DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Yurt Ansiklopedisi

Yurt Ansiklopedisi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

CİLT 4

ANADOLU YAYINCILIK A.Ş. adına sahibi
Nazar BÜYÜM

Genel Yayın Müdürü: Taha PARLA

Danışma Kurulu: Prof. Dr. Mübeccel KIRAY, Prof. Dr. Metin SÖZEN, Erdem HANÇER, Osman KİBAR, Erol KÖSE.

Denetleme Kurulu: Doç. Dr. Burhan ŞENATALAR, Dr. Zafer TOPRAK.

Yazı Kurulu: Vedat GÜNYOL, Mehmet BAŞARAN, İlhami GÜLCAN, Ayla ORTAÇ. **Koordinatörler:** Nuri AKBAYAR, Melek DENER, Cenap Rıza NUHRAT.

Araştırma ve Yazı Kadrosu: Cüneyt AKALIN, Ahmet Hamdi AKGÜLLE, İzak ATİYAS, Şebnem ATİYAS, Alpay BİBER, Önder BİLGİN, Zeki COŞKUN, Sevda ÇAVAŞ, Selâhattin ÇELİK, Funda ÇEŞİT, Bülent DEMİRBAŞ, Ahmet DEMİREL, Nabi DİNÇER, Alev ER, Temer ERDOĞAN, Ahmet EREN, Jülide ERGÜDER, Uygur EROL, Tanju GÜLSEREN, Özden KARTAL, Levent KAYAALP, Zuhal KAYAALP, Gülsen KORALTÜRK, Esat KORKMAZ, Füsun KUMCU, Günnur ORMANLAR, Yılmaz ÖNER, Mihriban ÖZBAŞARAN, Yalçın SAYIN, Şirin TEKELİ, Hale ULUSOY, Özer ÜSTEL, Cemal YARDIMCI, Kamil YÜKSEL.

4. Cilde Yazılarıyla Katılanlar: Tahir ABACI, Prof. Dr. Rıfkı ASLAN, Nil AYKON, Deniz BAŞARAN, Cengiz BEKTAŞ, Dr. Rüştü BOZKURT, Mete BUHARALI, Füsun ÇATALTAŞ Nail EKİCİ, Prof. Dr. Nevzat EREN, Doç. Dr. Nihat FALAY, Prof. Dr. Akşit GÖKTÜRK, Dr. Selim İLKİN, Nihal KARA, Sami KARİYO, Dr. Servet MUTLU, Dr. Mehmet ÖZDOĞAN, Dr. Kayhan ÖZOĞUZ, Mustafa PİRİLİ, Engin SAĞDIÇ, Zeki SÖNMEZ, Cemal ŞENER, Prof. Dr. İlhan TEKELİ, Prof. Dr. Ayhan TORAMAN, Nida TÜFEKÇİ, Nuran YILDIRIM, Mehmet YUSUF, Dr. Güzin YÜKSEL.

Harita Çizimi: Zeynep DÜLGER, Kralbi KARDEN, Haluk KARLIK, Engin CAN.

Sekreterya: Sevinç ARIMAN, Necla AKEL, Kıymet ATEŞ, Süreyya AYDIN, Bülent COŞKUN, İnci ER, Veysel HAN, Atilla KÜÇÜKDİLEK, Hüsamettin ORHAN, Songül ÖZDEMİR, Nermin ŞALCI, Nurten ŞENAY, Sabriye YAMAN.

Yazı İşleri Müdürü: Cüneyt BAYGÜN
Grafik Tasarım: Sait MADEN
Teknik Yönetmen: Yavuz KÖSEMEN

Fotoğraflar: Renkli: Anadolu Yayıncılık A.Ş. arşivi-Şemsi GÜNER, Siyah-Beyaz: Anadolu Yayıncılık A.Ş. arşivi, **Teknik Servis:** Vedat AKDAMAR, Mehmet M. CEVİZİÇİ, Sefa ESENYEL, Fikret DUVAR, Yücel KAKŞA, Berrin KÜÇÜKA, Nusret ŞUMLU, Bekir POYRAZ, Eyüp YILDIRIM, Bülent YOLGUN, H. Miray YÜZGEÇ,

Dizgi: Özyalçın Koll. Şti., **Renk Ayrımı:** Tarık Uzmen Koll. Şti., **Siyah-Beyaz Baskı:** Hürriyet Ofset A.Ş., **Renkli Baskı:** Uzmen Ofset Ltd. Şti., **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Her hakkı saklıdır. Yazı ve fotoğraflar izin alınmadan yayınlanamaz, kullanılamaz.
1982

ANADOLU YAYINCILIK A.Ş.
Büyükdere Caddesi, Maslak Üçyol Mevkii, No:93 Maslak - İstanbul
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Yurt Ansiklopedisi

TÜRKİYE, İL İL:
DÜNÜ, BUGÜNÜ, YARINI

4

(Diyarbakır - Edirne - Elazığ - Erzincan
Erzurum - Eskişehir - Gaziantep)

Ücretsiz PDF kitap arşivi https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÇEVRE SAĞLIĞI: İlin ısı ve iklim gibi doğal çevre koşulları, karasinek, sivrisinek ve kimi bağırsak parazitlerinin üremesine ve yaşamasına olanak tanımaktadır. Diyarbakır'da yaygın olan karasinek, tifo, kolera, dizanteri ve trahomun yayılmasında etkili olmaktadır. Sivrisinek ise sıtma etkeninin çoğalmasında ve bulaşmasında başlıca araçtır.

Çermik'teki asbest yatakları ilin önemli çevre sağlığı sorunları arasındadır.

Asbest tozu çeşitli hastalıklara yol açmaktadır. Çermik ve dolayındaki köylüler asbestin elde edilmesi, dövülüp elekten geçirilmesi ve kurutulması sırasında sürekli asbest tozu solumaktadırlar. Bölgede yapılan çalışmalar sonucu asbestin büyük ölçüde plera kireçlenmesine ve akciğer dokusu fibrozuna yol açtığı saptanmıştır. Asbestin kanserojen etkisi olduğu da bilinmektedir.

Asbest tozuyla sürekli karşılaşan kişilerden aynı zamanda sigara içenlerin ise, akciğer kanserine yakalanma olasılıkları artmaktadır. Nedeni bilinmediği yıllarda "Çermik Hastalığı" olarak tanınan hastalığın nedenini Dr. Selahattin Yazıcıoğlu bulmuştur.

Çevre koşullarının bir bölümü de hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Örneğin, içme-kullanma suyunun niteliğine, kanalizasyon sisteminin yeterliliğine gerekli özen gösterilmediği takdirde kolera, tifo, dizanteri, bulaşıcı sarılık ve bebek ishallerinin yayılması kolaylaşır.

Diyarbakır Kenti'nde eski bir içme suyu şebekesi ile bir kanalizasyon şebekesi vardır. Nüfus artışı sonucu bu şebekeler yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik ilçe merkezlerinde geçerli olduğu gibi kentin eski bölgeleriyle, düzensiz ve hızlı kentleşme sonucu oluşan gecekondu bölgelerinde daha belirgindir. 1975'te il genelinde şehir suyundan yararlanamayan konutların oranı % 64'tü.

Suların kirliliğini saptamak için suda koliform bakterilerin varlığını göstermek anlamlı bir ölçüttür. Su analizinde koliform bakteri bulunması, suya dışkı ya da kanalizasyon karıştığını gösterir. Bu durumda suda hastalık etkenlerinin de bulunması olasıdır. Standart olarak 100 cc'lik su örneğinde hiç koliform bakteri bulunmaması gerekir.

1970-1971 arasında yapılan bir araştırmada basit klorlama işlemi gören gerek Diyarbakır şehir suyundan gerekse öbür ilçe sularından alınan 625 su ölçeğinin 271'inde (% 43) koliform bakterilerinin varlığı saptanmıştır.

Daha sonra şebekede yapılan bazı onarımlar ve sürekli klorlama 1975'te şehir suyunun kabul edilebilir niteliğe ulaşmasını sağlamıştır. Yine de köy suları ve kentlerdeki kuyu, havuz gib öbür su kaynakları sağlıksız niteliklerini korumuş, yalnızca Merkez İlçe su şebekesinin dağıttığı su, sağlığa elverişli duruma gelmiştir. Merkez İlçe su şebekesinin sağlıklı niteliğini koruması, sürekli ve titiz bir denetimi, bakımı gerektirmektedir. Nitekim, Diyarbakır'da 1976'da baş gösteren kolera salgını bu konuda anlamlı bir uyarıdır. Kolera olguları özellikle çevre sağlığı koşullarının iyi olmadığı sur içi bölgesinde yoğunlaşırken, çevre sağlığı koşullarının daha iyi olduğu Yenişehir bölgesinde. yalnızca birkaç olgu görülmüştür.

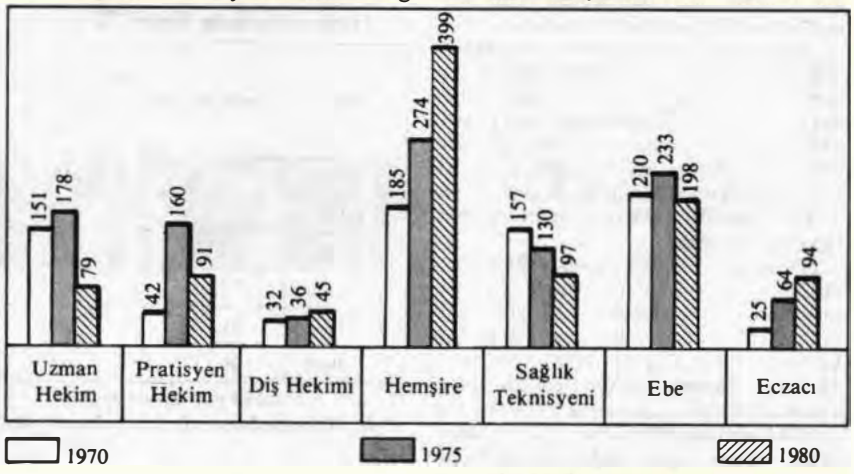
Hem koleranın salgın duruma gelmesinde, hem de birçok bağırsak enfeksiyonu ve parazitlerin yol açtığı hastalığın yayılmasında bir etken de, Diyarbakır'da kanalizasyonun önemli bir bölümünün Dicle Irmağı'na akması ve buradan alınan suyun kullanılmasıdır. Örneğin sebze ve meyve bahçelerinin bir bölümü bu suyla sulanmaktadır. Bu sebzelerin ya da meyvelerin pişirilmeden yenmesi başta amibin olmak üzere bazı parazitlerin ve hastalıkların (özellikle gastroenteritler) başlıca bulaşma yollarından biridir. 1970'lerin sonunda Diyarbakır Kenti'nin bile kanalizasyon sorunu tam çözümlenmemişti. Kentin ortasındanhâlâ üstü açık pis sular akmaktaydı. Büyük bir alanı dolaşan bu suyun bazı kollarında çocukların yıkandığı gözlenmişti.

Diyarbakır'da konut sağlığı düzeyi de oldukça yetersizdir. 1975'te il genelinde konutların ancak % 43'ünün mutfağı, % 40'ının helası, % 33'ünün banyosu vardı. İl genelinde elektrikten yararlanan konutların oranı ise 1975'te % 36 idi. Konut sağlığı düzeyi kırsal kesim ile hızlı ve dengesiz kentleşme sonucu oluşan gecekondu bölgelerinde daha da yetersizdir. İl merkezindeki konutlarda ortalama 2-3 oda bulunurken, kırsal bölgede ve gecekondu bölgelerinde ortalama oda sayısı 1-2'ye inmektedir. 1979' da gecekondu bölgesinde, konutların % 49'unda bir oda bulunmaktaydı.

İl merkezinde hane halkı 5-6 kişiden, gecekondu bölgelerinde ve kırsal bölgede ortalama 6-7 kişiden oluşmaktadır. Bu bölgelerde sıkışık yaşama, yoksulluk ve eğitim düzeyinin düşüklüğü tüberkülozun yayılmasına ve ağır seyretmesine neden olmaktadır.

Kırsal bölgede konutlar genellikle, kerpiç, üstü düz toprak damlı, küçük pencerelidir. Konutlarda genellikle hela bulunmadığından, hane halkı dışkılamayı evlere bitişik ahırlarda yapmakta, durum kimi parazitlerin (özellikle bağırsak kurdu ve amibin) yayılmasına yol açmaktadır. Sağlıksız koşullarda biriktirilen gübreler ve çöpler de sivrisinek, karasinek gibi taşıyıcıların çoğalmasına ve çeşitli hastalıkların insanlara bulaşmasına neden olmaktadır.

Şekil 10
Diyarbakır'da Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SAĞLIK HİZMETLERİ: Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bir tedavi edici sağlık merkezi durumuna gelmiştir.

İlde, 1950'lerden başlayarak, yataklı tedavi kuruluşları ve hekimler, bölgedeki öbür illere oranla, daha yoğundu. 1953'te özel idare hastanelerinin kurulmasının bir devlet görevi olarak kabul edilmesinden sonra, Diyarbakır'da hastane hizmetleri daha da gelişmeye başlamıştır. Ancak, devlet girişimleri tümüyle hastaneciliğe yönelmiş, koruyucu ve halk sağlığı hizmetleri ikincil önemde sayılmıştır. Tedavi edici hizmetlerin de, çeşitli nedenlerle, yeterli düzeyde yürütülememesi nedeniyle, bu dönemde sağlık sorunlarının çözümünde köklü bir gelişme olmamıştır.

1960'ların ortalarından başlayarak Diyarbakır'da sağlık hizmetleri, halkın sağlık düzeyini yükseltmek ve halk sağlığı hizmetlerine öncelik vermek amacıyla, sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. 1960'ların sonuna değin iyi işleyen sağlık örgütlenmesi başarılı olmuş ve bebek ölüm hızı binde 150'ye düşürülebilmiştir. Ancak, 1970'lerin başında sağlık hizmetleri içinde sosyalizasyon çalışmalarına yeterli ağırlık verilmemiş, sağlık ocakları ve evlerinin ağırlıklı olarak sunduğu koruyucu hizmetler kısıtlanırken, hastanecilik ve özel hekimlik yeniden öne çıkmıştır.

Sağlık ocaklarının yeterli hizmet sunamaması, sunduğu hizmetin etkisini ancak uzun dönemde gösterebilmesi, bölge nüfusunun yerel sağlık örgütlenmesini atlayıp doğrudan hastanelere başvurmasına neden olmaktadır. Diyarbakır Tıp Fakültesi sosyalizasyon kapsamında olmasına karşın, 1974'te, hastaneye sağlık ocakları aracılığıyla başvuranların oranı % 15,3'tü.

İle komşu olan Mardin, Urfa, Bingöl, Muş gibi iller de sosyalizasyon kapsamında olmasına karşın, sağlık sorunlarında herhangi bir gelişme sağlanamaması, Diyarbakır'ın "merkez" özelliğini korumasına neden olmaktadır.

İlde sağlık hizmetlerinin en önemli sorunu, sunulan hizmetlerin bütünleştirilememesi sonucunda, il örgütlenmesinde sosyalleş-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://turkey.org

tirilmiş ve sosyalleştirilmemiş olarak birbirinden bağımsız 2 örgütlenmenin bulunuşudur. Örneğin, bazı ilçelerde hem sağlık merkezi, hem sağlık ocağı bulunmaktadır.

Diyarbakır Tıp Fakültesi ise, bölgenin sağlık sorunlarını saptamaya yönelik çalışmalar yapabilmesi ve gereksinimlere uygun hekim yetiştirebilmesi gerekirken, 1978'de eğitim yapamaz durumdaydı. Fakültede 24 öğretim üyesi bulunmaktaydı ve bu sayı olması gerekenin % 20'siydi. Aynı yıl Diş Hekimliği Fakültesi'nde ise hiç öğretim elemanı yoktu.

Diyarbakır'da 1978'de, 47 sağlık ocağı ve 200 sağlık evi bulunmaktaydı. Sosyalizasyonun işletilemediğinin en iyi göstergesi sağlık ocak ve evlerindeki sağlık personeli kadrolarındaki açıklardır. 1978'de ocaklarda 58 hekim kadrosu varken, görevli hekim sayısı 33'tü. Yardımcı sağlık personeli için ise 164 kadro öngörülmüşken, görevli sayısı 89 idi. Hekim, sağlık ocağı ekibinin başkanıdır. İlde, 1978'de yarıya yakın hekim açığı olması, sağlık ocaklarının yarıya yakınının gerektiği biçimde çalışamadığı anlamına gelmektedir.

Sağlık evlerinde ise 200 ebe kadrosuna karşın, 1978'de 128 ebe bulunmaktaydı. Sağlık evleri hizmetin uç birimidir ve ebelerce yönetilir. Bu denli büyük kadro açığı, ilde köylerin % 40'ına hizmet sunulamadığının belirtisidir. Görevli hekim, hemşire ve ebelerin önemli bir bölümünün ilçe merkezlerinde bulunuşu, kırsal bölgeye sunulan hizmeti ayrıca aksatmaktadır.

Ocakların sunduğu hizmeti belirleyen bir başka etmen, sağlık ocağı bölgelerinin planlamasının iyi yapılamamış olmasıdır. İlde 1978'de her 327 km2 alana ve 14.710 kişiye bir sağlık ocağı, her 77 km2 alana ve 3.450 kişiye bir sağlık evinin hizmet sunması öngörülmüştü. İlde sağlık ocağı ve evi başına düşen nüfuslar, DPT'nin saptadığı (ocaklar için 7.500-10.000 ve sağlık evleri için 2.500-3.000 kişi) standartların üzerindedir. Üstelik, Diyarbakır'da dağınık bir yerleşim düzeni olduğundan ocaklar için sınırın daha düşük saptanması gerekir. İlde ocak başına 30 köy ve sağlık evi başına da 6-7 köy düşmektedir. Köylerin arasının 10 km olduğu, her ebenin 5-16 köye hizmet sunmak zorunda kaldığı ve ilde sağlık hizmetlerinin motorize edilmediği düşünüldüğünde, sunulan hizmetin çok yetersiz olduğu görülür.

Ebelerin ocaklardaki yerlerinin sık sık değiştirilmesi de hizmet edeceği toplumu tanımasını ve tanınmasını engellemektedir. 1974'te ebelerin ancak % 29'unun aynı ocakta 3 yıldan fazla çalıştığı, % 57,1'inin ise aynı ocakta bir yıldan az çalıştığı saptanmıştır.

Yukarıda sayılan nedenlerin yanında, sağlık hizmetlerinin tek elden yönetilmemesi, etkin bir personel ve ücret politikası uygulanamaması, personelin kullanıldığı alan ve eğitimi arasındaki uyumsuzluk gibi nedenlerle, sağlık ocaklarının sunduğu koruyucu hizmetlerde belirgin bir düşüş gözlenmektedir. İlde 1975'te 20.481 gebelik tanısı saptanabilmişken, 1978'de bu sayı 11.410'a inmiştir. Kontrol edilen mesken sayısı, 1975'te 26.455 iken, 1978'de 2.458'e inmiştir. Sağlık ocaklarında gerçekleştirilen polikliniklerin 1975-1978 döneminde artması, sağlık ocaklarının tedavi edici hizmetlere yöneldiğini göstermektedir.

Tablo 30
*Diyarbakır ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı **

	Yıllar	Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Diyarbakır	1970	1.000	581
	1975	730	892
	1980	1.690	460
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 31
Diyarbakır ve Türkiye'de Doktor Sayıları

	Yıllar	Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/Doktor
Diyarbakır	1970	193	3.011
	1975	338	1.926
	1980	170	4.577
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

İlde yataklı tedavi kuruluşları kent merkezinde yoğunlaşmıştır. Burada 1978'de 300 yataklı genel amaçlı bir Devlet Hastanesi, 110 yataklı Doğum Hastanesi, 400 yataklı Göğüs Hastalıkları Hastanesi, 300 yataklı Tıp Fakültesi Hastanesi, 305 yataklı SSK Hastanesi, 40 yataklı 2 özel hastane ve 15 yataklı bir Trahom Hastanesi bulunmaktaydı. Ergani, Lice, Silvan ilçelerindeki 25'er yataklı devlet hastaneleri ile, Bismil, Çermik, Çüngüş, Dicle, Hazro, Kulp ilçelerindeki 10'ar yataklı sağlık merkezleri ilçelere ve kırsal kesime tedavi edici sağlık hizmeti sunmaktadır.

İlde, 1978'de toplam yatak sayısı 1.605'ti ve 431 kişiye bir hastane yatağı düşmekteydi. Bu sayı Türkiye ortalamasının üzerindedir. Ancak, ildeki yataklı kuruluşların bütün bölgeye sağlık hizmeti sunmakta olduğu, bu yüzden yatak başına düşen kişi sayısının aslında daha yüksek olduğu göz ardı edilmemelidir.

Diyarbakır'da yataklı kuruluşların görece fazlalığına karşın, sağlık sorunlarının

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - http://kantep.org

madığı bir ortamda tedavi edici hizmetlerin sağlık sorunlarını çözmede yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır.

İlde görevli hekimlerin sayısı 1973'e değin yükselmiş (470 hekim), daha sonra azalarak 1980'de 170'e düşmüştür (Tablo 31). Hekim başına düşen kişi sayısı 1973'e değin gittikçe azalmış ve 1973'te Türkiye ortalamasının altına inmiştir (1.297 kişi). Ancak, 1973'ten sonra bu sayı yeniden artmaya başlamış ve 1980'de 4.577'ye çıkarak Türkiye ortalamasının 3 katına ulaşmıştır (Tablo 30).

İlde hastane yatağının fazla, hekimlerin az oluşu, sunulan tedavi edici hizmetleri aksatmaktadır. Nitekim, 1978'de ildeki bütün hastanelerde yatak kullanma oranı % 56 idi.

Diyarbakır'da büyük hastanelerin ve özel muayenehanelerin yoğun oluşu, ilde görevli hekimleri uzmanlaşmaya iten en önemli etkendir. 1973'te uzman hekimler, pratisyenlerin 2,5 katı iken, 1973'ten sonra uzman hekim sayısının hızla düşmesi sonucu 1980'de uzman hekim ve pratisyen hekim sayıları aşağı yukarı aynı olmuştur.

İlde hizmetlerin büyük çoğunluğunu SSYB yerine getirmektedir. Sosyalizasyondan da SSYB sorumludur. 1979'da ildeki toplam yatakların % 61'i bakanlık hastanelerindeydi. Buna karşın hekimlerin ancak % 26'sı, uzmanların ise yalnızca % 2'si bakanlığa bağlıydı. SSK'ye yatakların % 20'si, hekimlerin % 18'i; Tıp Fakültesi'ne yatakların % 19'u ve hekimlerin % 23'ü bağlıydı. İldeki tüm hekimlerin % 30'u, uzmanların % 38'i serbest çalışmaktadır.

Tedavi edici sağlık hizmetlerindeki örgütlenme bozukluğunun yanı sıra, sağlık harcamalarının, halkın karşılayabileceğinin üzerinde oluşu da, sağlık hizmetlerinden yararlanmayı engellemektedir.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Diyarbakır'ın tarım ağırlıklı ekonomik yapısı, ildeki sosyal güvenliğin kapsamını büyük ölçüde belirlemektedir.

Diyarbakır'da 1975'te 258.000 kişi ekonomik bakımdan faal durumdaydı. Tarım kesimi hemen hemen tümüyle sosyal güvenlik yasalarının kapsamı dışında kaldığından, ilde faal nüfusun yaklaşık 3/4'ü sosyal güvenlikten yararlanamaz durumdaydı. Ancak, ilde tarım kesimi dışında çalışanların tümünün de sosyal güvenlik uygulamalarından yararlandığı söylenemez. Mevsimlik ve geçici işçiliğin yaygınlığı, küçük işyerlerinin çokluğu, işyerlerinin sigortaya bildirge verme oranının düşüklüğü gibi etkenler Diyarbakır'da sosyal güvenlikten yararlananların oranını iyice düşürmektedir.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: 1980'de Sosyal Sigortalar Kurumu'na kayıtlı işçi sayısı 18.900 dolayındaydı (Tablo 32). Bu sayı içinde kadın işçilerin oranı ise % 3'tü.

İlde 1970-1980 arasında sigortalı işçi sayısı % 81, bildirge veren işyeri sayısı ise % 74 oranında arttı. İldeki sigortalı işçi sayısındaki artışta geçici işyerlerinde çalışan işçi sayısındaki yükselme önemli rol oynadı. Bu dönemde geçici işçi sayısı % 174 oranında arttı.

1970'te Diyarbakır'da geçici işçilerin toplam sigortalı işçiler içindeki payı % 20 iken, bu oran 1980'de % 31'e yükseldi. 1970'te ilde bildirge veren geçici işyerleri toplam işyerlerinin % 23'ü iken bu pay 1980'de % 30'a yükseldi.

Diyarbakır'ın önemli özelliklerinden biri, kamu kesiminin il sanayiindeki ağırlıklı yeridir. 1970-1980 arasında, özel kesimde 484, kamu kesiminde ise 38 yeni işyeri açıldı. Buna karşılık, sigortalı işçiler içinde kamu kesiminin payı 1970'te % 68 iken, bu oran 1980'de ancak % 62'ye düştü. Bunun temel nedeni, özel kesim işyerlerinin küçük ölçekli olmasıdır. 1970'te özel kesimde bildirge veren işyeri başına 6-7 sigortalı işçi düşerken, bu sayı kamu kesiminde ortalama 47-48 idi. 1980'de ise özel kesim işyerlerindeki ortalama işçi sayısı yine 6-7 olarak kalırken, kamu kesiminde 63'e yükseldi.

Diyarbakır'da işyerlerinin küçük bir bölümünün bildirge vermesi, işçiler arasında sigortalılaşma oranını düşürmektedir. İlde 1970'te Sosyal Sigortalar Kanunu kapsamındaki işyerlerinin ancak % 36'sı kuruma bildirge verdi; bu oran 1980'de % 15'e düştü.

Bildirge veren işyeri oranının düşük olmasının en önemli nedeni küçük işyerlerinin yaygınlığı ve işyerlerinin önemli bir bölümünün inşaat kesiminde yer almasıdır. İlde sosyal sigorta kapsamına giren işyerlerinin 1970'te % 42'si, 1980'de % 38'i inşaat kesimindeydi.

1979'da Sosyal Sigortalar Kurumu Diyarbakır Bölge Müdürlüğü'nün hizmet giderleri içinde hastalık sigortası giderleri % 79'luk bir payla ilk sırayı almaktaydı. Bunu % 10'luk payla analık sigortası ve % 7'lik bir payla da iş kazası sigortası giderleri izlemekteydi.

İlde 1980'de SSK Diyarbakır Bölge Müdürlüğü'ne bağlı Diyarbakır ve Batman hastaneleri; Ergani, Karakaya ve Mardin Sağlık istasyonları vardı.

BAĞ-KUR: Diyarbakır'da Bağ-Kur örgütlenmesi yaygın değildir. 1975'te tarım dışında kendi hesabına çalışanların sayısı 12.000'i aşıyordu. 1979'da çeşitli meslek kuruluşlarına kayıtlı üye sayısı 14.000'e yaklaşıyordu ve bunların ancak % 52'si (7.194 kişi) Bağ-Kur'a kayıtlıydı. Aynı yıl Türkiye genelinde bir meslek kuruluşuna kayıtlı olanların % 59'u Bağ-Kur üyesiydi ve ülkedeki Bağ-Kur üyelerinin binde 7'si Diyarbakır'daydı.

Diyarbakır'daki Bağ-Kur üyelerinin % 48'i imalatla, % 37'si ticaretle, % 11'i kişisel hizmetlerle uğraşmaktadır. İlmi ve teknik mesleklerle uğraşanların tüm üyelere oranı ise % 4'tür.

1979'da Bağ-Kur üyelerinin çok büyük bir bölümü (% 76'sı) esnaf ve sanatkâr derneklerine, % 17'si Ticaret ve Sanayi Odası'na, % 2'si de tabib ve eczacı odalarıyla Ticaret Borsası'na üye idi. Bağ-Kur'a kayıtlı muhtarların oranı ise % 5'tir.

1979'da Diyarbakır Bağ-Kur üyelerinin % 74'ü en düşük primi ödeyen birinci basamakta yer almaktaydı. İlk üç basamakta bulunanlar ise tüm üyelerin % 86'sını oluşturmaktaydı.

Tablo 32
Diyarbakır İli'nde SSK'ya Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	540	858	8.282	13.051
Geçici	165	369	2.132	5.846
Toplam	705	1.227	10.414	18.897
Kamu	147	185	7.042	11.662
Özel	558	1.042	3.372	7.235

(SSK İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 33
Diyarbakır'da Toplu-İş Sözleşmeleri

Yıllar	Sözleşme Sayısı			Sözleşmelerin Kapsadığı İşçi Sayısı		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
1972	11	5	16	4.620	352	4.972
1973	12	3	15	354	50	404
1974	10	8	18	4.247	156	4.403
1975	11	20	31	636	685	1.321
1976	26	18	44	8.861	4.283	13.144
1977	32	14	46	2.763	825	3.588
1978	28	25	53	12.463	1.113	13.576
1979	29	21	50	9.525	3.091	12.616

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Diyarbakır İli'nde İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla iş bulma oranı 1960'larda düşmeye başlamıştır.

	İş İsteyenler	İşe Yerleştirilenler
1960	16.707	14.705
1965	9.980	6.912
1970	5.630	1.903
1975	5.780	2.679
1980	5.666	344

Kurum, 1960'ta iş için başvuranların % 88'ine iş bulmuşken, bu oran 1965'te % 69'a, 1975'te % 46'ya, 1980'de de % 6'ya düşmüştür.

Diyarbakır'da kurum aracılığıyla işe yerleştirilenlerin çok büyük bir bölümü kamu kesimi işyerlerine girmişlerdir.

İlin çalışabilir yaştaki nüfusu ve işsizlik düzeyi göz önüne alınırsa İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun özellikle 1975'ten sonra işe yerleştirmede yetersiz olduğu görülür.

Kurum, yurt içi iş bulma yanında yurt dışına işçi gönderme görevini de üstlenmişti. Diyarbakır'da kurum aracılığıyla yurt dışına çalışmak için gidenler 1974'e değin toplam 2.495 kişidir. İlden yurt dışına işçi gönderme 1970'lerin ikinci yarısında iyice azalmış, 1978'den sonra Avrupa ülkeleri yerine Arap ülkelerine yönelmiştir. 1978-1980 arası ilde kurum aracılığıyla yurt dışına gitmek için 1.296 kişi başvurmuş, bunların ancak 75'i yurt dışına gidebilmiştir.

İşçi-işveren ilişkilerini düzenleyen ve işçi şikâyetlerini inceleyen bölge çalışma müdürlüklerinin biri de Diyarbakır'dadır. Müdürlüğün görev alanı içine Diyarbakır, Siirt ve Mardin illeri girmektedir.

1977'de iş güvenliği müfettişlerince ilde kurulu işyerlerinin ancak % 3,2'si denetlenmiştir. Denetlenen işyerlerinde çalışan işçilerin toplam işçilere oranı ise % 9'dur.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

Diyarbakır'da çeşitli meslek kesimlerinin örgütlenme düzeyi oldukça düşüktür. Toplumsal yapının niteliği, özellikle büyük toprak sahipliğinin yaygınlığı kooperatifleşmeye olanak vermediği gibi sanayi kesiminde özel sermayenin cılız kalması da bu alandaki meslek kuruluşlarının gelişmesini kı-

Ücretsiz PDF kitap Arşivi https://frantey.org

sıtlamıştır. İlde gerek sendikalaşmayı gerek işçi hareketlerini belirleyen olgu kamu işyerlerinin kurulması olmuştur.

MESLEK KURULUŞLARI: Diyarbakır'daki meslek kuruluşları arasında en faal olanı Ticaret ve Sanayi Odası'dır.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: Güneydoğu Anadolu'nun en önemli ticaret ve sanayi merkezlerinden biri olan Diyarbakır'da Ticaret ve Sanayi Odası'nın kuruluşu çok eskilere dayanır. Ancak bu eski kuruluş, çeşitli nedenlerle verimli çalışmalarda bulunamamış ve valilikçe kapatılmıştı. İlin önde gelenlerinden Ziya Gökalp ve arkadaşlarının kentte eksikliği duyulan odanın yeniden kurulmasıgirişimleri sonucu 1907'de Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası yeniden kuruldu. Genel sekreterliğe Ziya Gökalp getirildi.

XX.yy başındaki savaşlar ve kıtlığın il ekonomisini geriletmesi nedeniyle oda, Cumhuriyet Dönemi'ne değin önemli bir varlık gösteremedi. Cumhuriyet Dönemi' nde asıl canlılık ise demiryolunun geldiği 1935'ten sonra oldu. Öyle ki, odanın 1935'te 432 olan üye sayısı 1938'de 800'e yükseldi.

Daha sonraki yıllarda üye sayısındaki artış sürdü. Üyelerin önemli bir bölümü, ildeki özel sermaye birikiminin çok sınırlı olmasını yansıtacak biçimde, gerçek kişilerden oluşuyordu. 1963'te 1.892 olan üye sayısı, 1973'te 3.350'yi aşmıştı. 1973'te üyelerin yalnızca % 4,5'i tüzel kişilerden oluşuyordu. Bunların içinde anonim şirket sayısı ise yalnızca 2 idi.

1981'e gelindiğinde odanın üye sayısı 8.127 oldu. 1980'lerin başında yurt çapında görülen dışsatıma yönelme Diyarbakır'da da ortaya çıkmış, odaya kayıtlı dışsatımcı sayısı 1980'de yalnızca bir iken bu sayı 1981'de 300'e yükselmiştir.

ÖBÜR MESLEK KURULUŞLARI: Halen Diyarbakır'da çalışmalarını sürdürmekte olan Diyarbakır Ticaret ve Hububat Borsası 1931'de kuruldu. 1981'de üye sayısı 5.097 olan Diyarbakır Ziraat Odası'nın kuruluş tarihi ise 1963'tür.

1927'de kurulan Diyarbakır Barosu'nun 1981'de 93 üyesi, 1953'te kurulan Diyarbakır Tabip Odası'nın ise 1981'de 332 üyesi vardı.

KOOPERATİFLER: Diyarbakır'da kooperatifler fazla yaygın değildir. İlde yalnız yapı kooperatifleri görece gelişmiş durumdadır. Öbür kooperatiflerin çoğu etkin değildir.

YAPI KOOPERATİFLERİ: Diyarbakır'da 1962'den 1981'e dek 77 yapı kooperatifi kuruldu. 1981'de bu kooperatiflere üye 2.256 ortak vardı. Bu kooperatiflerin, 1962-1981 arasında Türkiye'deki yapı kooperatiflerinin gerek aldığı, gerek açtığı krediler içindeki payı binde 8'di.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: Diyarbakır'da ilk köy kalkınma kooperatifi 1966'da Merkez İlçe'ye bağlı eski adı "Sarabiye" olan Nahirkıraciye Köyü'nde kuruldu. 1981'in sonunda kooperatif sayısı, 62'si köy kalkınma kooperatifi, 4'ü Toprak-Su kooperatifi olmak üzere 66'ya yükselmiştir.

Ancak bu sayılar, ildeki kooperatifçiliğin yaygınlığını ve düzeyini abartmaktadır. Çünkü bu kooperatiflerin büyük çoğunluğu etkin bir şekilde çalışmamaktadır. Örneğin, 1976'da bu ilde 49 köy kalkınma kooperatifi ve 11 Toprak-Su kooperatifi vardı. Köy kalkınma kooperatiflerinin yalnızca 5'i, kapasitesinin altında, çalışıyordu. 5'i üretime geçmemiş, 5'i yatırımını tamamlamamış durumdaydı. 23'ü faal değildi, 11 tanesi de feshedilmişti.

Toprak-Su kooperatiflerinden ise, 1'i tam kapasite, 4'ü düşük kapasite ile çalışırken, 6'sı hiç çalışmıyordu.

ESNAF KEFALET KOOPERATİFLERİ: Diyarbakır'da ilk esnaf kefalet kooperatifi 1953'te kuruldu. Kuruluşundan bu yana üyelerine 52 milyon TL kredi dağıtan esnaf kefalet kooperatiflerinin üye sayısı 1981 sonunda 670 idi.

TARIM SATIŞ VE TARIM KREDİ KOOPERATİFLERİ: Diyarbakır'da faal olan tarım satış kooperatifi yoktur. Toprakların büyük bir bölümünde tahıl ekilen ilde kooperatifleşmeye temel olabilecek sanayi bitkileri vb ürünler yaygın biçimde yetiştirilmemektedir. Ayrıca il tarımında büyük toprak sahipliğinin egemenliği kooperatifleşmeyi engellediği gibi, az miktarda yetiştirilen pamuk gibi ürünler yine büyük toprak sahiplerince ekilmekte, bunlar ise pazarlamalarını kendileri yapmaktadır. 40.000'e yakın çiftçi ailesinin bulunduğu Diyarbakır'da tarım kredi kooperatifi sayısı da yalnızca 1'dir.

SENDİKALAR: Diyarbakır'da 1980'e değin kurulan başlıca sendikalar şunlardır: Petrol-İş Sendikası Batman Şubesi, Petrol-İş Sendikası Diyarbakır Şubesi, Hava-İş Sendikası Diyarbakır Baştemsilciliği, Sağlık-İş Sendikası Diyarbakır Şubesi, Tarım-İş Sendikası Diyarbakır Şubesi, Tek Gıda-İş Sendikası I Numaralı Şubesi, Tek Gıda-İş Sendikası Silvan Şubesi, Teksif Sendikası Diyarbakır Şubesi, Tes-İş Sendikası Diyarbakır Şubesi, Tüm-Tis Sendikası Diyarbakır Şubesi, Tez-Büro-İş Diyarbakır Şubesi, Türk Harb-İş Sendikası Diyarbakır Şubesi, Türk Metal Sendikası Diyarbakır Şubesi Diyarbakır Yol-İş Sendikası, Güney ve Güneydoğu Bölgesi Sanayi İşçileri Sendikası, Tüm İnşaat ve Genel Yapıcılık Hizmetleri İşçileri Sendikası, Doğu ve Güneydoğu Bölgesi Otel Lokanta Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası, Doğu ve Güneydoğu Bölgesi Kahveci ve Çaycı İşçileri Sendikası, Türkiye Maden-İş Sendikası Diyarbakır Bölge Temsilciliği, Türkiye Gıda-İş Sendikası Bölge Temsilciliği, Türkiye Gıda-İş Sendikası Diyarbakır Şubesi, Tekstil İşçileri Sendikası Diyarbakır Şubesi, Genel-İş Sendikası Diyarbakır Şubesi, Oleyis Sendikası Diyarbakır Şubesi, Türkiye Devrimci Banka Büro Borsa ve Sigorta İşçileri Sendikası (BANK-SEN) Diyarbakır Şubesi. Ayrıca, ilde Türk-İş ve DİSK'in bölge temsilcilikleri de vardı.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: Diyarbakır imalat sanayiinde kamu kesimi ağırlıktadır. Bağıtlanan toplu-iş sözleşmelerinde de kamu kesiminin ağırlıklı bir yeri vardır.

Genellikle iki yılda bir bağıtlanan toplu-iş sözleşmeleri Diyarbakır İli'nde yıllara göre düzenli bir dağılım göstermiştir *(Bak. Tablo 33)*. Sözleşmeler birden çok işyerini kapsadığından sözleşme bağıtlanan işyerlerinin sayısı sözleşme sayılarından oldukça fazladır. 1972'de de 48'i kamu işyeri olan toplam 54 işyeri için sözleşme bağıtlanmışken, 1979'da bu sayı 256 (193'ü kamu işyeri) olmuştur. Özel kesim işyerleri küçük ölçekli olduklarından ve az sayıda işçi çalıştırdıklarından bu işyerlerinde yapılan sözleşmelerin sayısı azdır. Oysa özel kesim işyerleri 1980'de tüm işyerlerinin % 85'ini oluşturmaktaydı. Yine 1980'de ilde Sosyal Sigortalar Kanunu kapsamındaki işyerlerinin % 85'inin bildirge vermediği de göz önüne alınırsa, özel kesim işyerlerinde çalışanların büyük bir bölümünün toplu-iş sözleşmelerinden yararlanamadığı anlaşılır.

1975'ten sonra kamu kesimi işyerlerinde yapılan toplu-iş sözleşmeleri, hem sayısal olarak hem de kapsadığı işyeri ve işçi sayısı açısından büyük artış göstermiştir. 1975 öncesinde bağıtlanan sözleşmeler 1.000-4.000 dolayında işçiyi kapsarken, bu sayı daha sonra 10.000'i aşmıştır. 1979'da toplu sözleşme yapan 12.000'i aşkın işçinin 9.500'ü kamu kesimindeydi.

İŞÇİ HAREKETLERİ: Diyarbakır İli'nde 1960'ların ortalarına değin önemli işçi hareketleri görülmemektedir. İşçi hareketleri ancak 1975'ten sonra bir yoğunluk kazanmıştır.

İlde kamu kesiminin önemi işçi hareketlerine de yansımış ve bunların birçoğu devlet daire ya da fabrikalarında olmuştur. Ayrıca, işçi hareketlerinin önemli bir bölümünün fabrikalarda değil yol, su gibi altyapı inşaatlarında, belediyelerde ve petrol işkolunda olması ilin henüz sanayileşmemiş ekonomik yapısının bir sonucudur.

1966'dan sonra ilde oluşan önemli grevler ve işçi hareketleri şunlardır: Diyarbakır Petrol Arama Şirketi'nde çalışan Petrol-İş üyesi işçiler, toplu sözleşmeden doğan anlaşmazlık ve iş güvenliği olmaması nedeniyle 19 Eylül 1966'da greve başladı.

6 Haziran 1967'de Diyarbakır Tuğla Ocakları'nda çalışan 1.400 işçi greve çıktı. Grevin nedeni, işverenin sendikasız olmalarından dolayı işçilerin isteklerini dikkate almamasıydı.

İşçi emeklilik yasasının bir an önce çıkartılması için Türkiye çapında bir dizi miting yapıldı. Bu mitinglerden bir tanesini de 15 Haziran 1969'da, Türk-İş'e bağlı 12 sendika Diyarbakır'da gerçekleştirdi.

16 Ocak 1971'de Diyarbakır, Urfa, Siirt, Bitlis ve Mardin YSE işyerlerindeki işçiler, işi aksatarak direnişe geçtiler. 3 aydır işçi aylıklarının ödenmediğini öne sürerek YSE-İş ile İL-YSE Sendikası'nın bölge çapında başlattıkları "işi aksatma boykotu"nun, hükümete günde 300.000 TL'ye mal olduğu açıklandı. Diyarbakır, Urfa, Sirit, Bitlis ve Mardin YSE işyerlerinde çalışan işçilerin sürdürdükleri "işi aksatma boykotu" sırasında köy yolları, köy içme suları ve sondaj çalışmaları durmuştur. YSE-İŞ Sendikası, işçilerin aylık ve öbür sosyal haklarının bakanlıkça ödenmemesi durumunda, YSE işçilerinin yurt çapında direnişe geçeceklerini açıkladı.

Sosyal Sigortalar Kurumu'nun Diyarbakır, Gaziantep, Antalya, Kütahya, Eskişehir, İzmir, Samsun, Manisa ve Zonguldak şubelerinde Sosyal-İş Sendikası üyesi 5.000 işçi, SSK'nin sözleşmede işçi oldukları belirtilen 3.500 kişiyi memur sayması üzerine 13 Mart 1975'te greve başladı. Ankara İş Mahkemesi'nin durdurma kararıyla grev kalktı.

13 Mart 1975'te, Diyarbakır'da bir Amerikan şirketinin Silvan 1 Eylül Sondaj Kuyusu'nda çalışan Kimya-İş Sendikası üyesi 40 işçi grev yaptı.

Diyarbakır'da YSE 12. Bölge Müdürlü-

Üretsiz PDF Kitap Arşivi https://anteyi.org

ğü Etüd Plan Servisi'nde mevsimlik işçi olarak çalışan 11 işçi, sınavları kazandıkları halde kadroya alınmadıkları için, 22 Ağustos 1975 sabahı açlık grevine başladılar. İşçiler, kendilerinin yıllardır "geçici işçi" olarak çalıştıklarını, ama 9 ay bile çalışmamış kişilerin kadroya alındığını öne sürdüler. Açlık grevi sonunda 10 işçi kadroya alındı.

Diyarbakır Üniversitesi inşaatında çalışan 150 işçi, işten atılmalarını kınamak için 1 Kasım 1975'te bir yürüyüş yaptılar.

Diyarbakır Pirinçlik Amerikan Radar Üssü'nde çalışan 13 işçinin işten atılması üzerine, aynı işyerinde çalışan 130 işçi Kasım 1975'te direnişe geçti.

8 Ocak 1976'da Diyarbakır Belediyesi'nde çalışan 500 kadar işçi, 2 aydır ücretlerini ve elbise paralarını alamadıkları gerekçesiyle belediye binasını işgal ettiler. 10 Ocak'ta alacaklarının ödenmesi üzerine direnişe son verildi.

Genel-İş üyesi kapıcılar ve kalorifer işçileri 20 Ocak 1977'de, aralarında Diyarbakır'ın da olduğu 9 ilde direnişe geçtiler. Çalışma ve yaşama koşullarının düzeltilmesi, 8 saatten fazla çalışmama ve fazla çalışmada % 50 zam istekleri direnişin başlıca nedenleriydi.

12 Temmuz 1977'de Bismil'e bağlı Sinan Sulama Projesi'nde çalışan 150 işçi, ücret yetersizliği ve sosyal haklarının olmaması nedeniyle direniş yaptı. 3 aydır ücretlerini alamayan Silvan-Batman Sulama Kanalı inşaatında çalışan 108 sendikasız işçi 25 Temmuz 1977'de direnişe geçti.

İşverence MİSK'e üye olmaya zorlanan Ergani Çimento Fabrikası inşaatında çalışan 650 işçi, 22 Ağustos 1977'de direniş yaptı.

Yine 1977'nin sonunda, Diyarbakır Shell işyerinde çalışan Petrol-İş üyesi 200 işçi, toplu sözleşme sırasında çıkan anlaşmazlık üzerine 45 gün süren bir pasif direniş yaptı.

Türk-İş'e bağlı Petrol-İş Sendikası, Shell Petrol Şirketi'nin üretim yerlerinde greve başladı. 30 Ocak 1978'de başlayan grev, işveren ve sendikanın anlaşmasıyla 8 Şubat'ta sona erdi.

1 Mayıs 1978'de Gıda-İş üyesi fırın işçileri ücretlerinin yükseltilmesi için greve gittiler; miting ve yürüyüş yaptılar.

Bismil'de 1.000 pamuk işçisi 12 Haziran 1978'de gündeliklerinin artırılması için direnişe geçtiler.

24 Temmuz 1978'de Praklest'te çalışan Petrol-İş üyesi 140 işçi, işçi kıyımını ve işverenin toplu sözleşmeyi imzalamamasını protesto için direniş yaptı.

18 Eylül 1978'de Diyarbakır ve Keban Merkez Trafoları'nda çalışan 600 işçi 8 arkadaşlarının işten çıkarılması üzerine direnişe geçti.

Maaş farklarının ödenmemesi üzerine Silvan Tekel İşletmesi'nde çalışan 600 işçi 9 Ekim 1978'de direniş yaptı.

Genel-İş üyesi Diyarbakır Belediyesi işçileri 5 Kasım 1978'de, Ergani Genel-İş toplantısının saldırıya uğramasını protesto ettiler.

Diyarbakır Belediyesi'nde çalışan 2.808 işçinin 8 Ağustos 1979'da başlattıkları grev 13 Eylül 1979'da sona erdi.

Dev-Oleyis üyesi 20 işçinin 1 Ekim 1979'da Ünal Pastanesi'nde başlattıkları grev 350 gün sürdü.

Diyarbakır Belediyesi'nde çalışan Genel-İş üyesi 832 işçinin 5 Ocak 1980'de başlayan grevi 15 gün sürdü.

Çukurova İthalat ve İhracat işyerlerinde çalışan Maden-İş üyesi 50 işçinin 13 Mart 1980'de başlattıkları grev 186 gün sürdü.

7 Mayıs 1980'de Dev-Oleyis üyesi 36 işçi Dilan Pavyon'da greve başladı; grev 131 gün sürdü.

Diyarbakır Belediyesi'nde çalışan 832 işçinin 3 gün süren grevi 7 Ağustos 1980'de başladı.

Diyarbakır İli'nde 1976-1980 arasında, bir bölümünden yukarıda söz edilenlerle birlikte, toplam 39 grev olmuştur. Bu grevlerin, 17'si 1980'de yapılmıştır. Bu 39 greve katılan işçi sayısı ise 5.357'dir. Grevlere katılan bu işçilerin yaklaşık % 90'ı kamu işyerlerinde çalışmaktaydı. Ayrıca, işçi hareketlerinin önemli bir bölümünün belediye işyerlerinde ve petrol işkolunda olması dikkat çekmektedir.

DERNEKLER: İl dernekleşme açısından ilginç bir gelişim göstermiştir. Diyarbakır, 1950'de dernekleşme açısından Türkiye ortalamasının üstündeydi. 1950'de Türkiye'de dernek başına 20.868 kişi düşerken, aynı yıl Diyarbakır'da 17.326 kişiye bir dernek düşmekteydi.

Daha sonra Türkiye genelinde dernekleşmenin hız kazanması sonucu 1968'de ilin dernek yoğunluğu Türkiye ortalamasının altına düşmüştür. Aynı yıl Türkiye'de dernek başına 1.088 kişi düşerken, Diyarbakır İli'nde 1.652 kişi düşmüştür.

Diyarbakır İli, din eğitimi örgütlerinin sayıca az olduğu illerden biridir. 1968'de ilde toplam 917 Kuran kursu vardı. Ayrıca, Diyarbakır, din derneklerinin de az olduğu iller arasındadır. 1968'de ilde 10.126 kişiye bir din derneği düşerken, Türkiye için bu sayı 4.295 idi.

İlde tarımsal yapının uzun süre gelenekselliğini koruması ve imalat sanayiinde özel kesimin bir varlık göstermemesi özellikle meslek derneklerinin gelişimine yansımıştır. 1960'ların sonunda ilde yalnızca 1 işveren derneği vardı. İlde 1948'de yalnızca 1 tarım derneği varken, bu sayı 1968'de ancak 7'ye yükselebildi. 1950'de 4 olan işçi derneği sayısı ise 1968'de ancak 11'e çıktı. Bu alanda en hızlı artan esnaf derneği sayısı ise 1950'de 1 iken, 1968'de 33 oldu. 1968'de ilde 58 kültür, 41 spor, 37 memur derneği vardı.

ÖZET

TARIM: Diyarbakır'da tarımsal gelişme hem geç hem de yavaş olmuştur. 1970'lere değin ürün desenine tahıllar egemen olmuş, sanayi bitkileri, baklagiller ve sebzecilik ancak 1970'lerde gelişmeye başlamıştır. Ancak, tahıl tarımının egemenliği hâlâ sürmektedir. İlde yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler buğday, arpa, darı, pirinç, mercimek, pamuk ve tütündür. Kavun, karpuz ve üzüm üretimi de önemlidir. Meyvecilik fazla gelişmemiştir.

İlde ekili alan 1950'lerde traktörleşme ile birlikte hızla genişlemeye başlamış ve 115.000 hektardan 368.000 hektara ulaşmıştır. Ekili alanda en büyük pay tahıllarındır. Baklagillerin payı azalırken, sanayi bitkilerininki artmaktadır. Buğday ve arpa ilin her yöresinde, darı en çok Ergani'de, pirinç ise Dicle kenarındaki sulanan alanlarda yetiştirilir. 1950-1980 arasında buğday üretimi 10 kat, arpa üretimi 6 kat, pirinç üretimi 1 kata yakın artarken, darı üretimi azalmıştır. 1970'lerin sonunda Diyarbakır, Türkiye buğday ve arpa üretiminin % 3'ünü, pirinç üretiminin % 4'ünü, darı üretiminin % 30'unu karşılamıştı.

Baklagillerden en önemlisi olan mercimek, 1970'lerden beri artan bir hızla üretilmektedir. Bunun nedeni Ortadoğu'ya dışsatımın başlamış olmasıdır. İlin Türkiye mercimek üretimi içindeki payı % 4'e yakındır.

Sanayi bitkilerinden pamuk, tütün, keten ve susam üretimi önemlidir. Pamuk ve tütün üretimi 1960'larda belli bir düzene girmiş, Devegeçidi Barajı'nın yapımından sonra oldukça artmıştır. 1970'lerin sonunda Türkiye pamuk üretiminin % 1'i, tütün üretiminin % 2,5'i, susam üretiminin % 4'ü, ketentohumu üretiminin % 40'ı Diyarbakır'da yapılmıştı.

İlde makineleşme 1950'lerde başlamış olmasına karşın, yavaş bir hızla gelişmiş ve makine kullanımı büyük mülkiyetle sınırlı kalmıştır. Traktör kullanımının büyük mülkiyet dışındaki kesimlere yayılması ve traktör dışındaki öbür modern araç ve gereçlerin artması, 1970'lerden sonra olmuştur. Bu arada döven, karasaban gibi geleneksel araç ve gereçler azalmaya başlamıştır. 1970'ten 1980'e traktör sayısı 6 kata yakın, motopomp sayısı 3,5 kat, mibzer sayısı 10 kattan fazla artarken, karasaban sayısı 2/3 oranında azalmıştır.

İlde sulama kaynakları zengin olmasına karşın, sulama tesisleri çok azdır. Halen 48.000 hektar alan sulanabilmektedir. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) gerçekleştirilmesi bu alanda önemli katkılar yapmaktır. Gübre kullanımı, hayli artmış olmakla birlikte, yetersizdir. Sulama ve gübrelemenin yeterince gelişmemiş olması nedeniyle, ekili alanın yarıya yakını hâlâ nadasa bırakılmaktadır.

1950'lerden bu yana ilde yetiştirilen tüm ürünlerde verim artışı olmakla birlikte, artış yavaştır. Buğday ve tütün dışında, öteki tarla ürünlerinde verim Türkiye ortalamalarının altındadır. 1970'lerin sonunda hektar başına ortalama 1.940 kg buğday, 1.047 kg darı, 2.362 kg pirinç, 1.277 kg tütün elde edilmekteydi.

Diyarbakır, toprak dağılımının en dengesiz ve büyük mülkiyetin en yaygın olduğu illerden biridir. İlde 50 dekarın altındaki işletmeler tüm işletmelerin % 57'sini oluştururken, toplam ekili toprakların ancak % 8'ini işlemekteydiler. 500 dekarın üstünde toprağı olanların tüm işletmeler içindeki payı % 4 kadarken, ekili topraktaki payları, % 43'ü buluyordu. Bu dengesiz dağılım, küçük işletmeler zararına yoğunlaşmakta ve topraksızlık giderek artmaktadır. İl dışına göçün en önemli nedeni bu mülkiyet yapısıdır.

SANAYİ: Diyarbakır, imalat sanayiinin geri düzeyde olduğu illerden birisidir. İl imalat sanayiinin, büyük devlet işletmeleri ve küçük özel kesim işletmelerinin oluşturduğu

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://mahleyo.org

ikili bir yapısı vardır. Diyarbakır'ın 1968' den başlayarak "kalkınmada öncelikli iller" kapsamına alınmasıyla yatırımcılara sağlanan teşvikler etkili olmamış, 1970'lerden sonra yapılan sanayi yatırımlarının büyük bir bölümü de devlet işletmelerince gerçekleştirilmiştir. İl imalat sanayiinde en çok yoğunlaşılan sektörler gıda-içki, tütün ve dokumadır.

Türkiye ham petrol üretiminin yarısına yakınının gerçekleştirildiği Diyarbakır'da, çokuluslu bir şirket olan Turkse Shell'in faaliyeti ağırlıktadır. Turkse Shell ham petrol üretiminin tümünü Diyarbakır'da gerçekleştirmektedir.

Eskiden beri Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun bir bölümünün önemli ticaret merkezlerinden biri olan Diyarbakır'da ticarete konu olan başlıca sanayi ürünleri rakı, pamuklu dokuma, et ve süt ürünleri, yem ve bakır eşya; tarım ürünleri ise tahıl, baklagiller ve canlı hayvandır.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Diyarbakır İli Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin orta bölümünde yer almaktadır. Doğuda Siirt, Muş; güneyde Mardin; batıda Urfa, Adıyaman, Malatya; kuzeyde Elazığ ve Bingöl illeri ile çevrilidir.

Yeryüzü şekilleri bakımından, dağlarla çevrili ve ortası hafif çukurlaşmış bir görünümde olan Diyarbakır İli, Dicle Havzası'nda yer almaktadır.

İldeki tarıma elverişli ovalar, Dicle'ye kavuşan dere ve çayların açtığı vadi boylarında sıralanmıştır. Bu ovalar, ilin güney, güneydoğu ve batı kesimlerinde yer almaktadır. Tarıma elverişli ovaların en zengin olduğu ilçeler Ergani, Merkez, Çınar, Bismil ve Dicle'dir.

Diyarbakır İli, ekonomik yapısının geri kalmışlığına karşın, nüfusu 500.000'i aşan 35 il arasında 16. sırada yer almaktadır.

1980'de nüfusu 778.150 kişi olan ilde Merkez'le birlikte 12 ilçe, 14 bucak, 679 köy ve 14 belediye örgütü vardı.

Diyarbakır Kenti'ndeki büyük nüfus toplanması dışında ilde nüfus dağılımını belirleyen en önemli etken doğal çevre koşullarıdır.

Nüfus, kuzeyde yağışın fazla olduğu dağ kıvrımlarının eteklerinde (Dicle, Hani, Hazro, Lice ilçeleri) ve doğuda (Silvan) yoğunlaşmıştır.

Buna karşılık az yağış alan iç kesimlerdeki düzlüklerde nüfus yoğunluğu daha azdır.

İl kırsal kesiminde mezralar şeklindeki küçük yerleşme biçimi yaygındır. Bunun nedenleri yörede göçebe ve yarı göçebe yaşamın önemli olması, feodal yapının belli ölçülerde sürmesi, topografik yapı, ulaşım ağının yetersizliği ve tarımsal üretimin gelişmemiş olmasıdır. 1976'da ildeki bucak ve köy sayıları toplamı 684 iken, mezra sayısı 1.149 idi.

1980'de ilde ortalama köy nüfusu 583 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 85 idi.

Diyarbakır, etnik gruplar bileşimi bakımından yöre illerine tipik bir örnektir. Çeşitli etnik grupların farklı yerleşme ve yaşam özellikleri, ildeki mekânsal örgütlenmeyi etkilemiştir. Bu farklı yaşam türlerinin yanı sıra, Diyarbakır ve yöresinde, etnik gruplarla ilgili "isyan", "tehcir", "toplu iskân" gibi kitle hareketleri de mekânsal şekillenmeyi etkilemiştir.

Diyarbakır

Güneydoğu Anadolu'da özellikle 1960' lardan sonra hız kazanan kırdan kente göç olgusunda Elazığ ve Diyarbakır, bölgede göç alan kentsel yerleşmeler olarak belirmiştir. Elazığ, daha çok kamu sanayi yatırımlarının yarattığı gelişme potansiyeli ile nüfus çeken bir merkez olurken Diyarbakır Kenti bölgenin yönetsel, kültürel, hizmet ve ticaret merkezi olmasınedeniyle nüfus çekmektedir.

1965'te nüfusu 100.000'i aşan kentler arasına giren Diyarbakır'ın 1980'de nüfusu 235.617 kişi idi. Diyarbakır aynı yıl ülkede nüfusu 200.000'i aşan 11 kent arasında 10. sırada yer almaktaydı.

Diyarbakır İli'nde yöreye göre hayli yüksek olan kentleşme oranı, doğrudan il merkezindeki nüfus toplanmasının sonucudur. İlde tarım ve sanayinin gelişmemiş olması nedeniyle, Diyarbakır Kenti dışında büyük ya da orta büyüklükte hiçbir kentsel yerleşme gelişmemiştir.

Çok eski bir yerleşme olan Diyarbakır Kenti, 1950'lere değin eski yapısını önemli ölçüde korumuştur. Bu tarihten, özellikle 1955'lerden sonra yerleşme, kenti çevreleyen sur dışında gelişmeye başlamıştır.

Doğu ve güneydoğusu doğal engeller, kuzey ve güneyi ise geniş askeri kullanım alanları ile çevrili olan kent, sur dışında kuzeybatı ve batı yönünde gelişmektedir.

EĞİTİM: Ortaçağ'dan günümüze değin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli bir kültür merkezi olan Diyarbakır, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet dönemi tarihinde olduğu gibi, eğitim alanında da hayli gerilemiştir. Ayrıca, ildeki nüfusun etnik bileşimi, yerleşim birimlerinin dağınıklığı ve göçerlik olgusu okuryazarlık durumu ve eğitimin kurumlaşmış evrelerinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir.

İlde okuryazarlık oranları sürekli Türkiye ortalamalarının altında kalırken, kadınların okuryazarlığı, erkeklerin de gerisinde kalmaktaydı. 1975 saptamalarına göre, ülke nüfusunun % 62'si okuryazarken, Diyarbakır'da bu oran ancak % 41'e ulaşabilmişti.

İldeki ilkokullar 1930'lar öncesi kentlerde yoğunlaşıyordu. Daha sonra köylere de okullar açılmakla birlikte, yerleşim bölgelerinin dağınıklığı nedeniyle, ilköğretim yatılı bölge okullarıyla geliştirilmeye çalışılmıştır.

Diyarbakır'da ortaöğretimin ağırlığı, genel ortaokul ve liselerdedir. 1979-1980'de ildeki 63 ortaöğretim kurumundan ancak 11'ini meslek okulları oluşturmaktaydı. 1956'da İngilizce eğitim veren bir "maarif koleji" öğretime açılmış, 1975'te bir yasa değişikliğiyle, Anadolu Lisesi'ne dönüştürülmüştür.

Çoğu ilde olduğu gibi, Diyarbakır'da da 1970'ler ortaöğretimde okul ve öğrenci sayısı bakımından sıçrama yılları oldu. İlde yükseköğrenime geçiş oranları merkezi sınav sisteminin getirildiği ilk yıllarda gerek Türkiye, gerek bölge ortalamalarının hayli altındayken, giderek düzelmiş ve 1976'da Türkiye ölçeğinde 36., bölge sıralamasında ise Gaziantep'ten sonra 2. başarılı il konumuna yükselmiştir.

İlde 1969'da açılan Tıp Fakültesi daha sonra geliştirilerek, 1973'te Diyarbakır Üni-

Yorumsuz PDF Kitap Arşivi https://kanter.org

versitesi'ne dönüştürüldü. Bu üniversiteye bağlı olarak 1974'te Fen, 1976'da da Diş Hekimliği fakülteleri açıldı. Harran Ovası'nı değerlendirme ve geliştirme programı çerçevesinde 1981'de bu üniversiteye bağlı olarak Urfa Ziraat Fakültesi açıldı.

SAĞLIK: Diyarbakır, beslenme ve sağlık kültürü düzeyleriyle, çevre koşullarının çok yetersiz olduğu illerin başında gelmektedir. Buna bağlı olarak ilin en önemli sağlık sorunu daha çok bebek ve çocuk ölümlerine neden olan bağırsak enfeksiyonları ve zatürree gibi enfeksiyon hastalıklarıdır.

İlde bebek ölüm hızı 1974'te binde 152 idi. Bu hız kırsal bölgede daha da yüksektir.

Diyarbakır 1950'lerden başlayarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tedavi edici sağlık merkezi durumuna geldi. Hastane hizmetlerinin halkın sağlık düzeyinin yükseltilmesinde etkili olmadığının anlaşılmasından sonra, ilde sağlık hizmetleri 1965'te sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. 1970'lerin başına değin sosyalizasyon başarılı olmuş, ancak daha sonra etkinliğini yitirmiştir. Bunun sonucunda da ilde hastane hizmetleri ve özel hekimlik yeniden ağırlık kazanmıştır.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: Diyarbakır'ın tarım ağırlıklı ekonomik yapısı, ildeki sosyal güvenliğin kapsamını büyük ölçüde belirlemektedir. İlde 1980'de faal nüfusun yaklaşık 3/4'ü sosyal güvenlikten yoksun durumdaydı.

İlde 1980'de yaklaşık 18.900 sigortalı işçi vardı. Bunun % 31'ini geçici işçiler oluşturmaktaydı. Diyarbakır'da işyerlerinin küçük bir bölümünün bildirge vermesi (1980'de % 15) işçiler arasında sigortalılaşma oranını düşürmektedir. İlde Sosyal Sigortalar Kurumu hizmet giderleri içinde (% 79'la) en büyük payı hastalık sigortası giderleri oluşturmaktadır.

Diyarbakır'da 1979'da meslek kuruluşlarına kayıtlı olanların ancak % 52'si Bağ-Kur üyesidir. Bu üyeler Türkiye'de Bağ-Kur'a kayıtlı kişilerin binde 7'sini oluşturmaktadır.

İlde İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla iş bulma oranı 1960'larda düşmeye başlamıştır. 1980'de kuruma başvuranların ancak % 6'sına iş bulunabilmiştir.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Diyarbakır'da çeşitli meslek kesimlerinin örgütlenme düzeyi oldukça düşüktür. 1907'de kurulan Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1981'de 8.127 üyesi vardı. Ticaret Borsası 1931'de kuruldu; 1981'de üye sayısı 5.079 idi. 1927'de kurulan Diyarbakır Barosu'nun 1980'de 93 üyesi, 1953'te kurulan Tabip Odası'nın ise 332 üyesi vardı.

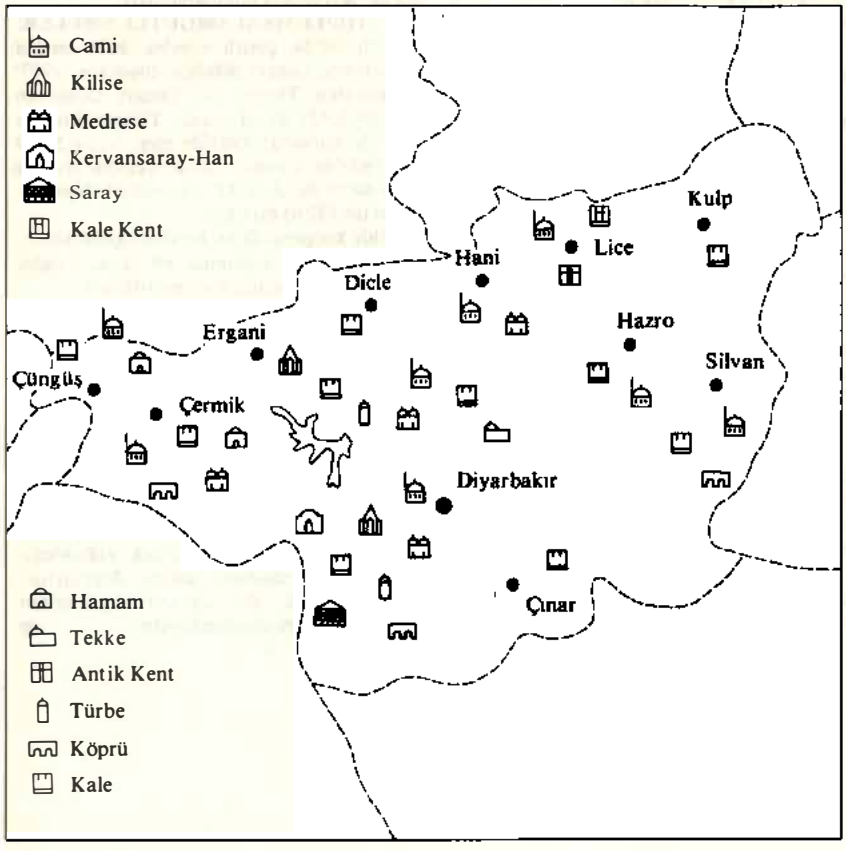
İlde kooperatifçilik hareketi gelişmemiştir. Yapı, köy kalkınma ve esnaf kefalet kooperatifleri başlıca kooperatiflerdir.

Genellikle iki yılda bir bağıtlanan toplu-iş sözleşmeleri Diyarbakır'da yıllara göre düzenli bir dağılım göstermiştir.

1975 öncesinde bağıtlanan sözleşmeler 1.000-4.000 dolayında işçiyi kapsarken, bu sayı daha sonra 10.000'i aşmıştı. 1979'da toplu sözleşme yapan 12.000'i aşkın işçinin % 79'u kamu kesimindeydi.

Diyarbakır 1950'de dernekleşme açısından Türkiye ortalamasının üstündeydi. 1968'den sonra ise ilin dernek yoğunluğu Türkiye ortalamasının altına düşmüştür. Diyarbakır İli, din eğitimi örgütlerinin sayıca az olduğu illerden biridir. ●

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Dünyanın en eski ve en köklü uygarlıkları, Mezopotamya ve Anadolu'da ortaya çıkmıştır. Eski uygarlık merkezlerinin yoğunlaştığı bu iki bölgeyi birbirinden ayıran kesin sınırlar yoktur. Güneydoğu Anadolu yöresi, bu iki yerleşim alanı arasında bir geçiş bölgesi sayılabilir. Diyarbakır da bu geçiş bölgesinde yer almaktadır. Anadolu ve Mezopotamya'da kurulan gelişmiş uygarlıklar, çeşitli toplulukların yerleşme ya da istila amacıyla buralara yönelmelerine neden olmuştur. Yöreye yeni gelen topluluklar, bir yandan yerli halkın kültüründen etkilenirken, bir yandan da bu kültüre kendi öğelerini katmışlardır. Bu kültürel yoğrulma süreci, her yeni gelen toplulukla daha da zenginleşerek yüzyılları içine almıştır. Diyarbakır kültürünün evrimini de bu iki uygarlık bölgesiyle olan komşuluğu belirlemiştir. İÖ 8000'lerde başlayan bu kültürel etkileşim süreci, günümüze dek sürmüş ve oldukça renkli bir kültür mozayiğinin oluşmasına yol açmıştır. Bu kültür mozayiğinin içinde tarih boyunca yörede egemen olmuş ulusların kültürel ve dinsel kalıtları canlı bir biçimde yaşamaktadır.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Ergani yakınlarında bulunan taştan yontulmuş araçlar, yöredeki yaşamın Paleolitik (Eskitaş) Dönem'de başladığını göstermektedir. Bu dönemde insanlar avcılık ve toplayıcılıkla geçinip, açık havada yaşamışlardır. Yerleşik düzene ve besin üretimine geçiş evresindeki yerleşim örneği de Ergani yakınlarındaki Çayönü Tepesi'nde görülmektedir. I.evresi İÖ 7250-6750 arasında yer alan Çayönü köy yerleşmesinin en önemli özelliği, besin üretimine geçilmesidir.

Kalıntılar arasındaki buğday taneleri ve evcil hayvan kemikleri, tarım yapıldığını ve hayvan yetiştirildiğini göstermektedir. Buğday yanında, burçak, nohut, bezelye, mercimek, delice otu da beslenmede kullanılmıştır. Hayvanlardansa köpek, domuz, sığır ve koyun yetiştirilmiştir. Ekonomik etkinlik alanındaki bu değişim kullanılan araçlara da yansımıştır. Çakmaktaş ve doğal cam araçlar yanında, cilalıtaş ve kemikten yapılmış araçlar üretilmiştir. Ayrıca doğal bakırdan dövülerek biçimlendirilmiş araçlara da rastlanmıştır. Yenitaş Dönemi'nde madenin bilinmesi ve kullanılması, Çayönü kültürünün gelişmişliğinin göstergesidir. Bu gelişmişliğin başka bir göstergesi de mimarlıktır. I.evrede değişik mimari özellikleri gösteren 6 kata rastlanmıştır. Bunlar arasında taş temelli, kerpiç duvarlı, dikdörtgen planlı konutlar vardır. Höyüğün kuzeydoğusunda yer alan II. evre yerleşmesi yaklaşık İÖ 4000 yıllarında yer almaktadır. Bu döneme ilişkin buluntular arasında el yapımı çanak-çömlek, moloz taş duvarlar ve döşeme kalıntıları bulunmaktadır. İÖ 3000'lerde yer alan III. evredeyse çarkta yapılmış çanak-çömlek yanında mezar kalıntılarına rastlanmıştır.

Diyarbakır'ın tarih öncesi dönemlerine ilişkin bilgi veren başka bir yerleşim de Ekinciler Köyü yakınındaki Girikhacıyan Höyüğü'dür. Burada İÖ 6000/5000 yıllarında yerleşme olduğu sanılmaktadır. Bu köy yerleşmesinde bulunan "Tell Halaf" çömlekleri, yörenin Mezopotamya'yla olan ilişkilerini belgelemesi bakımından önemlidir.

Yöredeki yerleşimler yanında, Mezopotamya kaynakları da Diyarbakır tarihine ilişkin bilgiler vermektedir. İÖ 2900'de, Mezopotamya'nın, Diyarbakır'ı da içine alan kuzey bölümü Saburu adıyla anılmaktadır.

Bu bölge Semitik öğeler yanında, Semitik olmayan öğeler de yaşamaktadır. İÖ 2000'lerde bu Semitik olmayan öğeler, daha güçlenmekte ve belirginleşmektedir. Artık Saburu halkı yerine, Hurriler adı kullanılmaktadır. Bu topluluk, İÖ 2000 ortalarında Hurri ve Mitanni olmak üzere iki siyasi birliğe ayrılmıştır. Ancak sıkı bağları nedeniyle, Asurlular'ca Hanigalbat adıyla adlandırılmaları sürdürülmüştür. Hurriler, Diyarbakır'a da egemen olmuşlardır. Diyarbakır Kalesi'nin ilk kez Hurriler'ce yapıldığı sanılmaktadır. Mitanni uygarlığının da temelini oluşturan Hurri kültürü öbür Mezopotamya kültürlerinden oldukça değişiktir. Hurri dili, Asya dilleri gibi bitişimli bir dildir. Bu dile en çok benzeyen dil Hintçe'dir. Boğazköy tabletlerinde adına sık rastlanan Mitannili at yetiştiricisi Kikkuli'nin, at yetiştiriciliği üzerine yazdığı tablette çok sayıda Hintçe kökenli terim bulunmaktadır. Öte yandan, Şuppiluliuma ile Mitanni Kralı Mittiavaza arasında imzalanan antlaşmada tanık olarak gösterilen tanrılardan Mitrasil, Arunasil, Indar ve Nasattyanna, Mitra, Varuna, İndra ve Nasatya adlı Hint tanrılarına karşılık olmaktadır. Hurri kültürü oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Bu kültürün en belirgin izlerine özellikle Hitit kültüründe rastlanmaktadır *(Bak. Çorum)*.

Mitanniler'den sonra, İÖ 1200'lerden başlayarak Diyarbakır'a Asurlular egemen olmuştur. Bu egemenlik, aralıklı olarak İÖ VII. yy'a değin sürmüştür. Bu dönemde yörede Asurlular'dan başka Aramiler ve Urartular da egemen olmuşlardır. Diyarbakır'ın, Anadolu'daki Asur ticaret kolonilerine giden yol üzerinde bulunması, kentin önemini artırmıştır. Ancak Asurlular genellikle ticari egemenlik kurmakla yetinmişler, kültürlerini yaymakta başarılı olamamışlardır. Asurlular'ın günümüze dek yaşayan izleri Birklin Mağaraları ve Eğil Kalesi'ndeki stel ve yazıtlardır. İÖ X.yy başlarında Asur egemenliği, yerini Arami egemenliğine bırakmıştır. Sâmi kavimlerinden Aramiler'in Bit-Zamani Kabilesi, Ege göçlerinin yarattığı karışıklıktan yararlanarak Diyarbakır yöresine yerleşmiş ve kendi adıyla anılan krallığı kurmuştur. Bit-Zamani Krallığı Dönemi'nde, Diyarbakır zengin ve bayındır bir kent olmuştur. Bit-Zamani Krallığı'nı izleyen kısa süreli Asur egemenliğinden sonra yöreyi ele geçiren Urartular,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://manfey.org

mimarileri ve gelişmiş bakır işçilikleriyle yöre kültürüne önemli katkıda bulunmuşlardır. Daha sonra yörede sırasıyla İskitler, Medler, Persler, Büyük İskender, Selökidler, Partlar, Ermeniler ve Romalılar egemen olmuşlardır. Bunlardan Persler, özellikle din alanında etkili olmuşlardır. Selökidler Dönemi'ndeyse Diyarbakır yeni bir kültür tanımıştır. Doğu uygarlığının ve Yunan uygarlığının karışımı olan bu kültür, yörede uzun süre etkili olmuş ve Roma uygarlığının yayılmasına elverişli ortamı hazırlamıştır. Roma Dönemi'ndeki en önemli olay Hıristiyanlık'ın ortaya çıkışıdır. Bit-Zamani Krallığı'nın kurucusu Aramiler, Hıristiyanlık'ı ilk benimseyenlerden olmuşlardır. Saint Pierre'in arkadaşı Thomas'ın öğrencilerinden Agay ve Mara, Hıristiyanlık'ın Urfa ve Diyarbakır çevresinde yayılmasında çok etkili olmuştur. Hıristiyanlık'ı benimsedikten sonra Süryani adını alan Aramiler, günümüze dek Diyarbakır'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. 518 yılında Bizans Kilisesi, o tarihe değin en yüksek dinsel kurum sayılan Antakya Kilisesi'nden ayrılmış ve Rum Ortodoks Kilisesi adını almıştır. Süryaniler ve onların dinsel merkezi Antakya Kilisesi'ne de Bizans Devleti baskı yapmıştır. Süryani-Bizans çatışması, Diyarbakır yöresinde de yoğun biçimde yaşanmıştır. Aynı dönemde, Diyarbakır'ın kültürel ve toplumsal gelişimini olumsuz yönde etkileyen başka bir öğe de Bizans-Sasani savaşlarıdır.

Araplar 639'da kenti ele geçirince Diyarbakır kültüründe yeni bir evre başlamıştır. Önce Mar-Toma Kilisesi camiye dönüştürülmüş ve Müslümanlık yayılmaya başlamıştır. Başlangıçta yerli halkın dili Süryanice ve Ermenice, resmi dil olarak kullanılmıştır. Ancak Halife Abdülmelik döneminde Arapça zorunlu resmi dil olunca Arap-İslam kültürü yörede yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca yöreye Bekr bin Vâil ve Taglib gibi Arap kabilelerinin yerleştirilmesi, bu kültürel etkiyi güçlendirmiştir. Yaklaşık üç yüz yıl süren Arap egemenliğinin ardından, Diyarbakır'a egemen olan Büveyhoğulları Dönemi'nde de bu kültürel yapı güçlülüğünü korumuştur. "Kürtlerin en büyük şubelerinden Hümeydiye Kabilesi'nin bir kolu olan Hârbuhti Oymağı'nın reislerinden Bâd'ın" *(İslam Ansiklopedisi, c.III, s.610)* kurduğu Mervâni Devleti'nin Diyarbakır yöresine egemen olması, kültür alanında yeni bir dönem başlatmıştır. Çok sayıda göçebe kabilenin Diyarbakır yöresine yerleştirilmesiyle, Arap dili ve kültürünün etkisi giderek azalmıştır. Dil ve kültür alanındaki bu değişiklik günümüze değin ulaşmıştır. Diyarbakır'ın başkent olması, Mervâni Devleti'nin kenti bayındır ve zengin kılmasını sağlamıştır. Bu dönemde "Diyarbekir bölgesi âlim, şair ve tabiblerin ikametgâhı" *(a.g.y., s.611)* olmuştur.

TÜRKLER'DEN SONRA: Doğu ve özellikle Diyarbakır'ın yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkler'den sonraki toplumsal-kültürel evrimi, Anadolu'nun öbür bölgelerininkinden oldukça değişik bir gelişim izlemiştir. Bu bölgelerde Türk devletleri, genellikle stratejik önemi olan kentlere yönelmiş, buralardaki Türk nüfus ve Türk asıllı yöneticiler aracılığıyla, kentleri denetim altına almışlardır. Kırsal kesimi ve ulaşılması güç bölgeleriyse, yerel etnik topluluklara bırakmışlardır. Bu yerleşme siyasetinin iki önemli sonucu olmuştur. Bunlardan biri, merkezi otorite yanında, zaman zaman ona başkaldıran yerel egemenliklerin oluşmasıdır. Öbürüyse, yerel etnik öğelerin toplumsal ve kültürel yapılarını korumalarıdır. Diyarbakır kültürünün Türkler'den sonraki gelişimini, büyük ölçüde bu iki olgu belirlemiştir.

Türkmenler 1042'den başlayarak, Diyarbakır üzerine akınlar yapmıştır. Kenti ele geçiremeyince çevreyi yağmalayıp, Azerbaycan'a dönmüşlerdir. Kentin Türkler'in eline geçmesi, 1085'te, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Ancak, yörenin Türkleştirilmesi yolunda bir adım atılmamış ve "Melikşah, Diyarbakır bölgesinde Kürt Mervanoğulları yerine, Arap Güheyroğulları soyunu geçiren vasal bir devlet kurmakla yetinmiştir" *(Avcıoğlu, s.1576)*. Türk-İslam kültürünün Diyarbakır yöresinde etkili olması, bir Türk boyu olan İnaloğulları'yla başlar. Bu dönemde Ergani çevresinde bakır madeninin işletilmeye başlanması, ekonomik yaşamı canlandırmıştır. İnaloğulları, kenti Türk-İslam geleneğine göre bayındır kılarken, geçmiş kültürlerin değişik öğelerinden de yararlanmıştır. Depremde önemli hasar gören Ulu Cami'nin, kilise olduğu dönemlerden kalan Korent biçimi sütun başlıkları, sütunlar, caminin günümüzde "Batı Maksuresi" diye anılan bölümünün yapımında kullanılmıştır. İnaloğulları'ndan sonra kente egemen olan Nisanoğulları da, aynı geleneği sürdürmüşlerdir. Bu dönemde, kentte 1.040.000 cilt kitap içeren bir kütüphane bulunduğu bildirilmektedir *(Beysanoğlu, 1963; s.125)*. Aynı kaynak, kenti fetheden Selahaddin Eyyubî'nin bu kütüphaneyi veziri Kadı Abdurrahman Fazıl'a bağışladığını, onun da kitapların bir bölümünü Kahire'ye götürdüğünü bildirmektedir. Selahaddin Eyyubî Diyarbakır yöresine egemen olduktan sonra kentin yönetimini Hısn-i Keyf Artukluları'na bırakmıştır. Bir Türkmen boyundan gelen Artuklular'ın yönetimi, Diyarbakır için bayındırlık ve zenginlik dönemi olmuştur. Çeşitli dinsel ve etnik topluluklara tanınan özgürlük ve toplanan vergilerin azlığı, Artuklular'a halk arasında büyük destek sağlamıştır. Artuklu kültürü, eski Türk geleneğiyle İslam geleneğinin karışmasından oluşmuştur. Artuklu beylerinin aldıkları adlar, bu ikili kültür yapısını yansıtmaktadır. Bunlar arasında Alp, Sagun, İnanç gibi Türk adları yanında, Kutbeddin, Necmeddin gibi Arap kökenli adlar da yer almaktadır. Bu kültürel bireşimin belirgin olarak gözlemlendiği başka bir alan da Artuklu mimarisidir.

Artuklular'ı izleyen kısa süreli Eyyubî egemenliğinden sonra Diyarbakır, Anadolu Selçukluları'nın eline geçmiştir. Ancak, Selçuklu Devleti kenti fethetmekle yetinmiş ve sürekli bir egemenlik kuramamıştır. "Diyarbakır, Urfa, Musul, Meyyafarikıyn ve Halep vilayetlerinin bulunduğu sahalar da devletin güneydoğu kısmını teşkil edip bunların içinden zaman zaman 'sultanın divanı dairesine' bağlananlar oluyorsa da, Türkmenler ve hatta Kürt aşiretlerinden türeme 'melikler', çok vakit ellerindeki sarp kalelerde, bazen Memlûkler'e ve bazen Selçukî sultanlarına bağlı olarak hüküm sürüyorlardı" *(Akdağ, s.83)*. Buna karşılık, Anadolu Selçukluları Dönemi'nde Diyarba-

Zinciriye Medresesi'ndeki Artuklu Dönemi Tunç Sfenks

Kanuni'nin Beylere Bağışladığı Ayrıcalıkları Bildiren Hükmü Şerif

... Yavuz Sultan Selim zamanında Kızılbaşlar'a karşı cephe alarak müsbet ve hayırlı hizmetlerde bulunan ve şimdi de Devlete doğrulukla hizmetler ifa eden, bilhassa (Serasker-i Sultan İbrahim Paşa'nın) bu defaki İran seferine katılarak Kızılbaşlar'ın yenilmesinde yararlık gösteren Kürt beylerine gerek devlete karşı gösterdikleri öz kulluk ve dilâverlikleri karşılığı olarak ve gerek kendilerinin vaki müracaat ve istirhamları göz önüne alınarak, her birinin ötedenberi ellerinde ve tasarruflarında bulunan eyalet ve kaleler geçmiş zamanlardan beri yurtları ve ocakları olduğu gibi ayrı ayrı beratlarla ihsan edilen yerleri de kendilerine verilip mutasarrıf oldukları eyaletleri, kaleleri, şehirleri, köyleri ve mezraaları bütün mahsulleriyle, oğuldan oğula intikal etmek şartıyla kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir. Bu münasebetle aralarında asla anlaşmazlık ve geçimsizlik çıkmamalı, dışarıdan müdahale ve taarruz edilmemelidir. Bu emr-i celile riayet edilecek, hiçbir suretle üzerinde kalem oynatılmayacak hiçbir yeri değiştirilmeyecektir. Bey öldüğünde eyaleti kaldırılmayıp, bütün hududu ile mülkname-i hümayun uyarınca oğlu bir ise ona kalacak, eğer müteadid ise istekleri üzerine kale ve yerleri aralarında paylaşacaklardır. Uzlaşamazlarsa Kürdistan beyleri nasıl münasip görürlerse öyle yapacak ve mülkiyet yolu ile bunlara ebediyete kadar ila ebeddevrân mutasarrıf olacaklardır. Eğer bey, vârissiz, akrabasız ölmüşse o zaman eyaleti hariçten ve yabancılardan hiçbir kimseye verilemeyecek, Kürdistan beyleriyle görüşülüp ve ittifak edilip, onlar bölgenin beylerinden veya beyzâdelerinden her kimi uygun görürlerse ona tevcih edilecektir...

(Topkapı Müzesi Arşivi, E. 11969, Aktaran Nuzhi Sevgen, s.70-71)

Ücretsiz PDF kitap Arşivi - https://rantey.org

kır ve yöresindeki Türkmen nüfusu oldukça artmıştı. "Urfa, Diyarbakır, Mardin etrafının ahalisi daha karışıktı; mamafih, içtimaî teşkilâtları yönünden, en sağlam unsur olarak, buralarda da Türkmenler başta gelmekteydiler" *(a.g.y., s. 87)*.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde Diyarbakır, Moğollar'ın da yardımıyla Mardin Artukluları'nın eline geçmiştir. Artuklular'ın bu kolu da, Hısn-ı Keyf Artukluları kültürünün sürdürücüsü olmuştur. Kısa süren Timur egemenliğinin ardından Diyarbakır ve çevresi başka bir Türk boyunun, Akkoyunlular'ın denetimine geçmiştir. Bu dönemde, başkent olmanın sağladığı üstünlük ve Uzun Hasan'ın sanata düşkünlüğü Diyarbakır'ı bir kültür merkezi durumuna getirmiştir. Daha önceki Türk devletleri Arap uygarlığının etkisinde kalmıştı. Akkoyunlu kültürü ise ağırlıkla İran geleneğinden etkilenmiştir. Ancak, Uzun Hasan'ın Türk diline duyduğu ilgi, bu etkinin dil alanına yansımasını önlemiştir. Uzun Hasan, başta Kuran olmak üzere, çok sayıda yapıtı Türkçe'ye çevirtmiş ve elli sekiz kişinin görev aldığı özel bir kütüphane kurdurmuştur. Dönemin ünlü bilim adamlarından Ali Kuşçu, hattat Nişaburlu Abdülhoy, Uzun Hasan'ın sarayında konuk edilip ilgi görmüştür. Akkoyunlu sarayında konuk edilen başka bir ünlü de, Şii önderi Şeyh Cüneyd'dir. Şiilik'i yaymak ve şeyhliğini şahlığa dönüştürmek üzere Anadolu'ya gelen Şeyh Cüneyd, üç yıl Diyarbakır'da kalmıştır. Bu süre içinde çok sayıda yandaş kazanmış ve özellikle Türkmenler arasında etkili olmuştur. 1469'da Uzun Hasan, başkentini Tebriz'e taşımış ve Akkoyunlu Türkmenleri'nin büyük bir bölümünü İran topraklarına yerleştirmiştir. Böylece, Türk nüfusunun azalması ve başkent olmaktan çıkması Diyarbakır'ın önemini yitirmesine yol açmıştır. Ayrıca, Akkoyunlu kültürü ve dini üzerindeki İran etkisi daha da güçlenmiştir. Bu Akkoyunlu-İran yakınlaşması, Şeyh Cüneyd'in torunu Şah İsmail'in kısa sürede Doğu Anadolu'da egemenlik kurmasını sağlamıştır. Şah İsmail 1507'de Diyarbakır'ı da ele geçirmiş, ancak Sünni olan Kürt beylerinin direnişiyle karşılaşmıştır.

Yavuz Sultan Selim'in 1515'te Diyarbakır ve çevresini Osmanlı topraklarına katması, yöre açısından yeni bir dönemi başlatmıştır. Günümüze değin ayakta kalan etnik ve toplumsal yapı, bu dönemde biçimlenmiştir.Yavuz, Anadolu'daki Şii egemenliğini kırmak için Türkmenler'le yoğun bir çatışmaya girmiştir. Bu çatışmada İdris-i Bitlisi aracılığıyla kazandığı Kürt beylerinden yararlanmıştır. Bu beylere "yurtluk", "ocaklık" adıyla topraklar vererek merkeze bağlı küçük beylikler oluşturmuştur. Böylece, Türkleşme'yi sağlayacak Türkmenler bölgeden uzaklaştırılırken, denetim de derebeylere bırakılmıştır. Bu dönemde, Diyarbakır'daki 19 sancaktan 11'i Osmanlılar, 8'i de beylerce yönetiliyordu. Ayrıca Diyarbakır Eyaleti'nde yer alan ve yönetimi babadan oğula geçen 5 hükümet vardır. Yavuz'dan sonra, Kanuni Sultan Süleyman da babasının kurduğu yapının korunmasına özen göstermiştir *(Bak. Kanuni'nin Beylere Bağışladığı Ayrıcalıkları Bildiren Hükmü Şerif)*. Bu dolaylı egemenlik biçiminin kültür alanına yansıyan sonuçları oldukça önemlidir. Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi mimari yapıtları bu sonuçları belgelemektedir. Bunlarda, Osmanlı mimarisinin özgün çizgileri yerel mimari içinde eriyip gitmiştir. Bunda, yerli gereç kullanımı kadar yörenin, geçmişi yüzyıllar öncesine dayanan geleneğinin de etkisi vardır. Kırsal kesimdeyse tümüyle yerel etnik öğelerin dil ve kültürü egemen olmuştur. Ayrıca, beylerin yetkilerinin bir bölümünü din adamlarıyla paylaşmaları, çeşitli tarikatların kültürel yaşamda etkili olmasına yol açmıştır.

Yaklaşık üç yüzyıl süren bu toplumsal yapı, 1819'da yurtluk ve ocaklıkların kaldırılmasıyla sona erdirilmek istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçiliği sağlama amacını güden bu kararı, beylerin tepkisine ve sık sık yenilenen ayaklanmalara yol açmıştır.

Beylerin direnişini kırıcı önlemler de, tarikat şeyhlerinin güçlenmesine neden olmuştur. Abdülhamid II'nin kurdurduğu Hamidiye Alayları, aşiret yapılarını güçlendirmiş ve mezhep çatışmalarını kızıştırmıştır. Kırsal kesimde aşiret ve tarikat etkisinde gelişen kültüre karşılık, kent merkezinde farklı bir süreç yaşanmaktadır. Diyarbakır'ın sürgün yeri olarak seçilmesi sonucu, Abdülhamid II yönetimine karşı çıkan çok sayıda aydın burada toplanmıştır. Bunların yaydıkları özgürlük, eşitlik düşünceleri kent halkı arasında da ilgi görmüştür. "Bidayette sürgünlere çatık kaş gösteren halk, bu sınıfın çoğalmasından ve içlerinde Ramiz Molla gibi alimler, Salih Paşa gibi ferikler, Ahmed Bey gibi zadegânlar, Necip Nadir gibi riyaziyeciler bulunan bu siyaset mağdurlarına hüsnü kabul göstermekte gecikmediler. Hürriyetin, saray-ı tahakkümün bu canlı propagandacılarının halkı tenvirdeki rolleri inkâr edilemez" *(Arslan, s.65)*. Ancak sürgünlerin asıl etkisi, öğrenciler arasında ve aydın kesimde olmuştur. Diyarbakır Mülki İdadisi'nde, millet, meşrutiyet, hürriyet gibi kavramları tartışan, aralarında Ziya Gökalp'in de bulunduğu bir öğrenci çevresi oluşmuştur. Bu çevre, İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır'da örgütlenmesine elverişli ortamı yaratmıştır. Ziya Gökalp, Meşrutiyet için mücadele yanında, Diyarbakır'ın etnik ve toplumsal yapısıyla da ilgilenmiş, aşiretlerin iskânı konusunda öncülük etmiştir. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na değin geçen dönem, Diyarbakır Kenti'nin kültürel yaşamı açısından önemlidir. Bu dönemde, çok sayıda gazete ve dergi çıkarılmış, Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem, Süleyman Nazif gibi yazarların yazıları yayınlanmıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında Hürriyet ve İtilâf Cemiyeti yanlılarının etkinliklerine karşın Diyarbakır kısa sürede Ankara yönetimi saflarına katılmıştır.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Diyarbakır ve çevresi Cumhuriyet Dönemi'ne Osmanlı Devleti Dönemi'ndeki toplumsal yapıyla girmiştir. Kırsal kesimdeki mülkiyet ilişkilerine dokunulmaması nedeniyle beylik, ağalık, şeyhlik kurumları ve aşiret yapısı bu dönemde de varlığını korumuştur. Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra büyük toprak sahiplerinin topraklarına el konulmuşsa da bunlar 1934'te çıkarılan yasayla bağışlanmış ve toprakları geri verilmiştir. İsyandan sonra uygulanan zorunlu yerleştirme, nüfus hareketlerini sınırlamıştır. Bu, bölgenin gelişmesine ve kentleşmeye olumsuz etki yapmıştır. 1934'ten sonra Diyarbakır yöresine, Balkanlar'dan gelen göçmenler yerleştirilmiştir. Ancak bunlar yöreyle uyum sağlayamamışlardır. Bir bölümü batıdaki yakınları yanına göç etmiştir. "Kendilerine yabancı bir etnik grup içine iskân edilen göçmenler civar köylerle pek temas etmemekte ve genellikle kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılamaktadır. Ziraat tekniklerine tütün ekimini getirmişler, ilk defa soba ve kömür kullanmışlar, el tezgâhlarında dokuma yapmışlardır. Çevre için çok yabancı olan bu çalışma şekli, göçmenlerin öteki köylerle temas edememesi, köylülerin kendilerine yabancı gözüyle bakması, bu yeniliklerin yayılmasına engel olmuştur" *(Arslan, s.80)*.

Ziya Gökalp'e Göre Ağalar

Köy ağası, sızma sanatındaki ustalığıyla hükümet otoritesinin bir parçasını ele geçirdi mi, derhal köylerindeki yükümlüleri askerlikten, suçluları mahkemeden, vergi ve zorunlu çalışma bedeli borçlularını tahsildardan kurtarmaya çalışır. Bu hizmeti sayesinde köylerinde bağımsız bir bey gibi hüküm sürer; suçlardan, evlenmelerden, kız kaçırmaktan vergi alır; daha başka türlü çıkarları da olur. Köylüler de, iyiliklerinden dolayı şükran borçlu olduklarına inandıkları için, hükümete bildirmedikleri koyunların vergilerini eksiksiz Ağa'ya verirler; köyün aşarını ağadan başkasının iltizam edememesi için gizleme, iftira, yalancı tanıklık, türünden ne gerekirse yaparlar.

Köy ağası denilince bütün toprak sahipleri anlaşılmasın. Yaşamlarını yalnızca tarıma adamış toprak sahipleri de vardır. Fakat bunlar, diğerlerinin rekabetine karşı koyamadıklarından ancak ölmeyecek kadar kazanç sağlarlar; köy ağalarıysa hem tarımdan hem de zeametten kazandıkları için debdebeli bir yaşam sürerler. Vilayete yeni gelen memurlar işin aslını bilmedikleri için bunları şerefli eşraf sanırlar, ziyafetlerine kararsızlıktan, kuruntudan uzak olarak giderler. Bu lezzetli yemeklerin süslü birer tuzak olduğunu pek geç anlarlar; fakat ne yazık ki o zaman iş işten geçmiştir.

Sipahilik, yurtluk, ocaklık gibi zeamet biçimleri resmi ve yasal olarak kaldırılmışsa da, fiilen ve maddi olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Acı bir doğa yasası sonucu olarak, bugün geçmişin baskısından (egemenliğinden) tümüyle kurtulamıyor. Bu Devr-i Hürriyet'te (II. Meşrutiyet Dönemi) bile çiftçi adını takınan bu zorbalar vilayetin her tarafında kendileri ya da aracılarla makamlar elde ederek hükümet dairelerini istila etmekte, memleketi türlü yolsuzluklara sürüklemektedirler.

(Ziya Gökalp'ın Peyman gazetesinde yayınlanan "Ziraat ve Zeamet" başlıklı yazısından kısaltılarak ve sadeleştirilerek alınmıştır).

(Şevket Beysanoğlu, Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı, İstanbul, 1956)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahley.org

1950 yılı, Diyarbakır için dönüm noktası olmuştur. Yeni yönetimin izlediği politikanın toplumsal ve kültürel yapıdaki etkileri iki alanda güçlü olmuştur. Tarımda makineleşmenin başlaması ortakçı ve maraba ailelerini işlevsiz kılmıştır. Bu durum geleneksel ilişkilerin çözülme sürecini başlatmıştır. Öte yandan şeyhler yeniden güç kazanmış ve tarikatların etkileri yoğunlaşmıştır. Dinsel eğitim ön plana çıkmıştır. Lice, Silvan ve Hizan'daki medreseler etkinliklerini artırmışlardır. 1951-1953 arasında röportaj yapmak üzere Diyarbakır'a giden Yaşar Kemal, şeyhlik kurumunu şöyle anlatmaktadır: "Şeyhlik de derebeylik, seyitlik gibi babadan oğula geçer, yani silsile takip eder. Doğuda öyle eli öpülen şeyhler vardır ki, elifi görse mertekzanneder.Bunların da müritleri vardır. Doğuda üç büyük tarikat vardır: Kadiri, Nakşibendi, Rüfai... Bu sonuncunun müritleri gayet azalmıştır. Yani yok denecek kadar. Diğer ikisi ise her köye, her eve kadar girmiştir. Büyük şeyhlerin oturdukları yerde, cedlerinin türbeleri bulunur. Eskiden türbelerin bulunduğu yerlerdeki tekkeler kapatılmıştır. Şimdi de kapalı gibi durur ama, açıktır. Müritler her an ziyaret edebilirler tekkeleri. Halk bu tekkelere bağışta bulunur. Halk dediğim, o şeyhlerin müritleridir. Her yıl tekkelerin büyük ziyaret günleri vardır. O günlerde cümle müritler orada toplanıp ayinler yaparlar. Halk, hâlâ şeyhlere değil tekkeler adına bağışta bulunur" *(Yaşar Kemal Gökçeli, s.259-260).* 1950'lerde başlayan toplumsal yapı çözülmesinin nüfus hareketlerine dönüşmesi, ancak 1960' lardan sonra gerçekleşmiştir. Özellikle 1965' ten sonra kente göç hızlanmıştır. Kente yerleşenler arasında, işsiz kalan maraba ve ortakçılar yanında, kent yaşamını yeğleyen büyük toprak sahipleri de vardır. Böylece kentin bir bölümünde çağdaş yerleşim alanları kurulurken, bir bölümünde de gecekondular ortaya çıkmıştır.

Bir Şeyhin Diğer Şeyhler Hakkındaki İfşaatı

... Biz bugünün adamıyız. Halkın bize tutkusunu iyiliğe kullanırız. Burada öyle şeyhler var ki kötüye de kullanıyorlar. Mesela Şeyh Heybet var. On beş, yirmi köy kadar tutan müridi var. Her yıl her ev ona yüz lira göndermek zorundadır. Bak şeyhlik nedir biliyor musun? Şeyhlik başlıbaşına büyük bir teşkilat meselesidir. Büyük zekâ ister. Bütün şeyhlik teşkilatı şu şekilde kurulur: 1- Türbe başındaki büyük şeyh 2-Ondan küçük, her bölgede bir tane, onun halifesi. Bu halifeler daha çok, kasabalarda otururlar. Halifelerin de bir kadem küçüğü çavuşlar. Çavuşlar köylere yayılmışlardır. Bunlar hem şeyhin propagandacıları, hem para toplayıcılarıdır. Mesela Şeyh Heybet'in halifeleri burada para toplar, ona götürürler. Parayı postaya vermek günahtır. Onu şeyhe bir halifenin götürmesi de şarttır. İşte onların şeyhliği böyle, benimkini de görüyorsun. Bu şeyhlerden ne hurafeler, ne yalanlar çıkmaz, akıl hayal almaz. Bunları tesbit etmek dünyanın en güzel şeyi olurdu. Mesela şeyhin bastığı toprağı kaynatıp içmek, sıtmaya iyi gelir. Bir de daha korkunç, daha pis olan başka bir şey vardır: Çocuğu olmayan kadınlara şeyhin idrarını içirirler. Şeyhin idrarını içen kadınların çocuğu olacağına inanmışlardır. Bu da merasime tabidir. Şeyhin idrarı dualarla alınır. Bir hafta yıldızların altında, şişe içinde asılı kaldıktan sonra dua ile içilir ve o gece kadın kocasıyla yatar. Bu şekilde doğmuş çocuklara şeyhin adının konması gelenek icabıdır.

(Yaşar Kemal Gökçeli, s. 263)

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Diyarbakır'ın tümüne egemen tek bir yaşama biçiminden söz edilemez. Değişik yaşama biçimleri yan yana, kimi zaman da iç içedir.

Yaşama biçimi, genel çizgileriyle geçiş toplumu özellikleri gösterir. Tarımda makineleşme, sanayileşme, eğitim, ulaşım, iletişim hizmetlerinin yaygınlaşmasıyla kapalı topluluklar dışa açılmıştır. Giyım-kuşam, beslenme, barınmada çağdaş değerler toplumsal yaşama katılmıştır. Geleneksel, inanç dizgesi değişime uğramıştır.

Kırsal kesimde dil, dinsel inanç ve toprak mülkiyeti temellerine göre birbirinden ayrılan etnik gruplar, ana çizgileriyle Türkiye'nin geleneksel toplumlarına özgü özellikleri paylaşır. Din öğesi tüm gruplarda kültürel yapının merkezindedir. Çekirdek aile egemen aile tipi durumuna gelmekte, ataerkil geniş aileler gittikçe azalmaktadır. Aile reisi babadır. Ekonomik etkinlikler, evlenme, siyasal konularda karar verme, aile bireylerinin görevlerini düzenleme yetkisi babadadır. Akrabalık ilişkileri güçlüdür. Ekonomik durumu iyi, yaşlı biri akraba topluluğunun liderliğini üstlenir. Bunlar, din öğesiyle (hacılık) yerlerini güçlendirme eğilimindedirler. Liderler, topluluk içi ve başka topluluklarla ilişkileri düzenler.

Göçmenler kapalı bir topluluk oluştururlar. Çevre köylerle ilişkileri zayıftır. Gereksinimlerini genellikle kendi üretimleriyle karşılarlar. Gerektiğinde kente inerler. Tarım tekniğinde, ev yaşamında kendi alışkanlıklarını sürdürürler. Çevrelerine tütün ekimini getirmişler ilk kez soba ve kömür kullanmışlardır. Göçmenlerde aile içi ilişkileri yerli gruplara göre daha ileridir. Akrabatopluluğu örgütlenmesi yoktur. Akraba evlilikleri iyi karşılanmaz. Başlık geleneği de görülmez.

Sayıları az olan Yezidiler, kapalı ve ilkel bir yaşam sürer. Öbür gruplarla ilişkiden kaçınırlar. Irak dolaylarından gelen şeyhlerinin vekili topluluğun lideridir. Kentlere alışveriş için bile çok az giderler. Devlet kurumlarıyla ilişkileri en az ölçüdedir.

Köylerin küçük ve dağınık oluşu, aşiret yaşamı, ağalık olgusu, toplumsal değişme ve çağdaşlaşmanın başlıca engellerini oluşturur.

Diyarbakır il merkezi, geçmişten bu yana bölgede yönetsel, tecimsel ve kültürel merkez durumunda olmuştur. Büyük feodal kent kimliğinden çağdaş kente geçiş süreci, kentte değişik yaşama biçimleri ortaya çıkarmıştır. Kentin yerleşme düzeni, bu yaşama biçimlerini yansıtır gibidir. Siyah bazalttan yapılmış eski yerli evleri tümüyle sur içindedir. Bu bölümde yaşam, eski kentten izler taşır. El sanatları bu bölümde yoğunlaşmıştır. Köylünün ürününü sattığı buğday pazarı buradadır. Dükkânlar, eski tiptedir. Sac ya da tahta kepenklerle kapatılır. Bakkallar, köylülerin hazır yiyecekler yediği, buluştuğu, haberleştiği; kahveler genellikle köylülerin buluştuğu, iş konuştuğu yerlerdir. Köylerin belirli kahveleri vardır. Çarşı çevresindeki yerlerde daha çok kasabalardan ve köylerden gelmiş, kentin orta sınıflarını oluşturan aileler oturur. Yerli aileler azalmıştır.

1950'lerde sur dışında kurulan Yenişehir, çağdaş kent görünümündedir. Konutlar daha çok betonarme blok apartman biçimindedir. Yenişehir'in gelişmesine koşut olarak, çevresinde yeni çarşılar, oteller, sinemalar, pastaneler, lokantalar, gazinolar oluşmuştur. Kentin bu kesiminde çağdaş öğeler toplumsal yaşamda ağır basar.

Ali Paşa, Kore, Kıbrıs, Abdaldede mahallelerinin oluşturduğu bölüm gecekondu bölgesi özelliğindedir. Kerpiç konutlar, bir ya da iki odalıdır. Dam topraktır. Bu, yörenin tipik köy evi tekniğindedir. Gecekondu ailesi, ortalama 5-6 kişiden oluşur. Çekirdek aileler çoğunluktadır. Gecekondu nüfusunun çoğunluğunu sanayi işçileri ve işsizler oluşturur. Çalışan kadın oranı düşüktür. Köyde tarımsal etkinliğe katılan kadın, kentte eve kapanmaktadır. Kentin bu bölümünde değişik bir yaşama biçimi ortaya çıkmaktadır. Kente göç, yeni ilişkileri zorunlu kılmaktadır. Geleneksel değerlerle kentsel değerlerin çatışması, bir kültür karmaşasına yol açmaktadır. Diyarbakır çeşitli etnik grupların var olduğu bir bölgede kentleşmektedir. Bu yanıyla da gecekondu bölgeleri değişik kültürlerin kaynaştığı bir alandır.

GİYİM-KUŞAM: Kentlerde çağdaş giysiler benimsenmiştir. Giyim-kuşam, gelir gruplarına göre değişiklik gösterir. Kentin yoksul bölgelerinde, kadın giyiminde yerel özellikler görülür.

Diyarbakır ve çevresinde başlık ve giysiler çok renklidir. Yörede entariye fistan ya da zubun denir. Entariler diba, atlas, canfes, mantin gibi kumaşlardan yapılır. Varlıklıların entarileri, gümüş tellerle işlenmiştir. Entarinin üstüne işlemeli hırkalar giyilir.

Ancak, yeni tür giysiler, uçları fırfırlı bol eteklidir. Önlük, şal kuşak, bel bağı, giyimi bütünler. Bunlar, çoğunlukla el dokumasıdır. El örgüsü yün çoraplar, günümüzde de kullanılır. Başlık geleneğinin sürmesine karşın, giyimde belirli bir değişiklik görülmektedir. Dokumasından dikimine dek el işi olan giysilerin yerini makine dokuma ve hazır giyim almakta, geleneksel giysiler unutulmaktadır.

Başlıklarda kullanılan gümüş tepelikler, zülüf bastılar ve saç bağları köyden köye

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

değişiklik gösterir. Başlıklar, yüksek ya da basık olabilir. Üçkuyular Köyü kadınları yüksek başlık giyer. Burada, başlığın çevresine yedi renk puşu bağlanır. Gümüş tepelik, yanaklara gümüş zülüf bastı takılır. Evli olanlar, başlığın üstüne ak tülbentten "kıtan" denilen başörtüsü bağlar. Kıtanın uçları, arkaya bırakılır ya da arkada bel bağına tutturulur.

Saç örüklerinin altına takılan saçbağı, kişniş gerdanlık, hasır bilezik, takıları oluşturur.

Geleneksel erkek giyimi mesleklere, gelir durumuna göre değişir. Erkeklerin giydiği entariler şa'ri, yediveziri, mor elmedin, mantin, haki adlı kumaşlardan yapılır. Önü yırtmaçlıdır. Bele yazın ağabani, kışın şal kuşak bağlanır. Halkın bir bölümü, şalvar giyer. Şalvarın üstüne işlik ya da kırk düğme (yelek) giyilir. Başta fes vardır. Üstüne ağabani sarık, puşu sarılır. Başa puşu sarılı külah da giyilir. Kışın kürk, hırka, aba giyilir. Kalıçfotin, paçikli kundura, yemeni ayakkabı türleridir. Yaşlılar mest giyer.

BESLENME BİÇİMLERİ: Diyarbakır yöresinde, geleneksel beslenme alışkanlıkları etkinliğini sürdürür. Geleneksel yemek türlerinde, etin özgün bir yeri vardır. Çoğu kez patlıcan ve domatesle birlikte kullanılır. Yemekler genellikle bol acılı ve çok yağlıdır. Zeytinyağı az kullanılır. Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi yörede de kimi yiyecekler, türlü biçimlerde kış için saklanır. Oyularak kurutulan kabak ve patlıcan bunlara örnek verilebilir. Üzümden yapılan pestil ve sucuk, otlu peynir, sumak, beslenme düzeninin öğeleri arasındadır. Yörede meyankökü şerbeti yaygın biçimde tüketilir. Düzme (pürlezzet) içli köfte, meftune, işkembe dolması, mumbar, nuriye tatlısı, lebeni, ilin özgün yemeklerinin başlıcalarıdır.

Toplumsal değişmenin bir sonucu olarak, geleneksel beslenme alışkanlıkları da değişime uğramaktadır. Kentlerde önceleri evlerde hazırlanan besin maddelerinin yerini hazır yiyecekler almıştır.

Meftune: Parçalara ayrılan et yıkanır; tuzla ovularak tencerenin dibine yerleştirilir. Üstüne kuşbaşı doğranmış patlıcan ve domates konur. Sebzeleri örtünceye dek sumak suyu eklenir (Sumak suyu yemeğe ekşilik verir. Soğuk suya sumak atılır. Bir süre bekletilir. Süzüldükten sonra yemeğe katılır). Orta ateşte pişirilir. Dövülmüş sarmısak katılarak yenir.

Duvaklı Pilav: Önce pirinç pilavı pişirilir. Sonra bademler 1 dakika kaynatılır. Kabukları soyularak ikiye ayrılır. Pembeleşinceye dek yağda kavrulur. Ateşten alındıktan sonra üstüne karabiber, tarçın ve bahar serpilerek karıştırılır. Pirinç pilavının üstüne yayılır.

Lebeni (Yoğurt Çorbası): Yoğurt, yumurta ve tuzla bir tencerede çırpılır. Harlı ateşte, tahta kaşıkla karıştırılarak pişirilir. Kaynayan yoğurda, bir kâse dövme eklenir. Dövmeler yumuşayıncaya dek kaynatılır. Üstüne naneli kızdırılmış tereyağı dökülür.

Nuriye Tatlısı: 2 kg un hamur tahtasına elenir. Ortası açılır. 15 yumurta akı, bir yumurta sarısı, biraz tuz ve bir bardak su karıştırılarak hamur yapılır. Hamur, 16 parçaya ayrılır; nemli bez altında yarım saat dinlendirilir. Sonra her parçadan yufka açılır. Bunlar yağlanarak, tepsiye yerleştirilir. Dörder yufka ara ile, ağartılmış ve makineden geçirilmiş badem döşenir. Fırına atılarak pembeleşinceye dek pişirilir. Fırından çıkarılınca hafif ateşe konur. Üstüne yavaş yavaş şurup dökülür. Tatlı genişlemeye ve kabarmaya başlar. Ateşten alınır. Üstüne bu kez kıvamlı şerbet dökülür. Dilimlere ayrılır.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: Diyarbakır yöresinde günümüze dek birçok uygarlık egemen olmuştur. Uzun bir tarih kesitinde dilleri, dinsel inançları farklı etnik gruplar yan yana yaşamıştır. Yörenin günümüze ulaşan çizgilerinin biçimlenmesi Müslümanlık'ın yaygınlaşmasıyla başlar. Töresel yapı, temelde Türk-İslam kültürünün etkisiyle biçimlenmiştir. Müslümanlık, kültürel yapıyı derinden etkilemiştir. Etnik öğeler, değişik gelenekleriyle yöre kültürüne katkıda bulunmuştur.

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: Yörede dinsel yapı güçlüdür. Nüfusun hemen hemen tümü Müslüman'dır. Az sayıda Hıristiyan topluluklara ve Yezidiler'e de rastlanır. Müslüman topluluğunu Hanefi, Şafi, Alevi mezheplerine bağlı gruplar oluşturur. Yöredeçeşitli tarikatlar da etkinliğini sürdürmektedir. En yaygını Nakşibendi Tarikatı'dır. Şeyhler ve din adamları, özellikle Şafi Mezhebi'ne bağlı topluluklarda, toplumsal yaşamda işlevsel konumlarını sürdürür.

Yörede çeşitli dileklerle yatırlara, ziyaret yerlerine gidilerek adak adanır. Bunlardan Sultan Şeyhmus Türbesi yalnız Diyarbakır' da değil, tüm güneydoğuda ünlüdür. Diyarbakır'dan Mardin'e giderken gidiş yönünde 70.km'de yedi köyü kapsayan bölgeye Sultan Şeyhmus denilir. Sultan Şeyhmus Türbesi köylerin hemen altında, yüz yıllık ağaçlar arasındadır. Türbeyi her yıl çeşitli dileklerle yüz bine yakın insan ziyaret eder. Bunların çoğunluğunu hastalar, çocuk isteyen kadınlar, evlenmek isteyen kızlar oluşturur.

Türbe, ziyaret biçimi ve beş tür dilek yeri bulunmasıyla dikkat çeker. Önce aptes alınır. Türbenin yakınındaki ağaçlıkta keçi kurban edilir. Karanlık basınca, dileğin kabul saatinin geldiğine inanılır. Dileğin çeşidine göre, dilek yerlerine gidilir.

Birinci bölüme çocuk isteyenler, kısmetinin açılmasını dileyenler gider. Burada aralıkla üç demir çubuk çakılıdır. Karşı duvarda asılı üç halka vardır. Dilekçi kısa bir duadan sonra halkalardan birini karşı duvardaki demir çubuğa atar. Halka demir çubuğa takılırsa, bu dileğin gerçekleşeceğine yorulur.

İkinci dilek yeri, Sultan Şeyhmus'un ilk halifesinin gömülü olduğu odadır. Şifa dileğiyle ziyaret edilir. Bu bölüme delileri iyi etmek, hastalara şifa buldurmak amacıyla gidilir. Ziyaretçilerin çoğunu akıl hastaları, felçliler, sakatlar oluşturur.

Üçüncü bölüm, Sultan Şeyhmus'un sandukasının bulunduğu odadır. Halılar, şallar, dinsel yazılarla bezenmiştir. Burada, dilekleri gerçekleşenler dua eder, şükranlarını bildirir.

Dördüncü bölüme tövbe etmek, af dilemek için gidilir. Genellikle bir suç işleyenler, burada tövbe edip, bağışlanmasını diler sonra teslim olurlar.

Beşinci dilek yerinde, çocuk dileğinde bulunulur. Doğacak çocuk türbeye adanır. Doğan çocuğun adı kızsa Sultan, erkekse Şeyhmus konur. Bu kurala uyulmazsa, çocuğun yaşamayacağına inanılır. Çocuk ilk kez, türbenin beşiği ile sallanır.

Dilek ve adakların yerine getirilmesinden sonra, büyük bir ateş çevresinde toplanılır. Ezan geçince cami ve dergâh bölümüne gidilir. Burada, taneleri limon büyüklüğünde 1001'lik tesbih çekilir. Sonra "La ilâheillallah!" "Allah!" sesleriyle zikre başlanır. Tövbe ve istiğfarda bulunulur. Dualar bitince "arabana" denilen büyük tef getirilerek ilahiler söylenir.

Diyarbakır'ın İçkale kesimindeki Sultan Süleyman Türbesi, daha çok çocuk dileğiyle ziyaret edilir. Söylentiye göre Sultan Süleyman, ünlü Arap komutanı Halid bin Velid'in oğludur. 639'da kentin Araplar'ca ele geçirilişi sırasında şehit düşerek, 26 sahabeyle birlikte buraya gömülmüştür. Çocuğu olmayan kadınlar, üç perşembe ikindiden sonra türbeyi ziyaret ederek dilekte bulunur, şehitlere Yasin okuturlar. Erkek çocukları olursa, adlarını Süleyman koyarlar. Türbeye şifa ve kısmet dilekleriyle de gidilmektedir.

Çocuk dileğiyle gidilen "Zülküfül Peygamber"in "makamı" Ergani'de, "gömütü" de Eğil'in Hacılar Köyü yakınındadır. Ergani' deki makamı Zülküfül Dağı'nın üst yamacındadır. Çocuk dileyen kadınlar, üç cuma akşamı buraya gelirler. Önce kendilerine ayrılan bölümde namaz kılarlar. Sonra oradaki Zülküfül Peygamber'in bayrakları Abdullah'ın türbesini ziyaret ederek, dilekte bulunurlar. Erkek çocukları olursa, adı Zülküf konur. Eğil'deki türbe de aynı dilekle ziyaret edilir. Üç cuma akşamı gidilerek dilekte bulunulur, Yasin okutulur.

Eğil'deki Harun Peygamber Türbesi, çocuk dileğiyle çarşamba günleri ziyaret edilir. Türbede mezar ya da sanduka yoktur. Harun Peygamber ve oğlu Ruveym'in burada yattığına inanılır.

Diyarbakır'ın Piran (Ömürlü) Köyü yakınlarındaki Pîr Hattab Türbesi'ne akıl hastaları götürülür. Hastanın, durumuna göre 1,3,5,7 gün türbede kalması ve uyuması gerekir. Hasta gerekirse bağlanarak türbeye konur. İyileştikten sonra adağı yerine getirilir; kurban kesilerek yoksullara dağıtılır. Akıl hastalarının götürüldüğü yerlerden biri de Hazro'nun Mihrani (Ülgen) Köyü'ndeki Şeyh Hasan Erzaki Türbesi'dir.

Çınar Kasabası'ndaki Pir İbrahim Türbesi'ne romatizmalılar, bel ağrısı çekenler gider. Türbe, Göksu Çayı'nın doğu kıyısında oldukça yüksek bir mağaradadır. Buraya ancak bir kişinin geçebildiği dar bir yoldan çıkılır. Hasta, türbede dilekte bulunur, dua eder. Sonra mağaranın toprağıyla kardığı çamuru ağrılı yerlerine sürer. Yanına aldığı toprakla bu işlemi 15 gün sürdürür. Her yıl haziran ayının üçüncü çarşambasında, çevre köylüleri burada toplanır. Ekin biçimini kutlamak, hayırlısıyla kaldırmak ve bereketli olmasını dilemek için kurbanlar kesilir, namaz kılınır, dua edilir. Sonra davullar, zurnalar çalınır. Halay çekilir, at yarışları yapılır, yemek yenir. Ertesi gün ekin biçimine başlanır.

Ağrılıların gittiği yatırlardan biri de Diyarbakır'ın Abdaldede Mahallesi'ndeki "Kamışlı Ziyaret"tir. Türbenin çevresinde her yıl, kendiliğinden yeşeren kamışlar vardır. Hastalar bir kamış kopararak ağrıyan yerlerine vururlar. İyileşenler türbede mum yakar, Yasin okuturlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://manley.org

Felçli, yürümeyen, konuşmayan, hırçın çocuklar, Şeyh Muhammed Türbesi'ne götürülür. Türbe, kentin Mardin Kapısı dışındaki mezarlıktadır. Dilek sahibi, yatıra bir Fatihaokur; felçli çocuğu türbeye koyarak 15 dakika bekletir. Bu işlem üç cuma akşamı yinelenir. Yürümeyen çocuklar, yürümeye başlamış birkaç çocukla birlikte götürülür. En iyi yürüyen, koşan çocuğa kuruyemiş, şeker dolu bir torba verilir. Öbür çocuklar onu kovalamaya başlar. Annesi yürümeyen çocuğu ellerinden tutarak kovalamaya katılır. Bu oyun üç kez yinelenir. Üç kez de yatıra Fatiha okunur. Yeniden dilekte bulunulur. Konuşmayan çocuklar için de benzeri bir uygulama yapılır.

Kentin güneybatısındaki Ben-u Sen Vadisi'nde Gamgötürmez Yatırı vardır. Bu yatıra sarılık hastaları götürülür. Yatırın çevresi duvarla çevrilidir. Yanında aynı adı taşıyan bir kaynak vardır. Hastalar üç gün, (çarşamba, cuma, pazar) yatıra götürülür. Kaynaktan alınan suya çevreden toplanan otlar atılır; bir kazanda kaynatılarak bu suyla yıkanılır.

Çüngüş Kasabası'ndaki Hasan Dede, Hani'deki Cafer Tayyar, Lice'deki Sıtma Ziyareti, Diyarbakır'ın doğusundaki Karadeniz (Mîr Seyyaf) türbelerine sıtmalılar gider. Günümüzde sıtma azaldığı için buralara başka dileklerle ya da sevap kazanmak için gidilmektedir.

Bütün yörelerde olduğu gibi Diyarbakır'da da nazar, boşinanların en güçlü ve yaygın olanıdır. Nazardan korunmak ve nazarın iyileştirilmesi için, türlü uygulamalara başvurulur. Üzerlik tohumu, nazara karşı şu biçimlerde kullanılır: Üzerlik tohumları ipe dizilerek oturma odasının duvarlarından birine asılır. Nazar değenler üzerlikle tütsülenir. Tütsüleme, genellikle bu gibi işlerde ün yapmış yaşlı kadınlarca yapılır. Üzerlikle tuz karıştırılır. Tütsülemeyi yapan kadın, avucundaki üzerlikle tuzu nazara uğrayanın başı üstünde dolaştırır. Bu sırada şu büyülü tekerlemeyi söyler:

Üzerliksen havasan
Hep dertlere devasan
Çıtır pıtır ettikçe
Kadayı belayı savasan
...
Üç eşikten
Beş beşikten
Taklaayn, ha taklaayn

Sonra, avucundaki tuzla karışık üzerliği ateşe atar. Nazar değene üzerliğin dumanı koklatılır.

Yöredeki boşinanların bir bölümü kuraklıkla ilgili inanma ve uygulamalardır. Yağmur yağdırmak için başvurulan uygulamalardan biri "Çömeç Gelin" göreneğidir. Büyük bir tahta çemçeye (kepçe) bir tahta parçası sıkıca bağlanarak, yana açılmış iki kol biçimi verilir. Üstüne entari giydirilir, başına bezler sarılır. Böylece bebek biçimine sokulur. Çocuklar bebeği kollarından tutarak kapı kapı dolaştırırlar. Bu arada şu sözleri söylerler:

Çömeç gelin ne ister
Allah'tan yağmur ister
Bir çemçe bulgur ister
Bir kaşık da yağ ister
Ya Ali, ya Ömer
Ser döşega peygamber
Amiiin

Evlerden çocuklara bir kepçe bulgur, bir kaşık yağ verilir. Bebeğin başına bir kova su dökülür.

Bunlar dışında yörede görülen boşinanların bir bölümü şöyledir:

Besmelesiz eşiğe basmak iyi değildir. Eşik tekin sayılmaz.

Sokağa bulaşık suyu dökülmez. Dökenin başına kötülük gelir.

Evin süprüntüsü geceleyin dışarıya atılmaz. Atılırsa evin bereketinin azalacağına inanılır.

Karanlık bastıktan sonra komşular birbirlerine ayna, tuz, bıçak, biber, kömür, ateş, kara renkte eşya vermezler. Uğursuzluk sayılır.

Geceleyin tırnak kesilmez, kesilen tırnak yere atılmaz. Yere atılan tırnağa basan kişiyle tırnak sahibinin kavga edeceklerine inanılır.

Yol üstünde kaplumbağa ya da tavşana rastlamak uğur getirmez.

Noksansız yapılan evin uğursuzluk getireceğine inanılır. Bu nedenle binada tamamlanmamış bir yer bırakılır.

Akko (saksağan) evin bir yerine konarak ötmeye başlayınca, "Akko hayırlı haber" denir ve bir haber alınacağına inanılır.

Yeşil göz uğursuz sayılır.

Yörede bazı hastalıkların iyileştirilmesinde uygulanan yöntemler büyüsel niteliktedir. Sıtmalılar sıtma ocaklarına götürülür. Ocaklı, hastanın göbeğine küçük bir yastık bağlar. Hastayı yüzükoyun yatırarak yastığı yukarı çeker. Bu uygulamada ocaklı, yastığı çekmekle, hastanın dalağını çekmiş olmaktadır. Çekme işlemi sonunda öykünmeyle hastanın dalağı yer değiştirmekte, benzer benzeri yaratmaktadır. Aynı ilke siğillerin giderilmesinde de görülür. Siğil sayısı kadar pirinç alınır. Her pirinç tanesine bir İhlas okunup toprağa gömülür. Pirinçler toprakta çürüdükçe siğiller de geçer.

DÜĞÜNLER, DOĞUM VE ÖLÜMLE İLGİLİ GELENEKLER: Yöre düğünleri, genel çizgileriyle Anadolu düğünleriyle benzeşir. Günümüzde düğünle ilgili geleneklerin bir bölümü uygulanmamaktadır. Bir bölümü de değişikliğe uğramıştır. Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin bir bölümü boşinan niteliğindedir. Yörenin geleneksel kültüründe erkek çocuğun önemi büyüktür. Ölümle ilgili geleneklerin temelini Müslümanlık'ın kuralları oluşturur.

Düğünler: Oğlan anaları, hamam, düğün, mevlid, gibi yerlerde kız beğenir. Beğenilen kızı yakından incelemek için oğlanın yakınlarından birkaç kadın kız evine görücü gider. Kızın istenmesine karar verilirse, iki yanı tanıyan yaşlı bir kadınca ağız aratılır. Bu kadın birkaç gün sonra bir daha kız evine gider. Yanıt olumluysa oğlanın babasıyla yakın akrabaları kızı istemeye gider. "Evet" yanıtından sonra "kesi-biçi" yapılır. Yani kıza verilecek başlık konuşulur. Anlaşma olursa, bir hafta içinde kız evine şeker ve şerbet gönderilir.

Şeker, renkli kâğıtlardan yapılmış külahlara konur. Külahlar kreple sarılarak bir tepsiye dizilir. Bozulmaması için diziler bir kurdeleyle bağlanır. Hazırlanan şerbet, binlik şişelere (galon) doldurulur. Şişeler kreple sarılır, kurdele ve güllerle süslenir. Armağanların gideceği gün oğlan evinde yakınlarının katıldığı bir toplantı düzenlenir. Çalgılar çalınır, şarkı, türkü söylenir. Şeker tepsisi ve şerbet şişeleri ortaya getirilerek çağrılılara gösterilir. Armağanları kız evine götürecek alayın önünde ilahi okuyan biri yürür. Çevresinde birkaç aminci çocuk bulunur. Arkalarında "akbaşlı" denilen yaşlı bir kadın vardır. Bu kadın oğlan yanının temsilcisidir. Onu, şeker tepsisini taşıyan bir erkekle, şerbet şişelerini taşıyan kadınlar izler. Yol boyunca katılanlarla alay büyür. Kız evinde de oğlan evinde olduğu gibi eğlenti yapılmaktadır. Gelenleri kız evinden birkaç genç kadın karşılar. Armağanlar çağrılılara gösterilir. Oğlan yanından gelenlere kahve, şerbet sunulur. Akbaşlıya, bir top ipekli kumaş (gezi) armağan edilir. Üç gün sonra oğlan yanı şerbet içmeye çağrılır. Oğlanın yakınları topluca kız evine gider. Daha önce gönderilen şerbet içilir.

Şerbet içmeyi başlığın gönderilmesi izler. Başlıkla birlikte bir de nişan armağanı yollanır. Bunları oğlan evinden bir erkek götürür. Özel tören yapılmaz. Başlığın ardından kız yanı çeyiz hazırlıklarına başlar.

Düğün gününden bir hafta önce kız evine mum ve kına gönderilir. Çeyiz serimine mum ve kına gelince başlanır. Çarşaflar, hamam takımları, krepler, seccadeler, hırkalar vb gerili iplere sırayla asılır. Yatak ve yastıklar çeyiz odasında kurulan sedirde sergilenir. Yatak önüne boy aynası yerleştirilir. Nalınlar, terlikler, çoraplar, peçeteler, şamdanlar, cezveler bir siniye konur. Buna gelin sinisi denir. Gümüş takımlar çeyizin en önemli parçalarından sayılır. Gümüş çekmece, kupa, gülaptan, çevresi gümüş işlemeli el aynası, gümüşle kaplı nalın, hamamtası, şamdan, çatal, kaşık, bıçak bunların başlıcalarıdır. Çeyiz, üç gün süreyle sergilenir. Pazartesi günü, oğlan yanı çeyiz kaldırmaya ve törenle oğlan evine götürmeye gelir.

Düğüne çağırmada birkaç kadın görevlendirilir. Bunlara yörede "indekçi" denir. Çarşamba günü akşamı kına gecesi yapılır. Oğlan ve kızın yakını kadınlar kız evinde toplanır. Gelin bir odada giydirilir, süslenir. Koluna giren iki genç kadın eşliğinde odasından çıkarılır. Önde bir kadın, çevresinde mumlar yanan kına tepsinin taşır. Gelin büyüklerin ellerini öper. Bu sırada başından şeker, para serpilir. Türküler okunur.

Türküler söylenirken kızın annesi ve yakınları ağlar. Gelin, avluda dolaştırıldıktan sonra çağrılıların bulunduğu odaya getirilerek ortaya oturtulur; eğlenti sürerken parmaklarına kına yakılır.

Perşembe düğün günüdür. Öğleye doğru oğlan evinden bir kadın (akbaşlı), gelinlik takımı (sağdıç katı) getirir. Bu takım gelinlik, duvak, tel, çamaşır ve çoraptan oluşur. Gelin bir siniye oturtularak giydirilir. Oğlan yanından bir kadın topluluğu gelini almaya gelir. Kız yanı kadınları onları çalgıyla karşılar. Gelin yine avluda dolaştırılır. Büyüklerin elleri öptürüldükten sonra konukların bulunduğu odaya getirilir. Çarşaf bohçası çıkarılır. Oğlan evinden iki genç kadın gelini çarşaflamaya başlar. Yüzüne peçe yerine al bir yazma örtülür, başına şemsiye açılır. Biri kız, öbürü oğlan evinden iki genç kadın koluna girer. Gelin evin dış kapısından çıkıncaya dek çalgı çalınır, türkü söylenir. Başına şeker, para serpilir. Bu sırada oğlanın yakını kadınlardan biri bir fincan çalar. Sessiz bir kalabalık gelini oğlan evine götürür.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://manley.org

Gelin oğlan evi kapısında verilen dolu bir testiyi yere çarparak kırar. Kapıdan girerken ayağının altına bir koyun postu serilir. Postun altına gizlice bir de gem konur. Bununla gelinin koyun gibi uysal, ağzının gemli olması amaçlanır. İçeri girince, leğen ve ibrik getirilir. Sağ eliyle sol ayağı yıkanır. Sonra mutfağa kaynananın elini öpmeye götürülür. Kaynananın elinde iki şeker, üstünde iş önlüğü vardır. Şekerin birini geline verir. Elindeki şekerin yarısını dişleriyle kırıp yer, öbür yarısını geline yedirir. Gelin de aynı şeyi yapar. Kaynananın elini öptükten sonra kilere götürülerek, eli un küpüne sokulur. Sonra, çağrılıların bulunduğu odaya gelir. Büyüklerin ellerini öper. Çalgı başlar, türküler söylenir, oyunlar oynanır. Eğlence akşama dek sürer. Gelin akşam yemeğinden sonra odasına götürülür. İçeri girerken, başının üstünde bir kılıç tutulur ve eşikte bir yumurta kırdırılır.

Oğlan evinde kadınlar arasında eğlence sürerken, başka bir evde güvey hazırlanır. Yatsıda yola çıkılır. Güveyin bir koluna bekâr, öbür koluna evli bir arkadaşı girer. Önünde iki meşale taşınır. Kapıya geldiğinde sırtı yumruklanarak içeri sokulur. Güvey annesinin ve büyüklerin ellerini öper. Kızkardeşi başının üstünde bir Kuran tutarak odasına götürür. Güvey içeri girerken, kız evinden çalınan finacanı yere çarparak kırar.

Doğum Gelenekleri: Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin büyük bir bölümü boşinan niteliğindedir. Bunlar, inandırıcılıkları zayıflamakla birlikte yöreden yöreye, aileden aileye ayrımlar göstererek varlıklarını sürdürmektedir.

Çocuğu olmayan kadınlar yatırlara giderek adak adar; kocakarı ilaçlarına başvururlar. Ayrıca yörede, Çermik'teki Belkıs Hatun Hamamı'nın çocuk doğurmakta etkili olduğuna inanılır. Çocuk isteyen kadınlar, hamamın havuzuna girmeden önce şu tekerlemeyi söyler:

Belkıs Hatun, Belkıs Hatun
Tenceremi sattım
Leğenimi sattım
Sahan (sana) geldim
Belime kuşak, karnıma uşak

Gebe kadının baktıkları ve yedikleriyle, çocuğu arasında ilişki kurulur. Bunların temelinde, kadının oğlan doğurması isteği yatar. Feodal değer ölçülerinin geçerli olduğu yörede, adı ve soyu sürdürecek oğlan çocuk çok önemlidir. Örneğin, aşerme sırasında kadının tatlı yemesi gerektiği inancı, oğlan çocuğunun tatlı yiyeceklerle eşdeğerde tutulmasından kaynaklanır. Ağrı çeken kadının yüzü güleçse oğlan, yıkıksa kız doğuracağı inancı yaygındır.

Kırk basmasından korunmak için yatağın altına bıçak, makas, çuvaldız konur. Doğumdan kırk gün sonra loğusa ve çocuk kırklanır. Kırk basığı çocuk iştahtan kesilir, meme emmez, mama yemez. İyileştirmek için, Hicaz'dan gelen kırk tasıyla yıkanır, bu tastan su içilir.

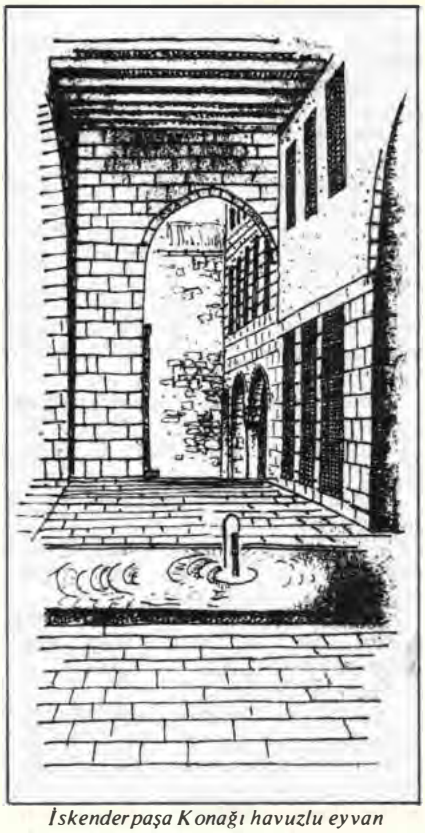
Yürümeyen çocuklar hocaya okutulur; ziyarete, yatıra, tekkeye götürülür. Çıyırkla (çocuğun yürümesine yardımcı araç) yürütülmeye çalışılır. Uyumayan çocuklara uyku muskası yazdırılır.

GELENEKSEL EL SANATLARI: Diyarbakır kuyumculuğunun uzun bir geçmişi ve yaygın bir ünü vardır. Konya'daki Mevlana Türbesi'nin ikinci kapısı Diyarbakır kuyumcularına yaptırılmıştır. Gümüşten kapı süslemeleriyle ilgi çeker. IV. Murad Bağdat'ı aldığında, "emakin-i mübareke" (kutsal yerler) süslemelerini Diyarbakır'a ısmarlamıştır. Naima Tarihi'nde bu olay şöyle anlatılır: "Padişah Hazretleri, kış olduğundan 71 gün Diyarbakır'da kaldılar. Hazret-i İmam-ı Azam Türbesi'ne gümüşten kapı ve parmaklık, bazı avizeler ve ikili kandiller o yerin ünlü usta kuyumcularına yaptırıp, yerlerine konulmak üzere Bağdat'a gönderildi".

Diyarbakır kuyumculuğu günümüzde de sürmektedir. Diyarbakır kuyumcularının yaptığı hasır bilezikler, gerdanlıklar (kişniş gerdanlık), haplar, gümüşten yapılan buhurdan, gülaptan, gümüş işlemeli nalın ve peştahtalar (çekmece) ünlüdür.

Merkez, Kulp, Silvan, Lice ilçelerinde ipekböcekçiliği yapılır. Eskiden elde edilen ipeklerle mantin denilen kumaşlar, mendiller, puşular dokunurdu. Şimdilerde az sayıda el tezgâhında yalnız puşu dokunmaktadır.

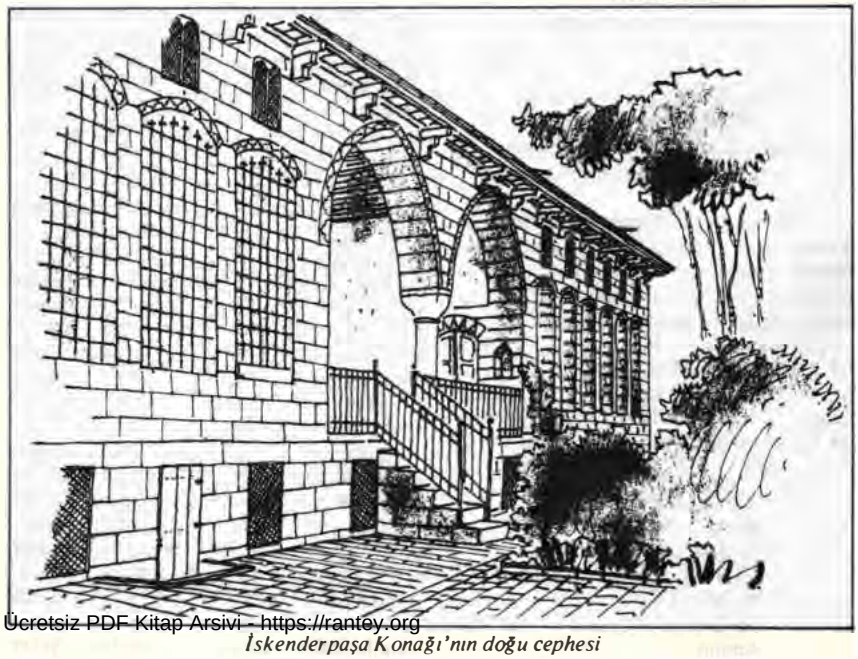
Yörede bakırcılık ve toprak işleri gelişkindir. Diyarbakır testileri, suyu soğutma özelliğiyle tanınmıştır. Saraçlık ve keçecilik, eskiye oranla gerilemiş olmakla birlikte, varlığını sürdürür. Yörede dokunan kilim, cicim, heybeler renk ve motif özellikleriyle ilgi çeker. Gümüş işlemeli peşkir, peştemal, oya, namaz örtüsü ve puşular özgün el sanatı örnekleridir. Halıcılık gittikçe yaygınlaşmaktadır.

İskenderpaşa Konağı havuzlu eyvan

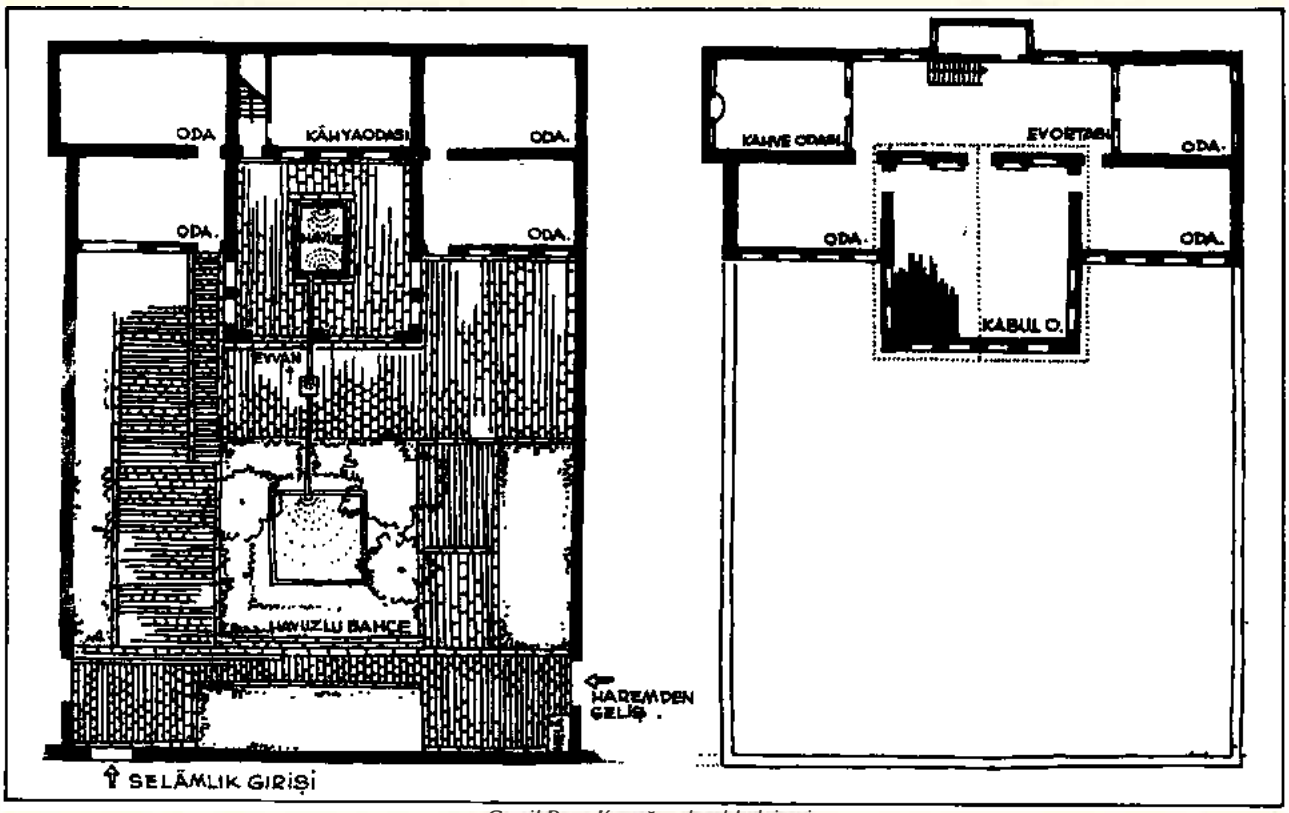
MİMARLIK: Diyarbakır'da köklü bir mimari gelişimin ürünü olan yapıların başında saraylar, köşkler ve eski evler gelmektedir. Bunlar, Türk mimarisinin gelişimini tüm açıklığıyla belirleyecek güçte ve özelliktedir. Bu özellik en yalın görünüşlü evden, varlıklı kişilerin evlerine dek gözlemlenebilir.

Diyarbakır evlerinin tümünde planı etkileyen en önemli öğe iklimdir. Yazlar çok sıcak, kışlar da o ölçüde soğuktur. Bu nedenle evlerde yazlık, kışlık, mevsimlik bölümler vardır. Evin en belirgin yeri "yazlık" bölümüdür. Özelliklerin çoğu burada toplanmıştır. "Yazlık"ın en önemli yeri "ayvan" denilen bölümdür. Önünde bir avlu, ortada çok derin olmayan bir havuz yer alır. Orta avlunun kimi yerleri çiçeklerle bezenmiştir. Eyvanlar, genellikle yaz güneşini önlemek amacıyla kuzeye dönük yapılır. Buna karşılık güneye bakan kışlık bölümler, ola-

İskenderpaşa Konağı'nın doğu cephesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cemil Paşa Konağı selamlık dairesi

bildiğince güneş alabilmek için bol pencerelidir.

Diyarbakır surları, evlerin ve sokakların biçimlenişinde bir başka etkendir. Surlar, kentin yayılmasını sınırladığından evler birbirine yaklaşmış, sokaklar daralmıştır. Böylece gölgelik alan çoğalmış, serinletici öğeler elde edilmiştir. Evler, yüksek duvarlarla sokaklardan ayrılmıştır. Sokak yönü tümüyle sağırdır. Sokakların darlığı nedeniyle şahnişlerde (sokağa ya da avluya uzanan çıkıntı) ön yüze pencere açılmamış, bunlar yanlara ve üst bölümlere yerleştirilmiştir. Böylece avluda geçen günlük yaşam, dışardan gizlenmiştir.

Diyarbakır evlerinde en çok kullanılan gereç, yörede kolaylıkla sağlanabilen bazalttır. Bu kara renkli taşın delikli ve hafif olanına "dişi taş", boşluksuz ve ağır olanına da "erkek taş" denmektedir.

Duvar ve döşemelerde dişi taş; sütun, sütun başlıkları ve havuzlarda erkek taş kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, bazaltın koyuluğunu hafifletmek amacıyla kalker taşı ve "cız" adı verilen ak bezemelere rastlanmaktadır. Tuğla kubbe, tonoz ve döşeme kaplamalarında; kiremit saçaklarda, çatılarda kullanılmaktadır. Anıtsal yapılar çatılı, evler düz damlıdır. Damlar toprak örtülüdür. Diyarbakırlılar yaz aylarında damlarda "taht" denilen yüksek, ahşap karyolalarda yatarlar.

Tavan ve taban kirişleri çoğunlukla kavak ağacındandır. Odaların boyutları da bir ölçüde kavakların uzunluğuna bağlı kalmıştır. Kapı, pencere ve dolap doğramalarındaysa ceviz ağacı kullanılır. Kapılar ve dolap kapakları, ince süslemelidir. Kimi evlerin iç süslemesinde duvarlarda çini, tabanda renkli mermere rastlanmaktadır. Ayrıca oda duvarlarında "paca" denilen kapaksız dolaplar ve ocaklar, alçı işiyle bezenmekte, altın yaldız ve değişik renklerle boyanmaktadır. Renkli tepe pencereleri süslemeyi bütünlemektedir.

Diyarbakır evlerinde orta avluya (kavş) ve sokağa açılan pencere ve gezemekler, değişik motifli demir parmaklıklarla bezenmektedir. Ev planlarında belirli bir bütünlük sağlanmıştır. Ayvan ya da eyvan, kuzeye dönük yaz odası görünümündedir. Taban dişi taştandır. Yaz aylarında buraları sürekli sulanarak serinlik sağlanmaya çalışılır. Üst örtüler, kavak kirişli ya da tonozdur. Eyvanlardan odalara geçitlerle varılır. Doğrudan doğruya avluya açılanlara da rastlanmaktadır. Burası evin en büyük açıklığı olduğu için kemerler süslü, göz alıcıdır. Evler, harem ve selamlık bölümlerinden oluşur. Harem avlusuna sokak yönündeki basık, süslü kemerli kapıdan girilir. "Sokak arası" denilen bir geçitten avluya varılır. Selamlık bölümündeyse, geniş bir geçit vardır. Bu iki avluyu ayıran duvarda pacalar, yemek verilebilmesini sağlayan pencereler yer alır.

Avlu ve eyvanlarda, serinlik veren havuzlar vardır. Bunlar kare, dikdörtgen, daire, altıgen ve sekizgen planlıdır. En önemli oda "mabeyn"dir. Burası haremle selamlığı bağlar. Birinci kattaki odalara "çardak" denilmektedir. Bunların bir bölümü şahnişlidir.

Birinci katın altında "serdap" denilen soğukluk vardır. Serdaplar, bölge mimarisinin belirgin özelliklerindendir. Burada en ilginç öğe, "selsal" denilen selsebillerdir. Bunun en güzel örneği, İçkale'deki Artukoğulları Sarayı'nın selsebil kalıntısıdır. Hava kanalları ve sularla serinletilen serdaplar, yaz aylarında en çok kullanılan bölümlerdir.

Diyarbakır evlerinde mutfaklar, harem bölümünde yer alır ve avluya açık eyvan biçimindedir. Altı, kiler olarak değerlendirilir. Diyarbakır evlerinin ilginç özelliklerinden biri de bunlarda büyük hamamların bulunmasıdır.

Evlerin geleneksel öğelerinden ahır, avlunun ya da evin uygun bir yerindedir. Diyarbakır evlerindeki kapalı görünüme karşın, köşklerde dışa, doğaya açılma belirgindir. İlginç örneklerden biri Seman Köşkü'dür. Mardin Kapısı dışında, Dicle Köprüsü'nün batı yamacındadır. XV. yy'da Akkoyunlular Dönemi'nde yapılmıştır. Günümüzde Atatürk Köşkü olarak bilinmektedir. Ak-kara taşlardan, iki katlı bir yapıdır. Kuzeyde havuzu, arkasında iki katlı eyvan, eyvanın yanlarında odalar bulunmaktadır. Dicle'nin karşı kıyısında, Kavs Köyü'ndeki Cihannüma Köşkü, XVI. yy sonu ya da XVII. yy başında yapılmıştır. Eyvan, cami ve ana yapıdan oluşmaktadır. Evliya Çelebi, köşkten övgüyle söz etmektedir.

Şeyhoğulları Evi de özgün örneklerdendir. Yapının iki bölümü sağlamdır. Günümüzde marangozhane olarak kullanılan bölümde, ortada bir kubbe, üç yönde eyvanlar, iki köşede kemerlerle genişletilmiş kubbeli mekânlar vardır. Ahır olarak kullanılan bölümde, özenli taş işçiliği dikkati çekmekte-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranley.org

dir. Ortada büyük bir eyvan, yanlarda kubbeli mekânlar bulunmaktadır. Köşkün Erken Osmanlı Dönemi'nden olduğu sanılmaktadır.

Bu örneklere İskender Paşa Konağı, Behram Paşa Evi, Gökalpler'in Evi, Cemil Paşa Konağı ve Trahom Hastanesi eklenebilir. Günümüzde, yaşama biçiminin ve beğenilerin değişimine koşut olarak bu evler özelliklerini yitirmekte, yıkılıp yok olmaktadır. Bu hızlı yıkımda, kentin sur dışına kaymasının büyük etkisi vardır. Yüzyılların birikimini taşıyan bu yapıların yerini, mimari değerden yoksun, çok katlı apartmanlar almaktadır. Ancak, bu özgün yapıların bir bölümünü yaşatabilmek amacıyla, 1980'de 101 ev "tescil edilerek" korumaya alınmıştır.

Diyarbakır'da Türk Mimarisi

Diyarbakır'da Türk mimarisinin ürünleri ayrıntılı bir incelemeye konu olduğunda, bazı sorunlar gün ışığına çıkmaktadır. Türkler'in Anadolu'ya ilk ayak bastıkları bu topraklar üzerinde, çeşitli dönemlerden kalan birçok yapı vardır. Bu yapılar bir yandan dönemin özelliklerini ortaya koymakta, öbür yandan da değişik etkileri yansıtmaktadır.

Belirli bir süreci temel alan bir araştırmada, özellikle Artukoğulları, Akkoyunlular ve Osmanlılar Dönemi'nde, bir çok denemenin varlığı duyulmaktadır. Anadolu'da karşılaşılan değişik amaçlı yapılar bu dönemlerde yepyeni denemelere konu olmuş, gelişim göstermiştir. Bu, dinsel yapılardan başlayarak en yalın eve dek uzanmaktadır. Diyarbakır'dan alınacak bir kesit, belirli ölçüde Artukoğulları'nın, Akkoyunlular'ın ve Osmanlılar'ın ürettiği mimariyi ortaya koyacak güçtedir. Bu önemli bir noktadır. Bu durum, özellikle Artukoğulları ve Akkoyunlular için geçerlidir. Diyarbakır uzun yıllar bu iki devlete başkentlik yapmış, her türden denemeye tanık olmuş, öbür sanat merkezleriyle yakın ilişkide bulunmuştur. Diyarbakır'da gelişen Artukoğulları yapıları incelendiği halde, Akkoyunlu ürünleri yeterince araştırma konusu olmamıştır. Oysa, Türk mimarisinin sağlam değerlendirilmesinin bir yolu, XV. yy'da özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da egemen olan Akkoyunlular'ın sanat ve kültür yaşamlarının bilinmesinden geçmektedir. Akkoyunlular İran ve Mezopotamya ile siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel ilişkilerini güçlü bir biçimde sürdürmüşlerdir. Bu iki bölgede yapılan araştırmalarda ilginç yapıtlarla karşılaşılmaktadır. Bu yapıtların önemli bir bölümü plan ve bezemeleriyle Anadolu'da gelişen Türk mimarisinin gösterdiği aşamaları belirginleştirecek niteliktedir.

Değişik işlevli yapıların tümünde, Anadolu'nun bölgesel özelliklerinin varlığı duyulmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun coğrafi ve iklim koşulları en büyük etken olarak belirmektedir. Aynı ağırlıkta olmamakla birlikte, İran ve Mezopotamya ile siyasal ve kültürel alandaki ilişkiler, zaman zaman yeni ve değişik uygulamalara yol açmıştır.

Bunların yanı sıra bölgedeki köklü değerlerin etkisi de kendini duyurmaktadır.

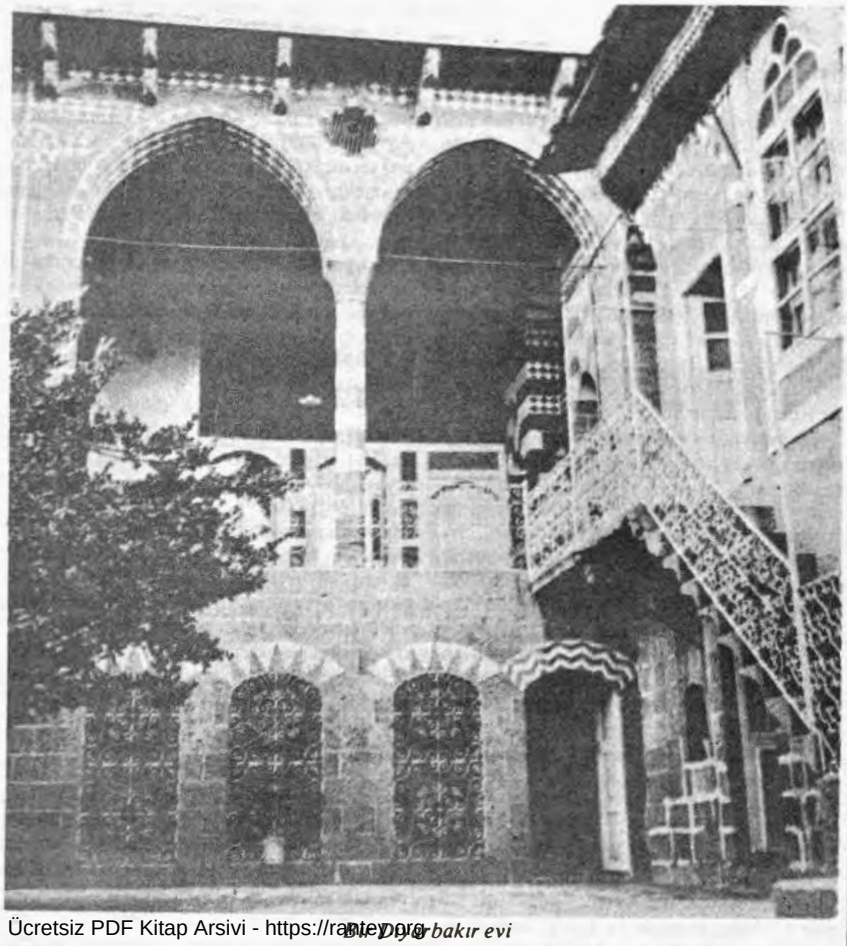
Akkoyunlu yapılarının bir başka ilginç yanı, XV. ve XVI. yy'larda, büyük aşamalar yapan Osmanlı mimarisiyle en azından biçim açısından koşutluklar göstermesidir. Karşılıklı ilişkilerin varlığı kaçınılmaz görülmektedir.

Hemen hemen aynı tarihlerde, özellikle dinsel yapılarda benzer denemeler yapılmıştır. Bu, mimarlık tarihi açısından önemli bir noktadır. Ayrıca, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da uzun yıllar egemen olmuş bir Türk Devleti'nin sanat ve mimarisini tüm özellikleriyle belirleyebilmek için, Anadolu ve İran'daki Akkoyunlu yapılarını gözden geçirmek gerekmektedir. Bunun başlangıç noktası Diyarbakır'dır. Yörede, plan ve süslemeleriyle birçok sorunu çözümleyecek önemli örnekler bulunmaktadır. Tipolojik bir araştırmayı temel alan bir çalışma için de Diyarbakır yapıları önem taşımaktadır. Çeşitli amaçları karşılayan yapıların çoğunun ilk örnekleri Diyarbakır'dadır. Bu, Artuklular Dönemi'nden başlayarak Osmanlılar'a dek uzanmaktadır. Osmanlı mimarisinin geliştirdiği en anıtsal yapıların ilk örnekleri, yine Diyarbakır'da Erken Osmanlı Dönemi'nde ortaya atılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, sürekli ön örnek niteliğinde yapılarla karşılaşılmaktadır. Ayrıca etkiler ve ilişkiler kesik değildir. Bir erken dönem örneğinde görülebilen özellikler, süreklilik göstermekte, çok daha geç dönem yapılarında karşımıza çıkmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bölgesel özellikleri tüm yapılarda belirgindir. Bu, bir ölçüde kullanılan gereçlerden ve iklim koşullarından doğmaktadır. Bu iki öğe her dönemde birleştirici olmuş, bütünlük duygusu yaratmıştır. Belirli kurallara bağlı, merkezi bir düzenin varlığının duyulduğu Osmanlı Dönemi yapılarında bile, bu durum açıktır.

Anadolu'da birçok eski kent hızla özelliklerini yitirmektedir. Diyarbakır'sa bir ölçüde geçmişini koruyabilmekte, kimi özelliklerini günümüzde de yaşatabilmektedir. Yapıların kent içindeki dağılımı ve yerleşimi, kentin genel yapısına etkisi de önemli bir konudur. Diyarbakır bu açıdan da önem taşımaktadır.

Metin Sözen

Bir Diyarbakır evi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rapidyard.org

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Tarihi boyunca, doğuya geçiş yolunda önemli bir kültür merkezi olan Diyarbakır, çeşitli zamanlarda etnik grup yerleşmelerine sahne olmuştur. Yörede dinsel yapı, her dönemde güçlü olmuştur. Bu etkenler yöresel halk edebiyatı ürünlerine de yansımıştır. Dinsel yapının etkinliği söylencelerde ve az da olsa halk ozanlarının ürünlerinde belirgindir. Yerel dilin, öbür il ağızlarından ayrı bir yapısı vardır. Yöre ortak ürünler yönünden çok zengindir ve ortak ürünlerin hemen tümünde yerel dil özellikleri belirgindir.

HALK OZANLARI: Halk ozanlarından çoğunun ürünleri ve etkinlikleri, yöreye sınırlı kalmıştır. XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında yaşamış halk ozanlarından bir bölümü, bağlı oldukları tarikatın görüşleri doğrultusunda dinsel şiirler yazmışlar, bir bölümü de âşık edebiyatının geleneksel konularını işlemişlerdir.

Ahû: XVII. yy'da yaşamıştır. Asıl adı Ali'dir. "Kara Oğlu" adıyla da tanınır. Hammer'in "Osmanlı Şairleri" adlı yapıtıyla Ali Emirî Tezkiresi'ndeki bilgilere göre, müzikle de ilgilenmiştir. Yazdığı ve bestelediği pek çok ilahi ve nefes vardır.

Diyarbakır'dan İstanbul'a geçtiği, IV. Murad ve IV. Mehmed döneminde sarayın hanendeleri arasında yer aldığı bilinmektedir. Şarkılarını bir kitapta toplamıştır. Yaşlılığında "Baba Ahû" adıyla anılmıştır. Şiirlerinden pek azı günümüze ulaşabilmiştir.

Ahû Baba'dan bir dörtlük:

Dilim kalem kalbim defter yazarım
Muhabbet bahrine dalaldan beri
Leylam deyip kan ağlayup gezerim
Mecnun olup aşka uyaldan beri

İsmail: Diyarbakırlı olduğu bilinen ozanın, yaşamı ve şiirleri konusunda çok az bilgi vardır. Ozanın yalın bir dille yazılmış bir koşması:

KOŞMA

Sabahtan uğradım ben bir güzele
Güzel sultan olmuş ilin üstüne
Gördüm mah cemalin selavat verdim
Salama da durmuş yolun üstüne
...
Hiç kulu yok mudur İSMAİL kadar
Hüsnü cemalinin borcunu öder
Senin derdin beni divane eder
Kürtele giyinmiş şalın üstüne

Civan (1747-1814): XVIII. yy'da Doğu Anadolu'da ün kazanmış Ermeni âşıklardandır. Yaşamı konusunda bilgi yoktur.

Ozanın bir koşmasının ilk dörtlüğü:

KOŞMA

Derdü gamdan göz açmadım ağalar
Dua edin kara bahtım uyansın
Her kim beni kem bildirmiş o yare
Bugün yarın al kanlara boyansın

Diriği: Şiirlerinden, Diyarbakırlı olduğu ve XIX.yüzyılda yaşadığı bilinmektedir. Yaşamı konusunda başkaca bilgi yoktur. Ali Emirî'nin Âşık Şiirleri adlı yapıtında bir türküsü vardır:

TÜRKÜ

Gönül vazgelmiyor ey kerem kani
Ölünce severim seni bilmiş ol
Hakkın emri ile Azrail canı
Alınca severim seni bilmiş ol
...
DİRİĞİ der hayli gezdim cihani
Kişi sevdiğini sever nihani
Yarın mahşer günü Hak'kın divani
Olunca severim seni bilmiş ol

Şirin (?-1834): Doğu Anadolu'da ün kazanmış bir Ermeni halk ozanıdır. Yaşamı konusunda bilgi yoktur.

Ozanın bir koşması şöyledir:

KOŞMA

Gözyaşıyla name yazdım sana yar
Bir oku gör ağ mıdır yoksa kara mı
Yeter yetmez haber eyle bana yar
Vusul bulup gül ellere vara mı
...

Kul Mahmud: Bismil'in Darlo Köyü'ndendir. Yaşamı konusunda bilgi yoktur. Günümüze ulaşabilmiş bir koşması şöyledir:

KOŞMA

Benden selam olsun gül yüzlü yara
Azıcık yanıma gelsin de gitsin
Eğer rakiplerim yol vermez ise
Şu dertli hatırım sorsun da gitsin
...
KUL MAHMUD'am kurtulmam ben beladan
Yarı bize nasib eyle Yaradan
Ölürem kurtulamam ben bu yaradan
Yar gelsin kefenim biçsin de gitsin

Hacı Civan (?-1894): Yaşamı konusunda bilgi yoktur. Şiirlerinden çoğu yitip gitmiştir. Ali Emirî Tezkiresi'nde bir gazeli ve iki destanı vardır. Bu destanlardan biri, dönemin yolsuzluklarını, öbürü 1856/1857'deki şiddetli soğukları konu almaktadır.

Ozanın, toplumsal eleştiri niteliğindeki destanından bir bölüm:

DESTAN

Dinlesin nutkumu mümin olanlar
Hamd u sena etsin Gani Suphan'a
Tarik-i Mevla'dan ayrıldı mahluk
Kadrince herkes saptı isyana
...
Çoğaldı binamaz terk oldu sünnet
Âlemde zuhur eyledi bid'at
Başladı mahluk yemeye rüşvet
Lira yağmasıdır uran urana

Mehmet Emin: XIX. yy'da yaşamıştır. Diyarbakır'ın Ali Pınar Köyü'ndendir. Yaşamı konusunda bilgi yoktur. Şiirlerinden yalnızca "Yaş Destanı" ve Sırrı Hanım için yazdığı öne sürülen bir türküsü günümüze ulaşabilmiştir. "Âşık Hasan" takma adıyla da şiirler yazdığı bilinmektedir.

Ozanın "Yaş Destanı"ndan bir bölüm şöyledir:

YAŞ DESTANI

Mevlam bir adama çocuk verince
Bağçada bitmiş bir fidana benzer
Böyüyüp te bir yaşına girince
Sanırsın kokulu güldana benzer

İkisinde sarhoş gibi dolaşır
Üç yaşında her nesneye ulaşır
Dört yaşında gördüğüne sataşır
Beş yaşında kaşlar kemana benzer
...

Fatma (?-1894/96): Yaşamı konusunda bilgi yoktur.

Ozanın, günümüze ulaşabilmiş "Soğuk Destanı"ndan bir bölüm şöyledir:

DESTAN

Bin üç yüz ikide mali bir savuk
Kuruttu meyvayı kaldı hep kabuk
Öldü pinde nice horozla tavuk
Çizmeler yerine alındı çaruk
Aman Yarab bu savuğun elinden
...

Mahir (?-1898): Diyarbakır'ın Şarabî Köyü'ndendir. Yaşamı ve şiirleri konusunda bilgi yoktur. Alevi bir halk ozanı olarak tanınmaktadır.

Günümüze ulaşabilmiş bir mayası şöyledir:

MAYA

Ağa yollum sanma senden geçerim
Terkin etmem nice canım tendedir
Gündüz fikrim gece sensin hayalim
Nere gitsem gene gönlüm sendedir
...
Bel bağlama her gördügen güvenme
MAHİR der ki bu sözüme gücenme
Ağa yollum gayrısına özenme
Aşkın ile yanan gönül bendedir

Âşık İhsanî (1930-): Âşık edebiyatı geleneğini, günümüzde sürdüren ünlü bir halk ozanıdır. Önce halk ozanlarının geleneksel konusu olan sevda üzerine çalıp söylemiş, 1960'tan sonra siyasal bir yönelişle, şiirlerinde toplumsal sorunları işlemiştir. Şiirlerini, Ağalı Dünya, Yazacağım, Bak Tarlanın Taşına Vur Ağanın Başına, Bakalım Hele adlı kitaplarda toplamıştır.

Ozanın, dil özelliklerini ve coşkulu anlatımını yansıtan bir şiiri şöyledir:

YAZACAĞIM

Yazacağım, bu can tende
Durana dek yazacağım
Eşitsizlik zincirini
Kırana dek yazacağım

Günüm çıkasıya dardan
Haber gelesiye yardan
Vurguncuyu şah damardan
Vurana dek yazacağım
...
Halkım uyanmasın diye
Gerçekler gizlenir niye
Anayasam raftan köye
Girene dek yazacağım

MANİLER: Yöre manilerinin çoğunda sevda ve ayrılık konusu işlenmiştir. Yerel dil özellikleri belirgin olan maniler, derin bir duyarlığı da yansıtırlar. Sevdiğinden ayrı dü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şen delikanlı, duygularını manilerle dile getirir.

Ataş koydım mankala,
Zülüf değdi çankala,
Sen orada ben burda,
Nasıl bende can kala.

Bu dağlar duman oldi,
Halim pek yaman oldi,
Üç gündür görmemişem,
Gözlerim duman oldi.

Çekmecenin kilidi,
Üstini kül büridi,
Sen orada ben burda,
Cahal ömrim çüridi.

Yörede sevda üstüne söylenen manilere birkaç örnek:

Adulem bile geldi,
Sevdiğim gile geldi,
Ben sahan yalvarırken,
Eşikler dile geldi.

Ağaç üstünde bıtım,
Eğil zülüfün tutım,
Aht-liyam yari görüm,
Altmiş gün oruç tutım.

Bu dağlar meşelidir,
Kırağı döşelidir,
Nazli yarım kohısı,
Zahar menevşelidir.

Dicle etrafi bostan,
Bir ziyan gelmez dosttan,
Aklım başımdan gidi,
Yari düşindığım an.

Çit in uci jengari (pas rengi)

Diyarbakır'da Divan Edebiyatı

Diyarbakır, en eski uygarlık ve kültür merkezlerindendir. Osmanlılar Dönemi'nde doğu seferlerinin hareket ve konaklama yeri olarak da önem kazanmıştır. XVI. yy boyunca burada eğitim, kültür ve bayındırlık hizmetlerine çok önem verilmiştir. Giderek kentte adını duyuran divan şairleri yetişmiştir. Bu konuda Ali Emiri Tezkiresi en önemli kaynaktır. Şevket Beysanoğlu'nun Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları adlı yapıtında bu konuda verilen bilgiler de çoğunlukla Ali Emiri'nin tezkiresine dayanmaktadır. Sözü edilen kaynağa göre Diyarbakırlı divan şairleri şöyle sıralanabilir.

Nesimî (?-1404): (Yaşam öyküsü için Bak. İl Doğumlu Ünlüler) Daha çok Azerî Lehçesi ile yazmıştır. Yalın dili, anlatım özellikleriyle döneminin sanat yaşamını etkilemiştir. Tasavvuf düşüncesini coşkuyla dile getirmiştir. Düşüncelerinden ödün vermeyen inanç adamı kişiliğiyle, halk arasında destan kahramanı niteliği kazanmıştır.

Divanı vardır. Divanının ilk bölümünde Farsça, son bölümünde Türkçe şiirlere yer vermiştir. Türkçe şiirlerinin birkaçı mesnevi, pek çoğu da gazel ya da tuyug biçimindedir. "Mesnevi"sinden beyitler:

Deryâ-yı muhît cûşa geldi
Kevn ile mekân hurûşa geldi
Sırr-ı ezel oldu aşkârâ
Arif nice eylesün müdârâ
Külli yer ü gök Hak oldu mutlak
Söyler def ü çeng ü ney enel-Hak

Nesimî'den bir tuyug:

Dalmışam şol bahre kim pâyânı yoh
Batmışam şol gence kim husrânı yoh
Bulmuşam şol bedri kim noksânı yoh
Girmişem şol şehre kim virânı yoh

Halîlî (1407-1485): Fatih döneminin ünlü şairlerindendir. Divanı vardır. Daha çok "Firkatname" adlı mesnevisiyle tanınır. Bu yapıtı, Berlin Genel Kitaplığı'ndadır.

İbrahim Gülşenî (1422/27-1533): Küçük yaşta kimsesiz kaldığından Şeyh Said Ali tarafından yetiştirilmiş, birçok yer gezdikten sonra Tebriz'e yerleşmiş, Uzun Hasan'dan ilgi görmüştür. Şeyh Ruşenî'ye mürid olmuş, o ölünce yerine geçmiştir. Tarikatının güçlenmesi üzerine, devlete karşı olduğu gerekçesiyle Kanuni Sultan Süleyman'a şikâyet edilmiş fakat suçsuzluğu anlaşılmıştır. Mısır'a gittiği ve orada öldüğü bilinmektedir.

Arapça, Farsça, Türkçe divanı vardır. Ayrıca "Manevi" adlı Farsça mesnevisi, "Ruzname" adlı Türkçe mesnevisi, "Kanzal Cavir" adlı tuyug ve rubailerden oluşmuş Farsça bir yapıtı bulunmaktadır.

İbrahim Gülşenî'nin oğlu olan Zatfi-i Gülşenî (?-1544) de Arapça ve Farsça divanı olan ünlü bir şairdir.

Şerifî (?-?): XVI.yy şairlerindendir. Yaşamı konusunda bilgi yoktur. İstanbul'a gittiği ve Şehname'yi çevirdiği bilinmektedir. Divanı vardır.

XVI. yy'da yaşayan Cemilî (1465-1543), Halife (?-1572), Haletî Gülşenî (1552/53-1581), Humaîî (1523-1591), Hasan Gülşenî (1552-1615) de Diyarbakır doğumlu şairlerdir. Ancak yaşamları veyapıtlarına ilişkin bilgiler yetersizdir.

Hâmi (1679-1730): Din bilgisi, hattatlığı ve şiirdeki ustalığı ile tanınmıştır. Diyarbakır'ın en ünlü şairlerindendir. Divanı vardır. Bir tezkiresi olduğu bilinmekteyse de bundan kaynaklarda söz edilmemiştir.

Hâmi'den bir gazel beyti:

Arızın arz it güle gülşende zîbalanmasun
Serve göster kaddini nâz ile râ'nalanmasun

Talib (?-?), Emirî (1625-1724), Yesrî (?-1659), Ömrî (?-1661), Resmî (1601-1666), Ümnî (1640-1692), Şuhî (?-1737), Vâlî (1688-1738), XVII. yy'da yaşamış Diyarbakır doğumlu diğer şairlerdir. Çoğunlukla tarikat şairidirler ve Arapça, Acemce şiirler yazmışlardır.

Refi (1756-1816): Diyarbakır'ın ünlü divan şairlerindendir. Asıl adı Mehmed'dir. "Gayyur" mahlasını da kullanmıştır. Öz Türkçe üç gazeli vardır. Ali Şîr Nevâi'den etkilenerek Çağatay Türkçesi ile gazeller yazmıştır. Kendi el yazması olan bir divançesi vardır. "Can ü Canan" adlı üç bin beyitlik mesnevisi ile tanınır.

Refi'den bir gazel beyti:

Düşdüm belâya ben olalı mübtelâ sana

XVIII. yy'da yaşamış Diyarbakır doğumlu öbür şairler:

Lebib (?-1768), Şermî Çelebi (?-?), Cehdî (1772-1789/1808), Remzî (1756-1812), Hafid Paşa (1746-1813), Said (1759-1813), Azmî (?-1813), Rasim (1771-1844), Lütfî (?-?), Ali Rızâ (1762-1885)'dır.

Tâlib (1810-1873): Asıl adı Mustafa Talib'dir. Özellikle yergi dalında başarılı olmuştur. "Kamanto" adlı kasidesi, "Efendi" redifli yergisi, Reşid Paşa'ya ilişkin mersiyesi en tanınan yapıtlarıdır. Ayrıca "Mefatihname" adlı bir yapıtı vardır.

Talib'in altmış beyitli "Kamanto" kasidesinden bir beyit:

Hicrin eleminden senin ey şuh-ı cefâ-cû
Girmez gözüme subha değin gözlerim uyhu

Sırrı Hanım (1814-1877): Divan Edebiyatı nazım biçimlerinin çoğuyla yazılmış şiirleri vardır. Divanı basılmıştır. Kimi şiirlerini, Ziya Paşa Harabat adlı antolojisine almıştır. Genç yaşta ölen kızı Nihal için yazdığı mersiye ünlüdür.

Ali Emîrî (1857-1923): Döneminin en ünlü fikir ve sanat adamlarındandır. Üç divanının yanı sıra, çeşitli konularda pek çok eser vermiştir. Ayrıca Divan-ü Lûgat-it Türk'ün basımını sağlamıştır.

Ali Emirî'den bir gazel beyti:

Derdinle gönül her dem suzan ola mı Yârab
Aşkınla senin daim atşân ola mı Yârab

Raşid (1785-1856), Nigah Baba (1780-1860), İffet Hanım (?-1860), Ahmet Tevfik (1865-1905), Baki (1886-1912), Vasıf (?-1873), Avni (1817-1873), Sabri (?-1878), Derci (1819-1885), Kâmi (1805-1884), Nâim (1842-1884), Hayali (1850-1887), Raif (?-1890), Raif (1832-1891), Saîd Paşa (1832-1891), Lüzumi (1843-1893), Akif (?-?), Sabri (?-?), Abdi (?-?), Sıdkı (?-?), Mahir (?-?), Faiz (?-?), Feyzi (?-?), Fazıl (1835-1897), Raif (1836-?), Fethi (1837-?), Hilmi (1839-1903), Re'fet (1834-1903), Ruşeni (1828-1909), XIX. yy'da yetişmiş Diyarbakır doğumlu divan şairleridir. Çoğunun yaşamı ve yapıtları konusunda yeterli bilgi yoktur. Divanı günümüze ulaşabilmiş olanlar azdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi | https://ataturkkitabi.org

Ceng ilen aldım yari,
Gören maşallah desin,
Kimin var bele yari.

Diyarbekir dört köşe,
İçinde bellor şuşe,
Allah sabırlar versin,
Yarından ayrılmışe.

Diyarbekir elini,
Sevdim bütün yerini,
Küstünse gel barışağ,
Naz etme ver elini.

SÖYLENCELER: Diyarbakır yöresi, söylenceler yönünden de çok zengindir. Yörede yaşanmış olaylar, yörenin doğal yapısı, ermiş kişiler pek çok söylenceye konu olmuştur. Bunlardan en çok bilinenler şunlardır:

Kentin Adına İlişkin Söylence: Evliya Çelebi'ye göre Diyarbakır adı "Diyar-ı Bikr"den gelmektedir. Bu, "Kız Kenti" anlamındadır. Evliya Çelebi Seyahatname' sinde bu adın kaynağını şu söylenceyle açıklamaktadır:

Yunus Peygamber, Musul'dan Diyarbakır yöresine gelir; bir süre burada oturur. O sırada Diyarbakır'da, güzelliği dillere destan Amida adında bir kız hükümdarlık etmektedir. Kız hükümdarı halk çok sevmektedir. Yunus Peygamber konuşur, görüşür, Amida'ya kendi dinini kabul ettirir; Diyarbakır Kalesi'nin planlarını çizerek ona verir. Kız da kara taşlarla bu kaleyi yaptırır. Kale bitince Yunus Peygamber: "Kal'anız mamur olsun, gönlünüz sürur dolsun" diye dua eder. O günden sonra kentin adı "Kız Kenti" anlamında "Diyar-ı Bikr" olur.

Yedi Kardeşler Burcu Söylencesi: Diyarbakır surları üzerinde 78 burç vardır. Bunlardan biri de Yedi Kardeşler Burcu'dur. Burcun bu adı alışı şu söylenceyle açıklanır:

Bir dönemde düşman Diyarbakır surlarını kuşatır. Günlerce süren kanlı çarpışmalardan sonra kale düşer. Ancak, yedi kardeşin savunduğu, şimdiki Yedi Kardeşler Burcu bir türlü teslim olmamaktadır. Düşman tüm gücüyle yüklenir, sonuç alamaz. Uzlaşmak üzere elçi gönderir. Yedi kardeşlerin elçiye yanıtları şöyle olur: "Biz bir koşulla teslim oluruz. O da canımızın bağışlanması. Burayı yalnız kralınıza ve komutanlarına teslim ederiz. Gelip burca girsinler ve kaleyi teslim alsınlar, sonra da canımızı bağışlasınlar". Kral bu koşulu kabul eder. Komutanlarıyla birlikte burca girer. Girer girmez büyük bir patlama olur. Yedi kardeşler barut mahzenini ateşlemiştir. Kale havaya uçar. Kral, komutanlar ve yedi kardeş ölür. Düşman ordusu dağılır. Bu olaydan sonra bu burcun adı Yedi Kardeşler Burcu olur.

Yedi Kardeşler Burcu'na ilişkin başka bir söylence de şöyledir:

Ben-u Sen Söylencesi: Kenti çepçevre kuşatan surların güneybatı kesimine Ben-u Sen Surları denir. Bu bölümdeki surların, Yedi Kardeşler ve Evli Beden (Ulu Beden) burçlarının ayrı bir önemi vardır. Çok sağlam, süslü ve yazıtlı olan bu burçlara ilişkin, şöyle bir söylence anlatılır:

Zamanın hükümdarı bu bölgede çok sağlam ve süslü iki büyük burç yapılmasını buyurur. Burçların planlarını kendisi çizer, yapımı için de bir yarışma açar. Kentte bu işlerde usta iki kişi vardır. Bunlardan biri usta, öbürü onun kalfasıdır. İkisi de yarışmaya girer. Usta, Yedi Kardeşler Burcu'nu, kalfa da Evli Beden (Ulu Beden) Burcu'nu yapar. İş bitince, hükümdar Evli Beden Burcu'nu daha çok beğenir. Buna çok üzülen usta, Yedi Kardeşler Burcu'ndan atlayarak yaşamına son verir.

O günden sonra surlara Ben-u Sen Surları adı verilir.

Diyarbakır Kalesi Söylencesi: Diyarbakır Kalesi ile Harput Kalesi iki kardeşçe aynı zamanda yapılmıştır. Diyarbakır Kalesi'nin kireci, yumurta akıyla, Harput Kalesi'ninki ise sütle karışmıştır. Bu iki kardeş ölümsüzlük suyundan içmişlerdir ve ölümsüzlük suyu içen bu kardeşler derin bir uykuya dalmış uyumaktadır. Arada bir uyanarak Diyarbakır ve Harput kalelerinin yıkılıp yıkılmadığını öğrenir yeniden uykuya dalarlar. Kale yıkılınca kıyametin kopacağına inanılır. Diyarbakır ve Dersimliler'e göre kalenin dört kapısı Dersim'deki kilisenin kapılarıdır.

Kentin Şeytanına İlişkin Söylence: Söylenceye göre her kentin bir şeytanı vardır. Diyarbakır şeytanı da bozguncudur. Halkın eşraftan iki kişi çevresinde toplanıp, birbirlerine düşman olmalarına neden olur. Halk çaresiz kalmıştır. Onlara acıyan bir evliya, şeytanı yakalar; bir demir parçasına dönüştürerek İçkale Kapısı'nın sol üst yanına zincirler. Böylece kent şeytandan kurtulur, Diyarbakır, şeytansız tek kent olur.

Şeytanın simgesi sayılan bu zincirli demir parçası, günümüzde de İçkale Kapısı'nın sol üst yanındaki duvarda asılıdır. Yakın zamana dek herkes, bu demir parçasına tükürüp "Şeytana lânet olsun" diyerek kente girerdi.

Karacadağ Söylencesi: Bir zamanlar Karacadağ'ın tepesinde, dağ büyüklüğünde bir ejderha yaşıyordu. Ağzından çıkan alevler yöreyi yakıp kavuruyordu. Günün birinde bir zincir şakırtısı duyulur. Zincir dağa inerek ejderhayı boynundan yakalar ve göklere çeker. Halk kurtulur. Yöredeki taşların kara oluşu ejderhanın ağzından çıkan alevlerle kavrulmuş olmalarındandır.

Yörede, zaman zaman zincir şakırtıları ve ejderhanın korkunç sesinin hâlâ duyulduğu söylenmektedir.

Zembil Satan Söylencesi: Silvan Kalesi'nin kuzey yönündeki burcuna "Zembilfüroş" denmektedir. Buna ilişkin söylence şöyledir:

Burç çevresinde zembil satarak geçinen çok yakışıklı ve iyi huylu bir adam yaşamaktadır. Bir gün yine zembil satarken, kraliçe onu görür ve adama vurulur. Zembilleri saraya getirmesini söyler. Adam saraya gelince, kraliçe tümünü alır ve adama sevdasını açıklar. Adam, evli olduğunu böyle bir günah işleyemeyeceğini söyler. Sevdası karşılık görmeyen kraliçe adamı evine dek izler. Zembilcinin evde olmadığı bir gün karısıyla konuşur. Bir tek gün onun yerine geçerse, tüm aileyi ömrünün sonuna değin rahat yaşatacağını söyler. Kadın razı olmak istemezse de kraliçe zorlar. Sonunda onun giysilerini giyip yatağa uzanır. Zembilci gelir, yataktakinin karısı olmadığını anlar. Evden çıkıp koşmaya başlar, kraliçe de ardından düşer. Zembilci, kendisinden başka türlü kurtulamayacağını anladığından kendini surlardan aşağı atar ve ölür. Kadın da ardından atlamıştır. O günden sonra bu burca, Zembilfüroş (Zembil Satan) Burcu denir.

Gelincik Dağı Söylencesi: Çermik Bucağı'nın kuzeybatısında bir dağ vardır. Bu dağa Gelincik Dağı denir. Dağın adıyla ilgili söylence şöyledir:

Vaktiyle buradan bir gelin alayı geçer. Alayda çocuklardan biri altına pisler. Annesi başka şey bulamadığından bir yufka parçasıyla altını temizlemeye kalkışır. Bunun üzerine tüm gelin alayı taş kesilir.

Dağdaki, insan dizisini andıran taş yığınının, gelin alayının kalıntısı olduğuna inanılır.

Yörede ermişlere ilişkin söylenceler de vardır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Sin ve Sidoş Söylencesi: Sin ve Sidoş iki ermiş kardeştir. Sidoş'un türbesinin ayak ucundan gür bir su çıkar. Suyun iki saatte bir kesilip yeniden akmaya başladığına inanılır. Bu, Sidoş'un bir kerameti olarak yorumlanır. Türbe yöresindeki ağaçlara dokunanların da öküz biçimine girerek, böğüre böğüre can vereceklerine inanılır.

Eshab-ı Kehf Mağaraları'na İlişkin Söylence: Kuran'daki "Kehif Suresi"nde sözü geçen mağaraların Diyarbakır'ın Derkam Köyü çevresindeki Rakim Dağı'nda olduğu öne sürülür. Buna ilişkin söylence yöre halkınca şöyle anlatılır:

Dakyanus, Kâkanus adlı birinin oğludur. Acem hükümdarları Kâkanus'u, hükümdar gömütlerini korumakla görevlendirir. Kâkanus ölünce, yerini oğlu alır. Babasından öğrendiği hükümdar gömütlerinden birini açar ve içindeki değerli eşyayı alır. Acemistan'dan ayrılarak Fis Ovası'nda bir tepeye kent kurar, surlarla çevirir. Adamlarıyla köyleri yağmalamaya başlar. Kısa sürede çevreye egemen olur.

Kendisi de halkı da putperesttir. Savaşçı ve zalim bir kişidir. Putlara tapmayanlara zulmeder ve öldürür. Günün birinde, beyzadelerinden Yemliha, Mekselina, Misilina, Mernus, Sazenuş, Debernuş ve Keşeftetayuş adlı yedi kardeşin puta tapmanın yanlış olduğunu, tek olan Tanrı'dan başkasına tapılamayacağını söylediklerini duyar. Hemen, yakalanıp getirilmelerini buyurur. Bunu duyan kardeşler kaçıp, Rakim Dağı' ndaki mağaralardan birine saklanır. Dakyanus'un askerleri bunların saklandıkları yeri öğrenir. Mağarayı kuşatır. Bir bölümü de içeriyi arar. Yedi kardeş ve köpekleri "Kıtmir", mağaradaki oyuğa saklanmıştır. Kendilerini koruması için Tanrı'ya yakarırlar. Derken derin bir uykuya dalarlar. Mağarayı arayanlar bunları göremez. O zaman Dakyanus açlıktan ölmeleri için mağaranın ağzına duvar ördürtür. Günün birinde sürü sahiplerinden biri duvarı ve mağarayı görür. Ağıl yapmak için duvarı yıkar. Uyuyanları görmez. Uyuyanlar bir süre sonra uyanır. Acıkmışlardır, en büyük kardeş Yemliha'yı kente ekmek almaya gönderirler. Fırıncı, Yemliha'nın, Dakyanus zamanından kalma parasını almaz.

Aradan 309 yıl geçmiştir. Yemliha ve kardeşleri başlarından geçenleri dönemin hükümdarına anlatır ve mağaraya dönüp yeniden uykuya dalarlar.

Hızır Aleyhisselam'a İlişkin Söylence: İnanışa göre bir kişi, kırk gün temiz kalple şafak sökmeden iki rekât namaz kılar ve "La

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanter.org

ilahe illallah/ Ya hayr-ü halas/Muhammed resulullah/Yetiş ya Hızır İlyas" derse, Hızır ona mutlaka görünür. Vaktiyle, Hızırilyas Köyü'nden Hızır'ı görmeyi çok isteyen biri, gerekleri yerine getirir.

Hızır da ölmezliğe erişmek için evrenin dört yanında Bengi Suyu (Ab-ı Hayat) aramaktadır. Hızırilyas Köyü yakınında, kendisini görmek isteyen yaşlı adamla karşılaşır. Adam onu evinde konuk etmek ister. Hızır kıramaz. Ertesi sabah evden ayrılırken: "Darlık görmiyesiniz, ambarınız dolu, hayvanlarınız bereketli olsun" diye dua eder. Yitip gider. Tüm aramalara karşın bulunamaz. O zaman Hızır olduğu anlaşılır. Köylülerden biri onu pınar başında gördüğünü söyler. Pınarın adı bu nedenle "Kanı Hıdır" (Hızır Pınarı) olmuştur. O günden sonra köyde sürekli bolluk olduğu söylenir. Çevre köyler bereketli olması için tohumlarını buradan alır; hayvanlarını bir gün için de olsa burada otlatır. Köyün adı da Hızırilyas Köyü olarak kalır.

Hızır gide gide Bırkleyn (Bırklin) Mağaraları'na ulaşır. Zülkarneyn, Ab-ı Hayat'ı bulur ve ölümsüzlüğe erişir. İnanışa göre bu mağaraların birinde cennetten çıkıp cennete akan Dicle Irmağı'nın kaynaklarından birini oluşturan ölümsüzlük suyu akmaktadır.

Bir başka söylenceye göre de Hızırilyas, Bırkleyn Mağaraları'ndan birinde, İskender-i Zülkarneyn ile buluşur. Birlikte mağaraya girerler. Bir ucu Kaf Dağı'na çıkan bu mağaradan ölümsüzlük suyunu Hızır İlyas içer ve ölmezliğe erer. Daha sonra da gene bu mağaranın başka bir yerinde Hz. Musa ile buluşur.

Zülkarneyn Mağaraları, Fis Ovası ve Dakyanus Kenti kalıntılarının kuzeyindedir; uzunluğu bir kilometreyi bulmaktadır.

YEREL AĞIZ: Diyarbakır yerel ağız özelliklerinin, Doğu Anadolu ağızları içinde ayrı bir yeri vardır. Çeşitli etkileşimler ve gelişen toplumsal koşullarla yayılan genel dilin etkisiyle, bu özellikler azalmaktadır. Diyarbakır'a çeşitli illerden gelip yerleşen ve çoğunluğu oluşturan topluluklar *(Bak. Kültürün Tarihsel Toplumsal Evrimi),* yerel dile kendi ağızlarından sözcükler, deyimler, dil özellikleri katmaktadır. Bunun yanı sıra kitle iletişiminin yaygınlaşması da yerel dil üzerinde etkili olmaktadır. Yine de özellikle kırsal kesimlerde, yerel dil günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Diyarbakır ağzında, Türk Alfabesi'nde bulunmayan seslere rastlanır. Bunların genellikle Arapça ve Farsça kökenli olduğu görülür. Bu sesler şunlardır:

Türkçe'deki a sesinin yerine, Arapça' daki "ayın" sesine benzer bir ses kullanılır. Kapalı e sesi, ağzın belirgin seslerindendir. Uzun a sesi de sıkça kullanılır. Türkçe'deki, ı, i, u ve ü seslerinin ise uzun olarak söylendiği görülür.

H sesi, Arapça'nın "ha" sesi gibi boğazın gerisinden ve boğaz kısılarak çıkarılır. Bunun yanı sıra bir de Arapça ve Farsça'nın "hı" sesine benzer bir h sesi vardır.

Diyarbakır ağzında, pek çok ses değişmeleri görülür. A sesi e, ı seslerine dönüşür. Şeftali-şefteli, terazi-terezi, pancar-pancır... gibi. Bunun yanı sıra h sesinden sonra gelen a sesi de genellikle e sesine dönüşür. Hamam-hemam, haram-heram... gibi.

B sesinin ise pve seyrek de olsa me sesiyle söylendiği durumlar vardır. Baca-paca, bozmak-pozmah, bahane-mahane ya da mahne, gibi-kimi gibi.

C sesi, kimi sözcüklerde ç ya da d sesine dönüşür. Ceket-çaket, karınca-karınça, kurcalama-kurdalamah gibi.

Ç sesinin çorba -şorba örneğindeki gibi ş sesine döndüğü görülür.

Kimi durumlarda d sesi, sözcük başında ya da ortasında t sesi olarak söylenir. Tut-dut, yengişten-yeniden gibi.

E sesi, sözcükteki ses uyumuna bağlı olarak kimi zaman a olur. Mastarların sonunda, sürekli a sesine, seyrek olarak da i ve ö seslerine döner: Kardaş-kardeş, almaelma, içmah-içmek, üzmah-üzmek, yimahyemek, yövmiye-yevmiye, böcük-böcek gibi.

F sesi kimi durumlarda düşer: Çüt-çift, yuha-yufka gibi.

G sesinin k sesine dönüşmeleri vardır: Kölge-gölge, kömlek-gömlek gibi. Kimi durumlarda ise g sesi eklemeleri görülür: Dengiz-deniz, yengi-yeni, yüng-yün gibi.

Ğ sesinin, v sesine döndüğü, kimi zaman da düştüğü görülür: Savuh-soğuk, salıksağlık gibi. İki ünlü ses arasında olduğunda, yerini g ye bırakır: Degil-değil, begen-beğen gibi. Kimi zaman da k olur. Çakala-çağla gibi.

H sesinin düştüğü, kimi zaman da sözcük başına eklendiği olur: Abdulla-Abdullah, havlu-avlu, hayva-ayva gibi.

I sesinin, a i, u, ü, o seslerine dönüşmeleri vardır. Kimi durumlarda düşer: Alıramalırım, ahıntı-akıntı, suvamah-sıvamak, zübun-zıbın, sandoh-sandık, satlıh-satılık gibi.

Eyi-iyi, heç-hiç, çızığ-çizik, çakuç-çekiç, düzmah-dizmek örneklerinde olduğu gibi i sesinin e, ı, u, ü seslerine dönüşmeleri vardır. Kimi durumlarda da sözcük başına eklenir: İgirmi-yirmi gibi.

İlk heceden sonra gelen bir hecenin başında ya da sonundaki k sesinin h sesine döndüğü görülür. Mastarların sonunda ise sürekli h olur. G, ğ, f, s, v seslerine dönüşmeleri de vardır: Çoh-çok, darılmah-darılmak, gemik-kemik, ağ-ak, tüfürmah-tükürmek, sümsürmah-sümkürmek, menevşe-menekşe gibi. Kimi zaman başına n sesini alarak nk/ng biçiminde sözcük sonuna eklenir: Tüfeng-tüfek, fişeng-fişek gibi.

M sesi n, ng, b, h seslerine dönüşebilir. Zaman zaman da düşer: Konşi-komşu, donguz-domuz, bağdenus-maydanoz, mubarmumbar, tuluh-tulum gibi.

N sesi, g, m, k, ya da v seslerine dönüşebilir: Ög-ön, perçem-perçin, gözükmah-görünmek, yalavuz-yalnız gibi. Kimi zaman sözcük içine fazladan bir n sesi eklenir: Fırsant-fırsat, kılınç-kılıç gibi.

Uruç-oruç, sufra-sofra örneklerinde olduğu gibi o sesinin u sesine dönüşmeleri vardır. Ö sesi ise kapalı e, o ya da ü sesine dönebilir: Ele-öyle, kor-kör, küfte-köfte gibi.

Sözcük başındaki p sesi b'ye dönebilir. Kimi zaman da m olur: Barmah-parmak, komça-kopça gibi.

R sesinin l, n, z seslerine dönüşmeleri vardır: Güleş-güneş, mundar-murdar, gözükmah-görünmek gibi. Kimi zaman düşer: Bişe-birşey, tekelek-tekerlek gibi. Kimi durumlarda da yer değiştirir: Kiprik-kirpik, Atlaz-atlas, hırhız-hırsız, örneklerindeki gibi s sesinin z ve h seslerine dönüşmeleri vardır.

Sözcük başındaki t sesi d'ye döner: Daş-taş, dırnah-tırnak. Kimi zaman sözcük arasında da d sesine dönebilir: Ahıdır-akıtır, eşidir-işitir gibi. Kimi zaman düşer: Yonmah-yontmak örneğindeki gibi.

Z sesine döndüğü de olur: Kağız-kağıt örneğindeki gibi.

Sözcük sonundaki u'lar genellikle i olur: Bori-boru, kuti-kutu gibi. Sözcük başında i sesine de dönebilir: İfah-ufak gibi. I, a, ö seslerine dönüşmeleri de vardır. Uzın-uzun, tohanmah-dokunmak, böğün-bugün gibi.

Ü sesinin, u, e, ö, i ve ı seslerine dönebildiği görülür: Kufa-küfe, döndermah-döndürmek, öge-üvey, süri-sürü, bılbıl-bülbül örneklerindeki gibi.

V sesinin g, m, f sesine dönmeleri vardır: Gögerçin-güvercin, mebal-vebal, çerçife-çerçeve gibi. Zaman zaman da düşer: Urmahvurmak, düşürmah-devşirmek gibi.

Y sesiyse kimi durumlarda g olarak söylenir: Beg-bey, igirmi-yirmi gibi. Sözcüklerin başına da eklenir: Yesir-esir, yüzümüzüm, yaldatmah-aldatmak gibi. Kimi zaman da düşer: Ürek-yürek, penir-peynir, buğda-buğday gibi.

Diyarbakır yerel ağzında birkaç sözcük:

acığ: nispet-inat
azep: bekâr
babet: çeşit
bayacağ: demin
bellua: su deliği
bıtır: haylaz ya da fazla gelişmiş bitki
cağ: demir parmaklık
cindili: sınırlı
çermik: kaplıca
çin: omuz
dekbaz: hilekâr
farik: piliç
has: marul
heg: eğer
horozik: boğmaca hastalığı
kef: köpük
pin: kümes
poçik: kuyruk
şitil: fidan
zozan: yayla

ATASÖZLERİ: Yöre yaşamından kaynaklanan atasözleri üretim deneyimlerini, eğitici öğütleri, yöre kültüründen süzülüp gelen inançları, halkın dünyaya bakışını yansıtmaktadır.

Yörede, "Altun legenin kan kusana ne faidesi var" atasözüyle, zengin olmanın hasta ya da mutsuz kişiye bir yararı olmayacağı anlatılır.

En büyük zenginliğin beden sağlığı olduğu; "Başın sağlığı dünya varlığı" atasözüyle dile getirilir.

"Canı aciyan eşek atı geçer" atasözü, bir durumdan canı yanmış kişinin, o durumun yinelenmemesi için elinden geldiğince çaba harcayacağını ve gücü yetmez sanılan işlerde bile başarılı olabileceğini anlatır. Aynı atasözü, öbür yörelerde; "Canı yanan eşek attan yürük olur" biçiminde de söylenir.

Herkesin bir şeyden istediği ölçüde değil gerektiği ve olabildiği oranda yararlanabileceği; "Bezi herkesin arşınına göre vermezler" atasözüyle anlatılır. Aynı atasözü; "Her-

Ücretsiz PDF, Kitap Arşivi | https://rantey.org

kesin arşınına göre bez vermezler" biçiminde de söylenir.

Her kişinin doğup büyüdüğü çevrede yetişip, gelişeceği; "Karpuz kökinden büyır" atasözüyle anlatılır.

"Kuşi kuşnan avlarlar" atasözü, elde edilmek istenen kişinin, daha önce elde edilmiş kişi aracılığıyla tuzağa düşürüleceğini dile getirir.

Özünde iyi olan insanın, kötü giyimli olsa da değerinden bir şey yitirmeyeceği; "Küheylan ata çuh geydirsen de bellidir" atasözüyle belirtilir.

"Züğürtlıh zadeliği bozar" atasözüyle ise soylu kişinin yoksul düşünce, soyluluğunu unutacağını anlatır.

DEYİMLER: Yörede, konuşma diline anlatım zenginliği ve özgünlük kazandıran pek çok deyim vardır.

Zengin ve gün görmüş bir kimse iken sonradan yoksul düşen soylu kişi için "Devlet düşkünü" deyimi kullanılır. Zayıf ve bitkin kişiler "Dilençi degenegine dönmiş" deyimiyle tanımlanır. Birçok kişinin kendisinden yardım beklediği kişi; "Dokuz körin bir degenegi" deyimiyle anlatılır. "Kıldan nem kapar" aşırı kuşkulu kimseler için kullanılır. Ansızın içinden çıkılması güç bir duruma düşen kişinin durumu; "Şap demeden şapa oturdi" deyimiyle anlatılır. Çevresine hiçbir yararı dokunmayan kişiler ise "Zil zurna kör kandil" deyimiyle tanımlanır.

ALKIŞLAR (HAYIRDUALAR): Yöreden, yerel dil özellikleri taşıyan birkaç alkış örneği:

Ayahların kıbleye erişe,
Bastığın yerde güller bite,
Gözlerin yaşarmiye,
Kabir azabı görmiyesen,
Rabbim kimseye el açtırmiye,
Rabbim kolan kuvvet, kesene bereket vere.

KARGIŞLAR (İLENÇLER): Kargışlar da yöre yaşamından ve inançlardan kaynaklanmaktadır. Birkaç örnek:

Allah belani versin, köpek selani ohusun,
Biri ala seni, bini itler kimi parçaliya seni,
Kara yazın kilidi ite,
Kızılkurt ye,
Kusul (kısa) ömür olasan,
Sütüm sahan heram, it kanı ola,
Zıkum yiyesen.

NİNNİLER: Yörede, erkek ve kız çocuklarına söylenen ninniler farklıdır.

Erkek çocuklar için söylenen bir ninni:

Oglım oglım yürıdi,
Tumanını sürıdi,
Tez büyi agit oglım,
Tarlayı tiken bürıdi,
Uyısın büyısın nenni,
Tıpış tıpış yürısin nenni.

Kız çocukları için söylenen bir ninni:

Kızım kızım kızana,
Kızımi vermenem hızana,
Kızımın bir poto eşegi var,
Bine gide zozana,
Uyısın büyısın nenni,
Tıpış tıpış yürısin nenni.

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Diyarbakır'da halk müziği ve halk oyunları yörenin toplumsal yapısına özgü çeşitlilik, nitelik ve renktedir. Uzun havalar, türküler köklü gelenekleri yansıtır. Halaylar en yaygın oyunlardır. Bu oyunlarda müzik, yalın ve kısa cümlelerin yinelenmesinden oluşur. Köy seyirlik oyunları halkın yaşam biçiminden kaynaklanmaktadır.

HALK MÜZİĞİ: Diyarbakır uzun havaların yoğun olduğu bir yöredir. İbrahimî, Kesik Kerem, Yanık Kerem, Muhalif, Garip ayaklarında, koşma, divan, hoyrat (horyat), mani türündeki şiirlerle, çeşitli uzun havalar söylenir. Müzikli toplantılarda uzun hava okunması gelenekleşmiştir. Hoyrat, cinaslı manilerin uzun hava biçiminde okunmasıdır:

Kara gözler
Karadır kara gözler
Gemim deryada kaldı
Kaptanım kara gözler

Yöre halk müziğinin ezgi yapısı, genellikle inici bir düzendedir. Bu özellik uzun havalarda belirgindir. Uzun havalar karar perdesine göre 10. dereceden tiz bir sesle başlar, pese doğru iner. İbrahimî adlı uzun hava bu kuralın dışında kalır. Diyarbakır'da uzun havalar, çok geniş bir ses alanı içindedir. Kırık havalar için aynı şey söylenemez.

Türküler genellikle yedili düzen içindedir. Türkü ve oyunlarda coşkuyu yansıtıcı bir nara atılır. Buna helhele ya da zılgıt denir. Helhele verme geleneği hemen hemen tüm güney illerimizde vardır. Bu, dilin belli ritmik aralıklarla üst dudağa vurulup çekilmesiyle yapılır. Lı lı lı ı ... gibi.

Köklü tarihi olan Diyarbakır'da geleneklere bağlı müziğin yöresel özgünlüğü vardır. Düğün ve kına türküleri ilginçtir. Mübareki denen kutlama türküsü, hem gelin hem de güvey için ayrı ayrı söylenir. Gelin, kına yakılmadan önce, iki genç kız arasında çıkarılır. İçinde mum yakılmış kına tepsisini taşıyan kız öndedir. Kızlar içeriye girince türkücü kadınlar Mübareke'yi okurlar:

Alını alını
Giymiş gümüş nalını
Asilzadenin gelini
Gelininiz mübarek olsun
Annesinden ayrılan
Babasından ayrılan
Müşkül hal olur
Evlenince yediği
Şeker bal olur

Güveye söylenen Mübareke şöyledir:

Mübarek mübarek yüz bin mübarek
Güveyin toyu olsun mübarek
Çağırın anası, koysun dal fesi
Olsun busesi, olsun mübarek.

Bu deyişteki ana ve fes sözcükleri, bacı, melek, arap, kına, yelek, şarap sözcükleriyle değiştirilerek sürer.

Yöre müziğinin ritmik özelliği 2,3,4 zamanlı ana usullerle, bunların 3'erli biçimleri ve 6/8, 12/8'liklere ek 10 zamanlı usullerdir. 10 zamanlı usullerin 3-2-2-3 ve 2-3-3-2-10 biçimleri yaygındır.

Diyarbakır yöresinde ilk resmi derleme 1938 de Ankara Devlet Konservatuvarı adına yapılmıştır. Derleme çalışmalarına Ulvi Cemal Erkin, Nurullah Taşkıran, Muzaffer Sarısözen, teknisyen Arif Etikan katılmışlardır. Bu çalışmalar plaklara kaydedilmiştir. İkinci derleme Ankara Radyosu adına yapılmıştır. Bu çalışma Fikret Otyam, Mustafa Geceyatmaz, teknisyen Mücahit Küçükbaran'ca 1961'de yapılmıştır. Ayrıca Diyarbakırlı sanatçı Celal Güzelses'in okuduğu uzun hava ve türküler de yörenin müziğini tanıtmakta yardımcı olmuştur.

Yörenin Ünlü Türküleri: Karanfilsin Tarçınsın (Hop Nanay), Ay Doğar Sini Sini, Diyarbakır Şad Akar, Derelerde Kum Savrulur, Çarşıda Bal Var, Makaram Sarı Bağlar, Bahçada Yeşil Çınar, Çay İçinde Döğme Taş, Bir Ceket İsterem, Hele Yar Zalım Yar, Arpa Orağa Geldi, Esmerim, Mübareke, Bir Mumdur, Karanfil Eker Misin, Hangi Bağın Bağbanısan, Yüksek Minare, Az Kaldı Bayram Ola, Biner Paytona, Haydi Gedah Toyuna, Yaş Destanı, Esti Baharın Nesimi, Hazey, Sen Gideli Üç Gün Kaldı, Karpuz Kestim Sulandı, Bülbülün Kanadı, Şu Madenin Taşları, Altın Yükü, Hasan Kalede, Bebek Oğlan, Kız Değişmesi, Felek, Yusuf'un Atı, Bu Dere Baştan Başa, Gül Çubuğu, Ben Bir Gümüş Gemerim, Yumak Buldum, Kar mı Yağmış Diyarbekir Dağına, Yaradan Var, Bahar Olur Yeşillenir Bu Bağlar, Böyle Bağlar, As Beni Zülfün Telinden (Divan), Coşkun Sular, Ne Bulanık Akarsın, Karşıki Dağlar, Beyazlara Bürünmüş, İbrahimî derlenen ünlü türkü ve uzun havalardır.

Bunlardan Hangi Bağın Bağbanısan Gülüsen'in sözleri şöyledir:

Hangi bağın bağbanısan gülüsen... gülüsen
Aldın aklım ettin beni deli sen aman
Yüz yıl geçse gene benim malımsan... malımsan
İsterem ki bir gün evvel gelesen aman

Öldüm bittim eridim kül oldum aman
Osenin aşkın elinden eridim aman
Sesin aldım yüzün gördüm ayıldım aman

Diyarbekir etrafında bağlar var... bağlar var
Fitil işler yüreğimde yara var aman
Sen gidersen benim başka kimim var... kimim var
İsterem ki bir gün evvel gelesen aman

Öldüm bittim eridim kül oldum aman
Osenin aşkın elinden bayıldım aman
Sesin aldım yüzün gördüm ayıldım aman

Ağıtlar: Yakılan ağıtlar, yörenin toplumsal ve tarihsel yapısından kaynaklanmıştır. Pek çok ağıt vardır. Bunlara ilk örnek, Hasankale Savaşları'na katılmış bir erin ağzından yakılandır:

Hasan Kalesinde oldum yaralı
Bir anam vardır ki başı belâlı
Bir mektup yazdım da üstü karalı

Ağlama annem gider de gelirim
Belki ahirette seni görürüm

Hasan Kalesi bir küçük kasaba
Düşmanın askeri gelmez hesaba
Türkün ordusuyla dolu kasaba

Ağlama annem gider de gelirim
Belki ahirette seni görürüm

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Oldum süvari bindim de katıra
Bir anam yoktur ki beni kayıra
Korkarım felek beni de ayıra

Ağlama annem gider de gelirim
Belki ahirette seni görürüm

Bebek adlı ağıt ninninin sözleriyse şöyledir:

Yukardan indim aşağı
Belimde lâhur kuşağı
Beni vuran koç uşağı

Uy uy sebebim uy
Uy uy bebeğim uy

Bebeğin beşiği çamdan
Sallar iken düştü damdan
Haber gelmez bey babandan

Uy uy sebebim uy
Uy uy bebeğim uy

Halk Sazları: Yörede vurmalı sazlarda davul baştadır. Tef ve darbuka da yaygındır. Kabak ve hindistancevizinden yapılan kemane yaylı saz olarak çalınmaktadır. Zurna, dilli ve dilsiz kavallar, yörede çalınan üflemeli sazlardır. Cumhuriyet'ten sonra bağlama da yaygınlaşmıştır. Bunda radyo yayınlarının özendirmesi etkili olmuştur. Diyarbakır İli'nde bir ara ud ve cümbüş yaygınlık kazanmıştır. Bu eğilim uzun sürmemiş, bağlama yine öne geçmiştir.

GELENEKSEL OYUNLAR: Diyarbakır ve çevresinin geleneksel oyunları çok çeşitli, canlı ve renklidir, yöreye özgü nitelikleri vardır.

Geleneksel Halk Oyunları: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde depki ve el vuruşturma figürlü oyunlar yaygındır. Oyunların çoğu halay türündedir. Çepik, Lorke, Çaçan, Esmer, Tik, Girani halayları en tanınmışlarıdır. Halaylarda bir fasıl sırası bulunur. Ayrıca makamlara göre de sıra oluşturulmaktadır.

Halay: Halaylar (alay) en az üç kişiyle oynanır. Oyunculara davul, zurna eşlik eder. İzleyiciye göre sahne uygulaması ve düzen yoktur. Oyun, başı çekenin yönetiminde oynanır. Halaybaşı elindeki puşuyla düzeni ve ritmi sağlar. Halaylarda neşe ve canlılık egemendir. Ölçülü devinimlerle oynanır. Halay müziği çeşitlidir. Ritm canlıdır. Ezgi yapısında çoğunlukla tek tümceler yinelenir.

Halayda, sol kol, sağ kol üzerine gelir içten parmaklar birbirine geçirilir. Kollar gergin, arkada kalacak biçimde kenetlenir. Bakışlar dik ve serttir. Oyuncular omuz omuza verdikten sonra halay başlar.

Halay iki bölümde oynanır. Birincisi sallanmadır. Diz kırılarak, dört uzun, iki kısa diz devinimi yapılır. Bu devinime bedenle omuzların ritmik biçimde eşlik etmesi gerekir. Omuz titretme erkekler içindir. Kızlar düz oynar.

Halayın ikinci bölümü yürümedir. Devinimler ölçülü ve aynı sertliktedir. Sağ ayak yeri üç kez döver. Sonra sol ayak yere vurulur. Böylece devinim dörde tamamlanır.

Delilo (Girani): Üretimde birlik, dayanışma içinde harcanan emeğin karşılığının alınmasından doğan sevinci yansıtır. Davul zurna eşliğinde oynanır. Küçük parmaklardan tutuşulur. Kollar yere paraleldir; oyun süresince içten dışa doğru yaylandırılır ya da sert biçimde sallanır. Ayaklar önden yana atılarak öne doğru gidilir. Ezgisi dört dörtlüktür. Önde sol ayakla dört vuruş yapılırken sertçe sekilir. Sekmeden sonra, geliş doğrultusunda geri dönülmez. Oyunda yöre türkü ve manileri okunur. Delilo, Selimo, Tırlıanne, Ayvanda Yatan Oğlan bunların başlıcalarıdır. Delilo yalnız kız ve erkeklerce oynandığı gibi karışık olarak da oynanır.

Esmer (Herrani): Sevinin vurgulandığı bir halk oyunudur. Figürlerde incelik, yumuşaklık vardır. Ezgisi dört dörtlüktür. Ara müziği Herrani, türkü bölümü Esmerim olan, iki müzikli bir oyundur.

Esmerim biçim biçim
Ölürem esmer için
Âlem bana düşmandır
Esmer sevdiğim için

Hele yâr yâr kibar yârim esmerim
Sen güzelsin esmerim, sen benimsin esmerim

Esmer bu gün ağlamış
Ciğerimi dağlamış
Kara kaşın üstüne
Siyah puşu bağlamış

Hele yâr yâr kibar yârim esmerim
Sen güzelsin esmerim, sen benimsin esmerim

Oyun, hem erkek hem de kadınlarca oynanır.

Neni: Yörede çok sevilen bir halay türüdür. Özellikle düğünlerde oynanır. Oyuncu sayısı dörtle onbeş arasında değişir. Kadınlı erkekli halay çekilir, maya söylenir.

Çaçan: Halaya benzer. Vuruşlarda ayaklar daha devinimli, coşkuludur.

Tek Ayak: Halay türündedir. Tek grup, ya da karşılıklı iki grupla oynanır. Bu oyunda ayak vuruşları, halay müziğinden yarım ses aksaktır. Bu, ileriye çıkış figürlerinde ve dik oyunda özellik olarak belirir. Müzik 2/4'lüktür. Karşılıklı oynamada belirgin özellik, atak devinimlerdir.

İki Ayak: Çaçan oyunuyla coşanların, sol ayaklarını iki kez ileri vurup çekerek, oynadıkları bir oyundur.

Çepik: Adını el çırpmadan alır. Savaş, kavga ve çekişmeyi simgeler. Oyun, gruplara ayrılarak ya da teke tek vuruşarak oynanır. Çepik üç bölümdür. Kabadayı, hücum ve çarpışma. Yürüyüşler saldırı ve kavgaya çağırır biçimdedir. Oyunun en belirgin özelliği oynayışta eşitliğe önem verilmesidir. Erkek erkeğe, kız kıza karşı oynar. Ezgisi iki dörtlük bir oyundur. Sağ ayakla başlanır. Sağ, sol, sağ adımlar atılır. Sağ ayakta sekilir. Sol ayak sağın yanına yere vurulur ve sol atılarak sürdürülür. Sekme sonrası tüm vuruşlarda el çırpılır.

Koçeri: Delilo'nun iki ayaklı yavaş oynanmasıdır. Oyuncu sayısı, dörtle on arasında değişir. Oyuncular kol kola girerek, mendil sallayarak oynarken şu türküyü söyler:

Dama çıkmış bir güzel
Damın etrafın gezer
Elinde bir deste gül
Kendi gülünden güzel

Seyirlik Oyunlar: Diyarbakır yöresinin yaşam biçimlerinden kaynaklanan köy seyirlik oyunları vardır.

Teşi-Beri: Müziksiz, ya da müzik eşliğinde oynanabilir. Oyunun temeli öykünmeye dayanır. Oyuncuların mimikleri önem taşır. Öykündükleri eylemlerle özdeşleşirler. Teşi-Beri oyununun konuları çok çeşitlidir. Bunlar günlük işlerden ve yaşayıştan kaynaklanır. Oyun, adını yün eğirme eyleminden almıştır. Teşi: Yün eğirmeye yarayan bir araçtır. Beri: Köy kadınları ve kızlarının süt sağmak için toplandıkları yerdir. Köy kızları buraya hayvan sağmak için gelirken eğirecekleri yünleri de getirirler. Kızların beriye gelişi, köy delikanlılarının beklediği bir olaydır, buluşmaya olanak sağlar. Kızlardan sonra köy delikanlıları da alana toplanır. Davarların sağılması bitince oyunlar oynanır. Oyunda, kızların yaptıklarına öykünürler. Gösteri, müziksiz ya da davul-zurna eşliğinde olur. Bu oyun günlük yaşamın çeşitli eylemlerine öykünerek de oynanabilir.

Kurt-Kuzu (Guru-Pez): Yöre kırsal kesiminin günlük yaşamından kaynaklanan bir oyundur. Köylerde hayvanlar nöbetleşe, ya da tek bir çoban tutularak otlatılır. Akşam da otlakta kalınır. Oyunda yaylada toplanan sürüye kurdun saldırması anlatılır. Bu saldırıda çobanın sürüyü özveriyle savunması ve saldırıyı savuşturması sergilenir.

Oyunda; 1 çoban (şivan), 1 kurt (gur), koyunlar (pez) vardır. Koyunlar halka olur. Bağdaş kurup, sağ elle sol ayağın başparmağını ve sol elle sağ ayağın başparmağını (ayaktan çapraz) tutarlar. Çoban, koyunların çevresinde koşarak elini her birinin başına koyar. Bir çeşit yoklama yaparken yöreye özgü ağızla tekerlemeler söyler. Koyunlar söz aralarında rüzgâra öykünerek sesler çıkarır. Çoban tekerlemesi bitince başını bir koyunun sırtına dayar ve uyur. Onu gözetlemekte olan kurt yavaşça sürüye sokulur. Birden saldırarak koyunlardan birini kapıp kaçırır. Koyun bağırarak yardım ister. Çoban uyanır ardından koşar, ama kurtaramaz. Ancak kurt başka bir koyun kaçıramadan öldürülür. Koyunlar ölen kurdun çevresinde kızgınlıklarını anlatır biçimde dönerler. Çobanla kurt arasındaki kovalamacanın nereye dek olacağını oyuncular belirler. Bu sınır, bir çizgi, bir teperik (sırt), bir ağaç arkası, masa, sandalye gibi nesneler olabilir.

Oyun daha çok bayramlarda ve düğünlerde oynanır.

Çocuk Oyunları: Öbür yörelerde oynanan çocuk oyunlarına Diyarbakır'da da rastlanır. Yöreye özgü olanı Kal'a (Kale) adlı oyundur.

Kal'a (Kale): Erkek çocuklar oynar. On-on beş yaş oyunudur. Oyuncu sayısı 10-15 arasında değişir. Oyunda iki grup vardır. Bir grup saldırır öbür grup savunur. Uygun bir yere bir taş, ya da birkaç ceket üst üste konularak kale yapılır. Kaleyi savunacaklar, bir ucu kalenin yanında olmak koşuluyla yan yana kaleye dikey durumda düzgün bir dizi oluşturur. Yüzleri ileriye bakar. Görevleri saldıranları kaleye geçirtmemektir. Savunanlar, duruşlarını bozmadan kendi yönlerinde düzgün bir yürüyüşle kalenin çevresinde saat yelkovanı gibi dönmeye başlar. Atakta bulunanlar, savunmada olanların ters yönünde, iki grup da birbirlerinin yü-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

zünü görecek biçimde bir dizi sağa, bir dizi de sola yürür. Bu yürüyüş yavaş adımlarla başlar,

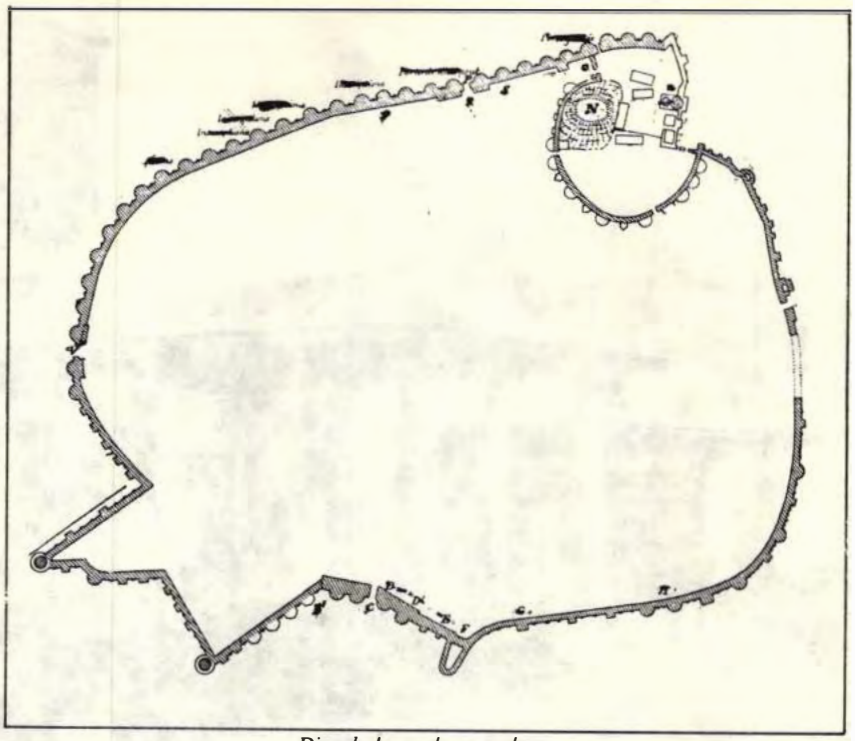
Giderek hızlanır, koşuya dönüşür. Atakta bulunanlardan biri, savunma çizgisini istediği noktadan delip geçerse, kalenin dış yanında kalanlar oyun dışı kalır. Başaramazsa, atakta bulunan oyun dışı olur. Sonuçta hangi grup azalır ya da biterse, oyunu o grup kazanır.

TARİHSEL YAPITLAR

Diyarbakır ve çevresi, tarih öncesi dönemden başlayarak geçiş yeri olduğundan, çok çeşitli uygarlıkların kalıntılarıyla doludur. Yörede 1964'te başlayan kazılarda, Paleolitik (Eskitaş) Dönem'e değin inen yerleşmeler bulunmuştur. Prof. Halet Çambel ve Prof. R.J. Braidwood başkanlığında, Ergani'ye bağlı Hilar Köyü yakınlarında, Çayönü Tepesi'nde yapılan kazılarda, bu dönemden bir köy yerleşmesi ortaya çıkarılmıştır. Burada üç ana evre saptanmıştır. Evre I. İÖ 7250-6750 (7300-6800) yıllarını kapsamaktadır. 6 yapı katında, değişik planlı- ızgara, hücre, geniş oda-taş temelli, kerpiç duvarlı evler belirlenmiştir. Bu yapıların ortak özelliği, özenle işlenmiş geniş döşemeleridir. Konutların yanı sıra iri taşlardan yapılmış bir podyum ve küçük moloz taşlardan bir yol ya da kaldırım ortaya çıkarılmıştır. Bu dönem yapılarında kullanılan taşların büyüklüğü ve teknikteki gelişmişlik şaşırtıcıdır. Evre II'de, İÖ 4000'li yıllardan kaba çanak-çömlek parçaları, moloz taştan duvar ve döşeme kalıntılarına rastlanmıştır. Evre III'te, İÖ 3000 ortalarında, çark tekniğinde çanak-çömlek parçaları ve mezar kalıntıları bulunmuştur. Çayönü Tepesi'nin karşısındaki ünlü "Hilar Mağaraları"nda, son Antik Dönem'den ilginç kabartmalar, kayaya oyulmuş hücre mezarlar, dış yüzlerde kabartma ve yazıtlar bulunmuştur. Bu alanın hemen yanında, "Büyük Mağara" ya da "Direkli Mağara"da 16×20 m ölçülerinde, iki bacalı bir oda ve mezar ortaya çıkarılmıştır. Tavan, kayaya oyulmuş 9 tek parça direkle desteklenmiştir. Burasının bir tür kervansaray olarak kullanıldığı sanılmaktadır *(Çambel, s.125)*.

Ekinciler Köyü yakınında, Girikhacıyan'da (Hacılar Tepesi) yapılan kazılarda, İÖ 6000-5000 yıllarından bir köy yerleşmesi ortaya çıkarılmıştır. Burada moloz taştan duvar kalıntıları, tek renkli çanak-çömlekler, çakmaktaşı, obsidyen, kemikten gereçler bulunmuştur.

İÖ 2000'lerde Hurriler yöreye egemen olmuştur. Diyarbakır Kalesi'nin, Fis Kayası'na kurulu İçkale bölümünün, ilk yerleşim noktası olduğu ve Hurriler Dönemi'nde kurulduğu sanılmaktadır. İÖ 1200-700 yılları arasında egemenliklerini sürdüren Asurlular da kral stelleri ve yazıtlarıyla yöre sanatına katkıda bulunmuşlardır. Bunların en önemlileri Lice'de, Birklin (Birkleyn) Mağaraları'ndadır. Mağaraların kuzey yüzünde, yüksekçe bir yerde İÖ XII.yy'dan I. Tiglatpileser'in stel ve yazıtları bulunmaktadır. Bir başka mağarada da III. Salmanasar'ın steli ve iki yazıtı görülmektedir.

Diyarbakır surlarının planı

Bu kaya kabartmalarında, Asur kralları işlemeli giyimli, uzun başlıklı, büyük sakallıdır. Yüzler doğuya dönüktür. Sağ elde çift yüzlü balta bulunmakta, sol elle boyna asılı kılıç tutulmaktadır. Bunlar, Asur kabartmalarının ortak nitelikleridir.

MERKEZİLÇE: Geçmişte Amidi, Amida, Amid, Kara Âmid, Diyar-Bekr, Diyarbekir, Diyarbakır adlarıyla bilinen kentte Artukoğulları, Akkoyunlular ve Osmanlı dönemlerinden önemli yapılar bulunmaktadır. Yörede, Türk mimarisinin ürettiği değişik amaçlı yapıların tümüne rastlanabilmektedir. Ayrıca Akkoyunlu ve Osmanlı mimarisinin etkileşim alanı oluşu açısından da önemlidir. Yapıların yazıtları, dönemlerinin önemli mimarlarının adlarını vermektedir. Sanatçıların çoğunluğu bu bölgede yetişmiş, belirli bir geleneği sürdürmüştür.

DİYARBAKIR KALESİ: Anadolu'nun dünyaca ünlü kalelerindendir. Karacadağ' dan Dicle'ye uzanan geniş bazalt yaylanın doğu ucuna, yüz metre yüksekliğe kurulmuştur. Doğal yapı kalenin biçimini sınırlamıştır. İlk yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Fis Kayası'na kurulu İçkale'nin ilk yerleşme noktası olduğu ve Hurriler zamanında kurulduğu sanılmaktadır. 349'da, Roma İmparatoru II. Constantinus döneminde kentin surlarla çevrildiği, kalenin onarıldığı bilinmektedir. 367-375'te kentin batı surları yıktırılarak, Urfa Kapısı'yla Mardin Kapısı'na uzanan bölüm yapılmıştır. Böylece genel biçimini alan Diyarbakır Kalesi, sürekli onarımlarla günümüze ulaşmıştır.

Yapı, Dışkale ve İçkale bölümlerinden oluşmaktadır. Dışkale surlarının uzunluğu yaklaşık 5 km'dir. Bunlar doğudan batıya 1.700, kuzeyden güneye 1.300 m'lik bir alanı kuşatmaktadır. Yüksekliği 10-12 m, genişliği 3-5 m'dir. Dışkale'nin dört yöne açılan kapıları ünlüdür. Kuzeydeki Dağ Kapısı, Harput Kapısı; güneydeki Mardin Kapısı, Tell Kapısı doğudaki Yeni Kapı, Su ya da Dicle Kapısı; batıdaki Urfa Kapısı, Rum Kapısı adlarıyla tanınmaktadır. Köşelerde Türk mimarisinin en güzel örneklerinden Evli Beden, Yedi Kardeşler burçları vardır. Dışkale'de Artukoğulları, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerinin önemli yapıları yer almaktadır.

İçkale Dışkale'nin kuzeydoğusundadır. Burası, 1524-1526'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde surlarla çevrilerek genişletilmiştir. Fetih, Oğrun, Saray ve Küpeli adlarıyla tanınan dört kapısı vardır. Bunların ikisi dışa, ikisi kente açılmaktadır. İçkale'de Eski Kilise, Kale Camisi ve resmi yapılar yer almaktadır.

Kentin tüm dönemlerinin izlerini ve yazıtlarını taşıyan kaleyi A.Gabriel, "bir yazıt müzesi" olarak nitelemektedir. Bunların en belirgin örnekleri, çift başlı kartal ve aslan kabartmalarıdır. Ayrıca iki kanatlı Urfa Kapısı, Anadolu metal işçiliğinin ilginç örneklerindendir. Koç başı biçimindeki çivilerin Akkoyunlular'ın simgesi olduğu düşünülmektedir.

NESTORİAN KİLİSESİ: İçkale'de, kubbeli bazilika planında bir VI. yy yapısıdır. Bizans Dönemi'nden olduğu sanılmaktadır. Kubbeye geçiş trompilarla sağlanmıştır, içleri mukarnaslıdır. Orta mekân, dört yöne eyvanlarla açılmaktadır. Birkaç kez onarılmıştır.

ULU CAMİ: Güneydoğu Anadolu'nun en eski camisi olarak bilinmekte, Diyarbakır'ın en anıtsal yapı topluluğu olarak nite-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ulu Cami

lenmektedir. Değişik dönemlerden yazıtları vardır. 639'da kentin ortasındaki büyük kilisenin önce üçte biri, sonra tümü camiye dönüştürülmüştür. 1091/1092'de Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde yenilenmeştir. XV. yy'da Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, yapının batı bölümünü tümüyle onartmıştır. Caminin önünde çeşitli yapılarla çevrili avlu bulunmaktadır. Avlu ortasında 1849'da yapılmış sekizgen sütunlara dayanan şadırvanla havuz vardır. Yapı içten üç nefe ayrılmakta, ortada bu nefleri kesen geniş bir mekân bulunmaktadır. Sütunlar, sivri kemerlerle bağlanmıştır. Üstte küçük kemerlerden ikinci bir dizi oluşmuştur. Mihrap ve minber Son Dönem Osmanlı yapıtlarıdır. Minare kara gövdeli, silindirik külahlıdır.

Cami, çevresinde yer alan iki medrese, Şafiiler Camisi ve öbür yapılarla bir bütün oluşturmaktadır. Çiçekli kûfi yazıtları ve silmelerdeki süslemeler özgündür.

ÖMER ŞEDDAD (HAZRETİ ÖMER) CAMİSİ: Mardin Kapısı'nın girişindedir. 1150/1151'de İnaloğulları zamanında yapılmıştır. Mimarının Hibetullah el Gürgani olduğu sanılmaktadır. Girişin üstündeki geniş kemerde yer alan yazıtlar ve sivri kemerli iki pencere dışında süslemesizdir.

KALE CAMİSİ: İçkale'de surlara bitişiktir. Hazreti Süleyman ve Nasiriyye Camisi adlarıyla da tanınmaktadır. En erken tarihi yazıtı minaresindedir (1160). Yazıtında Nisanoğulları'ndan Ebu'l-Kasım Ali'nin yaptırdığı bildirilmektedir. Mimarının Hibetullah el Gürgani olduğu sanılmaktadır. Birkaç kez onarılan yapı kesme taştandır. Eklemeler ve onarımlarla özgün biçimini yitirmiştir. Ana mekân içten beşik tonoz, dıştan düz çatılıdır. Burası, iki dizi sütunla üç bölüme ayrılmıştır. Çevresindeki yapı toplulukları ve şehitlikle birlikte önemli bir ziyaret merkezidir.

NEBİ (PEYGAMBER) CAMİSİ: XV. yy'da Akkoyunlular zamanında yapılmıştır. Yapının tümü yöreye özgü kara bazalt taşındandır. Yalnızca son cemaat yeri ve minare ak taştandır. Son cemaat yeri üç kubbelidir. Kubbeler ikisi bağımsız, ikisi duvara gömülü yarım sütunlara dayanmaktadır. Ana mekân, altı sütunlu ve yanlara ikişer derin kemerle genişleyen plandadır. Bu bölümü örten tromplu kubbe dıştan konik çatılıdır. Mihrap ak taştan, geometrik bordürlüdür. Minberi yalındır. Mimari özellikleriyle Akkoyunlu ve Osmanlı yapıları arasında bağlantıyı sağladığından önemlidir.

SAFA (İPARLI) CAMİSİ: Akkoyunlular Dönemi'nin başyapıtlarındandır. XV. yy'da Uzun Hasan yaptırmıştır. Ulu Cami'nin batısındadır. Planı, çinileri ve taş bezemesi önemlidir. Dört sütuna dayanan beş kubbeli son cemaat yeri vardır. Minaresi Türk taş işçiliğinin ilginç örneklerindendir. Kûfi, nesih yazılar ve değişik biçim ve desenlerle bezenmiştir. Orta kubbe içten sekiz sütuna, dıştan yüksek bir kasnağa oturmaktadır; konik çatıyla örtülüdür. Köşelerde pandantifli kubbeler, ortada beşik tonoz biçiminde kemerler orta kubbeyi desteklemektedir. Duvarlar 1,20 m'ye dek çiniyle kaplıdır, geçmeli daire, sekizgen ve üçgenlerle bezenmiştir.

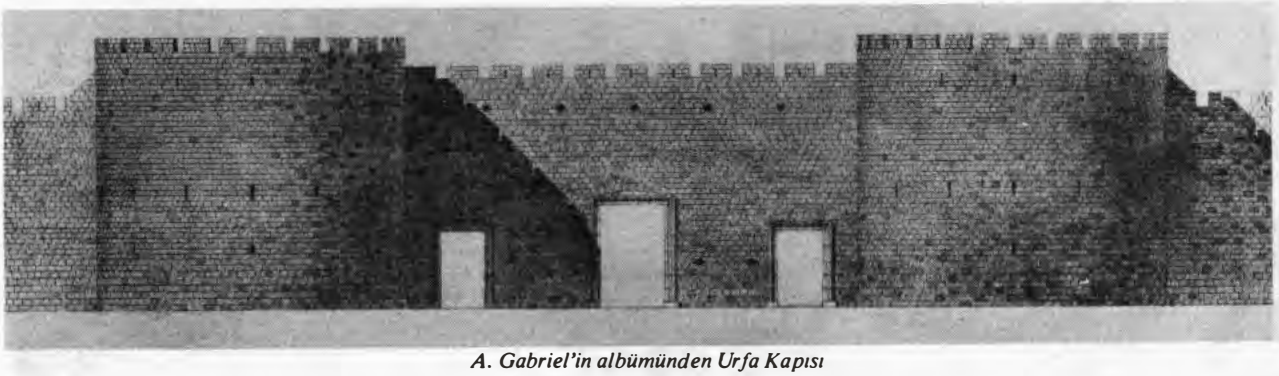
HOCA AHMED CAMİSİ (AYNİ MİNARE CAMİSİ): Diyarbakır'ın güneyinde, Mardin Kapısı yakınındadır. 1489'da Hoca Ahmed yaptırmıştır. Yan mekânlı ilk Osmanlı camilerinden, yalın küçük bir yapıdır. Girişte, üç sütuna dayanan dört bölümlü son cemaat yeri vardır. Ana mekân, ters T planlıdır. Uzunlamasına beşik tonozlu bir alan biçimindedir. Mihrap önü, beş köşeli, beşik tonozludur. Ortada mukarnaslı mihrap bulunmaktadır.

ŞEYH MATAR (MUTAHHAR) CAMİSİ: Yazıtında, 1500'de Akkoyunlu Hükümdarı Kasım'ın yaptırdığı bildirilmektedir. Ak, kara kesme taştan, göz alıcı bir yapıdır. İki tam, iki yarım sütunla üç bölüme ayrılmış son cemaat yeri, eğimli bir çatıyla örtülüdür. Yapının en ilginç yanı, dört sütun üstünde yükselen kare minaresidir. Yazıt kuşağına dek kara, sonra ak-kara taştandır.

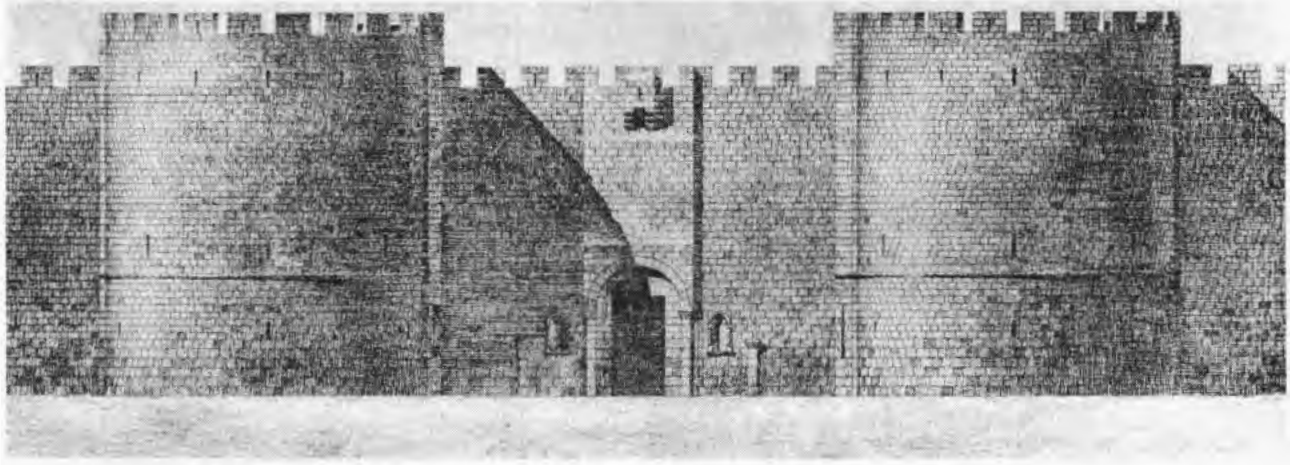
Yapıya büyük bir taçkapıdan girilir. Yanlarda iki küçük niş vardır. Kare planlı ana mekân kubbeyle örtülüdür. Kare mekândan sekizgen kasnağa ve oradan kubbeye geçilmiştir. Minaresi dışında süslemesiz bir yapıdır.

LALA (LÂLE) BEY CAMİSİ: Lala Bey Mahallesi'ndedir. Yazıtı yoktur. XV. yy ortası ya da XVI. yy başından olduğu sanılmaktadır. Eğil beylerinden Lala Kasım yaptırmıştır. Küçük, tek kubbeli bir yapıdır. Son cemaat yerini örten üç kubbe dıştan gizlenmiştir. Son cemaat yeri ve minaresi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanter.org

A. Gabriel'in albümünden Urfa Kapısı

A. Gabriel'in albümünden Harput Kapısı

dışında özgün biçimini yitirmiştir. Buralarda ak ve kara taş dizileriyle devinim elde edilmeye çalışılmıştır.

ŞEYH YUSUF CAMİSİ: Alican Mahallesi'ndedir. Yapım tarihi bilinmemekte, XVI. yy'dan olduğu sanılmaktadır. Kara, kesme taştan küçük bir yapıdır. Avlunun kuzeybatısında kare gövdeli, piramit biçimi çatıyla örtülü, Şeyh Yusuf Hemedani'nin türbesi bulunmaktadır.

Yapı, düzgün olmayan dikdörtgen biçimindedir. Mihraba dik iki sütun, ana mekânı üçe bölmektedir. Sütunlar geniş, sivri kemerlerle bağlanmıştır.

FATİH PAŞA CAMİSİ (KURŞUNLU CAMİSİ): Kentin doğusunda, İçkale yakınındadır. 1516-1520'de Bıyıklı Mehmed Paşa yaptırmıştır. Kentteki ilk Osmanlı yapısıdır. Planıyla, daha önceki yapılardan ayrılmaktadır. Osmanlı yapılarında, ters T biçimli camilerden dört yarım kubbeli merkezi planlı camilere geçişi belirlediğinden, Türk mimarlık tarihinde önemli bir yeri vardır. Son cemaat yeri, 8 sütuna dayanan 7 kubbeyle örtülüdür. Ak, kara taştandır. Ana mekân, 4 kare sütuna dayanan bir orta kubbe ve 4 yarım kubbeyle örtülüdür. Bu orta mekânın yanlarında odalar bulunmaktadır.

Caminin yanında, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın türbesi ve birkaç ek yapı bulunmaktadır.

HÜSREV PAŞA CAMİSİ: 1521-1528' de Hüsrev Paşa'ca medrese olarak yaptırıldığından Hüsreviyye Medresesi diye tanınmaktadır. Kentin güneyinde, Mardin Kapısı yakınındadır. 1728'de minare eklenmiştir. Yapı, yöre mimarisinde özgü ak, kara taştandır. Orta avluyu sütunlu, sivri kemerli revaklar çevrelemekte, arkada medrese odaları yer almaktadır. Girişin karşısında bulunan cami bölümü ters T planlıdır. Girişi, sekizgen kasnağa oturan kubbe örtmektedir. Burası, yanlara beşik tonozlarla açılmaktadır. Dışa çıkıntı yapan mihrap yarım kubbeyle örtülüdür.

ALİ PAŞA CAMİSİ: Mardin Kapısı'yla Urfa Kapısı arasındadır. 1534-1537'de Hadım Ali Paşa yaptırmıştır. Bir yapı topluluğunun içinde yer almaktadır. Yerel özelliklerle, Osmanlı sanatının genel niteliklerini birleştiren ilginç bir yapıdır. Son cemaat yeri ve kubbe kasnağında ak, kara taşlarla devinim sağlanmıştır. Son cemaat yerinin önü, hafif sivri kemerlerle bağlanan dört sütundan oluşmaktadır. Buradaki beş kubbe dıştan gizlenmiştir. Bu yapı biçimi Diyarbakır yapılarında yaygındır. İç mekânda, kubbeye geçişi sağlayan trompların yerden başlıyormuş gibi ele alınışı ilginçtir. Orta kubbe piramit biçimi tuğla çatıyla gizlenmiştir. Mihrap ve minber klasik Osmanlı mimarisi üslubundadır. Yapıyı süsleyen duvar çinileri özgündür.

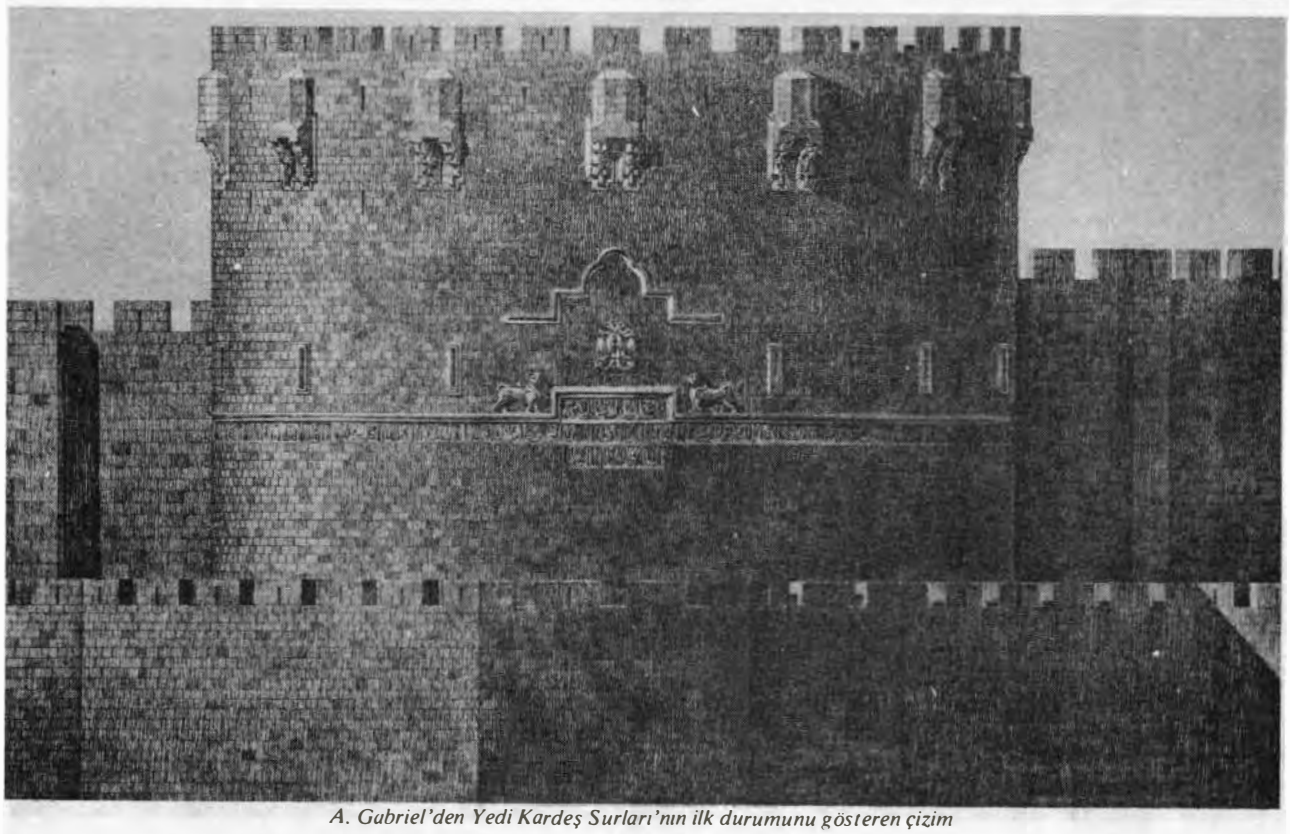
İSKENDER PAŞA CAMİSİ: İskender Paşa Mahallesi'ndedir. 1551'de İskender Paşa yaptırmıştır. Önünde sadırvanı, doğusunda türbesi bulunmaktadır. Son cemaat yeri, sivri kemerlerle bağlanmış 4 sütuna ve köşelerde L biçimi ayaklara dayanmaktadır. Ana mekân tek kubbeli, ters T planlıdır. İri tromplara dayanan kubbe, dıştan on altı köşeli kasnağa oturmaktadır. Taştan mihrap, mukarnas süslemelidir.

BEHRAM PAŞA CAMİSİ: Kentin güneyinde, Mardin Kapısı yakınındadır. 1564-1572'de Behram Paşa yaptırmıştır. Osmanlı mimarisiyle yerel özelliklerin kaynaştığı ilginç bir örnektir. Diyarbakır'ın taş işçiliği yönünden zengin yapıları arasında, özel bir yeri vardır. Külliye olarak düşünülmüştür ancak, yalnızca hamam sağlamdır. Tümüyle kesme taştan, tek kubbeli bir yapıdır. Son cemaat yeri, şadırvanıyla birlikte sütunlu saray görünümündedir. Sütunlar zengin süslemelidir. Son cemaat yeri beş kubbelidir; orta kubbe yüksek tutulmuştur. Taçkapı mukarnas bordürlüdür. İçten, iki katlı galeri kemerleri, mihrabın yanlarındaki altı küçük mihrapçık, zengin bir görünüm sağlamaktadır. Mihrapçıklar ve duvarlar XVI. yy İznik çinileriyle kaplıdır. Taştan mihrap ve minber çok süslemelidir.

MELEK AHMED PAŞA CAMİSİ: Kentin batısında, Urfa Kapısı'nın yakınındadır. 1587-1591'de Melek Ahmed Paşa yaptırmıştır.

Altta dükkân ve depolar, üstte cami bölümüyle döneminin ilginç yapılarındandır. Camiden ayrı olan minarenin kaidesi taş işçiliğinin güzel örneklerindendir. Mozayik çini kaideyi çevrelemektedir. Merkezi planlı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

A. Gabriel'den Yedi Kardeş Surları'nın ilk durumunu gösteren çizim

yapı, tromplu kubbeyle örtülüdür. Mihrap nişi tümüyle, duvarlar 1 m yüksekliğe dek XVI. yy Osmanlı çinileriyle kaplıdır.

DEFTERDAR CAMİSİ: Defterdar Mahallesi'ndedir. 1594'te Defterdar Ahmed Paşa yaptırmıştır. Fevkanî planlı (iki katlı) yapılardandır. Güneyinde, 1832'de yapılmış Ragıbiyye Medresesi yer almaktadır. Caminin alt katında, beşik tonozlu bir bölüm ve dükkânlar bulunmaktadır. Üst kat, iki sütun ve kemerlerle iki nefe ayrılmaktadır. Mihrap ve minber yalındır. Yapı düz çatılı ve minaresizdir.

NASUH PAŞA CAMİSİ: İçkale'nin dışındadır. 1606-1611'de Nasuh Paşa yaptırmıştır. Değişik dönemlerde, özensiz onarımlar geçirmiştir. Önde avlusu vardır. Ana mekân, kareye yakın planlı ve dokuz bölümlüdür. Ortada pandantifli kubbe, yanlarda çapraz tonozlarla örtülüdür. Dıştan sekizgen kasnağa oturan piramit biçimi çatıyla örtülüdür.

ARAP ŞEYH CAMİSİ: Diyarbakır'ın doğusunda, Yeni Kapı yakınındadır. XVII. yy ortalarında Kara Mustafa Paşa yaptırmıştır. Özelliği olmayan küçük bir yapıdır; sekizgen planlı şadırvanı ilginçtir. Kentin çok kubbeli yapılarındandır; son cemaat yeri üç, ana mekân 6 kubbelidir.

KURT İSMAİL PAŞA CAMİSİ: Meded Bey ya da Kışla Camisi adlarıyla da bilinmektedir. Kent surlarının dışındadır. 1869-1875'te Hatunoğlu Kurt İsmail Paşa, kardeşi Meded Bey adına yaptırmıştır. Son Dönem Osmanlı mimarisinde görülen, sekizgen planlı ana mekân ve onu çevreleyen revaktan oluşmaktadır. Daha çok türbe mimarisinde kullanılan bu planın, camiye uygulanması ilginçtir.

İBRAHİM BEY MESCİDİ: İbrahim Bey Mahallesi'ndedir. XV. yy sonu ya da XVI. yy başında, Akkoyunlular Dönemi'nde İbrahim Bey yaptırmıştır.

Son cemaat yeri üç pandantifli kubbeyle örtülüdür. Ana mekân iki kalın sütunla enine iki, boyuna üç bölüme ayrılmaktadır. Hem son cemaat yeri, hem de ana mekân alçak olduğundan, basık görünümlüdür. Ana mekân kubbemsi ve çapraz tonozlarla örtülüdür. Bu yönden ön örnek sayılmaktadır.

TACEDDİN MESCİDİ: Taceddin Mahallesi'nde, Melek Ahmed Paşa Hamamı yakınındadır. XV. yy Akkoyunlu yapısıdır. Ana mekân, dikdörtgen planlı, düz damlıdır. Önde, İyon başlıklı, basık bir sütuna dayanan iki kemerli son cemaat yeri vardır. Taçkapı biri sivri, öbürü basık iki kemerle çevrilidir. Yalın görünümlü, süslemesiz bir yapıdır.

HACI BÜZÜRK MESCİDİ: Cevad Paşa Mahallesi'nde, Gazi Caddesi'nin başlangıcındadır. XV. yy Akkoyunlu yapısıdır. Geniş, sivri kemerli bir kapıdan avluya girilmektedir. Ana mekân, iki sütun, üç sivri kemerle genişlemesine iki bölüme ayrılmıştır. Ana mekân ve son cemaat yeri düz çatılıdır. Mihrap ve minber süslemesizdir.

ZİNCİRİYE (SİNCARİYE) MEDRESESİ: Ulu Cami'nin batısındadır. Güney duvarındaki yazıtında, 1198'de Mimar İsa Ebu Dirhem'in yaptığı bildirilmektedir. Küçük avlulu, ard revaklı, tek katlı bir yapıdır. Ulu Cami Külliyesi içinde, Mesudiye Medresesi'ni bütünleyecek biçimde değerlendirilmiştir. Dışa taşan taçkapı yalındır. Dıştaki yalın görünüme karşın, içteki zengin taş işçiliği ilginçtir. Bakışıksız planlıdır. Ortadaki küçük havuzlu avlunun çevresinde, sütunlu, kemerli revaklar yer almaktadır. Medrese iki eyvanlıdır. Yapının en belirgin yeri büyük eyvandır. Bunun sağ ve solunda beşik tonozlu iki oda, sol köşede kubbeli bir oda yer almaktadır. Avluya açılan medrese odaları da bakışıksızdır. Sağda dört beşik tonozlu oda bulunmasına karşılık, solda uzun tek oda vardır.

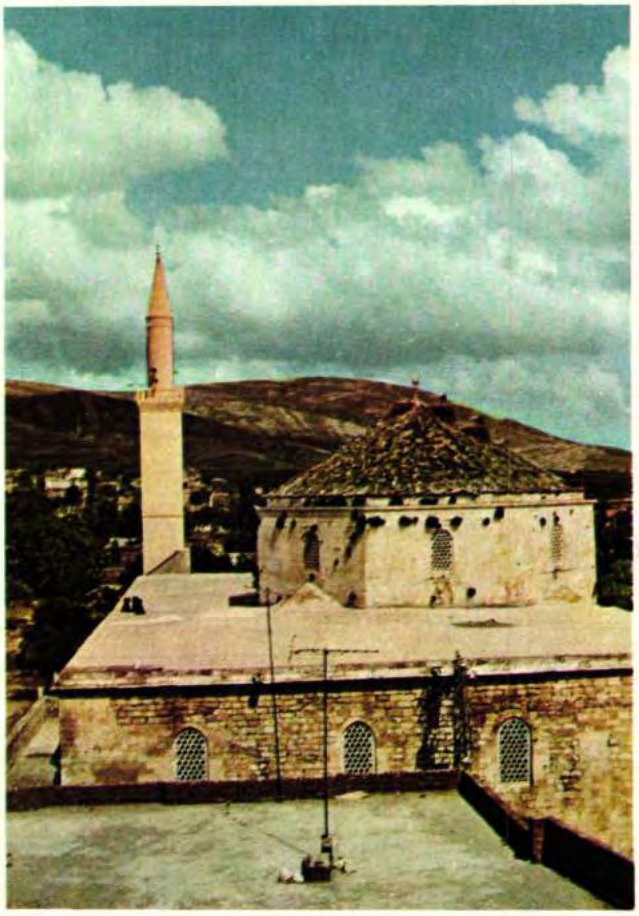
Revak kemerleri değişik ve devinimlidir. Bir bölümü dışa taşkın ve süslemelidir. Alçak kemerlerin üstünde yazı frizi bulunmaktadır. Çatıdan taşan taş levhaların dayandığı konsollar, az rastlanan özelliktedir. Diyarbakır evlerinde de görülen bu mimari öğe, çok eski bir gelenekten kaynaklanmaktadır. Geçmişten bu yana Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da kullanılmıştır.

MESUDİYE MEDRESESİ: Ulu Cami çevresindeki yapılar topluluğu içindedir. Artuklu Dönemi medreselerinin en önemlilerindendir. Yazıtına göre yapımına, 1198/1199'da Ebû Muzaffer Sökmen II zamanında başlanmıştır. 1223'te Mevdud döneminde bitirilmiştir. Mimarı Cafer İbni Mahmud'dur. İki katlı, açık avlulu, tek eyvanlı bir yapıdır. Tümüyle yörenin kesme bazalt taşındandır. Yalnızca eyvan kemerinde ak mermer, revak ve eyvan tonozlarında tuğla kullanılmıştır. Özellikle çok süslü taş işçiliği gösteren kemerleri ilginçtir.

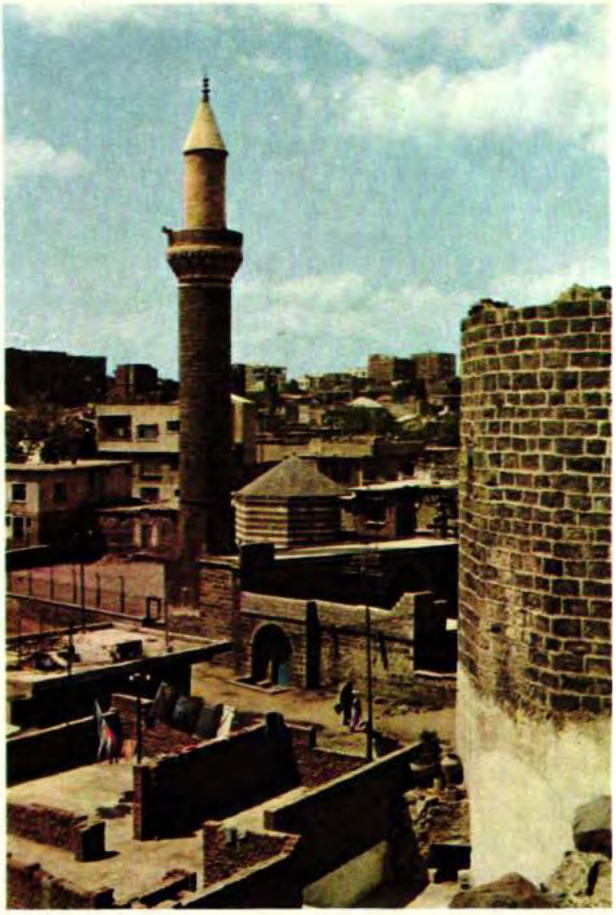
Genel çizgileriyle Anadolu medrese mimarisinin açık avlulu türüne girmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

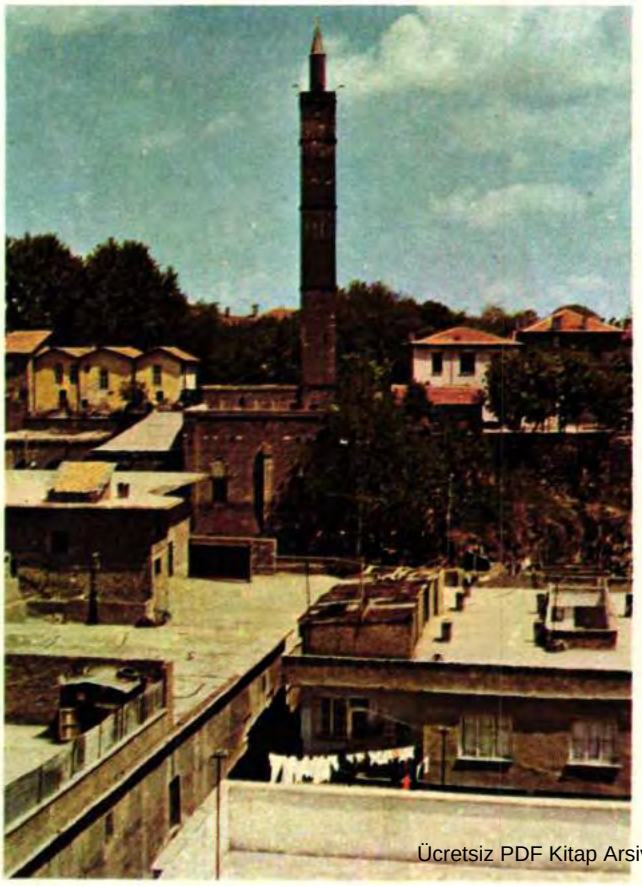
1743

1744

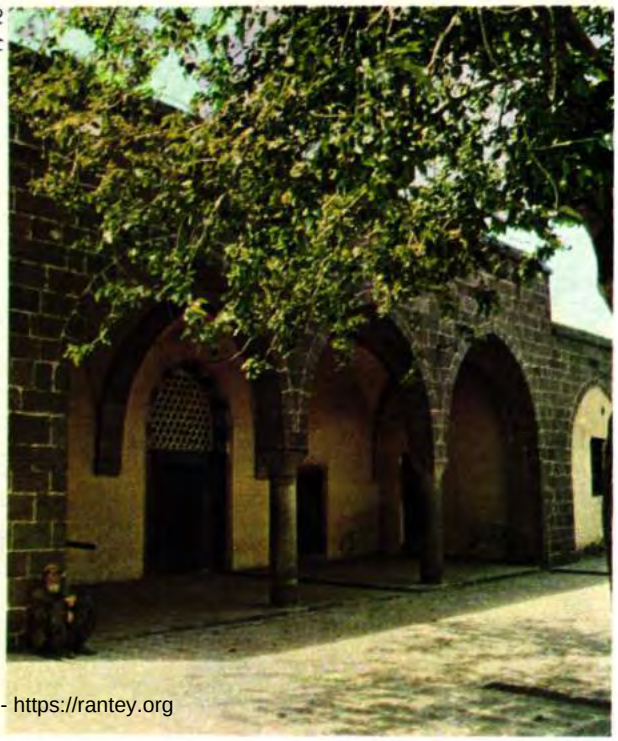

1745

1743 - Ulucami, Silvan
1744 - Nasuh Paşa Camii
1745 - Hz. Süleyman Camii
1746 - Arap Şeyh Camii

1746

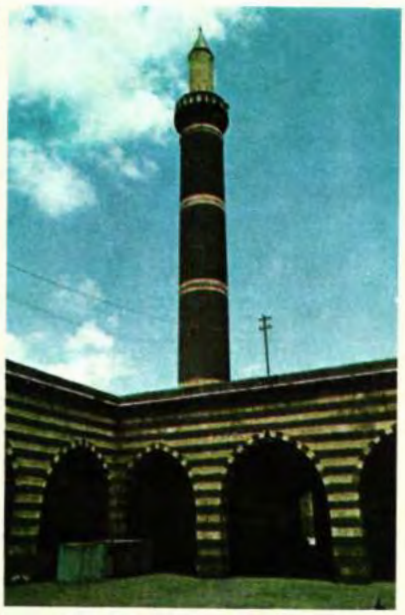

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1747

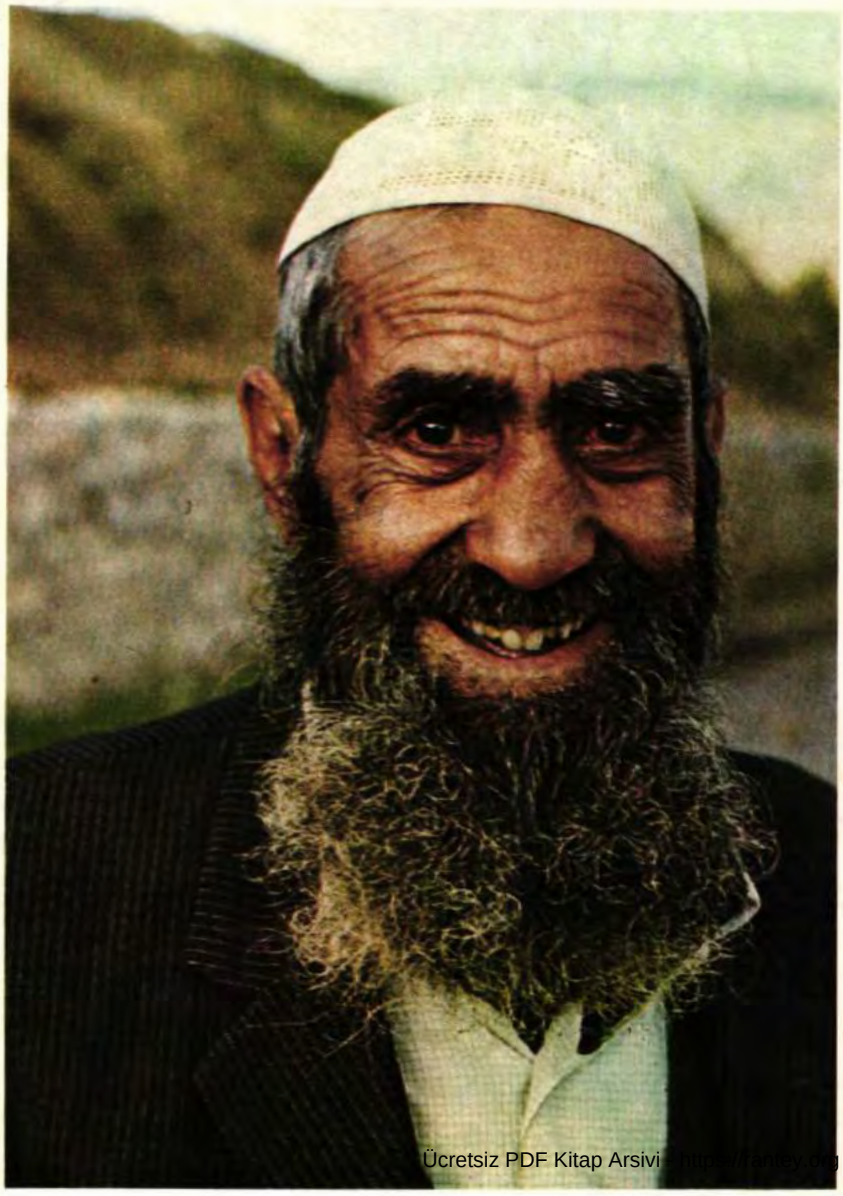
1748

1749

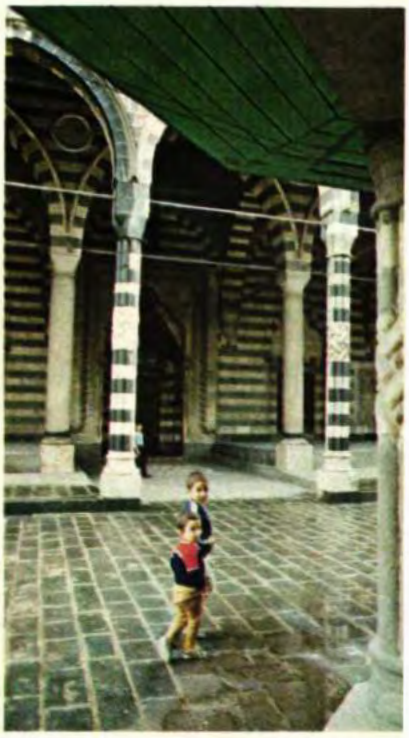

1750

1747 - Ahmed Melik Paşa Camii
1748 - Hüsrev Paşa Camii
1749 - Sefa Camii minaresi
1750 - Bir Diyarbakırlı
1751 - Behram Paşa Camii

1751

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi https://Arsiv.org

1752

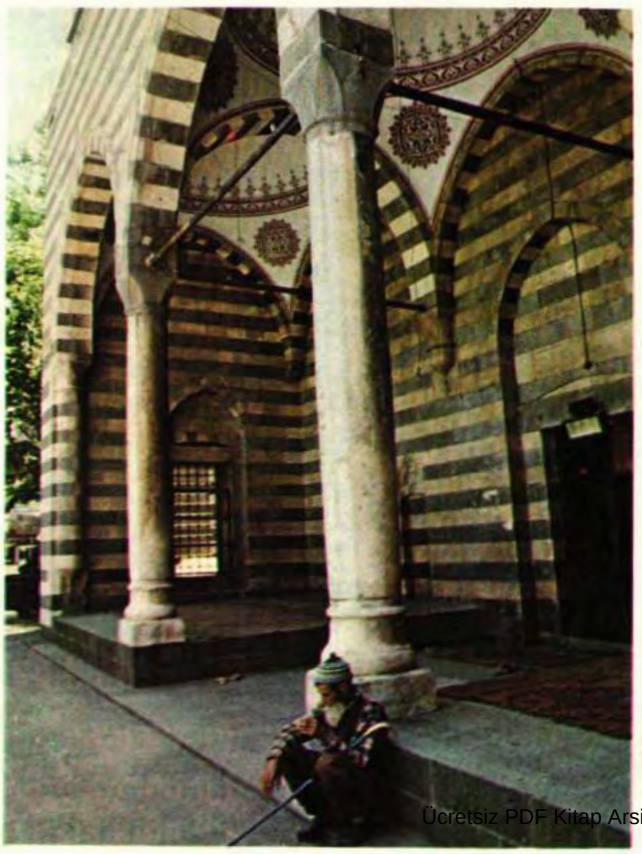

1753

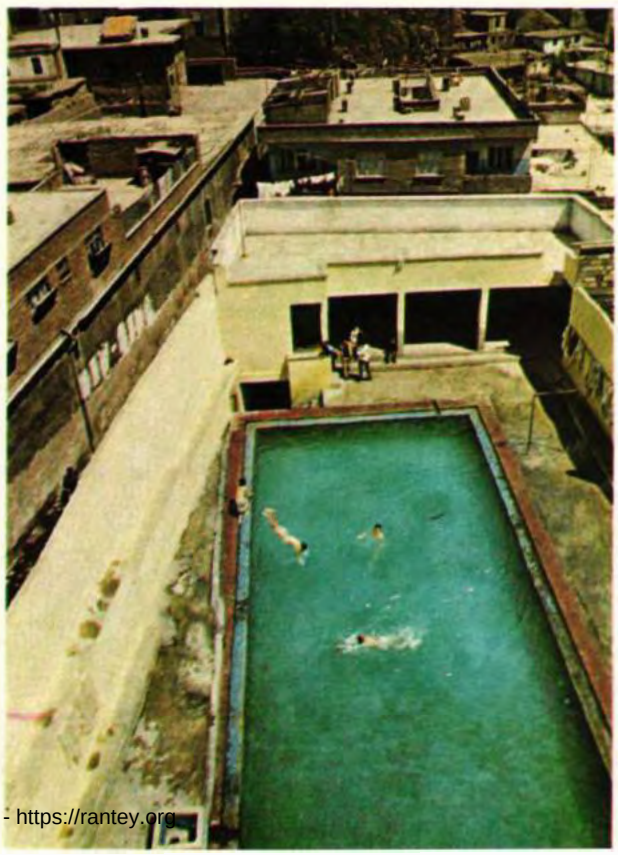

1752 - Bir cami penceresi
1753 - Fatih Paşa Kurşunlu Camii
1754 - Nebi (Peygamber) Camii
1755 - Küpeli Yüzme Havuzu

1754

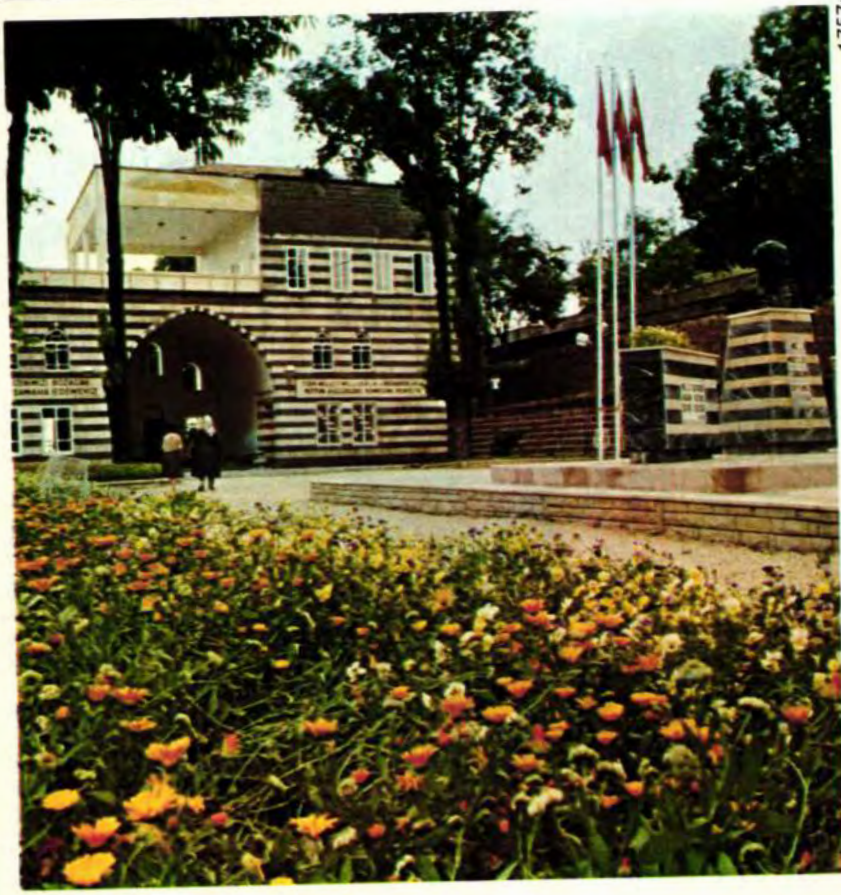
1755

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranley.org

1756

1757

1758

1756 - Atatürk Köşkü
1757 - Ziya Gökalp Müzesi
1758 - Atatürk Kütüphanesi
1759 - Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi
1760 - Diyarbakır Atatürk Heykeli

1759

1760

Ancak öbür medreselerde bulunan odaların burada bulunmaması ilginçtir. Bu nedenle Zinciriye Medresesi'yle bütünleştiği sanılmaktadır.

ALİ PAŞA MEDRESESİ: Mardin Kapısı'yla Urfa Kapısı arasında, Ali Paşa Camisi'nin batısındadır. 1543-1547'de Hadım Ali Paşa yaptırmıştır. Kesme taş ve tuğladan, tek katlı bir yapıdır. Planıyla öbür medreselerden ayrılır. Burada orta avluyu revaklarla çevrelemek yerine, doğrudan medrese odalarına geçilmektedir. Revaksız avlusu ve dershanelerinin örtü biçimleriyle, Diyarbakır yapıları içinde özel bir yeri vardır. Dershane bölümünde, Erken Osmanlı Dönemi yapılarında beliren, yarım kubbeleri anımsatan bir örtü biçimi uygulanmıştır.

MUSLİHİDDİN LARİ MEDRESESİ: İbariye, Parli Medresesi adlarıyla da tanınmaktadır. Şeyh Sefa Camisi'nin güneyinde, avlusunun içindedir. Yazıtı yoktur. XV. yy ikinci yarısında yapıldığı, XVI. yy'da onarıldığı sanılmaktadır. Tek katlı, örtü bölümleri dışında tümüyle kesme taştan bir yapıdır. İnce, uzun dikdörtgen planda, dershane bölümü ortaya alınmış, medrese odaları yanlara yerleştirilmiştir. Böylece avlu çevresinde medrese odalarının yerleştirilmesi düzeninden uzaklaşılmıştır. Bu nedenle mimarlık tarihi açısından ilginç yapılardandır.

Doğu Anadolu'nun sürekli kültür merkezi olan Diyarbakır'da günümüze ulaşamayan çok sayıda medrese bulunmaktaydı. Pek çok bilgin ve sanatçının yetiştiği tekkeler de vardı. Bunlardan Örfizade ve Gülşeni tekkelerinin ancak kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir.

SULTAN ŞÜCA TÜRBESİ: Mardin Kapısı içinde, Deliller Hanı'nın karşısındadır. Önündeki çeşmeyle birlikte XIII. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Yüksek kare gövde üstüne, içten kubbe, dıştan piramit biçimi çatıyla örtülü bir yapıdır.

ŞEYH YUSUF HEMEDANİ TÜRBESİ: Şeyh Yusuf Hemedani Camisi avlusunun kuzeybatı köşesindedir. Yapım tarihiyle ilgili görüşler çeşitlidir. Kara kesme taştan, kare gövdeli, süslemesiz bir yapıdır. Dıştan piramit biçimi çatı, içten pandantifli kubbeyle örtülüdür. Kare gövdeye göre, piramidal çatının yüksek yapılmış olması ilginçtir.

ŞEYH ABDÜLCELİL TÜRBESİ: Şeyh Sefa Camisi avlusundadır. Yazıtı yoktur. XV. yy ortaları ya da XVI. yy başında yapıldığı sanılmaktadır.

Kesme taştan, sekiz köşeli bir yapıdır. İçten kubbe, dıştan kiremit kaplı piramit biçimi çatıyla örtülüdür. Gövdeden çatıya yalın bir silmeyle geçilmektedir.

LALA (LÂLE) BEY TÜRBESİ: Lala Bey Camisi'nin kuzeydoğu köşesine bitişiktir. Yazıtı yoktur. XV. yy ortalarıyla XVI. yy başı arasına tarihlendirilmektedir. Kare gövdeli, kubbeli, yalın bir yapıdır. Yapının en ilginç yanı, Diyarbakır türbelerinde rastlanmayan mumyalık bölmümünün bulunuşudur.

SARI SALTIK TÜRBESİ: Urfa Kapısı'nın iç yönünde, Gülşeniler Tekkesi olarak bilinen yapılar topluluğu içindedir. Mimarisi ve süslemeleriyle, Diyarbakır türbeleri içinde önemli bir yeri vardır. Yazıtları olmakla birlikte, yapım tarihi bilinmemektedir. Tümüyle kesme taştan, sekiz köşeli bir yapıdır. İçten kubbe, dıştan yüksek bir kasnak üstünde piramit biçimi çatıyla örtülüdür. Kara ve ak taştan dizilerden oluşan kapı ve pencere kemerleri dış görünüşe devinim kazandırmaktadır. Ayrıca kare çerçeveler içinde ak, kara taşlardan küfi yazılar ilginçtir.

ZİNCİRKIRAN TÜRBESİ: İçkale'nin dışında, Nasuh Paşa Camisi'nin güneyindedir. Yapım tarihi ve yapımcısı bilinmemektedir. Ak, kara taşdizileriyle devinim kazandırılmış duvarlar, özenle yapılmıştır. Sekiz köşeli gövdenin tüm yüzlerinde pencere bulunmaktadır. İçten kubbe, dıştan piramit biçimi çatıyla örtülüdür. Günümüze ulaşmış biçimiyle, mimari ve süsleme açısından Diyarbakır türbelerinin genel niteliklerini yansıtmaktadır.

KARADENİZ TÜRBESİ (MİR SEYYAF TÜRBESİ): Yapım tarihi ve yapımcısı bilinmemektedir. Kare gövdeli, beşik tonozla örtülü bir yapıdır. Bu görünüşüyle öbür Diyarbakır türbelerinden ayrılmakta, eski bir geleneği sürdürmektedir.

FATİH PAŞA TÜRBESİ: Fatih Paşa Camisi'nin güneyindedir. XVI. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Osmanlı Erken Dönemi'nden kalan türbe, bu yapı türünün gelişim çizgisini izlemek açısından önemlidir. Ancak çok yıkıktır.

İSKENDER PAŞA TÜRBESİ: İskender Paşa Camisi'nin doğusunda, bahçe içindedir. XVI. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Kentin sağlam olarak günümüze ulaşmış en ilginç türbesidir. Yapı; mescit ve türbe bölümlerinden oluşmaktadır. Kuzeyde süslü mihraplı, dilimli kemerli pencereleri olan tek kubbeli mescit bulunmaktadır. Türbe güneydedir. Yapının tümü ak, kara taş dizilerinden oluşmaktadır. Dıştan, gerek bu taş dizilerinin kazandırdığı devinim, gerekse pencere kemerlerinin ilginç biçimleriyle, az rastlanır özellikte bir yapıdır. Ayrıca, türbe mimarisinde çok az görülen bir örtü biçimi vardır. Burada önce kare, sonra on altı köşeli kasnağa oturan kubbe, yanlarda yarım kubbelerle desteklenmektedir. Diyarbakır'daki çok sayıda yapıyla birlikte Mimar Sinan'ın yapıtı olabileceği düşünülmektedir *(Sözen, s.179)*. Ancak bu konuda bilgiler kesin değildir.

ÖZDEMİROĞLU OSMAN PAŞA TÜRBESİ: Fatih Paşa Camisi'nin batısındadır. Kemerli bir kapıyla caminin avlusuna bağıntılıdır. 1585'te Özdemiroğlu Osman Paşa için yaptırılmıştır. Bölgesel özelliklerle, XVI. yy Klasik Osmanlı mimarisinin niteliklerini kaynaştırmış önemli bir yapıdır. Sekiz köşeli ana mekânın önünde, kare planlı, kubbeli bir giriş vardır. Bu planıyla Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi yörede tek kalmaktadır.

ARAP ŞEYH TÜRBESİ: Arap Şeyh Camisi'nin kuzeyinde, avlu içindedir. Günümüzde şadırvan olarak değerlendirilmektedir. XVII. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Sekizgen gövdeli, içten kubbe, dıştan piramit biçimi çatıyla örtülü bir yapıdır. Yüzlerdeki hafif sivri kemerlerle dışa açılmaktadır. Bu biçimiyle, açık türbelerle kapalı türbeler arasında bağlantıyı sağlamaktadır.

SAHABELER TÜRBESİ: İçkale'de, Kale Camisi'nin bitişiğindedir. Kimi kaynaklarda, ilk yapım tarihinin 639'a değin indiği bildirilmektedir. Girişinde, 1631-1632'de Silahtar Mustafa Paşa'nın yaptırdığını gösteren yazıtı vardır. Son yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce tümüyle onarılmıştır. Türbenin iç yapısı ilginçtir. Kubbeli mekân, yanında yarım kubbeli mekân ve bunları saran bölümlerden oluşmaktadır. Tümü konsollu silmelerle gövdeye bağlanan çatıyla örtülüdür. Yer yer karşılaşılan yazıtların yanı sıra, türbenin içi belirli bir yüksekliğe dek çini levhalarla kaplanmıştır. Bunlar değişik çiçek motifleriyle bezenmiştir.

DELİLLER HANI (HÜSREV PAŞA HANI): Mardin Kapısı'ndan girildiğinde sağdaki ilk büyük yapıdır. 1527'de Hüsrev Paşa yaptırmıştır. Geniş bir alana yayılmış, iki bölümlü bir yapıdır. Ahır bölümü tek, ana bölüm çift katlıdır. Kareye yakın avlunun çevresinde iki katlı revaklar, ortada şadırvan yer almaktadır. Revakların ardında odalar vardır. İkinci bölüm, doğu-batı yönünde uzanan kemerlerle bağlanmış beş dizi sütunla, 6 neften oluşmaktadır. Dışta dükkânlar bulunmaktadır. Taçkapı geometrik geçmeli bordürlü ve mukarnas süslemelidir. Yapı, bu görünümüyle, Klasik Osmanlı hanlarının mimarisini yansıtmaktadır.

HASAN PAŞA HANI: Ulu Cami'nin doğu girişindedir. 1574 ve 1575 tarihlerini gösteren iki yazıtı vardır. Klasik Osmanlı mimarisinin ulaştığı düzeyi yansıtan bir yapıdır. Aynı zamanda, han mimarisinin ilginç örneklerindendir. Doğu kapısı, XVI. yy Osmanlı anıtsal kapı mimarisini yansıtması açısından önemlidir.

Duvarlarda iki renkli taş dizilerinin yatay olarak kullanılması, yapıyı olduğundan da uzun göstermektedir. Çatıyı taş konsollara oturan silme sınırlamakta, arkada kubbeler görülmektedir.

Avlunun ortasında bezemesiz 6 sütunlu, kubbeli şadırvan bulunmaktadır. Hafif sivri kemerli sütunlara dayanan iki katlı revakların avluya bakan yüzleri, iki renkli taş dizisiyle zenginleştirilmiştir. Böylece dış yüzlerde görülen devinim, içerde de sürdürülmüştür.

ÇİFTE HAN: Mardin Kapısı'ndan gelen caddenin sağında, Hasan Paşa Hanı'nın güneyindedir. XVI. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Yazılı kaynaklarda, kentin en büyük hanları arasında sayılmaktadır. Ancak bir bölümü yıkılmış olan Çifte Han, yer yer değişikliğe uğramış görünüşüyle ilk biçiminden çok şey yitirmiştir. Birbirine bitişik Çifte Han planıyla, yörede değişik bir uygulamanın örneğini oluşturmaktadır.

YENİ HAN: Ulu Cami'nin güneyinde, Zinciriye Medresesi'nin arkasındadır. 1788/1789'da Seyyit Hacı Abdullah yaptırmıştır. İki katlı yapının ortasındaki avlu, revaklarla çevrelenmiştir. Revak kemerleri ince sütunlara oturmaktadır. Revaklar ve arkasında yer alan han odaları düz damlıdır. Diyarbakır'daki öbür hanlara göre daha yalın bir yapıdır. Uzun yıllar doğunun kültür, ticaret ve endüstri merkezi olan Diyarbakır'da bedesten, çarşı, hamam ve çeşmeler de önemli yer tutmaktaydı. Özellikle Evliya Çelebi'nin övgüyle söz ettiği bu yapıların çoğu günümüze ulaşamamıştır.

ARTUKOĞULLARI SARAYI: İçkale'de, Virantepe, Top Tepe diye adlandırılan yığma bir tepeye kurulmuştur. 1961-1962'de Profesör Oktay Aslanapa başkanlığında yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. 1200-1222'de Artukoğulları'ndan Nasiruddin Salih Mahmud bin Muhammed zamanında

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranley.org

yapılmıştır. Kazılarla yapının selsebil ve sekiz köşeli havuzu açığa çıkarılmıştır. Saray hamamının ortasında bulunduğu sanılan havuz, altın yaldızlı, cam mozayik süslemelidir. Bunların en eski Türk mozayikleri olduğu sanılmaktadır. Çift başlı Artuklu kartalını gösteren özgün ve değerli çiniler ve seramik buluntular müzede sergilenmektedir. Temel kalıntılarından, yöreye egemen bir tepeye yapılan sarayın surlarla çevrildiği anlaşılmaktadır. İçkale'de ikinci bir surla karşılaşılmaktadır. Yapı, plan ve süslemesiyle, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular'dan bu yana gelişerek gelen niteliklere bağlı kalmış; bunlara yöresel özellikler eklenmiştir. Bu gelenek daha sonra evlerde sürdürülmüştür *(Bak. Mimarlık)*.

DİCLE KÖPRÜSÜ: Mardin Kapısı'nın 3 km dışında, Silvan Yolu üstündedir. Yazıtında, 1065'te, Mervanoğulları'ndan Nizamüddevle Nasr'ın yaptırdığı bildirilmektedir. Buna göre, Anadolu'da saptanan en erken İslam köprüsüdür *(İlter, s.31-33)*. Ancak, köprünün bu tarihten çok önce yapıldığı sanılmaktadır. Emevi Halifesi Hişam zamanında yenilenmiş, 1065'te yeniden elden geçirilmiş olmalıdır. 10 gözlü, 180 m boyunda, kara taştan, sivri kemerli bir yapıdır. Değişik dönemlerde geçirdiği onarımlarla, mimari bütünlüğünü yitirmiştir; ancak aslan kabartması, kûfi ve bitkisel süslemeleri önemlidir.

DEVEGEÇİDİ KÖPRÜSÜ: Diyarbakır'ın 20 km kuzeyindeki Devegeçidi Suyu'na yapılmıştır. Mimarisi ve yazıtlarıyla ilginç bir Artuklu yapısıdır. 1218'de Mahmud İbn Muhammed yaptırmıştır. Eyyübiler Dönemi'nin ünlü mimarı Cafer İbn Mahmud'un yapıtıdır. Yedi gözlü, tümü kara kesme taştan, hafif sivri kemerli bir yapıdır.

Ayrıca Devegeçidi Suyu'na XVII. yy'da yapılmış IV. Murad Köprüsü vardır. Karaköprü adıyla da tanınan yapı, 6 gözlüdür.

1223'te, Artuklu Hükümdarı Abu'l-Feth Mevdud zamanında yapılan Ambarçayı Köprüsü'nün, ancak temelleri görülmektedir.

Merkez İlçe'ye bağlı Eğil Bucağı'nda da çeşitli dönemlerde yapılmış önemli tarihsel yapıtlar bulunmaktadır.

EĞİL KALESİ: Yörenin en ilginç ve eski kalelerindendir. Tek parça, büyük bir kayaya yapılmıştır. Günümüze yalnızca sur kalıntıları, yapı temelleri, sarnıçlar kalmıştır. Kalenin batı yüzündeki kayada, Asur hükümdarlarından birinin yazıtlı steli bulunmaktadır.

ULU CAMİ (TACİYAN CAMİSİ): Eğil Bucağı'nın güneydoğusundadır. Çok yıkıktır. Yazıtı yoktur, ancak süslemeleri ve yapım tekniğiyle XII. yy sonu ya da XIII. yy başına tarihlendirilmektedir. Yapı, Artuklular'ın bölgede geliştirdikleri cami tipinin küçük ölçüde bir denemesi olarak nitelenmektedir. Kalıntılardan, mihrap önü kubbeli, enine dikdörtgen planlı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Girişle, kubbeli orta mekân arasındaki kemerli açıklık, mimari gelişme açısından önemlidir. Kubbe kasnağının dışındaki iki dizi iri çiçekli kûfi bir yazıt kuşağı, yapının özelliklerindendir.

Yörede ayrıca Eğil Tekkesi (XIV-XV. yy), Zat-ı Ali Kümbeti (XVI.yy), Nisanoğlu Türbesi (XVI-XVII. yy) önemli yapılardır.

ÇERMİK İLÇESİ: Artukoğulları Dönemi'nden Ulu Cami ve Haburman Köprüsü'yle ünlüdür.

ÇERMİK KALESİ: İlçenin batısındaki tepeye kurulmuştur. Ortaçağ'dan kaldığı sanılmaktadır. Yalnızca duvar kalıntıları görülebilir.

ULU CAMİ: Kale Mahallesi'ndedir. XII. yy'da Artukoğulları'ndan Fahreddin Karaaslan yaptırmıştır. XIII. yy'da Anadolu Selçuklu Hükümdarı III. Alaeddin Keykubad döneminde onarılmış ve minare eklenmiştir. Bu nedenle, "Sultan Alaeddin Camisi" de denmektedir. 1517'de doğusuna bitişik Şah Ali Bey Camisi yapılmıştır. Mimari açıdan önemli bir yapıdır. Üç kubbeli son cemaat yeri ve tromplu kubbeli ana mekândan oluşmaktadır. Mihrap duvarına koşut, üç nefli camilerdendir.

ŞAH ALİ BEY CAMİSİ: XVI. yy'da yapılmıştır. Ulu Cami'nin doğu duvarına bitişiktir. Son cemaat yeri, taçkapı ve pencerelerin dış yüzleri, kesme taşla kaplıdır. Yapı, sekizgen kasnak üstüne piramit biçimi külahla örtülüdür. Tek kubbeli, ana mekân ve son cemaat yeri olan camiler planındadır.

ABDULLAH PAŞA MEDRESESİ: 1756/1757'de Çeteci Abdullah Paşa yaptırmıştır. II.Abdülhamid döneminde "Çermik Rüştiye Mektebi" olarak kullanılmıştır. Günümüzde onarılarak, yeniden camiye dönüştürülmüştür. Dikdörtgen planlıdır. Merkezdeki avlunun üç yanına revaklar ve medrese odaları yerleştirilmiştir. Kuzey yönü boş bırakılmıştır. Avlunun üç yanında bulunan odalar ve dışa çıkıntı yapan mescit-dershane hücresi yapının belirgin özelliğidir.

SARAY HAMAMI: İlçenin içindedir. XVI. ve XVII. yy mimari özellikleri gösteren bir yapıdır. Haç biçimi dört eyvanlı ve köşe hücreli hamamlar planındadır. Özenli işçiliği, anıtsal ölçülere varan boyutları ve mekânlarının dengeli dağılımıyla önemli bir yapıdır.

HABURMAN KÖPRÜSÜ: Haburman Köyü yakınındadır. Sinek Çayı'na kurulmuştur. Yazıtında, 1179'da, Artukoğlu Necmüddin Alpi'nin kızı Zübeyde Hatun'un yaptırdığı bildirilmektedir. Üç gözlü, ak taştan bir yapıdır. Boyu 106-107 m, genişliği 5,50 m'dir. Ortadaki büyük, gösterişli, sivri kemerli gözüyle "ana gözlü köprüler" grubuna girmektedir. Yanlardaki gözler küçük sivri kemerlidir.

SİNEK ÇAYI KÖPRÜSÜ: Çermik-Çüngüş Yolu'nda, Sinek Çayı'na kurulmuştur. Yazıtı olmadığından, yapım tarihi ve yapımcısıyla ilgili kesin bilgi yoktur. XII. yy sonlarında yapıldığı sanılmaktadır. 51,80 m uzunluğunda, iki yana eğimli, sivri kemerli, iki gözden oluşan bir yapıdır.

ÇINAR İLÇESİ: Geçmişte Mirhıdır ve Zerzevan kaleleriyle ünlüydü. Ancak, günümüze kalıntıları bile ulaşmamıştır. Adları ve yerleri bilinmektedir.

ÇÜNGÜŞ İLÇESİ: Yörede XV. yy'dan bir manastır ve 500 m2'lik bir alana kurulmuş, 12 m yüksekliğinde kilise kalıntısı vardır.

KALE: Camii Kebir Mahallesi'nde, 150 m yükseklikte tek bir kayaya yapılmıştır. Duvarları yıkıktır; su sarnıçları görülebilir.

CAMİİ KEBİR: XIII. yy'da kiliseden camiye dönüştürülmüş bir yapıdır.

ALİ BEY CAMİSİ: 1688'de Ali Bey yaptırmış, 1757'de Kapıkıran Mehmed Paşa minare ekletmiştir.

ÇÜNGÜŞ HAMAMI: İlçe içinde, eğimli bir alana yapılmıştır. Haç biçimi dört eyvanlı ve köşe hücreli hamamlar planındadır. Ancak, eyvanlardan biriyle, köşe hücrelerinden ikisi kaldırılarak sıcaklık küçültülmüştür. Bu biçimiyle, bu gruba giren hamamlar içinde değişik bir uygulamayı örneklemektedir. XVII. yy'da yapıldığı sanılmaktadır.

DİCLE İLÇESİ: Tarihi Amidi (Amini) Kalesi'nin ancak adı ve yeri bilinmektedir, kalıntıları günümüze ulaşmamıştır.

ERGANİ İLÇESİ: Geçmişte Argani, Akania, Arsinia adlarıyla bilinen ilçe, çok eski bir yerleşme merkezidir. İlçenin 7 km güneybatısında, Çayönü Tepesi'nde İÖ 7250'ye dek inen bir yerleşim merkezi bulunmuştur *(Bak. Tarih)*. Zülküfül ve Enuş Peygamber türbeleri önemli ziyaret yerleridir.

OSMANİYE KALESİ: İlk yapım tarihi bilinmemektedir. 1402/1403'te Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey zamanında onarılmıştır. Yazılı kaynakların kesme taştan, güzel bir kale olduğunu belirttikleri yapı çok yıkıktır.

MERYEM ANA KİLİSESİ: Zülküfül Dağı'nın doğusunda bir tepeye yapılmıştır. Polonyalı gezgin Simeon Seyahatname'sinde, kâgir, kubbeli, büyük bir yapı olduğunu anlatmaktadır. Günümüzde yıkıktır.

HANİ İLÇESİ: Mimarlık tarihinde önemli yeri olan, Hatuniye Medresesi'yle ünlüdür.

ULU CAMİ: Belediye ve kaymakamlık yapılarının yer aldığı küçük alandadır. Yapım tarihi ve yapımcısı bilinmemektedir. Yazıtlarından 1657 ve 1682'de onarıldığı anlaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı, birbirinden farklı yükseklikte, iki bölümden oluşan bir yapıdır. Eğimli bir alana kurulduğundan, güney yüzüne dükkânlar yapılmıştır. Batı yüzündeki taçkapıdan, iki sütunla bölünmüş avluya geçilmektedir. Ana mekân, mihrap duvarına koşut üç neflidir.

HATUNİYE MEDRESESİ: Ulu Cami'nin güneybatısındadır. Çok yıkıktır. Yalnızca mihrap duvarı, bunun yanındaki iki kubbeli mekân ve eyvan duvarları ayaktadır. Yapım tarihiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Bitkisel süslemesi ve yazılarıyla XIII. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Mihrap duvarı tonoza dek taş süslemelidir. Mihrap nişi halat kıvrımlı silmeyle çevrelenmiştir. Bunun dışında geometrik süslemeli çerçeve ve en dışta üç dizi mukarnas bezeme bulunmaktadır. İki yanda kubbeli mekânların bulunduğu, kapalı avlulu medreseler planında olduğu sanılmaktadır.

HAZRO İLÇESİ: Osmanlı Dönemi'nin önemli merkezlerinden olan ilçede en önemli yapı, Ulu Cami'dir. Tercil, Mihrani ve Ayındar kalelerinin sur kalıntıları, burçları ve sarnıçları görülebilir.

ULU CAMİ: İlçeye egemen bir tepeye kurulmuştur. Onarım ve eklemelerle ilk biçimini önemli ölçüde yitirmiştir. Yapım tarihiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Kimi kaynaklar XIII. yy'da Eyyubiler Dönemi'nde yapıldığını bildirirken, başka kaynaklar da tek kubbeli Osmanlı camileriyle benzerliği yüzünden XVI. ya da XVII. yy'a tarihlendirmektedir. Özenli işçiliği, mimari öğelerinin dengeli dağılımı, taçkapıyı ve mihrap nişini çevreleyen mukarnas ve geometrik süslemeleri anılmaya değer.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

KULP İLÇESİ: İlçenin güneydoğusunda, Kefrum Kalesi'nin sur kalıntıları bulunmaktadır.

LİCE İLÇESİ: Çok çeşitli dönemlerden kalıntıların bulunduğu Lice, eski bir yerleşim merkezidir.

DAKYANUS: Lice'nin 18 km batısında, bir tepeye kurulmuştur. Selökidler ya da Romalılar Dönemi'nden olduğu sanılmaktadır. Kenti kuşatan surlar, yapı temelleri, Dakyanus'un sarayı olduğu sanılan büyük bir yapının duvar ve kemerleri sağlamdır. Çevrede 3-4 m yükseklikte sütunlar, sütun başlıkları, kaideler bulunmaktadır. Kentin doğusundaki tapınağın kemerli kapısı, mihrabı, sarnıçlar, düzgün planlı sokaklar görülebilir. Kentin kuzeyinde, Karım Dağı eteklerinde kilise kalıntısı varır.

ZÜLKARNEYN KALESİ: Lice-Hani arasında Çeper Köyü yakınındadır. Büyük İskender döneminde kurulduğu söylenmektedir. Ancak, İÖ VI. yy'da Pers İmparatoru Kiros döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Çevrede, kent surlarının temelleri, burçlar ve kale kapıları görülebilmektedir.

ATAK (ANTAK) KENTİ: Hezan Bucağı'nın 15 km doğusundadır. Kent surları ve yapıların temel ve duvarlarıyla, doğuda Akkilise adlı yapının kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca, XIV. yy Artukoğulları Dönemi'nden cami ve "Akminare" diye bilinen yapı kalıntıları vardır. Artukoğulları Dönemi'nin sayılı kalelerinden olan Atak (Antak) Kalesi zamanla önemini yitirmiştir.

ULU CAMİ (VAKIF AHMED BEY CAMİSİ): İlçe merkezinde, düzensiz kare planlı bir yapıdır. Yapım tarihiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Bir bölümünün XIII. yy'da yapıldığı, XVI. yy'da yenilendiği sanılmaktadır. İki katlı yapıda son cemaat yerinden düz çatılı ana mekâna geçilmektedir. Ana mekânın bir bölümü sütunlar ve geniş sivri kemerlerle bölünmüştür. Böylece beşik tonozlu iki nef ve L biçimi, ahşap çatılı geniş bir bölüm elde edilmiştir. Duvarlar altıgen ve sıraltı tekniğinde çinilerle kaplıdır.

SİLVAN İLÇESİ: Geçmişte Meyyafarikıyn, Mafarkin, Farkın, Martyropolis adlarıyla bilinen ilçe, Asurlular Dönemi'nde kurulmuş, Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden biri olmuştur.

SİLVAN KALESİ: Yörenin önemli kalelerindendir. Yapım tarihi bilinmemektedir. 532'de Bizans İmparatoru I. Justinianus döneminde onarılmıştır. 600 × 500 m ölçülerinde, dörtgen planlı, iki surla çevrili bir yapıdır. Dördü güneyde, ikisi kuzeyde, ikisi batıda, biri doğuda, dokuz kapısı vardır.

Kalenin burç ve kapılarında Eyyûbiler, Artukoğulları ve Mervaniler'den kalma yazıtlar bulunmaktadır.

ULU CAMİ (SELAHADDİN EYYÛBİ CAMİSİ): Sanat tarihi açısından önemli bir yapıdır. 1031'de yapıldığı sanılmaktadır. 1157'de Artukoğulları'ndan Necmüddin Alpi döneminde onarılmış, genişletilmiştir. 1224'te Eyyûbiler'den Ebul Muzaffer Şehabeddin Gazi döneminde yeniden elden geçirilmiştir. Mihrap önü kubbesinin büyük tutulup, önem kazandığı cami türünün öncüsü, ilk örneğidir. 13,50 m çapındaki mihrap önü kubbesi dört sütuna dayanmaktadır. Güney köşedeki süslemeler, erken tarihlerden olmaları nedeniyle önemlidir.

EYYÛBİLER CAMİSİ: Cami yıkıktır, yalnızca süslemeli ve yazıtlı minaresi kalmıştır. Yazıtında XIII. yy'da yaptırıldığı bildirilmektedir.

KARA BEHLÜL BEY CAMİSİ: Osmanlı Dönemi yapılarındandır. XVI. yy'da Sancak Beyi Kara Behlül yaptırmıştır. 1899'da minaresi eklenmiştir. Dış duvarlar bej renkli kesme taştandır. Tek kubbeli camiler planındadır. Sekizgen kasnağa oturan, piramit biçimi kubbesi vardır. Son cemaat yeri 6 ahşap sütuna dayanan ahşap çatıyla örtülüdür.

MALABADİ KÖPRÜSÜ: Tarihsel ve mimari açıdan yörenin en önemli yapılarındandır. Malabadi Köyü yakınında, Batman Çayı'na yapılmıştır. Yazıtında, 1147'de Artukoğulları'ndan Timurtaş bin İlgazi'nin yaptırdığı bildirilmektedir. Her biri başka uzunlukta, kırık çizgiler biçiminde üç bölümden oluşmaktadır. Doğu ve batıdan eğimlerle yollara bağlanmaktadır. Tümünün boyu 150 m, genişliği 7 m'dir. Beş gözden oluşmaktadır. Ortadaki, çok büyük sivri kemerlidir. Yazıtları, kabartmaları ve büyüklüğüyle görkemli bir yapıdır.

KENOK (KEMKÛK) KÖPRÜSÜ: Malabadi Köprüsü'nün 10-15 km kuzeybatısındadır. Uzunluğu 31,65 m, genişliği 3,90 m'dir. Eski kalıntılar üstüne, XII. yy'da yapıldığı, sonradan onarıldığı sanılmaktadır. İki yana sert eğimle inen, yuvarlak kemerli mimarisi ilginçtir.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

Cumhuriyet öncesinden beri canlı bir toplumsal yaşantının süregeldiği Diyarbakır'da kültürel etkinliklerin kuramsallaşmaya yönelişi 1930'lara rastlar. Bu yönelişte aydınların önemli bir payı vardır. Kütüphanecilik, müzecilik ve basın alanında Ali Emiri, Süleyman Nazif, Ziya Gökalp, A.Nüzhet Göksel'in, yakın dönemde de Şevket Beysanoğlu'nun önemli girişimleri olmuştur. 1980'lerde bu etkinlikler büyük ölçüde azalmıştır. Halkın katılımı ise yalnızca izleyicilik düzeyindedir. Bu da spor, sinema ve TV izleyiciliğiyle sınırlıdır.

Köklü bir geçmişi olan kitaplık çalışmalarında aynı duraklama görülmektedir. İlde 4 halk kitaplığı, 3 çocuk kitaplığı vardır. 1978'de çocuk kitaplıklarına giren kitap sayısı yalnızca 73, halk kitaplıklarına girenlerinki ise, 1.579'dur. Aynı yıl çocuk kitaplıklarından 4.128, halk kitaplıklarından 23.574 okuyucu yararlanmıştır.

Müzecilik alanında ilk çalışmalar, 1934'te Arkeoloji Müzesi'nin açılışıyla başlar. 1956'da kuruluş çalışmaları tamamlanan Ziya Gökalp Müzesi, çeşitli nedenlerle ancak 1980 sonlarında hizmete açılabilmiştir. Bunu, 1982'de Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi izlemiştir. 1950'ye değin ilde kültürel etkinliklerin merkezi olan Halkevi, sergi ve tiyatro çalışmalarına da öncülük etmiştir. Bağımsız resim, elişi, desen sergileri yanında özel günlerde (Z.Gökalp, S.Nazif, C.S.Tarancı gibi sanatçıların anılması) etkinlikler arasındadır.

Halkın yoğun olarak katıldığı bir başka etkinlik de her yıl eylül sonlarında düzenlenen Karpuz Festivali'dir. Festivalde, çeşitli yarışmalar yanında spor, folklor gösterileri de yapılmaktadır. Halkın başlıca eğlencesi sinema ve TV izleyiciliğidir. 1978'de ildeki 18 sinema salonunda 1.104 film gösterilmiş, bunları 1.005.200 kişi izlemiştir. 1980'de ildeki ruhsatlı TV sayısı 14.403 olarak belirlenmiştir.

Tarihi 1869'a uzanan yerel basın, günümüzde ancak 4 gazeteyle varlığını sürdürmektedir. Diyarbakır'da 9 basımevi bulunmaktadır.

Spor çalışmalarının başında futbol gelmektedir. Yerel futbol liginde 12 kulüp etkinlik göstermekte, Diyarbakırspor ise profesyonel ligde mücadele etmektedir. 1978'de ildeki lisanslı sporcu sayısı 641'dir.

ÇOCUK VE HALK KİTAPLIKLARI: Diyarbakır'da kütüphanecilik çalışmalarının geçmişi oldukça eski olduğu halde, günümüzde bu alandaki etkinlikler sınırlıdır. İlde 1954'te kurulan çocuk kitaplığından sonra, ancak 1978'de iki ilçede daha (Çermik ve Ergani) çocuk kitaplıkları kurulmuştur.

Halk kitaplıklarının sayısı, 1978'de il merkezinde açılan ikinci kitaplıkla birlikte 4'e ulaşmıştır. Çermik ve Ergani ilçelerindeki halk kitaplıkları yanında, uzun yıllar kuruluş çalışmaları sürdürülen Lice ve Silvan kitaplıkları henüz hizmete açılmamıştır.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: İldeki 3 kitaplığa, 1978'de toplam 73 kitap girmiştir. Toplam kitap sayısı 3.393, okuyucu sayısı ise 4.128 olarak belirlenmiştir. Kitapların 112'si Çermik, 753'ü de Ergani Çocuk Kitaplığı'ndadır. Yıl içinde Çermik'teki kitaplıktan yararlanılamamıştır. Ergani Çocuk Kitaplığı'ndan 2.920 okuyucu yararlanmıştır.

2.528 kitabı bulunan Diyarbakır Çocuk Kitaplığı'ndan, 1978'de 1.208 okuyucu yararlanmıştır. 3 çocuk kitaplığında, 5 memur görev yapmaktadır. Bunların hiçbiri kütüphanecilik öğrenimi görmemiştir.

HALK KİTAPLIKLARI: 1978 verilerine göre, Diyarbakır'daki 4 halk kitaplığında 29.645 kitap bulunmaktadır. Bunlardan 1.579'u yıl içinde girmiştir. Toplam okuyucu sayısı 23.574 olarak belirlenmiştir.

İl Halk Kitaplığı: Çeşitli aralıklarla hizmet veren kitaplığın ilk kuruluşu Kurtuluş Savaşı yıllarına dayanmaktadır. 1938'de Halkevi Kitaplığı ile birleşerek "Halkevi Kütüphanesi" adı altında hizmet vermiştir. 1951'de Halkevleri'nin kapatılmasıyla, kitaplık da kapanmış, 31 Aralık 1954'te İl Halk Kitaplığı olarak yeniden hizmete açılmıştır. Yeri yetersiz kalınca yeni bir yapıya taşınmış, eski kitaplık yapısı da İl Halk Kitaplığı'nın bir kolu olmuştur.

1978'de 1.204 kitabın girdiği İl Halk Kitaplığı'nda, toplam 29.645 kitap bulunmaktadır. Bunlar arasında yazma yapıtlar önemli bir yer tutar. Yıl içinde kitaplıktan yararlananların sayısı 23.574 kişi olarak belirlenmiştir. 14 memur, 11 hizmetli görev yapmaktadır. Bunlardan yalnızca 1'i kütüphanecilik öğrenimi görmüştür.

Çermik Halk Kitaplığı: 1978'de toplam kitap sayısı 2.679'dur. Bunlardan 324'ü yıl içinde kitaplığa girmiştir. Aynı yıl, 2.128 okuyucunun yararlandığı kitaplıkta 2 memur, 1 hizmetli görev yapmaktadır.

Ergani Halk Kitaplığı: 1966'da açılmıştır. Kaynak desteği çok zayıftır. Kitaplı-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://tariheyi.org

ğa giren kitap sayısında sürekli bir düşüş görülmektedir. 1976'da 551, 1977'de 364, 1978'de de 51 kitap girmiştir. Toplam kitap sayısı 3.657'dir. Kitaplıktan 1978'de 3.992 kişi yararlanmıştır. 1 memur ve 1 hizmetli görev yapmaktadır.

MÜZELER: İlin zengin tarihsel ve kültürel birikiminin değerlendirilmesine yönelik çalışmalar ancak Cumhuriyet sonrasında başlayabilmiştir. İlk müzenin 1934'te açıldığı Diyarbakır'da, günümüzde 3 müze bulunmaktadır. Ziya Gökalp ve Cahit Sıtkı Tarancı müzelerinin açılışında Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği'nin etkin çabaları olmuştur.

DİYARBAKIR ARKEOLOJİ MÜZESİ: Günümüzde Zinciriye Medresesi olarak bilinen Artuklular'dan kalma Sincariyye Medresesi yeniden düzenlenerek, 1934'te Arkeoloji Müzesi yapılmıştır. Bu yapı giderek yetersiz kalmış, 1970'lerde yapımına başlanan yeni müze 1974'te bitince çağdaş bir yapıya kavuşmuştur.

Müzede sergilenen yapıtlar arasında Hitit, Asur ve Roma dönemlerine ilişkin olanlar, önemli bir yer tutar. Ayrıca Bizans, Selçuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine ilişkin sikkeler, savaş araçları da önemli yapıtlar arasındadır. Hititler'den kalma Ana Tanrıça kabartması, Bronz Ejder Sfenksi (kuvvet simgesi), Klasik Çağ Bronz Afrodit Heykeli, Arkeoloji Müzesi'ndeki yapıtlardandır.

ZİYA GÖKALP MÜZESİ: Ünlü düşünürün doğup büyüdüğü ev müze yapılmak amacıyla 1954'te satın alınmış, Tanıtma ve Turizm Derneği'nin girişimleriyle 1956'da çeşitli yapıtlar derlenerek bu konutta toplanmıştır. Ziya Gökalp'ın eşyası, kitapları, kendi yapıtları, hakkında yayınlanan kitaplar, Diyarbakır gazetesinin 1869-1878 yıllarına ilişkin ciltleri, Diyarbakır Şer'iye Mahkemesi Sicilleri müzede sergilenmektedir. Ayrıca zengin bir kitaplığı olan Ziya Gökalp Müzesi 1979'da çeşitli nedenlerle kapanmış, Ekim 1981'de yeniden hizmete açılmıştır.

CAHİT SITKI TARANCI MÜZESİ: Yine Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği'nin girişimleriyle Tarancı'nın doğduğu ev, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce satın alınarak onarılmış, 1982'de halka açılmıştır.

Müze'de Tarancı'nın eşyası, yapıtları, hakkında yazılanlar yanında folklor, etnoğrafya ve yöreye ilişkin kültürel ürünler sergilenmektedir.

Müzecilik çalışmaları, 1982'de Kültür Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında kolordu komutanlığı sırasında Atatürk'ün kaldığı evin de "Atatürk Müzesi"ne dönüştürülmesine çalışılmaktadır.

SERGİLER: Günümüze değin eğitim kurumlarının etkinlikleri içinde sürdürülen sergi çalışmaları, 1980'de Galeri Müdürlüğü'yle kurumsallaşmaya yönelmiştir. Ancak, henüz bağımsız bir sergi salonu yoktur. 1932'de hizmete açılan Diyarbakır Halkevi'nin bu alanda önemli etkinlikleri olmuştur. 1964'e değin çeşitli dönemlerde resim sergileri açılmış, çevre illerden de ressamların katıldığı bu sergiler, büyük ilgi görmüştür. 1964'te "Ölümünün 40. Yıldönümü" nedeniyle açılan Ziya Gökalp Kitap Sergisi, 1973'te düzenlenen Ziya Gökalp Kültür Haftası'nda açılan sergi, sonraki yıllarda Karpuz Festivali etkinlikleri içinde düzenlenen Fotoğraflarla Diyarbakır sergileri, yöresel el sanatlarının sergilendiği çalışmalar, bu alandaki en belirgin etkinlikler arasındadır.

ŞENLİKLER-ANMA GÜNLERİ: Eylül sonlarında düzenlenen Karpuz Festivali ilde yaygın ilgi gören etkinliklerdendir. Öte yandan daha çok eğitim kurumlarında düzenlenen Süleyman Nazif, Ziya Gökalp ve Cahit Sıtkı Tarancı'yı anma günleri de, ilde canlılık yaratan etkinliklerdendir.

KARPUZ FESTİVALİ 26-27-28 Eylül günlerinde, belediyenin ve Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği'nin öncülüğünde yapılmaktadır. Dünyaca tanınan yöreye özgü karpuzlar, şenlikte sergilenmektedir. "Pembe, Alaca, Ferik, Paşa, Sırma Hırsızı, Çay, Sürme, Pınar" gibi adlarla anılan karpuz türleri arasında; boy, ağırlık vb açıdan seçimler yapılarak yetiştiricileri ödüllendirilmektedir. Şenlikte folklor gösterilerine de yer verilerek, geleneksel karpuz güzeli seçilmektedir.

SÜLEYMAN NAZİF'İ ANMA GÜNÜ: Her yıl şairin ölüm yıldönümü olan 4 Ocak'ta, yine Tanıtma ve Turizm Derneği'nin çabalarıyla düzenlenen anma günlerinde, Süleyman Nazif'in sanatı, kişiliği, yaşamı üstüne bilgiler verilmekte, yapıtlarından örnekler okunmaktadır.

ZİYA GÖKALP HAFTASI: İlde bir süre etkinlik gösteren Ziya Gökalp Cemiyeti ile Tanıtma ve Turizm Derneği'nin, düşünürün evini müzeye dönüştürme çabalarından sonra, doğum yıldönümünde eğitim kurumlarıyla kentin çeşitli yerlerinde anma haftası düzenlenmiştir. 23-30 Mart arasında sergiler açılmakta, müzede ve eğitim kurumlarında toplantılar yapılmaktadır.

CAHİT SITKI TARANCI'YI ANMA GÜNÜ: Her yıl ozanın ölüm yıldönümü (13 Ekim) Cahit Sıtkı'yı Anma Günü'dür. O gün Tarancı Müzesi'nde sergi açılmakta, kişiliği ve sanatı üstüne konuşmalar yapılmaktadır.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: Bu alandaki etkinliklerin başında, sinema ve televizyon izleyiciliği gelmektedir. Özellikle sinema halkın başlıca eğlence kaynağıdır. Bölge radyosu olarak yayın yapan Diyarbakır Radyosu'nun yayınları da ilgiyle izlenmektedir. İlde yerel bir tiyatro topluluğu bulunmamakla birlikte, köklü bir tiyatro geleneği vardır. Bunda Diyarbakır Halkevi, Dicle Köy Enstitüsü, yakın zamanda da Diyarbakır Eğitim Enstitüsü tiyatro kollarının çalışmaları, ana etken olmuştur.

SİNEMA: 1978 verilerine göre ilde 7'si yazlık (açık), 11'i kapalı 18 sinema vardır. Bunların 6'sı 500 kişiliktir. 4'ü 1.000'in üstünde izleyici alabilmektedir. Daha çok yerli filmler gösterilmektedir. 1978'de gösterilen 1.104 filmden 840'ı yerli, 264'ü yabancı yapımdır. Halkın yerli ve yabancı yapımlara ilgisi hemen hemen aynıdır. Filmleri izleyen 1.000.200 kişiden 555.420'si yerli yapımları, 444.780'i yabancı filmleri yeğlemiştir.

RADYO-TV: 8 Kasım 1969'da hizmete açılan Diyarbakır Radyosu ilk dönemde 6,5 saat yayın yapmış, bir süre sonra TRT I yayınlarına bağlanarak yayın süresini 12,5 saate çıkarmıştır. Yayınlar özellikle kırsal kesimde ilgi görmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin hemen tümü televizyon yayınlarını Diyarbakır Televizyon Vericisi aracılığı ile izlemektedir. 1975'te yapımı tamamlanan Televizyon Verici İstasyonu, Karacadağ'ın 1.936 m yüksekliğinde, Kolluba Tepesi'nde kurulmuştur. Ayrıca bu vericinin yayınları, sınıra yakın Suriye topraklarından da izlenebilmektedir.

1980 verilerine göre ilde ruhsatlı 27.758 radyo, 14.403 de televizyon alıcısı vardır.

YEREL YAYIN ORGANLARI: Geçmişte çok güçlü bir yerel basının bulunduğu Diyarbakır'da, 1980'lere gelindiğinde yalnızca 4 gazetenin yayınlandığı görülmektedir.

İldeki ilk gazete 1869'da yayına giren Diyarbekir gazetesidir. "Vilayet gazetesi" niteliğindeki Diyarbekir, 1937'de özel kesimin eline geçmiş, T.Cahit Çubukçu'nun yönetiminde 1963'e değin yayınını sürdürmüştür. İlk dönemlerinde haftalık olarak yayınlanan gazetenin kimi sayıları Ermeni harfleri ile Türkçe olarak yayınlanmış, yöre halkının (Mardin-Siirt) Arapça konuşması nedeniyle Arapça sayıları da basılmıştır. Gazetenin bir başka özelliği de Ziya Gökalp'in ilk yazılarının burada yayınlanmış olmasıdır. Gazete 1937'de el değiştirmiştir. Diyarbakır adıyla, 694. sayıdan, bir önceki dönemin devamı olarak yayınını sürdürmüştür. Kapanışına değin haftada 6 gün (pazar dışında) yayınlanmıştır.

İlde ilk özel gazete, 1907'de yayına giren Peyman'dır. Sahibi Miri Katibizade Şükrü'dür. Başyazarlığını A.Baki yapmıştır. 1908'de 47. sayıdan sonra yayınını durdurmuştur. 1913'te yayına giren ve çeşitli aralıklarla 142 sayı çıkan Dicle, Diyarbakır basınının önemli organlarındandır. Ziya Gökalp başta olmak üzere, dönemin genç kalemleri bu gazetede yazmıştır. Dicle 90. sayıdan sonra Diyarbekir'de Dicle adıyla yayınlanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'yle birlikte tüm gazeteler Türkçe yayınlanmaya başlamıştır. Bu dönemin ilk yayın organı, 1927-1928 arasında 51 sayı yayınlanan Halk Sesi adlı haftalık gazetedir. 1936'da yayına giren ve iki yıl sonra Van'a taşınan Yeni Yurt'un Diyarbakır basınında önemli bir yeri vardır. 1953'te Yaşar ve Mevlüt Evirgen'lerce yeniden yayınlamaya başlanmış, 1955'te Diyarbekir Gazete Sahipleri Koll. Şti.'nin yayın organı durumuna gelmiştir. Hikmet Hamzaoğulları'nın yönetiminde günümüzde de yayınını sürdürmektedir.

1950'ler, yerel basına bir canlılık getirmiştir. Bu dönemin bellibaşlı yayın organları şunlardır: Yaşar Evirgen'in 1950'de 10 sayı yayınladığı Halkın Dili; Sabri Şenci'nin 1951'de çıkardığı Yeni Şark (1953'te Demokrasiye Güven adını aldı ve 1962'ye değin yayınını sürdürdü); 1952'de yayına başlayıp 1971'de kapanan Şark Postası; 1953-1962 arasında İzzet Pullu'nun çıkardığı Sesleniş. Bu gazetelerin yanında Halkevi'nin çıkardığı Karacadağ, 1953'te yayınlanan Çizgi, aynı yıl Sabri Şenci'nin kurduğu Kara Amid dergileri bulunmaktadır. 1960'larda yayına giren gazetelerin daha kısa ömürlü olduğu görülüyor. Bunlardan ilki 1960-1967 arasında Hikmet Karslıoğlu'nun çıkardığı Müstakil Diyarbakır Sesi gazetesidir. Necip Şandur'un çıkardığı Yeni Diyarbakır Sesi'yse 1960-1961 arasında yayınlanabilmiştir. Bu dönemde başlayıp günümüzde de yayınını sürdüren üç yayın organı vardır. Bunlar: 1971'de Haydar Garan'ın çıkardığı Mücade-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

le, 1963'te İzzet Yıldız'ın kurduğu, günümüzde Cemal Özsönmezler'in haftalık olarak yayınladığı Silvan ve 1966'da kurulan Ergani gazeteleridir. C.Temel'in yayınlandığı Ergani, haftada iki gün çıkmaktadır.

SPOR ÇALIŞMALARI: Diyarbakır'da özellikle gençlik kesiminin başlıca ilgi alanlarından biri spor etkinlikleridir. İlde, birçok alanda olduğu gibi bu alandaki etkinliği de Ziya Gökalp başlatmıştır. Malta dönüşünde, 1922'de kurduğu Gençlik Derneği, düzenli spor çalışmalarının etkeni olmuştur. Dernek çalışmaları içinde kurulan Gençlik İdman Yurdu, Diyarbakır'daki ilk spor kulübüdür. 1923'te dernek kapanınca bu kulüp de kapandı. Bu kez Said Nafiz Bey'in başkanlığında Dicle İdman Yurdu, 1924'te Türk Ocağı'na bağlı bir kulüp etkinliklere başladı. 1928'de ilk düzenli turnuvalara başlandı. 1930'da, uzun yıllar ildeki spor çalışmalarının merkezi olan iki kulüp kuruldu. Bunlar, Ay Spor ve Yıldız Spor'dur. Ay Spor, 1932'de Türkiye Futbol Birinciliği karşılaşmalarında 3. olma başarısını gösterdi. Yerel ligdeyse 1950'lere değin bu iki takım çeşitli şampiyonluklar elde etti. 1950'lerde Diyarbakır'da 4 kulüp etkinlik göstermekteydi: Ay Spor, Yıldız Gençlik, Karacadağ ve Dicle Gençlik kulüpleri. 1960'larda II. ve III. futbol liglerinin kurulmasıyla, ildeki güçlü kulüplerden oluşturulan Diyarbakırspor, 1968'de etkinliklere başladı. 1975-1976 sezonunda III. Lig, 1976-1977 sezonunda da II. Lig şampiyonu olarak I. Lig'e yükseldi. Diyarbakırspor, 1980'lere değin I. Futbol Ligi'nde Doğu'nun temsilcisi oldu.

Bölgede futbol yanında atıcılık ve avcılık başta olmak üzere öbür spor dalları da yaygındır. 1978'te 13 kulübün bulunduğu Diyarbakır'da lisanslı 24'ü kadın 641 sporcu etkinlik göstermektedir.

KURULUŞLAR: Bölgede spor kuruluşlarının yapımına 1960 sonrasında başlanmıştır. Bunlardan ilki 1962'de başlanıp, 1964'te yapımı tamamlanan Şehir Stadı'dır. 8.000 m2'lik bir alanda kurulan stadyumda 6 kulvarlı koşu pisti de bulunmaktadır. 2.000 kişilik kapalı, 5.000 kişilik açık tribünü vardır.

1963'te yapılan Yivli Silahlar Atış Poligonu'nunda 23 sporcu yarışabilmektedir. Buradan çevre illerdeki sporcular da yararlanmaktadır. 1968'de yapımına başlanan Spor Salonu, 1970'te hizmete açılmıştır. 1.500 kişilik salonda basketbol, güreş voleybol karşılaşmaları ve halter yarışmaları yapılabilmektedir. 1978'de yapımına başlanan yüzme havuzu, henüz tamamlanamamıştır.

DALLAR: Futbolun büyük ilgi gördüğü Diyarbakır'da avcılık ve atıcılık dışındaki spor dalları, 1960 sonrasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunda, ilde açılan yükseköğretim kurumlarının önemli payı vardır.

Atıcılık ve Avcılık: 1941'de kurulan ve çalışmalarını sürdürmekte olan Avcılar ve Atıcılar Kulübü, ildeki en köklü kulüplerden biridir. Bu kulüp 1944'ten bu yana Türkiye çapında yapılan yarışmalara katılmış, çeşitli başarılar elde etmiştir. 1944'te takım halinde 3'üncü olmuş, 1948'den sonra bireysel 1.'lik ve 2.'lik dereceleri kazanmıştır. Ragıp Kirman, Latif Şimşek, Mehmet Dursun bu dönemin şampiyonları arasındadır. 1973'te Mehmet Dursun ve Mehmet Oğulgaymış Atıcılık Milli Takımı'na seçilmişlerdir. 1978'de bu dalda lisanslı 31 sporcu etkinlik gösteriyordu.

Atletizm: Önceleri okul sporu düzeyinde olan atletizm çalışmalarına, 1970'lerde kulüpler de katılmıştır. Diyarbakırspor ve Bismilspor başta olmak üzere, çeşitli kulüpler atletizm şubeleri kurmuştur. Yaşar Bitkin, Ramazan Karadağ gibi sporcular Atletizm Milli Takımı'na girmiştir. Bu alanda lisanslı 40 sporcu bulunmaktadır.

Basketbol: Okullar arasında düzenlenen basketbol karşılaşmaları bölgede bu spora ilgiyi yaygınlaştırmıştır. İlin basketbolda önde gelen takımları Havagücü ve Diyarbakırspor'dur. Bu dalda lisanslı 93 erkek, 12 kadın sporcu etkinlik göstermektedir.

Futbol: İldeki en yaygın ve en köklü spor dalı futboldur. 13 kulübün hemen tümü, bu dalda etkinlik göstermekte, 23'ü profesyonel, 294 lisanslı sporcu bulunmaktadır.

Güreş: Pek yaygın olmayan, kulüplerin de ilgi göstermediği güreş, ancak bireysel düzeyde sürdürülmektedir. Lisanslı 19 sporcu vardır.

Kayak: Bölgenin doğal koşulları nedeniyle ilgi gören spor dallarındandır. Son yıllarda kulüpleşmenin de yaygınlaştığı görülmektedir. Lisanslı 9 sporcu vardır.

Masatenisi: Okul sporları arasındadır. Spor Salonu'nda düzenlenen turnuvalar, yaygın ilgi görmektedir. Lisanslı 29 sporcu bulunmaktadır.

Voleybol: Futboldan sonra ildeki en yaygın spor dalıdır; bu dalda 8 kulüp etkinlik göstermektedir. Diyarbakırspor ve Diyarbakır Havagücü bölge voleybol karşılaşmalarında ilin temsilciliğini yapmaktadır. Bu dalda lisanslı 98 erkek, 12 kadın sporcu etkinlik göstermektedir.

Diyarbakır'da Kitaplıklar

Yakın döneme değin yörenin kültürel yapısı, Diyarbakır'dan izlenebilmekteydi. İlin Anadolu ve Mezopotamya arasındaki doğal konumu kültürel işlevini de etkiliyordu. İslam öncesi dönemdeki adıyla Amida, gerek dinsel, gerekse eğitim kurumlarının merkezi olarak bilinir. Bu kapsamda, çeşitli kaynaklarda yörede zengin kitaplıkların bulunduğu belirtilmektedir *(Beysanoğlu, 1963; Tütengil, 1954).*

Mervaniler Dönemi'nde Amid, Meyyafarikıyn (şimdiki Silvan) ve Eğil'de zengin kitaplıkların bulunduğu İbn'ül Ezrak'ın Tarih-i Meyyafarikıyn ve Amid adlı yazmasında bildirilmektedir. Nisanoğulları'nın egemenliği sırasındaysa, özellikle Amid'deki kitaplık oldukça zenginleşmiştir. Ali Emirî *(Bak. Ünlüler),* ilde XII. yy'da bir milyon kırk bin cilt kitap olduğunu belirtmektedir.

1183'te Selahaddin Eyyubi kenti kuşattığında, Nisanoğulları'nın kendisine bir elçi gönderdiği söylenir. Elçi, Eyyubi'ye şu öneride bulunur:

—Kentte bir kitaplıkta yetmiş deve yükü kitap var. Sarayda da yetmiş yük altın, gümüş ve değerli eşya.. Sultan (Eyyubi) hangisini yeğ tutarsa o kalacak... öbürlerini götürmeye izin verirlerse, yarından tezi yok, Nisanoğulları kentin anahtarlarını vermeye hazırdır.

Eyyubi'nin yanıtı şu olur:

— Altını, gümüşü her zaman bulurum. Ancak bilgiyi bulmak güçtür. Kitaplığa dokunmasınlar, başka ne varsa alıp götürsünler. Bu söylentiye göre ertesi gün kenti alan Selahaddin Eyyubi, kitapları daha sonra Mısır'a taşıtmıştır 1886 Diyarbekir Salnamesi'nde de ilde 7 kitaplık bulunduğu bildirilmektedir. 1901'de bu sayı üçe iner: Ragıbiye, Sarı Abdurrahman Paşa ve Câmidî kitaplıkları. XX. yy'a gelindiğinde, yöredeki aydınların özel kitaplıklar kurmaya yöneldikleri görülüyor. Bunlardan en tanınmışı Ali Emirî'nin kitaplığıdır. Emirî çeşitli memurluklarda bulunduğu sırada da zengin bir kitaplık oluşturmuştur. 1908'de emekliye ayrıldıktan sonra tümüyle kitaplık çalışmalarına yönelmiştir. Daha sonra Emirî Kitaplığı'ndaki 14.000 cilt yapıtla Fatih Millet Kitaplığı kurulmuştur.

I. Dünya Savaşı yıllarında yörede çıkan kargaşalar sırasında birçok kitaplığın da dağıldığı görülmüştür. Kimi özel kitaplıklarsa (Ganizade Osman Cevdet Kitaplığı gibi) mirasçılar tarafından satılmış, özel kitaplıkların büyük bölümü yok olmuştur. Günümüzde en zengin özel kitaplık Şevket Beysanoğlu'ndadır. Beysanoğlu Kitaplığı'nda 10.000'in üstünde yapıt bulunmaktadır. Bunlar arasında değerli el yazmaları, yöreye ilişkin yabancı dildeki yapıtlar da yer almaktadır. Kitaplığın belediyeye ya da üniversiteye devredilmesi düşünülmektedir. İldeki halka açık ilk kitaplığı 1919'da Cevat Paşa kurmuştur. Bu kitaplık Cumhuriyet Dönemi'nde İl Halk Kitaplığı'na dönüştürülmüştür. 1950'de Diyarbakır Halkevi'nin kitapları buraya verilmiştir. 1978'de kitaplıkta bulunan 23.309 yapıttan 2.220'si el yazmasıdır. Bu yazmaların 858'i Arapça, 726'sı Farsça, 636'sı Türkçe'dir.

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Ahmed Arif (1927-): Ozan. Ortaöğrenimini Diyarbakır'da tamamladı. Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Felsefe Bölümü'ndeki öğrenimi sırasında iki kez kovuşturmaya uğradı. Öğrenimini bitiremedi. 1950'li yıllarda gazeteciliğe başladı; düzeltmenlik, sekreterlik gibi çeşitli görevler yaptı. 1944-1955 arasında İnkılapçı Gençlik, Meydan,

Ücretsiz E-Kitap Arşivi https://kitay.org

Yeryüzü, Yeni Ufuklar gibi dergilerde çıkan şiirleriyle kısa sürede dönemin seçkin ozanları arasına girdi. Yöresel söyleyişten kaynaklanan, uzun soluklu şiirleri, özgün imgelemi, kendisinden sonraki kuşağı da büyük ölçüde etkiledi. 1968'de yayınlanan Hasretinden Prangalar Eskittim adlı yapıtı 1980'e değin 18 baskı yaptı.

Ahmed Mürşidî (1689-1761): Din adamı, yazar. Medrese öğreniminden sonra, Birecikli Şeyh Ebubekir'in tarikatına girdi. Yaşamını ve çalışmalarını bu tarikatta sürdürdü. Özellikle dinsel olaylardan kaynaklanan destansı, övgüsel yapıtlar verdi. 1748'de yazdığı Ahmediyye, bunların en ünlüsüdür. 1887'de basılan yapıt, dönemin din adamlarını etkilemiş, Erzurumlu Şerifi Mehmed Efendi "Pendname" (öğüt kitabı) adlı bir nazire yazmıştır.

Mürşidî'nin öbür yapıtları: Yusuf ve Züleyha, Mevlid-i Nebi, Viladedi Hümayûn Risaletpanahi'dir.

Ali Emirî (1857-1924): Araştırmacı, tezkire yazarı. Öğrenimini tamamladıktan sonra, Anadolu ve Rumeli'de çeşitli memurluklarda bulundu. Son olarak Yemen Maliye Müfettişi oldu. Emekli olunca İstanbul'a yerleşti, zengin bir kitaplık oluşturdu. Bu kitaplığı daha sonra Fatih Millet Kütüphanesi'ne bağışladı. Tarih ve edebiyat araştırmalarıyla tanındı. Milli Tetebbular Encümeni, Tasnif-i Osmanî Encümeni başkanlıklarında ve Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğinde bulundu. 32 sayı yayınlanan Osmanlı Tarih ve Edebiyatı, 6 sayılık da Amid-i Sevda dergilerini çıkardı. Bunun yanında Tezkire-i Şuarâ-yi Amid, Osmanlı Vilayet-i Şarkiyyesi (Diyarbekir), Osmanlı Şairleri (16 cilt), Diyarbekirli Bazı Zevatın Terceme-i Halleri gibi yapıtları bulunmaktadır.

Altınmeşe İzzet (1945-): Halk müziği sanatçısı. Düzenli müzik çalışmalarına 1960'da Adana Halk Eğitim Merkezi'nde başladı. 1977'de TRT'ye girdi. Türk halk müziğine kendine özgü bir yaklaşım ve yorum getirdi. Özellikle kendi yöresinden derlediği türkülerle tanındı.

Asena Orhan (1922-): Oyun yazarı. 1939'da Diyarbakır Lisesi'ni, 1945'de İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Çeşitli il ve ilçelerde görev yaptı. 1971-1976

Diyarbakır Basınının Dünü- Bugünü

Bölge kültüründe önemli bir yeri olan Diyarbakır, XIX.yy ortalarından başlayarak, yerel basının da merkezi olmuştur. Bu durum, 1960'lara değin sürmüştür. 1960 sonrasında, toplumsal yapıda yaygın bir devingenlik görülürken, basın-yayın alanının giderek verimsizleştiği, yayın organlarının birbiri ardı sıra kapandığı gözlemleniyor. Ekonomik güçlüklerin yanında yönetsel engeller, teknik olanaksızlıklar, yerel basını, yaygın kitle iletişim organlarıyla boy ölçüşemez duruma getirmiştir.

Diyarbakır'da yayınlanan ilk gazete 3 Ağustos 1869'da "vilayet resmî gazetesi" olarak çıkan Diyarbekir'dir. Haftalık çıkan gazete, 1931'e değin "resmî" konumunu sürdürmüş, daha sonra özel kesimce yayınlanmıştır. İlk yıllarda, yörenin etnik yapısı gazeteye de yansımış, kimi sayılar Ermeni harfleriyle Türkçe basılmış, bir süre de Arapça yayınlanmıştır. Osmanlı Dönemi'nde yöredeki olayların incelenmesi açısından önemli bir kaynak oluşturan Diyarbekir'in bir başka özelliği de, Ziya Gökalp'in ilk yazılarını içermesidir.

Bu dönemin ilk bağımsız yayın organı, 1907'de çıkan Peyman'dır (Yemin). Pazartesi günleri yayınlanan gazete amacını, "doğu bilgisi ile batı tekniğinin birleşiminden doğacak ulusal ve içten bir Osmanlı uygarlığı" olarak açıklar. Peyman'da Ziya Gökalp'in gerek kendi imzası, gerekse değişik adlarla yazdığı makale ve şiirleri yayınlanmıştır. 12. sayıda, söylevlerinden birinin Kürtçe yayınlandığı görülmüştür. Gazetenin 47. sayısında ise şu açıklama yer alıyor: "Böyle perişan ve hayide (bayat, köhnemiş) bir surette neşr olunmaktansa birkaç hafta tatili neşriyat etmeği muvafık (uygun) gördük". Bu açıklamadan sonra Peyman tümüyle yayınına son vermiştir.

1913'te ilk sayısı yayınlanan ve çeşitli aralıklarla 142 sayı çıkan Dicle de dönemin önemli gazetelerindendir. Attarzade Hakkı'nın sorumlu müdürlüğünü yaptığı gazetede Ömer Seyfettin, A.Canip Yöntem (Yekta Bahir imzasıyla), Süleyman Nazif, Ziya Gökalp gibi milli edebiyat savunucularının yazıları yayınlanmıştır. 90. sayı Diyarbekir'de Dicle adıyla çıkmış, daha sonra Yeni Dicle adını almıştır.

Bu arada, 1910'da Keykeb Medinho (Şark Yıldızı) adlı Süryani yazılarıyla Türkçe olarak yayınlanan 15 günlük bir gazete, 1913'te yine aynı biçimde Şifuro (Borazan) adlı bir dergi yayına girmiştir. Kaç sayı çıktığı bilinmeyen Kevkeb Medinho'nun ele geçen sayılarında "Tarihi Umumi"den makaleler, bilim üstüne görüşler, piskoposluk bilgileri yer almaktadır. Gazetede Türkçe, Süryanice ve Arapça yazılar bulunmaktadır. Şifuro ise 4 sayı yayınlanmıştır.

Diyarbakır'da yayınlanan en önemli yayın organı, Ziya Gökalp'in çıkardığı Küçük Mecmua"dır. İlk sayısı 18 Haziran 1922'de çıkan dergi, o dönemde geniş yankılar uyandırmıştır. İstanbul ve Ankara'da çıkan yayın organları derginin kimi yazılarını yeniden yayınlamıştır.

Küçük Mecmua'da Gökalp'in teorik görüşleri yanında, yöre kültürüne, tarih ve folkloruna ilişkin yazılar da yer almaktadır. Tarih üstüne yazılar "Komuk İli" başlığı altında ve Halis imzasıyla yayınlanmıştır. Küçük Mecmua 1923'te Gökalp Diyarbakır'dan ayrılınca 33.sayıdan sonra yayınına son verdi.

Küçük Mecmua'nın yazarlarından Ali Nüzhet Göksel, 1924'te Yeni Hilal adlı bir dergi çıkarmış, Küçük Mecmua'nın geleneğini sürdürmeye çalışmışsa da, ancak 18 sayı yayınlanabilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde çıkan birçok yayın organından en önemlisi, Diyarbakır Halkevi'nin 1938'den kapanışına değin (1950) 138 sayı çıkardığı Karacadağ adlı aylık dergidir. Kentin kültür olaylarına önemli bir yer veren Karacadağ; tarih, folklor, yazın, coğrafya, ekonomik vb konular yanında, Gökalp'in Küçük Mecmua'da yayınlanan makale ve manzumelerini de yeniden basmıştır. Diyarbakır'ın en uzun ömürlü dergisi olmuştur.

Öte yandan kısa ömürlü olmasına karşın, işlevsel açıdan önemli bir yeri olan Kara-Amid dergisi 1953'te çıkmış ve 8 sayı yayınlanabilmiştir. Dergide, yöre kültür ve tarihi üstüne geniş incelemeler yer almaktadır.

1950'lerde ilde, yayın organları sayısında büyük bir artış olmuş, içerik açısından da çeşitlilikler görülmüştür. 1950'de yayına giren Halkın Dili "tarafsız, partiler üstü" bir politika izlemeye çalışmış ve 10 sayı çıkabilmiştir. Aynı yılın kasım ayında yayına giren, Türk Milliyetçiler Birliği Diyarbakır Şubesi'nin çıkardığı İç-Oğuz "Milli, ilmi, edebi, içtimai" bir gazete olma savındaydı. Ancak, dernek içindeki ayrılıktan sonra gazete bir sayı daha yayınlanabildi, 1952'de yayınına son verdi. 1951'de Yeni Şark adıyla çıkan gazete, dönemin politik olaylarını yakından izleyerek yansıtmaya çalışmış, 1953'te "Demokrasiye Güven" adını almıştır. Doğunun kalkınmasını amaçlayan Şark Postası adlı gazete de 1952'de yayına girmiştir. 1953-1962 arasında yayınlanan Sesleniş, İslamî bir yaklaşım getirmeye çalışmıştır. Aynı yıllarda okullar ve çeşitli kuruluşlar da basın alanındaki etkinliklere katılmış, Gökalp (1954), Gayret, Tarancı, Dicle Kaynağı, Talebe Mecmuası, Diyarbekir Kliniği, Dicle, Çizgi gibi dergiler çıkmıştır. Bu arada, 1953 Ekimi'nde yayınlanmaya başlayan Kelek adlı mizah dergisi, 4 sayı yayınlanmakla birlikte yaygın bir ilgi görmüştür.

1960 ve sonrasında basın alanına ticari kaygılar egemen olmuştur. İlin en eski gazetelerinden Yeni Yurt, Gazete Sahipleri Koll.Şti.'nin eline geçmiş, Mücadele adlı gazete de, bir tür ilan ve reklam organı durumuna gelmiştir. Bu iki gazete haber, yorum ve içerik yönünden birbirinin aynıdır *(Bak. 20, 26, 31 Mayıs 1982 tarihli Yeni Yurt ve Mücadele gazeteleri).*

Bunca çeşitlilik gösterip, Diyarbakır Basın Tarihi Üzerine Notlar (Tütengil, C.Orhan, 1954 İst.), Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi (Eti, Usman, 1940 Diyarbakır), Türkiye'de Bölge Basını ve Diyarbakır Gazeteciliği, (1962, İst.) gibi incelemelere konu olan yerel basın, 1980'lerde 4 yayın organıyla varlığını sürdürmeye çalışmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

arasında Almanya'da çalıştı. Yurda döndüğünde Ankara'ya yerleşti. Yazın alanına şiirle girdi. Şiirler ve Masal, Kıt Kanaat Asena'nın ilk yapıtlarıdır. 1954-1955 tiyatro mevsiminde Ankara Devlet Tiyatrosu'nca sahneye konan Tanrılar ve İnsanlar'la birlikte oyun yazarlığına yöneldi. Bu yapıtıyla 1960 TDK Tiyatro Ödülü, Kocaoğlan'la 1956 Basın Yayın Umum Müdürlüğü Oyun Yarışması Birinciliği, Atçalı Kel Mehmet'le TRT 1970 Tiyatro-Sahne Eserleri Başarı Ödülü, Şili'de Av'la Tiyatro 74 Dergisi En İyi Oyun Ödülü'nü kazandı.

Asena'nın yapıtlarında güncelin yanında tarihsel konular da önemli bir yer tutar. Hurrem Sultan, Simavnalı Şeyh Bedrettin, Atçalı Kel Mehmet bunun örnekleridir.

Yayınlanan yapıtlarından kimileri: Korku (1956), Yalan (1962), Tohum ve Toprak (1964), (Tanrılar ve İnsanlar ile Hurrem Sultan 1960'da Fransızca'ya çevrildi).

Atılgan Enver (1931-): Eğitimci, şair. Ergani'de doğdu, 1949'da Dicle Köy Enstitüsü'nü bitirerek öğretmenliğe başladı. 1969'da TÖS Genel Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi. 1970'te Macar Öğretmenler Birliği'nin çağrılısı olarak üç arkadaşıyla Macaristan'a gitti. İzlenimlerini 1971'de Akşam gazetesinde yayınladı. 1976'da öğretmenlikten emekliye ayrıldı. DİSK Eğitim Dairesi'nde uzman olarak çalıştı.

Yazın yaşamına şiirle giren Atılgan, dergi ve gazetelerde yayınlanan şiirlerini 1963'te Nuhun Adamı, 1969'da Eko-Can adlı kitaplarda topladı.

Aytaç Hamid (1891-1982): Hattat. Diyarbakır Rüştiye ve İdadisi'ni bitirdikten sonra 1910'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi. Bir yıl sonra fakülteyi bırakarak dönemin tanınmış hat ustalarından ders aldı ve bu sanata yöneldi. Yapıtları Ortadoğu'da birçok İslam ülkesinde geniş ilgi gördü. Şişli Camisi Yazıları, Söğütlüçeşme Camisi Kuşak Fetih Sûresi, Tarabya Camisi kubbe yazıları önemli yapıtları arasındadır.

Beysanoğlu Şevket (1920-): Araştırmacı, yazar. Diyarbakır'da ortaöğrenimini tamamladıktan sonra, Ankara Hukuk Fakültesi'ne girdi. 1950'den bu yana serbest avukat olarak çalışmaktadır. Çeşitli dergi ve gazetelerde şiir, araştırma, deneme türünde yazıları yayınlanan Beysanoğlu'nun Diyarbakır kültür ve tarihinin tanınmasında önemli etkinlikleri oldu. Bu yönde yerel etkinliklere de öncülük etti.

Yapıtlarından kimileri: Diyarbakır Folkloru (2 cilt, 1943/46), Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı (1956), Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları (3 cilt, 1957/59/73), Bütün Cepheleriyle Diyarbakır (1962), Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri (1963), Diyarbakır Ağzı (1966), Diyarbakır İli Yıllığı 1967, Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır (1970).

Binyazar Adnan (1934-): Eleştirmen. Dicle Köy Enstitüsü ve Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nde öğrenim gördü. Hacettepe Üniversitesi Temel Bilimler Yüksek Okulu, Kültür Bakanlığı Tanıtma ve Yayınlar Dairesi, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nda çeşitli görevler yaptı. Kültür Bakanlığı'ndaki çalışması sırasında Ulusal Kültür Dergisi'nin yayınına öncülük etti. 1979'da TDK ve Kültür Bakanlığı'ndaki görevlerinden ayrılarak Almanya'ya gitti. Çalışmalarını orada sürdürdü. Almanya'da Türkler arasındaki kültür sorunları üstüne araştırmalar yaptı. 1960'lardan bu yana Varlık, Türk Dili, Papirüs, Yeni Edebiyat, Milliyet Sanat gibi dergilerde çeşitli yazınsal konularda eleştiri ve denemeleri yayınlandı.

Yapıtlarından kimileri: Yazmak Sanatı (E. Özdemir'le birlikte, 1969), Toplum ve Edebiyat (1972), Dedem Korkut'tan Öyküler (1972), Kültür ve Eğitim Sorunları (1976), Ağıt Toplumu (1979).

Bozarslan M.Emin (1934-): Araştırmacı, yazar. Lice'de doğdu. 1956'da dışardan ilkokul bitirme ve müftülük sınavlarına girerek, kendi kendini yetiştirdi. 1959-1969 arasında çeşitli yerlerde müftülük yaptı; iki kez açığa alındı. Memuzin adlı çevirisinden dolayı kovuşturmaya uğradı, aklandı. Yayınevlerinde ve Cumhuriyet gazetesinde çevirmen-yazar olarak çalıştı.

Kimi yapıtları: İslamiyet Açısından Şeyhlik Ağalık (1964), Doğunun Sorunları (1966), İçerdekiler ve Dışardakiler (1974), Savaşan Lübnan (gezi notları, 1976).

Cemili (1465-1543): Şair. Bir ara Tebriz ve Herat'ta bulundu. Bu dönemde Ali Şir Nevai'nin şiirlerine nazireler yazdı. Daha sonra Tebriz'e geçti; ancak Akkoyunlular'ın yıkılmasıyla Diyarbakır'a döndü. Kentin Şah İsmail'in eline geçmesi üstüne İstanbul'a gitti. Şiirlerinin büyük bir bölümünü Çağatay lehçesiyle yazdı. Topkapı Sarayı Kitaplığı'nda bulunan divanı, daha çok Ali Şir Nevai'nin şiirlerine nazirelerden oluşmaktadır.

Çetin Hikmet (1937-): İktisatçı politikacı. Lice'de doğdu. 1960'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi ve DPT İktisadi Planlama Dairesi'nde görev aldı. Daha sonra eğitim amacıyla ABD, Hollanda, Almanya ve İsrail'e gitti. DPT İktisadi Planlama Dairesi Başkanı oldu. 1974'te politikaya atıldı. Devlet Bakanlığı yaptı.

Diyarbekri Hüseyin (?-1574): Osmanlı tarihçisi. Medrese öğreniminden sonra eğitimini Şam'da sürdürdü. Daha sonra Mekke'ye geçti. Çeşitli dinsel görevler yaptı, kadılığa getirildi. Tarih-alhamis fi ahval anfas al-nafis adlı tarih kitabı iki cilt olarak basıldı. I. Cilt Hz. Muhammed'in yaşamını ve bu konuda anlatılanları içerir. II. Cilt II. Murad'a değin halifeler dönemini kapsar. Kâbe'nin ve Mescid-i Haram'ın Mufassal Tasviri adlı yapıtı basılmadı; bir yazması Berlin'de, bir yazması da Hidiv Kütüphanesi'ndedir.

Eğilli Iovanna (507-586/87): Bizans din adamlarından. Eğil'de doğdu. 4-15 yaşlarını Are'ârabta Manastırı'nda geçirdi. 530'da bilgisini artırmak, dini merkezleri görmek amacıyla, derviş gibi Antakya'dan başlayarak Mezopotamya'ya dek gitti. İmparator Justinianus 542'de Iovanna'yı huzuruna kabul ederek "Asya Eyaleti'nin merkezi Efes'i irşad etmek"le (dinsel açıdan aydınlatmak-yol göstermek) görevlendirdi. Çeşitli kabilelere dinsel telkinlerde bulundu. 558'de piskopos oldu, yörede 92 kilise, 12 manastır yaptırdı. Bu nedenle "Efesoslu Iovanna" adıyla anıldı. Ancak, yöneticiler çeşitli nedenlerle onu bir adaya sürgüne gönderdi. Orada öldü.

Yunanca yazdığı 3 ciltlik Kilise Tarihi 1853'te Londra'da yayınlandı. Almanca, İngilizce ve Latince'ye çevrildi. Ayrıca iki ciltlik Evliya ve Azizlerin Menakıbı, Kısa Kilise Tarihi, Müminlere Dair Risaleler, Din Ulularına Cevaplar gibi yapıtları vardır.

Gökalp Ziya (1876-1924): Yazar, düşün adamı. Diyarbakır Askeri Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Mülkiye İdadisi'nde ve Baytar Mektebi'nde okudu. Öğreniminin son yılında II. Abdülhamid yönetimine karşı gizli bir örgüte girdiği için önce hapis, sonra sürgünle cezalandırıldı. Sürgünlüğü sırasında Arapça ve Farsça öğrendi. Bir yandan da İttihat ve Terakki Partisi'nin Diyarbakır örgütlenmesini gerçekleştirmeye çalıştı. Dicle ve Peyman gazetelerini çıkardı. Partinin 1910'da Selanik'de düzenlenen kongresine Diyarbakır delegesi olarak katıldı. Genel Merkez'e seçildi. Ergani-Madeni'nden milletvekili seçilerek İstanbul'a yerleşti. Türk Ocağı'nın çalışmalarına katıldı. 1918'de Hars ve İlim Heyeti'nde görev aldı. İstanbul'un işgaline (1914-1919) değin Darülfünun'da toplumbilim müderrisliği yaptı. Tutuklanarak Malta Adası'na sürüldü, dönüşünde bir süre Diyarbakır'da kaldı. Telif ve Tercüme Encümeni Reisliği'ne atanınca Ankara'ya yerleşti. 1923'te milletvekili seçildi. 1924 Ekimi'nde İstanbul'da öldü.

1911'den başlayarak Genç Kalemler, Türk Yurdu, Tanin, Türk Sözü'nde; kendi yayınladığı Yeni Mecmua, Küçük Mecmua'da; Kurtuluş Savaşı yıllarında Hakimiyet-i Milliye'de; Cumhuriyet Dönemi'nde de Yeni Türkiye ve Cumhuriyet gazetelerinde dil, politika, toplumbilim, yazın konularında yazılar yayınladı.

Yapıtlarından kimileri: Şaki İbrahim Destanı (1908), Kızıl Elma (şiir, 1915), Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak (1918), Yeni Hayat (şiir, 1918), Altın Işık (şiir, 1923), Türkçülüğün Esasları (1923), Türk Medeniyeti Tarihi (1925), Malta Mektupları (1931).

Göksel A.Nüzhet (1897-1961): Eğitimci, yazar. Askeri Rüştiye ve Diyarbakır Sultanisi'nde eğitim gördü. 1922'de Diyarbakır Lisesi'nde öğretmenliğe başladı. 1925'te Yeni Hilal dergisini yayınladı. Vefa Lisesi'ne atandı. Yaşamının sonuna değin buradaki görevinde kaldı. Ziya Gökalp'in damadı olması dolayısıyla onun yapıtlarına özel bir ilgiyle yöneldi, tümünün basımını sağladı.

Yapıtlarından kimileri: Olup Biten Şeyler (1942), Ziya Gökalp'in Hayatı ve Malta Mektupları (1931), İki Şair, İki Alim (1953).

Güvenç Cemal (1925-): Ressam. Gazi Eğitim Enstitüsü Resim Bölümü'nde öğrenimini tamamladıktan sonra, çeşitli eğitim kurumlarında resim öğretmeni olarak çalıştı. Suluboya resimleriyle tanındı. Devlet Resim ve Heykel Sergileri başta olmak üzere birçok karma sergiye katılan Güvenç, kişisel sergiler de açtı. Ayrıca, 1962'de Kaliforniya Alexanders Art Studio Sergisi'nde de yapıtlarına yer verildi.

Güzelses Celal (1900-1959): Folklorcu. Askeri Rüştiye'de öğrenim gördü. Çeşitli memurluklarda bulundu. Diyarbakır yöresi folkloru üstüne araştırmalar yaptı. 1943'te Diyarbakır Halk Musiki Cemiyeti'ni kurdu. Cemiyetin konserlerine solist olarak katıldı. Döneminin en ünlü ses sanatçıları arasında yer aldı. Derlemelerinin bir bölümünü 1938'de Diyarbakır Halk Türküleri adıyla kitaplaştırdı.

Hami (1679-1747): XVIII. yy şairlerinden. Dönemin ünlü düşünürleri İbrahim H. Amidi, Derviş Agâh'tan ders aldı. Hoca-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

larından "icazet" alarak 1709'da İstanbul'a gitti. Saray çevresinde çeşitli görevler aldı. 1716'da Köprülüzade Hacı Abdullah Paşa'nın Diyarbekir Valiliği sırasında divan kâtibi olarak memleketine döndü.

Paşanın Diyarbakır esnafına yaptırdığı çadırın tamamlanışı dolayısıyle yazdığı kaside çok beğenildi ve ödüllendirildi. Ayrıca kasideden kimi bölümler hattatlara yazdırılarak çadıra asıldı. 1724'te de Abdullah Paşa'yla birlikte Tebriz seferine katıldı, burada gösterdiği başarıdan dolayı yüzbaşılığa yükseltildi. Bu savaşları anlatan 375 beyitlik bir kaside yazdı. 1730'da İstanbul'a gitti. Kentteki veba salgını dolayısıyla yeniden Diyarbakır'a döndü. Bu dönemi 268 beyitlik bir manzumeyle anlattı. Cumhuriyet Dönemi'nde basılan Hami Divanı 1.937 beyittir.

İbn ül-Ezrak (1116-1176): Tarihçi. Farkın'da (Silvan) doğdu. Suriye, Bağdat, Şam ve Ahlat gibi birçok yeri dolaştı. Tarih-i Meyyafarkin adlı yapıtıyla tanındı. Yazma olan bu yapıtın tek nüshası British Museum'dadır. Aynı yapıtın Mervaniler bölümünü içeren Tarih Al-Farıki adlı yapıt 1959'da Kahire'de yayınlandı.

İbrahim Gülşeni (Yaklaşık, 1452/55-1533): Gülşeni Tarikatı'nın kurucusu. Doğum tarihi ve yeri tartışmalıdır. Kimi kaynaklar Gülşeni'nin Azerbaycan'da,kimi kaynaklar da tarih belirtmemekle birlikte Diyarbakır'da, ya da çevresinde doğduğunu yazmaktadır. Şevket Beysanoğlu Muhyî-i Gülşeni'nin Menakıb'ına dayanarak yukarıdaki tarihleri vermektedir.

İki yaşında öksüz kaldı. Amcasının yanında ilköğrenimini tamamladı. Daha sonra bilgisini artırmak amacıyla Maverâünnehr'e gitti. Oradan Tebriz'e geçerek Uzun Hasan'ın yanında kaldı. Şah İsmail yörede egemen olduktan sonra, Gülşeni'yi Şiilik'in yayılmasına engel gördüğü için, idam ettirmek

Ziya Gökalp ve Ulusal İktisat

Ziya Gökalp'in iktisat konularına duyduğu yakın ilgi gençlik yıllarında başlar. Diyarbekir gazetesinin 16 Mayıs 1904 günlü sayısında çıkan Kışla Meydanı başlıklı yazısı bu tür yazılarının ilki sayılabilir. Ölümünden önce Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan Ecnebi Sermayesi adlı makalesi (29 Ağustos 1924) ise bu tür yazılarının sonuncusu olmuştur.

Başlangıç döneminde yaygın inançlarla doğru düşünceleri, kitap bilgileriyle yurt gerçeklerini karşılaştırması ilgimizi çeker. Çok söylenen bir atasözünü tersine çevirerek "Dişten artmaz işten artar" biçimine soktuğu doğru düşünceyi iktisat söyleşilerinden birine başlık yapar. "Atalardan kalma nasihatler arasında bazı atılacak sözler de vardır. Bunların doğruları kulaklarımızda küpe olmalı. Fakat yanlış olanlarını doğrultmak da boynumuzun borcudur." Yine Diyarbekir gazetesinde yer alan ve "Tanrı kazananı sever" anlamına gelen "Hadis-i Şerif"ten yola çıkan makalesinde emek, sermaye ve değişim üzerinde açıklamalar yaptıktan sonra şunları ekler: "İnsanın yeniden hiçbir şey vücuda getiremeyeceğini biliriz. Fakat emek ile eşyaya yararlılık özellikleri verebiliriz."

Manzumeyi düşüncenin yardımına çağırması, böylece belleklerde daha kolay yer etme ve düşünceyi halka yayma çabası iktisat konuları için de geçerlidir. "Zekât" adlı manzume (29 Ekim 1908) bazı yanları ile bugün de düşündürücüdür:

Bir çalışkan, uslu adam birçok, para
kazanır,
Düşünülse hepsi anın emeğinin bedeli;
Fakat hayır, bu paralar bütün halkın
malıdır;
Çünkü vardır onda cümle insanların
ameli...

...

Millet nedir? Düşünülse bir teavün şirketi,
Bu şirkette her bir ferdin emeği var, reyi
var,
Zenginlerin servetinde yoksulların payı
var.

...

Ey talihli demem sana, dağıt bütün
serveti,
O hakkındır, fakat her yıl kırkta bir
zekâtı ver,
Kazancından fakirlere ait olan payı ver.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İktisadiyat mecmuasında "milli iktisat" konularını derinlemesine inceleyen Ziya Gökalp için "Türkler'i bir camia haline getirecek ve Türk harsının teşekkülünü temin edecek amillerden biri de (milli iktisat)tır" (1916). Hem derinlik kazanan, hem de ileriye doğru bir açılmayı dile getiren Küçük Mecmua dönemi yazılarında, iktisat konuları toplumsal bütün içinde ele alınmıştır: "Bir memlekette iktisadi hayat yüksek değilse ne ilim, ne sanat, ne felsefe, hatta ne de ahlak ve din yüksek tecellilerini gösteremez. Demek ki en manevi zevkleri, en ruhani vecitleri duyabilmek için de yine iktisadi hayatın yükselmesi iktiza ediyor" (1922). Küçük Mecmua'nın son sayısında yayımlanan (18 Mart 1923) "İktisadi İnkılâp İçin Nasıl Çalışmalıyız?" başlıklı yazısında kapitalizme karşı duyduğu öfke de vardır: "Yeni Türkiye, memleketinde büyük sanayiin teşekkülü için fertlerin ruhunda kendiliğinden teşebbüs hassasının doğmasını bekleyemez. Milli bir hamle ile, askerlikte Avrupa'ya yetiştiğimiz gibi, sanayide de derhal onlara ulaşmamız lazımdır... O halde, büyük sanayiin bütün şubelerini memleketimize ithal edecek de ancak devlet olabilir. Devletimiz, bu yola girmekle, memleketimizde ahlaki bir hizmet de ifa etmiş olur. Zira, vatanımızda spekülatörlerden mürekkep, yeni bir muhtekir sınıfının teşekkülüne de mani olmuş olur. Bugün Avrupa emperyalizmi ferdi kapitalizme istinat ediyor. Biz, devlet kapitalizmi sistemini kabul edersek, kapitalist namiyle açgözlü ve yırtıcı bir taifenin memleketimizde vücuda gelmesine mani oluruz."

Ziya Gökalp'in yirmi yıllık sürede iktisadi görüşlerinde meydana gelen gelişmeler, bir araştırmamızda ortaya konulduğu gibi, şöyle özetlenebilir:

1) Yazı hayatının ilk döneminde Diyarbakır şehrinin ve çevresinin iktisadi meselelerine duyduğu ilgi milli iktisat doğrultusunda gelişmektedir. Bir yandan atasözlerinde ifadesini bulan halk düşüncesi, öte yandan düşüncesine dayanak yaptığı dini hükümler, iktisadi hayatta devlete yüklediği görevlerin artması sonucunu veriyor. Diyarbekir ve Peyman gazetesinde yazdıkları ile Doğru Yol adlı kitabında Halk Fırkası'nın programını incelerken 1923 yılında öne sürdükleri, temelde aynı görüştür.

2) Israrla üzerinde durduğu büyük sanayi, himaye usulü ile birlikte düşünülmüştür. Liberal iktisada karşı olan Ziya Gökalp, ferdi mülkiyeti ortadan kaldıran bir sosyalizmden yana da değildir. Bu iki sistem arasında yaptığı telifçilik, tesanütçülük "solidarisme" adını verdiği, toplumun menfaatini bireysel menfaatin üstünde tutan, "fazla temettüleri cemiyete mal eden" ortalama bir görüştür.

3) İktisadi gelişmenin geniş ölçüde işbölümü tarafından etkilendiği, mesleki teşkilatın önemini belirten Ziya Gökalp, devletin iktisadi hayata müdahalesini iktisadi devlet olması şartına bağlıyor. Karşılıklı yardımlaşma çerçevesi içinde ve belli bir süre için yabancı sermayeyi zararlı bulmuyor. Ona göre, bir de iktisadi vatanperverlik vardır ki, kısaca "Devletin milli iktisat siyaseti takip etmesi" demektir.

4) Çok önem verdiği milli sanayi "milli bir hamle ile" ancak devlet tarafından gerçekleştirilebilir. Böylece ferdi kapitalizmin teşekkülü de önlenmiş olur. Bu sebeple devlet kapitalizmi sistemi kabul edilmek gerekir. Bankaların ve şirketlerin milli olmasını isteyen Ziya Gökalp, Türk iktisatçılarının önce "Türkiye'nin iktisadi gerçeklerini" tetkik etmelerini salık verirken, düşünceler ve alınacak tedbirlerle gerçekler arasında sıkı bağlar kurulmasını ister.

Ferdi mülkiyeti "içtimai tesanüde hâdim bulunmak şartiyle" meşru sayan, fazla temettüleri (plus-value) toplum yararına açılacak kuruluşlara sermaye olarak öngören, sosyal servetlerin fertlere kaptırılmamasını, toplum yararına kullanılmak üzere saklanmasını ve üretilmesini isteyen Ziya Gökalp, ölümünden 50 yıl sonra da üzerinde düşünülmeye değer iktisadi görüşleriyle dikkatimizi çekmektedir.

(Cavit Orhan TÜTENGİL, "Ziya Gökalp 50. Ölüm Yılı Özel Eki", Cumhuriyet Gazetesi, 24 Ekim 1974)

Ücretsiz PDF kitap Arşivi - https://rafey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranley.org

Edirne

1761

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranter.org

1762

1764

1763

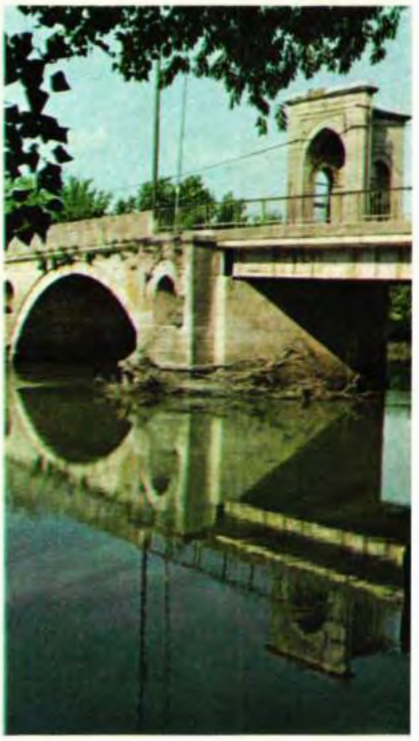

1761 - 1763 - Edirne
1764 - Edirne'de bir kır bahçesi
1765 - 1766 - Tunca Nehri ve Tunca Köprüsü

1765

1766

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranitey.org

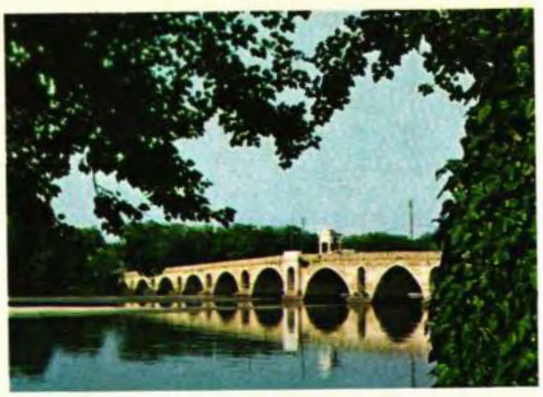
1767

1768

1769

1767 - Edirne doğal yapısı
1768 - 1769 - Meriç Nehri'nin denize döküldüğü yer ve Meriç Köprüsü
1770 - Gazimihal Köprüsü

1770

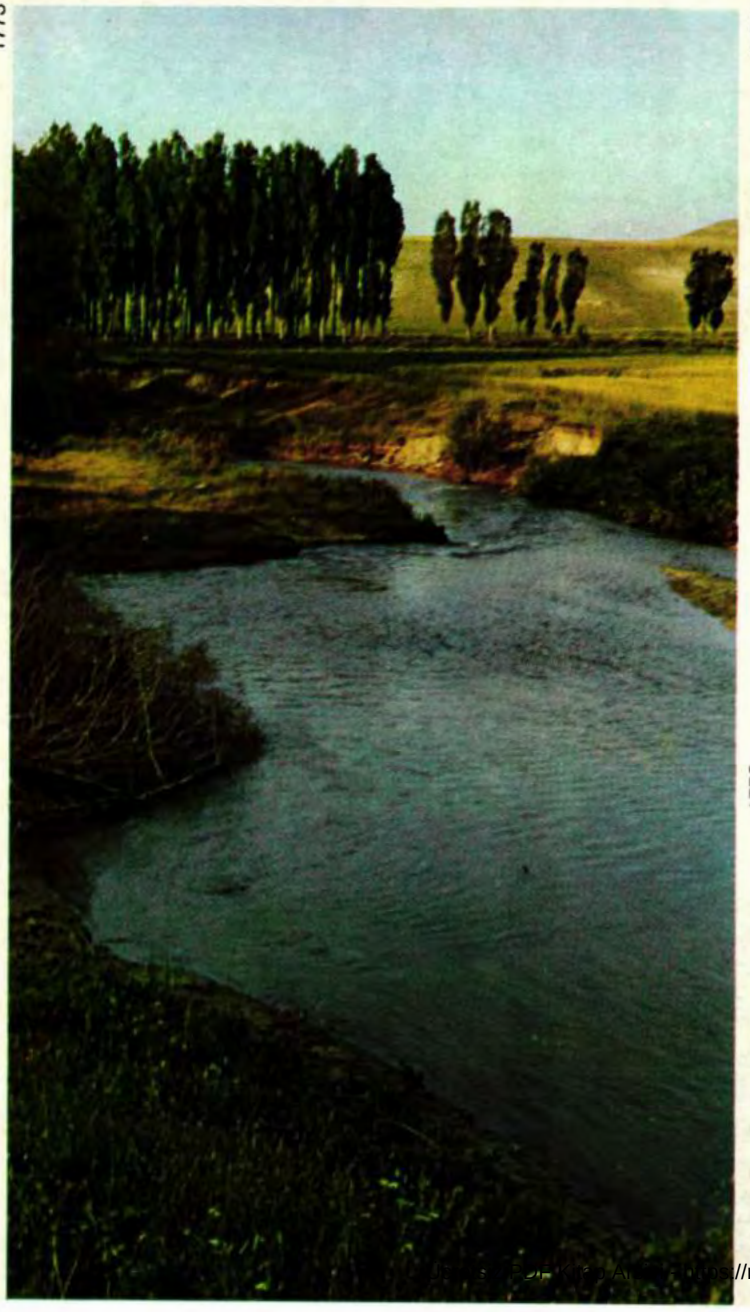
1771

1772

1773

1774

1771 - 1772 - Dalyan Gölleri
1773 - Pravadi Deresi
1774 - Ergene Irmağı
1775 - Pamuklu Deresi

1775

https://rantey.org

üzere hapsetti. Gülşeni muhafızın yardımıyla buradan kaçarak Diyarbakır'a gitti.

Oradan Mısır'a geçti, çeşitli camii, dergâh ve zaviyelerde bulundu. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı almasından sonra Gülşeni'nin yöredeki saygınlığı da arttı. Yerel yöneticiler arasındaki çeşitli anlaşmazlıklar Gülşeni'nin durumunu da etkiledi. Kanuni'nin padişahlığı sırasında İstanbul'a çağrıldı. Çok yaşlanmış olmasına karşın, verdiği vaazlarla çevrede geniş bir saygınlık kazandı. Halvetilik'in bir kolu olarak kendi adıyla anılan tarikatı kurdu; birçok mürşid edindi. Mısır'a döndükten sonra bir veba salgınında öldü.

Yapıtlarından kimileri: Manevi (40.000 beyitlik bu mesnevi Farsça olarak Mevlana'nın Mesnevi'sine nazire olarak yazılmış, Gülşeniler arasında büyük bir ün kazanmıştır), Arapça Divan (Halil takma adıyla yazılmış, alaylı şiirler), Türkçe Divan (24.000'i aşkın beyitten oluşmaktadır, dil açısından önemlidir).

İnanç Remzi (1935-): Yazar, yayıncı. Diyarbakır Lisesi'ni bitirdikten sonra Ankara Hukuk Fakültesi'ne girdi. Buradaki öğrenimini yarım bırakarak, Dernek, Rençber, Sendika ve Sosyal Adalet dergilerini yönetti. Çeşitli dergi ve gazetelerde çalıştı, 1964'te Toplum Yayınevi'ni kurdu. Burada yayınladığı Milli Kurtuluş Savaşımız adlı yapıttan dolayı 1971'de 1,5 yıl hüküm giydi. Toplum dergisini çıkardı (12 sayı). İlk yazısı 1950'de Diyarbakır gazetesinde yayınlandı. Hisar, Yelken, Dönem, Varlık gibi dergilerde yayınlanan yazı ve öyküleriyle tanındı. Öykülerinin bir bölümünü 1965'te Adle adlı kitapta topladı.

İshak Sükûtî (1868-1902): Doktor, siyaset adamı. Askeri Tıbbiye'yi bitirerek, tabip yüzbaşı oldu. Haydarpaşa Tatbikat Hasta-

Ziya Gökalp ve Dil Devrimi

...

Ziya Gökalp'in Türk dili ile ilgilenmesinin nedeni onun "Türkçülük" diye adlandırdığı ulusçuluk ülküsüyle ilgilidir. Ulusun ne olduğunu anlatırken, onu, "dili ve kültürü ortak olan kişilerin topluluğu" diye tanımlar; bu tanıma göre Gökalp, ulus kavramının temelini dilde görür.

Gökalp'in dil üzerindeki düşünceleri 10 madde üzerinde toplanabilir (bunlardan kimisi bugün aşılmıştır; kimisi bugün de uygulanmaktadır; kimisine ise daha ulaşılamamıştır):

1-Türkiye'de iki dil kullanılmaktadır: Bunlardan biri, konuşulup da yazılmayan konuşma dili; öbürü de yazılıp da konuşulmayan yazı dili (Osmanlıca)dir. Ulusal dili kurabilmek için Osmanlıca'yı bir yana bırakmak; İstanbul halkının özellikle İstanbul hanımlarının konuşma dilini yazı dili olarak kullanmak gerekir (Gökalp'in bu görüşü gerçekleşmiştir, bugün de uygulanmaktadır).

2-Konuşma dilinde Türkçe karşılıkları bulunan yabancı sözcükler atılmalıdır. Osmanlıca'da her kavram için, biri Türkçe, biri Farsça biri Arapça olmak üzere üç sözcük kullanılır: Su, âb, mâ; gece, şeb, leyl, vb. Bunlardan su ile geceyi alıp ötekileri dilden çıkarmalıdır (Bu görüş bugün de uygulanmaktadır).

3-Konuşma diline girip de halkça benimsenmiş olan yabancı sözcükleri Türkçe saymalıdır; Türk halkının bildiği ve kullandığı her sözcük ulusaldır. Yazar, bu görüşünü, "Türkçeleşmiş Türkçe'dir" dizesiyle özetlemiştir. Bu görüş birçok noktalarda aşılmıştır: Türk halkının bildiği ve kullandığı "Türkçeleşmiş" pek çok yabancı sözcüğün yerine bugün yeni sözcükler konarak dil özleştirilebilmektedir: hususi: özel; ilim: bilim; âlim: bilgin; inkılâp; devrim; istida: dilekçe; mâna: anlam; mevzu: konu; muhacir: göçmen; mütekait: emekli; rey: oy; talebe: öğrenci; vaziyet: durum; vb.

4-Başka dillerden halk diline geçip de asıllarındaki söyleniş biçimleri ya da anlamları bozularak Türkçeleştirilmiş olan sözcükler de Türkçe sayılmalıdır: nerdüban: merdiven; çâr-çûbe (dört tahta parçası): çerçeve; çehâr-şenbih (dördüncü gün): çarşamba; penc-şenbih (beşinci gün): perşembe; pâ-pûş (ayak örten): pabuç; alâim-i semâ (gök izi, işareti): elegimsağma; pare (kısım, parça): para; vb (Bu görüş de bugün geçerliliğini korumaktadır).

5-Konuşma dilinde yaşayan "Türkçeleşmiş" yabancı sözcükleri atıp da yerlerine onların bugün artık unutulmuş bulunan eski Türkçe karşılıklarını almak doğru değildir. Çünkü bir ulusun dili, kendinin cansız köklerinden değil, canlı kullanışlarından birleşik canlı bir varlıktır. Türkçe köklerden gelmiş olan gözgü, sayru, baskıç vb gibi sözcükler bugün canlı dilden çıkarak taşıl (fosil) olmuşlar, onların yerine ayna, hasta, merdiven vb gibi sözcükler girmiştir; bitki ve hayvan taşılları nasıl yeniden dirilemezse dil taşılları da yeniden yaşayamazlar (Bu görüş bugün aşılmıştır. Konuşma dilinde kullanılmayan kimi eski sözcükler yeniden canlandırılabilmektedir; kamu: âmme; konuk: misafir; ozan: şair; sonuç: netice; tanık: şahit; tarım: ziraat; tutsak: esir; ulus: millet; yargı: hüküm; kazâ; vb).

6-Başka lehçelerden sözcük ve kural almamalıdır. Türk lehçeleri ses, biçim ve sözcük bakımlarından zamanla birbirlerinden ayrıldıkları için, başka lehçelerden alınacak sözcükler ve kurallar İstanbul Türkçesi'nin güzelliğini bozar (Bu görüş bugün tartışma konusudur. Ben Gökalp'ten yanayım).

7-Bütün yabancı dil kuralları ve edatları atılmalı, onların yerine Türkçe'nin kuralları ve edatları kullanılmalıdır; şuârâ: şairler; edebiyat-ı Türkiyye: Türk edebiyatı; hem-derd: derd-daş (Bu görüş bugün de uygulanmaktadır).

8-Avrupa uygarlığına girerken, o uygarlıkta bulunup da bizde olmayan yeni kavramları, terimleri anlatmak için yeni sözcükler bulmak gerekir. Bunun için şu yollara başvurulmalıdır:

a) Onların karşılıklarını ilkin halk dilinde aramalı; b) Orada yoksa, yaşayan Türkçe'nin kök, ek ve kurallarıyle "yeni sözcükler yaratmalı". Bu konuda şöyle demektedir:

Yeni sözler gerekse
Halkın söz yaratmada
Yollarını benimse.

Yap yaşayan Türkçeden,
Türkçeyi incitmeden.

("Lisan", Yeni Hayat, 1918)

c) O da yetmezse, o zaman ister istemez Arapça ve Farsça'ya başvurmalıdır. (Bu görüşün a ve b bölümleri bugün başarıyla uygulanmaktadır: bilinç: conscience; gerçekçi: realiste; ilke: principe; soyut: abstrait; somut: concret; ülkü: ideal; vb). Söz konusu görüşün c bölümü bugün tam anlamıyla aşılmış; Gökalp'in "bu vasıta da kifayet etmezse" diyerek Arapça ve Farsça için bıraktığı açık kapı sımsıkı kapanmış; yeni kavramlar ve terimler için onun Arapça ile kurduğu sözlerin Türkçe'leri bulunmuştur; mefkûre (ideal): ülkü; şe'niyet (realite): gerçek; içtimaiyat (sociologie); toplumbilim; arzıyat (geoloğie): yerbilim; vb... (Bugün bütün terimler, Türk diliyle kurulabilmektedir).

9-Batı dillerinde ortaklaşa kullanılan kimi devirlerin, akımların, mesleklerin, türlerin adları (rönesans, feodalizm, sosyalizm, aristokrat, diplomat, klasik, romantik, tiyatro, roman vb) ile sanayiyle ilgili her türlü âlet, makine, eşya adları (vapur, telgraf, telefon tramvay, gramofon vb) olduğu gibi alınmalıdır (Bu görüş de, bütünüyle değilse bile, yer yer aşılmıştır: Uyanış devri: Renaissance; Aydınlanma devri: Siecle deslumiers; gerçeküstücülük: sürrealisme; varoluşçuluk: existentialisme; güldürü: comedie; günlük: journale; uçak, uçaksavar, tepkili uçak, denizaltı, biçerdöver vb).

10-Kur'an, ezan, hutbeler, vaazlar, dualar Türkçe olmalıdır (Bu görüşe daha ulaşılamamıştır. Bir ara, Atatürk devrinde, ezan Türkçeleştirilmiş ise de; daha sonra yine eski hale dönülmüştür).

(Cevdet KUDRET, "Ziya Gökalp 50. Ölüm Yılı Özel Eki", Cumhuriyet Gazetesi, 24 Ekim 1974)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

nesi'nde çalışırken II. Abdülhamid yönetimine karşı çıktı. Etkinlikleri öğrenilince Rodos Kalesi'ne sürüldü. Buradan kaçarak Paris'e yerleşti. 1897'de Abdullah Cevdet, Edhem Ruhi, Tunalı Hilmi, Ahmed Nuri, Mustafa Ragıp gibi arkadaşlarıyla birlikte Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre Şubesi'ni kurdu. Osmanlı gazetesini yayınlamaya başladı. Aynı yıl, cemiyetin Kahire Şubesi'nin kurulmasına da öncülük etti. Hükümet bu çalışmalardan tedirgin oldu. Vazgeçerlerse onlara meslekleriine uygun görevler verileceğini belirtti. İshak Sükûtî ve arkadaşları, Trablusgarp'taki 78 siyasi tutuklunun serbest bırakılması karşılığında bu öneriyi kabul etti. İshak Sükûtî anlaşma uyarınca Roma Büyükelçiliği'nde doktorluk görevi aldı.

Cemiyet, bu dönemde yayınlarını Londra'da sürdürdü. İshak Sükûtî ve arkadaşları da imzasız yazılarla bu yayınlara katıldı. Sürgünlük yıllarında vereme yakalanan İshak Sükûtî, San Remo'da öldü.

Karakoç Sezai (1933-): Ozan. Ergani'de doğdu. 1954'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirerek çeşitli memurluklarda bulundu. 1965'te mesleğini bırakarak gazeteciliğe başladı. Yeni İstanbul ve Sabah gazetelerindeki fikra yazarlığından sonra 1971'de yeniden memurluğa döndü. 1955'te Şiir Sanatı, (iki sayı) 1960'tan başlayarak çeşitli aralıklarla Diriliş dergilerini yayınladı. Bunlarda ve Hisar, Soyut gibi dergilerde yayınlanan şiirlerinde mistik bir yaklaşım, gerçeküstücü imgelemleriyle kendine özgü bir anlatım oluşturdu.

Yapıtlarından kimileri: Körfez (1959), Yunus Emre (1965), Hızırla Kırk Saat (1967/69), Sesler (1968), Mehmet Akif (1968), Gül Muştusu (1969), Sözler (1970), Şiirler II.-Taha'nın Kitabı (1978). Bunun dışında Son Kalkış (1970), İslamın Dirilişi (1967), İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü (1967) gibi deneme-araştırma yapıtları vardır.

Mar Yeşua (?-?): Süryani müellifi. Kesin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekle birlikte, V.-VI. yy'da yaşadığı belirlenmiştir. Amid'e yakın Zuknin (şimdiki Zoğni) Köyü'nde doğdu. Edes (Urfa) Kilisesi Başrahibi Sergius'un isteğiyle yazdığı vekayi-

Şair Ziya Gökalp

Ziya Gökalp'in şiiri bir ağıt kesikliği, bir ümit diriliği arasında gider gelir. Gerçi, kendi deyişiyle "şiirin değil, şuurun" eseridir manzumeleri; ama gene de her zaman düşünce ağır basıyor, görünenin altında gerisinde makale, söylev, öğüt, görünüyor diyemeyiz. Şuur yani gözönünde tutulan amaç, duyarlığın azlığı anlamına alınmamalıdır.

Türklüğü, imparatorluğu, toplumu, uzak çağlardan gününe, tek paftalı bir harita üzerinde çok mu dar, çok mu geniş abartmalı bir açıdan görüp algılarken, Ziya Gökalp, gönlünde romantizmi, kafasında idealizmi besliyor; şiirlerini de bir gönlüyle, bir kafasıyla yazıyordu. Türkçülüğün Esasları'nda neleri düzene koymuş, bir sisteme, yönteme bağlamışsa onların toplum hayatında uygulanış yollarını daha elle tutulur, hemen kavranır biçimde belirtmek amacıyla şiirler de yazıyordu. Üç şiir kitabı: Kızıl Elma (1914), Yeni Hayat (1918), Altın Işık (1923), böylece oluştu.

...

Aruzla başlamıştı şiire. Turan (1911) manzumesinden sonra bir daha dönmedi aruza; heceye geçti. Çünkü Türkçülüğün Esasları'nda bir bölüm (Estetik Türkçülük), milli edebiyata doğru, Türk şiirinde İslamlık öncesinden süregelen ölçüyü, bu ölçünün içine de Türkçeleşmiş Türkçe'yi öneriyordu. Ata mirasları; tarihte, uygarlıkta, dinde, ahlakta ve toplum hayatının bütün davranışlarında geleneksel, töresel iyi doğru her şey; bir de nazım ölçüleriyle, uyaklı uyumlu anlatılmalı, hatırlatılmalıydı orta sınıfa.

Ziya Gökalp, şiirinde bunu yaptı. Bu yüzden, onun şiiri, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ülkücü şairleri Tevfik Fikret, Mehmet Akif ve Mehmet Emin'in şiiri yanında yer alır; onlarınki kadar geniş hacimli değil, fakat gene de özel bir bölüm oluşturur. Ve bu şairler yerine göre öğretici akılcıdırlar; şiirine göre de lirik.

Ziya Gökalp'te de gizli bir lirizm olduğu yadsınamaz. Aklınca, felsefesince yazmadı sadece. Felsefesinde; topluma, olgulara, olaylara bakışında romantizm de vardı ve romantizm, bir yanıyla lirizmdir. Tarihi, geçmişteki bütünlükleri, masalların efsanelerin simgeler dünyasını, parçalanmamış güzel eski Türklüğü özlemle anımsamak; gününü ve geleceği onlar üzerinde de düşünmeye, düşlenmeye çağırmak; elbette önemli bir duyarlıktır. Ziya Gökalp'in ancak anlatım yetersizliğinden gelme katılıkta, kurulukta manzumelerinde dahi, böyle bir duyarlığın izlerini görebiliriz. Çünkü o, ilk planda ülküsüne, inancına yürekten bağlı bir fikir adamıydı. Candan bağlılıksa, büyülenmişliğin bir başka adıdır. Ve kendisinde böyle bir bağlılık bu derece saygıya değer güzel bir saplantı olan birisi ise, ne yapsa etse, gönlündeki çağıltıyı susturamayacak, sadece aklını konuşturmak gibi bir sağduyu denetimi dışına taşacaktır.

....

Şiirde Ziya Gökalp, benim için ikinci bir Dede Korkut'tur. Türkiye Cumhuriyeti arefesinde, ulusal bilinci bilemiş, sazı kopuzu gür sesli olmasa da kendince ezgilerle, kalplere inanç, güven aşılamış bir yeni Ata-ozan. Sonraki hece şairlerine: Enis Behiç'e, Faruk Nafiz'e, Orhan Seyfi, Kemalettin Kamu, Ali Mümtaz ve başkalarına; kendininkinden daha şiirli şiir yollarını gösteren, hepsine örnek önder olan kimdi: Ziya Gökalp!

(Behçet NECATİGİL "Ziya Gökalp 50. Ölüm Yılı Özel Eki", Cumhuriyet Gazetesi, 24 Ekim 1974)

DÂRÜLFÜNUN

Diyorsunuz: "Hükûmetin idari
Velâyeti fenlere de şâmildir."
Ben derim ki: "İdare her hüneri
Bilmez, çünki mütehassıs değildir...

Salâhiyet, mansıb gibi yukardan
Verilmez, hep ihtisasla alınır...
Hiç bir âlim nüfuzunu hünkârdan
Almaz, gerçi onlara her hazır!..
Bir müderris ya ilmiyle ta'ayyün
Eylemiştir, sizden ta'yin istemez.
Yahud ilmi etmemişken tebeyyün
Edersiniz ta'yin, kalır bir çömez!..

Bırakınız bunlar kendi kendine
Seçilsinler, siz seyirci kalınız,
İlmi verin âlimlere, siz yine
Ele mülkün dizginini alınız;

Dârülfünun emirlerle düzelmez,
Onu yapar ancak serbest bir ilim;
Bir mesleğe haricinden fer gelmez
Bırakınız, ilmi yapsın muallim!.. "

Ziya GÖKALP

şâmil: içine alan
ta'ayyün: meydana çıkma, belirme
tebeyyün: belli olma, anlaşılma
çömez: eskiden medreselerde müderrisin hizmetine bakan ve ondan ders alan öğrenci
fer: parlaklık, aydınlık

MEDENİYET

Avrupa bir akademi; âzaları milletler
Her biri bir nurlu dehâ, çünkü ayrı harsı var.
Avrupa bir dârülfünun: Hocaları milletler;
Her birinin ihtisası, bir örneksiz dersi var.

Bu nurlardan biri sönse, medeniyet loş kalır;
Derslerinden biri durur, bir kürsüsü boş kalır.

Medeniyet, beynelmilel yazılacak bir kitab;
Her faslını bir milletin harsı teşkil edecek.
Medeniyet bir konser ki bir çok çalgı, saz, rübâb
Birleşmekle bir ahengi ancak tekmil edecek.

Bu kitabın bir mebhası eksik olsa okunmaz;
Bir âleti yoksa, ahenk gönüllere dokunmaz.

Ziya GÖKALP

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

nâme (olayları anlatan yapıt)'de 506'ya değin Amid, Urfa ve yöresindeki olayları, savaşları anlatmaktadır. Bu yapıttan alınan kimi bölümler İngiliz doğubilimcisi W. Writh tarafından, 1882'de Süryanice metniyle birlikte İngilizce olarak basılmıştır. "Urfa, Amid ve Bütün Mezopotamya'daki Felâket Zamanına Ait Tarih" adıyla dilimize çevrilen bölüm de 494-506 yıllarını kapsamaktadır.

Molla Çelebi (?-1655): XVII. yy İslam bilgini. Sultan IV. Murad Bağdat seferi dönüşünde Diyarbakır'da Molla Çelebi ile görüştü ve kendisini İstanbul'a götürdü. Burada çeşitli dinsel konuları içeren Es'ile adında bir yapıt hazırladı. Dönemin din adamlarının çeşitli nazirelerinden yola çıkarak yazılan bu yapıttan sonra Red ve Kabul adlı ikinci bir kitap daha yazdı. Ayrıca Çağmini Şerhi, Ecvibe gibi kitapları da vardır. Şam naibliği sırasında orada öldü.

Müderris H. Ragıp (1786-1884): Din adamı. Medrese öğreniminden sonra çeşitli memurluklarda bulundu. Hüsrev Paşa Medresesi'ndeki müderrisliğinden sonra, kendi medresesinde öğretime başladı. Çeşitli dinsel konularda 30'u aşkın yapıtı vardır.

Bunlardan kimileri: Risale-i Siyasiyye, Risale Fî Lafz ül-Müfehham, Vesilet ül-Vahy, Kaside-i Şeceriyye, Kasadet ür-Ramazaniyye, Münacaat.

Necmioğlu Tuncer (1936-): Sinema ve tiyatro sanatçısı. Tıp Fakültesi'nde ve İTÜ Makine Bölümü'nde öğrenim gördü. Öğrenim yıllarında tiyatro çalışmalarına başladı. Arena, Ankara Sanat, Küçük Sahne gibi topluluklarda profesyonel olarak çalıştı. Sinemada karakter oyuncusu oldu. Filmlerinden kimileri: "Hudutların Kanunu," "Kızılırmak Karakoyun", "Pir Sultan Abdal", "Kuma".

Nesimî (?-1404): Divan şairi. Yaşamı üstüne kesin bilgi yoktur. Asıl adı İmadettin' dir. Ölüm tarihi kimi kaynaklarda 1417, kimilerinde de 1418 olarak da belirtilmektedir. Şiirleri dönemin birçok şairini etkilemiştir. Kendisinin de Mevlana'dan etkilendiği ileri sürülmektedir. Çeşitli nazireler yazmıştır. Esterabadlı Fazlullah'ın yaymaya çalıştığı Hurufîlik'i benimsedi. Bu mezhebin önde gelen savunucuları arasında yer aldı. Ülkenin çeşitli yerlerinde dolaşarak şiirleriyle düşüncelerini yaymaya çalıştı. Bu, yöneticileri rahatsız etti. Mısır Çerkez Kölemenleri Hükümdarı El-Müeyyed Şeyh'in emriyle Şam'da derisi yüzülerek öldürüldü. Cesedi bir hafta halka gösterildi.

Yapıtları arasında Türkçe ve Farsça Divan en önemlileridir. Türkçe Divanı Türkiye'de dört kez basıldı. Bunun dışında Bakü ve Azerbaycan'da da çeşitli baskıları yapıldı.

Ozankaya Özer (1937-): Bilim adamı, yazar. Kulp'ta doğdu. 1959'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'ini bitirdi; aynı yıl sosyoloji asistanı oldu. "Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri" konulu doktora tezi 1966'da yayınlandı.

Yapıtlarından kimileri: Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür (1971), Sosyoloji (iki cilt, 1970).

Ozansoy Faik Ali (1875-1950): Şair. 1901'de Mülkiye Mektebi'ni bitirerek, kaymakamlık, mutasarrıflık ve çeşitli memurluklarda bulundu. Daha sonra Mülkiye'de Fransızca öğretmenliği yaptı. Öğrenim yıllarında "Kehkeşana Karşı" şiiriyle Servet-i Fünun'culara katıldı. 1909'da bir ara Fecr-i Ati topluluğuna başkanlık etti. Sonra Servet-i Fünun anlayışıyla, özellikle Abdülhak Hamid ve Tevfik Fikret'in etkisinde şiirler yazdı. 1908 sonrasında daha bağımsız bir şiire yöneldi. Son şiirleri 1927'lerde Güneş dergisinde yayınlandı. Yapıtlarından kimileri: Fani Teselliler (1900), Temasil (temsiller, semboller; 1912), Elhan-ı Vatan (1915).

İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu'nun hazırladığı "Ölümünün 20. Yıldönümü Münasebetiyle Bir F.Ali Ozansoy Bibliyografyası" 1970'te yayınlandı.

Öngören Ferit (1932-): Yazar, karikatürcü. 1958'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi ve avukatlığa başladı. Daha sonra karikatüre yöneldi, ressamlık yaptı. 1966'da Lastik-İş Sendikası'nın yayın organı Lastik-İş'i çıkardı. Filiz, a, Yelken, Köprü, Ataç, Değişim, Şiir Sanatı, Yeni a gibi dergilerde yazdı. Ayrıca, ilk çağlardan günümüze değin Anadolu şiirinin evrimini inceleyen araştırmasının bir bölümü de Soyut dergisinde yayınlandı.

Yapıtlarından kimileri: Mizah Hikâyeleri Antolojisi (1958), İstanbul'dan Çizgiler (1970), 50 Yılın Türk Mizahı (1976).

Öngören Veysel (1931-): Ozan. Afyon Lisesi'ni bitirdi. Bir süre İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde okudu, öğrenimini yarım bıraktı. Diyarbakır'ın Hacıkan Köyü'ne yerleşti. Daha sonra Ankara'da DTC Fakültesi Felsefe Bölümü'ne girdi. TRT Dış Haberler Servisi'nde, Vatan gazetesinde çalıştı. Dost, Ankara Birliği, Türk Dili, Türkiye Yazıları gibi dergilerde yayınlanan şiirleriyle yazın çevrelerinde ilgi uyandırdı. Şiirlerinde yöresel deyişten kaynaklanan özgün bir söylem geliştirdi. İlk yapıtı Remo ve Salo'dur (1980).

Özsezgin Kaya (1938-): Eleştirmen. İlk ve ortaöğrenimini Diyarbakır'da tamamladıktan sonra DTC Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde öğrenim gördü. Çeşitli okullarda sanat tarihi öğretmenliği yaptı. Sanat yaşamı resimle başlayan Özsezgin, üç sergi açtıktan sonra eleştirmenliğe yöneldi. Vatan ve Ulus gazetelerinde, Pazar Postası, Sanat ve Sanatçılar, Papirüs, Milliyet Sanat gibi dergilerde ressamlar, sergiler üstüne deneme, eleştiri yazıları yayınladı. Çeşitli jürilerde ve Ankara Radyosu'nun Sanat Dünyası programında görev yaptı, "Prometheus'un Dönüşü" adlı deneme-eleştiri yapıtı 1965'te yayınlandı.

Pamukçu Mahir (1912-): Bilim adamı. 1938'de Veteriner Fakültesi'ni bitirdikten sonra aynı fakültede asistan oldu. Doktora için Amerika'ya gönderildi, 1948'de yurda döndü. 1952'de doçent, 1957'de profesör oldu. 1957-1959 arasında ABD, Wisconsin Üniversitesi'nde patoloji dersleri verdi. 1960'ta Kurucu Meclis'te görev yaptı, 1962'de üniversiteye döndü. 1965-1970 arasında TÜBİTAK'ta çalıştı. 1970-1972'de ABD'de Wiscosin Üniversitesi'nde çağrılı olarak görev yaptı. Pamukçu, veterinerlik alanındaki çalışmalarını üniversite dışında, uluslararası kongrelerde de ortaya koydu. Birçok tebliğ ve inceleme hazırladı. Bunlardan en önemlisi hayvanlarda eğreltiotunun yaptığı hastalıklara ilişkindir. Bu bitkinin kansere neden olduğunu buldu. 50'ye yakın incelemesi yayınlandı. Bunlardan kimileri: Raşitizma ile Alakalı Fosfataz Enzimi Arasındaki İlginin Deneysel Olarak Araştırılması (1953), Araştırma ve Tez (S.Dilmen'le birlikte, 1956), Araştırma ve Bilimsel Yayınlarda Temel İlkeler (1967), Veteriner Patoloji, 3 cilt (1967, 1968, 1970).

Said Paşa (Mehmed Said) (1832-1891): Osmanlı devlet adamı, yazar. 1849'da Vilayet Tahrirat Kalemi'ne yazıcı oldu. 1868'de Mektupçuluk'a yükseldi. 1872'de Elazığ Mutasarrıflığı'na getirildi. 1874'de Maraş, daha sonra Mardin ve Muş'ta mutasarrıflık yaptı. Bu süre içinde yazdığı on ciltlik genel tarih kitabı Mirat-ül İber (İbret Aynası)'in 9 cildi basıldı. Sonuncusu da yazma olarak İstanbul Müze Kitaplığı'ndadır. Diyarbekir Tarihi adlı çalışması da H.1302 (M.1884) tarihli Diyarbekir Salnamesi'nin 2. bölümünü oluşturdu. Said Paşa'nın öbür yapıtlarından kimileri: Hülasa-i Mantık, Tahsiret ül-İnsan, Mizan-ül Ebed, İlm-i Hesab vb.

Süleyman Nazif (1869-1927): Şair, yazar. Gördüğü özel öğrenimle Farsça, Arapça ve Fransızca öğrendi. Diyarbakır Vilayet Matbaası Müdürlüğü ve Diyarbekir gazetesinin başyazarlığını yaptı. II. Abdülhamid' in baskıcı yönetiminden kaçtı. Paris'e gitti ve orada Meşveret gazetesini çıkardı. Yurda dönüşünde 12 yıl Bursa'da zorunlu oturma cezasına çarptırıldı. Meşrutiyet'ten sonra Basra, Kastamonu, Musul, Trabzon ve Bağdat valiliklerinde bulundu. 1915'te İstanbul'a yerleşerek Halk, İleri, Hadisat gazetelerinde yazdı; Halk'ın başyazarlığını yaptı. İstanbul'un işgalini protesto amacıyla yazdığı "Kara Bir Gün" yazısı ve aynı yönde verdiği konferanslar nedeniyle 1920' de Malta'ya sürüldü. 1922'de yeniden İstanbul'a yerleşti. Yaşamının sonuna değin burada kaldı. Resimli Gazete'de çalıştı. Süleyman Nazif'in yazı yaşamı 1894/1895'te Diyarbekir Vilayeti Salnamesi'ni hazırlamasıyla başlar. 1898'de Servet-i Fünun'da şiirleri yayınlandı. Meşrutiyet Dönemi'nde yazdığı tarih, eleştiri, anı türündeki yazılarıyla başarı kazandı. Sürgün yıllarında yazdığı şiirleri içtenliği, söz oyunlarına yer vermeyişiyle ilgi uyandırdı. Sonraki yıllarda dilin özleşmesine ve Ulusal Edebiyat Akımı'na karşı çıkanlar arasında yer aldı. Bu dönemde Mecmua-i Ebüzziya'da yazdığı eleştiriler, yazın çevrelerinde "nesnellikten uzak olarak" değerlendirildi.

Balıca yapıtları: Namık Kemal (1897, eklerle 1922), Gizli Figanlar (şiirler, 1906), Malta Geceleri (1924), Tarihin Yılan Hikâyesi (makaleler, 1922), İki Dost (N.Kemal ve Ziya Paşa üstüne, 1926), Fuzuli (1926).

Tarancı Cahit Sıtkı (1910-1956): Şair. İlkokulu Diyarbakır'da okuduktan sonra, Saint Joseph ve Galatasaray liselerinde öğrenim gördü. Mülkiye Mektebi'nde ve Paris Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde okudu. 1940'ta II. Dünya Savaşı nedeniyle yurda döndü ve asker oldu. Anadolu Ajansı'nda ve Çalışma Bakanlığı'nda çevirmen olarak çalıştı.

Tedavi için gittiği Viyana'da öldü. Tarancı'nın ilk şiirleri 1930'larda Muhit ve Servet-i Fünun dergilerinde yayınlandı. Bu dönemde hece ölçüsüyle, Ahmet Hamdi ve Necip Fazıl'ın etkisi altında şiirler yazdı. Sonraki yıllarda XIX. yy Fransız şiirinden, özellikle Baudlaire'den etkilendi. Baudlaire ve Verlaine'den çeviriler yaptı. 1941-1945 arasında Varlık, İstanbul, Yaratış gibi dergilerde yayınlanan şiirlerinde daha özgün bir

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://Pamuyo.org

söyleyişe ulaştı. 1946'da CHP Şiir Yarışması'nı kazanan "Otuz Beş Yaş" şiiriyle büyük bir ün kazandı. Bu dönem şiirleriyle kendinden sonraki sanatçıları etkiledi; çeşitli çalışmalara konu oldu.

Yapıtları: Ömrümde Sükût (1933), Otuz Beş Yaş (1946), Düşten Güzel (1952), Sonrası (1957).

Tekin Adil (1910-): Fotoğraf sanatçısı. Kulp'ta doğdu, geçim zorluğundan ilkokuldan sonra okuyamadı. Amatör fotoğrafçılıktan sonra Foto Dicle adlı bir stüdyo kurarak, çalışmalarını düzene soktu. 1935'ten başlayarak Halkevi çalışmalarına katıldı. Temsil Kolu'nda görev aldı. 1953-1954 yıllarında Belediye Başkanlığı da yapan Tekin, Diyarbakır'ın tanıtılmasında etkin olarak çalıştı. 1970'ten başlayarak "Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği" başkanlığını üstlendi. Çeşitli sergiler düzenledi. Bunları Fotoğraflarla Diyarbakır (1964) ve Diyarbakır (1971) adlı albümlerde topladı.

Timur Taner (1935-): Bilim adamı, araştırmacı. 1954'te Haydarpaşa Lisesi'ni bitirerek Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne girdi. 1959'da bu fakülteye asistan oldu. 1964'te "Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Kuvvetli İcra" adlı teziyle doktor, 1968'de doçent oldu. Özellikle, Türk Devrimi ve Sonrası adlı çalışmasıyla Ulusal Kurtuluş Savaşı'na ve Cumhuriyet'in ilk dönemine, özgün bir yaklaşım getirdi.

Yapıtları: Amerikan Demokrasisi (A.Tocqueville'den çeviri), Türk Devrimi, Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli (1968), Osmanlı Toplum Düzeni (1979).

Yavi Erkal (1942-): Fotoğrafçı, grafiker. Devlet Güzel Sanatlar Akademisi İç Mimari Bölümü'nde öğrenim gördü. Grafik çalışmalarının yanında, 1963'te fotoğrafa yöneldi. 1967'de TRT Amblem Yarışması'nda birinci oldu. 1970'li yıllarda yaptığı kitap kapaklarıyla tanındı. Yurt içinde ve dışında çeşitli fotoğraf sergilerine katılan Yavi, Rizzoli-Premio Europeo Rizzoli Publicita "Gümüş Pres" armağanını kazandı.

Yeşil Cemal (1900-1977): Şair. 1921'de Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra Kurtuluş Savaşı'na katılma amacıyla Anadolu'ya geçti. TBMM Hükümeti Maliye Vekâleti'nde ve Bütçe Encümeni'nde çalıştı. Cumhuriyet Dönemi'nde de çeşitli mali görevlerde bulundu, 1942'de Başbakanlık Müsteşarlığı, 1947'den 1950'ye değin Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği yaptı. 1950-1965 arasında çeşitli elçiliklerde bulundu. Yazın çevrelerinde tanınması 1919'da yazdığı "Mülkiye Marşı" ile oldu. Sonraki yıllarda Varlık dergisinde yayınlanan rübaileri, günümüz Türkçesi'nin ustalıklı kullanımına örnek gösterildi. Bu şiirleri 1950'de Rübailer adıyla yayınlandı.

Yıldırım Cemal (1925-): Bilim adamı. Kulp'ta doğdu. Yüksek Köy Enstitüsü'nü bitirerek köy öğretmenliğine başladı. İngiltere ve ABD'de uzmanlık öğrenimi gördü. 1963'te yurda dönerek, ODTÜ'de öğretim üyesi oldu. Yıldırım'ın, mantık, bilim yöntemi ve felsefesi üstüne İngilizce ve Türkçe yayınlanmış yapıtları vardır. "100 Soruda" dizisinde yayınlanan Bilim Felsefesi bunların en bilinenidir.

Yusufoğlu Yalçın (1942-): Siyaset adamı. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'ni bitirerek jeofizikçi oldu. TSİP kurucuları arasında yer aldı, parti genel sekreteri oldu. 1975'te partinin yayın organı Kitle dergisinin yazı işleri müdürlüğünü üstlendi. Dergide çıkan yazılardan dolayı, üç ayrı dava sonucu tutuklandı. Partinin 1. ve 2. Büyük Kongresi'nde yeniden Merkez Yürütme Kurulu üyeliğine ve genel sekreterliğe seçildi. Çeşitli siyasi dergilerde yazıları yayınlandı.

Zukninli Rahip (?-?): Din adamı, tarihçi. Günümüzde Zoğni adıyla anılan köyü yakınında doğdu; ünlü Zuknin Manastırı'nda bulundu. Köyün adıyla anıldığı gibi, batıda "Tarihçi" takma adıyla da tanınan Zukninli Rahip, iki ciltlik genel tarihinde Adem Peygamber'in yaratılışından, 775 yılına değin yörede geçen olayları anlatmaktadır. Bu yapıtta eski Yunan, Süryani ve Arap kaynaklarından yararlanılmıştır. Özellikle Emeviler'in ve Abbasiler'in kuruluş yıllarına ilişkin en sağlıklı kaynak olarak değerlendirilmektedir.

EDEBİYATTA DİYARBAKIR

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu'nun en eski kültür merkezlerinden biridir. Yöre, çeşitli kültürlerin yoğun etkileşimini yaşamıştır *(Bak. Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi)*. Kent, hemen her dönemde özelliğini koruyan yöreyi, merkezi otoriteye bağlamanın üssü sayılmıştır. Bu nedenle, etnik öğeler kültürel yapılarını sürdürmüştür. Çevrede yüzyıllarca ağalık ve şeyhlik egemen olmuştur. Osmanlılar, konumu nedeniyle Diyarbakır'a önem vermiş, burası bir eğitim merkezi olmuştur. Yine konumu nedeniyle yöre, dil yönünden de özellikler gösterir. Kentte oluşan divan edebiyatı seçkinler kesiminin sesi olarak kalır.

Vatan

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur
Köylü anlar manasını namazdaki duanın
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın

Bir ülke ki toprağında başka ilin gözü yok,
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir
Mebusanı temiz, orda Boşoların sözü yok.
Hududunda evlatları seve seve can verir;
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!

Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye,
Sanatına yol gösteren ilimle fen Türk'ündür
Hirfetleri birbirini daim eder himaye;
Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türk'ündür.
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!

Ziya GÖKALP

Edebiyatın her döneminde, Diyarbakır doğumlu ünlüler görülmektedir. Ancak Cumhuriyet Dönemi'nden önceki ürünlerde, yöre gerçeklerine pek rastlanmamaktadır. Kentin yetiştirdiği Ziya Gökalp, Süleyman Nazif gibi değerler, çöküş döneminin kaygılarını çekmekte, imparatorluğu ayakta tutmanın yollarını aramaktadır.

Süleyman Nazif'in "Dicle ve Ben" şiirinde bu kaygı şöyle dile getirilir:

"Yed-i ihmalimizde dört yüz yıl
Kanadın gizli bir ceriha gibi
Bilmedik biz senin de kıymetini
Derd-i millimizin budur sebebi"

Şair, köklü ailesinin ve çevresinin Türk-İslam kültürüyle yoğrulmuştur. Diyarbakır'a yerleştikleri dönemde "Diyarbekir Gazetesi Başmuharriri" olarak düşüncelerini yayar. Süleyman Nazif "Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük" dönemlerini yaşamış ateşli bir inanç, özgürlük ve vatan savunucusudur. "Türk İlâhisi"nde yeni devletin doğuşunu coşkuyla dile getirir:

"Yerim sensin, göğüm sensin, cihanım cennetim hep sen
Nasıl bir şanlı millet çıktı gördüm canlı sinenden"

Düşünceleriyle Türk kültürünü, edebiyatını, toplumsal, siyasal yaşamını etkileyen Ziya Gökalp, ilk yazılarını Diyarbakır ve Peyman gazetelerinde yayınlamaya başlar, yerel sorunlarla ilgilenir. Babasının ve çevresinin etkisiyle o da, Namık Kemal gibi bir "hürriyetperver" olma yolundadır. Politikacı, düşünür, yazar olarak toplumun kurtarıcısı olmaya yönelir. İkinci Meşrutiyet'i bir kurtuluş gibi karşılar. Peyman'da yayımladığı "Ağa Kimdir" manzumesinde yöredeki feodal yaşama eleştiriler yöneltir. Ziya Gökalp'e göre, sevilmesi, sayılması gerekenler çalışanlardır:

Hürriyetten evvel beylik ağalık
Zorbalara olmuş idi arpalık
Tarlalarda alın teri dökenler
Zorbalara kulluk eder dayak yer
Köpeklerden daha sefil yaşardı
Şimdi artık o zulümler kalmadı

Meşrutiyet yönetimi, dile getirilen gerçeği değiştiremez. Ziya Gökalp'in de desteklediği, "fikriyatını" yaptığı yönetim, imparatorluğu Birinci Dünya Savaşı yıkımına sürükler.

Malta sürgünlüğü sonunda Diyarbakır'a dönen Gökalp, Küçük Mecmua'yı çıkararak, düşüncelerini yaymayı sürdürür. Savaş ve imparatorluğun yıkılışı "Turancı" görüşlerinin değişmesine yol açmıştır.

Türk toplumunun ileri ve çağdaş bir toplum olması için, bilimin yol göstericiliğinde her yönüyle batılılaşması gerektiğini savunur. Düşünceleri, Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen yeniliklerin kaynağı olmuştur.

Falih Rıfkı, Küçük Mecmua'nın etkisini şöyle anlatır:

"Diyebilirim ki, Ziya Gökalp bizi, bu mecmuayla Diyarbakır'dan idare ediyor" *(Ş.Beysanoğlu, 1960; s.224)*.

Atatürk de İzmir'de gazete başyazarlarıyla yaptığı bir konuşmada "Ziya Gökalp'in,

Küçük Mecmua'sı inkılabımıza büyük hizmetlerde bulunmuştur" der *(Beysanoğlu, 1960; s.228).*

Türkçülüğün Esasları adlı yapıtında Gökalp, toplumsal, siyasal görüşlerini açıklar. Dilde, güzel sanatlarda, ahlakta, hukukta, dinde, iktisatta, siyasette, felsefede Türkçülüğün gerçekleştirilme yollarını gösterir. Kültür birliği yoluyla ulusal birlik sağlanmalı, edebiyatın, sanatların gelişmesinde halk edebiyatı ve batı edebiyatı örnek alınmalıdır. Konuşma diliyle yazı dilinin birleştirilmesini benimser, hece ölçüsünü savunur:

"Aruz sizin olsun hece bizimdir
Halkın söylediği Türkçe bizimdir
Leyl sizin, şeb sizin, gece bizimdir
Değildir bir mana üç ada muhtaç"

Gökalp, sanatı, düşüncelerini yaymada bir araç olarak kullanır: "Özellikle ulusal kültür-uygarlık kavramlarına getirdiği açıklık ve yarattığı etki, çağdaşı sanatçılarla birlikte Cumhuriyet Dönemi edebiyatımıza öncülük etmiş; geç kalmış bir uluslaşmanın kuramsal temellerini atarak, burjuva devrimi aşamasında düşün tarihimize katkıda bulunanlardan biri olmuştur." *(Ş.Kurdakul, 1976; s.513).*

Halide Edip Adıvar'ın Zeyno'nun Oğlu adlı romanının inandırıcı olmayan rastlantılarla yürütülen karışık olayları, Diyarbakır'da ve kentin (K...) Köyü'nde geçmektedir. Yazar, 1927'de yazdığı bu yapıtında o dönemin havasını vermeyi amaçlamıştır. Yörede, Ziya Gökalp'in eleştirdiği feodal yaşam egemendir. Birinci Dünya Savaşı'nın ve sonrasının etkileriyle değişik olaylar yaşanmıştır. Roman bir incelemeye ve araştırmaya dayanmadığı için, durumu yüzeysel olarak yansıtmakta, "Fırtına" diye nitelediği ayaklanma olayına değinip geçmektedir.

Karısı ölen Binbaşı Hasan, Albay Muhsin Bey'in hanımı Zeyno, Yarbay Mazlum Bey'in asrilik düşkünü karısı Mesture, delişmen kızı Mazlume İstanbul'dan Diyarbakır'a gelir. Mesture Hanım, düzenlediği danslı toplantılarla kenti "asrileştirme" çalışmalarına başlar. Anlatılanlar, dar bir çevrenin dedikoduları, ilişkileriyle sınırlıdır. Kişiler yeterince canlandırılamamaktadır.

On yıl önce de Diyarbakır'da bulunan Hasan, "Kürt Şeftalisi" diye adlandırılan "ateşli Zeyno" ile kavgalara neden olan bir serüven yaşamıştır. Çocuğu olmayan İstanbullu Zeyno'nun, kırgın bir duygusal yaşamı vardır.

Adını Ramazan olarak değiştiren Haso Çavuş, Zeyno ile anasını (K...) Köyü'ne götürmüş, Zeyno'yu nikâhına almıştır. Subayla ilişkiyi bildiği için, bir süre sonra doğan çocuğa düşman kesilir. Zeyno'ya da, adı Hasso konan çocuğa da etmediğini komaz. Rastlantıyla Hasso çocuğu tanıyan Şeyh (M...)'nin gizli amaçları vardır. Onları Diyarbakır'daki evine getirmiştir. Hasso'yu kendi amacına göre yetiştirmeye çalışır. Şeyh (M...)'nin evinde kalanlar, kente gelen İstanbullular'ın ilgisini çeker, dedikodularına konu olur. Sonunda Binbaşı Hasan, Hasso'nun kendi oğlu olduğunu, anasına da acılar çektirdiğini anlar, pişmanlık duyar.

Yöre, bir "fırtına" öncesini yaşamaktadır. Ramazan, küçük çetesiyle Hasan Beyi pusuya düşürür. Ağır yaralanan binbaşının, vurduğu üç kişiden biri de odur.

Şeyh (M...)'nin isyanla ilgisi olduğu anlaşılmış, Zeyno ile Hasso da "casus" diye tutuklanmıştır. Albay Muhsin Bey, durumu aydınlatarak onları kurtarır.

"Fırtına" dan sonra İstanbullular İstanbul'a döner. Yaşamlarını sürdürürler. Hasan Bey de acılar çektirdiği Diyarbakırlı Zeyno ile evlenmiştir.

Zeyno'nun Oğlu, yazarların Anadolu'yu, Anadolu halkını tanımadıkları dönemde masa başında yazılmış izlenimi veren bir romandır. Yapıtta kent de, (M...) Köyü de ad olarak kalmaktadır. Dar çevre insanlarının ilişkileri yanında, yöre Zeyno'su ile Hasso'sunun yaşamı, inandırıcı olmayan yapay bir çizgi olarak kalmaktadır. Çevre insanı ve yaşamı birkaç beylik satırla geçiştirilmektedir.

"Otuz Beş Yaş" şiiri, daha sonra da aynı adla yayımladığı şiir kitabıyla edebiyatta kendine özgü bir yer yapan Cahit Sıtkı Tarancı, Diyarbakırlı varsıl bir ailenin oğludur. Kentin Camiikebir Mahallesi'nde doğmuş, çocukluğu da orada geçmiştir. Sanatçı, şiiri "sözcüklerle güzel biçimler kurma sanatı" sayar. Ona göre sözcük "dosttur, kardeştir, hasrettir, hayaldir, yani bir mânası tedaisi, bir gölgesi, hatta rengi ve tadı olan nesnedir. İnsanoğlundan haber verir. İnsanoğlunu işlemek, her sanatkârın boynunun borcudur."

Cahit Sıtkı'nın doğrudan doğruya Diyarbakır'ı işleyen şiiri yoksa da, anıları, özlemleri, sevgisiyle şiirinin dokusunda "yöre" de vardır:

"Sıla"da şöyle der:

Uçarak gidiyorum sılaya
Çocukluğumda uçurttuğum uçurtmalar olacak
Bacalara takılan şu beyaz bulutlar;
Belki de rüzgârda namaz bezidir,
Yüzüne hasret kaldığım anacığımın!
Herhalde beni bekleyenler var.

Daha çok, yaşama tutkunluğunu duyuran "ölüm" temalı şiirleri de doğduğu mahallenin havası içindedir.

"Akıbet" şöyle başlar:

Sela verildiğine göre
Camiikebir mahallesinde
Günlerden Cuma olmadığı halde
Muhakkak ölü var mahallede ...

"Anacığım" şiirinde de dünyanın bezdiriciliğinden, sılanın sıcak havasına sığınmayı düşünür:

Bir gün sılaya geldiğimde
Bir şeyler sezersen halimde,
Hiç şaşmayasın anacığım,
Başımı koyup dizlerine,
Uzun uzun ağlayacağım
Bütün insanların yerine

Diyarbakır, Cahit Sıtkı Tarancı'da sıladır, anadır, özlemdir. Şiirlerini kurduğu "sözcük"leri öğrenmeye başladığı yerdir. "Memleket" şiirinde tüm ülkenin, insanımızın kaygısını çekmektedir:

Bir yanda Anadolu bir yanda Rumelidir
Hepsi bizden yolcusu olsun hancısı olsun
Efkâr ettiğimiz şey memleketin halidir
Sanmam hemşerim sanmam bundan acısı olsun

Köylümüz efendimiz tarlasında perişan
İşçimiz kardeşimiz kavgasında perişan
Anam bacımdır bahtı karasında perişan
Hemen Allah cümlemizin yardımcısı olsun

Yaşar Kemal'in Bu Diyar Baştan Başa adlı yapıtı ise, röportajlardan oluşmaktadır. 1950 seçimlerinden bir yıl sonra yöreye giden yazar, çeşitli yönleriyle o günün Diyarbakır'ını anlatmaktadır. Bu yazılar, yeni bir dönem başında, yüzyıllardır sosyo-eko-

Süleyman Nazif'in Nükteciliği

Süleyman Nazif'in zekâsını, hazırcevaplığını, dünya görüşünü yansıtan pek çok fıkra vardır. Kimileri günümüzde de anlatılmaktadır:

Süleyman Nazif, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir ara geçim sıkıntısıyla kömür alışverişine başlar. Tanıdıklarından biri bunu duyunca yanına gider:

"Sen yıllarca valilik etmiş, yüksek devlet memurluklarında bulunmuş, üstelik memleketin ünlü yazarlarından birisin. Böyle küçük işlerle uğraşmak sana yakışır mı?" der.

Nazif, dostunun sorusunu şöyle yanıtlar:

"Dostum, bu savaştan hiçbirimizin yüz akıyla çıkabileceğimizi ummuyorum; hiç olmazsa benimki kömür karası olsun!..

* * *

Dönemin Dışişleri Bakanı Şişman Halil Bey için sormuşlar:

"Cemal Paşa'ya frankofil (Fransız yandaşı), Enver Paşa'ya cermanofil deniyor. Ya Halil Bey?

Nazif yanıtı yapıştırmış:

"O sadece "fil" dir.

Memleket İsterim

Memleket isterim
Gök mavi, dal yeşil, tarla sarı olsun;
Kuşların çiçeklerin diyarı olsun.

Memleket isterim
Ne başta dert ne gönülde kasvet olsun;
Kardeş kavgasına bir nihayet olsun.

Memleket isterim
Ne zengin fakir ne sen ben farkı olsun;
Kış günü herkesin evi barkı olsun.

Memleket isterim
Yaşamak, sevmek gibi gönülden olsun;
Olursa bir şikâyet ölümden olsun.

Cahit Sıtkı TARANCI

nomik özelliğini koruyan yöre üstüne nesnel bir rapor niteliğindedir.

Kentin görünümü çarpıcıdır: "Yer yer taş yığınları, harabeler. Diyarbakır pas tutmuş." Atom bombasının ortaya düştüğü sanısı uyandıran, irkiltici bir görünüm saptanır. Sur içindeki eski Diyarbakır "her haliyle surları kadar eski"dir. Sur dışında da çağdaş bir kent gelişmektedir. Yazar, genel izlenimlerini şöyle özetler: "Diyarbakır akrepler şehri, gül şehri, pis pis kokan hanlar şehri, karpuz şehri, Diyarbakır surları, mimarisi, camileri, sanat abideleri, yeni yapılacak otelleri, eşsiz tabiatıyla turist şehri... Diyarbakır, tezatlar şehri ..." *(Y.Kemal, s.11).*

Kent nüfusunun % 70'i işsizdir. Ağalar Marshall Yardımı'ndan traktör alınca, köylüleri topraklarından kovmuş, göç başlamıştır. Yazarın 1953'teki saptamaları ise şunlardır: Tekkeler, medreseler açılmış, eski harflerle öğretim başlamıştır. Öğretmene düşman gözüyle bakılmaktadır. Yer yer, binlerce kişinin katıldığı ayinler düzenlenebilmektedir. Siyasal ödünler yüzünden, şeyhlik, ağalık daha da güçlenmektedir.

Yaşar Kemal'in yöre yaşamına tanıklık eden bu yazıları, uyarıcı, düşündürücü nitelikte edebiyat ürünleridir.

Diyarbakır ve yöresinin gerçek yönleriyle edebiyata yansıması, toplumcu gerçekçi akımın güçlendiği dönemde olmuştur. Nazım Hikmet çizgisinde, kendine özgü bir şiir yaratan Ahmed Arif, Gökalp'in "Ağa Kimdir"le Halide Edip Adıvar'ın Zeyno'nun Oğlu romanıyla değindiği "Fırtına"nın ardındaki gerçekleri tüm çıplaklığı, çarpıcılığıyla dile getirmiştir.

Hasretinden Prangalar Eskittim adlı kitapta topladığı şiirler, evrensele ulaşmış ürünlerdir.

"Rüstemo", namus uğruna, zulme karşı dağa çıkan yiğitlerden birinin, Köroğlu ya da Dadaloğlu gibi halini arzedişidir:

Modan yaylasına eşkin almadan
Maktele üzerinde sağımız
Karbeyaz Çermik Dağları
Solumuz kan kırmızısında Fırattır
Dört mevsim yeşildir orman
Ve toprak çetin
Baharları aşiretler iner Dersim üstünden.

Değerlendirmecilere göre "Ahmed Arif, Doğu Anadolu insanının müthiş malzemesini korkusuz bir lirizm içinde önümüze yığıyor. Sonra bütün Anadolu insanına doğru yayıyor onu" *(C.Süreya, s.68).*

"Diyarbekir Kalesinden Notlar ve Adiloş Bebenin Ninnisi" şiirinde, ozanın yaşamıyla yöre yaşamı özdeşleşir. Ağalığın, şeyhliğin egemen olduğu yörenin çetin yaşama koşulları, yeni doğana dünyayı,çevreyi tanıtma, gerçekçi olduğu kadar bilinçlendiricidir:

Hamravat suyu dondu,
Diclede dört parmak buz,
Biz kuyudan işliyoruz kaba-kacağa
Çayı kardan demliyoruz...
Anam, sır gibi saklar siyatiğini
"Yel" der, "Baharın geçer"
Bacım, iki canlı ağır

Ahmed Arif'in yeğeni Adiloş Bebe doğar, ozan yeğeniyle birlikte tüm bebelere ninni söyler:

Bunlar
Engerekler ve çıyanlardır
Bunlar
Aşımıza, ekmeğimize
Göz koyanlardır,
Tanı bunları
Tanı da büyü

Bu namustur
Künyemize kazınmış
Bu da sabır
Ağuyardan süzülmüş
Sarıl bunlara
Sarıl da büyü

"Türkçe'de destan türünün en ilginç deneylerini" yapan *(C.Süreya, s.68)* Ahmed Arif, "Otuz Üç Kurşun" adlı uzun şiirinde, yörede yaşanmış gerçek bir olayı, tüm boyutlarıyla destanlaştırır. "Doğu Anadolu insanlarında apaçık görülen mertlik, sertlik, gönlü yücelik" *(Beysanoğlu, 1960; c.III, s.334)* birleşerek, Ahmed Arif'in şiirlerinin de niteliği olmuştur.

Ünlü oyun yazarı Orhan Asena'nın yapıtlarında, doğrudan doğruya Diyarbakır görülmez. O, yaşamı, insanı tüm canlılığı, eytişimi içinde sergileyen oyunlarında, insanı eleştirirken toplumu da eleştirir. Basılmamış oyunu Öç'de ve Toroslardan Öteye oyununda başarıyla kullanılan ağza yöre özelliklerinin yansıdığı söylenebilir.

Fadik Kız'da insanı, işlem gören bir kâğıda dönüştüren yazıçizicilik (bürokrasi) sergilenir. İnsanın insanı sömürmesinin korkunç dişlisi yazıçizicilik, sevgiyi, yaşamı, insanı yoksar...

Öç adlı oyunda da Hasso kapılır bu dişliye. "Kimlik cüzdanı olmadığı için ne Hasso vardır,ne de Kezzo'su. İstediğincetanık olsun gün ışığı, istediğince tanık olsun ay ışığı, Şeyhmus Ağa, kendisi nüfusta var görünmeyen bir Hasso'yu açıklamalarıyla tutuklayamaz. Ve Hasso, kendini ciddiye almayan Botan Çayı'ndan alır öfkesini, işeyerek. Onu kabul etmeyen tüm kurumların simgesidir Botan Çayı bu oyunda.." *(Beysanoğlu, 1960; c.III, s.292).*

Oyunda, devlet hizmetlerinin yöreye yeterince ulaşmadığı gerçeği de çarpıcı biçimde vurgulanmaktadır.

Nuhun Adamı adlı şiir kitabında Enver Atılgan, öğretmenlik ettiği Ergani köylerindeki çağa uygun düşmeyen yaşamı dile getirmekte, sert bir dille bunun değişmesini istemektedir:

Ben yirminci asrın içinde
Medeniyetin dışında
Toprak bir evde yaşayan
NUHUN ADAMI

Nuhun adamını korkunç gerçekler kuşatmıştır.

Eko-Can adlı yapıtında da, ezilen topraksız insanların çilesi dile getirilmektedir. Enver Atılgan'a göre kırbaçlı, tekmeli bir çiledir bu. "Bir Karış Toprak İçin" şiirinde sorar: "Hani ya birdik, kaderde kıvançta, tasada?" Yörede hâlâ feodal yaşam egemendir.

Burası Sarsap
Burası Musikan
Burası Haraba
Burada yaşayanlar
Kendi topraklarında ırgat
Kendi topraklarında yanaşma
Kendi topraklarında maraba..

Dilo ile Dilşe adlı öykü kitabında Haydar Koyunoğlu, yörenin 1970'lerden sonraki kırsal kesim yaşamına tanıklık etmektedir. Yöreye altyapı hizmetleri götürülememiştir. Eğitimin yaygınlaşamaması, "dil" sorunu, topraksızlık, yaşam koşullarını daha da ağırlaştıran nedenler olmaktadır.

Güçlükle Endil Köyü'ne varan, ülke gerçeklerinden habersiz yetiştirilmiş öğretmen şaşırır kalır: Köyde Türkçe bilenler, üç dört kişidir. Okul yoktur. Savaşlardan kolsuz bacaksız köyüne dönen, "Her tarafı kurtlandığı halde sabrını, imanını yitirmemiş, yarısı et, yarısı kurt toprağa gömülen Yesir Misto'nun damı" derslik yapılır. Türkçe bilen birinden yararlanarak, önce dil öğretme işine başlanır. İmam, yeni yazı öğretilmesine karşıdır. Öğretmen görevini sürdürür.

Tam öğrenciler jandarmaya, çevrelerine meramlarını anlatabilir duruma gelirken, çıkarları bozulanların etkileriyle, Endil Köyü okulu kapanır.

"Dilşo ile Dilşe"de geçim sıkıntısı nedeniyle Sason Dağları'ndaki Babalar Köyü'nden Diyarbakır'a göçen ailenin yaşamı öykülenir:

Yirmibeş yaşındaki Dilşo, karısı ve çocuğuyla zor durumdadır. Derdine çare dileyeceği Muratpınarı'nı bulamayınca, kente göçmeye karar verir. Malabadı Çayı'na varır, geçilmez denen suları geçer.

"Un, şayak ve bir de bira fabrikasından başka bir iş sahası bulunmayan Diyarbakır'da" iş arar. Sonunda hamallıkla, geçici işlerle geçinmeye çalışır. Oğlu Mirza'nın kendisi gibi sürünmemesi için her şeye razıdır. Kentte, sıkıntı daha da ağırdır. Karısı Dilşe de çamaşıra gitmek zorunda kalır. Yedinci günün akşamı Dilşe eve dönmez. "Çarktır döner takır tukur.. Düzendir sürer bildik bileli.. Dilşe'dir düşmüştür tuzağa; Cizre, Nusaybin, derken Suriye'dedir ta.." Sömürü düzeni mal yapmıştır onu. Kırk sekiz gün sonra sokağa atılır. Yarı çıplak, çürük içinde, ayılıp bayılarak Diyarbakır'a varır. Köye götürülür. Töreye göre öldürülmesi gerektir, ölümüne kaza süsü verilecektir.

Dilşe'yi Malabadı Çayı'na götüren Dilşo, bir ara düşünür: "Ne suçu var bu yetimin? Bunu böyle eden kaç bezirgan, kaç bey, kaç ağa öldürdüm de sıra buna geldi?" Ama kararı uygulamazsa, el içine çıkamıyacaktır. Karısını sulara itiverir.

Remo ile Salo topraksız yöre halkının yaşamını yansıtan bir destandır. Veysel Öngören, toplumcu gerçekçi bir yaklaşımla bir toprak kavgasını ve onun ardındaki gerçekleri dile getirmektedir.

Köylüler dögüştüler
Salo ve Remo ve başkaları öldüler.

Olay, böylesine yalındır ama, vuruşanlar yaşamlarında "kana bulanmış insan terinden başka bir şey görmemiş"lerdir.

Başka nasıl olabilirdi bilmem ki
Fabrikasız bir ülkede

Traktör, taksi, biçer döver
Kendinden emin bir haberci gibi gelip oturdu
Ödünç alınmış bir hayattı elbet
Faturası başka yerde arşivlenen ticaret

Remo da Salo da, "hiçbir kimseye hiçbir fatura" vermemiştir ülke için. Yaşamın aslan payını almaya kalkışanlar, insanları birbirlerine düşürmektedir. Bu kavganın hiçbir şeyi, Remo ile Salo'nun değildir kendilerinden başka. "Çaresiz insanların acemiliğidir silah." Toprak sorunu çözülmedikçe, ne değişebilir ki?

Toprak ödünç kılınmışsa hayat da ödünçtür
Ve Remo ile Salo milyonlarcasından biridir.

"Ata, avrada, silaha yeğ tutulan toprak" tapu beylerince çözümsüz kılınmıştır.

Destanda köylüleri birbirine kırdıran "gerçek", lif lif çözümlenir. Remo ile Salo "Ağıtsız bir tek türküsü olmayan halkın destanıdır"; "Ama onun kanına ve toprağına umutsuzluk girmemiştir."

"Gül Muştusu V" Sezai Karakoç'un doğduğu yörenin (Ergani) izlenimleriyle yüklü bir şiirdir. Ozan öbür şiirlerinde olduğu gibi bunu da inanç dünyasından yararlanarak, özgün benzetmelerle kurmuş:

Dicleyle Fırat arasında
İpekten sedirlerinde Kur'an okunan
Açık pencerelerinden gül dolan
Güneşin beyaz köpüklerinde yanmış
Bir şehir bir eski kanatlar ülkesi
Ölüm kıyısında bahar bekleyen..

Karakoç, yöre gerçeklerine de değişik bir yaklaşımla değinmektedir:

Bir gülün hesabını sorar gibi
Şiddetli kan davalarının ülkesi
Kadınlar büyütürler çocuklarını
Bir aşı vurur gibi şahdamarlarına
Göstererek öldürülmüş babalarının
Kanlı giysilerini..

Zülküfül Dağı'nın eteklerindeki Ergani'nin "Zenginliği baharda çobanların kavallarında, çocukların türkülerindedir."

Berdel adlı yapıttaki öyküler, yöre kırsal kesim kadınının yaşamından kaynaklanmaktadır. Esma Ocak, geleneksel yapının ve törelerin egemen olduğu köylerde kızların, kadınların ezilmişliğini, mal gibi alınıp satılışlarını, onların iç dünyalarına da eğilerek sergiler. Yoksulluk, ekonomik koşulların çaresiz düşürdüğü yöre insanı, daha bebekçilik oynayan kızlarını bile satabilmektedir (Çöp Gelin). Çok karıyla evlenme olağandır. Kadın, köle gibi çalışan bir üretim gücüdür. Oğlan doğurmak zorundadır. Yedi kızı olan Felza, on beş yaşındaki kızı Delal'ı berdel edip (öz kızını başlık diye verip kız alma), kocasını evlendirmek zorunda kalır. Kuma, kız doğursa, kendisinin sekizinci çocuğu oğlan olsa da çilesi değişmez.

"Yedi Çardak" öyküsünde üstüne kuma getirilen kadın, kocasına karşı bir çeşit direniş uygulamaya çalışır. "Safo"da, kumaya direnmeye çalışmanın kurbanı olur. Kimi yerlerde yörede süren "başlık geleneği, kızların sevdiklerine kaçmayı göze almasıyla kırılmaya çalışılmaktadır ("Hepiniz Kaçın").

"Değirmenci"de Alevi-Sünni ilişkisi çarpıcı biçimde sergilenir.

Edebiyat ürünleri, yörede Ziya Gökalp' in eleştirdiği, değişmesi gereken yaşam biçiminin sürdüğünü göstermektedir.

Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları Şevket Beysanoğlu'nun hazırladığı üç ciltlik, geniş oylumlu bir inceleme ve araştırma yapıtıdır. Yazar, yapıtında güneydoğunun kültür merkezi Diyarbakır'ı, başlangıcından günümüze değin yetiştirdiği tüm değerleriyle yansıtmaktadır.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ: Diyarbakır kültürünün evrimini, büyük ölçüde Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarıyla komşuluk ilişkileri belirlemiştir. Yöredeki ilk yerleşimler, Paleolitik (Eskitaş) Dönem'de başlamıştır. Neolitik (Yenitaş) Dönem'de yer alan Çayönü köy yerleşmesi, avcılık ve toplayıcılıktan yerleşik düzene ve besin üretimine geçiş evresini temsil etmektedir. İÖ 3000-1300 arasında yörede Hurri uygarlığı egemen olmuştur. Bu uygarlığın en belirgin izlerine Hitit uygarlığında rastlanmaktadır. Daha sonra Asurlular ve Aramiler Dönemi'nde Mezopotamya uygarlığı bölgeyi etkisi altına almıştır. Diyarbakır kültürünün dönüm noktalarından biri, Roma Dönemi'dir. Bu dönemde yörede Hıristiyanlık yayılmış, Hıristiyanlık'ı benimseyerek Süryani adını alan Aramiler, kenti bu dinin merkezlerinden biri durumuna getirmişlerdir. Hıristiyanlık'ı, Müslümanlık'ın yayılışı izlemiştir. Müslümanlık' la birlikte Arap dili ve Arap kültürü de yaygınlık kazanmıştır. Ancak daha sonra Diyarbakır'ı başkent yapan Mervâniler, yöre kültürünü Arap etkisinden kurtarmışlardır.

Türkmenler, 1042'den başlayarak Diyarbakır ve çevresine akınlar düzenlemişlerse de, Türk kültürünün yörede etkili olması ancak İnaloğulları'yla başlamıştır. İnaloğulları'nı izleyen Nisanoğulları da aynı kültürün sürdürücüsü olmuşlardır. Artuklular Dönemi'ndeyse, İslam ve eski Türk geleneklerinin karışımından oluşan ikili bir kültür yapısı yöreye egemen olmuştur. Akkoyunlular Dönemi'nde, Türk kültürü ve Türkçe yaygınlık kazanmıştır. Ancak geç dönemlerde Akkoyunlu uygarlığı İran etkisine girmiştir. Bu dönemin en önemli olayı da Şiilik'in yörede yaygınlık kazanmasıdır. Yavuz Sultan Selim'in Diyarbakır ve çevresini ele geçirdikten sonra Türkmenler'le çatışması, yörede Türk kültürünün yayılmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Öte yandan Osmanlılar'ın yörede egemenliği derebeyleriyle paylaşması da kültürel egemenlik kurmalarını engellemiştir. Yerel etnik öğelerin kültürü, özellikle kırsal kesimde gücünü korumuştur. XIX.yy. başlarında yönetimi merkezileştirmek için alınan önlemler, ayaklanmalara ve mezhep çatışmalarına yol açmıştır. Abdülhamid II döneminde kente sürülen aydınlar, Diyarbakır'ın kültürel yaşamına yeni boyutlar kazandırmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında derebeylik ilişkilerine dayanan toplum ve kültür yapısı, varlığını korumuştur. 1925-1950 arasında etkinliği azalan bu yapı, 1950'lerden başlayarak yeniden güç kazanmıştır. Ancak tarımda makineleşme, bu yapıda ilk çözülmeleri başlatmış ve bu çözülme 1965'ten sonra hızlanmıştır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Diyarbakır'ın tümüne egemen tek bir yaşama biçiminden söz edilemez. Geleneksel köy topluluklarıyla kentler arasındaki farklılık, etnik grupların varlığı, değişik yaşama biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Yörede çağdaş giysiler benimsenmiştir. Kırsal kesimde geleneksel giysilere günümüzde de rastlanır. Dizme, meftune, nuriye tatlısı ilin özgün yemeklerinin başlıcalarıdır. Yöre mutfağının özgün yanını, et yemekleri oluşturur. Etle birlikte patlıcan ve domates kullanılır.

Yörede dinsel yapı güçlüdür. Halkın hemen hemen tümü Müslüman'dır. Az sayıda Hıristiyan ve Yezidi de görülür. Yöre Müslümanlar'ı Hanefi, Şafi ve Alevi mezheplerindendir. Boşinanlar, varlığını günümüzde de korur. Çeşitli dileklerle gidilen yapıtların en ünlüsü Sultan Şeyhmus Türbesi'dir. Yağmur yağdırmak için yapılanlarla, kimi hastalıkların iyileştirilmesi için başvurulan uygulamalar, boşinan niteliğindedir.

Düğünler, genel çizgileriyle Anadolu düğünlerine benzer. Görücülük, sözkesimi, şerbet içilmesi, nişan, çeyiz kaldırma, kına gecesi, düğün aşamalarıyla gerçekleşir. Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin bir bölümü, boşinan niteliğindedir. Ölüm geleneklerinin temelini Müslümanlık'ın gerekleri oluşturur.

Diyarbakır kuyumculuğunun uzun bir geçmişi ve yaygın bir ünü vardır. Diyarbakır kuyumcularının yaptığı hasır bilezikler, gerdanlıklar (kişniş gerdanlık), haplar, gümüş takımları ünlüdür. Merkez, Kulp, Silvan, Lice ilçelerinde ipekböcekçiliği yapılır. Elde edilen ipekten puşu dokunur. Yörede bakırcılık, toprak işleri, saraçlık, keçecilik varlığını sürdüren el sanatları arasındadır. Kilim, cicim, heybe dokunmakta, çeşitli işlemeler yapılmaktadır.

Diyarbakır'da köklü bir mimari gelişimin ürünleri arasında saraylar, köşkler ve eski evler vardır. Bunlar, yöredeki Türk mimarisinin gelişimini belirleyecek özelliktedir.

Diyarbakır evlerinde planı etkileyen öğelerin biri iklim, öbürü kentin surlarıdır. İklim nedeniyle havuzlu avlular, kuzeye dönük eyvanlar önem kazanmış, surların sınırlamasıyla evler birbirine yaklaşmıştır.

Evlerin sokağa bakan yüzleri üst katlara dek sağır tutulmuş, böylece avluda geçen günlük yaşam dışardan gizlenmiştir. Yöre mimarisinde en çok kullanılan gereç, kara bazalt taşıdır. Ev mimarisinde belirli bir bütünlük sağlanmıştır. Konutlar harem ve selamlık olarak iki bölümlüdür. Her iki bölüm de eyvanlı, avluludur. Bölgede konut mimarisinin en belirgin bölümlerinden biri "serdap" denilen selsebilli soğukluklardır.

Yüzyılların birikimini yansıtan bu evler her geçen gün yok olmakta, yerini mimari değerden yoksun yapılar almaktadır.

Diyarbakır, konumu nedeniyle tarihi

boyunca önemli bir kent ve kültür merkezi olmuştur. Çeşitli zamanlardaki etnik yerleşimler, dinsel yapının her dönemde etkin oluşu, yöre halk edebiyatı ürünlerini de etkilemiştir.

XVII ve XIX. yy'lar arasında yaşamış halk ozanlarından kimileri dinsel şiirler yazmış, kimileri de geleneksel konuları işlemiştir.

Yöre ortak ürünler yönünden de zengindir. Ancak yapılan derlemeler yetersizdir.

Mani söyleme geleneği yörede yaygındır. Bunlarda yerel dil özellikleri belirgindir. Günümüze ulaşmış yöre söylenceleri genellikle önemli olaylara, doğa güzelliklerine ve ermiş kişilere ilişkindir.

Diyarbakır yerel ağzı öbür il ağızlarından ayrılan bir yapı gösterir. Kitle etkileşiminin etkisiyle kimi özelliklerini yitirmekteyse de özellikle kırsal kesimde canlılığını korumaktadır.

Yörede söylenen alkış, kargış ve ninniler de yerel ağız özelliklerini yansıtır.

Diyarbakır halk müziği ve oyunları yörenin toplumsal yapısına özgü çeşitlilik, nitelik ve renktedir.

Türküler, köklü gelenekleri yansıtır. Uzun havalar yoğundur. Müzikli toplantılarda uzun hava okunması gelenekleşmiştir. Yöre halk müziğinin ezgi yapısı inici düzendedir. Düğün ve kına türküleri ilginçtir. Yörede 1938 ve 1961 yıllarında derleme çalışmaları yapılmıştır. Vurmalı ve üflemeli sazlar yaygındır.

Oyunların çoğu halay türündedir. Yörenin tanınmış oyunları: Delilo, Esmer, Neni, Çaçan, Tek Ayak, İki Ayak, Çepik, Koçeri adlı oyunlardır. Diyarbakır'ın yaşam biçiminden kaynaklanan köy seyirlik oyunları vardır. Bunların en bilinenleri, Teşi-Beri, Kurt-Kuzu oyunlarıdır. Yöreye özgü olan Kal'a (Kale) oyunudur.

TARİHSEL YAPITLAR: Diyarbakır ve çevresi tarih öncesinden başlayarak yerleşme alanı olmuştur. Yörede yapılan kazılarda, Eskitaş Dönemi'ne inen yerleşmeler bulunmuştur. Ergani'ye bağlı Hilar Köyü yakınlarında, Çayönü Tepesi'nde yapılan kazılarda, İÖ 7250'ye tarihlenen köy yerleşmesi ortaya çıkarılmıştır. Bir başka Eskitaş Dönemi yerleşmesi Ekinciler Köyü'nde, Girikhaciyan'da (Hacılar Tepesi) bulunmuştur. Özellikle Çayönü Tepesi yapıtlarındaki teknik gelişmişlik ilginçtir.

Bırklin (Bırkleyn) Mağaraları ve Eğil Kalesi, Asur stel ve yazıtlarının bulunduğu yörelerdir.

Diyarbakır ve çevresinde Artukoğulları, Akkoyunlular ve Osmanlı dönemlerinden önemli yapılar bulunmaktadır. Burada Türk mimarisinin ürettiği değişik amaçlı yapıların tümüne rastlanabilmektedir. Bu yapıların başında kaleler gelmektedir. Diyarbakır Kalesi savunma gücü, mimarisi ve süslemeleriyle özgün bir yapıttır. Ulu Cami ve çevresindeki yapılar, Diyarbakır'ın en anıtsal yapı topluluğu olarak nitelenmektedir. Ayrıca bu yapı, Güneydoğu Anadolu'nun en eski camisi olarak bilinmektedir. Safa Camisi planı, çinileri ve taş bezemesiyle Akkoyunlu Dönemi'nin başyapıtlarındandır. Hoca Ahmed Camisi ters T planlı, yan mekânlı ilk Osmanlı yapılarındandır. Şeyh Matar Camisi'yse, dört sütun üstünde yükselen minaresiyle dikkati çeker. XVI. yy'dan Fatih Paşa Camisi ters T planlı camilerden merkezi planlılara geçişi belirlediğinden Türk mimarlık tarihinde önemli bir yeri vardır. XVI. yy'dan Ali Paşa ve Behram Paşa camileri, Osmanlı mimarisinin genel nitelikleriyle yerel özellikleri birleştiren ilginç yapılardır. Kurt İsmail Paşa Camisi'nde, türbe mimarisinde kullanılan, revakla çevrili sekiz köşeli ana mekânlı plan uygulanmıştır.

Zinciriye, Mesudiye ve Hatuniye medreseleri XII. ve XIII. yy'ların önemli yapılarıdır. Deliller ve Hasan Paşa hanları, klasik Osmanlı mimarisini yansıtan yapılardır. XIII. yy'da yapılmış Artukoğulları Sarayı, Türk mimarisinin gelişimi açısından önemli bir yapıdır. Yörenin tarihsel ve mimari açıdan önemli yapıları içinde Malabadi, Dicle, Devegeçidi, Haburman köprüleri bulunmaktadır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: İlde kültürel etkinliklerin köklü bir geçmişi olmasına karşın, 1980'lerde giderek azaldığı görülmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak basın-yayın, kitaplık, müze, sergi gibi çalışmalara yöredeki aydınlar öncülük etmiştir. Bu dönemde, küçük çaplı da olsa, etkinlikleri sürdürecek kurumların oluşturulmasına çalışılmıştır. Günümüzde ise halkın etkinliklere katılımı ancak izleyicilik düzeyindedir. 1978'de kullanıma açık 4 halk, 3 çocuk kitaplığının bulunduğu Diyarbakır'da 3 de müze vardır. Bu kurumlar ve 1980'de açılmasına karar verilen galeri, Kültür Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 1970'li yıllarda kitaplıklardan yararlanmada sürekli bir düşüş görülmüştür. Bunda hizmet verilen yapıların ve kaynakların yetersizliği etken olmuştur. 1978'de çocuk kitaplıklarından 4.128, halk kitaplıklarından 23.574 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir.

Müzeler, kaynak açısından oldukça çeşitlilik göstermektedir.

Yerel basın 1869'lardan başlayarak, 1970'lere değin çevre illerde de etkiler yaratan, canlı bir süreç izlemiştir. Ancak teknik, mali ve yönetsel güçlükler nedeniyle günümüzde yayın organlarında da niceliksel ve niteliksel bir düşüş gözlemlenmektedir. Günlük 4 gazetenin yayınlandığı Diyarbakır'da 9 basımevi bulunmaktadır.

Halkın izleyici olarak katıldığı etkinliklerin başında, spor gelmektedir. 13 kulüpte lisanslı 641 sporcu etkinlik göstermektedir. Sinema ve TV izleyiciliği de bir başka ilgi kaynağıdır. İlde 18 sinema, 14.403 ruhsatlı televizyon bulunmaktadır. Eylül sonlarında düzenlenen Karpuz Festivali de Diyarbakır ve yöresine büyük bir canlılık getirmektedir.

Diyarbakır – Kaynakça

DOĞAL YAPI

CHAPUT Ernest, **Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfolojik Tetkik Seyahatleri,** İstanbul, 1976

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları,** İstanbul, 1936

İNANDIK Hamit, **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş,** İstanbul, 1965

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** Ankara, 1965

OAKES Harvey, **Türkiye Toprakları,** İzmir, 1958

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SARAÇOĞLU Seyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1961

SÖZER Ahmet Necdet **Diyarbakır Havzası,** Ankara, 1969

UYANIK Muvaffak, **Dağlarımız,** İstanbul, 1947

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı,** Ankara, 1980

DSİ, **Diyarbakır X. Bölge Müdürlüğü,** Ankara, 1979

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

Diyarbakır İl Yıllığı, 1967

Diyarbakır İl Yıllığı, 1973

Diyarbakır Üniversitesi Kampus Planlama Yarışması, AÜ., Ağustos, 1970

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları,** Ankara, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni,** 1974

Karayolları Haritası, 1981

Meydan Larousse, 1969

Milliyet Turizm Eki 1981

MSB, Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Jeoloji Haritası, Diyarbakır Paftası, Ölçek: 1/500.000,** Düzenleyen Cahit ERENTÖZ, Ankara, 1961

MTA, **Türkiye Maden Envanteri, (İllere Göre),** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ormaniçi Dinlenme Yerlerimiz,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ulusal Parklarımız,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız,** Ankara, 1979

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5, 1976.

AİNSWORTH Villiam Francis, **Euphrates Expedition,** Vol.II, Londra, 1888

AKDAĞ Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,** Ankara, 1975

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** İstanbul, 1895

(ALTINAY) Ahmet Refik, **Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri,** İstanbul, 1931

ANDREASYAN Hrand D., **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,** İstanbul, 1964

D'ARAMON M., **Le Voyage De M.D'ARAMON,** Paris, 1864

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Söylev,** II, Ankara, 1981

BEYSANOĞLU Şevket, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır,** İstanbul, 1963

BEYSANOĞLU Şevket, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri,** İstanbul, 1963

BUCKİNGHAM J.S., **Travels in Mezopotamia,** Londra, 1827

CANTENAU G., **La Civilisation Des Hittites et des Mitanniens,** Paris, 1934

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie II,** Paris, 1891

ÇAMBEL Halet-Robert J.BRAİDWOOD, "An Early Farming Village ın Turkey", **Old World Archeology: Foundations of Civilization,** San Francisco, 1972

ÇAMBEL Halet-Robert J.BRAİDWOOD, **Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları,** İstanbul, 1980

ÇAMBEL Halet-Robert J.BRAİDWOOD, "Çayönü Kazısı ve Hilar Mağaraları", **II.Kazı Sonuçları Toplantısı,** Ankara, 1981

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

ERDEHA Kâmil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler,** İstanbul, 1975

ESİN Ufuk, **İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II,** İstanbul, 1981

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** Cilt IV, İstanbul, 1896

GARDEN, **Description of Diarbekr,** Londra, 1867

GELB Ignace J., **Hurrians and Subarians,** Chicago, 1944

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi,** IV, Ankara, 1966

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet,** Ankara, 1970

GÖĞEM Ziya, **Dadaylı Halit, Bey,** I, İstanbul, 1954

GÖYÜNÇ Nejat, "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi,** 23

GÖYÜNÇ Nejat "XVI.yy'ın İlk Yarısında Diyarbakır", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** 7

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark, II,** Anadolu, Ankara, 1946

de HELL Xavier Hommaire, **Voyage en Turquie et en Perse,** Paris, 1855

HEUDE William, **Voyage de La Cote de Malabar a Canstantinople,** Paris, 1820

İslam Ansiklopedisi, Diyarbakır Maddesi, III

İslam Ansiklopedisi, Ergani Maddesi, IV

KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi,** VI. Ankara, 1976

KARPAT Kemal, "Ottoman Papulation Records and the Census of 1881/82-83", **IJMES IX,** 2, 1978

Katip Çelebi, **Cihannuma,** İstanbul, 1932

KONYAR Basri, **Diyarbakır Tarihi,** Ankara, 1936

KÖKTEN Kılıç, "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Araştırma ve Kazılar, 1946 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları", **Belleten XI; 1947**

KUNT İ. Metin, **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri-Diyarbakır,** İstanbul, 1981

MELLAART James, **The Neolithic of the Near East,** Londra, 1975

Nasır-ı Hüsrev, **Sefername,** İstanbul, 1950

NİEBUHR Carsten, **Reisebeschreibung nach Arabien und den umliegenden Landern,** Avusturya, 1968

OATES David Joan OATES, **The Rise of Civilization, Oxford,** 1976

ÖZKAYA Yücel, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık,** Ankara, 1977

RUNCIMAN Steven, **A History of the Crusades** I-III, Cambridge, 1981

SEVİM Ali, "Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorulğuna Katılması" **TTK, Atatürk Konferansları V.** Ankara, 1975

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire, 1885-1914, Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi,** İstanbul, 1980

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam,** I-VI, İstanbul, 1889-1899

TAVERNİER Jean Baptiste, **Les Six voyages en Turquie,** Paris, 1886

TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler,** İstanbul, 1952

TURAN Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul, 1971

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı **Osmanlı Tarihi,** I-IV, Ankara, 1972-1978

WARKWORTH Lord M.P., **Asiatic Turkey,** Londra, 1898

WATSON Patty Jo, "The Chronology of North Syria and North Mesopotamia from 10.000 B.C. to 2000 B.C", **Chronologies in Old World Archeology,** Derleyen Robert W.Ehrich, Londra ve Şikago, 1971

WAFLER Marcus, "Des Nevassyrische Gelsrelief von Eğil" **Archaologischer Anzeiger,** 1975, s. 299-300

YINANÇ M.Halil, **Anadolu'nun Fethi,** İstanbul, 1944

SOSYO-EKONOMİK YAPI

AÇIKGÖZ Ali, "Diyarbakır Bölgesinde Normal Değerler İçeren Serum Total Proteinlerinin Araştırılması", **DTF Dergisi,** Cilt 5, Sayı 3-4, 1976, s.551-565

AÇIKGÖZ Ali, "Diyarbakır Bölgesinde Normal Değerler İçeren Serum Albuminlerin ve Serum Globulinlerin Araştırılması", **DTF Dergisi,** Cilt 6, Sayı 2, (1978), s.303-327

AKKAYA Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

APAK Sadık, Ali AÇIKGÖZ, "Bölgemizdeki Kişilerde Kan Proteinlerinin Hematokrit, Hemoglobin Değerleriyle Olan İlgileri", **DTF Dergisi,** Cilt 6, Sayı 4, (1978), s.1095-1107

ARSLAN Rıfkı, "Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme", Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İÜİF 1975

ARSLAN Rıfkı, **Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketleri,** Ankara, 1979

BAŞARAN Nurettin, "Anadolu'nun Genetik Yapısı Üzerine Çalışmalar: III Diyarbakır ve Çevresinde Yaşayan İnsanlar Arasın-

daki Kan Yakını Evlenmeler ve Bunların Mediko Sosyal Yönü I-II", **DTF Dergisi,** Cilt 2, Sayı 1, s. 71-87, Sayı 3-4, (1973), s.535-551
BEYSANOĞLU Şevket, **Diyarbakır Coğrafyası,** İstanbul, 1962
DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968
ETİ Osman, **Diyarbekir 1977**
GENÇLER Ahmet, "Diyarbakır Köylerinde Kültürel Yapı Elemanları ve Sağlık Hizmetlerine Etkileri", **DTF Dergisi,** Cilt 4, Sayı 4, (1975), s.657-669
GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981,** Ankara, 1981
GÜLESEN Özdemir, "Sağlık Hizmetleri Sosyalizasyonu ve Uygulamasının Getirdiği Sorunlar", **DTF Dergisi,** Cilt 3, Sayı 3, (1974), s.423-431
GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji,** Bursa, 1981
GÜLESEN Özdemir, Hasip KURTPINAR, "Diyarbakır Bölgesi Sağlık Araştırma Projesi", **DTF Dergisi,** Cilt 4, Sayı 2-3, (1975), s.209-229
GÜLESEN Özdemir, H. ÖZBEK, "1974-1975 Yılları Diyarbakır Sularının Koliform Bakteri ve E. Coli Yönünden Analiz Raporu ve Önceki Çalışmalarla Karşılaştırılması", **DTF Dergisi,** Cilt 4, Sayı 2-3, (1975), s.321-327
HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama,** Ankara, 1980
HEKİMOĞLU Haluk, Mehmet ÇELİK, "Diyarbakır ve Çevresinde Tüpte Aglutinasyon Metodu ile Brucellosis Araştırması", **DTF Dergisi,** Cilt 6, Sayı 1, (1977), s.41-49
İNAN Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933,** Ankara, 1972
KAN İsmet, "1970 Yılı İçerisinde Diyarbakır Tıp Fakültesine Yatan Hastaların Değerlendirilmesi", DTF Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, (1974), s.79-89
KANSU İ.A., "Hastalık ve Zararlılarla Savaş Yoluyla Bitkisel Üretimin Artırılması Olanakları", Türkiye II. Tarım Kongresi, Tebliğ No: 12, Ankara, 1981
KEYDER Çağlar, **Paths of Rural Transformation in Turkey,** İstanbul, 1980
KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler,** Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979
KURTPINAR Hasip, Hüseyin SARNIÇ, "Sosyo-Ekonomik]ve Çevre Sağlığı Koşulları Farklı İki Semtin İlkokul Öğrencilerinde Barsak Parazitleri Araştırması", **DTF Dergisi,** Cilt 6, Sayı 4, (1978), s.1237-1249
KURTPINAR Hasip, Ömer METE, "Diyarbakır ve Çevresinde Barsak Parazitleri Epidemiyolojisi I1971-1975)" **DTF Dergisi,** Cilt 5, Sayı 1-2, (1976), s.1-11
KÜEY Ahmet, **Doğal, Tarımsal, Ekonomik ve Turistik Yönleriyle Diyarbakır,** Diyarbakır, 1970
KÜN E., B.GENÇ, Y.AKAR, O.DOĞAN, N.İZGİN, "Nadas Alanlarının Azaltılması Olanakları", Türkiye II. Tarım Kongresi, Tebilğ No: 5, Ankara, 1981
METE Ömer, "Diyarbakır ve Yöresinde Değişik Halk Sınıfları 0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Patojen ve Apatojen Barsak Protozoalar Üzerinde Sistematik Araştırma", **DTF Dergisi,** Cilt 4, Sayı 2-3, (1975), s.333-353
MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yörelerarası Dengesizlik,** Ankara, 1980
OTYAM Fikret, **Gide Gide 1/2/3,** İstanbul, 1972
ÖKTEM Kemal, "Diyarbakır ve Güneydoğu Yöresinde Yaralanmalar Üzerine Araştırma", **DTF Dergisi,** Cilt 3, Sayı 4, (1974), s.599-621
ÖLEZ H., A.ALTUNAY, K.TEMİZ, "Sulama Alanlarından 2. ve 3. Ürün Alma Olanakları", Türkiye II. Tarım Kongresi, Tebliğ No: 7, Ankara, 1981
ÖZDAMAR Kazım, "Diyarbakır'da 1974 Yılı Sağlık Hizmetlerinin Değerlendirilmesi", **DTF Dergisi,** Cilt 4, Sayı 4, (1975), s.615-639
ÖZDAMAR Kazım, "Diyarbakır'da Bebek ve 0-4 Yaş Çocuk Ölümleri", **DTF Dergisi,** Cilt 6, Sayı 1, (1977), s.127-143
ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı,** İstanbul, 1977
ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası,** Ankara, 1980
ROZALİYEV Y.N., **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960),** Ankara, 1978
SELEN Hamit Sadi, **İktisadi Türkiye,** İstanbul, 1937
SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri,** Ankara, 1979
SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938),** İstanbul, 1981
SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma,** İstanbul, 1979
SÖZER Ahmet Necdet, **Diyarbakır Havzası,** Ankara, 1969
SÖZEN Tuncay H., "Hayvanlarla Temasta Olan Şahıslarda Brucella İnsidansı", **DTF Dergisi,** Cilt 1, Sayı 1, (1972), s.36-46
TEKBEN Şerif, **Canlandırılacak Köy Yolunda,** Malatya, 1947
TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970,** Ankara, 1979
TÖKİN İsmail Hüsrev, **İktisadi ve İçtimai Türkiye Cilt III, "Türkiye'de Sanayi",** Ankara, 1946
YAZICIOĞLU Selahattin, "Asbestosis Araştırması '511 Vaka' ", **DTF Dergisi,** Cilt 3, Sayı 1, (1974), s.61-79
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri,** Ankara, 1977
YURDAKUL O., İ.TEKELİ, O, YAVUZ, "Tarımsal Fiat Politikası", Türkiye II. Tarım Kongresi, Tebliğ No: 19, Ankara, 1981
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968,** Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı** (1946-1968), Ankara, 1971
Ankara Üniversitesi, **Diyarbakır Üniversitesi Kampus Planlama Yarışması,** Ankara, 1970
Ajans TÜBA, **Grevler Bültenleri,** 1979, 1980
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni,** 1979, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu,** Ankara, 1980
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri,** Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı, 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940,** İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti,** İstanbul, 1945
CHP Diyarbakır İl Yönetim Kurulu, **Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakır,** Diyarbakır, 1938
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı Örnekleme Sonuçları,** Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, Genel Nüfus Sayımı, **Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri,** Diyarbakır, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları,** Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı,** 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı,** 1964/65, 1973, 1975, 1977, 1979, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri,** Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal,** 1958-1960, 1960-1962
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim,** 1970-1972, 1973-1975, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı,** Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi,** Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı, 1927**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi,** 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar,** 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71,** Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim,** 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980,** Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65,** Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80,** Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim, 1967-74, 1978-79**
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri,** 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri,** 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri,** 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979,** Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri,** 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları,** 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar,** 1980

DPT, **İmalat Sanayii Alt Sektörleri Kamu Tesisleri,** Ankara, 1975
DPT, **İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl,** Cilt 1, Ankara, 1981
DPT, **1980 Programı Yatırımları,** Ankara, 1980
DPT, **Önemli Projelerin 31 Aralık 1980 Raporu,** Ankara, 1980
DPT, **1981 Programı Yatırımları,** Ankara, 1981
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, İçki Sanayii,** Ankara, 1977
DSİ, **Güneydoğu Anadolu Projesi,** Ankara, 1980
DSİ, **Türkiye'de Yapılmış ve Projelendirilen Baraj ve Hidroelektrik Santraller,** Ankara, ty
Diyarbakır İl Yıllığı, 1973
Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, **Diyarbakır,** Diyarbakır, 1978
Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, **1968'de Diyarbakır'da (Zirai-Ticari-İktisadi) Genel Durum,** Diyarbakır, 1969
İmar ve İskân Bakanlığı, **Doğu Anadolu Bölgesi,** Ankara, 1970
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı,** 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu,** 1981
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri,** Ankara, ty
Köy İşleri Bakanlığı, **Diyarbakır İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu,** Ankara, 1970
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970,** Ankara, 1970
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'na Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma,** Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği,** Ankara, 1981
Milliyet Turizm Eki, İstanbul, 1981
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten,** Ankara, Haziran 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları,** Ankara, 1976
Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, **100. Yılda Petrol Faaliyeti,** Ankara, 1981
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri,** Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978,** Ankara
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **50 Yılda Türk Sanayii,** Ankara, 1973
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu İle 1982 İş Programı,** Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı,** Ankara, 1970, 1980
Sümerbank Genel Müdürlüğü, **Cumhuriyet' in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973,** Ankara, 1973
Tekel Genel Müdürlüğü, **1979 Bilançosu,** İstanbul, 1981
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980,** Ankara
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi,** Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın 1980 Sonu Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler,** Ankara, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları,** Ankara, 1981
Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makinaları Araştırması,** 1979, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması,** İstanbul, 1981
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı,** Ankara, 1978
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **2. Olağan Genel Kurulu,** Ankara, ty
YSE, **İstatistik Yıllığı,** 1976
Ziraat Vekaleti, **Memalik-i Osmaniye'de 1329 Senesi Zarfında Hasıl Olan Mezruatın Nevi ve Miktarı,** İstanbul, 1913
V. Genel Müfettişlik, **Güney Doğu XVI,** İstanbul, 1939

KÜLTÜR

ADIVAR Halide Edip, **Zeyno'nun Oğlu,** İstanbul, 1973
Ahmed Arif, **Hasretinden Prangalar Eskittim,** Ankara, 1977
AKDAĞ Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,** c. I. İstanbul, 1979
AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri Sözlüğü,** Ankara, 1981
AKSOY Ömer Asım, **Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler,** Ankara, 1969
AKSOY Ömer Asım, **Deyimler Sözlüğü,** Ankara, 1981
ALTINKAYNAK Hikmet, "Ahmed Arif" **Edebiyatımızda 1940 Kuşağı,** İstanbul, 1977
ALTUN Ara, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,** İstanbul, 1978
AND Metin, **Oyun ve Büğü,** İstanbul, 1974
AND Metin, **Türk Köylü Dansları,** İstanbul, 1964
ARSLAN Rıfkı, **Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketleri,** Ankara, 1979
ARSUNAR Ferruh, **Türk Çocuk Oyunlarından Örnekler,** İstanbul, 1955
ASLANAPA Oktay, "Diyarbakır Sarayı Kazısında İlk Rapor", **Türk Arkeoloji Dergisi,** Ankara, 1962
ASLANAPA Oktay, **Türk Sanatı II,** İstanbul, 1973
Aux Portes de L'Histoire, Paris, 1962
AVCIOĞLU Doğan, **Türklerin Tarihi,** I.Kitap, İstanbul, 1979
AVCIOĞLU Doğan, **Türklerin Tarihi** IV. Kitap, İstanbul, 1981
BALİN Remzi, **Diyarbakır,** Diyarbakır, 1963
BAYRAK Mehmet "Enver Atılgan" **Köy Enstitülü Yazarlar Ozanlar,** Ankara, 1978
BEYSANOĞLU Şevket, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır,** İstanbul, 1963
BEYSANOĞLU Şevket, **Diyarbakır Ağzı,** Ankara, 1966
BEYSANOĞLU Şevket, "Diyarbakır ve Çevresinde Halk Hekimliğinde Yatırlar", **Türk Folkloru Araştırmaları,** 1981/2
BEYSANOĞLU Şevket "Diyarbakır'da Bazı Gelenek ve İnanışlar" **Türk Folklor Araştırmaları,** sayı: 305
BEYSANOĞLU Şevket, "Diyarbakır'da Kuraklıkla İlgili Adet ve İnanmalar" **Türk Folklor Araştırmaları,** sayı: 300
BEYSANOĞLU Şevket, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları,** Cilt : I-II-III, İstanbul, 1960
BEYSANOĞLU Şevket, "Eshab-ı Kehf'in Yeri" **I.Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,** Ankara, 1976
BEYSANOĞLU Şevket, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı,** İstanbul, 1956
BOSWORTH C.E, **İslam Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980
Cemal Süreya, "Ahmed Arif" **Papirüs,** Sayı 31, 1969
Cevdet Kudret, **Türk Edebiyatından Seçme Parçalar,** İstanbul, 1981
Cevdet Kudret, "Ziya Gökalp ve Dil Devrimi" **Cumhuriyet Gazetesi,** 24 Ekim 1974
CONTENAU G. **La Civilisation des Hittites et des Mittanniens,** Paris, 1934
ÇAMBEL Halet, Robert J.BRAİDWOOD, "Çayönü Tepesi ve Hilas Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları", **II.Dönem Kazı Sonuçları Toplantısı,** Ankara, 1981
DEMİRSİPAHİ Cemi, **Türk Halk Oyunları,** Ankara, 1975
DİE, **Kültür İstatistikleri 1978,** Ankara, 1981
DİE, **Spor İstatistikleri 1978,** Ankara, 1980
Diyarbakır Beden Terbiyesi Bölge Başkanlığı, **Cumhuriyetin 50. Yılı Spor Yıllığı,** 1973
Diyarbakır Evleri, Ankara, 1955
"Diyarbakır Evleri" **Önasya,** sayı. 5/65, 5-8-9-16 İstanbul, 1970
Diyarbakır İl Yıllığı 1967, Ankara 1967
Diyarbakır İl Yıllığı, 1973, Ankara, 1973
Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, **İzmir Fuarında Diyarbakır,** Diyarbakır, 1938
DURUL Yusuf, "Sonuncu El Sanatları Yarışması" **Türkiyemiz,** sayı 21
ERGİNBAŞ Doğan, **Diyarbakır Evleri,** İstanbul, 1953
ETİ Usman, **Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi,** Diyarbakır, 1940
FIRAT M. Şerif, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara, 1961
GELB İ. İGNACE, **Hurrians and Subarians,** Chicago, 1944
GENÇLER Ahmet, "Diyarbakır İlinde Farklı Köy Toplumlarının Etnografik İncelenmesi" **Antropoloji,** sayı 8
GÖKÇELİ Yaşar Kemal, **Bu Diyar Baştan Başa,** İstanbul, 1976
GÖKSEL Ali Nüzhet "Hayatı Sanatı Eseri", **Ziya Gökalp,** İstanbul, 1952
GÜNEL Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi,** İstanbul, ty
İLTER Figen, **Osmanlılar'a Kadar Anadolu Türk Köprüleri,** Ankara, 1978
İSKENDEROĞLU Reşid, "Eski Diyarbakır Düğünleri" **Karacadağ,** sayı 76-82
KOŞAY Hamit Zübeyr, **Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı,** Ankara, 1961
KOYUNOĞLU Haydar, **Dilo ile Dilşe,** İstanbul, 1976
KUBAN Doğan, **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi,** İstanbul, 1981
KURGAN Şükrü "Hayatı Sanatı Eseri" **Süleyman Nazif,** İstanbul, 1955
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** İstanbul, 1981
KURDAKUL Şükran "Ziya Gökalp", **Çağ-**

daş Türk Edebiyatı, sayfa: 513 İstanbul, 1976
NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,** İstanbul, 1980
NECATİGİL Behçet, "Şair Ziya Gökalp" **Cumhuriyet Gazetesi,** 24 Ekim 1974
OCAK Esma, **Berdel,** İstanbul, 1982
OZANKAN Cenap, Kemal SAVCI **Türk Milli Oyunları,** İstanbul, 1955
ÖNDER Mehmet, **Anadolu Şehir Adları,** Ankara, 1969
ÖNDER Mehmet, **Şehirden Şehire,** İstanbul, 1972
ÖNGÖREN Veysel, **Remo ve Salo,** Ankara, 1979
ÖRNEK Sedat Veyis, **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,** Ankara, 1979
PULVAN Cevdet, **Türk Taş Köprüleri,** Ankara, 1975
PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, **Türk Halk Şiiri Antolojisi,** Ankara, 1975
SEBER Cemal Süreya, "Ahmed Arif", **Papirüs Dergisi,** Sayı 31, İstanbul, 1969
SERTOĞLU Mithat, **Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi,** İstanbul, 1974
SEVGEN Nazmi, "Kürtler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** sayı 9, Haziran 1968
SÖZER Ahmet N, **Diyarbakır Havzası,** Ankara, 1969
SÖZEN Metin, **Anadolu Kentleri,** İstanbul, 1971
SÖZEN Metin, **Anadolu Medreseleri,** İstanbul, 1970
SÖZEN Metin, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi,** İstanbul, 1981
SÖZEN Metin, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi,** İstanbul, 1971
TANYU Hikmet, **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri,** Ankara, 1967
TARANCI Cahit Sıtkı, **Düşten Güzel,** İstanbul, 1952
TARANCI Cahit Sıtkı, **Otuzbeş Yaş,** İstanbul, 1946
TOGAY H, "Diyarbakır Evleri", **Arkitekt,** sayı 16/187-188, s.165-169-191, İstanbul, 1947
Türkiye'de Süreli Yayınlar ve Matbaalar 1973, Ankara, 1973
Türkiye'de Yerel Basın, Ankara, 1979
TÜTENGİL Cavit Orhan, "Ağa Kimdir" **Ziya Gökalp Üstüne Notlar,** İstanbul, 1964
TÜTENGİL Cavit Orhan, **Diyarbakır Basın Tarihi Üzerine Notlar,** İstanbul, 1954
TÜTENGİL Cavit Orhan, **Türkiye'de Bölge Basını ve Diyarbakır Gazeteciliği,** İstanbul, 1962
TÜTENGİL Cavit Orhan, "Ziya Gökalp ve Ulusal İktisat" **Cumhuriyet Gazetesi,** 24 Ekim 1974
ÜNAL Hüseyin Rahmi, **Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme,** Erzurum, 1975
YAZICI Tahsin, "Asena'nın Oyunlarında Öz ve Biçim" **Türk Dili,** sayı 264, Eylül 1977
Ziya Gökalp, **Yeni Hayat Doğru Yol,** Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları: 3, Ankara, 1976

Diyarbakır – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 2216
Yeryüzü Şekilleri 2216
Dağlar 2216
Ovalar 2216
Gevran Ovası 2217
Karahan Ovası 2217
Diyarbakır Ovası 2218
Kiki Ovası 2218
Behremki Ovası 2218
Dicle Şerit Ovaları 2218
Yaylalar 2218
Vadiler 2219
Akarsular 2219
Dicle Irmağı 2219
Ambar Çayı 2219
Batmanı Çayı 2219
Kalhane Suyu 2219
Medya Çayı 2219
Sinek Çayı 2219
Göz Suyu 2219
Madrap Suyu 2219
Sinan Suyu 2219
Çüngüş Çayı 2219
Göller 2219
Devegeçidi Barajı 2219
Karakaya Barajı 2219
Ortaviran Göleti 2220
Gözegöl Göleti 2220
Kurtkaya Göleti 2220
Jeolojik Yapı 2220
Yeraltı Zenginlikleri 2221
Topraklar 2221
Doğal Güzellikler 2221
İçmeler ve Kaplıcalar 2222
Çermik Kaplıcası 2222
Ankaris Şifalı Suyu 2222
İklim 2222
Sıcaklık 2222
Yağışlar 2222
Rüzgârlar 2222
Sayılı Günler 2222
Lice Depremi 2222
Bitki Örtüsü 2222
Hayvan Türleri 2222
Nüfus 2222
Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2226
Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı 2227
Özet 2227

TARİH

İlin Adının Kaynağı 2228
Yazılı Tarih Öncesi 2228
Kronoloji 2229
Yazılı Tarih 2231
Hurriler ve Mitanniler 2231
Urartular 2232
Persler 2233
Makedonyalılar 2233
Selökidler 2233
Partlar 2233
Büyük Tigran Dönemi 2233
Roma Dönemi ve Partlar 2233
Bizans Dönemi 2234
İslam Uygarlıkları Dönemi 2234
Emeviler Dönemi 2234
Abbasi Yönetimi 2234
Şeyhoğulları Yönetimi 2235
Hamdâniler Dönemi 2235
Mervaniler Yönetimi 2235
Selçuklular Dönemi 2236
Suriye Selçukluları Yönetimi 2236
İnaloğulları Yönetimi 2236
Nisanoğulları Yönetimi 2236
Artuklular Yönetimi 2236
Eyyubi Yönetimi 2236
Anadolu Selçukluları Yönetimi 2237
Mardin Artukluları Yönetimi 2237
Akkoyunlular Yönetimi 2237
Safevi Yönetimi 2237
Osmanlı Yönetimi 2238
Klasik Dönem 2238
Geçiş Dönemi 2238
XVIII. yy'da Ergani Madeni İle İlgili Divan-ı Hümayun Hükümleri 2239
Çağdaş Dönem 2239
Diyarbakır Valisi Vezir Ömer Paşa'nın Yıllık Gider ve Gelirleri 2240
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 2241
Tarım 2242
Sanayi 2242
Ticaret 2242
Madenler 2242
Ulaşım 2242
Eğitim 2242
Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Diyarbakır 2243
Ermeni Tehciri Konusunda Soruşturma 2243
Allenbey Notası 2243
İngilizler'in Ayrılıkçı Etkinlikleri 2244
Yunan İşgaline Karşı Diyarbakır'da Tepkiler ve Ulusal Örgütlenmeler 2245
Diyarbakır'ın Erzurum ve Sıvas Kongreleri ile İlişkisi 2246
Milli Aşiret Olayı 2247
Elcezire Cephesi'nin Kurulması 2247
1839-1900 Yılları Arasında Diyarbakır Valileri 2247
1877 Meclis-i Meb'usanı'nda Diyarbakır Milletvekilleri 2247
Revandiz Harekâtı 2247
İkinci Meşrutiyet'te Diyarbakır Milletvekilleri 2247
İkinci Meşrutiyet'te Ergani Milletvekilleri 2247
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 2248
Diyarbakır Valileri 2248
Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nda Diyarbakır Temsilcileri 2248
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Diyarbakır Milletvekilleri 2249
İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Diyarbakır Milletvekilleri 2250
Seyahatnamelerde Diyarbakır 2250
Nasır-ı Hüsrev 2250
M.D'Aramon 2250
Polonyalı Simeon 2250
Jean Baptiste Tavernier 2251
Katip Çelebi 2251
Evliya Çelebi 2251
Carsten Niebuhr 2251
J. S. Buckingham 2251
William Heude 2251
Xavier Hommaire De Hell 2252
Garden 2252
William Francis Ainsworth 2252
Özet 2252

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 2255
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 2256
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 2257
Kent İçi Dağılım 2258
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "Meslekteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 2258
Tarım 2259
Giriş 2259
Bitkisel Üretim 2261
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 2261
1927 Tarım Sayımı'nda Diyarbakır 2261
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 2263
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 2265
Diyarbakır'ın Ünlü Kavun, Karpuz Türleri 2265
Sulama 2266
Gübreleme 2267
GAP Diyarbakır'a Ne Getirecek 2267
Tarım Araçlarının Gelişimi 2267
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 2268
Hayvancılık 2270
Diyarbakır'ın Bir Köyünde Toprak Toplulaşması Süreci 2271
Hayvan Ürünleri 2272
Ormancılık 2273
Madencilik 2273
Enerji 2274
Sanayi 2274
Cumhuriyet'in İlk Yıllarından 1970'lere Diyarbakır Sanayii 2274
1970'lerde Diyarbakır Sanayii 2275
Diyarbakır'da Devlet İşletmeleri Yatırımlar-Katma Değerin Gelişimi 2275
Küçük Sanayi 2275
Ticaret 2276
Bankacılık 2276
Diyarbakır'da Bir Çokuluslu Petrol Şirketi: Turkshe Shell Temsan'ın Diyarbakır Projeleri 2276
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 2277
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 2277
Kademelenme 2277
Ulaşım 2279
Karayolu 2279
Demiryolu 2279
Havayolu 2280
İç Su Yolları 2280
Haberleşme 2280
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 2280
Göç 2282
İdari Bölünme ve Belediyeler 2283
Merkez İlçe 2283
Bismil 2283
Çermik 2283
Çınar 2284
Çüngüş 2284
Dicle 2284
Ergani 2284
Hani 2284

Hazro 2284
Kulp 2285
Lice 2285
Diyarbakır Belediye Başkanları 2285
Diyarbakır Köylerinde Elektrik, İçme Suyu 2285
Silvan 2285
Diyarbakır Kenti 2285
Lice Depremi 2287
İlde Konut 2287
Kentsel Arazi Kullanımı 2288
Kent İçi Ulaşım 2289
Kentte Konut 2289
Diyarbakır Kenti'nde Elektrik, Su, Kanalizasyon 2289
Eğitim 2289
Giriş 2289
Okuryazarlık 2289
İlköğretim 2290
Ortaöğretim 2291
Ortaokullar 2291
Liseler 2291
Mesleki ve Teknik Öğretim 2292
Yükseköğretim 2292
Yaygın Eğitim 2292
Sağlık 2293
Üniversiteye Giriş Sorunu ve Diyarbakır Tıp Fakültesi 2293
Sağlık Sorunları 2294
Ana-Çocuk Sağlığı 2294
Beslenme 2294
Sakatlıklar ve Yaralanmalar 2295
Bulaşıcı Hastalıklar 2295
Ölüm Nedenleri 2296
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2296
Çevre Sağlığı 2303
Sağlık Hizmetleri 2303
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 2304
Sosyal Sigortalar Kurumu 2304
Bağ-Kur 2305
İş ve İşçi Bulma Kurumu 2305
Toplumsal Örgütlenmeler 2305
Meslek Kuruluşları 2306
Kooperatifler 2306
Sendikalar 2306
Toplu-İş Sözleşmeleri 2306
İşçi Hareketleri 2306
Dernekler 2307
Özet 2307

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 2310
Türkler'den Önce 2310
Türkler'den Sonra 2311
Kanuni'nin Beylere Bağışladığı Ayrıcalıkları Bildiren Hükmü Şerif 2311
Ziya Gökalp'e Göre Ağalar 2312
Cumhuriyet Dönemi 2312
Kültürel Geleneğin Öğeleri 2313
Yaşama Biçimi 2313
Bir Şeyhin Diğer Şeyhler Hakkındaki İfşaatı 2313
Giyim-Kuşam 2313
Beslenme Biçimleri 2314
İnançlar ve Töresel Yapı 2314
Dinsel Yapı ve Boşinanlar 2314
Düğünler, Doğum ve Ölümle İlgili Gelenekler 2315
Geleneksel El Sanatları 2316
Mimarlık 2316
Diyarbakır'da Türk Mimarisi 2318
Yöresel Halk Edebiyatı 2319
Halk Ozanları 2319
Maniler 2319
Diyarbakır'da Divan Edebiyatı 2320
Söylenceler 2321
Yerel Ağız 2322
Atasözleri 2322
Deyimler 2323
Alkışlar (Hayırdualar) 2323
Kargışlar (İlençler) 2323
Ninniler 2323
Halk Müziği ve Gelenekler Oyunlar 2323
Tarihsel Yapıtlar 2325
Merkez İlçe 2325
Diyarbakır Kalesi 2325
Nestorian Kilisesi 2325
Ulu Cami 2325
Ömer Şeddad (Hazreti Ömer) Camisi 2326
Kale Camisi 2326
Nebi (Peygamber) Camisi 2326
Safa (İparlı) Camisi 2326
Hoca Ahmed Camisi (Ayni Minare Camisi) 2326
Şeyh Matar (Mutahhar) Camisi 2326
Lala (Lâle) Bey Camisi 2326
Şeyh Yusuf Camisi 2327
Fatih Paşa Camisi (Kurşunlu Camisi) 2327
Hüsrev Paşa Camisi 2327
Ali Paşa Camisi 2327
İskender Paşa Camisi 2327
Behram Paşa Camisi 2327
Melek Ahmed Paşa Camisi 2327
Defterdar Camisi 2328
Nasuh Paşa Camisi 2328
Arap Şeyh Camisi 2328
Kurt İsmail Paşa Camisi 2328
İbrahim Bey Mescidi 2328
Taceddin Mescidi 2328
Hacı Büzürk Mescidi 2328
Zinciriye (Sincariye) Medresesi 2328
Mesudiye Medresesi 2328
Ali Paşa Medresesi 2329
Muslihiddin Lari Medresesi 2329
Sultan Şüca Türbesi 2329
Şeyh Yusuf Hemedani Türbesi 2329
Şeyh Abdülcelil Türbesi 2329
Lala (Lâle) Bey Türbesi 2329
Sarı Saltık Türbesi 2329
Zincirkıran Türbesi 2329
Karadeniz Türbesi (Mir Seyyaf Türbesi) 2329
Fatih Paşa Türbesi 2329
Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi 2329
Arap Şeyh Türbesi 2329
Sahabeler Türbesi 2329
Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı) 2329
Hasan Paşa Hanı 2329
Çifte Han 2329
Yeni Han 2329
Artukoğulları Sarayı 2329
Dicle Köprüsü 2330
Devegeçidi Köprüsü 2330
Eğil Kalesi 2330
Ulu Cami (Taciyan Camisi) 2330
Çermik İlçesi 2330
Çermik Kalesi 2330
Ulu Cami 2330
Şah Ali Bey Camisi 2330
Abdullah Paşa Medresesi 2330
Saray Hamamı 2330
Haburman Köprüsü 2330
Sinek Çayı Köprüsü 2330
Çınar İlçesi 2330
Çüngüş İlçesi 2330
Kale 2330
Camii Kebir 2330
Ali Bey Camisi 2330
Çüngüş Hamamı 2330
Dicle İlçesi 2330
Ergani İlçesi 2330
Osmaniye Kalesi 2330
Meryem Ana Kilisesi 2330
Hani İlçesi 2330
Ulu Cami 2330
Hatuniye Medresesi 2330
Hazro İlçesi 2330
Ulu Cami 2330
Kulp İlçesi 2331
Lice İlçesi 2331
Dakyanus 2331
Zülkarneyn Kalesi 2331
Atak (Antak) Kenti 2331
Ulu Cami (Vakıf Ahmed Bey Camisi) 2331
Silvan İlçesi 2331
Silvan Kalesi 2331
Ulu Cami (Selahaddin Eyyubi Camisi) 2331
Eyyûbiler Camisi 2331
Kara Behlül Bey Camisi 2331
Malabadi Köprüsü 2331
Kenok (Kemkûk) Köprüsü 2331
Kültürel Etkinlikler 2331
Çocuk ve Halk Kitaplıkları 2331
Müzeler 2332
Sergiler 2332
Şenlikler-Anma Günleri 2332
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 2332
Yerel Yayın Organları 2332
Spor Çalışmaları 2333
Diyarbakır'da Kitaplıklar 2333
İl Doğumlu Ünlüler 2333
Diyarbakır Basınının Dünü-Bugünü 2334
Ziya Gökalp ve Ulusal İktisat 2336
Ziya Gökalp ve Dil Devrimi 2337
Şair Ziya Gökalp 2338
Edebiyatta Diyarbakır 2340
Süleyman Nazif'in Nükteciliği 2341
Özet 2343
Kaynakça 2345
İçindekiler 2349

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
40° 30' ve 42° 00' Kuzey Enlemleriyle
26° 00' ve 27° 00' Doğu Boylamları

Yüzölçüm: 6.276 km2

Nüfus: 363.286

Nüfus Yoğunluğu: 58

İlçeler: Merkez, Enez, Havsa, İpsala, Keşan, Lalapaşa, Meriç, Uzunköprü

Bucak Sayısı: 11

Köy Sayısı: 255
Elektrikli (1976): 125
Orman İçi (1973): 51
Okullu (1973): 252

Belediye Sayısı: 18

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)
Dağlar: 5,2
Ovalar: 16,7
Yaylalar: 0,4
Platolar: 77,7

Akarsular: Meriç, Ergene, Tunca, Keşan

En Yüksek Nokta: Yerli Su Tepesi (Korudağ) (725 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 13,5°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —10,2°C
Ortalama: 15,1°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 599,3 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 17,1

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 42,2
Sanayi: 16,9
(İmalat Sanayii: 11,0)
Hizmetler: 40,9

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 96
Ekili-Dikili: 57
Ormanlık: 25
Çayır-Mera: 14
Tarıma Elverişsiz: 4

Başlıca Tarım Ürünleri: Buğday, Ayçiçeği, Hayvan Ürünleri, Meyve

Hayvan Sayısı:
Büyükbaş : 121.442
Küçükbaş: 472.130
Kümes H.: 394.426

Traktör Sayısı: 13.770

Faal Nüfus (1975): 186.250

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 74,1
Sanayi: 5,2
(İmalat Sanayii: 3,2)
Hizmetler: 20,7

Başlıca Sanayi Ürünleri: Tekstil, Süt Ürünleri, Tuğla, Kiremit, Nebati Yağ

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 1.457

Fabrika Sayısı: 59

Banka Şubesi Sayısı: 61

Kişi Başına GSYİH (1978): 32.276

Doktor Sayısı (1978): 10.000 kişiye 4,5

Hastane Yatak Sayısı (1978):
10.000 kişiye 12,3

Okuryazar Oranı (1975): 72,1
Kadınlarda: 62,0
Erkeklerde: 80,6

Okul Sayısı:
İlk: 312
Orta: 70
Lise: 8
Mesleki ve Teknik: 19

Öğrenci Sayısı:
İlk: 37.267
Orta: 10.181
Lise: 3.171
Mesleki ve Teknik: 4.049

Öğretmen Sayısı:
İlk: 1.984
Orta: 486
Lise: 200
Mesleki ve Teknik: 287

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı (1978-1979): 19

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 4
Öğrenci Sayısı: 1.642

Kütüphane (1978): 8
Halk: 4
Çocuk: 4

Basımevi Sayısı (1978): 4

Radyo Sayısı: 47.938
Televizyon Sayısı: 36.392

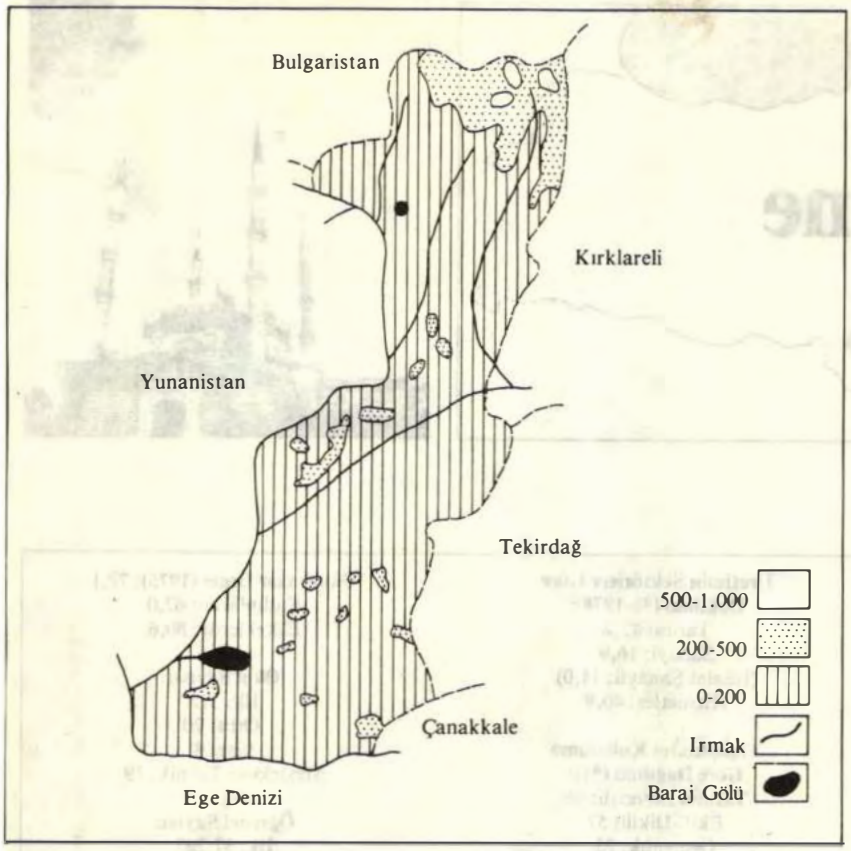
Telefon Sayısı: 8.831

Teleks Sayısı: 39

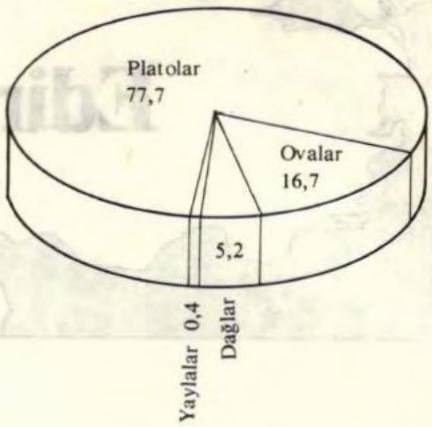
Sinema Sayısı (1978): 12 (1'i yazlık)

Spor Kulübü Sayısı: 28

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 1.407

Şekil 1
Edirne İl Topraklarının Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Edirne İli, Marmara Bölgesi'nin Trakya bölümünde bulunmaktadır. Trakya'da, İstanbul'dan sonra ikinci büyük ildir.

Meriç Havzası'nda yer alan il toprakları, 40° 30' ve 42° 00' kuzey enlemleri ile 26° 00' ve 27° 00' doğu boylamları arasında kalmaktadır.

6.276 km2'lik alanıyla Türkiye topraklarının % 0,8'ini kaplayan ilin merkezinin denizden yüksekliği, yaklaşık 41 m'dir.

İlin doğusunda Kırklareli'nin Pehlivanköy, Merkez ve Kofcaz; Tekirdağ'ın Malkara ve Hayrabolu; Çanakkale'nin Gelibolu ilçeleri; batısında Yunanistan; kuzeybatısında Bulgaristan; güneyinde ise Ege Denizi bulunmaktadır.

Türkiye'nin batı sınır topraklarının önemli bir bölümünü içine alan Edirne İli'nin Bulgaristan'la 88 km'lik bir sınırı vardır. Bulgaristan'la olan sınır, Kırklareli il sınırından başlar, Tunca Irmağı'nı keser ve güneybatı yönünde uzanarak Meriç Irmağı'nda sona erer. Burada Türk, Bulgar ve Yunan sınırları birleşir.

Meriç Irmağı ilin Yunanistan'la sınırını oluşturur. Irmağın doğu yakası Edirne, batı yakası Yunanistan'dır. Ancak, Karaağaç ve Bosna köylerini içine alan toprak parçası, Meriç'in batısında kalmasına karşın, Edirne'nindir. Edirne-Yunanistan sınırının uzunluğu 204 km'dir. Bu sınır, Enez'de sona erer.

Edirne toprakları genel olarak geniş düzlükler ve basık tepelerle kaplı bir havzadır. Bu havzayı batıdan Meriç Vadisi ve bu vadide akan Meriç Irmağı böler. Havza, kuzeydoğudan Istranca Dağları (Yıldız Dağları) ile çevrilmiştir. Yunanistan ve Bulgaristan topraklarında da süren Meriç Havzası'nı batıdan kuşatan Rodop Dağları, Edirne'nin kuzeybatısında Istranca Dağları'na iyice yaklaşır. İl topraklarının doğusu geniş düzlükler, Uzunköprü ve Koru Dağları'yla çevrilidir. Güneyi ise, Saros Körfezi'yle sınırlanır.

% 96'sını tarıma elverişli alanların oluşturduğu il topraklarının yaklaşık % 78'i platolar durumundadır. Ovalar ise il topraklarının % 17'sini kaplamaktadır (Şekil 1). Nüfus büyüklüğü açısından 47. sırada bulunan Edirne'nin 1980'de 363.286 olan nüfus varlığının ülke toplam nüfusu içindeki payı binde 8,1'di.

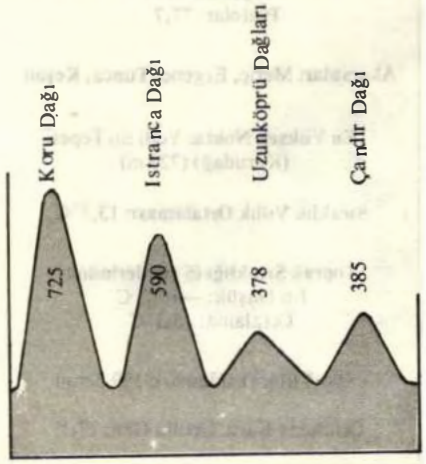
YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Balkan Yarımadası'nın güneydoğu kesimindeki Trakya bölgesinde yer alan Edirne İli, yeryüzü şekilleri bakımından çeşitlilik gösterir. Bu çeşitliliği, farklı yükseltiler gösteren dağ ve tepeler ile, daha az yükseltide olan platolar ve ovalar oluşturur. İlin kuzey ve kuzeydoğusu ile güney ve güneydoğusu dağlar ve platolarla kaplıdır. Bu iki dağlık alan arasında kalan ve Ergene Irmağı'nın kolları ile yarılmış, az eğimli, engebeli alanlar Trakya peneplenini oluşturur.

Meriç Havzası'nın yükseltisi fazla değildir. Yapılan hesaplamalara göre Trakya'nın ortalama yükseltisi 180 m'dir. Bu değer, Türkiye'nin 1.132 m olan ortalama yükseltisinin çok altındadır. Trakya'da yükseltisi 0-250 m arasında olan yerler, bölge genel yüzölçümünün % 83'ünü oluşturur. Bu oran, Meriç Havzası'nda bulunan Edirne'de daha da yüksektir.

DAĞLAR: Edirne İli'nde dağlar fazla yer kaplamaz. İli, Istranca Dağları kuzey ve kuzeydoğudan, Uzunköprü Dağları doğudan, Koru ve Çandır dağları ise güney ve güneydoğudan kuşatır.

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

ISTRANCA DAĞLARI: İstanbul Boğazı'nda Karadeniz Dağ Sırası'ndan ayrılan ve Karadeniz kıyısı boyunca Bulgaristan sınırına doğru uzanan Istranca Dağları'nın yükseltileri, Tunca Havzası'na yaklaştıkça azalır. Istranca Dağları'nın en yüksek yeri il sınırları dışında, Kırklareli ile Demirköy arasındadır. Buralarda bile, ortalama yükseltisi 1.000 m'yi geçmez.

Trakya'nın kuzeydoğusundan Edirne topraklarına giren Istranca Dağları'nın yükseltileri azalır ve Lalapaşa ilçe sınırları içinde bir plato görünümü egemen olmaya başlar.

Istranca Dağları'nın yüksekliği, Bulgaristan sınırı yakınındaki Bakacak Kule Tepe'sinde 590 m'ye ulaşır (Şekil 2). Aynı zamanda daha dalgalı olan bu platonun yükseltisi güneybatıya doğru küçük akarsu vadileri oluşturarak azalır; Lalapaşa yöresinde 250 m'nin altına düşer.

Istranca dağ kütlesi, güneyden Ergene Havzası'na inen akarsularla parçalanmıştır. Genellikle granit ve gnays ana kayaları üzerinde yer alan ve dalgalı bir yapısı olan bu kesimlerde, orman örtüsü altında, sığ ve kalkersiz kahverengi orman topraklarına rastlanır. Şiddetli erozyona uğrayan tepelerde bu örtü seyrekleşmiş ya da tümüyle ortadan kalkmıştır.

KORU DAĞLARI: Trakya'daki ikinci dağ sırası olan bu yükselti Tekirdağ-Şarköy arasında Işıklar Dağı, Saros Körfezi boyunca ise Koru Dağları adını alarak güneybatı yönünde körfeze doğru sokulur.

Edirne İli'nin tekdüze görünümlü kesimini oluşturan Ergene Havzası, güneyden Koru Dağları ile sınırlanır. Ergene Havzası'nın güneyi, ortalama yükseltisi 150-200 m'yi geçmeyen hafif dalgalı bir platodur. Koru Dağları'na yaklaştıkça yükselti artmaya başlar. En yüksek noktası Yerli Su Tepe (725 m) olan Koru Dağları'nın Ergene Havzası'na ve Saros Körfezi'ne bakan yamaçları eğim açısından birbirinden çok farklıdır (Şekil 2). Saros Körfezi'ne bakan yönü dik yamaçlarla kaplıdır.

ÇANDIR DAĞLARI: Koru Dağ Sırası, İpsala ile Enez sınırında yeniden yükselerek, körfeze koşut uzanan Çandır Dağları'nı oluşturur. Volkanik kayaçlardan oluşan Çandır Dağları'nın en yüksek noktası, Çandır Tepe (385 m)'dir.

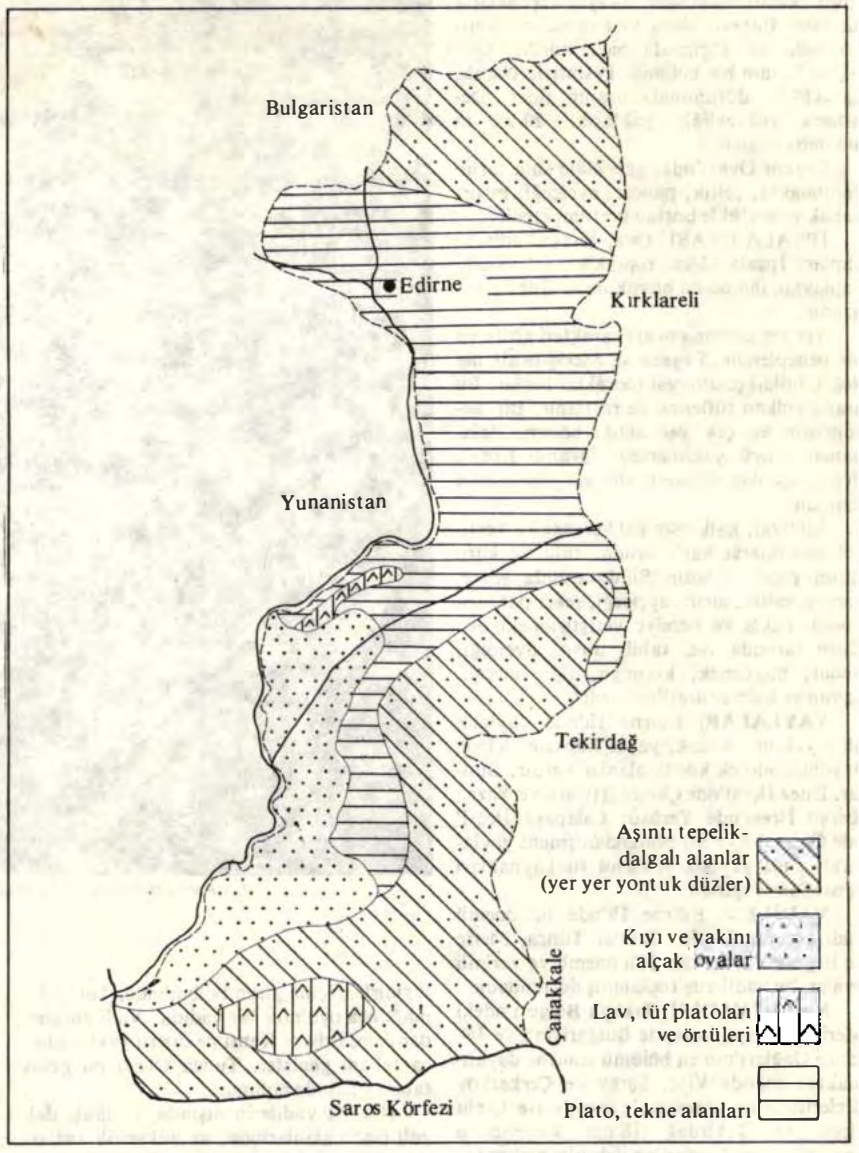
UZUNKÖPRÜ DAĞLARI: Uzunköprü İlçesi'nin güneydoğusunu kaplar. Meşe ve fundalıklarla örtülüdür. En yüksek yeri Süleymaniye Tepesi'dir (378 m).

Edirne İli'nin Ergene Vadisi ile Istranca Dağları arasında kalan bölümü, kuzey-güney doğrultusunda uzanan vadilerle parçalanmıştır. Bu vadiler arasında, aynı doğrultuda, az yükseltili sırtlar uzanır. Sırtlar, kuzeydoğuda ortalama, 100 m yüksekliktedir. Sarmısaklı sırtlarında 128 m olan yükselti, Söğütlü Tepe'de 112 m'dir. Uzunköprü'ye yaklaşıldıkça 40 m'nin altına düşer.

Aşağı Ergene Vadisi ile Meriç Irmağı arasında kalan kesimde, basık tepelerden oluşan bir yüzey şekli egemendir. Yörenin en yüksek noktaları, Kavaklı Kasabası'nın kuzeydoğusunda Çanakçıtepe (123 m) ve bunun güneyinde Sarıkaya'dır (125 m).

OVALAR: Edirne il topraklarının büyük bir bölümü ovalar ve ova görünümlü platolarla kaplıdır. Önemlileri şöylece sıralanabilir.

Edirne İli Morfoloji Haritası

KAZANOVA VE TUNCA OVALARI: Kazanova Ovası Meriç Vadisi'nde, Kapıkule ile Edirne arasında kalmaktadır. Tunca Ovaları ise, Tunca Irmağı Vadisi'nde sıralanmış küçük ovalardır.

Bu ovaların tümü Edirne Merkez İlçe sınırları içinde kalmaktadır. Bu geniş alan genel olarak hafif eğimlidir. Güneyde çok alçak olan bu ovalar, kuzey ve kuzeydoğu yönüne gidildikçe yükselerek hafif engebeler oluşturur.

Kuzeydeki dağlık bölgelerden sürüklenerek gelen çakıllar, Meriç boyuna ve daha güneyde Sinekli Suyu'na dek sürer. Bunlar birkaç metre kalınlığında hafif dalgalı bir alan oluşturur; o yörede bu örtünün kalınlığı 20 m'yi aşar.

Kazanova ve Tunca Ovaları alüvyonlarla kaplı verimli ovalardır. Yalnızca, Tunca ve Meriç ırmaklarıyla ona karışan Arda'nın geçtiği yerler balçıklı topraklarla kaplıdır. Buralarda taban suyu yer yer yüksek olduğundan verim düşüktür.

Bu ovalarda erozyon sorunu yoktur. Ancak, bu ovalardaki alüvyal topraklar fosfor bakımından yoksuldur. Bunun nedeni, organik madde oranının oldukça düşük, kil oranının ise yüksek oluşudur. Yörede genellikle sulu tarım yapılmakta ve sebze, meyve, çeltik, mısır, ayçiçeği, şeker pancarı, yonca, bakla ve bezelye yetiştirilmektedir. Kuru tarım yapılan alanlarda ise ayçiçeği, mısır, buğday, arpa, üzüm, tütün, fiğ, korunga, nohut ve mercimek üretilmektedir.

ERGENE OVASI: Ova, Ergene Vadisi'nin tümünü Uzunköprü ve Meriç ilçe topraklarının ise bir bölümünü kaplar. Ergene Irmağı taştığı zaman ovaya mil taşır; bu nedenle ova toprakları çok verimli olup, her çeşit bitkisel üretime elverişlidir.

Ergene Ovası'nın Uzunköprü ilçe sınırları içinde kalan bölümü, taşınma maddelerden oluşmuş, dolma bir yapıdadır. Marmara Bölgesi'ndeki tektonik olaylar sonucu alçalmaya uğramıştır. Ergene Vadisi'ne doğru uzanan bu yüzeyin, hafif eğimi üzerindeki yayvan sırtlar birbirinden, Ergene Ovası'nın geniş tabanlı düzlükleriyle ayrılır. Havza, akarsularla parçalanmış eski bir birikinti alanıdır. Bu yapı, ovanın Uzunköprü'ye yakın bölümlerinde artezyen kuyuları açılmasına olanak sağlar.

Ergene Ovası'nın, Meriç İlçesi sınırları içinde kalan bölümleri alüvyal topraklarla kaplıdır. Burası, Meriç ve Ergene ırmakları arasında bir yarımada biçimindedir. Ova topraklarının bir bölümü, kesintisiz olarak, bataklıklar durumunda uzanır gider. Denizden yüksekliği, yaklaşık, 20-25 m arasında değişir.

Ergene Ovası'nda, genellikle sulu tarım yapılmakta, çeltik, pancar, ayçiçeği, mısır, kabak ve özellikle bostan üretilmektedir.

İPSALA OVASI: Ova, Meriç Vadisi'ni kaplar. İpsala İlçesi topraklarının çoğunu kaplayan, ilin bu en büyük ovası Enez'e dek uzanır.

Yer yer taşınma ovası karakteri gösteren bir peneplendir. Ergene ve Meriç ovalarına doğru inildikçe alüvyal topraklar başlar. Bu arada volkan tüflerine de rastlanır. Bu oluşumların en çok yer aldığı bölüm, Balabancık Köyü yakınlarıdır. Ovanın Enez'e doğru sokulan bölümü, alüvyal topraklarla kaplıdır.

Alüvyal, kalkersiz kahverengi ve vertisol topraklarla kaplı ovada, sulu ve kuru tarım yapılmaktadır. Sulu tarımda sebze, meyve, çeltik, mısır, ayçiçeği, şeker pancarı, yonca, bakla ve bezelye yetiştirilmektedir. Kuru tarımda ise, tahıl, mısır, ayçiçeği, nohut, mercimek, korunga, fiğ, burçak, kavun ve karpuz üretilmektedir.

YAYLALAR: Edirne İli'nde yaylalık alan yoktur. Ancak, yayla kapsamı içinde düşünülebilecek küçük alanlar vardır. Bunlar, Enez İlçesi'nde Çandır, Hisarlı ve Yazır; Keşan İlçesi'nde Yerlisu; Lalapaşa İlçesi'nde Ömeroba ve Süleymandanişment yaylalarıdır. Bu yaylaların tümü su kaynakları açısından zengindir.

VADİLER: Edirne İli'nde üç önemli vadi bulunmaktadır. Bunlar Tunca, Meriç ve Ergene vadileridir. İlin önemli ve verimli ovaları bu vadilerde toplanmış durumdadır.

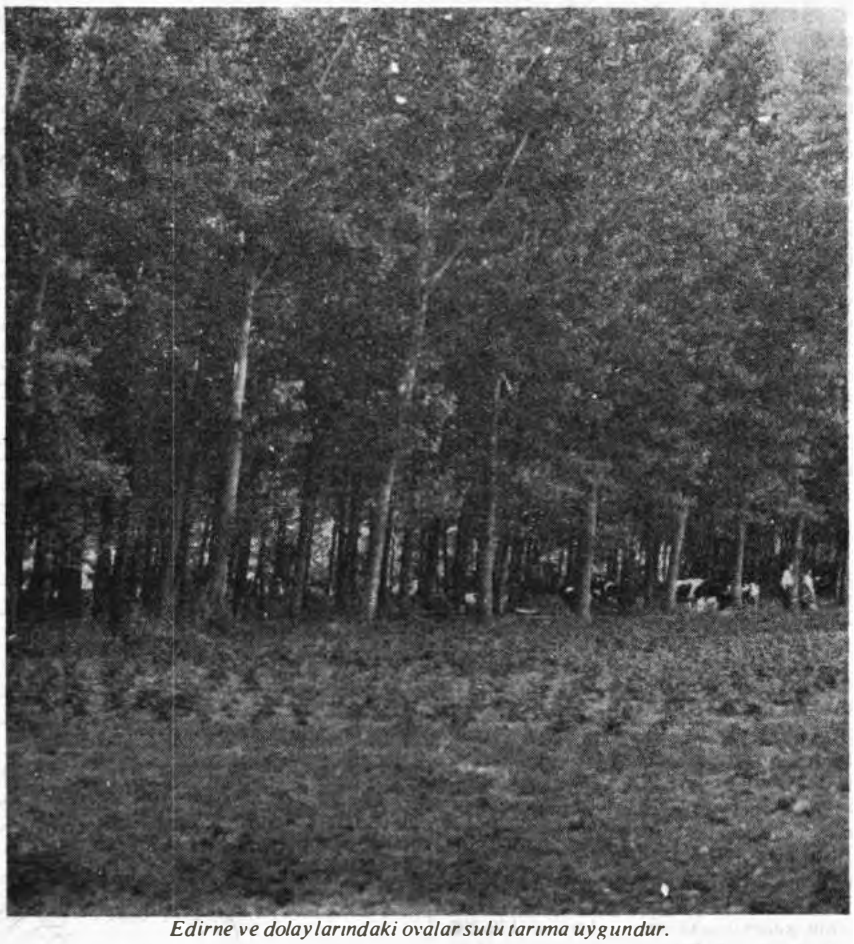
MERİÇ VADİSİ: Trakya Bölgesi'ndeki Meriç Havzası, kuzeyde Bulgaristan ve Istranca Dağları'nın su bölümü sınırına dayanmakta; doğuda Vize, Saray ve Çerkezköy ilçelerini içine almakta; güneyde ise Çorlu İlçesi ve Tekirdağ İli'nin kuzeyinden geçerek Saros Körfezi'ne dek ulaşmaktadır. Havzanın sularını Meriç, Tunca ve Ergene vadilerinden akan akarsular boşaltır.

Meriç Vadisi, Meriç in yatağını oyması sonucu oluşmaktadır. Bulgaristan topraklarında başlar ve Ege Denizi'ne dek sürer. Meriç Vadisi, Rodop Dağları ile Istranca Dağları'nın birbirine yaklaştığı Edirne İli'nin kuzeyinde dik ve derindir. İl sınırlarına girdikten sonra vadinin tabanı genişler. Bu kesimde Meriç Vadisi'nin geniş tabanı üzerinde Kazanova Ovası yer alır. Daha sonra vadi tabanı biraz daralır. Meriç'in bu yörelerdeki vadi tabanını Hadımağa, Üyüklütatar, Doyran ve Elçili ovacıkları kaplar.

Meriç İlçesi sınırları içinde yeniden genişleyen vadi, yer yer daralıp genişleyerek İpsala-Enez ilçe sınırını çizer ve Ege Denizi'ne ulaşır.

ERGENE VADİSİ: Ergene Irmağı'nın aktığı vadidir. Istranca Dağları'nın batı eteklerinden başlar. Önce dar ve dik olan vadi, Edirne il sınırlarına girdikten sonra geniş düzlükler oluşturur. Bu düzlüklerde Ergene Ovası yer alır. Ergene Vadisi, Meriç-İpsala sınırında Meriç Vadisi ile birleşir.

TUNCA VADİSİ: Istranca Dağları'nın

Edirne ve dolaylarındaki ovalar sulu tarıma uygundur.

il sınırları içine giren bölümünde, Tunca Irmağı'nca oyulmuş bir vadidir. Vadi önceleri dar iken, Edirne Kenti'ne doğru yaklaşıldıkça tabanı genişler. Tunca Ovası bu geniş taban üzerinde bulunur.

İlde bu vadilerin dışında, özellikle dalgalı plato alanlarında, az yükseltili sırtlardan sonra başlayan, akarsularca oyulmuş pek çok vadi vardır.

AKARSULAR: Edirne'de akarsuların rejimi düzensizdir. Genellikle ilkbahar, bazen de sonbahar yağmurları ve eriyen karların etkisiyle ırmakların su düzeyi 4 ile 7 m arasında yükselir. Akarsu kıyıları su altında kalır. Yaz aylarında su düzeyleri oldukça düşer.

İl sınırları içindeki Ergene, Meriç ve Tunca ovalarının yükseklikleri güneyden kuzeye doğru artar. İldeki bu ovalık alanları, Meriç Irmağı ile kolları olan Tunca, Arda ve Ergene sular.

MERİÇ IRMAĞI: "Meriç"in sözlük anlamı "çağıltılı akan su"dur. Bulgaristan'da Rodop Dağları üzerinde bulunan Rila Dağı'ndan doğar.

Filibe-Meriç ovalarını sulayarak Bulgaristan-Yunanistan sınırını çizer. Sonra, Bulgaristan-Yunanistan-Türkiye sınırlarının kesiştiği noktadan geçer ve Karaağaç İstasyonu kuzeyinden Edirne il sınırlarına girer. Türkiye-Yunanistan sınırının bir bölümünü çizer.

Yine, Bulgaristan'daki Rodop Dağları'nın güney eteklerinden doğan ve Yunanistan topraklarından akarak gelen Arda, Meriç Irmağı'na Ardakule yöresinde karışır. Meriç Edirne İli ile Yunanistan arasındaki devlet sınırını çizer; binde 2'lik bir eğimle 185 km akarak Enez yakınlarında denize dökülür. Meriç'in genişliği 130-300 m arasında değişir. Meriç'in Arda ile birlikte debisi, saniyede 193 m3'tür. Arda Irmağı'nın Türkiye sınırları içindeki uzunluğu 1 km kadardır.

Köpüklü bir akışı olan Meriç, ilkbahar ve sonbaharda taşar. Taşkınları önlemek için Edirneliler'ce toplam 198 km uzunluğunda set yapılmıştır. Bu önlemler ile il topraklarının zarar görmesi engellenmiştir. Irmaktan, çevre ovalara ekilen çeltik, pancar gibi yazlık ürünlerin sulanmasında yararlanılmaktadır.

Meriç'in yatağı yer yer çukurluklar ve çamurlarla kaplıdır. Bu nedenle yaz aylarında serinlemek için Meriç'e girenler sık sık boğulma tehlikesiyle karşılaştıklarından, Edirne Belediyesi'nce, Meriç'te yüzme yasaklanmıştır.

ERGENE IRMAĞI: Ergene, Istranca Dağları'ndaki Karatepe'den çıkar. Uzunluğu, yaklaşık 230 km'dir. Kırklareli'nin Pehlivanköy İlçesi'nden Edirne topraklarına girer. Uzunköprü, Meriç ve İpsala ilçe topraklarının bir bölümünü sular. İpsala-Sarıcaali Köyü'nün Hancağız yöresinde Meriç'e katılır. Yazın suları azalan Ergene, kışın ve ilkbaharda taşarak bütün vadiyi kaplar. Ergene Irmağı saniyede 47 m3 su taşır.

TUNCA IRMAĞI: Bulgaristan'da bulunan Balkan Dağları'nın Yumrukçal Tepesi'nden doğar. Kızanlık Ovası'nı sulayarak, Suakçağı yöresine gelir ve Edirne il topraklarına girerek, Edirne il sınırları içinde 32 km akar. Kirişhane yakınlarında, Bülbül Adası denilen yerde Meriç'le birleşir. Binde 2 eğimli bir yatakta akan Tunca Irmağı, saniyede 31 m3 su taşır. Genişliği yaklaşık 30 m'dir. Tunca'nın yatağı az eğimli olduğundan, çevresindeki ovaların sulanmasına olanak verir.

İl sınırları içindeki uzunluğu, yaklaşık 27 km'dir. Derinliği en çok 5 m'dir.

KEŞAN DERESİ: Keşan'ın kuzeydoğusundaki Demircili yöresinden doğar. Önce Doğanca, sonra Muzallı adlarını alır. Keşan'ın batısında Kavak Deresi ile birleşerek güneybatı yönünde akar. Karahisar Köyü yakınlarında Büyükdoğanca Deresi ile birleşir. İl sınırları içerisindeki uzunluğu, yaklaşık 32 km'dir. Derinliği 30 cm ile 5 m arasında değişir. Saniyede en çok 62 m3 su taşıyan Keşan Deresi'nden sulamada yararlanılır.

BÜYÜKDOĞANCA DERESİ: Pişanköy, Alışık, Deveci ve Eskiköy yörelerindeki pınar ve derelerin birleşiminden oluşur. Kadıköy ve Çamlıca'dan geçer. Keşan Deresi'ni alıp, Karahisar Köyü'nün batısında Telmata bataklığına dökülür. Uzunluğu 49 km'dir. Bunun 33 km'si il sınırları içinde kalmaktadır. Derinliği en çok 3 m'dir. Saniyede en çok 80 m3 su taşıyan Büyükdoğanca Deresi'nden daha çok sulamada yararlanılır.

PRAVADİ DERESİ: Hacıdanişment Köyü'nün kuzeyinden doğar. Maarif Deresi'nin katılmasından sonra Hocadere adını alır ve güneye doğru akar. Lalapaşa İlçesi'ni geçtikten sonra, batıya yönelir; Sofular ve Çoban derelerini alır. Bu noktadan sonra Pravadi Deresi adını alarak Taşocakları yöresinde Tunca Irmağı ile birleşir.

Uzunluğu yaklaşık 42 km'dir. En derin yeri 2 m'dir. Saniyede en çok 60 m3 su taşıyan Pravadi Deresi'nden sulamada yararlanılır.

SÜLEOĞLU DERESİ: Vaysal Köyü'nün kuzeyindeki Bacakkule Tepesi'nin eteklerinden doğar. Güneye doğru akarak Süleoğlu Köyü ve Havsa İlçesi'nden geçer. Hıdırca yöresinde Ergene Irmağı'na dökülen Teke Deresi ile birleşir.

Uzunluğu yaklaşık 79 km'dir. En derin yeri 180 cm olan Süleoğlu Deresi'nden sulamada yararlanılır.

BASAMAKLAR DERESİ: Çavuşoğlu, Dolu ve Altınbaş köyleri sırtlarından doğar. Küçük derelerle beslenir. Kadıgebren Köyü'nü geçerek, önce kuzeye, sonra batıya yönelir. 35 km aktıktan sonra, Balaban Köyü yakınlarında Karasaz Deresi ile birleşir.

GÖLLER: Edirne İli'nde, akarsular dışında kalan yüzey sularını, doğal göller, barajlar, rezervuarlar ve göletler oluşturur.

Doğal göllerin başlıcaları Meriç'in denize döküldüğü Enez yöresindedir.

GALA GÖLÜ: Gala Gölü'nün çevresi bataklıktır. Yüzölçümü yaklaşık 7,7 km2 olan göl, Meriç Irmağı ile bağlantılıdır. Meriç Irmağı'nın zaman zaman taşıdığı maddeler, gölün bağlantıyı sağlayan ayağını kapatmaktadır. Böyle durumlarda Gala Gölü, çevre toprakları su altında bırakmakta ve Gala Gölü ile Pamuklu Göl birleşmektedir.

Ortalama derinliği 70 cm'dir. Çok tuzlu olan suları kullanılmaz. Göl çevresi bütünüyle bataklıktır. Bu bataklıkların doğal bitki örtüsü sazlık ve kamışlıklardır. Kışın bu bataklıklar ulaşım olanağı vermez. Yazın ise kuruyan yerlerden geçilebilir.

Kışın, ocak ve şubat aylarının soğuk günlerinde, yüzeyinde ince, bir buz tabakası oluşan Gala Gölü'nden temel yararlanma biçimi balıkçılıktır.

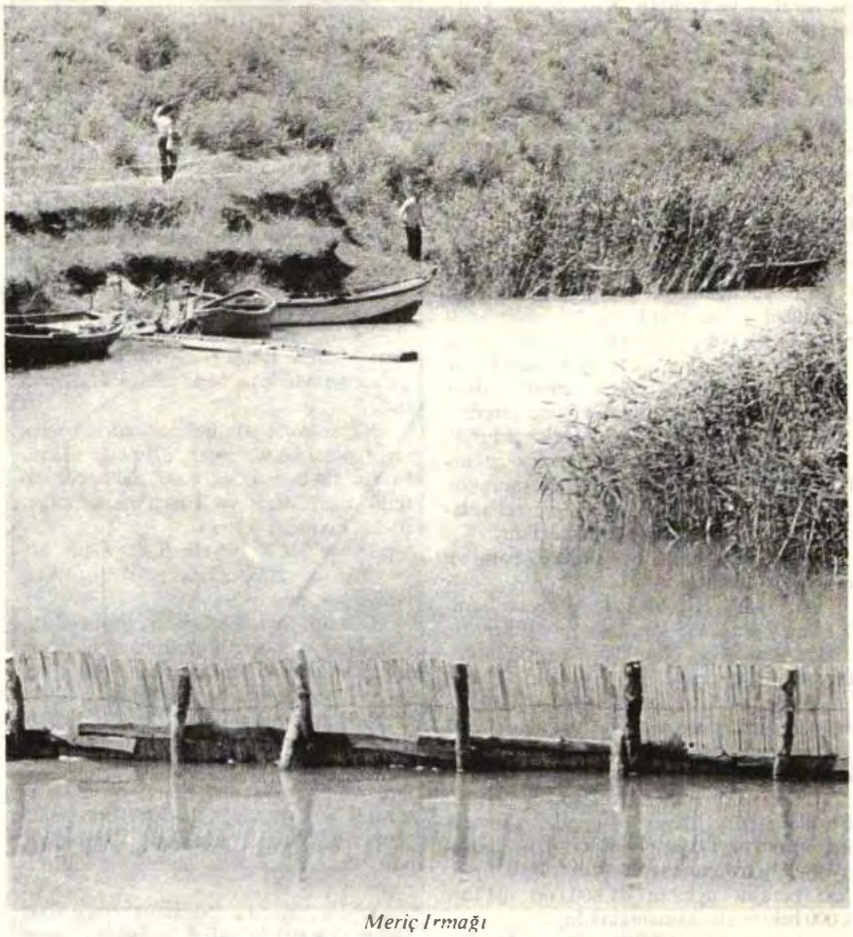
DALYAN GÖLÜ: Enez İlçesi'nin güneyinde bulunan Dalyan Gölü'nün alanı, yaklaşık 3,4 km2'dir. Göl alanı, göle dökülen akarsuların taşıdığı su miktarına bağlı olarak yaz ve kış aylarında değişiklik gösterir.

Göl kıyılarında 10-20 cm arasında olan derinlik ortalara doğru 1,5 metreye dek artmaktadır. Göl suları sodyumlu ve tuzlu olup kullanılmaz. Kumluk olan göl çevresinde herhangi bir doğal bitki örtüsü yoktur.

Göl çevresi kışın ulaşıma olanak vermez. Yazın ise kuruyan yerlerinden her türlü araç geçebilir.

TAŞALTI GÖLÜ: Dalyan Gölü'nün doğusundaki Taşaltı Gölü'nün yüzölçümü, yaklaşık 70 hektardır. Kışın yağışların etkisiyle göl alanında değişiklikler olur. Sığ bir göl olup, en derin yeri 80 cm'dir. Suyu orta derecede tuzludur.

Gölün kuzey kıyılarında çeltik ekimi yapılır; öbür kıyıları ise bütünüyle bataklıktır. Kışın, soğuk günlerde yüzeyinde ince bir buz tabakası oluşur. Bataklık kesimler yaz aylarında ulaşıma olanak verir.

Meriç Irmağı

I. TUZLA GÖLÜ: Doğudan İrik Tepesi, kuzeyden Vakıf Gölü, güneyden ise Saros Körfezi ile çevrilidir. Bu alan mevsimlere göre değişebilir. Çok tuzlu olan suları kullanılmaz. Göl çevresi kumluktur; üzerinde herhangi bir doğal bitki örtüsü yoktur. Batısında ulaşım olanağı yoktur. Öbür kıyıları, taban sağlam olduğundan ulaşıma elverişlidir.

II. TUZLA GÖLÜ: Saros Körfezi'nin kuzeyinde bulunan II. Tuzla Gölü sığ bir göldür, suyu tuzludur ve kullanılmaz. Kumlu olan kıyılarında ulaşım yapılamaz; öbür kıyılarında ise ulaşım rahattır. Çevresinde doğal bitki örtüsü yoktur.

BÜCÜRMENE GÖLÜ: Dalyan Gölü'nün güneyindeki Bücürmene Gölü'nün alanı yaklaşık, 76 hektardır. Bu alan mevsimlere göre değişebilmektedir. Ortalama derinlik 50-80 cm arasında değişir. Suyu sodyumlu ve tuzlu olduğundan kullanılmaz. Kuzey ve doğu bölümlerinde doğal bitki örtüsü sazlık ve kamışlıklardır. Bunun dışında kalan kıyıları kumluk olduğundan herhangi bir bitki örtüsü yoktur. Göl çevresinde kışın ulaşım yapılamaz. Soğuk günlerde yüzeyinde bir buz tabakası oluşur.

SIĞIRCIK GÖLÜ: Kuzeybatıdan Karpuzlu Köyü, kuzeyden Çeşme Sırtı, doğudan Muratlı Korusu ile çevrili gölün güneyinde Pamuklu Göl vardır. Yüzölçümü yaklaşık 1,8 km2'dir. Sığ bir göldür; yazın suyu çok azalır. Suyu tuzlu olduğundan kullanılmaz. Batı kıyılarında tarım yapılır. Öbür kesimler

ise bataklık ve sazlıktır. Kışın ulaşım yapılamaz; yazın kuruyan yerlerinden her türlü araç geçebilir.

PAMUKLU GÖL: Sığırcık Gölü'nün güneyindeki göl, Hisarlık Dağı eteklerindedir. Yağışlı mevsimlerde genişleyen göl, yaz sonlarına doğru küçülür ve kimi yıllar tümüyle kurur. Derinliği ortalama 70 cm'dir. Çevresi bataklık ve sazlıktır. Kışın soğuk günlerde donar; hiçbir mevsimde ulaşıma olanak vermez.

GÖLBABA: Gölbaba, Merkez İlçe'ye bağlı Büyükdöllük ve Değirmenyeri köyleri arasındadır. İlkbaharda gölün suları azalmaya başlar ve gölün ortasında bir adacık oluşur. Yazın göl, tümüyle sazlık ve bataklık durumuna gelir. Romatizmalılar şifa bulmak için gölün bataklığına girerler. Gölden başka bir yararlanma şekli yoktur.

Edirne İli'nde bunlardan başka, çukurlukların sularla dolması sonucu oluşmuş çok sayıda kaya gölü vardır Dere ve sel sularıyla beslenen bu göller önemli değildir.

BARAJLAR: Edirne İli'nde iki baraj ve bir regülatör vardır.

ALTINYAZI BARAJI: Altınyazı Barajı sulama amacıyla kurulmuştur. Edirne'ye 81 km uzaklıkta, Uzunköprü İlçesi'nin Altınyazı sınırları içindedir.

Baraj toprak dolgu tipindedir. Yüksekliği yaklaşık 23 metre ve sulama alanı 2.300 hektardır. Ayrıca, 1.490 hektar alanı da taşkından korur.

KADIKÖY BARAJI: Kadıköy Barajı, Büyükdoğanca Deresi üzerinde, Dervent Boğazı'nın başlangıcındaki Kadıköy sınırları içinde kurulmuştur. Toprak dolgu tipindeki barajın oylumu 41.600.000 m3'tür. 4.000 hektar alanı sulamaktadır.

ALIÇ REGÜLATÖRÜ: Ergene Irmağı'nın yan kolu olan Basamak Deresi üzerinde kurulmuştur. Yaklaşık dokuz metre yüksekliğinde olan regülatörün uzunluğu 900 metredir. Topladığı suları 12 km'lik bir kanalla Altınyazı Barajı'na aktarmaktadır.

JEOLOJİK YAPI

Istranca Dağları Birinci Zaman'da oluşmuştur. Kütlenin asıl kayaçları granit ve gnayslardır. Bu çekirdeğin kenarlarında, farklı yaşlarda ve çeşitli yapıda mermerler bulunur.

Lalapaşa yöresindeki dalgalı plato, Üçüncü Zaman'ın eosen serileriyle kaplıdır. Altta, yapıştırıcı maddesi kireçtaşı olan, küçük taneli yumuşak kumtaşı bulunur. Bunun üzerinde ise sert kaba kalker katları vardır.

Ergene Havzası bir dolgu alanıdır. Jeolojik araştırmalara göre, havzadaki dolgunun kalınlığı 500 metreye yakındır. Havzanın temeli, Üçüncü Zaman'ın neojen sistemine bağlı, kireçtaşı, kumlu kireçtaşı ve marnlı miyosen serileriyle kaplıdır.

Aşağı Ergene Vadisi ile Meriç arasında kalan alan, Yenice yöresindeki tüflerle kaplı alan dışında, genellikle gevşek taneli neojen oluşumlardan kireçtaşları, kum ve marnlarla örtülüdür.

Edirne İli'nde Taşkınlar ve Taşkın Setleri

Edirne İli'nde Meriç'te 7, Ergene Irmağı'nda ise 5 kez önemli denebilecek taşkın olmuştur. Büyük zararlara neden olan bu taşkınları önlemek için setler yapılmış ve başta Edirne Kenti olmak üzere pek çok yerleşim yeri ve toprak taşkınlardan korunmuştur. Yapılan setlerin en önemlileri şunlardır:

Edirne Ana Seti: 5.660 metre boyundadır. Edirne Kenti'ni ve 700 dekar alanı Tunca ve Meriç'in taşkınından korumaktadır.

Kazanova Seti: İki bölümden oluşan set, toplam 10.925 metre uzunluğundadır. Edirne'nin batısındaki 6.000 dekar çok verimli alanı Meriç ve Tunca'nın taşkınlarından korumaktadır.

Tunca Sol Kıyı Seti: 6.970 metre boyundaki bu set 3.125 dekar alanı taşkınlardan korumaktadır.

Orestias Seti: 5.860 metre boyundadır. Karaağaç'ın 2 km güneyinden başlayıp Yunanistan sınırına dek sürer. Setin yanında açılan kanal ile 6.880 dekar alanın drenajı yapılmıştır.

Kirişhane Ana Seti: 12.176 metre boyundaki bu set, Kirişhane Ovası'nı taşkınlardan korumaktadır. Edirne Ana Deresi'nden başlayıp, 4.700 metre boyundaki Kirişhane Arka Seti olarak sürmekte, 9.200 dekar alanı taşkınlardan korumaktadır.

Köplü Seti: 12.250 metre boyundaki bu set, 1.600 dekar alanı taşkından korur. Yapımına 1964'te başlanmış ve 1966 sonunda bitirilmiştir.

Doyran Seti: 400 dekar alanı taşkından koruyan setin yapımına 1965'te başlanmış ve 1966 sonunda bitirilmiştir.

Cimra Seti: İpsala Ana Seti ile Gala Gölü ve İpsala Drenaj Kanalı arasında, Telmota, Pamuklu Göl ve Gala'nın taşkınlarını önlemek amacıyla yapılmıştır. 3.000 hektar alanı taşkınlardan korumaktadır.

İpsala Setleri: 1960'ta başlanıp 1963'te bitirilen İpsala Setleri, bölüm bölüm yapılmıştır. 11.570 hektar alanı taşkından korur.

Poplos Çevirme Seti: 6.662 metre boyundaki bu setin yapımına 1960'ta başlanmış ve 1961'de bitirilmiştir.

Ergene Seti: Bu setin birinci bölümü 1962'de yapılmıştır. 4 km uzunluğundaki ikinci bölüm ise 1963'te tamamlanmıştır.

Enez Seti: 1965'te başlanıp, 1967 sonunda bitirilen bu set, Enez'i ve 1.724 hektar alanı taşkından korur. 7.000 metre uzunluğundadır.

Alibey Yaz Seti: Alibey Köyü'nün 2 km kadar batısındaki bu setin uzunluğu 5.965 metredir. 3.000 dekar alanı taşkınlardan korumaktadır.

Nasuhbey ve Ummuca Yaz Seti: 9.500 metre boyundaki bu set, 12.000 dekar alanı taşkınlardan korumaktadır.

Ergene Havzası'nı güneyden çevreleyen ve ortalama yükseltisi 150-200 metre olan plato, üst eosen ve alt oligosen sistemlerine bağlı marnlarla, gevşek taneli kumtaşlarından oluşur.

Yeşilimsi renkteki Koru Dağları ise, Üçüncü Zaman'ın ilk yarısında oluşmuş paleosen, eosen ve oligosen serileriyle kaplıdır. Gevşek kumtaşlarından oluşan bu seriler içinde fosil bulunur. Ayrıca, yer yer bazalt lavlarının oluşturduğu sıralara rastlanır.

Koru Dağı ile Meriç Deltası arasındaki alanda bulunan Çandır Dağları Üçüncü Zaman'ın üst oligosen serisine bağlı volkanik kayaçlardan oluşmuştur. Karahisar Köyü'nün güneyindeki tepeler tüflerden, batısındaki dalgalı kesim ise koyu esmer renkli bazaltlardan oluşmuştur

Meriç Deltası, Meriç Irmağı'nın taşıdığı kum, ince kum ve killerin birikmesiyle ortaya çıkmış, Dördüncü Zaman'ın holosen serisine bağlı alüvyal topraklarla kaplıdır.

İl sınırları içinde tektonik oluşumlar fazla yer kaplamadığından, Edirne ikinci ve üçüncü derece deprem bölgesine girmektedir.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Edirne İli, yeraltı zenginlikleri açısından pek önemli değildir. İlin maden varlığını, Enez İlçesi dolayındaki asbest ve ilin çeşitli bölgelerindeki linyit yatakları oluşturmaktadır.

Enez yakınlarındaki asbestin toplam rezervi 50 milyon ton olup, bu maden petrol rafinerisinde ve yağ arıtmadan kullanılmaktadır.

Edirne İli'ndeki toplam 106.000.000 tonluk linyit varlığının (Tablo 1) Merkez İlçe'ye bağlı Demirhanlı Köyü'nde yer alan 75 milyon tonluk bölümü, 3 damardan oluşur. Bu damarlardan biri Merkez İlçe'nin Süleoğlu (Tatarlar) Bucağı'na bağlı Hacıumur Köyü'nün kuzeybatısındaki Kurtyağı Deresi'nde olup 1,35 metre kalınlığında ve işletilebilir niteliktedir. Merkez İlçe'de bulunan öteki yataklar yine Süleoğlu Bucağı'na bağlı Geçkinli Köyü'nün kuzeyinde yer alan 75 cm kalınlığındaki damar ile Merkez Bucağı'na bağlı Demirhanlı Köyü'nün kuzeybatısındaki yataklardır.

Enez İlçesi'ne bağlı Çavuşköy'deki 1,5 milyon ton toplam rezervli damar 1,85 metre kalınlıktadır. Keşan'ın Küçükdoğanca Köyü'ndeki damarların toplam rezervi 5 milyon tondur. Buradaki 6 damardan yalnızca 3 numaralı damarın üst kesimi işletmeye elverişlidir. İldeki linyit yataklarının Meriç İlçesi'ne bağlı Karayusuflu Köyü'ndeki, işletmeye elverişli, 10 milyon ton toplam rezervli bölümü, 1,25 metre kalınlığında bir damardır. Damar kalınlıkları değişiklik gösteren ve ortalama kalınlıkları 70 cm olarak kabul edilen 14,5 milyon ton toplam rezervli linyit yatakları ise, Uzunköprü İlçesi'nin Hamidiye Bucağı'na bağlı Harmanlı Köyü'nde yer almaktadır.

TOPRAKLAR: Edirne İli'nin verimli toprakları yer yer giderek yoksullaşmaktadır. Bunun başlıca nedeni, il topraklarının çoğunlukla tarla tarımına ayrılması, dönüşüme ve öbür toprak koruma işlemlerine yer verilmemesidir. Çayır ve mera olarak kullanılması gereken yerlerin sürüme alınması, yoğun kullanım ve yer yer erozyon sonucu, toprakların içerdiği organik ve mineral maddeler azalmıştır.

Kullanılan gübre miktarı ise topraktaki besin maddesi yitimini karşılayabilecek düzeyde değildir.

Toprakların içerdiği organik madde miktarının düşüklüğü, toprakların fiziksel ve kimyasal özelliklerini olumsuz yönde etkilemekte ve bitki gelişimini kısıtlamaktadır. Bu sorunun giderilebilmesi için dönüşümlü ekim yapılması, çiftlik gübresi ve yeşil gübre kullanılması zorunludur.

Bunun dışında, Edirne İli'nde toprakların kullanım yeteneklerini sınırlayan başka sorunlar da vardır. Bunlar erozyon, toprak sığlığı, taşlılık, kaba bünye, drenaj, tuzluluk ve alkali özelliklerdir.

Edirne İli'nde altı büyük toprak grubu vardır. Toprak grupları ve özellikleri şöyledir.

KALKERSİZ KAHVERENGİ TOPRAKLAR: Üç tabakadan oluşan bu topraklar olgun topraklardır. Üst ve orta tabakaları, yaklaşık 30 cm kalınlıktadır. Eğimin çok olduğu yerlerde su erozyonu, kaba yapılı bölümlerde ise rüzgâr erozyonu nedeniyle, üst ve orta tabaka kalınlığı çok azalmakta, düzgün toprak ve topoğrafya koşullarında ise 50-60 cm'yi bulabilmektedir. Üst toprak tabakası, genellikle, killi tın, kumlu killi tın ve kilden oluşmaktadır. Jeolojik oluşumların etkisiyle, yer yer çakıllıdır.

Edirne İli'nde en geniş alanı, kalkersiz kahverengi topraklar kaplar. Meriç Havzası'nın kuzeyindeki Istranca Dağları ile güneybatısındaki yüksek tepeler arasında yer alan çukur kesimlerde geniş bir yayılım gösterir. Aynı alanlarda vertisol (dikey geçişli) topraklarla birlikte bulunurlar.

Kalkersiz kahverengi toprakların büyük bir bölümü kuru tarım alanı olarak kullanılmaktadır. Küçük bir bölümü ise bağ, çayır, mera, orman ve fundalıktır.

Doğal bitki örtüsünü, tarım ürünleri dışında, meşe, çalı gibi ağaç ve ağaççıklar ile aktavus, sakal otu, köpekdişi, yumak otu ve lotus edulis gibi mera bitkileri oluşturur.

Ana madde, genellikle Üçüncü Zaman'ın miyosen, pliyosen ve oligosen serilerine bağlı, çakıllı, kumlu ve killi oluşumlarla, kalkerli kil ve kalker ara tabakalı kum, kil silt taşlarıdır.

KALKERSİZ KAHVERENGİ ORMAN TOPRAKLARI: Zonal (olgun) topraklardır. Üst tabakanın kalınlığı yaklaşık 22 cm'dir. Bu kalınlık erozyonun şiddetli olduğu yerlerde daha da azalabilmektedir. Organik madde ile mineral maddeler tam karışmamıştır.

Orta toprak tabakaşı, yaklaşık 40 cm kalınlığında ve 5-10 cm çapındaki bloklardan oluşmaktadır. Kuru iken sert, yaş iken yapışkan ve yer yer elastikidir. Bu tabaka, serbest kalsiyum karbonat bulunmadığından, kalkersizdir.

Alt toprak tabakası, Üçüncü Zaman'ın tortul birikimleri ve gnays, mikaşist, bazalt, andezit ve tüfler ile gevşemiş, ayrışmış volkanik kayaçlardan oluşur. Ortalama 75 cm derinliktedir.

Kalkersiz kahverengi topraklardan sonra ilde en geniş yeri bu topraklar kaplar. Meriç Havzası'nın kuzey ve güneyindeki dağlık kesimler bu topraklarla kaplıdır.

Doğal bitki örtüsünü, özellikle, yaprağını döken orman ağaç ve ağaççıkları oluşturur. Bunlar bodur meşe, dişbudak, karaağaç ve fundalardır. Orman ağaçları tarım alanlarına yakın yerlerde seyrekleşir. Ayrıca, doğal bitki örtüsü arasında, mera bitkilerinden yüksek otlak ayrığı, çayır tilki kuyruğu, sakal otu, köpekdişi, lotus edulis ve adi fiğe rastlanmaktadır.

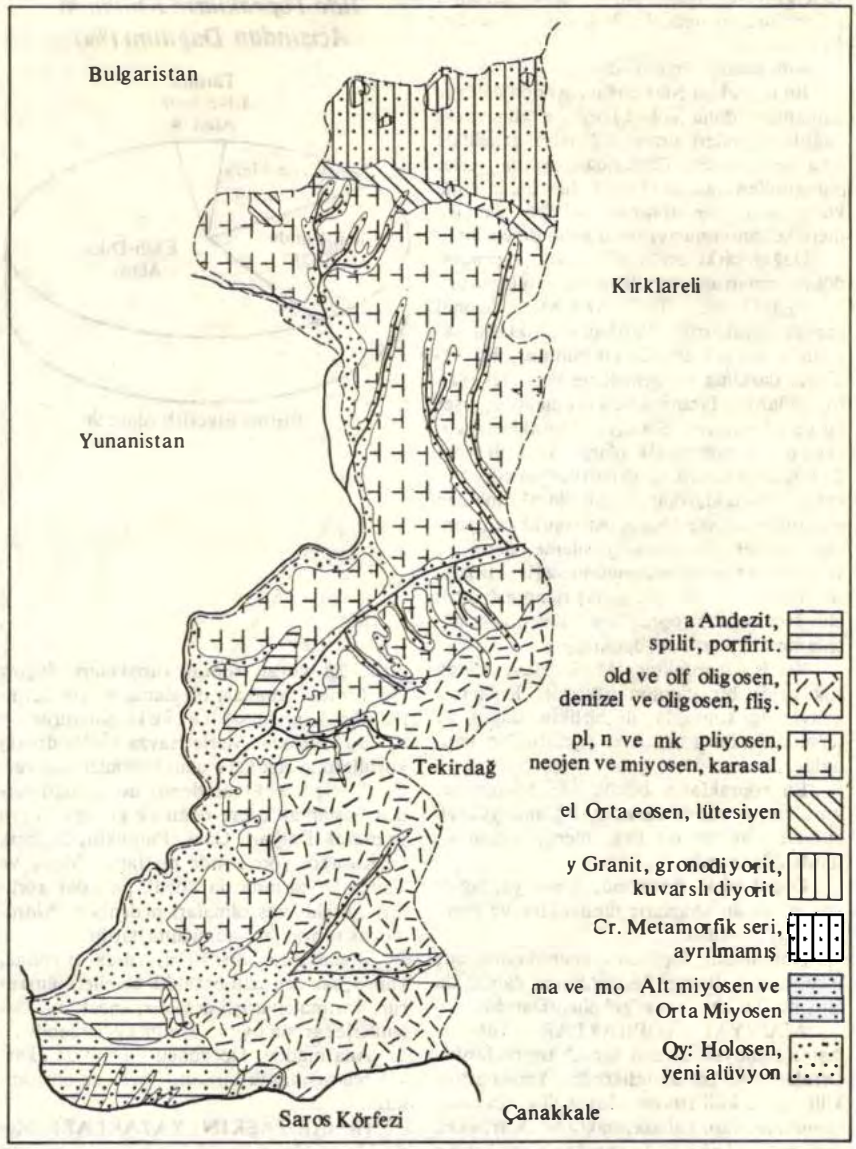
Ana madde, Üçüncü Zaman'ın oligosen ve eosen serilerinden sertleşmiş kumlu kil ve kalkerli kiltaşı ile başkalaşım kayaçlarından gnayslar ve volkanik kayaçlardan bazalt, andezit ve tüflerdir.

KAHVERENGİ ORMAN TOPRAKLARI: Zonal (olgun) topraklardır. Üst tabaka iyi gelişmiştir, ortalama 30 cm derinliktedir. Organik madde mineral maddeden ayrı durumdadır. Yapısında siltli tın, killi tın, tın egemendir; yer yer çakıllar vardır. Serbest kalsiyum karbonat bulunduğundan, kalkerlidir. Tabakada kök dağılımı çok iyidir.

Orta toprak tabakası, yaklaşık 40 cm kalınlıktadır. Düzgün topografya ve uygun toprak koşullarında daha da derin olabilmektedir. Genellikle 10-50 mm çapında taneciklerle kaplıdır. Fazla kalsiyum karbonat birikimi olduğundan, kök dağılımı orta derecede gelişmiştir.

Ortalama 50-60 cm derinlikte olan alt

Edirne İli Jeoloji Haritası

Tablo 1
Edirne İli'nde Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton) (Görünür + Muhtemel + Mümkün)
Bentonit	50.000.000
Linyit	106.000.000

(MTA, Türkiye Maden Envanteri, Ankara, 1980)

toprak tabakası ise, siltli tın ve killi tınlı bir yapı gösterir. Kalsiyum karbonat birikimi yoğundur; bu nedenle, kök dağılımı azdır, ya da yoktur.

Ana madde kireçtaşıdır.

Bu topraklar Meriç Havzası'nda çok yer kaplamaz; daha çok kuzey ve güneydeki dağlık kesimleri örter. Eğimleri genellikle orta derecededir. Ormandan açılma yerler olduğundan, ancak küçük bir bölümünde kuru tarım yapılabilmektedir. Az da olsa mera kullanımına ayrılan alanlar da vardır.

Doğal bitki örtüsünü, kışın yaprağını döken orman ağaçları ile fundalar oluşturur.

VERTİSOL TOPRAKLAR: Azonal (genç) topraklardır. Vertisol toprakların yapısında yüksek oranda kil bulunur. Bu nedenle, daralma ve genişleme yeteneği olan topraklardır. Islanma ve kurumalarla, şişer ya da büzülürler. Sonuçta, toprakların yüzeyinde, karakteristik olarak kırıntılı yapı ile küçük çöküntü ve kabartılar oluşur. Yüzeydeki çatlaklardan sürekli olarak dökülen organik maddece zengin üst toprak, alt toprağı yeniler. Bu doğal yenileme, derin ve verimli bir toprak oluşumunu sağlar. Böylece, üstten alta bir geçiş bir dönme (verto) olduğundan, bu topraklara "dönen toprak" anlamında "vertisol" denilmiştir.

Vertisol topraklar, Meriç Havzası'nda çok geniş bir yayılım gösterir. Kalkersiz kahverengi topraklar ile birlikte, dağlık ve tepelik alanlar arasındaki çukurlukları kaplarlar.

Bu toprakların büyük bir bölümünde kuru tarım yapılmaktadır. Eğimin yüksek olduğu yerlerde ise bağ, mera, orman ve fundalıklar vardır.

Doğal bitki örtüsünü, kışın yaprağını döken orman ağaçları, fundalıklar ve mera bitkileri oluşturur.

Ana madde, Üçüncü Zaman'da oluşmuş ince yapılı kalkerler ile Dördüncü Zaman'da oluşmuş kalkersiz eski göl oluşuklarıdır.

ALÜVYAL TOPRAKLAR: Tabakalaşma olmayan azonal (genç) topraklardır. Ortalama 45 cm derinliktedir. Yapısı siltli-killi tın ve killi tından oluşur. Taşkın alanlarında ise yapı kabalaşmaktadır. Kuruyken sert, nemliyken sıkı ve yaş iken yapışkan ve elastikidir. Toprağın üst tabakası düşük oranda kalkerlidir. Kök dağılımı çok iyidir.

Edirne tarımında çok önemli bir yeri olan alüvyal topraklar, Meriç Havzası'nda çok geniş bir yayılım gösterir. Meriç ve Ergene ırmakları ile bunların yan kolları boyunca ince uzun şeritler durumundadır. Göllerin oluşturduğu alüvyal topraklar ise, havzanın batı ve güneybatı yörelerinde, eski göl yataklarında bulunur.

Alüvyal topraklarda düzgün bir topografya vardır. Eğimleri % 0-2 arasında değişmektedir. Bu toprakların dörtte üçünde kuru, geri kalan bölümünde ise sulu tarım yapılmaktadır.

Ana madde, genellikle Dördüncü Zaman'da akarsularca taşınarak birikmiş, holosen oluşumlarıdır. Ancak, akarsuların çeşitli zamanlardaki taşıma şiddetine göre toprak yapısı farklılık gösterir. Üst topraktan alt toprağa geçiş belirsizdir. Bu topraklar, yüzey sularının etkisi altında bulunduğundan, genellikle kalkerlidir.

HİDROMORFİK ALÜVYAL TOPRAKLAR: Azonal (genç) topraklardır. Belirgin bir tabakalaşma görülmez ya da yalnızca üst ve alt toprak tabakaları oluşur. Üst toprak tabakası ortalama 40 cm derinliktedir. Yapısını siltli kil ve kil oluşturur.

Bu topraklar Meriç Havzası'nda, drenaj koşullarının çok kötü olan bölümlerinde vardır. Meriç Irmağı'nın denize döküldüğü yerden başlamak üzere doğu ve güneye doğru uzanarak Dalyan, Gala, Pamuklu, Sığırcık ve Karagöl yörelerinde rastlanır. Meriç ve Tunca boylarında da küçük parçalar görülür. Sürekli yaş olmaları nedeniyle "hidromorfik topraklar" adını almışlardır.

Doğal bitki örtüsünü, carex thyphae, kamış, saz ve tuzlu bataklık bitkileri oluşturur. Tarıma elverişli değildir; ancak özel önlemlerle tarıma uygun duruma getirilebilir.

Ana madde, Dördüncü Zaman'da akarsularca taşınarak birikmiş, holosen oluşumlardır.

IRMAK TAŞKIN YATAKLARI: Meriç Havzası'nda küçük bir bölüm kaplayan bu alanlar, Meriç ve Ergene ırmaklarının ana yataklarının kenarlarında ve yatağa koşut olarak uzanır. Yağışların fazla olduğu aylarda, bu taşkın yatakları su altında kalır. Yağışlar azalınca, su ana yatağa çekilir ve taşkın yatakları açığa çıkar. Taşkın alanlarında ince maddeler sürekli olarak yıkandığından, geriye kum, çakıl ve molozlar kalır. Üzerlerinde toprak yoktur; bu nedenle herhangi bir doğal bitki örtüsü bulunmaz.

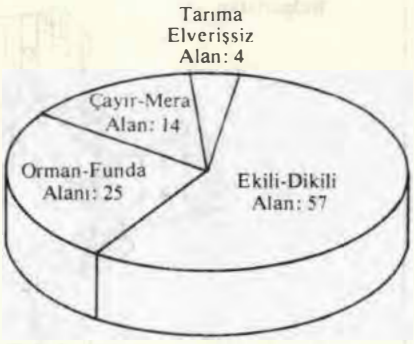
SAHİL KUMULLARI: Saros Körfezi kıyılarında ince bir şerit durumundadır. Aynı kıyıya dökülen akarsuların oluşturduğu delta ovalarının ve göllerin kıyıları da aynı kapsamda değerlendirilebilir. Hızlı rüzgâr nedeniyle sürekli hareket ederler; bu nedenle üzerlerinde doğal bitki örtüsü görülmez.

ÇIPLAK KAYA VE MOLOZLAR: Parçalanmış sert kaya ve taşlarla kaplı alanlardır. Bunlara kuzey ve güneydeki dağlık kesimlerde rastlanır. Topraktan yoksun oldukları için üzerlerinde doğal bitki örtüsü yoktur.

Edirne ili topraklarının % 89,5 kadarı ilk 4 yetenek sınıfına girmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi)*. Toprakların % 8,5'i 5-6-7 yetenek sınıflarındandır. Kalan % 2'lik bölüm ise 8. yetenek sınıfına ve meskûn yerlere aittir.

Böylesi bir doğal potansiyeli olan toplam 627.595 hektarlık il topraklarının % 57'sinde bitkisel üretim yapılmakta % 14'ünü çayır ve meralar kaplamaktadır. Toprakların % 25'i ise orman ve fundalıktır (Şekil 3).

Şekil 3
İlde Toprakların Kullanım Açısından Dağılımı (%)

Tarıma Elverişli Alan: 96

DOĞAL GÜZELLİKLER

Edirne üç büyük ırmağın birleştiği yerde kurulmuştur. Çevresini üç yönden saran yeşilliklerle güzel görünümlü bir kenttir. İl sınırları içinde önemli mesire yerleri, plajlar bulunmaktadır. İçmeler ve kaplıcalar bakımından ise il, bu denli zengin olanaklara sahip değildir.

MESİRE YERLERİ: İlin önemli mesire yerleri Söğütlük, Sarayiçi, Karaağaç, Bülbül Adası'dır.

SÖĞÜTLÜK: İlin güney kesiminde yüksek ağaçlarla kaplı bir alandır. Buradaki gezinti ve piknik yeri olarak sık kullanılan bölüm, Söğütlük adı ile anılır. Edirne-Karaağaç yolu üzerinde ve Meriç Irmağı kenarında yer alan Söğütlük'te, ayrıca gazino, kamping alanı ve çocuk bahçesi bulunmaktadır.

Kente uzaklığı 2 km olan mesire yerinin yolu parke taş döşelidir.

SARAYİÇİ: Kentin kuzeyinde, Tunca Irmağı'nın iki kolu arasında yer alır. 57 dekar genişliğindedir. Yörenin hemen hemen tümü sık ağaçlarla kaplıdır. Burada bulunan Tavuk Ormanı da Sarayiçi'nin kapsamına girmektedir.

Sarayiçi ile kentin ilişkisi, doğudaki Kanuni Süleyman ve batıdaki Fatih köprüleri ile sağlanmaktadır.

En beğenilen yerlerden olan Sarayiçi, piknik yeri olarak değerlendirildiği gibi, her yıl haziran ayının ilk haftasında düzenlenen geleneksel Kırkpınar Yağlı Güreşleri'nde de kullanılır.

Burasının kent merkezine uzaklığı 2 km'dir. Bağlantı, yarısı asfalt, yarısı toprak olan bakımlı bir yol ile sağlanır.

KARAAĞAÇ: Daha çok sebze ve meyve bahçelerinin yer aldığı bir semttir. Kentin güneyine düşer. Burada, öbür sulardan üstün tutulan bir su bulunur. Halk arasında bu su, "Sinekli Suyu" ya da "Kırkpınar Suyu" adı ile anılır. Edirneliler'in önemli bir bölümü içme sularını bu çeşmeden alır.

BÜLBÜL ADASI: Karaağaç yolunda Tunca ve Meriç ırmakları arasında, üzerinde bahçeler bulunan bir adadır. Adı, burada yaşayan bülbüllerin çokluğundan gelir. Bülbül Adası, sabahın erken saatlerinde bu kuşların güzel ötüşlerini dinlemek isteyen meraklıların uğrak yeridir.

XVII. ve XVIII. yy'larda ada üzerinde köşkler ve kasırlar vardı. Edirne'nin ünlü "Çerağ-ı Nur Geceleri" denilen renkli eğlenceleri burada yapılırdı.

Kent merkezine 1,5 km kadar uzaklıktaki bu adanın yolu parke taş kaplıdır. Ada

kıyılarında yayın ve sazan balığı tutulur.

PLAJLAR: Edirne İli'nin Saros Körfezi'nde, kumsallarla dolu bir kıyısı vardır. Bu yörede Enez ve Keşan bulunmaktadır. Keşan ve Erikli bölgeşindeki kumsallarda modern motel ve plajlar yapılmıştır.

Deniz suyu, Yayla, Erikli, Mecidiye, Gökçetepe ve Sazlıdere köyleri kıyılarında, banyoya elverişli sıcaklık derecesini sürekli korur. Kıyının doğu bölümü kış aylarında bile ılıktır.

Saros Körfezi kıyıları, yumuşak iklimi ve doğal güzellikleri ile turizm açısından önemli bir yöredir.

İKLİM

Edirne, hem Akdeniz ikliminin hem de Orta Avrupa'ya özgü kara ikliminin etkisi altında kalan bir geçiş bölgesidir. Bölge Karadeniz, Ege ve Marmara denizlerinin de etkileriyle zaman zaman ve yer yer farklı iklim özellikleri gösterir.

Kışlar, Akdeniz iklimi etkisini gösterdiği zamanlarda ılık ve yağışlı, kara iklimi etkisini gösterdiğinde de oldukça sert ve kar yağışlı geçmektedir. Yazlar sıcak ve kurak, bahar dönemi ise yağışlıdır.

İlin bitkisel üretim açısından önem taşıyan Ergene Havzası'nda ise sert bir kara iklimi egemendir. Çevresi dağlarla sınırlı olan bu yörenin denizlerden gelen yumuşatıcı etkilere kapalı olması bu iklim yapısını ortaya çıkarmaktadır.

SICAKLIK: Edirne'de yıllık sıcaklık ortalaması 13,5°C'dir. Bu değer komşu il merkezlerinden Çanakkale'de 14,9°, Kırklareli'nde 13,2°, Tekirdağ'da ise 13,8°C'dir. İlde en sıcak aylar haziran, temmuz ve ağustos, en soğuk aylar ise, aralık ve ocaktır.

YAĞIŞLAR: Yağışların yıl içerisinde düzenli olarak dağıldığı Merkez İlçe'de, yıllık ortalama yağış miktarı, 599,3 mm'dir. Merkez İlçe'ye en çok yağış, kasım, aralık ve ocak aylarında düşmektedir.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 1,7 m/sn olduğu Merkez İlçe'de egemen rüzgâr, yıl içerisinde toplam 4.018 kez esen kuzeydir (yıldız). Bunu kuzey-kuzeybatı (yıldız-karayel) ve güneydoğu (keşişleme) rüzgârları izlemektedir. Merkez İlçe'de en hızlı rüzgâr, saniyede 28,9 m hızla esen güneydir (kıble).

SAYILI GÜNLER: Sıcaklığın 30°C'nin üzerine çıktığı tropik günler ortalama sayısının 63,3 olduğu Merkez İlçe'de, en yüksek sıcaklık, 23.7.1934'te 41,5°C; en düşük sıcaklık ise, 25.1.1942'de —22,2°C olarak ölçülmüştür (Tablo 2).

Merkez İlçe'de yılın 74,3 günü açık, 196,6 günü bulutlu, 94,4 günü ise kapalı geçmektedir. Kar yağışlı günler sayısının 9,5 olduğu Edirne il merkezi, yılın 17,1 günü kar örtüsüyle kaplı kalmaktadır. Yine Merkez İlçe'de 29,8 günün sisli, 1,3 günün dolulu, 33,7 günün ise kırağılı geçtiği belirlenmiştir (Tablo 3).

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Bitkiler yağış rejimi nedeniyle, gelişme dönemlerindeki su noksanlıklarını, kış aylarında toprakta biriken nemden karşılarlar. İlde bağıl nem oldukça yüksektir. Bu

Tablo 2
Edirne İli İkliminin Kimi İllerle Karşılaştırılması

	Edirne	Adana	Artvin	Çanakkale	İzmir	Kocaeli	Zonguldak
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	1.010,6	1.010,5	946,4	1.015,6	1.010,9	1.006,6	999,2
Ortalama Sıcaklık (°C)	13,5	18,7	12,7	14,9	17,6	14,5	13,5
En Yüksek Sıcaklık Günü	23-7-1934	24-8-1958	18-8-1961	22-8-1952	24-8-1958	21-8-1945	22-6-1942
En Yüksek Sıcaklık (°C)	41,5	45,6	43,0	38,7	42,7	42,9	40,5
Tropik Günler Ortalama Sayısı	63,3	136,4	20,6	49,0	88,9	43,0	3,4
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	24,3	26,9	22,7	23,1	22,8	26,2	24,0
En Düşük Sıcaklık Günü	25-1-1942	20-1-1964	14-1-1950	29-2-1929	9-1-1942	9-2-1929	4-2-1950
En Düşük Sıcaklık (°C)	—22,2	—8,4	—16,1	—11,5	—8,2	—18,0	—8,0
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	7,3	11,1	7,0	9,5	11,8	9,5	9,8
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	—22,8	—11,2	—13,9	—10,7	—7,5	—15,6	—9,0
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	11,3	15,2	10,3	12,5	12,6	12,2	12,5
Ortalama Oransal Nem (%)	70	66	65	71	65	71	75
En Düşük Oransal Nem	8	2	6	6	1	5	7
Ortalama Açık Günler Sayısı	74,3	109,0	58,8	110,4	144,2	59,1	70,1
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	196,6	207,1	196,0	181,8	169,4	199,2	179,1
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	94,4	49,2	110,4	73,1	51,7	106,8	116,0
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	599,3	646,8	645,0	629,1	700,2	768,0	1.242,9
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	9,5	0,1	21,1	3,9	0,2	8,3	9,8
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	17,1	—	36,3	5,4	0,3	9,6	12,2
Ortalama Sisli Günler Sayısı	29,8	4,3	15,6	4,1	0,6	13,4	25,2
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,3	2,7	0,5	2,6	2,5	1,5	1,1
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	33,7	5,8	21,7	17,2	8,4	16,4	7,8
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,7	2,1	1,5	4,9	3,5	2,1	2,3
En Hızlı Rüzgâr	G	KB-D-KD	KB	GGD	GD	B	K
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	2,6	8,4	0,3	20,5	21,6	11,5	9,5
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	15,1	21,9	13,4	16,9	19,8	15,8	15,6

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

durum, bitki örtüsü üzerinde olumlu bir etki yapmaktadır.

Rüzgârlar, doğal bitki gelişimi bakımından, buharlaşmayı artırıcı nitelikte değildir.

Topraklar bitki örtüsünün çeşitliliğine ve gelişimine elverişlidir. Kalkersiz kahverengi orman toprakları ve kalkersiz kahverengi topraklar, bölge iklim koşullarına uyum sağlayabilecek doğal bitki türlerinin gelişimine uygundur.

Yapısında şişen-büzülen killeri taşıyan vertisol topraklar ise Edirne iklimine uyabilecek bitki türleri için uygun değildir. Toprak yüzeyindeniçeriye doğru oluşan çatlak ve yarıklar nedeniyle özellikle yıllık bitkilerin kökleri kopar. Kökleri daha derinlere gittiği ve basınca karşı dayanıklı olduğundan, "çok yıllık" bitkiler bu durumdan fazla etkilenmez. Bu nedenle, vertisol toprakların doğal bitki örtüsü arasında, az da olsa, meşeliklere rastlanabilmektedir.

Alüvyal topraklar fiziksel ve kimyasal açıdan tüm doğal bitki türlerinin yetişmesine uygundur.

Hidromorfik alüvyal topraklar, yüzey ve iç drenajları bozuk olduğundan, ancak suyu seven bitkilerin gelişmesine elverişlidir.

İklim, toprak ve topografya koşullarına bağlı olarak Edirne'nin bitki örtüsü, üç bölümde incelenir: Ormanlar, stepler ve makilikler.

İlde ormanlık alanlar azdır. Ormanlar, Istranca Dağları'nın il sınırları içinde kalan bölümlerine, güneydeki Koru Dağları'nın kuzey ve güney yamaçlarına ve bu dağlık alanların çevresindeki platolara dağılmıştır. Genellikle, sapsız meşe, saplı meşe, macar meşesi, tüylü meşe ve saçlı meşe ağaçlarından oluşur. Yer yer meşe baltalıkları içinde gürgen, dişbudak, karaağaç, kızılcık, karaçalı, çınar ve akçaağaç topluluklarına da rastlanır. Ayrıca, Saros Körfezi'ne koşut olarak uzanan Koru Dağları'nda, karaçam ve kızılçam gibi ibreli ağaçlardan oluşan çam ormanları vardır.

Step alanı, bütün Ergene Havzası'nı kaplar. Havzanın büyük bir bölümü ağaçtan yoksundur. Ancak, havza iklim yönünden doğal step alanının dışında kaldığından, küçük orman parçaları vardır. Bu ormanları tüylü meşe, mazı meşesi, macar meşesi, karaağaç ve karaçalı gibi doğal bitki türleri oluşturur.

Makilikler ise, Koru Dağları ile Saros Körfezi arasındaki alanda yayılır. Makilik alanlar kermes meşesi, akçakesme, laden, zeytin ve katran ardıçlarıyla kaplıdır. Aynı kesimde, dağınık olarak, yapraklılardan karaçalı, ibrelilerden kızılçam bulunur.

HAYVAN TÜRLERİ

Edirne İli, hem kültür hayvancılığı, hem de yabanıl yaşam açısından zengin iller arasındadır.

İldeki kültür hayvancılığı, son yıllarda meraların bir bölümünün sürülerek tarla yapılması, bir bölümünde de iyileştirme ve bakım hizmetleri ile kullanım haklarının düzenlenememesi sonucu, olumsuz yönde etkilenmiştir.

İlde zengin bir yabanıl yaşam vardır. Edirne'nin her yerinde kurt, tilki, tavşan yaşar. Çandır ve Koru dağlarının eteklerinde yaban domuzu, yaban kedisi, çakal, kunduz ve karaca vardır.

Edirne'de deniz hayvanı olarak başta levrek, kefal ve yılanbalığı; göl ve ırmaklarda ise sazan ve yayın, bulunmaktadır.

İldeki göl kıyılarında yaban ördeği, yaban kazı, kuğu ve balıkçıl üremektedir.

Av kuşlarından keklik, bıldırcın, çulluk, üveyik, çil; yırtıcı kuşlardan kartal, atmaca, doğan; öbür kuşlardan ise karga, saksağan, serçe, kırlangıç, leylek, karabatak, güvercin ve kumru, ilin sık rastlanan yabanıl hayvanlarıdır.

Tablo 3
Edirne İl Merkezi İkliminin İlçeleriyle Karşılaştırılması

	Edirne	İpsala	Keşan	Uzunköprü
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	1.010,6	1.014,9	Gözlem yok	1.009,6
Ortalama Sıcaklık (°C)	13,5	14,0	14,4	13,6
En Yüksek Sıcaklık (°C)	41,5	38,2	37,4	39,0
Tropik Günler Ortalama Sayısı	63,3	56,0	Gözlem yok	57,8
En Düşük Sıcaklık (°C)	—22,2	—16,7	—12,0	—16,0
Donlu Günler Ortalama Sayısı	57,6	45,7	Gözlem yok	35,8
Topraküstü En Düşük Sıcaklığı (°C)	—22,8	—21,5	Gözlem yok	—19,0
Ortalama Bulutluluk	5,3	5,3	5,4	5,4
Ortalama Açık Günler Sayısı	74,3	68,3	51,5	63,8
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	196,6	204,0	225,2	198,2
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	94,4	93,0	88,2	103,3
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	599,3	627,3	648,8	677,4
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	9,5	5,6	6,1	7,8
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	17,1	11,9	11,3	14,2
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	50	60	70	44
Ortalama Sisli Günler Sayısı	29,8	15,6	8,8	33,0
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,3	1,4	1,3	1,8
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	33,7	22,3	15,3	21,2
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,7	3,8	2,2	4,1
En Hızlı Rüzgâr Yönü	G	G	GB-GD	G-GB
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C(5 cm)	15,1	15,5	Gözlem yok	16,4
En Düşük Toprak Sıcaklığı (5 cm)	—10,2	—5,2	Gözlem yok	—7,0

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

NÜFUS

1980 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, nüfus büyüklüğü açısından 47.sırada bulunan Edirne'nin nüfusu fazla gelişmemiştir. 1980'de 363.286 olan il nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı, binde 8,1 idi.

Edirne İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	158.840
1935	184.840
1940	251.373
1945	198.271
1950	221.268
1955	252.190
1960	276.479
1965	303.234
1970	316.425
1975	340.732
1980	363.286

İl nüfusunun zaman içinde gösterdiği büyüme ise, ülke genelinin çok gerisinde kalmıştır. 1927-1980 arasındaki 53 yıllık dönemde ülke genel nüfusu % 228'lik bir artışla 3,5 katına yaklaşırken, Edirne nüfusu % 129'luk bir artış göstermiş ve ancak 2,5 katına yaklaşmıştır. Ülke genelinde bir nüfus patlamasının yaşandığı 1950-1980 döneminde de Edirne nüfusu sınırlı bir oranda gelişmiştir. Söz konusu dönemde, ülke nüfusunun artış oranı % 116 iken, Edirne nüfusu % 64 oranında artmıştır.

Türkiye ve Edirne İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

Yıllar	Türkiye	Edirne	Türkiye	Edirne
1927	100	100	—	—
1950	153	139	100	100
1960	203	174	132	125
1970	261	199	170	143
1980	328	229	216	164

Nüfus artışındaki bu göreli yavaşlık, il nüfusunun Türkiye içindeki öneminin giderek azalmasına yol açmıştır. Edirne 1927'de ülke genel nüfusunun binde 11,6'sını barındırmakta idi. Bu oran 1950'de binde 10,6'ya, 1960'ta binde 10,0'a, 1970'te ise binde 8,9'a düşmüştür.

Nüfusun gelişmesi, beş yıllık dönemler için, yıllık nüfus artış hızları açısından ülke ve il ortalamaları karşılaştırılarak incelendiğinde, Edirne'de nüfus artış hızının ülke geneline göre çok önemli dalgalanmalar gösterdiği görülür.

Türkiye ve Edirne'de Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Edirne
1935-1940	21,1	61,5
1940-1945	17,0	—47,5
1945-1950	21,7	22,0
1950-1955	27,8	26,2
1955-1960	28,5	18,4
1960-1965	24,6	18,5
1965-1970	25,2	8,5
1970-1975	25,0	14,8
1975-1980	20,7	12,8

Tabloda görüldüğü gibi, Edirne nüfusunun gelişmesi üzerine en belirgin etkiyi II. Dünya Savaşı yapmıştır. Savaşın başlangıcında, bir sınır ili olan Edirne'deki askerlerin sayısı, savunma amacıyla artırılmıştır. Bu durum, 1935-1940 döneminde ildeki nüfus artış hızının (binde 61,5), Türkiye ortalamasının (binde 21,1) yaklaşık 3 katı düzeyinde olmasına yol açmıştır. Savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sonraki dönemde ise, Edirne'de bulunan askeri birlikler, stratejik amaçlarla Çatalca hattının gerisine çekilmiş, 3 gün gibi kısa bir sürede gerçekleşen bu harekâtın ardından, sivil halkın bir bölümü de ili terk etmiştir. Böylece, 1940-1945 döneminde il nüfusunda mutlak olarak önemli bir gerileme gözlenirken, gerileme hızı da binde 47,5 gibi çok önemli bir düzeye ulaşmıştır.

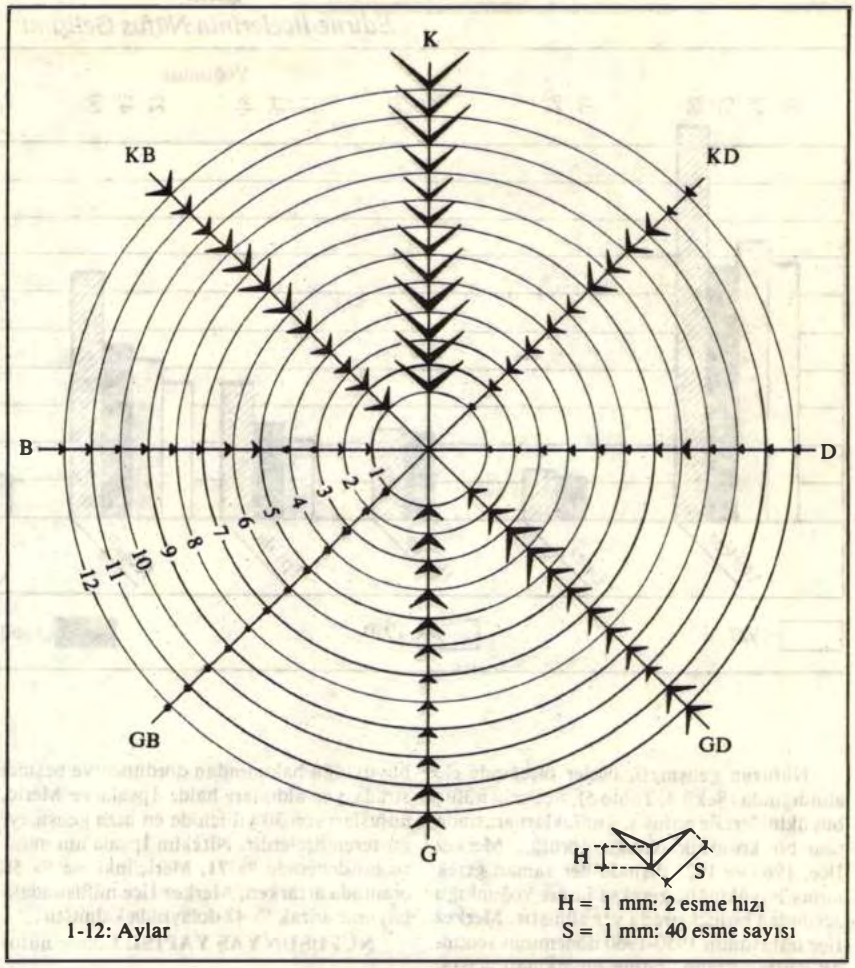
Savaştan sonra, bir önceki dönemde ili terk edenlerin geri dönmesiyle birlikte, il nüfusu yeniden artmış; nüfus artış hızı da, 1945-1950 döneminde ulaştığı binde 22,0 oranı ile binde 21,7 olan Türkiye ortalamasını az da olsa aşmıştır.

1950-1955 döneminde ülke ortalamasına oldukça yakın olan nüfus artış hızı, 1955'ten sonra birden gerileme göstermiş ve bu eğilim, zaman zaman önemli düşmeler göstererek, 1980'e değin süregelmiştir.

Nüfus artış hızında 1950 sonrasında görülen bu yavaşlık, esas olarak ildeki doğurganlık düzeyinin göreli düşüklüğünden kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin veriler, Edirne'de kaba doğum hızının (binde 30,7), Türkiye ortalamasının (binde 42,3) çok gerisinde olduğunu göstermektedir (Tablo 4). Doğurganlık düzeyi 1970'lerde de düşük düzeyini korumuştur. Düşük doğurganlık nedeniyle, (0-14) yaş grubu payının 1960-1975 arasında % 40'tan % 32'ye gerilediği görülmektedir *(Bak. Nüfusun Yaş Yapısı)*.

Edirne'nin nüfus yoğunluğu, 1980'e değin, daima Türkiye ortalamasının üzerinde olmakla birlikte, özellikle 1955'ten başlayarak, iki ortalama arasındaki fark giderek kapanmaya başlamış ve 1980'de il ve ülke nüfus yoğunlukları km2'ye 58 kişi olarak eşitlenmiştir.

Edirne İli Rüzgârgülü

Türkiye ve Edirne'de Nüfus Yoğunlukları

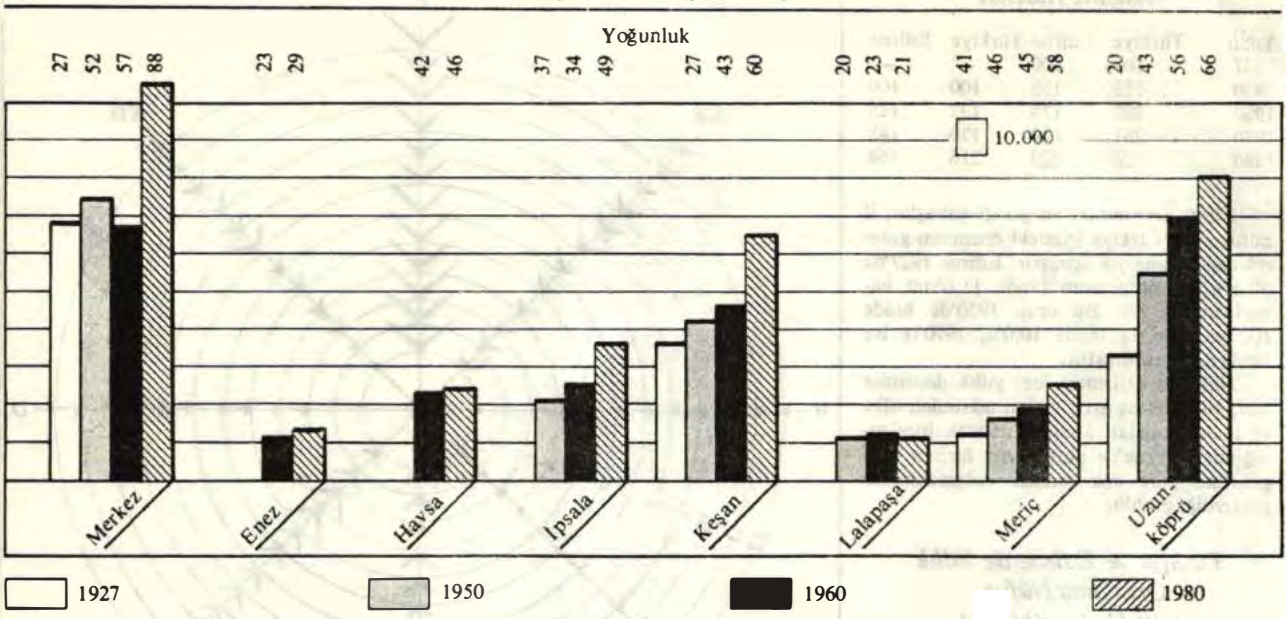
Yıllar	Türkiye	Edirne
1927	18	20
1935	21	24
1940	23	33
1945	24	34
1950	27	38
1955	31	39
1960	36	44
1965	41	48
1970	45	50
1975	52	54
1980	58	58

Tablo 4
Türkiye ve Edirne'de Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde) (1965-1970)

	Türkiye	Edirne
Kaba Doğum Hızı	42,3	30,7
Kaba Ölüm Hızı	13,9	11,5
Doğal Artış Hızı	28	19
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	—7,7

(Toros, 1979)

Şekil 4
Edirne İlçelerinin Nüfus Gelişimi

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Nüfusun gelişmesi, ilçeler ölçeğinde ele alındığında (Şekil 4, Tablo 5), ilçelerin nüfus büyüklükleri ile nüfus yoğunlukları arasında tam bir koşutluk olduğu görülür. Merkez İlçe, 1960 ve 1927 dışında her zaman gerek nüfus büyüklüğü, gerekse nüfus yoğunluğu açısından birinci sırada yer almıştır. Merkez İlçe nüfusunun 1950-1960 döneminin sonunda mutlak azalıp, nüfus büyüklüğü açısından ikinci sıraya düşmesinin nedeni, 1954'e değin Merkez İlçe'ye bağlı bir bucak olan Havsa'nın bu tarihte ilçe haline getirilmesidir. Nüfus büyüklüğü ve yoğunluğu bakımından, Merkez İlçe'yi Uzunköprü ve Keşan izlemektedir.

İlçelerin nüfus büyüklükleri ile 1950-1980 dönemindeki gelişme hızları arasında ise bir koşutluk söz konusu değildir. Aslında, bu dönemde bütün ilçelerin nüfusları sınırlı bir gelişme göstermiştir. Ancak nüfus büyüklüğü bakımından dördüncü ve beşinci sırada yer aldıkları halde İpsala ve Meriç, nüfusları son 30 yıl içinde en hızlı gelişmeyi gösteren ilçelerdir. Nitekim İpsala'nın nüfusu bu dönemde % 71, Meriç'inki ise % 58 oranında artarken, Merkez İlçe nüfusundaki büyüme ancak % 42 dolayında kalmıştır.

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Edirne nüfusunun 3 ana yaş grubuna (0-14, 15-64, 65+) göre dağılımı Türkiye genelinden farklı bir yapı göstermektedir. Ayrıca bu yaş yapısı 1950-1975 döneminde ülke genelindeki ortalamalardan farklı dalgalanmalar göstererek değişmiştir. İl nüfusunun ağırlıklı bölümü her zaman (15-64) yaş grubunda toplanmıştır (Şekil 5). 1950'de Edirne'de, söz konusu yaş grubunun oranı (% 60,3), ülke ortalamasını (% 55,2) aşmaktaydı. Bununla birlikte 1955-1960 döneminde ilin göç verme sürecine girişi ve göçe esas olarak çalışma çağındaki nüfusun katılması (15-64) yaş grubunun göreli payının azalmasına yol açmıştır. Öyle ki 1960'ta bu yaş grubunun payı bütün ülkede % 58,3'e yükselirken Edirne'de % 56'ya düşmüştür. 1960 sonrasında ise il göç almaya başlamış, dolayısıyla bu oran 1975'te % 61,8'e yükselerek, yeniden Türkiye ortalamasını (% 55,5) aşmıştır.

Buna karşılık ilde doğurganlık düzeyinin düşük oluşu (0-14) yaş grubunun göreli payının gerek 1950, gerekse 1975'te ülke ortalamasının çok gerisinde kalmasına yol açmıştır. Genç nüfusun oranı 1950'de Edirne'de % 36,1, bütün ülkede ise % 41,2 idi. Bununla birlikte Edirne'nin 1955-1960 döneminde il dışına göç vermesi *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)* ve bu göçe esas olarak çalışma çağındaki nüfusun katılması, (0-14) yaş grubunun göreli payının 1960'ta % 39,7'ye yükselmesine yol açmıştır. Oysa, aynı dönemde söz konusu yaş grubunun ülke çapındaki oranı 10 yıl öncesine göre gerileyerek % 38,2'ye düşmüş bulunuyordu. 1975'te ise bu oran Edirne'de % 32,4'e düşmüş, ülke genelinde ise % 40'a yükselmiştir. Edirne'de bu önemli gerilemenin nedeni 1960 sonrasında ilin göç verme sürecinden çıkıp, göç almaya başlamasıdır. İlin aldığı göçe, esas olarak çalışma çağındaki nüfus katıldığı için (0-14) yaş grubunun göreli payı tekrar azalmıştır.

Edirne İlçelerinin Gelişme İndeksi (1950 = 100)

	1960	1970	1980
Merkez	91	114	142
İpsala	121	153	171
Keşan	110	132	153
Meriç	122	141	158
Uzunköprü	125	132	145

Tablo 5
Edirne İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	1.205	105.503	71.914	33.589	88
Enez	458	13.230	2.878	10.352	29
Havsa	545	24.849	5.654	19.195	46
İpsala	753	36.532	10.373	26.159	49
Keşan	1.087	65.243	28.884	36.359	60
Lalapaşa	554	11.752	1.373	10.379	21
Meriç	448	25.871	4.287	21.584	58
Uzunköprü	1.226	80.306	27.873	52.433	66

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1980)

Edirne'de (65+) yaştaki "yaşlı" nüfus oranı ise 1950-1975 arasında sürekli artmıştır. 1950'de söz konusu yaş grubunun göreli payı % 3,6 ile il ve ülke genelinde eşitti. 1975'te ise, bu oran ülkenin bütününde % 4,5'e yükselebilmişken, Edirne'de % 5,7'ye çıkmıştır. Bu durum esas olarak ilde kaba ölüm hızının ülke genelindekinden düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1965-1970 döneminde kaba ölüm hızı Edirne'de binde 11,5 iken, ülke genelinde binde 13,9 idi (Tablo 4).

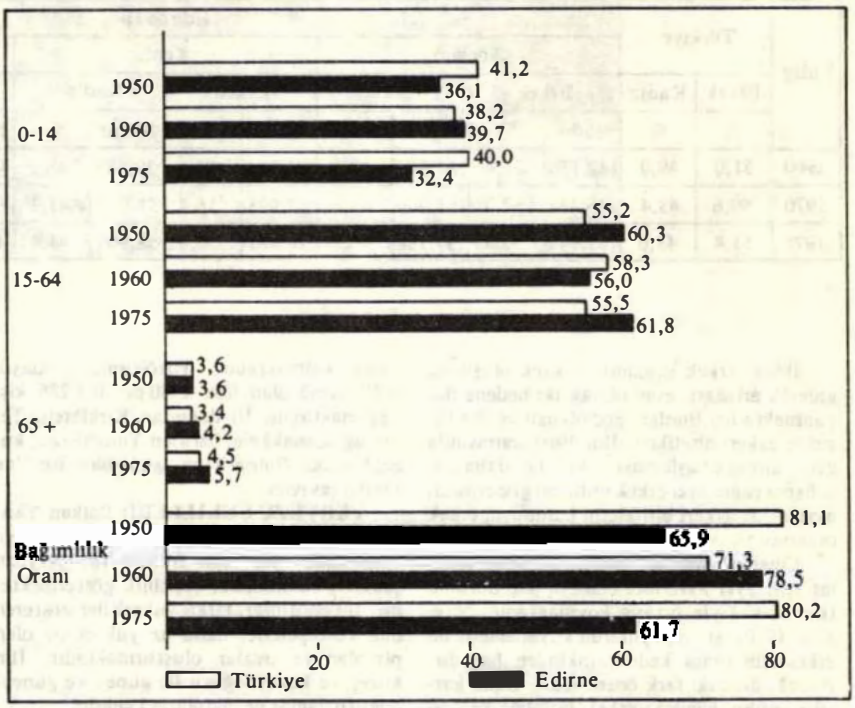
Çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun göreli payındaki dalgalanmalar, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumunu gösteren bağımlılık oranının da 1950-1975 arasında dalgalanmalar göstermesine yol açmıştır. 1950'de Edirne'de çalışma çağındaki her 1.000 kişinin bakmak durumunda olduğu birey sayısı 659 iken, bu sayı bütün ülkede 811 idi. 1960'ta (15-64) yaş grubunun oranındaki gerileme, bağımlılık oranının binde 785'e yükselmesine yol açmıştır. 1975'te ise bağımlılık oranı binde 617'ye düşerek, yeniden binde 802'ye yükselen ülke ortalamasının altına inmiştir.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü, ilde 1960 sonrasında giderek azalan doğurganlık düzeyini, göç olayını ve ilin askeri özelliğini belirgin bir şekilde yansıtmaktadır (Şekil 6).

Doğurganlık düzeyinin giderek azalması, yaş piramidinin tabanının daralmasına ve (0-4), (5-9) ve (10-14) yaş gruplarının oranlarının piramidin genel yapısına aykırılık göstermesine yol açmaktadır.

(20-24) yaş grubunun erkek tarafında görülen şişkinlik, ilin askeri özelliğinden kaynaklanmaktadır. İl sınırları içinde bulunan askeri birlikler nedeniyle, (20-24) yaş grubundaki erkeklerin il toplam erkek nüfusuna oranı % 16,5, gibi çok yüksek bir düzeye ulaşmaktadır. Bu yaş grubundaki kadınların oranı ise, erkeklerin oranının yarısı dolayındadır.

Şekil 5
Edirne ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (Toplamın Yüzdesi Olarak)

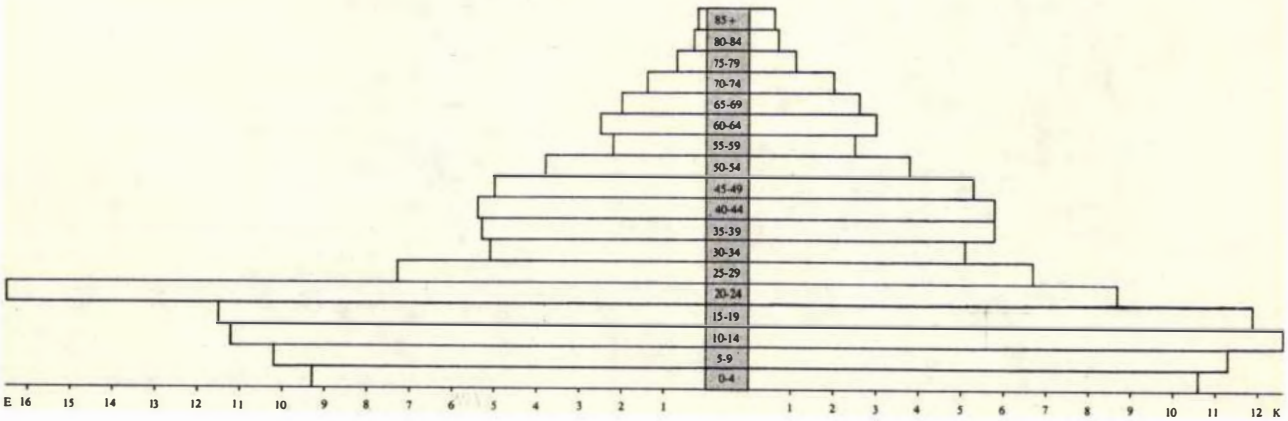

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Öte yandan, özellikle (25-29) yaş grubunda görülen şişkinlik ve çalışma çağındaki nüfusun 5'li yaş gruplarına göre dağılımında beklenebilecek daralmanın görülmemesi, ilin göç alma özelliğine bağlanabilir.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Edirne nüfusunun cinsiyet yapısında Türkiye genelindekini de aşan bir erkek fazlalığı görülmektedir. Ayrıca, erkek oranı 1950 sonrasında Türkiye genelinde gözlenen dalgalanmalardan bağımsız olarak sürekli bir artış göstermiştir (Tablo 6).

Şekil 6
Edirne İli Yaş Piramidi

Tablo 6
Türkiye ve Edirne'de Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Edirne İli												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	142.130	51,4	134.349	48,6	46.581	53,8	39.931	46,2	95.549	50,3	94.388	49,7	53,3	46,7
1970	50,6	49,4	165.161	52,2	151.269	47,8	67.985	56,7	51.993	43,3	97.176	49,5	99.271	50,5	54,5	45,5
1975	51,4	48,6	182.944	53,7	157.788	46,3	76.883	56,6	58.909	43,4	106.061	51,8	98.879	48,2	57,1	42,9

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

İldeki erkek oranının yüksek oluşu ve giderek artması, esas olarak iki nedene dayanmaktadır. Bunlar, göç olgusu ve ilin taşıdığı askeri niteliktir. İlin 1960 sonrasında göç almaya başlaması ve ile daha çok çalışma çağındaki erkek nüfusun göç etmesi, ayrıca ilde askeri birliklerin bulunuşu, erkek oranının yüksek olmasına yol açmıştır.

Cinsiyet yapısının kırsal ve kentsel alanlar için ayrı ayrı incelenmesi, bu durumu tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Nitekim, 1970 dışındaki yıllarda kırsal alanda da erkeklerin oranı kadınlarınkinden fazladır. Ancak, aradaki fark önemsizdir. Buna karşılık, nüfus içindeki erkek fazlalığı kentsel alanda çok yüksektir.

Kentsel alandaki erkek fazlalığı daha çok askeri birliklerden ve özellikle 1960'lı yılların sonlarında başlayan sanayi ve yapı işçisi akımından kaynaklanmaktadır.

Buna karşılık, bölgenin tarımsal özelliğini yansıtan ürünlerden çeltik ve ayçiçeğinin toplanması sırasında mevsimlik işçi gereksiniminin artması nedeniyle Edirne kırsal alanı da il dışından göç almaktadır. Bu durum, kırsal alanda özellikle 1975'te gözlenen yüksek erkek oranına yol açmıştır.

ÖZET

GENEL KONUM: Marmara Bölgesi'nin Trakya bölümünde bulunan Edirne il toprakları 40° 30' ve 42° 00' kuzey enlemleri ile 26° 00' ve 27° 00' doğu boylamları arasında kalmaktadır. Yüzölçümü yaklaşık 6.276 km2 olan ilde 1980'de 363.286 kişi yaşamaktaydı. İli doğudan Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale, batıdan Yunanistan, kuzeybatıdan Bulgaristan, güneyden ise Ege Denizi çevreler.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Balkan Yarımadası'nın güneydoğu kesimindeki Trakya bölgesinde yer alan Edirne İli, yeryüzü şekilleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitliliği, farklı yükseltiler gösteren dağ ve tepelerle, daha az yükseltide olan platolar ve ovalar oluşturmaktadır. İlin kuzey ve kuzeydoğusu ile güney ve güneydoğusu dağlar ve platolarla kaplıdır.

Edirne İli'nde dağlar fazla yer kaplamamaktadır. İli, Istranca Dağları kuzey ve kuzeydoğudan, Uzunköprü Dağları doğudan, Koru ve Çandır dağları ise güney ve güneydoğudan kuşatır. İlde en yüksek dağ 725 m ile Koru Dağı'dır.

İlin büyük bölümü ovalar ve ova görünümlü platolarla kaplıdır. Edirne'nin önemli ovaları arasında, Kazanova, Tunca, Ergene ve İpsala ovaları sayılabilir.

İlde yaylalık alanlar yer almamaktadır. Yayla kapsamı içine alınabilecek küçük alanlar ise, Enez İlçesi'nde Çandır, Hisarlı ve Yazır; Keşan İlçesi'nde Yerlisu; Lalapaşa İlçesi'nde Ömeroba ve Süleymandanişment yaylalarıdır.

Edirne İli'nde üç önemli vadi vardır. Bunlar Tunca, Meriç ve Ergene vadileridir. İlin önemli ve verimli ovaları bu vadilerde toplanmış durumdadır.

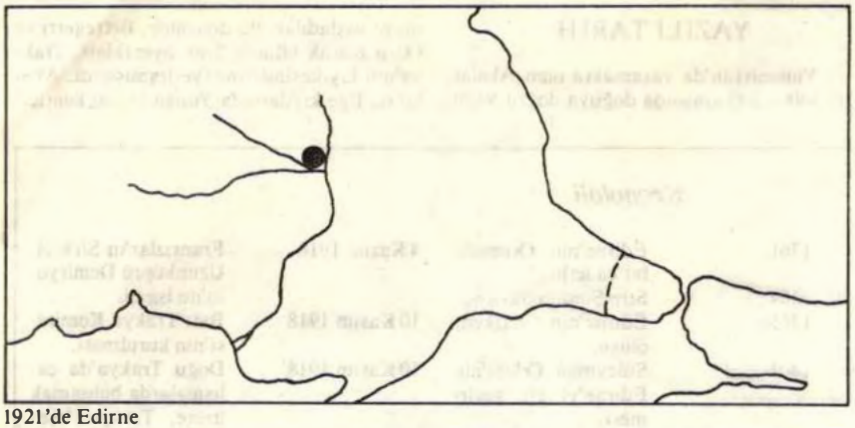
Edirne'de akarsuların rejimi düzensizdir. Genellikle ilkbahar bazen de sonbahar yağmurları ve eriyen karların etkisiyle ırmakların su düzeyi 4 ile 7 m arasında yükselir. Akarsu kıyıları su altında kalır. İlin ovalık alanları Meriç Irmağı ile onun kolları olan Tunca, Arda ve Ergene'den yararlanılarak sulanmaktadır.

Edirne İli'nde, akarsular dışında kalan yüzey sularını, doğal göller, barajlar, rezervuarlar ve göletler oluşturmaktadır. İldeki göller arasında Gala, Dalyan, Taşaltı, I. Tuzla, II. Tuzla, Bücürmene, Sığırcık, Pamuklu ve Gölbaba gibi doğal göller ile Altınyazı, Kadıköy gibi baraj gölleri sayılabilir.

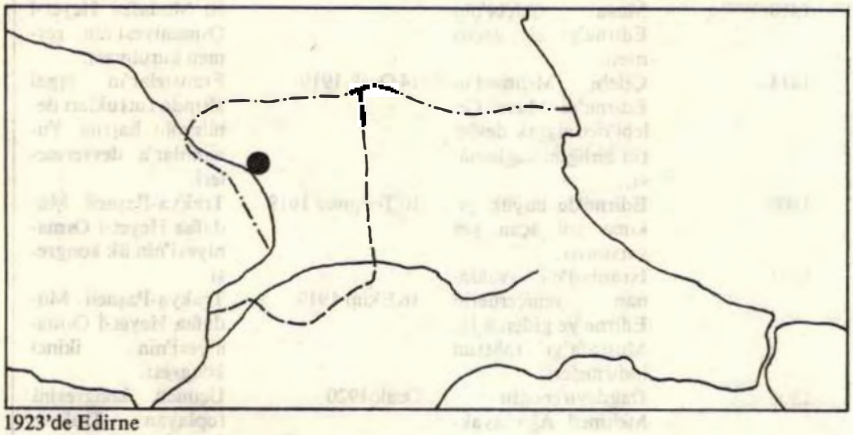
İKLİM: Edirne, hem Akdeniz ikliminin hem de Orta Avrupa'ya özgü kara ikliminin etkisi altında kalan bir geçiş bölgesidir. Bölge Karadeniz, Ege ve Marmara denizlerinin de etkileriyle zaman zaman ve yer yer farklı iklim özellikleri gösterir.

Kışlar, Akdeniz iklimi etkisini gösterdiği zamanlarda ılık ve yağışlı, kara iklimi etkisini gösterdiğinde de oldukça sert ve kar yağışlı geçmektedir. Yazlar sıcak ve kurak, bahar dönemi ise yağışlıdır. İlde yıllık sıcaklık ortalaması 13,5°C, yağış ortalaması ise 599,3 mm'dir.

NÜFUS: Edirne İli'nin nüfusu fazla gelişmemiştir. Son 30 yılda ülke nüfusu % 100'ü aşan bir artışla iki katına yükselirken, Edirne nüfusundaki büyüme bunun yarısı düzeyinde kalmıştır. Edirne 1980'de 363.286 kişilik nüfusu ve km2'ye 58 kişilik nüfus yoğunluğuyla, nüfus varlığı bakımından 67 il arasında 47. sırada bulunmakta ve Türkiye nüfusunun binde 8,1'ini barındırmaktadır.

1921'de Edirne

1923'de Edirne

TARİH

EDİRNE ADININ KAYNAĞI

Edirne'nin en eski halkı, Traklar soyundan Odrisler'dir. Odrisler'in yörede, Meriç ve Tunca ırmaklarının birleştiği bugünkü Edirne'nin bulunduğu yerde bir kent kurdukları bilinmektedir. Odrisler'den sonra yöreye egemen olan Makedonyalılar Dönemi'nde kent, büyük bir olasılıkla Odris ya da Odrisia adının değişmesi sonucu, Orestia/Orestas olarak anılmaya başlanmıştır.

İS II. yy'da Roma İmparatoru Hadrianus, (117-138) Orestia Kasabası'nın stratejik önemi nedeniyle buraya kent statüsü verdi ve kendi adını koydu. Böylece, Roma, Dönemi'nde kent Hadrianopolis/Hadrianupolis/Adrianupolis/Adrianapolis adlarıyla anıldı.

Adrianopolis zamanla Adrianople/Adrianopel olarak değişti. Osmanlı Dönemi başlarında Edrinus/Edrune/Edrinabolu/Endriye diye anıldı. 1476'da yazılan Aşıkpaşazade Tarihi'nde kentin adı Edrene olarak geçer. XVI. yy başlarında kentin, Edirne olarak adlandırıldığı görülür.

Arpessos (Arda), Tonzos (Tunca), Hebro (Meriç) ırmaklarının kavşak noktasında kurulmuş olan kent, tarihçi Ammianus Marcellinus ve Eutropios'ca Uscumada diye anılmaktadır. Bizanslı tarihçi Steltanos burasını "Goneis", bazı tarihçiler de "Oreistia" ya da Orestias olarak belirtmektedirler. Ama, Uscumada denilen bu yerin, bugünkü Edirne il sınırları içinde olmadığı, Bulgaristan'a bağlı Üsküdar Köyü olduğu sanılmaktadır.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

Trakya bölgesinin yazılı tarih öncesi dönemlerine ilişkin ilk araştırmalar, 1936'da Türk Tarih Kurumu'nca, Prof. Arif Müfid Mansel yönetiminde başlamıştır. Bu araştırmalarla Edirne'nin yazılı tarih öncesi dönemleri belli ölçüde aydınlanmıştır. Araştırmalar, özellikle Kırklareli İli'ndeki Alpullu Höyüğü ile Kırklareli kubbeli mezarlarını ele almıştır. 1959'da, yine Türk Tarih Kurumu'nca çalışmalara başlanmıştır. Marmara Bölgesi'yle Trakya bölgesini kapsayan bu araştırmalar Şevket Aziz Kansu yönetiminde, İstanbul, Kırklareli, Tekirdağ ve Edirne illerinde yapılmıştır.

Edirne İli'nin İÖ 1200 (Trak kabilelerinin Trakya'ya geldikleri dönem) yıllarındaki durumunu aydınlatacak olan ve Şevket Aziz Kansu'nun, "Çardakaltı Prehistorik İstasyonu" diye adlandırdığı yer, araştırma yapılan tek yerleşme yeridir.

Yerleşme, Edirne il merkezinden yaklaşık 5 km kuzeybatıda Çardakaltı denen yörede, Tunca Irmağı'nın üst sekisinde, ırmağın çakıl döşemeleri üstünde bulunmaktadır. Yöre halkı, çakıl ve kum gereksinimlerini buradan karşıladıklarından, yerleşme büyük ölçüde yıkıma uğramıştır.

Yerleşmede, 1959 ve 1960'ta yapılan çalışmalarda çok sayıda çanak-çömlek bulunmuştur. Ev yapımı, kaba hamurlu, içi deve tüyü, dışı gri, siyahımsı, içi ve dışı kırmızı ya da siyah renkte çanak-çömlekler bulunmuştur. Bezekler; noktalı, oluklu, kırık, paralel ve eğri çizgili, tırnak izlidir.

Çanak-çömlek dışındaki öbür kültür belgeleri arasında, minik bir baltacık, cilalı el baltaları, kapların üstünü perdahlamaya (hafifçe parlatmaya) yarayan perdah çomağı, ufak çapta bir el değirmeni bulunmuştur. Yerleşmenin, kum ve çakıl ocağı olarak kullanılması sonucu yıkıma uğraması nedeniyle, mimarisine ilişkin hiçbir bilgi edinilememiştir.

Madeni eşyaya rastlanmamış olmasına karşın, yerleşme, Trakya ve Balkanlar, Anadolu ve Ege tarih öncesi kültürleriyle yapılan karşılaştırmalar sonucu, Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'e, olasılıkla Son Kalkolitik-İlk Tunç Çağ'a tarihlenmektedir. Son Kalkolitik-İlk Tunç Çağ arası dönemleri, yerleşik yaşam, gelişmiş tarım, hayvancılık ve madenlerin araç yapımında kullanılması gibi özellikler taşımaktadır. Edirne/Çardakaltı Kalkolitik Yerleşmesi, gerek Trakya, gerek Anadolu için, bu dönemin kültürünü ve tarihini aydınlatan son örnektir.

Çardakaltı Yerleşmesi dışında, Edirne İli'nin kültür ve tarihini aydınlatacak bir başka buluntu topluluğu da "dolmen" ve "menhir"lerdir. Bunlar, dünyanın pek çok yerinde, çeşitli zamanlarda yaşayan toplulukların da kullandığı ve mezar kültürü ile ilgili olduğu sanılan dikili taş anıtlardır. Dolmen; iki tanesi dikik, üçüncüsü de bunların üzerine kapak gibi yatırılmış üç kocaman taştan oluşmaktadır. Fransa'da Breton lehçesinde tabla-taş (Dol: tabla, men: taş) anlamına gelir. Megalitik, oda mezarları için kullanılan tanımlayıcı bir terimdir. Menhir ise, tarih öncesinde insanların çok büyük ve uzun bir taşı dikerek yaptıkları megalitik bir anıttır.

Neolitik (Yenitaş-Cilalıtaş) Dönem'den, Tunç Çağları'nın başlarına değin olan sürede yapıldığı bilinen bu taş anıtların Türkiye Trakyası'ndaki örnekleri, İÖ 2000'lerden kalmadır.

Şevket Aziz Kansu ve Ruhi Esin Trakya'da, özellikle Edirne yöresinde, yaptıkları araştırmalarda rastladıkları dolmen ve menhirlerin yerlerini saptamışlar ve fotoğraflarını çekmişlerdir. Edirne İli'nin Lalapaşa İlçesi'ne bağlı, Büyünlü Köyü'nün kuzeyinde, yaklaşık 6 tane dolmen vardır. Köylülerce bunlara "Kapaklı Kaya" ve "Peri Kızı Evi" adı verilmiştir.

Bazı araştırmacıların "megalit olayı" diye nitelendirdikleri menhir ve dolmen anıtları, İÖ 3000 ortalarına doğru görülmeye başlanmış ve İÖ X. yy'dan sonra da bir daha yapılmamıştır. "Megalit olayı"nın Neolitik ve Kalkolitik dönemler kültürünün özelliğini taşımadığını öne süren bazı araştırmacılar,

bunların Neolitik ve Kalkolitik dönemlere özgü bir anıt tipi olmadığını savunmaktadırlar. Ama, bunların mezar kültürü ile ilgili olduğu, çoğunlukla kabul edilen bir savdır.

YAZILI TARİH

Yunanistan'da yaşamakta olan Akalar, İÖ 1400-1200 arasında doğuya doğru yayılmaya başladılar. Bu dönemde, Bettegerri ve Odris olarak bilinen Trak oymakları, Trakya'nın kıyıkesimlerinde yerleşmişlerdi. Akalar ise Ege kıyılarında Yunan koloni kentleri

Kronoloji

İÖ 3500'ler	"Çardakaltı Prehistorik İstasyonu" ile tarihlenen Kalkolitik Dönem.
İÖ 1200'ler	Traklar'ın Trakya'nın kıyı kesimlerine gelişleri.
İÖ 513	Trakya Bölgesi'nin Pers egemenliğine girişi.
İÖ V.yy sonu	Traklar'dan olan Odrisler'in Edirne bölgesinde yerleşmeleri.
İÖ IV.yy	Odrisler'in Makedonya egemenliğine girişi.
İÖ 280-279	Galatlar'ın akınları.
İÖ 168	Roma egemenliğinin başlaması.
İÖ II.yy	Sarmatlar'ın akınları.
İS 44	Trakya'nın Roma eyaleti durumuna gelmesi.
123	Hadrianus'un Orestia'ya kent statüsü vermesi.
313	Maksimius Daia ve Licinius'un Edirne yakınlarında savaşmaları.
324	Licinius ile Constantinus'un savaşmaları.
395	Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması.
582	Avarlar'ın Bizans kalelerinin çoğunu ele geçirmeleri.
914	Bulgar Çarı Simeon'un kısa bir süre Edirne'yi ele geçirmesi.
923	Simeon'un Edirne'yi yeniden ele geçirmesi.
924	Simeon ile Lakapenos arasında yapılan anlaşma gereği Bulgarlar'ın geri çekilmeye başlamaları.
1004	Bulgar Çarı Samuel'in Edirne'yi yeniden ele geçirmesi.
1048	Peçenekler'in akınları.
1050	Peçenekler'in Edirne'yi ele geçirmesi.
1189	Haçlı ordularının Edirne'ye girmesi.
1204	Edirne'nin Venediklier'e verilmesi.
1346	Kantakuzenos'un Edirne'de taç giymesi.
1361	Edirne'nin Osmanlılar'ca fethi.
1364	Sırp Sındığı Savaşı.
1365	Edirne'nin başkent oluşu.
1403	Süleyman Çelebi'nin Edirne'yi ele geçirmesi.
1410	Musa Çelebi'nin Edirne'yi ele geçirmesi.
1413	Çelebi Mehmed'in Edirne'yi Musa Çelebi'den alarak devletin birliğini sağlaması.
1509	Edirne'de büyük yıkıma yol açan yer sarsıntısı.
1703	İstanbul'da ayaklanan yeniçerilerin Edirne'ye giderek II. Mustafa'yı tahttan indirmeleri.
1806	Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa ayaklanması.
1828	Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar'ın Edirne'yi işgali
1829	Edirne Barış Antlaşması'nın yapılması.
1878	Edirne'nin Ruslar'ca ikinci kez işgali.
3 Mart 1878	Ayastefanos Antlaşması ile Edirne'nin bir sınır kenti durumuna getirilmesi.
1912	Edirne'nin üçüncü kez işgal edilmesi.
30 Mart 1913	Londra Barış Antlaşması ile Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılması.
21 Temmuz 1913	Edirne'nin Osmanlılar'ca geri alınması.
29 Eylül 1913	İstanbul Antlaşması ile Edirne dışında, tüm Batı Trakya'nın Bulgaristan'a bırakılması.
5 Ağustos 1914	İttihat ve Terakki'nin önayak olmasıyla, Batı Trakya'da "Teşkilat-ı Mahsusa" örgütü kurulması.
19 Aralık 1916	ABD Devlet Başkanı Wilson'a yanıt veren İtilaf Devletleri'nin, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan çıkarmayı amaçladıklarını" bildirmeleri.
4 Kasım 1918	Fransızlar'ın Sirkeci-Uzunköprü Demiryolu'nu işgali.
10 Kasım 1918	Batı Trakya Komitesi'nin kurulması.
30 Kasım 1918	Doğu Trakya'da çalışmalarda bulunmak üzere, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin resmen kurulması.
14 Ocak 1919	Fransızlar'ın işgal altında tuttukları demiryolu hattını Yunanlılar'a devretmeleri.
10 Temmuz 1919	Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin ilk kongresi.
16 Ekim 1919	Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin ikinci kongresi.
Ocak 1920	Üçüncü kongresini toplayan Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin silahlı direniş hazırlıkları yürütmeyi kararlaştırması.
31 Mart 1920	Lüleburgaz'da Dördüncü Kongre'nin toplanması.
9-13 Mayıs 1920	Son kongresini Edirne'de toplayan Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin Cafer Tayyar Bey'i Trakya Milli Kumandanlığı'na seçmesi.
27 Mayıs 1920	Yunanlılar'ın Batı Trakya'yı işgali.
4 Haziran 1920	Yunan birliklerinin Doğu-Batı Trakya sınırına yerleşmeleri.
25 Temmuz 1920	Yunan birliklerinin Edirne ve tüm Doğu Trakya'yı işgali.
22 Nisan 1922	İstanbul'da Garbi Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması.
11 Ekim 1922	Mudanya Mütarekesi ile Edirne'nin boşaltılarak Türkiye'ye verilmesinin kararlaştırılması.
25 Kasım 1922	Edirne'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne devredilmesi.
15 Eylül 1923	Karaağaç Köyü ve İstasyonu'nun Türkiye'ye devredilmesi.

kurmuşlardı. Bu kentler, ekonomik olarak bölgeyi etkileri altında bulundurmalarına karşın, kültürel olarak Trak topluluklarını etkileyememişlerdi. Trak toplulukları kendi kültürel özelliklerini korumuş ve ilerde devlet olabilecek ölçüde birliklerini sürdürmüşlerdi.

Pers Kralı I.Darius'un İskit seferinden sonra (İÖ 513), Trakya bölgesi Persler'in egemenliğine girdi.

ODRİSLER: Persler'in Anadolu'da ve Trakya'da egemen oldukları bu dönemde, Meriç'in aşağı kesimlerinde, Tunca ve Ergene suları arasında yaşayan ve güçlü bir Trak oymağı olan Odrisler (Odrisai) ilk Trak Devleti'ni kurdular (İÖ V.yy ortaları). Bu devlet, Pers egemenliği altında bulunan Trakya'yı, dolayısıyla da Edirne yöresini etkiledi.

Odrisler'in kurdukları devletin sınırları daha sonra, Bulgaristan'da Varna'dan, Meriç Irmağı ağzına dek genişledi. Devletin kralı, aynı zamanda ordusunun da başkomutanıydı. Devlet merkezinin İÖ IV.yy'da Kipsela (İpsala) olduğu sanılmaktadır.

Odrisler Devleti'nin parçalanması, İÖ IV.yy'ın sonlarına rastlar. Büyük bir Balkan Devleti kurmak amacında olan Makedonya Kralı II.Filip, Odrisler'in yaşadığı toprakları da egemenliği altına almıştır.

MAKEDONYALILAR: Yunanistan'ın kuzeyinde, bölge halkı ve kültürüyle eskiden beri az çok ilişki kurmuş üç devlet vardı: İlliryalılar'ın Epeiros Devleti ile Trakya ve Makedonya devletleri. Bunlardan en önemlisi Makedonya Devleti'ydi. Kralları II.Filip, İÖ 344'te Teselya Birliği'nin başına geçti ve Trakya Kralı Kersepleptes'i tahtından indirerek (İÖ 341), kendi topraklarını Batı Karadeniz'e dek genişletti. İstanbul Boğazı'nı eline geçirmek için Persler'le anlaşma yapmak istedi. Perintos (Marmara Ereğlisi) ve Bizantion'u (İstanbul) kuşattı. Ancak, Yunanistan'daki Megara ve Korint orduları, bu kentleri Makedonyalılar'dan kurtardılar.

Makedonya Devleti, feodal bir yapıya sahipti. Savaşlarda kralın yanında, hetairos (arkadaş) adıyla anılan, büyük toprak sahibi soylular yer almaktaydı. Bunlar, kralın komutanlığında, ağır silahlı süvari olarak savaşa katılmaktaydı. Bu soylu savaşçıların yanında, pezhetairos (yaya hetairos) denen köylüler yer alıyor ve piyade birliklerini oluşturuyorlardı. Makedonya'da, Yunanistan'daki gibi kent devletleri oluşmadığından, krallığı yıkanlar toprak soyluları değildi. Krallık kurumu, Makedonya Devleti'nin Romalılar'ca yıkılmasına değin sürdü.

Odrisler Devleti de Makedonyalılar'ca yıkılıncaya değin benzer bir krallık kurumuna sahipti. Romalılar da Trakya'da, kendilerinden önceki Makedonya-Trakya tipi feodal yapıyı sürdürdüler. Trakya, Traklar-Makedonlar'dan beri "strategia" adı verilen birtakım bölgelere ayrılmış bulunuyordu. En küçük yönetsel birimler, "kome" ya da "vicus" denilen köylerdi. Birbirine yakın köylerin birleştirilmesinden "komarkhia"lar (ilçeler) oluşmuştu.

Trakya, Helenistik Dönem'de, Galatlar'ın (Keltler ya da Golvalılar) akın yolları üzerinde yer alıyordu. Bu geçici istilaların ardından, Makedonya Krallığı'nın Romalılar'ca ortadan kaldırılması üzerine (İÖ 168), Roma'nın kesin üstünlüğü altına girdi.

Mitridates VI.Evpator Dionisos (İÖ 120-63), Pontus Kralı olarak Kırım'ı ele geçirdikten sonra, Batı Karadeniz Bölgesi'ni paralı askerlerle denetimi altında tutmak istiyordu. İskit beyleriyle halkının bir bölümü, bu paralı asker ordusuna katıldılar. Böylece, İskit beyliklerinin birçoğu Mitridates'in koruması altına girmiş oluyordu (İÖ 103). Ancak, İÖ II.yy'da, İskitler'le akraba olan Sarmatlar'ın Roksolanlar, Kralcı Sarmatlar ve Yazigler adını taşıyan kolları, Trakya'ya bir dizi akın yaptılar.

Mitridates VI.Evpator, Romalılar'ın Trakya yöresini ele geçirmelerini önlemek için bu yörelerde yaşayan birtakım Galat akıncılarından yararlanmayı düşünmüş, Rodop ve Hemus Trakları arasından ücretli askerler ve yandaşlar bulmuştu. Traklar, Evpator'un baskısıyla, Romalılar'ın elindeki Makedonya topraklarına sık sık baskınlar yapmaktaydı. Romalılar, Trakya'da sürekli etkin olmamaları nedeniyle, Trakya'yı pek çok kez fiilen istila etmek zorunda kaldılar. Bölgedeki üstünlüklerini burada kendilerine bağımlı kıldıkları küçük devletler ve beyliklerle sürdürdüler. Bu arada başkenti Bizye (Vize) olan Doğu Trakya Krallığı'nı sürekli olarak desteklediler. Bu krallık, Trakya'nın Roma adına bekçiliğini yaptı. Ancak, Trakya halkı, krallarının Roma'ya bu denli bağımlı davranmasına sık sık başkaldırdı. Bunun üzerine, Roma İmparatoru Klavdius (İS 44-46), Trakya'yı işgal ederek, bölgeyi Provincia Thracia (Trakya Eyaleti) adıyla bir Roma eyaleti duruma getirdi. Eyalet ilkin "Atlılar" arasından seçilen "procurator"ca (vali) yönetildi. İmparator Traianus döneminde bunların yerini "Legatus Augustus Propraetore" unvanını taşıyan valiler aldı. Eyaletin merkezi Marmara kıyısındaki Perinthus (Ereğli) idi.

Romalılar'ın Trakya Eyaleti'nde, önceleri iki koloni kenti bulunuyordu: İmparator Klavdius döneminde kurulan Apri Kenti ve Vespasianus'ca kurulan Deultum. İmparator Traianus ise Trakya'da yeni kentlerin kurulmasına çaba gösterdi. Eski kentlere, ekonomilerini geliştirme yolunda önemli katkılarda bulundu. Augusta Traiana, Traianapolis, Plotinopolis, Serdica ve Bizye bu dönemde kurulan yeni kentler arasında yer aldı. Roma imparatorlarından Hadrianus, İS 123/124'te Trakya'ya yaptığı gezi sırasında Orestia kasabasına kent hukuku tanıdı ve adını Hadrianopolis koydu.

Hadrianopolis ile yukarda sözü edilen kentler, yönetsel özerkliği olan kent devletleri durumuna geldiler. Bu kentler, Roma'daki yönetimi merkezi yetke olarak tanıyorlardı. İmparatorun, mutlak yetkesine karşın, eyalet kentlerinin iç işlerine karıştığı olmamıştır. O bakımdan II.ve III. yy ortasına değin, Roma İmparatorluğu altın devrini yaşarken, Trakya kentleri de gelişmiştir. Hadrianopolis, gerek askerlik gerek ticaret açısından çok elverişli bir yerde bulunması nedeniyle daha hızlı bir gelişme göstermekle birlikte, o dönemden hemen hiçbir belge kalmamıştır. Hatta, Romalılar'dan kalma yapıların izleri bile yoktur.

Roma Devleti'nin birbirine rakip iki imparatoru olan Maksiminus Daia (310-313) ile Licinius, Edirne yakınındaki Sirailum'da karşılaştılar (313). Licinius, rakibini ağır yenilgiye uğrattı. Ertesi yıl, Cibalae denilen yerde, bu kez Constantinus (Konstantinos) ile Licinius savaştılar. Yenilen Licinius, Hadrianopolis'e sığınarak güçlerini yeniden topladı. İkinci çatışma 324'te oldu. Yine yenilen Licinius, bu kez Bizantion'a sığındı. Constantinus, rakibini ancak Roma'da kesin yenilgiye uğratarak öldürttü. İmparatorluğun biricik egemeni olan Constantinus, başkenti Roma'dan Bizantion'a taşıdı. Kent bundan böyle Constantinopolis olarak anılmaya başladı. Bizantion'un başkent olması ile Avrupa'ya açılan yollar üzerinde yer alan Hadrianopolis (Edirne), büyük bir önem kazandı.

Trakya'daki karışıklıklar Constantinus'un ölümünden sonra da sürdü. IV.yy'ın ikinci yarısına doğru Hunlar ve Gotlar Trakya'ya doğru sarktılar. Ostrogot Devleti'nin Hunlar'ca yıkılmasından sonra, Vizigotlar da bu akıncı ordular karşısında tutunamayarak Trakya'ya doğru göçe başladılar. Bizans Devleti, kaçışan toplulukların Tuna'yı aşıp Trakya'ya yerleşmelerine göz yumdu. Kimi tarihçilere göre, 376'da Trakya'ya gelip yerleşen Gotlar'ın sayısı 200.000'i bulmaktaydı. Bu arada Bizans'ın Trakya sınırları zayıflamıştı. Kuzeyden gelen Ostrogotlar Tuna'dan geçip, Marcianopolis yakınlarında Bizans ordusunu yendiler (377), Trakya'yı yağmalamaya başladılar. Bu arada, Bizans yönetimi altında yaşayan Vizigot göçmenleri, Suerid ve Calis önderliğinde ayaklanarak Ostrogotlar'a katıldılar, Hadrianopolis'i kuşattılarsa da kenti ele geçiremediler. Bunun üzerine, İmparator Flavius Valens (364-378), Ostrogotlar'ın üzerine düzenli bir ordu göndererek onları Balkanlar'ın dışına doğru sürdü. Ama yöredeki kimi oymaklarla bütünleşen Gotlar, geriye dönerek, Hadrianopolis üzerine yeniden yürüdüler. Bu arada İmparator Valens ordusuyla Hebros Irmağı kıyılarında Got askerlerini karşıladı ve büyük çoğunluğunu kılıçtan geçirdi. İmparator Valens'in amcası Gratianus ile, o zamanlar Alaman diye de anılan Gotlar'ın komutanı Fritigern arasındaki savaş tarihçi A.Mercellinus'ca anlatılmıştır. Bu savaş öyküsü ilginç bir tarih belgesidir. Bizans ordusu, Hadrianopolis Kenti içlerine çekildikten sonra bile yenilgiden kurtulamadı. Tarihçilerin "barbar" diye adlandırdıkları Alamanlar (Got), Perinthos da (Marmara Ereğlisi) içinde olmak üzere, bütün kentleri işgal ederken, Trakya'ya iyice yayıldılar; kaçışan Bizans askerlerini batıda Rodop Dağları'na, güneyde Constantinopolis'e doğru kovaladılar. Kuzeyde, Tuna'ya doğru kaçan Bizanslılar'ın peşini bırakmadılar. İmparator Valens savaşta öldü. Constantinopolis surlarına kadar yaklaşan Alamanlar'ın üstünlüğü, uzun yıllar sürdü. Alaman yenilgisinin Roma İmparatorluğu üzerindeki etkisi çok ağır oldu. İmparatorluğun karşısına büyük bir sorun olarak çıkan Alamanlar devletin doğu bölgelerini yüzyıl boyu uğraştıracaktı. İmparatorluğun batı bölgeleri ise Alamanlar karşısında yenik düşmüştü. Alamanlar'ı askeri güçlerle ortadan kaldırmak olanaksız gibi görünüyordu. Sorunu barış yoluyla çözümlemekten başka yol yoktu. Gratianus (375-383), I.Theodosios'u devletin doğu yarısını yönetmekle görevlendirerek, ona Augustos unvanını verdi (379).

Alaman orduları, Constantinopolis önlerinden kenti ele geçiremedengeri döndükten sonra, Roma imparatorları onlarla bir

Foedus (uyrukluk andlaşması) yaptılar. Ostrogotlar, Pannonia'da, Vizigotlar Trakya "dioecese"inin (eyalet) kuzeyinde yerleştirildiler. Kendilerine özerklik ve vergi bağışıklığı tanındı, buna karşılık devletin askeri güçlerine katkıda bulunacaklardı. Birçokları devlet hizmetine girdi. Theodosios, Alamanlar'ın Roma Devleti içine sızmalarını bu politika ile önlemeyi planlamıştı. Ancak, Theodosios'un sürdürdüğü bu barışçı politika, Roma İmparatorluğu'na büyük bir parasal yük yüklüyordu. Halkın yoksulluğu artıyordu. IV.yy'dan V.yy'a uzanan tarihsel süreç, ortaya, "kolon"|adı verilen ve feodal beylerin koruması altında yaşayan özgür köylüler çıkarıyordu.

BİZANS DÖNEMİ: Got akınlarının Roma Devleti'nde yarattığı ekonomik çöküntü, üretim ilişkilerinde köklü bir değişmeyi zorunlu kıldı. I.Theodosios, bu dönemde imparatorlukta iç savaşa dönüşen çatışmaları bastırdı. Batıda tedirginlik sürerken, doğunun imparatorluk içi çatışmalardan korunması önemli bir sorun durumuna gelmişti. Bu durum Theodosios'un, 395'te Roma İmparatorluğu'nun iki ayrı imparatorca yönetilmesine karar vermesindeki en önemli etkenlerden biri oldu. Doğu'nun korunması ve yönetiminin daha da güçlendirilmesi de bu ayrımın nedenleri arasındaydı. Theodosios, Doğu'nun yönetimine büyük oğlu Arkadios'u, Batı'ninkine ise küçük oğlu Honorios'u atadı. Bu dönemde, Theodosios'un Gotlar'a karşı izlediği politika sarsılmaya başladı. Alarik önderliğinde ayaklanan Vizigotlar, yeniden Constantinopolis (İstanbul) surları önlerine vardılar; Yunanistan'ın en güneyine dek bütün Balkan Yarımadası'nı yağmaladılar. Batı ve Doğu Roma imparatorlukları arasındaki rekabet ve uzlaşmazlık da bu ortak düşmana karşı herhangi bir ortak hareketi güçleştiriyordu.

Sonunda, Doğu Roma Hükümeti Got önderi Alarik'i Askeri Vali olarak İllirya'nın başına getirdi. Ganias adlı bir Got önderi de Gotlar'ın çoğunlukta olduğu ordulardan birine komutan olarak atandı. Ganias askerleriyle birlikte İstanbul'a geldi. Bu sırada, İstanbul'da Gotlar'a karşı beliren tepki giderek artmaktaydı. Bunun üzerine, ordudaki Cermen kökenli askerler atıldı; ordu yeniden örgütlenmeye başlandı. Bu önlemlerden de bir sonuç alınamadı. Got askerleri gittikçe artan sayılarda Bizans ordusuna girdiler. Alarik'in birlikleri batıya yürüyerek, 410'da Roma'yı ele geçirdi. V.yy, böylece, Roma İmparatorluğu'nda Gotlar'ın yaratmış oldukları büyük kargaşalarla kapanacaktı.

582-602 arasında, İmparator Mavrikios döneminde Bizans, bir yandan Avarlar'ca, bir yandan da Tuna Slavları'nca tehdit edilmekteydi. Pek çok Bizans sınır kalesi, Avar Hanı Bayan'ca ele geçirildi (582). Selanik de bu akınlar sırasında Avarlar'ın eline geçti (584). Slavlar, Avarlar'ca Bizans topraklarına yerleşmeye başladılar. Ancak, Edirne bu akınlar sırasında Bizans'ın elinde kaldı. Avar Devleti'nin yıkılmasından sonra, Krum Han, Pliska'da Bulgar tahtına geçti (803), Bizans'a saldırılar düzenlemeye başladı.

Bizanslılar Krum Han'ın saldırılarına karşı, Edirne, Filibe, Serdika (Sofya) ile Develtos (Burgaz) çizgisi boyunca bir savunma hattı oluşturdular. Bizans İmparatoru I.Nikophoros, 811 baharında, büyük bir orduyla Pliska üzerine yürüdü; ancak dağ geçitlerinde Bulgarlar'ca pusuya düşürüldü. Ordusunun büyük bir bölümü ile birlikte yok edildi. Ordunun kalıntıları Edirne'ye sığındı. Bulgarlar İstanbul sınırlarına dek geldiler; ancak İstanbul surlarını aşamayarak geri dönmek zorunda kaldılar.

Eylül 914'te Bulgar Çarı Simeon, Edirne'yi kuşatarak ele geçirdi. Bizans ordusu da, Karadeniz kıyısı boyunca ilerleyerek, Bulgar topraklarına girdi ve Edirne'yi aldı. Ancak, bu ordu Akheloos'da, Simeon'ca baskına uğratılarak yenildi (917). Bunu, Katasirtai'de ikinci bir yenilgi izledi. Simeon, böylece, Balkan Yarımadası'na yeniden egemen oluyordu. Yunanistan'a da girerek, Korintos Körfezi'ne dek ilerledi (918). Bu sırada, Bizans'ta yönetime el koyan Romanos Lakapenos, Bulgarlar karşısında tutunamadı; Simeon ise saldırılarını sürdürdü. Edirne'yi yeniden ele geçirdi (923). Mısır donanmasıyla işbirliğini deneyerek, İstanbul'u ele geçirmeye çabaladı ise de başaramadı. Simeon ile Lakapenos arasında yapılan tarihsel bir görüşme (924) sonunda askeri güçlerini yitirmiş olan Bulgarlar geri çekildiler. Edirne de yeniden Bizans'a bağlandı.

1004'te Bulgar Çarı Samuel Edirne'yi yeniden ele geçirdi. Ama bu durum çok kısa sürdü; Edirne Basileios'ca yeniden Bizans topraklarına katıldı.

XI.yy'da, Edirne çeşitli dış güçlerin saldırılarına uğradı. Bu yüzyılda, Bizans doğuda Selçuklu Türkleri, batıda Normanlar, kuzeyde, Bulgar ve Ruslar'ın yerini alan Peçenekler, Uz ve Kumanlar'ca çevrelenmişti. Peçenekler, 1048'de Tuna'dan geçerek güneye sarktılar. 8 Haziran 1050'de Edirne'yi bir baskınla ele geçirdilerse de, Bizans güçleri kısa sürede kenti geri aldı.

Peçenekler, daha sonraki yıllarda da saldırılarını sürdürdüler. Bu dönemlerde, doğuda Türkler'ce sıkıştırılan Bizans, zaman zaman Peçenekler'e ödün vermek zorunda kaldı. Zaman zamanda Peçenekler'e karşı Türkler'le anlaştı.

Haçlı Seferleri'nin önemli komutanlarından Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa, Sırp ve Bulgarlar'a üstünlüğünü kabul ettirdikten sonra (1188) Filibe'yi yağmaladı. Ardından, Edirne'ye girdi (1189). Burada Sırp ve Bulgar elçileriyle buluşarak, İstanbul üzerine yürüme kararı aldı. Bizans İmparatoru II.İsaakios bu karara boyun eğdi. Edirne'de Bizans'la bir antlaşma yapıldı. Alman İmparatoru'na Boğaz'ı geçmesi için gemiler verildi; yiyecek-içecek sağlandı ve İmparator I.Friedrich, 1190 ilkbaharında Anadolu'ya geçti.

1204'te İstanbul'da Latin İmparatorluğu kurulduktan sonra Edirne Venedikliler'e verildi. Aynı yıl, Trakya'daki yerleşikler Latin egemenliğine karşı başkaldırdı. Latinler, Bulgar Çarı Kaloyan'ı yardıma çağırdılar. Ayaklanma, çabucak Batı Trakya'daki Dimetoka'ya ve Venedikliler'e bağlı Edirne'ye yayıldı. Ayaklanmayı bastırmak isteyen Latin ordusu, Bulgarlar ve Kuman Türkleri'nden oluşan Trakya ordusuna yenildi. Bu ayaklanmalar uzun sürdü ve Latin İmparatorluğu'nun yıkılmasında önemli bir etken oldu.

Edirne, Bizans'ın eline yeniden ancak VIII.Mikhail döneminde Latin İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, geçti.

Mikhail'in ölümünden sonra (1320), oğullarından Andronikos ile Bizans İmparatoru II.Andronikos (1282-1328) arasında taht kavgaları başladı. Bu çekişmede Saray Nazırı Kantakuzenos, genç Andronikos'un tarafını tutuyordu. Sonuçta, Bizans tahtına genç Andronikos (III) geçti (1328). III. Andronikos'un ölümünden sonra (1341), yerine oğlu Ioannes geçtiyse de, yaşı küçük olduğundan, saltanata Kantakuzenos vekâlet ediyordu. Bu durum, İstanbul ve Edirne'de kabul edilmedi. Bunun üzerine Kantakuzenos, Dimetoka'ya giderek kendisini imparator ilan etti (1341). Buna karşı çıkan Edirneliler, Bulgar Kralı Aleksandr'ı yardıma çağırdılar. Kantakuzenos Bulgar Kralı ile anlaştıktan sonra, Sırplar'ın da yardımını sağlamak istediyse de sonuç alamadı. Bunun üzerine, Aydınoğlu Umur Bey'e başvurdu. Umur Bey, Kantakuzenos'a 32 gemi ve 29.000 askerle yardım etti ve Dimetoka'ya gelen Bulgarlar'ı buradan çıkardı. 1344'te Umur Bey'in yolladığı donanmanın Latinler'ce yakılmasından sonra Kantakuzenos, bu kez Orhan Bey'in yardımına başvurdu. Orhan Bey'in gönderdiği 6.000 asker'in yardımı ile Kantakuzenos, Edirne'yi aldı ve taç giydi (1346). Daha sonra İstanbul'a girdi ve küçük İmparator Ioannes ile birlikte tahta çıktı. Bir süre sonra, Osmanlılar'la arası açıldı ve Papa'ya başvurarak bir Haçlı Seferi önerdi. Bu arada zor durumda kaldıkça yine Orhan Bey'den yardım istiyordu. Nitekim, İmparator Ioannes ile olan anlaşmazlığı sırasında, Orhan Bey'den yeniden yardım istedi. Gelibolu'daki kalelerden birinin Osmanlılar'a bırakılması koşulu ile Orhan Bey'den yardım alarak, Edirne'de kuşatma altında bulunan oğlu Matteos'u kurtardı. Kantakuzenos'un Orhan Bey'e bıraktığı Çimbi Kalesi'ne Osmanlılar yerleştiler. Bununla Rumeli'de Osmanlı fetihleri dönemi başlamış oluyordu. Osmanlılar 1354'te Gelibolu'yu alarak Bolayır ve Tekirdağ'a dek Marmara kıyılarını ele geçirdiler.

Kantakuzenos, Türkler'in Rumeli'de ilerlemelerinden kaygılanarak Orhan Bey'den Osmanlılar'ın Gelibolu'yu terketmelerini istediyse de bu öneri Orhan Bey'ce kabul edilmedi. Kantakuzenos'un Osmanlılar'a karşı Sırplar ve Bulgarlar'la birleşme girişimi de başarılı olmadı. Daha sonra yönetiminden hoşnut olmayan halkın ayaklanması üzerine, Ioannes yeniden Bizans İmparatoru oldu. Kantakuzenos da birlikte yönetimi kabul etmeyerek imparatorluktan çekildi.

Bu sırada, Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman Paşa Rumeli'de önemli fetihlere girişti ve Trakya'da birçok yeri aldı. Türkler'in Rumeli'deki etkinliklerine karşı çıkamayan İmparator Ioannes de, Orhan Bey ile iyi ilişkilerini sürdürmek zorunda kaldı.

OSMANLI YÖNETİMİ

1356'da Orhan Bey'in, Kantakuzenos'un kızı Teodora'dan doğan oğlu Halil, İzmit Körfezi'nde kayıkla gezerken, Ceneviz korsanlarınca kaçırılarak Foça'ya götürüldü. Orhan Bey, oğlunu kurtarmak için, Bizans

İmparatoru Ioannes'e başvurdu. Bu olaydan yararlanmak isteyen Ioannes, Orhan Bey ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre, Osmanlılar Bizans sınırları içindeki yerlere saldırıda bulunmayacaklar ve Foça'ya gidecek gemilerin giderlerini karşılayacaklardı. Ayrıca, imparatorun eski borçları istenmeyecek ve Ioannes'e karşı, Kantakuzenos'a yardım edilmeyecekti. Özellikle bu sonuncu koşul çok önemliydi. Çünkü Osmanlılar, 1346'dan beri, Edirne ve Dimetoka merkez olmak üzere, İstanbul'a karşı savaşım veren Kantakuzenos'u destekliyorlardı. Ayrıca, onun tahttan çekilmesinden sonra da oğlu Matteos'a yardım ederek, Trakya'da konumlarını güçlendirmeye çalışıyorlardı. Bu yardımı engellemeyi sağlayan imparatorun amacı, İstanbul'da büyük telaş uyandıran ve rakibi Metteos'u güçlü bir duruma getiren Osmanlılar'ın ilerlemesini durdurmak ve onların elindeki Trakya kentlerini yeniden ele geçirebilmekti. Rumeli'deki, fetih girişimlerinin sürdürülmesini isteyen Süleyman Paşa'nın ölümünden (1357) sonraya rastlayan bu antlaşma sırasında, Orhan Bey oldukça yaşlı ve hastaydı. Osmanlılar'ın dostu olan Matteos'un desteklemekten vazgeçilmesi Rumeli'de yerleşmiş ve sayıları fazla olmayan Türkler'i çok güç bir durumda bırakıyordu. Bu nedenle anlaşma, Rumeli'de bulunan gaziler arasında büyük bir umutsuzluk yarattı. Tek başına kalan Matteos da, Sırplar'ca tutsak alınarak Bizans İmparatoru'na teslim edildi. Tüm bu olaylar, Ioannes'in Bizans'taki durumunu güçlendirdi. İmparator, Orhan Bey'in de zorlaması üzerine, 1358 baharında donanması ile Foça'ya hareket etti. Orhan Bey, Foçalılar'ı karadan da sıkıştırmak için Saruhan Beyi İlyas Bey'le de anlaşmıştı. İlyas Bey'in karadan, Ioannes'in de denizden Foça'yı kuşatmalarına karşın bir başarı elde edilemedi. Bu olay üzerine, Orhan Bey Bizans ile aralarındaki anlaşmayı bozacağını imparatora bildirdi. Daha sonra İstanbul'a giderek imparator ile yeni bir anlaşma yaptı ve 1359'da imparator, Orhan Bey'in oğlu Halil'i Foçalılar'ın elinden kurtardı.

1357-1359 arası Osmanlılar'ın Rumeli'de yayılması açısından bir duraklama dönemi olmuştur. Bizanslılar, Rumeli'deki gazilerin dostu olan Matteos'u bu yöreden çıkarmışlar ve daha önce Matteos'un egemenliğindeki yerleri denetim altına almışlardı.

Tarihçi Marcellinus'a Göre Roma-Got Savaşı

Roma İmparatoru Valens (İS 364-378) ile İS IV. yy'da Trakya'yı istila eden Gotlar arasındaki savaş, Tarihçi Ammianus Marcellinus'ca ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır. Savaş 9 Ağustos 378'de Hadrianopolis (Edirne) dolaylarında olmuştur.

Savaşın ayrıntılarıyla ilgili bilgiler Marcellinus'un XXXI, 11 kitabında şöyle anlatılmaktadır:

"İmparator Valens Antiokhia'dan (Antakya) yola çıktı ve İstanbul'a doğru ilerlemeye başladı. İtalya'dan bu savaşın önderliğini yapmak üzere bir subay (Sebastianus) getirtti ve piyadeler yönetimini ona verdi. Kendisi bir yazlık yeri olan Melanthias'a (Trakya'da Marmara Denizi kıyısında, Constantinopolis'ten önceki son konak yeri) gitti. Kısa bir süre sonra da orduya hareket emri verdi. Ancak, bu ara, Gotlar'ın Rodoplar bölgesinden çıkarak Hadrianopolis üzerine yürüdüklerini öğrendi. Sebastianus keşif birlikleriyle beraber, bir süre sonra Hadrianopolis önlerine geldi. Halk kendisini Gotlar'dan biri sanarak kent kapılarını kapattı. Bir süre sonra Sebastianus, kendini tanıtarak kente girmeyi başardı. Burada bir süre dinlenen ordu, ertesi gün yola çıktı ve Gotlar'a saldırdı. Alınan ganimet o kadar çoktu ki, ne Hadrianopolis ne de çevre kentleri bunları sığdıracak yer bulamadılar. Bu durum üzerine, Gotlar'ın başında bulunan Fritigern, geri kalanları Kabyle (Trakya'da Tunca Irmağı kıyısında bir kent) dolaylarında toplayarak konakladı. Saldırmak amacıyla yeni bölgeler aramaya koyuldu. O sırada yeğeninin de (Almanlar'a karşı) başarı haberini alan İmparator Valens, silahlı bir ayaklanma çıkarmak istedi. Bu ara Gotlar Nike'ye doğru ilerlemişler, Hadrianopolis'ten 15 mil uzağa dek gelmişlerdi. İmparator Valens, düşmana karşı yürümeye başladığı sırada, yeğeninden bir mektup aldı: Mektupta yeğeni saldırı için kendisini beklemesini istiyordu. Bu durum üzerine yapılan uzun görüşmelerden sonra, imparator zafer kazanacağına inandığı için, beklememe kararı aldı. Savaşa karar verildiğinde, Gotlar'ın başı Fritigern'ce gönderilen bir piskopos imparatora bir mektup getirdi. Bu mektupta Trakya'dan bir toprak parçası ile üstündeki bütün hayvan ve tahıl isteniyor, kabul edilirse sürekli barış öneriliyordu. Ancak, bu öneri İmparator Valens'ce kuşku ile karşılandığından bir sonuç elde edilemedi.

Bunun üzerine, Ağustos'un 9'unda harekete geçildi. Çeşitli ağırlıklarını Hadrianopolis surlarının önünde bırakan ordu ilerlemeye başladı. Askerler, çok bozuk yollardan, kavurucu bir sıcak altında ve büyük zorluklarla yollarına devam ediyorlardı. Bu ara, ayrı kafileler halinde yürüyüşlerini sürdüren Alatheus ve Saphrax, henüz Gotlar'a katılmamışlardı. Bundan yararlanmak ve zaman kazanmak isteyen Gotlar, yine bir barış önerisinde bulundular. Ancak, imparator gelenlerin saygın kişiler olmadığını öne sürerek, rütbeleri yüksek delegeler istedi. Bu gibi durumlar Gotlar'ın lehineydi. Zaman kazanarak süvarilerine yetişebileceklerdi. Öte yandan, Romalı askerler sıcağın ve susuzluğun etkisiyle güçlerini yitirmeye başlamışlar ve kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya gelmişlerdi.

Gotlar'ın başkanı Fritigern, imparatora elçi olarak "canuceus" (barış asası) taşıyan birini gönderdi. Her iki tarafın birbirlerine göndereceksi sözcülerin seçimi de zaman aldı. Romalılar'dan Rikhomeres bu işi kendiliğinden üstlenerek yola çıktı.

Ancak, bu ara Alatheus'la Saphrax'ın bulunduğu birlikle güçlendirilmiş olan Gotlar, saldırıya geçerek yollarının üstünde ne varsa yakıp yıktılar. Karşı karşıya gelen iki ordu arasında kıyasıya çarpışmalar başladı. Romalılar Gotlar'ca sıkıştırıldı, piyade silahsız kaldı. Dayanma güçler tükenen Romalılar, çareyi kaçmakta buldular ve herkes bir yana dağıldı. İmparator Valens'in de bu arada okla vurularak öldüğü, cesedinin de yok olduğu söylenmektedir. Bazılarına göre ise, imparator, bir köy evine sığınmış, ancak bu evin yine Gotlar'ca yakılıp yıkılması sonucu ölmüştür.

Gotlar, Hadrianopolis Kenti'ne saldırdılar. Kentte, kaçakların, devletin ileri gelenlerinin ve imparatorluk hazinesinin bulunduğunu öğrenmişlerdi. Saldırıya geçmeleri üzerine savaş yeniden başladı. Teslim olmamayı kararlaştıran halk ve ordu direnmeyi sürdürdü. Bunun üzerine Gotlar, bir tehdit mektubu yolladılar. Romalılar kapıları içten büyük taş bloklarla ördüler, surların zayıf noktalarına ok ve taş atan mancınıklar yerleştirdiler. Bol miktarda su biriktirdiler.

Gotlar, aralarından en yiğitlerin, çarpışmalar süregelirken, öldürüldüğünü ya da yaralandığını görerek bir savaş hilesine başvurdular. Bazı askerler, kendilerine düşman ordugâhından kaçmış süsünü vererek, kente girmeyi planladılar. Amaçları, bir mahalleyi ateşe vererek halkın ve askerlerin ilgisini toplamak ve surları, askerlerden, bir süre için savunmasız bırakmaktı. Yükselen alevler Gotlar için bir işaret sayılacaktı. Askerler, anlaşmaya uygun olarak surların önüne geldiler ve içeriye alınmaları için yalvarmaya başladılar. Romalılar, önce kuşkulanmadılar ve askerleri içeri almayı kabul ettiler. Ancak, sorgulama sırasında verdikleri tutarsız cevaplarla amaçları anlaşıldı ve hepsi öldürüldü.

Bunun üzerine Gotlar, saldırılarını sürdürdüler. Valens'in imparatorluk hazinelerini ele geçirmek için Got şefleri tüm çabalarıyla saldırıyı sürdürüyorlardı. Surların içinde ve dışında büyük bir inat ve enerjiyle savaşıyorlardı. Gotlar uzun tartışmalar sonucu savaşı sürdürme ve başta Perinthus ya da Perinthos (Ereğli) olmak üzere hazineleri kapsayan tüm Trakya kentlerini ele geçirme kararı aldılar. İzleyecekleri yolları kararlaştırdıktan sonra, ilerlemeye başladılar ve geçtikleri yerleri yakıp yıktılar.

Hadrianopolis'e sığınmış olan halk, habercilerden, çevrenin boşalmış, olduğunu öğrenerek, ellerinde kalan servetleri yanlarına alarak kentten ayrıldı. Bir bölümü Philippopolis (Bulgaristan'da bugünkü Filibe/ Plovdiv) ve Serdica; öbür bölümü de Makedonya yönünde ilerledi. Anayollardan geçmemeye dikkat ederek, öldüğüne inanmadıkları İmparator Valens'le karşılaşmak umuduyla yollarına devam ettiler."

1359'da Rumeli'de Bizans'a bağlı yerlere karşı Osmanlı gazilerinin büyük bir saldırısı başladı. Orhan Bey'in oğullarından Murad, Süleyman Paşa'nın ölümü üzerine Rumeli'deki uç kuvvetlerinin başına geçmişti. Murad, bu görevi üstlendikten sonra, Rumeli'de sistemli bir fetih hareketine girişti. İstanbul-Edirne Yolu üzerindeki, Çorlu, Misini, Lüleburgaz kalelerini aldı. Edirne'yi Meriç Vadisi üzerinden koruyan kaleler ile Dimetoka da uç beylerince denetim altına alındı. Murad, Edirne'ye yönelik hareketine, İstanbul yolu üstündeki Çorlu'yu almakla başlamıştı. Böylelikle, Edirne'nin alınışı sırasında İstanbul'dan gelecek bir saldırıyı önlemek amacındaydı. İkinci aşamada, Edirne'ye 55 km uzaklıktaki Babaeski'de karargâh kurdu ve Lala Şahin Paşa'yı Edirne'ye gönderdi. Kale dışına çıkan Bizanslılar ile Osmanlılar arasındaki savaşta Bizanslılar yenilerek kaleye çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra Murad, Edirne'ye son darbeyi indirmek amacı ile, Keşan dağlık bölgesi ile Meriç Vadisi'nde bulunan Hacı İlbey ve Evrenos Bey yönetimindeki uç kuvvetlerini yanına çağırdı. Bunlar, ordunun öncü birliklerini oluşturdular. Osmanlı ordusu karşısında, daha önceki yenilgiler nedeniyle direnme gücü kalmayan Bizanslılar, savaşmaksızın kenti teslim ettiler (1361).

KLASİK DÖNEM: Osmanlılar'ın Çimbi Kalesi'ni ele geçirmeleri ile başlayan Rumeli fetihleri sırasında Balıkesir-Çanakkale yöresinden getirilen Türk nüfus, Süleyman Paşa'ca yöreye yerleştirilmişti. Bu durum, Edirne'nin alınmasından sonra da yoğunlaşarak sürdü.

Türkler'in Rumeli'de yayılmalarını önlemek amacı ile Temmuz 1361'de Bizans İmparatoru Ioannes ile Venedikliler arasında bir antlaşma yapıldıysa da, gerek Rumeli'de Türk nüfusun bilinçli bir nüfus politikası ile giderek artması, gerek yöre halkının Osmanlı yönetiminden hoşnut olması sonucu, bu antlaşma etkili olmadı.

Orhan Bey'in ölümünden sonra (1362) yerine oğlu, I. Murad geçti. Bizanslılar, Venedik ile yaptıkları antlaşmanın etkisiz kalması üzerine, Türkler'le anlaşmak zorunda kaldılar. 1364'te yapılan antlaşma gereği, Bizanslılar Osmanlılar'ın Rumeli'de ele geçirdikleri yerleri geri almak için hiçbir girişimde bulunmayacaklardı. I. Murad, 1363'te Cenevizliler'le anlaşarak, 160.000 altın karşılığında önemli bir Türk nüfusu Anadolu'dan Rumeli'ye geçirdi. Osmanlılar'ın Rumeli'de elde ettikleri yerlerde yönetsel açıdan örgütlenmeye başladıkları sıralarda, Edirne ile Filibe'nin Osmanlılar'dan alınması için Sırp ve Bulgarlar birlikte çalışmaya başlamışlardı. Amaçları, Papa'yı elde ederek Avrupa'yı da harekete geçirmekti. 1364'te, Filibe'yi Osmanlılar'a teslim ederek Sırbistan'a sığınmış olan kent komutanı, Türk birliklerinin azlığından yararlanarak Sırp Kralı V. Uroş'un Osmanlılar üzerine yürümesini sağladı. Papa V.Urban'ın etkisi ile Macarlar, Bulgarlar, Eflaklılar ve Bosnalılar da bu harekete katıldılar. Yukarı Makedonya'da Sırplar'la birleşen bu güçler, Edirne üzerine yürüdü. I. Murad, bu sırada, Bursa'da idi. Edirne'de bulunan Lala Şahin Paşa, bir yandan durumu padişaha bildirirken bir yandan da düşmanın gücünü öğrenmek için Hacı İlbey'i görevlendirdi. Hacı İlbey, Meriç Irmağı'nı yeni geçen ve hazırlıksız olan düşman ordusunu gece yarısı yapılığı bir baskınla bozguna uğrattı (1364). Sırp Sındığı adıyla bilinen bu savaştan sonra Türkler, Rumeli'de daha hızlı bir fetih hareketine giriştiler. Arkalarından gelecek tehlikeleri önlemek amacı ile yöreye daha fazla önem vermeye başladılar. I. Murad, bu amaçla 1365'te devlet merkezini Bursa'dan Edirne'ye taşıdı.

Edirne'nin alınışından sonra Rumeli eyalet örgütlenmesi oluşturulmuş, eyaletin yönetimine Edirne Muhafızlığı'nıda üstlenen Lala Şahin Paşa getirilmişti.

Kosova Savaşı sırasında (1389), bir Sırplı'nın I. Murad'ı öldürmesinden sonra yerine oğlu Yıldırım Bayezid geçti. Bayezid, Rumeli sınırını güçlendirdikten sonra, Anadolu'ya döndü. Bayezid'in Karaman Seferi dolayısıyla Anadolu'da bulunmasından yararlanmak isteyen Eflak Prensi Mirça, Osmanlı topraklarına saldırdı. Mirça'yı toprakları ellerinden alınan Saruhan ve Menteşe beyleri destekliyordu. Bunun üzerine Bayezid, 1391'de Rumeli'ye geçerek, Edirne'de büyük bir ordu topladı ve Mirça'nın ordusunu yenilgiye uğrattı. Karaman Seferi'nde Bayezid ile birlikte bulunan Bizans İmparatoru'nun oğlu Manuel seferden sonra, Bursa'ya geldiğinde babası Ioannes'in öldüğünü öğrenince, Bayezid'den izin almaksızın İstanbul'a gitti (1391). Manuel'in bu gizli gidişi, Bayezid'i kuşkulandırdı.

Bu sırada Edirne'de Bizans İmparatoru'ndan, Macar Kralı Sigismund'a mektup götüren bir kişi yakalandı. Mektupta Türkler'in Macaristan'a sefer yapacağı bildiriliyordu. Bunun üzerine Kara Timurtaş Paşa'nın da önerisi ile Macaristan'a yapılacak seferden vazgeçilerek İstanbul'un kuşatılmasına karar verildi. Ancak, karar gizlenerek Bizans İmparatoru'ndan antlaşma gereği, savaş için vermekle yükümlü olduğu birlikleri Edirne'ye göndermesi istendi. Manuel, istenen birlikleri göndermedi. Bunun üzerine, Osmanlı orduları İstanbul'u kuşattılar. Ama, Bayezid Haçlılar'ın Osmanlı sınırlarını aştığını öğrenince birliklerini Edirne'de toplamaya karar verdi ve İstanbul kuşatmasını kaldırdı.

Ankara Savaşı'na değin Edirne'yi ilgilendiren önemli bir siyasal olay olmamıştır. Ankara Savaşı (1402), Bayezid'in yenilgisi ile sonuçlanınca, Anadolu beyleri eski topraklarını yeniden ele geçirdiler ve Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgaları Osmanlı Devleti'nin uzun bir süre karışıklıklar içinde kalmasına neden oldu. Ama bu ara, Rumeli'de Osmanlılar'a karşı önemli bir hareket olmadı. Bu da yöredeki Hıristiyan halkın Osmanlı yönetiminden hoşnut olduklarının önemli bir belirtisiydi.

Ankara yenilgisi sonucu, Timur'a tutsak düştüğünde Yıldırım Bayezid'in, en büyükleri Süleyman Çelebi olmak üzere, İsa, Mehmed, Musa, Mustafa ve Kasım adlarında altı oğlu vardı. Bunlardan çok küçük olan Kasım dışındakiler, Ankara Savaşı'nda Bayezid ile birlikte bulunuyorlardı. Savaşın ertesinde, daha önce, Rumeli yöresindeki seferlere komutan atanan ve bir anlamda Bayezid'ce şehzadeliğe getirilen Süleyman Çelebi, Vezir Candarlı Ali Paşa'ca önce Bursa'ya gönderildi. Bursa'yı Timur'un ele geçirmesi üzerine de, Edirne'ye getirilerek tahta çıkarıldı. Bu sırada İsa Çelebi Karesi'de, Mehmed Çelebi Amasya'da bulunuyordu. Musa ile Mustafa Timur'a tutsak olmuşlardı.

Timur'un amacı, Anadolu'da tek ve güçlü bir Osmanlı Devleti yerine kendisine bağlı küçük devletçikler oluşturmaktı. Bu nedenle Bayezid'in dört şehzadesine hükümdarlık belirtileri olarak kemer, külah ve hilat göndermişti. Bu arada, Edirne'de tahta çıkan Süleyman'a da hükümdarlık belirtileri yollayarak, Rumeli'deki yerleri Süleyman'a bırakmıştı. Timur, Anadolu'dan ayrılırken Şehzade Mustafa'yı da birlikte götürdü.

Timur'un Anadolu'da bulunduğu sıralarda, yağmacılık yapan ve çevreyi tedirgin eden Tatar orduları bu etkinliklerini Timur'un Anadolu'yu terketmesinden sonra da sürdürdüler. Bunun sonucunda, Anadolu nüfusunun önemli bir bölümü Rumeli'ye göç etti. Rumeli'de Türk nüfusun artması, Süleyman Çelebi'de, Anadolu olmaksızın salt Rumeli'de yeni bir Osmanlı Devleti kurabileceği düşüncesinin doğmasına yol açtı.

Bu sıralarda Osmanlı tahtını ele geçirmek amacı ile kardeşler arasında savaşımlar başlamıştı. Edirne'de bulunan Süleyman Çelebi'ye karşı, Çelebi Mehmed de Anadolu'da etkinliğini artırmıştı. Bu sırada Süleyman Çelebi, kardeşi İsa'yı Bursa'ya gönderdi ise de Timur'un Bursa'yı verdiği Musa, İsa'yı kentten çıkardı. Bunun üzerine Süleyman Çelebi, Bursa'yı Musa'dan aldı. Bu durum Çelebi Mehmed'i oldukça tedirgin etti. Çünkü, Süleyman Çelebi'nin Rumeli'ye dönmesi durumunda, Anadolu'daki etkinliğini hiçbir engel olmadan sürdürebilecekti. Bu amaçla Musa Çelebi, küçük bir kuvvetle Rumeli'ye gönderildi. Edirne üzerine yürüyen Musa Çelebi, daha önceleri kendilerine beylik yaptığı Rumeli akıncılarınca ilgiyle karşılandı. Bu olayları duyan Süleyman Çelebi de, Edirne'ye dönmek zorunda kaldı. İki kardeş arasındaki savaşta, Musa Çelebi yenildi. Süleyman Çelebi elde ettiği bu başarıdan sonra, Musa Çelebi'yi izlemeyerek Edirne'ye döndü. Musa Çelebi bu olaydan sonra Rumeli beylerini ve Balkanlar'daki en güçlü akıncı beyi olan Mihaloğlu Mehmed Bey'i de yanına alarak Sofya yakınlarında Süleyman Çelebi'yi yendi ve Edirne üzerine yürüdü. Süleyman Çelebi bu beklenmedik durum karşısında kaçtıysa da Musa Çelebi'nin adamlarınca yakalanarak öldürüldü (1410). Edirne'ye giren Musa Çelebi daha önce kardeşi Çelebi Mehmed ile yaptığı anlaşmayı bozarak, Edirne'de hükümdarlığını ilan etti. Bunun üzerine Mehmed Çelebi, Rumeli'ye geçmek istedi ama başarılı olamadı. Özellikle, devletin yönetici kesimi ile vezirlerin Edirne'de bulunması, Edirne Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'nin yasal temsilcisi sayılmasını sağlıyordu.

Musa Çelebi'nin Rumeli'de, özellikle, yörenin etkin kişilerine karşı izlediği yanlış siyaset, yönetimin zayıflamasına ve eleştirilmesine neden oldu. Bu durumdan yararlanan Çelebi Mehmed, Rumeli'ye geçti ve Edirne'yi aldı. Bu savaş sırasında Musa Çelebi kaçtı. Daha sonra Sofya'nın güneyindeki Çamurlu Derbend adlı yerde yapılan bir savaşta yakalanarak öldürüldü (1413). Böylece, Ankara Savaşı'ndan beri süren karışıklık dönemi sona erdi ve Osmanlı Devleti'nin başına Çelebi Mehmed geçti.

Çelebi Mehmed, Osmanlı Devleti'ni bir yönetim altında toplamayı başardığı zaman,

Osmanlılar, çoğunluğu Anadolu'da olmak üzere, hayli toprak kaybına uğramıştı.

I. Mehmed dönemindeki önemli bir ayaklanmanın önderi Şeyh Bedreddin, Edirne yakınlarında, Karaağaç ile Dimetoka arasındaki Simavna'da doğmuştur. Öğrenimden sonra, bir süre Edirne'de oturmuştu. Musa Çelebi'nin kendisini kazaskerliğe yükseltmesi, Bedreddin'in yöredeki etkinliğini daha da artırmıştı *(Bak. Aydın, Tarih)*.

I. Mehmed 1421'de Edirne'de öldü. Ölümünden sonra taht kavgaları yeniden başladı. Tahta çıkan II. Murad'a karşı önce, Yıldırım Bayezid'in oğullarından Mustafa Çelebi, sonra da II. Murad'ın kardeşi Küçük Mustafa ayaklandı. Mustafa Çelebi ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilen Bayezid Paşa Rumeli'ye geçerek Edirne dolaylarına geldi ve buradan asker topladı. Bu sırada, Mustafa Çelebi ile karşılaştı. Kuvvetlerinin bir bölümü Mustafa Çelebi tarafına geçtiğinden teslim olmak zorunda kaldı. Mustafa Çelebi Edirne'ye giderek hükümdarlığını ilan etti. Rumeli yöresinde hayli etkin olan Evrenosoğulları, Turahan Bey ve oğulları, Gümlüoğlu gibi Rumeli fatihleri ile öbür akıncılar da Mustafa Çelebi'yi destekliyorlardı. Mustafa Çelebi, hükümdarlığını ilan ettikten sonra, Anadolu'ya geçmek üzere Gelibolu'ya hareket etti. Gelibolu Kalesi'ni güçlendirerek, Edirne'ye döndü. Ama, daha sonra yanında bulunan akıncı beylerinin kendisini terketmeleri üzerine, Mustafa Çelebi kaçmak zorunda kaldı. Edirne'nin kuzeyinde Kızılağaç Yenicesi'nde, II. Murad'ın adamlarınca yakalanan Mustafa, Edirne'ye getirildi ve asıldı. Böylece, II. Murad Rumeli'de Osmanlı egemenliğini yeniden kurdu.

Bu olaydan sonra, Rumeli'de belirli bir düzen sağlandı. Eflak Voyvodası ve Sırp Despotu Edirne'ye gelerek, II. Murad'la görüştüler. Eski antlaşmalarını yenileyerek, Osmanlılar'a olan yükümlülüklerini yerine getirdiler.

II. Murad döneminde, Karamanoğlu İbrahim Bey, Timur'un Ankara Savaşı'ndan sonra kendisine geri verdiği toprakları yeniden Osmanlılar'a teslim etmiş ve padişahın kızkardeşi ile evlenmişti. Bununla birlikte, İbrahim Bey, gücünü pekiştirdikten sonra, eski topraklarını yeniden ele geçirmek amacındaydı. Sonunda İbrahim Bey, Osmanlılar'a karşı Sırplar ve Macarlar'la anlaştı. Karamanoğulları Anadolu'dan, Macarlar da Rumeli'den Osmanlı topraklarına saldırdılar. II. Murad, her iki gücü de Edirne'den izliyordu. Macarlar'ın Osmanlılar'ca yenilmesinden sonra (1433), II. Murad Karamanoğulları üzerine yürüdü. Karamanoğlu İbrahim Bey, padişahtan bağışlanmasını istedi. Murad, İbrahim Bey'i bağışladı ve aldığı yerleri yeniden Osmanlı topraklarına katarak geri döndü (1434). Artık, Sırplar'a güvenilmeyeceğini anlayarak, Sırp Despotu Brankoviç'i Semendire Kalesi'nin anahtarlarını da getirmesini bildirerek Edirne'ye çağırdı. Brankoviç kendi yerine oğlunu gönderdi. Semendire'nin alınışına değin Brankoviç'in oğlu Edirne'de kaldı.

Sultan Murad, daha sonra Macarlar'ın denetimindeki Belgrad'ı kuşattı. Ancak, bir sonuç alınamayarak kuşatma 1439'da kaldırıldı. Türkler'in yenilgileri ile sonuçlanan Hermanştad ve Vazağ savaşlarından sonra, Macarlar'ın bu başarıları, Türkler'e karşı Sırplar, Macarlar, Lehler, Ulahlar ve Alman İmparatorluğu'ndaki ülkeler ile Anadolu'dan Karamanoğlu İbrahim Bey'in de katıldığı bir bağlaşımın oluşmasına yol açtı. Bunun üzerine Murad, önce Anadolu'ya giderek Karamanoğlu ile bir antlaşma yaptı ve daha sonra Edirne'ye gelerek buradan Sofya üzerine yürüdü. Osmanlılar, İzladi Derbendi adlı yerde yapılan savaşta Haçlılar'a yenildiler. Murad bu yenilgide suçlu görülen komutanları cezalandırdı ve Edirne'ye döndü. Bu sırada, Karamanoğlu İbrahim Bey de, Osmanlı topraklarına saldırıyordu. Bunun üzerine, Murad Macar Kralı'na başvurarak, barış istedi. Kral Vladislas bu başvuruyu kabul ederek, Edirne'ye bir kurul gönderdi. Birbirini izleyen bu yenilgiler üzerine saltanattan çekilmeye karar veren Murad, oğlu Manisa Valisi Şehzade Mehmed'i Edirne'ye getirtti ise de hükümdar yapmadı. 1444'te Edirne'ye gelen yabancı devlet elçilerinin bildirdiklerine göre padişahın yanında Şehzade Mehmed de bulunuyordu. Edirne'ye gelen Macar kurulu ile yapılan görüşmeler sonucu, 10 yıl süreli bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmadan sonra, II. Murad, oğlu Mehmed'i Edirne'de bırakarak, Karamanoğlu üzerine yürüdü. Karamanoğulları ile Ağustos 1444'te antlaşma yapıldı. Murad, bundan sonra, Edirne'ye dönmeyerek Bursa'ya gitti ve yönetimi oğlu Mehmed'e bıraktı. Sultan Murad gibi deneyimli bir hükümdarın tahttan çekilerek yerine 13 yaşındaki Mehmed'i bırakması, özellikle Haçlılar'ın, daha önceki başarılarını bilen Edirne halkı arasında büyük bir telaş yarattı. Varlıklı olanlar Anadolu'ya göçmeye başladılar. Kentin çevresinde olası bir saldırıya karşı hendekler kazıldı.

Daha önce Edirne'de Macarlar'la yapılan antlaşmayı, Segedin'de kral onaylamıştı. Bununla birlikte, Papa, kendisinin bilgisi ve onayı dışında yapılan bu antlaşmayı kabul etmeyeceğini bildirdi. Macar Kralı da antlaşmayı bozarak Türkler üzerine yeni bir sefer hazırlıklarına girişti. Bu olaylar üzerine Murad, Edirne'ye çağrıldı ve oğlu Mehmed ile vezirini Edirne'de bırakarak, Varna önlerinde bulunan düşman ordusunun üzerine yürüdü. Varna'da Macarlar'la bağlaşıkları büyük bir yenilgiye uğradılar (1444). Varna Seferi'nden sonra, II. Murad, Edirne'ye döndü ve oğlu ile birlikte ikinci kez tahta çıktı.

Sultan Murad, ikinci hükümdarlığında bir yıldan az bir süre kaldıktan sonra, yönetimi yeniden oğlu Mehmed'e bırakarak Manisa'ya gitti. Mehmed'in bu hükümdarlığı sırasında çevresindeki yöneticiler iki ayrı gruba bölünmüşlerdi. Veziriazam Halil Paşa'ya karşı olan Zaganos Paşa, Mehmed'i yeni fetihlere çıkmaya zorluyordu. Halil Paşa ise, henüz Macarlar'la yandaşlarından gelebilecek tehlikelerin geçmediğini öne sürerek, dikkatle davranılmasını istiyordu. Bu olaylar sırasında (Mart 1446'da), Edirne'de büyük bir yangın çıktı. Yangını izleyen günlerde yeniçeriler Edirne dışında ayaklandılar ve bazı yöneticilerin konaklarını yakarak, öldürmek istediler. Bu arada Halil Paşa'nın rakiplerinden Rumeli Beylerbeyi Hadım Şahabeddin Paşa da öldürülmek istendiyse de, Sultan Mehmed'e sığınarak kurtuldu. Yeniçerilerin ayaklanmasının önemli nedenlerinden biri, kendilerine ödenen paranın değerinin düşüklüğü idi. Bunun üzerine ayaklanmayı bastırmak için, yeniçerilerin gündelikleri yarım akçe artırıldı. Bu olaylardan sonra Halil Paşa, Edirne'de bulunan öbür devlet adamlarıyla Yeniçeri Ağası, aralarında gizli bir toplantı yaparak, II. Murad'ın yeniden Edirne'ye çağrılmasına karar verdiler. Sultan Mehmed, bir av partisi düzenlenerek, Edirne dışına çıkarıldı. Sultan Murad da Edirne'ye gelerek tahta çıktı. II. Murad, 3 Şubat 1451'de öldü. Ölümü Veziriazam Halil Paşa'ca oğlu Mehmed'e bildirilerek Edirne'ye gelmesi istendi.

Edirne, I. Murad döneminden İstanbul'un alınışına değin Bursa'dan sonra Osmanlı Devleti'nin ikinci önemli kenti olmuştur. Kent aynı zamanda Anadolu ile Rumeli arasında çatışma ve ayrılıklarda Anadolu'ya karşı Rumeli'yi simgeliyordu. II. Murad'ın Osmanlı tahtına çıktığı sıralarda Bursa'nın siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan Anadolu üzerinde büyük bir etkinliği vardı. Müderrislik, kadılık, kadıaskerlik, müftülük, vezirlik ve beylerbeyliği gibi görevleri tekellerinde bulunduran ulemanın kaynağı, Tokat-Amasya-Bursa üçgeni çevresinde bulunuyordu. Bursa, Türk toplumunun siyasal ve yönetsel tek merkeziydi. Bununla birlikte Edirne karşısında uzun süreden beri bir "iç-el" durumuna düşmüştü. Edirne bir "dârül-cihâd" (İslam olmayan ülkelere açılan savaşların merkezi) olmuştu. Balkanlar, Macaristan, Sırbistan ve Yunanistan üzerine yapılan büyük fetih hareketlerinin merkezi Edirne idi. Bu nedenle de gaza ve fetihleri yönetmek zorunda olan hükümdar Edirne'de oturmaya başlamıştı.

Edirne'nin Bursa karşısında elde ettiği bu yeni konum, Bursa'da tepkilere yol açtı. Tepkinin kaynağını oluşturan nedenlerin başında Bursa'nın gaza ve fetihlerde elde edilen gelirlerden yoksun kalması geliyordu. Bu arada Edirne'de de yönetici, bilim adamı, tüccar gibi yeni gruplar ortaya çıkmaya başlamış; kentte, saray, medrese, bedesten, çarşı, imaret, tekke gibi yapılar da kurulmuştu.

Edirne'nin Bursa karşısında daha üstün ve ayrıcalıklı bir konum kazanması isteği burada yerleşmiş Türk kitlenin niteliğine de önemli ölçüde bağlıydı. Rumeli'de fetih hareketinin başlamasından sonra akıncı beyleri, Anadolu'dan sürülen eski Türk ailelerinden gelen Türkmenleri, akınlardaki bol ganimetlerden yararlanmak isteyen tavcılar (akıncılar) bu yöreye göçmüşlerdi. Bu kitlenin Rumeli'deki fetihler yoluyla elde ettikleri servetlerini korumaları, Edirne'nin geleceğine bağlıydı. Bu nedenle Edirne'nin Osmanlı Devleti'nin başkenti olarak kalması ve hükümdarın sürekli olarak burada oturması, bu kitle açısından yaşamsal bir önem taşıyordu. Bu nedenle de Osmanlı hükümdarları bu iki kent topluluğu arasında, kesin bir seçim yapamayarak, kimi zaman Bursa'da, kimi zaman Edirne'de oturmuşlardır. II. Murad döneminin (1421-1451) son yıllarına doğru ve özellikle II. Mehmed döneminde, devlet yönetiminin ulemadan alınarak kölelikten (Enderun yolu ile) yetişme Türk olmayan bir kesime bırakılması ve İstanbul'un başkent olması, Bursa ve Edirne arasındaki bu savaşımı ortadan kaldırmıştır. Edirne, özellikle, II. Murad döneminde, kesinlikle Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuş, Bursa'ya ikinci bir başkent ni-

teliği veren tüm kuruluşlar Edirne'ye taşınmıştı.

II. Murad döneminin son yıllarına doğru oğlu II. Mehmed ile birkaç kez tahta çıkmalarına neden olan olayların temelinde medreseli kesim ile, devlet yönetimini ele geçirmeye başlayan Enderunlu kesim arasındaki çatışmalar yatmaktadır. Bu çatışmalar, ordu düzeyinde de akıncılar ile yeniçeriler arasında olmuştur. Örneğin, II. Murad dönemindeki Mustafa Çelebi olayında, kendilerini Anadolu'nun gerçek sahipleri sayan ve Türk olan Azepler, Rumeli'nin Türk soyluları ile Türk akıncıları hep birlikte Mustafa Çelebi'yi desteklemişlerdi. Buna karşın, Enderun'dan gelme yönetici kesim ile ulema, II. Murad'ın yanında yer almıştı.

XV. yy'da Edirne'de nüfus artışına ve hükümdarların bu kentte oturmasına koşut olarak ticaret yaşamı da canlanmış ve gelişmiştir. Kentteki yoğun et tüketimi deri sanayiinin gelişmesine yol açmıştır. Anadolu'nun öbür kentlerinde olduğu gibi Edirne'de de, özellikle XV. yy'ın ikinci yarısından başlayarak ticaret ve zenaatı ellerinde tutan Türk esnaf ve zenaatçıların yanında, Müslüman olmayan kesim de bu alanlara girmiştir.

II. Murad'ın ölümünden sonra, Osmanlı Devleti'nin başına geçen II. Mehmed, tahta çıkışından hemen sonra Karamanoğulları üzerine yürüdü. Sefer dönüşünde Edirne'ye gelen II. Mehmed, burada Macar Kralı küçük olduğu için Macaristan saltanat temsilcisi Jan Hunyad ile üç yıllık bir barış antlaşması yaptı. Bu sırada Bizans İmparatoru Konstantinos, İstanbul'da bulunan Şehzade Orhan'a ödenen paranın artırılmasını, bu yapılmazsa şehzadenin serbest bırakılacağını II. Mehmed'e bildirdi. II. Mehmed bu haber üzerine Karamanoğulları ile barış yaparak Edirne'ye geldi. Daha sonra İstanbul Boğazı'nda Rumelihisarı'nın yapımına girişen II. Mehmed'e, bu girişimden kaygılanan Bizanslılar'ca elçi gönderildi. Elçileri Edirne'de kabul eden II. Mehmed, kendi toprakları üzerinde istediğini yapacağını Bizans İmparatoru'na bildirdi. Rumelihisarı'nın yapımı 21 Mart 1452'de başladı. Yapımı denetleyen II. Mehmed, 1452 Eylül ayının birinci günü Edirne'ye döndü. Rumelihisarı'nın yapımı sırasında Osmanlılar'a sığınmış olan Urban adlı bir Macar'ın denetimi altında İstanbul'un kuşatmasında kullanılacak topların döküm işine başlandı.

Dökülen topların ilk deney atışı Edirne'de yapıldı. II. Mehmed bütün kışı İstanbul'un fethini planlayarak Edirne'de geçirdi. Şubat 1453'te Edirne'de dökülen toplar İstanbul'a götürülmeye başlandı. II. Mehmed de, 23 Mart 1453'te Edirne'den ayrılarak İstanbul'a doğru yola çıktı. İstanbul'un alınışından sonra, 18 Haziran 1453'te kentten ayrılarak Edirne'ye döndü ve büyük bir zafer alayı ile karşılandı. İstanbul'un alınışı üzerine, Sırp Despotu Vilkoğlu Yorgi Edirne'de bulunan II. Mehmed'e bir kurul göndererek fethi kutladı ve Sırplar'ca işgal edilmiş bazı kalelerin anahtarlarını teslim etti. Ama, Vilkoğlu bu arada Macarlar'la da anlaşmaya çalışıyordu. Bu arada Osmanlılar, gelen kurulun teslim ettiği kalelerden başka kalelerin de anahtarlarını istedilerse de Sırp kurulu bunu kabul etmedi. Sırplar'a karşı girişilen sefer Osmanlılar ile Sırplar'ın anlaşması ile sonuçlandı. 1455'te yapılan ikinci Sırbistan Seferi başarı ile sonuçlandı. II. Mehmed, sefer dönüşü Edirne'ye geldi.

İstanbul'un alınışından sonra kentteki Türk nüfusunu artırmak amacı ile başta zenaatçılar olmak üzere, aralarında Edirne'nin de bulunduğu birçok Rumeli ve Anadolu kentinden Türkler, aileleri ile birlikte İstanbul'a getirilmişlerdi. II. Mehmed de hükümdarlığı sırasında birçok kez Edirne'ye geldi. Trabzon'un alınmasından sonra, Trabzon Rum İmparatoru bir süre Edirne'de kaldı ve burada Uzun Hasan ile mektuplaşması tehlikeli görülerek öldürüldü.

II. Mehmed'in ölümünden sonra (1481), yerine oğlu II. Bayezid geçti. Bayezid'in saltanatının ilk yıllarında, kardeşi Cem Sultan ile aralarında savaşımlar çıktıysa da daha sonra, Cem Sultan öldürüldü. Bu olaylar sırasında Cem Sultan'a yardım eden Gedik Ahmed Paşa da 18 Aralık 1483'te II. Bayezid'ce Edirne'de bir toplantı sırasında öldürüldü.

II. Bayezid, Kili ve Akkirman Seferi'ne çıkarken, Edirne'ye gelerek burada, hastane, cami ve medrese yapılması için girişimlerde bulunmuştu. Sefer dönüşü ise, elde ettiği ganimeti Edirne'deki yapıların tamamlanması için bıraktı. 1509'da İstanbul'da büyük bir yer sarsıntısı oldu. Bayezid, bunun üzerine, Edirne'ye gittiyse de Edirne'de de aynı yıl kuvvetli bir yer sarsıntısı oldu; Tunca Irmağı taştı ve birçok kişi öldü. II. Bayezid'in hükümdarlığının son yıllarında oğullarından Selim etkinliğini oldukça artırmıştı. Bayezid'in ölümünden sonra Selim ile kardeşleri arasında çıkan taht kavgalarına karşın, Selim padişah oldu. Yavuz Sultan Selim de, daha önceki hükümdarlar gibi, pek çok kez Edirne'de bulundu. Ölümünden kısa bir süre önce de Edirne'ye gitmek istemiş, Veziriazam Piri Paşa'yı daha önceden oraya göndermiş, kendisi de 1520'de Edirne'ye doğru yola çıkmıştı. Hastalığı nedeniyle Edirne'ye ulaşamadan Çorlu yakınlarında Sırt Köyü'nde öldü.

GEÇİŞ DÖNEMİ: XVI. yy'da başgösteren ağır bir ekonomik bunalımın Osmanlı toplumu üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu dönemde fiyat artışları, para darlığı, devlet maliyesinin zayıflaması, yerel kamu yöneticilerinin gelirlerini artırma çabaları özellikle köylü nüfusu güç durumda bırakmış, halkın bir bölümü topraklarını terkederek levend adı altında soygunculuğa başlamıştı. Bu dönemde topraklarını terk edenlerden oluşan levendler ve çiftbozan birlikleri, yol açtıkları toplumsal tedirginliklerle, başta İstanbul-Edirne-Bursa olmak üzere, Marmara Bölgesi ile Anadolu'yu etkilemekte idiler.

Edirne Valisi Şehzade Süleyman'ın (Kanuni) Kütahya ve tüm Anadolu sancakları kadı ve subaşılarına yolladığı 29 Eylül 1517 tarihli fermanda, kentlerdeki soygun ve hırsızlık olaylarının önlenmesi isteniyordu. Edirne Kenti, XVI.yy başlarında, toprakları ve halkı ile padişaha ayrılmıştı. Geliri, tümüyle hazineye teslim edilen Edirne "havass-ı hümayunu" zamanla gelişmiştir. Kentin mahalleleri, odaları, toplulukları ve avarız haneleri padişah haslarının temelini oluşturmaktaydı.

Bu dönemde başlayan ekonomik bunalım, halkın büyük bir sıkıntı ve darlık içine girmesine neden olmuştur. Özellikle, Avrupa'daki aşırı fiyat artışları sonucu, halk elindeki ürünü iç piyasaya sürmeyerek dışarı çıkarmış, iç piyasada önemli bir yiyecek darlığı başgöstermiştir. İstanbul'un et gereksinimi için istenilen koyunlar, bu kentteki et fiyatları, konulan narh nedeni ile düşük olduğundan, İstanbul'a gelmeyerek Edirne ve Bursa gibi et fiyatının daha yüksek olduğu kentlere gidiyordu. Aynı güçlük, yiyecek maddeleri için de söz konusuydu. Özellikle, yabancı gemilerle Rumeli'den buğday kaçırılmaktaydı. Yöreye gönderilen hükümet adamları, unun kilesine 10 akçe verirken, bu fiyat serbest piyasada 25-30 akçeye dek yükseliyordu. Edirne ve Sofya'dan İstanbul'a yakınmalar geliyor, halkın kıtlık içinde olduğu bildiriliyordu. Edirne bakkalları, Selanikli tüccarların Sofya çevresindeki yağ ve balları toplamaları nedeniyle bu yöreden hiçbir şey alamadıklarından yakınıyorlardı. Bununla birlikte Edirne ve Bursa'da narh dışı fiyat belirlenebildiği için bu kentlerin yiyecek sıkıntısı İstanbul'a oranla daha azdı. Tüm bu olaylar başta İstanbul olmak üzere Edirne ve Bursa gibi büyük kentlerde büyük bir güvensizlik ortamının doğmasına yol açmıştır.

Bu dönemde başıboş levendlerin yanı sıra, tedirginlik yaratan ikinci bir kaynak da medrese öğrencileri olmuştur. Ekonomik durumun bozulması sonucu gereksinimleri devletçe gerektiği gibi sağlanamayan bu öğrencilerin bir bölümü ayaklanmışlar ve çevrelerine zarar vermeye başlamışlardır. Rumeli'deki olaylar daha sonraları Edirne-Gümülcine yöresini de aşarak genişlemiştir. Edirne'de Ünsalan Tatar Suhte adlı bir öğrenci olay çıkarmış, bir erkek çocuğu kaçırmak isterken kendisine karşı çıkanların evlerini yakmış, daha sonra Babaeski'de ele geçirilerek İstanbul'a gönderilmiştir.

Edirne'de öğrencilerin çıkardıkları başka bir olayın kaynağı da imarethanelerden fazla yiyecek almaları sonucu başka öğrencilerle öbür hak sahiplerinin aç kalmalarına neden olmalarıydı. Durumun İstanbul'a bildirilmesi üzerine Edirne Kadısı'na gönderilen hükümde, bu tür davranışların sürmesi halinde imarethanelerin kapatılacağı bildiriliyordu.

III. Murad döneminde, öğrencilerin dışında toplumsal tedirginlik yaratan ve özellikle Edirne ve İstanbul'da halka büyük zararlar veren bir başka grup daha ortaya çıkmıştır. Bunlar İran Seferi'ne gitmek istemeyen tımarlı sipahiler ile levendlerin oluşturdukları gruplardı.

IV. Mehmed. döneminde (1648-1687), Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, Erdel dolaylarında karışıklık çıkması üzerine, padişahca Edirne'ye çağrıldı. Sadrazam Edirne'ye geldiğinde, ayaklanan Erdel Beyi üzerine sefer yapmakla görevlendirildi. Köprülü, böyle bir sefere çıkmadan önce orduya güvenmek istiyordu. Önce, orduyu ayaklanmaya teşvik eden yeniçeri ve sipahi elebaşılarının büyük çoğunluğunu Edirne'de öldürttü. Edirne'ye gitmek isteyen Yeniçeri Ağası Ali Ağa'yı görevinden aldı. Ali Ağa yeniden ağa olmak için yeniçerileri kışkırttıysa da, bunu öğrenen Köprülü, Ali Ağa'yı Edirne'ye çağırdı ve padişahın gözü önünde idam ettirdi. Yine bu sırada sipahi serdengeçti ağalarından Nakkaş Hasan Ağa'nın Köprülü'ye karşı başlatmak istediği ayaklanma bastırıldı. Erdel Seferi'nde görev almak üzere Edirne'ye gelen Nakkaş Hasan, sefer nedeni ile çadırda kalmakta olan Köp-

Tuna üstünde bir köprü

rülü'yü öldürmek istediyse de başarılı olamadı.

Köprülü Mehmed Paşa, Erdel Seferi'nden sonra Edirne'ye döndü. Bundan sonra Diyarbakır ve Halep valiliklerinde bulunan Abaza Hasan Paşa'nın ayaklanması ile karşılaştı. Ayaklananlar padişahtan Köprülü'nün öldürülmesini istiyorlardı. Abaza Hasan Paşa'nın adamları Edirne'ye gelerek IV. Mehmed'e isteklerini ilettilerse de, padişah onlara ayaklananların cezalandırılacağını bildirdi. Köprülü, 1658'de Edirne'ye gelerek Abaza üzerine sefer hazırlıklarına başladı ve asiler öldürüldü.

Avcı Mehmed diye de bilinen IV. Mehmed'in hükümdarlığı hemen hemen tümüyle Edirne'de geçti. Bu durum, özellikle, İstanbul'daki devlet adamları arasında tepkilere neden oldu. Veziriazam Sarı Süleyman Paşa, padişahın da bulunduğu bir toplantıda, uzun bir süre Edirne'de oturmasının, bu kent halkının vergiler nedeniyle yoksullaşmasına yol açtığını belirtti ve padişahın İstanbul'a gitmesini istedi. Bunun üzerine IV. Mehmed 1686'da İstanbul'a döndü.

IV. Mehmed, ordunun başında sefere çıkmayarak, zamanının tümünü Edirne'de avda geçirmesi sonucu oluşan tepkileri bastırmak amacı ile Topkapı Sarayı'na gelerek avdan vazgeçtiğini bildirdi. Tepkilerin daha da büyümesinden kuşkulanarak, ordunun Edirne'de kışlamasını istiyordu. Bu takdirde her istenileni yapacağını Veziriazam Siyavuş Paşa'ya bildirdi. Ama onu tahttan indirmek isteyenler Edirne'den İstanbul'a hareket ettiler. Ordunun İstanbul'a geleceği öğrenilince IV. Mehmed tahttan indirildi ve yerine kardeşi II. Süleyman geçirildi (1687).

II. Süleyman döneminde Belgrad Avusturya'nın eline geçti (1688). Avusturya ile yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamaması üzerine, II. Süleyman'ın, sefer yerine yakınlığı nedeniyle Edirne'ye gelmesi kararlaştırıldı. 1688'de tüm Anadolu sancak ve kazalarına gönderilen buyruklarla savaşabilecek olanların Edirne'ye gelmeleri bildirildi. Bu arada, padişaha başvurarak sefere katılmak isteyen Selim Giray da Edirne'ye geldi. II. Süleyman, 7 Haziran 1689'da Edirne'den hareket etti. Ancak, sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Daha sonra, yetenekli bir kişi olan Veziriazam Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa döneminde Belgrad geri alındı. Belgrad'ın alınmasından sonra, Edirne'de bulunan padişaha, halkın yüksek vergilerden yakındığı ve yoksullaştığı bildirilerek İstanbul'a dönmesi önerildi. II. Süleyman, önce bu öneriyi kabul ettiyse de, daha sonra İstanbul'da tahttan indirileceği korkusuna kapılarak Edirne'den ayrılmayacağını bildirdi. Sadaret Kaymakamı Ali Paşa'nın İstanbul'a dönmekte hiçbir tehlike olmadığı konusunda güvence vermesi üzerine, II. Süleyman 1690'da Edirne'den ayrılarak İstanbul'a hareket etti. II. Süleyman'dan sonra tahta çıkan (1691) II. Ahmed'in ölümü üzerine (1695) Osmanlı Devleti'nin başına IV. Mehmed'in büyük oğlu II. Mustafa geçti. II. Mustafa da Rumeli'de sefere çıktıysa da, artık Osmanlılar'ın yitirdikleri yerleri geri alamayacakları anlaşılmıştı. Ayrıca Avusturya, Venedik ve Lehistan ile 16 yıldan beri süren savaşlar, Osmanlı ordusunu yıpratmış, savaş zamanlarında alınan olağanüstü vergiler de halkın büyük bir sıkıntı içine düşmesine neden olmuştu. Tüm bu gelişmeler sonucu, 28 Ocak 1699'da Karlofça Barış Antlaşması imzalandı. Barış antlaşmasına katılacak elçilerin İstanbul'da kabul edilmesi uygun görüldüğünden II. Mustafa Edirne'den İstanbul'a geldi. Görüşmelerin bitiminde ise yeniden Edirne'ye döndü.

II. Mustafa'nın şehzadeliği sırasında, hocası Vani Mehmed Efendi'nin damadı Feyzullah Efendi, komutanların da isteği ile, II. Süleyman'ın tahta çıkışı sırasında şeyhülislam olmuştu. Feyzullah Efendi, II. Süleyman döneminde bu görevde kısa bir süre kaldı. Daha sonra, görevden alınarak doğum yeri olan Erzurum'a gönderildi. II. Mustafa tahta çıktıktan kısa bir süre sonra, Feyzullah Efendi yeniden şeyhülislamlığa atandı ve İstanbul'daki etkinliği kısa sürede arttı. Devlet yönetimi ile ilgili hemen her iş kendisine soruluyordu. Ama bu dönemde bütün önemli görevlere yakınlarını ve oğullarını ataması, çevrenin tepkisine yol açtı. Şeyhülislamın davranışları karşısında, Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa görevinden ayrıldı. Yerine, Bağdad Valisi Daltaban Mustafa Paşa getirildi. Mustafa Paşa da kısa sürede şeyhülislamın denetimine girdi ve bu görevde fazla kalamadı. Sadrazamlığa, Karlofça Barışı'nda, Osmanlı kuruluna başkanlık etmiş olan Rami Mehmed Paşa getirildi.

II. Mustafa, İstanbul'da şeyhülislama karşı tepkilerin başladığı sırada Edirne'de bulunuyordu. İstanbul'da, Sadaret Kaymakamı Yusuf Paşa durumu padişaha bildirdi. Bunu haber alan şeyhülislam, Yusuf Paşa'yı görevinden uzaklaştırarak, yerine damadı Köprülüzade Abdullah Paşa'yı atadı. Bu

sırada çıkan olaylar nedeniyle Gürcistan'a asker gönderilmek istendi. Ama, başta cebeciler olmak üzere, askerler aylıklarını alamadıklarını ve padişahın Edirne'de devlet işleri ile ilgilenmediğini öne sürerek sefere gitmek istemediler. Cebecilerin çıkardıkları bu olaylar Edirne'den duyulunca durumdan cebecibaşı sorumlu tutuldu ve yerine, Moralı Hasan Paşa'nın önerisi ile Boşnak İbrahim Ağa atandı. Şeyhülislama düşman olan Veziriazam Rami Mehmed Paşa ile Boşnak İbrahim Ağa İstanbul'a geldikten sonra işleri düzenleme perdesi altında ayaklanmayı örgütlediler.

9 Temmuz 1703'te, İstanbul Kaymakamı Abdullah Paşa cebecilere aylıklarının bir bölümünü vermek istedi. Cebeciler bunu önce kabul ettilerse de, daha sonra aylıklarının tümünü istediler. Bu amaçla toplanmaya başlayan yeniçeri kalabalığı kısa sürede büyüdü. Kalabalık Sadrazam Konağı'nı yağmaladı, Sekbanbaşıyı tutsak aldı. Ayaklanmanın dördüncü günü askerler tüm yönetimi ele geçirdiler. Ayaklanmayı Karakaş Mustafa adlı bir tımarlı sipahi yönetmeye başladı. Kısa bir süre sonra şeyhülislamlığa Paşmakçızade Ali Efendi'yi, yeniçeri ağalığına da Çalık Ahmed adlı bir kişiyi getirdiler.

Bu olaylardan sonra, ayaklanmacılar padişaha başvurarak şeyhülislamla oğullarının İstanbul'a gönderilmesini, yoksa Edirne'ye geleceklerini bildirdiler. II. Mustafa da, babası IV. Mehmed gibi, Edirne'yi seviyor ve sürekli bu kentte kalıyordu. Edirne'de durumu görüşen yetkililer, şeyhülislamın da etkisi ile ayaklanmanın nedenini aylıkların verilmemesinde görerek, İstanbul'a önemli bir miktar para göndermekle yetindiler. Bu sırada İstanbul'daki ayaklanmacıların isteklerini padişaha bildirmek üzere yollanan kurul Edirne'ye geldi. İsteklerin kendisine karşı olduğunu daha önce haber alan şeyhülislam, bu kişileri padişahla görüştürmedi ve hepsini Edirne palangasına sürdürdü. Durumu öğrenen II. Mustafa, veziriazam ile görüşerek ayaklanmanın asıl nedeninin şeyhülislamla çevresinin davranışları olduğunu anlayınca, Şeyhülislam Feyzullah Efendi ile oğullarını Erzurum'a gönderdi.

Ayaklanmacıların istekleri arasında padişahın İstanbul'a gelmesi de vardı. II. Mustafa, yolladığı yanıtta, ayaklananlar dağıldıktan sonra İstanbul'a döneceğini bildirdi. Onlar bunu kabul etmeyerek, Veziriazam Rami Mehmed Paşa'yı da görevinden aldılar. Yerine Kavanoz Ahmed Paşa'yı atadılar; sonra da, Edirne'ye gitmeye karar vererek Davudpaşa'da toplanmaya başladılar.

Durum Edirne'de öğrenilince tüm Marmara kıyıları denetim altına alındı ve padişahın buyruğu altındaki güçlere ayaklanmacılarla çarpışacaklarına ilişkin yemin ettirildi. Davudpaşa'da toplanan ayaklanmacılar, 30 Ağustos 1703'te Edirne'ye doğru yola çıktılar. Silivri yakınlarına geldiklerinde, kimi padişah yapacaklarını görüşmeye başladılar. O anda henüz bir kararları olmamasına karşın, IV. Mehmed'in oğullarını istemiyorlardı. Sonunda, II. Ahmed'in oğlu Şehzade İbrahim'in tahta çıkması üzerine anlaştılar. Ama, daha sonra, bundan da vazgeçerek, II. Mustafa'nın kardeşi III. Ahmed adına hutbe okunması istendi. Serasker Yörük Hasan Paşa komutasındaki II. Mustafa'ya bağlı birlikler, Çorlu'da ayaklanmacılarla karşılaştı. Her iki ordunun ileri gelenleri savaşmadan önce görüşmek istediler. Görüşmeler sonucu, ayaklanmacılar amaçlarının II. Mustafa'yı tahttan indirerek, yerine III. Ahmed'i geçirmek olduğunu bildirdiler. Hasan Paşa'ya ya kendileri ile savaşmasını ya da yollarından çekilmesini bildirdiler. Hasan Paşa savaşmayı göze alamayarak Karıştıran denilen yere doğru çekildi. Daha sonra II. Mustafa'nın haberi olmaksızın Edirne'den gelen güçler, ayaklanmacılarla anlaşarak onlara katılmaya karar verdiler. Kendi birliklerini görmeye gelen II. Mustafa ve Rami Mehmed Paşa da Edirne'ye dönmek zorunda kaldılar.

Birleşen güçler Havsa'yı ele geçirdikten sonra Edirne'ye geldiler ve II. Mustafa'nın yerine kardeşi III. Ahmed'i tahta çıkardılar (22 Ağustos 1703). Ayaklananların yaptığı atamalar kabul edilerek, Kavanoz Ahmed Paşa veziriazamlığa, İmam Mehmed Efendi de şeyhülislamlığa getirildi.

Bu olaylardan sonra, II. Mustafa'nın Erzurum'a gönderdiği eski şeyhülislam Feyzullah Efendi, öldürüleceğinden korkarak, Edirne'ye geldiyse de burada ayaklanmacılarca öldürüldü. Yeni padişah ayaklanmacıların isteğine uyarak, 24 Ağustos 1703'te İstanbul'a gitmek üzere Edirne'den ayrıldı. Padişahın İstanbul'a dönüşünden sonra, daha önce devlet işlerine karışmayacaklarına ilişkin söz vermelerine karşın sözlerini tutmayan ayaklanmacılar cezalandırıldı.

Bütün bunlara karşın, Edirne, bu yüzyıllarda da, bir ticaret merkezi olma özelliğini korumuştur. XVIII. yy'da Edirne Kenti'nin ticaret olanakları konusunda Fransızlar'ca hazırlanan, yazarı belli olmayan bir raporda, kentin ticaret yaşamı ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir.

Raporda belirtildiğine göre, özel bir sanayisi olmayan kentin hemen tüm gereksinimleri dışalım yolu ile sağlanmaktaydı. Avrupa kaynaklı malların tümü İstanbul'dan geliyordu. III. Ahmed'in İstanbul'a gitmesinden sonra, kentin ticaret yaşamında önemli bir durgunluk oldu. Bu dönemde, daha önce ticarethanelerini Edirne'ye taşıyan yabancı tüccarlar padişah ile birlikte kentten ayrılarak İstanbul'a gittiler. Bu dönemde Türkiye'ye yerleşen yabancı tüccarlar ancak toptan mal alıp satabiliyorlardı. Perakende ticaret yerli tüccar ve esnafça yapılıyordu. Yabancı tüccar kârını yükseltmek isterken, yabancı ve yerli tüccarların rekabeti ile karşı karşıya idi. Bu nedenle, yabancı tüccarlar, genellikle fiyat konusunda kendi aralarında anlaşıyorlardı. Yerli tüccarlardan mali durumları uygun olanlar, yabancı tüccarların aracılığı olmaksızın trampa yolu ile mal alıyorlardı. Örneğin, Edirne'de mali durumu iyi olan yerli tüccar malını doğrudan doğruya İzmir'den alıyordu. Öbür tüccarlar ise kentteki yabancı toptancı tüccarların saptadıkları fiyatı kabullenmek zorundaydılar.

XVI. ve XVII. yy'larda Edirne'nin Eflak ve Buğdan, yani Romanya ve Macaristan ile de ticari ilişkileri vardı. Bu konumu ile Edirne Akdeniz ile Tuna boyu arasında aracılık yapan bir kentti. Akdeniz ticaret alanına, İstanbul ve İzmir limanları ile bağlıydı. Edirne'yi İstanbul'a bağlayan kervan yolu çok işlekti. Bu yolda sürekli olarak 3-4 kervan bulunuyordu. İstanbul'dan Edirne'ye günde 2 kervan kalkıyordu. Edirne'yi İstanbul'a bağlayan ikinci yol ise Tekirdağ-İstanbul deniz yolu idi. Raporda belirtildiğine göre, padişahın İstanbul'a gitmesinden sonra, yabancı tüccarlar Edirne'ye ancak 150 balya mal gönderiyorlardı. Edirne'ye gelen mallar arasında en önemlileri "Londra" ya da "Londrin" adı ile bilinen yünlü kumaş çeşitleri idi.

Edirne, bu dışalıma karşılık, yurt dışına yük, manda derisi, ipek ve balmumu satmaktaydı. Yünün başlıca alıcıları Fransızlar'la Venedikliler'di. Yün, Enez ya da Marmara Ereğlisi'nden gönderiliyordu. Venedik gemileri İstanbul'dan dönüşlerinde, bu limanlara uğrayarak alacakları malları yüklüyorlardı. Edirne'de üretilen ipekli kumaşlar için ipek, Tırnova'dan sağlanmaktaydı. Bu ipeğin ince olanları Bursa ipeği ile boy ölçüşecek nitelikte idi. Balmumu ise dış piyasalarda öbür mallar kadar ilgi görmüyordu. Bunun nedeni, balmumunun çoğunlukla toprak ve patates unu karışık olmasıydı. Edirne'ye dışalım yoluyla gelen mallar, genellikle, yöredeki panayırlarda satılmaktaydı.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: XIX.yy'da Edirne siyasal tarih açısından hareketli olaylara sahne oldu. III.Selim'in ülke çapında başlattığı yeniliklerin bu konuda büyük payı olmuştur.

1801'de, Rumeli Valisi Hakkı Paşa'nın, yenilik girişimlerini gerçekleştirebilmek için, mütegallibenin etkisini kırmaya çalışması, önce Rumeli ayan ve beylerinin direnişine, sonra da buyruğu altındaki Arnavut askerlerinin ayaklanmasına neden oldu. Ayaklanan askerler, Edirne halkı ile çatışmaya başlayınca, Filibe ayanından Ömer Paşa, karışıklıkları bastırmakla görevlendirildi. Vezirlik rütbesine yükseltilen Ömer Paşa, kısa sürede ayaklanmayı bastırdı ve Arnavut askerlerini dağıttı.

1802'de ilk kez ayanlığa getirilen Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa döneminde patlak veren en önemli gelişme, 1806'daki Edirne Olayı'dır. III. Selim'in Edirne'de Nizam-ı Cedid birlikleri oluşturulması için verdiği buyruk, yeniçeri yanlısı Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa'nın muhalefetine yol açtı. 1802'nin sonlarına doğru, Mehmed Ağa, Karaman Valisi Abdurrahman Paşa'nın yönetimi altında Nizam-ı Cedid askerlerinin geleceğini haber alınca halkı ayaklanmaya kışkırttı.

Karaman Valisi Abdurrahman Paşa'nın Edirne'ye gönderilmesi Rumeli ayanlarını kaygılandırdı. Bunun nedeni, Karaman Valisi'nin, Nizam-ı Cedid yanlısı olması ve bu ocağın güçlenmesinde önemli yararlıklar göstermesiydi. Dağdevirenoğlu, gelecek askeri kuvvetlere karşı koyamayacağını anlayınca, tepkisini Abdurrahman Paşa'nın Edirne ve çevresinde zahire toplanması için verdiği buyruğa uymayarak gösterdi.

Edirne Olayı öncesinde, çevredeki köy ve kasabalara saldırdı, çevresine topladığı adamlarla yağmalara girişti. Bütün bunlara karşın Edirneliler'in kendisini desteklemesi, ancak halkın dinsel ve geleneksel inançlarıyla açıklanabilir.

XIX.yy'ın başlarında Osmanlı Devleti'nin dış tehlikeye en açık kesimi, Rumeli eyaletleriydi. Sırplar'ın ardından yerel ayan ve beylerin ayaklanmaları, Kırcaali eşkiyası

denen çetelerin Rumeli'de çeşitli eylemleri, Napoleon Bonapart'ın Rusya ile Avusturya'yı Friedland'da yenilgiye uğratarak Osmanlı Devleti'nin sınırlarına yaklaşması ve son olarak Rusya'nın Kuzey ve Batı Rumeli'deki kışkırtmaları karşısında etkin önlemler alınmamıştı. Bu nedenle III.Selim, Rumeli'de devletin sarsılan otoritesini kurtarmak amacıyla, Nizam-ı Cedid askerlerinin Rumeli'de ikinci kez yürüyüş yapmasını istedi. Yürüyüş, görünüşte yalnızca gösterişte kalacak ve Edirne ile Silistre'yi kapsayacaktı. Gerçekte ise amaç Rumeli'de Nizam-ı Cedid'in yerleşmesini sağlamaktı.

20.000 Nizam-ı Cedid askerinin Edirne'ye gitmek üzere Üsküdar'da konakladığını öğrenen Edirne Ayanı Mehmed Ağa, Ürgüp, Silivri, Çorlu ve Tekirdağ ayanlarını da kendi yanına çekmeyi başardı. Ayrıca, Silistre Ayanı Yılıkoğlu Süleyman Ağa, Ruscuk Ayanı Tirsinikli İsmail Ağa ve Tepedelenli Ali Paşa'ya da haber göndererek Edirne'de toplanmalarını sağladı. Mehmed Ağa, çevredeki ayanlarla işbirliği yaparak kendi konumunu güçlendirirken, Çorlu, Ürgüp ve Tekirdağ başta olmak üzere birçok yerde halk ayaklandı. Ayanlarla bütünleşen halkın Kadı Abdurrahman Paşa askerlerini Edirne'ye sokmayacakları ve kan dökülüceği anlaşılınca, hareket, III.Selim'in buyruğuyla durduruldu. Bu başarısından aldığı güçle eşkıyalık eylemlerine hız veren Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa, ancak 1817'de ortadan kaldırılabildi.

Yeniçeriliğin kaldırılışı da Edirne'de karışıklıklara neden oldu. Bu konudaki ferman, Çirmen Mutasarrıfı ile Edirne Mollası'nın eline ulaştığında, vilayetin ileri gelenleri toplandı. Alınan karara göre, Edirne esnafının büyük çoğunluğunun yeniçeri ocağına bağlı olması nedeniyle, Dağdeviren Olayı'nda merkezi yetkeye karşı gösterilen tepki de göz önüne alınarak daha dikkatli davranılacaktı. Ancak, Halil Ağa, Boyacı Damadı Mehmed, Deli Muhsin vb bazı yeniçeri ileri gelenleri Bursa, Niğbolu ve Manastır'a gönderilerek, oralarda idam edildiler.

Fetihten sonra geçen 400 yıla yakın bir süre boyunca yabancı işgaline uğramayan Edirne, bu dönemde üç kez işgal edildi. Bu işgallerden ilki, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında oldu. 1828'de Prut Nehri'ni geçen Ruslar, çetin bir savunmayla karşılaştılar. Şumnu, Silistre ve Edirne yolu üzerindeki Osmanlı orduları karşısında duraklamak zorunda kaldılar. Ancak, ertesi yıl yeniden saldırıya geçerek, Tuna'nın güneyindeki Osmanlı kalelerini işgal etmeyi ve Balkan Dağları'nı aşarak Edirne yönünde ilerlemeyi başardılar. Sadrazam Reşid Paşa'nın komutasındaki Osmanlı orduları, General Diyebiç komutasındaki Rus ordularına Kenleftsh'de yenildi. Silistre ve Edirne Rus ordularının eline geçti. Rumeli'deki bu olaylar sırasında Anadolu'nun doğusunda Kars, Ahıska, Anapa ve Erzurum da düşman eline geçti. Böylece, Anadolu ve İstanbul iki yönden tehdit altında kaldı. Osmanlı Devleti bu koşullar altında barış istemeye zorlandı. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Barış Antlaşması'na göre:

1) Ruslar, Rumeli yakasında, Tuna Nehri'nin ağzındaki adalar dışında Osmanlılar'dan almış oldukları toprakları geri vereceklerdi. Prut Nehri, savaştan önce olduğu gibi, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında sınır olacaktı.

2) Doğu Anadolu'da Poti, Anapa, Ahıska, Rusya'ya bırakılacaktı.

3) Rus ticaret gemilerine Boğazlar'dan geçiş hakkı tanınacak, Rus uyruklular Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapabileceklerdi.

4) Eflak ve Buğdan'a yeni haklar tanınacaktı. Eflak-Buğdan beyleri görevlerine "kaydı hayat şartıyla" atanacaktı. Eflak-Buğdan'daki kaleler yıktırılacak, bu iki eyalette bundan böyle, Türk askerleri bulunmayacaktı.

5) Akkerman Antlaşması ile Sırbistan'a tanınan ayrıcalıklar bu antlaşmada yineleniyordu.

6) Osmanlı Devleti, on taksitle ödenmek üzere, Rusya'ya 11,5 milyon duka altını tazminat ödemeyi kabul ediyordu.

7) Osmanlı Devleti, 4 Nisan 1826'da Yunanistan sorununun çözümlenmesi sırasında İngiltere ile Rusya arasında imzalanan St.Petersburg Protokolü'nü tanımayı kabul ediyordu.

Edirne Antlaşması'nın önemi, Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca'dan sonra imzaladığı en ağır antlaşma oluşundan gelmektedir. Osmanlı Devleti, Edirne Antlaşması ile toprak kaybına uğrarken, artık Rusya'yı yenilgiye uğratmak ya da zararsız duruma sokmaya yönelik tüm umutlarını da kesinlikle yitirmiş oluyordu. Bundan böyle, Osmanlı Devleti'nin devamı, kendi gücünden çok, devletler arasındaki denge ilkesinin uygulanabilmesine bağlı olacaktı.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı üzerine Edirne'den göç başladı ve Müslüman halk çekildikçe, Hıristiyan köylerin ileri gelenleri Edirne'de yerleştiler. Edirne'nin işgalden önce 140.000 olan nüfusu 100.000'e düştü. 1831'de halkın moralini yükseltmek amacıyla Edirne'ye gelen II.Mahmud, burada 10 gün kalarak askeri kurumları teftiş etti ve Meriç üzerinde büyük bir köprü yapılmasını istedi. Bu yolculuğun anısına, Edirne damgasıyla hayriye, nısfiye, rubiye adlı paralar bastırıldı.

Edirne'nin ikinci kez işgali, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na rastlar. Savaşın nedeni Rusya'nın Osmanlı Devleti içinde yaşayan Slavlar'ı koruma politikasıydı. Bu kez, Rusya doğrudan doğruya Sırplar, Karadağlılar ve Bulgarlar'ı bahane ederek Babıâli üzerine baskı yapmaya ve bu yoldan büyük Avrupa devletlerini kendi yanına çekmeye çalıştı. Rusya'nın amacı, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ı Osmanlı Devleti'nden koparararak kendi etkisi altına almaktı. Babıâli'nin Rus isteklerini reddetmesi üzerine, Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda, önce Plevne düştü. Bunun üzerine askeri harekât, Balkanlar'ın güneyine yöneldi. Bu nedenle Edirne'nin önemi artmıştı. Savaşın başında Edirne'de 140.000 kişilik bir yedek kuvvet bulundurulması düşünülmüş, ancak bu sağlanamamıştı. Tuna Doğu Ordusu Komutanı Süleyman Paşa, Sofya ve Balkanlar'daki öbür kuvvetleri Edirne'de toplayıp, Ruslar'a karşı burada direnmeyi düşünüyordu. Ne var ki İstanbul'un isteğiyle Balkanlar'ı savunmak zorunda kaldı. Kendisi, esas ordu ile, Filibe yakınlarında kaldı. Rusya'nın daha önce işgal ettiği Şıpka geçitlerinin savunması da Veysel Paşa'ya verildi.

Plevne'nin düşmesinden sonra, Rus orduları İstanbul üzerine yürüdü. 9 Ocak 1878'de Veysel Paşa, elindeki güçlerin üçte ikisine yakın bir bölümünü savaşa sokmadan tüm ordusu ile teslim oldu.

Rus orduları üç koldan Edirne üzerine yürüdüler. Süleyman Paşa, artık Edirne'ye çekilmek olanağının kalmadığını görerek son kez şansını denemek amacıyla Filibe yakınlarında General Gurko'nun ordusuyla çarpışmaya karar verdi. Çarpışmada yenilen Süleyman Paşa ordusu, güçlükle Karaağaç ve Gümülcine dolaylarına çekildi (22 Ocak 1878). Rus Orduları Başkomutanı, Grandük Nikola, General Gurko'nun Filibe'de başarı kazandığını duyar duymaz, Osmanpazar ile Rusçuk arasında, özellikle de Razgrad yöresinde direnişi sürdüren Osmanlı güçlerinin yaratabileceği tehlikeyi gördü. Hemen Edirne'yi işgal etmek ve oradan İstanbul'a ilerleyerek barış koşullarını kabul ettirmek kararı aldı. Bu amaçla Hassa Süvari Tümeni'ni Edirne'ye göndermesi için General Gurko komutasındaki birlikler. 23 Ocak'ta Filibe'den Edirne'ye doğru yürüyüşe geçti.

Edirne'de Ahmed Eyüp Paşa komutasında 8.000 kişilik bir ordu bulunmakta, Mehmed Ali Paşa komutasında Yanbolu'dan gelecek birlikler de beklenmekteydi. Mehmed Ali Paşa, Edirne'ye yaklaştığı sırada, Süleyman Paşa'nın Filibe yenilgisini öğrenince, yönünü değiştirerek İstanbul'a doğru yol almaya başladı. Bunun üzerine, Ahmed Eyüp Paşa, kenti boşalttı ve 20 Ocak 1878'de teslim oldu.

1829 Seferi'nden yarım yüzyıl kadar sonra, Edirne'nin ikinci kez Rus ordularının eline geçmesi II. Abdülhamid'i kaygılandırdı. Rus ordularını olanaklar elverdiği ölçüde uzakta durdurmak amacıyla, İstanbul'dan Rus karargâhına gönderilen Hariciye Nazırı Server Paşa ile Hazine-i Hassa Bakanı Namık Paşa, Edirne'de önce, barış ilkelerini saptayan bir antlaşma imzaladılar (31 Ocak 1878). Bu antlaşma ile savaş kesilmiş, ancak Rus orduları, bir yandan Terkos Gölü ile Küçükçekmece, öte yandan Marmara, Ege kıyıları ve Struma Irmağı'na kadar tüm Edirne Vilayeti'ni ve Doğu Rumeli'yi işgal hakkını elde etmişlerdi. Edirne Bırakışması'yla İstanbul yakınlarına kadar gelen Rus ordusunun baskısı altında, Babıâli, Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı (3 Mart 1878). Ayastefanos Antlaşması ile, Tuna'dan Ege Denizi'ne kadar uzanan büyük bir Bulgaristan oluşturularak, Avrupa'daki Osmanlı toprakları ikiye bölünüyordu. Böylece, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Edirne bir iç vilayet özelliğini yitirerek, bir sınır kenti, dahası Doğu Avrupa'da Osmanlı egemenliğinin ileri karakolu niteliğini kazandı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Edirne'de işgal ve salgın hastalıklar nedeniyle on binlerce insan kırıldı. Kentin birçok mahallesi yıkıma uğradı.

Edirne, üçüncü kez 1912'de işgal edildi. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde içerde İttihatçılar'la İtilafçılar arasındaki çekişmeler, 31 Mart Olayı, Arnavutluk ayaklanması, vb gelişmeler izleniyordu. Dışta ise Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı, Trablusgarp Savaşı vb bunalımlar, Meşrutiyet Dönemi'nin deneyimsiz önderlerini zor duruma sokmuştu. Rusya, öteden beri beklediği Osmanlı Dev-

leti'ni parçalama olanağının doğduğuna inandı ve Balkan devletlerini kışkırtarak Osmanlı toprakları üzerinde nüfuzunu artırma girişimlerine başladı. 22 Eyül 1912'de Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan temsilcileri, Sofya'da toplanarak saldırıya yönelik bir bağlaşma antlaşması imzaladılar. Bağlaşıklar, ekim ortalarında Osmanlı topraklarına saldırdılar.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen dönemde, Edirne bir sınır kentine dönüştükten sonra, güçlü bir kale durumuna getirildi. Kentte, 53.000 kadarı asker ve 106.000'i sivil halk olmak üzere yaklaşık 160.000 kişi bulunuyordu.

9 Ekim 1912'de Bulgarlar Edirne'ye saldırdılar. Ancak, kentin zorlu savunması karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada, Kırkkilise Savaşı'nda yenilen Osmanlı ordusu da, Lüleburgaz'a çekilmişti. Baskından sonuç elde edemeyen Bulgarlar Edirne'yi kuşattılar (22 Ekim 1912). Edirne savunması üç aşamaya ayrılabilir.

22 Kasım 1912'de imzalanan antlaşmaya değin süren birinci aşamada, Bulgarlar, kaleyi saldırıyla değil, bombardımanla baskı altına almak yolunu seçtiler. Bu dönemde iki önemli çatışma oldu. Maraş'ta düşman büyük kayıplara uğrayarak çekilmek zorunda kaldıysa da, Kartaltepe çetin ve kanlı bir direnmeden sonra düşman eline geçti.

Savunmanın ikinci aşamasında, 22 Kasım 1912'den başlayarak, Yunanistan dışında öbür bağlaşıklar arasında bırakışma imzalandı ve Londra'da barış görüşmelerine başlandı. Bırakışmanın barışın imzalanmasına değin süreceği de ayrıca belirtilmişti. Osmanlı Hükümeti, barışın gerçekleşeceğine ve Edirne'nin uzun süre dayanacağına inandığından, bırakışmanın iki taraf için eşit koşullar altında düzenlenmesine önem vermemişti. Bırakışmanın 7.Maddesi'ne göre, Osmanlı Hükümeti Karadeniz limanlarına, evvelce koyduğu ablukayı kaldırıyor ve aynı zamanda Bulgar ordusunun denizden ve karadan ikmal ve iaşesi için trenlerin Edirne'den geçmesine izin veriyordu. Buna karşılık Edirne'nin takviye ve iaşesinden söz edilmiyordu.

Londra'da başlayan barış görüşmeleri, bağlaşıkların aşırı istekleri nedeniyle bir sonuca varamadı ve bırakışma 21 Ocak 1913'te sona erdi. İki aylık bırakışma süresince, Bulgarlar kuşatma güçlerini artırdılar. Sırp birlikleri ve ağır silahlar ile takviye yoluna gittiler. Kuşatma ve görüşme ile ele geçirmeyi başaramadıkları Edirne Kalesi'ni zorla almak amacındaydılar. Buna karşılık Edirne Kalesi dışarıdan hiçbir yardım almadığı gibi, istihkâmlarının güçlendirilmesine de yeterince özen gösterilmemişti. Halkı ve askeri en çok kaygılandıran konu, Edirne'nin Bulgarlar'a teslimini içeren bir notanın büyük devletlerce Babıâli'ye verildiği, Kamil Paşa Kabinesi'nin de bu öneriyi kabul ettiği haberiydi.

Bu hava içinde 23 Ocak 1913'te Babıâli Baskını diye adlandırılan hükümet darbesi yapıldı. Baskında Başkomutan Vekili Nazım Paşa öldürüldü. Sadrazam Kamil Paşa istifa etmek zorunda kaldı. Yeni atanan Mahmud Şevket Paşa Kabinesi ve yeni Başkomutan Vekili Ahmed İzzet Paşa Edirne'yi kurtarmak amacıyla, bırakışmaya son vererek 2 Şubat 1913'te Bolayır saldırısına ve 8 Şubat 1913'te Şarköy çıkarmasına girişti. Edirne savunmasının bu üçüncü aşamasında Bulgarlar, 22 Mart 1913'ten sonra kente, saldırmaya başladılar. General İvanof komutasındaki Bulgar birlikleri, 26 Mart'ta Edirne Kalesi'ni ele geçirdi.

30 Mart 1913'te imzalanan Londra Barış Antlaşması ile, Türkiye-Bulgaristan sınırı Midye-Enez olarak kabul edildi. Böylece, Edirne Bulgaristan'a terkedilmiş oldu. Bu antlaşmanın yarattığı hava içinde Sadrazam Mahmud Şevket Paşa öldürüldü (11 Haziran 1913).

Said Halim Paşa'nın başkanlığında Ahmed İzzet Paşa (Harbiye), Talât Bey (Dahiliye) ve Halil Bey'in de yer aldığı bir kabine kuruldu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldıkları toprakları paylaşamayan Balkan devletleri, bir süre sonra, birbirleriyle savaşa tutuştular. Romanya ve Sırbistan'ın saldırısına uğrayan Bulgaristan, kuvvetlerini yeni düşmanlarına yöneltince, Edirne'yi boşaltmak zorunda kaldı. Bu olanaktan yararlanan Osmanlı Hükümeti, harekete geçti ve Enver Bey'in komutasında gönderilen birlikler, 21 Temmuz 1913'te hiçbir direnme olmaksızın ele geçirdi. 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması ile Edirne Osmanlı Devleti'ne geçti.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Tanzimat'ın ilk yıllarında Osmanlı Devleti, yönetsel açıdan eyalet ve livalara (sancak)

Tablo 1

1893 Nüfus Sayımı'na Göre, Edirne Merkez Sancak Nüfusunun Dinsel ve Etnik Dağılımı

	Kadın	Erkek
Müslüman	57.162	60.046
Rum	37.449	40.381
Ermeni	1.917	1.924
Bulgar	14.708	16.213
Katolik	136	173
Yahudi	4.370	4.548
Protestan	18	24
Toplam	115.760	123.309
Genel Toplam	239.069	

Tablo 2

1901 Edirne Vilayet Salnamesi'ne Göre, Edirne Merkez Kazası ve Edirne Sancağı Nüfusunun Dinsel ve Etnik Dağılımı

	Edirne Merkez Kaza				
	Yabancı Kadın	Yabancı Erkek	Yerli Kadın	Yerli Erkek	Toplam
İslam	792	2.001	20.590	21.690	45.073
Rum	221	579	14.000	14.553	29.353
Ermeni	46	182	1.873	1.681	3.782
Bulgar	42	395	4.541	5.106	10.084
Katolik	41	168	105	102	416
Yahudi	147	117	4.258	4.429	8.951
Protestan	6	6	28	30	70
Latin	1	3	—	—	4
Ecnebi	—	—	—	—	—
Toplam	1.296	3.451	45.395	47.591	97.733
	Edirne Sancağı				
	Yabancı Kadın	Yabancı Erkek	Yerli Kadın	Yerli Erkek	Toplam
İslam	1.518	3.104	65.779	67.740	138.141
Rum	417	1.010	40.576	43.254	85.258
Ermeni	55	195	1.987	1.784	4.021
Bulgar	54	130	17.688	18.812	36.684
Katolik	41	395	144	161	741
Yahudi	177	209	4.733	4.956	10.075
Protestan	6	6	28	39	70
Latin	1	3	—	—	4
Ecnebi	—	—	—	—	—
Toplam	2.269	5.052	130.935	136.737	274.994

bölünmüştü. 1846'da ilk kez yayınlanan Devlet Salnamesi'ne göre, Edirne Eyaleti, Vize, Kırkkilise, Gelibolu ve Filibe livalarından oluşmaktaydı. 1847 Devlet Salnamesi'nde ise, Edirne Eyaleti içinde Silivri Livası'nın oluşturulduğu. belirtilmekteydi.

1862 Devlet Salnamesi'ne göre Edirne Eyaleti, Kaza-yı Erbaa (Dört Kaza),Silivri, Tekirdağ, Zağra-i Atik, Filibe ve İslimye'den oluşmaktaydı.

1867 İdare-i Vilayât Nizamnamesi'ne göre Edirne Vilayeti, Edirne, Filibe, Gelibolu, Tekirdağ ve İslimye sancaklarından oluşuyordu. Edirne Sancağı'na Babaeski, Dimetoka, Kırkkilise (Kırklareli), Cisr-i Mustafapaşa, Cisr-i Ergene (Uzunköprü) ve Edirne Merkez kazaları bağlıydı. 1878 Berlin Antlaşması ile özerk biçimde yönetilen Doğu Rumeli Vilayeti kurulunca Filibe ve İslimye sancakları buraya bağlandı.

1892 Devlet Salnamesi'ne göre Edirne Vilayeti şu sancaklardan oluşuyordu: Merkez, Gümülcine, Tekfurdağı (Tekirdağ), Dedeağaç, Gelibolu ve Kırkkilise (Kırklareli).

1831'de Edirne Kadısı Rauf Bey'in yaptığı sayıma göre, Edirne'nin nüfusu, 10.174 Müslüman ve 10.042 Reaya (Gayr-ı Müslim) olmak üzere, toplam 20.216'ydı.

1870 Edirne Vilayet Salnamesi'ne göre, Edirne'de 335 köy, 277 mahalle vardı. Edirne'de, Müslümanlar'ın 8.813, Gayr-ı Müslimler'in 16.638 olmak üzere, toplam 25.451 hane bulunuyordu. Aynı salnameye göre, Edirne'nin nüfusu, 19.576 Müslüman, 48.546 Gayr-ı Müslim ve 539 Kıpti olmak üzere toplam 68.661 idi.

1864-1876'da Edirne Vilayeti'nde toplam nüfus 1.530.000, Müslüman nüfus ise 597.100'dü. Başka bir deyişle, bu dönemde Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki payı, % 39'du. 1893 sayımına göre Edirne Merkez Sancağı'nın nüfusu ve etnik dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir. 1901 Edirne Vilayet Salnamesi'nde, Edirne Sancağı'nın nüfusu, Tablo 2'de gösterildiği gibiydi. Edirne'nin nüfusu Balkan Savaşı ve I.Dünya Savaşı'nda önemli bir düşüş gösterdi. Edirne Vilayeti'nde Müslüman nüfus 1885-1914 döneminde, % 17'lik bir azalma gösterdi; aynı dönemde Edirne Kenti'ndeki Müslüman nüfus ise % 54 azaldı (Tablo 3). 1885-1914'te Edirne'deki Rum Ortodoks nüfus azalırken, Ermeni Gregoryen ve Yahudi nüfus artmıştır.

XIX.yy'ın sonlarında Edirne Vilayeti'nin yıllık bütçesindeki (1891) gelir ve gider kalemleri Tablo 4 ve Tablo 5'te gösterilmiştir. 1891 Edirne Vilayet Salnamesi'nin verilerine göre, en büyük gelir kalemi aşar bedeli iken, en kabarık gider kalemlerini ise "dahiliye" ve jandarma hizmetleri oluşturmaktaydı.

TARIM: Edirne'nin XIX. yy'da merkezi konumu, kente tarım ve ticaret alanında hareketlilik kazandırmaktaydı. Ancak, Edirne Olayı, 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı tahribat Edirne ve yöresinde tarımı etkilemişti. Ama savaşlara karşın, XIX. yy sonlarına doğru Edirne'nin tahıl üretiminde (özellikle buğday, arpa ve çavdarda) büyük bir artış görülmüştür. Bununla birlikte, XX. yy'ın ilk çeyreğinde kent işgale uğramış, nüfusu göçlerle azalmış ve bu yüzden büyük bir sarsıntı geçirmiştir.

Tablo 3
1885-1914 Döneminde Edirne Kenti ve Edirne Vilayeti Nüfusunun Dinsel Dağılımı

	Edirne Kenti		Edirne Vilayeti	
	1885	1914	1885	1914
Müslüman	117.208	53.731	434.366	360.417
Rum Ortodoks	77.830	36.222	267.220	224.259
Ermeni Gregoryen	3.841	4.536	16.642	19.725
Yahudi	8.918	13.889	13.717	22.515

Tablo 4
1891 Vilayet Salnamesi'ne Göre, Edirne Sancağı'nın 1891 Yılı Bütçe Gelirleri

Gelir Çeşitleri	Kuruş
Emlak ve Akar Vergisi	2.738.474
Gelir Vergisi	1.889.256
Askerlik Bedeli	2.573.496
Koyun Vergisi	2.769.140
Domuz Vergisi	58.400
Aşar Bedeli	10.424.261
Emaneten İdare Edilen Gelirler	322.000
Devlet Mülklerinin Kira ve Gelir Toplamı	17.635
Çeşitli Resimler	333.505
Orman Hakkı Kereste ve Pul Resimleri	53.500
Çeşitli Madenler	18.950
Emlak ve Tapu Harçları	301.475
Mahkeme Harçları	280.000
Çeşitli Gelirler	215.400
Toplam	21.995.492

Tablo 5
1891 Vilayet Salnamesi'ne Göre, Edirne Sancağı'nın 1891 Yılı Bütçe Giderleri

Gider Çeşitleri	Kuruş
Şeriye	163.044
Dahiliye	1.232.434
Adliye	947.656
Orman	69.300
Maden	16.800
Maliye	719.643
Maaşlar	406.338
Çeşitli Esham	164.963
Jandarma	1.687.859
Polis	300.980
Toplam	5.709.017

1863'te Edirne Vilayeti'nde çiftliklerin, genel yüzölçümüne oranları şöyleydi:

Çiftliklerin Büyüklüğü (Dönüm Olarak)	Vilayet Yüzölçümüne Oranı (%)
4 dönümden az	26,7
4-6 dönüm arası	40
20-40 dönüm arası	30
40-200 dönüm arası	3
200'ün üstünde	0,3

Yine 1863'te, Edirne'de ekilen toprakların ürünlere göre dağılımı ise şöyleydi:

Ürün	Yüzde
Buğday	30
Arpa	18
Öbür tahıllar	35
Üzüm	5
Öbür ürünler	12

Edirne'deki İngiliz Konsolosluğu'nun hazırladığı bir anket formuna gönderilen yanıtta, Edirne yöresindeki çiftliklere bir örnek olmak üzere, kente 15 mil uzaklıkta, 1863'te satılan bir çiftliğe ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu rapora göre, satılan çiftlik 2.000 dönüm büyüklüğündeydi veiçinde 60 öküz, 40 at, 10 inek bulunuyordu. Bu 2.000 dönümlük çiftliğin 1862'de, 500 dönümü buğday, 300'ü arpa ve 200'ü yulaf olmak üzere, yalnızca 1.000 dönümü ekilmekteydi. Çiftliğin gündelik işlerinde çalışanlar ve her birine ödenen yıllık ücretler ise şöyleydi:

Çalışan	Yıllık Ücret
1 Kâhya	3.000 kuruş
1 Anahtarcı	1.540 kuruş
1 Ahçı	1.430 kuruş
1 Çiftçi (Saban Süren)	1.650 kuruş
1 Korucu (Çoban)	1.100 kuruş
1 Hergeleci (At Bakıcısı)	1.100 kuruş
20 Irgat (Her biri 1.100 kuruş)	22.000 kuruş
Ortakçılar (Hasat zamanı gelen işçiler)	8.250 kuruş
Bakım, onarım ve vergi giderleri	2.750 kuruş
Toplam	42.820 kuruş

Aynı anket formuna verilen yanıtta, değişik büyüklükteki çiftliklere ilişkin genel bir gözlem olarak; köylülerin mülkiyetinde olan 8-20 dönüm genişliğindeki çiftliklerde üretimin, kiralık işçilerin kullanıldığı çiftliklere kıyasla, daha verimli olduğu belirtilmekteydi.

Edirne'de XIX. yy'da en çok tahıl ve pirinç ekilmekteydi. Bu ürünlerin dışsatımı

yasaklanmıştı. Ne var ki, yasaklamalar, alt düzeylerdeki devlet memurlarının aracılığı ile, tahıllarla pirincin ülke dışına kaçırılmasını engelleyememekteydi. Buğday, arpa ve pirincin yıllık üretim ortalamaları şöyleydi:

Ürün	Miktar
Buğday	200.000 quarter
Arpa	125.000 quarter
Pirinç	2.000 ton

(1 quarter, 1.136 litre)

Tahıldan sonra, Edirne'de en çok üretilen tarım ürünleri, bir ölçüde sanayi hammaddesi olan pamuk ve ipekti.

Osmanlı yönetimi, XIX. yy boyunca, ipek üretimini özendirme yolunda girişimlerde bulundu. Avrupa'nın gittikçe artan ipek talebi karşısında, Osmanlı Hükümeti, 1806'da yeni bir düzenleme getirdi. Buna göre hükümet, Bursa ipeğinin bir bölümünü İstanbul tüccarları için alıkoyup, geri kalanını Avrupa'ya sattırdı. 1815'te ise, Avrupa'nın giderek artan talebi, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde ipek üretim alanlarının genişlemesi sonucunu doğurdu. İngilizler'in Edirne'den büyük ölçülerde ipek satın alması, fiyatları birden yükseltti ve Avrupa'ya yapılan dışsatım arttı. İpek üretim tekniğinde de bazı gelişmeler oldu. 1838'de, hükümetine Rumeli'deki ipek üretimine ilişkin rapor veren İngiliz Konsolosu, göreve başladıktan sonra, Edirneli üreticilere ipek bükümündeki son teknikleri öğretmek ve benimsetmek için büyük çaba harcadığını, bu yöntemlerin giderek genelleştiğini, hatta gelecek mevsim ipek ürününün büyük bir bölümünün yeni tekniğe uygun biçimde bükületeceğini umduğunu yazmaktaydı. Ürün ve dışsatım miktarlarındaki bu yükseliş, Avrupa'da salgın hastalığın (Pebrine) yarattığı zarar nedeniyle 1851'de hızlandı. Edirne çevresinde, Dimetoka ve Cisr-i Mustafapaşa'da geniş ölçüde dutluklar gelişti. Bunu izleyen yıllarda, ipek ürünü % 15-20 oranında arttı. İpek ürününün değeri ise, 1854-1855'te 3-4 milyon kuruştan 10-15 milyon kuruşa, 1856 ve 1857'de ise 22 milyon kuruşa çıktı. Ancak, bu sırada hastalık Edirne yöresini de sardı; yaş koza yaprağı ürünü 1857'de 900.000 kg iken, 1858'de 640.000 kg'a düştü. 1866'da yaş koza yaprağının miktarı daha da azalarak 230.000 kg'a inmişti. Değeri de 7 milyon kuruşa düşmüştü. Böyle olmakla birlikte, 1880'lerde, üretim yeniden yükselmeye başladı ve 1890'da yaş koza yaprağı ürünü 450.000 kg'ı buldu. Bu ürünün % 40'ı Edirne'de buharla çalışan üç fabrikada işlenmiş, geri kalanı İtalya ve Fransa'ya gönderilmişti. 1872'de Edirne bölgesinde iplik işleyen 7.000 makaralı 4 iplikhane (filatür) bulunuyordu.

Edirne'de üretilen ipeğin kalitesi, o dönemde, Bursa'da üretilen ipeğe göre biraz düşüktü ve bu ipek, genellikle İstanbul'daki fabrikalarda işleniyordu.

Edirne'nin yünü ülkenin en kalitelisiydi. Bu yörede elde edilen yün geniş ölçüde Fransa'ya satılıyordu.

İpeğin yanı sıra, Edirne'de pamuk ekimi de önemliydi. Ancak, XIX. yy başlarında, Edirne'nin pamuk üretimi düşüş gösterdiği zaman, üretimi canlandırma yolunda bir dizi girişimlerde bulunuldu. Üretim düşüşünün başlıca nedeni, bölgesel el dokuma sanatlarında ve pamuk talebindeki gerilemeydi. Edirne'deki İngiliz Konsolosu, merkeze gönderdiği, 28 Mayıs 1829 tarihli bir mektubunda, yöredeki pamuk üretimine ilişkin şu gözlemleri dile getiriyordu: "Bizim pamuklu ürünlerimiz henüz burada tanınmamışken, pamuk üretimi Edirne Vilayeti'nin bazı bölgelerinde hayli ileri düzeydeydi. Bu üretim, bölgenin gereksinimlerini tümüyle karşılıyordu. Ancak, bir süre sonra, pamuklu dokuma ürünlerinin dışalımı artınca, bu gelişmeye bağlı olarak, pamuk ekimi belli bir oranda düştü."

1860'larda, Osmanlı yönetimi pamuk üretimindeki gerilemeyi durdurmak ve ekimi özendirmek için, ülke dışından ekim için gerekli araç ve gereç ile tohum getirtti. Ayrıca, Ziraat Nezareti, 1863'te tüccarlara Mısır kökenli tohum dağıttı. 18 Nisan 1863 tarihli Takvim-i Vekayi gazetesi, Ziraat Nezareti'nin tüccarlara dağıttığı Mısır kökenli tohum miktarlarını bir liste olarak verirken, Edirne'de 75.000 okka tohum dağıtıldığını kaydediyor.

TİCARET VE ULAŞIM: XIX. yy'da Rumeli Eyaleti'nin kavşak noktasında yer alan Edirne'nin ticari yaşamı çok canlıydı. Edirne'nin, Avusturya yolu üzerinde bulunuşu; Meriç Irmağı ve Enez (Enos) Limanı ile Karadeniz, dolayısıyla da Rusya ile bağlantısı ve İstanbul ile doğrudan ticaret ilişkisi içinde oluşu, bu canlılığın başlıca nedenleri olarak sayılabilir.

Enez İskelesi, XVI.yy'da kullanılmaya başlanmıştı. Bu dönemde, Meriç Köprüsü yakınında, İskelebaşı denilen yerdeki gümrüklere, "Lefke" adlı 1.000 kile kapasiteli küçük gemilerle mal taşınırdı. Sakız ve öbür adalardan gelen büyük kayıklar ise, Ege Bölgesi ve İzmir'in narenciye ürünlerini (limon ve portakal), hatta Mısır'dan gelen bazı değişik ürünleri, yine Enez yoluyla Edirne'ye ulaştırırdı. Filibe'den gelen pirinç ise, Edirne'ye sallarla gönderilirdi. Meriç Irmağı'nın yatağını değiştirmesi nedeniyle, 1817'de Enez Limanı kum birikintisiyle tıkanınca, Enez ile İzmir arasında küçük gemilerle mal taşınmaya başlandı. Enez İskelesi'ne İngiltere ve Fransa'dan gelen gemiler de yanaşırdı. Rumeli Eyaleti'nin merkezi mal pazarı ve tüm çevresini besleyen bir depo niteliğinde olan Edirne için Meriç Irmağı çok önemliydi. XIX.yy'ın ortalarında, Meriç Irmağı'yla Edirne'ye yılın 6 ya da 8 ayı ulaşım yapılabiliyordu. Meriç'te seyreden gemilerin tonajı 12 ile 40 ton arasında değişiyordu. Nehrin tamamen kuruduğu aylarda ise; örneğin, İzmir'den gelen mallar, Edirne'ye,bu kez karadan ulaştırılırdı. İstanbul'dan gelen mallar ise, ya at sırtında, ya da yük arabalarıyla taşınırdı.

XIX.yy'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda mal ulaşımı, büyük ölçüde kervanlarla sağlanıyordu. Bu dönemde, İstanbul ile Edirne arasındaki yolu düzeltmek amacıyla birtakım çalışmalar yapıldıysa da, büyük bir gelişme olmadı.

Edirne ve çevresinde, XIX.yy'da çok sayıda panayır kurulur ve bu panayırlarda çok çeşitli mallar satılırdı. 1878 Devlet Salnamesi'ne göre, Rumeli Eyaleti'nde 30 yerleşim biriminde panayır açılırdı; ancak, bunlardan yalnızca 2'si, bugünkü Edirne İli içinde yer almaktadır. Genellikle, bahar ve yaz aylarında, bazen eylülde kurulan panayırların en önemlilerinden biri, Uzuncaova Panayırı idi. Edirne'ye 50 mil uzaklıkta, Filibe yolu üzerinde bir köy olan Uzuncaova'da, panayır her eylül sonunda kurulurdu. XIX.yy'da Edirne'de görevli bir Fransız'ın verdiği bilgiye göre, 1862 Uzuncaova Panayırı'nda, yabancı kürkler, yabancı kumaşlar (ipekli, yünlü), yabancı madeni eşya, sömürge malları, yabancı pamuk ipliği satılıyordu. Uzuncaova Panayırı'nda çok beğenilen yerli mallar ise, aba (ağır yünlü kumaş), kuzu ve keçi postu, demir araçlar ve tütün yaprağıydı.

1878 Devlet Salnamesi'ne göre, Cisr-i Ergene (Uzunköprü) Panayırı 26 Nisan'da açılır, 4 gün sürer; Keşan Panayırı ise 14 Ağustos'tan itibaren 8 gün devam ederdi.

XVIII.yy'da Edirne'de Fransa, İngiltere ve Rusya'nın konsoloslukları açılmıştı. Edirne'de bir metropolit ve hahambaşı bulunurdu. Kırım Savaşı (1855-1856) sırasında, İstanbul ile Edirne arasında, askeri amaçlarla da olsa, ilk telgraf hattının kurulmasının, Edirne ticaretine katkısı oldu. Bu ilk telgraf hattı, sonradan Rusçuk yolu ile Avusturya'ya ulaşınca, tüm Rumeli Eyaleti'nin içlerine dek bağlantısı sağlanmış oldu.

Edirne'nin ticari hareketliliği, XIX.yy'da bir yandan gelişme gösterirken, bir yandan da savaş dönemlerinde büyük sarsıntılar geçirmiş, örneğin, XIX.yy'ın ortalarına doğru her yıl artış gösteren tarımsal üretim, savaşların olumsuz etkisiyle düşmüştür. Bu da ticaret yaşamını olumsuz yönde etkilemiştir.

1835'te satılmak üzere Edirne'ye gelen başlıca mallar ve miktarları şöyledir.

Ürün	Miktar
Tavşan postu	400.000 adet
Tuzlanmış öküz ve inek postu	100.000 adet
Tuzlanmış yaban sığırı postu	25.000 adet
Gülyağı	135 litre
İpek	50 ton
Koyun postu	200.000 adet
Keçi postu	60.000 adet
Koyun yünü	725 ton
Keçi yünü	12 ton
Balmumu	50 ton
Meşe palamudu	400 ton
Sarı kiraz	225 ton
Tütün	2.000 ton
Ketentohumu	20.000 kile
Peynir	250 ton
Saplı süpürge	400.000 düzine

1835'te Edirne'ye gelen bellibaşlı dışalım malları, bir İngiliz konsolosluk görevlisinin dönemin İngiltere Başbakanı Palmerston'a yazdığı mektuba göre şöyleydi:

1) Kumaşlar

Ürün	Miktar
Basma	40.000 parça
Peşkir, mendil	40.000 düzine
Renkli pamuklular	20.000 parça
Taklit şallar	70.000 parça
Küçük kare atkılar	5.000 düzine
İpekli kumaş (florentine)	20.000 parça
Ağartılmamış patiska	100.000 parça
ElbiselikHint kumaşı	100.000 parça
Elbiselik İngiliz kumaşı	30.000 parça
Muslin kumaş	120.000 parça
Fantezi kumaş	30.000 parça
Pamuklu kumaş (12 yarda)	20.000 parça
Pamuklu kumaş (24 yarda)	20.000 parça
Bez	64.000 parça

2) Öbür dışalım ürünleri:

Ürün	Miktar
Pamuk ipliği (No.8/32)	250 ton
Kahve	350 ton
Kırmız	1.375 kilo
Karanfil	6 ton
Cassia Lignea	6 ton
Çivit	50 ton
İngiliz demiri	150 ton
Rus demiri	125 ton
Küçük hindistancevizi	6 ton
Biber	60 ton
Şeker, toz	125 ton
Şeker, rafine	60 ton
Şeker, Doğu Hint	175 ton
Şeker, Havannah	125 ton
Kurşun	37 ton
Saçma	25 ton
Kalay	220 ton
Kalay levha	1.000 kasa
Kereste	275 ton
Santha Martha	60 ton

Edirne'ye dışalım malı dokuma ürünlerinin çoğu İngiltere'den, muslin ve ipekli kumaşlarla yünlü mallarsa, genellikle Almanya'dan, iyi cins basmalar İsviçre'den geliyordu. Perakende satışlarda Osmanlı Hükümeti tekelindeki kahve dışında, dışalıma gümrük uygulanmamaktaydı.

La Turquie en 1861 adlı yapıtında, Edirne'ye ilişkin bilgiler veren M.B.C. Collas, Edirne ve çevresinin, tüketim maddelerini, karayoluyla, Tekirdağ (Rodosto), Enez, Gelibolu ile İstanbul limanlarından ve Belgrad yoluyla Avusturya'dan sağladığını belirtmektedir. Collas, Edirne'nin 1859 yılı dışalımı için şu bilgileri vermektedir:

Ürün	Miktar
Kahve	490.000 okka
Belçika ve Hollanda toz şekeri	950.000 okka
Fransa kesme şekeri	2.000 okka
Karabiber	19.000 okka
Çivit	17.000 okka
Çeşitli mallar	17.000 okka

Collas'a göre, Tekirdağ, Enez ve İstanbul limanlarından yapılan Edirne'nin dışsatımını, 1861'de başlıca şu mallar oluşturmaktaydı:

Ürün	Miktar
Yapağı	210.000 okka
İşlenmiş yün	210.000 okka
Ham ipek	1.500 okka
Kuru koza	145.000 okka
İpekböceği tohumu	6.000 okka
Mısır	60.000 kile
Yulaf	23.000 kile
Balmumu	5.000 okka
Sığır derisi	25.000 adet
Manda derisi	6.000 adet
Gülyağı	130.000 muskal

Collas, tahılın, Avrupa'ya ancak kıtlık olduğu yıllarda satıldığını belirtmektedir.

Yine Collas'a göre, ulaşım güçlüğü Edirne Vilayeti'nin ürünlerini elverişli bir biçimde dışa satmasını; Meriç Irmağı'nın Enez'e dek bir kanalla bağlanamaması da Filibe ve Edirne ticaretinin daha iyi koşullarda yapılmasını önlüyordu.

Edirne'nin ipek dışsatımı: Edirne'de ülke yetiştiricilerinin gereksinimi için elde edilenlerin dışında, ilk kez 1856'da 600 okka ipekböceği tohumu dışa satıldı. Bu malın okkasına önce 1.000, daha sonra 13.000 kuruş verildi. Tohumundan elde edilen kazanç yetiştiricileri daha fazla üretmeye yöneltti. Ayrıca vilayete gelen Fransız ve İtalyan alıcılar da üretimin artışına önemli ölçüde katkıda bulundular. 1857'deki ipekböceği tohumu dışsatımı yaklaşık olarak şöyleydi:

Edirne ve çevre köyler	7.000 okka
Filibe	450 okka
Bu kentlere komşu öbür yerleşim yerleri	1.400 okka
Toplam	8.850 okka

Başlangıçta fiyat okka başına 1.000-1.200 kuruştu; daha sonra 950-900 kuruşa düştü. 1858'de ipekböceği tohumu dışsatımı 8.000 okka oldu. Başlangıçta fiyat okka başına 900-1.000 kuruştu, ancak daha sonra 400 kuruşa kadar düştü; 1859'da ise stoklar eridiğinden, Avrupa'nın talepleri fiyatları okka başına 2.600 kuruşa kadar yükseltti. 1859'da ürün miktarı şöyleydi:

Edirne ve çevresi	10.000 okka
Filibe ve öbür yerleşim yerleri	6.000 okka

İlk sözleşmeler okka başına 750-800 kuruş üzerinden yapılmıştı; Fransız ve İtalyan alıcıların gelmesi, fiyatı 1.500 kuruşa kadar yükseltti. Mevsim sonunda fiyatlar 1.000 kuruşa düştü.

1860 kampanyası ise ipekböceği ürünü yeterli olamadığı için Edirneli yetiştiriciler açısından pek başarılı geçmemiş, beklenenin üçte ikisinden az ürün elde edilmişti.

Edirne ve çevresinde üretilen çeşitli malların büyük bir bölümü, kente ulaşmadan, üretim yerlerinde, doğrudan doğruya ülke dışına, genellikle, Almanya'ya satılırdı. İngiltere'ye satılan önemli ürünler, sırasıyla, tavşan postu, gülyağı, ipek, sarı kiraz ve meşe palamuduydu. Fransa'ya satılan başlıca ürünleri ise, yapağı, ham ipek ve kuru koza oluşturmaktaydı. Tütün ve balmumu ise, yalnızca Almanya'ya satılmaktaydı.

SANAYİ: XIX.yy'da Edirne'de sanayi pek gelişmemişti. Bu alanda üretim daha çok hammaddelerin işlenmesine ilişkin dallarda (pamuk, ipek gibi) görülüyordu. 1886-1887 yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 141'i İstanbul'da olmak üzere, 1.103 imalathane vardı. Bu imalathanelerden yalnızca 54'ü Edirne'de bulunuyordu.

EĞİTİM: XIX.yy'da Edirne, eğitim bakımından gelişmiş iller arasındaydı. XIX.yy sonlarında Edirne'de yaşamış olan Bâdi Ahmed Efendi'nin Riyaz-ı Belde-i Edirne adlı el yazması yapıtında belirtildiğine göre, bu dönemde kentte 47 medrese ve 54 mahalle mektebi vardı. Medreselerin tüm giderleri vakıflarca karşılanmakta, mahalle mekteplerinde okuyan öğrenciler aylık ya da haftalık ücret ödemekteydiler.

1882'de Vali Kadri Paşa, 1880'de yayınlanan Rumeli Vilayeti Kanunu'nun 214. maddesi uyarınca, "Cemaat-i İslamiye" örgütünü kurdu ve mahalle mekteplerinin yönetimini bu kuruluşa bağladı.

XIX. yy'da Edirne'de çok sayıda medrese, mahalle mektebi, Müslümanlar'ın erkek ve kız ilkokulları ile Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar, İtalyan, Avusturya ve Fransız ilk ve ortaöğretim kurumları bulunmaktaydı.

XIX.yy'da Edirne'deki azınlık okulları şunlardı:

Rum Lisesi
Rum Zapyon Kız Okulları
Rum Erkek Okulu
Rum Sıbyan Okulu
Rum Kız İlkokulu
Arşagonyan Ermeni İlkokulu
Eribismiyan Ermeni Kız İlkokulu
Ermeni Hadikal Sıbyan Okulu
Ermeni Torkomyan İlkokulu
Ermeni Lorsaviçyan İlkokulu
Bulgar Lisesi
Bulgar Erkek İlkokulları
Bulgar Kız İlkokulları
Bulgar Kız ve Erkek İlkokulları
Bulgar Katolik Okulu
İtalyan Okulu
Avusturya Santa Maria Okulu
Fransız Okulu
Alyans (Alliance) Musevi Erkek Okulu
Alyans (Alliance) Musevi Kız Okulu

XIX. yy'ın başlarında Osmanlı İmparatorluğu genelinde askeri okulların artırılması zorunluğu duyulunca, Edirne'de de yeni askeri öğretim kurumları açıldı. Edirne'nin İkinci Ordu Merkezi olarak seçilmesinden sonra, 1845'te bir Askeri İdadi açılması öngörüldü. Okulun kurucuları Babıâli'den Tosun Bey ile Harbiye Mektebi'nden Yüzbaşı Ahmed Efendi'ydi. Daha sonra 1884'te, Askeri İdadi'ye bağlı olarak Askeri Rüştiye kuruldu. Okulun dört dersliği ve bir karakolhanesi vardı.

XIX.yy'da Edirne'de Mülkî Rüştiye'nin yanı sıra, 1879'da Islahhane adı ile açılan Erkek Sanat Okulu bulunmaktaydı. Bu okul, ziraat bölümü ve sanatlar kolu olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. 1887'de Müşir Veysel Paşa'nın hastane olarak yaptırdığı binada, Balkan Savaşı'ndan önce, Süvari Küçük Zabit Okulu barınıyordu. Balkan Savaşı sıralarında okul yeniden hastaneye çevrildi.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce, Edirne'deki Türk ilkokulları şunlardı:

Numune-i Terakki
Burhan-ı Terakki
Hamidiye
Taşmektep
Ayşe Hatun Mektebi
Karabulut Mektebi
Selimiye Mektebi
Üç Şerefeli Mektebi
Konyalı Mektebi
Yıldırım Mektebi
Yeniimaret Mektebi
Muradiye Mektebi
Keçeciler Mektebi

Kız İlkokulları:

Yeşilce Mektebi
Kuşçudoğan Mektebi
Güzelcebaba Mektebi
Yıldırım Mektebi
Cami-i İbrahim Paşa Mektebi
Kadriye Mektebi

I. Dünya Savaşı sırasında şehit çocuk-

larını okutmak için Edirne'de İttihat ve Terakki Dar ül-Eytamı açıldı. 1916'da ise, Ermeniler'e ait bazı binalarda Asım Bey Dar ül-Eytamı açıldı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeniler'in Edirne'ye dönmeleri ile binaların boşaltılması zorunluğu doğunca, Asım Bey Dar ül-Eytamı Sanayii Kışlası'na taşındı. Bir süre burada öğretim yapan okul, Yunanlılar'ın Edirne'yi kuşatmaları üzerine kapatıldı. Sayıları pek az kalan öğrencileri İstanbul'a gönderildi.

XIX. yy'da Edirne'de bulunan medreseler:

Darül-Kurra
Darül-Hadis
Alibey Medresesi
Eminiye Medresesi
Saatli Medrese
Peykler Medresesi
Ekmekçi Köyü Medresesi
Beylerbeyi Medresesi
Şeyhi Çelebi Medresesi
Bevvap Sinan Medresesi
Dersiam Medresesi
Aziz Efendi Medresesi
Seyfullah Medresesi
Laleli Medresesi
Necatiye Medresesi
Horozlu Medresesi
Kovacılar Medresesi
Darül-Hadis Medresesi
Yakut Paşa Medresesi
Şeyh Şucaeddin Medresesi
Meydan Medresesi
Defterdar Medresesi
Şah Melek Paşa Medresesi
Bayezid Medresesi
Küçük Laleli Medresesi
Eski Cami Medresesi
Hayriye Medresesi
İbrahim Paşa Medresesi
Hacı Doğan Medresesi
Hacı Alemüddin Medresesi
Halebiye Medresesi
Oruç Paşa Medresesi
Emir Kadı Medresesi
Hacı Abdi Sinan Bey Medresesi
Ambarlıkadı Medresesi
Biduhan Ahmet Bey Medresesi
İlyas Bey Medresesi
İlyaskethuda Medresesi
Emirali Medresesi
Bedreddin Medresesi
Şeyh Mahmudülkadı Medresesi
Kemaldede Medresesi
Merdün Bey Medresesi
Arpa Emini Mehmed Efendi Medresesi
Abdülvasi Medresesi

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE'DE EDİRNE

Balkan Savaşı sonrasında, Osmanlı Devleti'nin en hareketli bölgelerinden, üzerinde en çok hesap yapılan topraklarından biri durumuna gelen Edirne, Mondros Mütarekesi döneminde de bu özelliğini koruyordu. Edirne'nin yazgısı, jeopolitik konumu nedeniyle, İstanbul'a sıkı sıkıya bağlıydı. Edirne, daha önceki sınır düzenlemeleriyle, imparatorluğun Avrupa yakasındaki sınır kenti oldu. Yöredeki siyasal ortamı canlı tutan bir başka olgu da, Edirne'yi de içine alan Trakya'nın farklı etnik öğeleri bir arada barındırmasıydı.

Mütarekede Edirne, kendisine bağlı Kırklareli (Kırkkilise), Tekirdağ ve Gelibolu sancaklarını kapsayan bir sınır vilayetiydi ve genellikle Doğu Trakya diye anılıyordu. Gümülcine ile Dedeağaç sancaklarından oluşan toprak parçasına da Batı Trakya deniyordu. Batı Trakya 29 Eylül 1913 tarihli bir antlaşma ile Bulgarlar'a bırakılmıştı. Geri kalan bölgeyi, İtilaf Devletleri daha I.Dünya Savaşı bitmeden, kâğıt üzerinde paylaşmışlardı. Bu durum, 19 Aralık 1916'da ABD Devlet Başkanı Wilson'a "Türk egemenliğindeki ulusların kurtarılması, batı uygarlığına yabancı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan uzaklaştırılması" olarak anlatılmıştı. Bunun bir tek anlamı vardı: Osmanlı Devleti'nin Edirne'deki egemenliğine son vermek. Çünkü o dönemde, Osmanlılar'ın Avrupa yakasında egemenliklerini koruyabildikleri tek yer Edirne ve çevresiydi.

İtilaf Devletleri, I.Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, Doğu Trakya'yı Bulgaristan'a vermek istiyorlardı. Böylece, Bulgaristan'ı kendi saflarına kazanmayı umuyorlardı. Oysa, bu sırada başka bir gelişme olmuş, Bulgaristan, savaşa Almanya safında katılmıştı. Çünkü, Bulgaristan'a Kırklareli'nin kuzeyinde ve Edirne çevresinde geniş bir toprak parçası ile Meriç yöresinin hemen tümü verilmişti. Bu gelişmeden sonra, Doğu Trakya, bu kez, Yunanistan'a verilmek istendi. Gizli bir pazarlık sonucu olarak Venizelos, İtilaf Devletleri safında savaşa girme karşılığında, Aydın Vilayeti'nden başka, Doğu Trakya'yı da Yunanistan topraklarına katabilecekti. Bu durumun gerçekleştirilmesi için koşullar da oldukça elverişliydi. Buna karşı çıkan Çarlık Rusyası savaş içinde çökmüştü. İtalya'nın ise sözü pek geçmiyordu. Gizli pazarlıktan haberi olmayan Osmanlı Devleti ise, Yunanlılar'ın böyle bir eyleme girişeceklerini sanmıyor, hazırlıklarını Bulgarlar'ın yeni bazı isteklerini gögüsleyecek biçimde yapmaya çalışıyordu. Nitekim, savaş sonrasında bir gün, Edirne Milletvekili Faik (Kaltakkıran) Bey'i telefon başına çağıran Dışişleri Müsteşarı Reşad Hikmet Bey, kendisine şu bilgiyi verdi:

"Bulgarlar'ın, Sofya'daki ABD İşgüderi Morfi aracılığıyla, barış konferansında Doğu ve Batı Trakya'nın Bulgarlar'a verilmesi için girişimde bulunacaklarını, şimdi inanılır bir kaynaktan haber aldık. Bu tezi savunmak, Bulgarlar lehine gerekli belgeleri toplamak ve gerektiğinde zora başvurmak üzere, Rilo Manastırı başrahibinin başkanlığında, Makedonya Komitesi üyeleri ile öbür ileri gelen komitecilerden oluşan, Trakya Komitesi adlı bir örgüt kurmuşlardır. Durum çok ciddi ve naziktir. Siz Edirneliler de, hemen bir örgüt kurunuz. Trakya'nın bir bütün olduğuna, Doğu ve Batı ayrılığı bulunmadığına, Trakya'nın Türk olduğunu kanıtlayacak nüfus, emlak ve işlenilen toprak toplamına, Bulgar komitecilerinin baskı ve zulmüne ilişkin belge toplamanız ve başka bazı girişimlerde bulunmanız çok uygun olur. Bende bunlara ilişkin birçok belge var. Devlet arşivindeki belgelerden de yardım ederiz. Hemen harekete geçiniz."

Öte yandan, İtilaf Devletleri'nin böylesine önem verdikleri bir toprak parçasını savunacak askeri güç çok yetersizdi. Bulgar cephesinin yıkılması, Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de Selanik'te İtilaf Devletleri'yle ayrı bir antlaşma imzalaması, Doğu Trakya için yeni ve tehlikeli bir durum yaratmıştı. Bu antlaşmaya göre, İtilaf Devletleri, Bulgar topraklarından asker geçirmek hakkını elde ediyorlardı. Bu ise, Doğu Trakya'ya batıdan bir saldırı olasılığının doğması de-

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Edirne Milletvekilleri

Milletvekilinin Adı	Bağlı Olduğu Parti	Milletvekili Seçildiği Dönem
Asım Bey	Bağımsız	1908-1912
Faik Bey	İttihat ve Terakki	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Emin Bey	İttihat ve Terakki	Nisan 1912-Ağustos 1912
Hacı İbrahim Bey	İttihat ve Terakki	1914-1918
Mehmed Talat Bey (Paşa)	İttihat ve Terakki	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Rıza Tevfik (Bölükbaşı)	Bağımsız	1908-1912

1877 Meclis-i Meb'usanı'nda Edirne Milletvekilleri

Şerif Bey
Rıfat Efendi
Rasim Bey
Hasanağazade Hüsnü Bey
Rupen Efendi
Bulgar Kara Mihaloğlu Yorgaki Efendi
Tekirdağlı Yorgiyo Atinadoros Efendi
Ciridoğlu Panayotaki Efendi
Reşit Bey
Edirneli Kostaki Peridi Efendi
Samakovlu Zahari Efendi
Filibe'den Gümüşgerdan Mihaliki Bey

mekti. Oysa, bu sırada Doğu Trakya'da yalnız iki sınır taburu vardı. Bu durum karşısında Osmanlı Genelkurmayı, İstanbul'daki I.Kolordu Komutanlığı'nı Trakya'ya taşıdı. Karargâhı Edirne'de bulunan, Miralay Cafer Tayyar (Eğilmez) Bey'in komutasındaki Kolordu'ya 49., 55. ve 60. tümenler bağlıydı. Yine de yetersiz kalan bu birliğe ek olarak, Batum'dan 10.Kafkas Tümeni getirildi. Ancak, I.Kolordu ve ona bağlı üç tümen Trakya'da yerleşir yerleşmez, Mondros Bırakışması hükümleri uyarınca yedek subaylarla erlerin çoğu terhis olundu. Her piyade taburunda, ancak iç hizmeti karşılayacak 80 er bırakıldı. Birliklerin silah ve cephanesi de azaltıldı. Her tümende 2.000 tüfek ve 8 top kaması kalmasına izin verildi.

Edirne'nin stratejik konumu İstanbul için büyük önem taşıyordu. Yunanlılar yöreyi ellerine geçirdikleri an, İstanbul yolunu da kendilerine açmış olacaklardı. Nitekim, Venizelos Edirne'ye ve Trakya'ya sahip olmanın, İstanbul'u ele geçirme yolunda ileri bir adım olduğunu, daha sonra toplanan Paris Konferansı'nda şöyle açıklıyordu:

"Trakya'nın Yunanlılığı apaçıktır. Bulgarlar da bunu onaylamışlardır. Eğer, söylenildiği gibi, İstanbul uluslararası bir devlet olacaksa, Yunanlılar'ın hakları kesindir. İstanbul'la birlikte bütün Trakya, Yunanistan'a verilmelidir. Bulgar sınırı, Arda Irmağı ile Karadeniz'e kadar 1913 sınırını izlemelidir. En doğru çözüm yolu, İstanbul'u ve İstanbul Vilayeti'ni de Yunanistan'a bırakmaktır."

ULUSAL ÖRGÜTLENMELER: İlk örgütlenme girişimleri 5 Ağustos 1914'te, Batı Trakya'nın Bulgaristan'a bırakılmasından bir yıl kadar sonra gerçekleştirilmişti. "Teşkilat-ı Mahsusa" adı verilen bu örgütü Enver Paşa kurdurmuş, başına da Kolağası Süleyman Askeri Bey'i getirmişti. Örgüt, çalışmalarını Bulgarlar'a geçen Batı Trakya'da yürütüyor; bir yandan milis güçleri örgütleyip silahlı eylemler düzenliyor, öte yandan da Türkler'in Bulgar Hükümeti karşısında ağırlığını artırmaya çalışıyordu. Aynı dönemde Batı Trakya'da kurulan bir başka örgüt de, "İslam Cemaati" idi. Bu örgütün, Bulgar Sobranyası'na (Meclis) Türk milletvekillerinin de katılması yönünde önemli çabaları olmuştu.

Teşkilat-ı Mahsusa, Osmanlı-Bulgar yakınlaşması sırasında oldukça ilginç bir yapı kazanmıştı: Yine Süleyman Askeri Bey'ce yönetilen örgüte, Sırp ve Yunanlılar'a karşı etkinlikte bulunmak üzere, bazı Bulgar komitecileri de katılmıştı. Ancak bu işbirliği kısa sürmüş, savaş sonunda İttihat ve Terakki gözden düşünce, onun kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa da varlığını koruyamaz duruma gelmişti.

İşte, bu koşullarda ve yine İttihat ve Terakki yöneticilerinin, bu arada Talat Paşa'nın önerisiyle, Trakya'nın olası ilhakına direnmek üzere, yeni bir örgütlenmeye gidildi. Edirne Milletvekili Faik (Kaltakkıran) Bey, Şeref ve Şevket beylerin öncülüğüyle, İstanbul'da Küçük Kınacıyan Hanı'nda, 2 Kasım 1918'de Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu. Edirne'yi merkez edinen ve 7 Kasım'da adını Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi olarak değiştiren örgüt, 30 Kasım'da kuruluşunu resmen açıklayarak çalışmalarına başladı. Örgütün

1816-1883 Arası Edirne Valileri

Celal Paşa	1816
Mustafa Paşa	1819
Salih Paşa	1822
Esad Paşa	1823
Abdurrahman Paşa	1827
Aliş Paşa	1828
Ağa Hüseyin Paşa	1832
Mustafa Nuri Paşa	1836
Emin Paşa	1837
Nafiz Paşa	1840
Saib Paşa	1840
Yakub Paşa	1840
Osman Nuri Paşa	1840
Mehmed İzzet Paşa	1841
Mustafa Reşit Paşa	1843
Osman Nuri Paşa	1844
Mirza Said Paşa	1845
Tahir Paşa	1845
Rüstem Paşa	1847
İsmail Paşa	1848
Hayreddin Paşa	1849
Hâfız Paşa	1850
Mehmed Paşa	1852
Kıbrıslı Mehmed Paşa	1853
Rüstem Paşa	1854
Sami Paşa	1855
İsmail Paşa	1856
Muammer Paşa	1858
Mustafa Paşa	1858
Hilmi Paşa	1860
Ahmed Bican Paşa	1860
Veliyeddin Paşa	1861
Süleyman Paşa	1861
Kıbrıslı Mehmed Paşa	1862
Süleyman Paşa	1864
Arif Paşa	1865
Hurşid Paşa	1866
Asım Paşa	1869
İrfan Paşa	1871
Muhlis Paşa	1872
İzzet Paşa	1873
Hurşid Paşa	1874
Ömer Fevzi Paşa	1875
Akif Paşa	1876
Asım Paşa	1876
Ali Paşa	1877
İbrahim Paşa	1877
Ahmed Vefik Paşa	1877
Cemil Paşa	1877
Rauf Paşa	1879
Ali Paşa	1880
Rauf Paşa	1880
Kadri Paşa	1881
İzzet Paşa	1883

7 Aralık 1918 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanan programı şöyleydi:

"1-Trakya'nın Osmanlı Padişahlığı'yla ilişki ve toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi adında bir dernek kurulmuştur.

2- Derneğin yönetim merkezi Edirne Kenti'dir.

3- Dernek, yönetim kurulunun güvenine sahip kişilerden oluşturacağı sorumlu delegeler aracılığıyla amaçlarını yabancı ülkelerde ve Osmanlı Devleti nezdinde savunacaktır.

4- Derneğin amacı, Milletler Cemiyeti düşüncesinin kurucusu olan Wilson ilkelerine bağlı kalarak, ülkenin egemenlik hakkını ve toprak bütünlüğünü yasalar çerçevesinde savunmak ve oluşturmaktır.

....

7- Derneğin Osmanlı Padişahlığı'nda var olan partilerden hiçbirisiyle ilişkisi yoktur.

.....

9- Kuruluş amacı olan Trakya Birliği ve toprak bütünlüğü sağlandığında, dernek varlığını sona erdirecektir."

Kurucuları arasında Edirne Müftüsü Mestan Efendi, Maksut beyzade Derviş Bey, Müftüzade Cemal Bey, Nazmibeyzade İsmail Bey, Ali Seyfi (Tülümen) Bey ve Komanlızade Ömer Bey'in de bulunduğu dernek, Trakyalılar'a seslenen bir de bildiri yayınladı. Bildiride, Osmanlı'nın Avrupa'da elinde kalan tek toprak parçasının Edirne Vilayeti olduğu, bunun da büyük bir bölümünün kötü yöneticiler yüzünden Bulgar boyunduruğuna girdiği kaydediliyor, derneğin Türkler'in bölgede yitirilen haklarını yeniden elde etmek amacıyla kurulduğu belirtiliyordu. Bildirinin genel havasından, ilk ağızda silahlı direnişin düşünülmediği, daha çok diplomatik yollarla çözüm elde etmeye çalışılacağı anlaşılıyordu. Bu tür girişimlerde bulunmak üzere, Edirne Müftüsü Mestan Efendi'nin başkanlığında Faik Bey, Kasım Efendi, Hüseyin Sabri Bey, Hasan Tahsin Bey, Avukat Celâl Bey, Galip Bahtiyar Bey, Şakir (Kesebir) Bey, Arif Bey ve Mahmut Nedim Bey'den oluşan bir kurul, İstanbul'da görüşmeler yapmakla görevlendirilmişti. Kuruluş bildirisinde bütün siyasi partilerin dışında ve parti çekişmelerinin uzağında kalınacağı yazılı olmakla birlikte derneğin yönetimi, İstanbul'daki siyasi akımlara bağlı olarak, sık sık değişmek durumuyla karşılaştı; böyle olunca da, üstlendiği görevi hakkıyla yerine getiremedi. İlk kongresini 10 Temmuz 1919'da yapan derneğin, ikinci kongresi 16 Ekim 1919'da toplandı. İlk kez silahlı direniş birlikleri örgütleme kararı Ocak 1920'de yapılan Üçüncü Edirne Kongresi'nde alındı. İstanbul'un işgali üzerine 31 Mart 1920'de Lüleburgaz Kongresi'ni toplayan Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin son kongresi de 9-13 Mayıs 1920'de Edirne'de yapıldı.

Sıvas Kongresi'nde bütün ulusal örgütlerin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde birleşmesi doğrultusunda karar alınınca derneğin adı Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüştü ve son kongresinden sonra, önce Trakya-Paşaeli Cemiyeti Ankara Heyet-i Faalesi, 20 Haziran 1922'den sonra da Trakya Yurdu adı altında etkinliğini sürdürdü. Trakya Yurdu 22 Ağustos 1922'de Isparta'da da bir şube açtı.

Mondros Mütarekesi sonrasında, Trakya'ya yönelik çalışmalarda bulunmak üzere kurulan bir ikinci dernek de, Batı Trakya Komitesi idi. 10 Kasım 1918'de İstanbul'da bulunan Batı Trakyalılar, Teşkilat-ı Mahsusa'nın önerisiyle bir kongre topladılar. Dernek, bu kongre sonucunda doğdu. Komiteye, Hasan Tahsin (Argun) Bey, Hüseyin Sabri (Tüten) Bey ve İskeçeli Arif Bey üye seçildiler. İstanbul'u merkez edinen Batı Trakya Komitesi, Süleyman Askeri Bey'in yönettiği Teşkilat-ı Mahsusa'nın ar-

dılıydı. Komite, Bulgar yönetiminde bulunan Meriç-Mesta-Karasu arasındaki bölge ile Kavala, Drama ve Serez'i Batı Trakya olarak kabul ediyor ve buraların Türkler'e verilmesini amaçlıyordu. Bu amaçla, yörede Wilson ilkeleri temelinde plebisit yapılmasını istiyordu.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi ile Batı Trakya Komitesi'nin kurulmasından bir ay kadar sonra, Edirne Belediye Başkanı Şevket ve Avukat Şeref beylerin girişimiyle, İstanbul'da bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda iki örgütün İstanbul'da ortak çalışma yürütmeleri kararlaştırıldı. Batı Trakya'nın 27 Mayıs 1920'de, Doğu Trakya'nın da 25 Temmuz 1920'de Yunanlılar'ca işgaline değin, çalışmalarını ortaklaşa yürüten bu iki örgüt İstanbul'da İtilaf Devletleri nezdinde çok sayıda diplomatik girişimde bulundu ve yörenin, halkın çoğunluğunu oluşturan Türkler'e verilmesi için yoğun çaba harcadı. Batı Trakya Komitesi, Fransız birliklerinin İtilaf Devletleri adına Batı Trakya'yı işgali sırasında, merkezini Gümülcine'ye taşıdı. Yunan işgali sırasında ise, Gümülcine'nin kuzeyinde Hemitli Bucak Merkezi'nde bir Batı Trakya Hükümeti kurdu. Yunanlılar'ın burayı da ele geçirmeleri üzerine, hükümet üyelerinin bir bölümü Sofya'ya, öbürleri de İstanbul'a çekildiler. Dokuz üyeli bu hükümette, Vangel Georgiyef ve Dr. Doçkof adında iki de Bulgar bakan bulunuyordu.

Batı Trakya Komitesi ise, çalışmalarına ara vermemek için, İstanbul'da Rıza, Dr. Tevfik ve Hüsnü beylere delegelik yetkisi verdi. Büyük Taarruz'dan dört ay kadar önce, 22 Nisan 1922'de de, İstanbul'da Garbi Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında yeni bir örgüt kuruldu. 15 Mayıs 1922'de Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanlığı'na bir bildirge gönderen Garbi Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, "Milli Hükümetin, Garbi Trakya için daha ziyade nüfuzunu kullanmasını" istedi.

Lozan Barış Antlaşması'yla, yörede plebisit yapılmasını sağlayamayan Garbi Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, bu kez sorunu ayaklanmayla çözmeye yöneldi. Bu amaçla, Sovyetler Birliği ile işbirliği yolları arayan örgüt, bu girişimden de bir sonuç elde edemeyince, çalışmalarını sona erdirmek zorunda kaldı.

SİRKECİ-UZUNKÖPRÜ DEMİRYOLU'NUN İŞGALİ: Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra Boğazlar, İstanbul ve ülkenin pek çok yöresi art arda işgal altına girerken, 4 Kasım 1918'de bir Fransız alayı Doğu Trakya'ya gelerek Sirkeci-Uzunköprü Demiryolu'nu işgal etti. Fransızlar, bu demiryolu hattı işletmesini daha önce ele geçirmişlerdi. Aradan iki ay geçmeden, demiryolunun korunmasını bir Yunan taburuna devrettiler. Osmanlı Devleti bu işgale ilgisiz kalırken, Bulgarlar bu girişimi kendi çıkarlarına karşı bir saldırı sayarak, İtilaf Komutanlığı nezdinde protestoda bulundular. Yunan Başbakanı Venizelos ise, yukarda da sözü edilen bildiriyi bir süre önce Paris Konferansı'na vermiş, gerek Trakya'nın gerek İstanbul'un Yunanlılar'a bırakılması gerektiğini ileri sürmüştü. Konferansta Osmanlı Devleti temsil edilmediği için, Trakya'nın kimin elinde kalacağı sorunu daha çok Yunanlılar'la Bulgarlar arasında tartışma konusu oluyordu. Konu, bu işle görevli özel bir komisyonca ele alındı. Sonuçta, 1 Mart 1919 tarihli kararla Batı ve Doğu Trakya'nın Yunanlılar'a verilmesi gerektiği görüşü benimsendi. Konferans Yüksek Konseyi, bu konuyu daha sonra ele almak üzere geri bırakırken, Yunanlılar Sirkeci-Uzunköprü Demiryolu'nu işgal ettiler.

Demiryolunun işgali Edirneliler'i, bu arada Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'ni harekete geçmeye zorladı. Bu sırada, Yunan gazeteleri, henüz bu doğrultuda bir karar alınmamasına karşın, Paris Konferansı'nın Trakya'yı Yunanistan'a bıraktığını yazmaya başlamışlardı. Yunan Adalar Tümeni'nden bir piyade taburuyla bir süvari bölüğünün 14 Ocak 1919'da, Hadımköy'den Kuleliburgaz'a dek bütün demiryolu istasyonlarını işgal etmesi üzerine, Trakya Rumları geniş çapta gösterilere başladılar. Bölgede durum iyice gerginleşirken, Osmanlı Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa da, demiryoluna Yunan birliklerince el konmasının işgal niteliği taşımadığını ileri sürerek, ortalığı yatıştırmaya çalışıyordu. İngiliz Elçiliği Müsteşarı Hollar ise, kendisinden açıklama isteyen Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi üyelerine, "Yunan gücü, İtilaf Orduları'nı temsil göreviyle Trakya'da bulunuyor. Bunda kaygılanacak bir nokta yoktur" yollu yanıtlar veriyordu. Bazı Osmanlı devlet yöneticilerinin de, zorda kalındığında, Trakya'nın bağımsızlık ilan etmesi yolunda önerilerde bulundukları görülüyordu. Mustafa Kemal ise, kendisiyle görüşen Trakyalılar'a, Doğu ve Batı Trakya sorunlarının ayrı ayrı ele alınması, asıl ağırlığın Doğu Trakya sorununa verilmesi gerektiği görüşünü savunuyordu. Bu arada bazı dernek üyeleri, Paris Konferansı'na katılıp görüş bildirmek üzere Roma'ya gittilerse de, orada Paris için vize alamayınca geri dönmek zorunda kaldılar.

Atatürk, Büyük Söylev'de Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin o günlerdeki girişimlerini şöyle anlatır:

"Trakya-Paşaeli Cemiyeti yöneticilerinden bazılarıyla, daha İstanbul'da iken görüşmüştüm. Osmanlı Devleti'nin çökmesini çok güçlü bir olasılık olarak görüyorlardı. Osmanlı ülkesinin bölünmesi tehlikesi karşısında, Trakya'yı, mümkün olursa Batı Trakya'yı da içine katıp, bir bütün olarak İslam ve Türk toplumu halinde kurtarmayı düşünüyorlardı. Fakat bu amacın gerçekleştirilmesi için o zaman akıllarına gelen tek çözüm, İngiltere'nin, mümkün olmazsa Fransa'nın yardımını sağlamaktı. Bu amaçla bazı yabancı yöneticilerle görüşme olanağı da aramışlardı. Amaçlarının bir Trakya Cumhuriyeti oluşturmak olduğu anlaşılıyordu." *(s. 3-4).*

Bu arada, Yunan taburunun demiryolunu işgal etmesinden yararlanan Rum çeteleri hızla harekete geçtiler. Yardım Komitesi ve Trakya Komitesi adlı iki Rum örgütünün önderliğindeki çeteler, Trakya'nın Yunanistan'a katılması için çalışmalar yürütüyorlardı. İki komitenin de merkezi İstanbul'daydı, ancak ağırlıklı olarak Keşan, Çorlu ve Gelibolu'da etkinlikte bulunuyorlardı. Bunların yönetiminde harekete geçen Rum çeteleri Uzunköprü, Keşan ve İpsala'da birçok saldırı düzenlemiş, bazı devlet memurlarını, bu arada bir de savcıyı öldürmüşlerdi. Bunun üzerine, Uzunköprü Jandarma Kumandanı Faik Bey'e bu çeteleri dağıtma görevi verildi. Faik Bey de uzun izlemelerden, çarpışmalardan sonra, 14 Nisan 1919'da büyük bir Rum çetesini dağıttı, bazı Rumlar'ı da yakalayarak İstanbul'a gönderdi.

Yunanlılar'ın demiryolunu işgal etmesi ve art arda patlak veren Rum saldırıları üzerine 1919 sonlarında yörenin yerel yöneticilerine bir bildirge gönderen Mustafa Kemal, hızla silâhlı ulusal müfrezeler oluşturulmasını ve Trakya'da bulunan I. Kolordu'nun bu müfrezelerin direnişine önderlik etmesini buyurdu. Ocak 1920'de toplanan Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi Üçüncü Kongresi de bu doğrultuda 3.000 kişilik bir milis birliği oluşturulmasını kararlaştırdı. Ancak, İstanbul'un işgaline değin böyle bir birlik oluşturulamadığı gibi, Mustafa Kemal'in I. Kolordu'nun hemen seferberlik ilan etmesini öngören buyruğu da yerine getirilemedi.

SİLAHLI DİRENİŞ HAZIRLIKLARI: İstanbul'un işgaline değin uygulamaya konulamayan, silahlı direniş birlikleri oluşturulması doğrultusundaki bu karar uyarınca adı geçen cemiyetten ayrı olarak bir de Müdafaa-i Hukuk Cemiyet-i Muvakkatesi kurulmuştu. Silahlı direnişin de bu örgüt yönetiminde yürütülmesi kararlaştırılmıştı. İstanbul İtilaf Devletleri'nin işgali altına girince, I. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey ilk iş olarak İstanbul'la ilişkisini kesti ve Edirne Vilayeti'nde sıkıyönetim ilan etti. Cafer Tayyar Bey, tutumunu Edirneliler'e bir bildiri yayınlayarak şöyle duyurdu:

"Milletvekillerimizin güvenine sahip olan ve halifelikçe serbest olarak seçilerek oluşturulan bir bakanlar kurulu kurulmadıkça ve yönetim yetkisi bu bakanlar kurulunun elinde olmadıkça, Edirne Vilayeti'ndeki sivil yönetim ve komutanlık ortaklaşa hareket özgürlüğünü koruyacak ve bu ulusal amacın gerçekleştirilmesi için çalışacaktır. Güvenliğin korunması için vilayette sıkıyönetim ilan olunmuştur."

Kolordu Komutanlığı, Trakya'daki silah ve cephane depolarına da el konularak silahların kullanılmasını emretti. Bunun yanı sıra, Hal Sandıkları'ndaki, Ziraat Bankası'ndaki ve devlet dairelerindeki bütün devlet paralarına el kondu; ambar ve depolardaki tahıl askeri yönetime devredildi. Bu hazırlıklar sürerken, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de bir bildiri yayınlayarak, halkı direnmeye çağırdı. Bu gelişmeler üzerine, demiryolunu işgal eden Yunan taburu bulunduğu bölgeyi boşaltarak, Çatalca'ya çekildi.

I. Kolordu Komutanlığı'nca ilan edilen sıkıyönetime, Tekirdağ dışında eksiksiz uyuldu. Tekirdağ Mutasarrıfı Füruzan Bey'le burada üslenen 55. Tümen Komutanı Yarbay Alâeddin Bey ise, buyruk, İstanbul Hükümeti'nin Dahiliye Nezareti'nce gönderilmediği için, sıkıyönetim çağrısına uymadılar. Ancak, 55. Tümen Komutanı Alâeddin Bey'in tutumunu eleştirmekle birlikte, I. Kolordu Komutanı'nın kendisinin de direniş hazırlığını yürütmekte yeterince atak davranmadığı görüldü. Komutanlığa yeni atanan Miralay Muhiddin Bey, silah altına çağırdığı gönüllüleri doğrudan doğruya kolordu bünyesinde toplamıyor, İstanbul'u zor durumda bırakmamak gerekçesiyle jandarma kadrosuna alıyordu. Bu kararın bile oldukça gecikmiş olduğu, kısa bir süre sonra anlaşılacaktı.

YUNAN TOPLU SALDIRISI VE EDİRNE'NİN İŞGALİ: I. Kolordu'nun oldukça gecikerek seferberlik buyruğunu verdiği 14 Mayıs 1920'de, Yunanlılar'ın İskeçe'den Gümülcine'ye demiryoluyla girmeye başladıkları, Kavala ve Dedeağaç'a asker çıkardıkları haber alındı. Nitekim, Yunan birlikleri 27 Mayıs'tan 4 Haziran'a değin Edirne'nin Karaağaç İstasyonu'ndan, güneyde Enez'e dek bütün Meriç Irmağı boyunca, I.Kolordu'nun karşısına gelip yerleştiler. Batı Trakya, böylece, Yunan yönetim ve işgaline girmişti. Durum böyle iken, I. Kolordu'ya bağlı 49., 55. ve 60. tümenler Doğu Trakya'da darmadağınık ve örgütsüz bir haldeydi.

4 Haziran'da, Yunanlılar, 60.Tümen bölgesinde, Uzunköprü batısındaki demiryolu köprüsüyle Meriç'i Doğu Trakya'ya bağlayan köprüyü almış, iki köprüyü korumak için Meriç'in doğusunda bir "köprübaşı mevzisi" edinmişlerdi. Aynı gün, üç tümenlik bir Yunan gücü Meriç boyunca I.Kolordu'nun karşısına yerleşmişti. Bir Yunan tümeni Edirne-Karaağaç karşısına, bir ikinci Yunan tümeni Dimetoka bölgesine, bir üçüncüsü de Dedeağaç-Ferecik yöresine gelmişti.

Yunanlılar'ın San Remo Konferansı kararlarına dayanarak gerçekleştirdikleri bu işgal, gerek işgal altındaki Batı Trakya'da, gerekse Doğu Trakya'da büyük tepki yarattı. I.Kolordu'nun yeni komutanı Muhiddin Bey'in, direnişi örgütlemede gösterdiği beceriksizliğe karşın, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti daha işgal öncesinde, örgütün son kongresi olan Beşinci Büyük Edirne Kongresi'ni toplayarak, oybirliğiyle direnme kararı aldı. Cafer Tayyar Bey'i de Milli Komutanlığa atadı. Kolordunun seferberlik buyruğundan sonra çok sayıda Trakyalı gönüllü olarak silah altına girdi. Birçoğu da oluşturulmaya çalışılan bağımsız silahlı müfrezelerde yer aldı. Bu müfrezelerin önemli bir bölümü, Doğu Trakya'nın savunması için görev alırken, birkaç müfreze de Batı Trakya Kuva-yı Milliyesi adı altında Batı Trakya'da gerilla etkinlikleri düzenlemeye yöneldi.

Yunanlılar Haziran 1920'den, toplu Trakya saldırısının başladığı Temmuz 1920'ye değin, edindikleri iki köprübaşında, Uzunköprü ve Karaağaç'ta güçlerini pekiştirmekle yetindiler. Bu süre içinde karşılıklı ve aralıklı siper atışlarından ve Yunan uçaklarının keşif uçuşundan başka bir gelişme olmadı. Bu sırada Fuat (Balkan) Bey yönetimindeki bir Türk-Bulgar çetesi, Batı Trakya'da Yunan mevzilerinin gerilerine sarkıyor, Yunanlılar'a önemli kayıplar veriyordu. Bu durum, Yunanlılar'ı işgal ettikleri Batı Trakya'da cephe gerisini güçlendirmek zorunda bırakıyor, yeni bir harekât bu yüzden gecikiyordu. Trakya saldırısının gecikmesinin bir başka nedeni de, Yunanlılar'ın Batı Anadolu'da 22 Haziran'da başlattıkları saldırının sonucunu beklemek istemeleriydi. Eğer bu saldırı başarıyla gerçekleştirilirse, buradaki birliklerinin bir bölümünü Trakya'ya taşıyıp, saldırıya ondan sonra başlayacaklardı. Nitekim, öyle de yaptılar. Batı Anadolu saldırısının olumlu bir yönde gelişmesi üzerine Bursa'daki İzmir Tümeni'ni Trakya'ya çektiler.

Batı Trakya'nın işgalinden bir buçuk ay kadar sonra, 20 Temmuz 1920'de Yunanlılar Doğu Trakya harekâtına başladılar. O günün sabahı Tekirdağ kıyılarını ve Tekirdağ Ereğlisi'ni, üç savaş gemisiyle denizden dövmeye başlayan Yunanlılar, Ereğli doğusundaki Sultan Çiftliği'ne de (Sultanköy) asker çıkardılar. Birkaç saat sonra çıkarmanın Tekirdağ'ın doğusunda Köselerderesi (Köse İlyas) ağzı kıyılarına dek yayıldığı görüldü. Yunan güçlerinin, bu hiç beklenmedik noktadan başlayan saldırısı, zaten direnişe gönülsüz katılan 55.Tümen'i çabuk çözdü. Aynı gün, Çorlu ve Tekirdağ'a giren Yunanlılar, 21 Temmuz'da da Uzunköprü ve Karaağaç'ta yoğun bir topçu ateşi başlattılar. Ardından da, güçlü bir süngü saldırısına geçen Yunanlılar'ın harekâtı 22 Temmuz'da da sürdü. Bunun üzerine Cafer Tayyar Bey, 55.Tümen'e bağlı güçlerin olabildiğince hızlı bir biçimde Babaeski'de toplanmasını buyurdu. Ardından her üç tümene bağlı asıl güçlerin yerlerinden ayrılarak Sazlıdere'ye çekilmesi, cephenin burada kurulması buyruğunu verdi. Kolordu karargâhı Lalapaşa'ya taşındı. Ama dağınıklık ve panik yalnızca 55. Tümen'le sınırlı kalmamış, kolorduya bağlı 49. ve 60. Tümen'e de bulaşmıştı. Bu gelişmeler üzerine, Yunanlılar'ın karşısında duramayacağı düşüncesine kapılan Cafer Tayyar Bey, Doğu Trakya'yı bütünüyle boşaltma kararı aldı. 55., 49. ve 60. tümenlerden geri kalan askerler, 25 Temmuz 1920'de Büyükderbent yoluyla Bulgaristan'a sığındılar. Trakya Milli Komutanı Cafer Tayyar Bey ise, Yunanlılar'ın gücüne ilişkin incelemelerde bulunmak isterken, Havsa'da atından düşüp yaralandı ve Yunanlılar'ca tutsak edildi. Böylece, Edirne ve tüm Doğu Trakya, 25 Temmuz 1920'de önemli bir direnişle karşılaşılmadan, Yunanlılar'ca işgal edildi.

İŞGAL SIRASINDAKİ ETKİNLİKLER: Edirne ve Doğu Trakya'nın işgal altına girmesi üzerine gerek Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, gerekse Batı Trakya Komitesi çalışmalarına bir süre ara vermek zorunda kaldı. Bunlardan bir bölümü Bulgaristan ve İstanbul'da çalışmalarını yürüttü. 1921 ortalarında, I. ve II. İnönü savaşlarından sonra, her iki örgütte de bir canlanma görüldü. Şakir (Kesebir) Bey ve Kasım (Yolageldili) Bey önderliğinde bazı Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk yöneticileri Bulgaristan ve İstanbul'da bir araya gelerek, silahlı direniş hazırlıklarına başladılar. Batı Trakyalılar ise, 22 Nisan 1922'de Garbi Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni oluşturdular. Ankara Hükümeti de, Haziran 1921'de Rumeli'deki çalışmaların daha örgütlü bir biçimde yürütülmesi konusunu ele almış ve çalışmaların Çevat Abbas (Gürer) Bey, Şakir (Kesebir) Bey ve Fuat (Balkan) Bey'den oluşan bir kurulca yönetilmesini kararlaştırmıştı. Bunlardan Cevat Abbas Bey Bulgaristan nezdinde diplomatik girişimleri ve propaganda çalışmalarını yürütecek, Fuat Bey silahlı direnişi örgütleyecek, Şakir Bey ise her iki çalışma arasında eşgüdümü sağlayacaktı. Batı Trakya için çalışmalar daha çok propaganda düzeyinde ele alınırken, Doğu Trakya'da somut, ama gizli bir direniş örgütlenmesine gidilecekti. Bu süre içinde, gerek propaganda, gerekse gerilla etkinliklerinin Bulgaristan merkez alınarak yürütüldüğü görüldü. Bulgaristan'dan ve Çatalca'dan gizlice Doğu Trakya'ya sızan Kuva-yı Milliyeciler yöre halkına bildiri ve gazete dağıtıyor, sözlü propaganda çalışmaları yapıyorlardı. Bu arada, Trakya'da üç kişilik bir gizli direniş örgütü kuruldu. Bu örgüt daha sonra biçimlenen geniş çaplı direniş örgütünün çekirdeğini oluşturdu. Bir yılı aşkın süren bu hazırlık çalışmalarından sonra, Kasım (Yolageldili) Bey ve Şevket (Dingiloğlu) Bey'in önderliğinde, Nisan 1922 ortalarında Bulgaristan'da üç müfreze oluşturuldu. Müfrezeler, Batı Cephesi birlikleriyle aynı anda Yunanlılar'a karşı harekete geçme buyruğu aldılar. Her üç müfreze 20 Nisan 1922'de Doğu Trakya'ya geçtiler ve bazı vur-kaç eylemleri düzenlediler. Bunlardan ikisi başarıya ulaşırken, Çolak Sabri Bey komutasındaki müfreze Kuleli Köyü güneyinde büyük kayıplara uğradı ve dağıldı. Mayıs 1922'de gerçekleştirilen bu akınlara, Dimetokalı Yüzbaşı Derviş Bey komutasında dördüncü bir müfreze daha katıldı.

Bu eylemden sonra, Doğu Trakya'da direniş büyük ölçüde canlandı. Koşulların elverişli olduğu görülünce; Garp Cephesi'nde gerçekleştirilen Büyük Taarruz'dan sonra, Eylül 1922'de Doğu Trakya'ya yeni bir baskın düzenlendi. Baskının amacı, Doğu Trakya'daki Yunan birliklerinin Anadolu'ya yönelmesini önlemek, Anadolu'da büyük bir yenilgiye uğrayan Yunanlılar'ı Trakya'da da zor duruma düşürmekti. Birkaç müfrezeye bölünmüş 500 kişilik bir güçle düzenlenen bu baskınlar, Mudanya Bırakışması'na değin sürdü. Bırakışma gereğince Doğu Trakya'ya Türk jandarma birlikleri gelince çatışma ve baskınlara son verildi.

Öte yandan, Ankara'nın görevlendirdiği Fuat Bey komutasındaki müfrezeler, Eylül 1921'den başlayarak kasım ayına değin Batı Trakya'da da art arda baskınlar düzenlediler. Bu baskınlar sırasında Edirne-Kuleliburgaz-Dedeağaç-Gümülcine Demiryolu üzerinde pek çok köprü, tünel yıkıldı ve telgraf hatları kesilerek kullanılmaz duruma getirildi. 1922 başında Bulgarlar'la da ilişkiye geçen Fuat Bey, Batı Trakya Müfrezesi adı altında orta bir birlik oluşturarak baskınlarını sürdürdü. Bu eylemlere, siyasal bir çözüm arayışıyla, Mudanya Bırakışması sonrasında son verildi. Ancak, Batı Trakyalılar halk oylaması ve özerk yönetim hakkını Lozan Konferansı'nda elde edemediler. Lozan Konferansı sonrasında çözümü, daha önce de söz edildiği gibi, Sovyetler Birliği ile birlikte hareket etmekte aradılarsa da, bunda da bir başarı sağlayamayarak siyasal alandaki çalışmaya son verdiler.

MUDANYA BIRAKIŞMASI VE LOZAN KONFERANSI'NDA DOĞU TRAKYA'NIN DURUMU: Kuva-yı Milliye'nin gösterdiği güçlü direniş ve Yunanlılar'ın Sakarya'da uğradıkları ağır yenilgi, İtilaf Devletleri'ni, 1922 yılı içinde tutum değişikliğine zorlamış; nitekim, Mart 1922'de toplanan Paris Konferansı, Edirne ve Kırklareli dışında, bütün Doğu Trakya'nın Türkler'e verilmesini öngörmüştü. Ancak bu, Türkler için kabul edilebilir bir çözüm değildi. Ankara Hükümeti'ne göre, Doğu Trakya'da sınır, silah zoruyla belirlenecekti. Bu görüşü benimseyen Doğu Trakyalılar, direnişlerini 1922 sonlarına değin sürdürdüler. Öyle ki, Büyük Taarruz'dan ve Yunanlılar'ın Anadolu'daki kesin yenilgisinden sonra, Ekim 1922'de başlayan Mudanya bırakışma görüşmeleri sırasında bile, Doğu Trakya'daki

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Edirne Milletvekilleri

İsmet İnönü

Kâzım Karabekir

Cafer Tayyar

Faik Bey

Mehmed Şeref Bey

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Türkiye büyük Millet Meclisi'ne Edirne adına Edirneli olmayan ancak yörede tanınmış üç birlik kumandanı katıldı. Bunlar, Kâzım (Karabekir) Paşa, İsmet (İnönü) Bey ve Cafer Tayyar (Eğilmez) Bey idi. Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin IV.Lüleburgaz Kongresi'nde alınan karar uyarınca yapılan bu uygulamanın gerekçesi yörede özgür seçim yapmanın güçlüğüydü. Birinci Büyük Millet Meclisi'ne bu asker üyelerin yanı sıra, Malta sürgününden dönen Meclis-i Meb'usan'ın Edirne milletvekilleri Faik ve Mehmed Şeref beyler de katıldılar.

gerilla eylemleri sürdürüldü.

Büyük Taarruz'dan sonra, 9 Eylül 1922'de İzmir'e giren Türk orduları, Mustafa Kemal'in buyruğuyla Çanakkale ve İstanbul'a doğru hızla harekete geçtiler. Telaşa kapılan İtilaf Devletleri, 23 Eylül 1922'de, İzmir'de bulunan Mustafa Kemal'e nota gönderdiler. Bu notaya göre, Türk ordularının ilerlemesi durdurulursa, İtilaf Devletleri'nin, Meriç Irmağı'na dek bütün Trakya'yı Türkiye'ye bırakmaları sağlanacaktı. Notaya Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey imzasıyla verilen 29 Eylül tarihli yanıtta, Yunanlılar'ın Meriç'in batısına dek bütün Doğu Trakya'yı hemen boşaltması isteniyordu. Bu resmi yanıt, 3 Ekim 1922'de başlayan Mudanya barış öngörüşmelerinde temel alındı. 11 Ekim 1922'ye değin süren Mudanya bırakışma görüşmelerinde, başka birçok konunun yanı sıra, Doğu Trakya sorunu da yoğun tartışmalara yol açtı. İngiliz temsilcisi Harrington, genel bir barış konferansı toplanıncaya değin, Doğu Trakya'nın İtilaf Devletleri'nin denetiminde kalmasını savunuyordu. Görüşmelere katılan İsmet Paşa ise, 29 Eylül 1922 tarihli notada belirtilen önerilerin de ötesinde isteklerde bulundu. Buna göre, Meriç'in güneyindeki tabyalar ve Karaağaç Köyü ile buradaki demiryolu istasyonu Edirne il sınırları içinde sayılmalı, dolayısıyla Yunanlılar burayı da boşaltarak hemen Türkiye'ye teslim etmeliydiler. Önerilerin böyle iki karşıt noktaya gelmesi üzerine görüşmeler birkaç gün kesintiye uğradı. İtilaf delegeleri, hükümetleriyle görüşeceklerini ileri sürerek toplantıları çıkmaza sokmak istedilerse de, sonunda, 11 Ekim 1922 gecesi Mudanya Bırakışma Antlaşması taraflarca imzalandı. Antlaşma metnine göre Yunanlılar Karaağaç da içinde olmak üzere Meriç'in batısına dek bütün Doğu Trakya'dan çekilecek, yerlerine gelecek İtilaf birlikleri bu bölgeyi, en çok bir ay içinde Türk güçlerine bırakacaktı.

Mudanya Bırakışması, 14 Ekim 1922'den başlayarak yürürlüğe girdi. Doğu Trakya'da Yunanlılar'ın boşalttığı yerlere İtilaf güçleri yerleşti. Daha sonra da bu birliklerin yerini Türk jandarmaları almaya başladı. Doğu Trakya kent ve kasabaları birer birer Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne devrediliyordu. Lozan barış görüşmelerinde boşaltılması kabul edilmiş olmakla birlikte, henüz İtilaf Devletleri'nin elinde bulunan Karaağaç bölgesinin kesin olarak boşaltılma kararı alındı. Lozan Konferansı kararları uyarınca, Karaağaç Köyü ile istasyonunun 15 Eylül 1923'te boşaltılmasından sonra, Trakya'nın bugünkü sınırlarına ulaşıldı.

İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Edirne Milletvekilleri

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Edirne'den şu milletvekilleri katıldı: Faik (Kaltakkıran) Bey, Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa, Hüseyin Rıfkı Bey.

Meclis-i Meb'usan'da Edirne Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de toplanan Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'na Edirne'den şu milletvekilleri katıldı: Faik (Kaltakkıran) Bey, Mehmed Şeref (Aykut) Bey, Galip Bahtiyar Bey. Aynı meclise o sırada Edirne Vilayeti'ne bağlı olan Kırklareli, Tekirdağ ve Gelibolu'dan da altı milletvekili katıldı. Edirne milletvekillerinden ikisi, Faik ve Mehmed Şeref beyler İtilaf birliklerinin baskınından sonra, tutuklanarak Malta'ya sürüldüler.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

1923: Edirne Ticaret ve Sanayi Odası çalışmalarına başladı.

1 Haziran 1924: Edirne Ticaret Borsası kuruldu.

1925: Arkeoloji Müzesi açıldı.

1926: Çocuk Esirgeme Kurumu Edirne Şubesi açıldı.

1 Kasım 1927: Hasan Hayri Bey, Şakir Bey, Zeki Mesut Bey, III.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

21 Aralık 1930: Mustafa Kemal, Cumhuriyet'in ilanından sonra ilk kez Edirne'ye geldi.

4 Mayıs 1931: Faik Bey, Hasan Hayri Bey, Şakir Bey, Şeref Bey, IV.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1 Mart 1935: Fatma Memik Hanım, Faik Kaltakkıran, Mecdi Boysan, Şeref Aykut, V.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1936: Edirne Kız Sanat Enstitüsü açıldı.

3 Nisan 1939: Fatma Memik, Faik Kaltakkıran, Fuat Balkan, Osman Şahin-

1776

1776 - Kum Kasrı

1777 - Osmanlı mezarları

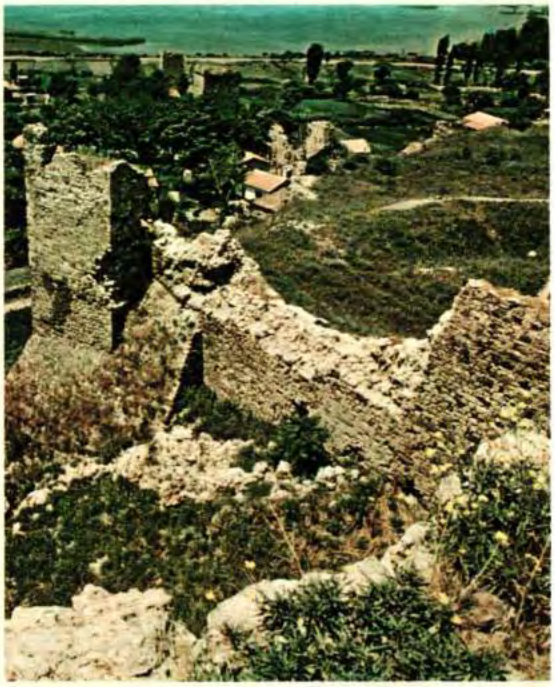
1777

1778

1779

1778 - Adalet Kasrı
1779 - Enez Kalesi
1780 - Dolmen (tarih öncesi mezarlar) arka planda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırma Enstitüsü

1780

1781

1782

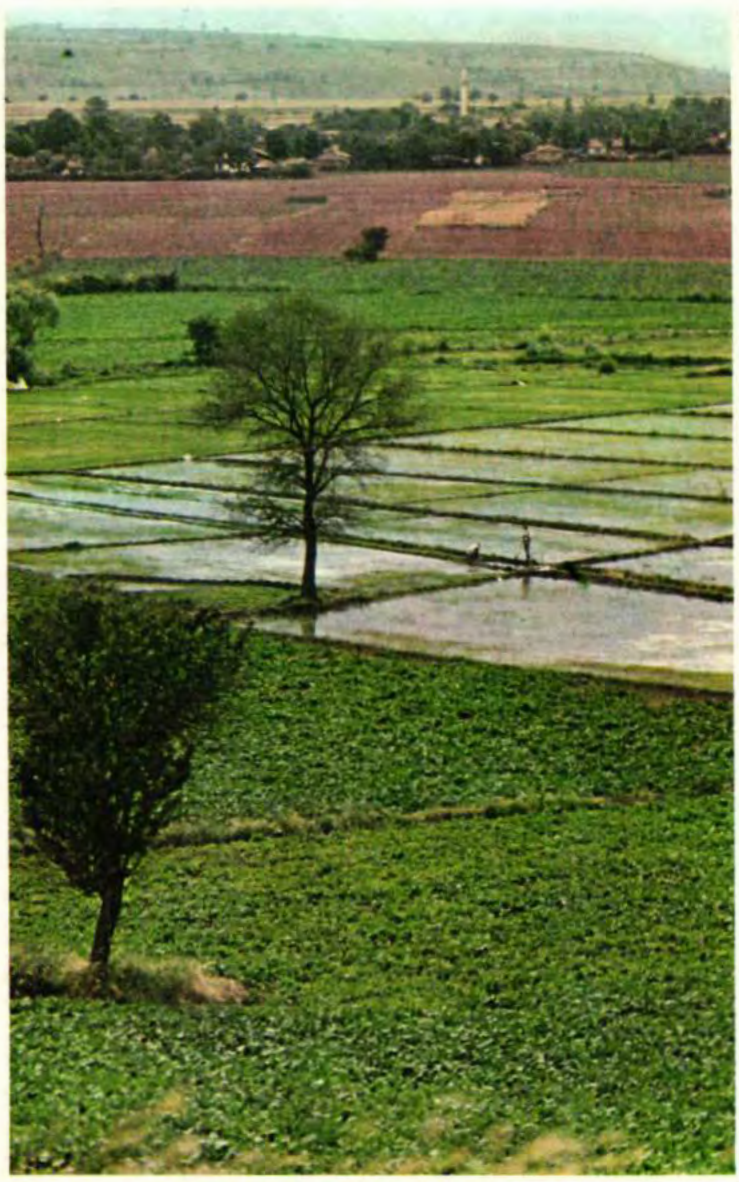

1781 - 1782 - Edirne'de tarım
1783 - Tarlaya gidiş

1783

1784

1787

1784 - 1786 - Celtik tarlaları ve pirinç çuvallanıyor
1787 - Meriç Çeltik ve Nebati Yağ Fabrikası

1786

1785

baş, Şeref Aykut, Temel Köksal, VI.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1943: Edirne Ticaret Lisesi öğretime başladı.

8 Mart 1943: Mehmet Edip Ağaoğulları, Fuat Balkan, Fatma Memik, Ekrem Demiray, Mahmut Nedim Gündüzalp, VII.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

5 Ağustos 1946: M.Edip Ağaoğulları, Fethi Erimçağ, M.Nedim Gündüzalp, Bahattin Öğütmen, Mehmet Öktem, VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

20 Şubat 1947: Sendikalar Kanunu'nun kabulüyle Edirne'de Alpullu Şeker Fabrikası Sanayi İşçileri Sendikası kuruldu.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 97.232
Katılma Oranı: % 91,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	36.238	41,1	—
MP	4.178	4,7	—
DP	47.715	54,1	5
Bağımsız	10	0,0	—

Seçilen Milletvekilleri: Mehmet Enginün, Cemal Köprülü, Rükneddin Nasuhioğlu, Hasan Osma, Arif Altınalmaz.

1952: Selimiye Çocuk Kütüphanesi açıldı.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 112.497
Katılma Oranı: % 92,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	35.624	34,8	—
CMP	3.821	3,7	—
DP	62.916	61,4	6
Bağımsız	346	0,1	—

Seçilen Milletvekilleri: Mehmet Enginün, Cemal Köprülü, Hasan Maksutoğlu, Rukneddin Nasuhioğlu, Sabahattin Parsoy, Kemal Yaşınkılıç.

15 Mayıs 1957: Muhtaç Çocukları Koruma Birliği kuruldu.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 122.324
Katılma Oranı: % 85,3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	38.686	37,3	—
CMP	6.875	6,6	—
DP	55.269	53,2	6
HP	2.992	2,9	—

Seçilen Milletvekilleri: Rasih Gürkan, Nurettin Manyas, Rükneddin Nasuhioğlu, Sabahattin Parsoy, Mükerrem Sarol, Kudrettin Oğuzalıcı.

1960: Emekli Öğretmenler Derneği ve Hava Kurumu Edirne Şubesi açıldı.

28 Aralık 1960: Süleyman Bilgen, Edirne'den Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 134.103
Katılma Oranı: % 85,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	29.075	26,3	2
CHP	42.551	38,5	2
CKMP	11.182	10,1	—
YTP	27.046	24,4	1
Bağımsız	811	0,7	—

Seçilen Milletvekilleri: Talat Asal, Süleyman Bilgen, İlhami Ertem, Nazmi Özoğul, Fahir Giritlioğlu.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimi de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 164.063
Katılma Oranı: % 80,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	29.438	26,8	—
CHP	43.537	39,6	1
CKMP	9.802	8,9	—
YTP	26.229	23,8	—
Bağımsız	998	0,9	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Tahsin Banguoğlu.

1965: Uzunköprü Lisesi öğretime başladı.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 137.032
Katılma Oranı: % 72,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	53.736	56,4	2
CHP	29.180	30,6	1
CKMP	1.730	1,8	—
MP	6.390	6,6	1
TİP	2.891	3,0	—
YTP	1.489	1,6	—

Seçilen Milletvekilleri: Ahmet Bilgin, İlhami Ertem, Nazmi Özoğlu, Türkân Seçkin.

1966: Edirne Sağlık Kuruluşlarına Yardım Derneği kuruldu.

29 Eylül 1967: Edirne İmam Hatip Okulu açıldı.

2 Ekim 1968: Cumhuriyet Senatosu Seçimi yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 140.828
Katılma Oranı: % 73,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	49.118	51,5	1
CHP	29.510	30,9	—
CGP	8.544	9,0	—
MP	3.857	4,0	—
TİP	4.337	4,6	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Nafiz Ergeneli.

28 Ekim 1968: İl Çocuk Kütüphanesi kuruldu.

3 Kasım 1968: Keşan Lisesi açıldı.

1969: Edirne Eğitim Enstitüsü öğretime açıldı.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 140.646
Katılma Oranı: % 63,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	43.544	50,8	3
CHP	28.140	32,8	1
CGP	4.850	5,6	—
MP	2.824	3,3	—
MHP	1.372	1,6	—
TİP	4.347	5,1	—
YTP	706	0,8	—

Seçilen Milletvekilleri: İlhami Ertem, Cevat Sayın, Veli Gülkan, Mustafa Harmancıoğlu.

1972: Mensucat Santral Tekstil ve Konfeksiyon Tesisleri üretime geçti.

1972: 1575'te kurulan Selimiye Kütüphanesi Yeni Eserler Bölümü açıldı.

14 Nisan 1972: Edirne Televizyon Vericisi yayına başladı.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 154.160
Katılma Oranı: % 67,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	41.668	41,6	2
CHP	44.247	44,2	2
CGP	3.031	3,0	—
DP	6.420	6,4	—
MP	959	1,0	—
MHP	1.380	1,4	—
MSP	2.230	2,2	—
Bağımsız	147	0,1	—

Seçilen Milletvekilleri: İlhami Ertem, Veli Gülkan, Cevat Sayın, İlhan Işık.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 186.570
Katılma Oranı: % 77,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	54.795	39,5	2
CHP	74.727	53,8	2
CGP	1.772	1,3	—
DP	2.517	1,8	—
MHP	1.916	1,4	—
MSP	3.005	2,2	—
Bağımsız	77	0,0	—

Seçilen Milletvekilleri: İlhami Ertem, Mustafa Bulut, Süleyman Sabri Öznal, Cavittin Yenal.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 186.570
Katılma Oranı: % 77,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	54.963	39,6	—
CHP	74.869	53,9	1
DP	2.631	1,9	—
MHP	1.689	1,2	—
MSP	2.842	2,0	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Süleyman Sırrı Ergun.

15 Ekim 1981: Ali Dikmen Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

SEYAHATNAMELERDE EDİRNE

PHİLİPPE DU FRESNE-CANAY (1573): "... Türk İmparatorluğu'nun ikinci kenti olan Edirne, büyük ve ticari bir kent olup, Türk, Rum ve Yahudi halkla doludur. Oraya gelişimden az önce, çaylar taşmış ve hemen hepsi de Yahudiler'e ait olan 6.000 kadar ev sular altında kalmıştı. Kentin bir

az ötesinde, bugünkü padişahın bir sarayı vardır. Padişah aynı zamanda kentin hemen ortasında bulunan bir tepeciğin üzerinde, çok büyük bir meblağa mal olacak bir cami yaptırmaktadır. Kentte Ali Paşa'nın yaptırdığı kubbeli güzel bir bedesten, Rüstem Paşa'nın yaptırdığı muhteşem bir kervansaray vardır. Bunlardan başka bazı eski kule, sur ve kilise kalıntıları görülmektedir. Burada deri boyamak işi çok ilerlediği için, eyer, dizgin ve diğer donanımı yapan usta işçiler çalışır."

POLONYALI SİMEON (1608-1619): "... Altı günlük yolculuktan sonra Edirne'ye vardık. İstanbul'dan Edirne'ye kadar uzanan yol tümüyle kaldırımla döşenmiş olup, insan ve hayvanlar ayakları ıslanmadan yürürlerdi. Bundan başka, her konak yerinde, kârgir büyük mescidler, hanlar, odalar, hamamlar, misafirhaneler, hastaneler vardır. Bahçeler, selviler, çeşmeler ve nefis suların bulunduğu menzillerde, günde iki defa pilav, yahni, zerde ve iki fodla ekmekten ibaret yemek çıkar. Kervan bin kişilik de olsa, buralarda konaklar ve herkes, hayvanlar da dahil olmak üzere, yer içer, dinlenir, istediği zaman hamamda yıkanır, sonra yoluna devam eder. Yolda geniş ırmakların üzerinde atılmış yirmi, kırk ve hatta yetmiş gözlü kemerli taş köprüler gördük. Pek ünlü bir başkent olan Edirne çok bereketli ve her bakımdan bir bolluk yeri idi. Kentin etrafından geçen üç büyük ırmak kente bolluk ve bereket getirir.

Burada beş hafta kaldık. Yarım günlük bir alanı tümüyle kaplamış bağ ve bahçe ile çevrilmiş olan Edirne, hareketli bir ticaret kentidir."

CHEVALİER d'ARVİEUX (1673): "... Edirne'de eski Adrianopolis'ten yalnız bir kısım sur harabeleri ve halen hapishane olarak kullanılan birkaç kule kalmıştır. Kent birkaç mil kadar çevresiyle bir santur (harpe) şeklinde olup, pazar, bedesten, hamam ve diğer umumi binalara mahsus İstanbul kadar geniş bir yeri yoktur. Kentin binalarından en muhteşemi olan Selimiye Camisi'nin minarelerinden birinin üst üste üç merdiveni vardır ve üç kişi birbirini görmeden, fakat konuşarak onlardan inip çıkabilirler.

Padişah sarayı, sur içinde çok yüksek ve sık ağaçlar arasında gözden saklıdır. İçerisinde giremediğim bu saraydan, kurşunla örtülü bir köşkün üst kısmını görebiliyordum ki bunun tepesinde, bir galeri ile çevrili mermer bir havuzun içinde bir fıskiye vardı. Bu galerinin üzerinde bulunan diğer bir köşk de, binaya sivri bir şekil veriyordu. Su köşke kadar rahatça yükseliyordu, çünkü saray çok alçak bir yerde olup su, çok güzel ve iyi bakılmış su kemerleriyle civar bağlardan getirtiliyordu."

EVLİYA ÇELEBİ (XVII. yy): "... Hazreti İsa döneminde Edrone adındaki bir kral buraya kale yaptırıp kendi adını vermiştir. Daha sonra Bulgar, Sırp ve Hersek krallarına geçen Edirne I. Murad'ca 170.000 asker ile kuşatılarak 1361 tarihinde Osmanlılar'ca ele geçirilmiştir.

Edirne Kalesi yedi bayır arasında geniş bir vadide kurulmuştur. Şekli batıya doğru dört köşeden biraz uzuncadır. Duvarları bir sıra tuğla, bir sıra traşlanmış taş ile yapılmış sağlam bir kaledir. Duvarının temeli 10 zira (75-90 cm arasında değişen bir uzunluk ölçüsü) derinlikte, suru ise 40 zira yüksekliktedir. Çevresinde 160 tane küçük büyük burç vardır. Dört bir köşesinde birer yüksek kule bulunur. Kalenin tüm çevresi 12.000 adet bedenden meydana gelmiştir. Her bedende bir mazgal deliği bulunur. Surunun çevresinde 6 kapısı vardır. Kale içinde 14 mahalle bulunur ki, burada Rumlar ve Ermeniler otorur. Fetih sırasında Rumlar'ın kale içinde oturtulması barış için şart koşulmuştur. Kalede bağ ve bahçe yoktur. Satranç gibi 360 tane cadde vardır ki tümü de eski usulde büyük taşlarla döşenmiştir.

Edirne'nin çevresini Arda, Tunca ve Meriç adlarındaki üç büyük nehir kuşatır. Bu üç nehir Edirne'de Mihal Köprüsü altında birleşirler. Arda ve Tunca'nın suları Edirne çevresindeki bağ ve bostanları sular.

Camileri arasında en eskisi Hacı Bektaş Veli'nin izni ile 300 derviş ile birlikte buraya gelip Hazırlık adlı yere yerleşen Sefer Şah'ın yaptırdığı mescittir. Fetihten sonra Murad Han genişleterek Hüdavendigâr Camisi adını vermiştir.

I. Mehmed Camisi, Ulu Cami derler. Musa Çelebi başlatmış yarım kalınca I. Mehmed tamamlatmıştır. Çarşı pazar içindedir. Mihal Köprüsü başındaki Yıldırım Bayezid Camisi daha çok Küpeli Camisi adıyla bilinir. Üç Şerefeli adıyla ünlü Gazi Murad Han Camisi ise Edirne'nin orta yerindedir. Üç şerefeli olan sağ taraftaki minaresine aşağıdaki bir kapıdan 3 müezzin girip yukarı çıktıklarında birbirlerini görmezler ve seslerini duymadan ayrı şerefelerde ezan okurlar. Bu camilerin en ünlüsü Mimar Sinan'ın yaptığı II. Sultan Selim Camisi'dir. Geniş bir tepe üzerinde kesme taş ile inşa olunmuştur. Kubbesi Ayasofya'nınkinden 6 zira derin, çevresi de 14 zira geniştir. Bu cami o kadar sanat ve hünerle yapılmıştır ki hepsini yazsak hakkında ayrı bir kitap yazmamız gerekir.

Bunlardan başka Gazi Murad Bey, Bayezid Veli, Süleyman Han, Defterdar Kara Mustafa Paşa camileri başta olmak üzere, Edirne'de pek çok irili ufaklı cami vardır ki bunlar 1.700 mihraptır. 14'ü padişah, 300'ü vezir ve ileri gelenlerin yaptırdığı camilerdir.

Medreseleri, Muradiye, Yıldırım Han, Musa Çelebi, Çelebi Sultan Mehmed Han, Koca Murad Han ünlü ve bayındır medreseleridir. Edirne'nin dârülhadisleri (hadis öğretme yurdu) da çoktur. En güzeli II. Selim Darülhadisi'dir.

Edirne'deki 14 padişah camisinde birer sıbyan mektebi (çocuk okulu) bulunur. En bakımlıları Murad Han, Çelebi Han ve Selim Han okullarıdır.

Deniz ve kara gezginlerinin uğrak yeri olan Hazreti Hızır Dede Hünkâr Tekkesi ünlü bir Bektaşi tekkesidir. Fetihten sonra Gazi Hüdavendigâr'ın yaptırdığı Güreşçiler Tekkesi'nde her hafta cuma günleri 70-80 çift pehlivan güreş tutar. Koca Murad Han'ın yaptırdığı Hazret-i Celaleddin Rûmî Dervişleri Tekkesi Mevlevihane iken, içinde kaza sonucu cinayet işlendiği için camiye çevrilmiş sonra da avlusunda yeni bir Mevlevihane yapılmıştır. Bunlardan başka Hazreti Şeyh Zindanî, Şeyh Abdülkadir Geylânî, Şeyh Hazreti İbrahim Gülşenî, Hacı Ömer Ağa ve Hazreti Ebu İshak Kârûni tekkeleri de ünlüdür.

Bu kentin suya ihtiyacı yoktur; fakat eski bir kent olduğundan binlerce hayır sahibi gelip geçenler için mahallelerde ve çarşı pazar içlerinde pek çok çeşme yaptırmışlardır. Sebillerinin en süslüsü Arasta başında Selim Han ve Kızlar Ağası Mustafa Ağa Sebili'dir.

Edirne'de 414 mahalle vardır. 14 tanesi kale içinde olup burada Rumlar ve Yahudiler oturur. 5 mahallesinde de Çingeneler oturduğundan gürültülerinden mahallelerinden geçilmez. Geri kalanı Müslüman mahalleleridir.

Selim Han Camisi yakınındaki Eski Saray'ı Murad Han fetihten sonra yaptırmıştır. Çevresi 5.000 adım olup dörtköşe şekillidir. Sonra Sultan Süleyman Macaristan seferine önem verince bu sarayı genişletmiştir.

Hünkâr Bahçesi Sarayı: Fatih'in babası Murad Han eskiden Edirne Kralı'nın av yeri olan korulukta Tunca Nehri kıyısında köşkler ve yüksek konaklar yaptırdı. Sultan Süleyman Alman seferine karar verince kışı bu sarayda geçirdiğinden burasını çok mamur etmiştir. Bostancıbaşısı 3.000 adet bahçıvanı ile gece gündüz bekçilik eder. IV. Mehmed ava meraklı olduğundan zamanının çoğunu Edirne'de geçirip kumandanlarını Rumeli'ye sefere gönderir ve kaleler fethettirirdi. Bu fetih ganimetleri ile burasını öylesine geliştirdi ki, yeryüzünde böyle bir bahçe daha yoktur. Buradaki kokulu çiçeklerin benzeri hiçbir yerde bulunmaz. Edirne'de bu iki padişah sarayından başka 340 vezir sarayı daha vardır.

53 büyük kervansarayı vardır ki,en ünlü-

Edirne Valileri

Şakir (Kesebir) Bey	1922-1923
Naci Bey	1923-1924
Cemal Bey	1924
İsmail Sabri Bey	1924
Abdullah Sabri Bey	1924-1926
Behçet Bey	1926-1928
Emin (Ardal) Bey	1928-1932
Salim Özdemir	1932-1935
Osman Şahinbaş	1935-1937
Ahmet Niyazi Mergen	1937-1939
Ferit Nomer	1939-1942
Daniş Yurdakul	1942-1943
Süheyl Karafakioğlu	1943-1946
Siracettin Saraç	1946-1947
Kâzım Demirer	1947-1948
Rüknettin Nasuhioğlu	1948-1949
Fazli Güleç	1949-1950
Emin Akıncı	1950-1955
Bozkurt Kaplangı	1955-1956
Turgut Başkaya	1956-1958
Nihat Danişment	1958-1960
Sadri Sarptır	1960-1964
H.Ferit Kubat	1964-1967
A. Haydar Özkın	1967-1970
Yusuf Yakupoğlu	1970-1972
Mustafa Karaer	1972-1975
H.Alâettin Özkiper	1975-1978
Sabahattin Çakmakoğlu	1978-1978
Bekir Öztürk	1978-1979
Naci Babacan	1979-1981
Enver Hızlan	29 Haziran 1981

leri Muradiye, Yıldırımiye, Muhammediye, Koca Muradiye, Selimiye ve Bayezidiye'dir. Ayrıca Rüstem Paşa Hanı, Kapan Hanı, Viran Han gibi 53 tüccar hanı ve 70 kadar da bekâr hanı bulunur.

Edirne çarşılarındaki dükkânların toplamı 6.700'dür. En eskisi şehrin ortasındaki Murad Han Bedesteni'dir. Osmanlı ülkesinin bütün kıymetli eşyaları burada bulunur. Her gece 60 bekçi bekler. Gazi Hüdavendigâr yapısı Eski Bedesten'de kıymetli eşya yoktur. Ali Paşa Çarşısı Koca Sinan'ın yapısıdır. Kuzeyden güneye uzanan bu çarşıda 1.000 adımlık bir cadde vardır. 360 adet kepenkli dükkânı bulunur. Dükkânlarda kıymetli mallar çok, fakat gayet pahalıdır. 2.000 adım uzunluğundaki Uzun Çarşı'da ise iğneci, bakırcı, demirci, pamukçu, hallaç, ketenci, çadırcı, balıkçı, boyacı, çuhacı ve helvacı pazarları vardır. Bunlardan başka 41 yerde çeşitli çarşı ve pazarlar olup herkes geçinmek için alışveriş eder.

Edirne'de pek çok hamam vardır ki, en ünlüleri, Üç Şerefeli, Tahtakale, İbrahim Paşa, Boyacılar, İshak Paşa, Selimiye, Murad Bey ve Mezid Bey hamamlarıdır. Ayrıca 3.150 ev hamamı vardır. En küçük evde bile bir yıkanma yeri bulunur.

Edirne'nin görülmeye değer yapıtlarından biri de Mihal Köprüsüdür ki, Arda, Tunca ve Meriç nehirleri hemen altında birleşir. O kadar geniş ve uzundur ki eşi yoktur. Fil gövdesi kadar taşlarla yapılmış kaldırımlı, saltanatlı bir köprüdür. Tunca üzerindeki Saraçhane Köprüsü 8 gözlüdür. Tunca üzerinde ayrıca üç köprü daha vardır.

Edirne'nin erkekleri 70 ya da 100 yaşına gelince biraz sohbetten kalır ama yine de işlerine devam ederler. Gençleri orta güzelliktedir. Kadınları güzellik yönünden orta ve davranışları ölçülüdür. Konuşmaları düzgün olup her işleri kendilerine uygundur. Nice yabancılar bu şehri her bakımdan beğenerek burada yerleşip evlenmiş, ev-bark sahibi olmuşlardır.

Bayezid Han Hastanesi'nde mütehassıs doktorlar, nabız ilminde usta cerrahlar vardır. Ulu Cami yakınındaki Hızır Çelebi sünnette eşsizdir. Edirne'deki imam, hatip ve bilginler 6.150'nin üzerindedir.

Edirne'nin yazı yazsa da kışı gayet sert olur. Bazı senelerde Arda, Tunca ve Meriç nehirleri buz bağlar. Kışı Erzurum gibidir.

Yedi çeşit devedişi adıyla ünlü buğdayı olur. Bakla, mercimek, börülcesi bol, arpası azdır. Kokulu helvası, ekmek ayvası, şeftalisi, bozası, şarabı, suyu, hardaliyesi meşhurdur. Tümü 3.000 adet bol ürünlü bostanları olup çok geniştir. Bağları boldur, fakat kışı şiddetli olduğundan üzümü makbul değildir.

Bayezid Han Camisi'nin dış avlusunda bir hastane ve ayrıca Medrese-i Etibba (Doktorlar Medresesi) vardır. Burada öğrenciler doktorluk mesleğini öğrenir. Bu hastane türlü hastalıklara yakalanmış zengin, fakir, ihtiyar ve gençlerle doludur. Bazı odalarında deliler kalır ki, Bayezid Vakıfnamesi'nde bunlar için 10 şarkıcı ve sazcı görevlendirilmiştir. Bunlar haftada üç kez gelip hastalar ve deliler için konserler verirler."

KÂTİP ÇELEBİ (XVII. yy): "... Kentin dört yanı üçer-dörder günlük yerden Karadeniz ile Akdeniz, Balkan Dağları ve İstanbul sınırı ile çevrili olup arada çukur bir yer gibidir. Edirne tam ortadadır. Tunca, Meriç, Arda dağlardan gelip bu kentte birleşir. Hepsinden büyüğü ve yararlısı Meriç' tir. Meriç Irmağı Edirne'den beş menzil yukarıda Samako yakınında bir dağdan çıkıp dokuz değirmen döndürür, Filibe'de çeltik tarlalarını sular ve ardındaki bahçelerin içinden geçer. Tunca, Edirne'den dört menzil uzaklıktaki Kızanlık yakınlarından çıkıp yedi göz değirmen döndürür; Edirne'ye geldikte saray bahçeleri içinden ve bir-iki mahallesi arasından geçip Meriç ile birleşir. Arda'nın ağzı da bunlarla olup dört değirmen yürütür. Bu küçük ırmağın geçtiği yerler dağlık olduğundan hızlı akar ve çok taşar; suyu güzel ve hafiftir. Edirne halkının çoğu ondan içerler. Edirne'ye yakın Eski Maraşi denilen yerde Meriç'e karışır. Bir milden sonra kentin bahçeleri arasında yine ayrılıp Ada adındaki Miri Çayı'nın doğusundan geçer, İlbeyi Burgazı adındaki küçük kale önünde yine birleşir. Bunun yatağı taşlık, Meriç'inki kumluk, Tunca'nınki topraktır.

... Edirne'de bu üç ırmak çevresinde 450 kadar bahçe vardır. Bu ırmaklar o bahçelerin yüksek ağaçlarının gölgelerinde hoş akarlar ama, bahçeleri bu sulardan bir içim bile yararlanamaz, kendi topraklarının yağmuruyla geçinirler. Kış sonu bunlar taşarak kenarlarındaki mahalleleri alacak gibi olur. 11. Selim döneminde (1566-1574) dörtyüzden fazla evin bu taşkınlarda yıkıldığını tarihler yazar.

... Bu kentin bahçeleri 1591'e değin Hıdırlık Zaviyesi çevresindeydi. Sefer sırasında bu bağlar yıkıldı. Sonra güneyde Topyolu semtinde yeni bağlar yapıldı. Bu kentin gül bahçeleri pek çok olduğundan başlıca malı gül suyudur. Ayvası da çok güzel olur.

... Bu kentte bu kadar sular akarken yine suyunu Sultan Süleyman bir günlük yerden getirmiştir. Büyük vadiler geçerken birçok yerlerde kemerler yapılmıştır. Saruca Paşa Mahallesi'ne yakın kubbeli yere gelip hamamlara, camilere, başka yerlere, elli altmış çeşmeye ve on yedi sebilhaneye dağılır."

A. de MOTRAYE (1707): "... Edirne' nin en dikkate değer yapıları camiler, bedestenler ve hamamlardır. Camilerin içinde en önemlisi, minareleri 12 mil uzaktan görülen Selimiye Camisi'dir. Bu caminin muhteşem ve gözalıcı güzellikte olan mahfilinin dehlizlerini ve çevresindeki galerileri tutan sütunlar granit, somaki gibi nadir taşlardır. Mahfilin ortasında, abdeste mahsus olmak üzere, beş medhali vardır. Kurşunla örtülü, on iki kubbeden ortadaki, hayret edilecek derecede cilalı sütunlara istinad etmektedir. Bu mükellef binanın dört köşesi dört minare ile süslenmiştir. Minarelerden biri, üç kat merdiveniyle fevkalade bir şeydir: Çünkü bunlardan çıkıp inenler şerefeye varıncaya kadar birbirini görmezler.

Selimiye'den sonra, güzellik bakımından ikincisi Yeni Cami'dir. Bunun yirmi kubbesi, dördü verd' Antico olmak üzere, birçok güzel sütunları vardır. Caminin mahfilini çevreleyen 50 kubbeli dehliz, nadir mermerden birçok sütuna dayanmaktadır. Mahfilin içinde zarif bir çeşme vardır.

Eski Cami denilen diğer bir caminin mahfili yoktur. Fakat binayı çevreleyen sütunlar ona azametli bir sadelik vermektedir. Caminin vakfı olup yakınında bulunan Bedesten, bence Türkiye'nin en büyük, şirin bedestenidir. Kemerli damı ve büyük sütunlara istinad eden bu bedestenin içinde, türlü ve kıymetli eşya ile dolu 200 kadar dükkân vardır.

Edirne'nin Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi'den mürekkep hayli çok nüfusu vardır. Şehrin civarındaki birçok güzel bağlarda bol miktarda beş-altı cins nefis kavun yetişir. Üzümün okkası üç akçe olan Edirne'de hayat, İstanbul'dan yarı yarıya ucuzdur."

HELMUTH VON MOLTKE (1835): "... Küçük kılavuzumuza bol bahşiş verdikten sonra, hâlâ süren yağmur altında yolculuğumuza devam ettik. Fakat daha öğle vakti sefil bir köyde (Hasanbeyli Köyü) kalmaya mecbur olduk. Çünkü Tunca'ya akan kollardan birini geçmeye imkân yoktu. Ertesi sabah su biraz alçalınca bir geçit yerinden geçtik, fakat yük atımız eşyamızla birlikte ırmağa düştü, neredeyse sürüklenip gidecekti. Yollar batak haline gelmişti, nihayet Edirne'ye vardığımız zaman kervanımızın pek acıklı bir görünüşü vardı.

Bütün Türk şehirleri gibi Edirne'nin de dışarıdan görünüşü pek güzeldir. Geniş, çayırlık bir vadide, muazzam ağaç kümelerinin ve kıvrım kıvrım akan nehir kollarının arasında kubbeleri ve minareleri, surları ve kuleleri, alçak kırmızı damlardan bir kargaşalığın üzerinden yükselir; bunların arasında açık yeşil ağaçlıklar ve yüksek kara serviler göze çarpar. Muazzam Sultan Selim Camisi dört narin minaresiyle, en yüksek tepede, etrafı bağlar, bahçeler ve tarlalarla çevrili şehrin üzerinde yükselir. Fakat Tatarımız bizi acele etmeye zorladı ve Rusçuk'tan ayrılışımızın onuncu sabahı, eteklerinde bir gümüş çizgi ışıldayan, uzak bir dağ sırasının arkasından güneşin doğduğunu gördük."

JAMES BAİLLİE FRASER (1835): "... Edirne, Avrupa Türkiyesi'nin merkezinden sonra gelen en büyük kentlerinden biridir. Alçak tepeler arasında yüksek bir alana, Meriç'in zengin vadisine kurulmuştur; tarlalar, meralar ve bahçelerle çevrelenmiştir. Pek çok camii vardır, minareleri kırmızı damlı evlerin arasında hoş bir görünüm arzeder. Birkaç çarşısı vardır, bunların olağanüstü bir özelliğine rastlamadım. Çarşıları gezerken ilgimi çeken bir nokta, çok çeşitli gelenekleri olan değişik insanlara rastlamam oldu. Özellikle Rumlar ve dükkânlarda satış yapan sevimli Rum kadınları güzel bir görüntü sergilemekteydi.

Kentte 17.000 ev, 85.000 nüfus vardı. Çoğunluğu ticaretle uğraşıyordu. 1828 Rus işgali sırasında nüfusun ticaretle uğraşanları azalmış, fakat şimdilerde bunların yeniden çoğalmakta olduğu görülüyor."

ANNİE BRASSEY (1878): "... İlk ziyaretimizi, doğu çarşıları içinde en fazla yerel renge sahip olan Ali Paşa Çarşısı'na yaptık. Yüz metre uzunluğunda ve oldukça yüksek olan çarşı, yerleşik satıcıların işgal ettiği küçük dükkân sıraları yanında, türkuazlar, halılar ve işlemeli kumaşlar satan Acemler, halılar, perdeler ve işlemeler satan Balkanlılar, mallarını elden çıkarmak için hemen hemen her yerde dolaşan madrabazlar gibi seyyar satıcılara ayrılmış meydanlar içeriyor. Burada, böyle bir yerde görülmeleri insanı oldukça şaşırtan Fransız saatleri ve mücevherleriyle dolu tezgâhlara da rastlanıyor...

Ana caddenin sonunda neredeyse harabe halinde kare bir kule ve en azından geçen

yıla değin Türkiye'nin ilgi çekici köşelerinden biri olan Eski Saray'ın kapısına giden bir köprü var. Bu saray, Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemlerinde yapılmış ve bu türün ayakta kalan tek anıtıymış. Ne yazık ki, 17 Ocak 1878'de, yan tarafta depolanmış olan cephaneleri Bulgarlar'ın elinden kurtarmak için patlatmak isteyen Türkler tarafından kazara tahrip edilmiş. Eski Saray'ın kulesi bir yıkıntı yığınından ibaret, yalnızca dış merdiveni ve mermer iç avlusu kalmış.

Valide Sultan'ın hamamı da yok olmuş; Büyük Kapısı ise hâlâ ayakta; fakat Sultan'ın önemli konukları kabul ettiği yandaki küçük bina tamamen içten yıkılmış ve artakalan birkaç parça bile süslemelerinin ne kadar güzel olduğunu göstermeye yetiyor.

Daha sonra bizi götürdükleri II. Selim Camisi dünyanın en güzel camisi. Kubbesi Ayasofya'nınkiler gibi güzel mozayiklere sahip değil fakat ondan daha büyük. Bu yapıda, harika Acem çinileri, koyu ve açık mavi bir fon üzerine en güzel doğu stilinde yazılmış ve nefis desenli Acem bordürleriyle süslenmiş Kuran'dan parçalar bulunuyor. Ortada yer alan taştan yontulmuş tek lale caminin yerinin, sahibinin halifeye bıraktığı bir lale bahçesi olduğunu hatırlatıyor.

Kurban Bayramı olduğundan cami avlusunda herkes oyun, salıncak gibi eğlencelere dalmıştı; her yer şekerleme ve meşrubat satıcılarıyla doluydu; bayramlıklarını giymiş kalabalık son derece canlı ve neşeli görünüyor, Türk çocukları yanlarındaki dev gibi Rus askerlerine aldırmayıp salıncakta sallanıyorlardı. Dışarıda, duvarlara dayanmış mülteciler sabırla günlük yiyecek dağıtımını bekliyordu. Çocuklar bile bağırmak ve yakınmaktan vazgeçmişlerdi; sakin, hareketsiz ve kayıtsız oturmuş bu çocukları genç stoacılar zannedebilirdiniz. Farklı uyruklardaki bu insanların nasıl da kolayca kaynaşmış ve bu dar, pis ve kalabalık sokaklarda yan yana rahatlıkla yaşar görünmeleri dikkatimi çekti..."

ÖZET

MERKEZ İLÇE: Merkez İlçe'nin tarihi İÖ 1200'lerde yöreye gelen Traklar ile başlar. Yunan kolonilerinin Edirne üzerindeki etkinlikleri kalıcı olamamıştır. Pers İmparatoru Darius'un İskit seferinden sonra ele geçirdiği bölge, Pers egemenliğinden sonra, İÖ V. yy'ın ortalarında, Odris yönetimi altına girdi. İÖ IV. yy'da Odrisler'in parçalanmasıyla Makedonya toprakları içinde kaldı. İÖ 168'de Roma'nın etki alanı içine girinceye değin, bir süre, Galatlar'ca da işgal edilen Edirne, İÖ 44-46 arasında Roma'nın bir eyaleti oldu (Provincia Thracia Trakya Eyaleti).

Roma yönetimi altında, önceleri Constantinus ve Licinius arasındaki iktidar savaşımlarına sahne olan kent, daha sonraları Bulgar saldırılarına uğradı.

Bulgarlar'ın kenti ele geçirme istekleri, Bizans yönetimi boyunca da sürdü. Bu nedenle kent, birçok kez yıkıldı ve yeniden onarıldı. Haçlı Seferleri sırasında Latinler'in eline geçen Edirne, Bizans İmparatoru VIII. Mikhail'ce Bizans sınırlarına katıldı.

1341'de, Kantakuzenos Bizans tahtına çıkmak için Aydınoğlu Umur Bey'in yardımına başvurdu; 1346'da da Edirne'yi ele geçirdi. Ancak Edirne, 1362'de Lala Şahin Paşa'nın önderliğindeki Osmanlı kuvvetlerince fethedildi.

Yıldırım Bayezid, Osmanlı tahtına geçtikten sonra, Rumeli savaşları döneminde Edirne'yi askeri merkez olarak kullandı. 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra kent, Süleyman Çelebi'ce başkent yapıldı. Fatih döneminin önemli askeri üslerinden biri olan ve XIX.yy'a değin önemini koruyan Edirne, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Plevne'nin düşmesinden sonra, Ruslar'ca işgal edildi.

1912'de Bulgarlar'ın eline geçen, 1920' lerde Yunan işgali altında kalan kent, 25 Kasım 1922'de işgalden kurtuldu; Edirne, Lozan Antlaşması ile Türkiye sınırları içinde kaldı.

Kamus ül-Âlam'da, Edirne'ye ilişkin şu bilgiler yer almaktadır: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'ndeki iki büyük ilinden biridir. İkinci ordunun da merkezidir. Oldukça gelişmiş, görkemli ve ticareti canlı kentlerimizden biri olup, 110.000 nüfusu, 2 kapalı çarşısı, 1 bedesteni, 6 büyük, 160 kadar küçük camisi, 26 mescidi, 22 medresesi, 3.000 ciltlik bir kitaplığı, 18 kilisesi, 18 havrası, 42 tekkesi, 1 yıkık sarayı, 1 askeri, 1 sivil lisesi, 5 kışlası, 1 askeri, 2 sivil rüştiyesi (ortaokul), 1 kız ortaokulu (rüştiye) ile 60 kadar ilkokulu, 1 tarım okulu ve numune çiftliği, 3 hastanesi, 5 imareti, bir de yüksek bir yangın kulesi vardır.

Başlıca tarım ürünlerini, tahıllar, baklıyat, çeşitli meyve ve sebzeler oluşturur. Dut ağaçlarının çokluğu ipekçiliği, bir geçim ve gelir kaynağı durumuna getirmiştir.

Başlıca hayvansal ürünleri, kaşarpeyniri, yağ, yapağı ve deridir. Tüm ilçe ve köyleriyle ilin nüfusu, 726.000 olup, bunun 377.000'i İslam, 225.000'i Rum, 104.000'i Bulgar, 15.000'i Ermeni, geri kalan 5.000 kadarı da Yahudi ve Kıpti'dir. Tüm ilde 1.818.850 koyun, 78.738 keçi beslenmektedir."

Ali Cevad, Edirne'den şöyle söz etmektedir:

"Rumeli Yarımadası'nda büyük bir ilin merkezidir. Kentte 10.780 ev, 53.348 nüfus vardır. Edirne, İstanbul'dan önce ve Bursa' dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti de olmuştur.

II. Murad'ın üç şerefeli camisi, Dar-ülhadis Camisi, Eski Cami gibi camileri ünlüdür.

İlin 24 medresesi, birkaç kitaplığı vardır.

Edirne'nin içindeki kurum ve kuruluşları 157 cami ve mescit, 69 dergâh, 35 medrese ve kitaplık, 52 okul, 1 hükümet konağı, 1 askerlik şubesi binası, 1 askeri lise, 1 askeri rüştiye (ortaokul), 1 askeri ilkokul, 1 numune çiftliği, 1 tarım okulu, 3.870 dükkân, 280 fırın, 37 han, 24 bakımlı ve yıkık hamam, 134 değirmen, 7 fabrika, 5 matbaa, 5 kışla, 11 karakol, 239 çeşme ve sebil, 5 imaret, 5 hastane, 6 buzhane, 1 yangın kulesi, 1 gazhane, 15 kiremit ve tuğla ocağı vardır."

ENEZ: Trakya'nın Ege Denizi kıyısında Kebros (Meriç) Irmağı deltasında eski bir kıyı kenti olan Enez'e, Antik Dönem'de Ainos deniyordu. Ama, kentin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Homeros'un da adından söz ettiği kent, bazı Antik kaynaklara göre, Odysseus'un arkadaşı, Guneus'un kardeşi Ainos'ca kurulmuştur. Vergilius'a göre, kentin kurucusu Aineias' tır. Pek çok kaynakta da, kentin önce Aiolyalılar döneminde bir koloni olarak kurulduğu, daha sonraları Midilliler'ce yeniden canlandırıldığı belirtilmektedir.

İÖ 513'te Pers İmparatoru Darius, İskit (Saka) seferini gerçekleştirdikten sonra, Trakya'yı ve bu arada Enez'i de toprakları arasına katmıştı. Herodotos, Pers İmparatoru Kserkses'in (Xerxes) Pers Savaşları sırasında Makedonya ve Yunanistan'a Enez üzerinden hareket ettiğini yazmaktadır. İÖ V. yy'da Attika-Delos Deniz Birliği'ne katılarak vergi ödemeye başlayan Enez, İÖ 439-425 yılları arasında Odris (Odrys) Devleti ile sıkı ilişkiler kurdu.

İÖ V. yy'da en parlak dönemini yaşayan Enez, bu çağda çok canlı bir ticaret alanı oldu. Günümüzde yapılan kazılarda bulunan bu dönemden kalma çeşitli sikkeler, kentin o yıllardaki canlı ticaret yaşamına tanıklık etmektedir.

İÖ II. yy'a değin, sırasıyla, Makedonya ve Mısır egemenliği altında kalan kent, İÖ 190'da Romalılar'ın yardımları ile bağımsızlığa kavuştu. Geç Antik Dönem'de, Roma' nın Rhodophe Eyaleti'nin başkenti olan Ainos, bir süre Bizans yönetimi altında kaldıktan sonra, Cenovalı Gattelusi ve Doria ailelerinin yönetimine girdi. 1455'te kentin Osmanlılar'a vergi borcunu ödememesi ve kışkırtıcı eylemleri yüzünden, Fatih Sultan Mehmed'in komutanı Yunus Paşa, Ocak 1456'da Enez'i Osmanlı ülkesine kattı. Enez, bu dönemde, Dedeağaç Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi idi. 1920'de Keşan'a bağlı nahiye, 1953'te de ilçe oldu.

HAVSA: 1361'de, I. Murad'ca Osmanlı topraklarına katılan yörenin merkezi, o dönemlerde bir köy durumunda idi. Sokullu Mehmed Paşa, Havsa'yı kasaba durumuna getirerek yöreyi bayındırlaştırdı. 1839'da kaza merkezi, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte yeniden nahiye olan Havsa, 1954'te ilçeye dönüştürüldü.

Kamus ül-Âlam'da Havsa'ya ilişkin şu bilgilere yer verilmektedir:

"Edirne İli, Merkez Sancağı'na bağlı ilçe merkezi küçük bir kasabadır.

1.000 kadar nüfusu, 2 camisi, boş bir medresesiyle, imarethanesi, yıkık büyük bir kervansarayı, bir hanı ve bir de kaplıcası vardır.

Karacasalih Bucağı'yla birlikte 33 köyden oluşan ilçenin İslam, Rum, Bulgar olarak tüm nüfusu 13.790'dır."

Ali Cevad, ilçeye ilişkin şunları yazmaktadır:

"Edirne İli, Merkez Sancağı'na bağlı ilçe merkezi küçük bir kasabadır. 291 ev, 1.000 kadar nüfus bulunmaktadır.

İlçede büyükçe bir hükümet konağı, bir eczane, bir telgrafhane ve bir jandarma dairesi vardır.

Havsa'ya, Havass-ı Mahmud Paşa da derler. Yörenin, Fatih'in vezirlerinden sadrazamlığa dek yükselmiş olan Mahmud Paşa'ya has olarak verilmesi bu adın kökenini oluşturmuştur.

Sokullu Mehmed Paşa ile Abdusselam

Bey'ce yaptırılmış 2 camisi, 2 hamamı, yıkık 1 medresesi, 1 ilkokulu vardır.

İlçenin ünlü üzümlerinden şarap elde edilir. Çok çeşitli tarım ürünleri yetiştiren ilçenin bazı köylerinde pamuk da yetiştirilir.

İlçenin Karacasalih adlı 1 bucağı, 23 köyü, 17 çiftliği, ayrıca tüm ilçenin 25 camisi, 26 ilkokulu, 2 türbesi, 10 kilisesi ve manastırı bulunmaktadır."

İPSALA: Kentin kuruluşuna ilişkin ilk bilgilere İÖ IV. yy'da Traklar'ın soyundan gelen Odrisler'in egemenliği döneminde rastlanmaktadır. Bu tarihlerde Kypsela olarak adlandırılan kent, Odrisler'in başkenti idi.

İÖ 359'da Trakya'nın Makedonya yönetimine girmesiyle birlikte, Kypsela da İskender İmparatorluğu'na bağlandı. İskender'in ölümünden sonra Selevkoslar'ın Suriye Kralı II. Antiokos, İÖ 225'te kenti kuşattı. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde, Adriyatik kıyılarından başlayıp, Selanik'e gelen ve Bizans'a dek uzanan "Via Egnatia" yolu üzerinde bulunması nedeniyle önemini koruyan kent, Bizans çağında giderek önemini yitirdi.

I. Murad'ın komutanlarından Evrenos Bey, 1361'de yöreyi Osmanlı Devleti sınırları içine kattı. Önceleri, Sofulu'ya, Balkan Savaşı'nda Keşan'a bağlanan İpsala, 1912' de Bulgarlar'ın, 27 Temmuz 1921'de de Yunanlılar'ın işgaline uğradı. 22 Kasım 1922'de işgalden kurtuldu. 1928'de kaza oldu.

Kamus ül-Âlam'da İpsala'ya ilişkin şu bilgiler yer almaktadır:

"Edirne İli'nin Dedeağaç Sancağı'nın Sofulu İlçesi'ne bağlı bir bucaktır.Rumeli' nde ilk fethedilmiş kasabalardan biridir. 3.500 nüfusu vardır."

Ali Cevad, İpsala üstüne şunları yazmaktadır:

"Rumeli'nde ilk olarak Osmanlı egemenliğine giren kasabalardan biridir.

Edirne İli, Dedeağaç Livası, Sofulu İlçesi'ne bağlı bir bucaktır. Nüfusu 3.500 kadardır."

KEŞAN: Yörede ilk yerleşmelerin İÖ 1200'lerde bölgeye gelen Traklar'ca gerçekleştirildiği sanılmaktadır.

Daha sonraları sırasıyla, Yunan, Pers, Odris, Makedonya ve Bizans yönetimleri altına giren Keşan, 1354'te deprem nedeniyle önemli ölçüde yıkıma uğradı ve nüfusu azaldı. Orhan Gazi'nin kayınbabası olan Bizans İmparatoru Kantakuzenos, Aydınoğlu Umur Bey'den ve Osmanoğulları' ndan yardım isteyerek yörenin ekonomik yaşantısında ortaya çıkan durgunluğu gidermeye çalıştı.

İlçe, ilk kez Gazi Süleyman Paşa zamanında Osmanlı yönetimine girdi. 1829'da ve 1877'de iki kez Ruslar'ca işgal edildi. XX. yy başlarında, önce Bulgarlar'ın, Kurtuluş Savaşı döneminde de Yunanlılar'ın saldırılarına uğrayan Keşan, 19 Kasım 1922'de işgalden kurtuldu.

Kamus ül-Âlam'da Keşan hakkında şu bilgiler bulunmaktadır:

"Edirne İli'nin Gelibolu Sancağı'na bağlı ilçe merkezi bir kasabadır. 5.000 kadar nüfusu vardır. İlçede tasavvufçu Şeyh Süleyman Zâti gibi saygın kişilerin türbeleri vardır.

İlçede 4 cami, 4 mescid ve 2 kilise, ayrıca 1 deri tabakhanesi, 1 kiremithane bulunmaktadır.

İlçe, Paşayiğit, Grebona ve Suluca adlı 3 bucakla, 41 köyden oluşur. Tüm bu yerleşim birimlerinin toplam nüfusu 24.894'tür. Nüfusun büyük kesimi İslam ve Türk'tür.

İlçenin bucak ve köyleriyle birlikte 32 camisi ve mescidi, 25 kilisesi, 502 dükkânı, 60 mahzeni, 2 un fabrikası, 117 yeldeğirmeni, 11 tuğla, kiremit ve testi fırını ve 5 deri tabakhanesi olup, yıllık geliri 20.000 lira dolaylarındadır."

Ali Cevad ise ilçe üstüne şu bilgilere yer vermektedir:

"Edirne İli'nin Gelibolu Sancağı'na bağlı bir ilçedir. Kasabanın nüfusu 2.000 dolaylarındadır. Ünlü tasavvufçularımızdan Süleyman Zâti ile Rüstem Baba'nın türbeleri sık sık ziyaret edilen yatırlardır.

İlçenin tüm köyleriyle birlikte 5.854 evi ve 24.894 nüfusu vardır; 3 bucakla, 53 köyden oluşmuştur. Bucakları, Paşayiğit, Grebona ve Suluca'dır. 502 dükkân, 60 mahzen, 1 fabrika, 117 yeldeğirmeni, 11 kiremit, tuğla ve testi yapımevi, 5 deri tabakhanesi, 8 mezbaha, 7 taş ve kireçocağı ile 25 kilise bulunmaktadır."

LALAPAŞA: İlçedeki ilk yerleşmelerin tarihi Neolitik ve Kalkolitik çağlara değin uzanmaktadır. Günümüzde ilçe sınırları içinde bulunan Çardakaltı yöresi ile pek çok köyde tarih öncesi yerleşmelerin kalıntıları bulunmaktadır.

Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerine değin, ilçe tarihine ilişkin ayrıntılı bilgilere rastlanmamıştır. Önceleri, Çöke adını taşıyan yöreyi,1361'de Lala ŞahinPaşa Osmanlı topraklarına katınca, Lalapaşa olarak anılmaya başlandı. Balkan Savaşı' ndan sonra kaza oldu. Cumhuriyet Dönemi'ndeyeniden nahiyeye dönüştürüldüyse de, 1945'te ilçe oldu.

MERİÇ: 1916'da Dimetoka'nın Bulgarlar'a bırakılmasıyla, önce Kavaklı adıyla kurulan Meriç İlçesi, 1919'da Uzunköprü İlçesi'ne bağlandı. 1913 Balkan Savaşı'ndan önce Yunanistan sınırları içinde kalan ve Sofulu'ya bağlı bir köy olan Büyük Doğanca merkez olmak üzere, yeniden ilçe durumuna getirilen Meriç, bugünkü adını Cumhuriyet Dönemi'nde aldı.

UZUNKÖPRÜ: II. Murad döneminde kurulan ilçe, aynı tarihlerde yapılmış olan köprünün adını taşımaktadır. Bu köprü nedeniyle yöre stratejik bir önem kazanmıştı.

1424-1481 arasında Cisr-i Ergene, 1718'e değin Kasr-ı Ergene adıyla anılan Uzunköprü, sonraları yine Cisr-i Ergene adıyla anıldı. Yunan işgali döneminde ise Makriyefere adını almıştı.

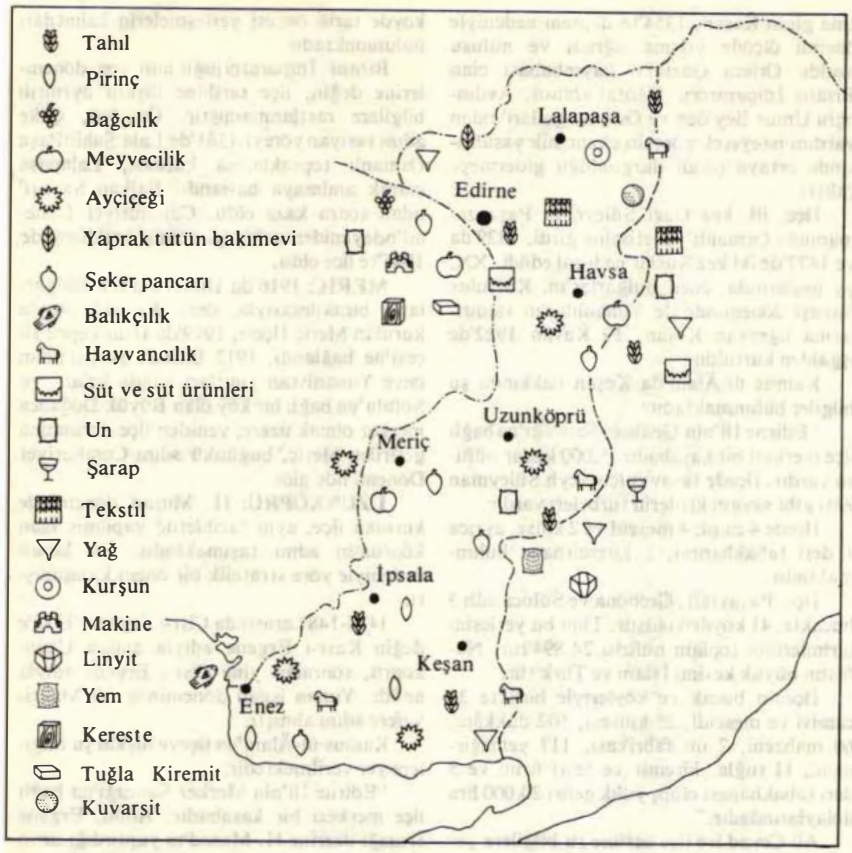
Kamus ül-Âlam'da ilçeye ilişkin şu bilgilere yer verilmektedir:

"Edirne İli'nin Merkez Sancağı'na bağlı ilçe merkezi bir kasabadır. Adını, Ergene Irmağı üzerine II. Murad'ın yaptırdığı uzun bir köprüden alır. Cisr-i Ergene de, Ergene Köprüsü demektir. Rumeli Demiryolu'nun üstünde oluşu, önemini artırmıştır. Kasabanın nüfusu 1.000'e yakındır. Çoğu İslam, kalanı da Rum ve Bulgar'dır. 1 rüştiyesi (ortaokul) vardır.

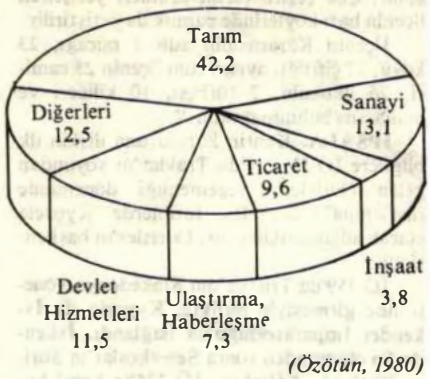
İlçe, Çalı, Ada ve İbriktepe adlı 3 bucakla, 64 köyden oluşur."

Ali Cevad ise şu bilgilere yer vermektedir:

"II. Murad'ın Ergene üzerine kurduğu eşsiz ve görkemli köprünün adını alan ilçe, Edirne İli'ne bağlıdır. 1.000 kadar nüfusu, 1 ortaokulu vardır. İlçenin köyleriyle birlikte nüfusunun çoğunluğu İslam, geri kalanı Rum ve Bulgar'dır. 3 bucak ve 65 köyden oluşmuştur."

Şekil 1
1978'de Edirne'de Gayri Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Türkiye'nin kuzeybatısında, Yunanistan ve Bulgaristan sınırında yer alan Edirne, ülkenin orta düzeyde gelişmiş illerinden biridir. Ülke topraklarının % 0,8'ini oluşturan il topraklarında ülke nüfusunun binde 8,1'i (363.000 kişi) yaşar. Tarımın il ekonomisinde ağırlıklı bir yeri olmasına, il gayri safi hasılasının % 42'sinin (Şekil 1), bu kesimde yaratılmasına karşın; ilin Avrupa'yı İstanbul, Anadolu ve Ortadoğu ülkelerine bağlayan transit yolun üzerinde olması ve 1970' lerde hızlanan sanayileşme burayı Trakya' nın önemli bir merkezi haline getirmiştir. Gelir düzeyi bir hayli yüksek olan Edirne'de, 1978'de kişi başına gayri safi hasıla Türkiye ortalamasının % 110'u kadardı ve bu açıdan il, ülkede 9. sıradaydı. Aynı yıl ilde Türkiye gayri safi yurt içi hasılasının binde 9'u yaratılmıştı (Şekil 2).

Edirne, Osmanlı Devleti Dönemi'nde önemli bir merkezdi. Yörenin bu konumu, bir dönem Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapması ve geniş bir alana yayılan yönetsel işlevlerle donanmış olması kadar; bereketli topraklarında yetiştirilen tahıllarla İstanbul'u beslemek ve Avrupa ile Anadolu arasında önemli bir ticaret ve konaklama bölgesi olmak gibi ekonomik işlevleri yerine getirmesinden de kaynaklanıyordu. Bu dönemde yörede ipekli dokumacılık, şarapçılık ve mandıracılık gibi küçük sanayi dalları da oldukça gelişkindi.

XIX. yy sonları ile XX. yy'ın başlarında Edirne, bir çalkantılar dönemine girdi ve bu durum uzun bir süre etkisini sürdürdü. Cumhuriyet Dönemi'nde Edirne'nin sosyo-ekonomik gelişimini belirleyen etkenlerin en önemlileri buranın bir sınır kenti olması ve bununla bağlantılı olarak gelişen nüfus hareketleridir.

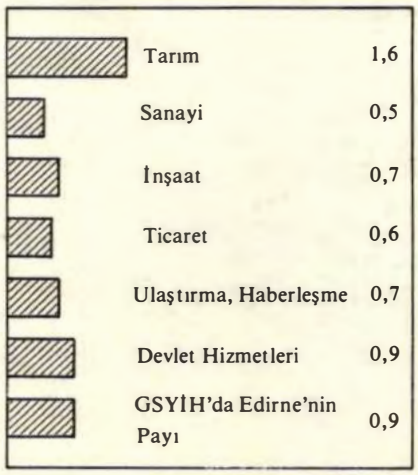
XIX. yy da Yunanistan ve Romanya bağımsızlıklarını kazanarak Osmanlılar'dan ayrılıp kendi devletlerini kurdular. Bu gelişme bölgede oturan Müslümanlar'ın Edirne üzerinden Anadolu'ya göç etmelerine yol açtı. Balkan Savaşı'ndan sonra ise Trakya' daki Bulgarlar Bulgaristan'a göç ettiler. Edirne daha sonra I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasındaki Yunan işgaline sahne oldu. Bu olaylar Edirne ekonomisinin tümüyle durgunluğa girmesine yol açtı. Zaman içinde göç edenlerin yerine, mübadele yoluyla söz konusu ülkelerden gelen Müslüman Türkler yerleştirildi.

Edirne'nin gelişiminde coğrafi konumunun etkileri bununla kalmadı. Sınır kenti olmanın halkta yarattığı güvensizlik II. Dünya Savaşı sonrasında askeri birliklerin ilden geri çekilmesiyle de birleşince, 1940' larda Edirne önemli bir nüfus kaybına uğradı ve il ekonomisi ikinci kez yoğun bir durgunluğa girdi.

Bu nüfus hareketlerinin il ekonomisi üzerindeki etkileri oldukça büyük oldu. Edirne Kenti eski canlılığını artık bir daha geri gelmeyecek biçimde kaybetmişti. Öyle ki, XIX. yy ortalarında 100.000'i aşan kent nüfusu, Edirne'nin tüm yönetsel ve ekonomik işlevlerini kaybetmesiyle XX. yy'ın başlarında 87.000'e, 1950'lerde ise 40.000'in altına düştü. 1950'lerde kentte inşaat faaliyetleri tümüyle durmuştu.

Öte yandan azınlıkların ilden ayrılmasıyla birlikte, asıl olarak onların geliştirdiği

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayri Safi Yurt İçi Hasılada Edirne'nin Sektörlere Göre Payı

(Özötün, 1980)

ipekböcekçiliği ve bağcılık (dolayısıyla şarapçılık) öldü. Buna karşılık Edirne'ye göç edenler (1935'te nüfusun 1/3'ü başka ülkelerde doğmuştu) ilde başta tütün ve ayçiçeği olmak üzere sanayi bitkilerinin yetiştirilmesine yardımcı oldular. Edirne Türkiye'nin başta gelen ayçiçeği üretim merkezlerinden biri olarak kaldığı halde, gerek tütün gerek 1930'larda başlayan şeker pancarı üretimi zamanla azaldı.

Edirne ekonomisinin bundan sonra yaşadığı ilk dönüşüm 1950'lerde tarım kesiminde gerçekleşti. Bu dönemde traktör kullanımının yaygınlaşması, emeğin topraktan kopmasına yol açtı. Kentsel bölgelerde hemen tümüyle küçük ölçekli imalathanelerin egemen olduğu sanayinin göçü emebilecek derecede gelişmiş olmaması, bu göçün il dışına yönelmesine neden oldu. Öte yandan, bu dönemde meraların ekime açılması, ilde ötedenberi önemli bir yeri olan hayvancılığın gerilemesine yol açtı; yine de, ilin geleneksel peynir üretimi varlığını sürdürmüştür.

Makineleşmeyi, 1960'lardan başlayarak yoğun modern girdi kullanımı, gübreleme ve bunlardan kaynaklanan verim artışları izledi. 1970'lerin sonunda Edirne'nin en önemli ürünü olan buğdayda verim, 3.000 kg ile Türkiye ortalamasının ve kimi Balkan ülkelerinin üzerindeydi.

Edirne'de ticaret ve sanayinin canlanması ise 1970'lerde başladı. Petrol üreticisi Ortadoğu ülkelerine giden en kısa yol olan E-5 Karayolu'nun öneminin artması Edirne'yi çok önemli bir uluslararası transit merkezi haline getirdi. Öte yandan, ilin 1969'da "kalkınmada öncelikli yöreler" kapsamına alınarak teşvik görmeye başlaması, il dışı özel sermayenin özellikle dokuma alanında yatırımlara girişmesine, dolayısıyla hızlı bir sanayileşmeye yol açtı. Öyle ki, 1970'lerin sonunda bu kesimin ilde yaratılan gelir içindeki payı hızla yükseliyordu. 1975-1978 arasında il gayri safi hasılasında tarımın payı % 52'den % 42'ye düşerken, imalat sanayiinin payı % 4'ten % 11'e yükselmişti.

Ancak, ilin ekonomik yapısı tümüyle değişmekten henüz uzaktır ve tarım hâlâ başat kesimdir. 1975'te faal nüfusun 3/4'ü bu kesimde yer alıyordu. 1980'de bu oran azalmışsa da önemini korumaktadır.

İlin bu dönemde yaşadığı süreç, göçün yönünü de değiştirmiştir. Bir yandan tarımda makineleşmeden sonra mevsimlik işçi gereksiniminin artması, bir yandan hızlı sanayileşme, ilin 1960'lar ve sonrasında göç almaya başlamasına neden olmuştur.

Yine de ilde 1960-1980'de kentsel nüfusun artış hızı da, 1980'deki kentsel nüfus oranı da Türkiye genelinin altındadır. Nitekim, Edirne Kenti'nin nüfusu 1980'de ancak 70.000'i biraz aşabilmiştir. İl topraklarının kuzeyden güneye uzanan bir dikdörtgen biçiminde olması ve Edirne Kenti'nin bu dikdörtgenin kuzeyinde yer alması güneyde iki önemlice kentin (Keşan ve Uzunköprü) doğmasına olanak sağlamışsa da bunların ikisinin de nüfusu 30.000'in altındadır.

Edirne'nin bir başka önemli özelliği de ilde eğitim ve sağlık hizmetlerinin oldukça gelişmiş olmasıdır. Edirne, halkın da katıldığı sosyalizasyon çalışmaları açısından Türkiye'deki en başarılı örnekler arasındadır.

Tablo 1

Türkiye ve Edirne'de Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı

(%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Edirne 139.955	Türkiye 13.557.860	Edirne 145.340	Türkiye 16.349.380	Edirne 186.250
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	85,0	71,9	76,1	64,1	74,1
Maden Çıkarma	0,5	0,1	0,6	0,5	0,7	0,3
İmalat Sanayii	6,0	3,6	7,1	3,7	7,6	3,2
İnşaat Sanayii	1,6	0,7	2,6	2,1	2,7	1,6
Elektrik, Gaz, Su	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	2,0	2,9	1,9	6,1	3,7
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	1,1	2,1	1,4	3,1	1,9
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	3,8	6,2	5,6	11,4	13,2
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	3,6	6,4	8,6	4,2	1,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb." değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

EDİRNE İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Edirne gelişmiş tarım kesimi ve özellikle 1970 sonrasında önemli gelişme gösteren sanayii ile ekonomik yapısı canlı olan bir ildir. Bu nedenle, ilde ekonomik bakımdan faal nüfusun toplam nüfus içindeki payı her zaman Türkiye ortalamasının üzerinde olmuştur. 1975'te Edirne'de 12 yaş üzerindeki faal nüfus yaklaşık 186.000 kişi idi (Tablo 1). Bu sayının toplam nüfus içindeki payını ifade eden genel katılma oranı ise, binde 547 ile ülke ortalamasının (binde 407) çok üzerindedir.

Bununla birlikte, Türkiye'nin sosyal gerçekleri göz önüne alınarak, istatistiklerde ekonomik bakımdan faal nüfusun tanımlanmasında alt sınır olarak 12 yaşın alınması, 1970 sonrasında benimsenen bir uygulamadır. Bu nedenle, faal nüfusun zaman içindeki gelişmesini incelemek ve önceki yıllarla karşılaştırma yapılmasını olanaklı kılmak için faal nüfusun tanımında alt sınır olarak, önceki yıllarda olduğu gibi 15 yaşın alınması gerekir.

Bu tanım çerçevesinde 1975'te Edirne faal nüfusu 173.000'e, genel katılma oranı da binde 507'ye düşmektedir. Söz konusu oran yine de ülke ortalamasının (binde 405) hayli üzerindedir.

Ekonomik bakımdan faal nüfusun, 1955-1975 döneminde gösterdiği sınırlı büyüme asıl olarak söz konusu dönemin ikinci yarısında, yani 1965-1975 arasında gerçekleşmiştir. Nitekim, 1955'te 140.000 olan faal nüfus, 10 yıl içinde % 4 kadar artarak, 1965'te ancak 145.000'e ulaşabilmiştir. Buna karşılık, 1965-1975 arasında faal nüfusta görülen artış % 19 ile bir önceki 10 yıllık dönemin 5 katına çıkmaktadır. Böylece, 20 yıl içinde il toplam nüfusu % 35 dolayında artarken, faal nüfustaki büyüme % 24 dolayında kalmıştır.

Faal nüfustaki gelişmenin göreli yavaşlığı, genel katılma oranının da 1955-1975 döneminde gerilemesine yol açmıştır. Ancak bu gerileme, asıl olarak 1955-1965 arasında

olmuştur. Bu dönemde il toplam nüfusu % 20 oranında artarken, faal nüfustaki artışın % 4 düzeyinde kalması, genel katılma oranının binde 555'ten binde 479'a düşmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, her iki oran da 1955'te binde 507, 1965'te ise binde 432 olan Türkiye ortalamalarının çok üzerindedir. İlde genel katılma oranı 1965 sonrasında yeniden artmaya başlamış ve 1975'te binde 507'ye yükselmiştir.

Edirne faal nüfusunun zaman içinde gösterdiği gelişme il ekonomisindeki değişimi de yansıtmaktadır. Ekonominin oldukça durağan olduğu dönemde faal nüfusun yavaş artışı yanında il dışına göç önemli boyutlara ulaşmıştır. Genel katılma oranının 1955-1965 arasındaki gerileyişi, ilin bu yıllarda konu olduğu "il dışına göç" olgusu ile birlikte ortaya çıkmıştır. 1960 sonrasında ise, Edirne göç veren bir il olmaktan çıkmış, göç alma sürecine girmiştir. Aynı süreç içinde faal nüfus önemli ölçüde büyümeye başlamıştır.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Edirne ekonomisi, ağırlıkla tarım kesimine dayanmaktadır. İlde özellikle buğday, ayçiçeği ve çeltik üretimi yaygındır *(Bak. Tarım)*. Bu nedenle, Edirne nüfusunun işkollarına göre bölünüşünde (Tablo 1), tarım kesiminin ağırlıklı bir payı vardır. Bu kesimde çalışanların faal nüfus içindeki payı, her zaman ülke ortalamalarının üzerinde olmuştur.

1955'te ilde ekonomik bakımdan faal nüfusun % 85'i bitkisel üretim, hayvan ve ormancılıkla uğraşırken bu oran 1965'te % 76'ya düşmüştür. Aynı dönemde söz konusu oran Türkiye genelinde de % 77'den % 72'ye inmiştir (Tablo 1). İlde, 1955-1965 arasında tarım kesiminde çalışan faal nüfusun mutlak olarak da gerileme göstermesi, Edirne'nin bu yıllar arasında il dışına göç vermesi ve göç olayına asıl olarak kırsal nüfusun katılmasından kaynaklanmaktadır.

1975'te ise tarım kesiminin payı, ülke bütününde % 64'e, Edirne'de ise ancak % 74'e düşmüştür. Dolayısıyla 1965-1975 döneminde bir önceki dönemden farklı olarak, tarım kesimindeki göreli gerileme, Türkiye genelindekinin gerisinde kalmıştır.

Geniş anlamda sanayi kesiminde (imalat sanayii, inşaat sanayii, gaz-su-elektrik) çalışanların oranı ise 1955-1975 arasında çok sınırlı bir büyüme göstererek, % 4,4'ten ancak % 4,9'a yükselebilmiştir.

Üstelik, bu büyüme asıl olarak inşaat işkolunda çalışan nüfustaki artıştan kaynaklanmaktadır. Nitekim söz konusu dönemde inşaat kesiminin göreli payı artarken, imalat kesiminin payında bir gerileme olmuştur. 1955'te % 0,7 olan inşaat kesiminde çalışanların payı 1965'te % 2,1'e yükselerek 3 katına ulaşmıştır. Bu önemli artışta, sanayi yatırımları ve konut yapımının hızlı gelişmesinin etkisi olmuş ve yapı işçisi akını başlamıştır. Başka illerden inşaat kesiminde çalışmak üzere gelen işçiler, bu kesimin payının önemli ölçüde artmasına yol açmıştır. Bu akımın hızının kesilmesiyle birlikte, inşaat kesiminin payında 1965-1975 arasında bir gerileme olmuş ve bu oran % 1,6'ya düşmüştür.

Ülke genelinde 1955'te % 6 dolayında olup, 1975'te % 7,6'ya çıkan imalat kesiminde çalışanlar oranı ise, Edirne'de 1955'te % 3,6 idi. 1965'te % 3,7 olan bu oran, 1975'te % 3,2'ye düşmüştür.

Tarım dışı kesimlerdeki en önemli gelişme, geniş anlamda hizmetler kesiminde (toplum hizmetleri ve kişisel hizmetler) olmuştur. İlde bu kesimde çalışanların sayısı 1955-1975 döneminde 5 katına çıktığı gibi, faal nüfus içindeki payı da % 3,8'den % 13,2'ye yükselmiştir. Böylece, hizmetler kesiminde çalışanların oranı, 1955-1975 arasında % 4,1'den % 11,4'e yükselen Türkiye ortalamasını hem aşmış hem de daha hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu hızlı gelişme asıl olarak 1965 sonrasında gerçekleşmiştir (Tablo 1). Bu durum, ilin askeri niteliğinden kaynaklanmaktadır. İlde askeri birliklerin bulunması nedeniyle, kamu hizmetleri ve savunma alanında önemli nüfus artışı olmuştur. Nitekim, 1975'te Edirne'de hizmetler kesiminde çalışmakta olan yaklaşık 25.000 kişinin % 80'e yakın bölümü kamu yönetimi ve savunma hizmetlerinde yer almaktaydı.

Ticaret ve ulaştırma kesimlerinde çalışanların oranları ise 1955-1975 arasındaki 20 yıllık dönemde yaklaşık 2 katına yükselmiştir. Bununla birlikte, her iki kesimin payı da tüm dönem boyunca ülke ortalamalarına göre oldukça düşüktür. Ulaştırma kesiminde çalışanların payı Edirne'de 1955'te % 1, 1975'te ise % 2 dolayında iken, ülke ortalamaları aynı yıllarda sırasıyla % 1,5 ve % 3 idi. Ticaret kesiminde çalışanların payı ise, Edirne'de 1955'te % 2, 1975'te yaklaşık % 4 iken, Türkiye genelinde sırasıyla % 3 ve % 6 idi (Tablo 1).

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERİNE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Edirne faal nüfusunun işteki yere göre dağılımı (Tablo 2), Türkiye genelindekine benzer bir yapı göstermektedir. Ayrıca, bu yapı 1955-1975 arasındaki 20 yıllık dönemde ülke genelindeki değişikliklere koşut olarak değişmiştir. İlde faal nüfusun ağırlıklı bölümü ülke genelinde olduğu gibi, ekonomik faaliyetlere "yardımcı aile bireyi" olarak katılmaktadır. Bu grubun payı 1955'te Edirne'de % 60 iken, ülke ortalaması % 55 idi. 20 yıl içinde bu grubun payı gerek il ve gerekse ülke genelinde önemli ölçüde azalmış ve 1975'te Edirne'de % 49'a, Türkiye genelinde ise % 45'e gerilemiştir. "Yardımcı aile bireyi" olarak çalışanların sektörlere göre dağılımına bakıldığında, tarım işkolunda Edirne'de bu şekilde çalışanların oranının (% 65), Türkiye oranından (% 69) düşük olduğu görülmektedir. Buna karşılık, yardımcı aile bireylerinin oranı, ticaret ve ulaştırma kesimlerinde ülke ortalamalarının üzerindedir. Nitekim, 1975'te Edirne'de ticaret kesiminde çalışanların % 7'si aile işinde ücretsiz çalışmakta iken, bu oran ülke genelinde % 6 idi (Tablo 3). Edirne'de ticaret kesiminde ücretlilerin oranı (% 33,5) ülke ortalamasının (% 35,5) altında, buna karşılık, kendi hesabına çalışanların oranının (% 55,8), ülke ortalamasından (% 54) yüksekti. Söz konusu oranlar ilde büyük ölçekli ticaretin pek yaygın olmadığını gösterir. Ayrıca, nüfusun meslekteki yere göre dağılımında, büyük ölçekli ticaret işletmelerinin gereksinim duyduğu ticaret ve satış personeli oranının Edirne'de (% 1,6) ülke ortalamasının (% 3,2) yarısı düzeyinde oluşu (Tablo 4), küçük ölçekli ticaretin yaygın olduğunun bir başka göstergesidir. Nitekim 1975'te ticaret kesiminde çalışanların % 68'i perakende ticaret yaparken, % 28'i de lokanta ve otelcilikle uğraşıyordu.

Edirne İli'nde yardımcı aile bireyleriyle ilgili olarak gözlemlenen, Türkiye ortalamalarıyla olan benzerlik ve ülke genelindeki değişmelere koşutluk, kendi hesabına çalışanlar grubu için de geçerlidir. Kendi hesabına çalışanların oranı 1955'te Edirne'de ve Türkiye'de sırasıyla % 27,3 ve % 27, 1975'te ise her ikisinde de % 25,6 idi (Tablo 2).

Ancak kendi hesabına çalışanların sektörlere göre dağılımına bakıldığında, Edirne'de özellikle imalat, inşaat ve ticaret kesimlerinde ülke oratlamalarının üzerinde oranlara ulaşıldığı görülmektedir (Tablo 3). Edirne'de imalat kesiminde faal olan her 100 kişiden 36'sı kendi hesabına çalışırken, bu oran Türkiye genelinde % 26 idi. Bu kesimdeki ücretlilerin oranının Edirne'de (% 55) ülke ortalamasının (% 64) hayli gerisinde oluşu da, ilde özellikle küçük ölçekli imalat sanayiinin yaygın olduğunu göstermektedir.

Tablo 2
*Edirne'de Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı * (%)*

	Yıllar	Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	139,9	0,1	9,9	59,6	27,3	3,1
	Erkek	78,5	0,2	15,2	33,4	45,8	5,4
	Kadın	61,4	**	3,1	93,1	3,7	0,1
1975	Toplam	186,2	0,5	25,2	48,7	25,6	**
	Erkek	120,1	0,8	35,4	26,7	37,1	**
	Kadın	66,1	0,1	6,5	88,8	4,6	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı yaşlar, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

1788

1789

1790

1788 - Süpürgeci
1789 - Peynir tenekeleniyor
1790 - Seyyar peynir satış veri
1791 - Tuğlacı

1791

1792

1793

1792 - 1793 - Bedesten
1794 - Olin Yağ Fabrikası
1795 - Trakya Un Fabrikası
1796 - Çay bahçesi
1797 - Saat Kulesi

1796

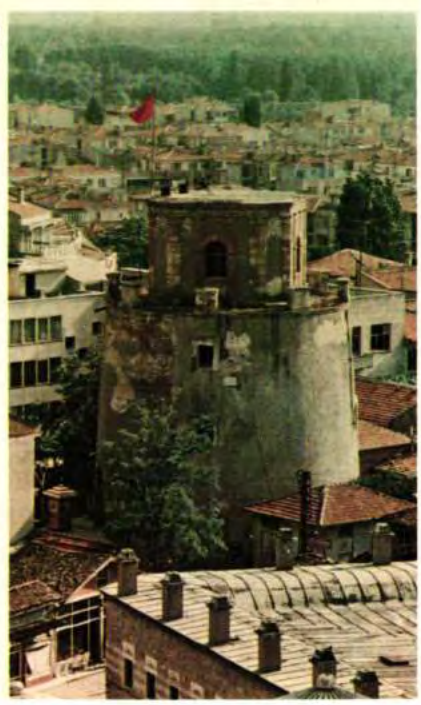
1794

1795

1797

1798

1799

1801

1800

1798 - 1801 - Kapıkule gümrük kapısı
1802 - Ticaret Lisesi
1803 - Mimar Sinan Spor Salonu

1802

1803

1804

1806

1805

1804 - 1806 - Kırkpınar Heykeli, Kırkpınar Müzesi ve yağlı güreş
1807 - Halk Eğitim Merkezi

1807

İnşaat ve ticaret kesimlerinde ise, Edirne'de kendi hesabına çalışanlar oranı, 1975'te Türkiye ortalamalarının üzerinde olmakla birlikte, farklar imalat kesiminde görüldüğü ölçüde değildir.

İlde, yardımcı aile bireyleri ve kendi hesabına çalışanların payları 1955-1975 arasında gerilerken, ücretlilerin oranı tıpkı Türkiye genelinde olduğu gibi, önemli bir gelişme göstermiştir. 1955'te ilde ücretlilerin faal nüfus içindeki payı % 9,9 iken, Türkiye ortalaması %13,3 idi. 20 yıl sonra ise bu oranlar Edirne'de % 25,2'ye, ülke genelinde ise % 27,7'ye yükselmiştir (Tablo 2).

Edirne'de ücretlilerin oranı özellikle tarım ve hizmetler kesimlerinde ülke ortalamalarının üzerindedir. Buna karşılık, imalat sanayiinde çalışan ücretliler oranı (% 55), ildeki sanayinin küçük ölçekli oluşunun bir ürünü olarak, Türkiye ortalamasının (% 64) altındadır.

İl ekonomik yaşamının dayanağı durumunda olan tarım kesiminde çalışan ücretlilerin oranı % 6,8 ile ülke ortalamasının (% 3,1) iki katından fazladır. Bu durum bir ölçüde il tarımında önemli bir yeri olan çeltik ve ayçiçeğinin toplanması sırasında mevsimlik işçi kullanımının yaygınlaşmasından kaynaklanmaktadır.

1955-1975 arasında önemli bir gelişme gösteren hizmetler kesiminde çalışan faal nüfusun (Tablo 1) işteki yere göre dağılımında, ücretliler oranının Edirne'de (% 96), ülke ortalamasının (% 91) üzerinde olduğu görülür. Bu durum, asıl olarak ilin askeri niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 3
*Edirne'de Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı * (%)-(1975)*

İşkolu	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	6,8	0,2	28,3	64,7	**
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	54,9	3,2	35,9	5,9	0,1
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	81,5	1,6	13,4	3,5	—
Toptan Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	33,5	4,1	55,8	6,6	**
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	52,6	1,5	39,5	6,4	—
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	87,8	1,3	9,5	1,4	—
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	95,9	0,2	3,4	0,5	**
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	85,9	1,4	9,5	3,2	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 22- Edirne İli, 1975)

TARIM

GİRİŞ: Sanayinin 1970'lerde hızlı bir gelişme içine girmesine ve Kapıkule Sınır Kapısı'na bağlı olarak ulaşım ve ticaretin canlanmasına karşın, Edirne ekonomisinin egemen faaliyeti tarımdır. Ancak, 1970'lerde tarımın il ekonomisi içindeki payı yıldan yıla dikkat çekici biçimde azalmıştır. Tarımın il gayri safi hasılası içinde 1975'te % 52 olan payı, 1976'da % 48'e, 1977'de % 44'e ve 1978'de % 42'ye düşmüştür. Aynı dönemde Edirne tarımının ülke genelinde tarımda yaratılan gayri safi hasıla içindeki payı da % 1,76'dan % 1,56'ya düşmüştür.

Edirne, yüzyıllardan beri önemli bir tarımsal merkez olmuş, Meriç ve Ergene havzalarının bereketli topraklarında yetiştirilen çeşitli ürünler, çoğunlukla Edirne'de pazarlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında, Edirne ve Trakya'nın İstanbul gibi büyük bir kenti besleme işlevi vardı. Ayrıca, Trakya'daki egemen konumu ve İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan karayolunun üzerinde yer alması, Edirne'nin Anadolu ile Avrupa arasındaki ticarette de önemli bir rol oynamasına yol açmıştır.

Edirne XIX. yy'da İstanbul'un tahıl ambarı ve mandırası durumundaydı. O yüzden tarımsal yapısı günümüze göre daha büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Örneğin, Trakya'nın ünlü şarapları XIX. yy'ın ikinci yarısında dünyanın bellibaşlı şarap üreticisi olan Fransa pazarını bile tutmuştu. Aynı şekilde Paris'te açılan sergilerde Edirne ipeklileri, Bursa ipeklilerinden ayırt edilemiyordu. 1869-1870'te İstanbul'u Edirne üzerinden Avrupa'ya bağlayan ünlü "Şark Demiryolu"nun açılması ve 1894'te İstanbul'u Gümülcine üzerinden Selanik'e bağlayan demiryolu hattının hizmete girişi, Edirne'nin daha da gelişmesine neden olmuştu.

XIX. yy'ın başlarında Balkanlar'da ulusal ayaklanmaların patlak vermesi ve önce Yunanistan'ın, bir süre sonra da Romanya'nın bağımsız devletler kurarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmaları, Balkanlar'da çalkantılara ve göç hareketlerine yol açtı. Bütün bu göçler Edirne'den geçiyor, birçok Trakyalı topraklarından olurken, yerlerine uzak yörelerden göçmenler geliyordu. Bu nüfus kargaşası XX. yy'ın başında patlak veren ve bu kez Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopması ile sonuçlanan olaylarla daha da arttı. Arkasından Balkan Savaşları patlak verdi. 1913'te İstanbul'da yapılan Türk-Bulgar Antlaşması ile Edirne dolaylarında yaşayan birçok Bulgar, Trakya'dan ayrıldı. Gerçi bunlardan çoğu yoksul, mülksüz insanlardı ama yine de arkalarında bir miktar sahipsiz toprak bıraktılar. Buralara Bulgaristan'dan gelen Türkler yerleştirildi.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, bu kez Trakya'da yaşayan Rumlar, Batı Trakya'daki Türkler'le "mübadele" edildi. İmparatorluğun dağılma süreci içerisinde, özellikle XIX. yy sonu ve XX. yy başlarında en ileri düzeyine varan bu nüfus hareketleri, Edirne İli açısından daha ileriki yıllarda da sürdü. Göçler ve nüfus mübadelesi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden hızlandı.

Bu göçler, Trakya'da tarımsal yapıyı önemli ölçüde etkiledi. Göçlerden önce, Trakya'nın ünlü bağcılığı ve ipekböcekçiliği, Rumlar'ın elindeydi. Yerlerine yerleştirilen Türk göçmenler ise, bağcılık ve ipekböcekçiliğini bilmiyorlardı. Bu yüzden, bağcılık ve ipekböcekçiliği büyük darbe yedi; ipekböcekçiliği bir daha eski durumuna gelemezken, bağcılık Cumhuriyet Dönemi'nde devletin desteği ile Tekirdağ yöresinde korunmaya çalışıldı.

Buna karşılık, gelen göçmenler o zamana değin Trakya'da fazla yaygın olmayan başka bazı bitki türlerini getirdiler.

Bunların başlıcaları tütün ve ayçiçeğidir.

Balkanlar'da tütün tarımı çoğunlukla Türkler'in elindeydi. Göç sonucu, ünlü Kırcaali ve Gümülcine tütünleri Edirne'de yaygınlaştı.

1940'larda Trakya'ya gelen göçmenlerin getirdiği ayçiçeği ise, kısa süre içinde yayıldı ve Trakya'nın simgesi durumuna geldi.

Bir bütün olarak Trakya ve Edirne tarımı Cumhuriyet'le birlikte kısa bir sürede gelişmeye başladı. 1925'lerde bölgenin başlıca tarım ürünü olan buğdayın iç ve dış pazarlarda yüksek fiyat bulması, bu gelişmenin başlıca nedeniydi.

1927 Tarım Sayımı'na göre Edirne'de traktör, mibzer, biçerbağlar, harman makinesi vb gibi 170 modern tarım makinesi vardı. Tarım makineleri açısından Edirne, öteki gelişmiş tarım merkezlerinin arkasında yer alıyordu. Demir pulluk açısından ise, daha iyi durumdaydı. O yıllarda ülkede bulunan 210.000 demir pulluğun 10.000 kadarı Edirne'deydi. Bu yıllarda pulluk kullanımında il, 7. sırada yer alıyordu. Pulluk çoğunlukla büyük ve orta çiftçilerin elindeydi.

"1929 Dünya Buhranı"na koşut olarak buğday fiyatlarının düşmesi, Edirne tarımını çok olumsuz biçimde etkileyebilirdi. Ancak, bu sırada üretilmeye başlanan şeker pancarı, bu etkiyi önledi. 1926'da Alpullu'da açılan ilk şeker fabrikası, Trakya'da pancar ekimini yaygınlaştırdı. Eskiden buğday ekmekte olan üretici, pancara döndü. Topraklar yeniden değer kazandı.

1930'larda uygulanan devletçilik politikası bağlamında, tarım alanında alınan bazı önlemler, Trakya tarımını az da olsa ferahlattı. Bunların başında, 1932'de başlayan buğday alımlarının desteklenmesi, tarım kredi kooperatiflerinin kurulması, atla pulluk çekiminin özendirilmesi gibi önlemler geliyordu. Yine bu yıllarda Trakya'da arıcılık, meyvecilik özendirildi; besi hayvancılığı başlatıldı; çeki hayvanlarını geliştirmek için Macar tipi at aşılama durakları kuruldu.

1950'lerde traktörün girmesi ile Edirne'nin tarımsal yapısı büyük ölçüde değişti. Ekim alanları çayır-meralar aleyhine hızla genişledi. Modern girdilerin yaygınlaşması ile önemli verim artışları sağlandı. Ayrıca, karayolu şebekesinin geliştirilmesi ile Edirne'nin önce İstanbul, sonra da Avrupa'yla olan bağlantısı sıklaştı.

Ancak bu gelişme içinde meraların daralması, ilin geleneksel faaliyeti olan hayvancılığın büyük darbe yemesine yol açtı *(Bak. Hayvancılık)*.

Tarımda makineleşmeye ilk geçiş, XX. yy başlarında olmuş, traktör 1910'da sınırlı sayıda da olsa il tarımına girmiştir. Gelen göçmenlerin önemli bölümünün ileri tarım tekniklerine alışkanlığı, tarımda modernleşmeyi hızlandıran bir etken olmuştur. DPT Tarımsal Gelişmişlik Göstergesi'ne göre, 1980'de Edirne 13. sırada yer almaktadır.

İlde XIX. yy'da ve XX. yy'ın başında görülen ve büyük çiftlik sahiplerinin elinde toplanmış olan büyük toprak mülkiyeti, zaman içinde miras yolu ile geçiş sırasında parçalanmıştır. Öte yandan, ile göç ederek yerleştirilenlere eşit miktarda toprak dağıtılmıştır. Daha sonraları satış yoluyla bir miktar toprak el değiştirmiş olsa bile, bu durum küçük toprak mülkiyetinin yaygınlığı için önemli bir temel yaratmıştır. İlde

1913 Tarım Sayımı'nda Edirne

Günümüzde Edirne İli'ni oluşturan topraklar, 1913'te Edirne Sancağı'na ve Gelibolu Sancağı'nın Enez ve Keşan kazalarına bağlıydı. Edirne Sancağı ve bu kazalara ilişkin veriler o yıllarda Edirne yöresinin tarımsal yapısı üzerine bir fikir verebilecek niteliktedir..

O dönemde Edirne'nin ekili alanları, ülkenin toplam ekili alanının yüzde birinden azını oluşturuyordu. Tahıl il ekim alanlarının bütününe yakınını (% 98) kaplamaktaydı. Bütün Trakya'da olduğu gibi tahıl dışı tarım yalnızca yerel gereksinimi karşılamaya yönelik olarak yapılıyor, buna karşılık, Edirne tarımında bugün önemli bir yer tutan baklagiller ve sanayi bitkileri hemen hemen hiç üretilmiyordu.

Buğday, arpa ve mısır, ekimi yapılan en önemli tahıllardı. İlin iç kesiminde ise yulaf önem kazanmıştı. Ekonomik açıdan daha az önem taşımakla birlikte yer yer kaplıca, darı ve çavdar da ekilmekteydi.

Baklagiller, Merkez ve Uzunköprü dışında yok denecek denli az ekiliyordu. Ekimi yapılan başlıca baklagiller önem sırasıyla fasulye, bakla, nohut ve mercimekti. Hayvan yemi olarak kullanılan burçak ve fiğ de yer yer, az miktarda yetiştiriliyordu.

Patates, soğan, sarmısak gibi yumru bitkiler tahıl dışı tarımda en önemli yeri tutmaktaydı. Soğan bütün bölgede, patates Merkez'de ve İpsala'da, sarmısak ise özellikle Uzunköprü'de üretiliyordu.

Tahıllarda verim, genellikle ülke ortalaması dolaylarında olup, yalnız mısırda verim ülke ortalamasının önemli ölçüde üzerine çıkıyordu. Buna karşılık yumru bitkiler üretiminde verim, ülke ortalamasının 2-3 katı kadardı.

At, eşek, öküz gibi çeki ve çiftlik hayvanları açısından yöre pek zengin sayılmazdı. Buna karşılık inek ve koyun sayısı açısından bölge oldukça varlıklıydı. Buna koşut olarak süt ve süt ürünleri üretimi de gelişkindi. Elde edilen 15.000 tona yakın sütün önemli bir bölümü peynir üretiminde kullanılmaktaydı. Sayım yılında ayrıca 120 ton tereyağı ve 850 ton kadar peynir üretilmişti.

1913 Tarım Sayımı'na Göre Edirne Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı

Hayvanlar	Sayı	Osmanlı Devleti İçindeki Pay (%)
At	2.623	0,3
Katır	612	0,4
Eşek	4.763	0,4
Sığır	26.761	0,5
Manda	4.271	0,7
Koyun	212.876	1,0
Keçi	61.859	0,5

Edirne'nin Ekili Alanlarının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı

	Ekili Alan (%)	Üretim (%)
Tahıl	0,7	0,7
Buğday	0,6	0,5
Arpa	0,6	0,8
Yulaf	0,9	0,9
Mısır	2,7	3,3
Baklagiller	0,1	0,1
Patates	0,2	0,4
Soğan	0,1	0,5
Sarmısak	0,1	0,4

Ürün Türlerine Göre Üretim (ton)

	Merkez	Enez	İpsala	Keşan	Lalapaşa	Uzunköprü	Toplam
Tahıl	20.355	4.275	9.911	10.629	6.064	20.136	71.370
Buğday	9.578	1.577	1.637	6.714	2.541	6.957	29.004
Arpa	5.988	1.525	3.570	1.518	2.519	6.265	21.385
Yulaf	273	—	570	64	88	800	1.795
Mısır	3.912	317	3.785	1.333	465	6.046	15.858
Baklagiller	199	9	21	23	2	93	347
Patates	390	—	17	—	—	—	407
Soğan	81	18	7	164	172	3	445
Sarmısak	1	1	1	3	—	36	42

mevsimlik tarım işçiliği oldukça önemlidir.

Çayır-meraların sürülmesi, hayvan sayılarında önemli düşüşlere yol açmıştır. Trakya'da ülkenin birçok bölgesinin tersine hayvan varlığı azalmıştır. Besi hayvancılığı bir miktar özendirilmiş olmakla birlikte, yeterli düzeyde değildir. Trakya'da yetiştiriciler hayvancılığı daha çok bir yan gelir kaynağı olarak görmektedirler.

İlde 1970'lerde gelişen sanayinin tarımla sınırlı bir ilgisi vardır. Yağ sanayii hammaddesini Trakya'dan sağlamaktadır. Buna karşılık, Edirne'de hızla gelişen pamuklu dokuma sanayii, hammaddesini il dışından getirtmektedir.

BİTKİSEL ÜRETİM: Edirne'ye hayat veren Meriç Irmağı'nın boyları, tarıma son derece elverişli, zengin, alüvyal topraklardır. Üstelik, bu verimli topraklar Meriç boyları ile sınırlı değildir. Edirne yakınlarında Meriç'le birleşen Arda ve Tunca ırmaklarının boyları da benzer topraklarla kaplıdır.

Edirne İli'nin ortasında, Ergene Çayı' nın suladığı Ergene Havzası yer alır. Karasal iklim özellikleri taşıyan Ergene Ovası, Türkiye'nin en büyük ovalarından biridir. Bu ovada buğday ve ayçiçeği ekilir.

Edirne'nin kuzeyi, Istranca Dağları'nın uzantısı durumundaki engebeli, fundalık ve çayırlık alanlardır. Ekim alanlarının sınırlı olduğu bu bölgede, daha çok hayvancılık yapılır.

İlde ekilen bitkiler arasında, sanayi bitkilerinden ayçiçeği ve tahıllardan buğday özel önem taşır. Ekili alanların büyük bölümünü bu iki bitki kaplar. Ayrıca, Meriç boylarında ekilen çeltik ve yine Meriç boylarında yetiştirilen sebze ve meyve, ilin başlıca ürünleridir.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Edirne 627.600 hektarlık yüzölçümüyle Türkiye'nin küçük illerindendir. Dağlık-taşlık-bataklık ve yerleşme yerlerinden oluşan tarıma elverişsiz alanlar yaklaşık 28.000 hektar genişliğindedir ve il toplam alanının % 4'ünden biraz fazlasını oluşturur. İl yüzölçümünün yaklaşık % 96'sını oluşturan 600.000 hektar dolayındaki alan tarım topraklarıdır.

Tarım toprakları içinde en geniş yeri ekili-dikili alanlar kaplar. 360.000 hektar olan bu alanlar, toplam il alanının % 57'sini oluşturur. İl topraklarının % 14'ünü 85.000 hektar dolayındaki çayır-meralar, % 25'ini ise 155.000 hektar dolayındaki ormanlık alanlar kaplar.

Edirne'de ekili alanların 1978-1979-1980 ortalaması 300.000 hektarın biraz üzerindedir. İlde ayrıca 15.000 hektar dolayında bağ-bahçe alanı vardır. 5.000 hektara yakın alanda yem bitkileri ekilmektedir. Nadas oranı % 10'un biraz üzerindedir..

Bitkisel üretim deseni, ilin batısındaki Meriç Havzası ile orta kesimlerini oluşturan Ergene Havzası'nda farklılık gösterir. Meriç boyları, çeltik tarlaları, bağlık-bahçelik alanlar, bostanlar ve sebze bahçeleri ile kaplıdır. Ergene Ovası'nda ise kuru tarım koşullarında ekilen buğday ve ayçiçeği egemen ürünlerdir.

Nadasa ayrılan topraklar dışında tarla bitkileri ekilen alanlar, 1950'den 1960'ların başına değin hızla genişleyerek 158.500 hektardan 256.500 hektara çıkmıştır. Ekim alanlarındaki genişleme, daha yavaş olmakla birlikte 1960'lardan sonra da sürmüş ve

Tablo 4

Türkiye ve Edirne'de Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Edirne		
	Toplam 16.349.380	Toplam 186.250	Erkek 120.106	Kadın 66.144
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	2,1	2,0	2,2
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,1	0,1	*
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	1,8	2,2	1,1
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	1,6	2,4	0,2
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	2,4	3,5	0,4
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	64,1	73,7	62,4	94,3
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	18,3	27,4	1,8
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 22- Edirne İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

Tablo 5

Edirne'de Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	158.529	256.300	278.966	301.776
Toplam Tahıl	81,2	83,8	58,2	59,5
Buğday	38,9	43,0	40,1	51,3
Arpa	10,1	12,7	3,9	0,8
Çavdar	15,2	10,8	3,9	0,4
Pirinç	0,5	3,1	3,3	4,9
Toplam Baklagiller	2,0	1,5	1,1	0,8
Fasulye	0,9	0,8	0,8	0,6
Ayçiçeği	11,8	7,8,	33,1	35,6
Susam	0,8	1,4	1,9	1,8
Kolza	—	—	0,5	0,3
Şeker Pancarı	3,7	1,9	1,1	1,4
Diğerleri	0,5	3,6	4,1	0,6

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE,Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1970'lerin başında 279.000 hektara çıkmış, 1970'lerin sonunda ise, 300.000 hektarı aşmıştır. İl toplam ekili alanının Türkiye payı 1950'de % 4,5 iken, 1970'lerin sonunda % 1,9 olmuştur.

Ancak, Edirne'de 1970'lerin ikinci yarısında tarım alanlarını tehdit eden bir süreç yaşanmaya başlamış ve ilin en verimli tarım toprakları üzerinde fabrikalar kurulmuştur. Daha önce Çukurova'da, İstanbul-Kocaeli kıyı şeridinde, Bursa'da yaşanan sanayinin hatalı yerleşme biçimi, Trakya'nın öteki yöreleri gibi Edirne tarımını da tehdit eder boyutlar kazanmaya başlamıştır.

Tahıllar: 1980'lerin başında yetiştirilen başlıca tahıllar buğday ve pirinçtir. Bu iki ürün tahıl ekim alanlarının yaklaşık % 95'ini kaplamaktadır. Eskiden ilde epeyce yaygın biçimde ekilen tahıllardan arpa, çavdar ve yulafın ekim alanları, son yıllarda iyice azalmıştır.

Tahıl ekimi, yüzyıllardan beri Trakya'da ve özellikle Edirne'de önem taşımış, Trakya ve Edirne yıllarca İstanbul'un başlıca tahıl ambarı işlevini görmüştür. 1950'lerde ekim alanlarının genişlemesine koşut olarak, ilk elde tahılların ekimi yaygınlaşmıştır. Ancak, 1960'larda ayçiçeği ekiminin büyük önem kazanması, bütün Trakya'da olduğu gibi Edirne'de de tahıl ekimini sınırlandırmıştır.

1950'de toplam 129.000 hektara yaklaşan tahıl ekim alanları hızla genişleyerek, 1960'ların başında 215.000 hektara çıkmış, 1960'ların ortalarında ise düşmeye başlamıştır. Edirne'de 1970'lerin başında 162.500 hektar olan tahıl ekim alanları, 1970'lerin sonuna değin çok az artarak, 179.500 hektara çıkmıştır. Tahıl ekim alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1950 ile 1960'ların başında % 80'den fazla iken, 1970'lerin sonunda % 59,5'e düşmüştür (Tablo 5).

Aynı dönemde il tahıl ekim alanlarının Türkiye payı da düşmüştür. Bu pay 1950'de % 1,8 iken, 1970'lerin sonunda % 1,3'e inmiştir (Tablo 6).

Buğday: Tahıl ekili alanların ürünlere göre dağılımında buğday ve pirincin payları genişlerken, arpa ve çavdarın payları daralmıştır. 1960'ların ortalarından sonra görülen daralmaya karşın, buğday ekim alanları sürekli artmaktadır. Edirne'de 1950'de 61.700 hektar olan buğday ekim alanları, 1960'ların başında 110.000 hektara çıkmış, 1970'lerin başında az çok aynı kalmış, 1970'lerin sonunda ise, 155.000 hektara yaklaşmıştır. Böylece 1950 ile 1970'lerin sonu arasında il buğday ekim alanlarındaki genişleme % 150'nin üzerinde olmuştur.

Aynı yıllarda Türkiye buğday ekim alanları Edirne'ye göre, biraz daha düşük bir oranda (% 137) genişlemiştir.

Buğday ekim alanlarının il ekim alanları içindeki payı 1950'de % 39 iken, 1970'lerin sonunda % 51'e çıkmış, Edirne buğday ekim alanlarının Türkiye payı da 1950'de % 1,59 iken, 1970'lerin sonunda % 1,68'e yükselmiştir.

İl buğday ekim alanlarındaki bu genişlemenin bir nedeni, modern girdiler, özellikle nitelikli tohum kullanımıyla sağlanan verim artışı ve yüksek kazançtır. Buğdayın, Trakya'da 1960'lardan sonra hızla yaygınlaşan ayçiçeği ile dönüşümlü ekilebilmesi de, ekim alanlarının genişlemesine yol açan bir başka etkendir.

Tablo 6

Ana Ürünler Bakımından Edirne Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan	4,57	—	1,71	—	1,77	—	1,86	—
Toplam Tahıl	1,84	1,96	1,66	1,54	1,23	1,61	1,33	2,13
Buğday	1,59	1,64	1,42	1,41	1,29	1,84	1,68	2,68
Arpa	1,10	1,31	1,16	1,02	0,43	0,52	0,08	0,12
Çavdar	5,47	6,36	4,17	3,75	1,69	1,77	0,24	0,37
Pirinç	3,45	3,52	13,25	7,79	15,07	14,75	24,52	24,00
Toplam Baklagiller	0,71	0,80	0,69	0,68	0,55	0,70	0,34	0,43
Fasulye	2,25	3,02	1,78	1,67	2,29	2,41	1,71	1,65
Ayçiçeği	17,46	16,47	17,90	16,23	22,15	23,06	22,02	22,23
Susam	1,70	1,10	4,97	6,48	8,37	5,65	12,14	10,24
Kolza	—	—	—	—	55,35	50,79	6,40	6,08
Şeker Pancarı	11,52	5,25	3,16	3,12	2,15	1,79	1,55	1,67

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı, Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Pirinç: Edirne'nin Meriç boylarında eskiden beri pirinç ekimi yapılmaktadır. Ancak, geçmiş yıllarda pirinç görece sınırlı bir alanda ekilirken, sulama olanaklarının artması ile ekim alanı çok genişlemiştir.

Edirne'de 1950'de yalnızca 835 hektarda ekilen pirincin ekim alanları, 1950'lerde hızla artarak, 1960'ların başında 8.000 hektara çıkmıştır. Genişleme hızı, 1960'larda biraz yavaşlamış olmakla birlikte 1970'lerde yeniden artmış ve ekim alanları 1970'lerin başında 9.200 hektara, 1970'lerin sonunda ise 15.000 hektara çıkmıştır. Dolayısıyla pirinç ekim alanları 1950 ile 1970'lerin sonu arasında 17 kat genişlemiştir. Aynı yıllarda Türkiye ekim alanları ise ancak bir buçuk katı kadar genişlemiştir.

Pirinç ekim alanları,1950'de il ekim alanlarının yalnızca binde 5'ini kaplıyordu. Pirinç ekim alanlarının, il ekim alanları içindeki payı, 1960'ların başında % 3'ü aşmış, 1970'lerin sonunda % 5'e yaklaşmıştır. Aynı dönemde il pirinç ekim alanlarının Türkiye payı da artmıştır. 1950'de % 3,5 dolayında olan bu pay, 1960'ların başında % 13'e çıkmış, 1970'lerin sonunda da % 25'e yaklaşmıştır. Bir başka deyişle, 1980'lerin başında, Türkiye'de pirinç üretimine ayrılan toplam ekili alanın dörtte biri Edirne'dedir.

Arpa: Edirne'de geçmiş yıllarda arpa ekimi oldukça önemliydi. 1950'de 16.000 hektar olan arpa ekim alanları, 1960'ların başında 32.500 hektarı aştıktan sonra gerilemeye başlamış ve 1970'lerin başında 11.000 hektara, 1970'lerin sonunda ise 2.300 hektara düşmüştür. Bu, 1950'de il ekili alanının % 10'unu kaplayan arpa ekim alanının 1970'lerin sonunda binde 8'e gerilemesi anlamına gelir. Buna bağlı olarak, arpa ekim alanlarının Türkiye payı da 1950'de % 1 dolayında iken, 1970'lerin sonunda binde 1'in bile altına inmiştir.

Çavdar: Edirne'de geçmişte çavdar ekimi önemliydi. 1950'de ilde 24.500 hektar alanda, 1960'ların başında 27.700 hektar alanda çavdar ekilmişti. 1960'larda hızla azalmaya başlayarak, 1970'lerin başında 10.500 hektara düşen çavdar ekim alanı, 1970'lerin sonlarında daha da azalarak, 1.150 hektara inmiştir. 1950'de çavdar ekim alanları, il toplam ekili alanının % 15'ini kaplarken, 1970'lerin sonunda binde 4'e düşmüştür. Çavdar ekim alanlarının Türkiye payı da 1950'de % 5,5 iken, 1970'lerin sonunda binde 2'ye inmiştir.

Edirne'de yulaf ekimi eskiden beri önemsizdir.

Baklagiller: İlde baklagiller ekimi önemsizdir. Aslında il toprakları ve iklimi baklagiller ekimine elverişlidir. Üstelik, baklagiller, buğday ve ayçiçeği ile dönüşümlü ekilebildiği için, toprağı güçlendirebilmek bakımından ekilmesinde yarar da vardır. Ancak, 1960'lardan başlayarak, ayçiçeği ekiminin yaygınlaşması ve üreticinin bu üründen yüksek gelir sağlaması, dönüşümlü ekime ilgiyi azaltmıştır.

1970'lerin sonunda baklagil ekim alanları 1950 düzeyinin bile altına düşmüştür. 1950'de ilde 3.200 hektar dolayında alanda baklagiller ekilirken, bu alan 1970'lerin sonunda 2.300 hektara inmiştir. Dolayısıyla, baklagil ekim alanlarının il ekim alanı içindeki payı, 1950'de % 2, 1970'lerin sonunda % 1'den azdır. İl baklagiller ekim alanının

Türkiye payı da aynı yıllarda binde 7'den binde 3'e düşmüştür.

İlde ekilen başlıca baklagil fasulyedir. 1970'lerde baklagiller ekim alanlarının dörtte üçünden fazlası fasulyeye ayrılmıştı. 1950'de il ekili alanının yaklaşık % 1'inde fasulye ekiliyordu. Bu oran 1970'lerin sonunda binde 6'ya düşmüştür. Fasulye ekim alanlarının Türkiye payı da 1950'de % 2,3 iken, 1970'lerin sonunda % 1,7 olarak gerçekleşmiştir.

Sanayi Bitkileri: Edirne'de 1970'lerde sanayi bitkilerinden ayçiçeğinin ekimi özel bir önem taşıyordu. Öteki yağ bitkilerinden susam ve kolza ekiminin de Türkiye içinde önemli yeri vardır. Bu üç yağ bitkisi, sanayi bitkileri ekim alanlarının çok büyük bölümünü kaplamaktadır. Öbür sanayi bitkilerinden tütün ve şeker pancarının Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli olan payları, 1960'lardan başlayarak ayçiçeğinin bitkisel üretimde kesin egemenliğini kurması üzerine çok gerilemiştir.

Ayçiçeği: 1940'larda Balkan ülkelerinden gelen göçmenlerce Trakya'ya getirilen ayçiçeğinin üretimi, 1960'larda yağ açığının artması ile birlikte bitkisel yağ tüketiminin yaygınlaşması üzerine hızla gelişmiştir.

Halk arasında "gündöndü" diye bilinen ayçiçeği ekimi giderek tüm Trakya'da o denli yaygınlaşmıştır ki, il topraklarının büyük bölümünün yaz aylarında gün boyunca görüntü değiştirdiğini söylemek abartma olmaz. Türkiye ayçiçeği ekiminin önemli bir bölümü Trakya'da yapılmaktadır. Türkiye ayçiçeği ekim alanları içinde Edirne'nin özel bir yeri vardır.

Edirne'de 1950'de 18.500 hektar olan ayçiçeği ekim alanları, 1950'lerde fazla yaygınlaşmamış ve 1960'ların başında 20.000 hektara çıkmıştır. Ekim alanlarındaki genişleme asıl 1960'larda gerçekleşmiş, 1970'lerin başında 92.500 hektarda ayçiçeği ekilmiştir. Ekim alanlarındaki genişleme 1970'lerde de sürmüş ve 1970'lerin sonunda 107.500 hektara ulaşmıştır. Bu süreç sonunda, ayçiçeği ekim alanları 1950'den 1970'lerin sonuna değin % 480'i aşan bir oranda artmıştır. Bu, aynı yıllarda Türkiye ayçiçeği ekim alanlarında görülen genişlemenin (% 350) çok üzerindedir.

1950'de ayçiçeği ekim alanları ile toplam ekili alanlarının yaklaşık % 12'sini oluşturuyordu. Bu pay 1970'lerin başında % 33'e çıkmış, 1970'lerin sonunda ise % 35'i aşmıştır. Bir başka deyişle 1970'lerde, ildeki ekili toprakların üçte birini aşan bölümü ayçiçeği ekimine ayrılmıştır.

Edirne ayçiçeği ekim alanlarının Türkiye payı da düzenli artışlar göstererek, 1950'de % 17,5'ten, 1970'lerde % 22'ye çıkmıştır. Bir başka deyişle, 1970'lerde Türkiye'deki ayçiçeği ekim alanlarının beşte birinden fazlası Edirne'deydi.

1980'de Türkiye'de toplam 575.000 hektar alanda ayçiçeği ekilmişti. Aynı yıl Trakya bölgesinde ayçiçeği ekili alan Türkiye ayçiçeği ekim alanlarının % 60'ını oluşturuyordu. Trakya bölgesindeki ayçiçeği ekim alanlarının yörelere göre dağılımı ise şöyleydi:

Edirne:	117.000
Kırklareli:	94.000
Tekirdağ:	130.600
Gelibolu/Eceabat:	5.800
	347.400 hektar

1927 Tarım Sayımı

1927 Tarım Sayımı'na göre Edirne'de çiftçi nüfusu 89.000 kişiydi. İlde 17.500 çiftçi ailesi bulunuyordu. Çiftçi ailelerinin ortalama nüfusu 5 kişiydi. Bir çiftçi ailesine ortalama 53 dönüm ekili arazi, 155 çift hayvanı, 19 çiftlik hayvanı düşmekteydi.

İl ekili alanlarının % 88,6'sı tahıllara, % 2,2'si baklagillere, %9,2'si sanayi bitkilerine ayrılmıştı.

1927'de Edirne'de 31.800 hektar alanda buğday ekilmiş, 25.500 ton ürün elde edilmişti. buğday verimi hektar başına 802 kg idi.

Aynı yıl Edirne'de arpa 19.800 hektar alanda ekilmiş 17.200 ton ürün alınmış, çavdar 14.800 hektarda ekilmiş, 9.250 ton ürün alınmış, yulaf ise 1.800 hektar alanda ekilmiş ve 970 ton ürün elde edilmişti. Pirinç yalnızca 130 hektarda ekilmişti ve 115 ton ürün vermişti.

Baklagiller ekimi 1927'de oldukça düşüktü. 415 hektarda ekilen nohuttan 385 ton, 360 hektar alanda ekilen fasulyeden 96 ton ürün elde edilmişti. Baklagiller içinde en çok ekilen burçak ise 1.055 hektarda ekilmiş, 645 ton ürün vermişti.

Sanayi ürünlerinden şeker pancarı 945 hektar alanda ekilmiş ve 3.700 ton şeker pancarı elde edilmişti. Susamda, 950 tona yakın ürün kaldırılmıştı. Buna göre Edirne susam eken iller arasında dördüncü idi. 1927'de ilde tütün ekimi de önemliydi.

1.000 hektar alanda tütün ekiliyordu ve 847 ton tütün elde edilmişti.

1927 Tarım Sayımı'na göre ilde toplam 25.800 dolayında çeki hayvanı bulunuyordu. Çiftlik hayvanlarının ise 62.300'ü inek, 8.300'ü manda, 194.000'i koyun ve 57.500'ü keçi olmak üzere toplam 322.000 kadardı. Ayrıca ilde, 109.000'i tavuk ve horoz olmak üzere toplam 123.000 kanatlı hayvan vardı.

Susam: Hem kurabiye, çörek vb yapımında kullanılan hem de yağından yararlanılan susam, Edirne'de eskiden beri ekiliyor olmakla birlikte, ekimi 1960'larda artmıştır. 1950'de ilde 1.200 hektar olan susam ekim alanı,1960'larınbaşında 3.600 hektara, 1970'lerin başında 5.300 hektara çıkmış, 1970'lerin sonunda ise 5.400 hektar olarak gerçekleşmiştir. Buna göre il susam ekim alanı 1950'de il toplam ekim alanının binde 8'ini oluştururken, 1970'lerde % 2'sine yaklaşmıştır. İl susam ekiminin önceleri düşük olan Türkiye payı da 1970'lerde belirgin biçimde artarak, 1970'lerin sonunda % 12'nin üzerinde gerçekleşmiştir.

Kolza: Bir başka yağ bitkisi olan kolzanın ekimine Türkiye'de 1960'larda başlanmıştır. 1970'lerin başında Edirne'de 1.300 hektar alanda kolza ekilmiştir. İl ekili alanı içinde payı fazla önemli olmamakla birlikte, aynı yılda il kolza ekiminin Türkiye payı % 55 olarak gerçekleşmiştir. Ancak 1970'lerde kolza yağının çok yüksek oranda asit içerdiği anlaşılarak yemeklik yağ sanayiinde kullanılması yasaklandığı için, kolza ekimi fazla yaygınlaşmamıştır. Yine de sabun yapımında vb kullanımı sürdüğünden ekimi az da olsa sürdürülmektedir. Edirne'de 1970'lerin sonunda 880 hektar alanda kolza ekilmiş ve bu alanın Türkiye içerisindeki payı % 6,5 dolayında olmuştur.

Şeker Pancarı: Trakya'da şeker pancarı ekimine 1926'da Alpullu Fabrikası'nın açılması ile başlanmış ve 1950'lere değin şeker pancarı ekiminin il ekili alanları içinde önemli bir yeri olmuştur.

Edirne'de 1950'de 5.900 hektar alanda ekilen şeker pancarı, 1960'ların başında 4.850 hektar, 1970'lerin başında 3.100 hektar alanda ekilmiş, 1970'lerin sonunda ise ekim alanı 4.000 hektar olarak gerçekleşmiştir. Bu durumda şeker pancarı ekim alanı 1950'de il ekim alanının % 3,7'sini kaplarken, 1970'lerin sonunda bu pay % 1,4'e inmiş, şeker pancarı ekim alanlarının Türkiye payı da 1950'de % 11,5 iken, 1960'ların başında % 3,1'e, 1970'lerin sonunda ise % 1,5'e düşmüştür.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Trakya'da iklim ve doğal yapı türlü ürünlerin yetiştirilmesine uygun olmakla birlikte, belli ürünlerin yetiştirilmesine özellikle elverişlidir. Bunların başında tahıllar ve özellikle buğday gelir. Pirinç üretimi de önemlidir. Bu iki tahılı, sanayi bitkilerinden ayçiçeği izler. 1960'lardan sonra ekimi hızla yaygınlaşan ayçiçeği, üretim miktarı bakımından buğdaydan sonra gelir. Geçmişte Edirne'de üretimi önemli olan şeker pancarı ve tütün günümüzde önemini yitirmiştir.

Meriç boyları meyve ve sebze bahçeleri ve bostanlarla kaplıdır. Ancak üretim miktarları bakımından önemli olanları kavun karpuzdur.

Tahıllar: Edirne'de üretim miktarı bakımından başta gelen ürün türü tahıldır. 1950'lerde bir yandan ekim alanlarının genişlemesi bir yandan da yüksek verimli tohumların kullanılması sonucu, il tahıl üretiminde büyük artışlar sağlanmıştır. 1950'de Edirne'de 116.500 ton dolayında gerçekleşen tahıl üretimi düzenli artışlarla 1960'ların başında 217.500, 1970'lerin başında 296.500 tona çıkmıştır. İl tahıl üretimi 1970'lerde büyük bir artış göstererek 1970'lerin sonunda 526.000 tonu aşmıştır.

Tahıl üretiminde görülen bu sürekli artışla birlikte, Edirne'nin Türkiye tahıl üretimi içindeki payı da 1960'larda ve 1970'lerin başında % 1,6 iken, 1970'lerin sonunda % 2,1'e çıkmıştır.

Buğday: Buğday, Edirne tahıl üretimine kesin olarak egemendir. Eskiden beri tahıllar arasında ön sırayı alan buğdayın ağırlığı, son yıllarda daha da artmıştır. Öyle ki 1970'lerin sonunda toplam il tahıl üretiminde buğday % 85'i aşan bir yer tutmaktaydı.

Cumhuriyet'ten önce Edirne'de buğday ticareti esas olarak Musevi ve Rum tüccarlarının elindeydi. Bunlar bir miktar buğdayı Avrupa ülkelerine de satıyorlardı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında buğday fiyatının dış pazarlarda yükselmesi, Trakya buğday üreticisini rahatlatmış ve 1908'lerden 1922'lere değin süren savaş, kargaşa ve ekonomik çöküntü yılları yerini görece bir ferahlığa bırakmıştır.

Ancak, "1929 Dünya Buhranı"na bağlı olarak 1920'lerin sonunda buğday fiyatlarının düşmesi, Trakya üreticisini, bir kez daha güç duruma soktu. Birçok çiftlik, buğday

ekimini durdurarak başka ürünlere yöneldi. Buhranın ilk yıllarında hükümet de duruma müdahale edememiş, buğdayın korunması için başlayan tartışmalar ancak 1932'de bu amaçla bir yasa çıkartılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu yasa, 1930'larda başlayan devletçilik döneminde devletin tarım kesimine yaptığı ilk müdahalelerden biridir. Yasa, Ziraat Bankası aracılığı ile destekleme alımları yapılmasını öngörmekteydi. Bunu sağlamak üzere, önce 1932'de 11 buğday alım merkezi kurulmuş ve ilk elde, alım merkezlerinin çevresinde mevsimlik fiyat dalgalanmalarının önüne geçilmiştir. Trakya'da kurulan ilk alım merkezi Tekirdağ'daydı.

Alım merkezlerinin yetmemesi üzerine 1933'te Trakya'da dokuz alım merkezinin daha kurulması kararlaştırılmıştır. Edirne'de ilk alım merkezi 1933'te Uzunköprü'de kurulmuştur.

Trakya'da günlük dilde "ekmeklik" ve "makarnalık" diye bilinen iki buğday türü de yetiştirilmektedir. Ekmeklik buğday, nişastası fazla olan yumuşak buğdaydır. Buna karşılık sert buğday, proteini fazla olan türdür.

Trakya asıl olarak sert buğday bölgesidir. Burada daha çok niteliği ve verimi yüksek, sert makarnalık buğday ekilir. Bölgede ekmeklik buğday ekimi ise, sert buğday kadar yaygın değildir. 1970'lerde ekmeklik buğday, buğday ekim alanlarının yaklaşık üçte birinde yetiştirilmekteydi.

Edirne'de daha çok kışlık buğday ekilir. Kışlık ekinler derinlere kök salmış olduklarından, kuraklıktan yazlık ekinler kadar etkilenmez. Kışlık buğday genellikle ekimin ikinci yarısında ekilir, hasat temmuzda yapılır.

Son yıllarda nitelikli tohumların kullanılması, ürün miktarlarında büyük artışlar sağlanmasına yol açmıştır. Ekilen başlıca sert buğday türleri "Üveyik" ve "Akbaşak" tır. Bunlar yerli türlerdir. Eskiden Trakya'nın en iyi makarnalık buğdayı sayılan Karakılçık, 1970'lere değin bu özelliğini korumuştur. Üveyik'in verimi 200 kg/dönümdür. 1960'larda büyük umutlarla Türkiye'ye getirilen görece dayanıksız "Meksika buğdayı" sulak toprakları sevdiği için Trakya'nın oldukça sert ikliminde tutunamamıştır. Buna karşılık 1970'lerin başında Trakya'ya getirilen Rus Bezostaya buğdayı Trakya'da iyi sonuç vermiş ve hızla yayılmıştır. Bezostaya buğdayı sert, kırmızı, iklim koşullarına, yatmaya ve hastalığa dayanıklı bir türdür. Üstelik fazla bakım istemez. Verimi dönüm başına ortalama 300 kg'dır. Aslında bu verim fazla yüksek olmamakla birlikte, dayanıklılık özelliği nedeniyle bu tür bölge için daha ekonomiktir. Nitekim, 1970'lerin sonunda Trakya'da ekilen sert buğdayın hemen hemen tümü Bezostaya türü idi.

Teknik Ziraat Müdürlüğü'nce özendirilmemesine karşın, 1980'lerin başında, Trakya'da İtalyan ve Fransız yumuşak ekmeklik tohum türleri, üreticiler arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu buğday türleri sert buğdaylara göre daha niteliksiz ve Trakya toprağı açısından elverişsiz olduğu halde, daha ağır çekmeleri üreticilerce tercih edilmelerine neden olmaktadır.

Edirne'de ekimi eskiden beri önem taşımasına karşın, modern teknoloji ile bir türlü bütünleşmemesi nedeniyle il buğday üretimi 1950'lere değin oldukça sınırlı kalmıştır. 1950'de il buğday üretimi 49.000 ton kadardı. 1950'lerde hem ekim alanlarının genişlemesine hem de verim artışlarına bağlı olarak buğday üretimi hızla ve düzenli biçimde artmaya başlamıştır. 1960'ların başında 112.500 tona çıkan il buğday üretimi, 1970'lerin başında 219.000 tona ulaşmış 1970'lerin sonunda ise 453.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Edirne'de buğday üretimi 1950 ile 1970'lerin sonu arasında % 825 artmıştır (Tablo 7). Bu artış aynı dönemde % 465olan Türkiye artış oranının çok üzerindedir.

Tablo 7
Edirne'de Ana Ürünlerinin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl	116.552	217.586	296.657	526.124
Buğday	48.940	112.306	219.000	452.969
Arpa	20.921	34.524	19.277	6.043
Çavdar	19.492	24.503	13.426	2.179
Pirinç	2.859	10.779	21.714	44.648
Toplam Baklagiller	2.539	4.079	4.304	3.340
Fasulye	1.556	2.270	3.610	2.669
Ayçiçeği	8.703	15.131	107.635	135.213
Susam	314	2.790	2.109	2.580
Kolza	—	—	1.388	1.358
Şeker Pancarı	46.589	103.831	95.924	135.682

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Edirne buğday üretiminin Türkiye içindeki payı 1950'de % 1,64 iken, 1970'lerin başında % 1,84'e çıkmış, 1970'lerin sonunda ise % 2,7 olarak gerçekleşmiştir.

Buğday, Edirne'nin hemen hemen her yerinde ekiliyor olmakla birlikte, en çok Ergene Ovası'nda yetiştirilir. Merkez İlçe, Havsa, Keşan ve Uzunköprü, buğday ekilen başlıca ilçelerdir.

Pirinç: Edirne'de buğdaydan sonra gelen tahıl pirinçtir. Meriç boyları, sulak toprakları ile pirinç ekimine çok elverişlidir.

Edirne'de güvenle çeltik yetiştirilecek zaman dilimi 110 gün dolayındadır. Çiçeklenmeden sonra olgunlaşması için de bir aylık bir sürenin bu dilime eklenmesiyle "ekim-hasat" süresi 140 gün dolayında olmaktadır.

Trakya'da pirinç ekimi 1920'lerin ikinci yarısında yaygınlaşmıştır. 1930-1939 arasında Edirne'de ortalama 450 hektar alanda pirinç ekimi yapılıyordu. 1940'lara gelindiğinde ekim alanlarının 1.000 hektarı, üretimin de 2.500 tonu aştığı görülmektedir. 1950'de Edirne'nin pirinç üretimi 2.850 ton kadardı. İl pirinç üretimi 1950'lerde hızla gelişerek 1960'ların başında 11.000 tona, 1970'lerin başında 22.000 tona çıkmış, 1970'lerde ise bir kattan fazla artarak 1970'lerin sonunda 44.500 tona fırlamıştır. 1950'lerden sonra ilde pirinç üretiminin artmasında, sulama olanaklarının yaygınlaşmasının önemli etkisi olmuştur.

Edirne pirinç üretiminin Türkiye payı da düzenli artışlar göstererek 1950'de % 3,5 iken 1960'ların başında yaklaşık % 8'e ve 1970'lerin başında % 15'e çıkmış, 1970'lerin sonunda ise % 24'e ulaşmıştır. Bir başka deyişle 1970'lerin sonunda Türkiye pirinç üretiminin dörtte biri Edirne'de gerçekleşmiştir.

Pirinç ekimi üreticiye yüksek gelir sağlamış, özellikle Uzunköprü ve İpsala için önemli bir zenginlik kaynağı olmuştur. Ancak, Toprak-Su Havsa Raporları, özellikle Uzunköprü-İpsala-Enez arasındaki drenajı bozuk ve çorak sayılabilecek alanlarda yapılan çeltik tarımında drenaja önem verilmediğinden çoraklaşmanın gün geçtikçe artmakta olduğunu vurgulamaktadır. İlde yetiştirilen başlıca pirinç türü "Bersani"dir.

Arpa: Edirne'de arpa ekimi eskiden önemli olmakla birlikte, son yıllarda çok azalmıştır. Bu gelişmeye arpa ekim alanlarının yüksek gelir getiren ayçiçeği ve buğday ekimine ayrılması yol açmıştır. Arpa üretimindeki bu gerileme 1950'lerden önce ilin ekonomik yaşamında büyük önem taşıyan hayvancılığın gerilemesine koşut olarak gerçekleşmiş ve hayvancılığı da olumsuz yönde etkilemiştir. Trakya arpaları genellikle kalın kabuklu, esmer ve kaba görünümlü olduğundan piyasada yalnızca hayvan yemi olarak kullanılmakta ve başka alanlarda pazarlama olanağı bulunmamaktadır.

İlde ekimi yapılan altı sıralı, dört sıralı ve yerli tür arpaların kışlık ekimi genellikle ekim ayında yapılmakta, hasat ise haziranın ikinci yarısında başlamaktadır.

1930'larda Edirne tahıl üretiminin % 15 kadarını arpa oluşturuyordu. 1950'de 21.000 tona yaklaşan il arpa üretimi 1960'ların

başında 34.500 ton dolayına çıkmış, 1960' larda düşerek 1970'lerin başında 19.250 ton ve 1970'lerin sonunda 6.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Buna bağlı olarak, Edirne arpa üretiminin Türkiye payı da 1950'de % 1,3 iken, 1970'lerin sonunda binde 1'e düşmüştür.

Arpa gibi daha çok **hayvan** yemi olarak kullanılan yulaf ve çavdarın üretimi de, 1950'lerden sonra hayvancılığın gerilemesine koşut olarak azalmıştır. Eskiden bir yapı gereci olarak çatı örtmede kullanılan çavdar saplarının artık bu açıdan önemi kalmamıştır. 1930-1939 arasında il tahıl üretiminin % 15'ini çavdar oluşturuyordu.

İl çavdar üretimi, 1950'de 19.500 ton iken 1960'ların başında 24.500 tona çıkmış, 1960'larda ekim alanlarının daralmasına koşut olarak 1970'lerin başında 13.500 tona, 1970'lerin sonunda ise 2.200 tona düşmüştür.

İl çavdar üretiminin Türkiye payı 1950' de % 6,4 dolayındayken, ekim alanlarındaki daralmaya koşut olarak azalmış ve 1970'lerin sonunda binde 4 olarak gerçekleşmiştir.

Trakya'da yem değeri yüksek, kılçıksız ve verimli yulaf türleri bulunmaktadır. Ancak, iş hayvanlarının sayısının azalması nedeniyle yulaf gereksinimi azalmış, üretim miktarları da eskiden beri sınırlı kalmıştır.

Kuşyemi: Günümüzde ekilmemekle birlikte geçmişte Edirne'de kuşyemi de ekilir ve büyük bölümü yurt dışına satılırdı. 1930-1939 arasında kuşyemi üretimi, il tahıl üretiminin % 4'üne yakın bölümünü oluşturuyordu. 1940'ta Türkiye toplam kuşyemi üretiminin yarısından fazlasını Trakya bölgesi sağlamaktaydı. Kuşyemi üretimi savaş yıllarında azaldı ve giderek yok oldu.

Yine eskiden Edirne'de ekilen tahıllardan kaplıca ve darı 1980'de hiç ekilmemişti.

Baklagiller: Edirne'de baklagiller üretimi sınırlıdır. 1950'de 2.500 ton dolayında olan il baklagiller üretimi 1960'larda ve 1970'lerin başında 4.000 ton dolayında dalgalanmış, 1970'lerin sonunda ise azalarak 3.300 ton olarak gerçekleşmiştir. Baklagiller üretiminde 1970'lerde görülen azalma, ekim alanlarının ayçiçeği ekimine ayrılmasının bir sonucudur.

Baklagiller üretiminin genelde düşük olması ise, dönüşümlü ekim alışkanlığının yaygınlaşmamasından kaynaklanmaktadır. Trakya'da üreticiler yüksek gelir sağladıkları bitkileri peşpeşe ekmeyi yeğlemektedirler. Oysa, baklagiller ekimi toprağın fiziksel özelliklerinin düzeltilmesinde ve verimliliğin artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Edirne İli'nde dönüşümlü ekime geçilmemesi durumunda, toprağın yorularak verimin düşmeye yüz tutması söz konusudur.

Sanayi Bitkileri: Edirne, tütün ve şeker pancarı üretiminde ülkede önder bir rol oynamıştır. Ancak, 1960'larda sanayi bitkileri içinde ayçiçeğinin ekimi hızla yayılmış ve ayçiçeği başlıca sanayi bitkisi durumuna gelmiştir.

Ayçiçeği: Türkiye'de margarin ve yemeklik rafine yağ sanayiinin hammaddesini ayçiçeği ve çiğit oluşturur. Bunların yanı sıra, az miktarda kolza, soya ve yerfıstığı da kullanılır. Ayçiçeğinin tohumunda % 43-% 45 oranında yağ bulunur. Küspesi de değerli bir hayvan yemidir. Ayrıca, ayçiçeğinin kalın sapları, ağaç bakımından yoksul olan Trakya iç bölgeleri için çok değerli bir yakacaktır.

Ayçiçeği tarımı Türkiye'ye 1940'larda Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'dan gelen göçmenlerce getirildi. Bu göçmenlerin yerleştirildiği Trakya bölgesi de, kısa sürede Türkiye'nin başlıca ayçiçeği üretim bölgesi haline geldi.

Trakya bölgesi, 1980'de yaklaşık 750.000 ton olan Türkiye ayçiçeği üretiminin % 60'ını sağlamıştır. Aynı yılda ayçiçeği üretiminin (ton olarak) Trakya'nın üç iline ve Çanakkale'nin Trakya'da kalan ilçelerine dağılımı şöyle olmuştur:

Edirne	: 172.600
Kırklareli	: 105.700
Tekirdağ	: 168.850
Gelibolu + Eceabat	: 5.000
Toplam	: 452.150

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1980)

1960'lardan sonra ülkede ayçiçeği ekim alanlarının ve üretim miktarlarının gelişimi şöyle olmuştur:

Yıllar	Ekim Alanları (ha)	Üretim (ton)	Verim (kg/ha)
1960	137.000	123.000	897
1965	160.000	160.000	1.000
1970	360.000	375.000	1.042
1975	418.000	488.000	1.167
1978	415.000	485.000	1.169
1979	445.000	590.000	1.326
1980	575.000	750.000	1.304

Buna göre, 1960-1975 arasında ayçiçeği ekim alanlarında, üretim miktarlarında ve veriminde önemli artışlar sağlanmış, 1975-1980 döneminde görece az artışlarla oldukça durağan bir dönem yaşanmıştır.

Trakya'da 1980'de ayçiçeği üretiminin en önemli bölümünü sağlayan Edirne'de, 1950'de 8.700 ton ayçiçeği elde edilmişti. İl ayçiçeği üretimi, 1960'ların başında 15.000 tonu aştı. Ancak, üretimdeki patlama 1960' larda ortaya çıktı. 1970'lerin başına gelindiğinde il ayçiçeği üretimi 107.500 tonu aşmıştı. 1970'lerin sonunda ise, 135.000 ton olarak gerçekleşmişti (Tablo 7).

1950 ile 1970'lerin sonu arasında il ayçiçeği üretimi başlangıç düzeyinin 16 katına yaklaşmıştır. Aynı yıllarda Türkiye genelinde ise, 10 katlık bir artış sağlanmıştır.

İl ayçiçeği üretiminin Türkiye içindeki payı hep yüksek olmuş, 1950 ile 1960'ların başı arasında % 16 dolayında olan bu pay, 1970'lerde % 22-23 arasında değişmiştir.

Ayçiçeği, kuraklığa oldukça dayanıklı bir bitki olmakla birlikte, çok kurak iklimlere de uygun değildir. Yıllık yağışın 70-80 cm'den fazla olduğu yerlerde sulama olmadan yetişir. Çiçek dökme döneminde ve tohumların olgunlaşması sırasında ısıya gerek duyar.

Ayçiçeği, öbür bitkilere göre, topraktan en çok besin maddesi kaldıran bir bitkidir. Toprağın zayıf düşmemesi için tarlaların sürekli ve uygun biçimde gübrelenmesi gerekir. Bu amaçla amonyum sülfat, süper fosfat ve potasyum gibi yapay gübrelerin yanısıra çiftlik gübresi de kullanılır.

Ayçiçeği tarımında toprağı güçlendirmek için dönüşümlü ekim de çok yararlıdır. En çok uygulanan dönüşümlü ekim, tahıllardan birinin (buğday, arpa, çavdar vb) ardından ayçiçeği ekilmesidir. Bunun dışında bir yıl baklagil (bakla, börülce, mercimek, yonca, fiğ, burçak vb)- bir yıl ayçiçeği ya da patates-ayçiçeği, pancar-ayçiçeği, tütün-ayçiçeği gibi dönüşümlü ekimler de uygulanabilir. Gübreleme ya da dönüşümlü ekim yapılmaması durumunda, toprakta asalak otlar, böcekler oluşur, hastalıklar ortaya çıkar, verim büyük ölçüde düşer.

Edirne'de ayçiçeği üretiminin gelişmesi asıl olarak iki etkene bağlıdır. Bunlardan birisi, ayçiçeği veriminin artırılması için alınması gerekli fiziksel önlemler, öteki de üreticinin ayçiçeği ekimine özendirilebilmesi için izlenmesi gereken fiyat politikalarıdır. Ayrıca, üreticilerin eğitimi de verim artışında önemli bir başka etkendir.

Fiziksel önlemler arasında gübre ve ıslah edilmiş tohumluk kullanımı, dönüşümlü ekim, makineli tarıma geçiş başta gelir. Ayçiçeğinde tohumluk üretimi de üzerinde dikkatle durulması gereken bir noktadır. Teknik yetiştirme yöntemleri nedeniyle devlet üretme çiftliklerinde üretilen tohumlardan olumlu sonuçlar alınmaktadır. Öte yandan, çiftçinin tohumluğunu her yıl değiştirmesi de gereklidir. Böyle yapılmadığı takdirde, tanelerin kabukları kalınlaşarak, yağ verimi düşmekte, hastalıklar ortaya çıkabilmektedir. Dayanıklı türler yetiştirilmesi, hastalıklara karşı ilaçlı mücadeleden daha etkin bir yöntemdir. 1970'lerin sonunda ülkede ayçiçeği tarımında ekim ve hasat makinelerinin kullanımı ise çok sınırlıydı.

Ayçiçeği ekili alanların genişlemesini y a da daralmasını çeşitli tarımsal ürünlerin göreli fiyatları etiklemektedir. Örneğin, ayçiçeği ya da buğday ekiminin seçilmesini belirleyen asıl etken, fiyatların oranıdır. Üreticinin ayçiçeği ekimine özendirilebilmesi için, ayçiçeği-buğday fiyat oranının yaklaşık 2,5-3 olması ve bu oranın sürekli korunabilmesi gerekmektedir.

1979-1980 ve 1980-1981 destekleme alım fiyatları karşılaştırmasında şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

	Ayçiçeği	Buğday	Oran
1979-1980	16.00 TL	5.30 TL	3,02
1980-1981	30.00 TL	12.75 TL	2,35

1979-1980 mevsiminde ayçiçeği taban fiyatının buğday karşısında çekici bulunması, 1980-1981 mevsimindeki üretim artışının asıl nedenidir. Buna karşılık, 1980-1981 mevsiminde oranın 2,35'e düşmesi ve bunun yanı sıra, buğday fiyatlarının iç borsalarda olağan dışı yükselmesi, ayçiçeği üretiminde düşüşlere yol açmıştır.

Üreticiler, ayçiçeğini genellikle kooperatif birliklerine satmaktadır. Trakya'daki ve Edirne'deki ayçiçeği üreticilerinin ürünlerini alan başlıca kuruluş, Trakya Yağlı Tohumlar Kooperatifleri Birliği'dir. Trakya **Birlik**, 1980'lerin başında ayçiçeği alımında hayli etkili olmuş, piyasa fiyatının üzerinde fiyat vermiştir.

Üstelik birlik kesin fiyat değil, avans vermekte, piyasada fiyatlar yükseldikçe, üretici farkı alabilmektedir.

Bununla birlikte, Trakya Birlik'in üreticiye zamanında ödeme yapmaması sorunlar doğurmakta, alacağını alamayan üretici bankaya, Tarım-Kredi Kooperatifleri Birliği'ne borçlarını ödeyememekte, bunun üzerine yeni mevsim için gerekli gübre, tohum

ve mazotu alamamaktadır. Borçlarını ödeyemediği için yeniden kredi de kullanamamaktadır.

Türkiye'de 1970'lerin sonunda ayçiçeği yağı üretimi önemli bir artış göstermiştir. Söz konusu yıllarda ülkede kullanılan başlıca iki bitkisel yağın üretimi şöyle olmuştur:

	1978	1979	1980
Ayçiçeği Yağı (Bin Ton)	191	229	234
Pamuk Çekirdeği Yağı (Bin Ton)	114	115	120

Bu artışa karşın, iç tüketim sürekli olarak üretimin üzerinde olmuş, üretimleri çok sınırlı olan soya ve mısırözü yağlarının 2.000-3.000 tonluk katkısı da yetersiz kaldığından, yıllardan beri süren yağ açığı sorununun dışalım yolu ile çözümüne yönelinmiştir.

1975-1980 arasında Türkiye toplam ayçiçeği üretimi ortalama 500.000 tonun üzerinde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, aynı yıllarda ülkedeki ayçiçeği işleme kapasitesi 1,5 milyon tonun üzerindeydi. Bu durum işletmelerin âtıl kapasite ile çalışmalarına yol açmakta, asıl sorun tohum üretimindeki eksiklik olarak belirmektedir. Buna karşılık, tohum miktarı aynı kalsa bile yağ üretimini % 6-8 artırmak olanaklıdır. Çünkü, işletmelerin büyük bölümü, küspede % 1'den az yağ bırakan "ekstraksiyon yöntemi" ile değil, % 4-12 yağ bırakan "sıkma yöntemi" ile çalışmaktadır.

Kolza: Kolza, yağı rafine edilip sertleştirilerek yemeklik yağ olarak kullanıldığı gibi, sabun üretiminde ve öteki sanayi faaliyetlerinde de yararlanılan bir bitkidir. Kolza tohumları % 35-40 oranında yağ içerir. Edirne toprakları, kolza ekimine uygundur. Fazla bakım istemediği için, ekimi kolayca yapılabilmektedir. Edirne, kolzanın ilk ekildiği illerin başında gelmektedir. Ekimi, 1970'lerde yaygınlaşmıştır. İlde 1970'lerin başında 1.400 ton kadar kolza elde edilmişti. Ancak, 1970'lerin ortalarında kolza yağındaki asit oranının sağlığa zararlı olacak derecede yüksek olduğu saptanmış ve kolzanın gıda sanayiinde kullanılması yasaklanmıştır. Bunun üzerine, ülke çapında olduğu gibi, Edirne'de de kolza üretimi düşmüştür.

Bununla birlikte, 1970'lerin sonunda Edirne kolza üretimi, 1970'lerin başındaki düzeyini korumuştur.

Edirne, kolza üretiminin Türkiye payı 1970'lerin başında % 50'nin üzerindeyken, 1970'lerin sonunda % 6'ya düşmüştür. Bunun nedeni aradan geçen yıllarda başka illerde de kolza ekimine başlanmasıdır.

Susam: Yağından yararlanılan, simit, çörek vb yapımında kullanılan susam, Edirne'de eskiden beri ekilmektedir. 1927 Tarım Sayımı'na göre, Edirne susam eken iller arasında 4. geliyordu. Susamın yaygın ekilmesinin bir nedeni, Trakya'nın bölgesel iklim özellikleridir. Ergene ve Meriç havzalarında erken başlayan sonbahar yağmurlarının yol açtığı taşkınlar, ürünlere zarar vermektedir. Susam daha geç ekildiği için bu durumdan zarar görmemekte, bu nedenle de, susam ekimi tercih edilmektedir.

1950'de Edirne'de 300 ton kadar susam elde edilmişti. Susam üretimi, bu yıllardan sonra önemli ölçüde artarak, 1960'ların başında 2.800 tona çıkmış, 1970'lerin sonunda ise 2.500 ton olarak gerçekleşmiştir.

Edirne susam üretiminin Türkiye içindeki payı da, zaman içinde artarak, 1950'de % 1 iken 1960'ların başında % 6,5'e çıkmış, 1970'lerin sonunda ise, % 10 olarak gerçekleşmiştir.

Şeker Pancarı: 1970'lerde ekimi iyice azalmış olmakla birlikte, şeker pancarının Edirne tarımında önemli bir yeri vardır.

Türkiye'nin ilk şeker fabrikaları 1926'da kurulan Alpullu ve Uşak şeker fabrikalarıdır. Uşak Fabrikası, başlangıcında bir süre bocalamış, Alpullu Fabrikası ise, çok başarılı olmuştur. Bunda Trakya çiftçisinin, şeker pancarı ekiminin gerektirdiği tarımsal üretim tekniklerine kolayca uyması da etkili olmuştur.

Daha Alpullu Fabrikası kurulmadan, Edirne'de şeker pancarı ekmek için bazı girişimlerde bulunulmuştur. 1900'de Osmanlı Hassa Müşiri Rauf Paşa, Uzunköprü'deki çiftliğinde ektirdiği pancarların Avrupa'da yapılan analizinden olumlu sonuç alınca, şeker fabrikası kurma hakkını almıştır. Ancak kapitülasyonlar nedeniyle yerli üretim yabancı rekabete karşı korunamadığı için, Rauf Paşa girişimini sonuçlandıramamıştır.

Kapitülasyonların kalkmasından sonra, Cumhuriyet hükümetlerinin ilk işlerinden biri, şeker sanayiini kurmak olmuştur. Rauf Paşa'nın Uzunköprü'deki deneylerinden yararlanılarak, ilk şeker fabrikasının Trakya'da kurulması kararlaştırılmıştır. Böylece, Trakya, şeker pancarının beşiği olmuştur.

Alpullu Fabrikası, Ergene Irmağı'nın kenarına, İstanbul, Edirne, Babaeski, Kırklareli hattının birleştiği Alpullu İstasyonu'nun hemen yakınında kurulmuştur. Başka bir deyişle, üç Trakya iline göre de merkezi bir konumda olmasına özen gösterilmiştir. Fabrika üretime geçerken, köylünün pancar ekimine kolayca uyum gösterememesi olasılığına karşı, yöredeki Sarmısaklı Çiftliği'nde fabrikaya gerekli pancarın büyük bölümünü sağlamak için önlem alınmıştır.

Önceleri, alınan bazı sonuçlar başarısız olmuşsa da, bu aksaklıklar Şeker Şirketi'nin çabaları ile kısa sürede giderilmiştir. Ayrıca, o yıllarda tahıl fiyatlarının düşmesi nedeniyle köylü şeker pancarına yönelmiştir. Şeker Şirketi'nin ekilen pancar için alım güvencesi vermesi, üreticiye üretim araç ve gereci sağlaması, teknik yardımlar yapması da üreticiyi özendirmiştir.

İlk yıllarda şeker pancarı ekiminin özendirilmesi için, pancar alım fiyatları da görece yüksek tutulmuş, tarımın yerleşmesine koşut olarak fiyatlar zaman içinde düşürülmüştür.

Pancarın yan ürünleri de Trakya köylüsüne önemli kazançlar sağlamıştır. Bunların başlıcası pancar küspesidir. Üretici fabrikaya verdiği 100 kg pancara karşı 40 kg küspe almıştır. Pancarın küspesi yanında yaprakları da hayvan yemi olarak kullanılmaktadır.

Bu çerçeve içinde başlayan şeker pancarı ekimi, Trakya'ya belirli bir rahatlama getirmiş, köylü yaygın tarımla 20 dönümden alamayacağını, 2-3 dönümden elde etme olanağına kavuşmuştur.

1927 Tarım Sayımı'na göre, şeker pancarı ekiminde Trakya illeri ilk üç sırayı alıyordu. Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ'ı izliyordu. Edirne'de 1927'de 3.700 ton şeker pancarı üretilmişti.

Şekerpancarı üretimi Edirne'de 1950'de 46.500 ton, 1960'ların başında ise 104.000 ton olarak gerçekleşmiş, 1960-1970 arasında biraz azalarak, 1970'lerin başında 96.000 tona düşmüş, 1970'lerin sonunda ise 135.500 tonu aşmıştır.

İl şeker pancarı üretiminin, 1950'de % 5,3 olan Türkiye içindeki payı, 1960'ların başında % 3,1'e düşmüş, 1970'lerde daha da gerileyerek % 2'nin altına inmiştir.

Tütün: Ülkeye XVII. yy'da gelen tütünün, Osmanlı sınırları içindeki ilk ekim alanları Rumeli'dir. Yenice ve Kırcaali, Balkanlar'ın başlıca tütün ekim merkezleri olmuş, Balkanlar'da tütüncülüğü asıl olarak Türkler yapmıştır.

Balkan Savaşları'ndan sonra Trakya'ya gelen Türk göçmenler, tütün ekimini bölgede yaygınlaştırmıştır. Ancak, Edirne'de tütün ekimi Gümülcine ve Kırcaali kadar başarılı sonuç vermemiştir. Edirne türü denilen Trakya tütünleri orta kalitededir.

Trakya tütünlerinin yaprakları büyükçe, renkleri kırmızı, içimi tatlı-sert, yaprakları esnektir.

1930-1935 arasında Edirne ve ilçelerinde tütün ekim alanları, üretim miktarları ve verim şöyle olmuştur:

	Ekici Aile	Ekim Alanı (hektar)	Üretim (ton)	Verim (ton/ha)
Edirne Merkez	883	229	235	1,029
Keşan	250	86	81	0,950
Uzunköprü	597	198	188	0,946

(Oluç, 1946)

Bu yıllarda Edirne'de 500 hektarı biraz aşan alanda tütüncülük yapılmış ve 500 ton dolayında ürün alınmıştı. Tütün ekimi, daha sonraki yıllarda azaldı ve ekonomik önemini yitirdi.

Sebzecilik: İlde eskiden beri Meriç boylarında sebzecilik yapılmakta ve İstanbul'a pazarlanmaktadır. Yetiştirilen sebzeler, bölgenin iklim ve toprak koşullarına uyabilen domates, bakla, fasulye, pırasa, patlıcan, kabak, hıyar, havuç, marul, ıspanak ve lahanadır. Sulama olanakları bulunan ve taban alanlarda yetiştirilen bu ürünlerin verimleri, toprağa iyi bakıldığında ve hastalık ve zararlılarla iyi mücadele edildiğinde, oldukça yüksektir. Ancak, bazı kesimlerde özellikle yaz aylarında sulama suyunun yetersizliği verimi düşürmekte, öte yandan sebzeler genellikle taban alanlarda yetiştirildiği için, taşkınlardan zarar görmektedir. Bölgede sebze üretiminin başlıca sorunu, su yetersizliği ve taşkınlardır.

Bölge sebzeciliğinin pazarlama açısından önemli sorunu ise, İstanbul pazarına yönelik rekabette Güney Marmara Bölgesi karşısındaki güçsüzlüğüdür. Trakya, Güney Marmara'dan geç ısındığı için, Güney Marmara'da yetiştirilen sebzeler İstanbul pazarını daha önce tutmakta, Trakya sebzeleri ise, piyasanın sebzeye doyduğu sıralarda İstanbul'a ulaştığı için yüksek gelir getirmemektedir.

1970 ve 1980'de Edirne'de üretilen başlıca sebzeler ve bunların Türkiye içindeki payları şöyle idi:

	1970 Üretim (ton)	1970 Türkiye İçindeki Payı (%)	1980 Üretim (ton)	1980 Türkiye İçindeki Payı (%)
Lahana	7.800	1,92	2.715	0,13
Pırasa	3.243	1,08	4.671	1,56
Patlıcan	4.897	1,02	5.516	0,85
Domates	7.627	1,59	45.780	1,29
Fasulye	2.442	0,98	2.765	0,92

DİE 1976 Genel Köy Bilgi Anketi'ne göre sebzecilik, Edirne'deki 266 köyden 4'ünün ikinci dereceden gelir kaynağıydı. Sebzecilik aile işletmelerince yapılmaktadır. Sulama olanaklarının bol olduğu yerlerde şeker pancarı ve çeltik tarlaları ile sebze bahçeleri yan yanadır.

Üretim miktarı ve Türkiye toplamındaki payı bakımından fazla önemli olmamakla birlikte, Edirne'nin ince kabuklu, kılçıksız "Ayşekadın Fasulye"si ünlüdür. Fasulye sıcak iklim gerektiren ve soğuktan çok etkilenen bir üründür.

Edirne'de don olayları bazı yıllar mayısa değin sürdüğü için, korumasız, açıkta, turfanda tarımı yapılamaz.

Bostan Ürünleri: Meriç Irmağı'nın ve Ergene Çayı'nın suladığı verimli topraklarda Trakya'nın lezzetli karpuz ve kavunları yetişir. Kavun-karpuz ilde eskiden beri bol miktarda ekilmektedir. İlin başlıca bostan alanları Edirne Merkez, Uzunköprü, Meriç, İpsala, Keşan'dadır. Kavunculukta ise Uzunköprü önem taşır. Meriç boylarındaki topraklar milli, hafif topraklar sınıfına girer. Burası, daha çok karpuz ekimine elverişlidir. Burada yetiştirilen kavunlar, Ergene Ovası'nın kara topraklarında yetişenler kadar koyu renkli ve tatlı değildir.

İl sebzeciliğinin pazarlamadaki sorunları, bostan ürünleri için de geçerlidir. Trakya ikliminin Ege'ye göre sert olması ve soğukların bazı yıllarda mayıs ayına değin sürmesi, turfanda ürün elde etmeyi olanaksız kılmaktadır. Edirne ürünü, İstanbul pazarı kavun-karpuza doyduğu anda, İstanbul'a ulaşabildiğinden yüksek gelir sağlayamamaktadır.

Edirne'de 1936-1939 arasında ortalama 3.700 hektar bostan tarımına ayrılıyor ve 35.000 ton kavun-karpuz elde ediliyordu.

1950, 1970 ve 1980'de ilin ton olarak kavun-karpuz üretimi ile Türkiye üretimindeki payları şöyle olmuştur:

	1950 Üretim (ton)	1950 Türkiye Üretimindeki Payı (%)	1970 Üretim (ton)	1970 Türkiye Üretimindeki Payı (%)	1980 Üretim (ton)	1980 Türkiye Üretimindeki Payı (%)
Karpuz	24.187	5,9	108.650	5	156.550	5,2
Kavun	16.751	5,9	97.775	7,4	88.950	6,1

Meyvecilik: Edirne'de meyvecilik de yapılmaktadır. İlin meyve bahçeleri Meriç boylarındadır.

Edirne'nin eriği ünlüdür. Badem de öteki meyveler arasında Türkiye üretimindeki payının görece yüksekliği ile dikkati çekmektedir.

İlde yetiştirilen başlıca meyvelerin üretim miktarları ve bunların Türkiye toplamındaki payları 1970 ve 1980'de şöyleydi:

	1970 Üretim (ton)	1970 Türkiye Üretimindeki Payı (%)	1980 Üretim (ton)	1980 Türkiye Üretimindeki Payı (%)
Armut	1.512	0,84	1.954	0,59
Elma	1.737	0,23	2.723	0,19
Erik	2.517	2,12	1.543	0,99
Kızılcık	20	0,17	132	0,86
Badem	694	3,47	626	1,96

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Meyvecilik de sebzecilik gibi, küçük aile işletmelerince yapılmaktadır. Meyve konserveciliği gelişmemiştir.

1980'de Edirne'de yetiştirilen meyve ağaçlarının sayısı ile Edirne ve Türkiye'de ağaç başına verim şöyleydi:

	Meyve Veren Ağaç Sayısı	Edirne'de Verim (kg/ağaç)	Türkiye'de Verim (kg/ağaç)
Armut	75.160	26	29,5
Elma	81.330	33,5	51,3
Erik	44.910	34,5	23,8
Kızılcık	16.500	8	10,3
Badem	35.860	17,5	23,8

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1980)

Bağcılık: Osmanlı Dönemi'nde bağcılık ve şarapçılık, bütün Trakya'da olduğu gibi, Edirne'de de çok gelişkindi. Bağcılık ve şarapçılık, genellikle Rumlar'ın elindeydi. Üretilen şarap bir yandan İstanbul pazarını beslerken, bir yandan da Avrupa'ya gönderilirdi.

XIX. yy'ın ikinci yarısı, Trakya bağcılığının altın yılları oldu. Bu tarihlerde floksera hastalığının Fransa bağlarını tahrip etmesi, Trakya şarapçılarının dışsatım olanaklarını çok artırmıştır. Trakya'dan Fransa'ya şarap dışsatımı, Fransa'nın floksera'nın etkilerini gidermesinden sonra da sürdü. Çünkü, Fransızlar düşük alkollü şaraplarına alkol derecesi yüksek Trakya şaraplarını karıştırıyorlardı.

Ancak altın yıllar uzun sürmedi. Floksera, XIX. yy'ın sonlarında Trakya'ya ulaşarak, ilk tahribatını Edirne-Çatalca Demiryolu'nun hemen kuzeyindeki bağlarda yapmaya başladı. Floksera hastalığını, XX. yy'ın savaşları izleyince, Trakya bağcılığı derin bir bunalıma sürüklendi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan "mübadele anlaşması" ile Rumlar Trakya'dan ayrılınca, yerlerine yerleştirilen Türk göçmenlerin bu işi bilmemeleri bağcılığın önemli ölçüde zayıflamasına yol açtı.

1930'larda flokseraya dayanıklı Amerikan asma anaçları halka dağıtılarak, bağcılık canlandırılmak istendi. Edirne'de bu yıllarda bir de fidanlık kuruldu. Ancak, parasız dağıtılan aşılanmış çubukları, bağcılığa yabancı köylülerin yakacak olarak kullandıkları bile görüldü. Edirne Fidanlığı da bir süre sonra kapandı.

Trakya'da bağcılık, daha sonraki yıllarda devlet eliyle desteklenmiş, ama bundan, Edirne'den çok Tekirdağ yararlanmıştır.

Trakya İstatistik Yıllığı, 1930'ların sonunda Edirne'de 2.500 hektarlık bağ olduğunu belirtmektedir.

Trakya'da en yaygın olarak yetiştirilen üzüm türü "Yapıncak"tır. Tekel, şarap yapımında kullanılan "Papazkarası"nı da yaymaya çalışmaktadır. Öte yandan, Trakya'nın eski üzümü ve Bulgaristan'ın dışsatım ürünlerinden olan Hafız Ali türü de Edirne'de ilgi görmektedir. Trakya üzümlerinin İstanbul pazarında Marmara ve Ege üzümleri ile rekabet edebilmeleri, ancak geç olgunlaşan türlerin yetiştirilmesi ile mümkün olmaktadır.

1970'lerin başında Edirne'de yaklaşık 25.000 ton üzüm üretilmişti. 1980-1981'de Edirne bağları 2.000 hektar kadardı. Bu ise, il ekili-dikili alanının binde 5'i dolayındadır. 1980'de il üzüm üretimi 20.000 ton dolayında gerçekleşmiş ve Edirne üzüm üretiminin Türkiye toplamındaki payı binde 5 kadar olmuştur.

DİE, 1976 Genel Köy Bilgi Anketi'ne göre, Edirne'deki 266 köy arasında bağcılığın birinci dereceden gelir kaynağı oluşturduğu köy yoktu. İkinci dereceden gelir kaynağı bağcılık olan köy sayısı da, yalnızca iki idi.

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Tarımda verimliliği önemli ölçüde etkileyen doğal kaynaklar açısından Edirne İli'nin koşulları ülke düzeyinin üzerindedir.

Bütünüyle Meriç Havzası'nda bulunan Edirne'de genel olarak ılık ve yağışlı bir iklim egemendir. Ancak, Marmara Bölgesi'nin öteki kesimlerine göre, ilde ısı daha düşüktür. Özellikle, kara ikliminin egemen olduğu iç kısımlarda yılın en sıcak ve en soğuk ayı arasındaki ısı farkı yüksektir.

Güneydeki Koru Dağları kütlesi ile kuzeydeki Istranca dağlık kütlesinin Ergene Havzası'na açılan geçit alanları, ilin en çok yağış alan yöreleridir.

Edirne'de akarsu ve göllerden oluşan doğal su kaynakları, 2.350 hektarlık bir alan kaplar. Havzanın en büyük akarsuları, Meriç Irmağı ile Meriç'e katılan Arda ve Tunca ırmakları ile Ergene Çayı'dır. Bu akarsular, kolları ile birlikte geniş sulama olanakları yaratır.

İldeki doğal göllerin en önemlileri, Meriç'in denize döküldüğü Enez yakınlarındaki Gala, Pamuklu ve Dalyan gölleridir. Ayrıca, Altınyazı ve Kadıköy barajları ile Alıç Regülatörü vardır.

Ergene Havzası'nda önemli yeraltı suyu rezerv alanları bulunur. Havsa-Pehlivanköy arasında 447 km2'lik alanda 150'ye yakın kuyu açılmıştır.

Edirne il topraklarının kullanma yeteneklerini sınırlayan başlıca sorunlar erozyon, toprak sığlığı, taşlılık, bozuk drenaj, tuzluluk ve alkali yüksekliğidir.

İl topraklarının % 47'si su erozyonunun etkisi altındadır. Bu oran Türkiye ortalamasından düşüktür.

İlde bitki köklerinin tutunduğu ve beslendiği toprak katının derinliğine göre belirlenen "derin" topraklar 320.000 hektar, "orta derin" topraklar ise 200.000 hektardır. Kültür bitkilerinin gelişme ve büyümelerini önemli ölçüde kısıtlayan sığ ve çok sığ derinlikteki topraklar 100.000 hektardan biraz fazladır.

Kültür bitkilerinin gelişmesine zarar verecek ölçüde tuzlu ve alkali topraklar (çorak arazi) il alanının % 4,3'ünü, bozuk drenajlı alanlar % 10'unu, taşlı topraklar ise %

5'ini kaplar. Bu oranlar, Türkiye genelinde sırasıyla % 1,7, % 3 ve % 31,5'tir.

İlde sürüme elverişli yetenek grubuna giren ilk dört yetenek sınıfındaki toprakların toplamı 561.000 hektar dolayındadır. Bu topraklar, il yüzölçümünün yaklaşık % 90'ını kaplar ve ülke ortalamasının iki katından daha yüksektir.

Sürüme elverişli topraklar içinde, birinci yetenek sınıfına giren sorunsuz topraklar 68.000 hektar alan kaplamaktadır. Geriye kalan 493.000 hektar alanda % 1,76 çoraklık, % 8,7 yetersiz drenaj ve % 52 su erozyonu vardır. Bu değerlerin tümü Türkiye ortalamalarının altındadır.

Tarıma elverişsiz 8. yetenek sınıfındaki topraklar, il toplam alanının binde 2,5'ini kaplar. Türkiye ortalaması ise yaklaşık % 6' dır.

Tarımda Verimliliği Etkileyen Faktörler: Bitkisel üretimde verimlilik artışları gübreleme, sulama, ilaçlama, tohumluk ve modern araç-gereç gibi tarımsal girdilerin, ürün türüne, su kaynaklarına, toprak yapısına ve iklim koşullarına en uygun biçimde ve zamanda kullanılmasıyla gerçekleşir. Bu alanda Türkiye'de olduğu gibi Edirne'de de, makineleşmenin, sulamanın ve tohum iyileştirme çalışmalarının yaygınlaştırılmasıyla, çeşitli ürünlerde verimlilik artışları sağlanmıştır.

DPT'nin tarımsal modernleşme sıralamasında 13. olan Edirne İli'nde, pirinç dışında kalan başlıca tarım ürünlerindeki verim artış hızları Türkiye ortalamasının üzerindedir (Tablo 8).

Buğdayda 1950'de 793 kg/ha olan verim, 1970'lerin sonunda % 270'e yaklaşan bir artışla 2.927 kg/ha'ya yükselmiştir. Aynı dönemde, buğdayda verim artış oranı Türkiye genelinde % 140 dolayında olmuştur.

Edirne'nin 1970'lerin sonunda 3.000 kg/ha'a yaklaşan buğday verimi Türkiye ortalamasının (1.832 kg) üzerinde olduğu gibi bazı Balkan ülkelerindeki verimin de üzerindedir. Ancak, Federal Almanya ve Fransa gibi Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığında Edirne'nin buğday veriminin iyice düşük kaldığı görülmektedir.

Bazı Avrupa Ülkelerinde Buğday Verimi (kg/ha)

	1978-1979 Ortalaması
Arnavutluk	1.975
Bulgaristan	3.800
Yunanistan	2.600
Romanya	2.450
Yugoslavya	3.050
Fransa	4.850
F.Almanya	5.000
Türkiye	1.840
Edirne	2.975

(FAO, 1979 Production Yearbook, 1980; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Ayçiçeğinde, hektar başına verim 1950' de 465 kg iken, 1970'lerin sonunda % 170'i aşan bir artışla 1.258 kg'ye yükselmiştir. Aynı dönemde Türkiye genelinde, ayçiçeğindeki verimlilik artış oranı, % 150 dolayında olmuştur.

1970'lerin sonunda Edirne'de ayçiçeği verimi Türkiye'de olduğu gibi 1.250 kg/ha dolayında gerçekleşmiştir. 1978-1979 yıllarında Balkan ülkelerindeki verim ile karşılaştırıldığında Arnavutluk dışındaki Balkan ülkelerindeki ayçiçeği veriminin Türkiye ve Edirne veriminin üzerinde olduğu görülmektedir.

Bazı Avrupa Ülkelerinde Ayçiçeği Verimi (kg/ha)

	1978-1979 Ortalaması
Arnavutluk	820
Bulgaristan	1.680
Yunanistan	1.500
Romanya	1.650
Yugoslavya	2.100
F.Almanya	2.090
Türkiye	1.250
Edirne	1.250

(FAO, 1979 Production, Yearbook, 1980; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Susamda verim artış oranı ülke ortalamasının iki katından fazladır. Susamda hektar başına verim 1950'de 257 kg iken, % 87 artarak, 1970'lerin sonunda 480 kg'ye yükselmiştir.

İlde pirinç verimi ise 1950'de 3.424 kg' den 1970'lerin sonunda 3.020 kg'ye düşmüş, başka bir deyişle % 12 azalmıştır. Aynı dönemde ülke genelinde de % 8'lik bir düşüş görülmektedir.

Gübreleme: Edirne toprakları kimi besin maddelerinden yoksundur. Bunun başlıca nedeni havzanın çoğunlukla tarla tarımına ayrılması, dönüşüm ve öbür toprak koruma işlemlerine dikkat edilmemesidir. Kullanılan ticari gübreler besin maddesi kaybını karşılayacak düzeyde değildir.

İl topraklarının organik madde içeriklerinin düşük oluşu, bitkilerin gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.

İl topraklarında organik madde yetersizliğinin başlıca nedenleri toprakların sürekli işlenmesi, ürün artıklarının gereken biçimde toprağa verilmeyip yakacak ya da hayvan yemi olarak kullanılması ve çiftlik gübresine gerekli önemin verilmemesidir.

Tarım Bakanlığı'nın belirlemelerine göre, ildeki fosfor ve potas oranı düşük vertisol topraklarda, dekara 440 kg saf azot ve fosfor

Tablo 8
Edirne ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı (%)
Buğday	Edirne	793	2.927	269,1
	Türkiye	770	1.832	137,9
Pirinç	Edirne	3.424	3.020	—11,8
	Türkiye	3.353	3.084	—8,0
Ayçiçeği	Edirne	465	1.258	170,5
	Türkiye	493	1.246	152,7
Susam	Edirne	257	480	86,8
	Türkiye	399	569	42,6

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Edirne'de Süpürgecilik

Edirne'ye özgü tarım ürünlerinden biri de süpürgeotudur. Süpürgecilik ilde eskiden beri yapılmaktadır.

Süpürgeotu, sulak alanlarda tıpkı buğday, arpa gibi ekilir. Ekim dönemi öteki yazlık ekimler gibidir. Ekilen tohumdan hem süpürgeotu hem de süpürge tohumu elde edilir. Bir dönüme ekilen süpürgeotu 100-102 kg süpürge tohumu verir.

Süpürge tohumu ottan tarakla ayrılır. Evlerin önünde kızlı erkekli oturan gençler, ellerinde taraklarla tohumu ottan ayırırlar. Otlar öbek öbek bağlanır.

Süpürgeotunun ve tohumunun Edirne'de ayrı bir borsası vardır. Bağcıklar lastik tekerlekli "talika"lara yüklenerek borsaya getirilir. Burada alıcılar bağcıkları gözden geçirerek bir fiyat verirler. Yaş süpürgelere verilen fiyat daha düşüktür. Kuru süpürge bağcıkları ise daha iyi fiyata satılır. Süpürge tohumları yem sanayiinde kullanılır. Süpürge sapları Edirne'de işlendiği gibi başka illere de gönderilir. 500-600 gr süpürgeotundan bir süpürge yapılır. Süpürge yapımı kendine özgü incelikleri olan bir zanaattır. Kalınları, inceleri, çatkılıkları ayrılır; sonra birbirine eklenip bağlanarak süpürge yapılır. İyi süpürge için nitelikli süpürgeotu kullanılmalıdır. Süpürgelerin "çatal süpürge", "el süpürgesi" gibi türleri vardır.

verildiğinde, buğday verimi 47 kg'den 133 kg'ye yükselmektedir. Aynı miktarda saf gübre kullanıldığında buğday verimi 47 kg'den 120 kg'ye çıkmaktadır.

İl topraklarının yıllık ticari gübre gereksinimi 375.000 ton dolayındadır. Ticari gübre kullanımı Edirne'de 1960'tan sonra yaygınlık kazanmaya başlamıştır. 1965'te Edirne'de 11 bin tonun biraz üzerinde olan ticari gübre kullanımı, 1980'de 270.000 tonu aşmıştır. Edirne'de türlerine göre kimyasal gübre kullanımı (ton olarak) 1965-1980 arasında şöyle gelişmiştir:

	1965	1970	1975	1980
Azotlu	7.191	18.971	68.720	125.000
Fosforlu	3.955	28.615	80.430	136.300
Potaslı	—	—	1.500	10.000
Toplam	11.146	47.586	150.650	271.300

Edirne'de ticari gübre kullanımı son yıllarda il gereksinimini karşılayabilecek bir düzeye yaklaşmıştır.

Sulama: İl genel olarak ılık ve yağışlı, Ergene Havzası ise kısmen kurak bir iklime sahip olduğundan, tarım topraklarında sulama, üretim artışı için belirleyici bir etkendir.

Kuru tarım koşullarında, elde edilen ürün miktarı az olduğu gibi ekilen kültür bitkileri çeşitleri de sınırlı kalmaktadır. İl, yeraltı ve özellikle yerüstü akarsu kaynakları bakımından çok zengindir. Ancak, bu akarsulardan gereğince yararlanılmamakta ve seller önemli toprak kaybına neden olmaktadır.

Halen sulanmakta olan toprakların hepsi, alüvyal toprak grubuna girmektedir. Bu topraklar ilde yaklaşık 68.000 hektar yer kaplamakta olup, bunun ancak 30.000 hektarında sulu tarım yapılmaktadır. Edirne İli'nde, küçük çabalarla sulamaya açılabilecek geniş alanlar bulunmaktadır.

TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Edirne ülkede makineleşmenin en gelişkin olduğu illerden biridir. İlde makineleşme 1940'larda başlamış ve 1950-1960 döneminde hızlanmıştır. Traktör sayısındaki asıl büyük artış 1970-1979 arasında olmuştur. 1950'de ilde 267 traktör varken, bu sayı 1961'de 1.190'a, 1970'te 3.477'ye ulaşmış; 1970-1980 arasında 3 kata yakın bir artışla 13.770'e çıkmıştır (Şekil 3). Traktör sayısındaki bu artışa koşut olarak traktör başına düşen ekim alanı da hızla azalmıştır. 1950'de traktör başına 594 hektar alan düşerken, 1980'de bu alan 20 hektara inmiştir. Türkiye genelinde ise traktör başına düşen ekim alanı 1950'de 350 hektardan 1980'de 37 hektar dolayına düşmüştür.

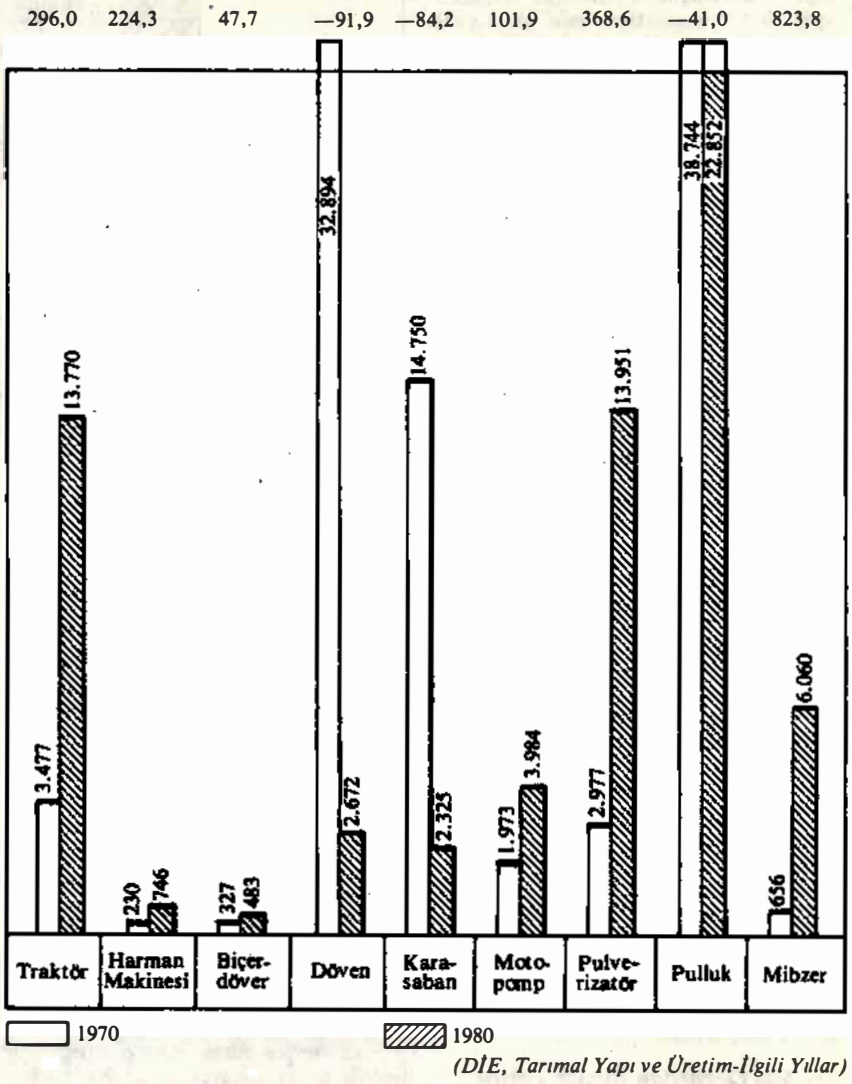
Edirne İli'ndeki traktör sayısının Türkiye traktör varlığındaki payı 1970'li yıllarda % 3 dolayında olmuştur.

İlde, harman makinesi, mibzer, kültivatör, pulverizatör gibi modern tarım araçlarının sayısı özellikle 1970-1980 arasında önemli ölçüde artmıştır. Özellikle, mibzer, pulverizatör ve harman makinelerindeki artış oranları çok yüksektir.

Karasaban, döven gibi geleneksel tarım araçları ise önemli ölçüde azalmıştır. Karasabanın hâlâ kullanılıyor olmasının bir nedeni de bazı yerlerde derinliği az toprakların sürülmesinde pulluğa göre daha iyi sonuç vermesidir.

Şekil 3

Edirne'de Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Osmanlı sınırları içindeki tarımsal bölgelerden iç ve dış pazarlara ilk açılanlardan birisi Trakya'dır. Trakya yüzyıllar boyunca İstanbul'u beslemiş, XIX. yy'ın ortalarında da Avrupa pazarlarına açılmıştır. 1850'lerde önemli miktarlarda ham ipek, koza, yapağı, tütün, gülyağı ve buğday İngiltere, Fransa ve Almanya'ya ihraç ediliyordu. Ancak XIX. yy'ın sonlarında Avrupa'da meydana gelen ekonomik bunalımlar ve Trakya'nın yaşadığı büyük siyasal ve toplumsal çalkantılar piyasa için üretim yapan büyük çiftliklerin gelişmesini engellemiştir. Öte yandan bu yıllarda toprağın görece bol, emeğin de görece kıt olması, küçük üreticiliğin çözülerek yerini tarım işçiliğine bırakmasını gereksiz kılıyordu.

1808'deki Sened-i İttifak'tan sonra Babıali'nin ayan ve eşrafa karşı merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları da Edirne'de büyük toprak mülkiyetinin yaygınlaşmasını kısıtlamıştır. Osmanlı Devleti bu sıralarda çıkardığı bir yasa ile borçlarını ödeyemeyen köylülerin topraklarına el konulmasını yasaklamış, bu yoldan küçük köylü üretimini korumak istemişti. Bu yıllarda Trakya'da yaygın olan üretim ilişkisi ortakçılıktı.

XX. yy'ın başındaki büyük nüfus hareketleri Trakya'da bugüne kadar süzülüp gelen toprak kullanım biçimlerinin oluşmasında en önemli etken olmuştur. XIX. yy'ın sonlarında Edirne nüfusunun 2/3'ünün Müslüman olmadığı ve Cumhuriyet'in başında bunların büyük bölümünün Edirne'yi terkettiği düşünülürse, göçlerin çapı daha iyi anlaşılır. Önce 1910'larda Bulgar asıllı, Cumhuriyet'ten sonra da Rum asıllı yurttaşlar mübadele edilmiştir. Gelen göçmenler ya çok büyük bölümü küçük toprak sahibi olan gidenlerin yerine yerleştirilmiş ya da bunlara hazine topraklarından eşit miktarlarda toprak dağıtılmıştır. Diğer bir deyişle Trakya'ya gelen büyük göçmen kitlesi Trakya'ya ayak bastığı anda küçük toprak sahibi olmuştur.

1939 Trakya Toprak Anketi'ne göre Edir-

ne'de toprağı kendine yeten işletmeler (tam topraklı işletmeler) toplam işletmelerin % 87,5'ini, hiç toprağı olmayan ya da çok az toprağı olan işletmeler tüm tarımsal işletmelerin % 5,5'ini oluşturuyordu. Az toprağı olan ve cüce işletmeler sınıfına giren işletmelerin oranı % 7 idi. Tüm ailelerin % 1,5'ini oluşturan 355 aile ise yalnız tarım işçiliği ile geçiniyordu.

1950'lerden sonra traktörün yaygınlaşması ve nüfus artışına koşut olarak toprakların bölünmesi, topraksızlaşmayı hızlandırdı. 1950 Tarım Sayımı'na göre ilde % 4,2 olan topraksız ailelerin oranı Köy Envanter Etüdleri'ne göre 1960'ların ikinci yarısında % 26,2 olmuştur. Ancak topraksızlaşma artmış olmakla birlikte, topraksızlaşma oranı hem 1950'de hem de 1960'larda Türkiye ortalamalarının altında kalmıştır.

Öte yandan 1950'lerden sonra topraksızlaşma eğilimi arttığı halde, il tarımına egemen olan küçük mülkiyet yapısı etkinliğini korumuştur. İlde genellikle aile işletmesi niteliği taşıyan tarım işletmelerinin büyük bölümü 50-200 dekar arasında toprak işler. Ortalama işletme büyüklüğü Edirne'de 75 dekardır.

1970'te tarım işletmelerinin % 39'u 0-50 dekar arasında idi ve toprakların % 15'ini işliyordu. Bunlar genellikle cüce ve küçük işletmelerdi (Tablo 9).

50-200 dekar büyüklükteki işletmeler toplam işletmelerin % 57'sini oluşturuyordu ve toprakların % 67'sini işliyordu. Edirne'de büyük toprak mülkiyeti azımsanmayacak ölçüdedir; 1970'te 500 dekardan fazla topraklı işletmeler toplam işletmelerin binde 4'ünü oluşturuyor, il topraklarının ise % 5'ten azını kaplıyordu.

Bunların büyük bölümü ise 1.000 dekardan büyük işletmelerdi.

Edirne'deki 500 dekardan büyük topraklar, büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu illerle kıyaslandığında büyük toprak mülkiyetinin, öteki illerdeki kadar önemli olmamakla birlikte etkisini hissettirdiği ortaya çıkmaktadır.

500 Dekardan Büyük Tarım İşletmeleri

	Tüm İşletmeler İçindeki Oranı (%)	Topraktaki Oranı (%)
Aydın	0,3	10,0
Urfa	4,0	40,0
Edirne	0,35	4,9
Türkiye	0,6	12,0

1970'te Edirne'de 1.000 dekardan büyük 31 işletme 105.000 dekar toprağı işliyordu. Bu, tüm işlenen toprakların % 4'ü idi.

1970 Tarım Sayımı'nın ham verilerine göre ildeki 33.000'e yakın tarım işletmesinin % 67,5'i doğrudan mülk sahiplerince, % 30'u da kısmen mülk sahiplerince işletilmekteydi. Mülk sahibi olmayıp da kiracılık ve ortakçılık (yarıcılık) yapan aileler tüm ailelerin % 2,5'ini oluşturuyordu. Ortakçılık ve kiracılığın ildeki ağırlıkları yaklaşık aynıydı.

İlde eskiden beri tarım işçiliği vardır. Ancak bunlar büyük çiftliklerde düzenli çalışan işçiler değil, mevsimlik işçilerdir. 1920'lerde Edirne'de yaygınlaşan çeltik ile 1930'larda yaygınlaşan şeker pancarı ve

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Edirne		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-50 dekar	39,4	14,8	72,7	26,7
51-100 dekar	38,5	35,9	15,8	22,2
101-200 dekar	18,1	31,6	7,9	21,6
201-500 dekar	3,6	12,8	3,0	17,6
500 + dekar	0,4	4,9	0,6	11,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

Edirne'de Borsalar ve Tarım Ürünlerinin Değerlendirilmesi

"Edirne'nin her sabah hareketli yerlerinden biri de borsası... İtibarını koruyan bir kuruluş olduğundan herkes ürettiği şeyleri buraya getirip artırma suretiyle satışa sunuyor. Tahıl borsası bulunduğu gibi, yapağı, av hayvanı, süpürge gibi ürünlerin borsası da var.

Borsa yönetimi seçimle oluşturuluyor.

Görmeye gittiğimiz gün, borsada buğday, ayçiçeği, arpa, yulaf süpürge tohumu artırması vardı. Tellallar, önce numuneleri getirip, dikdörtgen bir masanın çevresine dizilmiş olan alıcılara gösteriyorlar, onlar da herbirinden bir avuç alarak yokluyorlar. Ondan sonra kıyasıya bir mücadele başlıyor. Ya fiyatlar birbiri üstüne artırılıyor, ya da yaş ve bozuk ürünler eksiliyor, baş aşağı gidiyor. Bunlar o kadar ivedi oluyor ki bizim gibi alışmamış olanlar gözleri ile izlemiyorlar, kimin ne söylediği anlaşılmıyor.

Borsa'da her türlü işlem parayla görülüyor. Borsa sorumluları satıcının tartı, mal güvenliğini koruduğu gibi parasının peşin alınıp alınmadığını gözetiyor.

Borsa'da işlem gören ürünlerin 1980 yılı rakamları şöyle: 5.879 ton buğday, 4.685 ton ayçiçeği, 489 ton süpürge teli (otu) 236 ton süpürge tohumu..."

(Mehmet Kemal, Cumhuriyet, Kasım 1981)

bağ-bahçecilik tarım işçiliğine olan gereksinimi artırmıştır. 1930'larda mevsimlik tarım işçiliğinde bir yandan Çingeneler, bir yandan da yöre halkı çalıştırılıyordu. 1980'lerde de tarım işçilerinin büyük çoğunluğu Trakya'dan sağlanıyordu.

1970'lerin ortalarında ilde ücretli tarım işçiliğinin yaygınlığı Türkiye ortalamasının 2 katı kadardı.

DİE 1976 Genel Köy Tarım Anketi'ne göre Edirne'deki 266 köyden 53'ü dışarıdan tarım işçisi alıyor, 80 köy de dışarıya tarım işçisi gönderiyordu.

HAYVANCILIK: Edirne hayvancılığı, birbirinden farklı iki dönem yaşamıştır.

1950'lere gelinceye değin Trakya Türkiye'nin başlıca hayvancılık bölgelerinden biriydi. Doğu Anadolu'daki Kars ile birlikte Edirne, ülkenin önde gelen süt ve et ürünleri merkeziydi. Edirne'nin iklimi ve geniş otlakları, küçükbaş hayvan yetiştiriciliği için son derece elverişliydi. İlin büyük bölümü çayır-meralarla kaplıydı. Köy Ziraat Kongresi'ne sunulan raporlara göre, 1930'larda il alanının % 50'sinden fazlası çayır-meralarla kaplıydı. Adı geçen raporda Edirne'deki sütlü hayvan sayısının birkaç katına çıkartılabileceği belirtiliyordu.

1927 Tarım Sayımı'na göre, o yıllarda Edirne'de arpa, mısır, kaplıca gibi hayvan yemi olarak yararlanılan tahılların ekimi de önemliydi. Hayvancılık esas olarak mera hayvancılığı niteliğindeydi. Yazın meralara salınan hayvanlar, kışın da ülkenin öteki bölgelerine göre daha iyi nitelikteki ahırlarda saman, kuru ot, arpa, kepek ve mısır unundan bulamaçlarla beslenirlerdi.

1950'lerin başında tarıma traktörün girmesi ile birlikte, Edirne hayvancılığında bir başka dönem başladı; yeni alanlar sürülerek çayır-meralar büyük ölçüde tahrip edildi.

Çayır-meraların daralmasında, göçmenlerin yerleştirilmeleri bir başka etkendir. Ayrıca, 1950'lerde ekim alanlarının genişlemesi ile birlikte, buğday, ayçiçeği vb bazı ürünler değer kazanırken, hayvan yemi

olarak kullanılan arpa, yulaf, çavdar vb bazı ürünlerin ekimi çok azalmıştır.

Çayır-meraların daralması, yoğun otlatmayı da beraberinde getirmiş, çayır-meralar beslenme gücünü yitirmiştir. Arızalı arazilerdeki meralarda toprak, erozyon ile büyük ölçüde kaybolmuştur. Aşırı otlatmanın etkisi ile meralarda hayvanların aradığı ot türleri azalmıştır. Meralar bakım görmediği için, sorunlar giderek büyümektedir. Mera hayvancılığı, neredeyse yok olmanın eşiğine gelmişken, besi hayvancılığına geçiş çabaları da yetersiz kalmıştır. Çevreye uyan hayvan ırkları ıslah edilememiştir. Bunda, hayvan ürünlerinin pazarlama koşullarının üretimi özendirmekten uzak oluşu da etkin olmuştur.

Koyun: Koyun türlerine kıvırcık koyunu egemendir. Bir miktar merinos melezi de yetiştirilmektedir. Kıvırcık ırkı, ülkede yetiştirilen koyun türlerinin en makbulüdür. Kıvırcığın eti yağsız, süt verimi yüksek ve yapağısı niteliklidir. Bu ırkın en saf olduğu bölge ise Trakya'dır.

Kıvırcık ırkı, Güneydoğu Avrupa'nın "Tsigai" ve Bulgaristan'ın "Karnabat" ırkı ile ilintilidir. Yunanistan'da ise "Trakya" olarak bilinir.

Kıvırcık, Trakya'da saf ırk halinde bulunur. Rengi beyazdır ve bazılarının alnında ve bacaklarında siyah lekeler bulunur. Çok az bir bölümü siyah ya da kahverengidir. Bunlara karnabat denir. Kuyruğu ince uzundur. Saf ırklarda kuyrukta yağ deposu görülmez. Kuyrukta yağ deposu dağlıç ile karışıklığın belirtisidir. Koçların yatay spiral yana doğru uzanan boynuzları vardır. Yapağısı sağlam, halı türüdür; bununla birlikte, yünü öbür yerli ırkların yününden incedir. Genç hayvanların yünü yün ipliği yapmada kullanılır. Kıvırcığın ortalama ağırlığı 40 kg, süt verme süresi 150-160 gündür. Yılda 60-90 kg süt verir. Sütünde % 5-6 oranında yağ bulunur. Yapağı ağırlığı 1,3-1,7 kg'dir.

Edirne'de 1950'de 526.000 olan koyun sayısı, 1960'ların ortalarından itibaren azalmaya başlayarak, 1970'te 476.000'e, 1980'de ise 381.000 dolayına düşmüştür. Edirne koyun sayısının azaldığı ender illerden biridir. Aynı dönemde il koyun varlığının Türkiye toplamındaki payı da düşmüştür. 1950'de % 2,3 olan bu pay, 1980'de % 0,8 dolayına inmiştir (Şekil 4).

Edirne'de 1950'de 141.500 kadar olan kılkeçisi varlığı, daha sonraki yıllarda azalarak, 1980'de 91.000 dolayında olmuştur. Kılkeçisinin sütünden yararlanılmaktadır. Kılkeçisinin sütü, yağ itibariyle koyun sütünden daha zengindir. Lalapaşa dolayında çok sayıda kılkeçisi beslenmektedir. Edirne kılkeçisi varlığının Türkiye içindeki payı 1950'de % 1'den 1980'de % 0,6'ya düşmüştür.

Sığır: Edirne'de boz ırk egemendir. Buna bölgede "Plevne ırkı" da denir. Bu sığırlar çeki hayvanı olarak kullanıldığı gibi, et ve sütleri için de beslenir. Ancak, et ve süt verimleri yüksek değildir. Dört yaşındaki ineklerin canlı iken ağırlığı 250 kg dolayındadır. Oysa, yine bir Balkan ırkı olan montofon, Balkanlar'da 310-325 kg, montofon kültür ırkları da 300-350 kg çekmektedir.

Boz ırkın yıllık süt verimi 400-600

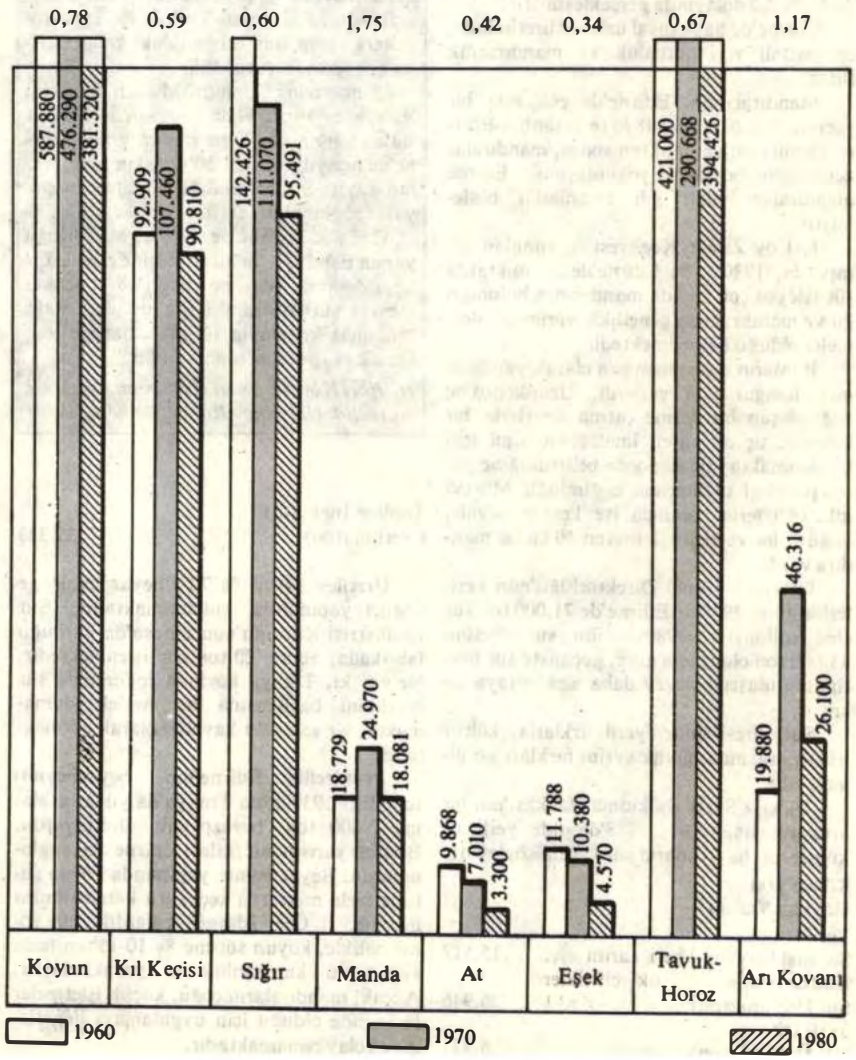
Tablo 10
Edirne'de Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	52.439	1,25	46.130	1,07	45.295	0,82
Koyun Sütü	15.347	1,74	11.190	1,30	9.020	0,78
Kıl Keçisi Sütü	4.781	0,65	4.120	0,74	3.635	0,63
İnek Sütü	27.058	1,21	22.230	0,87	26.440	0,77
Bal	214	2,21	396	2,66	568	2,26
Tavuk Yumurtası**	20.040.000	1,52	18.351.000	0,96	22.196.000	0,54
Toplam Et	—	—	2.215	1,01	2,150	1,05
Koyun Eti	—	—	425	0,52	350	0,52
Sığır Eti	—	—	1,265	1,33	1.225	1,13
Koyun Derisi**	—	—	51.850	0,64	44.670	0,66
Sığır Derisi**	—	—	25.465	1,34	23.510	1,07

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.

** Üretim birimi tanedir.

Şekil 4
Edirne'de Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

kg'dir. Saf kan kültür ırklarından ise, Türkiye'de 3.000-5.500 kg, Avrupa ve Amerika'da 3.500-7.500 kg süt elde edilmektedir.

Edirne'de 1950'de 140.500 dolayında olan sığır varlığı, özellikle 1960'lardan sonra azalmış ve 1980'de 95.500'e inmiştir.

Manda: Sütünden yararlanmak için Trakya'da epeyce manda beslenmektedir. Trakya mandaları, ülkenin her yanında rastlanan siyah mandalardandır. 1950'de 19.500 dolayında olan manda varlığı, biraz azalarak, 1980'de 18.000 dolayına inmiştir.

Edirne'nin koyun eti üretimi yüksek değildir. İlde yetiştirilen hayvanlar, İstanbul pazarında canlı olarak satılmaktadır. İlde 1970'lerde 350-400 ton dolayında koyun eti üretilmiş ve Türkiye koyun eti üretimi içinde Edirne'nin payı bu yıllarda ancak % 0,5 dolayında olmuştur. Yine 1970-1980 döneminde ilde 1.200 ton dolayında sığır eti üretilmiş ve Edirne sığır eti üretiminin Türkiye toplamındaki payı aynı yıllarda % 1,13 dolayında olmuştur (Tablo 10).

Edirne'de Et ve Balık Kurumu'na ait tesis yoktur. EBK'nin Trakya'da kurduğu ilk tesis olan Çorlu Et Kombinası'nın yapımı, 1980'lerin başında sürüyordu.

Edirne'de arıcılık hayli gelişkin olup, bal üretiminin Türkiye içindeki payı oldukça yüksektir. 1960'ta 214 ton olan bal üretimi, 1980'de 570 tona çıkmış, Edirne bal üretiminin Türkiye toplamındaki payı da aynı yıllarda % 2,2 dolayında gerçekleşmiştir.

Edirne'de hayvansal ürünler üretiminde, en önemli yeri sütçülük ve mandıracılık tutar.

Mandıracılığın Edirne'de çok eski bir geçmişi vardır. 1869-1870'te İstanbul-Edirne Demiryolu yapıldıktan sonra, mandıralar demiryolu boyunca yoğunlaşmış, Edirne mandıraları yıllar yılı İstanbul'u beslemiştir.

I. Köy Ziraat Kongresi'ne sunulan bir raporda, 1930'larda Edirne'de az miktarda süt işleyen çok sayıda mandıranın bulunduğu ve mandıraların genellikle verimsiz işletmeler olduğu belirtilmektedir.

Bunların çoğu, mandıra olarak yapılmamış, hangar gibi yerlerdi. Uzunköprü'de yoğunlaşan bu derme çatma tesislerin bir bölümü, üç ay süren imalat mevsimi için kiralanmaktaydı. Raporda belirtildiğine göre, peynirci ustalarının çoğunluğu Musevi idi. 1970'lerin sonunda ise kentte peynir, yoğurt, lor ve ekşimik üreten 30 kadar mandıra vardı.

İstatistik Genel Direktörlüğü'nün verilerine göre, 1938'de Edirne'de 71.000 ton süt elde edilmiştir. 1980'de ilin süt üretimi 45.000 ton olduğuna göre, geçmişte süt üretiminin ulaştığı düzey daha açık ortaya çıkar.

Süt üretiminde yerli ırklarla kültür ırkları arasında büyük verim farkları görülmektedir.

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın bir araştırmasına göre, 1978'de ilde yerli ve kültür ırkı hayvanların süt verimi şöyleydi:

Kültür Irkı Hayvan Varlığı	25.663
Yerli Irk Sağmal Hayvan Varlığı	15.512
Kültür Irkı Süt Üretimi (ton)	26.946
Yerli Irk Süt Üretimi (ton)	8.377
Toplam İnek Sütü Üretimi (ton)	35.323

Üretilen sütün % 70'i beyazpeynir ve yoğurt yapımında kullanılmaktadır. Süt Endüstrisi Kurumu'nun Havsa'da kurduğu fabrikada, günde 20 ton süt işlenmektedir. Ne var ki, Trakya köylüsü çoğunlukla süt üretimini başlıbaşına bir meslek saymamakta, bir yan gelir kaynağı olarak görmektedir.

Peynircilik: Edirne'nin beyazpeyniri ünlüdür. 1930'larda Trakya'da yılda ortalama 2.000 ton beyazpeynir üretiliyordu. Bunun, yarısından fazlası Edirne'den sağlanıyordu. Beyazpeynir yapımında koyun sütüne fazla miktarda keçi sütü karıştırılması üzerine, İl Özel İdaresi, çıkardığı bir yönetmelikle, koyun sütüne % 10-15'ten fazla keçi sütü karıştırılmasını yasaklamıştır. Ancak, mandıraların çoğu, küçük işletmeler biçiminde olduğu için uygulamayı denetlemek kolay olmamaktadır.

1938 Birinci Köy ve Ziraat Kongresi'ne Göre Trakya'da Beyazpeynir ve Mandıracılık

"Trakya'da sütçülüğün gelişmesi açısından en önemli yeri beyazpeynir alır. Bu nedenle Trakya sütçülüğünü örgütlemede en çok önem verilmesi gereken ürün türü, beyazpeynirdir.

Yurdumuzun sütü bol birçok bölgesi beyazpeynircilikten çok tereyağcılığa ve kaşarcılığa elverişlidir. Bunun için Trakya'da beyazpeynirciliğin tam anlamıyla geliştirilmesi gerekir.

Trakya'da peynirciliğin gelişimine engel olan en önemli nedenlerden birisi, peynir imalathanelerinin (mandıraların) çok fazla olmasıdır. Bu durum bir mandırada işlenebilecek süt miktarını azaltmakta, yapılan döner masraflar nedeniyle maliyet yükselmektedir. Öte yandan imalathaneler genellikle bilgisiz ustalarla yönetildiğinden ve maliyet fiyatını düşürmek için hile yollarına sapıldığından peynirlerin lezzeti azalmakta ve nitelik bakımından büyük farklar göstermektedir.

Bu bakımdan düşünülmesi gereken ilk husus Trakya'da mevcut mandıraları birlikler halinde toplayarak sayılarını azaltmaktadır. Bu açıdan Trakya ile aynı koşullara sahip Bulgaristan'daki kooperatifler göz önünde tutulabilir...

Sümerbank Umum Müdür Muavini Kimyager Prof. Halit'in 1936'da İktisat Bakanlığı'na sunduğu rapora göre, Edirne'de her yıl kurulan 50'yi aşkın mandıranın sayısı 9'a indirildiği takdirde birçok yarar sağlanabilecektir.

1934'te Edirne'de Ziraat Müdürlüğü yapan Esad Bey'in incelemesine göre Edirne Merkez İlçesi'ne bağlı 5 bucakta mevcut sütleri azami 8 km mesafeden süt toplamak koşuluyla 10 imalathanede toplamak ve işletmek mümkündür."

(Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Sütçülük Hakkında Rapor, Ankara, 1938)

Edirne'de peynir yapımında süt önce 70°C'ye kadar kaynatılır, 30°C'ye kadar soğutulur ve mayalanır (kaynatma ve mayalama derecesi hava koşullarına göre değişir). 1,5 saat sonra telemesi oluşur. Çendere bezlerine alınır, süzülmeye bırakılır. Bu işlem yaklaşık 3,5 saat kadar sürer; sonra kalıplar halinde tuzlu suya yatırılır. Bu biçimde 2 saat kadar kalır ve 1. tuzunu yer. Yeniden tek sıra halinde tuzlanıp, tenekeye dizilir. 2. tuzunu 48 saatte alır. Bundan sonra buzhaneye yollanır. Buzhanede 45 günde lezzetini alır, satışa hazır olur.

55-60 kg koyun sütünden 20 kg peynir çıkar. Maliyete, tuz, mayalama, işçilik, teneke, buzhane kirası gibi giderler de girer. Peynir altı suyu denen artık (sıvkatra), değerlendirilmemektedir. Oysa bu artık doğal vitamin işlevi görmekte ve öbür ülkelerde yem ve ilaç sanayiinde kullanılmaktadır.

Edirne'de kaşarpeynircilik de yapılmakla birlikte, beyazpeynire göre ikincildir. Kaşar, İstanbul piyasasında Anadolu ve Rumeli kaşarı diye ikiye ayrılır. Rumeli kaşarı daha makbuldür. Rumeli ya da Trakya kaşarı, yapıldığı yerin dağ ya da ova oluşuna göre ayrılır; dağlık yörelerde yapılana Balkan kaşarı, ovalık yörelerde yapılana ise ova kaşarı adı verilir. Edirne, Keşan ve İpsala'da ova kaşarı yaygındır. 4-5 kg'lık tekerler halinde satılır. Bulgarlar'ın kaşkaval dedikleri iyi tür kaşar Keşan, Malkara, Enez ve İpsala'da yapılmaktadır.

Edirne'de yapay yem üreten 2 tesis bulunmaktadır. Bunların toplam kapasitesi 40.000 tondur. Ancak, ilde yem açığı söz konusudur.

ORMANCILIK: Edirne'de orman alanları dardır. Ormanları oluşturan ağaçlar da nitelikli değildir. Aslında, Meriç Havzası iklim ve toprak koşulları açısından meşe ormanlarının yayılış alanı olduğu halde, bugün Edirne topraklarının büyük bölümü step görünümündedir. Bu stepleşmede, iklim ve toprak yabanlaşması da kuşkusuz etkilidir. Ama, asıl neden ormanların yıllar yılı köylülerce tahrip edilmesidir.

İlde, 155.879 hektar orman funda alanı vardır ve Edirne toplam alanının % 25'ini oluşturur. Ormanların yaklaşık 20.000 hektarı korulardan oluşmaktadır.

Koru ormanları kızılçam, karaçam ve sahilçamı gibi ibreli ağaçlarla, meşeliklerden; baltalık ormanları ise başta meşe olmak üzere öbür yapraklı türlerden oluşmakta bunları, karaçalı, adi gürgen, kocayemiş, ağaç fundası, lâden ve maki kapsamındaki çalılıklar tamamlamaktadır. İlin toplam koru alanı içinde, 13.000 dolayında olan normal koru ormanlarının tümü ikinci derece verimliliğe sahiptir.

Edirne ormanlarının koruda ağaç serveti, yani, belli bir çapın üzerinde yapacak olarak yararlanılabilir orman varlığı yaklaşık 900.000 m3'tür. Baltalıkta yakacak servet ise 1.810.730 sterdir (1 ster = 0.750 m3).

Ormanların yıllık verimi yapacak odunda 2.300-2.400 m3, yakacakta ise 19.500-20.500 m3 arasında değişmektedir.

İl GSH'sı içinde binde 5'lik bir paya sahip olan il ormancılığı, ülke genelinde ormancılık kesiminde gayri safi hasılanın binde 6'sını oluşturur.

Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, Edirne'de orman içinde bulunan 12

köyde 5.700, orman kenarında bulunan 9 köyde 4.800 kişi yaşamaktaydı. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976'daki incelemelerine göre, ildeki ormancılık etkinliklerinin, ormanla ilgili köylerdeki çalışabilir nüfusun yaklaşık % 5'ine iş verebileceği saptanmıştır.

1938'de başlayan ve 1950'den sonra yoğunluk kazanan çalışmalarla 1976 sonuna değin, Edirne'de, 5.500 hektarın üzerinde alan ağaçlandırılmıştır. Ağaçlandırma çalışmaları normal ve hızlı büyüyen türlerde gerçekleştirilmiştir.

İldeki orman yollarının yapım çalışmaları Keşan bölgesinde yoğunlaştırılmış durumdadır. Bölgede, 1950'lerden 1980 başına kadar yaklaşık 500 km orman yolunun yapımı tamamlanmıştır.

Edirne'de ormancılık çalışmaları, Edirne ve Süleoğlu Orman Bölge Şeflikleri'yle, Keşan İşletme Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

Tablo 11
1927 Sanayi Sayımı'na Göre Edirne'de İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Tarıma Dayalı Sanayi	409	1,175
Dokuma Sanayii	77	215
Ağaç Ürünleri Sanayii	158	460
İnşaat Sanayii	7	29
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	158	310
Diğer Sanayi Dalları	11	30
Toplam	820	2.219

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

MADENCİLİK

Madenciliğin Edirne ekonomisinde önemli bir yeri yoktur. 1975'te bu alanda yalnızca 570 kişi çalışıyordu. 1978'de ilde yaratılan gayri safi hasılada madenciliğin payı % 1 dolayındaydı. Aynı yıl ilin Türkiye madencilik sektöründe yaratılan gayri safi hasıladaki payı da binde 8'di.

Edirne'de ekonomik önemi olan ve işletilen başlıca maden linyittir.

Uzunköprü İlçesi-Karabürçek ve çevresindeki linyit ocakları Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir İtalyan şirketince işletiliyordu. Linyitlerin taşınması için Bayramlık durağı ile ocaklar arasında bir dekovil çalışırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesiyle birlikte İtalyanlar'ın kömür işletme izni kaldırıldı, kömür çıkarımına son verildi ve dekovil yolu söküldü.

Cumhuriyet'ten sonra özel kesimce işletilmeye başlayan linyit ocaklarından, 1976'da 45.604 ton (Türkiye özel kesim linyit üretiminin % 12'si, toplam linyit üretiminin ise binde 3'ü) üretim yapılmıştır.

Edirne linyit rezervleri Demirhanlı'da 75 milyon ton, Keşan Küçük Doğanca'da 5 milyon ton, Meriç Karayusuflu'da 10 milyon ton, Uzunköprü Harmanlı'da 14,5 milyon ton, Enez-Çavuşköy'de 1,5 milyon ton olmak üzere toplam 106 milyon tondur. Türkiye özel kesim linyit rezervlerinin % 5,9'u, toplam linyit rezervlerinin de % 1,6'sı Edirne'dedir.

Lalapaşa İlçesi'nde borit, kurşun, kuvarsit, kuvars kristalleri, perlit, çinko ve alüminyum, Enez İlçesi'nde de alüminyum ve kükürt aranması için ruhsatname verilmiştir.

Edirne ve Trakya havzasında 1930'dan beri birçok yerli ve yabancı petrol şirketi petrol ve doğal gaz aramıştır. Açılan kuyulardan havzanın yeraltı jeolojisine ilişkin güvenilir bilgiler edinilmiştir. Hamitabat-Kumrular'da (Kırklareli) bulunan doğal gaz, bölgenin petrol ve doğal gaz yönünden umut verici olduğunu göstermektedir.

1980'lerin başında TPAO ve ESAN (Eczacıbaşı Endüstriyel Hammaddeler Sanayi ve Ticaret AŞ) bölgede ve Edirne'de petrol arama çalışmalarını sürdürmekteydi.

SANAYİ

Edirne imalat sanayii, 1970'lerin ikinci yarısında çok hızlı bir gelişme içine girmiştir. Öyle ki, 1975-1978 arasında imalat sanayiinin il gayri safi hasılası içindeki payı % 4,3'ten % 11,1'e yükselmiştir. Aynı yıllarda ilin Türkiye imalat sanayii gayri safi hasılası içindeki payı da binde 2'den binde 5'e çıkmıştır. 1975'te il faal nüfusunun % 3,2'si bu kesimde çalışıyordu.

İl sanayiinin yapısı, 1970'lere değin oldukça durağan ve tarıma dayalıydı. Bunun en önemli nedenleri, ilin sınırda bulunması ve özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde il ekonomisinin ve özellikle sanayi kesiminin gerilemesidir. 1960'ların sonundan başlayarak, ilin teşvik gören iller kapsamına alınması, bu durgunluğun kırılmasında önemli bir rol oynadı.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA EDİRNE SANAYİİ: Edirne imalat sanayiinde, en önemli dalı çok uzun bir süre tarıma dayalı gıda ürünleri sanayii oluşturmuştur. Bu daldaki işyerlerinin başında ise, mandıralar gelir.

Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ilkel yöntemlerle çalışan mandıraların il ekonomisinde önemli bir yeri vardı. İlkbaharda çalışmaya başlayan mandıralar 70-90 gün çalışır, başta beyazpeynir olmak üzere, çeşitli süt ürünleri üretirlerdi.

1927 Sanayi Sayımı'na göre, Edirne'de 820 işyerinde 2.200'ü aşkın işçi çalışıyordu. Son derece küçük ölçekli olan bu işyerlerinde ortalama çalışan sayısı 3 kişiden azdı. İlde 10'dan fazla çalışanı olan işyeri sayısı yalnızca 10'du. Bunların 8'inde çalışan sayısı 50'nin altındaydı, sadece 2'sinde de 50-100 arasındaydı.

Tarıma dayalı sanayi dallarındaki 409 işyerinde toplam çalışanların % 53'ü yer alıyordu (Tablo 11). Bu işyerlerinin çoğunlu bir bölümü mandıraydı. Ağaç ürünleri sanayiinde de 150'yi aşkın işyerinde ancak 460 kişi çalışmaktaydı. Bu dalları, en çok işyeri ve çalışan sayısı açısından maden işleme ve makine ile dokuma sanayileri izlemekteydi.

İkinci Dünya Savaşı dönemine değin il sanayii, az da olsa bir canlanma içine girdi. Bunda, devlet teşviklerinin önemli bir rolü vardı. 1927'de yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan (TSK) yararlanma açısından Edirne, 1932'de 26 işletmeyle en çok teşvik alan 10 il arasındaydı ve aynı yıl Türkiye genelinde teşvik gören 1.473 işletmenin % 18'i Edirne'deydi (Tablo 12). Bu işletmelerin 21'i gıda sanayiindeydi ve toplam 26 işletmede çalışan 180 kişinin 147'si bu kesimde yer alıyordu. Gıda sanayiinde 16 işyeri ve 111 işçiyle un sanayii ilk sırayı almaktaydı. Bu dalda geriye kalan işyerlerinin, 2'si bitkisel yağ işletmesi, öbürleri de şekerleme ve helva yapım yerleriydi.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, TSK'den yararlanmada önemli bir gerileme olmuş, işyeri sayısı 1941'de 12'ye düşmüş ve bu düşüşten en çok etkilenen dal gıda sanayii olmuştur. Yine de, bu 12 işletmenin yıllık üretiminin % 73'ü bu dalda yer alan 4 un fabrikasınca gerçekleşmişti.

İşyeri sayısında görülen bu azalmanın en önemli nedeni, İkinci Dünya Savaşı'nın sürmesi ve Edirne'nin savaş alanına yakın bir sınır kenti olmasının sanayiyi bir gerileme içine itmesiydi. Sınır kenti olmanın getirdiği olumsuzluklar, savaş bitiminden sonra da pek değişmemiş, Edirne ekonomisinde 1970'lere değin pek bir canlılık görülmemiştir.

Örneğin, 1951'de tüm ilde yalnızca birkaç marangoz olduğu halde, bunların üretimi, ilin gereksinimini karşılayabiliyordu. Bunlar,tüm çevredeki resmi ihalelere katılarak geçinmekteydiler. Kentte birkaç arabacı, demirci, oto tamircisi dışında küçük sanayi hemen hemen yok gibiydi. Bu dönemde ticaret kesimi de oldukça durağanlaşmıştı *(Bak. Ticaret)*.

1964'te ilde 10 kişiden fazla işçinin çalıştığı 1'i kamu, 9'u özel kesimde olmak üzere, toplam 10 işyerinde 306 kişi çalışıyordu. Kamu işletmesi, Tekel Genel Müdürlüğü'nün Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Atölyesi'ydi. Bu işletme 88 işçi ile büyük

sanayideki toplam işçi sayısının % 29'unu istihdam ederken, katma değerin % 21'ini yaratıyordu (Tablo 13).

Özel kesimin ise 1'i dokuma ve 8'i gıda dalındaki işyerlerinde toplam 218 işçi çalışmaktaydı.

1970'LERDE EDİRNE SANAYİİ: Edirne'nin sanayileşme sürecini etkileyen en önemli olgulardan biri ilin 1969'da "Kalkınmada Öncelikli İller" kapsamına alınmasıdır.

Edirne, 1976 sonuna değin kalkınmada öncelikli illere tanınan olanaklardan yararlanmıştır.

Teşvik tedbirleri, arsa fiyatlarının öteki sanayi bölgelerinden görece ucuz olması, altyapı tesisleri ve yurt dışı ve yurt içi ulaşım olanaklarının geniş olması ve İstanbul'a yakınlık gibi özellikler büyük sermaye gruplarının ilgisini çekmiş, yurt dışındaki işçilerin de katılmasıyla ilde yeni yatırımlar yapılmıştır. Ayrıca, ilde sanayi bölgesi ve küçük sanayi siteleri kurulması yoluna da gidilmiştir *(Bak. Edirne'de Organize Sanayi Bölgesi ve Küçük Sanayi Siteleri).*

Ancak, gerek özel kesim, gerek devlet yatırımları, il imalat sanayiinde büyük bir çeşitlilik yaratacak nitelikte olmamış, ağırlıkla gıda ve dokuma dallarında yoğunlaşmıştır. Yatırımların en önemli özelliği, ilde 1970'lere değin görülmeyen nitelikte, görece büyük ölçekli ve modern teknolojili fabrikaların kurulmasıdır. Sanayinin tarıma dayalı niteliği ise sürmüştür. Bu yatırımlar sonucunda, ilde, işyeri, işçi ve işletme başına ortalama çalışan sayıları sürekli arttı. 10 kişiden fazla işçinin çalıştığı büyük imalat sanayii işletme sayısı 1964'te 1'i kamunun, 9'u özel kesimin olmak üzere toplam 10 iken; 1980'de 3'ü kamu, 24'ü özel kesimin olmak üzere toplam 27'ye ulaştı. Bunlarda çalışan işçi sayısı 1964'te yalnızca 306 iken, 1976'da 2.100'ü geçti, 1980'de 4.542'ye ulaştı. İşletme başına ortalama çalışan sayısı ise 1964'te 31, 1976'da 77 iken, 1980'de 168 oldu. Böylece, 1964-1980 arası işyeri sayısı yaklaşık üç katına çıkarken, işçi sayısı 15 katına ve işletme başına ortalama çalışan sayısı 5,5 katına yaklaştı. Ayrıca, özel kesimdeki işyerleri ölçek açısından kamu kesimindekilere göre daha fazla gelişti. 1964'te 1 kamu işyerinde 88, özel sektörde ortalama 24, 1980'de kamu işletmelerinde 65 özel işçi çalışırken, 1980'de kamu işletmelerinde ortalama 65, özel sektörde ise 181 kişi çalışıyordu.

Bu dönemde Edirne'nin geleneksel ve önemli ürünlerinden olan süt ürünlerini üreten mandıralar varlıklarını sürdürürken, teşvik tedbirleriyle birlikte, süt ve süt ürünleri ürten büyük ölçekli fabrikalar da kurulmuştu. Örneğin özel kesimin yıllık 12.000 ton kapasiteli Meriç Süt Tesisi, üretime geçti. Bu tesis, 1979'da 134.200 ton olan Türkiye özel kesim sterilize süt işleme kapasitesinin % 9'unu oluşturmaktaydı.

Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'na bağlı olan Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nca kurulan Edirne-Havsa Peynir ve Tereyağı Fabrikası'nın yıllık kapasitesi 7.500 ton olup, 36 kişi çalışmaktadır. Fabrikanın kapasitesi, 1978'de SEK'in 263.000 ton olan toplam çiğ süt işleme kapasitesinin % 2,9'unu oluşturmaktaydı.

Özel kesimin Uzunköprü Yem Fabrikası'nın (Uz-Yem) yurt içinde 640, yurt dışında 10 ortağı vardır. Bu fabrikaya 1970'lerde 210 milyon lira yatırım yapılmıştır.

Tablo 12

1932'deTeşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Tarıma Dayalı Sanayi	21	147
Un Sanayii	16	111
Dokuma Sanayii	1	3
Diğer Sanayi Dalları	4	30
Toplam	26	180

(DİE, Sanayi İstatistikleri, 1933)

Yine özel kesime ait Ataş AŞ, 1976'da Havsa'da yıllık 20.000 ton kapasiteli makarna fabrikasının kurulması için dışsatım yapma koşuluyla teşvik almıştır. 1976'da Türkiye makarna tesislerinin toplam kapasitesi 176.500 ton ve Türkiye makarna dışsatımı 2.401 ton idi.

Gıda dalındaki bir başka kamu yatırımı da, Tekel Genel Müdürlüğü'nün, yıllık 1 milyon litre kapasiteli Uzunköprü Şarap İmalathanesi'dir.

Ayrıca, Uzunköprü ve Keşan'da çeltik atölyeleri ile Keşan'da soğan suyu fabrikası vardır.

Dokuma dalında kurulan tüm önemli fabrikalar özel kesimindir. Nitekim, 1968-1973 arasında ilde teşvik belgesi alan özel sermaye yatırımlarının % 96'sı dokuma dalındadır.

Yurt dışındaki işçilerin, ülke içindeki küçük tasarruf sahiplerinin ve büyük sermayenin birlikte gerçekleştirdikleri Meriç Tekstil'in ana sermayesi 75 milyon TL iken, 210 milyon TL yatırım yapılmıştır. Şirketin yurt içinde 5.860 ve yurt dışında 5.217 ortağı vardır. En büyük sermaye payı olan ortaklardan biri, İstanbul'da çıkan Tercüman gazetesinin sahibi Ilıcak ailesidir.

Merkezi İstanbul'da olan Santral Holding'e bağlı Mensucat Santral Tekstil ve Konfeksiyon tesisleri 1972'de üretime geçmiştir. Edirne Kemalköy Korusu İsmailce Çiftliği'nde kurulan tesisler, 1981'de 8,7 milyon metre ham bez, 0,8 milyon metre mamul bez ve 3 milyon parçayı aşkın konfeksiyon üretmiştir.

Gıda ve dokuma sanayilerinin dışında kurulan en önemli fabrika, ECA grubunun kurduğu sıhhi tesisat ve armatür fabrikasıdır.

1970'lerdeki gelişim, özel kesimin il imalat sanayii katma değerindeki payını artırdı. 1964'te % 80 olan bu pay, 1979'da % 98'e yükseldi.

Edirne imalat sanayii katma değeri, 1970'lerde (özellikle 1974 ve 1975)'te büyük bir artış gösterdi. Öyle ki, 1977'den sonra ülke çapında yaşanan ekonomik bunalım nedeniyle katma değerde önemli bir düşüş olmasına karşın, Edirne'de 1971-1979 arasında (sabit fiyatlarla) artış oranı % 550 dolayında oldu.

1979'da ücretlerin katma değer içindeki payı, Edirne'de Türkiye ortalamasının üstündedir. Türkiye ortalaması, tüm imalat sanayiinde % 37 iken, Edirne'de bu pay % 43'tür. Bu oran özel kesimde, Türkiye genelinde % 32 iken Edirne'de % 41 idi.

İmalat sanayiinde emeğin verimliliğinin bir göstergesi olan ücretli işçi başına katma değer Edirne'de ülke ortalamasından daha düşüktür. 1979'da işçi başına katma değer Edirne'de 209.000 TL iken, Türkiye genelinde 467.000 TL'ydi.

Tablo 13

1964'te Edirne'de Büyük İmalat Sanayii (%)

	İşyerlerinin Dağılımı	Ücretli İşçilerin Dağılımı	Katma Değerin Dağılımı	Ücretlilere Yapılan Ödemelerin Dağılımı
Özel	90,0	71,2	79,5	63,4
Devlet	10,0	28,8	20,5	36,6
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Sektörlerin Payı				
Gıda Sanayii	80,0	59,2	72,6	56,4
Tütün Sanayii	10,0	28,8	20,5	36,6
Dokuma Sanayii	10,0	12,0	6,9	7,0
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Toplam Sayılar	10	306	2.497*	1.397*

* Bin TL.

(DİE, 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı)

KÜÇÜK SANAYİ: Edirne sanayiinde küçük sanayinin yeri oldukça önemlidir. 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı geçici sonuçlarına göre, toplam 1.579 işyerinin 1.520'sinde 10 kişiden daha az çalışan vardır (Tablo 14). Bunların 488'i tek kişilik işletmelerdir. Küçük sanayinin en fazla yoğunlaştığı dal 689 işyeriyle metal eşyadır. Bunu 260 işyeriyle dokuma, 211 işyeriyle orman ürünleri, 143 işyeriyle gıda sanayii izlemektedir. Söz konusu dört kesimin toplam işletme sayısı içindeki payı % 85'in üzerindedir. Öteki küçük işletmeler ise kimya, kâğıt, basım ve tuğla-kiremit işyerleridir.

TİCARET

Edirne'de ticaret ekonominin öbür kesimlerinde olduğu gibi 1970'lerden sonra önemli bir gelişme göstermiştir. 1978'de ticaret kesiminin il gayri safi hasılasındaki payı % 9,6, ilin Türkiye ticaret gayri safi hasılasındaki payı da binde 6 dolayındaydı. 1975'te ekonomik bakımdan faal nüfusun % 3,2'sini oluşturan yaklaşık 6.000 kişi, Merkez İlçe'de de faal nüfusun % 6,2'sini oluşturan yaklaşık 3.300 kişi (mali kurumlar, sigorta vb dışında) ticaret kesiminde çalışmaktaydı.

Edirne, Balkan Savaşı'ndan önce önemli bir tarım ve ticaret merkeziydi. Savaşın sonunda hinterlandının küçülmesi ve bir sınır kenti olması nedeniyle ilin ticareti büyük ölçüde geriledi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle 1927'de yürürlüğe konan teşvik önlemlerinin etkisiyle il ekonomisinde bir canlanma başladı, ama bu gelişme İkinci Dünya Savaşı nedeniyle durdu ve il ekonomisi yeniden bir gerileme dönemine girdi. Edirne Lozan Antlaşması'na göre "asker bulundurulmayacak kent" statüsündeydi. Daha sonra bu statü değiştirilerek, yeniden askeri birlikler yerleştirilmiş, bu da ilde yaşayanların güvenini artırmış ve ilde ticaretin canlanmasına neden olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın ortasında askeri birliklerin stratejik nedenlerle üç gün içinde kentten ayrılarak Çatalca hattına çekilmesi ilde güvensizliğe yol açmış, kısa zamanda halkın yarısı göç etmişti. Kenti terk edenler büyük çoğunlukla, ticaretle uğraşanlar ve varlıklı aileler olduğundan il ekonomisi tümüyle durmuştu.

Nitekim 1940-1945 arasında il nüfusu da büyük ölçüde düşmüştür *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).*

Savaşın bitmesinden sonra da bu tedirginlik sürmüş, dolayısıyla Edirne ekonomisinde bir kıpırdanma olmamıştır.

Uzun bir süre kentte ticaret, tarım ürünleri ve İstanbul'dan getirilen malların alımsatımıyla sınırlı kaldı.

1950'lerde E-5 Karayolu'nun açılması Edirne'nin yurt içi ve yurt dışı bağlantısını artırmıştır. Ama Edirne ekonomisindeki durağan yapının değişmesi, ilin 1969'da kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasından sonra, ancak 1970'lerde oldu. Buna koşut olarak E-5 Karayolu'nun Ortadoğu ülkeleriyle bağlantısının tamamlanması ve

Tablo 14
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	1.579	488	1.032	59
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	183	14	129	40
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	266	158	102	6
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	213	63	148	2
Kâğıt ve Basın Sanayii	22	5	15	2
Kimya Sanayii	28	2	26	—
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	27	6	19	2
Metal Eşya-Makine İmali Sanayii	696	168	521	7
Diğerleri	144	72	72	—

(DİE, 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

Edirne'de Teşvik Belgesi Alan Özel Kesim Yatırım Projeleri

Özellikle 1960'ların ikinci yarısından başlayarak, Türkiye'de sanayileşmenin asıl olarak özel kesim eliyle gerçekleşmesi öngörülmüş, bu yüzden özel kesimin sanayi yatırımlarının çeşitli biçimlerde özendirilmesi kararlaştırılmıştır.

Edirne'nin, Türkiye'de 1973-76 yılları arasında hizmete girmek üzere, teşvik belgesi alan özel kesim sabit sermaye yatırımlarındaki payı, % 3,1'di. Bunlar, temelde, il sanayiinde 1970'lerin ikinci yarısında görülen sıçramaya neden olan yatırımlardı.

Bu yatırımlar içinde en önemli yeri, dokuma sanayii almıştı. Bu dönemde teşvik gören toplam 1,3 milyar TL dolayındaki yatırımların % 96'sı dokuma sanayiindeydi.

Söz konusu dönemde teşvik belgesi alan yatırım projeleri şunlardı:

Firmanın Adı:	**Kapasitesi:**
Dokuma Sanayii	
Deka Tekstil Ticaret ve Sanayii AŞ	8.500 ton/yıl iplik
Meriç Tekstil	8.586 ton/yıl pamuk ipliği
Simaş İplik Sanayii AŞ	7.900 ton/yıl pamuk ipliği
Neyir Örme Sanayii ve Ticaret AŞ	525 ton/yıl yün iplik
	350 ton/yıl devamsız akrilik
Kartaltepe Mensucat Fabrikası AŞ	5.000.000 metre/yıl dokuma
Mensucat Santral	6.400.000 ton/yıl çamaşır
Mensa Mensucat Sanayii AŞ (Havsa)	4.133 ton/yıl pamuk ipliği
Refik Konuk Dokuma İmali ve	467 ton/yıl straygarn
Dahili Ticaret (Havsa)	yün iplik
Kocaman Ticaret	960 ton/yıl Tiftik ve sentetik karışımlı kamgarn
	trikotaj ipliği
Edirne Kilim Tekstil Sanayii	
Kollektif Şirketi (Havsa)	1.147 ton/yıl trikotaj ipliği
İhsan Karasioğlu	4.195 ton/yıl polienter iplik
Tekstil İplik Sanayii	1.000 ton/yıl muz iplik
ve Ticaret AŞ	2.625 ton/yıl poliamit iplik
Öteki Dallar	
Trakya Mermer Sanayii	6.500 m3/yıl blok üretimi
	214.500 m2/yıl levha üretimi
Edirne Yağ Sanayii ve	
Ticaret AŞ	33.000 ton/yıl ayçiçek işleme
Trakya Süt ve Gıda Sanayii AŞ	13.590 ton/yıl sterilize süt
	540 ton/yıl beyaz peynir
	96 ton/yıl kaşar peyniri
	576 ton/yıl tereyağı
Eltor Sıhhi Tesisat Armatürleri AŞ	1.502 ton/yıl krome sıhhi tesisat armatürleri tevsii.

öneminin artması, dolayısıyla 1973'ten sonra hızlanan Avrupa-Ortadoğu transit taşımacılığı, bu sektörün gerektirdiği yatırım ve hizmetlerin Edirne'de hızla gelişmesini sağlamıştır *(Bak. E-5 Karayolu)*.

Ayrıca, yurt dışına çalışmaya giden işçilerin Türkiye'ye giriş ve çıkışlarını büyük ölçüde Edirne'deki Kapıkule ve Pazarkule kapılarından yapmaları il ticaretini önemli ölçüde geliştirmiştir.

İl ticareti büyük ölçüde tarımsal ürünlere dayanır. Ayçiçeği, şeker pancarı, pamuk gibi sanayi bitkileri; buğday, süt gibi ürünler bölgedeki fabrikalarda ve imalathanelerde işlendiğinden il içi ve il dışı ticarete konu olan en önemli ürünlerdir.

1970'lerden sonra ilden, tekstil, konfeksiyon ve makarna gibi sanayi ürünlerinin dışsatımına başlandı.

Edirne'nin en çok ticaret ilişkisi içinde olduğu iller İstanbul ve Tekirdağ'dır. İstanbul'dan dayanıklı tüketim malları ve başka sanayi ürünleri alır.

Havsa, Uzunköprü ve Keşan'da eylül; İpsala, Lalapaşa ve Süleoğlu'nda ise ağustosta panayır kurulmaktadır.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre Edirne'de, 68'i toptancı, 2.204'ü perakendeci olmak üzere toplam 2.272 ticaret,kuruluşu vardı. Perakendecilerin % 27'si, yıllık ciroları 500.000 liranın altında olan küçük ticaret kuruluşlarıydı. Perakendecilerin yaklaşık yarısının 1 milyon liradan daha az ciro yapan küçük ticaret kuruluşları olmasına karşılık toptancıların % 56'sının cirosu 3 milyon liranın üzerindeydi. 5 milyonun üstünde ciro yapan 22 toptancı ve 283 perakendeci vardı.

BANKACILIK

Edirne'de bankacılık hizmetleriyle ticaret ve sanayinin gelişmesi arasında dikkat çekici bir koşutluk vardır. 1970'lere değin yavaş bir gelişme gösteren bankacılık hizmetleri, Edirne'nin kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasıyla hızla gelişmeye başlamış, banka şube sayısı, mevduat ve kredi hacmi belirgin bir biçimde artmıştır.

1949'da Edirne'de sadece Merkez İlçe'de Ziraat Bankası ve İş Bankası'nın birer şubesi ile bu bankaların bazı ilçelerdeki temsilcilikleri varken, 1962'ye kadar Enez ve Lalapaşadışındaki tüm ilçelerde(sayılarıtoplam 17'ye ulaşan) banka şubeleri kurulmuştur.

1968'de ise ilde banka şubesi olmayan ilçe kalmadığı gibi, Kapıkulede iki banka şubesi ve Merkez İlçe'de de Merkez Bankası'nın bir şubesi vardı.

Banka şube sayısındaki hızlı artış, esas olarak 1970'lerde gerçekleşmiştir. 1970'de banka şube sayısı 35 iken, bu sayı 1980'de 61'e ulaştı. 1980'de en fazla banka şubesi olan ilçeler Merkez İlçe (18 şube), Uzunköprü (12 şube) ve Keşan (11 şube) idi.

1980'de Edirne'nin Türkiye'deki banka şubesi sayısı içindeki payı % 1'di.

Edirne'de Organize Sanayi Bölgesi ve Küçük Sanayi Siteleri

Küçük sanayi siteleri, küçük sanayicileri ve küçük sanat erbabını bir araya toplayan daha çok yerel katkıyla oluşturulan sitelerdir. Küçük sanayi sitelerinin sadece bir yapı bütünlüğü olarak değil aynı zamanda sitede bulunanların ortak ihtiyaçlarını karşılayacak, mesleki eğitim, ortak girdi tedariki ve pazarlama teşebbüslerini kapsayacak biçimde örgütlenmeleri öngörülmüştür. Bu amaca uygun olarak Edirne'de Merkez İlçe'nin Hacılarezanı yöresinde ve Edirne-İstanbul asfaltı üzerinde 120.000 m2'lik bir alan üzerine kurulan Küçük Sanayi Sitesi 300 işyeri ve sosyal tesisten oluşmuştur.

Ayrıca, 1982'de Uzunköprü Küçük Sanayi Sitesi'nin ihalesi yapılmıştır. Aynı yıl Keşan Küçük Sanayi Sitesi'nin ise yapımı sürmekteydi.

İlk kez Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer alan organize sanayi bölgeleri fikri İkinci ve Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planlarında geliştirilmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda; büyük şehir merkezlerine yönelen nüfus yığılmaları yerine, sosyo-ekonomik ve kültürel organizasyon bütünleşmesini sağlayacak bir şehirleşme olgusunu gerçekleştirmek amacıyla, özellikle hafif endüstriyi toplayacak olan organize sanayi bölgelerine yer verilmiştir.

Organize sanayi bölgeleri, ekonomik gelişme potansiyeli gösteren şehirlerde kademelenme önceliklerine göre, sanayileşmeyi düzenleyici bir araç olarak düşünülmüştür.

Şehirleşme sürecinin yönlendirilmesinde altyapı yatırımları etkili bir araç olarak gözetilerek, bunların dağıtımında şehir kademeleşme öncelikleri dikkate alınmıştır. Organize sanayi bölgeleri özellikle 100.000-500.000 nüfuslu şehirlerde yapılacak yatırımlarda, fonksiyon, zaman ve mekân tutarlılığını saptamak üzere birbirini tamamlayıcı ve destekleyici demet projeler halinde hazırlanmaktadır. 1969'da kalkınmada öncelikli yöreler kapsamına alınan Edirne'nin hızla gelişen sanayileşmesine uygun olarak 1973'te Bakanlar Kurulu kararnamesiyle organize sanayi bölgesi kurulmasına karar verilmiştir. Kurucular, İl Özel İdaresi, Belediye ve Edirne Ticaret ve Sanayi Odası'dır. Ancak, teşvik tedbirleri politikasının 1976'da Edirne'yi kalkınmada öncelikli iller kapsamı dışına bırakması ile çalışmalar yavaşlamıştır.

1982'de bölgenin yapımı hâlâ sürmekteydi.

TURİZM

Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci başkenti Edirne, her şeyden önce bir "anıtlar kenti" dir. Ünlü Selimiye ve öteki tarihsel camileri ve kervansarayları, hanları ile kent, Osmanlı mimarisinin özelliklerini ve tüm inceliklerini yansıtır. Bu tarihsel özelliği ile Edirne çok sayıda yerli ve yabancı turist çeker *(Bak. Kültür, Tarihsel Yapıtlar)*.

İç turizmin canlandığı dönemler, cami ziyaretlerinin yoğunlaştığı ramazan ayının ikinci yarısı ve geleneksel Kırkpınar güreşlerinin yapıldığı hazirandır. Ayrıca, Edirne'nin kıyı kenti Enez de yazın bir miktar turist çeker.

ULAŞIM KANALLARI: Edirne'ye demiryolu ve karayoluyla ulaşılır. İstanbul (Sirkeci) ile Edirne arasında düzenli tren seferleri yapılır. Ayrıca, Edirne Avrupa'dan yapılan tren seferlerinin Türkiye'deki ilk istasyonudur.

Son yıllarda karayolu ulaşımı ağırlık kazanmıştır. 235 km olan Edirne-İstanbul Karayolu'nda çok sık otobüs seferleri yapılır. 137 km uzaklıktaki Tekirdağ, 217 km uzaklıktaki Çanakkale ve 67 km uzaklıktaki Kırklareli, Edirne'ye iyi nitelikli karayollarıyla bağlıdır *(Bak. Ulaşım)*.

KONAKLAMA TESİSLERİ: 1981'de Edirne'de otel-motel türünden 21 tesis ve 1.000'den fazla turistik ve belediye belgeli yatak bulunuyordu.

Ancak bunların büyük çoğunluğu belediye belgeli tesislerdi. Toplam 250 yatak kapasiteli "turistik" tesislerin sayısı ise yalnızca 2 idi.

Bunların yanı sıra Kapıkule'de, yalnız yurt dışından gelenlere ve yurt dışına gidenlere hizmet veren, Turing ve Otomobil Kurumu'nun 40 yataklı, 500 çadırlık, 300 karavanlık bir kampingi ve yalnız TIR'lara hizmet veren 140 yataklı, 100 TIR kapasiteli bir başka kampingi vardır.

Enez'de ise İstanbul Üniversitesi'nin ve başka bazı kamu kuruluşlarının kampları, yazlık tesisleri bulunmaktadır.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Edirne, Türkiye'nin batısındaki Yunanistan ve Bulgaristan sınırı boyunca kuzeyden güneye uzanır. İlin kuzeydoğusunda Kırklareli, güneydoğusunda Tekirdağ, güneyinde Ege Denizi, batısında Yunanistan ve kuzeyinde Bulgaristan yer almaktadır.

İl toprakları genellikle düzlüktür. Kuzeyde Istranca (Yıldız) Dağları il sınırları içine girer ve Lalapaşa İlçesi'nin bir bölümünü kaplar. Tunca, Meriç ve Ergene ırmaklarının suladığı alanlarda verimli ovalar vardır.

Edirne il sınırları dar, uzun bir alanı çevreler. Bu alanın kuzey-güney uzunluğu yaklaşık 150 km, doğu-batı genişliği ise yakla-

şık 40 km'dir. İl nüfusunun % 29'unu barındıran Merkez İlçe bandın kuzeyinde, il nüfusunun % 22'sini barındıran Uzunköprü İlçesi ortasında, il nüfusunun % 18'ini oluşturan Keşan İlçesi de güneyinde yer alır. Bu üç ilçe tarımsal bir çevrenin merkezi konumundadırlar. Km2'ye düşen nüfus bu ilçelerde sırasıyla 88, 66 ve 60'tır. Bu ilçeler alan olarak da ilin en büyük ilçeleridir: Uzunköprü 1.226 km2, Merkez İlçe 1.205 km2, Keşan 1.087 km2. Bu üç ilçe ilin toplam alanının % 56'sını oluşturur. Edirne İli'nin ülke yüzölçümü içindeki payı ise % 0,8'dir.

İlde iki önemli merkezin daha gelişmesine, ilin uzun bir dikdörtgen biçiminde olması ve Edirne Kenti'nin bu dörtgenin kuzey ucunda yer alması olanak sağlamıştır. Ancak, Edirne Kenti 70.000'in üstündeki nüfusu, ticari canlılığı ve son yıllarda yaşadığı sanayileşmeyle ildeki egemenliğini sürdürmektedir. Diğer iki merkez, Keşan ve Uzunköprü, henüz tarımsal niteliklerini aşamamışlardır.

İl nüfusunun % 38'i nüfusu 10.000'in üstünde olan kentlerde yaşamaktadır. 10.000'i aşan nüfuslu kentlerin içinde Edirne'nin payı % 51, Keşan'ın payı % 21, Uzunköprü'nün payı % 20, İpsala'nın payı da % 8'dir.

İldeki önemli tarımsal bölgelerdeki köylerin nüfusu ülke geneline göre (696) daha çoktur. Ortalama köy nüfusunun en yüksek olduğu ilçe İpsala'dır (1.246). Uzunköprü, Meriç ve Havsa ilçelerinin ortalama nüfusları 900-1.000 arasında değişmektedir. Merkez ve Keşan ilçelerinde ise ortalama köy nüfusu düşüktür (746 ve 774). Bunun temel nedeni kırsal nüfusun kentlere göç etmesidir. En düşük ortalama köy nüfusuna sahip ilçe, ilin kuzeyinde, engebeli bir alanda yer alan Lalapaşa (384)'dır. Nitekim, Lalapaşa'da nüfusu 1.000'i aşan köy yerleşmesi yoktur. Nüfusu 1.000'in üstünde köy sayısı Keşan'da 11, İpsala ve Uzunköprü'de 9, Merkez İlçe, Havsa ve Meriç'te 7, Enez'de 4'tür.

KADEMELENME: Edirne en üst düzeydeki, 7. kademe, işlevler açısından ülkedeki tüm yerleşmeler gibi İstanbul'un etkisi altındadır. İstanbul, aynı zamanda Edirne İli'nin hem üst-bölgesel (6. kademe) hem de bölgesel (5. kademe) merkezidir. Edirne İli sınır boyunda yer almıştır. Trakya'daki nüfus ve üst kademe mal ve hizmetlere yönelik talep düzeyi, bu bölgede İstanbul'un yanında başka bir bölgesel merkez doğması için yeterli değildir. Bu üst kademe ilişkiler deseninin ilerde de aynen devam etmesi beklenmektedir. Başka bir deyişle, Edirne üst düzey ilişkilerde İstanbul'a bağlı kalacaktır.

Edirne Kenti, bir 4. kademe, alt-bölgesel, merkezdir. Kentin alt -bölgesel etki alanına güneydeki Meriç, Uzunköprü ve Havsa ilçeleriyle, kuzeydeki Lalapaşa İlçesi girmektedir. Ayrıca, Kırklareli'ne bağlı Pehlivanköy İlçesi de Edirne'nin 4. kademe etki alanındadır. Buna karşılık, Edirne'nin Enez, İpsala ve Keşan ilçeleri 4. kademe ilişkilerini Tekirdağ'la kurmaktadır. Çünkü, bu üç ilçeyle Tekirdağ arasındaki fiziki ve ekonomik mesafeler Edirne'ye olandan daha kısadır. Tekirdağ bu üç ilçe ile bunların bölgesel, üst-bölgesel ve ulusal merkezi olan İstanbul'un arasındaki karayolunun orta noktasında bulunmakta, Edirne ise bu ulaşım eksenine göre her üç ilçeye de sapa kaldığı için bunların Edirne'ye olan ekonomik mesafeleri uzamaktadır. Ulaşım kanallarının güzergâhı ve Edirne ile Tekirdağ'ın bu ulaşım kanallarına göre konumları nedeniyle bu ilişki ağının ileride de değişmesi söz konusu değildir.

İlin ilçelerinden sadece Keşan ve Uzunköprü 3. kademe merkez niteliği kazanabilmiştir. Lalapaşa 2. kademe (kırsal) bir merkezdir. Bir taraftan Edirne'ye öbür taraftan sınıra yakınlığı bu ilçenin bugünkü niteliğini ilerde de aynen koruması beklenebilir. Havsa, Meriç, İpsala ve Enez ise 2. ile 3. kademe arasında birer ara kademe merkezdir. Bunlar etki alanlarındaki nüfus için 2. kademe mal ve hizmet grubunun hepsini, 3. kademe mal ve hizmet grubunun ancak bir kısmını sunabilmektedir. Ayrıca, İpsala ve Enez Keşan'ın; Meriç, Uzunköprü'nün; Havsa ise Edirne'nin 3. kademe etki alanları içinde yuvalanmış durumdadır. Bunlardan sadece İpsala'nın bir tam 3. kademe merkez olma potansiyeli vardır. Çünkü, nüfus yoğun, dolayısıyla talep düzeyi daha yüksek bir yörede bulunmaktadır. Öte yandan Meriç'in nüfus yoğun bir yörede bulunmasına karşın, ekonomik ve fiziki mesafeler bakımından Uzunköprü'nün çok yakınında olması buranın gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu yüzden Meriç'in kendisinden çok daha gelişmiş olan Uzunköprü'nün 3. kademe etki alanında yuvalanmış bir

E-5 Karayolu

1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Akdeniz'i Kızıldeniz yoluyla Hint Okyanusu'na bağlayan en kısa yol olan Süveyş Kanalı'nın deniz ulaşımına kapanması; petrol üreticisi Ortadoğu ülkelerinin 1973'ten sonra olağanüstü bir satın alma gücüne kavuşmaları ve Ortadoğu ülkelerine giden en güvenilir ve en kısa yolun Türkiye üzerinden geçmesi; ayrıca yurt dışına çalışmaya giden işçilerin gidiş ve gelişlerinde bu yolu kullanmaları, E-5 Karayolu'nun önemini beklenmedik bir şekilde artırmıştır.

Özellikle petrol zamlarının petrolü ellerinde bulunduran Ortadoğu ülkelerine kazandırdığı satın alma gücü, Türkiye'yi, sanayi ürünleri satan batı ülkeleriyle bu malları satın alan Ortadoğu ülkeleri arasındaki zorunlu bir geçit durumuna getirmiş ve bu durum Türkiye'ye, özellikle E-5 Karayolu'na ticaret açısından büyük bir değer kazandırmıştır.

1970'lerden sonraki dönemde Türkiye'de E-5'ten ayrılan transit yolları üç grupta toplamak mümkündür. Bu üç grubun da başlangıç noktası Edirne-Kapıkule'dir.

Kapıkule-Gürbulak (Gülcine) Yolu: Batı Avrupa ile İran arasındaki en kısa bağlantıdır. Yaklaşık 1.896 km'dir. Yol, Kapıkule'den başlayıp, İstanbul-Ankara-Erzurum-Ağrı'dan geçerek Gürbulak'a (Gülcine) ulaşmaktadır.

Kapıkule-Cilvegözü Yolu: Batı Avrupa ile Suriye arasındaki en kısa bağlantıdır. Yaklaşık 1.357 km'dir. Kapıkule-İstanbul-Ankara-Ceyhan'dan geçerek, Cilvegöz'e ulaşmaktadır.

Kapıkule-Habur Yolu: Batı Avrupa ile Irak arasındaki bu en kısa bağlantının uzunluğu, yaklaşık 1.936 km'dir. Kapıkule-İstanbul-Ankara-Ceyhan-Urfa-Diyarbakır-Batman-Cizre'den geçmekte ve Zaho'dan Irak sınırına girmektedir.

1970'te Kapıkule'den giriş-çıkış yapan TIR sayısı 7.965 iken, bu sayı sürekli artarak 1975'te 72.000'e ulaşmıştır. 1975'te günde ortalama 200 dolayında TIR kamyonu giriş-çıkış yapmaktaydı. 1980'lerde, giriş-çıkış yapan otomobil sayısı da büyük boyutlara ulaşmıştır.

E-5 Karayolu'nda trafik yoğunluğu yaz aylarında olağanüstü artmaktadır. Bu artış, yurt dışındaki işçilerin ve turistlerin tatillerini geçirmek üzere Türkiye'ye gelmelerinden kaynaklanmaktadır. 1970'lerde dini bayramların yaz aylarına gelmesi, trafik yoğunluğunu daha da artırmıştır.

1-31 Temmuz 1981 tarihleri arasında Şeker Bayramı nedeniyle Kapıkule'den yurda 103.100 otomobil ve 470.000 kişi girmiştir.

1982 yazında ise Kapıkule-İstanbul Yolu'nda günde yaklaşık 70.000-80.000 araç gitmekteydi. E-5 Karayolu'nda trafik yoğunluğunun olağanüstü artışı, trafik kazalarının da artmasına neden olmaktadır. E-5 Karayolu'nun Kapıkule-Ankara bölümü, Türkiye'deki Devlet Karayollarının % 2'sini oluştururken, Türkiye'deki trafik kazalarının % 55'i, ölümlerin % 31'i, yaralanmaların % 38'i bu yolda meydana gelmektedir. 1982'de trafik yoğunluğunu ve kazaları azaltmak amacıyla alternatif güzergâhlar belirlenmiş, onarım ve işaretleme çalışmalarının yanı sıra, 93 km'si otoyol, 155 km'si dört şeritli, 1.203 km'si iki şeritli olan E-5 Karayolu'nun genişletilmesi çalışmaları 12 proje halinde sürdürülmüştür. 40 km'lik Gebze-İzmit Yolu ile 60 km'lik Gerede-Kızılcahamam Yolu 1984'e değin 4 şeritli hale getirilecektir. Toplam 1.203 km olan iki şeritli yolun 632 km'si 1993'e değin dört şeritli hale getirilecektir.

Ayrıca Kapıkule'de 1 Nisan 1928'de 22 kişilik bir sağlık ekibi, Edirne, Babaeski, Çorlu, Silivri, Büyükçekmece'de de cankurtaran merkezleri kurulmuştur. 2'şer cankurtaran ekibinin bulunduğu bu merkezlerin Hatay'a değin uzatılması planlanmıştır.

1981'in ilk ayında 11.000, 1982'nin aynı döneminde 22.000 aracın giriş yaptığı Kapıkule'de gümrük işlemlerinin yapılması büyük sorunlar yaratmaktaydı. 1982'de Kapıkule yeniden düzenlenmiştir. Yeni düzenlemeye göre, toplam 19 otomobil, 4 minibüs ve otobüs giriş peronu, 8 otomobil, 2 minibüs ve otobüs çıkış peronu yapılmıştır. Peronlar, niteliklerine göre de diplomatik, turist, gümrüğe tabi eşyası olanlar ve olmayanlar şeklinde de sınıflandırılmıştır.

ara kademe ya da zayıf bir 3. kademe merkez olarak kalması oldukça yüksek bir olasılıktır. Aynı durum, Edirne'nin 3. kademe etki alanı içinde zayıf bir 3. kademe merkez olan Havsa için de geçerlidir.

Bir ilçe merkezi olduğu halde, ülke genelinde ilçe merkezlerinin yerine getirdikleri sosyo-ekonomik işlevlere sahip olmayan ve 2. kademe kırsal bir merkez olan Lalapaşa yanında Edirne'deki tek öbür kırsal merkez Edirne'ye bağlı Süleloğlu'dur. Süleloğlu, 1975-1980 arasında yaklaşık % 30'luk bir nüfus artışı göstermiştir. Buna rağmen, yörenin Edirne'ye yakınlığı daha üst kademe bir merkez olma olasılığını ortadan kaldırmaktadır.

Edirne İli'nin öbür yörelerinde 2. kademe merkez oluşmamıştır. İlde güçlü bir 2. kademe merkezler ağı oluşmamasının iki nedeni bulunmaktadır. Bunlardan biri, ilin hemen hemen tamamını düzlüklerin oluşturması ve düzlüklerde ekonomik mesafelerin kısalığıdır. Bu durumda, kırsal kesimden kaynaklanan talebi daha çok 3. kademe merkezler çekmektedir. İkinci olarak, daha önce de değinildiği gibi, ilin güneyinde nüfus yoğunluğu düşüktür. Bu durumdan kaynaklanan düşük talep düzeyi, ekonomik mesafelerin görece kısalığıyla birleşince, çok sayıda 2. kademe merkezin ortaya çıkmasını ve daha sık bir kırsal merkezler ağı oluşmasını olanaksızlaştırmaktadır.

ULAŞIM: Edirne, ülkenin tek uluslararası merkezi olan İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan demir ve karayollarının üzerindedir. Avrupa'dan Türkiye'ye giriş, Edirne'nin 4 sınır kapısından yapılır: Bulgaristan sınırındaki Kapıkule, Yunanistan sınırındaki Pazarkule, Eskiköy ve İpsala. Kapıkule ve İpsala girişleri asıl trafiği yoğun olan kapılardır ve nitelikli yollarla İstanbul'a bağlanmıştır.

KARAYOLLARI: İpsala Sınır Kapısı'ndan başlayan yol, Keşan-Malkara-Tekirdağ-Silivri üzerinden, Kapıkule'den başlayan yol (E-5) ise, Edirne-Havsa-Babaeski-Çorlu-Silivri üzerinden İstanbul'a ulaşır. Bu iki devlet yolu, Silivri'nin 13 km batısında birleşir.

Söz konusu iki devlet yolunu, Havsa-Keşan arasında kuzey-güney yönünde uzanan bir başka devlet yolu birleştirir. Bu yol, aynı zamanda Enez, Keşan, Meriç ve Uzunköprü ilçelerinin il merkeziyle bağlantısını sağlar. Uzunköprü İlçesi, bu yolun aşağı yukarı ortasındadır.

İpsala-Keşan-İstanbul Yolu'ndan Keşan'da ayrılan bir yol güneye inerek, Gelibolu ve Çanakkale'ye ulaşır. Kıyıyı izleyerek Edremit ve İzmir'e ulaşan bu yol, turistik bir önem taşır. İl sınırları içindeki bir başka devlet yolu, Edirne'nin Kırklareli ile bağlantısını sağlar. 67 km'lik bu yolun Edirne sınırları içinde kalan 21 km'lik bölümünün 12 km'si stabilizedir.

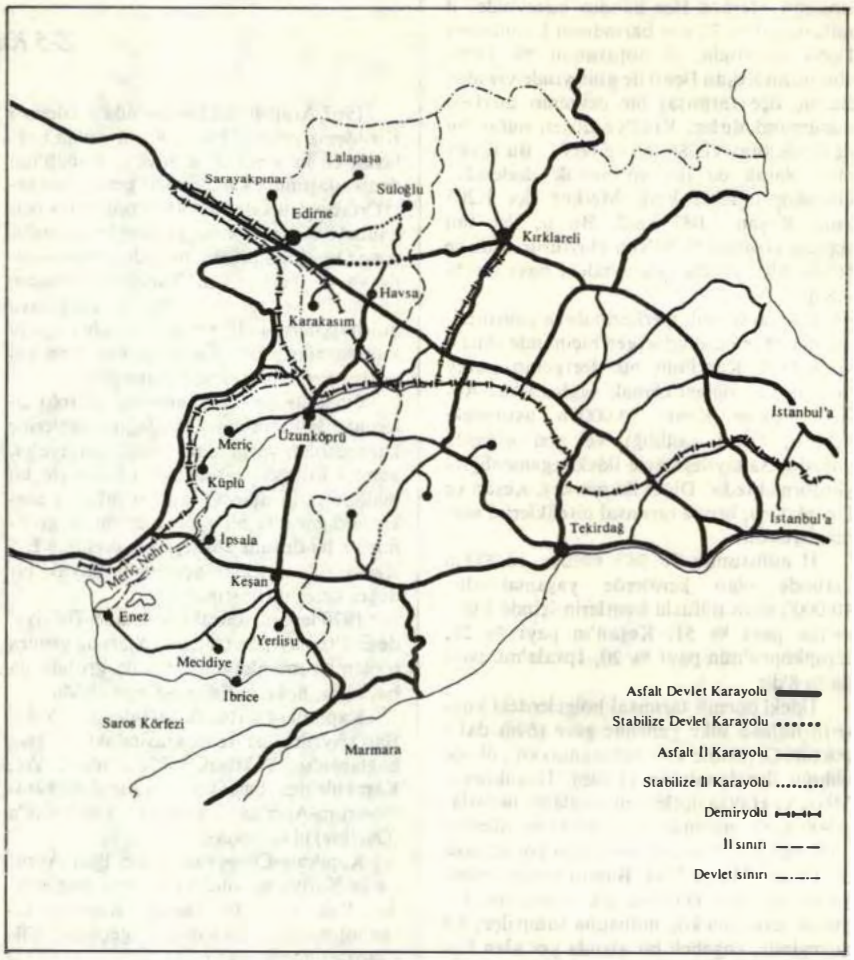
Edirne'nin il yolları, ana bağlantılardan ayrılarak bir yerleşime uzanan ve orada biten bir yapı gösterirler. Bütünleşmiş bir sistem kurulmadığından, örneğin Meriç İlçesi'nden İpsala İlçesi'ne gidebilmek için, önce Uzunköprü'ye, oradan da Keşan'a gitmek gerekir. Böylece gidilen uzaklık, yaklaşık 100 km'dir. Oysa Meriç, İpsala arası kuş uçuşu, yalnızca 30-35 km kadardır.

Edirne Kenti'nden ayrılan üç il yolundan ilki kuzeye Sırpsındığı Bucağı'na, ikincisi kuzeydoğuya Lalapaşa İlçesi'ne ve üçüncüsü doğuya Süleoğlu Bucağı'na ulaşır.

Havsa-Uzunköprü Devlet Yolu'ndan Kırcasalih'te ayrılan bir kol, Kırklareli'nin Pehlivanköy İlçesi'ne bağlanır. Uzunköprü-Pehlivanköy arasında bağlantı sağlayan bir başka il yolu daha vardır.

Meriç İlçesi Uzunköprü'den ayrılarak, batıya uzanan bir il yolunun üzerindedir. Meriç'ten sonra güneye inen bu yol, Küplü Bucağı'na ulaşır. Uzunköprü-Keşan Yolu'ndan Hamidiye Bucağı'nın 6 km güneyinde ayrılan bir başka il yolu da, güneybatıya İbriktepe Bucağı'na iner ve oradan da İpsala'ya bağlanır.

Edirne İli Ulaşım Haritası

Edirne'nin Bazı İllere Uzaklığı

Edirne-Ankara	675 km
Edirne-Çanakkale	217 km
Edirne-İstanbul	235 km
Edirne-İzmir	548 km
Edirne-Kırklareli	67 km
Edirne-Tekirdağ	137 km

Keşan-Gelibolu Devlet Yolu'ndan Keşan'ın 2 km güneyinde ayrılan bir il yolu, güneydoğuda Yunanistan sınırında yer alan Enez İlçesi'yle bağlantıyı sağlar. Yine Keşan-Gelibolu Yolu'ndan Keşan'ın 5 km güneyinde ayrılan bir başka yol, güneyde Saros Körfezi kıyısındaki İbrice'ye ulaşır.

1980'de Edirne il sınırları içindeki devlet yollarının uzunluğu 232 km'ydi. Bu yolların % 89'u sert (üstün nitelikli), % 7'si gevşek yüzeyli yollardı; % 4'ü de motorlu araç geçişine elverişli değildi. Aynı yıl, ülkegenelinde devlet yollarının % 78'i sert yüzeyliydi.

Edirne il yollarının uzunluğu 1980'de 352 km'ydi. İl yollarının yalnızca 1 km'si gevşek yüzeyli, geri kalanı sert yüzeyliydi. Ülke genelinde sert yüzeyli il yollarının oranının % 37 olduğu dikkate alındığında, Edirne il yollarının çok iyi durumda olduğu ortaya çıkar. Ancak, 352 km'lik il yollarının yalnızca 10 km'si sürekli açık yollardır. 342 km'lik yol ise, kışın birkaç kez trafiğe kapanmaktadır.

Köy yollarının yapımı ve nitelikleri açısından da il, ülke geneline göre iyi durumdadır. 1976'da ile bağlı 266 köyün yalnızca birine henüz yol götürülememişti. Köylerin % 22,6'sı devlet ve il yollarından, % 75,5'i

kaplamalı, % 1,5'i de düzlenmiş köy yollarından yararlanmaktaydı. Aynı yıl ülke genelinde köylerin % 11,5'i devlet ve il yollarından, % 49,4'ü kaplamalı, % 19,1'i düzlenmiş köy yollarından yararlanıyordu. Köylerin % 20'sine yol götürülememişti.

1980'de il motorlu taşıt parkı toplam 8.404 araçtan oluşuyordu (Tablo 15). 1970'ten 1980'e il motorlu taşıt sayısı 3 kat artmıştır. En yüksek artış otomobillerdedir. 1970'te 461 olan otomobil sayısı, 9 kat artarak 1980'de 4.593'e ulaşmıştır. Minibüs sayısında da önemli bir artış görülmüş, 1970'te 126 olan minibüs sayısı 4 kat artarak, 1980'de 633'e ulaşmıştır.

Böylece, 1970-1980 arasında ilin motorlu taşıt parkının bileşimi değişmiştir. 1980'de il motorlu taşıt parkında en yüksek pay otomobillerindi (% 55). İkinci sırada % 16 ile kamyonlar, üçüncü sırada da % 11 ile kamyonetler yer alıyordu. Oysa 1970'te % 28 ile kamyonlar il motorlu taşıt parkında birinci, otomobiller de (% 22) ikinci sıradaydı. 1980'de Edirne'de 43 kişiye 1 araç düşüyordu. Aynı yıl ülke genelinde ise 34 kişiye 1 araç düşmekteydi.

Tablo 15
Edirne İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	461	4.593
Minibüs	126	633
Otobüs	153	302
Kamyonet	332	888
Kamyon	585	1.303
Motosiklet	358	555
Özel Nitelikli Taşıtlar	39	91
Yol ve İş Makineleri	19	39
Toplam	2.073	8.404

(DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri- İlgili Yıllar)

1978'de Edirne'de toplam trafik akımı 407.111 taşıt × km'ydi. Bunun % 67'si otomobiller, % 28'i kamyonlar, % 5'i de otobüslerle gerçekleştirilmişti. Aynı yıl il sınırları içinde yolcu taşıma düzeyi 1.674.889 yolcu × km'ydi. Bunda otomobillerin payı % 51, otobüslerin payı % 34, kamyonların payı da % 15'tir. 544.500 ton × km'ye yaklaşan taşınan eşya miktarının % 48'i işlenmiş eşya, % 27'si tarım ürünleri, % 19'u da madeni eşyaydı. Sanayileşmenin ancak 1970'lerin ikinci yarısında hızlandığı Edirne'de, işlenmiş ve madeni eşya oranlarının bu denli yüksek olmasının nedeni, ilin Ortadoğu ve İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan transit yolların üzerinde olmasıdır.

DEMİRYOLU: Türkiye'nin Avrupa'ya bağlantısını sağlayan demiryolu, Edirne'den geçer. 1940'larda Avrupa ile en hızlı bağlantı, demiryolu ile sağlanıyordu. İstanbul-Çorlu-Pehlivanköy üstünden gelen demiryolu Uzunköprü'den geçerek sınır dışına Yunanistan topraklarına çıkıyordu. Daha sonra kuzeye dönerek tekrar Türkiye sınırına girip Edirne'nin istasyonu Karaağaç'a ulaşıyordu. Demiryolunun Yunanistan topraklarında kalan bölümü 33 km idi. Bu durum, sorunlara neden olduğu için, hükümet yeni bir demiryolu yapmaya karar verdi. 1968'de yapımına başlanan Pehlivanköy-Edirne-Kapıkule Demiryolu, 1971'de hizmete girdi.

Sirkeci'den (İstanbul) başlayarak, Avrupa'ya uzanan tüm tren bağlantıları Edirne'den geçer. Karşılıklı olarak her gün yapılan İstanbul-Sofya-Venedik-Paris, İstanbul- Sofya- Belgrad-Münih- Dortmund, İstanbul-Sofya-Belgrad-Zagrep-Viyana ve İstanbul-Sofya-Bükreş-Moskova seferleri kapıkule; İstanbul-Selanik-Atina seferi de Uzunköprü ve Eskiköy üzerinden yapılmaktadır.

HABERLEŞME: 1980'de Edirne'de 11 merkez ve 22 şubeden oluşan 33 PTT işyeri ile 106 acente vardı. 11.009 kişiye bir PTT işyeri düşmekteydi. Aynı yıl ülke genelinde bu sayı 14.653'tü.

Edirne 1811 kod numarasıyla Mayıs 1979'da şehirlerarası tam otomatik telefon görüşmesine açıldı. Daha sonra Mayıs 1980'de Keşan, Ocak 1981'de Uzunköprü bu sisteme bağlandı. Keşan'ın kod numarası 1841, Uzunköprü'nün kod numarası ise 1893'tür.

1980'de ildeki telefon abonelerinin sayısı 8.831'di. Abonelerin % 44,5'i kentteydi. Aynı yıl telefon bekleyenlerin sayısı 7.238'di. Teleks aboneleri 39, teleks için sıra bekleyen sayısı ise 24'tü.

Aynı yıl ildeki kayıtlı radyo alıcıları 47.938, televizyon alıcıları sayısı da 36.392 idi.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: 1980'de toplam nüfusu 363.286 olan Edirne'nin kentsel nüfus oranı (% 42), Türkiye ortalamasının (% 44) gerisindedir. 1980 başlarında Edirne, kırsal niteliğini korumakta olan bir ildir. İl nüfusu 30 yılda ancak % 64'lük bir artışla 1980'de 363.000'e ulaşmıştır. Buna karşılık, aynı dönemde Türkiye genel nüfusundaki büyüme bunun çok üzerinde, % 116 dolayındadır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Öte yandan, Edirne nüfusunda görülen bu yavaş büyüme gerek kentsel, gerekse kırsal nüfusu etkilemektedir. İlin kent merkezlerinin 1950'de 56.000 olan toplam nüfusu 30 yılda % 172 artarak 1980'de 153.000'e yükselmiştir. Buna karşılık, Türkiye kentsel nüfusu aynı dönemde % 275 oranında artmıştır (Tablo 16).

İlin kırsal nüfusundaki gelişme ise çok daha sınırlıdır. 1950'de 165.000 olan köyler ve bucaklar nüfusu 1980'de ancak 210.000'e yükselebilmiş, böylece il kırsal nüfusu 30 yılda % 27 oranında artmıştır. Oysa, söz konusu dönemde kırsal nüfus, ülke genelinde, kentsel nüfus kadar hızlı bir biçimde olmasa da % 60 dolayında büyümüştür (Tablo 16).

Kentsel nüfus oranındaki gelişmenin ülke ortalamaları ile karşılaştırılarak incelenmesi şu önemli noktaları ortaya koymaktadır:

İlk olarak, ilde kentsel nüfusun kırsal nüfusa göre daha hızlı büyümesi, ilde giderek kent merkezlerinde oturanların oranının önemli ölçüde artmasına yol açmıştır. Nitekim, kentsel nüfus oranı 1950'de yaklaşık % 25 iken, 1980'de % 42 dolayına yükselmiştir (Tablo 17).

İkinci olarak, 1970'e değin Edirne nüfusunun kırsal ve kentsel alanlara dağılımında ülke genelindekine çok yakın bir gelişme görülmektedir. 1950'de ilde yaşayan kentsel nüfus (% 25,5) ülke genelindekinin (% 25,1) biraz üzerindeydi. Ancak, kentsel nüfusartış

Tablo 16
Türkiye ve Edirne İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Edirne	Kır	115	119	127
	Kent	154	213	272

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 17
Türkiye ve Edirne'de Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Edirne	Kır	74,5	68,7	62,1	57,8
	Kent	25,5	31,3	37,9	42,2

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

hızının ülke geneline göre daha yavaş olması nedeniyle, söz konusu oran 1960'ta ülke ortalamasının biraz altına düşmüş, bu ilişki 1970'te de aynı kalmıştır. Gerçekten de, kentsel nüfus oranı, 1960'ta Edirne'de % 31, 1970'te % 38 dolayında iken, ülke genelinde bu oranlar 1960'ta % 32 ve 1970'te % 38 idi. 1980'de ise kentsel nüfus oranı Edirne'de % 42 dolayına yükselirken, ülke kentsel nüfusunun % 2 dolayında gerisinde kalmıştır (Tablo 17).

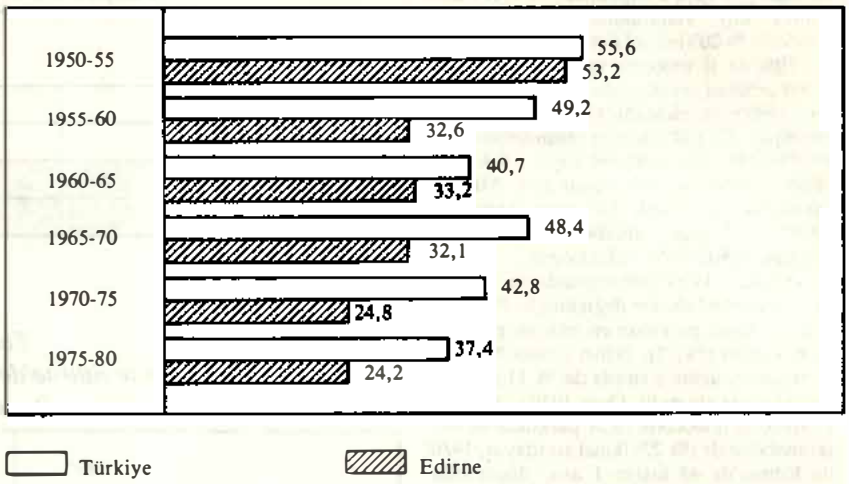
Kırsal niteliği ağır basan Edirne çok yavaş kentleşen bir ildir. İldeki kentleşme hızları, bütün dönemlerde ülke ortalamalarının çok altındadır. Bu yavaş kentleşmeye karşın, il genelinde 1950-1955 ve 1965-1970 dönemlerinde kentleşme olgusu görece önem kazanmıştır. 1950-1955 dönemi Edirne'de gerek kentsel gerekse kırsal alan nüfuslarının en hızlı büyüdüğü dönemdir. Bu dönemde kentsel nüfus kendi iç dinamikleri ile büyümüştür ve kırdan kente göç önemsiz bir düzeydedir. Nitekim, bu dönemde kentsel nüfus artış hızı binde 40'a ulaşırken, kırsal nüfus artış hızı da binde 16 ile il genelinde en yüksek düzeyinde bulunmaktadır. İstatistiklerde, Edirne'de bu dönemde kentleşme hızının binde 53 olduğu gösterilmektedir (Şekil 5). Ancak bu durum asıl olarak ildeki yönetsel değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Nitekim, daha önceki yıllarda bucak olan Enez 1953'te, Havsa ise 1954'te ilçe olmuş, böylece kentleşme hızı olduğundan da yüksek gösterilmiştir.

Edirne'de kentleşme hızları, ülke genelindeki dalgalanmalardan bağımsız olarak (1960-65 dışında) 1950'den 1980'e sürekli gerilemiştir. Böylece, kentsel nüfus artış hızları arasındaki farklar, Türkiye kentleşme hızındaki dönemsel dalgalanmaların etkisiyle devamlı değişmiştir. Kırsal nüfus artış hızı da, tıpkı kentsel nüfus artış hızında olduğu gibi 1950'den 1965'e kadar sürekli gerilemiş, 1965-1970 döneminde ise ilin kırsal nüfusu mutlak anlamda azalmıştır. Dolayısıyla bu dönemde artık, nüfus artış hızından çok "gerileme hızı"ndan söz etmek gerekir. Bu yıllarda ilin kırsal yerleşim alanlarında oturanların bir bölümü kent merkezlerine göç etmiştir. Ancak, bu dönemdeki kentleşme il genelinde görece önemli olmakla birlikte, ülke genelindeki kentleşmeye göre oldukça yavaştır. Nitekim 1965-1970 arasında kentleşme hızı Türkiye genelinde binde 48'e ulaşırken Edirne'de sadece binde 32 idi.

Edirne'den kırdan kente göç 1970 sonrasında önemini tamamen yitirmiş, kırsal alan yeniden nüfus kazanmaya başlamıştır. 1970-1975 döneminde kırsal nüfus artış hızı binde 8'e yükselmiş, buna karşılık 1965-1970 arasında binde 32 olan kentsel nüfus artış hızı 1970-1975 döneminde binde 25'e düşmüştür.

Kentleşme hızı ilçeler ölçeğinde ele alındığında, Edirne'de yalnızca Merkez İlçe'de kentsel nüfusun kırsal nüfusu aştığı görülmektedir (Tablo 18). Merkez İlçe'de 1927'de kentsel nüfusun ilçe toplam nüfusuna oranı % 50'nin biraz üzerindeydi. Ancak, Edirne'nin bir sınır kenti olması nedeniyle İkinci Dünya Savaşı yıllarında kentten göç önemli boyutlara varmıştır. Bu ise, Merkez İlçe'nin kentsel nüfusunun azalmasına ve kırsal nüfusunun altına düşmesine yol açmıştır. 1955'ten sonra ise ilçenin kent nüfusu yeniden

Şekil 5
Türkiye ve Edirne'de Kentleşme Hızları
(binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 18
Edirne İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)

		1927	1950	1960	1970	1980
	Toplam	150.889	221.268	276.479	316.425	363.286
Edirne İli	Kent	48.517	56.354	86.542	119.978	153.236
	Kır	102.372	164.914	189.937	196.447	210.050
	Toplam	68.439	74.412	67.934	84.531	105.503
Merkez İlçe	Kent	34.669	30.426	39.410	53.806	71.914
	Kır	33.770	43.986	28.524	30.725	33.589
	Toplam	—	—	10.688	12.334	13.230
Enez	Kent	—	—	1.478	2.239	2.878
	Kır	—	—	9.210	10.095	10.352
	Toplam	—	—	23.388	22.425	24.849
Havsa	Kent	—	—	3.287	3.685	5.654
	Kır	—	—	20.101	18.740	19.195
	Toplam	—	21.417	25.912	32.643	36.532
İpsala	Kent	—	2.672	5.963	8.958	10.373
	Kır	—	18.745	19.949	23.685	26.159
	Toplam	36.376	42.711	46.786	56.449	65.243
Keşan	Kent	4.934	8.650	15.061	23.801	28.884
	Kır	31.442	34.061	31.725	32.648	36.359
	Toplam	—	11.044	12.571	11.857	11.752
Lalapaşa	Kent	—	787	981	1.109	1.373
	Kır	—	10.257	11.590	10.748	10.379
	Toplam	12.380	16.420	19.984	23.212	25.871
Meriç	Kent	546	1.631	2.130	3.054	4.287
	Kır	11.834	14.789	17.854	20.158	21.584
	Toplam	33.694	55.264	69.216	72.974	80.306
Uzunköprü	Kent	8.368	12.188	18.232	23.326	27.873
	Kır	25.326	43.076	50.984	49.648	52.433

Not: 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

kırsal nüfusu aşmaya başlamıştır. 1980'de Merkez İlçe'de yaşayan her 100 kişiden 68'i kent merkezinde oturmaktaydı. Aynı yıl, Merkez İlçe dışında, kentsel nüfus varlığı görece önemli olan iki ilçeden Keşan'da kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payı % 44, Uzunköprü'de ise % 35'ti.

Edirne'de kentsel nüfusu 100.000'i aşan bir merkez bulunmamaktadır. İlde en önemli kentsel nüfus varlığına sahip olan Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu 1970'te 50.000'i aşmıştır. İlin görece önemli iki ilçesi Keşan ve Uzunköprü 25.001-50.000 arasında kentsel nüfus barındıran ilçeler grubunda yer almaktadır. Her iki ilçe de 25.000 sınırını 1980'de aşmıştır.

İlde, kentsel nüfusu 10.000'i aşan bir başka ilçe de İpsala olup, geri kalan ilçelerin kent merkezleri 10.000'in altında nüfus barındırmaktadır. Bunlardan Lalapaşa, Meriç ve Enez'in kentsel nüfusları, 5.000 sınırının da altında bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ilçeler, idari açıdan kent sayılmalarına karşın, gerçek anlamda kentsel merkez niteliği göstermemektedir.

İlçelerin kentsel nüfuslarının 1950-1980 dönemindeki gelişmeleri incelendiğinde, en hızlı büyümenin, 30 yıl içinde kentsel nüfusu 4 katına yaklaşın İpsala ile 3,5 katına yaklaşan Keşan'da gerçekleştiği görülür. Aynı süre sonunda Merkez İlçe ve Uzunköprü'nün kentsel nüfusları ise, yaklaşık 2,5 kat büyümüştür (Tablo 19).

Bir yerleşme biriminin yönetsel bakımından kent merkezi tanımına girmesi, mutlaka kırsal yapıdan kurtulup, kente özgü nitelikler kazanacağı anlamına gelmemektedir. Bu nedenle, kent merkezleri tanımında "10.000+ nüfus" barındıran yerleşme birimlerinin esas alınması daha uygundur.

1950-1955 dönemi, kentleşme hızının Edirne'de her iki ölçüte göre de en yüksek olduğu dönemdir (Tablo 20). Bu dönemde, yönetsel bölünüşe göre, kentleşme hızının yüksekliği asıl olarak, daha önceki yıllarda bucak olan Enez ve Havsa'nın ilçe olmasıyla ortaya çıkan durumdan kaynaklanmaktadır. Öte yandan, 1950'de 10.000 sınırına çok yaklaşan Keşan'ın 1955'te bu sınırı aşması da "10.000+ nüfus" ölçütüne göre kentleşme hızının 1950-1955 döneminde çok yüksek görünmesine yol açmıştır. Yine de, kentsel nüfus artış hızı, "10.000+ nüfus" ölçütüne göre genellikle daha yüksektir. Bu durum esas olarak, 10.000'in üzerinde kentsel nüfus barındıran üç ilçenin (Merkez İlçe, Keşan ve Uzunköprü'nün) kentsel nüfuslarının öteki ilçelere göre daha hızlı büyümesinin bir sonucudur.

Buna karşılık "10.000+ nüfus" ölçütüne göre, kentleşme oranları bütün yıllarda, yönetsel bölünüşe göre kentleşme oranlarından daha düşüktür. Ancak, iki ortalama arasındaki fark, 1950-1980 arasında giderek azalmıştır (Tablo 20).

"10.000+ nüfus" ölçütüne göre, ildeki kentleşme oranları, Türkiye ortalamaları ile karşılaştırıldığında ise (Tablo 21) 1965'in bir dönüm noktası olduğu görülür. 1965'e değin Türkiye ortalamasının üzerinde olan Edirne kentsel nüfus oranı, bu tarihten sonra söz konusu ortalamanın gerisine düşmüştür. Edirne'nin Türkiye'deki hızlı kentleşme eğilimini oldukça geriden izleyebildiği 1965-1975 döneminde, iki ortalama arasındaki fark, Edirne aleyhine giderek büyümüş ve ancak 1975 sonrasında biraz daralmıştır. Dolayısıyla,"10.000+ nüfus" ölçütüne göre, kentsel nüfus oranı açısından, 1980'de Türkiye ortalamasının (% 44) hayli gerisinde bulunan Edirne'nin (% 38), kırsal niteliği ağır basan nüfus bileşimini, daha bir süre koruyacağı tahmin edilebilir.

Tablo 19
Edirne'de Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	130	177	236
Keşan	174	275	334
Uzunköprü	150	191	229
İpsala	223	335	388
Meriç	131	187	263

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 20
İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre Edirne'de Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	25,5	19,3	53,2	68,0
1955	29,2	23,7	32,6	38,9
1960	31,3	26,3	33,2	35,0
1965	33,7	28,6	32,1	30,6
1970	37,9	31,9	24,8	29,7
1975	39,9	34,4	24,2	34,4
1980	42,2	38,3		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

GÖÇ: Edirne nüfusunun bütün gelişme deseni ve yapısal özellikleri üzerinde çok önemli etkileri olan göç olgusunun kökleri XIX. yy'a dayanmaktadır. XIX. yy'da Osmanlı Devleti içinde patlak veren ulusal ayaklanmalar sonunda, önce Yunanistan ardından da Romanya'nın bağımsız devletler olmaları, Balkanlar'da nüfus kargaşalarına ve göç hareketlerine yol açmıştır. Bu kargaşa, XX. yy'ın başlarında Bulgaristan'ın da Osmanlı Devleti'nden kopmasıyla birlikte daha da artmıştır. Balkan Savaşı'ndan sonra 1913'te İstanbul'da yapılan Türk-Bulgar Antlaşması ile bir "nüfus mübadelesi" kararlaştırıldı. Antlaşmaya göre, özellikle Edirne ve Kırklareli çevresinde, Istranca dağ köylerinde yerleşmiş bulunan yaklaşık 100.000 Bulgar Trakya'dan ayrıldı. Buna karşılık, bu kişilerin bıraktıkları yerlere Bulgaristan'dan gelen Türkler yerleştirildi.

Öte yandan, Balkan Savaşı sırasında birçok Rum Edirne'yi terk ederek Yunanistan'a gitmiş, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın ardından tekrar geri dönmüştü. Bununla birlikte, Kurtuluş Savaşı sonunda yapılan Lozan Antlaşması'yla Anadolu ve Trakya'daki Rumlar Yunanistan'daki Türkler'le "mübadele" edildi. Yunanistan'a giden Rumlar'ın sayısı 400.000'i buluyordu. Böylece, 1913-1924 arasında Trakya'dan yarım milyona yakın bir nüfus yurt dışına gitmiş, bunların yerine ise Rumeli'den göç eden Türkler yerleştirilmiştir.

Bu nüfus mübadeleleri ve göçler, başka ülkelerde doğmuş olup, Edirne'de oturmakta olan kişilerin sayı ve oranının önemli bir düzeye ulaşmasına yol açtı. 1935'te, ilde öteki ülkelerden gelen göçmenlerin sayısı 61.000 idi. Bu ise, il toplam nüfusunun yaklaşık % 33'ü demektir. Bu kişilerin 27.000'e yakını Yunanistan'dan, 25.500'ü Bulgaristan'dan, 4.000'den biraz fazlası Yugoslavya'dan ve 3.000'i de Romanya'dan Edirne'ye göç etmişlerdir.

Nüfus mübadeleleri ve büyük göç hareketlerinin son bulduğu bu yıllarda, nüfus hareketlerinin durağanlaşması beklenirken, İkinci Dünya Savaşı bir sınır ili olan Edirne'de yeni nüfus kargaşalarına yol açmıştır. Savaşın başlangıç yıllarında ildeki askerlerin sayısı savunma amacıyla artırılmış, böylece il nüfusunda 1935-1940 arasında önemli bir artış olmuştur.

Ancak, Balkanlar'da bütün şiddetiyle süren savaş, 1829 ve 1877-1878'de Ruslar, 1913'te Bulgarlar ve 1921'de Yunanlılar ta-

rafından olmak üzere, 100 yıl içinde 4 kez istilaya uğrayan Edirne halkı üzerinde derin psikolojik etkiler yapmıştır. Bu arada, 1941'de, ilde bulunan askeri birlikler stratejik amaçlarla Çatalca hattının gerisine çekilmiştir. Bu durumda sivil halkın büyük bir bölümü Edirne'yi terk ederek Anadolu'nun çeşitli yörelerine göç etmiş, il büyük nüfus kaybına uğramıştır. Göç edenlerin bir bölümü daha sonraki yıllarda geri dönmüş olmakla birlikte, ilin 1945'teki nüfusu 1940' takinden 53.000 kişi azdır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).*

1950'ye gelindiğinde göçmenlerin oranı 1935'e göre hayli düşmüş olmakla birlikte, Edirne nüfusunun % 22'sini hâlâ il dışında doğmuş olanlar oluşturuyordu. Bu ise, aynı yıl % 14 olan Türkiye ortalamasının çok üstündedir. Ancak bu göçler, ilin ekonomik olanaklarının yarattığı bir nüfus çekiminden kaynaklanmıyordu. Bu duruma yabancı ülkelerden gelen göçmenlerin bu ile yerleştirilmeleri yol açmıştır. Nitekim, 1950'de Edirne'de dış ülke doğumluların il toplam nüfusuna oranı % 19 ile Türkiye ortalamasının (% 3,6) 5 katı düzeyinde iken, öbür illerden Edirne'ye gelmiş olanların oranı ancak % 3 dolayında idi ve Türkiye ortalamasından (% 8) düşüktü. Üstelik, ilin ekonomik donanımının yetersizliği, 1950'lerin ortalarından başlayarak il dışına göç hareketlerine yol açmıştır. Bu yıllardaki göç asıl olarak tarımda makineleşme olgusundan kaynaklanmıştır. Makineleşme kırsal alanda işsizliğe yol açmış, ilin kentsel merkezlerinde ise bu işsizlere iş olanağa yaratabilecek bir sanayi yapısı olmadığı için bu nüfus, il dışına göç etmiştir. Bu göç, 1955-1960 döneminde ilde zaten düşük olan nüfus artış hızının daha da azalmasına ve çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun göreli payının önemli ölçüde gerilemesine yol açmıştır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).*

İl nüfusunu aşındıran il dışına göç hareketleri 1960 sonrasında yavaşlamıştır. Edirne bu tarihten sonra göç alma sürecine girmiştir. Ayrıca bu dönemde ülke dışından gelen göç akımı durmuş, bu nedenle dış ülke doğumluların göreli payı düşmeye başlamıştır. 1960'ta Edirne'de dış ülke doğumluların oranı % 14 dolayına gerilemiş olmakla birlikte, bu oran yine de yaklaşık % 3,5 olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir. Buna karşılık, öteki illerden gelenlerin oranı yaklaşık % 6,5 ile, % 11,5 olan ülke ortalamasının çok gerisindeydi.

İlin 1960 sonrasında göç almaya başlaması başlıca iki nedene dayanmaktadır. Birincisi, il tarımındaki gelişmenin mevsimlik işçi gereksinimine yol açmasıdır. Geçici olarak ile gelen ve tarımda mevsimlik işçi olarak çalışan nüfus, nüfus sayımı hasat aylarına rastladığından il nüfusu içinde görülmektedir. İkinci neden ise, ilin 1960'ların sonlarından özellikle 1973'ten sonra hızlı bir sanayileşme sürecine girmesidir. İldeki fabrika inşaatlarının yanı sıra konut inşaatı kesiminin de 1970'lerden sonra hızlı bir gelişme göstermesi fabrika ve yapı işçisi gereksiniminiartırmış ve bu gereksinim büyük ölçüde öbür illerden göç eden işçilerle karşılanmıştır.

İlin önemli ölçüde göç aldığı 1965-1970 döneminde, Edirne'den dışarıya giden yaklaşık 30.800 kişiye karşılık, ile, öbür illerden 54.500 kişi gelmiştir. Böylece, ilin göç yoluyla kazandığı net nüfus yaklaşık 24.000 kişiye ulaşmıştır. Bu net nüfus kazancı il toplam nüfusunun % 7,7 gibi önemli bir oranını oluşturmaktadır.

1965-1970 dönemi aynı zamanda, Edirne'de kırdan kente göçün de en yoğun olduğu dönemdir. Bu dönemde ilin kırsal alan nüfusu mutlak olarak azalırken, kentleşme hızı önemli bir düzeye çıkmıştır *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi).*

Edirne'nin 1960 sonrasında göç alan bir il durumuna gelmesi, bir yandan çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun göreli payının yeniden yükselmesine, öte yandan da ildeki erkek oranının 1960'tan 1975'e değin giderek artmasına yol açmıştır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).*

Bu gelişmeler sonucunda 1970'te Edirne'de başka ilde doğmuş olanların oranı % 15'e yükselerek ülke ortalamasına (% 16,5) çok yaklaşmış, ildeki dış ülke doğumluların oranı da % 9 dolayına inmesine karşın yine de Türkiye ortalamasının (% 2,5) oldukça üzerinde kalmıştır.

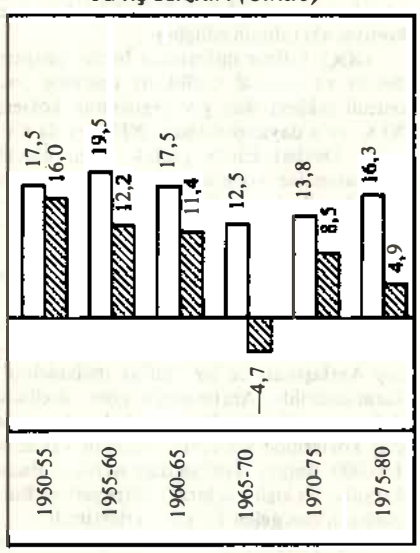
Tablo 21
Edirne İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları
(10.000+ Nüfuslu Yerleşmelere Göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Edirne	23,0	19,3	23,7	26,3	28,6	31,9	34,4	38,3
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	42,0	3,2	5,3	1,5	—4,0	—10,9	—16,9	—12,8

$$K = \left(\frac{\text{Edirne İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Türkiye ve Edirne'de Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Edirne, kısa ve uzun mesafeli olmak üzere bütün ülkeden göç almaktadır. Göç aldığı iller arasında önem sırasına göre; Tekirdağ, İstanbul, Kırklareli, Çanakkale gibi çevre iller başta gelirken, Doğu Anadolu ve özellikle Karadeniz illerinden Edirne'ye göç edenler de önemli sayılara ulaşmıştır.

Edirne'nin öbür illerden aldığı göçün hızı, özellikle 1975'lerden sonra düşmeye başlamıştır. Yine de, 1975'te 340.000 olan Edirne nüfusunun 52.000'ini yani yaklaşık % 15'ini, öbür il ve dış ülke doğumlular oluşturmaktaydı.

Öte yandan Edirne'den dışarıya doğru göç olayı incelenirken, sınırlı da olsa, yurt dışına, özellikle Batı Avrupa ülkelerine yönelen bir işçi akımından da söz etmek gerekir.

GÖÇ EDEN NÜFUSUN NİTELİKLERİ: Edirne'ye göç eden nüfusun işkollarına göre bölünüşünde (Tablo 22) tarım kesiminin ağırlıklı bir payı vardır. İle göç edenlerin yarısından çoğu (% 58,4) tarım kesiminde çalışmaktadır. Bölgenin tarımsal özelliğini yansıtan ürünlerden çeltik ve ayçiçeğinin toplanması sırasında mevsimlik işçi gereksinimi artmakta ve bu gereksinim asıl olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen tarım işçileriyle karşılanmaktadır. Bu ürünlerin toplanması ile Genel Nüfus Sayımı aynı aylara rastladığından bu mevsimlik işçiler Edirne nüfusu içinde değerlendirilmektedir. Ancak, bu mevsimlik işçi akımı 1960'ların sonundan başlayarak giderek azalmıştır.

Tarım işkolunu hizmetler kesimi izlemektedir. İle 1965-1970 döneminde göç edenlerin % 21'i hizmetler kesiminde çalışmaktaydı. Hizmetler kesiminde çalışanların göreli payının yüksek olması daha çok ilin askeri niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle hizmetler kesiminin il dışından gelen nüfus için gerçek anlamda iş olanakları yarattığı söylenemez. Nitekim, aynı dönemde ile göç edenlerin mesleklere göre dağılımında (Tablo 23) kişisel hizmetler kesiminde çalışanların oranı Türkiye'de % 10 dolayında iken, bu oran Edirne'de ancak % 4'tü.

Edirne'nin 1960'ların sonundan başlayarak sanayileşme sürecine girmesi, ilde imalat işçisine duyulan gereksinimi artırmış, bu işçi gereksiniminin bir bölümü il dışından gelenlerle karşılanmıştır. Nitekim, ile gelenlerin % 5'inden çoğu imalat kesiminde çalışmaktaydı (Tablo 22).

Yine, 1960'ların sonlarından başlayarak giderek hızlanan konut yapımı ve öteki inşaat faaliyetleri Edirne'ye yapı işçisi akımı-

na yol açmış, böylece inşaat kesiminde çalışan il dışı doğumluların oranı önemli sayılabilecek bir düzeye ulaşmıştır. Daha sonraki yıllarda inşaat faaliyetlerinin giderek yoğunlaşmasıyla bu işçi akımı daha da artmıştır. 1975'te ile gelenlerin % 4'ü inşaat kesiminde çalışmaktaydı.

Başka kesimlerde çalışanların oranı ise oldukça düşüktür (Tablo 22).

Edirne'ye göç eden nüfusun işteki yere göre bölünüşünde (Tablo 24), ücretlilerin yaklaşık % 43 ile ağırlıklı bir yeri olduğu görülür. Bununla birlikte, göreli payı % 34'e yakın olan yardımcı aile bireyleri ile, % 23 dolayında olan kendi hesabına çalışanların oranları da oldukça yüksektir. Kendi hesabına çalışanların oranının yüksek olması büyük ölçüde, 1965-1970 döneminde il sanayileşme sürecine girdiğinde büyük umutlarla ile gelenlerin tamamının bu kesimde iş bulamaması ve önemli bir bölümünün seyyar satıcılık gibi işler yapmaya başlamasından kaynaklanmaktadır.

Edirne'ye göç eden nüfusun işgücüne katılma oranları, cinsiyet açısından incelendiğinde, işgücüne katılma oranının erkeklerde % 78'e ulaşırken, kadınlarda ancak % 45 olduğu görülür. Kadın nüfus özellikle tarım kesiminde, mevsimlik işlerde çalışmaktadır. Nitekim, işkollarına göre bölünüşte (Tablo 22) kadınların % 83'ünün bu işkolunda çalıştığı görülmektedir. Öbür işkollarında ise kadınların oranı oldukça düşüktür. Dolayısıyla, tarımın yanı sıra, hizmetler, imalat ve inşaat işkollarında faaliyet gösterenler daha çok erkeklerdir.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1980'de Edirne İli'nde Merkez İlçe'yle birlikte 8 ilçe merkezi, 11 bucak merkezi ve 255 köy vardı. 1981'de ilde toplam belediye sayısı 18'di. Bunların 1'i il merkezi, 7'si ilçe merkezi, 6'sı bucak merkezi, 4'ü de köy belediyesiydi.

İlin en çok nüfus barındıran iki ilçesi Merkez İlçe ve Uzunköprü'dür. İl nüfusunun sırasıyla % 29 ve % 22'si bu iki ilçede yaşar. Üçüncü büyük ilçe, il nüfusunun % 18'ini kapsayan Keşan'dır.

İlde nüfusu 1980'de 10.000'i aşan 4 kentsel yerleşim vardı: Edirne, Keşan, Uzunköprü ve İpsala. Bu 4 kentte il nüfusunun % 38'i yaşamaktaydı. 71.914 kişilik nüfusuyla Edirne Kenti ildeki 10.000 + nüfuslu merkezlerdeki toplam nüfusun yarısını barındırıyordu.

İlin, alanı en büyük ilçesi Uzunköprü'dür (1.226 km2). Bunu 1.205 km2 ile Merkez İlçe ve 1.087 km2 ile Keşan izler. En küçük alanlı ilçe ise Meriç'tir (448 km2).

Nüfus yoğunluklarının dağılımı kentsel yerleşimlerin dağılımına uygundur. En yoğun nüfuslu ilçe Merkez İlçe'dir (km2'de 88 kişi). Merkez İlçe'yi km2'de 66 kişiyle Uzunköprü ve km2'de 60 kişiyle Keşan izlemektedir. Meriç'te de nüfus yoğunluğu (58 kişi) görece yüksektir ve bu durum ilçenin yüzölçümünün küçüklüğünden kaynaklanmaktadır. İlin ortalama nüfus yoğunluğu (58 kişi) ülke ortalamasının aynıdır. 1980'de ile bağlı köy ve bucakların ortalama nüfusu (790 kişi) ülke ortalamasının (696) hayli üstündeydi.

MERKEZ İLÇE: 1980'de nüfusu 105.503, yüzölçümü 1.205 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 88 kişiydi. Merkez İlçe, il nüfusunun % 29'unu kapsar. İlçe nüfusunun % 68'i kentte yaşamaktadır. İlçeye Karakasım, Sırpsındığı, Süleoğlu bucakları ile 45 köy bağlıdır. 100 km2'ye ortalama 4 köy düşer.

Tunca ve Meriç ırmaklarının suladığı ilçe topraklarında tahıl, üzüm, pancar, susam, sebze ve meyve yetiştirilir. Süpürgeotu üretimi ve süpürgecilik yaygındır.

Edirne Kenti, Tunca'nın Meriç'le birleşmeden önce çizdiği yayın içindedir. Doğuda Trakya Yaylası'nın dik yamaçlarıyla sınırlanmıştır *(Bak. Edirne Kenti)*.

Edirne Belediyesi 1867'de kurulmuştur. Elektrik işletmesi ilk olarak 1926'da İtalyan Morelli Şirketi'nce kurulmuş ve işletmeye açılmıştır. Elektrik şebekesi 1934'te devletleştirilerek belediyeye devredilmiştir. 1968'de kentin ulusal elektrik şebekesine bağlanmasıyla belediyenin elektrik üretimi durmuştur. 1978'de kentin elektrik tüketimi 29.340.600 kwh'ti.

Tablo 22
Edirne'ye Göç Edenlerin İşkollarına Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 Dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Tarım, Avcılık, Ormancılık, Balıkçılık	58,4	44,5	82,5
Maden Çıkarma	0,9	1,3	0,3
İmalat Sanayii	5,3	6,3	3,5
Elektrik, Gaz, Su	0,2	0,3	*
İnşaat Sanayii	4,1	6,2	0,6
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta, Otel	3,5	4,9	1,2
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	2,1	2,9	0,6
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	1,5	1,9	0,7
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	20,9	28,2	8,2
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	3,1	3,5	2,4
Toplam	100,0	100,0	100,0

Tablo 23
Edirne'ye Göç Edenlerin Mesleklere Göre Dağılımı (%)- (1965 - 1970 Dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek Sahipleri	10,5	11,6	8,7
Mütesebbisler, Direktörler ve Üst Kademe Yöneticileri	1,1	1,4	0,5
İdari Personel vb Çalışanlar	2,7	3,7	1,1
Ticaret ve Satış Personeli	2,3	3,2	0,7
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,8	5,3	1,2
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	55,6	41,5	79,0
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	6,1	8,1	2,8
Diğerleri	17,9	25,2	6,0
Toplam	100,0	100,0	100,0

Tablo 24
Edirne'ye Göç Edenlerin İşteki Yere Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 Dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Ücretli	42,7	54,1	23,8
İşveren	0,6	0,6	0,5
Kendi Hesabına	22,9	28,6	13,7
Aile İşçisi	33,8	16,7	62,0
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

Kentin su şebekesi ilk olarak 1934'te Fransız Pantamason Şirketi'nce kurulmuştur. 1966'ya değin yapılan eklemelerle şebekenin uzunluğu 35 km'ye çıkmıştır. 1966'da İller Bankası aracılığıyla yeni tesisler kurulmuştur. Kurulan yeni şebeke 119 km uzunluğundadır. 800 ve 500 tonluk iki ana depo ile 6 kuyudan oluşmaktadır.

Belediyenin soğuk hava deposu 1955'te işletmeye açılmıştır. Yılda ortalama 40.000-45.000 teneke peynir ve öbür süt ürünleri dondurulmakta ve 25.000 kalıp buz elde edilmektedir. 1965'te yeni bir et frigosu birimi eklenmiştir.

Belediyenin kişi başına bütçe harcamaları 1970'ten 1980'e sabit fiyatlarla % 37 oranında artmıştır. 1980'de kişi başına bütçe harcaması cari fiyatlarla 2.086 TL'ydi.

ENEZ: 1980'de nüfusu 13.230, yüzölçümü 458 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 29 kişiydi. Enez İlçesi'nin il nüfusu içindeki payı (% 4) önemsizdir. İlçe nüfusunun % 22'si kasabada yaşamaktadır. 1980'de Enez'e 19 köy bağlıydı. 100 km2'ye düşen köy sayısı ortalama 4'tü.

Enez İlçesi Ege Denizi'nin kuzey kıyısında, Meriç Irmağı'nın denize döküldüğü alanda bir yarımada üzerinde yer alır. İlçe toprakları engebelidir. Geniş tabanlı vadileri 200-300 m yükseklikte yassı tepeler çevreler. İlçe sınırları içindeki vadilerde yer yer küçük ovalar uzanır. Bunların en büyüğü Yenice Ovası'dır. Ovalarda topraklar tarıma elverişlidir. Tahıl, pirinç, ayçiçeği, üzüm, pancar en çok yetiştirilen ürünlerdir. Ayrıca, Meriç Irmağı ağzında balıkçılık yapılır.

Enez Kasabası, Meriç Irmağı'nın güney kenarıyla Dalyan Gölü arasında basık bir sırtta kurulmuştur. Ortaçağda Meriç yoluyla gemiler Edirne'ye dek ulaşabiliyordu ve Enez, Meriç ağzında önemli bir liman ve ticaret kentiydi. Kent daha sonra Meriç ağzının çamurla tıkanması ve sıtma salgını sonucu önemini yitirmiştir. Cumhuriyet sonrasında sıtmanın da önlenmesiyle yeniden gelişme göstermişse de kentsel bir yapıya ulaşamamıştır.

Enez Belediyesi 1953'te kurulmuştur.

HAVSA: 1980'de nüfusu 24.849, yüzölçümü 545 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 46 kişiydi. Havsa İlçesi il nüfusunun % 7'sini oluşturur. İlçe nüfusunun % 23'ü kasabada yaşamaktadır. Havsa'ya Hasköy Bucağı ile 21 köy bağlıdır. 100 km2'ye düşen ortalama köy sayısı 4'tür.

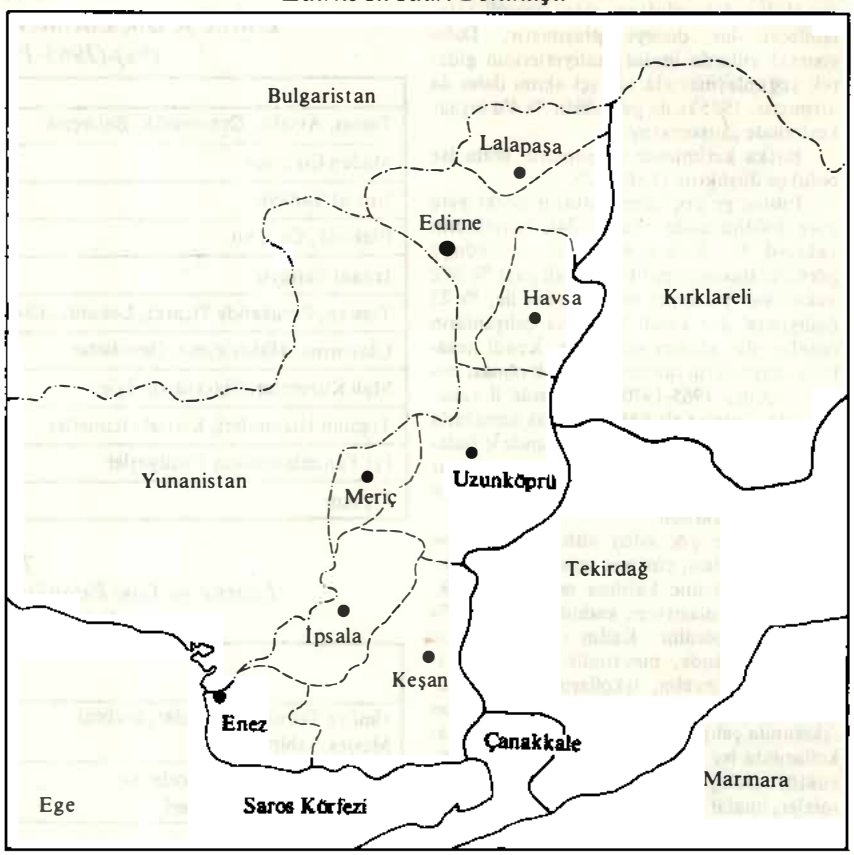
1954'te ilçe olan Havsa, Edirne'nin güneydoğusunda yer alır. Süleoğlu, Oğulpaşa ve Necatiye derelerinin suladığı düzlük ilçe toprakları verimlidir. Buğday, arpa, çavdar, mısır, pirinç, pancar, ayçiçeği ve kolza en çok yetiştirilen ürünlerdir. Meyve, sebze ve üzüm üretimi ile hayvancılık da halkın geçim kaynakları arasındadır. En çok koyun beslenir.

Havsa Kasabası Edirne-İstanbul (E-5) Yolu üzerinde yer alır. Edirne'ye uzaklığı 27 km'dir. Kasaba halkının temel ekonomik uğraşı tarımsal ürünlerin alım-satımıdır.

Havsa Belediyesi 1941'de kurulmuştur.

İPSALA: 1980'de nüfusu 36.532, yüzölçümü 753 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 49 kişiydi. İpsala İlçesi il nüfusunun % 10'unu barındırır. İlçe nüfusunun % 28'i kentte yaşamaktadır. İlçeye İbriktepe Bucağı ile 21 köy bağlıdır. 100 km2'ye düşen köy sayısı ortalama 3'tür.

Edirne İli İdari Bölünüşü

Edirne İli Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik

1976'da Edirne'de köy ve köyden küçük birimlerden oluşan 266 yerleşimin % 47'sine yeterli su sağlanmıştı. Suyu yetersiz birimler % 47, su sağlanamamış birimler de % 6 oranındaydı. Edirne, su sağlanamamış birimlerin oranı açısından Türkiye genelinden (% 22) hayli iyi durumdadır. Ancak, suyu yetersiz birimlerin oranı, Türkiye genelinin (% 25) iki katına yakınken, su bağlanmış birimlerin oranı ise, Türkiye genelinden (% 53) düşüktür.

Köy elektriklendirilmesi çalışmaları, ilde, Türkiye geneline göre iyidir. 1976'da 266 köyün % 47'sine elektrik götürülebilmişti. Aynı yıl, ülke genelinde elektrikli köylerin oranı % 20'ydi.

İpsala İlçesi, ilin güneybatısında Yunanistan sınırında yer alır. İlçe toprakları engebelidir. Özellikle kuzeyini ve doğusunu 100-300 metre yükseklikte yassı tepeler kaplar. İlçenin batısı ise ovalıktır.İlin en büyük ovası olan verimli İpsala Ovası, Sarıcaali Köyü'nden başlar ve Enez İlçesi'ne dek uzanır. Ovada, özellikle 1970'lerden sonra çeltik üretimi yaygınlaşmıştır. Tahıl da yetiştirilir.

İpsala Kenti, Aşağı Meriç Ovası'nın kuzeydoğu kenarında, düzlüklerin ortasında yükselen bir tepenin yamaçlarında kurulmuştur. Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'u Selanik'e bağlayan işlek yol üzerinde önemli bir konaklama yeriydi. Ancak sonraları bataklık bir alanda sapa kalarak önemini yitirmiştir.

Cumhuriyet sonrasında Aşağı Meriç Ovası'nın düzenlenmesi ve çeltik tarımının başlamasıyla yeniden canlanmıştır. Kentteki çeltik, yağ ve un fabrikaları Keşan yolunda, kentin dışına taşan alanlarda yerleşmiştir. Kentte ticaret pek canlı değildir.

İpsala Belediyesi 1923'te kurulmuştur.

KEŞAN: 1980'de nüfusu 65.243, yüzölçümü 1.087 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 60 kişiydi. Keşan İlçesi, il nüfusunun % 18'ini barındırır. İlçe nüfusunun % 44'ü kentte yaşamaktadır. Keşan Kenti ilin ikinci

büyük kentidir. İlçeye Mecidiye ve Yerlisu bucakları ile 47 köy bağlıdır. 100 km2'ye düşen köy sayısı ortalama 4'tür.

Keşan İlçesi ilin güneydoğusunda yer alır. İlçe toprakları engebelidir. Önemli bir tarım alanı olan ilçede başlıca buğday, arpa, mısır, pancar, ayçiçeği, kavun-karpuz, üzüm, badem, ceviz yetiştirilir.

Keşan Kenti öteden beri, hinterlandı geniş, ticareti canlı bir merkezdir. İşlek yolların kavşak noktasında yer alması ve önemli bir askeri merkez olması kentin özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde gelişmesine neden olmuştur.

Kentte, Uzunköprü çıkışında, çeltik, soğan suyu, yağ, tuğla-kiremit fabrikaları ve soğuk hava deposu yer alır. Kentteki küçük sanayi birimlerini bir araya toplayacak olan sitenin inşaatı sürmektedir.

Keşan Kenti'nin merkezi iş bölgesi Yeni Gelibolu Caddesi, Anafartalar Caddesi ve Kunduracılar Caddesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Ticaret canlıdır ve en çok yün, yağ, deri, yumurta ve canlı hayvan ticareti yapılır.

Keşan Belediyesi 1866'da kurulmuştur.

LALAPAŞA: 1980'de nüfusu 11.752, yüzölçümü 554 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 21 kişiydi. Lalapaşa, ilin nüfusu en küçük ilçesidir. İl toplam nüfusu içindeki payı % 3'tür. İlçe nüfusunun % 12'si kasabada yaşamaktadır. Lalapaşa Kasabası'nın 1980'de nüfusu 1.500'ün altındaydı ve Edirne'nin en küçük ilçe merkeziydi. İlçeye 27 köy bağlıdır ve 100 km2'ye düşen ortalama köy sayısı 5'tir.

Lalapaşa İlçesi ilin kuzeyinde, Bulgaristan sınırındadır. İlçe toprakları çok engebelidir. İlçenin kuzeyini Istranca Dağları kaplar. İlçenin ova denilebilecek alanları yok gibidir. Batıda Tunca Irmağı kenarındaki düzlükler verimlidir. Başlıca ürünleri, buğday, arpa, çavdar, ayçiçeği ve pancardır. Halkın önemli bir başka geçim kaynağı da hayvancılıktır. Koyun ve kıl keçisi en çok yetiştirilen hayvanlardır.

Lalapaşa Belediyesi 1945'te kurulmuştur.

MERİÇ: 1980'de nüfusu 25.871, yüzölçümü 448 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 58 kişiydi. Meriç İlçesi'nin il nüfusu içindeki payı % 7'dir.

İlçe nüfusunun % 17'si kasabada yaşamaktadır. Meriç'e, Küplü Bucağı ile 22 köy bağlıdır. 100 km2'ye ortalama 5 köy düşmektedir.

Meriç İlçesi ilin batısında, Yunanistan sınırında yer alır. Meriç Irmağı, ilçenin batı ve kuzeyini, Ergene Irmağı da güneydoğusunu sınırlar. İlçe toprakları alçak tepelerden, geniş düzlüklerden, yassı sırtlardan ve küçük vadilerden oluşur. Verimli ovalar her türlü bitki yetiştirmeye elverişlidir. En çok çeltik ve fasulye üretilir.

Meriç Belediyesi 1930'da kurulmuştur.

UZUNKÖPRÜ: 1980'de nüfusu 80.306, yüzölçümü 1.226 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 66 kişiydi. Uzunköprü, Edirne'nin ikinci büyük ilçesidir ve il nüfusunun % 22'sini kapsar. İlçe nüfusunun % 35'i kentte yaşamaktadır. 1980'de Uzunköprü'ye Çöpköy, Hamidiye ve Kırcasalih bucakları ile 53 köy bağlıydı. 100 km2'ye ortalama 4 köy düşüyordu.

Uzunköprü İlçesi, Havsa-Keşan Karayolu'nun aşağı yukarı ortasında, Yunanistan sınırında yer alır. İlçe toprakları, Meriç ve Ergene ırmaklarının suladığı geniş düzlükler, geniş vadiler verimli ovalardan oluşur. İlçede yetiştirilen başlıca ürünler tahıl, ayçiçeği, pancar, fasulye, susam ve kavun-karpuzdur.

Uzunköprü Kenti tarımsal bir çevrenin ticaret merkezidir. Tarımsal ürünleri işleyen çeltik, yağ ve un fabrikaları Keşan çıkışında yoğunlaşmıştır. Meriç yolu üzerinde de sanayi kuruluşları vardır. Ticaret canlıdır. Çevrede yetiştirilen ürünler Uzunköprü'de pazarlanır.

Uzunköprü Belediyesi 1876'da kurulmuştur. İmar planı ilk olarak 1955'te uygulanmaya başlamıştır. Ancak, köyden kente göç ve bunun sonucunda nüfusun hızla artmasıyla 1970'te imar planında yerleşime ayrılan alanlar dolmuştu. Bu nedenle İller Bankası aracılığı ile yeni kadastro haritaları çıkarılarak 1974'te yeni imar planının hazırlanmasına başlandı. Ancak, çok uzun sürede hazırlanması ve hazırlanmasında 1955 planının göz önüne alınmaması sonucu bu plan uygulanmaya konulamamıştır.

Kent belediyesi 1980'de 2 otobüsle kent içi ulaşım hizmeti vermekteydi. Ancak otobüs sayısının azlığı ve araçların eksikliği nedeniyle hizmet yetersiz kalmaktadır.

EDİRNE KENTİ: Edirne Trakya'nın İstanbul'dan sonra ikinci büyük kentidir. Kentin gelişim süreci tipik olmayan özellikler gösterir. Edirne Kenti Osmanlı Dönemi'nde, dönemin ölçülerine göre bir hayli gelişmiş, Cumhuriyet Dönemi'nde ise çağdaş anlamda kentsel yapılanma oldukça yavaş olmuştur.

Edirne'nin geçmişinin çok eskiye dayanması ve bir dönem Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapması, burayı yönetsel işlevi geniş bir alana yayılan, gelişmiş bir kent durumuna getirmiştir. Özellikle başkent olduğu dönemde düzenlenmiş ve tarihsel yapıtlarla bezenmiş bir yerleşme olmuştu.

XIX. yy ortalarında Edirne Kenti'nin nüfusu 100.000'i aşıyordu. Ancak, kent nüfusu savaşlar sonucu gerilemiştir. Nitekim, kent nüfusu XX. yy'ın başlarında 87.000'e, 1950'lerde ise 40.000'in altına düşmüştür.

Edirne'de nüfus hareketlerini ve genel olarak kentin gelişim sürecini belirleyen en önemli etken, buranın bir sınır kenti olmasıdır. Sınır kenti olması Edirne'ye bir konaklama merkezi niteliği kazandırmış ve gelişmesinde etken olmuştur.

Sınırda yer alması, 1970'lere değin kente herhangi bir yatırım yapılmasını da engellemiştir. Özellikle, 1941'de askeri birliklerin Edirne'den ayrılarak Çatalca gerisine çekilmesi, kent halkında herhangi bir savaş durumunda gözden çıkarılacakları kanısını uyandırmıştır. Ordunun çekilmesiyle halk da kenti terk etmiş, geride yalnızca toprağa bağlı küçük çiftçiler kalmıştır. Böylece kent nüfusu önemli ölçüde azalmıştır. Bu dönemde kentin yerleşim alanı mutlak bir küçülme göstermiştir. Kentin yayıldığı alan XVII. y y sonlarında yaklaşık 850 hektarken, XIX. yy sonlarında 750, 1950'lerde de 600 hektara düşmüştür.

Halkın kenti terk ettiği dönemde inşaat faaliyeti de bütünüyle durmuştu. Öyle ki, 1950'lerin Edirnesi, tarihsel mimarlık yapıtları arasına sıkışmış konut yığınları duru-

Edirne Belediye Başkanları

Hayri Efendi	1867-1871
Rasim Bey	1871-1876
Şerif Bey	1876-1876
Hacı Ahmed Ağa	1876-1877
Salih Bey	1877-1878
Salim Efendi	1878-1879
Rasim Bey	1879-1887
Abdülkadir Ağa	1887-1891
Ahmed Faik Bey	1891-1892
Ahmed Bey	1892-1893
Rasim Bey	1893-1895
Mustafa Vasfi Bey	1895-1895
Alaaddin Bey	1895-1898
Dilaver Bey	1898-1903
Salih Bey	1903-1907
Hamdi Bey	1907-1907
Dilaver Bey	1907-1910
Fuad Bey	1910-1913
Ahmed Bey	1913-1918
Şevket Bey	1918-1920
Mustafa Bey	1920-1921
Küçük Hacı İbrahim Bey	1921-1922
Yolageldili Mustafa Bey	1922-1923
Yolageldili Kasım Bey	1923-1923
İbrahim Zağra	1923-1925
Tevfik Sırrı Bey	1925-1927
Mithat Vardar	1927-1930
Ekrem Demiray	1930-1935
Ferit Çardaklı	1935-1937
Şerif Bilgen	1937-1939
Ferit Çardaklı	1939-1939
Mithat Vardar	1939-1945
Ferit Çardaklı	1945-1945
Hasan Osma	1945-1946
Tahsin Şıpka	1946-1950
Hasan Maksutoğlu	1950-1952
Sabahattin Parsoy	1952-1954
A. Rıza Ataktürk	1954-1955
Nuri Alışkan	1955-1960
Sarp Kızıltepe	1960-1960
Sadri Sarptır	1960-1963
Burhan Işıkseren	1963-1973
Şevki Arman	1973-1977
Güngör Mazlum	1977-1980
Ayhan Ergin	1980-

Bucak ve Köy Belediyeleri, 1980 Nüfusları

İlçe	Belediye	Nüfus
Merkez	Süleoğlu (B)	4.484
İpsala	Yenikarpuzlu (K)	2.675
	İbrikli (B)	2.775
Keşan	Beğendik (K)	2.529
	Çamlıca (B)	2.014
Meriç	Küplü (B)	3.580
Uzunköprü	Çöpköy (B)	2.073
	Kurtbey (K)	2.907
	Kırcasalih (B)	4.010
	Yeniköy (K)	1.974

mundaydı. Asıl kentsel yapıyı belirleyecek olan sivil mimari yok gibiydi.

Daha sonraki yıllarda askeri birliklerin Edirne'ye dönmesiyle kent halkı da geri dönmeye başladı. Özellikle asker nüfusun konut gereksinimi inşaat faaliyetlerini hızlandırdı. Ancak, salt nüfus artışı kentin gelişmesinde yeterli dinamiği sağlayamamıştır. Bunun temel nedeni bu dönemde sanayi yatırımlarına ya da başka uzun dönemli girişimlere henüz cesaret edilememesiydi. 1950'ler ve 1960'larda Edirne bir tarım kasabası niteliğini aşamamıştı. Var olan sınırlı sanayi işletmeleri de tarıma dayalıydı. Birkaç un ve yağ fabrikası dışında, atölye tipi küçük imalathaneler egemendi. Un, sabun, süpürge imalathaneleri bunların en yaygın olanlarıydı. Ayrıca, gazoz, buz, tuğla, kereste fabrikaları da vardı. 1929 ve 1955 yıllarında kurulan 2 soğuk hava deposu, öncelikle süt ürünlerinin korunmasında kullanılmaktaydı.

Kentin gelişme sürecindeki en önemli dönüm noktası 1969'da "kalkınmada öncelikli yöreler" kapsamına alınması ve sanayi yatırımlarında bu illere sağlanan teşviklerden yararlanmasıdır *(Bak. Sanayi)*. 1976'ya değin süren teşvik uygulaması sonucu Edirne'de önemli yatırımlar gerçekleştirildi ve büyük ölçekli fabrikalar kuruldu. Kentte yer alanların yanı sıra, sınıra 4 km uzaklıkta bile fabrikalar kuruldu. Sanayinin Edirne'de yer seçmesinde teşvik tedbirlerinin olduğu kadar İstanbul sanayiinin aşırı sıkışması ve başka merkezlere kaymasının (desantralizasyon) da önemli etkisi oldu.

Nitekim, kentteki sanayi kuruluşlarının büyük bölümü İstanbul sermayesinin yatırımlarıdır. Arsa fiyatlarının ucuzluğu, işgücü sağlanmasındaki kolaylıklar ve özellikle dışsatıma yönelik sanayi kuruluşları için ulaşım kolaylıkları, sanayinin Edirne'ye yönelmesindeki öteki önemli etkenlerdir. Kentin mekânsal yapısı açısından önemli bir olgu da gelişen sanayinin kent dışında yer seçmesidir.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Edirne Kenti, Tunca Irmağı'nın doğusunda, ırmağın çizdiği geniş yayın içinde ve Tunca ile Meriç'in birleştiği alanda yayılmıştır.

Merkez: Merkezi iş bölgesi, kentin hemen hemen ortasında kuzey-güney yönünde uzanan bir alanda yer alır. Merkezin başlıca iki caddesi Saraçlar Caddesi ile bunu dik kesen Talat Paşa Bulvarı'dır. Merkez işlevleri de asıl olarak bu iki caddede yoğunlaşmıştır. Ancak, işyerleri bu caddelerin arasında kalan ya da bu caddelere açılan cadde ve sokaklara da yayılmıştır. Bunlar, iki cadde arasında uzanan Çilingir Caddesi ile Saraçlar'a açılan Eski İstanbul, Köprübaşı, Balıkpazarı ve Talat Paşa'nın uzantısı olan Yeni İstanbul caddeleridir.

Kent merkezi işlevsel olarak ayrışmamıştır. İş ve ticaret birimleri, yönetsel birimler ve resmi binalar, bankalar, sosyal ve askeri tesisler bir aradadır.

Edirne kent merkezinde daha çok perakende ticaret egemendir. Perakende ticaret birimleri, günlük ve dönemsel (periyodik) gereksinimleri karşılamaya yöneliktir. Çok katlı büyük mağazalar yoktur. Ticaretin % 30-40'ını tarımsal ürünlerin toptan alım-satımı oluşturur.

Ticaret özellikle yaz aylarında turistlerin gelişiyle canlanır. Edirne'de, otel, lokanta ve benzeri kuruluşların sayısı benzer büyüklükteki başka kentlere göre fazladır. Yine turistlere ve yurt dışında çalışan Türk işçilerine hizmet veren çok sayıda banka şubesi vardır.

Kent merkezini oluşturan caddelerin üzerindeki çoğunluğu eski, ahşap ve az katlı yapıların önemli bir bölümü harap durumdadır. İki-üç katlı yapıların önemli bir bölümünün üst katları da işyeri ve depo olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda kentin merkezi iş bölgesi ile konut alanları bir ölçüde ayrışmıştır. Ancak, merkez küçük bir alanı kapladığı ve konutlar merkezin hemen arkasındaki alanlara dek yayıldığı için merkezin gündüz-gece nüfusunda büyük kentlerdeki kadar önemli farklar söz konusu değildir.

İzin verilen kat yüksekliğinin az olmasına karşın arsa fiyatlarındaki artış, merkezde yenilenmeyi büyük ölçüde engellemiştir. Yine de yer yer, özellikle bankalarca, çok katlı, lüks hizmet binaları yapılmıştır.

Merkez işlevlerinin en fazla yoğunlaştığı Savaşlar Caddesi kenti kuzey-güney yönünde geçer. Bazı resmi binalar, banka şubeleri, sinema, otel ve lokantalar, dükkânlar ve stadyum bu cadde üzerinde bir arada yer alır. İşyerleri sattıkları mal türüne göre kümelenmemiştir. Lüks tüketime yönelik mallar satan işyerleri ya da mobilyacı, elektrik gereçleri satıcıları gibi uzun dönemli gereksinimlerini karşılayan birimlerle; dönemsel gereksinimleri karşılayan züccaciye, terzi, konfeksiyoncu, kırtasiyeciler ve günlük gereksinim maddeleri satan bakkal, manav, kasap vb birimler, bir arada ve karışık durumdadır.

Çilingirler Caddesi'ndeki binaların çoğu tek ya da iki katlıdır. Buradaki işyerlerinin büyük bölümü dönemsel ve uzun dönemli gereksinimleri karşılar. Nalburlar, inşaat gereçleri satıcıları, sobacılar, yedek parçacılar çoğunluktadır.

Eski İstanbul Caddesi'ndeki işyerleri tek katlı, harap görünümlü yapılardır. Çeşitli gereksinimleri karşılayan birimler dağınık bir şekilde cadde üzerinde sıralanmıştır. Yeni İstanbul Yolu'nun açılmasıyla bu cadde eski önemini yitirmiştir.

Talat Paşa Caddesi, kentin en modern görünüşlü caddesidir. Kapıkule'den giriş yapanların da burayı kullanması, caddenin canlılığını artırmıştır. Banka, otel, lokanta gibi birimlerin yanı sıra, şehir parkı da buradadır. Talat Paşa Caddesi'nin uzantısı olan Yeni İstanbul Yolu üzerinde resmi binalar, okul, cami, park, kütüphane gibi sosyal tesisler yer alır. Otobüs terminali ve oto tamircileri ile oto yedek parça satıcıları da bu caddenin üzerindedir.

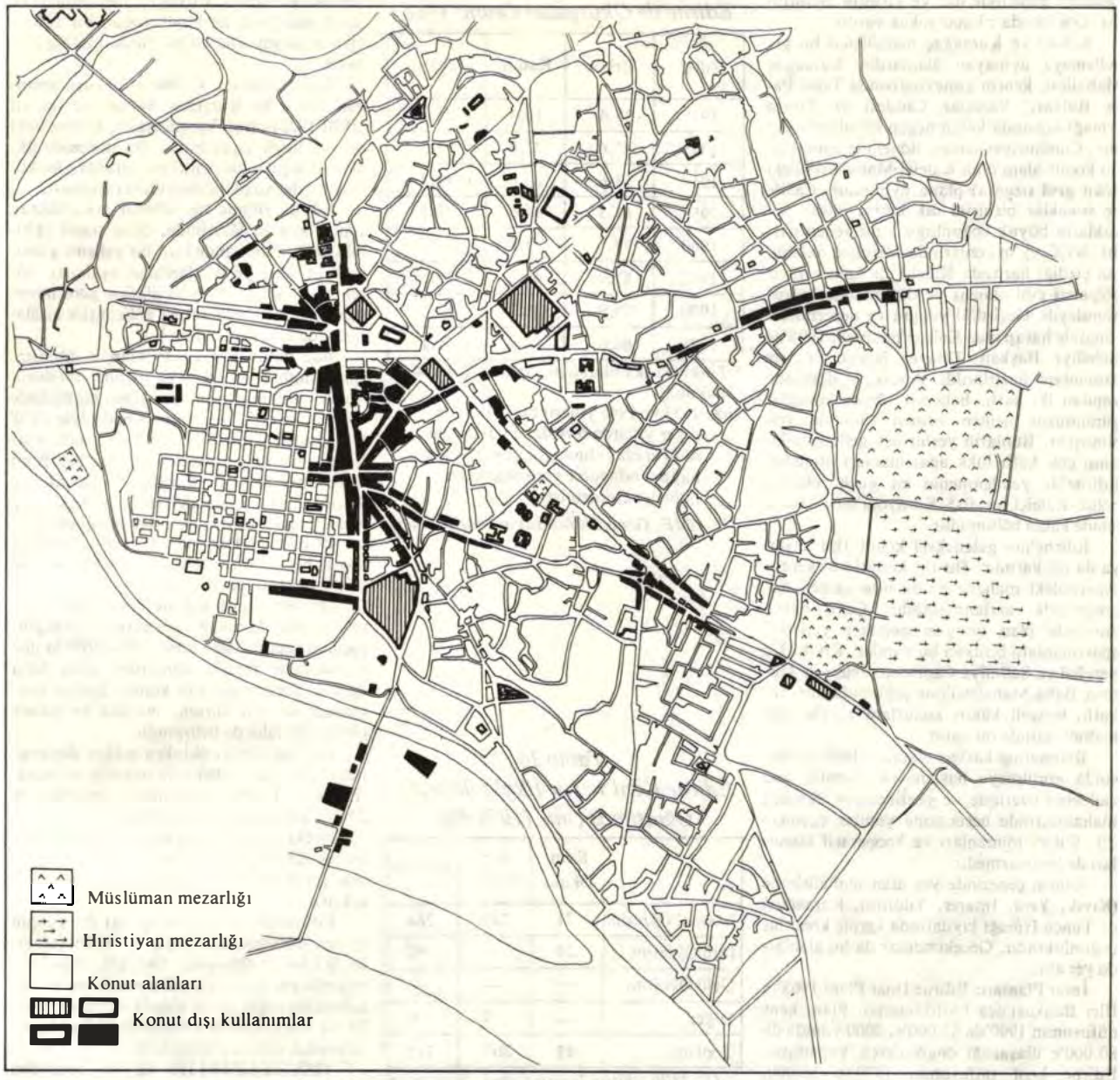
Balıkpazarı ve Köprübaşı caddeleri daha çok günlük tüketime yönelik birimleri kapsar. Kasaplar, kabzımallar ve manavlar Köprübaşı Caddesi'nde kümelenmiştir.

Bu caddelerin dışında kentin kuzeydoğusunun gereksinimlerine hizmet veren Kıyık Caddesi üzerinde de işyerleri vardır. Yeni İstanbul Caddesi'ne açılan bu caddede daha çok günlük gereksinimleri karşılayan birimler yer alır. Ancak, bu birimler büyük ölçüde konutlarla iç içe geçmiştir. Edirne'nin haftalık pazarı da Kıyık Caddesi üzerinde

Edirne İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	22	10.285		
	Karakasım	5	6.448		
	Sırpsındığı	7	3.455		
	Süleoğlu	11	13.401		
	Toplam	45	33.589	746	7
Enez	Merkez	19	10.352		
	Toplam	19	10.352	545	4
Havsa	Merkez	17	15.731		
	Hasköy	4	3.464		
	Toplam	21	19.195	914	7
İpsala	Merkez	15	16.481		
	İbriktepe	6	9.678		
	Toplam	21	26.159	1.246	9
Keşan	Merkez	20	19.025		
	Mecidiye	15	7.412		
	Yerlisu	12	9.922		
	Toplam	47	36.359	774	11
Lalapaşa	Merkez	27	10.379		
	Toplam	27	10.379	384	—
Meriç	Merkez	18	11.972		
	Küplü	4	9.612		
	Toplam	22	21.584	981	7
Uzunköprü	Merkez	17	13.306		
	Çöpköy	14	12.559		
	Hamidiye	18	17.974		
(Zalof)	Kırcasalih	4	8.594		
	Toplam	53	52.433	989	9

Edirne Kenti Arazi Kullanımı (1975)

kurulmaktadır.

Edirne kent merkezinde ticaret, bu caddelerin yanı sıra, kapalı çarşılarda yoğunlaşmıştır. Kentin en büyük kapalı çarşısı 130 dükkânlı Alipaşa Çarşısı'dır. Saraçlar Caddesi'ne koşut uzanan bu çarşı, Saraçlar ve Talat Paşa caddelerine açılır. XVI. yy'da yapılmış olan çarşı 1950'lerde restore edilerek kiralanmıştır. Ancak, o yıllarda iş yaşamının son derece küçük çaplı olmasına bağlı olarak dükkânların büyük bölümü kiralanmamıştı. Sonraki yıllarda iş yaşamının canlanmasıyla tüm işyerleri tutulmuştur. Çarşı içinde çeşitli ticaret birimleri, karışık biçimde bir arada yer alır.

XV. yy'da yapılan Bedesten, 1970'lerin başında restore edilerek kapalı çarşı durumuna getirilmiştir. Eski Cami'nin arkasında yer alan Rüstem Paşa Kervansarayı da restore edilmiş ve ön bölümü dükkânlara ayrılmıştır. İç bölümleri otel ve lokanta olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, Taşkan ve Selimiye camilerinin alt bölümleri de kapalı çarşı olarak düzenlenmiştir. Kapalı çarşılarda çeşitli birimler karışık bir şekilde sıralanmıştır. Daha çok alt gelir gruplarına ve kırsal kesime yönelik birimlerde malların çoğu açıkta sergilenir, vitrin düzeni yoktur. Genellikle düşük kaliteli ve ucuz mallar pazarlık yöntemiyle satılır.

Sanayi Alanları: Edirne'de sanayi kuruluşları E-5 Karayolu üzerinde, kentin Kapıkule ve İstanbul çıkışlarında yoğunlaşmışlardır. Yapımı sürmekte olan organize sanayi bölgesi de İstanbul çıkışındadır.

Küçük sanayi birimleri İstanbul Yolu üzerindeki küçük sanayi sitesinde toplanmıştır. Burada yer alan işyerlerine, 1979'da işe başlamış olmalarına karşın, 1982 başında henüz iskân verilmemişti. Ayrıca kent merkezinde de yer yer dağınık şekilde küçük imalathaneler varlıklarını sürdürmektedir.

Konut Alanları: Edirne Kenti'nin asıl yerleşim alanı Tunca Irmağı'nın çizdiği yay içinde kalan bölümdür. Bunun dışında Tunca'nın kuzeybatısında Yıldırım ve Yeni İmaret, Meriç'in batısında da Karaağaç mahalleleri yer almaktadır.

Tunca yayının içinde kalan alanlar genelde plansız, kendiliğinden gelişmiş konut alanlarıdır. Cadde ve sokaklar da plansız bir

şekilde oluşmuştur. Bu kesimdeki sokak ve caddeler genellikle dar ve girintili çıkıntılıdır. Çok sayıda çıkmaz sokak vardır.

Kaleiçi ve Karaağaç mahalleleri bu genellemeye uymayan alanlardır. Karaağaç Mahallesi, kentin güneybatısında Talat Paşa Bulvarı, Saraçlar Caddesi ve Tunca Irmağı arasında kalan üçgen bir alanda yer alır. Cumhuriyet öncesi dönemde azınlıkların konut alanı olan Kaleiçi Mahallesi'ndeki doku grid (izgara) plana uygundur. Cadde ve sokaklar birbirini dik keser, ancak sokakların büyük çoğunluğu 5 metreden dardır. XIX. yy'ın sonlarında Mehmed Selami' nin çizdiği haritada Kaleiçi de kentin öbür bölgeleri gibi plansız ve düzensiz bir görünümdeydi. Geçirdiği yangın ve depremlerle tümüyle harap olan Kaleiçi'nin planı 1908'de Belediye Başkanı Dilaver Bey'ce Fransız uzmanlara hazırlatıldı. Ancak, o dönemde yapılan iki katlı, bahçesiz ahşap konutlar günümüzde hemen hemen tümüyle yok olmuştur. Bunların yerini üst gelir gruplarının çok katlı lüks apartmanları almıştır. Edirne'de yenilenmenin en güçlü olduğu bölge Kaleiçi ve E-5 Karayolu'nun kentin içinde kalan bölümüdür.

Edirne'nin geleneksel konut tipi ahşap ya da iki katlıdır. Bu tip konutlara, kentin çeperindeki mahalleleri dışında hemen her bölgesinde rastlanmaktadır. Çoğu harap durumda olan ve gün geçtikçe yerlerini apartmanlara bırakan bu yapılar, Kıyık, Üç Şerefeli ve Selimiye Camisi çevreleri ile Güzelce Baba Mahallesi'nde çoğunluktadır. İki katlı, bahçeli kâgir konutlara kentin tüm mahallelerinde rastlanır.

Betonarme-karkas yapılar 1950 sonrasında görülmeye başlamıştır. Kentin ana caddeleri üzerinde ve yenilenmeye uğramış mahallelerinde betonarme yapılar egemendir. Subay lojmanları ve kooperatif konutları da betonarmedir.

Kentin çeperinde yer alan mahallelerde (Kıyık, Yeni, İmaret, Yıldırım, Karaağaç) ve Tunca Irmağı kıyılarında kerpiç konutlar çoğunluktadır. Gecekondular da bu alanlarda yer alır.

İmar Planları: Edirne İmar Planı 1963'te İller Bankası'nca hazırlanmıştı. Plan, kent nüfusunun 1990'da 65.000'e, 2000 yılında da 80.000'e ulaşacağı öngörülerek yapılmıştı. Edirne kent nüfusunun 1970'te 55.000, 1972'de de 62.000'e ulaşmasıyla plan sınırları dışında yerleşim başladı. Bu nedenle 1974'te, plan sınırı dışında kalan bir bölüm alanın planlanması için Edirne İlave İmar Planı yapıldı.

EĞİTİM

Edirne gerek Osmanlı İmparatorluğu öncesinde, gerek imparatorluk döneminde önemli bir kültür ve eğitim merkezi idi *(Bak. Tarih).*

İl, Cumhuriyet öncesi, gerek Müslümanlar'ın, gerek azınlıkların (Rum, Ermeni, Musevi), gerekse Bulgar, İtalyan, Avusturyalı ve Fransızlar'ın ilköğretim kurumlarının yanı sıra, askeri ve mülki rüştiye, ziraat okulu, zabit okulu, askeri idadi, Edirne İdadisi, kız ve erkek ilköğretmen okulları ve sanat enstitüsü ile hayli yoğun bir eğitim hizmeti sunuyordu *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönemi).*

Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı, ardından başlayan Kurtuluş Savaşı ve iki yıl (1920-1922) süren Yunan işgali, Edirne'deki eğitimi hayli yıpratmıştı. Bu dönemde ilkokulların çoğu kapatılırken, ortaöğretim kurumları da Anadolu'daki illere taşınmıştı.

Edirne İli'nde zor dönem atlatıldıktan sonra önce ilköğretimde, daha sonra eğitimin öteki evrelerinde hızlı bir gelişme görülmüş ve Türkiye ortalamaları aşılmıştı. Nitekim, DPT'nin 1975 verilerine göre hazırladığı, eğitimde illerarası gelişmişlik sıralamasında Edirne 11. ildi.

İlde oldukça gelişkin olan ilköğretim, tüm Cumhuriyet Dönemi boyunca iyi durumunu korumuş, ancak çok etkin bir biçimde uygulanan nüfus planlaması nedeniyle 1970' lerde kırsal alandaki öğrenci sayısında mutlak düşme, kent ilkokullarında ise belirli bir durgunluk ortaya çıkmıştır. Doğallıkla bu düşme, ilköğretime ilgisizlikten değil, çağ nüfusundaki düşmeden kaynaklanıyordu.

1970'ler, ildeki ortaöğretim yaşamına büyük bir sıçrama getirmiş, hem lise hem de ortaokul sayısı artmıştır.

Ortaöğretimde Edirne çevre illerin gereksinimine de cevap vermektedir. Örneğin, yapılan saptamalara göre, 1978-1979'da ilde ortaokuldan mezun olanlardan daha fazla öğrenci izleyen öğretim yılında liselere başvurmuştur. Bu durum, mesleki ve teknik okullarda daha da belirgindir.

İlde geçmişleri oldukça eskiye dayanan meslek okulları, 1980'lerin başında ortaöğretim gören 17.000 dolayındaki öğrencinin % 23'ünü bünyesinde topluyordu.

İldeki 3 yükseköğretim kurumuna ek olarak Edirne Tıp Fakültesi'nin de ile taşınması, eğitim faaliyetini oldukça geliştirecektir.

Edirne'nin bir başka özelliği de, yaygın eğitim kurumlarının çoğu ildekinin tersine hayli işlevsel olmasıdır. Örneğin, 1980'lerin başında sayıları çok azalan marangoz ve demircilerin çoğu, kırsal alanda açılan demircilik ve marangozluk kurslarını bitirerek, bu işi meslek edinmiş kimselerdir.

OKURYAZARLIK: Eğitim açısından gelişkin illerden biri olan Edirne'de okuryazarlık oranları, Cumhuriyet Dönemi boyunca Türkiye sayılarının önünde olmuştur. İlin Osmanlı Dönemi'nden beri bir kültür merkezi olması ve askeri birliklerin varlığı, bunu sağlayan başlıca etmenlerdir. İlde kadınlararası okuryazarlık oranı da Türkiye sayılarını hayli aşmaktadır.

Tablo 25
Edirne'de Okuryazar Oranı (%)*

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	35,4	16,4	25,9
1945	47,6	22,9	35,3
1950	53,6	29,8	41,7
1955	61,3	34,6	48.3
1960	58,7	35,9	47,7
1965	67,9	45,5	56,8
1970	76,9	56,9	67,2
1975	80,6	62,0	72,1

* Türkiye rakamları için, Ankara Tablo 40'a bakınız.

Not: 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır. 1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfusu verilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 26
Edirne Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	21	243	264
İkili Öğretim	24	18	42
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	6	6
Toplam	45	267	312

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

Tablo 27
Edirne Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	5.619	4.684	10.303	15.918	13.108	29.026	21.537	17.792	39.329
1970-71	7.177	6.387	13.564	16.682	15.522	32.204	23.859	21.909	45.768
1979-80	7.088	6.504	13.592	12.110	11.565	23.675	19.198	18.069	37.267

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

İl nüfusunun büyük azalma gösterdiği II. Dünya Savaşı yıllarında (1945), ildeki okuryazarlık oranı % 35 iken, Türkiye genelinde bu oran % 29'a yakın idi. İzleyen yıllarda Edirne'de okuryazarlık, Türkiye geneline göre daha hızlı yaygınlaşmış ve 1975'e gelindiğinde ildeki okuryazarlık oranı ile Türkiye ortalaması arasındaki fark 10 puana çıkmıştır (1975'te okuryazarlık oranı Edirne'de % 72, Türkiye'de % 62 idi).

İlde erkeklerin okuryazarlık oranları, kadınlardan bir hayli öndedir. 1945'te erkeklerin % 47,6'sı okuryazarken, kadınlarda bu oran % 22,9'du (Tablo 25). Ancak, bu sayılar Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında, gerek kadın, gerekse erkeklerde ülke sayılarının hayli aşıldığı görülmektedir (aynı yıl Türkiye sayıları erkeklerde % 41,9, kadınlarda ise ancak % 16,1 idi). Ayrıca, kadınlarla erkekler arasındaki fark, zaman içinde biraz azalmıştır. 1975'te okuryazarlık oranı erkeklerde % 81, kadınlarda % 62 idi.

1975'te ilde okuryazar nüfusun % 72'si bir eğitim kurumunu bitirmişti. Bunların % 85'i ilkokul, % 8'i ortaokul, % 3'ü lise, % 3'ü meslek okulu, % 1'i ise yüksekokul çıkışlıydı.

Nüfusun % 46'sını kadınların oluşturduğu bu yılda, okuryazarların % 40'ının kadın olması, kadın nüfusun okuryazarlık durumunun bir göstergesidir. Ancak, Türkiye genelinde gözlenen, kadınların eğitimin üst evrelerine katılımının azalması olayı, bu ilde de söz konusudur. 1975'te ilkokul mezunlarının % 41'i, ortaokul mezunlarının % 34'ü, yüksekokul mezunlarının ise % 18'i kız öğrenciydi. 1981'de açılan okuma-yazma seferberliği çerçevesinde Edirne'de 170 kurs açılmış, bu kurslara 2.696 kişi katılmıştır.

İLKÖĞRETİM: Edirne'de ilköğretim oldukça yaygın ve gelişkindir. 1970'lerin sonunda ilin yalnızca 3 köyünde ilkokul yoktu; ilkokullarda görevli öğretmen sayıları da Türkiye geneline göre oldukça yüksekti.

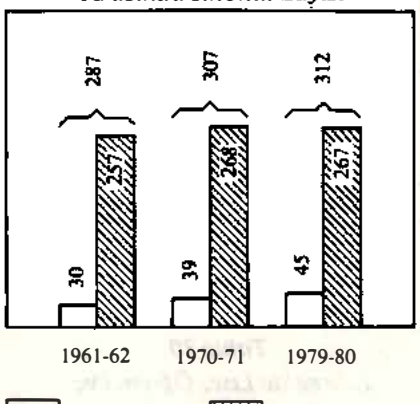
Yaşadığı uzun savaş ve işgal yıllarından hayli hırpalanarak çıkan Edirne, Cumhuriyet Dönemi'nde eğitimin öteki evrelerinde olduğu gibi, ilköğretimde de kısa sürede gelişme sağlamıştır. Cumhuriyet ilan edildiğinde 41 olan ilkokul sayısı, 1927'de 144'e ulaştı. 1943'te ise artık Edirne'de 223 ilkokul vardı. Ancak, bunların 123'ü, donanımı tam olmayan, o dönemde ilköğretimi desteklemek üzere yetiştirilen eğitmenlerin görev aldığı ilkokullardı.

Daha sonraları ilkokul sayısındaki artış daha yavaş oldu; buna karşılık tüm ilkokullar tam donanımlı duruma geldi.

1960'ların başında Edirne'deki ilkokul sayısı % 90'ı kırlarda olmak üzere, 287'ye ulaşmıştı (Şekil 7). 1979-1980 öğretim yılına gelindiğinde, toplam ilkokul sayısı 45'i kentte olmak üzere 312'ye yükseldi. Kentteki ilkokulların yaklaşık yarısında ikili öğretim yapılırken, kır ilkokullarında bu oran % 10'un altındaydı (Tablo 26). Bunun nedeni, kentlerde öğrencilerin çok yoğun olmasına karşılık köylerde okul sayısının çok olması, dolayısıyla ikili öğretime gerek olmamasıydı.

Edirne'de Cumhuriyet Dönemi'ne 4.000 dolayında öğrenci ile girildi. Savaş sonrası, halkın geri dönmesiyle birlikte, ilkokul öğrenci sayısı da artmış ve 1927'de 9.750'ye ulaşmıştır. Cumhuriyet'in 20. yılında ildeki

Şekil 7
Edirne'de 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

öğrenci sayısı 14.500'ü aşmıştı. Kız öğrenci oranı % 39 idi.

1960'ların başında ise, sayıları 39.000'i aşan öğrencilerin içinde kızların oranı % 45'e ulaşmıştı (Tablo 27).

İlde, öteden beri Türkiye sayılarının altında olan doğurganlık oranının, 1960'lardan sonra daha da düşmesi, 1970'ler sonrasında 0-14 yaş grubunun net gerilemesine yol açmıştı *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Bu gelişmede ilde yapılan nüfus planlaması uygulamasının önemli bir rolü olmuştur *(Bak. Sağlık)*. Bunun yanı sıra, 1970-1980 arasında kır ilkokullarındaki öğrenci sayısında mutlak anlamda bir düşme görülür. 1970-1971 öğretim yılında 32.000 dolayında olan kır ilkokulu öğrenci sayısı, 1979-1980'de 24.000'in altına düşmüştür.

Bu olgu, toplam ilkokul öğrenci sayısını da etkilemiş ve bu sayı 1979-1980'de 37.267'ye inmiştir (Tablo 27).

Cumhuriyet ilan edildiğinde, Edirne'de 177 ilkokul öğretmeni vardı. Daha sonra okulların donanımlarının tamamlanmasıyla birlikte, öğretmen sayısı da artmış, ancak okul ve öğrenci sayısındaki artış hızına ulaşamamıştır. 1923'te Edirne ilkokullarında öğretmen başına 23 öğrenci düşmekteyken, 1943'te bu oran 46'ya çıkmıştı. 1960'ların başında % 70'i köylerde görevli 761 öğretmen vardı (Tablo 28). Öğretmen sayısındaki artış, yine öğrenci artışının gerisinde kaldığından, 1961-1962 öğretim yılında ildeki ilkokullarda öğretmen başına 52 öğrenci düşmekteydi. Daha sonraki yıllarda, hem öğretmen sayısının artması, hem de öğrenci sayısının düşmesi nedeniyle öğretmen/öğrenci oranları düzelmiş ve 1970-1971'de 31'e, 1979-1980'de de 19'a dek düşerek, ciddi bir iyileşme göstermiştir. Aynı yılda Türkiye genelinde öğretmen başına 26 öğrenci düşüyordu.

Tablo 28
Edirne Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	229	532	761
1970-71	427	1.058	1.485
1979-80	652	1.332	1.984

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Edirne'de Kent ve Kır İlkokullarında Bir Öğretmene Düşen Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kentte	Kırda
1961-1962	45	55
1970-1971	32	30
1979-1980	21	18

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Trakya yöresi ilköğretimin yaygınlığı, özellikle kırsal alana ulaşması bakımından hayli iyi durumdadır. 1980 başında yapılan saptamalara göre, ülkede okulsuz köyü olmayan 4 ilden ikisi bölge illerinden Kırklareli ve Tekirdağ'dır. Edirne'de ise 266 köyden yalnızca 3 tanesi okuldan yoksundu. İlde ilkokullardan ortaöğretime geçme oranı, Türkiye sayılarının hayli üzerindeydi.

1978-1979 öğretim yılında Edirne'deki ilkokulları bitiren 7.380 kişinin % 56,8'i ertesi yıl ortaokula kaydolmuştur. Aynı yıl Türkiye ölçeğinde bu oran % 42,8 idi. Aynı dönem kız öğrenciler arasında bu oran % 43,7 (Türkiye genelinde % 33,1), erkeklerde % 69,2 (Türkiye genelinde % 50,4) idi.

ORTAÖĞRETİM: İstanbul bir yana bırakılırsa, bölgenin eğitim merkezliğini üstlenmiş olan Edirne'de, ortaöğretim kurumlarının varlığı hayli eskilere dayanmaktadır. Yine de hem ortaokul hem de lise düzeyindeki ortaöğretim hizmetleri asıl olarak 1970'lerde gelişmiş ve yaygınlaşmıştır.

XIX. yy'ın ortalarında Osmanlı Devleti'nde askeri okulların çoğaltılması ve var olanların geliştirilmesine yönelik kararlar alınmıştı. Bu çerçevede o dönem İkinci Ordu Merkezi olan Edirne'de, 1845'te bir askeri idadi (askeri lise) açıldı. Öğretim süresi 4 yıl olan bu okula bağlı olarak 1886'da bir askeri rüştiye öğretime açıldı. İlde 1879'da Islahhane adıyla ziraat ve sanat bölümlerinden oluşan bir ziraat okulu öğretime başladı. Okulun ziraat bölümü için, bir zamanlar II. Selim'in yaptırdığı sarayın bahçesinde bir Nümune Çiftliği kuruldu. Uzun yıllar burada eğitimi sürdüren okul, Yunan işgali nedeniyle kapandı. Cumhuriyet'in ilanından sonra "Orta Ziraat Okulu" adıyla yeniden öğretime açılan okul, 1928'de tarım eğitiminde yapılan düzenleme nedeniyle kapatıldı *(Bak. Çorum, Eğitim)*.

İlde, ayrıca Yunan işgaline değin öğretimini sürdüren bir mülki rüştiye ile "Süvari Küçük Zabit Okulu" vardı.

I. Dünya Savaşı'nın ardından şehit çocuklarının barınma ve eğitimlerini üstlenen iki "dâr-ül-eytâm" (yetimler yurdu) açıldı. Bunlardan "İttihat ve Terakki Dâr-ül-eytâmı, Kıyık'taki Arif Paşa Konağı'nda açıldı. 1918'de Mondros Mütarekesi'nin im-

zalanmasından sonra Kaleiçi'ndeki Asımbey Dâr-ül-eytâmı ile birleştirildi. 1916'da açılan Asımbey Dâr-ül-eytâmı ise, 1920'deki Yunan işgali nedeniyle kapandı ve öğrencileri İstanbul'daki dâr-ül-eytâmlara gönderildi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilde iki de yatılı okul açıldı. Her ikisi de 1930'da açılan bu okullardan Mustafa Necati Erkek Yatılı Okulu'nun ilk öğrencileri Kayseri'den getirilen kimsesiz çocuklardı. Harbiye Binası'nda öğretime açılan Gazipaşa Kız Yatılı Okulu ile birleştirildi. 1937'de her iki okul da kapanarak, öğrencileri İstanbul'a gönderildi.

ORTAOKULLAR: İldeki ilk ortaokul 1882'de açılıp, zaman zaman liseye dönüştürülen Edirne Lisesi'ydi *(Bak. Liseler)*. İlçelerde açılan ilk ortaokullar, 1948-1949'da öğretime başlayan Uzunköprü Gazi Turhan Bey Ortaokulu ile 1949-1950'de açılan Keşan Ortaokulu'ydu.

Edirne'de 1954-1955 öğretim yılına bu 3 ortaokulla] girildi. Toplam 692 öğrencinin % 37'si kızlardan oluşuyordu (Tablo 29). Tümüne yakını kadrolu olan 35 öğretmene, ortalama 20 öğrenci düşüyordu. 1970'lerde ortaokul sayısında da büyük bir artış gerçekleşti.

Öyle ki, 1980'lerin başında ildeki ortaokul sayısı 70'e ulaşmıştı. 1979-1980 öğretim yılında bu ortaokullarda okuyan 10.000'i aşkın öğrencinin % 37'si kızdı. Okul ve öğrenci sayısındaki bu yoğun artışa karşın, öğretmen sayısı yeterliliğini korudu. 1979-1980'de çoğu kadrolu olan öğretmenlere ortalama 21 öğrenci düşüyordu. Aynı dönemde bu sayı Türkiye genelinde 39'du.

Edirne, Marmara Bölgesi'nin ortaöğrenim gereksinimi karşılayan önemli illerden biri olduğundan, çevre illerden de öğrenci çekmektedir. Bu yüzden ortaokullardan liselere geçişlerde ilginç bir durum ortaya çıkmakta, ortaokullardan mezun olanlardan daha çok öğrenci liseye kaydolmaktadır. 1978-1979'da Edirne'deki (genel ve mesleki) ortaokullardan 2.301 öğrenci mezun olurken, ertesi yıl liselere kaydolan öğrenci sayısı 2.317 olmuştur. Çoğu ilde olduğu gibi, Edirne'de de liselere geçiş oranı kızlarda erkeklere göre daha yüksektir. 1978-1979'da ortaokul mezunu kız öğrenci sayısı 983 iken, ertesi yıl liselere kaydolan kız sayısı 1.025'ti. Oysa, aynı dönem ortaokullardan mezun olan 2.218 erkek öğrencinin ancak % 58'i liselere geçmişti.

LİSELER: Cumhuriyet Dönemi'nin bölgedeki tek lisesi olan Edirne Lisesi'nin açılışı, 1882'ye uzanmaktadır. Okul, Edirne Valisi Kadri Paşa'nın girişimiyle 1881-1882'de Rüştiye Mektebi adıyla açıldı. 1892'de "Mekteb-i İdadi-i Mülki" adını alarak yatılı oldu. 1909'da "Sultani" adını alan okuldan, 1912 Balkan Savaşı sırasında yardımcı hastane olarak yararlanılmış, 1920 Yunan işgali sırasında iki yıl öğretime ara verilmiştir. 1924'te liseye dönüştürülen okulda, eğitim ve öğretim yeniliklerle güçlendirildi.

1953 depreminde okulun üst katı kullanılmaz duruma gelince yıktırılıp, üç kata indirildi. 1970-1971'de okul Ayşekadın Semti'ndeki yeni binasına taşındı.

1965-1966'da Uzunköprü Lisesi açılana değin, ilin tek lisesi olan okulda 1954-1955'te kız öğrenci oranı % 15 iken, on yıl sonra bu oran % 24'e ulaşmıştı (Tablo 30).

1970'ler, ortaokullarla birlikte liselerin de artış yılları oldu. 1980'lerin başında

Tablo 29
Edirne'de Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		3	6	70
Öğrenci	Erkek	435	1.821	6.368
	Kız	257	999	3.813
	Toplam	692	2.820	10.181
Öğretmen		35	83	486

Tablo 30
Edirne'de Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	1	8
Öğrenci	Erkek	195	386	1.585
	Kız	36	121	1.586
	Toplam	231	507	3.171
Öğretmen		28	15	200

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 31
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		9	13	19
Öğrenci	Erkek	1.076	1.805	2.518
	Kız	838	1.830	1.531
	Toplam	1.914	3.635	4.049
Öğretmen		107	214	287

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

Edirne'deki tüm ilçeler liseye kavuşmuştu. 1979-1980 öğretim yılında ildeki 8 lisede, yarısını kızların oluşturduğu 3.000'i aşkın öğrenci vardı. İldeki 200 öğretmenin 180'i kadroluydu ve bir öğretmene ortalama 16 öğrenci düşüyordu. Aynı yıl bu sayı Türkiye genelinde 15 idi.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: İldeki mesleki ve teknik öğretim kurumlarının kökeni hayli eskiye dayanmaktadır. Ülkenin ilk öğretmen okullarından biri olan Edirne Erkek İlköğretmen Okulu 1882'de açıldı. Bunu, 1878'de Hoca İvaz Medresesi'nde "Islahhane" adıyla açılan Edirne Sanat Enstitüsü izledi. Daha sonra 1914-1915'te Milli Eğitim Müdürü Saffet Bey'in girişimiyle bir Kız İlköğretmen Okulu açıldı. İlde, Cumhuriyet Dönemi'ne bu okullarla girildi.

Cumhuriyet sonrası açılan ilk meslek okulu, 1936'da öğretime başlayan Akşam Kız Sanat Okulu'dur. Okul, 1938'de Kız Enstitüsü'ne dönüştürüldü. Bunu 1943-1944'te açılan Ticaret Lisesi izledi.

1961-1962 öğretim yılında ildeki 1.900'ü aşkın öğrencinin (Tablo 31) % 40'ı iki öğretmen okulunda, % 14'ü Kız Sanat Enstitüsü'nde (orta kısmı ile birlikte), % 25'i Erkek Sanat Enstitüsü'nde (orta kısmı ile birlikte), % 20'si Ticaret Lisesi'nde (orta kısmı ile birlikte), % 1'i ise Köy Ebe Okulu'nda okumaktaydı. 1967-1968'de Merkez İlçe'de İmam Hatip Okulu ile Keşan Kız Sanat Ortaokulu, 1968-1969'da Uzunköprü Sanat Ortaokulu ve 1970-1971'de Uzunköprü Kız Enstitüsü öğretime açıldı. 1970-1971'de sayıları 3.600'ü aşan meslek okulu öğrencilerinin önemli bir bölümü (% 48), yine öğretmen okullarındaydı. 1980'lerin başına gelindiğinde, ilde gerçekleşen sanayileşmenin de etkisiyle bu ağırlık endüstri meslek (% 30) ve ticaret (% 27) liselerine kaydı. Öğrencilerin ancak % 13'ü imam hatip okullarında okuyordu.

1970'lerin sonunda meslek okullarına ilgi daha da artmıştır. Nitekim 1979-1980'de tüm liselere kayıt yaptıranlar içinde mesleki ve teknik okullara kaydolanların oranı % 50'yi aşmıştı. Bu okullara kayıt yaptıranların bir bölümü çevre illerden gelmektedir.

YÜKSEKÖĞRETİM: Edirne'nin içinde yer aldığı Marmara Bölgesi, öteden beri yükseköğretime geçişte en başarılı bölge olagelmiştir. Üniversiteye geçişte merkezi sistemin uygulandığı ilk yıllardan olan 1965'te, Marmara Bölgesi'nde sınava katılan her 1.000 öğrencinin 241'i başarılı olur-

Edirne Kız İlköğretmen Okulu

Okul 1914-1915'te Milli Eğitim Müdürü Saffet Bey'in girişimiyle iki şubeli olarak öğretime açıldı. İlk yıl sınavla 60 öğrenci alındı. Okulun ilk müdürü Naciye Güzide Hanım'dı. Okul, 1919-1920'de ilk 27 mezununu verdi. 1920-1921'de Yunan işgali nedeniyle kapatıldı. 1927-1928'de kapatılan Ordu ve Balıkesir Kız Öğretmen okullarının öğrencilerinin de aktarılmasıyla öğrenci sayısı 425'e çıktı ve okul Harbiye Binası'na taşındı. 1928-1929'da Şevket Süreyya Aydemir okulda bir süre müdürlük görevinde bulundu. II. Dünya Savaşı sırasında 1941-1945 arası okul Konya'ya taşındı. 1945'te yeniden Edirne'ye dönen okul 1945-1946'da "Beden Terbiyesi Orta Öğretmen Okulu" adıyla bir yıl etkinlikte bulunduktan sonra yeniden ilköğretmen okuluna dönüştürülmüştür. Okul 1973-74'te Öğretmen Lisesi adını alarak günümüze değin varlığını sürdürmüştür.

ken, Edirne'de bu oran daha da yüksekti (binde 278). Bu sonuca göre Edirne ülke genelinde 13. başarılı ildi. 1970'ler, ülke genelinde lise sayısında bir patlamanın gerçekleştiği yıllar olmuştur. Bu dönemde açılan bir bölümü gerekli donanımdan yoksun liseleri bitiren binlerce öğrenci üniversite kapılarında yığılmış ve artış hızları liselerin hayli gerisinde kalan üniversiteler talebi karşılayamaz duruma gelmiştir. Bunun doğal sonucu olarak, başarı oranı Türkiye genelinde hayli düşmüştür. Bu durumun yansıması olarak 1976-1977 giriş sınavlarında binde 153'lük oranı ile Edirne'nin başarısı on yıl öncesine göre daha düşmüş olmakla birlikte, Türkiye ölçeğinde 12. başarılı il konumuna yükselmiştir.

Eğitimin tüm evrelerine katılımın hayli yoğun olduğu ilde, 1980'lerin başında 4 yükseköğretim kurumu vardı. Bunlardan en eskisi 1969-1970'te matematik ve fen bölümleriyle öğretime açılan Eğitim Enstitüsü'ydü. Daha sonra 1974'te İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak Edirne Tıp Fakültesi öğretime açıldı. 1980'lerin başında, öğretimini hâlâ İstanbul'da sürdüren okul 65 mezun vermişti.

Edirne'de 1975-1976 öğretim yılında açılan Edirne Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi, inşaat, makine ve mimarlık bölümlerinden oluşmaktadır.

Edirne'deki dördüncü yükseköğretim kurumu ise, 1976-1977'de açılan Meslek Yüksek Okulu'dur. Okul, elektrik, maden, işletme-muhasebe olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

1979-1980 öğretim yılında ildeki üç yüksekokulda 1.315 öğrenci, 102 öğretim elemanı; henüz İstanbul'dan ile taşınmamış olan Edirne Tıp Fakültesi'nde ise 327 öğrenci ile 76 öğretim elemanı vardı (Tablo 32).

YAYGIN EĞİTİM: Edirne, yaygın eğitim kurumlarının işlev kazanıp ilgi gördüğü bir ildir. Çoğu ilde olduğu gibi, akşam kız sanat okulları en çok ilgi gören okullardır. Bunun yanı sıra, kırsal alandaki kadınlara yönelik biçki-dikiş kurslarıyla, erkeklere yönelik demircilik ve marangozluk kursları da hayli işlevsel olmuştur.

En büyük ilgiyi gören yaygın eğitim kurumu olan akşam kız sanat okullarının ilki 1936'da il merkezinde, ikincisi 1954'te Uzunköprü'de, üçüncüsü de 1959'da Keşan'da açıldı. 1960'ların başında ildeki bu 3 akşam kız sanat okulunda çoğunluğu biçki-dikiş bölümünü seçmiş olan 500 dolayında öğrenci vardı. 1968'de Havsa ve İpsala'da açılanlarla birlikte, okul sayısı 5'e, 1977'de de 6'ya ulaştı. 1978-1979'da bu 6 okulda okuyan 758 öğrencinin % 42'si giyim, % 22'si el sanatları, % 13'ü nakış, % 15'i beslenme, % 5'i çocuk gelişimi, % 3'ü ise resim bölümündeydi. Biçki-dikiş kurslarını başarıyla tamamlayanlara sertifika veriliyordu. 1960'ların başında, kırsal alanda açılmış 7 ay süreli 9 biçki-dikiş kursuna katılan kadın sayısı 260'tı. Kursiyerlerin büyük bölümü ilkokul mezunu idi. Daha sonra gerek kurs, gerek kursiyer sayısında artışlar olmuş, 1970'lerde kurs sayısı 50'yi aşarken, öğrenci sayısı da 1.000'e ulaşmıştır. Bu kurslar, gördükleri yoğun ilgiye karşın, 1978'de program dışı bırakılmıştır.

Kırsal alandaki erkeklere yönelik demircilik ve marangozluk kursları da Edirne'de hayli işlevsel ama daha az yaygın olmuştur.

Tablo 32
Edirne Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğretim Elemanı ve Öğrenci Sayıları (1979-80)

Öğretim Kurumunun Adı	Öğretim Elemanı Sayısı	Öğrenci Sayısı
Tıp Fakültesi	76	327
4 Yıllık Eğitim Enstitüsü	37	625
Meslek Yüksek Okulu	8	134
Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi	57	556
Toplam	178	1.642

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim. 1979-80)

Bu kurslara katılanların çoğu, daha sonra bu alanlarda çalışmıştır. 1960'ların başında, Edirne'de bu alanda açılan 3 kursa katılan kursiyer sayısı 50'yi aşıyordu. 1970'lerin başında kurs sayısı 4'e çıkarken, kursiyer sayısı da 75'e ulaştı. Büyük bölümü 15-20 yaş arasında olan kursiyerlerin çoğu, ilkokul mezunu idi. 1977'de tüm yurtta olduğu gibi Edirne'de de bu kurslar programdan çıkarıldı.

1960'ların sonundaki patlama bir yana bırakılırsa, Kuran kurslarının Edirne'de pek fazla ilgi gördüğü söylenemez. İlde 1961'de açılan 5 kursa % 48'i kadın olan 171 öğrenci katılmıştı. 1960'ların sonunda çoğu ilde olduğu gibi, Edirne'de de kurs sayısında bir patlama oldu. 1968'de kurs sayısı 46'ya, kursiyer sayısı da 1.400'e ulaştı. Bu arada kadınların katılımı da artıp, % 58'lik bir orana yükselmişti. 1970'lerde ise kurs sayısı

Edirne Erkek İlköğretmen Okulu

Türkiye'de ilk açılan öğretmen okullarındandır. 1882'de Üç Şerefeli Cami'nin yanındaki Taşmektep'te, ilkokullara öğretmen yetiştirmek amacıyla 6 ay süreli kurs vermek üzere açılmıştır. 1884'te "Darülmuallimin-i Sıbyan" adını aldı. O güne değin ilkokullarda medrese öğrencileri de ders verebiliyordu. Bu okulun açılmasıyla onların da Darülmuallimin-i Sıbyan çıkışlı olmaları zorunlu kılındı. Okulun ilk müdürü Hüsnü Efendi'ydi.

1904'e değin tek öğretmenle çalışılan okula 1905'te Vali Arif Paşa'nın girişimiyle ikinci bir öğretmen alınmış ve okul Laleli (Lâri) Medresesi'ne taşınmış, bu arada öğretim süresi 2 yıla çıkarılmıştı.

1909-1910'da medreseden ayrılarak Kıyık Caddesi'ndeki Abuk Paşa Konağı'na taşınan okulda öğretim de 3 yıla çıkarıldı. Okul 1911'de yatılı oldu; 1912'de Şükrü Paşa Konağı'na taşındı. İlk 40 mezununu 1911-1912'de verdi. Balkan Savaşı'nda Şükrü Paşa Konağı'na top mermisi düştüğünden 1908'de yapımına başlanan yeni binasına bitmeden taşındı.

I. Dünya Savaşı yıllarında karargâh olarak kullanılan okul, 1920-1921'de yeniden öğretime başladı. İşgal yıllarına rastlayan bu dönemde okulun programına Rumca da eklendi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra okul yeniden düzenlendi. Bu dönemde okulda tenis, basketbol ve voleybol sahaları vardı. Daha sonra 1931'de kısa bir süre Suut Kemal Yetkin de okul müdürlüğünde bulundu. 1940-1946 arasında II.Dünya Savaşı nedeniyle Sıvas İlköğretmen Okulu'na taşındı. 1946'da yeniden Edirne'ye taşınan okul da geçirdiği bir yangından sonra 1978'de onarılarak Eğitim Enstitüsü'yle birleştirilmiştir.

Edirne Sanat Enstitüsü

1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası kimsesiz kalan çocukları sefaletten kurtarmak amacıyla 1879'da Vali Rauf Paşa'nın girişimiyle Horozlu Bayırı'nda Hoca İvaz Medresesi'nde açıldı. 180 erkek, 125 kız öğrenci ile "İslahhane" adıyla kurulan okulun ilk Müdürü Hacı Salim Efendi'ydi. Okul Türkiye'de açılan ilk 9 sanat enstitüsü arasında yer almıştır.

1882'de Vali Kadri Paşa zamanında Hacı İvaz Medresesi ile çevresindeki evler yıktırılarak yeni ahşap bir okul binası yaptırılmış ve okula "Melce-i Eytâm" adı verilmiştir. Okulda "sanayi" ve "ziraat" bölümleri vardı.

Aynı dönemde Yanık Mamak Sarayı bahçesine bir örnek çiftlik kurulmuş ve burası ziraat bölümünün uygulama alanı olarak düzenlenmişti.

Vali Abdurrahman Paşa zamanında ahşap yapı yıktırılarak yerine yeni bina yaptırılmış ve 1895'ten sonra okula "Sanayii Hamidiye" adı verilmiştir. Okulda kunduracılık, marangozluk, mücellitlik, seccade ve halıcılık, terzilik dalları açılmış daha sonra bir de müzik sınıfı eklenmiştir.

1908 başlarında okulda makine ile fanila ve çorap yapımına başlanmıştır. Bu dönemde okul müdürlüğü yapan Ressam Ali Rıza Bey 26 Mart 1913'te Bulgar işgali sırasında şehit düşmüştür.

1920'de okul elektriğe kavuşturulmuş, kentin bir bölümüne de zaman zaman okulun elektriğinden verilmiştir.

Daha sonra okul 1925'te "Mıntıka Sanat Okulu", 1940'ta da "Erkek Sanat Enstitüsü" adını almıştır. II.Dünya Savaşı sırasında Sıvas'a aktarılmış 1.8.1942'de yeniden Edirne'ye taşınmıştır.

Okul günümüzde Endüstri Meslek Lisesi olarak eğitimi sürdürmektedir.

da, kursiyer sayısı da azaldı. 1979'da ildeki 11 kursa 162 kursiyer devam ediyordu.

Halk Eğitim Başkanlığı'nın açtığı çeşitli amaçlı kurslardan en çok ilgi çekenler meslek eğitimi kurslarıydı. 1980'lerin başında açılan 95 kursa katılan 1.970 kişinin % 71'i meslek eğitimi kurslarını, % 11'i sosyal ve kültürel kursları, % 10'u trafik eğitimi, % 7'si sanayi eğitimi, % 1'i ise el sanatları kurslarını seçmişti.

Korunmaya muhtaç çocukları barındırmayı amaçlayan yetiştirme yurtlarından ilde biri erkeklere, öteki kızlara yönelik 2 yurt vardı. Bunlardan Merkez Erkek Yetiştirme Yurdu 1956'da, Merkez Kız Yetiştirme Yurdu ise, 1972'de hizmete açıldı. 1979'da bunlardan Erkek Yetiştirme Yurdu'nda 115; Kız Yetiştirme Yurdu'nda 139 çocuk barınmaktaydı. Çocukların çoğu çeşitli öğretim kurumlarında öğrenciydi; bir bölümü ise işyerlerinde çalışmaktaydı.

Tablo 33
Edirne ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (1979)-(%)

Ölüm Nedenleri	Edirne	Türkiye
Gastro Enteritler ve Diareli Diğer(1) Hastalıklar	3,2	4,0
Zatürree	7,9	8,5
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	3,0	3,4
Urlar	8,6	6,6
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(2) Hastalıklar	8,9	5,7
Kalp Hastalıkları	29,2	27,7
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	8,9	12,6
Kazalar	2,3	4,1
İyi Tanımlanamayan Haller	21,6	16,3
Diğer Nedenler	6,4	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	974	126.269

(1) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar
(2) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

SAĞLIK

Edirne, sağlık düzeyinin görece yüksek olduğu illerden biridir. İlin sosyo-ekonomik gelişkinliği, gelir düzeyinin Türkiye ortalamasından daha yüksek oluşu, ilde yaşayanların beslenme ve çevre sağlığı düzeyini yükseltmekte ve sağlık hizmetlerinden daha fazla yararlanabilmesini sağlamaktadır. İklim koşullarının sert olmayışı, il içi ve çevre illerle ulaşım ağının gelişkinliği, sağlık düzeyini yükselten öbür etkenler arasındadır.

Bunların yanı sıra, ilin sağlık düzeyini doğrudan etkileyen en önemli etkenlerden biri de, mevcut sağlık örgütlenmesinin niteliğidir. Edirne'de sağlık hizmetleri, İl Sağlık Müdürlüğü'nün ve halkın katkılarıyla 1969'da sosyalize edilmiştir *(Bak. Sağlık Hizmetleri)*. Trakya'da hiçbir il sosyalize edilmemişken, Edirne'nin kendi olanaklarıyla etkin bir sağlık örgütlenmesi oluşturması, halkın sağlık kültürü düzeyini daha da artırmıştır. İlde yaşayanların kendi sağlık sorunlarına böylesi katılımcı bir şekilde sahip çıkması sağlık düzeyini yükselten etkenlerin başında gelmektedir.

SAĞLIK SORUNLARI: Beslenmenin, çevre koşullarının ve sağlık kültürünün göreli olarak gelişkinliği, ilde enfeksiyon hastalık ve ölümlerinin Türkiye'nin öteki illerine oranla gerilemesine; "ortalama yaşam umudu"nun uzamasıyla birlikte de, çoğunlukla orta ve ileri yaşlarda görülen kronik, dejeneratif hastalıkların öne çıkmasına neden olmuştur.

Ancak, enfeksiyon hastalıkları ve bunlardan kaynaklanan ölümler, beslenme bozuklukları ve çevre sağlığı sorunları önemlerini tümüyle yitirmemiştir. Nitekim, büyük ölçüde yukarıda sayılan etkenlerin neden olduğu bebek ölümleri, 1970'lerin sonunda binde 80'e düşmesine karşın, bu yine de yüksek bir orandır.

Ölüm nedenleri arasında, doğumda meydana gelen ölümlerin 1979'da hâlâ kabul edilemeyecek bir düzeyde oluşu da ana-çocuk sağlığı sorunlarının tam olarak çözümlenemediğini düşündürmektedir.

İlin sanayileşmesiyle birlikte, iş ve işçi sağlığı sorunları, çevre kirliliği ve kazalar da artan oranda gündeme gelmektedir.

ANA-ÇOCUK SAĞLIĞI: Genellikle 0-14 yaş grubundaki çocuklarla, doğurgan yaştaki kadınların, tüm nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmaları ve bu grubun hastalanma ya da ölme riskinin öteki nüfus gruplarına oranla daha yüksek oluşu, ana-çocuk sağlığı çalışmalarını en önemli sağlık hizmetleri alanı durumuna getirmektedir. Edirne'de de bu durum farklı değildir.

Ana-çocuk sağlığını en fazla etkileyen faktörlerin başında doğurganlık düzeyi gelir.

Belirli bir süre içindeki canlı doğum sayısının 15-49 yaşlarındaki kadın nüfusa bölünmesiyle saptanan doğurganlık oranı 1970'te binde 93 idi ve bu oran 1977'den başlayarak binde 80'in altına inmiştir. İldeki doğurganlık oranı 1973'te de binde 136 olan Türkiye ortalamasının önemli ölçüde altındaydı.

Doğurganlık oranındaki düşüşle, nüfus planlaması çalışmalarındaki gelişme birbiriyle yakından ilişkilidir. 1980'de tıbbi doğum kontrol yöntemi kullananların sayısı 1970'e oranla 5 kat artmıştır. Bu da, eğitimin götürüldüğü ve ilaç, rahim içi araç gibi korunma yöntemlerinin sağlandığı bölgelerde, halkın nüfus planlamasını benimsediğini göstermektedir.

Nüfus planlaması çalışmaları, kentsel bölgelerde, kırsal bölgeye oranla daha başarılıdır.

1975'te 12 yaşından büyük evli bir kadının doğurduğu ortalama canlı çocuk sayısı 4,2 idi. Bu sayı 15-19 yaş grubundaki kadınlarda 0,62; 20-24 yaş grubunda 1,3 iken doğurganlık dönemi sonu olarak kabul edilen 45-49 yaş grubunda 5,6'ya yükselmektedir. Yapılan çalışmalar, genellikle ailedeki çocuk sayısı arttıkça, yeni doğanların doğum sırası ya da çocukluk dönemi ölümlerinin de arttığını göstermiştir.

Doğum sayısı, sosyo-ekonomik olarak gelişkin ve eğitim görmüş ailelerde düşük iken, sosyo-ekonomik düzey ve eğitim düştükçe, artmaktadır. 1975'te il genelinde kadınların % 62'si okuma-yazma bilmekteydi. Aynı yıla değin 2 canlı doğum yapanlarda bu oran % 70, oysa 5 canlı doğum yapanlarda % 37 idi.

İlde 1975'te 12 yaşından büyük kadınların ortalama 1,0 çocuğu 1 yaşına gelmeden ölmüştü. Bu sayı, okuma-yazma bilen kadınlarda daha düşüktür.

Ana sağlığı düzeyinin iyi bir göstergesi de, gebelik sırasında ya da doğumu izleyen 42 gün içinde gebelik ya da gebeliğin ağırlaştırdığı nedenlerle ölenlerin o yılki toplam gebelere bölünmesiyle hesaplanan "anne ölüm oranı"dır. İl Sağlık Müdürlüğü 1970-1980 döneminde bu oranı binde 60 olarak saptamıştır. Türkiye genelinde ise anne ölüm oranı saptanmamıştır. Etimesgut bölgesinde saptanan 9 yıllık anne-ölüm oranı da binde 60 dolayındadır. Bu nedenle, Edirne için saptanan oranın gerçeğe yakın olduğu söylenebilir.

İlde, İl Sağlık Müdürlüğü'nün saptadığı bebek ölüm hızı (1 yaşına gelmeden ölen bebek sayısının toplam canlı doğum sayısına oranı) 1970'lerin başında binde 120 iken, 1970'lerin sonunda binde 80'e dek indirilebilmiştir. Türkiye genelinde bu hız binde 153'tür. Edirne'de bebek ölüm hızı Türkiye ortalamasına göre düşük olmakla birlikte, koruyucu önlemleri geliştirmiş ülkelere oranla yine de oldukça yüksektir *(Bak. Diyarbakır, Sağlık)*. Ölü doğum oranı ise 1970-1980 döneminde değişmeyerek hep binde 20 dolayında kalmıştır.

Edirne'de bebek ölümleri, doğumu izleyen ilk 4 haftadan çok 5. hafta ile 52. hafta arasında olmaktadır. Bu da, bebek ölümle-

rinde, beslenme yetersizliği ile zatürree ve enteritler gibi enfeksiyon hastalıklarının önemlerini koruduğunu düşündürmektedir.

Ana-çocuk sağlığını etkileyen önemli değişkenlerden biri sosyo-ekonomik düzeydir. Edirne'de bu etken ana ve bebek ölümlerinin Türkiye ortalamalarından daha düşük olmasında etkili olmuştur. İldeki etkin sağlık hizmetleri de ana-çocuk sağlığını iyileştiren bir başka faktördür. İlde 1970-1980 döneminde, eğitimsiz ebelerce yaptırılan doğumlarda önemli bir düşüş görülmektedir.

Sağlık örgütlenmesinin etkinliği, halkın sağlık kültür düzeyini daha da artırmaktadır. Nitekim, ilde sağlık evlerinde ya da hastanelerde doğum yapma isteği yaygınlaşmaktadır.

BESLENME: Edirne'de bitkisel üretim ve hayvancılığın yaygın oluşu, gelir düzeyinin göreli yüksekliği, ilde hayvansal protein ve kalori tüketimini artırmaktadır. İlde buğday, bulgur gibi tahılların tüketimi, Türkiye ortalamasına oranla daha düşük; buna karşılık, et, balık, yumurta gibi hayvansal ürünlerin tüketimi daha yüksektir. Edirne süt ve süt ürünleri tüketimi bakımından Türkiye geneline yakın bir düzeydeyken, yağ tüketiminin en yüksek olduğu illerden biridir. Bu nedenle, Edirne halkı, günlük toplam proteinini büyük ölçüde tahıllardan sağlayan Doğu Anadolu illerinin tersine yeterliye yakın düzeyde hayvansal protein de tüketmektedir.

Ancak, ilde beslenme sorunu tam olarak çözümlenememiştir. Özellikle düşük gelir gruplarında ve bu gruplardaki çocuklarda beslenme yetersizliği varlığını sürdürmektedir. Edirne ve köylerinde 1971'de yapılan bir çalışmada incelenen 0-1 yaş arası bebeklerin % 14'ünde, 1-6 yaş arası çocukların ise % 33'ünde beslenme yetersizliği saptanmıştır.

Beslenme yetersizliği, zihinsel ve fiziksel gelişmeyi olumsuz olarak etkilemektedir. Nitekim, aynı çalışmada incelenen 0-6 yaş grubundaki çocukların % 27'sinin ağırlığı, standartların altında bulunmuştur.

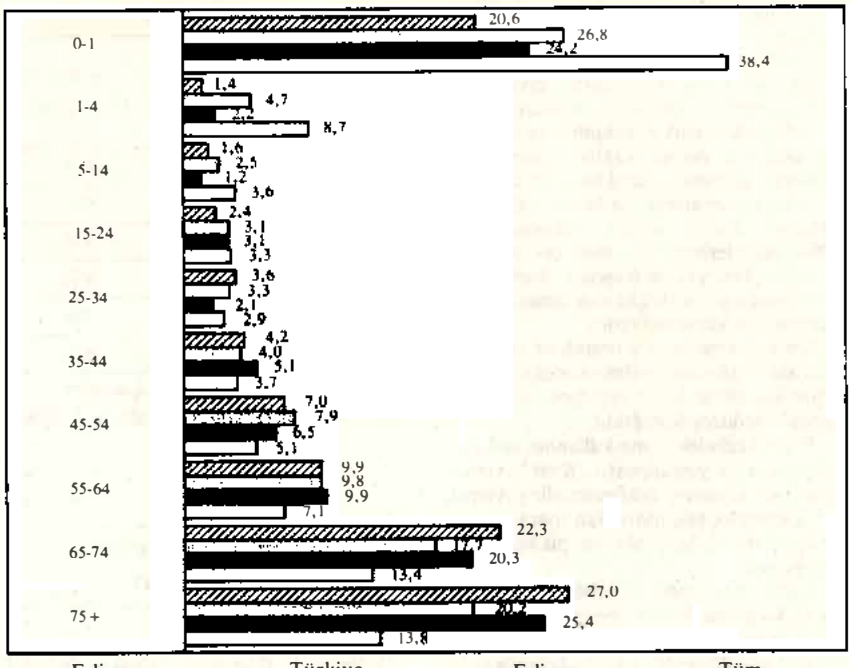
Zatürree, kızamık gibi hastalıkların ölüme neden olmasında yetersiz beslenmeden kaynaklanan direnç düşüklüğünün büyük etkisi vardır. Ancak, ölüm nedeni olarak, beslenme bozukluğunun değil de, enfeksiyon hastalıklarının gösterilmesi, beslenme bozukluğunun çocuk ölümlerine olan etkisini gizlemektedir.

BULAŞICI HASTALIKLAR: Edirne'de tifo, paratifo, bulaşıcı sarılık gibi bulaşıcı hastalıklar yerleşik (endemik) olarak bulunmaktadır.

Tifo, bir sindirim sistemi enfeksiyonudur ve su, besin yoluyla bulaşmaktadır. Tifoya benzeyen bir enfeksiyon hastalığı olan paratifo da, insan dışkı ve idrarından doğrudan ya da dolaylı dokunma yolu ile ya da besinler ve özellikle süt ve süt ürünleri ile geçmektedir. Bulaşıcı sarılığın da taşınma yolu dışkı ve ağız yoludur; su ve besinler aracılığıyla yayılmaktadır. Dolayısıyla tifo, paratifo ve bulaşıcı sarılığın, çevre sağlığı, kişisel hijyen ve yaşam biçimi ile yakın bir ilişkisi vardır. Bu hastalıkların ilde yerleşik olarak bulunması, ilde çevre sağlığı sorunlarının çözülmediğini, başta sağlıklı içme-kullanma suyu sağlanamadığını, dışkı ve öbür artıkların ortadan kaldırılmasının yeterli düzeyde gerçekleştirilmediğini göstermektedir. Nitekim, 1976 ve 1980'de görülen paratifo salgınları, bu hastalıkların ciddi sağlık sorunlarına neden olabileceğini göstermektedir.

Şekil 8

*Edirne ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı * (1979)-(%)*

	Edirne İl ve İlçe Merkezlerinde	Türkiye İl ve İlçe Merkezlerinde	Edirne Sosyalizasyon Bölgelerinde	Tüm Sosyalizasyon Bölgeleri
Toplam Ölüm Sayısı	970	120.715	1.052	45.952

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979; DİE, Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri, 1978-1979)

İlde çocukluk dönemi hastalıklarından boğmaca ve kızamık yaygındır. Ancak, bu hastalıklar sağlık örgütlenmesine bildirilmemekte, bu nedenle, bildirilen olgu sayıları düşük olmakta ve gerçeği yansıtmamaktadır.

ÖLÜM NEDENLERİ: 1979'da Edirne'nin il ve ilçe merkezlerinde bildirilen ölüm nedenleri 4 ana grupta toplanabilir (Tablo 33). En fazla ölüme neden olan grup, kalp-damar hastalıkları, urlar gibi kronik-dejeneratif hastalıklardır. İkinci grup ise, enfeksiyon hastalıklarıdır. Ölüme yol açan enfeksiyon hastalıklarının başında zatürree gelmekte, bunu enteritler ve verem izlemektedir. Üçüncü grup, doğum nedeniyle olan ölümlerdir ki, bunların hemen hemen tümü bebek ölümleridir. Dördüncü ölüm nedeni ise kazalardır.

İlde ölüm nedeninin, genellikle hekim olmayan kişilerce saptanması, çoğu durumda tanının, ölenin yakınlarına sorularak konabilmesi, ölüm nedenleri oranlarının gerçeği tam olarak yansıtmadığını düşündürmektedir.

Edirne'de, Türkiye genelinde olduğu gibi, çocuk ölümleriyle yetişkin ölümleri arasında önemli farklılıklar vardır. İlde ölüm nedenleri 4 ana yaş grubuna göre incelendiğinde şu sonuçlar ortaya çıkar:

Bebeklerde en önemli ölüm nedeni zatürreedir. Öteki ölüm nedenleri ise, neonatal dönem (doğumdan sonraki ilk 28 gün) hastalıkları, ishaller, beslenme yetersizliği ve öbür enfeksiyon hastalıklarıdır.

1-4 yaş grubundaki ölüm nedenlerini ise zatürree, kazalar, beslenme yetersizliği, ishaller ve kızamık oluşturur.

5-14 yaş grubunda başlıca ölüm nedenleri kazalar, zatürree ve öteki enfeksiyon hastalıklarıdır.

15-44 ile 45 ve üzerindeki yaşlardaki ölüm nedenleri, kazalar, kalp-damar hastalıkları ve urlardır.

Görüldüğü gibi çocuk ölümlerine daha çok beslenme yetersizliği ve enfeksiyon hastalıkları, orta ve ileri yaşlardaki ölümlere ise kronik ve dejeneratif hastalıklar neden olmaktadır.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: 0-4 yaşları arasında ölenlerin tüm ölenlere yüzdesi olarak tanımlanan "0-4 yaş ölüm oranı", Edirne'de (1979'da), kırsal bölgede (% 26) kentsel bölgeden (% 22) daha yüksektir (Şekil 8). Buna karşılık, bunların her ikisinin de Türkiye genelinden daha düşük olması, ilin, beslenme düzeyi, bağışık kılınmış çocuk sayısı, çevre koşullarının uygunluğu, sağlık hizmetlerinin etkinliği ve toplumun eğitim düzeyi bakımından Türkiye geneline oranla daha gelişkin olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak, koruyucu önlemleri gelişmiş bazı ülkelerle karşılaştırıldığında, bu oran yine de çok yüksektir. 0-4 yaş ölüm oranı İsveç'te % 1,2, Bulgaristan'da % 4,4'tür.

55 ve yukarı yaşlar ölüm oranı da 1979'da il ve ilçe merkezlerinde % 59,2, kırsal bölgede % 55,6 idi. Bu oranların Türkiye ortalamasından daha yüksek olması da ilin sağlık düzeyinin bir başka olumlu göstergesidir.

Ölümlerin yaş gruplarına göre dağılımı-

nın kentsel ve kırsal bölgede Türkiye ortalamasına oranla, çok büyük farklılık göstermemesi, ilin iç ulaşımının gelişkinliği, kent-kır farklılığının çok büyük olmayışı ve sağlık hizmetlerinin kırsal bölgede etkin bir şekilde sunulması nedeniyledir.

ÇEVRE SAĞLIĞI: Edirne, çevre sağlığı düzeyinin gelişkin olduğu illerden biridir. İlin sosyo-ekonomik gelişkinliği ve doğal su kaynaklarının varlığı, sağlıklı içme-kullanma suyu sağlanması, artıkların ortadan kaldırılması çalışmalarını ve konut sağlığı sorunlarını olumlu olarak etkilemektedir. Sağlık örgütlenmesi de, öbür çevre sağlığı sorunları olan, vektör (taşıyıcı) kontrolü ve besin sanitasyonu (sağlığının denetlenmesi) çalışmalarını yürütmektedir.

Sanayileşme sonucu toprak ve su kirliliği sorunları gündeme gelmiş olmakla birlikte bunlar ilde henüz insan sağlığını doğrudan etkileyecek düzeyde değildir.

İl merkezindeki içme-kullanma suyu şebekesi eski ve yıpranmıştır. Kentte zaman zaman su sıkıntısı çekilmektedir. Ayrıca, özellikle büyük yağmurlardan sonra olan sızıntılar sonucunda, şebekeye pis su karışabilmektedir.

Edirne Kenti'nde, su şebekesi, otomatik olarak klorlanmaktadır. Havsa, Keşan, İpsala, Uzunköprü'de de otomatik klorlama vardır. Öbür ilçelerde ve kırsal bölgede sular damlalıklı basit yöntemle klorlanmaktadır.

İl genelinde, kent suyundan yararlanan konutların oranı % 40'tır. Bu da, önemli bir koruyucu önlem olan sağlık standartlarına uygun su kullanımının özellikle kırsal bölgede yetersiz olduğunu düşündürmektedir.

Edirne'nin yalnızca il merkezinde kanalizasyon şebekesi vardır. İlçelerde şebeke yoktur. Merkezdeki şebeke de yetersizdir. Toplanan pis sular Meriç, Tunca ırmaklarına verilmekte, bu akarsulardan ise sulamada yararlanılmaktadır.

Kanalizasyon şebekesinin olmayışı ya da yetersizliği, çeşitli nedenlerle pis suların içme suyuna karışması, tarla sulamalarının kirli sularla yapılması, özellikle kırsal bölgede insan artıklarının sıkıca kontrol altına alınamaması, tifo, paratifo, bulaşıcı sarılık gibi hastalıkların, ilde yerleşik (endemik) olarak bulunuşunun en önemli nedenleridir.

İlde, sağlık örgütlenmesi, halkın işbirliğiyle, çevre sağlığı çalışmalarında da etkin olmaktadır. Nitekim, İl Sağlık Müdürlüğü'nün özendirmesiyle 1982'de 2 köyde kanalizasyon şebekesi yapımına başlanmıştı.

Konut sağlığı düzeyi, öteki illere oranla gelişkin olmasına karşın, yine de yetersizdir. 1975'te ildeki konutların % 32'sinin mutfağı, % 21'inin helası, % 35'inin banyosu ve %43'ünün elektriği yoktu. Konutlarda ortalama 2-3 oda bulunmakta ve hane halkı kentsel bölgede 4-5, kırsal bölgede 5-6 kişiden oluşmaktadır.

Kırsal bölgede gübreliklerin açıkta bulunuşu ve çöplerin ortadan kaldırılamayışı öbür çevre sorunlarının yanında karasinek üremesine de neden olmaktadır.

SAĞLIK HİZMETLERİ: Edirne'de sağlık hizmetleri 1969'da sosyalize edilmiştir. 1969-1980 döneminde bebek ölüm hızı, anne ölüm hızı, 0-4 yaş ölüm oranı gibi çeşitli göstergeler, halkın sağlık düzeyinde belirgin bir iyileşmenin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu iyileşmede sağlık örgütlenmesinin önemli bir rolü vardır. Edirne, sosyalizasyonun başarılı olduğu sayılı illerden biridir.

Tablo 34
*Edirne ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

Yıllar		Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Edirne	1970	360	879
	1975	430	792
	1980	445	816
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 35
Edirne ve Türkiye'de Doktor Sayıları

Yıllar		Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/Doktor
Edirne	1970	63	5.023
	1975	92	3.704
	1980	162	2.243
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

İlde sosyalizasyonun başarılı olmasının en önemli nedeni, öteki illerden farklı bir şekilde gerçekleştirilmesidir. İlde sosyalizasyondan önce, 1960'ların ortalarından başlayarak koruyucu önlemlere ağırlık verilmiş ve sağlık örgütlenmesi ile halk arasında belli bir iletişim sağlanmıştır. Sunulan hizmetlerdeki gelişmeler, halkın sağlık örgütlenmesine olan güvenini artırmış ve sağlık sorunlarına sahip çıkıp çözümüne katılmasını sağlamıştır. Sağlık örgütlenmesinin özendirmesiyle, sosyalizasyon altyapısını ve bu arada 9 sağlık ocağı ve 70 sağlık evini halk kendi parasal olanaklarıyla gerçekleştirmiştir. Altyapının oluşturululmasından sonra 1969'da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ildeki hizmetleri sosyalize etmiştir. Muş'ta başlayan Türkiye genelindeki sosyalizasyon çalışmaları bu tarihte henüz çok az sayıda ile ulaştırılabilmişti.

İlde sosyalizasyonla birlikte, sağlık hizmetlerinin gerektirdiği tesis, araç, gereç ve personel sağlanmıştır.

Sağlık hizmetlerinin etkinliğinin bir başka nedeni de birincil basamak sağlık hizmetleri veren sağlık ocak ve evlerinin alana dengeli bir şekilde yayılmasıdır. İlde 1979'da 20 sağlık ocağı vardı. 313 km2 alana ve 14.000 kişiye bir sağlık ocağı düşmekteydi. Bu sayı, sağlık ocaklarının hizmet götürmekle yükümlü olduğu nüfus standartların üzerinde olmasına karşın, ocaklarda motorlu araçların bulunuşu ve ulaşımı kolaylığı, sunulan hizmetlerin aksamamasını sağlamaktadır.

İlde 1979'da 133 sağlık evi vardı ve her ev 2.500 kişiye hizmet sunmaktaydı. İlde her 1,5-2 köye bir sağlık evi düşmektedir. Köylerde ebelere genellikle hem hizmet yeri hem de lojman olan binaların sağlanması, ebelerin sağlık ocaklarında birikmeyip köylere dağılmasını sağlamaktadır.

Bunun yanı sıra ebelerin uzun süre aynı sağlık evinde bulunmaları ve yerel halktan olmaları, halkla bütünleşmelerini kolaylaştırmaktadır. Bu, halkın sağlık kültürü düzeyini doğrudan etkilemektedir. Nitekim, doğumların sağlık evlerinde ve hastanelerde yapılması eğilimi artmaktadır. İlde 1970'te doğumlarını % 30'u eğitimsiz "ebe nineler" ce yaptırılmaktayken bu oran 1980'de % 8'e düşmüştür.

Faaliyetini İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak sürdüren Edirne Tıp Fakültesi'nin, ilin sağlık düzeyine katkısı sınırlıdır. Fakültede eğitimin ilin sağlık sorunlarına yönelik olmayışı, hekimlerin sağlık ocaklarında çalışacak şekilde değil de, tedavi edici hekimliğe ve uzmanlaşmaya yönelecek biçimde yetiştirilmesi hekimlerin sosyalize sağlık hizmetlerinde başarısız kalmasına neden olmaktadır. Sağlık ocaklarında görevli hekimler de köylerde koruyucu sağlık hizmetleri sunmaktansa, ocaklarda poliklinik yapmak durumunda kalmaktadırlar.

İlde sağlık ocaklarındaki ebe kadroları hemen hemen tümüyle doldurulmuş, ama hekim kadroları tam olarak doldurulamamıştır.

İlde sağlık ocaklarının sunduğu çok yönlü (polivalan) sağlık hizmetlerinden farklı olarak Sıtma Savaş, Çevre Sağlığı, Verem Savaş, Ana-Çocuk Sağlığı ve Nüfus Planlama ile Lepra, Frengi Savaş başkanlıkları da kendi uzmanlık alanlarında hizmet sunmaktadır.

1981'de Edirne'de SSYB'ye bağlı ikincil basamak sağlık hizmetleri, il merkezindeki 200 yataklı Devlet Hastanesi ile 40 yataklı Göğüs Hastalıkları Hastanesi; 50'şer yataklı Keşan ve Uzunköprü Devlet hastaneleri; 25 yataklı Enez Devlet Hastanesi; 20 yataklı Havsa Devlet Hastanesi ve 10 yataklı Havsa Sağlık Merkezi'nce sunulmaktaydı. İldeki yataklı tedavi kuruluşları merkezde yoğunlaşmayıp, ilçelere yayılmıştır. Ancak, bu kuruluşların yatak kullanım oranlarının % 50'nin altında oluşu, hastane yataklarından yeterince yararlanılmadığını göstermektedir.

İlde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın kuruluşları dışında, 50 yataklı SSK Hastanesi (yatak kullanma oranı % 80'e yakın) ve 25 yataklı özel bir hastane de tedavi edici sağlık hizmeti sunmaktadır.

İlde 1970-1980 döneminde hastane yatakları sayısında belirgin bir artış olmamıştır (Tablo 34). Bu dönemde yatak başına düşen kişi sayıları Türkiye ortalamasının yaklaşık 2 katıdır (1980'de 816 kişi).

1970-1980 döneminde Edirne'de görevli hekim sayısı belirgin biçimde artmıştır. İlde 1970'te hekim başına 5 bin kişi düşmek-

teyken bu sayı 1980'de 2.200 kişiye inmiştir (Tablo 35, Şekil 9). Bu sayı Türkiye ortalamasının 1,5 katıdır.

İlde 1979'da toplam hekim sayısı 197 idi. Hekimlerin % 28'i sağlık hizmetlerinin çok büyük bir bölümünü yürüten SSYB'ye, % 15'i ise SSK'ya bağlıdır. Hekimlerin % 21'i serbest çalışmakta % 36'sı da Edirne Tıp Fakültesi'nde görev yapmaktadır.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Edirne'de 1975'te 186.000 kişi olan faal nüfusun % 74'ü temel ekonomik uğraş olan tarımsal işlerde çalışmaktaydı.

Türkiye'de sosyal güvenlik uygulaması, kamu görevlilerini, iş bağıtına bağlı olarak ücret karşılığı çalışanları ve kendi hesabına çalışan esnaf ve sanatkâr ile öteki bağımsız çalışanları kapsamaktadır. Tarım kesiminde çalışanların hemen tümü sosyal güvenlik uygulaması dışında kalmaktadır. Dolayısıyla, Edirne'de faal nüfusun 3/4'ünün tarım kesiminde çalışıyor olması, ilde sosyal güvenlik kapsamına girebileceklerin sayısını azaltmaktadır.

Öte yandan, ilde, imalat sanayiinde çalışanların faal nüfusun 1975'te ancak % 3'ü oranında oluşu, iş bağıtına bağlı olarak çalıştıkları için sigortadan yararlanabilecek olanların sayısını olumsuz yönde etkileyen bir faktördür.

Edirne'nin askeri nitelikte bir il oluşu ise, il faal nüfusu içerisinde TC Emekli Sandığı kapsamında sosyal güvenlikten yararlanan kamu görevlileri oranının öteki illerden yüksek olmasına neden olmaktadır.

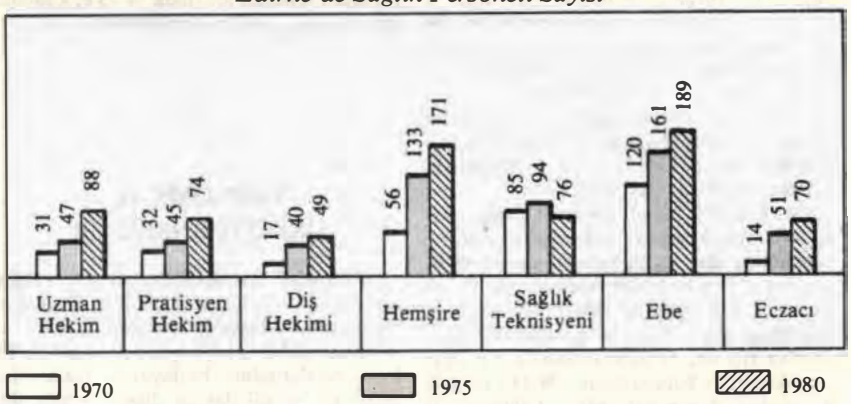
1980'de Edirne'de Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı sigortalı işçi sayısı 14.710, Bağ-Kur üyesi bağımsız çalışan sayısı 9.760 idi.

Bu durumda, TC Emekli Sandığı'na bağlı memurlarla birlikte, ilde faal nüfusun beşte birinden azının sosyal güvenlik kapsamı içinde bulunduğu görülür.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: 1970'te 6.300'ün (Tablo 36) üzerinde olan sigortalı işçi sayısı, 10 yıllık sürede % 133'lük bir artışla 1980'de 15.000'e yaklaşmıştır. Edirne, 1970'te Türkiye'deki toplam sigortalıların binde 4,8'ini ve 1980'de binde 6,6'sını barındırmaktaydı. 1970-1980 arasında Edirne'deki sigortalı sayısının Türkiye geneline oranla daha büyük bir artış göstermesi, ilde bu dönemde gerçekleşen hızlı sanayileşmenin bir sonucudur.

1970-1980 döneminin özellikle ikinci yarısında ortaya çıkan bu sanayileşme sürecinin, sigortalılar üzerinde doğurduğu bir sonuç da, sigortalılar içinde geçici işçi oranının azalmasıdır. 1970'te toplam sigortalıların % 46'sı geçici iken, bu oran 1980'de % 27 dolayına düşmüştür. Ne var ki, sanayileşme sürecinin henüz yeni başlamış olması nedeniyle bu oran, 1970-1980 döneminde hemen hemen hiç değişmeyen Türkiye ortalamasının (% 21) üzerinde kalmıştır.

Şekil 9
Edirne'de Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Edirne'de Doğurganlık

Edirne'de doğurganlık hızı oldukça düşüktür. Bu açıdan kullanılan göstergelerden birisi kaba doğum hızı (KDH) 1965-1970 döneminde yaklaşık binde 31' dir. Bu oran söz konusu yıllar arasında binde 42 dolayında olan Türkiye ortalamasının altındadır. Edirne'de nüfusun dikkat çekici bir yönü olan düşük doğurganlık eğiliminin nedenlerine gelince: Doğal doğurganlık eğiliminin denetimi ile ilgili olarak Etimesgut Sağlık Eğitim Araştırma Bölgesi'nde 1967'de başlayan araştırmalarda elde edilen sonuçlarla yapılacak karşılaştırmalardan bazı ipuçları çıkartılabilir. Etimesgut'da, 1967-1970 yıllarını kapsayan beş yıllık bir dönemde genel doğurganlık hızı (GDH) binde 160 idi. Gerek bu oranlar, gerekse aynı dönemde ortaya çıkan binde 34'lük KDH, Edirne oranlarından yüksektir. Ancak, 1971'den 1980'e kadar Etimesgut'da sürdürülen sistemli çalışmalar sonucunda GDH binde 107'ye ve KDH binde 27'ye, düşürülmüştü. Başka bir deyişle GDH'da binde 54'lük bir düşüş gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde Edirne'de gerçekleşen düşüş ise ancak binde 20 dolayındadır. Buradan giderek, Edirne'de görülen düşük doğurganlık eğiliminin planlı bir nüfus kontrol politikası uygulamasından çok, toplumsal olarak benimsenmiş alışkanlıkların ürünü olduğu sonucuna varılabilir. Bu açıdan Edirne'nin öteden beri nüfus kontrolünün çok daha etkin biçimde uygulandığı Balkan ülkeleriyle ilişki içinde bulunması ve sürekli göç hareketlerine konu olması düşük doğurganlık eğilimini, göçmenlerin beraberlerinde kendi yerleşik alışkanlıklarını getirmesi ve göçü izleyen yıllarda kendilerini yeterince iktisadi güvence içerisinde duymamaları nüfusun Edirne'de ülkenin birçok başka ilinden çok daha etkin şekilde denetlenmesine yol açan başlıca etmenlerdir.

Tablo 36
Sosyal Sigortalar Kurumu'na Bağlı İşyeri ve İşçi Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Sürekli	876	1.210	3.415	10.673
Geçici	306	735	2.912	4.038
Toplam	1.182	1.945	6.327	14.711
Kamu	139	196	1.898	3.075
Özel	1.043	1.749	4.429	11.636

(SSK, İstatistik Yıllıkları-İlgili Yıllar)

Edirne'de sigortalıların kamu ve özel kesim işyerlerine dağılımına bakıldığında, kamu kesiminde çalışan sigortalı işçiler, 1970'de toplam sigortalı işçilerin % 30'unu oluşturur iken, 1980'de bu oranın % 21'e düştüğü görülmektedir. Aynı yıllarda, ülke düzeyinde bu oran sırasıyla % 36 ve % 40 idi.

1970'lerde yoğun bir sanayileşme programının uygulamaya konulduğu Edirne'de, bildirge veren işletmelerdeki işçi yoğunluğu 1970'te 5,4 iken, 1980'de 7,6'ya yükselmiştir. Ancak bu sayılar Türkiye ortalamalarının altındadır (Türkiye ortalaması 1970' te 12, 1980'de 11). Ayrıca, Edirne'de bildirge veren işyerlerindeki sigortalı işçi yoğunluğu, kamu kesiminde dönemin tümü için, özel kesim işyerlerindekinin iki katından fazladır.

1970'te Edirne'de bildirge veren işyerleri, sigorta yasası kapsamına giren tüm işyerlerinin % 44'ünü oluştururken, 1980'de önemli bir düşüşle bu oran, % 25'e dek gerilemiştir. Öte yandan, bildirge veren işyerleri sayısında 1970-1980 arasında % 65'lik bir artış gözlenirken, bildirge vermeyen işyerlerinde bu artış % 274 olmuştur. Dolayısıyla, 1970'lerin ortalarından başlayarak, hız kazanan sanayileşme süreci içinde, çalışanların sosyal güvenlik hakkından yararlanma oranının aynı hızda artmadığını söylemek mümkündür.

1979'da Edirne İli Sosyal Sigortalar Şubesi'nin giderleri 13,8 milyon TL dolayındaydı. Bu tutarın % 66'sını hastalık, % 14'ünü iş kazası ve meslek hastalıkları, % 2'sini malullük, yaşlılık ve ölüm sigortası giderleri oluşturmaktaydı. Geri kalan % 18 analık sigortası ve öteki giderlerdi.

1970'te işlemi tamamlanan iş kazası olayları 523 iken, 1980'de % 79'luk bir artışla 936'ya, hastalık olayları ise, % 281 artışla 2.540'tan 9.778'e yükselmiştir.

BAĞ-KUR: Kendi hesabına çalışan esnaf ve sanatkârlarla, bağımsız çalışanları kapsamına alan ve en yeni sosyal güvenlik kuruluşu olan Bağ-Kur üyesi 8 oda ve 43 dernekte Edirne'de 16.000 dolayında üye bulunmaktaydı. Bu üyelerin yaklaşık % 35'i Merkez İlçe'de, % 32'si Keşan'da, % 22'si Uzunköprü'de bulunuyordu. % 11'i de geri kalan dört ilçeye dağılmıştı. Lalapaşa İlçesi'nde derneklere bağlı üye bulunmamaktaydı.

Edirne'deki meslek dernekleri üyelerinin 1978'de % 57,5'i, 1979'da % 61'i Bağ-Kur üyesiydi ve bu, Türkiye çapında Bağ-Kur üyesi olma eğiliminin (% 59) üzerindeydi. 1979'da ildeki üyeler, tüm Bağ-Kur sigortalılarının binde 9'unu oluşturuyordu. 1979'da Edirne'deki Bağ-Kur üyelerinin % 78'i esnaf ve sanatkâr dernekleri, % 19'u Ticaret ve Sanayi Odası üyesiydi. Geri kalan % 3 içinde muhtarlar ve öteki odaların üyeleri bulunmaktaydı. Aynı yıl Bağ-Kur sigortalılarının yaklaşık % 45'ini imalat ile uğraşanlar, yani küçük sanatkârlar; % 36'sını ticaret mesleklerinde bulunanlar, yani esnaflar; % 16'sını şahsi hizmetlerle ilgili olanlar; geri kalan % 3'ünü de bilimsel meslek üyeleri oluşturmaktaydı.

1978'de ildeki Bağ-Kur üyelerinin yaklaşık % 90'ı primlerini ilk dört basamak üzerinden ödemekteydiler.

TC EMEKLİ SANDIĞI: Askeri birliklerin varlığı nedeniyle kamu kesiminde çalışanların oranı oldukça yüksek bir düzeye ulaştığı halde, Edirne'de TC Emekli Sandığı, öteki sosyal güvenlik kurumlarına oranla etkin değildir.

1981'de bu kurumdan gelir sağlayanların sayısı, 1.023'ü emekli ve malul, geri kalanı da dul ve yetim olmak üzere toplam 2.580 kişi idi.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Edirne'de iş aramak üzere İİBK'ye başvuranlar, 1965-1970 döneminde 11.000 ile 13.000 arasında değişmekteydi. Sanayileşmeye, 1970'lerde başlayan Edirne'de bu sayılar, faal nüfusa oranla pek yüksek değildir. Kaldı ki, 1970-1975 arasında iş isteyenlerin sayısında düşmeler olmuş, 1975-1980 arasında bu düşüş sürerek, iş arayanlar 8.000'den 3.000'e dek gerilemiştir. Buna, 1978'den sonra Türkiye'yi genel olarak etkisine alan ekonomik bunalımın, Edirne'de de çok yoğun bir şekilde duyulması neden olmuştur. İş bulma umudunu yitiren işsizlerin büyük bölümü İİBK şubelerine başvurmaktan vazgeçmiştir. Çünkü, İİBK'ce işe yerleştirilenlerin oranı 1965-1970 arasında % 86'dan % 93'e çıkmış ve 1975'te % 85 olmuş iken, bu yüksek oran 1975ten sonra giderek gerilemiş ve 1980'de % 26 dolayına inmiştir. Bu eğilim, iş bulmak için kuruma başvuranların sayısını da büyük ölçüde azaltmıştır.

1980 sonunda İİBK'de kayıtlı işsizler, 659'u erkek, 208'i kadın olmak üzere 867 idi. Kayıtlı işsizlerin çok büyük bir oranını da 15-30 arasındaki gençler oluşturmaktaydı. Bu oran, erkekler arasında % 73'e, kadınlar arasında ise, % 80'e varmaktaydı.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

Edirne'de kooperatifleşme en yaygın toplumsal örgütlenme biçimidir. Örgütlenme düzeyi tarım kesiminde daha yüksektir. Buna karşılık, sanayileşmenin ancak 1970'lerin ortalarından başlayarak hızlanması nedeniyle sendikalaşma düzeyi henüz düşüktür.

MESLEK KURULUŞLARI: Edirne'deki en önemli meslek kuruluşları Ticaret ve Sanayi Odası, Ticaret Borsası, Ziraat Odası ve Baro'dur.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: 1923'te kurulan ve organları, meslek komiteleri ile 20 üyeli meclisten oluşan odanın 1982 başında, 203'ü tüzel, 1.254'ü özel kişi olmak üzere 1.457 üyesi bulunmaktaydı. Oda üyelerinin % 13,9'unu ortaklıklar oluşturmaktaydı. Bu oranın düşüklüğü, Edirne'de sermaye birikiminin henüz büyük bir yol almadığını göstermektedir. Ayrıca ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu Keşan ve Uzunköprü ilçelerinde de ticaret ve sanayi odaları vardır.

EDİRNE TİCARET BORSASI: 1.6.1924'te tüccardan Kasım Bey, Mehmet Bey, Kamil Uncular, Türk Hava Kurumu Başkanı Sami Özçubukçu'nun girişimleriyle kurulan Edirne Ticaret Borsası 1926'da çalışmaya başlamıştır. Türkiye'de kurulan ticaret borsalarının 14.'südür. Organları, meslek komiteleri, borsa meclisi ve borsa yönetim kuruludur. 1981'de zahire (70 üye), un-baklagiller (35 üye), yağlı tohumlar (36 üye), mandıra ürünleri-deri-yapağı tüccarları (36 üye) ve süpürge yapımcılarının (230 üye) oluşturdukları 5 meslek komitesinde 407 üye vardı. Borsanın tüm tesisleri kendi malıdır. Borsa, 1982'de canlı hayvan borsası yapımı için büyük bir toprak satın almıştır. Borsanın tartım hizmetleri, malını borsada satsın satmasın tüm üreticiye açıktır. Keşan ve Uzunköprü ilçelerinde de birer ticaret borsası vardır.

ZİRAAT ODASI: 1963'te kuruldu. 1966'da çalışmalarına başladı. 1982'de kayıtlı üye sayısı 10.150 dolayında idi.

BARO: Kuruluş tarihi kesinlikle bilinmemekle birlikte, Baro arşivinde 1925'ten kalma belgeler bulunmaktadır. Edirne Barosu Türkiye'nin en eski barolarından biridir. Baro'nun ilk başkanı Hayrettin Belli idi. Başlangıçta Tekirdağ ve Kırklareli'ni de kapsayan bir bölge barosu niteliğinde olan Edirne Barosu'nun 1982 başında üye sayısı 104 idi.

KOOPERATİFLER: Tarım etkinliklerinin gelişmiş olduğu Edirne İli'nde tarım alanında kredi, altyapı hizmetleri, proje ve satış kooperatifleri ile kooperatif birlikleri yaygın ve çalışmaları etkilidir. Bunda kuşkusuz Edirne'de tarımın gelişmiş olmasının yanı sıra, üretilen bitkiler arasında sanayi bitkilerinin önemli bir yer tutması ve özellikle, ilde egemen olan tarımsal işletme biçimi de etkili olmuştur *(Bak. Tarım)*. Bir yandan üretimin pazar için yapılması, öte yandan tarım kesiminde küçük işletmelerin egemen olması, tarımsal üretimin geliştirilmesi için küçük üreticileri kooperatifleşmeye yöneltmektedir.

TARIM-KREDİ KOOPERATİFLERİ: Edirne'de 1978'de 29 tarım-kredi kooperatifi vardı. Bu kooperatiflerin 8'i bucaklarda, 7'si ilçelerde, 1'i il merkezinde, 13'ü köylerdeydi. Bu durum, tarımın Edirne'nin ekonomik yaşamında oynadığı egemen rolü göstermektedir. Kooperatiflerin 5'i Merkez İlçe'de, 2'si Enez'de, 2'si Havsa'da, 3'ü İpsala'da, 5'i Keşan'da, 1'i Lalapaşa'da, 3'ü Meriç'te, 8'i Uzunköprü'de kuruludur.

KÖY-KALKINMA KOOPERATİFLERİ: Bürokratik bir geleneği olan tarım-kredi kooperatifleri yanında, tabandan gelen girişime dayalı olarak kurulan köy kalkınma kooperatiflerinin sayısı 1981 başında 71'di. Edirne Birliği'nde toplanan bu kooperatifler, tüketim mağazalarından tarla sulamaya dek çok çeşitli çalışmalar yürütmektedir. 30 ton/gün kapasiteli çeltik fabrikası birliğin önemli projelerindendir. Uzunköprü-Kırkkavak Köyü Kooperatifi'nin 200 ton/yıl kapasiteli salça fabrikası da önemli projeler arasında yer almaktadır.

TRAKYA YAĞLI TOHUMLAR TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ: Önemli bir tarım ürünü olan ayçiçeği, ülkenin beslenmesinde önemli bir yer tutar. Uzun yıllar ayçiçeği üreticileri pazarlamayı örgütsüz olarak tüccar aracılığı ile yürüttüler. Margarin sanayiinin kurulması, ayçiçeği üretiminde yeni bir atılım ve düzenlemeyi gerekli kılmıştır. İlk kooperatif 1954'te Babaeski'de kurulmuş, bunu 1955'te Edirne, 1957'de Tekirdağ, 1958'de İpsala'da kurulan kooperatifler izlemiştir.

1982'de Merkez, Enez, Havsa, İpsala, Lalapaşa, Meriç, Keşan, Uzunköprü ilçelerinde ve Süleoğlu Bucağı'nda birer olmak üzere ilde 9 kooperatif vardı.

TOPRAK-SU KOOPERATİFLERİ: Sulama tesislerinin, özellikle Meriç Irmağı'ndan yararlanarak geliştirildiği Edirne'de Toprak-Su Kooperatifleri önem kazanmaktadır. 1981'de Merkez İlçe'de 3, Enez'de 6, Havsa'da 9, İpsala'da 1, Keşan'da 1, Meriç'te 5 olmak üzere ilde toplam 25 Toprak-Su Kooperatifi bulunmaktaydı.

ESNAF-KEFALET KOOPERATİFLERİ: Bu kooperatifler 1960'ta kurulmaya başlamıştır. 1982 başında Merkez İlçe, Havsa, Uzunköprü, Keşan, Meriç, İpsala ilçelerinde ve merkeze bağlı Süleoğlu Bucağı'nda birer esnaf-kefalet kooperatifi vardı.

1982'de Edirne İli'ndeki 50'ye yakın konut kooperatifinden 35'i etkinliklerini sürdürmekteydi.

SENDİKALAR: 20 Şubat 1947'de Sendikalar Kanunu'nun kabulünden sonra ülkenin dört bir yanında sendikalar kurulurken, Edirne'de de Alpullu Şeker Fabrikası Sanayii İşçileri Sendikası kuruldu.

1980'de Edirne'de etkinlik gösteren sendikalar şunlardır: Tek-Gıda İş, Teksif, Gıda-İş, Tekstil, Türkiye Genel-İş, Trakya Tes-İş (merkez).

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: Edirne 1970'lerde giderek yoğunlaşan bir toplu sözleşme uygulamasına sahne olmuştur.

1972-1979 arasında 88 işyerinde 69 toplu-iş sözleşmesi bağıtlanmış, sözleşmeler yaklaşık 4.300 işçiyi kapsamıştır. Bu süre içinde devlet kesiminde 31 işyerinde 1.700 işçiyi kapsayan 23 toplu-iş sözleşmesi imzalandı. 40 işyeri ve 1.628 işçiyi kapsayan 27 sözleşme ile, toplu sözleşme etkinliklerinin en yoğun olduğu yıl ise 1979'dur.

DERNEKLER: 1968'de dernekleşmede Edirne 9. sıradaydı (649 kişiye bir dernek). Edirne bu durumu ile ülke ortalamasının (1.088) çok üstündeydi. 1950'de 50 derneğin bulunduğu Edirne'de ilk yıllar yavaş bir artış gösteren dernek sayısı, 1955'te 88'e, 1960'ta 224'e, 1968'de 467'ye ulaşarak 18 yılda 8 kattan fazla artmıştır.

1968'de derneklerin % 24'ü din dernekleri, % 23'ü kültür dernekleri, % 17'si spor dernekleri, % 13'ü de esnaf dernekleri idi. Geri kalan % 23'ü çeşitli alanlarda kurulu öbür dernekler oluşturuyordu.

ÖZET

TARIM: 1970'lerde sanayide ve ticarette görülen belirgin canlanmaya karşın, tarım Edirne ekonomisinin egemen faaliyetidir. Yüzyıllar boyunca geniş İstanbul pazarını beslemek işlevi, Edirne'de tarımı önemli bir iktisadi kesim haline getirmiştir.

XIX. yy'ın sonlarında Edirne'nin demiryolu ile İstanbul'a, Selanik'e ve Avrupa'ya bağlanması, tarımsal üretimin pazara açılmasını hızlandırmıştır.

XX. yy'ın başlarında Balkanlar'da meydana gelen büyük siyasal-toplumsal çalkantıların doğurduğu göçler. Edirne tarımını derinden etkilemiştir. 1920'lerin başında pirinç ekiminin ve 1920'lerin ortalarında şeker pancarı ekiminin ilde yaygınlaşması, tarımsal üretimi canlandırmıştır.

Trakya'nın ürün deseninde büyük değişikliğe yol açan bitki, Balkan göçmenlerinin beraberinde getirdiği ayçiçeğidir. Ayçiçeği Trakya'da hızla yayılmış ve girmedik yer bırakmamıştır. 1980'de Türkiye ayçiçeği ekim alanlarının ve üretiminin yarısından fazlasını Trakya bölgesi sağlıyordu. Edirne de Türkiye ayçiçeği üretiminde yüksek paya sahipti (% 20'den fazla).

1950'lerden sonra ilde bazı ürünlerde önemli verim artışları sağlanmıştır. Örneğin 3.000 kg/ha olan il buğday verimi Türkiye ortalamasının çok üzerinde olduğu gibi, bazı Balkan ülkelerinin veriminden de fazladır. İl ayçiçeği verimi ise, Türkiye verimi dolayındadır ve Balkan ülkelerinin altındadır. Pirinçte ise, verim düşüşleri görülmektedir.

Eskiden ilde önemli bir tarımsal faaliyet olan hayvancılık, 1950'lerde çayır-meraların sürülerek ekim alanlarına dönüştürülmesi üzerine çok gerilemiştir. Yine de Edirne'de mandıracılık ve ünlü beyazpeynir üretimi belirli önem taşır.

Edirne ormanları genellikle yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır. Ormanların çoğu bozuk baltalık niteliğindedir.

İlde 50-200 dönüm arasındaki işletmeler yaygındır ve küçük toprak mülkiyeti egemendir.

SANAYİ: Edirne, Balkan Savaşı'ndan önce önemli bir ticaret ve küçük ölçekli imalat merkeziydi. Balkan Savaşı'nda, Bulgarlar, Milli Mücadele Dönemi'nde Yunanlılar tarafından işgal edilen Edirne, Lozan Antlaşması'yla Türkiye sınırları içinde kalmıştır. İlin birçok kez işgal edilmesi ve bir sınır şehri olması ticaret ve sanayinin gelişmesini engellemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1969'da teşvikten yararlanan iller kapsamına alınmasına değin, ilin ekonomik yapısı tarıma dayalı ve oldukça durağan idi.

Edirne'nin 1969'da kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasıyla bu durağan yapı hızla değişmeye başlamış, 5 yıl gibi kısa bir sürede ilde önemli gelişmeler olmuştur. Teşvik tedbirleri, ilin İstanbul'a yakınlığı ve E-5 Karayolu üzerinde olması büyük sermayenin Edirne'ye yatırım yapmasını sağlamıştır. Bu yatırımlar özellikle tekstil alanında yoğunlaşmıştır. Ayrıca, ilin tarımsal yapısına dayanan gıda sanayii de gelişmiştir. Kamu ve özel kesime ait bu yatırımlar süt, ayçiçeği, makarna, şarap alt sektörlerine yönelmiştir.

1975-1978 arasında imalat sanayiinin il gayri safi hasılası içindeki payı yaklaşık % 4'ten % 11'e yükselmiştir. Aynı yıllarda ilin Türkiye imalat sanayii gayri safi hasılası içindeki payı da binde 2'den binde 5'e çıkmıştır.

Edirne'de ticaretin gelişmesinde en önemli etkenler ilin teşvikten yararlanması ve E-5 Karayolu üzerinde olmasıdır. İl ticareti büyük ölçüde tarım ve tarım kökenli sanayi ürünlerine dayanır. Ayçiçeği, şeker pancarı ve pamuk gibi sanayi bitkileri, buğday, süt ve süt ürünleri il içi ve dışı ticarete konu olan en önemli ürünlerdir.

1970'lerden sonra tekstil ve konfeksiyon gibi sanayi ürünlerinin yurt dışına satımına da başlanmıştır.

Edirne'nin en önemli yeraltı zenginliği olan linyit, ilin ve kısmen bölgenin gereksinimini karşılayacak düzeydedir.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Edirne, Türkiye'nin batı sınırında, Yunanistan ve Bulgaristan topraklarına komşu olan bir ildir. Kuzeydoğuda Kırklareli, güneydoğuda Tekirdağ, güneyde Ege Denizi, batıda Yunanistan, kuzeyde de Bulgaristan ile çevrelenir.

İl toprakları düzlüktür. Tunca, Meriç ve Ergene ırmakları il topraklarını sular. İldeki önemli tarımsal bölgelerde köy nüfusları fazladır. Ortalama köy nüfusunun en yüksek olduğu ilçe İpsala'dır.

1980'de Edirne nüfusunun % 38'i 10.000'in üstünde nüfusu olan kentlerde yaşıyordu. Bu kentler sırasıyla Edirne (71.914), Keşan (28.884), Uzunköprü (27.873) ve İpsala'dır (10.373).

Edirne Türkiye'yi Avrupa'ya bağlayan kara ve demiryolları üzerindedir. İlin karayolları ülke genelinden daha iyi durumdadır. 1980'de Edirne'deki devlet yollarının % 89'u il yollarının da tümüne yakını sert yüzeyliydi. Edirne'de yolu tamamlanmış köyler oranı da Türkiye genelinden daha iyidir. 1976'da ildeki 266 köyün yalnız birine yol götürülememiştir, aynı yıl ülke genelinde yolu yapılmamış köylerin oranı ise % 20 idi.

Ulaşım gibi haberleşme ağı da Edirne'de ülke genelinden daha gelişmiştir.

1980'de ilde 33 PTT işyeri ve 106 acente bulunuyor, 11.000 kişiye bir PTT işyeri düşüyordu. Ülke genelinde ise bu sayı 15.000'e yakındır.

Edirne İli'ne Merkez İlçe'yle birlikte 8 ilçe, 11 bucak, 255 köy bağlıdır. 1981'de ilde toplam belediye sayısı 18'dir. Bunların 1'i il merkezi, 7'si ilçe merkezi, 6'sı bucak merkezi, 4'ü de köy belediyesidir.

İlin en çok nüfus barındıran ilçeleri Merkez İlçe, Uzunköprü ve Keşan'dır. İl nüfusunun % 69'u bu ilçelerde yaşar.

EĞİTİM: Yakın geçmişte art arda patlak veren savaşlara (Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı) ve bu arada 1920-1922 arasında iki yıllık Yunan işgaline karşın, Edirne'de eğitim kurumları 1923'ten sonra hızlı bir gelişme ve yayılma sürecine girmiştir. Nitekim, ülkenin en büyük eğitim merkezi olan İstanbul bir yana bırakılırsa, Edirne, bölgeye en yoğun eğitim hizmetini sağlayan ildir.

İlde okuryazarlık oranları Cumhuriyet Dönemi boyunca Türkiye sayılarının üzerinde olmuştur. 1975'te bu oran Edirne'de % 72 iken, Türkiye ölçeğinde % 62 idi. İlin kadın nüfusunun okuryazarlık oranı da oldukça iyidir. 1975'te il nüfusunun % 46'sını oluşturan kadınlar, okuryazar nüfusun da % 40'ını oluşturmaktaydı.

Edirne'de ilköğretim oldukça gelişkin ve yaygın olup, 1970'lerin sonunda ildeki okulsuz köy sayısı yalnızca 3'tü. Edirne'deki ortaöğretim kurumlarının geçmişi hayli eskidir. Bu okulların çoğu savaş ve işgal döneminde Anadolu'ya taşınmıştır. Çoğu ilde olduğu gibi Edirne'de de 1970'li yıllar, ortaöğretim kurumlarının en hızlı gelişmeyi gösterdiği dönemdir. Bu yıllarda ortaokullar köylere dek ulaşırken, tüm ilçeler de liseye kavuşmuştu.

Eğitim hizmetlerinin oldukça iyi bir düzeyde sağlanmış olması, yükseköğretime geçiş evresinde de etkili olmaktadır.

1976-1977 sınav sonuçlarına göre, sınava giren her 1.000 kişiden 153'ü üniversiteye girmeyi başarabilmişti. Bu başarı oranıyla Edirne, Türkiye çapında 12. sırada yer alıyordu.

1980 başlarında ilde 4 yükseköğretim kurumu (Eğitim Enstitüsü, Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi, Tıp Fakültesi, Meslek Yüksek Okulu) bulunmakta ancak, Tıp Fakültesi öğretimini hâlâ İstanbul'da sürdürmekteydi.

SAĞLIK Edirne, beslenme ve sağlık kültürü düzeyleri ile çevre sağlığı koşullarının, öbür illere göre oldukça gelişkin olduğu bir ildir. Sağlık örgütlenmesinin etkin bir biçimde hizmet sunması ve halkın sağlık sorunlarının çözümlenmesine katılımı, ilin sağlık düzeyini daha da yükseltmektedir. Sağlık düzeyinin göstergelerinden biri olan bebek ölüm hızı, 1970-1980 arasındaki 10 yıllık dönemde binde 120'den binde 80'e düşürülebilmiştir.

İlin sağlık sorunlarında kalp-damar ve dejeneratif hastalıkları ön planda gelmektedir. Ayrıca, çevre sağlığı sorunlarının tam olarak çözümlenememiş olması, enfeksiyon hastalıklarının önemini korumasına yol açmaktadır.

Edirne'de sağlık hizmetleri 1969'da sosyalizasyon kapsamına alınmıştır ve Edirne sosyalizasyonun başarılı olduğu az sayıdaki ilden biridir.

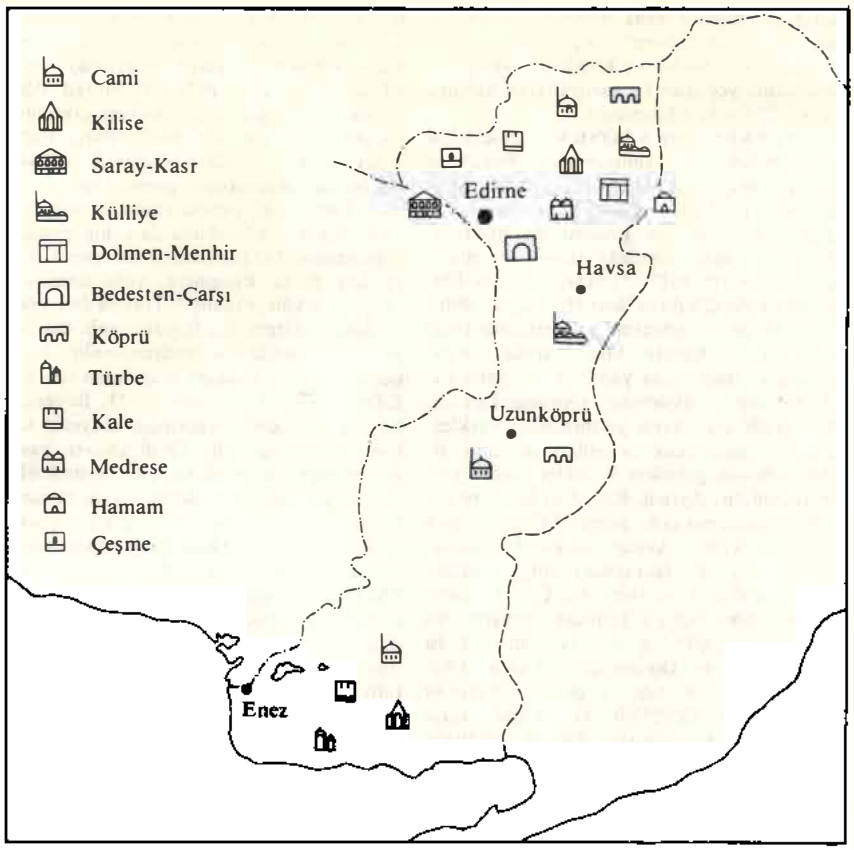
SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: Edirne'de nüfusun büyük bölümünün tarım kesiminde bulunması sosyal güvenlik uygulamalarını büyük ölçüde daraltmaktadır. Bununla birlikte, 1970'lerden sonra uygulanan sanayileşme programı sonunda ilde bulunan sigortalı işçi oranı bir kat artmıştır. Ancak, Edirne'de işletmelerdeki işçi yoğunluğu yurt ortalamasının hayli altındadır. Öte yandan 1980'de sigorta yasaları kapsamına girdiği halde işçilerinin primlerini ödemeyen işyerleri sigorta kapsamına giren tüm işyerlerinin dörtte üçünü oluşturmaktaydı. Bağ-Kur üyeleri ise 1979'da tüm meslek dernekleri üyelerinin %60'ının biraz üstündeydi.

1970-1980 yılları arasındaki sanayileşme süreci içinde Edirne İli'nde iş bulma umudu yüksekti. Bu nedenle gerek İİBK'ya başvuran gerekse kendilerine iş aracılığı yapılanlar çok yüksek bir orana varıyordu. Ancak, 1970'lerin sonuna doğru ülke çapında ortaya çıkan ekonomik durgunluk, her iki oranın da hızla düşmesine yolaçmıştır.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Edirne'nin en önemli meslek kuruluşları Ticaret ve Sanayi Odası, Ticaret, Borsası, Ziraat Odası ve Baro'dur. Şirketleşme düzeyi ise yüksek değildir.

Tarım etkinliklerinin gelişmiş bulunduğu Edirne'de tarım alanında kredi, satış, altyapı hizmetleri, proje kooperatifleri yaygın olup çalışmaları etkindir. Sendikalaşma Edirne'de 1947'de başlamış olmakla birlikte, sendikalar çok yaygın değildir. Ancak, son yıllarda toplu sözleşmelerin sayı ve kapsamında gelişmeler olmuştur.

Edirne 1968'de dernekleşme bakımından ülkede 9. sırayı almaktaydı ve derneklerin sayısı 450'yi geçmişti.

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Anadolu'yu Avrupa'ya birleştiren Trakya Yarımadası'nda yer alan Edirne'nin, konumu nedeniyle zengin bir kültür tarihi vardır. Tarih boyunca Anadolu'ya, ya da Avrupa'ya göç eden değişik topluluklar, Edirne'den geçmişlerdir. Ancak bunlardan çok azı yöreye yerleşip uygarlık kurmuştur. Edirne ve çevresinde yapılan kazılar, yöredeki ilk yerleşimlerin Neolitik Çağ sonlarında başladığını göstermektedir. Yörenin, bilinen en eski halkı Traklar'dır. Traklar'ı Makedonyalılar ve Romalılar izlemiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle Edirne, Bizans Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Uzun süren Bizans egemenliğinden sonra yöre Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Edirne'nin Avrupa'ya yakınlığı, Edirne kültürünün gerek Türkler'den önceki, gerekse Türkler'den sonraki evrimini, büyük ölçüde etkilemiştir. Bu nedenle Edirne kültürünün izlediği çizgi, Anadolu illerinin çizgisinden oldukça değişiktir.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Edirne'nin tarih öncesi dönemlerine ilişkin bilgiler, il merkezine 5 km uzaklıktaki Çardakaltı yerleşim merkezi kazılarından sağlanmıştır. Elde edilen buluntular arasında, çok sayıda elle yapılmış çanak-çömlek, cilalı baltalar, küçük el değirmeni taşları bulunmaktadır. Değirmen taşları, yörede yerleşik yaşam ve tarımın başlamış olduğunun göstergesidir. Ancak, yerleşim alanı kum ve çakıl ocağı olarak kullanıldığı için konut kalıntılarına rastlanamamıştır. Kazılarda madenden yapılmış eşya bulunmamasına karşın, çevre kültürlerle yapılan karşılaştırmalar sonucu Çardakaltı yerleşimi, Neolitik Çağ sonu ve Kalkolitik Çağ başlangıcına tarihlendirilmektedir. "Edirne'de Türkiye Trakyası'nın batı sınırında ilk defa tesbit edilen bu tarih öncesi köy yeri hiç şüphesiz bir taraftan komşu Batı Trakya ve Balkanlar'ın (Meriç Vadisi, Tesalya, Makedonya), diğer taraftan Anadolu ve Ege'nin Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı tarih öncesi kültürleriyle kronolojik bağlantı halinde kabul edilmelidir. Çardakaltı kültürünü bu suretle Neolitik sonrası ve madenler çağı başlangıçlarına (Kalkolitik) tarihlendirmek lâzımdır" *(Kansu Ş.A., Belleten, c.28, s.666).*

Edirne'nin tarih öncesi çağlarını aydınlatan başka bir bulgu da, "menhir" ve "dolmen"lerdir. Mezar kültürüyle ilgili oldukları sanılan bu dev taş anıtlara, dünyanın değişik bölgelerinde rastlanmaktadır. Ancak en yoğun olarak bulundukları bölgeler Batı Avrupa, İskandinavya ve Kafkaslar'dır. Örneklerine Edirne çevresinde de rastlanan bu anıtsal taş kültürü, belirli bir uygarlık ve döneme maledilmemektedir. "İsa'dan önce 3. binin ortalarına doğru, bazı araştırıcıların megalit olayı 'Phenomene mégalithique' dedikleri bir olay ortaya çıkmıştır. Bu olay zamanla sınırlıdır. 2500 yıllarına doğru zuhur eder ve hiç olmazsa Batı Avrupa'da 1500 yıllarına doğru artık gözükmez. Belki de bazı bölgelerde İÖ X. yy'da tezahür etmişse de ve bu tarihten sonra da menhirler ve ona benzer anıtlar dikilmiş iseler de amaçları aynı olmamıştır. Kesin olan bir şey varsa bu tarihlerden sonra dolmenler inşa edilmiyordu. Zaman içindeki bu sınırın genel olduğu ve yalnız Batı Avrupa'ya özgü olmadığı anlaşılmaktadır. Megalitik olay, mekân içinde de sınırlıdır. Dolmen ve menhirlerin yayılış alanı geniş olmakla beraber, bu alanda boşluklar dolu yerlerden daha çoktur" *(Kansu Ş.A., Belleten, c.35, s.125).* Trakya'da rastlanan menhir ve dolmenlerin de İÖ 2000'lerde yapıldığı sanılmaktadır.

Trakya yöresinin en eski halkı Traklar'ın, tarih öncesi çağlardan beri yörede yaşadıkları bilinmekteyse de, adları ancak İÖ VIII-VII. yy'lara ilişkin yazılı belgelerde geçmektedir. Traklar, uzun süre siyasi birlikten yoksun, kabile düzeninde yaşamışlardır. Genellikle ırmak boyları, göl kenarları ve vadilerde yerleşmişlerdir. Traklar'ın ekonomik etkinliği, küçük çaplı tarım ve hayvancılıktan oluşmaktadır. Özellikle at yetiştiriciliğinde çok başarılı olmuşlardır. Atın, Trak kültüründe özel bir yeri vardır. Çocuk-

Enez'de bulunan antik sikkeler

lara, küçük yaşlardan başlayarak ata binme ve at üstünde savaşma öğretilirdi. Cenaze törenlerinden sonra at yarışları düzenlenir, başarılı biniciler ödüllendirilirdi. Traklar'ın ata verdikleri önem, daha sonra etkisine girecekleri Yunan ve Roma kültürlerine de yansımıştır. Traklar, önceleri kazıklar üstüne oturttukları kerpiç duvarlı, saman damlı konutlarda yaşamışlardır. Daha sonraysa, günümüze değin yaşayan Ksante (İskeçe), Kypsela (İpsala), Ainos (Enez) gibi kentler kurmuşlardır.

Traklar'ın kültür yaşamındaki en önemli değişiklik, Yunan kolonileri döneminde gerçekleşmiştir. Önceleri doğa güçlerine tapan Traklar, Yunanlılar'la ilişkilerinden sonra, Yunan tanrılarını benimsemiş, ya da onlara benzer tanrılar yaratmışlardır. Kendi tanrıları yanında Dionysos, Demeter, Hekate gibi Yunan tanrılarına da tapmışlardır. Bu dönemde, Trakya yöresinin de Yunan kültürüne bazı katkıları olmuştur. Orpheus söylencesinden esinlenen Orphisme adlı dinsel hareket Trakya'da doğmuş ve zamanla Yunanistan ve Güney İtalya'ya yayılmıştır. Orphisme'den etkilenenler arasında ünlü düşünür Pythagoras da vardır. Traklar, ancak İÖ V. yy ortalarında Odrisler adlı oymağın önderliğinde siyasal birlik oluşturup, Trak Devleti'ni kurmuşlardır. Edirne'nin Makedonyalılar Dönemi'nde Orestia adıyla anılmasının Odrisler'le ilgili olduğu sanılmaktadır.

İÖ IV. yy sonlarında Makedonya Kralı II. Philip Trakya'yı topraklarına katarak, Odrisler Devleti'ne son vermiştir. II. Philip döneminde Yunan kültürünün yöredeki ve özellikle Trak kültürü üzerindeki etkisi daha da artmıştır. Makedonya Krallığı'nın yıkılmasından sonra yöreye Romalılar'ın egemen olması, kültürel evrime yeni bir boyut getirmiştir. İmparator Hadrianus'un Orestia Kasabası'na kendi adıyla birlikte kent hukuku vermesi, Orestia'nın önemli bir ticari ve askeri merkez olmasını sağlamıştır. Traklar'ın Roma yönetimine karşı sık sık ayaklanmalarına karşın, aralarında yoğun bir kültür alış-verişi olmuştur. Bu alış-verişin günümüze ulaşan belgeleri, mezar taşı kitabeleri ve adak stellerindeki kabartmalardır. Yerli Trak sanatçılarınca yapılan bu kabartmalarda geleneksel Trak süvarisi, betimlenmek istenen ölüyle bütünleşmiştir. Bu bütünleşme sonucu, Trak süvarisi de geleneksel özelliklerinin bir bölümünü yitirerek Romalılaşmıştır.

Roma egemenliğinin son dönemlerinde başlayan Got akınları, bir yandan toplumsal kargaşalara yol açarken, bir yandan da yöreye yeni bir kültür getirmiştir. Roma İmparatorluğu ikiye bölününce, Edirne Bizans Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Bu dönemin önemli olaylarından biri, Hıristiyanlık'ın yayılmasıdır. Hıristiyanlık'ın Edirne'ye giriş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Edirne'de kilise örgütünün varlığını gösteren ilk belge VII.yy'a ilişkindir. Ayrıca Saint Andreas'ın, erken dönemlerde yöreyi Hıristiyanlaştırdığına ilişkin söylentiler de vardır. Edirne Bizans egemenliğinde kaldığı yaklaşık bin yıl boyunca, sürekli toplumsal karışıklıklara sahne olmuştur. Bu karışıklıkların bir bölümü kuzeyden gelen Avar, Bulgar ve Peçenek akınlarından kaynaklanmıştır. Bir bölümüyse, Bizans'ın kendi iç çatışmalarına bağlıdır. Bu çatışmaların doğurduğu ayaklanmalar çoğunlukla merkez olarak Edirne'yi seçmiştir. Yerleşik nüfusun kaçmasına ve kentlerin yakılıp yıkılmasına yol açan bu karışıklıklar, kültürü olumsuz yönde etkilemiştir.

TÜRKLER'DEN SONRA: Türkler 1354' te Gelibolu'nun alınmasıyla, Rumeli'ye adımlarını atmışlardır. 1361'de de Edirne'yi ele geçirmişlerdir. 1365'te başkent oluş, Edirne'de yeni bir dönemi başlatmıştır. Fetihten sonra yöredeki Hıristiyan nüfus çok azalmıştır. 1517-1518 tarihli Patrik Fermanı'na göre, Edirne'deki Hıristiyan topluluğu, bir papazı yaşatacak olanaklardan bile yoksundur. Kentte kısa sürede saray, imaret ve medreseler yapılmış, yerleşim sur dışına doğru yayılmıştır. Osmanlı Devleti, yöreyi ele geçirmekle yetinmemiş, Türkleşmesi'ni sağlayacak önlemleri de almıştır. Anadolu'dan getirilen Yörükler yöreye yerleştirilmiştir. Ayrıca, Batı'daki fetihlere katılmak üzere pek çok savaşçı, Edirne'ye akın etmiştir. Kentin Avrupa'ya yönelik akınların başlangıç noktası olma özelliği, toplumsal ve kültürel yapısını Anadolu kentlerininkine göre değişik biçimlendirmiştir. Bu yapısal değişikliğin en belirgin olduğu dönem, Fetret Dönemi'dir. "Gerek diğer taht mücadelelerinde ve gerek Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebi'nin, II. Murad'a karşı Edirne tahtına oturarak bayrak kaldırma hadisesinde, iki tarafı birbirine düşman eden şey, şehzadelerin şahsi davaları olan taht meselesi değildi. Bundan daha kuvvetli bir sebep olmak üzere, Rumeli Türk Cemiyeti' nin, berigeçenin siyasi ve içtimai bünyesine karşı tezat teşkil eden bir hayat şartına sahip olduğunu görmekteyiz. Gerçekten de meseleyi içtimai sınıflar açısından ele alırsak, Anadolu'da canlı ve devlet siyasetine hevesli bir aristokrasi göremediğimiz halde Rumeli'de, Akıncı Beyliği denen ve veraseten hep eski tarihi ailelerin ellerinde bulunan bu müessese sayesinde Balkan Yarımadası'nda maddeten zengin olmuş ve siyaseten de bir sürü akıncı kıtalarının idaresini elinde bulundurmuş nüfuzlu aristokrat bir Türk aileleri zümresi görürüz." *(Akdağ, s.372).* Rumeli'yi Anadolu'dan ayıran başka bir yapısal farklılık da "Tavcılar" adı verilen topluluğun varlığıdır. Tavcılar, akınlardan ganimet elde etmek, dirliklere girmek ya da iş bulmak için Rumeli'ye göç etmiş kişilerdir. Sayıları giderek kabaran tavcılar, Rumeli toplumsal yaşamında bir huzursuzluk kaynağı olmuşlardır. "Hakikaten, Şeyh Bedreddin hadisesi de dahil olmak üzere, Rumeli'de Osmanlı hükümetine karşı ne kadar isyan çıkmışsa, hepsinde de esaslı muhalif kuvveti tavcıların teşkil etmiş olduklarını ve Edirne'nin üzerine hep onların yürüdüğünü görüyoruz" *(Akdağ, s.374).*

Fetret Dönemi'nin sona ermesiyle, Edirne için gerçek bir bayındırlık dönemi başlamıştır. Bu dönemde kentin politik merkez olma özelliğine, bir de kültürel merkez olma özelliği eklenmiştir. I.Mehmed dönemindeki bayındırlık etkinlikleri, genellikle Bursa geleneğinin etkisinde gelişmiştir. Ancak II. Murad döneminde Edirne kendi geleneğini yaratmıştır. "Onbeşinci yüzyılın ilk yarısı başlarında Bursa asıl merkez olmakta ve Edirne onu taklit etmektedir. Fakat II. Murad'ın o zamana kadar alışılmamış boyutlarda yaptırdığı Üç Şerefeli Cami, Bursa'da bütün değişik uygulamalara rağmen aşılamamış olan Ortaçağ yapı tasarılarını geçerek, yüzyılın ikinci yarısının ve sonrasının klasik stilini haber veren bir aşamayı temsil ediyor". *(Kuban, s.167).* II. Murad döneminde Edirne gerçek bir başkent görünümü kazanmıştır. "Dar-ül Cihad" olması, Rumeli'deki gaza ve fetihleri yönetecek padişahın Edirne'de oturmasını gerektirmiştir. Bu olay, kentin dini yapılar yanında, zengin bir sivil yapılar topluluğuna da sahip olmasını sağlamıştır. 1433'te Edirne'den geçen Bertrandon de la Broquière, yolu üzerindeki "seyrek iskân edilmiş" Trakya'dan sonra birdenbire Edirne'de, büyük, canlı, bayındır bir kent gördüğünü bildirmektedir. İstanbul'un fethi ve başkent oluşundan sonra da Edirne önemini korumuştur. II. Bayezid'in Mimar Hayreddin'e yaptırdığı Bayezid Külliyesi bunun kanıtıdır. Cami, imaret, hastane, medrese, hamam mutfak ve ambarlardan oluşan bu yapı topluluğu, aynı zamanda Osmanlı uygarlığının gelişmişliğinin göstergesidir. Külliyedeki hastanede ruh hastaları, müzik ve diyet ile tedavi edilmektedir. "Merhum ve mağfur Bayezid-i Veli.. vakıfnamesinde hastalara deva, dertlilere şifa, divanelerin ruhuna gıda ve def'i sevda olmak üzere on adet hanende ve sazende gulam tahsis etmiştir ki, üçü hanende, biri neyzen, biri kemani, biri musikari, biri santuri, biri çengi, biri çeng-i santuri, biri udi olup haftada üç kere gelerek hastalara ve delilere musiki faslı verirler..." *(Evliya Çelebi, s.469).* Edirne'nin İstanbul'un başkent oluşundan sonra da önemini koruduğunun başka bir göstergesi de II. Selim'in Mimar Sinan'a yaptırttığı ünlü Selimiye Camisi' dir. XVII. yy'da padişahların Edirne'ye ilgileri daha da artmıştır. Edirne çevresinde sık sık sürek avına çıkmaları, kente birçok saray kazandırmıştır. IV. Mehmed, şehzadelerin sünnet düğünü ile kızı Hatice Sultan'ın düğününü Edirne'de yaptırmıştır.

XVII. yy, Osmanlı kültürünün Edirne' de en güçlü olduğu dönemdir. Bu dönemde kentteki azınlıklar da Osmanlı kültürünün etkisine girmişlerdir. Bu kültürel kaynaşmanın günümüze ulaşan izleri mezar taşlarıdır. Edirne'de Türk mezar taşlarından yalnızca üstlerindeki Yunanca yazılarla ayrılan Rum mezar taşları bulunmuştur. Bunların biçimleri, işlemeleri, Türk mezar taşlarınınkiler gibidir. "Türk sanatının, Edirne Ortodoksları üzerindeki kuvvetli tesirini aksettiren diğer önemli bir eser ise, Edirne Piskoposluk kilisesine ait iken 1923'ten sonra Atina'ya götürülen kutsal ekmek muhafazası (Artophorion)'ydı. Üzerindeki tarihten 1669'da yapıldığı öğrenilen bu kilise eşyası, üzerindeki kabartma kompozisyonlar bakımından Bizans sanat geleneğine bağlı olmasına karşılık, kemer şekilleri bakımından Türk sanatı ile ilgilidir" *(Eyice, Edirne, s.75).*

XVIII. yy'da Osmanlı İmparatorluğu' nun batıda gerilemesi Edirne için de yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Geçmişin Dar-ül Cihad'ı artık bozguna uğrayan Osmanlı ordularının üssüdür. Öte yandan yitirilen topraklarda yaşayan çok sayıda Müslüman etnik öğe, Edirne'ye sığınmıştır. Böylece kentin toplumsal yaşamına yeni kültürel öğeler katılmıştır. Edirne'ye yönelen bu göç dalgası, XIX. yy'da daha da yoğunlaşmıştır. Ancak, 1829'da Ruslar'ın kenti işgal etmeleri ve ardından imzalanan Edirne Barışı, kentteki Müslüman nüfusun

daha doğuya göç etmesine ve bunların yerlerini Hıristiyan nüfusun almasına yol açmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Edirne'nin toplumsal ve kültürel yaşamında çok olumsuz etkiler yapmıştır. Rus işgali üzerine Müslüman halkın kentten kaçmasının yanı sıra Cihannüma Kasrı da aralarında olmak üzere çok sayıda yapıt yıkıma uğramıştır.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Edirne Cumhuriyet Dönemi'ne, yıkıma uğramış ve düşük nüfuslu bir il olarak girmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yörenin temel ekonomik etkinliği tarımdır. Ayrıca kent merkezinde, zanaatkârlık düzeyinde sürdürülen küçük sanayi vardır. Bu dönemde, Edirne'nin toplumsal ve kültürel gelişimi, büyük ölçüde, Genel Müfettişlik merkezi oluşuyla belirlenmiştir. Genel müfettiş olarak atanan Kazım Dirik'in başlattığı eğitim ve kültür seferberliği, Edirne'yi Trakya'nın kültür merkezi durumuna getirmiştir. Bu seferberlik çerçevesinde, çok sayıda köy okulu açılmış, Halkevleri'ne büyük işlerlik kazandırılmıştır. Halkevleri köycülük kollarının, geleneksel el sanatlarını geliştirmelerinin yanında, köy ekonomisine de olumlu katkıları olmuştur. Trakya'da Karaağaç'ta açılan Köy Öğretmen Okulu'yla (1938) Köy Enstitüsü'nün temeli de bu dönemde atılmıştır.

Edirne'nin günümüzde okur-yazarlık oranı en yüksek ve okulsuz köy sayısı en düşük illerden biri oluşu, bu dönemin etkinliklerinden kaynaklanmaktadır.

II. Dünya Savaşı'nda Almanlar'ın Balkanlar'ı işgalinin Edirne ve çevresi üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Yöre halkının "Tavuk Harbi" diye adlandırdığı bu etkiler, ekonomik yaşam yanında kültürel yaşama da yansımıştır. Savaş yıllarında yöre halkının Anadolu'ya göç etmesinin yanı sıra, okullar ve müzeler gibi kültür kurumları da Anadolu ve İstanbul'a taşınmıştır. Savaş sonrasında bu yapıların yeniden kuruluşunda güçlüklerle karşılaşılmış, müzelerdeki yapıtların bir bölümü geri gelmemiştir. Kısacası, 1940-1945 arasında Edirne kültürel bir yoksullaşma süreci yaşamıştır. Bu sürecin etkileri daha sonraki dönemlere de yansımıştır.

1950 sonrasındaki ekonomik canlanmanın, toplumsal yaşama ve kültüre farklı etkileri olmuştur. Bir yandan geleneksel toplum yapısındaki ilk çözülmeler başlarken, bir yandan da dinin yaşam üzerindeki etkisi hiçbir zaman olmadığı kadar artmıştır. Batıyla olan komşuluktan kaynaklanan ve çağdaş yaşam anlayışına hayli yakın olan Rumeli geleneği, dinin etkisine girmiştir. Edirne'nin toplumsal ve kültürel evriminde önemli bir öğe de E 5 Karayolu'dur. Özellikle 1965'ten sonra karayolu taşımacılığının önem kazanması ve yurt dışındaki işçilerin artması, E 5 Karayolu'nu Edirne'nin can damarı haline getirmiştir.

Karayolu, kent halkına yeni ilişkiler, yeni yaşam biçimleri ve yeni gelir kaynakları sağladığı gibi, kentin gelişme yönünü de belirlemiştir. Yeni kurulan yapılar, karayolu kenarında yoğunlaşma eğilimi göstermektedir.

1980'lerde Edirne nüfusunun büyük çoğunluğunu Rumeli göçmenleri oluşturmaktadır. Bunlar da aralarında farklı kültürel gruplara bölünmüşlerdir. Kent merkezinde kültürel farklılıkların yavaş yavaş silinmesine karşın, kırsal kesimde kültürel gruplar, varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler.

Herodotos'a Göre Traklar

Yeryüzünde, Hintliler'den sonra, en kalabalık olanlar Trakyalılar'dır; bir tek adamın komutasında ya da tek iradeyle hareket etseler, hiç yenilmez ve bence, ulusların en güçlüsü ve en kalabalığı olurlar. Ama onlar için imkânsızlık buradaydı ve bu birlik hiçbir zaman kurulamadı; bunların zayıf yerleri burasıdır. Oturdukları yere göre birçok adlar alırlar, ama bütün bu ulusların görenekleri her noktada hemen hemen aynıdır, yalnız Getaililer ve Trausililer'le Kreston'un kuzeyinde oturanlar bunun dışında kalırlar.

Öbür Trakyalılar'ın şu görenekleri vardır: Çocuklarını köle olarak yabancılara satarlar; kızlarını kapamazlar, istedikleri adama gitmekte serbest bırakırlar; buna karşılık, ana-babalarından para karşılığı satın almış olduklarına hiç göz açtırmazlar. Dövme yaptırmak, soyluluk işaretidir; dövmesiz olmak kötülük getirir. Hiçbir iş görmemek kibarlıktır; toprakta çalışmak şerefsizliğin en aşağısıdır; soylu yaşamak demek, savaşa gitmek ve başkalarını soymaktır. Bellibaşlı görenekleri bunlardır.

Tanrılar arasında yalnız Ares, Dionysos ve Artemis'i sayarlar. Yalnız kralları öbür yurttaşlardan ayrı olarak, en büyük saygıyı Hermes'e gösterirler; onu ataları sayar ve yalnız onun adına ant içerler.

Zenginlerin ölü gömme törenleri şöyledir: Ölüyü üç gün seyre koyarlar, çeşitli kurbanlar keserler, yanıp yakılırlar ve arkasından büyük bir şölen gelir. Sonra gömerler, ölü ya toprağa verilir ya da külleri alınır; bir tümsek yaparlar, çeşit çeşit oyunlar oynarlar, en yüksek kazanç teke tek yapılan güreş için konulan ödüldür. Traklar'ın ölü gömme törenleri bunlardır.

(Herodot Tarihi, V, 3, 6, 7, 8, s.293, 294, 295).

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Edirne'de yaşama biçiminin oluşumunda çeşitli etkiler söz konusudur. Kent bir dönem, Osmanlı Devleti nin başkenti olmuştur. XVIII. yy'dan başlayarak yitirilen topraklardan gelen çok sayıda göçmen topluluklarının, bir bölümü de Edirne'ye yerleşmiştir. Bu dönemlerde Edirne nüfusunun 300-500 bin olduğu bilinmektedir. Rumeli'nin değişik yerlerinden gelen göçler yaşayış özelliklerini de birlikte getirmişlerdir. Bu, günümüze dek gelen ve yaşama biçimini belirleyen önemli etmenlerden biri olmuştur. Kentte XIX. yy sonlarına dek önemli bir yoğunluk oluşturan Gayri Müslim topluluklar da, kültürleriyle yaşama biçimini etkilemişlerdir.

Edirne'de yaşama biçimi bir devingenlik üzerine kurulmuştur. Tarımda makineleşme, verim artışı ve bunların yarattığı zenginlik, bu devingenliğin temelini oluşturur. Buna son yıllarda hızla gelişen sanayi de eklenmelidir. Geleneksel yapı, hızlı bir çözülüş içindedir. Köylerle kentler arasındaki yaşayış farkı, giderek ortadan kalkmaktadır. Çekirdek aile, egemen aile yapısı durumundadır. Kırsal kesimde kadınlar ev işlerinin yanında, tarımda da çalışır. Aile ile ilgili sorunlarda kadın da söz sahibidir. Genç kız ve erkekler üstünde ağır bir aile baskısı yoktur. Evlenirken kızın ve erkeğin de görüşü alınır. İmece geleneği çözülmüştür. Ancak komşular arasında süt ödünçleşmesi, tarhana yapma, düğünlerde yardım biçimlerinde sürmektedir.

Çoğunlukla dağlık yörelerden gelmiş göçmenlerin köylerinde daha kapalı bir yaşam sürdürülür. Bunlar tarımdaki yeniliklerin, toplumsal ve kültürel değişikliklerin oldukça dışında kalmışlardır.

Edirne'de kırsal kesimin görece zenginliği nedeniyle köyden kente göç daha az olmaktadır. Trakya insanı, çağdaş yaşama her zaman açık olmuştur. Beslenme, barınma, giyim-kuşam, sağlık alanlarında çağdaş değerler hızla yayılmıştır. Kültüre il çapında bir yöneliş vardır. Radyo, televizyon, gazete köylere dek yayılmıştır.

GİYİM-KUŞAM: Yörede çağdaş giysiler egemendir. Kimi köylerde kadınlar şalvar, yelve gibi yerel giysiler giyer. Yine köylerde ve kentlerin dış mahallelerinde ferace ve çarşafa günümüzde de rastlanır. Erkek giyiminde ceket, pantolon, kasket gibi çağdaş giysiler tümüyle benimsenmiştir. Boyunbağı takma alışkanlığı yoktur.

Bol ağlı şalvar, bol kollu gömlek, bindallı, aynalı yelek, geleneksel kadın giysileridir. Yemeni, krep, hotoz, baş giysilerini oluşturur. Ayağa dikişli mercan terlik giyilir. Çoraplar genellikle ak, konçları desenlidir. Kimi zaman pembe, yeşil kırmızıyla renklendirilir. Yaşmak, ferace bir dönemin sokak giysileriydi. Daha sonra ipek çarşaf da giyilmiştir.

Potur, cepken, çuha, camedan erkek giysileridir. Poturların yörede pek çok türü vardır. Baş giysilerinden sarık, külah ve takkelerin yerini, sonraları fes almıştır. Bele şal kuşak sarılır. Ayağa giyilen yemeni, kırmızı, yeşil, kara, sarı renklerdedir. Uçları sivridir. Altı tahta, üstü deri "katır" da bir ayakkabı türüdür.

BESLENME BİÇİMLERİ: Yörede değişik beslenme biçimleri görülür. Değişik aralıklarla gelen göçmen grupları beslenme alışkanlıklarını da birlikte getirmişlerdir. Meyve ve sebze beslenmede önemli bir yer tutar.

Türkiye'nin birçok yerinde olduğu gibi, Edirne'de de bir bölüm yiyecek kış için hazırlanır. Kesme, tarhana, kuskus, yufka, bulgur, keşkek, nişasta, bal sucuğu, sucuk, pastırma, kavurma, pestil, reçel, kak, hardaliye, tükenmez, pekmez, pelverde, turşular bunlar arasındadır. Edirne'de Türkiye çapında ünlü beyazpeynir yapımcılığı da çok yaygındır. Edirne peyniri de denilen bu peynir genellikle koyun sütünden yapılır.

Köylerde sabahları tarhana çorbası içme alışkanlığı sürmektedir. Yanında pırasa,

turp, peynir yenir. Arkasından çay içilir. Yazın orakta, harmanda, bağbozumunda, pancar çapasında, pancar sökümünde kuşluk ve ikindi yemekleri yenir. Soğan, sarmısak, peynir, ekşimik, domates, biber, salatalık, yoğurt bu öğünlerin başlıca yiyecekleridir.

Yörede sofraya sonunda soğukluk getirilir. Yazın kavun, karpuz, meyveler; kışın ayran, yoğurt, soğukluk türleridir. Yemekleryazın salatalık, kışın turşular eşlik eder. Mamzama, ciğer sarması, akıtma, badem ezmesi, gaziler helvası, devaimisk, lokma ilin özgün yemeklerinin başlıcalarıdır. Ayrıca ısırgan yemeği, labada adlı ottan yapılan borani, değişik türde bir peynir tatlısı olan belmuş, mısır unundan kaçamak, süte peynir eklenmesiyle yapılan akçakatık beslenmenin öğeleri arasındadır.

Tarhana: Un elenir. Ortası açılır. Kıyma makinesinden geçirilmiş domates, soğan, domates biberi (kırmızıbiber), acı biberle yoğurt, irmik, tuz, ekmek mayası katılarak iyice yoğrulur. Katı bir hamur elde edilir. Bu hamur her gün yoğrularak, dokuz gün bekletilir. Onuncu gün temiz bir çarşaf üstüne parça parça yayılır. Önce gölgede, sonra güneşte kurutulur. Yeterince güneş ışını alıp kıvamına geldiğinde ovulur. Kalburdan geçirilir. Yeniden kurutularak torbalara konur.

Pişirileceği zaman 2-3 kaşık tarhana suda ıslatılır. Ilık suya yavaş yavaş katılarak karıştırılır. 10 dakika kaynatılır. Üzerine kızdırılmış yağ dökülür.

Badem Ezmesi: Badem 1 dakika haşlanır, kabukları soyulur, kurutulur. Mermer dibekte dövülür. Soğuk şerbet yavaş yavaş karıştırılarak badem tozuna yedirilir. Mermere serilerek bir süre dinlendirilir. Ezilerek topaç yapılır. Bu topaçlar rulo durumuna getirilerek, iki-üç santim boyunda kesilir.

Ciğer Sarması: Ciğerin gömleği ayrılır. Ciğerler ince ince kıyılır. İçine pirinç, taze soğan, karabiber, tuz, yumurta akı konur. Bu karışım gömleğe doldurulur. Üstüne yumurta sarısı sürülür. Kırmızıbiber ekilir. Parça parça yağ konur. Tepsiyle bir süre fırında kızartılır. Sonra su eklenerek pişirilir.

Mamzama: Bir tür salatadır. Patlıcan ve biber közlenir. Kabukları soyularak ince ince kıyılır. Domates ve acı biber küçük küçük doğranır. Dövülmüş sarmısak ve tuz katılır. İyice karıştırılır. Üstüne zeytinyağı ve sirke dökülür.

Akıtma: Sulu hamur mayalanır. Kepçeyle kızgın sacın üstüne dökülerek yayılır. Hemen altüst edilir. Tereyağı, bal sürülerek yenir.

Hardaliye: Üzümler ezilerek suyu çıkarılır. Tülbentle süzülür. 100 litre için 3 kg hardal hesaplanır. Dövülmüş ya da çekilmiş hardal, tülbent çıkınlarla şıranın içine konur. Güneş görmeyen, serin bir yerde mayalanmaya bırakılır. En az on beş gün kapağı açılmaz.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: İnançlar ve töresel yapının günümüzdeki çizgileri XIV. yy'da Osmanlı egemenliğiyle ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu egemenlikle birlikte, yörenin geleneksel yapısının Türk-İslam kültürüyle biçimleniş süreci başlamıştır. Gelenek ve göreneklerin biçimlenişini etkileyen bir başka olay da XVIII. yy'da başlayan göçlerdir. Yitirilen topraklardan gelen Müslüman etnik öğeler, Edirne'ye sığınmışlardır. Bunlar değişik kültürlerin taşıyıcısı olarak yörenin kültürünü zenginleştirmişlerdir.

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: Yörede dinsel yapı, toplumsal yaşamı etkiler. Toplumsal gelişmeye koşut olarak dinsel yapının etkisi giderek azalmaktadır. Etkilerini yitirmelerine karşın boşinanlar varlığını sürdürür.

Edirne'de çeşitli dileklerle gidilen pek çok ziyaret yeri vardır. Yıldırım Semti'nde bir tepedeki Hıdır Baba cumartesi günleri ziyaret edilir. Mezarın çevresinde 3 ya da 7 kez dönülerek dilekte ve adakta bulunulur. Mezarın 5 m kadar yakınında yuvarlak bir karataş vardır. Yaklaşık 40 cm çapında 20 cm yüksekliğindedir. Yüzeyi kaygandır. Taşın üstüne çıkılarak İhlas, Kuleuzubirabbin nas, Fatiha sureleri okunur. "Hıdır Baba"ya kurban. Esselamüaleyküm ya ehli kubur" denilerek dilekte bulunulur. Adak olarak Baba'nın çevresinde üç kez dolaştırıldıktan sonra çoğunlukla horoz kesilir. Hıdır Baba'dan alınan taş dilek gerçekleşinceye değin saklanır. Sonra alındığı yere bırakılır. Hıdır Baba'yı Yahudiler de ziyaret eder.

Edirne'deki dilek yerlerinden biri de Selimiye Camisi yakınlarındaki taştır. Evlenme, çocuk dilekleriyle gidilir. Taşa çıkılarak kıble yönünde ayakta durulur, dua edilerek dilekte bulunulur. Dilek gerçekleşecekse, taşın sağa doğru döneceğine inanılır.

Kaleiçi'nde, Darülhadis yakınındaki türbe, çeşitli dileklerle ziyaret edilir. Ziyaretçiler türbenin çevresini üç kez dönerler. Bir yandan da dua okunur. Sonra türbenin yanındaki yıkık yapıya gidilerek mum yakılır. Yapının altı dışardan bir mağara biçiminde oyulmuştur. Buradan taş alınarak dilekte ve adakta bulunulur. Dilek gerçekleşirse bu taş, ertesi yıl aynı gün alındığı yere bırakılır.

Boşinanların bir bölümü de kimi hastalıkların iyileştirilmesiyle ilgilidir. Dalak kesme, sıtma bağlama bunlara örnek verilebilir. Ellerde görülen siğiller nefesinin etkisine inanılan birine okutturularak iyileştirilmek istenir.

Nazara ilişkin inanışlar boşinanların en güçlü ve yaygın olanıdır. Kötü gözden korunmak için kurşun dökülür, tütsü yaptırılır, muska, mavi boncuk takılır. Kapılara nal çakılır. Yeni yapılara sarmısak, mavi boncuk, çocuk ayakkabısı asılır.

Yörede görülen öbür boşinanlar şöyle sıralanabilir:

Köpek uluması, baykuş ötmesi iyilik getirmez.

Sabun, makas, bıçak, elden verilmez, ya yere konur, ya da elin tersiyle alınır.

Hıdrellez gecesi süt ve yoğurt kapları avluya ve kapı önlerine asılır. Böylece bütün yıl evde bolluk olacağına inanılır.

Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin bir bölümü boşinan niteliğindedir *(Bak. Doğum Gelenekleri).*

DÜĞÜNLER-DOĞUM VE ÖLÜMLE İLGİLİ GELENEKLER: Edirne'de evlenme görenekleri Türkiye'nin öbür yöreleriyle temelde benzeşir.

Belli aşamalara belli törenler eşlik eder. Bu törenler yer yer Anadolu düğünleriyle ayrılık gösterir. Doğum olayına ve çocuğa tüm yörelerde olduğu gibi, büyük önem verilir. Ölüm gelenekleri Müslümanlık'ın kuralları çerçevesinde oluşmuştur.

Düğünler: Trakya'da genç kızlarla erkeklerin birbirlerini görüp anlaşmaları Anadolu'ya oranla daha kolaydır. Kız seçiminde oğlanın görüşü de alınır. İstenecek kız saptandıktan sonra bir pazartesi, ya da perşembe günü dünürcüler kız evine gider. Dünürcülerin geleceği, haberci kadınlar aracılığıyla kız evine önceden duyurulur. Erkekler ve kadınlar ayrı odalara alınır. Erkekler odasında yaşlı biri, konuya girer. Kız evi, kızlarını vermek niyetindeyse "düşünelim" yanıtını verir. Dünürcüler bir hafta sonra yine gelir. Bu kez kızın babası "Akrabalarımıza danışalım, kısmetse olur" der. Üçüncü kez gittiklerinde, kız yanı isteklerini bir kâğıda yazarak dünürcülere verir. Oğlan yanı bu istekleri karşılayabilecekse, kız evine "tamam, olur" haberi gönderir. Böylece söz kesilmiş olur.

Nişandan bir gün önce kız evi oğlan evine bir sini baklava gönderir. Oğlan evi bu baklavayı, çağıracağı ev sayısına bölerek okuyucu kadına verip dağıttırır. Baklava karşılığında kız evine yemiş (leblebi, şeker, fıstık, iğde) gönderilir. Kız evi de aynı biçimde yemişleri okuyucu kadınla dağıttırır. Bu arada iki yan birbirine armağanlar gönderir. Akşam çağrılılar önce oğlan evine gider. Kız yanının armağanları görüldükten sonra topluca kız evine gidilir. Kıza ve erkeğe yüzük takılır. Çalgı yoksa kızlar dare (tef) çalar, mani söylerler. Nişandan sonra kız evi ile oğlan evi arasında ilişkiler artar. Gidip gelmeler çoğalır. Bayramlarda, özel günlerde karşılıklı armağanlar gönderilir.

Düğünler genellikle sonbaharda harman sonu yapılır. Düğün perşembe günü çeyizin sergilenmesiyle başlar. Çeyizin çoğu kızın el emeği ürünlerdir. Yağlıklar, işlemeli havlular, mendiller, krepler, keseler, çevreler, çemberler, çoraplar, oyalar, namazlıklar, uçkurlar, yatak-yastık takımları çeyiz odasını süsler.

Düğünden bir gün önce, oğlan yanı kız evine al basma, al krep, gergef teli (gelin teli), nohut şekeri, fıstık, iğde gönderir. Okuyucu kadın yiyecekleri bir sepete koyar. Kırmızı basmaya sarar ve gergef telleriyle süsler. Ev ev dolaşıp, sepetin içindekileri dağıtarak düğüne çağırır. Okuyucuya evlerden bir tas un verilir. İsteyen buğday, arpa, yumurta da verebilir. Çağrı yalnız köyün içiyle sınırlı kalmaz. Çevre köylerin kahvelerine haber salınır.

Düğüne aşırıdan (uzaktan) gelen erkek konuklar, köyün yakınına gelince birkaç el silah (av tüfeği) atarlar. Silah sesini duyan düğün sahibi, bir çalgı grubuyla konuklarını karşılamaya gider. Konuklar köye yaklaştıklarında armağanlarını bir sopanın ucuna asar. Armağan paraysa sopanın ucundaki yarığa kıstırılır. Düğün yerine gelindiğinde, konuklar önceden hazırlanmış içki masalarına oturtulur.

Cumartesiyi pazara bağlayan gece kına gecesi yapılır. Kınayı oğlan evi gönderir. Kınayla birlikte gergef teli, kesmeşeker de gönderilir. Gece, eğlence sonunda gelinin ellerine ve ayaklarına kına yakılır. Kınayı boşanmamış ve dul kalmamış iki genç gelin yakar. Kına yakılırken gelin ağaltma türküsü söylenir.

XIX. yy'da Edirne banliyösü

Vurun gelinin kınasını
Ağlatın garip anasını
Güveyin kaynanasını
Şen olsun dayler!
Gelinin koçusu tellidir
İçinde gelin bellidir
Güveyi Rumeli'lidir
Şen olsun dayler!

Bu sırada gelin ağlar. Ağlamaması iyiye yorulmaz. Gelinlik kızlara bir yakımlık kına ve gergef teli verilir. Kızlar ertesi gün düğüne kınalı eller ve başlarında gelin teli ile gelir.

Pazar günü gelin giydirilir. Gelin alıcıları bekler. Kentlere yakın köylerde minibüslere, uzak köylerde römorklu traktörlere binilir. Gelin minibüsü ya da traktörü, kilimlerle örtülür. Önüne havlular, peşkirler, mendiller asılır. Eskiden gelin alıcı alayı at ve öküz arabalarından oluşurdu. Arabaların önünde davul-zurna çalınır, gençler hora teperdi.

Gelin alayı, oğlan evinden çıktıktan sonra güvey tıraş edilir. İçki masaları kurulur. Köyün tüm erkekleri içki içer, eğlenirler. Güvey masalar arasında bir iskemleye oturtulur. Tıraşa başlarken berbere bir çift çorap, mendil, havlu ve para verilir. Berber tıraşı yarıladığında, gençler elinden usturayı alır; güvey oyuna kaldırılır. Yakınları, alnına para yapıştırır. Oyun ve içkiyle süren tıraş, kimi zaman birkaç saati bulur.

Gelin alayı oğlan evine vardığında "koltuğa alma" töreni yapılır. Güvey, gelini karşılar, koluna girer. Topluluğun üstüne şeker, kuru yemiş, para serper. Bu arada kaynana ve kaynata geline armağanlarını takar. Çalgılar en hızlı havaları vurur. El çırpılır, birbiri ardından silahlar atılır. Gelinle güvey çeyiz odasına girer. Güvey içerde geline bir armağan verir ve dışarı çıkar. Arkadaşları onu köyde gezdirir. Gelin dışarı çıkarılır. Bir iskemleye oturtulur. Kucağına bir kız ve bir erkek çocuk verilir. Kız ve erkek çocukları olması için dilekte bulunulur. Başı üstünden bir avuç buğday serpilir. Yeniden oyunlar başlar.

Akşam oğlan evinde güvey yemeği verilir. Konuklar, kaşıklarını da yanlarında getirir.

Güvey yatsı namazından sonra tekbirlerle eve getirilir. İçeri girerken, arkadaşları sırtına yumruk vurmaya çalışır.

Doğum Gelenekleri: Doğumdan sonra üç ezan geçmeden, çocuğa anne sütü verilmez. Erkekler kızlardan altı ay fazla emzirilir. Sütü kesilen kadınlara "süt pınarı" adlı kuyudan alınan su içirilir. Böylece yeniden sütünün geleceğine inanılır.

Doğumdan yedi ezan sonra loğusa yatağı yapılır. Yakınları loğusaya sütü bol olsun diye sütlü yiyecekler getirir. Loğusa kırk gün yalnız bırakılmaz. Kem gözlerden korumak için başucuna kırmızı kurdeleyle mavi boncuk asılır. Bezlerin yıkandığı sular uluorta dışarıya dökülmez. Loğusa kırk gün yıkanmaz.

GELENEKSEL EL SANATLARI: Bir dönem, Osmanlı Devleti'nin başkenti olan Edirne'de el sanatları gelişkindi. Ağaç işlemeciliği, lake kap ve kutu yapımcılığı, çiçek ressamlığı, kitap kapakçılığı, talik yazı ve oyuculuğu, mezar taşçılığı eski el sanatlarının başlıcalarıdır. Bu ürünlerin çoğu günümüze ulaşamamıştır. Siyasal ve doğal olaylar nedeniyle ya harap olmuş, ya da çeşitli yerlere taşınarak dağılmıştır.

AHŞAP İŞÇİLİĞİ: Ağaç işlemelerinin yaygın bir ünü vardır. Edirne'de İstanbul'dan ve Avrupa'dan alınan etkilerle Edirnekâri bir üslup yaratılmıştır. Edirnekâri ağaç işlerini oyma, kakma ve boya bezekli yapıtlar oluşturur. İşlemelerde genellikle lale, sümbül, karanfil, çiçek buketi, meyve gibi bitkisel motifler kullanılmıştır. Az sayıda örnekte daire, kemer, yıldız gibi geometrik biçimlere ve rumi kıvrımlara da rastlanır. Boya bezekli ürünlerde susen yeşili, mor, safran sarısı, hindiba esmeri, kahve esmeri gibi bitkisel boyalar kullanılmıştır. Ağaç cinslerini ceviz, dut, meşe, kestane, şimşir, ıhlamur oluşturur.

Sini-sofra altları, kavukluklar, tavan işlemeleri, trabzan ayakları, oyma tekniğiyle işlenmiştir. Yüklük ve köşe dolapları, yazı çekmeceleri boya bezekli yapıtlardandır. Kakma tekniğiyle işlenmiş ürünlere pek rastlanmaz.

Sini-sofra altları tümüyle Edirne'ye özgü bir teknikle yapılmıştır. Çok köşelidir. Altlık olarak yapıldıklarından üstleri düzdür. Yan yüzeylerde, belirli bir kompozisyon iki köşe arasında yinelenir. Köşelerde uzun ve ucu kıvrık bir palmet vardır. Kavukluklar, çoğunlukla Rokokoişlemelerle süslüdür. Yüzey yeşil renkte, kabartmalar altın yaldızla boyanmıştır. Edirne evlerinde çok görülen tavan süsleri, özellikle XIX. yy'ın başlarında Barok süsler ve Rokoko kıvrımlarla geliştirilmiştir. Edirnekâri ağaç işlemelerinin en güzel örneklerinden trabzan ayakları, bitkisel motiflerle süslü ve boyalıdır.

Yüklük ve köşe dolaplarında, karışık

motifler (bitkisel, geometrik, vb) görülür. Edirne'de çok kullanılan Rokoko süsler, bu yapıtlarda görülmez. Açık yeşil, kirli sarı, mavi renkierde yerli boyalar kullanılmıştır. Edirne işi yazı çekmeceleri, incelik ve boyalarıyla ilgi çeker. Kapak üstü, yanlar bitkisel motiflerle süslüdür. Kapak içine dönemin tuğrası işlenmiştir. Çekmecelerin içinde kâğıt, hokka takımı, makas, makta, vb koymak için özel bölümler vardır.

EL İŞLEMECİLİĞİ: El ürünü işlemeler renkleri, anlamlı motifleri, işleme ustalığı ile dikkati çeker. En eski örneklerde bile canlılığını yitirmemiş renkler -bugün yaşamayan- Edirne kök boyacılığının eseridir. En çok koyu mavi, pembe, kırmızı, sarı, kara renkler kullanılmıştır. İşlemelerde bitkisel motifler ağır basar. Sümbül, nar çiçeği, lale, karanfil, gül, süs biberi, stilize selviler, yapraklı bademler, gündöndü (ayçiçeği), pat çiçekleri, kuşlar en yaygın motifleri oluşturur. Bu motifler türlü yapraklar, ağaç, mezar, cami, çarkıfelek, hayat ağacı, geometrik biçimlerle zenginleştirilerek işlenmiştir.

İşlemeler, genellikle sakangur ve salaşpur bezlere, Felemenk ipi dokumalara yapılmıştır. Bunlardan başka ham ipek, keten, tire (yerli pamuk ipliği) dokumaların da işleme için kullanıldığı görülür. Sakangur ve salaşpur bezler, yalnızca çevre olarak kullanılmıştır. Felemenk ipi dokumalar kullanılacağı yere göre (yağlık, peşkir, uçkur, mahrama, sofra bezi) türlü uzunluk ve genişliklerde dokunur. Sonra iki ucu işlenir. Felemenk ipi Avrupa'dan getirtilen bir tür pamuk ipliğidir.

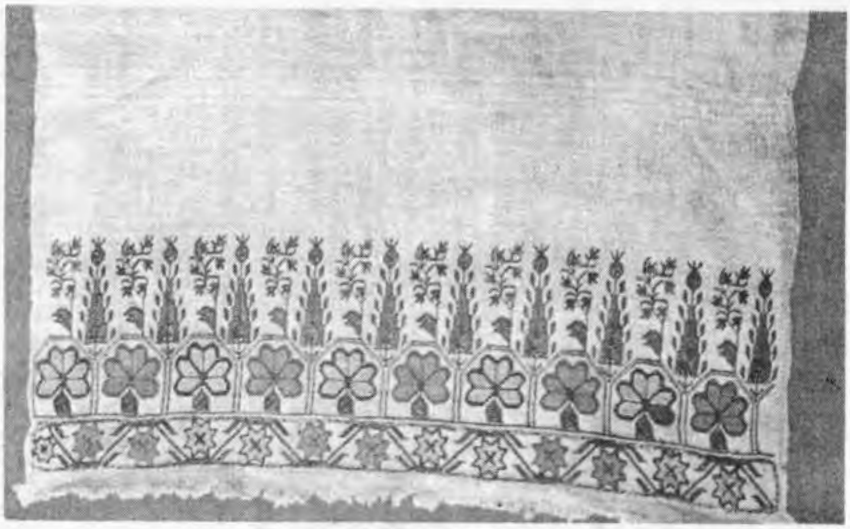
İşlemelerde, tığ işi, ulama, ajur teknikleri kullanılmıştır. Sakangur çevrelerin kenarları oyalarla bezenmiştir.

Yörede işlemecilik gerilemekle birlikte günümüzde de sürmektedir.

SÜPÜRGECİLİK: Yörede süpürgecilik pazara yönelik bir el sanatı olarak varlığını sürdürmektedir. Süpürge darısından yapılır. Orakla yapılan hasat sırasında salkımlar, süpürge yapımına elverişli uzunlukta kesilir. Tohumlar ve yapraklar ayıklanır. Salkımlar (teller) kurutulup 10-15 kg'lik demetler yapılır. Demetler ıslatılarak kükürtle ağartılır. Ağartma küçük kapılı ve bir ocağı bulunan penceresiz bir odada yapılır. Islatılan demetler odaya konarak ocakta kükürt yakılır. Yirmi tel demeti için 1 kg kükürt hesaplanır. Demetler odada 24 saat kalır.

Ağartılmış süpürgeliklerin hurda denilen tellerini, "ayıklayıcı" (zahireci) bıçakla ayıklar. Kısa, kırık, koyu renkte, düzgün olmayan bu teller küçük el süpürgesi ve top süpürge yapımında kullanılır. Teller "sarıcı" larca (taslakçı) temizlenir. 4-9, ya da daha çoğu bir araya getirilip, yavru demetler yapılır. Bunların ikisi birleştirilir pamuk ipliğiyle bağlanarak, süpürge taslağı oluşturulur. "Bağlayıcı"larca (tepeci) bu taslağın sapına 4-5 tel yerleştirilerek, tepelik yapılır. "Ayakcak" denilen ayak mengenesinden yararlanılarak sap, üç ya da daha çok yerinden galvanize telle bağlanır. Süpürge taslağına "el mengenesi" (falaka) yardımıyla süpürge biçimi verilir. Tokmakla vurularak bu biçim pekiştirilir. Üç ya da daha çok yerinden çuvaldızla dikilir.

El süpürgesi, sırıklı süpürge, küçük el süpürgesi, tavan süpürgesi, top süpürge değişik gereksinimleri karşılayan süpürge türleridir.

Edirne İşleme sanatından örnekler

Edirne'nin eski el sanatlarından biri de misk sabunculuğudur. Portakal, limon, elma, armut vb biçimlerinde yapılan sabunlar, hediyelik eşya olarak satılır. Çömlekçilik, hasırcılık, sepetçilik varlıklarını sürdüren el sanatı dallarıdır.

MİMARLIK: Edirne, Osmanlı kültürünün ve mimarisinin yoğunlaştığı birkaç merkezden biridir. Kentte, Osmanlı mimari yaratıcılığının çok çeşitli örnekleri görülmektedir. Bu açıdan Edirne, Bursa'yla İstanbul'un karışımı gibidir. Eşine az rastlanan bu anıtsal yoğunluk, 500 m çapında bir daire içindedir. Bunlar, Edirne'yi güçlü bir anıtkent yapmaktadır.

Edirne ilk zamanlar, Hadrianus'un kurduğu surlar içinde, düzenli planlı, korunaklı bir kentti. Helenistik doku, Edirne'nin Ka-

leiçi Mahallesi'nde yaşamakta, Hadrianus Kalesi'nin kulelerinden biri, saat kulesi olarak kullanılmaktadır.

Evliya Çelebi zamanında var olan surların ve kent kapılarının yalnızca adları bilinmektedir. Eski kent surlarının hemen dışında, Osmanlı kenti başlıyordu. Edirne mimarisi birkaç dönemden oluşmaktadır. Birincisi, Çelebi Sultan Mehmed öncesi ve onun dönemidir. Kentin mimari açıdan önem kazanması, II. Murad dönemiyle başlamıştır. Üç Şerefeli Cami, alışılmamış boyutları ve 4 minaresiyle önceki yapılardan ayrılır. Muradiye Camisi'nin mihrabında, Anadolu çini sanatı doruğuna ulaşmıştır.

XV. yy boyunca, Osmanlı mimarisi ve sanatının en üst düzeyindeki yapıları doğmaya başlamıştır. Bunlar, klasik Osmanlı üslubunun ilk aşamasını oluşturmuştur. Çok işlevli toplumsal merkez geliştirme düşüncesi, Fatih Sultan Mehmed'le başlayıp XVI. yy'da yoğunluk kazanmıştır. Bu tür yapıların en güzel örneği Bayezid Külliyesi'dir. Camisi, tabhanesi, darüşşifası, medresesiyle, tüm külliye güçlü, güzel bir mimarlık ürünüdür.

İkinci bir başkent gibi işlev yüklenen Edirne'de, XVI. yy'da büyük mimari anıtlar yapılmıştır. Bunların en büyüğü Selimiye Camisi'dir. Bu yapıyla, klasik Osmanlı mimarisi doruk noktasına ulaşmış, devletin gücü belgelenmek istenmiştir. Sinan yapıları dizisini taçlandıran Selimiye, tutarlı, dengeli, üstün mimarisi ve anıtsal kubbesiyle, yaratma gücünün erişebileceği noktayı vurgulamaktadır.

Edirne mimarisinin en ilginç yapılarını oluşturan hamamlarda ve kimi XV. yy yapılarında, alçı kubbe bezemeleri Osmanlı süsleme kültürünün özgün örnekleridir.

Elişi ile yapılmış bir örtü

Edirne, sivil mimari açısından da önemli bir merkezdir. Sultanlar, mermer döşeli kanallarda akıttıkları Tunca kıyısında "Sarayiçi" mevkiinde, köşkler, kasırlar, divanhaneler, saraylar yaptırmışlardır. Çoğu ahşap olan bu yapılar günümüze ulaşmamıştır.

Edirne'nin anıtsal dönemleri, Ekmekçioğlu Ahmed Paşa ve IV. Mehmed'le son bulmaktadır. Batılılaşmayla birlikte neoklasik çizgiler, "Art Nouveau" süslemeli yapılar görülmektedir *(Kuban, s.4)*.

1910-1927 arasında I. Ulusal Mimarlık Dönemi üslubundaki yapıların özgün örneklerinden biri Edirne Garı'dır. Mimar Kemaleddin'in ürünü olan yapı bakışık planı ve kubbeleriyle Osmanlı mimarisine duyulan özlemi yansıtmaktadır.

Kaleiçi, Edirne'nin geleneksel Türk evini yaşatan kesimidir. Edirne evleri, yazlık, kışlık, açık ve kapalı bölümleriyle, bahçeli ev-konak türündendir. Bunlar, XVI. ve XVII. yy'larda ünlü sarayların çevresine sarpiştirilmiş, birbirinden ayrı, ağaçlıklı, çiçekli, büyüklü-küçüklü yapılardır. 1717'de Edirne'de oturan İngiliz Sefiri'nin karısı Lady Montague, mektuplarında Edirne evlerini şöyle anlatıyor:

"Mimari biçimleri çok zarif ve yöreye uygun. Burada evlerin dışını süslemek gelenekten değil. Hemen tümü ahşap...

Evlerin tümü iki bölümden oluşuyor. Bunlar dar bir geçitle birbirine bağlanıyor. İlk bölümün önünde geniş bir avlu, çevresinde örtülü galeriler (revak) ve odalar var. Odalar büyükçe. İki dizi pencereler renkli camlı.

Harem, yani kadınlar bölümü, bahçe yönünde. Pencereler bahçeye bakıyor. Bu odalar, renk ve eşyasıyla daha ferah görünüşlü. Pencereler, manastırlardaki gibi demir parmaklıklı.

Odanın bir ucunda peyke var. Buna sofa diyorlar. Çevresinde yarım ayak yüksekliğinde bir tür basamak var (sedir). Bunun üstü, evde oturanların varlığına ve beğenisine göre ağır ipek kumaşlarla örtülü.

...

Odalar alçak tavanlı. Ahşap tavanlar oyma ve boyama çiçeklerle bezeli.

...

Duvarlarda çok sayıda dolap var. Bunlar, bizimkilerden daha kullanışlı. Pencere aralarına raflar yapılmış. Buralara kokular

Eski Edirne yapıları

ve çiçek sepetleri konuyor. Harem süslemesinde en hoşuma giden, odaların ortasındaki mermer fiskiyeler oluyor.

...

Her evde hamam var. Üstü kurşunlu örtülü, içi mermer döşeli, kurnalı ve çeşmeli bölümler bunlar... İki-üç odadan oluşanları var ve sıcak-soğuk hamamlara özgü tüm kolaylıklar sağlanmış.

...

Bahçeler yüksek duvarla çevrili, ağaçlıklı. Ortada köşk var. Köşk büyük bir odadan oluşuyor. Ortasında fiskiye var.

...

Saraylar, öbür evlerden ancak büyüklükleriyle ayrılıyor. Çünkü Türk mimarisinde hiç gösteriş yok." *(Ünver, s.2-5).*

Prof. Süheyl Ünver'in derlediği Dr. Rıfat Osman'a Göre Edirne Evleri ve Konakları adlı kitapta, bu konuda ayrıntılı bilgi verilmektedir. Buna göre evler, sokaktan duvarlarla ayrılmaktadır. Ağaç ve çiçeklerle çevrelenmiş ahşap yapılar tek ya da iki katlıdır. Bu evler harem, selamlık ve avlulardan oluşmaktadır. Avlular özenle yapılmış, mermer ya da taş döşeli bölümlerdir. Kimi evlerde avlunun ortasında küçük, gösterişli havuzlar vardı. Uygun bir yere de çeşme yapılmıştı.

Evlerde günlük konuk odaları avluda ve birinci kattaydı. Daha önemli konuklar üst katta ağırlanırdı.

Sofaların önünde ayakkabıların konduğu "niyazlıklar" vardı. Odalar, günlük oda, musandıralık (yatak odası), hoşametlik (konuk odası) biçiminde adlandırılırdı. Tüm odalar bol raflıydı. Özellikle konuk odalarındaki rafların değerli çini ve porselen tabaklar, kâseler, sürahilerle süslenmesi geleneksel bir alışkanlıktı. Bunlar, klasik ve Rokoko süslemeli, oymalı, kabartma nakışlıydı. Dolaplar da çok değişik süslemeliydi.

Edirne evlerinde en sağlıklı ısınma aracı ocaklardı. Bunların güzel ve çeşitli örneklerine Kaleiçi'nde rastlanmaktadır. En eskisi XV. yy'a değin inmektedir. Ocakların yanlarında çubukluk denilen hücreler vardı.

Tavanlar ahşap işçiliğinin özgün örneklerini oluşturmaktadır. Varlıklı evlerde yaldız işlemeliydi. Bunlarda çok değişik renk ve bezemeler kullanılmıştır. Evlerin hayat denilen bölümü bahçeye bakardı. Hayatın önü ahşap sütunlu ve kemerliydi. Sokak yönündeki sofalar cumbalı ya da şahnişliydi.

Evlerin en önemli özelliği çoğunda hamam bulunmasıydı. Büyük evlerde hamamlar özenle süslenirdi.

Bu evlerin özgün öğelerinden biri de "dolaplı bahçeler"iydi. Bahçelerin ortasında zarif köşkler, dolaplı bostan kuyuları vardır. Bu kuyulardan sağlanan sular havuzlara akıtılırdı. Çeşmeleri, değişik süslemeli havuzları, yazlık bölümlerdeki mermerden selsebilleriyle, Edirne evlerinin Türk mimarisinde ayrı bir yeri vardı.

Günümüzde, çoğu ahşap bu özgün evler yıkılıp, yerlerini çok katlı yapılara bırakmaktadır.

Kent merkezinden geçen yol, İstanbul'dan Bulgaristan'a ticaret ve turizm ulaşımını sağlamaktadır. Çağdaş gelişme antikkent Edirne'ye asfalt yollar, turistik ve sanayi kuruluşları, çok katlı yapılar kazandırmıştır. Ancak, bunlar kentin tarihsel yapısını bozmuş, kişiliğini yitirmesine neden olmuştur.

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Edirne, konumu nedeniyle tarih boyunca Anadolu'dan Balkanlar'a geçiş yolu üzerinde önemli bir merkez olmuştur. Başkent olunca, Osmanlı-Türk kültürel etkinlikleri burada yoğunlaşmıştır. Ancak bu etkinlikler dar bir çevreyle sınırlı kalmış, geniş halk kitlelerine yansımamıştır. Göçmenlerle gelen kültürel öğelerin, yöre kültürüne etkisi ise belirgindir.

Bu etkenlere bağlı olarak yörede, Halk Edebiyatı'nın düzenleyicisi bilinen usta örneklerine rastlanmamaktadır.

Göçleri, bozgunları en yoğun biçimde yaşayan yöre halkı acılarını, özlemlerini, sıkıntılarını "Rumeli Türküleri" diye bilinen yanık türkülerle, yarattığı söylenceler, atasözleri, deyimlerde dile getirmiştir. Ortak ürünler yönünden zengindir.

MANİLER: Dil ve gelenek ortaklığı yönünden çok geniş bir alana yayılmış olan mani söyleme geleneği, Edirne yöresinde de canlılığını korumaktadır. Bir duygu ya da düşüncenin yoğunlaşmış bir anlatım biçimi olan yöre manilerinde genellikle konu sevda ve ayrılıklardır.

Yerel dil özellikleriyle birkaç mani örneği:

Edirnē giden yar
Ediyesiz gelen yar
Benden başka seversen,
Koleradan geber yar

Edirne giderken
Sā darafda asdāne
Yarimin mektubunu
Elendirme posdāne

Erekedir yolumuz
Zemzem akar suyumuz
Sevib sevib ayrılmak
Yokdur ūle huyumuz

Kimi yöre manilerine, halkın ortak değerleri de yansır:

Masa üsdünde ruman
Okurum zaman zaman
Yarim beni alcak
Memır oldū zaman

Annem endari almış
Gülleri morlu morlu
Kūlü işi isdemem
Yalsdanbul ya Çorlu

Ben gidmem çarıklıya,
Tarlası ayrıklıya
Allā kısmed eylesin
Boynı gıravadlıya

Kimi manilerde toplumsal eleştiri öğesi vardır:

İstanbul'a giderken
Sıra sıra küprüler
Erkez şēr (Şehir) isdiyo
Ölsün mü bu köylüler

Ay orası orası
Muradçalı burası
Muradçalı kızları
Dokuz motor barası

SÖYLENCELER: Söylenceler, halkın umutlarını, özlemlerini, dünya görüşlerini, inanışlarını, öbür Halk Edebiyatı ürünlerinden daha belirgin biçimde yansıtır.

Edirne söylencelerinde bu nitelikler yoğundur. Eski Cami yazılarını yazan Boyacı Baba, Mimar Sinan, yöre evliyalarının kerametleri, halkın düşgücünün katkısıyla söylencelere dönüşmüştür. Söylencelerin en bilinenleri şunlardır:

Boyacı Baba Söylencesi: Çelebi Sultan Mehmed, uzun süre emek verilerek bitirilen Eski Cami'nin yazılarını, ermiş birinin yazmasını ister. Yörede Eskici Baba adıyla tanınan bilge bir kişi, bu iş için uygun görülür. Eskici Baba, hemen işe koyulur. Camiye, bir tek fırça ve bir kutu boya ile renk renk, biçim biçim desenler işler, güzel yazılar yazar.

O günden sonra Boyacı Baba diye anılır. Boyacı Baba'nın bir fırça ve bir kutu boya ile tüm camiyi süslemede gösterdiği keramet, dilden dile günümüze ulaşır.

Kırk Erenler'in Dileği Söylencesi: Orhan Gazi'nin kardeşi Süleyman Paşa, Edirne'yi almak üzere kırk yiğidiyle Rumeli'ye geçer. Yöre halkınca "Kırk Erenler" diye de anılan bu yiğitler, Selimiye Camisi'nin günümüzdeki yerine geldiklerinde üç dilekte bulunurlar. Dilekleri şunlardır: "Burada şanı cihanı tutan İslam'ın en büyük mabedi kurulsun", "Kıyamete değin burası İslam ile onurlansın", "Erenler zinciri kopmadan sürsün".

İnanışa göre oraya Selimiye Camisi yapılmış, ilk dilek gerçekleşmiştir.

Laleci Baba Söylencesi: Selimiye Camisi'nin yapılacağı yerde, lale yetiştiren yaşlı bir adam yaşar. Laleci Baba toprağını vermemekte direnir. Bu konuda padişahı bile dinlemez. Sonunda Mimar Sinan adamı razı eder. Ancak Laleci Baba camide kendisinden bir işaret olmasını istemektedir. Mimar Sinan onun bu dileğini kabul eder ve müezzinler mahfelinin mermer sütunlarından biri üstüne ters bir lale deseni koydurtur. Lalenin ters olması Laleci Baba'nın tersliğini simgelemektedir. Desenin tersten okunuşu da Arap harfleriyle "Hilal" sözcüğünü oluşturmaktadır.

Kimi anlatılarda toprağını vermemekte direnen kişi bir kadındır.

Mimar Sinan'a İlişkin Söylenceler: Selimiye'nin temelleri atılır atılmaz, Mimar Sinan ortadan yiter. Tüm aramalara karşın bulunamaz. Padişah duruma çok kızar. Ancak beklemekten başka çare yoktur. Aradan 7 yıl geçer. Mimar Sinan, temellerin yerleşmesi için 7 yıla gereksinme olduğunu, bu kadar süre beklemeye kimsenin razı olmayacağını bildiğinden ortadan yittiğini açıklar. Bağışlanır ve yapım sürdürülür.

Yapım bittiğinde elinde keseriyle Mimar Sinan, minarenin alemini takar. Yörede Sinan'ın bundan sonra uçtuğuna, keserinin de Hıdırlık Tepesi'ne düştüğüne inanılır.

Kılıççı Baba Söylencesi: Dönemin padişahı şehzadeyken, babasının armağan ettiği kılıcını düşürür ve kılıç kabzasından ayrılır. Buna çok üzülen padişah, tüm yöreye haber salarak kılıcını eski biçimine getirene her dilediğini vereceğini duyurur. Ancak, onarımdan sonra kılıç eski biçimine gelmezse ustanın başı vurulacaktır. Kimse kılıcı onarmaya cesaret edemez.

1808

1809

1808 - İpsala
1809 - Havsa
1810 - Enez

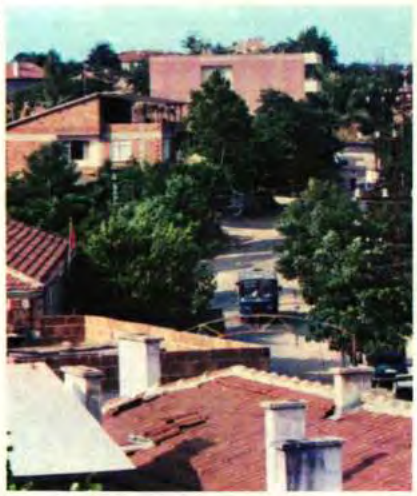
1810

1811

1812

1811 - Keşan
1812 - Meriç
1813 - Uzunköprü
1814 - Lalapaşa
1815 - Atatürk Heykeli

1813

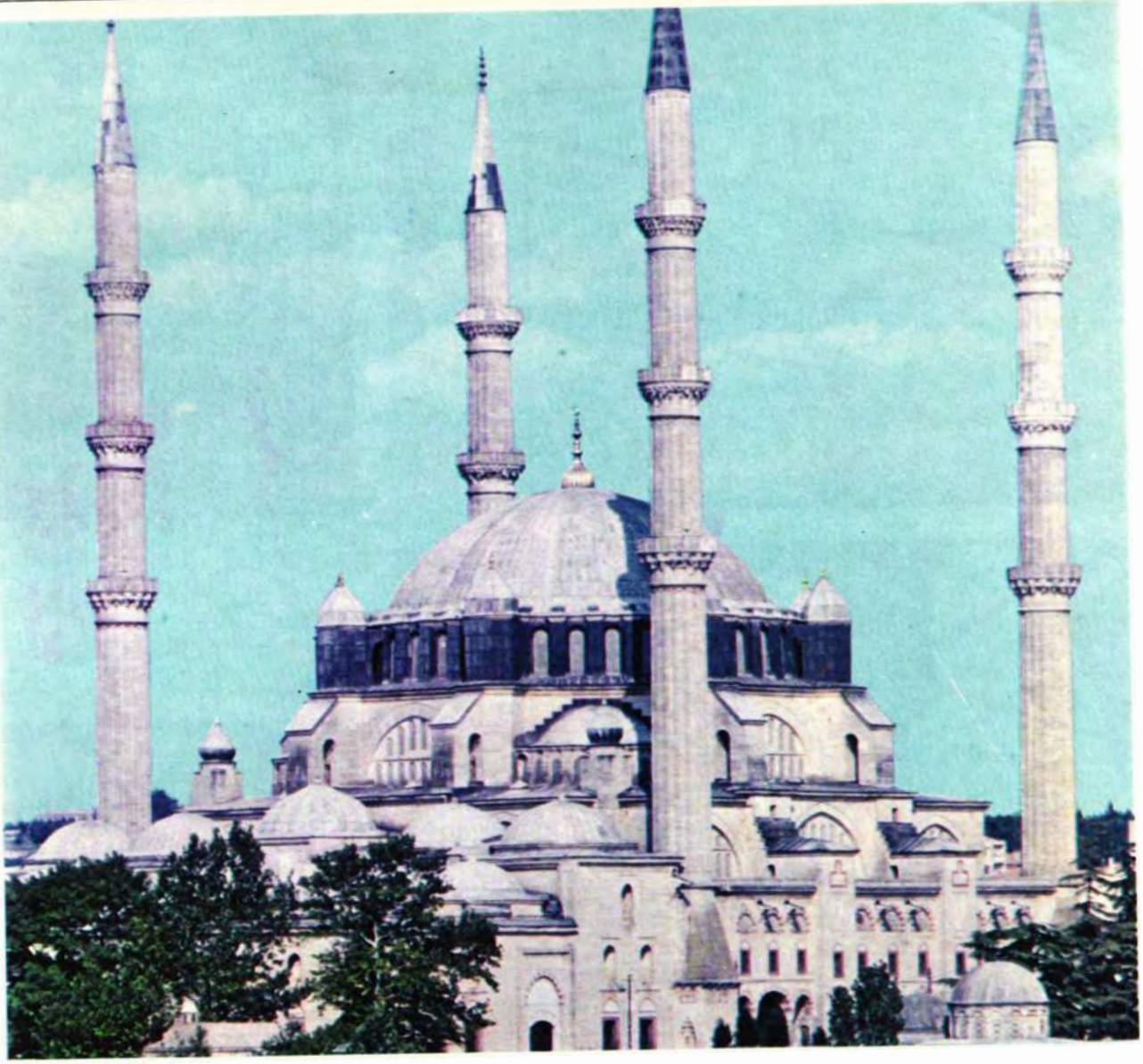
1814

1815

1816

1817

1816 - Selimiye Camii
1817 - 1818 - Laleli Camii

1818

1819

1820

1821

1819 - 1820 - Şahmelek Camii
1821 - 1822 - Yıldırım Camii
1823 - Gazi Mihal Camii

1822

1823

Sonunda, Muradiye Küçük Pınar yöresinden ermiş bir kişi, bu işi yapabileceğini bildirir. Saray görevlileri kılıcı getirir. Adam bir post üzerinde oturmaktadır; çevrede de hiçbir araç-gereç yoktur. Adam kılıcı alıp postun altına koyar; ertesi gün gelip almalarını söyler.

Ertesi gün merakla kılıcı almaya giden görevliler, adamın kılıcı postun altından kusursuz olarak çıkardığını görür; şaşkın şaşkın kaynak yerini, çekiç izlerini arar, bulamazlar.

Padişah çok sevinir, ustayı ödüllendirmek için değerli taşlar, altınlar gönderir. Adam: "Padişahın sevinci bizim de sevincimizdir. Bu ihsan benim değil, bu milletindir. Siz bu armağanları benim adıma yöre halkına dağıtın. Padişahımızın ihsanı, bize büyük ihsanı verenin yanında derenin getirdiği kum gibidir" der.

Yöre halkı ummadıkları bir zenginliğe kavuşur ve adamın adı da "Kılıççı Baba" olarak anılır.

Sarı Saltuk Söylencesi: Sarı Saltuk, XIII. yy'ın ikinci yarısında yaşamış ermişlerdendir. Söylenceye göre, Türkistan'da Hoca Ahmed Yesevi'nin müridlerindendir. Ahmed Yesevi bir gün ona: "Seni Rum'a saldım. Var git 7 krallık yerde nam ve şan sahibi ol" der. Sarı Saltuk da 700 müridini alarak Anadolu'ya gelir. Bu dönem, Anadolu Türk Beylikleri Dönemi'dir. Sarı Saltuk, beyler içinden Osman Bey'i seçer ve yanına çağırarak beline gayret kuşağı sarar. Savaşlarda kullandığı ak sancağı da ona armağan eder. Osman Bey'in, bir gün tüm Anadolu'ya egemen olacak bir devletin kurucusu olacağını bilmektedir. Bunun için yanındaki tüm gezilere ondan ayrılmamalarını öğütler.

Kendisi de pek çok yere akınlar yaparak İslam dinini yaymaya çalışmaktadır. Ahmed Yesevi'nin söylediği: "Yedi krallık yerde nam ve şan sahibi olmak" bu anlama gelmektedir.

Hazreti Peygamber'in kılıcı, Ebubekir'in asası, Hazreti Ömer'in tarağı, Hazreti Osman'ın kamçısı, Saltuk Sultan'dadır. Bir gece düşünde Hazreti Peygamber'i görür. Peygamber ona "Seyit Saltuk, Edirne'yi fethet ve Müslüman et. Ümmetim bu yeri elden komasın" der. Edirne alınır ve Müslüman edilir. Seyit Saltuk, bu kenti çok sever. Yaşamının son 40 yılında durup konakladığı yer burasıdır.

Başka bir söylenceye göre de İstanbul'u kuşatması sırasında Sarı Saltuk, düşünde Fatih'e görünür. İstanbul'un anahtarlarını teslim eder; ancak bu anahtarları Edirne'de korumasını söyler. Çünkü İstanbul ancak Edirne'yi elde tutmakla korunabilecektir.

Hacı Bayram Veli'ye İlişkin Söylence: Sultan II. Murad, Edirne'deki sarayında Hacı Bayram Veli'yi konuk etmektedir. O sıralarda Şehzade Mehmed daha bebektir. Sultan Murad söyleşileri sırasında "Şeyhim, Allah'ın izni, erenlerin himmetiyle İstanbul'u almak isterim. Büyük babam Yıldırım Bayezid, amcam Musa Çelebi ve ben bu işe giriştik ama başaramadık. Lakin İstanbul bize gerektir. Gönül et, himmet et de bu kenti alayım" der.

Hacı Bayram Veli bir düşünür: "Beyim, der, Allah'ın bildiğini senden saklayamam. Bu kenti beşikteki mübarek şehzadenle bizim Akşemseddin alacaklar".

Edirne'de Divan Edebiyatı

Edirne, tarihi boyunca Balkanlar'a geçiş yolu üzerinde önemli bir merkez olmuştur. Özellikle Osmanlı-Türk egemenliğinden sonra kentte politik ve kültürel etkinlikler giderek yoğunlaşmıştır. Ancak bu etkinlikler dar bir çevreyle sınırlı kalmıştır. XIII-XIV. yy'lardan başlayarak yöreden birçok ünlü divan şairi yetişmiştir.

Edirne doğumlu divan şairlerinin en tanınmışları şöyle sıralanabilir:

Ahmed Paşa (?-1497): XV. yy'ın en tanınmış divan şairlerindendir. Kimi kaynaklara göre Bursa'da, kimi kaynaklara göre Edirne'de doğmuştur *(Bak. Bursa Kültür, Bursa'da Divan Edebiyatı).*

Fatih Sultan Mehmed (1430-1481): Şiirlerinde "Avni" mahlasını kullanmıştır. Döneminin şair ve tezkirecilerince; Şiirlerinin, dil ve anlatım gücü yönünden, Necati ve Ahmed Paşa ile kıyaslanabilecek düzeyde olduğu belirtilmiştir. Farsça yazdığı beyitleri de vardır.

Divanının yazma bir örneği, ilk kez Ali Emiri tarafından bulunmuştur.

Ayrıca şiirlerinden 21'i Alman Georg Jacob'ca derlenmiş ve "Der Divan Sultan Mehmeds des Zweiten des Eroberers von Konstantinople". Berlin 1904 'İstanbul'un Fatihi İkinci Sultan Mehmed'in Divanı' adıyla yayınlanmıştır.

Fatih'in divanı, daha sonra çeşitli dönemlerde Latin harfleriyle basılmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'den, dil özelliklerini ve anlatım gücünü yansıtan bir gazel:

GAZEL

Bir güneş yüzlü melek gördüm ki alem mâhıdır
Ol kara sümbülleri âşıklarının ahıdır.

Kareler giymiş meh-i tâban gibi ol serv-i râz
Mülk-i Efrengin meğer kim hüsn içinde şâhıdır

AVNİ YA, kılam güman kim sana râm ola nigâr
Sen Sitanbul şâhısın, ol Galata'nın şâhıdır

Cem Sultan (1459-1495): Türkçe ve Farsça şiirlerinin toplandığı iki divanı vardır. Şiirlerinde Ahmed Paşa'nın etkisinde kalmıştır. Divanları dışında İran şairi Selman Seveci'den çevirdiği "Cemşid ü Hurşid" adlı bir mesnevisi vardır.

Şiirlerinde yaşamının acılı serüvenini yansıttığından, Divan Edebiyatı'nda özgün bir yeri olduğu kanısı yaygındır.

Cem Sultan'ın, sıla özlemini dile getirdiği bir gazeli:

GAZEL

Can dimağına irip bûy-ı vatan
Dil diler kim görüne rûy-ı vatan

Gönlüm eyler daima anı taleb
Bend olaldan bana giysû-yı vatan

Hurrem olup can-ı CEM irdi safa
Dil sabadan alalı buy-ı vatan

Necati (?-1509): Asıl adı İsa'dır. Lâtifi Tezkiresi'ndeki bilgilere göre köle olarak büyümüş, Kastamonu'ya yerleşerek hattatlık yapmıştır. Çeşitli dönemlerde divan kâtipliği görevinde bulunmuştur.

İran şiirinin etkisinden sıyrılarak, gazellerinde öz ve biçim yönünden yaptığı yeniliklerle, çağının divan şiiri üzerinde etkili olmuştur. Fuzûli'nin de beğenisini kazanmış ve gazellerine nazireler yazılmıştır. Basılı divanı vardır.

Necati'nin bir gazelinden beyitler:

GAZEL

Lâle-hadler yine gülşende neler etmediler
Servi yürütmediler gonceyi söyletmediler

Taşradan geldi çemen mülküne bigâne deyu
Devr-i gül sohbetine lâleyi iletmediler
...

Hayali Bey (?-1557): Asıl adı Mehmed'dir. "Bekar Memi" adıyla da tanınır. Doğum yerinin, o dönemin kültür merkezi olan Vardar Yenicesi olduğu, küçük yaşta Edirne'ye gelerek burada yetiştiği bilinmektedir. Düzenli bir öğrenim görmemiştir. Özellikle tasavvuf konusunda kendini yetiştirmiş, yazdığı şiirlerle Sadrazam İbrahim Paşa'nın ilgisini çekmiştir. Bu yolla Kanuni'ye tanıtılmış ve onun da beğenisini kazanarak, saraydan maddi yardım görmeye başlamıştır.

Döneminin tüm şair ve tezkirecilerince, yeteneği belirtilmiştir. Basılı divanı vardır.

Şairin bir gazeli şu beyitle başlar:

GAZEL

Cihân-ara cihân içindedür ârâyı bilmezler
Ol mahiler ki derya içredür deryâyı bilmezler

Emri (?-1575): Asıl adı Emrullah'tır. Bir süre devlet görevinde bulunmuştur. Yaşamı yoksulluk içinde geçmiştir. Şiirlerinde, "muamma" türüne düşkünlüğünden yoğun eleştirilere uğramıştır.

Divan şiirinin en ünlü "Muamma"cılarındandır. Bu türdeki şiirlerini bir kitapçıkta toplamıştır. Bu kitapçıkta 621 muamması kayıtlıdır. Tarih düşürmede de başarılı olmuş, yeni bir biçim yaratmıştır.

El yazması bir divanı vardır. Ayrıca bir "Pend-i Attar" çevirisi olduğu öne sürülmekteyse de, S.N.Ergun bu yapıtın Emre'nin olduğunu öne sürmektedir. Riyazi Tezkiresi'ne göre de başından geçen bir sevdayı konu alan, "Hüsrev üŞirin" mesnevisi vardır.

→

Edirne'de Baki'yle tanışmış ve karşılıklı yergiler söylemişlerdir. Bunlar içinde en tanınanı şudur:

Kıssahân bâtıl Oruç nice bi mani gazel
Okudu çün kıssa ortasında dün hengamde

Didiler hep herzedir yoktur bu bir divançede
Didi yazar bunu Kargazade,
Kuzgunnamede

Edirneli Nazmi (1520-1588): Asıl adı Mehmed'dir. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni dönemlerinde İran ve Mısır seferlerine katılmış bir yeniçeri şairdir. Ahkâm kâtipliği de yapmıştır.

Edirneli Nazmi'nin en önemli özelliği şiirlerini arı Türkçe'yle yazmasıdır. 48.000 beyitlik bir divanı vardır. 286 şiirinin yer aldığı bir kitabı pek çok gazelinin ve kendi dönemine değin gelen şairlerin nazirelerinin yer aldığı Macma'al-nazadir adlı bir yapıtı vardır. Şairin çağına göre yalın dille yazdığı bir gazeli:

GAZEL

Gönül her çağda ele ayağ alalım
İçip bir hoş geçip şence olalım

İçip yendek geçip uş kendimizden
Yine her yana avaze salalım
...

İlmi Ahmed Çelebi (?-1599): "İlm-i Nazenin" adıyla da tanınır.Öğrenimini bitirdikten sonra kadı olduğu bilinmektedir. Tezkirelerde şiirlerinden örnekler verilmektedir. Yapıtları konusunda bilgi yoktur.

İlmi Ahmed Çelebi'den bir beyit:

Leb değil cam-ı şarab-ı dil-küşadır gördüğüm
Ruh değil ayine-i alem-nümadır gördüğüm

Neşati (?-1674): Gelibolu Mevlevihanesi'nde yetişmiş, şeyhinin ölümünden sonra Edirne Mevlevihanesi'ne şeyh olmuştur.

Basılı divanı yoktur. Naili, Nedim gibi divan şiiri ustalarının, Neşati'nin gazellerine tahmis ve nazireleri vardır.

Hilye-i Enbiya (Peygamberlerin Güzel Nitelikleri) adlı bir yapıtı, İran şairi Örfi'nin kasidelerinin şerhi ve Farsça kurallar öğreten bir kitabı vardır.

Neşati'den bir gazel:

GAZEL

Gittin amma ki kodun hasret ile canı bile
İstemem sensiz olan sohbet-i yârânı bile

Bağa sensiz varamam çeşmime âteş görünür
Gül-i handan değil serv-i hıramânı bile
...

Kâmi (?-1723): Uzun süre müderris olarak görev yapmıştır. İslam hukuku üzerine yapıtları vardır. Gülşeni Tarikati'nden olduğu halde tasavvufu benimsememiştir. "Müreşşah taze mazmun üzre yoktur bir gazel söyler" diyerek sanatta yeniliğin özlemini çektiğini belirtmişse de, yeniliği sözcük oyunları ve hüner gösterme olarak algıladığından, geleneği aşan bir değişim göstermemiştir.Tuhfet-ül Vüzera, Behçet-ül Muamma adlı yapıtları vardır.

Enis Recep Dede (?-1734): Güleşni Tarikati'nden Derviş Halil'in oğludur. "Enisi" takma adıyla şiirler yazmıştır. Öğrenimini sürdürürken Edirne'ye gelmiş ve Mevlevi Şeyhi Şair Neşati'ye katılmıştır. Daha sonra tekrar İstanbul'a giderek Kâri Ahmet Dede'ye katılmış, mesnevi dersleri alarak mesnevihan olmuştur. Neşati ölünce şeyh olmuştur.

Hattattır, ama asıl ününü şair olarak yapmıştır. Basılı divanı vardır.

Enisi'den bir gazel beyti:

Şadân oluruz şevk ile yârin siteminden
Nalân oluruz derd ile gayrın kereminden

Bedii (XVI. yy) ve Celili (XVI. yy) ise yaşamları ve yapıtları konusunda yeterli bilgi olmayan öbür Edirneli şairlerdir.

Böylece, İstanbul'un alınış muştusunu ilk kez, Edirne'de Hacı Bayram Veli vermiş olur.

Kız Evliya Söylencesi: Edirne'nin Setbaşı Semti'nde yaşayan küçük bir kız, dönemin hünkârına sevdalanır ama gizini kimselere açamaz. Ancak, hünkârın gidişini beğenmemektedir. Hünkâr gençliğine, çevresine uymuş zevk ve sefa içinde yaşamaktadır.

Günlerden bir gün av dönüşü hünkâr bir ırmak kıyısında kızı görür ve sever. Kendisiyle gelmesi için diller döker. Kız: "Ben senin katına varamam, uygun düşmez. Sen ki, atan töresini bozmuşsun, adına yakışmaz işler yapmışsın, buna uygunsuz bir iş daha ekleme" diye diretir. Hünkâr kızar. "Neler yapmışım say bre, say da görelim" der. Kız sayar: "Töreleri bozdun, atan yolundan gitmedin, Allah kelamı etmedin, cihad bayrağı açmadın, hayır işlemedin" diye yanıtlar. Öfkeden küplere binen hünkâr, kızın başını vurmalarını buyurur. Kız başı vurulmadan önce: "Başım sana kurban, sen töreleri bozdun. Senin atan yoluna dönmen bin kurbana değer" der.

Yörede, kızın her sabah ırmaktan çıkıp dolaştığına, Edirne'den hareket eden her orduyu selamladığına inanılır.

Sine-Çak Yusuf Baba Söylencesi: Edirne Mevlevihanesi Şeyhi Yusuf Baba, Mevlevihanenin vakıf gelirleri yüzünden kimi haksız suçlamalara uğrar. Bu nedenle, dönemin padişahı Kanuni Sultan Süleyman'a şikâyet edilir. Sonunda suçsuzluğu anlaşılır. Ancak, o kırgındır. Tüm yakarmalara karşın Edirne'den ayrılır; İstanbul'a gelerek Sütlüce Dergâhı'nda yalnızlığa çekilir.

Kanuni Sultan Süleyman, ünü tüm ülkeyi tutmuş bu ermiş kişiyle görüşmek ister, çağırtır. Baba gitmeyeceğini söyler. Bu birçok kez yinelenir. Sonunda Kanuni kendisi Baba'yı ziyaret etmeye karar verir.

Ama Baba onunla görüşmemekte kararlıdır. Kanuni Baba'nın oda kapısına dek gelmiştir. Yusuf Baba'ya padişahın kapıda olduğu duyurulunca cübbesini başına çeker ve "O geldiyse ben gidiyorum" der.

Padişah içeriye girip cübbeyi açtığında, Yusuf Baba'nın ölmüş olduğunu görür.

Şeker Ahmet Efendi Söylencesi: Edirne'de yaşayan Şeker Ahmet Efendi, yüreği insan sevgisiyle dolu yardımesver bir kişidir. Kazandığını, gereksinimi olanla paylaştığından işinin bereketi de durmadan artar. İşçileri canla başla çalışır, işleri olağanüstü bir düzenle yürür.

Bir gün saf bir köylü düşünde Peygamber'i görür. "Ya Resulallah, ben de Kâbe'ye gitmek isterim, ama geçim durumum elverişli değildir" der. Peygamber: "Hiç üzülme, der, sen Şeker Ahmet Efendi'ye benden selam söyle. O seni hacca gönderir". Köylü çok sevinir. Ama bir türlü, düşünü Şeker Ahmet Efendi'ye açamaz.

Sonunda dayanamayıp gider ve anlatır. Çok sevinen, Şeker Ahmet Efendi, adama hemen bir kese altın verir. Peygamber'in selamından çok etkilenmiştir. Durup durup: "Ne dedi, ne dedi" diye sorar ve adama yineletir. O söyledikçe bir kese altın bağışlar. Böylece adam hem Kâbe'ye gidecek, hem de geçimini sağlayacak duruma gelir.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Yapılan ağız araştırmaları daha çok Anadolu ağızlarını kapsamaktadır. Rumeli ağzı üzerine yapılmış araştırmalar azdır. Oysa bu yöre ağzının öbür il ağızlarından ayrı bir yapısı vardır ve gün geçtikçe çeşitli etkileşimlerle özelliklerini yitirmektedir.

Yöre halkının çoğunluğunu Balkanlar' dan, Kırım-Kafkasya yöresinden gelen göçmenler oluşturur. Bu yüzden "Gacal" adı verilen yerli halk azalmakta, Edirne yerel ağzı, göçmen ağız özelliklerinden etkilenerek yeni bir Trakya ağzı ortaya çıkmaktadır.

Edirne ağzı, sesler yönünden İstanbul ağzından ayrılmaz. Nimeth'in dil sınıflamasına göre Edirne ağzı, Balkan-Türk ağzının doğu grubunu oluşturur. Bu grubu oluşturan ağızlar Bulgaristan'da Lom-Sofya-Köstendil çizgisinin doğu ve güneyinde konuşulmaktadır.

Yerel ağzın en belirgin özellikleri şunlardır:

"S" ve "ş" seslerinden önceki "k" sesi düşerek, önündeki sesi uzatır. Īsik (eksik), ōsüz (öksüz), īşi (ekşi) gibi.

Gelecek zaman "acek-ecek" ekindeki "k" sesi, "dı-mış-sa" eklerinden önce düşer. Alacādı (alacaktı), gelecāmış (gelecekmiş), yapacāsa (yapacaksa) gibi.

Yerel ağzın en belirgin özelliklerinden biri, "o" sesinin "u" sesine dönüşmesidir. Bu değişme genellikle "g" sesinin "v" sesiyle söylenmesini de birlikte getirir. Buva (boğa), buvaz (boğaz), uva (ova), suvan (soğan), yuurt (yoğurt) gibi.

Ö sesinin yerel ağızda sıkça "ü" sesine dönüştüğü görülür. Süüt (söğüt), üüt (öğüt), düv (döv), süv (söv) gibi.

Büle (böyle), üle (öyle) örneklerinde olduğu gibi öy-ü dönüşmesi de yerel ağızda belirgindir. Aynı biçimde ey-i değişmesi görülür. Hibe (heybe), pīnir (peynir), kīf (keyif) gibi.

Edirne ağzında, ses düzleşmelerine sıkça

rastlanır. Barıt (barut), çamır (çamur), tavık (tavuk) gibi.

"H" sesinin, yerel ağızda sıkça düştüğü görülür. Bu, sözcük başında ya da ortasında olabilir. Aykır (haykır), aber (haber), ayret (hayret), Asan (Hasan) örneklerinde "h" sesinin sözcük başında düştüğü görülmektedir. Sözcük ortasındaki düşmeler de şöyledir: Īlamur (ıhlamur), kāve (kahve), şüpe (şüphe) gibi.

Ayrıca az da olsa "h" türemeleri görülür. Hadam (adam), horman (orman) gibi.

Üçüncü çoğul kişi iyelik eki "ları-leri" birden çok sesten oluşan iyelik ve çekim eklerinden önce "la-le" olur. Ayaklāmız (ayaklarımız), ellāni (ellerini), çocuklāmızın (çocuklarımızın), eşyalāni (eşyalarını) gibi.

Şimdiki zaman ekinin sonundaki "r" sesi düşer. Bulamıyım (bulamıyorum), biliyim (biliyorum), görüyüm (görüyorum), üüdüyom (öğütlüyorum), aylemiyisin (ağlamıyorsun), süleyusun (söylüyorsun) gibi.

Balkan-Türk ağızlarındaki "dınan-dinen", "dıya(n)-diye(n)" gibi zarf fiil ekleri, Edirne'de değişime uğrayarak "dan-den-dıcan-dicen" biçimine dönüşür.

Saba oldan gelecēmiş (Sabah olunca gelecekmiş)

Üzümü saddan giddi (Üzümü satınca gitti) ya da

Üzümü satıcan giddi

Anası öldücen dövündü (Annesi ölünce dövündü)

Āşam galden yaddı (Akşam gelince yattı)

Edirne ağzında "dığından-dığı için" anlamında kullanılan bir "dına-dine" ekli zarf fiil vardır.

Ava suuk uldūna evde kaldım (Hava soğuk olduğu için evde kaldım)

Yāmır yādına çıkamıyım (Yağmur yağdığı için çıkamıyorum)

örneklerinde görüldüğü gibi.

"Ş" ya da "ç" sesinin yerine "j" sesi kullanılır. Uj (üç), bej (beş), dermij (dermiş), oturmuj (oturmuş) gibi. Bu ses değişimi genellikle sözcük sonunda daha çok görülür.

Yerel ağızda pek çok ses değişmeleri vardır:

"A" sesinin "e", "ı", "o" ve "u" sesine dönüşmeleri görülür. Emicesi (Amcası), burayı (buraya), boba (baba), o du (o da) gibi.

"E" sesi "a", "i" ve "uzun e" sesi ile yer değiştirir. Birdan (birden), bilēzik (bilezik), biyaz (beyaz) gibi.

"I" sesi, "i" ya da "u" sesine dönüşebilir. Çalgilāla (çalgılarla), suva (sıva) örneklerindeki gibi.

"İ" sesi "e", "ı", "ö" seslerine dönebilir. Deri (diri), gidebıldık (gidebildik), böber (biber) gibi.

"O" sesinin "e", "ö" ve "u" sesine dönüştüğü olur. İsdiyerem (istiyorum), buynuzu (boynuzu), çucuk (çocuk) gibi.

"U" sesi ise kimi hallerde "e", "ı", "i", "ö", "ü" seslerine dönüşebilir. İsdiyerem (istiyorum), avıç (avuç), malim (malum), organı (urganı), büyün (bugün) gibi.

"Ö" sesinin de ü sesine döndüğü olur. Bücē (böceği), küylerden (köylerden) örneklerindeki gibi.

Yerel ağızdaki ünsüz değişimlerinin en belirginleri ise şunlardır:

b-p değişmesi: Pisikled (bisiklet), pindirib (bindirip).

c, ç ve ş seslerinin j sesiyle ifadesi: Mejdiye (mecidiye), aj (aç).

g-y değişmesi: Büyün (bugün).

ğ-y dönüşmesi: Baylar (bağlar), kiyat (kâğıt).

h sesinin y ve n seslerine dönmesi: Padişānı (padişahını), vallayi (vallahi).

k sesinin g ve t sesleriyle yer değiştirmesi: Asger (asker), petmez (pekmez).

l sesinin n ya da s sesine dönmesi: Ābimner (ağabeyimler), ossun (olsun).

m-n dönüşmesi: Çarşanba (çarşamba), şindi (şimdi).

n sesinin l ve me seslerine dönmesi: Dölüm (dönüm), aferim (aferin).

p-b dönüşümü: Badlıcan (patlıcan), bara (para), karbuz (karpuz), çarbışan (çarpışan). Yerel ağızda p-b dönüşümüne sıkça rastlanır.

t-d dönüşümü: Ajlıkdan (açlıktan), bosdannar (bostanlar), danesi (tanesi), odurmuş (oturmuş).

v-f dönüşümü: Fişne (vişne), kufa (kova) gibi.

z-s dönüşümü: Kıssıs (kızsız), tussus (tuzsuz).

Yerel ağızda yer değiştirmelere de sıkça rastlanır. Bunlardan ml/lm, rb/br, ry/yr değişmeleri en belirginleridir. Çölmēne (çömleğine), dabrıkanın (darbukanın), kayrola (karyola) gibi.

En sık görülen ses düşmeleri, ğ, h, k, n, r, t, v, y, z seslerindedir. Acolu (Hacı oğlu), azında (ağzında), aber (haber), dāta (tahta), āşam (akşam), bōcuklanı (boncuklarını), argadaşlā (arkadaşlar), çif (çift), urun (vurun), adi (hadi), gidemesin (gidemezsin) örneklerindeki gibi.

ATASÖZLERİ: Yöre atasözleri, göçmen yaşamının deneyimlerinden, öbür kültürlerle etkileşimlerden kaynaklanmaktadır. Bunlarda halkın ortak düşünce ve tutumlarından izler görülür.

Birkaç örnek:

"Erkezin derdi derd, dīrmencininki gene su" atasözüyle, her kişinin sorun ve gereksinimlerinin ayrı olacağı anlatılır.

"El azınnan kuj dutma" atasözüyle yöre yaşamı gereği, güvensizlik dile getirilir.

"Ayvanın dişine, insanın işine bakālar" atasözü, kişinin erdemlerinin, yeteneğinin işleriyle belli olacağını vurgular. "Adam ij başında bellolur" atasözü de aynı anlamdadır.

Kişilerin sorunlarının, başkalarına katlanılabilir geleceği: "Elin asdāsı, ele uyur geli" atasözüyle dile getirilir.

"Göyün bu, ne güzlen görünür, ne supaynun dūlür" atasözüyle insan yüreği tanımlanır.

"Gitdin evin gözü körse, sen de kıpa git" atasözü, kişinin gireceği ortama uyması gereğini anlatır.

Bir olayı yaşamakla edinilen deneyimin, pek çok öğütten daha etkin olacağı: "Dokuz nasāttan, bir serencam iyidir" atasözüyle dile getirilir.

Amacını gerçekleştirmesi olanaksız olan kişinin, akla gelmeyecek ve yenilemeyecek güçlüklerle karşılaşacağı "Onmayacak acıyı (hacıyı) deve sırtında yılan sokā" atasözüyle anlatılır. Aynı atasözü öbür yörelerde: "Talihsiz hacıyı, Arafat'ta yılan sokar" biçimindedir.

"İnsanın kendine etdini, maleli toplaşsa edemez" atasözüyle kişinin başına gelen her şeyden, önce kendisinin sorumlu olduğu vurgulanır.

Kişilerin, ancak kendi emekleriyle geçimlerini sağlayabilecekleri: "Vur çapayı, ye papayı (ekmeği)" atasözüyle anlatılır.

DEYİMLER: Yöre anlatımını zenginleştiren deyimlerde de, yörenin devingen yaşamının kültürel etkileşiminin izleri görülür.

Nimetin büyüğünü elde etmiş, daha azıyla ilgilenmeyenler için "Ay görmüş, yıldıza müdanası yok" deyimi kullanılır.

Başkalarından çıkar sağlamayı alışkanlık haline getirmişler için "Bizde gülüb süleyelim, sizde gidib yiyelim" deyimi kullanılır.

Yerli yersiz her ortamda bulunanlar "Nerde çalgı orda kalgı" deyimiyle anlatılılır.

Karşılıklı yaptıkları işten hoşnut olanlar "Al gülüm ve gülüm" deyimiyle dile getirilir.

Kendisi için önem taşıyan bir şeyi yitirip, öbür şeyleri önemsiz görenlerin durumu: "Güzüm gitdi, kaşı neyliyem" deyimiyle anlatılır.

BİLMECELER: Bilmeceler, hem biçim, hem deyişleriyle özleştirilmiş söz kalıplarıdır. Halkın çevresindeki eşyayı ve canlıları algılayış biçimi bilmecelere yansır.

Öbür Halk Edebiyatı ürünlerinde olduğu gibi, bilmeceler de bölgeden bölgeye, çağdan çağa yayılır. Bu nedenle, herhangi bir bilmecenin kesin olarak hangi yöreden çıktığını bilmek olanaksızdır. Ancak, halkın benimsemesi ölçüt alınarak yörelere göre bir ayırım söz konusu olabilir.

Yörede sıkça söylenen bilmecelere birkaç örnek:

Zenginin elinde, fikaranın dilinde (Para)
Şırıldamadan çalıya girer (Duman)
Yeşil ekdim kīmızı çıkdı (Kına)
Dörd gardej bi yaprakda yatar (Ceviz)
Bej gardej birbirini kuvalar (Çorap şişi)
Yer aldında bobamın kafası (Lahana)
Dal üsdünde adej yanar (Kiraz)
Irsız içerde başı dışarda (Çivi)
Dere depe, çıngıllı küpe (Mercimek)
Canlı gider cansız kuvalar (Araba)
Erkez uyur, baba İlyaz oturur (Saat)
Yol üsdünde yorgun katır,
bigün kalkmaz ergün yatır (Köprü)
Aldı deri, üsdü saman,
küpürdükçe saçar dıman (Nargile)
Dizi dizi udalar, içi dulu sufdalar
(Keçiboynuzu)
Burdan atdım kılıcı, Alep'te uynadı
bi ucu (Şimşek)
Ezan okur namaz kılmaz, karı alır
nikā kıymaz (Horoz)
İllim iliksiz, illim kemiksiz, illim da
aşar, illim bā aşar (Kelebek)

TEKERLEMELER: Yöre tekerlemeleri bir tür söz oyunu olarak, halkın yaratıcı düşgücünü yansıtır.

Söylenişi dili dolaştıran tekerleme örnekleri:

Muradiye'de topal çoban çatal sapan yapar satar, bilmem parası var mı da çatal sapan yapar satar, bilmem parası yok mu da çatal sapan yapar satar.

Kırk küp kırkının da kulpu kırık küp

Sen kapı gıcırdattırıcılardan mısın,

yoksa kıvılcım sıçrattırıcılardan mısın? Ben ne kapı gıcırdattırıcılardanım ne de kıvılcım sıçrattırıcılardanım.

Değirmene girdi köpek, değirmenci vurdu kötek, hem kepek yedi köpek, hem kötek yedi köpek.

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Edirne yöresi Halk Müziği ve Halk Oyunları, köklü bir tarihin ve kültürün izlerini taşır. Yöre, kendini çevreleyen toprakların müzik ve oyun kültüründen etkilenmiştir. Bu nedenle de kendine özgü bir renklilik gösterir.

Oyunlar, genellikle bitişik ya da ayrık düzende oynanır. Ayrık düzende oynananlar karşılama, bitişik düzende oynananlar hora diye adlandırılır.

HALK MÜZİĞİ: Yöre müziğinin ezgi yapısında, makamsal etkinin varlığı belirgindir. Ezgiler genellikle inici düzendedir. Türkü, semai, divan, koşma diye sınıflandırılır. Ezgiler doğal ve toplumsal olaylardan kaynaklanmıştır. Serhat ve kahramanlık türküleri içtenlik ve coşkuyla çalınıp söylenir.

Yörede uzun havalara pek rastlanmaz. Yalnız divanlar okunurken, serbest ezgilere küçük tümcelerle söz döşenir. Derlemelerde tek bir uzun hava yoktur. Zurna çalanlar, bir ezgiye girmeden taksim yapma özentisiyle gezinirler.

Edirne yöresinde çift davul ve çift zurna çalınır. Zurnacılardan usta olan asıl ezgiyi çalar. İkinci zurnacıysa belli seslerde dem tutar. Zurnalar büyük boydadır. Kaba Zurna denir. Trakya ve Rumeli zurnacılarının kendilerine özgü bir kamış üfleme teknikleri vardır. Anadolu'da zurna kamışı tümüyle ağız boşluğunun içine alınarak üflenir. Edirne yöresindeyse, kamış dudak uçlarına değdirilerek çalınır. Bu teknikle sesler daha sağlıklı çıkar. Usta zurnacılar iki oktav ses genişliğine ulaşabilirler.

Yörede 9 zamanlı ezgiler çoğunluktadır. 2+2+2+3=9 biçimindeki usul, tüm aşamalarıyla geçerlidir. Bunun dışında 7,4,10 zamanlı türkü ve oyun havalarıyla, 3+3=6 biçiminde bir tür üçlemeyi andıran usuller de vardır.

Geçmişte, sazcı kahveleri bir çeşit meşkhaneydi. Rumeli'den, Trakya'dan, Anadolu'dan gelen halk ozanlarının ve âşıkların uğrak yeri olan bu kahvelerde, büyük ustalar yetişmişti. Hafız Mehmet Ali, Müftünün oğlu Hilmi Bey, Karakaş Mehmet, Köstebek Mehmet, Kaşif, Hurşit, Muhsin, Saraçhaneli Hüsnü, Tatar Sadık, Küçük Muratça, Pamukçu Süleyman, Pomak Ahmet, Kadı İsmail, Tevfik Çavuş ve oğlu Hayri, Kara Niyazi, Emin, Remzi, Kırlangıç Bayırlı Emin, Sabri, Balıkçı İsmail, Kıyıcı Fehim, Çarkçı Sabri, Mustafa Çavuş'un Şükrü, ayrı özellikleriyle ilk akla gelen sanatçılardır. Bunlardan Hafız Mehmet Ali, Plevne Savaşı'na katılmış, Anadolu'yu, Cezayir'i, Rumeli'yi sazıyla dolaşmış usta bir ozandır.

Yörenin Ünlü Türküleri: Edirne'de derlenmiş ünlü türküler şunlardır: Edirne'nin Ardı Bayler, Çifte Kuburları Çaktım Almadı, Kırmızı Gül Albayler, Dut Fidanı Boyunca, Keten Gömlek Giyer Evlat, Seller Aldı Dermenimin Bendini, Kavak Kavaktan Uzundur, Püskül Pencereden Uçtu, Boyacının Hanları, Ahır Köyün Meşeleri, Tabağa Koyarlar Can Alim, Kaymağı Balı, Pınar Başının Gülleri, Bakkallar Satıyor Karaca Üzüm, Küp İçinde Nişasta, Karşıyaka'nın Bulutu, Kahve Yemen'den Gelir, Çarşıdan Aldım Kestane, Fatoş Havası, Mendil, Ağlama Kâzibem, Dayler Dayler Viran Dayler, Alişim'in Kaşları Kare, Edirne'nin Köprüsü, Köşküm Var Deryaya Karşı...

Edirne yöresindeki ilk resmi derleme, Ankara Devlet Konservatuvarı'nca 1947'de yapılmıştır. Çalışmalara, Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken, Rıza Yetişen katılmışlardır. Ayrıca bireysel derlemeler de vardır. İ. Hakkı Soyyanmaz, Şerif Ercan ve Neyzenbaşı Hüsamettin Bey'in derlemeleri bunlara örnektir.

Halk Müziği Araçları: Tezeneli sazlar yaygındır. Bulgari, kavlı curası, yelteme, bağlama ailesinin değişik tipleridir. Yöre Halk Müziği'nde yaylı saz kullanılmaz. Davul başta olmak üzere, tef, kaşık, zil, darbuka vurmalı sazlardır.

Edirne'deki yaygın üflemeli sazlar; zurna, çeşitli boylarda dilli, dilsiz düdüklerle tulumlu üflemelilerden gaydadır. Gayda, koyun derisinden tulum çıkarılarak yapılır. Tek düdüğü vardır. Bu düdüğün üstünde 6-7 perde deliği vardır. Düdük tulumun ön bacaklarından birine takılır. Öbür bacağa tulumu şişirmeye yarayan bir ağaç sübap konur. Arka bacaklardan birine de 50-60 cm uzunluğunda dem borusu takılır. Dem borusu sürekli karar sesini çalar. Doğu Karadeniz'deki tulumda çifte düdük (Nav) olmasına karşın, bu yörenin gaydasında tek düdük vardır.

Ağıtlar: Çok çeşitli acıların yaşandığı yörede ağıt yakma geleneği yaygındır. Bir örnek:

Trakyalı Orpheus

Lirinin tatlı ezgileriyle doğayı bile denetimi altına alabilen mitolojik ozan Orpheus'un acıklı öyküsünün kaynağı Trakya'dır.

Bir söylenceye göre Apollon'un, bir başka söylenceye göre Irmak Tanrısı Oiagrus'un oğlu olan Orpheus'un annesi, Esin Perisi Kalliope'dir.

Orpheus lirinden öyle hoş sesler çıkarır ki, çalmaya başlayınca ağaçlar coşkuyla titrer, yırtıcı hayvanlar uysallaşır, kuşlar uçmaktan vazgeçip çevresine toplanır. Orpheus'un liri, kayaları bile etkiler. Altın post peşindeki Argonaut'lar seferinde, Karadeniz'in yalçın ve oynak kayalarına söz geçirip, onları yerlerine bağlayan, Orpheus'un liridir.

Orpheus, bu seferden dönünce Thrakia (Trakya)ya yerleşir, kral olur. Burada eşsiz güzellikteki bir peri kızı Eurydike'ye tutulur, onunla evlenir. Günün birinde bir çobandan kaçarken, sık otlar arasındaki bir yılan Eurydike'yi sokar. Güzel peri ölür.

Karısını çılgınca seven Orpheus'un acısını, hiçbir şey dindiremez. Lirini alır, Trakya Dağları'na çıkar. Çalar, söyler dağı taşı inletir. Karısının hayali bir türlü gözünün önünden gitmez, acısı gün geçtikçe artar, dayanılmaz duruma gelir. "Ölüler Âlemi"ne inmeye karar verir. İnsanların yakarışlarına aldırmayan taş yüreklilerin bulunduğu bu karanlık dünyada, sevgili karısını bulacaktır.

"Ölüler Âlemi"nin kapısına gelir, lirini çalmaya başlar. Yer altında gün ışığı görmeden sürüklenen zayıf gölgeler ve hayaller Orpheus'un lirinin büyülü sesine doğru koşuşmaya başlar. Aralarında güzel Eurydike'nin ruhu da vardır. Cehennem bekçisi üç başlı Kerberos'un üç ağzı da açık kalmıştır. Sonunda Orpheus, Cehennem Kralı Hades'in huzuruna çıkar. Lirini öylesine çalar ki, hiçbir yakarışa aldırmayan acımasız Hades'in bile yüreği yumuşar. Orpheus'a karısını alıp götürme izni verir. Ama bir koşulu vardır. Yeryüzüne çıkana dek, dönüp ardına bakmayacaktır. Orpheus razı olur. O önde, karısı ardında gün ışığına doğru yürümeye başlarlar. Tam yeryüzüne çıkacaklarken dayanamaz, dönüp karısına bakar.

Eurydike, bir anda yitivcrir. Ardından koşup tutmak isterse de ruhları cehennem deresi Styks'ten geçiren kayıkçı, onu bir daha kayığına almaz. Dayanılmaz acılarla kıvranan Orpheus, 7 ay yalçın kayalar üstünde lir çalar. Onun acısıyla tüm doğa inler.

Bir anlatıma göre, insanları müzikle kendilerinden geçirmesine kızan Bakkha'lar, bir başka anlatıma göre karısının anısına bağlı kalıp kendileriyle ilgilenmemesine öfkelenen Trakyalı kadınlar, bir gece Orpheus'un üzerine çullanarak parçalarlar. Başı ve liri kayalardan aşağı yuvarlanır.

Pausanias'ın söylencesine göre ise, Orpheus'u, insanlara müziğin kutsal gizlerini öğrettiği için Zeus, yıldırımıyla vurarak öldürmüştür.

Orpheus'un bir ırmağa düşen başı ve liri, Lesbos kıyısına dek gelir. Orada bir mağara oyuğuna girer. Burası uzun süre bir ziyaret yeri olur.

Lukianus dönemine değin baş ve lir, buradan alınarak Lesbos'un bir mabedinde saklanır. Lesbos derebeylerinden birinin oğlu, bir gün liri alarak çalmak ister. Lirin büyülü sesine koşuşan köpekler onu parçalayarak öldürür.

Orpheus'un başını Meles kıyısında bir çobanın bulduğunu, Makedonya'daki Libertha Kenti'nde bir Orpheus gömütü olduğunu öne sürenler de vardır.

Orpheus'un acıklı öyküsü, Vergilius'un Georgica adlı yapıtında şiirli bir dille anlatılır.

Orpheus, Orphik dinin de kurucusu sayılır. Trakya'da doğup, oradan İtalya ve Yunanistan'a geçen Orphik din Pythagoras'ın düşün biçimini de etkilemiştir.

Orphik din, Homeros'taki tanrıların dindiremedikleri bir gereksinimi karşılar ve mitosu ayrılıklar gösterir.

Ah çifte kuburları da ağalar çaktım almadı
Dört yanıma baktım ağalar kimse kalmadı
En küçük kardeşten ağalar imdat olmadı
Aman veziroğlu vezir yazık şanına
Şu gençlikte nasıl kıydın tatlı canıma

Kapının önünde ağalar bir binek taşı
Durmuyor akıyor ağalar gözümün yaşı
O yarin uğruna be ağalar keserler başı
Aman veziroğlu vezir yazık şanına
Şu gençlikte nasıl kıydın tatlı canıma

GELENEKSEL OYUNLAR: Edirne'de geleneksel oyunlar yörenin tarihsel ve doğal konumu nedeniyle zengin ve renklidir.

Geleneksel Halk Oyunları: Edirne ve yöresi Halk Oyunları Trakya Bölgesi Halk Oyunları özelliğindedir. Tümü, devinim, renk, ezgi, biçim yönünden Anadolu oyunlarından ayrılır, kendi aralarında benzerlik vardır. Benzerlikler köyden köye ayrıntılarla değişebilir.

Yöre Halk Oyunları'nın yaklaşık tümünde "kaldırma" denen devinimli bir son vardır. Bu bölümün figürleri çok canlıdır. Oyunlar el ele ya da el tutuşmadan oynanır. Birçoğunda kollar yukarı açılır. El ve parmaklar, düz bir biçim alır. Parmak çıkırdatma az, el çırpma çoktur. Bu tempoyu pekiştirir.

Genellikle oyunlarda iki davul, iki zurna vardır. Zurnanın biri, sürekli tek sesle eşlik eder. Kızlar darbukayla çalıp söyleyerek oynar.

Ezgi ve usulde Ege ve Karadeniz bölgelerinin etkileri görülür. Bu etkiler yörenin öz müziğiyle karışarak tümüyle değişime uğramıştır. Edirne ve yöresinde en çok oynanan oyunlar şunlardır:

Kasap Oyunu: Türkiye'nin kimi yörelerinde oynanan Kasap Oyunu Trakya'da yaygındır. En çok da Edirne'de oynanır. Kasap Oyunu hora, horo, hurra, horra gibi sözcüklerle de anılır. Hora, oyunun bir figürüdür. Ayak tabanları yere vurularak yapılır. Kasap Oyunu'nu yöneten ve dizinin sağ başında bulunanlara yörede "Kabadayı" denir. Kabadayının bir başka adı da "Horabaşı"dır.

Kasap Oyunu bağımlıdır. Oyuncuları Kabadayı yönetir. Oyun ağırdan başlar, giderek hızlanır. Kabadayı'nın ve son oyuncunun ellerinde mendil bulunur. Mendil oyunda bir iletişim aracıdır. Her bölüm açık dizi biçiminde oynanır. Oyuncular birbirlerini omuzlarından kavrar. İki adımda bir sekilir. Oyun ezgi, hız ve ritm yönünden bölümlere ayrılmıştır. Ağır hava, sirto, susta, hora gibi her bölümün ayrı adı vardır. Kasap oyunları tek, iki, üç bölümlü olarak oynanır.

Tek Bölümlü Kasap Oyunu: Ezgi, ritm ve oyun figürleri aynıdır. Oyunun sonunda hız artar. Bu artış birdenbire olduğu gibi, aşamalı da olur. Metronom bir dörtlükte 102'yken, birden 208'e yükselir. Ya da aşamalı olarak metronom 80'den 200'e ek hızlanır.

İki Bölümlü Kasap Oyunu: Bu türde iki ezgi, iki ritm, iki oyun ve iki hız vardır. Birinci bölüme "Ağır" denir. Kabadayı ikinci bölüme geçişi mendiliyle belirler. Oyuncular "Horra", "Hurra" diye bağırırlar. Zurna ikinci ezgiye, davul ikinci hıza geçer. Oyun canlanır. Adımlar büyür. Sıçramalar başlar. Ayakların yeri dövmesi (hora) sertleşir. Bu bölüme "sirto" denir. Sirto tek olarak da oynanır. Bu da, çoğu kez sirtonun bağımsız oyun sanılmasına yol açar.

Üç Bölümlü Kasap Oyunu: Üç ayrı ezgi, üç ayrı ritm, üç ayrı oyundan oluşur. Bölümler: Ağır oyun, sirto ve sustadır. Susta bölümünde oyun, ezgi, tartım, hız değişir. Ritm hızlanır; tokmak vuruşları artar. Devinimler hızlanarak küçülür. Oyuncular bulundukları yerlerde durur gibi oynar.

Zigoş: Çok sevilen bir Trakya oyunudur. Edirne Zigoş'u figür sonlarındaki duraklama, renk ve devinim yönünden ilginçtir. El tutuşmadan, karşılıklı oynanır.

Debreli Hasan: Ağır oyunlardandır. Ezgisi "Serhat Türküleri'nin etkisinde kalmıştır. Figürlerinde erkekçe devinimler vardır.

Patuşka: Karşılıklı kız-erkek ya da yalnız kızlarca oynanır. El çırpma figürü vardır. El ele ya da kemerden tutularak oynanır.

Kâzibe: Keşan dolaylarından derlenmiş, türkülü bir oyundur. Ayaklarla birlikte kollar da ezgi ve tempoya uyarak devinir. Oyun iki bölümlüdür. İkinci bölümde karşılıklı el çırpma ve çökme figürleri vardır. Erkek oyunudur.

Çamko: "Balkan Gaydası" adıyla da bilinir. Kimi köylerde "Bulgar Gaydası" denir. Bu adlarına karşın oyun yerli özellikler taşır. Ezgi ve ayak figürleri yönünden ritmik ve kıvraktır. Ağır başlar, gittikçe hızlanır. Tipik bir Trakya oyunudur. Kimi bölümlerde davul soloları ve durmaları vardır. Çamko, Edirne yöresinin güç, coşturucu oyunu olarak bilinir. Ağır bölümde kemerlerden tutularak toplu oynanır. Tek olarak da oynanabilir.

Mendil: Pehlivanköy yöresinde oynanır. Daha çok kadınlar oynar. Karşılıklı geliş gidişlerde ve duruşlarda neşeyle yüz yüze bakılır; eldeki mendil işveyle sağa sola sallanır. Ezginin temposuna göre karşılıklı oynanır.

Alaybeyi: Batı Trakya'da yaygındır. Edirne'de davul-zurna eşliğinde oynanır. Erkek oyunudur. Bir söyleyişe göre adı, bir askeri rütbeden gelmektedir. Oyunun, çeribaşlarının kendi askerlerini sefer için alaybeyi buyruğuna getirişindeki coşkuyu yansıttığı söylenir.

Karşılama: Edirne yöresinde oynanır. İki kişinin karşılıklı durarak oynadıkları bir oyundur. Grup olarak da oynanır. Grupta en az üç çift oyuncu bulunur. Grup karşılamalarında, karşılıklı iki sıra oluşturulur. Oyuncular birbirlerine tutunmazlar. Kimi karşılamalarda tüm oyuncuların ellerinde birer mendil vardır. "Boyacının Hanları" Uzunköprü'nün bir karşılama havasıdır.

Boyacının hanları hanları
Kırdı geçti Boyacı canları

Aman da Boyacı Boyacı
Fincana vuruldum Boyacı
Cilana da vuruldum Boyacı

Boyacının evleri sazdandır
Boyacının yelvesi muzdandır

Aman da Boyacı Boyacı
Fincana vuruldum Boyacı
Cilana da vuruldum Boyacı

Çarşıdan aldım pirinci pirinci
Edirne'nin Boyacıları birinci

Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları: Başka yörelerde oynanan Deveci, Leblebici, Arap oyunları Edirne'de de oynanır.

Haydindik: Günlük yaşamdan kaynaklanan köy seyirlik oyunudur. İki arkadaşın kız yüzünden kavgalarını canlandırır. Bir çeşitlemesi, kadınlar arasında oynanır.

Çocuk Oyunları: Edirne'de, başka yerlerde oynanan çocuk oyunlarına rastlanır. Yöreye özgü çocuk oyunları şunlardır:

Çitme (Çıtma): Keşan'da oynanan bir değnek oyunudur. Oyuncular birer esnek çubuk alır. Bir ucunu yere bastırıp öbür ucunu geriye eğerler. Çubuk fırlar. Hangi çubuk daha uzağa giderse, o çubuğu kullanan oyuncu kazanır.

Dim (Daire): Keşan yöresinin taş ve gülle oyunudur. Küçük, yuvarlak taş ya da bilyeler "dim" denen çember içine konur. Üç adım ileriye, atma çizgisi çizilir. Oyuncular, bilyeleri çizgiye doğru atar. Kimin bilyesi çizgiye gelirse, o oyuncu önce başlar. Bilye atarak çember içindeki bilyeler, çemberin dışına çıkarılmaya çalışılır. Kim çıkarırsa bilyeler onun olur. "Paylaştı" tüm bilyeleri çıkarmak anlamındadır. "Payüstü", "tüm bilyeleri alma, bana da kalsın" anlamına kullanılır.

TARİHSEL YAPITLAR

Trakya Bölgesi'nde, tarih öncesi dönemle ilgili araştırmalara 1930'larda başlanmıştır. "Dolmen" diye adlandırılan megalitik nitelikteki geçitli mezar odaları ilk kez bu yıllarda ilgi çekmiş, ancak tarihlendirilmesi için yeterli veriler bulunamamıştır. 1960'larda Ş.A.Kansu, İstanbul Avrupa Yolu'nun kuzeyinde Lalapaşa İlçesi'nde bulduğu 19 dolmenle ilgili bilgileri raporlar halinde yayınlamıştır. Daha sonra Edirne Müzesi ilgililerince de 5 yeni dolmen bulunmuştur. Son yıllarda Balkanlar'da bulunan bu tür dolmenlerin sayısı 750'ye ulaşmıştır. Bunlar, İÖ 2000 sonları ile İÖ 1000 başlarına tarihlenmektedir. Edirne bölgesinde bulunanların da aynı tarihlerden olduğu sanılmaktadır.

Bu bölgede tarih öncesi dönemle ilgili bir başka merkez, Edirne ile Kırklareli arasında Hasköy'ün doğusunda bulunan ve bugün Yumurtatepe olarak adlandırılan höyüktür. 1936'da A.M.Mansel, 1940'da R.O.Arık'ça yapılan araştırmalarda çok sayıda insan iskeleti, ile çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne getirilen bu parçalar arasında, el yapımı kabartma şerit bezekli parçalar ile iki tane çizgi ve nokta bezekli gövde parçası ilgi çekicidir.

Hacıdanişment Köyü'ne 1 km kala, Edirne-Büyükdöllük-Çömlek-Akpınar yörelerinde menhirler bulunmuştur. Hacıdanişment-Vaysal arasındaki monolitlerin (dikilitaşların) yan yana bir daire biçiminde bulundukları, yani bir "kromlek" oluşturdukları düşünülebilir.

Tatarlar-Keremendenler; Hanlıyenice-Küçünlü-Hacılar yöresinde dolmen ve menhirler bir arada bulunmaktadır.

Edirne il merkezinin kuzeybatısında Tunca'nın üst sekilerinde 1960'ta Ş.A.Kansu'nun bulduğu Çardakaltı Höyüğü, tümüyle yıkılıp bozulmuştur. Araştırmalarda ele geçen buluntular Edirne Müzesi'ndedir.

MERKEZ İLÇE: İstanbul'un alınışına değin Osmanlı Devleti'nin başkenti olan Edirne, özellikle Erken Osmanlı sanatının gelişimini yansıtması yönünden önemlidir. XV. ve XVI. yy'larda dönemin en üst düzeyde yapıtlarının toplandığı merkez olmuştur.

Kent ve çevresinde, Roma ve Bizans Dönemi yapılarının ancak bir bölümünün kalıntıları vardır. Bu yapıların varlığı, eski kaynaklardan ve sikkelerden bilinmektedir.

Hadrianopolis (Edirne) sikkelerinden, kentin o dönemdeki görünüşü ve yapıları saptanabilmektedir. Bir sikkede: 4 sütunlu ve içindeki tanrı heykeliyle Zeus Tapınağı, yine 4 sütunlu yüzüyle Tykhe Tapınağı, bir başkasında: Çok katlı sütunlu yüzüyle anıtsal bir çeşme (Nymphaeum) vardır. Ayrıca yine sikke resimlerinden burada Zeus, Hermes, Apollon, Artemis, Athena, Asklepios, Hygieia, Dionysos, Kybele, Nike, Tykhe, Herakles Concordia, Aequitas gibi tanrı ve kahramanların kültü olduğu anlaşılmaktadır.

KALE: Roma İmparatoru Hadrianus'un yaptırdığı sanılmaktadır. Kale XIX. yy ortalarına değin sağlam olan Edirne Kalesi, Tunca Nehri kıyısındaydı. Eski kaynaklarda 360.000 m2'lik bir alanı kapladığı, köşelerde silindirik, aralarda dört köşeli on ikişer küçük kule bulunduğu bildirilmektedir. Dokuz kapılıydı, dikdörtgen planlı, hendekle çevriliydi. Bu görünümüyle savunmalı Roma ordugâhı (Castrum) görünümündeydi. Bu, Hadrianopolis sikkelerinde görülen kent surlarından anlaşılmaktadır. Duvarlar birer dizi tuğla ve kesme taştan yapılmış olup 3 m kalınlıkta, 6 m yükseklikteydi. Dört büyük kulenin adları şöyleydi:

Büyük Kule: (Evliya Çelebi'ye göre Kaplı Kule) Kalenin kuzeydoğusundaydı. Uzun süre cephanelik olarak kullanılmıştır. 1886'da ahşap, 1894'teyse kâgir bir kule eklenerek belediyenin saat ve yangın kulesi olmuştur. Günümüze ulaşan tek kuledir.

Yelli Burgaz Kulesi ya da Kafes Kule: (Evliya Çelebi'ye göre Makedonya Kulesi) Kalenin kuzeybatı köşesindeydi.

Germe Kapı Kulesi: (Evliya Çelebi'ye göre Manyas Kulesi) Kalenin güneybatısında, ana kaleden 40-50 m dışarda, Tunca Nehri kıyısındaydı. Kalenin su kulesiydi. Asıl sura bitişik kuleye germe bir duvarla bağlıydı. Bu duvarda bir germe kapı bulunduğundan bu adla anılmıştır.

Zından Kulesi: (Evliya Çelebi'ye göre Tevkifhane Kulesi) Kalenin güneydoğusunda, günümüzde Zındanaltı denilen yerdeydi. Yeniçerilik kaldırılıncaya değin zından görevi gördüğünden bu adı almıştır.

Edirne Kalesi'nin değişik adlarla anılan dokuz kapısı vardı. Kule Kapısı, kulenin doğusunda olup Maarif Bahçesi adıyla bilinirdi. Top Kapısı, bugünkü Mumcular Sokağı'nın aşağısındaydı. Kafes Kapı, Gazi Mihal Köprüsü'ne dönen yol kavşağındaydı. 1752 depreminde yıkılmıştır. Keçeciler Kapısı, Debağhane Semti'ndeydi. Oğrın Kapı, Germe Kapı'ya açılan küçük bir kapı olup çok dar ve gizli idi. Manyas Kapı, Manyas Karakolu denen yere yakındır. 1752 depreminde yıkılmıştır. Tavuk Kapısı, Cumhuriyet Caddesi'ndeydi. Balıkpazarı Kapısı bugün olduğu gibi İğneciler Kapısı ya da İstanbul Kapısı adlarıyla da bilinirdi. Kalenin doğusunda, Balıkpazarı'ndaydı. Orta Kapı, Ali Paşa Çarşısı'na açılıyordu.

Duvarlarda rastlanılan Bizans yazıtlarından, kalenin bu dönemde onarıldığı anlaşılmaktadır.

Edirne'nin gelişmesi ve yayılması sırasında kale, kentin ortasında kalmış, kimi bölümleriyle XIX. yy sonuna değin onarımlarla korunabilmiştir. Yapıdan günümüze Saat Kulesi'yle Top Kapısı ve Kafes Kapı yakınındaki birkaç kalıntı ulaşabilmiştir.

KİLİSE CAMİSİ: Bizans Dönemi yapılarındandır. Fatih Sultan Mehmed, yıktırıp yerine iki payeli, 6 kubbeli büyük bir cami yaptırmıştır. 1752 depreminde yıkılan yapıdan hiçbir iz yoktur.

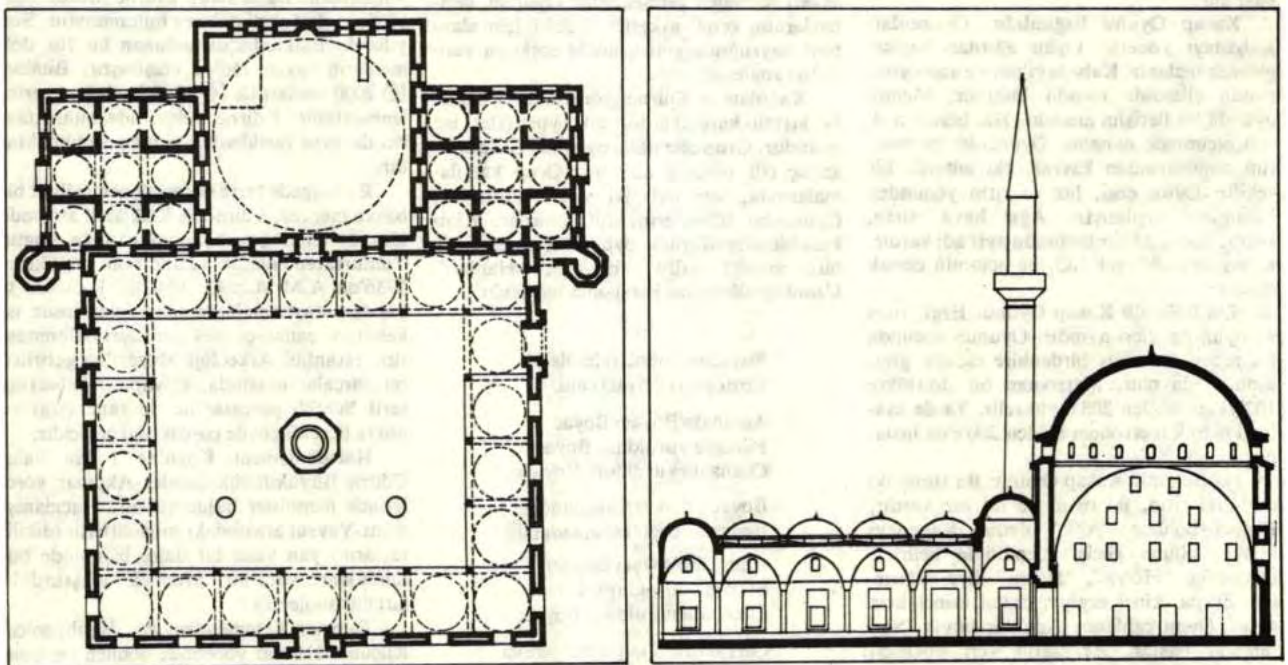
AYASOFYA KİLİSESİ (HALEBÎ MEDRESESİ CAMİSİ): Yakın tarihlere değin Ayasofya Kilisesi adıyla bilinen yapının, Bizans Dönemi'nde kentin en büyük kilisesi olduğu sanılmaktadır. Fransız mimarlık tarihçilerinden A.Choisy'nin 1875'te saptadığına göre, haç planında olup, tuğladan yapılmıştı ve dört ağır payenin taşıdığı bir kubbe ile örtülüydü. Ayrıca dışarı taşkın 4 aprisi vardı. V. ve XII.-XIII. yy'larda iki yapı dönemi geçirdiği sanılmaktadır. Sultan I. Murad (Hüdavendigâr)'ın buyruğuyla camiye dönüştürülmüş, II.Murad döneminde yanına yapılan medreseye müderris atanan Seraceddin Mehmed Bin Ömeri Halebî'nin adıyla, "Halebî Medresesi Camisi" olarak anılmıştır. Kale içinde, Keçeciler yolundaki yapı, 1752 depreminde yıkılmıştır.

Sinaitikon Kilisesi de küçük bir Bizans yapısıydı. Dıştan 4 kollu haç, içten yonca yaprağı planlı ve kubbeliydi.

YILDIRIM BAYEZİD CAMİSİ: Edirne'nin XIV.yy'dan, en eski camisidir. Gerek plânı ve gerekse sütun başlıkları yapının haç planlı bir Bizans kilisesi olduğunu göstermektedir. Yıldırım Bayezid adına camiye dönüştürülürken (1400) temel dışında yeniden yapılmıştır. Ancak kıble yapının eksenine uymadığından, mihrap, haç kollarından birinin köşesine konmuş, eğimli bir görünüş almıştır. Günümüzdeki biçimiyle, dört kemerli, kubbeli ve tek minareli bir camidir.

ESKİ CAMİ: Edirne'de Osmanlılar'dan günümüze ulaşmış en eski anıtsal yapıdır. 1403'te Emir Süleyman'ca yapımına başlanmış, Çelebi Sultan Mehmed zamanında 1414'te bitirilmiştir. Mimarı Konyalı Hacı Alâaddin, kalfası Ömer İbn İbrahim'dir.

Çok kubbeli "Ulu camiler" tipine girer. Merkezi kubbeyi taşıyan dört paye ile dört

Bayezid Camisi plan ve kesiti

duvar üzerine dokuz kubbelidir. Bir yanının dış ölçüsü 49,50 m olan kare planlıdır. 13 m çapında ve tümüyle yarım küre biçiminde olan kubbeler, yan neflerde pandantiflere, ortada çeşitli geçiş öğelerine oturur. Orta kubbenin trompları mukarnas dolguludur. Taçkapı, son cemaat yeri girişi ve minber ak mermerdendir. Kuzey ve batı yüzleri daha süslüdür. Son cemaat yeri girişindeki kemer çevresinde bulunan rozetler ve spiralli bordür süsleme, onarımda yapılmıştır.

İç mekânda yalnızca dört paye oluşu yapıya ferah bir görünüm verir. Bu özelliğiyle Osmanlı mimarisinde mekânın birleştirilmesi yönünden yeni bir aşamayı oluşturur. Paye ve duvarlarda yer alan iri ak yazılar ve Barok süsleme, mekân etkisini zayıflatır. Camide süsleme yönünden en önemli bölüm minberdir. Kapı üzerindeki yazıtta Çelebi Sultan Mehmed'in adı vardır. Doğu ve batı yüzlerindeki geçme yıldızlar ve rumiler ilginçtir. 5 kemerli son cemaat yeri ve biri tek öbürü iki şerefeli, iki minaresi vardır. Cami, 1748'de yangından, 1752'de depremden zarar görmüştür. 1754'te Sultan I. Mahmud döneminde, 1924 ve 1934'te onarılmıştır.

BEYLERBEYİ CAMİSİ: Hükümet Konağı'ndan Sarayiçi'ne giden caddenin sağındadır. 1429'da, II. Murad döneminde Rumeli Beylerbeyi Sinaneddin Yusuf Paşa yaptırmıştır. Yan mekânlı, çokgen planlı tek kubbeli bir yapıdır. Sivri kemerli mermer taçkapı ilginçtir. İçte büyük kemerin alt yüzünde rumi ve hatayi motifli kalem işi süslemeler göze çarpar. Son yıllarda yeniden yapılırcasına onarılmıştır.

Caminin karşısında Sinaneddin Yusuf Paşa için yapıldığı sanılan yıkık durumda bir türbe vardır. Sekizgen planlı taş yapıda sırlı tuğla dolgular tek süs öğeleridir.

GAZİ MİHAL CAMİSİ: Tunca Nehri' nin ve Gazi Mihal Bey Köprüsü'nün sağındadır. Mermer kapı üzerindeki yazıtında, 1422'de Mihal Bey'in yaptırdığı bildirilmektedir. Yan mekânlı (zaviyeli) camiler planındadır. Kesme taştan yapının önünde ağır payeli, beş bölümlü bir son cemaat yeri vardır. Tek kubbeli, tek minarelidir. Alçı mihrabındaki yıldızlar ve geometrik bölmelerden oluşan süsleme özgündür. Ancak, mihrabın alt bölümü su basması yüzünden oldukça bozulmuştur. Caminin kıble yönünde Gazi Mihal Bey'in mezarı bulunmaktadır.

MEZİT BEY CAMİSİ (YEŞİLCE CAMİSİ): 1440/41'de Sancakbeyi Mezit Bey yaptırmıştır. Yan mekânlı (zaviyeli) camilerdendir. 1752 depreminden sonraki onarımda, minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür. 1889'da yeniden onarılmıştır. Özgün minaresi yeşil çinilerle kaplı olduğundan Yeşilce adını almıştır. Küfeki taşından mihrabın üst bölümünde kabartma frizi (bordürü) vardır. Yine bu bölümde kalem işi süsleme izleri de görülür.

MURADİYE CAMİSİ: Muradiye Mahallesi'nde, Sarayiçi'ne egemen bir tepeye II. Murad yaptırmıştır. Yazıtında tarih yoktur. Vakfiyesine ve kaynaklara dayanarak 1436'da yapıldığı sanılmaktadır. Mimarı bilinmemektedir. Yan mekânlı (zaviyeli) camilerin güzel bir örneğidir. Ana mekân, arka arkaya iki kubbeli mekân ve son cemaat yeri, avlusunda da şadırvanı vardır. Cami, dış görünüşünün yalınlığına karşın, iç süslemesi yönünden XV. yy Osmanlı sanatının en önemli yapıtlarındandır. Mihrap ve duvarları kaplayan çiniler, Türk çini sanatının en güzel örnekleridir. Mihrap önü kubbeli mekânın duvarları doğacı çiçek motifleri ile işlenmiş altıgen mavi, ak çini levhalarla, bunların arası da firuze renkli düz üçgen levhalarla kaplıdır. Hatayili, kıvrık dallarla çevrili çini panoların üstünde kabartma çinilerden bir palmet frizi vardır. Pencereler, rumili kıvrık dal motifiyle süslenmiştir. Çini mihraptaki kabartma levhalar, geometrik yıldız, rumi, hatayi ve palmetlerden oluşan zengin motiflerle bezenmiştir. Burada renkli sır ve sıraltı tekniği başarılı bir biçimde kullanılmıştır.

Aynalıktaki pano, rumili kıvrık dallar arasında iki dize kûfi ve biri aynalı iki dize nesih yazı ile süslüdür. Çinilerde sarı egemendir; rumi motif çokça kullanılmıştır. Ayrıca, rozet, şakayık ve karanfil de görülür.

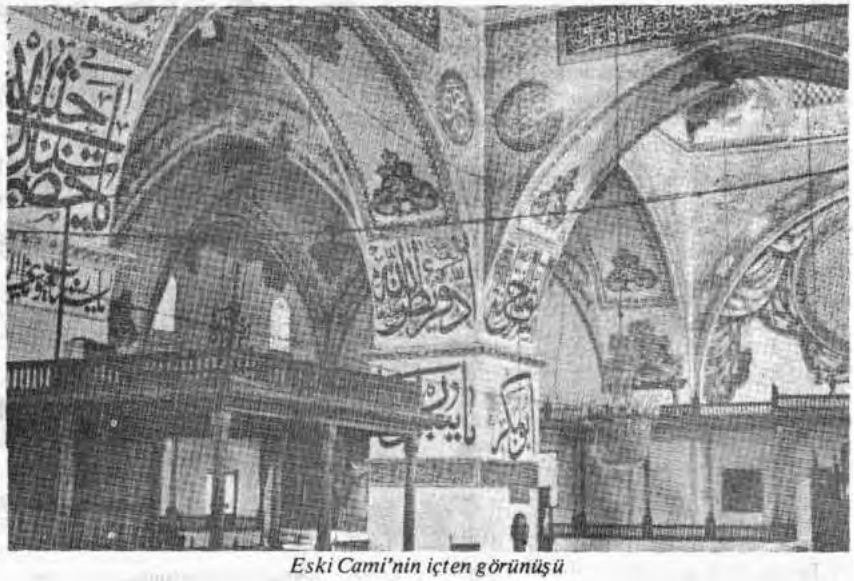
Camide çiniden başka, orta kubbeleri birbirine bağlayan kemerde, duvarların üst bölümlerinde ve örtü düzeninde zengin kalem işi süsleme olduğu, izlerden anlaşılmaktadır. Sonradan sıva ile kaplanmış bu süslemede al üstüne ak, sarı, lacivert renkte doğacı bitkiler, rumiler ve hatayiler işlendiği görülmektedir. Minberi ahşaptır.

II. Murad'ın, caminin solunda yaptırdığı büyük imaret, Mevlevi Tekkesi ve Semahane günümüze ulaşmamıştır.

ŞAHMELEK CAMİSİ (ŞAHMELEK PAŞA CAMİSİ): Gazi Mihal Köprüsü'nün Edirne yönündedir. 1429'da yapılmıştır. Mahalle mescidi olup, kesme taştan, tek kubbeli bir yapıdır. Taçkapıdaki taş işçilik ilginçtir. İçten, duvarlar rumi bordürlü altı-

Eski Cami

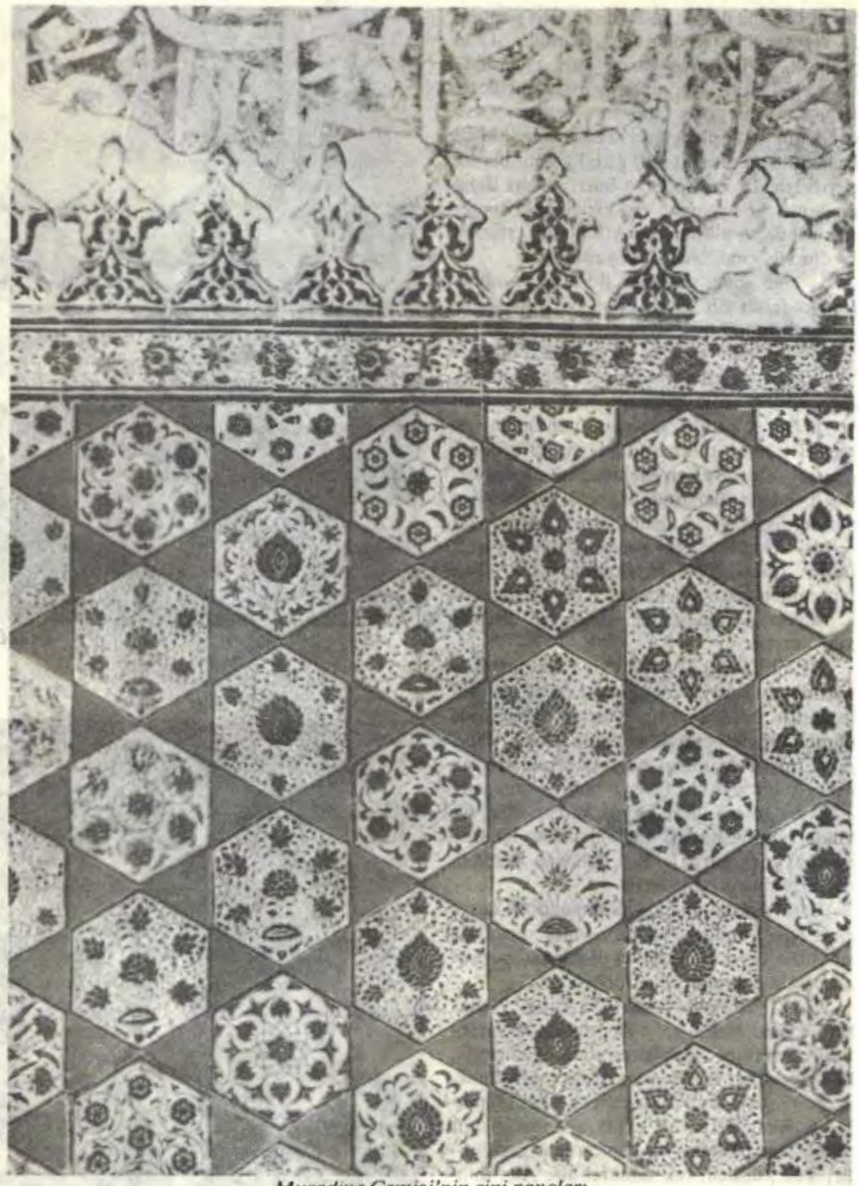
Eski Cami'nin içten görünüşü

gen çini panolarla kaplıdır. Yer yer çinili alçı mihrap, sekizgen geçmeler, geometrik bordürler ve rumi motiflerle süslüdür.

ÜÇ ŞEREFELİ CAMİ: 1443-1447 arasında, II. Murad yaptırmıştır. Cami, Osmanlı sanatında erken ile klasik dönem üslubu arasında yer alır. Burada, ilk kez uygulanan bir planla karşılaşılmaktadır. 24 m çapındaki büyük merkezi kubbe, ikisi paye, dördü duvar payesi olmak üzere altı dayanağa oturur. Yanlarda daha küçük ikişer kubbe ile örtülü kare bölümler vardır. Yapı, bir yenilik olarak, enine dikdörtgen planındadır. Böylece enine gelişen mekâna ulaşılmak istenmiştir. Bu planı Mimar Sinan, İstanbul camilerinde daha gelişmiş biçimiyle uygulamıştır. Ayrıca, Osmanlı mimarisinde revaklı avlu ilk kez bu camide kullanılmıştır. Avlunun dört köşesine minareler yerleştirilmiştir. Üç Şerefeli Cami, bu özellikleriyle sonraki camilere öncü olan anıtsal bir yapıdır. Basamaklı üç kapıdan girilen avlunun sütunları, serpantinli breş, granit ve mermerdendir. Avlu pencerelerinden ikisinin alınlıkları çini süslemelidir. Lacivert ve ak renkli çiniler, bitkisel kıvrık dal bordürü ile çevrilidir. Burada II. Murad'ın adı geçmektedir. Revak kubbelerindeki özgün kalem işleri, Osmanlı camilerindeki en eski örneklerdir.

Camiye adını veren üç şerefeli anıtsal minare, 67,62 m yüksekliğindedir. Her şerefeye ayrı yollardan çıkılması ilginçtir. Minare gövdesi kırmızı taştan zikzaklar ve ak karelerle devinim kazanmıştır. Kaidesinde Bursa kemerli sağır nişler vardır.

Üç Şerefeli Cami'nin, süslemeleri de ilginçtir. Taçkapı, yan kapılar, minareler, sütun başlıkları ve pencerelerde mermer, ak ve kiremit rengi taş kullanılmıştır. Taçkapıda mukarnaslar ve yan nişlerin üst bölümlerindeki yazıların arasında kıvrık dal ve rumiler göze çarpar. Büyük kubbede, yan ve avlu revaklarındaki kubbelerde lacivert, al, ak ve sarı renkte kalem işleri vardır. Süslemelerde, yazı kuşakları, rumi, palmet, lotüs motifleri görülür. Kubbe eteği ve pandantiflerde de Rokoko süslemeler vardır. Ayrıca ceviz ağacından, kündekâri tekniğindeki ahşap pencere ve kapı kanatları da önemlidir.

Muradiye Camisi'nin çini panoları

II. BAYEZİD CAMİSİ VE KÜLLİYESİ: Tunca Nehri kıyısında bulunan külliye Edirne'nin en önemli yapıtlarındandır. Cami, tıp medresesi, imaret, darüşşifa, hamam, mutfak, erzak depoları ve öbür bölümleriyle geniş bir alana yayılmıştır. II. Bayezid'in 1484-1488'de yaptırdığı külliyenin, mimarı Hayreddin'dir Çok etkileyici bir görünümü olan külliye küçüklü büyüklü yüze yakın kubbeyle örtülüdür. Yapıların en ilginci 20,55 m çaplı, tek kubbeli, iki minareli anıtsal camidir. Ana kubbeli mekânın yanlarında dokuzar kubbeli tabhane bölümleri vardır. Bu bölümler doğrudan dışarı açılmaktadır. Kubbe geçişi pandantiflerle sağlanmıştır. Mermer mihrap ve minber yalın görünüşlüdür. Somaki mermerden, son derece zarif hünkâr mahfili, Edirne'deki ilk örnektir. İç mekândaki Geç Dönem Barok süsleme caminin yalın güzelliğini bozmaktadır. Öndeki revaklı avlunun ortasında mermer şadırvan vardır.

Caminin batısında Darüşşifa ve tıp medresesi bulunmaktadır. Darüşşifa büyük kubbeli bir bölüm ve çevresindeki altı küçük kubbeli oda ve beş sedirli sofadan oluşmaktadır. Ortası açık büyük kubbenin altında şadırvan vardır. Taban mermerdendir. Revaklarla çevrili ön avlunun yanlarında akıl hastalarının iyileştirildiği kubbeli hücreler bulunmaktadır. Avlunun köşesinde, mutfak ve çamaşırhane bölümleri vardır. Kuzeybatı köşedeki tıp medresesinde, revaklı avlunun çevresinde kubbeli 18 öğrenci hücresi, büyük kubbeli dersane ve ortada şadırvan yer alır.

II. Bayezid'in Selimiye Kütüphanesi'nde bulunan vakfiyesinde, külliyede çalışan 167 memurun listesi ve gündelikleri belirtilmektedir. Yine bu vakfiyeden Darüşşifa'da 1 başhekim, ikinci ve üçüncü hekimler, iki göz hekimi, iki cerrah, 1 eczacı, 1 gassal (ölü yıkayıcı), 1 kâtip, 1 vekilharç, 1 aşçı, 1 süpürgeci bulunduğu belirtilmektedir.

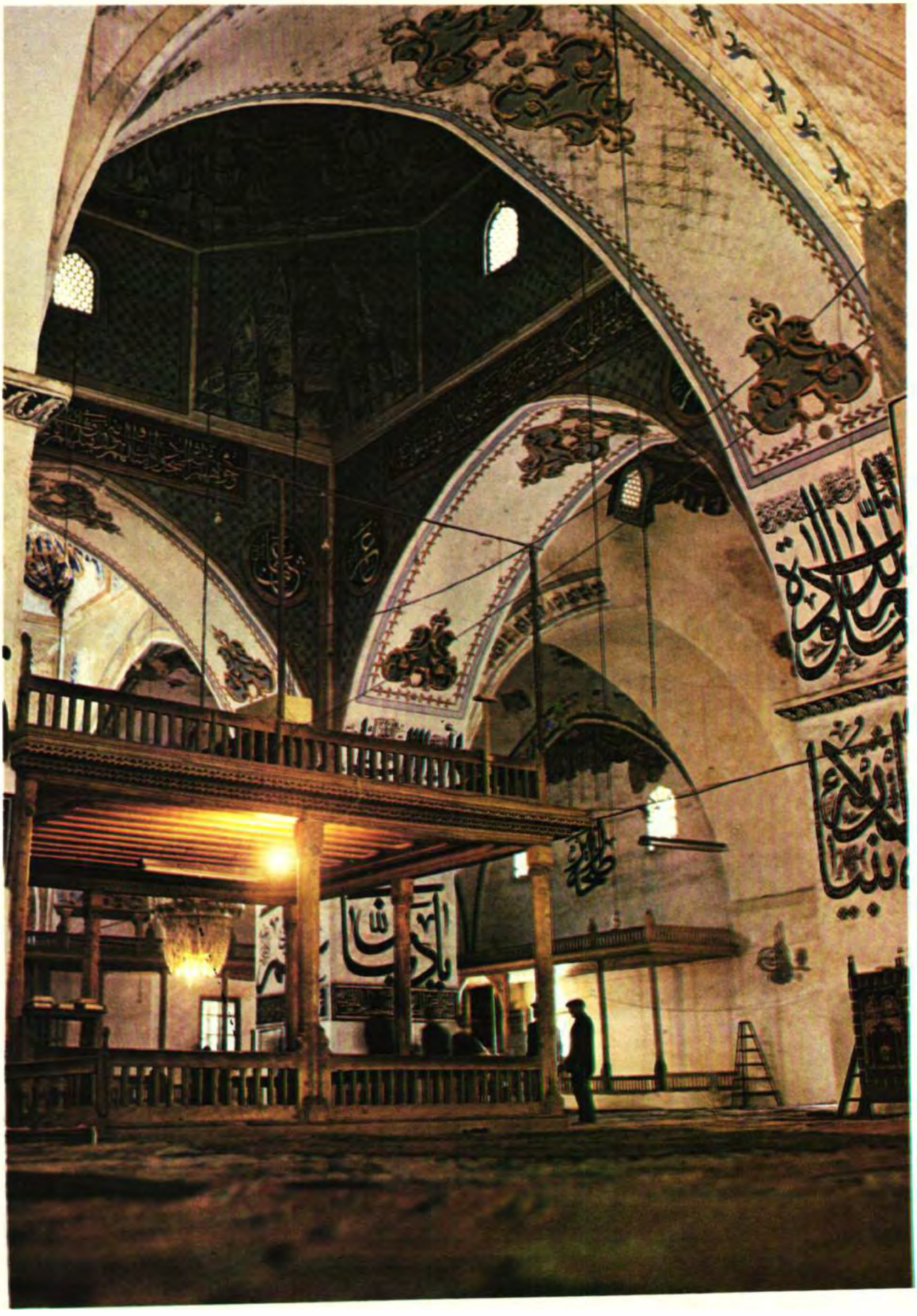
Darüşşifa'da özellikle akıl hastalarının, müzik ve su sesiyle iyileştirilmesi ana ilkeydi. Evliya Çelebi, burada, hastalara deva, dertlilere şifa, divanelerin ruhuna gıda ve def'i sevda olmak üzere 10 adet hanende ve sazende gulam ayrıldığı, bunların üçü hanende biri neyzen, biri kanuni, biri musikâri, biri cengi santurî, biri udî olup haftada üç gün hastalara ve delilere büyük kubbenin altında musiki faslı verdiklerini bildirmektedir. Ayrıca, göz tedavisi için de yine önemli bir merkez olduğu anlatılmaktadır.

Külliye bütünüyle, kültür tarihi yönünden önemlidir.

Ayrıca, Kasım Paşa Camisi, Süleymaniye Camisi, Ayşe Kadın Camisi, Lari Camisi, Sitti Sultan Camisi, Kadı Bedrettin Camisi, Sarıca Paşa Camisi, Defterdar Mustafa Paşa Camisi, Selçuk Hatun Camisi, Kuşdoğan Camisi, Şeyhi Çelebi Camisi, Hızır Ağa Camisi, Edirne'nin önemli dinsel yapılarıdır.

SAATLİ MEDRESE: Üç Şerefeli Cami avlusundadır. XV. yy'da, II. Murad yaptırmıştır.

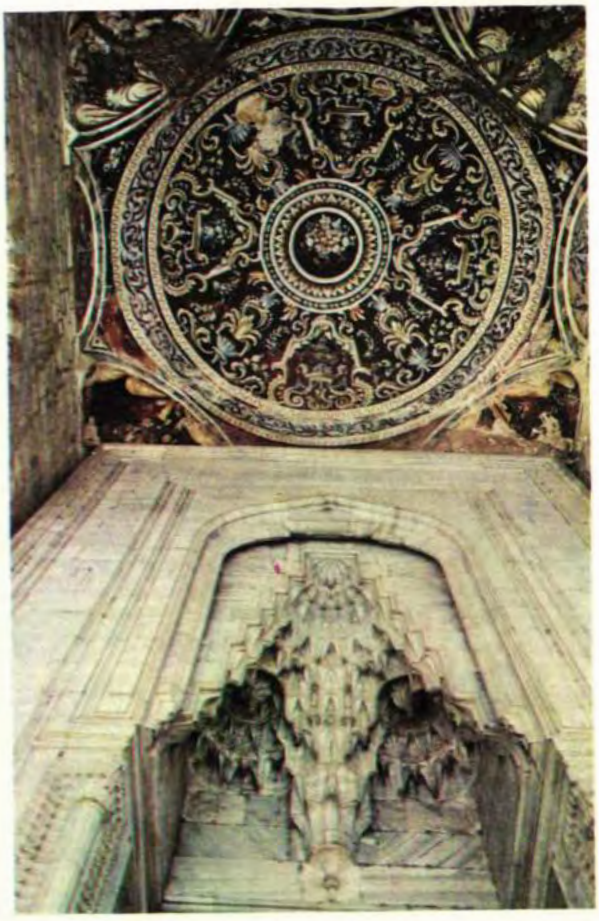
1824

1825

1826

1827

1824 - Edirne Eski Cami'nin içi
1825 - 1827 - Üç Şerefeli Cami
1828 - Selçuk Hatun Camii

1828

1829

1830

1829 - Beylerbeyi Camii
1830 - Bir kilise kalıntısı, Enez
1831 - Önde Hıdırağa, arkada Selimiye Camii

1831

1832

1833

1834

1835

1832 - Kasım Paşa Camii
1833 - Kadı Bedrettin Camii
1834 - Defterdar Camii
1835 - Ayşe Kadın Camii
1836 - Muradiye Camii

1836

PEYKLER MEDRESESİ: XV.yy'da, Fatih Sultan Mehmed yaptırmıştır. Üç Şerefeli Cami'nin arkasındadır. İki renkli kapısı ilginçtir. Yüksek taçkapı basamaklıdır.

TAHTAKALE HAMAMI: Tahtakale Mahallesi'nde Ali Paşa Çarşısı karşısındadır. 1435'te II. Murad, Darü'l-Hadis Camisi'ne vakıf olarak yaptırmıştır. Günümüzde de sağlamdır. Edirne'nin çifte hamam planında, en büyük hamamı olarak bilinir. Erkekler bölümü daha büyüktür. Duvarlar üç dizi tuğla, bir dizi taş düzeninde örülmüştür. Erkekler soyunmalığı üç bölümden oluşmaktadır. Yapı, kubbe kasnağında ve yüzlerde bulunan pencerelerle aydınlanmaktadır. Bu bölüm gösterişli bir kubbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş mukarnaslarla sağlanmıştır. Köşelerde iki katlı sekiler yer alır. Altta sekileri sıcak tutacak küllükler vardır. Üst kat ahşap balkon biçimindedir. Soyunmalığın ortasındaki büyük fıskıyeli havuz özgün biçimini korumaktadır. Soğukluk ve halvet kubbeleri dıştan kiremitle örtülüdür. Duvarlar moloz taştandır. Güneydeki halvet, ortası kubbe, dört yanı yarım kubbelerle örtülü dört eyvanlıdır. Hamam, güneyde sıcak ve soğuk sarnıçlarla son bulmakta, kadınlarla erkekler bölümü arasında külhan yer almaktadır.

Kadınlar bölümünün soğukluğu daha küçüktür. İki dizi tuğla, bir dizi kesme taştan yapılmıştır. Kare mekânı, 16 köşeli kasnağa oturan basık kubbe örter. Kare planlı, kubbeli bir mekândan soğukluğa geçilir. Soğukluk pandantifli bir kubbeyle örtülüdür. Halvette orta mekân, doğu ve batıdaki iki yarım kubbeli eyvanla genişletilmiştir. Halvetin güneyindeki kapıdan özel yıkanma hücrelerine geçilir.

MEZİT BEY HAMAMI: Selimiye Camisi'nin batısında, Eski Cami'nin doğusundadır. 1442'de Eflak'ta şehit düşen Mezit Bey yaptırmıştır. Edirne hamamlarının en yalınıdır. Duvarlar kesme taş ve tuğladandır; tromplu bir kubbe ile örtülüdür.

SOKULLU HAMAMI (ÇİFTE HAMAM): Üç Şerefeli Cami karşısındadır. Sokullu Mehmed Paşa Mimar Sinan'a yaptırtmıştır. XVI. yy Türk sanatının en önemli örneklerinden olup çifte hamam planındadır. Kadınlar ve erkekler bölümlerinin girişleri ayrı yönlerdedir. Özellikle soyunmalık yüzlerindeki kesme taş ve tuğla işçiliği ilginçtir. Doğuda, sivri kemerli ve sütunlu anıtsal revaktan soyunmalığa girilir. Revak, ortada kubbe, yanlarda tonozla örtülüdür. İki dizi tuğla, bir dizi kesme taştan yapılmış soyunmalık duvarları, dar silmelerle son bulur. Her iki soyunmalık, ortasında sekizgen fener bulunan on iki köşeli kasnaklı büyük birer kubbeyle örtülüdür. Erkekler soyunmalığının çift kanatlı giriş kapısı üstündeki yay kemer içinde, bir dizi ters, bir dizi düz, renkli taştan palmetler vardır. Kemerin üzerindeki yazıt yok olmuştur. İçten kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Dört yanı, altlarında küllükler bulunan sekiler çevirir. Ortada, bütün klasik hamamlarda bulunan yuvarlak dilimli silindirik havuz ve fıskiye vardır. Merkezi kubbeli erkekler sıcaklığının yanlarında eyvanla köşelerde nişli hücreler yer alır.

Kadınlar bölümünün soyunmalığı daha küçük ve yalındır. Kare mekânı örten pandantifli kubbenin altı kalem işi palmet motiflerinden bir frizle çevrilidir. Halvet de yüksek kasnaklı ve pandantifli bir kubbeyle örtülüdür. Batı ve kuzeyde özel yıkanma hücreleri bulunmaktadır. Hamamın kurna taşları ilginçtir. Bunlar, gelin ve kaynana kurnası diye adlandırılır. Kaynana kurnası heybetli ve sert, gelin kurnası zarif ve ince görünüşlüdür.

Üç Şerefeli Cami

BEYLERBEYİ HAMAMI: Saraçhane Köprüsü ve Beylerbeyi Camisi karşısındadır. XV. yy'ın ilk yarısında II. Murad'ın beylerbeyi Yusuf Paşa yaptırmıştır. Oldukça yıkıktır.

GAZİ MİHAL BEY HAMAMI: Edirne-Kapıkule yolundadır. 1422'de Gazi Mihal Bey yaptırmıştır. Çifte hamam planındadır. Zengin mukarnas süslemeleri ve ferah mekânıyla Edirne hamamları içinde ayrı bir yeri vardır.

İBRAHİM PAŞA HAMAMI: Araplar Mahallesi'nde bir tepenin yamacındadır. Yaptıranı olarak bilinen İbrahim Paşa'nın yaşadığı dönemi belirtecek bir iz ve kaynak yoktur.

SARAY HAMAMI: Selimiye Camisi'nin kuzeydoğusundadır. Bir söylentiye göre, I. Murad'ın Selimiye Camisi yerinde olan sarayının yanındaydı.

Önceden yalnızca saray hamamıyken, cami yapılınca halka açılmış ve Selimiye Camisi'ne vakfedilmiştir. Çifte hamam planında olup Balkan Savaşı'nda yıkılmıştır. Duvarlardaki tuğla, taş işçiliği özenlidir.

TAHTALI HAMAM: Karanfiloğlu Mahallesi'ndedir. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid'in sadrazamlarından Koca İshak Paşa yaptırmıştır. Yapının yalnızca duvar kalıntıları görülebilir.

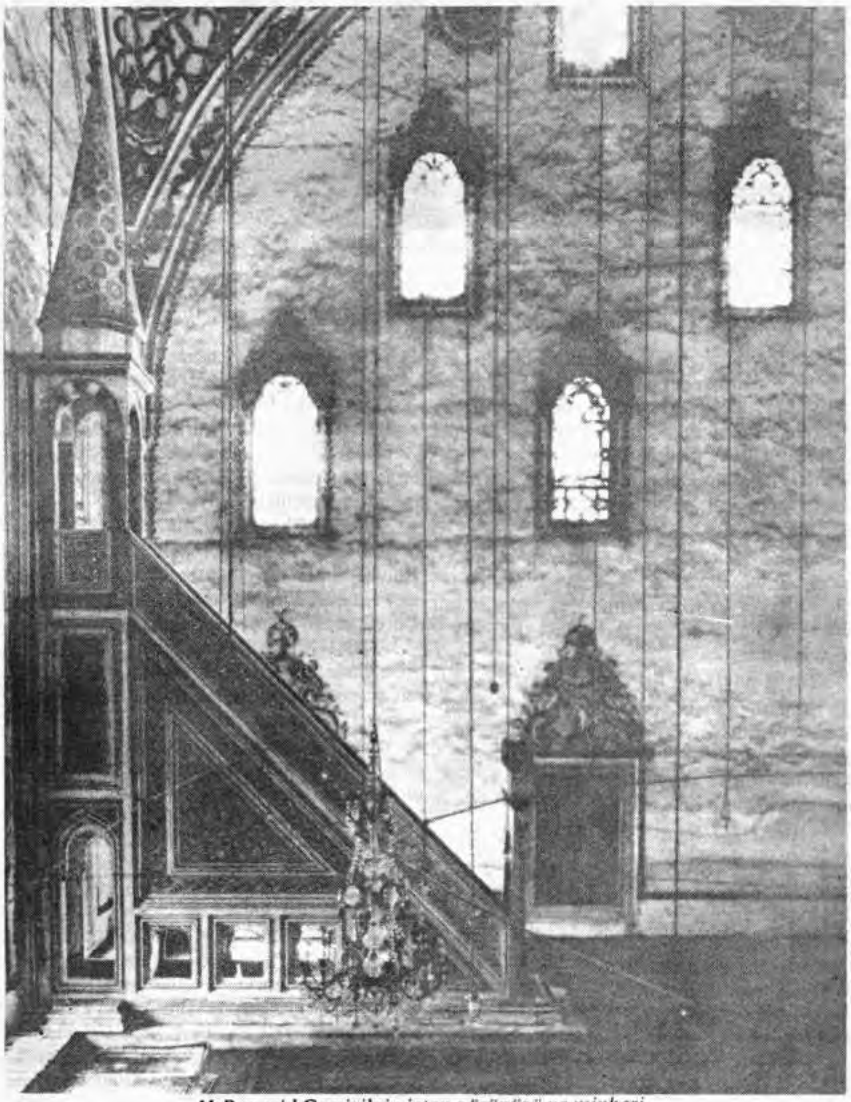
TOPKAPI HAMAMI (ALACA HAMAM): Üç Şerefeli Cami'nin batısındadır. Edirne Müzesi'nde bulunan yazıtında, 1441' de II. Murad'ın yaptırdığı belirtilmektedir. Çifte hamam planındaki yapı çok yıkıktır.

YENİÇERİLER HAMAMI: Muradiye Semti'nde, Küçük Pazar'dadır. Yapım tarihi, yapımcısı bilinmemektedir. Yanındaki Yeniçeri Kışlası ve Yeniçeri Camisi'nin adıyla tanınmıştır. Yıkık durumdadır. İzlerinden, iç bölümün çok ince ve güzel işçilik ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

BEDESTEN: 1417-1418'de Çelebi Sultan Mehmed I, Eski Cami'ye vakıf olarak yaptırmıştır. İki renkli, kesme taşlarla kaplanmış süslemeli duvarlı, 14 kubbeli bir yapıdır. Kubbeler kurşunla kaplıdır. 40,54 × 74,94 m ölçüsündeki yapının dört yanında kapılar vardır. Her kubbenin altında, sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır. İçte, uzun yüzlerde tonozla örtülü 14'er, kısa yüzlerde 4'er hücre yer alır. Evliya Çelebi, Bedesten'deki elmas ve takıların birkaç Mısır hazinesi değerinde olduğunu ve bunları altmış gece bekçisinin koruduğunu yazar.

II.Bayezid Külliyesi

II.Bayezid Camisi'nin içten görünüşü ve minberi

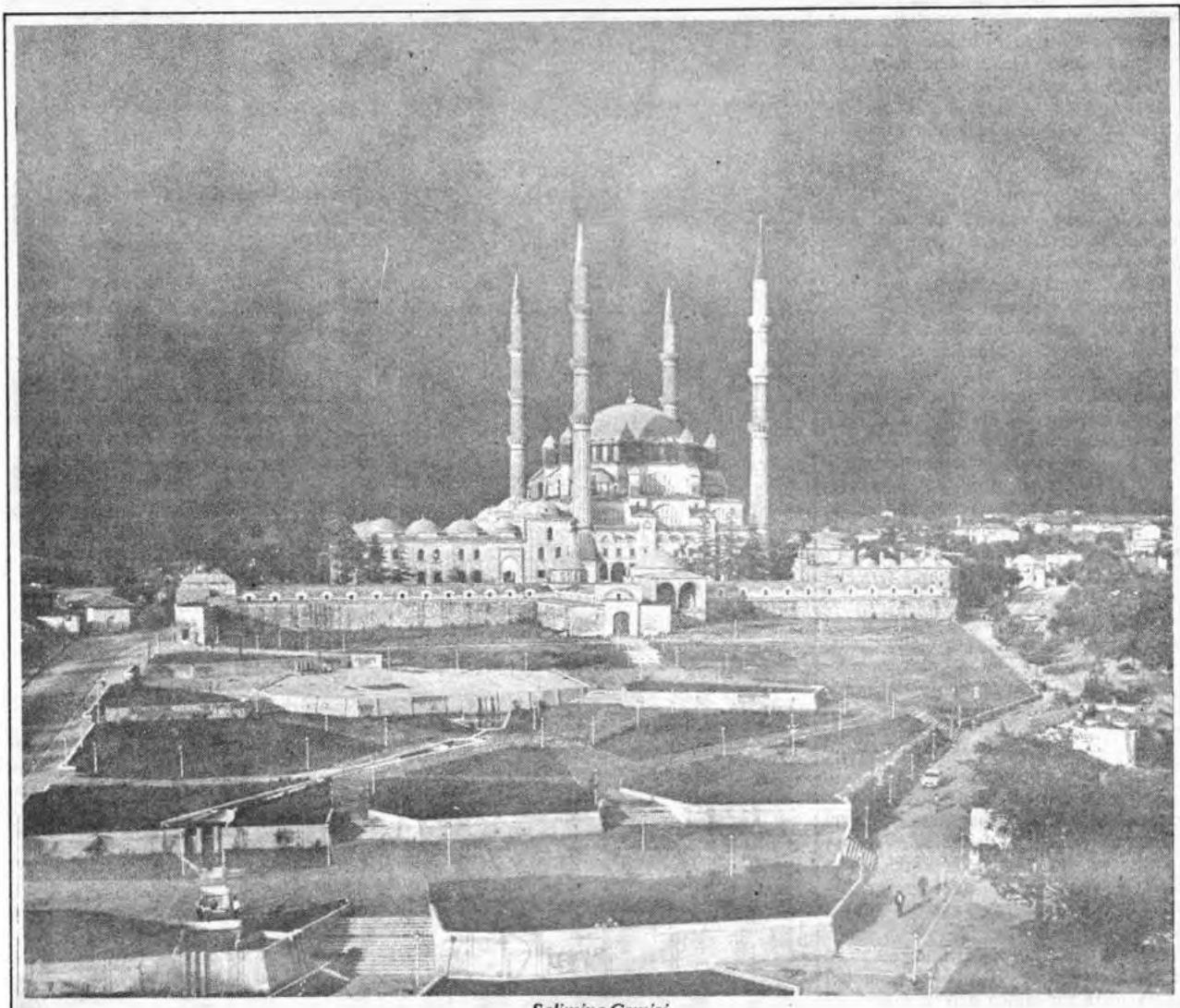
Son yıllarda onarılmış olan bedesten, çarşı olarak kullanılmaktadır.

ALİ PAŞA ÇARŞISI: Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Hersekli Semiz Ali Paşa 1569'da Mimar Sinan'a yaptırtmıştır. XVII. ve XVIII. yy'larda en parlak dönemini yaşayan yapıda, 6 kapı, 130 dükkân bulunmaktadır.

ARASTA: III. Murad, Selimiye Camisi'ne gelir sağlamak için Mimar Davud Ağa'ya yaptırtmıştır. 255 m uzunluğunda, 73 kemerlidir. İçinde, iki yanda 124 dükkân vardır. XIX. yy sonundaki onarımda, kurşun örtü yerine kiremitle kaplanmıştır. Evliya Çelebi, buranın "Kavaflar Çarşısı" olduğunu yazar. Dua kubbesinde, burada dükkânı bulunanların her sabah, doğru iş yapacaklarına andiçtikleri ve dua ettikleri bilinir.

RÜSTEM PAŞA KERVANSARAYI: Kent merkezindedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa, Mimar Sinan'a yaptırtmıştır. Klasik Osmanlı mimarisinin ilginç örneklerinden olup Kanuni döneminin görkemli yapılarındandır. Avlulu hanlar planındadır. Dikdörtgen avlunun çevresine iki katlı odalar yerleştirilmiştir. Katların avluya bakan yüzleri, revaklıdır. Revakların arkasında ocaklı ve nişli odalar bulunur. Uzun yanlarda, karşılıklı olarak yukarıya çıkan merdivenler vardır. Üst kat pencere ve kapı kemerlerindeki tuğla süsleme ilginçtir. Kesme taş ve tuğladan örülmüş duvarlar, yapıya anıtsal bir görünüm kazandırmaktadır. Sivri kemerli pencerelerin, sonradan dört köşe biçime dönüştürülmesi kimi yerlerde pencere açılması ve sivri kemerlerin doldurulması, yapının görünüşünü bozmuştur. Yuvarlak kemerli ana kapının üstündeki kubbe yivlidir. Osmanlı-Rus Savaşı'nda yıkılan yapı, son yıllarda onarılmış, 1972'de otel olarak kullanılmaya başlanmıştır.

KÜÇÜK RÜSTEM PAŞA HANI: Mimar Sinan'ın yaptığı sanılmaktadır.

Selimiye Camisi

Selimiye Camisi

Mimar Sinan'ın 80 yaşında yarattığı ve "ustalık eserim" dediği anıtsal yapı, Osmanlı-Türk sanatının ve dünya mimarlık tarihinin başyapıtlarındandır.

Edirne'nin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun simgesi olan cami, kentin merkezinde, eskiden Sarıbayır ve Kavak Meydanı denilen yerdedir. Burada daha önce Yıldırım Bayezid'in bir saray yaptırdığı bilinmektedir. 1569-1575'te II. Selim'in emriyle yaptırılmıştır. Çok uzaklardan dört minaresi ile göze çarpan yapı, kurulduğu yerin seçimiyle, Mimar Sinan'ın aynı zamanda usta bir şehircilik uzmanı olduğunu da göstermektedir. Mimar Sinan'ın ağzından yazıldığı belirtilen "Tezkiret ül Bünyan"da, Selimiye şöyle anlatılmaktadır:

"Cennet Mekân Sultan Selim Han-ı sanî Şehr-i Edirne'ye kemal-i mertebe nazar-ı şefkatleri olmağın bir cami binasına emr-i hümayûnları olduki rüzgârda misali olmiya. Bu hakir dahi bir resm-i âli eyledim ki Edirne içinde menzur-i halk ola, dört minaresi kubbenin dört canibinde vaki olmuştur. Hep üç şereflidir. Üçer yollu ve ikisinin yolları başka başka vaki olmuştur. Ol mukaddema bina olunan Üç Şerefeli, bir kule gibidir, gayet kalındır. Emma bunun minareleri hem nazik, hem üçer yollu olmak gayet müşkil olduğu ukalaya malûmdur. Halk, cihan, dairesi imkândan hariç dediklerinin bir sebebi, Ayasofya kubbesi gibi kubbe Devlet-i İslamiye'de bina olunmamıştır deyu taifei nasaranın mimar geçinenleri Müslümanlar'a galebemiz vardır derlermiş. Ol kadar kubbe durdurmak gayet müşküldür dedikleri bu hakirin kalbinde bir azim ukde olup kalmış idi: Mezbur cami binasında himmet edip biavnillah savei Sultan Selim Han'da izharı kudret edip bu kubbenin Ayasofya kubbesinden altı zira kaddim ve dört zira derinliğin ziyade eyledim"

Kesme taştan yapılan cami iç bölümüyle 1.575 m2'lik, tümüyle 2.475 m2'lik bir alanı kaplar. Mimarlık tarihinde en geniş mekâna kurulmuş yapı olarak nitelenen Selimiye Camisi, yerden yüksekliği 43,28 m olan, 31,28 m çapındaki kubbesiyle ilgi çeker. Ayasofya'nınkinden daha büyük olan kubbe, 6 m genişliğindeki kemerlerle birbirine bağlanan 8 büyük payeye oturur. Köşelerde dört, mihrap yönünde bir yarım kubbe merkezi kubbeyi destekler. Yapıyı, kubbe kasnağında 32 küçük pencereyle, yüzlerdeki üst üste 6 dizide çok sayıdaki pencere aydınlatmaktadır. Mimar Sinan'ın yarattığı 8 dayanaklı

→

cami planının en başarılı örneğidir. Önünde 18 kubbe ve 16 sütunla çevrili revak bulunmaktadır. Ortada, mermerden zarif bir şadırvan vardır. Son cemaat yeri, kalın yuvarlak 6 sütun üzerine 5 kubbelidir. Mermer işlemeli giriş kapısının üzerindeki kubbe yivli, öbürleri düzdür. Caminin 3,80 m çapında, 70,89 m yüksekliğindeki üçer şerefeli dört zarif minaresi vardır. Giriş yönündekilerde şerefelere tek yolla, öbür ikisindeyse üç şerefeye ayrı ayrı yollardan çıkılmaktadır.

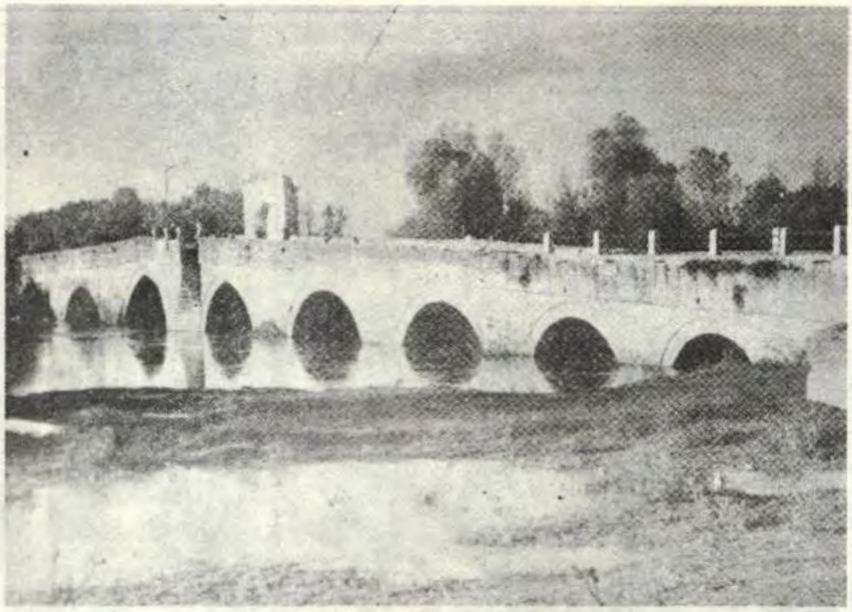
Cami, mimari özelliklerinin erişilmezliği yanında, taş, mermer, çini, ahşap, sedef gibi süsleme özellikleriyle de son derece önemlidir. Mihrap ve minberi mermer işçiliğinin başyapıtlarındandır. Ortasında 12 mermer sütuna oturan müezzin mahfili yer alır. Sağda kitaplık bulunmaktadır. Mihrabın solunda hünkâr mahfili vardır. Bunun alt bölümü tavanındaki özgün kalem işleri dönemin tüm canlılığını göstermektedir. Kubbe ve kemerleri süsleyen özgün kalem işleri, son onarımlarda temizlenmektedir.

Yapının çini süslemelerinin, Osmanlı ve dünya sanatında ayrı bir yeri vardır. XVI.yy çiniciliğinin en güzel örnekleri olan bu çiniler, sır altı tekniğinde olup İznik'te yapılmıştır. Mihrap duvarı, minber köşk duvarı, hünkâr mahfili duvarları, kadınlar mahfili, kemer köşelikleri, kıble yönündeki pencere alınlıkları çinilerle bezenmiştir. Mihrap duvarındaki büyük çini panolarda al, mavi çiçek ve yaprak süslemeler, pencere üstlerinde lacivert üzerine ak, sülüs Elham suresi yazılı kartuşlar, en üstte de geniş bir ayet bordürü yer alır. Minber köşkündeki çini pano, lacivert üzerine ortada kırmızı, ak bahar çiçekli ağaç altında yaprak, sümbül ve lalelerle bezenmiştir.

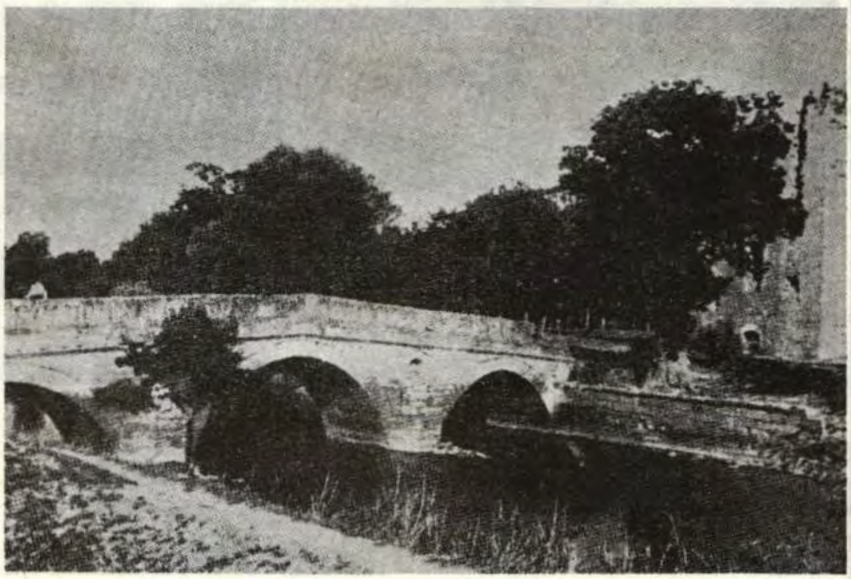
Hünkâr mahfili çinileri zenginliği ve çeşitliliğiyle ilgi çeker. Mermer mihrabın sivri kemerli alınlığında lacivert üzerine ak sülüsle, ayet yazısı göze çarpar. Bu bölümdeki kırmızı, mavi, yeşil renkli şakayıklar, bahar ağaçları, ak üzerine iri mavi rozetli ve çevresi çiçekli panolar, baklava biçimi yapraklar arasında karanfiller ve bahar dalları XVI.yy çinilerinin en güzel örnekleridir. Hünkâr mahfili çinileri arasında, bir saraydan getirilerek buraya sonradan konmuş olabileceği düşünülen iki elma ağacının oluşturduğu "Elmalı Pano" nun Osmanlı çinilerinde özgün süsleme olarak ayrı bir değeri vardır. Bu bölümde sivri kemerli pencere alınlıklarında, lacivert üzerine ak sülüsle ayetler ve iki pencere arasında tepede yine lacivert üzerine ak kûfi yazılı kare pano da ilgi çeker. Hünkâr mahfili duvarlarının yarısını kaplayan bu çiniler, mihrap çinilerinden daha niteliklidir. Ancak, düzenleme ve anıtsallık yönünden daha yalındır.

Selimiye Camisi'nin taş duvarlarla çevrili geniş dış avlusunda, Darül-Sübyan, Darül-Kurr'a ve Darül-Hadis yapıları bulunmaktadır. Bu yapıların bir bölümü ve Medrese, Edirne Müzesi'nin çeşitli bölümlerini oluşturmaktadır.

Cami terasının altında yer alan Arasta (çarşı), III.Murad zamanında Selimiye'ye vakıf olarak yaptırılmıştır.Mimarı Davud Ağa'dır.

Şehabeddin Paşa (Saraçhane) Köprüsü

Fatih Köprüsü, Sarayiçi

EKMEKÇİOĞLU AHMED PAŞA KERVANSARAYI (AYŞE KADIN KERVANSARAYI): Ayşe Kadın Semti'nde bulunduğundan bu adla da anılmaktadır. Sultan I. Ahmed'in buyruğuyla Defterdar Ahmed Paşa yaptırmıştır.Mimarları Sedefkâr Mehmed Ağa ile Edirneli Hacı Şaban' dır. Duvarlar kesme ve yontma taştandır. Taçkapının sivri kemer içinde yazıtı vardır. Anıtsal bir yapı olan kervansarayın arka yüzündeki mermer süslemeli pencereler ilginçtir. Yapı tek katlıdır. Odalar yerine ortak salonlar bulunmaktadır. Bu bölümlerin avlu ile bağlantısı yoktur.

Araplar Hanı (Kurşunlu Han, II. Murad dönemi), Halil Paşa Hanı (XVII. yy Çandarlı Halil Paşa dönemi), Havlucular Hanı (XVII. yy Ekmekçioğlu Ali Paşa) İki Kapılı Han (1525-Çoban Mustafa Paşa), Taş Han (XVI.yy sonu Sokullu Mehmed Paşa) öbür önemli yapılardır.

İBRAHİM PAŞA ÇEŞMESİ: 1495'te yapılmıştır. İbrahim Paşa Mahallesi, İbrahim Paşa Sokağı'ndadır. Aslında İbrahim Paşa Camisi'nin şadırvanı olan çeşme dört yüzlüdür. Dilimli kemerleri tutan vazo biçiminde altlıklı, yarım payelerle süslüdür.

KÖSEC BALABAN ÇEŞMESİ: 1544' te yapılmıştır. Medrese-i Ali Bey Mahallesi'nde, Ebe Okulu yanındadır.

NAZIR ÇEŞMESİ: 1574'te İstanbul yönünde Edirne'ye girişte yapılmıştır. Kesme taştan, tek yüzlü bir yapıttır.

AYŞE KADIN CAMİSİ ÇEŞMESİ: 1647'de yapılmıştır. Ayşe Kadın Camisi yanındadır.

MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA ÇEŞMESİ: 1666'da yapılmıştır. Selimiye Camisi yakınında, Arasta karşısındadır. Edirne çeşmelerinin en büyüğü olarak ünlüdür.

SİNAN AĞA ÇEŞMESİ: 1669'da yapılmıştır. Bayezid Camisi girişindedir.

YILDIRIM CAMİSİ ÇEŞMESİ: 1669' da yapılmıştır. Yıldırım Camisi yanındadır.

VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ: 1696'da Yanık Kışla yanında yapılmıştır.

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA ÇEŞMESİ: 1701'de klasik üslupta yapılmıştır. Kıyık Caddesi'ndedir.

RÜSTEM BEKİR PAŞA CAMİSİ ÇEŞMESİ: 1850'de yapılmıştır. Adliye binası önünde, ampir üslubun güzel örneklerindendir.

AYŞE KADIN SEBİLİ: 1469'da yapılmıştır. Ayşe Kadın Camisi'nin batısındadır. Edirne'nin en eski sebilidir.

HASAN ÇELEBİ SEBİLİ: 1587'de yapılmıştır. Yıldırım Camisi'nin kıble yönündedir.

EKMEKÇİOĞLU AHMED PAŞA SEBİLİ: 1602'de Mezit Bey Hamamı doğusuna yapılmıştır. Klasik Türk üslubunun güzel bir örneğidir.

ESKİ CAMİ SEBİLİ: 1781'de Eski Cami girişinin soluna yapılmıştır.

ESAT MUHLİS SEBİLİ: 1850'de, Tahta Kule girişine yapılmıştır.

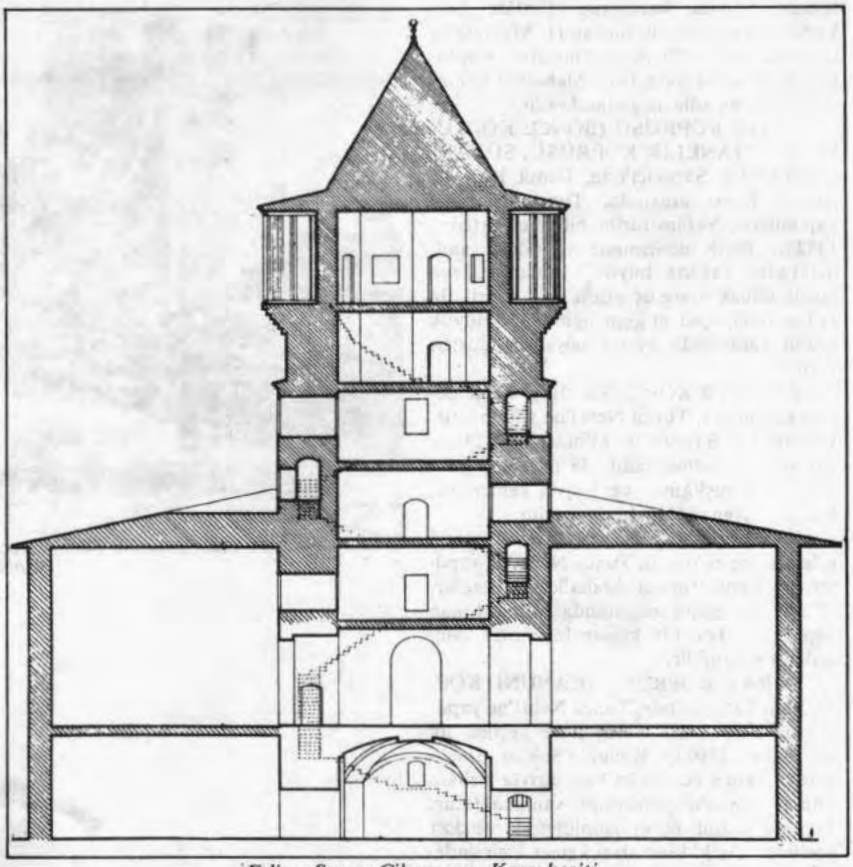
Edirne'de bunlardan başka yapım tarihleri bilinmeyen 47 çeşme, sebil ve iki su terazisi vardır.

GAZİ MİHAL KÖPRÜSÜ: Kentin batısında, Bulgaristan'a giden ana yolda, Tunca Nehri'ne yapılmıştır. Kenti Yıldırım Mahallesi'ne bağlamaktadır.

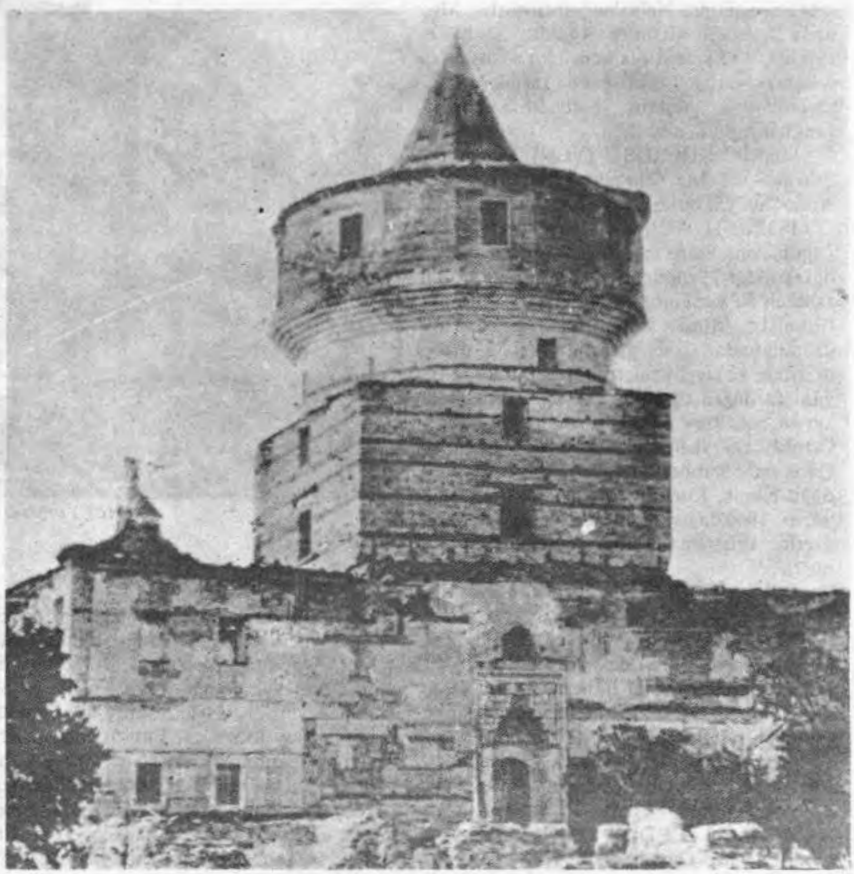
Bizans Dönemi'nde Mikhael Palaiologos yaptırmıştır. 1420'de, Osmanlı Dönemi'nde Gazi Mihal Bey, yeniden yapılırcasına onartmıştır. Köprünün ortasında, 1640'ta Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın yaptırdığı sivri kemer biçiminde Tarih Köşkü (Kitabe Köşkü) vardır. Köprü gövdesine sızan suların atılması amacıyla yapılan drenaj düzeni ilginçtir. XIX. yy sonunda depremden zarar gören köprüyü, II. Abdülhamid yeniden yaptırdığından "Hamidiye Köprüsü" adıyla da anılmaktadır. Bu onarımda, İtalyan ustalar çalıştığından batı etkisi belirgindir.

766 m uzunlukta, 27 gözlü köprü üç bölümlüdür. Tunca'nın ana yatağı üstündeki bölümü Gazi Mihal Bey yaptırmıştır. 184 m boyunda, 5,90 m genişliğinde ve 16 yuvarlak kemerlidir. Birinci ve üçüncü bölümleri birleştiren sed, daha çok rıhtım niteliğindedir. 457 m uzunluğunda ve 2 açıklıklıdır. 3. bölüm, 125 m uzunluğunda, 5,50 m genişliğinde ve 9 sivri kemerli Yıldırım Köprüsü'dür. Yıldırım Camisi'ne yakın olduğundan bu adla tanınmıştır. 1544'te Kanuni Sultan Süleyman'ın onarttığını belirten yazıtı vardır.

SARAÇHANE KÖPRÜSÜ (ŞEHABETTİN PAŞA KÖPRÜSÜ): Kentin kuzeybatısında, Sarayiçi yakınında, Tunca Nehri'ne yapılmıştır. 1451'de, II. Murad döneminin önemli devlet adamlarından Şehabettin Paşa yaptırmıştır. 120 m uzunlukta, 5 m genişliktedir. 11 ayaklı, 12 kemerli ve taştan köprünün iki yanındaki kemeri

Edirne Sarayı Cihannuma Kasrı kesiti

Cihannuma Kasrı (1875)

toprak altında kalmıştır. 1702'de orta kemeri yıkılan köprü, Sultan II. Mustafa'ca onartıldığından 50 m uzatılmıştır. Köprünün doğusunda Saraçhane Mahallesi bulunduğundan bu adla da anılmaktadır.

FATİH KÖPRÜSÜ (BÖNCE KÖPRÜSÜ, CEPHANELİK KÖPRÜSÜ, SÜVARİ KÖPRÜSÜ): Sarayiçi'nde, Demir Kapı ile Adalet Kasrı arasında, Tunca Nehri'ne yapılmıştır. Yapım tarihi bilinmemektedir. 1452'de Fatih döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Ortada büyük, yanlarda daha küçük olmak üzere üç gözlü olan köprü, 34 m boyunda, 4,40 m genişliğindedir. Büyük gözün yanlarında ayrıca boşaltma gözleri vardır.

BAYEZİD KÖPRÜSÜ: Bayezid Külliyesi yakınında, Tunca Nehri'ne yapılmıştır. 1488'de II. Bayezid'in Mimar Hayreddin'e yaptırdığı sanılmaktadır. 78 m uzunluğunda, 6 m genişliğinde ve 5 sivri kemerlidir. Kesme taştan sağlam bir köprüdür.

YALNIZ GÖZ KÖPRÜSÜ: Bayezid Köprüsü'ne ek olarak Tunca Nehri'ne yapılmıştır. Kenti İmaret Mahallesi'ne bağlar. 1570'te II. Selim zamanında Mimar Sinan yapmıştır. Tek bir kemer biçiminde olup açıklığı 6,60 m'dir.

SARAY KÖPRÜSÜ (KANUNİ KÖPRÜSÜ): Sarayiçi'nde, Tunca Nehri'ne yapılmıştır. Edirne'den Sarayiçi'ne geçilen ilk köprüdür. 1560'ta Kanuni Sultan Süleyman'ın Terazi ve Adalet kasırlarıyla birlikte Mimar Sinan'a yaptırdığı sanılmaktadır. Yontma taştan, 60 m uzunluğunda ve dört gözlüdür. Açıklıkları sivri kemer biçimindedir.

EKMEKÇİZADE AHMED PAŞA KÖPRÜSÜ: 1608-1615'te Ekmekçizade Ahmed Paşa, Tunca Nehri'ne yaptırmıştır. Mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'dır. 11 ayak üzerine, 10 kemerli bir köprüdür. Yarısı ve ortadaki yazıtlı köşkü yakın tarihlerde su taşkınlarıyla yıkılmış, betonarme olarak yeniden yapılmıştır.

MERİÇ KÖPRÜSÜ (YENİ KÖPRÜ): Edirne-Karaağaç Yolu'nda, Meriç Nehri'nin Arda Çayı'yla birleştiği yere yapılmıştır.

1832'de II. Mahmud, burada bir köprü yapılmasını emretmiş, ancak parasal olanaksızlıklar yüzünden, 1842'de Abdülmecid zamanında yapımına başlanmış 1847'de bitirilmiştir. Mimarı bilinmemektedir. 263 m uzunluğunda, 7 m genişliğinde, 13 ayak üzerinde 12 sivri kemerli bir taş köprü olup yanlara doğru eğimlidir. Ayaklar arasında ayrıca boşaltma gözleri de bulunmaktadır. Ortasındaki yazıtlı köşkü, mermerdendir. Daha önce kubbesinde güneş motifi bulunduğu bilinir. Kurtuluş Savaşı'nda yok olan yazıtı. 1966'da aslına uygun olarak, mermer üzerine kabartma biçiminde yeniden yapılmıştır.

ESKİ SARAY: 1366'da I.Murad yaptırmıştır. Sarayın yeri kesin olarak bilinmemekte, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Topraklı Bayır'da olduğu sanılmaktadır. Ayrıca Yıldırım Bayezid de, bu sarayın bir parçası olarak günümüzdeki Selimiye Camisi'nin bulunduğu yerde bir saray yaptırmıştır. Daha sonra ilk saray Musa Çelebi'ce genişletilmiştir. Zamanla yıkılan yapı günümüze ulaşmamıştır.

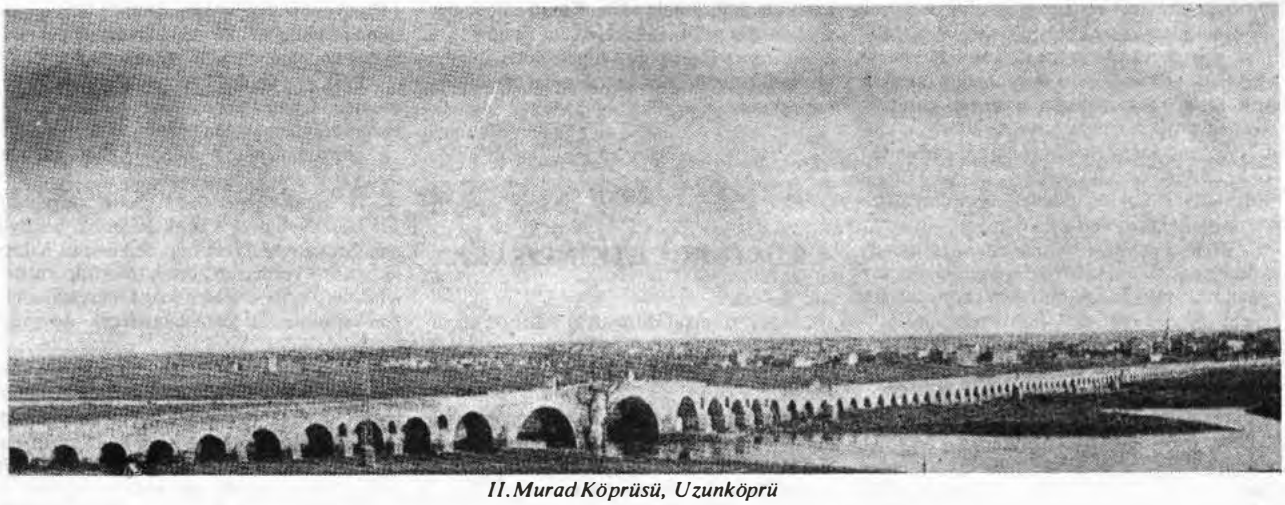
SARAY-I CEDİD (YENİ SARAY): Tunca Nehri kıyısındadır. Türk sarayları içinde Topkapı Sarayı'ndan sonra en büyüğüdür. 1385-1388 arasında yapılmış başka bir sarayın yerine kurulduğu bilinir. Ana sarayın yapımını 1450'de II.Murad başlatmış, onun ölümünden sonra Fatih Sultan Mehmed sürdürmüştür. Saray, Bab-ı Hümayûn, Alay Meydanı, Bab-üs Saade, Arz Odası, Cihannüma Kasrı, Kum Kasrı, Harem ve Enderûn'un bir bölümünden oluşuyordu. Kanuni Sultan Süleyman döneminde eklemeler yapılarak genişletilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, Sarayiçi'nde adını taşıyan bir köprüyle, saraya su getirtmiş, köprünün iki ucuna yüksek dört köşeli suterazisiyle, birer oda yaptırmıştır. Bunlar, Terazi Kasrı ve Adalet Kasrı adlarıyla anılır. Yine bu dönemde, Cihannüma'ya Hünkâr Sofası eklenmiştir. Kanuni'den sonra yapılan eklemelerle genişletilen Saray-ı Cedid'deki kasırlar şunlardır: Mamak Sarayı (II. Selim), Bayırbahçe Kasrı (II.Osman), İmadiye Kasrı (IV.Murad), Alay Köşkü, Bülbül Kasrı, Değirmen Kasrı, Sepetçi ve İftar kasırları ile Şehsuvar Havuzu (IV. Mehmed'in eklemeleri), Şikâr Kasrı, Gülhane

Enez Kalesi

Has Yunus Bey Türbesi, Enez

II. Murad Köprüsü, Uzunköprü

Kasrı (Valide Turhan Sultan). Bu kasır ve köşklerden başka saray eklentileri arasında çok sayıda hamam mutfak daireleri, fırınlar, zından ve ahırlar da vardı.

Edirne saraylarının parlak dönemi 1703 ayaklanmalarına değin sürmüş, III. Ahmed' in Edirne'den ayrılmasıyla da saray terkedilmiştir. XVIII. yy'da sarayın onarımına başlanmış, 1829 Rus işgalinde yıkılıp yakılmış, 1869'da ise cephanelik olarak kullanıldığı sırada yanmıştır.

Edirne'nin görkemli sarayları arasında Çadırköşkü, Buçuk Tepe Kasrı, Hıdırlık ve Yıldız kasırları ile Demirtaş Kasrı da sayılabilir.

ENEZ İLÇESİ: Antik kentin yeri kesinlikle saptanamamakla birlikte, kalenin ilerisindeki kayaya oyulmuş mezarlar ve bol seramik buluntuları eski yerleşimin çok geniş bir alana yayıldığını gösterir. 1971'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü'nce başlatılan kazı ve araştırmaların buluntuları, Enez Hükümet Konağı bahçesinde ve Edirne Müzesi' nde saklanmaktadır. Bunlar arasında mitolojik konulu, kabartmalı diskler, kandiller, küçük lahitler, figürinler (küçük heykelcikler), akroter parçaları, Roma Dönemi'nden bir Herakles heykeli, testiler, amforalar sayılabilir.

KALE VE SURLAR: Bizans Dönemi' nden olduğu bilinmekte, yapının tarihi kesin olarak verilememektedir. Ancak kaynaklar, VI. yy'da İmparator Justiniyanus'un kaleyi onarttığını bildirmektedir.

Kale doğu-batı yönünde uzanır. Güneyde, sur duvarı vardır. Kalenin denize bakan bölümündeyse, iki yanında birer çok köşeli kule bulunan anıtsal bir kapı vardır. Sağdaki kule yıkıktır. Ana giriş, iki yanda birer mermer sütuna oturan tahta lentodan (üst eşik taşı) oluşmaktadır. İçteki sivri Osmanlı kemeri, yapının Türkler Dönemi'nde kullanıldığını gösterir. Batıda sur duvarı içe doğru eğim çizerek, güneyden gelen duvarla birleşir. Bu bölüm yarım kule biçimindedir ve Meriç Nehri yönünden gelecek tehlikelere karşı savunma noktası olarak düşünülmüştür. Kuzeydoğu köşesi kalenin en önemli bölümüdür. Köşeli bir kule ve batı yönünde yine köşeli bir yarım kulesiyle çıkıntı yapmaktadır. Enez'in Bizans Dönemi yapılarından en önemlisi olan Ayasofya (Fatih Camisi) buradadır. Ayrıca kale içinde küçük bir şapel (küçük kilise), surların dışında da tek bir kule (halk arasında Darphane) vardır. Kalenin ana giriş kapısının dış yüzünde ve surların bazı bölümlerinde kullanılmış olan antik parçalar, kabartmaları yönünden önemlidir. Trakya Süvarisi kabartması, Yunan-Amazon savaşlarından sahneler, yıldız ve bitki motifleri ile süslü mermer levhalar ilginçtir. 4,65 × 7,40 m ölçülerindeki bir giriş mekânının arkasında yer alan şapel, tek nefli ve tek apsislidir.

KİLİSE YIKINTISI: Gazi Ömer Bey Mahallesi'ndedir. Yapının yalnızca apsisiyle doğu duvarı günümüze ulaşmıştır. Dıştan, beş yüzlü olan apsis, içten yarım dairedir. Düzgün kesme taştandır.

KALE İÇİNDEKİ ŞAPEL: Akropol'ün güneybatısında, güney surlarının yakınındadır. İnce uzun dikdörtgen planlı, tek nefli bir yapıdır. XX. yy başlarındaki araştırmalardan ve yazıtından, kilisenin "Khrysopege" (Altın Kaynak) adıyla tanındığı anlaşılmıştır.

1971-1972'de yapılan kazı ve araştırmalarda, büyük bir bölümü yıkık durumda olan kilisenin üzerini kapatan molozlar tümüyle temizlenmiştir. Tabanı dikdörtgen kalker taş levhalarla kaplı olan şapelin, ayakta kalan kuzey duvarında yer yer fresko izleri görülür. Dış yüzdeki örgü tekniği ilginçtir. Tuğlalar, taşlar arasına çeşitli desenler oluşturacak biçimde yerleştirilerek, devinimli bir görünüş sağlanmıştır.

Yine son kazılarda, şapelin orta bölümünden sökülen taşların altında iki lahit bulunmuştur.

Kalenin kuzeyinde Yeni Mahalle'de, son yıllarda yıktırılmış bir kilisenin tek bir duvar kalıntısı vardır. Bizans Dönemi'nden bu kilisenin, haç şeklindeki planını belirten dört sütunun, başlık ve mermer parçalarıyla duvarlardaki fresko kalıntılarının yirmi yıl öncesine değin var olduğu bilinmektedir.

FATİH CAMİSİ (ENEZ AYASOFYASI): Kale içindedir. Enez'in en önemli yapıtı olup, 1962'ye değin cami olarak kullanılmıştır. Günümüzde yıkıktır. Bizans Dönemi'nden olan yapı, oldukça büyüktür. Köşe duvarlı, haç planlı kiliseler grubundandır. Tonozlarla örtülü üç bölümlü giriş holünün (narthex) önüne, yine Bizans Dönemi'nde bir dış narteks eklenmiştir. Osmanlı Dönemi'nde narteks değiştirilmiş, sol bölüm odaya dönüştürülmüştür. İçte, planı oluşturan haçın batı kolu öbürlerinden uzundur. Yanında bu bölümden çifte kemerle ayrılmış uzun köşe odaları vardır. Yapının özgün biçiminde orta mekânın (naos) kasnaklı bir kubbeyle örtülü olduğu bilinir. Ancak, daha Bizans Dönemi'nde çöken kubbenin yerine XIX. yy'da ahşap tavan yapılmıştır. Yazılı kaynaklarda yapının XVIII. yy başlarında büyük bir onarım gördüğü bildirilmektedir. Kalem işi süslemeli ahşap tavanın, 1962'de yapılan incelemelerde var olduğu bilinmektedir. Günümüzdeyse orta bölümün üstü açıktır.

Yapının içinde, kimi yerlerde Bizans Dönemi'nden fresk kalıntıları ve süslemeli mermer frizler görülmektedir. Ayrıca, molozla örtülü orta bölümün de mozayik döşeli olduğunu gösteren izler vardır.

Osmanlı Dönemi'nde, kuzeydeki kola kapı açılmış, güneydeki kola da mihrap ve minber yerleştirilerek yapı camiye dönüştürülmüş, Fatih Camisi adını almıştır. Minare, sağda ana apsisle yan apsis arasında olup, kesme taştandır. Günümüzde yıkık durumdadır.

Yapı, uzunlamasına gelişmiş haç planıyla Orta Bizans, dış yüzdeki tuğla süslemeleriyle de son Bizans Dönemi özellikleri göstermesi yönünden ilginçtir.

HAS YUNUS BEY TÜRBESİ: İlçenin dışında eski mezarlıktadır. Enez'in fethine katılan, ancak Fatih'in emri ile idam edilen donanma komutanı Has Yunus Bey'indir. Bizans Dönemi'nden bir şapel (küçük kilise) olan yapı, haç planlı olup ortada 1,60 m yüksekliğinde kasnağa oturan kubbesi vardır. Enez'in alınmasından sonra türbeye dönüştürülmüş ve Has Yunus Bey buraya gömülmüştür.

HAVSA İLÇESİ: İlçede geçmiş dönemlerin özelliklerini yansıtacak çok sayıda yapıt yoktur. Sokullu Külliyesi buraya önem kazandırmaktadır.

SOKULLU YA DA KASIM PAŞA KÜLLİYESİ: Edirne yolundadır. 1576-1577'de Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Kasım Paşa adına Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Külliye, iki kervansaray, bir cami, bir

medrese, imaret, çifte hamam, tekke, köprü ve arastadan (çarşı) oluşuyordu. Günümüzde yalnızca cami, hamam, cami avlusuna dayalı ve ne olduğu anlaşılamayan ocaklı-nişli bir duvar, arastanın ortasında cami ile kervansarayı bağlayan dua kubbesi ve külliyeye daha sonra eklenmiş çeşme görülmektedir. Ayrıca külliyenin güneybatısında Edirne-İstanbul Yolu'ndaki köprünün altında da, eski köprünün izleri vardır.

Külliye yapıları, Mimar Sinan'ın menzil külliyelerinde uyguladığı bir yenilik olarak; yanlarda dükkânlar (arasta, çarşı) olmak üzere yolun iki yanında kümelenmişlerdir.

Cami: Kesme taştan, kare planlı, tek kubbeli, önünde son cemaat yeri olan bir yapıdır. Üst örtüsü tümüyle yenilenmiştir. Duvarlardaki üç dizi pencere iç mekâna ferah bir görünüm vermektedir. Mermer mihrabın mukarnas dolgulu nişi üzerinde bir çarkıfelek motifi ve bir ayet yazıtı vardır. Minberi yalındır. Ahşap pencere ve dolap kapakları, geometrik geçmeli süsleriyle ilginçtir. Caminin iki yanında yer alan minarelerden doğudaki ayaktadır. Batıdakinin ise yalnızca kaidesi kalmıştır.

Dua Kubbesi: Cami avlusuyla kervansarayın arasındaydı. Kubbenin altından geçen yolun iki yanında dükkânlar bulunmaktaydı. Günümüzde oldukça yıkık durumdaki yapıda kubbeyi, dört ayak üzerindeki kemerler taşıyordu. Bu yapıda çarşı esnafı her sabah işe başlamadan topluca dua eder, ayrıca kimi esnaf törenleri yapılırdı. Bu nedenle dönemin önemli toplumsal merkezi olarak nitelendirilir.

Hamam: Çifte hamam planındadır. Çok yıkıktır. Kare planlı soğukluğun kubbesi yıkılmıştır. Kuzeydeki sokaktan girilen kadınlar bölümü depo olarak kullanılmaktadır. Soğuklukları kesmetaş, kadınlar bölümünün ılıklık ve sıcaklığı moloz taştandır. Kemer ve kubbelerde tuğla kullanılmıştır.

Mescit-Tekke: Cami avlusunun kuzeydoğusundadır. Bir süre mescit olarak kullanılmıştır. Yalnızca mihrap duvarı asıl yapıdandır.

Çeşme: Hamamın kuzeydoğu köşesindedir. Yazıtından, 1778'de I. Abdülhamid döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Barok kubbeli yapının saçaklığı geniştir.

UZUNKÖPRÜ İLÇESİ: II. Murad döneminde kurulan ilçe adını ve önemini yine bu dönemde yapılmış köprüden kazanmıştır.

KIRKKAVAK KÖYÜ-TURHAN BEY CAMİSİ: XV. yy'dan, kare planlı, tek kubbeli bir yapıdır. Sekizgen kasnağa oturan kubbe yıkılmıştır. Duvarlar taş ve tuğla karışımındandır. Sağ köşede yer alan minare ve cami yıkıktır. Caminin kuzeyinde Turhan Bey'in mezarı bulunmaktadır.

UZUNKÖPRÜ: Ergene Nehri üstüne, 1426-1443'te II. Murad yaptırmıştır. Mimarları Hacı Ivaz Paşa ve İshak Paşa'dır. 1.392 m uzunluğunda, 5,5 m genişliğinde ve 174 gözlüdür. Taştan köprünün kemerleri, sivri ve yuvarlak olarak iki tiptir. Eski resimlerinde köprü ayakları arasında ve kemerlerin kilit taşları üzerinde hangi amaçla yapıldığı bilinmeyen bazı kabartmalar görülür. Son onarımlarda çoğu kaybolmuş olan bu kabartmalarda fil, aslan, kuş figürleri ile geometrik ve bitkisel motifler işlenmiştir. Yazıt köşkü ve yazıtı yoktur. II. Abdülhamid döneminde yapılan onarımı belirten yazıtıysa, Belediye Parkı'ndaki çeşmenin üzerinde bulunmaktadır. Köprü, ilçe girişindeki 200 m'lik yükseklikten, ilçenin içine dek uzanır. Uzunköprü İlçesi'nden güneye inen yol bu köprüden geçtiğinden önemlidir.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

İlde kurumsal düzeydeki kültürel etkinliklerin yakın bir geçmişte başlamasına karşın, belli bir yoğunluğu vardır. Yoğunlaşma özellikle yaz aylarında başta Kırkpınar olmak üzere, çeşitli şenlikler nedeniyle görülür.

Çeşitli dönemlerde yönetsel bir merkez olan Edirne'de, kültürel kurumlaşmalar da olmuştur. Kitaplık çalışmaları tarihinin XVI. yy sonlarına uzanması, bu olgunun bir örneğidir. Ancak, aynı konumun getirdiği bir başka durum da kentin sürekli bir çarpışma alanı olmasıdır. Bu nedenle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kültürel etkinlikler büyük ölçüde duraklamıştır. Günümüzde ilde 4 halk, 4 de çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Müzecilik çalışmaları da Cumhuriyet' le birlikte başlamıştır. Edirne Arkeoloji ve Türk-İslam Eserleri müzeleri araştırmacıların yaygın ilgi gösterdikleri kurumlar arasındadır.

1969'da açılan Güzel Sanatlar Galerisi, kurumsal düzeydeki sergi çalışmalarının merkezi durumundadır. Bunun yanında şenlikler kapsamında da çeşitli türden sergiler düzenlenmektedir.

Yörenin folklor zenginliği şenliklerde kendini göstermektedir. Hıdrellez kutlamaları "Dallık" ve "Kakava" adıyla yapılmaktadır. Aynı dönemde Kırkpınar, Enez Balık Festivali gibi kurumsallaşmış etkinlikler de sürdürülmektedir.

Edirne'de bağımsız bir tiyatro topluluğu bulunmamakla birlikte, okulların bu alandaki çalışmaları ilgiyle izlenmektedir. Görsel sanatların öbür dallarından yalnızca sinema ve TV izleyiciliği sürdürülmektedir.

Edirne yerel basını, Kurtuluş Savaşı yıllarında doğmuştur. Cumhuriyet Dönemi' ndeyse, 1960 sonrası, yerel yayın organlarının en güçlü dönemleri olmuştur. 1980' lerde yayınını sürdüren 10 gazeteden ancak 7'si düzenli olarak çıkabilmektedir.

Spor çalışmaları futbol ağırlıklı olmakla birlikte, geleneksel yapının özelliklerini de taşımaktadır. Bunda Kırkpınar'ın payı büyüktür. İlde profesyonel olarak etkinlik gösteren Edirnespor'un dışında 27 amatör kulüp bulunmaktadır. Hizmete açık 5 spor kuruluşu (tesis) vardır.

ÇOCUK VE HALK KİTAPLIKLARI: İlde kütüphanecilik çalışmalarının tarihi XVI. yy sonlarına değin uzanmakla birlikte, yaygınlaşmamıştır. Bunda yönetsel düzensizliklerin yanında nüfus hareketlerinin çeşitliliği de etken olmuştur.

1978 verilerine göre, Edirne ve ilçelerinde 4 çocuk, 4 de halk kitaplığı bulunmaktadır. İl merkezinde yeni bir kitaplık daha açılmış ve İl Halk Kitaplığı'na bağlanmıştır.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: İl merkezinde 2 çocuk kitaplığı, Keşan ve Uzunköprü'de de halk kitaplıkları ile aynı yapıda hizmet vermeye çalışan çocuk kitaplıkları bulunmaktadır. Bu kitaplıklar kaynak ve personel açısından oldukça yetersiz kalmaktadır.

1978'de 4 kitaplığa toplam 586 kitap girmiştir. Tüm olanaksızlıklara karşın, kitaplıklardan yararlanma oranı yüksektir. Aynı yıl, çocuk kitaplıklarından 67.493 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir.

İl merkezinde ilk çocuk kitaplığı, 1952'de "Selimiye Çocuk Kitaplığı" adıyla eski Sıbyan Mektebi'nde açılmıştır. Kitaplıkta 1978 verilerine göre 3.166 kitap vardır. Kitaplık, orta dereceli okul öğrencilerinin gereksinimlerini karşılayabilecek düzeydedir.

1968'de İl Halk Kitaplığı'nın alt katında açılan kitaplıkla, Edirne'deki çocuk kitaplıklarının sayısı 2'ye çıkmıştır. İl Çocuk Kitaplığı'nda 1978 verilerine göre 2.540 kitap bulunmaktadır. Aynı yıl iki kitaplıktan 44.375 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir.

Keşan Çocuk Kitaplığı. Halk Kitaplığı'na bağlıdır. Kitaplığa giren kitaplarda, sürekli bir düşüş görülmektedir. İlçe kitaplıkları arasında, kaynak açısından en yetersizidir. 1976'da 649 kitap girerken, bu sayı 1977'de 43, 1978'de 180 olarak belirlenmiştir. Toplam kitap sayısı ise 872'dir. Buna karşın, 1978'de kitaplıktan 12.254 okuyucu yararlanmıştır.

Uzunköprü Çocuk Kitaplığı: 1978'de giren 216 kitapla, toplam kitap sayısı 2.001'e ulaşmıştır. Aynı yıl kitaplıktan 10.864 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir.

HALK KİTAPLIKLARI: İldeki 4 halk kitaplığından en eskisi, Yavuz Sultan Selim' in yaptırdığı Selimiye Kitaplığı'dır. Günümüzde de yararlanılan kitaplığın yanında, bir kitaplık daha açılmış ve eski kitaplık, İl Halk Kitaplığı'na bağlanmıştır. 1978 verilerine göre 4 kitaplıkta toplam 49.358 kitap bulunmaktadır. Aynı yıl kitaplıklardan 90.807 okuyucu yararlanmıştır. Kitaplıklarda çalışan 12 memur, 7 hizmetliden ancak 1'i kütüphanecilik öğrenimi görmüştür. Bu durumdan doğan aksaklıkların giderilmesi amacıyla, 1978'de 7 kişiye hizmet içi kurs verilmiştir.

İl Halk Kitaplığı: Mimar Sinan'a yaptırılan kitaplık, günümüze değin kullanılmıştır. Ancak, zaman içinde yapının gereksinmeleri karşılayamaması nedeniyle 1968' de dört katlı yeni bir yapıya taşınmış, eski yapı da "Eski Eserler Bölümü"ne dönüştürülmüştür.

1978'de kitaplığa giren 2.099 kitapla, toplam kitap sayısı 35.170'e ulaşmıştır. Aynı yıl kitaplıktan yararlananların sayısı 58.986 olarak belirlenmiştir.

7 memur ve 4 hizmetli görev yapmaktadır.

Havsa Halk Kitaplığı: İldeki kitaplıkların en yenisi olduğundan, kaynak açısından oldukça yetersiz durumdadır. 1978'de giren 135 kitapla, toplam kitap sayısı 1.753 olmuştur. Aynı yıl kitaplıktan 3.163 okuyucu yararlanmıştır. 1 memur, 1 hizmetli görev yapmaktadır.

Keşan Halk Kitaplığı: Kuruluş çalışmaları 1963'te başlayan kitaplık, yönetsel ve mali olanaksızlıklar yüzünden aralıklarla hizmet verebilmektedir. Kent Kitaplığı Derneği'nin girişimleriyle bir süre Ticaret Borsası yapısında hizmet vermiş, daha sonra Halk Eğitim yapısından yararlanılmıştır.

1977'de kapalı kalan Keşan Halk Kitaplığı'na 1978'de yalnızca 82 kitap girmiştir. Aynı yıl toplam kitap sayısı 5.455, okuyucu sayısı 13.127 olarak belirlenmiştir. Kitaplıkta 1 memur, 1 hizmetli görev yapmaktadır.

İlçeye komşu Enez'de kitaplık bulunmadığı için, buradaki öğrenciler ve halk da Keşan Halk Kitaplığı'ndan yararlanmaktadır. Kitaplıklarda Kütüphanecilik Haftası, Kitap Haftası gibi özel gün ve haftalarda sergiler hazırlanmakta, konferanslar düzenlenmektedir.

Uzunköprü Halk Kitaplığı: 1965'te "Uzunköprü Sakarya Kütüphanesi'ni Kurma ve Koruma Derneği"nin girişimleriyle açılan kitaplıkta, 1.000 kitap bulunuyordu. Bu dönemde Halk Eğitim'le birlikte sürdürülen kitaplık çalışmaları, 1966'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanarak Halk Kitaplığı'na dönüştürülmüştür. Yine aynı derneğin girişimleriyle 1970'te yeni bir kitaplığın yapımına başlanmıştır.

1978'de kitaplığa giren 216 kitapla, toplam kitap sayısı 2.001'e çıkmış, aynı yıl 10.864 okuyucu yararlanmıştır. Kitaplık hizmetleri, 1 memurla sürdürülmektedir.

MÜZELER: Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan müzecilik çalışmaları, sonraki yıllarda çeşitli nedenlerle duraklamıştır. Özellikle, II. Dünya Savaşı yıllarında kentin saldırıya uğraması olasılığına karşı, müzelerdeki değerli yapıtların çoğu İstanbul ve Anadolu illerindeki müzelere taşınmıştır. Daha sonra bunların çok azı geri alınabilmiştir. İldeki Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'yle Türk İslam Eserleri Müzesi'ni 1978' de 18.056 kişi gezmiştir. Bunlardan yalnızca 139'u yabancıdır. Müzeler en çok ağustos ayında dolaşılmaktadır (1978 verilerine göre 5.420 kişi).

Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi: Yöredeki arkeolojik buluntular ilkin 1925'te Selimiye Camisi avlusundaki Dar'ül Kur'a yapısında toplanmıştır. Yine aynı avlu içindeki Dar'ül Tedris'te Etnografya Müzesi'nin açılışı ise 1936'ya rastlar. II. Dünya Savaşı yıllarında taşınan yapıtlardan geri alınanlar ve müzede kalanlar, 1949'da Dar'ül Tedris' te toplanarak halkın görüşüne açılmıştır.

1970'li yıllarda satın alma yoluyla ve kazılardan elde edilerek müzeye giren yapıtların sayısında önemli bir artış olmuştur. Bu dönemde, özellikle Enez'deki kazılardan zengin buluntular sağlanınca, yeni bir yapıya gereksinme doğmuştur. 1969'da başlanan yapı 1972'de bitirilmiş, Etnografya ve Arkeoloji Müzesi olarak hizmete açılmıştır.

Müzede sergilenen yapıtlardan çoğu Prehistorik Dönem'den kalmadır. Ayrıca eski Yunan, Roma ve Bizans dönemlerinden yapıtlar da yer almaktadır. Değerli sikke koleksiyonunun yanında heykeller ve heykel parçacıkları, steller, toprak ve cam kaplar, müzede ilgi çeken yapıtlar arasındadır.

Müzenin Etnografya Salonu'ndaysa yöreye özgü kadın ve erkek giyiminden örnekler, eski Edirne döşemesi ve gelin köşesi gibi bölümler vardır. Ayrıca, Osmanlılar'ın son dönemlerine ilişkin ev eşyaları da müzenin ilgi gören yapıtları arasındadır.

Türk-İslam Eserleri Müzesi: 1925'te Selimiye'nin Medrese bölümünde toplanan yapıtlar, daha sonra Türk-İslam Eserleri Müzesi kapsamında halka açılmıştır. Müze 1971'de yeniden düzenlenmiştir. Yapıtlar kronolojik bir dizi içinde sergilenmektedir.

Girişteki salonda Osmanlı Dönemi yapıtlarından sağlanan yazıtlar, el yazması Kuran'lar, silahlar ve cam eşya bulunmaktadır. Yazıtlar cami, hamam, medrese ve çeşmelerden toplanmıştır.

Büyük Salon'daki süslemeli çadır (Otağ-ı Hümayun) müzede en çok ilgi gören yapıttır. Bu salonda ayrıca II. Bayezid Külliyesi'nden ağaç, oyma kapılar, eski saray ve evlerden sağlanan ağaç işçiliği örnekleri ve mutfak eşyası çeşitleri vardır.

Ayrı bir bölmede de çeşitli dönemlerden kalma madalyonlar, Mevlevi dervişlerinin hat sanatıyla yazdıkları levhalar sergilenmektedir. Orta avluda, yörede bulunan mezar taşlarından örnekler yer almaktadır. Bu taşlar, XV. yy'dan günümüze değin bir dizi izler. İçlerinde en önemlisi Fatih Sultan Mehmed'in eşi Siddin Şah Sultan'ın mezarından getirilenidir.

SERGİLER: 1969'da açılan Edirne Güzel Sanatlar Galerisi, ildeki sergi çalışmalarının merkezi olmuştur. İlk yıllarda Turizm Derneği yapısında hizmet veren galeri, çalışmaların yoğunlaşmasıyla Halk Eğitim Merkezi'ne taşınmıştır. Bu dönemde, sergi çalışmaları, Güzel Sanatlar Galerisi ve Halk Eğitim Merkezi'nin işbirliğiyle sürdürülmüştür.

1970'li yıllarda yükseköğrenim kurumlarının da (Eğitim Enstitüsü, Mimarlık ve Mühendislik Akademisi, vb) bu çalışmalara katılması, ilin kültürel yaşamına bir canlılık getirmiştir. Ayrıca ilçelerde İlköğretim ve Halk Eğitim müdürlükleri, açtıkları kurslar-

Enez yerel basınından örnek: Barış gazetesi

YURTTA BARIŞ, CİHANDA BARIŞ

ENEZ'DE BARIŞ

Siyasi bağımsız gazete

31 TEMMUZ 1981 CUMA

SAYI : 47

YIL : 1

Enez kazılarının bu yılki bölümü tamamlandı

Profesör Afif Erzen başkanlığında 5 yıldan beri yürütülmekte olan Enez kazılarının bu yılki bölümü tamamlandı

Bu yılki çalışmalarda Kale içi Kazı alanının genişletilmesi çalışmaları sürdürüldü. ayrıca Kale dışında da bazı sondaj çalışmaları yapıldı. Bu sondaj çalışmaları sırasında Değirmenlik mevkii denilen yerde büyük bir çömlekçi fırını ortaya çıkarıldı.

Ayrıca, bu yıl ilk defa su altı arkeolojisi uzmanlarının katıldığı bir çalışma ile bazı Liman kalıntılarına rastlandı. Trakya bölgesinde ilk defa yapılan bu su altı çalışmalarının gelecek yıllarda da sürdürülmesine karar verildiği öğrenildi.

Yetkililer, ünlü tarihi Enez limanının gelecek yıllarda daha geniş ölçüde araştırılabileceğini, bazı batık gemi kalıntılarına da bölgede rastlamanın mümkün olduğunu belirttiler.

Bu yılki bulgular arasında Amfora (Şarap testileri), Kantaros (içki kapları), küçük vazolar, Trakyaya özgü yapışık kulplu veyahut matara biçimli seramiklerle, Afrodit (Aşk tanrısı) heykeli ve Satyr'in çok güzel bir başı bulundu.

Çok zengin tarihi kalıntılara sahip Enez'de senede 15 gün ve 5-600.000 TL ödenekle yapılmaya çalışılan kazıların çok yetersiz olduğu da ilgililerce belirtildi

1981 yılı Enez kazıları

Prof. Dr. AFİF ERZEN
Enez Kazı Heyeti Başkanı

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Afif Erez'in başkanlığında, beş yıldan beri yürütülmekte olan Enez Kazılarına bu yılda 15 kişilik bir heyet tarafından devam edilmektedir.

Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu namına ve bu kurumların maddi yardımları ile yürütülen kazılara geçen yıllardaki Kale içi kazı alanının genişletilmesiyle başlanmış ve daha sonra Kale dışındaki iskân sahasına ait kalıntılar bulmak gayesiyle sondajlar yapılmıştır. Ayrıca Değirmenlik mevkiinde yapılan sondajlarda üç mezar meydana çıkarıldığı gibi, aynı yerin hemen güneyinde Kilik denen yerde büyük bir çömlekçi fırını bütünü ile ele geçirilmiştir. Boylece Osmanlı devrinde meşhur olan ve halen Enez evlerinde bulunan büyük Enez küplerinin ve diğer seramiğin imali hakkında esaslı fikir edinmiş oluyoruz.

Eskiçağda zengin hinterlanda sahip, Meriç nehri aracılığı ile Karadeniz'le Ege denizi arasındaki bağlantıyı temin eden ve kuzey Ege bölgesinin en mahfuz limanı olan Enez limanının eski durumunu tespit için bu sene heyetimize katılan sualtı arkeolojisi uzmanlarından Yüksel Eydemir liman sahasında araştırmalar yapmış ve bazı önemli tespitlerde bulunmuştur. Böylece ilk defa Trakya'da sualtı arkeolojisi araştırmaları yapılmış oluyor. Gelecek yıl liman hakkında da esaslı sonuçlar alacağımızı ve belki de batık gemilere rastlıyacağımızı ümit ediyoruz.

Bu seneki kazılarımızla Enez'de Osmanlı, Bizans, Roma, Hellenistik, Klasik ve Arkaik Grek devirleri olmak üzere 6 kültür katının mevcut olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

Osmanlı, Bizans ve eski Yunan devirlerine ait yüksek kalitede seramik eserler ve parçalar ele geçtiği gibi, Osmanlı devrine ait sıva ve badanası ile birlikte büyük yapı kalıntıları meydana çıkarılmıştır. Bu durum Osmanlı devrinde de kalenin esaslı bir şekilde iskân edilmiş olduğunu ve Enez'in önemini korumuş bulunduğunu açıklamaktadır. Kalın moloz tabakalarının altında ana kayanın işlenmesi ile Grek devrinde çok ilgi çekici mimari yapıların meydana getirildiği, bu yılki kazılarla daha da açıklığa kavuşmuştur.

(Devamı 2. Sayfada)

RAMAZAN BAYRAMINIZ
KUTLU OLSUN

Tüm okurlarımızın; Abonelerimizin ve Enez'lilerin bayramını kutlar, sağlık ve mutluluklar dilerim.

ULAŞ DEMİRAY
Barış Gazetesi
Enez

Enez'e yeni Kaymakam atandı

Resmi Gazete'de yayınlanan bir kararnameden öğrenildiğine göre Kaymakamlık kursunu bitiren ve kurra çeken adaylardan Kemal Güven Enez'e atandı. Güven'in 10 Ağustos tarihinde göreve başlaması bekleniyor. Şimdiki Enez Kaymakamı R. Muhlis Gür'ün ise nereye atandığı henüz belli olmadı.

Edirne PTT Bölge Başmüdürü değişti

PTT Edirne Bölge Başmüdürü Necati İslâmoğlu Konya Bölge Başmüdürlüğüne atandı. Edirne Başmüdürlüğüne de Erzurum Bölge Başmüdürü A. Kerim Kalıpçıoğlu atandı.

Göreve başlayan Kalıpçıoğlu, bazı PTT merkezlerini ziyaret etti.

Bedelli askerlik yapacaklar 28 Ağustos'a kadar Burdur Askerlik Şubesine başvuracaklar

ANKARA (A.A.) — Yurt dışında çalışan ve Eylül ayında iki aylık askerlik eğitimine tabi tutulacak olan mükelleflerin 28 Ağustos Cuma günü çalışma saati bitimine kadar Burdur Askerlik Şube Başkanlığı'na başvurmaları gerektiği bildirildi.

Milli Savunma Bakanlığı'ndan alınan bilgiye göre, Burdur Askerlik Şube Başkanlığı'nca, mazeretleri dolayısıyla gecikmiş olanların sevk işlemleri ise, 29, 30 ve 31 Ağustos günlerinde de sürdürülecek.

la el sanatlarının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Dönem sonlarında açılan sergiler, sanatsal ve kültürel değeri yanında, toplumsal bir işlev de kazanmıştır.

Etkinliklerin çeşitlenmesiyle, galeri çalışmaları da yeni boyutlar almıştır. İl Halk Kitaplığı yapısının zemin katı galeriye ayrılmış ve 1970'ten beri resim, seramik, el işleri sergilerinin çoğu burada açılmıştır. Ayrıca galeride heykel çalışmaları da sürdürülmektedir. Çevre okulların sanat tarihi derslerinde de, galerideki örneklerden yararlanılmaktadır.

Sergi çalışmalarına yer verilen bir başka etkinlik de şenlikler ve anma günleridir. 9 Nisan'da il merkezinde düzenlenen Mimar Sinan'ı Anma Günü'nde, sanatçının yapıtlarının reprodüksiyonlarından oluşan sergiler açılmaktadır. Her yıl haziranın ilk haftasında düzenlenen Enez Balık Festivali de önemli sergilere konu olmaktadır. Festival etkinlikleri arasında yer alan resim, karikatür, el işleri yarışmalarına katılan yapıtlar lisede ve Halk Eğitim Müdürlüğü salonunda sergilenmektedir.

ŞENLİKLER: Kültürel etkinliklerin en önemli öğelerinden biri de şenliklerdir. Kırkpınar bunların başında gelir. Öte yandan, toplumsal yaşantının renkli olduğu Uzunköprü, Keşan, Enez gibi ilçelerdeki "Dallık", "Kakava" eğlenceleri, şenliklerin ayrı bir boyut unu oluşturmaktadır. Panayırların ticari yönü ağır basmakla birlikte, kültürel bir işlevi de olmaktadır.

DALLIK VE KAKAVA EĞLENCELERİ: Geleneksel Hıdrellez kutlamalarının, yöreye özgü biçimidir. 12 Mayıs'ta Uzunköprü'de, ayın birinci pazar gününde Keşan ve Enez'de "Dallık" eğlenceleri, ay ortalarında da il merkezinde "Kakava" eğlenceleri adıyla yapılmaktadır. Genellikle kırlık alanda yapılan eğlenceler, Enez'de Altınkum adı verilen deniz kıyısında düzenlenmektedir.

Dallık ve Kakava eğlencelerinde müzik ve yerel oyunlar ağırlık taşır. Bunlarda Çingene folklorunun etkileri görülmektedir. "Çeribaşı" tarafından yönetilen eğlencelere üç yıl üst üste katılmayan çiftlerin evliliklerinin bozulacağına inanılır. Bu nedenle, katılanların sayısı her yıl artmaktadır. Halk eğlence yerine atlı arabalarla, yiyecek içecek ve çalgılarıyla gider. Dönüşte yol boyunca da süren eğlencelerde sözlü atışmalar, dilek dilemeler, adaklar, yemekli eğlentiler ana öğelerdir. Dönüşte köprübaşına ilk varan arabanın sahibi, bir sonraki yıl şenliğin yöneticisi olur.

ENEZ BALIK FESTİVALİ: Haziranın ilk haftasında yapılan festivalin ilki, 1976'da düzenlenmiştir. Kırkpınar'la çakışmasını önlemek amacıyla kimi yıllar öne, kimi yıllar da Kırkpınar'dan sonraya alınmış, 1982'de 11-12-13 Haziran günlerinde yapılmıştır.

Enez Balıkçılar Kooperatifi, Belediye ve Halk Eğitim Müdürlüğü'nün ortak çalışmalarıyla düzenlenen festivalde, yörenin tarihsel, turistik ve kültürel özelliklerinin tanıtılması amaçlanmaktadır.

İlçenin 1 km kadar uzağında, deniz kıyısındaki İstanbul Üniversitesi Kampı'ndan festival çalışmalarında yararlanılmaktadır. Akşam programları genellikle burada yapılmaktadır. Başta güzellik yarışması olmak üzere, baltrap, sualtı ve üstü yüzme, çapari, balık avlama gibi yarışmalar, folklor gösterileri, elişleri, karikatür ve resim sergileri festival boyunca halkın ilgisini canlı tutmaktadır.

PANAYIRLAR: Yöre ürünlerinin tanıtılmasını amaçlayan bu etkinliklerde çeşitli eğlenceler, sergiler de düzenlenmektedir. 9 Ağustos'ta Merkez'e bağlı Süloğlu'nda, ağustosun son haftasında İpsala'da, eylül başında da Keşan'da yapılan panayırlarda, çeşitli folklor gösterileri, yağlı güreşler, spor karşılaşmaları, sergiler yoğun bir ilgi görmektedir.

ANMA GÜNLERİ: Tarihi boyunca birçok kez askeri çarpışma alanı olan Edirne'de anma günlerinin başında "Kurtuluş Günleri" gelmektedir. 25 Kasım'da il merkezinde, 23 Kasım'da da Enez'de düzenlenen törenler bunlardandır. Yörede fener alayları yapılmakta, çeşitli eğlentiler düzenlenmektedir.

(Kırkpınar için Bak. Spor Çalışmaları)

GÖRSEL SANATLAR VERADYO-TV: İlde halkın ilgisi, televizyon ve sinema izleyiciliğinde yoğunlaşmaktadır. Tiyatro çalışmaları okul etkinlikleriyle sınırlıdır.

SİNEMA: İldeki 12 sinemadan yalnızca biri yazlıktır. Öbürleri kapalı salondur. Çoğunluğu (7'si) 500 kişiliktir. 1978'de bu sinemalarda 1.243 film gösterilmiş, 309.723 kişi izlemiştir. Halkın ilgisi, genellikle yerli filmlere yöneliktir. Gösterilen filmlerden yalnızca 264'ü yabancıdır.

TİYATRO: Uzun süre Edirne Halkevi ve yakın dönemde de Halk Eğitim Merkezi, tiyatro çalışmalarına öncülük etmiştir. 1970'li yılların sonunda, duraklayan bu çalışmaların yerini, okul etkinlikleri almıştır. Eğitim Enstitüsü Tiyatro Kolu, öğrenim dönemi içinde çeşitli oyunlar sahnelemiş ve geniş bir kesimin ilgisini toplamıştır.

İl merkezinde ve ilçelerdeki orta dereceli okullar, özellikle liseler tiyatro alanında başarılı çalışmalar yapmıştır. Liselararası tiyatro şenliklerine ilden de temsilci gönderilmesine çalışılmaktadır Enez Lisesi 1977'de açılmasına karşın, Çatıdaki Çatlak oyunundaki başarılı çalışmalarıyla, yörede yaygın bir ilgi uyandırmıştır.

RADYO-TV: Elektrik enerjisinin köylere ulaşmasıyla kitle iletişim araçlarından radyo ve televizyonun kullanımı yaygınlaşmıştır. İl sınıra yakın olduğu için Balkanlar'daki çeşitli radyo ve televizyonların yayınları rahatlıkla izlenebilmektedir. 1980 verilerine göre ilde ruhsatlı 47.938 radyo, 36.392 televizyon bulunmaktadır.

YEREL YAYIN ORGANLARI: Edirne'de yerel basın Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın tarihiyle koşut olarak gelişmiştir. İlde yayınlanan ilk gazete Trakya idi. Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayınorganı niteliğindeki bu gazeteyi, 1919'da Yeni Edirne, aynı yılın eylül ayında da Ahali gazeteleri izlemiştir. 1920'de kentin Yunan birliklerince işgalinden sonra, onların destekçisi durumundaki Teemin, yayına girmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir duraklamaya giren Edirne basını, 1950 sonrasında yeniden canlanmıştır. 1970'lerde de özellikle ilçe basınında bir hareketlenme görülmüştür.

Trakya: Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Edirne Şubesi'nin kuruluşundan sonra, çalışmalar bir yayın organının oluşturulması doğrultusunda yoğunlaştırıldı. Bir ay süren bu çalışmaların ardından Aralık 1918'de, Mehmet Şeref (Aykut)'in sorumlu yazı işleri müdürlüğünü yaptığı Trakya yayın yaşamına girdi. O dönemde Balkanlar'ın ardından, Trakya yöresinin de paylaşılması yolunda girişimler sürdürülmekteydi. Trakya, yazılar, araştırmalar, nüfus oranları gösteren istatistikler yayınlayarak Edirne'nin Türkler'e ait olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

Yeni Edirne: Mondros öncesinde, askeri alanda durulan savaş, politik alanda hızlanmıştı. Bu dönemde Trakya gazetesinin işlevini Yeni Edirne gazetesi sürdürmüştür. Yayınlarında halkı birlik ve bütünlük içinde olmaya çağırıyordu. Ancak, 1919 ortalarında gazetenin yayınına son verildi. Mehmet Şeref, politik çalışmalarını Büyük Millet Meclisi'nde Edirne Mebusu olarak sürdürdü.

Ahali: 1919'da tüm yurtta olduğu gibi, Edirne'de de aydınlar arasında büyük bir huzursuzluk yaşanmaktaydı. Dönemin Edirne Valisi, Trakya'nın savunulması girişimlerini daha başında baltalıyordu. Damat Ferid'in yönlendirdiği "Osmanlı İhtiyat Zabitanı Cemiyeti"ne karşılık olarak, Edirne'deki yurtsever subaylar "Edirne İhtiyat Zabitleri Cemiyeti"ni kurmuşlardı. Dernek, amaçlarını gerçekleştirilebilmek için bir gazete çıkarmayı kararlaştırdı. Bu görevi, Mehmet Behçet (Perim) adlı subay üstlendi.

Ahali gazetesinin ilk sayısı, 8 Eylül 1919'da çıktı. Bu dönemde haftada iki gün yayınlanan gazete, İstanbul ve yerel yönetimde huzursuzluk yaratırken, Ankara'da büyük bir coşkuyla karşılandı. Ahali, İzmir'in ve İstanbul'un işgali karşısında radikal bir tavır takınırken, bunları örnek göstererek, eğer savunulmazsa, tüm yurdun düşman eline geçeceğini vurguluyordu.

Gazete, çeşitli engellemelerle karşılaştığı için düzenli çıkamıyordu. Zorunluluktan kimi sayılar, sarı ambalaj kâğıdına basılmıştır. Buna karşın Ahali etkili olmuş, yörede çete hareketinin örgütlenmesini ve güçlendirilmesini sağlayabilmiştir. Bu gelişmelerle birlikte, 1920'de gazete günlük yayına geçmiştir. Ne var ki 25 Temmuz'da Edirne Yunan birliklerince işgal edilince Ahali'nin yayınına da son verildi.

Teemin: Ahali'nin kapanmasıyla birlikte, Edirne'de Yunan işgalini destekleyen, zengin olanaklı bir gazete çıkmaya başladı. Mustafa Neyir'in çıkardığı gazete, yörede olduğu gibi Ankara'da da yaygın bir tepki gördü. Yenigün, 19 Eylül sayısında Teemin için "Tarihi bir facia: Edirne'de Venizelos'a dua" manşetini atıyordu.

Kurtuluş Savaşı yıllarındaki canlı ortam, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, büyük bir duraklamaya uğramıştır. Basın alanında ilk kıpırdanma, çok partili yönetime geçildiği yıllara rastlar. 1948'de yayınlanmaya başlayan Vatandaş, günümüzde de yayınını sürdüren ildeki en uzun ömürlü gazetedir. Kısa süre çıkmalarına karşın Yeni Edirne ve Edirne Postası gazeteleri de dönemin önemli yayın ogranları arasındaydı.

Edirne'de gerçek anlamda yerel basının oluşumu 1960 sonrasında gerçekleşmiştir. 1961'de M.Rıza Ataktürk'ün günlük olarak çıkardığı Edirne Sesi, bu dönemin öncüsü olmuş ve 1979'a değin yayınını sürdürmüştür. Bunu, 1962'de Ümmü Aktan'ın Keşan'da yayınladığı Önder (günlük, yayınını sürdürüyor), 1963'te Adil Kaner'in kurduğu

Edirne (günlük, Murat Turgu çıkarıyor), 1965'te yine Keşan'da Tevfik Işık'ın çıkardığı Mücadele, 1966'da Özdemir Özen'in yayınladığı İpsala, (kapandı) ve 1968'de Mehmet Karakaya'nın çıkardığı Uzunköprü Adalet (günlük, yayınını sürdürüyor) gazeteleri izlemiştir.

1970'li yıllarda bu devingenlik sürmüş, gazetelerde içerik açısından da bir yoğunlaşma görülmüştür. Bu dönemin, ilçe basınının en canlı dönemi olduğu söylenebilir. Ne var ki başta kâğıt sorunu olmak üzere mali güçlükler, ilan ve abone yetersizliği, ulaşım sorunu gibi etkenler, yayın organlarının sürekliliğini etkilemiştir. 1970'te yayına giren günlük Pehlivanköy (Uzunköprü), haftalık Enez Postası (İpsala), haftalık Hakikat, 15 günlük Halkın Sesi (Keşan), haftalık Hürses (Havsa) ve günlük Hürsöz (İpsala) sonradan kapanmak zorunda kalan yayın organları arasındadır.

Bu dönemden, 1970'te Doğan Şuta'nın çıkardığı (günlük) Edirne Hudut, Tevfik Işık'ın 1976'da kurduğu İpsala Mücadele ve 1979'da Keşan'da yayınlamaya başladığı Yeni Mücadele gazeteleri, günümüzde de yayınlarını sürdürmektedir. Düzenli bir yayın yapamamakla birlikte Enez'de Barış gazetesi de yörenin önemli yayın organları arasındadır.

1978'de Raşit Ayan'ın il merkezinde yayınlamaya başladığı Trakya Ekspres'in içeriği yoğundur. Yönetsel güçlükler nedeniyle 1980'de yayınına son vermiştir.

SPOR ÇALIŞMALARI: Geleneksel Kırkpınar Güreşleri'nin merkezi olan Edirne'de, kurumsal düzeyde spor çalışmaları 1940'lı yıllarda başlamıştır. Kişisel girişimlerle sürdürülmeye çalışılan spor etkinlikleri, Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. İlk tesisler de 1941'de hizmete açılan Spor Salonu ve futbol alanıdır. Şehir Stadı'nın kuruluşu ise 1955'e rastlar. Son yıllarda futbol başta olmak üzere, voleybol, basketbol gibi dallarda büyük bir yoğunlaşma görülmektedir. 1978'de ilde 14 kulüp etkinlik gösterirken, 1982'de bu sayı 28'e çıkmıştır.

TESİSLER: Edirne'de hizmete açık 5, yapımı süren 6 tesis bulunmaktadır. İl merkezinde iki spor salonu (ilki 1945'te, ikincisi Mimar Sinan Spor Salonu adıyla 1972'de açılmıştır) ve Şehir Stadı bulunmaktadır. 5.000 kişilik Stadyum, 1955'te açılmıştır. Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü'ne bağlıdır. Futbol alanı çevresinde 4 kulvarlıkoşu pisti bulunmaktadır. Eski spor salonu 300 kişilik, Mimar Sinan Spor Salonu'ysa 2.000 kişiliktir. Eski salon daha çok antrenman için kullanılmaktadır. Yeni salondaysa basketbol, boks, güreş, judo, masatenisi ve voleybol karşılaşmaları yapılabilmektedir. İl merkezinde yapımına başlanan 750 izleyici alacak Kapalı Yüzme Havuzu, henüz tamamlanmamıştır. 1969'da açılan Keşan Atatürk Stadı ve 1978'de açılan Uzunköprü Stadı'nın yanında; Keşan, Uzunköprü ve İpsala ilçelerinde spor salonlarının, İpsala ve Havsa'da da açık spor alanının yapım çalışmaları sürdürülmektedir.

KULÜPLER: İlde profesyonel olarak etkinlik gösteren tek kulüp, Edirnespor'dur. Bunun yanında, amatör futbol ligi karşılaşmaları iki kümede sürdürülmektedir. Bu liglere 20 kulüp katılmaktadır. Atıcılık ve avcılık alanında da bir kulüp etkinlik göstermektedir. Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü'nde kayıtlı 28 kulüpten 2'si ihtisas kulübü, 1'i de askeri kulüptür. İhtisas kulübü dışındaki kulüplerin hemen tümü, futbol alanında etkinlik göstermektedir.

Yerel ligin en başarılı kulübü olarak görünen Uzunköprüspor, 1955'de kurulmuştur. 1970-1982 döneminde üçer yıl üst üste olmak üzere 6 yıl şampiyon olmuştur. Ligin bir başka başarılı takımı da 1945'te kurulan Keşangençlik'tir. Bu kulüp de aynı dönemde 3 şampiyonluk elde etmiştir.

Edirnespor: 1923'te küçük bir kulüp olarak kurulmuştur. 1930'lara değin, ilin sayılı kulüpleri arasında yer almıştır. 1938-1940 arasında da ilde aynı adla etkinlik gösteren bir kulübün bulunduğu bilinmektedir. 1960'lı yıllarda profesyonel futbol liginin II. ve III. kümelerinin de kurulmasıyla, yörede ilin temsilciliğini yapacak bir takıma gereksinme doğmuştur. 1966'da başta Rahmi Akıncan, Rıfat Yılmazer, Cenap Ağaoğlu, Reha Haktanır, Ali Onar, Niyazi Aydınlık gibi ilin önde gelenlerinin girişimleriyle kurulan takım, bir sonraki yılda, III. Lig'e katılmıştır. 1977-1978 futbol yılında grup şampiyonu olarak II. Lig'e yükselmiştir.

Kulübün amatör futbol şubesi, Edirne yerel liginde etkinlik göstermektedir ve 1976-1977'de şampiyon olmuştur. Ayrıca atletizm, basketbol, boks, güreş, masatenisi, okçuluk ve voleybol dalında da kulübün etkinlikleri vardır.

DALLAR: Amatör düzeydeki etkinliklerin yaygınlaşmasıyla, ildeki spor dallarında da çeşitlilik görülmektedir. Kurumsallaşmaya yönelmiş dalların başında futbol, basketbol ve voleybol gelmektedir. Tüm bu dallardaki lisanslı sporcuların sayısı 1982'de 2.077 olarak belirlenmiştir. Bunlardan 17'si kadındır.

Atletizm: Okullarda, askeri kulüplerde yaygın ilgi gören dallardandır. Kros ve kır koşularına çevre illerdeki atletler de katılmaktadır. Lisanslı 132 sporcu etkinlik göstermektedir.

Atıcılık: Yörenin doğal koşulları, kış ve yaz avcılığına elverişlidir. Bu bağlamda, atıcılık da bireysel düzeyde sürdürülmekle birlikte, yaygın dallar arasındadır. 1961'de kurulan Atıcılık ve Avcılık İhtisas Kulübü'nde lisanslı 5 kadın, 12 erkek sporcu bulunmaktadır. İlde bir atış poligonunun kurulmasına çalışılmaktadır.

Basketbol: Özellikle Mimar Sinan Spor Salonu'nun hizmete açılışından sonra (1972) yaygınlaşan bir spordur. Yerel basketbol liginin oluşturulmasına çalışılmaktadır. Amatör kulüpler, kendi aralarında basketbol karşılaşmaları, turnuvalar düzenlemektedir. İlde lisanslı 190 basketbolcu bulunmaktadır.

Boks: 1938'lerden bu yana ilgi gören sporlardandır. Bu dönemde, Edirnespor adıyla etkinlik gösteren kulübün, boks şubesi bulunduğu, çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır. Sonraki yıllarda yeterli çalışma sağlanamadığından bölge boks ajanlığı kaldırılmıştır.

Futbol: Güreşten sonra, en yaygın spor dalıdır. 1940'lardan bu yana, yerel futbol ligi düzenlenmektedir. Takım sayısındaki artış nedeniyle bu lig günümüzde iki kümelidir. Lisanslı 1.350 sporcu vardır. Bunlardan yalnız 22'si (Edirnesporlu oyuncular) profesyonel, öbürleri amatördür.

Güreş: Köklü bir geçmişi olmakla birlikte, kulüpler ancak son yıllarda ilgi göstermeye başlamışlardır. Karakucak, kırsal kesimde; minder güreşiyse okullarda yaygındır. Kırkpınar, ülkenin en köklü ve en ünlü güreş turnuvası durumundadır. 1980'li yıllarda geleneksel yapısının kurumsallaştırılmasına çalışılmaktadır. İlde lisanslı 102 güreşçi vardır.

Masatenisi: Okul sporu düzeyinde olmakla birlikte, son yılların en ilgi çeken dallarından biridir. Eski ve yeni salonlarda

Evliya Çelebi'ye Göre "Güreşçiler Tekkesi"

Seyid Cemaleddin Sultan'ın tekkesidir. Fetihten sonra Gazi Hüdavendigâr, İslâm ordusu eğlensin diye bu tekkeyi gürbüz, kuvvetli ve hünerli gençler için yaptırmıştır. Ama hakikaten İslâm askerini eğlendirmiştir.

Hâlâ buradaki Rumeli dilâverleri toplanarak haftada bir kere Cuma günü, yetmiş-iseksençift pehlivan,birbirleriyle el sıkışıp, el öptükten sonra koç gibi baş tokuşturup, "Gülbang-i Muhammedi" çekilip muhabbet meydanında güreş tuttuklarında insan hayran olur. Doğrusu pirleri olan Mahmud Pürver Veli'nin mübarek ruhunu şad edip bütün İslâm bahadırlarını gazaya teşvik ederler. Bu tekkenin tabanı siyah taş gibi yağa bulanmış bir arbede meydanıdır.

Ehli olmayan kimse ayağını basmış olsa o saat kafası yere gelir. Ama iki şeceat meydanının erleri gömleksiz ve çıplak bu meydanda iki-üç saat, bu yağ üzerinde mücadele ederler. Kolay kolay birbirlerini yenemeyip üçyüzaltmış çeşit pehlivan hileleri gösterirler. Mutlaka bir oyunla hasmının yâ kese-bend hânesinden, ya künde atmasından, ya şiraziden, ya savmadan, ya kesmeden, ya ters kepçeden, ya kavuk dikmeden, ya Cezayir sarmasından, ya kara kuştan, ya havalamadan, ya kerteden ya boğmadan, ya şakiden, ya kapan atmadan, elhasıl bu pehlivan hilelerinin biriyle hasmının bir yerini boş bulup oradan atıp intikam alır. Çünkü pehlivanlar yanında pazu-kuvveti sanatkârlıktır. Ama hile erlikten de üstündür. Zira analar lisanında erlik on, dokuzu hile demişler. Doğrusu böyledir...

Bu Edirne tekkesinde yaz, kış, yüz çift pehlivan derviş olup Pir Yâr Veli âyini üzere idman yaparlar.

Bu tekke gerçi kargir değildir ama mamurdur. Birçok odaları, mutfağı, güzel bahçesi vardır. Meydanında eski pehlivanların demirden yayları okları, gürzleri ve çeşit çeşit beğenilmiş kemankeş darpları, şalıkları, zerdeste ve matrakları, kırkar, ellişer kıyye gelen (okka) manda derisinden yağlı kısbetleri ve nice pehlivan aletleri er meydanında asılıdır...

(Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.III, s. 1030-31, İstanbul-1976)

Yağlı güreşlerin kendine özgü kuralları, giysileri ve törenleri vardır

Kırkpınar

1982'de 621'incisi yapılan Kırkpınar güreşlerinin doğuşuna ilişkin çeşitli söylenceler vardır. Bunlardan en yaygını: Orhan Gazi'nin Rumeli'yi ele geçirmek üzere düzenlediği seferler sırasında, kardeşi Süleyman Paşa 40 askerle Domuzhisarı üstüne yürür. Salla karşı kıyıya geçerler. Domuzhisarı'nı ele geçirirler. Öbür hisarların da ele geçirilmesinden sonra, 40 kişilik öncü birlik geri döner. Şimdi Yunan sınırı içinde kalan Samona'da mola verdiklerinde, güreşe tutuşurlar. Saatlerce süren güreşlerde bir çiftin yenişemediği görülür. Daha sonra, bir Hıdrellez gününde, Ahırköy Çayırı'nda aynı çift yeniden güreşe tutuşur. Sabahtan gece yarısına değin süren güreşte, ikisi de solukları kesilerek çayıra yığılıp kalır. Arkadaşları, onları bir incir ağacının altına gömer ve ayrılırlar.

Yıllardan sonra arkadaşlarının gömütü başına gelen savaşçılar, gömütün olduğu yerde, gür bir pınar görürler. Halk orada yatanların "kırklardan" (ermiş) olduğuna inanır. Yöreyi "Kırkpınar" diye adlandırır.

Zamanla Kırkpınar yöresinde, giderek gelenekselleşen yağlı güreşler yapılır. Güreşlerin kendine özgü kuralları, giysileri, törenleri vardır. Güreşler yörenin en tanınmış "Pehlivan"larınca düzenlenir. Bu görevi üstlenen pehlivan, "Kırkpınar Ağası" olarak adlandırılır. Ağalık, artırmaya çıkarılan bir "koça" en çok para verende kalır. Meydana kurulan çadırlar arasında ağa çadırının ayrı bir yeri vardır. Ağa, güreşlerin düzenlenmesi yanında, tüm harcamaları da üstlenir. Kırkpınar'ın renkli simaları "Cazgır"lardır. Güreşçilerin tanıtılması, güreşlerin halka sunulması için söylenen "Peşrev"i cazgır çeker. Hıdrellez'den 20-25 gün önce ağa, yöredeki yerleşim merkezlerine, tanınmış kişi ve pehlivanlara, kırmızı dipli mumlarla çağrı gönderir. Yine Hıdrellez'den 5-10 gün önce, çevreden esnaf ve satıcılar Kırkpınar güreşlerinin yapılacağı yerde kurulan çadırlara gelip yerleşir, mallarını sergiler. Ağa ve konuk çadırları da güreşlerden bir hafta önce kurulur. Güreşlerden iki gün önce, aşçılar gelerek kazan kaynatmaya başlarlar.

Konuklar daha alana gelmeden, gözcülerce düzenleyicilere duyurulur. Davulzurnayla karşılanırlar. Önce ağa çadırında ağırlanır, sonra kendilerine ayrılan çadırlara yerleştirilirler.

Hıdrellez'den üç gün önce başlayan güreşlerden önce at yarışları, çeşitli eğlentiler düzenlenir.

İlk günkü güreşler, hazırlık niteliğindedir. Pehlivanların belden yukarıları çıplaktır; meşin-deriden "kıspet" denen arkası yüksek, önü düşük paçaları dar bir don giyerler. Yağlanmadan sonra tartıya çıkarlar. Hazırlık bitince, "Salavatçı" da denen, "Cazgır"lar, onları izleyicilere tanıtır. Tanıtma "Peşrev"le yapılır. Burada gençlerin korunmasına, özendirilmesine çalışılır:

Alta geldim diye erinme
Üste çıktın mı şişinme
Alta gelsen hemen apış
Üste çıksan hemen yapış
El çapadadır diz yerde
Sakın çapraz girem deme
Olur ki bir yan baş atar
Sarma künde yaptım deme
Olur ki kılçık atar
Vur sarmayı kündeden at
Ve Hazreti Muhammede
Gönderiver salavat

Peşrevin söyleniş biçimleri değişiktir. Tanıtma, coşturma, yüreklendirme yanında, dua niteliği de taşır. Sunuş niteliğindeki şöyledir:

Allah Allah İllallah!
Hayır gele inşallah
Pirimiz Hamza Pehlivan
Aslî neslimiz pehlivan.
...
Pehlivanlar pehlivanlar!
Hoş geldiniz hoş geldiniz
Pehlivanlar meydanına..
Pir ve erler meydanına.
Çavdır'ın şeref katına
Ün, er, şöhret getirdiniz.

Pehlivanlar, işte meydan!
Meydan varsa var pehlivan,
Güreş tutsun bin bir civan.
Yardımcımızdır yaradan
Allah Allah İllallah,
Tekrar diyelim maşallah!

(Demirsipahi, s.324)

Eski pehlivan ve cazgırlardan Kirişhaneli Sadık Hoca'nın başpehlivanlar için yazdığı peşrevse şöyledir:

Allah Allah İllallah!
Erler çıktı meydâne,
Biri birinden merdâne.
Biri ak biri kara
Mevlam her birine kuvvet vere
Bu meydan er meydanıdır
Kırklar, yediler seyranıdır
Nice koç yiğitler bu meydandan geçtiler
Acı tatlı suyunu içip göçtüler.
Atlar gibi tepişelim,
Arslanlar gibi kapışalım
Ya Muhammed,Ya Ali!
Pehlivanların piri Hazreti Hamza Veli!
Dellal çıksın aradan,
Hepsine kuvvet versin Yaradan...

Cazgırın bu türden peşrevleri ardından, davul-zurnalar eşliğinde güreşçiler "tutuş"a çağırılır. Gelir el sıkışır ve ellerinin üstünü ağızlarına götürerek halkı selamlarlar. Sağ el sağ, sol el de solla tutularak helallaşılır ve güreşe başlanır.

Halkın tanıyıp, bildiği güvendiği eski pehlivanlardan iki-üçü ağanın çağrısıyla güreşlere hakemlik eder. Hakemler güreşleri ağa çadırından izler ve kararlarını bildirirler. Gelenekte, yenilen pehlivan yenildiğini açıklayıcı bir davranışla ayağa kalkar, rakibini kucaklar ve onun ardından yürüyerek meydandan ayrılır.

İlk iki günde, "deste" ve "küçük, orta boy" güreşleri yapılır. Bunlar kendi aralarında "küçük, orta, büyük boy" dallarında değerlendirilir. Üçüncü gündeyse, "başaltı" ve "başpehlivanlık" güreşleri yapılır. Güreşlerin sonuna doğru ağa tellala bir kuzu verir ve bu kuzu artırmaya çıkarılır. Bu simgesel bir düzenleme niteliğindedir; sonunda kuzu en çok artıranın önüne bırakılır. Bir sonraki yılın ağasının belirlenmesiyle, eski ağanın çadırına gidilir. Kutlama ve başarı dilekleri ardından yeni ağanın çadırına dönülür. Tellal, cazgır, meydancı, sucu, yağcı gibi hizmet edenlere yeni ağa uygun bahşişler verir.

Ödül töreninin ardından eski ağa, kapanış niteliğinde mevlit okutur. Günümüzde, Sarayiçi'nde yapılan Kırkpınar güreşlerini, Edirne Belediyesi düzenlemektedir. Gelenekler yeni düzenlemede simgesel biçimde korunmaya çalışılmaktadır.

turnuvalar düzenlenmektedir. Ayrıca, il sınırları içinde yapılan şenliklerde de masatenisi karşılaşmaları yaygındır. Lisanslı sporculardan 12'si kadın 20'si erkektir.

Voleybol: Güreş ve futboldan sonra en yaygın spordur. Kulüpler yanında okullarda da voleybol çalışmaları sürdürülmektedir. Lisanslı 255 voleybolcu bulunmaktadır.

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Abdurrahman Hibri (1603-1676): Tarihçi. Medrese öğreniminden sonra, müderrislik ve kadılık yapmıştır. Siroz Kadılığı sırasında öldü. Edirne tarihi ve Edirneli yazar-devlet adamı gibi kişilerin yaşam öykülerini (hal tercümelerini) içeren yapıtı, 14 bölümden oluşmaktadır. Tek ciltlik yapıt, Edirneli Badi Ahmet Efendi'ceeklemelerle üç cilt olarak genişletilmiştir. Hibri'nin ayrıca Defter-i Ahbar, Tarih-i Feth-i Bağdat, Tarih-i Feth-i Revan gibi tarihsel yapıtları yanında; Riyaz-ül Arifin adıyla bir hadis çevirisi ve Hadayık-ül Cihan adlı bir divanı bulunmaktadır.

Adalı Halil (1871-1927): Güreşçi. Adaiçi diye adlandırılan yörede, Kilise Köyü'nde doğdu. Çocukluk yıllarında babası eski pehlivanlardan Kara Mehmet Ağa'ca çalıştırıldı ve güreşe özendirildi. Adalı'nın asıl ustası, dönemin ünlü pehlivanlarından Aliço'dur. Kırkpınar güreşlerinde 18 yıl başpehlivan olan Adalı, 1,98 boyu, 125-130 kiloya varan ağırlığıyla, yapıca rakiplerinden üstündü. Dönemin ünlü pehlivanları Koca Yusuf ve Kurtdereli Mehmet'le yaptığı güreşlerle tanındı. Berlin, Londra ve Amerika'da da güreşerek, adını tüm dünyada duyurdu. En parlak döneminde güreşi bıraktı, zatürreeden öldü.

Ağa Hüseyin Paşa (1776-1849): Devlet adamı. 13 yaşında Yeniçeri Ortası'na girdi, cesurluğu, ataklığıyla kısa sürede yükseldi. II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma çabalarına katıldı. 1823'te Yeniçeri Ağası oldu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hareketinde, Anadolu Muhafızı İzzet Paşa'yla birlikte çalıştı ve yeni kurulan Asakir-i Mânsûre-i Muhammediye adı verilen orduya serasker (komutan) oldu. 1827'de Edirne Valiliği ile görevlendirildi. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Balkanlar'ın savunmasıyla görevlendirildi. Rusçuk Muhafızlığı'na çekildi, savaş sonrasında yeniden Edirne Valisi oldu. 1832'de Mısır'da ayaklanan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya karşı savaştı. Beydan Meydan Savaşı'nı kaybederek geri çekildi. Vidin Valisi oldu, burada öldü.

Eğitim görmemesine karşın, döneminde batılılaşma hareketinin önde gelen savunucularından oldu. Görev yaptığı yerlerde birçok okul, hastane, cami, çeşme ve köprü yaptırdı.

Ağazade, Örfi Mahmud (?-1778): Tarihçi, şair. Bostancı Ocağı'nda yetişti, çeşitli devlet görevlerinde bulundu. Yaşamının son döneminde yeniden Edirne'ye döndü. En önemli yapıtı, Peygamberler Dönemi'nden, 1663'e değinki zamanın tarihçesi niteliğindeki Mefhum-üt Tevarih adlı iki ciltlik yapıtıdır (Yapıtın el yazması bir nüshası Fatih Millet Kitaplığı'ndadır). Tarih-i Cevri Çelebi adıyla 1874-1875'te İstanbul'da yayınlanan, Edirne tarihiyle ilgili olaylara ve kişilere yer veren yapıtı da Örfi Mahmud Ağa'nın yazdığı, bu el yazmasının I. cildinden anlaşılmaktadır (Ayrıca Edirne Tarihçesi adlı bir yapıtın da Örfi Mahmud Ağa'ca 1759'da III. Mustafa'ya sunulduğu söylenmektedir). El yazması divanının yanında "Muhabbetname-i Örfi" adlı 412 beyitlik bir yapıtı da vardır.

Aydemir, Şevket Süreyya (1897-1976): Yazar, düşün adamı. Edirne Rüştiyesi ve Öğretmen Okulu'nda öğrenim gördü. I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'ndeki çarpışmalara katıldı, yaralandı. Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na Azerbaycan Delegesi olarak katıldı. 1923'te Moskova Şark Üniversitesi, Ekonomi Bölümü'nde öğrenim gördü. 1924'te Türkiye'ye dönerek, siyasal etkinliklerini sürdürdü. Aydınlık dergisinin yazı kadrosuna katıldı. 1925'te İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. 10 yıla hüküm giydi. 1926'da çıkarılan afla serbest kaldı. Ticaret Lisesi ve Ankara İktisat Müdürlüğü, İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti Başkanlığı, Umum Murakabe Heyeti Üyeliği gibi görevlerde bulundu (1928-1951). "Tezatsız bir millet" yaratmayı amaçlayan Kadro dergisinin kurucuları arasında yer aldı. Bu derginin başyazarlığını yaptı. Aydemir Kadro'da çıkan yazılarını İnkılap ve Kadro adlı yapıtında topladı (Sadeleştirilmiş bir dille 1968'de yeniden yayınlandı).

1960'lı yıllarda Yön ve Devrim dergilerinde yazdı. 1963'te Toprak Uyanırsa adlı "ütopik köy romanı" yayınlandı. 10 ciltlik, biyografik tarih kitapları da ilgiyle karşılandı: Tek Adam (3 cilt, 1963-1965), İkinci Adam (3 cilt, 1966-1968), Menderes'in Dramı (1969), Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (3 cilt,1970-1972).Kimi yazıları "Kahramanlar Doğmalıydı" (1964), "İhtilalin Mantığı" (1976) ve "Ulusal Kurtuluş Savaşı", ile Sovyet ve Çin devrimlerini incelemeyi amaçlayan çalışması, ölümünden sonra Kırmızı Mektuplar (1979) adıyla yayınlandı.

Aykut, Muzaffer (1911-): Ressam. Uzunköprü'de doğdu. Mülkiye'deki öğrenimi sırasında Güzel Sanatlar Akademisi'nde Nazmi Ziya Görün atölyesinde konuk öğrenci olarak çalıştı. 1933-1969 arasında, başta Paris olmak üzere, Brüksel,Londra, Bern, Floransa, Viyana, Münih gibi önemli merkezlerde resim üstüne inceleme ve araştırmalar yaptı. Paris'te özel akademilerde çalıştı. Çağrılı olarak gittiği Californiya Stanford Üniversitesi'ndeki resim yarışmasında, 30.000'e yakın resim arasında ödüllendirmeye değer bulunan 100 yapıttan biri de Aykut'un çalışması oldu. Bu yapıtlar Amerika ve dünyanın önemli sanat merkezlerinde sergilendi. "Çiçekler" tablosu Florida Palm Beach Müzesi'ne alındı.

Barkan, Ömer Lütfi (1902-1979): Ekonomi tarihçisi. 1926'da İÜ Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdikten sonra, Strasbourg Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğrenim gördü. 1931'de yurda döndü. Eskişehir Lisesi'nde iki yıl kadar felsefe okuttuktan sonra, Edebiyat Fakültesi'nde İnkılap Tarihi Dersleri verdi. 1937'de İktisat Fakültesi'ne asistan oldu.

1941'de profesör, 1957'de ordinaryüs oldu. 1950'de Türk İktisat Tarihi Enstitü-

sü'nü kurdu. 1973'te emekliye ayrıldıktan sonra çalışmalarını bu enstitüde sürdürdü.

1973'te Uluslararası Oryantalistler Birliği'ne bağlı Osmanlı ve Osmanlılar Öncesi Tarih Konseyi Başkanlığı'na getirilen Barkan, yaşamının sonuna değin bu görevde kaldı. Osmanlı Dönemi toprak düzenini ve ekonomik yapısını konu alan incelemeleri, kendi alanının yetkin çalışmaları olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, İstanbul Saraylarına ait Masraf Defterleri gibi çalışmaları kitaplaştırılırken, geniş kapsamlı makalelerinin birçoğu dergilerde kalmıştır.

Bunlardan kimileri: "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku", "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", "Kolonizatör Türk Dervişleri", "Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi", "Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Tarihine Giriş".

Başkut, Cevat Fehmi (1908-1971): Gazeteci, oyun yazarı. Eyüp Rüştiyesi'nde ve İstanbul İdadisi'nde öğrenim gördü. Kurtuluş Savaşı başlayınca babasıyla birlikte Ankara'ya geçti BMM Basımevi'nde düzeltmenlik ve Meclis'te tutanak yazıcılığı yaptı. Savaş sonrasında İstanbul'a dönerek gazeteciliğe başladı. Vakit, Son Posta ve Cumhuriyet gazetelerinde çalıştı. Cumhuriyet'in genel yayın yönetmenliğini yaptı. 1963'te gazeteciliği bıraktı. İlk oyunu 1942-1943 tiyatro mevsiminde sahnelenen Büyük Şehir'dir. Oyunlarının hemen tümü Şehir ve Devlet Tiyatroları'nda sahnelenmiştir. Paydos, bunların en ünlüsüdür.

Ayrıca 1933'te yayınlanan "Geceleri Bizi Kimler Bekliyor" adlı bir röportaj dizisi, Kadın Bir Defa Sever, Dişi Aslan, Valde Sultan'ın Gerdanlığı gibi romanları da vardır. Oyunlarının tümü, ölümünden sonra 4 ciltte toplanmıştır. Başlıcaları: Ayarsızlar (1943), Küçük Şehir (1945), Koca Bebek (1946), Paydos (1948), Soygun (1951), Kadıköy İskelesi (1952), Harputta Bir Amerikalı (1956), Buzlar Çözülmeden (1964), Ayna (1966) Emekli (1967).

Bilgin, Hüseyin (1942-): Ressam. Keşan'da doğdu. Kepirtepe Öğretmen Okulu'ndaki öğrenimi sırasında resme yöneldi. 1966'da Gazi Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümü'nü bitirerek Almanya'ya gitti. 1968-1973 arasında Kassel Güzel Sanatlar Akademisi'nde resim sanatı üstüne öğrenim gördü. Yurda döndükten sonra Samsun Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümü'nde görev aldı. Daha sonra Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nde bu görevi sürdürdü. Bilgin 1977'de Monaco Jüri Özel Ödülü, 1980'de Bükreş'te düzenlenen Balkan Sergisi'nde baskı resmi alanında başarı ödülünü kazandı. 1980'de Doğu Berlin'de İnter Grafik 80 adlı uluslararası sergide başarı ödülü kazandı.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik (1869-1949): Şair, siyaset adamı. Mülkiye öğreniminden sonra, Tıbbiye'ye girerek, 1899'da mezun oldu. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Edirne Milletvekili seçildi. Parti yöneticileriyle anlaşamayarak, 1911'de Damad Ferid ve Rıza Nur'un kurdukları Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçti. Fırka yönetim kuruluna seçildi. 1918'de Damad Ferid Kabinesi'nde Maarif Nazırlığı, 1919'daDevlet Şûrası Reisliği yaptı. Yine bu hükümet adına 1920'de Sevr Anlaşması'nı imzaladı. Kurtuluş Savaşı'nın sonlarına doğru 1922'de cezalandırılarak yurt dışına sürüldü. 1943'te aftan yararlanarak yurda döndü. Mülkiye'de öğrenciliği sırasında dönemin yaygın yazın akımı Servet-i Fünun'dan etkilenerek, bu anlayışla şiirler yazdı. Tek kitabı Serab-ı Ömrüm'de (1934-1949) de yer alan bu şiirlerde aruz ölçüsünü kullandı.

Cem Sultan (1459-1495): Şehzade, Divan şairi. Fatih Sultan Mehmed'in küçük oğludur. Babasının ölümünden sonra, tahta geçen ağabeyi II. Bayezid'e başkaldırdı. Vali olarak bulunduğu Konya'dan ordusuyla Bursa üzerine yürüdü. Kenti ele geçirdiyse de, 18 gün sonra yenilerek Mısır'a kaçtı. Anadolu'ya dönerek Konya'da yeni bir ordu topladı. Yine yenilerek 18 Temmuz 1842'de bu kez Rodos'a kaçtı. Çeşitli politik pazarlıklara konu oldu. Roma'ya götürüldü. Üç yıl Papalık'ta kaldıktan sonra, San Germana'da öldü. Mezarı Bursa'dadır. Türkçe ve Farsça şiirlerini topladığı iki divanında da, dönemin ünlü şairlerinden Ahmed Paşa'nın etkisinde kaldığı görülmektedir. Gençlik yıllarında İran şairi Selman'dan yaptığı "Cemşid-ü Hurşid" mesnevisinin çevirisi Kütahya'da bulundu.

Çakır, Sümeyra (1946-): Ses sanatçısı. Ortaöğrenimini Ankara, İstanbul ve Beşiktaş Kız Liseleri'nde, yükseköğrenimini 1969'da Maçka Mimarlık Fakültesi'nde tamamladı. 1966-1977 arasında İstanbul Belediye Konservatuarı Ses Eğitimi Bölümü'nde öğrenim gördü. 1971-1977 arasında Ruhi Su ile saz ve türkü çalışmaları yaptı. Halk önüne ilkin 1976'da çıktı. Yurt içinde ve dışında lirik türküleriyle geniş ilgi topladı. Ruhi Su ve Dostlar Korosuyla 1977'de "El Kapısı", 1978'de "Sabahın Sahibi Var" adlı plak çalışmalarına katıldı. 1979'da Tahsin İncirli'nin bestelediği şiirlerden oluşan "Barış, Gurbet Türküleri" adlı bir uzunçalar hazırladı. 1977'den başlayarak yurt dışında birçok dinletide yer aldı.

Edirneli Nazmi (?-Yaklaşık 1588): Divan şairi. Türkçülüğün öncülerinden sayılır. Arapça ve Acemce'nin dil üstünde artan etkisine tepki olarak, sadeleşmeyi amaçlayan Türk-i Basit şiiri geliştirmeye çalıştı. Asıl adı Mehmet'tir. Yavuz Sultan Selim zamanında İran ve Mısır seferlerine katıldı, Kanuni döneminde Silahtar Bölükbaşılığı'na değin yükseldi. Şiirlerini Arapça ve Farsça tamlama kullanmadan, Türkçe sözcük ve uyaklarla yazdı. Divanı 40.000 beyitten oluşmaktadır.

Erik, Şaban (1926-): Sendikacı. Sanat Enstitüsü'ndeki öğreniminden sonra, çalışmaya başladı. Mesleki çalışmaları yanında, sendikal etkinliklere de katıldı. Uzun süre Yapı İş Federasyonu'nun genel sekreterliğini yaptı. Kuruluşundan kısa bir süre sonra TİP'e girdi; Ankara İl Yönetim Kurulu'nda çalıştı. Partinin ilk kongresinde Genel ve Merkez Yönetim Kurulu'nda görevlendirildi. 1965 seçimlerinde "ulusal artık sistemi"nden yararlandırılarak Malatya Milletvekili oldu. Aynı dönemde Sosyal Adalet ve Dönüşüm dergilerinde yazıları yayınlandı. 1968 kongresinde "Emek" grubunda yer aldı, aynı adlı dergide yazdı. 12 Mart döneminde TİP yöneticisi olarak tutuklandı, 12 yıl 6 aya hüküm giydi. 1974'te serbest kaldıktan sonra, TİP'in yeniden kurulmasında görev aldı. Bu dönemde de Genel Yönetim Kurulu üyeliği yaptı.

Fatih Sultan Mehmed (1432-1481): 7. Osmanlı padişahı. Şehzadelik döneminde, zamanın tanınmış bilginlerince eğitildi. İtalyan hümanist düşünürlerinden Ciriaco d'Ancona'yla başka öğretmenlerden Roma ve batı tarihi üstüne dersler aldı. 11 yaşındayken Manisa Valiliği'ne getirildi. 1443'te II. Murad'ca tahta çıkarıldıysa da, beyliklerin ve çeşitli devletlerin durumdan yararlanmak istemeleri üzerine, kendi isteği ile tahttan indi. Babasıyla birlikte birçok savaşa katıldı. Babası ölünce 1451'de ikinci kez tahta çıktı. Saltanatının ilk yıllarında Anadolu ve Rumeli'de beyliklerin birçoğu ayaklandı. Yeniçeriler arasında başkaldırmalar oldu. II. Mehmed bunları yatıştırmaya çalıştı. Durumunu güçlendirdikten sonra, İstanbul'u almak üzere hazırlıklara başladı. 29 Mayıs 1453'te İstanbul'a girerek "Fatih" unvanını aldı. Fatih, bundan sonra bir "Cihan Devleti"nin temellerini atma yolunda eylemlere girdi. Beylikleri "tımar"a bağlayarak, "savaşsız fetih" politikasını izledi. 1459'da Semendire ve Amasra, 1460'ta Mora ve Sırbistan'daki birçok kaleyi bu yolla kendine bağladıktan sonra, Anadolu'daki en büyük rakibi Karamanoğlu Beyliği'ne son verdi. Doğuda, yenilgiye uğrayan birçok beylikle de bütünleşen Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın, Fırat çevresindeki Osmanlı ordusuna baskın yapması üzerine Fatih, ordularını doğuya kaydırdı. Otlukbeli Savaşı'yla Karahisar Osmanlılar'ın eline geçti. 1475'te Kırım Hanlığı'nın da kendi isteği ile Osmanlılar'a bağlanması ile, Karadeniz'in tüm kullanımı Fatih Sultan Mehmed'in yönetimine geçti. Bunu, 1480'de Gedik Ahmed Paşa yönetimindeki Osmanlı donanmasının İtalya Yarımadası'ndaki Otranto'yu alması izledi.

Düşünce özgürlüğü, bilim ve sanata da önem veren Fatih, bu alandaki etkinliklerin de artırılmasına destek sağladı. Kendi adıyla anılan semtte, Ayasofya ve Zeyrek'te kurduğu zaviyelerde, dönemin önemli bilginlerine dersler verdirtti. Batıdan ressamlar getirerek Osmanlı geleneğindeki tutuculuğun kırılmasına çalıştı. "Günah" sayılmasına karşın, portresini yaptırttı. Avni takma adıyla şiirler yazdı. Fatih Kanunnamesi adıyla anılan yasalarla, Osmanlı hukuk ve devlet düzeninin temellerini atan padişah olarak da nitelendirilmektedir. Bu kanunnamede; Osmanlı tahtına geçecek kişinin kardeşlerini öldürmesini uygun bulan maddelerin bulunması, yönetim biçiminin özelliklerini de ortaya koymaktadır. Buna karşın, aynı kanunname Hıristiyan halk kitleleri için bir kurtarıcı işlevi gördü.

Gerede, R. Hüsrev (1886-1962): Asker, siyaset adamı. Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşlarından olan Gerede, 1908'de Harp Akademisi'ni bitirip, kurmay yüzbaşı olarak orduya katıldı. 1912'de Balkan Savaşı'na atıldı. 1913'te Atina Askeri Ataşesi, 1914-1917 arasında da Şark Cephesi Kafkas Ordusu Hare-

ket Şube Müdürü oldu. 19 Mayıs 1919'da başlayarak Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın Erkân-ı Harbiye İstihbarat ve Siyaset Şubesi Müdürlüğü'nü üstlendi. Son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nda, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsilcisi olarak Trabzon Mebusluğu yaptı. Erzurum ve Sıvas kongrelerinde etkinlikler gösterdi. BMM'ye de Trabzon Milletvekili olarak girdi. Gerede soyadı, Kurtuluş Savaşı sırasında Bolu İsyanı'nda, Gerede yöresindeki olayları önlemekte gösterdiği başarılardan dolayı verildi. Millet Meclisi'nde 1949'a değin çeşitli illerin temsilciliğini yaptı. Gerede, aynı yıllarda Budapeşte, Sofya, Tahran, Tokyo, Berlin gibi merkezlerde elçiliklerde de bulundu. Bu çalışmaları arasında, 1934'te Atatürk'ün önerisiyle gerçekleştirilen Rıza Pehlevi'nin Ankara'ya gelmesi ve Türk-İran dostluğunun sağlanması önemli bir yer tutar.

Gerede, siyasal deneyimlerinden yararlanarak, yazılar da yazmıştır. "Atatürk" yazısı 1955'te Türk Tarihi Kurumu Belleten'inde yayınlanmış, Japonya ve Almanya üstüne kitaplar hazırlamıştır.

Gümüşpala, Ragıp (1897-1964): Asker, siyaset adamı. Kuleli Askeri Lisesi'ndeyken, ordunun subay açığının karşılanması amacıyla kısa bir eğitimden sonra, teğmen oldu ve I. Dünya Savaşı'na katıldı. İngilizler'e tutsak düştü. Serbest kalınca 1920'de Anadolu'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında patlak veren Şeyh Sait ve Dersim ayaklanmalarının bastırılmasında görev aldı. 1948'de general, 1960'ta orgeneral oldu. Aynı yıl 3. Ordu Komutanlığı'na atandı. Bu görevi sırasında 27 Mayıs Hareketi'ne katıldığını bildirdi ve 6 Haziran 1960'ta Genelkurmay Başkanı oldu. Ordudaki düzenlemede emekliye ayrıldı. Gümüşpala, bundan sonra siyasal alanda etkinlik göstermeye başladı. Bir süre İzmir'deki Eminsu Derneği'nde çalıştı. Bir parti kurulması girişimlerine öncülük etti, Adalet Partisi'ni kurdu. Genel Başkanlığa seçildi. 1961'de yapılan seçimlerde, İzmir Milletvekili oldu. Seçim sonrasında kurulan AP-CHP karma hükümetinde görev almadı. AP'nin ilk büyük kongresinde yeniden genel başkanlığa getirildi ve yaşamının sonuna değin bu görevde kaldı.

Gürtunca, M.Faruk (1904-1982): Şair, yazar. Edirne Öğretmen Okulu'nu bitirdi. Bir süre öğretmenlik yaptı. 1921'de Selanik'te yayınlanan Yeni Asır gazetesinde basın alanına geçti. Daha sonra Çocuk Sesi ve Afacan dergilerini çıkardı. Bunlarda tek parti yönetiminin eğitim ve çocuk yazını anlayışına bağlı yayınlar yaptı. Her Hafta, Her Ay gibi küçük çaplı dergilerden sonra, 1947'de Hergün adlı bir gazete çıkardı ve başyazarlığını yaptı. 1957'de DP'den milletvekili seçilerek parlamentoya girdi. 27 Mayıs'ta tutuklanarak partililerle birlikte yargılandı.

Yapıtlarından kimileri: Çocuklara Şiir Kitabı (1928), Dağ Başında Aşk (1939), Büyük Hakan Alpaslan (oyun, 1971), Tuna Gülü (1971).

Güvemli, Zahir (1913-): Karikatürcü. İstanbul Erkek Lisesi'nde, İÜ Edebiyat Fakültesi'nde öğrenim gördü. 1934'te Yeni Adam dergisine karikatür çizmeye başladı. Sonraları Haber, Vakit, Şaka, Akbaba, Mizah gibi dergi ve gazetelerde çizdi. 1955'te karikatür çalışmalarını bıraktı, araştırma, derleme alanına yöneldi. 1939'da Başlar ve Anket, 1940'ta Zahir Güvemli karikatür albümlerini yayınladı. Kişisel sergiler de açan Güvemli bir dönem İstanbul Radyosu'nda sanat programları hazırladı.

İsmail Hakkı Bursalı (1652-1725): Mutasavvıf. Aydos'ta doğdu. Medrese öğreniminden sonra Celveti Tarikati'ne girdi. 1673'te dini öğrenimini tamamlayarak Üsküb'e gitti. 6 yıl sonra Köprülü'ye oradan da Bursa'ya geçti. Buralarda Celvetilik'in yayılmasına çalıştı. Bursa'da tefsir ve hadisleriyle tanındığından, Bursavi diye de anılır. Bu kentte bir kitaplık, bir de tekke yaptırdı. Mezarı tekkenin bahçesindedir. İsmail Hakkı'nın yapıtlarına ilişkin bilgi yine kendi yazdığı Kitab-ı Silsile-Name-i Celveti'den edinilebilmiştir. Buradan, 100'ün üstünde çalışması olduğu anlaşılmaktadır. Bunların 60'ı Türkçe, öbürleri Arapça'dır, 27'si basıldı. İki ciltlik şerhi olan Rûbûl Mesnevi, yapıtlarının en önemlisidir. Ayrıca Tuhve-i İsmailiyye, Şerhü'l Kebair, Şerhun Şuab-il îmam, Makalat ve Divan gibi yapıtları bulunmaktadır.

Koman, İlhan (1921-): Heykeltıraş. 1941'de Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'ne girdi. Bir yıl sonra heykel bölümüne geçerek, Rudolf Belling'in öğrencisi oldu. 1946'da öğrenimini tamamlayarak bir sınava giren sanatçı Paris'e gitme hakkını kazandı. 1950'ye değin uzmanlık öğrenimi gördü. Yurda dönüşünde DGSA Heykel Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. 1959'da İsveç'e giderek çalışmalarını orada sürdürdü. 1967'de Stockholm Uygulamalı Sanatlar Yüksek Okulu öğretim üyesi oldu. Uzun yıllar bu görevde kaldı. New York, Washington, Montevideo, Brüksel, Stockholm gibi önemli merkezlerde yapıtları bulunmaktadır. 1969'da İsveç-Sundavalla'de bir alanın düzenlenmesi için açılan yarışmadaki projesiyle I.'lik, 1970'de Örebre Belediye Sarayı için açılan heykel yarışmasında I.'lik, (Leonardo'ya Saygı adlı bu yapıt sonradan Stockholm'deki Mimarlık Yüksek Okulu önüne alınmıştır) gibi uluslararası yarışmalarda ödüller kazandı. İstanbul'un Zincirlikuyu Semti'ndeki "Akdeniz Heykeli" İlhan Koman'ın son sanat dönemi yapıtlarındandır.

Necati (?-1509): Divan şairi. Asıl adı İsa'dır. Latifi Tezkiresi'nde Necati'nin köle olarak büyüdüğü bildirilmektedir. Daha sonra Kastamonu'ya yerleşerek hattatlık yaptı. Çeşitli paşaların yanında kâtiplik de yaptı. Gazellerinde öz ve biçim açısından dönemindeki sanatçıları da önemli ölçüde etkiledi. Divan tekniği içindeki özgün buluşları Fuzuli'yi de etkiledi ve bazı dizeleri Fuzuli'ce de kullanıldı; gazellerine nazireler yazıldı. Divanı A.Nihat Tarlan'ca bastırılmıştır.

Neşati (?-1674): Divan şairi. Gelibolu Mevlevihanesi'nde yetişti. Şeyhi Ağazade Mehmed'in ölümünden sonra onun yerine Edirne Muradiye Mevlevihanesi'ne şeyh oldu, yaşamının sonuna değin burada kaldı. Sesli ve sessiz harflerin uyuşmasına özen göstererek, daha sonraki dönemlerde de adından söz ettirdi. Yenilik girişimlerini etkiledi. Naili ve Nedim gibi tanınmış divan şairleri gazellerini tahmis ettiler, nazireler yazdılar. Saadettin Nüzhet, yaşamı ve şiirleri üstüne bir çalışma yayınladı. Hilye-i Enbiya adlı bir yapıtının da olduğu biliniyor.

Ongan, Emin (1906-): Müzisyen. Edirne Sultanisi'ni bitirdi, 1918'de kemana başladı. Tanınmış müzisyenlerden ders aldı. 1925'te çeşitli musiki derneklerinde keman çalmaya başladı. 1927'de Üsküdar Musiki Cemiyeti'ne girdi. 1936-1956 arasında Tekel İdaresi'nde memurluk yaptı. Emekli olduktan sonra, Konservatuvar İcra Heyeti'ne alındı. Sonraki yıllarda konserler yönetti; İstanbul Radyosu'nda çeşitli programlarda keman çaldı. Repertuar Kurulu Üyeliği'nde bulundu. 1938'den günümüze değin, Üsküdar Musiki Cemiyeti'nin yöneticiliğini yaptı; birçok öğrenci yetiştirdi. Birçok bestesi vardır.

Oruç Bey (XV. yy): Osmanlı tarihçisi. Yaşamı hakkında aydınlatıcı bilgi olmamakla birlikte, ünlü yapıtı Tevarih-i Âl-i Osman'ın girişindeki yazıdan, Edirne'de doğduğu anlaşılmaktadır. Bu yapıt, Türk tarihçileri arasında onun adına bağlanarak Oruç Bey Tarihi diye anılır. 1925'te Franz Babinger Berlin'de Oxford ve Cambridge yazmalarından yararlanarak, "Die frühosmaischen Jahrbücher des Urudsch" (Oruç'un İlk Osmanlı Dönemi'ne İlişkin Vekayinamesi) adıyla yayınlandı. İki yazma arasında (Oxford ve Cambridge) önemli ayrılıklar görülmektedir. Cambridge yazmasının 1613'te kopya edildiği anlaşılmaktadır. Öbüründeyse yazar kendini "Oruç Adili'l Kazzaz katibül Edirnevi" biçiminde tanıtır. Aynı yapıtın Paris, Zagrep ve Münich'de, Türkiye'de de yalnız Manisa Muradiye Kitaplığı'nda bir yazması bulunmaktadır.

Şeyh Bedreddin (1357-1420): Düşünür. Edirne yakınlarında, Karaağaç ile Dimetoka arasındaki Samona Kalesi'nde (Simavna'da) doğdu. İlk bilgilerini babası Kadı İsrail Efendi'den aldı, Kur'an-ı Kerim'i okudu. Daha sonra Mevlana Yusuf'tan ders aldı. 20 yaşına geldiğinde, Bursa ve Konya medreselerinde eğitim gördü. Oradan Kudüs'e geçti. Mescid'i Aksa'da, Mekke'de Şeyh Zeylai, Mısır'da Ekmelüddin'den ders aldı. Bedreddin düşünsel gelişiminde özellikle bu son hocasından önemli ölçüde yararlanmıştır. Kalıplaşmamış dinsel düşüncelere karşı, tasavvufa yöneldi. İslam'da yenileşmenin zorunluluğunu öngören düşünceleri, geniş yankılar uyandırdı. Mısır saraylarında şehzadelere öğretmenlik yaptı. Edirne'ye döndüğünde, Musa Çelebi'nin hükümdarlığı sırasında kazasker oldu. Mehmed Çelebi'nin hükümdara başkaldırmasıyla çıkan içsavaşta, sonuna değin Musa Çelebi'nin yanında yer aldı. Mehmed Çelebi'nin yönetimi ele geçirmesinden sonra da İznik'e sürüldü.

Bedreddin İznik'te bir yandan öğrenci yetiştirirken, bir yandan da düşünsel çalışmalarını sürdürdü, toplumsal sorunlarla ilgilendi. Huzursuzluk ve düzensizliklerin, yöneticilerin konumlarından ve tutumlarından doğduğunu öne sürerek, eşitlikçi bir yaklaşım getirmeye çalıştı. Dinsel temelden yola çıkmasına karşın; Kuran'da geçen kavram ve buyrukların amacının insanlara doğru yolu göstermek, olduğunu ileri sürerek bütün dünya mallarının insanların ortaklaşa kullanımı için varolduğunu belirtti. Buradan hareketle yöneticilerin seçimle işbaşına gelmelerini, başkalarının meslek ve düşüncelerine saygı göstermelerini önerdi. Bazı noktalarda Batınilik'le de bağdaşan bu

düşünceler, halk tarafından yeni bir tarikat gibi benimsendi ve geniş bir katılım gördü. Padişah ve yerel yöneticiler bu durumdan tedirgin olarak, bir ayaklanma girişimi gibi yorumladılar. Bedreddin'in öğrencilerinden Karaburun'daki Börklüce Mustafa'nın üstüne asker gönderildi. Mustafa'nın 4-5 bin kişilik ordusu, ilk çarpışmalarda Saruhan Ordusu'nu bozguna uğrattıysa da Şehzade Murad ve Veziriazam Bayezid komutasındaki Anadolu ve Rumeli ordusunca kılıçtan geçirildi. Yine Bedreddin'in müritlerinden Torlak Kemal de 2-3 bin kişilik ordusuyla Manisa yöresinde bozguna uğratılarak Manisa'da asıldı. Bedreddin bu yenilgiler üstüne İznik'ten kaçtı. Sinop'tan bir gemiyle Deliorman'a geçti. Mehmed Çelebi'ye tutsak düşerek, yargılandı. Mevlana Haydarı Acemî'nin "malı haram, kanı helaldir" biçimindeki fetvasıyla Serez çarşısında asıldı.

Bedreddin'in XV. yy başlarında getirdiği eşitlikçi yaklaşım, günümüzde de ilgiyle karşılanmaktadır. Varidat adlı yapıtı günümüz diliyle birkaç kez yayınlanmış, çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Bedreddin burada; ölümden sonra dirilme olmayacağını, çünkü tüm aşamaların cisimler âleminde toplandığını savunur. "Cisim ortadan kalkarsa ne ruhlardan, ne de başka soyut varlıklardan iz kalır" der. Bu görüşleri birçok bilim adamı, düşünür, sanatçı yeniden ele alıp, yorumlamıştır. Varidat'ın günümüz düşünürlerince vurgulanan bir başka özelliği de, yönetsel, düşünsel ve dinsel yapıların temelini büyük ölçüde maddi yaşama bağlaması, çözümlemelerinde, önerilerinde ekonomik temele dayanmasıdır. Bu yaklaşım dönemin düşünce geleneğinden tümüyle bağımsız ve özgün bir bakış açısını getiriyordu.

Yapıtları: Ukud ül-cevahir, Letaif ül-işaret, Camü ül-fusuleyn, Teshil, Nur ül-Kulâb ve Varidat adlarını taşır.

Talat Paşa (1874-1921): Siyaset adamı. Edirne Askeri Rüştiyesi'nde öğrenim gördü. II.Abdülhamid yönetimine karşı eylemlere katıldığı gerekçesiyle 1895'te tutuklandı. 1898'de Selanik'e sürüldü. Burada Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nde çalıştı ve Hukuk Mektebi'nde okudu. Sonraları İttihat ve Terakki Fırkası adını alan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. Dönemin güçlü hareketlerinden Mason Locası'na girdi. Özgürlükçü düşüncelerinden dolayı, Anadolu'ya sürülmekle cezalandırıldıysa da Hüseyin Hilmi Paşa'nın yardımlarıyla bu cezadan kurtuldu. Özel bir okulda müdürlük yaptı. İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenmesine öncülük etti. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine, Edirne Milletvekili oldu.

Mebusan Meclisi'nde I. Başkan Yardımcılığı yaptı. 1908-1911 yıllarında II.Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nde İçişleri Bakanlığı, Said Paşa Kabinesi'nde Posta ve Telgraf Bakanlığı görevlerinde bulundu. Siyasal çevrelerde yayılan İttihat Terakki üstüne olumsuz söylentileri önlemek amacıyla gönüllü olarak Balkan Savaşı'na katıldı. Bu savaşta Edirne'nin kaybedilmesi üstüne 23 Ocak 1912'de Enver Bey ve arkadaşlarıyla Babıali Baskını'nı düzenledi. Bu baskında Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürüldü. Kamil Paşa Hükümeti çekildi. 1913'te Bulgarlar'la İstanbul'da yapılan barış görüşmelerini yönetti ve başdelege olarak görev yaptı.

Şerif Tekben

Aynı dönemde kurulan Mahmud Şevket Paşa Kabinesi'nde, Talat Paşa'ya görev verilmedi. Daha sonra kurulan Said Halim Paşa Kabinesi'nde de çeşitli engellemelere karşın İçişleri Bakanlığı'na getirildi. Talat Paşa'nın desteklediği bir politikayla Osmanlı Devleti, I.Dünya Savaşı'nda Almanya ve müttefiklerinin yanında yer aldı. Said Halim Paşa'nın çekilmesiyle sadrazamlığa (başbakanlık) getirildi. 1917 Devrimi'yle Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine yapılan Brest-Litovsk barış görüşmelerine, Osmanlı Devleti adına Talat Paşa katıldı. 1918'de V.Mehmed'in tahta çıkmasıyla sadrazamlıktan ayrıldı. Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması üstüne de 1 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki'yi toplantıya çağırdı. Parti başkanlığından ve tüm görevlerinden istifa ettiğini açıkladı. Daha sonraki kongrede partinin dağılmasına karar verildi. 1918'de Almanya'ya gitti.

İttihat ve Terakki'nin önde gelen yöneticilerinden Talat Paşa, partinin yönetime egemen olduğu 1913-1918 arasındaki hemen her kararda etkili olmuştur. Ülkenin savaşa girmesinin ana etkenlerinden "Türk-Alman İttifak Muahedesi"nin imzalanmasında da önemli rolü olmuştur. Parti politikasının iflası, önderlerinin de iflası oldu. 1921'de Berlin'de Sogomon Tayleryah adlı Ermeni tarafından vurularak öldürüldü.

Tekben, Şerif (1908-): Eğitimci. Balkan Savaşı'nda, ailesiyle birlikte tutsak düştü. Ailesi, Edirne kuşatmasında Anadolu'ya kaçarak, Kastamonu'ya yerleşti. Şerif Tekben daha 11 yaşındayken bu ilde yayınlanan, Kurtuluş Savaşı'nın destekçisi Açıkgöz gazetesinde çalışmaya başladı. 1927'de Edirne Öğretmen Okulu'nu bitirdi. 8 yıl Antalya'da köy öğretmenliği yaptıktan sonra 1938'de İlköğretim Müfettişliği'ne getirildi. Köy Enstitüleri'nin kuruluş çalışmalarına katıldı ve eğitmenlik yaptı. 1953'te ilköğretim müfettişi olarak İstanbul'a atandı. 1967'de politik nedenlerle Elazığ'a sürüldü ve emekliye ayrıldı.

Tekben, öğrencilik yıllarından başlayarak birçok derginin yayınına öncülük etti, kurucusu oldu. Edirne Öğretmen Okulu'nda Neşe (1924) ve Renk (1927) dergilerini çıkardı. Akçadağ Köy Enstitüsü'nde Akçadağ, İstanbul'da (S. Eyüboğlu denetim ve gözetiminde) İmece, 1965'te (bir grupla birlikte) Kurtuluş, dergilerini yayınladı. 1967-1969 yıllarında Türk Solu gazetesinin sahipliğini yaptı. "Tonguç'a Kitap"ın hazırlanmasında çalıştı.

Yapıtları: Canlandırılacak Köy Yolunda (1947), Köy Okullarında Uygulama Bahçeleri ( ),Sendikalı Öğretmen ( ), Neden Köy Enstitüleri (1968).

Türkçü, Necip (1871-1950): Dilci, düşün adamı. 1886'da Askeri Rüştiye'yi bitirdi; okuldan ayrıldıktan sonra Farsça ve Fransızca öğrenimini sürdürdü. Mürefte Rüsumat Dairesi'nde çalışırken, İttihat ve Terakki'yle ilişkisi olduğu gerekçesiyle tutuklandı. 1893-1895 arasında, Edirne'de Talat Paşa'yla yargılandı ve hüküm giydi. 1895-1896'da Bursa'da sürgün olarak bulundu. Daha sonra İzmir'e yerleşti. Orada Bıçakçızade Hakkı, Tevfik Nevzat, Tokadizade Şekip beylerle birlikte dil sorunları üstüne çalışmaya başladı. Tevfik Nevzat'ın yönettiği Hizmet dergisinde "Türk Dilimiz" adlı incelemeler yayınladı. II. Meşrutiyet'ten sonra İhracat Gümrüğü'nde memurluk yaparken, İzmir Türk Ocağı Başkanlığı'nı da yürütmekteydi. 1940'ta devlet hizmetlerinden emekli oldu. Türkçü, dilin özleşmesi yolundaki çalışmalarını sürdürürken, İttihat ve Terakki'nin Turancı yaklaşımından özellikle kaçınmıştır. Partinin siyasal düzeydeki "birey yok, toplum var" görüşüne, diktacılığa yöneldiği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Dil alanındaki çalışmalarından dolayı Yakup Kadri, Türkçü'yü "Türkçe'nin reformu teorisini kuran adam" olarak anmıştır. Konuşma dilinin yazı dili olarak benimsenmesini, uyum ve söyleyişte "İstanbul ağzına" uydurulmasını önermiştir. Yazıları kitaplaştırılmamış, Fikirler, Hizmet gibi dergilerde kalmıştır.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi (?-1732): Devlet adamı, Sefaretname yazarı. Yeniçeri Ocağı'nda yetişti. "Yirmisekizinci Orta"da bulunması nedeniyle Yirmisekiz Mehmed Çelebi adıyla anıldı. Askerlikten ayrıldıktan sonra, Tophane Nazırlığı görevinde bulundu. Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlık yaptığı 1718-1730 döneminde, sürekli elçi olarak Paris'e gönderildi. Uzun süre de Mısır'da kaldı. Patrona Halil Ayaklanması'nda canı bağışlanarak Kıbrıs'a sürgün edildi.

Paris'e gönderilişinde sadrazamın verdiği görevle, bir sefaretname yazdı. Bu "Osmanlılar için Batı'ya açılan ilk pencere" olarak değerlendirilmiştir. Batının ulaştığı aşamaları sefaretnamesinde yansıtmaya çalıştı. Anlatımının rahatlığı yapıtın yazınsal bir metin olarak da değerlendirilmesini sağladı. 1841'de yayınlanan yapıt, 1970'te günümüz Türkçe'siyle Şevket Rado'ca Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris Sefaretnamesi adıyla yeniden yayınlanmıştır.

EDEBİYATTA EDİRNE

Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci başkenti Edirne, devletin gelişme, duraklama, gerileme ve yıkılış dönemlerini, en yoğun biçimde yaşamış bir kenttir. Yöre insanı bu dönemlerin olayları, yaşamıyla yoğrulmuştur. Padişahlar, saraylar kenti, giderek doğu, batı kültürlerinin de etkileşim alanı olur. Ahmed Paşa, Necati gibi Edirne doğumlu divan şairleri "Farsça sözler elbisesini giyinmiş olan mana güzeline Türkçe sözlerden elbise giydirip her güzel manayı bir cilveli, işveli Türk güzeli" gösterme yolundadır *(Gölpınarlı, s.14),* Edirneli Nazmi'nin (?-1555) sevgi ve rintlik konularını işleyen şiirleri yanında, Rumeli'nin genel yaşamından sahneler çizişi dikkati çeker. Nazmi yabancı sözlere yüz vermez, "Türk-i basit"le yazar.

IV. Murad döneminde bir ara Edirne'de görevlendirilen Nefi kenti şöyle över:

Edrine şehri mi bu yâ gülşeni me'va mıdır
Anda kasr-ı padişahi cennet-i âlâ mıdır
Habbeza cây-i neşat efza ki Rıdvan görse ger
Hayretinden derdi bu cennet midir dünya mıdır

Varidat adlı yapıtıyla ünlü, Simavnalı Şeyh Bedreddin de, bir süre Edirne'de yaşamıştır. Timur olaylarından sonra toparlanış döneminde Musa Çelebi kısa bir süre devletin başına geçmiş, Bedreddin'in düşünceleri doğrultusunda düzenlemelere yönelmiştir. Simavnalı Şeyh Bedreddin adlı tarihsel oyununda Cumhuriyet Dönemi yazarlarından Orhan Asena, bu olayı işler. Oyunun, Bedreddin'in Musa Çelebi'yle tanışması, onun danışmanlığında girişilen düzenlemeler, bu çalışmaların uyandırdığı tepki bölümü Edirne'de geçer.

Asena'ya göre Bedreddin, kendini iyi yetiştirmiş bir bilgindir. Yeni bir sosyal düzen önerirken, İslam'daki bir özden yararlanmakta, bunu daha geliştirip ön plana çıkarmaktadır. Ahilik, yerel ve dar sınırlar içinde kalan bir dayanışma düzenidir. Bedreddin "Bu sosyal dayanışmayı, içinde tüm bireylerin tam bir eşitlik içinde bulunacağı cins, din, ırk, sınıf ayrılıklarının yok olacağı bir sosyal devlet" çapındageliştirmekistiyordu.

Oyun, bu düşüncelerden yararlanarak yeni bir düzenlemeye yönelen Musa Çelebi ile, önceden Osmanlılar'ın gerçekleştirdiği halktan kopuk, has, tımar, zeamet düzenini savunanlar arasındaki çatışmayı sergiler. Sonunda kurulu düzene dayanan Mehmed Çelebi yandaşlarıyla, kardeşini ortadan kaldırır; duruma egemen olur.

Bedreddin'e göre "tâcidar" kullarını değil, halkı tanımalı, gücünü ondan almalıdır. "Her gün yüz türlü haksızlığa uğrayıp, yüz kere canından bezen kimselerin vicdanlarına taşmanız gerek."

Candaroğlu, doksan yaşındaki Gazi Evrenos Bey ve yandaşları, Musa Çelebi'yi girişimlerinden vazgeçirmeye, atalarının yolundan gitmeye iterler. Etkili olunamayınca, Mehmed Çelebi'ye haber salınır. İki kardeş güçleri savaşır. Musa Çelebi yenilir. Sadrazam Mihaloğlu Mehmed Bey, Kazasker Simavnalı Şeyh Bedreddin tutuklanır. Bedreddin'i sorguya çeken Mehmed Çelebi, onun üç bin akçe aylıkla "İznik'te oturmaklığını" münasip görür. Lalasına da "Bedreddin gibilerin ölüsünün dirisinden daha kuvvetli olacağı" için böyle davrandığını söyler.

Oyun, Osmanlı Devleti'nin, Edirne'nin bir tarihsel dönemini yansıtması açısından da önemlidir.

İstanbul başkent olduktan sonra, saray ve okumuşlar çevresiyle sınırlı kalan kültür ve sanat yaşamı da, bu kentte odaklaşmıştır. Bu durum, Tanzimat Dönemi'ne değin sürmüştür. Batı etkisiyle gelişen yeni türler, yeni düşünceler ve konularla edebiyatın da sınırları genişlemeye başlar.

Balkanlar'da başlayan ulusal kurtuluş savaşları döneminde kent ve yöresi çok devingen bir yaşam sürer. Göçler, "bozgunlar" sürmekte, her şey anıya dönüşmektedir. Bu nedenle Cumhuriyet Dönemi edebiyatında Edirne, daha çok anı türünden yapıtlara yansımıştır.

Suyu Arayan Adam adlı yapıt, Edirne doğumlu Şevket Süreyya Aydemir'in, öz yaşam öyküsüdür. Yazar, yapıtında bir roman havası içinde, Balkan Savaşı yenilgisini, Birinci Dünya Savaşı yıkımını yaşayan kuşağın düşünsel bunalımlarını, arayışlarını sergilemektedir. Çocukluğu Edirne'de geçmiştir. O dönem Edirne halkı tedirgindir. Bozgunlar, göç olgusu, iliklerine işlemiştir. İmparatorluğun Rumeli'den çekiliş dönemi acılarını en yoğun yaşayan yer, Edirne olmuştur. Bu durum kent yerleşimini de etkilemiştir.

"Beyaz badanalı tek katlı evcikler, kulübeler, hep küçük ve ağaçlık bahçeler içinde kaybolmuşlardı. Damlar, ya yağmurlarla yosunlaşmış taşlarla, kiremitlerle örtülmüş olurdu, yahut ot-saz demetleriyle kaplanırdı. Bizim evimiz de bunlardan biriydi. Bu mahallenin evleri, daha doğrusu kulübeleri arasında en büyüğü bizimkiydi."

Saray yıkıntıları, yoksul mahallelerin hemen karşısındadır. Kentte din, "bir korku yahut bir sır olmaktan ziyade bir dünya nizamı" gibidir. Her tepede ayrı ayrı, tümü de birbirinden güzel, pek çok kubbeler ve minareler yükselmektedir. En görkemlileri de Selimiye'dir.

Ne var ki, tüm Rumeli'de olduğu gibi Edirne'nin çevresinde de "çeteciler, komitacılar" kaynaşıp durmaktadır. "Yarı haydut, yarı politikacı çeteciler, Rum çetecileri, Bulgar çetecileri ve daha çok Bulgarlar." Çocuklar göç, çetecilik hikâyeleri dinleye dinleye, çetecilik oynaya oynaya büyürler. Beyinlerine anlamlarını bilmedikleri sözcükler yerleşir: voyvodalar, askerler, gaziler, şehitler...

Kent halkının tümü, değişik tarihler göçmenidir: "Dobruca'dan, Tuna kıyılarından, zaman zaman harpler, katliamlar içinde kopup gelen göçmen sellerinin artıkları, yüz elli iki yüz yıldan beri hemen daima yenilen ordular daima gerileyen sınırlarla beraber adım adım çekilerek buralara kadar sürülmüşlerdi".

Edirne bir ordu şehridir, bir "ordugâh" tır. Sokaklar her zaman askerle doludur. Kent, kışlalar, istihkâmlarla çevrilidir.

İmparatorluğun yıkılış çatırtılarının duyulduğu sırada, İkinci Meşrutiyet ilan edilir. Ama bu, halktan kopuk bir devinimdir. Getirdiği hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet sözcükleri, kısa sürede unutulur. Bir süre sonra Balkan Savaşı patlar ve Osmanlı orduları Balkan orduları önünde tüm Osmanlı Avrupası'nı bırakır. Yazara göre "Bir devlet ve zihniyet olarak imparatorluk" Balkan yenilgisiyle sona ermiştir. Balkan bozgunu, yöre halkını perişan eder. "Osmanlı Avrupası vilayetlerindeki Türkler, hatta göç etmeye bile vakit bulamamıştı. Baskınlar, yağmalar ve toptan öldürmeler içinde amansız bir tasfiye başladı ve bu tasfiye kesin oldu."

Olay tüm aydınları olduğu gibi, öğretmen okulu öğrencisi Şevket Süreyya'yı da acı acı düşündürür; kurtuluş yolları aramaya yöneltir. Yeni ortamda Türkçülük, Turancılık akımları yayılarak güçlenir. Yazar da Türklüğü kurtarma hayalleriyle I. Dünya Savaşı'na katılmak üzere askere gider.

Yapıtın tümünde yazarın renkli yaşam öyküsü yanında, XX. yy'ın çeşitli sorunlarına da yer verilmektedir.

Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, Selahattin'in on beş cilt tutan anılarından yararlanılarak yazılmış. İlhan Selçuk bu romanda "İmparatorluğu kurtarmaya çalışan bir asker kuşağının fedakârlık destanını" anlatmış. Yapıt, "Yakın tarihimizin gerçeklerini dile getirmekte, pek çok yönü aydınlanmış bir devreye ışık tutmaktadır."

Yüzbaşı Selahattin'in çocukluğu Edirne'de geçer. Selimiye yakınında bir mahalle mektebinde ve Edirne Askeri İdadisi'nde okur.

Anası ölmüş, babası yeniden evlenmiştir. Çok sert bir babadır. Zor bir çocukluk dönemi geçirir. "O zamanlar okullar çok pisti. Bitlenirdim. Ama bana kimse bakmadığından emirerimiz bitlerimi temizlerdi."

Askeri idadideyken İkinci Meşrutiyet (1908) ilan edilir. Kimsenin olup bitenden haberi yoktur. Meydanlarda halka "hürriyet" sözcüğünün anlamı açıklanmaya çalışılmaktadır.

"Erkân-ı Harp Kolağası İsmet, Erkân-ı Harp Kolağası Kâzım Karabekir okula gelip bizlere hürriyet ve istibdadı anlattılar. Artık memleketin kurtulduğunu hür ve mutlu olduğunu söylediler". Daha bu sevinç geçmeden, 31 Mart 1909 olayı yaşanır. Yöre kaynamaktadır. Bulgar eşkiyaları çevredeki Müslüman köylerini yakmakta her gün oralardan yaralı, yanık "muhacir kafileleri" gelmektedir.

Selahattin, ancak 1910'da "Türk" olduğunu öğrenir. O güne dek Türk sözcüğünü kullanmak Osmanlılar'ca "bozgunculuk" sayılmıştır. Bundan sonra gençler arasında da Türkçülük, Turancılık akımları yaygınlaşmaya başlar.

Kentin o yıllardaki durumunu yansıtma açısından şu satırlar ilginçtir:

"Edirne'ye ilk telefon bu yıl geldi (1910). Daireler arasına kondu. Şehirde herkes bu gâvur icadının harikuladeliğinden söz ediyor, kimse bu işin sırrına akıl erdiremiyordu. Ordu, üç adet zırhlı otomobil getirmişti. Bütün şehir halkı arkasına takılır, hayretle seyrederdi. Aynı yıl sinemayı da gördü Edirne... Perdede yürüyen bir eşek, insanların yüzdüğü bir havuz veya bir trenin gelişini gösteren sinema da şaşkınlıkla karşılandı".

Yapıt iki cilttir. I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve sonrasını (1940'lara değin) kapsamaktadır. Belgesel niteliktedir.

Köyün Gücü, uzun yıllar Eğitmen Kursları'nda, Köy Enstitüleri'nde çalışmış, eğitimci Ferit Oğuz Bayır'ın yapıtı. Yazar, Cumhuriyet Dönemi eğitim çalışmalarını anılar, belgelerle sergilemekte, özellikle köyde eğitim konusuna ağırlık vermektedir. Edirne Muallim Mektebi'ni bitirmiştir. Yöre, işgal edilmeye başlayınca "Darülmuallimin binası milli müdafaa karargâhı" olur. Cafer Tayyar, öğretmenleri Edirne içinde görevlendirmek isterse de onlar seyyar güçlere katılarak, yörede güçlü bir savunmayı başlatırlar. Kitapta "Trakya'da Milli Mücadele"yi aydınlatıcı belgeler, bilgiler verilmektedir.

Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ve Tonguç, Köy Enstitüsü müdürlerinden Hurrem Arman'ın Cumhuriyet Dönemi eğitim çalışmalarını anlatan, özellikle Köy Enstitüleri'ne ışık tutan yapıtıdır. Yazar, Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda, Edirne Öğretmen Okulu öğrencisidir. "Edirne o zamana göre bir okul şehri idi. Erkek ve kız öğretmen okulları, kız ve erkek lisesi ve sanat okulu, azınlık okulları vardı."

Arman, birden Cumhuriyet ilan edildiğini duyar. Gece yarısı olduğu halde kahveler açıktır. Çok şaşırır. Öncelikle Cumhuriyet'in ne demek olduğunu öğrenmeye çalışırlar.

Okulda din dersleri, ahlak dersleri kaldırılır. Mescit işliğe dönüştürülür. Laik eğitim uygulamalarıyla dünyayı tanımaya başlarlar. İlk kez dünyanın yuvarlak olduğunu, döndüğünü öğrenirler. Ders kitapları, programlar yenilenmektedir. Yeni dönemin coşkusu yavaş yavaş yöreye de yayılır. Bakanlık, yeni kuşakların yetiştiricilerinin yetişmelerine büyük önem vermektedir. "Yapılan devrimlerin getirdiği değişiklik halkta, okulda, bizde büyük etkiler yapıyordu. Giyimde değişiklik bile bizim için büyük bir dönüşümdü."

Tonguç Işığı, Rumeli'den gelmiş, Köy Enstitüleri'nde ve ortaokullarda çalışmış bir öğretmenin anıları. Yazar Fikret Madaralı, yapıtının Trakya Köy Öğretmen Okulu bölümünde Edirne yöresini şöyle anlatmaktadır:

"Karaağaç, demiryolu kenarında bir koca yapı. Önceleri Darüleytam'mış, sonra Eğitmen Kursu açılmış. Şimdi de Öğretmen Okulu. Bakımlı, güzel bir yer. Edirne saraylarının bazı eşyaları da buraya verilmiş galiba.

Karaağaç hüzünlü bir yer, bir yanda Yunan, öbür yanda Bulgar sınırı. Tunca, Meriç, Arda... Göçmen misafirhanesi... Karşımızda iki yanı ağaçlı güzel bir yolun ucunda görkemli camileri, yapıları, yıkıntılığıyla imparatorluğun ikinci başkenti.

Bir kabarıyor ki Rumeliliğim... İçimde buruk bir ses inliyor:

Görmedin mi civan Alişim'i Tuna boyunda".

"Edirne'nin Köprüleri" günümüz yazarlarından Füruzan'ın bir öyküsüdür. Sanatçı, bu öyküde göçmen yaşamını dile getirmektedir. Göçmenler gelirlerken ilkin Edirne'yle karşılaşır: "Bahardı biz Edirne'ye geldiğimizde. Meriç suyu coştukça coşardı. Bir çınar ağaçları vardı orada bakmakla bitmez. Vatan toprağıydı işte, gelmiştik, kavuşmuştuk... Hele Edirne'nin o taş köprüsü yok muydu apak mermerden orta yerinde padişah oturma yeri... Şaşmıştık ona. Güneş her yanından giriveriyordu. Ne cana can katarak yapmışlar bu Edirne şehrini demiştim."

Göç

Rumelinden gelmiş Dedem
Kurumuş kan rengi topraklardan
Küçük bir köymüş Kolanlar
Ne padişah ne kral bilirmiş halkı
Gül ve buğday yetiştirirmiş

Dedem Rumelinden gelmiş
Gecede mola veren göçmen arabalarıyla
Sesi Tuna'ymış biraz anasının
Babasının yüzü Balkan dağları
Geride kalmış güller buğdaylar ve
Kolanlar

Kopmuşlar Izladı'dan Şumnu'dan
Deliorman'dan
Anababa günüymüş yollar
Konacak dal bulamazmış
Başlarında dönen kuşlar
Yıldızlara değermiş sesleri
Geride kalmış güller buğdaylar ve
Kolanlar

Oyun sanıyormuş boş bir köy evinde
Bırakılmasını hasta babasının
Ateşten de karanlıktan da
Bilmiyormuş daha güçlü olduğunu ölümün
"Gök gürültüsü" diyormuş
Doksanüç'ün top seslerine
Geride kalmış Tuna Balkan dağları
Ve Kolanlar *(Başaran)*

"Edirne'nin Köprüleri" İstanbul'da yaşayan, birbirini seven, sayan, geldikleri yerlerin özlemini çeken bir ailenin, Yugoslavya göçmeni "Hala Adile"nin yaşam öyküsüdür. Halanın yaşamı, torunlarından biri ağzından anlatılır. Anlatıma, yer yer göçmen ağzıyla canlılık kazandırılır:

"Edirne'nin köprülerini görmüş mü bu yalak ağızlıların kızanları, derler Sabahata Edirne çingenesi", "Bağırırlar bana sokak içlerine kadar 'Gâvur Nine? Gâvur Nine' diye. Belli bunlar gâvuru sanırlar bir başka fenalık, cahil olmasın kimse, bilmez o zaman başkaları da insandır."

Öyküde Adile Hala'nın toprak özlemi, yaşamı, göçmenliğin sıkıntıları çok canlı olarak verilmektedir.

Edirne Cumhuriyet Dönemi edebiyatına daha çok tarihsel boyutuyla yansımıştır. Kentin geçmişi, saray kalıntıları, dinsel yapılar, köprüler burada öğretmenlik eden, ya da buraya gezmeye gelen yazarları etkilemiştir. Şairler, daha çok Ulusal Edebiyat Dönemi duyarlığıyla ve tekniğiyle, Edirne üstüne manzumeler yazmışlardır. Bunlarda, kentin "şanlı geçmişi" ile o geçmişten bugüne geliş duygulanmaları egemendir. Kimilerinde kenti başkent görkemiyle yansıtma, ona övgüler düzme, yazıklanma, şovenliğe varan bir eski günler özlemciliği görülür.

"Edirne Destanı" adlı şiirde Arif Nihat Asya, kenti tarihsel değerleri, güzelliğiyle destanlaştırma yolunu tutar:

"Selimiye" derler, "Edirne" derler
Tatlı bir gariplik duygusu gelir
Kemerler çeşmeler minarelerle
Bir eski eserler kamusu gelir

Asya, şiirinde bu eski eserler kamusunu dünü, bugünü ve genel nitelikleriyle sergiler. "Muradiye" şiiri, semtin geçmişini düşünerek hüzünlenme, "Selimiye" şiiriyse, Mimar Sinan'ın ünlü yapıtına övgüdür:

Selimlerden kalma muhteşem miras
Sinanlardan|kalma şanlı hediye
Kuvvetin tuğrası, sanatın mührü
Kubbeler kubbesi bir Selimiye.

Bu şiir, "Fakat tarihime, adıma yazık", "Ben ne Selim, ne de Sinan'ım artık" yazıklanmasıyla sona erer.

"Üç Nehir" Orhan Şaik Gökyay'ın şiiri. Bu şiirde, saz ve tekke şiiri estetiğini özümlemişliğin ustalığıyla, geçmiş özlemi dile getirilmektedir:

Sanmayın sadece yapraklar taşır
Düşmandan gizlice topraklar taşır
Meriç'in suları bayraklar taşır
Sınır boylarında güneş solunca

Edirne üstüne yazılan manzumelerde "Meriç", "Selimiye", "Şanlı Geçmiş", "Köprüler" ortak motiflerdir. Manzumelerin çoğunda, bir kalıplaşma görülür. Savaşları, göçmenliği, sıkıntıları değişik boyutlarda yaşayan yöre insanına, gerçeklerine pek rastlanmamaktadır.

"Edirne" şiiri, 1940 kuşağı şairlerinden Niyazi Akıncıoğlu'nun, duyarlığı ve işlenişi yönünden Nazım Hikmet çizgisinde özgün bir üründür. Akıncıoğlu, önce etkileyici bir doğa görünümü çizer:

Bir yer görürsen ki ağır
Ağır ve edalı akar
Dal dal söğütleri öperek
Samur üç belik gibi
Üç koldan sular
Müjdeler olsun efendim
Edirne'desin

Birden baharda, aylı bir gecede "Bir kavsikuzahta yürür gibi" kendini köprülerde bulan ikinci tekil kişi, dilinde şataraban makamında bir şarkı ile hüzünlenir. Gerçek dünyadan sıyrılıp, düş Edirne'ye dalar. Doğal güzelliklerle kaynaşmış ikinci başkent tüm tarihsel görkemiyle canlanır:

Burada her şey,
bakınır hüsnüne hayran.
Seyreder cemalini eğilmiş suya
mermer ihtişamında serhaddi vatan.
Aşina bir çehre sezer belki diye
Devri saltanatından Edirne

Bahçelerde nazardan kaçırılmış, ağzında kankırmızı bir caneriği, mehtapla birlikte arza düşmüş gibi kızlar salınmaktadır. Bu ortamda yeni baştan sevdaya tutulmak bile mümkündür. Ama eski türküyü söylemek kolay değildir:

Edirne köprüsü taştan
Sen çıkardın beni baştan

Şiirin dili, temine uygun olarak, Divan Edebiyatı'ndan süzülüp gelen bir dildir.

Yapısında "ses" öğesi ağır basar.

Trakya İkinci Dünya Savaşı'nda da boşaltılmış, yöre insanı yeniden insanlık dramı boyutundaki "göçmenliği" yaşamıştır. "Trakyalı Orpheus" Mehmet Başaran'ın göçmenliğin dramını vermeyi amaçlayan uzun bir şiiridir. "Ağlaşın Mavi Tuna", "Göç", "Istıranca Eteklerinde", "Tozutur Gider Bir At", "Bozgun", "Rumeli Suskunluğu" bölümlerinden oluşmaktadır. Başaran, şiirinde yeni bir yorumla, Rumeli insanının yaşamını Orpheus söylencesiyle özdeşleştirir. Rumeli insanı da yanık türkülerle sevdiğini arayan lir ustası Orpheus gibidir, çağ gerçeklerinin önüne kattığı bir Orpheus:

> Çeyizi sandıkta basılı kalmış
> Bir göçmen gelinin oğludur
> Anası "bozgun"da yittiğinden
> Yıldızlar emzirmiştir çalı dibinde
> Dilini öğretmişler gizlice orman
> Irmakların sesiyle büyümüştür
> Çarmıha gerilir gibi yıllarca
> O'dur Batı'dan Doğu'ya çekilen
> Yüreğinden oyulmuştur çalgısı

Doğup büyüdüğü yerlerden kopar, yeni bir yere yerleşmeye çalışırken, "Ateşlere, dikenlere basar yalnayak", "Yitiklerini arar hanidir". Ardından bir "Bozgun" daha ve "Rumeli Suskunluğu"...

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL–TOPLUMSAL EVRİMİ: Avrupa ve Anadolu'ya yakınlığından dolayı, Edirne'nin kültür tarihi oldukça zengindir. Yörenin en eski yerleşimi Çardakaltı yerleşim merkezi, Neolitik Çağ sonlarında yer almaktadır. Bilinen en eski halkı Traklar'dır. Traklar, uzun süre kabileler halinde yaşamışlardır. Ekonomik etkinlikleri tarım ve hayvancılığa dayanmıştır. Ancak İÖ V. yy ortalarında siyasal birlik oluşturmuş ve Odrisler Oymağı'nın önderliğinde devlet kurmuşlardır. Makedonya Krallığı Traklar'ı egemenliği altına alınca, kültürleri de Yunan kültürünün etkisi altına girmiştir. Romalılar'ın yöreye egemen olmasıyla da Trak kültüründeki Yunanlı öğe, yerini Romalı'ya bırakmıştır. Bizans Dönemi'ndeyse yöre, sık sık toplumsal karışıklıklara konu olmuştur.

Osmanlılar Edirne'yi ele geçirdikten kısa süre sonra başkent yapmışlardır. Böylece Edirne için parlak bir dönem başlamıştır. Bu dönemde surlar dışında da yerleşim merkezleri kurulmuştur. Ayrıca kentte saray, imaret ve medreseler yapılmıştır. Anadolu'dan gelip Edirne yöresine yerleşen Türkler, Edirne'nin Türkleşmesi'nde en önemli rolü oynamışlardır. Edirne'nin Avrupa'ya yönelik akınların başlangıç noktası olması, çok sayıda Türk'ün bu kentte yoğunlaşmasına yol açmıştır. İstanbul'un fethi ve başkent oluşundan sonra da Edirne önemini korumuştur. Bayezid Külliyesi ve Selimiye Camisi gibi önemli yapıtlar başkentin İstanbul'a taşınmasından sonra yapılmıştır.

XVIII. yy'dan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun batıdaki gerilemesi, Edirne'yi de olumsuz yönde etkilemiştir. Yitirilen topraklardan göçen Müslüman etnik öğeler yöreye gelmiş ve kendi kültürlerini de getirmişlerdir. Bu göç dalgası giderek yoğunlaşmış, 1. Dünya Savaşı'na değin sürmüştür. Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında Edirne küçük bir tarım kenti olma özelliğini sürdürmüştür. Ancak 1950'lerden sonra kentin toplumsal yapısında ilk değişiklikler belirmeye başlamıştır. Bu değişme 1970'lerden sonra ivme kazanmıştır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Edirne'de yaşama biçimi bir devingenlik üstüne kuruludur. Tarımda makineleşme, verim artışı ve bunların yarattığı zenginlik, bu devingenliğin temelini oluşturur. Yörede çağdaş giysiler benimsenmiştir. Şalvar, yelve gibi yerel kadın giysilerine bazı köylerde günümüzde de rastlanır. Mamzama, ciğer sarması, akıtma, badem ezmesi,devaimisk, lokma, ilin özgün yemeklerinin başlıcalarıdır. Ayrıca ısırgan yemeği, labada adlı bitkiden yapılan borani, haydariye, bunlara eklenebilir.

Yörede dinsel yapının toplumsal yaşamda etkisi sürer. İnandırıcılıklarını yitirmelerine karşın, boşinanlar varlıklarını sürdürür. Çeşitli dileklerle gidilen ziyaret yerlerinin en ünlüsü Hıdır Baba'dır. Nazar,boşinanların en güçlü ve en yaygın olanıdır.Boşinanların bir bölümü de halk sağaltmacılığı ile ilgilidir. Yöre düğünleri, genel çizgileriyle Türkiye düğünlerinin bir parçasıdır. Ancak, kızlarla erkeklerin görüşüp anlaşmaları Anadolu'ya oranla daha kolaydır. Doğumla ilgili geleneklerin bir bölümü boşinan niteliğindedir.

Lake kap ve kutu yapımcılığı, ağaç işlemeciliği, çiçek ressamlığı, talik yazı yazma ve oyuculuğu, mezar taşı yapımcılığı Edirne'nin eski el sanatlarının başlıcalarıdır. Edirne ağaç işlemeciliğinin yaygın bir ünü vardır. Edirnekâri ağaç işlerinin başlıcalarını sini-sofra altları, trabzan ayakları, kavukluklar, tavan işlemeleri, yüklük, köşe dolapları, yazı çekmeceleri oluşturur. El ürünü işlemeler, renkleri, anlamlı motifleri, işlemedeki ustalığı ile dikkati çeker. İşlemelerde tığ işi, ulama, ajur teknikleri kullanılmıştır. Bitkisel motifler ağır basar. En çok sümbül, nar çiçeği, lale, karanfil, gül, süs biberi, gündoğdu, pat çiçeği motifleri kullanılır. Yörede süpürgecilik, pazara yönelik bir el sanatı olarak varlığını sürdürmektedir. Misk sabunculuğu, çömlekçilik, hasırcılık, sepetçilik de varlığını sürdüren el sanatlarındandır.

Edirne, Osmanlı kültürünün ve mimarisinin yoğunlaştığı birkaç merkezden biridir. Kentte Osmanlı mimari yaratıcılığının çok çeşitli örnekleri görülmektedir.

İlk kent, surlar içinde, düzenli planlı ve korunaklıydı. Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği surlar ve kent kapıları günümüze ulaşmamıştır.

Kentin mimari açıdan önem kazanması, II.Murad dönemiyle başlamıştır. Alışılmamış boyutları ve 4 minaresiyle Üç Şerefli Cami, çinili mihrabıyla Muradiye Camisi, bu dönemin önemli yapılarıdır.

XV.yy'da, Osmanlı mimarisinin en üst düzeydeki yapıları oluşmaya başlamıştır. Çok işlevli yapıların en önemlisi, Bayezid Külliyesi'dir. XVI.yy'da Selimiye Camisi'yle, klasik Osmanlı mimarisi doruk noktasına ulaşmıştır.

Edirne sivil mimari açısından da önemli bir merkezdir. "Sarayiçi" mevkiindeki köşkler, kasırlar, saraylar günümüze ulaşamadan yok olmuştur.

Batılılaşma akımıyla birlikte Edirne'nin anıtsal dönemi son bulmuş, neoklasik çizgiler etkili olmuştur.

1.Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarının özgün örneklerinden biri, Mimar Kemalettin'in yapıtı olan Edirne Garı'dır. Bu yapı, bakışık planı ve kubbeleriyle, klasik Osmanlı mimarisine duyulan özlemi yansıtmaktadır.

Kaleiçi, Edirne'nin geleneksel Türk evini yaşatan kesimdir. Edirne evleri yazlık, kışlık, açık ve kapalı bölümleriyle bahçeli ev-konak türündendir.

Ağaçlıklı ve çiçekli bahçeler içindeki yapılar, sokaktan duvarlarla ayrılmıştır. Bunlar, çoğunlukla bir ya da iki katlıdır; harem, selamlık ve avlulardan oluşmaktadır. Çeşmeleri, değişik süslemeli havuzları, yazlık bölümlerdeki mermerden selsebilleriyle, Edirne evlerinin Türk mimarisinde ayrı bir yeri vardır. Günümüzde bu özgün evler yıkılmış, yerlerini çok katlı yapılar almıştır.

Edirne tarih boyunca Balkanlar'a geçiş yolunda önemli bir merkez olmuştur. Uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin başkenti olan Edirne'de, eğitim ve kültür hizmetlerine çok önem verilmiştir. Ancak, bu hizmetler belirli bir kesime yansımış, geniş halk kitlelerine ulaşamamıştır.

Yöre halkının çoğunluğunu, çeşitli zamanlarda Balkan ülkelerinden ve Kırım-Kafkasya yöresinden gelen göçmenler oluşturur. Bu etkenlere bağlı olarak yörede, Halk Edebiyatı'nın düzenleyicisi bilinen usta örneklerine rastlanmaz.

Maniler, söylenceler, atasözleri, deyimler, bilmeceler ve tekerlemelerden oluşan ortak ürünlerde yöre yaşamının izleri görülür.

Dil özelliklerinin belirgin olduğu manilerde konu, sevdalar ve ayrılıklardır. Toplumsal eleştiri içerikli maniler de vardır.

Söylencelerin çoğu, ermişleri konu alır ve halkın inanmalarını, ortak değerlerini yansıtır.

Yöre atasözlerinde göçmen yaşamının, kültür etkileşimlerinin izleri belirgindir.

Yerel ağız, öbür il ağızlarından değişik bir yapı gösterir, Göçmenlerle gelen dil özellikleri, yerel ağız üzerinde etkin olmuştur.

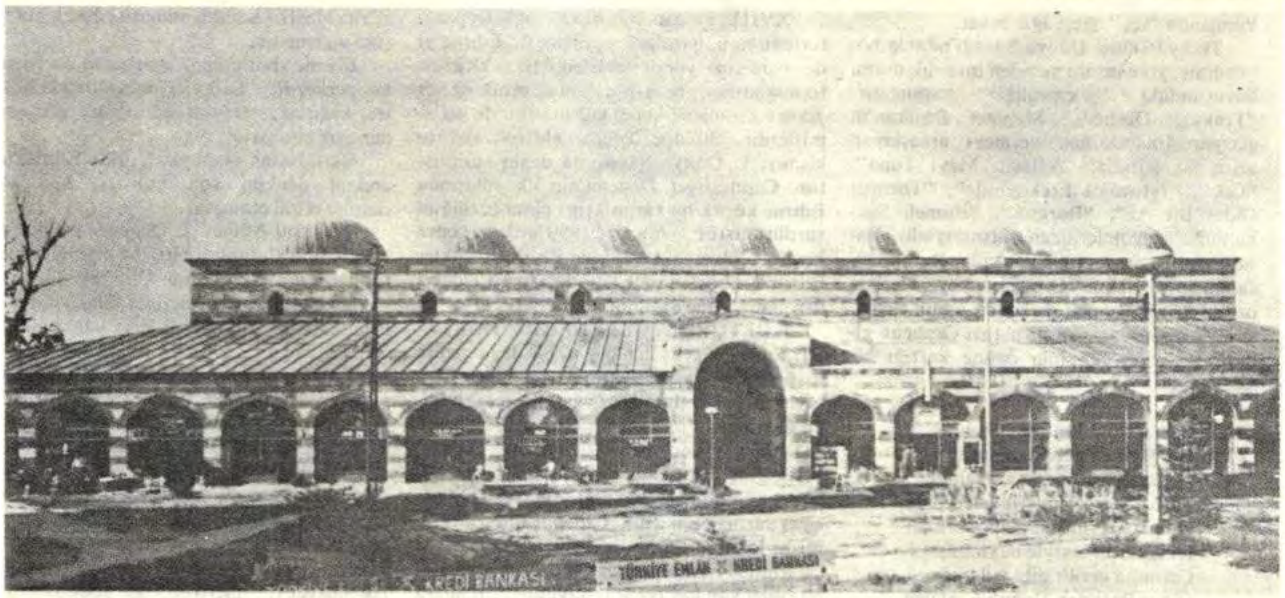
Bilmece ve tekerleme söyleme geleneği günümüzde canlılığını sürdürmektedir.

Edirne Halk Müziği ve geleneksel oyunları, köklü bir tarihin ve kültürün izlerini taşır. Yöre, çevre yerleşimlerin müzik ve oyun kültüründen etkilenmiştir.

Oyunlar, bitişik ya da ayrık düzende oynanır. Ayrık düzende oynananlar karşılama, bitişik düzende oynananlar hora diye adlandırılır.Edirne Halk Müziği'nde makamsal etkinin varlığı belirgindir. Türkü, semai, divan, koşma biçiminde sınıflandırılan ezgiler, genellikle inici düzendedir. Yörede, çift davul ve çift zurna çalınır. Tezeneli sazlar yaygındır.

Edirne'de 9 zamanlı ezgiler çoğunluktadır.

Geleneksel oyunlar, tarihsel ve doğal konum nedeniyle zengin ve renklidir. Bunlar,Trakya Bölgesi Halk Oyunları özelli-

Çelebi Sultan Mehmed Bedesteni

ğindedir. Tümü, devinim, renk, ezgi, biçim yönünden Anadolu oyunlarından ayrılır. Kasap Oyunu, Zigoş, Debreli Hasan, Kâzibe, Çamko, Mendil, Alaybeyi, Karşılama en çok oynanan oyunlardır. Öbür yörelerde oynanan Deveci, Leblebici, Arap Oyunları Edirne'de de oynanmaktadır. Haydindik, günlük yaşamdan kaynaklanan bir köy seyirlik oyunudur. Çitme, Dim, Edirne'ye özgü çocuk oyunlarıdır.

TARİHSEL YAPITLAR: Trakya bölgesinde, tarih öncesi dönemle ilgili araştırmalar 1930'larda başlamıştır. Dolmenler ilk kez bu yıllarda ilgi çekmiştir. Balkanlar'da bulunan aynı türden dolmenlerin sayısı 750'ye varmıştır. Bunlar İÖ 2000 sonları ile 1000 başlarına tarihlenmektedir.

Tarih öncesi dönemle ilgili önemli bir merkez Yumurtatepe Höyüğü'dür. Edirne, Büyükdöllük, Çömlek, Akpınar yörelerindeki menhirlerin yanı sıra, Hacıdanişment-Vaysal arasındaki dikilitaşlar (monolit) önemlidir. Tatarlar-Keremedenler, Hanlıyenice-Küçünlü-Hacılar yörelerinde dolmen ve menhirler bir arada bulunmaktadır.

Çardakaltı Höyüğü, tümüyle yıkılıp bozulmuştur.

Edirne ve yöresi, özellikle Erken Osmanlı sanatının gelişimini yansıtması yönünden önemlidir. Burası, XV ve XVI.yy'larda, dönemin en üst düzeyde yapıtlarının toplandığı merkez olmuştur.

Roma ve Bizans Dönemi yapılarının ancak bir bölümünün kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Bizans dönemi kiliselerinin bir bölümü, Osmanlılar Dönemi'nde camiye dönüştürülmüştür. Bunların en önemlisi Yıldırım Bayezid Camisi'dir. Edirne merkezindeki Eski Cami, Osmanlılar'dan günümüze ulaşmış en eski anıtsal yapılardandır (1403-1414).

Mimar Hayreddin'in yapıtı II.Bayezid Camisi ve Külliyesi, 100'e yakın kubbesi, Darüşşifa'sı ve genel yapısıyla önemlidir.

Mimar Sinan'ın 80 yaşında yarattığı Selimiye Camisi, dünya mimarlık tarihinin ve Osmanlı-Türk sanatının başyapıtlarındandır.

XV.yy'dan Üç Şerefli Cami'nin revak kubbelerindeki özgün kalem işleri, bu türün en eski örnekleridir.

Burada çok sayıda hamam vardır. En önemlileri Tahtakale, Mezit Bey, Sokullu, Beylerbeyi, Gazi Mihal Bey hamamlarıdır.

Kentin anılmaya değer öbür önemli yapıları Bedesten, Ali Paşa Çarşısı, Arasta, Rüstem Paşa Kervansarayı, Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Kervansarayı'dır.

Edirne'deki çok sayıda çeşme ve sebilin ancak bir bölümünün yapım tarihi ve yapımcısı bilinmektedir.

Tunca ve Meriç nehirleri üstüne kurulu Gazi Mihal, Saraçhane, Fatih, Bayezid, Saray, Ekmekçizade Ahmed Paşa, Meriç köprüleri, Osmanlı Dönemi'nin önemli yapılarıdır.

Edirne'nin görkemli sarayları savaşlar, yangınlar yüzünden günümüze ulaşamamıştır.

Tarihsel Köşk ve Meriç Köprüsü

Havsa İlçesi'ndeki Sokullu ya da Kasım Paşa Külliyesi, Uzunköprü İlçesi'ndeki Uzunköprü ve Turhan Bey Camisi, Enez İlçesi'ndeki Fatih Camisi ve Has Yunus Bey Türbesi önemli yapıtlardır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: Çeşitlilik göstermemekle birlikte, kültürel etkinlikler ilde giderek yaygınlaşmakta ve kurumsallaşmaya yönelmektedir. Halkın katılımı, ancak şenliklerde ve spor çalışmalarında görülmektedir. Öte yandan kurumsallaşmış, kitaplık, sergi, görsel sanatlar gibi alanlardaki etkinlikler sınırlı kalmaktadır. İldeki 4 halk kitaplığından 1978 verilerine göre 90.807, 4 çocuk kitaplığından 67.493 okuyucu yararlanmıştır. Selimiye Camisi bölümlerinden yararlanılarak oluşturulan Arkeoloji ve Etnografya Müzesi ve 1971'den bu yana yeni bir yapıda hizmet veren Türk-İslam Eserleri Müzesi, yörenin tarihsel ve etnografik özelliklerini sergilemektedir. 1969'da açılan Güzel Sanatlar Galerisi, o zamana değin eğitim kurumları ve daha önce de Halkevleri'nce sürdürülen sergi çalışmalarının merkezi olmuştur. Galeri, değişik sergi çalışmalarına da öncülük etmiştir. Son yıllarda yörede seramik çalışmaları yaygınlaşmıştır.

Kırkpınar, Dallık, Kakava ve Enez Balık Festivali gibi şenlikler mayıs ve haziran aylarında kentte büyük bir canlılık yaratmaktadır. Tiyatro çalışmaları, ancak okulların etkinlikleri arasında sürdürülmektedir. Şenlikler sırasında da çeşitli illerden tiyatro toplulukları kente gelmektedir. Sinema ve TV izleyiciliği de yaygın etkinlikler arasındadır.

Yerel basın tarihi, Kurtuluş Savaşı yıllarına uzanmaktadır. İşlevsellik kazandığı dönemse 1960 sonrasıdır. 1980'li yıllarda Edirne ve ilçelerinde 10 gazete yayınlanmaktadır.

Spor çalışmalarının başında futbol gelmektedir. İlde 28 kulüp bulunmaktadır. Bunlardan yalnızca Edirnespor profesyonel olarak etkinlik göstermektedir.

Edirne – Kaynakça

DOĞAL YAPI

CHAPUT Ernest, **Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatleri,** İstanbul, 1976

ÇAĞLAR Kerim Ömer, **Türkiye Maden Suları ve Kaplıcaları,** Ankara, 1950

ERGUVANLI Kemal, **Mühendislere Jeoloji,** İstanbul, 1978

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** Ankara, 1965

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SAATÇİ Fuat, **Toprak İlmi,** İzmir, 1975

SARAÇOĞLU Seyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1962

DİE, **1980 Nüfus Sayımı Sonuçları,** Ankara, 1981

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı,** Ankara, 1980

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

Edirne İl Yıllığı, 1973

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50.Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları,** Ankara, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni,** Ankara, 1976

İÜ Tıp Fakültesi Tıbbi Ekoloji ve Hidro Klimatoloji Kürsüsü, **Türkiye Maden Suları,** İstanbul, 1971

MSB Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre),** Ankara, 1980

TARİH

A. Cemal, **Edirne,** İstanbul, 1932

AHMAD Feroz, Dankvart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5, İstanbul, 1976

AKDAĞ Mustafa, **Türkiye Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,** Ankara, 1975

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** İstanbul, 1895

ANDREASYAN Hrand D., **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619),** İstanbul, 1964

d'ARVİEUX Chevalier, **Mèmoires IV,** Paris, 1735

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Söylev,** I, Ankara, 1981

BIYIKLIOĞLU Tevfik, **Trakya'da Milli Mücadele,** Ankara, 1956

BRASSEY Annie, **Voyages d'une Famille A Travers la Mèditerranée,** Paris, 1881

COLLAS M.B.C., **La Turquie en 1861,** Paris, 1861

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, Münih, 1979

ERDEHA Kâmil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler,** İstanbul, 1975

ERZEN Afif, "Enez Araştırmaları", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 1, 1970

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** III, İstanbul, 1896

FRASER James Baillie, **A Winter's Journey From Canstantinople to Tekran,** I, Londra, 1838

FRESNE-CANAY Philippe de, **Le Voyage du Levant,** Paris, 1897

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet,** Ankara, 1970

GÖKÇE Cemal, "Edirne Ayanı Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa", **İÜEF-Tarih Dergisi,** 22, 1968

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark II,** Ankara, 1946

ISSAWİ Charles, **The Economic History of Turkey, 1800-1914,** Chicago, 1980

KANSU Şevket Aziz, "Edirne'nin Tarihöncesine ait Araştırmalar", **Edirne,** Ankara, 1965

KANSU Şevket Aziz, "Edirne'nin Lalapaşa Çevresindeki Kalkansöğüt, Vaysal, Karagöl Dolmenleri", **Belleten** XXXV, Ankara, 1971

KANSU Şevket Aziz, "Edirne'de Bulunan Dolmenler ve Dikilitaşlar Hakkında Yeni Gözlemler", **Belleten,** XXXIII, Ankara, 1969

KANSU Şevket Aziz, "Marmara Bölgesi ve Trakya'da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar", **Belleten** XXVII, Ankara, 1963

KARAL Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı,** Ankara, 1943

KOCACIK Faruk, **Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890),** Osmanlı Araştırmaları I, 1980

KORKUT Ahmet, **Serhat Şehri Edirne,** Edirne, 1961

MANSEL Arif Müfid, "İlkçağ'da Edirne", **Edirne,** Ankara, 1965

Von MOLTKE Helmuth, **Moltke'nin Türkiye Mektupları,** Çev: Hayrullah Örs, Ankara, 1969

LA MOTRAYE A. de, **Travels,** I-II, Londra, 1727

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi,** Ankara, 1981

ORMANCI N., "Edirne'nin Fethine Dair", **Türk Sanatı Araştırmaı ve İncelemeleri I,** DGSA, İstanbul, 1932

PEREMECİ Osman Nuri, **Edirne Tarihi,** İstanbul, 1940

RIFAT Osman, **Edirne Rehnüması,** Edirne, 1920

SAHİLLİOĞLU Halil, "XVIII. yy'da Edirne'nin Ticari İmkanları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** 13, 1968

SLADE Adolphus, **Records of Travels in Turkey, Greece,** II, Londra, 1833

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam,** I-VI, İstanbul, 1889-1899

Türk Tarih Kurumu Yayınları, **Edirne Armağanı,** Ankara, 1965

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** I-IV, Ankara, 1972-1978

SOSYO-EKONOMİK YAPI

AKKAYA Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

AVCIOĞLU Doğan, **Türkiye'nin Düzeni,** Ankara, 1969

BORATAV Korkut, "1960'larda Türkiye Tarımı Hakkında Bazı Gözlemler", **AÜSBFD,** Ankara, 1973

BORATAV Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm,** İstanbul, 1981

ÇİLLER Tansu, **İl Düzeyinde Milli Gelir Dağılımı,** İstanbul, 1982

DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968

ERTAN Mualla, **AET-Ortadoğu Ticareti Yönünden Türk Karayollarının Önemi,** İstanbul, 1977

GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü,** Ankara, 1979

GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981,** Ankara, 1981

HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama,** Ankara, 1980

İNAN Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933,** Ankara, 1972

KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler,** Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979

KISAPARMAK Necip Güngör, **Milli Eğitim Cephesiyle Edirne,** Edirne, 1968

KORKUT Ahmet, **Edirne İli Yakın Çevre İncelemesi,** Ankara, 1972

KÜN E., B. GENÇ, Y. AKAR, O. DOĞAN, N. İZGİN, "Nadas Alanlarının Azaltılması Olanakları", Türkiye II. Tarım Kongresi, Tebliğ No: 5, Ankara, 1981

MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreler-arası Dengesizlik,** Ankara, 1980

OLUÇ Mehmet, **Trakya Ziraat Ekonomisi,** İstanbul, 1946

ÖZDEŞ Gündüz, **Edirne İmar Planına Hazırlık Etüdü,** İstanbul, 1951

ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı,** İstanbul, 1977

ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası,** Ankara, 1980

PAMUK Şevket, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri", **Toplumve Bilim,** Sayı 17, İstanbul, 1982

SEVİN Ömür, Sayılarla Sağlık Hizmetleri, Ankara, 1979

SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938),** İstanbul, 1981

SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma,** İstanbul, 1979

TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,** Ankara, 1977

TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu,** Ankara, 1982

TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demoğrafik Yapısı 1965-1970,** Ankara, 1979

TÖKİN İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı,** Ankara, 1934

TÖKİN İsmail Hüsrev, **İktisadi ve İçtimai Türkiye Cilt III, "Türkiye'de Sanayi",** Ankara, 1946

YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri,** Ankara, 1977

YERASİMOS Stefanos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,** İstanbul, 1975

YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968,** Ankara, 1972

YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgüt-**

lenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968), Ankara, 1971
Ajans TÜBA, **Grevler Bültenleri 1979**, 1980
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni**, 1979, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı** 1937-1938
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, Genel Nüfus Sayımı, **Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Edirne, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/65, 1973, 1975, 1977, 1979, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1970-1972, 1973-1975, 1976-1978, 1979-1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı, 1927**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Teknikögretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-1980**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-74, 1978-79
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri**, 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri**, 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları**, 1970-1973,. 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar**, 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Kömür**, Ankara, 1976
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Metal Dışı Madenler**, Ankara, 1977
DPT, **İmalat Sanayii Alt Sektörleri Kamu Tesisleri**, Ankara, 1975
DPT, **İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl, Cilt 1**, Ankara, 1981
DPT, **1980 Programı Yatırımları**, Ankara, 1980
DPT, **Önemli Projelerin 31 Aralık 1980 Raporu**, Ankara, 1980
DPT, **1981 Programı Yatırımları**, Ankara, 1981
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, Ankara, 1972
DPT, **Teşvik Belgesi Almış Özel Sektör Yatırım Projelerinin Sektörel-Yöresel Dağılımları ve Yatırımcıların Karşılaştıkları Darboğazlar Konusunda Bir Araştırma**, Ankara, 1974
Edirne İl Yıllığı, 1967, 1973
Edirne İli Turizm Envanteri, 1978
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, **100. Yılda Petrol Faaliyeti**, Ankara, 1981
İktisadi Kalkınma Vakfı, **Milletlerarası Karayolu Taşımacılığı ve Türkiye**, İstanbul, 1976
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, III. Cilt, İstanbul, 1948
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı**, 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'na Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma**, Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği**, Ankara, 1981
Milliyet, 15 Ağustos 1981
Milliyet Turizm Eki, Haziran, 1981
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten**, Ankara, Haziran1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı: 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları**, Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri**, Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978**, Ankara, 1979
Sıxth Report of the WHO Expert Comittee on Maternal and Child Health, 1976
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı**, Ankara, 1970, 1980
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı**, Ankara, ty
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler**, 1963, 1969, 1971, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları**, Ankara, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Yemeklik Yağ Sanayii Araştırması**, İstanbul, 1970, 1976
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makinaları Araştırması**, 1979, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Linyit**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Süt ve Süt Ürünleri Sektör İzleme Raporu**, İstanbul, 1980
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı**, Ankara, 1978
"Türkiye'nin 500 Büyük Firması", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı 188, (1981) s. 6-35
YSE, **İstatistik Yıllığı**, 1976
Ziraat Vekaleti, **Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Sütçülük Hakkında Rapor**, Ankara, 1938
Ziraat Vekaleti, **Memalik-i Osmaniye'de 1329 Senesi Zarfında Hasıl Olan Mezruatın Nevi ve Miktarı**, İstanbul, 1913

KÜLTÜR

AKOZAN Feridun, "Türk Han ve Kervansarayları", **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I**, s.33-167, İstanbul, 1963
AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri Sözlüğü**, Ankara, 1981
AKSOY Ömer Asım, **Deyimler Sözlüğü**, Ankara, 1981
AKDAĞ Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt I**, İstanbul, 1979
ALTAN K., "Edirne'de Türk Eserleri", **Arkitekt**, Sayı 6/10-11, s 307-309, İstanbul, 1936
AND Metin, **Oyun ve Bügü**, İstanbul, 1974
ARAZ Nezihe, **Anadolu Evliyaları**, İstanbul, 1980
ARMAN Hurrem, "Edirne Öğretmen Okulu" **Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ve Tonguç**, Ankara, 1969
ASENA Orhan, **Simavneli Şeyh Bedreddin**, Ankara, 1969
ASLANAPA Oktay, **Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri**, İstanbul, 1949
ASLANAPA Oktay, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", **Edirne**, Ankara, 1965
AVCIOĞLU Doğan, **Türkler'in Tarihi**, Birinci Kitap, İstanbul, 1979
AYDEMİR Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, İstanbul, 1971
AYVERDİ Ekrem Hakkı, "Edirne'de Fatih Devri Eserleri", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı 143, s.9, İstanbul, 1953
AYVERDİ E.H, A. Yüksel, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul, 1976

BAŞARAN Mehmet, "Trakyalı Orpheus" **Gök Ekin**, s. 45-54 İstanbul, 1975
BATUR M, "Enez", **Arkitekt**, Sayı 30/305, s.173-176, 186, İstanbul, 1961
BAYIR Ferit Oğuz, "Trakya'da Milli Mücadele", **Köyün Gücü**, Ankara, 1971
BAYKURT Şerif, **Türk Halk Oyunları**, Ankara, 1932
BAYRAK M.Orhan, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu**, İstanbul, 1979
CAN Şefik, **Klasik Yunan Mitolojisi** İstanbul, 1970
COŞAR Ö. Sami, **Milli Mücadele Basını** yy, ty
ÇULPAN Cevdet, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara, 1975
DEMİRİZ Yıldız, **Osmanlı Mimarisinde Süsleme I. Erken Devir (1300-1453)**, İstanbul, 1979
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları**, Ankara, 1975
DİE, **Kültür İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980
DİE, **Spor İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980
ECKMANN, I-MANSUROĞLU, M."1959 Yılı Trakya Diyalektoloji Raporu", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt : 9 Sayı: 113-118
EDİRNE, Ankara ,1965
Edirne İl Yıllığı, 1967
Edirne İl Yıllığı, 1973
ERDOĞAN M, "Trakya Abidelerinde Yapılan İmar Çalışmaları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 6-7, s. 121-188, İstanbul, 1977-1978
ERHAT Azra, **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul, 1978
ERKEN Sabih, "Edirne Hamamları", **Vakıflar Dergisi**, Sayı X, s. 403-421, İstanbul, 1973
ERZEN Afif, "Enez (Ainos) Araştırmaları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, s. 235-248, İstanbul, 1972
ERZEN Afif, "Enez (Ainos) 1972 Kazıları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2-3, s. 217-238, İstanbul, 1974, 1975
ETE M. "Edirne, Unutulan Şehir", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı 96, s. 10-13, İstanbul, 1950
Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Cilt 3, s.463 İstanbul 1970
EYİCE Semavi, "Enez'de Yunus Kaptan Türbesi ve Has Yunus Bey'in Mezarı Hakkında Bir Araştırma", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt XIII, Sayı 17-18, s. 141-158, İstanbul, 1962-1963
EYİCE Semavi, "Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler", **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, Cilt XXXIII, Sayı 131, s. 325-358, İstanbul, 1969
Füruzan "Edirne'nin Köprüleri" **Yeni Dergi** Sayı 72, s.163-182 1970
GÖKBİLGİN T., "Edirne" **İslam Ansiklopedisi**, Cilt I, s. 107-127, İstanbul, 1948
GÖKBİLGİN T., **Edirne ve Paşa Livası**, İstanbul, 1952
GÖKBİLGİN Tayyib, **Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan**, İstanbul, 1957
GÖLPINARLI Abdülbaki "XV-XVI. Yüzyıllarda Divan Şiiri" **Divan Şiiri XV-XVI. Yüzyıllar**, İstanbul, 1954
GURLİTT Cornelius, "Die Bauten Adrianopolis", **Orientaliches Archiv I, (1910-1911)**, s.1-4
GÜLERSOY Çelik, "Edirne'de Sivil Mimari", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı 39/318, İstanbul, 1973
GÜRKAN K.İ., "Edirne", **Arkitekt**, Sayı 31/307, s.64-66, İstanbul, 1962
GÜRTANIN Neriman, "Süpürge Darısı (Sorghum Technicus)ndan yararlanılma Olanakları, Edirne'de Süpürge Sanatı ve Bu Sanatın Ekonomik Önemi", **Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı 1977**, Ankara, 1979
Herodot Tarihi, İstanbul, 1973
IŞIK Haşim Şekip, "Trakya'da Düğün", **TFAD** Cilt. 16, Sayı 317-321-322
IŞIK Haşim Şekip, "Trakya'da İşleme Sanatı" **Türkiyemiz**, Sayı 20, İstanbul 1976
KANSU Ş.A., "Edirne'nin Lalapaşa Çevresindeki Kalkan Söğüt, Vaysal, Karagöl Dolmenleri", **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, XXXV, 138, s.124-136
KANSU Ş.A, "Marmara ve Trakya Bölgesi'nde Tarih Öncesi Araştırmaları", **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, XLI, 163, s. 628-630
KANSU Ş.A., "Edirne'de Bulunan Dolmenler ve Dikilitaşlar Hakkında Yeni Gözlemler", **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, XXXIII, 132, s. 577-579, Ankara, 1969
KAUFMANN M.R., "Edirne", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı 205, s.27-30, İstanbul, 1959
KUBAN Doğan, "Edirne (Eski ve Yeni)", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı 39/318, İstanbul, 1973
KUBAN Doğan, **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi**, İstanbul, 1970
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü**, İstanbul, 1981
KORKUT Ahmet, **Edirne İli Yakın Çevre İncelemeleri**, Ankara, 1972
KÖPRÜLÜ Fuat, **Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul, 1931
KÖYLÜOĞLU Neriman, **Edirne Müzesindeki Hayvan Motifli İşlemeler**, Ankara, 1974
MADARALI Fikret, "Trakya Köy Öğretmen Okulu", **Tonguç Işığı**, 64-65, İstanbul, 1981
MANSEL A.M., **Trakya'nın Kültür ve Tarihi**, İstanbul, 1938
Mehmet Kemal, "Trakya Toprağı", **Cumhuriyet**, 3.11.1981-11.11-1981
MERİÇ R.M., "Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında", **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I**, s. 439-536, İstanbul, 1963
NAYIR Yaşar Nabi, **Türk Şiiri**, İstanbul, 1968
NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, İstanbul, 1980
ONUR Oral, **Edirne Kitabeleri**, Edirne, 1978
ÖLEZ T., "Edirne Sarayları Çinileri Üzerine", **Vakıflar Dergisi**, Sayı X, s. 299-303, İstanbul, 1973
ÖZDEŞ G., **Edirne, İmar Planına Hazırlık Etüdü**, İstanbul, 1951
PARMAKSIZOĞLU Abbas, **Türkiye Gazetecilik ve Basın Tarihi**, İstanbul, 1959
PEREMECİ O.N., **Edirne Tarihi**, İstanbul, 1940
REYHANLI T., A.Altun, "Edirne Havsa'da Sokullu (veya Kasım Paşa) Külliyesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı**, VI, s. 67-68, İstanbul, 1974-1975
RIFAT Osman, **Edirne Sarayı**, Ankara, 1957
SELÇUK İlhan, **Yüzbaşı Selahattin'in Romanı**, İstanbul, 1975
SOYYANMAZ İ.Hakkı, "Eski Edirne'de Deveci, Leblebici, Arap Oyunları ve Sünnet Düğünleri" **TFAD**, Cilt 13, s. 6163
SÖZEN Metin, **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975
SÖZEN Metin-Mete TAPAN, **50 Yılın Türk Mimarisi**, İstanbul, 1973
ŞEHSUVAROĞLU B.N., "Edirne Fatih Devri Eserlerine Kısa Bir Bakış ve Sitti Hatun Camisi", **Vakıflar Dergisi**, s.199-204, İstanbul, 1962
TANYU Hikmet, **Ankara, ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri**, Ankara, 1967
TAŞLIKLIOĞLU Zafer, **Trakya'da Epigrafya Araştırmaları**, İstanbul, 1971
TUNAY M.İ., "Serhat Şehri Edirne", **Turizm**, Sayı 13/107, İstanbul, 1970
TURANLIOĞLU Uluğ, **Şiirimizde Edirne**, Edirne, 1963
TÜRKOĞLU Sabahattin, "Edirne Müzesi'ndeki Edirnekâri Ağaç İşlemeleri" **Türk Etnoğrafya Dergisi**, Sayı 10
TÜRKOĞLU Sabahattin, "Edirne Yöresi Oyunları Üzerine", **TFAD**, Cilt 12 s. 5417-5418
TÜRKOĞLU Sabahattin, "Edirne ve Yöresi Halk Oyunları", **TFAD**, Cilt 9 s. 3853
Türkiye'de Beldeler, Edirne s. 5-6-18, İstanbul, 1982
Türkiye'de Süreli Yayınlar Matbaalar, Ankara, 1973
Türkiye'de Yerel Basın 1978, Ankara, 1979
ÜNVER Süheyl, **Dr. Rıfat Osman'a Göre Edirne Evleri ve Konakları**, İstanbul, 1976
ÜNVER A. Süheyl, "Edirne Medeniyetimiz ve Tezyini Misalleri" **Edirne (Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı)**, Ankara, 1965
YETKİN S.K., **Türk Mimarisi**, Ankara, 1970

Edirne – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 2352
Yeryüzü Şekilleri 2352
Dağlar 2352
İstranca Dağları 2353
Koru dağları 2353
Çandır Dağları 2353
Uzunköprü Dağları 2353
Ovalar 2353
Kazanova ve Tunca Ovaları 2353
Ergene Ovası 2353
İpsala Ovası 2354
Yaylalar 2354
Vadiler 2354
Meriç Vadisi 2354
Ergene Vadisi 2354
Tunca Vadisi 2354
Akarsular 2354
Meriç Irmağı 2354
Ergene Irmağı 2354
Tunca Irmağı 2355
Keşan Deresi 2355
Büyükdoğanca Deresi 2355
Pravadi Deresi 2355
Süleoğlu Deresi 2355
Basamaklar Deresi 2355
Göller 2355
Gala Gölü 2355
Dalyan Gölü 2355
Taşaltı Gölü 2355
I. Tuzla Gölü 2355
II. Tuzla Gölü 2355
Bücürmene Gölü 2355
Sığırcık Gölü 2355
Pamuklu Göl 2356
Gölbaba 2356
Barajlar 2356
Altınyazı Barajı 2356
Kadıköy Barajı 2356
Alıç Regülatörü 2356
Jeolojik Yapı 2356
Edirne İli'nde Taşkınlar ve Taşkın Setleri 2356
Yeraltı Zenginlikleri 2356
Topraklar 2356
Kalkersiz Kahverengi Topraklar 2357
Kalkersiz Kahverengi Orman Toprakları 2357
Kahverengi Orman Toprakları 2357
Vertisol Topraklar 2358
Alüvyal Topraklar 2358
Hidromorfik Alüvyal Topraklar 2358
Irmak Taşkın Yatakları 2358
Sahil Kumulları 2358
Çıplak Kaya ve Molozlar 2358
Doğal Güzellikler 2358
Mesire Yerleri 2358
Söğütlük 2358
Sarayiçi 2358
Karaağaç 2358
Bülbül Adası 2358
Plajlar 2359
İklim 2359
Sıcaklık 2359
Yağışlar 2359
Rüzgârlar 2359
Sayılı Günler 2359
Bitki Örtüsü 2359
Hayvan Türleri 2360
Nüfus 2360
Nüfusun Yaş Yapısı 2362
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 2363
Özet 2364

TARİH

Edirne Adının Kaynağı 2365
Yazılı Tarih Öncesi 2365
Yazılı Tarih 2366
Kronoloji 2366
Odrisler 2367
Makedonyalılar 2367
Bizans Dönemi 2368
Osmanlı Yönetimi 2368
TarihçiMarcellinus'aGöre Roma-Got Savaşı 2369
Klasik Dönem 2370
Geçiş Dönemi 2372
Çağdaş Dönem 2374
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 2376
Tarım 2377
Ticaret ve Ulaşım 2378
Sanayi 2379
Eğitim 2379
Mütareke ve Milli Mücadele'de Edirne 2380
II. Meşrutiyet Dönemi'nde Edirne Milletvekilleri 2380
1877 Meclis-i Meb'usanı'nda Edirne Milletvekilleri 2380
Ulusal Örgütlenmeler 2381
1816-1883 Arası Edirne Valileri 2381
Sirkeci-Uzunköprü Demiryolu'nun İşgali 2382
Silahlı Direniş Hazırlıkları 2382
Yunan Toplu Saldırısı ve Edirne'nin İşgali 2383
İşgal Sırasındaki Etkinlikler 2383
Mudanya Bırakışması ve Lozan Konferansı'nda Doğu Trakya'nın Durumu 2383
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Edirne Milletvekilleri 2384
İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Edirne Milletvekilleri 2384
Meclis-i Meb'usan'da Edirne Milletvekilleri 2384
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 2384
Seyahatnamelerde Edirne 2385
Philippe Du Fresne-Canay 2385
Polonyalı Simeon 2386
Chevalier d'Arvieux 2386
Evliya Çelebi 2386
Edirne Valileri 2386
Katip Çelebi 2387
A. De Motraye 2387
Helmuth Von Moltke 2387
James Baillie Fraser 2387
Annie Brassey 2387
Özet 2388

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 2390
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 2391
Edirne İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 2391
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 2392
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yerine" Göre Karşılıklı Bölünüşü 2392
Tarım 2393
Giriş 2393
1913 Tarım Sayımı'nda Edirne 2394
Bitkisel Üretim 2395
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 2395
Tahıllar 2396
Baklagiller 2396
Sanayi Bitkileri 2397
1927 Tarım Sayımı 2397
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 2397
Tahıllar 2397
Baklagiller 2399
Sanayi Bitkileri 2399
Sebzecilik 2400
Meyvecilik 2401
Bağcılık 2401
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 2401
Tarımda Verimliliği Etkileyen Faktörler 2402
Edirne'de Süpürgecilik 2402
Gübreleme 2402
Sulama 2403
Tarım Araçlarının Gelişimi 2403
Toprak Kullanım Biçimleri ve İşletme Büyüklükleri 2403
Edirne'de Borsalar ve Tarım Ürünlerinin Değerlendirilmesi 2404
Hayvancılık 2404
1938 Birinci Köy ve Ziraat Kongresi'ne Göre Trakya'da Beyazpeynir ve Mandıracılık 2406
Ormancılık 2406
Madencilik 2407
Sanayi 2407
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne Sanayii 2407
1970'lerde Edirne Sanayii 2408
Küçük Sanayi 2409
Ticaret 2409
Edirne'de Teşvik Belgesi Alan Özel Kesim Yatırım Projeleri 2409
Bankacılık 2410
Edirne'de Organize Sanayi Bölgesi ve Küçük Sanayi Siteleri 2410
Turizm 2410
Ulaşım Kanalları 2410
Konaklama Tesisleri 2410
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 2410
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 2410
Kademelenme 2411
E-5 Karayolu 2411
Ulaşım 2412
Karayolları 2412
Demiryolu 2413
Haberleşme 2413
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 2413
Göç 2415
Göç Eden Nüfusun Nitelikleri 2416
İdari Bölünme ve Belediyeler 2417
Merkez İlçe 2417
Enez 2418
Havsa 2418
İpsala 2418
Edirne İli Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik 2418
Keşan 2418
Lalapaşa 2419
Meriç 2419
Uzunköprü 2419
Edirne Belediye Başkanları 2419

1837

1838

1839

1837 - 1842 - Edirne Müzesi'ndeki eltşi örnekleri, müzenin içinden görüntüler ve müze binası

1840

1841

1842

Elazığ

1843

1844

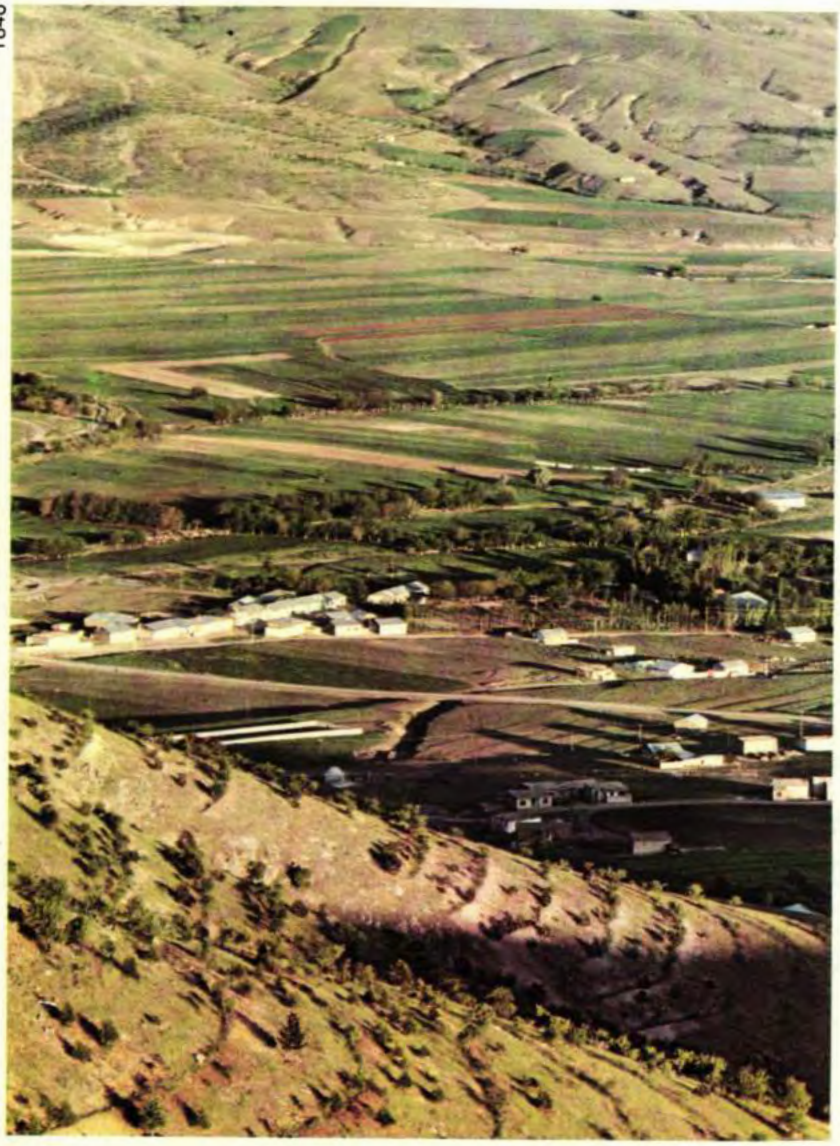

1843 - 1845 - Elazığ

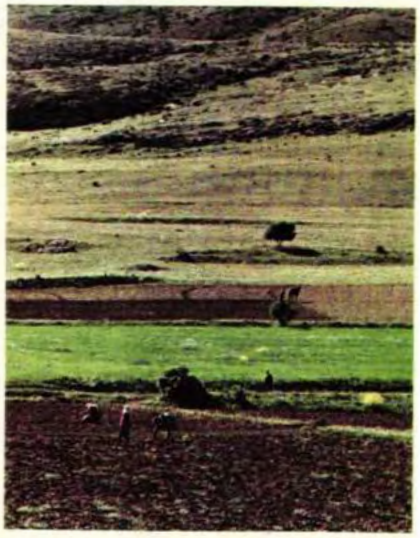
1845

1846

1847

1848

1846 - Harput'tan Elazığ Ovası'nın görünümü
1847 - Uluova
1848 - Zahini Ovası
1849 - Mezrea Ovası, Harput

1849

Edirne Kenti 2419
Kentsel Arazi Kullanımı 2420
Merkez 2420
Sanayi Alanları 2421
Konut Alanları 2421
İmar Planları 2422
Eğitim 2422
Okuryazarlık 2422
İlköğretim 2423
Ortaöğretim 2423
Ortaokullar 2424
Liseler 2424
Mesleki ve Teknik Öğretim 2424
Yükseköğretim 2424
Edirne Kız İlköğretmen Okulu 2424
Yaygın Eğitim 2425
Edirne Erkek İlköğretmen Okulu 2425
Edirne Sanat Enstitüsü 2425
Sağlık 2426
Sağlık Sorunları 2426
Ana-Çocuk Sağlığı 2426
Beslenme 2427
Bulaşıcı Hastalıklar 2427
Ölüm Nedenleri 2427
Ölüm Nedenlerinin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2427
Çevre Sağlığı 2428
Sağlık Hizmetleri 2428
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 2429
Sosyal Sigortalar Kurumu 2429
Edirne'de Doğurganlık 2429
Bağ-Kur 2430
TC Emekli Sandığı 2430
İş ve İşçi Bulma Kurumu 2430
Toplumsal Örgütlenmeler 2430
Meslek Kuruluşları 2430
Ticaret ve Sanayi Odası 2430
Edirne Ticaret Borsası 2430
Ziraat Odası 2430
Baro 2430
Kooperatifler 2430
Tarım-Kredi Kooperatifleri 2430
Köy-Kalkınma Kooperatifleri 2430
Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 2430
Toprak-Su Kooperatifleri 2430
Esnaf-Kefalet Kooperatifleri 2430
Sendikalar 2430
Toplu-İş Sözleşmeleri 2430
Dernekler 2431
Özet 2431

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 2433
Türkler'den Önce 2433
Türkler'den Sonra 2434
Cumhuriyet Dönemi 2435
Herodotos'a Göre Traklar 2435
Kültürel Geleneğin Öğeleri 2435
Yaşama Biçimi 2435
Giyim-Kuşam 2435
Beslenme Biçimleri 2435
İnançlar ve Töresel Yapı 2436
Düğünler-Doğum ve Ölümle İlgili Gelenekler 2436
Geleneksel El Sanatları 2437
Mimarlık 2438
Yöresel Halk Edebiyatı 2440
Maniler 2440
Söylenceler 2440
Edirne'de Divan Edebiyatı 2441
Yerel Ağız Özellikleri 2442
Atasözleri 2443
Deyimler 2443
Bilmeceler 2443
Tekerlemeler 2443
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 2444
Trakyalı Orpheus 2444
Tarihsel Yapıtlar 2445
Merkez İlçe 2446
Kale 2446
Kilise Camisi 2446
Ayasofya Kilisesi (Halebî Medresesi Camisi) 2446
Yıldırım Bayezid Camisi 2446
Eski Cami 2446
Beylerbeyi Camisi 2447
Gazi Mihal Camisi 2447
Mezit Bey Camisi (Yeşilce Camisi) 2447
Muradiye Camisi 2447
Şahmelek Camisi (Şahmelek Paşa Camisi) 2447
Üç Şerefeli Cami 2448
II. Bayezid Camisi ve Külliyesi 2448
Saatli Medrese 2448
Peykler Medresesi 2449
Tahtakale Hamamı 2449
Mezit Bey Hamamı 2449
Sokullu Hamamı (Çifte Hamam) 2449
Beylerbeyi Hamamı 2449
Gazi Mihal Bey Hamamı 2449
İbrahim Paşa Hamamı 2449
Saray Hamamı 2449
Tahtalı Hamam 2449
Topkapı Hamamı (Alaca Hamam) 2449
Yeniçeriler Hamamı 2449
Bedesten 2449
Ali Paşa Çarşısı 2450
Arasta 2450
Rüstem Paşa Kervansarayı 2450
Küçük Rüstem Paşa Hanı 2450
Selimiye Camisi 2451
Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Kervansarayı (Ayşe Kadın Kervansarayı) 2452
İbrahim Paşa Çeşmesi 2452
Köse Balaban Çeşmesi 2452
Nazır Çeşmesi 2452
Ayşe Kadın Camisi Çeşmesi 2452
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Çeşmesi 2453
Sinan Ağa Çeşmesi 2453
Yıldırım Camisi Çeşmesi 2453
Valide Sultan Çeşmesi 2453
Amcazade Hüseyin Paşa Çeşmesi 2453
Rüstem Bekir Paşa Camisi Çeşmesi 2453
Ayşe Kadın Sebili 2453
Hasan Çelebi Sebili 2453
Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Sebili 2453
Eski Cami Sebili 2453
Esat Muhlis Sebili 2453
Gazi Mihal Köprüsü 2453
Saraçhane Köprüsü (Şehabettin Paşa Köprüsü) 2453
Fatih Köprüsü (Bönce Köprüsü, Cephanelik Köprüsü, Süvari Köprüsü) 2454
Bayezid Köprüsü 2454
Yalnız Göz Köprüsü 2454
Saray Köprüsü (Kanuni Köprüsü) 2454
Ekmekçizade Ahmed Paşa Köprüsü 2454
Meriç Köprüsü (Yeni Köprü) 2454
Eski Saray 2454
Saray-ı Cedid (Yeni Saray) 2454
Enez İlçesi 2455
Kale ve Surlar 2455
Kilise Yıkıntısı 2455
Kale İçindeki Şapel 2455
Fatih Camisi (Enez Ayasofyası) 2455
Has Yunus Bey Türbesi 2455
Havsa İlçesi 2455
Sokullu ya da Kasım Paşa Külliyesi 2455
Uzunköprü İlçesi 2456
Kırkkavak Köyü-Turhan Bey Camisi 2456
Uzunköprü 2456
Kültürel Etkinlikler 2456
Çocuk ve Halk Kitaplıkları 2456
Çocuk Kitaplıkları 2456
Keşan Çocuk Kitaplığı 2456
Uzunköprü Çocuk Kitaplığı 2456
Halk Kitaplıkları 2456
İl Halk Kitaplığı 2456
Havsa Halk Kitaplığı 2456
Keşan Halk Kitaplığı 2456
Uzunköprü Halk Kitaplığı 2457
Müzeler 2457
Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi 2457
Türk-İslam Müzesi 2457
Şenlikler 2458
Dallık ve Kakava Eğlenceleri 2458
Enez Balık Festivali 2458
Panayırlar 2458
Anma Günleri 2458
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 2458
Sinema 2458
Tiyatro 2458
Radyo-TV 2458
Yerel Yayın Organları 2458
Spor Çalışmaları 2459
Tesisler 2459
Kulüpler 2459
Evliya Çelebi'ye Göre "Güreşçiler Tekkesi" 2459
Dallar 2459
Atletizm 2459
Atıcılık 2459
Basketbol 2459
Boks 2459
Futbol 2459
Güreş 2459
Masatenisi 2459
Kırkpınar 2460
Voleybol 2461
İl Doğumlu Ünlüler 2461
Edebiyatta Edirne 2465
Özet 2467
Kaynakça 2469
İçindekiler 2472

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
40° 21' ve 38° 30' Doğu Boylamları
38° 17' ve 39°11' Kuzey Enlemleri

Yüzölçüm: 9.151 km2

Nüfus: 440.808

Nüfus Yoğunluğu: 48

İlçeler: Merkez, Ağın, Baskil, Karakoçan, Keban, Maden, Palu, Sivrice

Bucak Sayısı: 15

Köy Sayısı: 574
Elektrikli (1976): 77
Orman İçi (1973): 111
Okullu: 545

Belediye Sayısı: 13

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 57,2
Ovalar: 14,9
Yaylalar: 1,1
Platolar: 26,8

Akarsular: Murat, Peri Çayı, Fırat

En Yüksek Nokta: Akdağ (2.620 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 13,0 °C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —12,5 °C
Ortalama: 15,8°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 433,2 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 31

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 25,9
Sanayi: 31,4
(İmalat Sanayii: 15,4)
Hizmetler: 42,7

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 92
(Ekili-Dikili: 25)
(Çayır-Mera: 42)
(Ormanlık: 25)
Tarıma Elverişsiz: 8

Başlıca Tarım Ürünleri: Tahıl, Şeker Pancarı, Meyve, Pamuk

Hayvan Sayısı:
Büyükbaş: 292.119
Küçükbaş: 831.090
Kümes H.: 185.040

Traktör Sayısı: 2.148

Faal Nüfus: 164.816

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 70,6
Sanayi: 11,4
(İmalat Sanayii: 4,8)
Hizmetler: 16,3

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Hayvan Ürünleri, Yapay Gübre, Yem, Şeker, Et Mamülleri, Plastik Boru Deri Mamülleri

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 3.500

Fabrika Sayısı: 22

Banka Şubesi Sayısı: 31

Kişi Başına GSYİH (1978): 23.505

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 3

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 25,8

Okuryazar Oranı (1975): 57,2
Kadınlarda: 41,4
Erkeklerde: 71,9

Okul Sayısı:
İlk: 651
Orta: 37
Lise: 11
Mesleki ve Teknik: 10

Öğrenci Sayısı:
İlk: 59.628
Orta: 13.884
Lise: 7.719
Mesleki ve Teknik: 4.986

Öğretmen Sayısı:
İlk: 2.207
Orta: 288
Lise: 292
Mesleki ve Teknik: 230

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı (1978-1979): 27

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 2
Öğrenci Sayısı: 1.755

Kütüphane (1978): 5
Halk: 3
Çocuk: 2

Basımevi Sayısı: 5

Radyo Sayısı: 30.210

Televizyon Sayısı: 22.200

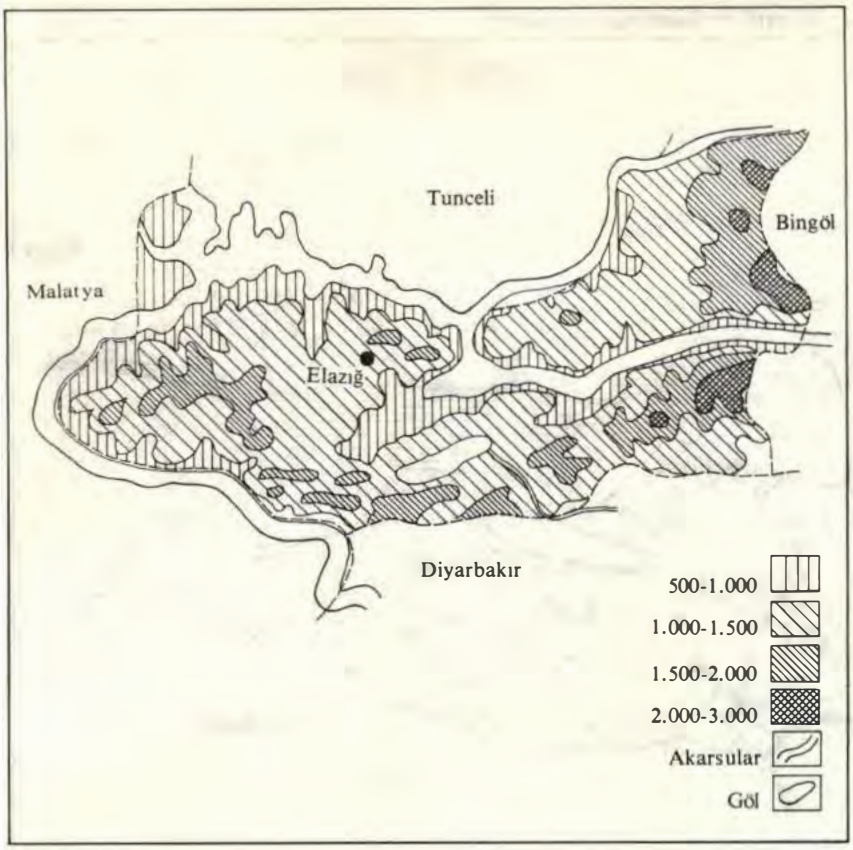
Telefon Sayısı: 7.932

Teleks Sayısı: 22

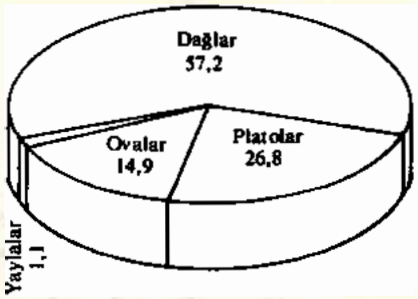
Sinema Sayısı (1978): 8

Spor Kulübü Sayısı (1978): 23

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 1.340

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

Yaklaşık % 84'ü dağlar ve platolarla kaplı olan ilde ovalar toprakların % 15'ini kaplar. Toplam topraklarının % 92'si tarıma elverişli olan Elazığ'da toprakların yaklaşık % 28'inde bitkisel üretim yapılmaktadır.

1980'de 440.808 kişilik nüfusuyla 67 il arasında 49. sırada bulunan Elazığ, tüm ülke nüfusunun binde 10 gibi küçük bir bölümünü barındırmaktaydı. Aynı yıl Türkiye'de km2'ye 58 kişi düşerken bu sayı Elazığ'da 48'di.

GENEL KONUM

Elazığ, büyük bölümüyle Fırat Havzası'nda bulunan bir doğu ilidir.

40° 21' ve 38° 30' doğu boylamları ile 38° 17' ve 39° 11' kuzey enlemleri arasında kalan ilin merkezinin denizden yüksekliği, yaklaşık 1.020 m'dir. Toplam su yüzeyleri dahil 9.151 km2'lik yüzölçümüyle Türkiye topraklarının binde 12'sini kaplayan Elazığ, doğudan Bingöl'ün Merkez ve Hizan; batı ve güneybatıdan Malatya'nın Pötürge, Merkez, Arguvan ve Arapkir; kuzeybatıdan Erzincan'ın Kemaliye; kuzeyden Tunceli'nin Çemişkezek ve Pertek, güneyinden ise Diyarbakır'ın Dicle, Ergani, Çermik ve Çüngüş ilçeleriyle sınırlıdır.

Tektonik bir alanda yer alan il toprakları doğu ve güneyden Doğu Toroslar'ın batı uzantıları, kuzey ve batıdan ise Murat ve Fırat vadileriyle çevrilidir.

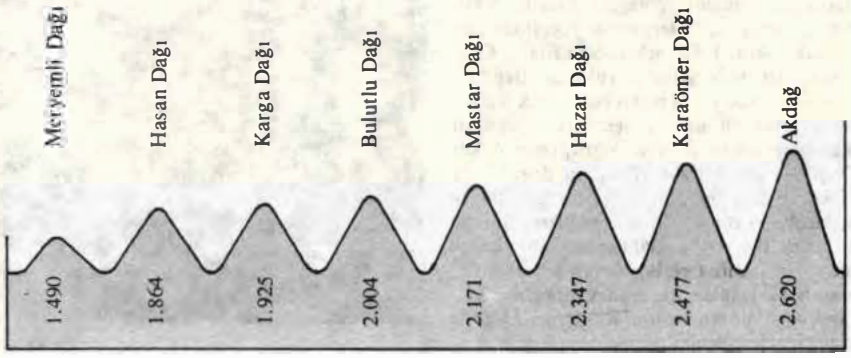
YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Elazığ İli'nin, yaklaşık % 84'ü dağlar ve platolarla kaplıdır (Şekil 1). Dağlık yörelerde, genellikle yükselti 2.000-2.300 metre arasında değişmektedir. İl sınırları içine sokulan, Doğu Toroslar'ın batı uzantıları, yerleşmeyi güçleştirecek düzeyde yüksek ve dalgalı değildir.

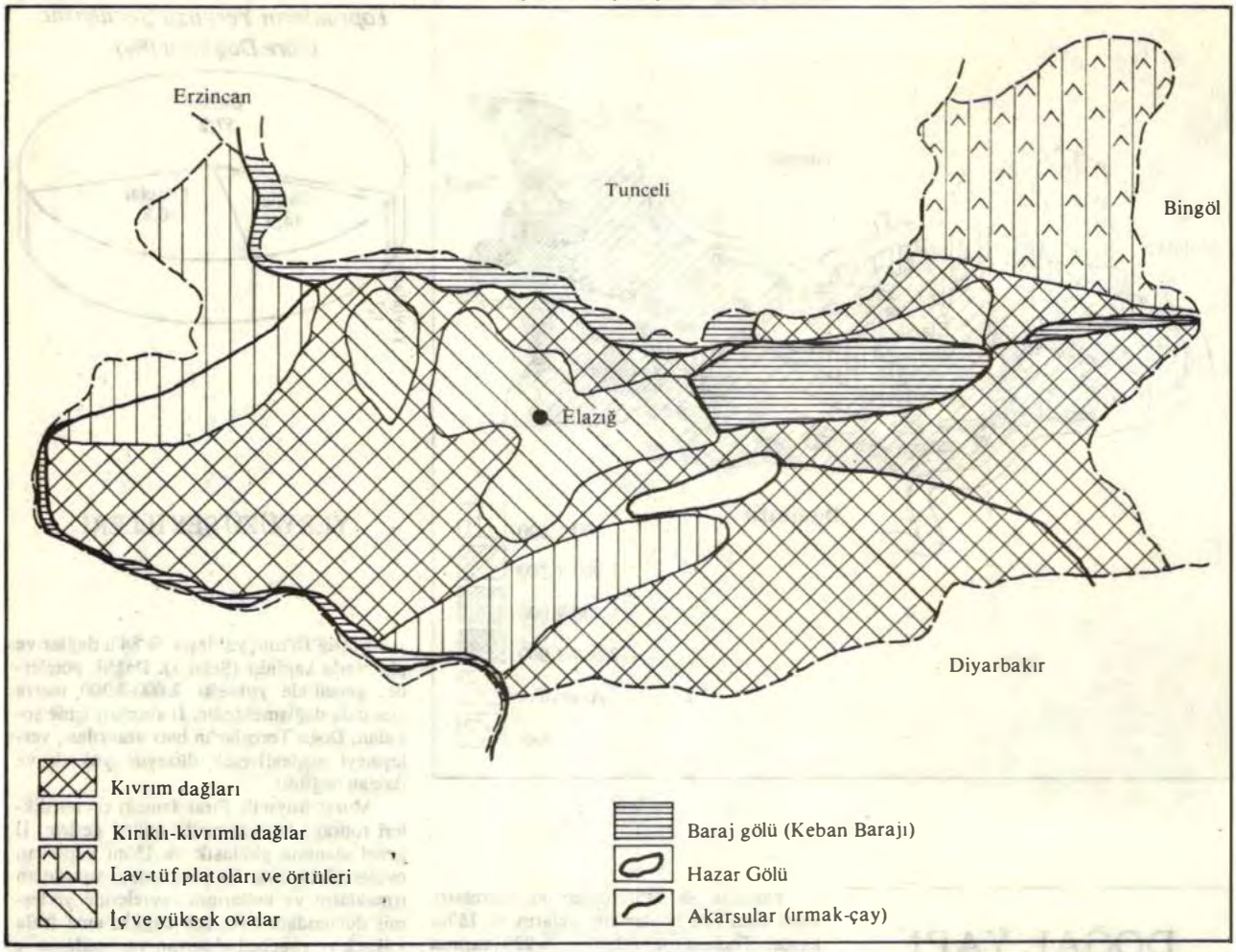
Murat Suyu ile Fırat Irmağı çevreledikleri toprağı bir yarımada haline getirir. İl genel alanının yaklaşık % 15'ini kaplayan ovalar, daha çok, bu yarımadayı sınırlayan ırmakların ve kollarının çevrelerine yerleşmiş durumdadır. Az çok dağlık, ama fazla yüksek ve engebeli olmayan yarımadanın iç kesimlerinde ise yer yer küçük ovalar vardır.

DAĞLAR: Elazığ İli, doğu, güney ve batı yönlerinden, oval bir şekilde, Doğu Toroslar'ın batı uzantılarıyla çevrilidir. Kuzeybatıdan ise Munzur Dağları'nın güney uzantıları il sınırları içine sokulur ve yükseltiler azalır. Doğu Toroslar, Malatya ve Elazığ il sınırları içinden başlar; Murat

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

Elazığ İli Morfoloji Haritası

Suyu, Muş Ovası ve Van Gölü'nün güneyi boyunca uzanır; Güneydoğu Düzlükleri'nin kuzeyinde geniş ve açık bir yay çizerek Türkiye sınırları dışına çıkar.

Doğu Toroslar, Elazığ'ın Baskil İlçesi yöresinden başlar. 1.864 metre yüksekliğindeki Hasan Dağı bölgenin en yüksek yeridir. Daha sonra doğuya doğru uzanan Dağ sırası, içinden demiryolunun geçtiği çöküntü alanından sonra yeniden yükselir ve 2.004 m yükseltili Bulutlu Dağı ile 1.925 m yükseltili Karga Dağı'nı oluşturur (Şekil 2). Aynı sıra bu noktadan sonra genişler; kuzeye doğru alçalarak sürer. Tek tek tepeler arasında geniş düzlükler vardır. Elazığ Ovası'nın güneyinde, Meryemli yöresinde en yüksek nokta, 1.490 m'dir. Sıra Elazığ Ovası'nın kuzeyinde yeniden yükselir. Beydoğmuş yöresinde 1.724 metreye çıkarak Keban Barajı çöküntü alanına dek sürer. Çöküntü alanından sonra doğuya doğru, önce Asker Dağı'nı, sonra Palu İlçesi'nin doğusunda Gökdere Dağı'nı oluşturup, kuzeye doğru açılarak ilin Bingöl ile sınırını çizer. Burada bulunan Karaboğa Dağları'nın en yüksek noktaları da, Elazığ il sınırları içinde kalır. Karaboğa Dağları'nın güney uzantısı, Murat Vadisi'nin kuzeyinde Karaömer Dağı ile 2.477 metre yüksekliğe ulaşır.

Perçenek Ovası

Doğu Toroslar, Yolaçtı'dan sonra Sivrice ve Maden ilçelerine doğru uzanır. Buradaki kuzey-güneybatı doğrultusunda uzanan çöküntü olukları arasında Hazar Dağı ile Maden Dağları vardır. Hazar Gölü'nün kuzeyinde Mastar Dağı yer alır. Bu sıra doğuda Murat Vadisi'nin güneyinde Akdağ ile birleşir. Bingöl il sınırları içinde de süren Akdağ'ın en yüksek noktası, 2.620 metredir ve Elazığ İli'nde kalır. Bu yükselti aynı zamanda tüm ilin de en yüksek noktasıdır.

Tunceli İli'nde yüksek ve düzenli sıralar oluşturan Munzur Dağları, Fırat Irmağı'nın batısında Elazığ il sınırları içine sokulur. Güneye inildikçe, daha il sınırına yaklaşmadan yükseltileri büyük ölçüde azalır. O nedenle, ildeki uzantıları dalgalı bir plato görünümündedir.

OVALAR: Elazığ İli'ndeki ovalar, çöküntü alanlarının akarsularca taşınmış maddelerle dolması sonucu oluşmuş küçük ovalardır. Genellikle alüvyal topraklarla kaplı bu verimli ovaların, il tarımında önemi büyüktür. Elazığ İli'ndeki başlıca ovalar şunlardır.

ELAZIĞ (HARPUT) OVASI: Elazığ Kenti'nin kurulu olduğu küçük bir ovadır. Denizden yüksekliği, 1.000-1.050 metredir. 36 km2 alan kaplayan ova, bir çöküntü havzasının alüvyonlarla dolması sonucu oluşmuştur. Dört yanı dağlarla çevrili olan ova, güneye doğru eğimlidir. Bu noktadan güneydoğuya uzanan geniş bir vadi, burasını Uluova'ya bağlar. Ovaya doğudan gelen Kesrik Suyu ile batıdan, Meryem Dağı yöresinden inen Sürsürü Çayı, güneyde birleşir ve Hırhırık Boğazı'ndan (Gümüşkavak Boğazı) akarak Uluova'ya girer. Bu çaylar, yaz aylarında, Elazığ Ovası'nın meyve bahçelerinin sulanmasında kullanıldığından, Uluova'ya kadar ulaşamaz.

ULUOVA (MOLLAKENDİ): Elazığ'ın en geniş ovasıdır. Kuzeyden kırık hatlar halinde uzanan, yükseltisi az Karakaya Dağları ile çevrilidir. Güneyden Çilemek, Deveboyu ve Mastar dağları ile Hazar Gölü çukurluğundan ayrılır. Kuzeydoğuda Keban Barajı'na dek uzanır.

Ovanınuzunluğu yaklaşık 56 km,genişliği 15 km kadardır. Yüzölçümü 325 km2'yi bulur.

Yükseltisi azalarak Keban Barajı'na doğru sokulan bu ova, kalın bir alüvyal toprak tabakası ile örtülüdür. Ovanın ortasından Haringet Suyu geçer. Bu su sağdan ve soldan, kaynak suları ile beslenen birçok küçük dere alır. Haringet Suyu, yazın sulamada yoğun olarak kullanılır; bu nedenle genellikle yaz aylarında Keban'a ulaşmadan kurur.

Uluova düz olmasına karşın kenarlarına doğru dalgalı bir yapı göstermeye başlar. Buralardaki kaynakların çevresinde meyve bahçeleri vardır.

Uluova'da daha çok buğday, arpa, mısır, pamuk, pirinç, şeker pancarı, susam, burçak, bakla, fiğ ve sebze ekimi yapılmaktadır. Ovadaki köyler bağcılıkla uğraşır.

KUZUOVA: Kuzeye akarak, Murat Irmağı ile birleşen Cip Çayı'nın iki yanında yer alır. Uzun bir ovadır, kuzeye gidildikçe genişler. Denizden 900-1.000 metre yükseklikte olan ovanın yüzölçümü yaklaşık, 110 km2'dir. Hafif dalgalıdır; alüvyal topraklarla kaplı olduğundan verimlidir. Ovanın içinden akan Cip Çayı'nın suyu az olduğundan sulamaya yetmez. Bu nedenle, ovada sulama amacına yönelik Cip Barajı yapılmış ve birçok kuyu açılmıştır.

Kuzuova'da daha çok buğday, arpa, mısır, burçak, pirinç, susam ve baklagil ekimi yapılır. Pamuk ekimi yok denecek denli azdır.

BEHRAMAZ OVASI: Sivrice İlçesi ile Hazar Dağları arasında Behramaz Deresi' nin iki yanında yer alır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanır ve Hazar Gölü'ne yaklaştıkça genişler. Alüvyal topraklarla kaplı olan ovada, daha çok buğday, arpa ve mısır ekimi yapılır.

PALU OVASI: Palu İlçesi'nin batısında, Murat Irmağı'nın Keban Barajı'na döküldüğü yerdedir.

Bir çöküntü havzası olan yörede, özellikle Murat Irmağı'nca taşınan maddeler birikmiştir. Ova alüvyal topraklarla kaplıdır. Daha çok buğday, mısır, arpa ve baklagil ekimi yapılır.

Elazığ İli'nde bu ovaların dışında, Harput'un kuzeyinde, genellikle üzüm yetiştirilen Mürüdü Ovası; yine Harput'un kuzeyinde, yazları suyu kuruyan Çakıl Deresi çevresinde Zahini Ovası vardır. Bu ovalarda nohut, arpa, buğday ve burçak ekimi yapılmaktadır.

YAYLALAR: İl alanı daha çok dağlar ve platolarla kaplıdır. Önemli yayla gruplarına rastlanmaz. Yaylalık alanlar, il toplam alanının ancak % 1,1'ini kaplar.

Yaylalara, ilin doğusunda, Bingöl ile sınır oluşturan Karaboğa Dağları'nda Gökdere'de ve Akdağ üzerinde rastlanır. Urfa yöresinde kışlayan göçerler, mayıs sonu ve haziran başlarında Siverek ve Ergani üzerinden Palu çevresine gelirler. Bir bölümü yöredeki yaylalarda kalır, bir bölümü ise Bingöl Dağları'ndaki yaylalara geçerler.

VADİLER: Elazığ İli'nde vadi oluşumlarının özel bir önemi vardır. Yerüstü su kaynakları açısından son derece zengin olan Elazığ'da, ana akarsu vadileri çok dar ve derin olduğundan, genellikle sulamaya elverişli değildir.

Bir çöküntü alanı üzerinde bulunan Elazığ il topraklarında ana akarsu vadilerinden başka kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan pek çok tali vadi olukları vardır. Bu vadi olukları birbirinden yüksek dağlar ve eşiklerle ayrılır. Bu nedenle, su toplama havzaları küçüktür. İçinden akan dere ve çayların suları genellikle azdır. Sulamaya elverişli olmakla birlikte, sulama mevsiminde bir bölümünün suları kurumaktadır.

MURAT VADİSİ: Doğudan il topraklarına giren Murat Vadisi, Palu İlçesi'ne dek dar ve derindir. Palu'dan sonra ortalama 1 km genişliğinde bir vadi tabanı oluşur. Vadi daha sonra, bugün baraj gölü altında kalan dar, derin ve sarp bir boğaz oluşturmaktadır. Murat Vadisi, Palu ile baraj gölü arasında genişlemektedir.

FIRAT VADİSİ: Keban İlçesi'nin güneybatısından sonra ilin, Malatya ile sınırını oluşturacak şekilde uzanan Fırat Vadisi'nin tabanı geniştir. Yine de vadinin Elazığ yönündeki yamaçları diktir. Vadi tabanının verimli bir ova olan geniş tabanı, Malatya il sınırları içinde kalır.

KARASU VADİSİ: Karasu Vadisi, Keban İlçesi'nin 10 km kadar kuzeyinden Keban Barajı'na dek dik ve derindir. Geniş vadi tabanları oluşturmaz. Karasu Vadisi' nin il toprakları içinde kalan bölümü, genellikle Keban Barajı'nın su toplanma alanı içinde kalmaktadır.

AKARSULAR: Elazığ, akarsu kaynakları açısından Hazar Gölü'nün güney kesimi dışında bütünüyle Fırat Havzası içinde kalmaktadır. Fırat Havzası, Basra Körfezi Havzası'nın bir parçasıdır.

Fırat Irmağı kendi adı ile anılan havzanın sularını boşaltır. Doğu Anadolu'nun ve hatta ülkenin en önemli ırmağıdır. Keban İlçesi'ne kadarki bölümü başlıca iki koldan oluşmuştur. Bunlar, Karasu ve Murat Suyu' dur. Elazığ İli'nin sularını Murat Suyu ve kolları boşaltır.

MURAT SUYU: Murat Suyu'nun Keban'da Fırat Irmağı ile birleştiği noktaya dek uzunluğu yaklaşık 600 km'dir. 42.000 km2'lik beslenme havzasıyla, Fırat'ın en önemli koludur. İlk kaynaklarını, il sınırları dışından, Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'ın kuzey eteklerinden alır. Daha sonra, Gülizar Yaylası'ndan gelen pek çok suyu toplar.

Murat Suyu, Karaköse'den geçtikten sonra güneybatıya yönelir ve Elazığ il sınırlarına dek genellikle yönü değişmez.

Murat Suyu, Bingöl'ün Genç İlçesi'ni geçerek Elazığ topraklarına girer. Sürekli batıya akarak Palu'ya ulaşır ve Keban Baraj Gölü'ne dökülür. Murat Suyu, il sınırları içinde dar ve derin bir vadi içerisinde aktığından, çevresinde ovalık alanlar yoktur.

Murat Suyu'nun, Palu'da denizden yüksekliği, yaklaşık, 860-870 m'dir. Irmak bu kesimde saniyede 220 m3 su akıtır.

PERİ ÇAYI: Murat Suyu'nun en önemli kollarından birisidir. Saniyede ortalama 100-120 m3 su akıtır. Peri Çayı, Bingöl'ün Şeytan Dağları'ndan doğar, Karakoçan İlçesi'nin kuzeyinde, Bingöl ile ilin sınırını oluşturacak şekilde batı yönünde akar. Bingöl, Tunceli ve Elazığ il sınırlarının kesişme noktasından sonra güneye yönelir ve Tunceli ile sınır oluşturacak şekilde akar. Nisankaya yöresinde il sınırları dışına çıkarak, Munzur Dağı eteklerinden doğan Munzur Suyu ile birleşir ve il sınırında Murat Irmağı'na katılır.

HARİNGET ÇAYI: Elazığ'ın ikinci önemli akarsuyudur. Hazar Gölü'nün batısındaki dağlık bölgelerden doğar. Daha sonra Uluova'ya girer, ovanın tam ortasından kuzey yönünde akan çay, soldan Elazığ Kenti'nin kuzeyindeki çıplak dağlardan çıkan Perçenç Deresi'ni alır. Pek derin olmayan bir yatak içinde akan Haringet Çayı, kuzeyde Altınkuşak yöresinde Murat Irmağı ile birleşir.

FIRAT IRMAĞI: Fırat Irmağı'nın kolları olan Murat Irmağı ve Karasu, Keban İlçesi'nin kuzeyinde birleşir. Bu noktadan sonra Fırat, önce güney, sonra güneybatı yönünde akar. Keban İlçesi'nin Dummu yöresinden sonra, Malatya-Elazığ il sınırlarını oluşturacak şekilde geniş bir yay çizer ve Elazığ-Diyarbakır sınırına dek gelir. Fırat'ın geniş yatağı Malatya il sınırları içinde kalır. Bu nedenle, Fırat'ın Elazığ topraklarında kalan bölümlerinde ovalık alanlar yoktur. Vadisi çok derin olduğundan sulamada yararlanılamaz. Keydan ve Önşebren gibi bazı küçük kolları il sınırları içinde kalmaktadır.

Elazığ İli'nin Hazar Gölü'nün güneydo-

ğusunda kalan toprakları, Dicle Havzası'na girmektedir. Havzanın çöküntü alanında Behramaz Ovası bulunmaktadır. Havzanın sularını Behramaz Deresi boşaltmaktadır.

BEHRAMAZ DERESİ: Dicle Havzası'nın üç deresinden birisidir. Maden Dağları'ndan çıkar ve Behramaz Ovası'nın ortasından kuzeydoğu yönünde akar. Yazın sulamada kullanılır. Önce doğuya, sonra güneydoğuya yönelerek Maden İlçesi'ni geçer ve il sınırları dışına çıkar.

GÖLLER: Elazığ İli'nde, Hazar Gölü'nün (Gölcük) dışında başka göl yoktur.

HAZAR GÖLÜ (GÖLCÜK): Elazığ'ın yaklaşık 25 km güneydoğusunda yer alan Hazar Gölü, Uluova'ya koşut bir çöküntünün büyük bir kesimini doldurmuştur. Uluova'dan Mastar Dağları ile ayrılır. Güneyinde Hazar Dağları bulunur.

Denizden 1.223 m yükseklikteki gölün uzunluğu yaklaşık, 15-16 km, en geniş yeri ise 5 km kadardır. Kapladığı alan 70 km2'yi bulan gölün derinliği 200-250 metre arasında değişmektedir. Kenarlarının dik oluşu nedeniyle özellikle kuzey ve güney kesimlerinde göl ancak, küçük derelerle beslenir. Gölün oldukça dar olan yağış alanı ancak 280 km2 kadardır. Hazar Hidroelektrik Santralı'nın yapımından sonra göle çevrilen Behramaz Çayı ile yağış alanı biraz daha genişletilmiştir.

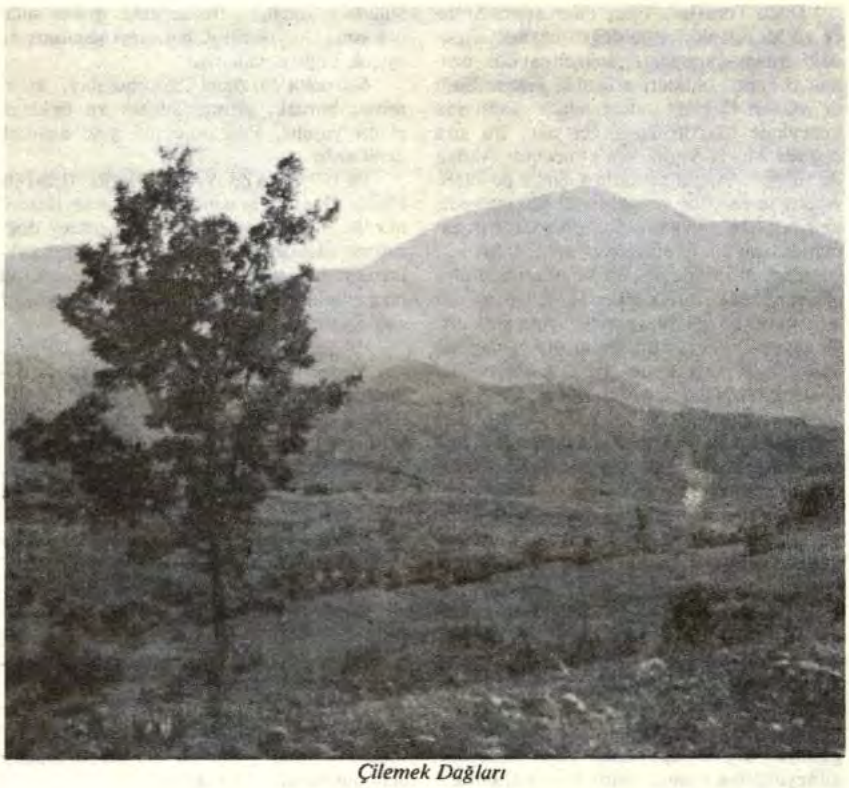
Hazar Gölü'nün 1957'ye değin kuzeydoğu ucundan Dicle Havzası'na akan bir ayağı vardı. 1957'de açılan bir tünelle suları Uluova'ya çevrildi. Hazar Gölü yapay olarak Dicle Havzası'ndan Fırat Irmağı yağış havzası içine sokulmuş durumdadır. Yani, Hazar Gölü sularını hem Fırat, hem de Dicle ırmaklarına göndermektedir. İki akarsuyun yağış havzaları iç içe girmiş, böylece, yeryüzünde ender rastlanabilecek bir durum, yapay olarak gerçekleştirilmiştir.

Hazar Gölü'nün suları Uluova'ya akıtılırken, ortaya çıkan düşüşden yararlanılarak elde edilen enerji ile yörenin elektrik gereksinimi karşılanmaktadır.

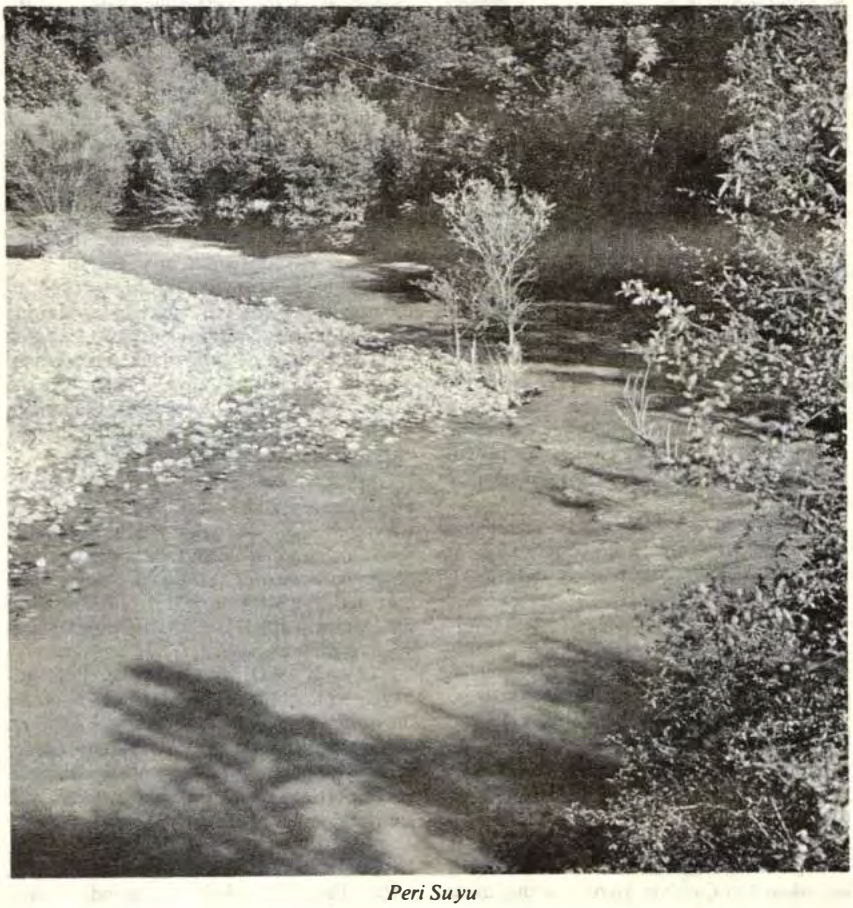
Hazar Gölü'nün su düzeyindeki yıllık oynama belirgin değildir. Ortalama 30-40 cm dolayında değişmektedir. Hidroelektrik santralın işletmeye açılması ile birlikte gölden alınan su arttığından, olağan değişikliklerin ötesinde bir düşüş olmuş, gölün su düzeyi eskisine göre 2-3 metre aşağıya düşmüştür. Ancak düzeyin daha fazla düşmemesi için bazı önlemler alınmıştır. Dicle Irmağı'nın bir kolu olan Behramaz Deresi Hazar Gölü'ne çevrilmiş bu önlemden sonra, su dengesi sağlanmıştır.

Hazar Gölü çevresinin kıyı düzlüklerine yalnızca batı ucunda, Sivrice ilçe merkezi yakınlarında rastlanır. Burası Kürksuyu'nun deltasıdır. Bunun yanında, yamaçlardan inen ve genellikle sel niteliğindeki derelerin büyükçe olanlarının ağızlarında da küçük düzlükler vardır. Elazığ ve çevresi için giderek daha büyük bir turistik önem kazanmakta olan Hazar Gölü'nün bu kıyı düzlüklerini, yöre halkı plaj ve kamp yeri olarak kullanmaktadır.

KEBAN BARAJ GÖLÜ: Ülkede gerçekleştirilen en büyük yatırım projesi olan Keban Barajı Elazığ İli'ndedir. Fırat Irmağı üzerinde bir baraj yaparak, elektrik enerjisi elde etmek ve Aşağı Fırat Bölgesi'nde suları kontrol altında bulundurmak düşüncesi çok eskilere dayanır. Doğu Anadolu'nun zengin

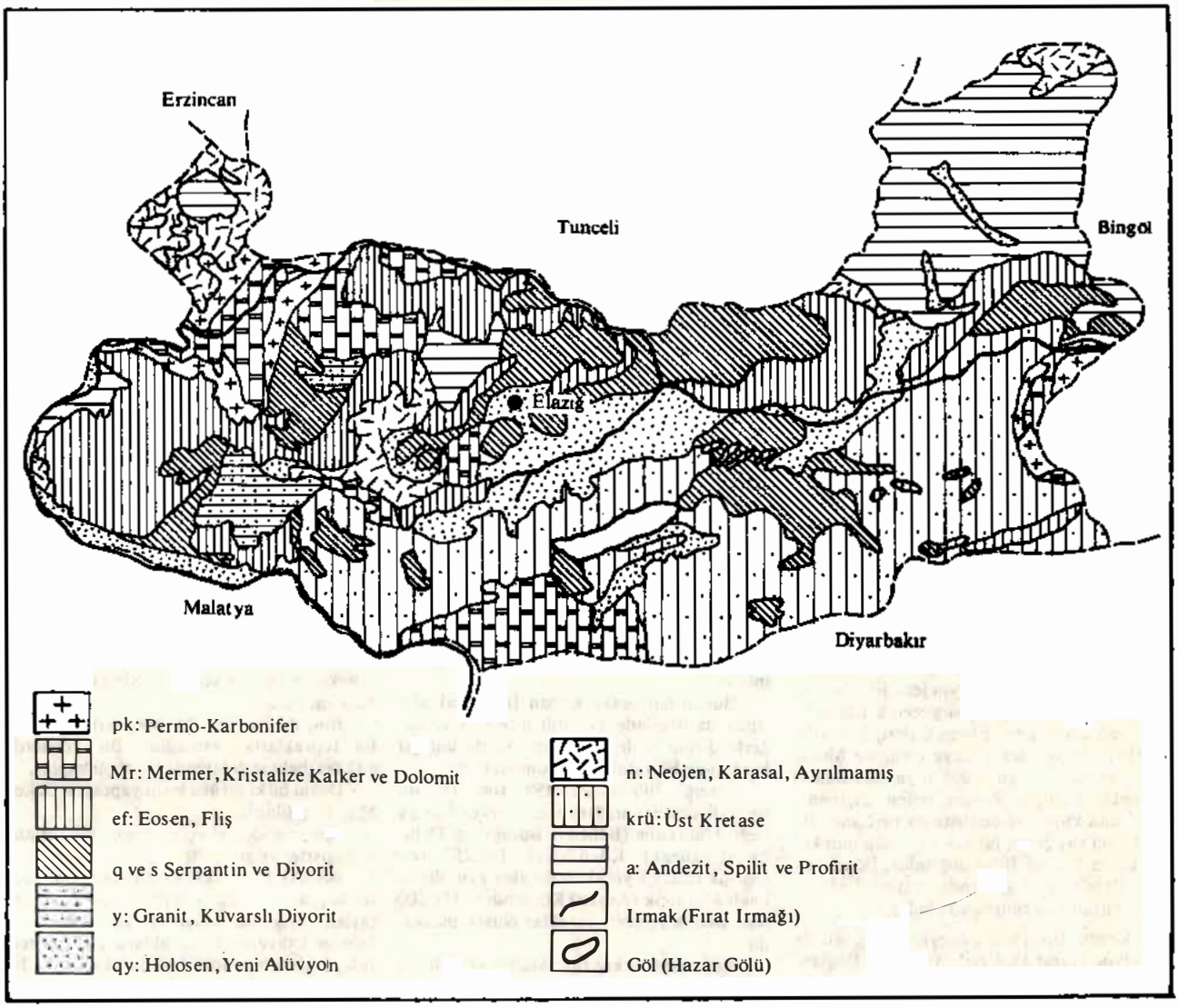

Çilemek Dağları

Peri Suyu

Elazığ İli Jeoloji Haritası

maden yataklarını daha verimli işletebilmek, yurdun gittikçe artan elektrik gereksinimini karşılayabilmek, Malatya ve Harran gibi geniş, verimli ovaları sulayabilmek için düşünülen baraj, Keban İlçesi yakınında, Karasu ile Murat ırmaklarının birleştiği yerin 10 km kadar batısındaki boğazda yapılmıştır.

Baraj gövdesinin oturtulduğu yer paleozoik yaşta, açık renkli kalkerlerle, onların altında bulunan aynı yaşta şistlerden oluşmaktadır.

Barajın yapımına başlanmadan önce, baraj gövdesinin sağlıklı biçimde oturtulabilmesi için, Fırat Vadisi'nin tabanında bulunan yaklaşık 40 m kalınlığındaki alüvyal toprak tabakası kaldırılmıştır. Ayrıca, çatlaklı ve boşluklu olan kristalin kalkerlerin geçirimsiz duruma getirilmesi için, çatlaklara beton enjekte edilerek doldurulmuştur.

Keban Barajı, iki ayrı tipte yapılmıştır: Sağ kıyı kaya dolgu, sol kıyı ise beton ağırlıklı dolgudur.

Temelden 210 m, vadi tabanından 167 m yüksekliği olan barajın gölet yüzeyinin denizden yüksekliği ortalama 845 m'dir.

Keban Barajı'nın yapımına 1965'te başlanmıştır. 1974'te dört ünitesi devreye girmiş ve yılda yaklaşık 5 milyar kilovat saat elektrik enerjisi üretmiştir. 1982'nin ortalarına doğru geriye kalan dört ünitenin de devreye girmesi planlanmıştır. Böylece, yılda 7,5 milyar kilovat saat elektrik enerjisi üretilebilecektir.

Keban Baraj Gölü Türkiye'nin en büyük yapay gölüdür. Doğal göller arasında da, 687 km2'lik alanıyla, Beyşehir Gölü'nün de önüne geçerek 3. sırayı almaktadır. Baraj gölünün Murat Vadisi boyunca uzunluğu yaklaşık 125 km'dir. En derin yeri, baraj duvarı gerisinde 160 m'dir.

Keban Barajı elektrik üretiminin, ülkedeki su santrallarından elde edilen elektrik enerjisi içindeki payı 1975'te % 47,8 olarak gerçekleşmiştir. Bu pay yıldan yıla dalgalanmalar göstermekle birlikte, 1981'de % 56 olmuştur. Türkiye'deki tüm kaynaklardan elde edilen elektrik enerjisi içindeki payı ise 1975'te % 17,2 iken, 1981'de % 24'e çıkmıştır.

Keban Barajı, elektrik enerjisi üretme amacıyla gerçekleştirilmiş bir yatırımdır. Bu nedenle, sularından doğrudan doğruya sulamada yararlanılmaz.

CİP BARAJI: Murat Irmağı ile birleşen Cip Çayı üzerinde ve Cip Köyü'nün 1 km kadar güneyinde kurulmuştur. Çayda hesaplanan 12.332.000 m3'lük yıllık ortalama akışın 5.863.000 m3'ünü toplayacak durumdadır. Temelden 24 metre yükseklikteki baraj toprak dolgu tipindedir. Cip Barajı'ndan sağlanan sularla toplam 800 hektar alan sulanmaktadır. Sulama ile birlikte yörede, özellikle, şeker pancarı, pamuk ve yem bitkileri üretimi artış göstermiştir.

JEOLOJİK YAPI

Malatya İli ile Elazığ İli'ni birbirinden ayıran Fırat Irmağı, geniş bir vadi oluğu içinden akar. Vadinin geniş tabanı Malatya il sınırları içinde kalır. Elazığ yönünde çok

dar olan Fırat Vadisi, hemen yükselerek, 1.350 metrede su bölümü çizgisine ulaşır. Bu noktadan sonra Elazığ il sınırları içine girer.

Elazığ il sınırları içinde kalan alan, kristalen kayaçlardan, şist, serpantin ve mermerleşmiş kalkerlerden oluşmuş eski bir kütledir. Genel olarak, Üçüncü Zaman kıvrımları ile ortaya çıkmıştır. Üst eosen ve oligosen sürecinde, deniz dışında kalarak aşınmış ve çukurlaşmıştır. Üst miyosenden başlayan Doğu Anadolu'nun genel yükselme hareketine burası da katılmış ve yeniden yükselmiştir. Bu yükselmeler sırasında, elastikiyetini büyük ölçüde yitirmiş ve sertleşmiş olan yapının bazı yerlerinde kırılma ve çökmeler olmuş, ildeki ovalar bu çöküntü alanlarında oluşmuştur.

Ağın İlçesi'nin güneyi ile Bingöl'e yakın alanlarda, Birinci Zaman'ın permo-karbonnifer (pk) oluşumları vardır.

Elazığ-Malatya Demiryolu'nun doğusundan başlamak üzere Hazar Gölü ve çevresi ile Murat Irmağı'nın tüm güneyi, İkinci Zaman üst kretase (krü) oluşumları ile kaplıdır. Hazar Gölü'nün doğusunda, Elazığ'ın kuzeydoğusunda, Baskil yörelerinde ve Bingöl sınırında Murat Suyu'nun kuzeyinde, İkinci Zaman serpantin ve diyoritleri vardır.

Elazığ İli'nin Malatya yönündeki batı noktası, Baskil Çukurluğu ve çevresi, kalın bir tabaka olarak, Üçüncü Zaman eosen flişleriyle (ef) kaplıdır. Aynı jeolojik oluşumlar, Baskil'in kuzeyinden geçerek Elazığ'ın batısına dek uzanır. Eosen flişleri, Keban'ın doğusunda yeniden yüzeye çıkar ve Murat Suyu boyunca doğuya doğru yayılır. Bunun dışında, Üçüncü Zaman eosen flişlerine, Palu'nun kuzey ve doğusunda rastlanır. Bu flişler iki yay çizer; birinci yay Palu'nun kuzeyinden Tunceli İli'ne doğrudur. İkinci yay ise Palu'nun doğusundan Bingöl İli'ne doğru uzanır ve sınırda son bulur.

Keban İlçesi'nin güneyi ve doğusu ile güneyde Hazar Dağları'yla Maden Dağları'nın bir bölümü, Üçüncü Zaman oluşumlarından mermer, kristalize kalker ve dolomitlerle örtülüdür (mr). Bulutlu Dağları'nın bulunduğu yöre ile kuzeyde Ağın yöresinde, Üçüncü Zaman neojen oluşumları yüzeye çıkmış durumdadır (n). Kuzuova'nın güneyi ile Ağın İlçesi'nin kuzeyinde küçük bir bölge ve Karakoçan İlçesi'nin kuzeyi bütünüyle, Üçüncü Zaman andezit, spilit ve porfiritleriyle kaplıdır (a).

Elazığ Merkez ile Keban İlçesi arası ve Hazar Gölü çevresi; depremlerin çok olduğu tektonik çukurluklar ve kırıklıklar dizisi içinde kalmaktadır. İlin diğer bölümleri ise ikinci ve üçüncü deprem kuşakları içinde kalır.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Yeraltı kaynakları bakımından zengin sayılabilecek olan Elazığ İli'nde, önemli madenlerden biri bakırdır.

Baskil İlçesi yakınlarındaki damarlar, 49.000 ton rezervlidir. Elazığ'ın bakır zenginliğinin öteki bölümlerini Sivrice İlçesi'ne bağlı Düzbahçe Köyü ve Kürkköy yakınlarındaki düşük kaliteli damarlar oluşturmaktadır. İlin 11.730.000 ton toplam rezervli bakırlı pirit varlığının 11.140.000 tonluk bölümünü oluşturan ana yatak, Maden İlçesi yakınlarındaki Ergani yöresinde yer almakta, yine aynı yörede 500.000 ton toplam rezervli bir bakırlı pirit damarı daha bulunmaktadır.

Tablo 1
Elazığ İli'nde Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (Görünür + Muhtemel Mümkün)	Jeolojik Rezerv
Bakır	49.000	—
Bakırlı Pirit	11.730.000	—
Demir	—	262.450
Manganez	1.025	—
Volfram	255.300	—
Flüorit	2.444	—

(MTA, Türkiye Maden Envanteri, Ankara, 1980)

Maden İlçesi'nin bir başka yöresi olan Hacan'da 40.000 ton toplam rezervli ve Sivrice'nin Kavallı Köyü'nde de 50.000 ton rezervli bakırlı pirit yatakları vardır.

Bakır-çinko damarları ise, Merkez İlçe'ye bağlı Yurtbaşı Köyü dolayında toplanmıştır. Rezervi bilinmeyen bu damarlarda sondaj çalışmaları yapılması programlanmıştır.

Bunlardan başka Keban İlçesi yakınlarında da üzerinde ayrıntılı inceleme ve değerlendirme çalışmalarının sürdürüldüğü kurşun-çinko yatakları bulunmaktadır.

Elazığ İli'nin 262.450 ton toplam rezervli demir varlığını ise, Merkez İlçe'ye bağlı Hıdırbaba (Balıbey) Bucağı'nın Dallıca (Üngüzak) Köyü'ndeki 148.250 ton jeolojik rezervli yataklar ile yine aynı ilçeye bağlı Muratçık (Avşan) Köyü'ndeki 114.200 ton jeolojik rezervli yataklar oluşturmaktadır.

Krom ise Merkez İlçe, Maden ve Palu'da bulunmakta, bu damarlara ilişkin etüt ve arama çalışmaları sürdürülmektedir.

İlde manganez Merkez İlçe çevresinde 1-2 m kalınlıkta bir damar halinde bulunduğu gibi, Baskil'e bağlı Karakaş Köyü'nün 1 km güneybatısındaki manganez yataklarında da zaman zaman üretim yapılmıştır. Manganezin Maden İlçesi yakınlarında yer alan bölümünün toplam rezervi 1.025 ton olarak saptanmıştır. Sivrice İlçesi'ne bağlı Çatakkaya Köyü'nde 100 m2'lik alana yayılan manganez damarı ise 70-80 cm kalınlıktadır. İlde bunun dışında Karakoçan ve Keban ilçelerinde de rezervi bilinmeyen manganez yatakları bulunmaktadır. Elazığ İli'nin öbür yeraltı maden kaynakları arasında, Keban'daki molibden ve flüorit ve 255.300 toplam rezervli volfram ile Palu'daki kömür sayılabilir.

TOPRAKLAR: Elazığ İli'nde büyük toprak gruplarının tümü bulunmaktadır. Topraklarının verimliliği, ülke ortalaması düzeyindedir. Elazığ İli'nde toprak gruplarının kapladıkları alanlar ve başlıca özellikleri şöyledir:

KAHVERENGİ TOPRAKLAR: Zonal (olgun) topraklardır. Erozyon bölgelerinde üst toprak taşınmış durumdadır.

Üst toprak tabakası 10-25 cm kalınlıkta, gözenekli yapıdadır; orta derecede organik madde içerir. Orta toprak tabakası açık kahverengiyle koyu kahverengi arasında değişen renklerde, kaba yuvarlak köşeli ve blok yapıdadır. Alt toprak tabakası ise, genellikle gri renktedir ve derinlerdeki çok kireçli ana maddeye geçiş yapmaktadır.

Yılın büyük bir bölümünde kuru olan bu topraklar il alanının yaklaşık % 37'sini kaplar; yarı kurak alanları örter.

Doğal bitki örtüsü kısa ve orta boylu çalılar ile otlardır.

Ana madde marn, killi şist, kalker ya da şist ara tabakalı kildir.

KIRMIZI KAHVERENGİ TOPRAKLAR: Rengi dışında hemen hemen tüm özellikleri açısından kahverengi topraklara benzer. Bu topraklar, ısının yüksek olduğu kesimlerde 184.000 hektarlık bir alanı kaplar. Fazla ısıda topraktaki demir oksitlendiğinden renk kırmızılaşır. Isı, aynı zamanda fazla parçalanmaya neden olduğu için, üst toprak tabakası az organik madde içerir.

KAHVERENGİ ORMAN TOPRAKLARI İnterzonal (yarıolgun) topraklardır. Zonal topraklar ile azonal topraklar arasında bulunur. Yalnızca, üst ve alt toprak tabakaları belirgin şekilde gelişmiştir.

Üst toprak gözenekli yapıdadır. Organik ve mineral maddeler iyice karışmış durumdadır. Alt toprak, yuvarlak köşeli blok yapıda ve kahverengidir. Kil birikmesi azdır. Ortalama 50-90 cm derinlikteki bu tabakanın altında yoğun kalsiyum karbonat birikimi vardır.

İlin, ılık ve yarı ılık bölgeleri genellikle bu topraklarla örtülüdür. Bu yörelerde 142.000 hektar dolayında bir alanı kaplar.

Doğal bitki örtüsü kışın yaprağını döken ağaç ve çalılardır.

Ana madde, kireçce zengin kil taşları, mikaşistler ve gnaystır.

BAZALTİK TOPRAKLAR: Bu topraklar, aynı iklim koşulları altında kireç taşları üzerinde oluşmuş kahverengi ve kırmızı kahverengi topraklara çok benzer. İlde, 87.000 hektarlık bir alan kaplayan bu topraklar, yarıolgun (interzonal) yapıdadırlar.

Üst toprak kalın, alt toprak ise ince yapılıdır. Fiziksel özellikleri kalker üzerinde oluşmuş topraklardan daha iyidir. Genellikle kireçsiz olup, organik madde oranları azdır. Bu nedenle, verimlilikleri düşüktür. Bu topraklarda kuru ve sulu koşullarda meyvecilik ve tarla bitkileri yetiştiriciliği yapılmaktadır. Yoğun sürüm gerektiren alanlarda, taşlardan temizlenmesi zorunludur.

KALKERSİZ KAHVERENGİ ORMAN TOPRAKLARI: İldeki görece ılık iklimli bölgelerde 42.500 hektar alan kaplayan kalkersiz kahverengi orman toprakları interzonal (yarıolgun) topraklardır.

Üst toprak iyi oluşmuştur, gözenekli yapıdadır. Organik madde ile mineral madde az karışmış durumdadır. Alt toprak fazla belirgin değildir; kil birikmesi yoktur, ya da çok azdır.

Doğal bitki örtüsü kışın yaprağını döken orman ağaçlarıdır.

Ana madde, miyosen ve pliyosenden oluşmuş kumlu kiltaşı, kireçli kumlu taşlardır.

KOLÜVYAL TOPRAKLAR: Yüzeysel akımla, ya da yan derelerin kısa mesafelerden taşıyarak eğimin azaldığı yerlerde biriktirdikleri maddeler üzerinde oluşan azonal

(genç) topraklardır. Yüzeysel akımın hızına ve eğime bağlı olarak az topraklı, taşlı ya da molozlu olur.

Bu topraklar ildeki dik yamaçların eteklerinde ve vadi boğazlarında, yaklaşık, 25.700 hektar dolayında bir alanı kaplar. Bu alanlarda eğim % 2'nin üstündedir. Ancak, sulu tarım amacıyla tesviye (düzleme) çalışmalarının yapıldığı alanlarda eğim % 2'nin altındadır.

İyi drenajlı olup, tuzluluk sorunu yoktur. Dağılımları özel bir iklim koşuluna bağlı değildir. İlin her yöresinde bulunur. Büyük bir bölümünde tarım yapılır. Tarım dışı alanlarında ise doğal bitki örtüsü çok çeşitlidir.

ALÜVYAL TOPRAKLAR: Yüzey sularının tabanlarında ya da etki alanlarında, akarsularca taşınarak yığılmış genç maddeler üzerinde yer alır. Düze yakın eğimde, azonal (genç) topraklardır.

Üst toprak alt toprağa belirsiz olarak geçer. Fırat, Murat ve kollarının oluşturduğu oldukça geniş alüvyal sel ovalarında, ırmak yatağından uzaklaştıkça topraklar, drenaj ve topografya bakımından farklılıklar göstermeye başlar.

Toprak drenajının yetersiz olduğu yerlerde alt kesimler genellikle yaştır. Organik madde miktarları da iklim, drenaj ve kullanma yöntemine göre büyük farklılık göstermektedir.

Azonal (genç) topraklar olması nedeniyle, özel bir iklim ve bitki örtüsü koşulu yoktur. Bu topraklar ilin her yöresinde bulunabilir ve her türden bitki örtüsüyle kaplı olabilir. Tümüne yakın bir bölümünde tarım yapılmaktadır.

İlde, alüvyal toprakların yanında, taban suyu yüksek alanlarda az da olsa hidromorfik alüvyal topraklar bulunmaktadır. Basit drenaj önlemleriyle bu topraklarda suyu seven ağaç türleri ile yem bitkileri yetiştirilebilir.

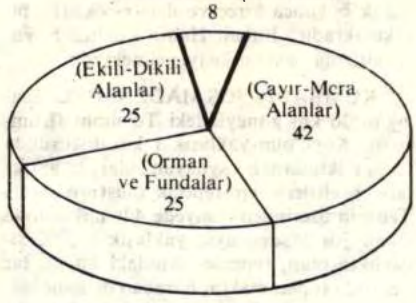
İlde, bu ana toprak grupları dışında bir miktar kalkersiz kahverengi orman toprakları ile yine bir miktar bataklık kıyı toprakları bulunmaktadır.

Elazığ il alanının % 28'i ilk 4 yetenek sınıfına giren topraklarla kaplıdır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi)*. V. sınıf toprak bulunmayan ilde alanın % 64'ü VI. ve VII. sınıftan, % 1,5'i de VIII. yetenek sınıfından toprakla örtülüdür. Alanın % 6,5'ini ise su yüzeyleri kaplamaktadır.

Böylesi bir doğal potansiyeli olan toplam 9.150 km2'lik il alanının % 92'si tarıma elverişli nitelik taşımaktadır (Şekil 3).

İl alanının yaklaşık % 25'inde bitkisel üretim yapılmakta, % 25'ini de orman ve fundalıklar kaplamaktadır.

Şekil 3
İlde Toprakların Kullanım Açısından Dağılımı (%)

DOĞAL GÜZELLİKLER

MESİRE YERLERİ: Doğal kaynaklar açısından zengin olan Elazığ'ın başlıca mesire yerlerini Hazar Gölü, Keban Baraj Gölü ve Zafran mesire yeri ile, yaz aylarında bile suları donan ünlü Buzluk Mağaraları oluşturmaktadır.

HAZAR GÖLÜ (GÖLCÜK): Mastar ve Hazar Dağları'nın arasına sıkışmış bulunan Hazar Gölü, çevresindeki 25 kadar kuruluşun kamp tesisleri, halka açık plaj ve mesire yerleriyle, yöre halkının önemli eğlence ve dinlenme yerlerinden biridir.

Balık ve kuş avcılığının da yapıldığı Hazar Gölü'ne ulaşım; gölün bir yanından Elazığ-Kurtalan Demiryolu, öbür yanından da Elazığ-Diyarbakır Devlet Karayolu geçtiği için oldukça kolaydır.

ZAFRAN: Merkez İlçe'de yer alan ve bir kentiçi yeşil alan niteliğinde olan Zafran dinlenme yeri, günübirlik ziyaret edilebilmektedir. Masa-bank, ocak, içme suyu, yüzme havuzu gibi tesislerin bulunduğu dinlenme yerinden, günde 1.500 kişi yararlanabilmektedir. Zafran'ın kullanıma en uygun dönemi, haziran-eylül ayları arasıdır.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Elazığ İli, içmeler ve kaplıcalar bakımından zengin olmasına karşın, bu kaynaklar yeterince değerlendirilememektedir.

MÜRÜDÜ (SARILIK ÇEŞMESİ) SUYU: Elazığ'ın 7 km kuzeyinde ve Elazığ-Tunceli Yolu'na 500 m uzaklıkta, çevresi ağaçlık ve bağlık bir yerde kaynayan Mürüdü Suyu, bir çeşmeden akmaktadır. Sarılık Çeşmesi adıyla da anılan Mürüdü Suyu; soğuk, hidrokarbonatlı ve kireçli bir su olup, sarılık hastalığına iyi gelmektedir.

PERÇENÇ SULARI: Perçenç Suları, Elazığ'ın 7 km güneyinde, Akçakiraz Köyü yakınında kaynamaktadır. Bunlardan, Hoşrik Suyu adıyla anılanı bir ağacın altından çıkmakta, halk, bu suyla oluşturduğu çamuru vücuduna sürerek yararlanmaktadır. Perçenç Acısuyu ise bir dere kenarında kaynar. Kaynağın üzeri büyük taşlarla örtülüdür. Saniyede 5 lt miktarında kaynayan Perçenç Acısuyu'nun sıcaklığı 12°C olup,

Elazığ İli Doğal Güzellikler Haritası

içme ve banyo uygulamalarıyla yararlanılmaktadır.

HİRHİRİK MADENSUYU: Elazığ'ın 5 km güneyindeki bağlık ve bahçelik Gümüşkavak Köyü yakınında kaynamaktadır. Saniyede 0,1 lt çıkan suyun sıcaklığı 15° C'dir. Hirhirik Madensuyu, ağrı ve kaşıntılara iyi gelmektedir.

KOLAN KAPLICASI: Karakoçan İlçesi'ne 27 km'lik bozuk bir yolla bağlı olan Kolan Kaplıcası, Peri Çayı'nın güney kıyısındadır. Kaplıca içindeki kaynak, yeni kaynaklar oluşturmuş, bu kaynak suları da Peri Çayı'nın hemen kıyısındaki küçük bir havuzda toplanmıştır. Saniyede 5 lt çıkan suyun sıcaklığı 42°C'dir. Kolan Kaplıcası suyunun sakinleştirici ve damar genişletici etkisi vardır. İçme uygulamalarıyla yararlı olan kaplıca suyu mide, bağırsak sistemi ile karaciğer ve safrakesesi üzerinde de olumlu etki yapmaktadır.

HOGU MADENSUYU: Elazığ'ın 14 km doğusundaki Yurtbaşı Köyü'nün yaklaşık 1,5 km uzağında bir yamaçta kaynayan su, birçok delikten çıkmaktadır. Çıktığı yamacın biraz altında çevresi taşla örtülü bir havuzda toplanan Hogu Madensuyu'nun sıcaklığı 17,5°C olup, saniyede 1 lt miktarında kaynamaktadır.

BUBAN HAME KAPLICASI: Bozçanak Köyü'nün Hame yöresinde yer alan ve çevresi meşelik olan kaplıca suyu 26°C sıcaklıkta olup, saniyede 2 lt miktarında kaynamaktadır. 7 noktadan çıkan su, aktığı yatak boyunca kireç ve demir çökeltisi bırakmaktadır. Buban Hame Kaplıca Suyu, romatizma ve siyatiğe iyi gelmektedir.

KUMBARİŞ ŞOŞ MADENSUYU: Elazığ'ın 30 km güneyindeki Tohumlu (Kumbariş) Köyü'nün yaklaşık 1 km doğusunda türlü noktalardan kaynayan sular, bıraktıkları çökeltilerle bir tepecik oluşturmuştur. Tepenin üzerinden saniyede 4 lt miktarında çıkan Şoş Madensuyu, yaklaşık 18,5°C sıcaklıkta olup, tepenin altındaki büyük bir havuzda toplanmakta, buradan da kanallarla tarlalara akıtılmaktadır. Şoş Madensuyu kaynağının karşısında ve buradan 1 km uzaklıktaki tepenin üzerinde Boztepe Madensuyu adlı bir başka kaynak daha vardır. Saniyede 1 lt çıkan bu madensuyu, bir ağaçlıktan kaynamaktadır.

ÇELEBİ ŞORİK MADENSUYU: Palu İlçesi'nin 13 km güneybatısındaki Çelebi Şorik Madensuyu'na ağaçlıklı bir yolla ulaşılmaktadır. Aktığı yatak boyunca demir çökeltisi bırakan sudan içme ve banyo uygulamalarıyla yararlanılmakta, madensuyu kaşıntıya iyi gelmektedir.

GENEFİK (YILPINARI) MADENSUYU: Elazığ'ın 30 km güneydoğusunda ve İçme Köyü'ne oldukça yakın bir sel yatağının içinden kaynamakta olan su 17,5°C sıcaklıkta olup, saniyede 0,5 lt miktarında çıkmaktadır. Madensuyundan, banyo uygulamalarıyla yararlanılmakta, ağrılara ve deri hastalıklarına iyi gelmektedir.

İKLİM

Elazığ İli'nde karasal iklim egemendir. Kışlar soğuk ve sert, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir.

SICAKLIK: Elazığ'ın sıcaklık yıllık ortalaması 13°C'dir. Bu değer komşu il merkezlerinden Tunceli'de 12,5°C, Bingöl'de 12,1°C, Diyarbakır'da 15,9°C, Malatya'da 13,7°C, Erzincan'da ise 10,7°C'dir. Merkez İlçe'de en sıcak geçen aylar temmuz ve ağustos, en soğuk aylar ise ocak ve şubattır.

YAĞIŞLAR: Merkez İlçe'nin yıllık yağış ortalaması 433,2 mm'dir. Bu değer

Tablo 2

Elazığ İli İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin Başka İllerle Karşılaştırılması

	Elazığ	İstanbul	İzmir	Trabzon	Tunceli	Urfa	Van
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	890,4	1.014,3	1.010,9	1.011,0	904,1	948,5	827,3
Ortalama Sıcaklık (°C)	13,0	13,7	17,6	14,6	12,5	18,1	8,8
En Yüksek Sıcaklık Günü	28.7.1949	4.8.1950	24.8.1958	25.5.1941	20.8.1969	19.7.1962	27.7.1966
En Yüksek Sıcaklık (°C)	42,0	35,4	42,7	29.8.1947 38,2	40,7	46,5	37,5
Tropik Günler Ortalama Sayısı	85,6	22,6	88,9	2,3	96,7	135,5	19,4
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	24,8	18,7	22,8	23,2	26,7	22,8	23,7
En Düşük Sıcaklık Günü	30.12.1951	5-2-1950	9.1.1942	9.2.1929	2.2.1967	9.2.1932	19.1.1964
En Düşük Sıcaklık (°C)	—22,6	—8,6	—8,2	—7,4	—29,0	—12,4	—28,7
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	5,6	Gözlem yok	11,8	10,2	4,7	10,2	2,1
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	— 23,4	Gözlem yok	— 7,5	—8,5	—30,1	—16,1	—30,7
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	7,3	9,6	12,6	13,0	7,7	9,3	7,1
Ortalama Oransal Nem (%)	53	77	65	73	560	48	59
En Düşük Oransal Nem (%)	2	21	1	6	3	0	4
Ortalama Açık Günler Sayısı	133,7	71,6	144,2	51,3	111,1	169,8	120,8
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	151,5	193,7	169,4	173,8	165,0	144,2	199,9
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	80,1	100,0	51,7	140,1	89,1	51,2	44,6
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	433,2	691,4	700,2	822,7	1.101,0	473,1	384,0
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	19,9	7,0	0,2	2,9	13,2	2,6	34,7
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	31,0	7,4	0,3	7,6	49,6	2,9	79,0
Ortalama Sisli Günler Sayısı	17,9	8,9	0,6	9,4	13,1	10,6	3,5
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	3,2	0,5	2,5	0,8	2,6	2,2	2,4
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	37,6	16,3	8,4	3,6	23,4	13,8	44,0
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,0	4,1	3,5	1,6	1,9	2,8	1,9
En Hızlı Rüzgâr	KB	K	GD	G	KKB	D	DGD
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	3,9	39,6	21,6	3,2	1,7	3,4	4,5
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	15,8	16,1	19,8	16,1	17,0	20,2	12,1

(Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

yine komşu il merkezlerinden Tunceli'de 1.101 mm, Bingöl'de 910,4 mm, Diyarbakır'da 495,9 mm, Malatya'da 382,6 mm, Erzincan'da ise 374,1 mm'dir. Merkez İlçe'ye en çok yağış mart ve nisan, en az yağış ise temmuz ve ağustos aylarında düşmektedir.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 2 m/sn olduğu ilde, egemen rüzgâr, yıl içinde toplam 2.101 kez esen kuzeybatıdır (karayel). Bunu batı-kuzeybatı (günbatısı-karayel) ve kuzey-kuzeybatı (yıldız-karayel) izlemektedir. İlde esen en hızlı rüzgâr ise saniyede 30,3 m hızla kuzeybatıdır (karayel).

SAYILI GÜNLER: Elazığ ikliminin sayısal verilerine bakıldığında (Tablo 2, Tablo 3) şu görünüm ortaya çıkmaktadır: Elazığ'da, sıcaklığın yılda 30°C'nin üzerine çıktığı tropik günler sayısı 85,6, sıcaklığın 0°C'nin altına düştüğü donlu günler sayısı ise 81,1'dir. Elazığ'da en yüksek sıcaklık 28.7.1949'da 42,0°C, en düşük sıcaklık ise 30.12.1951'de —22,6°C olarak saptanmıştır. İlde, yılın 133,7 günü açık, 151,5 günü ise kapalı geçmektedir. Yılda 19,9 günün kar yağışlı geçtiği Elazığ İli, yılda 31 gün kar örtüsüyle kaplı kalmaktadır.

İlde yılın 17,9 günü sisli, 3,2 günü dolulu, 37,6 günü ise kırağılı geçmektedir.

BİTKİ ÖRTÜSÜ

İl alanı, İç Anadolu step alanı ile Doğu Anadolu yüksek plato step alanı arasında kalmaktadır. Yapay etkiler sonucu, bitki örtüsü önemli ölçüde yokedilmiştir.

Elazığ İli'nde egemen olan doğal koşullar, ormanlardan yararlanmanın şeklini ve ağırlığını iki ana nokta üzerinde toplamıştır: Bunlar yakıt gereksinimi ve hayvancılıktır.

İldeki ormanların yüzyıllar boyunca başlıca işlevi, yakıt gereksinimini karşılamak olmuştur. Yine, ilde, yüzyıllar öncesine giden maden işletmeciliği de (Keban gümüş işletmeleri gibi) bölge ormanlarını yakıt kaynağı olarak kullanmıştır. Bu durum Elazığ meşe ormanlarının önce baltalık, sonra bozuk baltalık ve hatta çalılıklara dönüşmesine neden olmuştur. Birçok yerde kütükler bile sökülerek yakıt olarak kullanılmıştır.

Elazığ'da egemen ağaç türü meşedir. Küçük alanlarda bozuk nitelikte korulara rastlanır. Meşe dışında ilin yüksek kesimlerinde huş; bazen geniş alanlarda meşeyle birlikte titrekkavak; elverişli yerlerde dağınık olarak kızılağaç, dişbudak, karaağaç, çınar, ceviz, çitlembik ve ardıç gibi orman ağaçları bulunur. İldeki orman ağaçlarını erguvan, yemişen, ahlat ve pistasya (menengiç) gibi ağaççıklar tamamlar.

HAYVAN TÜRLERİ

Elazığ İli av hayvanları bakımından fazla zengin sayılmaz. İldeki yaban hayvanları arasında keklik, bıldırcın, sülün, çulluk gibi kuş türleriyle; vaşak, çakal, kurt, tavşan, tilki, dağ keçisi, yaban domuzu gibi hayvanlar vardır. Ayrıca, il sınırları içerisinde Hazar Gölü ve yapay göllerde de çeşitli tatlısu balıkları avlanabilmektedir.

NÜFUS

1980 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, 440.808 kişilik nüfusuyla 67 il arasında 42. sırada bulunan Elazığ'ın nüfusu fazla gelişmemiştir. İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı 1980'de yaklaşık binde 10 gibi bir düzeyde idi.

Elazığ İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	213.777
1935	256.189
1940	190.366
1945	198.081
1950	213.330
1955	242.279
1960	278.332
1965	322.727
1970	376.915
1975	417.924
1980	440.808

Elazığ il nüfusu, 1940'lara değin önemli dalgalanmalar göstermiştir. Doğal nüfus artışının yanı sıra, Elazığ demiryolunun inşaatı dolayısıyla ildeki işçi sayısının artmasına bağlı olarak, il nüfusu 1927-1935 arasında artmıştır. Ancak, 1936'da yapılan idari değişiklikler nedeniyle il nüfusu 1935-1940 döneminde 66.000 kişi azalmıştır. Bu nüfus kaybı, 1935'te Elazığ'a bağlı olan Çemişkezek, Hozat, Mazgirt, Nazimiye, Ovacık ve Pertek ilçelerinin 1936'da yeni kurulan Tunceli İli'ne bağlanmasının sonucudur.

1940'tan sonra ise, il nüfusu sürekli ve dengeli bir biçimde artmıştır. Ancak, bu artış Türkiye genelindeki artışa göre daha yavaş olmuştur.

Türkiye ve Elazığ İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	1940 = 100		1950 = 100	
Yıllar	Türkiye	Elazığ	Türkiye	Elazığ
1950	117	112	100	100
1960	156	146	132	130
1970	200	198	169	176
1980	251	232	216	206

1940-1980 arasındaki 40 yıllık dönemde ülke genel nüfusu % 151 oranında artarken, Elazığ nüfusundaki artış % 132 dolayındadır. Bununla birlikte, 1950 sonrasında ülke genelinde yaşanan nüfus patlaması, 1950-1970 döneminde Elazığ'da da yaşanmıştır. 1950-1970 döneminde Elazığ nüfusundaki büyüme (% 76), ülke ortalamasının (% 69) üzerindedir.

Bu hızlı büyümenin çeşitli nedenleri

Tablo 3
Elazığ İli İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin İlçeleriyle Karşılaştırılması

	Elazığ	Keban	Palu
Yöresel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	890,4	Gözlem yok	Gözlem yok
Ortalama Sıcaklık (°C)	13,0	14,8	13,9
En Yüksek Sıcaklık (°C)	42,0	41,4	40,7
Tropik Günler Ortalama Sayısı	85,6	107,1	95,8
En Düşük Sıcaklık (°C)	—22,6	—17,2	—21,0
Donlu Günler Ortalama Sayısı	81,1	49,8	54,8
Topraküstü En Düşük Sıcaklık (°C)	—23,4	—19,4	—22,5
Ortalama Bulutluluk	4,3	3,9	4,4
Ortalama Açık Günler Sayısı	133,7	144,2	125,4
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	151,5	156,4	154,4
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	80,1	64,4	85,4
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	433,2	493,7	585,8
Ortalam Kar Yağışlı Günler Sayısı	19,9	14,5	11,0
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	31,0	29,2	24,6
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	68	146	65
Ortalama Sisli Günler Sayısı	17,9	5,6	14,0
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	3,2	0,8	3,7
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	37,6	15,6	25,2
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,0	Gözlem yok	Gözlem yok
En Hızlı Rüzgâr Yönü	KB	Gözlem yok	Gözlem yok
Otalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	15,8	16,4	17,5
En Düşük Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	—12,5	—3,8	—8,4

(Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

vardır. 1950 sonrasında bölgesel kamu kuruluşlarından birçoğunun Elazığ'da toplanması, kara ve demiroyluağlarının Elazığ'ı çevreye bağlaması, çeşitli sanayi tesislerinin kurulması ildeki istihdam olanaklarını artırmış, ticaret kesiminde bir canlılık yaratmıştır. Bu da Elazığ'da özellikle merkez nüfusunun hızla artmasına yol açmıştır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*. Ayrıca 1965 sonrasında Keban Barajı'nın yapımı nedeniyle ile işçi akımı daha da artmış, il nüfusundaki büyüme daha da hızlanmıştır.

Hızlı nüfus artışının bir başka nedeni de ildeki doğurganlık düzeyinin çok yüksek olmasıdır. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin veriler, Elazığ'daki kaba doğum hızının (binde 52,1), ülke ortalamasının (binde 42,3) çok üzerinde olduğunu göstermektedir (Tablo 4). Kaba ölüm hızı ise, Elazığ'da ülke ortalamasından çok küçük bir fazlalık göstermektedir. Bunun sonucu olarak doğal artış hızı Türkiye genelinde ancak binde 28 iken, Elazığ'da binde 37'ye ulaşmaktadır.

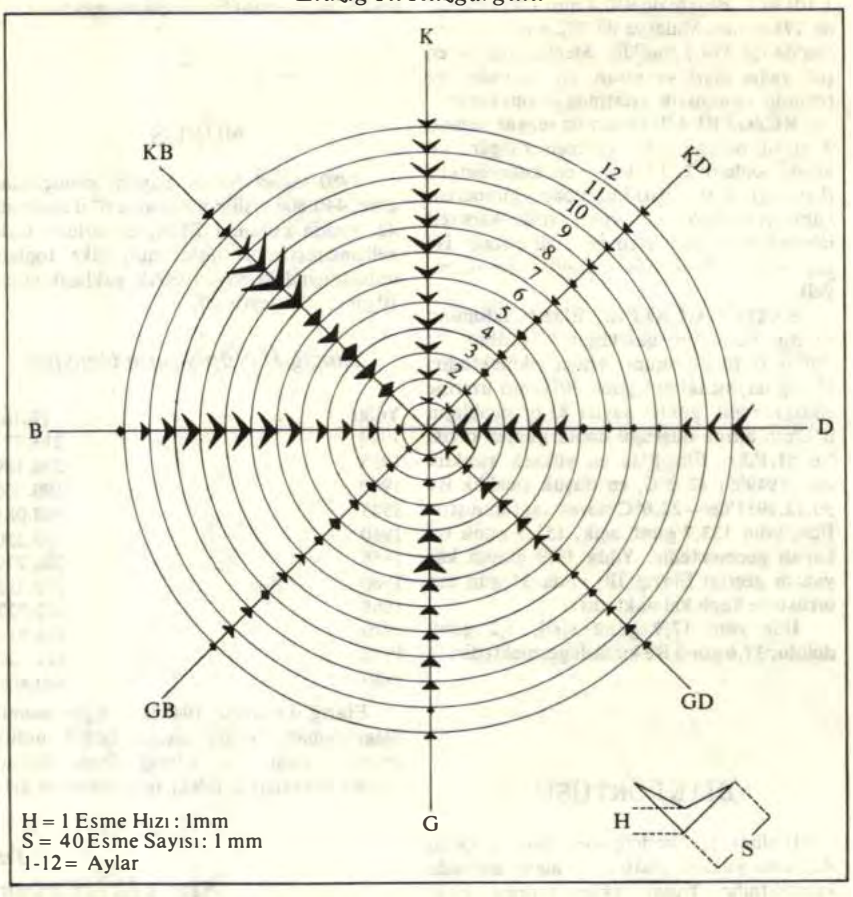
Nüfusun gelişmesi artış hızları açısından ülke ortalamaları ile karşılaştırılmalı olarak ele alındığında, idari değişikliklerin nüfusun gelişmesi üzerindeki etkisi ile 1950-1970 arasındaki hızlı büyüme daha açık olarak görülmektedir.

Türkiye ve Elazığ'da Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Elazığ
1935-1940	17,0	—59,4
1940-1945	10,6	8,0
1945-1950	21,7	14,8
1950-1955	27,8	25,5
1955-1960	28,5	27,8
1960-1965	24,6	29,6
1965-1970	25,2	31,0
1970-1975	25,5	20,7
1975-1980	20,7	10,7

İdari değişikliklerin Elazığ'da nüfus kaybına neden olduğu 1935-1940 döneminde ildeki "gerileme hızı" binde 60'a yaklaşmaktadır. Elazığ'dan başka sanayileşmiş kentlere göçün söz konusu olduğu 1940-1945 ve özellikle 1945-1950 dönemlerinde ise nüfus artış hızları ülke ortalamalarının gerisindedir. Bununla birlikte, 1950 sonrasında ildeki nüfus artış hızı bir sıçrama göstererek Türkiye ortalamasına yaklaşmış ve 1960'tan 1970'e değin Türkiye ortalamasının üzerinde olagelmiştir. Keban Barajı'nın yapım faaliyetlerinin yoğunlaştığı 1965-1970 döneminde ilde en üst düzeye ulaşan nüfus artış hızı (binde 31), ülke genelindekinden (binde 25,2) oldukça fazladır.

Elazığ İli Rüzgârgülü

1950-1970 dönemindeki hızlı nüfus artışı nedeniyle ilin nüfus varlığı açısından Türkiye içindeki payı, 1940'tan 1970'e fazla değişmemiştir. Elazığ, 1940'ta Türkiye toplam nüfusunun binde 10,7'sini barındırıyordu. Bu oran, 1940-1950 arasında büyümenin göreli yavaşlığı sonucunda 1950'de binde 10,2'ye düşmüş, 1970'te ise yeniden binde 10,6'ya yükselmiştir.

1970 sonrasında ilin nüfusundaki büyüme hızını kaybetmiş, 1970-1975 döneminde önceki 5 yıllık döneme göre önemli ölçüde gerileyerek binde 20,7'ye düşmüştür. Bu gerileme, 1975 sonrasında da devam etmiş ve 1975-1980 arasında ilin nüfus artış hızı (binde 10,7), ülke ortalamasının (binde 20,7) yarısı düzeyine düşmüştür.

Nüfus artış hızının 1970 sonrasında ve özellikle 1975'ten sonra önemli ölçüde azalması Keban Barajı'nın ana ünitesinin inşaatının 1974'te tamamlanmasıyla yakından ilgilidir. İnşaatın tamamlanması nedeniyle barajda çalışanların büyük bir bölümü ile su altında kalan köylerde yaşayan halkın bir kısmı Elazığ il merkezinin yanı sıra, Diyarbakır ve Bursa gibi illere göç etmiştir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. Böylece, il nüfusundaki artış görece yavaşlamıştır.

Elazığ'ın nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamaları ile karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, ildeki nüfus yoğunluğunun bütün yıllarda ülke ortalamalarından düşük olduğu görülür.

Türkiye ve Elazığ'da Nüfus Yoğunlukları

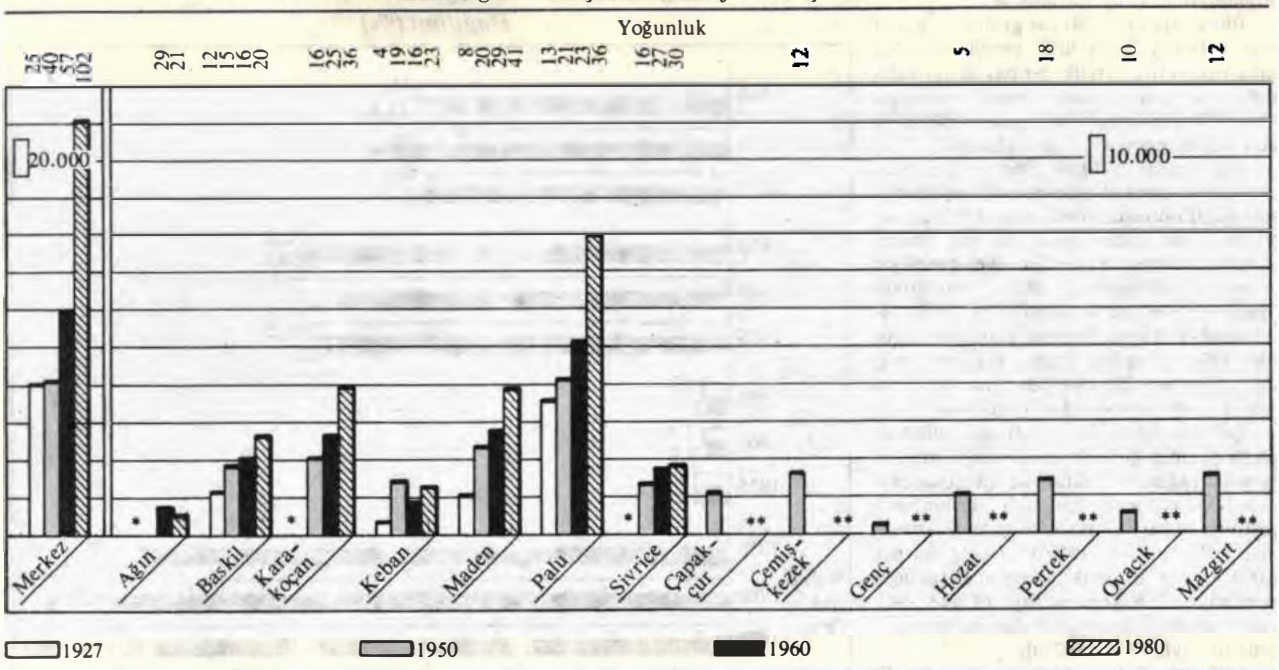
Yıllar	Türkiye	Elazığ
1927	18	12
1935	21	17
1940	23	20
1945	24	21
1950	27	23
1955	31	26
1960	36	31
1965	41	35
1970	45	41
1975	52	46
1980	58	48

Tablo 4
Türkiye ve Elazığ'da Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Elazığ
Kaba Doğum Hızı	42,3	52,1
Kaba Ölüm Hızı	13,9	14,9
Doğal Artış Hızı	28	37
Artış Hızında Göçlerin Payı	0,3	1,2

(Toros, 1979)

Şekil 4
Elazığ İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* Bu yerleşimler ilgili yıllarda ilçe değildi

** Bu ilçeler sonraki yıllarda başka illere bağlanmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Önceden Elazığ'a bağlı ilçelerden bir kısmının 1936'da yeni kurulan Tunceli İli'ne bağlanması sonucunda ilin yüzölçümü büyük ölçüde azalmış, böylece ilin nüfus yoğunluğu ile Türkiye ortalaması arasındaki fark, 1940'larda en düşük düzeye ulaşmışsa da, izleyen yıllarda 1965'e değin büyümüştür. 1970'te tekrar azalan fark, 1975 sonrasında hızla artmıştır. 1980'de Elazığ'da km2'ye 48 kişi düşerken, Türkiye'de 58 kişi düşmekteydi.

Nüfusun gelişmesi ilçeler ölçeğinde incelendiğinde, ilçelerin nüfus büyüklükleri ve yoğunlukları ile gelişme hızları arasında tam bir koşutluk olduğu görülür (Şekil 4, Tablo 5). İlde en önemli nüfus varlığı ve yoğunluğuna sahip olan, gerek nüfusu gerekse nüfus yoğunluğu öbür ilçelerden büyük farklılık gösteren Merkez İlçe, 1950-1980 döneminde nüfusu en hızlı büyüme gösteren ilçedir. Merkez İlçe'nin nüfusu bu dönemde % 168 oranında artmış, böylece öbür ilçelerle arasındaki fark 1980'de daha da büyümüştür.

Elazığ İlçelerinin Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	144	213	268
Palu	126	157	192
Karakoçan	130	169	191
Maden	115	153	163
Baskil	115	129	148
Keban	58	101	88
Sivrice	134	161	145

Yine nüfus büyüklüğü ve nüfus yoğunlukları bakımından ilk sıralarda bulunan Palu, Karakoçan ve Maden ilçelerinin nüfusları da 1950-1980 döneminde önemli ölçüde artmıştır. 30 yıl içinde Palu ve Karakoçan'ın nüfusları 2 katına ulaşırken, Maden'in nüfusu 1,5 katını biraz aşmıştır.

Keban'ın nüfusu ise, bu dönemde büyük dalgalanmalar göstermiştir. İlçenin nüfusu 1950-1960 döneminin sonunda yaklaşık yarısına düşmüştür. Bu durum, daha önceden Keban'a bağlı olan Ağın'ın 1954'te yapılan bir idari değişiklikle ayrı bir ilçe haline getirilmesinden kaynaklanmaktadır. İlçenin nüfusu Keban Barajı'nın yapımı nedeniyle 1960-1970 arasında yeniden artmıştır. Ancak, barajın ana ünitesinin inşaatının bittiği 1970-1980 döneminde ilçe nüfusu yeniden azalmıştır. Bu ise, sular altında kalan köylerde oturan halkın ve barajda çalışanların büyük bölümünün ilçeyi terk etmelerinin sonucudur.

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Elazığ nüfusunun 3 ana yaş grubuna (0-14, 15-64, 65+) göre bölünüşünde, nüfusun ağırlıklı bölümünün (15-64) yaş grubunda toplandığı görülmektedir. Bu yaş grubundaki kişilerin sayısı 1950-1975 döneminde 119.000'den 216.000'e yükselmesine karşın, ildeki yüksek doğurganlığa bağlı olarak (0-14) yaş grubundaki artış daha fazla olduğu için, (15-64) yaş grubunun göreli payı giderek azalmıştır.

Tablo 5
Elazığ İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	2.158	220.053	142.983	77.070	102
Ağın	260	5.355	2.651	2.704	21
Baskil	1.312	26.776	5.164	21.612	20
Karakoçan	1.085	39.373	6.491	32.882	36
Keban	543	12.558	6.282	6.276	23
Maden	939	38.937	12.341	26.596	41
Palu	2.222	78.901	7.112	71.789	36
Sivrice	634	18.855	4.001	14.854	30

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1980)

1950'de % 56 olan söz konusu yaş grubunun göreli payı, 1975'te % 52'ye gerileyerek ülke ortalamasının altına düşmüştür.

Buna karşılık (0-14) yaş grubunun göreli payı bütün yıllarda ülke genelindekinden daha yüksektir. Üstelik, bu pay ildeki kaba doğum hızının yüksek olması nedeniyle 1950-1975 döneminde artmıştır. 1950'de % 41,4 olan bu payı, 1975'te % 43,6 idi.

Öte yandan 1950 ve 1960'ta ülke ortalamalarının biraz altında olan 65 yaş üzerindeki yaşlı nüfusun göreli payı 1975'te ülke ortalamasına eşitlenmiştir. Bu yaş grubunun dağılımının il ve Türkiye genelinde benzerlik göstermesi, ölüm oranlarının Elazığ ve Türkiye'de birbirlerine yakın olmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin verilere göre, kaba ölüm hızı Türkiye genelinde binde 14 iken, Elazığ'da binde 15 idi (Tablo 4).

Çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun göreli payının giderek daralması Elazığ'da çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumlarını gösteren bağımlılık oranının giderek artmasına yol açmıştır. 1950'de Elazığ'da her 1.000 kişinin bakmak durumunda olduğu birey sayısı 786 iken, bu sayı 1975'te 934'e yükselmiştir. Ülke ortalamaları ise aynı yıllarda sırasıyla 811 ve 802 idi.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre dağılımında, ildeki yüksek doğurganlığın etkileri açık bir biçimde görülmektedir. Yüksek doğurganlık nedeniyle yaş piramidinin tabanındaki (0-4), (5-9) ve (10-14) yaş gruplarında büyük bir yığılma olmuştur (Şekil 6).

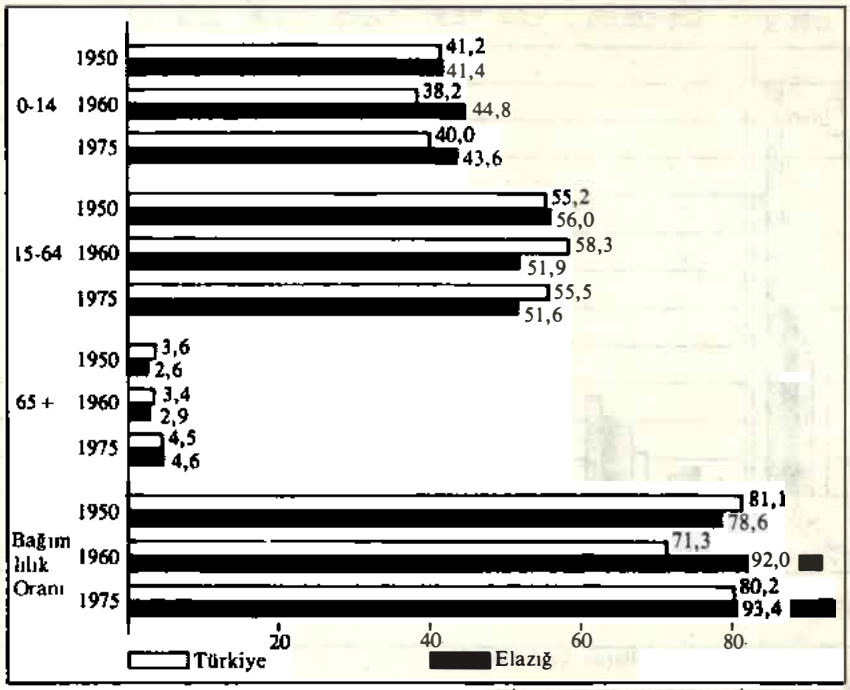
Yaş piramidi (20-24) yaş grubundan başlayarak yavaş bir biçimde daralmaktadır. (55-59) yaş grubunun göreli payının darlığı ise, I. Dünya Savaşı'nın Türkiye genelinde olduğu gibi Elazığ'da da doğurganlık üzerindeki olumsuz etkilerini yansıtmaktadır.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Elazığ nüfusunun cinsiyet yapısı, Türkiye genelindekine benzerlik göstermektedir (Tablo 6). Ülke genelinde olduğu gibi Elazığ'da da bütün yıllarda bir erkek fazlalığı söz konusudur.

1950'lerden sonra ilde giderek artan kamu yatırımları ve 1965'ten sonra Keban Barajı inşaatının yarattığı istihdam olanakları bir işgücü akımını başlatmıştır. Ancak, göçlerin çekirdek aile (ana, baba, çocuklar) ölçeğinde gerçekleşmesi nedeniyle kadın-erkek oranları 1950-1975 döneminde pek değişmemiştir.

Aynı durum, kent merkezleri için de geçerlidir. İlin kent merkezlerinde her zaman bir erkek fazlalığı olmuştur. Kırdan kente göçlerin aile ölçeğinde gerçekleşmesi nedeniyle kentleşme olgusu kent merkezlerindeki kadın erkek oranlarını etkilememiş, bu oranlar 1960'tan 1975'e değin hiç değişmemiştir.

Şekil 5
Elazığ ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

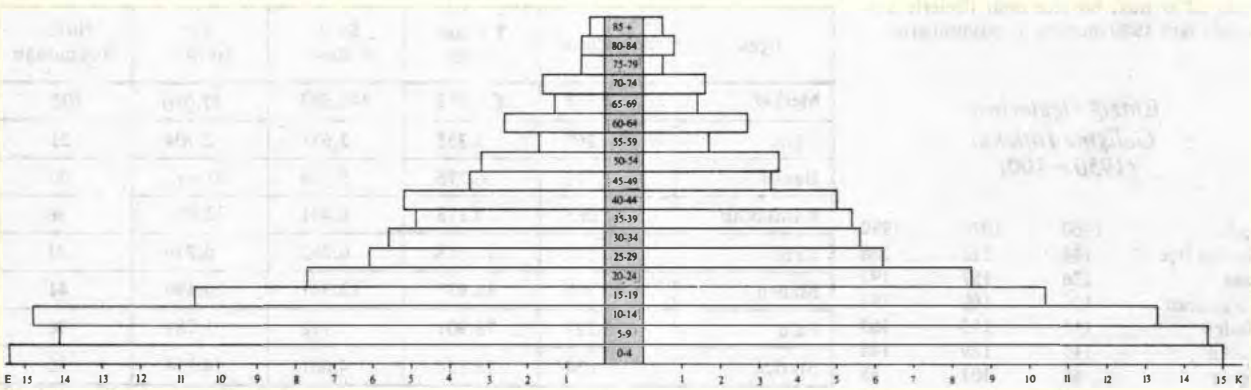

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

ÖZET

GENEL KONUM: 40°21' ve 38°30' doğu boylamları ile 38°17' ve 39°11' kuzey enlemleri arasında kalan Elazığ İli merkezinin denizden yüksekliği yaklaşık 1.020 m'dir. 9.151 km2'lik alana yayılan il, doğudan Bingöl, batıdan Malatya, kuzeyden Tunceli, kuzeybatıdan Erzincan, güneyden ise Diyarbakır ile çevrelenmiştir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Elazığ İli'nin yaklaşık % 84'ü dağlar ve platolarla kaplıdır. Dağlık yörelerde, genellikle yükselti

Şekil 6
Elazığ İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 6
Türkiye ve Elazığ'da Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Elazığ İli												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	141.583	50,87	136.479	49,03	43.399	53,43	37.824	46,57	98.184	49,81	98.925	50,19	53,82	46,18
1970	50,6	49,4	191.283	50,75	185.632	49,25	81.340	53,67	70.215	46,33	109.943	48,79	115.417	51,21	52,6	47,3
1975	51,4	48,6	216.639	51,84	201.285	48,16	94.015	53,52	81.660	46,48	122.624	50,62	119.625	49,38	53,1	46,9

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

2.000-3.000 m arasında değişmektedir. İl sınırları içerisine sokulan Doğu Toroslar'ın batı uzantıları yerleşmeyi güçleştirecek düzeyde yüksek ve dalgalı değildir.

İl, doğu, güney ve batı yönlerinden, oval bir şekilde, Doğu Toroslar'ın uzantılarıyla çevrilidir. Elazığ topraklarının yaklaşık % 57,2'sini kaplayan dağlar, il içindeki en yüksek noktaya 2.620 m ile Akdağ'da ulaşır.

Elazığ İli'ndeki ovalar, çöküntü alanlarının akarsularca taşınmış maddelerle dolması sonucu oluşmuş, küçük ovalardır. Genellikle alüvyal topraklarla kaplı bu verimli ovaların başlıcaları arasında; Elazığ Ovası, Uluova, Kuzuova, Behramaz Ovası, Palu Ovası sayılabilir.

Elazığ il topraklarında yaylalara pek fazla rastlanmamaktadır. Bu tür oluşumlar il alanının yalnızca % 1,1'lik bir bölümünü kaplar.

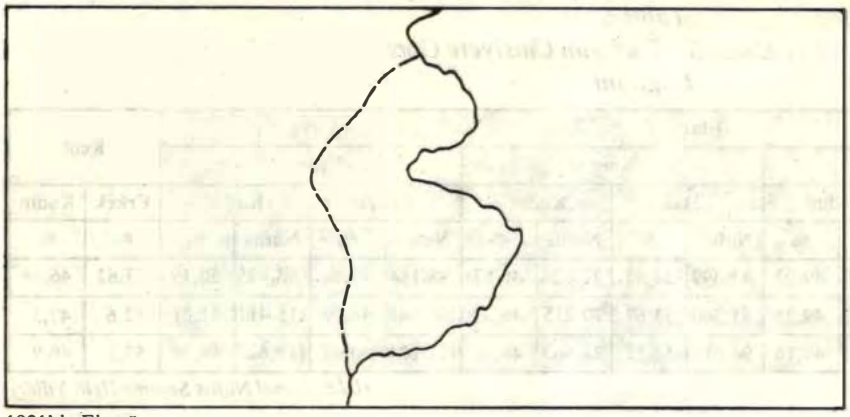
Öte yandan Elazığ'da vadi oluşumlarının özel bir önemi vardır. Bir çöküntü alanı üzerinde bulunan Elazığ il topraklarında kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan pek çok vadi oluğu yer almaktadır. Bu vadilerin önemlileri Murat, Fırat ve Karasu vadileridir.

Elazığ akarsu kaynakları açısından Hazar Gölü'nün güney kesimi dışında bütünüyle Fırat Havzası içinde kalmaktadır. Fırat Havzası, Basra Körfezi Havzası'nın bir parçasıdır. İlin önemli akarsuları Fırat, Murat ve Peri'dir.

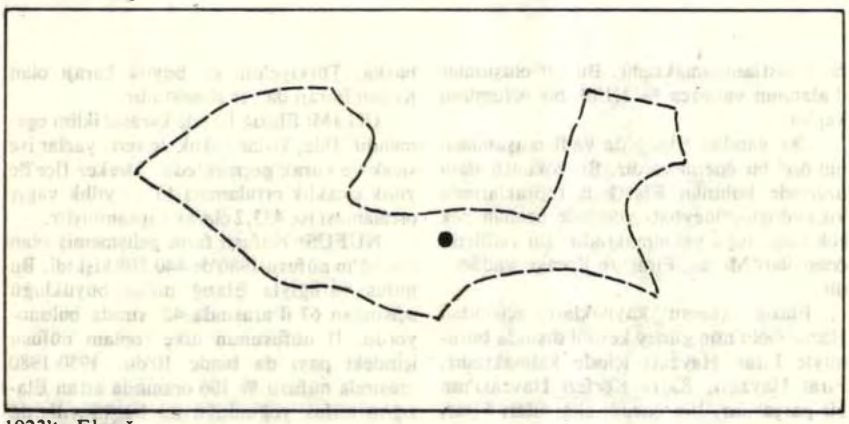
İlde, bir doğal göl olan Hazar'dan başka, Türkiye'nin en büyük barajı olan Keban Barajı da yer almaktadır.

İKLİM: Elazığ İli'nde karasal iklim egemendir. İlde, kışlar soğuk ve sert, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir. Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 13°C; yıllık yağış ortalaması ise 433,2 olarak saptanmıştır.

NÜFUS: Nüfusu fazla gelişmemiş olan Elazığ'ın nüfusu 1980'de 440.808 kişi idi. Bu nüfus varlığıyla Elazığ nüfus büyüklüğü açısından 67 il arasında 42. sırada bulunuyordu. İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı da binde 10'du. 1950-1980 arasında nüfusu % 106 oranında artan Elazığ'ın nüfus yoğunluğu da bütün yıllarda ülke ortalamalarından düşüktü. 1980'de Elazığ'da km2'ye 48 kişi düşüyordu.

1921'de Elazığ

1923'te Elazığ

TARİH

ELAZIĞ ADININ KAYNAĞI

Elazığ, Anadolu'nun en eski yerleşmelerinden biridir. Fırat Irmağı'nın çizdiği büyük yay içinde, sulak ve verimli bir ova üzerinde bulunması yöreyi yerleşmeye elverişli kılmıştır. Elazığ ve yöresi tarihinin Paleolitik Dönem'e değin uzandığı saptanmıştır. Elazığ tarihinin en önemli merkezlerinden biri Harput'tur. Bugün önemini büyük ölçüde kaybetmiş olan bu kentten, Asur ve Hitit yazıtlarında söz edilmektedir. Boğazköy'de bulunan Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ilişkin çivi yazılı belgelerde, Harput yöresine İşuva denildiği görülmektedir. İÖ XIX. yy'a ilişkin Asur çivi yazısı ile yazılmış bir yazıtta ise, Harput yöresinden adıyla söz edilmektedir. Urartular Dönemi'nde, Harput'a Karberd denilmekte idi. Tarihçiler, "kar" ekinin taş, "berd" ekinin ise kale anlamına geldiğini belirterek, Urartular Dönemi'nde burada önemli bir kale bulunduğu sonucuna varmaktadırlar. Bizans kaynaklarında, Harput'un Kharpeta olarak kaydedilmesi, Urartular'ın Karberd dedikleri yerin Harput olduğu savını güçlendirmektedir.

Bossert, Hitit çivi yazılı bir belgede Harputaş olarak kaydedilen yerin, Harput olduğunu öne sürmektedir. İÖ IX-VIII. yy'da Harput'a Harputavanas denilmekte idi. Palu Kalesi'nde bulunan çivi yazılı metinlerde yörenin adı, Supa-Supani olarak kaydedilmektedir. Bazı yabancı kaynaklar, eski Yunan ve Roma Dönemi'nde Elazığ ve Harput yöresinin Sofen (Sophene) olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Sofen'in iki önemli kenti, Karkathiokerta ve Arsamosata'ydı. Karkathiokerta'nın Harput, Arsamosata'nın ise Şimşat olduğu öne sürülmektedir.

Arap kaynaklarında Harput ve yöresi Hinzit, Ermeni kaynaklarında ise Handzit olarak geçmektedir. Bazı Arap kaynaklarında, İranlılar'ın Ziata Castellum denilen yeri zaptettiği kaydedilmektedir. Belirtilen bu yer Harput'tur. Ziata Castellum, Hısn-ı Ziyat, yani Ziyad Kalesi anlamına gelmektedir. Buradan Arapların uzun süre Harput'a Hısn-ı Ziyad adını verdikleri anlaşılmaktadır.

Elazığ'ın ise tarihte yazılı olarak kaydedilen ilk adı Osmanlılar Dönemi'nde kullanılan Mezra'dır. Kentin Sultan Abdülaziz zamanında bayındırlaştırıldığı ve buraya Mamuret ül-Aziz, yani Aziz'in yaptırdığı kent adı verildiği bilinmektedir. Sonraları aynı ad, dile daha kolay geldiği için Elaziz olarak değişmiştir. Cumhuriyet Dönemi'ne değin Elaziz olarak kullanılmış, Kasım 1937'de Atatürk'ün önerisi ve Bakanlar Kurulu kararı ile Elazık'a dönüştürülmüştür. Elazık, Azık diyarı anlamına gelmektedir. Ancak, bu adın söyleniş zorluğu nedeniyle, 10 Aralık 1937'de yeni bir Bakanlar Kurulu kararı ile Elazığ adı kabul edilmiştir.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

Elazığ ve yöresi doğal koşullarının yerleşmeye elverişli olması nedeniyle, Paleolitik (Eskitaş) Dönem'den beri çeşitli toplulukların uğrağı olmuştur. Elazığ ve yöresinde yapılan araştırmalarda, insanların henüz göçebe topluluklar halinde, bazı taşları ilkel biçimlerde yontarak avlanıp yaşadıkları Paleolitik Dönem buluntularına rastlanmıştır. Yörede Paleolitik Dönem'e tarihlenen çok sayıda taştan araç bulunmuştur.

Yörede ilk araştırma, 1945'te Kılıç Kökten'ce yapılmıştır. 1956'da C.A. Burney, Kökten'in bıraktığı yerden araştırmayı sürdürmüştür. Bu iki çalışmanın amacı, yüzey araştırması ile sınırlı kalmış, yüzey buluntularının toplanarak, değerlendirilmesi olmuştur. Bunları izleyen araştırma ve kazılar, Keban Barajı'nın suları altında kalacak olan yerleşmelerin, uygarlıkların kurtarılması amacıyla yapılan çalışmalardır. 1966'da Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Restorasyon Bölümü, 1967'de ise, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü ile Michigan Üniversitesi'nin ortaklaşa oluşturdukları iki ayrı ekip, bu yörede yüzey araştırmaları yapmıştır. Araştırmalar sonunda saptanan yerleşmelerin kazıları 1968'de başlamış, bunlara yerli yabancı birçok bilim adamı ve kazı ekipleri katılmıştır. Çalışmaların bir kısmı 1974'te, diğerleri de 1975'te baraj gölünün dolmasıyla sona ermiştir.

"Keban Baraj Gölü Altında Kalan Arkeolojik Yerleşmeleri Kurtarma Projesi" adı altında yürütülen kurtarma kazıları, yaklaşık altı yıl, baraj gölü doluncaya değin sürmüştür. Bu kısa süre içerisinde araştırılan yerleşmeler, Elazığ ve yöresinin, Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir bölümünün tarihini ve kültürünü büyük ölçüde aydınlatmıştır. Aynı bölgede bir başka yüzey araştırması 1975-1977'de yapılmıştır. İÜ Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü'nün gerçekleştirdiği bu araştırmanın amaçları; yapımı süren Karababa ve Karakaya Baraj Gölü altında kalacak yerleşmeleri saptamak ve buluntularını değerlendirmek, göl alanını su kaplayana değin buralardaki yerleşmeleri kurtaracak olan kazı ekiplerine yol gösterici bilgi sunabilmekti. Bu araştırmalar sırasında, Elazığ il sınırları içinde Baskil çevresinde sayıları 20'den fazla yerleşme bulunmuş, içlerinden en önemlileri seçilerek 1978'den bu yana kazı çalışmalarına başlanmıştır.

YAZILI TARİH ÖNCESİ YERLEŞMELER: Keban Baraj Gölü alanında, prehistorik dönemleri aydınlatan çalışmalar

1850

1851

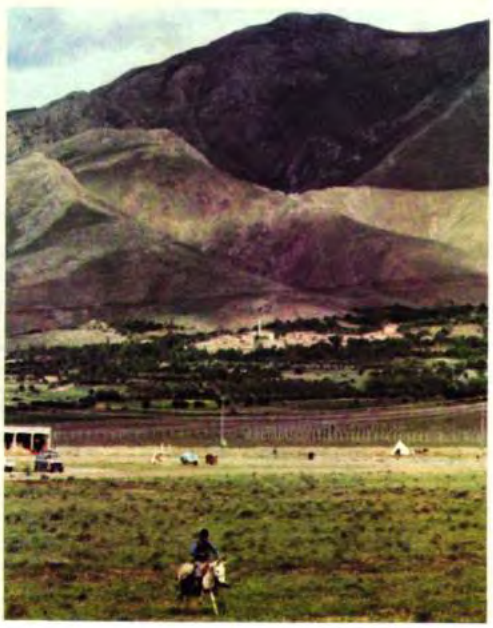

1850 - Baskil Ovası
1851 - Mollakendi Ovası
1852 - Karayazı Ovası
1853 - Mastar Dağı

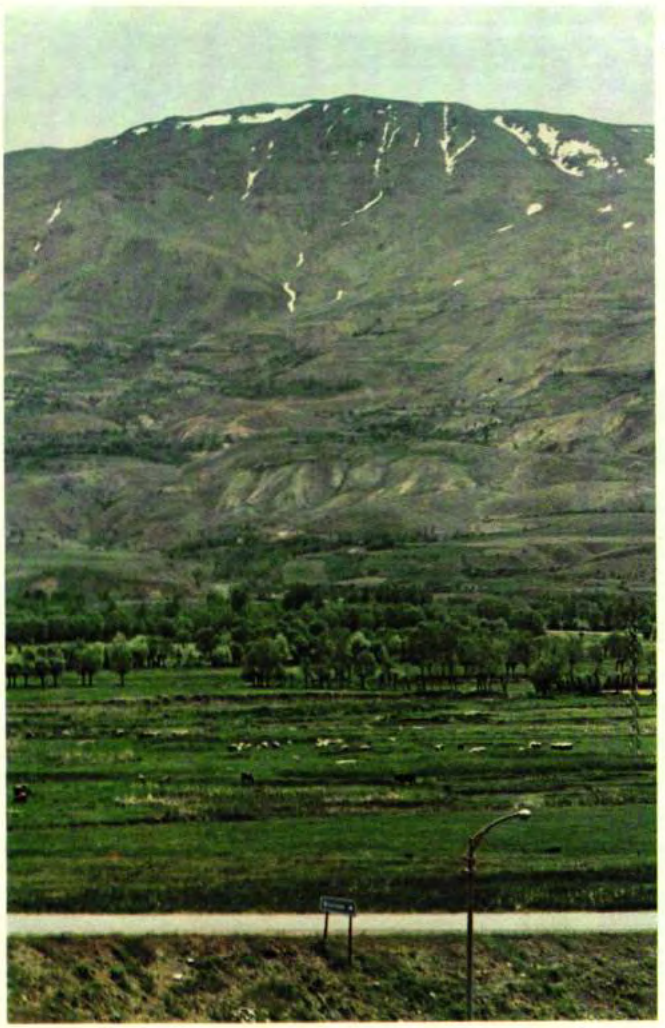
1852

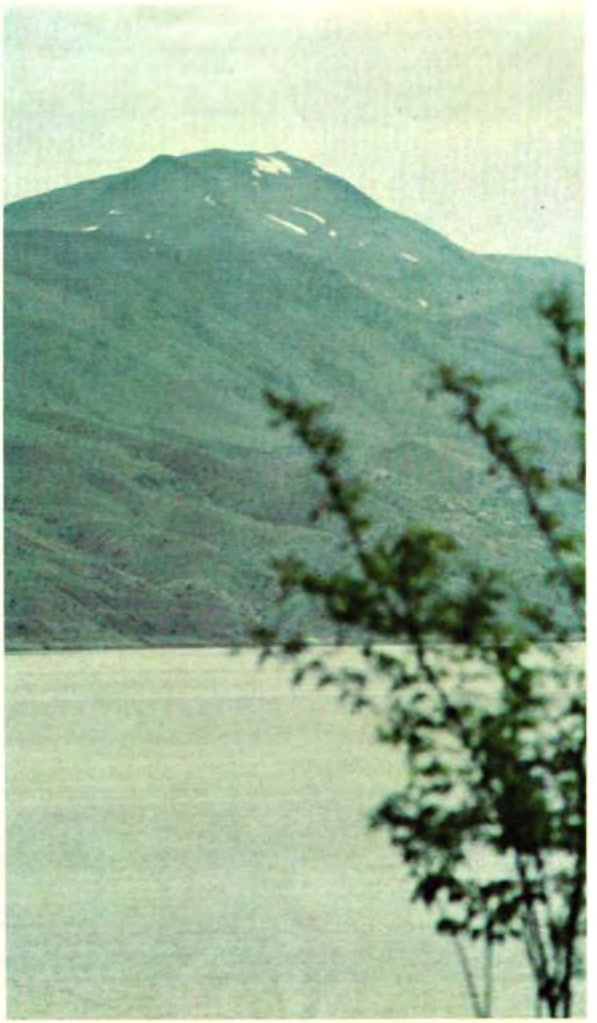
1853

1854

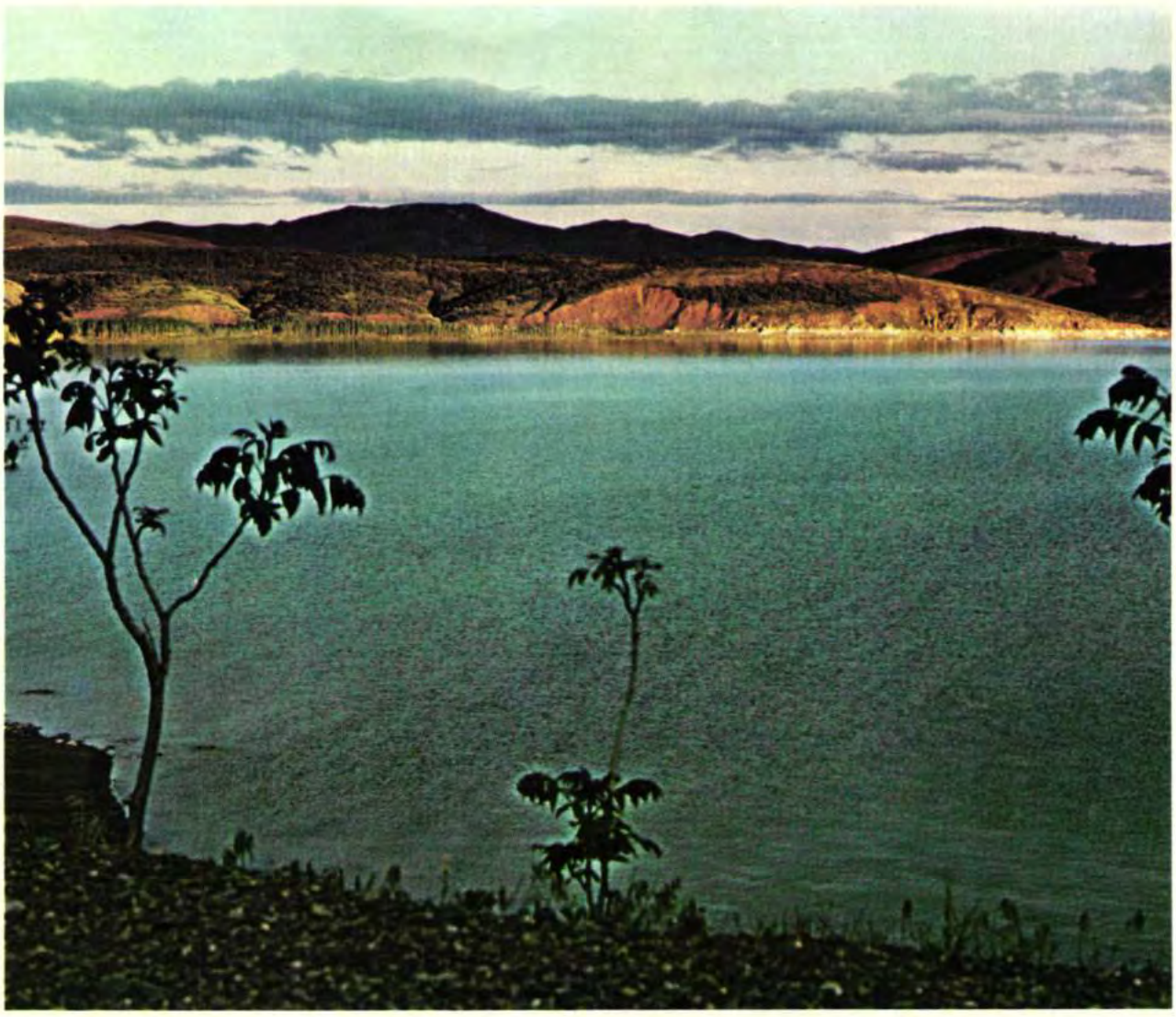
1855

1856

1857

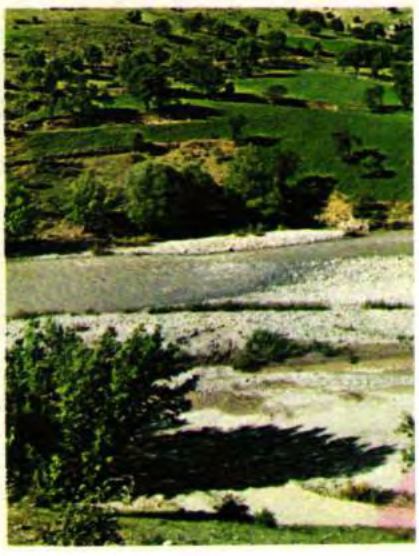

1858

1854 - Hazar Baba Dağı
1855 - Sivrice Dağı
1856 - Deveboynu Dağları
1857 - 1858 - Hazar Gölü
1859 - Behramaz Deresi

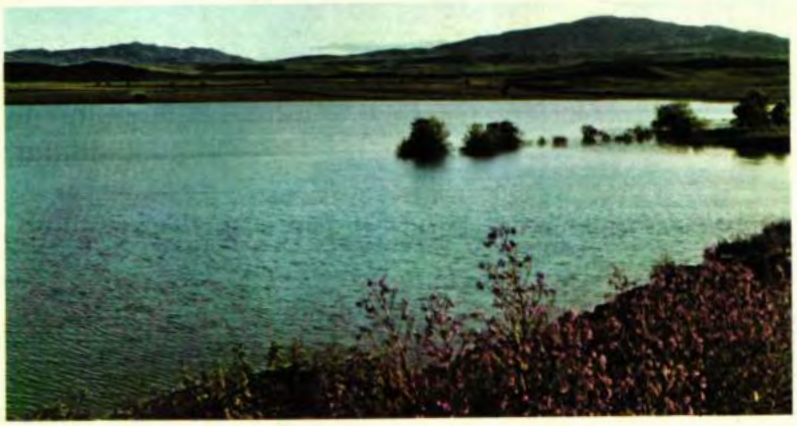
1859

1860

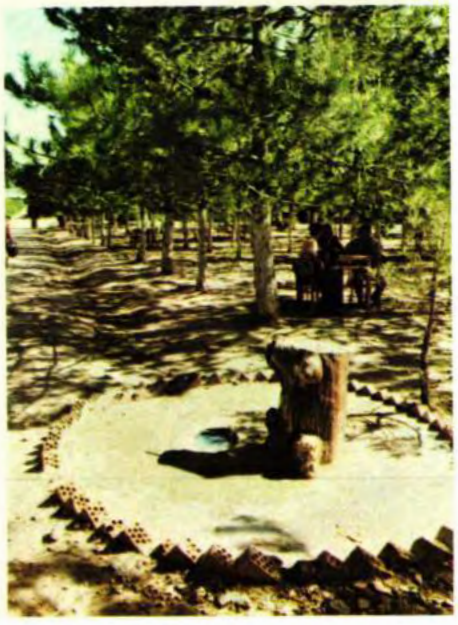
1861

1862

1863

1860 - Fırat Nehri
1861 - 1862 - Cip Baraz Göleti ve piknik yeri
1863 - Zafran piknik yeri

yukarıda özetlenmiştir. Paleolitik (Eskitaş) Dönem'i aydınlatan araştırmalar Kılıç Kökten'ce Keban yöresinin çeşitli yerlerinde yapılmıştır. Ayrıca, yörenin öbür yerleşmelerinde yapılan kazılarda Elazığ İli'nin eski tarihi ile ilgili buluntular ortaya çıkarılmıştır.

Baraj gölünün doğal çevresi, su kaynakları, doğal kaya sığınakları, kara ve su hayvanlarının bolluğuyla verimli bir bölge olarak Paleolitik Dönem'den beri, bir yerleşme alanı olmuştur. Paleolitik Dönem insanları yiyecek vb gereksinimlerini avcılık ve toplayıcılıkla sağlar, iklim koşullarına ve avlanma olanaklarına göre, sürekli yer değiştirirlerdi. Bu insanlar, gerek toplayıcılık, avcılık yapmak, gerek yırtıcı hayvanlardan korunmak için yontulmaya en elverişli malzeme olarak çakmaktaşı ile obsidyenden (doğal cam) çeşitli araçlar yapmışlardır. Kılıç Kökten, yöredeki araştırmada bu türden araçlara rastlamıştır. Enerli'de, Alt Paleolitik Dönem'e tarihlenen çakmaktaşından çeşitli kazıyıcılar ve uçlar, Ağın Deresi boyunca ve yakın çevresinde Orta Paleolitik Dönem'den kalma araçlar, Eşkini Sefini denen yerde yine Paleolitik Dönem'e tarihlenen buluntulara rastlanmıştır.

1970, 1971, 1972'de sürdürülen çalışmalarda Keban-Ağın arasındaki, Kaşpınar Köyü'nde Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik dönemlere tarihlenen buluntular ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, Yeniyapan (Hastek) Köyü yakınında Gedikler mevkiinde (Küllüini'nde) Orta ve Üst Paleolitik dönemlerden kalma taş araçlar, Elazığ-Pertek arasında ve Murat Suyu'na yakın Karataş kayaaltı sığınağında Üst Paleolitik Dönem araçları, Öğrendik Köyü'nde Madler Yöresi'nde yine Paleolitik Dönem kalıntıları bulunmuştur.

BOYTEPE: Altınova'nın güney yamaçlarında, İçme Bucağı'na bağlı Zentoriç Köyü yakınındadır. Boytepe'deki buluntular, Çayönü/Diyarbakır ve Cafer Harabesi/Malatya çanak-çömleksiz neolitik obsidyen buluntularına benzemektedir. Burası, Elazığ bölgesinin şimdiye değin saptanan ilk köy yerleşmesidir. Baraj gölünün suları dışında kaldığı için Boytepe'de kazı yapılmamıştır.

AĞIN VE KALAYCIK: Baraj gölü altında kalacak arkeolojik değerleri araştırma ve kurtarma projesinde Ağın ve Kalaycık kazılarını, Ankara Üniversitesi'nden Ümit Serdaroğlu üstlenmiştir.

Çalışmalar 1968'den 1974'e değin sürmüştür. Yerleşme, Keban'ın 27 km kuzeyinde bulunmaktadır. Ağın ve çevresi, Kalaycık Tepe Höyüğü, Kalecikler Höyüğü, Kilise Yazısı Höyüğü ve Kalaycık Nekropolü'nde değişik yıllarda kazılar ve araştırmalar yapılmıştır. Tüm çevredeki kazı ve yüzey araştırmaları yöre tarihinin Kalkolitik Dönem'le başlayıp, Tunç Çağları, Geç Helenistik Dönem, Roma ve Bizans dönemleri ile sürerek, İS XI-XIII. yy'larda, İslam Uygarlıkları Dönemi'ne değin uzandığını göstermektedir.

AŞVAN: Aşvan kazılarına, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden David H. French başkanlığında 1968'de başlanmıştır. Kazı yeri, Elazığ'ın 34 km kuzeybatısındadır. İlk yıllar, yalnız Aşvan'da sürdürülen çalışmalar, daha sonraki yıllarda Çayboyu, Taşkun Kale, Taşkun Mevkii ve Kilise Alanı denilen bölgelerde de yürütülmüştür. Bu çalışmaların ışığında Aşvan yöresinin en eski yerleşme tarihi Çayboyu ile simgelenmekte ve bu yerleşme İÖ 4000'in tümünü kapsamaktadır.

Taşkun yöresi İÖ 3000 ile tarihlenmektedir. Aşvan yöre tarihini oluşturan öbür yerleşmelerden biri İlk Tunç Çağı'na tarihlenen Taşkun Kale ve Kilise Alanı'dır. Ayrıca yörede Tunç Çağları, Helenistik, Roma ve Ortaçağ dönemleri buluntularının saptandığı çok sayıda yerleşme vardır. Roma Dönemi buluntuları, burada Roma İmparatorluğu sınırları dışında, Roma'ya bağlı küçük bir krallık kurulduğunu göstermektedir.

FATMALI-KALECİK: 1967'de, Fatmalı-Kalecik Höyüğü'nde, Michigan Üniversitesi'nden Robert Whalloh Jr. ile Henry T. Wrigh kısa bir süre, arkeoloji çalışmalarında bulunmuşlardır. Burada, araştırmacılarca Erken Devir ve Geç Devir olarak adlandırılan yerleşmeler saptanmıştır. Bunun altında tek açmada İlk ve Son Kalkolitik Dönem buluntularına rastlanmıştır. Fatmalı-Kalecik, Keban bölgesindeki küçük yerleşmelerden biridir.

PAĞNİK ÖRENİ (KAŞPINAR): Richard Harper başkanlığında İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nce yürütülen Pağnik Öreni-Kaş-

Kronoloji

İÖ 5000-3000	Kalkolitik Dönem.
İÖ 3000-2000	İlk Tunç Çağı.
İÖ 2000-1460	Orta Tunç Çağ, Hurri-Mitanni ve Hitit Eski Krallık dönemleri.
İÖ 1460-1200	Son Tunç Çağı, Hitit İmparatorluk Dönemi.
İÖ 1200 sonrası	Muşkiler Dönemi.
İÖ IX-VI. yy	Urartular Dönemi.
İÖ VI. yy	Medler'in etkisiyle Urartu Devleti'nin yıkılması, Elazığ yöresinin Med egemenliğine girmesi.
İÖ VII. yy	Persler Dönemi.
İÖ 334	Helenistik Dönem'in başlaması.
İÖ 280	Galatlar'ın saldırısı.
İÖ 90	Büyük Tigran'ın yöreye egemen olmaya başlaması.
İÖ 66	Tigran'ın Roma egemenliğini kabul etmesi.
İÖ 53	Roma ordusunun Partlar'a yenilmesi.
İS 115	Partlar'ın Roma egemenliğine girmesi.
272-279	Susanlı yönetiminin Harput'a egemen olma çabaları.
279	Valens'in Sasanlı Kralı Şapur'u yenerek Harput yöresinde kesin egemenliği sağlaması.
395	Bizans Dönemi'nin başlaması.
644-650	Araplar'ın Elazığ yöresini ele geçirmeleri.
934	Elazığ yöresinin yeniden Bizans egemenliğine girmesi.
1069	Elazığ yöresine Türk akınlarının başlaması.
1087	Elazığ yöresinde Çubukoğulları Beyliği'nin kurulması.
1115	Artukoğulları'nın Çubukoğulları Beyliği'ne son vermeleri.
1185	Artukoğulları'nın Harput kolunun kurulması.
1234	Alaaddin Keykubad'ın, Elazığ yöresini Anadolu Selçuklu topraklarına katması.
1243	Elazığ yöresinin İlhanlı egemenliği altına girmesi.
1339	Dulkadiroğulları'nın Elazığ yöresinde egemenlik kurmaya başlamaları.
1366	Memlukler'in Harput'u kuşatmaları.
1465	Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Elazığ yöresini ele geçirmesi.
1507	Elazığ yöresinin Safeviler'in eline geçmesi.
1515	Osmanlılar'ın Elazığ yöresini yönetimleri altına almaları.
1834	Reşid Mehmed Paşa'nın vali olarak atanması.
1851	Dersim'in Harput Eyaleti'ne bağlanması.
1856	Deprem sonucu yörede pek çok köyün yıkılması.
8 Mart 1917	Mustafa Kemal'in, II. Ordu Komutanı olarak Sekrat'a gelmesi.
9 Eylül 1919	Mustafa Kemal'i yakalamakla görevlendirilen Elazığ Valisi Ali Galip'in, girişiminin başarısız kalmasıyla Halep'e kaçması.
1922	Malatya ve Dersim'in, Elazığ'dan ayrılarak vilayet haline getirilmesi.

pınar kazısına 1968'de başlanmıştır. Ortaya çıkarılan çanak-çömlekler ve mimari buluntular yerleşmenin Tunç Çağ'a tarihlendiğini kanıtlamaktadır. Fırat Irmağı'nın batı kıyısında yer alan Roma sınır kalesi, Son Roma İmparatorluk Çağı'nda yapılmıştır.

HARABA: Haraba Köyü yakınlarındaki Şimşat Kalesi'nde yapılan kazılar, Ankara Üniversitesi'nden Baki Öğün başkanlığında sürdürülmüştür. Kale, Elazığ'ın yaklaşık 50 km doğusunda, Gülüşkür Köprüsü'nden 5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Araştırmacılar, antik kaynaklarda Arsamosata ya da Armosata, Bizans Dönemi'nde Asmosata, Ermeniler'ce de Aşmuşat denen kentin, bugünkü Şimşat olduğunu öne sürmektedirler. Ne var ki, antik kaynaklar Arsamosata diye andıkları kentin, Fırat ve Dicle ırmakları arasında, Fırat yakınında bir ovada olduğunu bildirmektedirler. Oysa, bugünkü Şimşat, Fırat yakınında değil, Fırat kıyısındadır. Şimşat Kalesi, gerek konumu, gerek yapısıyla, Urartu Kaleleri'ne benzemektedir. Kalenin, Arsamosata olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak, Helenistik Dönem'e tarihlenen kent suru kulesi ve duvar önünde bulunan Geç Hitit Dönemi çanak-çömlek parçaları buranın sözü edilen dönemlerde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

HAN İBRAHİM ŞAH: Bu höyükte (yeni adıyla Esenkent) yapılan kazıları, Ankara Üniversitesi'nden Hayri Ertem 1970'te başlatmıştır.

Höyük, Elazığ'ın kuzeybatısında, Elazığ-Çemişkezek arasındadır. Burada ilk yerleşme, İlk Tunç Çağı'nda başlamıştır. İkinci yerleşim Bizans Dönemi'nde olmuştur. Han İbrahim Şah kazıları 1971'de de sürdürülmüş ve sonuçta, burada İlk Tunç Çağ veİlk Tunç Çağ'ın çeşitli evrelerindeki köy yerleşmeleri saptanmış, bunların küçük yerleşmeler olduğu anlaşılmıştır.

KORUCUTEPE: Korucutepe Höyüğü'nde kazılara Chicago Üniversitesi'nden Maurits Van Loon ile California Üniversitesi'nden Giorgio Buccellati yönetiminde başlanmıştır. Kazı çalışmaları, 1968'den 1970 sonuna değin aynı ekipce, 1970'ten sonra da, Ankara Üniversitesi'nden Hayri Ertem'ce sürdürülmüştür. Höyükteki en eski yerleşme (İÖ 4500-3500 arası) İlk Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Bu dönem, bir önceki Neolitik Dönem (yani yerleşik yaşam, tarım ve hayvancılığın geliştiği dönem) yaşam biçiminin yanı sıra, bakır madeninin eğitilip, kullanılmaya başlanmasıyla betimlenir. İlk Kalkolitik Dönem'in üstünde, İÖ 3500-3000 arasına tarihlenen Son Kalkolitik Dönem yer almaktadır. "Saman yüzlü" çanak-çömlekler, mimari ve içlerinde zengin gömü buluntuları olan mezarlarla belirlenen bu dönemin ardından İlk Tunç Çağ gelmektedir. İÖ 2700-2300 yıllarını kapsayan İlk Tunç Çağ II, yapı topluluğunun yanı sıra çanak-çömleği ve küçük buluntularıyla (kadın figürleri) tanınmaktadır.

İÖ, yaklaşık 2300-2000 arasına rastlayan İlk Tunç Çağ III, höyüğün ortasında değişik tipte, dinsel amaçlarla kullanılmış olduğu sanılan, kalın duvarlı, tek bir yapı ve dönemin tipik çanak-çömlekleriyle temsil edilmektedir.

Orta Tunç Çağı'ndan kalma (İÖ, yaklaşık 1500) buluntular arasında bir Mitanni mühürüne rastlanmıştır. İÖ, yaklaşık 1400-1200 arasına tarihlenen Son Tunç Çağı yerleşmesi, höyüğün güney eteğinde yoğunlaşmıştır. Bu aynı zamanda, Hitit İmparatorluk Dönemi'yle çağdaştır. Korucutepe, Hitit Çağı katmanlarını gösteren en iyi merkez durumundadır. Yerleşmeyi, Boğazköy-Çorum sur tekniğinde yapılmış, kalın duvarlı geniş bir surun çevrelediği saptanmıştır. İÖ XIV. ya da XIII. yy'lardan kalma mühür ya da bullelerde de hiyeroglif damga ve mühür baskıları vardır. Bu baskılardaki Luvi ve Hurri adları arasında yerel olduğu sanılan kral adlarına rastlanmaktadır. Mühürlerdeki desen ve şekiller, Boğazköy'de bulunanlarla yakın benzerlik göstermektedir. "Kralın oğlu" ve "ülkenin egemeni" gibi ünvanlar da, Hitit İmparatorluk yazıtlarında yer almaktadır. Bullelere bakarak, Altınova bölgesinin, Hitit yazıtlarında İşuva olarak geçen yöre olduğu saptanmıştır.

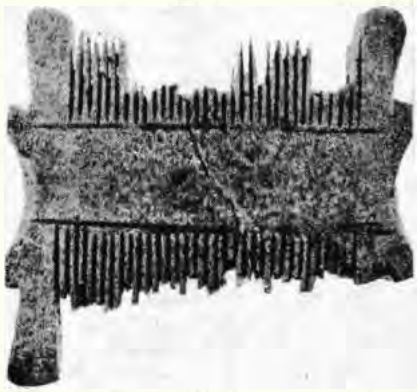
Hitit İmparatorluk Çağı'ndan sonraki dönem, buluntu azlığı ve katmanlamadaki yerine göre, İÖ 1000-800 yılları arasında tarihlenmiştir. Bu, Erken Demir Dönemi'dir.

NORŞUNTEPE: İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü, Harald Hauptmann başkanlığında Keban Barajı kurtarma kazılarına Norşuntepe'de katılmıştır. Kazı çalışmaları 1968'den 1974'e değin aralıksız sürmüştür. Elazığ'ın 26 km güneydoğuda Altınova'da bulunan Norşuntepe'de yapılan bir sondajda, İlk Kalkolitik Dönem'e rastlanmış olmakla birlikte, ilk yerleşme, Son Kalkolitik Dönem'de olmuştur. Bu yerleşme, Altınova'ya özgü basit bir yapıt tarzı ile belirlenmektedir. Mimarisi, çanak-çömleği vb buluntularıyla Norşuntepe, yerel bir Son Kalkolitik yerleşmesidir. Bu dönemin ardından gelen İlk Tunç Çağ I yerleşmesi, bir koruma duvarıyla çevrilmiştir. Bu tip yerleşmeler, Altınova İlk Tunç Çağ I evresinin özelliği olarak düşünülmektedir.

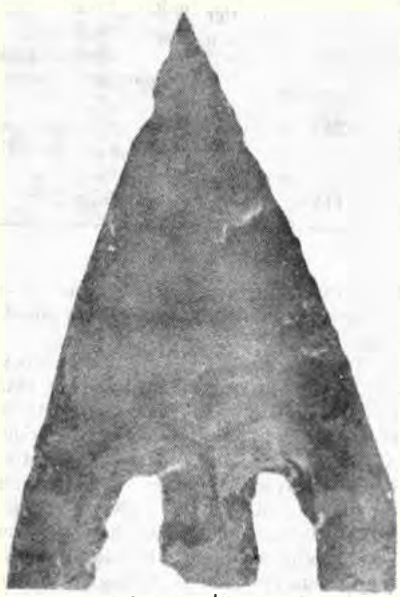
Norşuntepe'de İlk Tunç Çağı'nın öbür

Han İbrahim Şah kazılarında bulunmuş kemik alet

Han İbrahim Şah kazılarında bulunmuş kemik bir tarak

Korucutepe'de bulunan İlk Tunç Çağ ok ucu

Korucutepe'de Hitit İmparatorluk Çağı katmanlarında bulunan Mitanni mühürü

Norşuntepe'de bulunmuş Son Kalkolitik Dönem taş baltalar ve çakmaktaşı uçlar

Norşuntepe'de bulunmuş İlk Tunç Çağ tezgâh tarakları

evrelerinde de yerleşme olmuş, İlk Tunç Çağ III'ün son evresinde, höyükte, saray olduğu sanılan anıtsal bir yapı mimarisiyle karşılaşılmıştır. Büyük ölçüde tarım ve hayvancılıkla geçinen bura insanları, arpa ve buğday gibi tarım ürünlerini koruyup saklamak için büyük depolama kapları (pitos) yapmışlardır. Tarım ürünlerinin artmasıyla ticaret gelişmiş, bu ürünlere bakır ve obsidyen (doğal cam) gibi hammaddeler de eklenmiştir. Bakırın Ergani-Maden'den, obsidyenin de, Bingöl ve Elazığ çevresinden elde edildiği kabul edilmektedir.

İlk Tunç Çağı'nın üstünde Orta Tunç Çağı katmanının yer aldığı, ortaya çıkarılan çanak-çömlekler ve Orta Tunç Çağı sonu ile Son Tunç Çağı başlarına tarihlenen konutlarla kanıtlanmıştır.

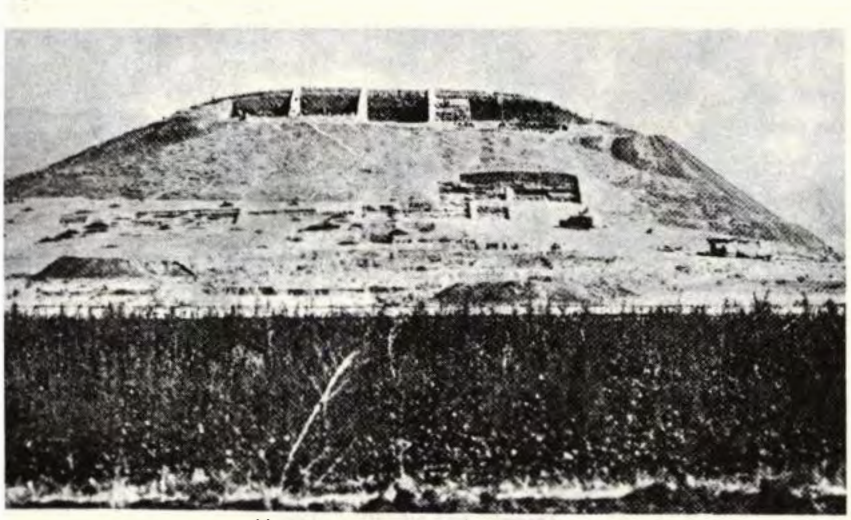
Norşuntepe de, Son Tunç Çağı-Hitit dönemlerine tarihlenmektedir. Büyük Hitit İmparatorluk Dönemi, Norşuntepe'de bulunan mühür ve mühür baskılarıyla büyük ölçüde aydınlanmıştır. Mitanni ya da Kerkük üslubunda bir silindir mühür, Luvi hiyeroglifli mühürler ve mühür baskılar (bulle) Norşuntepe'nin İÖ XV. yy tarihi üstüne bilgi vermektedir.

Son Tunç Çağı'nı izleyen İlk Demir Çağı'nda, Norşuntepe'de Urartular'ın yerleştiği anlaşılmıştır. Höyükte bulunan yapı topluluğu ve tipik Urartu çanak-çömlekleri, Altınova'nın bu dönemde Urartu egemenliğine girdiğini kanıtlamaktadır.

Orta Demir Çağı, höyükteki son evreyi simgelemektedir. Bu dönem yerleşmesinin birdenbire terk edilmesi, yöre halkı Urartular ile Asurlular'ın arasının bozulması ve Kimmerler'in istilaları (İÖ VIII. yy) gibi nedenlerle açıklanabilmektedir.

TEPECİK: Tepecik Höyüğü'nde, İstanbul Üniversitesi'nden Ufuk Esin'in 1968'de başlattığı kazı çalışmaları 1974'e değin sürmüştür.

Elazığ'ın 31 km doğusunda bulunan Tepecik Höyüğü, Altınova'daki en eski yerleşmelerden biridir. Buradaki en eski yerleşme, Son Neolitik (Yenitaş) Dönem'e değin uzanmaktadır. Bu dönemin ardından İlk Kalkolitik, daha sonra da Son Kalkolitik Dönem gelmektedir. Son Kalkolitik Dönem, Norşuntepe'deki yerel Son Kalkolitik yerleşmesinden farklıdır. Tepecik, Son Kalkolitik Dönem yerleşmesinde Mezopotamya'daki klasik Uruk kültürünün bütün özelliklerini taşımaktadır. Burası Uruk ticaret kolonilerinin Anadolu'daki bir merkezi durumundadır. Halkın oturduğu kabul edilen yapı kalıntılarının ancak bir bölümü gün ışığına çıkarılabilmiştir. İÖ 4000'in sonları Tepecik'te, SonKalkolitik-İlk Tunç Çağ I geçiş evresine tarihlenmektedir. Bu evre ve Uruk evresinin verdiği bilgilerle, Anadolu'nun öbür Kalko-

Norşuntepe'nin güneyden görünüşü

litik yerleşmeleri ile olan ilişkileri aydınlanmaktadır.

İÖ 3000 yıl başlarında Tepecik'te, Son Kalkolitik katmanların üstünde İlk Tunç Çağı yerleşmesinin izlerine rastlanmıştır. "Karaz tipi"ve İlk Tunç Çağı boyalı çanak-çömleği ve kalıntılarıyla belirlenen bu dönem yerleşmesinden sonra, İÖ 2000 yılları boyunca oluşmuş Orta Tunç ve Son Tunç Çağı yerleşmesi gelmektedir. Bulunan mühürlerden, yerleşmenin, Eski Hitit Krallık Dönemi ile daha sonraki Hitit İmparatorluk Dönemi'nde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Tepecik'te bulunan bir mühür, Mitanni mühürlerinin Kerkük stilinde olanlarına benzer ve Hitit İmparatorluk Dönemi sonlarından kalmadır.Bir başka mühürün üzerinde,Hitit hiyeroglifiyle yazılmış, bir Luvi adına rastlanmıştır. Bunun, Eski Hitit Krallık Dönemi'nden kaldığı, daha sonra da ikinci kez kullanılmış olduğu sanılmaktadır. Doğu Anadolu'da Altınova-İşuva bölgesinde, Son Tunç Çağı buluntularıyla küçük bir yerleşme örneği gösteren Tepecik'in hem Orta Anadolu Hitit merkezleriyle, hem de Mitanni Devleti'yle yakın ilişkiler içinde olduğu, birtakım mühürlerle kanıtlanmıştır.

Höyükte, bundan sonraki yerleşim Demir Çağı'na tarihlenmektedir. Bu dönemden sonra tepede yeni bir yerleşme olmamış, ancak Orta Çağ'da burası mezarlık olarak kullanılmıştır.

TÜLİNTEPE: Tülintepe'de, Keban Projesi çerçevesi içinde, Ufuk Esin ile Güven Ersebük başkanlığında kazı yapılmıştır. Bu çalışmalar dolayısıyla, baraj gölünün suları altında kalan eski Elazığ-Bingöl Demiryolu'nun yönü değiştirilmiş, yeni tren hattına yakın bir yerde bulunan höyüğün toprakları yeni demiryolunun dolgu gereci olarak kullanılmıştır. Böylece, üst katları tümden yok olan Tülintepe Höyüğü'nde kazı çalışmaları başlamış ve çalışmalar 1971'den 1974'e değin sürmüştür.

Tülintepe, Elazığ'ın yaklaşık 21 km doğusunda yer almaktadır. İÖ 5000'e tarihlenen İlk Kalkolitik Dönem, Tülintepe'nin en eski yerleşmesidir. Son Kalkolitik Dönem'e rastlayan yerleşme İÖ 4000'e tarihlenmektedir. Bu dönem buluntuları Tülintepe'nin, Mezopotamya'nın Obeyd ve Halaf kültürleriyle ilişkide olduğunu, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye kültürlerinin yayılma alanında kaldığını göstermektedir.

Tülintepe'deki İÖ 3000 yerleşmesi, İlk Tunç Çağı yerleşmesidir. Bu dönem buluntuları arasında İlk Kalkolitik Dönem katmanlarını tahrip ederek yapılmış, çevre duvarları taşla örtülü bir kuyuya rastlanmıştır. Ancak, kuyunun ne amaçla yapıldığı anlaşılmamıştır. Bu dönem yerleşmesinin üstünde, Orta Tunç Çağı'ndan başlayarak Bizans Dönemi'ne değin birçok yerleşme olduğu sanılmaktadır.

KÖRTEPE: Körtepe'de (Habusu Körtepe) Harald Hauptmann başkanlığında Norşuntepe ekibince araştırmalar ve kazılar yapılmıştır. Körtepe, Elazığ'dan Bingöl'e giden yolun ve eski demiryolunun yapımı sırasında ikiye bölünmüştür.

Höyük, Elazığ'a yaklaşık 44 km uzaklıktaki Altınova'da, Habusu (İkizdemir) Köyü'nün 1 km doğusunda bulunmaktadır. Yüzey buluntuları, İlk Kalkolitik'ten İlk Demir Çağı'na değin tüm evrelerin höyükte yer aldığını göstermektedir. İlk Kalkolitik

Tepecik Son Tunç Çağ yapısı

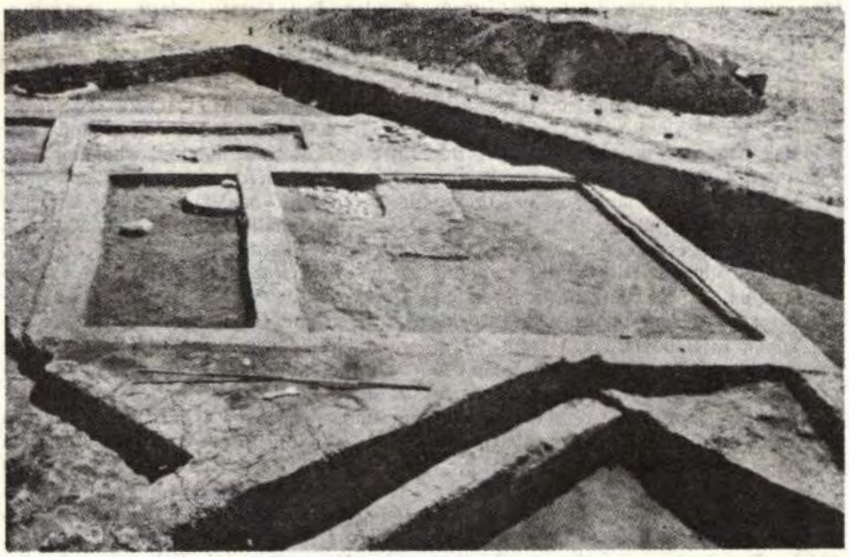

Tepecik Son Kalkolitik kapları

ve Son Kalkolitik kalıntılarının bulunduğu yerde sondaj yapılmıştır. Ortaya çıkarılan buluntular, Keban yöresindeki öbür Kalkolitik yerleşmelerin buluntularına benzemektedir.

DEĞİRMENTEPE: Değirmentepe Höyüğü'ndeki kazı çalışmaları, İstanbul Üniversitesi'nden Refik Duru ile Muhibbe Darga'ca yapılmıştır. 1973'te başlayan kazı çalışmaları 1 yıl sürmüş ve höyükte Kalkolitik Dönem ile İlk Tunç Çağı'nın ilk ve son evreleri saptanmıştır. Yerleşme bir köy yerleşmesi niteliğindedir. Keban bölgesinde, çitten kulübe yapma tekniğine yalnız Değirmentepe'de rastlanmıştır. Höyükte yerleşmeler, İlk Tunç ve Demir çağlarında olmuştur.

Bu çalışmaların yanı sıra Karakaya Baraj Gölü Projesi'ne bağlı olarak Kaleköy, Şemsiyetepe ve İmikuşağı'nda halen süren kazı çalışmalarına başlanmıştır. Kaleköy'de, Ege Üniversitesi'nden Tomris Bakır başkanlığında yapılmakta olan kazılarda daha çok Bizans Dönemi'ne ilişkin buluntular elde edilmiştir. Şemsiyetepe Höyüğü'nde ise, İstanbul Üniversitesi'nden Muhibbe Darga başkanlığında kazılar yapılmaktadır. Bu kazılarda, İlk Tunç Çağı ve Roma Dönemi'ne tarihlenen yerleşme, büyük ölçüde ortaya çıkarılmıştır. İmikuşağı'nda yine İstanbul Üniversitesi'nden Veli Sevin yönetiminde kazılar yapılmaktadır. Burada da Demir ve İlk Tunç Çağı kalıntıları saptanmıştır.

Tülintepe İlk Kalkolitik Dönem yapısı

YAZILI TARİH

Elazığ'ın yazılı tarihi, Hitit tabletlerindeki bilgilerle aydınlanmaktadır. Bu dönemde, yörede önce, Hurri-Mitanni egemenliği kurulmuştur. Bunu çeşitli uygarlıklar izlemiştir.

İŞUVA, HURRİ-MİTANNİ, HİTİT DÖNEMİ: İÖ 2350-2000'lerde Elazığ, Naramsin komutanlığında, Akadlar'ın saldırısına uğradı. Naramsin'in, Amanos Dağları ile bakır madeni yataklarına dek gelerek, bölgeyi istila ettiği bilinmektedir. Naramsin'in, bugün Diyarbakır il sınırları içindeki Pir-Hüseyin Köyü'nde bulunan yazıtından, yukardaki bilgiler doğrulanmaktadır.

İÖ 2000'lerde İşuva ülkesi, Orta Anadolu ile Mezopotamya arasında bir köprü durumunda idi. Bugün Elazığ yöresini kapsayan ve kuzeyde Murat Suyu, batıda ve güneybatıda Fırat'la çevrili alanda yer alan İşuva'nın bu coğrafi konumu, gerek çivi yazılı tabletlerden, gerek son yıllarda Keban bölgesinde yapılan araştırma ve kazılarla kanıtlanmıştır *(Bak. Korucutepe ve Tepecik)*.

Aynı dönemde batıda, Kızılırmak yöresinde Hititler yaşamaktaydı. İÖ 1650'lerde, 1. Hattuşil (Labarna) ile başlayan Eski Krallık Dönemi'nde, Hititler'in İşuva'yla hiçbir siyasal ilişkisi olmamıştır. Bu durum, I. Hattuşil'in iki ayrı dilde yazılmış metinleriyle de kanıtlanmaktadır. Metinlerde, İşuva'dan söz edilmemektedir. İşuva adının uzun süre Hitit Devleti metinlerinde geçmemesinin nedeni, konumuna bağlanmaktadır. İşuva, Hitit egemenliğinin güneydoğuya, yani Kuzey Suriye'ye yayılmasından etkilenmemiştir. Çünkü, güneyden İşuva bölgesinden geçmeden Suriye'ye gidilebiliyordu.

Doğuda ise, aynı dönemlerde, Hurri-Mitanniler bulunuyordu. Bunlar batıda Fırat, güneyde Kuzey Suriye, kuzeyde İşuva'yla çevrelenen bölgede oturmaktaydılar. Hurri Krallığı'nın kurulduğu bu bölgeye eskiden Osrhoen deniyordu. Mitanni ülkesine de Mısırlılar'la Suriyeliler Naharina; Asurlular da Hanigalbat diyorlardı.

Elazığ ve yöresinin, yani İşuva bölgesinin siyasal açıdan önem kazanması, Hurri-Mitanni Devleti'nin Yukarı Mezopotamya'da güçlendiği ve Kuzey Suriye üzerinde hak istemeye başladığı döneme rastlamaktadır. Hititler'in de aynı isteklerde bulunmaları, İşuva bölgesinin bir anda önem kazanmasına yol açmıştır. Birbirlerine rakip iki güç arasında kalan İşuva, o dönemlerde bir sınır bölgesi olarak stratejik önemini korumuştur. Hitit metinlerinde İşuva'nın, adına rastlanan dönem bir yandan Hititler'in, bir yandan da Mitanniler'in Suriye'de etkinlik sağlamaya çalıştıkları dönemdir. Aynı amacı gütmeleri, bu iki devlet arasında siyasal bir gerilimin doğmasına neden olmuştur. Hitit metinlerinde İşuva'dan bu siyasal gerilim bağlamında söz edilmektedir.

Hitit ve Hurri-Mitanni devletlerinin yanı sıra, Asurlular da bu yörelerde etkinlik sağlamaya çalışıyorlardı. Bunların Hanigalbat'ı istila ettikleri ve İşuva sınırına dayandıkları döneme ilişkin metinlerde yine İşuva'nın adı geçmektedir.

Elazığ yöresinin, yani İşuva'nın tarihiyle ilgili bir başka kaynak grubunu, dinsel içerikli İşuva belgeleri oluşturmaktadır. Bunlar, İşuva'nın Hitit İmparatorluğu'na bağlı olduğu döneme ilişkin metinlerdir. Bu konuda tarihleri kesin olarak saptanabilen bilgiler, Hitit İmparatorluğu'nun III. Tudhaliya (İÖ 1400-1385) ve oğlu I. Şuppiluliuma (İÖ 1375-1335) dönemine ilişkindir.

Hitit İmparatoru Şuppiluliuma Hitit Devleti'nde birlik sağladıktan sonra Suriye'yi egemenliği altına almayı planladı. Bu amaçla, önce Amurru prensleriyle, sonra da Hurri Kralı Artatama ile anlaştı. Mitanniler'le birleşmesini önlemek amacıyla Kizvatna Prensi'yle de anlaşarak, yol üstündeki İşuva memleketine saldırdı. Böylece İşuva Devleti Şuppiluliuma'nın Mitanni-Suriye seferi sırasında çökertildi. Kizvatnalı Sunmasura ile Şuppiluliuma arasındaki anlaşmanın belgelediğine göre, İşuvalılar'la çatışmadan önce Yukarı Fırat'ın doğu surlarında Hititler'in egemenliğikesinleşmemişti.İşuva'nın yenilmesi, Mitanni Kralı Tuşratta'nın da savaştan kaçınmasına yol açtı. Şuppiluliuma da böylece, Fırat'ı yeniden geçerek Kuzey Suriye'ye girdi. Bununla birlikte Anadolu'da başgösteren olaylar dolayısıyla, Suriye ile 20 yıl ilgilenemedi.

Ordusu Şuppiluliuma'ca bozguna uğratılan Tuşratta, Mitanniler arasında baş gösteren kargaşalık sırasında oğullarından birince öldürüldü. Bu karışıklık döneminde, Hurri Kralı Artatma, Asur Kralı Asurballit'e güvenerek, kendisini Mitanni Kralı ilan etti. Tuşratta'nın küçük oğlu Mattivaza, kargaşalık sırasında Babil'e kaçarak, Kas Kralı'ndan yardım istedi. Yardım görmeyince, Anadolu'ya kaçarak Şuppiluliuma'ya sığındı. Şuppiluliuma da bunu fırsat bilerek, Artatma'nın üstüne yürüdü. Hurri-Mitanni krallıklarına bağlı toprakları eline geçirerek, Mattivaza'yı Mitanni Kralı kendi oğlu Biyassil'i de Hurri Kralı ilan etti. Böylece, bu yöreleri ve Hurri-Mitanni prensliklerini egemenliği altına almış oldu.

Şuppiluliuma, Mitanni Devleti'ndeki karışıklık döneminde, İşuva'ya kaçan halkı Hitit halkı kabul ettiğini açıklayarak, memleketlerine dönmelerini istedi. Onun bu akıllıca politikasıyla İşuva, Hititler'e katılmış oldu. Bundan sonra, Hitit merkeziyle Hanigalbat arasındaki bir tampon bölge olan İşuva, hiçbir kargaşa ve ayaklanmaya sahne olmadan, Hititler'le kaynaştı.

Bu tarihi bilgilerin yanı sıra, son yıllarda Keban bölgesinde yapılan çalışmalarda, Hititler'in yöredeki egemenliği bir kez daha kanıtlanmış, daha önceden Hitit ülkesi sınırının doğuda Fırat Irmağı'nda son bulduğu tezi çürütülmüştür. Keban kazıları,

Hitit sınırının Altınova ve Murat Irmağı havzalarına dek uzandığını göstermiştir.

MUŞKİLER: İÖ 1200'lerde, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, yörede Muşkiler egemen olmuştur. İmparatorluğun yıkılmasına neden olan göçler ve Anadolu'daki kargaşa sırasında Muşkiler, Boğazlar'dan geçerek Anadolu'ya girmişlerdi. Hitit İmparatorluğu'nun çökmesiyle ortaya çıkan siyasal boşluk, çeşitli kavimlerin Anadolu'da yerleşmelerine yol açtı. Aynı dönemde Anadolu'da Hititler gibi büyük bir gücün bulunmaması, bu halkların istedikleri gibi hareket etmelerine neden oldu. Muşkiler, Yukarı Fırat boylarında Harput-Elazığ yörelerine yayıldılar. I. Tiglatplasar'dan (İÖ 1115-1077) yaklaşık 50 yıl önceye tarihlenen bir Asur metninde bu hareketten söz edilmektedir. Muşkiler II. Sargon döneminde (İÖ 721-705), Kaşkalar'la komşu idiler.

URARTULAR: İlk olarak İÖ XII. yy'ın ilk çeyreğinde Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresinde görülmüşlerdir. Kökenlerinin İÖ 3000'de Transkafkasya üzerinden gelen kabilelerle bunların akraba boylarına dayandığı sanılmaktadır.

İÖ IX. - VI. yy Büyük Urartu Devleti'nin temelini oluşturacak olan bu halk, İÖ XIII. yy'da, Uruatri ve Nairi adlarında iki siyasal birlik kurmuşlardı. Hurri-Mitanni Devleti'nin Hititler'ce ortadan kaldırılması, tampon bölge durumundaki Doğu Anadolu'da siyasal dengeyi bozmuştu. Asurlular'ın, Doğu Anadolu doğal kaynaklarını ele geçirmek için sürekli akınlar düzenlemeleri, bu bölge halkını bir birlik oluşturmaya yöneltti. Bu döneme, yani Urartu/Uruatri ve Nairi Konfederasyonları Dönemi'ne, "Urartu'nun Proto Tarihi" ya da "Urartu'nun Arkayik Çağı" denilmektedir.

İÖ IX. yy'da Urartular, "merkezi devlet" sistemiyle yönetilmeye başlamıştır. Ancak, Beylikler Konfederasyonu'ndan, merkezi devlet yönetimine birdenbire geçilmemiş, bir aşama evresi yaşanmıştır. Merkezi yönetim, Lupitri'nin oğlu Kral I. Sarduri'yle başlamıştır. I. Sarduri (İÖ yaklaşık 840-830/825), Urartu'nun kurucu kralı sayılmaktadır. Bu kralın kurduğu sanılan Tuşpa (bugünkü Van Kalesi) ve sonraları Toprakkale (Van yakınlarında), Urartu Devleti'nin İÖ IX. ve VI. yy'larda başkentleri idi. Keban bölgesi, İÖ VIII. yy'da, Bu devletin sınırları içinde bulunuyordu. Fırat Irmağı'nın Elazığ-Malatya yolunu kestiği yerde, Kömürhan dolaylarında ve Palu'daki kaya yazıtları, ayrıca, Pağin ile Mazgirt kalelerindeki yazıtlar bu durumu kanıtlamaktadır.

Keban Baraj Gölü altında kalacak yerleşmeleri kurtarma kazılarında Norşuntepe'de ortaya çıkarılan Urartu yerleşmesi kalıntıları burasının Urartu Krallığı'na bağlı küçük bir merkez olduğunu ortaya koymuştur. Bu merkez, Urartu batı sınır bölgesinde kısa bir süre önem kazanmıştır. Yerleşmenin, III. Tiglatplasar döneminde Asur akınları, ya da İÖ VII. yy sonlarına doğru İskit istilası sonucunda yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır.

Norşuntepe'nin ötesinde, tüm Altınova bölgesinin Urartu egemenliğine girdiği, yöredeki arkeolojik çalışmalar ve buluntularla kanıtlanmıştır. Altınova bölgesinde bir başka Urartu yerleşmesi Harput Kalesi'dir *(Bak. Kültür, Tarihsel Yapıtlar).* Haraba kazılarında da Urartu yerleşmesi saptanmıştır.

Yörede Urartu egemenliği Palu'da bulunan bir yazıtla bir kez daha belgelenmiştir. Urartu Kralı Menuas'ın, İÖ 805-790'a tarihlenen yazıtında, ova Supa adı altında geçmektedir. Metinde hükümdar boyunduruğu altındaki bölgelerden söz edilmektedir. Palu'nun yanı sıra yöredeki Urartu yerleşmeleri şöyle sıralanabilir: Mazgirt, Harput, Bağın kaleleri. Bunlardan başka İzoli/Kuşsarayı, Kaleköy de Urartu yerleşmesi gösteren yerlerdir.

Urartular, tarih sahnesinde ilk kez göründükleri dönemden, ortadan kalkıncaya değin sürekli Asur akınlarıyla karşılaşmışlardır. Daha Beylikler Konfederasyonu aşamasında bile, Asur akınları Urartular için Yıldırıcı olmuştur. Asur kaynaklarında 1,2,3,4, vd Urartu Seferleri diye geçen bu akınlar, yani Asur baskısı, gerçekte, Urartu halkının tek bir güç altında birleşerek, Urartu Devleti'ni kurmasına yol açmıştır. Asur Hükümdarı III. Salmanassar'ın (İÖ 858-824) yıllıklarından bu dağ ülkesi insanlarının Asurlu istilacılara zaman zaman başarıyla karşı koydukları anlaşılmaktadır. Urartular'ın amaçları, Halep (Aleppo) yöresine dek yayılarak, Asurlular'ı geri çekilmeye zorlamak, sınırlarını çevreleyerek, Akdeniz'le ilgilerini kesmekti. Urartular, III. Sarduri (İÖ 760-733) döneminde Halep'i ele geçirdiler. Fırat'ı geçip Malatya ve çevresini egemenlikleri altına aldılar. Ancak, II. Tiglatplasar (İÖ 745-727) döneminde, Asurlular, Urartular'ın ilerlemesini durdurarak, savaşçılarını Kuzey Suriye'den, eski dağlık yörelerine itmeyi başardılar. Böylece iki devlet aşılmaz sıra dağlarla birbirinden ayrılmış oldu. Urartular, kralları II. Rusas (İÖ 680-645) döneminde bir ara tekrar Harput yöresini alarak, buralarda yaşamışlardır. Murat Irmağı kuzeyinde, Mazgirt Kalesi'ndeki Ratu yazıtı bu olayı anlatmaktadır.

Bu arada, Asurlular'ın saldırıları, kuzeyden gelen İskit akınları, İÖ VII. yy'da Azerbaycan yöresinde ortaya çıkan Med Devleti'nin baskısı yüzünden zayıflayan Urartular, İÖ VI. yy'da tarih sahnesinden silindiler. Medler'in, sınırlarını genişletmesiyle Harput başta olmak üzere tüm yöre Med egemenliği altına girdi. Ama bu egemenlik uzun sürmedi. Pers Kralı I.Keyhusrev, Keyaksares ve Astiyages adlı Med merkezlerini ele geçirince, Medler Pers egemenliği altına girdi (İÖ VI. yy sonu).

PERSLER: Med Krallığı'nın tarih sahnesinden çekilmesinden sonra, Küçük Asya'nın doğusunda Persler bazı satraplıklar kurdular. Bunlar doğuda Medya, batıda Kapadokya ve Anti-Toroslar, kuzeyde Karadeniz, güneyde Mezopotamya arasında yer alıyordu. Bu satraplıklar şöyle sıralanmaktadır:

A) Doğuda Urmiye (Gökçe) Gölü'nden batıda Çoruh Havzası'na dek uzanan ve Aras Krallığı'nı içine alan satraplık.

B) Aras Satraplığı'nın batısında yer alan ve sonradan Pont Kapadokyası diye anılan bölgedeki satraplık.

C) I. Dareios'un yazıtlarında adı Armenia diye geçen satraplık ki, Eski Urartu ya da Kaldi Devleti'nin toprakları üzerinde kurulmuştu. Bu satraplık, Asur kaynaklarında Nairi (Nehirler Ülkesi) denilen, yani doğuda Van Gölü, kuzeyde Ararat, batıda Yukarı Fırat, güneyde Mezopotamya'ya dayanan toprakları içeriyordu. Akilisenler'in yaşadığı bu alan, Herodotos'ta Persler'in 13. satraplığı diye geçmektedir.

HELENİSTİK DÖNEM: Pers satraplarının, önce Granikos (Biga) Çayı kıyısında (İÖ 334), sonra Gavgamela'da (bugünkü Ersil/Kerbelâ yakınları) Büyük İskender'e yenilmesiyle, Pers İmparatorluğu tarihe karıştı. Bölge, kısa süre, İskender ordularının denetiminde kaldı. İskender ölünce (İÖ 323), komutanlarından Selevkos, Asur, Medya ve Persiya bölgelerinde kendi egemenliğini kurdu. Selökid Devleti zamanla Suriye, Mezopotamya ve daha doğudaki Partya ve batıdaki Ege kıyılarına dek genişledi. İstila ettikleri bölgelerde, gerek kendi sülaleleri, gerek halklar arasındaki ayaklanmaları bastırmakla uğraşan Selevkoslar, İskender'in savaş bakımından da mirasçısı oldular. Devletin toprakları, Elamlar, Sümerler, Akadlar, Babilliler, Asurlular, Hattiler, Urartular ve en sonunda Ahamenişler'in uygarlık merkezlerini kapsıyordu. Helen kültürünü beraberinde doğuya getiren İskender seferleri, birlikte sürüklediği insanlara doğunun çeşitli zenginliklerini tanıtmış, değişik kültürlerden insanları karşı karşıya getirmişti. Bu insanlar Yukarı Suriye'de olsun, Asur-Babil illerinde olsun, karşılarında yüzyıllar öncesinden kalmış bir kültür bulmuşlardı. Helen kültürü ile doğu bilgeliğinin kaynaşması, eski Yunan kültürünün doğudaki bilim ve felsefeyle iç içe girmesi, bölge halkının yaşamında zengin bir çeşitlilik oluşturdu. Selevkos, İÖ 306'da kral unvanını aldıktan sonra, başkentini Ön Asya'nın ticaret merkezi olan Babil'de kurdu. Bir süre sonra doğu ile batı arasında ekonomik gücünü artırmak amacıyla Babil'i boşaltarak Dicle Irmağı üzerinde Selevkiye Kenti'ni kurup oraya taşındı. Çok geçmeden denizlere açılma gereğini duyan Selevkoslar, Selevkiye Kenti'ni de bırakarak, başkentlerini Mezopotamya ile Ön Asya ve Suriye arasındaki, yılların kavşak yeri olan Hatay'a taşıdılar (İÖ 300). Selevkos'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu. I.Antiokos, zamanın ikinci büyük devleti olan Mısır'daki Ptolemaios Devleti'nin baskısı altındaydı. Bu tehlikeli durumdan doğudaki İranlılar yararlanmak istediler. Ermeni halkını ayaklanmaya kışkırttılarsa da Medya ve Partya eyaletleri kayıtsız kaldılar. Antiokos, bir süre sonra İranlılar'la barışarak Yukarı Fırat yöresindeki olaylara son verdi. Bu dönemde Galatlar da Ön Asya'ya girdi (İÖ 280).

Soter unvanıyla anılan I.Antiokos'un ölümü (İÖ 261), Selevkos egemenliği altındaki topluluklara bağımsızlık yolunu açmıştı. Selevkoslar ile Mısır'daki Ptolemaios Devleti arasında bir dizi savaşlar başladı.

Mısır Kralı Ptolemaios Everjet, kara ve deniz kuvvetleriyle Suriye'ye saldırdı. Fırat'ın batısındaki ülkeleri, yani Kilikya ve Pamfilya'yı ele geçirdi; ardından Fırat'ı da aşarak güneyde Mezopotamya'ya, kuzeyde Medya'ya ve daha doğuya ilerliyerek Baktriya (Afganistan) sınırlarına ulaştı. Ancak, yenik Selökid Kralı II.Selevkos, Pontus Kralı II. Mitridates ile anlaşarak eski başkent Antakya'ya yeniden girdi (İÖ 241). Bu sıralarda İran'da Partya ve Hırkanya (bugünkü Horasan ve Cürcün) bölgelerinde

Orta Asya kökenli topluluklar yaşıyor ve batıdan gelen Selevkos üstünlüğüne karşı Asya topraklarına sahip çıkıyorlardı. Kısa süre sonra, Partya'da çıkan ayaklanma bütün İran'ı sardı. Selevkoslar'ın doğudaki Pencap, Baktriya (Afganistan) satraplıkları ayrıldı. Küçük Asya'daki topluluklar Selökid Krallığı'ndan koptu. Güneyde Mısırlılar Hatay kapılarına dayanıyordu. Öte yandan, III.Antiokos (İÖ 223-189), Güney Azerbaycan (Atropaten) ve Gürcistan seferine çıktı (İÖ 212). Armenia'ya girerek burada İran kökenli Kserkses (Kşayarşa) hanedanını egemenliği altına aldı. Bölgeyi iki satraplığa ayırdı. Sonra Fırat boylarına indi; Dicle kıyısındaki eski Selevkiye Kenti'ni, Babil ve Sus'u ele geçirerek Hindistan seferine çıktı. Selökid Krallığı'nın en parlak dönemi sayılan bu yıllarda Pencap'tan, Partya'dan, batıda Bitinya'ya dek bütün krallıklar Selevkos hanedanının üstünlüğünü tanıdılar. Büyük unvanıyla anılan III.Antiokos Manisa'da Sipylos Dağı eteklerinde Roma ordusu önünde kesin yenilgiye uğrayınca (İÖ 190) Trakya'dan Toroslar'a dek uzanan tüm toprakları Romalılar'a bırakıyordu. Batıdaki Bergama Kralı'na bağımsızlığını kazandıran bu yenilgiden sonra, Selökid Devleti, Dicle'nin doğusunda yer alan ülkeler üzerindeki egemenliğini de yitiriyordu. Bu koşullar, Büyük Antiokos'a, Romalılar'ca Apamea Kibotos Antlaşması'yla kabul ettirildi (İÖ 189). Çökmekte olan Selökid hanedanı, İÖ 90 yıllarında gerek Partlar'ın, gerekse Nebatiler'in üstünlüklerini kabul etti. Bu sıralarda Ön Asya'nın doğusunda Azerbaycan'a da egemen olan Büyük Tigran (İÖ 95-60), Suriye'de tahta çıkıyordu.

TİGRAN EGEMENLİĞİ VE ROMA SAVAŞLARI: Tigran, Harput yöresindeki Sofen Krallığı'nı kendine bağladıktan sonra, Kapadokya'ya yöneldi ve buraları yağmaladı (İÖ 89). Doğuda da İskitler'in akınlarıyla sarsılan Arsaklı Devleti'ne saldırdı. Tigran Devleti böylece, "70 Vadi" diye anılan bölgeleri eline geçiriyordu. Kuzey Mezopotamya'nın Nisibis (Migdonia), Urfa (Osroen) prensleri Tigran'la barış yapmak zorunda kaldılar. Çevre topraklarını güvenceye alan Tigran, Osroen ve Komagene (Samosat) yörelerini ele geçirdikten sonra, Fırat geçitlerine egemen oldu. Asur ve Part kralları gibi davranarak, çöllerden getirip kuzeyde yerleştirdiği Arap aşiretlerine kervanlardan "baç" (geçiş vergisi) alma hakkı tanıdı. Selökid Devleti'nin artıkları olan yerel beylikler, Tigran yönetimini olumlu karşıladılar.

Tigran İÖ 83'te Suriye'ye girdi. Antakya, Tigran Devleti'nin metropollerinden biri durumuna geldi. Burada kendi adına sikkeler bastıran Tigran, güneyde Akkâ Kenti'ni ele geçirince, Fenike kıyı kentleri de onun üstünlüğünü tanıdı. Ancak, Kudüs'teki Yahudi hanedanına (Asmoni hanedanı) dokunmadı.

İÖ 70'lerde Tigran Devleti, Ön Asya'nın en güçlü devletiydi. Medya Dağları'ndan Şeria Irmağı boylarına ve Kilikya Toroslarına dek uzanan topraklarda kurulmuştu. Ülkenin ortalarında eski Urartu ülkesi yer alıyordu. Kuzeye doğru Ararat yörelerinde Ermeni toplulukları bulunuyordu. Ülke, strategosluklar denen yönetim birimlerine ayrılmıştı. Bunlar, kültür açısından doğu ve Helen kültürlerinin bir alaşımını andırıyordu. Doğu kültürü olarak, özellikle, Pers öğesi ağır basıyordu. Eski Urartular bölgesinde, toprak soylularının sosyo-ekonomik üstünlüğü vardı. Tigran ordusunda Mejistan denen Ermeni baronları bulunuyordu. Bunlar, kralın vasalları idiler. Bu orduya Tigran'ın damadı Atropaten (Güney Azerbaycan) Kralı da askerleriyle katılıyordu. Güneyde Mard diye anılan bir oymak, ordunun okçu sınıfı idi. Gordialılar, Helen kökenli paralı askerler de orduyu oluşturan birliklerdendi. İÖ 69'da Romalılar, Tigran üzerine Lukullus komutasında bir ordu yolladılar. Kuzey-Orta Anadolu'daki Galatlar, batıdaki Traklar'la güçlendirilen Roma ordusu, Melitene'ye (Malatya) ve kervan yolları üzerinden Fırat kıyılarına vardı. Fırat'ın batı yakasındaki Tomisa Kalesi'ni, sonra da Sofen (Harput) Krallığı'nı kolayca ele geçiren Lukullus, doğrudan Tigranokerta (Romalılar'ca Martiropolis adı verilmiştir. Suriyeliler buraya Meyyafarkin, ya da kısaca Farkin diyorlardı) üzerine yürüdü. Tigran, bütün hazinesi ve haremi ile birlikte Van'a kaçtı. Kimi yazarlara göre Tigranokerta, Mardın yakınlarında Tur-Abidin Tepesi eteklerindedir. Adı Strabon'da Migdonia, T.Reinach'ta Midyat olarak geçmekte ise de kentin asıl yerinin Botan Çayı'na yakın Meyyafarkin değil, Nizip'in kuzeybatısındaki Tur-Abidin olduğu kabul edilmektedir. Tigran, Romalılar karşısında kendisine sığınan Pontus Kralı Mitridates'in desteğine karşın, yenildi. Bu sıralarda, gerek Tigran Devleti'nin artıkları, gerek Romalılar, Part Devleti'ni kendi yanlarına çekme çabasındaydılar. Hatta Yukarı Fırat ile Dicle arasındaki beylikler, aradaki kuvvet dengesini sağlamak açısından önemli bir rol oynuyorlardı. Bu arada Romalı komutan Lukullus, bu toprakları yağmalamaya başladı. Roma'nın bu davranışından yararlanan Mitridates, Pontus topraklarını kurtardığı gibi, Kapadokya'yı yeniden ele geçirdi. Tigran, Dicle kuzeyindeki yörelere yeniden egemen oldu (İÖ 66). Ancak, bu uzun sürmedi. Tigran, aynı yıl Roma'nın uydusu olmayı kabullendi. Bu dönemde Partlar'ın üstünlüğü başladı.

PARTLAR: Roma ordusu Harran'da Partlar'a yenildi (İÖ 53). Partlar, Antakya'yı kuşattılarsa da, Suriye'yi ele geçiremeden geri çekildiler. Marcus Antonius komutasındaki Romalılar, Partlar'ı yenmek için Tigran Devleti'nin artıklarıyla bile pazarlığa giriştiler. Bu girişimler bir süre sonra başarıya ulaştı. Romalılar, Part-Araks krallığına Tigran'ın torunlarından birini getirdiler (İÖ 20).

Marcus Antonius'un komutanlarından Kanidius (İÖ 37'de), İberia'da (Gürcistan'da) Part soylularından bir hanedanı Araks Devleti'nin başına getirdi. Bu hanedanın İÖ 12'den İS 55'e dek süren egemenliği sırasında, Araks Devleti'nin sınırları doğuda Medya ve Atropaten'den (Güney Azerbaycan) güneyde Yukarı Dicle ve Fırat, batıda Toros Dağları'na dek uzanıyordu. Başka bir deyişle, Ararat bölgesi, Sakasen ve Aran yöreleri, Marenitid ve Akilisen Erez (Erzincan) yöreleri, Taron (Muş) ve Bainoe (Van) yöreleri Araks Devleti'nin sınırları içinde yer alıyordu.

Araks (Artaksiad/Arsaklılar) Devleti içinde Partlar ile Ermeniler arasında iktidar kavgası sürüp gitmekteydi. Roma İmparatoru Traianus, Mezopotamya seferinden (İS 115) dönüşünde bu duruma son vermek için devletin başına Part hanedanından Patamaspates'i getirdi. Partlar böylece, Roma'nın etkinliği altına girerken, Ermeni soylularının önayak olduğu karışıklıklar yoğunlaştı. Araks Devleti'nin başına böylece, Part soyluları yerine İran soyluları geçti. Ardeşir adında bir İranlı, Arakslı topraklarında, dedesi Sasan adına Sasanlı hanedanını kurarak, krallığını ilan etti.

Ancak, Harput bölgesi 272-309 arasında Sasanlı egemenliği altına girmedi. Romalılar'ın egemenliği sürdü. Sasanlı Kralı II. Şapur (309-379), Romalılar'la anlaşarak kendi devletini sarsmaya çabalayan Ermeni hanedanı yönetimindeki Araks Devleti'ni ortadan kaldırmaya kararlıydı. Siirt'in doğusundaki Arzan (Erzen) yöresi üzerinden yürüyerek Garzan, Amid (Diyarbakır), Eğil ve Harput dolaylarına geldi. Hatta Eğil Kalesi'ndeki eski Supan (Sofen) krallarının mezarlarını yağmaladı.

Ermeniler'in desteğine karşın, Roma ordusu Susanlılar'a yenildi. Bunun üzerine İstanbul'da bulunan Roma İmparatoru Valens, 279'da büyük bir orduyla doğuya yürüyünce, Sasanlı Kralı Şapur barış yapmak zorunda kaldı. Bu barış gereğince Melitene'den Amid'e dek uzanan topraklar, Harput yöreleri ile birlikte Romalılar'a bırakıldı. Sasanlı Kralı IV. Behram zamanında (388-399), bölge Roma-Sasanlı barışını yaşıyordu. Ancak, 395'te Akhunlar'ın büyük akınları başladı. Hunlar, kuzeyden gelerek Amid üzerinden, Maden, Palu, Bingöl (Çapakçur) yörelerini çiğneyerek, Roma işgalindeki Harput dolaylarına vardılarsa da, Romalılar'ı buradan atamadan geri döndüler.

BİZANS DÖNEMİ: Büyük Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünmesinden sonra, Fırat boyları Sasanlılar ve Bizanslılar arasındaki savaşlara sahne oldu. Justinianus, 532'de, İran'daki Sasanlılar'la "Ebedi Barış" diye anılan bir antlaşma yaptı. Ancak bu barış yine Bizans'ca bozuldu. Yinelenen savaşlar sonunda, 362'de, elli yıllık yeni bir barış yapıldı ve Fırat Irmağı sınır kabul olundu. Fırat'ın batısı Bizans'ta, doğusu Harput ve dolaylarıyla Sasanlılar'da kalıyordu. Bu sıralarda Bizans gücünü yitiriyor ve İranlılar'a vergi ödüyordu. Bu verginin ödenmemesi yüzünden Sasanlılar'la sık sık çatışmak zorunda kalınıyordu. Herakleios dönemi (610-641), Bizans-Sasanlı savaşlarının çetin bir aşaması olmuştur. Harput yöreleri bu dönemde sık sık el değiştiriyordu. Yayılmakta olan İslam güçlerinin önderliğini yapan Araplar, Harput ve dolaylarına baskınlar yapıyorlardı (640). Bu sıralarda İmparator Herakleios ve yerine geçenler Bizans Devleti'nde büyük bir reform akımı başlattılar. Yönetimi, "thema"lara (yönetsel birimlere) ayırdılar. Toprak işletmeciliği, "stratiotes" denilen küçük tarım işletmecilerine bırakıldı. Stratiotesler, aynı zamanda, devlete asker sağlayan bir sınıfı da oluşturuyordu. Harput, Mezopotamya Thema'sı içinde yer alıyordu. Sonradan bu thema Armenia adını aldı.

İSLAM UYGARLIKLARI DÖNEMİ

Bizanslılar'ın "Ziata Castellum", Araplar'ın "Hısn Ziyad" adını verdikleri Harput VI. yy'a değin Bizans ile Sasanlı egemenliği arasında sık sık el değiştirmiştir. Bununla birlikte, yöre çoğunlukla Bizans egemenliğinde kalmıştır.

VI. yy'ın birinci yarısında Elazığ yöresi, Armenia Eyaleti sınırları içinde bulunuyordu. Arsanius Havzası'nda yer alan bu eyaletin en önemli kenti Arsamosata (Şimşat) idi. Harput ise, bu dönemde yörenin korunmaya en elverişli merkezlerinden biriydi.

Halife Ömer döneminde (634-644) tüm Suriye ve Irak Araplar'ın eline geçti. Araplar, bundan sonra, Doğu Anadolu'da etkinliklerini genişletmeye çalıştılar. Doğu Anadolu'nun Araplar'ca ele geçirilmesi sırasında Elazığ da, Arap egemenliği altına girdi (644-650)

Önceleri Romalılar ile Partlar, daha sonra da Bizanslılar ile Sasanlılar arasındaki savaşlarda sınır durumunda olan Elazığ, VIII. yy'ın ortalarından başlayarak, bu kez de, Bizans ile Araplar arasındaki savaşlara sahne oldu.

Araplar, Bizanslılar'a göre Doğu Anadolu'ya daha uzak oldukları için, yöredeki egemenliklerini korumak amacı ile etkinliklerini sürekli artırmak zorunda kalmışlardı. Yöredekendi kurumlarını yerleştirmeye çalışmışlar, Erzurum'dan Malatya'ya ve buradan da Tarsus'a uzanan bir hat boyunca asker yerleştirmişlerdi. Sınır boyundaki bu uç noktalarını Anadolu içlerine yaptıkları fetih ve zorlama atılımları için birer üs olarak kullanmışlardı.

Araplar'ın "Sügur ül-İslam" adını verdikleri bu sınır boylarında hareket merkezleri üç alandan oluşuyordu. Bunlardan Erzurum yöresi "Sügur ül-Ermeniye", Malatya ve Elazığ yöreleri "Sügur ül-Cezire" (Irak ucu), Tarsus ve Şam yöresi ise "Sügur üş-Şam" adını taşıyordu.

Araplar,. hemen hemen yıl boyunca yöredeki bu sınır boylarında kalarak Bizans'a akınlar yapıyorlardı. Siyasal egemenlik kurmanın yanı sıra, dinsel inanışları yaymak amacını da güden bu akınlar, Battal Gazi Destanı gibi halk öykülerine kaynaklık etmiştir. Elazığ'da türbeleri bulunan Fetih Ahmed Baba ve Ankuzu Baba bu dönemin savaşçılarındandır.

X. yy'ın ortalarına değin Emevi ve Abbasi egemenliği altında bulunan Elazığ ve yöresi, bundan sonra yeniden Bizans yönetimine girmiştir.

Makedonya soyunun güçlü imparatorları döneminde Bizanslılar, Araplar'ın sınır boylarındaki uç güçlerine karşı büyük bir savaşım başlattılar. Özellikle, Bizans İmparatoru Basileos döneminde bu savaşımlar yoğunlaştı. Basileos'un (867-886) Armenia Seferi bu savaşımların en önemlilerindendir. Arap tarihçileri, Armenia Seferi sırasında Bizanslılar'ın, yörede bulunan Arsamosata, Kharpote, Kartekhion, Amer, Mureniz ve Abdela kalelerini aldıklarını belirtmektedirler.

Yöreye bu dönemde bir başka Bizans seferi, 934'te, Bizanslı Komutan Ioannes Kurkuas'ın yönetiminde yapılmıştır. Kurkuas, 934'ten önce Malatya'yı almış, daha sonra Harput Kalesi'ni ele geçirerek yöredeki Bizans egemenliğini güçlendirmiştir.

Bu dönemde yöreyi denetim altına almak için çabalayan çeşitli devletler arasındaki savaşıma Musul Hamdani Hükümdarı Seyf üd-Devle de katılmıştır. Seyf üd-Devle, 934'te, yöreyi Bizans yönetimine katan Ioannes Kurkuas'tan kurtarmak amacı ile bir girişimde bulunmuş, Hısn Ziyad, Dadum (Tadım), Hısn Selâm ve Attal kalelerini kuşatmışsa da bir sonuç alamamıştır.

Bizans yönetiminde, bölge ikiye ayrılmıştı. Bunlardan birincisine Asmosata Theması, ikincisine ise Kharpezikon Theması deniliyordu. Yörenin Bizans egemenliğinde bulunduğu sırada meydana gelen önemli siyasal olaylardan biri de, Bizans'ın Mezopotamya Strategos'u Bardas Skleros'un ayaklanmasıdır. Uzun süreden beri Bizans yönetiminden hoşnut olmayan Skleros ayaklanarak, Harput merkez olmak üzere yörede bağımsız bir beylik kurdu. Yönetimini sürdürmek amacı ile de çevredeki Müslüman yönetimlerle dostluklar kurdu. Ayrıca Hamdaniler ile ilişkilerini geliştirdi.

Bu sırada, Irak'ı ele geçiren Büveyhoğulları ile Hamdaniler arasında çatışmalar başladı. Çatışmalar sürekli olarak Büveyhoğulları Hükümdarı Adud ud-Devle'nin yengisi ile sonuçlanıyordu. Bu yüzden Hamdani Hükümdarı, askerleri ile birlikte Elazığ'da bulunan Skleros'a sığınmak zorunda kaldı. Ancak, Skleros da güç durumdaydı. Bizans İmparatoru yöredeki egemenliğini yeniden kurmak için Skleros üzerine büyük bir ordu yolladı. Hamdani Hükümdarı Ebu Taglib askerleri ile Skleros'a yardımcı olmaya çalıştıysa da, bu iki güç Bizans ordusu karşısında başarılı olamadı ve Skleros, 979'da Bizans ordusuna yenildi. Ebu Taglib Suriye'ye kaçtıysa da Adud ud-Devle kuvvetlerince izlenerek yakalandı. Böylece, aralarında Elazığ'ın da bulunduğu yörede Skleros'un egemenliği son buldu.

Malazgirt Savaşı'ndan önce, 1069'da Selçuklu şehzadelerinin yönetiminde Anadolu'ya giren Türk boyları, Bizans sınırlarını zorlamaya başlamışlardı.

Bu dönemde Bizans İmparatoru Romanos Diogenes Türk akınlarını durdurmak amacı ile yöreye birlikler gönderdiyse de, başarılı olamadı. Bunun üzerine, İmparator Diogenes, bir ordu ile yöreye sefere çıktı. Kayseri'ye geldiğinde Türk akıncıları ile karşılaştı. Türk akıncıları düzenli ve güçlü Bizans ordusu karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Bizans ordusu Fırat Irmağı kıyısına dek ilerledi. İmparatorun amacı, yönetimi altındaki yerlerden Türkler'i tümüyle çıkarmaktı.

Fırat'ı geçerek Harput'a gelen İmparator Diogenes burada, komutanlarından Filateros'un Malatya'da Türkler'in saldırısı karşısında yenilgiye uğradığını öğrendi. Bunun üzerine, Elazığ'dan yola çıkarak, Fırat boyunca ilerledi. Romanopolis'e (Palu) geldiğinde Türk beylerinin Anadolu'ya geçtiğini ve Konya Kenti'ni yağmaladıklarını öğrendi. Bu olay karşısında seferi yarıda bırakarak Sivas'a geçti ve Türkler'in dönüş yollarını kesmek amacı ile Kayseri'ye gitti. Durumu öğrenen Türkler, Kilikya'ya yöneldiler. Önlerine çıkan engelleri aşarak Güney Anadolu'daki hareket merkezlerine geri döndüler.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun çeşitli yöreleri Türkler'in eline geçmeye başladı. Türkler'in yarattığı karışıklıklardan yararlanmak isteyen Maraş'taki Bizans Komutanı Flaretos, İmparator VII. Mikhail'e başkaldırarak bağımsızlığını ilan etti. Flaretos, Ermeni asıllı olduğu için, Ermeniler'in de yardımı ile kısa sürede sınırlarını genişleterek, on yıl içinde Maraş, Anazarba, Tarsus, Harput, Urfa ve Antakya'yı egemenliği altına aldı. Daha sonra, Antakya, Urfa, Malatya, Maraş ve Tarsus'un Türkler'ce ele geçirilmesinden sonra, Flaretos'un elinde yalnızca Harput ve yöresindeki kaleler kaldı. Bu olaylar sırasında Türk boyları da yöreyi yavaş yavaş ele geçirmeye başlamışlardı. Yöreye gelen Türk boylarından birinin beyi olan Çubuk Bey, Harput'u aldı. Arap tarihçisi İbn ül-Esir, Çubuk Bey'in Harput'u alışını şöyle anlatır: "Hısn Ziyad (Harput), Urfa ve Antakya, Bizans İmparatorluğu'nun sözcüsü Flaretos'un egemenlik alanı içindeydi. Antakya, Kutalmışoğlu Süleymanşah, Diyarbakır yöresi de Fahr üd-Devle'ce alınınca, Hısn Ziyad gereksinimlerini karşılamayacak derecede zayıf düştü. Bu karışıklık döneminde Çubuk Bey, başkanı olduğu Türk boyunun savaşçıları ile Harput Kalesi'ni ele geçirdi ve Flaretos'u tutuklayarak Melikşah'a yolladı."

Melikşah, Bizans'a karşı ayaklanan bu komutanı iyi karşıladı ve Flaretos'u Ruha (Urfa)Emirliği'ne atadı. Flaretos, ölünceye değin bu görevde kaldı..

ÇUBUKOĞULLARI BEYLİĞİ: Elazığ yöresinin Çubukoğulları yönetimine girdiği tarih kesinlikle bilinmemektedir. Ancak, bunun 1087 dolayında olduğu söylenebilir. Harput'ta kurulan Çubukoğulları Beyliği Büyük Selçuklular'a bağlıydı. Harput Türk egemenliğine girinceye değin korunaklı bir kale durumundaydı; Türk egemenliğine girdikten sonra ise gelişmeye başlamış ve kentleşme süreci hızlanmıştır.

Çubukoğulları yönetimi Elazığ yöresi için bir barış dönemi olmuştur. Bu yüzden, çevre yörelerden Harput'a nüfus akımı artmış, bu da kentleşme sürecinin hızlanmasının önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur.

Elazığ'daki Çubukoğulları yönetimine 1115'te Artukoğlu Belek Gazi son vermiştir. Yörenin önemli kalelerinden biri olan Efrence Kalesi'ni de yine Belek Gazi almıştır.

ARTUKOĞULLARI BEYLİĞİ: Artukoğulları, XII. yy'da Hısn Keyfa (Hasankeyf), Diyarbakır ve Mardin'in yanı sıra, Harput'ta da ayrı bir beylik kurmuşlardır. Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un Daron'da (Muş) Aidziats Kalesi'ne hapsettiği Artukoğlu Belek Gazi, 1112'de tutukluluktan kurtuldu. Kendi oymak ve aşiretlerini bir araya topladı ve yörede kendine bir yer edinerek bağımsızlık kazanmak amacı ile girişimlerde bulundu. 1115'te Çubukoğulları'nın siyasal bunalım içinde bulunduğu bir sırada, Harput Kalesi'ni alarak, Çubukoğulları yönetimine son verdi. 1118'de Kemah Mengücük Beyi ile aralarında anlaşmazlık çıktı. Bununla birlikte başlatılacak bir savaşın, Belek Gazi lehine sonuçlanacağı Mengücük

Beyi'nce biliniyordu. Bu nedenle Mengücük Beyi, Belek Gazi'ye karşı, Bizanslılar'ın Trabzon Valisi ve Komutanı Teodor Gavras' la anlaştı. Ama, iki tarafın birlikleri Belek Gazi karşısında başarılı olamadılar. Belek, bu güçleri büyük bir yenilgiye uğratarak Mengücek Beyi'ni ve Teodor Gavras'ı tutsak etti.

Bunlar, daha sonra fidye ve savaş ödencesi karşılığı serbest bırakıldılar. 1122'de Belek Gazi Halep'e giderek, amcası Mardin Artuklu Beyi Necmeddin İlgazi ile buluştu. Fırat'ı geçerek, Şayzer Kalesi dolaylarında, doğuya giden bir Haçlı ordusunun hareketini engelledi. Belek Gazi Mardin'den ayrılırken, yanında 400 kadar Türkmen savaşçısı bulunan Belek'in Elazığ'a doğru geldiğini duyan Urfa Kontu Joscelin de Courtenay, Birecik Senyörü Galeran de Puiset ile birleşerek, Belek üzerine yürüdü. Belek Gazi, Suruç İlçesi'nin Daftil Köyü yakınlarındaki bataklığı, kendine savunma yeri seçti. Büyük bir orduyla gelen Haçlılar, bataklığı sollarına aldıklarından, sağ yandaki bayırdan Belek'in askerlerince ok atışına tutuldular. Yöreyi tanımayan Haçlılar, bataklığa saplandılar ve teslim olmak zorunda kaldılar. Bu olay, Belek Gazi'nin yöredeki etkinliğinin daha da artmasına neden oldu.

Bozgunun öcünü almak ve savaşta tutsak edilen şövalyeleri kurtarmak amacı ile, 1123'te Kudüs Haçlı Kontu Boudouin, Elazığ yöresine bir sefer düzenledi. Belek Gazi bu sırada Konstantin adlı bir Bizanslı' nın elindeki Gerger Kalesi'ni kuşatmıştı. Durumu öğrenince kuşatmayı kaldırarak Harput'a döndü. Haçlılar'ın Fırat kıyısındaki Samsat'ın Şencirek Köyü yakınlarında kurdukları karargâha bir gece baskını düzenledi. Baskın başarı ile sonuçlandı. Haçlı ordusu büyük bir yenilgiye uğradı ve Belek önemli bir savaş ganimeti elde etti. Bu baskında Kudüs Haçlı Kontu Boudouin de tutsak edildi.

Belek Gazi 1124'te öldü; yerine oğlu Süleyman geçti. Süleyman'ın da kısa bir süre sonra ölümü üzerine egemenlik, Hısn Keyfa Artukluları Beyi Davud'a, daha sonra Davud'un oğlu Kara Arslan'a ve torunu Mehmed'e geçti.

1185'te Nureddin Muhammed'in ölümü üzerine yerine Artukoğulları'ndan kardeşi Ebubekir geçti. Ebubekir, Hısn Keyfa Artukluları'nın egemenliğine son vererek Harput Artukoğulları kolunu kurdu. Ebubekir, Hısn Keyfa Artukoğulları'nı da egemenliği altına almak istediyse de, yeğeni Kutbeddin Sökmen'in tepkisi sonucu bu girişiminden vazgeçmek zorunda kaldı.

Hısn Keyfa ile Harput Artukoğulları arasındaki siyasal egemenlik savaşımı uzun sürdü. Ebubekir'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Nizameddin İbrahim döneminde, Artukoğulları'nın Amid (Diyarbakır) kolu Beyi Mahmud, 1204'te Harput'u kuşatarak Artukoğulları'nı birleştirmek istedi. Ama, Nizameddin İbrahim'in sert tepkisi karşısında amacına ulaşamadı.

Harput Artukluları'nın son beyleri Nizameddin Ahmed ve Nureddin Artukşah dönemlerinden sonra, 1234'te Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad Elazığ'ı Selçuklu topraklarına kattı.

ANADOLU SELÇUKLULARI DÖNEMİ: Elazığ, Anadolu Selçukluları'nın egemenliğine girdikten sonra, bir subaşının yönetimine verildi. Alaaddin Keykubad döneminde, Eyyubiler ile birleşen Selçuklular, Yassıçimen Savaşı'nda Harezmliler'i büyük bir yenilgiye uğratmışlardı (1230). Bu savaş sonucu başkanlarını yitiren Harezmliler'in bir bölümü, sonraları Alaaddin Keykubad'a başvurarak yönetimi altına girmek istediklerini bildirdiler. Sınır kentlerinin önemini bilen Keykubad, Harezmliler'i Diyarbakır, Elazığ gibi önemli sınır kalelerine koruyucu güç olarak gönderdi. Alaaddin Keykubad' dan sonra yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde, Harezmliler'e gereken ilgi gösterilmedi. Böylece, sınır boylarını koruyan önemli bir güçten yoksun kalındı.

Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1243 Kösedağ Savaşı'nda İlhanlı Komutanı Baycu Noyan'a yenilmesi sonucu Anadolu Selçukluları bağımsızlıklarını yitirdiler. Anadolu Selçukluları'ndan sonra Elazığ, İlhanlılar'ın egemenliğine geçti.

DULKADIROĞULLARI DÖNEMİ: XIII. yy'ın sonlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin sona ermesi ile Anadolu'da beylikler dönemi başladı. Elazığ yöresi, XIV. yy ortalarına değin İlhanlılar'ın yönetiminde kaldı. Bu sıralarda Harput, Malatya, Elbistan ve Maraş kentleri ile çevresinde Dulkadıroğulları Beyliği güçlenmeye başladı.

Türkmen olan Dulkadıroğulları Beyliği'nin kurucusu Zeyneddin Karacabey, 1336'dan sonra adından söz ettirmeye başladı. Dulkadıroğulları ancak 1339'da bağımsızlıklarına kavuşabildiler. Beyliğin yerleştiği toprakların stratejik konumu nedeni ile egemenlik alanı sürekli savaş ve çatışmalara sahne oldu. Zeyneddin Karacabey'den sonra Dulkadıroğulları'nın başına oğlu İzzeddin Halil Bey geçti. Halil Bey döneminde beyliğin başkenti Elbistan'dı. Harput, 1363'ten sonra Dulkadıroğulları Beyliği içinde önemli bir yer kazandı. Bu tarihlerde Harput'ta yönetim Zeyneddin Karacabey'in oğullarından Sârımeddin İbrahim Bey'in elinde bulunuyordu.

Zeyneddin Karacabey zamanında olduğu gibi oğullarının yönetimi sırasında da Dulkadıroğulları ile Mısır Memlukleri arasındaki çatışmalar sürdü. Tarihçi Ayni'ye göre Harput, Mısır Memlukleri'nce Sultan II. Melik Eşref Şaban (1363-1376) döneminde kuşatıldı. Kuşatma komutanı Halep Valisi Seyfeddin Cürci ül-İdrisi idi. Bu kuşatma karşısında Halil ve İbrahim beyler uzun süre direndiler. Kuşatmanın 3,5 ay sürmesine karşın, Memlukler başarı elde edemediler. Daha sonra kuşatma Memluk Sultanı'nın emri ile kaldırıldı (1366).

Dulkadıroğulları beyleri, karşılaştıkları güç durumlar karşısında Memlukler'le iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlar, kimi zaman onlara bağlanmışlar, güçlendikleri dönemlerde ise yeniden bağımsızlıklarını kazanmaya çalışmışlardır. O kadar ki, 1382'de Dulkadıroğulları'ndan Halil, İbrahim ve Suli beyler, Türkmenler'den oluşturdukları bir ordu ile Mısır üzerine yürümüşlerdi. Bu sefer Dulkadıroğulları için oldukça zararlı olmuş, Memlukler'in birleşmelerine ve güçlenmelerine yol açmıştır. Bu birleşme Dulkadıroğulları'nın egemenliklerini tümüyle yitirmeleri ile sonuçlanan bir yenilgiye neden olmuştur.

1385-1386 yıllarında Dulkadıroğulları'ndan Halil, İbrahim ve Suli beylerin araları açıldı. İbrahim Bey ile Suli Bey, Halil Bey'den korktukları için Van'a kaçtılar. Buradan da Memluk Sultanı'na başvurarak sığınma isteğinde bulundular. Bu beylerin Halil Bey'den ayrılması Memlukler' in yararına olacağı için, Memluk Sultanı bunların isteklerini kabul ederek İbrahim ve Suli beyleri Mısır'da önemli görevlere atadı.

Sultan Berkuk, Dulkadıroğlu Halil Bey'in varlığının kendisi için tehlike olduğunun bilincindeydi. Halil Bey'in yalnız kalması kendisine karşı girişilecek bir eylemi kolaylaştırıyordu. Umuroğlu İbrahim Bey, Sultan Berkuk'ca Halil Bey'i ortadan kaldırmakla görevlendirildi. Umuroğlu bir konuda görüşeceğini ileri sürerek kendisinin belirleyeceği bir yerde Halil Bey ile buluşmak istediğini bildirdi. Umuroğlu'nun kendisine bir tuzak kurduğunu düşünmeyen Halil Bey, öneriyi kabul etti ve buluşma yerinde öldürüldü (1387). Umuroğlu da sultanca ödüllendirildi. Böylece, Elazığ'da Dulkadıroğulları yönetimi Halil Bey'in ölümü ile son buldu.

1435'te Diyarbakır yöresini elinde bulunduran Akkoyunlu Hükümdarı Kara Yörük Osman öldü. Bu ölüm çevredeki güçler dengesinin bozulmasına neden oldu. Karışıklıktan yararlanan Dulkadıroğlu Halil Bey'in oğlu Nasreddin Muhammed Elazığ'ı yeniden ele geçirdi. Muhammed'in ölümünden sonra yerine oğlu Süleyman geçti. Süleyman'dan sonra yönetimi üstlenen oğlu Melik Arslan döneminde Elazığ Akkoyunlular ile Dulkadıroğulları arasında birkaç kez el değiştirdi. Zaman zaman kesintiler olmasına karşın, 1465'e değin Dulkadıroğulları'nın yönetiminde kaldı.

AKKOYUNLULAR DÖNEMİ: Elazığ yöresi, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan adıyla tanınan Hasan Bayındır Han zamanında Dulkadıroğulları'ndan alındı (1465).

Akkoyunlular, Oğuzlar'ın Bayındır boyundan geldikleri için, bu devlete Bayındırıye Devleti de denilmekteydi.

Elazığ'ın, Dulkadıroğulları'nın son beyi Melik Arslan'dan Akkoyunlular'ca alınışını tarihçi Hasan-ı Rumi, Ahsen üt-Tevarih adlı yapıtında şöyle anlatır:

"Hasan padişah, Elazığ üzerine yürüdü. Bu sırada Elazığ, Maraş ve Elbistan hükümdarı Dulkadırli Melik Arslan Fırat'ı geçerek Akkoyunlular'ın öncü güçlerini karşıladı. Öncü güçler yapılan savaşta yenildiler. Süleyman Biçen ve İbrahim Akabey gibi tanınmış komutanlar tutsak düştüler. Melik Arslan'ın bu başarısının ardından daha güçlü ve düzenli bir Akkoyunlu ordusunun harekete geçtiği öğrenildi. Melik Arslan bunun üzerine Elbistan'a kaçmak zorunda kaldı. Hasan padişaha elçi göndererek bağışlanmasını diledi. Uzun Hasan, Harput Kalesi'nin anahtarları kendisine gönderilir ve tutsak beyler bırakılırsa, aralarında hiçbir kırgınlık olmayacağını Melik Arslan'a bildirdi. Melik Arslan bu haber üzerine, Süleyman Biçen ve İbrahim Akabey'i değerli armağanlar vererek serbest bıraktı. Kaleyi teslim etmeye hazır olduğunu da Uzun Hasan'a bildirdi. Uzun Hasan bu haber üzerine kendisine verilen Elazığ'a karşılık Melik Arslan'a 4.000 altın gönderdi ve Harput Kalesi'ne gelerek kışı burada geçirdi."

Harput'u yitirmeyi onuruna yediremeyen Melik Arslan, kenti yeniden ele geçirebilmek amacı ile Mısır Sultanı'na başvur-

duysa da, yardım almak için Kahire'de girişimlerde bulunduğu sırada öldürüldü.

Böylece, Elazığ, 40 yılı aşkın bir süre Akkoyunlular'ın yönetiminde kaldı ve Akkoyunlu Devleti'nin önemli merkezlerinden biri oldu.

Elazığ'daki Akkoyunlu egemenliğine 1507'de Safevi Hükümdarı Şah İsmail son verdi. Yöre, 1515'e değin Safeviler'in egemenliğinde kaldı; 1515'te de Osmanlı yönetimine geçti.

OSMANLI YÖNETİMİ

KLASİK DÖNEM: Doğu Anadolu'nun Osmanlı egemenliğine geçmesi uzun çabalar sonucu gerçekleşebilmiştir. Bu yolda harcanan çabalarda, tanınmış tarihçi İdris-i Bitlisi ile Bıyıklı Mehmed Paşa'nın çabalarının payı büyüktür. Elazığ yöresi, Yavuz Sultan Selim'in Safeviler'e karşı kazandığı Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra, Osmanlı yönetimine geçmiştir.

Doğu Anadolu kentlerinin Osmanlı sınırlarına katılması amacı ile İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 1515'te Yavuz Sultan Selim'e sundukları öneri, Selim'ce kabul edildi ve Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa yönetiminde hazırlanan güçlü bir ordu Diyarbakır'a gönderildi. Diyarbakır kuşatmasının güvenliği için, Harput'un da kuşatılması zorunluydu. Çerkez Hüseyin Paşa 1515'te Harput'u kuşattı. Kuşatma oldukça uzun sürdü. Daha sonra, İstanbul'dan gelen Karçinoğlu Ahmed Bey yönetimindeki birlikler kuşatmayı güçlendirdi. Surları üç gün süre ile topa tutulunca kent teslim olmak zorunda kaldı.

Elazığ'ın Osmanlı yönetimine katılmasından sonra, yöredeki dağınık ve bağımsız beyler de Osmanlı egemenliğini kabul ettiler. Elazığ da içinde olmak üzere, Doğu Anadolu yöresi, özellikle, Kanuni Sultan Süleyman zamanında kültürel, ekonomik ve yönetsel açılardan önemli değişim ve gelişimler geçirdi.

Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim döneminden beri, İran ile Osmanlılar arasında süren siyasal sürtüşme ve çatışmalar, Kanuni Sultan Süleyman ve Tahmasb zamanında siyasal bir üstünlük yarışına dönüştü. Osmanlı Devleti'nin doğu sınırları belirsizlik içindeydi. Bu durumun giderilmesi ancak taraflardan birinin üstünlük sağlaması ile gerçekleşebilecekti. İki devlet arasındaki bu gerginlik, Kanuni Sultan Süleyman döneminde İran üzerine üç kez sefer düzenlenmesine yol açtı. 1552'deki III. İran Seferi'nde, Osmanlı orduları Elazığ'da toplandı. Elazığ'daki savaş hazırlıkları bittiğinde kış başladı, bu nedenle İran üzerine yapılması planlanan sefer bahara bırakıldı. İran Şahı Tahmasb, Osmanlı ordusunun gücü karşısında barış istemek zorunda kaldı. 1555'te taraflar arasında yapılan Amasya Antlaşması, yörede yaklaşık 25 yıl sürecek bir barış dönemini başlattı.

GEÇİŞ DÖNEMİ: XVII. yy'da, IV. Murad döneminde (1623-1640), tüm devlet örgütünde olduğu gibi, genel olarak Osmanlı Devleti sınırları içinde de birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Bu dönemde Doğu Anadolu'da görece bağımsız davranan beylerin etkinlikleri kırılmış, siyasal yapı kararlı bir görünüm kazanmıştır. Bununla birlikte çok uzun olan Osmanlı Devleti'nin sınırlarında yine de birtakımı sorunlar vardı. Bu arada, doğu sınırlarını ilgilendiren Amasya Antlaşması'nın koşulları da eski önemini yitirmişti.

IV. Murad, Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarını ele aldıktan sonra, İran üzerine sefer yapmaya karar verdi. Daha önce gerekli hazırlıkların yapılması için Elazığ Kadısı Mevlâna Ramazan'a bir buyruk gönderildi. IV. Murad, buyruğunda İran üzerine sefere çıktığını bildirerek, yöredeki beylerbeyleri ile tımarlı askerlerin tümünün Elazığ'da kendisine katılmalarını emretmekte ve ordunun Fırat Irmağı'ndan geçirilmesi için kayık ve benzeri taşıma araçlarını hazırlamasını istemekteydi. Bu buyruk üzerine, Elazığ Kadısı Mevlâna Ramazan hazırlıklara başlayarak, erzak taşıtmak için Kiği'da bir nal yapım işliği kurdurmuştu.

IV. Murad, 11 Mart 1635'te İstanbul'dan yola çıktı. Bu sırada Halep'te bulunan Sadrazam Mehmed Paşa da Diyarbakır'a gelerek IV. Murad'a katılacaktı. IV. Murad, Fırat Irmağı'nı güçlükle geçerek Elazığ'a geldi. Yöredeki beylerin konaklarında uzun süre kalarak sefer hazırlıkları ile uğraştı. Daha sonra da kendisini bekleyen Sadrazam Mehmed Paşa ile buluşmak üzere Diyarbakır'a hareket etti.

IV. Murad, Revan Seferi dönüşünde Elazığ'a yeniden uğradı. Osmanlı ordusu, Hüseynik Köyü ile Mezra arasındaki Devegölü Düzlüğü'nde karargâh kurdu.

IV. Murad İstanbul'a döndükten hemen sonra, Üsküdar-Kayseri-Sıvas-Malatya-Elazığ-Diyarbakır-Musul ve Bağdat'tan geçmesi planlanan yolun yapımına başlandı. Hanlar, köprüler ve kervansaraylarla donatılan yolun kısa bir sürede tamamlanmasından sonra Bağdat'a hareket eden IV. Murad, Bağdat Seferi dönüşünde üçüncü kez Elazığ'a uğradı.

IV. Mehmed döneminden başlayarak Doğu Anadolu'daki sınır kentlerine askeri yığınak yapılmaya başlanmıştı. Askeri önemi nedeniyle üs olan yörelerin yiyecek, donatım ve öbür gereksinimleri daha içerlerdeki kentlerden alınan vergilerle karşılanıyordu.

XVIII. yy'da Yeniçeri Ocağı'nın disiplinsizliği sonucu çıkan olaylardan Elazığ ve yöresi de etkilenmişti. III. Mustafa döneminde (1757-1774), Elazığ'da bulunan yeniçeri bölüklerinin halk üzerindeki baskısının dayanılmaz bir duruma gelişi Elazığ halkınca padişaha duyuruldu. Olayın araştırılması için İstanbul'da bir soruşturma kurulu görevlendirildi. Kurul, Tornacıbaşı Hasan Ağa başkanlığında Mataracı Abdullah Ağa, Diyarbakır Valisi Hacı Ali Paşa, Maden Emiri Hacı Hasan Ağa'dan oluşuyordu. Bu tarihlerde Elazığ'da toplam 4 yeniçeri bölüğü bulunuyordu. Soruşturma kurulu, Elazığ'a gelerek yeniçerilerce yaratılan olayların önlenmesi ile ilgili padişah buyruğunu halka, yeniçerilere ve yönetimle ilgili kişilere okudu.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: XIX. yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti, siyasal, toplumsal ve ekonomik alanda, oldukça gelişmiş iller arasında yer almaktaydı.

1834'te Keşid Mehmed Paşa geniş yetkilerle, Sıvas, Diyarbakır ve Harput yöreleri valiliğine atandı. Bu dönemde Maden ve Harput çevresinde yaşayan birçok aşiret Osmanlı Devleti'ne vergi vermeyi reddetmekte, hatta zaman zaman ayaklanmaktaydı. Keşid Mehmed Paşa'nın, 40 tabur askerle Harput'a geldiği haberi, aşiretlerde tepki ve panik yarattı.

Bölgede ıslahat yapmakla görevlendirilen Keşid Mehmed Paşa, aşiretlerin ayaklanması üzerine, Harput'u ordu merkezi yaptı. Devlet güçleri ile aşiretler arasında çıkan çatışmalarda çok sayıda insan öldü. Tüm bu gelişmeler sonucu, kent merkezi, kale eteklerindeki Mezra denilen yere taşındı ve burada büyük bir garnizon kuruldu.

Doğu Anadolu'da, Tanzimat öncesinde başlayan ıslahat girişimleri, Tanzimat ile birlikte yoğunluk kazandı. Mamuret ül-Aziz Kenti'nin, farklı etnik unsurların bulunduğu bir yörede kurulması, bölgede devlet gücünün pekiştirilmesine yönelik bir girişimdi. Nitekim, bu bağlamda 1851'de Dersim Diyarbekir Eyaleti'nden ayrılarak, Harput Eyaleti'ne bağlandı.

Bölgedeki aşiretler Tanzimat ile birlikte, merkezi otoritenin denetimi altına alınmaya başlandı. Babıali, Ermeni toprak sahiplerini ve yöredeki aşiretleri ayrı ayrı ve doğrudan vergilendirmek istedi. Oysa, aşiret beyleri, Ermeniler'i zaten haraca bağlamışlardı. Bu uygulama ile Ermeniler, hem yerel güç sahiplerine, hem de merkezi otoriteye vergi ödemek durumunda kalıyorlardı. Keşid Mehmed Paşa'nın tepkiyle karşılanan girişimleri, bölge topluluklarının karşılıklı ilişkilerinde değişikliklere yol açtı. 1853'te Palu ile Gerger'deki aşiretler yeni konulmak istenen vergilere karşı ayaklandılar. Ancak, Harput'tan gelen 4.000 kişilik bir birlik bu ayaklanmayı bastırdı.

1855-1856'da, çok şiddetli bir deprem, bölgede birçok köyün yerle bir olmasına yol açtı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verince sınırdaki Osmanlı toprakları Ruslar'ca istila edildi. Savaş sırasında Ruslar, Anadolu'daki Ermeniler'den yararlanmak istediler. Berlin Antlaşması'na göre, ıslahat yapılması istenen Doğu Anadolu'da altı ili kapsayan yörede toplam 666.436 Ermeni bulunmakta, bu nüfusun yaklaşık 70.000'i Mamuret ül-Aziz'de yaşamaktaydı.

Elazığ'ın Ermeni sorununu ilk kez ciddi bir biçimde yaşaması, 1915'te Van yöresindeki Ermeniler'in ayaklanması ile başladı. Rus Ermenistanı'ndan Van'a gelen komitacılar, kısa sürede bölgedeki Ermeni İhtilal Cemiyetleri'ni toparlayarak ayaklanma planları hazırladılar. Bölgedeki Rus işgal birliklerinden, İngilizler'in desteği ile, büyük ölçüde silah da elde ettiler.

Van'daki ayaklanmaların Elazığ ve Erzurum'da destek görmesi üzerine, Dahiliye Nazırı Talât Paşa, bölgeye gelerek incelemelerde bulundu ve Ermeniler'in savaş alanından göç ettirilmesine karar verdi. "Ermeni Tehciri" diye adlandırılan gelişmeler böyle başladı. Göçün yanı sıra, 11 Mayıs 1915'te Elazığ ve Harput'ta, olaylara karışan Ermeniler'in tutuklanmasına başlandı. Bu arada, Ermeni İhtilal Cemiyeti Başkanı'nın tutuklanması ile cemiyetin planları ve üyeleri ele geçirildi.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Elazığ yöresi, Osmanlı egemenliği altına girdikten sonra Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir liva (sancak) olarak yönetilmişti. Sancak merkezi Harput'tu. Palu gibi bazı yerler ise özerk "hükümet" biçiminde örgütlenmişti. İç yönetimlerinde serbest bırakılan bu hükümetler, merkeze vergi vermekle yükümlüydüler. II. Mahmud döneminin sonlarına doğru, 1834'te Reşid Mehmed Paşa, Doğu Anadolu'da ıslahatla ve devlet yetkesinin yeniden kurulmasıyla görevlendirilerek geniş yetkilerle Sıvas, Diyarbakır ve Maden Nezareti'ne (Keban Madeni) bağlı yörelerin valiliğine atandı. Harput'u merkez edinen Reşid Mehmed Paşa altı aylık ikameti sonunda, burasının artık bir sınır kenti olma özelliğini yitirdiğini, ana yollara göre sapa kaldığını, kış aylarında gerekli yiyeceğin sağlanmasını güçleştiren koşulları görerek, Ordu Müfettişliği Merkezi'ni Mezra'ya (Elazığ) taşıdı ve burasının gelişmesine öncülük etti.

Tanzimat sonrasında yapılan yeni yönetsel düzenlemede eyalet olarak örgütlenen Harput'a, Merkez Sancağı'ndan başka, Malatya Behisni (Besni) ve Maden sancakları bağlıydı. 1846'da ilk kez yayınlanan Devlet Salnamesi'ne göre, Harput Eyaleti'ne bağlı sancaklar, Arapkir, Malatya ve Behisni'ydi. Devlet salnameleri incelendiğinde, 1854-1855'te yapılan yönetsel düzenlemenin, önemsiz bazı küçük değişikliklerle, 1860'a değin sürdüğü görülür. 1860'ta "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye"nin kabul ettiği karar uyarınca, bazı eyalet valilikleri mutasarrıflığa dönüştürüldü ve bu arada bazı livaların bağlı oldukları eyaletler değiştirildi. Bu bağlamda Harput Eyaleti, Maadin (merkezi: Erganimadeni), Arapkir, Behisni (merkezi: Siverek), Dersim (merkezi: Kemah) livalarından oluşmaktaydı.

1867 Vilayet Nizamnamesi uyarınca oluşturulan Mamuret ül-Aziz Sancağı, Diyarbakır Vilayeti'ne bağlıydı ve Harput, Arapkir, Erganimadeni, Malatya, Hısnımansur (Adıyaman) ve Palu kazalarını kapsamaktaydı. Sancak adının Harput iken Mamuret ül-Aziz (Aziz'in imar ettiği kent) olarak değiştirilmesinin nedeni, kent yerleşim merkezinin Harput'tan Mezra'ya doğru kayması, yeni kurulan kentin imarı için, dönemin padişahı Abdülaziz'e sayısız dilekçeler gönderilmesiydi. 1871'de o dönemde ortaya çıkan birçok yönetsel aksaklıklar nedeniyle, Mamuret ül-Aziz, Diyarbakır Vilayeti'nden ayrılarak, bağımsız sancak oldu. 1877'de de vilayet durumuna getirildi.

Tablo 1

1871 Diyarbakır Salnamesi'ne Göre, Mamuret ül-Aziz Sancağı'nda Nüfusun Kazalara Dağılımı İle Hane ve Mahalle Sayıları

Kaza İsmi	Köy Sayısı	Mahalle Sayısı	Hane Sayısı	Müslüman Nüfus	Müslüman Olmayan Nüfus	Toplam Nüfus
Elaziz Kazası	347	21	2.238	4.005	1.357	5.362
Palu Kazası	397	11	7.964	21.102	5.683	26.785
Keban Kazası	54	21	2.282	6.837	3.033	9.870
Arapkir Kazası	67	46	4.101	10.026	3.395	13.421
Çemişkezek	28	16	1.112	2.680	1.311	3.991
Eğin Kazası	171	35	8.151	15.922	6.480	22.402
Ağın Kazası	149	—	4.858	11.801	1.900	13.701
Çarsancak (Akpazar)	92	2	2.368	3.915	3.702	7.617
Toplam	1.305	152	33.074	76.288	26.861	103.149

Osmanlı Devleti'nde ilk kez yapılan 1831 Nüfus Sayımı'nda, Harput'un nüfusuna ilişkin bilgiye rastlanmamaktadır. 1871 Diyarbakır Salnamesi'nde Elaziz Sancağı'na bağlı kazaların nüfusu kaydedilmektedir. Bu salnameye göre, Merkez Kaza-Elaziz'in Müslüman nüfusu 4.005, toplam nüfusu 5.362; Mamuret ül-Aziz Sancağı'nın genelinde, Müslüman nüfusun toplamı 76.288, sancağın toplam nüfusu ise 103.149 idi (Tablo 1). 1880 Mamuret ül-Aziz Salnamesi'ne göre, Elaziz Merkez Sancağı'nda Müslüman nüfusun toplamı 55.351, toplam nüfus ise 83.145 idi (Tablo 2.) V. Cuinet, 1892 tarihli yapıtında, Elaziz Merkez Sancağı'nda kadın-erkek nüfusun etnik ve dinsel dağılımını vermektedir. Cuinet'nin verilerine göre, Elaziz Merkez Sancağı'nda 75.500'ü kadın ve 64.456'sı erkek olmak üzere toplam 139.956 Müslüman; tüm Merkez Sancak genelinde ise toplam 295.704 nüfus yaşamaktaydı. 1893 Nüfus Sayımı'nın rakamları da aşağı yukarı Cuinet'ye yaklaşmaktadır. Elaziz Merkez Sancağı'nın kadın-erkek nüfusunun dinsel dağılımını gösteren bu nüfus sayımına göre, sancağın kadın nüfusunun toplamı 90.736, erkek nüfusunun toplamı 100.825 ve genel nüfus toplamı ise 191.561 idi (Tablo 3). Tabloların da gösterdiği gibi, Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin nüfusu, özellikle 1885-1914 döneminde tüm Osmanlı Devleti'nde görülen % 20'lik nüfus artışının da üstüne çıkan, bir artış göstermiştir. Shaw'a göre, 1885-1914 döneminde, Mamüret ül-Aziz Vilayeti'ndeki Müslüman nüfusun toplamı 300.188 iken 446.379'a çıkmıştır.

Rum Ortodoks nüfus 543'ten 971'e, Ermeni nüfus ise 73.178'den 76.070'e ulaşmıştır. Vilayetin toplam nüfusu ise, 373.911'den 533.420'ye varan bir artış göstermiştir.

ASKERİ, SİVİL VE DİNSEL HİZMETLER: XIX.yy.'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti, kuzeyde ve doğuda Erzurum, doğuda Diyarbekir ve güneyde Halep vilayetleri; batıda ise, Maraş Sancağı ile sınırlıydı. Vilayet İdare Heyeti'nde, valinin başkanlığı altında müftü, naib, defterdar, mektupçu, Ermeni Gregoryen ve Ermeni Katolik topluluklarının piskopos naipleri, vilayetin Müslüman ve Hıristiyan topluluklarını temsil eden, halkın seçtiği, ikişer kişi bulunmaktaydı. Sancak, kaza ve nahiyelerde benzer yapıda idare heyetleri vardı.

XIX. yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'ndeki askeri güç, 1.000 kişilik muvazzaf ve 2.000 kişilik redif birliklerinden oluşmaktaydı. Bu birlikler, merkezi Erzincan'da bulunan IV.Ordu'ya bağlıydı. Ayrıca, Mezra'da, bir silah deposu ve 200 yataklı bir askeri hastane vardı. Mamuret ül-Aziz'de, bir miralayla bir binbaşının komutası altında, 160 süvari ve 200 piyade erinden oluşan bir jandarma birliği ve polis görevlileri bulunmaktaydı.

Vilayet merkezi Mezra'da, maliye, tapu, kadastro, vakıflar daireleri ve Ziraat Banka-

Tablo 2

1880 Mamuret ül-Aziz Salnamesi'ne Göre, Elaziz Sancağı'na Bağlı Kazaların Nüfusu, Hane ve Köy Sayısı

	Müslüman	Ermeni	Protestan	Katolik	Süryani	Rum	Latin	Toplam	Hane	Köy
Elaziz	21.191	13.291	448	448	—	9	289	35.676	18.793	276
Harput	3.896	1.567	—	—	194	—	40	5.697	2.361	31
Arapkir	3.842	3.986	104	365	—	—	—	8.297	3.348	78
Arguvan	5.569	—	—	39	—	—	—	5.608	2.367	57
Ağın	5.369	—	—	—	—	—	—	6.682	3.897	54
Keban	2.463	331	—	37	—	36	—	2.867	1.316	30
Eğin (Kemaliye)	4.688	1.350	—	53	—	277	—	6.368	2.087	46
Çemişkezek	5.419	698	—	69	—	8	—	6.194	3.218	94
Peri	1.971	2.654	—	—	—	—	—	4.625	1.381	73
Pertek	943	188	—	—	—	—	—	1.131	553	23
Toplam	55.351	25.378	552	1.011	194	330	329	83.145	39.321	762

sı'nın yanı sıra, bayındırlık işleri, posta, telgraf ve pasaport müdürlükleri bulunmaktaydı. Yargı hizmetleri, vilayet merkezindeki istinaf mahkemesi, sivil mahkeme, ticaret mahkemesi ve ceza mahkemelerince görülürdü.

XIX.yy 'da, Mamuret ül-Aziz'de Müslüman halkın dinsel önderleri, biri Mezra, öbürü Eğin'de bulunan müftülerdi. Ermeni Katolikler'in Harput ve Arapkir'de birer piskopos naibi bulunmaktaydı. Ermeni Gregoryenler'in Eğin'de bir başpiskoposu, Mezra'da bir piskopos yardımcısı, öbür bölgelerde ise, çeşitli düzeylerde din adamları vardı. Ermeni Protestanlar'ın ise, Harput'ta büyük bir misyonu bulunmaktaydı. Bu misyona bağlı misyonerler, başta Arapkir olmak üzere, vilayetin öbür bölgelerinde de görev yapmaktaydılar.

1876 Diyarbakır Salnamesi'nde, Mamuret ül-Aziz Sancağı'ndaki cami, mescid ve medrese sayıları kaydedilmektedir. Bu salnameye göre, Mezra'da 8, Harput'ta 5, Arapkir'de 42, Eğin'de 41, Ağın'da 5, Palu'da 21, Keban'da 8, Çemişkezek'te 11, Peri'de 2 ve Pertek'te 8 cami ve mescid ile bunlara bağlı medrese bulunmaktaydı.

Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nde gümrük hizmetlerini, Diyarbakır Bölge Müdürlüğü'nün denetiminde bir müdür; kazalarda sancaklarda ise, gümrük memurları yerine getirmekteydi. Düyun-u Umumiye'nin müdürü Harput-Mezra'da, memurları ise sancak ve kazalarda görev yapmaktaydılar. Yine, Tütün Rejisi'nin vilayet merkezinde bir komiseri, sancak ve kazalarda ise, reji memurları çalışmaktaydı.

1876 Diyarbakır Salnamesi'ne göre, Mamuret ül-Aziz Sancağı'nda taşınmaz malların kazalara göre dağılımı Tablo 4'de, 1880 Mamuret ül-Aziz Salnamesi'ne göre, vilayetin kazalarındaki taşınmaz malların dağılımı ise Tablo 5'de gösterilmiştir.

TARIM: XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı. Bu dönemde Harput-Mezra Sancağı'nda ekili alanlar 5.926.246 dönüme, ekilmemiş dağlık alanlar ise 4.344.554 dönüme ulaşıyordu. Otlaklar 607.200 dönüm, ormanlar da 72.000 dönümdü. Ekilmemiş alanların büyük bölümünü, göçebe aşiretler, orta malı otlak olarak kullanmaktaydı.

XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin toprağı verimli ve akarsuyu çok olduğu için tarımsal ürün çok boldu. Prekapitalist

Tablo 3
1893 Nüfus Sayımı'nda Elaziz Merkez Sancağı'nın Kadın-Erkek Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Etnik Topluluklar	Nüfus	Toplam
Müslüman		
Kadın	64.244	
Erkek	70.517	134.761
Rum		
Kadın	163	
Erkek	184	347
Ermeni		
Kadın	23.940	
Erkek	27.156	
Katolik		
Kadın	373	
Erkek	391	51.096
Protestan		
Kadın	1.826	
Erkek	2.381	764
Latin		
Kadın	185	
Erkek	196	4.207
Toplam		
Kadın	90.736	
Erkek	100.825	381
Toplam	191.561	

üretim ilişkileri içindeki köylü ürünün bolluğuna karşın yoksuldu. Çoğunlukla % 50'ye kadar yükselen faizle tefeciden borç alan köylü, daha sonra vergilerini ödeyebilmek için ürününü düşük fiyatla satmak zorunda kalıyordu. Cuinet'nin belirttiğine göre, vergilerini ödeme güçlüğü içinde, buğdayın kilesini 25 kuruşa satan köylü, kış aylarında, kendi tüketimini ya da tohumluk gereksinimini karşılayabilmek için, kilesi 50-60 kuruştan buğday almak zorunda kalıyordu. Bu güçlüklere çare bulmak için kurulan Ziraat Bankası ise, borç verme işlemlerinde teminat olarak büyük araziye sahip olma koşulunu aradığı için, küçük toprak sahipleri yine tefeciye bağımlı kaldı ve bankadan daha çok büyük toprak sahipleri yararlandı.

1890 Mamuret ül-Aziz Salnamesi'nde belirtildiğine göre, Elazığ'da buğday, arpa, fiğ, bakla, mercimek, darı, mısır, fasulye, nohut vb tahıl ve baklagillerin üretimi önemli bir yer tutmaktaydı. Ayrıca, sebzecilik ve meyvecilik de gelişmişti. Özellikle Harput Ovası'nda nitelikli şarap yapımına yönelik üzüm üretimi yaygındı.

MADENLER: XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'ndeki en önemli maden ocağı, Keban-Maden simli kurşun madeniydi. Keban simli kurşun maden ocağının ilk kez hangi tarihte işletilmeye başladığına ilişkin kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak, ocağın 1870'lerden sonra kapatıldığı bilinmektedir.

1836'da, James Brandt'ın bildirdiğine göre, Keban-Maden'de yerleşmiş olan halkın hemen tümü simli kurşun madeni ocaklarında çalışmaktaydı. İşçilere 50 para gündelik verilmekteydi. Maden ocağının çevresindeki köyler, karşılıksız olarak buğday, odun ve kömür sağlamak zorundaydılar. Ocaktan çıkarılan simli kurşun madeninin kilosunu hükümet, gerçek değerinin yarısını ödeyerek 50 paraya satın almaktaydı. Kaya çatlakları arasında kalmış olan maden cevheri ise, büyük ölçüde maden işletmecilerine kalmakta ve bununla, işçilerin ücretleri ödenmekteydi. 1830'larda maden ocağı, hükümete yılda 220.000 kuruş değerinde 200 okka gümüş vermekteydi. Ancak, hükümet madene gerçek değerinin yarısını ödediğinden, ocaktan elde ettiği net gelir 110.000 kuruş tutarındaydı. Keban-Maden Ocağı'nın terkedilmesinden sonra çalışma olanaklarının daralması nedeniyle hane sayısı 3.000'den 300'e düştü.

XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'ndeki öbür madenler; Palu'nun Habak Köyü'nde vapur kömürü, Karaçar Bucağı'nda maden kömürü, Çemişkezek'te ise linyit kömürüydü.

SANAYİ: XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti sanayi alanında gelişmiş iller arasında yer almaktaydı. Bölgede en önemli sanayi kolu dokumacılıktı. Harput ve Mezra özellikle, çiçekli, kezi ve çetari olarak adlandırılan ipekli kumaş yapımında uzmanlaşmıştı. Bu dönemde Harput ve Mezra'da dokunan ipekli kumaşlar bölge halkının gereksinimini karşıladıktan başka, komşu vilayetlere ve İstanbul'a gönderilmekteydi. Eğin ve Arapkir'deki dokuma işliklerinde, "manusa" denen pamuklu kumaşlar üretilmekteydi. Pamuklu kumaşların yerel tüketi-

Tablo 4
1876 Diyarbakır Salnamesi'ne Göre,
Mamuret ül-Aziz Sancağı'ndaki Taşınmaz Malların Kazalara Dağılımı

Kasaba ve Köy Adı	Arsa	Bağ-Bahçe Tarla	Değirmen	Hamam	Dükkân	Hane	Diğerleri	Toplam
Mamuret ül-Aziz	19	591	2	4	263	395	71	1.345
Harput	27	278	4	9	909	2.361	905	4.493
Arapkir	178	2.779	48	4	467	3.348	446	7.270
Eğin	28	2.000	21	2	604	2.087	414	5.156
Ağın	57	2.644	15	—	18	372	124	3.230
Palu	128	1.990	22	3	552	1.552	169	4.416
Keban	91	163	4	2	133	401	114	908
Çemişkezek	63	2.064	11	2	178	753	88	3.159
Peri (Mazgirt)	35	791	4	—	91	401	27	1.349
Pertek	426	2.496	12	2	29	530	68	3.563

Tablo 5
1880 Mamuret ül-Aziz Salnamesi'ne Göre, Vilayet Kazalarındaki Taşınmaz Malların Kazalara Dağılımı

	Elazığ	Köyleri	Harput	Eğin	Ağın	Arapkir	Erguvan	Keban	Çemişkezek	Peri	Pertek	Toplam
Misafirhane	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Karakol	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Çeşme	15	1.500	121	73	20	120	100	110	405	15	56	2.535
Hamam	4	8	11	6	—	4	—	3	3	1	2	42
Kahve	10	14	15	11	3	4	3	7	3	2	—	72
Fırın	9	14	13	15	—	8	—	3	6	2	—	70
Kilise	5	78	4	13	13	6	—	5	19	30	4	177
G.Müslim Mektebi	4	13	9	11	5	6	—	3	3	1	5	60
Telgrafhane	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Kale	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	3
Kütüphane	—	—	8	—	—	—	—	1	—	—	—	9
Rüşdiye Mektebi	1	1	1	1	—	1	—	1	1	1	1	9
Cami	4	52	10	7	3	6	—	10	5	6	7	110
Mescid	—	22	23	52	39	25	2	—	54	—	—	217
Medrese	—	11	10	12	—	12	—	1	—	—	—	46
Mektep	2	19	13	66	3	9	1		18	1	2	139
Türbe	—	12	8	—	—	—	—	4	1	—	—	25
Tekke	5	6	5	—	—	—	—	3	2	—	—	21

min dışında kalan miktarı öbür vilayetlere gönderilmekteydi. Bu dönemde Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin kazalarında dokunan halı, kilim, perde ve cecimler (nakışlı kilim) üstün nitelikleri nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin tüm bölgelerinde aranmaktaydı.

XIX.yy sonlarında Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nde dokumacılık, üretim miktarı ve fiyatları açısından şöyleydi:

	Yıllık Üretim Miktarı (Parça olarak)	Fiyatlar
Kilim	1.000	40-100 kuruş
Muşamba	700	100-800 kuruş
Perde	500	150-400 kuruş
Eğin Manusası	6.000	20-25 kuruş
Arapkir Manusası	10.000	10-15 kuruş
Beyaz Pamuklu Bez	20.000	8-15 kuruş
Harput İpekli Kumaşı	1.400	80-250 kuruş
Mezra İpekli Kumaşı	900	60-200 kuruş

1890 Mamuret ül-Aziz Vilayeti Salnamesi'ne göre, vilayette kuyumculuk oldukça ileri düzeydeydi. Altın ve gümüşten çeşitli mücevherler, savatlı ve savatsız sigara ağızlıkları, baston kabzası, kamçı lülesi, kılıç kını gibi altın ve gümüş işlemeler dışında, demir, bakır ve saçtan soba ve mangallar, tarım araçları, silah, mobilya, çanakçömlek yapımı gelişmişti.

Bölgede çok sayıda akarsudan yararlanılarak çalıştırılan değirmenler, vilayetin un gereksinimini karşılıyordu.

TİCARET: Geçmiş yüzyıllarda Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin ticaret yaşamı çok canlı idi. XIX.yy'da, karayollarının yetersizliği ve ilkelliği, taşıma giderlerinin yüksekliği, limanlara uzaklık gibi nedenlere bağlı olarak, ticaret alanında belirgin bir gerileme görüldü. Olumsuz koşullar, öncelikle, dışsatımı, sonra da dışalımı etkiledi. İngiltere'nin konsolos yardımcısı Boyacıyan, 1886, 1887 ve 1888 yıllarını içeren ve 1889'da Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı resmi bir raporda, İngiltere'den yapılan dışalımda % 13'lük bir azalma olduğunu bildiriyordu.

XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin dışsatımı, özellikle komşu illere yapılmaktaydı. Bu bölgelere gönderilen mallar, yerel gereksinmeleri karşılamaya yönelik olduğu gibi, buralardan İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin öbür vilayetlerine ya da Avrupa'ya gönderiliyordu.

XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin dışsatımında birinci sırayı tahıl, kuru meyve, üzüm, badem, ceviz, şarap, ipek, pamuklu kumaş almaktaydı. İkincil sıradaki dışsatım ürünleri ise, afyon, haşhaş tohumu, keçi ve oğlak derisi, ham pamuk, yün, ipek kozası, bal idi. Ticareti engelleyici olumsuz koşulların varlığına karşın, XIX.yy sonlarında, Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin toplam dışsatımı 21.347.000 kuruş tutarındaydı.

Tablo 6
1890'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nde Elde Edilen Ürün Miktarları

Ürün	Miktar (kg)
Buğday	269.000.000
Arpa	154.000.000
Mısır	76.000.000
Pirinç	4.618.620
Fasulye	115.465
Nohut	12.829
Haşhaş	64.147
Tütün	256.590
Pamuk	4.618.620
İpek	5.773
Yün	1.667.835
Post, Hayvan Derisi	1.000.000 parça
Çeşitli Türde Şaraplar	19.244.250
Kuru Üzüm	2.309.316
Dut kurusu	23.093.100
Badem	346.396
Ceviz	3.848.850
Kurutulmuş Meyve	1.539.540

Aynı dönemde, yukarıda sözü geçen ticareti engelleyici koşullar nedeniyle dışalım giderek yalnızca temel gereksinim maddelerine yöneldi. Bu durumun, yerli sanayinin geri kalan gereksinimlerinin karşılanmasında uyarıcı bir etkisi oldu. Yüzyılın başlarında, Avrupa kökenli çarşaf kullanan bölge halkı, sonraları daha dayanıklı ve ucuz Gürün çarşaflarıyla yetinmeye başladı. XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin dışalımında birinci sırayı, Rusya ile Hindistan'dan gelen, pamuk ipliği, manda derisi, şeker, kahve, petrol, kibrit, fes, cam eşya vb almaktaydı. Dışalım yapılan başlıca ülkeler, İngiltere, Avusturya, Fransa başta olmak üzere, Rusya, Almanya, ABD İran, İsveç ve İsviçre'ydi. XIX.yy sonlarında Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin dışalımı 10.100.000 kuruş değerindeydi (Tablo 7).

ULAŞIM: XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin en önemli karayolu, Harput-Mezra'yı Samsun'a ve Diyarbakır'a bağlamaktaydı. Bu karayolunun toplam uzunluğu 645 km idi. 1883'te tamamlanan karayolu, öncelikle ticari zorunluluklar sonucu yaptırılmıştı. Bu yol, vilayeti Karadeniz'e bağladığı için çok önemliydi.

XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nde taşımacılık genellikle, at, katır ve deve sırtında yapılmaktaydı. 1883'te Harput-Mezra'yı Samsun ve Diyarbakır'a bağlayan karayolunun yapımından sonra, taşımacılıkta arabalar da kullanılmaya başlandı.

Taşıma fiyatlarının, genellikle, dışa satılmak istenen ürünün fiyatından daha yüksek olması, Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin ticaretini engelleyen en önemli etkenlerden biriydi.

EĞİTİM: XIX.yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti eğitim açısından gelişmiş vilayetler arasında yer almaktaydı. Tüm vilayette XIX.yy sonlarında 160 okul vardı. Okullarda 9.190'ı erkek, 1.750'si kız olmak üzere toplam 10.940 öğrenci okumaktaydı. Bugünkü Elazığ İli sınırları göz önüne alındığında ise, XIX.yy'da Harput-Mezra Sancağı'ndaki 105 okulda 7.225 öğrenci öğrenim görmekteydi. Çeşitli düzeydeki resmi öğretim kurumlarının giderleri Maarif Nezareti'nce, azınlık okullarınınki de çeşitli Hıristiyan topluluklarının üyeleri ile bölgedeki Latin ve Amerikan misyonlarınca karşılanmaktaydı. Medreseler, doğrudan doğruya Şeyhülislamlık'a bağlıydı.

XIX. yy'da Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nde Müslüman çocuklarının okuduğu mahalle mektepleri, kadın ve erkek öğretmenlerin yönetiminde olmak üzere, ikiye ayrılırdı. Kadınların yönetimindeki mahalle mektepleri, bir tür anaokulu ya da ilkokul görevini görmekteydiler. Bu okullar, genellikle, mahalle halkının girişimiyle, öğretmenlik edebilecek bilgi ve yeteneği olan kadınlara açıtırılırdı. Okullar karma idi, 6-10 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklar birlikte okurlardı. Eğitim Elifba'dan başlardı. Öğrenciler, Kuran'ı öğreninceye değin bu okullarda okurlar; daha sonra, erkek çocuklar erkek mahalle mekteplerine gider, kız çocuklar aynı mektepte kalırlardı. Kız çocuklar birkaç hatim daha indirir, din dersleri görür ve okulu bitirirlerdi.

Erkek öğretmenlerin yönetimindeki okullara 8-15 yaşındaki çocuklar ile, 16-20 yaşlarındaki gençler kabul edilirlerdi. Bu okullarda Kuran, din dersleri, Arapça, Farsça ve yazı dersleri verilirdi. Aynı dönemde vilayette Evkaf'ca yönetilen bazı sıbyan mektepleri bulunmaktaydı. Bunlar medreselere öğrenci yetiştirirlerdi. Kız ve erkek çocuklarını bu okullara gönderen aileler, ayda ya da yılda belirli bir ders ücretini hocaya vermekle yükümlüydüler.

1903 Maarif Salnamesi, Elazığ'da 446 öğrencinin öğrenim gördüğü 14 medrese olduğunu kaydetmektedir. Salnamenin kaydettiği medreseler aşağıda belirtilmiştir:

Medreseler	Öğrenci sayısı
Harput Kâmil Paşa Medresesi	65
Harput İbrahim Paşa Medresesi	60
Harput Ömer Ağa Medresesi	20
Harput Hacı Mehmed Efendi Medresesi	10
Harput Süleyman Paşa Medresesi	55
Harput Hacı Ahmed Ağa Medresesi	40
Harput Hacı İsmail Ağa Medresesi	25
Harput Osman Ağa Medresesi	25
Harput Hacı İshak Ağa Medresesi	47
Harput Esad Efendi Medresesi	12
Harput Fatma Hanım Medresesi	32
Harput İshak Paşa Medresesi	17
Harput Hacı Ahmed Ağa Medresesi	22
Keban Ziyaiyye Medresesi	16

Cuinet'nin belirttiğine göre, XIX. yy sonlarında Harput-Mezra Sancağı'nda 720 erkek öğrencinin okuduğu 28 medrese bulunmaktaydı. Ayrıca biri askeri, biri de sivil olmak üzere iki rüştiye vardı. Sivil rüştiye 1886'da Vali Hacı Hasan Bey'ce kurulmuştu. Elazığ Askeri Rüştiyesi, 1876'da Vali Abdunnafi Paşa zamanında açılmıştı. 1883'te öğrenci sayısı, 77'si Müslüman ve 28'i Ermeni olmak üzere, toplam 105'di. Bu okullarda dil, Türk ve Fransız edebiyatı, tarih, coğrafya, geometri, jeoloji, mineroloji ve öbür doğa bilimleri okutulmakta, resim vb dersler verilmekteydi. 1907-1908'de okulun eğitim süresi dört yıla çıkarıldı, öğrenci sayısı 150'ye yükseldi. XIX. yy'da yukarıda belirtilen Müslüman okullarının yanı sıra, Ermeni, Rum ve Amerikan okullarının dağılımı aşağıda gösterilmiştir:

Topluluklar	Okullar	Öğrenci Kız	Öğrenci Erkek	Öğretmen Kadın	Öğretmen Erkek	Giderler (O.L.)
Rüştiye (Gregoryen)	30	750	2.250	6	40	1.300
Rüştiye (Protestan)	9	100	500	—	9	270
İlkokul (Katolik)	4	50	250	—	4	40
İlkokul (Latin)	5	30	100	—	2	40
İlkokul (Amerikan)	5	300	250	8	10	300
Toplam	53	1.230	3.350	14	65	1950

Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nde, 1885'te Vali Hacı Hasan Bey zamanında Mülkiye İdadisi açıldı. XIX. yy'da vilayette bulunan meslek okullarının başında dokuz sınıflı Dar ül-Hilafet ül-Aliye Medresesi gelmekteydi. 1883'de Dar ül-Muallimin açıldı. Ancak, askeri rüştiye mektebi yanında ilgi görmeyerek kısa bir süre sonra kapandı. 1909'da "Mamüret ül-Aziz Dar ül-Muallimin-i İptidaisi" adıyla ikinci kez açıldı. Önce, iki sınıflı idi. Sonra, her yıl birer sınıf eklenerek, 5 sınıfa çıkartıldı. Okul yatılıydı ve her öğrenciye okul bütçesinden ayda 60 kuruş verilirdi. Din eğitimi, kıraat (okuma), Arapça, yabancı dil, tarih, coğrafya, ziraat, kimya, zooloji, botanik, biyoloji, kozmoğrafya, müzik, resim, beden eğitimi, el işleri, ayrıca meslek dersleri verilmekteydi. Okul 1932'de tümüyle kapatıldı.

1903 Maarif Salnamesi'nde 501 öğrencinin öğrenim gördüğü 5 rüştiye ve 1 idadi olduğu kaydedilmektedir. Bu okullar şunlardır:

Adı	Öğrenci Sayısı
Mamuret ül-Aziz Mekteb-i İdadisi	140
Hüseynik Mekteb-i Rüştiyesi	35
Keban Mekteb-i Rüştiyesi	23
Ağın Mekteb-i Rüştiyesi	57
Palu Mekteb-i Rüştiyesi	36
Mamuret ül-Aziz İnas Mekteb-i Rüştiyesi	85
Mamuret ül-Aziz Askeri Rüştiyesi	125

Meşrutiyet'in ilanını izleyen dönemde, giderleri özel idare bütçesinden sağlanan bir Dar ül-Harir (İpekçilik Okulu) açıldı. Bu okulu bitirenlere il özel idaresi bütçesinden törenle bir mikroskop, bir havan, 100 lira ve bir kutu Bursa tohumu verilirdi. Gençler de aralarında Mamuret ül-Aziz Türk Tohumları Birliği adıyla bir ortaklık kurmuşlardı. I. Dünya Savaşı ile birlikte okul kapandı.

1915'de Vali Sabit Bey zamanında il özel idaresinden verilen ödenekle bir erkek sanat okulu açıldı. Aynı tarihte kurulan kız sanat okulunun 100'ü aşkın öğrencisi vardı.

XIX. yy'da Vilayetteki Ermeniler, Amerikan ya da Fransız okullarına göndereceksekleri çocuklarının ilk öğrenimlerini kendi topluluklarınca yönetilen özel okullarda yaptırırlardı. Bu okulların sayısı 3'tü. Giderleri İstanbul Ermeni topluluğunca karşılanan Ermeni Gregoryen okullarının eğitim programları oldukça ileri düzeydeydi. Bu okullarda Türk dili ve edebiyatı, Fransızca, Ermenice, din dersi, Ermeni tarihi, coğrafya, aritmetik, geometri, fizik, kimya, resim vb dersler, kız okullarında ise ayrıca dikiş ve nakış dersleri verilirdi.

Ermeni Protestan okulları içinde, giderleri bölgede yerleşmiş Ermeni Protestan toplulukça karşılananlar olduğu gibi, Amerikan misyonunca yönetilenler de bulunmaktaydı. Amerikalılar, Harput'a 1856'da geldiler 1876'da oldukça büyük bir Protestan okulu kurdular. Bu okulun ders programı öbürlerinden daha genişti. Benzeri okullarda verilen derslerin yanı sıra, Fransız dili ve edebiyatı, geometri, trigonometri, jeoloji,

Tablo 7

XIX.yy Sonunda Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin Ortalama Yıllık Ticareti (1886-1891 ortalaması)

DIŞSATIM		DIŞALIM	
Mallar	Değerleri (Kuruş)	Mallar	Değerleri (Kuruş)
Tahıl	1.955.000	Pamuklu	1.800.000
Ham Yün ve Pamuk	3.800.000	Pamuk İpliği	3.000.000
Afyon	5.800.000	Kahve, Şeker vb	800.000
Keçi ve Oğlak Derisi	2.000.000	Petrol	800.000
Graine Jaune	155.000	Manda Derisi	1.300.000
Meyve	300.000	Demir, Bakır, Kalay vb	600.000
Kuru Üzüm, Ceviz	300.000	Saat, Mücevher, Cam Eşya	250.000
Badem	179.000	Fes	350.000
Bal ve Balmumu	232.000	Hırdavat	100.000
İnşaat Kerestesi	710.000	Ecza	140.000
Şarap	250.000	Kâğıt	80.000
Koza	664.000	Kibrit	140.000
İpekli, Pamuklu	2.894.000	Başkaları	740.000
Halı	700.000		
Çarık	598.000		
Başkaları	810.000		
Toplam	21.347.000	Toplam	10.100.000

mineraloji, teknik resim vb de okutulmaktaydı. Bu okullara Amerika'dan gönderilen eşyalardan Gümrük Vergisi alınmıyordu. Okullar 1916'da kapatıldı.

XIX. yy'da Elaziz'de Fransızlar'ın yönettiği okullarda, öğretim tümüyle Fransızca yapılır, Türkçe ayrı bir ders gibi okutulurdu. Okullar karma idi. Bu okullar I. Dünya Savaşı öncesinde en gelişmiş dönemlerini yaşadılar.

Almanlar, Harput'a Fransızlar'dan sonra gelmişlerdi. 1896'da kurulan Alman okulundan Ermeni çocukları yararlanmışlar, Harput-Elaziz yöresinin Müslüman halkı çocuklarını bu okula göndermemişlerdir.

XIX. yy'da Latin misyonerlerin Harput-Mezra'da 5 okulu bulunmaktaydı. Latin misyonerler, aynı zamanda bazı Ermeni Katolik okullarının yönetimini de üstlenmişlerdi. Eğitim programı, Türkçe, Fransızca, İtalyanca, Ermenice, tarih, coğrafya, aritmetik, kız okullarında da ayrıca dikiş ve nakış derslerini içermekteydi.

1903 Maarif Salnamesi'nde ise, azınlık okulları ve yabancı okullar aşağıdaki gibi belirtilmiştir:

Azınlık Okulları	Öğrenci Sayısı
Harput Süryani Rüştiyesi	45
Harput Ermeni Rüştiyesi	58
Elazığ Ermeni Rüştiyesi	89
Yabancı Okulları	
Elazığ Fırat Amerikan Koleji (kuruluşu 1876) Lise	112
Elazığ Fırat Amerikan Koleji (kuruluşu 1876) Orta	190
Elazığ Fırat Fransız Ortaokulu	49

XIX. yy sonunda Harput'ta Amerikan okulları

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA ELAZIĞ

Elazığ, Milli Mücadele yıllarında yabancı güçlerin işgaline uğramayan kentlerden biridir. Elazığ'da bu yıllardaki gelişmeler Milli Mücadele öncesi patlak veren önemli olaylar ışığında değerlendirilmelidir. Bu nedenle Elazığ, Birinci Dünya Savaşı yıllarından başlayarak ele alınmaktadır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA ELAZIĞ: Birinci Dünya Savaşı başlarken Elazığ, XI.Kolordu merkeziydi. Kolorduya bağlı 18.Tümen ile 53 ve 102.alaylar sırasıyla Hüseynik, Hozat ve Çemişkezek'te üslenmişti.

1914 Temmuzu sonunda ilân edilen seferberlikle birlikte, Elazığ ve yöresini yıllarca etkisi altına alacak olan toplumsal çalkantı başladı. Ülkenin kuzeydoğusunda, İtilaf Devletleri'nin safında savaşa katılan Rusya ile uzun birsınırbulunması nedeniyle Elazığ yöresinde seferberlik, oldukça ciddi tutuldu ve yöredeki yaşamı büyük ölçüde etkiledi. Vilayet merkezinde, büyük bir talimgâha bağlı olarak depo alayları kuruldu. Kısa süre içinde çok sayıda Elazığlı askere alındı, Erzurum'a gönderildi. Böylece, Osmanlı Devleti daha savaşa katılmadan, Doğu Cephesi'nde 100.000'e yakın asker mevzilendi. Bunlardan 35.000'i Elazığ'dan gelen XI.Kolordu'nun bünyesindeydi. Bu sayının önemli bir bölümünü de seferberlik sırasında kolorduya Elazığ'dan katılanlar oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nin bir oldu-bittiyle apansız savaşa girmesi, özellikle, Doğu Cephesi'ndeki güçleri çok zor durumda bıraktı. Rus ordularıyla Köprüköy, Azap ve Sarıkamış'ta yapılan ve 1914 Ekimi'nden Aralık sonunadeğin süren savaşlar. yenilgiyle sonuçlandı. Savaş sırasında Doğu Cephesi'ndeki 37.Tümen Komutanı Harputlu Albay Yusuf Ziya Bey, bir arkadaşına yazdığı mektupta o günleri şöyle anlatıyordu:

"Tümen donatımsız bir halde, talim meydanına çıkar gibi noksanını, ihtiyacını tamamlamadan savaş alanına sürüldü, gün geçtikçe bu ihtiyaç arttı, eksilmedi. Bir taraftan açlık, öte taraftan çıplaklık... başlarımızda kardan, yağmurdan ıslanıp yüzümüze gözümüze yapışıp kalmış olan kefiyeler (başlıklar)... Gerçekten ne subayımız subaya, ne neferimiz nefere benziyor...

16 gün hiçbir yerden yiyecek namına bir lokma almadık, yalnız bu süre içinde, dilenerek Gündegot Köyü'ndeki 33.Tümen Komutanlığı'ndan on çuval un alabildik.

Köprüköy'den Tutak'a doğru yola çıktığımızda, tümenin yiyecek ihtiyacını Mescitli Ambarı sağlayacaktı. Ambar memuruna erzak ve yem için başvurduğumuzda, kendisinin geceyi aç geçirdiği cevabıyla karşılaştık..."

Doğu Cephesi'ndeki yenilgi, Elazığ halkı için ağır bir yıkım oldu. Hemen hemen tümüyle Elazığlılar'dan oluşan XI.Kolordu'nun çok büyük bir bölümü savaş dışı kaldı.

Savaş yıllarında, Elazığ, Doğu Cephesi'ndeki çatışmaların yanı sıra, 1915'teki Ermeni Tehciri'nden ve Mart 1916'daki Dersim Ayaklanması'ndan da etkilendi. Tehcir sırasında çok sayıda Ermeni Dersim'e ve daha uzak yörelere göç ettirildi. Ayrılıkçı bazı grupların başlattığı Dersim Ayaklanması sırasında ise, Nazımiye, Mazgirt, Pertek ve Çarsancak yağma edildi; ayaklanma, ancak, iki ay kadar süren izleme ve çatışmalardan sonra bastırıldı.

1916 başlarında, Ruslar'ın Erzincan'a dek uzanan saldırılarına, yöredeki ayrılıkçı eylemler de eklenince Van, Bitlis ve Muş'ta büyük bir kargaşa ve panik doğdu. Ruslar'ın Palu'ya geldiği söylentisini yayan çok sayıda insan, Harput'a göçmeye başladı. Aç ve umudunu yitirmiş insanların böyle birdenbire kasabayı doldurması, yerli halkı da tedirgin etti. Yağmadan çekinen Harput'un zengin aileleri varını yoğunu elden çıkarmaya başladılar. Böylece, dışardan Harput'a yapılan göçleri, Harput'tan Malatya ve Antep'e uzanan göçler izledi. Harput, bir ay içinde yoksul insanların doldurduğu bir göçmen kasabası görünümüne büründü. Ancak, Ruslar'ın Elazığ yakınlarına dek uzandıkları yolundaki söylentilerin büyük ölçüde gerçek payı taşıdığı, Ağustos 1916' daki gelişmeler sırasında ortaya çıktı. 29 Ağustos'ta bir Rus öncü kolu Çemişkezek'e, Eylül başlarında da bazı Kazak birlikleri Pülümür'e değin yaklaştılarsa da yöre halkının da karşı koyması ile, kısa sürede geri çekilmek zorunda kaldılar.

1915 yılı boyunca Osmanlı ordusu Çanakkale ve Doğu Cephesi olmak üzere, iki cephede birden savaşıyordu. O yılın sonlarında İtilaf güçleri, Çanakkale kuşatmasından vazgeçip geri çekilince, buradaki Osmanlı birlikleri serbest kaldı. Bunun üzerine, Çanakkale ve Trakya'dan alınan birliklerin II.Ordu adı altında Doğu Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırıldı. Ahmed İzzet Paşa'nın komutası altına verilen bu birlikler trenle Diyarbakır'a, buradan da Bitlis, Muş yöresine, bir bölümü de Harput ve Palu' ya taşındı. Ordu karargâhı da Elazığ'ın Beşkardeşler Köyü'nde kuruldu. Karargâh, Ağustos 1916'da yapılan karşı saldırıdan ve Bitlis ve Muş'un Ruslar'dan geri alınmasından sonra da yine Elazığ sınırları içindeki Sekrat'a taşındı. Bu arada dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa da Sekrat'a gelmişti ve savaşı kendisi yönetiyordu.

1917 başlarında Ahmed İzzet Paşa'nın izinli olarak ayrılmasından sonra, II. Ordu Komutanlığı'na vekâleten, o sırada 16. Kolordu Komutanı olarak Bitlis'te bulunan Mustafa Kemal Paşa getirildi. 8 Mart 1917'de Ahmed İzzet Paşa'nın Kafkas Or-

duları Komutanı olarak bir üst göreve atanmasıyla da, Mustafa Kemal ordu komutanlığını asaleten üstlendi ve bugün Palu İlçesi sınırları içinde bulunan Sekrat'a geldi. VII.Ordu Komutanlığı'na atanarak Suriye-Filistin Cephesi'ne gönderilinceye değin burada kaldı. Ayrılırken ordu komutanlığı görevini Fevzi (Çakmak) Paşa'ya bıraktı. Bir süre sonra Rusya'da Çarlık yönetimi devrilerek yerini önce Geçici Devrim Hükümeti, Ekim 1917'de de Sovyet Hükümeti alınca Doğu Anadolu'daki savaş bir antlaşmayla sona erdi.

MİLLİ MÜCADELE BAŞINDA ELAZIĞ'DA DURUM: Milli Mücadele başlarında Elazığ'ın yönetsel yapısında bir değişiklik olmadı: Mamuret ül-Aziz adıyla anılan vilayet, Malatya ile Dersim (Tunceli) sancaklarını da kapsıyordu. 32.900 km2'lik bir alan üzerinde, yarım milyon nüfuslu büyük bir vilayetti.

Doğu Cephesi'nin boşaltılmasından sonra, Elazığ'daki II.Ordu görevini tamamlayıp yöreden ayrıldığı için, geriye önemsiz denebilecek bazı birlikler kalmıştı. Askeri birlik olarak Elazığ ve Malatya'da birer alay vardı. Mondros Bırakışması imzalandığında, Elazığ Valisi Ali Seydi Bey idi.

Mustafa Kemal'in Milli Mücadele hazırlıklarına başladığı günlerde, Damat Ferit Paşa Hükümeti, Elazığ Valisi Ali Seydi Bey'i görevinden aldı. O da yerine Hulusi Bey'i vekil bırakarak İstanbul'a gitti.Hulusi Bey, göreve başladığı ilk günlerde Mustafa Kemal'den şifreli bir telgraf aldı. Mustafa Kemal'in, başka pek çok il ve sancağın yöneticisine de çektiği bu telgrafta, vilayetteki genel durumla ilgili sorular yer alıyor, varsa, ulusal direniş örgütlenmeleriyle ilgili bilgi isteniyordu. Hulusi Bey, 18 Haziran 1919 tarihli telgrafında Mustafa Kemal'in istediği bilgilere ilişkin şu yanıtı verdi:

"Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne,

Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin burada bir şubesi mevcut olup, memleketin ileri gelenleri ve eşraf, bu sıralarda, Erzurum, Sıvas, Diyarbakır ile ilişki kurmaktadır. Bundan başka, İtilaf ve Hürriyet, Sulh ve Selamet Fırkaları'yla, Kürt Teali Cemiyeti'nin birer şubeleri ve Muallimin Cemiyeti namıyla da ayrıca kurulmuş bir dernek bulunduğu arz olunur".

Vali Vekili Hulusi Bey'in sözünü ettiği Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin merkezi İstanbul'da idi ve Süleyman Nazif gibi doğulu bazı aydınların önderliğinde kurulmuştu. Cemiyetin Elazığ şubesi etkin bir çalışma yürütüyor, bu arada Kırmızı Kalem adıyla bir de dergi yayınlıyordu.

Bu sırada Elazığ'da çalışmalarda bulunan örgütlerin en önemlisi Kürt Teali Cemiyeti idi. Merkezi İstanbul'da olan ve Diyarbakır'la Bitlis'te de şubeleri bulunan bu cemiyet, görünüşte Doğu Anadolu'nun Ermenileştirilmesini önlemek amacını güdüyordu. Ancak, örgütün amacı ayrı bir devlet kurmaktı ve İngiltere'nin bölücü çabalarına, ABD Devlet Başkanı Wilson'un Anadolu'da ayrı etnik devletler kurulmasını öngören "14 Nokta"sına koşut bir çalışma yürütüyordu. Nitekim, İngiltere'nin Musul'daki askeri yöneticisi Mr.Noel'le sıkı bir ilişki içindeydi. Ayrıca Ermeniler'in, Elazığ Amerikan Koleji çevresinden de destek bulan çalışmaları gözleniyordu.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Elazığ Milletvekilleri

Milletvekilinin Adı	Bağlı Olduğu Siyasal Parti	Milletvekili Seçildiği Dönem
Asım Bey	Bağımsız	1908-1912
Hacı Mehmed Said Efendi	Bağımsız	1914-1918
Hacı Mehmed Nuri Efendi	Bağımsız	1908-1912
		Nisan-1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Osman Bey	Bağımsız	Nisan 1912-Ağustos 1912
Hacı Ziyaeddin Bey	Bağımsız	1908-1912
Eşperzade Mustafa Saffet Efendi	Bağımsız	Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918

ALİ GALİP OLAYI: İzmir'in Yunanlılar'ca işgalini izleyen günlerde Mustafa Kemal'in girişimleri Babıali'nin dikkatini çekti. O sırada iktidarda bulunan Damat Ferit Paşa, bu tür çalışmaları etkisiz kılmak için çeşitli önlemler almaya çalıştı. Bu arada Mustafa Kemal'i yörede etkisiz kılmak amacıyla, koyu bir Hürriyet ve İtilafçı olan Ali Galip'i Elazığ Valiliği'ne atadı. Mustafa Kemal'in Amasya'da bir bildiri yayınlayarak Sıvas'ta ulusal bir kongre toplanması için çağrıda bulunuşundan bir gün sonra, (23 Haziran) Sıvas'a gelen Ali Galip, ilk iş olarak, yöre ileri gelenlerini Mustafa Kemal'e karşı cephe almaya çağırdı. O sırada Sıvas Valisi olan Reşit Paşa ile de tartışarak onu da Mustafa Kemal'e karşı harekete geçmeye çağırdı.

Ali Galip çevresine yörenin Hürriyet ve İtilaf yöneticilerini de toplayarak, Sıvas Valisi'ne baskıyı sürdürürken, Mustafa Kemal de Amasya'dan yola çıkarak, 27 Haziran'da Tokat üzerinden Sıvas'a geldi. Hakkında kötü propaganda yaptığı kişinin böyle birdenbire karşısına çıkıvermesiyle paniğe kapılan Ali Galip, bu kez hiçbir şey olmamış gibi davranmaya, amacını gizlemeye çalıştı. Ali Galip'in bunda başarılı da olduğunu, Atatürk, Söylev'de şöyle anlatır:

"Efendiler, bu Ali Galip gördüğü kötü muameleden sonra, gizli açıklaması olduğunu söyleyerek gece, yalnız olarak yanıma gelmek istedi. Kabul ettim. Hareketlerinin dışgörünüşüne önem vermememizi ricaetti ve Mamuret ül-Aziz Valiliği'ni kabul ederek gelmekteki amacının, benim görüşlerime hizmet etmek olduğunu ve Sıvas'ta bekleme nedeninin, benimle buluşup bizzat buyruk almak olduğunu açıklamaya ve bin türlü delilile kanıtlamaya çalıştı ve bizi sabaha kadar oyalamak suretiyle, başarılı dahi olduğunu itiraf etmeliyim".

Bu görüşmeden sonra, Mustafa Kemal, kongre hazırlıklarını yürütmek amacıyla Erzurum'a, Ali Galip ise valilik görevini Hulusi Bey'den devralmak üzere Elazığ'a gitti.

Sıvas karşılaşmasından Eylül 1919'a değin bu konuda yeni bir gelişme olmadı. 3 Eylül 1919'da Elazığ Valisi Ali Galip, Dahiliye Nazırı Adil Paşa ile Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'nın ortak imzasıyla bir telgraf aldı. Sıvas Kongresi'nin hemen öncesinde çekilen telgraf şöyleydi:

"Bildiğiniz gibi, Erzurum'da Kongre adı altında birkaç kişi toplanarak birtakım kararlar aldılar... Erzurum'da toplanan belli kişilerin yakında Sıvas'ta toplanarak, yine bir kongre yapmak istedikleri anlaşılıyor... Bunların Sıvas'ta toplanmalarını önlemek gerekiyor. Sizin gibi yüksek bir kişiyi bunun için oraya gönderiyoruz... Güvenilir bir-iki kişinin buyruğunuz altında bulunması, başarı sağlamak için uygun görülmektedir. Bundan dolayı, önce de yazdığımız gibi, oradaki Kürtler'den güvenilir yüz-yüzelli kadar süvariyi birlikte alarak, hiç kimsenin beklemediği bir zamanda Sıvas'a varıp valiliği ve komutanlığı hemen ele alacak olursanız, çabucak etkin bir duruma gelerek toplantıya meydan vermemiş olacağınız ve orada bulunanlar varsa hemen yakalatıp, gözaltında İstanbul'a gönderebileceğiniz apaçıktır ... Sıvas'ta görev aldığınızı, hatta oralara doğru gideceğinizi evinizde ve güvendiğiniz kimseye bile söylemeyiniz ve Sıvas'a gidinceye kadar yanınızdakilere de sezdirmeyiniz..."

Dersim'de aldığı bu telgraftan sonra Babıali ile sıkı bir pazarlığa oturan Ali Galip Bey, Malatya'ya gitti ve 6 Eylül'de oradan şu şifreli telgrafı çekti:

"Besni postasını vuran eşkiyanın, buyruğunuz gereğince, her ne bahasına olursa olsun, yakalanması için gerekli gücü toplamak ve düzenlemek amacıyla Malatya'ya geldim. Soygun yerine hareket günü de, bugün yarın saptanacak ve size bildirilecektir. Yalnız, bu uğurda harcanacak paranın nereden alınacağının bildirilmesine buyruklarınızı rica ederim".

Bu telgrafta Mustafa Kemal ve arkadaşları için "Besni postasını vuran eşkiya", Sıvas yerine de "soygun yeri" terimleri kullanılıyordu. Ali Galip'in o sırada Malatya'ya gelişinin iki nedeni vardı. Bunlardan birincisi, yukarıda da sözü edilen Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yakalatılması, ikincisi ise, yörede yeniden canlandırılmak istenen ayrılıkçı çalışmalardı: İngiltere'nin Musul'daki temsilcisi Majör Noel, Mütareke'den kısa bir süre sonra ara verdiği ayrılıkçılık propagandalarına yeniden başlamak için harekete geçmişti ve bu çalışmalarda en büyük ağırlığı Bedirhan Aşireti için yaptığı propaganda oluşturuyordu. Malatya Mutasarrıfı Halil Bey de Bedirhanlar'dan olduğu için, Malatya yöresindeki çalışmalarda oldukça elverişli bir ortam buluyordu. O sırada yörede üslenen 13.Kolordu'nun komutanı, Noel'in bu etkinlikleriyle ilgili olarak bir yandan önlem almaya çalışırken, öte yandan da Babıali'yi durumdan haberdar etti.

Kolordu komutanı da, Harbiye Nezareti'ne çektiği bir başka telgrafta, Major Noel'in hemen geri çekilmesini, ayrılıkçı çalışmalar yürüten Malatya Mutasarrıfı Halil Bey'in de işten el çektirilmesini istedi. Kolordu komutanı bununla da yetinmeyip, Noel'in yanında bulunan Bedirhan Aşireti ileri gelenlerinden Celadet ve Kâmuran beylerin tutuklanması için Malatya'daki Süvari Alayı Komutanlığı'na buyruk verdi.

Babıali'yse Binbaşı Noel çevresinde gelişen olaylarla ilgilenmiyor, dikkatini sürekli olarak Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yakalanması noktasında topluyordu.

Malatya ve Dersim telgraf memurlarının gelişmeleri Sıvas'a bildirmelerinden, Malatya Süvari Alay Komutanı'nın da edindiği bilgileri Mustafa Kemal'e iletmesinden sonra, Ali Galip'in Sıvas baskınının gizli saklı yanı kalmadı. Bu sırada Sıvas Kongresi de toplantı halindeydi. Mustafa Kemal, olayı olabildiğince Kongre'den gizlemeye çalışarak, 13.Kolordu Komutanı Cevdet Bey'le Kurmay Başkanı Halit Bey'e telgraflar çekti ve Ali Galip'le adamlarının hemen tutuklanarak Sıvas'a gönderilmelerini istedi. Bu amaçla, Elazığ'da bulunan 15.Alay Komutanı İlyas Bey'in emrine 60 süvari verilecek ve bu birlik 9 Eylül'de süratle Malatya'ya hareket edecekti. Ayrıca, Aziziye'den iki süvari bölüğü ile Siverek'ten de bir bölüğün Malatya'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Yönetsel bir önlem olarak da, Ali Galip'ten boşalacak Elazığ Valiliği'ne Van Valisi Haydar Bey atanacaktı.

Bu gelişmeler üzerine, baskın hazırlığı yaparken karşı-baskına uğrayacağını anlayan Ali Galip, kaçma hazırlıklarına girişti. Babıali'ye çektiği "14 Eylül'de eşkiyayı yakalamak üzere harekete geçeceğiz" yollu telgraftan bir-iki gün sonra, 9 Eylül'de, yanında Binbaşı Noel ve Malatya Mutasarrıfı olduğu halde Kâhta'ya, oradan da Halep'e kaçtı.

Mustafa Kemal, Söylev'de Ali Galip Olayı'nın sonunu şöyle anlatır:

"Baylar, alınan önlemler ve yapılan düzenlemeler, özellikle gösterilen enerjik ve sert tutum sonucunda, Ali Galip ve Halil beylerin kandırmaya çalıştıkları aşiretler dağılmış, umutsuz kalan Ali Galip ilkin Urfa'ya oradan Halep'e kaçmıştır. Bay Noel gözaltında rahatça Elbistan üzerinden gitmiştir. Ötekiler de birer yol bulup kaçmışlardır..."

Ali Galip'in kaçtığı gün, Sivas Kongresi de bir bildiri yayınlayarak, Ali Galip'i ve ona önayak olan Damat Ferit Hükümeti'ni lanetlediğini duyurdu.

Kaçtıktan sonra bir İstanbul vapuruyla İzmir'e gelen, oradan da İstanbul'a geçen Ali Galip, üç yıl sonra, İstanbul'un kurtuluşu günlerinde yakalanarak Adapazarı Harp Divanı'na gönderildi. Sivas Kongresi sırasında İngilizler'in askeri müdahale önerilerini geri çevirdiği belirlenerek suçsuz bulunan Ali Galip, yine de Yüz Ellilikler Listesi'ne alınarak yurt dışına çıkarıldı.

Ali Galip Olayı'nın o sırada kararsızlık içinde olan pek çok yerel yöneticinin tutumlarının netleşmesinde, birçok etkin adın art arda Milli Mücadele saflarında yer almasında önemli rolü oldu. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin, kısa bir süre sonra, çekilmek zorunda kalmasının nedenlerinden biri de bu olaydı.

Meclis-i Meb'usan'da Elazığ Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de toplanan ve 18 Mart İtilaf birliklerinin baskınından sonra çalışmalarına son veren Meclis-i Meb'usan'a Elazığ-Harput adına şu milletvekilleri katıldı: Muhittin Bey, Mustafa Şükrü Efendi ve Hüseyin Avni Efendi.

CUMHURİYET ÖNCESİ YÖNETSEL DEĞİŞİKLİKLER: Dersim, XIX.yy sonrasında sık sık karışıklıklara, ayaklanma girişimlerine tanık olan yörelerden biriydi. Bu tür olaylardan biri de, Milli Mücadele yıllarında patlak verdi. Haydaran ve Koçuşağı aşiretlerini kapsayan bu ayaklanma girişiminin sonuçsuz kalmasından sonra, bir önlem olarak, Dersim ve Malatya sancakları Elazığ'dan ayrılarak vilayete dönüştürüldü. Ancak, Dersim, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra yapılan ilk yönetsel düzenlemelerde, yeniden Elazığ'a bağlı bir ilçe oldu. Diyarbakır'a bağlı Erganimadeni'nin Elazığ'a bağlanması da, yine 1922'deki düzenlemelerle gerçekleştirildi. Böylece, Büyük Elazığ Vilayeti yönetsel bakımdan parçalanarak, Ağın, Baskil, Karakoçan, Palu, Keban, Maden ve Sivrice'yi kapsayan bir merkez sancakla sınırlı kaldı.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

15 Şubat 1925: Nakşibendi Tarikati ileri gelenlerinden Şeyh Sait, izlediği ayrılıkçı politika sonucunda bir ayaklanma başlattı. Doğu Anadolu'da, ilk kez, Diyarbakır'ın Eğil Bucağı'na bağlı Piran Köyü'nde jandarmalara ateş açılmasıyla başlayan ayaklanma, kısa sürede yayıldı. Elazığ'ın öbür kentlerle haberleşme bağlantısının kesilmesi ve valinin kenti terketmesi, Şeyh Sait taraftarı Şeyh Şerif'in Elazığ'ı ele geçirmesini kolaylaştırdı. Şeyh Şerif ayaklanma sonuna değin Elazığ'ın yönetimini elinde tuttu.

Ne var ki, kentte ayaklananlara karşı gelişen eylemler ve hükümet güçlerinin bastırma hareketi sonucunda, Şeyh Sait ve yandaşları yakalanarak idam edildi (29 Haziran 1925).

25 Mayıs 1926: Elazığ Akıl ve Ruh Hastalıkları Hastanesi kuruldu.

1926: Çocuk Esirgeme Kurumu Elazığ Şubesi açıldı.

1 Kasım 1927: Hüseyin (Gökçelik) Bey, Muhittin (Çöteli) Bey, Hasan Tahsin (Berk) Bey, Mustafa (İspir) Bey, Ahmet Saffet (Ohkay) Bey, Fazıl Ahmet (Aykaç) Bey, Nakiyettin (Yücekök) Bey, III.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1931: Elazığ 125 beygirgücünde 90 kw'lik bir jeneratör ile elektriğe kavuştu.

4 Mayıs 1931: Ahmet Saffet (Ohkay) Bey, Fazıl Ahmet (Aykaç) Bey, Fuat (Ağralı) Bey, Fuat (Ziya) Bey, Memduh Şevket (Esendal) Bey, IV.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1934: Elazığ demiryoluna kavuştu.

23 Şubat 1934: Elazığ Halkevi çalışmalarına başladı.

1 Mart 1935: Ahmet Saffet Ohkay, Fazıl Ahmet Aykaç, Fuat Ağralı, Fuat Ziya, Fethi Altay, Sabit Sağıroğlu, V. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1936: Etibank'ça finanse edilen Şark Kromları İşletmesi kuruldu.

1936: Elazığ Ticaret Borsası kuruldu.

17 Kasım 1937: Atatürk, kenti ilk kez ziyaret etti.

10 Aralık 1937: Bakanlar Kurulu kararı ile kentin Elaziz olan adı "Elazığ"a çevrildi.

1939: Ergani Bakır İşletmesi kuruldu.

3 Nisan 1939: Fazıl Ahmet Aykaç, Fuat Ağralı, Sabit Sağıroğlu, Fethi Altay, Fuat Ziya, VI. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

24 Nisan 1941: Elazığ Cüzam Hastanesi açıldı.

8 Mart 1943: Fazıl Ahmet Aykaç, Fuat Ağralı, Sabit Sağıroğlu, Hasan Kişioğlu, İhsan Yalçın, VII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1944: Elazığ Devlet Hastanesi açıldı.

1946: Elazığ Tekel Şarap Fabrikası üretime başladı.

5 Ağustos 1946: Fuat Ağralı, Hasan Kişioğlu, Mustafa Arpacı, Fahri Karakaya, İbrahim Tali Öngören, VIII.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

16 Aralık 1947: Palu-Genç Demiryolu hizmete girdi.

1948: Kentin elektrik gereksiniminin karşılanabilmesi amacıyla, 180 ve 375 kw'lik iki jeneratör daha hizmete girdi.

1948: Elazığ İli'nin yeni PTT binası hizmete girdi.

6 Mart 1949: Elazığ Palu çevresinde deprem oldu; deprem can kaybına yol açmadı.

26 Nisan 1949: Kent ve çevresi ikinci bir depremle sarsıldı.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 86.636

Katılma Oranı: % 85,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	32.972	46,5	—
DP	37.983	53,5	5

Seçilen Milletvekilleri: Abdullah Demirtaş, Suphi Ergene, Ömer Faruk Sanaç, Mehmet Şevki Yazman, Hamit Ali Yöney.

1952: Etibank'a bağlı Keban Simli Kurşun İşletmesi kuruldu.

1954: Kentte kullanılır durumda bulunan jeneratörlere 500 beygirlik bir dizel jeneratörü eklenerek kapasite genişletildi.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 97.531

Katılma Oranı: % 87,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	36.630	44,4	6
CMP	3.085	3,7	—
DP	34.433	41,8	—
HP	8.293	10,1	—

Seçilen Milletvekilleri: Fahri Karakaya, Mustafa Altın Doğan, Celal Dora, Nazım Öztürk, İsmail Hakkı Talay, Hürrem Müftügil.

14 Mayıs 1960: Mehmet Salim Hazerdağlı, Elazığ'dan Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 121.303
Katılma Oranı: % 73,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	35.909	42,3	2
CHP	30.017	35,3	2
CKMP	18.610	21,8	1
YTP	573	0,6	—

Seçilen Milletvekilleri: Naci Güray, Ömer Faruk Sanaç, Kemal Satır, Hürrem Müftügil, Nurettin Ardıçoğlu.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 121.303
Katılma Oranı: % 73,8

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	35.295	41,4	2
CHP	29.036	33,4	—
CKMP	21.600	24,3	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Celal Ertuğ, Rasim Giray.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 127.158
Katılma Oranı: % 64,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	38.111	48,6	3
CHP	31.014	39,6	2
CKMP	2.549	3,3	—
TİP	2.062	2,6	—
YTP	3.147	4,0	—
Bağımsız	1.457	1,9	—

Seçilen Milletvekilleri: Kevni Nedimoğlu, Samet Güldoğan, Kemal Satır, Nurettin Ardıçoğlu, Ömer Eken.

5 Haziran 1966: Cumhuriyet Senatosu Seçimi yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 128.600
Katılma Oranı: % 52,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	36.860	56,3	1
CHP	20.971	32,0	1
CKMP	1.174	1,8	—
MP	1.702	2,6	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Celal Ertuğ, Salim Hazardağlı.

18 Kasım 1966: Keban Barajı yapımında çalışan Yapı-İş Sendikası üyesi 756 işçi, ücretlerden doğan anlaşmazlık nedeniyle greve gittiler..

1967: Ağın İlçesi Halk Kütüphanesi açıldı.

1967: Keban Çocuk Kütüphanesi kuruldu.

18 Kasım 1967: Keban Barajı inşaatında çalışan Yapı-İş üyesi 740 işçi, işverenin Uzlaştırma Kurulu kararlarına uymaması üzerine grev yaptı.

27 Kasım 1967: Elazığ Devlet Mimarlık

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Elazığ Milletvekilleri

Hacı Bey

Rasim Bey

Mustafa Şükrü Efendi

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Elazığ' dan şu milletvekilleri katıldı: Hacı Bey, Hüseyin Bey, Naci Bey, Rasim Bey, Tahsin Bey. Bunların yanı sıra, İstanbul Meclis-i Meb'usanı'nda yer alan, ancak Meclis-i Meb'usan'ın dağılmasından sonra Anadolu'ya kaçan, Muhittin Bey ve Mustafa Şükrü Efendi de bu mecliste Elazığ milletvekili olarak yer aldılar.

İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Elazığ Milletvekilleri

Hüseyin Gökçelik

Muhittin Çöteli

Naci Karaali

Cevad Çobanlı

Mustafa İspir

Süleyman Bey

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi çalışmalarına Elazığ adına şu milletvekilleri katıldı: Hüseyin (Gökçelik) Bey, Muhittin (Çöteli) Bey, Naci (Karaali) Bey, Cevad (Çobanlı) Paşa, Mustafa (İspir) Bey, Süleyman Bey.

ve Mühendislik Akademisi öğretime başladı.

1968: Elazığ Pamuk Tarım Satış Kooperatifi (ÇUKO-BİRLİK) çalışmalarına başladı.

21 Kasım 1968: Yapı-İş üyesi 1.900 işçi, toplu sözleşmede anlaşmazlık nedeniyle greve gitti.

16 Eylül 1969: Et ve Balık Kurumu Elazığ Et Kombinası işletmeye açıldı.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 138.598
Katılma Oranı: % 60,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	28.346	35,1	2
CHP	21.661	26,8	2
CGP	6.443	8,0	—
MP	678	0,8	—
MHP	4.363	5,4	—
TBP	2.646	3,3	—
TİP	1.410	1,8	—
YTP	2.367	2,9	—
Bağımsız	12.812	15,9	1

Seçilen Milletvekilleri: Ömer Faruk Sanaç, Samet Güldoğan, Mehmet Aytuğ, Hayrettin Hanağası, Ali Rıza Septioğlu.

1970: Elazığ'da kurulan Veteriner Fakültesi öğrenime başladı.

5 Mart 1970: Elazığ'da İpekçilik Kollektif Şirketi'nde çalışan Teksif üyesi 280 işçi 2 günlük grev yaptı.

25 Ağustos 1970: Elazığ'ın da içinde yer aldığı pek çok ilin, Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye bağlı işyerlerinde 4 gün süren greve 9.620 işçi katıldı.

1972: Doğu Çelik Sanayi AŞ'ce kurulan Çelik Döküm Fabrikası işletmeye açıldı.

1972: Keban Holding ve Ortakları Plastik Sanayi AŞ'ye ait Plastik Boru Fabrikası işletmeye açıldı.

1973: Elazığ Göğüs Hastalıkları Hastanesi kuruldu.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 161.793
Katılma Oranı: % 65,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	25.811	25,5	1
CHP	29.790	29,5	2
CGP	2.353	2,3	—
DP	7.819	7,7	—
MHP	4.220	4,2	—
MSP	28.153	27,8	2
TBP	940	0,9	—
Bağımsız	2.019	2,0	—

Seçilen Milletvekilleri: Rasim Küçükel, Atilla Atila, A.Orhan Senemoğlu, Hasan Buz, Ömer Naimi Barın.

1 Eylül 1974: Keban Holding Plastik Boru Fabrikası'nda çalışan 114 işçi, 30 Ağustos tatilinde çalışmadıkları gerekçesiyle işten atılınca üretimi durdurdular. Ancak, isteklerinin kabul edilmesi üzerine direniş sona erdi.

9 Eylül 1974: Elazığ Ferro-Krom Fabrikaları'nın temeli atıldı.

12 Ekim 1975: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 176.181
Katılma Oranı: % 63,2

Elazığ Valileri

Hilmi Bey	1923-1925
Ali Rıza Bey	1925-1926
Cemal Bardakçı	1926-1929
Fahri Bey	1929-1930
Nizamettin Ataker	1931-1932
Tevfik Sırrı Gür	1933-1937
Şefik Bicioğlu	1937-1939
Asım Türeli	1939-1941
Feyzi Gürel	1941-1942
Hüsnü Uzgören	1942-1943
Necmettin Ergin	1943-1944
Halis Bilaloğlu	1944-1945
Feyyaz Bosut	1945-1946
Raşit Demirtaş	1946-1947
Hikmet Kümbetlioğlu	1949-1950
Muharrem Balasaygun	1950-1953
Hıfzı Ege	1953-1955
Turgut Eğilmez (Vekil)	1955-1955
Adil Ciğercioğlu	1955-1956
Vefik Kitapçıgil	1956-1959
İlhami Ertem	1959-1960
Abdullah İğneciler	1960-1964
Yusuf Yakupoğlu	1964-1967
Zekeriya Çelikbilekli	1967-1971
A.Rıfat Kaplan	1971-1975
Fahrettin Turan	1975-1978
Hanefi Demirkol	1978-1978
Güngör Aydın	1979-1979
Ahmet Özer	1979-1979
Erol Zihni Gürsoy	1979-1979
Kemal Katıtaş	1979-1980
Ömer Haliloğlu	1980-

Elazığ'daki Amerikalılar, ABD'deki Elazığlılar

Ermeniler'in, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD Devlet Başkanı Wilson'un 14 Nokta'sına dayanarak kurmayı tasarladıkları devletin sınırları içinde Elazığ da yer alıyordu. Ancak, 1917 Devrimi'nden ve Kâzım Karabekir'in Taşnak güçlerini yenilgiye uğratmasından sonra, bu girişimin başarı şansı kalmadı: 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması, Anadolu'daki bu tür eylemleri büyük ölçüde sona erdirdi.

İşte bu dönemde, Elazığ'da ilginç bir göç olayı ortaya çıktı: Elazığ-Harput ve dolaylarında pek çok Ermeni Amerika'ya göçtü. Onları, bu yolu bir çıkış kapısı olarak gören yerli halkın bir bölümü izledi. Gidenlerin bir bölümü ABD'de yerleşti bazıları ise, bir süre kaldıktan ve yerel özelliklerini büyük ölçüde yitirdikten sonra geri döndüler.

Bu deniz aşırı göç olayının izleri, Elazığ'da bugün bile varlığını korumaktadır. Nitekim, Cevat Fehmi Başkut "Harput'ta Bir Amerikalı" adlı yapıtında bu göç olayını ve toplumda yarattığı değişiklikleri anlatır.

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	40.217	37,2	1
CHP	32.209	29,8	1
DP	1.602	1,5	—
MHP	4.120	3,8	—
MSP	29.605	27,4	—
TBP	412	0,3	—

Seçilen C.Senatosu Üyeleri: M.Cahit Dalokay, Hasan İldan.

15 Ekim 1975: Elazığ İplik Fabrikası'nda çalışan işçiler, işverenin toplu sözleşme hükümlerine uymaması nedeniyle boykota başladılar.

1976: Fen ve Edebiyat fakültelerinin de açılmasıyla Fırat Üniversitesi kuruldu.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 208.038
Katılma Oranı: % 68,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	27.751	20,1	1
CHP	39.847	28,8	2
CGP	833	0,6	—
DP	1.321	0,8	—
MHP	25.881	18,7	1
MSP	19.423	14,0	—
Bağımsız	23.276	16,8	1

Seçilen Milletvekilleri: Rasim Küçükel, Celâl Ertuğ, Faik Öztürk, Mehmet Tahir Şaşmaz, Ali Rıza Septioğlu.

2 Eylül 1980: Türk-Metal Sendikası üyesi 450 işçinin çalıştığı Elazığ Ferro-Krom Fabrikası'nda başlatılan grev ertelendi.

15 Ekim 1981: A.Lami Süngü, Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

SEYAHATNAMELERDE ELAZIĞ

EVLİYA ÇELEBİ (XVII.yy): "...Harbîd Yani Harput Kalesi, Maksidî tarihine göre Hz.Zekeriya zamanında Buhtünnasr tarafından yaptırılmıştır. İran dilinde bu şehrin adı Dâr-ı Harput'tur. Diğer bir görüşegöre ise burada havarilere gölge veren bir dikenli söğüt ağacı varmış. Onun için Hârbîd denmiştir. Bazıları da toprağında çok diken yetiştiğinden Hârberîd yani diken getirici derler. Osmanlı defterlerinde Hasan Zeyyad ülkesi diye yazılıdır.

Padişah sefere çıktığı zaman her vilayetin bir adı olur ki büyük alay ve cemiyette bir şehir halkı bulunması istendiğinde Harput için Hasan Zeyyad diye bağırırlar. Çeşitli hükümdarlar eline geçmiş olan bu kaleye Çıldır fethinden sonra Sultan Selim'in veziri Bıyıklı Mehmed Paşa serdar olarak atanmış ve Diyarbakır fethedilince Harput da teslim olmuştur. Halen Diyarbakır eyaletinde Sancak Beyi merkezidir. Alaybeyisi, Çeribaşısı, Yüzbaşısı vardır. Sefer sırasında beyinin toplam 2.200 silahlı askeri olur. 300 akçe payeli büyük bir kaza olup nahiyelerinden kadısına yılda 6 kese gelir gelir.

HARPUT KALESİ'NİN BİÇİMİ: İç kalesi göğe baş çekmiş yalçın bir kaya üzerine dört köşe olup taştan sağlam bir şekilde yapılmıştır. Bir kapısı vardır. Kale içinde

bin kadar toprak örtülü ev bulunur. Tek minareli eski bir camii vardır. Su sarnıçları ile erzak depoları da buradadır. Dizdarı, Kethüdası, mehterhanesi, kale erleri, cephanesi, büyük topları vardır. Timur bir kez kaleyi feth etmek istemiş fakat gerçekleştiremeyince dönüşte kuşatıp kaleye sahip olmuştur. Çok sağlam ve sarp bir kaledir. Bu kale yalçın kaya üzerine yapılmış olduğundan çevresinde hendeği vardır. Kale kapısı önündeki hamamın binası, suyu ve havası güzeldir.

Dış Kalesi: İç kalenin varoşu durumundadır. Bu da eskiden sağlam bir kale imiş. Halen onarıma ihtiyacı vardır. Biri batıya açılan dağ kapısı diğeri de kıbleye açılan metris kapısı olmak üzere iki kapısı vardır. Bu kale içindeki evler biçimli ve güzeldir.

Camileri: İç Kale Camii minaresizdir. Ulu Cami hepsinden büyük ve güzel bir camidir. İşli ve eski uslupta bir minaresi vardır. Meydan Camii, Sâre Hatun Camii minaresizdir. Arslanlı Camii, Zahriye Camii ki medresesi de vardır. İzar Hatun Camii, Devasudiye Camii ve Ağa Camii ünlüdür.

Altı tane medresesi olup her camide küçük birer derslik bulunur. Zahriye, Ulu Cami ve Hatuniye medreselerinin vakıf tarafından atanmış müderrisleri vardır. Hepsinde de hadis öğrenimi yapılır. 50 kadar okul bulunur. Vakıf tarafından yetimlere her yıl birer kat giysi verilir. Hediyeleri de boldur.

Hamamları: Kale Hamamı, Cemşid Hamamı, Dede Hamamı herkese açıktır. Ayrıca, soylu kişiler için de 120 tane hamam bulunur. Yedi tane de büyük tüccar hanı olup Eski Bedestan yanındaki Çarşı Hanı hepsinden güzel ve teşkilatlıdır.

Çarşı ve Pazarı: Sultanî Çarşısı 600 dükkândır. Dükkânlar gayet güzel ve muntazamdır. Saraçhanesi hepsinden güzeldir. Kıl dokumaları da beğenilir.

Yiyecek ve İçecekleri: Beyaz ve has ekmeği, çöreği, böreği güzeldir. Bağlarında Hezârî adı verilen hoş kokulu yuvarlak bir cins elma yetişir; üzümü de ünlüdür.

Harput Gölü: Şehrin batısında bağ ve bahçelerle çevrili şehre iki saat uzaklıkta bir göl vardır. İki kişi çevresini bir günde gezebilir. Suyu yılan zehiri gibi acıdır. Bazı tarihçilere göre bu gölün kaynağı Van Gölü'dür, yer altından yol bulup Harput'ta göl olmuştur. Gerçekten Van Gölü'nün balıkları bu gölde de bulunur. Bu gölün içinde bir ada vardır ki üzerinde 300 hanelik bir köy kuruludur. Köy halkı hep boyacı ve terzidir.

Harput'un kıble tarafında bağlar içindeki yalçın kayalarda büyük mağaralar vardır. Temmuz ayında oralarda akan sular donup buz olur. Kış gelince bütün buzlar eriyip suları hamam suyu gibi olur. Mağaraların içi o kadar sıcak olur ki gurbette bulunan bazı kişiler oralara gidip hamam gibi yıkanırlar.

Bu şehrin ovasında bir çeşit kaynak vardır. Her yıl kabak mevsiminde uzaktan yakından pek çok kişi gelip burada çadır kurarlar. Önce üç gün tuzlu yemek yemeyip perhiz yaparlar. Dördüncü gün sabahleyin o sudan bir fincan içince üç kez dışarı çıkarlar. Bu şekilde on fincan içen güçlü bünyeli kişiler otuz kez tuvalete çıkarlar. Bazı kimseleri kusturup tüm hastalıklardan temizler. Bunun için Harput halkı dinç, kırmızı yüzlü, kuvvetli yapıya sahip, pehlivan kişilerdir. Bu su nedeniyle asla hekime ihtiyaçları olmaz."

HELMUTH VON MOLTKE (1838): "... Kar çölündeki yolculuk 14 Mart'ta Hasançelebi'ye kadar sürdü. Bu köyün evleri düz toprak damlarla örtülü, arkalarını da bir tepeye vermişler. Öyle ki bu taraftan gelindiği zaman insan evlerin farkına varamıyor. Bana da öyle oldu ve bir evin damına atımı sürdüm. Az kalsın baca yerine geçen delikten bu yeraltı ailesinin salonuna düşüyordum. Bu olaydan pek utandım; fakat kahvaltıdan sonra yeniden yola çıktığımız zaman bütün kervan, köyün bütün damları üzerinden keyifli bir tırısla geçip gitti.

Bu ana kadar geçtiğimiz yerler ne kadar can sıkıcı, yol ne kadar yorucu idiyse şimdi derin bir kayalık vadiden, köpüklü bir dağ deresinin yanından hızlı bir dörtnalla ilerleyiş de o kadar keyifli. Hava çok serin fakat açıktı, gök İtalya'nın güzel mavi göğünün rengindeydi. Kırmızımsı ve mavi kayalıklardan meydana gelme sarp ve dik yamaçlar çok güzeldi. Her iki yanda ta uzaklarda üzerleri kalın kar yığınlarıyla örtülü muazzam dağlar yükseliyor, akşam güneşi bunları erguvan rengine boyuyordu. Karın böyle uzaktan harikulade bir görünüşü var, ama biz şimdilik ondan kurtulduğumuza candan seviniyoruz. Geceyi Hekimhan'da geçirdik; burada dar bir palanka, yani kale, avlusunun etrafı bir duvarla çevrili bir han, içinde birkaç düzine kulube, bir cami ve bir hamam var.

Müsellimin evinde rahat bir yer, alev alev yanan bir ocak, yumuşak şiltelerle halılar ve bol bir yemek bulduk. İhtiyar efendi hatır hoşluğu olarak benimle birlikte bir şişe Xeres'i (bir çeşit İspanya şarabı) boşalttı; sadece benim hançerle yemek yiyişime şaşıyordu, çatalıma bu adı vermekteydi. Ayın on beşinde benim şişman efendiyi bin zorlukla on altı saat öteye götürdüm. Seri dörtnalla kâh derin kayalık boğazlardan kâh etrafı karlı doruklarla çevrili, tatlı meyilli tepelerden geçiyorduk. Fakat etrafın güzelliği divan efendisine hiç tesir etmiyordu. Üzerine kat kat yumuşak şilteler bağlanmış olan eyer ona saattan saata daha sert, ıstırapları daha acı geliyordu. Eğer bugün Maden'e varırsak bir şişe şampanya açacağımı söyledim ama artık hiçbir şey ona tatlı gelmiyordu. Biz de geceyi bir köyde geçirmek zorunda kaldık, burada böcekler bana dehşetli eziyet verdi.

Daha Uğurluoğlu sırtlarından, dik ve yüksek bir dağın eteğinde hayli büyük bir ırmağın aktığını görmüştük; bu Fırat'tı. Bir saat yol aldıktan sonra bugün derin bir derbende indik. Etraf gittikçe daha vahşileşti, dağlar fırtınalı bir denizin dalgalarına benzer şekiller aldı. Bitki namına bir şey yoktu. Yamaçları ne çalı, ne ot, ne de yosun örtüyordu. Fakat renkler son derece güzel ve çeşitli idi, vermiyon kırmızısı ve kahverengi kaya yamaçları, alt kısımlardaki yeşil ve mavi kilden şeyler, doruklardaki beyaz karlar ve bunların üzerindeki parlak gök. Şimdi aşağımızda, dar boğazda Fırat'ı, Roma'nın büyük imparatorlarının uçsuz bucaksız ülkelerinin tabiî sınırı saydıkları nehri görüyorduk. Bütün çevre o kadar yabanî, nehrin bu taraftaki yakası öylesine hiç ekilmemiş halde, dağlar öyle yolsuz ki insan bunları dünyanın ucu olarak tasavvur edebilecek.

Keban Madeni kasabacığı önce ta aşağıda görünür. Dar bir sıra halindeki diş diş sivri dağların eteğindedir. Bu dağlar nehrin geniş bir yay çizmesine sebep olur. Garip şekilli taşıtlarla karşıya geçtik. Kasabacık çok güzel inşa edilmiş, bu sarp dağ yamaçlarında bulunan gümüş madeninin geliriyle geçiniyor. Kasaba en aşağı 3.000 ayak yükseklikte olsa gerek, çünkü dağlarda henüz kar kalkmamış ve bugün öğleyin sürekli kar yağdı. Bir saat yukarıda her iki ırmak, Ararat'tan gelen Murat'la, Erzurum'dan gelen asıl Fırat birleşiyor ve oradan sonra artık yazın da geçit vermeyen bir nehir haline geliyor. Nehir burada takriben 120 ayak genişlikte ve son derece coşkun. Sal nehrin ortasına varınca, insanlar ve atlarla dolu olduğu halde, ok gibi hızla aşağı doğru gitmeye başladı; karşı kıyıya varması sanki imkânsızmış gibi görünüyordu. Fakat çok geçmeden bir karşı akıntı onu yakaladı ve tam da yanaşacağı noktaya götürdü. Thapsakos'taki tahrip edildiğinden beri Palu ile Eğin'in alt tarafında, ta ağzına kadar, Fırat üzerinde tek bir köprü yoktur. Halbuki bu mesafe yüzlerce mildir.

Menzilde tek bir atın bile bulunamayışına bizim efendi pek sevindi. Paşa yarın bize kendi atlarından otuz tane verecek. Aradaki vakti buraları görmek ve hamama gitmek için kullandık, çünkü şüpheli bir kaşıntı bize böceklerin kaynaştığı Asya'da seyahat ettiğimizi hatırlatıyordu. Bütün elbiselerimizi değiştirdik; ben de bu sakin zamandan, dizlerimin üzerinde bu satırları yazmak için faydalandım.

...Keban Madeni'nden yola çıkarak derin bir boğazdan üç saat aşağı indik, nihayet üzerinde dağınık olarak tek tük Kürt köyleri serpili, az arızalı fakat yüksek bir bölgeye vardık. Kar hâlâ etrafımızı çevreleyen yüksek sarp dorukları örtüyordu. Yolumuzun her yeri kardan kurtulmuş değildi. Biz ilerledikçe arazi de gittikçe daha sık bazalt parçalarıyle, tıpkı bir caddenin sökülmüş kaldırımları gibi, örtülüyordu. Buna rağmen bu taş kırıkları arasına buğday ekilmişti. Nihayet akşama doğru önümüzdeki köyler ve bağlarla örtülü, yollar ve derelerle bölünen geniş bir ova açıldı. Kavaklar ve ceviz ağaçları (fakat hepsi de henüz yapraksız) çıplak dağlara karşılık gözleri teselli ediyordu. Köylerin derli toplu bir görünüşü vardı. Evler yüksekti; kerpiçten yapılmış, balçıkla sıvanmıştı. Üstleri kütükten ve topraktan teraslarla örtülmüştü. Bunlar çamurdan yapılma fakat temiz meskenlerdi. Ovanın ortasında sarp kayalık kenarlarıyle bir tepe yükseliyordu. Bunun üzerinde eski bir kalesi ve birkaç minaresi akşam güneşinde parıldayan Harput bulunuyordu; çepeçevre etrafta, fakat ta uzaklarda, manzarayı sarp, karla örtülü sivri sivri dağ sıraları çerçeveliyordu.

Şehre yarım saatlık yerdeki şimdi umumî karargâhın bulunduğu Mezraa (Elazığ) Köyü'nde durduk. Tarif etmiş olduklarım gibi kerpiçten ve düz damlı geniş bir bina kumandan generalin ikametgâhı idi. Küçük bir nöbetçi kıtası ve birçok hizmetçi, kavaslar, tatarlar, seymenler ve küçük memurlar avluyu dolduruyordu. Paşayı, kütüklerden yapılma yüksek tavanlı bir odada buldum. Odanın zemini ve sediri kurşunî kumaşla kaplanmış, pencerelerine de kâğıt yapıştırılmıştı. Duvarlarda silâhlar asılı idi, minderin üzerinde de birer parça musline sarılmış ve kırmızı mumla mühürlenmiş bir sürü mektup duruyordu. Masalar, iskem-

leler, komodinler, aynalar, perdeler ve bizim zorunlu olarak kabul ettiğimiz başka eşyadan, bütün Türk evlerinde olduğu gibi, burada da eser yoktu. Buna karşılık birçok hizmetçiler ve subaylar, kolları karınları üzerinde kavuşturulmuş olarak sessiz ve saygılı, ayakta duruyorlardı. Paşa yerde, bir kaplan postunun üstünde bağdaş kurmuş oturuyordu. Üzerinde içi samur kürk kaplı mavi bir pelerin, başında fes vardı. Son Exellence bizi hafif bir baş hareketiyle kabul etti, bize oturmamız için işaret etti, bir süre sustuktan sonra da hoş geldiniz dedi.

Hafız Paşa Çerkez'dir ve padişahın sarayı için satın alınmıştır. Bu sebeple mensup olduğu sınıftakilerin çoğundan daha iyi bir tahsil görmüştür; okur yazar, Arap ve Fars dillerini biraz bilir; memleketin eski tarihi hakkında biraz bilgisi ve çok merakı vardır; beş sene önce Rusya'ya gitmiş olan sefaret heyetinde bulunmuştur; Arnavutluk'ta İşkodra'da kendisini kuşatan Arnavutlar'a on üç ay karşı durmuştur.

Seyahatimiz, yollar ve bunun gibi şeyler üzerine birkaç sözden ve kahvelerin içilmesinden sonra bize izin verdi. Yol arkadaşımız Divan Efendisi mektuplarını ve ağızdan getirdiği haberleri bildirmek üzere kaldı. Bizi tıpkı paşanınkine benzeyen büyük bir odaya aldılar. Bizim nenin nesi olduğumuzu kimse bilmediği halde yine de yeteri kadar iltifatla kabul ettiler. Paşa harem dairesinden yataklar göndermiş, biz de yol yorgunluğumuzu ertesi sabah geç vakte kadar dinlendirdik. Daha uyanalı çok olmamıştı ki avluya muhteşem dört Arap kısrağı getirdiler. Bunlar paşanın bize hediyesi idi. Ben henüz her iki atımı eyerlemek ve gemlemekle meşgulken bizzat paşa bizi ziyarete geldi. Seyahat yolumuzu gösteren bir krokiyle çok ilgilendi. Bütün haritalarını getirtti ve krokinin bunlar üzerine işaret edilmesini emretti. Bundan sonra paşa ile birlikte atla, buradan yarım saat ötede bulunan,Harput Tepesi'nin eteğindeki büyük kışlaya gittik. Paşanın selefi burasını 6.000 kişi için yaptırmıştı. Bütün askerleri talimde bulduk. Harput'un kendisinde ise askerler, bu dağ şehrinin tek yatay yüzleri olan, damlar üzerinde talim yapıyorlardı. Yerimize dönüşte büyük kutular içinde Malatya' nın fıstıklarını, kuru şeftalilerini, elmalarını, bura dağlarından gelme balları bulduk. Bunlar paşanın hediyesi idi."

ÖZET

MERKEZ İLÇE: Yörenin tarihi, İÖ 2300-2000'lerde, Maramsin komutasındaki Akadlar'ın istilası ile başlamaktadır. İÖ 2000'lerde, batıda Hititler, doğuda Hurri-Mitanni ülkeleriyle çevrilmiş olan bölgenin stratejik bir önemi vardı. Yöre İÖ 1400-1335 arasında Hitit İmparatorluğu'nun etki alanı içinde kaldı. O dönemlerde, İşuva adı verilen bu ülke, Hitit İmparatoru Şuppiluliuma'nın Mitanni Suriye Seferi sırasında ortadan kalktı.

Batıdan gelen göç dalgası içinde yer alan kavimlerden Muşkiler, Hitit İmparatorluğu'nun İÖ 1200'lerde yıkılışından sonra yöreye yerleştiler. Doğu Anadolu'da Van yöresinde aynı tarihlerde ortaya çıkan Urartular ise, İÖ. VIII.yy'da aynı bölgeye yerleştiler. Elazığ'ı da içine alan Asur akınları, Urartular'ın tarih sahnesinden silinmesinde en önemli etkenlerden biri olacaktı. Urartu Kralı II.Rusas (İÖ 680-645) Harput yöresini ele geçirdi. Ancak kuzeyden sarkan İskit akınları ve Med Devleti'nin baskıları sonucu, Elazığ ve yöresindeki Urartu Devleti ortadan kalktı. Elazığ ve Harput yöresi, daha sonraki dönemlerde de Pers etkisi altına girdi.

İÖ III.yy'da, Harput ve Elazığ yöresinde Sofen (Sophene) sülalesi görülmektedir. İskender'in ölümünün ertesinde Suriye'de kurulan Selökid Devleti'nin etkisi altında kalan Sofenler, İÖ 180-200 arasında bağımsızlıklarını elde ettiler. Ancak, son Sofen Kralı Artames'i izleyen dönemde, Armenia Kralı Büyük Tigran Harput'taki Sofen Krallığı'nı kendisine bağladı (İÖ 70). Bu tarihlerde Tigran'ın devleti Önasya'nın en güçlü devleti idi. İÖ 69'da Lukullus komutasındaki Roma ordusu Tirgan'ın üzerine yürüdü. Harput-Sofen Krallığı'nın topraklarını ele geçirerek, Tigran'ı yenilgiye uğrattı. Ancak, uzun süreli bir yönetim kuramayan Romalılar, bölgenin Partlar'la Ermeniler arasında bir savaşım alanına dönüşmesini önleyemediler.

İran'da Sasanlılar'ın iktidarı ele geçirmesinden sonra Sasanlı Kralı Şapur ilk önce Romalılar'ı yendiyse de, daha sonra yenildi ve barış yapmak zorunda kaldı. Bu barış uyarınca, Sasanlılar, Harput ve yörelerini Romalılar'a bıraktılar. İS 395'te yöreye Akhunlar'ın akınları başladı. Elazığ, Müslümanlık'ın ortaya çıktığı sıralarda Sasanlı ve Bizans İmparatorluğu arasında tampon bir bölge durumuna geldi.

Yöre, 610-641 arasında Bizans-Sasanlı savaşlarına sahne oldu. Bu arada, Arap akınlarının baskısı altına da giren yöre, sık sık el değiştirdi. Bizans'ın elinde bulunan topraklar "thema"lara ayrılınca, yöre Armenia Theması içinde kaldı.

661-744 arasında Emevi egemenliğinde kalan Elazığ'da Abbasiler başa geçtikten sonra, Türkmen akınları görülmeye başladı. 1058'de Yakuti Bey önderliğinde Türkmen oymakları Harput yöresine dek uzandılar. 1083'te ise Emir Artuk ve Emir Çubuk komutasındaki oymaklar yörede yerleşmeye başladılar. 1087'den önce kurulan Çubukoğulları Beyliği'ni 1115'ten sonra Artuklu egemenliği izledi. Yöre, 1234'te Anadolu Selçukluları'nın eline geçti.

Selçuklular Dönemi'nde Harput, sınır vilayetlerinden biriydi ve bir subaşı ile yönetiliyordu. Sonraları İlhanlılar ve Dulkadıroğulları'nca yönetilen Elazığ ve çevresi, XV.yy başlarındaki Timur istilasından sonra Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in egemenliği altına girdi. 1507'de Safevi Hükümdarı Şah İsmail Akkoyunlu egemenliğine son verdi. 1515'te yöre Osmanlı yönetimine girdi.

Kamus ül-Âlam'da Elazığ'a ilişkin şu bilgiler yer almaktadır: "Doğu Anadolu illerinden biri olup Abdülaziz döneminde Diyarbakır Vilayeti'nden ayrılarak bağımsız bir vilayet haline getirildi.

Vilayet, 3 sancak, 16 ilçe, 70 bucak ve 1.890 köyden oluşur. Eğitim yönünden, dönemine göre ileri bir düzeyde olan tüm vilayette 13 ortaokul, 215 ilkokul ve sıbyan mektebi, 31 medrese, 45 Ermeni, 12 Ermeni Protestan ve 6 Ermeni Katolik okulu bulunmaktadır. Bunların dışında, Katolik misyonerlerinin 8 ve Protestan misyonerlerinin 5 okulu, toplam olarak vilayet sınırları içinde 325 okul ve medrese vardır.

Tüm vilayetin nüfusu, 575.314'tür. Bunların 504.946'sı İslam, 61.983'ü Ermeni, 6.060'ı Ermeni Protestan, 1.675'i Ermeni Katolik, 650'si de Rum'dur.

Vilayetin yerel sanayisi, ileri düzeyde sayılır. Yünden kilimi ve perdelik, pamuktan bez ve manusa, ipekten kutnu, kezi, çitari ve çiçekli kumaşlar dokunur.

Komşu vilayetlere ve dışarıya başlıca karaca derisi, ipekli ve pamuklu mensucat, kilim,ayakkabı, ipek kozası ve tohumu, kuru yemiş, bal ve balmumu, şarap ve kereste satmaktadır. Dışardan satın aldığı maddelerin en önemlileri, pamuk, iplik, un, kahve, şeker, demir, bakır, kalay, mücevher vb'dir."

Ali Cevad, Elazığ'dan şöyle söz etmektedir:

"Mamuret ül-Aziz Vilayeti, Harput, Malatya, Dersim olmak üzere 3 sancaktan oluşur.

Mamuret ül-Aziz (Harput) Livası, 17 bucak, 320 köyden, Arapkir İlçesi 5 bucak ve 114 köyden; Maden İlçesi 6 bucak ve Eğin ilçelerinden oluşur.

Tarım ürünlerinin başlıcaları, buğday, arpa, pamuk, pirinç, mercimek, zeyrek, börülce, nohut, bakla, fiğ, darı, soğan, sarmısak, yerelması, fasulye ve patatestir.

Yörede, meyvelerden üzüm, kayısı, dut, elma, ayva, nar, kızılcık, şeftali, kavun, karpuz yetişir."

AĞIN: İlçenin tarihi, İÖ XVI-XIV.yy' larda yöreye yerleşen Hurriler'e değin uzanmaktadır. İÖ XII.yy'da Hititler'in etki alanı içinde kalan bölge, İÖ 1000'lere değin Asurlular ve Hititler arasında çatışmalara sahne oldu. İÖ VIII.yy'da Asurlular ve Urartu Devleti arasında birkaç kez el değiştirdi. İÖ 500'lerde Medler, Asurlular'ı yenilgiye uğratarak, bu toprakları ele geçirdiler.

Med egemenliğinden sonra Ahameniş sülalesi krallarından II.Ardeşir döneminde, Persler İskender ile yaptıkları savaşlardan yenilgiyle çıkınca, Ağın yöresinde kurulan Ermeni Prensliği, İskender'in toprakları içinde kaldı. İÖ 226'da Kral Mitridat'ın önderliğindeki Partlar'ın istilasına uğrayan Ermeniler, kendi topraklarını korumak amacıyla uzun süreli savaşımlara giriştilerse de İÖ 70'de yenildiler. Partlar, Roma'nın da yardımı ile, Ermeni ayaklanmalarını kesin olarak bastırdılar (İÖ 37). Romalılar, bir süre sonra yörede denetimi ellerine geçirmek amacıyla bir ordu gönderdiler.

İS 138-150 arasındaki Part-Roma çatışması, bölgedeki Ermeniler'e karşın, Roma yararına bir antlaşma ile sonuçlandı. Roma egemenliğini izleyen tarihlerde, bölgede Arap istilaları görülmektedir. 1069'da ise, Bizans'a bağımlı Ermeniler, Ağın ve çevresini tümüyle ele geçirdiler.

1071'den sonra Türkmen akınlarının hedeflerinden biri olan Ağın, 1115'ten 1234'e değin Artukoğulları yönetiminde kaldı. 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra, Osmanlı topraklarına katıldı.

Kamus ül-Âlam'da, ilçeye ilişkin şu bilgiler yer almaktadır:

"Mamuret ül-Aziz (Elazığ) Sancağı'nda Eğin İlçesi'ne bağlı bir bucaktır. 52 köyden oluşmuştur."

BASKİL: Baskil'in yerleşim tarihi İlk Tunç Çağı'na değin uzanmaktadır. Baskil İlçesi'nde yapılan kazılarda, yörenin Roma ve Bizans döneminde de yerleşim merkezi olduğu ortaya çıkmıştır.

1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarına katılan Baskil, önemli bir gelişme göstermeden, Cumhuriyet'e değin varlığını sürdürmüştür.

İlçe, 1926'da bugünkü yerinden 4 km uzaklıktaki Baskil Mahallesi'nde bulunmaktaydı; 1928'de Nazaruşağı Mahallesi'ne taşındı. 1929'da Şevket Köyü'ne götürüldükten sonra yeniden Baskil Mahallesi'ne geri getirilerek 1933'e değin burada kaldı. Bu tarihte Nazaruşağı (Karayazı) bölgesine taşındı. İlçe, yöreye demiryolunun gelmesinden sonra gelişmeye başlamıştır.

KARAKOÇAN: İlçe, 1936'da, Bingöl İli'nin Kiğı İlçesi'ne bağlı Çan Bucağı ile Elazığ'ın Palu İlçesi'ne bağlı Lakan ve Ohi bucaklarının birleşmesinden oluştu.

KEBAN: İlçenin 600 yıllık bir tarihi olduğu sanılmaktadır. IV.Murad Bağdat Seferi'ne giderken yöreye uğramış ve Denizli Köyü yakınlarında bir kervansaray yaptırmıştır. Tanzimat sonrası yönetsel düzenlemelerde Mamuret ül-Aziz Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kaza oldu.

Kamus ül-Âlam'da ilçeye ilişkin şu bilgilere yer verilmektedir: "Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin Harput Sancağı'nda ilçe merkezi bir kasabadır. Kasabanın ancak 3.000 kadar nüfusu vardır. Maden işletildiği sıralarda kasabanın nüfusu 15.000'e ulaşmış iken, madenin kapatılması ile nüfus 3.000'e düşmüştür.

5 bucak, 61 köyüyle birlikte tüm nüfusu 19.050'dir. Büyük ve sanat bakımından değerli bir camisi, 300 ciltlik bir kütüphanesi vardır.

1 Rum, 1 Ermeni kilisesi ve bir de hamamı vardır."

Ali Cevad, Keban'a ilişkin şu bilgilere yer vermektedir:

"Mamuret ül-Aziz Vilayeti'nin Merkez Sancağı'na bağlı bir ilçedir. İki büyük mağarasından iki bin kova kadar maden elde edilir. Arguvan Bucağı'yla birlikte 15.000 nüfusu vardır."

MADEN: İlçenin tarihi Son Kalkolitik Dönem'le onu izleyen İlk Tunç Çağ yerleşmelerine değin uzanmaktadır. İÖ 2000'lerde, yörede, İşuva Krallığı'nın kurulduğu sanılmaktadır. İşuva Krallığı'nın Orta Anadolu Hitit uygarlığı ve Mitanni Devleti ile ilişki içinde olduğu, gerek tarihsel yazıtlarla gerek, arkeolojik buluntularla kanıtlanmaktadır. Daha sonra Demir Çağı yerleşmelerinin başladığı yörede, gelişimin Elazığ ile aynı tarihsel dönemleri geçirdiği sanılmaktadır.

Osmanlı yönetimi altında 1889'a değin Erganimadeni adıyla kaza olan Maden, bu tarihte sancak durumuna getirildi.

1924'te il olarak örgütlenen yöre, 1927'de yeniden ilçe durumuna getirilerek Elazığ İli'ne bağlandı.

PALU: İlçenin çok eski bir tarihi olduğu sanılmaktadır. Günümüzde ilçe sınırları içinde bulunan, Örancik (Haraba) Köyü yakınındaki Şimşat Kalesi, antik kaynaklarda "Arsamosata" olarak anılmaktadır. Bu yerleşim merkezi Bizans Dönemi'nde Asmosata, daha sonraları Ermeni Prensliği Dönemi'nde de Aşmuşat olarak adlandırılmaktaydı.

İS III.yy'dan sonra Roma ve Bizans egemenliğinde kalan yöreyi, Halife Ömer dönemindeki (634-644) Arap akınları sırasında Iyaz bin Ganem ele geçirdi. Uzun süre Araplar'ın elinde kaldıktan sonra yeniden Bizans yönetimine girdi. Türk akınları ile birlikte yörede kurulan beyliklerin toprakları içinde kaldıktan sonra, Anadolu Selçukluları yönetimine bağlandı. 1515'te Yavuz Selim'in komutanlarından Karçinoğlu Ahmed Bey, Palu'yu Osmanlı topraklarına kattı.

Ali Cevad, Palu'ya ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Diyarbakır İli, Erganimadeni Sancağı'na bağlı bir ilçedir. Kasabanın 7.000-8.000 nüfusu vardır.

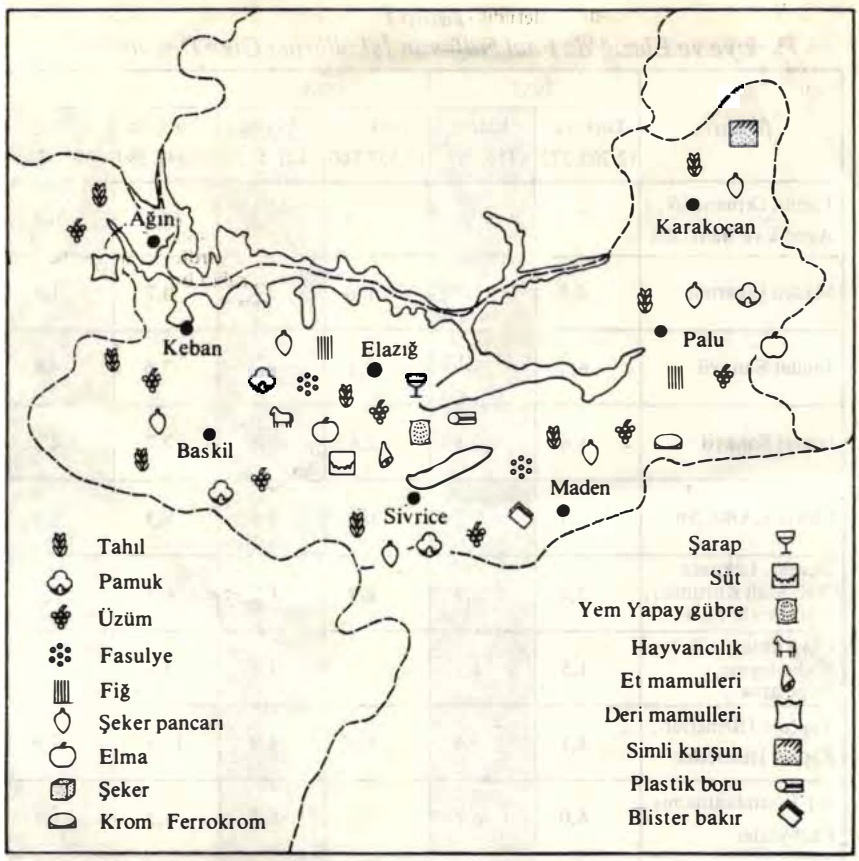
Murat Suyu üstünde güzel bir köprüsü, kütlesel bir kaya üzerine kurulu bir kalesi, bu kalenin içi çivi yazılarıyla donanmış taşlardan yapılı bir kilisesi ve bir eski okulu vardır.

Toprak ve tarım ürünleri: Tahıllar, baklagiller ve çeşitli meyvelerdir. Tüm ilçenin nüfusu 30.000'in üstündedir."

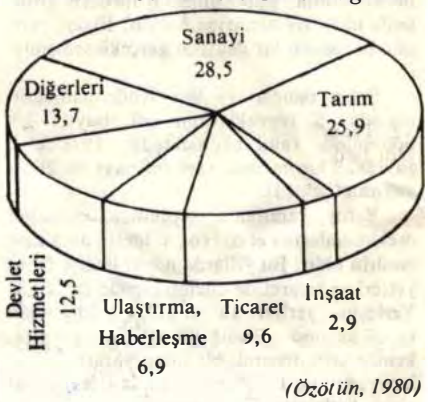
Kamus ül-Âlam'da Palu'ya ilişkin şu bilgiler bulunmaktadır:

"Diyarbekir İli'nin Erganimadeni Sancağı'na bağlı bir ilçedir. Kasabanın 7.500 nüfusu vardır. 316 köy ve 8 nahiyeden oluşan tüm ilçenin nüfusu 35.000'dir."

SİVRİCE: Yeni kurulmuş bir yerleşim merkezidir. 1936'da ilçe oldu. 1939'da, ilçe merkezi, Hazar Gölü kıyısındaki bugünkü yerine taşındı.

Şekil 1
1978'de Elazığ'da Gayri Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Elazığ Doğu Anadolu'nun önemli merkezlerinden biridir. İl toprakları ülke yüzölçümünün %1,2'sini, 440.000 kişilik nüfusu da ülke nüfusunun % 1'ini oluşturur. Orta Anadolu'yu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya bağlayan yollar üzerinde olan Elazığ aynı zamanda bölgenin önemli bir ticaret merkezidir. 1950'lerden beri bölgede yapılan devlet yatırımları büyük ölçüde Elazığ'da yoğunlaşmıştır. Elazığ'ı çevre illere göre gelişkin tutan etmenlerin başında kamu yatırımlarının ilde sanayii sınırlı da olsa geliştirmesi; krom ve bakır üretiminde yoğunlaşan madencilik faaliyeti; ilin bölgede önemli bir elektrik enerjisi üretim merkezi olması ve kamu kuruluşlarının bölge merkezlerinin Elazığ'da bulunması sayılabilir.

İlde gelir düzeyi çevre illere göre yüksek, ama Türkiye geneline göre oldukça düşüktür. 1978'de ilde kişi başına düşen gayri safi hasıla Türkiye ortalamasının ancak % 79,9'u kadardı ve bu açıdan il Türkiye'de 30. sıradaydı. Aynı yıl ilin Türkiye gayri safi yurt içi hasılası içindeki payı binde 8 dolayındaydı (Şekil 2).

Elazığ Ovası verimli topraklarıyla Osmanlı Devleti Dönemi'nde de verimli bir tarım alanıydı ve doğu-batı yönünde uzanan doğal ulaşım yolları üzerindeydi. Bugün Elazığ Kenti'nin bulunduğu yerde bir yerleşme merkezi yoktu; ancak buranın kuzeyindeki Harput, özellikle XVIII. ve XIX. yy'da verimli ovalara yakınlığı, coğrafi konumunun savunmaya elverişliliği ile önemli bir ticaret ve kültür merkeziydi. XIX. yy'ın sonlarında kentsel yerleşim Elazığ Ovası'na doğru yöneldi. Önce resmi kurumların, sonra da halkın taşınmasıyla Elazığ Kenti oluşmaya başladı. Bu taşınma süreci 1960'lara değin sürdü.

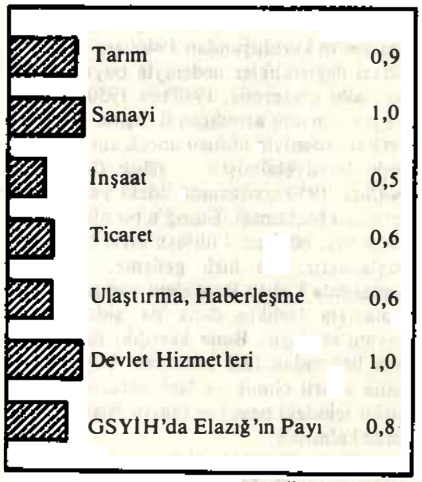
Cumhuriyet'in ilk yıllarında Elazığ ekonomisine hemen hemen tümüyle kapalı bir yapı gösteren tarım kesimi egemendi. Ergani'deki bakır, Guleman'daki krom üretimi, ilin bir başka önemli ekonomik faaliyetini oluşturuyordu. Bu dönemde il ekonomisinde en çok dikkati çeken oluşumlardan biri 1929'da Elazığlı tüccar ve müteahhitlerin bir yerel banka olan Elazığ İktisat Bankası'nı kurmalarıydı. Bu banka 1978'de bir ulusal banka niteliği kazandı ve adı Orta Doğu İktisat Bankası olarak değiştirildi.

İlin ekonomik yapısı 1950'lere değin durağanlığını korudu. 1950'lerde devletin ilde sanayi yatırımlarına girişmesi, ekonomik yapıyı bir ölçüde canlandırdı. Öte yandan şeker fabrikasının kurulması tahıl gibi geleneksel ürünlerin yanı sıra şeker pancarı üretiminin de yaygınlaşmasını sağladı.

Elazığ ekonomisi 1960'larda çok daha önemli bir canlanma süreci yaşadı. İldeki elektrik enerjisi üretim tesislerinin önemli bir bölümü 1960'larda işletmeye açıldı. Ama, ilin toplumsal yapısındaki gelişimi etkileyen asıl olgu, Keban Barajı'nın yapımıdır.

Keban Barajı il tarımını olumsuz yönde etkiledi. İlin en verimli toprakları (Uluova) baraj gölünün altında kaldı ve ekim alanları daraldı. İlde modern girdi kullanımının sınırlı ve teknolojik düzeyin yetersiz oluşu tarımsal faaliyetleri önemli ölçüde doğal koşullara bağlı kılmış, dolayısıyla tarım alanlarının daralması tarımsal üretimde gerilemeye neden olmuştur. Gerçekten, ilde birçok ürünün 1980 üretim düzeyleri 1970'le-

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayri Safi Yurt İçi Hasılada Elazığ'ın Sektörlere Göre Payı

(Özötün, 1980)

re göre daha düşük olduğu gibi birçok üründe hektar başına verim de Türkiye ortalamalarının altındadır. 1970'lerde makine kullanımı, gübreleme vb modern girdilerde bir artış olmasına karşın, Elazığ tarımında temelli bir değişim gerçekleşememiştir.

Şeker pancarı ve bir ölçüde pamuğun dışında, il topraklarının çok büyük bir bölümünde tahıl ekilmektedir. 1978'de il gayri safi hasılasında tarımın payı % 26'ya yakındı (Şekil 1).

Baraj yapımının toplumsal yaşamın öteki alanlarına etkisi çok şiddetli, ama kısa ömürlü oldu. Bu yıllarda ildeki inşaat faaliyetleri ve ticaret de önemli ölçüde canlandı. Yerleşim yerleri su altında kaldığından kırsal kesimden Elazığ Kenti'ne göç edenler, kentte kısa dönemli bir talep yarattı. 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında ildeki esnaf sayısı hızla arttı.

Ancak, bu canlanma kısa sürdü. Baraj yapımı sırasında kamulaştırılan topraklar için ödenen bedeller 2-3 yıl içinde tüketime yönelik bir biçimde harcandı. Bu bedeller ilde önemli bir potansiyel oluşturduğu halde yatırıma yöneltilmedi. Kamulaştırma bedellerinin sanayi yatırımlarına kaydırılması amacıyla kurulan Keban Holding de bu anlamda fazla başarılı olamadı. Elazığ ekonomisinin baraj yapımının bitiminden sonra genel bir durgunluğa girdiği söylenebilir.

Baraj yapımının neden olduğu göçten en çok etkilenen, öteki ilçe merkezlerine göre çok daha gelişmiş olan Elazığ Kenti oldu. Göç edenlerin önemli bir bölümünün de buraya gelmesiyle kent daha da kalabalıklaştı. Gerçekten, 1980'de çağdaş anlamda kent tanımına ilde yalnızca 140.000'i aşkın nüfusuyla Elazığ Kenti yaklaşıyordu. Daha çok birer küçük kasaba niteliğinde olan öbür ilçe merkezleri arasında yalnızca Maden'in nüfusu 10.000'i biraz aşıyordu.

Tablo 1
Türkiye ve Elazığ'da Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Elazığ 116.089	Türkiye 13.557.860	Elazığ 127.652	Türkiye 16.349.380	Elazığ 164.816
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	79,1	71,9	74,1	64,1	70,6
Maden Çıkarma	0,5	2,3	0,6	2,5	0,7	1,8
İmalat Sanayii	6,0	3,0	7,1	4,3	7,6	4,8
İnşaat Sanayii	1,6	2,1	2,6	3,8	2,7	4,5
Elektrik, Gaz, Su	0,1	0,3	0,2	0,4	0,1	0,3
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	1,9	2,9	2,0	6,1	4,0
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	1,2	2,1	1,8	3,1	2,7
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	3,4	6,2	4,9	11,4	9,6
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	6,7	6,4	6,2	4,2	1,7
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb." değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

ELAZIĞ'DA EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Elazığ nüfusu Cumhuriyet'in kuruluşundan 1940'lara değin yönetsel değişiklikler nedeniyle büyük dalgalanmalar göstermiş, 1940'tan 1950'ye değin ise il nüfusunu aşındıran il dışına göç hareketleri nedeniyle nüfusu ancak sınırlı bir ölçüde büyüyebilmiştir *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. 1950 sonrasında ildeki yatırımların artmaya başlaması, Elazığ'a bir nüfus akımı yaratmış, böylece il nüfusu hızla büyümeye başlamıştır. Bu hızlı gelişme, 1960'ların sonlarında Keban Barajı'nın yapımının başlamasıyla birlikte daha da şiddetlenerek devam etmiştir. Buna karşılık, ilde ekonomik bakımdan faal nüfustaki büyüme çok daha sınırlı olmuş ve faal nüfusun toplam nüfus içindeki payı her zaman düşük düzeylerde kalmıştır.

1975'te Elazığ'da (12+) yaşlardaki faal nüfus yaklaşık 165.000 kişi olup (Tablo 1), bu sayının toplam il nüfusu içindeki payını gösteren "genel katılma oranı" binde 394 ile Türkiye ortalamasının (binde 407) gerisindeydi.

Ancak, faal nüfusun saptanmasında alt sınır olarak 12 yaşın alınması, istatistiklerde 1970 sonrasında benimsenen bir uygulamadır. Bu nedenle, 1975 yılı katılma oranı ile daha önceki yılların karşılaştırılabilmesi için, 15 yaşın üzerindeki faal nüfusu göz önüne almak gerekir. Bu tanım çerçevesinde ilde faal nüfus 152.000'e, genel katılma oranı da binde 365'e düşmektedir. Bu oran da yine ülke ortalamasının (binde 405) çok gerisindedir.

Elazığ'da faal nüfusun 1955-1975 döneminde sınırlı ölçüde büyümesi ve il toplam nüfusu içindeki payının giderek daralması, ilde 1950'lerden sonra yaşanan hızlı kentleşme *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)* ve ilin başka illerden aile düzeyinde göç alması gibi etmenler sonucunda faal nüfus içindeki yardımcı aile bireylerinin payının daralmasına bağlıdır. Yardımcı aile bireyleri özellikle tarım kesiminde önemli yer tutmakta ve genellikle, ekonomik açıdan verimi çok düşük olan bir gizli işsizliği yansıtmaktadır. Aile reisinin kente göç ederek, tarım dışı kesimlere geçmesi ile, bu bireylerin ekonomik faaliyetlere katılma olanağı da ortadan kalkmıştır. Bu nedenle (15+) yaşlardaki faal nüfus 1955-1965 döneminde 116.000'den ancak 128.000'e yükselebilmiştir. Böylece genel katılma oranı da bu dönemde binde 479'dan binde 396'ya gerilemiştir.

1965 sonrasında ise, Elazığ'ın sosyo-ekonomik yapısında köklü değişikliklere neden olan Keban Barajı'nın yapımı kırdan kente göçü daha da şiddetlendirmiştir. Çünkü, baraj gölü altında kalacak köylerde yaşayan halk topluca kente göç etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, Tunceli İli'nin sular altında kalan kimi köylerinde yaşayan halk da yine aile düzeyinde Elazığ il merkezine gelmiştir. Böylece, il nüfusu önemli ölçüde artmıştır. Ancak, bu süreç içerisinde, daha önceleri tarım kesiminde yardımcı aile bireyi olarak çalışan ve faal nüfus içinde görünen pek çok kişi, kentte ev kadını, öğrenci ya da çalışmayan yaşlılar olarak faal nüfus grubunun dışında kalmıştır. Nitekim, 1955-1970 arasında ve özellikle 1965-1970 dönemindeki daralmaya bağlı olarak, yardımcı aile bireylerinin sayısı Elazığ'da 67.000'den

60.000'e gerilerken, göreli payı da % 58'den % 45'e düşmüştür. 1955 verilerinin (15+) yaşlardaki, 1970 verilerinin ise (12+) yaşlardaki faal nüfusu kapsadığı göz önünde tutulursa bu gerilemenin önemi daha da artar. Böylece, faal nüfus tanımının değiştirilmesine ve alt sınır olarak (12+) yaşın alınmasına karşın, 1965-1970 arasında Elazığ'da faal nüfus ancak 5.000 kişi artarak, 1970'te 133.000'e ulaşmıştır.

1974'te Keban Barajı ana ünitesinin yapımının tamamlanması da Elazığ'da ekonomik bakımdan faal nüfus üzerinde önemli etkiler yapmıştır *(Bak. Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü)*. Barajın yapımında ücretli olarak çalışanlar, işin bitmesi üzerine aileleriyle birlikte tarım kesimine dönmüştür. Böylece, baraj yapımından önce tarım kesiminde yardımcı aile bireyi olarak faal nüfus içinde yer alan, ancak kente göç ettikten sonra üretim faaliyetlerine katılma olanakları ortadan kalktığı için faal nüfus kapsamından çıkartılanlar, tekrar kırsal alana döndükten sonra, yeniden yardımcı aile bireyi olarak faal nüfus kapsamı içine alınmışlardır. Öyle ki, 1970-1975 arasında tarım kesimindeki yardımcı aile bireyleri 20.000 kişilik bir artış göstermiştir. Bu durum, 1970-1975 döneminin, il genelinde faal nüfusun en hızlı büyüdüğü dönem olmasına yol açmıştır. Ancak, bu büyüme doğal olarak, olumlu bir gelişmeyi yansıtmıyordu ve faal nüfus içinde verimi düşük olanların sayısının artması anlamına geliyordu.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Elazığ ekonomisi büyük ölçüde tarım kesimine dayanmaktadır. Faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde (Tablo 1), tarım kesiminin, göreli payındaki azalmaya karşın, her zaman ağırlıklı bir payı olagelmiştir.

1950'lere değin ilde yok denecek denli az sanayi kuruluşu olması nedeniyle, 1955'te 116.000 kişi olan ekonomik bakımdan faal nüfusun 92.000'i, yani % 79'u tarım kesiminde çalışmaktaydı. Tarım dışı kesimlerden inşaat ve madencilikte çalışan faal nüfusun göreli payı, Türkiye ortalamalarının üzerinde idi. **Hızlı** kentleşmeye *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)* bağlı olarak, konut yapım faaliyetleri Elazığ'da 1950'den sonra yoğunlaşmış ve bu kesim faal nüfusun önemli bir bölümüne iş olanakları yaratmıştır.

İlde, madencilik kesiminde çalışan faal nüfusun göreli payı ülke ortalamasının her zaman çok üzerinde olmuştur. Zengin bakır, krom ve kurşun madenleri öteden beri bu kesimde çalışanlara iş olanağı sağlamıştır. 1955'te, Elazığ'da madencilik kesiminde çalışan faal nüfusun oranı (% 2,3) ülke ortalamasının (% 0,5) yaklaşık 5 katına ulaşıyordu. Öbür tarım dışı kesimlerde çalışan nüfusun göreli payları ise oldukça düşüktü (Tablo 1).

1950'lerden sonra, Elazığ'da kamu yatırımlarının artması, çeşitli sanayi kuruluşlarının yeni iş olanakları yaratması ve 1950'lerden sonra başlayan kentleşme sürecinin önemini sürdürmesi, faal nüfusun işkollarına göre dağılımını derinden etkilemiştir. Kırdan kente göçün kırsal alan nüfusunu aşındırmasına bağlı olarak, tarım kesiminde çalışan faal nüfusun göreli payı 10 yıl içinde gerileyerek 1965'te % 74'e düşmüştür. Buna karşılık, hızlı kentleşmenin ortaya çıkardığı gereksinimleri karşılamak üzere, hizmetler kesiminde önemli sayılabilecek gelişmeler olmuştur. Böylece, bu kesimde çalışan faal nüfusun sayısı 10 yıl içinde mutlak olarak yaklaşık 2 katına çıktığı gibi, göreli payı da % 3 dolayından % 5'e yükselmiştir. İnşaat faaliyetlerinin eskisine göre daha da yoğunlaşması, bu kesimde zaten önemli düzeyde olan faal nüfus payının artmasına yol açmıştır. 1965'te bu kesimde çalışanların göreli payı yaklaşık % 4'e çıkmış ve ülke ortalamasıyla (% 2,6) arasındaki fark biraz daha büyümüştür.

Tarım kesimindeki daralma, buna karşılık imalat, inşaat ve hizmetler kesimlerindeki büyüme, Keban Barajı'nın yapımına bağlı olarak 1965 sonrasında da sürmüştür. 1965-1970 arasında tarım kesiminde çalışan faal nüfus mutlak anlamda gerilerken, bu kesimin göreli payı da 1970'te % 68'e düşmüştür. Tarımdan kopan nüfus, özellikle hizmetler, inşaat, imalat ve ticaret kesimlerinde çalışmaya başlamıştır. Nitekim, hizmetler kesiminde çalışan nüfus bu dönem sonunda 6.000'den 12.000'e yükselirken bu kesimin göreli payı da % 10'a yaklaşmıştır. Aynı dönemde imalat kesiminin payı da % 5'i aşmış, inşaat kesimininki ise % 5'e çıkmıştır. 1965-1970 arasında en hızlı gelişen kesimlerden birisi ticaret kesimidir. Gerçekten de bu kesimde çalışanların sayısı yaklaşık bir kat artarak 5.500'e yaklaşmış; kesimin göreli payı da % 2'den % 4'e yükselmiştir.

1970 sonrasında kentleşme hızının düşmesi ve özellikle Keban Barajı'nın ana ünitesinin yapımının 1974'te bitmesi faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde yeniden önemli bazı değişiklikler yaratmıştır. Kırdan kente göçün azalmasının yanı sıra, baraj yapımında ücretli olarak çalışanların, işin bitmesi üzerine tarımsal faaliyetlere dönmesiyle, tarım kesiminde çalışanların göreli payı yeniden artarak 1975'te % 71'e yükselmiştir. Türkiye genelinde ise aynı yıl bu pay % 64'e düşmüştü. Öte yandan imalat ve inşaat kesimlerinin göreli payları 1970-1975 arasında biraz azalmıştır. Bu durumda, tarım dışı kesimlerden yalnızca hizmetlerin payındaki büyüme sürmüştür.

İl faal nüfusunun işkollarına göre dağılımının 1955-1975 dönemindeki evrimi, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, 20 yıl içinde tarım kesiminin göreli payında 8 puanlık bir gerileme olduğu görülür. Bu gerileme, bölgenin görece gelişmiş bir başka ili olan Diyarbakır'da tarım kesiminin payında aynı dönemde görülen gerilemeye göre çok daha büyüktür. Faal nüfusun işkollarına göre dağılımında tarım kesiminin göreli payı Elazığ'da her zaman Diyarbakır'dakinden düşük olmuş, ayrıca Elazığ'daki gerileme Diyarbakır'daki gerilemeye göre çok daha hızlı olduğundan iki ortalama arasındaki fark giderek büyümüştür. Nitekim, 1955'te Diyarbakır'da % 81 olan tarım kesiminin payı 1975'te ancak % 76'ya düşmüştür.

Öte yandan Elazığ'ın sürekli olarak göç aldığı Tunceli'de tarım kesiminin payı her zaman gerek Elazığ gerekse Diyarbakır'dan yüksek olmuştur. Bu ilde tarım kesiminin payı, 1955-1975 arasında % 91'den % 84'e düşmüştür. 20 yıl içinde Tunceli'de tarım kesiminin payında görülen 7 puanlık gerilemeye karşın, bu ilde tarım dışında kalan işkollarından yalnızca, faal nüfusun % 9,4'ünü barındıran hizmetler kesimi gelişmiştir. Öbür kesimlerin payları ise çok düşüktür.

Tarım dışı kesimlerde çalışan faal nüfusun göreli payları ve 1955-1975 arasında gösterdiği gelişmeler Elazığ, Diyarbakır ve Tunceli'de karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, madencilik ve imalat sanayii kesimlerinin Elazığ'daki önemi dikkati çeker. Örneğin, 1975'te madencilik kesiminin payı Elazığ'da, Türkiye ortalamasının 2,5 katına, Diyarbakır'dakinin ise 6 katına eşitti.

İmalat kesiminin payı ise Diyarbakır'da 20 yıl içinde hiç değişmeyerek % 2,7'den % 2,4'e düşerken, Elazığ'da % 60 oranında artmıştır.

1975'te imalat kesiminin payı Elazığ'da Diyarbakır'dakinin 2 katına eşitti. Ancak, yine de 1975'te Elazığ'da % 4,8 olan bu kesimin payı % 7,6 olan ülke ortalamasından düşüktü.

Öbür tarım dışı kesimlerin payları ise Diyarbakır ve Elazığ'da birbirine çok yakındır. Öte yandan, Elazığ'da bütün tarım dışı kesimlerin payları Tunceli'ye göre çok yüksek olagelmiştir. Zaten, Tunceli halkının önemli bir bölümünün Elazığ'a göç etmesine bu durum yol açmıştır.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Elazığ ekonomisindeki gelişmeler faal nüfusun işkollarına göre dağılımını etkilediği gibi, faal nüfusun "işteki yere" göre dağılımını da önemli ölçüde değiştirmiştir.

1955'te Elazığ'da faal nüfusun işteki yere göre dağılımı, Türkiye genelindeki yapı ile büyük benzerlik gösteriyordu. Ülke ortalamasının (% 55) biraz üzerinde olan yardımcı aile bireylerinin oranı (% 58) ülke genelinde olduğu gibi Elazığ'da da en büyük bölümü oluşturuyordu (Tablo 2). Ücretlilerin ve kendi hesabına çalışanların oranı ise ülke ortalamalarının biraz altındaydı. Yardımcı aile bireylerinin özellikle tarım kesiminde yoğunlaşması verimi çok düşük olan bir gizli işsizliği yansıtıyordu.

1950'lerden sonra ilde artan kamu yatırımları, yeni iş olanakları yaratmış, tarım kesiminde makineleşmenin başlamasıyla birlikte bu kesimde daha önce düşük verimle çalışan çok sayıda insan, kendilerine yeni iş olanakları bulmak amacıyla kentsel yerleşim merkezlerine yönelmişlerdir. Bu süreç, 1965'ten sonra Keban Barajı'nın yapımı sırasında daha da şiddetlenmiştir.

Barajın yapım faaliyetlerinin hâlâ sürdüğü 1970'lere gelindiğinde ise 1950'lerden beri yaşanan sürecin faal nüfus üzerindeki etkileri artık belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı. Tarım kesimindeki daralma ve öbür kesimlerdeki gelişmelere bağlı olarak yardımcı aile bireylerinin sayısı mutlak olarak gerilemiş, göreli payı da önemli ölçüde düşmüştü. Buna karşılık ücretlilerin sayısı 14.000 dolayından 40.000'e çıkmış ücretlilerin göreli payı da 1955'e göre bir kattan çok artarak % 30'a yaklaşmıştı.

Tarım kesiminde, ülke genelinde olduğu gibi, yardımcı aile bireylerinin oranı hâlâ % 69 dolayında idi. Ancak, mevsimlik işçi olarak bu kesimde çalışan ücretlilerin oranı da % 6'ya ulaşmıştı (Tablo 3).

Öte yandan, asıl olarak 1965-1970 arasında gelişen ticaret kesiminin daha çok pe-

rakende ticaret yapan küçük işletmelere dayanması, bu kesimde kendi hesabına çalışanların ağırlıklı bir pay oluşturmasına yol açmıştı. Nitekim, 1970'te yaklaşık 5.000 kişinin çalıştığı ticaret kesiminde, kendi hesabına çalışanların oranı % 62, ücretlilerin oranı ise ancak % 31 idi.

Barajın yapım çalışmalarının 1974'te tamamlanması faal nüfusun işteki yere göre bölünüşünü de etkilemiştir. 1975'teki dağılımın 1970'tekinden farklılık göstermesi buna bağlanabilir.

1970-1975 döneminde, gerek ücretlilerin, gerek kendi hesabına çalışanların, gerekse yardımcı aile bireylerinin sayıları mutlak olarak artmıştır. Ancak, ücretlilerin ve kendi hesabına çalışanların sayılarındaki artışlar, yardımcı aile bireyleri sayısındaki artışın gerisindedir ve çok daha sınırlı olmuştur. Yapımı biten barajda çalışanların tarım kesimine kayması, 1970'te faal nüfus içinde yer almayanların da yardımcı aile bireyi olarak tarımsal üretim faaliyetlerine katılmalarını sağlamış, böylece bu kesimdeki yardımcı aile bireylerinin sayısı 20.000 kişi artarak 1975'te 80.000'e ulaşmıştır. Bu ise, tarım kesiminde yardımcı aile bireylerinin yeniden 1970'teki oranın üzerine çıkması demektir. Yine de, tarımdaki bu büyük yığılmaya karşın, bu kesimdeki yardımcı aile bireylerinin oranı, Türkiye ortalaması ile aynıdır.

Tarım dışında kalan bütün işkollarında yardımcı aile bireylerinin toplamı 1975'te Elazığ'da 1.000'i bile bulmadığı gibi, ulaştırma dışındaki bütün kesimlerde de yardımcı aile bireylerinin payları ülke genelinin çok gerisinde idi.

Böylece, Elazığ'da bütün kesimlerde yardımcı aile bireyi olarak üretim faaliyetlerine katılanların toplam faal nüfusa oranı, 1970'e göre büyüyerek 1975'te Elazığ'da % 49'a ulaşarak, yeniden ülke ortalamasını (% 45) aşmıştır (Tablo 2).

Elazığ'da yardımcı aile bireylerinin oranının 1955-1975 döneminde gösterdiği değişme, barajın yapımının tamamlanmasından kaynaklanan dalgalanmadan bağımsız olarak incelendiğinde bu oranın 20 yılda önemli ölçüde düştüğü görülür.

Kaldı ki, Elazığ'da 1955'te yardımcı aile bireylerinin faal nüfus içindeki payı (% 58), bölgenin gelişmiş bir başka ili olan Diyarbakır'dakinden büyüktü. 20 yıl içinde yardımcı aile bireylerinin oranı Diyarbakır'da azalmamış, tersine biraz artarak % 54'e ulaşmıştır. Böylece, 1975'te yardımcı aile bireylerinin oranı Elazığ'da Diyarbakır'dakinin de altına düşmüştür.

Baraj yapımının bitmesinden sonra faal nüfusun bileşiminde ortaya çıkan ikinci önemli değişiklik, ücretliler oranında görülen gerilemedir. Gerçekten de 1970'te % 30 olan ücretliler oranı 1975'te % 27'ye düşmüştür. Ancak, bunda inşaat kesimindeki düşüş kadar ulaştırma ve tarım kesimlerindekinin etkisi vardır. İnşaat kesiminde ücretlilerin oranının daralması doğrudan barajın yapımının bitmesinin; tarım kesimindeki daralma ise, yardımcı aile bireylerindeki artışın mevsimlik işçi gereksinimini azaltmasının sonucudur. Başka bir deyişle, Keban Barajı, ücretliler oranının artışında olduğu gibi düşmesinde de dolaylı ya da dolaysız olarak etkili olmuştur.

Bu dönemdeki dalgalanma bir yana

Tablo 2
Elazığ'da Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	116,0	0,1	11,7	57,6	25,3	5,3
	Erkek	65,7	0,2	19,7	29,5	41,4	9,2
	Kadın	50,3	**	1,1	94,4	4,3	0,2
1975	Toplam	164,8	0,5	27,1	49,2	23,1	0,1
	Erkek	107,5	0,7	37,4	28,3	33,5	0,1
	Kadın	57,3	0,1	7,7	88,4	3,8	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 3
Elazığ'da Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	5,9	0,2	25,0	68,8	0,1
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	68,9	2,2	25,5	3,3	0,1
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	89,8	1,6	7,6	0,9	0,1
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	31,3	2,3	62,1	3,6	0,1
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	52,4	0,9	41,3	5,4	**
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	79,7	1,8	17,3	1,2	—
Toplumsal Hizmetler ve Kişisel Hizmetler	92,2	0,4	6,3	1,0	0,1
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	100,0	—	—	—	—

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 23- Elazığ İli, 1975)

bırakılırsa Elazığ'da ücretlilerin oranının 1955-1975 arasında % 12'den % 27'ye yükselerek 2,5 katına yaklaştığı görülür. Bu büyüme ülke genelindekinden daha büyük olmuş, böylece Elazığ'da ücretlilerin oranı 1975'te Türkiye ortalamasına (% 28) çok yaklaşmıştır. 20 yıl içinde Elazığ'da gözlenen bu büyüme Diyarbakır'da ücretlilerin oranında gerçekleşen büyümeden de hızlı olmuştur.

Nitekim, 1955'te ücretlilerin faal nüfus içindeki payı Diyarbakır'da (% 14,5) Elazığ'dakinden oldukça yüksekti. Ancak, bu oran Diyarbakır'da 20 yıl içinde ancak sınırlı ölçüde büyüyerek 1975'te % 22'ye ulaşabilmiş ve Elazığ'dakinin çok altında kalmıştır.

1975'te Elazığ'daticaret ve ulaştırma kesimleri dışında kalan bütün işkollarındaki ücretli oranları, ülke ortalamalarının oldukça üzerindeydi. Ulaştırma kesiminde bu oran, yoğunlaşmanın özellikle kendi hesabına çalışanlar grubunda olması nedeniyle görece düşük olmakla birlikte Türkiye ortalamasına çok yakındı. Ticaret kesiminde ise küçük ölçekli işletmeler egemendi ve ücretli oranı ülke ortalamasının altındaydı. Nitekim, 1975'te Elazığ'da ticaret kesiminde çalışan 5.500 kişinin yaklaşık 3.900'ü perakende ticaretle uğraşıyor, 1.300'ü lokanta ve otel işletiyordu.

Öte yandan, il genelinde her zaman ülke ortalamalarının biraz altında olan kendi hesabına çalışanların oranı da 1970-1975 arasında biraz gerilemiştir. Bu gerileme özellikle, kamu yatırımlarının yoğun olduğu imalat kesiminde belirgindir. 5 yıl içinde bu kesimde kendi hesabına çalışanların oranı % 32'den % 26'ya düşerken, ücretlilerin oranı % 61'den % 69'a yükselmiştir. Böylece, 1975'te Elazığ'da imalat kesiminde ücretlilerin oranı Türkiye ortalamasını (% 64) aşmıştır.

Tablo 4

Türkiye ve Elazığ'da Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Elazığ		
	Toplam 16.349.380	Toplam 164.816	Erkek 107.478	Kadın 57.338
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	4,0	4,6	2,8
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,4	0;6	*
İdari Personel vb. Çalışanlar	3,1	2,8	3,8	1,0
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	2,5	3,8	0,1
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	3,3	4,9	0,5
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı Avcı	64,1	68,1	54,9	92,7
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	18,9	27,4	2,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 23- Elazığ İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

TARIM

GİRİŞ: Elazığ'da tarımsal üretim, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ekonomik yapının temelini oluşturmaktadır. Tarım dışı faaliyetlerin, özellikle Keban Barajı'nın yapımına başlanmasından sonra belirli bir gelişme göstermiş olmasına karşın, tarımın egemen konumu pek fazla değişmemiştir. Bunda, doğal ve kültürel koşulların olduğu kadar, tarım dışı sektörlerdeki gelişmenin niteliğinin de etkisi olmuştur.

Elazığ, zengin su ve maden kaynakları açısından, Türkiye'nin en geri kalmış bölgesi olan Doğu Anadolu'nun gelişme potansiyeli yüksek illerinden biridir. Özellikle, Tunceli ve Bingöl illeri için bir dağıtım ve toplama merkezi olduğu gibi, Doğu Anadolu'nun ülkenin öbür yöreleriyle olan ilişkisini sağlayan odaklardan da birisidir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana sanayi sektöründe yoğun kamu yatırımlarına sahne olan, önemli yolların üzerinde bulunması nedeniyle de canlı bir ticaret hayatına sahip olan Elazığ'da, tarımsal faaliyet de, kuşkusuz, gelişmiş ve ilerlemiştir. Ekilen ürün türleri olduğu kadar bu ürünlerin üretilme yöntem ve araçları ile üretim ilişkileri de değişmiştir.

Bu süreç içinde eskiden buğday ekenler şeker pancarı ekmeye, karasaban kullananlar traktör kullanmaya, bütün ailesiyle kendi toprağında çalışanlar işçi kullanmaya, kendi yiyeceğini çıkarmak için üretim yapanlar para kazanmak için üretim yapmaya başlamışlardır. Bu, ulusal pazarla ilişkilerin giderek yoğunlaşması, ekonominin parasallaşması demektir; daha fazla makine, gübre, ilaç vb kullanımı, daha fazla verim, daha fazla gelir demektir. Gerçekten de, 1920'lerle karşılaştırıldığında Elazığ'da tarımsal üretimin ve verimin makine, gübre, su kullanımının önemli ölçüde arttığı görülür. Ancak, bu gelişmede önemli olan nokta, gelişmenin zaman içindeki hızı ve niteliğidir.

Bunlar göz önüne alındığında, Elazığ' daki tarımsal gelişmenin oldukça yavaş ve çok sorunlu bir biçimde gerçekleştiği, modern üretim araç ve yöntemlerinin tüm üretici kitlesince kullanılmadığı ortaya çıkar. Hatta Keban Barajı'nın yapılmasından sonra, bitkisel üretim, artmak bir yana, azalmış ve Elazığ nüfusunu besleyemez duruma düşmüştür. Ülke enerji üretimine ve sanayiine önemli katkıları olan barajın Elazığ tarımı üzerindeki bu etkisi düşündürücüdür. Bu denli büyük çaplı ve ileri teknolojiye sahip bir yatırımın bile, belli koşullarda var olan yapıyı olumsuz yönde etkileyebileceği görülmektedir.

Elazığ'da doğal koşulların tarım üzerindeki etkisine bakıldığında, iklim özellikleri ve su kaynaklarının hayli elverişli, ancak, toprak kaynaklarının yetersiz olduğu görülür. Toprakların dağlık ve engebeli olması işlemeye elverişli alanları kısıtlamakta ve bitkisel üretim çoğunlukla az sayıdaki ova ve vadilerde yapılmaktadır. İlde hayvancılığın yaygın ve önemli olmasının bir nedeni de, bitkisel üretime elverişli alanların kısıtlılığıdır. İlin en verimli ve geniş ovası olan Uluova'nın (Altınova ya da Mollakendi Ovası) büyük bir bölümünün Keban Baraj Gölü'nün altında kalması, ekim alanlarının daha da daralmasına neden olmuştur. Bitkisel üretim, bütün Türkiye'de olduğu gibi Elazığ'da da geniş ölçüde, doğal koşullara bağlı olduğu ve yoğun tarıma tam anlamıyla geçilemediği için, ekim alanındaki daralmaya bağlı olarak üretim de düşmüştür.

İlde kara iklimi egemendir. Bununla birlikte, çevredeki, hatta Orta Anadolu'daki birçok ile göre, yağışlar biraz daha fazla ve sıcaklık biraz daha yüksektir. Yine de, yağışların düzensizliği ve sağanak karakteri bitkisel üretim için önemli bir engel oluşturmaktadır. Özellikle yaz kuraklığı üretimi düşüren en önemli etkendir. İl topraklarını baştan başa geçen Fırat'la kollarına ve oldukça zengin yeraltı su kaynaklarına karşın, sulama sistemi yetersizdir. Buna ek olarak, Hazar Gölü'nün sodalı suyunun tarım alanlarının sulanmasında kullanılışı bu alanların

çoraklaşmasına neden olmaktadır. Su kaynaklarının gerektiği gibi değerlendirilmemesi yüzünden iyi ürün alma, büyük ölçüde yağışların yeterli olmasına bağlı kalmakta ve nadasa bırakılan topraklar azaltılamamaktadır.

Yörede ekonomik faaliyetlerin canlı bir tarihi vardır. Tarihi Harput gibi önemli bir ticaret ve imalat merkezinin Elazığ'da bulunuşu, tarihsel birikimin ve deneyimin zenginliğini gösterir. Harput, XIX. yy sonlarında eski önemini kaybederek, ekonomik bakımdan sönmeye yüz tutmuş, yerini şimdiki Elazığ'a bırakmıştır. Ancak, XX. yy başlarında art arda yaşanan savaşlar, "Ermeni tehciri"yle nüfusun önemli bir bölümünün yöreyi terketmesi gibi nedenlerle ekonomik faaliyetler körelmişti. İklim koşullarının sertliği, dağlık toprakların o dönemin koşullarına göre, ulaşıma olanak vermemesi, yörede son derece ilkel yöntemlerle ve tümüyle dışa kapalı bir tarımsal faaliyetin yerleşmesine yol açmıştır.

Bu durağan yapı, uzun yıllar hemen hemen hiç değişmeden sürdü. Bu arada Elazığ, Doğu Anadolu'da yaşanan toplumsal olaylar nedeniyle önce 1926'da I. Genel Müfettişlik Bölgesi kapsamına girdi; daha sonra 1936'da da IV. Genel Müfettişlik'in merkezi oldu. Demiryoluna bu dönemde kavuşan Elazığ'a ilk kamu yatırımları da aynı yıllarda yapılmaya başladı.

Bu yıllarda tarımsal yapıdaki en önemli değişiklik, toprak mülkiyetinde oldu. Cumhuriyet öncesinde Elazığ yöresinde tıpkı Diyarbakır'da olduğu gibi, kökeni çok eskilere uzanan büyük toprak mülkiyeti egemendi. Diyarbakır'daki ölçekte olmasa da geniş topraklara, hatta köylere sahip olan ağalar, topraksız köylüleri yanlarında maraba olarak çalıştırıyor ve aşiret ilişkileriyle güçlenen otoriteleriyle kırsal kesimde adeta hüküm sürüyorlardı. Üstelik bu ağalar, 1915'teki "Ermeni tehciri"nden yararlanarak topraklarını daha da genişletmeyi başardılar.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, yörede mülkiyet yapısının gelişimi, Diyarbakır'dakinden farklı bir yol izledi. 1930'ların son yıllarına değin eskisi gibi süren mülkiyet rejimi, bu yıllarda çıkan Dersim İsyanı'ndan sonra değişmeye yüz tuttu. Ağalar topraklarını satarak Batı Anadolu'ya yerleşmeye başladılar. Böylece 1930'ların son yıllarından başlayarak yörede toprak piyasası son derece hareketlendi. Ağaların topraklarını hemen her kesimden üretici satın almaktaydı. Küçük üreticiler toprak satın almak için birleşme yolunu seçiyorlardı. Böylece yörede bir yandan küçük köylü mülkiyeti yaygınlaşırken, bir yandan da eski toprak ağalığına benzemeyen yeni bir tür büyük mülkiyet doğmaktaydı. Bu arada marabalığın ortadan kalkışı yolunda ilk adımlar da atılmış oluyordu.

Mülkiyet yapısındaki bu gelişme ve toprak alım-satımı 1960'ların ortalarına değin sürdü. Bu yıllarda ise, baraj nedeniyle ilde toprak alım-satımı yasaklandı.

Küçük mülkiyetin kurumsallaşmasına, eskiden farklı bir büyük mülkiyet oluşmasına ve yörenin hem çevre illerle hem de Türkiye'nin öbür bölgeleri ile olan karayolu bağlantılarının tamamlanmasına karşın, tarımsal üretim araç ve yöntemleri 1960'lara değin pek fazla değişmemiştir. 1950'den

1913 Tarım Sayımı'nda Elazığ

1913 Tarım Sayımı'ndaki Elazığ Sancağı ile Ergani Sancağı'na bağlı Maden ve Palu kazalarına ilişkin verilerin toplamı Elazığ İli'nin o dönemdeki tarımsal yapısını aydınlatır niteliktedir. Bu yörenin ekili alanları, sayım kapsamındaki toplam ekili alanların % 1,5'ini oluşturmaktaydı. Öteki doğu illerindenpek farklı olmayan bir bitkisel üretim deseni ile oldukça gelişmiş bir hayvancılık, tarımsal yapının ana özelliği idi.

Toplam ekili alanınyaklaşık %95'inde tahıl ekimi yapılmaktaydı. Tahıllar içinde buğdayın ağırlığı ülke ortalamasının üzerindeydi. Tarlaların % 62'sinde ekilen buğday, tahıl üretiminin de % 74'ünü oluşturuyordu. Buğday dışında pirinç, darı, arpa da ekilmekteydi. Bunlardan pirinç özellikle önemli olup, ülke pirinç üretiminin % 5'i bu yörede gerçekleşiyordu. Pirinç ekiminin çok büyük bir bölümü, Maden dolaylarında yapılmaktaydı. Darı ve mısır da aynı bölgenin önemli tahıl türleriydi.

Baklagil ekimi sancak merkezinde yoğunlaşmıştı. Yetiştirilen en önemli baklagil nohuttu. Bunun dışında Ağın'da da az miktarda fasulye ekiliyordu.

Bölgede sanayi bitkileri tarımı hiç gelişmemişti. Kimi yerde küçük miktarlarda yetiştirilen haşhaş dışında sanayi bitkisi ekimi yok gibiydi. Buna karşılık genel olarak bütün Doğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi soğan ve sarmısak bol miktarda üretiliyordu. Soğan ekimi sancak merkezinde ve Maden yöresinde, sarmısak ekimi ise daha çok sancak merkezinde yapılmaktaydı.

Elazığ'da zengin bir sığır varlığı bulunmakla birlikte, sığır dışındaki besi ve çiftlik hayvanları özel bir önem taşımıyordu.

Elazığ Ekili Alanlarının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)

	Ekili Alan	Üretim
Tahıl	1,6	0,9
Buğday	1,7	1,2
Arpa	1,0	0,6
Pirinç	11,7	5,2
Darı	5,2	1,1
Baklagiller	1,3	0,3
Nohut	3,3	0,7
Fasulye	1,9	0,9
Soğan	0,9	1,2
Sarmısak	2,1	1,4

Elazığ Yöresi Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı

	Hayvan Varlığı	%
Manda	860	0,1
Sığır	228.100	4,1
At	1.395	0,1
Koyun	147.840	0,7
Keçi	181.450	1,3
Katır	2.750	1,8
Eşek	50.500	4,5

Ürün Türlerine Göre Üretim (ton)

	Sancak Merkezi (Elazığ)	Ağın	Harput	Keban	Maden	Toplam
Tahıl	36.199	5.675	6.374	1.101	40.327	89.076
Buğday	28.325	4.250	4.500	625	27.935	65.635
Arpa	7.575	750	1.800	400	6.250	16.775
Pirinç	208	—	35	23	3.500	3.766
Darı	90	75	38	53	2.500	2.756
Baklagiller	811	150	88	54	98	1.201
Nohut	260	70	40	17	36	423
Fasulye	24	75	36	21	—	156
Soğan	780	65	78	52	195	1.170
Sarmısak	130	3	1	1	3	138

1927 Tarım Sayımı'nda Elazığ

1927 Tarım Sayımı'na göre, toplam nüfusu 208.000 dolayında olan Elazığ'da, nüfusun % 73'ü tarımla uğraşmaktaydı. Ortalama çiftçi ailesi büyüklüğü 5 kişi idi. Her çiftçi ailesi başına 17,3 dekar ekili toprak, 1,3 çift hayvan ve 10,4 çiftlik hayvanı düşmekteydi.

O yıllarda Elazığ'da bütün Türkiye'de olduğu gibi tahıl tarımı en önemli faaliyetti. Yaklaşık 53.000 hektar olan il ekili alanının % 94'ü tahıllara ayrılmıştı. Baklagil ekili alanların toplam ekili alan içindeki payı % 3,3 idi. Geriye kalan küçük bir alanda da sanayi bitkileri ekiliyordu. Yıllık tahıl üretimi 46.000 ton, baklagiller üretimi 1.600 ton, sanayi bitkileri üretimi de 600 ton dolayında gerçekleşmişti.

Tahıllardan en önemlileri buğday ve arpa idi. 38.500 hektar alanda buğday ve 10.000 hektar alanda arpa ekiliyordu. Yıllık üretim buğdayda 27.000, arpada 7.500 ton idi. Bundan başka 700 hektar darı, 350 hektar mısır ekilmiş, sırasıyla 800 ve 400 ton ürün alınmıştı.

Baklagillerden fasulye, nohut ve mercimek ile hayvan yemi olarak ekilen bakla, fiğ ve burçak önemli idi. O dönemde 450 hektar burçak, 350'şer hektar fasulye ve mercimek, 250 hektar nohut, 180 hektar da bakla ve fiğ ekilmişti. 550 ton burçak, 250 ton dolayında nohut, fasulye ve mercimek, 150 ton kadar da bakla ve fiğ elde edilmişti.

Oldukça küçük alanlarda ekilen ve az miktarda ürün alınan sanayi bitkilerinden en önemlisi 1.200 hektarlık ekim alanı ve 300 tonluk üretimiyle pamuktu. Bunun dışında ekim alanları 60-90 hektar, üretimleri 40-90 ton arasında değişen patates, soğan, tütün gibi bitkiler de üretilmekteydi.

İlde o yıldaki verim ortalamaları genellikle Türkiye değerlerinin üstündeydi. Elazığ'da ortalama tahıl verimi hektar başına 911 kg iken, bu sayı Türkiye genelinde 614 kg idi. Benzer biçimde baklagil verimi Elazığ'da 922 kg, Türkiye'de ise 576 kg idi. Yalnızca sanayi bitkileri veriminde Elazığ, Türkiye ortalamasının altında kalıyordu. Sanayi bitkileri verimi Elazığ'da ancak 381 kg'ye ulaşabildiği halde, Türkiye'de 583 kg idi.

İlde o tarihte 19.305 tarım araç ve makinesi vardı. Bunlardan yalnızca 10 tanesi modern tarım makinesi niteliğindeydi. Ekili her 100 dekar alana 3 araç düşmekteydi.

Hayvancılığın geleneksel bir uğraş olduğu yörede, o yıllarda hayvan sayısı pek yüksek değildi. Toplam çeki hayvanı sayısı 39.000, çiftlik hayvan sayısı 321.000 ve kümes hayvanları sayısı 50.000 dolayındaydı. Çeki hayvanları arasında baş sırayı öküz (33.000) alıyordu. Çiftlik hayvanları içinde 140.000 koyun, 108.000 kıl keçisi, 50.000 inek vardı. Kümes hayvanlarından tavuk sayısı 50.000'e yaklaşıyordu.

başlayarak bütün ülkede olduğu gibi Elazığ'da da traktör tarımı yaygınlaşmıştır. Ancak, traktörleşme kıyı şeridindeki kadar hızlı değildi; ayrıca köylülüğün ancak belli bir kesimi ile sınırlı kaldı. Bu dönemde, Elazığ'da traktör, ülke genelinde de olduğu gibi, yeni ekim alanlarının açılmasında kullanıldı. Üretim artışı da, hemen tümüyle yeni ekim alanları açılmasından kaynaklandı.

İlde 1956'da açılan şeker fabrikası ile şeker pancarı üretimine geçilmesi, pazar için üretimde önemli bir adım oluyordu. Bundan sonra, yavaş yavaş makine kullanımı yaygınlaşmaya, gübre talebi artmaya, tahıl dışı bitki türlerine geçiş hızlanmaya başladı. Böylece, üretim araç ve yöntemlerinin değişime uğradığı asıl dönem 1960'lar olarak belirmektedir.

1960'ların son dönemi Elazığ'da salt tarım için değil, tüm sektörler için bir dönüm noktası olmuştur. Yapımı 1936'dan beri planlanan Keban Barajı'nın etüd ve ön hazırlık çalışmaları tamamlanarak, 1968'de inşaata başlanmıştır. Bu aynı zamanda, tüm toplumsal yapının değişime uğrayıp yeniden biçimlenmeye başladığı dönemdir. Baraj gölü altında kalacak olan tarım toprakları ve yerleşmeler, yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda olan insanlar, bu insanlara yeni iş olanakları yaratma gibi ağır sorunlar ortaya çıkmış ve Elazığ tarımının gelişme çizgisi barajın yapımı ile değişmiştir.

Ülke enerji üretimine ve sanayiine önemli katkıları olan, ayrıca Elazığ'da da ticaret ve inşaat sektörlerinin, belirli bir süre için de olsa hızla gelişmesini sağlayan Keban Barajı'nın tarımsal üretim ve üreticiler üzerindeki etkileri olumsuz olarak nitelenebilir. Bu olumsuz etkilerin en önemlisi, ilin en verimli yöresinin sular altında kalmasıyla bitkisel üretim yapılan alanların daralması ve tarımla uğraşan nüfusun azalması olmuştur. Yoğun tarıma tam anlamıyla geçilemediği ve üretim hâlâ büyük ölçüde doğal koşullara bağlı olduğu için de, ekim alanlarındaki daralma üretimin düşmesine yol açmıştır.

Böylece, 1980'lerde kendi nüfusunu bile besleyemez duruma gelen Elazığ tarımının içine düştüğü darboğaz, ancak verim artırıcı araç, girdi ve yöntemlerin kullanılması ile aşılabilir niteliktedir. Bunların başında da herşeyden önce, bilgili ve yeterli gübre ve su kullanımı gelmektedir.

İlde tarımın teknik düzeyi hayli düşüktür. Kredi ve pazarlama sorunları hemen tüm illerde olduğu gibi, burada da başta gelmektedir. Pamuk ve şeker pancarı dışında, sanayi bitkilerine yönelme yavaştır. Barajın yapılmasıyla sebzecilik önemli ölçüde gerilemiştir. Meyve yetiştiriciliğine oldukça yüksek bir ilgi varsa da, teknik bakım yöntemleri iyice bilinmemekte, ayrıca fidan sağlamakta sorunlarla karşılaşılmaktadır. Kısaca, varolan koşullarda, küçük üreticilerin birikim yaparak bunu ek yatırımlara dönüştürmeleri hayli güçtür. Büyük mülk sahiplerinin çoğu topraklarını elden çıkararak ticaret, inşaat vb sektörlere yönelmeyi yeğlemişlerdir. Toprakları baraj gölünün altında kalan üreticilerin bir bölümü ise, hayvancılığa yönelmiştir.

Elazığ tarımında bitkisel üretim kadar hayvancılık da önemlidir. Elazığ, koyun, keçi ve sığır varlığı bakımından zengin illerden biridir. Bitkisel üretimle uğraşan işletmelerin hemen tümü aynı zamanda hayvancılık da yaptığı gibi, salt hayvancılıkla uğraşan aşiretler de bulunmaktadır. İlde, daha çok mera hayvancılığı yapılmakla birlikte, besi hayvancılığına ilgi artmıştır. Elazığ et kombinası ve süt işleme fabrikasının hayvancılığa yetersiz de olsa katkısı vardır. Bu konuda katkısı olan bir başka kuruluş da şeker fabrikasıdır. Her yıl yaklaşık 30.000 baş hayvan burada besiye alınmaktadır.

Elazığ'ın önemli yolların kavşağında bulunması ve Doğu Anadolu'nun giriş kapısını oluşturması burada hareketli bir hayvan ticareti merkezinin doğmasına neden olmuştur. Buradan yurt içine canlı hayvan, et ve süt ürünleri yollandığı gibi, yurt dışına da canlı hayvan satışı yapılmaktadır. 1970'lerin son yıllarında il toplam gayri safi hasılası içinde tarımın payının % 4 dolayında bir artış göstermesinde hayvancılığın rolü önemli olmuştur. Bununla birlikte beslenme ve bakım yöntemleri genel olarak gelişkin değildir. Hayvanlarda et ve süt verimi Batı ülkelerindekine göre düşüktür. Pazarlama ve hayvan ürünlerini işleme konularında büyük sorunlarla karşılaşılmaktadır.

BİTKİSEL ÜRETİM: Keban Barajı'nın yapımıyla ortaya çıkan sorunlara karşın, bitkisel üretim egemen ekonomik faaliyet olan tarımın en önemli koludur. İlde yaygın olarak nadaslı kuru tarım yapılmakta ve başta tahıllar olmak üzere tarla bitkileri yetiştirilmektedir. Tahıllardan başlıcaları, buğday ve arpadır. Sulanabilen bazı yörelerde çeltik de ekilmekle birlikte miktar ve değer olarak önemsizdir. Bellibaşlı bütün baklagil türleri üretilmekteyse de, üretimde düzenli bir gelişme olduğu söylenemez. Sanayi bitkilerinden en önemlileri şeker pancarı ve pamuktur. Patates ve soğan üretimi 1970'lerden bu yana giderek artmaya başlamıştır. Az miktarda tütün de ekilmektedir.

Tarla bitkileri dışındaki bitkilerin üretimi az ve yetersizdir. Sebze üretimi, Uluova'nın sular altında kalmasıyla önemli ölçüde düşmüştür. İlin sebze gereksinimi başka yörelerden, özellikle güney illerinden sağlanmaktadır. Kayısı, dut, badem, üzüm üretiminin hayli önemli olmasına karşın, meyveciliğin gelişkin olduğu söylenemez. Bitkisel üretim bakımından başta gelen ilçeler Merkez İlçe, Palu ve Baskil'dir.

Bitkisel üretimde karşılaşılan temel sorun, üretimin doğal koşullara bağımlılıktan kurtulamamış olmasıdır. Toprakların doğal verimliliği fazla yüksek olmadığı için toprak verimliliğinin tarımsal girdiler yoluyla artırılması gerekmektedir.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneybatısında, 1.500-2.000 m yükseltide engebeli bir yayla olan Elazığ'ın toplam alanı, göller dışında 915.000 hektar dolayındadır. Dağlık yörelerde ekime elverişli alanlar olmakla birlikte, bunlar parçalı, dağınık ve ufaktır. Bitkisel üretim faaliyeti ırmak kenarlarındaki ova ve vadilerde yoğunlaşmıştır. Yükseltisi fazla olan bölgelerde de akarsu boyları başlıca bitkisel üretim alanlarıdır.

Elazığ'da doğal olarak dağınık ve dar olan ekime elverişli alanlar, barajın yapılmasıyla daha da daralmıştır. Bu daralmanın ilin en verimli ve geniş ovasında oluşu, olumsuz etkiyi artırmaktadır. Kalın bir

alüvyal tabaka ile kaplı olan ve yaklaşık 40.000 hektar genişliğindeki Uluova'nın bir anlamda kaybedilmesinden sonra, bitkisel üretim için aynı derecede elverişli toprak kalmamıştır. İlin ikinci önemli ovası olan Elazığ Ovası ise hem dardır hem de tümüyle bir yerleşme alanı haline gelmiştir. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamı içinde olan ve yapımı süren Karakaya Barajı'nın da ekim alanları üzerinde benzer bir etkisi olacaktır.

Yörede işlenen toprakların (220.000 hektar dolayında) toplam alan içindeki payı, doğal kısıtlamaların ve insan eliyle yapılan düzenlemelerin etkisiyle hayli düşüktür. Türkiye genelinde % 35 olan bu pay, Elazığ'da % 25 dolayındadır. 1970'lerin sonunda işlenen toprakların % 45'i (100.000 hektar dolayında) nadasa bırakılmakta, 20.000 hektar kadarında bağ-bahçe tarımı yapılmaktaydı. Ekilen topraklar 100.000 hektar dolayındaydı (Tablo 5).

Hayvancılığın eskiden beri önemli olduğu Elazığ'da meralar, büyük ölçüde tahrip edilmiş ve bakımsız kalmış olmalarına karşın, il topraklarının en geniş bölümünü kaplamaktadır. 390.000 hektar dolayında olan çayır-meraların il alanı içindeki payı % 42'dir. 227.500 hektar dolayındaki orman ve fundalar, il alanının yaklaşık % 25'ini oluşturmaktadır. Böylece, tarıma elverişli toprakların il toplam alanı içindeki payı % 92'yi bulurken, 75.000 hektar dolayındaki tarıma elverişsiz topraklar % 8'i biraz aşmaktadır.

Nadas dışında kuru ve sulu tarla tarımı yapılan toprakları kapsayan ekili alan, bütün Türkiye'de olduğu gibi, Elazığ'da da 1950'lerden başlayarak genişlemiş ve yaklaşık 54.000 hektarken 1960'ların başında 100.000 hektarı aşmıştır. 1960'ların ortalarında, baraj için istimlakların başlamasıyla, ekili alan daralmaya başlamış ve barajın 1974'te su toplamaya başlamasıyla ekili alan daha da daralarak 1970'lerin sonunda 100.000 hektarın altına inmiştir (Tablo 5). İl ekili alanının Türkiye ekili alanları içindeki payı 1950'den 1980'lerin başına değin hep binde 6-7 dolayında olmuştur (Tablo 6).

Ekili alanda en geniş yeri, hem mutlak hem de oransal olarak azalmasına karşın, tahıllar kaplamakta, bundan sonra sanayi bitkileri ve baklagiller gelmektedir. 1970'lerin sonunda ekili alanın ürün türlerine göre dağılımı şöyleydi: Tahıllar, yaklaşık % 82, baklagiller % 7,5, sanayi bitkileri % 9.

TAHILLAR: Bitkisel üretimde buğday ve arpa başta gelir. Bunların dışındaki tahıl türlerinin ekim alanı çok azdır. Tahıl ekimi ilin her yöresinde yapılmaktadır. 1950'de yaklaşık 45.000 hektar olan tahıl ekim alanları, 1960'ların başında 90.000 hektara ulaşmış, bundan sonra daralarak, 1970'lerin sonunda 80.000 hektar dolayına inmiştir. Bu daralmada, ekim alanının bir bölümünün su altında kalması yanında, sanayi bitkileri üretimine geçişin de etkisi olmuştur.

Tahıl alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1950'de % 84 dolayında iken, arada yükselmekle birlikte 1970'lerin sonunda % 82'ye inmiştir (Tablo 5). Söz konusu dönemde ilin Türkiye tahıl alanları içindeki payı hep binde 6 dolayında dalgalanmıştır (Tablo 6).

Buğday: İlin bütün yörelerinde yetiştirilen buğday, özellikle sulanamayan ve yüksek alanlarda hemen hemen tek ürün du-

Tablo 5
Elazığ'da Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	53.708	107.156	103.672	98.391
Toplam Tahıl	83,7	83,7	85,1	81,8
Buğday	53,0	60,9	71,2	68,1
Arpa	24,3	18,3	12,5	12,3
Toplam Baklagiller	10,0	9,3	8,6	7,5
Fasulye	1,4	3,7	2,2	1,4
Nohut	2,3	1,3	1,1	1,3
Mercimek	1,1	1,3	1,1	1,1
Fiğ	0,9	1,1	1,5	1,3
Burçak	2,6	1,4	1,2	1,1
Şeker Pancarı	—	3,2	3,4	4,2
Soğan	0,6	0,8	0,8	1,1
Sarmısak	0,1	0,1	0,2	1,1
Pamuk	5,0	2,3	1,2	2,6
Diğerleri	0,6	0,6	0,7	1,7

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Elazığ Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan	0,63	—	0,72	—	0,66	—	0,61	—
Toplam Tahıl	0,64	0,53	0,69	0,75	0,67	0,57	0,59	0,42
Buğday	0,73	0,75	0,84	0,93	0,62	0,75	0,73	0,51
Arpa	0,89	0,45	0,70	0,78	0,35	0,40	0,44	0,31
Toplam Baklagiller	1,20	1,50	1,74	2,10	1,59	1,41	1,08	0,92
Fasulye	1,19	1,46	3,47	4,73	2,23	1,70	1,29	1,06
Nohut	1,38	1,21	1,57	1,50	0,90	0,71	0,64	0,48
Mercimek	0,96	1,23	1,34	1,21	1,06	0,98	0,61	0,49
Fiğ	0,80	0,84	1,25	1,34	1,50	2,07	1,15	1,40
Burçak	1,04	2,08	1,11	1,00	1,69	1,45	2,75	3,18
Şeker Pancarı	—	—	2,24	1,79	2,42	2,32	1,57	1,44
Soğan	1,23	1,07	1,62	1,27	1,28	1,08	1,61	1,43
Sarmısak	1,29	2,16	1,20	0,74	2,21	2,65	13,21	10,17

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

rumundadır. Hatta 1970'lere gelinceye değin, Uluova'da bile en çok yer kaplayan ürün buğday idi. Daha sonra yerini yavaş yavaş şeker pancarı, sebze ve meyveye bırakmaya başladı. Bununla birlikte, buğdayın ürün tablosundaki egemenliği kaybolmadı.

İlde buğday üretimi, gereksinmeyi karşılamaktan uzaktır. Bunda en önemli etken, doğal koşullara bağımlılığın azaltılamaması, dolayısıyla nadas alanlarının daraltılamayışı ve üretim artışının ekim alanı genişlemesine bağlı kalmasıdır. Yeter miktarda ve nitelikli tohumluk bulunamayışı, sulama, ilaçlama ve traktör dışındaki iş makineleri kullanımının yetersizliği Elazığ tarımının temel sorunlarıdır.

Buğday alanlarındaki başlıca artış 1950 ile 1970'lerin başı arasında olmuş ve ekim alanı 28.000 hektar dolayından 74.000 hektar dolayına çıkmıştır. Bundan sonra, daha önce değinilen nedenlerle daralarak 1970' lerin sonunda yaklaşık 67.000 hektara inmiştir. Buğdayekim alanlarının il toplamekili alanı içindeki payı 1950'den 1970'lerin başına değin % 53'den % 71'e yükselmiş daha sonra % 68 dolayına inmiştir. Söz konusu dönemlerde, ilin Türkiye buğday alanları içindeki payı binde 6-8 arasında dalgalanmıştır.

Arpa: Buğday'dan sonra gelen en önemli tahıl türü olan ve daha çok hayvan yemi olarak ekilen arpa, ilin hemen her yöresinde üretilmektedir. Arpa ekim alanı 1950 ile 1960'ların başı arasında artarak 13.000 hektar dolayından 19.000 hektar dolayına çıkmış, bundan sonra sürekli daralarak 1970' lerin sonlarında 12.000 hektar dolayına, yani 1950'deki düzeyinin de altına inmiştir. Ekim alanındaki bu daralma üretime de benzer biçimde yansımıştır *(Bak. Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları).*

Arpa alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1950'de % 24 iken, bundan sonra sürekli azalarak 1970'lerin sonunda % 12'ye Türkiye içindeki payı da, binde 9'dan binde 4'e inmiştir.

BAKLAGİLLER: Elazığ'da başta fasulye, nohut, mercimek, fiğ ve burçak olmak üzere çok çeşitli baklagil bitkileri ekilmektedir. Ekimi az olan bakla, fiğ ve burçak ile birlikte daha çok hayvan yemi olarak ekilir. Baklagil alanları, öbür birçok tarla ürününde olduğu gibi 1950 ile 1960'ların başı arasında artmış ve yaklaşık 5.500 hektardan 10.000 hektara çıkmıştır. Bundan sonra daralmaya başlayan baklagil ekim alanları 1970'lerin sonunda 7.300 hektar dolayına inmiştir. Baklagil alanlarının il toplam ekili alanı içinde 1950'de % 10 olan payı sonraki yıllarda sürekli azalarak 1970'lerin sonunda % 7,5'e düşmüştür. Söz konusu yıllarda ilin Türkiye baklagil ekim alanları içindeki payında fazla bir değişiklik olmamıştır.

Fasulye: 1950'de 800 hektar alanda ekilen fasulye, 1960'ların başında yaklaşık 4.000 hektarda ekilmeye başlamış, bundan sonra ekim alanı azalarak 1970'lerin sonunda 1.400 hektara inmiştir.

İl toplam ekili alanının 1950'de % 1,4'ünü, 1960'ların başında % 3,5'inden fazlasını kaplayan fasulye ekim alanlarının bu payı 1970'lerin sonunda 1950 düzeyine inmiştir. İlin Türkiye fasulye alanları içindeki payı da, sözü geçen yıllarda sırasıyla % 1,2, % 3,5 ve % 1,3 olmuştur.

Tablo 7
Elazığ'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü		1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl		31.674	106.778	105.475	103.569
Buğday		22.481	74.436	89.175	86.000
Arpa		7.271	26.229	14.996	15.565
Toplam Baklagiller		4.782	12.527	8.658	7.079
Fasulye		753	6.414	2.556	1.712
Nohut		740	1.375	1.010	1.137
Mercimek		449	1.142	971	906
Fiğ		437	1.170	1.950	1.163
Burçak		1.699	1.304	1.006	1.123
Şeker Pancarı		—	59.626	124.746	117.016
Soğan		953	5.250	6.573	13.563
Sarmısak		222	218	1.308	7.529
Pamuk	Saf	1.380	887	621	1.094
	Tohum		1.586	994	1.751

Nohut: Nohut ekim alanları 1950'den 1970'lerin sonuna değin geçen sürede değişmemiş ve hep 1.200-1.300 hektar dolayında kalmıştır. Ancak, il toplam ekili alan ve Türkiye içindeki payları düşmüştür. Söz konusu dönem başında nohut ekim alanlarının Elazığ ekili alanları içindeki payı % 2,3 iken, dönem sonunda yarıya yakın azalmış, Türkiye içindeki payı da % 1,4'ten binde 6 dolayına inmiştir.

Mercimek: İlde 1950'de yalnızca 570 hektar alanda mercimek ekimi yapılmışken, bu alan 1960'ların başında 1.300 hektar dolayına çıkmış ve bundan sonra aşağı yukarı hep bu düzeyde kalmıştır. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında mercimek ekim alanlarının il toplam ekili alan içindeki payı da 1970'lerin sonuna değin % 1 dolayında gerçekleşmiş, Türkiye içindeki payı ise 1970'lerin sonuna değin % 1 dolayında dalgalandıktan sonra binde 6'ya düşmüştür.

Fiğ: Hayvan yemi olarak ekilen fiğin ekim alanı 1950'de 470 hektar iken, 1960'ların başında 1.000 hektarı biraz aşarak bundan sonra bu düzeyde dalgalanmıştır. Fiğ ekim alanlarının il toplam ekili alanı ve Türkiye içindeki payı da % 1-1,5 arasında değişmiştir.

Burçak: Fiğ gibi burçak da hayvan yemi olarak ekilir. 1950'de 1.400 hektar olan ekim alanı 1970'lerin sonunda 1.100 hektar dolayına inmiş, bu alanın il toplam ekili alanı içindeki payı % 2,6'dan % 1 dolayına düştüğü halde, Türkiye payı % 1 dolayından % 2,8'e yükselmiştir.

SANAYİ BİTKİLERİ: İlde yetiştirilen başlıca sanayi bitkileri şeker pancarı, pamuk, tütündür. Ayrıca soğan, sarmısak ve patates yetiştirilir. Bunlardan şeker pancarı dışındakiler Cumhuriyet öncesinde de az miktarda ekiliyordu. Tütün ve patates ekimi oldukça azdır. Soğan ve sarmısak üretimi ise özellikle 1970'lerde artmaya başlamıştır. Şeker pancarı ve pamuk en önemli sanayi bitkileridir. Ama, pamuk ekiminin Türkiye içindeki payı son derece düşüktür. İlde üretilen pamuk ve şeker pancarı yine ildeki fabrikalarda değerlendirilmektedir.

Şeker Pancarı: Şeker pancarı ekimi 1956'da açılan şeker fabrikasına hammadde sağlamak üzere başlamış ve daha fazla gelir getirmesi, pazarlama riskinin olmayışı, fabrikanın teknik bakım, araç-gereç sağlama yönünden yardımcı olması gibi nedenlerle üreticinin ilgisini çekmiştir. 1960'ların başında yaklaşık 3.500 hektar olan ekim alanı 1970'lerin sonunda 4.000 hektarın üstüne çıkmıştır. Ne var ki, bu alanın toplam ekili alan içindeki payı on yılda ancak % 1'lik bir artış gösterirken, Türkiye içindeki payı azalmıştır.

İlk kurulan şeker fabrikasının baraj gölü altında kalmasıyla fabrikanın yeri değiştirilmiş, ancak yeni kurulan fabrika ekim alanlarının çok uzağında kaldığı için ortaya bir ulaşım sorunu çıkmıştır. Bu durumun pancar ekimini olumsuz yönde etkilemesi olasıdır. Zaten son yıllarda, fabrika daha çok il dışından gelen ürünü işlemeye başlamıştır.

Pamuk: İlin geleneksel ürünlerinden biridir. Üretilen pamuk önceleri el tezgâhlarında dokunurken daha sonra, kurulan iplik fabrikasında işlenmeye başladı. Aynı fabrikada pamuk yağı da elde edilmektedir.

1950 ve 1960'larda 2.500 hektar dolayında olan pamuk ekim alanları, 1970'lerin başında kamulaştırmalar nedeniyle daralmış, ancak daha sonra yeniden 2.500 hektar dolayına çıkmıştır. Pamuk ekim alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı ise 1950'de % 5 iken 1970'lerin sonunda yarı yarıya azalmıştır. İlin Türkiye pamuk ekim alanları içindeki payı çok önemsizdir.

Soğan: Soğan ekimi 1970'lerde önem kazanmıştır. Bunun başlıca nedeni elverişli pazar koşullarının doğmasıdır. Ancak fiyatlardaki düzensizlik ekim alanlarının sürekli dalgalanmasına neden olmaktadır. İlde 1950'de 330 hektar olan soğan ekim alanları, 1970'lerin sonunda 1.000 hektarı aşmıştır.

Soğan alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1970'lerin sonunda % 1'i aşmıştır. Soğan alanlarının Türkiye genelindeki payı % 1,5 dolayında olmuştur.

Sarmısak: Sarmısak ekimi de soğan gibi 1970'lerin sonuna doğru gelişmiştir. 1950'de ancak 70 hektar olan ekim alanı, 1970'lerin sonunda 1.000 hektarı aşmıştır. Sarmısak alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1970'lerin son yıllarına değin binde 1-2 düzeyindeyken, 1970'lerin sonunda % 1'e yükselmiştir. İlin Türkiye içindeki payı, 1950 ve 1960'lar boyunca % 1 dolayında dalgalanmış, 1970'lerin başında % 2'ye, 1970'lerin sonunda ise % 13 gibi önemli bir orana ulaşmıştır.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Elazığ'da ürün deseni fazla çeşitli ve zengin değildir. Geleneksel tahıl ve baklagil türleri dışında, tablonun tekdüzeliğini yalnızca şeker pancarı, soğan ve sarmısak bozmaktadır.

Bitkisel üretimi belirleyen iki ana etken iklim koşulları ve ekim alanlarıdır. Modernleşmenin her düzeyde yavaş ve verimin düşük olması nedeniyle üretim yağışlara ve ekim alanlarının genişleme ya da daralmasına bağlı olmaktan kurtulamamaktadır.

Tahıl üretimi, il içi tüketime bile yetmemesine karşın bitkisel üretimde yine de ağırlık taşımaktadır. Fiğ ve burçak dışında, Türkiye içinde önemli sayılabilecek payı olan baklagil türü yoktur. Sanayi bitkilerinden pamuğun üretimi verim düşüklüğü nedeniyle ülke çapında önemli sayılmaz. Elazığ'ın yetiştirdiği ürünlerden Türkiye içinde en büyük payı olan sarmısaktır. 1970'lerin sonunda Türkiye sarmısak üretiminin % 10'u ilde gerçekleştiriliyordu.

TAHILLAR: İlin tahıl üretimi 1970'lerden bu yana azalmaktadır. İlde tahıl tarımı özellikle vadilerden yamaçlara çıkıldıkça halkın yaşam biçimini belirleyen bir etken durumuna gelir. Ancak yeterli ve nitelikli tohumluk kullanılmayışı, kuraklık, dönüşümlü ekim yöntemlerinin yerleşmemiş olması gibi nedenlerle, verim genellikle düşüktür. En çok üretilen tahıllar buğday ve arpadır. Az miktarda çavdar, mısır, darı ve çeltik üretilir.

Elazığ'da tahıl üretiminin gelişimine bakıldığında, üretimin ekim alanlarının daralıp genişlemesine koşut olarak azalıp çoğaldığı görülür.

1950'de 31.500 ton dolayında olan tahıl üretimi 1960'ların başında ekim alanındaki artış sonucu 106.500 ton dolayına çıkmış, bundan sonra biraz azalarak 1970'lerin sonunda 103.500 ton dolayına inmiştir (Tablo 7). İlin Türkiye tahıl üretimi içindeki payı ise binde 5 dolayında dalgalanmıştır.

Buğday: Elazığ'da çoğunlukla yerli ve yabancı sert buğday türleri ekilir. Bunların hemen tümü güzlük ekilmektedir. İlde yaygın olarak ekilen buğday türleri, Ekmeklik, Köse, Bezostaya, Topbaş ve Aşure, Makarnalık, Kunduru, Karakılçık, Albaşak ve Menceki'dir. Bunlardan Aşure yumuşak bir tür olup, verimi yüksektir. Ancak, yağışlı yıllarda kolayca pas hastalığına tutulur ve zarar görür.

Buğday verimi düşüktür. Özellikle kırsal alanlarda verimi artırabilmek için, doğal koşullara bağımlılığı en düşük düzeye indirmek gerekir. Buğday üretimi asıl aile tüketimini karşılamak amacıyla yapılmaktaysa da üreticinin son yıllarda tarımsal girdi kullanımına talebi belirgin biçimde artmıştır.

İlde 1950'de 22.000 ton dolayında buğday üretilmişti. 1970'lerin başında 89.000 tonu aşan üretim, bundan sonra biraz azalarak 86.000 ton dolayına inmiştir. İlin Türkiye içindeki payı binde 5-9 arasında dalgalanmaktadır.

Arpa: Hayvan yemi olarak kullanılan arpanın üretimi giderek düşmektedir. Hayvancılığın önemli olduğu Elazığ'da bu düşüş yem sorununu ciddi boyutlara getirmiştir. 1950'de 7.000 ton dolayında olan üretim 1960'ların başında 26.000 tonu aşmış, bundan sonra 15.000 ton dolayında gerçekleşmiştir. İlin Türkiye arpa üretimi içindeki payı ise binde 3-8 arasında değişmiştir. Yaygın arpa türleri Tokalı ve Zafer'dir.

BAKLAGİLLER: İlde baklagil üretimi şeker pancarı üretimi başlayıncaya değin tahıllardan sonra ikinci sıradaydı. Daha çok fiğ ve burçak gibi hayvan yemi olarak kullanılan türler üretilirdi. Pazarla ilişkilerin yoğunlaşmasıyla, nohut, fasulye, mercimek gibi türlerin üretimi ön plana çıktı.

1950'de Elazığ'ın baklagil üretimi 5.000 tonun biraz altındaydı. 1960'ların başında bu miktar 12.500 ton dolayına yükseldi. Daha sonra, sanayi bitkilerine yönelmenin güç kazanmasıyla baklagil üretimi azalmaya başladı ve 1970'lerin sonunda 7.000 ton dolayına kadar düştü. İlin Türkiye baklagil üretimi içindeki payı 1950'de % 1,5 iken, 1960'ların başında % 2'yi biraz aştı. 1970'lerin sonunda ise % 1'in altına indi (Tablo 6).

Fasulye: Ancak sulanabilir alanlarda yetiştirilebilmektedir. Daha çok Palu, Sivrice, Maden ve Baskil ilçelerinde üretilir. En çok ekilen türleri Şeker ve Dermason'dur.

İlde 1950'de 750 ton dolayında ürün alınmışken, bu miktar 1960'ların başında 9 katına yaklaşarak 6.500 ton olmuş, sürekli azalarak 1970'lerin sonunda 2.000 tonun altına düşmüştür. İlin Türkiye fasulye üretimi içindeki payı da 1950'de % 1,5, 1960'ların başında % 4,7, 1970'lerin sonunda % 1 olmuştur.

Nohut: Özellikle kıraç topraklarda, ekim nöbetlerine girerek, verim ve üretimi artırması nedeniyle önemli olan nohut üretimi 1950'de 700 ton dolayındaydı. 1960'ların başında 1.300 ton dolayına çıkan üretim, bundan sonra hep bu miktar dolayında gerçekleşti. İlin Türkiye nohut üretimi içindeki payı 1950'den 1960'ların başına değin % 1,5 dolayında dalgalandı, bundan sonra binde 5 dolayına düştü.

Mercimek: Dönüşümlü ekim bitkisi olarak nohutla benzer özellikleri olan mercimeğin üretimi 1950 ile 1960'lar arasında bir kat artarak 1.000 ton dolayına yükselmiş, daha sonra ise azalarak 1970'lerin sonunda 900 ton dolayına inmiştir. İlin Türkiye içindeki payı, 1970'lere dek % 1 dolayında olmuş, bundan sonra binde 5'e inmiştir.

Fiğ: Fiğin hayvanların kaba yem gereksinmesinin karşılanmasında önemli yeri vardır. Hayvancılığın yaygın olduğu ilde fiğ üretimi eskiden beri yapılmakla birlikte üretici salt kendi gereksinmesini karşılamayı hedeflediği için, gerekli üretim artışı sağlanamamaktadır. 1950'de 400 ton dolayında olan üretim, 1970'lerin başına değin artarak 2.000 tona yaklaşmış, 1970'lerin sonunda ise 1.000 ton dolayına inmiştir. Söz konusu dönemlerde ilin Türkiye içindeki payı, sırasıyla, binde 8, % 2,1 ve % 1,4 olmuştur.

Burçak: Burçak da fiğ gibi önemli bir yem bitkisidir. Ancak üretiminde 1950'lerle 1970'lerin sonu arasında belli bir düşüş görülmektedir. İlin Türkiye burçak üretimi içindeki payı 1950'de % 2 dolayında iken, 1960'ların başında % 1'e düşmüş, bundan sonra artış göstererek 1970'lerin sonunda % 3,2'ye yükselmiştir.

Elazığ'da Çeşitli Nadas Yöntemleri

Su kaynakları bakımından zengin olmasına karşın, bu kaynaklardan gereği gibi yararlanılamadığı için, nadaslı kuru tarımın egemen olduğu Elazığ'da çeşitli zamanlarda, kimi yazarlar ve araştırmacılarca değişik nadas türleri saptanmıştır. 1930'ların sonunda yöreyi gezen T.Dündar şöyle yazıyor:

"Tarımın oldukça kesif olduğu Elazığ Ovası'nda arazi çoğunluk bir sene nadasa (fehlan) terkedildikten sonra, başta tahıldan buğday ve arpa gelmek üzere 3 veya 4 yıllık oldukça uygun bir münavebe takip olunur. Bu arada pamuk, mısır, patates vs çapa nebatları da yer alır".

1950'lerde yöredeki kuru tarım yöntemine ilişkin incelemeler yapan E.Tümertekin de şunları yazıyor:

"Nadas-hububat sistemi, doğuya doğru, İç Anadolu kurak sahasının Doğu Anadolu'daki temsilcileri gibi görünen Doğu Anadolu depresyonları ile devam eder (Kuzuova, Yolaçtı, Uluova, Elazığ). Oldukça geniş sulanan sahaları ile bu depresyonlar, zirai hayat bakımından İç ve Güneydoğu Anadolu'dan çok Akdeniz ve Ege sahil bölgelerini andırırlar. Bilhassa Uluova, Türkiye'deki iki tip nadasın yan yana uygulandığı bir mıntıkadır.

Uluova'nın ortasındaki sulanan tarlaların bir kısmı, her yıl yerel tabirle dinlendirilmeye bırakılmaktadır (gübre kullananlar bırakmıyor). Bu nadasın amacı nitrifikasyondur (yani toprakta azot birikmesi). Ovanın kuzey ve güneyindeki yamaçlardaki basit sulama şebekelerinin yetişemediği tahıl tarlalarının yarısı gene nadasa bırakılır ki, bunun amacı su toplamadır (yani nadaslı kuru tarım).

Kurak bölgelerdeki tarlalara gösterilen ihtimam, sürme ve zamanları hakkındaki en enteresan müşahedeyi Harput etekleri nde yaptık. Tarlaya uygulanan en fazla sürme adedine burada rastlanır. Bu bölgede, mesela Saray mezrasında, anızın martta bozulmasını takiben, mayısta ikinci devir (yerel tabirle sürme kastediliyor), haziranda üçüncü devir, temmuz veya ekimde dördüncü devir ve ekim yapılır. Gerek bu sahalarda, gerek muntazam bir üçlemenin tatbik edildiği Kuzuova'da ot mücadelesine önem verilmemesi, tohumun elle atılması, sürmedeki titizliğin değerlenmesine engel olmaktadır."

(T.Dündar 1943, E.Tümertekin 1958)

SANAYİ BİTKİLERİ: Sanayi bitkileri üretimi şeker pancarı üretimiyle birlikte artmış ve toplam miktar olarak tahılların bile önüne geçmiştir. Ancak ilin Türkiye içindeki üretim payları, sarmısak dışında, hayli küçüktür. Hemen hemen tümüyle sulanabilen alanlarda yapılan sanayi bitkileri üretimi, ilde artezyen kuyularının en yoğun biçimde bulunduğu Uluova'nın baraj gölü altında kalmasından ve sulanan alanlardaki daralmadan dolayı, azalmaktadır. Bu tür ürünlerdeki genel verim düşüklüğünün en temel nedenlerinden biri budur.

Dikim ve bakım tekniklerinin yeterince bilinmemesi, gerekli makinelerin kullanılmayısı, gübre yetersizliği de aynı derecede olumsuz etki yapmaktadır. Yine de daha fazla gelir getirmesi nedeniyle, üreticinin sanayi bitkilerine olan ilgisi sürmektedir.

Şeker Pancarı: 1950'lerin sonunda başlayan şeker pancarı üretimi 1960'ların başında 60.000 tona yaklaşmış, 1970'lerin başında 125.000 tonu bulmuş, ancak daha sonra 117.000 ton dolayına düşmüştür (Tablo 7). Bu gerilemede şeker fabrikasının yerinin değiştirilmiş olmasının da etkisi olmuştur. İlin Türkiye şeker pancarı üretimi içindeki payı, 1960'ların başında % 1,8 iken, 1970'lerin başında % 2,3'e çıkmış, 1970'lerin sonunda % 1,4'e inmiştir.

Pamuk: Elazığ aslında gerek yağışların azlığı ve ortalama sıcaklığın düşüklüğü, gerek yükseltinin fazla olması nedeniyle, pamuk yetiştirmeye pek elverişli değildir. Bununla birlikte, Uluova'nın bazı kesimlerinde yetiştirilebilen pamuk, ilde eskiden beri ekilmektedir. Burada I. Dünya Savaşı'ndan önce yılda 8.000 balya pamuk elde edilir, bunlar daha çok köylerdeki el tezgâhlarında dokunurdu. Çoğunlukla, iyi hazırlanmamış tarlalara savurma yöntemiyle ekilen pamuktan hektar başına ancak 250-350 kg verim alınabilirdi.

Malatya'da bir pamuklu dokuma fabrikasının kurulması ve Cleveland türü pamuk ekimine geçilmesi de üretimi pek fazla artıramadı. Böylece 1950'de 1.300 ton dolayında olan üretim, 1960'ların başında ancak, 1.500 ton dolayına çıkabildi. Daha sonraki yıllarda, baraj yapımı nedeniyle ekim alanlarının daralması, üretimin 1.000 tonun altına düşmesine neden oldu. Ancak, modern tarıma geçiş çabalarının önem kazandığı 1970'lerde pamuk üretimi de artarak, 1.750 tona ulaştı. Ne var ki, ilin Türkiye saf pamuk üretimi içindeki payı hiçbir zaman binde 5'in üstüne çıkamadı.

Pamuk üretiminin en yaygın olduğu ilçeler Merkez, Palu ve Baskil'dir. İklim koşulları nedeniyle ilde erkenci türlerin ekilmesi gerekmektedir. Yaygın pamuk türleri Deltapine ve Caroline'dir.

Üreticilerin elindeki toprakların genellikle pamuk üretiminin gerektirdiği genişlikte olmaması, gübrelemenin ve traktör dışında makine kullanımının çok az olması, kredi yetersizliği, dönüşümlü ekimin yaygınlaşamaması gibi nedenler, verim artışını güçleştirmektedir.

Soğan: Soğan üretimi 1950'den bu yana sürekli artmaktadır. 1950'de 900 ton dolayında ürün alınmışken, yıllık ortalama üretim 1970'lerin sonunda 13.500 tonun üstüne çıkmıştır. Ancak, ilin Türkiye üretimi içindeki payı pek fazla değişmemiş ve % 1-1,5 arasında dalgalanmıştır.

Sarmısak: Sarmısak üretiminde Elazığ, Türkiye çapında önem taşır. İlin üretimi, 1950 ile 1970'lerin sonu arasında 200 ton dolayından 7.500 ton dolayına yükselirken, Türkiye üretimi içindeki payı da % 2,1'den % 10'a çıkmıştır.

İlde bunlardan başka çok az miktarlarda üretilen başka ürünler de vardır. Bunların başında tütün, ayçiçeği, susam ve patates gelmektedir. Tütün yalnızca Palu İlçesi'nde yetiştirilirken, susam hemen hemen her yerde az miktarda ekilir. Ayçiçeği ekimi, bir ara açılan bir yağ fabrikası nedeniyle başlamış ama, daha sonra fabrikanın kapanmasıyla hemen hemen hiç ekilmez olmuştur. Patates, ilkel yöntemlerle, bahçelerde karışık olarak ekilmekte ve az ürün alınmaktadır. Bu üründe, nitelikli tohumluk kullanılması ve pamukla dönüşümlü olarak ekilmesi durumunda üretim artışı sağlanabilecektir.

SEBZECİLİK: Elazığ'ın iklim koşulları, çok fazla ısı isteyen sebzeler dışında, pek çok sebze türünün yetişmesine elverişli olmakla birlikte, ilde sebzecilik fazla gelişmiş değildir. Sebze üretimi ancak, kentsel yerleşme ve yolların yakınında bulunan sulanabilir alanlarda yapılmaktadır. Gerek yetiştirilen türler, gerek üretim miktarı azdır. Bunda yeterli tarımsal girdi kullanılmayışı ve verim düşüklüğü en önemli etkenlerdir.

Ayrıca, Elazığ sebze üretiminde Keban Barajı'nın çok olumsuz bir etkisi olmuş ve 1970'lerin ilk yıllarında 10.000 hektar dolayında olan ekim alanı önemli ölçüde daralmıştır. Ekim alanlarındaki daralma, üretime de yansımış ve 1970'ten 1980'e, yıllık üretim 68.000 ton dolayından 47.000 ton dolayına, üretimin Türkiye üretimi içindeki payı da binde 8'den binde 4'e inmiştir.

Sebze alanlarının geniş olduğu yıllarda bile, üretimin düşüklüğü dikkati çekmektedir. Bu, üretim yöntemlerinin ilkel, girdi kullanımının yetersiz oluşunun sonucudur.

İlde yetiştirilen başlıca sebzeler lahana, hıyar, patlıcan, domates, biber, taze fasulye ve taze soğandır. Bunların Türkiye üretimi içindeki payları oldukça düşüktür.

MEYVECİLİK: Meyvecilik, Elazığ'da bitkisel üretimin gelişme potansiyeli olan bir koludur. İlin toprak yapısına ve iklim özelliklerine uyabilen, dayanıklı birçok meyve türü rahatlıkla yetiştirilebilir.

Meyveciliğin kârlı bir üretim dalı olması nedeniyle, üreticiler bu alana yönelmektedir. Bu yönelmenin en belirgin göstergesi, meyve fidanı talebinin her yıl hızla artmakta oluşudur. Ancak, bu talebin tam anlamıyla karşılanamamakta oluşu, meyve üretiminin gelişmesini sınırlandıran başlıca engellerden biridir.

Meyvecilikte yeni yeni ortaya çıkan bir gelişme, fidanlık kurmada geleneksel yöntemlerin bırakılarak modern ve bilimsel yöntemlerin uygulanmaya başlamasıdır. Üreticiler, eskiden beri alışageldikleri değişik türlerden karışık fidanlık kurma yöntemini bırakarak, standart türlerden fidanlık kurmaya yönelmektedirler. Budama, fidan dikimi vb konularda da bilgi düzeyi, çeşitli yollarla artırılmaktadır.

1970'lerin son yıllarında ortaya çıkan bu gelişme eğilimine karşın, henüz üretimde önemli sayılabilecek bir aşama yapılamamıştır. Ancak, artan talebin bu yönde bir zorlama yapacağı açıktır. Pazarlama, ambalajlama ve işleme tesislerinin kurulması ve geliştirilmesi durumunda, böyle bir gelişme daha da kolaylaşacaktır.

Elazığ'da toplam meyve ağacı sayısı 1970'te 930.000 dolayında iken, 1980'e gelindiğinde 1.300.000 dolayına, üretim de aynı sürede 53.000 tondan 65.000 ton dolayına yükselmiştir. Yeni kurulan fidanlıkların hemen ürün vermemesi nedeniyle, üretim artışı yavaş olmaktadır.

İlde yetiştirilen başlıca meyveler, elma, armut, kayısı, badem, ceviz, dut, üzüm, karpuz ve kavundur. 1980'de Elazığ, Türkiye badem üretiminin % 1,7'sini, kayısı üretiminin % 2'sini, ceviz üretiminin % 1'ini ve dut üretiminin % 4,3'ünü karşılamıştır. Badem ve ceviz, iç olarak, bütün Türkiye'ye gönderilmekte, dut, yaş olarak ilde ve yakın çevresinde; kayısı hem yaş hem de kurutularak tüketilmektedir. Elma ve armut üretimi yeni yeni artmaktadır.

Bağcılık, Elazığ'ın geleneksel uğraşlarından biridir. İldeki doğal koşullar bağcılığa son derece uygundur. I. Dünya Savaşı'ndan önce yörede çok yaygın bir uğraş olan bağcılık, art arda gelen savaşlar nedeniyle, son derece sarsılmıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da bu sarsıntı sürdü. 1930'ların sonunda ilde ancak 1.500 hektar bağlık alan bulunmaktaydı. 1946'da şarap fabrikasının kurulması, bağcılığın toparlanmasında hayli etkili olmuş, bundan sonra yavaş bir gelişme ortaya çıkmıştır. 1970'te 7.000 hektara yaklaşan bağlık alan 1980'de yaklaşık 10.000 hektara çıkmış üretim de 37.000 ton dolayından 44.000 ton dolayına yükselmiştir. Görüldüğü gibi, üretim artışı oldukça sınırlıdır. Bağların budanması, gübrelenmesi, toprak işlemesi, hastalık ve zararlılarla mücadele işlemlerine daha çok önem vermek gerekmektedir. Şarap fabrikasının kapasitesinin artırılması, daha doyurucu bir taban fiyat politikasının uygulanması, depolama tesislerinin geliştirilmesi, üretimi geliştirecek öbür etkenlerdir.

İlde önceleri pekmez ve sucuk yapılmak ve kurutulmak yoluyla değerlendirilen üzümler, günümüzde yaş olarak ve şarap yapımında tüketilmektedir. Şaraplık türlerden Öküzgözü ve Boğazkere üzümleri ile bu üzümlerden yapılan Tekel'in Çubuk ve Buzbağ şarapları yurt çapında ünlüdür.

Elazığ'da yetişen başlıca meyvelerin Türkiye ağaç sayısı ve üretimi içindeki payları şöyledir:

Elazığ'ın Türkiye Meyve Ağacı Varlığı ve Üretimi İçindeki Payı (%)

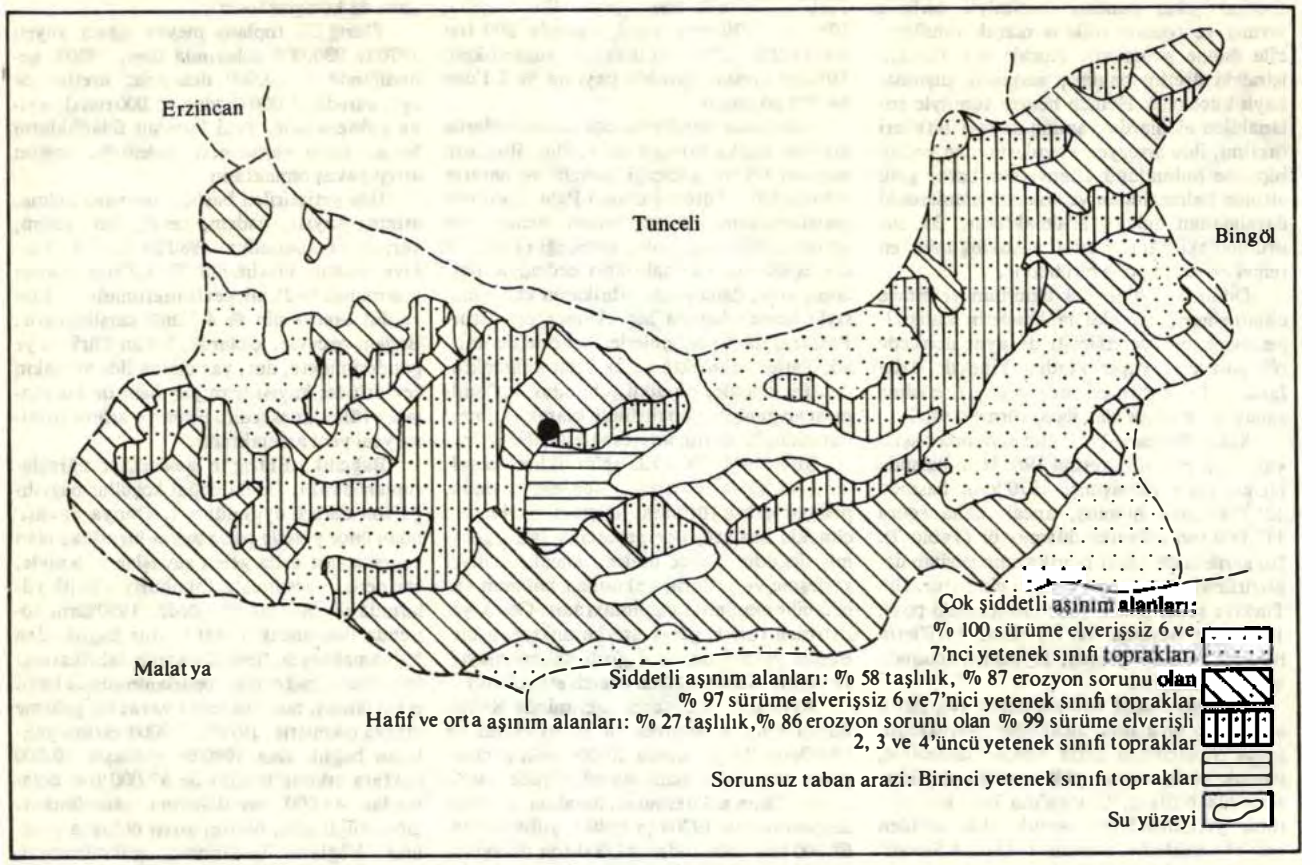
	1970		1980	
	Ağaç Payı	Üretim Payı	Ağaç Payı	Üretim Payı
Armut	0,6	0,6	0,8	0,5
Elma	0,5	0,3	0,5	0,5
Kayısı	2,9	2,7	3,0	2,0
Badem	2,8	5,4	3,0	1,7
Ceviz	1,2	1,8	1,0	1,1
Dut	4,1	5,0	3,8	4,3
Üzüm*	0,8	1,0	1,2	1,2

* Üzümün alan payı hektar alan üzerinden hesaplanmıştır.

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İlde meyve verimi elma, ceviz, dut ve üzümde Türkiye ortalamalarının üstünde, armut, kayısı ve bademde ise altındadır.

Elazığ İli Toprak Yetenek Sınıfları Haritası

1980'de Elazığ'da ve Türkiye'de bazı meyvelerin verimi şöyleydi:

Elazığ ve Türkiye'de Meyve Verimi (kg/ağaç)

	Elazığ	Türkiye
Armut	20,0	29,5
Elma	59,8	51,3
Kayısı	14,7	22,2
Badem	4,7	8,3
Ceviz	39,7	37,8
Dut	33,2	28,4
Üzüm*	4.511,4	4.390,2

* Üzüm verimi kg/ha olarak hesaplanmıştır.

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-1980)

İldeki çok sayıda menengiç, yani yabanıl antepfıstığı ağaçları aşılama çalışmaları sürmektedir. Son 10 yılda yaklaşık 20.000 ağaç aşılanmıştır. Ancak, üretim henüz son derece düşük düzeydedir.

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Elazığ'da iklim, toprak, su koşulları, Doğu Anadolu'nun birçok iline göre daha olumlu bir düzeydedir.

İlin genel iklim yapısı tarıma elverişlidir. Tunceli Munzur Dağları kuzey rüzgârlarını bir set gibi önleyerek genel olarak karasal özellik gösteren iklimi yumuşatır. Ayrıca, Keban Barajı'nın da iklim üzerinde olumlu etkileri vardır. Bu yüzden Elazığ'da, Doğu Anadolu'nun sert ve kurak iklimi ile Akdeniz Bölgesi'nin sıcak ve ılıman iklimi arasında, bir iklim yapısı vardır.

İlin ovalık alanları ile vadi tabanları yeterli yağış alır ve kış aylarında da genellikle kar tutmaz. Bu özelliğinden dolayı da, pamuk gibi sıcak bölgelerde yetiştirilen birçok bitkinin üretilmesine elverişlidir. 1.200 m yükseltiye dek az eğimli alanlarda, plato düzlüklerinde, her çeşit tarla ve bağ-bahçe bitkileri üretimi yapılabilir. Daha yüksekler ise çayır, mera ve orman kullanımına uygundur.

Büyük bölümüyle Fırat, bir bölümüyle de Dicle havzalarına yerleşmiş bulunan Elazığ'da zengin yerüstü ve yeraltı su kaynakları vardır. Ama, akarsular, genellikle dar ve derin vadilerde aktıklarından, sulamada kullanılma olanakları sınırlıdır.

İlde tarıma elverişli alanlar 840.000 hektar dolayındadır ve Elazığ il alanının aşağı yukarı % 92'sini oluşturur. Bu değer, ülke ortalamasının altındadır. İl alanının % 8'i ise tarıma elverişli değildir.

İl toprakları sürüme (işlemeye) elverişlilik açısından ise iki grupta toplanabilir.

Birinci gruba giren sürüme elverişli topraklar, tarım araçlarıyla işlenmeye uygun olup, daha çok bitkisel üretim yapılan alanlardır. İkinci grup topraklar işlenmeye uygun olmayıp, çayır, mera ve orman, funda olarak kullanılmaya açıktırlar.

Sürüme elverişli topraklar, kendi içinde, içerdikleri çoraklık, yaşlılık, taşlılık ve erozyon gibi sorunların ağırlığına göre, dört yetenek sınıfına ayrılır. Birinci yetenek sınıfına giren topraklar, genellikle Uluova ve Elazığ Ovası yörelerinde, yaklaşık 34.300 hektar alanı kaplayan sorunsuz topraklardır. Bu topraklarda, dönüşümlü olarak bileşik tarım yapılabildiği gibi, iki ürün bile alınabilir. İkinci, üçüncü ve dördüncü yetenek sınıfına giren topraklar, yaklaşık 224.000 hektar alanı kaplar. Bunlar, sürüme (işlemeye) tümüyle elverişsiz olmasalar da, değişik sorunlar taşıyan topraklardır. Bu yüzden, potansiyel olarak sürülebilir nitelikte olan bu toprakların 5.000 hektarlık bir bölümü çayır mera olarak kullanılmaktadır.

Bu topraklarda ortaya çıkan sorunların başlıcaları, taşlılık ve erozyondur. Taşlılık, tarıma elverişli toprakların % 48, sürüme elverişli toprakların % 27'sinde sorun yaratmaktadır. Erozyon ise, tarıma elverişli toprakların % 83, sürüme elverişli toprakların da % 86'sını etkilemektedir. Bunlar, Türkiye ortalamasının üzerinde değerlerdir. Dördüncü yetenek sınıfı topraklarda bunlara ek olarak bir de eğim sorunu vardır. Buralar tarla bitkilerinden çok, hayvan yemi ve ot yetiştirmeye elverişlidir.

Sürüme elverişli olmayan topraklar da kendi içinde sorunlarına göre üç sınıfa ayrılır. Elazığ İli'nde beşinci yetenek sınıfında toprak yoktur. Altı ve yedinci yetenek sınıfı toprakları ise yaklaşık 584.000 hektar alan kaplar ve il toplam alanının % 64'ünü oluşturur. Altıncı sınıf topraklar sürekli bitki örtüsü altında tutulması gereken topraklardır. Ormancılığa ve çayır-mera olarak kullanılmaya elverişlidirler. Taşlılık ve erozyon yüzünden bu topraklarda sürme (işleme) ekonomik değildir. Yedinci yetenek sınıfı

toprakları, ilin, dik, erozyona uğramış, engebeli, sığ topraklı, kuru ya da bataklık özelliği gösteren bölümlerini içerir. Bu kesimlerde ormancılık ve otlatma yapılabilir.

Bunların dışında Elazığ'da, tümüyle tarıma elverişsiz olan 13.000 hektar dolayında sekizinci yetenek sınıfına giren toprak vardır.

Elazığ il topraklarının, kullanım biçimlerinin değiştirilerek yetenek sınıflarına uygun olarak kullanılabilmeleri durumunda ürün miktarı ve çeşidinin yanı sıra verim de artırılabilir.

İl topraklarının büyük bölümünde nadaslı kuru tarım yapılmaktadır. Kuru tarım alanlarındaki birinci ve ikinci yetenek sınıfına giren topraklar, topografya açısından sulanabilir niteliktedir.

Sulama olanakları yaratılabilirse, nadaslı kuru tarım topraklarının bir bölümü, sulu tarım alanına dönüştürülebilir. Yine, kuru tarım yapılmakta olan toprakların yaklaşık 30.000 hektarlık bölümü altıncı yetenek sınıfı topraklarından oluşmaktadır. Oysa, buralar, toprak ve topografya koşulları bakımından sürüme elverişli değildir. Toprağı işlemek, var olan erozyonun şiddetini artırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Bu nedenle, bu toprakların, kuru tarım alanı yerine çayır-mera olarak kullanılması, toprak yeteneğine daha uygun düşer.

Ayrıca, ilde çayır-mera olarak kullanılan alanların bir bölümü 2., 3. ve 4. yetenek sınıfından toprak olup, bunların bağ-bahçe tarımında kullanılması, çok daha ekonomik olacaktır. Mera alanı içinde bulunan, yedinci yetenek sınıfı topraklarının da ormanlara dönüştürülmesi, ilin toprak ve su dengesinin sağlanması açısından yararlıdır.

SULAMA: Elazığ İli, yeraltı ve yerüstü su kaynakları bakımından zengin bir yöredir. Bununla birlikte, bu kaynaklardan yeterince ve gerektiği biçimde yararlanılamamakta, dolayısıyla sulama bitkisel üretimde en büyük darboğazlardan biri olarak sürmektedir. Nadasın büyük oranlara ulaşması ve üretimin doğal koşullara bağımlılığının sürmesinin en önemli nedeni de sulamanın yetersizliği ve sorunlu olmasıdır.

1980 verilerine göre, ilde Karakoçan Kalecik Barajı ile 1.200 hektar, Cip Göleti ile 650 hektar, DSİ yeraltı suyu çalışmaları ile 1.600 hektar, Toprak-Su çalışmaları ile 18.500 hektar olmak üzere, toplam 22.000 hektar alan devlet sulaması ile sulanmaktadır. Yapımı süren Uluova Sulama Projesi bittiğinde, yaklaşık 12.000 hektar alan daha sulanabilecektir. Bu tesislerin dışında sulamada, eskiden yapılmış olan kanallardan da yararlanılmaktadır. Böylece sulu tarım alanının, nadas dışındaki ekili-dikili alan içindeki payı 1/3'ü aşmaktadır. Türkiye genelinde sulama oranının % 25 olduğu düşünülürse, Elazığ ilk bakışta gelişmiş bir il izlenimi vermektedir. Ancak gerek var olan tesislerin yetersizliği ve düşük kapasite ile çalışmaları, gerek Hazar Gölü'nün topraklarda çoraklaşmaya yol açan sodalı sularının kullanılması sulamada önemli sorunlar yaratmaktadır.

İlde yeraltı su kaynakları zengindir. Ancak, var olan kuyular yeterli olmadığı gibi, büyük bir bölümü de Uluova'nın baraj gölü altında kalan kesiminde bulunmaktadır.

Kısaca, Elazığ'da sulama sorununu çözümlemek için, salt yeni tesisler yapmak değil, var olanları da iyileştirip geliştirmek gereklidir. Büyük yatırımlar yapılmasını gerektiren ve uzun dönemde aşılabilecek olan bu sorun, tarımsal gelişme açısından büyük önem taşımaktadır.

Nadasın hâlâ büyük yer kaplamasının başlıca nedeni sulamanın yetersizliğidir. Gübre kullanımı da nadası azaltan bir etkendir. Ama, ilde gübreleme de çok yetersiz olduğu için, nadasın azaltılmasında pek başarılı olunamamaktadır.

GÜBRELEME: Elazığ'da, verimi artıran en önemli tarımsal girdilerden biri olan kimyasal gübre kullanımı çok yetersizdir. 1960'lardan bu yana gübre kullanımı artmış olmakla birlikte, bu artış çok yavaş ve küçük miktarlarda olmuştur. İlde 1963'te 3.600 ton kimyasal gübre kullanılmıştı. Bu miktar 1968'de 9.200 tona, 1973'te 18.300 tona ve 1980'de yaklaşık 28.000 tona yükseldi. Ne var ki, ilin Türkiye gübre tüketimi içindeki payı 1968'de binde 9 iken, 1980'de binde 5'e düştü. İl gübre tüketiminin mutlak olarak artmasına karşın Türkiye paylarının düşmesi Elazığ'da gübrelemenin Türkiye geneline göre yavaş geliştiğini göstermektedir.

1963-1980 arasında Elazığ'da kimyasal gübre kullanımı % 650 dolayında artarken, Türkiye genelinde bu oran yaklaşık % 1.300 olmuştur. Komşu illerle karşılaştırıldığında Elazığ'ın gübre tüketimi açısından Malatya ve Diyarbakır'ın gerisinde olduğu görülür. 1980'de Malatya'da 56.500 ton, Diyarbakır'da ise 93.000 ton gübre tüketilmişti.

Elazığ'da kimyasal gübre kullanımı gibi hayvan gübresi kullanımı da yetersizdir. Kimyasal gübre kullanımını azaltan en önemli etken, gübre fiyatlarının yüksekliği iken, hayvan gübresi kullanımını azaltan etken daha çok alışkanlıklarla ilgilidir. Hayvan varlığı bakımından zengin olan ilde, elde edilen gübre, yakın zamana değin hemen hemen tümüyle yakacak olarak kullanılırdı. Son birkaç yıldır çiftlik gübresinin tarımda kullanılması, yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca, yeşil gübre kullanımının yaygınlaştırılması konusunda da çalışmalar yapılmaktadır.

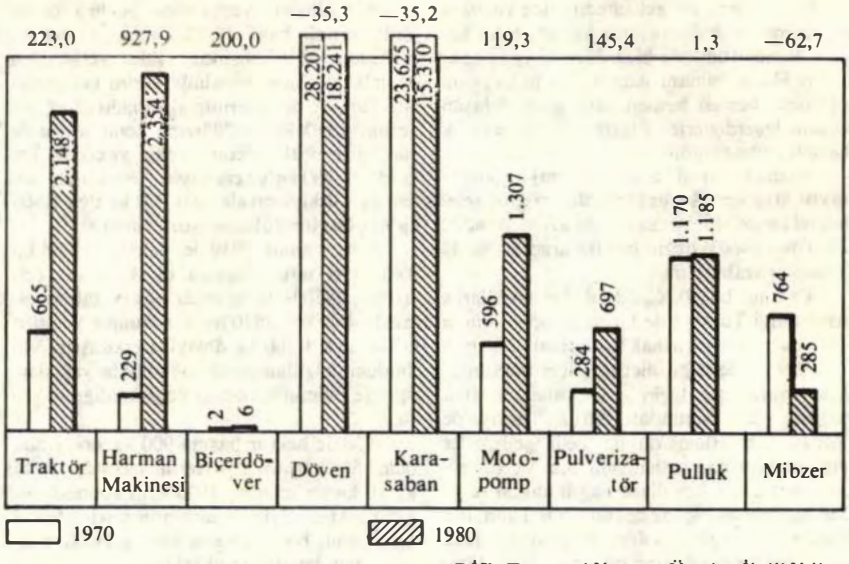
TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Elazığ'da tarımın makineleşmesi öteki tarımsal girdiler kullanımında olduğu gibi geç başlamış ve yavaş gelişmiştir. 1950'lerde sayısı artmaya başlayan traktörler daha çok yeni ekim alanlarının açılmasında kullanılmış, traktör yanında öbür makine ve girdiler kullanılmadığından üretim yöntemi fazla değişmemiştir.

Traktörleşmenin yaygınlık ve etkinlik kazanması, 1960'lardan sonradır. 1950'de ilde yalnızca 10 traktör varken, bu sayı 1961'de 100'e, 1963'te ise 300'e yaklaşmıştır. Daha çok büyük toprak sahipleri traktör almışlardır. 1960'larda gerçekleştirilen Köy Envanter Etüdleri'ne göre, traktörü olan ailelerin % 30'unun 500 dekardan fazla toprağı vardı. Bu tekelleşme traktör kiralamanın yaygın bir uygulama olmasıyla, bir ölçüde kırılmıştır.

Traktörleşme 1970'lerden başlayarak daha hızlanmış ve 1970'te 665 olan traktör sayısı, 1980'de 2.100'ü aşmıştır. Böylece, ilin Türkiye traktör parkı içindeki payı 1950'de binde 1 iken, 1980'de binde 5 olmuştur. 1970'te Türkiye'de bir traktör başına 146 hektar düşmekteyken, Elazığ'da 152 hektar düşüyordu. 1980'de traktör başına düşen alan Türkiye genelinde 37 hektara indiği halde, Elazığ'da ancak 45 hektara düşmüştür.

Traktör dışındaki tarım araç ve makineleri de özellikle 1970'lerde artmıştır. 1970'te 200'ün biraz üzerinde olan harman makinesi sayısı 1980'de 10 katına, 400 kadar olan kültivatör sayısı 4 katına, 600 dolayında

Şekil 3
Elazığ'da Çeşitli Tarım Araçları Sayısı
Artış Oranı
(%)

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

olan motopomp ve 300 kadar olan pulverizatör sayısı ikişer katına yükselmiştir. Bu arada mibzer sayısı 800'e yakınken yarıdan fazla azalmıştır (Şekil 3).

Düzenli ekim yapabilmek için gerekli olan mibzer sayısındaki azalma, üretim açısından olumsuz bir gelişmedir. İlde yalnızca 6 biçerdöver bulunmasına karşın, tahıl hasadı hemen tümüyle biçerdöverle yapılmaktadır. Hasat zamanı Adana'dan başlayarak yöredeki hemen hemen tüm illeri dolaşan kiralık biçerdöverler Elazığ'a da uğrayarak hasadı yapmaktadır.

Modern tarım araç ve makinelerinin sayısı artarken, karasaban, döven gibi geleneksel tarım araçları sayısı da azalmaktadır. 1970'den 1980'e değin her iki araç da % 35 oranında azalmıştır.

Tarımın büyük ölçüde doğal koşullarca etkilendiği Türkiye'de birim alandan alınan ürün miktarını artırmak tarım makinelerinin ve diğer modern girdilerin, yeter miktarda, belli zaman ve biçimlerde kullanılmasına bağlıdır. Bu bakımdan bütün Türkiye'de olduğu gibi Elazığ'da da belli gelişmeler sağlanmışsa da, gelişmenin hızı ve düzeyi üretimin doğal koşullara bağımlılığını ortadan kaldıracak ölçüde değildir. DPT'nin, ilin Türkiye sanayi bitkileri üretimi içindeki payı, ilde hektar başına düşen traktör, kimyasal gübre ve kredi, sulanan alanın toplam il alanı içindeki payı, traktör-karasaban oranındaki artış hızı gibi göstergelere dayanarak yaptığı tarımsal modernleşme sıralamasında 1980'de Elazığ 67 il arasında 60. sırada bulunmaktadır.

Tarımsal modernleşmenin yavaş ve yetersiz olması, yetiştirilen başlıca ürünlerde verimin hayli düşük kalmasına yol açmaktadır. Fiğ dışında, ilde yetiştirilen önemli ürünlerin hepsinde verim ortalamaları Türkiye değerlerinin altındadır. Buğday verimi 1950 ile 1970'lerin sonu arasında sürekli artarak hektar başına yaklaşık 700 kg'den 1.200 kg'ye çıkmıştır. Oysa, aynı dönemde Türkiye ortalaması 770 kg'den 1.800 kg'nin üzerine yükselmiştir (Tablo 8).

Arpa verimi 1950'de yaklaşık 600 kg iken, 1960'ların başında bir katından çok artmış, 1970'lerin başında biraz azalmış olmakla birlikte 1970'lerin sonunda yeniden yükselerek 1.300 kg dolayına çıkmıştır. Verimdeki dalgalanmalar çoğunlukla yağışlardaki ve ekim alanındaki değişkenliğe bağlıdır.

1950'de hektar başına 900 kg dolayında olan fiğ verimi 1970'lerin başında 1.300 kg'ye kadar çıkmış, 1970'lerin sonunda ise 1950'deki düzeyin de altına inmiştir. Ancak fiğ verimi, bu azalmaya karşın Türkiye ortalamasından daha yüksektir.

Soğan ve sarmısak verimi 1950'den 1970'lerin sonuna değin sürekli yükselmiş ve soğan verimi hektarda 2.900 kg'den dört katın üzerine, sarmısak verimi ise hektarda 3.100 kg'den iki katın üzerine çıkmıştır. Bu artışa karşın bu ürünlerde verim ortalamaları Türkiye ortalamalarının altındadır.

Türkiye sarmısak üretiminin % 10'unu aşan bir bölümünü karşılayan ilde, sarmısak veriminin Türkiye ortalamasından bir hayli düşük olması, üretim tekniklerinin geriliğinden kaynaklanmaktadır.

İlin en önemli sanayi bitkisi olan şeker pancarında verim 1960'ların başında hektarda 17.500 kg'ye yakın iken, 1970'lerin başında 35.500 kg'yi aşmış, 1970'lerin sonunda ise 28.300 kg'ye inmiştir. Bütün bu değerler Türkiye ortalamalarından düşüktür. 1970'lerde ortaya çıkan bu verim düşüşü hem sulamada ve gübrelemede doğan sorunlardan, hem de gerekli makinelerin kullanılmayışından kaynaklanmaktadır.

İlin ikinci önemli sanayi ürünü olan pamukta verim çok düşüktür. 1960'ların başında hektarda 370 kg'ye yakın olan saf pamuk verimi, 1970'lerin başında 500 kg'ye kadar yükseldikten sonra, 1970'lerin sonunda 430 kg'ye inmiş, çiğit verimi de söz konusu yıllarda, sırasıyla 657 kg, 795 kg ve 688 kg olmuştur. Verim hem Türkiye ortalamalarının altındadır, hem de azalmaktadır. Elazığ, pamuk üretiminde önde gelen bazı

1930'larda Elazığ'da Tarımsal Yapı ve Üretim

1938'de, IV. Genel Müfettişlik kapsamıiçinde bulunan Tunceli,Elazığ, Bingöl ve Erzincan illerini gezip inceleyen T.Dündar, o dönem Elazığ tarımının genel özelliklerini şöyle anlatıyor:

"Engebeli ve yüksek bir yayla olan bölgede ekim alanı dar ve dağınıktır. Asıl ziraat ovalar, ovacıklar, vadiler ve nehir vadilerinde yapılır. Dağlık arazilerde de ekime elverişli alanlar olmakla birlikte, bunlar ufak ve parçalıdır.

Denizden en az 1.000 m yükseklikte bulunan Elazığ ovalarının hemen dört bir yanı dağlarla çevrili olduğundan iklimi nispeten daha ılımlıdır. Munzur Dağları bu ovaları soğuk kuzey rüzgârlarından koruduğu için, buralarda çok çeşitli ürünler yetişebilir. Ancak, ovalar ve vadiler dahil, bölgenin tarım yapılan yerlerinde, bitkisel ürünlerin yetişme devrelerinde yağmurların az ve düzensiz oluşu sonucu, kuraklık egemendir. Onun için sulama şarttır.

Demiryollarına kavuşmuş olan verimli Elazığ ve Erzincan ovaları ilenehir vadileri bir tarafa bırakılacak olursa, geri kalan yüksek dağlık arazi, mera ve otlak halinde olup, hayvan yetiştiriciliğine hasredilmiştir. Buralarda hayvancılık birinci derecede önemli iktisadi faaliyettir.

Yetiştirilen ürünlerden pamuk, ceviz, badem ve koza gibi dışarı satılanlar dışında, başta tahıl olmak üzere çoğu mahalli bir rol oynar ya da ancak komşu illerin ihtiyacını karşılayabilir.

Dört il arasında en fazla tahıl ekenler Elazığ (45.000 hektar) ve Erzincan (40.000 hektar)'dır. Tahıllardan en çok buğday, arpa, çavdar, mısır, darı ve çeltik ekilir. Ekim alanı bakımından tahıllardan sonra bakliyeler gelir. Mercimek, fasulye ve nohut her yerde ekilir. Burçak, fiğ, culbant ve maş, hayvan yemi olarak önemli olan ve çok ekilen bakliyelerdir.

Bundan başka sulanan, kuytu yerlerde pamuk yetiştirilir. Hintyağı bitkisi, çemen otu, kişniş, çöreotu, aspir, ayçiçeği, susam, keten-kenevir, soğan ve sarmısak da, dağınık olarak ve az miktarda hemen her yörede ekilmektedir.

Yörede tahıl tarlaları karasabanla sürülüp işlenir. Toprağın sürülmesinde, Elazığ ve Erzincan'daki göçmenler dışında, pek az köylü pulluk kullanır. Bu göçmenler pullukta öküz yerine at kullanmaya başlamışlardır. Tahıl biçilirken çoğunluk orak kullanır. Orak makinelerine yalnız Elazığ ve Erzincan ovalarının bazı köylerinde rastlanır. Harman için tek araç dövendir. Nadiren "çarçar" denilen dişli demir kurslardan yapılmış bir aletin kullanıldığı da olur. Elazığ Ovası'ndaki bazı köylerde, harman savururken, dişli demir çarkları dışarıdan sağlanan, tahta kısımları ise yerli ustalar tarafından yapılan tınaz makineleri de kullanılmakta ve zamandan tasarruf edilmektedir. Ziraat Vekâleti'nce Elazığ'a bir tane de selektör gönderilmiştir.

Köylerin çoğu gübrenin faydasını bilir, fakat sürüler geniş otlaklarda gezdirildiğinden ekili tarlalar hayvan gübresinden pek az yararlanır. Öte yandan, toplanan hayvan gübresi daha çok yakacak olarak kullanılır.

Sulamada "göze" denilen su kaynaklarından faydalanılır. Bundan başka Kuzuova'da "kehriz" denilen kuyuların suları tarlaları, bahçeleri sulamakta kullanılır. Bir kehriz sistemi kurmak için toprak altı su durumu elverişli ve biraz eğimli bir arazide, belli mesafelerle sekiz, on, onbeş kuyu açılır ve bunların suyu yine toprak altı kanallarla birleştirilir. Böylece, su, sonunda yeryüzüne gür ve kuvvetli bir kaynak olarak çıkar.

Su hakkı tarlaların genişliğine göre tespit edilir ve tarlalar nöbetleşe sulanır. Bir tarla satıldığında su hakkıyla beraber yeni sahibine geçer, ancak bu yüzden çekişmeler eksik olmaz. Sulama işleri çoğunlukla ağaların elindedir.

Genel olarak bölgede tarımın gelişmesi ve köylünün kalkınması için büyük mülklerin paylaştırılması, topraksız köylülerin topraklandırılması ve sulama işlerinin düzenlenmesi gerekmektedir.

Ağaların doğrudan zaptederek, kan davası güderek ya da kız alıp vererek elde ettikleri geniş topraklarda, köylüler genellikle marabalık, yarıcılık, icarecilik ya da rençperlik yaparlar. Topraksızlık yüzünden bu dört yoldan birini seçmek zorunda kalan köylüler, bütün sene çalıştıkları halde, ancak karınlarını doyurabilirler. Bunlar toprak sahibi olmadıklarından işlerine sarılamadıkları gibi, her an kapı dışarı edilmek tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Bu nedenle köylünün mutlaka topraklandırılması gerekmektedir."

(T.Dündar 1943)

illerle karşılaştırıldığında, ilde verimin düşüklüğü daha çarpıcı bir biçimde ortaya çıkar. Örneğin, 1970'lerin sonunda saf pamuk verimi Antalya'da 961 kg, Aydın'da 899 kg, çiğit verimi Antalya'da 1.538 kg, Aydın'da 1.438 kg idi. Verimin Elazığ'da yarı yarıya düşük olması iklim koşulları ve toprak özellikleri kadar tarımın teknik düzeyi ile de ilgilidir. Pamuk veriminin artırılabilmesi için erkenci türlerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, sulama ve gübrelemenin hem nicel hem de nitel olarak yeterli düzeye getirilmesi ve kooperatif çalışmalarının yoğunlaştırılması gerekmektedir. Pamuk üretiminin çoğunlukla küçük ve dağınık topraklarda yapılması da, yatırım yapmayı engelleyen ve verimi düşüren bir etmendir.

İlaçlama,zararlılarla mücadele ve kaliteli tohumluk kullanma, verim artışına katkıları olan önemli etkenlerdir. Bu konularda Teknik Zlraat Müdürlüğü üreticilere yardımcı olmaya çalışmakta, ancak, gerek örgütsel gerek parasal sorunlardan dolayı çalışmalar yetersiz düzeyde kalmaktadır. 1970'ten 1981'e değin bu kuruluşca üreticilere toplam 5.170 ton sertifikalı tohumluk buğday ve 1980'de 42.000'i bedelli, 4.000'i bedelsiz olmak üzere 46.000 meyve fidanı dağıtılmıştır. Yine 1980'de 413.000 meyve ağacı, yaklaşık 1.500 hektar bağlık alan ve 2.000 hektar sebzelik alan ilaçlanmıştır. 10.000 hektar alandatahılzararlılarıve hastalıklar ile mücadele edilmiş, 9.300 ton tohumluk ilaçlanmıştır. Sanayi bitkileri ve baklagiller yetiştirilen yaklaşık 1.700 hektar alanda da hastalık mücadelesi yapılmıştır.

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Elazığ'da toprak mülkiyeti Cumhuriyet Dönemi'nde son derece ilginç bir gelişme izlemiştir. Büyük mülkiyetin egemen olduğu bir bölgede yer alan Elazığ'da, Cumhuriyet Dönemi'ne girildiğinde, yöredeki hemen hemen tüm iller gibi, toprakların bazı ağalar elinde toplandığı, dengesiz ve eşitsiz bir mülkiyet yapısı vardı. Kökeni Selçuklular Dönemi'ne değin uzanan büyük mülkiyet, yörenin toplumsal, ekonomik ve doğal koşullarında belirlendiği gibi, çeşitli siyasi gelişmeler ve askeri kaygılar da bu tür bir mülkiyet sisteminin yerleşmesini pekiştirmişti. Genellikle aşiret reisi, şeyh ya da eşraftan biri olan ağaların, kırsal kesim üzerinde büyük bir denetim ve yetkisi vardı. Tarım kesiminde çalışanların büyük bölümü topraksız ya da çok az topraklıydı. Bunlar beyin toprağında çeşitli biçimlerde ortakçılık yaparak geçinebiliyorlardı.

Mülkiyetteki bu eşitsiz yığılmaya karşın, büyük mülkiyetin boyutları Diyarbakır'daki kadar geniş ve ilişkiler oradaki kadar katı değildi. Bunda Elazığ'ın Diyarbakır'ın tersine dağlık bir il olmasının, coğrafi konumunun ve toplumsal örgütlenmesinin farklılığının etkisi vardı. Bu nedenle, Elazığ'da büyük mülkiyetin çözülmesi daha kolay oldu.

1915'teki "Ermeni tehciri"nden sonra, Ermeniler'in bıraktıkları toprakların hemen hemen tümünü toprak ağaları ele geçirdi. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra, kadastro çalışmalarının yapılmamış olmasından ve yasalardaki boşluklardan yararlanan ağalar, topraklara yasal olarak sahip oldular. 1930'ların sonuna değin geleneksel toprak ağalığı kurumu ve ortakçılık biçimleriyle, üretim teknik ve yöntemleri eskiden olduğu gibi sürdü.

Tablo 8

Elazığ ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü			1950*	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı (%)
Buğday		Elazığ	705	1.284	82,1
		Türkiye	770	1.832	137,9
Arpa		Elazığ	558	1.287	130,6
		Türkiye	615	1.857	202,0
Fiğ		Elazığ	927	916	—1,2
		Türkiye	886	753	—15,0
Soğan		Elazığ	2.888	12.524	333,7
		Türkiye	3.309	14.094	325,9
Sarmısak		Elazığ	3.171	7.123	124,6
		Türkiye	1.891	9.245	388,9
Şeker Pancarı		Elazığ	17.435	28.354	62,6
		Türkiye	21.771	30.811	41,5
Pamuk	Saf	Elazığ	367	430	17,2
		Türkiye	328	778	137,2
	Tohum	Elazığ	657	688	4,7
		Türkiye	557	1.245	123,5

* Şeker Pancarı ve Pamuk için 1960-61-62 Ortalaması alınmıştır.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1936'da patlak veren Dersim İsyanı'ndan sonra ağalar topraklarını elden çıkararak batı illerine göçmeye başladılar. Böylece, bölgede toprak alım-satımı canlandı ve alış-veriş 1960'ların ortasına değin sürdü. Bu alış-veriş sırasında her kesimden köylüler toprak alıyordu. Orta ve ortanın üstünde toprakları olanlar, satın aldıkları topraklarla büyük mülkiyet sahibi durumuna gelirken küçük mülk sahipleri de genellikle aralarında birleşerek toprak satın alıyorlardı. Böylece geleneksel toprak ağalığı ortadan kalkıyor, yeni bir büyük mülkiyet tipi ortaya çıkıyor, bir yandan da küçük mülkiyet yaygınlaşıyordu.

Yeni büyük mülk sahipleri eski ağalardan farklıydı. Birincisi, bunların eski ağalarınkine göre, toprakları daha azdı. Örneğin, eskiden bir ağanın toprakları birkaç köyü kapsarken, yeni durumda en fazla 2.000 dekar dolayında olabiliyordu. İkincisi, yeni ağalar, toprakla ve üreticilerle daha farklı bir ilişki içindeydiler. Bunlar topraklarını bir üretim aracı olarak görmekte ve pazar için üretim yapmayı amaçlamaktaydılar. Bunu gerçekleştirmek ise makine ve modern tarımsal girdiler kullanmakla olanaklı idi. Böylece ortakçılık ortadan kalkmaya başlıyordu. 1950'lerde Elazığ'da da yaygınlaşmaya başlayan traktör kullanımı, bu kesimin öncülüğünde gerçekleşti. Ne var ki, yörede yeni tip bir büyük toprak sahibinin oluşması ve bunların makineli modern tarıma geçmeleri süreci çok yavaş gelişmiştir. Traktör kullanımı 1950'lerde başlamış olmasına karşın, hem birtakım kültürel öğelerin etkisi hem de modern tarımın öteki gereklerinin yerine getirilemeyişi nedeniyle, üretim yöntemleri eskiye göre çok da farklılaşmış değildi. Gerçi, yeni ekim alanları açılıyor, üretim bu nedenle artıyordu, ama doğal koşullara bağımlılıktan henüz kurtulunamıyordu.

Bu arada ortak toprak alımları (hisseli tapular) ortaya büyük bir sorun çıkarmıştı. Çünkü bu, topraklara yeni yatırım yapılmasını ve toprağın alım-satımını bir ölçüde engelliyordu.

Küçük mülkiyetin yaygın ama güçsüz olmasındaki en önemli etken, toprakların küçük, dağınık ve parçalı olmasıydı. Böyle topraklarda yatırım yapmak kârlı olmuyor, sermaye birikimi güçleşiyordu.

Keban Barajı'nın yapımı, yöredeki mülkiyet biçimini tekrar etkilemiş ve değiştirmiştir. Baraj gölü altında kalacak olan Uluova'da toprakların çok geniş bir bölümü büyük mülk sahiplerinindi. Bunların bir bölümü kamulaştırma bedellerini alıp il dışına gitme ve özellikle batı yörelerinde yatırım yapma yolunu yeğlediler. Küçük toprak sahiplerinin ellerine geçen parayı en tipik harcama biçimi ise, il merkezine yerleşip, zaten küçük olan sermayelerini taşınmaz mallara, ticarete yatırmak, ya da doğrudan tüketime ayırmak oldu. Çoğu kısa sürede sermayelerini yitiren bu grubun bir bölümü, yine eski yerlerine dönmek istediler. Baraj gölünün kıyısında küçük birimler kurarak yerleştiler.

Ancak, göl kıyısındaki bu yamaçlar verimsiz ve sorunlu olduğu için, geçimlerini sağlamaktan öte bir şey, yapamadılar.

Böylece, Cumhuriyet Dönemi'ne büyük

mülkiyetin egemen olduğu bir toprak rejimiyle girilen yörede, 1970'lere gelindiğinde küçük mülkiyet yaygın durumdaydı. Ancak, toprak dağılımı eskisi kadar olmasa bile yine de eşitsizdi. 1970 Tarım Sayımı'na göre, ilde 50 dekardan küçük işletmeler toplam işletmelerin neredeyse 3/4'ünü oluşturduğu halde, toplam ekili toprakların yaklaşık 1/3'ünü işletmekteydi. 51-100 dekar büyüklüğündeki işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı % 16, toplam ekili topraklar içindeki payı % 24 dolayındaydı. Böylece 100 dekardan küçük işletmeler tüm işletmelerin % 90'ını oluşturduğu halde, toprakların yarıdan biraz fazlasını işliyordu (Tablo 9).

101-200 dekar büyüklüğündeki işletmelerin tüm işletmelere oranı yaklaşık % 7, topraklar içindeki payı da % 21 dolayındaydı. 201-500 dekar büyüklüğündeki işletmeler ise toplam işletmelerin. yalnızca yaklaşık % 3'ünü oluşturmalarına karşın, toprakların % 20'sini işliyorlardı. 500 dekarın üstündeki işletmelerin tüm işletmelere oranı binde 3, bunların toplam ekili topraktaki payı ise yaklaşık % 5 idi. Elazığ'daki dağılım Türkiye ortalamaları ile karşılaştırıldığında, ildeki işletme dilimleri ile bunların topraktaki paylarının Türkiye genelindekine benzediği ortaya çıkmaktadır.

Elazığ'daki tüm işletmelerin % 90'ını oluşturan 100 dekardan küçük işletmeler, finansman sorunlarının en yoğun olduğu grupları oluşturur.

İlde tarımın teknik düzeyinin düşük olduğu ve nadaslı kuru tarım koşullarının egemen olduğu göz önüne alınırsa, bu işletmelerin pazar için üretim yapmakta hayli zorlandıkları anlaşılır. Ayrıca, işletme küçüldükçe, topraksızlaşma olasılığı da artar. Topraksızlaşmaya ilişkin bilgiler, yalnızca 1950 ile 1960'ların sonunu kapsamakla birlikte, topraksızlaşma eğiliminin bu dönemden sonra da sürdüğü tahmin edilebilir. 1950 Tarım Sayımı'na göre % 12'den biraz fazla olan topraksızlar oranı, 1962-1968 Köy Envanter Etüdleri Dönemi'nde % 32'nin üzerine çıkmıştır.

Ortakçılığın, topraksız köylü açısından en ağır koşulları içeren biçimi olan marabalık eskiden Elazığ'da çok yaygındı. Geniş toprakları olan ağalar, marabalarına, kerpiçten yapılmış bir ya da iki gözlü basit bir dam, ahır, saban, bir çift öküz ve tohumluk ödünç verirlerdi. Maraba, bütün ailesiyle birlikte hem kendisine verilen toprağı işler ve ağanın mallarına göz kulak olur, hem de ağanın özel işlerini görürdü. Sonuçta, marabanın elde ettiği ürünün 2/3'ü ağa hakkı olarak alınırdı. Birikim ve yatırım açısından son derece olumsuz özellikler içeren bu işleme biçimi, geleneksel ağalıkla birlikte çözülmeye başladı. Bu çözülme, 1960'lardan sonra makineleşme sürecinin de hızlanması ile birlikte ivme kazandı.

1970'lerde marabacılık hemen tümüyle ortadan kalkmış olmakla birlikte, ortakçılık yaygındı. Ortakçılığa en fazla başvuran kesim topraksız ya da az topraklı köylülerdi. Sermayeleri az, kullandıkları araçları yetersiz olan bu grup, ancak verimisiz ve dolayısıyla ucuz olan toprakları işleyebilmekte, böylece çoğu pazarlanabilecek ürün elde etmek tümüyle rastlantılara bağlı kalmaktaydı.

Elazığ'da, toprak yetmezliği nedeniyle eskiden beri yaygın olan mevsimlik tarım işçiliği, makineleşmenin etkisiyle biraz azalmıştır. Özellikle tahıl hasadının hemen hemen tümüyle makine ile yapılması, bu işçilerin çalışma alanını daraltmıştır. Yine de şeker pancarı, pamuk ve meyvede işçilik sürmekte ayrıca ilden dışarıya mevsimlik işçi akımları olmaktadır.

Ne Kadar Toprak Gerekli?

Keban Barajı'nın yapımıyla birlikte gelen değişimleri ve sorunları saptayabilmek amacıyla yörede çalışmalar yapanOya Silier, toprak mülkiyetine ilişkin şu bilgileri veriyor:

"Çoğunlukla köylülerden alınan ek bilgilere göre; 100 dönüm toprağı olan bir köylü ailesi, genellikle toprağını ikiye bölüp bir sene birini, öbür sene diğerini ekmektedir. Böylece 100 dönüm toprağa sahip köylünün her sene ortalama ektiği toprak 50 dönüm civarında olmaktadır. Bölgenin büyük bir bölümünde (% 87) kıraçta kuru tarım yapılmaktadır. Dolayısıyla verim düşüktür. 1 dönüme 10-12 kg tohum atılmaktadır. En elverişli şartlarda verim 1'e 7-8'e kadar çıkabilmekte, normal şartlarda ise 1'e 5-6 civarında olmaktadır. 50 dönüm toprak eken bir köylü yılda ortalama 3.600 kg buğday alabilir (50 dönüm × 12 kg tohum = 600 kg tohum. Verimlilik 1'e 6 olarak kabul edilirse: 600 × 6 = 3.600 kg buğday). Bir kişinin günde en az 300 gr un, 100 gr bulgura ihtiyacı olduğu düşünülürse, adam başına senede 140 kg civarında buğday tüketileceği söylenebilir. 5 kişilik bir çiftçi ailesi düşünüldüğünde, senelik buğday tüketim ihtiyacı 700 kg civarındadır. Buna 600 kg olarak alınan tohum da ilave edilirse, asgari hesaplara göre, toplam 3.600 kg olarak hesaplanan buğday hasılasının 1.300 kg'sinin tüketim ve tohum için ayrıldığı ortaya çıkmaktadır. Köyde, hane başına mecburi aynî ödemeler (kır, köy bekçisine, muhtara, nalbanta, çobana, imama gibi) 200 kg buğday civarındadır. Görülüyor ki, gerçekten en asgari hesaplara göre, bölgede 100 dönüm toprağa sahip bir köylünün en düşük seviyede ve yalnızca buğday yediği düşünüldüğünde, yiyecek, tohum ve mecburi ödemeler toplam hasılanın yarıya yakın bölümünü kapsamaktadır. Giyecek, diğer yiyecek maddeleri almak, hasta tedavi ettirmek, borç ödemek, mahkeme, düğün masrafı yapmak gibi giderler düşünüldüğünde 100 dönüm toprağa sahip bir köylünün, en iyimser ihtimalle, ancak geçinebileceği anlaşılmaktadır."

(Silier, 1976)

HAYVANCILIK: Elazığ'da Hayvancılık da bitkisel üretim kadar önemli bir faaliyettir. Yörede yüzey şekilleriyle iklim koşullarının hayvancılığa çok uygun oluşu ve bitkisel üretimin türlü nedenlerle ancak kısıtlı ölçüde yapılabilmesi hayvancılığın yaygınlığının başlıca nedenleridir. Ayrıca bölgede, göçebeliğin yaygın oluşu, bu faaliyetin çok eskiden beri yapılagelmekte olmasının bir başka nedenidir.

Hayvancılık bölgesi olarak tanınan Doğu Anadolu'da, coğrafi konumu nedeniyle Elazığ'ın özel bir önemi ve yeri vardır. Elazığ, doğu illerinden gelen hayvanların toplanma ve dağılma yeri olduğu gibi, yurdun öbür bölgelerine ve Ortadoğu ülkelerine gönderilen hayvanların da ilk çıkış kapısıdır.

Bu konumuna ek olarak, Keban Barajı'nın yapılmasıyla ekim alanlarının daralması ve toprakları sular altında kalan üreticilerin hayvancılığa yönelmeleri de il hayvancılığına bir canlılık getirmiştir. 1970'lerin ikinci yarısında, bitkisel üretimdeki gerilemeye karşın tarımın ilde yaratılan gayri safi hasıla içindeki payının artması, hayvancılıktaki bu gelişme nedeniyledir. Göçebe aşiretlerinin varlığı, bütün bölgede olduğu gibi Elazığ'da da hayvancılığı canlı tutan önemli bir etkendir. Bu aşiretlerden bazılarının göç yolları üzerinde olan il, bir konaklama noktası olmamakla birlikte uğrak yeridir.

Karacadağ'da yazlayıp, kışın Elazığ üzerinden Tunceli'ye geçen Şavak Aşireti ile Palu'dan geçen Beritanlılar il ekonomisine önemli katkılarda bulunurlar. Bu aşiretlerde hayvancılık faaliyeti yılların birikimi ve deneyimi nedeniyle, hayli ileri düzeydedir. İlde yem fabrikası, et kombinası gibi tesislerin bulunuşunun da, hayvancılığa katkıları olmuştur.

Bütün bu olumlu koşullara karşın, ildeki hayvancılığın düzeyini fazla abartmamak ve ancak görece gelişmiş olduğunu unutmamak gerekir. Türkiye gibi hayvancılığın, sayısal zenginliğe karşın, son derece ilkel ve kötü koşullarda yapıldığı, hayvan ürünlerini işleme ve pazarlama tesislerinin son derece yetersiz olduğu bir ülkede, Elazığ ülke ortalamalarına göre kuşkusuz daha ileri gözükecek ama aynı zamanda da hayvancılığın genel sorunlarından etkilenecektir. Böylece, ülke hayvancılığı için geçerli olan birçok darboğaz, Elazığ için de söz konusudur. Bunların başlıcaları, meraların tahribi, yem yetersizliği, besi hayvancılığına geçilemeyişi, kültür ırkı hayvanların az oluşu, hayvansal ürünlerde verim düşüklüğü, kredi yetersizliği ile ürün toplama, işleme ve pazarlama kanallarının gelişmemiş olmasıdır.

İlde en çok koyun, kıl keçisi ve sığır beslenmektedir. At, eşek gibi koşum hayvanlarının sayısı da oldukça fazladır. Kümes hayvancılığı ve arıcılık ise pek gelişmemiştir. Balıkçılık yok denebilecek düzeydedir. Bir zamanlar hayli önemli bir faaliyet olan kozacılık da sönmeye yüz tutmuştur.

Yörede en çok Kızıl ve Mor Karaman ırkı koyunlar beslenmektedir. Az miktarda Akkaraman da bulunur. İlin koyun varlığı hızlı bir artış göstermiştir. 1950'de 160.000 dolayında olan koyun sayısı 1980'de 500.000'i aşmıştır (Şekil 4). İlin Türkiye koyun varlığı içindeki payı da aynı dönemde binde 7'den % 1'in üstüne çıkmıştır.

Daha çok göçebelerce yetiştirilen kıl keçisi, bir dönem azalmış olmakla birlikte 1960'lardan sonra yeniden artmıştır. Verimsiz ve çevre için zararlı olan bu hayvan, hem alışkanlık hem de doğa koşullarına kolayca uyması nedeniyle yaygın bir biçimde beslenmektedir. İlde 1950'de yaklaşık 385.000 olan kıl keçisi sayısı 1960'ta 218.000 dolayına

düşmüş, sonra yeniden artarak 1980'de 324.000'i aşmıştır. İlin Türkiye içindeki payı da, söz konusu yıllarda, sırasıyla % 2,8, % 1,2 ve % 2,1 olmuştur.

Büyükbaş hayvanlardan en çok yetiştirileni sığırdır. Egemen sığır ırkı Yerli Kara olup, az miktarda Doğu Anadolu Kırmızısı'na da rastlanır. Verim genellikle düşüktür. Şeker fabrikasının ve et kombinasının olumlu etkileri olmakla birlikte, modern ahır besiciliği henüz yenidir. Modern ahırlar tümüyle kent merkezlerinde bulunmaktadır. Bununla birlikte, ahır besiciliğine giderek artan bir ilgi vardır. Kredi ve tohumlama çalışmalarının yetersizliği gibi engellere karşın sığır sayısı 1950'den bu yana sürekli artmaktadır. En hızlı artış 1970 ile 1980 arasında olmuş bu dönemde sığır sayısı 140.000 dolayından 242.000 dolayına çıkarak, ilin Türkiye sığır varlığı içindeki payı da % 1'den % 1,5'e yükselmiştir.

Büyükbaş hayvanlardan manda, süt elde etmek için yetiştirilir, koşum hayvanı olarak pek kullanılmaz. Manda, genelde sayısı azalan hayvanlardan biri olduğu halde, Elazığ'da belli bir artış olmuştur. 1950'de yaklaşık 1.500 olan manda sayısı 1980'de 9.000'e yaklaşmış ve ilin Türkiye manda varlığı içindeki payı binde 2'den binde 9'a yükselmiştir.

At, katır, eşek gibi yük ve koşum hayvanları sayısı da, Elazığ'da pek çok ildekinin tersine artmaktadır. Bu, tarımda güç kaynağı olarak makine kullanımının sınırlı olduğunun bir göstergesidir. 1950'den 1980'e değin at sayısı yaklaşık 3.000'den 8.000 dolayına, katır sayısı 1.300 dolayından 5.000 dolayına, eşek sayısı 22.000 dolayından 28.000 dolayına yükselmiştir. Bu hayvanların Türkiye içindeki payları da artmıştır.

İlde tavukçuluk pek yaygın değildir. Her aile daha çok kendi tüketimini karşılamak için birkaç tavuk yetiştirmekte, pazarlama çok ender olmaktadır. 1960'ta 130.000 olan tavuk sayısı 1980'de ancak 185.000'e çıkabilmiş, bu arada ilin Türkiye içindeki payı da binde 5'ten binde 3'e düşmüştür. İlde damızlık kümes hayvanı yetiştiren 2'si resmi, 6'sı özel 8 kuruluş vardır.

Yörede arıcılığa elverişli birçok yer olmasına karşın, arıcılık da ilkel yöntemlerle veeski kovanlarla yapılmakta, az ürün alınmaktadır. 1960'ta 22.600 dolayında olan arı kovanı sayısı 1980'de 30.300 dolayına yükselmiştir. Bunlardan yalnızca 6.000'i modern nitelikteydi. İlin Türkiye kovan varlığı içindeki payı % 1,5'in altında kalmıştır.

Elazığ su kaynakları bakımından zengin bir yöre olmasına ve akarsularda bazı tatlı su balık türleri yaşamasına karşın, balıkçılık hemen hemen yok denecek bir düzeydedir. Keban Baraj Gölü'nde balık türlerini geliştirmek için bazı çalışmalar sürdürülmekteyse de, uygulamalar çok yavaş ilerlemektedir.

İlde üretilen başlıca hayvan ürünleri, et, süt, deri, kıl, bal ve yumurtadır. Hayvan sayısının yüksek olmasına karşın, verimin düşük olması nedeniyle hayvansal ürünler üretimi de düşük düzeydedir. Hayvanlarda verim düşüklüğünün en temel nedeni besleme ve bakım yetersizliği ile kültür ırklarının yaygınlaştırılamamış olmasıdır. İlde kültür ırkı süt hayvanı sayısı 16.000 dolayındadır.

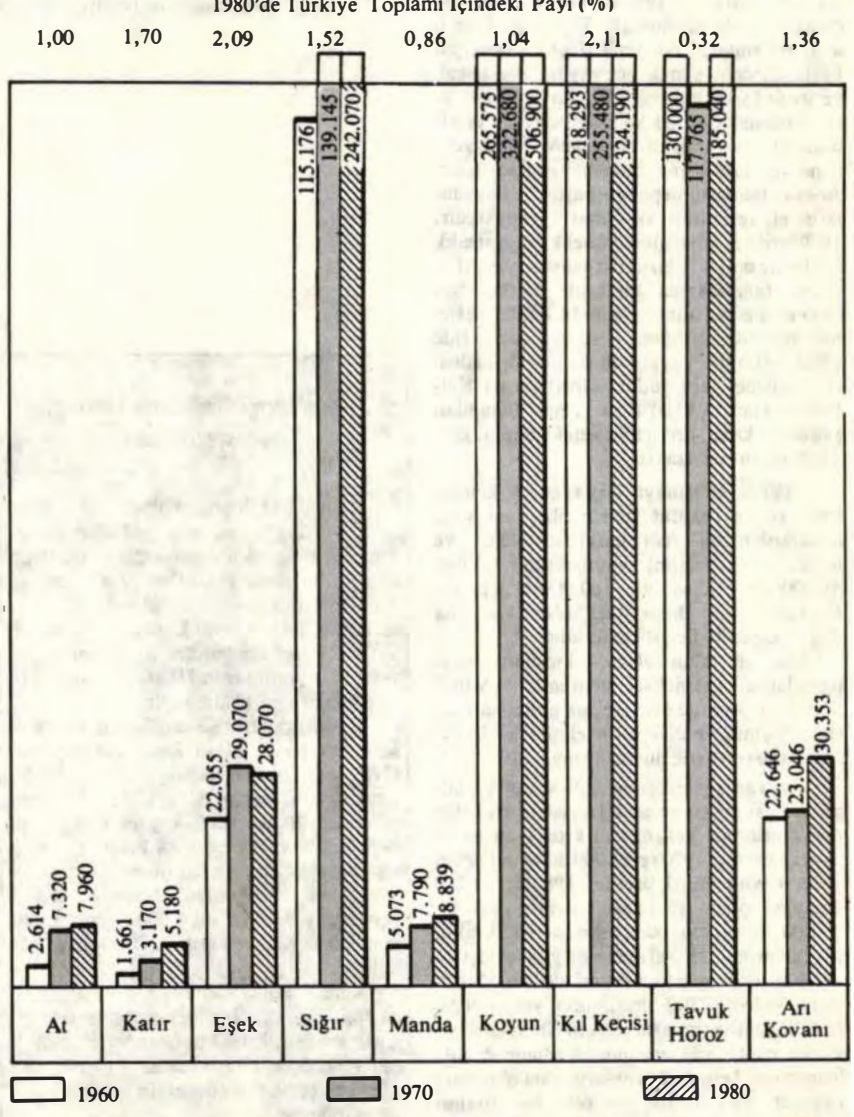
İldeki süt üretimi 1950'de 55.800 ton

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Elazığ		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-50 dekar	73,8	30,2	72,7	26,7
51-100 dekar	16,2	24,4	15,8	22,2
101-200 dekar	6,8	21,3	7,9	21,6
201-500 dekar	2,9	19,2	3,0	17,6
500+ dekar	0,3	4,9	0,6	11,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

Şekil 4
Elazığ'da Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

dolayında iken 1980'e gelindiğinde 127.000 tonu bulmuştur (Tablo 10). Bu yıllar arasında ilin Türkiye süt üretimi içindeki payı da % 1,3'ten % 2,3'e yükselmiştir. Toplam süt üretiminin yaklaşık 2/3'ünü inek sütü oluşturmaktadır. Keçi ve koyun sütü üretimleri de birbirine yakın miktarlardadır.

Yılda hayvan başına ortalama süt verimi, inekte 600 kg, koyunda 55 kg dolayındadır. Bu rakamlar verimin ne denli düşük olduğunu kanıtlamaktadır. Süt üretimi düzensiz bir biçimde yapılmaktadır. Piyasa ve fiyatlara ilişkin yeterli bilgisi olmayan üreticiler, değerlendirme olanaklarından yoksun oldukları için çabuk bozulan bu ürünü tekel durumundaki alıcılara ucuza satmak zorunda kalmaktadır. Ürünün bir bölümü yağ, peynir vb biçimlerde işlense bile, teknik koşulların geriliği nedeniyle bunların üretim miktarları da düşüktür. 1977'de çalışmaya başlayan ve yıllık çiğ süt işleme kapasitesi 7.500 ton olan süt fabrikası, toplama ve fiyat konularındaki aksaklıklar nedeniyle 1980'lerin başında % 6 gibi son derece düşük bir kapasite ile çalışmaktaydı.

Hayvan varlığı göz önüne alındığında, ilin et üretimi son derece düşük bir düzeyde kalmaktadır. 1970'te yaklaşık 2.000 ton olan toplam et üretimi 1980'de ancak 2.400 ton dolayına yükselebilmiştir. Elazığ gibi bir il için, rakamların bu denli düşük olmasının başlıca nedeni, son derece yaygın olan kaçak ve usulsüz kesimlerdir. Bunlar istatistiklerin kapsamı dışında kalmaktadır. Et üretimini düşüren başka bir etken, ilden yurt içine ve yurt dışına canlı hayvan satışıdır. Ancak, bunların hepsinin başında, hayvanların et veriminin az olması gelmektedir. 1970'lerde et üretimine yönelik hayvancılık başlamış olmakla birlikte, gelişme yavaştır. Şeker fabrikasınca yaklaşık 30.000 baş hayvan besiye alınmış olduğu halde, besleme sorunu ağırlığını korumaktadır. İlde kuzu kesiminin yaygın olmasının bir nedeni de besleme güçlüğüdür. Uluslararası Kalkınma Ajansı (AID) Besi Projesi fonundan sağlanan kredi, üreticinin gereksinimini karşılamaktan çok uzaktır.

1969'da çalışmaya başlayan et kombinası, et ve sakatat üretiminin yanı sıra, artıklardan da yem katkı maddeleri ve ayrıca buz üretimi yapmaktadır. Yılda 45.000 büyükbaş ve 180.000 küçükbaş hayvan kesim kapasitesi olan kombina düşük kapasite ile çalışmaktadır.

Hayvan alım-satımı, kurulan yerel pazarlarda, geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Alımlar köylere dek giden hayvan tüccarlarının ve celeplerin elindedir. EBK'nin alımları ise çok düşük düzeydedir.

Hayvan kesimlerinin gelişigüzel ve bilgisizce yapılması ve canlı hayvan satışı, ilde deri üretiminin gelişmesini kısıtlayan başlıca etkenlerdir. 1970'te 37.000 dolayında olan yıllık koyun derisi üretimi 1980'de 33.700 dolayına düşmüş, buna karşılık yaklaşık 11.000 dolayında olan sığır derisi üretimi aynı dönemde 35.000 dolayına yükselmiştir.

Bal ve yumurta üretimi de çok düşük düzeylerdedir. Bal üretiminin yetersizliği, hem bu faaliyetin fazla yaygın olmayışına ve küçük çapta aile üretimi biçiminde örgütlenmesine, hem de kovanların ilkel olmasına bağlıdır. 1960'ta 108 ton olan bal üretimi 1980'de yaklaşık iki katına yükselmiş, ancak ilin Türkiye bal üretimi içindeki payı % 1 dolayından binde 8'e düşmüştür.

Kümes hayvancılığının gelişmemiş olması, yumurta üretimini de doğrudan etkilemiştir. 1960'ta yaklaşık 11 milyon olan yıllık yumurta üretimi, 1970'te yaklaşık 8 milyona inmiş, 1980'de yeniden 11 milyon dolayına yükselmiştir.

Elazığ'ın gerileyen üretim dallarından birisi de kozacılıktır. Cumhuriyet'ten önce kozacılığın hayli yaygın olduğu yöreden, her yıl İran ve Kafkasya'ya 120.000 ons ipekböceği tohumu gönderilir, her yıl yörede 2.000 kutu ipekböceği tohumu açılırdı. Savaşlar, nüfus azalması vb nedenlerle kozacılık büyük bir darbe yedi. Bakımsız kalan dutluklar, kesilerek tarlaya dönüştürüldü. Bundan sonra üreticilerin başka tarımsal faaliyet alanlarına yönelmesi ve Türkiye genelinde ipekböcekçiliğinin gerilemesi nedeniyle kozacılık azaldı. 1980'e gelindiğinde kozacılık yapan aile sayısı 150'ye, ilde açılan kutu sayısı 300 dolayına indi. Yıllık koza üretimi ise yalnızca 8 ton dolayında gerçekleşti.

ORMANCILIK: Elazığ'da egemen olan doğal koşullar nedeniyle il ormanları yüzyıllar boyunca yakıt gereksinimini karşılamak için kesilip yok edilmiş, ayrıca ormanlık alanlar aşırı düzeyde hayvancılık kullanımına açılmıştır. Bu etkiler sonucu Elazığ ormanları çalılıklara dönüşmüş durumdadır. Ancak, küçük alanlarda bozuk nitelikte korulara rastlanmaktadır.

İlde, toplam orman alanı yaklaşık 227.500 hektardır ve Elazığ toplam alanının % 25'ini oluşturmaktadır.

Korular, kızılçam, karaçam ve ardıç gibi ibreli ağaçlarla, meşe ve kavak gibi yapraklı ağaçlardan, baltalıklar ise genellikle meşeliklerden oluşmaktadır.

Ormanların ana ağaç yapısını, huş, titrekkavak, kızılağaç, dişbudak, karaağaç,

Tablo 10
Elazığ'da Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	55.853	1,33	68.020	1,58	126.695	2,30
Koyun Sütü	10.087	1,14	10.735	1,25	20.065	1,70
Kıl Keçisi Sütü	14.898	2,02	14.230	2,56	21.800	3,78
İnek Sütü	29.988	1,34	41.645	1,63	82.825	2,42
Bal	108	1,11	116	0,78	202	0,80
Tavuk Yumurtası**	10.938.000	0,83	7.883.550	0,41	11.270.000	0,27
Toplam Et	—	—	1.958	0,89	2.410	1,18
Koyun Eti	—	—	410	0,50	375	0,56
Sığır Eti	—	—	330	0,35	1.095	1,01
Kıl Keçisi Eti	—	—	1.140	5,11	895	5,39
Koyun Derisi**	—	—	36.900	0,46	33.650	0,50
Sığır Derisi**	—	—	10.990	0,58	35.060	1,60

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.

** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Keban Baraj Gölü'nde Balıkçılık Araştırmaları

Keban Barajı'nın, maksimum işletme kotunda 70 bin hektarlık göl alanı ile su ürünleri yönünden önemli bir potansiyeli vardır. Bu amaçla DSİ'ce 1974'te bir su ürünleri ön çalışması başlatılmış ve çalışmalar 1977'den sonra Kanada Hükümeti'nin sağladığı bir yardım programı çerçevesinde, aynı ülkenin IDRC adlı kuruluşu ile ortaklaşa yürütülmüştür.

Bu çalışmaların Keban Barajı'nın mansabında yapımı süren Karakaya ve Atatürk barajlarında da uygulanması düşünülmektedir. Keban Baraj Gölü'nde sazan türünden 20 tür balık yaşamaktadır. Bu doğal balık varlığı, göl 14 bölgeye ayrılıp kiralanarak değerlendirilmektedir. Varolan balık varlığından ekonomik değeri olanların yıllık üretimi 1.000 ton olup, bunun 3.000 tona çıkarılması hedeflenmektedir.

Keban Baraj Gölü'nde DSİ'ce 1982'den başlayarak, bir program çerçevesinde, kolay üreyen, hızla büyüyen ve ekonomik değeri yüksek kültür sazanı (aynalı sazan) ile etçil balık türlerinin yetiştirilmesi planlanmıştır.

çınar, ceviz, çitlembik gibi ağaçlarla; erguvan, yemişen, ahlat ve menengiç gibi ağaççık türleri tamamlar. Koruların verimliliği, bulundukları yöredeki toprak, iklim ve su kaynakları ile yaşadıkları alanı örtme oranlarına göre belirlenir. İldeki tüm koruluk alan içinde 6.100 hektar kadar olan normal koruların tümü, üçüncü derece verimliliktedir ve genellikle az kapalıdır yani ağaç tepeleri yaşadıkları alanı ancak % 10-40 oranında örtmektedir.

Elazığ ormanlarının koruda ağaç serveti, yani belli bir çapın üzerinde olan ve yakacak olarak yararlanılabilir orman varlığı, 30.000 m3'e yakındır. Baltalıkta yakacak ağaç serveti ise 8.300.000 ster kadardır (1 ster = 0.750 m3).

İlde yaratılan gayri safi hasıla içinde binde 5,7'lik bir payı olan il ormancılığı, ülke genelinde ormancılık alanında yaratılan gayri safi hasılanın 5,6'sını oluşturmaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1973 göstergelerine göre, Elazığ'da orman içinde bulunan 111 köyde 47.800, orman kenarında bulunan 69 köyde 24.300 kişi yaşamaktaydı. Ormanla ilgili köylerin faal nüfusu ise yaklaşık 36.000 kişiydi. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976'daki incelemeleri, ildeki ormancılık etkinliklerinin, ormanla ilgili köylerde yaşayan faal nüfusunun ancak % 2,4'üne, kesme-taşıma işlerinde, iş verebileceğini ortaya çıkarmıştır.

MADENCİLİK

Elazığ'da madencilik hem gerçekleştirilen üretim, hem de sağladığı iş olanakları açısından önemli faaliyetlerden biridir. 1978'de, ilde yaratılan gayri safi hasıla içinde madenciliğin payı % 4'tü. 1975'te il faal nüfusunun % 1,8'i madencilikte çalışmaktaydı (2.940 kişi).

Elazığ'da çıkarılan başlıca madenler; bakır, krom, simli kurşun ve bentonittir.

Madencilik çalışmaları arasında en önemli yeri Ergani Bakır Madeni tutmaktadır. Maden, Cumhuriyet öncesinde işletmeye açılmış ve Osmanlı Devleti'nce işletilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Deutsche Bank'ın öncülüğünde işletilen maden, 1935'ten sonra Etibank'ça işletilmeye başlamıştır. Ergani Bakır İşletmesi'nde, ham cevher ve blister bakır üretilmekte, yan ürün olarak da pirit elde edilmektedir *(Bak. Ergani Bakır İşletmesi).*

Blister bakır, elektrik sanayiinde, inşaatlarda, mühendislik hizmetlerinde vb kullanılan bakır metalinin elde edilmesinde, pirit ise sülfürikasit üretiminde kullanılmaktadır. Bakır konsantrasyonu sırasında yan ürün olarak elde edilen piritin bir bölümü işletmedeki sülfürikasit tesislerinde işlenmektedir. 1980'de işletmede 2.000'in üzerinde işçi çalışmaktaydı.

İldeki önemli madencilik kuruluşlarından biri de Guleman Krom İşletmesi'dir. Türkiye kromit rezervlerinin yaklaşık % 70'ini oluşturan yataklar, 1915'te bulunmuş, 1936'da Şark Kromları TAŞ'nin kuruluşuyla birlikte Etibank'ça işlenmeye başlamıştır.

Elazığ'da Krom ve Ferrokrom Üretimi

Metalurji ve refrakter sanayiinde, bazif refrakter tuğla üretiminde kimya ve boya sanayilerinde, metal kaplamada, sepicilik ve öteki birçok alanda kullanılan kromun Türkiye toplam üretiminin % 35-% 45'lik bölümü, Etibank'ın Üçköprü Maden İşletmeleri Müessesesi (Muğla) ile Şark Kromları İşletmesi Müessesesi'nde (Elazığ) üretilmektedir.

Etibank Şark Kromları İşletmesi, Türkiye toplam krom üretiminin % 25'lik bölümünü gerçekleştirmektedir. Üretimin % 85'i ham, % 15'i konsantre kromittir. İşletmenin üretime başladığı 1936'dan 1976'ya değin üretmiş olduğu ham ve konsantre kromit miktarları tabloda görülmektedir.

Etibank Şark Kromları İşletmesi Ham ve Konsantre Kromit Üretimi

Yıllar	Roş Kromit (bin ton)	Konsantre Kromit (bin ton)
1936-1970	4.508,4 *	35,6
1972	157,0	21,9
1973	154,0	24,7
1974	156,2	29,0
1975	177,5	33,0
1976	181,3	26,8
Toplam	5.334,4	171,0

(*) Ham ve konsantre birlikte.
Kaynak: Etibank, Ferro-Krom, Ocak 1978

Elazığ-Guleman krom yatakları 1915'te bulunmuş, Ergani Demiryolu'nun yapımı üzerine Etibank'ça işletilmesi kararlaştırılmıştır. Maden, 1936'da Şark Kromları TAŞ'nin kuruluşu ile faaliyete geçmiştir. 1936'da 23.000, 1940'ta 92.000 ton olan ham cevher üretimi 1950'de 158.000 ton'a yükselmiştir. 1950'lere değin cevher, yatakların yüzeye yakın olduğu yerlerde çıkarılmış, bu rezervlerin bitmesiyle yeraltı işletmeciliğine geçilmiştir. 1949'da Göl-alan'da bir de konsantratör kurulmuştur.

Ancak bu kesimdeki rezervlerin tükenmesi üzerine, konsantratör tesisi Sori'ye taşınmıştır. Ayrıca, o zamana değin değerlendirilemeyen düşük tenörlü kromit cevherini işlemek amacıyla Kefdağı'nda bir kromit konsantratörü kurulmuştur. 1971' de yapımına başlanan tesis, 1975'te işletmeye girmiştir.

1976'ya değin iç piyasada yaklaşık % 10'u tüketilen kromit, daha çok dış piyasaya yönelik olarak üretilmekteydi. Sonraki yıllarda iç piyasanın payı % 60'ın üzerine çıkmıştır.

1980 verilerine göre, yılda 39.000 ton Sori konsantresi ve 124.000 ton Kef konsantresi üretebilecek kapasitede olan ve aynı yıl fiilen 125.000 ton tüvenan, 100.000 ton ham kromit, 20.000 ton Sori ve 120.000 ton Kef konsantresi üretmiş bulunan işletmeden üretimin % 38'lik bölümü dış piyasaya ve geri kalan büyük bölümü ise iç piyasaya sunulmuştur.

1957'de faaliyete geçen (ilk ferrokrom tesisi), Etibank'ın Antalya Elektrometalurji Sanayi İşletmesi düşük karbonlu ferrokrom üretmekteydi. Elazığ Ferrokrom Tesisleri ise, yüksek karbonlu ferrokrom üretmek üzere kurulmuştur.

Ferrokrom tesisi için, gereken hemen tüm girdileri yöreden sağlama olanağı nedeniyle en uygun yer olarak Elazığ seçilmiştir. Ferrokrom üretimi, enerji gereksinimi çok olan bir sanayidir. Tesislerin bu gereksinimi, Keban Hidroelektrik Santralı'ndan sağlanmaktadır. Ferrokrom üretiminin ana girdisi olan kromit, Guleman Şark Kromları İşletmesi'nden, kuvarsit Elazığ çevresindeki yataklardan karşılanmaktadır. Öbür girdilerden boksit Seydişehir'den, elektrod hamuru da Antalya'dan getirilmektedir. 1977'de tek bir fırınla işletmeye açılan tesislerin nisan-aralık ayları arasındaki üretimi yaklaşık 8.800 tonu bulmuştur. 1978'de ikinci fırını da çalışmaya başlayan işletme, aynı yıl 25.000 ton yüksek karbonlu ferrokrom üretmiştir.

Tesis büyük ölçüde, dışsatıma yönelik üretim yapmaktadır. 1978'de üretimin yaklaşık % 77'si (19.000 ton) yurt dışına satılmıştır. Çoğunlukla Avrupa ülkelerine satılan ferrokrom, önce demiryolu ile İskenderun Limanı'na, oradan da deniz yoluyla yurt dışına gönderilmektedir.

Tesiste, "roş kromit" yanı sıra Sori ve Kefdağı konsantratörlerinde üretildiği için, "Sori konsantresi" ve "Kef konsantresi" diye anılan konsantre kromit de üretilmektedir.

Kuruluşun üretimi, 1976'ya değin büyük ölçüde dış pazara yönelikti. 1976'da üretiminin % 60'ın üzerindeki bir bölümünü yeni kurulan Elazığ Ferrokrom Tesisleri'ne hammadde olarak vermeye başlamıştır. Şark Kromları İşletmesi'nde 1980 verilerine göre yaklaşık 650 kişi çalışmaktadır. Ferrokrom üreten Elazığ Ferrokrom Tesisleri'nde ise 1.500'e yakın kişi çalışmaktadır *(Bak. Elazığ'da Krom ve Ferrokrom Üretimi).*

Elazığ'da madencilik kesiminde faaliyet gösteren bir başka kuruluş da Keban'daki Etibank Simli Kurşun İşletmesi'dir. Burada kurşun ve çinko konsantresi üretilmektedir. Kurşun konsantresi, akü ve pil yapımında, petrol türevlerinde, kristal cam üretiminde, iletişim araçları yapımında, inşaat ve boya sanayiinde girdi olan kurşun metalinin elde edilmesinde kullanılır. Çinko konsantresinden ise, boya sanayiinde ve galvanizleme işlemlerinde kullanılan çinko metali elde edilir. Ne var ki, işletmede izabe tesisi bulunmadığı için bu işlem dışarıda yaptırılmaktadır. Bu amaçla Belçika'daki bir firmayla anlaşma yapılmıştır. Konsantre ürünler oraya gönderilip, rafine edildikten sonra, külçe metal olarak alınmaktadır. 1977 ve 1978'de rafine edilmek üzere gönderilen toplam 4.000 ton konsantre madenden yak-

laşık 1.600 ton külçe elde edilmiştir. 1978'de üretilen 1.400 ton çinko konsantresinin ise 20 ton gibi küçük bir bölümü Kayseri'de kurulu Çinkur'a satılmıştır. Geri kalan bölümü de topluca Belçika'ya işlenmeye gönderilmek üzere stoklanmıştır.

4.000 ton kurşun ve 3.500 ton çinko konsantresi üretebilecek kapasitede olan işletmede 1980'de her iki maden de 1.000'er ton üretilmiştir. Aynı yıl tesiste 450 kişi çalışmaktaydı.

İlde ayrıca, metal dışı madenlerden, bentonit üretilmektedir. Bu maden, petrol ve su sondajlarında, deterjan ve seramik sanayiilerinde, yağ ve şeker arıtılması ile, sızdırmazlık ve sıvama özelliklerinden ötürü baraj ve su arklarında kullanılır. Maden, Tokat-Reşadiye ve Elazığ Sarıyakup Köyü'nde bulunan yataklardan çıkarılmakta, Elazığ Bentonit Fabrikası'nda işlenmektedir. Bu fabrikanın kurulu kapasitesi, 50.000 ton olan Türkiye toplam kurulu kapasitesinin % 40'ını oluşturur. 1970'lerde üretimde artış olduğu görülmekle birlikte, fabrika, 1973'te 4.000 tonla Türkiye toplam üretiminin % 21'ini, 1975'te ise 10.000 tonla Türkiye toplam üretiminin % 23'ünü gerçekleştirmiştir. Ürünler daha çok DSİ, MTA ve Shell Petrol Şirketi'nce satın alınmaktadır.

ENERJİ

Elazığ ekonomisinde elektrik enerjisi üretimi önemli bir yer tutar. 1978'de il gayri safi hasılasının % 9,3'ü elektrik üretiminde gerçekleşmiştir.

Elazığ'da ilk elektrik santralı Elazığ Belediyesi'nce 1920'lerde kurulmuş, 1930'larda kurulan devlet işletmeleri de bünyelerinde kendi santrallarını oluşturmuşlardır.

Zengin hidroelektrik kaynakları olan Elazığ'da 1950'den sonra üç büyük hidroelektrik santralı kurulmuş ve işletmeye açılmıştır. Bunlardan Hazar I, Elazığ Kenti'nin 25 km güneybatısında Etibank'ça kurulmuştur. Gerekli su Hazar Dağları ile çevrili Hazar Gölü'nden sağlanmaktadır. Tesislerin yapımına 1952'de başlanmış, santral 1957'de 3,28'er MW'lik iki grupla işletmeye açılmıştır. Tesis, 1961'de eklenen 3,28'er MW'lik iki grup ve 1965'te eklenen 7 MW'lik bir grupla genişletilmiştir. Yılda 120.500.000 kilovat saat dolayında elektrik enerjisi üretecek kapasitede olan tesiste 80 kişi çalışmaktadır.

İlde kurulan ikinci hidroelektrik santral Hazar II'dir. Etibank'ça kurulan bu tesisin yapımına 1966'da başlanmış ve 1967'de enerji üretimine geçilmiştir. Kurulu gücü 10 MW olan tesis yılda 40.200.000 kilovat saat elektrik üretecek kapasitededir. Hazar II, gerekli suyu Hazar I Santralı çıkışından sağlamakta, tesiste 15 kişi çalışmaktadır.

Türkiye'nin en büyük barajı olan Keban Barajı'nın hidroelektrik santralının yapımına ise 1965'te başlanmış ve işletmenin bir bölümü 1974'te üretime başlamıştır. Türkiye toplam elektrik üretim kapasitesinin yaklaşık % 12'sini kapsayan bu tesis, yılda 9 milyon kilovat saat elektrik üretecek kapasitededir. Tesiste 100 kişi çalışmaktadır *(Bak. Keban Barajı)*.

SANAYİ

Elazığ çevre illere göre oldukça gelişmiş bir ildir. 1978'de ilde yaratılan gayri safi hasıla içinde imalat sanayiinin payı % 15,5 idi. 1975 verilerine göre il faal nüfusunun % 4,8'ini oluşturan 7.890 kişi imalat sanayiinde çalışmaktaydı.

Zengin bakır ve krom yatakları bulunan Elazığ'da madencilik en önemli faaliyet dallarından birisidir. Bu kesim, 1930'lardan beri, yarattığı değer ve iş olanakları açısından il sanayiindeki önemli yerini koruyagelmiştir.

İlin 1968'de kalkınmada birinci derecede öncelikli iller arasına alınması, Elazığ sanayiinde pek büyük bir gelişmeye yol açmamıştır. Devlet sektörünün ağırlıklı durumu, 1970'lerden sonra da gelişerek sürmektedir. Devlet sektöründe yatırımlar özellikle gıda, dokuma ve madencilik alanlarına yönelmiştir. 1970'lerin getirdiği asıl yenilik, madencilik faaliyetinin giderek imalat sanayii ile iç içe bir yapı göstermeye başlaması-

Ergani Bakır İşletmesi

Cumhuriyet öncesinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de madencilik faaliyeti önemli ölçüde yabancı şirketlerce sürdürülüyordu. Bu dönemde devletçe işletilen en önemli maden, 1850'de işletmeye açılan Ergani Bakır Madeni'ydi. 1915'te savaş nedeniyle madenin işletilmesi kesintiye uğramış ve ancak 1920'lerden sonra yeniden üretime geçilebilmesi için girişimler başlatılmıştır. 1924'te, Türkiye'deki faaliyetlerini sürdürmeye yeniden başlayan ve gerekli demiryolu donanımlarının üretimini üstlenen bir Alman bankası (Deutsche Bank), İtibarı Milli Bankası (sonraları Milli Kredi Bankası) ve Türk Hükümeti ile ortaklaşa olarak Ergani Bakır TAŞ'yi kurmuştur. 3 milyon TL olan şirket sermayesinin yarısını Deutsche Bank, 1 milyonunu hükümet ve yarım milyonunu da Milli Kredi Bankası sağlamıştı. Tesislerin kuruluşunun gecikmesi ve deneme üretiminin uzaması yüzünden, madende normal üretime ancak 1939'da geçilebilmiştir.

Bu arada 1926'da Sanayi ve Maadin Bankası kurulduktan sonra hükümetin Ergani Madeni'ndeki payı önce bu bankaya, kısa bir süre sonra da Sümerbank'ın kurulması ile bu kuruluşa geçmiştir.

1930'larda da madencilik kesimindeki devlet işletmelerinin örgütlenmesi amacıyla somut girişimlerde bulunuldu ve 1935'te kabul edilen bir yasa ile 20 milyon sermayeli Etibank kuruldu. Böylece, 1936'da Ergani Bakır TAŞ'nin sermayesinin dokuzda sekizi Etibank'a geçmiş oldu ve şirket 1945'e değin anonim şirket özelliğini korudu. Bu tarihte ise Etibank, özel kişilerin ve İş Bankası'nın paylarını da satın aldı.

Ara verilen bakır üretimine 1939'da yeniden başlanan Ergani Bakır Madeni'nde, o yıl 95.000 ton ham cevher ve 4.000 ton dolayında blister bakır üretilmişti. 1951'de ham cevher üretimi yaklaşık 150.000 tona, blister bakır üretimi ise 14.000 tona yükselmişti.

Ergani, uzun süre Artvin'deki Murgul Bakır İşletmesi'yle birlikte, Türkiye bakır gereksinimini karşılayan iki ana kuruluştan biri olmuştur. Ancak, ülke gereksiniminin artması Etibank'ı, üretimi artırmak amacıyla yeni bakır madeni aramalarına yöneltmiştir.

Bu açıdan ilk önemli gelişme, 1968'de yapımına başlanan ve 1970'lerin başında üretime geçen Karadeniz Bakır İşletmeleri (KBİ) Çakmakkaya İşletmesi ile sağlanmıştır. Bu işletme, gerek ham cevher üretimi, gerekse konsantre bakır üretiminde, kapasite ve gerçekleşme olarak, Ergani ve Murgul işletmelerinden daha önemlidir *(Bak. Artvin, Sanayi)*. Nitekim, 1978'de, Ergani Bakır İşletmesi'nde ancak 350.000 ton ham cevher ve 27.000 ton konsantre bakır ile 16.000 ton blister bakır üretilmiş olup, bu miktarlar, KBİ'nin üretiminin çok gerisindedir.

Bakır Cevheri ve Konsantre Bakır Üretimi (bin ton/yıl)

		1968	1978
Cevher	Ergani	377	350
	Murgul	605	494
	KBİ	683	1.215 (*)
Konsantre	Ergani	35	27
	Murgul	47	26
	KBİ	31	61 (*)

(*) 1973 verileridir.

(DPT, Metal Madenler, 1978)

Ergani Bakır Madeni'nde ayrıca bakır konsantrasyonu işlemi sırasında bir yan ürün olarak elde edilen pirit üretilmektedir. Sülfürikasit üretiminde kullanılan piritin bir bölümü, Mersin'deki Akdeniz Gübre Sanayii Sülfürikasit Fabrikası ile Etibank'ın Bandırma'daki Sülfürikasit Fabrikası'nda işlenir. Geri kalanı da yine Etibank'ın Ergani Bakır İşletmesi çerçevesinde kurduğu sülfürikasit tesisinde kullanılır.

1980'de tesiste 32,5 ton blister bakır, 6.000 ton piritin yanı sıra, 2.000 tonun üzerinde sülfürikasit üretilmiştir.

dır. Bakır ve krom yataklarından elde edilen cevheri hammadde olarak kullanan tesislerin kurulmasıyla (Etibank'ın Sülfürikasit Tesisleri, Ferrokrom Tesisleri ve Bentonit Fabrikası gibi), madencilik faaliyeti giderek entegre tesislerde yapılır duruma gelmiştir. Buna karşılık, il sanayiinin gelişmesi için 1960'larda ortaya çıkan bir olanak yeterince değerlendirilememiştir. Nitekim, Keban Barajı'nın kuruluş çalışmaları sürdürülürken, baraj gölü altında kalacak alanların kamulaştırılması nedeniyle ödenen kamulaştırma bedellerinin sanayiye aktarılması öngörülmüş, ama bu tüm olarak gerçekleşememiştir. İlin ileri gelen bazı esnaf, tüccar ve bürokratları İş Bankası ve Elazığ Belediyesi ile birlikte bir miktar sermayeyi sanayiye yöneltmiş ve Keban Holding'i oluşturmuşlarsa da, bu tek girişim olarak kalmıştır. Öte yandan devlet, kamulaştırma bedellerinin sistemli bir şekilde sanayiye yöneltilmesine öncülük etmeyi üstlenmemiş bu nedenle de söz konusu birikim, il sanayiinde gerçekleşmesi beklenebilecek gelişmeye yol açmamıştır.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ELAZIĞ İMALAT SANAYİİ: Cumhuriyet'ten önce hemen hemen her evde pamuk ipliği yapımında kullanılan çıkrıklar ve "dokuma kuyusu" denilen el tezgâhları bulunmaktaydı. Bu tezgâhlarda "çulha" denilen bezler dokunur ve günlük gereksinimleri karşılamakta kullanılırdı. Kimi yerde bu bezler üzerine ilkel yöntemlerle baskı yapılır, bu baskılar çevre illerde satılırdı.

O dönemde halı dokumacılığı da yaygındı. Ev işletmeciliği biçiminde üretilen halılar, ilin başlıca malları arasında yer almaktaydı. Elazığ'da ayrıca ipekböcekçiliği ve ipekli dokumacılık da yaygın ve gelişkin bir faaliyetti. Nitekim, koza ve ipekli kumaşların Rusya ve Avrupa ülkelerine gönderildiği bilinmektedir. Evlerde sürdürülen bu faaliyetin yanı sıra bir de 30-40 el tezgâhlarından oluşan, "Hüsrev'in İpek Fabrikası" diye anılan işletme vardı. Burada normal olarak günde 60-70 kişi, ipek mevsiminde ise 300-400 işçi çalışmaktaydı.

Ayrıca, sepicilik yapılır ve üretilen deriler özellikle yemeni yapımında kullanılırdı. Elazığ'ın meşin ve sahtiyanları, o zamanlar dış pazarlara gönderilen ürünlerdendi.

Cumhuriyet Dönemi'nde Elazığ sanayiinde değişik bir gelişme görülmüş, anılan dallardan pek çoğu önemini yitirmiştir.

1927 Sanayi Sayımı'na göre, Elazığ'da toplam olarak 1.350'den çok işçi çalıştıran 587 işyeri vardı (Tablo 11). Bunlardan 317'si tarıma dayalı sanayi dallarındaydı. 800'e yakın işçinin çalıştığı bu işyerlerinden yalnızca biri 10 kişiden fazla işçi çalıştırmaktaydı. 140'ı tek kişilik, 160'ı da 2-5 kişilik işletmelerdi. Tarıma dayalı sanayiyi dokumacılık izliyordu. Ama, 1927'de gerek ipekli dokumacılık gerekse halıcılık eskiye göre önemli ölçüde gerilemişti.

Zengin maden yatakları bulunan Elazığ'da, 1920'lerin sonunda sanayi faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir başka dal da maden işlemeciliğiydi. Maden işleme sanayiinde faaliyet gösteren 100 işletmeden 55'i tek kişilik, 44'ü 2-5 kişilik, 1'i de 6-10 kişilik işletmelerdi. Bakır eşya yapımcılığı bu dalda en yaygın faaliyetti. Aynı yıl ağaç ürünleri sanayiinde

Keban Barajı

Keban, Türkiye'nin en büyük barajıdır. Türkiye'deki hidroelektrik ve termik santralların toplam kurulu gücü içinde 630 MW'la yaklaşık % 12'lik payı olan Keban Barajı'nda, 1980'de Türkiye toplam elektrik enerjisinin % 24'ü üretilmiştir. Ayrıca, TEK'in hidroelektrik santrallarının toplam kurulu gücünün % 33'ü Keban'dadır ve 1980 üretiminin de % 56'sı Keban'da gerçekleşmiştir.

Baraj, Elazığ'ın 45 km kuzeybatısında, Malatya'nın 65 km kuzeydoğusunda, "Keban Boğazı" denilen yerde, Elazığ il sınırları içinde kurulmuştur. Murat Suyu ile Karasu ırmaklarının birleştikleri noktadan 10 km güneyde bulunmaktadır.

Baraj bendinin uzunluğu 1.125 m, yerden yüksekliği ise 210 m'dir. Keban, yapay gölünde toplanan su miktarı yönünden de Türkiye'nin en büyük barajıdır. Uzunluğu 125 km ve yüzölçümü 687 km2 olan Keban Yapay Gölü'nde, 30 milyar m3 su toplanmıştır.

Elektrik üretici bir merkez olarak Keban Barajı'nın kurulması düşüncesi, 1936' dan da öncesine uzanır. Fırat Irmağı'nın sağlayacağı olanakların araştırılmasına ise, resmen 1936'da başlanmıştır. Bu amaçla, Fırat'ın yıl boyunca ne gibi özellikler gösterdiğini yakından belirlemek için, Pertek, Keban Boğazı, Kömürhan, Karakaya ve Kemaliye gibi yerlerde "akım gözleme istasyonları" kurulmuştur. Ayrıca, Murat Suyu ve asıl Fırat'ın geçtiği çeşitli yerlerdeki toprağın yapısı ve topografya çalışmaları da aynı yıllarda başlamıştır. Bu çalışmalar sırasında Keban Barajı'nın, gerçekleşenden daha düşük miktarda enerji üreteceği düşünülüyordu. 1952'den sonra ise, Doğu Anadolu akarsuları bir bütün olarak ele alınmış, dolayısıyla proje büyümüştür. Keban Boğazı'nda temel araştırmalarına 1954'te başlanmıştır. 1954-1960 arası, Keban Barajı ve Hidroelektrik Santralı Projesi'nin her yönüyle incelendiği ve araştırıldığı yıllar oldu. 1959'da Uluslararası Kalkınma Örgütü'nün (IDA) teknik desteği ve Amerikan EBASCO firması ile işbirliği yapılarak, Türkiye'nin elektrik gereksinimini karşılama amacına yönelik incelemelere başlandı ve daha sonra kesin planlar yapıldı. 7 tane olan bu planlardan 5 nolu olanı, üretilecek elektriğin birim maliyeti bakımından en ucuz ve gerek ülke ekonomisi, gerekse Doğu Anadolu'nun kalkınması bakımından en uygun görülen "Keban Planı"ydı.

1965'te yapımına başlanan Keban Barajı için, 1974 sonuna değin cari fiyatlarla 7 milyar TL harcandı. Baraj, Fransız-İtalyan ortaklığı olan bir yabancı firmaya ihale edildi; bazı bölümlerinin yapımını ise bir Türk firması üstlendi.

Keban Barajı, dünyada yükseklik bakımından 18., biriktirdiği su miktarı bakımından 21., ürettiği enerji bakımından da 39. sırada yer almaktadır.

Barajın bulunduğu yere gelmeden önce, Fırat Vadisi oldukça geniş ve yayvandır. Keban Boğazı'nda bir anda daralır ve yamaçlar dikleşir. Tümüyle çıplak ve kayalık olan bu kesimde, ırmağın ortalama derinliği 7 m'dir. Baraj yapılırken, yan tarafta açılan tüneller ile nehrin akışı değiştirilmiş ve boğazı kaplayan 45 m kalınlıktaki alüvyon tabakası temizlenmiş, daha derinlerdeki kayalar da oyulmuştur. Buraya eni ve boyu yüzlerce metreyi bulan bir piramit yapılmıştır. Bu piramit, düzgün şekilli olmayan milyonlarca kayadan oluşmaktadır.

Irmağın geçtiği boğazı kapatan bu tür barajlara "kaya dolgu baraj" denilmektedir. Piramidin, duvar şeklini alan üstteki seddinin genişliği tabanda 581 m, yüzeyde 11 m ve uzunluğu 600 m'den fazladır. 125 km uzunluğundaki yapay gölün sularını bu "kaya dolgu baraj" ile bu engele yapışık olarak yapılmış dev bir beton duvar tutmaktadır. Bu dev duvara, "beton ağırlık baraj" adı verilir. Barajda biriken sular, bu beton bölümden geçerek güneye akar. Su tünelleri, suları geçirecek ve onların basıncı ile çalışacak türbinler, jeneratörler hep bu beton bölüme yerleştirilmiştir.

Hidroelektrik santraldan geçen sular, 1982'de 8 türbinden 4'ünü çalıştırmaktaydı.

Barajın beton bölümünün hacmi 1 milyon m3'ten fazla olup, barajda kullanılan beton ile her biri 40'ar daireli, 10 katlı, 930 bina yapılabilirdi.

Beton bölümde sular, 5,2 m çapındaki 8 çelik borudan girer. Girişte çelik kapaklar, ızgaralar ve kapakları açıp-kapatan düzenekler vardır. Temelden 86 m yükseklikteki bu kanallar, suyu elektrik santralına götürür.

Beton bölümün altında yer alan 124 m genişliğindeki kanal ise, baraj gölünde biriken fazla ve tehlikeli suları boşaltmak için kullanılır. Bu kanal, saniyede 17.000 m3 su boşaltabilmektedir.

Beton barajı korumak üzere, her iki yana enjeksiyon galerileri konulmuştur. Bunlara tabandan yüksek basınçla enjekte edilen çimento şerbeti, kayalardaki çatlak ve boşlukları doldurur ve temelden su sızmasını önler.

1974'te işletmeye açılan baraj, yaklaşık 150 yıl sonra ömrünü dolduracaktır. Çünkü, yeni bir baraj yapmak bu süre sonunda ırmağın getirip barajda biriktireceği alüvyonları temizlemekten daha ucuz olacaktır.

de çoğunluğu tek kişilik 50 kadar işletme vardı.

1932'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan firma sayısı yalnızca 3 idi. Bunlardan 1'i un, öbür ikisi sepicilik dallarında faaliyet gösteriyordu ve bu üç işyeri 30'un altında işçi çalıştırmaktaydı. 1941'de bu kanundan yararlanan firma sayısı 5'e çıkmıştı. Bunlardan biri krom ocağı (Guleman Krom İşletmesi), biri bakır çıkarımı ve işlemeciliğiyle uğraşan (Ergani Bakır İşletmesi) öbürleri ise un, deri ve elektrik üretiminde faaliyet gösteren 1'er işletmeydi. Bu tesislere 1942'de kurulan Tekel Şarap Fabrikası eklendi. Fabrika, Buzbağ Şarapları'nı üretmekteydi. Tesisin, kuruluşta yılda 50.000 ton olan şarap üretme kapasitesi, izleyen yıllarda sürekli artırılarak 1970'lerin sonunda yılda 500.000 tona çıkarılmıştır.

1950'LER SONRASINDA ELAZIĞ SANAYİİ: Elazığ sanayii 1950'lerde önemli bir sıçrama göstermemiş, imalat sanayiinde gerçekleştirilen yatırımlar devletin şeker ve çimento fabrikaları ile özel kesimin pamuk ipliği, kiremit ve pamukyağı fabrikalarıyla sınırlı kalmıştır. 1954'te Türkiye Çimento Fabrikaları AŞ ve Emlak Kredi Bankası'nın ağırlıklı katılımıyla kurulan Altınova Çimento Fabrikası'nın kapasitesi, yılda 350.000 tondur.

1956'da kurulan Elazığ Şeker Fabrikası ise yılda 25.000 ton küp ve kristal şeker üretecek kapasitededir. 1975'te Türkiye toplam şeker üretim kapasitesinin yaklaşık % 5'ini oluşturan bu tesiste 130 günlük kampanya süresince günde 1.350 ton pancar işlenebilmekteydi. 700'e yakın işçi çalışan tesiste, yan ürün olarak yılda 12.000 ton melaslı kuru küspe elde edilmekteydi.

1964'e gelindiğinde bile Elazığ imalat sanayiinde 10'dan fazla işçi çalıştıran yalnızca 10 işletme bulunmaktaydı. Bunların 4'ü devletin, 6'sı özel kesimindi. Devlet işletmeleri Ergani Bakır İşletmesi, Tekel Şarap Fabrikası, Altınova Çimento Fabrikası ve Elazığ Şeker Fabrikası'ydı. Gerek çalışan işçi gerekse yaratılan katma değer açısından devlet kesiminin ağırlığı çok büyüktür. Gerçekten de aynı yıl bu işletmelerde toplam 2.800 işçi çalışıyordu ve il katma değerinin % 96'sı (110 milyon TL) burada yaratılmıştı. 6 özel kesim işletmesinde ise, pamuk ipliği, kiremit, pamukyağı üretilmekte, 400 kadar işçi çalışmaktaydı. 1964'te özel kesim işletmelerinde yaratılan katma değer ise yalnızca 4,8 milyon TL'ydi.

1970'LERDE ELAZIĞ SANAYİİ: Yapımına 1965'te başlanan ve Elazığ ile çevre illerin sosyo-ekonomik yapısında önemli değişmelere neden olan Keban Barajı, Elazığ imalat sanayiinde beklenebilecek gelişmeye yol açmamıştır. Aynı şekilde, ilin 1968'de kalkınmada öncelikli iller arasına alınması da il sanayiinde yatırımları özendirici etkiler yaratmamıştır.

1970'lerin başına değin il imalat sanayiine katılan yeni işletmelerin sayısı, ikisi devletin, üçü de özel kesimin olmak üzere beştir. Devlet kuruluşları, Azot Sanayii Süper Fosfat Fabrikası ve Et ve Balık Kurumu Elazığ Et Kombinası'dır. 1967'de kurulan Azot Sanayii Süper Fosfat Fabrikası, yılda 220.000 ton gübre üretecek kapasitededir. 650'nin üzerinde işçinin çalıştığı bu tesiste 1980'de kapasite kullanım oranı % 35-40 düzeyindeydi. Bu sorun, büyük ölçüde, dışalım yapılamaması nedeniyle ortaya çıkan girdi yetersizliğinden kaynaklanmıştı.

Tablo 11
1927 Sanayi Sayımı'na Göre Elazığ'da İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Tarıma Dayalı Sanayi	317	785
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	100	177
Dokuma Sanayii	103	179
Ağaç Ürünleri Sanayii	46	76
İnşaat Sanayii	15	127
Kâğıt ve Basın Sanayii	1	1
Kimya Sanayii	5	10
Toplam	587	1.355

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

1968'de kurulan Elazığ Et Kombinası ise yılda 67.000'den fazla sığır ve 370.000 kadar koyun kesimi yapabilecek kapasitededir. Kapasite kullanım oranının yine çok düşük bir düzeyde kaldığı bu işletmede 1980'de yalnızca 27.000 sığır ve 26.000 koyun kesimi yapılmıştır. Kombinada 75 işçi çalışmaktadır.

1960'ların sonlarına doğru kurulan ve 1970'lerin ilk yıllarında faaliyete geçen özel kesim kuruluşları ise çoğunlukla Keban Holding'e bağlıdır. Yine de, Keban Barajı'nın yapımı dolayısıyla ödenen kamulaştırma bedellerini imalat sanayii yatırımlarına kanalize etmek amacıyla kurulan Keban Holding'in bu girişiminde çok başarılı olduğu söylenemez *(Bak. Keban Holding)*.

Öte yandan, 1970'lerde il imalat sanayiine üç devlet işletmesi daha katılmıştır. Bunlar, Elazığ Yem Fabrikası, Elazığ Süt Fabrikası ve Etibank Ferrokrom Tesisleri'dir.

Yılda 16.000 ton kapasiteli Elazığ Yem Fabrikası'nda 50 dolayında işçi çalışmaktadır. Tesis, 1980'de 14.000 ton yem üretmiştir. Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun Elazığ Süt Fabrikası'nın yıllık süt işleme kapasitesi 7.500 tondur. 30 işçinin çalıştığı fabrikada 1980'de, kapasitesinin % 60'ı düzeyinde süt işlenmiştir.

Keban Barajı'nın yapımından sonra ilin enerji olanaklarının genişlemesiyle birlikte yapımına geçilen Etibank Ferrokrom Tesisleri'nde ise yüksek karbonlu ferrokrom üretilmektedir *(Bak. Elazığ'da Krom ve Ferrokrom Üretimi)*.

1970'lerdeki gelişmeler, devlet kesiminin il imalat sanayiindeki egemen konumunu pekdeğiştirmemiştir. 1979 Yılı İmalat Sanayii Anketi sonuçlarına göre Elazığ'daki 8 devlet işletmesi, 10'dan fazla işçi çalıştıran kuruluşlardaki toplam 5.300'ün üzerindeki işçinin % 76'sını bünyesinde çalıştırmakta ve toplam katma değerin % 75'ini yaratmaktaydı.

YATIRIMLAR VE KATMA DEĞERİN GELİŞİMİ: Elazığ'da imalat sanayiine yapılan yatırımlar 1964-1978 arasında sürekli artmış, 1979'da ise ani bir düşüş göstermiştir. İl imalat sanayiinde yatırımların en çok arttığı dönem 1974-1978 arasıdır. 1972'de, 1968 fiyatlarıyla 10 milyon TL dolayında olan toplam yatırımlar 1974'te 3 katına çıkmış, 1978'de bir miktar daha artarak 33 milyon TL'ye ulaşmıştır. 1979'da ise yatırımlar yarı yarıya azalmış, 16 milyon TL düzeyinde kalmıştır.

Elazığ imalat sanayiine yapılan yatırımlarda devlet kesimi her dönemde ağırlıkta olmuştur. 1968 sabit fiyatlarıyla 1974-1979 arasında yapılan 160 milyon TL dolayındaki yatırımda devletin payı % 70'e yakındır. Özel kesim yatırımları ise özellikle 1977-1979 arasında artış göstermiştir.

Öte yandan, 1964-1976 arasında il imalat sanayiinde yaratılan katma değer de sürekli artmış, 1976'dan sonra ise düzenli bir düşüş başlamıştır. İmalat sanayiinde yaratılan katma değerde de devlet işletmelerinin ağırlıklı bir yeri vardır. Nitekim, 1974-1979 arasında Elazığ imalat sanayiinde yaratılan katma değerin % 85'i devlet işletmelerince gerçekleştirilmiştir.

KÜÇÜK SANAYİ: Elazığ imalat sanayiinde küçük işletmeler oldukça yaygındır. Büyük işletmelerin yakın dönemde yaygınlaşmasına karşın, küçük sanayi il ekonomisinin çok eskilere dayanan geleneksel yapısının bir devamıdır.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre ilde 1.155 küçük işletme saptanmıştır. Bunların 750 kadarı 2-9 kişilik, geri kalanı da tek kişilik işletmelerdir. 10'dan çok işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı 46'dır (Tablo 12).

İlde küçük işletmelerin en fazla yoğunlaştığı dal olan metal eşya sanayiinde 370 kadar işletme faaliyet göstermektedir. Bu işletmelerin büyük bölümü bakır eşya yapımıyla uğraşmakta, bir bölümünü de oto-bakım onarım atölyeleri oluşturmaktadır. Küçük sanayinin genel yapısını yansıtan bu dalda sayıları 260'a ulaşan 2-9 kişilik işyerleri ağırlıktadır.

Buna karşılık dokumacılık, tek kişilik işletmelerde yapılan üretimin en yoğun olduğu daldır. Bu sanayi dalında yer alan 290 dolayında işletmenin 160'ı tek kişiliktir. Bu işletmeler, halı ve pamuklu dokuma üretimiyle uğraşmaktadır.

270 kadar işletmenin faal olduğu orman ürünleri sanayii ile 150'nin üzerinde işletmeyle üretim yapılan gıda maddeleri sanayiinde ise 2-5 kişilik işletmeler çoğunluktadır.

Küçük işyerlerinin bir bölümü, Elazığ'ın

Kesirlik Mahallesi'nde 300.000 m2'lik bir alanda kurulmuş olan Küçük Esnaf Sanayi Sitesi'nde toplanmıştır. 1974'te açılan ve cari fiyatlarla 23 milyon TL'ye çıkan sitede 800'e yakın işyeri bulunmaktadır.

TİCARET

Elazığ, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli ticaret merkezlerinden birisidir. 1978'de ilde yaratılan gayri safi hasıla içinde ticaret kesiminin payı % 9,6 idi. 1975 verilerine göre il faal nüfusunun % 4'ü ticaretle uğraşıyordu. Otel-lokanta ve mali kurumlar dışında toptan ve perakende ticaretle uğraşan 4.312 kişi il faal nüfusunun % 2,6'sını oluşturuyordu.

İlde ticarete konu olan başlıca sanayi ürünleri; blister, bakır, kromit, ferrokrom, küp ve kristal şeker, şarap, Portland çimentosu, hayvan yemi, et ve süt ürünleri, plastik boru, bentonit, pamuk ipliği ve deri eşyadır. Bu ürünlerden ferrokrom, şeker ve çimentonun dışsatımı da söz konusudur. Ayrıca, ilin canlı hayvan dışsatımında da önemli bir yeri vardır *(Bak. Hayvancılık)*.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı sonuçlarına göre, Elazığ'da 190'ı toptancı, geri kalan büyük bölümü perakendeci olan 2.500 kadar ticaret kuruluşu vardı. Bunlardan 1980'de cirosu 5 milyon TL'nin üstünde olanlar ise 30 kadar toptancı ve 130 kadar perakendecidir.

Elazığ'da bir Ticaret ve Sanayi Odası bir de Ticaret Borsası vardır. Elazığ Ticaret Borsası'nın başlıca uğraş alanlarını, canlı hayvan, hayvansal ürünler, tahıl ve baklagiller alım-satımı oluşturmaktadır.

1979'da borsada işlem gören malların toplam bedeli 430 milyon TL dolayında idi. Bu bakımdan, 16 ilden oluşan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Elazığ Borsası, % 14,5 payla Erzurum'dan sonra (% 54,6) ikinci sırayı almaktadır. İlde Elazığ Belediyesi'nin bir toptancı hali ile bir de kapalı perakendeci hali bulunmaktadır. Borsanın kapsamı dışında kalan her tür gıda maddesi, toptancı halinde işlem görmektedir.

İlin ticaret ilişkisinde bulunduğu başlıca merkezler, İstanbul, Gaziantep, Kayseri ve Adana'dır. Ayrıca, Elazığ'a komşu illerden Tunceli, Bingöl ve Diyarbakır'ın bazı ilçeleri hemen hemen tüm ticaretlerini Elazığ'la yapmaktadır. Batı ve Güney Anadolu'da bulunan birçok büyük fabrikanın bölge bayiliği de Elazığ'da bulunmaktadır.

BANKACILIK

Elazığ'da ilk banka şubeleri TC Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'nca açılmış, bunları yerel bir banka olan Elazığ İktisat Bankası'nın bir şubesi *(Bak. Elazığ İktisat Bankası TAŞ)* ve Türkiye İş Bankası şubeleri izlemiştir. 1963'te 7'si Merkez İlçe'de olmak üzere 14 banka şubesinin bulunduğu Elazığ'da bu sayı sürekli artış göstererek, 1981'de 30'u aşmıştır. Aynı yıl bu şubelerin yarıdan fazlası Merkez İlçe'deydi. Maden'de 3, öteki ilçelerde de 1'er şube vardı.

Tablo 12
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	1.201	411	744	46
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	173	25	132	16
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	295	162	131	2
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	268	95	172	1
Kâğıt ve Basın Sanayii	20	5	12	3
Kimya Sanayii	38	15	20	3
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	23	4	12	7
Metal Ana Sanayii	4	—	—	4
Metal Eşya, Makine İmali Sanayii	373	102	261	10
Diğer Sanayi Dalları	7	3	4	—

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

1978'de Elazığ'da toplanan mevduat 1.600 milyon TL iken, 1979'da % 38 dolayında artarak 2.300 milyon TL'ye çıkmıştır. Bu oran, Türkiye ortalama mevduat artış oranının (% 52) oldukça altındaydı. 1979'da Elazığ'da toplanan mevduatın Türkiye toplamı içindeki payı da binde 5'tir.

Elazığ İktisat Bankası TAŞ (Ortadoğu İktisat Bankası)

1929'da Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Sıngırzade Ahmet Şükrü öncülüğünde Elazığlı tüccar ve müteahhitlerce kurulan Elazığ İktisat Bankası TAŞ, 1978'e değin tek şubeli bir yerel banka olarak faaliyetini sürdürmüş, 1978'de ise il dışında da şubeler açarak, ulusal banka olma niteliğini kazanmıştır. Yeni adı Ortadoğu İktisat Bankası'dır.

Kuruluşunda ödenmiş sermayesi 25.000 TL olan bankada, izleyen yıllarda sermaye artırımına gidilmiş ve ödenmiş sermaye 1930'da 50.000, 1962'de 200.000, 1967'de 875.000 TL'ye çıkarılmıştır. Bankanın ulusal niteliğe kavuştuğu 1978'de ise ödenmiş sermaye ve ihtiyat akçeleri toplamı 12 milyon TL idi. Ortadoğu İktisat Bankası'nın 1979'da biri Elazığ, biri de Diyarbakır'da olmak üzere 2 şubesi vardı. Aynı yıl bankanın merkezi Elazığ'dan İstanbul'a taşınmış ve şube sayısı 1981'de 9'a çıkmıştır. 100'e yakın personel çalışan bankada, 1981'de 700 milyon TL'nin üzerinde mevduat toplanmış, banka yaklaşık 200 milyon TL kredi vermiştir.

1978'de İstanbullu bir sermaye grubu olan Acarer Holding'in kontrolüne geçen banka, 1982'de yeniden el değiştirerek, hisselerin % 77'sini toplayan Kozanoğlu-Çavuşoğlu Grubu'nun kontrolüne geçmiştir.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Elazığ İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde yer alır. Kuzeyde Erzincan ve Tunceli, doğu ve kuzeydoğuda Bingöl, güneyde Diyarbakır, güneybatı ve batıda Malatya illeri ile çevrilidir.

İl toprakları genel olarak dağlık ve engebelidir. Dağların yükseltisi 2.000-2.300 m arasında değişir. Yükselti, kuzeydoğudaki Munzur ve Bingöl yöresi ile güneydoğu ovaları arasında kademeli olarak azalır.

İli, doğu, güney ve batıdan Doğu Toroslar'ın batı uzantıları çevreler. Kuzeybatıdan ise Munzur Dağları'nın güney uzantıları il sınırlarına girmektedir.

Doğu Toroslar'ın il sınırları içinde kalan batı uzantıları bu kesimlerde yerleşmeyi olanaksız kılacak denli yüksek ve dalgalı olmamakla birlikte, yerleşme biçimi ve düzeniyle ekonomik faaliyet türünü sınırlamakta ve belirlemektedir.

Murat Suyu ile Fırat Irmağı, il topraklarında bir yarımada oluşturur. İlin ovaları, daha çok, bu yarımadayı sınırlayan ırmakların ve kollarının çevresindedir. Bu ovaların bazıları ve ilin en önemli ovası olan Uluova'nın büyük bir bölümü, Keban Barajı'nın yapımıyla göl suları altında kalmıştır.

İldeki yerleşmeler daha çok ova ve vadilerde toplanmıştır. Yükseltinin fazla olduğu dağlık kesimler ise oldukça tenhadır. Nitekim, dağlık kesimde yer alan Baskil, Keban, Ağın ve Sivrice, ilin en az nüfuslu ilçeleridir.

İlin kırsal kesiminde 100 km2'de ortalama 6 köy vardır. Bu yerleşme sıklığı, sulanabilen tarım topraklarının toplandığı ilin kuzeydoğusu ile orta kesimindeki Uluova ve çevresinde iki katına varmaktadır.

Vadi ve ovalarda egemen yerleşme biçimi, su varlığına bağlı olarak kurulmuş küme köylerdir. Buna karşın temel ekonomik uğraşın hayvancılık olduğu dağlık kesimlerde dağınık yerleşme düzeni egemendir.

İl topraklarının engebeli yapısı ve tarıma elverişli toprakların azlığı gibi nedenlerle köyler nüfusça küçüktür. 1980'de ilde ortalama köy nüfusu 442 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 40 idi. Nüfusu 1.000'i aşan köylerin en çok olduğu ilçeler Palu (17) ve Merkez (14) idi.

Yörenin topografik ve sosyo-ekonomik yapısına koşut olarak tüm Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi Elazığ'da da mezra, kom gibi köyden küçük yerleşme biçimi çok yaygındır. Bu tür köy altı yerleşmeler özellikle dağlık yörelerde yaygındır. 1976'da ildeki bucak ve köy sayısı toplamı 589 iken, köy altı yerleşme sayısı 775 idi.

Elazığ İli kırsal kesiminde nüfus yoğunluğu, Doğu Anadolu Bölgesi'ne göre yüksek, ülke ortalamasından ise düşüktür. İlde kırsal kesim nüfus yoğunluğu km2'de ortalama 20-30 kişidir. Yoğunluğun en yüksek olduğu yer Merkez İlçe, en düşük olduğu yerler ise Keban ve Baskil ilçeleridir.

Toprakları genellikle engebeli ve eğimi fazla olan Elazığ'da kentsel yerleşmeler, eğimin az (% 5-15 arasında) olduğu ovalar ve ırmak boylarında yer alır. İlin tek büyük kentsel yerleşmesi il merkezi olan Elazığ Kenti'dir.

Elazığ Kenti, 1970'te, nüfusu 100.000'i aşan kentler arasına girmiştir.

1980'de ilin kentleşme oranı, ilçe merkezlerini kent kabul eden ölçüte göre % 42,4, nüfusu 10.000'i aşan yerleşmeleri kent kabul eden ölçüte göre ise % 35,2 idi. İlin içinde yer aldığı yöreye göre hayli yüksek olan bu kentleşme oranı, doğrudan doğruya il merkezindeki nüfus toplanmasından kaynaklanmaktadır. Öteki ilçe merkezlerinin kentleşme oranına katkısı çok düşüktür. 1980'de il nüfusunun % 32'sinin yaşadığı il merkezinin nüfusu 142.983 kişi idi.

Elazığ Kenti, sahip olduğu ulaşım olanakları, hinterlandını oluşturan alandaki tarım topraklarının görece yüksek verimliliği, bölgeye yapılan kamu yatırımlarının burada yoğunlaşmış olması ve ötedenberi yörenin yönetsel işlevlerini yüklenmesi nedeniyle, Doğu Anadolu'nun önemli ve gelişen kentlerinden birisidir. Kent, ildeki öbür ilçe merkezlerine göre çok daha fazla gelişmiş ve kalabalıklaşmıştır. Öbür yerleşmeler daha çok kasaba niteliğindedir.

İlin, Elazığ Kenti dışında nüfusu 10.000'i aşan tek kentsel yerleşmesi Maden'dir (1980'de 12.341 kişi). Bakır, krom ve simli kurşun maden işletmeleri ve Elazığ-Diyarbakır-Mardin-Nusaybin Karayolu'nun buradan geçmesi, Maden'in gelişmesinin başlıca nedenleridir.

KEBAN BARAJI'NIN YAPIMININ İLİN YERLEŞME DÜZENİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: Yakın dönemde Elazığ İli yerleşme düzenini etkileyen en önemli olay Keban Barajı'nın yapımıdır. Barajın yapımı nedeniyle ilin en verimli tarım toprakları ve birçok yerleşme sular altında kalmış; buralarda oturanların göç etmesi, Elazığ Kenti'ndeki nüfus toplanmasını daha da artırmıştır.

Keban Barajı, Elazığ il merkezinin 45 km kuzeybatısında, Keban ilçe merkezinin 3 km kadar kuzeyinde yer almaktadır. Barajın yapımıyla 687 km2 genişliğindeki gölün sınırları içinde kalan, ovalık alanlardaki 94 yerleşme tümüyle, dağ ve yamaçlardaki 118 yerleşme ise bir bölümüyle su altında kaldı.

Keban Holding

Keban Barajı'nın yapımına başlanmasıyla birlikte, toprakları kamulaştırılan kişilere ödenen kamulaştırma bedellerini sanayi yatırımlarına yöneltme doğrultusunda çaba gösterilmiş ve bu amaçla 1967'de "Elazığ ve Civarında Endüstriyel Tesislerin Kurulmasını Takip ve Teşvik Derneği" kurulmuştur. 1968'de dernek niteliğinden çıkarak, Keban Holding AŞ adıyla bir anonim şirkete dönüşen bu girişim, kuruluş amacını şöyle açıklamaktaydı: "İstimlak parası alıp, yerlerinden göçen vatandaşlarımıza yol göstermek, paralarını israf etmekten kurtarmak ve (bölgede) verimli sanayi işlerine yatırmalarını sağlamak..."

Kuruluş sermayesi 3 milyon TL olan holdingin kurucu ortakları, Merkez İlçe'nin önde gelen tüccar, doktor, üst kademe bürokratları ile İş Bankası, Elazığ Belediyesi ve İl Özel İdaresi'dir.

Keban Holding, ilgilendiği projeleri gerçekleştirmek için, hükümetin bazı koşulları sağlamasını istemiştir. Bunlar arasında, holdingin ilgilendiği yatırımlar için kârlılık ve fizibilite araştırmalarının devletçe yaptırılması, devletin yatırımlara öncülük etmesi, 5 yıl süreyle vergi ve gümrük bağışıklığı, kredi kolaylıkları, yabancı sermaye katılımının sağlanması gibi istekler yer almaktaydı. Holding ayrıca 1 ile 3 milyar TL arasında değişen kamulaştırma bedellerinin en az % 10'unun holdinge yönlendirilmesini de istemekteydi.

Keban Holding'in bu isteklerine bir ölçüde yanıt vermek üzere Devlet Planlama Teşkilatı, Tempo-General Elektrik Şirketi'ne, bölgede ne gibi yatırımlar yapılabileceğini araştırması için bir proje vermiş ve karşılığında 1,5 milyar TL dolayında bir ödeme yapmıştır. Proje 1962'de tamamlanmış, ancak öneriler holdingce pek benimsenmemiştir. Birçok konuda devlet desteği ve öncülüğü isteyen holding, ancak bu koşulun yerine getirilmesiyle halkın kurulacak tesislere güven duyacağını ve para yatıracağını belirtmiştir. Devlet ise, söz konusu öncülükten yana değildi ve yerli girişimlerin sanayi yatırımlarını kendi baslarına gerçekleştirebilecekleri varsayımından hareketle, bu konudaki yükümlülüğünü yok denecek bir düzeye indirmiştir.

Nitekim, holding, kamulaştırma bedeli alan yöre halkının çok sınırlı bir bölümünü bünyesinde kurduğu şirketlere ortak edebildi. Alınan bedeller, daha çok konut yapımı, yeni toprak alma, bağımsız ticaret işyerleri kurmagibi alanlara dağıldı.

Keban Holding bünyesinde kurulan başlıca üç işletme, Keban Holding Plastik Boru Fabrikası, Beton Direk Fabrikası ve Ağın Deri Fabrikası'dır.

Yılda 6.000 ton PVC plastik boru üretecek kapasitede olan Plastik Boru Fabrikası'nda 175 işçi çalışmaktadır. Fabrika 1980'de 2.600 ton kadar boru üretmiştir. Yılda 1.500 ton prefabrike yapı elemanları üreten Beton Direk Fabrikası'nda ise 100 dolayında işçi çalışmaktadır.

Holdingin, Ağın İlçesi'ndeki Ağın Dericilik Fabrikası ise yılda 600.000 küçükbaş hayvan derisi işleyecek ve 60.000 deri giysi üretecek kapasitededir. 1980'de bu kuruluşta 250 işçi çalışmaktaydı.

Holding bünyesindeki bu kuruluşlar, 1980'lerin ilk yıllarında ekonomik bunalımın etkisiyle işletme sermayesi yetersizliğinden kaynaklanan bir darboğaza girmiş ve Ağın Dericilik Fabrikası ile Plastik Fabrikası'nda % 90'ı aşkın payı satın alan Türkiye İş Bankası, 1981 sonunda, bu tesisleri bünyesine katmıştır.

Bunların 111'i Elazığ'da, geri kalanı Tunceli (91), Erzincan (7) ve Malatya (3) illerindeydi.

Buralardaki tümüyle sular altında kalan yerleşmelerden yaklaşık 23.000 kişi başka yerlere göç etti. Bir bölümüyle sular altında kalan yerleşmelerde yaşayanlarla birlikte, barajın yapımından etkilenenlerin sayısı 30.000'i (7.264 aile) aşıyordu.

Elazığ'da barajdan etkilenen 111 yerleşme Merkez, Ağın, Keban ve Palu ilçelerindeydi. Bunlardan 94'ü barajdan tümüyle, 17'si bir bölümüyle etkilenmişti.

Doğrudan etkilenen 94 yerleşmenin 45'i Merkez, 14'ü Ağın, 11'i Keban, 24'ü Palu ilçelerindeydi.

Baraj yapımından zarar gören ailelerin büyük bir bölümü topraksız ya da küçük toprak sahibiydi. Topraksızlar hiç kamulaştırma bedeli alamayacak, küçük toprak sahipleri ise çok az bedel alacaklardı; bu ailelerin kendilerine yeni bir yaşam kurması mümkün olmadığı için devlet eliyle iskân edilmeleri öngörülmüştü.

O zamana değin devlet, toplu şekilde iskân edilenlere karşılıksız yardım yapıyordu. Keban Barajı'nın yapımıyla ortaya çıkan iskân olayının boyutu o denli büyüktü ki, toplu iskân politikasını düzenleyen yasanın değiştirilmesi yoluna gidildi. İskân edilenlere karşılıksız yardım yapılması yerine, yardım karşılığında borçlandırma ilkesi getirildi.

Devlet eliyle iskânın boyutları ve şeklinin belirlenmesi için baraj yapımından zarar görecek olan ailelere 1968, 1969 ve 1971'de üç kez anket uygulandı. Bu anketlerde devlet eliyle iskân isteyenlere üç seçenek sunuluyordu: 1) Tarımsal (kırsal kesimde) iskân, 2) kentte konut, 3) iş.

İlk ankette, yörede tarımsal iskân seçiminde bulunanların toprak talebini karşılayabilecek kadar devlet arazisi olmadığı görüldü. Daha sonraki anketlerde, başta maliyeti yüksek olan tarımsal iskân olmak üzere, devlet eliyle iskân talebi azaltılmaya çalışıldı. Gerek koşulların ağırlaşması, gerek devletin bu konudaki girişimlerinin etkin olmaması nedeniyle, devlet eliyle iskân isteyen aile sayısı 1968'de 5.170 iken 1971'de 2.706'ya düştü.

İskân talepleri karşılanmayan aileler göç etmek zorunda kaldılar. Bunların bir bölümü Elazığ Kenti'ne, bir bölümü de baraj gölünün kenarında yeniden kurulan köylere yerleştiler.

KADEMELENME: Elazığ en üst düzey işlevler açısından, ülkenin tek 7. kademe merkezi olan İstanbul'un etkisi altındadır. Bir alt kademe işlevler açısından ise, ilin büyük bir bölümü hızla gelişen bir 6. kademe (üst-bölgesel) merkez olan Adana'nın etki alanına girmektedir. Keban ve Ağın dışında tüm il Adana'nın 6. kademe etki alanındadır; yalnız bu iki ilçe Ankara'yı da atlayıp İstanbul'la 6. kademe işlevsel ilişkilere girmektedir. Adana'nın güçlenmesiyle bu iki ilçenin de 6. kademe ilişkilerini Adana'ya yöneltmeleri oldukça yüksek bir olasılıktır.

Elazığ Kenti bir 5. kademe (bölgesel) merkezdir. İlin tüm ilçeleri kentin 5. kademe etki alanındadır. Pülümür dışında tüm Tunceli İli ve Bingöl'ün Kiğı İlçesi 5. kademe ilişkilerde Elazığ'a yöneliktir. Bingöl'ün Merkez, Genç ve Solhan ilçeleriyle, Muş'un Merkez İlçesi de kentin Diyarbakır'la ortak 5. kademe etki alanı içindedir. Kentin 5. kademe etki alanı deseninin ilerde fazla bir değişikliğe uğraması pek olası değildir; çünkü batıda kente 100 km uzaklıktaki Malatya ve güneyde 165 km uzaklıktaki Diyarbakır güçlü birer 5. kademe merkezdir ve bunlar Elazığ'la yarışma içindedir. Kuzeyde ise, ekonomik mesafeleri uzatan sıradağlar, Elazığ'ın 5. kademe etki alanının genişlemesini kısıtlamaktadır.

İlin tüm ilçeleri Elazığ Kenti'nin 4. kademe (alt-bölgesel) etki alanı içindedirler. Ayrıca, Bingöl'ün Kiğı İlçesi ve Tunceli'nin Pülümür dışındaki tüm ilçeleri, Elazığ'ın 4. kademe etki alanındadır. Kuzeybatıda ise Erzincan'ın Kemaliye İlçesi kentle Malatya'nın 4. kademe ortak etki alanı içindedir. Bu desenin ilerde de egemen olması hayli yüksek bir olasılıktır. Yalnız, Kiğı'yla Bingöl arasındaki yolun iyileştirilmesi durumunda Kiğı'nın Elazığ'ın 4. kademe etki alanından çıkarak Bingöl'ün etki alanına girmesi; en azından bu ilçenin her iki kentle de 4. kademe ilişki kurması beklenebilir. Öte yandan, 4. kademe bazı gereksinmelerini şimdilik 3'le 4 arası bir ara kademe olan Ergani'den karşılayan Maden İlçesi'nin, Ergani'nin güçlenmesi durumunda bu kentle olan ilişkilerini daha üst düzeye yükseltmesi ve Elazığ'la olan 4. kademe ilişkilerinin görece azalması olasıdır.

İlin Keban, Maden, Palu ve Karakoçan ilçe merkezleri birer 3. kademe (yerel) merkezdir. Çok küçük bir bağlı bölgesi ve nüfusu olan Ağın ile Baskil birer 2. kademe (kırsal) merkezdir. Ağın'ın gerekli nüfus ve dolayısıyla talep düzeyinden ilerde de yoksun kalması hemen hemen kesin olduğundan, bu merkezin daha üst kademeye yükselmesi olanaksızdır. Aynı şey bağlı bölgesinde daha yüksek bir nüfusu olan Baskil için de söz konusudur. Çünkü, ilçe ekonomik olanakları kıt dağlık bir yörede yer almaktadır. Ayrıca, ekonomik olanakların kıtlığından kaynaklanan düşük talep düzeyi ve yörenin bu talebi emen Elazığ'a yakınlığı, burada güçlü bir 3. kademe merkezin doğmasını güçleştirmekte, hatta olanaksızlaştırmaktadır. İlçe merkezlerinden Sivrice, 2 ve 3. kademeler arasında bir ara kademe merkez olup, olanak ve göreli konum bakımından Baskil'e benzemektedir. Dağlık bir yörede yer alan ilçe Elazığ'a yaklaşık 30 km uzaklıktadır. Birçok bakımdan gerçek bir 3. kademe merkez işlevi göremeyen ilçe merkezlerinden Ağın Keban'ın; Baskil ve Sivrice ise Elazığ'ın 3. kademe etki alanı içindedir.

İlde, ilçe merkezi olmalarına karşın, ülke genelinde ilçe merkezlerinin gördükleri sosyo-ekonomik işlevleri göremeyen ve birer 2. kademe (kırsal) merkez olan Ağın ve Baskil'den başka, 6 tane daha 2. kademe merkez vardır. Bunlar Ağın'a bağlı Modanlı, Karakoçan'a bağlı Başyurt, Maden'e bağlı Alacakaya ile Gezin, Palu'ya bağlı Kovancılar ve Sivrice'ye bağlı Usluköy'dür. Bunlardan, Başyurt ve Usluköy'ün nüfusları 1980'de 700'ün altındaydı ve buralar nüfus bakımından 1960'tan beri fazla bir gelişme göstermemişti. Kuruldukları yörelerde ekonomik olanakların kıtlığı, bunların gelişmelerini olanaksızlaştırmaktadır.

Maden'deki Gezin'in nüfusu da 1960'tan beri hemen hemen hiç artmamış, 1980'de yalnızca 1.291 olmuştur. Bu nüfus, güçlü bir 2. kademe merkez oluşturmaya yeterli değildir. Öte yandan, Alacakaya'nın 1980'de nüfusu 3.342, Kovancılar'ın 4.822 olup, her iki merkezin nüfusu da 1970-1980 arasında yaklaşık % 100 artmıştır. Bunlar, Doğu Anadolu'da birçok ilçe merkezininkine ve 3. kademe merkeze yakın, hatta onların üstünde olan nüfuslarıyla gerçekten güçlü birer 2. kademe merkez oluşturmaktadır. Ama her ikisinin de daha üst kademe merkez olabilme olanakları yoktur. Kovancılar Palu'ya yalnızca 8 km uzaklıktadır ve birbirine bu denli yakın 2 tane 3. kademe merkez oluşma olasılığı çok düşüktür. Başyurt ise, Karakoçan'la Palu arasındaki mesafenin ortasında ve Palu'ya 28, Karakoçan'a ise 16 km uzaklıktadır. İki üst kademe merkeze yakınlığı ve bölgenin olası talep koşullarıyla Başyurt'un da daha üst kademe bir merkez olabilmesi olanaksızlaşmaktadır.

ULAŞIM: Elazığ İli, karayolu, demiryolu ve havayolu ulaşım olanaklarından yararlanmaktadır.

İl, Doğu Anadolu'nun güneyinden doğuya açılan yolların kapısı durumundadır. Elazığ Kenti, karayoluyla Malatya'ya, Diyarbakır'a; Tunceli üzerinden Erzincan ve Erzurum'a; Bingöl ve Muş üzerinden Van Gölü kıyısına, batıda Keban'a bağlanır. Malatya-Diyarbakır Demiryolu'nun, Yolçatı İstasyonu'ndan ayrılan bir kolu Elazığ'dan geçerek Van Gölü'nün batısında Tatvan'a ulaşır.

Karayolu: İlin en önemli karayolu bağlantısı Ankara-Kayseri-Malatya üzerinden gelerek, Elazığ üzerinden Tunceli ve Erzurum'a giden devlet yoludur. Bu karayolunun 156 km'si Elazığ il sınırları içindedir. Doğu Anadolu'nun, İskenderun Limanı'nın hinterlandına giren ve Erzurum'a dek uzanan geniş bir kesimini, bu limana, dolayısıyla da Akdeniz kıyılarına bağlıyor olması, bu yola ayrıca önem kazandırmaktadır. Söz konusu devlet yoluna, güneydeki Baskil ilçe merkezi 28 km'lik, kuzeydeki Palu ise 8 km'lik il yolları ile bağlanır.

Yolun Elazığ-Palu kesiminin 87. km'sindeki Kovancılar yöresinde kuzeydoğuya ayrılan bir kol Bingöl ve Muş üzerinden Van Gölü kıyısındaki Tatvan'a ulaşır.

Karakoçan ilçe merkezi de Elazığ-Bingöl Yolu'nun 112. km'sinden ayrılan 4 km'lik bir yolla öbür merkezlere bağlanır.

İlin ikinci önemli devlet yolu, Elazığ-Diyarbakır Karayolu'dur. Kuzeybatıda Arapkir ve Keban'dan geçerek Elazığ'a ulaşan yol, Diyarbakır ve Mardin üzerinden Suriye sınırında Nusaybin ve Cizre, Irak sınırında da Habur sınır kapılarına ulaşır. Bu yol, bölgenin Ortadoğu ülkelerine gönderilen başlıca ürünlerinden olan canlı hayvan ve hayvan ürünleri dışsatımında büyük önem taşımaktadır.

Söz konusu yol, Diyarbakır'a Hazar Gölü çevresinden ve Maden İlçesi üzerinden geçerek ulaşır. Hazar Gölü'nün güney kıyısında bulunan Sivrice ilçe merkezi de 4 km'lik il yoluyla Koç Geçidi yöresinde bu yola bağlanır.

1981'de Elazığ il sınırları içinde toplam 419 km'yi bulan devlet karayolunun 323 km'si (% 77) sert yüzeyli (üstün nitelikli, asfalt ya da beton), 69 km'si gevşek yüzeyli ve 27 km'si topraktı. Bu açıdan Elazığ'daki devlet yolları ülke ortalamasına yakın nitelikteydi.

Aynı yıl, uzunluğu 451 km'yi bulan il yollarının ise 107 km'si (% 24) sert, 243 km'si (% 54) gevşek yüzeyli ve 89 km'si (% 20) topraktı. Bunların 12 km'si kış aylarında geçit vermeyen yollardı. Elazığ'daki il yolları ülke ortalamasına göre geri durumdaydı. 1981'de ülkedeki tüm il yollarının % 37'si sert, % 46'sı gevşek yüzeyli, % 13'ü ise topraktı.

İlin kırsal kesimindeki yerleşmeleri birbirine ve üst merkezlere bağlayan yol ağı oldukça zayıf ve yetersiz niteliktedir. 1976'da ildeki 589 köy ve bucağın 59'u devlet ve il yollarından, 362'si köy yollarından yararlanmaktaydı. 169'unun (% 29) ise yolu yoktu. Aynı yıl ülke genelinde yolu olmayan köylerin oranı % 20 dolayındaydı.

İlde köy yollarından yararlanan 362 yerleşmenin yalnızca % 49'u (177) daha üstün nitelikli olan kaplamalı yollardan yararlanırken ülke genelinde bu oran % 72 dolayındaydı.

1978'de Elazığ İli karayollarında yapılan toplam yük ve yolcu taşımacılığı 348.803 taşıt × km idi (ülke genelinin binde 7'si). Bunda otomobillerin payı % 54, kamyonların payı % 38, otobüslerin payı ise % 8 idi.

Aynı yıl il karayollarında, 1.926.696 yolcu × km olarak gerçekleşen yolcu taşımacılığında otomobillerin payı % 40, otobüslerin payı % 52, kamyonların payı % 8 idi.

İl karayollarında gerçekleşen yük taşımacılığı ise 728.732 ton × km dolayındaydı. Taşınan yükün büyük bir bölümünü % 45 ile madeni eşya oluşturuyor, onu % 37 ile tarım ürünleri ve % 10 ile işlenmiş eşya izliyordu.

Elazığ İli'ndeki motorlu kara taşıtları sayısında 1970-1980 döneminde % 300 dolayında artış olmuştur (Tablo 13). Türkiye ortalamasının (% 251) üstünde olan bu artışta rolü olan etkenlerin başında, 1960 sonlarında başlanan Keban Barajı yapımı gelmektedir. Bu dönemde sayıları en çok artan araçlar sırasıyla otomobil (% 635), minibüs (% 357) ve motosiklettir (% 266).

Motorlu kara taşıtlarının artış oranı ülke genelinin üstünde olmasına karşın, ildeki taşıt sayısı il nüfusuyla oranlandığında ülke genelinden daha düşük olmaktadır. 1980'de Türkiye'de her 1.000 kişiye 29 araç düşerken, bu sayı Elazığ'da 20 idi.

Demiryolu: Elazığ il merkezi, Malatya'dan gelerek Maden ve Ergani üzerinden Diyarbakır'a giden demiryoluna 1934'te açılan 24 km'lik Yolçatı-Elazığ hattı ile bağlanmıştır. Bu hat, Elazığ'dan geçerek Tatvan'a ulaşır. İl sınırları içinde kalan demiryollarının uzunluğu 272 km'dir. Ayrıca, ana hattın çimento fabrikası ile 1.500 m, et kombinası ile de 450 m'lik bağlantıları vardır.

İl sınırları içinde 15 istasyon ve 8 durak vardır.

Havayolları: Elazığ Havaalanı 1940'ta açılmıştır. Havaalanı, il merkezinin 12 km güneydoğusunda Akçakiraz ve Yazıkonak köyleri arasındadır.

1.320 × 40 m ve 1.710 × 42 m boyutlarında iki pisti olan havaalanında, aletle uçuş koşullarında iniş ve kalkış yapmaya olanak sağlayan yönetilmemiş radyofar ve çok yönlü radyo rena donanımları vardır.

Elazığ Havaalanı'ndan, İstanbul ve Kayseri bağlantılı olarak Ankara'ya, ayrıca Malatya'ya seferler yapılmaktadır.

HABERLEŞME: 1980'de Elazığ'da 9'u merkez, 25'i şube olmak üzere 34 PTT işyeri ve 48 acente bulunmaktaydı.

Aynı yıl ilde yaklaşık 13.000 kişiye bir PTT işyeri düşmekteydi; bir PTT işyerinin hizmet alanı ise 269 km2 idi. Aynı yıl Türkiye ortalamaları 14.653 kişi ve 253 km2 idi.

İlde 1948'de, 500 manyetolu telefon abonesi vardı. 1962'de yeni bir ünitenin eklenmesiyle 1.000 abonelik bir otomatik santral kurulmuş, 1971'de ise santralın kapasitesi 2.500'e çıkarılmıştı.

1980'de ildeki otomatik santralın kapasitesi 7.000, telefon abonesi sayısı 7.932'ydi. Telefon bekleyen sayısı ise 9.172 kişi idi.

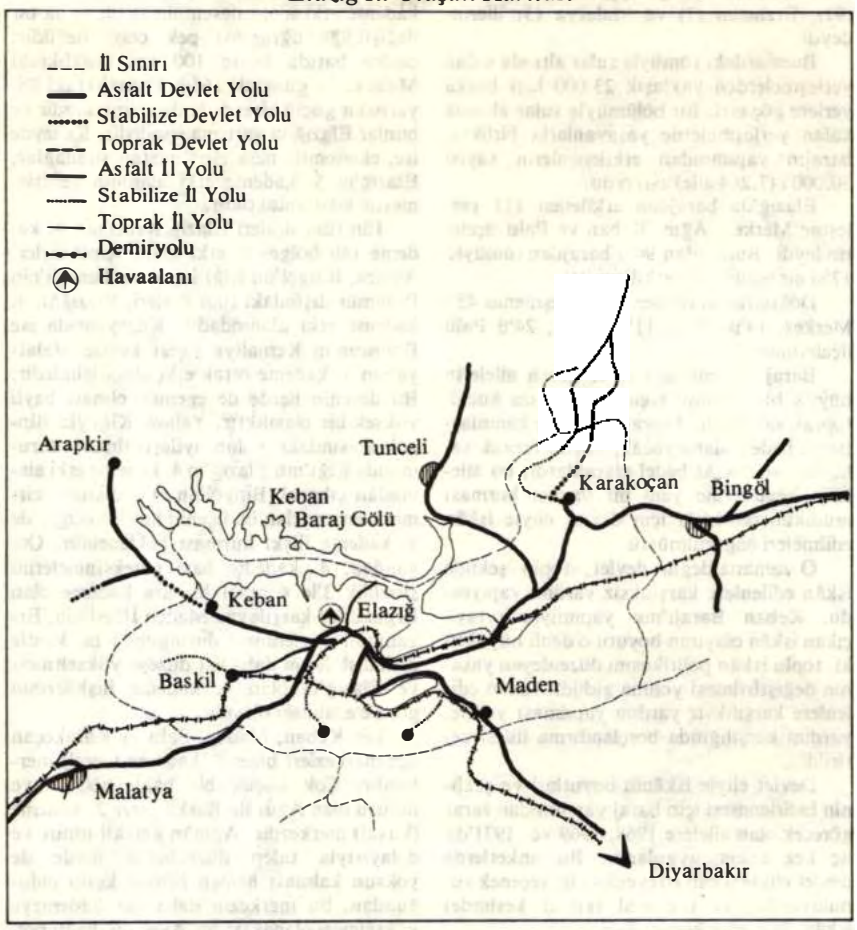
Elazığ il merkezi 30.6.1979'da 8111 kod numarası ile ulusal otomatik telefon sistemine bağlanmıştır.

1980'de ilde 55 teleks bekleyen ve 22 teleks abonesi vardı. Aynı yıl ilde, kayıtlı 30.210 radyo ve 22.200 televizyon alıcısı bulunuyordu.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Elazığ, 1950 sonrasında sanayileşme yolunda atılan adımlara karşın, ekonomisi hâlâ büyük ölçüde bitkisel üretim ve hayvancılığa dayanan, dolayısıyla kırsal niteliği ağır basan bir ildir. 1980'de, 440.000'i aşmış olan il nüfusunun % 58'i kırsal alanda yaşıyordu. Bu ise, aynı yıl Türkiye geneli için % 56 olan orana çok yakındır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950'lere

Elazığ İli Ulaşım Haritası

Tablo 13
Elazığ İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	547	4.022
Minibüs	133	608
Otobüs	157	357
Kamyonet	402	1.074
Kamyon	581	1.492
Motosiklet	301	1.102
Özel Nitelikli Taşıtlar	48	104
Yol ve İş Makineleri	137	397
Toplam	2.306	9.156

(DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri-İlgili Yıllar)

değin, il ekonomisinin ilkel bir biçimde yapılan tarım ile madenciliğe dayanan durağan yapısı nedeniyle, ilin kent merkezlerinin nüfusunda da bir durağanlık görülmüştür. Cumhuriyet Dönemi'nde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927'de Elazığ'da kent merkezlerinde oturanların oranı ancak % 16 idi. Bu oran, 23 yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre içinde çok sınırlı bir artış göstererek, 1950'de ancak % 20'ye yükselebilmiştir.

Elazığ'da kentleşme açısından 1950'yi izleyen yılları birbirinden önemli farklılıklar gösteren iki döneme ayırmak gerekir. 1950'den 1970'lerin ortalarına değin, ilde bir kentsel nüfus patlaması gerçekleşmiştir. Bu hızlı gelişme 1961'lere değin yalnızca ilin ekonomik yapısındaki olumlu gelişmelerden kaynaklanırken, 1960'lardan sonra Keban Barajı'nın yapımının başlaması, kentleşme hızını daha da şiddetlendiren bir ikinci neden olmuştur. 1974'te barajın ana ünitesinin yapımının tamamlanması sonucunda, barajda çalışan nüfus, yeniden kırsal kesime dönmeye başlamış, böylece kentleşmenin hızının önemli ölçüde azaldığı yeni bir döneme girilmiştir.

İlin geniş ve verimli bir alanda yerleşmiş olması, madenlerin çokluğu, kara ve demiryolu ağlarının ili çevreye bağlaması ve 1950'den sonra çeşitli kesimlerde kamu yatırımlarının artması, Elazığ Kenti'nde önemli iş olanakları yaratmış, böylece Elazığ Kenti'nin nüfusu büyük bir hızla artmaya başlamıştır. Bu hızlı gelişme, 1960'ların sonlarında Keban Barajı'nın yapımına başlanmasıyla daha da şiddetlenmiştir. Baraj gölü altında kalacak köylerin boşaltılması sonucunda, buralarda yaşayan nüfusun özellikle Elazığ Kenti'ne göç etmesiyle birlikte, kentsel nüfus büyük bir hızla artmıştır. Yine, Tunceli İli'ne bağlı olup, sular altında kalacak yerleşme bölgelerinin halkı da Elazığ'a, özellikle il merkezine yerleşmiştir. Bu nüfus akımı sonucunda, 1950'de ancak 29.000 olan Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu, 1960'ta 60.000'e yükselmiş, 1970'te ise 100.000'i aşmıştır.

İl genelinde ise, kentsel yerleşimlerin toplam nüfusu, bu gelişmelere koşut olarak, 1950-1970 döneminde % 250'nin üzerinde artarak 3,5 katına ulaşmıştır (Tablo 14). Oysa aynı dönemde, ülke bütünü için bir kentsel nüfus patlamasından söz edilirken, kentsel nüfus % 160'lık bir artışla ancak 2,5 katına ulaşabilmişti. Elazığ kentsel nüfusunun bu dönemde ne denli hızlı arttığını kavrayabilmek için, bölgesel merkez olan Diyarbakır ile bir karşılaştırma yapmak anlamlı olabilir. Söz konusu dönemde Diyarbakır'da da kentsel nüfus hızla artmıştır. Ancak, 20 yıl içerisinde % 230 oranına varan bu artış, Elazığ'ın kentsel nüfus artışının gerisinde kalmıştır. Kentsel nüfusta görülen bu hızlı artış, nüfusun kır-kent bileşimini de etkilemiş, 1927-1950 arasında çok yavaş büyüyen kentsel nüfus oranı, 1950 sonrasında hızla artmıştır. Öyle ki, 1950'de % 20 olan bu oran, 1960'ta % 30'a yaklaşmış, 1970'te ise % 40'a ulaşmıştır (Tablo 15). Aynı dönemde Diyarbakır'da ise kentsel nüfus oranı, yine hızlı kentleşmeye bağlı olarak % 25'ten % 41'e yükselmiştir. Böylece Elazığ, 1970'te bütün Cumhuriyet Dönemi boyunca gerisinde kaldığı ülke ortalamasını (% 38) aşmış olduğu gibi, kentsel nüfus oranı Diyarbakır İli'ne çok yaklaşıyordu.

Elazığ'ın Çevre İllere ve Önemli Merkezlere Karayolu Uzaklığı

Elazığ	Malatya	100 km
Elazığ	Tunceli	153 km
Elazığ	Bingöl	162 km
Elazığ	Diyarbakır	165 km
Elazığ	Muş	275 km
Elazığ	Erzincan	282 km
Elazığ	Bitlis	358 km
Elazığ	Erzurum	398 km
Elazığ	Kayseri	452 km
Elazığ	Ankara	775 km

Elazığ İl Merkezinin İlçe Merkezlerine Karayolu Uzaklıkları

Elazığ	Ağın	76 km
Elazığ	Baskil	38 km
Elazığ	Karakoçan	116 km
Elazığ	Keban	49 km
Elazığ	Maden	62 km
Elazığ	Palu	94 km
Elazığ	Sivrice	30 km

Aynı şekilde, 1950-1970 döneminde, Elazığ'daki kentleşme hızları da bütün 5 yıllık dönemler için, aynı süre içinde bir kentsel nüfus patlamasından söz edilen Türkiye ortalamalarından çok yüksek olduğu gibi (Şekil 5), 1965'e değin Diyarbakır'dakinden de yüksekti. 1965-1970 döneminde kentleşme hızı binde 70'i aşarak en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Bu dönem, Diyarbakır'da da en hızlı kentleşmenin yaşandığı dönemdir. Nitekim, bu ilde kentleşme hızı 1965-1970 arasında binde 77'ye ulaşarak, Elazığ'dakini de aşmıştır. Bu yıllarda, Elazığ'da kırsal alan nüfus artış hızının binde 8 ile 20 yıllık dönemin en düşük düzeyinde kalması (Şekil 6), aslında her zaman önemli olan göçün, Keban Barajı'nın yapımına bağlı olarak bu dönemde iyice şiddetlendiğinin açık bir göstergesidir.

1970 sonrasında ise, kentsel nüfusun büyümesi sürmekle birlikte, il genelinde daha önceki yıllarda gözlenen artışa göre, önemli ölçüde yavaşlamıştır. Böylece, 1970-1980 arasında il kentsel nüfusundaki artış, ülke genelinde gözlenenin gerisine düşmüştür.

Nitekim, 1970-1975 döneminde kentleşme hızı binde 30 olup, 1965-1970 arasında gerçekleşen kentleşme hızının yarısına bile erişememiştir. Keban Barajı'nın yapımının 1974'te sona ermesiyle birlikte, kentleşme hızı daha da azalarak, 1975-1980 arasında binde 12,5'e düşmüştür. Oysa, aynı dönemlerde kentleşme hızları ülke genelinde de biraz azalmakla birlikte, yine de binde 43 ve binde 37 dolaylarında idi.

Diyarbakır'da da kentleşme hızı 1970 sonrasında, 1965-1970 dönemine göre bir azalma göstermişse de, bu Elazığ'dakiyle karşılaştırılamayacak bir düzeyde kalmıştır. 1970-1975 arasında binde 33,5'e düşen kentleşme hızı, 1975-1980 arasında yeniden binde 57'ye çıkmış, böylece Elazığ kent-

Tablo 14
Türkiye ve Elazığ İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Elazığ	Kır	115	132	148
	Kent	193	359	443

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 15
Türkiye ve Elazığ'da Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Elazığ	Kır	80,2	70,8	59,8	57,6
	Kent	19,8	29,2	40,2	42,4

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

leşme hızı açısından Diyarbakır'ın çok gerisine düşmüştür. 1970 sonrasında Elazığ'da kentleşme eğiliminin görece azalması, ildeki kentsel nüfus oranının aynı 1927-1950 döneminde olduğu gibi, ancak sınırlı bir gelişme göstermesine yol açmıştır. Nitekim, 1970'te % 40 gibi Türkiye ortalamasını aşan bir düzeye ulaşmış olan kentsel nüfus oranı, 1975'te pek az artarak % 42'ye yükselebilmiş, 1975-1980 arasında ise değişmeyerek, aynı düzeyde kalmıştır. Dolayısıyla il kentleşme oranı açısından yeniden 1960'lara değin olduğu gibi, Türkiye'ningerisine düşmüştür.

İlin kırsal nüfusu, kırdan kente göç hareketleri nedeniyle, 1950'den 1980'e ancak sınırlı bir ölçüde gelişebilmiştir. Bu 30 yıl içinde kırsal yerleşim alanlarının nüfusu Elazığ'da % 50'den az artış gösterirken, ülke çapında bu artış % 60 dolayında olmuştur. Bununla birlikte, kırdan kente göçün 1950 sonrasında her zaman önemli olmasına ve Keban Barajı'nın yapımı nedeniyle birçok kırsal yerleşme biriminin sular altında kalarak haritadan silinmesine karşın, ilde kırsal nüfusun hiçbir dönemde mutlak olarak azalma göstermemesi dikkat çekicidir. Bu durum, asıl olarak ilde doğurganlık düzeyinin çok yüksek olmasından kaynaklanmaktadır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Yüksek doğurganlık doğal nüfus artış hızının yüksek olmasını sağlamış, böylece bütün bu hareketliliğe karşın, ilin kırsal nüfusu yavaş da olsa, sürekli artmıştır.

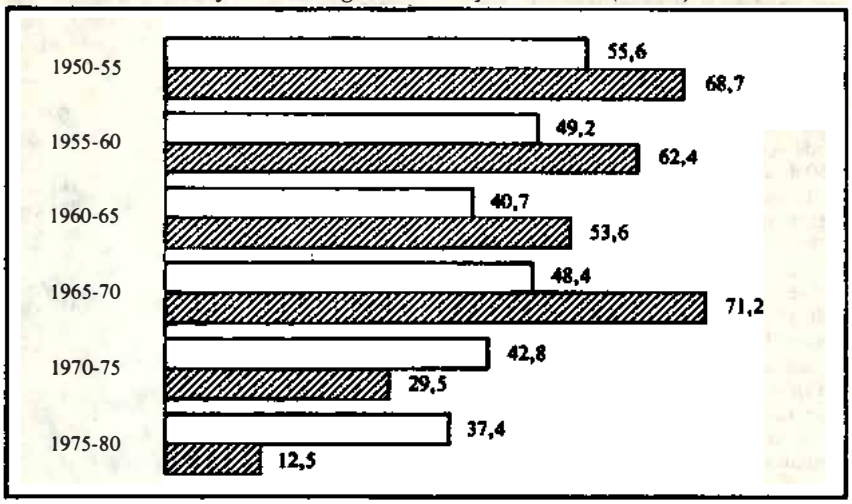
Kentsel nüfus varlıkları ve bu nüfusun zaman içinde gösterdiği gelişme ilçeler düzeyinde ele alındığında, Elazığ'ın dikkat çekici bir özelliği hemen göze çarpmaktadır. Bunu, tek merkezlilik olarak adlandırmak olasıdır. Gerçekten de, Merkez İlçe 1980'de 140.000'i aşkın nüfusuyla Doğu Anadolu' nun canlı kent merkezlerinden birisi iken, öbür ilçelerin kentsel nüfus varlıkları önemli değildir. Kentsel nüfus varlığı bakımından ikinci sırada bulunan Maden'in kentsel nüfusu 1970 sonrasında 10.000'i ancak aşabilmişken, öbür ilçelerde kentsel nüfus 2.000 ile 7.000 arasında değişmektedir (Tablo 16).

Elazığ, bu yapısıyla örneğin Diyarbakır'dan oldukça farklıdır. Diyarbakır'da da Merkez İlçe 1980'de 200.000'i aşan kentsel nüfusuyla önemli bir merkez niteliğini taşırken, bu ilde kentsel nüfusu 50.000'e yaklaşan Silvan, 25.000 olan Ergani ve 20.000 olan Bismil gibi önemli sayılabilecek başka kentsel yerleşim merkezleri de vardı.

Elazığ'da ilçe kentsel nüfuslarının zaman içinde gösterdikleri gelişme açısından, en hızlı büyümenin Keban, Karakoçan ve Merkez İlçe'de gerçekleştiği görülmektedir.

Merkez İlçe'de kentsel nüfus, ilçenin ekonomik açıdan gelişmemişliği nedeniyle ortaya çıkan il dışına göç sonucunda, 1945'e değin dalgalanmalar göstermiştir. 1950'den sonra ise, Doğu Anadolu'da oldukça sınırlı olan kamu yatırımlarının Elazığ'a yönelmesiyle iş olanaklarının artması, kırdan kente göç olgusunu başlatmış, bu tarihten sonra ilçenin kentsel nüfusu hızlı ve düzenli bir biçimde artmıştır. 1970'lerin başında ise Keban Barajı'nın yapılmasıyla, baraj gölü altında kalacak köylerde yaşayanların önemli bir bölümünün ilçe merkezine gelmeleri, göçün hızını daha da şiddetlendirmiştir. Böylece, ilçenin kentsel nüfusu 1950-1980 döneminde 5 katına yükselmiştir (Tablo 17).

Şekil 5
Türkiye ve Elazığ'da Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Keban, nüfus varlığı 10.000'in altında ve cılız olan bir ilçe olmasına karşın, kentsel nüfusu 1965-1970 arasında büyük bir artış göstermiştir. İlçenin 1970'te ulaştığı kentsel nüfus, 1950'dekinin 16 katına eşitti. Ancak, bu doğrudan doğruya Keban Barajı'nın yapımına bağlı bir gelişme olduğundan, yapım çalışmalarının bitiminden sonra kentsel nüfus % 25'e yakın bir oranda azalmıştır.

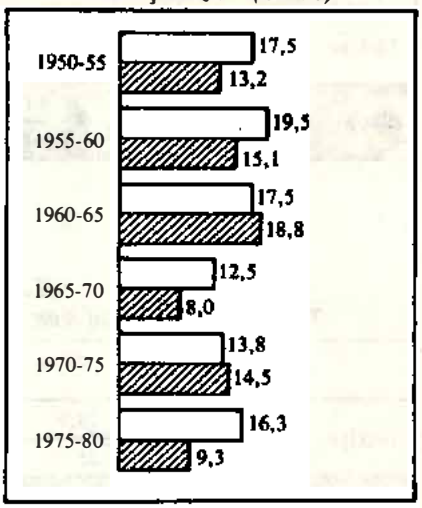
Kentsel nüfusun zaman içinde gösterdiği bu hızlı büyümeye bağlı olarak, Elazığ'da 1970'te kentsel nüfusları kırsal nüfuslarını aşan iki ilçe vardı. Bunlar, Merkez İlçe ve Keban'dı. Ancak, 1980'lere gelindiğinde Keban'ın bu özelliğini yitirmesi nedeniyle, ilin kentsel nüfusu kırsal nüfusunu aşan tek ilçesi Merkez İlçe oldu. 1950'de Merkez İlçe'de yaşayan her 100 kişiden ancak 36'sı kent merkezinde otururken, bu sayı 1970'te 60'ı geçmiş ve 1980'de 65'e yükselmiştir.

Keban'ın bu açıdan Merkez İlçe'den nitelikçe farklı olduğu açıktır. Çünkü, bu ilçede kentsel nüfusun ilçe toplam nüfusuna oranı 1960'ta ancak % 17 idi. Bu oran 10 yıl içinde çok büyük bir artış göstererek, 1970'te % 57'ye yükselmişse de, baraj yapımının bitmesinden sonra, kentsel nüfusun azalması sonucu 1980'de % 50'ye düşmüştür.

Kentsel nüfus varlıkları cılız olmakla birlikte, öbür ilçelerin kentsel nüfusları da 1950-1980 döneminde önemli ölçüde artmıştır. Öyle ki, kentsel nüfus bu 30 yıl içinde Karakoçan'da 6,5, Baskil'de 4, Maden'de 2,3 ve Palu'da da 1,5 katına ulaşmıştır.

Öte yandan, kır-kent ayrımı ele alınırken, yönetsel bölünüş yerine, bir merkezin kır yaşantısı ve tarım ekonomisi egemenliğinden çıkarak, "gerçek kent" niteliği kazanması için gerekli bir koşul olarak kabul edilen "10.000+ nüfus" ölçütü dikkate alınırsa Elazığ'da yalnızca Merkez İlçe ve 1970 sonrasında Maden, kent tanımına girebilir. Bunlar dışında kalan ilçelerin kentsel nüfus

Şekil 6
Türkiye ve Elazığ'da Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

varlıklarının önemsiz düzeylerde olması nedeniyle "10.000+ nüfus" ölçütüne göre kentleşme oranları, bütün yıllarda yönetsel bölünüşe göre kentleşme oranlarından düşüktür (Tablo 18).

Merkez İlçe'de nüfusun hızla büyümesine bağlı olarak, "10.000+ nüfus" ölçütüne göre kentleşme hızı Elazığ'da 1965'e değin yönetsel bölünüştekinden yüksek olmuş, 1965-1970 döneminde ise, öbür ilçelerin nüfuslarında görülen önemli artışlar nedeniyle yönetsel bölünüşe göre kentleşme hızının gerisine düşmüştür. 1970'ten sonra ise her iki ölçüte göre de kentleşme hızları önemli ölçüde azalmış ve 1975-1980 döneminde 30 yılın en alt düzeyine inmiştir.

Kentleşme tanımında, "10.000+ nüfus" ölçütü esas alındığında, bütün yıllar için Elazığ'da kentleşme oranının Türkiye genelinin altında kaldığı görülmektedir (Tablo 19). Öte yandan, iki ortalama arasındaki fark 1965'e değin giderek azalmış, 1970 sonrasında ise kentsel nüfus artış hızının önemli ölçüde düşmesi, bu farkın yeniden büyümesine yol açmıştır.

GÖÇ: Göç olgusunun Elazığ'ın nüfus varlığı ve nüfusun gelişme deseni üzerinde önemli etkileri olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1950'lerin ortalarına değin, ilde yüksek doğurganlığa bağlı olarak doğal nüfus artışının yüksek oluşu, buna karşılık ilde bu nüfusa iş olanakları yaratabilecek ekonomik yapının olmayışı, halkın il dışına göç etmesine yol açmıştı. Bu göçün kaynağını, asıl kırsal alan oluşturuyorduysa da, kentsel yerleşim merkezlerinden de öbür illere göç edenler vardı. Nitekim, bu göçler nedeniyle 1940-1945 arasında Merkez İlçe'nin kent nüfusu 26.000'den 24.000'e düşmüştür.

Bu dönemde bir yandan il dışına göç nedeniyle ilin nüfus varlığı aşınırken, bir yandan da Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden bir bölümü Elazığ ve çevresine yerleştirilmiştir. Bir bölümü kent merkezine topluca yerleştirilen bu göçmenlerin sayısı 6.000'i buluyordu. Ancak, bu sayı, Elazığ'ın göç yoluyla yitirdiği nüfus miktarını karşılamaya yetmemiştir.

1950'ye gelindiğinde Elazığ, verdiği göçün önemi bakımından Türkiye genelinde Rize'den sonra ikinci sırada yer alıyor. Elazığ'da doğmuş olanların % 23 gibi büyük bir bölümü başka illerde yaşıyordu.

1950'lerin ortalarından başlayarak, ilde kamu yatırımlarının artması ve çeşitli sanayi kuruluşlarının yeni iş olanakları yaratması, kırdan kopan nüfusun il merkezine yönelmesine yol açmış, böylece il hızlı bir kentleşme sürecine girmiştir *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi).* İl ekonomisindeki olumlu gelişmeler sonucunda il, göç olgusu açısından nitelik değiştirmiş ve göç veren bir il olmaktan çıkarak, göç alan bir il durumuna gelmiştir.

Elazığ, özellikle çevre iller için bir nüfus çekim merkezidir. Bu illerden göç edenlerin sayısı önemli boyutlara ulaşmış, bu ise, Elazığ'da 1950 sonrasında çok hızlı bir nüfus artışına yol açmıştır. Ancak, göçün asıl çekirdek aile düzeyinde gerçekleşmesi nedeniyle kadın-erkek oranları 1950-1975 döneminde pek değişmemiştir.

1960'ta il dışından göç nedeniyle, başka illerde doğmuş olup, Elazığ'da oturmakta olanların sayısı 30.000'e ulaşmıştı. Bu ise,

Tablo 16
Elazığ İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)

		1927	1950	1960	1970	1980
Elazığ İli	Toplam	213.531	213.330	278.332	376.915	440.808
	Kent	34.417	42.186	81.223	151.555	187.025
	Kır	179.114	171.144	197.109	225.360	253.783
Merkez İlçe	Toplam	80.417	82.240	118.202	175.444	220.053
	Kent	19.216	29.317	60.289	107.364	142.983
	Kır	61.201	52.923	57.913	68.080	77.070
Ağın	Toplam	—	—	7.405	6.644	5.355
	Kent	—	—	1.926	2.002	2.651
	Kır	—	—	5.479	4.642	2.704
Baskil	Toplam	12.898	18.090	20.743	23.378	26.776
	Kent	386	1.244	2.167	2.597	5.164
	Kır	12.502	16.846	18.576	20.781	21.612
Karakoçan	Toplam	—	20.622	26.726	34.825	39.373
	Kent	—	1.012	2.266	4.703	6.491
	Kır	—	19.610	24.460	30.122	32.882
Keban	Toplam	3.361	14.388	8.475	14.487	12.558
	Kent	568	523	1.471	8.298	6.282
	Kır	2.793	13.865	7.004	6.189	6.276
Maden	Toplam	10.001	23.898	27.513	36.594	38.937
	Kent	2.272	5.461	7.956	15.516	12.341
	Kır	7.729	18.437	19.557	21.078	26.596
Palu	Toplam	35.500	41.082	51.856	64.633	78.901
	Kent	3.703	4.273	3.995	5.385	7.112
	Kır	31.797	36.809	47.861	59.248	71.789
Sivrice	Toplam	—	13.010	17.412	20.910	18.855
	Kent	—	356	1.153	5.690	4.001
	Kır	—	12.654	16.259	15.220	14.854

Not: 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 17
İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre Elazığ'da Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	19,8	13,7	68,7	70,3
1955	24,5	17,2	62,4	73,9
1960	29,2	21,7	53,6	77,4
1965	32,9	27,5	71,2	65,0
1970	40,2	32,6	29,5	35,3
1975	42,0	35,1	12,5	11,6
1980	42,4	35,2		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

toplam nüfusun yaklaşık % 11'i olup, bu oran ülke ortalamasına (11,5) çok yakındı. İle göç edenlerin % 60'ından fazlası başta Tunceli ve Erzincan olmak üzere, Diyarbakır, Malatya ve Bingöl gibi çevre illerden gelmişlerdi.

İlin göç alma eğilimi, 1965-1970 arasında Keban Barajı'nın yapımına bağlı olarak daha da şiddetlenmiştir. Bu dönemde Elazığ'a, bir yandan baraj inşaatında çalışmak üzere başka illerden işçi göçü olmuş, öte yandan da baraj gölünün suları altında kalacak olan Tunceli'ye bağlı yerleşim merkezlerinin halkı topluca Elazığ'a göç etmişlerdir.

Ancak, il dışına göç olgusu da bu yıllarda yeniden ortaya çıkmıştır. Çünkü, göl suları altında kalacak olan yerleşim merkezlerinde yaşayan 30.000'i aşkın kişinin bir bölümü kent merkezine göç ederken, bir bölümü de il dışına gitmiştir.

Nitekim, 1965-1970 arasında ile gelen 45.000 kişiye karşılık, 38.500 kişi il dışına göç ettiği için, ilin göç yoluyla kazandığı net nüfus 6.500 dolayında kalmıştır. Bu ise, toplam il nüfusunun ancak % 2'sine eşitti. Böylece dönem sonunda, yani 1970'te başka ilde doğmuş olup da Elazığ'da oturmakta olanların oranı % 15,5'e ulaşmıştır.

1970 sonrasında ise, ilde yeni iş alanlarının açılmaması, ilin aldığı göçün eski hızını kaybetmesine yol açmıştır. Buna bağlı olarak, 1970'ten sonra, ilde nüfus artış ve kentleşme hızları önemli ölçüde gerilemiştir *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus ve Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*. Üstelik, bu dönemde Elazığ'dan Diyarbakır ve Bursa gibi görece sanayileşmiş illere göç de söz konusudur. Çünkü, bir yandan baraj yapımının bitmesi, bir yandan da, baraj suları altında kalacak alanlar için ödenen kamulaştırma bedelleri ile gerçekleşeceği umulan sanayi yatırımlarının yapılmaması, ilin iş olanakları sunma kapasitesini daraltmıştır.

Bu nüfus hareketleri sonucunda 1975'te başka illerde doğmuş olup da, Elazığ'da oturmakta olanların sayısı 45.000 idi. Ne var ki, bu sayının toplam nüfusa oranı gerilemiş ve yeniden % 11'e düşmüştü. Elazığ'a yerleşen Tuncelililer 16.000'i aşan sayıları ile toplam il nüfusunun % 4'ünü, ilde yaşayan toplam il dışı doğumluların ise % 35'ini oluşturmaktaydılar.

Tunceli dışında ilin göç aldığı öbür çevre iller ise, önem sırasına göre Diyarbakır, Malatya ve Bingöl idi. Doğu illerinin dışında da Isparta ve Rize, Elazığ'a göç verme oranları önemli sayılabilecek illerdir.

GÖÇ EDEN NÜFUSUN NİTELİKLERİ: 1950'lerin ortalarından başlayarak bir göç-çekim merkezi olan Elazığ'a, 1965-1970 döneminde göç edenlerin önemli bir ayırt edici özelliği vardır. Bu dönemde, Keban Barajı'nın yapım faaliyetlerinin başlamasıyla, sular altında kalacak olan Tunceli İli'ne bağlı köylerde yaşayan halkın büyük bir bölümü, Elazığ'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bu zorunlu göçün yanı sıra, Elazığ'ın ekonomik olanaklarının çevre illerden daha iyi olması da ile göçü hızlandıran bir etmendir. Tunceli'den başka, başta Diyarbakır, Malatya ve Bingöl olmak üzere, öteki çevre illerden gelenlerle, bu dönemde Elazığ, 45.000 kişiye varan büyük bir göç almıştır.

Göçün aile düzeyinde gerçekleşmesi, buna karşılık göç edenlerin içinde genellikle yalnızca aile reisinin çalışması nedeniyle, Elazığ'da göç eden nüfusun işgücüne katılma oranları çok düşüktür. Bu oran erkeklerde % 66 iken, kadınlarda ancak % 34 idi.

Elazığ ekonomisinin büyük ölçüde tarıma dayanması ve bu kesimde mevsimlik işçi kullanımının yaygınlığı nedeniyle, ile 1965-1970 döneminde göç ederek, işgücüne katılanların yarısı tarım kesiminde çalışıyordu. İle gelen kadınların büyük bir bölümü (% 78'i) bu kesimde çalışırken, hizmetler ve inşaat işkollarının erkekler için daha elverişli iş olanakları sağlaması nedeniyle, ile gelen erkeklerin ancak % 34'ü tarım kesiminde çalışmıştır (Tablo 20).

İlde 1950'lerde başlayan ve 1965-1970 döneminde şiddetlenen hızlı kentleşme, ortaya yeni gereksinimler çıkarmıştır. Bu gereksinimleri karşılayabilmek için, hizmetler kesiminin gelişmesi gerekmiş ve bu kesimde çalışan faal nüfusta önemli bir büyüme olmuştur *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü)*. Hızla gelişen hizmetler kesimi, il dışından göç edenler için de önemli iş olanakları yaratmıştır. Nitekim, ile göç ederek işgücüne katılanların işkollarına

Tablo 18
Elazığ'da Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	206	366	488
Baskil	174	208	415
Karakoçan	224	465	641
Keban	281	1.586	1.201
Maden	146	284	226
Palu	94	126	166

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 19
Elazığ İli'nde ve Türkiye'de Kentleşme Oranları (10.000 + Nüfuslu Yerleşmelere Göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Elazığ İli	9,0	13,7	17,2	21,7	27,5	32,6	35,1	35,2
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—44,4	—26,5	—23,6	—16,4	—7,7	—8,9	—15,3	—19,7

$$K = \left(\frac{\text{Elazığ İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 20
Elazığ'a Göç Edenlerin İşkollarına Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 Dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Tarım, Avcılık, Ormancılık, Balıkçılık	51,1	34,0	77,7
Maden Çıkarma	2,1	3,4	—
İmalat Sanayii	7,1	8,6	4,7
Elektrik, Gaz, Su	0,1	0,2	*
İnşaat Sanayii	6,9	10,4	1,5
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta, Otel	4,4	6,0	1,7
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	3,3	4,8	0,8
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	1,5	2,1	0,7
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	18,2	24,5	8,3
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	5,5	6,1	4,5
Toplam	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(Yener, 1977)

göre dağılımında, hizmetler kesimi % 18'lik payı ile tarım kesiminden sonra ikinci sırada yer alıyordu.

Yine hızlı kentleşmeye bağlı olarak ilde konut yapım faaliyetleri artmış, bu da inşaat kesimi için bir işgücü gereksinimine yol açmıştır. Aynı dönemde Keban Barajı'nın yapımına başlanması, bu gereksinimi daha da artırmıştır. Bu gereksinimin bir bölümü il dışından gelenlerle karşılanmıştır. Nitekim, bu dönemde ile gelenlerin önemli sayılabilecek bir bölümü (% 7'si), inşaat kesiminde çalışıyordu.

Öte yandan, kamu yatırımlarının yoğunlaştığı bir il olan Elazığ'da imalat kesimi de il dışından nüfus çekmekteydi. İl dışı doğumlular arasında bu kesimde çalışanların oranı % 7 gibi önemli bir düzeye ulaşıyordu.

Göç edenlerin işteki yere göre dağılımında ise, ücretlilerin ağırlıklı bir payı (% 47) olduğu görülmektedir (Tablo 21). Bununla birlikte, özellikle Tunceli'nin kırsal alanından baraj yapımı nedeniyle toplu olarak göç edenlerin bir bölümü, burada da tarımsal üretim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Diğer bir bölümü ise, küçük ölçekli işletmelerde ticaret yapmaya başlamışlardır. Nitekim, 1965-1970 arasında il genelinde ticaret kesimindeki faal nüfusun göreli payı 2 katına çıkmıştır *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü)*. Tarımsal üretim faaliyetinde yardımcı aile bireylerinin,ticaret kesiminde ise kendi hesabına çalışanların ağırlıklı yer tutması, il dışı doğumlular arasında yardımcı aile bireyleri ve kendi hesabına çalışanların oranlarının da yüksek olmasına yol açmıştır.

Bu dönemde, göç edenler arasında yardımcı aile bireylerinin oranı % 30'a ulaşıyordu ve bu oran ülke ortalamasının çok üstündeydi. Aynı şekilde göç edenler arasında kendi hesabına çalışanların % 20'yi aşan oranı da Türkiye ortalamasını aşmaktaydı.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1980'de, nüfusu 440.808 kişi olan Elazığ İli'nde Merkez İlçe'yle birlikte 8 ilçe, 15 bucak ve 574 köy bulunmaktaydı. 1981 sonunda ildeki belediye sayısı 13 idi.

İlin ülke yüzölçümü içindeki payı % 1,2, ülke nüfusu içindeki payı ise % 1 idi.

Yüzölçümü 9.150 km2 olan ilde, 1980'de nüfus yoğunluğu km2'de 48 kişi olup, aynı yılkm2'de 58 kişi olan ülke ortalamasından düşüktü. Buna karşın, 1980'de Elazığ Doğu Anadolu Bölgesi'nde nüfus yoğunluğu en yüksek, Erzurum'dan (801.809) sonra da en fazla nüfusu olan ildi.

İlde ortalama nüfus yoğunluğunu yükselten tek neden merkezdeki nüfus toplanmasıdır. Merkez dışında tüm ilçelerde nüfus yoğunlukları il ortalamasının altındadır. 1980'de Merkez İlçe'nin nüfus yoğunluğu km2'de 102 kişi olup, il ortalamasının iki katından fazlaydı.

İlin 1980'de, Merkez İlçe'den (220.053 kişi) sonra en fazla nüfuslu ilçeleri Palu (78.901), Karakoçan (39.373) ve Maden'di (38.937).

Merkez İlçe: İlin Palu'dan (2.222 km2) sonra ikinci büyük ilçesi olan Merkez İlçe'nin yüzölçümü 2.158 km2'dir.

1980'de, nüfusu 220.053 kişi olan ilçenin nüfus yoğunluğu km2'de 102 kişiydi.

İlçede nüfus yoğunluğunun yüksek olmasının asıl nedeni il merkezindeki nüfus toplanması olmakla birlikte, ilin verimli ve sulanabilen ovalarının da Merkez İlçe'de toplanmış olması, nüfus yoğunluğunun yüksek olmasına yol açmaktadır. İl nüfusunun % 50'si Merkez İlçe'de, % 32'si ise Elazığ Kenti'nde yaşamaktadır.

Merkez İlçe'ye; Hankendi, Harput, Hıdırbaba, İçme, Mollakendi, Poyraz bucakları ile 150 köy bağlıdır.

İlde köy yerleşmelerinin en yoğun olduğu Merkez İlçe'de yerleşme sıklığı da (100 km2'de 7 köy) il ortalamasından (100 km2'de ortalama 6 köy) yüksektir.

İlçenin dağlık olan kuzey yarısını yerleşme sıklığı ve köy sayısının az olmasına karşın güney yarısında yerleşme sıklığı km2'de 10'dan fazladır.

İlçenin güneyinde nüfusun en yoğun olduğu yerleşme kuşağı, batıda Keban ve Baskil ilçe sınır boyları ile doğuda Keban Baraj Gölü'nün güneyi ve Palu ilçe sınır boyunda yer almaktadır.

1980'de ilçede ortalama köy nüfusu 514 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 14 idi.

Merkez İlçe'de Elazığ Belediyesi ile 1963'te kurulan İçme ve 1971'de kurulan Hankendi bucakları belediyeleri bulunmaktadır.

Elazığ Belediyesi 1879'da kurulmuş olup, elektrik, su ve otobüs işletmeleri ile itfaiye örgütü bulunmaktadır.

Belediyenin ayrıca, Hazar Gölü kıyısında turistik tesisleri, plajı ve kamp yerleri vardır. İl Özel İdaresi ve belediyenin oluşturduğu bir ortaklıkça da Elazığ'da ÖZ-BEL Turistik Gazino ve Tesisleri yaptırılmıştır. Bunun dışında belediyenin bir otobüs terminali ve garajı ile hali, mezbahası ve ambarı vardır.

Elazığ Belediyesi'ne gelir sağlayan taşınmaz mallar arasında da 200 kadar dükkân ve bir sinema bulunmaktadır.

Elazığ Belediyesi'nin 1980'de bütçe harcamaları 290 milyon TL, kişi başına harcama 2.000 TL dolayında idi. 1965-1980 döneminde kişi başına bütçe harcaması sabit fiyatlarla % 31 oranında azalmıştır.

Hankendi ve İçme bucakları belediyelerinin içme suyu ve elektriği vardır ve İçme Belediyesi'nin halihazır harita ve imar planları yapılmıştır.

Ağın: İlin kuzeybatısında yer alan Ağın, ilin en küçük, en az nüfuslu ve en az köyü olan ilçesidir.

İlçenin yüzölçümü 260 km2'dir. 1980'de nüfusu 5.355 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 21 kişiydi.

İlçeye 18 köy bağlıdır. İlçede 100 km2'ye ortalama 7 köy düşmektedir. 1980'de ortalama köy büyüklüğü 150 kişi olan ilçede nüfusu 1.000'i aşan köy yoktu.

Ağın Kasabası'nın nüfusu 1980'de 2.651 kişi idi.

Topraklarının önemli bir bölümü Keban Baraj Gölü altında kalan ilçenin, oluşan baraj gölü nedeniyle Elazığ il merkezi ile olan karayolu bağlantısı da kesilmiştir. Ulaşım, göl üzerinden motorlarla sağlanmaktadır.

İlçedeki tek belediye, 1947'de kurulmuş olan Ağın Belediyesi'dir. Belediyenin içme suyu ve elektriği vardır.

Ağın Belediyesi'nin 1980'de bütçe harcamaları 35,6 milyon TL, kişi başına harcaması ise 13.430 TL idi. 1965-1980 döneminde kişi başına bütçe harcamaları sabit fiyatlarla % 1.416'lık bir artış göstermiştir.

Tablo 21
Elazığ'a Göç Edenlerin İşteki Yere Göre Dağılımı
(%)-(1965-1970 Dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Ücretli	46,9	60,8	26,7
İşveren	0,8	1,0	0,6
Kendi Hesabına	21,3	24,6	16,6
Aile İşçisi	30,9	13,7	56,2
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

Elazığ Belediye Başkanları

Çötelizade Mehmed Bey	1920-1925
Halil Bey	1925-1930
Hürrem Müftügil	1930-1933
Kemal Şedele	1933-1942
Ahmet Karakaya	1942-1950
Kazım Bayer	1950-1952
Atik Erbaş	1952-1954
Mustafa İspir	1954-1960
Abdullah İğneciler (Vali)	1960-1963
Rasim Küçükel	1963-1968
Şükrü Kacar	1968-1973
Adnan Orakçıoğlu	1973-1977
H.Behçet Şaşmaz	1977-1980
M. Necati Erem	1980-1981
Ömer Haliloğlu	1981-

Elazığ Ili Bucak ve Köy Belediyeleri (1980)

İlçe	Belediyeler	Nüfus
Merkez	Hankendi(B)	1.834
	İçme(B)	1.492
Palu	Beyhani (K)	3.736
	Kovancılar(K)	4.822
	Arıcak (B)	2.389

(B) Bucak Belediyesi
(K) Köy Belediyesi

Baskil: İlin güneybatısında yer alan Baskil, ilin alanca üçüncü büyük ilçesidir. İlçenin yüzölçümü 1.312 km2'dir.

1980'de nüfusu 26.776 kişi olan ilçede nüfus yoğunluğu km2'de 20 kişiydi.

İlçeye, Aydınlar ve Kuşsaray bucakları ile 59 köy bağlıdır. Ortalama köy büyüklüğü 366 kişi olan ilçede nüfusu 1.000'i aşan köy yoktur. 100 km2'ye ortalama 4-5 köy düşmektedir.

Köyler ilçenin doğusunda ve batısında ilçe sınırı yakınındaki düzlüklerde ve kuzeyde Baskil'i Elazığ'a bağlayan il karayolu boyunda toplanmıştır.

İlçe topraklarının önemli bir bölümü ortalama yükseltisi 1.500 m olan yüksek bir yaylada yer almaktadır. İlçe içlerine sokulan dağ sıraları birçok yerde Fırat kıyısına dek yaklaşmaktadır. İlçenin güneyindeki (Kale Köyü'nün kuzeyinde) kıyı ovası, ilçedeki tek ovadır.

İlçe sınırları içine giren Keban Baraj Gölü, Atay Köyü'nün kuzeyinde, Hüyük Köyü ile Kale Köyü arasında kayalık bir alanda kalmaktadır.

İlçe merkezi olan Baskil Kasabası'nın 1980'de nüfusu 5.164 kişiydi. Kasaba, il merkezine yakınlığı nedeniyle gelişememektedir *(Bak. Kademelenme)*.

Malatya-Diyarbakır Yolu üzerinde olan kasaba, 28 km'lik asfalt bir yolla Elazığ-Malatya Karayolu'na bağlanmaktadır.

İlçenin tek belediyesi 1929'da kurulmuş olan Baskil Belediyesi'dir. Elektrik ve içme suyu vardır.

Baskil Belediyesi'nin 1980'de bütçe harcamaları 9,5 milyon TL dolayında, kişi başına harcama 1.823 TL idi. 1965-1980 döneminde kişi başına bütçe harcamaları sabit fiyatlarla % 105 oranında artmıştır.

Karakoçan: İlin kuzeydoğusunda yer alan Karakoçan, ilin alanca dördüncü, nüfusça üçüncü büyük ilçesidir.

İlçenin yüzölçümü 1.085 km2, 1980'de nüfusu 39.373 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 36 kişi idi.

Başyurt ve Çan bucakları ile 86 köy ilçeye bağlıdır. 1980'de ilçede ortalama köy büyüklüğü 382 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 4 idi.

Yerleşme sıklığı il ortalamasından yüksek olan ilçede 100 km2'ye ortalama 8 köy düşmektedir.

İlçe merkezi olan Karakoçan Kasabası'nın nüfusu 1980'de 6.491 kişi idi. Kasaba, 4 km'lik asfalt bir yolla Elazığ-Bingöl Karayolu'na bağlanmaktadır.

İlçenin tek belediyesi 1936'da kurulmuş olan Karakoçan Belediyesi'dir.

Karakoçan Belediyesi'nin elektrik ve içme suyu bulunmaktadır.

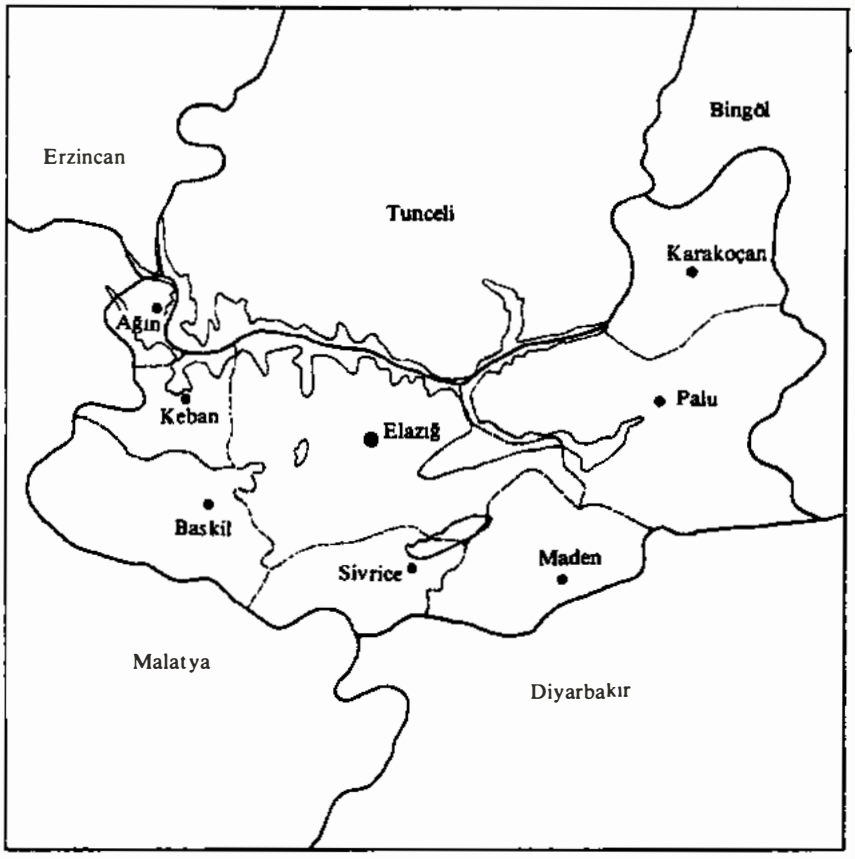
Karakoçan Belediyesi'nin 1980'de bütçe harcamaları 13,5 milyon TL dolayında olup, kişi başına harcama 2.079 TL idi. 1965-1980 döneminde kişi başına bütçe harcamaları sabit fiyatlarla % 385 oranında artmıştır.

Keban: Ilin batısında yer alan Keban, hem alanca hem nüfusça ilin Ağın'dan sonra en küçük ilçesidir.

İlçenin yüzölçümü 543 km2, 1980'de nüfusu 12.558 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 23 kişi idi.

İlçeye bağlı 30 köy vardı. 1980'de ortalama köy büyüklüğü 209 kişi olan ilçede nüfusu 1.000'i aşan köy yoktu.

Elazığ İli İdari Bölünüm Haritası

Elazığ Köylerinde Elektrik-İçme Suyu

1976'da Elazığ İli'ndeki toplam 589 köy ve bucak yerleşmesinden yalnızca % 13'ünde elektrik vardı. Oysa aynı yıl ülkedeki köy ve bucakların % 26'sında elektrik bulunmaktaydı.

Aynı yıl ildeki 1.365 köy ve köy altı yerleşmesinin % 40'ında içme suyu yetersizken hiç suyu olmayan yerleşmelerin oranı % 51'dir.

Ülke genelinde bu oranların aynı yıl sırasıyla % 53 ve % 22 olduğu göz önüne alınınca, Elazığ'ın, köy ve köy altı yerleşmelerinde içme suyu gereksiniminin karşılanması açısından oldukça geri bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.

İlçede 100 km2'ye ortalama 5-6 köy düşmektedir.

İlçe merkezi olan Keban Kasabası'nın 1980'de nüfusu 6.282 kişiydi. Kasaba, 49 km'lik asfalt bir yolla il merkezine bağlıdır.

Keban İlçesi'nin nüfusu, barajın yapımı sırasında 15.000-20.000 kişi artmışsa da bu durumun geçici olması ve nüfus artışının doğurduğu talebi Elazığ Kenti'nin karşılaması gibi nedenlerle ilçede önemli bir gelişme olmamıştır.

İlçenin tek belediyesi 1870'te kurulan Keban Belediyesi'dir. Belediyenin elektriği ve içme suyu vardır. Modern tesisleri açısından gelişme gösteren bir belediyedir.

Keban Belediyesi'nin 1980'de bütçe harcaması 22 milyon TL dolayında, kişi başına harcama ise 3.523 TL idi. 1965-1980 döneminde kişi başına bütçe harcamaları sabit fiyatlarla % 51 oranında artmıştır.

Maden: İlin güneyinde yer alan Maden İlçesi'nin yüzölçümü 939 km2'dir.

1980'de nüfusu 38.937 kişi olan ilçede nüfus yoğunluğu km2'de 41 kişiydi. Maden, Merkez'den sonra nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ilçedir.

İlçeye, Hazar Bucağı ve 45 köy bağlıdır. İlçede 100 km2'ye ortalama 5 köy düşmektedir.

1980'de ortalama köy büyüklüğü 591 kişi olan ilçede, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 5 idi. Maden, ilde ortalama köy nüfusunun en yüksek olduğu ilçedir.

İlin Elazığ'dan sonra nüfusu 10.000'i aşan tek kentsel yerleşmesi Maden ilçe mer-

kezidir. Maden'in 1980'de nüfusu 12.341 kişi idi.

Maden Kenti, dağlık olan yörede yerleşmeye elverişli düzlüklerin bulunduğu kuşakta (Doğanşehir-Malatya-Elazığ-Maden) kuruludur. Kuruluş yerinin sağladığı olanaklar ve ilçedeki bakır işletmeleri nedeniyle Maden, ilin belirli bir gelişme gösteren ilçe merkezidir.

İlçenin tek belediyesi 1854'te kurulmuş olan Maden Belediyesi'dir. Belediyenin elektrik ve içme suyu işletmeleri vardır. Belediyenin Hazar Gölü kıyısında turistik lokanta, gazino, dinlenme ve plaj evleri ile kamp tesisleri vardır.

Maden Belediyesi'nin 1980'de bütçe harcamaları 32,5 milyon TL dolayında, kişi başına harcama 2.636 TL idi. 1965-1980 döneminde kişi başına bütçe harcamaları sabit fiyatlarla % 4,2 oranında azalmıştır.

Palu: İlin doğusunda yer alan Palu, ilin en büyük ilçesidir. İlçenin yüzölçümü 2.222 km2'dir.

1980'de nüfusu 78.901 kişi olan Palu, Merkez İlçe'den sonra ilin en fazla nüfuslu ilçesidir. Nüfus yoğunluğu km2'de 36 kişi olan ilçede 100 km2'ye ortalama 6 köy düşmektedir.

Maden'den sonra ortalama köy nüfusunun en yüksek olduğu ilçe olan Palu (524 kişi), aynı zamanda nüfusu 1.000'i aşan köy sayısının (17) da en fazla olduğu ilçedir.

İlçe merkezi olan Palu Kasabası'nın 1980'de nüfusu 7.112 kişi idi.

İlçede 1873'te kurulmuş olan Palu Belediyesi'nden başka, 1967'de kurulmuş olan Kovancılar, 1972'de kurulmuş olan Arıcak ve 1974'te kurulmuş olan Beyhani belediyeleri bulunmaktadır. Bunlardan Kovancılar Belediyesi'nin içme suyu ve elektriği vardır. Ayrıca, Arıcak dışındaki belediyelerin "halihazır harita" ve imar planları yapılmıştır.

Palu Belediyesi'nin 1980'de bütçe harcamaları 13 milyon TL dolayında, kişi başına harcama 1.841 TL idi. 1965-1980 döneminde kişi başına bütçe harcamaları sabit fiyatlarla % 75 oranında artmıştır.

Sivrice: Sivrice İlçesi ilin güneyinde yer almaktadır.

İlçenin yüzölçümü 634 km2'dir. 1980'de ilçenin nüfusu 18.855 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 30 kişi idi.

Toprakları dağlık olan ilçede köy yerleşmeleri dağınık, küçük birimler durumundadır. Bu nedenle, ilçenin yerleşme sıklığı hayli yüksek olup, 100 km2'de yaklaşık 8 köy bulunmaktadır.

1980'de ortalama köy nüfusu 303 kişi olan ilçede, nüfusu 1.000'i aşan köy yoktu.

Merkez İlçe'ye yakınlığı nedeniyle, onun etki alanı içinde kalan ve uzun süre gelişemeyen ilçe merkezi, ferrokrom işletmelerinin kurulması ve Hazar Gölü kıyısında turistik tesisler yapılması ile birlikte gelişmeye başlamıştır. 1980'de kasabanın nüfusu 4.001 kişi idi.

Malatya-Diyarbakır Demiryolu üzerinde olan ilçe merkezi Hazar Gölü kıyısından güneye inen Elazığ-Diyarbakır Karayolu'na 4 km'lik asfalt bir yolla bağlıdır.

İlçenin tek belediyesi 1938'de kurulan Sivrice Belediyesi'dir. Kasabanın içme suyu ve elektriği vardır. Belediyenin Hazar Gölü kıyısında bir turistik oteli vardır.

Sivrice Belediyesi'nin 1980'de bütçe harcamaları 14,5 milyon TL dolayında, kişi başına harcama 3.628 TL idi. 1965-1980 döneminde kişi başına bütçe harcamaları sabit fiyatlarla % 545 oranında artmıştır.

Elazığ İli'nde İdari Bölünüm, 1980 Bucak Nüfusları, Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üzerinde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	33	30.391		8
	Hankendi	33	11.078		1
	Harput	20	9.591		1
	Hıdırbaba	13	3.581		—
	İçme	15	7.946		1
	Mollakendi	17	7.778		1
	Poyraz	19	6.705		2
	Toplam	150	77.070	514	14
Ağın	Merkez	18	2.704		—
	Toplam	18	2.704	150	—
Baskil	Merkez	27	7.963		—
	Aydınlar	10	4.419		—
	Kuşsaray	22	9.230		—
	Toplam	59	21.612	366	—
Karakoçan	Merkez	42	16.221		3
	Başyurt	23	7.583		—
	Çan	21	9.078		1
	Toplam	86	32.882	382	4
Keban	Merkez	30	6.276		—
	Toplam	30	6.276	209	—
Maden	Merkez	30	19.995		5
	Hazar	15	6.601		—
	Toplam	45	26.596	591	5
Palu	Merkez	61	36.457		9
	Arıcak	22	17.002		5
	Çaybağı	32	7.742		—
	Gökdere	22	10.588		3
	Toplam	137	71.789	524	17
Sivrice	Merkez	27	9.567		—
	Gözeli	22	5.287		—
	Toplam	49	14.854	303	—
Elazığ İli		574	253.783	442	40

ELAZIĞ KENTİ: Kent, Elazığ (Harput) Ovası'nda kuruludur. Bu ovada batıya, doğuya ve güneye doğru uzanan şerit şeklinde üç düzlük vardır. Ova, kuzeydeki dağlardan başlayıp, güneye doğru genişleyen bir üçgen biçimindedir.

Ovanın kuzey kenarında kurulmuş olan kentin denizden yüksekliği 1.000-1.020 m dolayındadır.

Ovayı çevreleyen tepeler, batıdan doğuya doğru Kekliktepe, Seyrantepe, Beyyurdu Sırtları, Karatepe ve Meryem tepeleridir. Kentin kurulduğu alanın yüzeyi, kuzey-güney yönünde birtakım kuru derelerin oluşturduğu hafif engebeli bir alandır.

Kent, kuzeydoğuda Munzur-Bingöl dağlık kesimiyle, güneydeki ovalar arasında, yerleşmeye elverişli bir geçiş alanında yer alır. Elazığ Kenti, kuzeybatıdan gelerek, Nusaybin sınır kapısına ulaşan Sivas-Malatya-Elazığ-Diyarbakır-Mardin demir ve kara yolları ile Erzurum'dan İskenderun Limanı'na giden karayolu üzerinde bir kavşak noktasında kurulmuştur.

Verimli ovalara (Uluova, Elazığ) yakınlığı, sahip olduğu ulaşım olanakları ve Keban Barajı'nın yol açtığı canlanma, Elazığ'ı Doğu Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri yapmaktadır.

XIX. yy'ın ortalarına değin Elazığ Kenti'nin bugün kurulu olduğu yerde sürekli bir yerleşme yoktu. Ama, bu yörede çok eski dönemlerden beri yerleşmeler olmuştu.

Doğuyu batıya bağlayan doğal ulaşım yolu üzerinde ve Fırat gibi geçit olanağı sağlayan büyük bir akarsu vadisinin yakınında olması ile topografik yapının savunmaya elverişliliği, çevreyi insan yerleşmeleri için çekici kılmaktaydı.

Bölgedeki eski yerleşmelerden en önemlisi Harput idi. Bugünkü Elazığ Kenti'nin kuzeyinde, Pancarlı Dağı yamacında kurulmuş olan Harput, bir yandan güneyindeki Elazığ Ovası ve Uluova'ya, bir yandan da kuzeydeki Mürüdü düzlükleri ile Murat Irmağı Vadisi'ne egemen bir konumdaydı.

Böylesi verimli ovalara yakın olan kent, aynı zamanda buralardan geçen doğal yolları kontrol altında tutabilen ve savunmaya elverişli bir yerdeydi. Harput, coğrafi konumunun elverişliliği nedeniyle, özellikle XVIII. ve XIX. yy'larda büyük bir yerleşim yeri olarak gelişti, XIX. yy'ın ortalarında Doğu Anadolu'nun önemli kentsel merkezlerinden biri durumuna geldi.

Bu dönemlerde Harput, doğunun önemli merkezi olan Bağdat'a gidip-gelen kervanların uğrak yeriydi. Saraçlık, bakırcılık ve ipekli dokumacılığın gelişkin olduğu kent, kervanlar için yalnızca bir konaklama yeri olmayıp, aynı zamanda bir alışveriş merkeziydi. Kentin hinterlandını oluşturan Uluova ve Elazığ Ovası, Harput'un ticaret merkezi olma işlevini güçlendirmekteydi.

XIX. yy ortalarında nüfusu 40.000'i bulan Harput, aynı zamanda yörenin önemli bir kültür merkeziydi. Kentte çok sayıda medrese ve kütüphanenin yanı sıra, nüfusunun önemli bir bölümünün Ermeniler ve öteki Müslüman olmayanlardan oluşması nedeniyle, batı ülkelerinin misyonları ve okulları vardı. Bu dönemin ünlü okullarından biri de, sonradan Fırat Koleji adını alan Amerikan Okulu'ydu *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönem, Eğitim).*

Gelişen ulaşım teknolojisi ve değişen savunma gereksinimleri nedeniyle kent, XIX. yy sonlarına doğru stratejik önemini yitirmeye başladı.

Öte yandan, değişen koşullarda tarıma elverişli ovaların kenarlarının yerleşme için daha elverişli duruma gelmesi, giderek bölgedeki kentsel yerleşmenin ağırlığını Elazığ Ovası kenarına, bugünkü Elazığ Kenti'nin olduğu alana kaydırdı.

1834'te Sıvas, Diyarbakır, Harput ve Maden yöreleri valiliğine atanan Reşid Mehmed Paşa, tepenin eteğinde Ağavat Mezrası denilen yerde (bugünkü Elazığ Kenti'nin olduğu yer) büyük bir kışla yaptırarak, eyalet merkezini buraya taşıdı. Böylece burada ilk önce resmi kurumlar yerleşmeye başladı. Burada oluşan yerleşme, 1877'de de resmen vilayet merkezi durumuna getirildi.

Başlangıçta bir askeri garnizon ve memur kolonisi olarak kurulan Elazığ, yerli halkın da yerleşmesi ile büyümeye başladı.

Harput'ta yaşayan halkın aşağı inerek ovaya yerleşmeye başlamasında, Harput'un anayollardan uzak olması ve ova ile kent arasındaki sarp yolun kış aylarında güç geçit vermesi, özellikle Abdülaziz döneminde olan bir depremde büyük zarar görmesi gibi nedenler önemli rol oynadı.

Daha sonra, 1916 ve 1917'de kentin Ermeni halkının başka yörelere yerleştirilmesinden sonra, Müslümanlar'ın çoğu da, harap olmaya yüz tutan Harput'tan ayrılarak ovaya indiler.

Elazığ'daki ilk önemli gelişmeler, büyük ölçüde Harput'un taşınması biçiminde olmuştu. Bu taşınma, yalnızca nüfus göçü olmayıp, aynı zamanda kentin taşınması biçiminde gerçekleşti. Elazığ'a göçen Harputlular'ın büyük bir bölümü, Harput'taki evlerinin taşlarını bile yeni yerleşme alanına taşımışlardı.

Harput'un Elazığ'a taşınması, XIX. yy sonlarından başlayarak, 1960'lara değin sürmüştür. Elazığlılar'ca Yukarışehir diye adlandırılan Harput, 1980'de 4.133 nüfuslu küçük bir kasaba idi.

Cumhuriyet Dönemi'nde Elazığ: Ancak yüz yıllık bir geçmişi olan Elazığ Kenti, özellikle Cumhuriyet Dönemi'ndeki gelişmesi ile Doğu Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. Çevre iller ve önemli merkezlerle olan bağlantıları ve var olan gelişme potansiyeli bakımından kuzeyde Erzurum ve Güneyde Diyarbakır'ın yanı sıra, bölgede Elazığ da önem kazanan bir merkezdir.

Elazığ Kenti, ilin kırsal kesiminden olduğu kadar, çevre illerden de göç almaktadır. Elazığ, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır'dan sonra net göçlerle en fazla nüfus artışı sağlayan ikinci merkezdir.

1935'te Elazığ Kenti, 23.178'lik nüfusuyla ülkenin 26. büyük kenti durumundaydı. 1950'ye değin nüfusça fazla önemli ge-

İlde Konut

Elazığ'da konut yapımı, gereksinimi karşılamaktan çok uzaktır. Ancak, evleri Keban Baraj Gölü altında kalan ailelerin, il merkezine yerleşmeleri ve işçi-memur kesimindeki kooperatifleşme hareketleriyle 1970'lerden sonra konut yapımı hız kazanmıştır. 1970-1977 döneminde il merkezinde üretilen konut sayısı, yılda ortalama 300 dolayındaydı.

Elazığ ve yöresinde "kendi evini yapana yardım projesi" kapsamında verilen konut kredileri ile 1968-1972 arasında, Baskil İlçesi'nin Hunuşağı Köyü'nde 11 konut, Ağın İlçesi'nin Demirçarık Köyü'nde 14 konut, Sivrice ilçe merkezinde 46 konut, Palu İlçesi'ne bağlı Tepebağ Köyü'nde 13 konut ve Palu ilçe merkezinde 190 konut yapılmıştır.

İl merkezindeki yapımlarda, yığma ve betonarme karkas yöntemlerinin yaygın olmasına karşın, kasaba ve köylerde yapıların yaklaşık % 80'i kerpiç, % 10'u taş, tuğla ya da briket ve % 10'u ahşaptır.

İl kırsal kesiminde yaygın olan kerpiçten konut yapımında, yardımcı gereç olarak ahşap ve taş kullanılmaktadır.

Yamaç köylerinde ve kerpiç yapımına uygun olmayan toprakların bulunduğu kesimlerde yapı gereci olarak daha çok taş kullanılmakta ve özellikle evlerin dış duvarları taştan yapılmaktadır.

Ova köylerindeki evler ise, genellikle kerpiç dolguludur. Ahşap, iskelet olarak kullanılır ve eklentiler tümüyle kerpiçten yapılır. Taşkınlara uğrayan akarsu boylarında ve alçak yerlerde, yeraltı suyunun yüksekliği nedeniyle evlerin temellerinde ya da zemin katlarında 1 m'yi bulan bir taş duvar yapılır. Döşeme ve çatılarda, temizlenmemiş ağaç gövdeleri kullanılır. Çatılar genellikle düzdür. Çatılar, ince dallarla örüldükten sonra, üstüne toprak yayılır. Çatı kenarlarına döşenen bir-iki sıra taş, toprağın kayarak akmasını önlemektedir.

Konutlar genellikle tek katlıdır. Yörenin sosyo-ekonomik koşulları, "bileşik konut" denebilecek bir konut tipinin doğmasına neden olmuştur. Geniş aile biçiminin yaygın olduğu yörede, geniş bir aile, tek tek evlerin organik kümelenmesiyle oluşan bir "bileşik konut"ta barınmaktadırlar. Bu gruplaşma, konutların aynı avlu içinde ya da çevresinde, ya da bitişik arsalarda kurulu birimlerle birleşmesi ile oluşur.

Köy evlerinde yaşanılan bölüm, genellikle bir oda ile mutfak ve yemek odası olarak kullanılan ocaklı bir odadan oluşur. Genellikle, büyük evlerde mutfağın yanında kiler bulunmakta, bazen de evin tahıl ambarı kiler olarak kullanılmaktadır. Oturma ve yatma bölümü, çoğunlukla avludan bir merdivenle çıkılan birinci katta ve ahırın üzerinde bulunmaktadır. Bu kullanım biçimi, ahırın sıcaklığından yararlanma amacıyla gelişmiştir.

Evin işlevsel bölümleri, ahır ve depolama yerleridir. Samanlık ve tahıl ambarı gibi depolama yerleri, genellikle alt katta, ahırın hemen yanında ya da avlunun kenarında yerleşmiştir. Yaşama bölümü ile bu bölümler arasındaki bağlantı, avludan sağlanır. Küçük evlerde ise, çatı altında bulunan bir hol, bütün bu birimler arasında bağlantı kuran yerdir.

Elazığ'da kışlar sert geçtiği için, konutların duvarları kalın, pencere açıklıkları küçük yapılır. Yöredeki konutların özelliklerinden biri de, pencere açıklıklarının dışarda küçük, içeride büyük yüzeyli olmasıdır.

Ulaşım olanaklarının gelişmesi ile yapım tarzları ve planları ile konutların yapımında kullanılan gereçlerde çevreye bağlı olmaktan yavaş yavaş kurtulunmakta ve değişmeler ortaya çıkmaktadır. Son yıllarda köylerde de yer yer kiremit çatılı, tuğla konutların yapılmaya başlandığı görülmektedir.

Elazığ İli'nde ortalama aile büyüklüğü, Türkiye ortalamasının (5,5) üstünde olup, 6-7 kişidir. Köylerle ilçe merkezleri ve il merkezi arasında ortalama aile büyüklüğü bakımından belirgin bir fark yoktur.

1975'te ildeki ailelerin % 56'sını 5 kişiden büyük aileler oluşturmaktaydı. 10 ve daha fazla kişiden oluşan aileler ise, % 15 gibi çok yüksek bir orandaydı.

Ailelerin bu denli geniş olmasına karşın, ildeki konutların % 86'sı 3 ve daha az odalıdır. Konutların % 41,5'i 2 odalı, % 14,5'i 1 odalı ve % 3'ü de mağara ve çadır türü barınaklardır.

İlde, oda başına düşen ortalama kişi sayısı 3 ile 5 arasında değişir. Bu sayı, ildeki 65.000 hane halkının yarısına yakın bir kesiminin konutlarında daha da yüksektir.

lişme göstermeyen kent, ülkenin 28. büyük kenti oldu.

1950'den sonra, ülkede kırdan kente göç olgusunun hızlandığı dönemlerde Elazığ, Doğu Anadolu'da göç alan bir merkez olarak büyümeye başladı. 1950-1955 döneminde nüfusu, yıllık ortalama % 8'e yakın bir artışla 29.317'den 41.667'ye çıktı.

1955'ten sonra ise, bölgedeki kamu yatırımlarının Elazığ'da toplanmaya başlaması ve kentin Doğu Anadolu'da bir "alt bölgesel merkez" olarak gelişmeye başlaması ile nüfus artışı sürdü. Kent nüfusu 1955-1970 arasında yıllık ortalama % 6'lık artış hızıyla 1970'te 108.377'ye ulaştı.

Kentin gelişmesindeki en önemli etkenlerden biri, yörede yönetsel merkez işlevini yüklenmiş olmasıdır.

1834'te Sıvas, Diyarbekir, Harput ve Maden yörelerinin merkezi, 1877'de de vilayet merkezi olan Elazığ'ın yönetsel merkezlik işlevi, Cumhuriyet Dönemi'nde doğuda yeniden yapılan yönetsel düzenlemelerden sonra daha da güçlenmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Muş, Bingöl ve Tunceli'yi içine alan geniş bir bölgenin yönetsel merkezi olarak gelişen kent, 1936'da kurulan ve denetim alanı Tunceli, Bingöl, Elazığ ve Erzincan illerini kapsayan 4. Genel Müfettişlik'in de merkezi olmuştur.

1980'lerin başında, YSE, Karayolları, DSİ, PTT gibi kamu kuruluşlarının bölge merkezleri de Elazığ'daydı.

Kentin, merkezlik işlevleri özellikle 1950'lerden sonra bölgedeki kamu sanayi yatırımlarının, eğitim ve sağlık kurumlarının burada toplanmasıyla güçlenmiş, kent yörede bir "bölgesel merkez" durumuna gelmiştir.

Ayrıca kent, kıyılara uzak, fiziksel ulaşım olanakları sınırlı bir yörenin ticaret merkezliği işlevini de görmektedir. Elazığ, Tunceli, Bingöl ve bir bölümüyle de Muş'un ticaret ilişkisi kurduğu merkez olarak geniş bir alanın deposu durumundadır. Kentin bu işlevi, yeni yapılan yollarla giderek güçlenmektedir.

Yörede fiziksel konumu nedeniyle "bölgesel merkez" olarak gelişme potansiyeli taşıyan bir başka yerleşme de Malatya'dır. Malatya ve Elazığ, bölge merkezliği için öteden beri rekabet içindedirler. Ancak, bölgedeki yönetsel işlevlerin ve devlet yatırımlarının daha çok Elazığ'da toplanmış olması, burayı daha üstün kılmaktadır.

Kentin nüfusu, aldığı göçlerle sürekli artmaktadır. Ama, kentte artan nüfusa iş olanakları yaratabilecek ekonomik yapı yoktur. Artan nüfus, kentin denetimsiz ve sağlıksız olarak yayılmasına neden olmaktadır.

Keban Barajı'nın yapımı da kenti birçok yönden etkilemiştir. Bunlardan birincisi, toprakları su altında kalan köylülerin büyük bir bölümünün kente göç etmesidir. Kamulaştırma bedeli alan ailelerin çoğu Elazığ'a yerleşmiştir. Kente gelen ailelerin ilk talebi, konut ve iş olmaktadır.

Kente gelenlerin eldeki paralarını ve aldıkları kamulaştırma bedellerini konuta ve öteki temel gereksinim maddelerine harcaması, kentte iş ve konut piyasasını canlandırmıştır.

Parasal olanakları görece iyi olan ailelerin de küçük esnaf olarak işe başlamaları, kentte küçük esnaf sayısının hızla artmasına yol açmış, kentte yeni doğan mal ve hizmet üretimini emebilecek sürekli bir talep olmaması nedeniyle, bunların önemli bir bölümü kısa süre sonra işyerini kapatmak zorunda kalmıştır. Öte yandan, kendi işini kuramayacak durumdaki ailelerin kent nüfusuna katılmasıyla da, zaten var olan işsizlik daha büyük boyutlara ulaşmıştır.

Bu dönemde, kentteki inşaat sektörünün canlanması da kentin fiziksel yapısında yakın dönemdeki en önemli değişmenin gerçekleşmesini sağlamıştır.

Kentsel Alanın Gelişmesi: Kent başlangıçta (XIX. yy sonları), belli bir plan içinde birbirine dik ana caddeler ve bu caddelere koşut yollar üzerinde gelişmişti. Kentin doğu kenarında (bugünkü kent merkezi) plansız gelişen ticaret alanları, kentin gelişme şemasını bozan ilk öğe olmuştu.

Kentin 1950'lere kadarki gelişmesi Gazi Caddesi'nden güneye, 1934'te yapılan demiryoluna doğru olmuştur. Bu yöndeki gelişme sonucu, demiryolunun güneyinde yer alan Aksaray, Sürsürü ve Kesrik köyleri kentin birer mahallesi durumuna gelmişlerdi.

Kentin daha sonraki gelişmesi ise, kuzey, kuzeydoğu, doğu ve güneybatı yönlerinde olmuştur.

1950'lerden başlayarak kamu yatırımları ile sanayileşmeye başlayan kentin nüfusu, kırsal kesimden ve çevre illerden aldığı göçle hızla artmış ve kent gecekondu mahalleleri ile çevrelenmiştir.

Keban Barajı'nın yapımıyla 1970'lerde başlayan yoğun göç, kentin gelişmesinde yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. İnşaat sektörü birdenbire canlanırken, eski kent kesiminde yıkılıp yapılma olgusu hız kazanmış, kent çıkışlarında, konut alanları dışında yapılan toplu konut siteleri ile kentsel alan yeni boyutlar kazanmıştır.

Elazığ-Keban bölge planının uygulanmasıyla ortaya çıkacak fiziksel altyapı değişikliklerini, Keban Baraj Gölü'nün neden olacağı göçü ve bunun sonucunda bölgedeki merkezlerde, özellikle Elazığ Kenti'nde ortaya çıkacak fiziksel ve sosyo-ekonomik sorunları incelemek ve gelişmeleri planlamak amacıyla, 1968'de İmar ve İskân Bakanlığı'nca bir "Fiziki Yerleşme Planı" çalışması yapılmıştır. Bu plan çalışmasında, kentin ve yörenin 15-20 yıllık gelişmesi göz önüne alınarak, Elazığ Kenti komşu alan (mücavir saha) sınırı yeniden belirlenmiştir.

Yeni belirlenen komşu alan sınırı, kuzeyde Zafran; kuzeydoğuda Hüseynik; doğuda Mornik, Mürüköy; güneydoğuda Hırhırık, Hoğu, Vertetil ve Perçeneç köylerini içine alıyordu. Sınır dışında kalmalarına karşın Harput ile Bizmişen, Holvanlı ve Miyadın köyleri de kentle etkileşimleri açısından önemli sayılıyordu.

Bunlardan, var olan kent yerleşmesine en yakın olanların, Elazığ Kenti'nin plan yapımından sonraki on beş yıl içindeki gelişmesini etkileyebileceği düşünülmüş, bu yüzden gelişmelerinin denetim altına alınması öngörülmüştü. Böylece, gelişimi denetim altına alınacak yerleşmeler, Mornik, Zafran, Hırhırık ve Mürüköy olarak saptanmış, öbürlerinin gelişimine herhangi bir sınırlama getirilmesi düşünülmemişti.

Doğudaki Mornik Köyü, gelişmesi planlanan Küçük Sanatlar Sitesi'ne yakınlığı nedeniyle; güneyde Hırhırık Köyü, kente yakın olduğundan; güneydoğudaki Mürüköy ise baraj gölü kıyısında yapımı planlanan dinlenme tesislerine yakın olduğu için denetim altına alınacaktı.

Zafran'ın da kentin bir parçası olarak gelişmesi öngörülmüş, burada bir gecekondu önleme bölgesi kurulmuştur.

Kentin ana gelişme bölgeleri kuzeyde, kuzeybatıda, batıda ve güneybatıda seçilmiş ve bu alanlarda 30.000-45.000 kişilik birimlerin oluşacağı öngörülmüştü. Ancak, kentin nüfus gelişmesi planda dayanılan tahminlerin çok gerisinde kalmış, aradan geçen süre içinde buralarda nüfusu bu boyutlara varan yerleşmeler oluşmamıştır.

Kentsel Arazi Kullanımı: Kent merkezi, Gazi Caddesi üzerinde ve bu caddenin güneyinde yer almaktadır..

Kentin 1950 sonrası gelişmesiyle kent merkezinde işlevsel alanlar belli bir şekilde farklılaşmıştır. Özellikle 1960 sonrasında yönetsel ve resmi kullanışlar Gazi Caddesi'nin güneyindeki kesimin batısında yerleşmeye başlamıştır. 1970'ten sonra Gazi Caddesi "prestij ticaret aksı" niteliğine bürünerek, gelişmeye başlamış; kentin kuruluş çekirdeğini oluşturan çarşı kesimi ise "geleneksel merkez" görünümü kazanmıştır. Her türlü ticaret kuruluşu, depolama alanları ve geleneksel küçük üretim Çarşı Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Gazi Caddesi üzerinde ise, banka, sigorta ve çeşitli finansman kurumları, doktor muayenehaneleri, eczaneler, avukatlık ve mühendislik büroları, dayanıklı tüketim malı satan işyerleri, görece yüksek gelir düzeyine yönelik tüketim malları satan mağazalar, büyük otel, sinema ve lokantalar vardır.

Kent merkezi çevresindeki İzzetpaşa, Nail Bey, Çarşı ve İcadiye mahallelerinde yüksek ve orta gelir gruplarının konut alanları yer almaktadır. Yeni yapılan çok katlı apartmanlar bu mahallelerde Gazi, İstasyon ve Şehit İdris caddelerinde yoğunlaşmaktadır.

Merkezin çevresindeki görece yüksek gelir grupları yerleşmelerinin çevresinde ise orta gelir gruplarının konut alanları yer alır. Kentsel alanın en dış çemberinde de düşük gelir grubu yerleşmeleri ve gecekondular vardır.

Orta gelir grubu yerleşme alanlarının bir bölümü, eski kent parçalarının kentin yerlilerince terkedilip, köyden göçen görece varlıklı ailelerin yerleşmesi sonucu nitelik değiştirmesi ile, bir bölümü de memur ve esnaf kesimlerinin kooperatifler kurarak yaptırdıkları sitelerden oluşmuştur. Yeni Mahalle, özellikle bu ikinci grubun yerleştiği, kooperatiflerce yaptırılan toplu konutların yaygın olduğu kesimdir.

Kenti çevreleyen düşük gelir grubu yerleşmeleri, kuzeyde Fevzi Çakmak ve Zafran, kuzeydoğuda Sarayönü, doğuda Salı Baba ve Karşıyaka mahalleleri ile güneybatıda 56. Evler Mahallesi'nin arka kesimidir.

Bu yerleşmelerin bir bölümü kente göç eden kırsal nüfusun hazine toprakları ya da hisseli tapulu arsalar üzerinde yaptıkları kötü nitelikli konutlardan; bir bölümü de İmar ve İskân Bakanlığı eliyle bu grup için yapılan toplu konut yerleşmelerinden oluşur. Kentin doğusunda, batısında ve kuzeyindeki Zafran'da kurulan gecekondu önleme bölgeleri ile Malatya Yolu üzerinde Keban'dan gelenler için yapılan 1800 Evler

bu ikinci tip toplu konutların örnekleridir.

Kentteki küçük üretim işyerleri, kentin doğusunda, Sanayi Mahallesi'ndeki Sanayi Sitesi'nde ve Çarşı Mahallesi'nin iç kesimlerinde yerleşmiştir. Sanayi Sitesi'nde hızar atölyeleri, marangozlar, bakırcılar, demirciler ve oto bakım-onarım atölyeleri vardır.

Büyük sanayi ise kentin güneyinde ve güneydoğusunda yerleşmiştir. Güneyde yer alan fabrikalar yerleşme dışında kurulmuşlarsa da, kentin yayılmasıyla giderek yerleşme alanlarıyla iç içe geçmektedir.

Güneydoğudaki fabrikalar ise kent içinde olup, kent yaşamına büyük zararlar vermektedir. Aksaray Mahallesi'nin doğu kesiminde, demiryolunun güneyinde kurulmuş olan Çimento Fabrikası'nın dumanı ve tozu, tüm kenti bir şantiye alanı durumuna getirmektedir.

Büyük askeri kullanım alanları, kentin kuzeydoğusunda, Harput'un güneyinde yer almaktadır.

Kent içindeki tek yeşil kuşak, batıda yer alan ve güneyde demiryoluna doğru uzanan Orman İşletmeleri'ne bağlı fidanlıktır. Bunun dışında resmi kullanışların bahçeleri ve birkaç park, kentin öbür yeşil alanlarını oluşturur.

Kentin yakın çevresindeki mesire ve dinlenme alanlarının başlıcaları, 100. Yıl Mesire Yeri, Cip Barajı, Hazar Gölü kıyıları, Baraj Gölü çevresi ve Harput'tur.

Kent İçi Ulaşım: Kentin ana caddeleri, Gazi, İstasyon, Harput ve Hozat caddeleri ile güneyden geçen Nato Yolu'dur.

Kentin eksenini oluşturan, eski Malatya-Diyarbakır Karayolu'nun kenti doğu-batı doğrultusunda geçen kesimi Gazi Caddesi adını alır. Şimdi Malatya-Diyarbakır Karayolu olan, 1960 sonlarına doğru yapımı tamamlanan Nato Karayolu ise kentin güney kesiminde demiryolunun kuzeyinden geçmektedir. Yolun kent içinde kalan kesimi, kent içi ulaşımda büyük trafik yükü taşıyan bir ana caddedir.

İmar planı gereğince demiryolunun güneyinde açılan yol ise kentin doğusunda ve batısında Nato Yolu ve Gazi Caddesi'ne bağlanmaktadır.

Şimdiki kent alanı içinden geçen bu yeni yapılmış iki yol, esas olarak gelişmekte olan kesimlere değil, var olan yerleşme alanına hizmet etmektedir.

Kent içi kitle ulaşımı, dolmuş, minibüs ve belediye otobüsleri ile sağlanmaktadır.

Kentte Konut: Kentte 1967'den beri, uygulanan belediye kararı gereğince yalnızca betonarme karkas binaların yapımına izin verilmektedir.

Kentte eski binaların yakılıp yerine blok apartmanların yapılması 1970'lerden beri hızla sürmektedir. Kentte gecekondu alanlarının hızla yayılmaya başlaması üzerine, kentin doğusunda kurulan 1 no'lu gecekondu ıslah bölgesi ile kentin batısında 3 no.'lu gecekondu önleme bölgesinde Keban'dan gelenler için ve kuzeyde Zafran'da kurulan gecekondu önleme bölgelerinde İmar ve İskân Bakanlığı'nca toplu konutlar yaptırılmıştır. Ayrıca, Malatya Yolu üzerinde 20.000 kişilik bir gecekondu önleme bölgesinin kurulması planlanmıştır.

Kentte Altyapı Hizmetleri: 1943'e değin kentin içme suyu, akarsular ve kuyulardan sağlanıyordu. 1948'de kente 33 km uzaklıktaki Karaçalı kaynağından su getirildi. Kentin büyümesiyle bu kaynaktan sağlanan suyun yetersiz kalmasıyla 1969'da Kesrik Mahallesi'nde açılan kuyulardan sağlanan su, dağıtım şebekesine katılmıştır.

Ancak, var olan kaynaklar kentin tüm su gereksinimini karşılayamamaktadır.

Kente elektrik 1931'de getirilmiş, 125 beygirgücünde 90 kw'lik bir jeneratörle kent için elektrik üretilmeye başlanmıştır. 1948 ve 1954 yıllarında eklenen ünitelerle kapasite artırılmıştır.

1957'de Hazar Hidroelektrik Santralı'nın işletmeye açılmasıyla kentin elektriği bu santralden sağlanmaya başlamıştır.

Kentteki kanalizasyon şebekesi tüm gereksinimi karşılayamamaktadır. Özellikle gecekondu mahallelerinde kanalizasyon oldukça yetersizdir. Fevzi Çakmak ve Yıldız Bağları gecekondu semtlerinde ise hiç kanalizasyon yoktur.

Tablo 22
*Elazığ'da Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	16,2	3,1	9,5
1945	30,5	7,8	19,3
1950	33,9	9,4	22,0
1955	44,4	12,9	29,7
1960	42,8	14,0	28,6
1965	54,9	19,9	37,9
1970	63,6	32,4	47,9
1975	71,9	41,4	57,2

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

Not: 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 23
Elazığ Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	7	309	316
İkili Öğretim	37	291	328
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	4	4
Toplam	44	604	648

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

EĞİTİM

Elazığ, Osmanlı Devleti'nin önemli kültür merkezlerinden biriydi. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Elazığ'da, Müslümanlar'ın medreselerinin yanı sıra, Ermeniler'in, Alman, Amerikan ve Fransız misyonerlerinin okulları da vardı ve buralarda döneme göre oldukça ileri düzeyde bir eğitim faaliyeti sürüyordu *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönem, Eğitim).*

Ancak, Cumhuriyet Dönemi'nde ildeki eğitimin yüksek bir düzeyi koruduğu söylenemez. İlde okuryazarlık oranı, her zaman Türkiye ortalamasının altında olmuştur. 1980'de ilin 44 köyünde ilkokul yoktu. Var olan ilkokulların önemli bir bölümü de yetersizlikten dolayı ikili öğretim yapmaktadır. İlkokulu bitirenlerin ortaokula geçme oranı hayli yüksek olmakla birlikte, ortaokul ve lise hizmetleri oldukça yetersizdir. Bu durum, ilin üniversiteye giriş sınavlarında oldukça başarısız kalmasına neden olmaktadır (1976'da Türkiye'de 46. il durumundaydı).

Yine de 1980'lerin başında Elazığ'da eğitim düzeyi, Cumhuriyet'in ilk yıllarıyla karşılaştırıldığında önemli ölçüde gelişmiştir. Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ayaklanmalar ildeki eğitim düzeyini bir hayli geriletmişti. Bu dönemde Osmanlılar zamanında kurulan eğitim kurumları ya kapanmış ya da başka illere taşınmıştır. Daha sonra, 1940'lar ve 1950'lerde özellikle köy ilkokulları yaygınlaştı. İlde kentleşme 1950'lerde başlayarak hızlandığı halde, ortaokul ve liseler 1970'lerde yaygınlaştı. 1960'ların ortalarından başlayarak ilde özellikle teknik dalları içeren yükseköğretim kurumlarının kurulması ilde eğitimi geliştiren bir başka etken olmuştur.

İlde özellikle XX. yy'ın başlarında hayli gelişkin olan mesleki-teknik öğretim de Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortadan kalkmış; 1930'lardan sonra bu alanda yeni kurumlar kurulmuş, eğitim asıl olarak 1960 sonrasında yaygınlaşmıştır.

OKURYAZARLIK: Elazığ, okuryazarlığın yaygınlığı açısından Türkiye genelinin her zaman gerisinde kalmıştır. 1975'te il nüfusunun ancak yarısından biraz fazlası (% 57'si) okuma-yazma biliyordu (Tablo 21). İlde okuryazarlık oranı 1960'ların başına değin, % 30'un altında kalmış, sonra daha hızla yükselmiştir.

1975'te Elazığ'da kadınların % 41'i, erkeklerin ise % 72'si okuma-yazma biliyordu. Okuryazarlıkta kadınlar, erkeklere göre Türkiye genelinden daha gerideydi.

İlde okuryazarlığın düşük olmasının yanı sıra, okuma-yazma bilenlerin de % 32'si, hiçbir öğretim kurumunu bitirmemişti. Bu oran erkeklerde % 30, kadınlarda % 36'ydı. Bir öğretim kurumundan diploma alanların da % 77'si ilkokul, % 12'si ortaokul, % 5'i lise, % 4'ü ortaokul ya da lise dengi meslek okulu, % 2'si yüksekokul ya da fakülte mezunuydu.

İLKÖĞRETİM: Elazığ'da ilköğretim sorunu henüz çözülememiştir. 1980'de ildeki 589 köy ve bucağın 44'ünde ilkokul yoktu. Bunun yanı sıra kent ilkokulları da gerek kapasite gerek öğretmen sayısı açısından yetersizdi.

Yüzlerce köyü olan Elazığ'da 1940'lara

değin son derece az ilkokul vardı. 1923'te tüm ilde 41 olan ilkokul sayısı 1943'te ancak 90'ı köy ilkokulu, 11'i kent ilkokulu olmak üzere 101'e yükselmişti. Köy ilkokullarının 53'ü eğitmenli, 37'si öğretmenliydi. Okul sayısı sonraları daha hızlı arttı; 1961-1962'de 280'e, 1970-1971'de 532'ye, 1979-1980'de 651'e yükseldi. 1980'de okulların 44'ü kent-teydi (Şekil 7).

Elazığ'da kentsel nüfus 1950'den sonra çok hızlı arttığı halde *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)* kent ilkokulu sayısındaki artış oldukça yavaş olmuş, ortaya çıkan yetersizlik, ikili öğretim yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim, 1979-1980'de ildeki 44 kent ilkokulunun 37'sinde, kırsal kesimde de ilkokulların yarıya yakınında ikili öğretim yapılıyordu (Tablo 23).

İldeki öğrenci sayısı da, asıl olarak 1950' lerde artmıştır. İldeki ilkokul öğrencisi sayısı 1923'te 4.000'in altında, 1943'te ise 6.200 dolayında iken, 1961-1962'de 27.000'i aştı, 1970-1971'de ise 53.000'e yaklaştı (Tablo 24). 1970'lerde kırsal nüfus artışının düşük olmasının da etkisiyle kırsal bölgede öğrenci sayısı 1980'e değin hemen hemen hiç artmamış, artış daha çok kent okullarında olmuştur.

Öğrencilerin 1961-1962'de % 40'a yakını, sonraları ise daha fazlası (1979-1980'de % 46'sı) kent ilkokullarında olmuştur. Tüm öğrencilerin içinde kızların payı ise zamanla arttığı halde, 1943'te % 24 iken, 1979-1980' de ancak % 41'e yükselebilmiştir. Geleneksel toplumsal ilişkilerin daha yoğun olduğu kırsal kesimde bu oran (% 37) daha da düşüktür.

1923'te Elazığ İli'nde 148 ilkokul öğretmeni vardı. Bu sayı 1940'lara değin artmamış (1943'te 145), daha sonra yükselerek, 1961-1962'de 605'e ulaşmıştır. Öğretmen sayısındaki artış daha sonra da sürmüş ve bu sayı 1970'te 1.500'ü, 1979-1980'de de 2.200'ü aşmıştır (Tablo 25). Böylece, öğretmen başına öğrenci sayısı da bir hayli düşmüş, 1962'de 45, 1970'te 34 iken, 1979-1980'de 27 olmuştur. 1970'lerde kır ilkokullarındaki öğrenci sayısı hemen hemen artmadığından, bu sayı kır ilkokullarında (öğretmen başına 23 öğrenci) kent ilkokullarından (öğretmen başına 33 öğrenci) daha düşüktür. Nitekim, 1979-1980'de öğrencilerin % 47'si, öğretmenlerin ise daha küçük bir bölümü (% 38'i) kent ilkokullarındaydı.

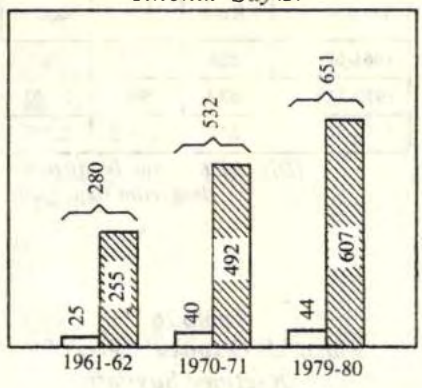
ORTAÖĞRETİM: Elazığ'da ortaöğretim hizmetleri asıl 1970'lerde gelişmiştir. Bu dönemde ilde birçok yeni ortaokul ve lise açılmasına ve öğrenci sayılarının büyük ölçüde artmasına karşın, okullar özellikle öğretmen sayısı açısından oldukça yetersiz bir durumdadır.

ORTAOKULLAR: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Elazığ'da yalnızca 2 olan ortaokul sayısı 1954-1955'te 4'e, on yıl sonra ancak 9'a, 1979-1980'de ise 37'ye yükseldi (Tablo 26). 1960'ların ikinci yarısında köylerde de ortaokullar açılmaya başlamıştır.

Ortaokullara devam eden öğrenci sayısı da en çok 1970'lerde yükselmiş; 1964-1965' te 4.000'in biraz üstündeyken, 1979-1980'de 13.900'e yaklaşmıştır. İlde toplam ortaokul öğrencileri içinde kızların oranı zamanla artmışsa da yine de çok düşüktür. 1979-1980'de bu oran % 27'nin altındaydı.

İldeki ortaokul öğretmeni sayısı da zamanla artmış olmakla birlikte, bu artış

Şekil 7
Elazığ'da 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

özellikle 1970'lerde oldukça hızlı gelişen talebi karşılamaktan uzak kalmıştır. Öyle ki, 1979-1980'de ildeki 13.900'e yakın ortaokul öğrencisine ders veren öğretmen sayısı ancak 288'e ulaşabilmişti. Buna göre, öğretmen başına 48 öğrenci düşüyordu ki, bu sayı Türkiye genelinde 38 idi. 1980'lerin başında öğretmen yetersizliği, meslek dışı elemanlardan öğretmen olarak yararlanma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Oysa ilde ortaokula duyulan talep, Türkiye geneline göre yüksek sayılabilir. 1979-1980'de ilkokullardan mezun olan öğrencilerin yarısı (erkeklerin % 58'i, kızların % 37'si) ortaokula kayıt yaptırmıştır.

Daha önce eğitimin ilk ve ortaokul şeklinde kademelenen ilk 8 yılını "temel eğitim" adıyla bütünleştirmek ve yeniden kurumlaştırmaya yönelik ilk kararlar 1974'te toplanan 9. Milli Eğitim Şûrası'nda alınmış ve birkaç ilde de örnek uygulamaya gidilmiştir. Elazığ'da 2 temel eğitim yatılı bölge okulu vardır.

Elazığ'da temel eğitim kapsamına alınan okullardan biri 1964-1965'te Karakoçan'da, ikincisi de 1969'da Palu'da açılmıştır. 1979-1980'de bu iki okuldaki öğrenci sayısı yalnızca 215 idi.

1982'de Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Dairesi Başkanlığı'nın ildeki toplam 200 okulda temel eğitim uygulamasına geçileceğine ilişkin açıklamasına göre, Elazığ'da da 4 okul bu uygulama kapsamına alınmıştı.

LİSELER: Osmanlı Devleti Dönemi'nin lise dengi öğretim kurumları 1915'te kaldırılmış, 1940-1941 öğretim yılında lise öğretimi olarak yeniden uygulamaya konulmuştur. İldeki lise öğretimi o yıl başlayarak oldukça uzun bir süre bir liseyle sınırlı kalmış ancak 1960'ların ikinci yarısından başlayarak kısa sürede büyük gelişme göstermiştir. 1979-1980 öğretim yılında ilde lise sayısı 11'e ulaşmıştı (Tablo 27).

İldeki lise öğrencisi sayısı da 1960'ların son yılları ve 1970'lerde önemli ölçüde artmış, 1979-1980'de 7.700'ü aşmıştır. Zamanla öğrenciler içinde kızların payı da artmış, 1954-1955'te % 8 iken, 1979-1980'de % 20'ye yükselmiştir.

Lise öğretmeni sayısı da, okul ve öğrenci sayısı gibi 1960'ların sonu ve 1970'lerde yükselmesine karşın, hâlâ yeterli düzeye ulaşmamıştır. Nitekim, 1979-1980'de bir öğretmene düşen öğrenci sayısı (26) Türkiye ortalamasının 2 katına yakındı. Öğretmenlerin büyük bir bölümü kadroluydu.

Elazığ'da ortaokulu bitirdikten sonra genel öğretim veren liselere devam etme eğilimi ise Türkiye geneline göre oldukça düşüktür. 1979-1980'de ortaokul mezunlarının ancak % 49'u (Türkiye genelinde % 63) liseye kaydolmuştur. Liseye kayıt yaptıranların oranı kızlarda (% 58), erkeklere göre (% 47) daha yüksektir.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Elazığ'da mesleki ve teknik öğretim fazla yaygın değildir. 1979-1980'de bu öğretim kurumlarında okuyan öğrenciler, tüm ortaöğretim öğrencilerinin % 19'u kadardı. Tüm mesleki ve teknik öğretim öğrencilerinin % 42'si de imam hatip ortaokul ve liselerindeydi.

Elazığ'da Osmanlı Devleti'nin son yıllarında kurulan mesleki ve teknik öğretim kurumları uzun ömürlü olamamıştır. Bunlardan Darülharir (İpekböcekçiliği Okulu), 1909'da açılmış ve çalışmalarını 1930'a değin ipekböcekçiliği alanında Bursa'dan sonra ikinci sırada gelen Elazığ'da sürdüren okul, bu tarihte Diyarbakır'a taşınmıştır *(Bak. Diyarbakır, Eğitim).* Okula her yıl şubat ayında öğrenci alınmakta, 3 aylık öğretimden sonra diploma verilmekteydi.

1921'de il merkezinde, bir "Nafia Fen Mektebi" kurulmuş, okul 1924'te Ankara'ya taşınmıştır.

1883'te kurulup bir süre sonra kapanan ve 1909'da yeniden açılan Darülmuallimin (Erkek Öğretmen Okulu)1932'de kapatılmıştır. Bu öğretim kurumu 1952'de eski Halkevi

Tablo 24
Elazığ Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	6.675	3.815	10.490	12.261	4.638	16.899	18.936	8.453	27.389
1970-71	12.292	9.092	21.384	21.192	10.214	31.406	33.484	19.306	52.790
1979-80	15.133	12.678	27.811	19.913	11.904	31.817	35.046	24.582	59.628

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Binası'nda Kız Öğretmen Okulu olarak yeniden öğretime başlamıştır.

1915'te Harput'ta Şeyhülislamlık'a bağlı olarak kurulan Dar-ül-Hilâfe Medresesi, 1924'te imam hatip okuluna dönüştürülmüş, 1925'te kapatılmıştır.

Mesleki öğretim alanında yeni adımlar 1930'larda atılmaya başlamıştır. 1930'ların sonunda, Türkiye'deki 11 kız enstitüsünden biri olan Elazığ Kız Enstitüsü (sonradan Kız Meslek Lisesi'ne dönüştürüldü) açıldı.

1931'de çıkarılan 1816 sayılı yasaya göre, tüm iller dokuz bölgede toplanmış, her bölge merkezine bir erkek sanat okulu açılmıştı. Elazığ, dördüncü bölgenin merkezi olan Diyarbakır'daki Bölge Sanat Okulu'na bağlanmıştı ve bu okula parasal katkıda bulunmakla yükümlü idi. Ama, birçok il parasal yükümlülüklerini yerine getiremediğinden 1 Haziran 1935'te 2756 sayılı yasa ile, erkek sanat okulları genel bütçe kapsamına alındı. Elazığ Erkek Sanat Enstitüsü de 1945-1946'da öğretime başladı. Hem ortaokul hem de lise bölümü olan İmam Hatip Okulu 1953-1954; Ticaret Lisesi 1964-1965'te açıldı.

Elazığ'da 1961-1962'de 7 olan mesleki ve teknik ortaöğretim kurumu sayısı 1970-1971'de 9'a, 1979-1980'de de ancak 10'a yükseldi (Tablo 28).

1979-1980'de bu okullardaki öğrenci ve öğretmen sayıları şöyleydi:

Okulun Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
İmam Hatip Lisesi	568	46
Kız Meslek Lisesi	427	48
Endüstri Meslek Lisesi	914	64
Teknik Lise	133	5
Ticaret Lisesi	709	37
Akşam Ticaret Lisesi	237	10
Sağlık Meslek Lisesi	201	11
İmam Hatip Ortaokulu (2 tane)	1.529	—
Kız Sanat Ortaokulu	268	9
Toplam	4.986	230

1979-1980'de mesleki ve teknik öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin büyük bir bölümü (% 42) imam hatip lise ve ortaokullarındaydı. Teknik öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin oranı % 35 dolayında idi, geri kalan % 23'ü sağlık ve ticaret liselerindeydi.

YÜKSEKÖĞRETİM: Elazığ, yükseköğretime geçişte başarı oranı düşük olan illerden biridir. 1976'da ilde sınava giren her 1.000 kişiden ancak 59'u başarılı olabilmiş, bu açıdan Elazığ, Türkiye'de 46. sırayı almıştı.

Elazığ'da yükseköğretim kurumlarının kurulması çalışmalarına 1959'da başlandı. O yıl Milli Eğitim Bakanlığı'nca alınan bir kararda bir teknik okul açılması öngörülmüş ve teknik okulun açılması için hazırlıklara girişilmişti. Okulun yapımı 1967'ye değin sürmüş ve okul, 24 Kasım 1967'de 146 öğrenci, 16 öğretim üyesiyle çalışmalarına başlamıştır. Daha sonra Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi'ne dönüştürülen bu öğretim kurumunda 1980'de yaklaşık 880 öğrenci ve 70 öğretim elemanı vardı. Akademideki İnşaat, Makine ve Elektrik bölümlerinin üçünde de yüksek lisans eğitimi yapılmaktadır. Akademinin 1982'ye değin verdiği 1.258 mezunun % 60'ı Elazığ çevresinde çalışmaktadır. Kurumda bir de bilgi-işlem merkezi vardır.

Edebiyat, Fen, Veteriner fakültelerini kapsayan Fırat Üniversitesi'nin ise 1979-1980 öğretim yılında 875 öğrencisi ve 146 öğretim elemanı vardı.

Fırat Üniversitesi'nin temelini oluşturan fakültelerden biri olan Veteriner Fakültesi'nin kurulması düşüncesi 1966'da ortaya atılmıştır. Bu düşüncenin ortaya atılmasında, hayvancılığın il ekonomisindeki önemi etken olmuştur. Konuyla ilgili olarak Ankara Üniversitesi Senatosu, Elazığ Veteriner Fakültesi konusunu görüşmüş, onaylamış, Milli Eğitim Bakanlığı da bu karara katılmıştır. DPT'nin yaptığı araştırma sonucunda verdiği olumlu görüşten sonra, Veteriner Fakültesi 22 Nisan 1970 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 1253 sayılı yasa ile kurulmuştur. 1970-1971 akademik yılında 65 öğrenci ve 23 öğretim elemanı ile öğretime başlamıştır.

1976'da da Fen ve Edebiyat fakültelerinin açılmasıyla Fırat Üniversitesi kurulmuştur.

Veteriner Fakültesi, tek bölümden oluşmuştur. Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyal Antropoloji ve Tarih bölümleri; Fen Fakültesinde de Matematik, Biyoloji, Fizik Mühendisliği, Jeoloji Mühendisliği ve Kimya Mühendisliği bölümleri vardır. Fen Fakültesi ayrıca, iki yıllık öğretim sonunda ön-lisans diploması vermektedir.

1982 başına değin Veteriner Fakültesi 400'ü aşkın, Edebiyat Fakültesi 100'e yakın, Fen Fakültesi de 114 lisans, 34 ön-lisans mezunu vermiştir.

YAYGIN EĞİTİM: Öteki illerde olduğu gibi Elazığ'da da örgün eğitim dışı kalmış olan erkek ve kadınlar için, yaş gruplarına, kırsal ve kentsel alanın gereksinimlerine göre çeşitlendirilmiş, çok sayıda kısa süreli kurs açılmaktadır. Bu kurslar, çeşitli kuruluşlarca sistemsiz bir şekilde düzenlenmektedir. Kadınlara yönelik kurslar, özellikle 1970'lerin sonunda yaygınlaşmıştır.

1970'lerin ortalarında daha çok piyasa gereksinimlerini karşılayacak işgücü yetiştirmeye yönelik programlarla donatılan pratik kız sanat okullarına 1978-1979'da 200 kız öğrenci devam ediyordu.

Kırsal bölgelerde yerleşik ve gezici köy kadınlarına yönelik olan biçki-dikiş kurslarının sayısı 1974-1975'te 35 iken, izleyen öğretim yılında 52'ye çıkmış, kurslara devam edenlerin sayısı ise 600 iken, 800'e ulaşmıştır. Bu kurslar, sonraki yıllarda programdan çıkarılmıştır. Elazığ'da bu alanlarda erkeklere yönelik kurslar (endüstri pratik sanat okulları ve demircilik-marangozluk kursları) gelişememiştir.

Elazığ'da en çok ilgi gören yaygın eğitim kursları, el sanatları kurslarıdır. Kadınların katıldığı bu kursların sayısı 1973-1974'te 5 iken, 1974-1975'te 18'e, 1978-1979'da da büyük bir sıçrama ile programdan çıkarılan benzer kursların boşluğunu da dolduracak biçimde 92'ye yükselmiştir. Kurslara katılanların sayısı 1973-1974'te 80 iken 1978-

Tablo 25
Elazığ'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	226	379	605
1970-71	530	990	1.520
1979-80	832	1.375	2.207

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 26
Elazığ'da Ortaokul Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		4	9	37
Öğrenci	Erkek	982	3.756	10.190
	Kız	222	642	3.694
	Toplam	1.204	4.398	13.884
Öğretmen		36	195	288

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 27
Elazığ'da Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	1	11
Öğrenci	Erkek	421	893	6.144
	Kız	37	100	1.575
	Toplam	458	993	7.719
Öğretmen		28	15	292

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 28
Orta Dereceli Meslek ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		7	9	10
Öğrenci	Erkek	737	2.299	3.778
	Kız	686	1.902	1.208
	Toplam	1.423	4.201	4.986
Öğretmen		103	201	230

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

1979'da 1.400'e yükselmiştir.

Bu alanda ikinci önemli bir kurs türü olan ve yine büyük bir ağırlıkla kadınların katıldığı muhasebe, daktilo, örgü, çamaşır, biçki-dikiş konularında yetişme sağlayan meslek kurslarının sayıları 1973-1974'te 17 iken, 1978-1979'da 84'e yükselmiştir. Bu kırsların öğrenci sayısı, 1974'te 280 iken, 1978-1979'da 1.250'ye yükselmiştir.

1978-1979'da ildeki 16 Kuran kursuna katılan 540'a yakın öğrencinin % 40'ı kadındı.

1974-1975'te açılan Elazığ Yetiştirme Yurdu'nda 1978-1979'da 100 öğrenci barınıyordu.

1981'de ilde Atatürk'ün 100. Doğum Yılı nedeniyle girişilen "okuma-yazma seferberliği" kapsamında açılan 969 kursa 13.300 öğrenci (tüm ülkede katılanların % 1,1'i) katılmıştı.

Tablo 29

Elazığ ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (%)-(1979)

Ölüm Nedenleri	Elazığ	Türkiye
Kalp Hastalıkları	38,0	27,7
Zatürree	15,9	8,5
İyi Tanımlanamayan Haller	7,8	16,3
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	7,1	12,6
Urlar	4,6	6,6
Gastro Enteritler ve Diareli Diğer(1) Hastalıklar	4,5	4,0
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(2) Hastalıklar	3,9	5,7
Diğre Enfeksiyon Hastalıkları	2,1	3,4
Kazalar	1,4	4,1
Diğer Nedenler	14,7	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	718	126.269

(1) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.

(2) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

SAĞLIK

Elazığ'ın sağlık düzeyi Türkiye ortalamasına yakındır. Trahom gibi bazı hastalıklar ve ölüm nedenlerinde belirli farklılıklar göstermekteyse de ölümlerin yaş gruplarına dağılımı Türkiye geneline çok benzemektedir. Aynı şekilde, doğurganlık hızı, bebek ölümleri gibi sağlık düzenini yansıtan çeşitli ölçütler açısından da Elazığ ülke geneline göre belli özellikler göstermektedir.

Elazığ, 1967'de sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Adıyaman, Bingöl, Tunceli, Malatya illeriyle birlikte oluşturduğu XIII. Sağlık Bölgesi içinde öbür illere göre de daha iyi bir durumdadır.

Elazığ'da 1926'da tüm bölgeye hizmet verecek büyük bir Akıl ve Ruh Hastalıkları Hastanesi kurulmuştur. Lepra (cüzam) Hastanesi de yine geniş bir kitleye hizmet vermek amacıyla kurulmuş olan ikinci bir özel dal hastanesidir.

SAĞLIK SORUNLARI: İlin sağlık sorunlarının başında trahom gelmektedir. Türkiye'de trahomun en çok görüldüğü il Elazığ'dır. Elazığ'da trahomun görülme sıklığı Türkiye ortalamasının on katından fazladır. Yapılan 50.000 kişilik bir tarama çalışmasında taranan nüfusun % 11'inin aktif trahomlu olduğu saptanmıştır. Çocuk ölümleri ve zatürree olguları ilin öteki önemli sağlık sorunlarıdır. Zatürreenin ilde ölüme yol açan en önemli hastalıklardan birisi ve bu hastalıklardan ölenlerin büyük çoğunluğunun da bebek ve çocuklar olduğu düşünülürse, ilde özellikle çocukları etkileyen beslenme yetersizliğinin de önemli bir sorun olduğu anlaşılır.

Ana-çocuk sağlığının düzeyi ve nüfus planlaması çalışmalarının başarı oranı da istenilen düzeyde değildir.

BULAŞICI HASTALIKLAR: Elazığ'da bilinen en önemli bulaşıcı hastalıklar trahom ve zatürreedir. Türkiye'de 1978'de bildirilen tüm trahom olgularının yaklaşık % 17,5'i (3.747 olgu) Elazığ'daydı. 1978'de hiç viral ansefalit, bruselloz, difteri, dizanteri, paratifo olgusu bildirilmemiştir. Bunların dışında kalan tüm hastalıklarda sayılar Türkiye ortalamalarının altında ya da bu ortalamalara yakındır. Ancak, hastalıkların çok değişik yoğunluklarda görülmesi, bazılarının olgu sayısının çok fazla olmasına karşın öbürlerinin pek görülmemesi, sayıların güvenilirliği konusunda kuşku uyandırmaktadır. Örneğin, zatürree ilde ikinci ölüm nedenini oluşturacak denli sık rastlanılan bir hastalık iken, kızıl, kızamık gibi hastalıkların görülme sıklığı Türkiye genelinin altına düşmektedir. Aynı şekilde trahomun görülme sıklığı Türkiye'nin on katını aşmakta ama 1967'den 1973'e değin Elazığ' da sıtma olgusu hiç bildirilmemektedir. Oysa Elazığ'a komşu illerin tümünde sıtma olgusunun bulunduğu bilinmektedir. Örneğin, komşu illerden Diyarbakır'da bildirilen olgu görülme sıklığı Türkiye ortalamasının da üzerindedir.

ÖLÜM NEDENLERİ: Elazığ'da tüm ölümlerin yarısından çoğu yalnızca iki nedenle açıklanabilir: Kalp hastalıkları ve zatürree. Kalp hastalıkları, Türkiye'de olduğu gibi Elazığ'da da en önemli ölüm nedenidir (Tablo 29).

Kalp hastalıkları, daha çok ileri yaşlarda ölüm nedeniyken ikinci ölüm nedeni olan zatürree hemen hemen tümüyle çocuk ve bebek ölümlerine neden olmaktadır. 1979'da Elazığ'da zatürreenin neden olduğu ölümlerin tüm ölümlere oranı (% 16) Türkiye genelinin 2 katına yaklaşmaktadır. Oysa gelişmiş ülkelerde zatürree, ölüm nedeni olarak o kadar önemsizleşmiştir ki, yıllar önce etkili bir aşısı bulunmuşken, zatürreeden ölüm olguları çok azaldığı için bu aşı birçok hekimce gereksiz görülmüş, üretici ilaç firmalarınca kârlı bulunmadığı için de piyasadan kalkmıştır.

Elazığ'da ölümlerin yaklaşık dörtte birinin nedeni herhangi bir enfeksiyondur. Bu ise enfeksiyonların Türkiye genelinde neden olduğu ölümlerin oranından fazladır. Elazığ'da öteki ölüm nedenleri arasında "iyi tanımlanamayan haller" ve doğumla ilgili olgular % 8 ve % 7 oranlarıyla birbirlerini yakından izlemektedir. "İyi tanımlanamayan haller" ilin sağlık düzeyine ilişkin aydınlatıcı bilgi vermemektedir. Buna karşılık, "doğum nedeniyle" ölüm olayları, hemen hemen bütünüyle bebek ölümlerini ifade etmektedir.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: Elazığ'da ölümlerin yaşlara göre dağılımı, Türkiye dağılımına benzemektedir. 0-4 yaş ölümlerinin oranı kentsel bölgede % 32, kırsal bölgede % 52'dir. 55 yaşın üzerindeki ölümlerin tüm ölümlere oranı kentsel kesimde % 26, kırsal kesimde % 17'dir (Şekil 8).

0-4 yaş grubu ölüm oranının yüksekliği Elazığ'da da Türkiye'de olduğu gibi önemli bir sağlık sorununu oluşturmaktadır. İstatistikler, bu ölümlere neden olan başlıca etkenlerin, zatürree, gastroenteritler ve doğumla ilgili olgular olduğunu göstermektedir.

Ancak, Dünya Sağlık Örgütü'nün de belirttiği gibi, bebek ve çocuk ölümlerini etkileyen çok çeşitli etkenler, hatta sunulan sağlık hizmetlerinin niteliği bile sosyo-ekonomik konuma bağlı değişkenlerdir. Örneğin, kızamıktan ölen çocukların oranı, gelişmiş ülkelerde henüz kızamık virüsü tanınmadan çok önce düştüğü halde, düşük yaşam düzeyi ve beslenme yetersizliğinin egemen olduğu ülkelerde kızamık olguları ve neden olduğu ölümler günümüzde bile önemli olmaktadır. Nitekim, bebek ve çocuk ölümleri üzerine yapılan bazı araştırmalar, bunların ardında beslenme yetersizliği ve

çevre koşulları gibi dolaylı etkenler olduğunu göstermiştir.

ÇEVRE SAĞLIĞI: Önemli bir sanayi merkezi olmadığı halde, Türkiye'de hava kirliliğinin ciddi boyutlara ulaştığı dokuz kentten biri de Elazığ'dır.

Elazığ'daki hava kirliliğine şeker, çimento ve gübre fabrikaları bir ölçüde de Maden'deki bakır işletmesi yol açmaktadır. Elazığ Kenti, çanak biçimli bir alanda kuruludur. Topografyası hava akımlarına yalnızca bir yönde olanak tanıdığından, kentin gelişmesi sonucu kent içinde kalan çimento fabrikası önemli ölçüde hava kirliliğine yol açmaktadır.

1939'dan beri Maden'de işletilen bakır tesisi dar bir boğazda kurulmuş olup, iklim ve rüzgâr yönünün de olumsuz olması yüzünden yöreye SO_2 (sülfür dioksit) yayılmasına neden olmaktadır.

Öte yandan, bildirimde bulunulmamasına karşın, 1970'lerin ikinci yarısında sıtma olgularının giderek artmasında, sivrisineklerin rahatça üreyebilecekleri ortamlar oluşturan Fırat Irmağı ve Keban Gölü'nün bazı yöreleri belirli bir rol oynamışlardır. Bu fiziksel koşulların sürekliliği göz önünde tutulursa, düzenli ilaçlamanın önemi ortaya çıkar.

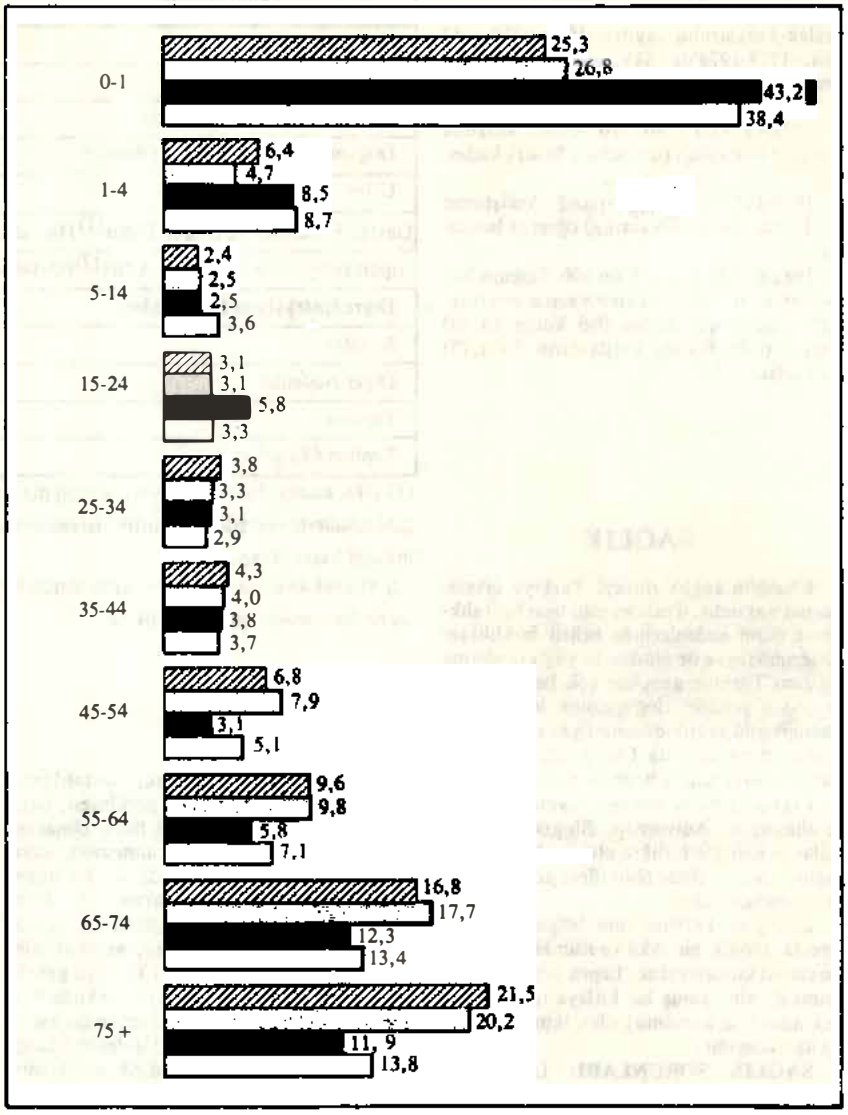
Çevre koşullarının konutların yapısıyla ilgili yanları da önemlidir. Elazığ'daki evlerin çoğu 2-3 odalıdır. Bir odaya yaklaşık 2 kişi düşmektedir. Konutların % 26'sının özel mutfağı, % 29'unun özel helası ve % 46'sının özel banyosu yoktur. Nüfusun % 62'si zaten yetersiz olan kent suyundan yararlanamamaktadır.

Çevre sağlığının düzeltilmesi ve koruyucu sağlık hizmetlerini sağlamakla görevli sağlık ocak ve evleri 1978'de 346 su klorlama çalışması yapmıştır. Çevre Sağlığı Başkanlığı da bazı gıda üretim ve satış yeri denetlemeleri yapmıştır. Ancak, çevre sağlığı sorununun çözümü ne kapasitenin üzerinde çalışan sağlık ocak ve evlerinden ne de etkinliği kısıtlı başkanlıklardan beklenebilir. Var olan kurumlar sağlık hizmetlerinin bütünleştirilmemesinden büyük zarar görmektedir.

KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİ: Elazığ 1967'de sosyalizasyon kapsamına alındığından beri, ilde koruyucu sağlık hizmetlerini sağlık ocak ve evleri ile İl Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı başkanlıklar vermektedir. Ana-çocuk sağlığına yönelik hizmetleri, sağlık ocağı ve evleri, Sağlık Müdürlüğü bünyesindeki Ana-Çocuk Sağlığı (AÇS) Başkanlığı ve Elazığ Doğumevi sağlamaktadır. Aynı etkinliğe, Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı Nüfus Planlaması Başkanlığı da yine Elazığ Doğumevi aracılığıyla katılmaktadır. Sağlık hizmetlerinin bütünleştirilememiş olması kuşkusuz ülke çapında bir sorundur. Ancak bu iller düzeyinde farklı boyutlar gösterir. Ayrıca, bütünlüğün sağlanamamasından bütün sağlık hizmetleri olumsuz etkilenmekte, koruyucu hizmetler ve çevre sağlığı gibi geniş örgütlülük gerektiren hizmetler hiç verilemez duruma gelmektedir. Nitekim, Elazığ'da AÇS kurumlarının hiçbiri ne nüfus planlamasını sağlayabilmiş ne de bebek ve çocuk ölümlerini azaltabilmiştir. 1972'de Nüfus Planlaması Kliniği yalnızca, 49 kadına "spiral" takmıştır. Bu sayıdan da görülebileceği gibi kendiliğinden yapılan başvuruların azlığı ve yalnızca kadınlardan gelmesi, nüfus planlamasının ancak aktif ve örgütlü bir eğitim çalışmasıyla gerçekleşebileceğini kanıtlar. Öte yandan tüm Türkiye'de düşük olgularının bildirimi çok eksiktir. Elazığ'da bildirilen düşükler ise mutlak sayı olarak az olmakla birlikte oran olarak (tüm gebeliklerin yaklaşık % 7'si) Türkiye ortalamasının üzerindedir (% 5,3). Koruyucu hekimlik hizmetinin çok yetersiz kalmasına karşılık, doğum gibi hizmetler var olan dağınık yapıyla bir ölçüde de olsa sunulabilmektedir. 1978'de Doğumevi'ne 3.000'in üzerinde hasta yatmış, sağlık ocak ve evlerinin sağlık personeli de 4.000'in üzerinde doğuma yardımcı olmuştur. Sağlık ocak ve evleri aynı yıl, tanı koydukları 10.000 gebeden yaklaşık 2.500'ünün yardımsız doğum yaptığını saptamış, gebeliklerin geri kalanını izleyememiştir. İzlenebilen olgularda gebelik nedeniyle ölüm (15 olay) ve düşük (672 olay) oranı ise görece önemsizdir.

Merkez İlçe'de 25 personeli bulunan bir Trahom Savaş Başkanlığı vardır. Trahom Savaş Dispanseri'nin taradığı nüfusun % 11'inin trahomlu olduğu saptanmıştır. Trahom, Elazığ'ın en büyük sağlık sorunlarından biri olduğu halde, Trahom Savaş Başkanlığı'nın öbür ilçelerde şubeleri yoktur. Bu durum, sağlık örgütlenmesinin bütünlüğünün sağlanamamış olması ve sağlık ocak

Şekil 8
Elazığ ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)-(1979)*

	Elazığ	Türkiye	Elazığ	Tüm Sosyalizasyon Bölgeleri
Toplam Ölüm Sayısı	716	120.715	447	45.952

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979; DİE, Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri, 1978-1979)

ve evleriyle koordine olarak, daha etkin bir hizmet götürülemeyişinin açık bir belirtisidir.

Sıtma Savaş Başkanlığı'nın 1973'te Merkez İlçe, Baskil, Karakoçan, Maden ve Palu'da olmak üzere beş şubesi vardı. 1946'dan 1960'lara değin başarılı bir mücadele veren örgüt, olgu sayısını çok azaltmıştır. Son yıllarda ise, sıtma tüm yurtta olduğu gibi Elazığ'da dayeniden görülmeye başlamıştır. Öyle ki, 1973'te hiç olgu bildirilmemiş iken, 1975'te 3, 1976'da 27, 1977'de 105 ve 1978'de 101 olgu bildirilmiştir. Öte yandan, Sıtma Savaş Başkanlığı hiç olgu görülmeyen 1972'de bile yaklaşık 23.000 kişiye koruyucu ilaç tedavisi yaptıklarını bildirmiştir. Bu kadar yaygın bir koruyucu ilaç tedavisi komşu illerde olduğu gibi Elazığ'da da 1973'ten önce sıtmanın ciddi bir sorunu olduğunu göstermektedir. Verem Savaş Dispanseri de muayene ve film taramalarını sürdürmekte ve saptadıkları hastaları tedavi etmektedir.

TEDAVİ EDİCİ SAĞLIK HİZMETLERİ: Elazığ'da 1979'da toplam 10 hastane ve 2 sağlık merkezi vardı. Hastanelerden biri 300 yataklı bir askeri hastanedir. Genel amaçlı kamu hastaneleri ise Merkez İlçe'deki Sosyal Sigortalar Kurumu Hastanesi ile 1944'te hizmete açılan Devlet Hastanesi, Palu'daki 25 yataklı Devlet Hastanesi, Baskil ve Keban'daki 15'er yataklı sağlık merkezleridir. Bunların dışında Etibank'a ait Maden'deki 23 yataklı genel amaçlı Bakır İşletmeleri ve 16 yataklı Krom İşletmeleri hastaneleri vardır.

Elazığ'da tümü Merkez İlçe'de olan dört özel dal hastanesi vardır. Bunlardan ikisi tüm bölgeye hizmet veren 265 yataklı Lepra (Cüzam) Hastanesi öteki de 1.000 yataklı Doğu Bölgesi Akıl ve Ruh Hastalıkları Hastanesi'dir.

Doğu Bölgesi Akıl ve Ruh Hastalıkları Hastanesi, bu daldaki üç büyük hastane arasında İstanbul Bakırköy Hastanesi'nden sonra ikinci sırada gelmekte olup, 1926'dan beri hizmet vermektedir. Öbür iki özel dal hastanesi ise il düzeyinde hizmet vermektedir. Bunlar 1941'de 125 yatağı olması öngörülerek açılan ama 1978'de 65 yatağı bulunan bir doğum ve çocuk bakımevi ile 1973'te hizmete giren Göğüs Hastalıkları Hastanesi'dir. 200 yataklı olması öngörülen Göğüs Hastalıkları Hastanesi'nin 1978'de ancak 46 yatağı vardı.

Doğumevi 1978'de 3.300 hastaya yatakta, 10.900'üne de ayakta hizmet vermiş; Göğüs Hastalıkları Hastanesi'ne aynı yıl 392 hasta yatmıştır. Bir hastanın ortalama yatış süresi Doğumevi'nde 3 gün iken, Göğüs Hastalıkları Hastanesi'nde 20 gündür. İçinde Bingöl, Tunceli, Malatya ve Adıyaman'ın da bulunduğu XIII. Sağlık Bölgesi'nde yer alan Elazığ, tedavi edici sağlık hizmetlerinin ölçütlerinden olan, yatak başına kişi sayısı ve doktor başına nüfus sayısı bakımından bölge ortalamasından daha iyi durumdadır.

Hatta, Elazığ'daki 1.000 yataklı Akıl ve Ruh Hastalıkları Hastanesi dikkate alınmadığı zaman bile yatak başına düşen kişi sayısı, bölge ve Türkiye ortalamalarının altındadır (Tablo 30). Aynı şekilde Elazığ'da bir hekime düşen nüfus da bölge ortalamasının altındadır. Ancak, bu sayı Türkiye ortalaması ile karşılaştırıldığında, Elazığ'da doktor açığının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir (Tablo 31).

Tablo 30
*Elazığ ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

	Yıllar	Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Elazığ	1970	938	402
	1975	1.249	335
	1980	1.137	388
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler ve 1.000 yataklı Doğu Bölgesi Akıl ve Ruh Hastalıkları Hastanesi kapsam dışıdır.

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 31
Elazığ ve Türkiye'de Doktor Sayıları

	Yıllar	Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/ Doktor
Elazığ	1970	79	4.771
	1975	126	3.317
	1980	132	3.339
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

1967'de sağlık hizmetlerinin sosyalleştirildiği Elazığ'da 1978'de 32 sağlık ocağı ve 131 sağlık evi bulunmaktaydı. Bir sağlık ocağına 14.000 dolayında, bir sağlık evine de 4.000'den az nüfus düşmekteydi. Bu sayıların her ikisi de istenenden yüksektir. Gerçekten de, bu kuruluşların sırasıyla, en çok 7.500-10.000 ve 2.500-3.000 kişiye hizmet sunmaları öngörülür. Sağlık ocaklarındaki başta hekim olmak üzere, sağlık teknisyeni ve hemşire kadrolarının doldurulmaması da, sağlık hizmetlerinin çok yönlü sunulmasını aksatmış, tedavi edici hizmetleri ön plana çıkarmıştır. Elazığ'da kadroları doldurulabilen tek sağlık personeli grubu ebelerdir. 1978'de 162 ebe kadrosuna karşılık, 182 ebe görev yapmaktaydı.

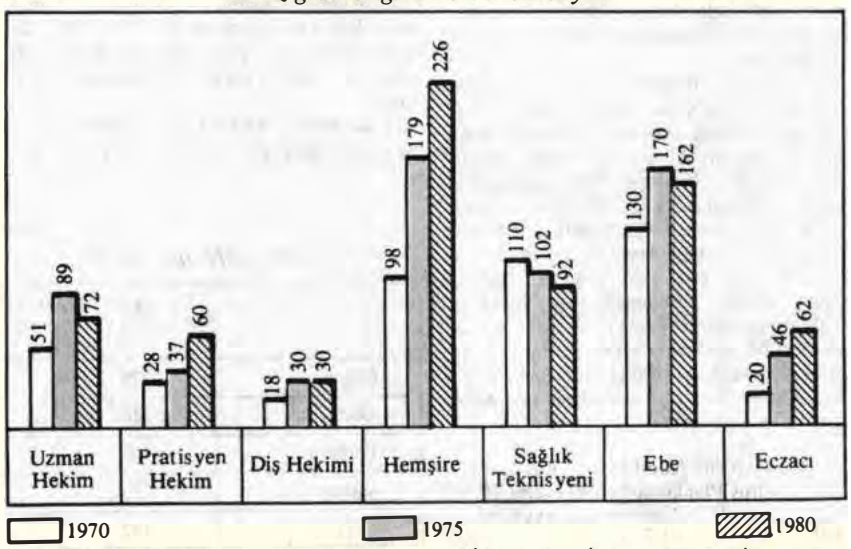
Sağlık ocakları 1978'de 58.000'e yakın poliklinik muayenesi ve 100 dolayında laboratuvar incelemesi yapmıştır. Öteki çalışmaları arasında da, 1.000 dolayında adli muayene ve otopsi, 1.000 kadar küçük cerrahi müdahale ve 1.300 dolayında evlenme muayenesi sayılabilir.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Elazığ ekonomisinde tarımın önemli bir yer tutması ve Türkiye'de sosyal güvenlik uygulamalarının tarım kesimini kapsamaması nedeniyle il faal nüfusunun yaklaşık 3/4'ü sosyal güvenlikten yararlanamamaktadır.

Öte yandan ücretli işçiler arasında kamu kesiminin dışında çalışanların ancak bir

Şekil 9
Elazığ'da Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

bölümü Sosyal Sigortalar Kurumu'na (SSK) kayıtlıdır. Gerçekten, özel kesimde genellikle küçük ölçekli işletmelerin yaygın olması, bunların sigortasız işçi çalıştırmalarını kolaylaştırmakta; bu kesimde, işyerlerinin çok küçük bir bölümü bildirge vermektedir.

Buna karşılık, özellikle Keban Barajı Projesi'nin uygulanmasıyla 1960'ların ikinci yarısından başlayarak, sigortalı işçi sayısında kamu kesiminden kaynaklanan önemli artışlar olmuştur.

Ayrıca, ilde esnaf ve sanatkârlar ile bağımsız çalışanların ancak % 55'i Bağ-Kur'a üyedir.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: Elazığ'da sigortalı işçi sayısı 1980'de 20.000'i aşıyordu (Tablo 32). Sigortalı işçilerin büyük bir bölümü (% 73'ü), il ekonomisinde önemli yeri olan kamu kesimindedir. 1979'da imalat sanayiindeki kamu işyelerinde 4.000'i aşkın ücretli işçi çalışıyordu. Öte yandan, Karayolları, Bayındırlık, Devlet Su İşleri, Yapı İşleri, Yol Su Elektrik gibi devlet kurumlarının bölge müdürlüklerinin yer alması ve Keban Barajı ile ilgili altyapı çalışmaları, kamu kesiminde işçi sayısını, dolayısıyla sigortalı işçi sayısını yükselten en önemli etkenlerdir.

Keban Barajı yapım çalışmalarının sigortalı işçi sayısı üzerinde de önemli bir etkisi olmuş, sigortalı sayısı yapımın başladığı 1960'ların ikinci yarısından sonra yükselmiştir. Nitekim, SSK'ya kayıtlı işçi sayısı 1960'ta 9.000 dolayında iken 1965'te 12.000'e, 1970'te 17.000'e ulaşmıştır. Yapım sırasında il ekonomisinde ve inşaat kesiminde genel bir canlanma yaşanmış ve özel kesimdeki sigortalı işçi sayısı da yükselmiş, bu sayı 1960'ta 1.500 iken, 1965'te 3.200'e, 1970'te 6.400'e ulaşmıştır.

1970'lerde barajın bitmesi ve kamulaştırma bedellerinin yatırıma dönüştürülememesi, ildeki ekonomik canlılığı önemli ölçüde azaltmıştır. Nitekim, 1970-1980 arasında sigortalı işçi sayısındaki artış çok yavaş olmuş, hatta 1970'lerin ikinci yarısında bir düşüş sürecine girmiştir. Kamu kesimindeki sigortalı sayısı artarken, özel kesimdeki ise mutlak olarak azalmıştır. 1981'de ise tüm sigortalı işçi sayısı 18.000 dolayına düşmüştür. Bu düşüşün asıl nedenleri genel ekonomik durgunluk ve kentleşme hızının azalması olmakla birlikte, 1980'de kamu kuruluşlarına işçi alımının durdurulmasının da etkisi vardır.

İlde özel kesimde çalışan ücretli işçilerin önemli bir bölümü sigortasızdır. Özel kesimdeki imalat sanayii işyerlerinin çoğu küçük ölçeklidir. Ayrıca, ilde Sosyal Sigortalar Kanunu kapsamındaki işyerlerinin önemli bir bölümü (1970'te % 42'si, 1980'de ise % 61'i) inşaat kesimindedir. Sigortasız işçi çalıştırmayı kolaylaştıran bu gibi nedenlerden dolayı, özel kesimdeki işyerlerinin çoğu bildirge vermemektedir. Nitekim, 1970'te işyerlerinin % 35'i bildirge vermişken, 1980'de bu oran % 18'e düşmüştür ki, kamu işyerleri için bildirge vermeme söz konusu olmadığından bu oran özel kesimdeki durumu yansıtmaktadır.

	Sosyal Sigortalar Kanunu Kapsamındaki İşyerleri	Bildirge Veren İşyerleri
1970	1.753	605
1980	5.558	993

Lepra Hastanesi

Cüzam genelde çok az ve yanlış tanımlanan bir hastalıktır. Bu nedenle de toplumda her zaman korku ve tepki doğurmuştur. Elazığ deyince birçok kişinin aklına lepra (cüzam) hastalığı gelir, çünkü Türkiye'deki en büyük cüzam hastanesi 1940'ta bu ilde kurulmuştur.

Doğu ve İç Anadolu illerindeki cüzamlı (lepralı) hastalar için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca yapılan bu 265 yataklı hastane, uzun yıllar yalnızca bir "tecrit yeri" olarak kullanılmış ve hastalarla sağlam sağlık personeli arasında en küçük bir temas bile olmamasına çalışılmıştır. Bir dönemde korku ve çekinme öylesine yoğunlaşmıştır ki, Elazığ halkı, illerindeki bu hastanenin çevreye mikrop saçtığı inancına varmışlar ve yetkililere başvurarak kaldırılmasını istemişlerdir.

1941'de, dönemin ünlü hekimi Prof. Dr. Mazhar Osman Uzman'ın çabalarıyla yaptırılan bu hastane, aslında çok geniş bir alana yayılmış birkaç yapıdan oluşan çok güzel bir enstitü görünümündedir ve uzun yıllar birkaç özverili hekimin yönetiminde İç ve Doğu Anadolu'nun hastaları için tek cüzam merkezi olarak kalmıştır.

1950'lerde askeri hekim olarak Elazığ'da görev alan Dr. Etem Utku bu güzel hastanenin durumunu ve hastalara uygulanan çağdışı tecrit uygulamasını görerek harekete geçmiş ve 1953-1964 yıllarında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın katkı ve desteğiyle kurduğu dernek ve enstitünün de yardımlarıyla bu konuda geniş bir kampanyaya girişmiştir. Bu kampanya sırasında, cüzamın kolaylıkla tanınabildiği ve kesin tedavisinin yapılabildiği, bulaşmasının da son derece güç olduğu, bu nedenle hastalardan korkup kaçmanın yersizliği tüm topluma anlatılmaya çalışılmıştır.

Elazığ Cüzam Hastanesi o zamandan sonra bir tecrit yeri olmaktan çıkmış, hastaların belli sürelerde tedavi görmek için geldikleri bir hastane olmuştur.

Gerçekten cüzam hastalığının tanısı son derece kolaydır ve kesin tedavisi de 1941'den beri bilinmektedir. Tedaviye alınan hastalarda ise bulaşıcılık tamamen ortadan kalkar. Ama çoğu kez tanı gecikir ve düzenli tedavi de yapılamaz. Bu durumda zamanla hastanın el, ayak ve yüzünde sakatlıklar oluşur. Böylece sakat olmuş hastalar işsiz kalırlar, komşuları hatta aileleri kendilerinden uzaklaşır ve toplum dışına itilirler.

İlgisizlik ve bilgisizlik nedeniyle bu duruma gelen hastalar sürekli hastanede yaşamayı kendileri için tek güvence olarak görürler. Oysa çağdaş tıp, cüzamlı hastaların ailelerinden ve işlerinden ayrılmadan ayakta tedavi edilebileceklerini, gerektiğinde herhangi bir hastanenin ilgili servisinde yatabileceklerini, özel cüzam hastanelerine gerek olmadığını belirtir.

Elazığ Cüzam Hastanesi 1981'den beri yeni bir görünüm kazanmıştır.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, İl Özel İdaresi ve çevredeki askeri birliklerin çabalarıyla hastane onarılmış, yenilenmiştir. Elazığlı yurttaşlar yıllar boyu gereksiz yere cüzamlı hastalardan korkup kaçtıklarını anlayıp, hastaneye kucak açmış, her türlü yardımlaşmayı sağlamış, eğitim ve moral günleri düzenleyerek hasta-sağlam ayırımını ortadan kaldırmışlardır.

Yıllar yılı cüzamlı hastaların korkulu rüyası olan Elazığ Cüzam Hastanesi bugün herkesin övüneceği temiz, düzenli, topluma açık bir sağlık kuruluşu olma yolunda büyük adımlar atmıştır.

Sosyal Sigortalar Kurumu'nun ana gelir kaynağını işçi ve işveren pirimleri oluşturur. Çoğu işverenin primleri zamanında ödememesi olgusu Elazığ'da da geçerlidir. 1981'de ildeki işverenlerin prim borçları 306 milyon liraya ulaşmıştı (Türkiye toplamının binde 9'u).

İlde Keban Barajı ve ilgili yapım faaliyetlerinin sürdüğü yıllarda iş kazaları bir hayli yaygın iken, daha sonra azalmıştır. 1970-1980 arasında iş kazası sayısı 3.417'den 789'a düşmüştür.

1980'de Sosyal Sigortalar Kurumu hizmet giderleri içinde en önemli pay (% 67) hastalık sigortası giderlerinindi. İkinci sırayı (% 18) malüllük, yaşlılık ve ölüm sigortası giderleri; üçüncü sırayı ise iş kazası giderleri (% 8) almaktaydı.

Tablo 32
Elazığ İli'nde SSK'ya Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

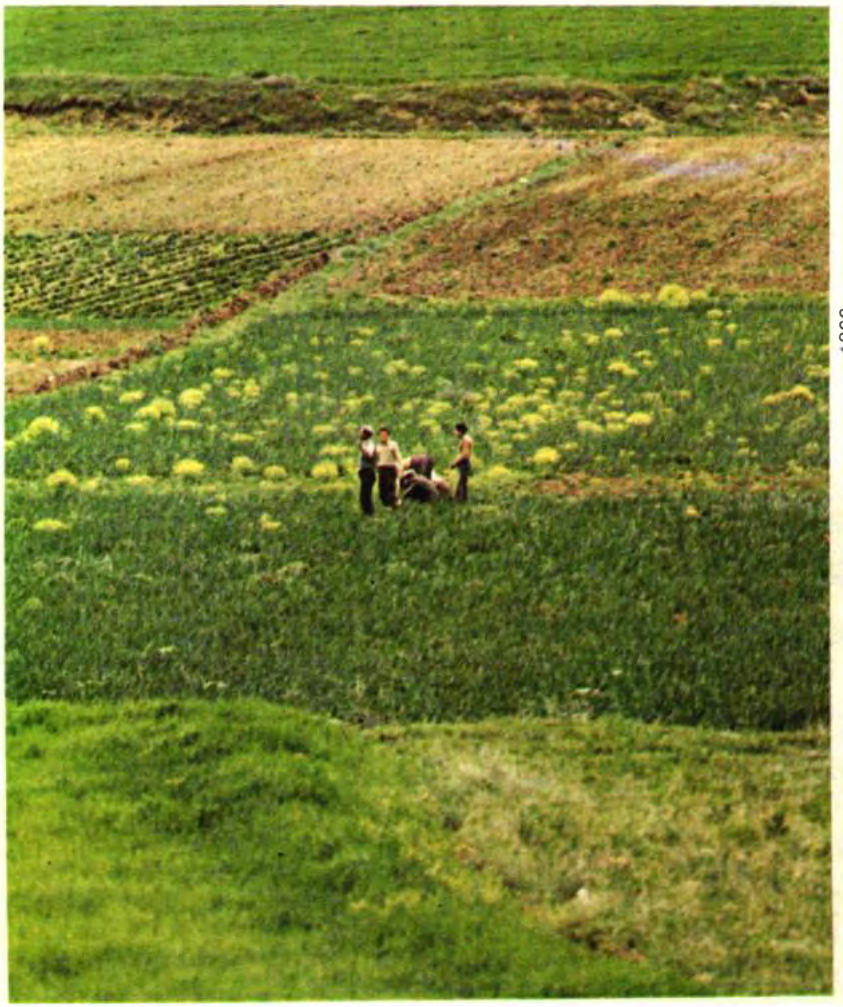
	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	379	626	10.093	14.557
Geçici	226	367	6.885	5.607
Toplam	605	993	16.978	20.164
Kamu	123	154	10.598	14.712
Özel	482	839	6.380	5.452

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

1864

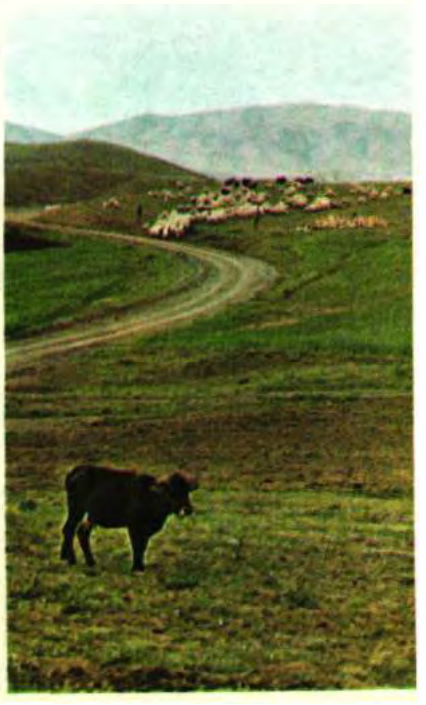

1865

1864 - 1866 - Elazığ ve yöresinde tarım ve hayvancılık

1866

1867

1868

1869

1867 - Bakırcı
1868 - Pideci
1869 - Arıcılık
1870 - Kilimci
1871 - Tezek kurutuluyor

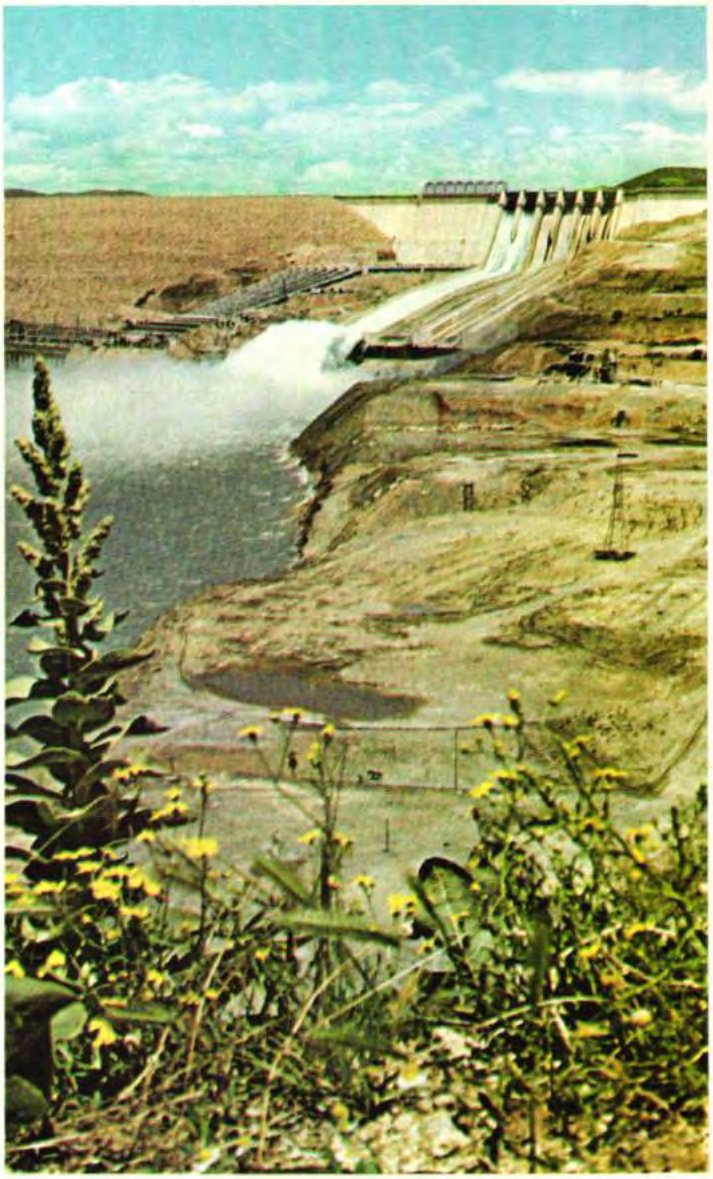
1870

1871

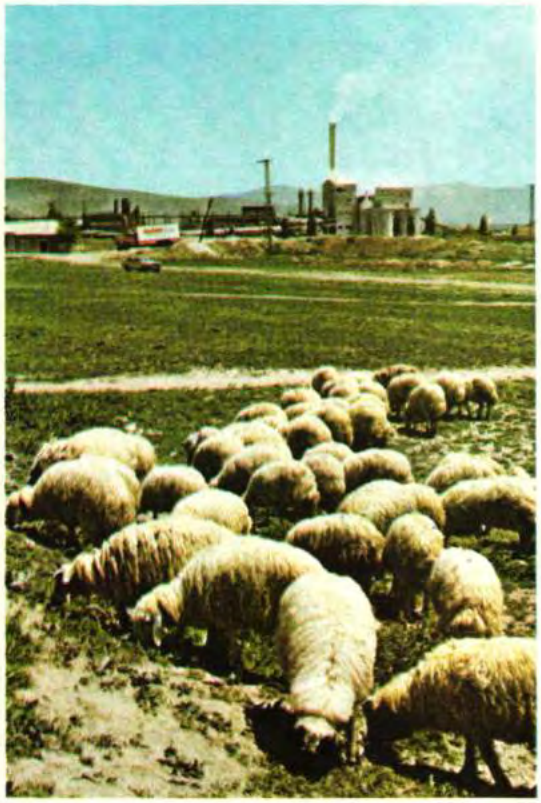
1872

1873

1874

1875

1872 - 1873 - Keban Barajı
1874 - Elazığ Çimento Fabrikası
1875 - 1876 - Elazığ Şeker Fabrikası

1876

1877

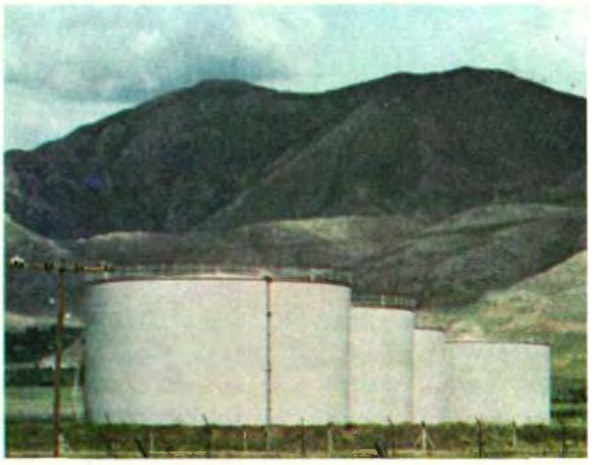
1878

1879

1880

1881

1877 - Tekel Şarap Fabrikası
1878 - Peynir - Tereyağı Fabrikası
1879 - Hazar Azot Sanayii
1880 - Akaryakıt depoları
1881 - 1882 - Elazığ Yem Fabrikası

1882

1980'de ilde SSK Bölge Müdürlüğü'ne bağlı Elazığ-Maden Sigorta Ödeme Bürosu, Elazığ Hastanesi, Maden Hastanesi ve Keban Sağlık İstasyonu vardı.

BAĞ-KUR: Bağ-Kur, esnaf ve sanatkârlar ile bağımsız çalışanları kapsayan bir sosyal güvenlik kuruluşudur. Elazığ'da ticaret, yöre illere göre hayli gelişkin, esnaf ve sanatkârlar da oldukça yaygındır. Ancak, ilde Bağ-Kur'a üyelik yaygın değildir.

Bağ-Kur'a üyeliğin ön koşulu bir meslek kuruluşuna kayıtlı olmaktır. İlde 1979'da meslek kuruluşlarına kayıtlı üye sayısı 13.000 dolayındayken bunların ancak % 55'i (7.139 kişi) Bağ-Kur üyesiydi. Bu oran aynı yıl çevre illerden Tunceli'de % 57, Diyarbakır'da % 89, Türkiye genelinde % 59 idi.

1979'da Elazığ'da, ölüm, yaşlılık, malullük sigortalarından yararlanarak Bağ-Kur'dan aylık alanların sayısı 522'ydi.

Elazığ'da Bağ-Kur üyelerinin en büyük bölümünü (1979'da 5.270 kişi, tüm üyelerin % 74'ü), Türkiye genelinde olduğu gibi, Esnaf ve Sanatkârlar Birliği üyeleri oluşturmaktadır. Bunları Ticaret ve Sanayi Odası'na (1.262 kişi), Ticaret Borsası'na (125 kişi), Tabip Odası'na (9 kişi) ve Eczacı Odası'na (2 kişi) kayıtlı üyeler izlemektedir. 471 üye de muhtardır.

Bağ-Kur üyelerinin meslek gruplarına göre dağılımında en önemli yeri imalat (toplamın % 52'si) ve ticaretle (toplamın % 37'si) uğraşanlar almaktadır.

1978 sonunda ildeki Bağ-Kur üyelerinin % 61'i en düşük primi ödeyen birinci basamakta yer almaktaydı. İlk üç basamakta bulunanlar ise tüm üyelerin % 82'sini oluşturuyordu.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun (İİBK) iş aracılığı işlevi, birçok ilde olduğu gibi Elazığ'da da çok sınırlıdır. Kurum, daha çok kamu kesimi işyerlerine aracılık yapmakta, özel kesim işyerleri ise işçi gereksinimlerini genellikle kurumun aracılığı olmadan karşılamaktadır.

Kuruma yapılan iş başvuruları kentleşmenin *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)* yoğunlaştığı 1960'larda, 1970'lere göre daha yüksek olmuştur. 1962 ve 1963'te 9.000-10.000'e ulaşan başvuru sayısı, 1960'larda genellikle 6.000'in üzerinde olmuş, 1970'lerde ise çoğunlukla 3.000-4.000 arasında kalmıştır.

Öte yandan, ilde İİBK aracılığıyla, işe yerleştirilenlerin sayısı ise sürekli bir azalma göstermiştir:

Yıllar	İş İsteyenler	İşe Yerleştirilenler
1960	3.470	2.791
1965	6.477	1.823
1970	3.928	1.243
1975	3.572	552
1980	3.834	431

(DİE, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Ayrıca, ilde 1960-1980 döneminde, birkaç yıl dışında, işe yerleştirilenlerin iş isteyenlere oranı hep çok düşük kalmıştır. 1965 ve 1970'te işe yerleştirme oranı Türkiye için % 60 iken, Elazığ'da bu oran sırasıyla % 28 ve % 32'ydi. Türkiye'de 1975'te % 56, 1978'de % 36 olan işe yerleştirme oranları aynı yıllarda Elazığ'da % 15 ve % 8 dolayındaydı.

Ayrıca, 1961-1972 arasında 12.180 kişi yurt dışına gitmek için kuruma başvurmuş, bunların ancak 5.150'si yurt dışına gidebilmiştir.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

Elazığ'da toplumsal örgütlenmelerin evrimi ve düzeyi incelendiğinde, Keban Barajı'nın yapımının ilin toplumsal yapısı üzerindeki etkisi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

İlin kırsal kesiminde kooperatifleşme oldukça geri düzeydedir. Buna karşılık özellikle yapı işkolunda sendikalaşma (özellikle çevre illere göre) oldukça ileridir. Esnaf ve sanatkâr derneklerinin üye sayısındaki artış 1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarında oldukça hızlanırken, daha sonra yavaşlamıştır. Yine yapı işkolunda ve kamu kesiminde işçi hareketleri çevre illere göre daha yoğundur.

MESLEK KURULUŞLARI: İldeki en önemli meslek kuruluşları Ticaret ve Sanayi Odası, Ticaret Borsası ve Ziraat Odası'dır.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası 1920'de 101 üyeyle kuruldu. 1958'de odanın üye sayısı 500 dolayındaydı. 1959'da esnaf derneklerinin kurulmasıyla, üyelerin bir bölümü derneklere geçti ve odanın üye sayısı 240'a düştü. Daha sonra odaya kayıtlı üye sayısı sürekli artmışsa da bunların büyük bir çoğunluğunu gerçek kişiler oluşturmuştur. İlde özel sermaye birikimi çok sınırlı olduğundan odaya kayıtlı şirket sayısı düşüktür. Kayıtlı toplam üye sayısı 1967'de 1.110 iken, 1973'te 1.344'e, 1982'de 3.500'e yükselmiştir. 1967-1982 arasında odaya kayıtlı anonim şirket sayısı 11'den 42'ye, limited şirket sayısı 9'dan 30'a, kollektif şirket sayısı da 10'dan 46'ya yükselmiştir. Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası, ilin tüm ilçelerinin ticaret sicili işlerini de yürütmektedir.

ELAZIĞ TİCARET BORSASI: Elazığ Ticaret Borsası, 1936'da kurulmuş ve 1937'de çalışmaya başlamıştır. Türkiye'de kurulan 22. borsadır. 1970'lerde 400'e yakın üyesi olmuştur.

ELAZIĞ ZİRAAT ODASI: 1963'te kurulmuştur. 1981'deki üye sayısı 15.000 dolayındaydı. Orman Fidanlık Müdürlüğü, Fırat Üniversitesi, Orman Bölge Başmüdürlüğü ile Meyve Fidanlığı da (Üretme İstasyonu) Ziraat Odası'na üyeydi.

Odanın yaptığı çeşitli çalışmaların yanı sıra, 1981'e değin 1.800 kişiye traktör kullanma ehliyeti verilmiştir.

İlde ayrıca Elazığ Barosu, Eczacılar Odası, İnşaat Mühendisleri Odası, Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Birliği vardır.

KOOPERATİFLER: Elazığ'da sınırlı bir gelişme gösteren kooperatifçiliğin en yaygın olduğu kesim tarımdır.

1941'de iplik dağıtımının Sümerbank'ta toplanması ve ipliğin kurulacak kooperatifler aracılığıyla dokumacılara iletilmesi kararlaştırıldı *((Bak. Denizli, İmalat Sanayii).* Bundan sonra kurulan kooperatiflerden biri olan Elazığ İplik ve Dokuma Küçük Sanat Kooperatifi 1942'de 22 ortakla faaliyete geçti. El tezgâhları ile dokunan bezler yörede oldukça önem kazanmıştı. Kooperatife bağlı 200'e yakın tezgâhta, günde ortalama 5.000 m bez ve diril dokunmaktaydı. Kooperatif 1948'de çalışamaz hale geldiğinden feshedildi.

İlde pamuk ve şeker pancarı gibi sanayi bitkilerinin üretimi bu alanda kooperatiflerin doğmasına neden olmuştur. Bunların yanı sıra ilde, köy kalkınma ve yapı kooperatifleri vardır. Ancak bunların önemli bir bölümü hiç etkin değildir.

TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ: İlde Çukobirlik'e bağlı bir Pamuk Tarım Satış Kooperatifi vardır. Çukobirlik'in üreticiye verdiği kredi hem yetersiz hem de yüksek faizli olduğundan bölge çiftçilerince fazla ilgi görmemiştir. 1981'de 580 ortağı olan kooperatif, Elazığ'daki pamuğun yaklaşık % 80'ini almaktadır. İlin tüm kesimleri, iklim koşulları açısından pamuk üretimine elverişli değildir. Ancak bazı yörelerde yapılabilen üretim, Keban Barajı'nın yapımıyla daha da daralmıştır.

İldeki öbür tarım satış kooperatifi, Pancar Üretim ve Satış Kooperatifi'dir. Üretilen pancar şeker fabrikalarınca alındığı için kooperatifin üreticilerle olan ilişkisi, Çukobirlik'e oranla daha gelişmiş durumdadır. 1954'te kurulan kooperatifin 1967'de üye sayısı 14.023 idi. 1980'lerde çiftçilerin kooperatif aracılığıyla tarımsal araç ve gereç edinebilme olanakları doğduğundan, üye sayısı da gittikçe artmaktadır.

TARIM KREDİ KOOPERATİFLERİ: Elazığ'da ilk tarım kredi kooperatifleri 1955'te kuruldu. Bu yıl 3 tarım kredi kooperatifinin 1.062 üyesi vardı. 1965'te kooperatife bağlı köy sayısı 99'a, ortak sayısı ise 2.632'ye yükseldi. 1980'de ise Merkez'de 7, Baskil ve Maden'de ise birer tarım kredi kooperatifi vardı.

İlde kooperatiflerden kredi alınması yaygın değildir. Tarım kredi kooperatiflerinden daha çok küçük üreticiler yararlanmaktadır. Ancak, tarımsal gelir düzeyinin çok düşük olması nedeniyle, bu kuruluşlardan alınan krediler amaçlanandan başka alanlarda (tüketim vb) kullanılmaktadır.

Bölgedeki en önemli kredi kaynağı ise tüm ilçelerde şubesi olan Ziraat Bankası'dır. Görece daha büyük toprağı olanlar, buradan ya da özel kişilerden kredi almaktadır.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: İldeki köy kalkınma kooperatiflerinin hemen hemen tümü çalışmaz durumdadır. Bu durum, yeni kooperatiflerin kurulmasını engellemektedir. İlde 1973'te 33 olan köy kalkınma kooperatifi sayısı 1977'de 66'ya yükseldi. Bunların yalnızca 1'i, o da kapasitesinin çok altında verimle çalışırken, 39'u hiç çalışmıyordu. 24'ü feshedilmiş, 2 tanesi de henüz üretime geçmemiş durumdaydı.

1977'de sayıları 39 olan Toprak-Su kooperatiflerinin 10'u yarı kapasite ile çalışırken, 23'ü hiç çalışmıyordu. 6'sı ise, feshedilmişti. Yine aynı yılda ilde kurulu, 3 orman kalkınma kooperatifinin hiçbiri çalışır durumda değildi. Ayrıca hayvancılıkla ilgili 5 kooperatiften 1'i âtıl kapasite ile çalışırken 4'ü hiçbir etkinlikte bulunmuyordu. Yine etkin durumda olmayan 5 de balıkçılık kooperatifi vardı.

YAPI KOOPERATİFLERİ: 1962-1981 arasında ilde 1.546 ortaklı 52 yapı kooperatifi kurulmuştur. Bunlardan 24'ü yapıları bitirip üyelere vermiştir. Bu 24 kooperatife 510 SSK üyesi işçi ortaktır. 1981'de yalnızca 1 yapı kooperatifi kredi almıştır.

SENDİKALAR: Elazığ'da, sanayinin büyük bir işçi kitlesi yaratacak denli gelişmiş olmamasına karşın, çevre illere göre çok sayıda sendika kurulmuştur. Sendikalaşmanın yoğun olmasının nedenleri arasında, ildeki maden ocakları, Keban Barajı İnşaatı ve kamu kuruluşlarının bölgesel merkezlerinin Elazığ'da bulunması sayılabilir. Elazığ'da kurulan ya da şube açan sendikaların büyük bir bölümü yapı işkolundadır. Bunları enerji ve madencilik işkollarındaki sendikalar izler. İldeki sendikaların büyük çoğunluğu 1963-1973 arasında kurulmuş ya da şube açmıştır. Sendikalar Yasası çıkmadan önce de, ilde maden, yapı ve harp işkollarında sendikalar vardı.

Kurulan sendikaların bir bölümü uzun süre varlığını koruyamamıştır. Yapı, maden, gıda ve enerji işkollarında kurulan sendikaların bir bölümü ise yerel nitelikte işyeri sendikalarıdır.

1980'e değin Elazığ'da kurulan ya da şube açan başlıca sendikalar şunlardır: Tarım-İş Sendikası, TİS-İş Sendikası, Tek Gıda-İş Sendikası, Gıda-İş Sendikası, Deri-İş Sendikası, Şeker-İş Sendikası, Teksif Sendikası, Tekstil Sendikası, Petrol-İş Sendikası, Çimse-İş Sendikası, Metal-İş Sendikası, Yapı Montaj-İş Sendikası, Yapı-İş Sendikası, Yapı-İş Sendikası Keban Şubesi, Yapı-Yol-İş Sendikası, YSE-İş Sendikası, Yol-İş Sendikası, Köy YSE-İş Sendikası, Ges-İş Sendikası, Ges-İş Sendikası Keban Şubesi, Tek-İş Sendikası, Tek-İş Sendikası Hazar Şubesi, Teknik-İş Sendikası, Sosyal-İş Sendikası, Lastik-İş Sendikası, Sağlık-İş Sendikası, Genel-İş Sendikası, Harp-İş Sendikası, Baysen-İş Sendikası. Keban ve Havalisi Maden İşçileri Sendikası, Doğu Maden-İş Sendikası, Şark Bölgeleri Maden İşçileri Sendikası, Madenler-İş Sendikası, Fırın-İş Elazığ Fırın İşçileri Sendikası, Topçim-İş Sendikası, Tuğçim-İş Sendikası, Etibank Ferrokrom Tesisleri Metal-İş Sendikası, Yol Su İnşaat İşçileri Sendikası, Alacakaya (Güleman) Havalisi Yapı ve Montaj Sanayi İşçileri Sendikası, Elazığ ve Keban BölgesiEnerji Su ve Gaz İşçileri Sendikası, Elazığ Ferrokrom Tesisleri İşyeri İşçileri Sendikası, Doğu-İş Sendikası, Elazığ-Bingöl-Tunceli-Belediye Hizmetleri İşçileri Sendikası, Maden Krom Kânor İşçileri Sendikası, Plastik-İş Sendikası, Montaj-İş Sendikası, İnşaat ve Tesisat İşçileri Sendikası, Dev-İş Sendikası, Motorlu Taşıt ve Her Nevi Yol Yapım ve Ziraat Mąkineleri İşçileri Sendikası.

İŞÇİ HAREKETLERİ: Keban Barajı'nın Elazığ İli üzerindeki etkisi işçi hareketlerinde de kendini göstermiştir. İşçi hareketleri ağırlıklı olarak barajın yapım çalışmaları ve buna koşut olarak hızlanan kentleşme sırasındaçanlanan yapı işkolunda gerçekleşmiştir. Bu işkolunda çalışma koşullarının geriliği, iş garantisinin az olması, işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili önlemlerin yerine getirilmemesi (Yapı işkolu, Türkiye'de iş kazalarının en yoğun olduğu işkollarından biridir) işçi hareketlerini yakından etkilemiştir. Özel sermaye birikiminin sınırlı olduğu Elazığ'da işçi hareketlerinin olduğu sanayi işyerleri ise genellikle kamu kesimindedir.

Tablo 33
Elazığ'da Toplu-İş Sözleşmeleri

Yıllar	Sözleşme Sayısı			Sözleşmelerin Kapsadığı İşçi Sayısı		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
1972	6	7	13	1.532	3.277	4.809
1973	14	7	21	451	230	681
1974	21	14	35	6.754	1.628	8.382
1975	10	23	33	482	559	1.041
1976	27	14	41	7.461	1.282	8.743
1977	36	20	56	1.477	2.489	3.966
1978	48	14	62	14.784	719	15.503
1979	37	14	51	1.763	501	2.264

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

Elazığ'da 1965-1980 arasında görülen önemli işçi hareketleri şöyle sıralanabilir:

Keban Barajı'nın yapımında çalışan Yapı-İş Sendikası üyesi 756 işçi 18 Kasım 1966'da, iki başka şirkete bağlı 290 işçi de üç gün sonra greve başladı.

21 Kasım 1968'de yine baraj yapımında çalışan 1.900 Yol-İş üyesi işçi, toplu-iş sözleşmesi görüşmelerinden doğan anlaşmazlık nedeniyle greve başladı. 24 Kasım'da yabancı uyruklu personelle grevci işçiler arasında çatışma çıktı. 28 Kasım'da mahkeme, grevi yasa dışı buldu. 10 Aralık'ta 4 grevci işçi tutuklandı.

Keban Barajı'nın yapımında çalışan işçilerin bir bölümünün işine son verilmesi üzerine 26 Ocak 1969'da işyerinde çatışma çıktı.

Tüm Gıda-İş Sendikası'na üye toplam 191 fırın işçisinin 8 Şubat 1969'da başlattığı grev 2 Mart'ta sona erdi.

5 Mart 1970'te İplikçilik Kollektif Şirketi'nde çalışan Teksif Sendikası üyesi 280 işçi 2 günlük bir grev yaptı.

Elazığ Şeker Fabrikası'nda çalışan işçiler, Şeker-İş Sendikası'nın 16 şeker fabrikasında başlattığı greve 25 Ağustos 1970'te katıldılar.

Elazığ İplik Fabrikası'nda çalışan işçiler ücret artışı konusunda anlaşmazlık çıktığı için 14 Ekim 1970'te greve başladılar.

Çimse-İş Sendikası'nın Türkiye'de kurulu 10 çimento fabrikasında 15 Temmuz 1971'de ve izleyen günlerde başlattığı grevler, ağustos ayı içinde farklı tarihlerde sona erdi. Bunlardan biri olan Elazığ Çimento Fabrikası'ndaki grevi ise Bakanlar Kurulu erteledi.

Uluova Un Fabrikası'nda çalışan Tek Gıda-İş Sendikası üyesi 17 işçi greve başladı. Grev bir gün sürdü.

1 Eylül 1974'te Keban Holding'e bağlı Plastik Boru Fabrikası'nda çalışan 114 işçi 30 Ağustos tatilinde çalışmadıkları için işten atıldı. Bunun üzerine işçiler üretimi durdurdu. İşçilerin istekleri kabul edildi ve direniş sona erdi.

Elazığ İplik Fabrikası'nda çalışan işçiler işverenin toplu-iş sözleşmesi hükümlerine uymaması üzerine 15 Ekim 1975'te boykota başladı. İşveren de işyerinde lokavt ilan etti.

Elazığ Doğu Çelik işyerinde çalışan 100 işçi 14 Şubat 1977'de sendikal çekişmeden ötürü bir günlük direniş yaptılar.

Elazığ'da kurulu ferrokrom işyerinde alınan grev kararı Bakanlar Kurulu'nca 2 Ağustos 1980 ve 2 Eylül 1980'de iki kez ertelendi.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: Çalışma ve yaşama koşullarını iyileştirmek için sendikalarca yapılan toplu-iş sözleşmeleri Elazığ'da da, 1963'te çıkan Toplu-İş Sözleşmesi Yasası'ndan sonra yapılmaya başlanmıştır. İlde 1964'te 8 toplu-iş sözleşmesi bağıtlanmıştır. Sözleşmeler genellikle iki yıllık yapıldığından ve ilde devlet işletmeleri ağırlık taşıdığından Elazığ'da sözleşmeler çift yıllarda yoğundur. Toplu-İş sözleşmelerinden yararlanan işçi sayısı zaman içinde dalgalanmalar göstermiştir (Tablo 33). Bu artış büyük oranda büyük ölçekli işyerlerinin bulunduğu kamu kesiminden kaynaklanmaktadır. 1972-1979 arasında bağıtlanan 300'ü aşkın sözleşmenin % 64'ü kamu kesimindedir. Aynı dönemde sözleşme kapsamına giren işçilerin % 80'i de kamu kesimindedir. 1978'de Elazığ'da, Sosyal Sigortalar Kurumu'na kayıtlı 20.000 dolayında işçi varken, sözleşmesi bağıtlanan işçi sayısı 15.000'i aşmıştı. 1977 ve 1979 yıllarında sözleşmesi bağıtlanan işçi sayısı da gözönüne alındığında, ildeki sigortalı işçilerin çok büyük bir bölümünün sendikalı olduğu söylenebilir.

DERNEKLER: Elazığ, dernekleşme eğiliminin düşük olduğu illerden biridir. 1968'de ilde 1.344 kişiye bir dernek düşerken, aynı yıl bu sayı Türkiye genelinde 1.088 idi. Bu durum, hemen hemen tüm dernek türleri için geçerliydi.

1968'de Esnaf Dernekleri Birliği kapsamında toplam 3.256 üyeli 19 dernek vardı. Bu dernekler arasında, Şoförler Derneği'nin üye sayısı 900'e yakın, Bakkallar Derneği'nin üye sayısı 500'ün üzerinde, Terziler Derneği ile Sıhhi Tesisatçılar Derneği'nin üye sayıları ise 200'ün üzerindeydi. Bu kesimde dernekleşme süreci, Keban Barajı'nın yapımı ve buna koşut olarak hızlanan kentleşmenin etkilerini açıklayacak niteliktedir. Öyle ki 1973'te Elazığ Esnaf Dernekleri Birliği'ne bağlı dernek sayısı 20'ye, üye sayısı ise hızla artarak 5.311'e çıktı. Ayrıca,

bir dernek kurmayan ve doğrudan birliğe bağlı olan esnaf ve sanatkâr sayısı da 829'du. En çok üyesi olan dernek, Şoförler Derneği'ydi (2.173 kişi). Bakkallar Derneği' nin üye sayısı 850'ye, Sıhhi Tesisatçılar Derneği'ninki ise 330'a yükselmişti. Terziler ve Marangozlar derneklerinin üye sayıları da 300'e yakındı.

1979'da ise dernek sayısı 31'e çıkarken, üye sayısı 5.270'e düşmüştü.

ÖZET

TARIM: Elazığ, zengin bir potansiyeli olmasına karşın, tarımsal gelişmenin yavaş ve geç olduğu illerden biridir. İklim koşulları çevredeki illere göre daha ılımlı, su kaynakları zengin ve ulaşım ağları daha gelişmiş olduğu halde, var olan olanaklardan gerektiği gibi yararlanılamamakta, tarımın doğal koşullara bağımlılığı büyük ölçüde devam etmektedir. Sulamada doğan problemler nedeniyle kuraklık üretimi tehdit eden en önemli nedenlerden birisidir ve nadas azaltılamamaktadır.

Elazığ'da ekim alanları, Türkiye genelinde olduğu gibi, 1950'den itibaren genişlemeye başlamış ve bu genişleme 1960'lara değin sürmüştü. Söz edilen dönemde 54.000 hektardan 100.000 hektarın üzerine çıkan ekim alanları, 1960'ların ikinci yarısından itibaren daralmaya başlamıştır. Bunun başlıca nedeni Keban Barajı'nın yapımıyla birlikte kamulaştırma çalışmalarının başlaması ve ilin en geniş, en verimli ovası olan Uluova'nın büyük bir bölümünün sular altında kalmasıdır. Böylece, ekim alanları 1970'lerin sonunda 100.000 hektarın altına düşmüştür.

Ekili alanda en geniş yeri tahıllar kaplamaktadır. Tahılların ekili alan içindeki payı 1970'lerin sonunda % 82'ye kadar inmiştir. Şeker pancarı ekimi başlayıncaya kadar, hem ekim alanı hem de üretim bakımından ikinci sırada gelen baklagiller, daha sonra sanayi bitkilerinin gerisinde kalmıştır.

İlde tahıllardan en çok buğday ve arpa ekilir. Üretim, ekim alanındaki daralma ve genişlemeye yakından bağlıdır. Buğday ekim alanı 1950'den 1980'e 28.000 hektardan yaklaşık 67.000 hektara, üretim de 22.000 ton dolayından 86.000 tona yükselmiştir. Artışa karşın, 1970'lerin başından bu yana hem ekim alanı hem de üretim daralmaktadır. Arpa ekim alanı 1960'larda artış gösterdiği halde, 1970'lerin sonunda, yine 1950' lerdeki düzeyine, yaklaşık 12.000 hektara düşmüştür. Arpa üretimi de ekim alanı genişlemesine bağlı olarak 1960'larda 26.000 tona çıkıp, 1970'lerin sonunda 15.000 tona düşmüştür. İlin Türkiye buğday ve arpa üretimi içindeki payı her zaman % 1'in altında olmuştur.

Baklagiller ekim ve üretimi sürekli bir gelişme göstermemekte, devamlı dalgalanmaktadır. 1950'de 5.000 hektar alanda baklagil ekimi yapılmış ve yaklaşık 5.000 ton ürün alınmışken, 1960'ların başında ekim alanı yaklaşık 10.000 hektara, üretim 12.000 tona yükselmiş, 1970'lerin sonunda ise ekim alanı 7.000 hektar, üretim de 7.000 ton dolayına inmiştir. Baklagillerden en önemli olanları fasulye, nohut, mercimek, fiğ ve burçaktır.

Sanayi bitkileri, 1956'da şeker pancarının üretilmeye başlamasıyla çeşitlenmiş ve artmıştır. Şeker pancarı dışındaki başlıca türler, pamuk, soğan, sarmısak ile çok sınırlı alanda az miktarda üretilen tütün ve susamdır.

Şeker pancarı ekim alanları 1960'ların başında 3.000 hektar dolayında iken, 1970' lerin sonunda 4.000 hektarı aşmış, aynı süre içinde üretim de yaklaşık 60.000 tondan 117.000 tona yükselmiştir. İlin Türkiye şeker pancarı üretimindeki payı % 1,5-2,5 arasında dalgalanma göstermektedir.

Soğan ve sarmısak, 1970'lerden itibaren giderek daha fazla ekilmeye başlamıştır. 1970'lerin sonunda Elazığ 13.500 tonluk soğan üretimiyle Türkiye üretiminin % 1,5'ini, 7.500 tonluk sarmısak üretimiyle de Türkiye üretiminin % 10'unu karşılar hale gelmiştir. Pamuk ekimi eskiden beri yaygınsa da, iklim koşullarının olumsuz etkisi nedeniyle pek gelişememektedir.

Sebzecilik ve meyvecilik, bitkisel üretimin en az gelişmiş koludur. Sebzecilik en olumsuz etkiyi Keban Barajı'nın yapılmasından görmüş ve ekim alanı 1/3'üne inmiştir. Meyveciliğe giderek artan bir ilgi varsa da, özellikle fidan ve öbür tarımsal girdilerin temini bir darboğaz oluşturmaktadır.

İlde verim genel olarak düşüktür. Yetiştirilen bellibaşlı ürünlerin hektar başına verimleri 1950'den bu yana artmışsa da, hâlâ Türkiye ortalamalarının altında olması, tarımsal gelişmenin yavaşlığını göstermektedir. Bunda en önemli etken sulamanın ve gübre kullanımının yetersizliği, sodalı su kullanımı nedeniyle çoraklaşma, üreticinin eğitimsizliği ve toprakların küçük, parçalı ve dağınık olmasıdır.

Traktör kullanımı 1970'lerden bu yana artmış olmasına karşın yetersizdir. 1950'de 10 olan traktör sayısı 1970'de 665'e, 1980'de ise 2.100'ün üzerine yükselirken, ilin Türkiye traktör parkı içindeki payı binde 1'den ancak binde 5'e çıkabilmiştir. Traktör dışındaki iş makineleri de yavaş bir hızla artmaktadır.

Sulama ve gübreleme en sorunlu konulardır. Sulamada Hazar Gölü'nün sodalı suyunun kullanılması yarar yerine zarara neden olmakta, yükselen gübre fiyatları da kullanımı kısıtlamaktadır. 1980'de ilin toplam kimyasal gübre tüketimi ancak 28.000 ton dolayında gerçekleşebilmiştir.

Elazığ'ın toprak mülkiyeti Cumhuriyet' in kuruluşundan bu yana önemli ölçüde değişmiş ve büyük mülkiyetin egemenliğinden küçük mülkiyete geçilmiştir. 1970 Tarım Sayımı'na göre ildeki tüm tarımsal işletmelerin % 90'ı 100 dekardan küçüktür. Bu işletmeler toplam ekili toprağın yaklaşık % 55'ini işlemektedir. İşletmelerin küçük, dağınık ve parçalı oluşu, yatırım yapmayı güçleştirmekte ve birikimi engellemektedir.

Elazığ, bitkisel üretim yanında hayvancılığın da önemli olduğu bir ildir. Barajın yapılmasıyla topraklarını kaybeden üreticilerin bir bölümünün hayvancılığa yönelmesi, bu faaliyetin önemini daha da artırmıştır. En çok koyun ve kıl keçisi beslenmektedir. 1980'de koyun sayısı 500.000'i, kıl keçisi sayısı 324.000'i aşmıştır. Sığır besiciliği de önem kazanmakta ve yeni yeni modern mandıralar kurulmaktadır. Sığır varlığı 242.000'i aşmıştır. İlde bir süt fabrikası, bir de et kombinası bulunmakla birlikte, her iki tesis de düşük kapasite ile çalışmaktadır.

Tavukçuluk, arıcılık, balıkçılık gelişmemiştir. Öbür hayvanlarda da verim hayli düşüktür. Bunda en önemli etkenler besleme yetersizliği, kültür ırklarının yaygınlaştırılamaması, kredi, pazarlama ve ürün değerlendirme alanlarında karşılaşılan darboğazlardır.

SANAYİ: Zengin bakır ve krom yatakları bulunan Elazığ'da madencilik en önemli faaliyet dallarından birisidir. Bu kesim, 1930'lardan beri yarattığı değer ve iş olanakları açısından il sanayiindeki önemli yerini korumaktadır.

Elektrik enerjisi üretimi açısından da önemli bir yere sahip olan Elazığ'da Türkiye toplam elektrik üretim kapasitesinin % 12'sini kapsayan Keban Hidroelektrik Santralı bulunmaktadır.

İlde imalat sanayii faaliyeti ağırlıkla devlet işletmelerince sürdürülmektedir. Elazığ Şeker Fabrikası, Çimento Fabrikası, Ergani Bakır İşletmesi, Etibank Ferrokrom İşletmesi, Azot Sanayii, Süper Fosfat Fabrikası, Elazığ Et Kombinası ilin başlıca devlet işletmeleridir.

Keban Barajı'nın yapımına başlanmasıyla birlikte toprakları kamulaştırılan kişilere ödenen kamulaştırma bedellerini sanayi yatırımlarına yöneltme amacıyla 1967'de kurulan Keban Holding'in bünyesinde ise üç işletme bulunmaktadır. Bunlar, Plastik Boru Fabrikası, BetonDirek Fabrikası ve Ağın Deri Fabrikası'dır.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Elazığ İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde yer alır. Kuzeyde Erzincan ve Tunceli, doğu ve kuzeydoğuda Bingöl, güneyde Diyarbakır, güneybatı ve batıda Malatya illeri ile çevrilidir.

İl toprakları genel olarak dağlık ve engebelidir. Doğu, güney ve batıdan Doğu Toroslar'ın batı uzantıları ile çevrilidir. Kuzeybatıda ise Munzur Dağları'nın güney uzantıları il sınırlarına girmektedir.

Murat ve Fırat ırmakları il topraklarında bir yarımada oluşturur. İlin ovaları, daha çok bu yarımadayı sınırlayan ırmakların ve kollarının çevresinde bulunmaktadır. Bu ovaların bazıları ve ilin en önemli ovası olan Uluova'nın büyük bir bölümü, Keban Baraj Gölü'nün altında kalmıştır.

İldeki yerleşmeler daha çok ova ve vadilerde toplanmıştır. Yükseltinin fazla olduğu dağlık kesimler ise oldukça tenhadır. Dağlık kesimde yer alan Baskil, Keban, Ağın ve Sivrice ilin en az nüfuslu ilçeleridir.

İl kırsal kesiminde, vadi ve ovalarda egemen yerleşme biçimi su varlığına bağlı olarak kurulmuş küme köylerdir. Buna karşılık, temel ekonomik uğraşın hayvancılık olduğu dağlık kesimlerde dağınık yerleşme düzeni egemendir.

İl topraklarının engebeli yapısı, tarıma elverişli toprakların azlığı gibi nedenlerle köyler nüfusça küçüktür. 1980'de ilde ortalama köy nüfusu 442 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 40 idi.

Yörenin topografik ve sosyo-ekonomik

yapısına koşut olarak tüm Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi Elazığ'da da mezra, kom gibi köyden küçük yerleşme biçimi çok yaygındır.

1980'de ilde Merkez dahil, 8 ilçe, 15 bucak, 574 köy ve 13 belediye bulunmaktadır.

İlin en fazla nüfuslu ilçeleri Merkez, Palu, Karakoçan ve Maden; alanca en büyük ilçeleri ise sırasıyla Palu (2.222 km2), Merkez (2.158 km2), Baskil (1.312 km2) ve Karakoçan (1.085 km2)'dır.

İlin tek büyük kentsel yerleşmesi Elazığ Kenti'dir. Kentin 1980'de nüfusu 142.983 kişi idi. Elazığ, 1970'te nüfusu 100.000'i aşan kentler arasına girmiştir. 1980'de nüfusu 10.000'i aşan yerleşmelerde il nüfusunun % 35,2'si yaşamaktaydı. İlin hayli yüksek olan kentleşme oranı doğrudan doğruya il merkezindeki nüfus toplanmasından kaynaklanmaktadır. Öteki ilçe merkezlerinin kentleşme oranına katkısı düşüktür. Merkezden başka ilde nüfusu 10.000'i aşan tek ilçe merkezi Maden'dir (12.341 kişi).

Maden Kenti, bakır, krom ve sınırlı kurşun işletmeleri ile Elazığ-Diyarbakır-Mardin-Nusaybin Karayolu üzerinde yer alması nedeniyle gelişen bir merkezdir.

Yakın dönemde Elazığ İli yerleşme düzenini etkileyen en önemli olay Keban Barajı'nın yapımıdır. Barajın yapımıyla ilin en verimli tarım toprakları ve 111 yerleşme su altında kalmıştır.

Elazığ'da barajdan etkilenen 111 yerleşme Merkez, Ağın, Keban ve Palu ilçelerinde bulunmaktaydı. Bunlardan 94'ü barajdan tümüyle, dağ ve yamaçlardaki 17 yerleşme ise bir bölümüyle etkilenmişti.

EĞİTİM: Elazığ, Osmanlı Dönemi'nin geleneksel bir kültür merkezi idi. Müslüman medreselerinin yanı sıra yabancı okullar da Elazığ'da yer almaktaydı. Buna karşın, Cumhuriyet Dönemi'nin başında ilde eğitim yaygın değildi. Okuryazarlık oranı her zaman Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Yine de 1980'lerin başında eğitim düzeyinde görece önemli gelişmeler gerçekleşmiştir.

Eğitim alanında ilk atılım, ilköğretim alanında olmuş, 1923'te 41, 1943'te 101 olan ilkokul sayısı 1980'de 651'e yükselmiştir. Lise ve ortaokullar kentleşmeyi biraz geriden izleyerek 1970'lerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Osmanlılar Dönemi'nde gelişmeye başlayan teknik öğretim bir ara gerilemiş, bu alanda yeni adımlar 1930'larda atılmıştır. Bu girişimlerden ilki Elazığ'da bir kız enstitüsü kurmak olmuştur. 1979-1980'de Elazığ'da toplam 10 mesleki ve teknik ortaöğretim kurumu vardı. Elazığ'da yükseköğretim kurumlarının kurulmasına 1959'da başlandı ve bir teknik okul kurulması kararlaştırıldı. Edebiyat, Fen, Veteriner fakültelerini kapsayan Fırat Üniversitesi 1970'te kurulmuş, 1976'da Fen ve Edebiyat fakültelerinin açılmasıyla eğitime başlamıştır.

Elazığ'da en çok ilgi gören yaygın eğitim kursları, el sanatlarıdır. Katılanların sayısı 1978-1979'da 1.400'e yükselmiştir.

SAĞLIK: Elazığ'da görülen en önemli bulaşıcı hastalıklar zatürree ve trahomdur. Trahomun görülme sıklığı Türkiye'nin on katından fazladır. Türkiye'de trahom olgu sayısı en yüksek il, Elazığ'dır.

İlde en önemli ölüm nedenleri kalp hastalıkları ve zatürreedir. Ölümlerin yaş gruplarına göre dağılımı Türkiye geneline benzemektedir. 0-4 yaş ölümlerinin oranı kentsel bölgede % 32, kırsal bölgede % 52'dir. 55 yaşın üzerindeki ölümlerin tüm ölümlere oranı kentsel kesimde % 26, kırsal kesimde % 17dir.

Elazığ hava kirliliğinin önemli boyutlara ulaştığı dokuz kentten biridir. Ayrıca, akarsu ve göllerin çevre sağlığı açısından doğurduğu sorunlar vardır. Şehir suyu, ihtiyacı karşılayamamakta; nüfusun sadece % 38'i şehir suyunu kullanabilmektedir.

Elazığ'da çevre sağlığı hizmetlerini sağlık ocakları, evleri ve Çevre Sağlığı Başkanlığı vermektedir.

Koruyucu hizmetleri ise yine sağlık ocakları, evleri ve AÇS Başkanlığı, Nüfus Planlaması, Trahom Savaş, Sıtma Savaş ve Verem Savaş başkanlıkları vermektedir.Elazığ'daki 1.000 yataklı Doğu Bölgesi Akıl ve Ruh Hastalıkları Hastanesi, 265 yataklı Lepra (Cüzam) Hastanesi bölge hastaneleridir. İlde 1979'da biri doğum ve çocuk bakımevi, biri çocuk hastalıkları hastanesi ve biri de 300 yataklı askeri hastane olmak üzere 10 hastane ve 2 sağlık merkezi vardı. 1980'de hekim kadrosu 132, bir hekime düşen nüfus yaklaşık 3.400 (Türkiye'nin iki katından fazla) idi.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: İl ekonomisinde tarımın önemli bir yer tutması nedeniyle faal nüfusun yaklaşık 3/4'ü sosyal güvenlik uygulamalarından yararlanamamaktadır.

1980'de Elazığ'da yaklaşık 20.000 sigortalı işçi ve 993 işyeri vardı. Sigortalı işçilerin büyük bir bölümü kamu kesimindeydi. Elazığ'da sigortalı işçi sayısı 1960'ların ikinci yarısından sonra yükselmeye başlamıştır. Keban Barajı inşaatının bu artışta önemli payı olmuştur. 1970-1980 döneminde ise sigortalı işçi sayısındaki artış çok yavaş olmuş, hatta 1970'lerin ikinci yarısında gerileme sürecine girilmiştir. İlde Sosyal Sigortalar Yasası kapsamındaki işyerlerinin bildirge verme oranı 1970'te % 35 iken, 1980'de % 18 olmuştur.

1979'da Elazığ'da meslek kuruluşlarına kayıtlı olanların ancak % 55'i Bağ-Kur üyesiydi.

Elazığ'da 1960-1980 döneminde İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla işe yerleştirilenlerin, iş isteyenlere oranı genellikle çok düşüktür.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası 1920'de kurulmuştur. 1982'de odaya kayıtlı 3.500 üyenin ancak 118'i tüzel kişi, büyük çoğunluğu gerçek kişiydi.

İlde kooperatifçilik sınırlı bir gelişme göstermiş, kooperatiflerin doğmasına pamuk, şeker pancarı gibi sanayi bitkilerinin üretimi neden olmuştur.

Elazığ'da, çevre illerden farklı olarak çok sayıda sendika kurulmuştur. Keban Barajı'nın il üzerindeki etkisi işçi hareketlerinde de kendini göstermiştir. Elazığ'da toplu-iş sözleşmelerinden yararlanan işçi sayısı zaman içinde dalgalanmalar göstermiştir. Bu artış, daha çok büyük ölçekli işyerlerinin bulunduğu kamu kesiminden kaynaklanmaktaydı. 1972-1979 arasında bağıtlanan 300'ü aşkın sözleşmenin kapsamına giren işçilerin % 80'i kamu kesimindeydi.

Elazığ dernekleşme eğiliminin düşük olduğu illerden biridir. ●

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Elazığ'ın eski çağlardan bu yana yerleşim alanı olduğuna ilişkin güçlü kanıtlar vardır. Birçok höyükten çıkarılan önemli tarihsel kalıntılar, yörede taş döneminden beri yerleşimler olduğunun kanıtıdır. Bakırtaş,İlk, Orta ve Son Tunç dönemi kalıntıları Elazığ müzelerindedir.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Elazığ'da küp gömütler bulunmuştur. Bunlar Hitit öncesi toplulukların gömütleridir. Bakır Dönemi'nden olduğu bilinen benzerleri Alişar'da da bulunmuştu. Yöreye ilk yerleşenlerden Hurriler, bir ara tüm Ön Asya'da egemenlik kurmuşlardı. Atı ve atların çektiği savaş arabalarını tarihte ilk kez Hurriler kullanmıştır. Kurdukları Mitanni Devleti'nin merkezi güneydeki Vasukani Kenti'ydi. Yörede daha sonra Hititler egemen olmuştur. Merkezleri Hattuşaş'dı (Boğazköy). Tarımla uğraşan Hititler, Elazığ bölgesine "İşuva" diyorlardı. Hititler Dönemi'nden, yörede bulunan peteklerde (toprak kaplarda) güneş kursu ve bereket simgesi süslemeler görülmektedir. Hititler ayrıca dokuma sanatında da ileriydiler.

İÖ IX. yy'da tüm Doğu Anadolu, merkezi Tuşpa (Van) olan, Urartu Devleti'nin egemenliğine girdi. Bunlar, Sami ve Hind-Avrupa dillerinden başka bir dille konuşan "Asyanik" bir topluluktu. Uygarlık ve kültürlerinin dikkati çeken birtakım özellikleri vardı. Örneğin çivi yazısı kullanıyorlardı. Elazığ yöresinde Urartu çivi yazısıyla kayalara oyulmuş yazıtlar bulunmaktadır. Urartular kayaları oyma sanatında da ileriydiler. Kayaları oyarak kaleler, tüneller, su yolları, kaya mezarları yapmışlardır. Palu ve Bağın kalelerindeki Urartu çivi yazıları, bu kaleleri ilk kuranların onlar olduğunu göstermektedir. Sarp kayalar üstüne kurulmuş Harput Kalesi'nin de Urartular'ca kurulduğuna ilişkin belirtiler vardır. Araştırmacılar, kaya içlerine oyulmuş hücre, tünel ve su yollarının Urartu yapısı olabileceği üzerinde durmuştur. Norşuntepe'de yapılan kazılar, Urartular'ın yalnızca sarp yerlerde değil, ovada da yerleştiklerini ortaya çıkarmıştır. Yine Elazığ çevresinde, Urartu yapısı kaya mezarları oldukça çoktur. Kral Menuas'ın Palu ve Bağın Kalesi, Sardur II'nin Fırat kıyısındaki, Rusas II'nin Mazgirt Kalesi'ndeki (Tunceli'de) çivi yazısı yazıtlarından Urartular'ın madencilikte de ileri oldukları anlaşılmıştır.

Bölgede daha sonra Sofen (Sophene) Krallığı kurulmuştur. Günümüzde Murat kıyısında yıkıntı halindeki Arsamosata (Şimşat) Kenti, bu krallığın önemli merkezlerinden biriydi. Aynı biçimde Harput Kalesi'nin kuzeyinde, çok silik izleri bulunan eski bir kentin, Sofen Krallığı'nın önemli kentlerinden bir başkası olduğu sanılıyor *(Ardıçoğlu, 1964)*. Sofen Krallığı Dönemi'nde kent yaşamı gelişmiş, canlı ticaret ve kültür merkezleri oluşmuştur.

Bölgede zamanla Selökidler'in ve Armenia Devleti'nin etkileri de duyulmuş; ancak, Roma İmparatorluğu yüzünden kısa sürmüştür. Doğu Anadolu'da seferlerde bulunnan Lukullus ve Corbulo gibi komutanlar, "Tomissa Kalesi" (Fırat kıyısında İzoli dolayları) önünden Fırat'ı geçmişlerdir. Buna ilişkin Latince yazıt Elazığ'ın Kesirlik bölgesinde bulunmuştur. Böylece İsa'dan hemen sonraki yıllarla birlikte, bölgede yoğun bir Roma etkisi başlamıştır. Romalılar, Pontus ve Armenia krallıklarıyla da savaşmışlardır. Sofen Krallığı'nı kendilerine bağlamışlar, zamanla bölgenin tümünü imparatorluğa katmışlardır. Bu dönemde de Arsamosata kenti bölgedeki en önemli merkezdir. Romalılar, kent yaşamını geliştirmiş, madencilikte ileri gitmişlerdi. Görkemli yapılar kurmuşlar, kendi kültürlerini bölgede yayarak, Bizans İmparatorluğu'na ortam hazırlamışlardır. Bizans Dönemi'nde bölge, İran'daki Sasaniler'le ve daha sonra da Araplar'la yapılan savaşlar ortasında kalmıştır. Yine de Bizanslılar, bölgede kendi uygarlıklarını kurup geliştirmişlerdir. Arsamosata, Harput çevresinde, Keban ve Palu'da kilise, manastır ve başka yapılar kurmuşlardır.

Müslüman Araplar, bölgeye sık sık akınlar yapıyordu. Arsamosata'ya "Şimşat", Harput'a (Kharpote) "Hısn-ı Ziyad" diyorlardı. Yöre birkaç kez Bizans'la Araplar arasında el değiştirdi. Bu dönemde Elazığ'da Uluova ve Kuzuova'da tarım yapılıyor, dağlık kesimlerde hayvancılık sürdürülüyordu. Kırsal kesimde evler topraktandı. Günlük yaşam yalındı.

1071'den sonra Anadolu'da Türk etkisi başlamıştır. Harput (Elazığ)'a komşu Malatya, Diyarbakır, Urfa, Antakya gibi bölgeler, tümüyle Türkler'in egemenliğine girmiştir. Bu sırada Bizans'ın merkezi otoritesine karşı çıkan Philaretos'un elinde, yalnızca Harput Kalesi kalmıştır. Çubuk Bey Harput Kalesi'ni ele geçirince yörede Türk egemenliği başlamıştır.

TÜRKLER'DEN SONRA: Türk egemenliğiyle birlikte Harput, kale olmaktan çıkarak kent özellikleri kazanmaya, o döneme değin yörenin en önemli kenti Arsamosata da önemini yitirmeye başlamıştır. Çubukoğulları'ndan sonra bölgeye Artukoğulları egemen olmuştur. Artuk Bey, Malazgirt Savaşı'na katılmıştı. Özellikle Belek Gazi döneminde, Artuklular geniş bir çevreyi egemenlikleri altına almışlardır. Artuklular'ın Merkezi Harput'tur. Belek Gazi bir yandan Haçlı ordularına, bir yandan da bölgesel prensliklere karşı savaşmıştır. Selçuklular'la yakınlıklar kurmuştur. Belek Gazi'den sonra Artuklular Harput, Mardin ve Hısnı Keyfa(Diyarbakır)olmak üzere üçe bölünmüştür. Artukoğulları Dönemi, Harput için bir bayındırlık dönemi olmuştur. Harput'ta günümüzde de ayakta duran Ulucami'yle Alacalı Mescit (bugünkü Harput müze binası), Artuklu yapısıdır. XII. yy'ın sonlarında Arap ozanı İbn-i Usame, Har-

put'taki kara damlı evlerden söz etmektedir. Yine bu dönemde bir hastane (bimaristan) yapıldığı söylenmektedir. Artukoğulları Harput Kalesi'ni de onarmışlar, yeni anıtsal burçlar yaptırmışlardır. Kale eteklerindeki Süryani Kilisesi'nin de Artuklu hükümdarlarından Fahreddin Karaaslan döneminde yapıldığını kanıtlayan kayıtlar vardır. Harput'ta Artuklular'dan kalan daha birçok yapı, çeşme, saray, türbe bulunmaktadır. Bu dönemde Harput'ta ticaret, el sanatları, dinsel ve kültürel çalışmalar canlanmıştır. Yazıtından Ahi Musa Mescidi'nin 1185'te yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu, Harput'ta Ahi örgütünün de varlığını düşündürmektedir. Ahi örgütünün varlığı da, o tarihlerde Harput'ta el sanatlarının, zenaat kârlığın ve çarşının gelişme düzeyini ortaya koymaktadır. Daha sonra Harput Artukluları, bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Harput, küçük bir beyliğin merkezi olmuştur. Bayındırlaşma daha da ilerlemiş, bilime, kültür ve sanata verilen önem artmıştır. Yine Artuklular Dönemi'nde, Harput'ta adı bilinmeyen bir yazarın El-Tenkihat adlı riyaziye (matematik) kitabı yazmış olduğu Meskûkât-ı Türkmaniye Kataloğu'nda görülmektedir. Bu yapıt Artuklu hükümdarlarından İzzeddin Ahmed'e adanmıştır. Artuklular Dönemi'nde de Uluova ve Kuzuova'da tarım yapılmıştır. Tarım teknikleriyse, yüzyıllarca değişmemiştir. Evler, genellikle tek katlı ve toprak damlıdır. Bölgede Müslüman Türkler yanında, azımsanmayacak sayıda Süryani, Ermeni ve Rum da yaşamakta, her alanda bir devinim gözlenmektedir. Danişmendliler, Harezmliler, Eyyubiler, Haçlılar ve özellikle de Selçuklular, dışardan bölge üzerinde etkilerini duyurmaktadır. Nitekim, sonunda Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alaaddin Keykubad, Artuklular'ın egemenliğine son vererek buraları ele geçirmiştir.

Eski Harput Meydanı

Anadolu Selçukluları Dönemi'nde Harput-Elazığ bölgesi, bir sınır durumundadır. Bu dönemde, kültürel yaşamda Türk-İslam etkisi pekişmiştir. Harput artık bir devlet merkezi olarak değil, ticaret ve kültür merkezi olarak canlılığını sürdürmektedir. Kentte Anadolu Selçukluları Dönemi'nden ilginç yapılar kalmıştır. Bunlardan Arap Baba Mescidi'nin çinileri, Harput'ta el sanatlarının gelişme düzeyini örneklemektedir. Selçuklular'ın zayıflama döneminde, İlhanlı akınları bölgeyi çokça etkilemiştir. İlhanlılar siyasal çalkantılar yaratmakla kalmamış, kültür ve uygarlık birikimlerini de yakıp yıkmışlardır. Onlar çekilince de Anadolu'da Beylikler Dönemi başlamıştır. Harput (Elazığ) bölgesine bir süre de İlhanlılar egemen olmuştur. Sonra Elbistan, Maraş, Malatya'da ortaya çıkan Dulkadıroğulları Beyliği burayı da etkisi altına almıştır. Dulkadıroğulları'nın XIII. yy sonlarında başlayan egemenlikleri, 1465'e değin sürmüştür. Yazıtlardan anlaşıldığına göre bu dönemde Harput Kalesi yeniden onarılmıştır. Daha sonra bölgeyi Akkoyunlu Hükümdarı Hasan Bayındır Han (Uzun Hasan) ele geçirmiştir. Harput böylece Akkoyunlular'la Osmanlılar arasında bir sınır bölgesi olmuştur. Akkoyunlular, Harput'a büyük önem vermişlerdir. Kalede, onlar da onarım yaptırmıştır. Uzun Hasan'ın karısı, Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı Despina Hatun da Harput'ta oturmuştur. İtalyan gezgin Barbaro, bu dönemde gördüğü Harput'u göz kamaştırıcı bir kent olarak betimler.

Akkoyunlular, Harput'ta saraylar, köşkler yapmış, kendi kültürel geleneklerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde de Harput'ta çok sayıda din adamı ve sanatçı yetişmiştir. Uzun Hasan ve oğlu Rüstem Han adına gümüş paralar basılmıştır. Bu da, Harput'un Akkoyunlular açısından önemini belgelemektedir.

Harput, bir ara Safeviler'in eline geçmiş, 1515'te Osmanlı Devleti topraklarına katılmıştır.

Osmanlılar Dönemi'nde Harput, Doğu Anadolu'nun en önemli ticaret, kültür, el sanatları merkezlerinden biri olmuştur. Kentte birçok cami, medrese, han, hamam, çeşme yapılmıştır. Palu ve Keban'da da günümüze ulaşmış Osmanlı yapıtları bulunmaktadır. Maden ve Keban'daki bakır, demir, krom madenleri Harput'un madencilik sanatını da etkilemiş, özellikle bakırcılık çok gelişmiştir.

Harput medreselerinden çok sayıda ulema (din bilgini), aruzla yazan şair de yetişmiştir. Daha çok Fuzulî'den etkilendikleri görülmektedir. Bu etki, Harput'un son kuşak şairlerine dek süregelmiştir, yörenin geleneksel müziğinde de Fuzulî'nin gazelleri, deyiş olarak özel bir ilgi görmüştür.

Öte yandan kır kültürü de, medrese kültürü kadar Harput'u etkilemiştir.

Harput müziğinin divan müziği ile halk müziğinin kaynaşmasından oluşması, bölgenin koşullarından kaynaklanmaktadır.

Kentin işlek bir ticaret ve sanayi yaşamı vardır. İpekçilik çok gelişmiştir. Harput'ta önceleri tezgâhlarda, sonra fabrikalarda halılar, kilimler, sof perdeler, ipek geziler, şitariler, çiçekli kumaşlar dokunmaktaydı. Bunlar kök boylarla renklendiriliyordu. İpeklileri çok ünlüydü.

Evliya Çelebi, XVII. yy'da Harput'ta 600 dükkândan, 7 ticaret hanından, bedestenden, saraçhaneden söz etmektedir. Sonraki yüzyıllarda bunların sayısı daha da artmıştır. Bu dönemlerde Harput'ta yaşayan azınlık, el sanatlarında çok ileriydi. Harput çevresindeki köylerde de el sanatları gelişmişti. Yörede eskiden beri pamuk ekimi yapıldığı gibi, hayvancılık da yaygındı. Bu nedenle dokumacılık çok gelişmişti. Öte yandan, kırsal kesimde tımar sistemi giderek bozulmaya başlamıştır. Toprakların belirli çevrelerce denetlendiği bu dönemde, köylüler yalın bir yaşam sürüyordu. Tek katlı, düz damlı, kerpiç evlerde yaşıyor, çiftçilik ve hayvancılıkla geçiniyorlardı.

Harput, XIX.yy'da da canlılığını korudu. Bu yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya açıldığı dönemdi. Harput'ta ilkel düzeyde de olsa, bir sanayi uç vermişti. Batılılar, Harput bölgesine özel bir ilgi gösterdiler. Amerikalılar, burada bir kolej kurdular. Ayrıca Alman, Fransız okulları ve bunlara bağlı yetimhaneler, yurtlar kuruldu. O yıllarda Amerikan Koleji, kentte yaşama biçimini etkileyen önemli bir öğe olmuştur. Buradan yetişenler işgücü isteği üzerine Amerika'ya gitmişlerdir. Gidenlerin bir bölümü yurda dönmüş, bir bölümü de orada kalarak bir "Harputlular Kolonisi" oluşturmuştur. Bugün de Amerika'da eski Harputlular, ya da onların çocukları yaşamaktadır. Elazığ'da kimi yaşlıların çok rahat İngilizce konuşmaları bu yüzdendir.

Aynı yıllarda Harput'ta medrese, rüştiye ve idadi (ortaöğretim kurumu) sayısı artmıştır. Medreselerde değerli el yazması kitaplardan oluşan kitaplıklar da kurulmuştur. Kurşunlu Cami Medresesi'nde, İbrahim Paşa Medresesi'nde, Arapkirli Yusuf Kamil Paşa Kitaplığı'nda çok değerli el yazmaları vardı. Harput, bu dönemlerde zaman zaman Diyarbakır'a bağlı bir sancak merkezi, zaman zaman bağımsız bir eyalet merkezi olmuştur. Ancak, kentin kültürel havası bundan etkilenmedi. Palu ve bir ara eyalet

merkezi olan Keban gibi merkezler de aynı canlılığı gösterdi. Ayrıca yönetsel bakımdan Eğin, Tunceli, Malatya da zaman zaman Harput'a bağlanmıştır.

XIX. yy'ın ikinci yarısından sonra gerek Harput, gerekse bölge açısından pek çok değişiklik ortaya çıkmıştır. Alman Mareşali Moltke, Türkiye anılarında 1838'de bugünkü Elazığ'ın bulunduğu Mezraa'nın küçük bir yerleşim bölgesi olduğunu yazmaktadır. Moltke, uzaktan gördüğü Harptu'un tepede bayındır bir kent görünümünde olduğunu anlatır. Kale kentler, zamanla önemlerini yitirmiştir. Öte yandan batılı ülkelerin ekonomik baskısı, uç veren sanayii geriletmeye başlamıştır. Bu sıralarda bölgeye gelen Mehmet Reşid Paşa, "Ağavat Mezraası" denilen bugünkü Elazığ'ın yerinde kışlalar, depolar ve bir hastane yaptırmıştır. Zamanla cami, okul, kilise, hamam yapımları da başlamıştır. Büyük dokuma tezgâhları ve dükkânlar kurulmuştur. Bu yeni yerleşim alanı hızla gelişerek, Sultan Abdülaziz döneminde "Mamuret ül-Aziz" adını almıştır.

XX. YY'A GİRERKEN: 1877'de Elazığ, Diyarbakır'dan ayrılarak bir vilayet olmuştur. Harputlular, kitle halinde aşağıya inmişlerdir. Özellikle I.Dünya Savaşı'ndan sonra Harput, hemen hiç ilgi görmemiş, küçük bir bucak durumuna gelmiştir. Kültürel değerleri yıkılmış, yitmiş ya da yağmalanmıştır.

Mamüret ül-Aziz ise, yeniden kurulmanın sancılarını yaşayan çağdaş bir kent görünümündedir. Evler, okullar, yapılar yenidir. Kent önemli bir askeri yığınak merkezi olmuştur. Doğudaki aşiretlerin kendi aralarında ve devlet güçleriyle çatışmaları sürüp gitmektedir. Yeni il merkezi, Harput'un kültürel kalıtını da sürdürmeye çalışmıştır. Bir il basımevi kurulmuş, taş baskı kitap basılmaya başlamış, Mamuret ül-Aziz Gazetesi çıkarılmıştır. Mülkiye ve Askeri Rüştiye'yle meslek okulları açılmıştır. "Elaziz", daha sonra da "Elazığ" adını alan ilde asıl gelişme Cumhuriyet'ten sonra olmuştur. Bölge, bir ölçüde Kurtuluş Savaşı'nın dışında kalmıştır. Ancak XIX. yy'ın ikinci yarısından sonraki çalkantılar da sürüp gitmiştir.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Cumhuriyet'ten hemen sonra bölge, Diyarbakır'da başlayıp gelişen "Şeyh Sait İsyanı"nın ortasında kalmıştır. Başkaldıranlarla devlet güçleri arasında aylarca süren savaşlar olmuş, Elazığ düşmüştür. Başkaldırının bastırılmasından sonra Elazığ'da İstiklal Mahkemeleri kurulmuş olayla ilgili görülenler yargılanmıştır. Ancak, bu tür olaylar, sonraki yıllarda da sürmüştür.

Cumhuriyet Dönemi'nde Elazığ'da hızlı bir kentleşme görülmüştür. Bağdat Karayolu üzerinde bulunan kent, demiryolunun da gelmesiyle hızla gelişmiştir. Yeni, düzgün yollar, geniş alanlar ve okullar açılmıştır. Basın gelişmiş, bölgeye göre ileri bir düzeye ulaşmıştır. Çağdaş kurumlar yaratılmıştır. 1960'tan sonraysa kentte sonradan Akademi'ye dönüştürülen bir Teknik Okul ile Fırat Üniversitesi kurulmuştur. En önemlisi Keban Barajı yöre yaşamını olumlu ve olumsuz biçimde etkilemiştir. Toprak mülkiyetinde parçalanma, kentlere göç gibi etkenler köyleri de etkilemiştir. Elazığ'ın geleneksel kültür zenginliğiyle çağdaşlaşmaya açık bir kültür yapısı vardır.

Eski kent merkezi Harput'un ana caddesi

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

Elazığ'da kültürel geleneğin öğeleri belli bir süreklilik ve bütünlük gösterir. Yöre, Kapadokya'yla Mezopotamya arasının tarihsel kalıtını özgün bir bireşime ulaştırır.

YAŞAMA BİÇİMİ: Elazığ yöresinde kent yaşamıyla, kır yaşamı özellikleri bir arada görülebilir.

1965'ten sonra "kente göç" olgusu hızlanmıştır. Bu olgu genel sonuçlar yanında özel sonuçlar da doğurmuştur. Özel sonuçlardan biri Keban Barajı'nın kurulmasıyla ilgilidir. Baraj nedeniyle birçok köyün bulunduğu alan kamulaştırılmıştır. Bedel alan köylüler de kente göçmüşlerdir. Keban Barajı, yöredeki yaşama biçimini değiştiren önemli bir etken olmuştur. Yeni yaşama biçimi, geçiş dönemi özellikleri göstermektedir. Ekonomik olanakları sınırlı çevre illerden de Elazığ'a göçler olmuştur. Bir başka göç nedeni de, etnik özelliklerdir.

Göç olgusu, sosyal yaşamda da etkisini göstermiştir. Kırsal kesimden kopan insanlar, kent yaşamına uyamamış, kendilerine özgü bir yaşama biçimi geliştirmişlerdir. Kent çevresinde gecekondu mahalleleri oluşmuştur. Elazığ'ın yerli aileleri, çağdaş yaşama koşullarına bir ölçüde uymakla beraber geleneksel özelliklerini sürdürmektedir. Evlenmeler, düğünler, komşuluk ve akrabalık ilişkileri, az çok geleneksel biçimdedir. Kentte geleneksel ahlak ve törelere rastlanmaktadır. Ana, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile yapısı egemendir. Köylerden yakın yıllarda gelmiş olanlar, kırsal kesime özgü değerleri ve aile ilişkilerini sürdürmektedir.

Geniş aile tipi, Elazığ'ın köylerinde de hızla ortadan kalkmaktadır. Çokeşlilik ender görülmektedir. Günümüzde tekeşlilik egemendir. Ancak, başlık ve bağlı olarak kız kaçırma gibi durumlara rastlanmaktadır. Erkek çocuğa verilen önem sürmektedir. Baba soyu daha üstün tutulmaktadır. Eskiden "şeriat" kurallarınca kıza mirastan hak tanınmazdı. Bugün bu anlayış bırakılmıştır. Ancak, miras bırakanın, sağlığında mallarını paylaştırdığı ve erkek çocuklarına daha çok pay ayırdığı da gözlenebilmektedir. Köy-içi evlenmeler daha yaygındır. Kadınlar kocalarına "uşşah" ya da "herif" diye seslenir. Başkalarına kocalarından "gişim", "bizim herif", "uşahların (çocukların) babası" diye söz eder. Kocaysa karısından "kaşık düşmanı", "bizim köroğlu", "küldöken" diye söz eder. Ona "kız", ya da "avrat" diye seslenir. Malın dışarıya gitmemesi için, akraba arası evlilikler de görülür. Kız kaçırmalarda kızı kaçıran aynı köydense tepki gösterilmez. Kızın ailesi iki yıl kızıyla ve kaçıranla konuşmaz. Sonra barışılır. Başlık da o zaman ödenir. Kızı kaçıran başka bir köydense tepki gösterilir; köylüler topluca kaçıranların ardına düşer.

Köy içi ilişkilerde yardımlaşma, imece vardır. Tandır ekmeği, değirmene gitme, çamaşır gibi işlerde yardımlaşmalar olur. Güç durumdaki dullara, yoksullara yardım yapılır. Çocuksuz dulun evlenmesi tepki görmez. Çocuklu dulun evlenmesiyse hoş karşılanmaz. Bağ, bahçe, tarla işlerinde kadınlar da erkekler kadar çalışır. Köy içinde su taşımak kadınların görevidir.

GİYİM-KUŞAM: Kentlerde ve köylerde çağdaş giyimle geleneksel giyim bir arada görülür.

Düğünlerde güveyin takım elbise, gelinin gelinlik giymesi yadırganmamaktadır. Gündelik yaşamda erkeklerde şalvarın yerini pantolon almaktadır. Kadınlarsa, gündelik işlerde renkli-desenli ya da kara şalvar giymektedir.

Elazığ yerel giyiminin başlıca özellikleri şunlardır:

Erkek Giyimi: Köylerde ayağa postal giyilir. Mavi ya da lacivert renkli şalvara "Harput Şalvarı" denilmektedir. Bu, çuhadan ya da gabardinden yapılır. İçe bez gömlek ya da mintan giyilir. Üstte, işlemeli de olabilen, kısa kollu bir yelek vardır. Yelek şalvarla aynı kumaştandır. Bele dolanan kuşak renklidir. Uzak köylerdeyse ak, kıl şalvar giyilir. Kentlerde ayrıca "poçikli kundura" kullanılır. Bu kundura yumurta topuklu, yarım sivri uçludur. Yaşlılar bellerine şal kuşak dolar, göğsü açık avcı yeleği giyer. İçteyse sedef düğmeli çizgili mintan vardır.

Kadın Giyimi: Kadınların gündelik giysisi şalvardır. Renkli çiçekli basmadan olduğu gibi kara olanları da vardır. Bunlara "kara don" denir. Sırta "geyme" denen bir tür bluz giyilir. Harput'ta kadınlar ince yün çorap, kara ya da pullu pabuç giyer. Renkli ipekten şalvar üstüne üçetek giyilir. Bele gümüş kemer, ya da Van işlemeli kemer takılır. Başa, çevresi penezli küçük bir fes giyilir. Üstüne saçakları büyük oyalı, renkli yazma örtülür. Kentlerde fistan boyları köylere oranla kısadır.

BESLENME BİÇİMLERİ: Yöre köylerinde beslenme, bitkisel ürünlere olduğu kadar hayvansal ürünlere de dayanmaktadır. Ancak, özellikle kırsal kesimde beslenmede bitkisel ürünler ağırlıklıdır. Fırat'ta yakalanan tatlı su balıklarının tüketimi yaygınlaşmamıştır. Geleneksel mutfak oldukça zengindir.

Ekmek: Elazığ'da fırın ekmeği yanında tandır ekmeği de yaygınlığını sürdürmektedir. Yukarıya doğru daralan ve toprağa gömülü bir tandırın duvarlarına yufka yapıştırılarak pişirilir. Bu ekmek iki-üç aylık hazırlanır. Yeneceği zaman ıslatılıp yumuşatılır. Sacta pişirilen ve mayasız hamurdan yapılan ekmek, daha küçük ve daha kalındır; birkaç günlük hazırlanır. Ayrıca taş ekmeği, peynirli ekmek, yağlı yufka, nohut ekmeği, fodula, sırın, patila gibi ekmek çeşitleri de vardır.

Kurutlu Çorba: Kuruttan yapılır. Ayran tencerede kaynatılır. İyice koyulaşıp katılaşınca, topaklar yapılarak güneşte kurutulur. Yörede buna kurut denir. Yazın hazırlanan kurut, sıcak suda ezilerek yeniden ayran kıvamına getirilir. İçine bulgur katılarak pişirilir.

Lapalar: Elazığ'da kuymak, keşkek (hilise) ve yarma denilen lapalar yapılmaktadır. Kuymak yapmak için un suyla karıştıralarak pişirilir. Ortasına tereyağı konur. Keşkek dövmeden yapılır. Etli ya da etsiz olabilir. Etli olursa; soğuk et didilir, pişmiş dövmeyle karıştırılır. Üstüne kırmızıbiberli, sarmısaklı kızgın yağ dökülür. Hilise de bir tür keşkektir. Yarma ise, bir bulgur çeşidi olan yarmadan yapılan lapadır.

Yörede içli köfte, fındık köfte, yalancı köfte, ekşili köfte, nohutlu köfte, ocak köftesi, kadınbudu, ayak (eğer) lüle köfte, livinç, hanım kebabı, dilim dolma, kındik gibi köfte türleri vardır. Bunlar genellikle et ve bulgurdan yapılır.

Sarma: Mercimek haşlanır. Bulgur, maydanoz, reyhanla birlikte yağda kavrulur. Sonra asma ya da pancar yaprağına sarılarak, tencereye dizilir. Yeterince su konarak pişirilir.

Elazığ'da ayrıca çeşitli sebze dolmalarıyla kellecoş, söğütme, borani gibi etli sebzeli yemekler, kibe (şirden) ve kaburga gibi etli dolmalar da yapılmaktadır.

Bağbozumu

Yörede bulgur, pirinç, etli, sulu, patlıcanlı, pancarlı, soğanlı, yoncalı, domatesli, mercimekli, mıkaşerli, yemlikli (yenebilen ot çeşitleri), simit (ince bulgur) gibi pilav çeşitleri vardır.

Tel Helva: Şeker, macun durumuna getirilir. Halka biçiminde çekiştirilerek yapılır. Pişmaniyeye benzer.

Elazığ'da beslenmeyle ilgili kış hazırlıkları, yaz sonunda başlar Pestil, pekmez, kavurma, mercimek, fasulye, dövme, bulgur, un, tereyağı, peynir, turşu, tarhana, kurut, patates, kuru soğan gibi yiyecekler tüm kış yetecek kadar hazırlanarak, tahta dolaplarda ya da küplerde saklanır. Yine kışa doğru, üç-dört aylık tandır ekmeği yapılır. Son yıllarda kent mutfaklarında bu tür hazırlıklar yapılmamaktadır. Kentte makarna, pirinç gibi yiyecekler önem kazanmaya başlamıştır. Aynı değişim yavaş yavaş köylerde de yaşanmaktadır.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: Elazığ'da töresel yapı, özellikle kırsal kesimde güçlü ve etkendir. Yörede şeyhlik ve dedelik kurumları yaygındır. Bu kurumlar, sağlık sorunlarından siyasal yapıya dek etkili ve yönlendirici olabilmektedir. İl merkezinde de töresel yapının etkileri görülür. Bunda Harput'un dinsel merkezlerden olmasının etkileri olmuştur. Yörenin etnik özellikleri, ayrılıkların körüklenmiş olması, töresel yapıyı güçlendirmiştir.

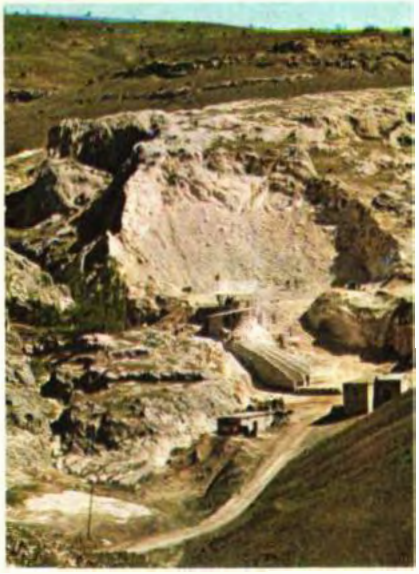
DİNSEL YAPI VE BOŞINANLAR: Elazığ yöresinde dinsel yapı ve boşinanlar yaşamsal sorunlar üzerinde etkilidir. Bir kesim, sağlık sorunlarına çözümü bile şeyhlerde aramaktadır. Şeyhler, siyasal katılmayı da yönlendirmektedir. Alevi köylerinde de dedelik kurumu aynı durumdadır. Gerek Sünni, gerekse Alevi köylerinde kimi inançlar, gündelik yaşamı da etkilemektedir. Köylerin sağlık, eğitim, su gibi yeterli çözüme ulaşmamış sorunlarında boşinanlar tek çözüm gibi gösterilebilmektedir.

Elazığ'da doğal olaylarla, sağlıkla, bereketle, doğum ve ölümle ilgili çeşitli boşinanlar vardır. Uzun süre yağmur yağmayınca, "yağmur duası"na çıkılır. Duaya köy erkekleri katılır. Köy halkı toplanır, yemekler pişirilir. Yemekten önce köy dışına çıkılır. İmamlar duaya cübbelerini ters giyerek katılır. Köyün tüm hayvanları da dua yerine getirilir. Dualar edilir, taşlar toplanır. Toplu namaz kılınır. Namazdan sonra yemek yenir. Toplanan taşlar köyün pınarına dökülür. Bu sırada dağdaki çobanlar, akrep öldürüp "sütligen otuna" asar. Kuraklığa karşı başka inanışlar da vardır: Paçavradan adam yapıp her evin önünde ıslatmak, kuru bir kelleyi suya atmak gibi... Bir Alevi köyü

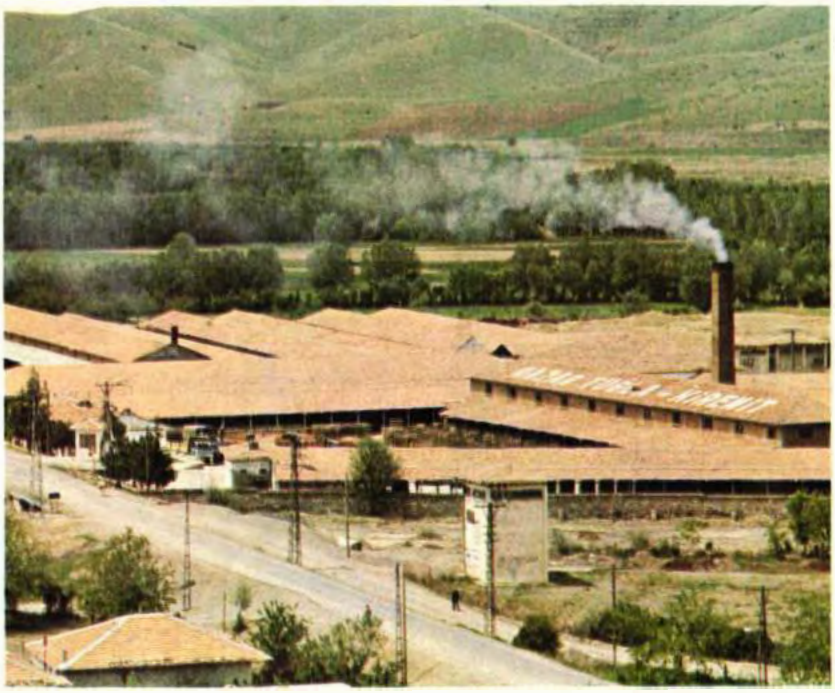
1883

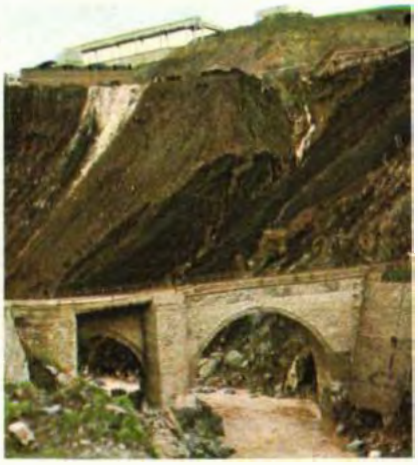
1884

1885

1886

1883 - Elazığ Ferrokrom Tesisleri
1884 - Mozaik Taşı İşletmeleri, Harput
1885 - Hazar Tuğla Kiremit Fabrikası, Sivrice
1886 - Etibank Bakır İşletmeleri, Maden
1887 - 1888 - Fırat Üniversitesi Mimarlık Mühendislik Fakültesi (solda), Veteriner Fakültesi (sağda)

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1889 - Et ve Balık Kurumu
1890 - Ticaret Lisesi
1891 - Otobüs Terminali
1892 - Mehmet Akif Ersoy Lisesi
1893 - 1894 - Orta Doğu'nun tek cüzzam hastanesi ve cüzzamlı bir hasta

1893

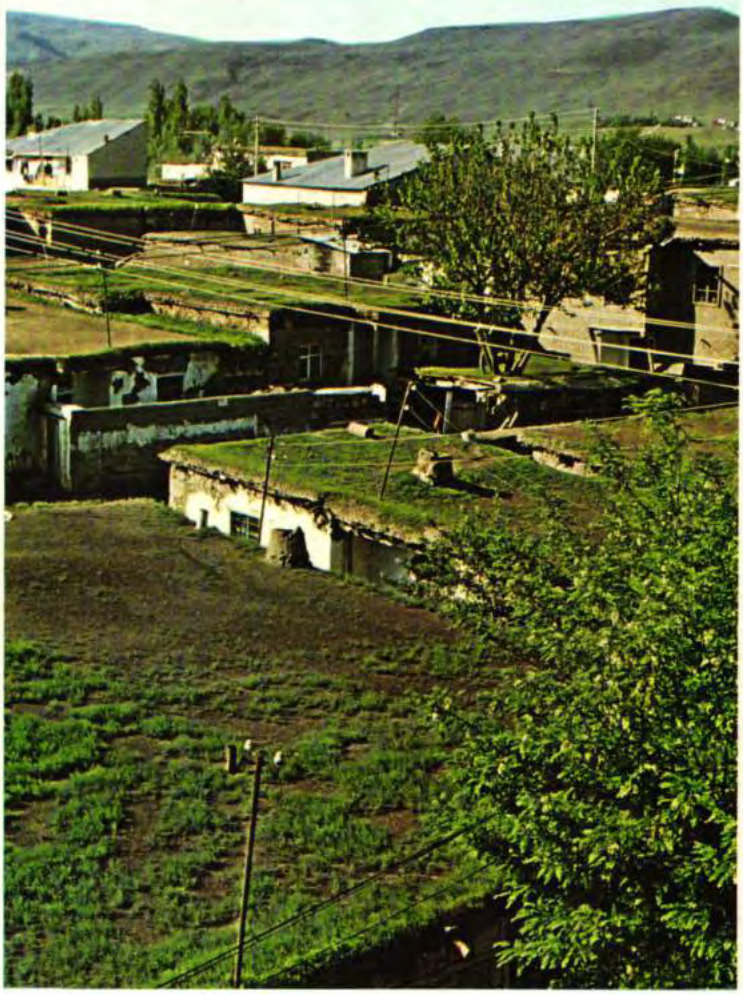

1894

1895

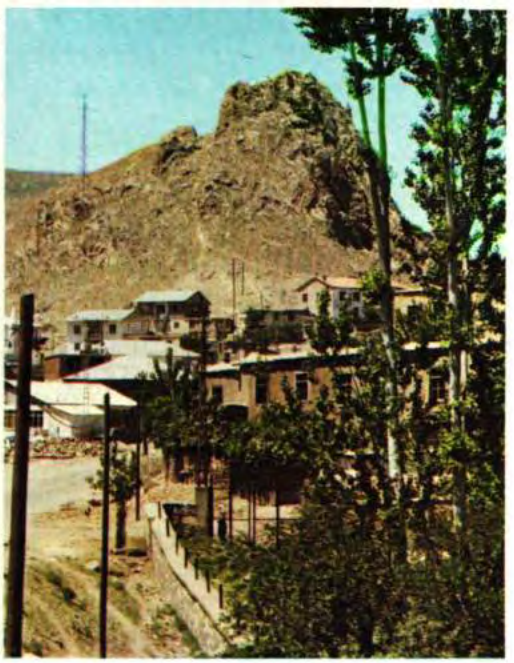

1896

1895 - Harput
1896 - Karakoçan
1897 - Keban

1897

1898

1898 - Ağın
1899 - Sivrice
1900 - Maden
1901 - Palu.
1902 - Baskil

1899

1900

1901

1902

olan Sün'de, bereketle ilgili inanışlar saptanmıştır. Tohum ekilmeden önce tören yapılır. Kömbe denen etli ekmek pişirilir. Yufka açılır. Tarlalara nazar değmesin diye, toprağa cılk yumurta gömülür ya da ağaçlara hayvan kemiği asılır. Hasata Peygamber'in adı anılarak, çeşitli dualarla başlanır.

Elazığ'da sağlıkla ilgili boşinanlar da vardır. Çocuğu olmayan kadınlar şunları yapar: Kuyruk yağı ve kirli yün rahme yerleştirilirse bunun çocuk yapmayı engelleyen soğuğa iyi geleceğine inanılır.

Kadının altına, üç ferik yumurtası (yumurtlamaya başlayan tavuğun ilk kanlı yumurtası) konulunca da etkili olacağı sanılır. Cuma akşamı, ziyarete gidilir. İki rekât namaz kılınır. Horoz kesilip yoksullara dağıtılır. Ayrıca rahmi eğri olan kadın, ayaklarından asılır. Kadının erkek kardeşi, yedi evden yedi çivi toplar, demirciye götürür. Demirci bunları horoz kanıyla eritir, bilezik yapar. Bu bileziği takan kadının çocuğu olursa, çocuğa (cinsiyetine göre) çivinin alındığı son evin sahiplerinin adı verilir.

Gebelikle ilgili boşinanlar şunlardır: Gebe kadın düşünde at, camız görürse, çocuğun öleceğine inanılır. Bunun için hocalara "tebe kâğıdı" (bir tür muska) yazdırmak gerekir. Eğer düşük olmuşsa, o ana baba "tebeli" sayılır. Gebe kadın çirkine, sakata bakarsa, çocuğu çirkin, güzele ve aya bakarsa, çocuğu güzel ve sağlıklı olacağına inanılır.

Erkek çocuğu yaşamayanlar, yeni bir erkek çocukları olduğunda adını Dursun ya da Yaşar koyar; çocuğun saçları kız saçı gibi uzatılır. Tek kulağına küpe takılır.

Loğusanın ve çocuğun ciğerini çekip alan "el karısı"nın varlığına inanılır *(Bak. Doğum Gelenekleri)*. Küçük çocuklar hastalandığında kurşun dökülür. Hasta çocuğun başına kalbur geçirilir. Ateşte eritilen kurşun, su dolu kaba akıtılarak aldığı biçim yorumlanır. Çocuğun yanına tandır ekmeği, tuz ve kuru soğan konur. Geçenlerin de görmesi için bunlardan dört yol ağzına da bırakılır.

Günlerle ilgili boşinanlar da vardır: Perşembe, pazartesi, pazar iyi ve kutsal günlerdir. Cumartesiyse uğursuzdur. Cuma günleri iş yapmak doğru değildir.

Gündelik yaşamla ilgili boşinanlar da çoktur: Yoğurt mayası dışarı verilirse damızlığın gideceğine inanılır. Ekşi hamur (maya) da ancak ödünç olarak dışarı verilir. Zemheride (karakış) suların ağzı cinler girmesin diye kırk gün kapalı tutulur.

Hastalıklarda "ocaklı" ailelerden medet umulur. Ocaklı ailelerin soydan gelme bir kutsallıkları olduğuna inanılır. Uğur getirmek ve göz değmesini (nazarı) önlemek için şunlar kullanılır: Mavi boncuk, it boncuğu, hututi, hurma çekirdeğinden nalin, yılan boynuzu, , kurt aşığı, gümüş maşallah, tosbağa (kaplumbağa) kabuğu, akik taşı, çelik zincir vb. Tohumdan yapılan üzerlikler, kapı üzerlerine ve evlere asılır.

Elazığ'da yatırlardan yardım ummak geleneği yaygındır. Dileklerin olması için ziyaret yerlerine mum dikilir, bez bağlanır. Sonra namaz kılınır, dua edilir, kurban kesilir. Yörede çok sayıda ziyaret yeri vardır. Harput'taki başlıca ziyaret yerleri şunlardır: Fetih Ahmed Baba, Arap Baba, Tespihli Baba, Salih Baba, Seyyit, Ahmet Kürdi, Ankuzu Baba, Beşik Baba, Celal Baba, İbrahim Baba, Mansur Baba, Nadir Baba, Nazır Baba, Şeyh Hacı Osman Bedreddin Efendi, Şeyh Şerafeddin, Uryan Baba. Harput köylerindeki ziyaretlerse Seyit Kasım, Mehmet Siyan-Ali Beyaz Kardeşler, Garip Hüseyin Baba, Hızır Baba, Hacı İbrahim Hakkı, Şeyh Mehmet, Şeyh Rıza, Şeyh Ali, Ahmet Peykerci, Hacı Ömer Hudayî, Şeyh Hasan, Şeyh Musa Hervi, Şeyh Sazili, İğneli Baba'dır.

DÜĞÜNLER-DOĞUM VE ÖLÜMLE İLGİLİ GELENEKLER: Elazığ'da, düğün, doğum ve ölüm geleneklerinde töresel yapının ağırlığı görülür. Düğünler doğum ve ölümler tüm çevreyi etkileyen ve ilgilendiren olaylardır.

Düğünler: Elazığ köylerinde evlenme çağı kızlar için 13-14, erkekler için askerlik sonrasıdır. Evlenmeler özellikle köylerde görücülükle olur. Ayrıca "beşik kertmesi" geleneği de vardır. Buna göre: Erkek ve kız çocukları, doğumlarından hemen sonra büyüdüklerinde evlenmek üzere birbirleriyle sözlü sayılır.

Oğlan anası, kadın yakınlarıyla "kız bakmaya" gider. Kadınlardan biri geliş nedenini açıklar. Kız anası "hele babasına danışalım, kısmetse" derse bu olumlu bir yanıt sayılır. Kız konuklara kahve sunar. Yaptığı elişlerini gösterir. Kız evi gönülsüzse "kızımızın yaşı daha küçük" denir.

İkinci aşamada erkekler görüşür. Görüşmede kız yanı, kesin kararını bildirir. Olumluysa başlık, alınacak eşya, nişan, düğün tarihleri belirlenir.

Nişan günü karşılıklı armağanlar gönderilir. Nişan töreni kız evinde yapılır. Aile büyüklerinden biri yüzükleri takar. Törende özel nişan şerbeti içilir. Nişanlılar düğün tarihine değin görüşmezler. Nişanlı kız erkeğin ailesine de düğün sonrasında görünür.

Günümüzde düğünler üç gün, ya da bir hafta sürer. Düğünden önce kız evinde çeyiz sergilenir. Bir gün önce "kına hamamı", düğünün ilk günü sabahı "duvak örtme" töreni yapılır. Oğlan evinden kadınlar (önde davulcu) kız evine gider. Gelin bir sandalyede oturur. Törenle duvak takılır, başında bir mum yakılır. Oyunlar oynanır. Daha sonra başta imam olmak üzere ileri gelenler, kız evine giderek kızın çeyiz listesini çıkarır. Buna "çeyiz yazma" denir. Sonra çeyiz oğlan evine götürülerek "Gelin Odası"nda sergilenir.

Perşembeden önceki gece, "kına gecesi" dir. Kız ve oğlan evinde ayrı ayrı toplanılır. Kına yakmayı kız evinde sağdıcın ailesi, oğlan evindeyse kirve yapar (Elazığ'da kirvelik kurumu, akrabalık kadar önemlidir). Bu sırada türküler söylenir, oyunlar oynanır. Oğlan evindeyse, güveyin eli kınayla yumuluyken, kirveden ziyafet sözü alınır. Bu törenlere saz grubu da katılır. Kız evinde Çayda Çıra, Güvercin, Çiftetelli, Urum Kızı, İsfahan; oğlan evinde halaylar oynanır.

İlginç düğün geleneklerinden biri de, "güveyi çalma"dır. Bu geleneğe göre arkadaşları güveyi kaçırıp bir yere gizleyebilir. Güvey direnmeden gitmek zorundadır. Ancak, bahşişler alınarak serbest bırakılır.

Gelin alma sabahı gelin ve güvey giydirilir. Gelin süslemesine, "başı yarım" (dul) kadınların karışmamasına özen gösterilir. Karışmaları uğursuzluk sayılır. Güvey de törenle giydirilir. Dualar edilir. Gelin alayı kız evine giderken, güvey ile sağdıç gelini evin damında bekler. Dağ köylerinde at ya da katırla, yakın köylerde motorlu araçlarla gelin alınır. Oyunlar oynanarak köyün içinde dolaştırılır. Sonra oğlan evine götürülür. Güvey damdan gelinin başına elma, para, kuru üzüm atar. Gelin kuzu gibi uysal olsun diye eşikten girerken kuzu postuna, namusuna sağlam olsun diye de kartal kemiğine bastırılır. Ayrıca, gelin baba evinden çıkarken ve oğlan evine girerken tahta kaşık kırılır. Baba evinden çıkarken kaşık kırılması rızkın artık baba evinden kesik olduğu anlamındadır. Oğlan evine girerken kırılmasıysa gelinin sinirli olmaması içindir. Gelin içerde bir sandalyeye oturtulur. Bu sırada türkülü "gelin oyunu" oynanır. Çağrılılara yemek verilir. Daha sonra mevlit okunur. Kadınlar "gelin görme"ye gelir. Bu arada "yüzgörümlüğü" armağanlar verilir.

Çağrılıların, düğün evinden kaşık, fincan, tabak gibi şeyler çalmaları gelenektendir.

Bu sırada güvey sağdıç evindedir, yatsı vakti evine getirilir. Dualar edilir, sırtına vurularak gerdeğe sokulur. Gelini kız evinden gelen "yenge kadın" gerdeğe hazırlar.

Ertesi gün, "supha (paça) günü"dür. Gelin ve güvey, aile büyüklerinin karşısına çıkar, el öperler. Aile büyükleri de armağanlarını takar. Buna "haleat dağıtma" denir. Düğünden bir süre sonra "gelin hamamı" yapılır. On beş gün sonra, gelin ve güvey kız evine gider. Orada da el öperler. Buna "onbeşine gitme" denir.

Düğün gelenekleri özellikle kentlerde değişmektedir. Kent düğünleri salonlarda yapılmaktadır. Takım elbiseli güvey giyimine köylerde de rastlanabilmektedir.

Doğum Gelenekleri: Elazığ'da doğum kutsal bir olaydır. Hazırlıklar doğumdan çok önce başlar. Höllük (beyaz toprak), fistan, gömlek, hıla (salya önlüğü), kundak gibi gerekli eşya doğumdan önce hazırlanır. Ayrıca törenle "beşik düzülür". Ebe de önceden belirlenir. Doğumu kolaylaştıracağına inanılan birtakım boşinanlar vardır. Fincana dua yazdırmak, kurban kesmek ya da adamak, hocaya Selat üselam verdirmek bunlar arasında sayılabilir.

Doğum odasına kimse alınmaz. Özellikle "tebeli" (düşük yapmış) kadınların alınması, uğursuzluk sayılır. Bebeğin göbeği bıçakla kesilerek tuzlanır. "Eş", ev dışına çıkarılmaz, evin içinde bir yere gömülür. Bebek höllüklenip kundaklanır. Kundağına nazarlık (mavi taş, mavi boncuk) takılır. Çocuğa doğumdan sonra beş ezan geçmeden meme verilmez.

Bu süre içinde adı da konmaz. Bebek aile büyüğü bir erkeğin kucağına verilir Konacak ad ezan okunduktan sonra kulağına üç kez seslenilir. Doğumu izleyen üç-dört günde bebeğin gözlerini açmaması uysallık belirtisi sayılır. Eğer gözlerini sık sık açıp bakarsa, sert ve zalim olacağına inanılır.

Doğumu izleyen sabah "Dığasken Şenliği" yapılır. Yörede loğusaya "dığasken" denmektedir. Bu şenliğe yakınlardan ve komşulardan beş-altı ev çağrılır. Loğusanın yanında yemekler yenir, eğlenceler yapılır. Çocuğa "küçük kırk" denen ilk yedi gün ebe

bakar. Hizmetlerine karşılık ebeye "ebe hakkı" verilir. Bu genellikle zahire, sabun, yemenilik, kumaş, tuz gibi şeyler ve biraz paradır.

Çocuk hastalanırsa, kara eşek sütü, kara arpayla karıştırılmış ana sütü içirilir.

Oğlan çocuk yedi, kız çocuk sekiz günlük olunca "küçük kırk" töreni yapılır. Önce loğusanın boynuna tespih takılır. Kırk arpa tanesi okunur, kırk buğday tanesi sayılır, üsküreye (tasa) konur. Üstüne su eklenir. Bir teşte (geniş leğen) oturtulan loğusanın başına kalbur konur. Okunmuş su başından aşağı dökülür. Dualar okunarak ellerine, omuzlarına üçer kez su dökülür. Kırklı su evin çeşitli bölümlerine serpiştirilir. Çocuk kırk günlük olunca bu kez "büyük kırk" töreni yapılır. Bu tören de küçük kırk gibidir.

Doğumdan sonra "al basması"na karşı önlemler alınır. Yatağın çevresine kara urgan dolanır. Loğusa kırk gün ev dışına çıkmaz. Çıkarsa çocuğun ayakucuna su, başucuna süpürge konur. Büyük kırkları çıkmamış iki loğusa karşılaşırlarsa, ya sarılmamalı ya da birbirlerine iğne verip geçmelidirler. Ayrıca loğusa evine et girmez. Girerse çocuk dışarı çıkarılır. Et getirildikten sonra içeri alınır.

Ölüm Gelenekleri: Köylerdeki ölümlerde, herkes işini bırakarak ölü evinde toplanır. Hastanın can çekişmesi uzarsa, başına Kuran konur ya da gömleği yırtılır. Böylece acısı uzamadan öleceğine inanılır. Cenaze tüm köy halkınca kaldırılır. Ölen erkekse gece başında erkekler, kadınsa kadınlar bekler. Sabahleyin yıkanır, gömülür. Cenazeye dargın olanlar da katılır. Kimi zaman ölü sahipleriyle dargınlık böylece sona erebilir. Cenaze dönüşü "devrine oturma" töreni yapılır. Hoca ve yedi-sekiz kişi ölü evinde Fatiha okur. Ölünün unutulmuş namazı ve orucu için Kuran okunur, dualar edilir. Ölü evinin verdiği para hocalar arasında paylaşılır.

Ölü sahipleri koyun keser, helva yapar ve herkese dağıtırlar. Ölü evinde bir süre yemek pişirilmez. Komşular ve yakınlar ölü evine yemek yapar.

Ölen için uzunca bir süre yas tutulur. Genellikle ölümü izleyen bayramlar, ölü evinde yaslı geçer. Karı, kocasının, koca da karısının yasını yedi-sekiz yıl tutar. Arife günleri mezarlığa gidilir, ölüler anılır.

Kırkıncı günde mevlit okutulur, yemek verilir. Ölenin fitresi dağıtılır.

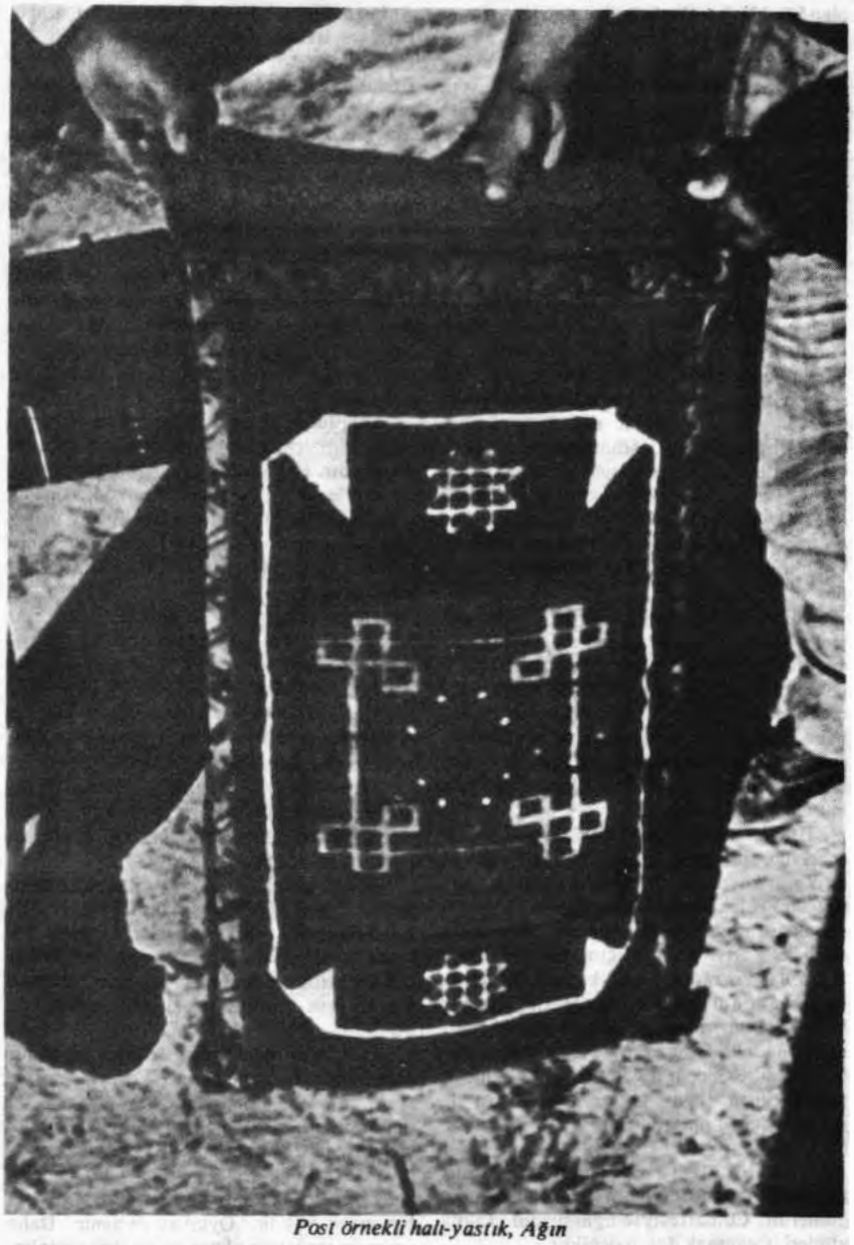
GELENEKSEL ŞENLİKLER: Elazığ'da özellikle önemli sayılan belirli günler törenlerle kutlanır.

Sultan Nevruz (Mart Dokuzu): 23 Mart kutsal sayılır. O gün kırlara gidilir. Günün özel yemeği "yarım kuzu" yenir. "Yarım kuzu", haşlanmış yumurtaların soğan, karabiber ve tuzla karışımından oluşur. Gün eğlencelerle kutlanır.

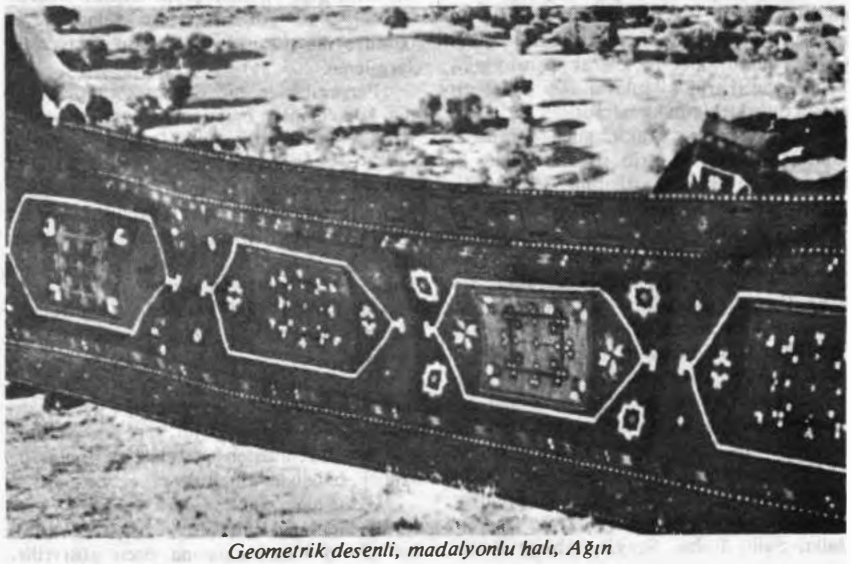
Şahperi Sofrası: Recep ayının son çarşambasıdır. Özel yemekler yapılır. Şahperi masalı anlatılır. Eğlenceler düzenlenir.

İbrahim Ethem Sofrası: Üç aylar içinde herhangi bir günde kutlanır. Sofranın özel pilavı yapılır. Bir kadının çaldığı def eşliğinde türküler söylenir, oyunlar oynanır.

Aşure Günü: Muharrem ayının 9. günüdür. Aşure yapılarak, dağıtılır. Özellikle Aleviler, bu güne büyük önem verirler.

Post örnekli halı-yastık, Ağın

Geometrik desenli, madalyonlu halı, Ağın

Aşure gününden önce oruç tutulur, Kerbela Olayı anısına su içilmez.

GELENEKSEL EL SANATLARI: Elazığ'da geleneksel el sanatlarının çeşitli dalları vardı. Harput bu alanda da çok ileri bir kentti. Burada dokumacılık, ipekçilik, ahşap, taş, bakır, gümüş ve som işçiliği çok gelişmişti. Günümüzde el sanatları kent yaşamında etkinliğini yitirmekte, kırsal kesimde varlığını korumaktadır. Dokumacılık bölge aşiretlerinde yaygındır. Kilim, halı, cicim örnekleri nicelikleri ve desen güzellikleriyle ilginçtir. Ayrıca çömlekçilik de yapılmaktadır. Kadınlar arasında elişleri yaygındır. Harput'un geleneksel bakırcılığı sürdürülmeye çalışılmaktadır.

DOKUMACILIK: Özellikle Keban Baraj Gölü çevresindeki aşiretlerde, dokuma sanatının ilginç örnekleri görülmektedir. Buradaki Savak tipi halılarla, kilim, cicim, zili, çarpana, çul ve keçe örnekleri yurt çapında ünlüdür. Bölgenin halı ve kilimlerinden birkaç eski örnek, Harput'taki Sara Hatun Camisi'ndedir. Yörenin halı ve kilimleri doğal renkleri ve aşiret özelliklerini yansıtan özgün desenleriyle ilginçtir. Kökboyası kullanılır. Halılar, ilmek ipleri uzun tutularak dokunur. Daha çok akrep ayağı, kuş, ejder gibi motifler kullanılır.

Kilimler, "Mazman" adı verilen gezici tezgâhlarda dokunur. Enleri 60-120, boyları 210-350 cm arasında değişir. Cicimler de aynı tezgâhta dokunur. Çözgüleri kıl ve yün karışımdır. Kalın dokunurlar. Desenlerinde enine sular görülür. Daha çok top, çengel ya da kuş motifleri yer alır. Cicimler yaygı ya da çuval olarak kullanılır.

"Türük" adı verilen heybeler tezgâhta dokunur. Kadınlar bunlarla çocuklarını, çobanlar yeni doğan kuzuları taşır. "Zili" ve "Palaz" da cicim tekniğiyle dokunur. Çözgüleri kıldandır, renkli iplikler de kullanılır.

Yörede kimi giyim eşyası el dokumasıdır. Giysilikler iki iplik sistemiyle dokunur. Kumaşın çekmemesi ve buruşmaması için bir gece yayık ayranında bekletilir. Sonra derede yıkanır. "Barasor" adı verilen bu kumaştan şalvar yapılır. Bir başka dokuma örneği de kadın başı süslemesinde kullanılan "çarpana"dır. Yörede kuzu yünüyle keçe de yapılır. Bunlarda yıldızlı, kınalı ya da göbekli motifler kullanılır. En çok kullanılan dokuma motifleri şunlardır:

Koç boynu, sinek, deve boynu, çakmak, kartal, gonca, çengel, kaz ayağı, yayla yolu, öküz gözü, muska, sıçan dişi, yılan, bulut, yıldız, tarak, yağlıkara, saçbağı, ters yanış, çiçek, ayna, göz, gelin kız, keçi, akrep ayağı, eli belinde.

Yörede elişleri de yaygındır. Yün kazak, eldiven, çorap, papak gibi giyim eşyası örülür. Yazma ve tülbent çevrelerine oya işlenir. Bunlar çiçek motiflidir.

ÇÖMLEKÇİLİK: Çömlekçilikte, su testileri ve küpler başta gelmektedir (Küplere kışlık peynir, turşu, pestil, kavurma, zahire gibi yazdan hazırlanan yiyecek maddeleri konmaktadır). Yine topraktan "kürsü" adı verilen ateş kabı, kandil gibi araçlarla, "petek" denilen toprak kaplar da yapılır. Petekler, arı kovanı ya da zahire deposu olarak kullanılır. Bu kaplardaki kabartnıa (güneş kursu, beş çengel, güneş gülü, beş benek, insan gibi) işaretler ilginçtir.

BAKIRCILIK: Bu sanatın gelişmesinde bakır madenine yakın oluşun (Maden İlçesi)

Ağın yöresi kilimleri

Kartuşlu halı, Ağın

büyük etkisi vardır. Harput bakırcılığı ince işçiliklidir. Bakırcıların kullandığı örs ve çekiç değişiktir. Kap-kacak ve süs eşyası yapılır. Yapımlarda dövme, çekme ya da dökme teknikleri uygulanmıştır. Bakır kaplar kazıma, takma, çakma yöntemleriyle bezenir. Bezemelerde bitki (yaprak, lale, nar, nar çiçeği, selvi, hurma, palmiye, kıvrım, dallı çiçek), hayvan (tavşan, panter, aslan, kaplan, yaban keçisi, karaca, balık, çeşitli kuşlar), insan figürleriyle, yazılar ve geometrik desenler kullanılmıştır. Bu tür uygulamalarla yapılan kap çeşitleri şunlardır: Kazan, teşt (büyük leğen), oturak (banyo kazanı), güğüm, debbe (kavurma basmak için kap), tepme (yağ basmak için kap), ibrik, leğen, sitil (kova), üsküre (tas), sefertası, yemek tabağı, hamam tası, maşrapa, saplı tencere, kepçe, leğen, kuşhane (tencere), tava, kelgür (kevgir), cezve, kildan (hamam eşyasını taşımak için kap), huni (mastir ya da gavik de denir), tepsi, sini vb.

AHŞAP İŞÇİLİĞİ: Yörede ahşap işçiliği de parlak bir dönem yaşamıştır. En güzel örnekleri, Harput ve Elazığ konaklarının iç bezemelerinde, cami mihraplarında görülmektedir. Günümüzde maden işleme alanı açmak amacıyla ormanlar yok edildiğinden ahşap işçiliği de azalmıştır. Ancak küçük atölyelerde beşik oyuncak, süsleme vb yapılmaktadır.

MİMARLIK: Elazığ ve çevresinde, Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi dinsel, askeri ve sivil yapılarının ilginç örnekleri bulunmaktadır. Artuklu mimarisinin izlenebildiği birkaç merkezden biri, Harput'tur. Akkoyunlu mimarisinin yapı ve süsleme sanatına getirdiği yenilikler önemlidir. Mekân anlayışı gelişmiş, yapılarda iç ve dış uyum sağlanmış, revaklı avlular, son cemaat yeri ortaya çıkmıştır. Yöredeki Osmanlı camileri, klasik Osmanlı üslubunu yansıtmakla birlikte, büyük yapılar değildir. Keban'daki Yusuf Paşa Külliyesi bu üsluba yakın örneklerdendir.

Yöredeki kiliselerde de Türk mimari etkisi görülmektedir. Bunun en belirgin örneği Keban'daki Ermeni Kilisesi'dir.

Askeri mimarinin ilginç örneklerini oluşturan kaleler, günümüze ulaşmamıştır. Bunların en önemlisi görkemli ve anıtsal bir yapı olan Harput Kalesi'dir. Kalenin geçmişi, Urartular'a değin inmektedir. Askeri mimarinin bir başka örneği olan kışlalar, XX.yy'da yapılmıştır. Moltke'nin sözünü ettiği, Mezraa'daki 6.000 kişilik büyük kışla, yıkılmıştır. Bu yapılarda çağdaş batı mimarisinin etkisi görülmektedir. İklim koşullarına bağlı olarak, pencereler küçük tutulmuştur. Yapıların düzenlemesinde, yalınlık önde gelmektedir. Harput'taki Amerikan, Fransız ve Alman okulları da batı mimarisi etkisindedir.

Tarihsel kervansaraylar, günümüze ulaşan sivil mimari örnekleridir. Denizli Kömürhan ve İbrahim Şah kervansaraylarının yazlık, kışlık ve mescit bölümleri bulunmaktadır.

Harput'un yer değiştirmesi nedeniyle, dönemin ünlü konak ve evleri yok olmuştur. Günümüzdeki yapılar XX.yy yapılarıdır. Eski Palu'daki iki katlı, düz damlı konak, saçaklarının ahşap işçiliğiyle ilginçtir. Elazığ'da beş yapıdan oluşan "Beşkardeşler

Elazığ çit baskı sanatından örnekler

Konağı" XX. yy başlarında yapılmıştır. Yöredeki en eski evleri örnekleyen bu yapıların üçü yıktırılmış, öbürleri son yıllarda bakımsız kalmıştır.

Harput-Elazığ konakları ahşap ve kerpiçtendir, yer yer taş da kullanılmıştır.

Yöre evlerinin belirgin özelliği, genişlik ve ferahlık duygusuna önem verilmesidir. Bir başka özellik de geniş ve yüksek şahnişler, çıkmalardır. Yazlık eyvanlar kuzeye, şahnişler güneye dönüktür. Evler dış ve iç avluludur. Taş kemerli dış kapılar, iki kanatlıdır.

Evlerin alt katları ambar, kiler gibi bölümlerden oluşur.Üst katlardaysa harem ve selamlık bölümleri vardır. Harem, işçiliğin yoğun ve özenli olduğu bölümdür. Burada iç ve dış bezemeye önem verilir. Taş ve ahşap işçilik önemlidir.

Harput'un ünlü yapılarından biri 624 m2'lik bir alana yayılmış olan "Sarıeyüboğulları Konağı"ydı. Yapının iç süslemesinde, on ayrı tür motif saptanmıştır. Bu taş işçiliğini, çini, ceviz oymalar, bakır işlemeler bütünlüyordu. Yapı XIV.-XVI. yy'ların sanat özelliklerini yansıtmaktadır.

Eski Harput mimarisinin özellikleri Elazığ Kenti'nde de sürmüştür. Büyük konaklar, geniş ferah odalıdır. Pencereler soğuğa karşı küçük tutulmuştur. Isınma ocaklarla sağlanmıştır. Elazığ'ın çevre köylerinde, çeşitli yapılarda rastlanan duvar resimleri ilginç sanat ürünleridir. Bunlardan biri Ulukent (eski Hüseynik) Köyü'nde bir evin "havuzbaşı" denilen bölümünde bulunmuştur. Havuzbaşı, yörede, yaz aylarında ev halkının dinlenip serinlediği, günlük işlerini yürüttüğü bölümdür. Resmin bulunduğu havuzbaşı, birçok yönden ilginçtir. Yanları kapalıdır, önü dört ahşap sütun ve yuvarlak kemerlerle dışa açılmaktadır. Özenli bir işçilik gösteren tavanı, süslü çeşmesi ve önündeki havuzuyla serinletici bir görünümü vardır. Havuzbaşı bölümünün iki yanına sedirler yerleştirilmiştir. Duvarlardan birini XIX. yy Anadolu ressamlarından Ali Miralaygil'in resmi süslemektedir. Burada, kalesi, camileri, köprüleri, evleriyle eski Harput canlandırılmıştır. Anadolu'nun alçak, düz damlı evleri yerine çatılı, bir-iki katlı yapılar, kuleler çizilmiş olması şaşırtıcıdır. Ancak, resmin yapıldığı yıllarda kentteki Amerikan, Fransız ve Alman kolejleri ve kimi büyük yapılar sağlamdı. Bu nedenle ressamın, küçük ayrılıklar dışında, gerçeği yansıttığı düşünülebilir.

Günümüz Elazığ'ında çağdaş batı mimarisinin etkisinde doğal yapıya ve iklim koşullarına hiç uymayan çok katlı yapılar ve büyük iş hanları yapılmıştır. Kent çevresinde ise gecekondu bölgeleri oluşmuştur.

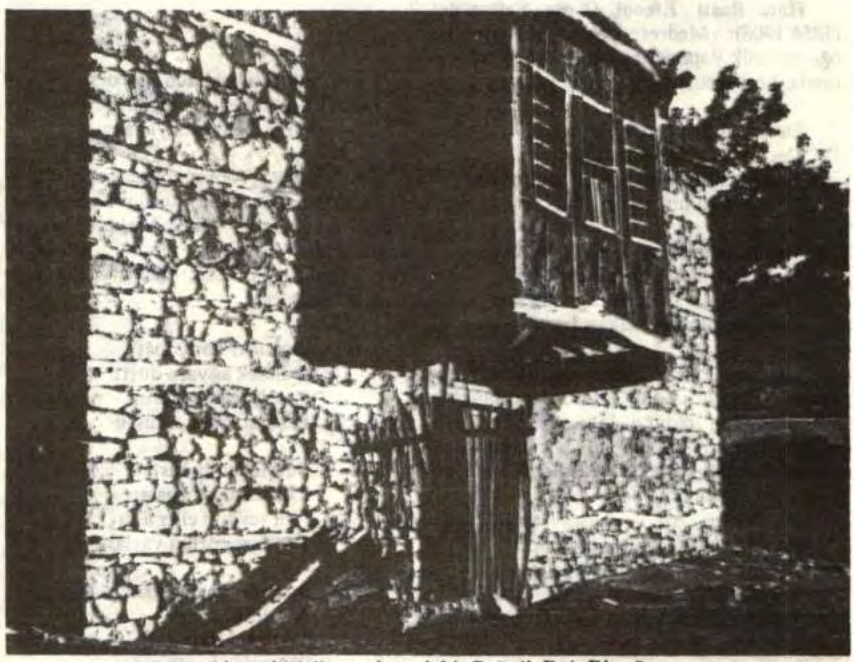
YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Elazığ'da halk edebiyatı örnekleri zengindir. Harput kültürel yaşamının yüksek düzeyde olması, halk edebiyatını da olumlu yönde etkilemiştir.

HALK ŞİİRİ VE OZANLARI: Yörede usta olarak nitelenebilecek halk ozanı bilinmiyor. Bunun özel nedenlerinden biri, Harput'un tarihsel evrimi içinde, egemen kültürün önemli bir merkezi oluşudur. Egemen kültürün bu tür bir gelişme gösterdiği merkezlerde, ozanları daha çok divan edebiyatı etkilemiştir.

Bu nedenle özellikle Harput merkezinde divan şiirinin tüm biçimlerini başarıyla kul-

Elazığ'da bakırcılık

Ahşap kirişli, taş duvarlı bir Pağnik Evi, Elazığ

lanmış ve özgün el yazması divanlar bırakmış şairler vardır. Buna karşılık, seçkilere geçecek halk ozanı yetişmemiştir. Divan edebiyatı etkisindeki şairler arasında, halk şiiri biçiminde yazanlara da rastlanmaktadır. Yörede yetişmiş olup adı az çok duyulan başlıca halk ozanları şunlardır:

Harputî Âşık Cefâi, Melulî, Hacı Raşit Efendi (Köse Seferzade), Luzumî, Fahri.

Harputî Âşık Cefâi: XX.yy'da yaşadığı sanılıyor. Eldeki bir destanından Harput'tan İstanbul'a gittiği, Sarıgüzel'de bir kahvehane açtığı anlaşılıyor:

....
Biz birkaç arkadaş küsmüştük dehre
Hepimizde vardı irfandan behre
Beş on mangır için geldik bu şehre
Nasip oldu hakkın lütf-û ihsanı
....
Toplandık kahvede bir sürü keleş
Çalımda hepimiz birbirine eş
Lakırdı bedava, geçinmek beleş
Bir anda fethettik firengistanı
....
Mart otuzbir oldu mısır patlattık
Havadar bir yere kapağı attık
Şakayı nasılsa hoşça atlattık
Tramvay çiğnedi geri kalanı.

Melulî (?-?): Harputlu olduğu sanılıyor. Bugün Harput-Elazığ müziğinde "maya deyişi" olarak bilinen şiirler yazmıştır. Yaşamıyla ilgili bilgi yoktur. Genellikle koşma örnekleri vermiştir. Dili duru, içeriği liriktir:

Ağa yollum sen bu ilden gideli
Ağlamaktan didem yaşı sel olmuş
Ah vah ile cahil ömrüm çürümüş
Sensiz benim her dakikam yıl olmuş

Coşkun sular gibi gönlüm coşalı
Hasretinle karlı dağlar aşalı
Ayrılalı senden cüda düşeli
Söyleyemez dudu dilim lâl olmuş.
....

Hacı Raşit Efendi (Köse Seferzade) (1854-1908): Medrese öğrenimi görmüş, öğretmenlik yapmıştır. Hattattır. Aruz yanında, hece ölçüsüyle de şiirler yazmıştır.

Dedim sinem üzre vurdun dağı
Dedi o halimin yadigârıdır
Dedim zülfün olmuş boynumun bağı
Dedi hayalimin yadigârıdır
...
Dedim rahmeylesin bu dil-fikare
Dedi ben bilmezem derdine çare
Dedim Raşit sana nerden bu yare
Dedi ikbalimin yadigârıdır.

Luzumî (?-?): Yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Harputlu şair Rahmi Hoca'nın arkadaşlarından olduğu bilinmektedir. Şiirlerinde Luzumî takma adını kullanmıştır. Aruzla yazdığı şiirleri de vardır. Koşma biçiminde başarılı örnekler vermiştir.

Gönül bu ateşe nice bir yana
Hicran ocağında döndü bûryana
Yarın mahşer günü kanım boyana
Yakan yırtam, hakka verem yar seni
...
Luzumî sırrını yâda açmadan
Kanıp yâd elinden bade içmeden
Senin hüsnün benim meylim geçmeden
İzin ver bir gece saram yar seni

Elazığ'da Divan Edebiyatı

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Harput, Doğu Anadolu'nun önemli kültür merkezlerindendi. Kentte birçok medrese vardı. Buralarda yetişen ozanlar daha çok divan edebiyatının etkisinde ürünler verdiler.

Yöreden yetişmiş aruzla yazan önemli şairler şunlardır:

Ömer Naimi Efendi (1801-1882): Harputlu'dur. Arap ve Fars edebiyatı üzerine çalışmaları vardır. Türkçe, Arapça ve Farsça şiir ve risaleler yazmıştır.

Yaşamının son yıllarında gözlerini yitirmiş, bu dönemde yazdıkları Manzume-i Naima adlı yapıtta toplanmıştır.

Şair Rahmi Efendi (1802-1883): Harput'un Hoğu Köyü'ndendir. Medrese öğrenimi görmüş, Diyarbakır, Gaziantep ve Kayseri'de bulunmuştur.

İranlı Şair Sadi'nin Bostan adlı yapıtını çevirmiş ancak basılmamıştır.

Döneminin öbür divan şairlerince "zarif, nüktedan ve içli" olarak tanımlanan şiirlerinden bir bölümü Divan-ı Rahmi Harputi adlı kitapta toplanmıştır.

Şairin bu yapıttaki bir gazeli şöyle başlar:

Rahmiyâ kâm almadı dünyâda erbâbı kemâl
Bermurâd olmak dilersen ehli irfân olma hiç

Meyleylemez câna gam-ı âlemden irağol
Asude-nîşini harem'i künc-ü ferağol

Hacı Hayri Bey (1855-1910): Harputlu'dur. Öğrenimini bitirdikten sonra çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Döneminin en tanınmış ve benimsenmiş şairlerindendir.

Şiirlerinin bir bölümü Hatıra-i Ahdi Şebap adlı dergide toplanmıştır. Ayrıca Numune-i Muharrerat adlı bir yapıtı ve Süleyman Faik Bey'le hazırladığı Mamüret ül-Aziz Salnamesi vardır.

Çok bilinen bestelenmiş bir şiiri şöyledir:

Sinemde bir tutuşmuş yanmış ocağ olaydı
Zülfün karanlığında bezme çerağ olaydı
Meyhaneler kapusu bahtım gibi kapansın
Rindane bade içmek sensiz yasağ olaydı

Dest-i cünûn içinde gezmezdi böyle gönlüm
Geysuların kemendi boynuma bağ olaydı
Terk-i cünûn ederdi Leyla gamıyla Mecnun
Birgün yüzün göreydi, alemde sağ olaydı
...

Abdülhamid Hazmî (1856-?): Harputlu'dur. Medrese öğrenimini yarım bırakarak, devlet görevine girmiştir.

Aruzla yazdığı şiirlerini, Eser-i Hazmî adlı yapıtında toplamıştır.

Kemaleddin Efendi (1866-1936): Harput doğumludur. Medrese öğrenimi görmüş ve müderrislik yapmıştır.

Pek çok yapıtı vardır *(Bak. İl Doğumlu Ünlüler)*. Şairin bir gazeli şöyledir:

GAZEL

Hâke pertavbâş olunca aşk-ı hak ihsân olur
Mazhar-ı esrâr-ı Mevlâ Mazhar-ı irfân olur

Ademe talim-i esmâ eyliyen hem aşk idi
Aşktan mahrum olan bişüphe kim nâdan olur
...

MANİLER: Yöre manileri genellikle liriktir. Daha çok sevda, ayrılık ve doğa üstüne söylenmiştir. Halk türkülerinde ve hoyratlarda da deyiş olarak okunurlar. Yörede cinaslı ve kesik maniler daha yaygındır. Örnekler:

Gönüller dara düştü
Gülmek ağyara düştü
Yemiş felek sillesin
Harput kenara düştü

Şu Maden'in taşları
Yüksek uçar kuşları
Ben sevdim eller aldı
Durmaz gözüm yaşları

Su gelir meste gider
Ayrılır dosta gider
Yıkılası Harput'a
Sağ gelen hasta gider

Ayrıldım özlerinden
O şirin sözlerinden
Bileydim ayrılık var
Öperdim gözlerinden

SÖYLENCELER: Anadolu söylenceleri, tek tanrılı dinsel yapının etkisiyle daha çok kişiler ve yerlerle ilgilidir. Elazığ yöresinde de çok sayıda söylence anlatılmaktadır.

Süt (Harput) Kalesi'ne İlişkin Söylenceler: Bugün yıkık durumdaki Harput Kalesi'nin *(Bak. Tarihsel Yapıtlar)* öbür adı Süt Kalesi'dir. Bu ad söylencelerden kaynaklanmaktadır. Bunlardan birine göre, kaleyi yaptıran hükümdar çok zenginmiş, Öyle ki, sürülerinin sütü çok gelirmiş de artanı derelere, çaylara dökülürmüş. Yöredeki dere ve çaylar bu nedenle süt rengi akarmış. Kale yapılırken çevredeki sular yetmediğinden, harç karmada bu su kullanılmış. Kaleye bu nedenle "Süt Kalesi" denmiş. Bir başka söylenceye göreyse, kalenin su dehlizlerinden birinde süt dolu bir güğüm, bir kılla tavana asılıymış. Bu gü-

ğüm asıldığı yerden düşünceye değin kale yıkılmayacakmış. Bir başka söylenceye göre de kalenin dehlizlerinde güzel, büyülü bir kız yaşamaktaymış. Bu kız, değerli taşlarla bezenmiş bir altın köşkte uyuyormuş. Yılda bir kez uyanıp "Süt Kalesi, dere hamamı yıkıldı mı, katır kuzladı mı" diye sorup yeniden uykuya dalıyormuş.

Arap Baba Söylencesi: Arap Baba, Harput'ta aynı adı taşıyan mescidin altındaki türbede yatmaktadır. Burası aynı zamanda ziyaret yeridir. Arap Baba'nın mumyası üstündeki örtü kaldırılarak ziyaretçilere gösterilmektedir. Bu mumyanın başı kopuktur, sonradan eklendiği ve başkasının olduğu sanılmaktadır.

Bu başla ilgili söylence şöyledir: Yöreye bir yıl hiç yağmur yağmamış. Halk perişan olmuş. Türbeye yakın oturan Selvi Kadın'a bir gece düşünde Arap Baba'nın başı kesilip dereye atılırsa, yağmur yağacağı söylenmiş. Kadın, ertesi günü düşünü herkese anlatmış. Bunun üzerine, Arap Baba'nın başı kesilip dereye atılmış. Tam kırk gün kırk gece hiç durmadan yağmur yağmış. Bu kez ortalık sele gitmiş, her yan göl olmuş. Selvi Kadın, Arap Baba'yı yine düşünde görmüş. "Başımı bul yerine koy" diyormuş. Baş atıldığı derede aranıp bulunmuş ve yağmurlar da kesilmiş.

Dipsiz Göl Söylencesi: Bu göl, Iğıki ve Sürsürü semtleri arasındadır. Bir ağa oğlu, su başında kızlardan su istemiş, kızların en güzeli toprak bir maşrapayla su vermiş. Aralarında şöyle konuşmuşlar:

— Güzel kız adın nedir?
— Adım Ceylan gönlüm seyra.
— Baban kim? Hangi oymaktansın?
— Babam Kara Osman bu illerin beyidir.
— Kız çok güzel çok şirinsin!..

Kız bu konuşmadan sonra ceylan gibi süzülüp gitmiş. Ağa oğlu kızı babasından istetmiş. Kara Osman vermeye yanaşmamış. Oğlan da adamlarıyla bir gece Kara Osman'ın köyünü basmış, kızı kaçırmış. Dipsiz Göl'e çıkmışlar. Oğlan, arabacıya arabayı göle sürmesini söylemiş. Sığ sandıkları, aslında dipsiz olan gölde boğulup gitmişler.

"Çayda Çıra" İle İlgili Söylenceler: "Çayda Çıra", yörenin en ünlü halk oyunlarından biridir. Oyun tabaklarda yanan mumlarla oynanır. Oyun sırasında gelin ağlatma havasıyla birlikte gelin hoyratı da okunur. Çayda Çıra oyununun doğuşuyla ilgili iki ayrı söylence anlatılmaktadır.

Birinci Söylence: Elazığ'daki bir çayın iki kıyısına Oğuz boylarından birer aşiret yerleşmiş. Bu aşiretlerin birinden bir oğlanla öbüründen bir kız birbirlerini sevmişler. Bunlar geceleri yaktıkları çırayla işaretleşirmiş. Delikanlı kızın yaktığı çıra doğrultusunda yüzerek her gece çayı geçer ona kavuşurmuş. Bir gece iki genç yine karşılıklı çıralarını yakmışlar. Ancak, çayın azgın suları delikanlıyı sürüklemiş. Bunu gören kız çırasıyla çay boyunca koşmuş, sevgilisini bulamayınca o da kendisini çaya atmış. Söylenceye göre çayda çıra türküsü ve oyunu bu olay üzerine ortaya çıkmış.

İkinci Söylence: XVIII. yy'da Elazığ'da Uluova'yı ikiye bölen "Harın Git Çayı"nın kıyısında bir köy ağası kızını bir başka ağanın oğluyla evlendirmiş. Büyük bir düğün kurulmuş, kırk gün-kırk gece eğlenilmiş. Düğünün sonunda kına gecesi yapılmış. O gece mehtap varmış. Ancak birden ay tutulmuş. Ortalık kararmış. Çağrılılar bunu uğursuzluk saymış, kötüye yormuş. Güveyin annesi Pembe Han söylenenlere içerlemiş. Çevredeki tüm mumları toplatıp tabaklara dizmiş ve oyuncuların ellerine tutuşturmuş. Kendisi de oynayarak başa geçmiş. Çayın kıyısındaki bu görüntü, çalgıcıları da coşturmuş. Hepsi birden "Çayda Çıra" havasını çalmaya başlamışlar. Günümüzde oynanan "Çayda Çıra" böyle doğmuş.

Çayda Çıra oyunu ve ekibi

AĞIZ VE DEYİŞLER: Yöre ağzı Azeri lehçesinin etkilerini taşır. Örneğin yörede "aladur", "gelüptür", "bakuptur", "kimi", "gidem", "gelem" türünden örnekler bunu anımsatır. "Bak" sözcüğü Arapça "gayın" ve "hı" harfleriyle karşılanabilir biçimde "bağh" olarak söylenir. Yöre ağzı, etnik dil özellikleri de taşır. Kimi harfler değişik seslerle söylenir. En çok rastlanan örnek "k" sesinin "g" biçimini almasıdır: gardaş, gurban, goyun gibi.

Kimi zaman araya ek sesler girer: Yalınız ya da yalavuz. Yine "y" yerine "v", "j" yerine "c", "d" yerine "t", "ç" yerine "c", "z" yerine "s" ya da tersi, "l" yerine "n" kullanılır. Örnekler: şindi-şimdi, tiken-diken, herkez-herkes, annamak-anlamak, kırac-kıraç.

Kimi sözcüklerde, harflerin sırası değişir: şavlar-şalvar, buğlur-bulgur. Ayrıca çeşitli sesler ve sözcükler kısaltılarak söylenir: maraba-merhaba, mahle-mahalle, gelecem-geleceğim, sât-saat, kitli-kilitli. Sesli harflerse duruma göre başta ya da sonda açık, kapalı biçimlerde söylenir. Kimi sözcükler-deyse e ve i arası bir sese rastlamr; ele-öyle, eyi-iyi, bele-böyle gibi.

Yöreye özgü sözcükler de vardır. Bunların bir bölümü yalnız Elazığ yöresinde kullanılmaktadır. Bir bölümüneyse çevre illerde de rastlanır.

anıko: anne
ayakçak: merdiven
beroş: küçük kazan
carıt: ateş küreği
cınık: idare lambası
cağ: parmaklık

çelem: şalgam
çeper: sınır ağaçları
dabbaz: kurdeşen
daraba: kepenek
damsek: boşboğaz
erpilmek: ezilmek, çürümek
fıstik: hayvan tekmesi
gakgoş: kardeş
goncik: cep
haççuh: yenge
hırnik: sümük
hışva: koza
isot: biber
kuzlamak: doğurmak
kıyıh: yorgan iğnesi
küte: acur
kurik: eşek yavrusu
kortik: çukur
kıldırlanmak: yuvarlanmak
köpüç: tokaç
merek: samanlık
mişere: evlek
orcik: üzüm sucuğu
oşo: köpek
parç: maşrapa
poçik: kuyruk sokumu
porik: saç
süyünk: saçak
şiv: tatlı
üsküre: kâse, tas
yömsüz: uğursuz

ATASÖZLERİ, DEYİMLER: Yaşam deneylerini aktaran özlü bir anlatımla ders verici nitelikteki atasözlerine Elazığ'da da rastlanır:

— Acı acıyı su sancıyı keser.
— Bilgiden üstün kazanç olmaz, çünkü kimse çalamaz.
— Çalı çırpıyla ev yapılmaz.
— Düğün yemeğiyle köpek şişmanlamaz.
— Kurdun boğazına ciğer asılmaz.
— Söz torbaya sığmaz.
— Selin ağzı tutulur, elin ağzı tutulmaz.
— Zehirden şifa, kahpeden vefa olmaz.

Alaylı bir içeriği olan deyimlerden örnekler:

— Alan razı veren razı, ortada ne gezer çullu tazı.
— Bir donu var kırmızı, kâh anası giyer, kâh kızı.
— Hal'e git halin göresin, Hedi'ye git acından ölesin.
— Hoş'da düğün, Mığı'da sünnet.

(Hal, Hedi, Hoş ve Mığı Elazığ'ın köyleridir).

— Kambalak kekliğe dönmüş.
— Malını it yiyor, yakasını bit.

Elazığ'da ayrıca dualar (alkışlar), beddualar (kargışlar) da yaygındır.

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Elazığ halk müziği ve oyunları kaynağını yörenin zengin tarihsel kalıtından alır.

HALK MÜZİĞİ: Elazığ müziği, klasik müzikle halk müziğinin kaynaşmasından oluşmuştur. Geçmişteki divan geleneği, makam düzeninin yaygınlık kazanmasına yol açmıştır.

Her makamın başında bir nefes (gazel) okunur. Buna o makamın ilahisi denir. Divan da denilen bu nefesler, giriş ve ara sazlarıyla desteklenmiştir. Dört bölümden oluşur. Halk arasında birinci bölüme, giriş perdesine "başlaması", ikinciye "aşması", üçüncüye "çıkması" dördüncüye de "yıkması" denir. Müzik dilindeyse, bu sıra şöyle adlandırılır: 1. pes perde, 2. üst perde, 3. tiz perde, 4.düz perde. Her perde bir nefesin iki dizesiyle söylenir. Perde değiştikçe ara ezgiler de değişir. Yeni perdeye kulak alıştırması yapılır. Nefesten sonra aynı ayaktan türkülere geçilir. Bu türküler birlikte ya da tek olarak söylenir. Bunlar şarkıya yakın, ilahi benzeri türkülerdir. Ardından sazların ayak tutmasıyla "kayabaşı", "bağrıyanık" denen hoyrat gelir. Bunlar, dört perde üzerinden okunur. Hoyratlardan sonra bir fasıl düzeni içinde daha oynak türkülere geçilir. "Şıkıldım" denen devinimli türküleri, oyun havaları izler. Elazığ'da söylenen ayakların (makam) başlıcaları şunlardır: Müstezad, Beşirî, İbrahimiyye, Kesik, Hüseyni, Bayati, Şirvan, Divan, Elezber, Tecnis, Nevruz-Varsak (Garip), Sabahi, Muhalif.

Harput-Elazığ müziğinin sözlü ürünlerinde, divan ve halk edebiyatının biçimlerine rastlanmaktadır. Halk şiirinde en çok mani, cinaslı mani, koşma biçimleri görülür. Yanı sıra, varsağı, semai, kalenderi türleri de vardır. Dize sayıları da değişkendir. En çok, dörtlüklere rastlanır. Üç ya da beş dizeli örneklerle birlikte kavuştaksız (nakaratsız) ya da bir, iki, üçer dizelik kavuştaklı biçimler de görülmektedir.

Yöredeki türküler, içerik yönünden üç ana kümede toplanabilir: Olay türküleri, lirik türküler, eğlence türküleri. Türkü içerikleri genellikle ezgi yapısını da belirler. Olay türküleri ve lirik türküler daha ağır, eğlence türküleri canlı ve oynak ezgilidir. Olay türküleri, belli bir olayı betimler. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında geçmiş olayları anlatır. Sevilen birinin ölümü, savaşta yitirilenlere ilişkin duygular, türkünün içeriğini oluşturur. Lirik türkülerde, temel konu sevidir. Doğa, sıla, ölüm gibi konular da lirik türküler kapsamındadır. Bunlardan bir bölümü, şarkı ezgilerine yaklaşan, oldukça ağır türkülerdir.

Ezgilerin ritmik yapısında 2, 3, 4 zamanlı ana usullerle, bunların üçerli biçimi $2\times3=6$ ve $3\times4=12$ olanlar yaygındır. Düz ana usulle başlayıp, üçerli biçime dönüşen, ya da üçerli biçimle başlayıp, düz ana usule dönüşen ezgilere de çokça rastlanır.

5, 7, 9, 10, 12 zamanlı birleşik ve karma usullerle, 10 zamanlı türküler ağırlıklı ve yaygındır.

Elazığ, güzel sesliler yöresi diye anılır. Burada yetişmiş, eski ve yeni birçok sanatçı vardır. En tanınmışları şunlardır: Hacı Mehmet, Çataloğlu Hafız Mahmut, Dolap Muhiddin, Mes'ut Efendi, Mehmet Akar, Hafız Nuri, Kör Hafız, Kaleli Mustafa, Hafız Yusuf ve oğulları (Ömer, Mustafa), Mustafa Zühdü, Ahmet Ferit, Müezzin Hacı Arif, Çandır Hoca, Hafız Tevfik Efendi, Hafız Derviş, Hafız Alaaddin, Korukoğlu Şevki, Hafız Osman, Demirci Sıtkı, Enver Demirbağ, Paşa Demirbağ, Kövenkli Hafız, İçmeli Sabri Çavuş, Refik İzdemir, Ahmet ve Lokman Tasalı, Şoför Refik, İzzet Yetiş, Faik, Mıkır ve oğlu.

Elazığ yöresinde, halk müziği alanında dört kez resmi derleme yapılmıştır. 1937'deki derleme çalışmalarına Ferit Alnar, Necil Kâzım Akses, Ulvi Cemal Erkin, Halil Bedii Yönetken, Teknisyen Arif Etikan katılmıştır. Ankara Devlet Konservatuvarı adına 1944'te yapılan çalışmayı Halil Bedii Yönetken ve Teknisyen Rıza Yetişen yürütmüştür. 1961'deki derlemeyse Fikret Otyam, Mustafa Geceyatmaz, Teknisyen Mücahit Küçükbaran'ca yapılmıştır. Muammer Sun, Cenan Akın, Ahmet Yürür de 1969'da yörede halk müziği derlemeleri yapmıştır.

Yörenin Ünlü Türküleri: Halk müziğinin zenginliği, türkülerin çokluğunda yansır. Ünü yaygın türkülerin bir bölümü, duygusal içeriklidir. Yer belirleyen, Harput tutkusunu dile getirenler de vardır. Bunlardan biri:

Kar mı yağmış şu Harput'un başına
Kurban olam toprağına taşına
Küçük yaştan bir yar sevdim
O da girmiş on üç on dört yaşına

diye başlayan hüseyni türküdür.

Yöre doğasını betimleyen, kürdî türkü dağlar üstünedir:

Dağlar dağımdır benim
Gam ortağımdır benim
Söyletme çok ağlarım
Yaman çağımdır benim

Mendilimde Kare, "Beşirî (rast)" makamına örnektir:

Mendilimde kare var
Yüreğimde yare var
Ne ben öldüm kurtuldum
Ne bu derde çare var

Yörede derlenmiş türkü ve uzun havaların başlıcaları şunlardır: Paşa Göçtü, Divan, Tecnis, Müstezat, Elezber, Harput Mayası, Şirvan Hoyratı, Yemen Türküsü, Fide, Hafo, Nesibe, Meteristen İneydim, Akif, Hayriye, Kövenk, Mamoş, Mezireden Çıktım, Saray Yolu, Yel Eser, Ağam Eğlendi Gelmedi, Bu Dere Baştan Başa, Al Elmayı, İğiki'nin Dört Etrafı, Yoğurt Koydum Dolaba, Bülbülüm Bağ Gezerim, Geline Bak Geline, Dersim Dört Dağ İçinde, Kaşların Karasına, Kemer Ağır Kalkmıyor, Feridem, Odasına Vardım, Derya Kenarında, İndim Yarin Bahçesine, Niçin Yanıma Gelmezsin, Gök Meydanının Tozu Olaydım, Havalandı Deli Gönül, Bir Leylinin Mecnunuyum, Sinemda Bir Tutuşmuş, Bir Ah Çeksem, Eminem Oturmuş, Sabahın Seher Vaktinde, On Kerre Sana Demedim mi, Bir Şûh-i Sitemker, Bağlarda Çemen Soldu, Tevekte Üzüm Kara, Yüksek Minarede, Kara Tutun Dalını, Görmedim Alemde, Kaşların Keman Senin, Necibem, Değirmen Sala Benzer, Dere Boyu Düz Gider, Bağ Altına, Bahçeye İndim ki, Kalede Kavun Yerler, Evleri Görünüyor, Havuz Başının Gülleri, Evleri Uçda Yarim, Dama Kurdum Çatmayı, Kekliğim Seker Ağlar, Gelin Ağlar, O Yanı Pembe, İsfahan'da Han İşlerim, Gelin Türküsü, Kalkan Kılıç Oyunu, Halay, Delilo, Gelzeri, Çapik, Avreş, Fatmalı, Kol Oyunu, Üç Ayak, Çayda Çıra Yanıyor, Tamzara, Karşılama, Deve Oyunu, Cirit Oyunu, Yüzük Oyunu Türküsü.

Ağıtlar: Yörede ölüm ardından söylenen acılı ezgiler daha çok türkü yapısındadır. İçerikleri ağıt niteliğindedir. Ezgileri de ağıtlardaki gibi ağırdır.

Hozat 'ın önünde çüt pınar çıkar
Ahmed'i vurmuşlar al kanlar akar
Çifte doktor gelmiş yaraya bakar

Ne yaman yetişti ecelim böyle
Rüyada görmüşüm tecellim böyle

Elazığ türkülerinin ağıt niteliğinde olanlarına şunlar örnek gösterilebilir: Mezireden Çıktım, Mamoş, Nesibe, Fidoş, Çatalkaya Türküsü.

Halk Müziği Araçları: Üflemeli sazlardan zurna ve çığırtma başta gelmektedir. Yaylı sazlardan kemane (kemene), vurmalı sazlardan davul ve tef yaygındır.

Klarnet, cümbüş, keman üçlüsü özellikle kent merkezinde yeğlenmektedir. Bu üç saz, halk müziği sazı olmamakla birlikte Elazığ yöresinde halk müziğinde kullanılmaktadır.

Bağlama kültürü Elazığ çevre köylerinde vardır. Radyo ve televizyonun etkisiyle kent içinde de yayılmaya başlamıştır.

GELENEKSEL OYUNLAR: Elazığ geleneksel oyunları, yörenin geçmişindeki kültür zenginliği ve çeşitliliğinden kaynaklanır. Ezgi eşliğindeki oyunlar, gösteriler, köy seyirlik oyunları özgün ve renklidir.

Geleneksel Halk Oyunları: Halk oyunlarının çoğu halay türündedir. Kadın, erkek halayları yanında karışık oynanan halaylar da vardır. Oyunların bir bölümü salt ezgi eşliğinde oynanır. Türkü söylenerek oynanlar da vardır. Başlıca halk oyunları şunlardır:

Çayda Çıra: Halay türündedir. Beste biçimi nanaydır. Düğünlerde kına gecesinde oynanır. Erkek evine gitmeden bir gece önce gelinin eline ayağına kına yakılır. Gelin mumu denen özel mum tabaklara konur. Yedi genç kız gelinin önünde ve ardında durur. Ellerinde tabakta yanan mumlar vardır. Çalgı eşliğinde türkü söylenir, kızlar oynar:

Çayda çıra yanıyor
Canda şevk uyanıyor
Yandı eridi mumlar
Nasıl can dayanıyor
Nanay gelinim nanay
Oyna dön bu gün bu ay

Üç Ayak: Devinimli bir Elazığ halayıdır. Oyuncu sayısı 2 ile 6 arasında değişir. Oyunda mendiller bayrak salınışıyla tutulur. Dizler kırılır. Omuzlar birbirine yapıştırılır. Üç ayağın tanımlaması şöyledir:

Üç ayak, üç ayak üstü tez gelsin
Mastar'dan Hozar'a toz duman olsun
Omuzlar yükselsin, kollar yükselsin
Göğüs dik, bakış ok, kaş keman olsun.

Güvercin: Erkek oyunudur. Kadınların katıldığı da olur. Dört kişiyle oynanır. Oyunda çapraz katlanmış mendil kullanılır. Davul-zurna çalınır, şu türkü söylenir:

Güvercin vurdum kalkmaz
Kanım sel olmuş akmaz
Küçükten bir yar sevdim
Şimdi yüzüme bakmaz

Tamzara: Oldukça devinimli bir halaydır. Türkü eşliğinde de oynanabilir.

Zobek: Elazığ'da zeybek oyununa denir. Bu bölgede zobek (zeybek) gibi oynanan Köroğlu oyunları vardır. Yörede bir oyunun içinde, Sarı Zeybek çalınarak oynanmaktadır. Bu oyun oynanırken, bir erkek bıçakla gösteriler yapar.

Elazığ halk oyunlarından Delilo

Şıkıldım: Uzun havalardan sonra oynanır. Oyunun ezgisi, kırık hava niteliğindedir.

Avreş: Oyuncuların gövdelerini titreterek oynadıkları neşeli bir halaydır.

Şeve Kırmak: Elazığ yöresinin tanınmış oyunlarındandır. Şeve, eğlentilerde kadınların kollarına taktıkları cam bileziklerdir. Kadınlar bunları takarak, erkekler arasında sıra olur, saz karşısında yere çömelirler. Dirseklerini yere dayar, ellerini ve kalçalarını oynatarak, şeveleri birbirlerine çarptırarak, ritmli sesler çıkarırlar. Bu oyunun çiftetelliyi andırdığı söylenir. Şeve Kırmak oyununda, birçok yerli oyun havaları çalınır ve söylenir. Tek oyunlardandır.

Çiçiko: Kız oyunudur. Çömelerek oynanır. Diz çökülmez. Keklik gibi sekerek oynanan, yorucu bir oyundur. İki kız, dizlerini yere değdirmeden, çömelerek yüz yüze, karşılıklı oturur. Türkü bitene değin devinim yoktur. Türkü biter bitmez, yerden yere sekerek çıtma çalarak oynarlar.

Halay türünde ve karşılama biçimindedir. Türküsü şöyle başlar:

Çiçikom asda kaldı
Şerbeti tasda kaldı
Bu çiçiko çıkalı
Memleket yasta kaldı

Çiçikonun nesi var
Altın tabak tası var
Şeker şerbet içenin
Yüreğinde yası var

Çayır: Türkülü bir oyundur. Türküye uyan el işaretleri yapılır. Gerdan kırıp, göbek atılarak oynanır.

Çayıra serdim postu (imanım)
Şu gelen kimin dostu (imanım)
Yüreğim başı delik (imanım)
Altı, üstü terdir (imanım)

Bıçak Oyunu: Kız oyuncu, davulun kıyısına oturur. Erkekler de ellerindeki bıçaklarla güçlülüklerini, yiğitliklerini gösterirler.

Uy bıçağım bıçağım
uy uy uy amman
Ben seni satacağım
Ben seni satacağım
Bıçağın parasını
uy uy uy amman
Yarıma atacağım
Yarıma atacağım

Karakuş: Mendilden bir fare ya da kuş yapılır. Oyuncular, diz üstü durumda bu yapma kuşu ağızdan ağıza çekiştirerek oynar. Türkü eşliğinde oynanır:

Bir karakuşun yavrusu bu
Avcı yol bekler uğrusu bu
Dön eğri yoldan doğrusu bu

Al karakuşun yavrusunu
Sal karakuşun yavrusunu

Fatma ve Nuri: Kadın ve erkek birlikte oynar. Figürler Üç Ayak oyunundaki gibidir. Açık havada oynanır. Hem halay, hem ortaoyunu özelliği vardır.

Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları: Köy seyirlik oyunları kırsal alanda çeşitlilik gösterir. Günlük yaşamdan kaynaklanan oyunların bir bölümü başka yörelerdekilere benzer. Deve ve Arap Oyunu bunlardandır. Deve Oyunu, içinde hayvan öğesi bulunan seyirlik oyunun, Elazığ yöresindeki çeşitlemesidir. Arap Oyunu, oyuncunun Arap'a öykünmesine dayanır. Gülmece öğesi ağırlık taşır. Yöreye özgü Sudan Geçirme, Yazma, Karanfil, Köy ve Şehir Kızı, Lelişo gibi ortaoyunları vardır.

Sudan Geçirme: Harput ve Elazığ yöresi seyirlik oyunlarındandır. Kına gecelerinde oynanır. Güzel sesli iki kadından biri yolcu, öbürü de çoban olur. Giysileri durumlarına uygundur. Aralarına bir yastık konur. Yastık çayı simgeler. Kız çaydan geçemez. Çobana geçirmesi için yalvarır. Çoban nazlanır. Sonunda kız, çobanın kendisine sarılarak çaydan geçirmesine izin verir. Kızla

çoban arasındaki konuşmalar türküyle şöyle anlatılır:

Kız —
Çoban beni sudan geçir
Bozbulanık suyun içir

Çoban —
Olmaz körpe kuzum olmaz
Değirmenin suyu dolmaz

Kız —
Sırma saçım senin olsun
Kalem kaşım senin olsun

Çoban —
Sırma saçın baş belâsı
Kalem kaşın zor imlası

Kız —
Hoş gülüşüm senin olsun
İnci dişim senin olsun

Çoban —
Hoş gülüşün gönül üzer
İnci dişin şeker ezer

Çobanın kızı çaydan geçirmesinden sonra, başka oyunlara geçilerek eğlence sürdürülür.

Yazma Oyunu: Beş kişiyle oynanan, kadın oyunlarındandır. Bir kadın, odanın ortasında oturur. Dört kadın, oturanın çevresinde halkalanıp ayakta durarak, başı üstüne bir yazma gererek, şu türküyü söylerler:

İşledim işledim verdim şaraba
Şarap içenlerin halı haraba
İşledim işledim verdim rakıya
Rakı içenlerin dili şakıya

Türkü söylenirken, dışardan biri gelir, kapıyı vurur. İçerdekiler kim olduğunu sorar. "Alacaklı geldi" yanıtını alırlar. İçeri almak istemezler. Gelen, zorla içeri girer. Kızları alacağına karşılık sırayla götürür satar. Kızlar alacağını karşılamaz. En son yazmanın altında saklanan kızı alır, tutsak pazarında satar. Kız hiç konuşmaz, sorulanları kaş, göz işaretleriyle yanıtlar. Kendine ödenen paranın tümünü almaya söz aldıktan sonra, dili çözülür.

Konuşmaya başlar. Aldığı parayla borcunu öder. Kendini sevip satın alanla evlenir. Tutsak olarak satılan dört arkadaşını tutsaklıktan kurtarır. Birlikte oyunlar oynayarak sevinçlerini kutlarlar.

Karanfil Oyunu: Kadın oyunlarındandır. 4,6,8 oyuncuyla oynanır. Oyuncular, odanın ortasında diz çökerek, bir halka oluşturur. Biri eline karanfil alarak ezgiyle seslenir:

— Bu nedir anam bu nedir?

Yanındaki:

— Çiçektir, çiçektir, çiçektir balam çiçektir, diye yanıtlar.

Sıradaki oyuncu yine ezgiyle:

— Nasıldır, nasıldır, nasıldır anam nasıldır? diye sorar.

Çiçek koklanana değin bu ezgili sorular, yanıtlar birbirini izler. Koklanan çiçek kimdeyse o, karanfil üzerine bir türkü söyler. Öbür oyuncular da karanfil üstüne başka türküler söyler. Türkü eşliğinde yerde diz üstünde, kırılıp dökülerek oynarlar. Tüm oyuncular, karanfil üstüne birer bölüm okuduktan sonra, hep birlikte, diz üstünden oynayarak ayağa kalkar, başka oyunlara geçerler.

Köy ve Şehir Kızı: İki kadın oynar. Birinin sesinin ince, öbürünün kalın olması gerekir. Oyunda türküler söylenir, sözlerine uygun devinimler yapılır. Bir tür ortaoyunudur. Yörede karşılama olarak bilinir.

Lelişo (Leli Aşo): Öykünmeye dayanır. Günlük yaşamdaki hamur yoğurma, yün eğirme işleri gibi uğraşlar, oyunun figürlerini oluşturur.

Çocuk Oyunları: Elazığ yöresinde çok sayıda çocuk oyunu vardır. Çoğunluğu başka yörelerde de oynanmaktadır. Bunlar, yerel adlarla anılır. Başlıcaları şunlardır:

Elin Kıllandı: Oyunda iki küme vardır. Seçim yapılır. Kazanan küme öbür kümenin oyuncularının üzerine biner. Topu birbirlerine atarlar. Top yere düşer ya da ebe yakalanırsa, binmede yer değiştirilir.

Gel de Geç: Atlama, sıçrama oyunlarındandır. Elazığ'da uzuneşek oyununun çeşitlemesine verilen addır.

Hakkul-Hukkul: Yörede körebe oyununun adıdır.

Dankilo-Fişto: Elazığ'da tahterevalliye denir.

Mam, Kıç Kıç: Bu iki oyun da belli noktaya dikilen taşın başka taşlarla uzaklaştırılması biçiminde oynanır.

Ateş-Tura: Halkalanıp oynanan yüzük saklama oyunudur.

Deveci Leblebibacı: Kol gücü denemeye dayanan, erkek çocukların oynadığı oyundur.

TARİHSEL YAPITLAR

Elazığ ve çevresi, Eskitaş Dönemi'nden bu yana yerleşme alanı olmuştur *(Bak. Tarih)*. Burada, Keban Projesi adıyla yürütülen kurtarma çalışmalarında ve Baskil araştırmalarında 20'den çok eski yerleşme bulunmuştur. Enerli'de Eskitaş, Ağın çevresinde Orta Eskitaş ve Eşkini Sefini'de yine bu dönemlerden çeşitli gereçlere rastlanmıştır. Ayrıca Keban-Ağın arasında, Kaşpınar, Yeniyapar, Öğrendik köylerinde de Eskitaş Dönemi'nden kalıntılar gün ışığına çıkarılmıştır.

Keban Projesi'ne katılan Ankara Üniversitesi DTCF Klasik Arkeoloji Kürsüsü'nce yapılan kazılar Bakırtaş, Tunç, Geç Helenistik, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerini kapsamaktadır *(Bak. Tarih)*. Aşvan, Çayboyu, Taşkun Kale, Taşkun Mevkii ve Kilise Alanı'nda, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nce yürütülen kazılarda İÖ 4000'lere inen yerleşmelere rastlanmıştır. Yörede Tunç Çağı, Helenistik Roma ve Ortaçağ buluntuları da vardır.

Fatmalı-Kalecik Höyüğü'nde, Amerikalılar'ın yaptığı araştırmalarda Erken Dönem ve Geç Dönem diye tanımlanan yerleşmeler bulunmuştur. İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nce yürütülen Pağnik (Kaşpınar) kazılarında Tunç Çağı'ndan çanak-çömlek, Roma Dönemi'nden kale kalıntıları ortaya çıkarılmıştır.

Haraba Köyü yakınlarında Şimşat Kalesi kazılarında Geç Hitit Dönemi'nden çanak-çömlek, Helenistik Dönem sur kalıntıları vardır.

Han İbrahim Şah Höyüğü'ndeyse, İlk Tunç Çağı'na inen bir yerleşme bulunmuştur. Uzun bir aralıktan sonra ikinci yerleşme, Bizans Dönemi'ndendir. Korucutepe Höyüğü'nde en eski yerleşme İÖ 4500-3500'e tarihlenen Bakırtaş Dönemi'ndendir. Bunu Tunç, Mitanni, Hitit dönemleri izlemiştir. Burada, metal gereçlerle, kadın heykelciklerine, yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Korucutepe Hitit Dönemi'nin önemli merkezlerindendir. Bu dönemden mühür ve yazıtlar, Boğazköy'dekilerle benzerlik göstermektedir. Elazığ'ın 26 km güneydoğusundaki Norşuntepe'de ilk yerleşmeler Bakırtaş Dönemi'ne inmektedir. Ayrıca Tunç, Hitit, Urartu dönemlerinden duvar kalıntıları, ev temelleri, mühürler bulunmuştur.

Altınova'nın en eski yerleşmelerinden biri (Yenitaş) Tepecik Höyüğü'dür. Son Bakırtaş Dönemi'yse Mezopotamya kültürünün özelliklerini yansıtmaktadır. Burası, Son Tunç Çağı'nda, küçük bir yerleşme görünümündedir. Yörede mühürler, çanak-çömlek parçaları bulunmuştur.

Tülintepe'de en eski yerleşme İÖ 5000'lere uzanmaktadır (İlk Bakırtaş). Yörede duvar kalıntıları, çanak-çömlekler, kadın heykelcikleri bulunmuştur. Körtepe Höyüğü'nde, İlk Bakırtaş'tan Demir Çağı'na değin tüm evrelere rastlanmıştır.

Değirmentepe Höyüğü'ndeyse, Bakırtaş ve Tunç dönemlerinden yerleşmelerde yeni bir yapı tekniğiyle karşılaşılmıştır *(Bak. Tarih)*.

MERKEZ İLÇE: Yörenin en eski ve önemli yerleşmelerinden Harput'un yerine kurulmuş yeni bir kenttir. Bu nedenle, tarihsel yapıtlar, kentin 5 km kuzeyindeki Harput Bucağı'ndadır.

HARPUT KALESİ: Kentin güneydoğusuna, ovaya egemen yalçın kayalar üzerindedir. İlk yapımının Urartular Dönemi'ne değin indiği, kayalara oyulmuş odalar, basamaklar ve gizli yolların bu dönemden kaldığı sanılmaktadır. 1115'te Artukoğlu Belek'in kaleyi almasından sonra, günümüze değin birkaç kez onarılmış, eklemeler yapılmıştır. Yazıtlardan, ilk eklemenin, 1205'te Nizameddin İbrahim'ce yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde, İçkale'nin bir bölümü saray-köşk olarak kullanılmıştır. Dulkadıroğulları, Akkoyunlular ve Osmanlılar zamanında yapılan onarımları gösteren yazıtlar vardır. Akkoyunlu Uzun Hasan döneminde buraya özel bir önem verilmiş, Emir Ali Bey kaleyi ve burçları onartmıştır. Bu dönemde onarılan burçtaki aslan-boğa savaşını gösteren kabartmanın daha önceki dönemlerden olduğu sanılmaktadır.

Dörtgen planlı kalenin girişi, doğuda Harput yönündedir. Yapı, Dışkale ve İçkale olarak iki bölümlüdür. Kale içindeki toprak damlı evler XIX. yy sonlarına değin varlıklarını sürdürmüştür. Günümüzde yalnızca görkemli burçları ve kimi duvarları ayaktadır.

MERYEM ANA KİLİSESİ: En eski Süryani kiliselerindendir. Harput Kalesi'

nin sol kesiminde, alttaki yamaçta, kayalara kurulmuştur. Bir duvarını kayalar oluşturmaktadır. Dikdörtgen planlıdır. Dışarı taşkın olan apsisin önü yarım kubbelidir. Öbür bölüm tonozlarla örtülüdür. Kiliseden kaleye giden gizli yollar vardır. Mardin'deki Süryani Metropolitliği'nin kayıtlarına göre 1179 ve 1845'te onarılmıştır.

ULU CAMİ: Harput'ta, Keşoğlu Meydanı'ndan Kazı Bahçesi'ne giden yoldadır. XII. yy ortalarında, Artuklu Hükümdarı Fahreddin Karaarslan döneminde yapılmıştır. Ancak plan, gereç ve mimarisiyle bu dönem camilerinden ayrılır. Yapıda, İran Selçuklu cami plan ve formu, Anadolu özellikleriyle kaynaştırılmıştır. Harput ve çevresinin en eski yapıtlarındandır. Dikdörtgen planlı, dışa kapalı görünümlü, kalın duvarlıdır. Doğu ve batıda kapısı vardır. Batı kapısı yüksek dikdörtgen çerçeveli, hafif sivri kemer içinde basık kemerlidir. Doğu kapısıysa sivriye yakın kemer, iki yuvarlak sütünçe ve dörtgen çerçeveden oluşmaktadır.

Minarenin değişik dönemlerde yapıldığı sanılmaktadır. Alt bölüm tuğladan ve çubuk yivlidir. Ana gövde üç kuşak biçiminde, değişik tuğla dizilişiyle oluşturulmuş sepet örgüsü, geçmeli, altı köşeli yıldız motiflidir. Şerefeden yukarısı uzun, dar ve silindirik yapılıdır. Minarede tuğlanın hem yapı, hem de süsleme öğesi olarak kullanılması, Artuklu Dönemi mimarisinden ayrılmaktadır (Artuklu Dönemi'nde taş mimari ve süsleme egemendir). Ayrıca şerefedeki palmet süslemeli taşlar da ilginçtir. Yapı içten, avlu ve çevresindeki mekânlar, geçiş ve ana mekân olarak üç bölümlüdür. Plan, avluyla birlikte ters T düzenindedir. Kısa payelere dayanan sivriye yakın tuğla kemerler ve beşik tonozlar iç görünüşe egemendir. Ana mekân, mihrap duvarına koşut iki neflidir. Mihrap önü kubbesi pandantiflidir. Mihrap, zikzaklarla doldurulmuş iki ince diziden oluşan çerçeve içinde yalın niş biçimindedir. Birkaç kez yer değiştiren abanoz ağacından minberi günümüzde Kurşunlu Cami'dedir.

ALACALI CAMİ (MESCİD): Harput, Ağa Mahallesi'nde, Kayabaşı'ndan Kargacık'a giden yoldadır. 1202-1204'te Artuklular Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Dikdörtgen planlı, küçük bir yapıdır. Duvarlar kesme taş ve ağaç hatıllı moloz taştandır. İki renkli taş mimarisi ilginçtir. Mihraba dik iki geniş kemer, ana mekânı üç nefe bölmektedir. Mihrap, mermer mukarnas frizlidir. Üç bölümlü ahşap tavanın kalem işleri ilginçtir. Geometrik örgü ve yıldız motifleriyle bezeli tavanda al, kara, lacivert renkler kullanılmıştır. Ahşap tavanın ve yapının bir bölümünün Osmanlılar Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Minaresi giriş kapısının üstündedir. Şerefeye dek ak-kara taşlardandır. Şerefeden yukarısı ak-kara taşlarla dama biçiminde örülmüştür.

ARAP BABA MESCİDİ VE TÜRBESİ: Harput'taki Selçuklu yapıtlarındandır. Kentin güney kesimindeki kayalıklara yapılmıştır. Giriş kapısı kuzeydedir. Giyaseddin Keyhüsrev zamanında Yusuf bin Arab Şah'ın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Kare planlı, kubbeyle örtülü bir yapıdır. Kubbeye geçiş üçgenlerledir. İzlerden, kubbe ve üçgenlerin geçmişte çinilerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Oldukça iyi korunmuş mihrabı da çinilerle kaplıdır. Bitişiğindeki türbe, üst ve alt bölümlerden oluşmaktadır. Üst bölüme, mescitten girilmektedir. Halk arasında "Arap Baba" olarak bilinen bir ziyaret yeridir. Mescitle türbe arasındaki minare yıkılmıştır. Gövdesinin alt kesiminde sırça yazı bordürü vardır.

Arap Baba Mescidi mihrabı, Harput

ESEDİYE (ASLANLI) CAMİSİ: Günümüze yalnızca taçkapı kalmıştır. Selçuklu ya da Artuklu yapısı olduğu sanılmaktadır. Giriş bölümü Selçuklu üslubunda stalaktitlerle işlenmiştir. Yıkık durumdadır. Eyvan kemerleri üzerinde iki yanda birer aslan kabartmasının izleri vardır.

SARA HATUN CAMİSİ Sara Hatun Mahallesi'ndedir. XV. yy'da Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun'un ahşap olarak yaptırdığı sanılmaktadır. Yapıyı 1585'te III. Murad döneminde Hacı Mustafa onartmıştır. 1843'te Abdülmecid dönemindeyse, Harput Müftüsü Hacı Ahmed Efendi yeniden yaptırmıştır. Son cemaat yerinin sağında bulunan minare, 1898'de eklenmiştir. Bu onarım ve yenilemelerle yapı özgün biçimini yitirmiştir. Son cemaat yeri, ortada kubbe, yanlarda çapraz tonozludur. İçte, kare kaideli dört kalın sütun, hafif sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Ana mekân, büyük pandantifli kubbe ve yanlarda beşik tonozla örtülüdür. Köşeler çapraz tonozla değerlendirilmiştir. Mihrap ak kesme taştan, minber mermerdendir. Buralarda ve ana kubbede, dönemin yaygın motifleri olan geometrik ve bitkisel bezemeler görülmektedir. Külliye olarak yaptırıldığı sanılan yapıdan yalnızca cami ve çeşme kalmıştır.

KURŞUNLU CAMİ: Harput'ta bulunan Osmanlı Dönemi yapıtlarındandır. Çarsancak beylerinden Osman Ağa'nın yaptırdığı sanılmaktadır. Yazıtları okunamamaktadır. Kare planlıdır. Kubbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarladır. Mihrabı yalın bir niş biçimindedir. Ahşap minberi, Ulu Cami'den getirilmiştir. Minare gövdesi kalın ve uzundur.

AĞA CAMİ: Harput'un girişinde, soldadır. Müzede bulunan yazıtına göre, 1559'da Pervane Ağa yaptırmıştır. Önceleri ahşapken 1889'da Hacı Abdülhamid Efendi'nin yardımıyla kâgir, kubbeli ve minareli olarak yeniden yaptırılmıştır. Klasik planda bir yapıdır.

AHMET BEY CAMİSİ: Harput'un girişinde, Ahmet Bey Mahallesi'ndedir. Yapım tarihi ve yaptıranıyla ilgili çok değişik görüşler vardır.

Bir görüşe göre, XV. yy'da Akkoyunlu Ahmet Bey yaptırmıştır. Bir başka görüşe göre de VII. yy'da Harput'un Araplar'ca alınmasından sonra yapılmıştır. 6×7 m ölçülerindeki ana mekânın üç yanı penceresizdi. Tavanı içten tonoz, dıştan toprak örtülüydü. Günümüzde yıkık olan minaresi sarı taştan, kare planlıydı, camiye bitişikti.

AHİ MUSA MESCİDİ VE TÜRBESİ: Harput'ta bulunan tek Ahi yapısıdır. Ahi örgütünün Harput'ta da varlığını göstermesi yönünden önemlidir. Yitik olan yazıtına göre, 1185'te yaptırılmıştır. Dörtgen planlıdır. Mihrabı yarım bir niş biçimindedir. Kubbeli türbede, mescidi yaptıran Ahi Musa Hervi (Herdi) yatmaktadır.

MANSUR BABA TÜRBESİ: Artuklu yapıtlarındandır. Sekizgen planlıdır. Bu türbe için, Kinderiç Köyü'nün vakfedildiğine ilişkin bir "İrade-i Seniye" (Padişah buyruğu) vardır. Günümüzde de sağlamdır.

FETİH AHMET BABA TÜRBESİ: Harput'tan 2 km uzakta Kırkkuyular'ın güneyindedir. Kayalara yapılmıştır. Yanında mescit de vardır. Altıgen planlı, kubbeli bir yapıdır. Duvarları düzgün kesme taştandır. Türbeye, 70×100 ölçülerinde taçkapıdan girilmektedir. Sanduka büyük ve görkemlidir.

Harput'ta ayrıca Murad Baba, Nadir Baba, Üryan Baba türbeleri de vardır.

CEMŞİD HAMAMI: Sara Hatun Camisi yanındadır. Yavuz Sultan Selim'in sipahi beylerinden Çemşid Bey yaptırmıştır. Klasik Osmanlı hamam yapıları planındadır. Soyunma yeri, kare planlı ve kubbelidir. İki kapısı vardır.

KALE HAMAMI: Kale Meydanı denilen düzlükte, Ulu Cami'yle Kale arasındadır. Yörenin en eski yapılarındandır. Artuklu Dönemi özellikleri göstermekle birlikte, yapım tarihi kesinlikle bilinememektedir. Yapı yıkıktır.

HOCA HASAN HAMAMI: Klasik Osmanlı hamamı planındadır. İki girişlidir. Batı kapısı yalın, doğu kapısıysa kubbeli ve ilginçtir.

DERE HAMAMI: Hacılar Mahallesi'nde, Çatalboyu kesimindedir. Çeşitli kaynaklarda, XIII. yy'da İmadeddin Ebubekir'in yaptırdığı bildirilmektedir. Tuğladan kemeriyle, yapının bir bölümü sağlamdır.

ÜÇ LÜLELİ ÇEŞME: Harput'un girişindedir. 1906'da yaptırılmıştır. Derin bir eyvan içinde olup sağlamdır.

AĞIN İLÇESİ: Ağın ve çevresinin Hitit, Urartu, Asur, Pers, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde yerleşme merkezi olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yörede bulunan höyükler, kaya mezarları, oyma mağaralar bunu kanıtlamaktadır. Arapkir Çayı'nın kuzeydoğusundaki kayalara ya-

pılmış Hestek Kalesi'nin Romalılar Dönemi'nden kaldığı sanılmaktadır.

KARAMAĞARA KÖPRÜSÜ: Ağın'a 10 km uzaklıkta, Arapkir Çayı'na yapılmıştır. V. ya da VI. yy'dan olduğu sanılmaktadır. Anadolu'nun en erken sivri kemerli köprüsüdür. Yunanca yazıtında "Tanrı senin gelişini ve gidişini her zaman korusun" denilmektedir. Daha sonra onarılmıştır.

KEBAN İLÇESİ: Yörede ayakta kalabilmiş yapıların en önemlisi Yusuf Ziya Paşa Külliyesi'dir. Burada, eski bir Türk geleneği olan, özellikle Akkoyunlu ve Karakoyunlular'la bağlantısı kurulabilecek koç ve koyun biçiminde mezar taşlarının bulunması ilginçtir.

ERMENİ KİLİSESİ: Çayırbaşı Mahallesi'ndedir. Dikdörtgen planlı, dik apsisli yapıda, Türk mimarisinin etkileri görülmektedir. Üç neflidir. Duvarlarında fresk kalıntıları vardır. Oldukça sağlamdır ve depo olarak kullanılmaktadır.

SURP KEVORK MANASTIRI: Ulukent Köyü'ndedir. İki kapılıdır. Apsis kubbeyle, öbür bölümler tonozla örtülüdür. Kubbesi yıkılmıştır. Derin niş biçimindeki apsisin yanlarında hücreler vardır. Duvarlar fresklidir. Hücre duvarlarında bitki motifleri göze çarpmaktadır. Kapının solundaki panoda, Surp Kevork gösterilmektedir. Yazıtında 1064'te yapıldığı bildirilmektedir.

YUSUF ZİYA PAŞA KÜLLİYESİ: Çarşılar Mahallesi yakınında, eğimli bir alana yapılmıştır. Cami, şadırvan, kitaplık, medrese, çeşme yapılarından oluşmaktadır.

Cami: Türk mimarisinin geliştirdiği merkezi planlı yapıların ilginç örneklerindendir. XVIII. yy'da bu planın aldığı biçimi yansıtması yönünden önemlidir. Beş bölümlü son cemaat yeri, beş bağımsız, bir yarını sütuna dayanan sivri kemerlidir. Ortada, sekiz köşeli kasnağa oturan kubbeyle örtülüdür. Basık kemerli taçkapı, bağımsız pano süslemesiyle, dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. İki bölümlü, 6 dizelik yazıtı vardır. Ayrıca değişik tarihli yazıtları ilginçtir. Bunlardan yapıyı, XVIII. yy'da Yusuf Ziya Paşa'nın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Yapının değişik bölümlerinde karşılaşılan metal işleri, Türk sanatının bu alanda ulaştığı düzeyi yansıtmaktadır. Bunlarda, yöresel özellikler belirgindir.

Ana mekân, ortada dört bağımsız sütuna dayanan pandantifli kubbeyle örtülüdür. Kubbe, yazı ve hurma ağacı motiflerinden oluşan kalem işleriyle süslüdür. Mihrap ve minberde, zengin taş işçiliği görülmektedir. Geometrik bezekler, stilize asma dalları, vazoda çiçekler XVIII. yy Osmanlı süslemeciliğinin yöredeki biçimlenişini belirlemektedir.

Yapının önemli noktalarından biri mekânın değerlendirilişidir. Burada merkezi yapı düzeni değişik biçimde uygulanmış, ince sütunlarla, mekân bölünmeden bütünlük sağlanmıştır. Yarım ve köşe kubbelerinden kaçınılmış, yelken tonozlarla yetinilmiştir.

Şadırvan: Kuzeyde, küçük ön avludadır. Özgün biçimini koruyabilmiştir. Taştan, on köşeli, üstten mukarnasla çevrili bir yapıdır.

Kitaplık: Yapılar topluluğunun kuzeybatısındadır. İki katlıdır. Doğu yüzü, yuvarlak kemerli kapı ve pencerelerle biçimlendirilmiştir. İkinci katta, kapının üstünde 5 dizelik yazıtı vardır. Tek oylumlu mekân üstü, pencereli sekizgen kasnağa oturan kubbeyle örtülüdür.

Medrese: Kitaplığa bitişiktir. Çok yıkıktır.

Çeşme: Medrese'nin güney duvarıyla caminin güneybatı köşesinin birleştiği yerdedir. Taştan, sivri kemerli küçük bir yapıttır.

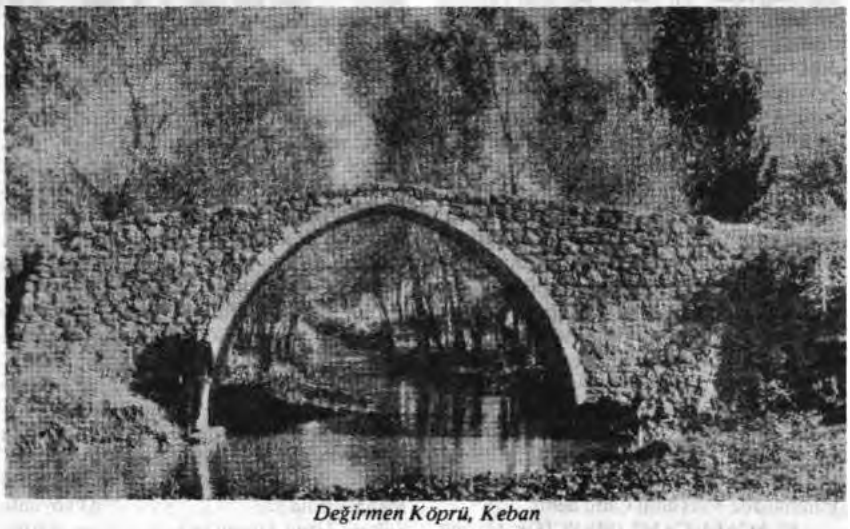
HAN: Yalnızca taçkapı ve kimi duvarları ayaktadır. Yapının en ilginç yanı girişin yanlarındaki hayvan kabartmalarıdır. Kemer ve silmelerin biçimi, üst bölümdeki rozetler, kapının geç bir dönemde yapıldığını belirlemektedir.

DENİZLİ KERVANSARAYI (VAKIF HAN): Bağdat Yolu'ndadır. Selçuklu yapısı olduğu sanılmaktadır. Kışlık avlu han planındadır. Taçkapı tonozla örtülüdür. Tonoza yakın bölümlerde üç kadın figürü görülmektedir. Eyvana açılan iki odadan birinin mescit olduğu sanılmaktadır. İçte, iki dizi payelerle üç nefe ayrılmıştır. Tonozla örtülüdür.

IV. MURAD HANI: Elazığ-Malatya Yolu'nda Kömürhan'dadır. Kışlık ve yazlık bölümlerden oluşmaktadır. Giriş kapısının sağında mescidi vardır. Günümüzde yıkık durumdadır.

Karamağara Köprüsü, Ağın

Değirmen Köprü, Keban

HACI İBRAHİM ŞAH KERVANSARAYI: Elazığ-Çemişkezek Yolu'nda, Hacı İbrahim Şah Köyü'ndedir. Çeşitli kaynaklarda, XII. yy'da Artuklu Dönemi'nde yapıldığı bildirilmektedir. Ancak, daha geç dönem özellikleri göstermektedir. XIII. yy başları, ya da daha geç bir döneme tarihlendirilebilir. Avlusu yıkıktır. Ana mekân dikdörtgen planlıdır, üç beşik tonozla örtülüdür. Bodur payeler ve kemerlerle üç nefe ayrılmıştır.

PALU İLÇESİ: Tarihsel yapıtlar yönünden zengin yörelerdendir. Yapılar, özellikle Eski Palu kesimindedir.

PALU KALESİ: Urartu yapısı olan kale tümüyle yıkılmıştır. Yapıda, Kral Menuas'ın çivi yazılı yazıtı vardır.

KİLİSE: Yıkık durumdadır. Ana mekân dört büyük kemere dayanan kubbeyle örtülüdür. Apsis kubbe, apsis önü tonozla örtü-

lüdür. Duvarlarda yazı ve önemli dinsel olayları betimleyen resimler vardır.

ULU CAMİ: Dikdörtgen planlı, düz damlıdır. Mihraba koşut bir dizi payeyle, iki nefe ayrılmıştır. Mihrap ak-kara taştandır. Minberin ahşap işçiliği ilginçtir. Minaresi ince ve zariftir.

MERKEZ CAMİ: Dikdörtgen planlı, düz damlıdır. İçten sütunlarla ve payelerle üç nefe ayrılmıştır. Mihrap, taş işçiliği yönünden ilginçtir. Yeşil sırlı tuğlayla örülmüştür. Minaresinin yalnız kaidesi kalmıştır.

ALACALI MESCİT: Kare planlıdır. Ana mekân, piramit biçimi çatıyla örtülüdür. Mihrap nişi mukarnaslıdır. Sivri kemerli, birbiriyle bağlantılı iki eyvanlı giriş tonoz örtülüdür. Duvarlar ak-kara taştandır.

CEMŞİD BEY MESCİDİ VE TÜRBESİ: Yavuz Sultan Selim'in sipahi beylerinden Cemşid Bey yaptırmıştır. Mescit ve türbe iki bölümlüdür. Mescit kare planlı ve kubbelidir. Mihrabın taş işçiliği ilginçtir. Türbeyse sekizgen planlıdır. Üstü kubbelidir. İçindeki sekiz mezarın taşları işçilikleriyle dikkati çekmektedir.

HAMAM: Soyunma yeri, ılıklık ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Ortası büyük, yanları küçük kubbeyle örtülüdür. Derin olmayan taçkapı nişlidir. Yazıtı, 1270'te yapıldığını göstermektedir.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

Elazığ'ın eski kent merkezi Harput'ta kültürel yaşam çok canlıydı. Pek çok eğitim kurumu ve el yazması kitaplardan oluşan medrese kitaplıkları vardı. Bu canlılık kent merkezi Elazığ'a taşındıktan sonra da sürmüştür. Basın yaşamının, spor çalışmalarının, öbür kültürel etkinliklerin geçmişi eskilere dayanmaktadır. Cumhuriyet sonrasında Elazığ Halkevi yoğun ve etkili çalışmalar yapıyordu. Tiyatro, folklor, spor ve yayın alanlarında önemli etkinlikleri vardı. Son yıllardaysa Fırat Üniversitesi, yöre kültürel yaşamında etkili olmaktadır. 1980'lerin başında il merkezinde tiyatro, müzik, spor çalışmaları yapılmaktadır. Basın yaşamı da canlı ve etkilidir. İlçe merkezlerindeyse kültürel yaşam 1965'ten sonra canlanmaya başlamıştır. Ağın ve Keban ilçe merkezlerindeki kitaplıklar, bu tarihten sonra açılmıştır.

KİTAPLIKLAR: Elazığ'da Fırat Üniversitesi'nin özel kitaplığından başka, halk ve çocuk kitaplıkları vardır.

HALK KİTAPLIKLARI: Elazığ'da 3 kitaplık bulunmaktadır. Bunlar Merkez Halk Kitaplığıyla, Ağın ve Keban ilçe merkezlerindeki halk kitaplıklarıdır. Merkezdeki İl Halk Kitaplığı 1954'te açılmıştır. Bağımsız bir yapıdadır. Kitaplıkta 1978'de 19.509 kitap vardı. Yıl içindeki okuyucu sayısı 12.284'ü erkek ve 2.477'si kadın olmak üzere toplam 14.761'dir. Aynı yıl, kitaplıkta 8 memur, 3 hizmetli çalışıyordu. Ağın'daki halk kitaplığında 1978'de toplam 3.654 kitap vardı. Bu kitaplıktan 1.899'u erkek, 2.051'i kadın 3.950 kişi yararlanmıştır. 1978'de Keban Halk Kitaplığı'nda 1.078 kitap vardır. 5.520'si erkek, 3.490'ı kadın toplam 9.010 okuyucu yararlanmıştır.

Elazığ'ın 3 kitaplığındaki kitap sayısı 24.241'dir. 1978'de ildeki toplam okuyucu sayısı ise 19.703'ü erkek, 8.018'i kadın olmak üzere 27.721'dir. Ağın ve Keban kitaplıklarında birer memur ve hizmetli görev yapmaktadır. İl kitaplıklarında toplam çalışan sayısı 10 memur, 5 hizmetli olmak üzere 15'tir. İl merkezindeki kitaplıkta Harput'tan getirilmiş el yazması ve eski yazı basma, değerli yapıtlar bulunmaktadır.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: Elazığ'da 2 çocuk kitaplığı vardır. Bunlardan biri il merkezinde, öbürü Ağın İlçesi'ndedir. Merkez Çocuk Kitaplığı'ndan 1978'de 15.329 kişi yararlanmıştır. Aynı kitaplıkta 4 memur, 1 hizmetli görevlidir. Ağın'daki çocuk kitaplığından aynı yıl 4.215 okuyucu yararlanmıştır. Burada 1 memur, 1 hizmetli görev yapmaktadır. Merkez Çocuk Kitaplığı'nda 3.869, Ağın Çocuk Kitaplığı'nda 1.282 kitap vardır.

MÜZELER: 1978'de Elazığ'da 2 müze bulunmaktaydı. Bunlardan biri Harput'ta öbürü il merkezindedir.

HARPUT MÜZESİ: 1965'te Antik Kent Harput'ta bir Artuklu yapısı olan Alacalı Mescit, müze olarak kullanılmaya başlanmıştır. Burada yöredeki buluntular sergilenmektedir. Önemli yapıtlar şunlardır.

Urartu Yazıtı (Çivi yazılı yazıt): Karakoçan İlçesi sınırları içindeki Bağın Kalesi yazıtıdır. Urartu Kralı Menuas'ındır.

Latince Yazıt: Elazığ'ın Kesri Semti'ndeki kilisenin çevresinde bulunmuştur. Yazıtlardan, Roma İmparatoru Neron dönemi kumandanlarından Corbulo'nun Armenia seferine giderken burada konakladığı anlaşılmaktadır.

Taş Lahitler: Bizans yapısıdır. Bir kale kalıntısının da bulunduğu Elazığ'ın Tadum Köyü'nden getirilmiştir.

Korucu Tepe Höyüğü Buluntuları: Şeker Fabrikası yapılırken çıkarılmıştır. Selçuklu Dönemi çanak parçaları ve fırın ayakları bulunmaktadır.

Harput'un Eski Yapıtlarının Yazıtları: Bunlar Harput tarihine de ışık tutmaktadır. En önemlileri Dulkadıroğulları'nın kale yazıtıyla Artukoğulları'nın hastane yazıtıdır.

Koç Mezar Taşları: Çevrede çok rastlanan ve uğurlu olduklarına inanılan mezar taşı kalıntılarıdır. Koç ve koyun biçiminde yontulmuşlardır. Tunceli'nin Çemişkezek İlçesi'nin Hıdıröz ve Oğuzlar köylerinden getirilmişlerdir.

Mozayik Parçaları: Adıyaman'dan getirilmiştir. Üzerlerinde insan ve hayvan figürleriyle geometrik süslemeler görülmektedir.

ELAZIĞ MÜZESİ: Müzede, çevreden derlenmiş etnografik ve arkeolojik yapıtlar yer almaktadır. Sergilenen etnografik yapıtlar şunlardır:

Bakır Koleksiyonu: Geleneksel Harput bakırcılığının örnekleridir. Kazan, ibrik, leğen, taş, güğüm, tencere, cezve, tepsi gibi bakır eşyadan oluşur. Bunlar süsleme ve bezemeleriyle de ilginçtir.

Dokuma Koleksiyonları: Bölgenin özellikle Savak tipi halı, kilim, cicim, hurç ve heybelerinden oluşmaktadır. Yöreye özgü desen ve özellikleri olan bu dokuma örnekleri yünden ve kıldan gezici tezgâhlarda dokunmuştur. Bu dokumalarda kökboya kullanılmıştır.

Para ve Tütün Keseleri Koleksiyonu: Tığ işi örnekleridir. Renk uyumu ilginçtir. Bezeme figürleri bitki, insan, hayvan ve geometrik desendir.

Oyalı Yazma ve Tülbent Koleksiyonu: Yazma ve tülbent kenarlarına işlenmiş oyaların temel figürü çiçektir. Renk uyumu bunlarda da ilginçtir.

Gümüş Süs Eşyası Koleksiyonu: Geleneksel Harput giyiminin bir parçasını oluşturan gümüş kemerler, yüzükler, bilezikler, saç süslemelerinden oluşmaktadır. Bunlardan başka geleneksel giyim eşyası, toprak eşya, silah koleksiyonu, sergilenen öbür örneklerdir. Elazığ Müzesi'nde ayrıca Keban Projesi kazılarında ortaya çıkarılmış yapıtlar da yer almaktadır. İÖ'ki dönemden çanak-çömlek, ok, mühür, idol, kemik araçlarla Roma, Bizans, Selçuklu Dönemi yapıtları bunlar arasındadır.

Elazığ müzelerinde 1978'de toplam 18.753 parça tarihsel kalıntı bulunmaktaydı. Bunlardan 10.439'u arkeolojik, 3.789'u etnografik, 3.936'sı sikke, 589'u mühürdür. 18 görevlinin çalıştığı müzeleri 1977'de toplam 1.251 kişi gezmiştir. Bunlardan ancak 15'i yabancıdır.

SERGİLER: Elazığ'da sürekli hizmet veren bir galeri ya da sergi salonu yoktur. Ancak, resim, elişi ve benzeri çalışmalar zaman zaman Halk Eğitim Merkezi'yle çeşitli okulların salonlarında sergilenmektedir.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: Bu alandaki etkinliklerin başında sinema ve televizyon izleyiciliği gelmektedir: TRT 1, Erzurum ve Diyarbakır radyoları dinlenebilmektedir. 1976'dan bu yana merkez TV yayınları da yörede izlenebilmektedir. Tiyatro çalışmaları 1981'de kurumsallaşmış ve Devlet Tiyatroları'na bağlı bir Bölge Tiyatrosu kurulmuştur.

SİNEMA: Elazığ il merkezi ile ilçe merkezlerinin kimilerinde kışlık ve yazlık sinemalar vardır. 1978 verilerine göre bunlardan 7'si kışlık, 1'i yazlıktır. Aynı yıl 570'i yerli, 238'i yabancı 808 film gösterilmiştir. Yerli filmleri 622.800, yabancı filmleri 540.500 kişi izlemiştir.

TİYATRO: Elazığ'da tiyatro çalışmaları uzun yıllar okullarda ve Halk Eğitim Merkezi'nde sürdürülmüştür. 1972'de kurulan Tiyatro Cemiyeti de çeşitli çalışmalar yapmıştır. 1981'de Devlet Tiyatroları'na bağlı bir Bölge Tiyatrosu kurulmuştur. Böylece Elazığ, sürekli oyunlar sunan bir tiyatroya kavuşmuştur. İlde özel tiyatro yoktur.

RADYO-TV: Elazığ'da Ankara, Erzurum, Diyarbakır radyoları dinlenebilmektedir. Ayrıca, Erkek Sanat Enstitüsü de 1964'ten bu yana kısa dalga radyo yayını yapmaktadır. 1980'de ildeki radyo alıcı sayısı 30.210 olarak saptanmıştır. Elazığ'dan merkezi televizyon yayınları da 1976'dan bu yana izlenebilmektedir. Aynı yıl verilerine göre, ildeki toplam televizyon alıcı sayısı ise 22.200'dür.

YEREL BASIN: Osmanlılar, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet dönemlerinde ilde gazete ve dergiler yayınlanmaktadır.

Osmanlılar Dönemi'nde Elazığ'da ilk gazete 1883'te Ma'mûret ül-Aziz (Elazığ'ın eski adı) adıyla yayınlanmıştır. İlk basımeviyse1866'dakurulmuştur.KurucusuMüs-

lefzâde Rıza Efendi'dir. "Taş baskısı" olarak çalışan bu basımevinde "Kaside-i Bür'e" adlı yapıtı şerh etmiş olan Ömer Naimi Efendi'nin Manzume-i Naimiye adlı yapıtı ilk kitap olarak basılmıştır. Daha sonra 1883'te, Vali Hacı Hasan Refik Bey döneminde madeni harfler getirtilerek, resmi nitelikte il basımevi kurulmuş ve burada Ma'mûret ül-Aziz adlı il gazetesi yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazetenin başyazarlıklarını Süleyman Faik, Harputlu şairlerden Hacı Hayri, Hacı Kerim, Ali Haydar, Osman Remzi yapmıştır. Gazete, 1926'ya değin yayınını sürdürmüştür. 1918'de Şark gazetesi çıkmaya başlamıştır. Kesrikli Mevlut Hoca'nın (Apaydın) çıkardığı gazete, sonra Ajansçı Aziz Bey'e devredilmiştir. 1922'de kapanmıştır.

Kurtuluş Savaşı sırasında 1922'de Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen, bağımsızlıktan yana Satvet-i Milliye gazetesi yayınlanmaya başlamıştır. Gazeteyi Mustafa Hulusi (Yetişkin) ile Etem Nuri çıkarmıştır. Bu gazete Elazığ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin sözcülüğünü yapmıştır. Kurtuluş Savaşı'na karşı olan gerici çevrelerle, sonra da il yöneticileriyle çatışmış ve yayını çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştır. Bir ara kapatılmış, il basımevinde basılması konusunda güçlükler çıkartılmıştır. Satvet-i Milliye'nin bir başka önemi, Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen gazeteler arasında karikatüre ilk yer veren gazete olmasıdır. Bir ara gazetenin sorumlu yönetmenliğini de üstlenmiş olan hattat ve kalemkâr Macarzade M.Hakkı'nın şimşir üzerine çizdiği usta işi karikatürler, ulusal bağımsızlığa karşı olan gerici çevreleri alaya almıştır. Macarzade M.Hakkı böylece gazetenin çizerliğini, klişeciliğini, sorumlu yönetmenliğini bir arada yürütmüştür. Haftalık olarak yayınlanan bu gazete, çeşitli engellemeler nedeniyle uzun ömürlü olamamıştır.

CUMHURİYET DÖNEMİ: İlk dönemde (1923-1935) yayınlanan iki gazetenin dışında, Elazığ basınının işlevsel bir nitelik kazanması ancak 1950'lerde gerçekleşebilmiştir. Türkiye genelinde 1960'lı yıllar yerel basın açısından bir canlanma dönemi olurken, bu dönemde Elazığ'da yalnızca bir gazete yayınlanabilmiştir.

Süleyman Sırrı Bey'in 1923-1925 arasında yayınladığı Yeni Mefkûre ilde Cumhuriyet'in savunusunu amaçlayan yayın organlarının ilkidir. 1930'da yayınlanmaya başlayan Turan ilin en uzun ömürlü gazetesi durumundadır. İhsan Turan'ın çıkardığı gazete yayınını sürdürmektedir.

Yerel basının canlanma dönemi olarak değerlendirilen 1950'li yıllarda çıkan ilk gazete 1951'de yayına başlayan Elazığ'dır. Necip Bingöl'ün yayınladığı gazete yayın yaşamını sürdürmektedir. Muhsin Parlar ve Şevket Çeçen'in 1953'te çıkardıkları Uluova da günlük olarak yayınını sürdürmektedir. Aynı dönemde çıkan ve günümüzde de yayınlanan Yeni Harput, 1955'te Dursun Çolakoğlu yönetiminde yayına başlamıştır. Bu gazetenin yayınını Yılmaz Özgül sürdürmektedir.

"İl yayın organı" olması düşünülen ve 1957'de dönemin valisi Vefik Kitapçıgil'in öncülüğüyle yayınlanan Elazığ-Harput Sesi yayın olarak amaçlanan hedefe varamadığı gibi, beklenen ilgiyi de göremediğinden bir süre sonra kapanmıştır.

1961'de yayınlanmaya başlayan Son Söz gazetesi de teknik ve ekonomik güçlükler nedeniyle sonraki yıllarda yayınına son vermiştir. 1972'de yayına başlayan Nurhak gazetesinin yayınını kurucusu Nurhak Güler sürdürmektedir.

İlçe basını ise 1973'te M.Ali Eser tarafından kurulan Karakoçan gazetesi ile sınırlıdır.

Uzun ömürlü olmayan kimi gazetelerle, mesleki gazeteler de yayınlanmıştır. Elazığ dışında da Elazığ'la ilgili gazeteler çıkmıştır. Bunlardan biri Ali Rıza Alp'in 1949'da bir süre çıkardığı Harput gazetesidir. İstanbul'da yayınlanmıştır.

Elazığ'da gerek meslek dergisi niteliğinde, gerekse kültür sanat dergisi niteliğinde çok sayıda dergi de yayınlanmıştır. En önemli kültür sanat dergileri şunlardır:

Çığır ve Altan: 1935-1937 arasında Halkevi'nce çıkarılmıştır. Adı sonradan "Altan" olmuştur. Aylık olarak yayınlanmıştır. Kültür, folklor dergisidir.

Yeni Fırat: 1962-1965 arasında 36 sayı çıkarılmıştır. Dergide folklor araştırmaları ve derlemeleri yer almıştır. Elazığ'ın en önemli dergisi Yeni Fırat, İstanbul'da basılmış, Elazığ'dan yönetilmiştir.

Sesimiz: Elazığ Öğretmenler Derneği'nce 1963'ten sonra bir süre çıkarılan aylık meslek ve kültür dergisidir.

SPOR ÇALIŞMALARI: Elazığ'da spor çalışmalarının başlangıcı oldukça eskidir. Güreş, binicilik ve cirit oyunları çevrede büyük ilgi görmüştür. Usta biniciler ve cirit-çiler yetişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına değin süren cirit oyunları, unutulmaya başlanmıştır. Yöre av için elverişlidir. Bu olgu avcılık, atıcılık sporunun gelişmesine yol açmıştır.

Elazığ'da çağdaş anlamda spor çalışmaları Kurtuluş Savaşı yıllarında başlamıştır. 1919'da Beden Terbiyesi Kulübü kurulmuştur. Kulübün beden eğitimi, binicilik ve atıcılık dalları vardır. Kurucuları arasında İshak Bey (İshak Sunguroğlu), Mehmet Cevdet Bey (Akdağ) ve Albay Cemil Hadi Bey (Harbiye Okulu yöneticisi) bulunmaktadır. Kulüp, Yukarı Mezra (Elazığ) Yolu üzerinde, Numan'ın Çiftliği karşısındaki alanda çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmalar daha sonra Mamürat ül-Aziz Gençler Cemiyeti içinde sürdürülmüştür. Dernek sonradan Dirilik Cemiyeti adını almıştır.

Elazığ'da 1924'te tescilli iki kulüp vardır: Hazarspor ve Boratspor. Bu iki kulüp birleşerek Elazığ Merkez Gençlik adını almıştır. Spor çalışmaları, özellikle il merkezinde 1950'den sonra hızlanmıştır. Değişik spor dallarında çalışmalar başlamıştır. Kulüplerin sayısı artmış, yerel ligler oluşturulmuştur. Ancak, ildeki spor kuruluşları yetersizdir. 3.000 kişilik eski stadyumun yetersizliği nedeniyle yaptırılan 20.000 kişilik Atatürk Stadyumu, 1975 yılında açılmıştır. Ayrıca, kentte bir spor salonu bulunmaktadır.

Elazığ'daki stadyumun kapalı ve açık tribünleri vardır. Çim kaplıdır. Yedi kulvarlı koşu pistiyle atletizm çalışmalarına da elverişlidir.

Stadyumun soyunma ve gereç odaları, duşları da bulunmaktadır. Spor salonu 750 kişiliktir. Soyunma ve gereç odaları vardır. Ayrıca Elazığ'ın Sivrice İlçesi'nde 1980 yılında hizmete giren 250 kişilik Hazar Gençlik Kampı bulunmaktadır.

Elazığ'da toplam 26 kulüp, değişik spor dallarında çalışmalar yapmaktadır. Bunlardan sadece Elazığspor profesyoneldir. Lisanslı toplam sporcu sayısı 3.054'tür. Bunlardan 28'i profesyonel, 3.026'sı amatördür.

DALLAR: Elazığ'da geçmişi olan binicilik ve cirit dışındaki spor dalları Cumhuriyet sonrasında gelişme göstermiştir. En çok ilgi gören spor dalı atletizm ve futboldur. Yöreden yetişmiş ulusal takıma yükselen ve derece alan atletler vardır.

Atletizm: Elazığ'da Cumhuriyet'ten sonra okullarda, kulüplerde atletizm çalışmaları sürdürülmüştür. Bölge atletlerinden, Ahmet Aydar, Hüseyin Topsakal, Mustafa Çolak bölgenin ulusal atletleri olarak adlarını duyurmuştur. Ahmet Aydar, 1954'te yapılan İskenderiye Maraton Yarışı'nda birinci gelerek, o yarışmalardan altın madalyayla Türkiye'ye dönen tek atlettir. 1978'de Elazığ'da lisanslı 33 atlet vardı. Elazığ'da ayrıca amatör-atletizm kulübü 1967'den bu yana çalışmalarını sürdürmektedir.

Atıcılık: Elazığ'da ilgi gören geleneksel spor dallarından biridir. İl merkezinde bir Avcılar ve Atıcılar Derneği vardır. Bölge atıcıları 1960'tan bu yana Türkiye birinciliklerine ve bölgeler arası birinciliklere katılmışlardır.

Basketbol: Bu spor dalına ilgi yakın yıllarda artmıştır. 1978'de basketbolcu sayısı 83'tür.

Binicilik: Bu geleneksel spor dalına ilgi, Cumhuriyet'ten sonra canlılığını yitirmiştir. 1980'lerde binicilik yarışmaları düzensiz bir biçimde yapılmaktadır.

Boks: Okullarda ve kulüplerde boks sporuyla yoğun bir biçimde uğraşılmaktadır. 1978'de bu dalda lisanslı sporcu sayısı 54 idi. Ayrıca, 1 antrenör hizmet vermekteydi. Bölge sporcuları birçok kez bölgelerarası ve Türkiye birinciliklerine katılmışlar, başarılı dereceler elde etmişlerdir. Çalışmalar spor salonunda sürdürülmektedir.

Dağcılık: Çok az sporcunun ilgi gösterdiği bir daldır. Buna karşın bölge dağcıları, 1964'ten sonra çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bölge dağcılarından İsmet Ülker, Dağcılık ve Kayak Federasyonu başkanlıklarında da bulunmuştur.

Futbol: Elazığ'da futbol çalışmaları Cumhuriyet'le birlikte başlamıştır. İlk, Hazarspor ile Boratspor kulüpleri kurulmuştur. Daha sonra bu iki takım birleşerek, Elazığ Merkez Gençlik Takımı adını almıştır. İlde 1938'den sonra stadyum açılmıştır. 1950'den sonra takımların artmasıyla futbola ilgi daha da artmıştır. 1954'te yerel amatör futbol ilgi başlatılmıştır. Elazığ amatör yerel liginde 1980'lere değin Yolspor, Suspor, Şekerspor, Harputspor, Maden Gençlik, Mastar Gençlik gibi takımlar şampiyonluklar kazanmışlardır.

İlin tek profesyonel futbol takımı Elazığspor, 1967'de Merkez Gençlik, Harputspor ve Güvenspor'un birleşmeleriyle kurulmuştur. Aynı yıl, Türkiye Profesyonel 3.Ligi'ne alınmıştır. 1974'te Türkiye, 2.Ligi'ne yükselen ekip, 1980'lerde C Grubu'nda yer almıştır.

1978'de Elazığ'da 25'i profesyonel, lisanslı 934 futbolcu bulunmaktaydı. Aynı yıl 10 antrenör, 15 hakem il futboluna hizmet

etmekteydi. 1973'teki Elazığ ve ilçelerindeki kulüpler şunlardır:

Sivrice Spor, Mastar Gençlik, Maden Spor, Palu Gençlik, Halköy Spor, Keban Gençlik, Maden Karataş Spor, Baskil Şafakspor, Ufukspor, Gezin İdmanyurdu, Sağlıkspor, Elazığspor.

Güreş: Elazığ'da ilgiyle sürdürülen spor dallarındandır. 1978'de 2 antrenör, lisanslı 45 sporcu vardı.

Judo. Judo, karate ve taekwon-do dallarındaki çalışmalar Elazığ'da ilgi görmektedir. Ancak çalıştırıcı, yönetici sayısı yeterli değildir. 1978'de lisanslı 16sporcu ve 1 çalıştırıcı vardır.

Masatenisi: Okullarda yoğun ilgi gören bir spor dalıdır. Okullararası karşılaşmalar yapılmaktadır. 1978'de bu dalda lisanslı 20 soprcu çalışma yapmaktaydı.

Voleybol: Elazığ'da futboldan sonra en çok ilgi gören spor dalıdır. 1978'de lisanslı 155 sporcu, 2 çalıştırıcı, 11 hakem vardı. Kız ve erkek takımları bulunmaktadır. 1966'dan sonra yerel ligler kuruldu. İlk şampiyon Harputspor'dur.

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Abdülhamid Hamdi (1830-1902): Müderris ve yazar. Harput'ta doğdu. Tanınmış müderris ve yazarlardan Ömer Naimi Efendi'nin oğludur. Harput'ta Kamil Paşa Medresesi'nde öğrenim gördü. Aynı medreseye müderris oldu, çok sayıda öğrenci yetiştirdi.

Yapıtları: Nüzhet ül-ahdan fi Haşiye-i Tuhfet ül-ihvan (Arap gramerine dair "Avamil" şerhi), Nesayic ül-ebkar fi Haşiye-i Netayic ül-efkar, Divançe-i Aşar. Bir bölümü basılmış, 14'ün üstünde yapıtı vardır.

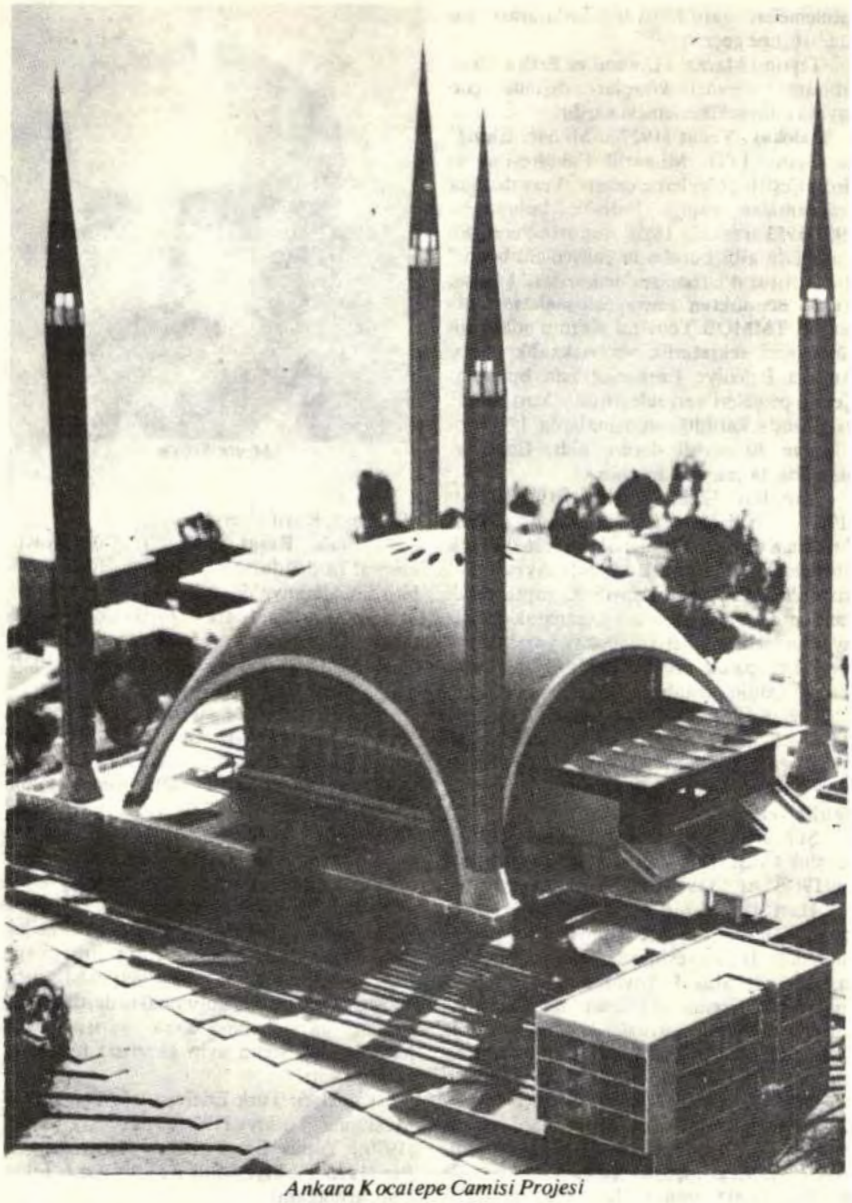
Abdülhamid Hazmî (Kanbalakzade) (1856-?): Şair. Harput'ta doğdu. Medrese öğrenimini icazet almadan bırakarak memurluğa geçti. Yargıçlık, öğretmenlik, Harput Belediye Başkanlığı yaptı.

Aruzla yazdığı şiirlerini Eser-i Hazmî adlı yapıtında topladı.

Abdüllatif Lütfi (1842-1914): Müderris. Harput'ta doğdu. Harput ve Fatih (İstanbul) medreselerinde öğrenim gördü. Bayezid Medresesi müderrisliğinde, Darülfünun öğretmenliğinde bulundu.

Yapıtları: Tenkih ül-kelâm fi Akaid-i Ehl ül-İslam (İstanbul, 1909, 2. basılış, 1912), Maviza-i Abdüllatif.

Aknar, Hamdi Suat (1873-1936): Tıp bilgini, profesör. Harput'ta doğdu. Askeri Tıbbiye'yi bitirdi. Almanya'da dört yıl öğrenim gördü. Gülhane Hastanesi'nde "patolojik anatomi" hocalığı, İstanbul Tıp Fakültesi'nde profesörlük yaptı. Özellikle patoloji alanında öncü çalışmaları oldu. Patolojik Anatomi Enstitüsü, Patoloji Müzesi, Mikroskopik Preparat Arşivi, Kanser Laboratuvarı, Kanserle Mücadele Cemiyeti kuruluşlarını gerçekleştirdi. Ayrıca Uluslararası Karşılaştırmalı Patoloji Kurumu'nun ve Acte Cancerologica adlı bilim dergisinin kurucuları arasında yer aldı. Tahlil için alınan parçaları korumak için bir eriyik bulmuştur. Ayrıca çok sayıda bilimsel araştırmaları,

Ankara Kocatepe Camisi Projesi

İslâmabad Camisi maketi, Pakistan, Uluslararası 1. Ödül

incelemeleri vardır. Adı uluslararası tıp literatürüne geçmiştir.

Teşrih-i Marazi-i Umumî ve Feth-i Meyt adındaki öğrenci kitapları dışında çok sayıda bilimsel incelemesi vardır.

Dalokay, Vedat (1927-): Mimar. Elazığ'da doğdu. İTÜ Mimarlik Fakültesi'ni bitirdi. Çeşitli görevlerde çalıştı. Yurt dışında araştırmalar yaptı. Paris'te bulunduğu 1951-1953 arasında 18 ay Auguste Peret, Le Corbusier gibi bürolarda çalıştı. Sorbonne'da, İnstitut d'Urbanism'de kurslara katıldı. Yurda döndükten sonra çalışmalarını sürdürdü. TMMOB Yönetim Kurulu'nda uzun süre genel sekreterlik ve başkanlık yaptı. Ankara Belediye Başkanlığı'nda bulundu. Çeşitli projeleri gerçekleştirildi. Yurt içinde ve dışında katıldığı yarışmalarda 15 birincilik ve 30 çeşitli derece aldı. Edebiyat alanında da çalışmaları oldu.

Yapıtları: Elektrik İşleri Etüd İdaresi (1955), Eskişehir Porsuk Oteli (1956), Ankara Kocatepe Camisi Ekleri (1962), Türk Standartları Enstitüsü (1964). Ayrıca Pakistan'ın İslamabad Kenti'nde yaptırılacak cami projesi yarışmasını kazanarak (1971) uygulamasını yürüttü. Dalokay yazın ürünü Kolo adlı çocuk romanıyla da TDK Çocuk Yazını Ödülü'nü aldı.

Gör, Sıtkı Salih (1934-): Şair. Elazığ'da doğdu. Orman Fakültesi'ni bitirerek çeşitli görevlerde bulundu. Almanca'dan çeviriler yaptı. İkinci Yeni Akımı'nın izinde imgeye ağırlık veren şiirler yazdı.

Şiir Kitapları: Dumanlı Eşik (1957), Kuşluk Ötesi (1966), Boston'da Bir Harputlu (1969), Ağıt (1972).

Hacı Hayri (1876-?): Şair. Harput'ta doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Harput'ta tamamladı. İl gazetesinin başyazarlığını yaptı. Dersim, Musul, Diyarbakır mektupçuluklarında, Ergani ve Dersim mutasarrıflıklarında bulundu. Aruzla çok sayıda şiir yazdı. Gazellerinden "Sinemda bir tutuşmuş yanmış ocağ olaydı" diye başlayanı bestelendi.

Yapıtları: Hatıra-ı Ahtı Şebap (İstanbul, 1884), Numune-i Muharrerat (1900). Ayrıca İl Mektupçusu Süleyman Faik ile birlikte 1890 Mamüret ül-Aziz Salnamesi'ni hazırladı.

İbrahim Lebib (1839-1902): Öğretmen, şair. Harput'ta doğdu. Medrese öğrenimi gördü. İl merkezindeki okullarda ve Askeri Rüştiye'de dil, Arapça, mantık, matematik gibi dersler okuttu. Aynı zamanda hattatlığıyla da tanındı.

Yapıtları: Mizan ül-âdil Eser-i İbrahim Lebib (Matematikle ilgili olan bu yapıt Mamüret ül-Aziz il basımevinde taş baskısı olarak basılmıştır), Neşr ül-karaiz Şerh ül-feraiz (Mirasla ilgili bu yapıt elyazması ve Arapça'dır. Ayrıca aynı yapıtı, Türkçe ve manzum olarak şerhetmiştir).

İshak Hoca (1803-1891): Bilim ve din adamı. Perçenç Köyü'nde doğdu. Harput ve Fatih (İstanbul) medreselerinde öğrenim gördü. Harput Meydan Camisi Medresesi'nde ve Fatih Medresesi'nde müderrislik, Darülmaarif'te hocalık yaptı. İstanbul ve Mekke'de çeşitli görevlerde bulundu.

Yapıtları: Şems ül-hakika, Ziya ül-kulüb (Bu iki yapıt İncil ve Tevrat'taki değişiklikleri, tahrifleri ortaya koymaktadır), Zübde-i İlm-i Kelâm, Esile ve Ecvibe-i Hikemiye, Miftahûluyun, Esile ve Ecvibe-i Mecmuat

Metin Sözen

ül-kavaid, Kaşif ül-esrar.

İzbırak, Reşat (1911-): Coğrafyacı. Harput'ta doğdu. İÜ Coğrafya Bölümü'nü bitirdi. Almanya'da doktora yaptı. DTCF'de doçentve daha sonra daFizikı Coğrafya ve Jeoloji Kürsüsü'nde profesör oldu.Türk Ansiklopedisi'nde Türkiye coğrafyası ile ilgili çok sayıda yazısı çıktı.

Yapıtları: Akdağ ile Güneş Çevresinde Jeomorfoloji (1944), Develi (1953), Cilo Dağı, Hakkâri, Van Gölü (1951), Coğrafya Terimleri Sözlüğü (1964), Jeomorfoloji (1969), Türkiye-I (1972), Türkiye'nin Jeodemografik Haritası.

Kabaklı, Ahmet (1924-): Yazar. Harput'ta doğdu. Yüksek Öğretmen Okulu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Daha sonra Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirdi (1959). İstanbul Eğitim Enstitüsü'ndeki öğretmenliğini (1958-1969) daha sonra Yüksek Öğretmen Okulu'nda sürdürdü. Tercüman gazetesinin fıkra yarışmasında birinci oldu. Sonra aynı gazetede fıkra yazarlığı yaptı.

Yapıtları: Türk Edebiyatı (1961, 3 cilt), Müslüman Türkiye (1970), Mabed ve Millet (1970), Yunus Emre (1971), Bürokrasi ve Biz (1978 Türkiye Milli Kültür Vakfı Fikir Dalı Armağanı).

Mehmed Kemaleddin (1886-1936) Din adamı, yönetici, şair ve yazar. Harput'ta öğrenim gördü. Daha sonra müderrislik, müftülük, mahkeme üyeliği, öğretmenlik yaptı. Bir bölümü basılmış, çok sayıda yapıtı vardır.

Yapıtlarından Kimileri: Ülvet-i İslamiye, Makale-i Edebiye, Mülahaza-i Edebiye, Hayr-i Ümmet, Miftah-i Harabat, Talim-i İnşa, Kavaid-i Edebiyat, Hallüvezaif, Avaid ül-fühûm, Nat-ı Şerif, Tahmis-i Gazel-i Hakani, Kaside-i Aşk. Bunlardan başka çok sayıda tarih düşme, gazel, tahmis, açıklama ve çevirisi vardır.

Onur, Necmi (1925-): Gazeteci, yazar. Harput'un Alışam Köyü'nde doğdu. Lise öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Çeşitli gazetelerde çalıştı. Röportajları ve öyküleriyle tanındı.

Yapıtları: Çanakkale Savaşları (1959), Mezarlarında Yaşayanlar (1963), Telsiz Duvaksız Anadolu (1967), Avustralya (1968), Kanlı Kerbela (1968), Şark Cephesinde Yeni Bir Şey Yok (1972), Unuttuğumuz Doğu (1980). Röportajlarını toplamaktadır. Öykü kitapları: Asker Cigarası (1964), Deli Feto (1968). Romanları: Vicdansız Kadın (1967), Arap Abdo (1974), Kadınlar Daha Çok Sever (1974), Orospu (1976).

Ömer Naimî (1801-1882): Müderris, yazar. Harput'ta doğdu. Harput, Antep ve Kayseri medreselerinde öğrenim gördü. Harput'ta müftülük ve müderrislik yaptı. Dinsel yapıtlar yanında şiirler de yazdı.

Yapıtları: Rübû Şerhi, Kaside-i Bürde Şerhi (Mamüret ül-Aziz'de kurulan ilk basımevinin - resmi il basımevi - taş destigâhta basmış olduğu ilk yapıttır), Kaside, Manzume-i Naima (Çemişkezekli Mustafa Raci tarafından derlenip Elaziz'de bastırılmıştır).

Rahmi Hoca (1802-1884): Şair. Harput'un Hoğu Köyü'nde doğdu. Harput, Diyarbekir, Antep ve Kayseri'de öğrenim gördü.

Yapıtı: Divan-ı Rahmi Harputî (Şair Hacı Hayri tarafından düzenlenerek 1886'da Mamüret ül-Aziz Basımevi'nde basılmıştır).

Sözen, Metin (1936-): Öğretim üyesi, yazar. İlk ve ortaöğrenimini değişik kentlerde sürdüren Sözen, 1960'ta İÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nü bitirdi, Aynı yıl Türk-İslam Sanatı Kürsüsü'nde asistan oldu. 1967'de doktora çalışmasını tamamladıktan sonra, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü'ne geçti. 1972'de doçent, 1979'da profesör oldu.

Türk mimarisinin gelişimi ve bölgesel özelliklerini araştıran Sözen, bu yönde monografik çalışmalar yaptı. Mimar Sinan başta olmak üzere, çeşitli dönemlerin mimarlarını toplumsal, kültürel ve ekonomik koşullar içinde değerlendirmeyi hedefleyen çalışmaları da vardır. Üniversite kapsamında başlatılan "Safranbolu'nun Korunması ve Yaşatılması" kampanyasına da öncülük ederek, kampanyaya halkın katılımının sağlanmasına çalıştı. Tarihsel ve kültürel çevrenin korunmasını çalışmalarında ana öğe olarak alan Sözen, bu amaçla kadro oluşturulmasi gerektiğini savunmaktadır.

Yapıtlarından Kimileri: Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri (2 cilt, 1970-1972) Anadolu Kentleri (c. I, 1971), Diyarbakır'da Türk Mimarisi (1971), 50 Yılın Türk Mimarisi (M. Tapan ile 1973), Camilerimiz ve Öyküleri (1979), Türk Mimarlığının Tarihsel Gelişimi (1980), Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi (1981), Anadolu Türk Mimarisi (1982).

Sunguroğlu, İshak (1888-1977): Folklor araştırmacısı. Harput'ta doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Elazığ'da tamamladı. Çeşitli dergi ve gazetelerde Harput folklor ve kültürünü araştıran çok sayıda yazısı basıldı. 1958'de Harput Yollarında adlı dört ciltlik, geniş kapsamlı tarih ve folklor araştırması İstanbul'da yayınlandı.

Tansel, Fevziye Abdullah (1912-): Edebiyat tarihçisi, araştırmacı. Elazığ'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdikten sonra çeşitli liselerde edebiyat öğretmenliği yaptı. 1964'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliğine atandı. Yazın yaşamına Muhit ve Ülkü dergilerinde çıkan şiirleriyle başladı. XIX. yy şair ve yazarlarıyla ilgili araştırmalar yaptı.

Yapıtları: Mehmed Akif (1945), Namık Kemal ve Abdülhak Hamit (1949), Türk İslam Edebiyatı (1967), Tanzimat Devri Edebiyatında Dini Şiirler (antoloji 1962), Servet-i Fünun ve Son Devir Edebiyatında Dini Şiirler (antoloji, 1962).

Ünlü, Şemsettin (1928-): Şair. Harput'ta doğdu. Elazığ Lisesi'ni, Harp Okulu'nu, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi'ni bitirdi. Askerlik görevinden sonra memurluklarda bulundu. İlk şiiri Varlık'ta çıktı, daha sonra birçok dergide şiirleri ve yazıları yayınlandı.

Yapıtı: Durur Bakar İbrahim (1977, şiirler).

Yakup Şevki Paşa (1887-1939): General. Harput'ta doğdu. Elaziz Askeri Rüştiyesi'ni, Erzurum İdadisi'ni, Harbiye'yi üstün dereceyle bitirdi. Askeri okullarda öğretmenlik yaptı. İstanbul Boğaz Komutanlığı'nda bulundu. Balkan Savaşı'nda, Galiçya Cephesi'nde, Çanakkale Savaşı'nda Şark Cephesi'nde, Kars'ın anavatana kavuşmasında komutan olarak bulundu. İngilizler'ce Malta'ya sürüldü. Kurtuluş Savaşı'nda 2. Ordu Komutanı olarak yer aldı. Askeri Şûra üyeliği yaptı.

Yazman, M. Şevki (1896-1974): Asker ve yazar. Harp Okulu'nu ve Fen Fakültesi'ni bitirdi. Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Elazığ milletvekilliği yaptı.

Yapıtları: Mehmetçik Avrupa'da (1926), Toros Çocuğu (1943).

Yusuf Şükrü-i Harputî (?-1876): Şair, din adamı. Harput'ta doğdu. Harput ve İstanbul medreselerinde öğrenim gördükten sonra Vefa ve Medine medreselerinde müderrislik yaptı. Medine'de öldü.

Yapıtlarından Usul-i Hadis Şerhi, Burhan Şerhi, Hakayık-ı Tavhid, Silsiltüssafa, Nasihatname basılı olanlarıdır.

Yüce, Kamran (1926-): Şair, tiyatrocu. Elazığ'da doğdu. Haydarpaşa Lisesi'nden sonra hukuk öğrenimini yarım bırakarak tiyatrolarda aktörlük yaptı. Çok sayıda oyunda rol aldı. Şiirler yazdı.

Yapıtları: Gölge (1955), Soyunuk (1962), Güney Yorgunu Atlar (1971).

EDEBİYATTA ELAZIĞ

Doğu Anadolu Bölgesi uzun yıllar bir kapalı bölge özelliğini sürdürmüştür. Bu nedenle yöre edebiyat yapıtlarına yeterince yansımamıştır.

Meşrutiyet yıllarında, Harputlu Hayri diye tanınan Hacı Hayri Bey İstanbul'dayken bir manzumesinde Harput'tan ve "keşkeğinden" söz eder. Harput'un kültür kalıtı yöre ozanlarını da etkilemiştir.

Harput'ta Bir Amerikalı Cumhuriyet Dönemi yazarlarından Cevat Fehmi Başkut'un bir oyunudur. Yazar, bu oyunu yazmadan önce yörenin geçmişini, yaşamını incelemiştir. Yüzyıl başında Amerika'ya ekonomik sıkıntılardan kaynaklanan göçler olmuştur. Harput'ta Bir Amerikalı oyununda bir güldürü havasında göçün yol açtığı toplumsal sonuçlara değinilmektedir. Oyunun ilk perdesi İstanbul Hilton Oteli'nde, ikinci perdesi Harput Belediye Binası'nda, üçüncü perdesi Harput'un çarşı meydanında geçer. Abraham Maderus (İbrahim Müderris) kırk yıl önce, dört yaşındayken babasıyla Amerika'ya gitmiştir. Orada milyoner olmuş, Türkiye'ye dönmüş, kardeşini aramaktadır. Hilton Oteli'nde kendisine başvuran üç kişinin kardeşi olmadığını anlar. Harput'a gider. İkinci ve üçüncü perdeler, canlı Harput betimlemeleriyle doludur. Harput Belediye Başkanı, belediye kâtibi, öğretmen gibi tipler sahnede yer alır. Özellikle belediye kâtibi ve öğretmen, Elazığ'a inmemekte direnen, yıkıntı Harput'a tutkun kişilerdir. Harput'a kervanların gelip gittiği, sokaklarının dolup taştığı günleri anıp dururlar. "Çarşı kentin yüreğiydi. Önce çarşı durdu, ardından ölüm geldi, bütün kent öldü. Tıpkı yüreğin durmasının ardından ölümün gelmesi gibi." Yazar böylece, Harput'u tüketen temel soruna parmak basar. Ancak, çarşının neden durduğuna oyunda yeterince açıklık getirilmez. Abraham Maderus, sonunda kardeşini Harput'ta bulur. Ancak, Ahmet Müderris,milyoner kardeşine sitemler edecek, daha önce bir mektup bile yazmadığı için suçlayacaktır. Anaları, karısı, çocukları açlıktan ölmüştür. Ahmet Müderrisoğlu, bozuk Türkçe'siyle, kendini savunmaya çalışan kardeşi Abraham Maderus'u bırakarak gider.

Elazığ'da günümüzde bile Amerika'ya çalışmaya gidip dönmüş yaşlı kimseler bulunmaktadır. Başkut'un oyunu, belki Türkiye için özel, ama yöre için önemli toplumsal sonuçlar yaratan bir durumu canlandırmaktadır.

Kemal Bilbaşar'ın Cemo ve Memo ikilisi de (1967-1969) Doğu Anadolu'nun geniş bir kesimini konu almaktadır. Özellikle bu bölgedeki 1925-1938 arası ayaklanmalar iki ciltlik yapıtın genel fonunu oluşturur. Dersim (Tunceli) bölgesi ve dolayısıyla Elazığ, romanda yer yer karşımıza çıkar.

Cemo ve Memo romanları, Cemo, Çancı Memo,Dersimli Şeyh Kızı Senem arasındaki üçlü ilişki üzerine kurulmuştur. Yiğit bir kişi olan Çancı Memo'yla, Cemo arasında bir aşk yaşanır. Evlenirler, ancak Sorukoğlu adında bir ağanın zulmünden kurtulamazlar. Cemo'nun babası değirmenci Cano'yla köylülere olmadık kötülükler eden Sorikoğlu'nun da, Cemo'da gözü vardır. Sorikoğlu, yöredeki mülkiyet ilişkilerinden, feodal geleneklerden güç almaktadır. Bu nedenle Cemo'yla Memo'nun başlarına çeşitli işler açar onlar da her yolu deneyerek haklarını arar. Çatışmalar olur. Bu arada Memo, eskiden sevdiği Şeyh Kızı Senem'e rastlar. Orada Senem'den bir çocuğu olduğunu öğrenir. Artık obanın ağasıdır. Ancak, Cemo'yu unutamamıştır. Geri döndüğünde Cemo ve köylülerin Sorikoğlu'nun baskınına uğradıklarını, karısının çocuğunu düşürdüğünü öğrenir. Bir baskınla Cemo'yu zor durumdan kurtarır. Birlikte Dersim'e Senem'in obasına dönerler.

Romanın ikinci bölümü, Memo Şeyh Kızı Senem'in ağzından anlatılır. Oba ağası Memo'nun karşılaştığı sorunlar, Cemo ve Senem arasındaki konum, hükümet güçleriyle çatışmalar, bölgedeki aşiret ilişkileri ve adım adım ayaklanmaya itilmeleri verilir. Romanın, özellikle feodal gelenekler altında ezilen köylülerin haklarını yasal yollardan aramak isterken karşılaştıkları güçlüklerle ilgili bölümleri çarpıcıdır. İl merkezi Elazığ'a gelirler. Dertlerini, sorunlarını iletmekte güçlük çekerler.Memurlar,görevliler, avukatlar gibi kentli tipleri verilir. Uzun süre ayaklanmaların tam ortasında kalan Elazığ'ın o dönemdeki toplumsal çerçevesi başarıyla çizilir. Görevlilerle köylüler arasındaki uzaklık ve köylülerin çok yönlü baskılar altındaki umarsız tutumu ustaca betimlenir. İki romanda da birinci tekil kişi anlatımıyla, olaylar, yöre insanının ağzından verilmiştir. Böylece yapıta yöre dili, etnografyası, halk kültürü, folkloru aktarılmıştır. Belgesellik özelliği de kazandırılmıştır.

Gelin Ömrümüz (1976) adlı yapıt Tahir Abacı'nın, olayları genellikle Malatya ve Elazığ dolaylarında geçen öykülerinden oluşmaktadır. "Mimozalar Açarken"in kahramanı genç yazar, beş yıl önce komşu kentlerden birinin lisesinden buraya sürgün gelmiştir. Şimdiyse yanında bir arkadaşıyla o kente yeniden gitmektedir. Öykü, beş yıl öncesiyle sonrasına geri dönüşlerle sürüp gider. Bağlantı yerlerinde dizeler yer alır. Beş yıl önce evinden ilk kez ayrılmıştır. Elazığ'ı tanır. Yıkık kent Harput'u gezer. Mayıs ayındaki bu yolculuk bilinçaltında derin yankılar uyandırır. Beş yıl sonraysa, herşeye yeni bir bilinçle bakmak ister. Arkadaşının babaannesine uğrar. Arkadaşı tutukludur, nişanlısıyla konuşur. Genç yazar, o zaman kendisini etkileyen kentle şimdi gördüğü somut kent arasında bir ilişki kuramaz. İç konuşmalarla bunu o zamanların duygusallığına yorar.

Elazığ yöresi, gezi türündeki yapıtlara da konu olmuştur. Harput Masalı Ziya Ünsel'in yazdığı bu tür bir yapıttır. Yazar, Harput'u gezmeye gelir. Zülfü Baba adında yaşlı bir Harputlu'nun rehberliğinde kent yıkıntılarını dolaşır. Harput'un tarihsel yapıları, geçmiş günleri, izlenimleri duygusal bir dille ve "röportaj-gezi" tekniğiyle anlatılmaktadır. Kitapta Harput'la ilgili ayrıntılı bilgiler vardır. Ayrıca Elazığ bölgesi Halil Aytekin'in, Fikret Otyam'ın, Necmi Onur'un ve daha birçok yazarın gezi yapıtlarında, anlatılmıştır.

Panzerler Üstümüze Kalkar, adlı şiir kitabında Enver Gökçe doğup büyüdüğü yöre olan Eğin (Kemaliye)'le birlikte Keban'a da yer vermektedir. Kitabın ilk şiiri "Keban Dedikleri"dir. Gökçe, yörenin türkülerinden, folklorundan yararlanarak, özellikle topraksız köylülerin sorunlarını işlemiştir.

Tahir Abacı'nın şiirlerinde de yer yer Elazığ motiflerine rastlanır. Odaları Utandıran Dağlar ve Basit Şeyler adlı kitaplarında Elazığ ve yöresiyle ilgili bölümler vardır. "Sonsuzluk Mevsimi" adlı uzun şiirinin konusu da yine Elazığ'dır. Bu şiirde çeşitli yerel özelliklerle yöre yaşamı verilmektedir.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ: Elazığ bölgesi eski çağlardan beri bir yerleşim alanıdır. Araştırmalarda yörede, Tunç Çağı'nda yerleşimi olduğunu kanıtlayan buluntulara rastlanmıştır. Buralara ilk yerleşen topluluklardan Hurriler, tarihte atı ve arabayı ilk kez kullanmışlardır. Hititler'se bölgeyi "İşuva" diye adlandırıyordu. Hititler, toprağı işlemede ve dokuma sanatında ileriydiler. Urartular'sa kayaları oyarak kaleler kurmalarıyla, madencilikleri ve dokumacılıklarıyla dikkati çektiler. Ayrıca, çivi yazısı yazıtlar da bı-

raktılar. Sofen Krallığı Dönemi'nde bölgede gelişmiş kentler görüldü. Bunlardan biri de Murat kıyısındaki Arsamosata Kenti'ydi. Harput, asıl gelişimini Türkler'le gösterdi. Artukoğulları'nın önemli bir başkenti olarak bayındırlaştı. Camiler, kiliseler, hastaneler yapıldı. Artuklular Harput Kalesi'ni de anıtsal bir biçime getirdi. Selçuklular ve Osmanlılar Dönemi'nde kentin ticaret, el sanatları, kültür yaşamı çok gelişti. Medreselerinden din ve bilim adamları, şairler yetişti. Harput müziği, hem sanat müziğinden hem halk müziğinden esinlenerek özgün bir yapı kazandı. Kırsal kesimdeyse, toprağa bağlı yalın bir yaşam sürdürüldü. XIX. yy sonlarında yörede önemli değişimler başladı. Harput, kurulduğu yüksek tepede giderek ıssızlaştı; ovadaki "Mamüret ül-Aziz"se hızla gelişti. Cumhuriyet'ten sonra çağdaş bir kent görünümü kazandı.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖGELERİ: Elazığ'da geleneksel ve çağdaş yaşama biçimleri bir arada görülür. İl merkezinde eğitim, basın, müzik ve folklor gibi çağdaş kurumlar görülür.

Köyden kente göç olayında Keban Barajı özel bir etken olmuştur. Kırsal kesimde, güç yaşam koşulları etkisini sürdürmüştür.

Yerli aileler çağdaş yaşama koşullarına bir ölçüde uymakla beraber geleneksel özelliklerini de sürdürmektedir. Büyük aile tipi azalmıştır. Kırsal kesimde erkek çocuğa verilen önem, akraba evlilikleri, kız kaçırma yer yer sürmektedir. İmece, ağalık, şeyhlik-dedelik kurumları kan ve ahret kardeşliği gibi gelenekler sürmektedir.

Kentlerde çağdaş giyim egemendir. Kırsal kesimde yer yer geleneksel giyim görülür.

Geleneksel mutfak zengindir. Bitkisel ve hayvansal ürünlerden yararlanılır. Tandır ve sac ekmeği, ekmek türleridir. Ayrıca, yağlı çeşitleri vardır.

Elazığ'da güçlü bir töresel yapı görülmektedir. Şeyhler, dedeler dinsel ve siyasal yetke olarak kırsal kesimde etkilidir.

Doğal olaylarla, sağlıkla, bereketle, doğum ve ölümle, günlerle ilgili boşinanlar vardır. Yağmur duası bunlardan biridir. Ayrıca bereketle ilgili törenler yapılır. Çocuk olması için de kimi inançlar vardır. Hastalıklara yazı, muska, birtakım sular önerilmektedir. Çoğu Harput çevresindeki "Ziyaret yerleri"nden de değişik yararlar umulur.

Evlenmeler görücülük yoluyla olur. "Beşik kertmesi" anlaşmaları da görülür. Görücü gitme, nişan, düğün aşamalarından sonra evlenilir.

Yörede geleneksel el sanatlarının tarihsel bir birikimi vardır. Keban Baraj çevresindeki aşiretlerde dokuma sanatının halı, kilim, cicim, zili, heybe, çul ve keçe türlerinde özgün örnekleri görülmektedir. Elişleri de yörede yaygındır. Yörenin bir başka el sanatı, bakırcılıktır. Değişik bakır eşya özgün motiflerle süslenir. Çömlekçilik ve ahşap işçiliği de öbür yaygın el sanatlarındandır.

Elazığ'da askeri mimari örneklerinden kaleler, yıkıntı durumundadır. Harput Kalesi, Artuklular Dönemi'nde biçimlenmiştir. Harput Kenti Artuklular'ın dinsel mimarisini yansıtması bakımından önem taşır (Ulu Cami, Alacalı Mescit). Yörenin Osmanlı camileriyse klasik üsluplu yapılardır. Sivil mimarinin tarihsel örnekleri zamanla yok olmuştur. Bunlardan kervansaraylar daha çok Selçuklu yapısıdır. Günümüzde yıkıntı durumundadırlar. Ev ve konaklar, yakın yüzyılların ürünüdür. Bu ahşap ve kerpiç yapılarda genişliğe, iç ve dış bezemelere önem verilmekteydi. Yüksek çıkmalar (şahnişinler) ilginç bir özellikti. Günümüzde tümüyle çağdaş mimari egemendir.

Elazığ'dan ustalık derecesine ulaşmış halk ozanı çıkmamıştır. Yörenin tarihsel kenti Harput daha çok divan şairi yetiştirmiştir.

Söylenceler, kişiler ve belli yerlerle ilgilidir. Harput (Süt) Kalesi, Arap Baba, Ankuzu Baba, Dipsiz Göl, Çayda Çıra yörenin başlıca söylenceleridir.

Yöre ağzı Azeri lehçesinin etkilerini taşır. Sözcükler kısa ve ince söylenir.

Maniler, cinaslı ve kesik mani türündendir. Bunlar türkülere, hoyratlara deyiş de yapılmaktadır.

Halk müziği ve geleneksel oyunlar yörenin geçmişindeki kültür zenginliğinden kaynaklanır. Çeşitlilik ve renklilik gösterir.

Zurna, çığırtma, kemane, davul ve tef Elazığ çevresi çalgılarıdır. Ezgilerin ritmik yapısında 2,3,4 zamanlı ana usullerle, bunların üçerli biçimleri yaygındır.

Elazığ halk oyunlarının çoğu halay türündedir. Çayda Çıra, Üç Ayak, Tamzara, Avreş bu türe örnektir.

Kimi oyunlar hem halay, hem ortaoyunu özelliği gösterir. Sudan Geçirme, Yazma, Karanfil, Lelişo, Köylü ve Şehir Kızı yörenin başlıca seyirlik oyunlarıdır.

Elazığ çocuk oyunları genellikle, başka yörelerde de oynanan oyunlardır. Bir bölümü yöreye özgü adlarla anılır.

TARİHSEL YAPITLAR: Yörede çok eski çağlardan kalma kalıntılar bulunmaktadır. Çoğu Keban Barajı araştırmalarında ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca pek çok höyük ve ören yeri vardır. Antik kentlerden Arsamosata tümüyle yıkılmıştır. XX. yy başında terkedilen geçmişin il merkezi Harput'taysa kaleyle, Türkler'den sonraki yapıtlar ayaktadır. Harput'u kendilerine başkent yapmış olan Artuklular'dan kalma yapıtlar arasında Ulu Cami ve Alacalı Mescit önemlidir. Osmanlı Dönemi yapıtlarından Kurşunlu, Ahmet Bey, Ağa camileri günümüze gelmiştir. Selçuklular'dan kalma Arap Baba Mescidi ve Türbesi'yle kalıntı halinde Esediye Camisi bulunmaktadır. Kentte ayrıca Meryem Ana Kilisesi'yle, çok sayıda türbe, hamam kalıntısı vardır. Keban'da Yusuf Ziya Paşa Camisi ve Külliyesi, kilise ve manastır, üç kervansaray; Palu'da Ulu Cami, Kale, Alacalı Mescit, Merkez Cami, Cemşid Bey Mescid ve Türbesi, kilise bulunmaktadır. Elazığ yöresinde Urartu ve Roma yapısı kalelerle Urartu çivi yazıtları da vardır. Ayrıca Arapkir Çayı üzerinde Karamağara Köprüsü, mescitler, türbeler ve birkaç konak da anılabilir.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: Elazığ merkezinde, Ağın ve Keban'da birer halk ve çocuk kitaplığı vardır.

İlde Harput ve Elazığ müzeleri olmak üzere iki müze bulunmakta, bunlarda arkeolojik ve etnografik yapıtlar sergilenmektedir.

Kentte yayınlanan en eski gazete Mamüret ül-Aziz adlı resmi il gazetesidir. 1883-1926 arasında çıkmıştır. Daha sonra Şark gazetesi yayınlanmıştır. Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen Satvet-i Milliye bu çizgideki karikatür yayınlayan ilk gazete olma özelliği göstermektedir.

Elazığ'da sporun başlangıcı eskiye dayanmaktadır. İlk kulüp 1919'da kurulmuştur. 1924'ten sonra kulüp sayısı artmıştır. 1980'lerde atletizm, atıcılık, basketbol, boks, dağcılık, futbol, güreş, halter, judo, voleybol dallarında çalışmalar yapılmaktadır. Öbür dallara ilgi daha azdır. İldeki 26 kulüpten yalnız Elazığspor'un profesyonel futbol takımı vardır. 1978'de lisanslı toplam 3.026 sporcu bulunmaktaydı.

Elazığ – Kaynakça

DOĞAL YAPI

ERENTÖZ Cahit, **1:500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası, Erzurum** Ankara, 1962

ERENTÖZ Cahit, **1:500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası, Sıvas**, Ankara, 1962

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri**, İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü**, Ankara, 1965

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü**, İstanbul, 1961

SARAÇOĞLU Hüseyin, **Doğu Anadolu**, İstanbul, 1956

SARAÇOĞLU Hüseyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller**, İstanbul, 1961

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı**, 1980

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni**, 1976

Elazığ İl Yıllığı, 1967, 1973

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50.Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları**, Ankara, 1973

Karayolları Haritası, Ankara, 1981

Meydan Larousse, İstanbul, 1969

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri**, Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Maden Envanteri, (İllere Göre)**, Ankara, 1980

MSB, Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası**, Ankara, 1977

Milliyet Turizm Eki, İstanbul, 1981

Orman Bakanlığı, **50. Yılda Ormanlarımız**, Ankara, 1973

Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ormaniçi Dinlenme Yerlerimiz**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ulusal Parklarımız**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız**, 1979

TARİH

(ABALIOĞLU) Yunus Nadi, **Ali Galip Hadisesi**, İstanbul, 1955

AHMAD Feroz, Dankvart A.Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 4-5, 1976

AKŞİT Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi**, I-II, İstanbul, 1970-1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı**, İstanbul, 1895

ARDIÇOĞLU Nurettin, **Harput Tarihi**, İstanbul, 1964

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Nutuk**, III, İstanbul, 1959

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Söylev**, I, Ankara, 1981

ATLAN Sabahat, **Roma Tarihinin Anahatları**, İstanbul, 1970

BURNEY C.A., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", **Anatolian Studies**, VIII (1958)

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie**, II, Paris, 1891

ERDEHA Kamil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul, 1975

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, III, İstanbul, 1896

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1970

GÖKMAN Muzaffer, **50 Yılın Tutanağı**, İstanbul, 1973

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark II**, Ankara, 1946

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark IV**, II.Bölüm, Ankara, 1951

HAUPTMANN Harald, "Kalkolitik Çağ' dan İlk Tunç Çağı'nın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi", **VIII.Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım**, Ankara, 1979

ISSAWI Charles, **The Economic History of Turkey, 1800-1914**, Chicago, 1980

İslam Ansiklopedisi, **Elazığ**, IV

İslam Ansiklopedisi, **Harput**, V/1

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-83", **IJMES IX**, 2, 1978

KLENGEL H., "Die Hethiter und Isuwa", **Oriens Antiguus**, VII (1968)

METZGER Henri, **Anatolia II**, Cenevre, 1969

V.MOLTKE Helmuth, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, İstanbul, 1969

ODTÜ Keban Projesi Yayınları, **1968 Yaz Çalışmaları**, I, Ankara, 1970

ODTÜ Keban Projesi Yayınları, **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, II, Ankara, 1971

ODTÜ Keban Projesi Yayınları, **Keban Projesi 1970 Çalışmaları**, III, Ankara, 1972

ODTÜ Keban Projesi Yayınları, **Keban Projesi 1971 Çalışmaları**, IV, Ankara, 1974

ODTÜ Keban Projesi Yayınları, **Keban Projesi 1972 Çalışmaları**, V, Ankara, 1976

ODTÜ Keban Projesi Yayınları, **Keban Projesi 1973 Çalışmaları**, VI, Ankara, 1979

OPPENHEİM Leo A., **Ancient Mesopotamia**, Chicago, 1977

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara, 1981

ÖNDER Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara, 1975

ÖZDOĞAN Mehmet, **Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları**, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları, II, İstanbul, 1977

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire, 1885-1914, Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları**, I, İstanbul, 1980

SUNGUROĞLU İshak, **Harput Yollarında**, I, İstanbul, 1958

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam**, I-VI, İstanbul, 1889-1899

TARHAN Taner M., "Urartu Devletinin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallar'dan 'Lutipri-Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler", **Anadolu Araştırmaları**, VII, İstanbul, 1982

TURAN Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1978

US Hakkı Tarık, **Meclis-i Meb'usan, 1293 (1877)**, İstanbul, 1954

SOSYO-EKONOMİK YAPI

AKKAN Erdoğan, "Elazığ ve Keban Barajı Çevrelerinde Coğrafya Araştırmaları", **AÜDTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1-2, s.175-215, Ankara, 1972

AKKAYA Taylan, **Göç ve Değişme**, İstanbul, 1979

BİLGİLİ Abbas, "Elâzığ'da Pamuk Tarımı ve Önemi", **Turan Gazetesi**, Elazığ, 16-19 Kasım 1981

BORATAV Korkut, "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler", **AÜSBFD**, Ankara, 1973

DEMENY Paul, Frederic C.SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri**, İstanbul, 1968

DÜNDAR Tevfik, **Tunceli ile Çevresindeki Üç Vilayetin Zirai Durumu ve Gelişme İmkânları**, İstanbul, 1943

ESİN Pars, **Türkiye'de İşveren Sendikacılığı**, Ankara, 1974

GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü**, Ankara, 1979

GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981**, Ankara, 1981

GÜMÜŞ M. Fatih, **Türk-İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma**, Ankara, 1972

HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980

İNAN Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, 1972

KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979

KISAPARMAK N. Güngör, **Milli Eğitim Cephesiyle Elazığ**, Elazığ, 1967

KÜN E., B. GENÇ, Y. AKAR, O. DOĞAN, N. İZGİN, "Nadas Alanlarının Azaltılması Olanakları", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, Ankara, 1981

MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreler-arası Dengesizlik**, Ankara, 1980

MİLLİOĞLU Mihri, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Ankara Üniversitesi Elazığ Veteriner Fakültesi (1970-1973)**, Ankara, 1973

ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN; **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı**, İstanbul, 1977

ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası**, Ankara, 1980

ROZALİYEV Y.N., **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)**, Ankara, 1978

SENCER Oya, **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, 1969

SERGÜN Ümit, **Beşeri Coğrafya Açısından Bir Araştırma, Uluova**, İstanbul, 1975

SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri**, Ankara, 1979

SİLİER Oya, **Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları**, Ankara, 1976

SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, 1981

SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, İstanbul, 1979

SÜLKER Kemal, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, 1955

SORAL Erdoğan, **Türkiye'de Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Sorunu**, Ankara, 1981

TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970**, Ankara, 1979

TOROS Hüsamettin, **Türkiye Sanayii: Devlet İşletmeleri**, Ankara, 1954

TÖKİN İsmail Hüsrev, **İktisadi ve İçtimai Türkiye Cilt III, "Türkiye'de Sanayi"**, Ankara, 1946
TÜMERTEKİN Erol, **Kurak Bölgelerde Ziraat**, İstanbul, 1957
TRAK T. Selçuk, **İktisadi ve Ticari Türkiye**, İzmir, 1959
TÜRKER İsmet, "Tekel Şaraphanelerinin Değerlendirilmesi", **Türkiye II. İktisat Kongresi**, VI. Cilt, Ankara, 1981
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri**, Ankara, 1977
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968**, Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Ankara, 1971
Ajans TÜBA, **Grev Bülteni**, 1979, 1980
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu-İş Sözleşmeleri Bülteni**, 1979, 1980
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
Çalışma Bakanlığı, **50 Yılda Çalışma Hayatımız**, ty
Çalışma Dergisi, Ankara, 1978
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırma 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Elazığ**, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/65, 1973, 1975, 1977, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1970-1972, 1973-1975, 1976-1978, 1979-1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı, 1927**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-1971**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980** Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-74, 1978-79
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri**, 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri**, 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları**, 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçları**, 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Demir Dışı Metaller**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, İçki Sanayii**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Metal Dışı Madenler**, Ankara, 1976
DPT, **II. Türkiye İktisat Kongresi, "Sosyal Gelişme ve İstihdam" Komisyonu Tebliğleri**, Ankara, 1981
DPT, **İller İtibariyle Sanayi Tesisleri, ve Özellikleri. Kalkınmada Öncelikli (25) İl**, cilt 1, Ankara, 1981
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, Ankara, 1972
DPT, **Metal Madenler Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, 1978
DSİ, **DSİ Bülteni**, Sayı 246, Ankara, 1982
DSİ, **Türkiye'de 5 Büyük Baraj**, Ankara, 1978
DSİ, **Türkiye'de Yapılmış ve Projelendirilen Baraj ve Hidroelektrik Santrallar**, Ankara, ty
Elazığ İl Yıllığı, 1967, 1973
Elazığ Teknik Ziraat Müdürlüğü, **Brifing Raporu**, 1981
Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası, **Elazığ'ın 1980 Yılı Ekonomik Raporu**
Elazığ Ziraat Odasının UNESCO Toplantısı İçin Hazırladığı Rapor, 1981
Etibank 1980 Faaliyet Raporu, Ankara, 1981
Etibank Genel Müdürlüğü, **Madenlerimiz**, Ankara, 1981
İmar ve İskân Bakanlığı, **Doğu Anadolu Bölgesi**, Ankara, 1970
İmar ve İskân Bakanlığı, **Elazığ-Keban Bölgesi Fiziki Yerleşme Planı**, Ankara, 1968
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı**, 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Elazığ İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu**, Ankara, 1978
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığına Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma**, Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği**, Ankara, 1981
Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar, Zabıtlar**, Ankara, 1930
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten**, Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları**, Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri**, Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978**, Ankara, ty
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı**, Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı**, 1970, 1980
Sümerbank Genel Müdürlüğü, **Cumhuriyet' in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, Ankara, 1973
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980**, Ankara
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler**, 1963; 1969, 1971, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları**, Ankara, 1981
Türkiye İş Bankası 1981 Faaliyet Raporu, Ankara, 1982
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Süt ve Süt Ürünleri Sektör İzleme Raporu**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makinaları Araştırması**, 1979, 1981
Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, **30. Yılda Türkiye Şeker Sanayii**, Ankara, 1958
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **II. Olağan Genel Kurulu**, Ankara, ty
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı**, Ankara, 1978
Ulaştırma Bakanlığı, **Ulaştırmada 50 Yıl**, Ankara, 1973
YSE, **İstatistik Yıllığı 1976**
Ziraat Vekaleti, **Memalik-i Osmaniyede 1329 Senesi Zarfında Hasıl Olan Mezruatın Nevi ve Miktarı**, İstanbul, 1913

KÜLTÜR

ABACI Tahir, "Türkülere ve Türkücülere Dair", **Sanat Olayı**, Sayı, 5 1981

AĞAR Ömer Kemal, **Maden İli**, İstanbul, 1938

AKAYGÜN Turgut, "Elazığ'da Milli Adetler", **Altan**, Sayı 39-40-41-42

AKTAŞ Kemal, "Yurt Köşeleri, Palu", Ülkü Seri. 3 cilt 2 sayı 22, 1948

ALKAN Seviye "Harput Folklorunda İnançlar", **Folklor Dergisi**, 1970

ALTUN Ara, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul 1978

ALTUN Ara, "Harput Ulu Camii" **İstanbul Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı**, 1973

AND Metin, **Oyun ve Bügü**, İstanbul, 1974

ARDIÇOĞLU Nurettin, **Harput Hükümdarı Belek Gazi**, Ankara, 1966

ARDIÇOĞLU Nurettin, **Harput Tarihi**, İstanbul, 1964

ARSUNAR Ferruh, **Elâziz Bakır Madeni Türküleri**, 1937

BAYKURT Şerif, **Türk Halk Oyunları**, Ankara, 1932

COŞAR Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını**, İstanbul, ty

ÇULPAN Cevdet, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara 1975

DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları**, Ankara 1975

DİE **Kültür ve Spor İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980

DURUL Yusuf, **Baraj Gölü Çevresinde Dokuma Sanatları**, Ankara, 1969

EGE Ragıp Nurettin, **Elazığ Halk Türküleri ve Oyunları** İstanbul, 1936

EKEN M., Ş.Uygur, "Elazığ'da Evlenme", **Folklora Doğru**, Sayı 32, 1970

Elazığ, Eroğlu Basımevi, ty

Elazığ İli, Elazığ, 1939

Elazığ İl Yıllığı, 1973

ERDENTUĞ Nermin, **Hal Köyü Etnolojik Tetkikleri**, Ankara, 1968

ERDENTUĞ Nermin, **Sün Köyü Etnolojik Tetkikleri**, Ankara, 1959

MEMİŞOĞLU Ferhan, **Elazığ Kılavuzu**, Elâzığ, 1975

MEMİŞOĞLU Ferhan, "Harput Bakırcılığı", **Türk Etnoğrafya Dergisi**, Sayı 13, 1973

MEMİŞOĞLU Fikret, **Harput Ahengi**, İstanbul, 1966

MEMİŞOĞLU Fikret, "Harput'ta Kına Geceleri", **TFAD**, Cilt 1-2, Sayı 32-8 (1952); Cilt 3, Sayı 78 (1956)

MEMİŞOĞLU Fikret, "Harput ve Elâzığ Kültür Hayatıyla İlgili Çeşitli Yazılar", **Yeni Fırat Dergisi**, Sayı 1-36, 1962-1965

MOLTKE, **Türkiye Mektupları**, Değişik Baskılar, Ankara

NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, İstanbul, 1980

OZANKAN C., SAVCI K., **Türk Milli Oyunları**, İstanbul, 1955

DİE **PTT İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980

SERGİN Ümit, **Beşeri Coğrafya Açısından Uluova**, İstanbul, ty

SÖZEN Metin, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, İstanbul, 1981

SÖZEN Metin "Keban'da Türk Eserleri", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı 27/306, İstanbul, Eylül 1970

SÖZEN Metin, "Köyde Bir Duvar Resmi", **Türkiyemiz**, Sayı 6, İstanbul, 1972

SUNGUROĞLU İshak, "Çayda Çıra ve Orijini", **TFAD**, Cilt 12, Sayı 239, 1969

SUNGUROĞLU İshak, "Harput ve Elazığ'da Kadın Oyunları", **TFAD**, Cilt 13 Sayı 253

SUNGUROĞLU İshak, **Harput Yollarında**, I-II-III-IV, İstanbul, 1958-1962

SUNGUROĞLU İshak, "Çayda Çıra Oyunu", **TFAD**, Cilt 12 s.5319

ÜNSEL Ziya, **Harput Masalı**, İstanbul, 1960

YALGIN Ali Rıza, "Yurt Köşeleri: Harput", **Ülkü** Seri: 3, Cilt 2, Sayı 15. **Yeni Fırat, Harput'un Fethi Özel Sayısı**, Sayı 25, 1965

YETKİN Suat Kemal, **Türk Mimarisi**, Ankara, 1970

YILMAZ Mithat, "Elazığ'da El Karısı" **TFAD**, Cilt 10, Sayı 215, 1967

YUSUFOĞLU Mehmet, "Harput Konakları ve Evleri", **Yeni Fırat**, Sayı 25, 1965

Elazığ — İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 2475
Yeryüzü Şekilleri 2475
Dağlar 2475
Ovalar 2477
Elazığ (Harput) Ovası 2477
Uluova (Mollakendi) 2477
Kuzuova 2477
Behramaz Ovası 2477
Palu Ovası 2477
Yaylalar 2477
Vadiler 2477
Murat Vadisi 2477
Fırat Vadisi 2477
Karasu Vadisi 2477
Akarsular 2477
Murat Suyu 2477
Peri Çayı 2477
Haringet Çayı 2477
Fırat Irmağı 2477
Behramaz Deresi 2478
Göller 2478
Hazar Gölü (Gölcük) 2478
Keban Baraj Gölü 2478
Cip Barajı 2479
Jeolojik Yapı 2479
Yeraltı Zenginlikleri 2480
Topraklar 2480
Doğal Güzellikler 2481
Mesire Yerleri 2481
Hazar Gölü (Gölcük) 2481
Zafran 2481
İçmeler ve Kaplıcalar 2481
Mürüdü (Sarılık Çeşmesi) Suyu 2481
Perçenç Suları 2481
Hirhirik Madensuyu 2482
Kolan Kaplıcası 2482
Hogu Madensuyu 2482
Buban Hame Kaplıcası 2482
Kumbariş Şoş Madensuyu 2482
Çelebi Şorik Madensuyu 2482
Genefik (Yılpınarı) Madensuyu 2482
İklim 2482
Sıcaklık 2482
Yağışlar 2482
Rüzgârlar 2483
Sayılı Günler 2483
Bitki Örtüsü 2483
Hayvan Türleri 2483
Nüfus 2483
Nüfusun Yaş Yapısı 2485
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 2486
Özet 2486

TARİH

Elazığ Adının Kaynağı 2488
Yazılı Tarih Öncesi 2488
Yazılı Tarih Öncesi Yerleşmeler 2488
Kronoloji 2489
Boytepe 2489
Ağın ve Kalaycık 2489
Aşvan 2489
Fatmalı-Kalecik 2489
Pağnik Öreni (Kaşpınar) 2489
Haraba 2490
Hah İbrahim Şah 2490
Korucutepe 2490
Norşuntepe 2490
Tepecik 2491
Tülintepe 2492
Körtepe 2492
Değirmentepe 2493
Yazılı Tarih 2493
İşuva, Hurri-Mitanni, Hitit Dönemi 2493
Muşkiler 2494
Urartular 2494
Persler 2494
Helenistik Dönem 2494
Tigran Egemenliği ve Roma Savaşları 2495
Partlar 2495
Bizans Dönemi 2495
İslam Uygarlıkları Dönemi 2496
Selçuklular Dönemi 2496
Çubukoğulları Beyliği 2496
Artukoğulları Beyliği 2496
Anadolu Selçukluları Dönemi 2497
Dulkadıroğulları Dönemi 2497
Akkoyunlular Dönemi 2497
Osmanlı Yönetimi 2498
Klasik Dönem 2498
Geçiş Dönemi 2498
Çağdaş Dönem 2498
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 2499
Askeri, Sivil ve Dinsel Hizmetler 2499
Tarım 2500
Madenler 2500
Ticaret 2501
Ulaşım 2501
Eğitim 2502
Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Elazığ 2503
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Elazığ 2503
Milli Mücadele Başında Elazığ'da Durum 2504
İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Elazığ Milletvekilleri 2504
Ali Galip Olayı 2504
Meclis-i Meb'usan'da Elazığ Milletvekilleri 2505
Cumhuriyet Öncesi Yönetsel Değişiklikler 2505
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 2505
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Elazığ Milletvekilleri 2506
İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Elazığ Milletvekilelri 2506
Elazığ Valileri 2507
Elazığ'daki Amerikalılar, ABD'deki Elazığlılar 2507
Seyahatnamelerde Elazığ 2507
Evliya Çelebi 2507
Helmuth Von Moltke 2508
Özet 2509

SOSYO-EKONOMİK YAPI

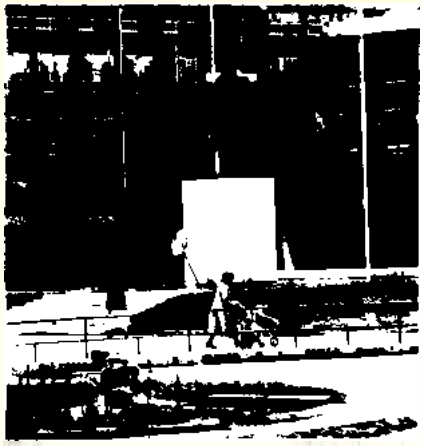

Giriş 2511
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 2512
Elazığ'da Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 2512
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 2513
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 2513
Tarım 2515
Giriş 2515
1913 Tarım Sayımı'nda Elazığ 2516
1927 Tarım Sayımı'nda Elazığ 2517
Bitkisel Üretim 2517
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 2517
Tahıllar 2518
Baklagiller 2519
Sanayi Bitkileri 2519
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 2520
Tahıllar 2520
Elazığ'da Çeşitli Nadas Yöntemleri 2520
Baklagiller 2520
Sanayi Bitkileri 2521
Sebzecilik 2521
Meyvecilik 2521
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 2522
Sulama 2523
Gübreleme 2523
Tarım Araçlarının Gelişimi 2523
1930'larda Elazığ'da Tarımsal Yapı ve Üretim 2524
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 2525
Ne Kadar Toprak Gerekli 2526
Hayvancılık 2526
Keban Baraj Gölü'nde Balıkçılık Araştırmaları 2528
Ormancılık 2528
Madencilik 2529
Elazığ'da Krom ve Ferrokrom Üretimi 2529
Enerji 2530
Ergani Bakır İşletmesi 2530
Sanayi 2530
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Elazığ İmalat Sanayii 2531
Keban Barajı 2531
1950'ler Sonrasında Elazığ Sanayii 2532
1970'lerde Elazığ Sanayii 2532
Yatırımlar ve Katma Değerin Gelişimi 2532
Küçük Sanayi 2532
Ticaret 2533
Bankacılık 2533
Elazığ İktisat Bankası TAŞ (Ortadoğu İktisat Bankası) 2533
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 2534
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 2534
Keban Holding 2534
Keban Barajı'nın Yapımının İlin Yerleşme Düzeni Üzerine Etkisi 2534
Kademelenme 2535
Ulaşım 2535
Karayolu 2535
Demiryolu 2536
Havayolları 2536
Haberleşme 2536
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 2536
Göç 2539
Göç Eden Nüfusun Nitelikleri 2540
İdari Bölünme ve Belediyeler 2541
Merkez İlçe 2541
Elazığ Belediye Başkanları 2541
Ağın 2541
Baskil 2542
Karakoçan 2542
Keban 2542
Elazığ Köylerinde Elektrik — İçme Suyu 2542

Maden 2542
Palu 2543
Sivrice 2543
Elazığ Kenti 2543
İlde Konut 2544
Kentsel Alanın Gelişmesi 2545
Kentsel Arazi Kullanımı 2545
Kent İçi Ulaşım 2546
Kentte Konut 2546
Kentte Altyapı Hizmetleri 2546
Eğitim 2546
Okuryazarlık 2546
İlköğretim 2546
Ortaöğretim 2547
Ortaokullar 2547
Liseler 2547
Mesleki ve Teknik Öğretim 2547
Yükseköğretim 2548
Yaygın Eğitim 2548
Sağlık 2549
Sağlık Sorunları 2549
Bulaşıcı Hastalıklar 2549
Ölüm Nedenleri 2549
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2549
Çevre Sağlığı 2550
Koruyucu Sağlık Hizmetleri 2550
Tedavi Edici Sağlık Hizmetleri 2551
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 2551
Sosyal Sigortalar Kurumu 2552
Lepra Hastanesi 2552
Bağ-Kur 2553
İş ve İşçi Bulma Kurumu 2553
Toplumsal Örgütlenmeler 2553
Meslek Kuruluşları 2553
Ticaret ve Sanayi Odası 2553
Elazığ Ticaret Borsası 2553
Elazığ Ziraat Odası 2553
Kooperatifler 2553
Tarım Satış Kooperatifleri 2553
Tarım Kredi Kooperatifleri 2553
Köy Kalkınma Kooperatifleri 2553
Yapı Kooperatifleri 2554
Sendikalar 2554
İşçi Hareketleri 2554
Toplu-İş Sözleşmeleri 2554
Dernekler 2554
Özet 2555

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 2557
Türkler'den Önce 2557
Türkler'den Sonra 2557
XX. yy'a Girerken 2559
Cumhuriyet Dönemi 2559
Kültürel Geleneğin Öğeleri 2559
Yaşama Biçimi 2559
Giyim-Kuşam 2559
Erkek Giyimi 2560
Kadın Giyimi 2560
Beslenme Biçimleri 2560
İnançlar ve Töresel Yapı 2560
Dinsel Yapı ve Boşinanlar 2560
Düğünler-Doğum ve Ölümle İlgili Gelenekler 2561
Düğünler 2561
Doğum Gelenekleri 2561
Ölüm Gelenekleri 2562
Geleneksel Şenlikler 2562
Sultan Nevruz (Mart Dokuzu) 2562
Şahperi Sofrası 2562
İbrahim Ethem Sofrası 2562
Aşure Günü 2562
Geleneksel El Sanatları 2563
Dokumacılık 2563
Çömlekçilik 2563
Bakırcılık 2563
Ahşap İşçiliği 2564
Mimarlık 2564
Yöresel Halk Edebiyatı 2565
Halk Şiiri ve Ozanlar 2565
Elazığ'da Divan Edebiyatı 2566
Maniler 2566
Söylenceler 2566
Ağız ve Deyişler 2567
Atasözleri, Deyimler 2568
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 2568
Halk Müziği 2568
Yörenin Ünlü Türküleri 2568
Ağıtlar 2568
Halk Müziği Araçları 2569
Geleneksel Oyunlar 2569
Geleneksel Halk Oyunları 2569
Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları 2569
Tarihsel Yapıtlar 2570
Merkez İlçe 2570
Harput Kalesi 2570
Meryem Ana Kilisesi 2570
Ulu Cami 2571
Alacalı Cami (Mescid) 2571
Arap Baba Mescidi ve Türbesi 2571
Esediye (Aslanlı) Camisi 2571
Sara Hatun Camisi 2571
Kurşunlu Cami 2571
Ağa Cami 2571
Ahmet Bey Camisi 2571
Ahi Musa Mescidi ve Türbesi 2571
Mansur Baba Türbesi 2571
Fetih Ahmet Baba Türbesi 2571
Cemşid Hamamı 2571
Kale Hamamı 2571
Hoca Hasan Hamamı 2571
Dere Hamamı 2571
Üç Lüleli Çeşme 2571
Ağın İlçesi 2571
Karamağara Köprüsü 2572
Keban İlçesi 2572
Ermeni Kilisesi 2572
Surp Kevork Manastırı 2572
Yusuf Ziya Paşa Külliyesi 2572
Cami 2572
Şadırvan 2572
Kitaplık 2572
Medrese 2572
Çeşme 2572
Han 2572
Denizli Kervansarayı (Vakıf Han) 2572
IV. Murad Hanı 2572
Hacı İbrahim Şah Kervansarayı 2572
Palu İlçesi 2572
Palu Kalesi 2572
Kilise 2572
Ulu Cami 2573
Merkez Cami 2573
Alacalı Mescit 2573
Cemşid Bey Mescidi ve Türbesi 2573
Hamam 2573
Kültürel Etkinlikler 2573
Kitaplıklar 2573
Halk Kitaplıkları 2573
Çocuk Kitaplıkları 2573
Müzeler 2573
Harput Müzesi 2573
Elazığ Müzesi 2573
Sergiler 2573
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 2573
Sinema 2573
Tiyatro 2573
Radyo-TV 2573
Yerel Basın 2573
Cumhuriyet Dönemi 2574
Çığır ve Altan 2574
Yeni Fırat 2574
Sesimiz 2574
Spor Çalışmaları 2574
Dallar 2574
Atletizm 2574
Atıcılık 2574
Basketbol 2574
Binicilik 2574
Boks 2574
Dağcılık 2574
Futbol 2574
Güreş 2574
Judo 2574
Masatenisi 2574
Voleybol 2574
İl Doğumlu Ünlüler 2575
Edebiyatta Elazığ 2577
Özet 2577
Kaynakça 2579
İçindekiler 2582

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
38° 16′ ve 40° 45′ doğu boylamları
39° 02 ve 40° 05′ kuzey enlemleri

Yüzölçüm:
11.903 km2

Nüfus:
282.022

Nüfus Yoğunluğu: 24

İlçeler: Merkez, Çayırlı, İliç, Kemah, Kemaliye, Refahiye, Tercan

Bucak Sayısı: 18

Köy Sayısı: 549
Elektrikli (1976): 34
Orman İçi (1973): 189
Okullu: 477

Belediye Sayısı: 12
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 59,6
Ovalar: 8,6
Yaylalar: 5,4
Platolar: 26,4

Akarsular: Karasu

En Yüksek Nokta: Keşiş Dağları (3.537 m)
Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 10,7°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —18,5°C
Ortalama: 13,7°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 374,1 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 41,3

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 43,0
Sanayi: 15,6
(İmalat Sanayii: 7,6)
Hizmetler: 41,4

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 91,4
(Ekili-Dikili: 21,4)
(Ormanlık: 10,4)
(Çayır-Mera: 59,6)
Tarıma Elverişsiz: 8,6

Başlıca Tarım Ürünleri: Fasulye, Fiğ, Çavdar, Patates, Şeker Pancarı, Buğday

Hayvan Sayısı (1979):
Büyükbaş: 237.928
Küçükbaş: 699.470
Kümes H.: 444.625

Traktör Sayısı: 2.582

Faal Nüfus (1975): 122.187

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 71,6
Sanayi: 9,6
(İmalat Sanayii: 4,5)
Hizmetler: 18,8

Başlıca Sanayi Ürünleri: Gıda, Lastik Ayakkabı, Asbest Boru, Tuz, Dokuma

Ticaret ve Sanayi Odası'na Kayıtlı Üye Sayısı: 2.200

Fabrika Sayısı: 47

Banka Şubesi Sayısı: 28

Kişi Başına GSYİH (1975): 21.943 TL

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 3

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 16

Okuryazar Oranı (%-1975): 61,3
Kadınlarda: 46,7
Erkeklerde: 75,3

Okul Sayısı: 586
İlk: 37
Orta: 10
Lise: 8

Öğrenci Sayısı:
İlk: 40.109
Orta: 7.032
Lise: 2.461
Mesleki ve Teknik: 3.336

Öğretmen Sayısı:
İlk: 2.008
Orta: 231
Lise: 162
Mesleki ve Teknik: 170

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 20

Yüksek Öğretim:
Kurum Sayısı: 1
Öğrenci Sayısı: 55

Kütüphane (1978): 5
Halk: 3
Çocuk: 2

Basımevi Sayısı (1978): 5

Radyo Sayısı: 32.064

Televizyon Sayısı: 13.042

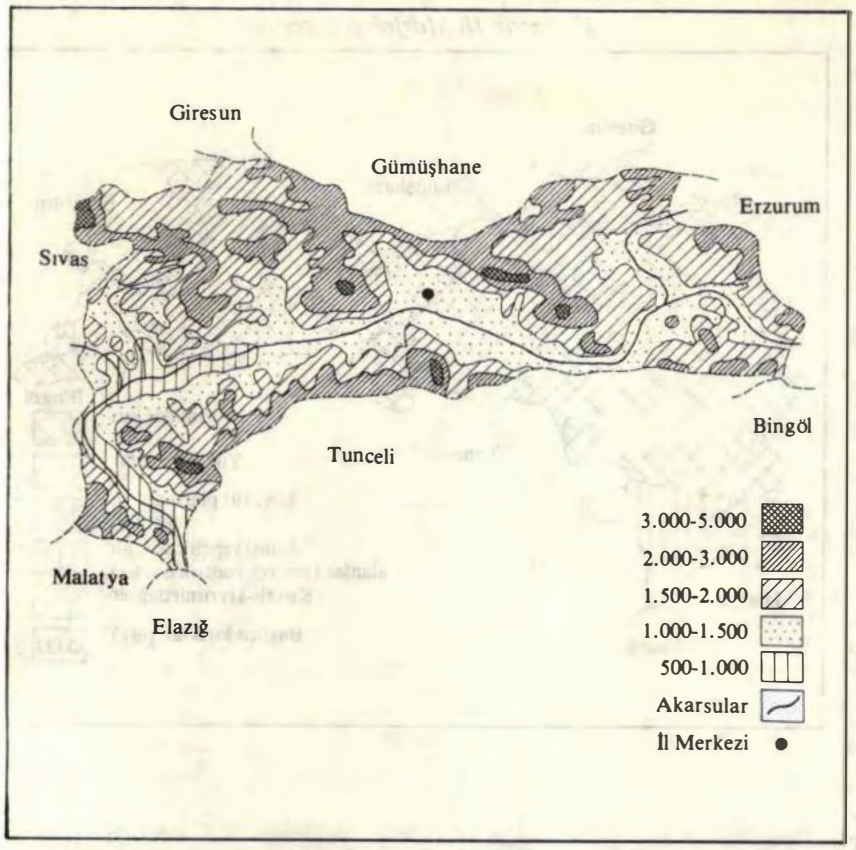
Telefon Sayısı: 4.766

Teleks Sayısı: 6

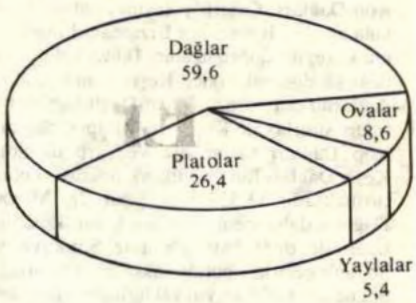
Sinema Sayısı (1978): 6

Spor Kulübü Sayısı: 11

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 763

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Doğu Anadolu'nun batı bölümünde Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Erzincan İli'nin yüzölçümü 11.903 km2'dir.

Erzincan, 38°16′ ve 40° 45′ doğu boylamları ile 39° 02′ ve 40° 05′ kuzey enlemleri arasında kalır; il merkezinin denizden yüksekliği ise 1.218 m'dir.

İl, kuzeyden Giresun İli'nin Alucra; Gümüşhane'nin Şiran, Kelkit, Bayburt; doğudan Erzurum'un Aşkale ve Çat; güneydoğudan Bingöl'ün Kiğı; güneybatıdan Malatya'nın Arapkir; Elazığ'ın Ağın; güneyden Tunceli'nin Çemişkezek, Ovacık ve Pülümür; batıdan Sıvas'ın Divriği, İmranlı ve Suşehri ilçeleriyle çevrilidir.

Tektonik bir yapı üzerinde bulunan il toprakları, güneyden Munzur ve Mercan dağları, doğudan Karasu Dağları, kuzey ve kuzeydoğudan ise Kop Dağları'nın batı uzantılarıyla çevrelenir. Batıda Refahiye Dağları ile Buzbel Dağları bulunur.

% 91,5'i tarıma elverişli olan il topraklarının yaklaşık % 60'ını dağlar, % 26'sını da platolar kaplar. Ovaların payı ise % 9 dolayındadır (Şekil 1).

Türkiye topraklarının yaklaşık % 1,5'ini kaplayan Erzincan İli'nin önemli bir nüfus varlığı yoktur. 1980 Genel Nüfus Sayımı'na göre, 282.000 kişi olan nüfusuyla Erzincan, nüfus büyüklüğü açısından iller sıralamasında 54.'dür. İl nüfusunun ülke nüfusu içindeki payı da yalnızca binde 6'dır. Nüfus yoğunluğu açısından Türkiye sayılarının çok gerisinde olan ilde, 1980'de km2'ye 24 kişi düşmekteyken, bu sayı aynı yıl ülke genelinde 58'di.

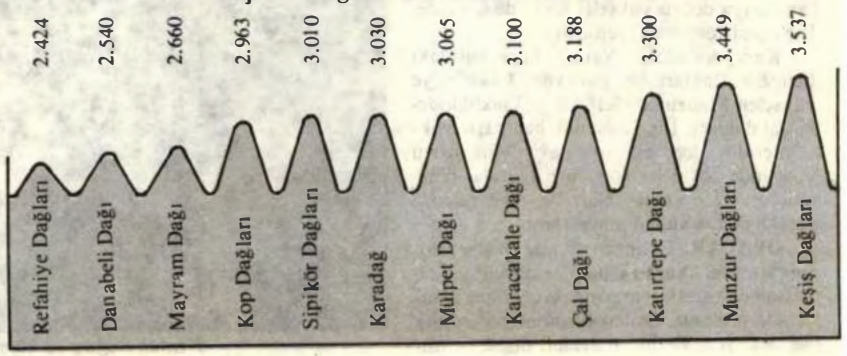
YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Erzincan İli, genellikle dağlar ve platolarla kaplıdır. Dağlar çeşitli yönlerde belli bir sıra içerisinde uzanır. Güneybatıdan Munzur, kuzeybatıdan Refahiye dağları il alanına girer. Doğudan Erzurum'dan gelerek batıya doğru uzanan Karasu ve Kop dağları, il alanını derinlemesine, aralarında geniş düzlükler bırakacak şekilde böler.

Dağ sıraları arasındaki çukurluklarda yer alan ovalar ve düzlükler boğazlarla birbirine, bağlanmış durumdadır. Ovalar ile dağ sıraları arasına akarsularca yarılmış, dalgalı platolar yerleşmiştir.

DAĞLAR: Erzincan il topraklarının yaklaşık % 60'ını dağlar kaplar. Erzurum'un Aşkale İlçesi'nden batıya doğru uzanan 60 km uzunluğundaki bir boğazdan geçildikten sonra girilen Tercan Düzlükleri, Erzincan Ovası'na açılan Sansa Boğazı'na dek uzanır. Bu düzlükler, kuzeyden ve batıdan Kop Dağları'nın uzantılarıyla çevrilidir. Tercan Düzlükleri'nin bulunduğu ana çukurluğu kuzeyden sınırlayan Kop Dağları, zor geçit veren dik ve düzenli bir sıra oluşturarak Erzurum'un kuzeyinde Gâvur Dağları ile birleşir. Kop Dağları üzerinde, 2.400 m yük-

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

seltide, Tercan'ı Bayburt'a bağlayan Alevi Geçidi bulunmaktadır.

Çukurluğun batısında Mülpet ve Keşiş dağları (Esence Dağları) bulunmaktadır. Kop Dağları, Çayırlı yöresinin batısında iki kola ayrılır. Birinci kol Erzincan il merkezinin kuzeyine doğru uzanır. İkinci kol güneydoğuya dönerek, önce Keşiş sonra Mülpet dağlarını oluşturur. Tercan Düzlükleri'ni batıdan sınırlayan Keşiş ve Mülpet dağları, Kop Dağları kadar dik ve sarp değildir. Keşiş Dağları ilin en yüksek noktasını oluşturmaktadır (3.537 m) (Şekil 2). Mülpet Dağları daha geniş ve basık bir kütledir. Üzerinde doğu-batı yönünde Sarıkaya ve Soğanlı geçitleri bulunmaktadır. Çukurluğu doğudan, 3.070 m yüksekliğindeki Dumanlı ile 2.660 m yüksekliğindeki Mayranı Dağı (Kılıçkaya Dağları) sınırlar. Güneyinde ise, Koşan, Murdelor ve Eşilbaba dağları bulunur.

Tercan Düzlükleri, batıda Sansa Boğazı ile Erzincan Ovası'na açılır. Tekne biçimindeki Erzincan Ovası'nın kuzeyinde, Tercan Çukurluğu ile Erzincan Çukurluğu'nu birbirinden ayıran Keşiş ve Sipikör dağları, bulunmaktadır. Güneyde, Munzur Dağları'nın uzantısı olan Mercan Dağı ile Katırtepe ve Karacakale dağları vardır. Erzincan Çukurluğu batıdan Refahiye Dağları'nın uzantısı olan Karadağ (Könem Dağı) ve Dumanlı Dağ ile çevrilmiştir.

Bu dağlar genç olmalarına karşın bitki örtüsünden yoksundur. Eriyen kar ve yağmur sularının yol açtığı sellerle yarılıp parçalandığından, genç görünümleri bir ölçüde yok olmuştur. İl merkezinden 39 km uzaklıktaki Munzur Dağları'nın eteklerinde, karstik yapı içerisinden çıkan derelerin oluşturduğu, kalker-tüf basamakları bulunmaktadır. Bu basamaklar üzerinde Girlevik Çağlayanı vardır. Ayrıca, dağlardan inen dere ve çaylar ovaya indikleri yerlerde birikinti konileri oluşturmaktadır.

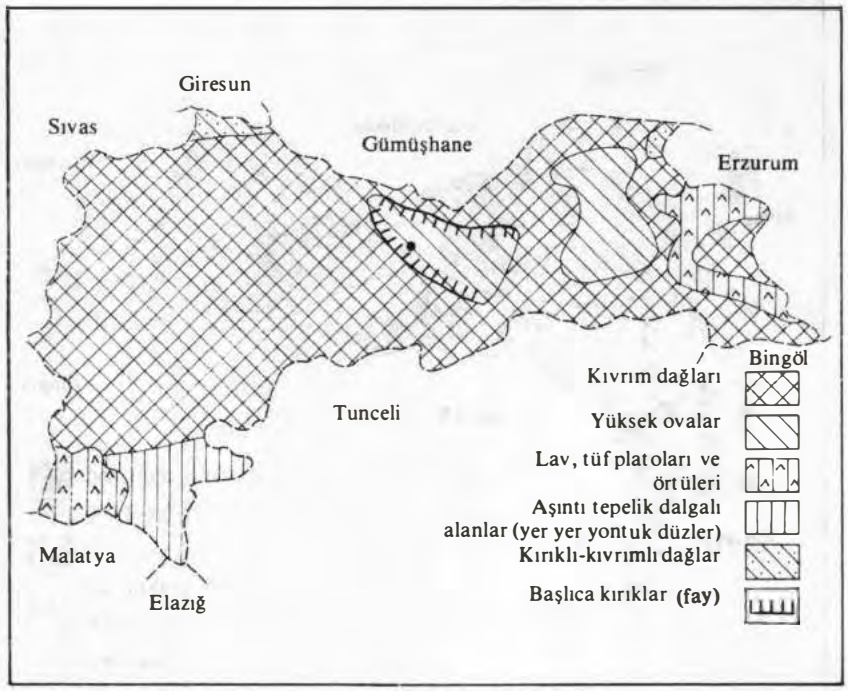
Erzincan Ovası'nın kuzeybatısında Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerini birbirinden ayıran Refahiye Dağları uzanır. Bu sıranın en yüksek noktaları Dumanlı ve Danabeli dağlarıdır. Refahiye Dağları genelde çok dik ve sarp değildir. Ancak, Erzincan Ovası'na doğru yaklaştıkça eğim ve sarplık artar. Dumanlı Dağı sarıçam ormanlarıyla kaplıdır. Refahiye İlçesi'nin doğusunda Çimen Dağları, güneyinde Kurtlutepe Dağı, güneybatısında ise Gülen Dağları bulunur.

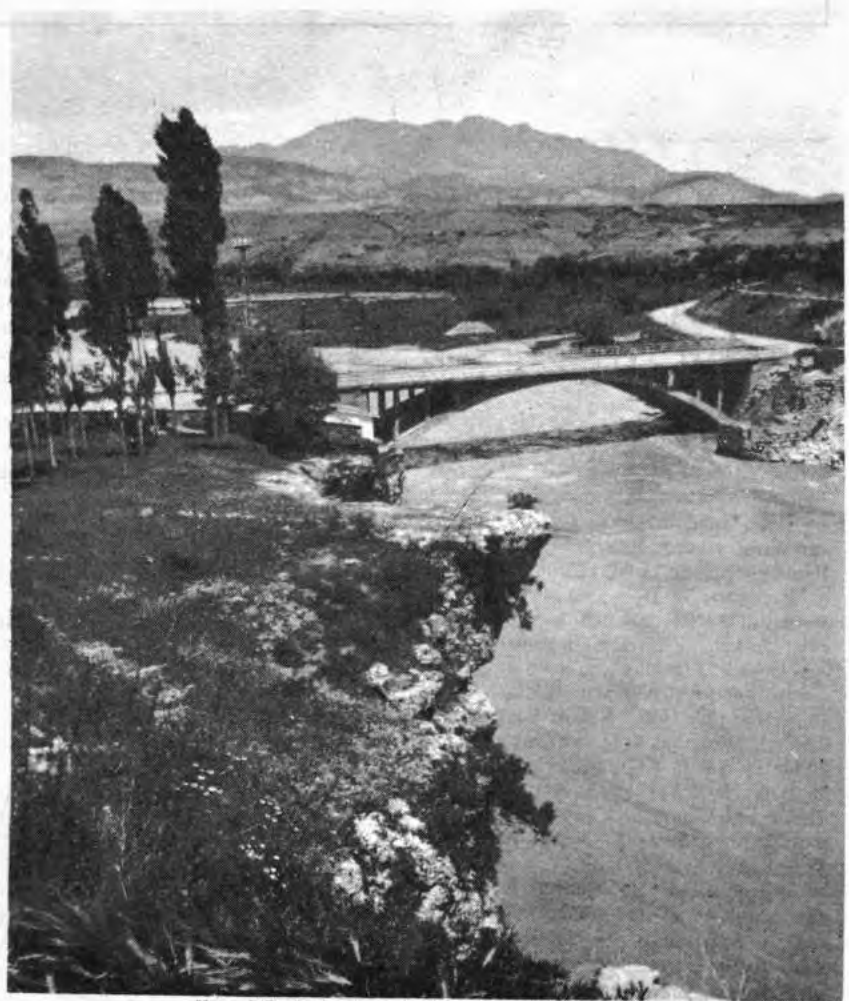
Güneyde, çok sarp ve dik olan Munzur Sıradağları'nın kuzeye bakan yamaçları ile Karasu Vadisi'ne dek uzanan dalgalı platolar; Karasu Vadisi'nin sağ yakasında Karadağ, Çolan Dağı ve Vank Dağları, Kemah İlçesi'nin bellibaşlı yükseltileridir. Kemah'tan batıya doğru yükselti biraz düşerse de, İliç İlçesi yöresinde, yeniden artar.

Kuzeydoğudaki Vank, kuzeybatıdaki Çengelli Dağları ile güneyde 3.449 m'ye yükselen Munzur ve 3.188 m yüksekliğindeki Çal dağları, İliç İlçesi'nin bellibaşlı yükseltileridir. İlçe yakınlarındaki Özlük Köyü yöresinde çökmeler sonucu mağaralar oluşmuştur. Hep soğuk olan bu mağaralarda sürekli olarak su bulunmaktadır.

OVALAR: Erzincan İli'nde ovalar; doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan dağ sıraları arasındaki çöküntü alanlarında sıralanır. Ovalar birbirine boğazlarla bağlanmıştır. Erzincan ovaları doğal verimi-

Erzincan İli Morfoloji Haritası

Kemah Boğazı ve köprüsü ile arka planda Karadağ

liliklerine göre sıralandığında en başta Erzincan Ovası yer alır.

ERZİNCAN OVASI: Doğu Anadolu' nun Yukarı Fırat bölümünde yer alan Erzincan Ovası doğu-batı yönünde uzanır. Denizden ortalama 1.218 m yükseklikte bulunan ve uzunluğu yaklaşık 40 km, toplam alanı ise500 km2olan ova, kuzeyden Keşiş ve Sipikör; doğudan Bağırpaşa, Sipyam; güneyden ise Munzur Dağları ile çevrilidir.

Ova kalın bir alüvyon tabakası ile kaplıdır. Alüvyonlar arasında yer yer kalker ve serpantin çakıllarına rastlanır. Eğim azdır, ovanın kuzeyinde doğu-batı yönünde uzanan bir fay hattı vardır. Üzümlü Köyü yöresinde, andezit lavlarının yükselerek oluşturduğu, yaklaşık 1.450 m yükseklikte volkan konileri bulunmaktadır. Ovada Karasu'nun zaman zaman taşmasıyla Uluköy Sazlığı, Erzincan merkezine 10 km uzaklıktaki Horhor Bataklığı ve Erzincan-Kemah Yolu'nun güneyindeki Beytahtı Bataklığı gibi bataklık bölgeler oluşmuştur. Erzincan Ovası, batıda Karadağ'dan sonra arka arkaya sıralanmış küçük düzlüklerle son bulur.

Ovanın kuzey kesiminde toprak genellikle, kırmızı ve serttir. Çabuk kurur ve çatlar. Köylüler eskiden yörenin toprağını iyileştirebilmek için sürekli kum dökerlerdi. Ovanın güneyinde ise toprak biraz çoraktır, çabuk tozlaşır. Erzincan Ovası'nın her yanında, yüzeydeki bu toprak örtüsünün altında, çakıllı ve kumlu kalın bir alüvyal toprak tabakası vardır.

Suyu çabuk çeker ve çabuk kurur. Erzincan Ovası'nda, bitkilerin yetişme zamanı olan sıcak mevsim aynı zamanda kurak geçtiğinden, tarımsal verimin yükseltilebilmesi için sulama zorunludur.

Bu ovanın ortasından geçen Karasu, ova yüzeyinden 4-5 m kadar aşağıdan aktığından, gerekli tesisler kurulmadıkça, sulamada yararlanılamamaktadır.

Ovanın güneyinden Mercan Çayı ile Kom Suyu; kuzeyinden Çardaklı Suyu, Çimin, Pahnih ve Sürperan suları akarak Karasu'ya dökülürler. İlkbaharda karların erimesi ile birlikte kabaran bu sulardan yaz aylarında sulamada yararlanılabilir.

Erzincan Ovası, Iğdır Ovası dışta bırakılacak olursa; Karasu-Aras Vadisi'nin en alçak ovasıdır. Bu nedenle, kışlar komşu iller kadar sert geçerse de yazları erken gelir.

Erzincan Ovası'nda hem sulu, hem de kuru tarım yapılabilmektedir. Başta nohut olmak üzere buğday, şeker pancarı, ayçiçeği ve mısır ekilir.

TERCAN OVALARI: Erzincan-Erzurum il sınırında, Mayram Dağları'nın batıya doğru uzanan kolunun iyice inceldiği ve alçaldığı yerde, Karasu keskin bir dirsek çizerek güneye kıvrılır. Buradan Erzincan Ovası'na açılan Sansa Boğazı'na dek, Karasu Vadisi'nin iki yanında çok sayıda düzlük vardır. Bunların tümüne birden Tercan Ovaları adı verilir.

Tercan Ovaları'ndan ilki, batıda Karasu'ya doğru inen, Çayırlı (Mans) Deresi'nin aşağı yatağı üzerindeki Miadin Ovası'dır. Batıdan Keşiş ve Mülpet dağlarıyla sınırlanan bu ova sulaktır. Genellikle buğday ve arpa ekimi yapılmaktadır. Aynı zamanda hayvancılık da gelişmiştir. Sığır, manda ve koyun yetiştirilir.

Karasu'nun geniş yayı içerisinde kalan ovalar daha büyüktür. Bunların en genişi, yaklaşık, 180 km2 alanlı Pekeriç Ovası'dır. Mayram Dağı eteklerinden Karasu'ya doğru yavaş yavaş alçalan ova, düz görünmesine karşın yüzeyden 5-10 m kadar aşağıda akan derelerle yarılmış durumdadır. Aynı zamanda ovada; geniş düzlük parçaları arasında, bu düzlüklerden ortalama 10 m kadar yüksekte kalan çakıllı alanlar bulunmaktadır.

Denizden 1.450-1.500 m yüksekte bulunan bu ova kalın bir alüvyon tabakası ile örtülmüştür. Orta verimlilikte bir ovadır. Ekilen bölümlerinde buğday, arpa, ve çavdar üretilir. Büyük bir bölümünü otları haziranda kuruyan meralar oluşturur. Karasu, bu ova yüzeyinden yaklaşık 10 m kadar aşağıda akar, bu nedenle sulamada yararlanılması güçtür.

Daha güneyde, Tercan İlçesi çevresinde Kötük Köprüsü'nden başlayarak Tuzla Suyu'nun solunda ova dalgalıdır. Bu dalgalı yapıyı, kenarları dik, ortalama 1-2 km2 genişlikte, yuvarlanmış çakılların birbirine kenetlenmesinden oluşan kabartılar yaratır. Ovanın ekilen kesimlerinde buğday ve arpa üretilir. Öbür kesimleri çayırlıktır.

Ovanın Tuzla Suyu'nun sağında kalan bölümü, daha geniş ve düzdür. Bu nedenle sulanabilir durumdadır. Ekilen bölümlerinde buğday, arpa, çavdar ile bir miktar mısır ve sebze üretimi yapılır.

Bütün Tercan Ovaları genellikle doğal örtüden yoksundur. Söğüt ve kavaktan başka ağaç bulunmaz.

Erzincan İli'nde bu ovaların dışında geniş düzlüklere rastlanmaz. Ancak, Kurtlutepe Dağları'nın Refahiye'ye bakan bölümlerinde geniş, ova biçimli vadi tabanları vardır. Bunların en önemlisi Melik Şerif Düzlüğü'dür.

YAYLALAR: Erzincan'da il toplam alanının yirmide birini yaylalar kaplar.

Güneyde Munzur Dağları'nın uzantıları üzerinde, özellikle, Koşan Dağı yöresindeki yaylalar seyrek ve kısa otlarla kaplıdır. Yer yer meşeliklere de rastlanır. Bu yaylalarda daha çok keçi beslenir. Daha doğuda, Erzurum-Erzincan-Bingöl sınırlarında bulunan Cemal Dağları'nın, Erzincan'da kalan uzantıları üzerinde de verimli yaylalar bulunmaktadır. Buradaki yaylalar hemen hemen tümüyle, yumuşak ve kalın bir toprak tabakası ile örtülüdür. Sulak olan bu yaylalar yüksek otlarla kaplıdır. Tercan köylüleri yazın beygir sürülerini buralara bırakırlar.

Tercan'ın doğusunda, Tuzla Suyu'nun kuzeyi boyunca uzanan Dumanlı Dağı üzerindeki Abıhayat ve Uzunçayır yaylalarının bir bölümü Erzincan sınırları içinde kalır. Kalın bir toprak tabakası ile kaplı olan bu yaylalarda su az olmasına karşın,ot ve çayır verimi yüksektir.

Bunun dışında, Erzincan il merkezini batıdan çeviren Karadağ üzerinde, Takkuran ve Tahsullu yaylaları bulunmaktadır. Karadağ genellikle çıplak olduğundan, yaylaları örten toprak tabakası ince olup, ot verimi düşüktür.

VADİLER: Erzincan İli'nin en önemli vadisi Fırat (Karasu) Vadisi'dir. Karasu Vadisi, ilin yaylalık kesimlerinde genellikle yayvandır. Ovalarda, Karasu Vadisi'nin derinliği 5-10 m'ye dek düşer. Bir ovadan öbürüne geçişler de dik ve derindir.

Karasu Vadisi, Erzurum'un Aşkale İlçesi'nin batısında derinleşir; buraya Şoğun Boğazı (Aşkale Boğazı) denir. Vadi, yaklaşık 60 km uzandıktan sonra Tercan Ovalarına açılır. TercanÇöküntü Alanı'ndatabanı genişler. Tercan Ovaları ile Erzincan Ovası arasında vadi tabanı yine daralır ve derinleşir. İçinden Karasu Irmağı'nın aktığı bu vadi, Erzincan Ovası'ndan sonra Acemoğlu Köprüsü'nün kurulduğu kesimde birden daralır ve genişliği 4-5 m'ye dek düşer. Burada vadinin yamaçları çok dik ve çıplaktır. Vadinin bu yapısı, Bağıştaş'a dek sürer. Kemaliye yöresinde vadi biraz genişler. Çaltı Köyü'nden güneye döner dönmez kayalık, sarp ve derin bir boğazdan geçtikten sonra Elazığ il sınırlarına girer.

Erzincan'da, Karasu Vadisi kadar önemli olmayan başka vadiler de vardır. Bunlar her iki yanından Karasu Irmağı'na katılan akarsuların aktığı vadilerdir.

AKARSULAR: Erzincan İli topraklarının büyük bir bölümü Karasu Irmağı'nın Su Toplama Havzası'nda bulunmaktadır.Ancak, Refahiye İlçesi'nin suları Çukurdere aracılığıyla, Karadeniz Su Toplama Havza'sına gitmektedir.

İlin Karasu Irmağı dışındaki akarsuları ilkbaharlarda sellere yol açan kısa dere ve çaylardır. Yazın bu derelerin suları genellikle çok azalır.

KARASU IRMAĞI: Erzincan'ın en büyük ve önemli akarsuyu olan Karasu Irmağı, Erzurum'un Dumlu Tepeleri'nden kaynaklanır. Karasu Fırat'ın en önemli iki kolundan biridir. Aşkale Boğazı'nı geçtikten sonra Tercan Ovaları'na giren Karasu, bu ovada sulama işlerinde en çok yararlanılan ırmaktır. Tercan Ovaları'nda, ırmağa kuzeybatıdan Keşiş Dağları'ndan çıkan Çayırlık Dere katılır. Tercan İlçesi'nin batısında, Tekman Yaylası'nın batısını kuşatan yüksek dağlardan kaynaklanan ve geniş bir havzası olan Tuzla Suyu'nu alır.

Çok sert geçen kış aylarında, Karasu' nun Tercan Ovası'na dek olan bölümü donar.

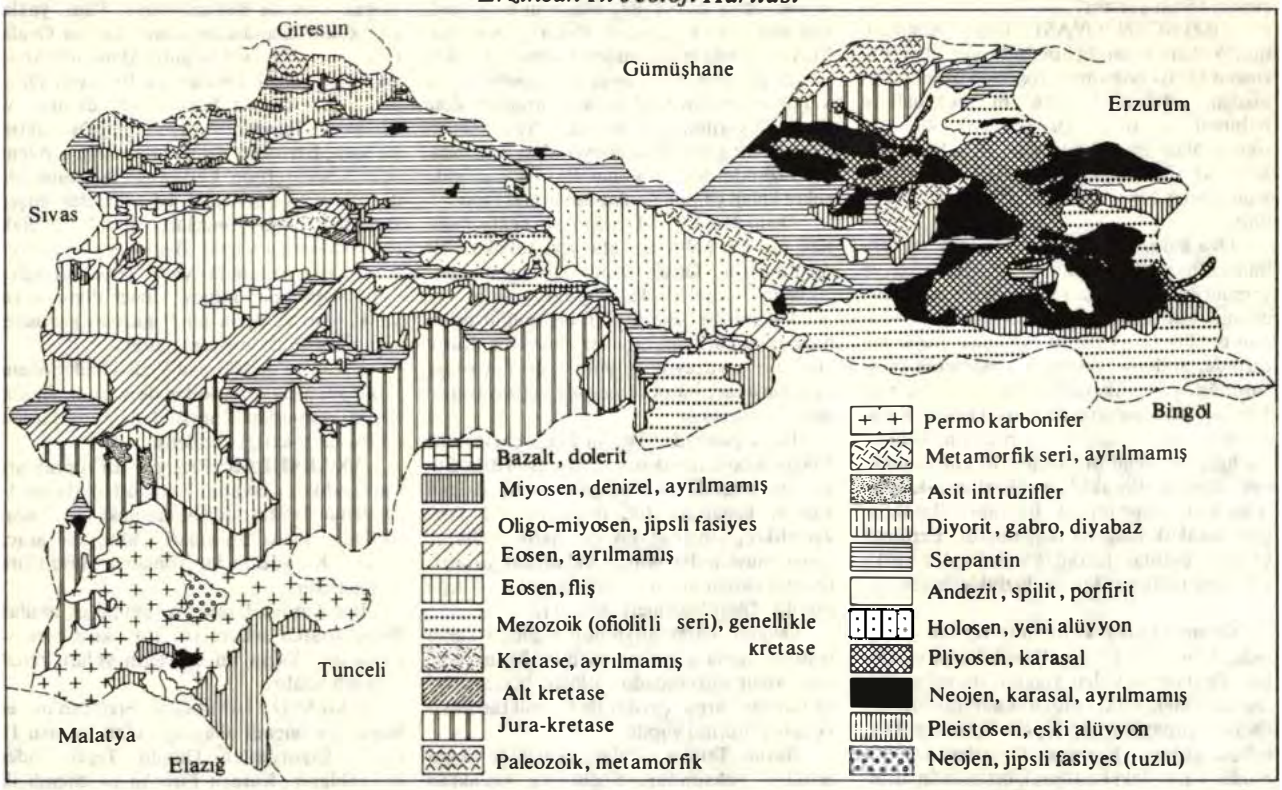
Batıya doğru akan Karasu Irmağı, önce dar ve derin Sansa Boğazı'na girer, sonra Erzincan Ovası'na çıkar ve yayılır. Erzincan Ovası'nda Karasu Irmağı, iki yandan Mercan, Kom, Cimin, Pahnih ve Sürperen suları ile Çardaklı Deresi'ni alır. Bu derelerin bir bölümü yaz aylarında kurur.

Irmak, Erzincan Ovası'ndan sonra Kemah Boğazı'na girer. Bu boğaz birden derinleşmez ve yatağı oldukça geniştir. Acemoğlu Köprüsü yöresinden geçtikten sonra Karasu, 4-5 m genişlikte, dik yamaçlı ve derin bir vadide akmaya başlar. Kemah çevresinde Karasu'nun iki yanı dalgalıdır. Kuzeyden Kömür Suyu ile Munzur Dağları' ndan doğan Tanasur Çayı'nı aldıktan sonra Bağıştaş'a dek derin bir yatak içerisinde akar.

Karasu'ya Kemaliye İlçesi'nde Kadıgölü Suyu ile Miran Suyu katılır. Çaltı Köyü' nden güneye dönen ırmak iki yanı çıplak kayalarla kaplı derin bir boğazı geçtikten sonra, ilçenin güneydoğusunda, Başpınar yakınlarında Elazığ il sınırlarına girer.

GÖLLER: Erzincan il sınırları içinde önemli sayılabilecek göl yoktur. Çayırlı İlçesi'nin Başköy Bucağı'nda Yedigöller, Eğin'de Kadıgölü ve Tanyeri Bucağı'nda Soğanlı Dağları üzerinde Aygır Gölü gibi küçük göller vardır.

Erzincan İli Jeoloji Haritası

JEOLOJİK YAPI

Erzincan il toprakları, genellikle, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü zamanlarda oluşmuştur.

Doğudaki Tercan Ovası, özel bir jeolojik yapı gösterir. Yöre, başkalaşım kayaçları arasına yerleşmiş geniş düzlüklerden oluşmuştur. Bu geniş düzlükler, Dördüncü Zaman alüvyonlarıyla kaplıdır.

Tercan Ovası'nın kuzeybatısında yer alan ve Erzincan Ovası'na açılan Sansa Boğazı yöresi, bütünüyle flişler ve serpantin kayaçlardan oluşur.

Erzincan Ovası'nın batısında yükselen Karadağ'da başkalaşım kayaçları ile fliş ve serpantinler bulunur. Bu oluşumlar, koni biçiminde geniş bir temele oturmuştur. Munzur Dağları alt kretasenin başkalaşım kalkerleriyle kaplıdır.

Erzincan'ın kuzeyinde yer alan Keşiş Dağları, üst kretasedeki deniz altı volkanik hareketleri sonucu ortaya çıkmıştır ve serpantin kayaçlarından oluşmaktadır.

Erzincan Ovası ve çevresinde birbirine çok yaklaşan Munzur Dağları ile Keşiş Dağları, ilk biçimlerini üst kretasede almış olmalarına karşın, bugünkü görünümlerini ancak, Üçüncü Zaman'ın eosen serileriyle kazanabilmiştir. Aynı yapıya Erzincan Ovası'nın güneyindeki tepelik alanda, ovanın güneybatısında ve Kemah Boğazı'nda da rastlanır. Bu durum ova çukurluğunun da eosen serileriyle belirdiğini kanıtlamaktadır.

Orta miyosende Erzincan Ovası'nı kaplayan, alt miyosen denizi çekilmiş ve geride acı sulu göller bırakmıştır. Munzur ve Keşiş dağları üzerindeki alt miyosen tortullarına 2.700-3.000 metre yüksekliklerde bile rastlanabilmektedir. Erzincan Ovası'nın jeolojik bakımdan en önemli özelliklerinden birisi de oluşumların yayılma alanları arasındaki yükselti farkları ve fay hatlarıdır. Ovada, aynı yaştaki tortulların örttüğü alanlar arasında, özellikle Kemah'a doğru, 1.700-1.800 metre yükselti farkı olabilmektedir.

Erzincan Ovası'nı oluşturan çukurluğun ana çizgileri, pliyosen sonları ve Kuvaterner (IV.Zaman) başlarında belirmiştir. Daha sonra Dördüncü Zaman boyunca bu çukurluk, akarsuların taşıdığı alüvyonlarla dolmuş ve bugünkü durumunu kazanmıştır.

Erzincan Ovası'nda görülen yükselti farklarının oluşmasında, kırılmaların etkisi az, buna karşılık, fayların etkisi çok büyüktür. Ovaya çukurluğu veren çökmeler, bütünüyle bir anda gerçekleşmemiştir. Keşiş Dağları eteklerindeki şekiller, Üzümlü Köyü çevresindeki volkan konileri, ovanın bütün kuzeyini kaplayan ve 150-200 metre yükselti farkları gösteren fay hatları, ovanın alt miyosenden kuvaternere kadar çöktüğünü kanıtlamaktadır.

Erzincan Ovası, bu yapısal özellikleri nedeniyle, birinci derece deprem kuşağındandır. 1939'daki binlerce kişinin ölümüne neden olan deprem, ovada tektonik hareketlerin her zaman olası olduğunu göstermektedir.

Erzincan Ovası'ndan batıya doğru açılan Kemah Boğazı, kalker tüfleri ile örtülüdür. İliç ve Kuruçay yöresi de kalker tüfleriyle kaplıdır. Geniş alanlara yayılan kalker tüfleri, bölgedeki toprakların yoksullaşmasına yol açmaktadır.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Maden varlığı bakımından zengin bir görünümde olan Erzincan'ın en önemli madenlerinden biri kromdur. İlin 1.528.000 tonluk krom varlığı, genellikle Tercan İlçesi yakınlarında toplanmıştır. Tercan İlçesi'ndeki krom damarlarından Baltadeğmez yöresinde yer alanları işletilmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik)*. Aynı ilçenin Pembegül, Doğu Ezan, Batı Ezan ve Sulu yörelerinde de zaman zaman üretim yapılmıştır.

İlin önemli madenlerinden olan perlit Merkez İlçe'ye bağlı Mollaköy'de çıkarılmakta, iyi kalitedeki bu maden işlenerek değerlendirilmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik)*. Perlitin ildeki toplam rezervi 71.500.000 tondur.

Erzincan'da yer alan 4.142.000 toplam, 175.000 ton jeolojik rezervli demirin toplam rezervinin 200.000 tonluk bölümünü, jeolojik rezervinin ise tümünü oluşturan damarlar İliç İlçesi yakınlarındadır. Demirin kalan bölümünü ise Kemaliye İlçesi'ndeki damarlar oluşturmaktadır.

İlin toplam 170.000 ton rezervli manganez varlığını oluşturan ve zaman zaman üretimi yapılan damarlar ise Çayırlı, İliç ve Kemah ilçeleri çevresinde yer almaktadır. Erzincan'ın öteki önemli madenlerinden biri olan 52.355 ton toplam rezervli asbest de İliç İlçesi yakınlarındaki birçok damardan oluşmakta, bunlardan, yalnızca Sarıkonak Köyü'nde yer alanlarında üretim yapılmaktadır.

Manyezit ise, 2.111.365 ton toplam rezervli olup, Çayırlı ve Refahiye yakınlarında yer almakta, bu damarların tümünde etüt ve aramalar sürdürülmektedir.

15.250.000 ton toplam, 6 milyon ton jeolojik rezervli linyit yatakları, Merkez, Kemah ve Kemaliye ilçeleri yakınlarında yer almakta; bunlardan Refahiye çevresindeki damarlar ancak yerel gereksinimler açısından önem taşımaktadır. Bunların dışında ildeki birçok tuzladan da tuz elde edilmektedir. Bu tuzlalar arasında, Çayırlı'daki Pülk, Kemah'taki Kömür, Timisi ve Yerhan, Refahiye'deki Tuzlakonağı ile Tercan'daki Pekeriç tuzlaları sayılabilir.

Erzincan'ın öbür madenlerinden bari ise, İliç İlçesi'nin Kuruçay Bucağı'na bağlı Gümüştepe yöresinde bulunmaktadır.

TOPRAKLAR: Erzincan İli'nde önemli toprak gruplarının hemen hemen tümü vardır. Büyük toprak gruplarının kapladıkları alanlar ve başlıca özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

Kahverengi Topraklar: Zonal (olgun) topraklardır. İlde en geniş alanı kaplayan toprak grubudur ve 712.789 hektar alanı örtmektedir.

Üst toprak ortalama 20-25 cm kalınlıkta, belirgin gözenekli yapıdadır. Organik madde oranı orta düzeydedir. Orta toprak tabakası kaba, yuvarlak köşeli ve blok yapıdadır. Alt tabaka ise kireççe zengindir.

İlin yarı kurak alanlarında yayılan bu topraklar yılın büyük kesiminde kuru olup, çok az zamanda nemlilik gösterir.

Doğal bitki örtüsü kısa ve orta boylu çayır otlarıdır.

Ana madde, marn, killi şist ve kalkerdir. Ayrıca, ince yapılı alüvyal madde, ayrışmış bazalt, kireç kayası ve kiltaşı vardır.

Kahverengi Orman Toprakları: Yüksek oranda kireç içeren ana madde üzerinde gelişmiş interzonal (yarı olgun) topraklardır. Üst toprak ile alt toprak birbirine belirsiz olarak geçiş yapar. Üst toprak gözenekli yapıdadır ve organik madde ile mineral madde iyice karışmış durumdadır. Alt toprak yuvarlak köşeli, blokyapıdave kahverengidir. Derinlik yaklaşık 50-90 cm arasında değişir. Kil birikmesi yoktur, ya da çok azdır.

Doğal bitki örtüsü kışın yaprağını döken ağaç ve çalılardır.

Ana madde, kireççe zengin kiltaşları, mikaşistler ve gnaystır.

Kalkersiz Kahverengi Topraklar: İnterzonal (yarı olgun) topraklardır. 96.561 hektar alan kaplar. Üst toprak iyi gelişmişve gözenekli yapıdadır. Organik madde genellikle asit karakterli olup, mineral maddeden ayrı, ya da çok az karışmış durumdadır. Yuvarlak köşeli ve blok yapıdaki alt toprak tabakasının derinliği 40-70 cm arasında değişir. Kalkersiz kahverengi topraklar ilin, kurak olmayan ılık bölgelerinde bulunur.

Doğal bitki örtüsü kışın yaprağını döken orman ağaçlarıdır.

Ana madde, miyosen ve pliyosende oluşmuş kumlu kiltaşı ve kireçli, kumlu, killi taşlardır.

Kolüvyal Topraklar: Genç (azonal) topraklardır. İlde 50.029 hektar alanı örterler. Yüzey sularının kısa mesafelerden taşıyarak, eğimin azaldığı yerlere biriktirdiği maddelerle oluşmuş topraklardır. Yüzey sularının şiddetine ve eğimin derecesine göre ince yapılı, kaba, taşlı ya da çakıllı olabilirler. Kolüvyal toprakların eğimi % 2'nin üzerindedir. Ancak, sulu tarım yapılan alanlarda, yoğun düzleme (tesviye) çalışmalarının yapıldığı yerlerde eğim % 2'nin altına inebilir. İyi drenajlı olup tuzluluk sorunları yoktur.

Özel bir iklim ve bitki örtüsü özelliği yoktur. İl alanının her yerinde bulunur.

Kestane Renkli Topraklar: Bu zonal (olgun) topraklar, yaklaşık 39.615 hektar alan kaplar. Üst toprak 30-50 cm kalınlıkta, kırıntılı yapıda ve dağılabilir kıvamdadır. Organik madde miktarı kahverengi topraklardan fazladır ve mineral madde ile iyice karışmış durumdadır. Alt toprak prizmatik olup kil birikmesi gösterir. İlin kurak bölgelerinde bulunur.

Doğal bitki örtüsü kısa ve uzun otlar, çalılar ve seyrek ağaçlardan oluşur.

Ana madde, kalkerden volkanik kayalara dek değişen kireççe zengin oluşumlardır.

Alüvyal Topraklar: İldeki ovalık kesimlerde yaklaşık 29.855 hektar alan kaplayan genç topraklardır. Yüzey sularının tabanlarında ya da etki alanlarında, taşınarak yığılmış genç maddelerin oluşturduğu topraklardır. Toprak drenajının yetersiz olduğu alanlarda alt tabaka genellikle yaştır. İklimi ve drenaj özelliklerine bağlı olarak organik madde miktarları çok değişiklik gösterir.

Genç topraklar olması nedeniyle özel bir iklim tipi ve bitki örtüsü özelliği yoktur.

İlde alüvyal toprakların yanında az da olsa, taban suyu yüksek alanlarda hidromorfik alüvyal topraklar bulunmaktadır. Bu topraklarda, basit drenaj önlemleriyle suyu seven ağaç türleri ya da yem bitkileri yetiştirilebilir.

Erzincan'da bu toprakların dışında, az miktarda, kırmızı kahverengi ve kalkersiz kahverengi topraklar ile bazaltik topraklar da vardır.

Erzincan il topraklarının beşte biri ilk dört yetenek sınıfına girmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi).* V. sınıf toprak bulunmayan ilde alanın % 12,5'ini VI., % 59'unu VII., % 8,5'ini ise VIII. yetenek sınıfından topraklar oluşturmaktadır.

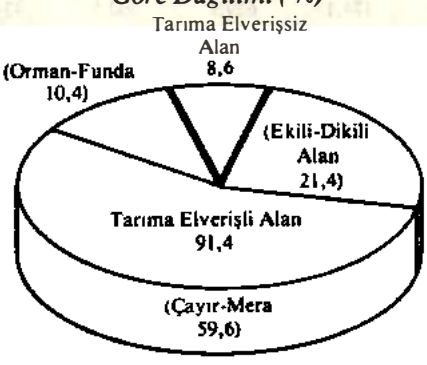
Böylesi bir doğal potansiyeli olan toplam 11.903 km2'lik il topraklarının % 91,4'ü tarıma elverişli niteliktedir (Şekil 3). % 59,6'sı çayır ve mera olan il alanının % 10,4'ü de orman ve fundalıklarla kaplıdır.

Tablo 1
Erzincan İli'ndeki Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton) (Görünür + Muhtemel Mümkün)	Jeolojik Rezerv (ton)
Demir	4.142.000	175.000
Krom	1.528.000	—
Manganez	170.000	—
Asbest	52.355	—
Manyezit	2.111.365	—
Perlit	71.500.000	—
Linyit	15.250.000	6.000.000

(Türkiye Maden Envanteri, Ankara, 1980)

Şekil 3
Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%)

DOĞAL GÜZELLİKLER

Tarihsel yapıtlar bakımından oldukça zengin olan Erzincan İli'nde mesire yeri olarak, tarihsel yerler, şifalı su kaynakları ile, ildeki irili ufaklı göl ve akarsu boyları kullanılmaktadır.

MESİRE YERLERİ: İldeki mesire yerlerinin önemlilerinden biri Merkez İlçe'nin 29 km güneydoğusundaki Girlevik Çağlayanı'dır. Mesire yeri, hidroelektrik santralları, havuzları ve doğal güzellikleri ile ilgi çekmektedir. Girlevik Çağlayanı stabilize bir yolla Merkez İlçe'ye bağlıdır.

Kemah Yolu üzerinde kentin 6 km güneybatısındaki Beytahtı mesire yeri, Karasu Irmağı kıyısında bol ağaçlık, çimenlik, dinlendirici bir yerdir.

İli güneyinden çeviren Munzur Dağları da kaynak suları ve yeşillikleriyle başlıca dinlenme yerlerindendir. Ayrıca burada çeşitli kış sporları da yapılabilmektedir.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Şifalı su kaynakları bakımından pek zengin olmayan Erzincan İli'nde, önemli su kaynakları arasında Erzincan Ilıcası, Pöyük Çermiği ile Horhor, Ekşisu, Balık ve Otlukbeli madensuları sayılabilir.

EKŞİSU (BÖGERT) MADENSUYU: Erzincan-Erzurum Yolu yakınında, Merkez İlçe'ye 15 km uzaklıktaki madensuyu aslında birkaç kaynaktan oluşup, tek bir ana noktadan kaynamaktadır.

Saniyede 5 lt miktarında çıkan ve 13°C sıcaklıktaki Ekşisu Madensuyu, şişelenerek kullanıma sunulmaktadır.

Ekşisu Madensuyu karaciğer, safra yolları hastalıklarında yararlı olmaktadır.

ERZİNCAN ILICASI: Ekşisu Madensuyu'nun 2 km güneybatısında geniş bir düzlükte kaynayan suyun sıcaklığı 31°C olup, kaynaktan saniyede 1 litre su çıkmaktadır. 1939'daki depremde kaybolan bu kaynak, yapılan kazılarda şimdiki yerinden patlak vermiştir. Kaynaktan kaplıcaya getirilen su, buraya gelene kadar soğuduğu için, kaplıca hamamındaki 2 havuza verilmeden ısıtılmaktadır. Kaplıca suyu, az miktarda ve yemeklerden önce alındığı zaman mide, bağırsak, karaciğer ve safra kesesi yolları üzerinde olumlu etki yapmaktadır. Su ayrıca, karaciğerin işlev bozukluklarına bağlı olarak ortaya çıkan hazımsızlıklarda ve şeker hastalığında da olumlu sonuç vermektedir.

İKLİM

Doğu Anadolu ve İç Anadolu iklimleri arasında bir "geçiş" niteliği taşıyan Erzincan iklimi; Doğu Anadolu Bölgesi basınç kuşaklarına, ilin yüzey şekilleri ve yükseltilerine göre yer yer farklılıklar gösterir.

SICAKLIK: Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 10,7°C'dir. Bu değer, komşu il merkezlerinden Gümüşhane'de 10,0°C, Erzurum'da 6,0°C, Tunceli'de 12,5°C, Malatya'da 13,7°C, Sıvas'ta 8,6°C, Giresun'da 14,2°C'dir. İlde en sıcak aylar temmuz ve ağustos, en soğuk aylar ise aralık ve ocaktır.

YAĞIŞLAR: Erzincan il merkezinde yıllık ortalama yağış miktarı 374,1 mm'dir. Bu değer, komşu il merkezlerinden Gümüşhane'de 434,3 mm, Erzurum'da 460,5 mm, Tunceli'de 1.101,0 mm, Malatya'da 382,6 mm, Sıvas'ta 411,3 mm, Giresun'da ise 1.297,8 mm'dir. Merkez İlçe'de en yağışlı aylar nisan ve mayıs, en az yağışlı aylar ise temmuz ve ağustostur.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 1,9 m/sn olduğu ilde, egemen rüzgâr, yıl içinde toplam 2.616 kez esen batıdır (gün batısı). Bunu sırayla kuzeybatı (karayel) ve kuzey (yıldız) izlemektedir. İlde en hızlı rüzgâr, saniyede 39,5 m hızla esen doğu-kuzeydoğudur (güneydoğusu-poyraz).

SAYILI GÜNLER: Merkez İlçe'de en yüksek sıcaklık 1 Ağustos 1957'de 40,5°C, en düşük sıcaklık ise 14 Ocak 1950'de **— 32,5°C** olarak saptanmıştır. Yine Merkez İlçe'de sıcaklığın 30° C'nin üstüne çıktığı tropik günler sayısı 58,2,0°C'nin altına düştüğü günsayısı ise 110'dur. İlde yılın 99,5 günü açık, 182,9 günü bulutlu, 82,8 günü de kapalı geçmektedir. Merkez İlçe'de yılda ortalama 20,5 gün kar yağmakta, Erzincan 41,3 gün kar örtüsü altında kalmaktadır. Erzincan il merkezinde yılın 7,5 günü sisli, 1,9 günü dolulu, 43,7 günü ise kırağılı geçmektedir (Tablo 2, Tablo 3).

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Erzincan İli, doğal bitki örtüsü yönünden oldukça yoksuldur. Tektonik bir yapı

Tablo 2

Erzincan İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin Başka İllerle Karşılaştırılması

	Erzincan	Çanakkale	Erzurum	Gümüşhane	Muğla	Urfa	Yozgat
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	881,8	1.015,6	811,6	878,9	938,8	948,5	869,0
Ortalama Sıcaklık (°C)	10,7	14,9	6,0	10,0	15,0	18,1	9,0
En Yüksek Sıcaklık Günü	1.8.1957	22.8.1952	20.7.1962 4.8.1935	19.7.1968	14.8.1960	19.7.1962	31.7.1957
En Yüksek Sıcaklık (°C)	40,5	38,7	34,0	39,5	41,2	46,5	37,1
Tropik Günler Ortalama Sayısı	58,2	49,0	8,4	34,8	83,5	135,5	10,2
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	28,3	23,1	23,4	25,7	23,8	22,8	23,2
En Düşük Sıcaklık Günü	14.1.1950	29.2.1929	13.1.1940	5.2.1967	4.1.1942	9.2.1932	15.1.1950
En Düşük Sıcaklık (°C)	—32,5	—11,5	—30,1	—19,0	—12,6	—12,4	—23,7
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	2,7	9,5	—0,8	3,4	8,1	10,2	2,8
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	—32,8	—10,7	—29,5	—23,0	—13,1	—16,1	—23,0
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	7,8	12,5	6,2	7,9	9,8	9,3	7,9
Ortalama Oransal Nem (%)	59	71	63	62	60	48	66
En Düşük Oransal Nem (%)	3	6	1	4	0	0	5
Ortalama Açık Günler Sayısı	99,5	110,4	79,7	69,2	151,2	169,8	102,1
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	182,9	181,8	200,8	216,7	150,0	144,2	183,8
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	82,8	73,1	84,7	79,3	64,0	51,2	79,5
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	374,1	629,1	460,5	434,3	1.220,9	473,1	538,9
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayışı	20,5	3,9	50,1	24,2	1,2	2,6	32,7
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	41,3	5,4	113,6	35,1	1,7	2,9	54,1
Ortalama Sisli Günler Sayısı	7,5	4,1	15,9	7,5	16,3	10,6	10,0
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,9	2,6	7,5	2,8	7,2	2,2	3,4
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	43,7	17,2	41,5	28,3	28,9	13,8	41,8
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,9	4,9	2,6	1,1	3,4	2,8	3,0
En Hızlı Rüzgâr Yönü	DKD	GGD	GB	B	GD	D	BGB
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	12,6	20,5	2,4	0,3	4,3	3,4	4,5
Ortalama Toprak Sıcaklığı (°C) (5cm)	13,7	16,9	8,9	12,3	17,5	20,2	11,5

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1974)

üzerinde yer alan il, topraklarının önemli bir bölümü genç ve verimli olduğundan doğal bitki örtüsünün zengin olması beklenirdi. Ancak uzun yıllar boyunca ormanlar tahrip edilmiş, çıplaklaşan alanlarda erozyon artmış, genç olmaları nedeniyle, zaten ince olan toprak tabakası taşınmıştır. Buna il ikliminin olumsuz etkileri de eklenince, ormanlık alanlar çok azalmıştır.

Ormanlara, Erzincan il merkezinin güneydoğusundaki Sansa Boğazı'na dek olan Fırat Vadisi boylarında rastlanır. Bu ormanlar, genellikle meşeliklerden oluşur. Doğudaki Mayram Dağları'nda da bir miktar meşe ve çam ormanları vardır. Bunlar dışında, daha çok kısa ömürlü cılız otsu bitkiler egemendir. Refahiye ve Kemah yörelerinde meşenin dışında gürgen, dişbudak ve sarıçam; su boylarında kavak ve söğüt; köylerin çevrelerinde kültür bitkilerinden kayısı, elma, armut, erik ve ceviz ağaçları bulunur.

HAYVAN TÜRLERİ

Erzincan İli, yabanıl hayvanlar bakımından oldukça zengindir. Erzincan'daki başlıca av hayvanları arasında, dağkeçisi, porsuk, sansar, vaşak, su köpeği, tavşan, toy, keklik, çil, yaban ördeği, karaca, ayı ve yabandomuzu sayılabilir. Bunlardan dağ keçisi, karaca, ayı, porsuk ve vaşak, Merkez ve Kemah; yabandomuzu, Tercan ve Merkez; toy, Tercan ve Çayırlı; keklik ve tavşan Kemah İlçesi yakınlarında bulunmaktadır. Ayrıca, ildeki akarsularda alabalık da avlanabilmektedir.

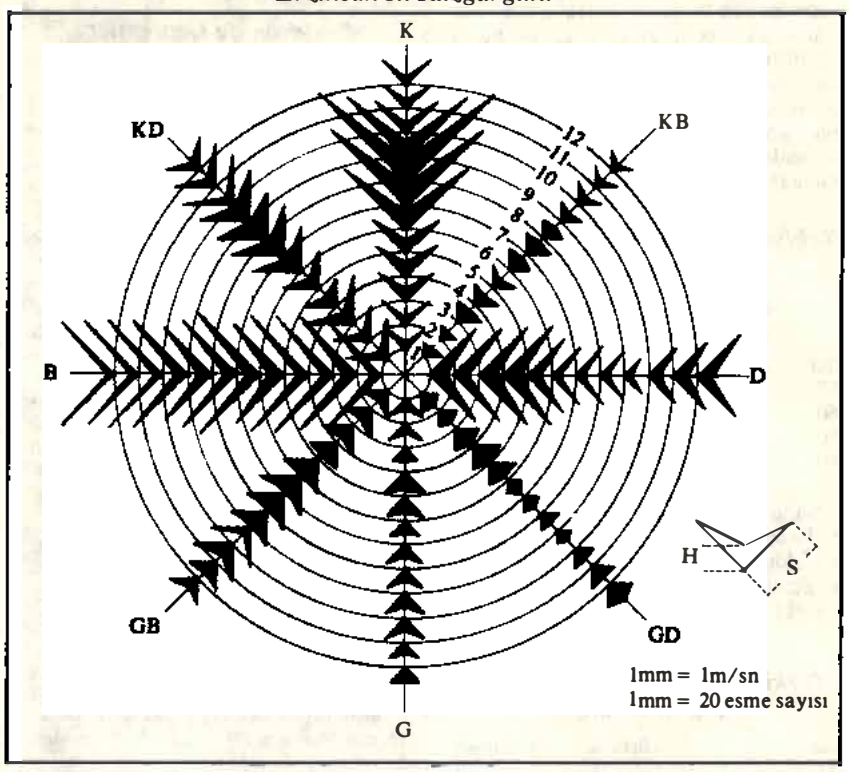
NÜFUS

10.000 km2'yi aşan yüzölçümüne ve özellikle, 1950 öncesindeki yönetsel değişikliklerin sağladığı nüfus kazançlarına karşın, Erzincan'ın önemli bir nüfus varlığı yoktur. 1980 Genel Nüfus Sayımı'na göre 282.000 kişinin yaşadığı il, nüfus büyüklüğü açısından 54. sırada yer almaktadır. Erzincan nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı da yalnızca binde 6'dır.

Erzincan Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	132.325
1935	157.344
1940	158.498
1945	171.868
1950	197.770
1955	215.592
1960	243.005
1965	258.586
1970	276.122
1975	283.683
1980	282.022

Erzincan İli Rüzgârgülü

Tablo 3
Erzincan ve İlçelerinin İklimlerinin Ayırıcı Niteliklerinin Karşılaştırılması

	Erzincan	Kemah	Refahiye	Tercan
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	881,8	Gözlem yok	Gözlem yok	856,2
Ortalama Sıcaklık (°C)	10,7	11,4	7,6	8,4
En Yüksek Sıcaklık	40,5	38,5	33,5	37,6
Tropik Günler Ortalama Sayısı	58,2	Gözlem yok	Gözlem yok	46,6
En Düşük Sıcaklık (°C)	—32,5	—22,0	—25,7	—29,4
Donlu Günler Ortalama Sayısı	110.0	Gözlem yok	Gözlem yok	128,7
Topraküstü En Düşük Sıcaklık (°C)	—32,8	Gözlem yok	Gözlem yok	—30,7
Ortalama Bulutluluk	4,8	3,9	4,5	4,8
Ortalama Açık Günler Sayısı	99,5	103,8	87,2	87,0
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	182,9	222,6	222,8	202,8
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	82,8	38,8	55,2	75,4
Ortalama Yağış Miktarı	374,1	370,5	557,8	408,8
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	20,5	13,1	22,1	25,9
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	41,3	56,0	70,6	63,5
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	74	60	115	75
Ortalama Sisli Günler Sayısı	7,5	1,8	5,3	4,9
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	1,9	0,2	3,3	1,1
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	43,7	9,2	11,6	27,9
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	1,9	1,2	1,4	2,3
En Hızlı Rüzgâr Yönü	DKD	GB	K,B,G KD	GB
Ortalama Toprak Sıcaklığı (5 cm)	13,7	Gözlem yok	Gözlem yok	12,3
En Düşük Toprak Sıcaklığı (°C) (5 cm)	—18,5	Gözlem yok	Gözlem yok	—20,0

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Meteoroloji Bülteni Ankara, 1974)

İl nüfusu, zaman içindeki gelişimi bakımından da cılız kalmıştır. Nitekim, ülke nüfusunun % 228 artarak 3 katını aştığı 1927-1980 döneminde, Erzincan nüfusu ancak, % 113 artarak 2 katına ulaşmıştır. Türkiye genelinde, asıl büyük nüfus artış hızının görüldüğü son 30 yılda da Erzincan nüfusundaki büyüme % 43 ile ülke genelindekinin (% 116) yarısından azdır.

Türkiye ve Erzincan İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	Gelişme İndeksi (1927 = 100)		Gelişme İndeksi (1950 = 100)	
Yıllar	Türkiye	Erzincan	Türkiye	Erzincan
1950	153	149	100	100
1960	203	184	132	123
1970	261	209	169	140
1980	328	213	216	143

Nüfus varlığının göreli öneminin düşüklüğü ile bu önemin ayrıca zaman içinde giderek azaldığına ilişkin bir başka gösterge de ülke geneli ve Erzincan nüfus yoğunluklarının karşılıklı durumlarıdır.

Türkiye ve Erzincan'da Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	Erzincan
1927	18	9
1935	21	22
1940	23	13
1945	24	16
1950	27	19
1955	31	19
1960	36	20
1965	41	21
1970	45	23
1975	52	24
1980	58	24

1935'te Erzincan'da nüfus yoğunluğu, km2'ye 22 kişi ile Türkiye ortalamasının (21) biraz üzerinde idi. 1935-1940 arasında Erzurum'un Tercan ve Malatya'nın Kemaliye ilçelerinin Erzincan'a bağlanması, ilin hem yüzölçümünde (2.000 km2), hem de nüfusunda (54.000 kişi) önemli artışlara yol açmıştır. Ancak, göreli olarak nüfus kazancının toprak kazancından daha düşük olması, nüfus yoğunluğunun km2'de 22 kişi iken, km2'de 13'e düşmesine yol açmış ve il Türkiye ortalamasının gerisine düşmüştür.

1940'tan sonra ilin nüfus yoğunluğu sürekli artış göstermiş olmakla birlikte, bu artış ülke ortalamasının çok gerisindedir. Böylece, Erzincan aleyhine fark giderek büyümüştür. Nitekim, 1940'ta ülke genelinde 23, Erzincan'da 13 olan yoğunluk, 1980'de ülke genelinde 58'e ulaşırken, Erzincan'da ancak 24'e yükselebilmiştir. Bu gelişmeye bağlı olarak, il nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki göreli payı da giderek gerilemiştir. 1980'de binde 6 olan bu pay, 1970'te binde 7,8, 1950'de binde 9,5, 1927'de ise binde 9,7 idi.

Erzincan nüfusunun gelişmesi artış hızları açısından incelendiğinde de ildeki nüfus artış hızının 1940-1950 dönemi dışında, her zaman Türkiye ortalamasının çok gerisinde kaldığı gözlenmektedir.

Erzincan'da Depremler

Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Erzincan Ovası, jeomorfolojik özellikleri açısından başka ovalardan çok farklı bir yapı gösterir.

Erzincan yöresinde miyosen denizi çekilince, yerkabuğunun hareketleri sonucu bütün Anadolu ile birlikte burası da yükselmeye başlamıştır. Bu yükselmeler sırasında Erzincan Ovası'nın kuzey ve güney yamaçlarında kırılmalar olmuş, fay hatları ortaya çıkmıştır. Bölge yükselirken, kırık fay hatları arasında kalan Erzincan Ovası çökmeye başlamış, yaklaşık 1.750 metrelik bir çöküntü teknesi oluşmuştur.

Erzincan Ovası'nın oluşumu Dördüncü Zaman'a rastlar. Ova, akarsuların getirdiği alüvyonlarla dolarak bugünkü görünümünü kazanmıştır.

Üçüncü Zaman'da başlayan çöküntüler hâlâ sürmektedir. Kırık hatlar arasında kalan ova tabanı, henüz tam yerleşmiş değildir; bu nedenle her an yeniden bir hareket olabilir.

1939 Depremi, son çağda yeryüzünde görülen 15 büyük depremden birisidir. Erzincan tarihinde, değişik şiddetlerde 21 deprem olmuştur. Bunlardan önemlileri şunlardır:

1782'de sabahın erken saatlerinde olan deprem sonucu, kent içinde ve çevresindeki yapıların hemen hemen tümü yıkılmış, 10.000'in üstünde insan ölmüştür. 1930'da olan depremde ise, Merkez İlçe büyük zarar görmüş, İzzet Paşa Camisi yıkılmıştır.

1939 Depremi'nde Erzincan tümüyle yıkılmıştır. 15.600 kişi ölmüş, 4.125 kişi ağır yaralanmıştır, 14.401 yapı yıkılmıştır. Erzincan Kenti'nin yeri, büyük depremler nedeniyle sürekli değişmiştir.

1939 Depremi'nden sonra, jeolog raporlarına dayanılarak, demiryolu ile Karasu Irmağı arasındaki ova parçasında yerleşme yasaklanmış, kentin demiryolunun kuzeyinde bulunan Keşiş Dağı'nın eteklerine doğru gelişmesine izin verilmiştir.

Türkiye ve Erzincan'da Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Erzincan
1935-1940	21,1	0,2
1940-1945	17,0	14,6
1945-1950	21,7	25,3
1950-1955	27,8	17,3
1955-1960	28,5	23,9
1960-1965	24,6	12,4
1965-1970	25,2	13,1
1970-1975	25,0	5,4
1975-1980	20,7	—1,17

1940-1950 dönemi artışı ise, bütünüyle Erzincan nüfusunun kendi gelişme dinamizminden kaynaklanmaktadır. 1940-1945 arasında ilde zaten önemli boyutlarda olan askeri varlığın II. Dünya Savaşı nedeniyle artırılması, nüfus artış hızının, ülke genelindekinin tersine yükselmesine yol açmıştır. Artış hızında 1945-1950 arasında gözlenen sıçrama ise, savaş dönemi sonrası doğurganlık artışına bağlı ve ülke geneline koşut bir gelişmedir. Söz konusu dönemde, yönetsel bir değişiklikle Tunceli'nin (Çemişkezek'in) kimi köylerinin Erzincan'a bağlanması da, yarattığı 3.000'i aşan nüfus kazancı ile bu gelişmede ayrıca etkili olmuştur. Buna karşılık, Erzurum'un Tercan ve Malatya'nın Kemaliye İlçelerinin toplam 54.000 kişilik nüfusları ve Malatya'nın Kemaliye ilçelerinin toplam 54.000 kişilik nüfusları ile Erzincan'a bağlandıkları 1935-1940 döneminde ilde nüfus artış hızının çok düşük (on binde 2 düzeyinde) kaldığı görülmektedir. Bu durum, aynı dönemde 54.000 kişilik nüfus kazancına karşılık, yine yönetsel bir değişiklikle Kiğı İlçesi'nin Bingöl'e, Pülümür İlçesi'nin Tunceli'ye, kimi köylerin de Erzurum'a bağlanması sonucu bu kazanca eşit (54.000 kişilik) bir nüfus yitiminin de söz konusu olmasından kaynaklanmaktaydı.

Kuşkusuz, ilde nüfus artış hızının bu dönemde çok düşük bir düzeyde kalmasında, 1939'daki büyük depremde yaklaşık 16.000 kişinin ölümü ve depremin yol açtığı göçün de önemli payı vardır.

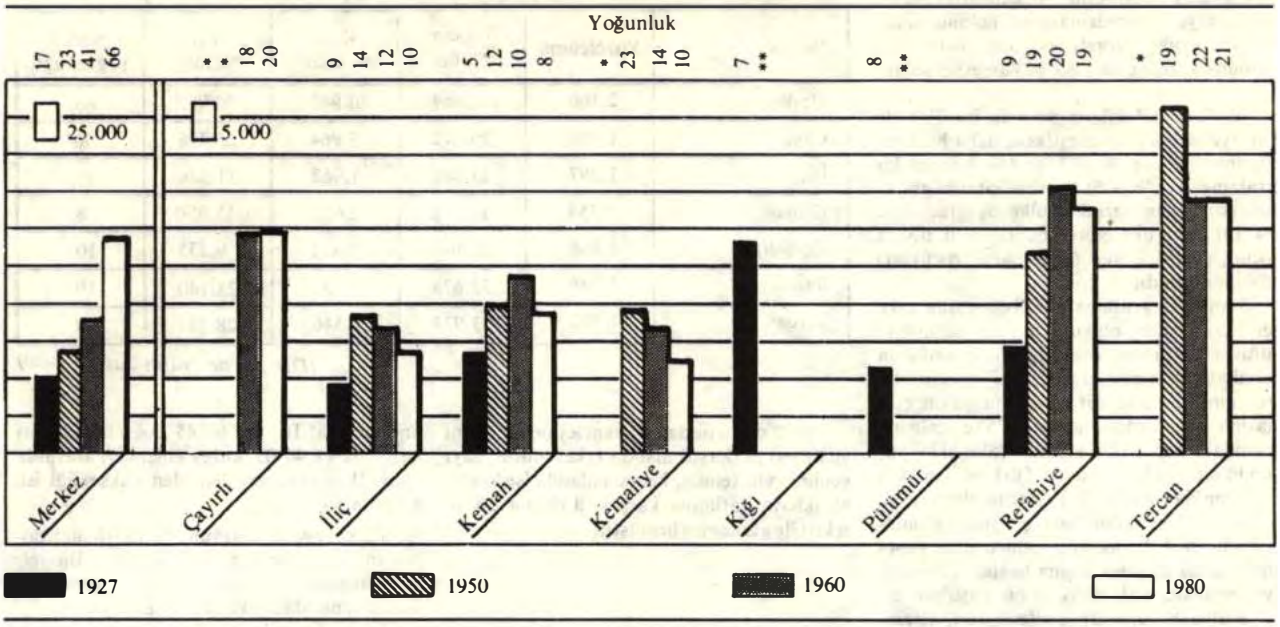
Nüfus artış hızının 1950-1960 döneminde yüksek bir düzeye ulaştığı görülmektedir. Bununla birlikte, yıllık ortalama artış bu dönemde bile çok sınırlı düzeyde, Türkiye ortalamasının çok gerisindedir. Bu nedenle, 1950-1960 döneminde ülke genelinde gözlenen "nüfus patlaması" olayının, Erzincan için benzer önemde söz konusu olduğu söylenemez. 1960 sonrasında ise, nüfusun gelişme sürecinden çıkarak durağan denilebilecek bir yapı kazandığı görülmektedir. Nitekim, yıllık ortalama artış hızı 1960-1970 arasında % 1 dolayında kalmış, daha sonra hızla gerileyerek, 1970'lerin ilk yarısında % 0,5'e dek düşmüştür. 1975'ten sonra ise, artış hızının eksi değer aldığı, yani, ilde mutlak anlamda bir nüfus gerilemesi olduğu gözlenmektedir.

Erzincan'da kaba doğum ve ölüm hızları ile buna bağlı olarak nüfusun doğal artış hızı Türkiye ortalamasına eşittir. 1960-1965 verilerine göre ilde kaba doğum hızı binde 42, kaba ölüm hızı binde 14, doğal artış hızı ise, binde 27 ile ülke geneline tam bir benzerlik göstermektedir (Tablo 4). Buna karşılık, nüfusun genel gelişmesinin ülke ortalamasını çok geriden izlemesi, ilin öteden beri konu olduğu il dışına göç olayının, nüfus varlığı ve dolayısı ile gelişme dinamizmi üzerindeki olumsuz etkisinin sonucudur.

Göç hareketleri açısından, Erzincan ilginç bir özellik gösterir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. İlde önemli bir askeri birliğin bulunması, Erzincan'ın azımsanmayacak bir göç almasına yol açmaktadır. Ancak, il ekonomisinin genelde tarıma dayalı, durağan bir yapıda olması iş olanaklarını sınırlamakta ve çalışma çağındaki nüfusun önemli bölümünü il dışına göç etmeye zorlamaktadır. İl dışına göçün boyutları askeri özellik nedeni ile alınan göçünkini çok aştığından, Erzincan için genelde göç, net nüfus yitimine yol açmaktadır. Bu sürecin giderek hızlanması, ilde nüfus artış hızının gerilemesine ve sonuçta eksi değer almasına (mutlak anlamda bir nüfus azalmasına) neden olmuştur.

Nüfusun gelişmesi ilçeler ölçeğinde ince-

Şekil 4
Erzincan İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* Bu yerleşimler ilgili yıllarda ilçe değildi.
** Bu ilçeler izleyen yıllarda başka illere bağlanmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

lendiğinde (Şekil 4, Tablo 5), son 30 yılda en önemli büyümeyi gösteren ilçenin, nüfusu 1980'de 1950'ye oranla 2 katını aşmış bulunan Merkez İlçe olduğu görülmektedir. Merkez İlçe, aynı zamanda nüfus büyüklüğü açısından da başta gelmektedir. Nitekim, 1980'de il nüfusunun yarısı, Merkez İlçe'de yaşamaktaydı. İlçenin nüfus yoğunluğu da, km2'de 66 kişi ile gerek öbür ilçelerin, gerek il ortalamasının 3 katını bulmaktaydı. Gelişme açısından ikinci önemli ilçe, nüfusu 30 yılda % 23 artan Refahiye'dir. Buna karşılık, gerek nüfus büyüklüğü, gerek yoğunluk açılarından Refahiye'den önce gelen Tercan başta olmak üzere, tüm öbür ilçelerin, 1980'de 1950'ye oranla nüfus yitirdikleri gözlenmektedir. Bu durumda yönetsel değişikliklerin etkisi olmuştur. Nitekim, Ilıç'in Kuzkışla Bucağı, 1956'da Refahiye'ye bağlanmış, 1958'de yeniden Ilıç sınırlarına alınmıştır. Tercan'dan ise, 1954'te Çayırlı (Mans) Bucağı ayrılarak Çayırlı İlçesi oluşturulmuştu. Yine 1955'te Tercan'ın kimi köyleri Erzurum'a bağlanmıştır.

Ancak, ilçe nüfuslarındaki söz konusu gerilemenin yalnızca bu etmenle açıklanması olanaklı değildir. Nitekim, yönetsel değişikliği izleyen dönemlerde de gerileme sürmüş ve hatta Tercan'da olduğu gibi giderek şiddetlenmiştir. Yönetsel değişikliğe konu olmamış ilçelerde de (örneğin Kemaliye'de) çok önemli nüfus azalmaları söz konusu olmuştur. Böylece son 30 yılda Kemah'ın nüfusu % 6, İliç ve Tercan'ın nüfusları % 17, Kemaliye'ninki ise % 36 oranlarında azalmıştır. Bu durum, gelişme dinamizmi olan tek ilçenin Merkez İlçe olduğunu, öteki ilçelerin ise göç yoluyla nüfus yitiren odaklar oluşturduklarını göstermektedir. Bu göç, bir ölçüde Merkez İlçeye, daha çok da il dışına yönelerek, ilin toplam nüfus varlığını ve gelişmesini de olumsuz yönde etkilemektedir. İlin askeri özelliği dolayısı ile aldığı göç ise, bütünüyle, askeri birliğin bulunduğu Merkez İlçe'ye yönelmekte olduğundan, öteki ilçelerde gözlenen nüfus azalmasını giderici bir etkisi olmamaktadır.

Erzincan'da Seçilmiş İlçelerin Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	130	177	209
İliç	92	81	73
Kemah	117	118	94
Refahiye	133	136	123
Tercan	73	83	73
Kemaliye	87	68	64

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Erzincan'da doğum ve ölüm düzeylerinin Türkiye ortalamasına yakın olması nüfusun yaş yapısının ülke geneline benzemesine yol açmaktadır. Nitekim, 3 ana yaş grubunun (0-14, 15-64, 65+) göreli payları, 1975'te Türkiye bütünündekine oldukça yakındır (Şekil 5). Buna karşılık, söz konusu yaş gruplarının paylarındaki değişmeler, ülke genelindekinden farklı olmuştur. 15-64 yaş grubu payı, 1950-1960 arasında Türkiye bütününde yükselirken, Erzincan'da gerilemiştir. 1960-1975 döneminde ise, bu grubun payında Türkiye bütünündeki gerilemenin tersine Erzincan için sınırlı da olsa bir artış gözlenmektedir. 0-14 yaş grubundakilerin oranı ise, ülke genelinde 1950-1960 döneminde azalır, 1960-1975 döneminde büyürken, Erzincan'da ilk 10 yılda artmış, 1960 sonrasında ise gerilemiştir. Bu durum, il dışına göç olgusunun sonucudur. Göç hareketine özellikle çalışma çağındaki 15-64 yaş grubunun konu olması, bu yaştakilerin oranının bütün dönemlerde Türkiye ortalamasının altında kalmasına yol açmıştır. Nitekim, 1975'te de yaş yapısı ülke geneli ile benzerlik göstermekle birlikte, ilde 15-64 yaş grubundakilerin toplam nüfusa oranı (% 52 ile) Türkiye ortalamasından (% 56) düşüktü. Bu payın 1960-1975 döneminde Türkiye genelinin tersine az da olsa yükselmiş bulunması da il dışına göç olayının önemini yitirdiğini göstermez. Söz konusu dönemde, bir yandan ilde doğurganlığın kentleşmeye koşut olarak gerilemesi, öte yandan göçlerin ana-baba yanında çocukları da kapsayan

Tablo 4
Türkiye ve Erzincan'da Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Erzincan
Kaba Doğum Hızı	42,3	41,5
Kaba Ölüm Hızı	13,9	14,4
Doğal Artış Hızı	28	27
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	—10,7

(Toros 1979)

"aile göçü" niteliğini kazanması, 0-14 yaş grubu payının, 15-64 yaş grubundakini aşan bir aşınma göstermesine yol açmıştır. Bu ise nüfusun yaş gruplarına göre bölünüşünde, 15-64 grubu göreli payının 0-14 yaş grubuna göre az da olsa büyümesini sağlamıştır.

65+ yaşındakilerin payının ise 1950'de Türkiye ortalamasına eşitken, daha hızlı bir büyüme göstererek 1975'te (% 4,8 ile) bu ortalamanın (% 4,5) üzerine çıktığı görülmektedir. Ölüm hızı il ve ülke ölçeğinde eşit (% 14) olduğuna göre, bu olgu, il dışına göçün, çekirdek aile (ana, baba, çocuklar) düzeyinde kaldığını gösterir.

3 ana yaş grubuna göre bölünüşün ülke geneline benzer oluşu, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumlarını gösteren "bağımlılık oranının" da ülke ortalamasına yakın çıkmasına yol açmaktadır. 1975'te çalışma çağındaki her 1.000 kişinin bakmakla yükümlü olduğu birey sayısı Türkiye için 802, Erzincan'da ise 911 idi. Erzincan aleyhine az da olsa bir fark bulunması, çalışma çağındaki nüfusun il dışına göç sonucu ülke genelinden daha düşük kalışına bağlıdır. Ayrıca, aynı nedenle, bağımlılık oranı 1950'den bu yana ülke bütününde gerilemişken, Erzincan'da büyümüştür. Bağımlılık oranı 1950'de Türkiye genelinde binde 810, Erzincan'da binde 850 idi.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşünde ise (Şekil 6), Erzincan'ın nüfus yapısını belirleyen il dışına göç, askeri özellik ve doğurganlık gerilemesi gibi tüm etmenleri izlemek olanaklıdır. Piramidin tabanındaki (0-4 yaş grubu payındaki) darlık, son yıllarda, yoğun kentleşmeye bağlı olarak doğurganlıkta ortaya çıkan gerilemeyi yansıtmaktadır. 20-24 yaş grubunda belirgin bir erkek fazlalığının söz konusu olması, ayrıca erkek nüfusun bu yaş grubunda bir yığılma göstermesi, ildeki askeri birliklerin varlığından kaynaklanmaktadır. 30-34 ve 35-39 yaş gruplarındaki darlık ise, en çok bu yaştaki nüfusun konu olduğu il dışına göç olgusunun sonucudur. Söz konusu darlığın erkek nüfusta daha belirgin olması ise "aile göçü" yanında aile reisinin tekil göçünün de önemini koruduğunu gösterir.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: İl dışına göçte aile reisi (tekil erkek) göçü önemini korumakla birlikte, Erzincan nüfusunun cinsiyet yapısında erkek nüfus payının ağırlıklı olduğu, ayrıca bu payın sürekli geliştiği görülmektedir (Tablo 6). Bu durum, ildeki askeri birliklerin varlığından kaynaklanmaktadır. Nitekim, erkek nüfus oranı askeri birliklerin bulunduğu Erzincan Kenti'nde çok daha yüksektir. Kuşkusuz, kırsal ve kentsel alanların cinsiyet yapısı arasındaki farklılaşmada kentleşme olgusunun payı da çok önemlidir. Kırdan kente göç hareketi çoğunlukla aile reisi düzeyinde gerçekleşmekte; bu ise, kırsal alanda kadın nüfus payını artırırken, kentsel alanda da erkek oranını yükseltmektedir. Nitekim, ilde en önemli kentleşme hareketinin gerçekleştiği 1960-1970 döneminde erkek oranı kırda hızla gerilemiştir. Ancak, aynı dönemde kentsel alanda da erkek nüfus payının azalmış olması, kırdan kopan nüfusun, kentsel alana değil il dışına yöneldiğini, ayrıca il dışına göçe kentsel alanın da ikinci bir kaynak oluşturduğunu göstermektedir.

Tablo 5

Erzincan İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	2.166	141.964	70.982	70.982	**66**
Çayırlı	1.480	29.372	3.964	25.408	20
İliç	1.397	13.348	1.962	11.386	10
Kemah	2.354	18.578	2.622	15.956	8
Kemaliye	1.168	12.149	2.614	9.535	10
Refahiye	1.746	32.678	7.538	25.140	19
Tercan	1.592	33.933	5.546	28.387	21

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1980)

1970 sonrasında ise, kentleşmenin hızını yitirmesi ile kırsal alanda erkek nüfus payı yeniden yükselmiş, kentsel alanda ise askeri birliklerin varlığına karşın, il dışına göçün etkisi ile gerileme sürmüştür.

ÖZET

GENEL KONUM: Doğu Anadolu'nun batı bölümünde, Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Erzincan İli'nin yüzölçümü 11.903 km2'dir. 38° 16′ ve 40° 45′ doğu boylamları ile 39° 02′ ve 40°05 ′kuzey enlemleri arasında kalır. İl merkezinin denizden yüksekliği ise 1.218 m'dir.

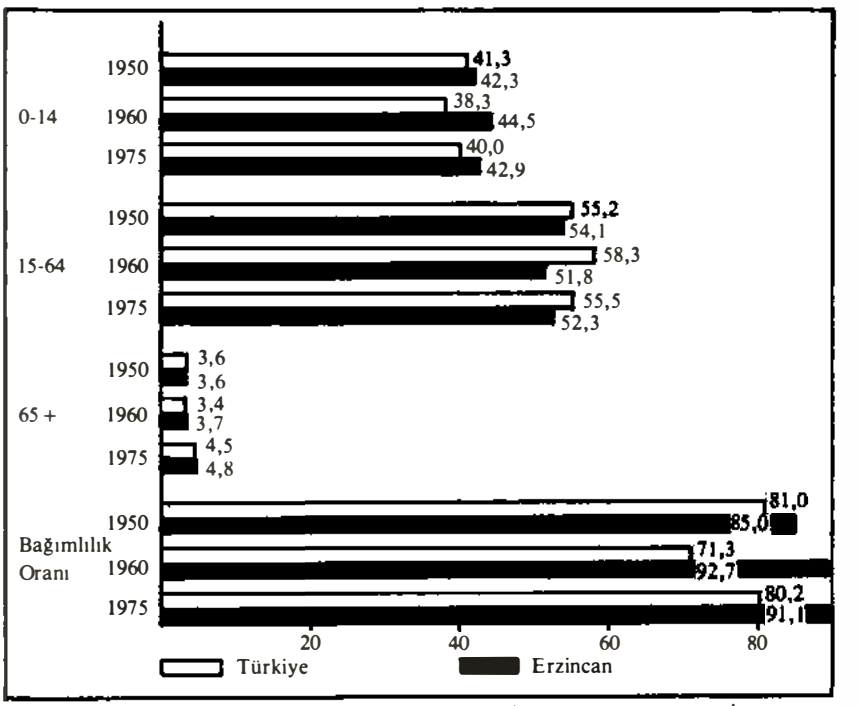
İl, kuzeyden Giresun, Gümüşhane; doğudan Erzurum; güneydoğudan Bingöl; güneybatıdan Malatya, Elazığ; güneyden Tunceli; batıdan Sıvas illeri ile çevrilidir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Erzincan İli, genellikle dağlar ve platolarla kaplıdır. Dağ sıraları arasında çukurluklarda yer alan ovalar ve düzlükler boğazlarla birbirine bağlanmış durumdadır. Ovalarla dağ sıraları arasına akarsularca yarılmış dalgalı platolar yerleşmiştir.

Tercan Düzlükleri'ni kuzeyden sınırla-

Şekil 5

Türkiye ve Erzincan'da Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

(DİE Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 6
Türkiye ve Erzincan'da Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Erzincan İli												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	122.282	50,32	120.723	49,68	29.609	61,4	18.620	38,6	92.673	47,58	102.103	52,42	63,73	36,27
1970	50,6	49,4	139.643	50,57	136.479	49,43	46.685	59,7	31.510	40,3	92.958	46,97	104.969	53,03	60,59	39,41
1975	51,4	48,6	144.959	51,1	138.724	48,9	48.388	56,8	36.796	43,2	96.571	48,65	101.928	51,35	55,97	44,03

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

yan Kop Dağları, zor geçit veren dik ve düzenli bir sıra oluşturur. Bu dağlar ilin kuzeyinde Gâvur Dağları ile birleşir.

Tercan Düzlükleri'nin bulunduğu ana çukurluğun batısında Mülpet ve Keşiş dağları yer almaktadır. İlin en yüksek tepesi de 3.537 m ile Keşiş Dağları üzerindedir. İlin önemli dağlarından bir başkası da Munzur Dağları'dır. Merkez İlçe'den 39 km uzaklıktaki Munzur Dağları'nın eteklerinde karstik yapı içerisinden çıkan derelerin oluşturduğu kalker-tüf basamakları bulunmaktadır.

İlin öteki önemli dağları arasında Erzincan'ın kuzeybatısındaki Refahiye, batısındaki Vank ve güneyindeki Çal Dağları sayılabilir.

Erzincan İli'ndeki ovalar, doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan dağ sıraları arasındaki çöküntü alanlarında sıralanır. Birbirine boğazlarla bağlanmış durumda olan ovaların önemlileri Erzincan ve Tercan ovalarıdır.

Yaylalar il toplam alanının % 5,4'ünü kaplamaktadır. Abıhayat, Uzunçayır, Takkuran, Tahsullu ilin önemli yaylalarıdır.

Erzincan İli'nin başlıca vadisi Fırat (Karasu) Vadisi'dir. İlde, Karasu Vadisi kadar önemli olmayan başka vadiler de vardır. Bunlar, her iki yanından Karasu Irmağı'na katılan akarsuların açtığı vadilerdir.

Erzincan İli topraklarının büyük bir bölümü Karasu Irmağı'nınSu Toplama Havzası'ndabulunmaktadır. Ancak, Refahiye İlçesi'nin suları Çukurdere aracılığıyla Karadeniz Su Toplama Havzası'na gelmektedir. İlin Fırat dışındaki akarsuları, kısa ve ilkbaharda sellere yol açan dere ve çaylardır. Yazın bu derelerin suları genellikle çok azalır.

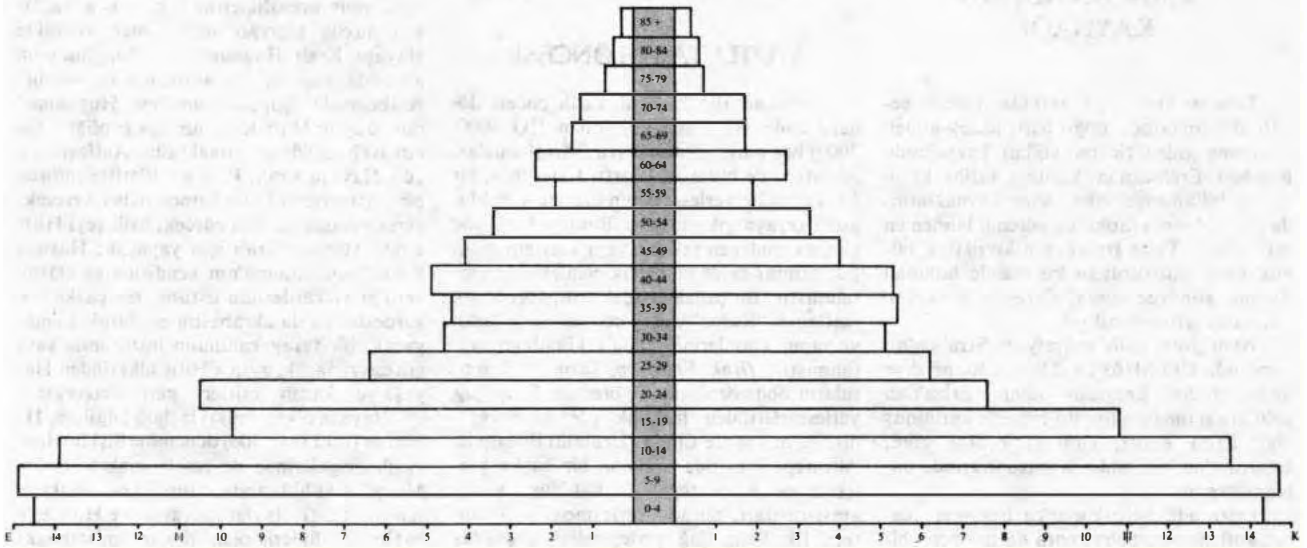
İl sınırları içerisinde önemli sayılabilecek bir göl yoktur. İldeki göller Yedigöller, Kadıgölü ve Aygır Gölü gibi küçük göllerdir.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: İlin en önemli madenleri demir, krom ve perlittir. Demir, İliç ve Kemaliye; krom Tercan; perlit ise Merkez İlçe yakınlarında çıkarılmakta, bunlardan krom ve perlit işlenerek değerlendirilmektedir.

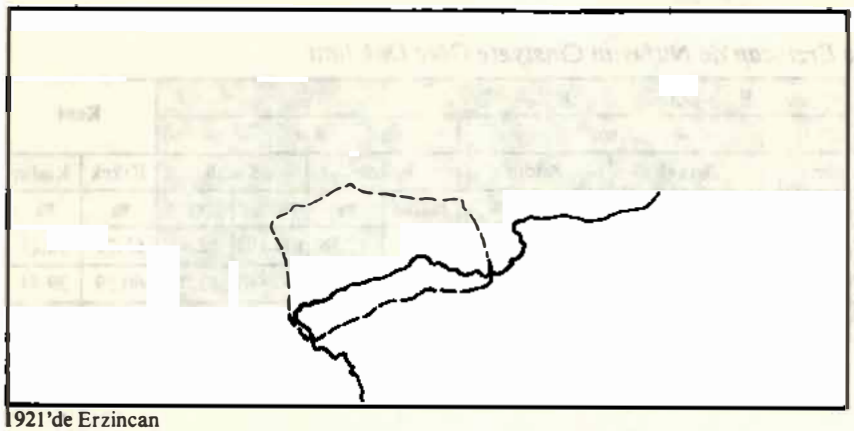
İKLİM: Doğu Anadolu ve İç Anadolu iklimleri arasında bir **"geçiş"** niteliği taşıyan Erzincan iklimi, Doğu Anadolu Bölgesi basınç kuşaklarına, ilin yüzey şekilleri ve yüksekliklerine göre yer yer farklılıklar gösterir. İl merkezinde yıllık sıcaklık ortalaması 10,7° C'dir. Yine il merkezinde yıllık yağış ortalaması 374,1 mm olarak ölçülmüş, kar yağışlı günler sayısı ise 20,5 olarak saptanmıştır.

NÜFUS: Nüfus varlığı fazla gelişmemiş illerden biri olan Erzincan'ın nüfusu 1980'de 282.000 dolayındaydı. Bu nüfus varlığıyla Erzincan, nüfus büyüklüğü bakımından 67 il arasında 54. sırada bulunuyordu. İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı da binde 6 gibi önemsiz bir oranda idi. 1927-1980 döneminde nüfusu ancak ‰ 113 oranında artabilen Erzincan'ın nüfus yoğunluğu da ülke ortalamasının çok altındadır. 1980'de Erzincan'da km2'ye 24 kişi düşerken, Türkiye'de 58 kişi düşüyordu.

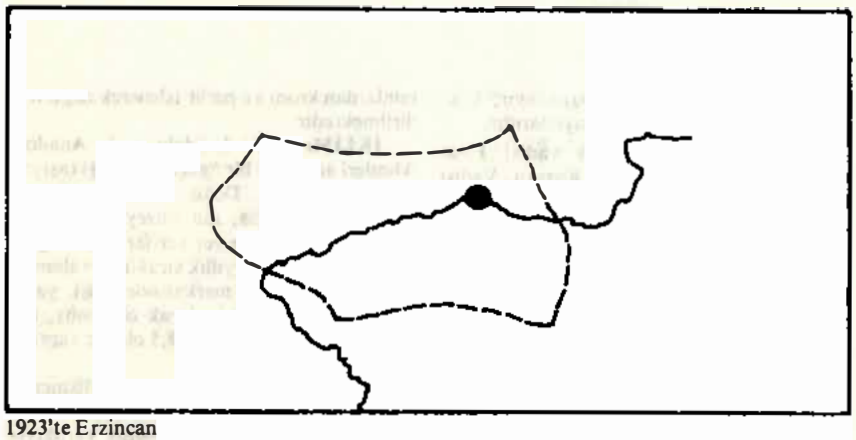
Şekil 6
Erzincan İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1975)

1921'de Erzincan

1923'te Erzincan

TARİH

Erzincan adı, bir söylentiye göre, Aziriz'den gelmektedir: Selçuklular Aziriz adını çok beğenmiş ve buna, "Rahmet yağarsa can Aziriz can, rahmet yağmazsa yan Aziriz yan" biçiminde bir tekerleme uydurmuş, bu tekerlemedeki Aziriz sözcüğü zamanla değişerek Ezircan biçimini almıştır; Erzincan da bu sözcükten türemiştir.

ERZİNCAN ADININ KAYNAĞI

Fırat'ın yukarı havzasında, tarihin çeşitli dönemlerinde doğu-batı, kuzey-güney yönlerine giden ticaret yolları kavşağında bulunan Erzincan'ın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Asur kaynaklarında geçen Zuhma (Suhma), yörenin bilinen en eski adıdır. Fırat Irmağı'nın kıvrılarak büyük kavis oluşturduğu bir alanda bulunan Zuhma, güneyde İşuva, Kuzeyde Azzi-Hayaşa ülkeleriyle çevriliydi.

Aynı yöre ünlü coğrafyacı Strabon'un yapıtında (İÖ 64/63-İS 23), Akilisene diye anılmaktadır. Erzincan adının Eriza'dan geldiği sanılmaktadır. Bu bölgede kurulmuş olan Eriza Kenti, kimi tarihçilere göre, Erzurum'un batısında, Karasu üzerinde bulunmaktaydı.

Eriza adı, Selçuklular'ca Erzingan olarak kullanılmış, daha sonra da Erzincan biçimini almıştır.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

Erzincan İli'nin yazılı tarih öncesi dönemlerinin İlk Tunç Çağı'ndan (İÖ 3000-2000) başladığı saptanmıştır. Araştırmalar, Altıntepe'de bulunan Urartu Kalesi'nin, bir İlk Tunç Çağ yerleşmesinin üzerine kurulduğunu ortaya çıkarmıştır. Burada İlk Tunç Çağ'a tarihlenen tek bir yapı katı bulunduğu, yanmış evler ve çanak-çömleklerle saptanmıştır. Bu çanak-çömleklerin, yörede sık rastlanan "Karaz" çanak-çömleğinden farklı ve yapım tarihlerinin daha eski olduğu saptanmıştır *(Bak. Erzurum, Tarih)*. Buluntuların öbür özellikleri, yöredeki Tunç Çağ yerleşmelerinden farklılık göstermemektedir. Aynı yörede Cimin (Üzümlü) Bucağı ile Altıntepe arasında bulunan bir başka yerleşme de Küçüktepe Höyüğü'dür. Yüzey araştırmaları, burada yerleşmelerin, Altıntepe İlk Tunç Çağ yerleşmeleriyle çağdaş olduğunu kanıtlar. Küçüktepe'deki çanak-çömlek buluntuları, Altıntepe'dekilerle ve "Karaz" tipi ile benzerlik gösterir.

Buluntular, bu dönem topluluklarının tarım ve hayvancılıkla geçindiklerini, kalayla bakırı belli ölçüde karıştırarak tunç elde etmeyi öğrendiklerini sergiler. Araç-gereç ve silah yapımında tunç işlenmiş, günlük kullanma kapları ile mutfak ve depolama kapları kilden yapılmıştır.

YAZILI TARİH

Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik çalışmalardan elde edilen bilgiler, İlk Tunç Çağ sonrasında yörede yerleşenlerin, Hayaşalılar olduğunu göstermektedir. Kuzeyde Rize, Gümüşhane, güneyde Erzincan'ın kuzeyini kapsayan bu bölge o dönemde "Azzi-Hayaşa" olarak adlandırılmaktaydı. Bu ad, ilk olarak III. Tudhaliya ve I. Şuppiluliuma dönemlerini anlatan bir metinde geçmektedir.

Metin, III. Tudhaliya ile oğlu I. Şuppiluliuma'nın Azzi-Hayaşa topraklarına saldırısından, Kumaha (Kemah/Erzincan) yöresinde Hayaşa Kralı Krannis ile savaşmalarından söz eder. Ancak, metnin bundan sonraki bölümü bulunamadığından ayrıntılar bilinmemektedir.

Yazılı belgelere göre Hitit kralları, Kaşkalar gibi, Hitit topraklarına sık sık saldıran Hayaşalılar'la uzun süre savaşmışlardır.

Hitit İmparatoru I. Şuppiluliuma (İÖ 1375-1335), Anadolu'daki topraklarında birliği sağladıktan sonra Suriye'ye yöneldi. Önce, Kuzey Suriye'deki Amurru prensleri ile anlaşmaya çalıştı.Hurri-Mitanni geçimsizliğinden yararlanarak, Hurri Kralı Artama ile birleşti. Bu ara Anadolu'da çıkabilecek yeni karışıklıkları önlemek amacıyla, Kizvatna ve Hayaşa ülkelerini egemenliği altına aldı. Hayaşa ülkesi kralı Huganas (Hukkana) ile bir anlaşma yaptı. Bu olayları anlatan siyasal belgeler, Hititler'in başkenti, Hattuşaş/Boğazköy arşivinde bulunmuştur. Bunların arasında, Hitit Devleti'ne dışardan gelebilecek akınları önlemek amacıyla sınır prensliklerini Hattuşaş'a bağlayıcı nitelik taşıyan antlaşmalar, özellikle Hayaşa Kralı Hugannas ile Şuppiluliuma arasında yapılan bir antlaşma da vardır. Antlaşmada Şuppiluliuma'nın Hugannas'tan, Büyük Hitit Kralı'nın egemenliğini tanıması isteği de yer almaktadır. Antlaşmaya göre Hayaşa Kralı, Hitit Kralı'nı ilgilendiren bir şey duyarsa krala hemen haber verecek, gerekirse ona yardım edecek, aynı şeyi Hitit Kralı, Hayaşa Kralı için yapacak; Hayaşa Kralı Şuppiluliuma'nın kendisine eş olarak verdiği kızkardeşinin üstüne, bir başka kızkardeşini ya da akrabasını eş olarak alamayacak, bir saray kadınının huzurunda saygılı davranacak, ayrıca Hitit ülkesinden Hayaşa'ya kaçan esirleri geri verecekti.

Hayaşa ülkesi halkıyla ilgili bilgilere, II. Murşil (İÖ 1334-1306) dönemine ilişkin Hitit yazılı belgelerinde de rastlanmaktadır. II. Murşil'in yıllıklarında, Murşil kral olduktan sonraki çeşitli olaylar, savaşlar ve Hititler'e bağlı prensliklerle olan ilişkiler anlatılmaktadır. II. Murşil'in Suriye'deki bir ayaklan-

mayı bastırmaya giderken, komutanlarından Nuvanzaş'ı, Azzi-Hayaşa ülkesini gözetmekle görevlendirdiği bu kaynaklardan öğrenilmiştir. Suriye'deki ayaklanmayı bastırdıktan sonra, II. Murşil, Azzi-Hayaşa ülkesini yönetimi altına almak amacıyla, bu ülke topraklarına doğru yola çıkmıştır. Tegarama denilen yere geldiğinde Nuvanzaş'ca karşılanmış, Hayaşa seferi için zamanı iyi seçmediğini anlayarak kışı geçirmek üzere yeniden Hitit ülkesine dönmüştür. Ertesi yıl, yine sefere çıkınca, Azzi-Hayaşa halkı, Aripsa ve Dukkama kalelerine çekilmiş, bunun üzerine Hititler Aripsa'yı ele geçirerek Dukkama'ya doğru yola koyulmuşlardır. Metinlerin bundan sonraki bölümleri bulunamadığı için Azzi-Hayaşa-Hitit ilişkileri de bu noktadan sonra karanlıkta kalmaktadır. Hitit Devleti'nin yıkılışından sonra, Hayaşa ülkesinde (İÖ XII-VI. yy arasında) neler olduğu da saptanamamıştır.

İÖ VII. yy'da Kafkasya'dan gelen Kimmerler'le kuzeyden inen İskitler'in burada, kimlerle karşılaştıkları bilinmemektedir. Bundan sonra yöre tarihi, Urartular Dönemi ile yeniden başlamaktadır. İÖ 1000/900-600 arasında, Doğu Anadolu'ya egemen olduğu bilinen Urartular'ın Erzincan'da da yerleştikleri, Altıntepe'de, 1959'da başlayan kazı çalışmaları ile kanıtlanmıştır.

URARTULAR: Altıntepe'de Urartu uygarlığını aydınlatan kazılar Tahsin Özgüç başkanlığında 1959'da başlayarak sürdürülmüştür. Kazılarda Urartu Dönemi'ne ilişkin iki yapı katı bulunmuştur. Bunlardan ilki, İÖ VIII. yy'ın ikinci yarısına, ikincisi de İÖ VII. yy'ın ikinci yarısına tarihlenmektedir.

Urartular, İÖ 900'lerde Van Gölü ve çevresini merkez edinmişlerdir. I. Sarduri (İÖ 840-830/825) Urartu Devleti'nin kurucu kralıdır. Sarduri'den sonra başa geçen İşpuini, ülkenin sınırlarını batıya ve güneye doğru, oğlu Menuas ise doğuda Zagros Dağları'ndan, batıda Palu/Elazığ yörelerine dek genişletmiştir. Menuas'ın oğlu I. Argistis (İÖ 785-760) dönemi Asurlular'ın tam bir birlik içinde bulunmadıkları, henüz kendilerini toplayamadıkları bir zamana rastlamaktadır. Urartu Devleti bu dönemin rakipsiz devleti durumundadır. Menuas'ın yazıtlarından, Urartu Devleti topraklarının bu dönemde, güneyde Diyarbakır, batıda Malatya ve Elazığ, kuzeyde ise Erzincan'a dek genişlediği, Ön Asya'nın en güçlü ve en

Kronoloji

İÖ 3000-2000	İlk Tunç Çağı.
İÖ 1400-1200	Azzi-Hayaşa egemenliği.
İÖ 1000/900-600	Urartular Dönemi.
İÖ VI. yy-334	Pers Dönemi.
İÖ 334	Helenistik Dönem'in başlaması.
İÖ 280	Galat akınları ve yörenin Selökid Krallığı egemenliğine girmesi.
İÖ 189	Antiokos'un Romalılar'a yenilmesi ile doğuda Selökid Krallığı egemenliğinin son bulması, Araks Krallığı Dönemi'nin başlaması.
İÖ 30	Partlar'ın Araks Krallığı'na egemen olmaları.
İS 55	Roma egemenliğinin başlaması.
395	Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması.
622	Herakleios'un Erzincan'ı Sasanlılar'dan geri alması.
644-656	Erzincan yöresinin Araplar'ın eline geçmesi.
685-695	II. Justinianus'un Erzincan yöresini yeniden Bizans topraklarına katması.
699	Erzincan'ın yeniden Arap egemenliği altına girmesi.
813-833	Erzincan yöresinin Bizanslılar ile Abbasiler arasında el değiştirmesi.
859	Abbasiler'in Malatya Valisi Ömer bin Abdullah'ın Erzincan'ı Abbasi egemenliğine bağlaması.
976	Bizanslı Komutan Bardas Fokas'ın tüm Anadolu'yu, bu arada Erzincan'ı da ele geçirmesi.
989	Bardas Fokas'ın ölümüyle Erzincan'ın yeniden Bizans'a bağlanması.
1071	Mengücük Ahmed Gazi'nin Erzincan'ı ele geçirerek, yörede Mengücük Beyliği'ni kurması.
1142	Mengücük Beyliği'nin ikiye ayrılması.
1228	Alaeddin Keykubad'ın Mengücük Beyliği'ne son vermesi.
1257	Hulagu Han'ın Erzincan'ı ele geçirerek İlhanlılar'a bağlaması.
1344	Erzincan'ın Eretna Beyliği'nin egemenliği altına girmesi.
1352-1362	Erzincan'ın Ahi Ayna Bey'in yönetimine girmesi.
1365	Pir Hüseyin Bey'in Erzincan'ın yönetimini ele geçirmesi.
1379	Pir Hüseyin Bey'in ölmesi üzerine Mutaharten'in Erzincan'ı ele geçirmesi.
1401	Yıldırım Bayezid'in Erzincan'ı Osmanlı Devleti'ne bağlaması.
1403	Timur'un Erzincan'ı ele geçirmesi.
1419	Karakoyunlu Kara Yusuf'un Erzincan'ı ele geçirmesi.
1455	Erzincan'ın Akkoyunlu egemenliği altına girmesi.
1473	Otlukbeli Savaşı sonunda Erzincan'ın yeniden Osmanlı Devleti topraklarına katılması.
1502	Erzincan yöresinde Şah İsmail'in etkinlik kurması.
1514	Çaldıran Savaşı sonunda Erzincan'ın kesinlikle Osmanlı Devleti'ne bağlanması.
1514	Erzincan'ın Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlanması.
1520	Erzincan'ın Rum Beylerbeyliği'ne bağlanması.
1535	Erzincan'ın, Kemah Sancağı'nın bir kazası olarak Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanması.
1566	Kemah Sancağı'nın kaldırılarak, Erzincan'ın doğrudan Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanması.
1867	Erzincan'ın, Vilayet Nizamnamesi uyarınca Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak oluşu.
24 Temmuz 1916	Erzincan'ın Rus işgaline girmesi.
18 Aralık 1917	Sovyet Hükümeti'nin, Erzincan Mütarekesi gereğince, Erzincan'ı boşaltması.
26 Şubat 1918	1. Kafkas Kolordusu'nun Erzincan'a girmesi.
6 Mart 1921	Erzincan'ın bazı kasabalarını da etkileyen Koçgiri Ayaklanması'nın başlaması.
14 Nisan 1921	Merkez Ordusu'nun Kemah'taki çatışmalar sonunda Koçgiri Ayaklanması'nı bastırması.

saygın ülkesi durumuna geldiği öğrenilmektedir.

Altıntepe, bu dönemde Urartular'ın batı sınır bölgesinde, büyük krala bağlı bir beyliğin ya da valiliğin yönetim merkezi idi. Kent, gerek coğrafi konumu nedeniyle gerek stratejik açıdan önemliydi: Doğudan batıya giden ana yolun en önemli geçitleri bu bölgedeydi.

Urartular'ın yayılma hareketleri Asur Hükümdarı III. Tiglatplasar'ca (İÖ 745-727) durdurulduktan kısa bir süre sonra, İskit akınları ve Med Devleti'nin saldırıları sonunda (İÖ 600'lerde) yöredeki Urartu etkinliği son buldu.

PERSLER: Urartular'ın bölgedeki egemenliği Med akınlarıyla sona erince bölge, önce Med krallarının, sonra da Pers İmparatorluğu'nu kuran Ahameniş krallarının egemenliği altına girdi.

Med Krallığı'nın çökmesinden sonra, Küçük Asya'nın doğusunda, Medya ile Kapadokya arasında kalan bölgede üç büyük satraplık oluşturuldu. Bunlardan biri, Güneybatı Çoruh (Akampsis) bölgesi ile Kuzeydoğu Kapadokya arasında bulunuyordu. Herodotos'un "listesi"nde 19. sırayı alan bu satraplık halkı, Muşkiler, Tibarenler, Mardlar, Mosinekler'den oluşmaktaydı. Bunlar, Pers hazinesine I. Darius döneminden başlayarak yılda 300 gümüş talen vergi ödüyorlardı.

Bu satraplığın Erzincan-Gümüşhane yöresindeki halkının bir bölümü İÖ 1200'lerdeki Ege göçleriyle batıdaki yerlerinden edilen topluluklardan oluşuyordu.

İkinci satraplık, Batı Fırat vadileri ile Harput-Van arasındaki bölgeyi kapsıyordu. Erzincan-Tunceli yöresi de bu satraplığın sınırları içindeydi. Ahamenişler, bu bölgeye Katputukya diyorlardı. Güneydoğuda Meliddu (Melitene/Malatya), güneybatıda Likaonia ve İzauria, kuzeyde Pontus bölgeleri Kapadokya Satraplığı'na bağlanmıştı. Ahamenişler Dönemi'ne ilişkin kaynaklar bu denli geniş bir alanın bir tek satraplığın yönetiminde olduğunu kanıtlamaktadır. Strabon'a göre bu geniş yöre daha sonra Büyük Kapadokya ve Pont Kapadokyası diye ikiye ayrılmıştır.

Büyük Kapadokya sınırları içinde kalan Erzincan (Eriza/Aziriz) yöreleri ile kuzeyde Harput (Sofen) -Akilisen kesimlerine doğru uzanan yerlerde Hurri-Mitanni ve Hitit kökenli topluluklarla Kataonlar yaşıyordu. Ayrıca, Gaşgalar, Muşkiler, Tibarenler ve Lidyalılar'a yenilerek doğuya kaçan Kimmer topluluklarının İÖ 1200'lerde Erzincan ve Tunceli yörelerine geldikleri bilinmektedir. Asur kaynaklarında, Kapadokya'nın doğusundaki bu dağlık kesimlerde yaşayan Halibler, Muşkiler, Mosinekler ve Tibarenler'le yapılan çarpışmalardan söz edilmektedir.

Med kralları ve Pers imparatorları ele geçirdikleri bölgelerde halkın inanç ve törelerine dokunmaz, yalnız, yerel yöneticileri, hanedanları iktidardan uzaklaştırır, vergiler koyar, asker toplarlardı. Persler, Kapadokya'da satraplık kurunca, toprakları eski sahiplerinden alıp, Pers soylularına ve ruhban sınıfına dağıttılar. Halkın dinsel geleneklerine dokunulmadı; yerel rahiplerin veraset hakları ve dinsel yetkileri korundu.

Büyük İskender'in, İÖ 334'te, Küçük Asya'ya ayak basmasıyla başlayan İskender-Ahameniş Savaşları ve özellikle Gav-

İÖ VII.yy Altıntepe Urartu sanatı kalıntılarından Yürüyen Aslan

Altıntepe İÖ VII. yy Urartu Tapınağı

gamela Savaşı (İÖ 331) sonunda, Persler'in Anadolu'daki egemenliği sona erdi. Erzincan yöresi de, İskender'in egemenliği altına girdi.

HELENİSTİK DÖNEM: Erzincan yöresinde Pers egemenliğinin sona ermesinden İskender'in ölümüne değin geçen süre oldukça karanlıktır. İskender döneminde Yunanca Mısır ve Anadolu'da ortak bir dil durumuna gelmiş, dolayısıyla Helenistik kültür yöreyi etkilemiştir.

İskender'in ölümünden sonra, komutanları arasında toprak kavgaları başladı. Bunlardan Selevkos daha sonradan Selökid Krallığı'na dönüşecek olan bir devlet kurdu. Bir süre sonra Anadolu'ya Galat (Golva/Kelt) akınları başladı (İÖ 280). Selökid Krallığı Dönemi'nde Kapadokya bölgesinde bağımsız beylikler yaşamaktaydı. Erzincan yöreleri, Selevkoslar'ın yaptıkları savaşların dışında kalmıştı. Galatlar Kapadokya beyleriyle dostluk kurdular; zaman zaman Doğu Anadolu'ya akınlar yaptılar; özellikle Pont Kapadokyası Kralı Ariobarzanes ile çarpıştılar (IO 255). Kaynaklara göre, Pont Kapadokyası krallarından Farnak ile batıdaki Galatyalılar ve güneydoğudaki Büyük Kapadokya kralları arasında İÖ 182-179 yıllarında savaşlar olmuştur.

ARAKS KRALLIĞI: Büyük Antiokos'un Manisa'da Romalılar'a yenilmesinden sonra (İÖ 189) Doğu Anadolu bölgeleri Selevkos egemenliğinden kurtulmuş, Roma egemenliği altına girmişti. Atropaten (Güney Azerbaycan) ve Kelkit satrapları gibi, Araks (Aras) Satrapı Artaksias ile Fırat bölgesindeki Sofen Satrabı Zariadres de, Roma Senatosu'nun onayıyla bağımsızlık kazandılar ve kral unvanını aldılar. Bir süre sonra Araks Krallığı, Kapadokya ve Medya arasındaki toprakları tümüyle egemenliği altına aldı. Artaksias, Sofen Kralı Mithrobazan'a karşı Kapadokya Kralı V. Ariarartes ile anlaştı. İÖ 129'da Roma ordusunun Anadolu seferine komuta eden Manlius (Aguilius), Batı Anadolu'daki Yunan kent devletlerine üstünlüğünü kabul ettirdikten sonra, Araks Kralı Artaksias, Misya, Lidya, Frigya, Trakya Kersonesi ile Karya'yı içine alan bir Anadolu-Roma eyaleti kurdu. Bu eyaletin dışında kalan Frigya topraklarını, Pontus Kralı'na, Büyük Kapadokya'nın batısını Galatya'ya bağladı; Kilikya'yı da Büyük Kapadokya Kralı V. Ariarartes'in oğluna bıraktı.

Partlar Selevkoslar'ı Medya ve Mezopotamya'dan sürerek Araks Krallığı'nın gelişmesini durdurdular. Bu arada "Büyük" unvanını alan Part Kralı II. Mitridat (İÖ 123-82) İskitler'e (Sakalar'a) karşı kazandığı zaferden sonra, batıya dönerek Araks Kralı Artavasd üzerine yürüdü. Araks Kralı'nı yenemediyse de, üstünlüğünü kabul ettirdi. Oğlu Tigran'ı rehin alarak geri döndü. Bir süre sonra özgürlüğüne kavuşan Tigran, Araks Devleti'ni genişletmeye çalıştı. Fırat bölgesindeki Sofen Kralı Artemes'in üzerine yürüdü. Bu sıralarda Büyük Kapadokya Krallığı iyice güçsüz düşmüştü. Tigran Devleti, üstünlük sağladığı bu yörelerdeki toprakları ele geçirerek daha batıdaki Pont Kapadokyası'na komşu oluyordu. Tigran ordusu, İÖ 93'te, Fırat'ı geçerek Pontus Krallığı'nın rakibi Gordios'un yardımıyla Büyük Kapadokya'ya girdi.

I. Ariobarzanes, hazinesiyle Roma'ya kaçtı. Romalılar, Komutan Sulla'yı Kilikya Valiliği'ne atadılar. Tigran'ı Fırat'ın doğusuna süren Romalılar geri çekilince Tigran yeniden Kapadokya'ya girdi (İÖ 90). Bu arada, Bohtansu'nun güneyindeki Karduklar ülkesini, Arzenen (Yukarı Dicle) bölgesini, Edes (Urfa) ile Adıyaman'da Komagene (Samosat) yörelerini ele geçirdi.

İÖ 70'te, Roma ordusu, Lukullus komutasında, Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye başladı. Elazığ yöresindeki Sofen (Harput) Krallığı'nı yıktıktan sonra, Tigran ordusunu yenilgiye uğrattı (İÖ 68). Bu arada Pontuslular da, Erzincan yörelerinde Roma üstünlüğüne son vermişlerdi. Roma ordusuyla Pontus ve Tigran'ın arta kalan güçleri arasındaki uzun çatışmalar, Romalılar'ın lehine son buldu. Sofen Beyliği, Kapadokya Krallığı'na verildi. Kapadokya Krallığı böylece, Yukarı Fırat bölgesinin denetimini ele geçirdi. Gerçi Kapadokya doğrudan Roma'ya bağlı bir eyalet olmamıştı, ama Roma egemenliğini kabullenmişti. Komagene bölgesinde Selökid yöneticileri, Roma valisi durumundaydılar. Pompeius'un seferleri, doğunun siyasal görünümünü çok değiştirmişti. İskender döneminden bu yana Ön Asya'da ortaya çıkan devletler Roma'nın üstünlüğüne boyun eğmişlerdi (İÖ 64). Romalılar'ın karşısında tek ciddi güç olarak, merkezi İran'da olan Partlar'ın Arsak soyundan gelen Arsaklılar Devleti kalıyordu.

İÖ VII.yy Altıntepe boğa başı biçiminde tutamaklı Urartu kazanı

ANTONİUS'UN PART SAVAŞLARI: İÖ 38'de Roma İmparatoru Antonius'un komutanlarından Ventidius Bassus, doğudan Anadolu'nun içlerine dek sarkan Part Devleti'ne karşı bir dizi savaşlara girişti.

Ermeniler'in tutarsız politikaları yüzünden Partlar'a yenilen Romalılar, Kapadokya Kralı Archelaos ile dostluk ilişkileri

kurdular. Ayrıca, Galat Kralı Amintas'la anlaşarak Partlar'a karşı yeni bir sefer hazırlıklarına başladılar. Ama, daha önce Ermeniler'i saf dışı bırakmak istiyorlardı. Bu amaçla, Ermeni güçlerini altederek Kral Artavasdes'i tutsak aldılar. Romalılar, güneye Mısır'a doğru yeni bir harekete başlayınca, doğudaki otorite boşluğundan yararlanan Partlar bölgeye yeniden egemen oldular (İÖ 37). Antonius geriye dönüp, doğuya yöneldi, Partlar'a karşı ilerlerken önüne çıkan Ermeniler'e de saldırıyordu. Hatta Ermeni Tanrıçası Anahit'in Eriza'daki (Erzincan) altın heykellerini parçalayıp askerlerine dağıttı (İÖ 33). Bunun üzerine Artavasdes, Partlar'la Romalılar arasında yansız bir politika izlemek gereğini duydu. Romalılar, yöredeki halkın güvenini yitirmekteydi. Oktavianus zamanında Roma, yandaşlarını ayaklanmalara zorlayarak, bölgeyi denetlemeye çalışıyordu. Partlar, bu dönemde Dicle'nin kuzeybatısına dek uzanan bölgelere egemendiler. İÖ 30'larda Araks (Artaksiad) Krallığı'nın yönetimini ele geçiren Partlar, sözü geçen bölgelerdeki üstünlüklerini İS 55'e değin korudular. Bu bölgeler arasında Karonitid (Erzurum-Kars) ve Akilisen (Erzincan-Tunceli-Elazığ) yöreleri de yer alıyordu. Karonitid bölgesindeki Arzen (Erzurum) o zamanlar kalabalık bir kentti. Akilisen yörelerindeki Eriza (Erzincan) Anahitis Tapınağı ile ünlüydü.

Kapadokya'dan doğuda Medya'ya, Kafkas eteklerinden Toros Sıradağları'na dek uzanan bölge, üzerinde yaşayan toplulukların çeşitliliği ile hareketli bir tarih yaşamıştı. Yazılı tarihin başlarından beri, doğudan gelen akınlarla buralarda yerleşenler, Asurlular'la, Urartular'ın birbirleriyle çatışmaları sırasında yörede kalanlar, Kimmer ve İskit akınlarıyla gelenler bölgede karma bir topluluk oluşturmuştur. Bu akınlardan kaçan birçok oymak ve boy, doğunun iletişim kurulması çok zor vadilerinde ya da yüksek yaylalarında yerleşerek, çoğu kez kendi içlerine kapanıp dış dünyadan kopuk yaşamışlardır. Sonradan, batıdan geldikleri sanılan Ermeniler de buraya yerleşmişlerdir.

Araks Krallığı'nda halk, Kafkaslı Albaniler'de ve İberler'de olduğu gibi kastlara bölünmüş olmamakla birlikte, toprak soyluları ve topraksız köylü olmak üzere başlıca iki sınıftan oluşuyordu. Toprak sahibi soylular, "azat" ve "izat" diye ikiye ayrılıyordu. Bunların aile bireylerine efendi ve senyör anlamında "sepuh", topraklarında yaşayan köylülere de "şınakan" deniliyordu. Şınakanlar birer serf olarak, efendilerin sadece uyruğu değil, aynı zamanda köleleri idiler. Barış zamanlarında tarlada çalışır, zenaatle uğraşır, savaş zamanında efendilerinin ordusunda asker olarak çarpışırlardı. Azatların topraklarının mülkiyeti babadan oğula geçerdi. Toplumsal geleneklere göre bu karşı çıkılmaz bir yasaydı. Aslında. toprakların belirli ailelerin tekelinde olması, Urartular çağına değin uzanan bir gelenekti. Bu krallığın yıkılmasından sonra bile toprak soyluları, toprak tekelini sürdürmüşlerdi. Hatta bazı kalabalık ailelerin başkanları, kendi yörelerinde yerel krallıklar bile kurmuşlardı. Medler ve Persler Dönemi'nde böyle birçok aile istilacı güçlerin yanında olmuş, onlara satrap ya da yüksek komutan olarak hizmet etmişti. Buna karşılık, toprakta çalışan köylü serf/köle durumundan öteye geçememişti. Ahameniş saltanatının sarsıldığı zamanlarda, bu soydan gelen derebeyleri ve eski nüfuzlu aileler bağımsız hareket etmişlerdi. İskender'in yerine geçen komutan ve satraplar bile bu dağlık yörelerde güçlü bir otorite kuramadılar. Derebeyleri giderek güçlendi, topraksız köylü ise yoksullaştı. Bu arada doğu bölgesi de birbirlerinden bağımsız, ama birbirleriyle savaşarak yaşayan irili ufaklı toprak derebeyleriyle dolup taşıyordu. Artaksiad hanedanı kurulduktan sonra, bu toprak soyluları, krallığın yüksek görevlerini, saray hizmetlerini seçtiler. Öte yandan derebeyleri, hem kendi çiftlik ve malikânelerinde çalışanlar üzerinde mutlak egemenliklerini sürdürdüler, hem de çıkarları gereği, kralların yüksek otoritesine boyun eğdiler. Bu örgütlenme Artaksiadlar yönetiminin, feodal yapıda birçok aileden oluşan bir feodaller federasyonunu andırdığını göstermektedir.

Romalı tarihçi Tacitus, Artaksiad Devleti'ni, halkına "özgürlük tanımayanlar" diye nitelemektedir. Romalılar, Arsaklılar ile Artaksiadlar arasındaki feodal yapı benzerliğine bakarak, bu iki hanedanı birbiriyle çoğu kez karıştırmışlardır.

Sepuh adı verilen malikâne sahibi soyluların üstünde, satrap ya da şahap denilen büyük feodaller yer alıyordu. Eski Ermeni tarihçileri bunları Nakharar, Işkhan ve Bdeik gibi adlarla anmışlardır. Ülkenin gerçek yönetimi şahapların elindeydi.

İSLAM UYGARLIKLARI DÖNEMİ

İran ile Bizans arasında sürekli savaşlara sahne olan Erzincan ve yöresi, 622'de Bizans İmparatoru Herakleios'ca Sasanlılar'dan geri alındı. Bu dönemde İranlılar'la Araplar arasında süregelen savaşlar, Araplar'ın dikkatini Anadolu'ya çekmişti. Araplar, Halife Ömer zamanında (634-644), Bizans egemenliğinde bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu yörelerinde uç örgütleri oluşturarak Anadolu'nun içlerine doğru etkinliklerini artırmaya başlamışlardı.

643'te Armenia'nın önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Erzincan, Herakleios'un yerine geçen İmparator II.Konstans'ın (642-668) yönetimindeydi. Bu sırada, Araplar'ın uç birlikleri Güneydoğu ve Doğu Anadolu'ya akınlarını artırmıştı.

Araplar'la savaşı göze alamayan Bizans'ın Armenia Valisi Sempat, halifeye bağlılığını bildirerek vergi ödemeyi kabul etti. Böylece, Erzincan ve yöresi 644'ten başlayarak Araplar'a bağlı bir eyalet oldu.

Erzincan ve yöresi, Halife Osman zamanında (644-656) Emir Habib bin Mesleme'ce ele geçirilerek tümüyle Arap egemenliği altına alındı. 648-649'da Bizanslılar buraları yeniden ele geçirmeye çalıştılarsa da başarılı olamadılar. Ancak, Sempat'ın ölümünden sonra yörede bazı ayaklanmalar oldu. Bunlar Halife Osman'ın Muaviye komutasında yöreye gönderdiği birliklerce bastırıldı (651-653).

Bizans İmparatoru II.Justinianus (685-695), Erzincan ve yöresini ele geçirebilmek amacıyla kent halkını, özellikle, Ermeniler'i Araplar'a karşı ayaklanmaya kışkırtıyordu. Ama, yönetimden hoşnut olan halk böyle bir şeye kalkamadı. Ancak, Araplar arasındaki savaşım, uçlardaki güçlerin azalmasına ve zayıflamasına yol açtı. Bu durumdan yararlanan Bizanslılar, yöreyi kısa zamanda egemenlikleri altına aldılar.

Erzincan ve yöresindeki Bizans egemenliği, Emevi Halifesi Abdülmelik zamanına (685-705) değin sürdü. Bu dönemde, Erzincan yöresi Bizanslılar'dan geri alındı ve yeniden Araplar'a bağlı bir eyalet oldu (699). Halife Abdülmelik'in büyük oğlu Velid, komutanlarından Haccac'ı doğu sınırlarının genişletilmesi ile görevlendirmişti. Velid dönemindeki (705-715) bu girişimler sonucu Kapadokya Bizanslılar'dan alındı. Ayrıca, Amasya ve Trabzon ele geçirildi. Erzincan ve yöresi de bağlı bir eyalet olmaktan çıkarak doğrudan Arap egemenliği altına girdi.

Hişam döneminde (724-743) "Armenia Theması" yeniden Araplar'a vergi veren bağlı bir eyalet oldu. Ancak, bu kez de yöre, Kafkasya'daki Hazar Türkleri'nin saldırılarına uğradı. Böylece uzun süre dinginliğini koruyan yöre, Hazar Türkleri ile Araplar arasındaki çatışmalara sahne oldu.

Hişam, kardeşi Mesleme'yi Hazar Türkleri'ne karşı yöreyi savunmakla görevlendirdi. Mesleme başarılı olamayınca Armenia ile Kafkasya arasında 14.000 Suriyeli'den oluşan bir örgüt kurdu ve bu güce dayanarak yöreyi denetim altına aldı.

Mesleme, Hazar Türkleri karşısında uğradığı başarısızlıkların izlerini silmek amacı ile, Kapadokya Seferi'ni üstlendi ve birçok yeri ele geçirdi. Bu olaydan sonra yeniden Hazar Türkleri üzerine yürüdü. Ama bu kez de başarılı olamadı. Bunun üzerine, Armenia Valiliği Mervan bin Muhammed'e verildi. Yeni vali yörede İslam egemenliğini güçlendirdi.

Emeviler'den sonra, yöre Abbasiler'in egemenliği altına girdi. Ünlü Abbasi Halifesi Harun ür-Reşid velihatlığı döneminde Armenia Valisi idi. Musa el-Hadi'nin ölümü üzerine, Bağdat'a giderek halifeliği üstlendi (786) ve çoğunlukla Bizanslılar ile uğraştı. Hazar Türkleri Erzincan yöresine yeniden akınlar düzenleyince İstanbul seferini erteleyerek Armenia seferine çıktı. Harun ür-Reşid'den sonra halife olan Me'mun (813-833) ve Mutasım (833-842) zamanlarında da Erzincan ve yöresinde olaylar oldu. Yöre, Bizanslılar'ın eline geçince, Me'mun, Bizans üzerine sefer düzenlemek zorunda kaldı. Ama, Tarsus'ta ordunun başında ölünce sefer yarıda kaldı.

Halife Mütevekkil el-Allah (847-861) Erzincan yöresi valiliğine, oğlu Mu'tez'i atadı. Yörede çıkan bir ayaklanmada Mu'tez öldürüldü; Türk komutanlardan Boğa, ayaklanmayı güçlükle bastırabildi.

Halifenin yöredeki tedirginlik ve ayaklanmaların kaynağı olan Bizans'a karşı görevlendirdiği Malatya Valisi Ömer bin Abdullah, Malatya'dan Trabzon'a uzanan yol üzerindeki Arapkir, Eğin, Kemah, Erzincan ve Trabzon kentlerini aldı. Böylece, Erzincan bir kez daha Araplar'ın yönetimine geçmiş oldu (859). Bundan sonra Kapadokya'nın fethine girişildi. Ömer bin Abdullah'ın ordusu Amasya'da disiplinsizlik yüzün-

den bozguna uğradı. Bu olay sonucu, Bizanslılar sınır boylarına yeniden akınlar yapmaya başladılar.

Bizans İmparatoru Makedonyalı II.Basileios zamanında (976-1025) Bizanslı komutanlardan Bardas Fokas, Bizans'a karşı ayaklanarak tüm Anadolu'yu ele geçirdi. Böylece, Bizans yönetimindeki Erzincan da Anadolu'nun öbür kentleri ile birlikte Fokas'ın yönetimi altına girdi. Ama Fokas Abydos Savaşı'nda ölünce (989), yöre yeniden Bizans egemenliği altına alındı.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

X ve XI.yy'lara doğru Araplar'ın Anadolu'daki etkinlikleri azalmaya başlamıştı. Bu dönemlerde, doğudan gelen ve Selçuklular'ın öncüleri olan Türkmenler de Anadolu'nun siyasal dengesini sarsmaya başlamışlardı. 1066'dan başlayarak gittikçe yoğunlaşan Türkmen akınları, Bizans İmparatoru V.Konstantinos'u tedirgin ediyordu. Doğu Anadolu'da Bizans sınırlarını zorlayan, Gümüştekin, Afşin ve Ahmedşah gibi komutanların yönetimindeki Türkmen akınlarını durdurabilmek için Bizanslılar, çeşitli girişimlerde bulundular. İmparator, Doğu Orduları Başkomutanlığı'na Nikephoros Botaneiates'i atadı. Botaneiates, önce Malatya surlarını onardı; ardından Sıvas, Divriği, Erzincan ve Kemah kent ve kasabalarını güçlendirdi. Bu sırada Bizans İmparatoru öldü (1067). Eşi Eudakia, imparatoriçe olarak yönetimi devraldı.

1067'de Doğu Anadolu'nun kent ve kalerini Türkmen akınlarına karşı güçlendirmeye çalışan Botaneiates'in orduları, Emir Afşin'ce düzenlenen baskınla bozguna uğrayınca, Malatya Kenti surları içine çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, Emir Afşin Kayseri'yi kuşattı, önemli bir direnme ile karşılaşmaksızın kente girdi. Bu durum karşısında çaresiz kalan imparatoriçe, daha önce Bizans'a karşı ayaklanma suçundan tutsak olan Romanos Diogenes'i kendisine eş seçerek imparator ilan etti. Diogenes yılgısızlığı ve atılganlığı ile tanınıyordu.

Türkmenler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki baskılarını gittikçe artırıyorlardı. Türkmenler'in, Likaonya yöresi kentlerini yağmalamaları ve Anatolik Theması'nın merkezi Konya'yı yakıp yıkmaları üzerine, Bizans İmparatoru, 1070'te doğu ordularının başına Manuel Komnenos'u atadı. Manuel Komnenos'un yöredeki Türkler'e karşı girişimleri olumlu bir sonuç vermeyince, Diogenes ordusunun başına geçerek yöreye büyük bir sefer düzenlemeye karar verdi. Bu sefer sırasında Diogenes'in Malazgirt Savaşı'nda (1071) yenilmesi üzerine Türk beyleri Anadolu'yu fethe giriştiler. Yukarı Fırat ve Caltı boylarını almakla da Mengücük Ahmed Gazi görevlendirildi.

MENGÜCÜK BEYLİĞİ DÖNEMİ: Türkmen akınları sırasında Anadolu'ya gelen Türk beylerinden Mengücük Ahmed Gazi, Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar yörelerine egemen oldu. Merkezi Kemah olan Mengücük Beyliği'ni kurdu. Kemah önemini, Malatya-Divriği-Sıvas kervanyolu üzerinde, Harput-Çemişkezek-Dersim yollarının da kavşak noktasında bulunmasından alıyordu. Ayrıca, oldukça sağlam bir kalesi vardı. Engebeli bir arazide kurulmuş olması savunmasını kolaylaştıran önemli bir etkendi.

Mengücük Ahmed Gazi döneminde (1072-1114) beyliğin ana uğraşı, Haçlı seferleri ve kuzeydeki Bizanslılar'la savaşmak oldu. Ahmed Gazi'nin 1114'te ölümünden sonra, yerine oğlu İshak Bey geçti.

İshak Bey, önceleri komşuları Danişmendliler'le iyi ilişkiler kurdu, Danişmendli Melik Gazi'nin kızı ile evlendi. Daha sonra ilişkileri bozulunca, Mengücük Beyliği, Trabzon Rum Dükalığı ile birleşerek Danişmendliler'le savaştı.

Mengücük Beyliği'ni uzun süre yöneten İshak Bey 1142'de ölünce yerine kardeşi Melik Mahmud geçti. Ama, İshak Bey'in oğulları onu tanımadılar. Davudşah Erzincan-Kemah'da, öbür oğlu Süleymanşah da Divriği'de egemen olarak Mengücük Beyliği'ni ikiye ayırdılar. Bu olaydan sonra Kemah kolu önemini gittikçe yitirdi. Erzincan önem kazanmaya başladı. Davudşah Erzincan yönetimini üstlenince (1142) Kemah, bağımsızlığını yitirerek Erzincan'a bağlandı. Beyliğin bu bölünüşü gücünün azalmasına neden oldu. 1151'de, Davudşah'ı boğdurarak öldürten eşi, Mengücükler'in Divriği Kolu Beyi Süleymanşah ile evlendi. Böylece, Erzincan, 1151'den başlayarak 10 yıl kadar Süleymanşah'a bağlı olarak yönetildi. Daha sonra Davudşah'ın oğlu Fahreddin Behramşah, amcası Süleymanşah'a karşı çıkarak Erzincan'ın yönetimini ele geçirdi (1162).

Kısa sürede iyi bir devlet adamı olduğunu kanıtlayan Behramşah zamanında Erzincan yöresi, 63 yıl dingin bir dönem yaşadı. Behramşah'ın Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın damadı olması, Mengücükler ile Selçuklular arasındaki ilişkileri yumuşattı.

1188'e doğru oldukça yaşlanan Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ile oğlu Melikşah arasında çıkan bir olayın Behramşah'ın aracılığıyla çözümlenmesi Selçuklular arasındaki saygınlığını daha da artırdı.

Behramşah'ın 1225'te ölümünden sonra yerine oğlu II.Alaeddin Davudşah geçti. Öbür oğlu Muzaffereddin Muhammed, Şebinkarahisar Beyi idi. Kemah Beyi olan büyük oğlu Selçukşah ise daha önce ölmüştü. II.Davudşah da babası gibi güzel sanatlara ve bilime düşkün, iyi bir yöneticiydi. Onun zamanında Erzincan, önemli bir kültür ve sanat merkezi oldu. Özellikle tıp bilimi bu kentte önemli bir gelişim gösterdi. Bunda, dönemin ünlü tıp bilimcilerinden Muvaffakeddin Abdüllatif'in, II.Davudşah'ca Erzincan'a getirilmesinin payı büyük olmuştur. Bu sırada Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad, doğudan gelecek saldırılara karşı amcasının oğlu Cihanşah'ın, Erzurum'u, II.Davudşah'ın da Erzincan'ı koruyabileceklerinden kuşku duyuyordu. Bu nedenle, doğu sınırlarını güçlendirmek için, Erzurum ve Erzincan'daki beylikleri ortadan kaldırarak bu yerleri doğrudan Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlamak istiyordu. Alaeddin Keykubad'ın bu amacını öğrenen II.Davudşah ile Cihanşah, gizlice karşı girişimlerde bulunmaya başladılar. Bu olaylar, Mengücük Beyliği'nin yıkılışını kolaylaştırmaktan başka bir işe yaramadı. Alaeddin Keykubad, 1228'de Mengücük Beyliği'ni ortadan kaldırarak, II.Davudşah'ı Ilgın'a, kardeşi Şebinkarahisar Beyi Muzaffereddin Muhammed'i de üç oğlu ile birlikte Kırşehir'e yerleştirdi. Erzurum Beyi Cihanşah'ın Eyyubiler ile birleşmesi üzerine Erzurum seferi ertelendi.

Alaeddin Keykubad, oğlu Giyaseddin Keyhusrev'i Erzincan Valiliği'ne atadı. Giyaseddin Keyhusrev'in yaşının küçük olması nedeniyle, Mübarizeddin Ertokuş da atabek olarak Erzincan'a gönderildi.

Bu sırada Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı alması üzerine, Ahlat Beyi Melik Eşref, haklarının korunması istemi ile Alaeddin Keykubad'a başvurdu. Celaleddin Harezmşah'ın Doğu Anadolu'da egemenlik kurmasına karşı çıkan Alaeddin Keykubad, onun üzerine yürüdü. Erzincan'ın Yassıçimen yöresinde yapılan savaşta Celaleddin Harezmşah yenildi ve yanında bulunan Erzurum Beyi Cihanşah tutsak edildi (1230). Cihanşah, sultanın amcasının oğlu olduğu için cezalandırılmadıysa da, Erzurum Beyliği'nden alındı; Alaeddin Keykubad, ülkenin doğu sınırlarını güçlendirmek amacı ile Harezmliler'i sınır boylarına yerleştirdi.

Alaeddin Keykubad'ın ölümünden sonra yerine II.Giyaseddin Keyhüsrev geçti. Bu da, saltanat kavgalarına ve kargaşalıklara yol açtı. Doğu sınırlarına yerleştirilen Harezmliler, sınır boylarındaki görevlerinden ayrıldılar. Bu durum, özellikle, doğu sınırlarının savunmasını zayıflattı. 1243'teki Kösedağ Savaşı ile Anadolu Selçuklu Devleti bağımsızlığını yitirdi. Anadolu, tümüyle İlhanlı egemenliği altına girdi. İlhanlı Hanı Hulagu, 1257'de Sivas, Kayseri ve Erzincan'ı aldı. Oğlu Yeşmud'u Erzincan Valiliği'ne atadı. Erzincan, Hulagu Han'dan sonra yerine geçen Abaka Han'ın yönetimine girdi. Abaka Han'ın, 1282'de Erzincan'da ölmesinden sonra yerine Teküder Han geçti. Teküder Han'ın Müslümanlık'ı kabul etmesi üzerine, adı Teküder Ahmed Han oldu. İlhanlı hanlarından Argun Han ve Holaca Han, zamanlarının çoğunu Erzincan'da geçirmişlerdir.

Celayiroğulları'ndan Emir Hasan'ın Erzincan ve yöresini ele geçirmesiyle bu kentteki İlhanlı egemenliği 1308'de kesintiye uğradı. Bununla birlikte, Celayiroğulları'nın Erzincan'daki egemenlikleri uzun sürmedi. Ebu Said Bahadır Han yöreyi yeniden İlhanlı yönetimine kattı ve Emir Hasan'ı yakalayarak Kemah Kalesi'ne kapattı.

Bu olaydan sonra, İlhanlılar, özellikle, Erzincan'a güvenilir valiler atamaya başladılar. 1317'de Ebu Said Bahadır Han'ın başkomutanı Çoban Bey'in oğlu Timurtaş Erzincan Valisi oldu. Timurtaş kentin İlhanlı yönetiminden hoşnut olmasını sağlamak amacı ile birçok girişimde bulunduğu sırada, babası ile kardeşinin Ebu Said Bahadır Han'ca asıldığını öğrendi ve İlhanlılar'a karşı ayaklandı. Timurtaş, Erzincan'da bulunan İlhanlılar'ın önemli adamlarına saldırdı. Anadolu'daki İlhanlı emirlerinden Balto'nun Melikşah ve Sultanşah adlı oğullarını öldürdükten sonra Mısır Memlukleri'ne sığındı. Timurtaş'tan sonra Erzincan'ın yönetimi Alaeddin Eretna adlı komutana geçti.

Böylece, yörede daha sonra Erzincan üzerinde de egemenlik kuran Eretna Beyliği'nin temelleri atılmış oluyordu.

ERETNA BEYLİĞİ DÖNEMİ: Timurtaş'ın Mısır'a kaçmasından sonra 1335'te Erzincan Valiliği'ni üstlenen Alaeddin Eretna, Uygur kökenliydi. İlhanlılar'ın yetkili emirlerinden olan Eretna, İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine İlhanlılar ile olan bağlarını kopardı; bununla birlikte, İran'da egemen olan Celayirli Hükümdarı Büyük Şeyh Hasan Han'a görünürde bağlılığını sürdürdü. İlhanlı yönetimi, Anadolu halkının ekonomik ve toplumsal açıdan büyük yıkıma uğramasına yol açmıştı. Halkın İlhanlılar'a karşı tepkisini iyi bilen Eretna Bey, yönetimine destek sağlamak amacı ile uzun yıllar süren savaşlara son verdi ve halkı hoşnut eden bir yönetim kurdu.

Bu sırada Çobanoğulları (Çobani-Çûpâni) Hükümdarı Küçük Şeyh Hasan, Eretna Bey'in kendisine bağlılığını bildirmesini istedi. Eretna Bey, Küçük Şeyh Hasan'a karşı direnemeyeceğini bile bile bu öneriyi kabul etmedi. Bunun üzerine Küçük Şeyh Hasan Erzincan ve yöresini Çobanoğulları Beyliği topraklarına kattı.

Alaeddin Eretna Bey, içine düştüğü bu durumdan kurtulabilmek amacıyla Memluk Sultanı Nâsıreddin Muhammed'den yardım istemek zorunda kaldı ve ona bağlılığını bildirdi (1338). Bu yolla da Çobanoğulları'nın etkisinden kurtulmayı başardı. Memluk Sultanı adına hutbe okutarak para bastırdı. Nâsıreddin Muhammed'in ölümü üzerine Memlukler'le ilişkisini kesti ve bağımsızlığını ilan etti (1340). Bu durum, Memlukler'den çok Çobanoğulları'nın tepkisine yol açtı. Küçük Şeyh Hasan ikinci kez Eretna Bey'in topraklarına saldırdı. Sıvas ile Erzincan arasındaki Eğribük (Karabük) Ovası'ndaki savaşta Çobanoğulları yenildiler (1343). Eretna Bey, Sultan Alaeddin Eretne Han adı ile Kayseri Kenti'ni merkez edinerek hükümdarlığını ilan etti (1344). Sonra da beyliğinin sınırlarını Amasya, Tokat, Canik, Sinop, Çorum, Kayseri, Sıvas ve Erzincan kentlerini de kapsayacak biçimde genişletti. Egemenliği altına aldığı yerlerin valilerinden güvendiklerini görevlerinde bırakarak öbürlerini değiştirdi. Bu arada, yörede büyük etkinliği olan Tokat Valisi Mühezzibeddin Ulu'yu görevinden alarak Tokat'ı, Amasya Valiliği'ne bağladı. Egemenliği altına aldığı kentlerin yerel güçleri ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı ve bu amaçla Amasya Valisi Zeyneddin Tuli Bey'in kızı ile evlendi.

Bu genişleme çabaları sırasında, Çobanoğulları'ndan Küçük Şeyh Hasan ölmüş, yerine oğlu Melik Eşref geçmişti. Melik Eşref'in girişimi ile Çobanoğulları ile Eretna Beyliği arasında her iki tarafın da kesin bir sonuç elde edemediği ve büyük zarar gördüğü uzun savaşlar oldu. Alaeddin Eretna, beyliği 18 yıl yönettikten sonra, 1352'de öldü.

Eretna Bey'in ölümünden sonra yerine veziri Hoca Ali Şah'ın isteği üzerine, oğlu Gıyaseddin Mehmed Bey getirildi. Eretna'nın oğlu üzerinde veziri Hoca Ali Şah'ın büyük etkisi vardı. Beyliğin başına geçtikten sonra Gıyaseddin Mehmed'i istediği gibi yönetebilecekti. Ama, bu duruma Eretna Bey'in kardeşi ve Erzincan Valisi Burak Bey büyük tepki gösterdi. Sıvas'ı kuşatan Burak Bey'in yanında Mehmed Bey'in kardeşi Cafer Bey de vardı. Ancak ileri gelen yöneticiler tarafları barıştırdılar. Barış koşullarına göre, Erzincan'ın yönetimi Eretna Beyliği'nden bağımsız olarak Burak Bey'e bırakıldı. Burak Bey'in Erzincan Beyliği uzun sürmedi. Kısa bir süre sonra Erzincan Ahi Ayna Bey'in yönetimi altına girdi. Ahi Ayna Bey, Erzincan ve Bayburt'u hiçbir devlete bağımlı olmaksızın yönetiyor ve etkinliğini gittikçe artırıyordu. Ahi Ayna Bey, ülkesinin güvenliği için Gürcistan'a bir sefer düzenledi, Ahalsıh'ı, Samsıh'ı ve Azgur'u Gürcüler'den aldı, 1360'ta Trabzon'a bir akın yaptı, 1362'de de öldü.

Eretna Beyliği hükümdarı Alaeddin Eretna'nın oğlu Mehmed Bey devlet yönetimi ile ilgisi olmayan bir kişiydi. Beyliğin yönetimi vezirin elindeydi. Daha sonraları vezirinin baskısına karşı çıkmak istediyse de, başarılı olamadı ve 1365'te öldürüldü.

Mehmed Bey'in, Reşideddin Eretna ve Alaeddin Ali adlarında iki oğlu vardı. Mehmed Bey'in ölümünden sonra, kişilik bakımından zayıf, yönetim bakımından deneyimsiz olan Alaeddin Ali, hükümdar oldu. Bu olay devlet yöneticileri arasında ayrılık çıkmasına yol açtı. Merkezi yetkenin zayıflığı sonucu, bir süre sonra, Eretna Beyliği'ne bağlı yerel yöneticilerden Amasya'da Hacı Şadgeldi Paşa, Tokat'ta Şeyh Necib, Sıvas'ta Hacı İbrahim, Erzincan'da Pir Hüseyin Bey, Eretna Beyliği ile ilişkilerini keserek, bağımsızlıklarını ilan ettiler. Alaeddin Ali Bey, görünürde Eretna Beyliği'nin başında bulunmakla birlikte yönetim vezirlerin elindeydi. Sıvas'ta vezirlerden Hacı İbrahim-Kadı Burhaneddin çatışması sırasında Ali Bey'in hiçbir etkinliği olmamıştı.

1379'da Erzincan ve yöresinin yönetimini elinde bulunduran Pir Hüseyin'in ölümü üzerine, kentin yönetimi Mutahharten adlı bir kişinin eline geçti. Uygur kökenli bir Türk olan Mutahharten'in Erzincan'da bağımsızlığını ilan etmesine, Eretna Hükümdarı Alaeddin Ali Bey büyük tepki gösterdi. Vezir Kadı Burhaneddin'in zamansız bulmasına karşın, Erzincan üzerine bir sefer yapmaya karar verdi. Eli altındaki güçlerin çokluğuna güveniyordu. Ama, Mutahharten'in Akkoyunlu Türkmenleri'nin önderi Kutlu Bey'den yardım görmesi üzerine sefer başarılı olamadı. Akkoyunlular ile dostluğunu uzun süre sürdüren Mutahharten çevredeki etkinliğini yaygınlaştırdı.

Mutahharten'in asıl çekindiği, Ali Bey'in ölümü halinde Kadı Burhaneddin'in yönetimi ele geçirmesiydi. Bu nedenle, Kadı Burhaneddin'i etkisiz kılabilecek tüm yolları denedi. Kadı Burhaneddin'in Koyulhisar'a atadığı Zunnûn ve Şebinkarahisar'a atadığı Melik Ahmed'le kişisel dostluklar kurmayı başardı. Daha sonra Kadı Burhaneddin'in emirleri ile arasının açılmasından yararlanarak Sıvas üzerine yürüdü. Mutahharten'in amacı hükümdar naibi bulunan Burhaneddin'in görevden alınmasını sağlamaktı. Nitekim, Sıvas kuşatmasını Kadı Burhaneddin'in naiplikten ayrılması koşulu ile kaldıracağını açıkladı. Güçlü bir devlet adamı olan Burhaneddin, siyasal girişimleri ile Mutahharten'in kuşatmayı kaldırarak Erzincan'a geri dönmesini sağladı. Daha sonra da Mutahharten ile işbirliği yapan beyleri öldürterek hükümdarlığını ilan etti (1381). Bu durumdan oldukça kaygılanan Mutahharten, Burhaneddin'e karşı yeni bağlaşmalar aradı. Amasya Emiri Ahmed Bey, Eretna Beyliği'nin ileri gelenlerinden Seyyid Hüsam ve Moğol beylerinin bir bölümü ile birlik kurdu. Mutahharten bu güçleri Sıvas üzerine gönderdi ve kendisinin Akkoyunlu Kutlu Bey ile daha sonra onlara katılacağını bildirdi. 1382 baharında Seyyidi Hüsam, Nebi, Amasya Emiri Ahmed Bey, Babukoğlu Ali Paşa, Moğol Baranbay'ın birlikleri Sıvas Kenti önünde karargâh kurdularsa da, Mutahharten'in gelmeyişi üzerine bu seferden bir sonuç alınamadı.

Mutahharten ile Akkoyunlu Kutlu Bey, 1383'te Sıvas üzerine ikinci kez sefer düzenlediler. Bunu haber alan Kadı Burhaneddin, komutanlarından Yusuf Çelebi yönetimindeki bir orduyu Mutahharten'in üzerine gönderdi. İki taraf arasındaki savaşı, Türkmenler'in büyük çabaları ile Mutahharten kazandı. Geçici bir anlaşma ile savaş bir süre durduysa da, barış yapılmadığı için 1384'te taraflar yeniden savaştılar. Mutahharten ve yandaşları yenilgiye uğrayarak, Sıvas'tan çekilmek zorunda kaldılar. Kadı Burhaneddin Mutahharten'in kaçan birliklerini Erzincan'a dek kovaladı, geçtiği yerleri yakıp yıktı. Kışın başlaması ile izlemekten vazgeçmek zorunda kaldı (1385). Bu yenilgiden sonra Mutahharten ile Burhaneddin arasında bir barış yapıldı. Buna göre, taraflar birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklar ve Mutahharten istendiğinde Burhaneddin'e askeri yardım göndereceketi. Bu dönemde Mutahharten, Erzincan'dan başka Kemah, İspir, Erzurum ve Tercan'ı da egemenliği altında bulunduruyor, Şebinkarahisar'ı, bağlı bir eyalet olarak yönetiyordu. Trabzon Rum Beyliği de Mutahharten'ce vergiye bağlanmıştı.

1387'den itibaren Anadolu'da adı duyulmaya başlayan Timur, öbür kentler gibi Erzincan ve özellikle Mutahharten için büyük bir kaygı kaynağı oldu. Karabağ'da karargâh kuran Timur'un korkusundan Erzincan halkı kenti terketmeye başlamıştı. Hatta, aynı korku yüzünden Mutahharten de, eşi ile çocuklarını Şebinkarahisar Beyi Melik Ahmed'in yanına göndermişti. Bu sırada Timur Anadolu topraklarına girdi ve ilk olarak Erzurum'u ele geçirdi, oradan Çapakçur'a (Bingöl) geçti. Bu sırada, ulağını Erzincan'a göndererek Mutahharten'in kendisine bağlılığını bildirmesini istedi; karşı gelirse kenti alacağını bildirdi. Mutahharten, karşı çıkmayı göze alamayarak bağlılığını bildirdi ve ona değerli armağanlar gönderdi.

Mutahharten, Timur olayı sırasında bile Burhaneddin ile olan çekişmesini sürdürüyordu. Bu çabaları sonunda, Kadı Burhaneddin ile Memluk Sultanı Berkuk'un arasını açmayı başardı.

Bu sırada Akkoyunlu Türkmenleri'nin başkanı Kutlu Bey öldü (1389). Yerine geçen oğlu Ahmed Bey döneminde, Mutahharten ile Akkoyunlular arasındaki ilişkiler, Mutahharten'in yersiz ve kırıcı davranışları nedeniyle bozulmaya başladı. Bozulan ilişkiler, iki beylik arasında savaşa neden oldu. Savaşların çoğunda yenilen Mutahharten'in davranışları, Akkoyunlular'ın Kadı Burhaneddin ile olan ilişkilerinin düzelmesine yol açtı. Sürekli olarak yeni savaşlar arayan Mutahharten, 1389'da Kadı Burhaneddin ile bir kez daha savaştıysa da, yenilerek barış

imzalamak zorunda kaldı. Bu başarısızlıklarından sonra, eskiden düşman olduğu Karakoyunlular ile bir bağlaşma oluşturarak, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'in topraklarına saldırdı. Taraflar, Elazığ'ın doğusunda Murat Çayı kenarındaki Gülüşkür'de karşılaştılar. Mutahharten bu savaşta da yenildi.

Tüm bu olaylardan sonra Mutahharten, yönetimini sürdürmesine yardımcı olur düşüncesiyle Timur'a yaklaştı ve Timur'un Anadolu seferlerinin tümünde yanında bulundu. 1398'de Kadı Burhaneddin'in Kara Yülük Osman'ca öldürülmesinden sonra, onunla olan ilişkilerini düzeltmeye çalıştı. Bu davranışı ile Kara Yülük Osman'ı, Anadolu'daki beylikleri ortadan kaldırmaya başlayan Yıldırım Bayezid'e karşı kullanmak istiyordu.

1389 Akçay Savaşı'ndan sonra, Yıldırım Bayezid Konya, Lârende, Develi ve Aksaray'ı alarak Karaman Beyliği'ne bir süre son verdi. Bunun ardından, Canik (Samsun) yöresini de alan Osmanlı hükümdarı, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesinden yararlanarak Sıvas, Tokat, Kayseri ve Kırşehir kentlerini de aldı (1398). Böylece, Osmanlı Devleti'nin sınırları Erzincan'a dek uzanmış oluyordu.

Hindistan seferini başarı ile sonuçlandıran Timur'un 1400'de Batı İran'da görünmesi, Anadolu için yeniden bir tedirginlik kaynağı oldu. Yıldırım Bayezid'e karşı ülkesini ancak Timur'un yardımı ile koruyabileceğini düşünen Mutahharten, Timur'un karargâh kurduğu Karabağ'a giderek ona bağlılığını bildirdi. Mutahharten ayrıca, Kara Yülük Osman'ın da Timur'a bağlanmasını sağladı.

Mutahharten ile Kara Yülük Osman, Timur'un 1400'de Anadolu'ya yaptığı akına katıldılar ve Sıvas'ın alınmasında önemli görevler üstlendiler.

Mutahharten'in Timur'la ilişkilerini izleyen Yıldırım Bayezid, Erzincan'a bir haberci göndererek Erzincan ve Erzurum'un kendisine bağlanmasını ve vergi vermesini istedi. Mutahharten, Bayezid'e verdiği yanıtta, bağlılığını sunmaya ve vergi vermeye hazır olduğunu ancak, Kemah'ın ülkesinden ayırılmamasını istedi.

OSMANLI YÖNETİMİ

Bayezid, Mutahharten'in kendisine bağlılığını sunuşuna karşın, Timur'un Sıvas'ı alışında, ona yardım etmiş olmasını unutmamıştı. Bundan dolayı 1401'de Timur'dan kaçarak Osmanlılar'a sığınan Ahmed Celâyir ve Akkoyunlu Kara Yusuf'u da yanına alarak Erzincan üzerine yürüdü ve kenti kuşattı. Kent bir süre sonra teslim oldu. Bayezid,Erzincan'ın yönetiminiKaraYusuf'a bırakarak kentten ayrıldı. Kara Yusuf 16 gün sonra kent halkı ile anlaşamayarak Erzincan'dan ayrıldı. Daha sonra halkın da isteği ile Mutahharten yeniden Bayezid'ce Erzincan yönetimine atandı. Mutahharten, Yıldırım Bayezid'in kendisini kente vali olarak atamasına karşın, yine de Timur'la ilişkisini sürdürdü..

Timur, Bayezid'in Doğu Anadolu'da artan etkinliğini önlemek amacıyla oğlu Şahruh'u Anadolu'ya gönderdi. Şahruh ile Bayezid arasında çıkacak bir çatışmadan büyük zarar göreceğini anlayan Mutahharten iki taraf arasında aracılık yaparak olası bir çatışmayı önledi.

1401 yılı, ileride çıkacak bir çatışmanın habercisi olarak Timur ile Bayezid arasındaki sert yazışmalarla geçti. Timur'un Bayezid'e gönderdiği son mektubunda Kemah'ın haksız olarak alındığını yazması ve Mutahharten'e geri verilmesini istemesi, taraflar arasındaki gerginliğin daha da artmasına yol açtı.

Timur, bu isteklerine uygun bir yanıt alamayınca, Karabağ'dan Erzurum'a, buradan da Erzincan'a geçerek Kemah Kalesi'ni kuşatıp alarak, Mutahharten'e verdi (1402). Timur, Bayezid'in yenilgisi ile sonuçlanan Ankara Savaşı'ndan sonra 1403'te Erzincan'a geldi.

1403'te Mutahharten öldü. Mutahharten'den sonra Erzincan yönetimine kimin geldiğine ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Ankara Savaşı'ndan sonra başlayan karışıklık döneminden Fatih Sultan Mehmed dönemine değin Erzincan'da Osmanlı yönetimi etkili olamamıştır.

1419'da I. Mehmed zamanında, Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf, Erzincan'ı alarak, Pir Ömer adlı bir kişiyi vali atadı. Pir Ömer'in Şebinkarahisar'ı almak amacıyla kenti kuşatması yörede, I. Mehmed'in önlem almasını gerektirecek karışıklıkların çıkmasına neden oldu.

1455'te Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, Erzincan'ı Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah'tan alarak komutanlarından Hurşid Bey'i kente vali atadı. Erzincan 1456'da Hurşid Bey'ce onarıldı.

Yörede etkinliğini artıran Uzun Hasan'ın, Osmanlı topraklarına saldırması üzerine, bu olaylara son vermek amacı ile Fatih Sultan Mehmed Uzun Hasan'a karşılaşmak isteğini iletti. Taraflar arasındaki ilk çarpışma Uzun Hasan birliklerinin başarısı ile sonuçlandıysa da, 11 Ağustos 1473'teki Otlukbeli Savaşı, Osmanlı ordusunun yengisi ile sonuçlandı. Böylece, Erzincan ikinci kez Osmanlı topraklarına katılmış oldu.

Şah İsmail'in Doğu Anadolu'da etkinlik kurmasına değin, Erzincan ve yöresi, oldukça dingin bir dönem geçirmiştir. 1502'de Safevi tahtına geçen Şah İsmail, Erzincan'ı, Anadolu'da yaymak istediği Şii Mezhebi'nin karargâhı yapmıştı. Şah İsmail'in, II. Bayezid'in son yıllarındaki bu davranışları, Trabzon Valisi olan Şehzade Selim'in dikkatini çekmişti. Selim, Şah İsmail'in adamlarını öldürerek, Erzincan'ı geçici olarak işgal etmişti.

Osmanlı tahtına geçtikten (1512) sonra, kardeşleri ile ilişkilerini düzenleyen Sultan Selim, Şah İsmail üzerine sefere çıktı. Erzincan'a geldiğinde Erzincan Beyi Gülgen, Selim'e bağlılığını bildirdi ama savaştan bağışlanmasını istedi. Sultan Selim, ordunun gereksinmelerinin karşılanması koşuluyla Gülgen'in isteklerini kabul etti. Osmanlı ordusu, bir hafta kaldıktan sonra Erzincan'dan ayrılarak Tercan'a doğru yola çıktı. 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'daki savaşı Osmanlılar kazandı. Bu sefer sırasında Osmanlılar'ca alınan Bayburt, Erzincan ile Kiğı'ya savaşta yararlılığı görülen Bıyıklı Mehmed Paşa beylerbeyi olarak atandı. Bu sırada bazı kişilerin Kemah'ın alınmaması halinde Bayburt, Kiğı ve Erzincan'ın güven içinde olamayacağını belirtmeleri üzerine Kemah alındı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Erzincan kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan hayli gelişmiş bir kent olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman 1534 Tebriz ve 1540 İran seferleri sırasında iki kez Erzincan'a gelmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra İran üzerine sefere giden Osmanlı orduları ve padişahları Erzincan'a gelmişlerdir. III. Murad döneminde, 12 yıl süren İran seferleri sırasında Ferhad Paşa yönetimindeki Osmanlı orduları Erzincan'dan geçmişler, 1603'te I. Ahmed döneminde Cağaloğlu Sinan Paşa da Erzincan'a uğramıştır. Son olarak IV. Murad, Revan seferinden dönerken Erzincan'da konaklamıştır. IV. Murad, Aras Irmağı yakınlarındaki Zeynelli Aşireti'nden bir bölüm halkı Erzincan, Tercan ve Pasin yörelerindeki boş yerlere yerleştirdi.

Erzincan, 1514-1520 arasında eyalet durumunda olan Bayburt Sancağı ile birlikte Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yönetimindeydi. Bayburt Sancağı ise önceleri Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı iken 1520'de Rum Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. Erzincan, 1535'te Erzurum Beylerbeyliği kurulunca, buraya bağlı Kemah Sancağı'nın bir kazası olmuş, 1566'da Kemah Sancağı kaldırılınca, doğrudan Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bir kaza durumuna getirilmiştir. XVII. yy'da bu durumunu koruduğu anlaşılan Erzincan, 1777-1787 arasındaki Osmanlı yönetim düzenini gösteren Başbakanlık Arşivi'ndeki Maliye'den Müdevver 9550 no.'lu defterde Kemah, Kuruçay ve Tercan ile birlikte Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir kaza olarak sayılmakta ancak yanında "livadır" notu bulunmaktadır.

1516-1518 tarihli tahrirde, kentte 20 mahalle olduğu kaydedilmiştir. Bunların 7'si Müslüman, 13'ü Ermeni mahallesidir. 1530 yazımında ise Müslüman mahallesi 6, Ermeni mahallesi 14 olarak gösterilmiştir. Evliya Çelebi, 1647'de uğradığı kentin 48 mahallesi olduğunu yazar. 1516-1518'de kent nüfusu yaklaşık 4.000 kadardı. 1530'da ise nüfusun 4.500'e çıktığı anlaşılmaktadır. XVII. yy ortalarında ise kent nüfusunun 10.000 dolaylarında olduğu sanılmaktadır.

1516-1518 tarihli tahrir defterindeki bilgilerden anlaşıldığına göre, bu dönemde Erzincan'da 8 zeamet ve 133 tımar bulunuyordu. Yine bu dönemde Erzincan'ın 112 köyü, 28 mezrası vardı. 1530 yazımında ise köy sayısının 121, mezraların ise 68 olduğu görülmektedir.

Erzincan, doğal yapısının elverişliliği nedeniyle eskiden beri tarımın, zenaatın ve buna bağlı olarak da, ticaretin canlı olduğu yerlerden biriydi. XIII. yy gezgini Marco Polo kentte dokumacılığın gelişmiş olduğunu yazar. XIV. yy'da İbn-i Batuta da kentte dokumacılığın ve bakır eşya yapımının ileri düzeyde olduğunu kaydeder.

Kent, Osmanlı Dönemi'nde de bu canlılığını korumuştur. Tahrir defterlerine göre Erzincan'da başlıca buğday, arpa, pamuk, kendir, ak darı, karaburçak, bakla ve nohut

üretiliyordu. Bağcılık ve meyvecilik de gelişmişti. Özellikle üzüm, kiraz, dut, elma, armut, kayısı ve ceviz yetiştiriliyordu. Şıra ve şarap üretimi de yapılmaktaydı.

Kentte eskiden beri var olan dokumacılık, boya yapımının da gelişmesini sağlamıştı. Boyahaneler, kent gelirine önemli katkı sağlıyordu. 1516-1518 yıllarında düzenlenen tahrir defterine göre, kentin yıllık geliri 224.753 akçeydi. Bunun 120.000 akçesini karadamga ve meyhane resmi, 50.000 akçesini boyahane mukataası, 15.000 akçesini değirmen resmi, 12.000 akçesini Hıristiyanlar'dan alınan ispenç resmi oluşturuyordu. Aynı yıllarda Erzincan'daki padişah hasları geliri 146.000 akçeydi. 1530 yazımında ise karadamga ve meyhane resmi 90.000 akçe, boyahane mukataası 50.000 akçe olarak saptanmış ve bu gelirin tümü Bayburt Sancakbeyi'ne ayrılmıştı. Bu tarihte kent geliri, 200.000 akçeye yaklaşmıştı. 1566 tahririnde kent geliri 234.000 akçeye ulaşmıştı. Bu gelirin, 64.000 akçesini karadamga, meyhane ve kumaş gümrüğü resmi, 50.000 akçesini kentte elde edilen ürünlerden alınan vergi, 60.000 akçesini boyahane mukataası, 35.000 akçesini ihtisab mukataası, 25.000 akçesini de badihava ve arûsiye resmi oluşturuyordu.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: Erzincan, Doğu Anadolu ile Orta Anadolu arasında bir geçiş bölgesi oluşturur. IX. yy'danbu yana,sık sık depremlerle sarsılan, yerle bir olan kent, yolların kavşak noktası ve bir pazar yeri olması nedeniyle, önemini her dönemde korumuştur. XIX. yy'a değin ordular için bir konaklama yeri olan Erzincan, askeri açıdan hep Erzurum ile birlikte düşünülmüştür. XIX. yy'da Gürcistan'ın Rus Çarlığı'nın himayesine girmesi ve daha sonra Rus ileri hatlarının Çıldır Eyaleti'nin yarısını işgal etmesi Erzincan'ı ön plana çıkardı. Rus sınırının giderek yaklaşması, Erzurum Kalesi'nin önemini artırırken, IV. Ordu Müşirlik Merkezi de Erzincan'a taşındı. Bu askeri kaydırma ile kent, daha da önem kazandı ve bayındırlık alanında bazı gelişmelere sahne oldu.

XIX. yy'da Erzincan, yer yer Ermeniler'in başlattıkları ayaklanmalar dışında, durgun bir siyasal yaşam geçirdi. 1895'te meydana gelen "Erzincan Olayı" önemli bir olaydır. Halkın bir arada topluca bulunduğu "Buğday Meydanı"nda, aniden silahların patlaması ile başlayan ve kısa sürede tırmanan olaylar, bir süre sonra dindi. Ermeniler'in yöredeki çeşitli ayaklanmaları XX. yy başında ve I. Dünya Savaşı yıllarında da sürdü. Seferberlik ilanı üzerine, Erzincan ve yöresinde yaşayan Ermeniler'in yaklaşık dörtte üçü Rus ve İran sınırlarını geçerek Rusya'ya gittiler.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Erzincan, 1535'ten beri, Erzurum Vilayeti'ne bağlıydı. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'ın ilk yıllarındaki yönetsel bölünmesine göre, Erzincan, Erzurum Merkez Sancağı, Çıldır, Kars, Bayezid ve Dersim ile birlikte Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancaktı. 1867 Vilayet Nizamnamesi ile, Erzincan yine Erzurum'a bağlı bir sancak merkezi oldu. Bu dönemde, Erzincan'ın kazaları, sırasıyla, Çarsancak Maa Kencans, Kemah, Kuzican (Pülümür), Ovacık, Mazgirt ve Kuruçay (İliç) idi. Bu nizamnameye göre, Erzurum Vilayeti'ni; Erzurum Merkez Sancağı, Erzincan, Çıldır, Bayezid, Kars, Muş ve Van sancakları oluşturuyordu.

Tablo 1

1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzincan Sancağı Nüfusunun İslam-Hıristiyan Dağılımı ve Köy Sayısı

Kaza Adı	İslam	Hıristiyan	Köy Sayısı	Toplam
Erzincan Merkez	13.137	5.126	97	18.263
Kuruçay (İliç)	—	—	5	—
Kemah	4.957	1.869	56	6.826
Toplam	18.094	6.995	158	25.089

Tablo 2

1882 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzincan Sancağı Nüfusunun Etnik Dağılımı İle Köy ve Hane Sayıları

Kaza Adı	Köy	Hane	İslam	Rum	Ermeni	Toplam
Erzincan	132	8.394	16.839	38	5.280	22.157
Refahiye	141	2.894	8.037	539	466	9.042
Tercan	167	3.948	11.374	199	3.550	15.123
Kemah	68	2.852	5.599	133	1.847	7.575
Kuruçay	55	1.763	4.476	—	1 134	5.610
Toplam	563	19.851	46.325	905	12.277	59.507

Tablo 3

1892'de Erzincan Sancağı Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı

Müslüman		171.472
Hıristiyan		37.228
— Ermeni	34.518	
Gregoryen	34.145	
Katolik	88	
Protestan	285	
— Rum-Ortodoks	2.710	
Öbür Milletler		2.158
— Ecnebiler (Değişik uyruklular)	11	
— Yabancılar (Osmanlı uyruğu olup vilayetin yabancısı olanlar)	2.147	
Toplam		210.858

1892 Devlet Salnamesi'nde, Erzincan, Kemah, Kuruçay (İliç), Refahiye ve Kuzican (Pülümür) kazalarından oluşan ve Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi olarak yer almaktadır. Aynı salnamede Tercan'ın bu dönemde doğrudan Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı olduğu belirtilmektedir. 1892'nin yönetsel bölünme düzeni, 1903-1916 Devlet Salnameleri'nde de korunmuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında, Rus işgaline uğrayan kent, 1918'de kurtarıldıktan sonra, "müstakil mutasarrıflık" olarak yönetildi. 1923'te de vilayet oldu.

Cuinet'ye göre, XIX. yy sonunda, Erzincan Merkez Kaza, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarından oluşan Erzincan Sancağı'nın toplam 29 nahiyesi ve 520 köyü bulunmaktaydı. Merkez kaza 19 nahiye ve 197 köyden; Refahiye Kazası, 3 nahiye ve 176 köyden; Kuruçay, 3 nahiye ve 61 köyden; Kemah Kazası ise 4 nahiye ve 86 köyden oluşmaktaydı.

Erzurum'da Tanzimat Dönemi başlarında, sancağın nüfusunun belirlenmesi için sayım yapıldı. 1845 tarihli buyruk uyarınca yapılan nüfus sayımıyla, Erzurum Sancağı kazalarında yaşayan İslam ve reaya (Müslüman olmayan) erkek nüfus saptandı. Başbakanlık Arşivi'nin Muallim Cevdet Tasnifi'ndeki bir belgeye göre, 1848'de tamamlanan bu nüfus sayımında Erzincan Kazası'nın Müslüman erkek nüfusu 10.709, reaya erkek nüfusu ise 4.484 idi. Yine aynı sayıma göre, Erzincan Kazası'nda 4.353'ü Müslümanlar'a, 5'i İran uyruklulara, 1.449'u Ermeniler'e, 2'si Rumlar'a ve 4'ü yabancı Müslümanlar'a ait toplam 5.813 hane bulunmaktaydı.

1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı'nın Müslüman nüfusu 18.094; toplam nüfusu ise 25.089 idi

Tablo 4
1894 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzincan Sancağı ve Kazalarında Nüfusun Etnik Dağılımı İle Hane Sayısı

Kaza Adı	Mahalle Köy Sayısı	Nahiye Sayısı	Hane Sayısı	İslam Erkek	İslam Kadın	Rum Erkek	Rum Kadın	Ermeni Erkek	Ermeni Kadın	Protestan Erkek	Protestan Kadın	Toplam
Erzincan	152	11	11.368	22.492	26.613	114	98	6.815	6.658	22	12	62.824
Tercan	191	12	4.900	10.485	9.960	72	51	3.666	2.480	—	—	26.714
Kemah	75	7	3.195	7.678	7.422	—	—	2.348	2.123	72	72	19.715
Kuruçay	61	5	1.954	5.409	5.845	—	—	1.353	1.617	—	—	14.224
Refahiye	159	8	3.286	11.122	10.961	—	—	1.179	958	—	—	24.220
Toplam	638	43	24.703	57.186	60.801	186	149	15.361	13.836	94	84	147.697
Genel Toplam				117.987		335		29.197		178		

(Tablo 1). 1882 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Erzincan Sancağı'nda 46.325'i Müslüman olmak üzere toplam 59.503 nüfusun yaşadığı kaydedilmektedir. 1882'de Rum ve Ermeni nüfus, toplam nüfusun ancak dörtte birini oluşturmaktaydı. 1871-1883 arasında, sancağın toplam köy sayısında artış görülmektedir. 1882 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Erzincan Sancağı nüfusunun etnik dağılımı ile köy ve hane sayıları Tablo 2'de verilmiştir.

1892'de, Erzincan Sancağı'nda 171.472 Müslüman yaşamaktaydı ve Müslüman olmayanların oranı yine dörtte bir dolayındaydı. Cuinet'ye göre, 1892'de, Erzincan Sancağı nüfusunun etnik ve dinsel dağılımı Tablo 3'te gösterilmiştir.

Cuinet'ye göre, 1892'de Erzincan Merkez Kaza'nın tüm nüfusu, 43.583'ü Müslüman,13.962'si Ermeni (Gregoryen ve Protestan), 192'si Rum Ortodoks ve 1.437'si yabancı olmak üzere, toplam 59.174 idi. Erzincan Merkez Kaza'nın nüfusu ise, yine Cuinet'ye göre, 15.000'i Müslüman, 7.500'ü Ermeni, 200'ü Rum Ortodoks ve 300'ü de değişik uyruklulardan olmak üzere, toplam 23.000'i bulmaktaydı. Ancak, Türk Ansiklopedisi'nde, IV. Ordu Müşirlik Merkezi'nin Erzincan'a taşınmasına dikkat çekilerek, kentteki asker nüfusun da eklenmesi durumunda, 23.000 sayısının Erzincan'ın o tarihlerdeki gerçek nüfusunu yansıtmadığı vurgulanmaktadır.

1894 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı kazalarında kadın-erkek nüfusun dinsel dağılımı ise Tablo 4'te gösterilmiştir.

Erzincan Sancağı'nın, 1893 ve 1894'te toplam nüfusu, sırasıyla 107.120 ve 147.697 idi.

1900 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı'nın toplam 156.230 nüfusunun 76.049'u kadın, 80.181'i erkek idi (Tablo 5).

XIX. yy sonunda, Refahiye Kazası'nın nüfusu, 22.869'u Müslüman, 1.221'i Rum Ortodoks ve 837'si Ermeni olmak üzere toplam 24.927 idi. Kuruçay Kazası'nın nüfusu ise, 10.670'i Müslüman, 2.610'u Ermeni ve 203'ü yabancı olmak üzere toplam 13.483'e ulaşmaktaydı. Kemah Kazası'nın nüfusu da, 14.547'si Müslüman, 3.503'ü Ermeni Gregoryen, 189'u Ermeni Protestan ve 633'ü de Rum Ortodoks olmak üzere, toplam 18.872 idi.

1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Merkez Kaza'da 9.562 ev, 1.176 dükkân, 7 han, 6 hamam, 197 cami, 19 medrese, 25 kilise, Müslümanlar için 101 sıbyan mektebi ve 16 Hıristiyan ana okulu bulunmaktaydı. 1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı'ndaki taşınmaz malların dağılımı Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6
1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzincan Sancağı'ndaki Taşınmaz Malların Kazalara Dağılımı

	Erzincan	Kemah	Kuruçay	Toplam
Hane	9.562	2.124	1.227	12.913
Dükkân	1.176	213	5	1.394
Han	7	5	1	13
Hamam	6	1	—	7
Cami	197	20	15	232
Medrese	19	1	1	21
Kilise	25	10	5	40
İslam Mektebi	101	45	20	166
Hıristiyan Mektebi	16	7	4	27

Tablo 5
1900 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzincan Sancağı Kadın-Erkek Nüfusunun Dağılımı

Kaza Adı	Erkek	Kadın	Toplam
Erzincan			
Merkez	31.191	30.727	61.918
Refahiye	12.673	12.496	25.169
Kemah	10.065	10.119	20.184
Kuruçay	6.840	6.550	13.390
Tercan	19.412	16.157	35.569
Toplam	80.181	76.049	156.230

Tablo 7
1900 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzincan Sancağı'nda, Kazaların Nahiye, Köy ve Hane Sayıları

	Nahiye	Köy	Hane
Erzincan			
Merkez-Kaza	5	140	10.478
Refahiye	3	72	3.569
Kemah	4	85	3.480
Kuruçay	2	61	1.705
Tercan	—	199	5.084

1900 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı'nda, kazaların nahiye, köy ve hane sayıları Tablo 7'de verilmiştir.

Cuinet'ye göre, 1892'de, Erzincan Sancağı'nda Müslümanlar'ın toplam 90 camisi ve 55 medresesi; Ermeniler'in ise 30 kilisesi ve manastırı bulunmaktaydı.

TARIM: Erzincan, çevresi dağlarla kaplı, oldukça korunmalı bir ova oluşturduğu için tarım açısından elverişli bir konumdadır. Tüm Ortaçağ kaynakları, Erzincan'ın çok bayındır, havası güzel, meyvesi ve sebzesi bol bir yöre olduğunu kaydetmektedir. Ilıman bir ovada kurulmuş olan Erzincan'da, kış aylarında, yılın en soğuk dönemlerinde bile, karların eridiği çok görülmüştür.

XIX. yy'da Erzincan'ın tarım ürünleri içinde, ilk sırayı tahıl, ikinci sırayı meyve ve sebzeler almaktaydı. Erzincan Sancağı'nın Kemah Kazası'nda toprak daha verimliydi; bu nedenle Kemah'ta elde edilen yıllık tahıl, sebze ve meyve miktarları daha yüksekti. Küçük bir ırmakla aynı adı taşıyan bir tuzlanın yanında kurulu olan Kemah, bağları ve bahçeleriyle ünlüydü.

1875 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı'nda elde edilen çeşitli tarım ürün ve miktarları şöyleydi:

Ürün	Miktar
Buğday	858.000
Arpa	444.000
Zeğrek	15.030
Darı	74.100

Nohut	1.450
Fasulye	30.030
Ceviz	5.558
Tütün	6.930
Bamya	3.500
Pamuk	86.000
Kavun-Karpuz	330.000
Soğan	357.500
Patates	10.000
Vişne	6.150
Kiraz	3.400
Elma	11.750
Armut	6.200
Üzüm	6.100
Ayva	—
Dut	233.500
Zerdali	30.500
Erik	36.500
Çiriş	3.000
Lahana	8.300

(Not: Ölçü Kile'dir. 1 Erzincan kilesi, 39 kilo)

Cuinet'ye göre, Erzincan Sancağı'nın, XIX. yy sonunda, yıllık tarım ürünleri ve miktarları şöyleydi:

Ürün	Miktar (Şinik olarak)
Has Buğday	4.935.000
Sarıbaş	2.236.000
Arpa	4.867.000
Çavdar	215.000
Ketentohumu	17.000
Darı	42.000
Mercimek	400
Ceviz	25.000
Toplam	12.337.400

(Not: 1 şinik 9,5 litredir.)

Öbür tarım ürünleri de şunlardı:

Ürün	Miktar (Okka olarak)
Fasulye	646.000
Tütün	1.450
Kavun-Karpuz	315.000
Soğan	355.000
Mısır	5.000
Patates	33.000
Kiraz-tatlı	89.300
Kiraz-ekşi	69.900
Elma	18.900
Armut	42.950
Üzüm	512.000
Ayva	5.000
Dut	199.800
Şeftali	15.000
Kayısı	47.000
Erik	31.400
Şalgam	75.000
Lahana	108.000
Nohut	87.600
Toplam	2.657.300

HAYVANCILIK: XIX.yy sonunda, Erzincan Sancağı'nda hayvancılık, en önemli geçim kaynaklarından biriydi. Hayvancılıkta sığır yetiştirmeciliği önemli bir yer tutuyordu. Büyükbaş hayvancılığın yanı sıra, küçükbaş hayvan türleri, başlıca koyun ve keçi de beslenmekteydi. 1875 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı'nda yetiştirilen büyükbaş hayvan sayısı, toplam 76.865 iken, küçükbaş hayvan sayısı, toplam 455.255'i bulmaktaydı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Erzincan Sancağı Meclis-i Meb'usan Üyeleri

Milletvekilleri	Bağlı Oldukları Siyasal Parti	Milletvekili Seçildikleri Dönem
Osman Feyzi Efendi	Bağımsız	1908-1912
Halet (Sağıroğlu) Bey	İttihat-Terakki	Nisan 1912-Ağustos 1912 1914-1918

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonunda 1892' de, sığır ve at sayısı, toplam 129.718'e, küçükbaş hayvan sayısı da, toplam 495.361' e ulaşmaktaydı.

Cuinet'ye göre, Erzincan Sancağı'nda elde edilen hayvansal ürünler ve miktarları şöyleydi:

Ürün	Miktar (Okka olarak)
Petek Balı	30.450
Sığır ve Manda Derisi	35.000
Koyun ve Keçi Postu	70.000
Yün	75.000
Tiftik Yünü	53.000

(1 Okka1.283 gr'dır.)

1875 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı'nda yetiştirilen hayvan türleri ve sayıları şöyleydi:

Hayvan Türü	Baş
Öküz	14.300
Boğa	230
İnek	24.300
Dana	6.050
Manda	5.230
Malak	850
Aygır	1.475
Kısrak	1.250
Tay	3.530
Katır	3.650
Eşek	16.000
Koç	13.100
Koyun	167.350
Kuzu	66.300
Keçi	140.405
Oğlak	59.600
Teke	9.500
Toplam	533.120

Cuinet'ye göre, XIX. yy sonunda, Erzincan Sancağı'nda yetiştirilen hayvan türleri ve miktarları şöyleydi:

A) Sığır	Baş
Öküz	31.755
İnek	36.700
Manda	7.580
Boğa	2.350
Dana	19.500
Toplam	97.885

B) At ve Eşek	Baş
At	2.638
Katana	3.250
Kısrak	3.735
Tay	1.685
Eşek	13.400
Katır	7.125
Toplam	31.833

C) Koyun ve Keçi	Baş
Dişi Koyun (Marya)	171.700
Koç	9.141
Kuzu	55.594
Teke	6.775
Keçi	160.840
Oğlak	91.311
Toplam	495.361
Genel Toplam	625.079

MADEN: XIX. yy'da Erzincan Sancağı'na bağlı Kemah Kazası'nda, çok zengin olduğu söylenen, bir taşkömürü madeni vardı. Ancak, bu maden hiç işletilmemişti.

SANAYİ: XIX. yy'da Erzincan Sancağı'nda sanayi ileri bir düzeyde değildi. Erzincan, önceki yüzyıllarda ulaştığı ekonomik gelişmişliğini, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sürdürememiştir. Erzurum'a yakınlığı ve yolların kavşak noktasında bulunması, daha çok ticaretin canlı kalmasını sağlamıştır.

XIX. yy'da, Erzincan'ın bellibaşlı sanayi dallarını, sepicilik (deri tabaklama), yün ve pamuk dokumacılığı oluşturmaktaydı. Bununla birlikte bütün bu dalları geride bırakan uğraş, bakır işlemeciliğiydi. Her yıl, Erzurum-Trabzon yoluyla, Avrupa'ya 15.000 kg bakır levha gönderilmekteydi. Bakır, levha işlemenin yanı sıra, Erzincan ve yöresinde, çok çeşitli türde araç-gereç, mutfak eşyası ya da hamam takımları yapımında kullanılmaktaydı.

Erzincan'dan ülke dışına satılan bakır eşya da, her yıl, büyük miktarlara ulaşmaktaydı. Ayrıca, Paris, Viyana ve Philadelphia uluslararası fuarlarında sergilenen Erzincan yöresi bakır eşyaları büyük ün kazanmıştı.

Erzincan yöresinde yaşayan Ermeni ustalar da, çelikten bıçak yapımı ile gümüş işlemeciliğinde ve bu madenlerden küçük hediyelik eşya yapımında büyük hüner sahibiydiler.

Erzincan ayrıca, günün modasına uygun koşum takımları ile yüksek nitelikli ayakkabı yapımı ile de ünlüydü.

Erzincan Sancağı'nın tüm kazalarında halı dokuma tezgâhları vardı. Kemah, halı dokumacılığının yanı sıra, çok iyi nitelikli eldiven yapımında uzmanlaşmıştı. Yine Refahiye'de birkaç halı dokuma tezgâhı ve eldiven fabrikası bulunmaktaydı. Kuruçay'da ise, çok güzel halılar ve çok iyi abalık kumaş dokunmaktaydı.

Kemah ve Refahiye'de 20 buğday değirmeni bulunmaktaydı. Ayrıca, Kemah'ta bir de tuzla vardı.

EĞİTİM: XIX. yy'da Erzincan Sancağı eğitim alanında fazla gelişmemişti. Erzincan Sancağı genelinde XIX. yy sonunda, az sayıda Müslüman öğrencinin okuduğu 55 medrese; 180 öğrencinin öğrenim gördüğü 1 askeri rüştiye ve 119 ilkokul bulunmaktaydı. Ermeniler'in ise, 800 erkek öğrencinin oku-

duğu ve 12 öğretmenin ders verdiği 5, 350 kız öğrencinin okuduğu ve 4 öğretmenin ders verdiği 3 kız okulu vardı. Böylece, sancağın tümünde çeşitli düzeylerdeki okul sayısı 183'e ulaşmaktaydı.

Refahiye Kazası'nda, 6 medrese, 12 ilkokul; Kuruçay Kazası'nda, 1 medrese 16 Müslüman ilkokulu ve 8 Ermeni okulu; Kemah Kazası'nda ise, Müslüman öğrenciler için, 3 medrese, 1 rüştiye, 21 ilkokul, Ermeni çocuklar için 8 okul; Rum Ortodoks çocuklar için de, 1 okul,yani kazanın tümünde toplam 34 okul bulunmaktaydı.

1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Erzincan Sancağı'nda, 98 öğrencinin devam ettiği Merkez Rüştiyesi ile Kemah'ta 66 öğrencinin öğrenim gördüğü bir rüştiye daha vardı. Yine 1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Erzincan Askeri İdadisi'nde 200 öğrenci okumaktaydı; Erzincan Merkez Kaza ile Kemah'ta toplam 11 medrese bulunmaktaydı. Ancak, salnamede, bunlardan yalnızca 3'üne devam eden öğrenci sayısı verilmektedir. Salnamede kaydedilen medreseler şunlardı: Erzincan Merkez Kaza'da; Halilullah Dairesi (7 öğrenci), Hacı Ali Bey (5 öğrenci), Müftü (15 öğrenci), Molla Güzel, Yeni Daire, Gazi İftihareddin, Melik Fahreddin, Abdülkerim ve Silahşör Osman Ağa medreseleri. Kemah'ta; Cami-i Kebir ve Kemaliye medreseleri.

1903 Maarif Salnamesi'nde, Erzincan Merkez Kaza'da 2, Kemah'ta ise 1 kütüphane bulunduğu kaydedilmektedir. Bu kütüphaneler şunlardı: Erzincan Merkez Kaza'da: Müftü Hacı Abdullah Efendi Kütüphanesi (221 kitap), Hacı Ali Bey Kütüphanesi (204 kitap); Kemah'ta Gülâbi Bey Kütüphanesi (100 kitap).

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA ERZİNCAN

Erzincan, Milli Mücadele öncesinde ve Milli Mücadele yıllarında önemli olaylara tanık oldu. I.Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgali ve bazı Ermeni çetelerinin etkinlikleri kentte derin izler bıraktı. Bu nedenle, bu bölümde, Erzincan, I.Dünya Savaşı'ndan Milli Mücadele sonrasına uzanan bir süreç içinde ele alınmaktadır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA DURUM: 1914'te, Erzincan, Erzurum Vilayeti'ne bağlı, 25.000 nüfuslu bir sancak merkeziydi. Tarımsal açıdan hayli etkin olan kentte, nüfusun önemli bir bölümünü Ermeniler oluşturuyordu. Gerek ayrılıkçı Ermeniler, gerek, daha 1907'de İngiltere ile yaptıkları antlaşmaya dayanan Ruslar, Erzincan'ı kendi nüfuz bölgeleri sayıyorlardı. Zaten savaş içinde, 26 Nisan 1916'da Petrograd'da (bugünkü Leningrad) İtilaf Devletleri arasında bir antlaşmaya varılmış ve Sivas-Kayseri-Mersin çizgisinin doğusunda kalan tüm Anadolu toprakları, kâğıt üzerinde, Ruslar'a bırakılmıştı. Ermeniler ise XIX.yy sonlarında güçlenen milliyetçilik akımlarıyla, İngiltere, Fransa, ABD gibi büyük devletlerin ayrılıkçı çabalarını destekleyen tutumlarından etkileniyorlardı. Bağımsız bir devlet kurmayı tasarlayan Ermeniler, bu devletin sınırını, Trabzon'u da içine alacak biçimde çiziyorlardı. İngiltere ve 14 Nokta Bildirisi'ni yayınlayan ABD Başkanı Wilson, Ermeniler'in bu tasarılarını onaylıyordu. Rusya ise kararsız bir tutum içindeydi. Bir yandan aynı topraklara göz koyduğu ve kendi sınırları içinde yaşayan Ermeniler'in de benzer isteklerde bulunmasından çekindiği için ürkek davranıyor, öte yandan da bölgedeki Osmanlı denetim ve yönetimini sarsmak için ayrılıkçı çalışmalara katılmaktan geri durmuyordu. Ayrıca, Rusya Ermenileri'ni Anadolu'ya sürmeye çalışıyordu.

Bölge üzerinde, böylesine karmaşık ilişkiler ve hesaplar gündemde olarak 1914 Kasımı'na gelindi. Osmanlı Devleti,Ağustos 1914'te Almanya ile imzaladığı antlaşma gereğince, bir oldubittiye getirilerek Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Doğu Cephesi'nde, Çanakkale, Suriye-Filistin ve Irak cephelerinde savaşa katılmaya zorlanan Osmanlı Devleti, özellikle Doğu Cephesi'nde büyük sıkıntılarla karşılaştı. Savaşın ilk iki yılında Çanakkale Savaşları dışında, en yoğun çatışmalar bu cephede oldu. Rus Kafkas Ordusu'na karşı 350 km uzunluğunda, 250 km derinliğinde çok geniş bir cephe açılmıştı. 1915 yılı boyunca yapılan Köprüköy, Tortum, Sarıkamış, Azap, Erzurum, Kop, Bayburt ve Güney Aras savaşları, büyük ölçüde Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı. Savaşın yükünü çeken ve Erzincan yöresinde üslenen 3.Ordu, Mayıs 1916 sonlarında Aras kuzeyinde Kemah yakınlarına, Aras güneyinde de Çapakçur'un (Bingöl) kuzeydoğusuna dek çekilmişti. Bu sırada, İtilaf Devletleri güçlerinin çekilmesiyle Çanakkale Cephesi boşalmış buradan alınan üç kolordu 2.Ordu adı altında birleştirilerek Doğu Cephesi'ne gönderilmişti. Ruslar ise kış nedeniyle durdurdukları saldırıyı yeniden başlatmaya hazırlanıyorlardı.

ERZİNCAN'IN İŞGAL EDİLMESİ: Doğu Cephesi'ne gönderilen 2.Ordu'nun görevi, Erzincan yönünde ilerleyen Rus ana gücünün güneyine ve yan gerilerine düşerek, Erzurum'un doğusunda saldırıya geçmekti. Bu amaçla, Elazığ ve Diyarbakır'da yığınak yapılacak, bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra, Erzurum'a yönelinecekti. Ne var ki, bunu gerçekleştirmek için, 3.Ordu'nun sürekli saldırı halinde bulunması, Rus ana gücünü kımıldatmaması gerekiyordu. Ancak, uygulama böyle olmadı; yapılan yığınağı örtmek amacıyla, 2.Ordu Komutanı Ahmed İzzet Paşa, birliklerini teker teker cepheye sürmeye başladı. Bu uygulamayla, Ruslar'ı kendi zayıf birlikleri üstüne çektiği gibi, 3.Ordu ile bir eşgüdüm de sağlayamadı. Bu arada, 2.Ordu'ya bağlı birliklerin, Ruslar'ın ana gücünü oyalamasından yararlanan 3.Ordu Komutanı Vehip Paşa 30 Ağustos'ta genel bir saldırı düzenledi. Ruslar da buna karşılık, Erzincan'ın doğusundaki Yusuf İzzet Paşa güçlerinin sol kanadına bir "yarma saldırısı" düzenlediler. 8 Temmuz'da gerçekleştirilen bu saldırı sırasında, Karasu'nun güneyindeki 32.Tümen yenilgiye uğradı ve bu kanat geri çekildi. Böylece, Trabzon yönünde hareket eden Osmanlı ordusunun ana gücü de güneyden kıskaca alınmış oldu. Osmanlı ordusu, sonraki bir hafta boyunca cepheyi yeniden düzenlemeye çalıştı ve 16 Temmuz'da da toplu halde geri çekilmeye başladı. Orduyu Sadırlı Dağları'ndan Sansa Boğazı ve Köse yönünde gerileten Ruslar, 18 Temmuz'da Çardaklı Boğazı'na indiler. Bunun üzerine, 28 ve 36. tümenler daha da güneye, Kemah Boğazı'na çekilerek Erzincan'ı boşalttı. Kent, 24 Temmuz 1916 sabahı Ruslar'ın işgali altına girdi. İşgal günü kenti talan eden Ruslar sonraki günlerde de baskıcı bir yönetim kurdular. Böylece, Erzincan'da 1917 sonlarına değin sürecek olan Rus işgali başlamış oldu. Ufak tefek suçlar için bile ölüm cezası vermeye başladılar; yerli halkı silah ve kaçak arama bahanesiyle tedirgin ettiler. Bunda, ihbarlar yapan, kışkırtmalarda bulunan bir bölüm ayrılıkçı Ermeni'nin de büyük payı vardı.

İŞGALE KARŞI ÖRGÜTLENME: İşgalden sonra, Ruslar'la bir bölüm ayrılıkçı Ermeni'nin kent halkına yaptıkları sürekli baskılara karşı, örgütlenme ve direnme zorunluluğu ortaya çıktı. Bu amaçla Cemiyet-i İslamiye adı altında bir örgüt kuruldu. Bu, işgal altında Osmanlı yönetsel yapısından kopan Erzincan'ın bir tür özerk yönetim örgütüydü. Cemiyet-i İslamiye, kenti Gerekgerek Camisi'nden yönetiyor, halkın günlük gereksinimlerini düzenli bir biçimde karşılıyordu. Kent yedi bölgeye ayrılmış, her bölgenin başına bir "başmuhtar" atanmıştı. Başmuhtarlar alınan önlemleri sık sık halka duyuruyor, görev dağıtımı yapıyorlardı. Ancak bu örgüt kentte uzun süre barınamadı. Örgütün çalışmaları Ruslar'ın tepkileriyle karşılaşınca, merkezi, kent dışına taşındı. Örgütü temsil etmek üzere önce Cafer Bey, sonra da Mazhar Bey gönderildiyse de, bunlar da kısa sürede Erzincan'da ayrılmak zorunda kaldılar. Son olarak gönderilen Abdülmabut Bey daha ölçülü bir tutumla bölgede uzun süre barınabildiği gibi, Ruslar'ın tasarladığı pek çok keyfi uygulamanın da önüne geçti.

ERZİNCAN BIRAKIŞMASI VE KURTULUŞ: Erzincan'daki Rus işgalinin altıncı ayı dolarken, gerek işgal yönetiminde, gerekse işgal askerleri arasında büyük bir başıbozukluk gözleniyordu. Ruslar'ın aldığı merkezi önlemler gevşediği gibi, işgal güçlerinin yakında çekileceğine ilişkin söylentiler hızla yayılmaya başlamıştı. Bu gelişmenin nedeni kısa sürede anlaşıldı: Şubat 1917'de Rusya'da Çarlık rejimi devrilmiş, bir Geçici Devrim Hükümeti kurulmuştu. Bu hükümetin savaşı sürdürme kararına, Bolşevik Partisi'nin propagandası sonucu, askerlerin ve işçilerin büyük çoğunluğu karşı çıkıyordu. Erzincan'daki işgal askerleri arasında da çekilme yönünde yoğun propaganda yapıldığı için, Rus birliklerinin yönetiminde aksamalar başlamıştı. Bu olayın yörede iki olumsuz etkisi oldu: İşgalcilerin bir bölümü bu ortamdan yararlanarak yağma ve talana giriştiler; bir bölüm ayrılıkçı Ermeni de, Ruslar'ın çekilme olasılığından yüreklenerek baskılarını artırmaya, Erzincan ve yöresine kendi nüfuz bölgeleri olarak bakmaya başladılar. Çeşitli baskı yöntemleri kullanarak Müslüman halkı yıldırmaya çalıştılar, göçe zorladılar. Bunda önemli ölçüde başarılı da oldular: Baskıya uğrayan Handesi, Çırzın, Tılhıs ve başka birkaç köy halkı, daha güvencede olacaklarını umarak, topluca Erzincan Merkez Kaza'ya göçtüler. Bazı köyler-

den de, işgal bölgesi dışına göçler oldu.

Yöredeki kargaşa ve tedirginlik böylece sürüp giderken, Rusya'da Kasım 1917'de Geçici Devrim Hükümeti devrildi ve yerine Bolşevikler'in önderliğinde Sovyet Hükümeti kuruldu. Yeni hükümetin attığı ilk adım dış politikaya ilişkindi. Hükümet savaştan tek yanlı olarak çekilmeye ve savaşan taraflara barış önermeye karar verdi. Bu gelişmeler çerçevesinde, Sovyet Hükümeti ilk ağızda bir ateşkes antlaşmasına varmak amacıyla Osmanlı Devleti ile temas kurdu. Bir Sovyet kurulu da görüşmelere katılmak üzere aralık ayı içinde Erzincan'a geldi. Ateşkesin koşullarını belirlemek için Erzincan'da ortak bir komisyon oluşturuldu. Komisyonda Osmanlı Devleti'ni 3. Ordu Kurmay Başkanlığı'ndan üç subay temsil etti. Görüşmeler 18 Aralık 1917'ye değin sürdü; o gün yapılan bir antlaşmayla kalıcı bir barış antlaşması imzalanıncaya değin, karşılıklı olarak ateş kesilmesi, bu arada her iki tarafın askeri güçleri arasında tarafsız bir bölge oluşturulması kararlaştırıldı.

Antlaşmaya göre, taraflar arasındaki geçici sınır çizgisi şöyleydi: Munzur Dağı'ndan başlayarak; Moşağan'a, buradan sonra en ileri hatları izleyerek Van Gölü'ne dek uzanan çizgi; daha sonra Eriç Deresi'nin döküldüğü yere dek Van Gölü'nün güney kıyısı ve buradan Çölemerik'e giden hat.

Sözleşme koşullarıyla yukarda belirtilen hat, her iki tarafın birliklerine bildirildi ve çekilme hazırlıklarına başlandı. Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti'nin aldığı ilk önlem, savaşın ikinci yılında oluşturulan Kafkas Orduları Grubu'nu dağıtarak, 2.Ordu'yu Suriye Filistin Cephesi'ne göndermek, bölgeyi de 3.Ordu'ya bırakmak oldu. Bu sırada Erzincan, Rus I.Kafkas Ordusu'nun ve "Tayyare Grubu"nun karargâhı idi. Osmanlı ordusunun girişimine karşılık Sovyet Hükümeti de buradaki birliklerini geri çekmeye başladı. Ancak, işgal sırasında oldukça güçlenen ayrılıkçı bir bölüm Ermeni, baskı ve saldırılarını bu dönemde de sürdürdü. Bunun üzerine, o sırada Sekrat'ta bulunan 9.Kolordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa, Dersim'de bir milis gücü oluşturdu. Albay Halit Bey'in komutasına verilen bu birlik, duruma bir an önce egemen olması için Erzincan'a gönderildi. Bunu, ateşkesten sonra I.Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na atanan Kâzım Karabekir'in harekâtı izledi. Birlikler hızlı bir yürüyüşten sonra, 26 Şubat 1918'de Erzincan önlerine geldiler. 150 kadar Ermeni'nin direnişine karşın, önce Halit Bey'in milisleri, ardından da Kafkas Kolordusu'na bağlı süvariler, sabahın erken saatlerinde, kente girdiler. Böylece, Erzincan, bir buçuk yıl süren işgalden kesin olarak kurtuldu.

MİLLİ MÜCADELE'DE ERZİNCAN: Milli Mücadele'nin başlangıcı olarak kabul edilen Mayıs 1919'da Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'nun en etkin askeri gücü, karargâhı Erzurum'da bulunan 15.Kolordu idi. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın da etkin bir direniş yanlısı olması nedeniyle, Erzurum çevresinde ve Erzincan'da Milli Mücadele için oldukça elverişli bir ortam yaratıldı. Nitekim, 1919 Temmuzu başında Erzurum'a giderken Erzincan'a uğrayan Mustafa Kemal, burada coşkuyla karşılanmıştı.

Meclis-i Meb'usan'da Erzincan Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan Meclis-i Meb'usan'a Erzincan adına, Belediye Başkanı Raufbeyzade Halil Bey katıldı. Meclis'in açık olduğu iki ay içinde çalışmalara katılan Halil Bey, 18 Mart 1920'de İtilaf Devletleri birliklerinin baskınından sonra Erzincan'a geri döndü.

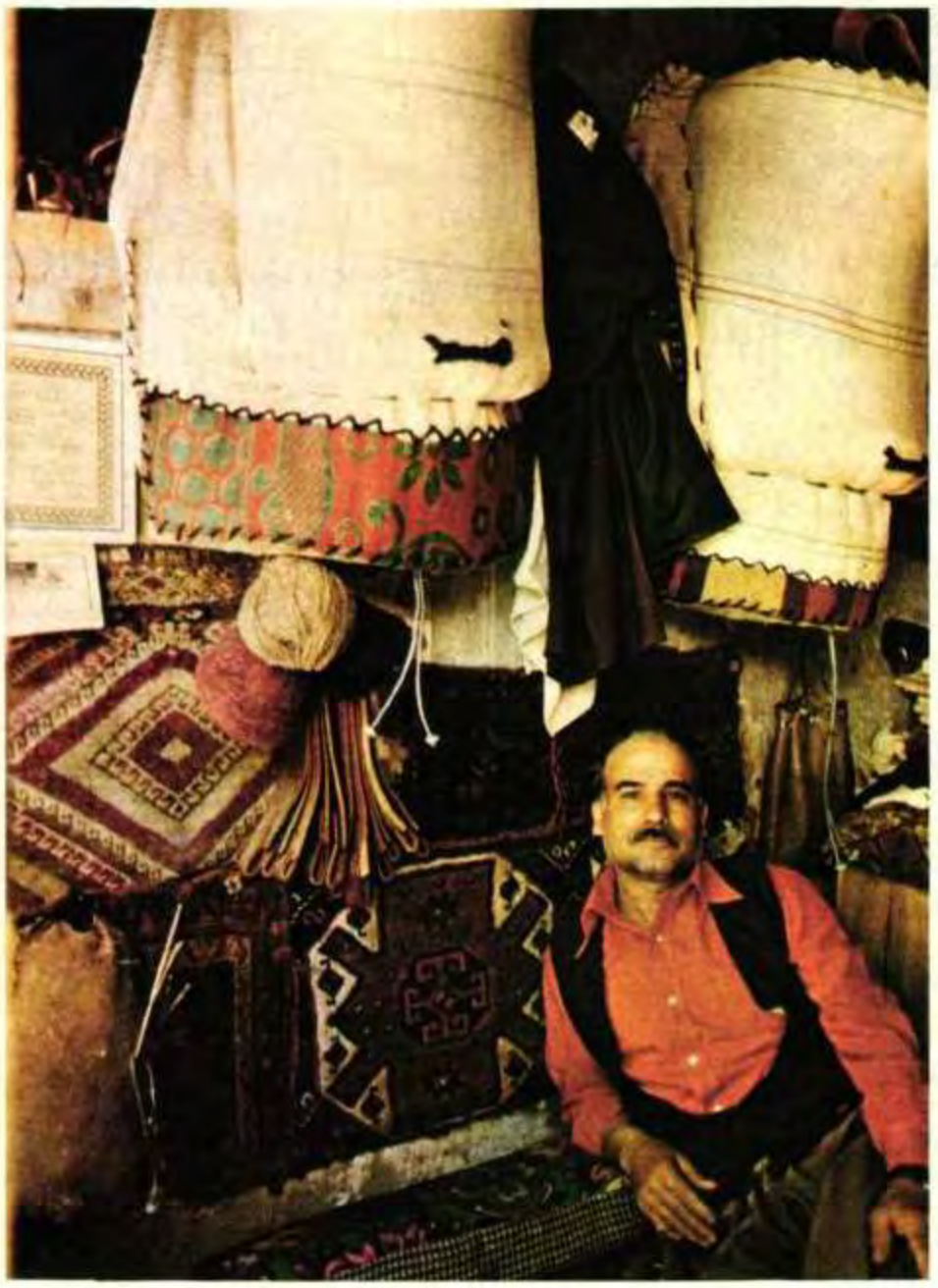
Mustafa Kemal, Erzurum'a geldikten 5 gün sonra, 8 Temmuz'da, 3.Ordu Müfettişliği görevinden alındığını ve yerine, 15.Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'in getirildiğini öğrendi. Bu gelişme, yapılması tasarlanan Doğu İlleri Ulusal Kongresi ile ilgili hazırlıkları hızlandırdı. Gerçi Kâzım Karabekir, Babıâli'nin kararını tanımadığını ve Mustafa Kemal'e bağlılığını belirtmişti ama yine de bu sert karar Anadolu'ya yayılmadan direnişin temelleri sağlamlaştırılmalıydı. Bu amaçla, çevre il ve sancaklara ivedilikle haber ulaştırıldı ve yapılacak kongreye delege gönderilmesi istendi. 23 Temmuz'da toplanan Erzurum Kongresi'ne Erzincan, Kuruçay ve Refahiye'den birer delege katıldı. Bunlar, Nakşibendi Şeyhi Hacı Fevzi Efendi, Müftü Şevki Efendi ve eşraftan Kemal Efendi idi. Erzincan Delegesi Hacı Fevzi Efendi kongre çalışmalarında etkin görevler aldı: Önce 15 kişilik Program Komisyonu'na kongre sonunda da, alınan kararları uygulamak amacıyla oluşturulan Heyet-i Temsiliye'ye seçildi. Hacı Fevzi Efendi, 4 Eylül 1919'da toplanan ve tüm Anadolu ve Rumeli'yi temsil eden Sıvas Kongresi'ne hazırlayıcı olarak katılan 5 Heyet-i Temsiliye üyesinden biriydi. Sıvas Kongresi sırasında, Erzurum'da seçilip de bu kongreye gelmesi gereken Heyet-i Temsiliye üyelerinden dördünün gelmediği, bu sayısal yapı ile ortaya çıkan görevlerin üstesinden gelinemeyeceği gerçeği ortaya çıktı. Erzurum Kongresi'nce seçilen 9 üyeye ek olarak, Sıvas Kongresi'nce 6 Heyet-i Temsiliye üyesi daha seçildi. Bu kurula Heyet-i Temsiliye'nin seçtiği Refet (Bele) Bey de katılınca, 12 Eylül 1919'da çalışmalarını sona erdiren Sıvas Kongresi, 16 kişiden oluşan bir "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi" seçmiş oldu. Hacı Fevzi Efendi de kongreden sonra Erzincan'a dönmesine karşın Heyet-i Temsiliye üyeliği görevini sürdürdü.

KOÇGİRİ AYAKLANMASI'NDA ERZİNCAN: Milli Mücadele Dönemi'nde Erzincan'ı etkileyen olaylardan biri, Sıvas'ın Zara İlçesi sınırları içinde patlak veren ve Erzincan'ın Refahiye, Kuruçay, Kemah ilçelerine de yayılan Koçgiri Ayaklanması'ydı. Ayaklanmaya adını veren Koçgiri Aşireti, yörede 130'u aşkın köye yayılan ve Palular, Zazalar, İbolar gibi boylardan oluşan güçlü bir aşiretti. Aşiretin, Osmanlı hükümetlerince de önem verilen ileri gelenleri bu ağırlıklarından da güç alarak yörede bazı yönetsel görevler üstlenmişlerdi. Örneğin, aşiretin önemli kişilerinden Alişan Bey, Refahiye Kaymakam Vekili idi.

İtilaf Devletleri'nin Mütareke ile birlikte hızlanan ayrılıkçı çabalarından ve bu çabalara koşut olarak Kürt Teali Cemiyeti'nin kurulmasından sonra, Koçgiri Aşireti yörede bir huzursuzluk kaynağı olmaya başladı. Bu arada Zara'nın Ümraniye Bucağı'nda cemiyetin bir şubesini açan Koçgiri Aşireti ileri gelenlerinden Haydar Bey, ayrılıkçılık propagandasını yoğunlaştırdı. Bu çabalar, özellikle Dersim'in batısında etkisini gösterdi. Ayrılıkçılar bir yandan cephane konvoylarını basmaya, öte yandan da köylerde "Kuva-yı Milliyeciler'e asker vermeyin" yollu propagandaya başladılar. Aşiret yöneticileri, bu tür çalışmalara son vermeleri için Elazığ'dan gönderilen öğüt kurullarını da geri çevirdiler. Hatta, "Ankara'ya giderek Meclis'i devirmek" tehdidini savurdular. Çatışma ve soygunlarda, özellikle Zalim Çavuş adı verilen bir asker kaçağının kurduğu çetenin etkin rol oynadığı söyleniyordu.

Öğüt ve uyarıların bir sonuç vermemesi üzerine, 6.Piyade Alayı 4 Mart 1921'de Zalim Çavuş'u yakalamak ve giderek artan askerden kaçma olaylarının önünü almak amacıyla Ümraniye'ye geldi. Bu girişim ayaklanmanın başlama nedeni oldu: 6 Mart'ta ayaklanmacılar Zara-Ümraniye telgraf bağlantısını keserek Ümraniye'ye saldırdılar. Alay Komutanı Halis Bey'i öldürüp, birliğin silahlarına el koydular. Bunu, Koçgiri Aşireti'ne bağlı çok sayıda silahlı kişinin Kemah, Kuruçay, Divriği yönünde hareketleri izledi. 8 Mart'ta adı geçen kasabaları basan ayaklanmacılar, Kemah ve Kuruçay kaymakamlarını ve başka bazı yöneticileri tutsak aldılar. Kamu yapılarının önemli bir bölümü de zarar gördü, yağmalandı. Ayaklanma, 1 hafta gibi kısa bir sürede Sıvas, Erzincan ve Elazığ'ın pek çok kasaba ve köyüne yayıldı. Yunan toplu saldırısının başladığı günlere rastlayan bu iç gelişmeler üzerine, Merkez Ordusu karşı harekât hazırlıklarına girişti. Bir yandan da sorunun her şeye karşın görüşmeler yoluyla çözümlenmesi için, aşiret yöneticisi Haydar Bey'e yeni bir öğüt kurulu gönderildiyse de bazı gruplar Erzincan-Kemah Yolu'nu da kestiler. Mart 1921 sonlarında ayaklanma Erzincan'a dek yayılmıştı. Koçgiri Aşireti ileri gelenleri 29 Mart'ta Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf çekerek, "Koçgiri (Zara), Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarının birleştirilerek ayrı bir vilayet durumuna getirilmesini ve başına da ayrılıkçı bir yerli vali atanmasını" istediler. Bunun üzerine, soruna görüşmeler yoluyla çözüm bulma yolundan umut kesilerek, askeri harekâta başlandı: Karargâhını Sıvas'a taşıyan Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa'ya ayaklanmayı bastırma görevi verildi. O da Merkez Ordusu'na bağlı birliklerle Erzincan Müfrezesi'ni harekete geçirdi. 14 Nisan'da Kemah'ta ayaklanmacılarla Merkez Ordusu askerleri arasında yoğun çatışmalar oldu. Düzensiz ve sayıca az olan ayaklanmacı güçler tutunamayarak dağıldılar. Bunu izleyen on gün içinde, yöredeki ayaklanma tümüyle bastırıldı. Böylece Koçgiri Ayaklanması adı verilen ve Erzincan yöresini de sarsan olay sona erdi.

1903

1904

1905

1906

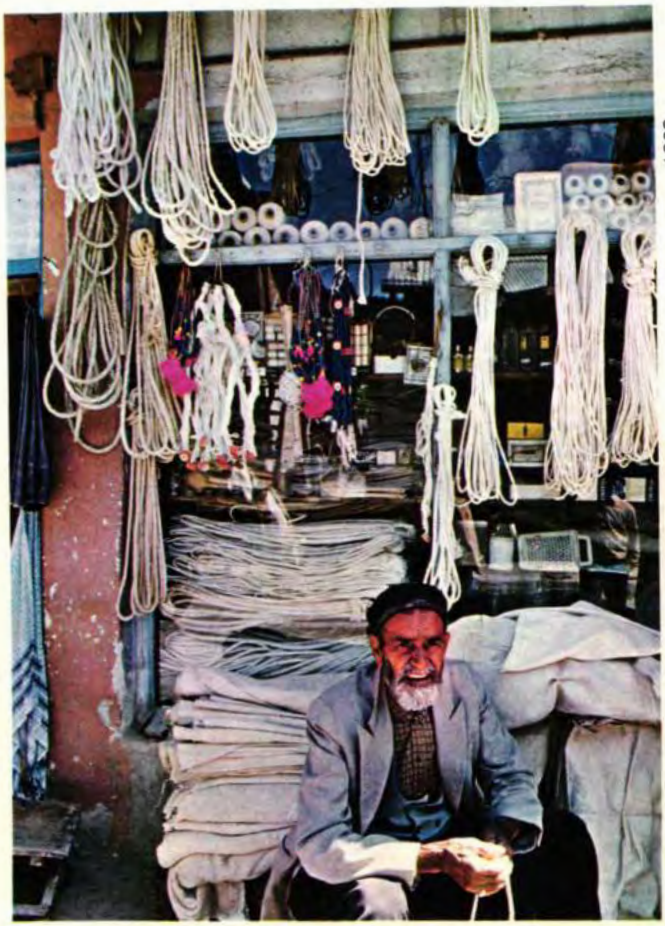

1907

1903 - 1909 - *Çeşitli meslekler*

1908

1909

1910

1911

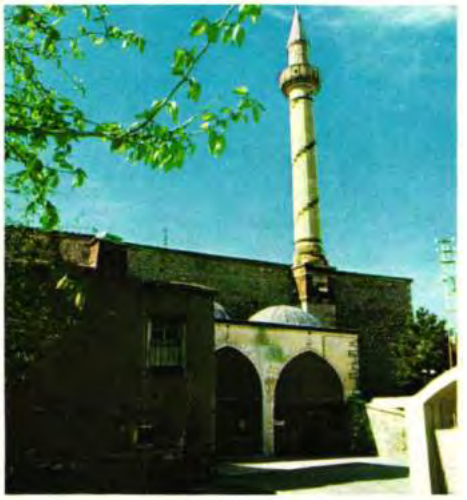

1912

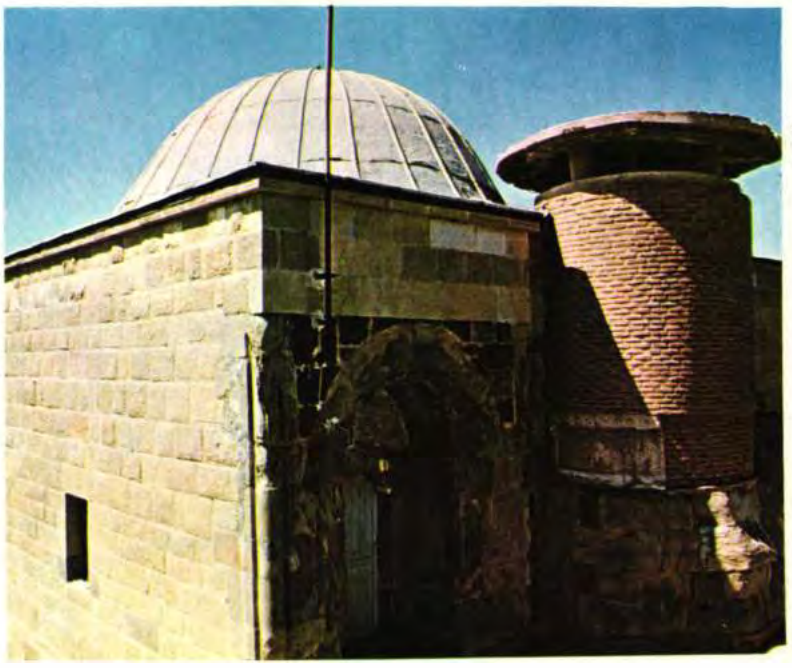

1910 - Selçuk Hamamı, Palu
1911 - Harput Kalesi
1912 - Ulucami, Harput
1913 - Sara Hatun Camisi, Harput
1914 - Arapbaba, Harput
1915 - Bir Elazığ evi

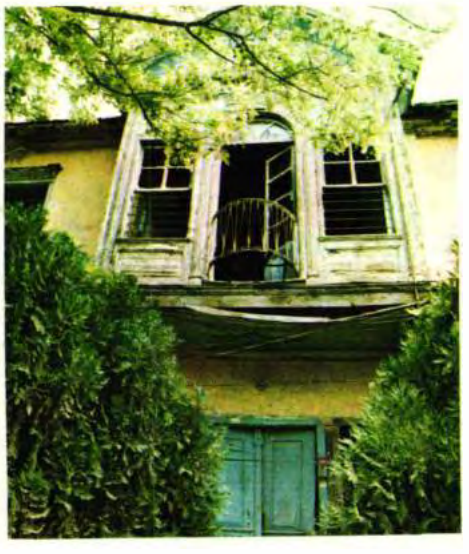
1913

1914

1915

1916

1917

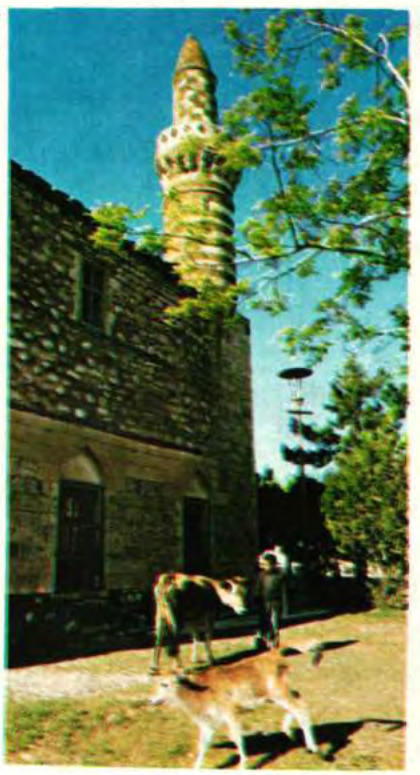

1916 - 1917 - Elazığ ulusal giysileri
1918 - Elazığ Devlet Tiyatrosu
1919 - 1920 - Harput Müzesi
1921 - Balak Gazi Heykeli, Harput

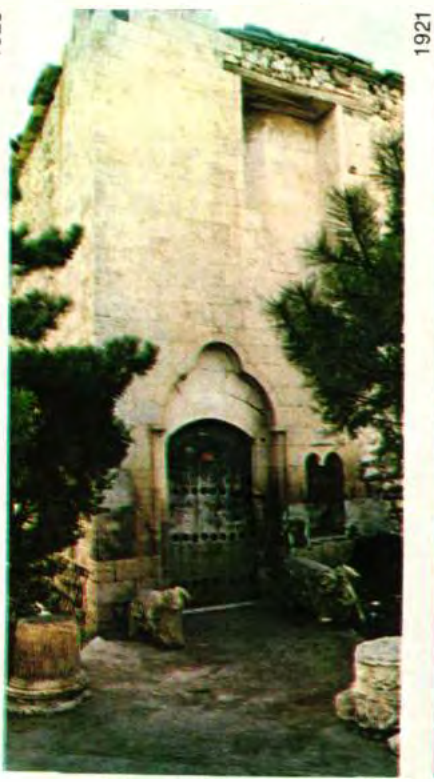
1918

1919

1920

1921

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

16 Şubat 1926: Türk Hava Kurumu Erzincan Şubesi kuruldu.

1927: Tali Ziraat Mektebi açıldı.

1 Kasım 1927: Aziz Samih (İlter) Bey, Halet (Sağıroğlu) Bey, III. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1928: Erzincan Ticaret ve Sanayi Odası kuruldu.

1931: Türkiye Kızılay Derneği Erzincan Şubesi açıldı.

4 Mayıs 1931: Aziz Samih (İlter) Bey, Abdülhak (Fırat) Bey, Saffet (Arıkan) Bey, IV.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1935: Çocuk Esirgeme Kurumu Erzincan Şubesi açıldı.

1 Mart 1935: Hikmet Işık V.Dönem milletvekilliğine seçildi.

1937: Tercan İlçesi, Mercan Bucağı'nda un fabrikası işletmeye açıldı.

1938: Erzincan demiryoluna kavuştu.

3 Nisan 1939: İskender Artun, Samih Başataş, Seyfettin Erdem, Şükrü Sökmensüer, VI.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

27 Aralık 1939: Erzincan'da meydana gelen şiddetli deprem, 15.600 kişinin ölümüne, 18.444 konutun yıkılmasına neden oldu.

1942: Erzincan Trahom Savaş Dispanseri açıldı.

8 Mart 1943: Şükrü Sökmensüer, Behçet Kemal Çağlar, Feyzi Kalfagil, Nahit Pekcan, VII.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1945: Yardım Sevenler Derneği Erzincan Şubesi kuruldu.

Haziran 1945: Erzincan Erkek Sanat Enstitüsü açıldı.

1946: Akşam Kız Sanat Okulu açıldı.

5 Ağustos 1946: Behçet Kemal Çağlar, Ziya Ağca, Rauf Bayındır, VIII.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1947: Erzincan Lisesi açıldı.

1948: Muhtaç Çocukları Koruma Birliği'nin Erzincan Şubesi çalışmalarına başladı.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 78.947
Katılma Oranı: % 91,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	38.631	60,4	5
DP	25.311	39,6	—

Seçilen Milletvekilleri: Nahit Pekcan, Cemal Gönenç, Ziya Soylu, Sabit Sağıroğlu, Şemsettin Günaltay.

1951: Erzincan Kız Sanat Enstitüsü açıldı.

25 Eylül 1952: İş ve İşçi Bulma Kurumu Erzincan Şubesi açıldı.

1 Ocak 1954: Sümerbank Bez Fabrikası iplik bölümü işletmeye açıldı.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 83.070
Katılma Oranı: % 88,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	33.321	48,1	1
DP	35.719	51,5	4

Seçilen Milletvekilleri: Hüsnü Çanakçı, Sadık Perinçek, Mustafa Rahmi Sanalar, Tevfik Şenocak, Veysel Varol.

1955: Erzincan Ticaret Lisesi açıldı.

1955: Erzincan Makarna Fabrikası işletmeye açıldı.

1956: Harp-İş ve Teksif sendikaları Erzincan şubeleri açıldı.

1956: Erzincan Şeker Fabrikası üretime başladı.

1957: Erzincan Ovası Sulama Tesisleri işletmeye açıldı.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 93.890
Katılma Oranı: % 77,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	34.305	48,4	6
CMP	6.893	9,3	—
DP	19.611	41,8	—
HP	401	0,6	—

Seçilen Milletvekilleri: Rauf Bayındır, Nusret Safa Coşkun, Cemal Işık, Adil Sağıroğlu, Hüseyin Şahin, Naci Yıldırım.

1958: Erzincan Verem ve Savaş Derneği çalışmalarına başladı.

1958: Çelik Lastik Ayakkabı İmalathanesi üretime başladı.

1960: Yol-İş Sendikası Erzincan Şubesi çalışmalarına başladı.

28 Aralık 1960: Rauf Bayındır, Erzincan'dan Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

1961: Erzincan Akşam Lisesi öğretime açıldı.

1961: Sağlık-İş Sendikası Erzincan Şubesi açıldı.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 101.733
Katılma Oranı: % 82,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	3.893	4,8	—
CHP	39.438	48,5	2

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Erzincan Milletvekilleri

Emin Lekili

Hüseyin Aksu

Tevfik Kütükbaşı

23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Erzincan'dan şu milletvekilleri katıldı: Emin (Lekili) Bey, Hüseyin (Aksu) Bey, Osman Fevzi (Topçu) Bey, Şeyh Hacı Fevzi (Baysoy) Efendi, Tevfik (Kütükbaşı) Bey.

İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Erzincan Milletvekilleri

Abdülhak Fırat

Sabit Sağıroğlu

11 Ağustos 1923'te toplanan II.Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Erzincan'dan katılan milletvekilleri; Abdülhak (Fırat) Bey, Hamdi (Arpak) Bey ve Sabit (Sağıroğlu) Bey idi.

CKMP	1.648	2,0	—
YTP	36.033	44,2	2
Bağımsız	374	0,5	—

Seçilen Milletvekilleri: Zeynel Gündoğdu, Naci Yıldırım, Sadık Perinçek, Hüsamettin Atabeyli.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 101.733

Katılma Oranı: % 82,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	2.612	3,3	—
CHP	35.456	44,4	—
YTP	41.793	52,3	1

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Fehmi Baysoy.

1962: Verem Savaş Dispanseri çalışmalarına başladı.

1963: Çiftlik Meyve Suları İmalathanesi işletmeye açıldı.

1 Ocak 1964: Sümerbank Bez Fabrikası dokuma bölümü üretime başladı.

7 Haziran 1964: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 97.651

Katılma Oranı: % 75,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	33.523	45,9	—
CHP	37.678	51,5	1
YTP	1.881	2,6	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Fehmi Baysoy.

1965: 1955'te makarna fabrikası olarak açılan, Başak Ticaret ve Sanayi Türk Limited Ortaklığı, un fabrikasına dönüştürüldü.

1965: Frengi ve Lepra (Cüzam) Savaş Dispanseri çalışmalarına başladı.

1965: Ağaoğlu Tuğla Fabrikası işletmeye açıldı.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 99.862

Katılma Oranı: % 74,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	31.013	43,8	2
CHP	20.389	28,8	1
YTP	2.774	3,9	1
Bağımsız	16.691	23,6	—

Seçilen Milletvekilleri: Sadık Perinçek, Adil Sağıroğlu, Hüsamettin Atabeyli, Nafiz Giray.

1967: Erzincan İmam Hatip Okulu açıldı.

1967: 1939 Erzincan Depremi ile kentten ayrılan III.Ordu, yeniden Erzincan'a yerleşti.

1968: Erzincan Sosyal Sigortalar Kurumu Hastanesi hizmete girdi.

1968: Karınca Tuğla Fabrikası üretime başladı.

1969: Işıkpınar Süt Mamulleri İmalathanesi işletmeye açıldı.

1969: Yapı-İmar-İş Sendikası Erzincan Şubesi açıldı.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 104.074

Katılma Oranı: % 69,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	29.084	42,2	2
CHP	20.907	30,3	2
CGP	2.116	3,1	—
MP	751	1,1	—
MHP	3.130	4,5	—
TBP	9.014	13,1	—
TİP	958	1,4	—
YTP	464	0,7	—
Bağımsız	2.503	3,6	—

Seçilen Milletvekilleri: Sadık Perinçek, Hüsamettin Atabeyli, Hasan Çetinkaya, Naci Yıldırım.

1970: Şeker Fabrikası işçileri greve gittiler.

4 Eylül 1970: Kemah İlçesi ve dolaylarında meydana gelen deprem önemli bir hasara neden olmadı.

1972: Erzincan Özel Hayat Hastanesi açıldı.

1972: Erzincan Çivi Fabrikası kuruldu.

Haziran 1972: Erzincan Ziraat Meslek Okulu'nun adı, Deneme ve Üretme Çiftliği oldu.

1973: Kemaliye İlçesi Gözaydın Demir Madeni'nde çalışan 200 işçi, ücretlerini alamadıkları için ocaklara inmediler.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 109.499

Katılma Oranı: % 71,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	19.131	25,6	1
CHP	33.924	45,3	2
CGP	1.991	2,7	—
DP	2.075	2,8	—
MHP	3.473	4,6	—
MSP	12.074	16,1	—
TBP	2.204	2,9	—

Seçilen Milletvekilleri: Hüsamettin Atabeyli, Nurettin Karsu, Hasan Çetinkaya.

Aynı Gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 109.499

Katılma Oranı: % 71,3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	18.385	24,4	—
CHP	35.548	47,2	1
CGP	1.959	2,6	—
DP	1.749	2,3	—
MHP	2.921	3,9	—
MSP	12.388	16,4	—
TBP	2.375	3,2	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Niyazi Ünsal.

9 Mayıs 1977: Sümerbank'ta çalışan 300 işçi sosyal haklarının verilmemesi üzerine yemekleri boykot ettiler.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 138.646

Katılma Oranı: % 71,3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	26.918	27,9	1
CHP	43.812	45,4	2
CGP	981	1,0	—
DP	629	0,7	—
MHP	18.180	18,8	—
MSP	5.662	5,9	—
TBP	336	0,3	—

Seçilen Milletvekilleri: Timuçin Turan, Nurettin Karsu, Lütfü Şahin.

15 Şubat 1978: Erzincan İli şiddetli bir deprem ile sarsıldı.

14 Ekim 1979: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 100.995

Katılma Oranı: % 83,3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	34.374	41,6	1
CHP	28.629	34,7	—
CGP	781	1,0	—
MHP	13.794	16,7	—
MSP	3.069	3,7	—
SDP	633	0,8	—
TBP	464	0,6	—
TİP	399	0,5	—
TSİP	347	0,4	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Orhan Özen

15 Ekim 1981: Abdülbaki Cebeci, Danışma Meclisi Üyeliği'ne getirildi.

SEYAHATNAMELERDE ERZİNCAN

İBN-İ BATUTA (XIV.yy): "...Erzincan Irak melikinin büyük şehirlerinden biridir, nüfusu çoktur. Sakinlerinin çoğu Ermeni olup Müslümanlar Türkçe konuşurlar. Çarşılarının düzenleniş biçimi çok güzeldir. Burada güzel kumaşlar dokunur. Bakır madeni olup ondan kap-kacak yapılır.

Erzincan'da Ahi Nizameddin'in zaviyesine indik ki en güzel zaviyelerdendir. Bu kişi Ahiler'in seçkinlerindendir. Bizi mükemmel bir biçimde ağırladı. Erzincan'dan Erzurum şehrine gittik."

KATİP ÇELEBİ (XVII.yy): "...Erzurum'dan 40 fersah uzaklıkta ovası bol bir şehirdir. Buradaki bir dağda bulunan bir mağaranın tavanından akan su sert bir taş olur. Bu şehirde birkaç kez deprem olduğundan çok binası yıkılmıştır. Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad kale burçlarını yenilemiştir. Havası güzeldir. Fırat Nehri dışından geçer. Pamuk, üzüm ve meyvesi bol olur."

EVLİYA ÇELEBİ (XIX.yy): "...Erzincan, Erzurum toprağında Paşa hasından ayrılmış olup, hâkimi subaşıdır. Yüzelli akçelik şerif kazadır. Nahiyeleri ve köyleri vardır. Kadısına altı kese hasıl olur, hükümettir. Şeyhülislâmı, nakibüleşrafı, sipahi kethüda yeri, yeniçeri serdarı, yüzelli adet ticaretle uğraşan kale neferi vardır. İdarecileri muhtesip ağası ve şehir nâibidir. Kalesi düz bir ovanın ortasında dört köşe, taştan yapılmış küçük bir kaledir. Ama duvarları çok alçaktır. Dört tarafındaki kuleleri sağlam değil... Eski bir kaledir. Etrafındaki hendeği alçaktır. Abaza Paşa Erzurum'da isyan edince hendek, burç ve duvarlarını tamir muhafaza ettiler. Fakat Abaza'dan kurtuluş olmadığından çaresiz kaleyi ona teslim ettiler. Bir demir kapısı vardır.

Dış varoştan şehre köprü ile geçilir. Kale içinde iki yüz tane bağsız, bahçesiz evi, bir camii var. Başka imareti yok. Çünkü kalenin içi dardır. Dış varoşunda bin sekiz yüz kadar ev var. Yüksek olanları azdır. Büyük küçük yetmiş mihrab var. Yedisi camidir. Yedi kadar derviş tekkesi vardır. En meşhurları (Hazreti Mevlânâ Tekkesi) olup, içinde her gece Mevlevi âyini olur. Mevlâna evlâdından Çelebi Efendi dahi tekke sahasında gömülüdür. Vakıfları sağlamdır. Kütüphânesinde Hazreti Mevlâna'nın el yazısı ile bir Kur'an-ı Kerim, bir de Mesnevî-i Şerif vardır.

(Abdülkadir Geylâni tekkesi) de meşhurdur. Hamamlarının en meşhurları, Bir Kalem Hamamı ile İskender Hamamı'dır. On bir kadar büyük hanı vardır. Kırk sekiz mahallesinde kırk çocuk mektebi var. Bilginleri, salihleri ve talebeleri çok olduğundan her cami ve mescidinde ücretsiz ders veren hocaları vardır. Bütün ilimler okutulur. Zeki, olgun, soylu, anlayışlı, dindar, iyi huylu adamları vardır. Hepsi kısa elbise giyerler. Şöhret âfettir diye ipekli giymezler. Güzelleri çoktu. Ama kadınları Adeviye gibi edebli ve dürüst olduklarından örtülüdürler. Ayaklarına çizme, başlarına diba takke giyip gezerler.

Küçük kâgir bedesteni var. Bütün kıymetli mallar orada bulunur. Çarşısında elli, yüz kadar küçük dükkânı var. Havası oldukça iyidir. Doğu tarafında dağ aşırı Erzurum iki konak uzaklıktadır. Buraya kar yağar fakat üç günden fazla kalmaz. Yaz, kış sebzesi eksik olmaz. Her çeşit hububatı boldur. Yiyeceklerinden yetmiş çeşit sulu armudu meşhurdur. Hatta paşaya buradan on yedi türlü sulu armut verdiler. (Evenk üzümü) yenisi çıkıncaya kadar kalır. Zerdâlisi, armut kurusu, dut kurusunun beyaz ve sarısı, mor ve siyah dutu meşhurdur. Çarşı ve pazarında dut kurusu sattıkları gibi yük yük başka yerlere de götürürler. Başkaca tımarı vardır. Çeşit çeşit dut pekmezini günlük ve bahar ile terbiye ederler. Bir kâsesini içene taze hayat verir. Mesireleri çoktur. Meyveleri iki günde yük hayvanları ile Erzurum'a götürürler. Erzurum'u meyve ile doyuran bu şehirdir."

Erzincan Valileri

Nafiz Bey	1925-1926
Cevdet Bey	1926-1927
Fevzi Bey	1927-1928
Azmi Bey	1928-1928
Tahsin Bey	1929-1930
Ali Kemali Bey	1930-1932
Muhtar Bey	1932-1933
Fahri Özen	1934-1939
O.Nuri Tekeli	1939-1940
Sukuti Tükel	1940-1943
Dilâver Argun	1943-1945
Orhan Sami Güvenç	1945-1946
Recai Türeli	1946-1948
Ahmet Koçak	1948-1950
Ekrem Avşaroğlu	1950-1950
Sait Balioğlu	1950-1951
İ.Hakkı Baykal	1951-1954
Süleyman Onur	1954-1956
Kâzım Atakul	1957-1959
Avni Çırnaz	1959-1960
Yakup Yücel	1960-1960
Sadi Kâzım Süer	1960-1961
Kemalettin Gazezoğlu	1961-1964
Hüseyin Meydanoğlu	1964-1966
Mustafa Yörükoğlu	1966-1968
Ali Akarsu	1968-1970
Cengiz Bayyurdoğlu	1970-1971
Fikret Nazilli	1971-1974
İbrahim Önen	1974-1975
Sabit Arlı	1975-1978
Mehmet Şahim	1978-1979
Yücel Bölgen	1979-1981
Namık Kemal Güçhan	1981-

ÖZET

MERKEZ İLÇE: Yörenin tarihi İÖ 3000-2000 arasına rastlayan İlk Tunç Çağı'na değin uzanmaktadır. İÖ 1400-1200 arasında, Hitit İmparatorluğu'nun kuzeydoğusundan Erzincan'a uzanan yörede, Hayaşa Krallığı bulunuyordu. Bu dönemde, Hayaşalılar ile Hititler arasındaki savaşımlar, özellikle Hitit Kralı II.Murşil'in yönetimi sırasında şiddetlendi. Erzincan, İÖ IX.yy'da Urartu Devleti'nin egemenliği altına girdi. İÖ VIII.yy'da bölgedeki Urartu etkinliği, Asur Kralı III.Tiglatplasar'ca baltalandı. Ancak, Urartular kısa sürede yeniden yörede denetim kurmayı başardılar. Urartular'ı izleyen yüzyıllarda, sırasıyla Medler ve Persler'ce yönetilen bölge, İÖ 331'de, İskender'in Persler'i yenilgiye uğratması ile Makedonyalılar'ın eline geçti. O çağlarda Eriza olarak adlandırılan Erzincan'da, İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan Selökid Devleti, güçlü bir egemenlik kuramadı. Bu arada bölge, Galatlar'ın saldırılarına uğradı. Roma egemenliği döneminde, Erzincan'da, önceleri satraplık olan Araks Krallığı bulunuyordu. İÖ 123-82 arasında Part Kralı II. Mitridat, Araks Kralı Artavasd'a üstünlüğünü kabul ettirdi. Ancak, daha sonraları, Araksılılar'ın başına geçen Tigran, bölgede güçlü bir yönetim kurdu. İÖ 90-70 arasında Erzincan ve yöresi, Romalılar'la Araksılılar'ın çatışma alanı oldu. Romalı Komutan Lukullus, Tigran'ı yenerek, bölgede kısa süreli bir denetim kurdu. Lukullus'u izleyen dönemde Erzincan, Pontus, Araks ve Roma arasında çekişmelere neden olduysa da, İÖ 64'te Roma bölgede kesin denetim sağladı.

İÖ I.yy'da Roma'nın karşısında gücünü koruyan tek devlet, İran'da, Partlar'ın Arsak soyundan gelen Arsaklılar Devleti idi. İS 30'a değin bölgede, Arsaklılar Romalılar'la savaştılar.

Arsaklılar bu tarihten sonra Erzincan'ın da yer aldığı Araks (Aras) topraklarını ele geçirdiler. İS III.yy'da Sasanlılar'ın etkin olduğu Erzincan yöresi, VII.yy'dan sonra birkaç kez, Araplar ve Bizanslılar arasında el değiştirdi.

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Alp Arslan'ın komutanlarından Emir Mengücük, Erzincan'ı fethetti ve yörede Mengücük Beyliği'ni kurdu. Alaeddin Keykubad, 1228'de, Mengücük Beyliği'ni Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağladı. 1243 Kösedağ Savaşı'nda Selçuklular İlhanlılar'a yenilince, Erzincan İlhanlı yönetimine girdi. Sonraları sırasıyla, Eretna Beyliği'nin, Mutahharten'in, Osmanlılar'ın, Timur'un ve Akkoyunlular'ın egemenliği altına girdi.

1473'te Fatih Sultan Mehmed, Akkoyunlu Uzun Hasan'ı Otlukbeli'nde yenilgiye uğratarak, Erzincan'ın kesin olarak Osmanlı Devleti'ne katılmasını sağladı. 1501'de Safeviler'in başına geçen Şah İsmail, Erzincan'a saldırarak kenti ele geçirdi (1502). On iki yıl süren Şah İsmail yönetimi, Yavuz Selim'in Çaldıran'da Safeviler'i kesin yenilgiye uğratmasıyla son buldu (1514).

Kamus ül-Âlam'da Erzincan'a ilişkin şu bilgilere yer verilmektedir: "Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancak merkezi bir kenttir. Birçok depremlere karşın, yine de önemini koruyabilen, 14.000 nüfuslu, ticari yaşamı canlı kentlerimizdendir. Nüfusun büyük bir bölümü Müslüman Türkler'den oluşur. Geri kalanı Ermeni'dir.

Kentin 20 kadar cami ve mescidi, 4 kilisesi, birkaç medresesi, biri sivil, öbürü askeri olmak üzere 2 rüşdiyesi (ortaokul), birçok sıbyan mektebi, 1.250 dükkânı, 8 hamamı, 1 kışlası, 1 hastanesi, 1 cephanesi, 1 barut deposu, 1 aba fabrikası, bir de tabakhanesi vardır.

Kentte, ihram, seccade, halı, bez, yün ve pamuktan çatma, yastık yüzü ve döşeme takımı dokunur. Demir, bakır ve gümüşten, sanat yönü güçlü, çeşitli çay, kahve takımları, semaverler, soba ve mangallar, bakır işlemeli ev eşyaları, öteden beri zevkli bir sanayi kolunu oluşturur. Bakır işlemeciliği yıllık 12.000 kıyye (15.384 kg)'dır.

Sancak olarak 4 ilçeyi içerir (Kemah, Refahiye, Kuruçay, Merkez Kaza). Sancağın Merkez Kazası'nın 197 köyü vardır. Erzincan Sancağı'nın Merkez Kazası'nın toplam 53.947 nüfusunun 39.621'i Müslüman, 12.606'sı Ermeni, geri kalanı Yahudi'dir.

Sancağın 4 ilçe ve tüm köyleriyle birlikte toplam nüfusu 105.848 kişidir. Bunun 83.140'ı İslam, 18.834'ü Ermeni, öbürleri çeşitli etnik gruplardan azınlıklardır."

Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı'nda Erzincan'a ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Erzurum Vilayeti'ne bağlı Erzincan Sancağı'nın ve IV.Ordu'nun merkezidir.

Kent olarak, 23.000 nüfusunun 15.000'i İslam, 7.500'ü Ermeni, 200'ü Rum, 300'ü çeşitli etnik unsurlardandır. 20 cami ve mescidi, 4 kilisesi, 4 medresesi, birer askeri ve sivil ortaokulu, yeterli sayıda sıbyan mektebi; 1.500 dükkân ve mağazası, 8 hamamı, bir cezaevi, bir baruthanesi, askeriyeye ait bir abahanesi, bir de dabakhanesi vardır.

Kentte, ihram, saccade, hamam takımları; demir, gümüş, bakır araç ve gereçler üretilir.

Liva olarak, Merkez Kaza, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Bayburt, İspir gibi altı kazası; 65 bucağı, 840 köyü vardır. Tüm sancağın nüfusu 210.928'dir. Nüfusun 171.472'si İslam, 34.588'i Ermeni, 2.710'u Rum, 11'i Ecnebi, 2.147'si Osmanlı uyruklu vilayetin yerlisi olmayanlardan oluşur.

Erzincan Merkez Kaza'nın 197 köy ve 9 bucağı vardır. Merkez Kaza'nın nüfusu

43.583'ü İslam geri kalanı Hıristiyan olmak üzere toplam 59.175'tir. Meyve, sebze ve tarım ürünleri boldur."

ÇAYIRLI: Önceleri Mans adını taşıyan ilçenin hangi tarihte kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir.

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra, sırasıyla, Mengücükoğulları'nın, Anadolu Selçukluları'nın ve İlhanlılar'ın egemenliğine giren yöre, 1401'de Osmanlı topraklarına katıldı. Timur ordularının saldırıları sırasında, bir süre, Timur yönetiminde kaldı. Timur'un çekilmesiyle Akkoyunlular'ın eline geçti. Yöre, 1473'te kesin olarak Osmanlılar'a katıldı.

Bu tarihten sonra herhangi bir yönetim değişikliğine tanık olmayan Çayırlı, 1916'da Rus işgaline uğradı, Şubat 1918'de işgalden kurtuldu.

1954'e değin, Tercan İlçesi'ne bağlı bir bucak durumunda kalan yörenin adı bu tarihte Çayırlı olarak değiştirildi.

İLİÇ: İlçenin ne zaman bir yerleşim alanı olarak seçildiği kesin olarak bilinmemekte; ancak, Erzincan'ın öbür ilçeleriyle aynı yönetim evrelerini yaşamış olduğu sanılmaktadır.

Önceleri Kuruçay adını taşıyan yöre, 1938'e değin Kemaliye İlçesi'ne bağlı bir bucak merkezi idi. Bu tarihte ilçe durumuna getirildi.

Ali Cevad, İliç'e ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'na bağlı ilçe merkezi bir kasabadır. Toprağı çok verimli olduğu için, her çeşit tarım ürünü yetişir.

Yerel küçük sanayi alanında, kaba dokumalar, bürümcük benzeri yünden ince şayaklar dokunur. Ayrıca, kapı perdesi ve ev döşemesi olarak kullanılan bir tür keçe de dokunur.

İlçe, 5 bucak (Arbudan, Aşami, Kozkışla, Kocakarı, Harviş) ve 61 köyden oluşur. Tüm ilçede 1.799 ev vardır.

10.760'ı İslam, 2.610'u Ermeni, 203'ü Ecnebi olmak üzere, ilçe nüfusu toplam 13.573'tür.

İlçede, 17'si İslam, 8'i Ermeni, toplam, 25 okul vardır. İslam okullarının biri medrese, öbürleri ilkokuldur."

KEMAH: Çok eski bir tarihi olan ilçenin adına ilk kez, Hitit krallarından I. Şuppiliuma döneminde yazılan bir metinde rastlanmaktadır. Metinde I.Şuppiluliuma ile Hayaşa Kralı Kranis'in, Kumaha (Kemah) yöresinde savaştıkları belirtilmektedir. Persler ve Romalılar Dönemi'nde de yerleşim alanı olan Kemah'a, Bizans yönetimi altında Ani denilmekteydi.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra ilçe, Mengücük Beyliği'nin sınırları içinde kaldı. Sonraları sırasıyla, Selçuklular'ın, İlhanlılar'ın ve Celayirliler'in eline geçti. 1370-1403 yılları arasında da Mutahharten'in yönetimine girdi. Timur'un Anadolu seferi sırasında işgal edilen Kemah, kısa bir süre Akkoyunlular'ın yönetiminde de kaldıktan sonra, 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'ca alınarak, Osmanlı Devleti'ne katıldı. Kemah, Osmanlı yönetiminde Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir sancak iken, daha sonraları Erzurum Eyaleti'nin Erzincan Sancağı'na bağlı kaza durumuna getirildi.

Kamus ül-Âlam'da Kemah'a ilişkin şu bilgiler vardır:

"Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'nda, ilçe merkezi bir kasabadır. Kasabanın 4.000 nüfusu, kilim dokuma tezgâhları, 1 rüşdiyesi vardır.

İlçe, 7 bucak ve 75 köy ile 18.872 nüfusa sahiptir. Bu nüfusun 14.547'si İslam, 3.503'ü Ermeni, 189'u Katolik ve 633'ü Protestan'dır.

Verimli tarım ve toprak ürünleriyle ünlüdür. Yerel sanayi ürünlerini kilim, seccade, çorap ve eldiven oluşturur. İlçede kömür madeni çıkarılmaktadır.

İlçede 37 cami ve mescit, 3 medrese, 1 rüşdiye, 40 sıbyan mektebi, 10 kilise, 220 dükkân, 7 han, 1 hamam, 3 fırın, 10 değirmen vardır."

Ali Cevad, Kemah için şunları yazmaktadır:

"Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'na bağlı bir ilçedir. Fırat Irmağı kasabayı ikiye ayırır.

4 bucak, 86 köyden oluşan ilçenin toplam nüfusu 18.802'dir. İlçede 32 okul, 10 cami, 13 kilise vardır.

Çeşitli sebze ve meyveler, zengin tarım ürünleri yetişir. İlçede bir tabakhane ile 1 hamam vardır."

KEMALİYE: İlçenin hangi dönemde kurulduğu bilinmemektedir. Kemaliye yöresi, İÖ.I.yy'da Part ve Roma imparatorlukları arasında anlaşmazlık konusu oldu. İS IV.yy'da Sasanlılar'ın eline geçti. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılışı ile Bizans toprakları içinde kalan Kemaliye, VII.yy'da Arap saldırılarına uğradı. Türkler'in Anadolu'ya gelişleri ile Anadolu Selçukluları'nın, İlhanlı Devleti'nin ve Akkoyunlular'ın egemenliği altına girdi. Çelebi Mehmed döneminde Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Bu dönemde adı Eğin olan yöre, uzun süre Diyarbekir Eyaleti'nin Arapkir Livası'na bağlı bir kaza merkezi olarak yönetildi. XIX.yy'da Harput (Mamuret ül-Aziz) Vilayeti'ne, 1926'da Malatya'ya bağlı bir ilçe durumuna getirildi.

Kamus ül-Âlam'da Kemaliye'ye ilişkin olarak şunlar yazılmaktadır:

"Mamuret ül-Aziz (Elaziz) Vilayeti'nin Harput Merkez Sancağı'na bağlı bir ilçedir. Dağlık arazisine karşın, bol meyve yetişmektedir. 1 rüşdiyesi, 1 Ermeni kilisesi vardır. Kasaba'nın 10.000'e yakın nüfusu vardır. Arapkir Bucağı ve köyleriyle birlikte nüfusu 36.000'i bulur. Bu nüfusun 10.000 kadarı Hıristiyan, geri kalanı İslam'dır. Hıristiyan nüfusun çoğunluğunu Ermeni, Müslümanlar'ın çoğunluğunu Türkler oluşturuyorsa da, Kürt aşiretler de vardır.

Yöre dağlık olduğu için, halk geçimini çoğunlukla, İstanbul'da odacılık, kapıcılık ve hizmetçilik yaparak sağlar."

Ali Cevad, Kemaliye için şunları yazmaktadır:

"Eğin, Mamuret ül-Aziz (Elaziz) Vilayeti'nin Harput Sancağı'na bağlı bir ilçedir. Kasabanın 10.000 kadar nüfusu, 2 kilisesi ve 1 rüştiyesi vardır.

Tüm ilçedeki 45.815 nüfusun 43.861'i Müslüman, 1.000'i Rum, 154'ü Ermeni ve 800'ü Yahudi'dir."

Kemaliye, 11 Mayıs 1938'de Erzincan'a bağlı bir ilçe durumuna getirildi. İlçenin Eğin olan adı da, Mustafa Kemal'in adından esinlenerek Kemaliye'ye çevrildi.

REFAHİYE: Eski adı Gercanis olan Refahiye'nin tarihine ilişkin ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Erzincan yöresi ile aynı yönetimler altında yaşadığı sanılmaktadır.

Kamus ül-Âlam'da, Refahiye için şu bilgiler verilmektedir:

"Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'na bağlı bir ilçe olup merkezi Gercanis Kasabası'dır. İlçe 6 bucak ve 176 köyden oluşur. Nüfusu, 22.456'dır.

Toprak ve tarım ürünleri, çavdar ve bakliyattır. Ceviz, kavun ve karpuzu da boldur.

Yerel sanayi ürünleri, adi şal, kilim, seccade ve çoraptır.

İlçede 51 cami ve mescit, 6 medrese, 32 sıbyan mektebi, 2 han, 25 dükkân, 2 fırın ve 25 değirmen vardır."

Ali Cevad ise şunları yazıyor:

"Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'na bağlı bir ilçedir. 3 bucak, 176 köy, 3.376 evden oluşmuştur. 23.000'i İslam, geri kalanı çeşitli etnik unsurlardan toplam 24.927 nüfusu vardır.

Tüm ilçede 6 medrese, 12 ilkokul, 15 cami ve 5 kilise vardır. İlçenin merkez kasabası Gercanis (Melik Şerif)'tir.

Tarım ve toprak ürünleri çok çeşitlidir."

TERCAN: Eski bir tarihi olan ilçe, İÖ dönemlerde Urartu ve Asurlular'ın etki alanı içinde kaldı. Tercan, daha sonraları, sırasıyla, Medler'in, Persler'in, İskender İmparatorluğu'nun, Araks Devleti'nin ve Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girdi. Malazgirt Savaşı'nı izleyen dönemlerde, Mengücük Beyliği'nin yönettiği yöre, sonraları Eretna Beyliği'ne, bağlandı. Timur'un saldırılarına da uğrayan Tercan, uzun bir süre Akkoyunlular'ın yönetiminde kaldı. Otlukbeli Savaşı'ndan (1473) sonra Osmanlı İmparatorluğu'na katıldıysa da, Akkoyunlular Tercan'ı, bir süre için geri aldılar. Tercan, Kanuni Sultan Süleyman zamanında kesin olarak Osmanlı egemenliğine girdi.

Kamus ül-Âlam'da Tercan'a ilişkin şu bilgilere yer verilmektedir:

"Erzurum Vilayeti'nin Merkez Sancağı'na bağlı bir ilçedir. İlçenin 24.368 nüfusunun çoğunluğu İslam, geri kalanının büyük kesimi Ermeni'dir.

İlçe'de, 36 cami ve mescit, 35 kilise ve manastır, 10 medrese, 1 rüşdiye ve çok sayıda sıbyan mektebi, 1 hamam, 4 han, 60 dükkân ve 136 değirmen bulunmaktadır.

Küçük sanayi ürünleri, alahalı, kilim, seccade ve çoraptır."

Ali Cevad, Tercan'a ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Erzurum Vilayeti'nin Merkez Sancağı'na bağlı bir ilçedir; 12 bucakla,192 köyden oluşmuştur.

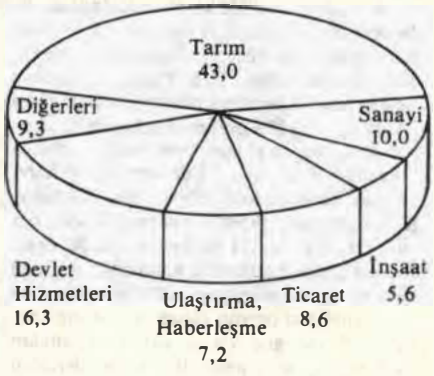
İlçenin tüm nüfusu, 20.000'i İslam olmak üzere toplam 26.795'tir.

İlçede 36 cami ve mescit, 35 kilise, 10 medrese, 236 değirmen vardır. Hutur Köyü sınırları içinde petrole benzer bir sıvı kaynağı bulunmaktadır. Halk bunu aydınlatmada kullanmaktadır. Küçük sanayi ürünleri, alakeçe, kilim ve seccadedir."

I.Dünya Savaşı'nda bir ara Rus işgaline uğrayan Tercan, 22 Şubat 1918'de işgalden kurtuldu. ●

Şekil 1
1978'de Erzincan'da Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Erzincan Doğu Anadolu Bölgesi illerinden biridir; kuzeyde Gümüşhane ve Giresun, batıda Sıvas, güneyde Malatya, Elazığ ve Tunceli, güneydoğuda Bingöl, doğuda Erzurum illerince çevrelenmektedir. Jeomorfolojik yapısı açısından deprem bölgesinde yer almaktadır ve tarih boyunca, depremlerden büyük zarar görmüş bir ildir. Buna karşın, önemli ulaşım yollarının kavşağında yer aldığı için, eskiden beri önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Erzincan, ülke yüzölçümünün % 1,5'ini kaplamakta ve nüfusunun binde 6'sını barındırmaktadır. Az gelişmiş bir il olan Erzincan, 1978'de Türkiye'de yaratılan gayrı safi hasılada binde 4,9'luk bir paya sahipti (Şekil 2).

İlin 1975'te, 122.187 kişi olan faal nüfusunun % 71,6'sı tarım kesiminde çalışmaktaydı. Tarım, il ekonomisinin temeli olup, hayvancılık, bitkisel üretime göre ikincil bir yer tutmaktadır. Erzincan'da 1978'de ilde yaratılan gayrı safi hasılanın % 43'ü tarım sektöründen elde edilmişti (Şekil 1). Ancak, ilin, Türkiye tarımında yaratılan toplam gayrı safi hasıla içindeki payı binde 9'u geçmiyordu.

Tarımsal üretim açısından ikili bir yapı gösteren Erzincan'da, zengin ova bölgelerinde bitkisel üretim çeşitlilik göstermekte ve şeker pancarı, sebze türleri ve meyve başlıca ürünleri oluşturmaktadır. Ovaları çevreleyen dağlık ve sulama olanaklarından yoksun olan yörelerde ekilen başlıca ürünler, buğday ve arpadır. Bu yörelerde yer alan geniş çayır ve meralar, hayvancılığın yer yer ön plana geçmesine yol açmaktadır.

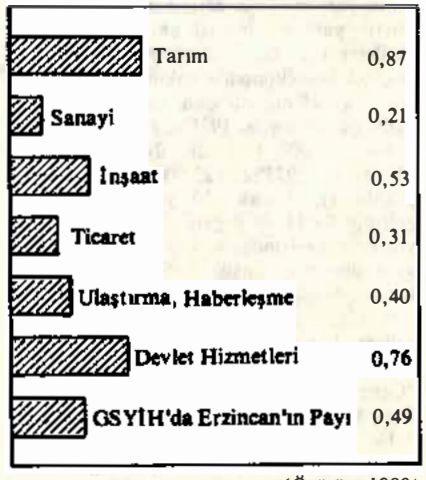
Erzincan İli'nin, tarım açısından en zengin yöresi olan Erzincan Ovası'nda modernleşmenin ilk adımları 1950'lerde atılmış olmakla birlikte, makineleşmenin asıl hız kazandığı dönem, 1960'lı yıllardır. Sanayi bitkileri üretiminin girişi, gübreleme, sulama gibi modern girdilerin yoğun bir biçimde kullanılmaya başlanmasına neden olmuş ve ovada, önemli verimlilik artışları sağlanmıştır.

Erzincan tarımına damgasını vuran ikili yapı, toprak mülkiyeti ve işletme büyüklükleri açısından da geçerlidir. Ovada, 50 dekara kadar toprağı bulunan küçük ölçekli işletmeler çoğunluktayken, Refahiye, Tercan, Kemah gibi ilçelerde, büyük toprak mülkiyeti önemini korumaktadır. İlde, topraksızlaşma eğilimi oldukça şiddetlidir ve il dışına göçün başlıca nedenlerinden birisidir.

Madencilikte, krom, manganez, manyezit, perlit rezervleri önemli olmakla birlikte, Erzincan'ın ülke madenciliğinde küçük bir yeri vardır.

Erzincan'da sanayi gelişmiş değildir. 1975'te, imalat sanayiinde çalışanlar, faal nüfusun % 4,5'i idi. Sanayinin, il gayrı safi hasılası içindeki payı da % 10'u aşmamaktadır. Erzincan'da sanayileşme, 1950'lerde, devletin öncülüğünde başlamış ve Sümerbank Erzincan Bez Fabrikası ile Şeker Fabrikası, bu yıllarda kurulmuştur. Özel sektörün sanayiye girmesi 1960'lardadır; bu dönemde iki tuğla fabrikasıyla sınırlı kalan özel kesim yatırımları, 1970'lerde hız kazanmıştır. Bu dönemde kurulan en önemli özel kesim fabrikası, et ile et ürünleri üreten ve çok ortaklı bir girişim olan Ersan'dır. Bunun

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada Erzincan'ın Sektörlere Göre Payı

(Özötün, 1980)

yanı sıra, salyangoz, çini, yem ve asbest boru fabrikaları kurulmuştur. 1970'lerde, Erzincan'da kamu kesimi yatırımları, bir süt, bir de ayakkabı fabrikasının kurulmasıyla sınırlı kalmıştır.

Erzincan, 1980'de kentselalan nüfusu % 34 dolayında, yani kentleşme düzeyi düşük olan bir ildir. Erzincan'ın kentleşme sürecinde önemli bir olgu, 15.600 kişinin ölümüne ve Erzincan Kenti'nin tümüyle yıkılmasına neden olan 1939 Depremi'dir. Deprem, doğrudan nüfus kaybının yanı sıra, il dışına göçe de yol açmıştır. İlde kentleşme hareketinin canlanması 1950'lerden sonradır. Kentleşme hızı 1950-70 döneminde oldukça yüksekti. Bunda, III. Ordu'nun, bu dönemin sonuna doğru Erzincan'a kaydırılmasının da belli bir etkisi olmuştur. 1970'ten sonra ise kentleşme hızı önemli ölçüde yavaşlamıştır. Bu, il dışına göç verme eğilimi açısından Türkiye'nin önde gelen illerinden biri olan Erzincan'da, giderek bir "aile" göçü niteliği kazanan göç hareketinin, kent merkezinden çok, başka illere yönelmesinin bir sonucudur.

1980'de, kentsel nüfusun % 75'i Merkez İlçe'de yaşamaktaydı ve 71.000 olan kent nüfusu ile Merkez İlçe, ilin nüfusu 10.000'i aşan tek ilçesiydi. Aynı şekilde, ilin, kırsal ve kentsel nüfusları birbirine eşit olan tek ilçesi Merkez İlçe olup, diğer bütün ilçelerde, kırsal nitelik ağır basmaktadır. 1939 Depremi'nden sonra, bir plan dahilinde kurulan yeni Erzincan Kenti, oldukça düzenlidir. İdari ölçüte göre kent sayılan diğer ilçeler ise 1980'lerin başında, ekonomik ve toplumsal özellikleri açısından kent niteliğini tam anlamıyla kazanamamıştır.

Tablo 1
Türkiye ve Erzincan'da Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Erzincan 106.949	Türkiye 13.557.860	Erzincan 112.568	Türkiye 16.349.380	Erzincan 122.187
Tarım, Ormancılık, Avcılık, Balıkçılık	77,4	84,2	71,9	78,9	64,1	71,6
Maden Çıkarma	0,5	0,1	0,6	0,2	0,7	0,3
İmalat Sanayii	6,0	2,3	7,1	3,4	7,6	4,5
İnşaat Sanayii	1,6	1,7	2,6	1,8	2,7	4,7
Elektrik, Gaz, Su	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar Sigorta vb İşler	2,8	1,3	2,9	1,4	6,1	3,7
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	0,8	2,1	1,5	3,1	2,5
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	2,3	6,2	3,9	11,4	12,4
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	7,2	6,4	8,8	4,2	0,2
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Not 1) 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı yaşlar, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar faal nüfus olarak alınmıştır.
2) 1975 Yılı Sayımı'nda ayrı ayrı veriler "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb" değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.
(DİE; Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

ERZİNCAN İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Erzincan nüfusunun gelişme hızı oldukça düşük bir düzeydedir. Özellikle 1960 sonrasında nüfus, gelişme sürecinden çıkarak, durağan denilebilecek bir yapı kazanmıştır. 1970'li yılların ikinci yarısında ise, artış hızı eksi değer almıştır; yani ilde mutlak anlamda bir nüfus gerilemesi söz konusudur *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. İlde ekonomik bakımdan faal nüfus ise, il genel nüfusundan da düşük bir gelişme göstermiştir. 1955'te Erzincan'da faal nüfus 107.000 kişi idi. Bu sayı 1965'te 113.000'e, 1975'te 122.000'e yükselmiştir (Tablo 1). Ancak, 20 yılda gerçekleşen gelişme % 14 ile il genel nüfusundaki büyümenin gerisindedir. Çünkü, genel nüfus aynı dönemde düşük gelişme temposuna karşın, % 32'lik bir artış göstermiştir. Dolayısıyla, mutlak anlamda sınırlı da olsa bir gelişme kaydetmiş olan faal nüfusun göreli payı gerilemektedir. Bu payı ifade eden "Genel Katılma Oranı" 1955'te binde 496 iken, 1965'te binde 435'e, 1975'te ise binde 431'e düşmüştür. Kaldı ki, faal nüfusun mutlak anlamda göstermiş olduğu sınırlı gelişme faal nüfus tanımının değişmiş olmasından kaynaklanan, yapay bir büyümedir. 1955 ve 1965 sayımlarında ekonomik bakımdan faal nüfus (15+) yaşta olanları kapsamakta idi. 1970 sonrasında ise, ülkenin sosyal gerçekleri göz önüne alınarak, faal nüfus tanımında alt sınır olarak (12) yaş alınmaktadır. Bu nedenle, faal nüfusta ve dolayısı ile katılma oranındaki gerçek gelişmeyi izleyebilmek için, 1975'te de (15+) yaş grubunun göz önüne alınması gerekir ki bu hesaplama yapıldığında, Erzincan'da faallerin sayısı 112.000'e, katılma oranı da binde 396'ya düşmektedir.

Bu durumda, 1965-1975 arasındaki 10 yılda faal nüfusun göreli payı gibi, mutlak sayısının da azalmış olduğu, 20 yılda gerçekleşen toplam gelişmenin ise % 5 gibi çok düşük bir düzeyde kaldığı görülmektedir.

Gerçi aynı dönemde, Türkiye genelinde de, - mutlak olarak, büyümekle birlikte- faal nüfusun göreli payı binde 507'den, binde 405'e gerilemiştir. Ancak, il ve ülke ölçeğindeki gerileme aynı etmenlere bağlı değildir. Faal nüfus payının ülke genelindeki düşüşü, ekonomide meydana gelen yapısal bir değişimin, tarım kesimi egemenliğinin giderek zayıfladığı bir sanayileşme sürecinin sonucu ve göstergesidir *(Bak. Bursa, Sosyo-Ekonomik Yapı, Nüfusun Ekonomik Nitelikleri)*. Faal nüfusun bu anlamdaki gerilemesinin en önemli göstergeleri ise, sanayide çalışanlar sayısının tarım kesimi aleyhine büyümesi ile, özellikle tarım kesiminde önem taşıyan yardımcı aile bireyleri grubunun daralması, buna karşılık ücretliler oranının yükselmesidir. Gerçi, Erzincan'da da son 20 yılda yardımcı aile bireylerinin payı % 62'den, % 51'e düşerek, Türkiye geneline eşit bir gerileme göstermiş; ücretliler oranı ise % 6'dan % 25'e çıkarak ülke ortalamasını çok aşan bir büyüme kaydetmiştir (Tablo 2). Geniş anlamı ile sanayide (imalat sanayii, inşaat sanayii, gaz-su-elektrik) çalışanların ağırlığı da % 4'ten % 9'un üzerine yükselerek, yine Türkiye bütününkini aşan bir gelişme kaydetmiştir (Tablo 1). Ne var ki, sanayi kesimi payındaki gelişme büyük ölçüde inşaat işkoluna bağlıdır ve asıl büyük önemi taşıyan imalat sanayiinde çalışanlar oranındaki artış ise daha sınırlı kalmaktadır *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü ve Tablo 1)*. Öte yandan, Erzincan'da Türkiye genelinden farklı olarak, faal nüfus yalnız göreli olarak değil, mutlak anlamda

da gerilemektedir. Bu nedenle, faal nüfusun kaydettiği gelişmede asıl önemli etkenin Erzincan'ı ötedenberi etkileyen "il dışına göç" olgusu olduğu anlaşılmaktadır. Erzincan'ın verdiği göç, son yıllarda "toplu aile göçü" niteliğini kazanmış olmakla birlikte, yalnız çalışma çağındaki nüfusun katıldığı, iş bulma amacına yönelik göçler de önemini korumaktadır *(Bak. Göç).* Bu nitelikte göç ise, faal nüfusu, toplam nüfusa oranla daha büyük ölçüde aşındırmaktadır. Nitekim, genel katılma oranındaki en önemli gerileme, il dışına göçün özellikle "aile reisinin tekil göçü" düzeyinde gerçekleştiği 1955-1965 döneminde görülmektedir. Göçün nitelik değiştirerek, daha çok "toplu aile göçü" ölçeğinde gerçekleşmeye başladığı 1965-1975 arasında ise, faal nüfusta genel nüfustakine koşut biçimde, mutlak anlamda bir azalma ortaya çıkmış, sonuçta faal nüfusun göreli payındaki gerileme azalmıştır.

Öte yandan III. Ordu'nun karargâhını barındıran Erzincan, askeri özelliğine bağlı olarak azımsanamayacak ölçüde bir göç almakta ve bu, ilin hizmetler kesimindeki faaller sayısını yükseltmektedir *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü ve Göç).* Ancak, silah altındakiler, istatistik olarak faal nüfusa katılmakla birlikte, il ekonomisinin sağladığı gerçek çalışma olanaklarından (sivil işgücü talebinden) bağımsız bir grup oluşturdukları gibi, ekonomik bakımdan üretkenlikleri de sınırlıdır. Bu nedenlerle, faal nüfusun önemli bir bölümü, yaklaşık % 10'u, *(Bak. Faal Nüfusun Karşılıklı Bölünüşü).* Silah altındakilerden oluşan Erzincan'da, gerek gerçek iş olanaklarının, gerekse ekonomik bakımdan üretken nüfusun ilk bakışta görünenden daha düşük bir düzeyde bulunduğu söylenebilir.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Erzincan'da faal nüfusun işkollarına göre dağılımı, ilin ekonomik yapısında tarım kesiminin taşıdığı önemin sürdüğünü vurgulamaktadır. Gerçi, bu kesimde çalışanların oranı 1955'ten 1975'e oldukça azalmıştır. 1955'te Erzincan'da faal her 100 kişinin 84'ü tarım ve hayvancılıkla uğraşırken, bu oran 1965'te 79'a, 1975'te 72'ye gerilemiştir. Ancak, tarım kesiminin faal nüfustaki payı, bütün dönemlerde, ülke ortalamasının üzerinde olduğu gibi, bu paydaki gerileme de ülke genelinde görülenden daha düşüktür. Tarım kesiminde çalışanların oranı Türkiye bütününde 1955'te % 77 iken, 1975'te % 64'e inmiştir (Tablo 1). Tarım kesimi faal nüfusu ile ilgili ilginç bir nokta, bu kesimde çalışanlar sayısının 20 yılda mutlak olarak da azalmış bulunmasıdır. Nitekim, 1955'te tarım kesimi faal nüfusu 90.000 kişi iken, bu sayı 1975'te 87.500'e gerilemiştir. Kaldı ki, 1975'e ilişkin veriler (12+) yaşlar için hesaplanmış olup, 1975 yılı için de (15+) yaştaki faal nüfus göz önüne alındığında, tarım kesiminde çalışanların sayısı 78.000'e, oranı ise % 69,5'e düşmektedir. Böylece, (12-14) yaş grubundaki faallerin önemli bir bölümünün tarım kesiminde, "yardımcı aile bireyi" konumunda çalıştıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan, tarım dışı kesimlerde çalışanların sayısındaki mutlak artış, tarım kesimi faal nüfusundaki gerilemeyi karşılayacak düzeyde değildir. Bu ise, Erzincan'ın faal nüfusunu aşındıran "il dışına göç" olgusunun özellikle kırsal kesimden kaynaklandığını gösterir.

Tablo 2
Erzincan'da Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	107	0,1	6,1	61,6	25,8	6,4
	Erkek	54	0,2	11,5	30,6	45,2	12,5
	Kadın	53	**	0,6	93,6	5,7	0,1
1975	Toplam	122	0,3	24,9	50,9	23,9	**
	Erkek	76	0,5	37,3	26,4	35,8	**
	Kadın	46	**	4,5	91,2	4,3	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
Not. Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

1955-1975 döneminde tarım kesimi payı göreli olarak gerilerken, geniş anlamda sanayide (imalat sanayii, inşaat sanayii, gaz-su-elektrik) çalışanların oranı hızlı bir büyüme göstermiştir. 1955'te faal her 100 kişiden ancak 4'ü sanayi kesiminde iken, bu oran 1965'te 5'i, 1975'te ise 9'u aşmıştır. Böylece, 1955'te ülke ortalamasının (% 7,7) yaklaşık yarısı düzeyinde olan sanayinin payı, 1975'te bu ortalamaya (% 10,4) oldukça yaklaşmıştır. Bununla birlikte, geniş anlamı ile sanayi kesimi payındaki bu gelişme, büyük ölçüde inşaat işkoluna bağlı olup, imalat sanayiinde çalışanlar oranındaki artış daha sınırlıdır. Nitekim, inşaat işkolunun faal nüfustaki payı 20 yılda 2 katı büyümüş, bu işkolunda çalışanların sayısı mutlak olarak da 1.800'den 5.700'e yükselmiştir.

İmalat sanayiinde çalışanların ise gerek sayı, gerek oran olarak büyümesi daha sınırlı bir düzeydedir. 1955'te bu işkolunda, toplam faallerin % 2,3'ünü ifade eden 2.500 kişi çalışmakta idi. Bu sayı, 1975'te 2 katını aşarak 5.500'e ulaşmış, imalat sanayiinde çalışanların oranı % 4,5'e yükselmiştir. Ancak bu oran, inşaat kesiminin aksine, Türkiye ortalamasının (% 7,6) çok gerisindedir.

Tarım dışı kesimlerdeki asıl önemli gelişme, sırasıyla hizmetler, ticaret ve ulaştırma işkollarında gerçekleşmiştir. Ancak hizmetler kesimi payındaki olağanüstü büyümede, (% 2,3'ten % 12,4'e) faal nüfusun saptanmasındaki istatistik tanımların değiş miş olmasının önemli payı vardır. 1975'e değin, faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde, askeri personel "iyi tanımlanmayan faaliyetler" başlığı altında toplanmakta idi. Nitekim, önemli sayıda askeri personelin bulunduğu Erzincan'da da bu grubun payının 1955'te % 7,2, 1965'te % 8,8 olduğu görülmektedir (Tablo 1). 1975 Sayımı'nda, askeri personelin "kamu idaresi ve savunma ile ilgili hizmetler" başlığı altında hizmetler kesimine alınması, bu kesimin payının büyümesine ve % 12'yi aşmasına yol açmıştır. İyi tanımlanmamış faaliyetlerin payı ise binde 2'ye düşmüştür. 1975'te hizmetler kesiminde çalışan 15.000 kişinin % 66'sı (10.000 kişi) kamu idaresi ve savunma ile ilgilidir.

Hizmetler kesimindeki artışın yapay olmasına karşılık ticaret ve ulaştırma kesimi paylarındaki gelişmeler önemlidir. 1955'te faal her 100 kişinin ancak 2'si söz konusu kesimlerde çalışmakta iken, bu oran 1975'te % 6,2'ye ulaşmıştır. Mutlak olarak da ticaret kesimindeki faallerin sayısı 1.400'den 4.600'e, ulaştırma kesimindekilerin sayısı ise 900'den 3.000'e yükselmiş bulunmaktadır. Her iki kesim için de asıl önemli gelişme 1965-1975 döneminde gerçekleşmiştir. Ticaret kesiminin payı 1955-1965 dönemindeçok ufak bir artış kaydetmişken, 1965'i izleyen 10 yılda 2 katını aşarak % 3,7'ye sıçramıştır. Ulaştırma kesimi için de, ilk 10 yılda binde 8'den % 1,5'e varan artış, 1965-1975 arasında hız kazanarak % 2,5'e ulaşmıştır. Ancak, bu hızlı gelişmeye karşın, her iki kesimde de işletmeler, küçük aile işletmeleri düzeyinden kurtulabilmiş değildir. Nitekim, gerek ticaret, gerek ulaştırma işkollarında, ücretliler oranı Türkiye ortalamasının gerisinde, buna karşılık kendi hesabına çalışanlarla yardımcı aile bireylerinin payları ülke genelindekinin çok üzerindedir *(Bak. Faal Nüfusun Karşılıklı Bölünüşü ve Tablo3).* Ayrıca, ticaretle uğraşanlar içinde, perakende ticaretin payı da (1975'te % 94) Türkiye bütününden hayli yüksektir.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Erzincan'da ücretli kesim 1955'ten 1975'e önemli bir büyüme göstermiştir. 1955'te, ilde ücretli olarak çalışanların sayısı 6.500 olup, bunların göreli ağırlığı % 6 dolayında idi. 1955-1975 dönemi sonunda, ücretlilerin sayısı mutlak olarak 30.500'e çıkarak, 5 katına yaklaştığı gibi, bu kesimin göreli payı da % 25'e yükselmiş bulunmaktadır (Tablo 2). İlde ücretlilerin yoğun olduğu kesimlerden biri imalat sanayiidir. 1975'te bu kesimde ücretli olarak çalışanların oranı (% 70,7), Türkiye ortalamasından (% 63) hayli yüksektir. Söz konusu kesimde gerek kendi hesabına çalışanların, gerekse yardımcı aile bireylerinin payları da (sırasıyla % 23 ve % 4,5) ülke ortalamasının (% 26 ve % 7,5) altında bulunmaktadır (Tablo 3).

Bu durum, Erzincan imalat sanayiinde küçük aile işletmelerinin büyük bir ağırlık taşımamasının bir sonucudur. Gerçi, imalat

sanayiinde çalışanlar özellikle dokuma ve gıda alanlarında yoğunlaşmakta olup, 1975'te bu kesimde çalışan 5.000 kişinin % 60'ı bu iki alanda faaldi. Öte yandan bu alanlar, özellikle dokumacılık, küçük aile işletmeciliğine uygundur. Bu dalda aile işletmeciliği düzeyindeki el tezgâhlarında, genel olarak daha çok kadın işgücü kullanıldığı halde, Erzincan'da durum tersine dönmekte ve dokumacılıkta çalışan her 1.000 kadına 1.300 erkek düşmektedir. Bu da, Erzincan dokuma sanayiindeki örgütlenmenin aile işletmeciliğini aştığını göstermektedir.

İmalat sanayiinde ücretli kesimin ağırlık taşımasına karşılık, ticaret ve ulaştırma işkollarında ücretli oranı düşüktür. Türkiye genelinde, ticaret kesimindeki faallerin % 36'sı, ulaştırma kesimindeki faallerin ise % 54'ü ücretli olarak çalışırken, bu oranlar Erzincan'da sırasıyla % 25 ve % 43'tür. Buna karşılık, söz konusu işkollarında kendi hesabına çalışanlarla yardımcı aile bireylerinin ağırlıkta oldukları görülmektedir. Ticaret işkolunda her 100 kişiden 64'ü kendi hesabına, 8'i ise yardımcı aile bireyi olarak çalışmaktadır. Bu oranlar Türkiye ortalamalarının (sırasıyla % 54 ve % 6) çok üzerindedir. Ulaştırma kesiminde de, gerek kendi hesabına çalışanların, gerekse yardımcı aile bireylerinin payları (% 50 ve % 7 ile), ülke genelini (% 42 ve % 3) aşmaktadır (Tablo 3). Bu durum, imalat sanayiinin aksine, ticaret ve ulaştırma kesimlerinde, aile ölçeğinde, küçük işletmeciliğin egemen olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, ticaret kesiminde çalışanlar içinde, küçük perakende ticaretle uğraşanlar (% 94 ile) çok yüksek bir orana ulaşmakta faal nüfusun mesleğe göre bölünüşünde, büyük ölçekli ticaret kuruluşlarının gereksineceği "ticaret ve satış personelinin" göreli payı da (% 2,2), Türkiye ortalamasının (% 3,2) altında kalmaktadır (Tablo 4).

Erzincan'da, faal nüfusun tarım kesimindeki yapısı ise ülke geneli ile tam bir benzerlik göstermektedir. Bu kesimde çalışan her 100 kişinin kabaca, 4'ü ücretli, 26'sı kendi hesabına çalışan, 70'i ücretsiz aile işçisidir (Tablo 3). Türkiye bütününde ise aynı oranlar sırasıyla, % 3, 28 ve 69'dur.

Tarım kesimi faal nüfusu, işteki yeri açısından ülke geneli ile benzer bir bileşim göstermekle birlikte, il faal nüfusunun bütünü için "yardımcı aile bireyleri", Türkiye ortalamasını aşan bir ağırlığa sahiptir. Nitekim, faal nüfusun bütünü içinde bu grubun payı % 51 iken ülke ortalaması % 45'tir (Tablo 2). Bu durum, yardımcı aile bireyleri grubunun, ülke genelinde özellikle tarım kesiminde yoğunlaşmasına karşılık, Erzincan'da, ticaret ve ulaştırma gibi tarım dışı kesimlerde de önemli bir yer tutmasından kaynaklanmaktadır (Tablo 3).

Erzincan'da, tarım dışı kesimler içinde, en hızlı gelişmeyi göstermiş olan kesiminşaat kesimidir *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü ve Tablo 1)*. Bu kesimde hızla artan faal nüfusun daha çok "ücretli" olarak çalıştığı görülmektedir. İnşaat kesiminde çalışanlar içinde ücretliler oranı, Türkiye genelinde % 84 iken, Erzincan'da % 95'i aşmaktadır (Tablo 3). Nihayet, faal nüfusun mesleğe göre bölünüşünde tarım dışı üretim faaliyetinde çalışanlar oranının (% 18,5 ile), Türkiye ortalamasına (% 21) oldukça yaklaşmasını sağlayan da yine inşaat

Tablo 3
Erzincan'da Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%) - (1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	3,5	**	26,5	70,0	**
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	70,7	1,5	23,3	4,5	—
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	95,3	1,0	3,2	0,5	—
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	24,6	2,9	64,3	8,2	—
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	42,5	0,6	50,2	6,7	—
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	83,3	1,4	14,0	1,3	—
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	96,5	0,2	2,8	0,5	—
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	100,0	—	—	—	—

* Türkiye rakamları için Ankara Tablo 3'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 24- Erzincan İli, 1975)

1927 Tarım Sayımı'nda Erzincan

1927 Tarım Sayımı'na göre Erzincan'da nüfusun % 76'sından fazlası tarımla uğraşmaktaydı. Çiftçi ailesinin ortalama nüfusu 6 kişiye yakındı. Her aileye 14,5 dönüm kadar ekili alan, 1,6 çift hayvanı ve 12 çiftlik hayvanı düşmekteydi.

260.000 hektar dolayında olan toplam ekili alanın % 97'sinde tahıl, % 2'sinde baklagiller ve binde 6'sında sanayi bitkileri ekilmekteydi. İlin tahıl ekim alanlarının toplam ekili alan içindeki payı Türkiye ortalamasının üstünde, sanayi bitkileri ve baklagillerin ekim alanları payları ise Türkiye ortalamasından daha düşüktü.

Yılda yaklaşık 13.600 ton tahıl, 570 ton baklagil, 147 ton sanayi bitkisi üretilmekteydi. Ortalama tahıl verimi Türkiye ortalamasının üstündeydi.

Tahıllardan buğday 17.400 hektar alanda ekilmiş, 10.500 ton ürün alınmıştı. Buğdayı, 8.000 hektar alan ve yılda 3.000 ton üretimle arpa izliyordu. Ayrıca yulaf ve darı ekimi de yapılmaktaydı.

Baklagillerden en çok üretilen nohuttu. 64 hektar alanda nohut ekilmiş 80 ton ürün elde edilmişti. Bakla ve fasulye üretimleri ise daha düşüktü.

İlde ekimi yapılan başlıca sanayi bitkileri patates ile çok az miktarda ekilen şeker pancarıydı. 1927'de ilde 54 ton patates elde edilmişti.

1927 Tarım Sayımı'na göre Erzincan da bulunan 13.816 tarım araç ve gerecinin yalnızca 42'si traktör, mibzer, biçerdöver gibi modern tarım araçlarıydı.

O yıllarda ilde toplam 28.800 dolayında çeki hayvanı, 217.000 dolayında çiftlik hayvanı ve 43.000 kümes hayvanı vardı. Çiftlik hayvanlarından en önemlileri kıl keçisi, koyun ve sığırdı. 89.400 kadar kıl keçisi, 67.000 dolayında koyun ve 48.300 sığır bulunuyordu. Ayrıca manda ve az sayıda tiftik keçisi vardı. Kümes hayvanlarının % 90'ından çoğunu ise tavuk oluşturuyordu.

Erzincan

1922

1922 - 1923 - Erzincan

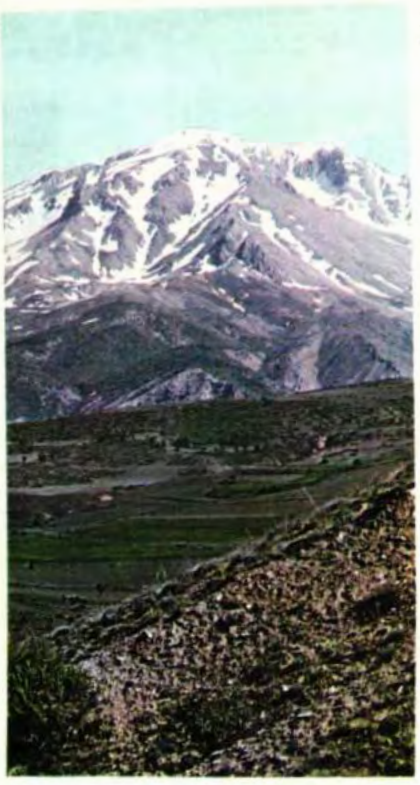
1923

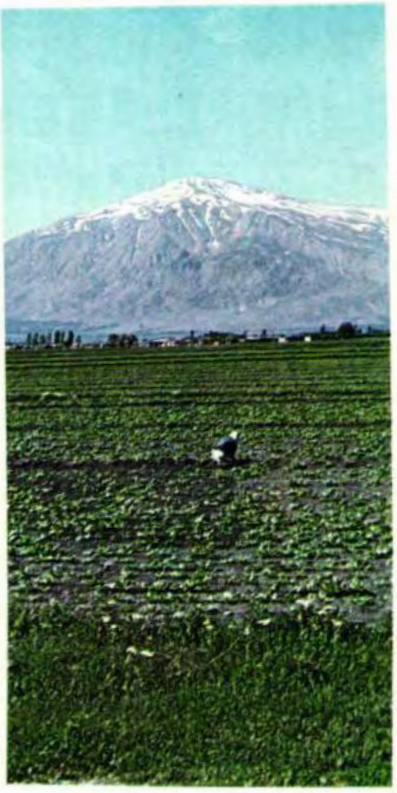
1924

1925

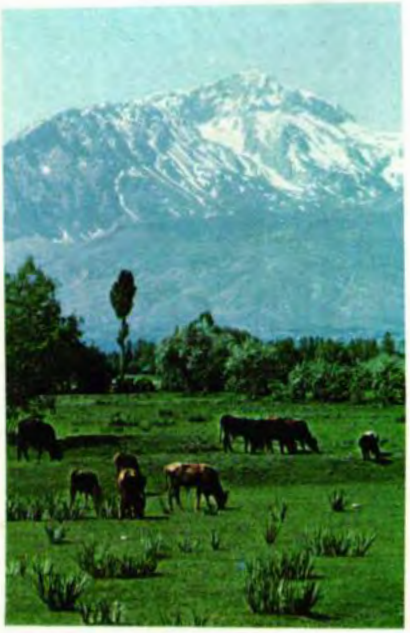

1926

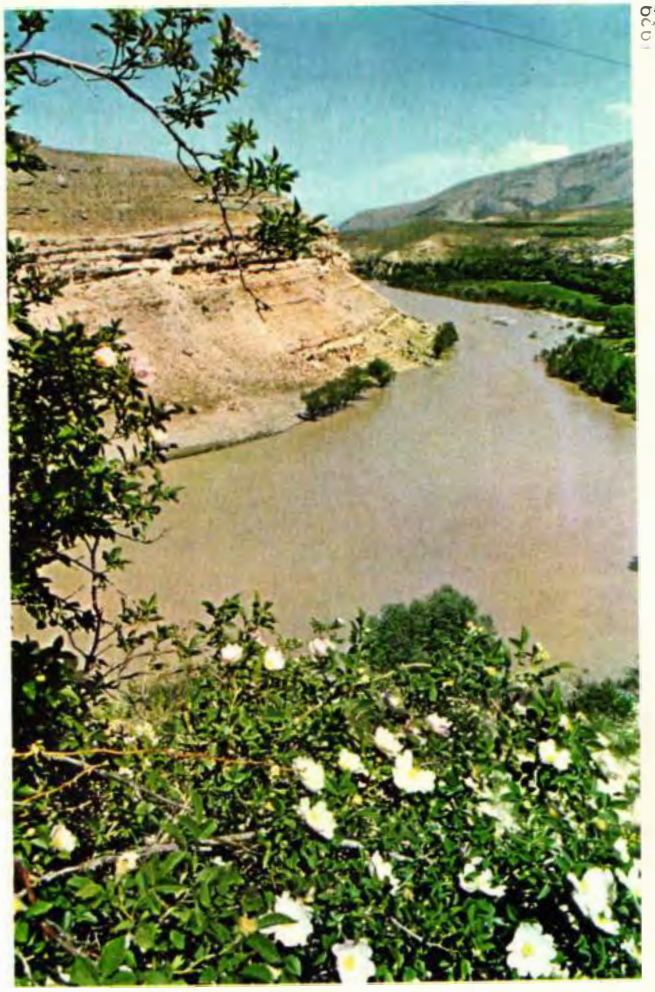

1924 - Palandöken Dağları
1925 - Coşan Dağı
1926 - Keyiş Dağı
1927 - Munzur Dağı

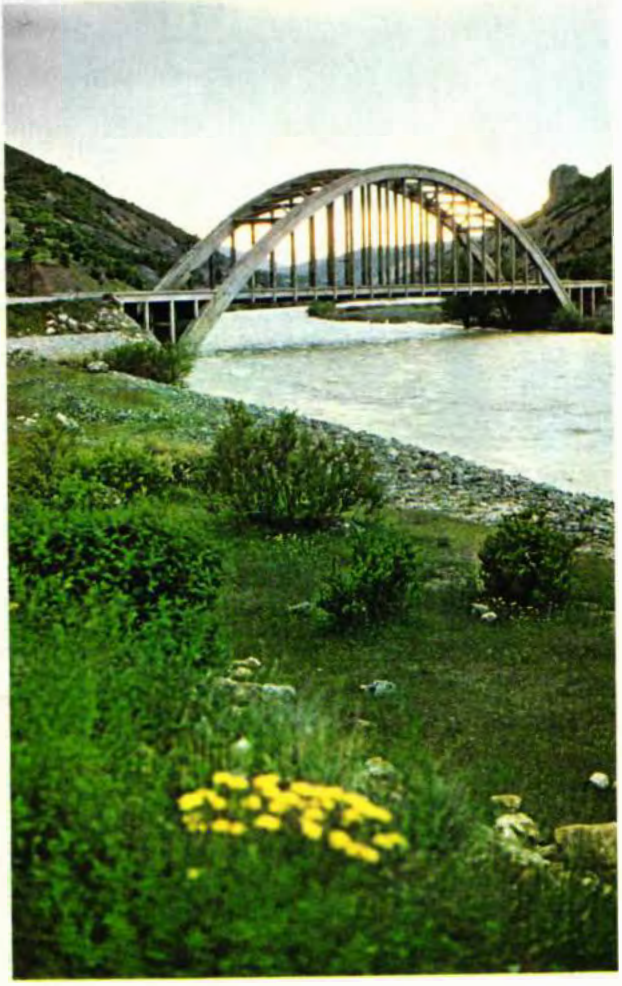
1927

1928

1929

1928 - 1929 - Fırat Nehri
1930 - Erzincan Ovası'nın Altıntepe'den görünüşü
1931 - Takkuran Yaylası
1932 - Tercan Ovası'

1930

1931

1932

1933

1934

1933 - Girvelik Şelalesi
1934 - Sarıkaya Geçidi
1935 - Yedigöller, Erzurum
1936 - Beytahtı bataklığı
1937 - Kemah yakınlarında bir köprü
1938 - Mercan Suyu

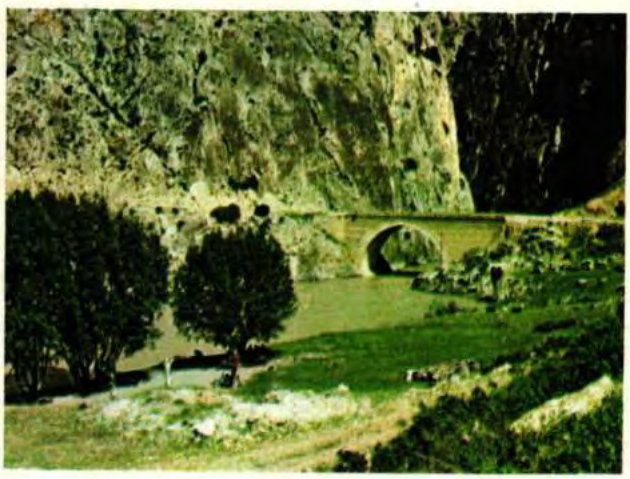
1935

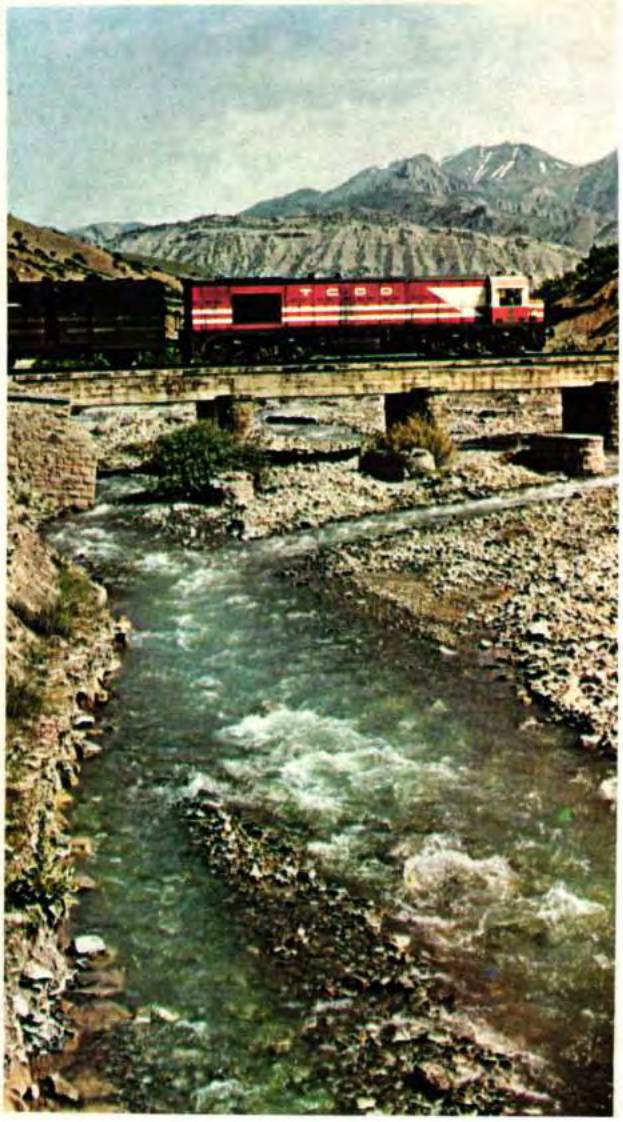
1936

1937

1938

kesimidir. Gerçekten de tarım dışı üretim faaliyetinde çalışanlar arasında "inşaat işlerinde çalışanların" oranı % 25'e ulaşmakta, başka bir deyişle, inşaat işkolunda çalışanlar, tarım dışı üretim faaliyetleri arasında 1/4 ile en önemli yeri tutmaktadırlar.

TARIM

GİRİŞ: Büyük bir bölümü Türkiye'nin geri kalmış bir yöresi olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Erzincan İli, az gelişmiş illerden biridir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın ekonomik ve sosyal gelişmişlik göstergelerine göre yaptığı illerarası sıralamada Erzincan 41. sıradadır.

Öte yandan, Erzincan gelişmişlik açısından ikili bir yapı göstermektedir. Büyük ölçüde doğal koşulların etkisi ile, ilin ovalık ve yüksek bölgeleri arasında bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Tarımsal ürün çeşitleri, işletme biçimi, verimlilik gibi göstergeler açısından, Erzincan Ovası'nı içine alan Merkez İlçe,göreli olarak gelişmiş bir yöre olup; ilin az gelişmişlik özelliği daha çok Tercan, Refahiye, Kemah, Kemaliye gibi ilçelerde egemen olan tarımsal yapıdan kaynaklanmaktadır.

İlde başlıca ekonomik uğraş tarımdır. 1975'te il faal nüfusunun yakaşık % 72'si tarım kesiminde çalışmaktaydı. Tarımdan sağlanan gelir, il gelirinin % 50'si kadardır. Bunun da % 65'i bitkisel, % 35'i ise hayvansal ürünlerden sağlanır.

Erzincan Ovası, çevresi dağlarla kuşatılmış, genişliği 500 km2 dolayındadır. Ovadan geçen Karasu ve kolları, dağlardan inen kimi küçük çaylar, Dersim Dağları'ndan kaynaklanarak Girlevik Çavlanı'ndan yayılan sular, ovada sulu tarıma olanak sağlayan başlıca su kaynaklarıdır.

Ayrıca, Tercan İlçesi'ni içine alan Pekeviç Ovası, dağların rüzgârlardan koruduğu kuytu yerler, platolar ve dar vadiler ildeki öbür tarım alanlarıdır. Erzincan Ovası'nın batısı, verimli bağ-bahçeler, meyve ekim alanlarıyla kaplıdır. Bu kesimde nüfus yoğunluğu da görece yüksektir. Yükselti arttıkça ve akarsulardan uzaklaşıldıkça kuru tarım egemen olmaya başlar. Ovanın doğu kesiminde eskiden yer alan bataklıklar 1943' lerde devlet eliyle kurutulmaya başlanmış ve ekilebilir alanlar elde edilmiştir. Akyazı Köyü'nün doğusunda yer alan Nargâh Bataklığı bunlardan biridir.

Erzincan çok eski bir ticaret ve yerleşme merkezidir. Su kaynakları bakımından zengin, iklim bakımından bulunduğu bölgeye göre yumuşak, ulaşım bakımından bir uğrak merkezi olan ilin, ekonomik yönden gelişememiş olmasının çeşitli sosyo-ekonomik nedenleri vardır. Tarih boyunca aşiret bağları şeklinde ortaya çıkan feodal ilişkiler, ilin ekonomik gelişmesini önemli ölçüde sınırlayan bir etken olmuştur. Ayrıca, 1895' teki Ermeni Ayaklanması, 1890'da Erzincan'da yaşanan 31 Mart Olayı, 1916'daki Rus işgali, değişik tarihlerde patlak veren Dersim ayaklanmaları, ilin geçirdiği çeşitli depremler ve bunlardan kenti yerle bir eden 1939 "Büyük Erzincan Depremi", ilin ekonomik yaşamını önemli ölçüde sarsan ve nüfusun büyük bir bölümünün yöreden göç etmesine neden olan sosyal ve doğal olaylardır.

Tablo 4
Türkiye ve Erzincan'da Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%) - (1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Erzincan		
	Toplam 16.349.380	Toplam 122.187	Erkek 76.115	Kadın 46.072
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	3,2	3,8	2,2
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,3	0,5	*
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	2,0	2,8	0,7
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	2,2	3,5	0,1
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	2,5	3,8	0,3
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı Balıkçı, Avcı	64,1	71,3	56,7	95,6
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	18,5	28,9	1,1
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 24- Erzincan İli, 1975, DİE Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

1939 Erzincan Depremi'nde 15.600 kişi ölmüş; sağ kalanlar Hatay, İskenderun, Adana, Mersin, Maraş yörelerine yerleştirilmiş, bunlardan bir bölümü daha sonraki yıllarda Erzincan'a dönmüştür. İlin ekonomik yaşamı 1940'lardan sonra yavaş yavaş canlanmaya başlamıştır. Erzincan'da 1950'lerde başlayan şeker pancarı ekimi 1956'da Erzincan Şeker Fabrikası'nın açılmasıyla il tarımının gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Pancar ekiminin toprağı gübreleme, çapalama gerekliliğini getirmesi, toprağın verimliliğini artıran bir değişim ürünü olması, öbür ürünlerden daha çok kâr bırakması ve devletin özendirici bir politika izlemesi, ilin ekonomik yaşamında önemli bir gelişmeye neden olmuştur.

Tarımda makineleşme, 1960'larda göreli olarak hızlı bir artış göstererek ekim alanlarının genişlemesini ve üretimin artmasını sağlamıştır.

Erzincan İli'nde bitkisel üretim alanları il topraklarının yaklaşık % 21,4'ünü oluşturur. Bu, Türkiye ortalamasının (% 35) altındadır. Su kaynaklarının bolluğu, geniş bir tarım alanında sulu tarım yapma olanağı sağlamıştır. Öyle ki, ilde toplam tarım alanının % 26'sında sulu tarım yapılmaktadır. Bu oran Türkiye genelinde ise ancak % 7'dir.

Erzincan tahıl ekili alanlarının Türkiye içindeki payı 1950'de binde 7 iken, 1980' de binde 9'a yükselmiştir. Buna karşılık, ilde üretilen tahılın Türkiye toplam tahıl üretimi içinde 1950'de binde 7,7 olan payı, 1980'de binde 7'ye düşmüştür.

1950-1980 arasında ilin ekim alanlarında tahılda % 141, baklagillerde % 261, patateste ise % 269 dolaylarında bir artış olmuştur. Bu artış oranları, tahılda ve baklagillerde Türkiye artış oranından yüksek, sanayi bitkilerinde ise düşüktür. İlde en çok, tahıllardan buğday, arpa ve çavdar; baklagillerden fasulye, fiğ; sanayi bitkilerinden patates ve şeker pancarı ekilir.

Erzincan İli önemli bir tahıl bölgesi değildir. Tahıl üretimi susuz alanlarda önem taşır. Ovanın en verimli ve sulak yerleri ise sebzecilik alanıdır. İlde yaprağını döken tüm meyve ağaçları yetişmektedir. En önemlileri elma, kayısı, zerdali ve duttur. Antepfıstığı, badem ve ceviz de gittikçe ticari önem kazanmaktadır.

İklim ve su kaynakları bakımından sebzeciliğe elverişli olan ilde, 1950'lerden sonra üretici sebze yetiştirip kâr ettikçe ve sulama olanakları geliştikçe, sebze ekim alanları genişlemiş ve üretim artmıştır. Sebzecilik, sulu tarımın yapıldığı kesimlerde giderek önem kazanmıştır. En çok üretilen sebzeler domates, hıyar, lahana, kabak, fasulye ve patlıcandır.

İlde doğal su kaynaklarının yanında Erzincan Ovası Sulama Tesisleri, Tuzla Çayı üzerinde kurulan Erzincan-Tercan Barajı, 1954'te işletmeye açılan Girlevik Santralı, ayrıca DSİ'ce Merkez İlçe'de açılan 60'a yakın kuyu, il topraklarının sulanmasında yararlanılan önemli tesislerdir.

İl tarımında makineleşme 1950'lerde başlamış ve 1960-1970 döneminde hızlanmış olmakla birlikte, asıl sıçrama 1970-1979 arasında gerçekleşmiştir. Traktör sayısında 1970-1980 arasında % 305 gibi bir artış sağlanmıştır. Buna bağlı olarak mibzer, pulluk, karasaban gibi geleneksel tarım araçlarında bir düşüş vardır. 1980'de ilin Türkiye toplam traktör sayısındaki payı binde 6'daydı. Makineleşmenin verim üzerindeki olumlu etkisine karşın, Erzincan'da genel verim artışı Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

İl toplam alanının % 59,6'sını çayır ve meralar oluşturur. Erzincan yaylaları hayvancılığa elverişli plato ve düzlükler şeklindedir. Bu otlaklar geçmiş yıllarda il hayvancılığı için yeterliydi. Şeker pancarı ekiminin başlaması, tarım araçlarındaki gelişmeler 1960'lardan sonra çayır ve otlak alanlarını daraltmıştır. Bu dönemde mera hayvancılığına ek olarak besi hayvancılığının da başlaması nedeniyle, ilde bir yem sıkıntısı başgöstermiştir.

İlde yem bitkisi olarak anayurdu Erzincan olan "korunga" ile fiğ ve yonca ekilmektedir. Bu bitkilerin üretimi 1958'lerde gelişme göstermekle birlikte hayvan sayısındaki artış yüzünden yetersiz kalmıştır. Bu yüzden Deneme Tohum Üretim Müdürlüğü'nce, hayvancılıkla uğraşan bazı köylerde örnek tarlalar kurularak hayvan yemi ekimine başlanmıştır. Ayrıca besi hayvancılığında pancar küspesinden ve yapraklarından elde edilen hayvan yemleri de kullanılmaktadır.

İl hayvancılığı daha çok yerli sığır ve koyun ırklarına dayanır. 1969'da ilde hayvan ıslahı ve besicilik projeleri çalışmaları başlatılmıştır. İlde en çok koyun, kıl keçisi ve sığır yetiştirilir. 1950'lerde 187.000 olan toplam koyun sayısı, 1980'lerde 546.000'e çıkarak Türkiye toplam koyun varlığı içindeki payı % 1,1'e ulaşmıştır. Aynı dönemde, sığır sayısı da 137.000'den 227.000'e yükselerek, ilin Türkiye toplam sığır varlığındaki payı % 1,4 olmuştur.

Hayvansal ürünlerden en önemlileri süt ve ettir. Yaylalarda kurulan gezici peynir mandıralarında elde edilen peynir, ilin peynir gereksinimini büyük ölçüde karşılar. Elde edilen et de il tüketimini karşıladığı gibi, geri kalanı komşu illere gönderilir.

Üretimi fazla olmamakla birlikte, Erzincan balı, özellikle de Ballı (Cileyli) Köyü'nde üretilen bal ünlüdür.

İlde bitki örtüsü cılız ve otsu karakterlidir. Refahiye ve Kemah yörelerinde yoğunlaşan ormanlar genellikle seyrektir. Toplam orman-funda alanı il topraklarının % 10,4'ünü oluşturur. İl ormanlarında en çok meşe, gürgen, dişbudak ve sarıçam ağaçları vardır.

Birçok Doğu Anadolu ilinde görüldüğü gibi, Erzincan'da da ağaların elinde toplanmış büyük toprak mülkiyeti yaygındı. 1960'lardan sonra etkili olmaya başlayan tarımda modernleşme süreci içinde, ağalık da nitelik değiştirmiştir. Büyük toprak mülkiyeti hâlâ vardır, hatta gelişmektedir. Ama, özellikle ovalardaki topraklar göreli olarak pazara açık bir anlayışla kullanılmaya başlanmıştır. Erzincan tarım kesiminde toprak, genellikle küçük işletmeler şeklinde bölünmüştür. Ayrıca, yörede "kom" adı verilen bir hayvan-toprak işletmesi türü de bulunmaktadır. Topraksız çiftçi aileleri, toplam çiftçi ailelerinin üçte biri kadardır. Bunlar geçimlerini yarıcılık, marabacılık ve işçilik yaparak sağlarlar.

Tarımsal etkinliklerin bir yandan iklim özelliğine bağlı olarak, yılda 100 gün gibi kısa bir dönemle sınırlı olması, bir yandan da topraksız ailelerle, az topraklı ailelerin çoğunlukta oluşu, açık ve gizli işsizlik yaratmakta, böylece il dışına göçlerin önem kazanmasına yol açmaktadır. Öyle ki, 1950 Nüfus Sayımı'na göre Erzincan, göç veren iller arasında 4. sırada yer alırken, 1960'ta ilk sıraya çıkmıştır.

BİTKİSEL ÜRETİM: Erzincan ikliminin, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgeleri arasında kendine özgü nitelikleri vardır. Bu yüzden il, çevre illerin meyve ve sebze bahçesi gibidir. Meyve ve sebzeciliğin yanında, tahıllar, baklagiller, şeker pancarı, fiğ ve patates, yetiştirilen öbür önemli ürünlerdir.

Tablo 5
Erzincan'da Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	52.697	95.622	117.456	135.397
Toplam Tahıl	94,6	92,7	92,8	88,8
Buğday	58,6	62,3	67,1	63,3
Arpa	17,9	15,9	16,3	19,3
Çavdar	9,9	7,6	5,3	6,1
Toplam Baklagiller	4,0	2,6	3,6	5,7
Fasulye	1,3	1,6	1,8	2,8
Fiğ	1,7	0,6	1,5	2,6
Şeker Pancarı	—	3,5	2,5	2,7
Patates	0,8	0,7	0,7	1,2
Diğerleri	0,6	0,5	0,4	1,6

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE,

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Erzincan Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalmaası		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan	0,62	—	0,64	—	0,75	—	0,83	—
Toplam Tahıl	0,71	0,77	0,68	0,67	0,82	0,73	0,89	0,70
Buğday	0,80	0,87	0,77	0,75	0,91	0,79	0,93	0,74
Arpa	0,65	0,63	0,54	0,60	0,74	0,69	0,95	0,79
Çavdar	1,19	1,98	1,09	1,18	0,97	1,17	1,73	1,34
Toplam Baklagiller	0,48	0,78	0,43	0,46	0,75	0,94	1,13	1,00
Fasulye	1,04	1,47	1,32	1,23	2,05	2,33	3,50	3,44
Fiğ	1,54	2,45	0,65	0,65	1,75	1,89	3,21	2,06
Şeker Pancarı	—	—	2,21	2,10	1,99	1,40	1,38	1,19
Patates	1,07	1,14	0,45	0,72	0,46	0,69	0,92	1,22

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Yüzölçümü 1.190.300 ha olan il topraklarının % 91,5'i bitkisel üretim yapılan alanlar, çayır ve mealar ile ormanlardan oluşan tarıma elverişli topraklardır. % 8,5'i ise, dağlık, taşlık, bataklık alanlardan oluşan tarıma elverişsiz alanlardır.

Tarıma elverişli alanların (1.088.000 ha) % 23,4'ü işlenen alanlardan, % 11,4'ü orman ve fundalardan, % 65,2'si de çayır ve meralardan oluşur. 255.000 ha kaplayan işlenen alanların ise yaklaşık % 75'ini nadaslı kuru tarım, % 25'ini sulu tarım yapılan alanlar oluşturur.

Tarla tarımı yapılan ekili alanlar 1950' lerden başlayarak hızlı bir gelişme göstermiştir. 1950-1980 arasında % 170'in üzerinde bir artışla ekili alan 53.000 hektardan 135.000 hektara çıkmıştır (Tablo 5). Bu dönemde Türkiye genelinde ekim alanları artış oranı % 94'tü.

Tahıllar: 1950'de yaklaşık 50.000 hektar olan tahıl ekim alanları 1960'larda hızlı bir artışla 88.600 ha'a yükselmiş, 1970'lerde de düzenli bir artış göstererek 1980'de 120.000 ha dolayına ulaşmıştır. Bu artışın önemli bir bölümü, Merkez İlçe'nin yer aldığı Erzincan Ovası dışındaki kuru tarım alanlarında gerçekleşmiştir. Ovadaki tahıl alanları ise zamanla sulu tarımla üretilen meyve, sebze, baklagiller ve pancar ekim alanlarına dönüşmüştür.

Buğday: Buğday ekim alanları 1950-1980 arasında yaklaşık 31.000 hektardan % 177,5'lik bir artışla 86.000 ha'a çıkmıştır. Aynı dönemde Türkiye genelinde buğday ekim alanları artış oranı % 137,4 idi. 1980' de buğday ekim alanlarının il toplam ekili alanları içindeki payı % 63, Türkiye buğday alanları içindeki payı da binde 9,3 olmuştur (Tablo 6).

İlde genellikle sert buğday ekilmektedir. Ama, özellikle dağ köylerinde, tohumluğa ayrılan birçok sert ve yumuşak buğday türü karışmış durumdadır. Göçler yüzünden il dışına giden çiftçilerin köylerine dönerken çeşitli tohumluklar getirmeleri bu karışıklığa neden olmuştur. Bu durum, buğdayın verimliliğini azalttığı gibi, tek tip un yapımı ve ekmek çıkartılmasını da engellemektedir.

Buğdayın niteliğindeki bu bozulma nedeniyle, köylüler ekmek yaparken yumuşak olmasını sağlamak amacıyla hamura, "melemir" denilen bir otun tohumlarını katmaktadır. Buğday ekimi susuz alanlarda yüksek kesimlerde yaygındır. Tercan, Çayırlı, Kemah ve Refahiye, buğdayın en çok ekildiği ilçelerdir.

Arpa: 1950'lerde yaklaşık 9.500 ha olan arpa ekim alanı, 1980'lerde 26.000 ha'a çıkmıştır. Arpa ekim alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1950-1980 döneminde önemli bir artış göstermemiş, % 18 ve 19 dolayında kalmıştır. Aynı yıllarda ilin Türkiye arpa alanları içindeki payı ise küçük bir artışla binde 6'dan binde 9'a çıkmıştır.

İlde en çok bölge halkının "kılıç arpa" dediği iki sıralı beyaz arpa ekilir. Yazlık olarak ekilen bu arpa türü kuraklığa dayanıklıdır ve yetişme süresi kısadır. Bu türün kılçıkları hafif dişli olduğu için danesi kadar samanı da yem olarak kullanılır.

İki sıralı "çakır arpa", sonbaharda ve daha az ekilir. İlin bazı köylerinde "çıplak arpa" ya da yöre halkının deyişiyle "peygamber arpası" da yazlık olarak ekilmekte ve bu kavuzsuz arpalardan elde edilen un, buğday ununa karıştırılmaktadır.

Tablo 7

Erzincan'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl	45.554	94.999	134.593	172.936
Buğday	26.045	59.904	94.085	124.630
Arpa	10.101	20.336	25.599	40.244
Çavdar	6.073	7.730	8.889	7.881
Toplam Baklagiller	2.505	2.713	5.792	7.714
Fasulye	755	1.669	3.488	5. 581
Fiğ	1.272	571	1.785	1.708
Şeker Pancarı	—	69.888	75.152	96.467
Patates	3.077	10.329	14.203	35.017

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Çavdar: İlde çavdar ekimi yaygın değildir. 1950-1980 arasında çavdar ekim alanları 5.200 ha'dan 8.300 ha'a çıkmış buna karşın il toplam ekim alanları içindeki payı yaklaşık % 10'dan % 6'ya düşmüştür. Aynı yıllarda ilin Türkiye çavdar alanları içindeki payı da % 1 dolayında dalgalanma göstermiştir.

Baklagiller: İlde başta fasulye olmak üzere fiğ, mercimek, nohut gibi baklagiller Tercan dışında hemen tüm ilçelerde ekilmektedir. İklimin uygunluğu ve sulama donanımlarının gelişimi baklagiller ekiminin artmasında başlıca etkenler olmuştur. Sulama olanakları arttıkça ekim alanları da genişlemektedir.

1980'lerde yaklaşık 7.700 ha'a ulaşan baklagil ekim alanı 1950-1980 arasında % 261,4 artmıştır. Bu oran Türkiye genelinde % 53'tür. 1950'de baklagillerin il ekim alanları içinde % 4 olan payı, 1960'larda düşmüş, sonra yeniden artarak 1980'lerde % 6'ya yaklaşmıştır. Bu dönemde ilin Türkiye baklagil ekim alanlarındaki payı bir katından fazla artarak binde 5'ten, % 1,1'e çıkmıştır.

En geniş alan kaplayan fasulyenin ekim alanı, 1950'de yaklaşık 700 ha'ken, 1980'de 5 katını aşarak 3.800 ha olmuştur. Bu dönemde Türkiye fasulye ekim alanlarındaki artış hızı ise % 66 dolayındaydı. İlin Türkiye fasulye ekim alanı içindeki payı da 1950-1980 arasında yaklaşık % 1'den % 3,5'e çıkmıştır.

İlde, otlak ve meralar hayli geniş olduğu halde, şeker fabrikasının kurulmasıyla besi hayvancılığına başlandığından, hayvan yemi sıkıntısı doğmuştur. Bu sıkıntının giderilmesi için yem bitkileri ekimi hızlandırılmıştır. Bu amaçla, Deneme Tohum Üretim Müdürlüğü'nce anayurdu Erzincan olan korunga bitkisi yetiştirilip köylülere verilmekteydi. Bunun yetersiz kalması üzerine fiğ ve yonca ekimi geliştirme çalışmalarına başlanmıştır. Her yıl, 500-1.000 dekar arasında değişen bir alanda bu üç yem bitkisinin (üreticiye örnek olmak üzere) demonstrasyon ekimleri yapılmaktadır. 1970'lerde, "fiğ nüvelikleri"nde elde edilen tohumlar çiftçilere verilmekte ve ekimleri sağlanmaktaydı. 1971-1972 arasında L-147 tipi Erzurum siyah fiğ tohumu anlaşmalı olarak ektirilerek iyi sonuçlar alınmıştır. Bu ekimler sonucu yeşil ve kuru yem sıkıntısı bir ölçüde azalmış, bu durum hayvancılığın gelişmesini de etkilemiştir.

1950'de yaklaşık 900 ha olan fiğ ekim alanı, % 290'lık bir artışla 1980'lerde 3.500 ha'a ulaşmıştır. Bu dönemde fiğin il ekili alanı içindeki payı da % 1,7'den % 2,6'ya çıkmıştır. İl fiğ üretim alanının Türkiye içindeki payı ise, bir katı artış göstererek % 3'ü aşmıştır.

Sanayi Bitkileri: İl tarımında en önemli sanayi bitkisi şeker pancarıdır. Bunu patates izler.

Pancar ekimine 1950'lerde başlanmış, üretim şeker fabrikasının kurulması (1956) ile hızlanmıştır. 1960'ta yaklaşık 3.400 ha alanda pancar ekiliyordu. Bu artışa karşın, 1960'larda il ekim alanlarında şeker pancarının payı % 3,5'ten % 2,5'e düşmüştür. Bu durum, il toplam ekili alanlarındaki genişlemenin daha hızlı oluşunun sonucudur. Aynı dönemde il pancar ekim alanının, Türkiye pancar ekim alanlarındaki payında da küçük bir düşme görülmüştür. Bu dönem, Türkiye'de pancar ekiminin geniş ölçüde desteklendiği ve ekim alanlarının genişlediği bir dönemdir.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Erzincan'da yetiştirilen ürün türleri deseni oldukça büyük bir çeşitlilik göstermektedir. İlde çevre illere göre daha önemlice bir yeri olan sebzecilik ve meyvecilik, asıl 1950'lerden sonra gelişmiştir. Tahıl üretimi, Erzincan tarımının çeşitliliği içinde pazarlama açısından ikincil önemde kalmakla birlikte, üretim miktarları ve ekim alanları bakımından, yine de ön sırada yer almaktadır. Sanayi bitkilerinden pancar ve patates üretimi de gittikçe önem kazanmaktadır. Baklagillerden bir hayvan yemi olan fiğ ve ilin geleneksel yem bitkilerinden korunga üretimi, ekim alanlarının genişlemesine bağlı olarak ve devletin des-

tekleme ve özendirmeleri sonucu zaman içinde yitirdikleri önemi yeniden kazanmaktadır.

Tahıllar: İlin 1950'de yaklaşık 45.500 ton olan tahıl üretimi, hızlı bir artışla (% 280) 1980'de yaklaşık 173.000 tona yükselmiştir (Tablo 7). Ne var ki, bu dönemde Türkiye tahıl üretimi % 316 oranında arttığından Erzincan tahıl üretiminin Türkiye payı 1950-1980 arasında düşmüştür. Bu pay 1950'de binde 7,7 iken, 1980'de binde 7 olmuştur.

Tahıl ürünleri yerinde tüketilir. Üretim aile işletmelerinin gereksinimini karşılamaya yöneliktir.

İlde nadas oranı % 45 dolayındadır. Nadas, toprakların % 80'inin 1 yıl, % 20'sinin ise 2 yıl nadasa bırakılması biçiminde uygulanır. Nadas genellikle susuz alanlarda, dağlık kesimlerde yapılmaktadır.

Buğday: Tahıl üretimi içinde en büyük pay buğdaydadır. Buğday üretimi öbür tahıl türlerine göre çok daha hızlı bir artış göstermiştir. Modern tarım araçlarının yaygınlaşmasına koşut olarak, buğday üretiminde verimlilik artmışsa da nadas oranının yüksekliği bu artışı sınırlamaktadır. Buğday en çok, Tercan, Çayırlı, Kemah ve Refahiye'de üretilmektedir.

1950-1980 arasında yaklaşık 26.000 tondan 124.500 tona ulaşan il buğday üretiminin Türkiye payı ise aynı dönemde binde 8,7'den, binde 7,4'e düşmüştür. Çünkü, bu dönemde il buğday üretimi % 378, Türkiye'ninki ise % 465 dolayında artmıştır.

Arpa: Besiciliğin gelişmeye başlamasıyla beliren yem sıkıntısı, arpa ekiminin ve üretiminin artmasına neden olmuştur. En çok, "iki sıralı beyaz arpa", "iki sıralı çakır arpa" ve "çıplak arpa" türleri ekilmektedir.

Arpa üretimi 1950-1980 arasında 10.000 tondan 3 katlık bir artışla 40.000 tona çıkmıştır. Üretim artışı aynı dönemde Türkiye'de gerçekleşen üretim (% 218) artışının üzerindedir. Erzincan'ın Türkiye arpa üretimi içindeki payı da bu dönemde binde 6'dan binde 8'e çıkmıştır.

Çavdar: İlde tahıllar içinde 3. sırayı alan çavdar üretimi çok önemli değildir. İl çavdar üretimi, 1950'de yaklaşık 6.000 ton iken, 1980'de % 29,8'lik artışla 7.800 tona yükselmiştir. Bu artış oranı Türkiye çavdar üretimi artış oranından (% 92) bir hayli düşüktür. Bu durum, il çavdar üretiminin Türkiye çavdar üretimi içindeki payına da yansımaktadır. 1950'de % 2'ye yakın olan bu pay 1980'de % 1,3'e gerilemiştir.

Baklagiller: Toprağın verimini artıran ve besin değeri yüksek olan baklagiller, sulu tarım alanlarında yaygın olarak ekilmektedir. 1950'de 2.500 ton olan baklagil üretimi % 208 artarak 1980'de 7.700 ton dolayına yükselmiştir. Bu dönemde ilin baklagil üretiminin Türkiye baklagil üretimi içindeki payı da biraz artmıştır.

Fasulye, fiğ, nohut, bakla ve mercimek en çok ekilen baklagil türleridir. Fasulye üretimi, 1950'de 755 ton iken, 6 kat artarak 1980'de yaklaşık 5.600 tona yükselmiş, ilin Türkiye fasulye üretimi içindeki payı da % 1,5'ten, % 3,4'e çıkmıştır.

Yerli baklagiller küçük taneli ve düşük niteliklidir. İl dışından tohum getirilerek yetiştirilenler ise daha iri tanelidir. Fasulye genellikle kentlerin çevresinde ekilir ve yerel olarak tüketilir. Beygir baklası denilen baklagil türü ise, hayvan yemi olarak kullanılmak üzere ve dönüşümlü ekim yapabilmek amacıyla, daha yaygın biçimde ekilmektedir.

Fiğ: 1950'de yaklaşık 1.270 ton olan fiğ üretimi, modern tarım girdileri kullanımının artması ve üreticinin çok daha kârlı ürünlere yönelmesine bağlı olarak yem bitkileri ekim alanlarının daralması sonucu 1960'larda 570 tona düşmüştür. Ancak, şeker fabrikasının kurulmasıyla başlayan besi hayvancılığı yem gereksinimini yeniden artırmış, ayrıca, çiftçi fiğ ekimine özendirilmiştir. Fiğ ekim alanlarının genişlemeye başlayarak üretimin artması 1970'lerde kendini göstermiş ve ilin fiğ üretimi 1980'lerde 1.700 tona çıkmıştır. İlin fiğ üretiminin Türkiye fiğ üretimi içindeki payı 1950'de % 2,5 iken 1960'ta binde 6,5'e düşmüş, 1980'de yeniden artarak % 2,1'e çıkmıştır.

Sanayi Bitkileri: Eskiden patatesten başka hiçbir sanayi bitkisi yetiştirilmeyen Erzincan tarımına şeker pancarının girmesi, il ekonomisinde önemli gelişmelere neden olmuştur. Şeker pancarının il tarımı üzerindeki etkilerini şöyle sıralayabiliriz:

İl ekili alanlarının % 90'ı genellikle tek ürün olarak tahıllara ayrılmaktayken, tarıma pancar gibi bir değişim bitkisinin katılması ekili alanların ve bitkisel üretimin artmasına yol açmıştır.

Pancar, çapalama gerektiren bir bitkidir. Pancar ekimini ikili, üçlü, hatta dörtlü dönüşümle yapma olanağı vardır. Pancar ekimi yapılan alana ayrı bir özen gösterme zorunluluğu yüzünden (sürülmesi, gübrelenmesi, toprağın sık sık çapalanıp havalandırılması, haşereler ve öteki zararlılardan korunması) aynı tarlaya ekilen öbür bitkilerin de verimi artmaktadır. Uzun köklü olan pancar, toprağın derinliklerinden yararlanırken, arpa, buğday gibi yayık ve kısa köklü bitkiler toprağın üst tabakasından yararlanmaktadır. Böylece pancar, ekim alanının değerini artırdığı gibi öbür bitkiler için de uygun bir ortam yaratmaktadır.

Erzincan Şeker Fabrikası'nın kurulması ile çiftçiye parasal ya da araç-gereç olarak çeşitli yardımlar başlamıştır. Fabrika bu araçların bedelini üreticinin her yıl ürettiği pancardan almaktadır.

Şeker sanayii artıklarının hayvan beslenmesinde kullanılması besi hayvancılığının gelişmesine neden olmuştur.

Erzincan'da 1960'larda yaklaşık 70.000 ton olan pancar üretimi 1980'lerin başında 96.000 tona çıkmıştır. Bu dönem, Türkiye genelinde pancar ekimine uygun olan birçok yerde pancar ekiminin özendirilerek pancar üretiminin arttığı ve şeker fabrikalarının açıldığı bir dönemdir. Bu yüzden il pancar üretiminin Türkiye payı artmamış, hatta yarıya yakın azalmıştır.

Patates: İl bitkisel üretimi içinde en büyük artış patateste görülür. 1950'de 3.000 ton dolayında olan patates üretimi, 10 katından çok artarak 1980'de 35.000 tona yükselmiştir.

Bu dönemde Türkiye patates üretimi artış oranı (% 967) Erzincan'dakinden daha düşüktür. İl patates üretiminin Türkiye payı ise 1950'de % 1,1'dir. 1970'lerde bu oran binde 6 dolayına kadar düştükten sonra 1980'de % 1,2 olmuştur.

Sebzecilik: Erzincan, ikliminin özelliklerinden ötürü çevre illerden ilk turfanda sebze alır ve son turfanda sebze gönderir. Eskiden çok az yapılan sebze ekimi, sulama olanaklarının artması ve üreticilerin sebzecilikten, başka ürün türlerine göre daha çok kazanç sağlamaya başlaması ile sulu alanlarda gittikçe önem kazanmıştır. Ayrıca üreticiye teknik bilgi verilip kültür çalışmalarının sağlanması ve özellikle ova köylerinde gübrelemenin öneminin kavranması da ürünlerin niteliğini yükseltmiştir. İlde en çok ekimi yapılan sebzeler, domates, biber, patlıcan, kabak, lahana, ıspanak, havuç ve soğandır.

Üretilen sebzelerin % 65'i ilde tüketilir. 1980'de yaklaşık 3.300 hektar alanda sebze ekilmiş, 56.300 ton ürün alınmıştır. Yaklaşık 18.000 tonluk üretimiyle domates başta gelmektedir. Bunu yaklaşık 5.500 tonla fasulye ve barbunya, 4.300 tonla lahana ve 2.700 tonla havuç izlemektedir. 1980'de meyvesi yenen sebzelerden kavun ve karpuz üretimi 5.600'er ton dolayındaydı.

Meyvecilik: Erzincan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde meyveciliğin gelişmiş olduğu illerin başında yer alır. Ortalama yüksekliği 1.000 m'nin üzerinde olan il toprakları yaprağını döken tüm meyve ağaçlarının yetişmesine uygundur. 5.100 hektar alana yayılan meyveliklerin önemli bölümü Merkez İlçe'dedir. Meyvecilik daha çok aile işletmeciliği biçiminde yapılır. Son yıllarda pazara yönelik meyve yetiştiriciliği de gelişmektedir. İlde, armut, şeftali, dut, kiraz, vişne, erik ve ayva yöresel gereksinimleri karşılayacak bir düzeyde yetiştirilmekte, kayısı, elma, ceviz ve badem ise komşu illere de gönderilmektedir.

Merkez İlçe'deki meyve alanları 4'e ayrılarak incelenebilir:

Üzümler Bölgesi: Erzincan Ovası'nın doğusunda Tanyeri Bucağı'ndan başlayarak Günebakan Köyü'ne dek uzanır. Kuzeydeki Keşiş Dağları, bölgeyi sert rüzgârlardan korur. Meyvelikler ve bağların önemli bir bölümü buradadır.

Bahçeli Bölgesi: Erzincan Ovası'nın güneybatısındaki dağ eteklerinde yer alır. Toprak yapısı meyveciliğe elverişli olmakla birlikte, su oldukça yetersizdir. Bu bölgede en çok Aydoğdu, Ekmekli ve Bahçeli köylerinde meyvecilik yapılmaktadır.

Çağlayan Bölgesi: Erzincan Ovası'nın güneyinde Çağlayan bucak merkezinden batıya Gölpınar Köyü'ne dek yayılır. Yörenin iklimi sertçe olmakla birlikte toprak ve su durumu meyveciliğe elverişlidir.

Vadiler: Vadiler, kuytu yerler ve su kenarlarındaki dar şeritler gibi meyve yetiştirilmesine uygun kesimlerde yapılan meyvecilik, genellikle aile işletmeciliği biçiminde yürütülür.

Öbür ilçelerde de meyvecilik yapılmakta olup, Merkez İlçe'yi Kemaliye izlemektedir. Bu ilçenin iklimi ve suyu uygun olmakla birlikte meyve alanları dardır. En çok dut üretilir. Ayrıca, badem, ceviz ve antepfıstığı da yetiştirilmektedir.

Tercan ve Çayırlı ilçelerinin iklimi sert olduğundan, yalnızca elma, armut gibi meyveler yetiştirilir. Bu kesimlerde de ticari meyvecilik gelişmektedir.

Meyvecilikte ürünlerin niteliklerini artırmak amacıyla 1938'de Merkez İlçe'ye bağlı Hah Köyü'nde Devlet Hah Meyve Fidanlığı kurulmuştur. Bu fidanlık, üreticiye aşılı fidan sağlamaktadır.

İlde yalnız Kemaliye İlçesi'nde, antep-

fıstığı, sakız ve menengiç ağaçları aşılanarak yetiştirilmektedir.

1955'te Tarım Bakanlığı'nca Gaziantep bölgesinden getirilen aşı kalemleri ile yabanıl fıstıkların aşılanmasına başlanmıştır. Toplam 3.400 antepfıstığı ağacının 1.600'ü meyve veren yaştadır. Henüz yılda 10 ton kadar ürün elde edilmektedir.

İlde bağcılık çok eski dönemlerden beri Kemaliye dışındaki tüm ilçelerde yapılmaktadır. Bağlar, genellikle güneye bakan yamaçlara kurulmakta ve en çok "karaerik" "kabuğuyufka", "sargolot" gibi sofralık türler yetiştirilmektedir. En önemlisi karaerik türüdür. Bağcılık geleneksel yöntemlerle yapılır. Önce aşısız köklü çubuklar dikilir; aşılama sonradan yapılır. Bu nedenle verim oldukça düşüktür.

Son yıllarda teknik bağcılık çalışmaları başlamıştır. Tokat ve Elazığ fidanlıklarından aşılı bağ çubukları getirtilerek örnek bağlar kurulmaktadır.

1980'de ilde bulunan toplam 2.600.000 dolayında meyve ağacının yaklaşık 1.800.000'i meyve veren yaştadır. Bunlardan 30.700 ton dolayında meyve elde edilmiştir.

Erzincan İli'nde Başlıca Meyve Ağaçları Sayısı ve Üretim Miktarları (1980)

	Toplam Meyve Ağacı (bin)	Meyve Veren Yaşta (bin)	Üretim (ton)
Armut	363	262	1,3
Elma	347	228	7,3
Kayısı	269	174	1,4
Zerdali	987	680	9,0
Ceviz	42	36	0,6
Badem	21	18	0,6
Dut	401	285	5,0
Üzüm	1	—	5,3
	2.431	1.683	30,5

Tablo 8
Erzincan ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950*	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı (%)
Buğday	Erzincan	843	1.455	72,6
	Türkiye	770	1.832	137,9
Arpa	Erzincan	1.068	1.543	44,5
	Türkiye	1.101	1.857	68,7
Çavdar	Erzincan	1.160	950	—18,1
	Türkiye	695	1.224	76,1
Fasulye	Erzincan	1.115	1.467	31,6
	Türkiye	788	1.491	89,2
Fiğ	Erzincan	1.407	486	—65,5
	Türkiye	886	753	—15,0
Şeker Pancarı	Erzincan	20.646	26.546	28,6
	Türkiye	21.771	30.811	41,5
Patates	Erzincan	6.884	21.248	208,7
	Türkiye	6.425	15.993	148,9

* Şeker pancarı için 1960-61-62 ortalaması alınmıştır.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Erzincan'da tarımın doğal kaynakları (iklim-toprak-su), Doğu Anadolu'nun öteki illerinden çok farklıdır. İl ikliminin farklılaşmasına topografya özellikleri yol açmıştır. Erzincan Ovası, dağlarla çevrili olduğundan, soğuk rüzgârdan korunan özel bir iklim bölgesi durumundadır.

Erzincan'da arazi oldukça engebeli ve yüksektir. Tarıma elverişli alanlar, ovalar, platolar ve dar vadiler halinde görülür. Erzincan Ovası çukurdur ve burada sulu tarım egemen durumda olup, sadece çevredeki yüksek alanlarda kuru tarım yapılır. Ovanın büyük bir bölümü iklim, toprak ve su kaynakları açısından polikültür tarıma uygundur, çift ürün alınabilir.

Tercan İlçesi, geniş bir ova karakteri gösterir. Yörede yüksek Pekeriç Ovası yer alır. İlin tahıl ekimine elverişli bölgesidir. Burada genellikle kuru tarım yapılmaktadır. Sulanabilir arazi, % 20-% 30 dolaylarındadır.

Çayırlı İlçesi, meyilli platolar halinde olup, tahıl ve yem bitkileri ekimine elverişlidir. Ayrıca, fasulye ve şeker pancarı ekimi de yapılmaktadır. Refahiye yöresi, genelinde bir orman sahasıdır. Bunun yanında hayvancılık ve tahıl ürünleri ekimi de yapılmaktadır. Kemaliye İlçesi, sarp ve kayalık olduğundan, tarıma elverişli arazi azdır. Ancak, yükseltinin düşük olduğu ve Fırat Irmağı'nın iklime olumlu yönde etki yaptığı dar vadilerde tarım yapılabilmekte ve yer yer ılıman iklim ürünleri de yetiştirilmektedir. Kemah-İliç ilçeleri, Kemaliye'ye göre daha az sarp ve kayalıktır. Tarım dar vadilerde ve düz platolar üzerinde yapılmaktadır. Özellikle kuru tarım egemendir. Sulanabilir arazi % 15-% 20 arasındadır.

Karasu ve kolları tarafından suları boşaltılan il alanında tarım yapılan yerler dağlarla çevrili olduğundan, yerüstü ve yeraltı kaynakları zengindir.

İlde, tarımın ana kaynağı olan toprak, kullanma amaçları açısından değerlendirildiğinde kuru ve sulu tarım topraklarıyla, çayır-mera, orman ve funda alanlarının, il toplam alanının % 91,4'ünü kapladığı ortaya çıkar. Bu, % 94,1 olan Türkiye ortalamasının altındadır. Erzincan'da, tarıma elverişli olmayan toprakların kapladığı alan 102.300 hektardır ve il alanının % 8,6'sını oluşturmaktadır.

Erzincan arazisi, işlenmeye (sürüme) uygun olup olmaması yönünden iki gruba ayrılır; işlemeye elverişli araziler ve işlemeye (sürüme) elverişli olmayan araziler.

Birinci gruba giren, tarım araçlarıyla işlenmeye uygun topraklar, il alanının % 20'sini oluşturur. Sürüme elverişli topraklarda Türkiye ortalaması ise % 34'tür; dolayısıyla Erzincan, tarım aletleriyle işlenen topraklarda, ülke ortalamasının çok altında bir değere sahiptir.

İlin işlemeye elverişli toprakları, içerdikleri çoraklık, yaşlılık, taşlılık ve su erozyonu değerlerine göre kendi içinde dört yetenek sınıfına ayrılır. Birinci yetenek sınıfına giren topraklar, Merkez, Tercan, Çayırlı ilçelerinde ve batıda Fırat Vadisi'nde toplanmış durumdadır. Alüvyal ve kolüvyal olan bu toprakların genellikle sorunu yoktur ve yaklaşık 35.000 hektarlık alanı kaplarlar.

Toplam 207.000 hektar alanı örten ikinci, üçüncü ve dördüncü yetenek sınıfına giren topraklar, daha çok ovaların çevrelerine ve plato düzlüklerine dağılmış durumdadır. Bu topraklarda tarıma elverişli topraklar toplamına göre binde 5 çoraklık, % 1,3 yaşlılık, % 58 taşlılık ve % 86 su erozyonu vardır. Söz konusu değerler, çoraklık ve yaşlılıkta Türkiye oranının altında, taşlılık ve su erozyonunda Türkiye oranının üzerindedir.

İşlemeye elverişli topraklar toplamına göre de,% 2,2 çoraklık, % 5,7 yaşlılık, % 24 taşlılık ve % 82 su erozyonu vardır. Taşlılık ve su erozyonu değerleri, yine ülke oranlarının çok üzerindedir. Görüldüğü gibi, sürüme elverişli olsa bile, bu toprakların da sorunları vardır. İkinci ve üçüncü yetenek sınıfı toprakları, düze yakın eğimli topraklardır. Ana sorunları, taşlılık ve su erozyonudur. Büyük bir bölümünde kuru tarım yapılmaktadır. Dördüncü yetenek sınıfı toprakları ise, aynı zamanda dik eğimlidirler. Bu nedenle bu topraklar, daha çok hayvan yemi ve ot yetiştirmeye olanak tanır.

Sürüme elverişli olmayan topraklar da, yine kendi aralarında, içerdikleri kusur derecesine göre 5, 6 ve 7. sınıf topraklar diye ayrılırlar. Erzincan İli'nde beşinci sınıf toprak yoktur. Altıncı ve yedinci yetenek sınıfına giren topraklar, yaklaşık 846.000 hektar alan kaplamaktadır. Bunun il alanına oranı, ülke ortalamasının çok üzerindedir. Altıncı yetenek sınıfına giren araziler, sürekli bitki örtüsü altında tutulması gereken topraklar olup, çayır-mera ve orman-funda kullanımına uygundur. İşleme, bu tip topraklarda ekonomik değildir. Çünkü, ıslaklık, taşlılık ve erozyon kusurları çok yüksektir. Yedinci yetenek sınıfı toprakları

1930'larda Erzincan'da Toprak Yapısı

1930-1932 yılları arasında Erzincan'da valilik yapmış olan Ali Kemali Bey, Erzincan'ın o zamanki toprak düzeniyle ilgili olarak şunları söylüyordu:

"... Yaşayış tarzı da ağaların güç bulmasına etken olmuştur. Kaba güç ile çevresindekilere tahakküm eden ağa, yaşanılan yöredeki araziyi, hemen tamamen kendi üzerine geçirmiştir ve akrabalarına ve hısımlarına işletiyor. Aşiret mensuplarından toprağa muhtaç olanlar, tarımla geçinmek isteyenler ya aşiretin topraklarından uzaklaşmaya ya da arazilerinin bir bölümünü kiralamak için ağaya başvurmaya mecbur kalmışlardır. Ortakçı, kiracı ya da maraba denilen bu zavallılar, sanki bir borçmuş gibi ağanın, yani aşiret reisinin bütün angaryalarını da görürler. Bunu yapmazlarsa ağa kendilerini kovar, gerçek ya da hayali bir suç ile -çünkü, aşiret mensuplarından her birinin cezai koğuşturmayı gerektiren birkaç suçu vardır- hükümete teslim eder, süründürür, çoluğunu, çocuğunu perişan eder.

Bazı aşiretlerin mensupları, aşiret reisine bir tür cizye vermekle de yükümlüdürler. Seyyitlere verilen hediye ve ödentiler gibi... Buna da Uma denir. Uma; İstanbul, Zonguldak, İzmir, Balye... gibi yerlerde çalışan aşiret mensupları tarafından her yıl ya da iki yılda bir kez verilir, kazanç ile orantılı olur. Bununla birlikte, ağanın nüfuz ve onurunun derecesi de bunun miktarının saptanmasında etkili olur. Vermeyenlerden aşiret reisi bir hak imiş gibi -gerekirse zorlayarak- ister, verenlerden de daha fazla talepte bulunur. Bu, artık aşiret reisinin insafına bağlıdır. Soygunculuk yapanlar ise, elde ettiklerinden ağaya değerli bir pay ayırırlar.

Geçmişte bu nüfuz ve baskı daha kapsamlı, daha ağır, daha acımasızdı. O zamanlar hükümetin, her işi için ağaya başvurmak politikası, aşiret fertlerine hak tanımaması, ağalara karşı daha yumuşak, daha müşfik davranması, hatta halkın gözünde nüfuz ve güç kavramı ile eşanlamda olan rütbe, nişan ve unvanları ağalara bol bol tahsis etmesi... bütün bunlar o güç ve etkinin belirtileri idi.

Fakat, yavaş yavaş ortadan kalkan ya da değişen durumlarla Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde -gitgide daha olumlu olmak üzere, kurulan yasal düzenlemeler- aşiretlerde de hayati koşulları, toplumsal durumu derece derece değiştirmiş ve ıslah etmiştir. Şimdi, güçlerini hemen tümüyle yitirmiş, nüfuzları kuru bir sözden ibaret kalmış aşiret reisleri bile vardır". (Dili sadeleştirilmiştir).

(Ali Kemali, 1932)

dik, erozyona uğramış, engebeli, sığ topraklı, kuru veya bataklıktır. Bu topraklarda, ancak özel önlem alınarak ormancılık yapılabilir veya otlak olarak kullanılabilir.

Sekizinci yetenek sınıfına giren topraklar ise, bütünüyle tarıma elverişsiz topraklardır. Daha çok yaban hayatının gelişme alanları olarak değerlendirilir.

İl topraklarını, yeteneklerine uygun biçimde kullanabilmek için var olan toprak, topografya ve iklim koşullarına uygun ve dengeli bir arazi kullanma planlamasının yapılması gereklidir.

İl topraklarının büyük bölümünde nadaslı kuru tarım yapılmaktadır. Bu kullanma şeklinin uygulandığı 16.800 hektar dolayında arazi, toprak ve topografya özellikleri açısından sulu tarım yapılmasına uygundur. Buna karşılık, kuru tarım yapılmakta olan 61.700 hektar arazi ise toprak ve topografya açısından işlemeye elverişli değildir. Kullanma yeteneği 6 ve 7 olan bu araziler, kuru tarım yapılmaya devam edilirse, kısa zamanda, tarıma elverişsiz alan haline dönüşecektir. Buralarda, ancak mera ve orman kuruluşu gerçekleştirilebilir. Öte yandan, ildeki bağ-bahçe alanı oldukça azdır. Kuru tarım yapılan 4 ve 6. yetenek sınıfı toprakların bir bölümü ise, bağ-bahçe kullanımına kaydırılabilir.

İlin mera varlığı içinde yer alan 15.450 hektar 2 ve 3. yetenek sınıf toprak ise, kuru ve sulu tarım kullanımına dönüştürülmelidir.

Bitkisel üretimde yüksek verimlilik; gübreleme, sulama, ilaçlama, tohumluk ve modern araçlar gibi tarımsal girdilerin; ürün türüne, toprak yapısına ve iklim koşullarına en uygun biçimde ve zamanda kullanılmasıyla gerçekleşir. Erzincan'da makineleşmenin, gübre kullanımının ve tohum iyileştirme çalışmalarının yaygınlaşması ile önemli tarım ürünlerinin veriminde belirli bir gelişme sağlanmıştır. Ancak, bu gelişmeye karşın verimlilik artış oranı, patates dışındaki bütün ürünlerde Türkiye ortalamasının altındadır.

DPT'nin çeşitli göstergelere göre düzenlediği, tarımsal modernleşme düzeyi sıralamasında 48. sırada yer alan Erzincan İli'nde, hektar başına kilogram olarak verim, çavdar ve fiğde düşmüş, öteki ürünlerde yükselmiştir. Buğday üretiminde 1950'de hektar başına 843 kg olan verim, % 73'e yaklaşan bir artışla 1970'lerin sonunda 1.455 kg'a yükselmiştir. Aynı dönemde buğday verimi Türkiye genelinde 770 kg'dan 1.832 kg'a çıkmıştır (Tablo 8).

Arpa verimi, 1950'de 1.068 kg/ha iken, % 45'e yaklaşan bir artışla 1970'lerin sonunda 1.543 kg/ha'a çıkabilmiştir. Bu dönemde Türkiye ortalaması 1.101 kg'dan 1.857 kg'a yükselmiştir.

Erzincan'da çavdar verimi devamlı bir düşme göstermektedir. 1950'de hektar başına 1.160 kg olan verim, % 18'lik bir düşüşle 1970'lerin sonunda 950 kg'a inmiştir. Aynı şekilde fiğ verimi, 1950'de 1.407 kg/ha'dan, yaklaşık üçte birine düşerek 1970'lerin sonunda 486 kg/ha'a dek inmiştir. Çavdar ve fiğdeki bu verimlilik düşüşünün nedeni, modern girdi kullanımının artması ve sulama olanaklarının yaratılmasıyla birlikte, sulanabilir bitek alanların başta patates, şeker pancarı ve fasulye olmak üzere, öteki tarım ürünlerine ayrılmış olması ve çavdar ile fiğ ekiminin daha az verimli alanlara kaydırılmasıdır.

İlin fasulye verimi 1950'de hektar başına 1.115 kg iken, yaklaşık % 32'lik bir artışla 1970'lerin sonunda 1.467 kg'a çıkmıştır. Bu gelişmeye karşın verim artış oranı, Türkiye oranının altındadır.

1960'larda başlayan şeker pancarı ekiminde verimlilik, hektarda 20.646 kg ile ülke ortalamasına yakındı. 1971-1972 ve 1973'te ise, yine ülke ortalamasının altında kalmakla birlikte, verimde önemli bir artış sağlanmıştır. 1970'lerin sonunda hektar başına verim 26.546 kg'a yükselmiştir. Erzincan'da şeker pancarında verimlilik artış oranı, yaklaşık % 29 olarak gerçekleşmiştir.1970'lerin sonunda Türkiye şeker pancarı verimi 30.811 kg idi.

İlin verimlilik artış oranında, ülke ortalamasının üzerine çıkan tek ürünü patatestir. Patateste verimlilik 1950'de hektar başına 6.884 kg'dır. 1960'ların başında 15.556 kg'a, 1970'lerin başında 18.518 kg'a ve 1970'lerin sonunda da 21.248 kg'a yükselmiş olan verimlilikte görülen bu artış, yaklaşık % 209'dur. Aynı dönemde ülke genelinde patates verimi % 149'luk bir artışla 6.425 kg'dan 15.993 kg'a yükselmiştir.

Gübreleme: Verimi artıran en önemli tarımsal girdilerden biri olan kimyasal gübre kullanımı, özellikle 1960'larda başlayarak artmıştır.

İlde çiftlik gübresi eskiden olduğu gibi 1980'lerde de büyük ölçüde yakıt olarak kullanılmaktadır. Kimyasal gübre kullanımı, üreticiye 1950'den sonra öğretilmeye başlanmıştır. 1950-1955 arasında, bedelsiz olarak, bazı çiftçilerin tarlalarında denenmiş ve yararları gösterilmiş, fakat fazla bir yaygınlık sağlanamamıştır.

1956'da şeker fabrikasının açılmasıyle şeker pancarı ekim alanlarında kimyasal gübre kullanılmaya başlanmıştır. Üreticiler açısından bu uygulama özendirici olmuş ve öbür alanlarda da yaygınlaşmıştır.

1965'te, ilde toplam 2.510 kg gübre kullanılmakta iken, bu miktar 1970'te 11.457 kg'a, 1980'de ise 20.650 kg'a çıkmıştır. Ne var ki, ilde, kimyasal gübre kullanımı çok düşük bir düzeyde kalmaktadır ve topraktaki besin kaybını karşılamaktan uzaktır.

Yıllara Göre Gübre Kullanımı (kg)

	1965	1970	1979	1980
Azotlu	1.428	7.239	11.533	12.000
Fosforlu	1.082	4.218	12.490	8.500
Potaslı	—	—	710	150
Toplam	2.510	11.457	24.733	20.650

Sulama: Erzincan İli, yerüstü ve yeraltı su kaynakları açısından zengindir. Yerüstü su kaynaklarından akarsular, Erzincan Ovası dışında kalan düzlük alanlarda, genellikle, yüzeyden 5-10 m derinden aktıklarından, gerekli tesisler kurulmadıkça sulama yapılamaz. Bu nedenle ilk sulama çalışmaları Erzincan Ovası'nda başlamıştır.

Erzincan Ovası Sulama Tesisleri 1951'de yapılmaya başlamış, 1957'de ovanın bir bölümü sulamaya açılmıştır. Erzincan Ova sulaması; sağ sahil, sol sahil ve ada sulaması olmak üzere üç bölüme ayrılır. Sağ sahil ana

kanalı saniyede 5,5 m3, sol sahil ana kanalı 4 m3 su taşımaktadır.

İlde birisi Altınbaşak'ta, öteki Karasu'da olmak üzere, iki sulama regülatörü vardır. Regülatörler yaklaşık 60.000 m uzunluğundaki ana kanal ve 43.000 m uzunluğundaki yedek kanalla bir sulama şebekesi oluşturmaktadır.

DSİ'ce Erzincan İli'nde 60'a yakın kuyu açılmış olup, bunlardan bir bölümü sulama amacına hizmet etmektedir.

İlde, yaklaşık 64.000 hektar alanda sulu tarım yapılmaktadır. Buna karşılık, ilin sulanabilir nitelikteki birinci, ikinci ve üçüncü yetenek sınıfı toprakları; yaklaşık 138.000 hektardır. 1980 başlarında sulamada kullanılan su miktarı 55 m3/sn kadardı. Geriye kalan sulanabilir nitelikte arazi için gerekli sulama suyu miktarı ise, 30-40 m3/sn'dir. Sulama suyu gereksinimini karşılayacak ana kaynak, Fırat'ın bir kolu olan Karasu Irmağı'dır ve saniyede 77 m3 su akıtmaktadır. Karasu'nun kolları ile yeraltı kuyuları dikkate alındığında, ilde sulanabilir nitelikteki arazilerin, sulama suyu gereksinimlerini karşılayabilecek potansiyel su kaynaklarının var olduğu ortaya çıkar.

Tohumluk: Erzincan'da son yıllarda, yabancı kaynaklı tohumluk kullanımı yaygınlaşmıştır. Buğday ekiminde 200/39 ve 111/33 tohumlukları kullanılmaktadır. Arpa ve çavdarda tohumluk, genellikle yöreden sağlanır. Fasulye ekiminde; Niksar, Selanik, Dermason, Çak ve Horoz türü tohumlukların kullanımı yaygındır. Patateste, daha çok yerli türlerin ekimi yapılmaktadır. 1964'te Alman "Cossima" türü tohumluk kullanılmışsa da, virüslere karşı dayanıksız olduğundan fazla yaygınlık kazanmamıştır. Soğan ekiminde, bir bölümü çevreden, bir bölümü Elazığ ve Malatya'dan sağlanan Kartopu türü tohumluk kullanılmaktadır.

İlaçlama: İlde tarımsal mücadele, özellikle 1962'de Zirai Mücadele ve Karantina Müdürlüğü'nün kuruluşundan sonra başlamıştır.

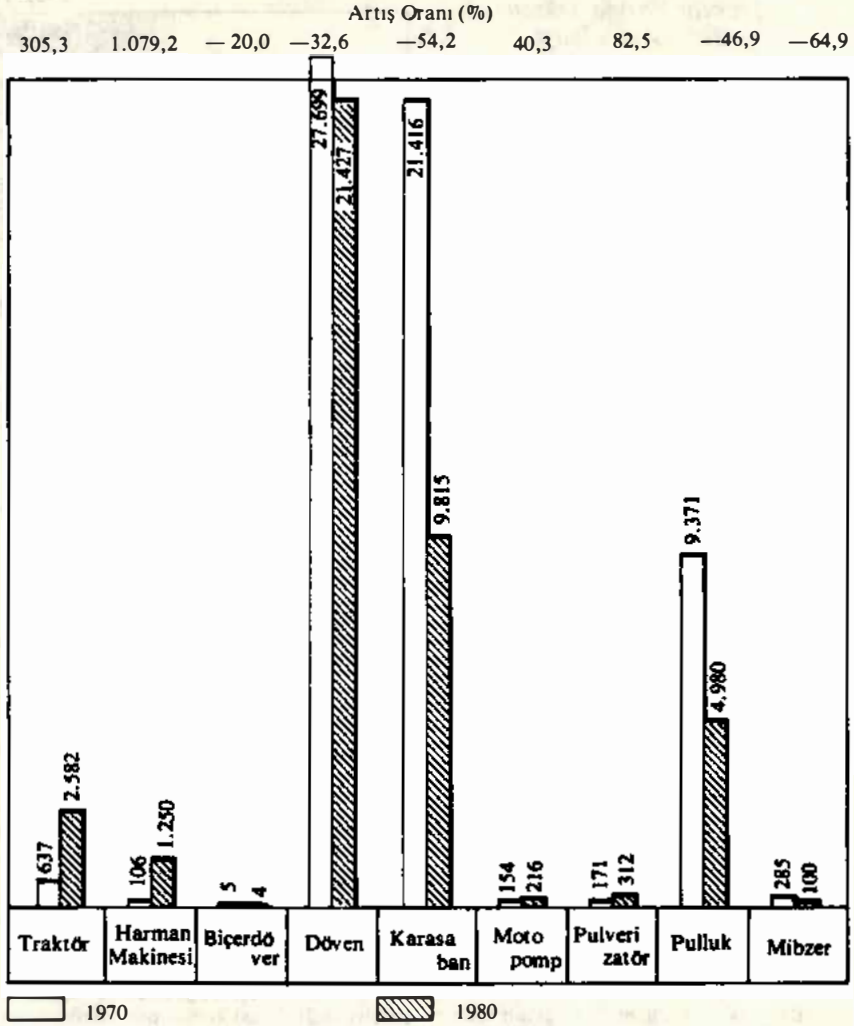
Genel zararlılar kapsamı içinde değerlendirilen fare ve tarla kurtlarına karşı, bugüne değin ancak 100 hektar alanda mücadele yapılmıştır. Tarla bitkileri hastalık ve zararlılarına karşı, tohumluk ilaçlama çalışmaları ise, 1969'da başlatılmıştır. 1970'lerin ortalarına değin tohumluk ilaçlaması daha çok devlet tarafından gerçekleştirilmiştir.

1963-1972 arası dönemde, 61.465 ton tohumluk devletçe, 5.372 ton tohumluk üreticilerce ilaçlanmıştır.

Erzincan tarımında meyvecilik, özellikle elma ve kayısı yetiştiriciliği büyük bir önem taşır. Meyve üretiminde verimi artırabilmek için, meyve hastalık ve zararlılarından ağ kurdu, yaprak büken, elma iç kurdu ve benzerlerine karşı yoğunlaştırılmış bir çalışma vardır. 1963-1972 arasında 712.384 meyve ağacında çeşitli hastalık ve zararlılara karşı devletçe, 312.850 meyve ağacında da üreticilerce ilaçlama mücadelesi yürütülmüştür.

Bunun dışında, Merkez İlçe'de bağ hastalık ve zararlılarından bağ küllemesine karşı, başka yerlerde sebze hastalık ve zararlılarından sebze kırmızı örümceği, lahana kelebeği, kavun sineği, kavun-karpuz küllemesi, fasulye pası ve soğan mildiyösüne karşı yoğun ilaçlama çalışmaları sürdürülmektedir.

Şekil 3
Erzincan'da Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tarım Araçlarının Gelişimi: Erzincan İli'nde makineleşme, daha doğrusu traktörleşme 1950'lerde başlamış ve 1960-1970 döneminde hızlanmıştır. Traktör sayısındaki asıl büyük artış, 1970-1979 arasında olmuştur. 1950'de ilde sadece 10 traktör vardı. Bu sayı 1961'de 75'e, 1963'te 149'a, 1970'te ise 637'ye çıkmıştır. Asıl büyük patlama 1970-1979 arasında gerçekleşmiş ve traktör sayısı 2.582'ye yükselmiştir. Traktör sayısındaki artış oranı % 300'ün üzerindedir (Şekil 3).

Traktör sayısındaki bu artışa bağlı olarak, traktör başına düşen ekim alanı da hızla daralmıştır. 1950'de traktör başına 4.987 hektar alan düşerken, bu alan 1960'ta 1.181, 1970'te 171 hektar olmuştur. 1980 başında ise, traktör başına düşen ekim alanı 46 hektara dek inmiştir.

Traktörle sürülen alan açısından Erzincan İli, 1963'te 13.500 hektarla, iller sıralamasında 42. idi. 1970'te traktörle sürülen alan 47.775 hektara yükselmiş olduğu halde, öteki illerde traktörleşme, Erzincan'dan daha ileri bir düzeyde olduğu için, il, sıralamada bir basamak alta düşmüştür. Öte yandan, 1960'ta traktör başına düşen ekim alanı 1.181 hektar iken, bir traktör bunun ancak 90 hektarını sürebilmekteydi. 1970'te ise, traktör başına düşen ekim alanı 171 hektara düşmüştü. Ama, bir traktör bunun sadece 75 hektarını sürmekteydi. 1980'de ilde, traktör başına düşen ekim alanı 46 hektara düşmüştür. Aynı yıl ülke genelinde bu sayı 37,2 idi.

Erzincan'daki, traktör sayısında görülen mutlak artış, kuşkusuz ilin Türkiye toplam traktör sayısındaki payını da etkilemektedir. 1950'de binde 1 olan bu pay, 1980 başında binde 6'ya çıkmıştır.

İlde, harman makinesi sayısı 1970'te 106 iken, 10 katı aşan bir artışla, 1980 başında 1.250'ye yükselmiştir. Aynı yıllarda, motopomp ve pompa sayısı da 154'ten 216'ya, pulverizatör sayısı 171'den 312'ye çıkmıştır. Buna karşılık pulluk, döven ve karasaban

gibi geleneksel tarım araçları önemli ölçüde azalmıştır.

Traktör Başına Düşen Ekim Alanı (ha)

	Erzincan	Türkiye
1950	4.987	854,6
1960	1.181	350,0
1970	171	146,3
1980	46	37,2

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: 1950-1980 arasında Erzincan'ın tarımsal yapısı toprak sahipliği açısından ele alındığında topraksız ve az topraklı aile sayısının tüm çiftçi aileleri içindeki payının giderek arttığı görülür. Modern tarım girdilerinin il tarımına girmeye başladığı 1960' larda, Erzincan'ın özellikle ova kesiminde yer yer pazara yönelik üretime geçilmişse de, ilde genel olarak geleneksel yöntemlerle yapılan ve öz tüketime yönelik bir tarımsal yapı egemendi. Az topraklı ve topraksız çiftçi aileleri, bağımsız ve modern birer küçük işletmeci olmaktan çok, topraklarını geleneksel "ortakçı" veya "kiracı" ilişkisi içerisinde işleyen, kira bedelini, ürün üzerinden ayni olarak ödeyen bağımlı ve küçük üretim birimleriydi.

Erzincan'da yaygın bir toprak bölünmesi söz konusudur. Bunun nedenlerini bir yandan ilin tarihi boyunca yaşadığı sosyo-ekonomik olaylarda, bir yandan da özellikle son zamanlarda, Türkiye genelinde olduğu gibi hızlı bir nüfus artışının yol açtığı, toprakların miras yoluyla parçalanmasında aramak gerekir.

Osmanlı Devleti'nin idari yapısı içinde Erzurum Eyaleti'ne bağlı olan Erzincan 1918'de "bağımsız mutasarrıflık", 1923'te de vilayet oldu. Osmanlı Devleti'nin toprak düzenine uygun olarak kendilerine büyük topraklar ihsan edilmiş olan beyler; 1914'te başlayan I.Dünya Savaşı bitene değin güçlerini koruyan Ermeni toprak ağaları ve göçerlik yoluyla il topraklarına yerleşerek burada yurt edinmiş, zamanla büyük topraklara sahip olmuş aşiretler toprak mülkiyetinin ana dokusunu oluşturuyorlardı. Ancak, üretim araçları, o dönemde geri ve cılız olduğu için, bu büyük mülkiyet dokusu üzerinde küçük işletme biçimlerine yaslanan bir toprak kullanım biçimi ortaya çıkmıştı. Ekonomik-siyasal ve dinsel açıdan büyük güçleri olan ağalar eliyle yönetilen toprakları, çiftçi aileleri ortakçı ya da kiracı olarak işlemekteydi. Toprak sahibi ile bu ortakçı veya kiracı köylü aileleri arasında gelişmiş ekonomilerdeki modern üretim ilişkilerinden farklı ve çeşitli derecelerde kendini gösteren bir bağımlılık ilişkisi vardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sipahi beyliği düzeni dağılmış; gerek tımar rejiminin bozulması üzerine iltizam yöntemi ile uygulanan satışlar sırasında gerekse az topraklı köylünün tefeciler eliyle topraksızlaştırılması sürecinde bir toprak parçalanması söz konusu olmuştu. Buna karşın, büyük topraklar üzerinde egemen olan ağalık varlığını sürdürüyordu.

XX. yy'ın ilk çeyreğinde Erzincan'ın geçirdiği siyasal olaylar onun ekonomik-toplumsal yapısını da sarsıntılara uğratmıştı. Kurtuluş Savaşı'ndan önce 1916'da Rus ordularının işgali sırasında Ruslar'ın yanında yer alan Ermeniler'in toprakları 1918'de kentin boşaltılmasından sonra dağılmış ve parçalanmıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise 1925 Şeyh Sait, 1935 Dersim İsyanı gibi olaylar Cumhuriyet hükümetlerinin bu bölgeye dikkatle eğilmelerine, küçük üretici köylü üzerinde büyük etki sahibi olan ağaların nüfuz ve güçlerinin kırılması için önlemler almalarına neden olmuştu.

1929'da çıkarılan 1505 sayılı yasayla siyasi nedenlerle batıya gönderilen bir kısım büyük toprak sahibinin topraklarının kamulaştırılarak göçebe, göçmen ve topraksız çiftçiye dağıtılması konusunda hükümetlere yetki verilmiştir. 14.6.1937'de çıkarılan İskân Kanunu ise, devlete ait toprakların özel kişilerce kullanılan kesimlerinin, fazla meraların, boş alanların, topraksız ve az topraklı ailelere dağıtılmasını öngörüyordu ve yasanın kabulünden sonra bu konuda uygulamalar başlatılmıştı.

1950'den sonraki nüfus artışı da, Türkiye genelindeki artışa göre yavaş olmakla birlikte, toprakların parçalanmasında belli bir rol oynamıştır.

1950-1960'larda özellikle sulu tarımın yaygın olduğu ova köylerine modern tarım girdilerinin girmesi, tarımsal üretimde yer yer pazara açılmanın başlaması, şeker pancarı gibi sanayi bitkilerinin üretimine geçilmesi gibi nedenler de ilin tarımsal yapısını etkilemeye başlamıştı.

İl tarımsal dokusunun, özellikle ova kesiminin, sulu tarım yapılan kısımlarında topraklar verimli, ulaşım olanakları gelişkin olup, bitkisel üretim çeşitlilik göstermektedir. Bu kesimde yaşayan çiftçi ailelerin geçim düzeyleri de, ilin görece daha yüksek kesimlerinde yaşayanlardan daha yüksektir.

Yüksek kesimlerde ve kuru tarım yapılan alanlarda ise geleneksel araçlarla sürdürülen, pazara kapalı bir üretim yapısı egemendir. Büyük toprak sahipliğinin hâlâ yaygın ve küçük topraklı ve topraksız ailelerin bağımlı bir üretim ilişkisi içinde olduğu bu bölgede toprak bölünmesi dengesizdir. Düşük verimli bu topraklarda yaşayan köylüler tahıl üretiminin yanında küçükbaş hayvancılığa da yönelmişlerdir.

1970'lerde yaklaşık 45.000 çiftçi ailesinden ancak 7.000 kadarı kendi geçimini sağlayabilecek toprağa sahipti. Geri kalan kesim, geçinebilmek için ya ortakçılık ya kiracılık yapmakta veya il içinde ve dışında işçi olarak çalışmaktaydı.

1950'lerde sayıları 22.100 dolayında olan mal sahibi ve yarı mal sahibi çiftçi ailesi 1962-1968 Köy Envanter Çalışmaları Dönemi'nde 2 katına çıkarak 45.700 olmuştur. Topraklardaki bu parçalanmaya koşut olarak topraksızlar oranı da artmıştır. 1950'lerde topraksız çiftçi ailesi sayısının tüm çiftçi ailelerine oranı % 10,7 idi. Bu, o dönemdeki Türkiye ortalamasının 2 katına yaklaşıyordu. 1960'lı yıllarda ise Erzincan'da topraksız aile oranının hızlı bir artış göstererek % 38'i aştığı görüldü. Bu süre içinde Türkiye için aynı oran % 31 dolayına çıkmıştır.

İl çapında ailelerin 1/3'ünden fazlası topraksız iken, bazı ilçelerde bu oranın, il ortalamasının çok üzerine çıktığı ve nüfusun yarısına varan bir düzeye eriştiği görülmektedir. Aynı araştırmaya göre topraksız çiftçi oranı, Refahiye'de % 41,5, Çayırlı'da % 43, Tercan'da % 44 dolayındaydı. Bu son ilçede 2 köy bir şahsa, 1 köy bir aileye, 1 köy de bir sülaleye aitti. Topraksız çiftçi oranının, il ortalamasından düşük olduğu ilçelerse Kemaliye (% 27) ve Merkez İlçe'ydi (% 34).

1964 Köy Envanter Etütleri'ne göre topraksız ailelerin % 7,4'ü ortakçı, % 2,6'sı kiracı idi. % 90'a yakın bir bölümü ise tarım işçisi olarak gözüküyordu.

Pancar ekimi çapalama, seyreltme, söküm gibi emek isteyen işlemleri gerektirdiğinden yılın belli dönemlerinde topraksız çiftçilerin bir bölümü pancar ekim alanlarında iş bulabilmekle birlikte ilde sanayi kuruluşu olarak sadece iki devlet fabrikasının olması ve işçi gereksinimi duyan modern tarım işletmelerinin olmaması en çok az topraklı ve topraksız çiftçi ailelerini etkilemekte ve bunların önemli bir bölümü, geçimlerini

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)- (1970)

	Erzincan		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-50 dekar	80,6	46,5	72,7	26,7
51-100 dekar	13,8	25,5	15,8	22,2
101-200 dekar	4,5	18,4	7,9	21,6
200+ dekar	1,1	9,6	3,6	29,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

sağlamak için il ve yurt dışına göç etmektedir. İl dışına gidenlerin bir kısmı sürekli biçimde göç ederken, bir kısmı yılın 6-9 ayını dışarda geçirmektedir. Az topraklı ailelerden il dışına gidenlerin önemli bir bölümü topraklarını ortakçıya verirler. Bu durum, özellikle Kemah, Kemaliye, İliç ve Refahiye ilçelerinde yaygındır.

1960'lardan sonra yurt dışına gidenlerin sayısında önemli artışlar olmuştur. İlde her 4 aileden birinde yurt dışında çalışan bir kişi bulunmaktadır.

1970'li yıllarda Erzincan'da köylü ailelerin % 80,6'sı 50 dekardan az toprağa sahipti ve toprakların % 46,5'ini işliyordu. Buna karşılık, 200 dekardan büyük işletmeler tüm işletmelerin %1,1'ini oluşturuyor ve toprakların % 10'a yakın bir bölümünü işletiyordu (Tablo 9).

51-100 dekarlık işletmeler, tüm işletmelerin % 13,8'i idi ve toprağın % 25,5'ini işliyordu. Toprağın geri kalan % 18'i de işletmelerin % 4,5'ini oluşturan 101-200 dekarlık işletmelere aittir.

İlde ortakçılık koşulları genellikle tohum, arazi mal sahibine, emek ortakçıya ait olmak üzere ürünün yarı yarıya bölünmesi biçimindedir. Kiracılık ise özel anlaşmaya bağlıdır. Kemah İlçesi'nde örneğin, toprak sahibi, kiracılık koşulu olarak tarlanın kira bedelini veya ürünün % 25'ini alır.

PAZARLAMA: Erzincan, ili çevreleyen dağların geçit veren kesimlerinden geçen demiryolları ile çevresindeki illerin bir uğrak merkezidir. Ayrıca, karayolları ile de komşu illere bağlanan il merkezi için ulaşım güçlüğü ortadan kalkmış, pazar ile ilişkiler sağlam bir temele oturmuştur. Ancak, yüksek kesimler, yolların hem sınırlı olması hem de kışın kapanması yüzünden ulaşım ve pazar olanaklarından geniş ölçüde yoksundur.

İlde yetiştirilen tarımsal ürünlerin önemli bir bölümü geçimlik düzeydedir. ancak, son zamanlarda kimi ürünler,özellikle bazı sebze, meyve türleri ile pancar pazar için üretilmektedir. İlde üretilen bir kısım meyve ve sebzelerin yöresel gereksinimler karşılandıktan sonra geri kalanı komşu illere, özellikle Erzurum ve Elazığ'a gönderilmektedir. İlde özel kesimce kurulmuş küçük bir meyve suyu işletmesi vardır. "Çiftlik Meyve Suları" adı ile kurulan bu işletme, günde 60.000 şişe kapasite ile çalışmaktadır.

Ayrıca, ilde biri Işıkpınar Un Fabrikası, öbürü de Mercan Un Fabrikası olan iki özel kesim işletmesi üreticiden buğday alımı yapar. Üretilen unun bir bölümü 3. Ordu Birlikleri'nin ve Merkez İlçe'nin gereksinimlerini karşılar.

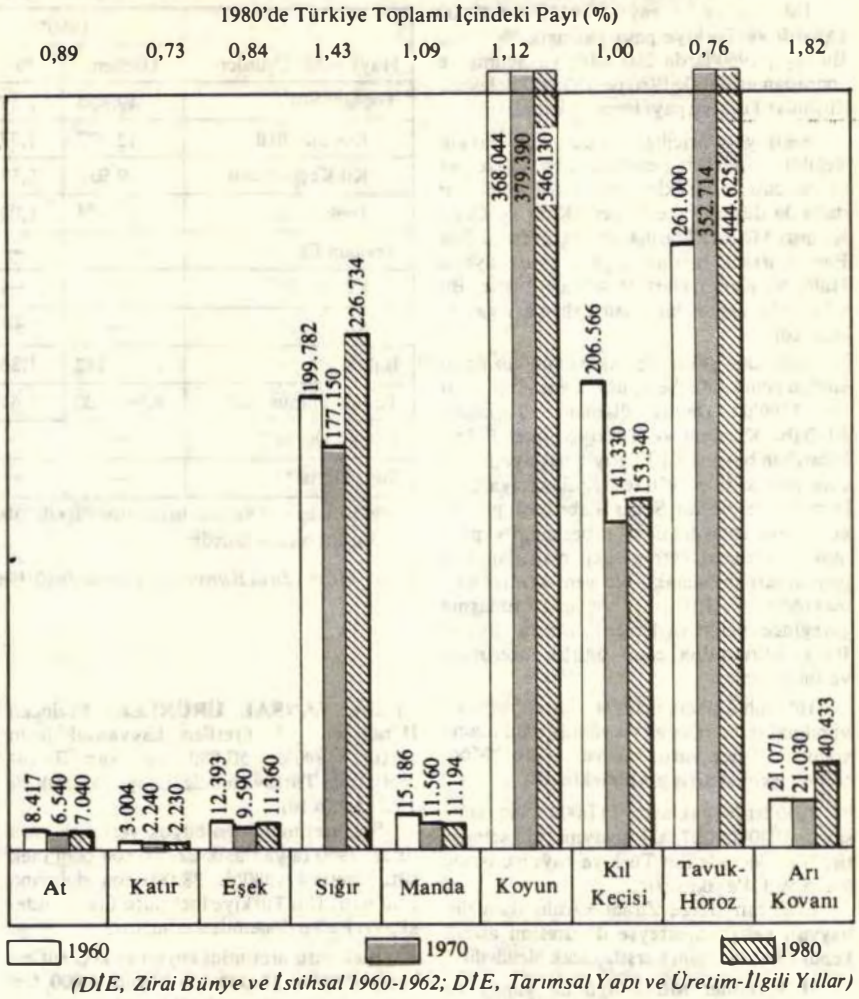
Yöresel gereksinimler karşılandıktan sonra arta kalan kepek ise, Erzurum Yem Fabrikası'na satılır.

İl merkezinde 7, Tercan'a bağlı Mercan Kasabası'nda da 5 tane tahıl silosu vardır. Merkezdekilerin yıllık kapasitesi 90, Mercan'dakilerin ise 100 tondur.

İlde üretilen şeker pancarı ise şeker fabrikasınca satın alınmaktadır. Fabrika yalnız kristal şeker üretmektedir.Bu ürünün büyük bir bölümü, küp şeker yapımında kullanılmak üzere Erzurum Şeker Fabrikası'na gönderilir.

Şekil 4

Erzincan'da Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

HAYVANCILIK: Erzincan tarımında hayvancılık ikincil ekonomik uğraştır. İl alanının yaklaşık % 59'u aşan bir bölümünü çayır ve meralar oluşturur. Hayvancılık daha çok koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine dayanır. Bazı elverişli alanlarda büyükbaş hayvan yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Hayvancılığın yaygın olduğu başlıca ilçeler, Merkez, Tercan, Çayırlı ve Refahiye'dir.

Erzincan İli, doğal otlaklar bakımından oldukça zengindir. Munzur Dağları üzerindeki geniş otlaklardan özellikle göçerler yararlanır. Göçerler, Melan Yaylaları denilen bu yaylalarda hayvanlarını otlatırken, bir yandan da gezici peynir mandıraları kurarak peynir üretirler. İl yaylaları hayvancılığa uygun düzlüklerden oluşur. Bunlardan Merkez'le Refahiye arasındaki Çimen Yaylaları ile Kemaliye İlçesi yakınındaki Sarıçiçek Yaylası bitki örtüsü bakımından zengin yaylalardır.

İlde küçükbaş hayvan yetiştiriciliği otlak hayvancılığı şeklinde yapılır. İlkbaharda meralara yayılan hayvanlar yılın 7 ayını otlaklarda geçirdikten sonra sonbaharda ilde ya da il dışında pazarlanır.

Son yıllarda besicilik ve süt hayvancılığı da oldukça gelişmiştir. Bu yüzden başlayan yem sıkıntısını gidermek üzere hayvancılıkla uğraşan köylerde yem bitkileri ekimine başlanmıştır.

1980'de yaklaşık 6.900 hektar alana ekilen yem bitkilerinden 2.400 ton kadar dane, 53.000 ton da kuru ot elde edilmiştir. Yem bitkileri ekilen alanın aşağı yukarı yarısında yonca üretilmiş olup, 29.000 ton kadar kuru ot, geri kalan bölümde ekilen korungadan ise 1.100 ton dane elde edilmiştir.

İlde küçükbaş hayvanlardan en çok "Akkaraman" ırkı koyun yetiştirilmektedir. 1950'lerde ilin toplam koyun varlığı 187.000 dolayında iken, sürekli bir artış göstererek 1980'de 546.000 olmuştur. İlin Türkiye koyun varlığındaki payı ise 1950'de binde 82 iken 1980'de % 1'in üzerine yükselmiştir (Şekil 4).

Koyunu izleyen keçinin en çok yetiştirilen türü ise kıl keçisidir. Refahiye İlçesi'

nde tiftik keçisi yetiştirilmekte ise de bunların bir bölümü kıl keçisi ile döllendirildiğinden ırkları zamanla bozulmuştur. İçlerinde az da olsa niteliğini koruyanlar vardır.

İlde kıl keçisi sayısı 1950'de 140.000 kadardı ve Türkiye payı yaklaşık % 1 idi. Bu sayı, 1960'larda 200.000'e yükselmiş ve sonradan azalarak 1980'de 153.000 dolayına düşmüş; Türkiye payı ise aynı kalmıştır.

Sığır yetiştiriciliği eskiden çok yaygın değildi. Sığırlar genellikle bakımsız ve çelimsizdir. Yükseklere çıkıldıkça nitelikleri daha da düşer. En çok Yerli Kara ve Doğu Kırmızı Melezi ırklarına,az miktarda da Boz Plevne ırkına rastlanır, yerli ırklar ayrıca Halep ve Kars ırkları ile de karışmıştır. Bu sığırlarda yoğun bir ıslah çalışması gerekmektedir.

Erzincan Şeker Fabrikası'nın kurulmasından sonra ahır besiciliği önem kazanmıştır. 1969'da Devlet Planlama Teşkilatı, Et-Balık Kurumu ve Türkiye Şeker Fabrikaları'nın birlikte katkılarıyla başlayan besicilik projesi ilde 1970'te uygulanmaya başlamıştır. Erzincan Şeker Fabrikası pancar ekicilerine anlaşma ile sığır besiciliği yaptırmakta, yetiştiricilere gerekli olan damızlık hayvanları sağlamakta ve yem kredisi vermektedir. Yetiştirilen hayvanlar anlaşma gereğince yetiştiricilerce Erzurum Et ve Balık Kurumu'na canlı ağırlık üzerinden verilmektedir.

İlde tohumlama yoluyla ıslah çalışmaları yapılmaktadır. Doğal ve yapay tohumlama sonucunda ilde yarımkan ve safkan "Montofon" ırkında artış görülmektedir.

1950'lerde yaklaşık 137.000 olan sığır sayısı 1980'de 227.000 dolayına yükselmiştir. Bu dönemde ilin Türkiye payı ise binde 9'dan % 1,4'e çıkmıştır.

Erzincan Bölge Ziraat Okulu damızlık hayvan yetiştirmekteyse de üretimi ancak kendi gereksinimini karşılayacak ölçüdedir.

İl Veteriner Müdürlüğü de yapay ve doğal tohumlama yoluyla 1964'ten beri koyun ve sığır ıslah çalışmaları yapmaktadır. Ne var ki, halkın yapay tohumlanmayla koyun ıslah çalışmalarına tepki göstermesi üzerine çalışmaların bu bölümünden vazgeçilmiştir.

İlden canlı hayvan satışı Erzurum Et ve Balık Kombinası ile öbür komşu illere yapılmaktadır. Merkez İlçe'de kurulan modern hayvan pazarı da önemli bir hayvan alımsatım yeridir.

Erzincan'da at, eşek, katır sayısı 1950' lerden sonra önemli sayılamayacak küçük artışlar göstermiştir. Bunlar özellikle dağ köylerinde çeki hayvanı olarak kullanılmaktadır.

İl tavukçuluğunun % 98'ini köy tavukçuluğu oluşturur. Tavukçuluk yöresel gereksinimler için ilkel yöntemlerle yapılmaktadır. 1960'larda yaklaşık 260.000 olan tavuk sayısı 1980'lerde 445.000'e çıkmıştır. Buna karşın ilin 1960'ta % 1 olan Türkiye içindeki payı, 1980'de binde 7'ye düşmüştür.

İldeki Ziraat Meslek Okulu'nda yetiştirilen damızlık civcivlerle yılda 40.000-50.000 dolayında damızlık civciv üretilmektedir. Ayrıca, 1973'te özel kesimce kurulan ÖZ-SA adlı bir ortaklık da damızlık civciv üretmektedir.

Tablo 10
Erzincan'da Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	49.800	1,19	43.690	1,02	50.880	0,92
Koyun Sütü	12.077	1,37	12.350	1,44	14.375	1,22
Kıl Keçisi Sütü	9.937	1,35	6.100	1,10	6.165	1,07
İnek Sütü	22.884	1,02	21.910	0,86	27.995	0,82
Toplam Et	—	—	1.005	0,46	1.715	0,85
Koyun Eti	—	—	375	0,46	595	0,89
Sığır Eti	—	—	420	0,44	515	0,47
Bal	132	1,36	113	0,76	341	1,35
Tavuk Yumurtası**	9.092.000	0,67	17.575.040	0,92	26.056.000	0,63
Koyun Derisi**	—	—	30.240	0,38	48.610	0,72
Sığır Derisi**	—	—	11.290	0,59	17.300	0,79

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar İstatistiklerde verilmemiştir.
** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

HAYVANSAL ÜRÜNLER: Erzincan İli'nde en çok üretilen hayvansal ürün süttür. 1980'de 50.880 ton olan il süt üretiminin Türkiye içindeki payı yaklaşık % 1 idi (Tablo 10).

Süt üretiminde en büyük yeri inek sütü tutar. 1960'ta yaklaşık 22.900 ton olan inek sütü üretimi 1980'de 28.000 ton dolayına çıkmıştır. İlin Türkiye inek sütü üretimindeki payı ise bu dönemde azalmıştır.

İnek sütü üretimini koyun ve keçi sütleri izler. 1980'de 14.000 ton koyun, 6.000 ton dolayında keçi sütü elde edilmiştir.

Yetiştiriciler elde ettikleri sütten yağ, peynir, çökelek, yoğurt ve ayran yaparak yararlanır. Yayla zamanı ise yaylalara çıkarak gezici mandıralara süt satarlar. Elde edilen sütün genellikle % 70'i peynir, % 10'u yağ yapımında kullanılır. Geri kalanı da süt olarak tüketilir. Erzincan'ın tulum peyniri ün yapmıştır.

İl merkezinde günlük kapasitesi 550 kg olan bir süt fabrikası vardır. Bu fabrika 1971'de 50 ton süt işlemiştir. İlde bundan başka Işıkpazar Köy Kalkınma Kooperatifi'nce kurulan 6.000 ton/yıl kapasiteli bir süt işletmesi vardır.

Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nca 1976'da kurulan bir süt işleme tesisi ise peynir ve tereyağı üretmektedir. Yılda 6.000 ton çiğ süt işleme kapasitesi olan bu kuruluş, 1979'da % 5 kapasite ile çalışmış ve 323 ton çiğ süt işlemiştir.

Hayvansal ürünler içinde et üretimi de önemli bir yer tutar. 1960'ta yaklaşık 1.000 ton olan ilin toplam et üretimi 1980'de 1.700 tona çıkmıştır. 1980'de bunun Türkiye içindeki payı ise binde 8'di. 1960'ta 420 ton sığır, 375 ton da koyun eti üretilmişti. 1980'de ise sığır eti üretimi 515 tona, koyun eti üretimi 595 tona çıkmıştır.

İlin Merkez, Kemaliye ve Tercan ilçelerinde birer belediye kesimevi vardır. Buralarda kesilen hayvanlar bu ilçelerin günlük et gereksinimini karşılamaktadır.

Erzincan'da yurt dışında çalışan işçilerin ortaklaşa kurdukları, yıllık 4.000 ton kapasiteli ERSAN AŞ tesisleri ilde Et ve Balık Kurumu'nun işlevini görmektedir.

Arıcılık ilkel yöntemlerle yapılmasına ve bal üretiminin fazla olmamasına karşın Erzincan balı tat ve kokusuyla ün yapmıştır. Özellikle Ballı Köyü'nde üretilen bal ünlüdür. İlde 1980'de 341 ton bal elde edilmiştir. İlin Türkiye bal üretimindeki payı % 1,3'tür.

İlde tavuk yumurtası üretimi ise 1960'ta 9 milyon, 1970'te 17.500.000, 1980'de ise 26 milyon tane dolayında olmuştur.

1980'de ilin Türkiye yumurta üretimi içindeki payı binde 6'dır. Üretim köylülerin kendi gereksinimleri için kullanılır; ilde yalnızca Refahiye İlçesi'nde, Kuşoğlu Tavukçuluk Çiftliği adlı bir tavuk çiftliği vardır.

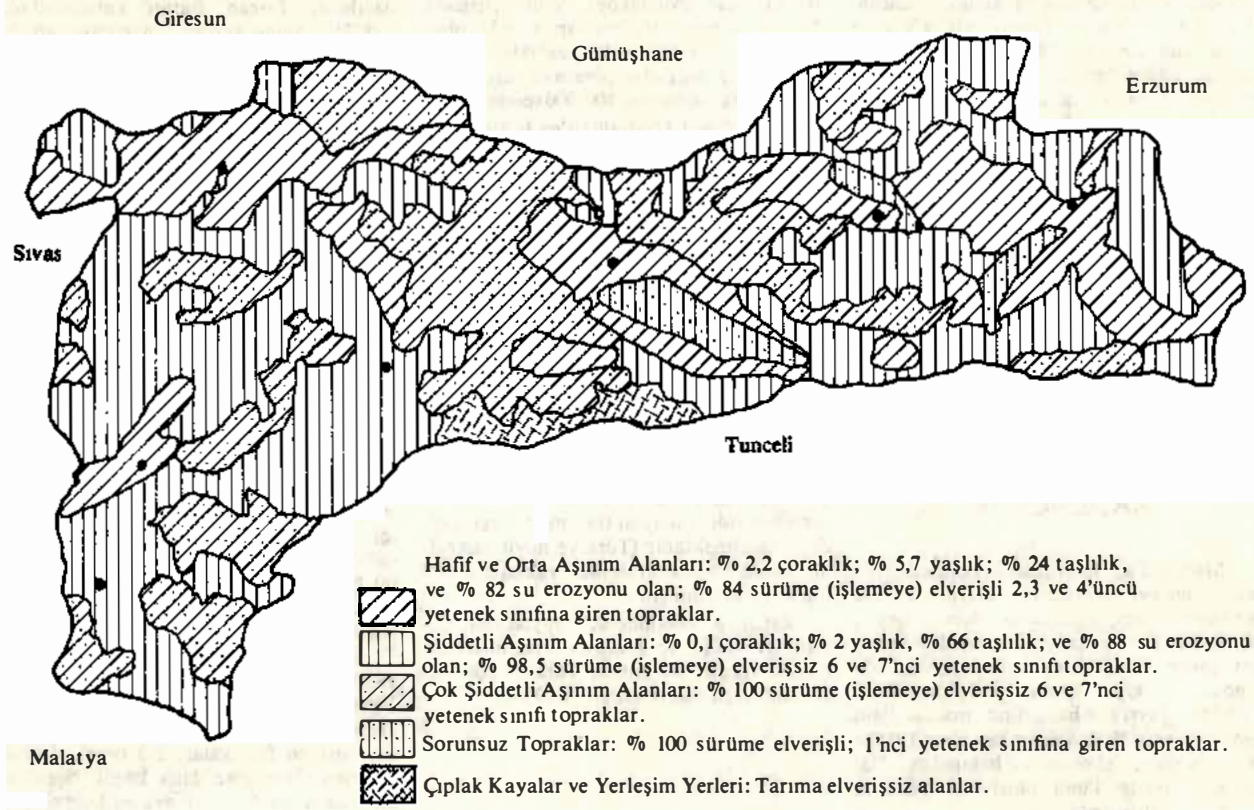
Koyunlardan elde edilen yapağılar üreticilerin kendi ev gereksinimleri için kullanılır. Ancak, küçük bir bölümü yöre pazarlarında satılır. İlde yılda 30 ton kadar yapağı elde edilmektedir.

Erzincan'da dericilik gelişmemiştir. Elde edilen deriler kurutularak, pösteki olarak kullanılır. 1980'de 48.000 dolayında koyun, 17.000 dolayında sığır derisi elde edilmiştir. Her ikisinin de Türkiye payları ancak binde 7-8 dolayındaydı.

İlde ayrıca 1972'de çalışmaya başlayan, Merkez İlçe'ye 5 km uzaklıktaki Karasu Irmağı kenarına kurulmuş bir salyangoz fabrikası ile dış ülkelere at ve eşek eti gönderen at-eşek kesimevi vardır.

ORMANCILIK: Genellikle tektonik oluşumlar sonucu ortaya çıkan il alanı ince ve genç topraklarla kaplı olduğu halde, yüzyıllarca süren tahripler sonunda, yüksek

Erzincan İli Toprak Yetenek Sınıfları Haritası

bölümleri çıplaklaşmıştır. Yalnızca, Fırat Vadisi ve Refahiye yöreleri ile doğuda Mayram Dağları, yer yer meşe ve çam ormanlarıyla örtülüdür. İlin geri kalanında kısa ömürlü cılız otlarla, çalılık vardır.

İldeki toplam orman alanı 106.500 hektar dolayındadır ve il alanının yaklaşık % 9'unu oluşturmaktadır. Ormanların % 15'i normal koru, % 16'sı bozuk koru ve % 69'u normal ve bozuk baltalıktır. Ayrıca, 17.400 hektar kadar da fundalık alan vardır. Böylece, orman ve fundalık alan toplamı 124.000 hektara yaklaşmakta ve il alanının % 10,4 üne ulaşmaktadır.

Koru ormanları sarıçam ve ardıç gibi ibreli ağaçlarla meşeliklerden, baltalık ormanları ise başta meşe olmak üzere öbür yapraklılardan oluşur.

Korulukların verimliliği, iklim, toprak ve su kaynaklarına, tepe çatılarının yaşadıkları ortamı örtme derecesine göre değişir. İldeki toplam 16.000 hektar dolayındaki normal koru ormanlarının, ancak dörtte biri, tam kapalılık göstermekte olup, koruluklarının tümü, üçüncü derece verimliliğe sahiptir.

Erzincan'daki normal ve bozuk koru ormanlarının toplam ağaç serveti, yani, belirli bir çapın üzerindeki yapacak olarak yararlanılabilir toplam orman varlığı, yaklaşık, 1.730.000 m3'tür. Baltalıkta yakacak servet ise 651.500 sterdir (1 ster 0.750 m3).

İl ormanlarının yıllık verimleri de çok düşüktür. Aslında, normal korular dışında, üretime uygun orman yok denecek kadar azdır. Ormanların yıllık verimi, ortalama, 2.500 m3 yapacak odun ile 33.500 ster yakacak odundur. Açıkca görüldüğü gibi, ormanların yıllık verimi, ilin gereksinimini karşılamaktan uzaktır.

İl gayri safi hasılası içinde binde 3,9'luk bir paya sahip olan ormancılık etkinlikleri, ülke genelinde ormancılık kesiminde yaratılan gayri safi hasılanın da ancak binde 2,3'ünü oluşturur.

Orman Bakanlığı'nın 1973 çalışmalarına göre, Erzincan'da orman içinde bulunan 189 köyde 53.000, orman kenarında bulunan 76 köyde 22.000'e yakın toplam 75.000 kişi yaşamaktaydı. Bunun yaklaşık 37.000'i çalışabilir faal nüfustu. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976 rakamları, ormancılık etkinliklerinin, ormanla ilgili köylerdeki faal nüfusun ancak % 4'üne kesme ve taşıma işleri sağlayabileceğini ortaya koymuştur. Orman Bakanlığı'nın 1980 kayıtlarına göre de ormanla ilgili köylerde kişi başına 0,3 hektar koru, 0,7 hektar baltalık alan düşmektedir.

İldeki orman alanlarını genişletmek, tahrip görmüş, verim gücünü kaybetmiş eski orman alanlarını iyileştirmek amacıyla, ağaçlandırma çalışmaları yoğunlaştırılmış olup bu çalışmalar orman içi ve orman dışı olmak üzere iki koldan yürütülmektedir.

Orman içi ağaçlandırmalar özellikle, Refahiye, Kutlutepe ve Dumanlı dağları yöresinde yürütülmektedir. Bu yörelerde teraslar halinde işlenen toprağa 0-2 yaşlı sarıçam fidanları dikilmiş, ağaçlandırılan alanlar tel örgüye alınmıştır. Yaklaşık, 700 hektarlık bir arazide toprak hazırlığı yapılmış ve 650 hektarlık sahada dikim gerçekleştirilmiştir.

Orman dışı ağaçlandırmalar ise 1960'lı yılların ortalarından beri hızlandırılmış ve Kemah İlçesi Hıdrellez yöresi ile Erzincan Merkez, Kırklartepesi bölgesinde yapılmıştır. Her iki bölgede, yaklaşık 30.000 adet ibreli ve yapraklı ağaç fidanı dikilerek, 10 hektar alan ağaçlandırılmıştır.

Erzincan'ın coğrafi yapısının engebeli olması, çok eskiden beri düzensiz ve aşırı bir

hayvan otlatmacılığının yapılması ve ormanlık alanların az oluşu şiddetli bir erozyona neden olmuştur. Orman alanlarındaki erozyon, orman yetişmesine elverişli toprak yapısını bozmaktadır. Bu durumu göz önüne alan Orman Bakanlığı, Erzincan'da, 1966'da Orman Toprak Muhafaza ve Mera Islahı Grup Müdürlüğü örgütünü kurmuştur. 1966'dan 1980 başlarına değin, erozyon kontrol çalışmaları kapsamında olmak üzere yaklaşık, 2.000 hektarın üzerinde arazi ağaçlandırılmış ve 4 milyona yakın fidan dikilmiştir.

İlde orman yollarının yapımı daha çok Kemah bölgesinde yoğunlaştırılmıştır. Toplam orman yolu uzunluğu 600 km dolayındadır.

MADENCİLİK

Madencilik, Erzincan ekonomisinde önemli bir yer tutmaz. İlde üretilen başlıca madenler krom, manganez, demir, linyit, perlit, amyant ve tuzdur. İlin özellikle krom, manganez, manyezit ve perlit rezervleri açısından Türkiye içinde yeri önemlidir. 1978'de il gayrı safi hasılasında madenciliğin payı yaklaşık % 1 dolayındaydı ve 1975'te bu kesimde, ekonomik bakımdan faal nüfusun binde 3'ünü oluşturan yaklaşık 3.700 kişi çalışıyordu.

Erzincan'da üretilen en önemli maden kromdur. Stratejik önemi olan bu metal, metalurji, refrakter ve kimya sanayilerinde kullanılmaktadır. İlde Kopdağ, Tercan bölgesinde bulunan 20 kromit yatağı vardır. Bölgede 1,5 milyon ton (Türkiye toplamının % 4'ü) kromit rezervi olduğu sanılmaktadır.

Erzincan yöresindeki kromlar özel kesimce işletilmektedir. 1956-1962 yılları arasında Kromit Limited Şirketi'nce işletilen Tercan Hınzırı Köyü'ndeki krom yatakları 1963'te İstanbul Demir-Çelik Sanayi AŞ'ye devredilmiştir. Bu şirket 1975'te 24.100 ton krom üretmiştir.

Erzincan'da üretilen bir başka maden de manganezdir. Manganez, daha çok demir çelik sanayiinde, bir ölçüde de batarya, kimya, cam ve seramik sanayilerinde kullanılmaktadır.

İliç İlçesi'ndeki 70.000 ton, Tercan ilçesi'ndeki 100.000 ton manganez rezervleriyle Erzincan, Türkiye manganez rezervlerinin % 9,5'ini kapsamaktadır.

Erzincan yöresindeki manganez yatakları da özel kesimce işletilmektedir. 1975'te bir İstanbul şirketi olan Ahmet Oğuz Akal'ın işletmesi 505 ton, Hasan Yılmaz'ın Kemaliye'deki işletmesi de 150 ton manganez üretmiştir. Bu iki kuruluşun Türkiye manganez üretimi içindeki payı % 2'ydi.

Erzincan'ın önemli yeraltı zenginliklerinden biri de perlittir. Perlit, yapılarda ısı-ses yalıtım maddesi olarak, filtre yapımında, abrasiflerde, kalafat macunlarında, dökümcülükte, gübre sanayiinde kullanılmaktadır. Türkiye'de önemli perlit yatakları olmasına karşın, bu ürün sanayide çok az kullanılmaktadır. Kullanımı her geçen gün artmakla birlikte, talep azlığı nedeniyle, açılan birçok küçük perlit ocağı da kapanmıştır. Erzincan (Mollaköy) Perlit İşletmesi, Türkiye'de perlit üretimi yapan üç kuruluştan biridir. Ürettiği perliti özelliklerine göre sınıflandırıp doğrudan piyasaya süren işletmenin yıllık kapasitesi 100.000 tondur.

Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak işletilen kaynak tuzlalar, Erzincan madenciliğinde önemli bir yer tutar. Kemah İlçesi'ndeki Kömür, Timisi ve Yerhan tuzlaları ile Tercan İlçesi'ndeki Vartik Tuzlası, haziran-kasım döneminde üretim yapan mevsimlik işletmelerdir.

1980'de 21'i sürekli 41'i mevsimlik toplam 62 işçinin çalıştığı tuzlaların toplam kapasitesi 3.800 ton, 1980 üretimleri 1.892 tondur. Tuzlaların en büyüğü Kömür Tuzlası'dır.

Erzincan'da kamu kesimince linyit de üretilmektedir. İlde, Kemaliye-Başpınar yöresinde 10 milyon ton, Refahiye-Akkilise-Köst yöresinde 4 milyon ton, Çayırlı-Çilhoroz yöresinde 1 milyon ton linyit rezervi olduğu sanılmaktadır (Türkiye linyit rezervinin binde 3'ü). 1971'de ilde yaklaşık 7.000 ton linyit üretilmiştir.

Refahiye yöresinde 0,5 milyon ton, Çayırlı yöresinde ise 1 milyon ton manyezit rezervi vardır. Bu miktar Türkiye potansiyel manyezit rezervlerinin % 20'sidir.

ENERJİ

Erzincan Kenti'nin elektrik gereksinimi, Girlevik tesisleri açılıncaya değin belediyenin küçük dizel elektrojen gruplarından sağlanmaktaydı.

Yapımına 1949'da başlanan Girlevik Hidroelektrik Tesisleri Çağlayan Bucağı'nın 2,5 km güneydoğusunda, Girlevik Köyü yakınlarındadır. 25.12.1953'te 1'er MW'lik 2 grupla işletmeye açılan tesis, kentin gereksinimini büyük ölçüde karşılamaktaydı. 1963'te 1 MW'lik üçüncü bir grubun eklenmesiyle genişletilen tesis, sürekli artan kent gereksinimini karşılamaz duruma geldi. Belediyece 1965'te 2×248, 1971'de de 2×560 kilovat gücünde iki dizel elektrojen grubu daha devreye sokuldu.

1970'lerde Erzincan'ın elektrik enerjisi üretimi kapasitesi, 3.040 kilovatlık Girlevik Hidroelektrik Tesisi, 900 kilovatlık belediye dizel santralı, 240 kilovatlık Sümerbank Bez Fabrikası Tesisi, 130 kilovatlık Şeker Fabrikası Tesisi ve Tercan İlçesi'ne bağlı Mercan Kasabası'ndaki Mercan Un Fabrikası'nın Karasu'daki 120 ve 180 beygirlik türbinlerinden oluşuyordu. Un fabrikasının türbinleri aynı zamanda kasabanın elektrik gereksinimini karşılıyordu. Buna karşın, Girlevik Hidroelektrik Santralı'nın besleme suyunun yetersizliğinden tam kapasiteyle çalışmaması ve elektrik talebinin sürekli artması nedeniyle ilin gereksinimi kış aylarında tam olarak karşılanamıyordu. İlin elektrik sorunu, Ulusal Elektrik Şebekesi'ne bağlanmasıyla bir ölçüde çözülmüştür.

Ayrıca Tercan İlçesi'nde, Tuzla Suyu üzerinde, Tercan Barajı kurulmaktadır. 1982'de yapımı sürdürülen barajın gövdesi toprak dolgu tipindedir. Sulama ve elektrik üretim amaçlı bu tesisin su depolama oylumu 178 milyar m3 ve gücü 15 MW olacaktır. İşletmeye açıldığında barajdan 22.000 ha alanın sulanmasında yararlanılabilecektir.

SANAYİ

Erzincan, sanayinin gelişmediği illerden biridir. İmalat sanayii il ekonomisi içinde önemli bir yer tutmaz. 1978'de imalat sanayiinin il gayrı safi hasılası içinde payı % 8 idi. İlde sanayi kesiminde yaratılan gayrı safi hasılanın Türkiye içindeki payı da aynı yıl binde 2 dolayındaydı. 1975'te ilde faal nüfusun % 4,5'i imalat sanayiinde çalışıyordu.

İldeki en büyük sanayi kuruluşları, 1950'lerde devletçe kurulan fabrikalardır. 1960'ların sonlarından başlayarak, özel kesim de çeşitli dallarda yatırıma girişmişse de, kurulan fabrikalar, 2-3 örnek dışında, 1950'lerdekine göre daha küçük ölçekli olmuş, sanayide özel sermaye birikimi oldukça cılız kalmıştır.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ERZİNCAN SANAYİİ: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Erzincan'da imalat sanayii hemen hemen yoktu. Bu durum Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel yapısını yansıttığı kadar, Erzincan'ın bir deprem bölgesi olmasından da kaynaklanmaktaydı. İlde faaliyette olan işletmeler ise küçük ölçekli aile işletmeleriydi. Bu işletmelerin çoğunluğu metal işleme (bakırcılık gibi) ve tarıma dayalı sanayi dallarında yer alıyordu. 1927 Sanayi Sayımı'na göre ildeki toplam 319 işyerinde 564 kişi çalışıyordu (Tablo 11) ve işletme başına ikiden az çalışan düşüyordu. 10'dan fazla çalışanı olan işyeri yoktu; yalnızca 7 işyerinde 6-10 kişi çalışıyordu.

İşyerlerinin % 43'ü tarımsal ürünleri işleyen işletmelerdi. Bu işyerleri, sanayi kesiminde çalışanların % 38'ini barındırıyordu. 110 işyeri ve 195 çalışanla (tüm çalışanların % 35'i) madeni eşya sanayii ildeki ikinci önemli üretim dalıydı. Bu kesimde geleneksel Erzincan bakır işlemeciliği çok yaygındı. Bu iki dalda, işyerlerinin ve çalışanların 3/4'ü yer alıyordu. Ayrıca, ağaç ürünleri dalındaki 42 işyerinde 59 çalışan, tümüyle el tezgâhlarında üretim yapılan dokuma dalındaki 22 işyerinde ise 56 çalışan vardı.

4 işyeri ve 23 çalışanla maden çıkarma, işçi sayısının en yoğun olduğu daldı (Tablo 11). 1930'larda, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan tek işletme, 10 kişinin çalıştığı bir un fabrikasıydı.

1930'da ilde açılan Yerli Mallar Sergisi'ne katılan esnaf ve küçük imalatçıların başlıcaları bakırcılar, marangozlar, demirciler, çilingirler, çubukçular, saraçlar, yemenicilerdi.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'ndan büyük ölçüde etkilenen küçük imalat sanayii, 1939'daki depremde Erzincan'ın yıkılması ve halkın önemli bir bölümünün hükümetçe başta Hatay, Adana, Mersin, Kahramanmaraş olmak üzere başka illere yerleştirilmesiyle tümüyle durmuştu.

1950'LERDE ERZİNCAN SANAYİİ: Depremde tümüyle yıkılan ve ekonomik faaliyetleri duran Erzincan'daki bu durgunluğu gidermeye yönelik ilk girişimler devlet kesiminden geldi. Özel kesimin 1970'lere değin yaptığı sınırlı sayıdaki girişim ise küçük ya da orta ölçekli birkaç fabrikanın kurulması şeklinde oldu. 1954'te Erzincan İplik Fabrikası'nın açılması, çok boyutlarda olan işsizliğin bir ölçüde hafiflemesinde, ticaretin canlanmasında, yeni konutların yapılmasında ve ilin sosyal yönden gelişmesinde önemli bir etken oldu *(Bak Sümerbank Erzincan Bez Fabrikası).*

İplik fabrikasını 1956'da açılan şeker fabrikası izledi. Şeker fabrikası, bölgede pancar üretiminin yaygınlaşmasını, dolayısıyla gelişmenin bir ölçüde kırsal kesimde yayılmasını sağlamıştır *(Bak. Erzincan Şeker Fabrikası).* Ayrıca 3.Ordu'nun ihtiyaçlarını karşılayan Ağır Bakım Fabrikası vardır. 1982'de bu fabrikada yaklaşık 400 kişi çalışıyordu. Bu önemli kamu yatırımlarına karşılık, 1950'lerde ilde özel kesimin önemli sayılabilecek yatırımı yok gibidir. 1937'de Tercan İlçesi'nin Mercan Kasabası'nda kurulan un fabrikasına, 1955'te bir makarna fabrikası birimi eklendi. Bu birimin faaliyeti 1965'te durdurulmuş, fabrika yalnızca un üretimini sürdürmüştür. Başak Ticaret ve Sanayi Türk Limited Ortaklığı'nın bu fabrikasında 1970'lerde 35 kişi çalışıyordu. Günlük kapasitesi 70 ton dolayındaydı. Fabrika, bölgenin ve bir ölçüde de 3.Ordu'ya bağlı birliklerin gereksinimini karşılamaktaydı. İşletme, Karasu'daki türbinleriyle ürettiği enerji ile aynı zamanda Mercan Kasabası'nın elektriğini de sağlıyordu.

1950'lerde makarna fabrikasından başka özel kesimce açılan tek işyeri 1958'de kurulan Çelik Lastik Ayakkabı İmalathanesi'dir.15-20 kişinin çalıştığı işyerinde yılda 70.000 çift lastik ayakkabı üretilmektedir.

1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, il sanayisinin o dönemdeki yapısını oldukça iyi yansıtmaktadır. Buna göre, ilde 10'dan fazla işçi çalıştıran işyeri sayısı yalnızca 5'ti. 2 kamu fabrikasında 1.240 kişi (570'i iplik, 670'i şeker fabrikasında) çalışırken, 3 özel kesim işyerinde yalnızca 41 kişi çalışıyordu.

1960'larda açılan ilk özel kesim işyeri, 1963'te üretime geçen Çiftlik Meyve Suları İmalathanesi'dir. 3. kalite meyvelerin işlendiği bu işyerinde 15 kişi çalışmakta ve yılda 60.000 şişe meyve suyu üretilmekteydi. Özel kesimin Ağaoğlu Tuğla Fabrikası 1965'te kuruldu. Yılda yaklaşık 4 milyon tuğla üreten işyerinde üretim döneminde 60 kişi çalışmaktaydı.

1970 öncesinde ildeki en büyük özel kesim yatırımı, Karınca Tuğla Fabrikası idi. 1968'de kurulan fabrikanın kapasitesi günde 50.000, yılda 10 milyon tuğlaydı. Fabrikada üretim döneminde 50-80 kişi çalışmaktaydı. 1968'de üretime geçen bir başka imalathane de bir köy kalkınma kooperatifi girişimi olan günlük 5 ton kapasiteli Işıkpınar Süt Mamulleri İşletmesi idi.

Tablo 11
1927 Sanayi Sayımı'na Göre Erzincan'da İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden Çıkarma Sanayii	4	23
Tarıma Dayalı Sanayi	138	214
Dokuma Sanayii	22	56
Ağaç Ürünleri Sanayii	42	59
İnşaat Sanayii	3	17
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	110	195
Toplam	319	564

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

Erzincan Şeker Fabrikası

Erzincan ve çevresinin pancar ekimine uygun olduğunun anlaşılması üzerine 2 Aralık 1953'te "Erzincan ve Civarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi" kuruldu. Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi ve bu kooperatifin ortaklığıyla Aralık 1954'te yapımına başlanan Erzincan Şeker Fabrikası, 30 Eylül 1956'da işletmeye açıldı. Fabrikanın bir kampanya dönemindeki pancar işleme kapasitesi 120.000 ton, şeker üretim kapasitesi ise 18-20 bin tondur.

Fabrika için gerekli olan pancar, Erzincan'ın Merkez, İliç, Kemaliye, Refahiye, Tercan; Gümüşhane'nin Merkez, Kelkit, Şiran; Sıvas'ın Suşehri ve Divriği ilçelerinden sağlanmaktadır. Bölgede 70.000 dönüm alana pancar ekilmesi öngörülmüşken ilk kampanya yılı olan 1956'da 4.763 çiftçi 3.018 hektar alana pancar ekerek 44 bin ton pancar üretmişti. 20 Eylül'de başlayan kampanya 44 gün sürmüştür. Bu kampanya döneminde fabrikada 54 sürekli, 25 geçici memur; 1.115 geçici işçi ve 125 geçici hizmetli çalışarak yaklaşık 7.000 ton şeker üretilmişti. Fabrikanın 1980 üretimi ise yaklaşık 30.000 tondur. Bu miktar 1 milyon ton dolayında olan Türkiye şeker üretiminin % 3'ü kadardır. Ayrıca yan ürün olarak 5.000 ton melaslı kuru küspe üretilmiştir. 130 gün süren kampanya süresinde 715 kişi çalışmıştır.

Ayrıca Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye bağlı Erzincan Makine Atölyesi, şeker fabrikalarının makinelerini üretmekte ve onarımlarını yapmaktadır. Modern makineleri ve döküm ocağı olan atölyenin sürekli programında daha çok tarım araçları ile NW 300 mm'ye kadar olan sürgülü vanalar ve düz vantöller üretimi vardır. Atölye ayrıca kimi özel kuruluşlarla, öbür kamu işletmelerinin gereksinimlerini de sınırlı ölçüde karşılayabilmektedir. 1980'de atölyede 32 memur-teknisyen ve 318 işçi çalışmaktaydı.

1970'LERDE SANAYİ VE ÇEŞİTLENME EĞİLİMLERİ: Erzincan 1968'de özel kesim yatırımlarını özendirici birçok politikanın uygulandığı "kalkınmada I. derece öncelikli iller" kapsamına alınmasına karşın, özel kesimin 1970'lerdeki girişimlerinde çok önemli bir sıçrama olmamıştır. Erzincan'ın deprem bölgesinde olması, 1970'lerdeki enerji sorunu ve genel olarak bölgenin az gelişmişliği, sanayileşmede önemli engeller oluşturuyordu. Bu yıllarda hem gıda sanayiinde hem de başka dallarda geçmişe göre daha büyük fabrikalar kurulmuşsa da, bunların sayısı azdır ve bir bölümü 1980'lerin başında önemli sorunlarla karşı karşıyadır.

Günlük kapasitesi 15 ton olan ve 1971'de 1.500 ton üretim yapan, 180 kişinin çalıştığı salyangoz fabrikası ile 1972'de kurulan yılda 2.850 ton çini üreten, 15 kişinin çalıştığı çini fabrikası 1970'lerin ilk yatırımlarıdır.

1974'te kurulan, 1978'de bir bölümüyle ve 1980'de tüm birimleriyle üretime geçen Ersan, Türkiye'de özel kesimin et ve et ürünleriyle ilgili en büyük tesisidir *(Bak. Ersan).*

Çok ortaklı bir şirket olarak kurulan ve kapasitesi 8 ton/saat hayvan yemi olan Etüdaş Yem Fabrikası, 1980'de 19.200 ton paket yem üretmiştir.

1975'te yurt dışındaki işçilerin girişimiyle kurulan ve 1977'de yatırıma başlayan Doğusan Asbest Boru Fabrikası'nın yurt dışında ve yurt içinde 1.400 ortağı vardır. Sermayesinin % 30'u İller Bankası'nın, % 10'u Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın, % 28,7'si Doğusan Halk Holding'in, % 4'ü İl Özel İdaresi'nin, % 27,3'ü de yöredeki küçük tasarruf sahipleri ve yurt dışındaki işçilerindir.

Erzincan-Sıvas Karayolu üzerinde 14. km'de 150 dönümlük alanda kurulan fabrika, yılda 25.000 ton asbestli çimento boru eklentileri üretecek kapasitededir.

Fabrikanın yapımı Ekim 1981'de tamamlanmış, ama işletme sermayesi yokluğundan üretime geçilememiştir. Üretime geçtiğinde 300 kişinin çalışacağı fabrika, üretimin % 25'ini yurt dışına satma taahhüdünde bulunmuştur. Şirketin kuruluş sermayesi 250 milyon lira olduğu halde 1981'e değin 1,6 milyar liralık sabit yatırım yapılmıştır. Tesisler 1982 fiyatlarıyla 4 milyar lira değerindedir.

Bir başka işçi şirketi olan 1.400 ortaklı Doğu Birlik'in bitkisel yağ fabrikası ise 1982'de planlama aşamasındaydı.

1970'lerde Erzincan'da iki de kamu fabrikası kurulmuştur. Bunlar daha önce kurulan fabrikalara göre daha küçük ölçeklidir. Süt Endüstrisi Kurumu'nun Erzincan Süt Fabrikası 6.000 ton/yıl kapasitelidir. Fabrikanın çiğ süt işleme kapasitesi, Süt Endüstrisi Kurumu'nun toplam kapasitesinin % 2,5'ini oluşturmaktadır. 1980'de 46 kişinin çalıştığı fabrikada 400 ton çeşitli süt ürünü elde edilmiştir.

Kamu kesiminin 1970'lerdeki bir başka yatırımı da Sümerbank'ın ayakkabı fabrikasıdır. Tercan'da kurulan fabrika yılda 1 milyon çift kadın iskarpini üretecek kapasitededir. Erzincan imalat sanayiinde yaratılan katma değer (1968 sabit fiatlarıyla) 1964'te 40 milyon liranın altında iken 1978'de 68 milyon lira olmuştur. Kamu kesiminin katma değer içindeki payı 1964'te % 99, 1978'de % 96 idi. 1964'te ücretlerin katma değerine oranı özel kesimde % 34, kamu kesiminde % 31 iken, bu oran 1979'da özel kesimde % 43, kamu kesiminde % 55 olmuştur.

KÜÇÜK SANAYİ: 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı geçici sonuçlarına göre, Erzincan'da, 10 kişiden az işçi çalıştıran (küçük sanayi kapsamındaki) 623 işyeri vardır (Tablo 12). 10'dan çok işçi çalıştıran kamu işyerleri ile özel kesimin küçük sanayi işyerleri arasında ölçek bakımından önemli farklar vardır. Genellikle küçük ölçekli olan özel kesim işyerlerinde ise büyük ve küçük sanayiler arasında çok büyük fark yoktur.

Küçük sanayide en önemli yeri 243 işyeri ile metal eşya, özellikle de bakır işlemeciliği almaktadır. 1939Depremi'nden önce il ekonomisinde önemli bir yer tutan bu dal, depremden sonra tüm dallar gibi bir gerilemeye uğramıştı. 1950'lerde yeniden gelişerek eski düzeyine ulaşan bakırcılık, 1960'larda alüminyum, plastik, porselen mutfak eşyalarının yaygınlaşmaya başlamasıyla yapısal bir değişikliğe uğradı ve kullanıma yönelik bakır işlemeciliği, turistik bakır işlemeciliğine dönüştü. Yılda 200 tondan fazla bakırın işlendiği bu dalda geleneksel üretim yöntemlerinin yanında modern araç ve gereçlerle de üretim yapılmaktadır.

İlde, küçük sanayinin yoğunlaştığı dallardan orman ürünleri sanayiinde168, dokumacılıkta 142, gıda sanayiinde 44, kimya sanayiinde 10 işyeri vardır. Halıcılık ve kilimcilik de geleneksel el sanatı biçiminde varlığını sürdürmektedir. 1970'lerde açılan halıcılık kurslarıyla yöreye özgü geleneksel halı yapım yöntemlerinin yeniden yoğunlaştırılmasına çalışılmıştır. Kemaliye İlçesi'nde üretilen "Eğin Halısı", Erzincan yöresinin tanınmış halısıdır.

Tablo 12
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	670	376	247	47
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	60	11	33	16
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	144	109	33	2
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	169	102	66	1
Kâğıt ve Basın Sanayii	8	2	5	1
Kimya Sanayii	16	2	8	6
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	6	3	1	2
Metal Ana Sanayii	1	—	—	1
Metal Eşya-Makine İmali Sanayii	261	143	100	18
Diğer Sanayi Dalları	5	4	1	—

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

Ersan (Erzincan Gıda Maddeleri Sanayii ve Ticaret A Ş)

Ersan, gıda maddelerinin işlenmesi, üretimi ve ticareti ile et ve süt hayvancılığı yapmak; hayvancılığın her türlü yan ürünlerini değerlendirmek amacıyla 1974'te 23 ortak tarafından 1 milyon TL sermaye ile kuruldu. 1978'de kısmen, 1980'de de tüm üniteleriyle faaliyete geçen Ersan'ın, 1980' de 40 milyon TL sermayesi ve 993 ortağı vardı.

Ersan'ın 120.000 m2'lik alan üzerinde 21.000 m2'lik kapalı alanı olan fabrikası, son derece modern bir teknoloji ile donanmıştır. Farklı ünitelerinde besiciliğin yanı sıra, etten deri ve sakatata; şarküteri ürünlerinden artık maddelerin işlenmesiyle elde edilen et-kemik unu ve yağa kadar çeşitli ürünler üretilmektedir.

Özel kesimin bu alandaki en yüksek kapasiteli işletmelerinden biri olan Ersan, 1980'de çok düşük kapasite ile çalışabilmiştir. Örneğin; kombina ünitesi, 200 büyük ve 400 küçükbaş/gün kapasiteli olmasına karşın, 1980'de ancak 12.992 canlı hayvan kesimi gerçekleşebilmiştir. Bu durumun en önemil nedeni, şirketin işletme sermayesi sıkıntısı içinde olmasıdır. Kredi faizlerinin sürekli artması nedeniyle borcu artan, 1980'de kredi taksidi ve faizini ödemek için faaliyetini işletme sermayesi olmadan yürüten Ersan'ın 1980 sonunda 226 milyon TL borcu vardı. Tam kapasiteyle çalışması için de, 400 milyon TL işletme sermayesi gerekliydi.

Daha yatırım döneminde Devlet Planlama Dairesi tarafından teşvik kapsamına alınan Ersan, 1977'den başlayarak, her yıl 125.000 dolarlık ihracat yapmayı taahhüt etmişti. Bu taahhüdü, 1980'e değin ertelenen Ersan, ihracat sorununu çözebilmek için RAM Dış Ticaret AŞ'ye pazar araştırması ve ihracat yapmak üzere yetki vermişti.

Ersan ürünlerinin tüm yurtta pazarlanması amaçlanmıştır. Bunun için Erzincan'ın yanı sıra, Ankara ve İstanbul'da mağazalar; Samsun, Amasya, Sıvas, Trabzon, Muş, Van, Elazığ, Gaziantep ve Adana'da baş bayilikler kurulmuştur. Bazı illerde de henüz bayilik verilmemiş satıcılar vardır. Ancak, şirketin etkin bir pazarlama sistemi kuramaması ve fabrikaya uzaklığı nedeniyle özellikle İstanbul'daki mağazalar âtıl kalmaktadır.

Ersan'ın Tesisleri

Besi ahırları,
Yem depoları,
Besi işçileri sosyal tesisleri,
Şok tünelli soğuk hava depoları,
200 büyük, 400 küçükbaş/gün kapasiteli kombina,
Şarküteri üretim tesisi,
Et-kemik unu üreten rendering tesisi,
Frigorifik treylerler.

Ersan'ın Kapasitesi

7.500 baş/yıl dana besisi,
50.000 baş/yıl koyun besisi,
6.300 ton/yıl gövde et üretimi,
1.000 ton/yıl paketlenmiş et üretimi,
600 ton/yıl sucuk üretimi,
200 ton/yıl salam üretimi,
60 ton/yıl hazır jöle işkembe üretimi,
7.500 ton/yıl soğutma hacmi.

TİCARET

3. Ordu Karargâhı'nın Erzincan'da olması ve E-23 transit yolunun ilden geçmesi Erzincan'da ticaretin oldukça gelişmesine neden olmuştur.

1975'te il gayrı safi hasılasında ticaret kesiminin payı % 9,3 dolayındaydı. Bu oran 1978'de % 8,6 idi. 1975'te il faal nüfusunun % 3,7'si ticaretle uğraşıyordu. Otel, lokanta ve mali kurumlar dışında yalnız perakende ve toptan ticaretle uğraşan 3.027 kişi faal nüfusun % 2,5'ini oluşturuyordu.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nın sonuçlarına göre ilde 105'i toptancı, 1.320'si perakendeci olmak üzere toplam 1.425 ticaret kuruluşu vardı. Toptancıların 48'inin, perakendecilerin 58'inin cirosu 5 milyon liranın üzerindeydi.

Erzincan'da ticarete konu olan en önemli sanayi ürünleri, şeker, dokuma ve giyim ürünleridir. Bunları un, tuğla, meyve suyu ve yem izlemektedir.

İlde üretilen yemin pazarlanması için Merkez-Ulular'da 372 ortaklı Yem Dağıtım ve Depolama Kooperatifi kurulmuştur. Yıllık 10.000 ton yem depolama kapasitesi olan kooperatifte 1980'de 5 kişi çalışıyordu. Aynı yıl kooperatifçe 7.000 ton yemin depolama ve dağıtımı yapılmıştır.

Gıda maddelerinin ticareti 1970'lerde oldukça gelişmiştir. 1978'de bir bölümüyle üretime geçen Ersan'ın (Erzincan Gıda Maddeleri Sanayi ve Ticaret AŞ) et ve et ürünleri, büyük kentlerde bu kuruluşun satış mağazaları ve bayiliklerince pazarlanmaktadır. İldeki salyangoz fabrikasının ürünleri yurt dışına gönderilmektedir. Ayrıca il dışına bal, balmumu, kuru sebze, canlı hayvan ve baklagiller de satılmaktadır. İl ekonomisinde önemli yeri olan bakır işlemeciliği ürünleri İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlerde pazarlanmaktadır.

Önemli kara ve demir yollarının il merkezinden geçmesi, il ticaretini olumlu biçimde etkilemiş, ayrıca kara taşımacılığının gelişmesini de sağlamıştır.

İlin coğrafi özelliklerinden dolayı bitkilerin yetişme dönemi kısa olan Erzincan'da yerli ürünler geç yetişir. Bu nedenle il, ilk turfanda sebze ve meyve gereksinimini Mersin ve Adana gibi illerden karşılar. Tarım ürünleri il ticaretinde yine de önemli bir yer tutar. Meyveciliğin geliştiği Erzincan öteki illerin son turfanda meyve gereksinimini de karşılar. Ayrıca et, süt ve öteki hayvan ürünleri alım-satımı da il ticaretinde sebzecilik, meyvecilik ve tahıllar kadar önemlidir.

Erzincan'a bağlı ilçeler ticaret ilişkilerini daha çok Erzincan'la yürüttükleri gibi çevre illere bağlı kimi ilçeler de Erzincan'la birinci derecede ticaret ilişkisi içindedir. Kemah, Refahiye ve İliç ilçeleri ticaret ilişkilerini birinci derecede Erzincan'la, Tercan ve Çayırlı ilçeleri Erzincan ve Erzurum'la, Kemaliye ilçesi ise Malatya ve Elazığ'la yürütmektedir. Tunceli'nin Pülümür ve Sıvas'ın Suşehri ilçeleri de ticaret ilişkilerini, bağlı oldukları illerden çok Erzincan'la kurmaktadır.

Sümerbank Erzincan Bez Fabrikası

1949'da temeli atılan fabrikanın 1.1. 1954'te iplik, 1.1.1964'te de dokuma bölümü işletmeye açıldı. Önceleri Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi'ne bağlı olan fabrika 1960'ta Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi'ne bağlandı. 222.000 m2'lik bir alanda kurulu olan fabrika, işletmeye geçtiği yıllarda yaklaşık 1.800 ton iplik üretmekteydi. 1970'lerde fabrikanın iplik üretim kapasitesi yükseltildi. 1964'te işletmeye açılan 321 tezgâhlı dokuma bölümünün kapasitesi ise 10,5 milyon metre kalın dokumaydı. 1964-1967 arasında, yılda yaklaşık 8 milyon metre ham basmalık, pazenlik ve kaputbezi üreten fabrika, 1967'den sonra şeker ve tohum torbalığı gibi kalın bezler üretmeye başladı. Şeker torbalığı talebinin artması ve 95 cm'lik tezgâhların bu tip bezin yapımına uygun olması nedeniyle tümüyle şeker torbalığı üretimine geçildi.

Talebin daha da artmasıyla kapasite zorlanarak üretim yılda 12 milyon metreye dek yükseltildi. Üretilen torbalıkların tümü şeker fabrikalarına satılmaktadır. 1980'de 948 kişinin çalıştığı fabrikada 3.600 ton iplik ve 12 milyon metre ham dokuma üretilmişti.

1980'de Türkiye'nin 500 büyük firması içinde 261. sırayı alan fabrikanın satış tutarı 959 milyon, kârı 55 milyon lira; dış satımı ise 144 bin dolardı.

BANKACILIK

Erzincan'da bankacılık hizmetleri fazla gelişmemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilde yalnızca Ziraat Bankası'nın (Merkez İlçe'de) 1 şubesi vardı. 1940'larda bu bankanın öteki bazı ilçelerde de şube ve temsilcilikleri açıldı. 1962'de Merkez İlçe'de büyük bankaların, ilçelerde de Ziraat Bankası'nın açtığı toplam 12 şube vardı. Şube sayısı 1970'te ancak 18'e yükseldi.

1970'lerde büyük bankaların da ilçelerde şube açmalarıyla bankacılık hizmetleri bir ölçüde gelişti. 1980'de Merkez İlçe'de 14, Tercan'da 4, Refahiye ve Çayırlı'da 3'er, Kemah'ta 2, İliç ve Kemaliye'de 1'er olmak üzere ilde toplam 28 banka şubesi vardı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Erzincan İli Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alır.

İlin doğusunda Erzurum; batısında Sıvas; güneyinde Malatya, Elazığ, Tunceli, Bingöl illeri ve kuzeyinde Giresun ve Gümüşhane vardır.

Türkiye'nin doğusunda yer alan Erzincan Ovası, jeomorfolojik özellikleri nedeniyle başka ovalardan yapısal bir farklılık gösterir. Erzincan Ovası'nın oluşumu Dördüncü Zaman'a rastlamaktadır. Ovadan dört fay hattı geçmektedir. Bunlar arasında oynak graben alanının bulunması, sık sık şiddetli depremlere yol açmaktadır. Ova, akarsuların getirdiği alüvyonlarla oluşmuştur.

1.218 m yüksekliğinde, tekne biçimindeki Erzincan Ovası, kuzeyde Keşiş (3.537 m), Kop (2.963 m) dağları; doğuda Bağırpaşa (3.287 m), Sipyan (2.750 m) dağları; güneyde Munzur Dağları (3.030 ile 3.449 m arası) ve batıda Karadağ (3.030 m) ve Dumanlı Dağ (2.434 m) ile çevrilmiştir. Doğubatı doğrultusunda 40 km uzunlukta olan ova en geniş yerinde 20 km'dir.

Erzincan Ovası, dağların çevreye verdiği geçitlerle; kuzeyde Gümüşhane üzerinden Trabzon'a (265 km), doğuda Tercan üzerinden Erzurum'a (192 km), güneyde Pülümür üzerinden Elazığ'a (282 km), batıda Çardaklı Boğazı üzerinden Sıvas'a (240 km) karayolu ile bağlanır.

1980 Sayımı'na göre, Erzincan il nüfusu 282.022 kişi ve yüzölçümü 11.903 km2'dir. İlin nüfus yoğunluğu (24 kişi), Türkiye ortalamasının (58 kişi) yarısından azdır.

Erzincan'da kentsel nüfus 1980'de % 34 dolayında olup, il bu açıdan Türkiye ortalamasının (% 44) oldukça gerisinde kalmaktadır. Yine aynı yılda kentleşme hızı da (binde 22) ülke genelinden düşük olduğu için *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*, Erzincan kentleşme düzeyi bakımından geri kalmış bir il olarak nitelenebilir. Öte yandan, Erzincan'da nüfusun yaş yapısı gençtir. 1975'te 0-14 yaş grubunun Erzincan'da % 42,9 olan payı, ülke genelindekinden (% 40) yüksektir *(Bak. Nüfus, Doğal Yapı)*. Bu ise, faal nüfus üzerindeki ekonomik yükü artırmaktadır. İlin esas olarak tarıma dayalı olan ekonomik yapısı, özellikle ova dışındaki ilçelerde fazla gelişmiş olmadığı için, il dışına göç verme, ilin en belirgin özelliklerinden biridir *(Bak. Göç)*. En çok 25-64 yaş grubu arası nüfusun kırdan kente ve il dışına göçmesi sonucu, Erzincan köylerinde nüfus hissedilir ölçüde azalmaktadır.

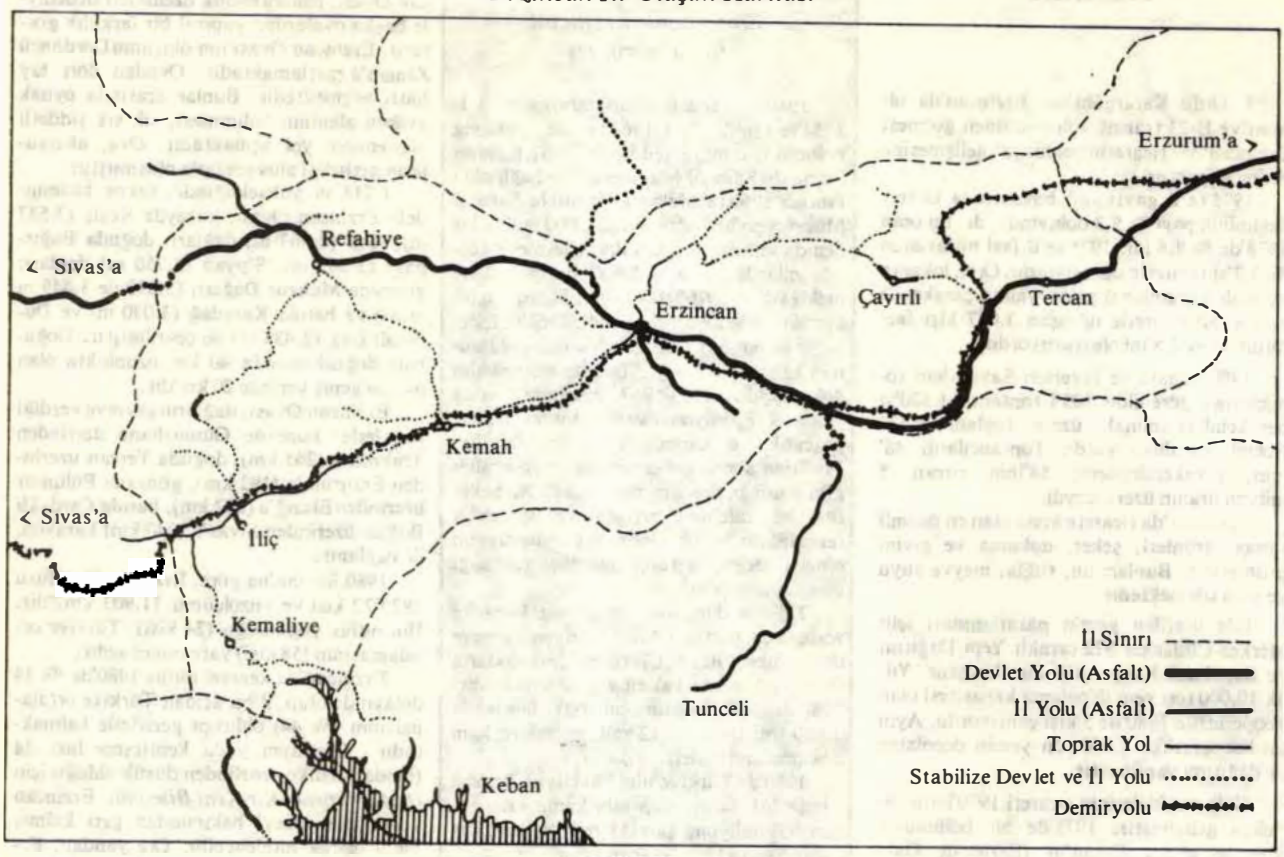
Erzincan'da 10.000'den fazla nüfuslu tek yerleşme merkezi, Merkez İlçe'dir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1980-1981 dönemi kalkınmada öncelikli iller çalışmasında Merkez İlçe ekonomik ve sosyal gelişmişlik sıralamasında da başı çekmektedir. Öteki ilçeler bu açıdan, Kemaliye, Tercan, Refahiye, Çayırlı, Kemah ve İliç şeklinde sıralanmaktadır.

İl ekonomisine tarım kesimi egemendir. 1975'te faal nüfusun % 71,6'sı bu kesimde çalışmaktaydı. Tarımdan sağlanan gelir de il gelirinin % 40'ından fazladır.

İlde hayvancılığın önemli bir yeri vardır. Tarım ve hayvancılık il geneline yayılırken, sanayi Erzincan Kenti'nde odaklaşmaktadır. Sanayi kuruluşu olarak, ilde şeker fabrikası, bez fabrikası, Süt Endüstrisi Kurumu tesisleri yer almaktadır. İlde bakırcılık el sanatı, özellikle turistik süs eşyası konusunda gelişmiştir.

KADEMELENME: Erzincan en üst kademe, en ihtisaslaşmış işlevlerde, öteki bütün iller gibi, ulusal büyük kent İstanbul'a bağlıdır. Erzincan'ın üst bölgesel (6. kademe) merkezi de yine İstanbul'dur. Üst

Erzincan İli Ulaşım Haritası

bölgesel merkezlerden biri olan Ankara, fiziki mesafe olarak Erzincan'a daha yakın olmasına karşın, il bu kademede Ankara ile pek fazla ilişki kurmamaktadır. İstanbul'un aynı zamanda ulusal büyük kent (7. kademe merkez) olması, buradan sunulan 6. kademe mal ve hizmetlerin Erzincan'a maliyetini düşürmekte, başka bir deyişle, bu kademe mal ve hizmetler için İstanbul'a olan ekonomik mesafeleri Ankara'ya göre kısaltmakta ve il, Ankara'yı atlayıp, İstanbul'la ilişki kurmaktadır.

Erzincan İli'nin büyük bir bölümünün bölgesel (5. kademe) merkezi Erzurum'dur. İlin Merkez, Tercan, Çayırlı, Kemah ve Refahiye ilçeleri, bölgesel işlevlerde Erzurum'la ilişki kurmaktadırlar. Yalnız, batıda İliç İlçesi'nin bölgesel merkezi Sıvas'tır. Bunda, İliç'in Sıvas-Erzincan Demiryolu üzerinde bulunması ve çevresiyle olan karayolu bağlantısının zayıflığının önemi büyüktür. Ayrıca, İliç fiziki mesafe olarak da Sıvas'a, Erzurum'dan çok daha yakındır. İlin güneyindeki Kemaliye İlçesi'nin bölgesel merkezi ise Malatya'dır. Kemaliye, Malatya ile Fırat Vadisi yoluyla ilişki kurmaktadır ve bu kente, hem ekonomik, hem fiziki mesafe olarak Sıvas ve Erzurum'a olduğundan daha yakındır.

Erzincan bir 4. kademe (alt bölgesel) merkezdir. Kentin 4. kademe doğrudan etki alanına, ilin Tercan ve Kemaliye dışındaki ilçeleri, Tunceli'nin Pülümür İlçesi ve Gümüşhane'nin Şiran ve Kelkit ilçeleri girmektedir. Kemaliye İlçesi, Erzincan'ın Elazığ'la, doğudaki Tercan İlçesi ise, Erzurum'la olan 4. kademe ortak etki alanlarına girmektedir. Elazığ'la olan karayolu bağlantısının standardının yükseltilmesi halinde, Kemaliye tümden Elazığ'ın alt bölgesel etki alanına girebilir.

Erzincan'ın tüm ilçeleri, birer 3. kademe (yerel) merkezdir. Yalnız İliç, Kemah ve Kemaliye'nin 3. kademe işlevleri tam anlamıyla yerine getirdikleri söylenemez. Her üç ilçe de, ekonomik olanakları oldukça kıt bir yörede yer almaktadırlar. Merkezlerin nüfusları, ülkedeki 3. kademe merkezlerin nüfus ortalamasının çok altındadır.1980 Nüfus Sayımı'na göre, İliç'in nüfusu 2.000'in altında, Kemahve Kemaliye'nin ise 2.600 dolayındadır. Kemah ve Kemaliye, 1975-1980 arasında nüfus kaybına uğramıştır. Yöredeki ekonomik olanaklar artırılmazsa, her üç merkezin de, ender bir olay olan, kademe düşmesine uğraması ve 2. kademe, kırsal birer merkez haline dönüşmesi olasıdır.

Erzincan'da, yine ekonomik olanakların sınırlılığı nedeniyle, pek fazla kırsal (2. kademe) merkez oluşmamıştır. Tüm ilde sadece altı tane 2. kademe merkez bulunmaktadır. Bunlar, İliç'e bağlı Kuruçay; Kemaliye'ye bağlı Başpınar ve Dutluca; Tercan'a bağlı Çadırkaya, Mercan ve Kargın'dır. Bu desendeki en ilginç nokta, son derece engebeli arazide yer alan ve nüfusları 1980'de sırasıyla 471, 276 ve 375 olan Kuruçay, Başpınar ve Dutluca'nın çok geniş alanlara 2. kademe mal ve hizmet sunmalarıdır. 1970'lerin ortasındaki duruma göre, Kuruçay 22, Başpınar 14, Dutluca 8 köye 2. kademe işlevler götürmeye çalışmaktadır. Bu kadar büyük sayılardaki köyün (1. kademe merkezin) bu denli küçük yerlerden mal ve hizmet edinmesi, tüketimin son derece kısıtlı olduğuna ve halkın en gerekli hayati bazı gereksinimleri için zaman zaman bu merkezleri kullandığına işaret etmektedir. Her üç merkez de, 1975-1980 arası nüfus kaybına uğramıştır. Öte yandan, ekonomik olanakları daha iyi olan Tercan'daki merkezlerden Çadırkaya'nın nüfusu 1980'de 2.500'ün, Mercan'ın 2.000'in ve Kargın'ın 1.300'ün üzerindedir. Her üçünün de 1975-1980 arası nüfus kaybetmiş olmasına karşın, buralar ülke geneline ve özellikle de Doğu Anadolu'nun öteki yerlerindeki duruma göre oldukça güçlü 2. kademe merkezlerdir.

ULAŞIM: Erzincan Kenti, eski çağlarda Bağdat Kervan Yolu üzerinde ve kuzey-güney, doğu-batı yönlerinde giden ticaret yollarının kavşak noktasında kurulmuştur. Günümüzde de Asya ülkelerini Avrupa'ya bağlayan kara ve demiryolları, Erzincan İli'nden geçer. Bu açıdan Erzincan, Türkiye'nin önemli ulaşım yollarının kavşak noktasındadır. Erzincan İli'nde ulaşım, karayolu ve demiryolu ile sağlanır.

KARAYOLU: İl sınırları içinde en önemli karayolu E-23 Uluslararası Karayolu'dur. E-23 İzmir'den başlayarak, Ankara-Sıvas-Erzincan-Erzurum üzerinden İran'a bağlanmaktadır.

Erzincan, Sıvas ve Erzurum illerine demiryolu ile de bağlıdır. Refahiye ve Tercan ilçeleri E-23 Karayolu üzerindedir. Kemah İlçesi ise demiryolu üzerindedir.

Erzincan İli içerisinde önemli iki ulaşım sorunu vardır: Birincisi, jeolojik yapıdan dolayı çevre illerle, ancak uzun geçitler aracılığıyla ulaşım bağlantısı kurulabilmesidir. İkincisi ise, sert iklim koşullarına bağlı olarak kimi yolların kapanması ve bakım güçlüğüdür.

İlde, devlet, il ve köy yollarının genel görünümünde beliren ortak özellik, kaplama oranlarının Türkiye oranlarına göre düşük oluşudur.

Sıvas-Erzincan-Erzurum Yolu asfalt kaplı devlet yoludur. İl sınırları içindeki, birinci derecede önemli yoldur. Refahiye ve Tercan ilçeleri bu yola bağlıdır. Erzincan üzerinden güneybatıya ayrılan stabilize yol, ikinci önemli yoldur. Karasu vadi oluğunda demiryolu boyunca uzanır. Kemah ve İliç ilçeleri içinden geçer, daha sonra güneye yönelir ve Kemaliye'ye bağlanır. Bu yol ili, Keban üzerinden Malatya'ya bağlamaktadır. İliç-Kemah arası 75 km stabilize yol, İliç-Kemaliye ise 53 km stabilize yoldur.

Refahiye ve Kemah ilçeleri arasında 60 km'lik stabilize bir ulaşım bağlantısı vardır. Batıdaki İliç-Refahiye bağlantısı 70 km toprak yoldur.

İlin kuzey bağlantısı E-23 Karayolu'ndan ayrılarak, Püsküdağı Geçidi'nden Gümüşhane'ye varmaktadır. Stabilize olan bu yol virajlıdır.

Erzincan-Çayırlı-Tercan arasında ise doğuya doğru ikinci bir bağlantı uzanmaktadır. Çayırlı ve Erzincan 111 km'lik karayolu ile bağlıdır. Bu yolun 90 km'si asfalt Sıvas-Erzurum Karayolu'dur. 26 km'si stabilizedir.

1981'de ildeki 258 km'lik devlet karayolunun % 89'u (229 km) sert yüzeyli, % 11'i ise (29 km'si) gevşek yüzeyliydi.

Erzincan'daki il yollarının toplamı 681 km'dir. Bunun ancak % 6,5'i (43 km) sert, % 74'ü (504 km) stabilize yoldur. Kalan % 24,5'i (119 km) yol toprak, 6 km yol da geçit vermeyen türdendir.

Erzincan, devlet ve il yolundan yararlanan köyler sayısı açısından kötü durumda bir ildir. 1976'da toplam 565 köyden, ancak 61'i (% 11) devlet ve il yolundan yararlanmaktaydı. 275 köy (% 49) tesviyeli yol, 163 köy de (% 29) kaplamalı yoldan yararlanmaktaydı. 66 köyün ise yolu yoktu (% 11).

1980'de il motorlu taşıt parkı 5.000 kadar araçtan oluşmaktaydı (Tablo 13). Bu sayı, 1970'e göre, yaklaşık 2,5 kat bir artış göstermektedir. Bu artış, Türkiye genelinin biraz üzerindedir. 1970 ile 1980 arasında araç parkı içinde en büyük artış, yaklaşık 8 kat ile otomobillerde ortaya çıkmıştır.

1980'de motorlu araçlar içinde en yüksek pay % 41 ile otomobillere düşmekte idi. Bunu % 27 ile motosikletler, % 13 ile kamyonlar ve yaklaşık % 10 ile de minibüsler izlemekteydi (Tablo 13).

Motosiklette görülen yüksek sayılar, bu aracın, ovada yakın mesafe ulaşımında sağladığı kolaylıktan kaynaklanmaktadır. İlin plaka numarası 24'tür.

Tablo 13

Erzincan İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	221	2.041
Minibüs	136	497
Otobüs	62	111
Kamyonet	130	300
Kamyon	335	636
Motosiklet	517	1.369
Özel Nitelikli Taşıtlar	24	26
Yol ve İş Makineleri	2	26
Toplam	1.427	5.006

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistiği, 1980)

Erzincan'ın Çevre İllere ve Önemli Merkezlere Karayolu Uzaklığı

Erzincan-İstanbul	1.088 km
Erzincan-Mersin	778 km
Erzincan-Ankara	677 km
Erzincan-Kars	403 km
Erzincan Malatya	382 km
Erzincan-Elazığ	282 km
Erzincan-Bingöl	274 km
Erzincan-Trabzon	265 km
Erzincan-Giresun	253 km
Erzincan-Sıvas	240 km
Erzincan-Erzurum	192 km
Erzincan-Gümüşhane	151 km
Erzincan-Tunceli	129 km

Erzincan İl Merkezinin İlçe Merkezlerine Karayolu Uzaklıkları

Erzincan-Kemaliye	181 km
Erzincan-İliç	149 km
Erzincan-Çayırlı	111 km
Erzincan-Tercan	98 km
Erzincan-Refahiye	71 km
Erzincan-Kemah	53 km

Erzincan il sınırları içinde 1978'de toplam trafik akımı 275.019 taşıt x km idi. Bunun yaklaşık % 56'sını kamyonlar, % 32'sini otomobiller, % 12'sini de otobüsler oluşturmaktaydı. Aynı yıl gerçekleşen yolculuk düzeyi 1.617.627 yolcu x km olmuş ve bunun % 67,5'i otobüs, % 19'u otomobil ve % 13,5'i de kamyonlarla yapılmıştı.

1978'de taşınan toplam yük ise 878.028 ton x km idi. Taşımacılıkta % 30'ar pay ile tarım ürünleri ve işlenmiş eşya, başabaş gidiyordu. Geriye kalanların % 9'unu madeni eşya, % 2,3'ünü canlı hayvan ve % 2'sini de hayvansal gıda oluşturmaktaydı. Kalan % 26,4'ünü inşaat malzemeleri gibi diğer yükler oluşturmaktaydı.

DEMİRYOLU: Türkiye'nin kuzey demiryolu hattını oluşturan Haydarpaşa-Kars bağlantısı Erzincan'dan geçmektedir. Demiryolu 1938'de Erzincan'a ulaşmıştır. İstasyon binası, 1939 Depremi'nde sağlam kalan tek binadır. Ayrıca, Mersin-Kars bağlantısı da Erzincan'dan geçmektedir. Erzincan'dan Haydarpaşa yönüne giden posta treni, İzmir, Malatya, Diyarbakır, Van bağlantılarını ve Sıvas üzerinden de Samsun, Zonguldak bağlantılarını sağlamaktadır.

Haftada 4 gün karşılıklı olarak Haydarpaşa-Kars posta treni, her gün de yine aynı hatta karşılıklı olarak ekspres tren seferleri yapılmaktadır. Ayrıca, Mersin-Kars arasında da yapılan karşılıklı seferler de her gün yapılmaktadır. Sert iklim koşulları, demiryolu ulaşımını elverişli kılmaktadır. Ancak, kışın demiryolu hattının da kapandığı olmaktadır.

Demiryolu özellikle yük taşımacılığında kullanılmaktadır.

Erzincan'da demiryolu taşımacılığından askeri bakımdan da yararlanılmaktadır.

HAVAYOLU: Erzincan il merkezinden 7 km güneydoğuda bir askeri havaalanı vardır. Bu, pist uzunluğu 1.800 m olan beton bir havaalanıdır. Erzincan'ın doğal yapısının dağlık oluşu, hava ulaşımını olumsuz etkilemektedir.

HABERLEŞME: Cumhuriyet'ten önce Erzincan'da 10 aboneli manyetolu PTT santralı vardı. Bu santral yalnızca resmi dairelerarasında telefon görüşmeleri yaptırmakta idi.

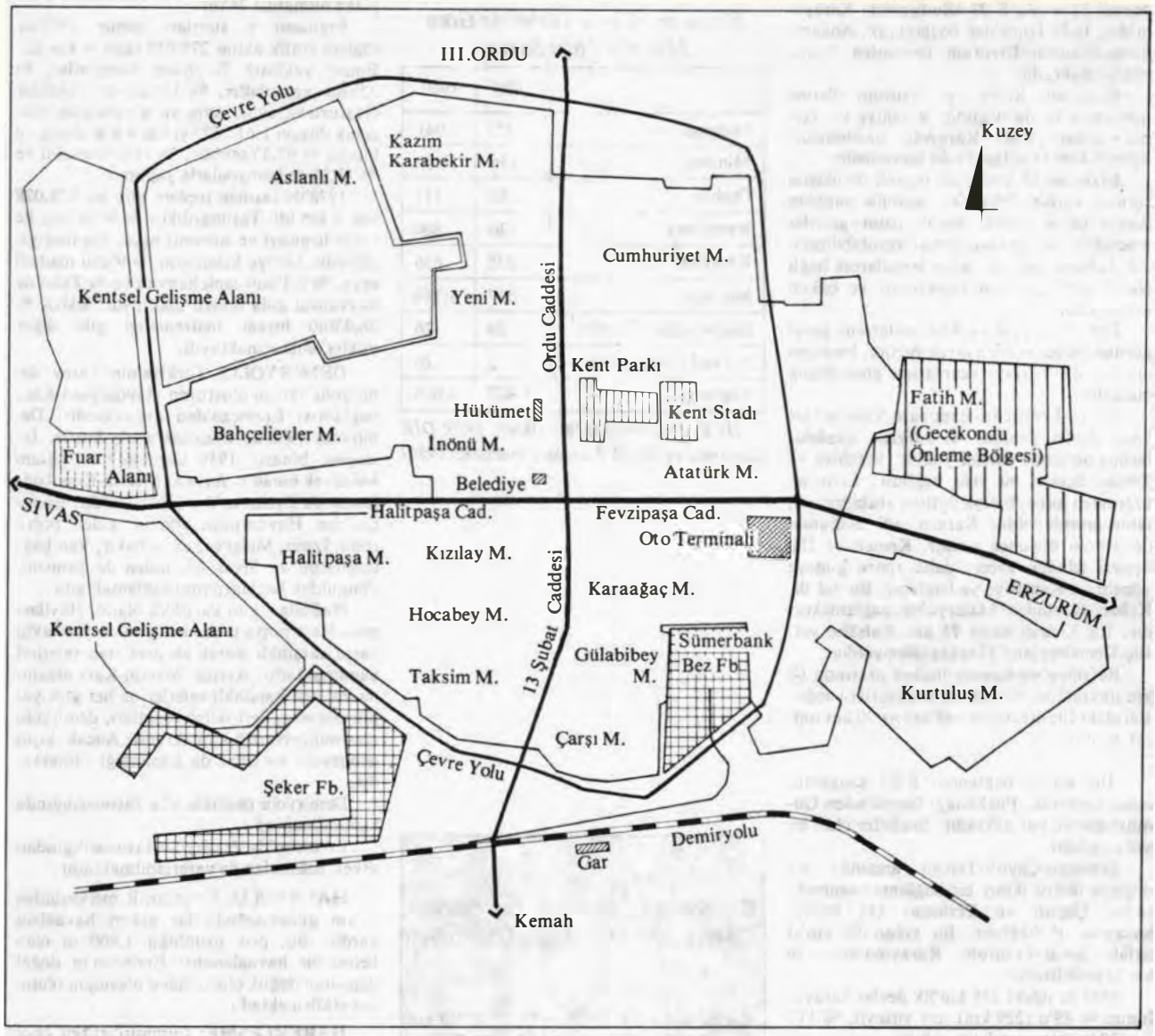
Erzincan'da haberleşme hizmetleri Cumhuriyet'ten sonra gelişmiştir. Büyük Erzincan Depremi'nden sonra PTT 100 aboneli bir manyetolu telefon kullanmıştır.

1970'lerde 900 aboneli bir yarı-otomatik telefon santralı olan Erzincan, 1979'da tam otomatik görüşmelere bağlanmıştır. 1980'de ilde 4.766 telefon abonesi bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra 4.950 kişi de sıra beklemekteydi. Erzincan'da 8 PTT merkezi, 16 şube ve 9 acente vardır.

Sıvas-Erzurum-Erzincan arasında günübirlik çalışan oto postası, 4 gün yapılan tren postası bu illerle olan haberleşmeyi sağlamaktadır.

1980'de ilde kullanılmakta olan 6 teleks vardı ve 31 teleks için sıra beklenmekteydi. İlde 1973'te 29.620 olan radyo abone sayısı, 1980'de 32.064'e yükselmiştir. Bunun yanı sıra televizyon sayısında da büyük bir artış görülmüştür. 1973'te yalnızca 9 olan ruhsatlı TV sayısı, 1980'de 13.042'ye ulaşmıştır.

Erzincan Kentsel Arazi Kullanım Haritası

Karadağ'da Erzincan için hizmet sağlayan bir TV yansıtıcısı bulunmaktadır.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Erzincan'ın kırsal ve kentsel nüfusu oldukça farklı gelişmeler göstermiştir. İlin kent merkezlerinin toplam nüfusu 1950'de 28.000 idi. Bu sayı, 30 yılda % 242'lik bir artış göstererek, 1980'de 95.000'e yükselmiştir. Kırsal nüfus için ise çok daha sınırlı bir gelişme söz konusudur. 1950'de 170.000 olan köyler nüfusu, 1980'de ancak 187.000'e ulaşabilmiş ve 30 yıldaki gelişme % 10 düzeyinde kalmıştır (Tablo 14 ve 17). Kaldı ki, kırsal nüfustaki gelişme sürekli de değildir; 1965-1970 ve 1975-1980 dönemlerinde kırsal nüfus artış hızı eksi değerler almış, yani kır nüfusunda mutlak anlamda bir gerileme ortaya çıkmıştır (Şekil 6).

Kentsel nüfustaki hızlı büyüme, bu alanda yaşayanların payının da giderek önem kazanmasına yol açmıştır. 1950'de ildeki her 100 kişiden ancak 14'ü il ve ilçe merkezlerinde oturmakta iken, bu oran 1960'ta 20'ye, 1970'te 28'e, 1980'de ise 34'e yükselmiş bulunmaktadır. Başka bir deyişle, günümüzde, Erzincan'da yaşayan her 3 kişiden biri kentsel alanda oturmaktadır (Tablo 15).

Bununla birlikte, ilin kentsel nüfusundaki gelişme, Türkiye genelindekinin çok gerisindedir. Kent merkezleri nüfusunun, Erzincan'da % 242 artarak 3,5 katına yaklaştığı 1950-1980 döneminde, ülke ölçeğinde kentsel nüfus % 275 büyüyerek 4 katına yaklaşmış bulunmaktadır (Tablo 14). Bu nedenle de, ilde kırsal nüfus oranı (1980'de % 66) hâlâ Türkiye genelini (% 56) hayli aşan bir ağırlığa sahiptir (Tablo 15).

İlin kırsal ve kentsel nüfuslarını, artış hızları açısından ülke ortalama değerleri ile karşılaştırdığımızda (Şekil 5 ve 6), Erzincan'daki kentleşme olgusu ile ilgili birkaç ilginç nokta göze çarpmaktadır.

1955-1970 arasında ildeki kentleşme hızı

Tablo 14
Türkiye ve Erzincan İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Erzincan	Kır	114	116	110
	Kent	173	281	342

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Türkiye ortalamasının önündedir. Kentleşme hızına 5'er ve 10'ar yıllık dilimler açısından bakıldığında ise, kentleşme olgusunun Türkiye'de 1950'lerin ilk yarısında başlamasına karşın Erzincan'da kentleşme sıçramasının 1955-1960 döneminde gerçekleştiği görülür. Üstelik bu dönemde Türkiye kentleşme hızında önemlice bir gerileme (binde 56'dan binde 49'a) söz konusu olduğundan, 1950-1960 döneminin tümü göz önüne alındığı zaman da, Erzincan'daki kentsel nüfus artışı, Türkiye genelini aşmaktadır.

1960'lı yılların ilk yarısında, ildeki kentleşme hızında, ülke genelindekine koşut, ama onu çok aşan bir azalma görülür (binde 68'den binde 35'e). Ancak, 1960'lı yılların ikinci yarısında ilin kentsel nüfus artışı, yeniden ülke ortalamasını (binde 48) çok aşan bir sıçrama ile binde 62'ye yükselmiş ve 1960-1970 dönemi toplam gelişmesi de Türkiye ölçeğini aşan bir düzeye ulaşmıştır (Şekil 5). Öyle ki, 1950-1970 arasında kentsel nüfus,,ülke ölçeğinde % 161 artmışken, Erzincan'da bu oran % 181'e ulaşmaktadır (Tablo 14).

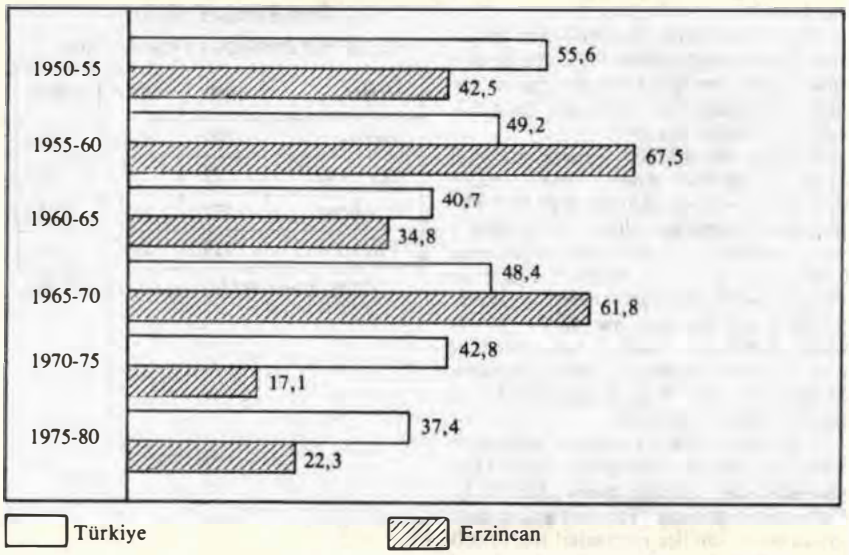
Buna karşılık, 1970 sonrasında ilin kentleşme hızı, birden gerileyerek Türkiye ortalamasının çok gerisine düşmüştür. Kentsel nüfus artış hızı ülke geneli için 1970-1975 döneminde binde 43, 1975-1980 arasında ise binde 37 iken, Erzincan'da sırasıyla binde 17 ve binde 22 düzeyinde kalmış, dolayısıyla 1970'ten sonraki 10 yılda, kentleşme hızı açısından il ve ülke ortalamaları arasında Erzincan aleyhine önemli bir fark doğmuştur.Nitekim,1970'ten 1980'e kentsel nüfus, ülke ölçeğinde % 44'lük bir büyüme gösterirken, Erzincan'da ancak bunun yarısı (% 22) oranında artabilmiştir (Tablo 14). Kentleşme hızının son 10 yıldaki bu gerilemesi, 1950-1980 döneminin tümü için de, kentsel nüfustaki gelişmenin ülke genelinin gerisinde kalmasına yol açmıştır.

İkinci önemli nokta, ilde, kentsel nüfus artış hızındaki bu gelişmenin kırsal nüfus artış hızındaki gerilemeyi karşılayacak düzeyde olmayışıdır. Özellikle, 1965 sonrasında kırsal nüfus mutlak anlamda azalırken kentsel nüfus artış hızının da –1965-1970 dönemi dışında- bir gerileme sürecine girmesi, kırsal alandan kopan nüfusun, büyük ölçüde il dışına göçe yöneldiği anlamına gelmektedir *(Bak. Göç)*.

Erzincan'da kırsal alanda göç olgusu, özellikle iş bulma amacından kaynaklandığından, daha çok erkek nüfus (aile reisi) düzeyinde gerçekleşmektedir. Nitekim, kırsal alandaki cinsiyet bileşiminde görülen gelişmeler, nüfus kopması olayı ile tam bir koşutluk içerisindedir. İlde kırsal alan nüfusunun gerileme sürecine girerek, mutlak anlamda azaldığı 1965 sonrasında, bu alanda erkek nüfus oranı hızla düşmüştür *(Bak. Doğal Yapı, Nüfusun Cinsiyet Yapısı)*. Ancak, aynı dönemde kentsel alanda da erkek nüfus payının azalmış olması, kırdan kopan nüfusun kente değil, büyük ölçüde il dışına yöneldiğini, hatta bu göçe kentsel alanın da ikinci bir kaynak oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Kentleşme olgusu ilçeler ölçeğinde incelendiğinde, Erzincan'da, kentsel nüfusu kırsal nüfusunu aşan ilçe bulunmadığı görülmektedir. Yalnızca Merkez İlçe'nin kent nüfusu 1980'de kır nüfusuna eşitlenmiştir

Şekil 5
Türkiye ve Erzincan'da Kentleşme Hızları (binde)

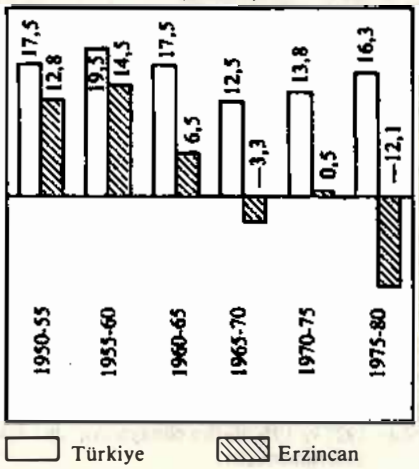

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 15
Türkiye ve Erzincan'da Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Erzincan	Kır	85,9	80,2	71,7	66,2
	Kent	14,1	19,8	28,3	33,8

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Türkiye ve Erzincan'da Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

(Tablo 17). Bunun dışında, görece önemli kentsel nüfusa sahip ilçelerden Refahiye' nin kent nüfusu, kır nüfusunun üçte biri, Tercan'inki ise, beşte biri düzeyindedir.

Kent merkezi nüfusu 50.000 sınırını aşan tek ilçe Merkez İlçe'dir. 1927'den bu yana 10.000'in üzerinde nüfus barındıran ilçe merkezi, 1960'ta 25.000, 1970'te 50.000 sınırını aşmış, 1980'de 71.000 olan nüfusu kır nüfusuna eşitlenmiştir. İldeki toplam kentsel nüfusun % 75'ini Merkez İlçe'nin kentsel alanı (Erzincan Kenti) barındırmakta, başka bir deyişle, kentsel alanda yaşayan her 4 kişiden 3'ü il merkezinde oturmaktadır. Merkez İlçe dışında, kentsel nüfusu 10.000'i aşan ilçe yoktur. Refahiye ve Tercan'ın ilçe merkezleri ise 5.000'den fazla nüfus barındırmaktadır. Bu iki ilçeden Refahiye 5.000 sınırını 1970'te, Tercan ise ancak 1980'de aşmıştır (Tablo 17).

Refahiye, kentsel nüfusun gelişmesi açısından başta gelmekte, ilçe merkezinin nüfusu son 30 yılda 8 katına ulaşmış bulunmaktadır. Buna karşılık Merkez İlçe'nin nüfusu, aynı sürede bunun ancak yarısı kadar, 4 katı büyümüştür (Tablo 16). Ancak,

Refahiye'nin 1950'deki kent nüfusu yalnızca 1.000'den az olup, söz konusu hızlı gelişme, başlangıç değerinin düşüklüğünden kaynaklanmaktadır.

Bunun dışındaki ilçelerin kent nüfuslarında kayda değer bir gelişme söz konusu olmadığı gibi, örneğin Kemaliye ilçe merkezinin sürekli nüfus kaybetmiş olduğu görülmektedir (Tablo 17 ve 16).

Bir yerleşme biriminin yönetsel açıdan il ya da ilçe merkezi olması, kırsal yapıdan mutlaka kurtulacağı ve kente özgü nitelikler kazancağı anlamına gelmez. Bu nedenle, "kentleşmenin" tanımında yönetsel bölünüş dışında (ya da onunla birlikte) başka ölçütlere de başvurmak gerekmektedir. Bu ölçütlerden biri de, kent tanımında "nüfus büyüklüğünü" esas alan, kırsal yaşantı ve tarım ekonomisi egemenliğinden çıkabilmenin ölçüsünü, 10.000'den fazla nüfus barındırmaya bağlayan ölçüttür.

Erzincan İli'ndeki kentleşme olgusu bu ölçüte göre değerlendirildiğinde, kent tanımına giren tek yerleşme birimi, Merkez İlçe'nin kentsel alanıdır. Yönetsel açıdan kent sayılan öteki tüm ilçe merkezleri ise, 10.000' den az nüfusludur ve bu ölçüte göre, kırsal yerleşmelerdir.

Kentleşme hızı yönetsel bölünüş ve (10.000+) ölçütlerine göre değerlendirildiğinde (Tablo 18), her iki ölçüte göre de benzer dalgalanmalar gösterdiği gözlenmektedir. Ancak, 1950-1965 döneminde daha yüksek olan 10.000+ nüfus ölçütüne göre kentleşme hızının, 1975-1980 dönemine değin idari bölünüş ölçütünden geriye düştüğü gözlenmektedir. Bu durum, il merkezinin 1965'e değin sahip olduğu çekim gücünü giderek yitirdiğini ve köylerden kopan nüfus açısından başka kentsel çekim merkezlerinin ortaya çıktığını göstermektedir. Nitekim, bu dönemde, Refahiye ve Tercan gibi ilçe merkezleri hızla büyümüş ve 10.000 sınırına yaklaşmışlardır. İl merkezi ise, çekim gücünü yitirmesi bir yana, giderek göç vermeye de başlamıştır. 1970-1975 döneminde, örneğin, il merkezinin nüfus artış hızı ani bir gerileme kaydederek binde 51'den binde 7'ye düşmüştür. Oysa, aynı dönemde, yönetsel bölünüşe göre kentleşme hızı binde 17 ile, bunun 3 katına yaklaşmaktadır. Bu durum, artık il merkezinin de, il dışına göç için ikinci bir kaynak oluşturmaya başladığını göstermektedir.

İlde nüfusu 10.000'i aşan tek bir ilçe bulunduğuna göre, kentsel nüfus oranı (10.000+) nüfus ölçütüne göre, yönetsel bölünüştekinden küçük olacaktır. Nitekim, 1980'de yönetsel bölünüşe göre ildeki her 3 kişiden 1'i kentsel alanda oturmakta iken (10.000+) ölçütüne göre bu oran 1/4'tür. Ancak, kentleşme oranı, (10.000+) nüfus ölçütüne göre çok daha hızlı bir büyüme göstermiştir (Tablo 18). Bu büyüme 1970'e değin Türkiye genelinin de üzerindedir. İldeki kentleşme oranının ülke ortalamasından göreli farkını ifade eden (K) katsayısı 1965'e değin sürekli gerilemiştir. 1965-1970 döneminde kentleşme hızında görülen duraklama bu farkı yeniden büyütmüşse de, son 5 yılda K katsayısında yine önemli bir gerileme söz konusudur. 1980'de, Erzincan' da (10.000+) nüfus ölçütüne göre kentleşme oranı, ülke ortalamasının % 43 kadar altındadır. 1975'te ise, bu oran % 49 idi (Tablo 19).

Tablo 16
Erzincan'da Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	202	323	393
Kemaliye	72	68	70
Refahiye	174	567	784
Tercan	119	231	296

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

GÖÇ: Erzincan, nüfusun gelişimini yakından etkileyen 1939 Depremi'yle ilk önemli göç hareketini yaşamış bir ildir. Deprem sırasında 15.600 kişi ölmüş, kentin yerle bir olması nedeniyle de, nüfusun bir kısmı başka illere yerleştirilmiştir. Zamanla bu nüfus Erzincan'a dönmüş olmakla birlikte, göç olayı, çeşitli nedenlerle il nüfusunu daima derinden etkileyegelmiştir.

Göç hareketleri açısından, Erzincan'ın bazı özellikleri vardır. İlkin ilde önemli bir askeri birliğin bulunması, bu özelliği nedeniyle ilin azımsanmayacak bir göç almasına yol açmaktadır. 1939 Depremi'nden sonra kenti terk etmiş olan III. Ordu Karargâhı, 1967'de tekrar Erzincan'a dönmüştür. Askerlik görevini yapmakta olanların oluşturduğu bu toplu göç, ilin hem demografik yapısını, hem de nüfusun ekonomik niteliklerini etkilemektedir. Nitekim, Erzincan nüfusunun cinsiyet yapısında erkek nüfus payı ağırlıklı olduğu gibi, bu payın sürekli bir gelişme gösterdiği de görülmektedir. Nüfusun yaş yapısında da, (20-24) yaş grubunda belirgin bir erkek fazlalığının söz konusu olması, ayrıca erkek nüfusun bu yaş grubunda bir yığılma göstermesi, yine ilin askeri özelliği nedeniyle aldığı göçe bağlıdır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. İlde askeri birliklerin

Tablo 17
Erzincan İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)

		1927	1950	1960	1970	1980
Erzincan İli	Toplam	134.443	197.770	243.005	276.122	282.022
	Kent	21.063	27.820	48.229	78.195	95.228
	Kır	113.380	169.950	194.776	197.927	186.794
	Toplam	51.789	67.986	88.279	120.468	141.964
Merkez	Kent	16.104	18.043	36.420	58.352	70.982
	Kır	35.685	49.943	51.589	62.116	70.982
	Toplam	—	—	29.067	29.530	29.372
Çayırlı	Kent	—	—	1.916	3.168	3.964
	Kır	—	—	27.151	26.362	25.408
	Toplam	9.197	18.250	16.770	14.857	13.348
İliç	Kent	270	1.317	922	1.432	1.962
	Kır	8.927	16.933	15.848	13.425	11.386
	Toplam	13.397	19.823	23.235	23.376	18.578
Kemah	Kent	1.590	1.917	2.408	2.958	2.622
	Kır	11.807	17.906	20.827	20.418	15.956
	Toplam	—	19.001	16.552	13.249	12.149
Kemaliye	Kent	—	3.709	2.652	2.510	2.614
	Kır	—	15.292	13.900	10.739	9.535
	Toplam	14.150	26.559	35.265	36.317	32.678
Refahiye	Kent	689	962	1.677	5.455	7.538
	Kır	13.461	25.597	33.588	30.862	25.140
	Toplam	—	46.151	33.837	38.325	33.933
Tercan	Kent	—	1.872	2.234	4.320	5.546
	Kır	—	44.279	31.603	34.005	28.387

Not: 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

bulunması, ekonomik bakımdan faal nüfusun bölünüşünde, askeri personelin yer aldığı hizmetler kesimi payının da önemli ölçüde büyümesine yol açmaktadır *(Bak. Nüfusun Ekonomik Nitelikleri).*

Buna karşılık Erzincan, ekonomik nedenlerden kaynaklanan ve il dışına yönelik önemli bir göçe de konu olmaktadır. İkliminin sertliği, arazinin engebeli oluşu, ilçelerde ve kır kesiminde çiftçilik ve hayvancılıktan başka iş sahasının bulunmayışı ve tarım kesiminde yılda çalışılan ortalama gün sayısının 100 günün altında olması, kır kesiminde şiddetli bir açık ve gizli işsizliğe yol açmakta ve halkın geçim zorluğu nedeniyle il merkezine ve başka illere gitmesine neden olmaktadır. İl dışına göçün boyutları, askeri özellik nedeniyle alınan göçünkini çok aştığından, Erzincan'da göç, net nüfus kaybı şeklinde ortaya çıkar. Nitekim, 1965-1970 dönemi verilerine göre, öbür illerden gelen 27.000 kişiye karşılık, 36.000 kişi il dışına göçmüş, böylece ilin göç yoluyla net nüfus kaybı, 5 yılda 9.000'e ulaşmıştır. Bu sayının il toplam nüfusuna oranı binde 33 gibi azımsanmayacak bir düzeye ulaşmaktadır.

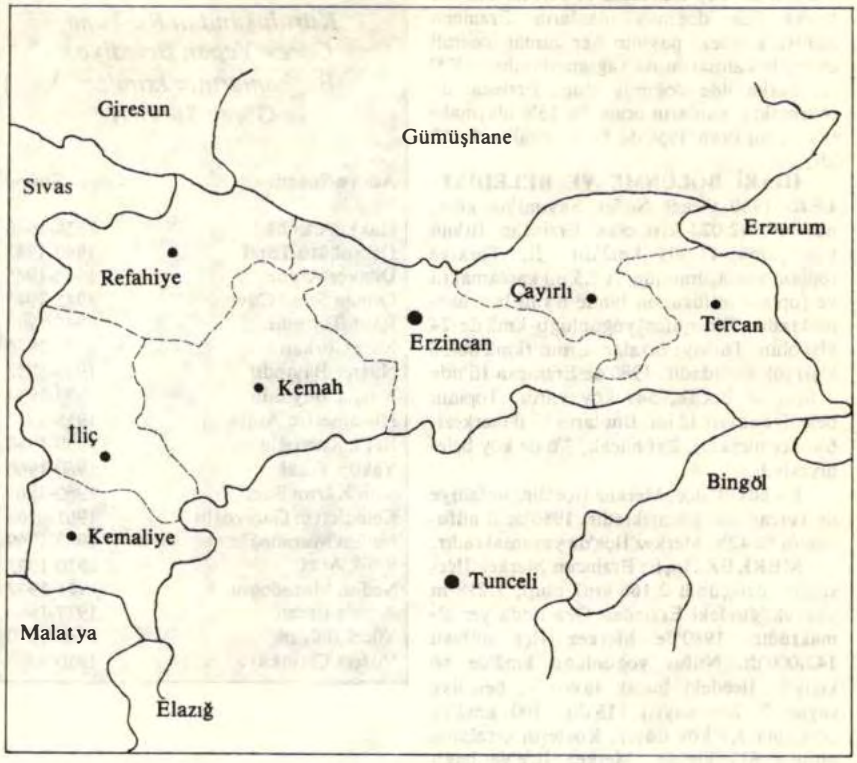
Bu sürecin giderek hızlanması, ilde nüfus artış hızının gerilemesine ve sonuçta eksi değer almasına (mutlak anlamda bir nüfus kaybının gerçekleşmesine) neden olmuştur. 1975—1980 döneminde, il nüfusu binde 1 oranında da olsa azalmış bulunmaktadır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus).* Bu durum, il nüfusunu miktar olarak azalttığı gibi, nüfusun yapısı üzerinde de etkili olmaktadır. Örneğin, nüfusun yaş bölünüşünde görülen çalışma çağındaki (15-64) yaş grubu, özellikle de (30-34) ve (35-39) yaş grupları paylarındaki düşüklük, il dışına göçün, harekete en çok konu olan bu yaş grupları nüfusu üzerindeki aşındırıcı etkisinin bir sonucudur. Göç eden nüfusun özellikle çalışma çağındakilerden oluşması, ekonomik bakımdan faal nüfusu da etkilemektedir.

Erzincan'dan il dışına göç, özellikle kırsal alandan (tarım kesiminden) kaynaklanmaktadır. Bu göç nedeniyle kırsal kesim nüfusu 1965 sonrasında bir gerileme sürecine girerek, mutlak anlamda azalmış, ayrıca bu alanda erkek nüfus payı da hızla gerilemiştir. Sonuçta, bu alanın egemen ekonomik etkinliği olan tarımın, faal nüfus içindeki göreli payı da gerilemekte, hatta bu kesimde çalışanların sayısı son 20 yılda mutlak olarak da azalmış bulunmaktadır *(Bak. Nüfusun Ekonomik Nitelikleri).*

1960'ların sonuna değin, daha çok aile reisi (tekil erkek) göçü niteliğinde olan hareket, bu tarihten sonra nitelik değiştirerek, "toplu aile göçü" haline dönüşmüş, bu ise göçün nüfus varlığı ve gelişmesi üzerindeki olumsuz etkisini şiddetlendirmiştir.

Tüm iş bulma amacından kaynaklanan göçler gibi, Erzincan'dan kopan nüfus da büyük illere ve özellikle metropol alanlara yönelmektedir. Büyük kentlerde pek çok Refahiyeli, Tercanlı, Kemahlı ve Kemaliyeli esnafa rastlanılması bundandır. Bunun dışında, ilin çevre illerle de arasında karşılıklı bir nüfus alışverişi vardır. İlin aldığı göçün önemli bir bölümünün (1975'te % 42,5'inin) kaynağını; Gümüşhane, Giresun, Malatya, Tunceli, Elazığ, Erzurum gibi çevre iller oluşturmaktadır. Yine de Erzincan asıl askeri özelliği nedeniyle nüfus çeken bir il olduğundan; Ankara, İzmir, İstanbul,

Erzincan İli İdari Bölünüm Haritası

Tablo 18
İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre Erzincan'da Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	14,1	9,1	42,5	57,2
1955	16,0	11,1	67,5	83,3
1960	19,8	15,0	34,8	43,2
1965	22,2	17,5	61,8	51,0
1970	28,3	21,1	17,1	6,7
1975	30,0	21,3	22,3	32,4
1980	33,8	25,2		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 19
Erzincan İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları (10.000+ nüfuslu yerleşmelere göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Erzincan	12,0	9,1	11,1	15,0	17,5	21,1	21,3	25,2
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—26,1	—51,2	—50,5	—42,1	—41,3	—50,0	—48,6	—42,7

$$K = \left(\frac{\text{Erzincan İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Konya, Trabzon, Bursa gibi büyük ve uzak illerden de göç almaktadır. Askeri özellik, başka ilde doğmuş olanların Erzincan nüfusu içindeki payının her zaman önemli düzeyde kalmasını da sağlamaktadır. 1975'te, başka ilde doğmuş olup, Erzincan'da oturmakta olanların oranı % 13'e ulaşmaktaydı. Bu oran 1950'de % 8, 1960'ta % 10 idi.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1980 Genel Nüfus Sayımı'na göre, nüfusu 282.022 kişi olan Erzincan İli'nin yüzölçümü 11.903 km2'dir. İl, Türkiye toplam yüzölçümünün % 1,5'ini kaplamakta ve toplam nüfusunun binde 6'sını barındırmaktadır. İlin nüfus yoğunluğu km2'de 24 kişi olup, Türkiye ortalamasının (km2'de 56 kişi) çok altındadır. 1980'de Erzincan İli'nde 7 ilçe, 18 bucak, 549 köy vardı. Toplam belediye sayısı 12 idi. Bunların 1'i il merkezi, 6'sı ilçe merkezi, 2'si bucak, 3'ü de köy belediyesiydi.

En büyük ilçe, Merkez İlçe'dir. Refahiye ile Tercan onu izlemektedir. 1980'de il nüfusunun % 42'si Merkez İlçe'de yaşamaktadır.

MERKEZ İLÇE: Erzincan Merkez İlçesi'nin yüzölçümü 2.166 km2 olup, 1.218 m yüksekliğindeki Erzincan Ovası'nda yer almaktadır. 1980'de Merkez İlçe nüfusu 142.000'di. Nüfus yoğunluğu km2'de 66 kişiydi. İlçedeki bucak sayısı 4, belediye sayısı 2, köy sayısı 115'dir. 100 km2'ye ortalama 5,3 köy düşer. Köylerin ortalama nüfusu 617 kişidir. Merkez İlçe'ye bağlı köyler arasında 15'inin nüfusu 1.000'in üzerindedir. İlçe merkezinin 19 mahallesi vardır.

1940'ta 54.502 olan Merkez İlçe nüfusu, 1950'de 67.986 ve 1960'ta 88.249 olmuştur. Bu artışa neden olarak; kara ulaşımının gelişmesi, İplik Dokuma Fabrikası, Şeker Fabrikası gibi sanayi kuruluşlarının açılışı gösterilebilir. Ayrıca, 1939 Depremi'nden sonra kenti terk edenlerin, yeni kentin kurulmasıyla geri gelişleri ve III. Ordu Karargâhı'nın 1967'de yeniden Erzincan'a dönüşü, nüfus artışlarına neden olmuştur.

Erzincan Belediyesi 1923'te kurulmuştur. Çalışmaları 1939 Büyük Depremi ile duraklamıştır. Bu depremde Erzincan Kenti tamamen yıkılmıştır. Yeni kent, yıkılan kentin kuzeyinde düz bir alanda ve planlı bir biçimde kurulmuştur. Erzincan Belediyesi de yeniden örgütlenerek, çalışmalarını sürdürmüştür.

Erzincan Kenti'nin elektrik gereksinimi "TEK"e bağlı "Girlevik" Hidro-Elektrik Santralı'ndan sağlanmaktadır. Doğal kaynaktan elde edilen elektrik, ayrıca belediyece kurulan 4 dizel-jeneratör ile desteklenmektedir.

Belediye Su İşletmesi, Erzincan Kenti'nin su gereksinimini biri doğal kaynak, öteki de drenaj ile beslenen 2 ana depo ve 7 derin kuyudan sağlamaktadır. Erzincan Kenti içme suyunun sertlik derecesi düşüktür; yazın su yetmemektedir ve kentte su sorunu vardır.

Belediye imar sınırları içinde tüm cadde ve sokakları içine alan kent kanalizasyon projesi, 1977'de İller Bankası tarafından hazırlanmış ve ihale edilmiştir.

Erzincan Belediyesi tarafından 1974'te yaptırılmaya başlanıp, 4 Kasım 1978'de hizmete giren ve Erzincan'ın karayolu ulaşımını ilişkilendiren Terminal Binası, doğunun en modern terminallerinden biridir.

Kuruluşundan Bu Yana Görev Yapan Belediye Başkanlarının İsimleri ve Görev Süreleri

Adı ve Soyadı	Görev Süresi
Hakkı Altınok	1924-1940
Dr.Sukütü Türel	1940-1943
Dilaver Argun	1943-1945
Osman Sami Güvenç	1945-1945
Rauf Bayındır	1945-1948
Naci Gürkan	1948-1950
Nusret Bayındır	1950-1952
Nusret Bayındır	1953-1954
Hüsamettin Atabeyli	1955-1957
Refik Kurtoğlu	1959-1960
Yakup Yücel	1960-1960
Sadi Kâzım Süer	1960-1961
Kemalettin Gazezoğlu	1961-9163
Nedim Muradoğlu	1963-1969
Refik Aras	1970-1973
Nedim Muradoğlu	1973-1977
Adnan Ercan	1977-1980
Yücel Bölgen	1980-1980
Nusret Çetinkaya	1980-

ÇAYIRLI: Erzincan'ın kuzeydoğusunda yer alan Çayırlı İlçesi, 1954'e değin Tercan'a bağlı bir bucak idi. 1954'te ilçe olmuştur. 1.480 km2 yüzölçümü vardır. 1980 Sayımı'na göre 29.400 olan nüfus, merkezde 4.000 kişi dolayındadır. Nüfus yoğunluğu da 20'dir.

İlçenin 2 bucağı ve 62 köyü vardır. 100 km2'ye ortalama 4,2 köy düşer. Ortalama köy nüfusu 410 kişi olup, 5 köyün nüfusu 1.000'i aşmaktadır.

Çayırlı İlçesi, ticari ilişkiler açısından Erzincan ve Erzurum illerine bağlıdır. İlçe İmar Planı 1972'de yapılmıştır.

1955 Sayımı'nda ilçe nüfusunun % 5,5'i ilçe merkezinde, % 94,5'i kırsal kesimde yaşamaktaydı. 1980'de ise bu rakamlar % 11 ve 39 olarak değişmiştir. İlçede tahıl üretimi ile uğraşılır. Çayırlı İlçesi'nde maden olarak manyezit ve asbest yatakları vardır. Ayrıca, ilçenin Başköy Bucağı'na bağlı Çilhoroz Köyü'nde linyit yatakları bulunmaktadır.

Erzincan'da Bucak ve Köy Belediyeleri İle 1980 Nüfusları

İlçe	Belediye	Nüfus
Merkez	Üzümlü (B)	6.183
Çayırlı	Otlukbeli (B)	2.440
Tercan	Altınkent (K)	1.378
	Çadırkaya (K)	2.542
	Mercan (K)	2.121

(B) Bucak belediyesi
(K) Köy belediyesi

İLİÇ: 1938'e değin Kemaliye'ye bağlı bir bucak merkezi idi. 1938'de demiryolunun İliç'ten geçmesi üzerine, Kuruçay Kaza Merkezi İliç'e taşınarak, İliç ilçe olmuştur.

İliç'in yüzölçümü 1.397 km2'dir. 1980'de ilçenin toplam nüfusu 13.348 idi. Nüfus yoğunluğu ise km2'de 10 kişidir.

İliç İlçesi'ne bağlı 2 bucak ve 56 köy vardır. Köylerin yerleşme sıklığı 100 km2'de 4 köydür. Köylerin ortalama nüfusu 200 kişi dolayında olup, nüfusu 1.000'i aşan köy yoktur.

1940'ta ilçe merkezindeki nüfus % 5,7 iken, 1980'de bu oran % 9,6 olmuştur. Belediyesi 1940'ta çalışmaya başlamıştır. 1950'de ilçenin ilk imar planı yapılmış ve 1958'de ilk plan değişikliğe uğramıştır.

İlçe halkı hayvancılıkla uğraşmaktadır. Ayrıca, tuzlalar ve manganez yatakları vardır.

KEMAH: Fırat'ın Karasu kolu üzerinde olup, Sıvas ve Erzurum Demiryolu bağlantıları ilçeden geçmektedir. Kemah, Erzincan'ın ulaşımı en kolay olan ilçesidir. Güneyinde Munzur Dağları yer alır. Burası, çetin ve engebelidir. İlçe, dağlar arasında kalan en çukur alana yerleşmiştir. Kemah İlçesi ufuklarını, Tugay Hatun'un yaptırdığı kale süslemektedir.

Yüzölçümü 2.354 km2'dir. 1970'te 23.400 olan nüfusu 1980'de 18.578'e düşmüştür. 1980'de nüfus yoğunluğu km2'de 8 kişidir. İlçeye bağlı 4 bucak ve 69 köy bulunmaktadır. 100 km2'ye yaklaşık 3 köy düşer. Köylerin ortalama nüfusu 231 kişi olup, Kemah İlçesi'nde nüfusu 1.000'i şan köy yoktur.

1940'ta ilçe merkezindeki nüfus oranı % 11,7 iken, 1980'de bu oran ancak % 12,7 olmuştur. Kemah İlçesi, İliç ve Kemaliye gibi dışarıya göç vermektedir. Göç edenlerin bir bölümü büyük kentlere yerleşen ticaret erbabıdır.

Halkı daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşır. Az miktarda meyvecilik yapılmakta ve meyve bahçeleri ilçede düzenli bir yapı göstermektedir.

İlçede Çalıklar Köyü'nde krom, Timisi ve Yerhan'da kömür yatakları, ayrıca tuz yatakları bulunmaktadır.

Kemah Belediyesi 1884'te kurulmuştur.

İlçenin imar planı 1948'de İller Bankası'nca yaptırılmıştır. Su ve elektrik gereksinimi, belediyece karşılanmaktadır.

KEMALİYE: XVIII. yy sonlarında Elazığ'a (Harput) bağlı olan Kemaliye, 1938'de Erzincan'ın bir ilçesi olmuştur. Fiziksel yakınlıktan dolayı, daha çok Malatya ve Sıvas ile ilişkidedir.

Kemaliye İlçesi'nin Dutluca ile Başpınar adlı iki bucağı ve 60 köyü vardır. 100 km2'ye 2,5 köy düşmektedir. Köylerin ortalama nüfusları 159 kişidir ve 1.000'den fazla nüfusu olan köy yoktur.

Yüzölçümü 1.168 km2'dir. İlçe, 1950'den beri nüfus kaybetmekte olup, bu kayıp 1960-1970 döneminde % 20'ye ulaşmıştır.

İlçe merkezinin nüfusu 1980'de 2.614 kişiydi. Toplam ilçe nüfusu ise 12.149'du. Nüfus yoğunluğu km2'de 10 kişidir.

Kemaliye Belediyesi 1864'te kurulmuş, imar planı ise 1948'de İller Bankası'nca yaptırılmıştır.

İlçede meyvecilik yapılmaktadır. Divriği yakınlarında olan Başpınar yöresinde linyit yatakları bulunmaktadır.

İlçe, hayvancılıkta gelişme potansiyeli göstermektedir. "Eğin" halısı olarak bilinen halılar, Kemaliye'ye aittir. Sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından Kemaliye, Merkez İlçe'den sonra gelmektedir.

REFAHİYE: Kuruluşu 1884 olan ilçenin yüzölçümü 1.746 km2'dir.

1980'de toplam nüfusu 32.700 olan ilçenin, 4 bucağı, 115 köyü vardır. İlçede köylerin yerleşme sıklığı 100 km2'de 6,5 köydür. Köy nüfusları ortalama 219 kişi olup, ilçede nüfusu 1.000'i aşan köy yoktur.

Nüfus yoğunluğu km2'de 19 kişidir. 1940'ta ilçe merkezindeki nüfus oranı % 4,3 iken, 1980'de % 23'e yükselmiştir. Refahiye İlçesi, Erzincan'da en çok yeşili ve ormanı olan ilçedir. Hayvancılık gelişmiştir; buna bağlı olarak halkı yaylalara çıkar.

Dağın yamacına yerleşen ilçede, yamaçlarda geleneksel ahşap yapılar, ovaya inildikçe çok katlı devlet yapıları göze çarpar. Refahiye İlçesi İmar Planı 1962'de yapılmıştır.

TERCAN: Tercan'ın tarihi, Erzincan'ın tarihi ile iç içedir. Tarihi Mama Hatun Türbe ve Kervansaray'ı ilçededir. İlçenin eski adı da, buna dayanarak Mamahatun idi. Ovanın doğu ucunda kurulu olan ve plato üzerine yerleşen Tercan'da geleneksel yapılar göze çarpar.

Yüzölçümü 1.592 km2 olan ilçenin; toplam nüfusu 1980'de 34.000 ve ilçe merkezi nüfusu 5.500'dü. 69 muhtarlığı, 4 belediyesi, 11 mahalle ve 72 köyü vardır. İlçeye bağlı köylerin ortalama nüfusu 394 kişi olup, bunlardan 5'inin nüfusu 1.000'in üzerindedir. İlçede köylerin yerleşme sıklığı 100 km2'de 4,5 köydür. Nüfus yoğunluğu km2'de 21 kişidir.

1940'ta % 2,6 olan kentsel nüfus oranı, 1970'te % 11 ve 1980'de % 16 olmuştur. Belediyesi 1912'de kurulmuştur. İlk imar planı 1951'de yapılmış, 1970'te olan yenilenmiştir. İlçe merkezi, Karasu yakınında yer alır. Genel görünümü, ilçeyi kateden yol ve yol boyu uzanan evler belirler.

Tercan İlçesi'nde Vartik'te tuz yatakları bulunmaktadır. Tercan Barajı 1980'lerin başında inşa halindeydi. Ayakkabı Fabrikası'nın ise yapımı tamamlanmış, ancak fabrika üretime geçmemişti.

Tercan'a bağlı Mercan'da bir un fabrikası faaliyettedir. İlçe halkı hayvancılıkla uğraşmaktadır. Tercan İlçesi'ndeki Kopdağ Krom Yatakları, Türkiye toplam üretiminin % 4'ünü karşılamaktadır.

ERZİNCAN KENTİ: Fırat Irmağı'nın kolu olan Yukarı Karasu Havzası'nda, doğu-batı, kuzey-güney yollarının kavşağında bulunan Erzincan, tarihi bir kenttir. Kent, tarihsel geçmişi kadar geçirdiği depremlerle de bilinmektedir. Bugün tarihsel kentten hiçbir iz kalmamıştır. Kent, zaman akışı içinde geçirdiği deprem felaketleri ile sürekli olarak yer değiştirmiştir.

1939 Büyük Erzincan Depremi'nde bir gecede 14.400 yapı yıkılmış ve depremden sonra kentin yeri değiştirilerek kuzeye taşınmıştır. Erzincan için eski kent, geçici kent ve yeni kent diye tanımlanan üç ayrı yerleşme, 1939'dan sonraki kentsel gelişmeleri belirlemektedir.

Erzincan İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	57	38.135		9
	Çağlayan	16	10.572		2
	Çatalarmut	15	4.264		—
	Tanyeri	15	3.788		—
	Üzümlü	12	14.223		4
	Toplam	115	70.982	617	15
Çayırlı	Merkez	34	13.249		3
	Başköy	16	5.157		1
	Otlukbeli	12	7.002		1
	Toplam	62	25.408	410	5
İliç	Merkez	26	5.733		—
	Armutlu	7	969		—
	Kuruçay	23	4.684		—
	Toplam	56	11.386	203	—
Kemah	Merkez	18	4.074		—
	Alpköy	20	4.176		—
	Bozoğlak	8	2.392		—
	Doğanbeyli	15	3.171		—
	Oğuz	8	2.143		—
	Toplam	69	15.956	231	—
Kemaliye	Merkez	30	4.259		—
	Başpınar	15	2.520		—
	Dutluca	15	2.756		—
	Toplam	60	9.535	159	—
Refahiye	Merkez	24	7.790		—
	Akarsu	19	3.300		—
	Çengerli	19	2.490		—
	Çatalçam	35	8.266		—
	Gümüşakar	18	3.294		—
	Toplam	115	25.140	219	—
Tercan	Merkez	72	28.387		5
	Toplam	72	28.387	394	5

Erzincan İli Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik

1976'da Erzincan'ın köy ve daha küçük 1.017 yerleşme biriminden % 40'ına içme suyu bağlanmıştı. Suyu yetersiz olan köylerin oranı % 46 idi. % 14'ünün ise, su bağlantısı hiç yapılmamıştı. Aynı yıl Türkiye genelinde suyu yeterli olan köylerin oranı % 53, yetersiz olanların oranı % 25 ve hiç suyu olmayanların oranı da % 22 idi.

Buna karşılık, Erzincan'ın köy ve bucaklarından yalnızca % 6'sına elektrik bağlanmıştı. Aynı yıl ülke genelinde elektriği olan köylerin oranı ise % 22 idi.

ESKİ KENT: Demiryolunun güneyindeki yerleşmedir. 1939 Depremi'nde bütünüyle yıkılmıştır. Jeolog raporlarına göre, demiryolundan Karasu Irmağı'na dek uzanan belediye sınırları içerisindeki alan, yerleşmeler için yasak bölge ilan edilmiştir.

GEÇİCİ KENT: 1939 Depremi'nden hemen sonra demiryolunun kuzeyinde Çarşı ve Taksim mahallelerinin kurulduğu bölümdür. Yeni kent planının hazırlanması ve uygulanmasından önce geçici bir yerleşim olarak kurulmuştur. Geçici kent, Erzincanlılar'ın gayretleriyle ve güç koşullar altında kurulup hızla genişlemiştir. Bu bölgedeki yapılar, deprem yönetmeliğinin getirdiği nitelikleri taşımamaktadır. Dar gelirli ailelerin yerleştiği bu bölge yeni kent planına uygun olarak değiştirilmektedir.

YENİ KENT: Yeni kent, geçici kent ile kuzeyde askeri bölge arasında kalan bölümdür. Erzincan yeni kenti bu bölümde planlı bir biçimde gelişimini sürdürmektedir. Atatürk, Arslanlı, Cumhuriyet, Gülabibey, Halit Paşa, Hocabey, İnönü, Karaağaç, Kızılay, Kurtuluş ve Yenimahalle mahallelerini içine alır. 1939Depremi'ndensonra yeni kent, Erzincan Ovası içinde fay hatlarının kesiştiği yöreden 2 km kuzeye, dağlara doğru uzanan yörede kurulmuştur. Planlı ve yeni kurulan bir kent olmanın olumlu özelliklerine sahiptir. Geçici kentteki tek katlı yapılara karşın, yeni kent çok katlı yapılarıyla modern görünüm kazanmıştır.

Eski kent, deprem nedeniyle tamamen yıkıldığından yeni kentin tarihi bir görünümü yoktur.

Kent sanayi altyapısı açısından da yetersizdir. Kentte sanayileşme kamu sektörü eliyle 1954'te kurulan bez ve 1956'da kurulan şeker fabrikalarının üretime geçmesi ile başlamıştır. 1980'lerin başında madencilik, el sanatları ve gıda sanayiinde gelişmeler olmuştur. Sanayileşme potansiyeli; tarım ürünleri, maden ve el sanatları dallarında yoğunlaşmaktadır. Yalnız il merkezinde gelişmiş olan bakırcılık, turistik süs eşyası dalında hızla ilerlemektedir.

III. Ordu ve tugayın kentte yer alışı Erzincan'a bir askeri kent görünümü de vermektedir.

Kent tarihsel konumunda da olduğu gibi, Doğu Anadolu'da doğu-batı, kuzey-güney ticaret yollarının bir kavşağı olma görevini sürdürmektedir.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Erzincan Kenti'nin mekânsal yapısını doğu-batı yönlerindeki Sıvas-Erzurum Karayolu belirler. Bu yol, istasyon ile III. Ordu arasındaki kuzey-güney yönlerinde uzanan yol ile kesişerek kentsel düzeni oluşturur.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan aks sırasıyla Ordu Caddesi ve 13 Şubat Caddesi isimlerini taşır. Erzurum Yolu ise (E-23) batıdan doğuya Halit Paşa Caddesi ve Fevzi Paşa Caddesi adlarını alır. Kentin merkezi bu yolların kavşak noktasıdır. Geçici kent bu kavşağın güneyinde kalmaktadır. Kent, kuzeyde askeri alan, güneyde demiryolu ve inşaat yapılması yasaklanmış olan bölge ile sınırlandığı için kentsel gelişme aksı olarak doğu-batı doğrultusu izlenmektedir. Kavşak noktasının kuzeybatısında Erzincan Belediye binası yer almaktadır. Hükümet binası ise aynı doğrultuda Ordu Caddesi üzerindedir. Belediye ve hükümet yapıları arasında çoğunlukla resmi yapılar görülür. Perakende ticaret kentte bu iki aks boyunca gelişmiştir. Ticaret, kavşaktan 4 yöne ayrılan yollar boyunca ve 300-400 m yayılmaktadır. Sayıları 10'u bulan pasajlar, bakır eşya satış yerleri olarak kullanılmaktadır.

Belediyenin yer aldığı kavşağın karşısında Erzincan ve yöresinin en modern ve turistik belgeli tek oteli "Urartu" yer almaktadır. Doğuya doğru, köşede belediyeye ait pasaj, daha ileride devlet hastanesi, zahire pazarı ve otobüs terminal binası, kentin önemli yapılarını oluşturur.

Hayvan pazarı, istasyon binası çevresindedir. Erzurum Yolu'nun kuzeyinde ise, hal önemli bir alışveriş merkezidir. Yanında Şehir Stadı ve Erzincan'ın en büyük camilerinden Ulucami yerleşmiştir. Şehir Stadı, hükümet binası ile ve kentin en önemli dinlenme alanı olan Şehir Parkı ile birleşmektedir. Parkın kuzeyinde Erzincan Lisesi yer alır.

Yeni Erzincan

Kentin en modern yapıları, bu aks boyunca uzanan yapılardır. Küçük sanatlar kent merkezinde yoğunlaşmıştır. Sanayi Çarşısı, kentin doğusunda yer alır. Bakır sanayii, oto tamir atölyeleri ve demirciler buradadır. Sağlık hizmetleri açısından Erzincan gelişmiş bir kenttir. Sigorta Hastanesi, Devlet Hastanesi ve Askeri Hastane, kentte sağlık hizmetini gören başlıca kurumlardır.

Eğitim hizmetleri açısından da gelişmiş olan Erzincan Kenti'nde eğitim kurumları merkezde yer alır.

Kentte, "Urartu" Oteli'nden başka, 10 kadar otel daha bulunmaktadır. Bunlar, Sıvas-Erzurum Yolu üzerinde yer alır. Otelcilik hizmetlerinin yanı sıra, servis hizmeti olarak lokantalar da bu aks üzerinde gelişmiştir.

Konut Alanları: Erzincan Kenti 21 mahalleden oluşur. Çarşı, Cumhuriyet, Gülabibey, Yeni, Taksim, Hocabey ve Kızılay mahalleleri 1940'ta kurulan en eski mahallelerdir. Bunlar aynı zamanda deprem sonrası ilk gelişen bölgelerdir. Merkezin kuzeye doğru gelişmesinden sonra, Taksim ve Çarşı mahallelerinde oturanlar, Kurtuluş Mahallesi'ne taşınmışlardır. 190 veya 200 Evler olarak da bilinen bu mahalle, İmar İskân Bakanlığı tarafından yaptırılmıştır.

Kuzey-güney, doğu-batı doğrultularındaki yollar kenti 4'e ayırmaktadır. Kentin en önemli caddesi olan Ordu Caddesi üzerinde 4-5 katlı betonarme yapılara izin verilmektedir. Kentin en modern ve yeni yapılarına burada rastlanır. Kentin ikinci önemli caddesi olan Halit Paşa ve Fevzi Paşa caddelerinde yapılanma 3-4 katlı olup, çoğunlukla ticari kullanıma ayrılmıştır. Kent, genelde bahçeli ve az katlı yapılardan oluşmaktadır.

Kentin kuzeydoğusunda bulunan Cumhuriyet, Atatürk ve Fatih mahalleleri, bahçeli, yığma veya betonarme yapılardan oluşur. Fatih Mahallesi, Geçit Köyü ile birleş-

Erzincan İlinde Konut

1975 Sayımı'na göre, Erzincan'da yaşayan toplam 43.915 hane halkının büyük çoğunluğunu 5-6 ve daha kalabalık nüfuslu aileler oluşturuyor; 9 ve daha yukarı nüfuslu aileler, tüm ailelerin dörtte biri gibi önemli bir orana ulaşıyordu. Dolayısıyla, Erzincan'da geniş aile yapısının egemen olduğu söylenebilir. Ortalama hane halkı sayısı 6,4'tür.

Hane halkının oda sayısına göre dağılımı ise, ailelerin % 66 gibi çok büyük bir bölümünün 2-3 odalı konutlarda, % 19'luk bir bölümünün de tek odalı konutlarda yaşadıklarını ortaya çıkarmaktadır. Oda başına düşen nüfus, bu durumda 3-4 kişidir.

1975'te, konutlardan % 61'inde bağımsız mutfak, % 76'sında bağımsız hela, % 43'ünde bağımsız banyo bulunmaktaydı. Konutların % 39'una elektrik bağlanmıştı ve % 35'i de şehir içme suyundan yararlanmakta idi.

Isınma aracı olarak, en çok soba (% 95), yakıt olarak da odun (% 49) ve kömür (% 26) kullanılmaktadır.

miştir. Kentin kuzeybatısında ise İnönü, Yenimahalle ve Bahçelievler mahalleleri vardır. 2-3 katlı yapılar çoğunluktadır ve bahçeli düzende yapılardan oluşur. Kuzeybatıda ayrıca Kâzımkarabekir Mahallesi ve Arslanlı Mahallesi yer alır. Her ikisi de bahçeli, ikiz, yığma yapılardan oluşur. Arslanlı Mahallesi, eski "Vağver" Köyü olup, 1965'te kentin bir mahallesi haline dönüşmüştür.

Yılda ortalama 150 konut yapılmakta ve bu, gereksinimlere cevap verememektedir. Kentte 1970'li yıllarda yapı kooperatifleri gelişmiş ve 1980'de sayıları 100'e yaklaşmıştır *(Bak. Toplumsal Örgütlenmeler, Kooperatifler).*

Kentte büro ve işhanları özellikle Ordu Caddesi üzerindedir. Giderek Fevzi Paşa, Halit Paşa ve 13 Şubat caddelerine de yayılmaktadır.

Güneyde Çarşı, Gülabibey, Karaağaç mahalleleri bahçeli ve bitişik düzende bir yapılanma gösterir. Kentin güneydoğusunda yer alan Kurtuluş Mahallesi yeni yapılan bir mahalledir. Kentin en eski mahalleleri olan, güneybatıdaki Kızılay, Hocabey, Taksim ve Halit Paşa mahallelerinden, Kızılay Mahallesi bitişik düzen, diğerleri ise, bahçeli düzende yapılanma gösterirler.

Kentte modern betonarme yapıların yanı sıra, geleneksel sistemde yapılmış kerpiç yapılara da rastlanır.

Gecekonduda yaşayan nüfus oranı yok denecek kadar düşüktür. Kent planlı bir biçimde geliştiği için ruhsatsız yapıya izin verilmemiştir. Gecekondu önleme bölgesi olarak da Fatih Mahallesi kurulmuştur. Kentte toplu konut uygulaması çok yenidir.

Erzincan Kenti'nde devlet yardımıyla üretilen konutlardan ancak % 10'u toplu konuttur. Devlet yardımı daha çok, kendi evini yapana yardım şeklini almaktadır. Bu tip konutların oranı 1973'te % 60'tır. Devlet yardımı alan konutların geri kalan % 20'si özel mülk tipinde konut, % 10'u da nüve konuttur.

Kentin iki önemli sanayi kuruluşu olan Sümerbank Bez Fabrikası ve Şeker Fabrikası, kentin içinde, güneyde, demiryolu yakınındadır.

Kente ait en önemli özel sanayi kuruluşları, Doğusan (asbest boru) ve Ersan (et ve et ürünleri) fabrikalarıdır. Her ikisi de Erzincan'ın batısında, kente 14 km uzaklıktadır.

Tuğla, lastik, meyvesuyu, salyangoz, süt ürünleri fabrikaları da kent sınırları içinde yer alır. Bunlara Askeri Ağır Bakım Fabrikası da eklenebilir.

Erzincan il merkezine 10 km uzaklıkta bulunan "Bögert" Madensuyu kentin önemli bir gelir kaynağıdır. Bögert Madensuyu ve kaplıca suları, sağlığa yararlı olarak saptanmıştır. Burada belediyeye ait bir tesis bulunmaktadır. Tesislerin ekonomik değerinin yanı sıra, turistik önemi de vardır. Madensuyunun yılda 1,5 milyon litre kapasitesi olmasına karşın gerektiği gibi değerlendirilememektedir. 1980'li yıllarda dış ülkelere pazarlanmaktadır.

Kent İçi Ulaşım: Erzincan Kenti'nde ulaşım sorunu yoktur. Kentin ulaşım yükünü, birbirini kesen 4 önemli cadde yüklenmektedir. Kent içinden geçen Erzincan-Erzurum Yolu yeni imar planı ile kent dışına çevre yolu olarak alınmıştır.

Depremler ve Erzincan

Erzincan Ovası, jeomorfolojik özellikleri ile çevresine göre önemli bir farklılık göstermektedir. Erzincan çevresinde Miyosen Devridenizi son defa çekilmeye başlayınca, bütün Anadolu ile birlikte Erzincan bölgesi de yükselmeye başlamıştır. Bu yükselmeler sırasında, Erzincan Ovası'nın kuzey ve güney yamaçlarında kırılmalar olmuş, fay hatları oluşmuştur. Bölge yükselmeye başlamadan ova çökmüştür. Daha sonra akarsuların alüvyonları ile dolan ova, bugünkü halini almıştır. Ova tabakası, kırık fay hatları arasına henüz yerleşmemiş olduğundan, depremler sürmektedir.

Erzincan tarihinde, değişik güçlerde 21 önemli deprem olmuştur. Bunlardan bilinen ilki, 1047'de kentin tümüyle yıkılmasına neden olan depremdir. Daha sonra, 1445, 1471, 1575, 1661 ve 10.000'den fazla kişinin ölümüne ve büyük hasara yol açan 1782, 1888 ve 1930 depremleri olmuştur. Büyük Erzincan Depremi ise, 27 Aralık 1939'da olmuş ve Erzincan Kenti ikinci kez tümüyle yıkılmıştır.

1939 Depremi ile ilgili olarak, İçişleri Bakanlığı'nın 1940'ta yaptığı tespitlere göre, depremde 15.600 kişi ölmüş, 4.000'i aşkın kişi ağır yaralanmıştır. Yıkılan binaların sayısı da 14.400'dür. Depremden, Erzincan İli'nin bütünü aynı derecede etkilenmemiş ve gerek can kaybı, gerekse yıkılan bina açısından, en büyük zararı Erzincan Kenti ile Merkez İlçe köyleri görmüş, deprem ikinci derecede hasara Refahiye İlçesi'nin köylerinde yol açmıştır.

1966'da Varto ve Hınıs'ta olan büyük deprem Erzincan'da da şiddetle hissedilmiş, fakat hasara yol açmamıştır.

1967 Pülümür Depremi, Erzincan'da şiddetli olarak hissedilmiş ve sarsıntılar birkaç gün, aralıklarla sürmüştür. Kentte zarar olmamasına karşın; Bağlar, Esenyurt, Çamlıca, Sansa ve Pelit köyleri ile Tercan ve bağlı 41 köyde can ve mal kaybı olmuştur.

Kent Oto Terminali 1978'de hizmete girmiştir. Sıvas, Erzurum ve ilçeler ile ulaşımda bu terminalden yararlanılmaktadır. Köyler ve yakın belediyelere minibüs ve otobüs seferleri, belediye binası yakınından yapılmaktadır.

Kent içi ulaşım, belediye otobüsleri ile sağlanmaktadır. 1980'de belediyeye ait 10 otobüs kent içinde sürekli seferler yapmaktaydı. Kent içi ulaşım ayrıca minibüs seferleri ile de sağlanmaktadır. Bu seferler 13 Şubat Caddesi başından Subay Lojmanları'na ve belediye önünden Kurtuluş Mahallesi'ne yapılmaktadır.

ERZİNCAN KENTİ'NDE İÇME SUYU VE ELEKTRİK: Kentte içme suyu yeterli değildir. Özellikle, yaz aylarında içme suyu sıkıntısı çekilmektedir. İçme suyu için 1977'de İller Bankası tarafından yeni bir proje hazırlanarak ihale edilmiştir. 1982 başında inşaatı sürmekteydi. Bu yeni proje ile kentin büyümesi de göz önüne alınarak, 30 yıllık bir gereksinimin karşılanması düşünülmüştür.

Kentin elektrik şebekesi 3 indirici ve 125 güç trafosu aracılığı ile beslenmektedir. 1980'de kentte herhangi bir kısıtlama veya kesinti yapılmamıştır. Ancak, uzak abonelere elektrik verilmede güçlük çekilmekte, bu da voltaj düşmelerine ve arızalara neden olmaktadır.

İMAR PLANLARI: Erzincan Kenti, 1939'da geçirdiği büyük depremden sonra bütünüyle yer değiştirmiştir. Daha önce kentin yer aldığı İstasyon'un güneyindeki alan, yerleşmeye yasak bir bölge olarak ilan edilmiştir. Geçici kent, depremden hemen sonra demiryolunun kuzeyinde kurulmuştur.

Kentin ilk imar planı, İller Bankası tarafından 1966'da yapılmıştır. Kentteki bazı gelişmelerden sonra, 1977'de plan revize edilmiştir. 1980'lerin başında uygulanan imar planı, kentin tüm gelişme alanlarını belirlemiştir. Ayrıca, geçici kentin yer aldığı Çarşı ve Taksim mahallelerinde oturanların yeni yerleşme bölgelerine taşınmaları sağlanarak kentin merkezi alanları ticarete bırakılmıştır. Kentin yakınında olna Arslanlı ve Geçit köyleri de plan sınırları içine alınmıştır.

Yeni uygulanan imar planı ile kentin içinden geçen Erzurum Yolu, bir çevre yolu ile kentin dışına alınmıştır. Böylece, var olan yol,kent içi trafik için kullanılacaktır.

EĞİTİM

Uzun yıllar süren işgaller, savaşlar ve depremler Erzincan'ı kurumlaşmış eğitim açısından hayli şanssız kılmıştır. XIX. yy'ın ikinci yarısında 4. Ordu Müşirlik merkezi olan ilde 1906'da bir "Harbiye Mektebi" açılmış, ancak, 1908'de İstanbul'a taşınmıştır.

XIX. yy'da Erzincan Sancağı'nda 1 sivil, 1 askeri rüştiye; 119 ilkokul, 55 medrese vardı. Ayrıca, Ermeniler'e ait 3'ü kız okulu olan toplam 8 okul vardı *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönem).*

Osmanlı Devleti'nden devralınan sosyo-ekonomik yapı içerisinde Erzincan'da okuryazarlık oranları Türkiye sayılarının hayli altında idi. Kadın nüfusun okuryazarlık durumu ise, erkeklerden daha geri idi. İlde Cumhuriyet sonrası hızlı bir iyileşme sürecine giren eğitim,1939 Depremi'yle büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Bu arada, Cumhuriyet'ten sonra Erzincan'da açılan askeri ortaokul depremde yıkılmış ve kapatılmıştır.

Erzincan'da eğitimin, depremle yediği darbenin izlerinin ortadan kalkması çok yakın bir dönemde mümkün olmuştur. Nitekim, ilin tüm ilçelerinin ortaokula kavuşması ancak 1970'lerde gerçekleşmiştir.

Ortaokul ve liselerin yaygınlaşmasından önce, ortaöğretimdeki öğrencilerin yaklaşık yarısını meslek okulları öğrencileri oluştu-

yordu; 1970 sonrasında bu oran dörtte bire kadar düşmüştür.

OKURYAZARLIK: Savaşlar, sürekli göçler ve depremler gibi olumsuzluklar nedeniyle ilin okuryazarlık oranları Türkiye sayılarını hayli geriden izlemiştir. Bunun ötesinde kadın nüfusun okuryazarlık oranı erkeklerden de düşüktür. Öyle ki, 1970'te erkeklerin okuryazarlık oranı kadınlarınkinin iki katıydı.

Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan ilk saptamalara göre, 1935'te ülke genelinde okuryazarlık oranı % 17 iken, Erzincan'da bu oran % 14 dolayında idi (Tablo 20).

Aynı yıl okuryazar kadınların oranı % 5, erkeklerinki ise % 23 idi. Bu oranlar, kadın okuryazarlığının Türkiye ortalamasının yarısı dolayında kaldığını, erkeklerin ise Türkiye ortalamasını % 5 oranında geriden izlediklerini göstermektedir. Daha sonra ilin ülke ortalamalarıyla olan farkı düzenli olarak azalmıştır. İlde bu farkın en yoğun olduğu dönem 1960'tır. O yıl, okuryazarlık oranı Türkye'de % 40 iken, ilde % 35'ti. Kadınların oranı ülke oranını 6 puan geriden izlerken, erkeklerde bu fark 3 puandı.

Zaman içerisinde erkeklerin okuryazarlık oranı kadınlara göre daha hızlı bir şekilde yükselmiştir. Bunun bir nedeni de, 1967'de 3. Ordu'nun Erzurum'an Erzincan'a taşınmasıdır. Nitekim, 1970'te erkeklerin okuryazarlık oranı % 71 ile, Türkiye ortalamasının ötesine geçmiştir. Ancak, kadınlarda okuryazarlığın Türkiye ortalamasından yaklaşık 4 puan geride olması ilin toplam okuryazarlık oranını aşağıya çektiği için, 1970'te Erzincan, Türkiye okuryazarlık ortalamasının bir puan gerisinde kalmıştır.

1975'te ise, Erzincan'ın okuryazarlık düzeyi ülke ortalaması ile eşit düzeye gelmiş, kadın okuryazarlığın, ülke ortalamasından farkı da çok azalmıştır. Buna karşın, 1975'te kadın/erkek okuryazarlığı arasında % 30 dolayındaki büyük fark kapatılamamıştır.

1975'te okuryazar nüfusun % 68'i bir öğretim kurumu bitirmişti. Bir öğretim kurumu bitirenlerin % 82'si ilkokul, % 10'u ortaokul, % 4'ü lise, % 3'ü meslek okulu, % 1'i ise yüksekokul çıkışlıydı.

Geleneksel yapının baskısı nedeniyle kızların öğretim kurumlarına katılma oranı hayli düşüktü. İlkokul mezunlarının % 38'ini, ortaokulları bitirenlerin % 22'sini, liseyi bitirenlerin % 21'ini, meslek okulunu bitirenlerin % 28'ini, yüksekokulu bitirenlerin ise ancak % 1'ini kadınlar oluşturuyordu.

1981'de açılan okuma-yazma seferberliği Erzincan'da 449 kurs ve 6.527 kursiyerle gerçekleşmiştir.

İLKÖĞRETİM: Savaş ve işgal dönemi Erzincan'da öbür yapılarla birlikte, ilköğretimi de hayli sarsmıştır. Cumhuriyet Dönemi'ne ilde yalnızca 26 okulla girildi. Cumhuriyet'in kuruluşu ilde özellikle kırsal kesimde, okul sayısında hızlı bir artışı beraberinde getirdi. 1927'de sayıları 65'e çıkan okullardan dörtte üçünü kır ilkokulları oluşturuyordu. Daha sonraki yıllarda ise okul sayısı sürekli bir düşme gösterdi. 1930 sonlarına değin süren bu duruma, 1937'de yürürlüğe giren Köy Eğitmen Programı çerçevesinde Erzincan'da da açılan 3 yıllık kır okullarının desteğiyle bir çözüm getirilmeye çalışıldı. 1940'ların başında bu okulların sayısı, toplam okulların yarısını aşıyordu.

1954'te kurulan Sümerbank Bez Fabrikası ile 1956'da kurulan şeker fabrikası Erzincan'a belirgin bir canlılık getirdi. Bu canlanmaya koşut olarak okul sayısında önemli artışlar gerçekleşmiştir. 1960'ların başında 350'yi aşan ilkokul sayısı 1980'lerin başında 600'e yaklaşmıştır (Şekil 7).

Ne var ki, 1979-1980 öğretim yılında kır ilkokullarının yarısında kent ilkokullarının ise ancak beşte birinde normal öğretim uygulanıyor (Tablo 21), çoğunlukla ikili öğretime gidilmesi gerekiyordu. Ayrıca, 1980'de 549 köyden 72'si okulsuzdu.

Erzincan'da Cumhuriyet Dönemi'ne girilirken ilkokullarda 3.000 dolayında öğrenci vardı. Öğrencilerin ancak dörtte biri kızdı. 1937'de 8.000'e yaklaşan ilkokul öğrenci sayısı 1939'da meydana gelen büyük depremden sonra gerek ölümler gerekse göç nedeniyle kentte düşme göstermiştir; kırsal alanda da gelişme hızı azalmıştır.

1950'lerin il yaşamına getirdiği canlılık ve nüfus artışı ile bağlı olarak hem kır hem de kentteki öğrenci sayıları artarak, 1960 başlarında 27.000 olmuştur (Tablo 22).

Öğrenci sayısındaki artış devam ederek 1970'lerin başında 42.000'i aştı. Ancak 1970'li yıllarda ağırlıkla kırsal alandan kaynaklanan göç nedeniyle öğrenci sayısında bir düşme olmuştur. Öyle ki, 1979-1980 öğretim yılında kentteki öğrenci sayısı 1970'lerin başına göre fazla değişmezken, kır ilkokullarında mutlak anlamda bir gerileme söz konusudur.

Bu gerileme, esas olarak erkek öğrencileri etkilediği için de, ilkokullardaki kız/erkek oranı ilk kez birbirine yakın bir düzeyde gerçekleşmiştir.

Erzincan'da Cumhuriyet Dönemi'ne 82 öğretmenle girilmiştir. O sırada öğretmen başına 39 öğrenci düşüyordu. 1930'lu yıllarda ise öğretmen sayısı öğrenci artışını karşılayacak ölçüde artmamıştır. Öyleki, 1937'de eğitmenlerin desteğine karşın, ildeki her öğretmene yaklaşık 70 öğrenci düşüyordu. 1960'ların başında ise öğretmenlerin sayısı 600'ü aştığı halde, her birine yaklaşık 43 öğrenci düşmekteydi. 1970'lerden sonra öğrenci sayısında görülen azalmaya karşılık öğretmen sayısının normal gelişimini izlemesi nedeniyle bu oranda bir düzelme olmuş ve 1979-1980'de öğretmen başına yaklaşık 20 öğrenci düşer duruma gelmiştir.

1978-1979'da Erzincan'daki ilkokullardan mezun olan 6.634 öğrencinin % 44'ü izleyen öğretim yılında ortaöğretime geçmiştir. Bu oran kızlarda % 27, erkeklerde % 57 idi.

Tablo 20

*Erzincan'da Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	23,3	5,0	13,8
1945	41,1	13,0	26,4
1950	42,9	16,5	29,2
1955	57,5	5,6	38,1
1960	51,1	19,1	35,2
1965	63,6	27,3	45,4
1970	71,0	37,0	54,2
1975	75,3	46,7	61,3

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

NOT: 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 21

Erzincan Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır OKulu	Toplam
Normal Öğretim	6	278	284
İkili Öğretim	24	278	302
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	—	—
Toplam	30	556	586

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

Tablo 22

Erzincan'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	3.804	2.626	6.430	13.755	6.864	20.619	17.559	9.490	27.049
1970-71	5.828	4.727	10.555	18.828	12.787	31.615	24.656	17.514	42.170
1979-80	5.877	5.380	11.257	15.079	13.773	28.852	20.956	19.153	40.109

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

ORTAÖĞRETİM: Erzincan'da ortaöğretimdeki öğrenciler, 1970'lerden önce meslek okullarıyla genel ortaöğretim kurumlarına yarı yarıya bir oranda dağılıyorlardı. Ancak, 1960'larda ortaokulların, 1970'lerde de liselerin yaygınlaşması nedeniyle bu oran genel ortaöğretim kurumları lehine bozulmuş ve meslek okullarının öğrenci oranı dörtte bire düşmüştür.

Erzincan'daki meslek okulları salt ilin değil, çevre illerin de gereksinimini karşılamaktadır.

ORTAOKULLAR: Erzincan'da Cumhuriyet sonrasının ilk genel ortaöğretim kurumu olan Merkez Ortaokulu 1944'te öğretime açıldı. 1950'lerde ilde hâlâ ortaokuldan yoksun ilçeler vardı. 1962'de İliç-Seyda, Fırat, 1964'te de Çayırlı ortaokullarının açılmasıyla Erzincan'ın tüm ilçeleri ortaokula kavuşmuş oldu. 1964-1965 öğretim yılında ikisi merkezde, altısı da ilçelerde olmak üzere toplam 8 ortaokul vardı (Tablo 24). Ancak, bu okulların öğretmenleri eksikti. Öğretmenlerin yarıdan biraz fazlası kadrolu olup, geriye kalanlar dışardan derse giren yardımcı öğretmenlerdi. Yardımcı elemanların desteğine karşın ilde bu öğretim yılında bir öğretmene yaklaşık 30 öğrenci düşüyordu. Oysa aynı yıl ülke genelinde bu sayı 25 idi.

Okul sayısında 1960'ların sonlarında başlayan artış, çoğu ilde olduğu gibi 1970'lerde en ileri düzeyine ulaştı. Öyle ki, 1980'lerin başında ildeki ortaokul sayısı 40'a yaklaşmıştı. 1979-1980'de sayıları 7.000'i bulan öğrencilerin dörtte birini kızlar oluşturuyordu. Bu dönemde ortaokullarda görevli öğretmenlerin % 84'ü kadroluydu ve öğretmen başına yaklaşık 30 öğrenci düşüyordu. Erzincan bu konuda 15 yıl öncesinin ortalamasını korumaktaydı. Ancak, ülke genelinde durum daha geriye gittiği ve 38 öğrenciye bir öğretmen düşer hale gelindiği için, Erzincan görece iyi bir durumdaydı.

Erzincan'da 1978-1979 öğretim yılında ortaokul mezunu olan 1.945 kişinin % 84'ü, izleyen yılda liselere geçti. Kızlarda bu oran % 90, erkeklerde ise % 81 idi.

LİSELER: 1960 başlarına değin ilin tek lisesi konumunu koruyan Erzincan Lisesi 1947-1948 öğretim yılında açıldı. 1959-1960'a değin Merkez Ortaokulu'nda öğretim sürdüren lise, bu tarihte kendi binasına geçti.

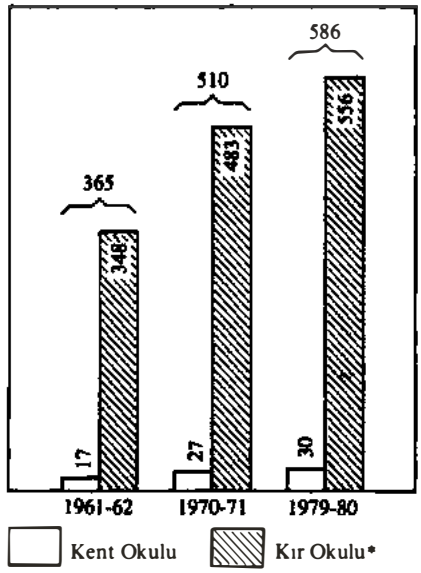
1961-1962'de 28 öğrencisiyle Erzincan Akşam Lisesi ilin ikinci lisesi olarak öğretime başladı. Bu okul, yaşları öğrenim çağını aşmış olup, çoğunluğu çalışıyor olduklarından öğretime devam edememiş olanlara olanak sağlamaktaydı. Öğrenim süresi 4 yıl olan lisede öğrencilerin büyük bölümü erkekti.

1964-1965 öğretim yılında ildeki bu 2 lisede okuyan 500'ü aşkın öğrenciden ancak % 18'ini kız öğrenciler oluşturuyordu (Tablo 25). Öğretmenlerin yarıdan çoğunu dışardan derse gelen yardımcı elemanlar oluşturuyordu. Akşam Lisesi'nin ayrı bir öğretim kadrosu olmayıp, derslere Erzincan Lisesi öğretmenleri giriyordu.

1970'ler bu ilde liselerin yaygınlaşma gösterdiği yıllar olmuştur. 1980'lerin başında ilde lisesi olmayan ilçe kalmamıştır.

1979-1980 öğretim yılında ildeki 10 lisede okuyan öğrenci sayısı 2.500'e yaklaşmıştı. Bu arada kız öğrencilerin katılma oranı görece düzelerek, dörtte bire yükselmişti.

Şekil 7
Erzincan'da 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 23
Erzincan'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	137	489	626
1970-71	269	826	1.095
1979-80	463	1.545	2.008

(DİE, Milli Eğitim, İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 24
Erzincan'da Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		5	8	37
Öğrenci	Erkek	538	1.487	5.248
	Kız	101	777	1.784
	Toplam	639	2.264	7.032
Öğretmen		36	75	231

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: İlde 1970'lerde görülen ortaokul ve lise sayısındaki önemli artıştan önce mesleki okullar ortaöğretimdeki öğrencilerin yaklaşık yarısını bünyesinde topluyordu. 1970'ten sonra bu oran dörtte bire dek inmiştir.

İlde Cumhuriyet sonrası açılan ilk meslek okulu 1927'de kurulan "Tâli Ziraat Mektebi" idi. Ancak, okul 3 yıl sonra kapatılmış ve sırasıyla ipekböcekçiliği üretme istasyonu, 1939'da yeni nebatları üretme merkezi, 1945'te deneme tarlası, 1957'de ise deneme istasyonu olmuştur. Daha sonra 1963'te tekrar ziraat okuluna dönüştürülmüştür. 1970'te Ziraat Meslek Okulu adını alan okul, teknisyen ve teknik çiftçi yetiştirme amacına yöneldi.

Kurumsal geçmişi hayli düzensiz olan ziraat okulu bir yana bırakılırsa Cumhuriyet sonrası açılıp günümüze değin varlığını sürdüren ilk meslek okulu erkek sanat enstitüsüdür. Okulun orta kısmı 1945-1946'da, enstitü kısmı ise 1948-1949'da öğretime açılmıştır. Bunu, orta kısmı 1951-1952'de, enstitü kısmı da 1954-1955'te açılan kız sanat enstitüsü izledi. Daha sonra 1955-1956'da orta kısmıyla birlikte Erzincan Ticaret Lisesi öğretime başladı. İlde o dönemde açılan okullardan birisi de 1958-1959'da öğretime açılan akşam tekniker okuluydu. 1966'da kapatılan bu okul, bu süre içinde 241 mezun vermiştir.

1961-1962 öğretim yılında ildeki bu 7 meslek okulunda okuyan 800 dolayındaki öğrencinin ağırlıklı kesimi (% 68'i) kız ve erkek sanat okullarına, % 32'si ticaret okullarına devam ediyordu (Tablo 26). Erzincan'da 1967-1968'de bir öğretmen, bir de imam hatip okulu açıldı. Bu arada akşam tekniker okulu ile erkek sanat ortaokulu ve ticaret ortaokulu kapatıldığından meslek okulu sayısı yine 7 idi. Ancak, bu arada hem öğrenci sayısı artmış, hem de öğrencilerin okullara dağılım oranları değişmişti. 1970-1971 öğretim yılında sayıları 2.000'i aşan meslek okulu öğrencilerinin % 36'sı sanat okullarında % 31'i öğretmen okulunda, % 20'si imam hatip okulunda, % 11'i ticaret lisesinde, % 2'si ise ziraat meslek okulunda okuyorlardı.

1970'li yıllarda Erzincan'da bir imam hatip, bir de sağlık meslek lisesi öğretime açıldı. Ancak, 1976-1977'den başlayarak öğrenci kabul etmeyen öğretmen okulunun kapatılmasıyla ildeki meslek okulu sayısı 8'e düştü. 1979-1980 öğretim yılında meslek liselerinde okuyan 3.300 dolayında öğrencinin % 35'i sanat okullarına, % 30'u imam hatip okullarına, % 23'ü ticaret lisesine, % 8'i sağlık meslek lisesine, % 4'ü ise tarım meslek lisesine devam ediyordu. Buna göre, 1970-1980 arasında, ticaret lisesi ile imam hatip okullarına devam eden öğrencilerin göreli ağırlığında bir artış olmuştur.

YÜKSEKÖĞRETİM: Erzincan'da ortaöğretimin 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapmış olduğu sıçramaya karşın, ilde, ortaöğrenim görmüş olanların gereksinimini yerel düzeyde karşılayabilecek yükseköğretim kurumları mevcut değildir. Yükseköğretim alanında atılan tek adım, 1977'de açılan meslek yükseokokulu ile sınırlıdır. İnşaat, muhasebe, elektrik ve motor bölümleri bulunan okul, 1982'ye değin 104 mezun vermiştir.

Yükseköğretime geçişte, merkezi sistemin uygulandığı ilk yıllarda, örneğin 1965'te Erzincan, tutturduğu binde 168'lik başarı oranıyla binde 119 olan bölge ortalamasının önünde yer almaktaydı. Bu başarı oranıyla ülke ölçeğinde de 38. sıradaydı.

Yaklaşık on yıl sonra 1976 üniversite giriş sınavlarında tutturduğu binde 103'lük başarı oranı her ne kadar on yıl öncesine göre düşük görünüyorsa da, artan talebe karşın kontenjanların artmayışı nedeniyle, başarı oranı genel olarak düştüğü için Erzincan ülke içindeki sırasını koruyordu; binde 58'lik bölge ortalamasına göre de oldukça iyi bir konumdaydı.

SAĞLIK

Erzincan sosyo-ekonomik olarak gelişkin olmayan bir ildir. Bunun yanında bölge ikliminin sert oluşu, ilin özellikle kış aylarında iç ulaşımının aksaması, eğitim düzeyinin düşüklüğüne bağlı olarak sağlık kültürü düzeyinin yeterli olmayışı gibi etmenler ilin sağlık düzeyini de olumsuz yönde etkilemektedir.

İlin sağlık düzeyine aktif bir katkıda bulunması gereken sağlık örgütlenmesi ise, etkin olarak işletilememesi nedeniyle başarısız kalmaktadır.

SAĞLIK SORUNLARI: İlin en önde gelen sağlık sorunlarından birini ana-çocuk sağlığı oluşturmaktadır. İlde bebek ölümleri çok yüksektir. Son yıllarda gerilemekle birlikte doğurganlık için de aynı şey söylenebilir. 1975'te doğurganlık dönemi sonu olan 45-49 yaşındaki kadınların yaptıkları ortalama canlı doğum sayısı 6'yı aşmaktaydı. Yine aynı yıl 45-49 yaş grubundaki kadınların bir yaşına gelmeden ölen bebeklerinin sayısı ortalama 1-2 idi. Doğurganlık ve bebek ölüm hızları düşük gelir gruplarında ve kırsal bölgede daha da yüksektir.

İlin bir başka önemli sağlık sorunu da beslenme yetersizlikleridir. İlde karbonhidratlar bakımından zengin, hayvansal protein yönünden fakir bir diyet (beslenme alışkanlığı) egemendir. Bu da doğrudan ya da dolaylı olarak bebek ölümlerine neden olmakta, çocuklarda fiziksel ve zihinsel gelişmeyi olumsuz olarak etkilemektedir.

Erzincan'da enfeksiyon hastalıkları özellikle bebeklerde ve çocuklarda önemli ölçüde ölüme neden olmaktadır. Bu hastalıkların başında zatürree, sindirim sistemi enfeksiyonları ve kızamık gelmektedir.

BULAŞICI HASTALIKLAR: Erzincan, sağlık düzeyinin gelişkin olmadığı bir il olmasına karşın, bildirilen bulaşıcı hastalık olguları oldukça düşüktür. Bildirilen olguların, güvenilir belirlemelerin yapıldığı Etimesgut Sağlık Eğitim Araştırma Bölgesi verileriyle karşılaştırılması, bunların ildeki hastalıkların gerçek yaygınlığını yansıtmadığını düşündürmektedir. Erzincan'da 1975-1978 döneminde yılda ortalama 9 boğmaca, 6 bulaşıcı menenjit, 1 difteri, 3 dizanteri, 47 bulaşıcı sarılık, 225 kızamık, 6 tifo-paratifo, 2 şarbon olgusu bildirilmişti. Sağlık düzeyinin daha gelişkin ve Erzincan'ın dörtte bir nüfusuna sahip olan Etimesgut SEA Bölgesi'nde ise aynı dönemde bu sayılar Erzincan'da bildirilen olgu sayılarının en az iki katı ile 10 katı arasında değişmektedir.

Bildirilen hastalık olgularının düşüklüğü, sağlık örgütlenmesinin hastalıklı kişileri saptamakta yetersiz kaldığını ve bulaşıcı hastalıkların kontrol altına alınamadığını düşündürmektedir. Özellikle bulaşıcı sarılık, tifo-paratifo, kızamık gibi çevre koşulları ile yakından ilintili hastalıklar ilde önemini korumaktadır. Ayrıca 1975-1978 döneminde bildirilen sıtma olgularında artış olması, bu hastalığın önemli bir sağlık sorunu oluşturabileceğini göstermektedir.

ÖLÜM NEDENLERİ: İlde ölüm nedenleri üç ana grupta toplanabilir. En fazla ölüme neden olan birinci grubu, kalp-damar hastalıkları, urlar gibi kronik-dejeneratif hastalıklar; ikinci grubu başta zatürree ve sindirim sistemi enfeksiyonları olmak üzere enfeksiyon hastalıkları; üçüncü grubu ise doğum sırasında meydana gelen ölümler oluşturur.

Türkiye genelinde olduğu gibi, ilde çocuk ölümleri düzeyi ile erişkin ölümleri düzeyi arasında büyük bir farkın bulunuşu, ölüm nedenlerini dört ana yaş grubunda incelemeyi gerektirmektedir.

Bebeklerde başlıca ölüm nedenleri zatürree, ishal, beslenme yetersizlikleri, neonatal dönem hastalıklarıdır.

1-4 yaş grubunda, zatürree, beslenme yetersizlikleri, enfeksiyon hastalıkları başta gelen ölüm nedenlerini oluşturmaya devam etmekte, bunlara kazalar eklenmektedir.

5-14 yaş grubunda ölüm nedenleri arasında enfeksiyon hastalıkları azalmakta,

Tablo 25
Erzincan'da Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	2	10
Öğrenci	Erkek	142	414	1.808
	Kız	23	91	653
	Toplam	165	505	2.461
Öğretmen		30	57	162

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 26
Orta Dereceli Meslek ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		7	7	8
Öğrenci	Erkek	586	1.204	2.156
	Kız	216	960	1.180
	Toplam	802	2.164	3.336
Öğretmen		68	114	170

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

Tablo 27
Erzincan ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (1979) - (%)

Ölüm Nedenleri	Erzincan	Türkiye
Gastro Enteritler ve Diareli Diğer Hastalıklar (1)	2,8	4,0
Zatürree	7,8	8,5
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	1,9	3,4
Urlar	6,4	6,6
Hipertansiyon ve Serebrovasküler Hastalıklar (2)	6,1	5,7
Kalp Hastalıkları	46,0	27,7
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	9,9	12,6
Kazalar	1,1	4,1
İyi Tanımlanamayan Haller	9,9	16,3
Diğer Nedenler	8,1	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	361	126.269

(1) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden sindirim sisteminin iltihabi hastalıkları.

(2) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

buna karşılık, kazalar daha yüksek bir orana ulaşmaktadır.

15-44 ve 44'ten yukarı yaşlardaki ölüm nedenlerini büyük ölçüde kazalar, kalp-damar hastalıkları ve urlar oluşturmaktadır.

İlde 1979'da il ve ilçe merkezlerinde meydana gelen 361 ölüm olgusunun % 58,5'i kronik dejeneratif hastalıklar nedeniyle, % 12,5'i enfeksiyon hastalıkları nedeniyle ve % 9,9'u doğum sırasında meydana gelmişti (Tablo 27). Ancak, bu oranların gerçeği tümüyle yansıttığı söylenemez. Çünkü, saptanan ölüm olguları toplam ölüm olgularının ufak bir bölümünü temsil etmekte, kırsal bölgedeki ölümleri içermemektedir. Öte yandan, ölüm nedeni tanısı kayıtlara genellikle hekim dışı sağlık personeli ve hatta sağlık personeli dışındaki kimselerce geçirilmektedir. Bu işlem sırasında gerçek ölüm nedeni yerine kalp hastalıklarının işaretlenmesi kronik hastalıklar grubunda yapay bir artışa neden olmaktadır. Oysa, daha önce değinilen nedenlerle, enfeksiyon hastalıklarıyla, doğum sırasında ölümlerin bu oranların yansıttığından daha yüksek olması gerekirdi.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: İlde, nüfusun büyük bir çoğunluğunu barındıran kırsal alanda 0-4 yaş ölüm oranı 1979'da % 55,4 idi (Şekil 8). Bu oran, başka sosyalizasyon bölgeleri ortalamalarından yüksektir.

55 ve daha yukarı yaşlardaki ölüm oranları ise 1979'da kırsal bölgede % 30 iken, sosyalizasyon bölgeleri geneli % 34'tü.

İlde 0-4 yaş ölüm oranının Türkiye ortalamasının üzerinde oluşu, ilin beslenme düzeyinin, bağışık kılınmış çocuk sayısının, çevre koşullarının, sağlık hizmetlerinin, toplumun eğitim ve yaşam düzeyinin daha yetersiz oluşundan kaynaklanmaktadır. 0-4 yaş ölüm oranının başka ülkelerin oranlarıyla karşılaştırılması ise (1975'te İsveç % 1,2, Bulgaristan % 4,4, Yugoslavya % 9,5) sağlık düzeyinin yetersizliğini daha da belirginleştirmektedir.

ÇEVRE SAĞLIĞI: Erzincan'da altyapı hizmetlerinin yetersizliği sağlık düzeyini olumsuz yönde etkilemektedir. Su yetersizliği, kullanılan suların dezenfeksiyonunun gerçekleştirilememesi, insan atıklarının sağlıklı bir biçimde ortadan kaldırılmaması, enfeksiyon hastalıklarının denetim altına alınamayışının başlıca nedenleridir.

İlde doğal su kaynaklarının bol oluşuna karşın, içme-kullanma suyu sağlanması önemli bir sorundur. 1976'da ildeki yerleşme birimlerinin % 45'inde su yetersiz, % 15'inde ise hiç yoktu. Su sorunu dağ ve orman köylerinde daha da ağırlaşmaktadır.

İl genelinde sistemli olarak dezenfeksiyona tabi tutulan şehir suyundan yararlanma oranı da 1975'de % 35 idi. Bu oranın düşüklüğü, ilde içme-kullanma sularının sağlık standartlarına uygun olmadığını göstermektedir. Nitekim, 1981'de bakteriyolojik analizi yapılan 846 su örneğinin 706'sı sağlık açısından olumsuz bulunmuştu.

1975 sonrasında kentleşmenin hızlanması sonucu, hane halkı kolaylıklarına sahip konutların sayısı artmıştır. Ancak, il genelinde konut sağlığı düzeyi oldukça yetersizdir. 1975'te konutlarda ortalama 2 oda bulunmaktaydı ve hane halkı ortalama 6-7 kişi olduğundan, oda başına 3-4 kişi düşmektedir. Kent ve ilçe merkezlerinde oda sayısının artması ve hane halkının küçülmesi sonucu bu sayı azalmakta, kırsal bölgede ise daha da artmaktadır.

İlde, 1975'te konutların % 39'unun mutfağı, % 24'ünün helası, % 57'sinin banyosunu ve % 61'inin elektriği bulunmamaktaydı.

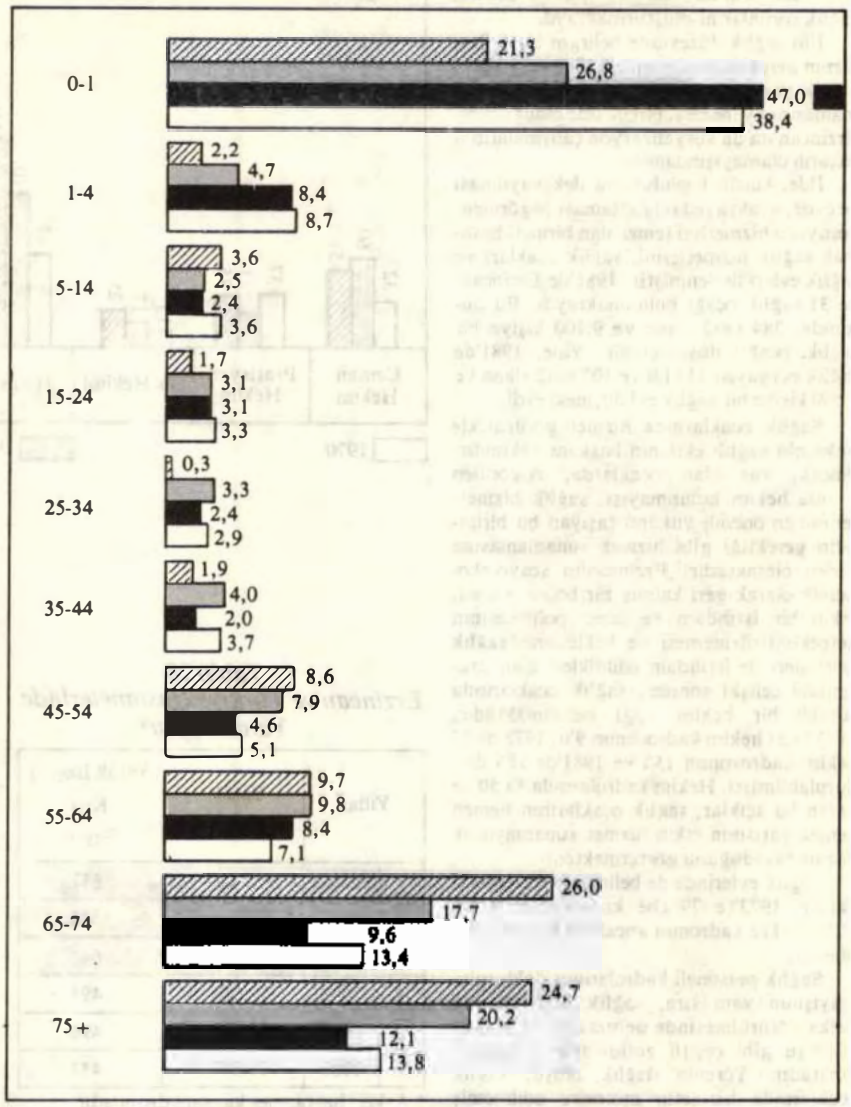
Kırsal bölgede ayrıca evlerin yakınında gübre biriktirilmesi ve bundan tezek yapılması da bir sorundur. 1975'te konutların % 22'si ısınma aracı olarak tezek kullanmaktaydı. El ve ayaklar aşırı ölçüde mikroplu madde ile bulaştığından, tezek yapım biçiminin sağlık açısından birçok sakıncası vardır. Tezeğin kullanılışı sırasında çıkardığı duman ve koku, ayrıca tezek yapmak için biriktirilmiş gübrenin karasinek üremesi için uygun ortam yaratması, tezek kullanımının sağlık açısından başka sakıncalarını oluşturur.

İlde bulunan şeker fabrikası ve bez fabrikası hava ve toprak kirliliğine neden olmaktadır. Ancak, bu kirlilik 1980'lerin başında insan sağlığını doğrudan etkileyecek düzeyde değildi.

KORUYUCU VE TEDAVİ EDİCİ SAĞLIK HİZMETLERİ: Erzincan'da sağlık hizmetleri 1965'te sosyalizasyon kapsamına alınmasına karşın, 1980'e değin geçen 15 yıl içerisinde ilin sağlık düzeyinde

Şekil 8

Erzincan ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1979)-(%)*

	Erzincan	Türkiye	Erzincan	Tüm Sosyalizasyon Bölgeleri
Toplam Ölüm Sayısı	361	120.715	454	45.952

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979; DİE, Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri, 1978-1979)

belirgin bir gelişme gerçekleştirilememiştir. Enfeksiyon hastalıkları, ana-çocuk sağlığı, beslenme yetersizliği, çevre sağlığı sorunları 1980'lerin başında da ilin en önemli sağlık sorunlarını oluşturmaktaydı.

İlin sağlık düzeyinde belirgin bir iyileşmenin gerçekleştirilememesi, ilin sosyo-ekonomik yapısında önemli bir gelişmenin olmamasının yanı sıra, birçok ilde olduğu gibi, Erzincan'da da sosyalizasyon çalışmalarının başarılı olamayışındandır.

İlde, küçük topluluklara dek yayılması ve evde, ayakta tedavi sağlaması öngörülen, koruyucu hizmetleri temel alan birincil basamak sağlık hizmetlerini, sağlık ocakları ve sağlık evleri üstlenmiştir. 1981'de Erzincan'da 31 sağlık ocağı bulunmaktaydı. Bu durumda, 384 km2 alana ve 9.100 kişiye bir sağlık ocağı düşmektedir. Yine, 1981'de sağlık evi sayısı 111 idi ve 107 km2 alana ve 2.590 kişiye bir sağlık evi düşmekteydi.

Sağlık ocaklarında hizmet götürmekle yükümlü sağlık ekibinin başkanı hekimdir. Ancak, var olan ocaklarda, öngörülen sayıda hekim bulunmayışı, sağlık hizmetlerinin en önemli yükünü taşıyan bu birimlerin gerektiği gibi hizmet sunamamasına neden olmaktadır. Erzincan'ın sosyo-ekonomik olarak geri kalmış bir bölge olması, etkin bir istihdam ve ücret politikasının gerçekleştirilememesi ve hekimlerin sağlık eğitimleri ile istihdam edildikleri alan arasındaki çelişki sonucu, sağlık ocaklarında sürekli bir hekim açığı bulunmaktadır. 1973'te 31 hekim kadrosunun 9'u, 1978'de 35 hekim kadrosunun 15'i ve 1981'de 18'i doldurulabilmişti. Hekim kadrolarında % 50'ye varan bu açıklar, sağlık ocaklarının hemen hemen yarısının etkin hizmet sunamayacak durumda olduğunu göstermektedir.

Sağlık evlerinde de belirgin bir ebe açığı vardır. 1973'te 79 ebe kadrosunun 57'si, 1978'de 111 kadronun ancak 68'i doldurulabilmişti.

Sağlık personeli kadrolarının doldurulamayışının yanı sıra, sağlık hizmetlerinin halka götürülmesinde de uzaklık ve ulaşım güçlüğü gibi çeşitli zorluklarla karşılaşılmaktadır. Yörenin dağlık oluşu, sağlık ocaklarında hizmetin motorize edilmemiş olması, özellikle kış aylarında ulaşımı çok güçleştirmekte, sağlık personelinin bulunduğu yerleşim bölgelerinin dışına hizmet götürülmesine engel olmaktadır.

Bu bağlamda 1975-1978 döneminde sağlık ocaklarında sunulan hizmetlerde bir gerileme söz konusudur. Örneğin, sağlık ocaklarında gerçekleştirilen poliklinik sayısı 1975'te 78.000'den 1978'de 38.000'e düşmüştür. İkinci olarak, saptanan gebelerin sayısı 1975'te 6.700'den 1978'de 5.000'e inmiştir; kendi kendine doğum yapan kadınların sayısı ise artmaktadır.

İldeki ikinci basamak sağlık hizmetlerini 1980'de İliç, Kemaliye, Refahiye, Tercan'da bulunan 25'er yataklı devlet hastaneleriyle, il merkezindeki 200 yataklı devlet hastanesi sunmaktaydı. Refahiye, Kemaliye, Tercan'daki yataklı kuruluşlar, 1965'e değin 10'ar yataklı birer sağlık merkezi iken, 1965'te sosyalizasyonla birlikte devlet hastanesine dönüştürülmüştür. İliç Devlet Hastanesi ise 1972'de inşa edilmiştir.

Erzincan Kenti'nde 1980'de SSYB kapsamına giren, devlet hastanelerinin 300 yatağı yanında, 1968'de kurulmuş 120 yataklı bir Sosyal Sigortalar Hastanesi ile 1972'de kurulmuş 30 yataklı Özel Erzincan Hastanesi bulunmaktaydı.

Bunların dışında 1980'de Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı 300 yataklı bir askeri hastane bulunmaktaydı.

1970-1980 döneminde hastane yatağı sayısında belirgin bir artış gerçekleşmemiştir. Yatak başına düşen kişi oranı Türkiye ortalamalarının yaklaşık 1,5 katıdır ve söz konusu dönemde aynı kalmıştır (Tablo 28).

1970-1980 döneminde ilde görevli hekim sayısında da belirgin bir artış gerçekleşmemiştir. Hekim başına düşen nüfus sayıları Türkiye ortalamalarının yaklaşık 2 katıdır (Tablo 29).

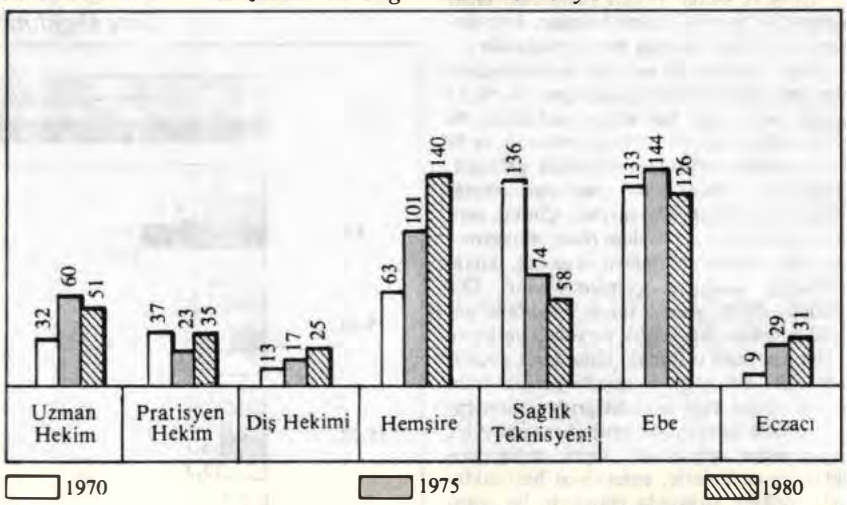
Erzincan Devlet Hastanesi dışındaki SSYB'ye bağlı yataklı tedavi kuruluşlarının ciddi bir hekim açığı vardır. Örneğin, 1981'de Refahiye Devlet Hastanesi'nde yalnız 1 hekim bulunmaktayken, öteki üç devlet hastanesinde hekim yoktu.

Sağlık ocaklarının işletilememesi, sunulması gereken koruyucu sağlık hizmetlerini aksattığı gibi, İliç, Refahiye, Kemaliye, Tercan devlet hastanelerinde hekim açıkları, ilin tedavi edici sağlık hizmetleri yükünün Erzincan Devlet Hastanesi'ne binmesine neden olmaktadır. SSYB'ye bağlı bu kuruluşların yatak işgal oranlarının 1978'de ortalama % 35 oluşu da mevcut yataklardan yararlanılamadığını ortaya koymaktadır.

Erzincan'da sağlık hizmeti sunan çeşitli kurumların istihdam ettiği hekim sayılarında da bir dengesizlik vardır. SSYB ilde sağlık hizmetlerinin en önemli bölümünü sunmaktayken, 1979'da hekimlerin ancak % 37'sini (uzman hekimlerin % 20'sini) istihdam etmekte, buna karşılık hekimlerin % 28'i SSK'ye bağlı olarak, % 35'i de serbest çalışmaktaydı (uzman hekimlerin % 50'si). Eczacı ve diş hekimlerinin de % 33'ü SSYB'de, % 13'ü SSK'de görevlidir ve % 54'ü serbest çalışmaktadır.

Nitekim, çeşitli ölçütleri göz önüne alan bir araştırmaya göre, ilin, 1975 nüfusu göz önünde bulundurulduğunda, 83'ü pratisyen, 43'ü uzman olmak üzere 126 hekime gerek-

Şekil 9
Erzincan'da Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 28
*Erzincan ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

Yıllar		Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Erzincan	1970	420	657
	1975	440	645
	1980	450	646
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 29
Erzincan ve Türkiye'de Doktor Sayısı

Yıllar		Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/ Doktor
Erzincan	1970	69	4.002
	1975	83	3.418
	1980	86	3.383
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

sinimi olduğu saptanmıştı. Oysa, 1975'te ilde 60'ı uzman hekim, 23'ü pratisyen olmak üzere 83 hekim bulunmaktaydı (Şekil 9 ve Tablo 29). Kadro açıkları da dikkate alındığında, bu sayılar bir yandan toplam hekim sayısının, öte yandan pratisyen hekim sayısının yetersizliğini göstermektedir.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Erzincan'da 1975'te 122.000 dolayında olan faal nüfusun % 72'si tarımla uğraşmaktaydı. Bitkisel üretim ve hayvancılığın egemen uğraş olduğu ilde küçük işletmeler ve mera besiciliğine dayanan hayvancılık tarımsal üretimin belirgin özelliklerini oluşturur. 1960'lardaki saptamalara göre çiftçi ailelerin % 38'inin topraksız olması, Erzincan'da, tarım kesimindeki gizli işsizliği açık işsizliğe dönüştürerek kırsal işgücünü sürekli bir hareketlilik içine itmiş bulunmaktadır *(Bak. Tarım, Göç).* Sanayinin özel özendirme önlemlerine karşın gelişemediği ilde tarım dışı kesimlerde de küçük işletmeler yaygındır. Bu işletmelerde, genellikle kaçak işçi çalıştırılmaktadır. Sayılan bütün bu özellikler, Erzincan İli'nde sosyal güvenlik kapsamının çok dar olmasına neden olmaktadır.

Nitekim, 1970'te sosyal sigorta ve iş yasalarına bağlı olan işyerlerinin sayısı 1.364 idi. Öte yandan, bu işyerlerinden yalnızca 338'i (% 25) bildirge vererek işçilerinin sigorta primlerini ödemişlerdir. Bu durum, 1980'de işçiler zararına olarak daha da belirginleşmiş, bildirge veren işyerlerinin oranı % 17'ye düşmüştür. Sigortaya girmekten kaçma büyük boyutlara varmıştır. Öte yandan, meslek odaları ve derneklerine bağlı olan bağımsız çalışanların tümünün Bağ-Kur üyesi olması yasal bir gereklilik iken, bu da tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. 1979'da her 10 bağımsız çalışandan yaklaşık 3'ü Bağ-Kur'un dışında idi.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: Sosyal Sigorta Yasası'na ve İş Yasası'na bağlı olan işyerleri ve işçilerle ilgili veriler, tüm sigortalı işyerlerinin çok küçük bir bölümünü oluşturan bildirge veren işyerleri ile sınırlı kalmaktadır. Söz konusu işyerleri, 1970-1980 arasında % 116 dolayında bir artış göstermiştir. 1981'de de bu artış devam etmiş ve bir yılda % 8'lik bir ilerleme doğmuştur. Oysa toplam işyerlerinde 1970-1979 arasında % 226 düzeyinde bir artış görüldüğü halde, 1980'de ekonomik durgunluğun etkisiyle kapanmalar başlamış ve 1980-1981'de toplam işyeri sayısında % 41 oranında bir azalma ortaya çıkmıştır. Buna karşın, bildirge veren işyerleri sayılarındaki artışın sürmesi, 1970'lerin ikinci yarısında başlayan ekonomik durgunluktan özellikle bildirge vermeyen işyerlerinin etiklendiğini göstermektedir. Bunların başında inşaat işyerleri gelmektedir. Nitekim, 1980'de Erzincan'daki 4.300 dolayında işyerinden 3.000'i (% 74) inşaat kesiminde yer

Tablo 30
Erzincan İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	211	380	3.830	4.982
Geçici	117	349	1.115	3.124
Toplam	338	729	4.935	8.105
Kamu	94	115	3.558	4.440
Özel	244	614	1.377	3.665

(SSK İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 31
Erzincan'da Toplu-İş Sözleşmeleri

Yıllar	Sözleşme Sayısı			Sözleşmelerin Kapsadığı İşçi Sayısı		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
1972	9	3	12	435	142	577
1973	3	2	5	912	25	937
1974	2	—	2	591	—	591
1975	—	1	1	—	29	29
1976*	—	—	—	—	—	—
1977*	—	—	—	—	—	—
1978	5	—	5	825	—	825
1979	5	—	5	93	—	93

* 1976 ve 1977 yıllarında bağıtlanan toplu-iş sözleşmesi yoktur.

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

alıyordu. 1981'de ise bu işyerlerinin sayısı 2.000 dolayına inmişti.

1970'te bildirge veren işyerlerinin % 62'si sürekli işyerleridir. Devletin hemen hemen hiç yeni yatırım yapmadığı ve az sayıda büyük özel yatırımın gerçekleştiği 1970 sonrası dönemde ise *(Bak. Sanayi)* Erzincan'da sanayi ve ticaretin gelişmesi daha çok geçici işyerleri yönünde gerçekleşmiştir. Nitekim, sürekli işyerlerinin oranı 1980'de % 52'ye düşmüştür. 1981'de ise bu işyerlerinin oranının % 56'ya yükselmesi bildirge veren yeni sürekli işyerlerinin açılmasından çok, aynı yıl geçici işyerlerinin sayılarında meydana gelen gerilemeden kaynaklanmaktadır.

Öte yandan, bildirge veren işyerlerinin büyük ağırlığını sayıca değilse bile, çalıştırdıkları işçi sayısı bakımından kamu işyerleri oluşturmaktadır (Tablo 30). Kalkınmada öncelikli iller arasında bulunan Erzincan'da, büyük bir bölümü 1970'ten önce kurulmuş olan şeker, pamuklu dokuma ve süt fabrikası ile tuzlalar (Ağa, Göneli, Hıvır, Komuş, Timisi, Vartik, Yerhan) devlet tarafından işletilmektedir. 1970'te tüm bildirge veren işyerlerindeki işçilerin % 72'si kamu kesiminde çalışıyor iken, on yıllık süre içinde özel kesim işyerlerinde görülen 2,5 kata varan artış sonucu kamu kesimi işçilerinin oranı % 54'e düşmüştür.

Ne var ki, bildirge veren işyerlerinden kamu kesiminde olanların işçi yoğunluğu 1970'te 38 idi ve 1980'de bu yoğunlukta küçük bir artış görülmüştür. Buna karşılık, özel kesim işyerlerindeki işçi yoğunluğu 1970'te 5,6'dır ve bu sayı 1980 ve 1981'de değişmemiştir.

Erzincan'da 1979'da sosyal sigorta giderlerinin tutarı 9.912.000 TL idi. Bunun büyük bir bölümü (% 77) hastalık sigortası giderlerinden oluşmaktaydı. Giderler arasında ikinci büyük kalem % 11 ile iş kazaları, üçüncü kalem % 8 ile analık sigortası idi. İhtiyarlık, malullük gibi uzun süreli riskler kurumun etki alanına henüz girmemiştir.

Yıl içinde işlemleri tamamlanan hastalık olaylarında 1970-1980 arasında % 24,5'lik bir artış gerçekleşmiş olmakla birlikte, bu oran sigortalı işçi artışlarının gerisinde kal-

mıştır. Aynı durum, iş kazaları için de geçerlidir.

BAĞ-KUR: Az sayıda büyük işletmenin bulunduğu Erzincan'da sanayi, ticaret ve hizmet alanlarında küçük ve istikrarsız işletmeler yaygındır. Bu işletmeleri ellerinde bulunduranlar 1979'da 1 oda ve 26 meslek derneğinde toplanmışlardı. Aynı yıl, bu kuruluşların üye toplamı 9.600'ün üzerinde idi. Bağ-Kur'un temelini oluşturan bu kuruluşlara bağlı üyelerin çok büyük bir bölümü (% 72) Merkez İlçe'de bulunmaktaydı. Meslek kuruluşlarının toplandığı öteki ilçeler Tercan (% 8) ve Çayırlı (% 7,6) dır. Geri kalan dört ilçede meslek kuruluşları üyeleri çok küçük oranlarda bulunmaktadır.

Bağ-Kur üyeleri 1979'da söz konusu meslek kuruluşlarının üyelerinin % 69'unu oluşturuyordu. Aynı yıl, tüm Bağ-Kur üyelerinin binde 6'sı Erzincan'da bulunmaktaydı. Bağ-Kur üyelerinin dörtte üçe varan bir bölümü esnaf ve sanatkâr derneklerinde toplanmıştır. Bağ-Kur üyelerinin yoğun olduğu ikinci kuruluş üyelerin yaklaşık % 15,5'ini kapsamına alan sanayi odasıdır. Bunun yanı sıra bir de sonradan Bağ-Kur kapsamına alınan muhtarlar bulunmaktadır. Bağ-Kur üyelerinin yarısından fazlası (% 58,5) imalat kesiminde yer almaktadır. Bunlar küçük sanatkârlardır. Ticari meslekler ve şahsi hizmetlerle uğraşanlar ile birlikte bu grup, Bağ-Kur üyelerinin çok büyük bir çoğunluğunu (% 97) oluşturmaktadır.

Erzincan'da Bağ-Kur üyelerinin % 86,5'ine varan çok büyük bir bölümü primlerini en alt ilk dört basamak üzerinden ödemektedir. Geriye kalan küçük bir bölüm daha yüksek 8 basamağa dağılmıştır.

EMEKLİ SANDIĞI: 1982'de Erzincan'da Emekli Sandığı'na prim ödeyen devlet memuru sayısı 3.700; Emekli Sandığı'ndan aylık alan emekli, malul, dul ve yetimlerin sayısı ise 1.330 dolayındadır.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Erzincan'ın kırsal alanlarında küçük işletmeler egemendir ve 1960'larda yapılan belirlemelere göre tarım kesiminde topraksız ailelerin oranı % 38 dolayındadır. Bunun sonucu olarak kırdan kente, özellikle başka illere yoğun göçler olmaktadır. Erzincan'da kentsel alana yönelen göçler, niteliksiz işgücünün iş talebini artırmaktadır. 1970'li yıllarda iş arayanların sayısı çoğu kez 2.500 hatta 3.000'in üstünde olmuş, örneğin, 1976'da 3.550'ye dek yükselmiştir. İzleyen yıllarda İİBK'ye başvuranların sayısında, azalan işbulma umutlarının etkisiyle bir azalma görülmekle birlikte, bu sayı hiçbir zaman 2.200'ün altına düşmemiştir. 1967-1974 arasında kendilerine iş bulunanların oranı seyrek olarak % 50'nin altına düştüğü ve bir çok yıllar % 85'e dek (1969) yükseldiği halde, 1978-1980 arasında İİBK şubesinin iş bulduğu işsizler yüzdesi, ekonomik durgunluk sonucu % 9 dolayına kadar düşmüştür.

1980 sonunda İİBK şubesinde kayıtlı bulunan işsizler, 2.000'i erkek, 360'ı kadın olmak üzere 2.400'e yakındır. İşsizlerin büyük çoğunluğunu 15-34 yaş grupları arasındaki gençler oluşturmakta, bu oran erkeklerde % 90'ı aşmaktadır.

Kurumun bir başka görev alanı yurt dışına işçi göndermektir. Ancak, bu alandaki çalışma olanakları dünya konjonktürüne uygun olarak giderek daralmış bulunmaktadır.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

İlin ekonomik hayatında pazar ilişkileri daha çok hayvancılık, küçük sanayi ve inşaat alanında gelişmiştir. İlde bulunan ekonomik örgütlerde bu durum ağırlığını duyurmaktadır.

MESLEK KURULUŞLARI: İldeki önemli meslek kuruluşları Ticaret ve Sanayi Odası ve Baro'dur.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: 1938'de kurulan odada 1973'te 1.600'ün üzerinde üye kayıtlıydı. Üyelerin faaliyet kollarına dağılımında % 14 ile celepler (hayvan tüccarları) başta gelmekte, bunları, bakkallar, bayiler, müteahhitler, manifaturacılar ve taşımacılar izlemekteydi. Bu durum, ilin ekonomisine egemen olan hayvancılığın ağırlığını yansıttığı gibi, tarım dışı kesimlerde de inşaat ve taşıma etkinliklerinin önemini vurgulamaktadır. Yine, 1973'te Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı üyelerin sadece 23'ü ortaklıklardı. Bunlar arasında tek bir anonim şirket yoktu ve sermaye hemen tümüyle şahıs şirketlerinin elindeydi. 1980'lerde ise odaya kayıtlı üye sayısı 2.200'ü aşmıştır. Bunların 300'ü tüzel kişidir. Ancak, sermaye şirketlerinin sayısında (25) önemli bir artış olmamıştır. Bu ise, büyük çaplı girişimler için gereken sermaye birikiminin yeterli olmadığını göstermektedir.

BARO: 1973'te kurulan ve o yıl 18 üyesi bulunan Erzincan Barosu'nda, 1980'de (2'si kadın) 24 ve 1982'de 29 avukat vardı.

KOOPERATİFLER: Kırsal işletmelerin çoğunluğunu verimliliği düşük cüce işletmeler oluşturmaktadır. Kırsal işletmelerin pancar dışında pazarlayacağı fazla malları yoktur. İlde tarım kredi ve köy kalkınma kooperatifleri gelişememiştir. Tarım-satış kooperatifi ise yoktur.

TARIM-KREDİ KOOPERATİFLERİ: 1978'de Erzincan İli'nin 7 ilçesinden dördünde, Merkez, Çayırlı, Kemah, Refahiye'de toplam 12 tarım-kredi kooperatifi olup, bunların 7'si Merkez İlçe'de toplanmıştı. Merkez İlçe'de 10 köye 1 kooperatif düşerken, Refahiye'de 38, Çayırlı'da 62, Kemah'ta 69 köye bir tarım kredi kooperatifi düşmekteydi.

PANCAR EKİCİLERİ İSTİHSAL KOOPERATİFİ: 1956'da başlayan pancar tarımı Erzincan'da pazara açılmanın önemli bir adımını oluşturmuştur. Erzincan Şeker Fabrikası'nın kurulmasıyla gelişmeye başlayan kooperatifin, 1981'de 19.000'den fazla ortağı vardı. Bu türden kooperatifler arasında en az sayıda ortağı olan Erzincan kooperatifidir.

Pancardan başka sanayi ürünlerinin yetiştirilmemesi ve işletmelerin önemli oranda geçimlik işletmeler olması, tarım sanayiine dayanan projeler üzerine kurulu köy-kalkınma kooperatiflerinin gelişmesini engellemiştir.

ESNAF KEFALET KOOPERATİFİ: 1958'de 7 üye ile kurulan kooperatifin üye sayısı 1981'de 1.850'yi aşmıştır. Üyelerin tümü kredi kullanmış durumdadır.

KONUT KOOPERATİFLERİ: Erzincan'da en hızlı gelişen kooperatifler konut kooperatifleridir. 1982'de İl İmar Müdürlüğü'ne bağlı olan 86 kooperatiften 900'ü aşkın üyesi olan 24'ü inşaatlarına başlamışlardı. 1.250 dolayında üyesi olan geri kalan kooperatifler, işlemlerini tamamlamak aşamasında, ayrıca, 350 üyeli 8 kooperatif de kuruluş halinde.

Erzincan'da tüketim kooperatifi olarak Yol-Koop vardır. Sendikacılıkla ilişki halinde gelişen kooperatifçilik hareketine örnek gösterilen bu kooperatifin, 1981'de 100'den fazla üyesi bulunmaktaydı.

SENDİKALAR: Erzincan'da sendikacılık öteki illere göre daha geç gelişmiştir. Birçok ilde sendikalar 1946'dan sonra kurulmaya başlamış iken, Erzincan'da, şeker sanayiinin faaliyete geçtiği 1956'ya değin beklemek gerekmiştir. İlde kurulan ilk sendika Şeker-İş'tir. Bunu izleyerek, 1956'da Harp-İş ve Teksif, 1960'ta Yol-İş, 1961'de Sağlık-İş, 1969'da Yapı-İmar-İş Erzincan şubeleri kurulmuştur. 1973'te Erzincan'da 2.500 dolayında sendikalı işçi bulunmaktaydı.

Erzincan'da kamu kesimine ait birkaç, büyükçe sayılabilecek işyeri bulunmaktadır *(Bak. Sanayi)*. Bu işyerlerinde, 1970'lerde zaman zaman iş anlaşmazlıkları olmuştur. 1970'te Erzincan Şeker Fabrikası'nda çalışan işçiler, iki kez greve gittiler. Bunun yanı sıra, Kemaliye İlçesi'nin Gözaydın Köyü'ndeki Demir Madeni İşletmesi'nde de bir iş anlaşmazlığı olmuş ve birkaç ay sürmüştür. 1973'te madende çalışan 200 işçi, ücretlerini alamadıkları için ocaklara inmemiş, birkaç ay sonra da, aynı işyerinde çalışan maden taşıyıcı işçiler, yine ücretlerini alamadıklarını ileri sürerek, gönderilmeye hazır bekleyen 50.000 ton maden cevherine ihtiyati haciz tedbiri koydurmuşlardı.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: Erzincan'da 1972-1978 arasında imzalanan 30 toplu-iş sözleşmesinin 24'ü kamu işyerlerinde bağıtlanmıştır. Söz konusu dönemde, toplu-iş sözleşmelerinin sayısında bir azalma görülmüştür. Gerçekten de, 1972'de 12 toplu sözleşme bağıtlanırken, bu sayı 1975'te 1 1978'de 5'di. Bunun nedeni 1970-1980 arasında Erzincan'da sanayi alanında ek istihdam yaratan yeni yatırımların yapılmış olmaması ve ekonomik durgunluktur. 1972-1978 arasında toplu sözleşme kapsamı içinde bulunan işyeri sayısı 40, kapsanan işçi sayısı da 3.000 dolayındadır. Toplu sözleşme imzalayan işçilerin % 95'i kamu sektöründe çalışmaktaydı.

DERNEKLER: Türkiye'de dernekleşme süreci 1946'dan başlayarak hızla geliştiği halde, Erzincan'da dernekleşme geç başlamıştır. 1950'de ilde yalnız 5 dernek vardı. Bu sayı 1956'da bir sıçrama ile 50'yi, 1960'ta 120'yi, 1968'de 260'ı şamıştır. Bu derneklerin başında % 33 ile din dernekleri gelmekteydi. Aynı zamanda yasa ile kurulması zorunlu olan dernekler toplam içinde büyükçe bir oran tutmaktaydı.

ESNAF DERNEKLERİ: 1973'te Erzincan'da 18 esnaf-sanatkâr derneği bulunmaktaydı. Bunlar arasında üye sayısı bakımından, 1.200'e yakın üye ile şoförler ve 500'e yakın üye ile bakkallar başta geliyordu. İmalatçılar ise toplam esnaf derneği üyelerinin beşte birinden azdı. Esnaf-sanatkâr derneklerinin üyeleri arasında gıda maddesi gereksinimini karşılayan hizmet ve ticaret kesimleri büyük ağırlığa sahiptir. Bununla birlikte turistik süs eşyası üreten bakır imalatçıları da gelişme göstermektedir.

ÖZET

TARIM: Erzincan'da tarım, temel ekonomik uğraştır. İl faal nüfusunun % 71,6'sı tarım kesiminde çalışır. İl ticaret ve sanayii de tarıma dayalıdır.

1939 Depremi ile durağanlaşan tarımsal yapı, 1940'lardan sonra yeniden toparlanmış, 1956'da Erzincan Şeker Fabrikası'nın kurulması ve pancar ekiminin yaygınlaşması ile canlanmıştır.

Tarım alanları, il topraklarının % 21,4'ünü oluşturur (Türkiye % 35). Erzincan'da sulu tarım alanları oldukça fazladır. Toplam tarım alanının 1/4'ünü sulu tarım alanları kaplar.

Sulu tarım olanaklarının sağlanması, ilde sebze ve meyveciliğin önem kazanmasına neden olmuştur. Erzincan Ovası'nın sulanabilen kesimlerinde sebze, meyve ve pancar yetiştirilir. En çok üretilen sebzeler; domates, kabak, lahana, fasulye ve patlıcandır. En çok yetiştirilen meyveler ise; elma, kayısı, dut, şeftali, badem ve cevizdir.

Tahıl üretimi yüksek kesimlerde ve ovanın su kaynaklarından yoksun bölgelerinde yapılır. Tahıllardan en çok buğday üretilir. Onu arpa ve çavdar izler. 1980'lerde il buğday ve arpa üretiminden her birinin Türkiye değerleri içindeki payı binde 7-8 dolayında olmuştur.

Sanayi bitkilerinden şeker pancarı ekimine, 1950'lerde başlanmıştır. Şeker pancarının 1970'lerin sonunda toplam ekim alanları içindeki payı % 2,7 olmuştur.

Patates, il tarımında verimlilik artış oranı bakımından ülke ortalamasının üzerine çıkan tek üründür.

Toplam il alanının % 59,6'sını çayır ve meralar oluşturur. Ayrıca, yem bitkilerinden korunga, fiğ ve yonca yetiştirilmektedir.

İl hayvancılığı, yerli sığır ve koyun ırklarına dayanır. En çok koyun, kıl keçisi ve sığır yetiştirilir. Mera hayvancılığı yaygındır. Şeker fabrikasının kurulması ile besi hayvancılığı da gelişmeye başlamıştır.

Hayvansal ürünlerin en önemlileri süt ve ettir. Üretilen sütün önemli bir bölümü ilde tüketilir. Bir kısmı ile peynir yapılarak il dışına satılır.

Üretilen etin, il tüketiminden geri kalan kısmı, Erzurum Et ve Balık Kombinası'na gönderilir.

Tarım topraklarında küçük işletmeler egemendir. Büyük toprak sahipliğine yüksek kesimlerde rastlanır. Topraksız çiftçilerin sayısı yüksektir. 1980'lerde topraksız çiftçi aileleri, toplam çiftçi ailelerinin üçte birini oluşturuyordu. Gizli ve açık işsizliğin yaygın olduğu ilde, özellikle tarım kesiminden il dışına önemli ölçüde göç olmaktadır.

Erzincan'ın doğal su kaynaklarından başka, Erzincan Ovası Sulama Tesisleri, Erzincan-Tercan Barajı, Girlevik Santralı ve DSİ tarafından açılan 60'a yakın kuyu sulamada kullanılan başlıca tesislerdir.

İl tarımında makineleşme, 1950'lerde başlamış, 1950-1980 arasında traktör sayısında % 305 oranında bir artış göstermiştir. 1980'lerde ilin Türkiye toplam traktör sayısı içindeki payı binde 6 olmuştur.

Erzincan'da bitki örtüsü cılız, ormanlar seyrektir. Ormanlar, en çok Refahiye ve Kemah ilçelerinde yoğunluk göstermektedir.

SANAYİ: Erzincan, sanayinin gelişmediği illerden biridir. Sanayinin gelişememesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel yapısından olduğu kadar, Erzincan'ın bir deprem bölgesinde yer almasından da kaynaklanmaktadır. 1950'lere değin ilde önemli sayılabilecek kamu ve özel kesim yatırımı yoktu.

1954'te iplik, 1956'da şeker fabrikasının açılması, il ekonomisine görece bir canlılık getirmiştir. 1960'larda ise, özel kesim bir meyve suyu, süt mamulleri ve tuğla fabrikası açmıştır. 1968'de "kalkınmada öncelikli iller" kapsamına alınmasına karşın, özel kesim yatırımlarında önemli bir gelişme olmamıştır.

1970'lerde özel kesimce bir salyangoz fabrikası, Ersan Et Ürünleri Tesisi, ETÜDAŞ Yem Fabrikası ile yurt içi ve yurt dışında 2.700 ortağı olan Doğusan Asbest Boru Fabrikası kurulmuştur.

Sanayinin gelişmemişliğine karşın, ilde ticaret oldukça canlıdır. 3. Ordu merkezinin Erzincan'da olması, E-23 Transit Karayolu'nun ve demiryolunun ilden geçmesi, Erzincan'da ticaretin gelişmesine neden olmuştur.

Erzincan, enerji ihtiyacını büyük ölçüde kendi kaynaklarından karışlar. 1953'te üretime geçen Girlevik Hidroelektrik Tesisleri, 1963'te genişletilmiştir. Ayrıca, Tuzla Akarsuyu üzerinde sulama ve hidroelektrik amaçlı Tercan Barajı'nın yapımı, 1982'de sürmekteydi.

Zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan Erzincan'da; krom, manganez, perlit ve tuz üretilmektedir.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Erzincan İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alır. İl doğuda Erzurum, batıda Sıvas, güneyde Malatya, Elazığ, Tunceli, Bingöl, kuzeyde Giresun ve Gümüşhane illeri ile çevrilidir.

İlin yüzölçümü 11.903 km2'dir. 1980'de nüfusu 282.022 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 24 kişi idi.

İlin, 1980'de Merkez dahil 7 ilçesi, 17 bucağı, 550 köyü ve 12 belediyesi vardı.

1980'de ilde nüfusu 10.000'i aşan tek kentsel yerleşme Erzincan Kenti'ydi (70.982).

İl ekonomisi tarıma dayalıdır. Son yıllarda Erzincan Kenti'nde yoğunlaşan bir sanayileşme olgusu gözlenmektedir.

İl merkezi olan Erzincan Kenti, Fırat Irmağı'nın kolu olan Yukarı Karasu Havzası'nda kurulmuştur. Kent tarihsel geçmişi kadar, geçirdiği depremlerle de tanınmaktadır. Bu nedenle sürekli yer değiştirmiştir. En son 1939 Büyük Erzincan Depremi'nden sonra, kentin yeri değiştirilerek, kuzeye taşınmıştır. Bu depremden önceki yerleşme yeri "Eski Kent" olarak adlandırılan Erzincan'ın daha sonraki gelişmesinde "Geçici Kent" ve "Yeni Kent" diye adlandırılan kent parçaları oluşmuştur.

EĞİTİM: Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir iyileşme sürecine giren ancak 1939 Depremi'nden olumsuz yönde etkilenen eğitim düzeyi, Erzincan'da 1970'lerde hızla gelişmiştir. İlde okuryazarlık oranı 1970 ortalarında Türkiye ortalamasına yaklaşmış, bunda 1967'de Erzincan'a dönen askeri birliklerin de etkisi olmuştur. 1980'de ilde 600'e yakın ilkokul ve 40.000'i aşkın ilkokul öğrencisi vardı.

İlin tüm ilçeleri 1960'lı yıllarda ortaokula, 1970'li yıllarda da liseye kavuşmuştur. 1979-1980 öğretim yılında ildeki 37 ortaokulda 7.032, 10 lisede ise 2.461 öğrenci okumaktaydı. Aynı yıl 8 mesleki ve teknik öğretim kurumunda okuyan 3.336 öğrenci, ortaöğretimdeki toplam öğrenci sayısının yaklaşık dörtte birini oluşturuyordu.

Erzincan'daki tek yükseköğretim kurumu 1977'de açılan Meslek Yüksekokulu'dur. Üniversite giriş sınavlarındaki başarı derecesine göre Türkiye içinde 38. sırada yer alan il, bu açıdan bölgesi içinde iyi bir konuma sahiptir.

SAĞLIK: Erzincan, sağlık düzeyi yeterli olmayan bir ildir.

İlin önde gelen sağlık sorunlarından biri, ana-çocuk sağlığıdır. Erzincan'da doğurganlık ve bebek ölümleri çok yüksektir. Bir başka sağlık sorunu beslenme yetersizliğidir. İlde, hayvansal protein tüketimi yetersizdi. Bulaşıcı hastalıklara ilişkin bildirimler gerçeği tam yansıtmamakla birlikte, sarılık, tifo-paratifo, kızamık önemini koruyan hastalıklardır.

İlde, ölüm nedenleri arasında, hemen her yerde olduğu gibi kalp hastalıkları birinci sırada gelmekte, onu, enfeksiyon hastalıkları ile doğum sırasında meydana gelen ölümler izlemektedir. Özellikle kırsal alanlarda 0-4 yaş grubu ölüm oranı yüksektir.

Çevre sağlığının yetersizliği sağlık düzeyini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu alanda karşılaşılan başlıca sorunlar, içme suyunun yetersizliği ve konutların sağlığa elverişli olmayışıdır. İlde 1975'te ortalama 2 odalı olan konutlarda, oda başına 3-4 nüfus düşmekteydi. Konutların önemli bir bölümü hane halkı kolaylıklarından yoksundu. Konutların % 22'sinde, yakıt olarak tezek kullanılması da çevre sağlığı açısından sorun yaratmaktadır.

İl, 1965'te sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Ancak sosyalizasyon çalışmaları pek başarılı olamamıştır. 1981'de Erzincan'da, 31 sağlık ocağı ve 111 sağlık evi vardı. Ne var ki, bunların hekim kadroları yarı yarıya doldurulabilmişti. Bu nedenle, 1975-78 döneminde sunulan hizmetlerde bir gerileme söz konusudur.

İlin, üç ilçesi ile Merkez'de birer devlet hastanesi bulunmaktadır. Merkez'de ayrıca bir sigorta hastanesi ile bir askeri hastane vardır. Acak, 1970-80 döneminde yatak başına düşen hasta oranı, Erzincan'da Türkiye ortalamasının 1,5 katı idi. Hekim sayısında bu dönemde bir artış olmakla

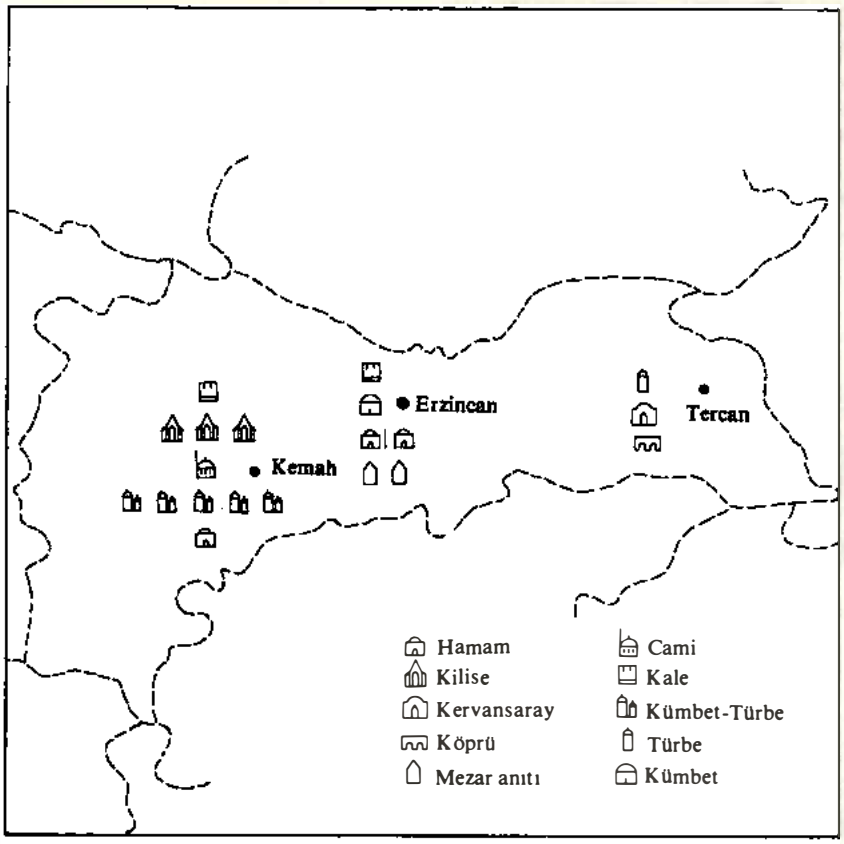
birlikte, hekim başına düşen nüfus, ülke ortalamasının 2 katıdır.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: Tarım ve tarım dışı kesimlerinde küçük işletmelerin ağır bastığı Erzincan'da, sosyal güvenlik yaygınlaştırılamamıştır. 1980'de Sigorta Yasası kapsamına giren işyerlerinin onda birinden azı bildirge vererek, işçilerinin sigorta primlerini ödemişlerdir. 1970'e değin sigortalı işçilerin çok büyük bir bölümü kamu kesiminde bulunmaktaydı. 1970-1980 arasında ise özel kesimde çalışan işçilerin oranı artmıştır.

1979'da meslek kuruluşlarının % 69'u Bağ-Kur üyesi idi. Bu üyeler, Merkez, Tercan ve Çayırlı'da toplanmışlardır.

Köyden kente göçler, niteliksiz işgücünün iş talebini artırmaktadır. İşsizlerin büyük çoğunluğu 15-34 yaşlar arasındadır.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: 1928'de kurulan Ticaret ve Sanayi Odası'nda celepler, bakkallar, bayiler, müteahhitler, manifaturacılar, taşımacılar en kalabalık grupları oluşturmaktadır. Odaya bağlı tüzel kişiler, hemen tümüyle şahıs şirketleridir. 1973'te Erzincan'da 18 esnaf-sanatkâr derneği bulunmaktaydı. Bunlar arasında en çok üyesi olanlar şoför ve bakkal dernekleriydi. Erzincan'da kooperatifçilik gelişmemiştir. İlde Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi vardır. 1973'te 2.500 sendikalı bulunmaktaydı. ●

oluşturmuştur .Yörede yaşayan halka ilişkin ilk dolaysız bilgiler Hitit kaynaklarında yer almaktadır. Bu kaynaklarda Erzincan'ı da içine alan geniş bir bölge "Hayaşa" olarak adlandırılmaktadır. Saldırgan ve savaşçı Hayaşa halkı Hitit ülkesine sık sık akınlar düzenlemiş, Hititler için sürekli tehlike kaynağı olmuştur.

Altıntepe, İlk Tunç Çağı'nı izleyen dönemlerde de yerleşim merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. İÖ 1000-900 yıllarında Van yöresinde güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Urartu Krallığı, Erzincan çevresini de egemenliği altına almıştır. Altıntepe de krallığa bağlı bir beyliğin yönetim merkezidir. Bu dönemden kalan tapınak, mezar ve açıkhava tapınağı gibi yapılar, İlk Tunç Çağı yerleşiminin üzerinde yer almaktadır. Urartu uygarlığı İÖ 600 yıllarına değin, Doğu Anadolu'yla birlikte Erzincan yöresini de etkisi altında tutmuştur. Urartu uygarlığının Erzincan kültürüne en önemli katkısı maden işçiliğidir. Bu işçilik sonraki dönemlerde daha da gelişmiştir. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra yöre yerel güçlerle büyük devletlerin mücadelelerine sahne olmuştur. Bu dönemin kültüre yansıyan önemli olaylarından biri, yerel güçler arasında Ermeniler'in giderek daha etkin olmalarıdır. Persler'in yöreyi ele geçirmeleriyle görece kararlılık sağlanmıştır. Persler siyasal ve ekonomik egemenlik kurma yoluna gitmişler ve kültürel alanda etkili olamamışlardır. Pers uygarlığının yöre kültürüne etkisi din alanında sınırlı kalmıştır. Pers İmparatorluğu'nun yıkılışından Türkler'in Anadolu'ya gelişine değin geçen dönem çeşitli güçler arasındaki mücadelelerle belirlenmiştir. Gelişmeye elverişli olmayan bu ortamda, yerel kültür dış etkilerin

KÜLTÜR

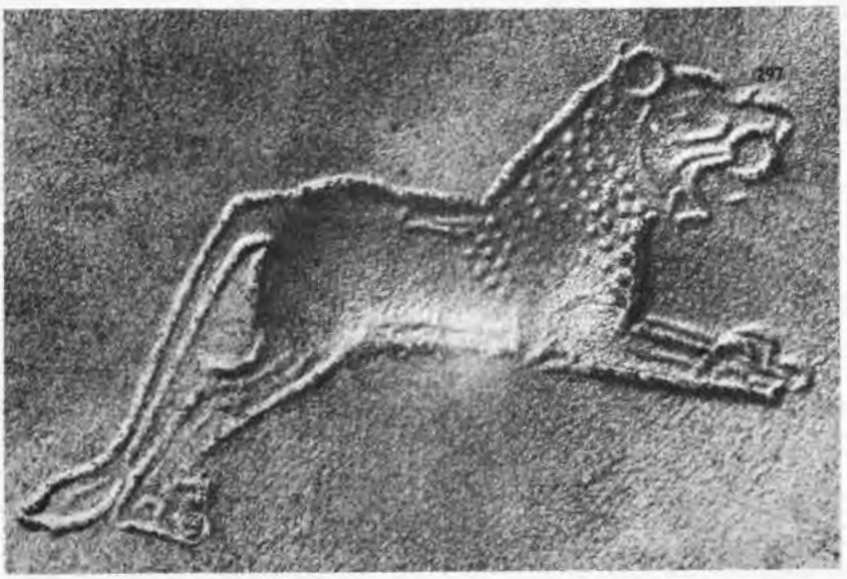
KÜLTÜRÜN TARİHSEL — TOPLUMSAL EVRİMİ

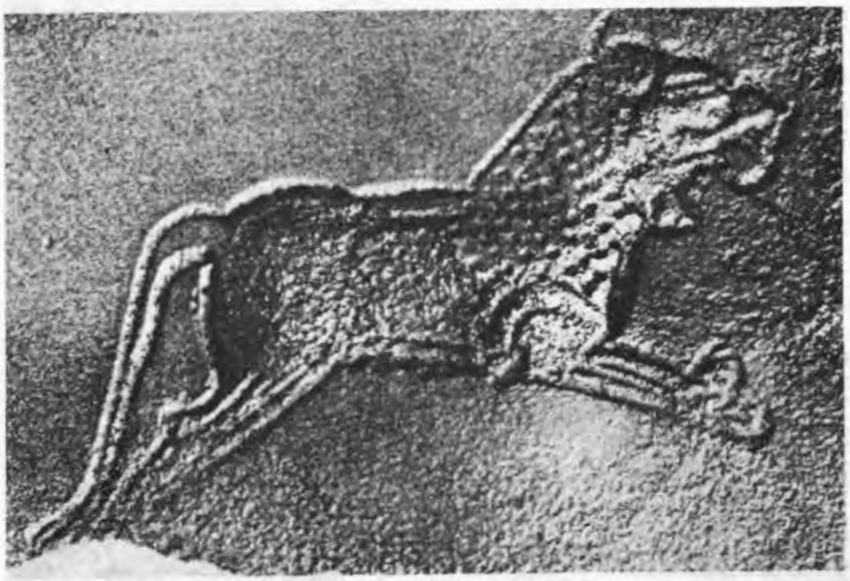
Erzincan kültürünün evrimi genelde Doğu Anadolu kültürünün gelişimine koşut bir çizgi izler. Ancak yerel özelliklerden kaynaklanan yönleri de vardır. Yöredeki ilk yerleşimlerin geçmişi İlk Tunç Çağı'na değin uzanmaktadır. Bunu izleyen dönemlerde Erzincan yöresi değişik güçler arasında sık sık el değiştirmiştir. Kültürel süreklilik ancak Türkler'in gelişinden sonra sağlanmıştır. Fakat bu dönemde de yörenin bütünü için geçerli tek bir kültür söz konusu değildir. Etnik ve dinsel öğelerin çeşitliliğine bağlı olarak farklı kültürler varlıklarını sürdürmüştür.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Yörenin en eski yerleşim merkezleri İlk Tunç Çağı'nda yer alan Altıntepe ve Kumtepe'dir. Her iki höyükte yapılan araştırmalar, bunları kuranların çağdaş olduklarını göstermiştir. Kalayla bakırı karıştırarak tunç yapmasını bilen bu insanlar, kap-kacak yapımında da toprak ve kilden yararlanmışlardır. Ekonomik etkinlikleriniyse tarım ve haycancılık

Bir Urartu figürü

Altıntepe'de bulunmuş tunçtan Urartu kemerindeki figürler

yönlendirdiği bir süreçten geçmiştir. İran'dan batıya uzanan Sasani Devleti bu etki kaynaklarından biridir. Sasaniler ele geçirdikleri bölgelerde kendi dillerini ve dinlerini yaymaya çalışmışlardır. Zerdüşt dini en çok Sasaniler Dönemi'nde yaygınlık kazanmıştır. Başka bir etki kaynağı da Hıristiyanlık'ı benimsemiş olan Bizans İmparatorluğu'dur. Bizans-İran sınırında yer alan Erzincan, Müslümanlar'ın yöreye gelişine değin bu iki uygarlığın karşılaşma alanı olmuştur. Müslümanlar'ın Sasani Devleti'ni yıkmaları üzerine Erzincan Bizans egemenliğine girmiştir. Ancak, Bizans'ın bu egemenliği Ermeni prensleriyle paylaşmasının yanı sıra, Araplar da sık sık akınlar düzenleyerek kısa sürelerle kenti ele geçirmişlerdir.

TÜRKLER'DEN SONRA: Türkmenler XI. yy'ın ilk yarısından başlayarak Erzincan yöresine akınlar yapmışlarsa da, kentin ele geçirilmesi ancak 1071'den sonra gerçekleşmiştir. Mengücük Bey'in kentteki Bizans egemenliğine son vermesiyle Ermeniler'in bir bölümü batıya kaçmışlardır. Bunların yerlerini Alkaevli, Karaevli, Bayat ve Kayı gibi Türkmen boylarıyla güneydoğudan gelen Kürt aşiretleri almıştır. Mengücükler yönetimi Erzincan için oldukça parlak bir dönemdir. Özellikle Fahreddin Behramşah yönetiminde Erzincan bir kültür ve sanat merkezi olmuştur. Behramşah, bir yandan kenti bayındır kılarken, bir yandan da zamanın ünlü sanatçı ve düşünürlerini sarayında toplamıştır. "... Behramşah'ın hükümdarlık döneminin başlarında ünlü büyük ozan Genceli Nizami'nin Mahzen-ül Esrar adlı mesnevisini ona adamış olduğu kesindir. Behramşah'ın bir başka ozanla, Hakani ile de dostça ilişkileri olduğu sanılmaktadır. Behramşah, hükümdarlık döneminin sonlarına doğru ünlü Iraklı filozof Abdüllatif el-Bağdadi'yi sarayında on iki yıl boyunca ağırlamıştır. Ancak Keykubad tarafından Erzincan'ın Selçuklu topraklarına katılmasından sonra bu filozof ana vatanı Irak'a dönmüştür. Bu bilginin yaşam öyküsünde, hiç değilse bu yapıtın kendinden sonraki yazarlarca saklanmış bölümlerinde, Erzincan'ın kültürlü çevrelerindeki etkinlikler ve buradaki yaşam koşullarıyla ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Ne var ki, Behramşah ona ne denli maddi olanaklar sağlamış olursa olsun, Abdüllatif'in, entelektüel etkinlikleri sönük bir çevrede o kadar uzun zaman yaşamayı kabul etmeyeceği ortadadır" *(Cahen, s. 248-249).*

1228'de Alaeddin Keykubad Erzincan'ı Selçuklu topraklarına katarak Mengücük yönetimine son vermiştir. Selçuklu Dönemi'nde kentin etnik ve kültürel yapısında belirli bir denge sağlanmıştır. Selçuklular'ın Ermeniler'e gösterdikleri hoşgörü ve onların da İran ve İslam kültüründen etkilenmiş olmaları, iki ayrı kültürün birlikte varlıklarını sürdürmelerini olanaklı kılmıştır. "Ermeniler, Erzincan ve Erzurum gibi çoğunlukta bulundukları bölgelerde, öteki İslam devletlerinde görülmeyen ölçüde, çok geniş dinsel haklardan yararlanırlar. Serbestçe yortular kutlarlar, kalabalık kitleler sokaklarda haçlarını mızrak gibi başlarının üzerine kaldırarak dolaşabilirler. Kiliselerin çanları serbestçe çalınır. 1261 yılında Erzincan'a vardığında böyle bir dinsel törenle karşılaşan Selçuklu komutanı Yavtaş, ayini yasaklamak ister. Fakat Keyhüsrev zamanında da usulün bu olduğunu öğrenince vazgeçer" *(Avcıoğlu, s.2009).* Buna karşılık, kentteki Türk nüfus da kendi kültürel yapılarını kısa

sürede oluşturmuştur. XIV. yy başlarında Erzincan'ı gezen İbn-i Batuta, kentteki Ahi Nizameddin Tekkesi'nden söz edip, bunun benzerleri içinde en güzeli olduğunu bildirmektedir. Ayrıca dokumacılık ve bakır işçiliği çok gelişmiştir.

Selçuklu egemenliğinin son dönemlerinde, tüm Anadolu gibi, Erzincan da Moğol egemenliğine girmiş ve İlhanlılar'ca gönderilen valilerle yönetilmiştir. XIV. yy ortalarında kent Eretna Beyliği topraklarına katılmış, 1400'de Yıldırım Bayezid'in eline geçmiştir. Ancak Bayezid kentin yönetimini Mutahharten'e bırakmıştır. Timur'un Anadolu'yu ele geçirmesinden sonra da Erzincan Akkoyunlular'a kalmıştır. Akkoyunlular, Erzincan'da yarım yüzyılı aşan egemenliklerine karşın, Diyarbakır ve Mardin'dekine benzer bir kültür kalıtı bırakmamışlardır. Otlukbeli Savaşı'nın ardından kent uzun süre dağınık yerel güçlerin denetiminde kalmıştır.

Erzincan kültüründe, günümüze değin yaşayan izler bırakan önemli bir olay da Şah İsmail ve Şiilik'in yayılışıdır. Şah İsmail Anadolu'da hareket merkezi olarak Erzincan'ı seçmiştir. Ercüvan'dan gönderdiği haberlerde Anadolu'daki müritlerinin Erzincan'dan toplanmalarını istemiştir. Anadolu'dan devşirip Erzincan'da topladığı ordusuyla komşu beylikler üzerine akınlar düzenlemiştir. Erzincan'ın hareket üssü olma özelliği, bu mezhebin yörede daha çok yayılmasına yol açmıştır. 1514'te Yavuz Sultan Selim'in Erzincan'ı Osmanlı topraklarına katmasıyla çok sayıda Türkmen'in İran'a göçmesine karşın, Şiilik, gücünü uzun süre korumuştur.

Osmanlı egemenliğine girdikten sonra Erzincan dış etkilerden uzak bir sancak olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve toplumsal bunalımından kaynaklanan iç karışıklıklar hiç eksik olmamıştır. Yönetimin, bunalımı dinsel baskı yoluyla aşma denemeleri de dinin kültürel yapı üzerindeki ağırlığını artırmıştır. Bu değişikliğin kentteki Hıristiyan kültürüne de olumsuz etkileri olmuştur. Erzincan tipik Anadolu kasabası görünümünü XIX. yy'a değin korumuştur. Bu yüzyıldaysa, doğuda Rusya'nın izlediği politika Erzincan'ın önemini artırmıştır. Kent kısa sürede askeri bir konak merkezine dönüşmüştür. Kentin yüklendiği bu yeni işlev ekonomik yaşamı da, kültürel yaşamı da etkilemiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Erzincan Rus ordularınca işgal edilmiş, işgalin kalkmasının ertesinde Ermeni olayları patlak vermiştir. Kurtuluş Savaşı yıllarında da Koçgiri Ayaklanması Erzincan'ı etkisi altına almıştır. Bu tür olayların kültürel yapıdaki etkisi, yerel kültürü oluşturan öğelerin bir bölümünün etkinliklerini yitirmeleri olmuştur.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Erzincan düşük nüfuslu, ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan bir ildir. Azınlıkların hemen tümü yöreyi terketmiştir. Bunların gitmeleriyle el sanatları alanında oluşan boşluk göçmenler ve yerli halkça doldurulmuştur. Kentte dinin egemen olduğu bir yaşam biçimi yaygındır. Kırsal kesimdeyse aşiret ilişkileri egemendir. 1939'daki deprem bu yapıda bazı değişikliklere yol açmıştır. Kent merkezinde çok sayıda insanın ölmesi yanında, sağ kalanların da büyük bir bölümü komşu illere yerleştirilmiştir. Bu nüfus hareketleri kültürel gelenekte belirli bir kopukluk yaratmanın yanında, komşu illere yerleşenlerin farklı kültürleri tanımalarına olanak sağlamıştır. Depremin başka bir sonucu da, kültür kalıtının en önemli bölümünü oluşturan tarihsel yapıların yıkılmasıdır. Bunu izleyen dönemde kent oldukça yavaş gelişmiştir. Ekonomik yaşamdaki durgunluk ve çevre illerle ilişkinin az olması toplumsal gelişime elverişsiz bir ortam yaratmıştır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Yörede başlıca ekonomik etkinliği tarım ve hayvancılık oluşturur. Toplumsal yaşam da buna uygun bir biçimlenme içinde olmuştur. Türkiye'nin gelişmemiş bir bölgesinde yer alan Erzincan'da toplumsal değişme sınırlıdır. Yaşama biçiminde geleneksel topluma özgü nitelikler ağır basar. Kent tanımına giren tek yerleşme birimi Merkez İlçe dışında bu nitelikler daha güçlüdür.

Kırsal kesimde bir-iki odalı, toprak damlı, kerpiç duvarlı geleneksel konutlar 1980'lerin başında da çoğunluktadır. Bu aynı mekânların zorunlu olarak değişik amaçlarla kullanılması sonucunu doğurmaktadır. Isınmak için genellikle tezek yakılır. Geleneksel geniş aile varlığını sürdürmektedir. Ancak toplumsal değişmeyle geniş aile yapısı çözülmekte, ana-baba ve evlenmemiş çocuklardan oluşan çekirdek ailelerin sayısı artmaktadır. Genç kuşaklarda çekirdek aileye yöneliş daha çoktur. Yaşlılar için din ve dinsel etkinlik yaşamın önemli bir parçasıdır.

Sınırlı da olsa sanayileşme, tarımın makineleşmesi, ulaşım olanaklarının artması, eğitim, iletişim hizmetlerinin yaygınlaşması sonucu geleneksel yapı çözülme sürecine girmiştir. Barınma, beslenme, giyim, kuşam, sağlık alanlarında kentsel değerler yaygınlaşmaktadır. Dinsel tutumlarda eskiye oranla gevşeme olduğu görülmektedir. Bu oluşum Erzincan Kenti'nde ve ilçe merkezlerinde daha belirgindir. İlçe merkezleri kent tanımına girmeseler de birer idari merkez olmaları dolayısıyla çağdaş etkilere daha açıktır.

Kırsal alandan kopan nüfus büyük ölçüde il dışına göçmektedir. Türkiye'nin büyük kentlerinde ve yurt dışında kentsel yaşamla tanışan bu insanlar eski çevrelerini de etkilemektedir.

GİYİM-KUŞAM: Toplumsal değişmeye koşut olarak yerel giysilerin yerini çağdaş giysiler almaktadır. Yerel giysiler kırsal kesimde günümüzde de yaygındır. Kadın giyiminde yerel özelliklere kentlerde de rastlanır. Yerel giysilerle çağdaş giysilerin birlikte kullanımı bir giyim-kuşam özelliği olarak belirmektedir.

Köylerde kadınlar, astarlı iki entariyi üst üste giyerler. Bu entariler topuğa dek uzanır. Yörede üçeteğe üç peşli entari de denir. Üçetekle birlikte geniş bir şalvar, uzun keten ve bürümcük gömlekler giyilir. Belde şal kuşak, gümüş kemer kadın giyimini tamamlar. Başa peştemal, yazma sarılır. Yerli tezgâhlarda ince yünden dokunan ihram (yörede ehram denmektedir) yaygın bir sokak giysisidir. İhram dikişsizdir. Tüm bedeni sarar, yalnızca gözleri açıkta bırakır. Çarşaf da sokak giysilerindendir.

Siyah ya da koyu kahverengi, paçaları bol pantolon, yakasız, kenarları işli avcı yeleği yaygın erkek giysileridir. Yünden dokunmuş bel kuşağı geniş, düz biçimde sarılır. Ayaklarda geniş ya da sivri uçlu yemeni, türlü renklerde yün çorap vardır.

BESLENME BİÇİMLERİ: Yörede geleneksel beslenme düzeni etkinliğini sürdürür. Beslenmenin temelini buğday ve buğday ürünleri oluşturur. Bulgur, yarma, tarhana, erişte, dövme en çok tüketilenlerdir. Özellikle bulgur, çok sayıda yemek türünde kullanılır. Sebzeler de beslenmenin öğeleri arasındadır. Patlıcan, biber, fasulye, domates en çok tüketilen sebzelerdir. Beslenmede, doğada kendiliğinden yetişen yemlik, kazayağı, kuzukulağı, kuşekmeği, ışkın gibi bitkilerden de yararlanılır. Süt ve süt ürünlerinin yöre halkının beslenmesinde önemli bir yeri vardır. Elde edilen sütün hemen tümü yoğurt, peynir, yağ, kurut yapımında kullanılır. Pek azı içilir. Et daha çok kavurma biçiminde tüketilir.

Kışlık, besin maddeleri hazırlanmasının yöre halkının yaşamında önemli bir yeri vardır. Bulgur, gendime (aşurelik buğday), tarhana, yarma, erişte kış için hazırlanan ürünlerin başlıcalarıdır. Kurutularak saklanan sebzelerin başında patlıcan, biber ve fasulye gelir. Sebzeler kışa salça ve turşu yapılarak da saklanır. Meyvelerden reçel, pekmez, pestil yapılır. Özellikle dut pekmezinin tüketimi yaygındır. Dut, kayısı ve erik kurutularak da saklanır. Yağ, peynir, kurut kış için hazırlanan süt ürünleridir. Kurut çökeleğin kurutulmasıyla elde edilir. Çökelek tuzlanır. İyice yoğrularak küçük yumrular biçimine getirilip güneşte kurutulur. Kışın ılık suyla ezildiğinde oluşan sıvı ayran yerine geçer. En önemli hazırlıklardan biri de etten kavurma yapılmasıdır.

Yöre mutfağı yemek türleri bakımından zengindir. Bunların çoğunluğunu hamurlu yemekler oluşturur. Kelecoş, ekşili, düğürcük lapa, ayran çorbası, kurut çorbası, pıt pıt lapası, tarhanalı aş, çılbır (cılbıra), kırdo, gah yahnisi, babikko, keşkek yörenin başlıca yemek türleridir.

Kentsel beslenme yöntemleri giderek yaygınlaşmaktadır. Kentlerde, hazır besinler yerleşmeye başlamıştır.

Kelecoş: Yağsız yufka bir tabağa doğranır. Üstüne ezilmiş kurut dökülür. Tabak hafif ateşte ısıtılır. Önceden hazırlanan kavrulmuş soğan üstüne dökülür. İstendiğinde soğan kavurmayla birlikte kavrulur.

Kırdo: Ayran, bulgur, kavurma bir tencerede bulgur pişene değin kaynatılır. Üstüne dereotu doğranır. Yağ dökülerek yenir.

Ekşili (Eşgili): İnce halkalar biçiminde doğranan pırasalar yağda pembeleştirilir. Bir kaşık salça eklenerek karıştırılır. Su ve bir bardak bulgur katılır. Pişeceğine yakın içine kuru, ekşi erikler atılır. Biraz daha kaynatılır.

Gah Yahnisi: Bol etle az beyaz fasulye kaynatılır. Üstüne elma gahı (kurusu) konur. Soğan ve tuz eklenerek pişirilir.

Düğürcük Lapa: Kaynayan et suyuna düğürcük (bulgur tozu) katılır. Üstüne yağda kızdırılmış salça ve soğan dökülür.

Tarhanalı Aş: Kavurma ve soğan yağda kızartılır. İçine şalgam doğranır. Su tuz ve tarhana katılarak pişirilir.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: Yörede Müslümanlık'la birlikte ortaya çıkan geleneksel yapı günümüzde de korunmakta-

dır. Dinsel ve din dışı inançlar güçlü ve yaygındır. Alevilik ve aşiret düzeni de inançlar ve töresel yapının biçimlenişinde etkili olmuşlardır. Seyyitlik, dedelik gibi kurumlar etkinliğini korumaktadır.

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: Geleneksel toplum özelliklerinin ağır bastığı Erzincan'da dinsel yapı güçlüdür. Halkın hemen hemen tümü Müslüman'dır. Sünni toplulukların yanında Alevi topluluklar da bulunmaktadır. Dedelik, seyyitlik kurumları etkinliğini günümüzde de sürdürür. Bunların "keramet" sahibi olduklarına inanılır. Zor duruma düşen seyyit ya da dedesine başvurur. Seyyit ve dedeler kendisine bağlı olanların verdiği "uma" denilen armağanlarla geçinir. "Uma", dinsel bir armağandır. Para, hayvan, buğday vb biçiminde verilebilir.

Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Erzincan'da da çeşitli dileklerle yatırlara, ziyaretlere gidilmesi yaygın bir boşinan türüdür.

Erzincan'ın güneyinde, büyük bir bahçe içindeki Terzi Baba Türbesi'ne çeşitli dileklerle gidilir. Türbede iki sanduka vardır. Büyük ve uzun olanı Terzi Baba'nındır. Küçük sanduka ahiret kardeşi ve halifesi olduğu söylenen Hafız Rüştü Efendi'nindir. Kandil ve arife günleri halk, Terzi Baba'yı topluca ziyaret eder. Ayrıca evlenme gibi önemli olaylarda Baba'yı ziyaret gelenekleşmiştir. Terzi Baba'nın yaşamına ilişkin söylenceler oluşturulmuştur. *(Bak. Söylenceler).*

Erzincan'ın güneyinde, Cırzını Köyü'nün arkasındaki Seydi Sultan Türbesi'yle, Kemah'taki Sultan Melik Türbesi yörede en çok ilgi gösterilen ziyaret yerleri arasındadır. Bunların dışında din ulularının, devlet büyüklerinin, kırklar denilen kişilerin türbe ve gömütleri de ziyaret yeri durumundadır.

Boşinanların bir bölümü de kimi olaylardan çıkarılan sonuçlardan kaynaklanır.

— Eşiğe oturmak rızkı keser.

— Kapıyı yontmak borçlanmaya neden olur.

— Birine süpürge ile vurulduğunda, süpürgenin çöpünü kırmak gerekir. Kırılmazsa vurulanın ömrü kısalır.

—Kuşburnunun çok olduğu yıllar kış uzun sürer.

Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin bir

Çit Köyü

Bağataş-Kemaliye kamyon yolu sizi Fırat'a ulaştırır. Yolculuğunuz yaz-baharda ise Fırat kan rengindedir, aşı akar ve ilk görüyorsanız tek adım atamazsınız, kan tutar. Kemaliye'nin doğu yönüne açılan yolu Ergü Bağları'ndan başlar, bu yol sizi Aşutka Nahiyesi'ne götürür.

Erzincan'a bağlı olan Çit Köyü, Kemaliye'den 7 saat uzakta Aşutka'dan bir cigara içimi mesafededir. Ağcababa ve Sine Kayası adlı birbirine yaklaşmış iki tepe arasındaki çukurlukta, derin bir vadi içinde gömülüdür. Öyle ki, Aşutka Düzü'nden sırtlarını Munzur'a veren Kerteş hozan tarlalarına yönelirseniz, ayağınızın dibinde bir adım ötedeki köyü farkedemezsiniz bile...

Çit'i çevreleyen tepeler birbirine kavuşmuş, düğümlenmiş ve köyü saklamıştır. Kayagözü denilen yer, köyün kapısı gibidir; bu boğazdan köye bir merdivenden iner gibi inersiniz. Az sonra tepeler sizi de çevrelemiş, köy bir kuyu gibi derinleşmiştir. Artık gök başınızda mavi bir uçurum gibidir. Çit'in panoraması, çeşitli zerdali, dut, kavak, söğüt ağaçlarının dekoru arasında, toprak damlı, kerpiç duvarlı evleri ile bir ressamın fırçasından çıkan bir tabloyu andırır. Ve Engü Çayı köyün önünden dalbudak salmış kollarla busbulanık akar. Bu çay, harmanda, suları çekilerek kurbağa renginde yosunlardan gölcükler bırakır. Çit, beş on yıl önce yüz evi geçerdi, bugün seksene varabiliyor. Sefalet böyle tez yıllarda çok ocak söndürmüştür. Çit'in nüfusu 350 kişidir. Köy sulak bir vadide olduğundan, her çeşit sebze ve meyva bol bol yetişir. Köylünün esas işi sebzeciliktir. Ekenekleri azdır. Tarlaları köye uzak bozkır yerlerdedir. Yağış ekser az olduğundan verim de az olur. Ekınler çıkmaz. Köylü dut balı, pekmez, sebze, meyve, odun satarak yıllık ekinlerini Arapkir, Aşutka, Kemaliye pazarlarından alır. Her köylünün bir bahçesi vardır. Bu bahçelerde her türlü meyve ağaçları, hele dut, kavak, erik, elma, armut, nar çokçadır. Köy önündeki bu bahçelere "köygün" denir. Çit'in bostanları batıda Arapkir-Aşutka Yolu üzerinde, köyden bir saat çekimdedir. Buralara fasulye, domates, patlıcan, biber, bamya ekilir. Patates, arpa ve gilgil dedikleri bir çeşit darı da ekilmektedir. Bu bostanlara "sulu" denir. Sulular Çit'in can damarıdır. Köyde en çeşitli ve fazla ağaç duttur. Dut ağaçları 7-8 kere ırgalanarak balı çıkarılır, pestil yapılır ve çokça kurutulur. Dereler denilen doğu yüzünde bağlar ve pirinç tarlaları vardır. Köylü pirinç yetiştiriyorsa da bu, bataklıklar sıtma kaynağı olduğundan son zamanlarda yasak edilmiştir. Köyün 3 sınıflı ilkokulunda kız erkek 72 öğrenci vardır. Muhtarı Mehmet Tatar dinç, çalışkan, teşebbüs sahibi, cana yakın, büyük ve küçüğün tam manasiyle "Memmet Emmi" sidir. Çit'in içme suyunda talihi vardır. Kayagözü'nden dökülen bacak kalınlığındaki su ile köy başındaki çeşmenin suyu mütehassıslarca beğenilmiştir. Çit'in harmanları köyün hemen içindedir. Köyde bir harman makinesi, iki de su değirmeni vardır. Evler iki-üç katlı, toprak damlı, kerpiç ve taştandır. Kadınlar ev içlerini "Kepirlik" ten getirdikleri beyaz toprakla sıvarlar. Odalar kar gibi akpak oldumu yaşlı kadınlar gelinlere "Bak hey, kız çiçek gibi oldu, geline duvak, eve suvak" diye kurumlanıverirler. Köylünün genel olarak tek tip bir kıyafeti yoktur; erkekler, ekser, şalvar üstüne mintan giyip bellerine kuşak sararlar, kadınlar eskiden üç peşli entari ve uzun don giyerler, beyaz başörtü örtünürlerdi. Bugün fistan giyinip yine beyaz başörtü kullanıyorlar. Köy gündüzleri ölü gibidir. Sakat ve ihtiyarlardan başka ortada kimse görünmez; herkes tarlada, bahçededir. Akşam oldumu kalabalık sökün eder; ortalık seslerle dolar.

Ekser akşamlar, gürültülü geçer; hayvanların bahçe ve tarlalara yaptığı zararlar yüzünden çekişmeler, kavgalar olur, şamatacı, yaramaz çocuklar da bir araya gelir "Deli Mıstık"ı kızdırırlar. Fakat bu hep böyle sürmez; mehtap altında damlarda, dut bahçelerinde sohbetler başlar, türküler söylenir, Çoban Sefer'in kaval ezgileri dinlenir.

Erkekler, akşamdan gece yarılarına kadar Hendek Ağzı'nda bellerini dut ağaçlarına vererek dereden tepeden konuşurlar. İhtiyarlar "Ne günler gördük, hey oğul!" diye gençlere ahlak öğütleri verir, toprak bilgisi üzerinde tecrübelerini sayarlar. Çekirgeden, kuraklıktan, zerzevat kesen böceklerden şikâyet ederler. En çok ekinsizlikten dem vurarak; "Halimiz nicedir, uşaklar" diyerek evlere dağılırlar. Delikanlılar çok türkü söylemezler ama, efkârlandılar mı:

Çekirgenin kanatları sızılar,
En küçüğü Göl Dağı'nı arzular

veya:

Lolo sana kurban olsun, lolo

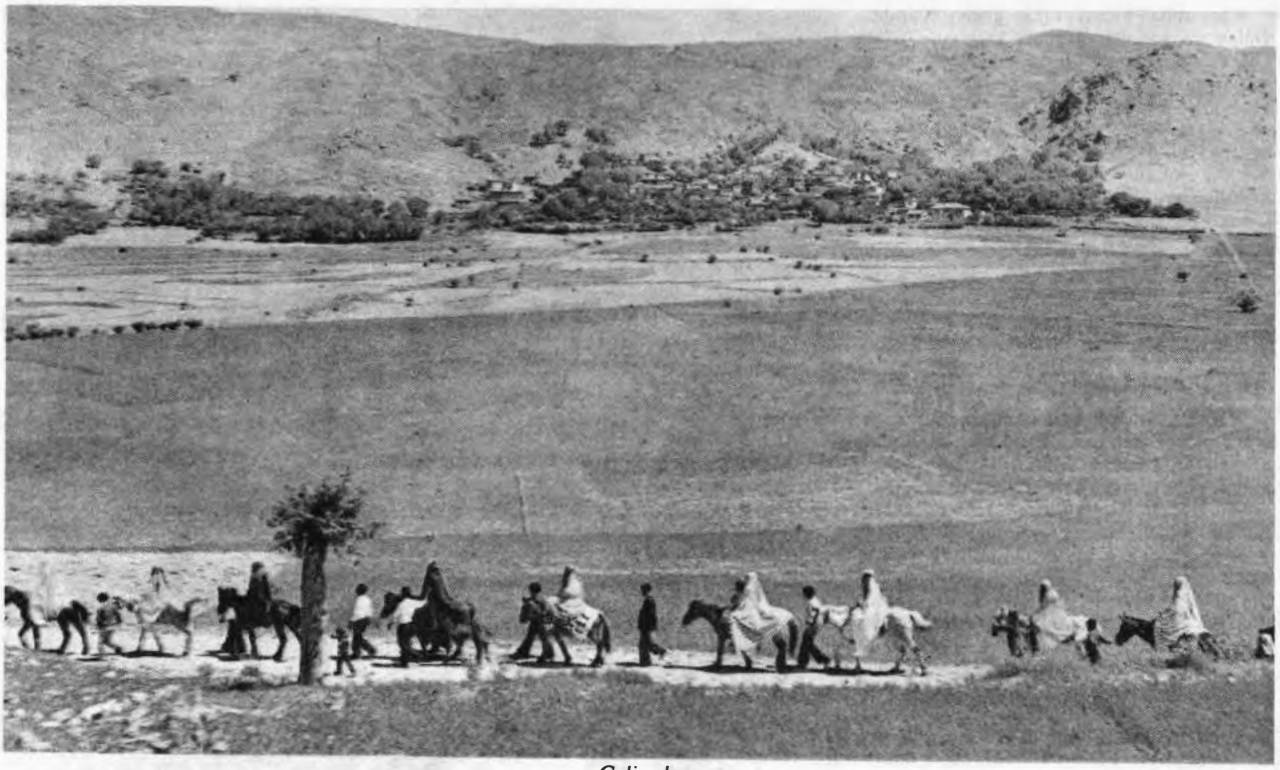
diye tutturuverirler.

Yusuf dayı iyi "Eğin ağzı" söyler. "Bir yol çığır" dedilermi,. "Tez gel ağam, tez gel..." diye başlar.

Çitliler'in yaz sonlarına doğru en mühim işleri, 6 saat uzakta Sarı Çiçek Yaylası'nagiderek kes kırımı yapmaktır. Kes; dikenli otların, kenger dediğimiz dikenlerin, yaba ve dehre denilen orağımsı bıçakla toplanmasıdır. Kes, yapraklarla karılıp kışın hayvanlara verilir. Kes kırımı günlerce sürer; taşıma işi eşeklerle, katırlarla olur. Çitli araba bilmez; gelenekleri nde yoktur. Çünkü arazi elverişsizdir. Güze doğru köylüler "kışla" dedikleri koruluklardan odun keserek Arapkir'e yollanırlar, odunları satarak gaz, tuz, "iki erşun bez", iplik, tütün, paça, — bazan da odunları fazla para etti mi — "Uşaklara şehir ekmeği" alarak dönerler.

Güz, köyün ıztırap ayıdır. Sıtmanın kasıp kavurmadığı ev, insan yoktur. Bu aylarda bütün halk güneşin önünde damlarda, tarlalarda ateşler içinde yanarlar. Sarmısak yutar, "Isıtma paharı"nda yunar; ama derdi üstünden atamaz. Kışlar pek erken bastırır; zalim olur. Hele Munzurlar er karladı mı Çitli, köyünden çıkamaz, "kuş kuşa süt vermez" olur, kar kümbetleri dağlaşır, ev boylarını aşar. Köylüler ellerinde küreklerle, damlarda kar küreyerek, "loğ" (damları düzeltmek için kullanılan yuvarlak taş. Başka yerlerde "yuvak"da denir) çekerek sıkıntı içinde baharı beklerler.

(Enver Gökçe,
Ülkü (Yeni Seri),
Cilt.3, Sayı. 36, 3/1943)

Gelin alayı

bölümü de boşinan niteliğindedir *(Bak. Doğum Gelenekleri).*

DÜĞÜNLER, DOĞUM VE ÖLÜMLE İLGİLİ GELENEKLER: Yörede düğünler – Anadolu'nun öbür yörelerinde olduğu gibi – belirli aşamalara eşlik eden törenlerle gerçekleşir. Görücü, sözkesme, nişan, çeyiz, gelin hamamı, kına gecesi, gelin çıkarma, gerdek, baş bağlama yöre düğünlerinin başlıca aşamalarıdır. Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin büyük bölümü boşinan niteliğindedir. Ölümle ilgili gelenekler Müslümanlık'ın kuralları çerçevesinde oluşmuştur.

Düğünler: Evlenme çağına gelen genç erkeklerin anaları kız aramaya başlar. İstenecek kız belirlendiğinde oğlanın anasıyla yakınlarından birkaç kadın kızı görmeye gider. Kızı beğenirlerse ertesi gün yeniden giderek anasından isterler. Kız anası hemen yanıt vermez. Babasına sorması gerektiğini söyler. Oğlanın babası yakınlarından birkaç kişiyle birlekte kız evine giderek kızı babasından ister. Konuşmanın sonunda gelenlere şerbet sunulursa, bu söz verme anlamına gelir. Bundan sonra nişan günü kararlaştırılır.

Nişan günü oğlan yanı kız evine krepler ya da süslü kâğıtlar içinde şeker gönderir. Buna "şeker örtüsü" adıyla bir top kumaş eklenir. Kız anasına gönderilen bu kumaşa "ana yolluğu" da denir. İki yanın yakınları oğlan ve kız evinde ayrı ayrı toplanır. Sonra oğlan yanı topluca kız evine gider.

Kızın odasından nişanın takılacağı yere dek bir kumaş serilir. Nişanla birlikte getirilen bu kumaşa ayak eni denir. Kız bunun üstünde yürüyerek oğlan anasının bulunduğu yere gelir. Sırayla el öperek kendisine ayrılan yere oturur. Oğlanın anası ve öbür yakınları kıza nişan takarlar. Eskiden nişanda dinsel bir tören de yapılırdı. Düğün oğlan yanının kız evine "tohum davarı" göndermesiyle başlar. Tohum davarı yatak, yorgan, halı, sandık gibi eşyadan oluşur.

Geleneksel düğünlerin aşamalarından biri de gelin hamamıdır. Oğlan yanı bir hamam tutar. Kız ve oğlan evinin yakınları çağrılır. Gelin hamamda teflerle karşılanır. Göbek taşının çevresinde üç kez dolaştırılır. Oğlan yanı kadınları başından para serperler.

Çarşamba günü kızın çeyizi, oğlan yanının gönderdiği tohum davarıyla birlikte bir odada sergilenir. Bunlara bir değer biçilerek nikâh defterine yazılır.

Güvey kapısında geline elma ve çerez atma töreni

Çarşamba gecesi kına gecesi yapılır. Oğlan evi kadınları topluca kız evine gelir. Çalgılarla karşılanan konuklar ayrılan bölüme alınır. Eğlence sürerken gelin ortaya getirilir. Oğlanın anasından başlayarak sırayla el öper, oturur. Parmağına kına yüzüğü takılır. Eğlenti sabaha değin sürer. Sabaha karşı kına türküleri söylenerek gelinin ellerine ve ayaklarına kına yakılır:

Bir dal reyhanım
Bir dal biberim
Akşam misafirim
Sabah giderim

Kız anam kız bacım
Kınan kutlu olsun
Kutlu işliklerin
Mübarek olsun

Perşembe sabahı oğlan evinde gelin alayı için atlar, arabalar hazırlanır. Kadınlar arabalarla, erkekler atlarla yola çıkar. Kız evinde gelin almaya gelenlere şerbet sunulur. Gelini babası ata bindirir. Eskiden gelinin başına köşelerinden sırıklara bağlanmış "günlük" denilen bir örtü gerilirdi. Oğlan evine gelindiğinde gelini kaynanası ve görümcesi attan indirir. Güvey ve sağdıcı damdan gelinin başına fındık ve para serper. Köylerde elma da atılır. Kapıdan içeri girerken kurban kesilerek kanı gelinin alnına sürülür. Önüne süpürge ve hatircek (tandır üstüne konulan dört çatallı demir) konur. Gelinin bunları yerine koyması gerekir. Yengeler gelinle güveyi koltuklayarak odasına götürür. Şerbet ve kahve içtikten sonra güvey dışarı çıkar. Bu arada para serper. Çağrılılar bu paraları bereket umarak keselerinin dibine dikerler. Gelin ortaya getirilir. Kucağına bir erkek çocuk verilir. O da çocuğun annesine bir çorap verir.

Güvey akşama değin sağdıcının evinde kalır. Yatsıdan sonra getirilerek gerdeğe sokulur. Ertesi gün baş bağlama günüdür. Yemiş dağıtılır, yemek verilir. Gelinin saçları yandan ya da önden bir parça kesilir. Oğlanın yakınlarına, kızın çeyizinden uygun armağanlar verilir.

Doğum Gelenekleri: Çocuğa, özellikle erkek çocuğa sahip olmak ailelerin önde gelen istekleridir. Uzun süre çocuğu olmayan kadına iyi gözle bakılmaz. Bu yüzden kadınlar çocuk sahibi olmak için türlü yollara başvurur. Yatırlara, türbelere, ziyaretlere gidilir. Kocakarı ilaçları kullanılır. Karasakız, demirci külü, zeytin çekirdeğinden yapılan macun bele sürülür. Buğuya, kızgın kiremite, taşa oturulur. Haşlanmış soğan kirli yüne sarılarak üç gün süreyle kadının beline konur. Soğan, havlıcan (bir tür baharat) ve karanfil, kaynatılıp suyu içilir. Oğlan doğurmak için hocaya başvurulur. Bir kuşak okutularak gebe kadının beline bağlanır. Gebe kadının karnının sivri, meme uçlarının mor olması oğlan doğuracağına yorulur.

Gebe kadın düşüğü önlemek için dinlenir, beline kuşak bağlar, tutkal içer.

Çocuk doğduğunda göbeği kesilir, yıkanır, kundak çaputlarına höllük (bebeklerin bacak aralarına konan kavrulmuş toprak) ile sarılır.

Çocuk sık sık hastalanırsa bunun nedeni çocuğa konan adda aranır ve adı değiştirilir. Aynur, Nurdan gibi adları çocukların taşıyamadığına inanılır. Çocuğu yaşamayan anneler yeni doğan çocuklarını bir başkasına satarlar. Birisi sembolik bir para karşılığı çocuğu satın alır, "Benim oldu" der. Böylece çocuğun yaşayacağına inanılır.

Doğumdan sonra yakınlar çocuğu ve anneyi görmeye gelir. Buna "çocuk görme", "loğusa görme" denir. Gelenler armağan ya da para verir.

Çocuğun ilk dişi çıktığında diş buğdayı yapılır. Kırk baskını çocuk, ziyaretlere, tekkelere, ocaklara götürülür. Yürüyemeyen çocuklar minareye çıkarılır. Konuşamayan çocukların dil altı kesilir. Çocuk buzağının yularına bağlanarak "Malsan mele, insansan söyle" denir. Beyin yedirilir.

Köy düğününde güvey halayı, Kemah- Bozoğlak Bucağı

Erzincan'da bakırcılık

GELENEKSEL EL SANATLARI: Bakırcılığın Erzincan'da eski bir geçmişi vardır. Eskiden dövme bakırcılık çok yaygındı. Tepsiler, kazanlar, kaplar, ibrikler, leğenler yapılırdı. Alüminyum ve plastik eşyanın yaygınlaşmasıyla dövme bakırcılık önemini yitirmiş, yerini bakır el işleme-

ciliğine bırakmıştır. Günümüzde yapılan semaver, tepsi, biblo, tabak, kaşık, şekerlik, sigaralık, kupa, vazo gibi ürünler daha çok süs eşyası niteliğindedir. Bakırcı ustalarına gelen bakır levhalar türlü gereçlerin yardımıyla tepsi, tabak, vazo, vb biçimine sokulur. Dövme, çekme, dökme yöntemleriyle biçimlendirilen bakır eşya yine türlü yöntemlerle işlenir. Bezemede çoğunlukla stilize lale, yaprak, nar çiçeği, selvi motifleri; hayvan figürleri, geometrik biçimler kullanılır.

Tercan, Çayırlı ve Merkez İlçe'de pamuklu dokumacılığı yaygındır. Ayrıca yünden "dimi" adı verilen giysilik kumaş dokunur. Eğin'de dokunan çizgili kumaşa "manusa" denir.

Köylerde kilim ve cicim dokumacılığı sürmektedir. Kemaliye İlçesi ve Cimil Bucağı'nda pazar için Kemaliye tipi nitelikli halılar dokunur. Motif ve desenler genellikle eski halılardan alınmaktadır. Tercan'da çanak-çömlek , testi yapılır. Merkez, Refahiye, Kemah ilçelerinde ağaç işleri gelişmiştir.

MİMARLIK: Erzincan, I. derecede deprem bölgesindedir. Bu nedenle kent birkaç kez yer değiştirmiştir. Çok eski bir yerleşim alanı olmasına karşın, bu depremlerde tarihsel yapılarının çoğunu yitirmiştir. Günümüze ulaşabilen yapıların en ilginci Tercan'daki Mama Hatun Kümbeti'dir. Mimarının Ahlatlı olması Saltuklular'la Sökmenler arasındaki iyi ilişkileri belirlemektedir. Genel planıyla ve çevre duvarındaki nişleriyle, Ahlat kümbetlerini anımsatmaktadır. Ancak, ortada kümbet ve çevresinde dairesel duvarıyla Türk mimarisinin benzeri bulunmayan özgün yapılarındandır.

1939 Depremi'nden sonra yeni kent, Keşiş Sıradağları'nın eteklerinde düzlük bir alana kurulmuştur. Deprem öncesi yapıları genellikle tek katlı, 2-3 odalı, düz toprak damlıydı. Gereç olarak yığma karkas, kerpiç ve taş kullanılırdı. Günümüz yapılarıysa, depreme uygun teknikle yapılmaktadır. Bunlar, 400-600 m2'lik bahçeler içinde tek katlı yapılardır. Tuğla ve briketin yanı sıra tel kafesler arasına sıkıştırılmış talaş konularak yapılmaktadır. Yeni kent birbirine koşut yollarıyla planlı, çağdaş görünüşlüdür *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Yerleşme Düzeni ve Kentleşme).*

Erzincan'da köy evi

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Erzincan yöresi halk edebiyatı ürünleri, halkın güç koşullar altındaki yaşamından izler taşır.

Elverişsiz doğa koşullarının itmesiyle gurbetçi olanların duyguları, yöreyi altüst eden depremlerle gelen acılar, halk edebiyatı ürünlerine yansımıştır.

Erzincan, çok eski çağlardan bu yana yerleşim yeri olmuş, değişik güçler arasında sık sık el değiştirmiştir. Bu nedenle kültürel süreklilik sağlanamamıştır. Etnik ve dinsel öğelerin çeşitliliğine koşut olarak, değişik kültürler yörede varlığını sürdürmüştür. Kent, Osmanlılar Dönemi'nde bir tarikat merkezi durumundadır. Bu dönemde yoğunlaşıp 1980'lere değin uzanan tarikat kültürü, halk edebiyatı ürünlerine de yansımıştır. Yöreden yetişmiş halk ozanlarının yapıtlarında bu etki açıkça görülür.

Erzincan, ortak ürünler yönünden çok zengindir. Ancak kapsamlı bir folklor araştırması yapılmadığından birçoğu yitip gitmiştir.

HALK ŞİİRİ VE OZANLAR: Yöreden yetişen halk ozanlarından, ancak XIX. yy'da yaşayanlara ilişkin bilgiler günümüze ulaşabilmiştir. Bu ozanların yapıtlarında, bağlı oldukları tarikatın dinsel öğretisi etkin olmuştur.

Yaşayan ozanların yapıtlarındaysa, zorunlu dışa açılmalarla gelen kültür etkileşimlerinin izleri görülür.

Erzincanlı halk ozanlarından, yapıtları günümüze ulaşanlar şunlardır:

Şemsi Hayal: (1805-1875) Asıl adı Süleyman'dır. İşi nedeniyle Leblebici Baba adıyla da tanınır. Öğrenimi yoktur. Nakşibendi Tarikatı'ndan Terzi Baba'nın müridlerindendir. Tasavvuf düşüncesini benimsemiş ve tüm şiirlerinde bu konuyu işlemiştir.

Şiirlerini Tuhfet ül-Uşşak adlı bir kitapta toplamıştır. Bu kitaptan, ozanın dünya görüşünü yansıtan bir dörtlük:

Dünya için okuyan
Maksadı ot ya saman
Bir kalaylı koz gibi
İçi çürük bir palan

Ozandan bir başka deyiş:

İlahi get ürdün dünya eline
Ahiret mülküne göçüp giderim
Cennet bahçesinin gonca gülüne
Şeyda bülbül gibi uçup giderim
...
Şemsi Hayaliyim Hayyata (1) erdim
Hazreti Beyti'nin silkine erdim
Vücudum bin gözdür Mevlamı gördüm
O feyz-i rahmanı saçup giderim

(1) Hayyat: Terzi (Terzi Baba diye bilinen ermiş kişi belirtilmek isteniyor)

Salih Baba: XIX. yy'ın sonu ve XX. yy'ın ilk yarısında yaşadığı bilinmektedir. Öğrenim görmemiştir. Nakşibendi halifelerinden Erzincanlı Mehmed Sami'nin müridlerindendir. Şiirlerinde, Şemsi Hayal'in etkisi görülür.

Rabıta-i Nakşi Hayal adlı bir yapıtı vardır. Bu kitaptan, ozanın tasavvuf düşüncesini yansıtan bir şiir:

Tabibler yareme sarma merhemi
İlaç kabul etmez bu bir yaredir
Sardıkça merhemi artıyor gamı
Anladım ki bir sağ olmaz yaredir
...
Kendi görür kendi sorar halimi
Günbegün artırır ah-ü zarimi
Kimden kime sunam arzıhalimi
Gine benim arzıhalim yaredir.

Salih'im kimseye açmam zarımı
Koluma kondurdum şahinbazımı
Yardan gayrı çeken yoktur nazımı
Yine benim arzıhalim yaredir

Kemahlı Tahir: (1869-1940) Asıl adı Tahir Yavuzaslan'dır. Tiryakioğlu Tahir adıyla da tanınır. İstanbul'da medrese öğrenimi görmüş ve Uşşakiye Tarikatı'na katılmıştır. Şeyhi Yazıcıoğlu'ndan sonra, Uşşakiye Tarikatı Şeyhi olmuştur.

Şiirlerinde, ilahi aşk konularını işlemiş ve bunları el yazması bir divanda toplamıştır.

Ozanın divanından bir nefes:

Dervişler ehli muhabbet
Yollarında yoktur zahmet
Hak anlara eder şefkat
Dervişler safa geldiniz

Dervişler uludan ulu
Mürşitten içerler dolu
Biziz Hüsameddin kulu
Dervişler safa geldiniz
...

Âşık Davut Sulari: (1925-) Çayırlı

İlçesi'nde doğan Aşık Davut Sulari, âşıklık geleneğinin günümüzdeki temsilcilerindendir. Âşık Beyhani ile birlikte Irak, İran ve Suriye'de bulunmuş, yurt içinde ve dışında pek çok yerde çalıp söylemiştir. Ezgileştirilmiş birçok şiiri vardır.

Şiirlerinde din, sevda, doğa konuları ağır basar:

Gahnut yaylasından aşarken yolum
Gördüm ki yaralı ağlar bir ceylan
Avcı vurmuş kanları durmaz akar
İnilder, sızılar ağlar bir ceylan
...
İki yavrusu var dağlar maralı
Kudretten kaşı gözü turalı
Meleşirler anaları yaralı
İnilder, sızılar ağlar bir ceylan
...

Âşık Beyhani: (1933-1971) Asıl adı İbrahim Engin'dir. Erzincan'ın Çayırlı İlçesi'ne bağlı Verimli Köyü'ndendir. Öğrenimi yoktur. Küçük yaşta tanıştığı Davut Sulari'yle birlikte İran, Irak ve Suriye'yi dolaşmıştır. Âşık Davut Sulari'nin etkisiyle dinsel konulara eğilim göstermiştir. Bilinen altı ezgisi ve 197 deyişi vardır. Dili yalın, anlatımı coşkuludur. Dinsel konulara ağırlık verdiği şiirleri yanında, sevda üstüne şiirleri de vardır:

Bu deli gönlüme azab eyledin
Ne sordumsa aksi cevab eyledin
Yaktın han-ü manım harab eyledin
Sineme mekânın kurma bir daha

Derdine düşeni figân eyledin
Döktün gözyaşımı umman eyledin
Bağ-ı gülşenimi viran eyledin
Kapımdan içeri girme bir daha
...

Ozandan bir başka dörtlük:

Muhabbet yoluna ermeyen insan
O kapıdan içre girmeyen insan
Dostun divanına girmeyen insan
Elbet ikilikten alamet olur

Âşık Müslüm Akbaba: (1933-) Çayırlı İlçesi'ndendir. Âşık Davut Sulari'nin kardeşidir. Öğrenimini bitirdikten sonra devlet görevine girmiştir. Ezgileştirilmiş pek çok şiiri vardır. Ozanın, doğum yeri olan Çayırlı İlçesi için yazdığı bir şiiri:

Bu bağ Çayırlı'nın güllü bağıdır
Bülbül konmuş öter, dal gelir gider
Koyun kuzu otlar bahar çağıdır
Coşkun akar sular sel gelir gider
...
Pancar tarlasında gelinler, kızlar
Yeşil bir köşede âşıklar, sazlar
Sabah havasıyla tatlı avazlar
Yayılır ovaya yol gelir gider

Çayırlı çimenli bahçesi bostan
Seni gören âşık yazmaz mı destan
Verimli toprağın pazar bedestan
Mahsülün çok olur bol gelir gider

MANİLER: Yörenin elverişsiz doğa koşulları nedeniyle, halkın çoğunluğu geçimini çevre illerde arar ve istemeden "gurbetçi" olur. Gurbetçilik günlük yaşantıyla öylesine özdeşleşmiştir ki, "gurbet-sıla özlemi", manilerin ana konularından biri olmuştur.

Sılada kalanlar, gurbetçilerin ardından duygularını şöyle dile getirir:

Yüce dağ başında seni beklerim
Yüküm yıkılınca gene yüklerim
Kömür gözlerini sevdiğim yarim
Senden ayrılalı arttı dertlerim

Derya kenarında bir bağ yitirdim
Elvan renkte güllerini bitirdim
Yar hasiretinden, il siteminden
Derdim beş yüz idi bine yetirdim

Gurbete çıkanların sıla özlemi ise manilere şöyle yansır:

Bahar geldi çiçek açtı dağımız
Yaz gelince meyve verir bağımız
Geneçöl gurbete düştü yolumuz
Ya suyumuz geçti ya toprağımız

Seher yeli her yellerden serindir
Yardan ayrılanın derdi derindir
Ağlama güzelim dökme yaşını
Gider de gelirim Mevla kerimdir

Sevda manileri de zorlu yaşamın izlerini taşır.

Erzincan'ın karpuzu
Ata vurdum mahmuzu
Annesi çeyiz ister
Gel de satma öküzü

Çıktım eşik arası
Buldum atlas parası
Tez buldum tez ütürdüm
Nedir bunun çaresi

DESTANLAR: Erzincan yöresinde, destan söyleme geleneği, canlılığını korumaktadır. Yöre destanlarına birkaç örnek:

Horopur Köyü'nde bir değirmenci vardır. Düşmanlarınca işi başında öldürülür ve kanı değirmenin sularına karışır. Halkın sevgisini kazanmış bir kişi olan değirmenci için şu destan söylenir:

Odamın camları kıbleye bakar
Çiftenin kurşunu ciğerim yakar

Günlerim günlerim benim günlerim
Horopur Çayı'na aktı kanlarım
Değirmende kaldı benim unlarım

Sen ağlama Vahdet bu işler olur
Beni vuran zalim Allah'tan bulur

Günlerim günlerim benim günlerim
Horopur Çayı'na aktı kanlarım
Değirmende kaldı benim unlarım

Ağanın yakınlarından bir genci kaçıran eşkiyalar fidye olarak yüz altın ister. Ağa parayı getirmiş, ancak geç kalmış, eşkiyalar genci öldürmüştür. Bu olay üzerine şu destan yakılır:

Yedi göze dedin mi
Yedi kama yedin mi
Yedi kama yedikçe
Anam anam dedin mi
Oy dağlar dağlar

Daşa verdim yanımı
Toprak emdi kanımı
Azraile vermezdim
Zalim aldı canımı
Oy dağlar dağlar

Yöreden bir başka destan da şöyledir:

Refahiye'nin İvik Köyü ile Sokkuva Köyü arasında anlaşmazlık konusu olan bir tarla vardır. Bu tarlayı, İvikli Kâzım adlı bir genç sürer. Kâzım Sokkuva köylüleriyle arkadaşlık eder ve dostluk kurar. Bir gün yine tarlayı sürerken Sokkuvalı köylüler, ona engel olmak ister. Kavga çıkar. Köylüler Kâzım'ı döver. Bunlar arasında dostluk kurduğu kişiler de vardır. Çaresiz kalan Kâzım kamasını çekerek kimini öldürür, kimini yaralar. Ardından şu destan söylenir:

Ben atıma binemedim
Şu dünyada gülemedim
Evvelleri dostu idim
Düşman olduğumu bilemedim

Çizmeyi çektim dizime
Kamayı soktum belime
Bir acı çaşur yüzünden
İdamlığı aldım gözüme

SÖYLENCELER: Yöre söylenceleri, daha çok ermiş olarak nitelendirilen kişiler çevresinde toplanır. Bunlardan en bilinenler şunlardır:

Seydi Sultan Söylencesi: Erzincan'ın güneyinde, Cırzını Köyü'nün ardındaki dağın boğaz yerinde bir türbe vardır. Halk burada yatanın "Seydi Sultan" olduğunu söyler. Acep Şir Gazi ya da Emir Fuat adlarıyla da anılan bu kişinin kimliği, adı bilinmeyen bir ozanca şöyle anlatılır:

İsmini sorarsan Mehmet Tahir
Keşfi, kerameti gün gibi zahir
Arduçlu cebelde onun mekânı
Çok fakirler orda ekleder nanı

Heybetli, şecaatli Acep Şir Gazi

Belh ve Buhara'dan onlar gelmişler
Mal, vücut hak yoluna vermişler
Kimi gazi kimi şehit olmuşlar

Heybetli, şecaatli Acep Şir Gazi

Dizelerden anlaşıldığına göre Seydi Sultan, Belh-Buhara yöresinden Erzincan'a gelmiş bir yiğit kişidir. Buna ilişkin söylence de şöyledir:

Seydi Sultan ve askerleri, şimdi türbesinin bulunduğu yerde yiğitçe dövüşürken bir kılıç darbesiyle, Sultan'ın başı bedeninden ayrılır. Gazi, başını koltuğunun altına alarak dövüşmeyi sürdürür. Bunu görenlerden biri şaşkınlığını gizleyemez ve dehşetle bağırır. Bunun üzerine Seydi Sultan kılıcını toprağa saplar ve düşer. Ardındaki askerler de birer ardıç ağacı olur. Bu nedenle yöredeki ardıç ağaçları uzun süre kutsal sayılmış ve kimse el sürmemiştir.

Bir başka söylenceye göre Fırat üzerindeki köprünün onarımı için bu ardıçlardan bir bölümü kesilir. Köprünün onarımı bittikten sonra, bir gün doğuşunda Seydi Sultan gelir, ardıçları yerinden sökerek Fırat'a atar ve oradan geçmekte olan bir yolcuyu ardıçların kesilmemesi için uyarır.

Terzi Baba'ya İlişkin Söylenceler: Terzi Baba, Erzincan'da yaşamış, ermiş bir kişidir. Erzurum doğumlu olup asıl adı Mehmed Vehbi'dir. Erzincan'a ne zaman geldiği bilinmemektedir. Geçimini terzilikle sağladığından Hayyat Vehbi olarak da tanınır. Nakşibendi Tarikatı'ndandır. Yörede ermiş olarak nitelenen bu kişi konusunda çok sayıda söylence vardır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Terzi Baba'nın dükkânı, çarşının işlek bir yerindedir. Bu nedenle, özellikle ot taşıyan köylüler hayvanlarını onun penceresine bağlar. Bir gün bu hayvanlardan biri başını pencereden içeri uzatır. Sahibi tüm çabasına karşın hayvanı oradan çıkaramaz. Bunu gören Terzi Baba kalfasına "Mustafa şu hayvana bak. Erzincanlılar'a anlatamadığımızı anlamış. Be hayvan, hadi git" der ve

hayvan başını pencereden çıkarıp sahibinin ardından yürümeye başlar.

Bunu duyan Erzincanlılar çok öfkelenir ve küçük düşürüldüklerini ileri sürerek, Terzi Baba'yı kentten çıkarmak için imza toplamaya başlar. Sonunda kentin ileri gelenlerinden birine giderek kâğıdı imzalamasını isterler. Adam, ertesi gün gelip almalarını söyler. O akşam adamın çocuklarından biri hastalanır. Hemen Terzi Baba'ya koşar. Terzi Baba elini çocuğa sürer ve çocuk iyileşir. Bunun üzerine adam kendisine verilen kâğıdı yırtar atar.

Çok uzun boylu olan Terzi Baba birgün yolda giderken adamın biri "Uzun tazı geliyor" diye alay eder. Terzi Baba adama öfkeli öfkeli bakar, adamın gözleri görmez olur. Bunu gören müridi "Baba ne yaptın" der. Terzi Baba "Ben de çok üzüldüm ama ok yaydan fırladı" diye yanıtlar.

Bir başka söylenceye göre de, Hac'ca gidecekler paralarını Baba'ya bırakırlar. O da yoksullara dağıtır. Günlerden bir gün bir yoksul kişi "Baba Hazretleri, şu Kâbe'yi ben de bir görmek istiyorum ama param yok" der. Baba, hemen adamı caminin minaresine çıkartır ve kıbleye döndürür. Kollarının arasında adamı sıkar ve "Karşıya bak" der. Adam o anda Kâbe'yi ve tavaf eden hacıları görür.

Mama Hatun Türbesi Söylencesi: Yöre söylencelerinin en bilinenlerinden biri de Mama Hatun Türbesi'ne ilişkindir. Bu söylence şöyledir:

Bir Türk Beyi'nin kızı olan Mama Hatun, ardından kalıcı bir iz bırakmak düşüncesiyle, henüz genç ve sağlıklı iken bir türbe yaptırmak ister. Bu iş için genç ve yetenekli bir mimarı görevlendirir. Mimar, türbenin yapımı sırasında sık sık ziyarete gelen Mama Hatun'a tutulur. Bir fırsatını bulup duygularını açar. Mama Hatun olumlu ya da olumsuz bir yanıt vermez. Mimara kırk tane yumurta gönderir ve bunları her öğün yemesini ister. Mimar buna bir anlam veremezse de denileni yapar.

Türbenin yapımının bittiğini bildirmek için mimar Mama Hatun'un huzuruna çıkar. Mama Hatun ona şunları söyler:

"— Mimarbaşı, sen büyük bir sanat adamısın. Ünün tüm ülkeye yayılmış. İstesen sana kollarını açmayacak kız yoktur. Sen neden kısmetini bu yolda aramaz da bana gönül bağlarsın ? Ben bir hükümdar kızıyım. Sana kırk yumurta göndermiştim. Bunları yedin. Tadları arasında bir fark var mıydı? İşte kadınlar da bu yumurtalar gibidir. Köylü kızı da hükümdar kızı da birdir. Sen bu olmayacak sevdadan vazgeç."

Mimarbaşı bu duruma çok üzülür ve onuruna yediremez. Elindeki külüngü (taş yontmak için kullanılan kesici alet) havaya atar ve başını altına tutar. Boynu kesilerek ölür.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Erzincan yerel ağzı, öbür il ağızlarından apayrı bir özellik gösterir. Yerel ağzın, çevre il ağızlarıyla çok az ortak yönü vardır. Erzincan ağzı en çok Terekeme Uruğu, (Kars yöresinde bir göçer topluluğu) ağzına yaklaşmaktadır.

Gırtlaktan gelen "h" sesi, yerel ağzın en belirgin özelliklerindendir. Kars, Terekeme, Azeri ağızlarında çokça kullanılan bu ses, sözcük ortasındaki ya da sonundaki "k" sesi yerine kullanılır. Tohdor-doktor, gırhbeş-kırkbeş, gahduh-kalktık, gohlamah-koklamak gibi.

Uzun "a" yerel ağızda en çok kullanılan seslerdendir. Âlem-çare-emânet gibi. Bir de "a" sesinin uzaması görülür. Sâli-salı, yârin-yarın gibi.

"A" sesinin, "ı" ve "e" seslerine dönüştüğü de görülür: Çığır-çağır, heyva-ayva goley-kolay. Bu örneklerde görüldüğü gibi "a" sesi "y" sesinin etkisiyle kapalı "e" sesi olarak söylenir. Ancak bu kesin bir kural değildir. "Y" sesinin olmadığı durumlarda kapalı "e" sesi görülür.

Erzincan ağzında "i" sesi de kapalı "e" sesine dönebilir. Ehsan-İhsan, ekiz-ikiz, hesse-hisse, veran-viran gibi.

"U" ve "ü" sesinin, genellikle "o" ve "ö" sesine döndüğü görülür. Bögün-bugün, dodah-dudak, hökümet-hükumet, öğey-üvey gibi. "o" sesi de "u" sesine dönebilir. Buynuz-boynuz, horuz-horoz, yuğur-yoğur gibi.

Yerel dilde, "b" ve "p" seslerininyanında bulunan düz seslerin yuvarlaklaştığı görülür. Burah-bırak,büşür-pişir, saburlu-sabırlı, püşman-pişman, pilov-pilav gibi.

Erzincan ağzının en belirgin özelliklerinden biri de ses eklemeleridir. Özellikle "r" ve "ı" sesleri ile başlayan sözcüklerin başına i-u-ü sesleri eklenir. İlimon-limon, ilazım-lazım, irehmetlik-rahmetlik, Urus-Rus, ürüya-rüya gibi.

Sözcük ortasında ya da sonunda ünlü düşmelerine sıkça rastlanır. Vurgusuz olan orta hecede, ortadaki ünlü düşer. Ahret-ahiret, aşlı-aşılı, dakga-dakika, pekey-pekiyi, buğ-buğu gibi.

Yerel ağızda ünlü değişmeleri de sıkça görülür:

Çente-çanta, cenderme-jandarma havasheves, yassir-esir, cırıt-cirit, porsumah-pörsümek gibi.

Erzincan ağzında, yabancı kökenli sözcüklerin ünlü uyumuna uygun olarak söylendiği görülür. Mahana-bahane, afat-afet, sahap-sahip, bahşış-bahşiş, hoşov-hoşaf gibi.

İki ünlü arasındaki ünsüzün düşmesiyle, iki ünlü bir uzun ünlü olarak söylenir. Bâ-bana, yazmâ-yazmaya, getürünce-getirinceye, canızı-canınızı gibi.

Sözcük yapısında, ünlüden sonra gelen çift ünsüzden biri düşerse, düşen ünsüzün ünündeki ünlü uzar: Anatmah-anlatmak, elinen-elin ile yanış-yanlış. Ünsüz değişmelerine sıkça rastlanır. En belirginleri:

b-m: mahane-bahane
c-ç: dilençi- -dilenci, yalançı-yalancı
ç-c : acuh-açız, cıngırık-çıngırak
d-t : tiken-diken, tut-dut
f-v : hoşov- hoşaf, övele-üfele
j-c : cenderme-jandarma
k-g : gaba-kaba, gadı-kadı, gız-kız
k-h : ahşam-akşam, çıh-çık, dohtor-doktor
k-t : ayıtla-ayıkla
n-ğ : öğünde--önünde
n-l : lalin- nalın, löbet-nöbet
n-v : düvür- dünür
n-y : öynük -önlük
p-b : pahla-bakla, pıçak-bıçak, pahlava-baklava
s-z : zebil- sebil, zopa-sopa, sekzen-seksen
v-f : fişne- vişne, gayfe-kahve
v-ğ : öğey- üvey, öğ-öv

Erzincan ağzında, aynı sözcük içindeki ünsüzlerin yer değiştirmesi sıkça görülür. Irbıh-ibrik, surfa-sofra, tehne-tenha, körpü-köprü gibi.

Bunun yanı sıra ünsüz kısalmaları vardır. Mazez-Muazzez, möhübet-muhabbet, tüken- dükkân gibi.

Gülizar Ana'nın Askerdeki Oğluna Mektubu

Candan ve sevgülü oğlum Ehmet,

Mektibime başlamadan öğde selam eder gözlerinden eperem. Bacıların Zöhre, Güllüşah ve Möhübe selam eder ellerinden öperler, Deyiysen ki; üç bıdıkli (1) tarlayı satın da Tombilikgilin Hadice'ye el goyun. Oğlum hele sen asgerliğiy et de gel, ele seksen dene Hadice saha gurban ola. Avu... evelik (2) suratlı gızı da göyne nereden gatdın? Hemin ona gelene gadar neler var... Ben ehdetmişem saha avu... Hamzagilin güççük gızı alacağam. Anasınnan da gonuşduğum zaman, bıldır (3) demişdim ki "Hanım bahsakgın gızı ellere vermiyesen. Ben saha abuğam (4). O da demişdi ki: "Ena o nası söz, ben senden eyi gaynana mı bulacağam?"

Bıldır guzzige (5) verdiler büyük bacısını, bülürsen dünyanın cehizini verdiler. Çüter çüter makgat örtükleri, teşdisi (6), debbesi (7), zavrağı (8), güğümü, ilişdirinden (9) dut da dey (10) maşafasına (11) gaden. Nedim ki Hadice cıbıl canından başga neyi var?

Oğlum, İbraham Emin deyiy ki: "Ehmet esgerden gelsin ki, adamahıllı bir alafdar (12) tükeni açım. Yeter kıltığı (13) tarlalarda galıy. İreşberlik ağır zenetdür."

Ehmet geçen irehmetlik baban ürüyama girdi, gine kor gözenin başında ebdes alıydı. Dedim ki: "Ayahlarıy dibine gurban olum, adam ölmeyinen külli evini barhını unudur mu?""Dedi ki: He, öldüm de bi mevlüd mü ohutduz, netdiz?"

Ele hacil (14) oldum ki. Avu... zatinmi ne gara haberi gelecekse, senin baban olmaduğunu bülmiy mi saha izin vermiy? Deyiyem ki, izin ala da gelesen ki, bi mevlüd ohudah.

Ehmed çoraplarıyı da çitledim (15) İsmayilinen yolladım. İçine birez de çemişinen basdıh (17) goydum. Alanda büldüresen.

Bi gazan yapdurdum gulpu gadalı
Yaylalara düşdüm davar güdeli
Ehmedim esgere getdi gedeli
Hasiret galduh çemişinen basdığa
Bizim oğlan dutulmuş Tombiliğin gızına
Baba çıhsın Hadicenin yüzüne
Anan genç yaşında bah neler gördü
Gapı gibi yarı toprağa verdi
İrehmetlik baban ürüyama girdi
Uyandım ki sarılmışam yasduğa...

(1) Küçük (2) Kimi işler için kullanılan uzunca bir araç (3) Geçen yıl (4) Güveniyorum (5) Kambur (6) Bakır leğen (7) Kapaklı testi (8) Kapaklı bakır kazan (9) Süzgeç (10) Ta (11) Maşrapa (12) Tahıl (13) Eski ayakkabı (14) Utanma (15) Örmek (16) Dut kurusu (17) Pestil

(Yılmaz Akkaya, Erzincan Ağzının Fonetik ve Morfolojik Tetkiki, Mezuniyet Tezi, Şubat, 1968)

Ünsüz düşmeleri çokçadır. Yuha-yufka, çüt-çift, nalbat-nalbant, direm-dirhem gibi.

Ünsüz eklemeleri de sıkça görülür: Helbet-elbet, hayva-ayva, havlu-avlu, yaldat-aldat, yassir-esir gibi. Ünsüz türemesi, sözcük içinde ya da sonunda da görülür. Pambuh-pamuk, peydah-peyda, ilkindi-ikindi sürt-sür gibi.

ATASÖZLERİ: Yöre halkı, deneyimlerini, dünya görüşünü ve değerlerini, az ve öz sözle atasözlerine yansıtır. Yörede sıkça kullanılan atasözleri şunlardır:

"Aşını işini bilen eşini bulur, fakir olmaz" atasözüyle, kişilerin ancak çalışarak istediklerine ulaşabilecekleri anlatılır.

Bir sözü söylemeden sonuçlarını düşünmek gerekliliği: "Boğaz dedigin otuz iki kerttir, düşün düşün söyle" atasözüyle anlatılır.

Elden çıkarılması istenmeyen şeyin, tehlikeye açık durumlardan uzak tutulması gerekliliği "Dere yanında tarla alma sel için, kırkından sonra kız alma el için" atasözüyle anlatılır.

Amacına ulaşmak için sabreden kişinin, bunun karşılığını göreceği "Tekneyi bekleyen çöreği yer" atasözüyle vurgulanır.

Kimi kurnaz kişilerin, adı kötüye çıkmışlardan daha zararlı olabileceği "Kurdun adı yamana çıkmış, tilki vardır baş keser" atasözüyle anlatılır.

"Az ateş çok odun yakar" atasözü, küçük bir tehlikenin, elverişli ortamda büyük zararlara neden olabileceğini vurgular.

Tehlikeli bir durum ortaya çıktığında, ondan uzak kalmanın yollarını aramak gerekliliği "Baktın kar havası, eve gel kör olası" atasözüyle dile getirilir.

Bir kimsenin ya da şeyin değerinin, kendisindeki niteliklerle artacağı "Bıçağı kestiren kendi suyu, insanı sevdiren kendi huyu" atasözüyle belirtilir.

NİNNİLER: Yöre ninnilerinde, çocuğa karşı duyulan sevgi, şefkat ve beslenen umutlar dile getirilir.

Yörede, kız ve erkek çocuklara söylenen ninniler ayrıdır.

Erzincan'dan birkaç kız ve erkek çocuk ninnisi:

Beşiğini devirsin ninni
Erliğini bilirsin ninni
Tanrı korusun hu hu
Sen yavrumun ilkisin ninni

Oğlum beyler beyidir ninni
Beyler elin beyidir ninni
Kırk kız kurban olsun ninni
Oğlum yürek beyidir hu hu

Kargaların odası
Samanlıktır yuvası
Gel kızımın babası
Getir lokum maması

BİLMECELER: Bilmecelerin, ortak ürünler içinde önemli bir yeri vardır. Bilmece sorma geleneği canlılığını korumaktadır. Yöre bilmecelerine birkaç örnek:

Yeraltından yıldız geçer (Saban demiri)
Beş kardeş bir kuyu işler (Çorap şişi)
Dağdan akıttım büke sıkıttım (Para ve kese)

Erzincan'dan Bir Halk Öyküsü: Asuman İle Zeycan

Erzincan'da, Kaleli Bey'le kethüdası Derviş Ahmed'in çocukları olmaz. Bey'in bu durumdan yakınması üzerine kethüda, "Çıkıp dolaşalım belki ağzı dualı bir dervişe rastlarız, derdimize çare bulur" der. Birlikte yola düşerler. Yaylada rastladıkları bir dervişe içlerini açarlar. Derviş onlara birer elma verir. Elmanın yarısını kendilerinin yemesini, yarısını da karılarına yedirmelerini söyler. "Kimin kızı olursa, öbürünün oğluna versin" diyerek ortadan yiter.

İkisi de denileni yapar. Beyin bir kızı, kethüdanın bir oğlu olur. Çocuklar birlikte büyüyerek, okul çağına erişir. İkisinin de henüz adı konmamıştır. Bir gün beyle kethüdanın yaylada rastladıkları derviş gelerek oğlana Asuman, kıza Zeycan adını verir.

Bir raslantı sonucu annesinden, Asuman'ın kardeşi değil nişanlısı olduğunu öğrenen Zeycan, ona yakınlık duymaya başlar. Asuman da Zeycan'ı sevmektedir. Onların bu tutkularını bilen bir kadın, durumu beye bildirir. Bey öfkelenerek kethüdayı ve oğlunu konaktan kovar.

Asuman, babasını göndererek Zeycan'ı istetir. Bey önce kabul eder ancak karısı razı olmaz. Bunun üzerine kethüdaya olumsuz yanıt verir.

Bir gece iki genç düşlerinde ak sakallı bir derviş görür ve onun elinden "Aşık Badesi" içerler. Her ikisi de şiir söylemeye başlar. Bu düş üzerine duygularını birbirlerine şöyle anlatırlar:

Asuman;
İstemem tabibi peymane buldum
Çaresiz dertlere düştüm ne dersin?
Hakkın himmetiyle ummane daldım
Bahar seli gibi coştum ne dersin?

Zeycan;
Dün gece seyrimde oldum divane
Vardığım kırkların yoludur yolu
Eli bağlı durdum Ande "divan"ına
Sundular bir kadeh doludur dolu

Tüm çabalarına karşın sevdiğine kavuşamayan Asuman, sonunda gurbete çıkmaya karar verir. Mendilini Zeycan'a armağan eder ve onunla vedalaşır. Zeycan da anmalık olarak yüzüğünü ona verir.

Kaleli Bey, kızını da almış yaylaya çıkmıştır. Asuman'ın yolu buraya düşer. Tanınmamak için bir çobanla giysilerini değiştirir ve bey çadırının önünden geçer. Bey onu tanımaz ve kızıyla âşıklık sınavına girmesini ister. Asuman, kaybedenin öbürüne kul olması koşuluyla kabul eder. Karşılıklı söyleşirler. Sonunda Zeycan yenilir ancak bey kızı vermemekte kararlıdır. Asuman'a para önerir ama o kabul etmez. Tekrar yollara düşer. Bey, olanları anlatıp kendisini karalamasından korktuğu için Asuman'ı öldürtmek ister. Adamlarını ardından yollayarak, öldürüp kanlı gömleğini getirmelerini buyurur. Adamlar Asuman'ı yakalar. Asuman, son bir kez Zeycan'ı görmek için yakarır. Adamlar dayanamaz ve kabul ederler. Asuman, Zeycan'a kendini tanıtır ve yüzüğü gösterir. Zeycan adamlara yalvararak, sevdiğinin canını kurtarır. Kanlı bir gömlek, Asuman'ın gömleğiymiş gibi beye götürülür. Asuman yine yollara düşer.

Bir dağ başında tipiye tutulur ve kendini kurtarması için Tanrı'ya yakarır. Derviş hemen imdadına yetişir ve onu kurtarır, isteği üzerine Asuman'ı Basra'ya ulaştırır.

Asuman, burada Afyoncu Dede'nin kahvesine yerleşir ve gelenlerin isteğiyle şiirler söyler. Ünü çevreye yayılır, herkes kahveye akın etmeye başlar. Bundan hoşlanmayan öbür kahve sahipleri bir kocakarıdan Asuman'ı yok etmesini isterler. Kadın, Asuman'ı bahçesine çağırır ve gizli bir kuyuya atar. Burada söylediği şiirlerle yardım dileyen Asuman'ı derviş kurtarır.

Asuman, Zeycan'ı çok özlemiştir. Dervişe, sevdiğinden haber getirmesi için yakarır. Derviş, Erzincan'a giderek Zeycan'ı görür ve onunla söyleşir. Zeycan, sevdiğinden aldığı mendile gül doldurarak dervişle gönderir. Armağanını gören Asuman'ın özlemi dayanılmaz olur. Dervişten kendisini Zeycan'a kavuşturmasını ister. Birlikte Erzincan'a giderler. Derviş Asuman'a atının bastığı topraktan bir avuç almasını söyler. Bu toprak derdinden gözlerini yitiren kethüda Derviş Ahmed'in gözlerini açacaktır.

Bu sırada Zeycan'ın düğünü yapılmaktadır. Âşık olarak konağa giren Asuman, tüm gece Zeycan için çalar, söyler. Tam ayrılacakken Zeycan onu durdurur ve Erzurum Valisi'nden yardım istemesini önerir.

Bir deli görünümünde Erzurum Valisi'ne giden Asuman, başından geçenleri anlatır. Vali, yardımcısı Timurpençe'yi çağırarak, Kaleli Bey'i öldürmesini ve Zeycan'ı Asuman'a vermesini buyurur. Timurpençe, beyle görüşür ve olanları, kendisiyle bir köylü arasında geçmiş gibi aktarır. Bey, "Fakir düşmüş olsa da bir kimseye verilen sözün tutulması gerektiğini" söyler. Bunun üzerine Timurpençe gerçeği açıklar ve beyin öldürülmesini buyurur. Ancak Asuman, buna engel olur.

Asuman dervişin atının bastığı toprağı babasına götürür ve kethüdanın gözleri açılır. Beyle tüm anlaşmazlıklarını unutarak tekrar kardeş olurlar.

Asuman ile Zeycan ise yedi gün yedi gece süren bir düğünle evlenir ve yaşamlarının sonuna değin mutlu yaşarlar.

(Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Cilt. I, Ocak, 1977)

Kuyruğu kendirden, kendisi demirden (İğne-iplek)
Gök altında yaşlı taş, gelene de has, gidene de has (Cami)
Canlı kaçar, cansız kovalar (At arabası)
Dam ardında teke bağlı, boynuzları köke bağlı (Kabak)

ALKIŞLAR VE KARGIŞLAR: Erzincan'dan yerel dil özelliklerinin belirgin olduğu birkaç alkış ve kargış örneği:

Hırtlığe şiş aha
Zıkgımın kökünü yiyesen
Esfele sefiline gadar get
İki göze mil aha
Etdüğü çekesen oglan, itler gibi uluyasan
Oy yetişmeyesen sabağa çıhmayasan

Daha neçe bayramlara çıhasan
Elin gözün dert görmiye
Allah su gibi muradıy vere
Allah kese Halil İbrahim bereketi vere
Gurban olduğum Allah dırnağıy daşa tohundurmıya

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Erzincan halk müziği ve oyunları ezgi yapısı, ritm ve figürleriyle özgün bir renklilik ve çeşitlilik gösterir. Halk oyunlarının ezgi, diziliş ve figürlerinde Elazığ, Erzurum, Gümüşhane ve Sıvas dolaylarının etkileri ilk bakışta sezilir. Refahiye, Kemah ve Eğin ilçelerinin halk oyunları ve müziğinde zenginlik, kendilerine özgü akıcılık ve incelik vardır.

HALK MÜZİĞİ: Erzincan ve çevresinde halk müziği ürünleri çok ve çeşitlidir. Deyişler, türküler, ağıtlar, gelin havaları, doğa türküleri yöreyi tümüyle yansıtır.

Halk müziğinin, çok değişik ritm zenginliği vardır. 2 ve 4 zamanlı ana usullerle, bunların üçerli biçimlerine sık rastlanır. 5,7,8,9 zamanlı birleşik usullerin değişik tipleriyle, 10 ve 11 zamanlı usullerin her tipine uygun ezgiler vardır. 3+3+2+2=10 düzenindeki usul ilk burada saptanmıştır. "Böyle İkrar İlen Böyle Yolunan" ve "Ezel Bahar Olmayınca Kırmızı Gül Bitmez İmiş" adlı ezgiler, bu usulün güzel örnekleridir. "Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar" 11 zamanlıdır. Halk müziğinde bu usulde derlenen ilk türküdür. İliç'tendir. "On Dört Bin Yıl Gezdim Pervanelikte" (Haydar Haydar) baştan sona dek ezgi değiştiren, saz bölümlerindeki görkemiyle halk müziğinde ayrı bir yeri olan türküdür.

"Bir Yar Getirmişem" 14 zamanlı, "Eminem Kızı" 18 zamanlı, "Aşıklar Neylesin Seni", 20 zamanlı türkülerdir. Bunlar, halk müziğinde çok az rastlanan usullere örnektir. Doğu Anadolu'nun başka yöreleri gibi Erzincan da uzun havalar yönünden zengindir. Hoyrat, Maya, Kesik, Garip, Kerem, Yahyalı Kerem, Tatyan Kerem, Durmalar ve bir bölüm ağıtlar değişik sözlerle uzun hava olarak söylenir.

"Yar İçerden, Kes Bağrım Yar İçerden", "Oğul Kuleden Gel Kuleden", "Bir Gül İçin Bülbül Giymiş Kareler" Erzincan yöresinin tanınmış uzun havalarıdır.

Semah (Samah) denen dinsel raks ve ezgiye, Erzincan yöresinde de rastlanır. Kırklar Semahı, Kırat Semahı, Durnalar Semahı, Dem Geldi Semahı, dört büyük semahtır. Kırklar Semahı, yörede Erzincan ya da Bozok Semahı adıyla anılır. Ezgi, ritm, figür yönleriye değişiklik gösteren semahlarda dört bölüm vardır. Erzincan Semahı'nın bölümlerindeki müzik, Ağırlama, Sıktırma ve İkileme, Yeldirme-Pervaz, Son Bölüm olarak düzenlenmiştir.

Ağırlama: Karar perdesiyle bunun yedinci derecesi arasında ağır bir tempoyla 2+2+3+2=9 biçimindedir.

Sıktırma ve İkileme: Karar perdesiyle 3. derece arasında ve ağırlamaya göre daha yürük tempoyla, 2+3+2+2=9 düzenindedir.

Yeldirme-Pervaz: Karar perdesinin, 2,4,5. derecelerinde ve çok yürük tempoyla 6/8'lik ya da 5/8'lik düzendedir.

Son Bölüm'de yine ağırlama müziğine dönülür ve parça bu ezgiyle ağır ağır sona erer.

Erzincan halk müziğinde, Eğin'in ayrı bir yeri vardır. Eğin ağzı kendi içinde Abçağa, Teymen, Vank, gibi ağız özellikleri gösterir. "Yeşil Kurbağalar Öter Göllerde" adlı uzun hava başka yörelerde de söylenen ünlü bir ezgidir. "Ala Gözlü" ve "Hoyrat" da tanınmış uzun havalardır.

"Kızardı kayalar, al geydi dağlar" sözleriyle başlayan kına havası, ezgi değeri yüksek, ünlü bir kına havasıdır.

Erzincan ve dolaylarında üç kez resmi derleme yapılmıştır. Birincisi 1929'da İstanbul Darülelhan'ınca gerçekleştirilmiştir. Yusuf Ziya, Mahmut Ragıp, Remzi ve Ferruh Arsunar katılmıştır. İkinci derleme, Ankara Devlet Konservatuvarı adına yapılmıştır. 1937'deki bu derlemede Ferit Alnar, Necil Kâzım Akses, Ulvi Cemal Erkin, Halil Bedii Yönetken, Muzaffer Sarısözen, Teknisyen Arif Etikan çalışmışlardır. 1961'de Ankara Radyosu'nca gerçekleştirilen derleme çalışmalarına, Fikret Otyam, Mustafa Geceyatmaz, Mücahit Küçükbaran katılmıştır.

Ayrıca yerel sanatçıların Türkiye Radyoları'nda banda okudukları ezgiler arşivlenmiştir. Yapılan bu derlemeler sonucunda Erzincan'da âşık müziğinin tüm kurallarıyla yaşadığı anlaşılmıştır. Kerem, Garip, Köroğlu, Emrah, Sümmani, Hatai, Pir Sultan, Kemteri, Sefil, Sıtkı, Kul Himmet, Nesimi gibi ustaların yaşam öyküleri saz eşliğinde anlatılır. Aşık geleneğinde usta-çırak ilişkileri geleneksel biçimde sürmektedir.

YÖRENİN ÜNLÜ TÜRKÜLERİ: Erzincan ve dolaylarında derlenen türküler şunlardır: Süpürgesi Yoncadan Eminem, Keklik Taşta Ne Gezer, Bahçesinde Neneyim, Gurbete Gidişimdir, Sabahın Seher Vaktinde, Sıyrıldım Düştüm, Taşa Verdim Yanımı, Kızardı Kayalar, Havuz Başının Gülleri, Cihar Attım Şeş Oynadım, Kız Senin Derdinden, Bir Ay Doğar Pasenden, Kemerim Yar, Başı Pare Pare, Bahçenin Kapısın Açtım, Dağları Dağlasınlar, Al Atta Yeşil Kolan, Akşamın Vakti Geçti, Haydar Haydar, İsmini Sevdiğim Saadetli Dostum, Melik Şerif Düzü, Erzincan Semahı, Küstürdüm Barışamam, Keklik Gibi Kanadımı Süzmedim, Tanrıdan Diledim, Yar İçerden, Kuleden Gel, Bir Gül İçin, Vardım Hind Eline, Çay Ayağı Adalar, Nasıl Yar Diyeyim, Ezel Bahar Olmayınca, Ela Gözlerini Sevdiğim Dilber, Erzincan' dan Kemah'tan, Aşıklar Neylesin Seni, Böyle İkrar İlen, Hey Erenler, Ala Gözlü, Munzur Dağı, Kına Havaları, Gelin-Kaynana Türküsü, Hamamın Kapısı, Bana Bir Yar, Büyük Ceviz, Tatyan, Nana Gelin, Bahçeye İndim ki, Eşik Üstü, Elinde Süt Küleği, Hayriye, Sivingin Ucu, Tırnana, Bir Seher Vaktinde, Şebgenin Kavakları, Halay Havaları.

Ağıtlar: Erzincan ağıtların sıkca rastlandığı bir yöredir. 1939'daki depremde on bin, den çok insanın toprak altında kalmasına yakılmış ağıtlardan biri bu türe örnektir:

Erzincan duman oldu
Halimiz yaman oldu
Kanlar karıştı kana (kara)
Ayrıldık Erzincan'dan
Ottan, ocaktan candan

Erzincan yolu kara
Düştük gene biz dara
Böyle felâket nola
Ayrıldık Erzincan'dan
Ottan ocaktan candan

Ocaklar sönüp gider
Masumlar cansız yatar
Yarap halımız beter
Ayrıldık Erzincan'dan
Ottan ocaktan candan

Halk Sazları: Bağlama kültürü Erzincan'da yaygındır. Cura ve çöğür dedikleri sazları tezenesiz çalarlar. Sağ elin parmak uçlarını, tezene gibi kullanırlar. Bu teller üzerinde sıyırarak çalma yöntemine "şelpe" denir.

Tezeneli sazlardan, bağlama ailesinin tümü kullanılır. Üflemeli sazlardan zurna, dili-dilsiz kavallarla, dağ köylerinde çığırtma çalınır. Çığırtma, kartal kemiğinden yapılan dilsiz, nefesli bir sazdır. Dilli kavallara düdük, tütek, düllüce derler.

GELENEKSEL OYUNLAR: Yörede pek çok çeşitli geleneksel oyunlar vardır. Bunlarda çevre illerin etkileri belirgindir.

Geleneksel Halk Oyunları: Kol havaları ve halaylar yaygındır. Erzurum, Elazığ, Gümüşhane, Sıvas oyunlarının etkileri belirgindir. Kemaliye (Eğin) halk oyunları çeşitlilik ve zenginlik açısından ayrı bir önem taşır.

Halay Havası: Hem kentte, hem de kırsal kesimde oynanır. Düğünlerde davula tokmak vurulduğunda, herkes oyuna çağrılı sayılır. Özellikle Eğin'de yaygın biçimde oynanır. Halaylar türkülü-türküsüz diye ayrılır. Halaya, türküsüz oyunlarla başlamak gelenektir. Çeşitli türküler, halay olarak toplu söylenip oynanmaktadır.

"Bahçeye indim bakraç kolunda
Sırma saç dökülmüş ince belinde" ve
"Keklik taşta ne gezer" yaygın biçimde oynanan halaylardır.

"Geline bak geline
Kına yakmış eline
Yazık olmuş geline
Düşmüş sarhoş eline"

dizeleriyle tanınan ezgi de halay biçiminde oynanır.

Gelin Havası: Erzincan ve Kemaliye'de oynanır. Oyun havasını önce gelin oynar. Sonra genç kızlar, kadınlar "Kekliğim seker ağlar" diye bilinen ezgiyi halay biçiminde oynarlar. Toplu karşılama biçiminde oynandığı da olur.

A Kuzum Kınalı Kuzum: Düğünlerde gelin ve anası karşılıklı oynar. Toplu karşılama biçiminde de oynanır. Kız yanı bir sırayı, ana yanı bir sırayı oluşturur. önce ana ve yanındakiler söyler. Ardından kız yanı "Ben varmam ona" diye yanıtlar. Yanıt üzerine ana yanı geri çekilerek kendi aralarında konuşur. Oyun, kız sırasının "Ben vardım ona" demesine değin sürer. Kadınlarca oynanan bir halaydır.

Bağsız Halaylar: Erzincan ve Kemaliye' de düğün törenlerinin çeşitli evrelerinde söylenen ve oynanan karşılamalar vardır. Bunlar, bağsız halay niteliğindedir.

Gelini almak için gelindiğinde yemekte oğlan evi şu sözlerle başlayan bir karşılama söyler ve oynar:

"Elinde süt küleği
Öyledir yar öyledir."

Güvey hamama giderken erkeklerin söyleyip oynadığı bir başka karşılama havası da şöyle başlar:

"Sabahın seher vaktinde
Görebilsem yarimi."

Başka bir karşılama türküsü, geline kına yakılırken söylenir ve oynanır: "Eşik üstünde durdun mu canım".

Hemen ardından söylenerek oynanan bir karşılama da şudur: "Anama deyin ki gelsin yanıma".

Sarhoşbarı: Oyuncular, ellerini yanındakilerle taraklayarak omuz düzeyinden yukarı kaldırırlar. Sarhoşbarının sonlarında bacaklar, ayaklar önem kazanır. Oyunun sonunda oturma devinimleri vardır. Biterken, bu devinimler birkaç kez ve hızla yinelenir.

Hoşbilezik: Oyuncular, ellerini doğrudan omuzlardan kavrar. Devinimler sağ ayaktan başlar, sol ayakta son bulur. Hoşbilezikte de oturma ve yürüme devinimleri vardır.

Altın yüzük, hoş bilezik kollar nazik uy,
Ben yarimden ayrıldım, bana da yazık uy.

sözleriyle başlayan ezgi davul-zurna eşliğinde oynanır.

Tamzara: Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaygın bir oyundur. Eğin'de halay biçiminde oynanır. Oyuncular, karşılıklı dörtlü ve gruplar biçimindedir. Başka bir biçimineyse "Arapgir Tamzarası" denir. Özellikle yöre Hıristiyanları, kadın erkek karışık oynar. Kol kola ve el ele bir sıra ya da karşılıklı oynanan bu oyun polkaya benzer.

Tavukbarı: Barların en güç olanlarından biridir. Güçlük bacak ve ayak figürlerindedir. Bedenin tüm ağırlığı tabana verilir. Topuklar kaldırılır. Bacak kırma devinimiyle oturulur. Oturmayla birlikte çeşitli figürler yapılır. Kalkarken, oturmada olduğu gibi ağır devinimler vardır.

Hançerbarı: Silahla oynanan oyunlardandır. Elleri hançerli iki kişi oynar. Oyun alanına oyunculardan biri bir eli yukarda, bir eli arkasında çıkar. Öbür oyuncu ağır yürüyüşle alanı dolaşır.

Birinci oyuncu,ikinciyi10-15 adım uzaktan izler,onun devinimlerini yineler. Ardından birinci oyuncu yürüyüşe başlar. İkinci onu izler. Bu üç kez yinelenir. Oyunda, bacakların devinimlerine kollar ve ellerdeki hançerler de katılır. Beceri oyuncunun bileklerindedir. Çünkü hançerler koltuk altlarından ve bacak aralarından geçirilirken yaralanma olasılığı vardır. Bu devinimler bitince her iki oyuncu birbirlerine karşı yürüyüşe geçer. Yürüme ve koşma sırasında hançerler de devinimlere uyar. Oyunun sonunda sıçrama ve oturma figürlerine geçilir. Otururken oyuncular birbirlerine hançerlerle atakta bulunur. Çeşitli figürler yaparlar. Geçmişte Hançerbarı'nın her parmak arasında bir bıçakla oynandığı söylenir.

Karşılıklı Kol Oyunları: Karşılıklı oynanır. İki ya da dört oyuncu vardır. Oyunculara eşlik eden çalgılar, klarnet, tef, keman ve darbukadır. Oynayanlar da çalgılarla birlikte söyleyebilirler. Bana Bir Yar Olsun, Büyük Cevizin Dibi, Derelerde Biter Kamış, Süpürgesi Yoncadan, Eğinli misin, Türkmen Kızı, Hamamın Kapısı, Kız Bostanda Lahana, Dut Ağacı, Bahçeye İndim ki, Su Gelir Taşa Taşa, Güvercin Hop Nanay, Hostaya Göçü Geldi karşılıklı oynanan kol oyunlarıdır.

Gecegü: Eğin köylerinden Gecegü'nün bir oyunudur. Oyun 2/4'lük basit usulle oynanır. Sağa ve sola hafif devinimlerle başlar giderek gelişir; zıplamalar, zıplayarak dönüşlerde sert bacak savurmalarla sürer.

Sinanlı: Sarıçiçek Yaylası'nın en geniş obası olan Sinanlılar'dan adını almış bir halaydır. 9/8'lik tempoyla oynanır. Ağır halaydır. Öbür ağır halaylardan ayrılığı, ayakta oynanırken bacakların sert devinimleri ve ayakların yan yan savrulmasıdır. Çömelme durumundaki figürler öbür halaylara benzer.

Hayriye: Bir Eğin halayıdır. Oyuna sol ayaktan ve sola doğru yönelmiş durumda başlanır. Sol ayak üzerine iki atılıştan sonra, yine sol ayak kaldırılır ve el vurulur. Beş altı atılışın ardından aynı devinimler sağa doğru yapılır. Oyun böylece, her iki yana, iki ya da üçer dönüşle bitirilir.

Küçük Tamzara: Tırnana da denir. Devinimli bir oyundur. Oyuna sol ayakla başlanır. Üç sola, üç sağa dönülerek ileriye atılıştan sonra, sağ ayak üzerinde zıplanır. Yine sağ ayak üzerine düşülür. Ardından sol ayak üzerinde durularak, sağ ayak iki kez vurulur ve geri sıçranır. Sağ ayak üzerinde durularak yeniden sol ayakla başlanır.

Karaçor: Halay türünde bir Eğin oyunudur. Bir Türk oymağının adını taşır. Bacak dolayarak ileri zıplamalar ve geri çekilmeler, oyunun özgün figürleridir.

Sıklama: Bir Eğin oyunudur. Kollar dirseklerden kenetlenerek, eller sımsıkı tutulur. Devinimli, sert, hızlı oynanan bir oyundur.

Kasap: Pesten başlayarak gittikçe çabuklaşan ve çok devinimli olan bu Eğin oyununda ezgi, sürekli olarak hızlanır. Oyuncu ezginin temposuna yetişmekte güçlük çektiğinde oyun biter.

Köy Seyirlik Oyunları, Ortaoyunları: Yurdun öbür yörelerinde oynanan köy seyirlik oyunlarına Erzincan'da da rastlanır. Saya Gezme yöreye özgü bir oyundur.

Saya Gezme (Uğur ve Bereketin Simgelenmesi): Hayvan kültürüne bağlı oyunlardandır. "Saya", "Körkü", "Tortu" ve "Kuzunun Tüyü Bitti" gibi adlarla da anılır. Şubat ortalarında koyun, keçi çobanlarınca oynanır. Oyun, koyun ve keçilerin doğmalarıyla ilgilidir. Bu geleneksel oyun ilkyazın gelişini de muştular. Oyuncular, Saya Kocası ve Gelin'dir. Saya Kocası yaşlı, uzun, ak sakallıdır. Başı sarıklıdır. Sırtı kamburdur, bastonludur, uzun palto giyer. Kollarına ikişer küçük çan takılmıştır. Tanınmayacak biçimdedir.

Çevik bir kişidir. Gelin, Saya'nın sevgilisidir. Kadın kılığına girmiş bir erkektir. Başına işlemeli ak örtü sarmıştır. Beşbirlikleri vardır. Oyun, döleden (keçilerin yavrulaması) elli gün önce hazırlanır. Kış sonunda yaşlılar Saya'nın kim olacağını merak ederler. Şubat ortalarında sayacılar gizlice hazırlanır. Oyunun başladığı gece, davul-zurna Saya'ya uygun hava çalar. Oyuncular ortaya çıkar. Meraklılar Saya'yı izler. Sayacılar sırayla evleri dolaşır. Her evin önünde türlü oyunlar oynanır. Oyunda Saya'yla gelin konuşmaz. Konuşurlarsa oğlakların ölü doğacağına inanılır. Saya, dolaşırken sağa sola vuracak olursa, hiç kimse ses çıkarmaz. Çocuklar Saya'nın görünüşünden ürkerek kaçarlar. Sonunda her evden sayacılara bulgur, yağ, yumurta ve başka armağanlar verilir. Oyuncular bunların bir bölümünü yer, kalanı yoksullara dağıtılır. Oyun bu biçimiyle İliç'te oynanır.

Çocuk Oyunları: Erzincan ve çevresinde çocuk oyunları çok ve çeşitlidir. Başka yerlerde oynanan çocuk oyunlarına burada da rastlanır. Genelleşmiş çocuk oyunlarının, değişik özellikli ve yöreye özgü olanları da vardır.

Sek Sek, İp Atlama, Saklambaç, Açıl Susam Açıl bunlara birer örnektir.

Saklambaç, yörede ebeli ve kukalı olmak üzere iki türlü oynanır.

Kukalı Saklambaç: Yere küçük bir çember çizilir. İçine kuka denen bir top ya da boş kutu konur. Oyunculardan biri ebe olur. Başka bir çocuk kukaya tekme atar. Ebe kukayı alır, geri geri giderek yerine koyar. Bu sırada öbür oyuncular saklanır. Ebe gördüğü oyuncunun adını söyler. Ayağıylakukayabasar. Sobelenmemişçocuklardan biri ebeye görünmeden kukaya vurursa, ebe gene gidip kukayı yerine koyar. Bu yapılırken sobelenen çocuklar da kaçıp yeniden saklanır. Ebe kukaya vurdurmadan tüm çocukları sobelerse, oyun biter. Sobelenen çocuklar, isim takarak yeni ebeyi seçer.

Mendilim Köşe Köşe: Çocuklar iki kümeye ayrılır. Bir çizgi üzerinde karşılıklı dururlar. Bir küme öbürüne:

"Mendilim köşe köşe
Bizden size kim düşe"

diye sorar. Onlar da bir oyuncu adı söyleyerek, "Menekşe düşe, düşe" diye yanıtlar. Adı söylenen oyuncu, koşarak el ele tutuşan karşı kümeyi yarmaya çalışır. Yarabilirse oradan bir oyuncu alır. Yaramazsa, kendisi onlara katılır. Oyun iki kümeden birinde tek çocuk kalana değin sürdürülür. Oyuncular, tek kalan çocuğu çevreleyerek bir ağızdan "Çürük Elma" diye bağırır.

İp Atlama: Çok yaygın bir çocuk oyunu olan ip atlamada oyuncular, Erzincan dolaylarında şu tekerlemeleri söyler:

Opon mopon
Kızlara cüpon
Ninelere gözlük
Dedelere baston

Soğan sarmısak
Otur da kalk
Sigaramı yak
Keyfine bak

Açıl Susam Açıl: Başka yörelerde de bilinen iki kişilik bir oyundur. Çocuklardan biri elini yumruk yapar. Öbürü, parmağını arkadaşının avcuna sokmaya çalışır. Arala-

rında şöyle bir konuşma geçer:

— Açıl susam açıl.
— Açılmaz.
— Anahtar nerede?
— Suya düştü.
— Su nerede?
— İnek içti.
— İnek nerede?
— Dağa kaçtı.
— Dağ nerede?
— Yandı bitti kül oldu.

İki oyuncu da ellerini yumruk yapıp çenelerine dayar. "Vay benim köse sakalım" diye bağırır.

Çur Etmek (Aşık Kaçırmak): Oyuna girmemiş çocuklar, oyuncuların dalgın anında aşıkları alıp kaçar. Aşağı kaçıran çocuk onu önceden kararlaştırılmış yere ulaştırmaya çalışır. Ulaştırabilirse aşıkları oyunculara satabilir. Oyuncular, kaçırılan aşıkların yerine üçer, beşer aşık koyarak oyunu sürdürür. Bu kez, başka çocukların aşıkları çur etmemesine, yani kaçırmamasına dikkat ederler.

TARİHSEL YAPITLAR

Erzincan ve yöresinin Tunç Çağı'ndan bu yana yerleşme alanı olduğu bilinmektedir. Üzümlü Bucağı'nda bulunan Altıntepe, önemli bir Urartu merkezidir. Kazılarda, Urartu Kalesi'nin İlk Tunç Çağı katı üstüne kurulduğu saptanmıştır. Kale temelleri, buradaki Tunç Çağı'yla ilgili uygarlığın son evrelerinin bozulmasına neden olmuştur. Ancak, en alttaki kat korunabilmiştir. Araştırma ve incelemelerde, Altıntepe seramiğinin Karaz seramiğinden daha eski olduğu anlaşılmıştır. Kumlu hamurla elde yapılan bu seramiklerde kara, gri, kahverengi egemendir. Astarlı ve perdahlı olanları vardır. Çizgi tekniğiyle yapılan süslemelerde üçgen, zikzak, çizgi motifleri egemendir. Kimi özellikleriyle Altıntepe seramiği, Karaz seramiğinden ayrılmaktadır. Ayrıca Altıntepe'ye 2 km uzaklıktaki Küçüktepe Höyüğü yüzey araştırmasında bulunan Karaz türü seramiğe, Altıntepe'de de rastlanmıştır.

Altıntepe, Erzincan'ın 20 km doğusunda, Erzincan-Erzurum Yolu'nda, 500 m çapında çok dik bir tepedir. Urartu Kalesi'nin izleri günümüzde de görülmektedir. Ortaçağ'da, özellikle Akkoyunlular Dönemi'nde, yeniden yerleşme alanı olmuştur. Yörede Urartular'la ilgil buluntulara ilk kez 1938'de rastlanmıştır. 1959'da Profesör Tahsin Özgüç başkanlığında başlatılan kazılarda ortaya çıkarılan Urartu mezarları, bu uygarlığa ışık tutacak niteliktedir. 3 odalı anıtsal mezarlar Urartu üslubunda, çok iyi işlenmiş taşlardan yapılmış, üstleri yalancı kemer biçiminde örülmüştür. Bu yeraltı mezarlarıyla Urartular'ın ölü gömme gelenekleri ve mezar biçimleri belirginleşmiştir. Mezarlarda çok sayıda ve değişik türde değerli eşya bulunmuştur. Bunlar arasında altın, gümüş ve değerli taşlardan takılar, düğmeler; tunçtan vazolar, kazanlar, maşrapa ve çanaklar; pişmiş topraktan kırmızı astarlı perdahlı kaplar; değişik türde Urartu silahları vardır. Tümü Urartu sanatının parlak dönemindendir ve yüksek düzeyde yapıtlardır. Altıntepe'nin, büyük krala bağlı bir beyliğin yönetim merkezi olduğu sanılmaktadır. Çiviyazılı tunç eşyada, kral adları bulunmuştur. Buna göre mezarların İÖ VIII. yy sonu, VII. yy başından oldukları sanılmaktadır.

Altıntepe buluntularında Tanrı, insan ve hayvan motifleri önemli yer tutmaktadır. Özellikle kanatlı boğa üstünde uzun giysili, kanatlı Tanrı ve kanatlı at motifi ilginçtir. Bunlar, Urartu dini, Tanrıları ve inanışlarıyla ilgili bilgileri artırmaktadır.

Asıl Urartu kenti, alınması güç büyük bir kalenin içindeydi. Kent, kulelerle desteklenmiş sağlam bir surla çevriliydi. Surlar, içi taş ve kerpiçle doldurulmuş sandık biçimindeydi; genişliği yaklaşık 12 m'ydi. Kent suru, Doğu Anadolu'da bilinen Urartu kalelerine benzemekteydi. Burada, tek yapı katı ortaya çıkarılmıştır. Evlerin hiçbiri onarılmamış, tabanları yükseltilmemiştir. Tümünün İÖ VIII. yy sonu, VII. yy başından olduğu sanılmaktadır.

1960 kazılarında ortaya çıkarılan Urartu Tapınağı, güney-kuzey doğrultusunda, kare planlıdır. Duvarlar 1,15 m'ye dek kesme taştan, üstü kerpiçtendir. İki taş basamakla çıkılan girişten, uzun bir koridora, buradan kare planlı sellaya geçilmektedir. Sellanın kuzey ucunda heykel kaidesi bulunmuştur. Duvarlar kırmızı ve mavi renklidir. Tapınak revaklı büyük bir avluyla çevrilidir. Adak eşyasından, burasının, Tanrı Haldi'nin tapınağı olduğu anlaşılmaktadır.

Tapınağın doğusunda onunla ilgili yapılar, 45 x 26 m ölçülerinde büyük bir saray vardır. Duvarların kalınlığı 3 m'dir. Çatıyı ağaç ve kerpiçten 18 sütun taşıyordu.

Kazılarda, kaleye çıkan yolda büyük bir depo ortaya çıkarılmıştır. Burada düzgün diziler biçiminde, çok sayıda büyük küp bulunmuştur. Küplerin boyunlarında ölçüyü gösteren Urartu yazıları vardır.

Urartular kendilerine özgü saray, tapınak, mezar anıtı ve açıkhava tapınağı yapılarıyla, mimarlık tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Altıntepe, Urartu tarihi ve sanatının önemli bir halkasını oluşturmaktadır.

MERKEZ İLÇE: Erzincan geçmişte dokuma ve bakır işleriyle ünlü canlı bir merkezdi. Buradaki tarihsel yapıların çoğu, 1939 Depremi'nde yıkılmıştır. Bu yapılar ancak yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Ulu Cami, Kurşunlu Cami, Gerekgerek Camisi, Taşhan, Halilullah Camisi bunlar arasında sayılabilir. Kale de çok yıkıktır.

KÜMBET: Eski Erzincan'da Dörtyol'da tarlalar içindedir. Yapım tarihi ve yapımcısı bilinmemektedir. XIII. yy başlarından kaldığı sanılan taştan, sekizgen planlı bir yapıdır. Altta mumyalık vardır. Yapının piramit biçimi çatıyla örtülü olduğu sanılmaktadır. Kuzeydeki giriş ve pencereler sivri kemerlidir. Güneyde mihrap nişi vardır. Süslemesiz olan yapının çatısı ve üst bölümü çökütür.

KOYUN BİÇİMİ MEZAR ANITLARI: Akkoyunlu ve Karakoyunlular'ın ongunu (totem) koç biçiminde anıtlardır. Kimi ayakta, kimi aynı taştan yontulmuş kaideli, kimi de çökmüş durumadır. Bu anıtların biri çocuk bahçesinde, öbürü seker fabrikası nın bahçesindedir. Fabrika bahçesindeki anıt pembe granittendir. Arka bacakta daire içinde altı köşeli yıldız, ortada rozet motifi vardır. Ön bacaktaysa, 1381 tarihinin üstünde rozet bulunmaktadır.

BEY HAMAMI: Dörtyol'da çifte hamam planında bir yapıdır. Yazıtında, 1471'de Emir Seyyid kızı Zeyyad Hatun'un yaptırdığı bildirilmektedir. Haç biçimi dört eyvanlı, köşe hücreli hamamlar türündendir. Soğukluk beşik tonoz, sıcaklık pandantifli kubbeyle örtülüdür.

ÇADIRCI HAMAMI: Gerekgerek Mahallesi'ndedir. Yazıtında, 1548'de Şeyh Ahmed bin Mahmud'un yaptırdığı bildirilmektedir. Klasik Osmanlı hamamları planında, haç biçimi dört eyvanlı, köşe hücreli yapılardandır. Soyunma, soğukluk, sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Soğukluk beşik tonoz, sıcaklık ve halvet hücreleri pandantifli kubbelerle örtülüdür.

KEMAH İLÇESİ: Kemah, Darana, Daranalis, Jaranağhi ve Yunanca Kamaxa adlarıyla bilinen ilçe, kalesiyle ünlüdür. Arsak krallarının başkenti Ani'nin yerini almış; kale bu dönemde yapılmıştır. Mengücük Beyliği'nin merkezi Kemah'ta bu dönemden mimari yapılar bulunmaktadır.

KEMAH KALESİ: Yalçın kayalara yapılmış, alınması güç bir kaleydi. Yapım tarihi ve yapımcısı bilinmemektedir. Arsak (Arşak) krallarının adı geçtiğinden Hitit ya da daha sonra gelen İranlılar Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Ani, Birana, Gamahha, Berberi adlarıyla bilinmektedir. Burç ve bedenleri büyük blok taşlardan yapılmış, beş köşeli bir yapıdır. İçkale'de toprak damlı 60 ev vardı. Ayrıca üç cami, 8 mescit kalıntısı görülmektedir. Yavuz Sultan Selim'in, kaleyi aldıktan sonra bir burç eklettiği söylenmektedir. Günümüzde çok yıkıktır.

TAŞDİBİ KİLİSESİ: İlçenin kuzeyinde, Karasu kıyısındaki kayalara yapılmıştır. Hıristiyanlık'ın ilk dönemlerinde, Aya Thekala'nın yaptırdığı sanılmaktadır. İçte, kara üstüne al renkte melek-Meryem Ana- İsa üçlüsü çizilmiştir. Kalıntı ve resimler sağlamdır.

MERYEM ANA KİLİSESİ: Koruyolu Köyü'ndedir. Yapım tarihi ve yapımcısı bilinmemektedir. Yazıtı yoktur.

İSA VORİÇ KİLİSESİ (ÇAMLI MANASTIR — ÇANGİLİ VANK): Gökkaya Köyü yakınlarında, Karadağ Yaylası'ndadır. Çok yıkıktır.

GÜLABİ BEY CAMİSİ: Çarşı Mahallesi'ndedir. Üç yazıtı vardır. Başka bir yerden getirildiği sanılan yazıtta, 1328 tarihi görülmekte, asıl yazıtta, 1450'de Emir Gülabi Bey'in yaptırdığı bildirilmektedir. Ayrıca, XVIII. yy'dan onarım yazıtı bulunmaktadır. Kare planlı, eğimli çatıyla örtülü bir yapıdır. Doğu ve batı duvarlarında 2 dizide 3'er, güney duvarında mihrabın yanlarında 2 dizide 2'şer penceresi vardır. Kuzeye, daha geç dönemde son cemaat yeri eklenmiştir. İçten 4 dizide 12 ahşap sütunla 5 nefe ayrılmıştır. Sütunlar, ahşap kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Dikdörtgen niş içindeki mihrap mukarnas dolguludur, çevresi Barok süslemelidir. Niş içindeki taç kapının yanlarında sütunçeler vardır; ortadaki asıl giriş yuvarlak kemerlidir.

TUGAY HATUN KÜMBETİ: Çarşı Mahallesi'nde, bahçe içindedir. XIII. yy'da Mengücük Beyliği Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Silindirik gövde ve konik kubbeden oluşan yapı, çok yıkıktır. Haç biçimi planlı mezar odası pandantifli kubbeyle örtülüdür. Taçkapının özenli taş işçiliği ilginçtir. Burası, kıvrık dallar-rumiler, Selçuklu geçmeleri, örgü ve bitki-palmet motiflerinden dört dizi süslemeyle çevrelenmiştir. Çatı boyunca, palmetlerden bir korniş yapıyı çevrelemektedir.

MELİK GAZİ KÜMBETİ: 1071-1228'de yöreye egemen olan Mengücük Beyliği zamanındandır. Kemah'ın kuzeybatısında, Karasu'ya egemen kayalıklara yapılmıştır. Tuğladan, sekiz köşeli, iki katlı bir yapıdır. Alttaki mezar odasının ortasında üst katı taşıyan sekizgen bir sütun vardır. Orta direk, tavan silmeleri ve tavan, tuğla örgü düzenindedir. Sırsız tuğlaların arasındaki alçı dolgu süslemeler ve taçkapıdaki firuze çiniler, Büyük Selçuklular'ın İran'daki mimarisiyle bağlantılı görülmektedir. Melik Gazi Kümbeti bu bağlantının kurulabilmesi açısından önemli bir yapıdır. XII. yy sonu ya da XIII. yy başından olduğu sanılmaktadır. Bir başka görüşe göre yapı, Ebül Fetih Selçuk Şah'ın türbesidir.

BEHRAMŞAH KÜMBETİ: Melik Gazi Kümbeti'nin yanındadır. Biri tromplu, öbürü pandantifli iki kubbeyle örtülüdür. Birbirine geçmeli iki kare mekândan oluşmaktadır. Ana yapı taştan, anıtsal kapısı tuğladandır. Kapıda, pişmiş tuğla ve mozayikçini bir arada kullanılmıştır.Kırmızı tuğla ve firuze mozayik çiniler,yapıya renkli bir görünüş kazandırmıştır.1971'de onarıldığından, yalnızca taçkapı ve penceresi özgündür. Günümüzdeki biçimiyle kare kaideli, içten tromplu kubbe, dıştan piramit biçimi çatıyla örtülüdür.

GÜLCÜ BABA KÜMBETİ: Taşboğası çevresinde, yüksek bir tepeye yapılmıştır. XIII. yy'ın ilk yarısından olduğu sanılmaktadır. Düzgün kesme taştan, iki katlı bir yapıdır. Altta mezar odası, üstte sekizgen gövdeden oluşmaktadır. İçten kubbe, dıştan piramit biçimi çatıyla örtülüdür. 1971'de yenilenirken,piramit çatı kesme taştan yapılmıştır. .

ALİ BABA TÜRBESİ: Çarşı Mahallesi' ndedir. 1969'da onarılmıştır.Kare planlı, kubbeli bir yapıdır. Güneyde girişi ve her yüzde birer penceresi vardır.

GÜLABİ BEY HAMAMI: Caminin 10 m batısındadır. 1328'de camiyle birlikte yapıldığı sanılmaktadır. Soyunma, soğukluk, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan, klasik Osmanlı hamamları planındadır. Haç biçimi üç eyvanlı ve köşe hücrelidir. Sıcaklık ortada büyük bir kubbe, eyvanlar beşik tonozla örtülüdür. İki halvet hücresi kare planlı ve kubbelidir.

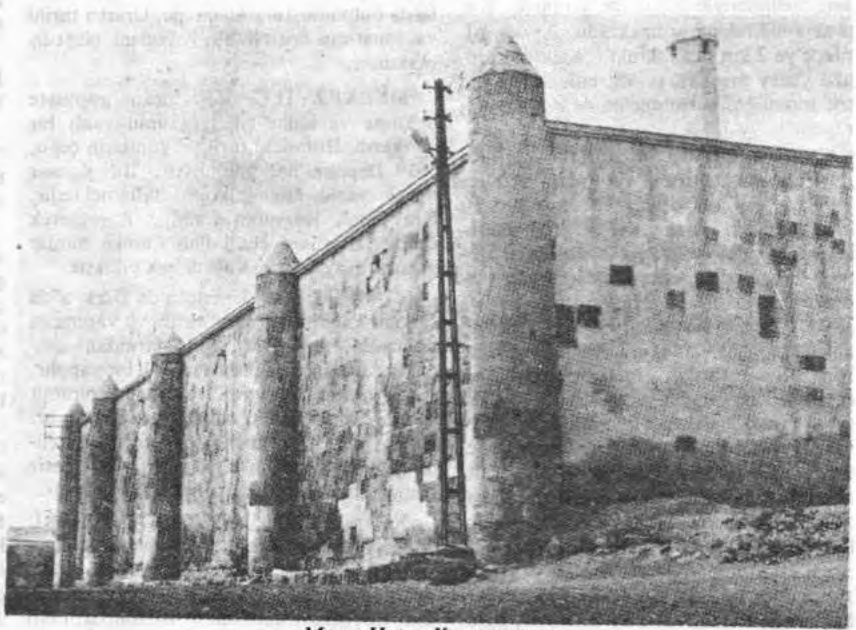
TERCAN İLÇESİ: Çadırkaya Bucağı' nda Çadırkaya Tepesi, Konarlı Köyü'nde Şirinli Kale, Esenevler Köyü'nde Şirinkayalar Mağaraları, Üçpınar Köyü'nde Vank Kilisesi, yörenin ören yerlerindendir.

MAMA HATUN TÜRBESİ: Anadolu' da örneğine rastlanmayan planı ve mimari özellikleriyle özgün bir yapıdır.1192'de ölen Saltuklu Erzurum Sahibesi Mama Hatun için yaptırıldığı sanılmaktadır. Saltuklu egemenliği 1202'de son bulduğundan, 1192-1202 arasında yapılmış olmalıdır. Mimarı Ahlatlı Ebul-nema bin Mufaddal'dır. Kimi ayrılıkları dışında, genel çizgileriyle Ahlat kümbetlerini andırmaktadır. Sarımsı kesme taştan yapı, iki bölümden oluşmaktadır. Ortada ana kümbet ve çevresinde dairesel duvar vardır. Çevre duvarı, içten 11 nişlidir. Bu nişlere Mama Hatun'un yakınlarının sandukaları yerleştirilmiştir. Ortada yükselen kümbet iki katlıdır. Dıştan 8 dışbükey dilimler, köşelerde ince uzun sütunçelerle son bulmaktadır. 8 köşeli kaide üstünde yükselen kümbetin altında çapraz tonozlu mezar odası vardır. Üst kattaki mescide 7 basamakla çıkılmaktadır. Taçkapı mukarnas dolgu, geometrik motifler, çok dilimli rozetler ve dörtlü düğümlerle bezenmiştir. Bordürlü dikdörtgen niş içindeki mazgal pencereleri üzüm salkımı, palmet, rumi süslemelidir.

MAMA HATUN KERVANSARAYI: Türbenin 30 m doğusundadır. Onarımlar yüzünden özgün biçimini yitirmiştir. Daha çok Osmanlı kent hanları planındadır. Sarımsı renkte, düzgün blok taştandır. Çevre duvarı konik çatılı 16 silindirik yarım kuleyle desteklenmiştir. Doğuda sivri kemerli taçkapı vardır.Girişin sağ ve solunda dikdörtgen planlı tonozlu odalar (depo) vardır. Ortada yamuk biçiminde üstü açık avlu, kuzey ve güneyinde yük hayvanları

Sultan Melik Türbesi, Kemah

Mama Hatun Kervansarayı

1939

1940

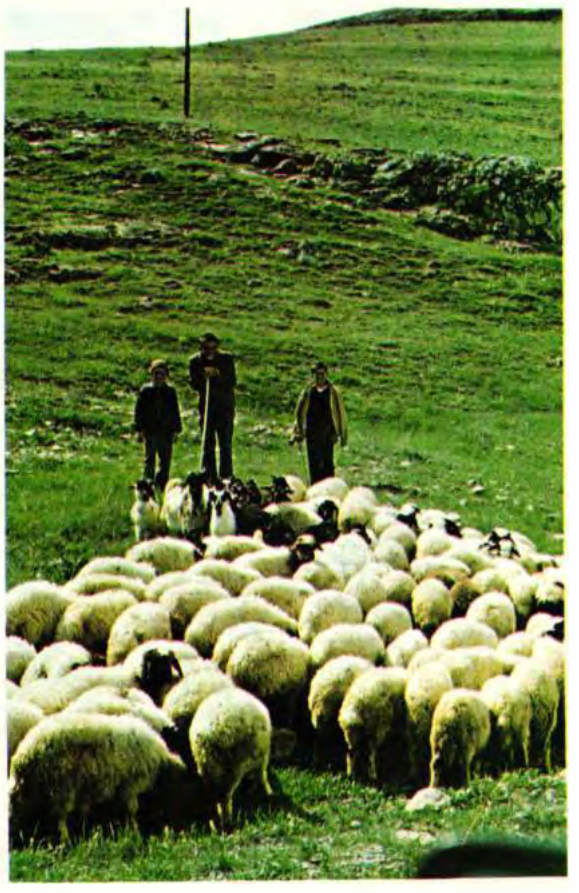

1939 - 1940 - Erzincan'da pancar çapası
1941 - Kireç ocağı ve karayolları çalışmaları, Tercan
1942 - Hayvancılık

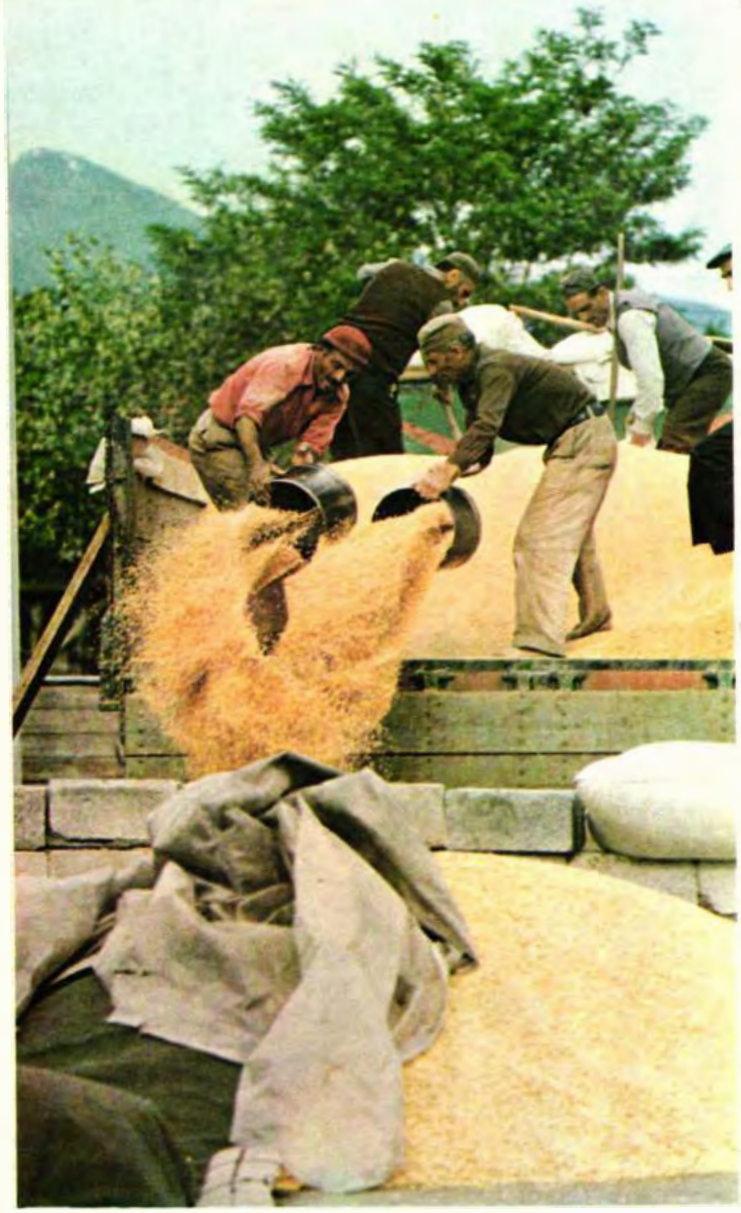
1941

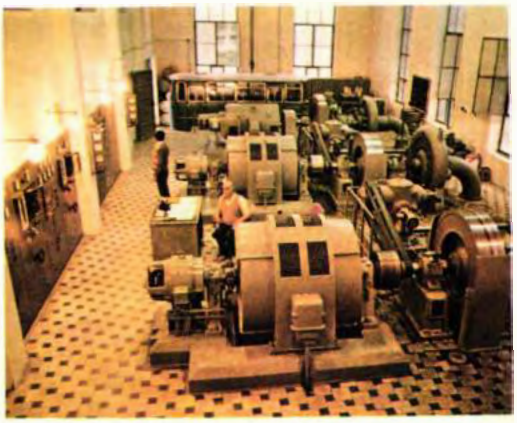
1942

1943

1944

1943 - Tahıl ambarlara boşaltılıyor
1944 - Erzincan Elektrik Santralı
1945 - 1947 - Bakır işçiliği ve bakır kaplar

1945

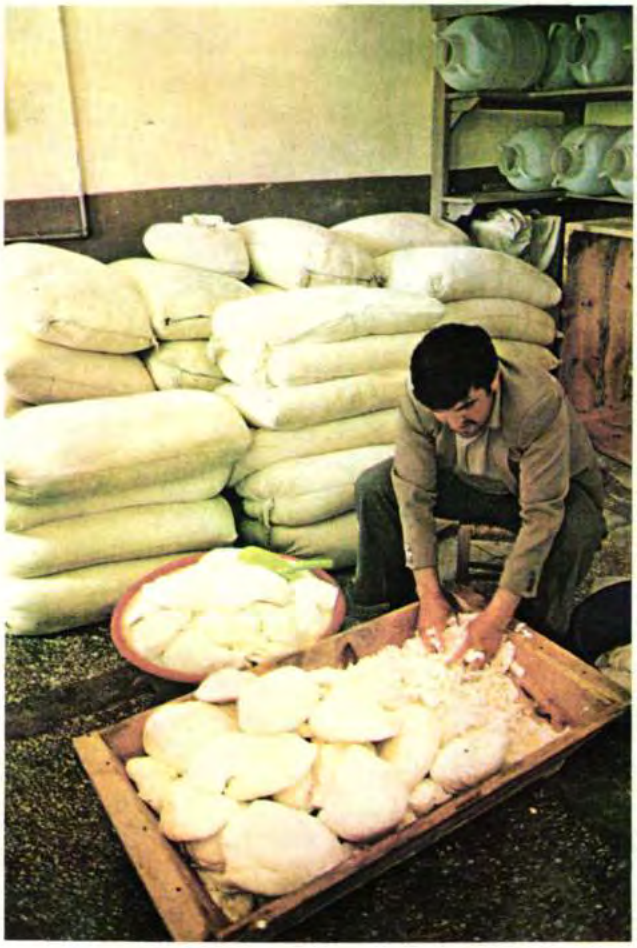
1946

1947

1948

1949

1948 - 1949 - Tulum peyniri
1950 - Erzincan Şeker Fabrikası
1951 - Sümerbank Pamuklu Sanayii
1952 - Ersan Gıda Maddeleri Fabrikası

1950

1951

1952

1953

1954

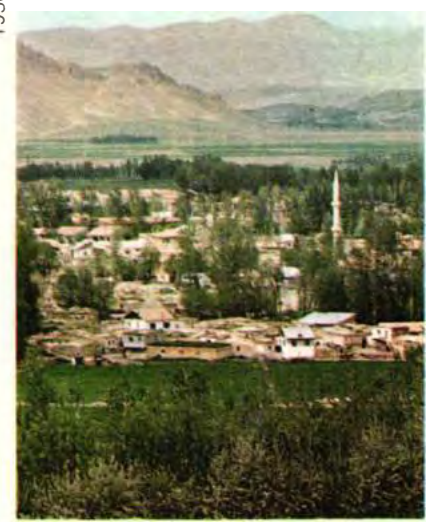

1953 - 1954 - Ping-pong (masatenisi) oynayan sporcular ve Erzincan Kapalı Spor Salonu
1955 - Ortaokul
1956 - Çayırlı
1957 - Kemah
1958 - Tercan
1959 - Erzincan Belediyesi

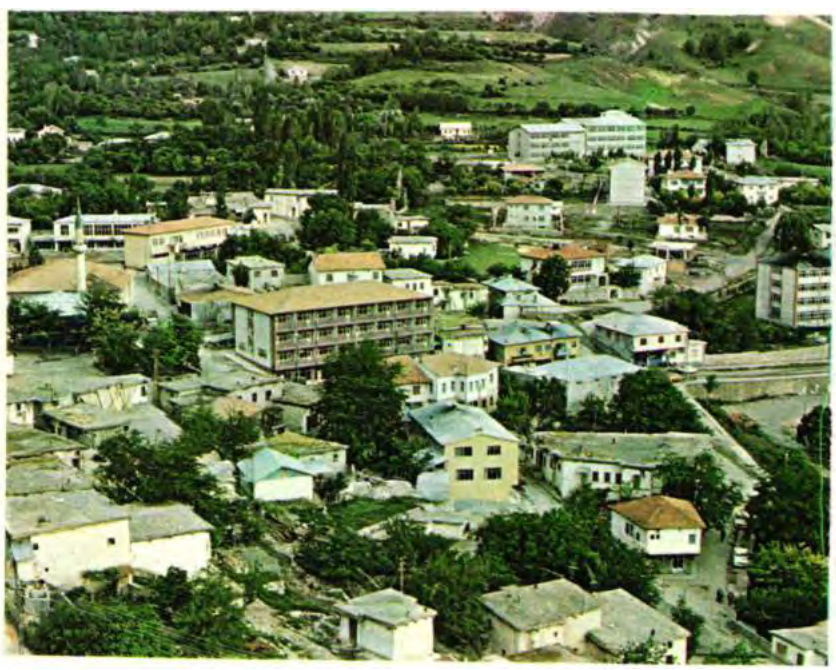
1955

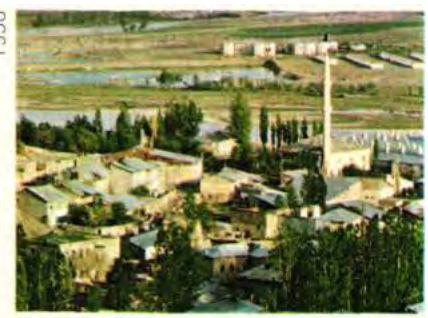
1956

1957

1958

1959

için uzun odalar ve bir dizi hücre bulunmaktadır. Planı ve mimari özellikleriyle XII. yy. sonunda yapıldığı sanılmaktadır.

KÖTÜR KÖPRÜSÜ: Tuzla Suyu'yla Karasu'nun birleştiği yerdedir. Tümüyle yontma taştan yapının, günümüze yalnızca ayakları kalmıştır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

İlde, çağdaş anlamda bir kültürel etkinlik görülmemektedir. Bunda, kurumlaşmanın yetersizliği en büyük etkendir. Var olan kurumların da işlevlerini gerçekleştirebildikleri söylenemez. 1935-1940 arasında Erzincan Halkevi önemli bir kültürel işlev üstlenmiştir. Halkevlerinin çalışmaları, yöredeki kurumları da olumlu yönde etkilemiştir. 1950'de Halkevleri'nin kapanışından sonra ilde kurumsal düzeyde, bir etkinlik görülmemektedir. 1973'te başlanan müzenin kuruluş çalışmaları sürdürülmektedir. İldeki 3 halk, 2 çocuk kitaplığı, kaynak yetersizliğinden sürekli okuyucu yitirmektedir. Halk kitaplıklarında 1978 verilerine göre toplam 20.208, çocuk kitaplıklarında, 4.640 kitap bulunmaktadır.

El sanatlarının yaygınlığı ve çeşitliliğine karşın, sergi çalışmaları da son yıllarda canlılığını yitirmiştir. Görsel sanatlarda, sinema ve televizyon izleyiciliğinin dışında herhangi bir etkinlik görülmemektedir. Yerel basın, ancak 1950'lerden sonra gelişebilmiştir. 1980'lerde ilde 4 gazete yayınlanmaktadır.

Spor çalışmaları, izleyicilik düzeyinde de olsa. en yaygın etkinlik durumundadır. 11 kulüp bulunmaktadır. Genellikle amatör düzeydeki bu etkinliklere hiçbir kadın sporcu katılmamaktadır. 1978'de lisanslı sporcuların sayısı 763 olarak belirlenmiştir. Şehir Stadı, Spor Salonu ve Karayolları'nın mülkiyetindeki Kayakevi'nin dışında bir spor tesisi yoktur.

KİTAPLIKLAR: İldeki kitaplık çalışmaları oldukça yetersizdir. 7 ilçeden ancak 3'ünde halk kitaplığı vardır. Okul kitaplıkları dışındaki bağımsız 2 çocuk kitaplığı da il merkezindedir. Kitaplıklar, kaynak desteği açısından da güç durumdadır; giren kitap sayısında sürekli bir düşüş görülmektedir. 1976'da halk kitaplıklarına toplam 1.392 kitap girerken, bu sayı 1977'de 1.149, 1978'de de 334 olarak belirlenmiştir. Bu durum, okuyucuları da etkilemektedir. 1977' de yararlananların sayısı 83.422 iken, 1978'de bu sayı, 69.834'e düşmüştür. Çocuk kitaplıklarında da aynı olgu yaşanmaktadır.

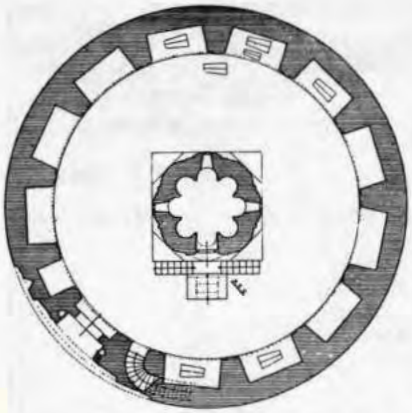
ÇOCUK KİTAPLIKLARI: İldeki 2 çocuk kitaplığından biri Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak, İl Halk Kitaplığı içinde, öbürü bağımsız olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

İlk çocuk kitaplığı 1955'te açılmasına karşın, uzun yıllar işlevsiz kalmıştır. Okul kitaplıklarının da etkisiyle, öğrenciler arasında okuma alışkanlığının yaygınlaşması ancak 1960'lı yıllarda gerçekleşebilmiştir. Bu gelişmeyle var olan çocuk kitaplığı yetersiz kalmıştır. İldeki ikinci çocuk kitaplığı ise ancak 1977'de açılabilmiştir.

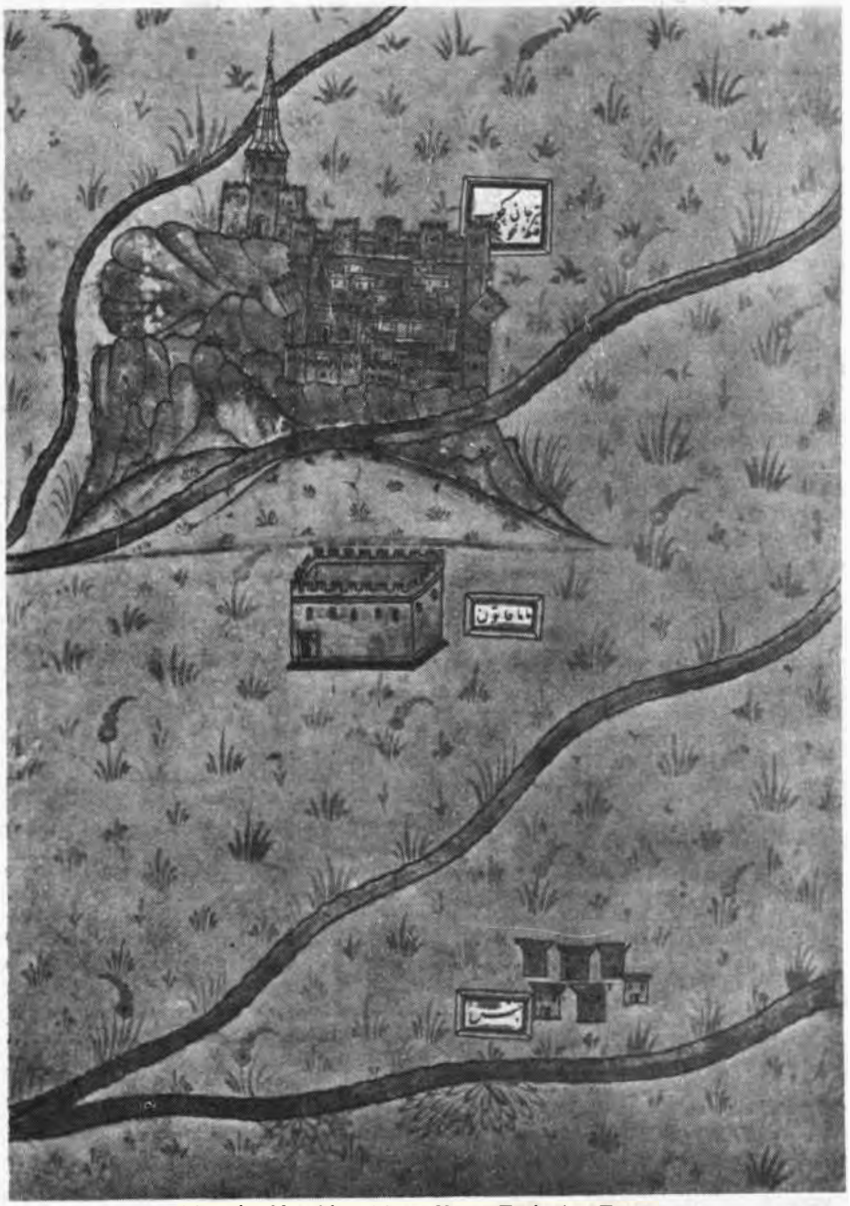
1978 verilerine göre, bu kitaplıklara 160 kitap girmiş, toplam sayı 4.640'a ulaşmıştır. Aynı yıl kitaplıklardan yararlananların sayısı 37.648 olarak belirlenmiştir.

HALK KİTAPLIKLARI: İldeki kitaplık çalışmalarının tarihi, medreselere değin uzanmaktadır. Bunların bir bölümünden Cumhuriyet Dönemi'nde de yararlanılmıştır. Ne var ki, 1939'da büyük depremle birlikte bu kurumların hemen tümü yıkılmış, kitaplar da büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kurtarılabilen kitaplar da korunmak amacıyla İskenderun'a gönderilmiştir. Bunların büyük bir bölümü geri getirilememiştir. Erzincan'da yeni bir kitaplığın kuruluşu ancak 1955'te gerçekleşebilmiştir.

İl merkezinin dışında Kemaliye ve Refahiye ilçelerinde de halk kitaplıkları vardır. Bu kitaplıklar birçok güçlüklerle hizmet vermektedir.

Mama Hatun Türbesi planı, Tercan

Matrakçı Nasuh'tan Mama Hatun Türbesi ve Tercan

İl Halk Kitaplığı: Kitaplığa 1976'da 765, 1978'de 275 kitap girmiştir. Aynı yıl toplam kitap sayısı 12.589, okuyucu sayısı 58.673 olarak belirlenmiştir. 5 memur, 6 hizmetli görev yapmaktadır.

Kemaliye Halk Kitaplığı: Kaynak desteğindeki yetersizliğin en yoğun olarak gözlemlendiği kitaplıklardandır. 1978'de yalnızca 6 kitap girmiş ve toplam sayı 6.240'a ulaşmıştır. 1976'da kitaplıktan 6.650 okuyucu yararlanırken, 1977'de 5.128, 1978' deyse, 3.554 okuyucu kitaplığa başvurmuştur.1 memur ve 1 hizmetli görev yapmaktadır.

Refahiye Halk Kitaplığı: 1978'de 53 kitap girmiş ve toplam kitap sayısı 1.379'a ulaşmıştır. Öbür kitaplıkların tersine, Refahiye'de okuyucu oranı giderek yükselmektedir. 1977'de kitaplıktan, 4.685 kişi yararlanırken, 1978'de bu sayı 7.607 olarak belirlenmiştir.

MÜZELER — SERGİLER: Yörede birçok uygarlığın tarihsel kalıntıları olmasına karşın, bunları değerlendirip sergileyecek bir müze henüz oluşturulamamıştır. 1973' te, 50. Yıl etkinlikleri içinde belediyenin bir yapısı müze için ayrılmış, ancak çalışmalar sonuçlanmamıştır. Erzincan yöresinde bulunan tarihsel yapıtlar, Ankara ve çevre illerdeki müzelerde sergilenmektedir.

Sergiler, okulların yıl sonu etkinlikleri içinde gerçekleştirilebilmektedir. 1980'lere değin Halk Eğitim Merkezi ve Orduevi salonlarından bireysel ya da grup sergileri için yararlanılmaktaydı. Son yıllarda bu kurumların etkinliklerini durdurmasıyla bireysel sergi çalışmaları da canlılığını yitirmiştir.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: Bu alandaki etkinlikler izleyicilikten öteye gidememektedir. Bu da radyo-TV yayınları ve sinemayla sınırlıdır. Özellikle kırsal kesimde elektrik enerjisinden yararlanma olanaklarının yetersizliği nedeniyle radyo-televizyon yayınları düzenli olarak izlenememektedir.

SİNEMA: İlde ilk sinema salonu 1950'ler de açılmıştır. 1978 verilerine göre 5 kapalı, 1 yazlık, 6 sinema bulunmaktadır. Bu salonların en büyükleri (3'ü) 750 kişiliktir; öbürleriyse 250'nin altında izleyici alabilmektedir. 1978'de bu salonlarda toplam 750 film gösterilmiş, 589.050 kişi izlemiştir. İlgi, ağırlıkla yerli yapım filmlere yöneliktir. Gösterilen filmlerden ancak 250'si yabancı yapımdır. İzleyici sayısı 160.000 olarak belirlenmiştir.

RADYO — TV: Görsel sanatlar alanında etkinlik gösteren herhangi bir kurumun bulunmayışı, ilgiyi tümüyle radyo ve televizyon izleyiciliğine yöneltmiştir. Erzincan Lisesi yanında, 300 km2'lik alandan dinlenecek güçte bir radyo vericisi kurulmuştur. Ancak, teknik yetersizlik ve elektrik kesintileri nedeniyle, düzenli yayın yapılamamaktadır. Yörede, Erzurum Radyosu'nun yayınları doğrudan izlenmektedir. Kırsal kesimde transistörlü radyo alıcıları yaygındır. Televizyon yayınları ancak 1976 sonrasında izlenmeye başlanmıştır.

1978 verilerine göre ilde ruhsatlı 32.064 radyo, 13.042 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

YEREL YAYIN ORGANLARI: Basın alanında ilk düzenli etkinlik 1942'de başlamıştır. Bu tarihte, İl Özel İdaresi, Yeni Erzincan adlı bir gazete yayınlamıştır. Bağımsız gazetelerin yayınlanması, 1950'li yıllarda başlar.Bunda, çok partili düzene geçişin de etkisi görülmektedir. Nitekim, 1950'de Sadullah Erim ve Eyüp Bezirci'nin çıkardıkları gazete Demokrat Erzincan adını taşımaktadır. Bunu, günümüzde de yayınını sürdüren Öz Erzincan izlemiştir. 1952'de Suphi Özdemir'in kurduğu gazete, 1980'lere değin birkaç el değiştirmiştir. 1953'te Refik Kurdoğlu ve Hüseyin Tiryaki'ye geçmiştir. 1964'ten beri Ş. Aras ve Ö.Bitlis'ce günlük olarak yayınlanmaktadır. Bunlara 1980'de Doğu gazetesi katılmıştır. Pazar dışındaki günlerde yayınlanmaktadır. 1955'te Nejat Güven'in çıkardığı Yeşil Eğin, 1959'da yayına giren Kazankaya gazeteleri, teknik ve ekonomik yetersizlikler nedeniyle 1960'lı yıllarda kapanmıştır.

1958'de Hüseyin Ercan ve Ali Tanrıverdi' nin kurdukları Birlik, ilde yayınlanan en eski gazetelerdendir. 1964'te bir süre yayınına ara vermiştir.Sonra Mustafa Temeltaş yeniden yayınlamaya başlamıştır, günlük olarak çıkmaktadır.

1970'lerde yayına giren Erzincan'ın Sesi ve Kemaliye'de çıkan Gurbet de yayınını sürdüren gazeteler arasındadır.

SPOR ÇALIŞMALARI: Kurumsallaşmanın yetersizliği, spor çalışmalarında da görülmektedir. İlde 11 spor kulübü bulunmaktadır. Erzincanspor dışındakiler amatör olarak etkinlik göstermektedir. Bunların da 2'si kuruluşlara, 1'i de askeri birliklere bağlı kulüplerdir. Halkın bu sınırlı etkinliklere katılımı, ancak izleyicilik düzeyindedir. Lisanslı 763 sporcu varsa da, çoğu başka bölgelerde çalışmalarını sürdürmektedir.

TESİSLER: Şehir Stadı ve Spor Salonu' nun yanında Sakaltutan adlı tepede bir kayakevi bulunmaktadır. Stadyum 8.000 m2'yi aşkın bir alanda kurulmuştur. 10.000'e yakın izleyici alabilmektedir. Kapalı tribünü 2.500 kişiliktir. Tabanı topraktır, spor alanının çevresinde 5 kulvarlı koşu pisti bulunmaktadır.

Spor Salonu 3.000 m2'lik bir alanda kurulmuştur. 3.000 kişiliktir. Basketbol, boks, güreş, halter, judo, masatenisi ve voleybol sporlarına elverişlidir.

SPOR DALLARI: Futbol ve güreş gibi yaygın sporlar yanında öbür dalların da gelişmesi, 1970'li yıllarda eğitim kurumlarında spor çalışmalarının yoğunlaştırılmasıyla sağlanabilmiştir. Bununla birlikte, çalışmalar ağırlıkla kişisel girişimlerle sürdürülmektedir. Son yıllarda basketbol ve voleybola ilginin arttığı görülmektedir. Doğa koşullarının elverişli olması nedeniyle avcılık ve kayak da yaygın dallar arasındadır.

Atletizm: İldeki spor kulüplerinden 4'ünün atletizm şubesi bulunmaktadır. Kulüplerarası ve okullararası kros, pist yarışları düzenlenmektedir. Maratoncu Hüseyin Aktaş, milli atletlerden Recai Özdemir Erzincan'ın ünlü sporcuları arasındadır. Hüseyin Aktaş, yurt içinde 19 Mayıs, yurt dışında da Balkan maratonlarında çeşitli dereceler elde etmiştir. 1978'de bu dalda lisanslı 47 sporcu bulunmaktadır.

Basketbol: Spor Salonu'nun açılışından sonra bu dala ilgi artmıştır. Özellikle okullarda yaygındır. Lisanslı 92 sporcu etkinlik göstermektedir.

Boks: Kuruluş kulüplerinin ağırlıkla ilgilendikleri dallardandır. Doğu Grubu Boks Şampiyonaları'nda bölge boksörleri birçok birincilikler elde etmişlerdir. Ancak, lisanslı 4 sporcu bulunmaktadır.

Futbol: 1960'lı yıllarda kurulan yerel futbol ligindeki karşılaşmaları, 1970'te Doğu Ligi karşılaşmaları izlemiş ve futbol, ilde temel spor dalı durumuna gelmiştir. 1968'de kurulan Erzincanspor, bu ligde birçok kez şampiyon olmuştur. Erzincanspor Genç Takımı da 1971-1972 futbol mevsiminde genç takımlar Türkiye ikincisi olmuş, 1973 liselerarası karşılaşmalar şampiyonu Erzincan Lisesi futbol takımı Fransa'daki turnuvada Türkiye'yi temsil etmiştir. Bu dalda lisanslı 348 sporcu etkinlik göstermektedir.

Güreş: Kırsal kesimde karakucak güreşleri yaygındır. Kuruluşların eğilmesiyle, kulüpler arasında minder güreşi, 1970'li yıllarda ilgi görmeye başlamıştır. 1972'de Erzincan Güreş Takımı, Deplasmanlı Güreş Ligi'nde Türkiye dördüncüsü, gençler-lise ve dengi okullar dalında da üçüncü olmuştur.

1978'de Lisanslı Sporcuların Dağılımı

Spor Dalı	Sporcu Sayısı
Atletizm	47
Basketbol	92
Bisiklet	4
Boks	4
Dağcılık	4
Futbol	348
Güreş	41
Halter	23
Judo	21
Kayak	16
Kürek	2
Masatenisi	33
Tenis	36
Voleybol	92

(DİE, Spor İstatistikleri 1978, Ankara,1980)

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Akkoç, Kemal (1949-): Karikatürcü. Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Bölümü'ndeki öğrenimi sırasında, fuarlarda portre-karikatürler çizerek geçimini sağlamaya çalıştı. Sonraki yıllarda Erzurum ve Bursa'da kişisel sergiler açtı. Bunun yanında birçok karma sergiye katıldı. 1975'te İtalya'da Vercelli Kenti Uluslararası Kari-

katür Yarışması'nda Başarı Ödülü kazandı.

Ali Seydi Bey (1870-1933): Dilci ve tarihçi. Erzincan Askeri Rüştiyesi'ni bitirererek, Mülkiye'ye girdi. 1891'de Şûra-yı Devlet Kalemi'nde,daha sonra da Hazine-i Hassa Mümeyyizliği'nde bulundu. Aynı dönemde idadilerde öğretmenlik de yaptı. 1908'den başlayarak mutasarrıflık, valilik ve mülkiye müfettişliği gibi devlet görevlerinde bulundu. Tarih-i Osmanî Encümeni üyeliğine seçilen Ali Seydi Bey, emekliye ayrıldıktan sonra da Mülkiye Mektebi Kitabet-i Resmiye öğretmenliği ve İstanbul Belediyesi Umuî Meclis üyeliğinde çalıştı. Cumhuriyet Dönemi'nde Trabzon Milletvekili olarak meclise girdi.

Ali Seydi Bey'in çoğu okul kitabı 90'dan fazla yapıtı bulunmaktadır. Tarih konularını kapsayan ve sözlük türündeki çalışmalarıyla da bilim yaşamına katkıda bulunmuştur.

Başlıca Yapıtları: Seci ve Kafiye Lûgatı (1907), Lûgatçe-i Edebiyat (1908), Resmî Kamus-ı Osmanî (1915), Latin Hurufu Lisanımıza Kabil-i Tatbik midir (1924).

Tarih Yapıtları: Sokullu Mehmet Paşa (1911), Devlet-i Osmaniye Tarihi (1913), Tarih-i Umumî (1917).

Arıkan, Saffet (1888-1947): Asker ve siyaset adamı. Erzincan ve Erzurum askeri idadilerindeki öğreniminden sonra Harbiye'ye girdi. 1910'da kurmay yüzbaşı rütbesiyle Harp Akademisi'ni bitirdi. Yemen'de Bağdat'ta bulundu. Çanakkale ve Kerevizitepe savaşlarına katıldı. Staj için Almanya'ya gönderildi. Dönüşte Bakü seferine katıldı. İstanbul'un işgaline değin I. Ordu müfettişliğinde bulundu. İşgalden üç gün sonra da İsmet Paşa ile birlikte Ankara'ya geçti.

Arıkan, Kurtuluş Savaşı'nda özellikle Anzavur Ayaklanması'nın bastırılmasında büyük çabalar gösterdi. Adapazarı ve İzmit harekâtlarında bulundu. 1921'de 26 Haziran'dan 1 Aralık'a değin Garp Cephesi Kurmay Başkanlığı yaptı. Sonra Moskova Ataşemiliterliği'ne atandı. II. dönemden, III. döneme değin Büyük Millet Meclisi'nde görev yapan Arıkan, 1942-1944 arasında da Berlin Büyük Elçiliği'nde bulundu. 1925'ten 1931'e değin CHP Genel Sekreterliği, 1935-1938 arasında Milli Eğitim Bakanlığı, 1940-1941 yıllarında da Milli Savunma Bakanlığı yaptı.

Milli Eğitim Bakanlığı sırasında, 1936' da, Atatürk'ün de önerisiyle Köy Öğretmen Okulları'nı kurdu. İsmail Hakkı Tonguç'u İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne getirerek, çalışmaların daha düzenli sürdürülmesini sağladı. Öğretmen Okulları sonraki yıllarda Köy Enstitüleri'ne dönüştürüldü. Enstitülerin kapatılmasına yönelik girişimlere karşı, bu kurumları savundu.

Bezirci, Asım (1927-): Eleştirmen, araştırmacı. Ortaöğrenimini Erzurum Lisesi'nde tamamladı. 1950'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. 28 yıl özel bir şirkette çalıştı, 1978'de emekli oldu. İlk yazın denemesi öykü türündedir. 1943'te Erzurum'da bir günlük gazetede yayınlamıştır. 1950'de Gerçek gazetesinde A. Toplumcu imzasıyla politik fıkralar, inceleme yazıları, çeviri ve röportajlar yayınladı. Gazete kapatıldıktan sonra, 6-7 Eylül olayları da gerekçe gösterilerek birçok kez kovuşturmaya uğradı, 6 ay kadar tutuklu kaldı,

Behçet Kemal Çağlar

Asım Bezirci

aklandı. Fikret Arel, Halis Acarı imzalarıyla, sonraları da kendi adıyla Yeni Ufuklar, Forum, Pazar Postası, Yelken, Dost, Ataç (kendi çıkardığı), Yeni a, Gelecek, Dönem, Sanat Emeği, Papirüs, May, Halkın Dostları, Soyut, Politika gibi gazete ve dergilerde yazdı.

Bezirci, eski ve yeni Türk edebiyatına ilişkin araştırmalarının yanında, ancak son yıllarda gelişmeye başlayan eleştiri anlayışının da öncülerinden oldu. 1963'te Otağ, 1968'de Yeni Dergi'nin açtığı soruşturmalarda, yaşayan en iyi eleştirmen seçildi. Çeviri, eleştiri, derleme, araştırma ve deneme türündeki yapıtlarının sayısı 40'ı aşmaktadır. Nazım Hikmet'in "Tüm Eserleri"nin eleştirili, kaynakçalı basımını 1979'da tamamladı.

Başlıca Yapıtları: Çok Kapılı Oda (1961), Edip Cansever (1961), Günlerin Getirdiği Götürdüğü (iki yapıt da H. Cöntürk'le birlikte hazırlanmış, ilki 1961'de, diğeri de 1962'de yayınlanmıştır) Okudukça (1967), Dünden Bugüne Türk Şiiri (1968), Seçme Romanlar (R. Taner'le birlikte 1973), Sabahattin Ali (1974), İkinci Yeni Olayı (1974), Bilimden Yana, Sosyalizme Doğru (1976), Halk, Sosyalizm, Kültür ve Edebiyat (1979).

Budak, Kenan (1953-1981): Sendikacı. Tercan'da doğdu. Çalışmaya çok küçük yaşlarda, deri işkolunda başladı. Ayakkabıcılık yaptı. 1955'te İstanbul'a gelerek çalışmalarını burada sürdürdü. Sendikal alanda ilk çalışmaları 1968'de Deri-İş'te oldu. İlerici Deri-İş Sendikası'nın kurucuları arasında yer aldı, daha sonra Genel Başkanlığa getirildi. Çalışmalarını DİSK içinde sürdürdü. Birçok sendikal harekete etkin olarak katıldı. Ölümü çeşitli tartışmalara yol açtı.

Budak, Rıdvan (1950-): Sendikacı. Tercan'da doğdu, 15 yaşında işçiliğe başladı. 1973'te İstanbul'a geldi, tekstil iş kolunda çalıştı. Bağımsız Tekstil-İş Sendikası üyesi oldu; kısa süre sonra Çerkezköy Şubesi Başkanı seçildi. Sendikanın DİSK'e katılmasından sonra, 1977'de DİSK Yönetim Kurulu'na, 1979'da da Tekstil Sendikası Genel Başkanlığı'na seçildi. Çok genç yaşta 30.000 üyeli sendikanın başkanlığına gelmesi, sendikal alanda ilgiyle karşılandı.

Çağlar, Behçet Kemal (1908-1969): Şair. Kayseri Lisesi'ndeyken, sınavla Zonguldak Yüksek Maden Mühendisliği Mektebi'ne geçti. Okulu bitirdikten sonra staj için Fransa'ya gönderildi. Yurda döndükten sonra İktisat Bakanlığı Merkez Maden Mühendisliği görevine getirildi. 1935-1939 yılları arasında Halkevleri Müfettişliği yaptı. 1941'de Erzincan Milletvekili oldu. İstanbul Radyosu Edebi Danışmanlığı, Robert Kolej'de öğretmenlik, TRT Yönetim Kurulu Başkanlığı görevlerinde bulundu. 1960'ta Kurucu Meclis Üyeliği'ne seçildi.

1949 Nisanı'ndan Kasımı'na değin Şadırvan adlı bir yazın dergisi çıkaran Çağlar; Hayat, Muhit, Varlık, Yedigün, Ülkü, Yücel, İnkilapçı Gençlik, Millet, Doğu, Şadırvan, Türk Dili gibi dergilerde kendi adıyla, kimi zaman da Ankaralı Âşık Ömer imzasıyla, şiirler yayınladı.

Çoban (1932) ve Atilla (1935) adlı manzum oyunlar; Hür Mavilikte (1947) gibi gezi notları da yayınladı.

Başlıca Yapıtları: Erciyas'tan Kopan Çığ (1932), Burada Bir Kalp Çarpıyor (1933), Dolmabahçe'den Anıt Kabir'e Kadar (1955), Benden İçeri (Bütün şiirleri, 1966), Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri (1968),

Çiçek, Ali Ekber (1935-): Ses ve saz sanatçısı. Uluğlar Köyü'nde doğdu. Ailesinden gelen etkilerle deyiş, nefes gibi din kökenli türkülerle yetişti. Altı yaşında şelpe (parmak vurma) yöntemiyle cura çalmaya başladı. Saz çalmayı da ağabeyinden öğrendi. 1950-1951 yıllarında Ankara Radyosu'nda önce yöre sanatçısı olarak göründü. 1955'te İstanbul Radyosu'nda Sadi Yaver Ataman ve Ahmet Yamacı korolarında çalıp söyledi. 1961'de İstanbul Radyosu'nda kadrolu sanatçı oldu. Özgün saz tekniği ve okuduğu nefes ve deyişlerle tanınan Çiçek'in 200'ü aşkın derlemesi bulunmaktadır.

Gökçe, Enver (1920-1981): Şair. Kemaliye Eğin'in Çit Köyü'nde doğdu. İlk, orta

ve liseyi Erzincan'da, yükseköğrenimini Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde tamamladı. İstanbul Kadırga Öğrenci Yurdu yöneticisiyken tutuklandı ve hüküm giydi. 1951-1957 arasında tutuklu ve sürgün olarak yaşadı. Ankara'daki gazetelerde düzeltmen olarak çalıştı. Köyüne dönerek 10 yıl kadar kaldı, Ankara'da öldü.

Gökçe'nin ilk şiirleri 1943'te Ülkü dergisinde yayınlandı. Yükseköğrenimi sırasında 10 sayı yayınlanan Ant dergisinin yöneticileri arasında yer aldı. 1945-1951'lerde Yurt ve Dünya, Ant, Gün, Söz, Yağmur ve Toprak, Yeryüzü dergilerinde şiirleri yayınlandı. 1970'lere değin dergilerde görünmedi. 1973-1979 arasında Yansıma, Yeni Adımlar, Yarına Doğru, Doğrultu, Halkevi (Ankara) dergilerinde yazdı.

Yaşadığı toplumun sorunları yanında, II.Dünya Savaşı'ndan da izler taşıyan, özgürlük ve bağımsızlık temlerini içeren şiirleri geniş bir okuyucu kitlesi buldu. Kendisinden sonraki kuşakları etkiledi. 1970 sonrasında biçimsel ayrımları ön plana çıkaran şiirlerinde yerel sorunların ağırlık taşıdığı görüldü. Pablo Neruda'dan yaptığı çevirilerde de, çeviri şiirin başarılı örneklerini verdi. Eğin Türküleri adlı çalışması ancak ölümünden sonra yayınlanabildi. Dergilerde kalan şiirlerinin bir bölümü-bulunabilenleri-1973'te Dost Dost İlle Kavga adıyla, son dönem şiirleri de 1977'de Panzerler Üstümüze Kalkar'da toplandı. Ömer Hayyam'dan çevirdiği rübailer de Dost Dost İlle Kavga içinde yer aldı.

Gönlüm, Özay (1939-): Halk müziği sanatçısı. Tercan'da doğdu. Müziğe küçük yaşlarda ağız armonikasıyla başladı. Ortaokul ve lise yıllarında klasik keman çalmayı öğrendi. 15 yaşında bağlama çalmaya başladı. 1964'te derlemeye yöneldi. Özellikle Ege yöresi halk müziği üstüne araştırmalarıyla tanındı. Çok sayıda köyde derleme çalışmaları yaptı.

1966'da TRT Ankara Radyosu'na giren sanatçı Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Meksika, Hong Kong, Avustralya ve birçok Avrupa ülkesinde konserler verdi. Müzik çevrelerinde geniş ilgi uyandırdı.

Günaltay, Şemseddin (1882-1961): Siyaset ve bilim adamı. İliç'in Sabırlı Köyü'nde doğdu. Vefa İdadisi ve Dar ül-Muallimin-i Aliye'yi (Yüksek Öğretmen Okulu) bitirdi. Ayrıca Lozan Üniversitesi Doğa Bilimleri Bölümü'nde öğrenim gördü. Yurda döndükten sonra çeşitli liselerde öğretmenlik yaptı. İttihat ve Terakki'ye girdi ve partinin kültür kolu niteliğindeki Türk Ocağı'nda çalıştı. Ziya Gökalp'in etkisiyle Türk tarihi araştırmalarına yöneldi. 1914'te Türk Tarihi ve İslam Kavimleri Tarihi müderrisi olarak Dar ül-fünun'da dersler verdi. 1915'te Ertuğrul Sancağı'ndan milletvekili seçildi. Meclis-i Meb'usan dağılana değin milletvekilliğini sürdürdü. Kurtuluş Savaşı yıllarında, belediye meclisi üyeliği ve başkanvekilliği yaparken Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul'daki çalışmalarını yürüttü.

Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde, 1923'te Sıvas Milletvekili olarak parlamentoya girdi. Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'nin oluşmasında görev aldı. Türk Tarih Kurumu'na dönüşmesinden sonra da kurumun başkanlığını yaptı. Ordinaryüs Profesör oldu. İÜ. Edebiyat Fakültesi ve A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde tarih dersleri verdi.

Enver Gökçe

Politik alanda da etkin görevler alan Günaltay, başbakanlık, parti meclisi üyeliği, ve il başkanlığı görevlerinde bulundu. 27 Mayıs'tan sonra oluşturulan Temsilciler Meclisi üyeliğine seçildi, 1961'de senatör olduysa da bu görevine başlayamadan öldü.

Günaltay, II.Meşrutiyet Dönemi'ndeki tartışmalarda "İslamcı-Garpçı" düşüncenin savunucuları arasında yer aldı. "İslam aleminin köklü bir fikir ıslahatına gereksemesi olduğunu savundu. Uydurma hikâyeler ve boşinanlar yüzünden gerileyen İslamiyet'in XX.yy'a uyabilmesi için, "Taklit kapısının kapanması, içtihad kapısının açılması" gerektiğini öne sürdü.

Başlıca Yapıtları: Maziden Atiye (1913), Zulmetten Nura (1917), Hurafattan Hakikate (1917), Tarih-i Edyan (Dinler Tarihi, 1922), Mufassal Türk Tarihi (5 cilt, 1928-1933), Yakın Şark Tarihi (4 cilt, 1937-1951), Hürriyet Mücadeleleri (1958), vd.

Keskin, Yıldırım (1932-): Yazar. Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi'nde, yükseköğrenimini de Lozan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı. Dışişlerinde görev aldı.

Keskin'in yazın yaşamı 1950'lerde başladı. Yeditepe, Yenilik, Seçilmiş Hikayeler, Varlık gibi dergilerde çeviri, kitap tanıtma ve öykü türünde çalışmaları yayınlandı. Sonraları tiyatroya yöneldi, iki tiyatro oyunu ve tiyatro eleştirileri yazdı.

Yapıtları: Bir Gecenin Beyliği (roman, 1957), İnsansızlar (oyun, 1962), Soruşturma (oyun, 1964).

Kutlu, Mustafa (1947-): Yazar. Erzincan Lisesi'ni bitirdikten sonra, Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğrenim gördü. 1969-1975 yıllarında edebiyat öğretmenliği yaptı. Hareket dergisi ve yayınlarında, Dergâh Yayınevi'nde yönetmen olarak çalıştı. Hareket, Adımlar dergilerinde, yazdı. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde de yazı kurulu üyesi ve yazar olarak yer aldı. Yazın incelemelerinde İslamcı-Türkçü yaklaşımın savunucuları arasında göründü.

Yapıtları: Sait Faik (inceleme, 1969), Ortadaki Adak (öyküler, 1970) Sabahattin Ali (inceleme, 1972), Gönül İşi (öyküler, 1974), Yokuşa Akan Sular (öyküler, 1979).

Özben, Münip (1932-): Ressam. İstanbul, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Resim Bölümü'nde öğrenim gördü. 1957'de Kocamemi Atölyesi'nden 1.olarak okulu bitirdi; aynı yıl İstanbul Konservatuvarı'ndaki öğrenimini de tamamladı. Milli Kütüphane'de Resim ve Heykel Bölümü'nü kurdu; buradaki koleksiyonların düzenlenmesinde ve geliştirilmesinde etkin olarak çalıştı. Resimhane Şefi olarak çalıştığı Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nde de Doğa Müzesi'nin kurulması ve geliştirilmesinde öncülük etti. Eskişehir DMMA Maden Mühendisliği Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. Çeşitli dergilerde sanat ve resim üstüne yazılar yazdı. Resimlerinde desen öğesi ağır basan Özben, deforme figürler üstüne de çalıştı. İzlenimci yaklaşımı benimsedi. 1975'te Ankara Sanat dergisinin resim yarışmasında başarı ödülü kazandı, 50'ye yakın toplu sergiye katıldı, Ankara, Bursa, İzmir, Antalya gibi illerde kişisel sergiler açtı.

Özdemir, Emin (1931-): Eleştirmen-eğitimci. Kemaliye'de doğdu. 1948'de Pamukpınar Köy Enstitüsü'nü bitirdikten sonra, Gazi Eğitim Enstitüsü Edebiyat Bölümü'ne girdi. 1958-1962 yıllarında bu okulda asistan olarak görev yaptı. Columbia Üniversitesi'nde bir yıl ek öğrenim gördükten sonra 1963'te yurda döndü ve Hacettepe Üniversitesi Temel Bilimler Yüksek Okulu'nda, Gazi Eğitim Enstitüsü'nde öğretim üyeliği yaptı.

Yazın alanına 1950'lerde giren Özdemir, Varlık, Kaynak, Pazar Postası dergilerinde yazdı. 1960'larda çalışmalarını dil ve eğitim sorunlarına yöneltti, Türk Dili ve Varlık dergilerinde yazıları yayınlandı.

Yapıtlarından Kimileri: Yazma Tekniği (1966), Türkçe Öğretimi (1968), Öz Türkçe Üzerine (1969), Yazmak Sanatı (A.Binyazar'la birlikte, 1969) Türk ve Dünya Edebiyatı (1981).

Öztelli, Cahit (1910-1978): Yazar, folklor araştırmacısı. Ortaöğrenimini Trabzon Lisesi'nde, Yükseköğrenimini AÜDTCF'de tamamladı. Bir süre lise ve yüksekokullarda edebiyat öğretmenliği yaptı. 1966'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak Milli Folklor Enstitüsü'nü kurdu. 1970'e değin bu enstitünün müdürlüğünü yapan Öztelli, kendi isteğiyle emekli olduktan sonra da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Halk Edebiyatı dersleri verdi.

30 yılı aşkın bir süre Türk halk edebiyatı ve folkloru üstüne araştırmalar yapan Öztelli, 20'nin üstünde de yapıt verdi. Bunların ilki 1944'te yayınlanan Zileli Şairler'dir. 1970'te yayınlamaya başladığı Karacaoğlan-Pir Sultan (1971), Yunus Emre (1971) üçlemesini 1974'te Üç Kahraman Şair: Köroğlu, Dadaloğlu, Kuloğlu yapıtı izledi. Tarihsel-toplumsal içerikli halk şiirlerini topladığı Uyan Padişahım (1976) geniş bir ilgi gördü. Son yapıtı Belgelerle Yunus Emre de (1977), bu sanatçı üstüne var olan bilgi ve yargıların değerlendirilmesi, düzeltilmesi yönünden önemli bir çalışma olarak değerlendirildi.

Seber, Cemal Süreya (1931-): Şair,

yazar.1950'de Haydarpaşa Lisesi'ni bitirerek Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne girdi. Maliye müfettişliği ve muavinliği yaptı.1965'te görevinden ayrılıp yayıncılığa başladı. 1970'li yıllarda yeniden memurluğa döndü. 1960-1961 arasında çıkardığı Papirüs dergisi, yazın çevrelerinde geniş ilgi uyandırdı. 1966'da yeniden yayınlanmaya başlayan derginin yayını 1970'e değin sürdü.

Cemal Süreya'nın ilk şiirleri 1953-1958 arasında Mülkiye, Yeditepe, Şairler Yaprağı, Evrim, Pazar Postası dergilerinde yayınlandı. Kuşağının ilginç, özgün sanatçıları arasında değerlendirildi. Bu dönem şiirlerini topladığı Üvercinka kitabıyla 1959'da Yeditepe (Arif Damar'la birlikte), 1966'da Türk Dil Kurumu şiir ödüllerini kazandı. Biçim arayışları, sözcük oyunları, soyutlamalar şiirinin ana öğeleridir. Sanatçı çalışmalarını 1970'li yıllarda deneme türünde yoğunlaştırdı. Çevirileri de vardır.

Yapıtları: Üvercinka (1958), Göçebe (1965), Beni Öp Sonra Doğur Beni (1973), Şapkam Dolu Çiçekle (denemeler, 1976), Günübirlik (denemeler 1982).

Sulari, Âşık Davut (1925-): Halk ozanı. Çayırlı'da doğmuştur, "Tercanlı Âşık Sulari" adıyla tanınır.Kuşaktan kuşağa iletilen âşıklık geleneğiyle yetişmiş, küçük yaşlarda saz çalmaya başlamıştır. Kısa sürede doğu yöresinde adını duyuran Sulari,Âşık Beyhani ile birlikte Suriye, Irak ve İran'a da gitmiştir. Yurdun birçok yerinde atışmalı toplantılara katılmıştır. Günümüzde de gezgin halk ozanı geleneğini sürdüren sanatçının parçalarından kimileri radyo repertuarına da alınmıştır. Türkülerinde dinsel kökenli lirik-didaktik öğeler ağır basar.

Timuroğlu, Vecihi (1927-): Şair, yazar. Körpınar Köyü'nde doğdu, 1950'de AÜDTCF'yi bitirerek öğretmenliğe başladı. Yücel, Türkçe, Yeditepe, Yeni Edebiyat, Sesimiz, Oluşum, Türk Dili, Türkiye Yazıları, Cumhuriyet gibi gazete ve dergilerde şiir, deneme, eleştiri yazıları yayınladı.

Yapıtları: Göz Göz Olmak (denemeler, 1976), Bura Yemendir (şiirler, 1978), Tut Beni Sevda Çağırır (şiirler, 1980), Ahmet Kutsi Tecer (inceleme, 1981), Şeyh Bedrettin ve Varidat (inceleme, 1982).

EDEBİYATTA ERZİNCAN

Erzincan yöresi, tarihi boyunca depremlerle sarsılmış, yıkımlar yaşamıştır. Bunların en büyüğü, kentin tümden yıkılıp yeniden kurulmasına neden olan 1939 Depremi olmuştur. Yörenin gelişmemişliği, yerleşmelerin, konutların durumu, depremin gece oluşu yüzünden yıkım, ülkeyi sarsıcı boyutlara ulaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı başlarında yaşanan bu olay, tüm toplumu yaralamış, sanatçıları etkilemiştir. Denebilir ki yöre, edebiyata bir ağıt olarak yansımıştır.

"Bu Memleket Böyle Ağlar" Zeki Ömer Defne'nin Erzincan yıkımı üstüne yazdığı, çığlık niteliğinde bir ağıttır:

Karışam kuşlara, çığşam ah oy!..

Kent "Yazın efsaneler yazan", "güzün

Cemal Süreya

gurbet gezen" güzel bir yerdir, yıkılışı, tüm ulusu sarsmıştır:

Arka kalem idin düştün Erzincan
Âfatlar eline geçtin Erzincan

Yaşlı genç, nice insan yitmiştir. Ağıttaki yakınma, yoğunlaşarak sürer:

Daldırma gül mü oldu kollar Erzincan
Gelin mi verecek güller Erzincan...

Defne, halk ozanı kimliğiyle seslenir:

"Fırat mı, ana mı,uğrunur ahtan?
Karasu mu, yavru mu inler Kemah'tan
Emrah sazdan olmuş,sazlar Emrah'tan
Türkünü sayıklar teller Erzincan
Titrer boşluklarda eller Erzincan

1939'lar, Türk edebiyatında yeni bir dönemin de başlangıç yıllarıdır. Şiirde Beş Hececiler, Yedi Meşaleciler yanında iç uyuma yer verenler, kendi kişisel özelliklerini sürdürenler vardır (Tanpınar-Tecer-Dranas vb). Nazım Hikmet'in biçimde, özde başlattığı değişme, giderek güçlenmektedir. Erzincan ve yöresinin edebiyata gerçek yönleriyle yansıması, daha çok 1940 sonrası sanatçılarının ürünlerinde görülecektir.

Nazım Hikmet'in deprem üstüne yazdığı Kara Haber şiiri, halk dilinden, birikiminden yararlanarak kurulmuş, içeriği, özgünlüğü, toplu acıyı Yunus yalınlığıyla duyuruculuğu yönünden, Türk şiirinin seçkin örneklerinden sayılmaktadır:

Erzincanda bir kuş var
Kanadında gümüş yok.
Gitti yarim gelmedi
Gayrı bunda bir iş yok.

Oy dağlar, dağlar, dağlar!
Aldı ellerine kanlı başını
Karın ortasında Erzincan ağlar.
O ağlamasın da kimler ağlasın?..

Kar yağar lapa lapa
Tipidir gelir geçer.
Yanyana, sırtüstü yatan ölüler,
Akşam olur tandıramaz
Ateşini yandıramaz...

Gün ağarır, şafak söker,
Kimsecikler gitmez suya.
Ezilmiş başlarıyla ölüler
Vardılar uyanılmaz uykuya...

Ses gelip geceye beyaz taşından
Kışlanın saatı çaldı ikiyi.
Ne çabuk, lahzada bitti yaşamak...
Kiminin sakalı ak,
Kimisi altı aylık,
Kimi on üç on dört yaşında.
Kimi yola gidecek,

Kimisi mektup bekler,
Yanyana, sırtüstü yatan ölüler...

Yayıkta yağ vardı, döğülemedi,
Ak peynir torbaya koyulamadı.
Hasret gitti ölüler,
Dünyaya doyulamadı...

Uyanıp kaçamadılar,
Kuş olup uçamadılar.

Açıldı kuyular kimse inemez.
Erzincan beygiri rahvandır ama
Ölüler ata binemez.
Yanyana, sırtüstü yatan ölüler.

Behçet Kemal Çağlar'ın şiirlerinin konuları arasında Atatürk sevgisi, Cumhuriyet Dönemi'nin getirdiği yenilikler, yurt güzellikleri, önemli yer tutar. Bunlar, genellikle halk şiiri tarzında, ölçülü uyaklı, çoğu kez manzume olmaktan öteye geçememiş ürünlerdir.

"Mercan Suyu Türküsü" doğduğu köyde, Tepecik'te yazılmış.

Sana indim çıka çıka Mercan'ım
İçime ak,beni yıka Mercan'ım
Doğmuşum kıyında, ninnim olmussun
Kulak vermem vara - yoka Mercan'ım.

"İliç'te Bahar Akşamı", "Dumanlı Yayla'da", yöreden söz açan, bir tür doğa güzellemeleridir. "Eğin Türküsü"nde yerel özellikler yanında, sosyal yaşama da değinilir:

Her iki taraf ta hasrette ahta
Erkek gurbettedir, kadın tezgahta
Ayağın gecede alnın sabahta
Hey çalışkan Eğin, hey güzel Eğin.

Yöreden, Cahit Öztelli gibi halk bilimi, halk şairi araştırmacısı, Asım Bezirci, Emin Özdemir gibi eleştiri ve deneme yazarları da yetişmiştir.

Asım Bezirci, Erzincan Depremi acılarını yoğun olarak yaşamıştır. Anası toprak altından çıkarılıp kurtarılmış, teyzesi kurtarılamamıştır. 19 gün karda kışta kar üstünde kalır, büyük sıkıntılar, acılar çekerler. O sıkıntıları anlattığı yazı, Asım Bezirci'nin ilk yazısı olmuştur. "Nesnel ve bilimsel bir yöntemle çalışan Bezirci'nin eserleri, edebiyatımızın çeşitli dönemleri, sorunları ve kişileri üzerine eleştiri, araştırma-inceleme ya da denemelerdir " *(Necatigil, s. 84).*

Kemaliye'nin Ençiti Köyü'nde doğan Emin Özdemir'in yaşamı, yöre insanının da yaşamıdır. "Toprağın yetmediği, toprakla ailemizin geçimini sağlamak olanaksız olduğu için, babamın tüm ömrü, gurbet köşelerinde geçmiş; yükçülük, odacılıkla. Bu yüzden ilk çocukluk yıllarında çok seyrek görürdüm babamın yüzünü. Bir ben değil, yaşıtlarım da öyleydi. Babalarımız aralıklı

olarak gider gelirdi gurbete" *(Bayrak, s. 505-507).* Özdemir, yazıyı öğrendiğinde kocaları gurbette olan kadınların, gelinlerin mektuplarını yazmaya başlar. O mektupların sonlarına yazdırılan deyişleri, ileri yaşlarda da unutamamıştır. Acılar, öfkeler sanki o deyişlere sinmiştir:

İplik eğirmişim kime dokutam
Ağam deli isen üsten okutam
Bir okka yağ almadan gittin gurbete
Eller yemek pişirir öldüm kokudan

Köy enstitüleriyle okuma olanağına kavuşan Emin Özdemir, inceleme, deneme, eleştirileriyle tanınmıştır. Türkçe'nin arılaşmasında da önemli yeri olan Özdemir, Türkçe'yi en iyi kullanan yazarların başında sayılmaktadır.

Enver Gökçe,yöre insanının,tüm Anadolu insanıyla ortak yanlarını yansıtmış, sanatıyla yaşamını birleştirmiş bir toplumcu şairdir.

"Memleketimin Şarkıları" adlı şiiri şöyle başlar:

Ben, bizden olan bütün insanların dostu
Adı, haritalarda bile bulunmayan
Bir köyündenim Anadolu'nun
Güzel şeylere hasrettir memleketim
Güzel şeylere hasret bu dünya...

Erzincan'ın Çit Köyü'ndendir. Kurtuluş Savaşı içinde (1920) doğmuştur. Memleketin ve dünyanın güzel şeylere kavuşmasından, kurtulmasından yanadır. Halkın yaratıcı gücünü, "kurtuluşu" gerçekleştirme yolunda devindirmeyi amaçlayan şiirler yazmıştır.

"Bir Milli Kurtuluş Türküsü" savaşa çağrıdır:

Zalim!
Hemi de kötü dinli gavur
Nasıl da bağdaş kurmuş toprağıma
Gülümü harmanımı savurur
Kara gözlerini
Sevdiğim oğlan
Bize oldu olan
Topla Antep'i Çukurova'yı
İzmir'i Urfa'yı Konya'yı
Haydi ha
Ne dursun Munzır

Geldiği yörenin dili kullanımından yararlanarak şiire açılımlar sağlamış, Nazım'ın biçimsel etkilerine kapılmadan kendi şiirini kurmuştur. Yaşamı, halkın yaşamıdır. 7 yıl hapislikten sonra, yaklaşık on yıl, doğduğu köyde oturmuştur. "Ben" diye başlayıp "biz"e ulaştığı "Memleketimin Şarkıları" nda yöre insanının gurbetlere uzanan yaşamını dile getirir:

Ben küçük Yusuf'um Çıt köyünden
Çapak çapak elâ gözlerim.
Kıl keçim kısır, annemin memesi yara
Benim saçlarım belik belik
Bıyıklarım burma burma
Gözlerim kara kıyma renginde ama
Erzincan oynamış ağlamışım
Irgatlık etmişim el kapısında
Dolu vurmuş bahçeleri
Çekirge inmiş tarlalarıma...

"Gök Mustafa", "İbrahim", "Uyan Alim" şiirleri, değişik yönleriyle kırsal kesim insanının yaşamını, çileli yıllarından ancak bir bölümü elinde kalan "Yusuf ile Balaban" destanında, tüm çelişkileriyle yaşam kavgasını ustaca sergilemiştir."Dost" şiirinde:

Umut işkencede mahzun
Ekmek işkencede mahzun
Tenim ayaklarım üryan

dedikten sonra durumun değişmesi için savaşmak gerektiğini vurgulamaktadır. Değerlendirmecilere göre, Enver Gökçe kendini bu savaşa adamış, bu yolda ölmüş 1940 kuşağının önde gelen şairlerindendir. Gökçe, çağdaş bir halk şairidir; "halk şiirinin bir sürdürücüsü değil, yeni koşullar altında bir sentezcisidir" *(Ergün, s. 18).*

Erzincan doğumlu Cemal Süreya'nın şiirlerinde doğrudan doğruya yöre görülmez. Türk ve batı şiirini iyi bilen Süreya, Türkçe'nin özgün şairlerindendir. "Yunus ki Sütdişleriyle Türkçe'nin" şiirinde kendi sanat anlayışıyla, Türkçe'nin, Türk şiirinin serüveni duyurulur. Şair,özgün benzetmeler, imgelerle Türkçe'nin ustalarıyla sarmaş dolaştır:

Yunus ki sütdişleriyle Türkçe'nin
Ne güzel biçmişti gök ekinini

diyen Süreya, tüm Anadolu toprağından, onun zengin geçmişinden, çağdaş şiiri biçer. Erzincan, Sıvas yöreleri de yoğun olarak dizelerine yansır:

Pir Sultan mı ısmarladı seni
Kızılırmak'tan öte Sıvas'a doğru
Yeryüzü gökyüzü ve sabah vakti
Bilmece uçarsınız hastanız ulu
Alnında göğsünde parmak uçlarında
Kan pıhtısının ısrarlı bakışı
Siyaset meydanı hınca hınç dolu
Ustamın gözlerindeki son damla mavi
Takılıp kalmış kirpiklerine
Perçemi uysalca dolanmış darağacına

"Göçebe" şiirinde şair:
"Kargapazarı dağlarını dolaşan yaşlı ve öfkeli bir otobüste"dir.

Jandarma daima nesirde kalacaktır.
Eşkıyalar silahlarını çapraz astıkça
türkülerine
Ve bu dağlar böyle eşkıya güzelliği
taşıdıkça

Süreya, tüm yurdu dolanan bir gezgin gibidir. Gördüğü yerleri ilginç yanlarıyla canlandırır. Ataerkil bir aile gözünü alır:

Dedelerin gözlerinde erozyon
Silip götürmüş bütün evetleri
Annelerin ağızlarında hiyeroğlif
Babalarınsa ağustoslar atasözleri
Amcalarınsa avdan boş dönüyor elleri
Teyzelerse elleriyle yargılıyor gök güzelliğini
Ablalarınsa boyunları soru işareti
Ağbeylerse utançlarından Ehram

Şair, "Kalın Abdal", "Türkü" gibi şiirlerinde halk şiirinin türkü, ağıt geleneğini yeni şiir işçiliğiyle çağdaş düzeye ulaştırmıştır.

Gada adlı şiir kitabında Hazım Zeyrek, yerel sözcüklerle, sert bir gerçekçilikle yöre insanını dile getiriyor. Dili, çobanların, ırgatların dillerince doğal ve yalındır. Zeyrek'in şiirleriyle "Obalarda, dağlarda, dağ köylerinde, eyerci damlarında, susuzluklar, açlıklar, kavgalar, yoksulluklar toprağındayız."

Yöre insanı, güç koşullar içinde yaşamını sürdürmektedir. Ölümünü aratan "tekerleri" sızlatan bir ortamda "Bekleye Dursun"da şöyle der:

Nasıl dersin acımızı
Çal mazıya katığı biyol daha yavrum
büyüsün tekerde sızı

Şiirlerinde Herolar, Yarıcı Bayramlar, Zulüceler, Tutsak Çelolar, Hıştik Haliller dile getirilmektedir:

Asırlık söğüt ağacı altında
Sabaha ulaşacak bir gece gibi duruyordu
her harman sonu, ağanın yükü şehre, benim
göçüm gurbete
tutulur diyordu.
Yarıcı Bayram ağlıyordu
Ama Irgat Hasan ağlamaz düşünür.

"İt Yemezse Irgat Yer"adlı şiirde, "Ölüm hele sonra ,direnmeyi deneyeceğim" der.

Alnıma bir-sus- yazmışlar
kim, niçin, neden,
bunu bilmek istiyorum
ben alnımla değil ama
ellerimle konuşuyorum

Azığını topraktan alarak, "toprakça kükreme" yolundadır. C. Atuf Kansu'ya göre Zeyrek, şiirinin sözcüklerini, imgelerini, duygularını "bozkır tenhalığı içinden" getirmektedir.

Osmanlı Dönemi'nde, yörenin değişik bir nüfus yapısı vardır; buralarda sürgünlükler, çalkantılar yaşanmıştır. Sanatı "toplumsal bilimin özgün biçimi"sayan Vecihi Timuroğlu, yöre yaşamının bu yanını destanlaştırmayı denemektedir.

"Bir Sürgün'ün Ezgileri" uzun bir şiirdir:

Ne güzeldir ev
Ekmeğine düşman bir sorgucu yoksa

Sağtöre sevda ve mertlik

Ama insanlar, "evi, güzel şeyleri" savunmak zorunda kalırlar, yerlerinden yurtlarından olurlar. Timuroğlu bu çalkantıyı, yöre doğasıyla kaynaştırarak işlemektedir:

Aşıyoruz ziyaret boğazını
Yüze vurmuş kökleri kükürt kokan meşeler
Kayalara yapışmış şeytan tırnakları
İniyoruz Kemah'ın Garni köyüne

Yaşama,yaşamı daha iyileştirme savaşımının yaraları, acıları derindir:

Kolaydı kekikten yağ çıkarmak
Yardımıma koşuyor cıgaram
Bir çekimi zulum
Bir çekimi memleket
Ziyaret su ve zakkum kokusu
Zamana yatırılmış hüzün

Timuroğlu, şiiri bilincin içeriğini tazeleme saymakta, ortak bildiriyi iletmede ritme de önem vermektedir:

Granit sertliğinde yaşadık gülmeden
Işığı taşa işleyen ve safranla boyayan
Ellerimizde gül
Basmasını dallıyoruz akşamın ölmeden

Kırım Kıyım Kıtlık, adlı yapıt, Yusuf Ateş'in ilk romanıdır. Yazar, Birinci Dünya Savaşı öncesiyle, savaşın ilk yıllarında Aküzüm Köyü halkının yaşamını, çekilenini dile getiriyor. Köy, bir bırakılmışlık içinde-

dir. İnsanlar, doğa koşullarının, egemen güçlerinin tutsağıdır. Eker yetiştirirler, yağmur yağmaz. Tam hasat önü, ürünü sele gider. Kışlar zordur. Kimilerini çığ ezer. Umutsuz, yıkkın, hasada hazırlanırlarken. Kara İmam'la Hacı Beğ "aşar" deyip, afat gibi başlarına çöker... 1914 yazıdır. Ve Seferberlik patlar... Yaşamları sürekli bir "Kırım, kıyım, kıtlık"tır.

Değişik bir anlatım yolu seçilmiş. Olup bitenler, savaş artığı, yaşlı, "Büyük göçü" bekleyen Çolak Hasan ekseninde veriliyor. Çolak Hasan, kırım, kıyım, kıtlıklarla çöken bir kuşağın temsilcisi gibidir. Kara Hoca'yla Hacı Beğ, köye göz açtırmayan güçler. Çolak Hasan, ortalığı ayağa kaldıran gürültülerin, kaçışmaların nedenini anlamaya çalışır. "Urus geliyormuş" sözleri çalınır kulağına. Kızar, inanmaz. Söylenir. Ama gördüğü kötü düş gelir aklına... Köyün başına bir şeyler geleceğini sezdiren düş... O yıl köyde olup bitenleri anımsar. Buydurucu "derin bir kış" geçirmişlerdir. Çocuklar gök öksürükten ölmüştür. Bahar başında çığ, Kımıl İbo'nun evini ezmiştir. Eşek ölmüş,can çekişen inek kesilmiştir. "Çatır çatır sesler geldi kulağıma, Keşiş Dağı yerinden yürüdü üzerime geldi geldi. Ahhh... debelenemedim yerimden" diye inleyen Sulbiye, donmuş gibi duran kocası Kımıl İbo'ya, Tanrı'ya ağzına geleni söyler... Tanrı'ya karşı geldi, kocasına olmadık sözler etti diye "boş düşmüş sayılır". Kara Hoca, beğ, şeriatın uygulanmasını istemektedir. Oysa Hacı Beğ'in babası büyük Hacı, her gün karısına "boş ol" dermiş, ama bir şey yapmazmış.

Kel Mahmut dikilir: "Çünküm Hacısın, beğsin, mültezimsin. Dahasını söylerim, paşasın, hökümet, zaptiyesin. Söylemezler o yüzden korkarlar kan işeten sopalardan" *(Ateş, s. 98-99)*..

O yılın kuraklığı da, Sulbiye yüzündendir. Çolak Hasan'ın torunu Suna, Cemal'le konuşurken görülmüştür. Gençler, din yolundan çıktığı için Tanrı onları cezalandırmaktadır. "Sulbiye denen zındık" köyden çıkarılmalıdır. Yoksa kıyamet Aksöğüt'ten kopacaktır.

"Aşarın beh zamanı" gelir. Tahminler ardından, ürün sele gider. Tam kalanı hasada hazırlanırken, seferberlik patlar. Köylü kara kara düşünmeye başlar. "Düşünmesin mi şimdi Aksöğütlü?", "Dinse din, vetansa vetan. Bi bizim dinimiz, bi bizim vetanımız mı? Hacı Beğ'in dini, Hacı Beğ'in vetanı değil mi yoksam? Altmış, beş pare köyü zaptetmiş bak, adı da Hacı."

Seferberlik haberi, köyü yerinden oynatmıştır. Yöre kaynamaktadır. Umarsızdırlar. Osmanlı'ya kızar, söylenirler ve Aksöğüt'te göç başlar:

> Çıkar yüreğini at insanoğlu
> Varsa yüreğin bakamazsın ki
> Kır divitini kır insanoğlu
> Böyle mahşeri yazamazsın ki

Çolak Hasan da katılır göçe. Onun geçmişi anımsadığı Aksöğüt'ün gölgesinde Hacı Beğin "kan işettiği" halde yıldıramadığı Kel Mahmut oturmaktadır. "Göç yolu tuttu", der kendi kendine. Mavi Munzurlar'a pırıldanan Karasu'ya bakar buğulu gözlerle. Yolu dağlara vurmanın sırasıdır. "Derdi dertle yenmeyi belletmişler sana. Böyle bu

Eğin (Kemaliye) güğümü

işler doğdun doğalı. Başka tevürünü görmedin ki bilesin, başkaca da olabileceğini. Görüp bilemedin, bilip edemedin, edip belleyemedin."

Kırım Kıyık Kıtlık, yazarın ilk romanı olmakla birlikte, anlatımı, sergiledikleriyle yöre yaşamına tanıklık etmesi açısından ilginçtir.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL–TOPLUMSAL EVRİMİ: Erzincan'ın en eski yerleşim merkezleri İlk Tunç Çağı'nda yer alan Altıntepe ve Kumtepe'dir. Altıntepe Urartular Dönemi'nde de yerleşim merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Bunu izleyen dönemde yöreye değişik güçler egemen olmuşlarsa da, bunlardan ancak Persler, Sasaniler ve Bizans yöre kültürünü etkilemiştir.

XI. yy'ın ikinci yarısında Mengücük Bey'in yönetimindeki Türkmenler kenti ele geçirmişlerdir. Mengücükler'den Fahreddin Behramşah döneminde Erzincan sanatçı ve düşünürlerin uğrak yeri olmuştur. Mengücükler Dönemi'nde kurulan ve farklı etnik toplulukların kültürlerinin bir arada bulunmasına dayanan kültürel yapı XIX. yy. sonlarına değin sürmüştür. XVI. yy başlarında, doğuda kurulan Safevi Devleti yöre kültürü için yeni bir etki merkezi olmuştur. Osmanlı egemenliği döneminde Erzincan tipik Anadolu kasabası görünümündedir. XIX. yy'da askeri öneminin artmasıyla bu görünümden sıyrılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'ndeyse Erzincan tarım ve hayvancılıkla geçinen ve kapalı bir toplum yapısının egemen olduğu bir kenttir.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Erzincan'da yaşama biçiminde geleneksel toplum özellikleri ağır basar. Toplumsal değişmeye koşut olarak geleneksel yapı çözülmektedir. Barınma, beslenme, giyim-kuşam, sağlık alanlarında eski alışkanlıkların yerini kentsel değerler almaktadır. Yörede çağdaş giysilerle birlikte yerel giysilere de rastlanır. Geleneksel beslenme düzeni etkinliğini korur. Yöre mutfağı yemek türleri bakımından zengindir. Bunların çoğunluğunu hamurlu yemekler oluşturur.

Erzincan'da dinsel yapı güçlüdür. İlde Sünni toplulukların yanında Alevi topluluklar da vardır. Terzi Baba, Seydi Sultan Türbesi, Sultan Melik Türbesi çeşitli dileklerle gidilen ziyaret yerlerinin başlıcalarıdır. Yörede düğünler genel çizgileriyle Anadolu düğünlerinin bir parçasıdır. Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin bir bölümü boşinan niteliğindedir.

Erzincan'da bakırcılığın eskilere dayanan bir geçmişi vardır. Dövme bakırcılığın yerini günümüzde bakır el işlemeciliği almıştır. Daha çok semaver, tepsi, biblo, tabak, şekerlik, vazo gibi şeyler yapılmaktadır. Köylerde kilim, cicim dokumacılığı sürmektedir. Kemaliye İlçesi ve Cimil Bucağı'nda pazar için nitelikli halılar dokunur.

İlin 1.derece deprem bölgesi olması, birkaç kez yer değiştirmesine neden olmuştur. Bu arada tarihsel yapıların çoğu yıkılmıştır. Tercan Mama Hatun Kümbeti Saltuklu Dönemi'nden günümüze ulaşan, planı ve mimarisiyle özgün bir yapıdır.

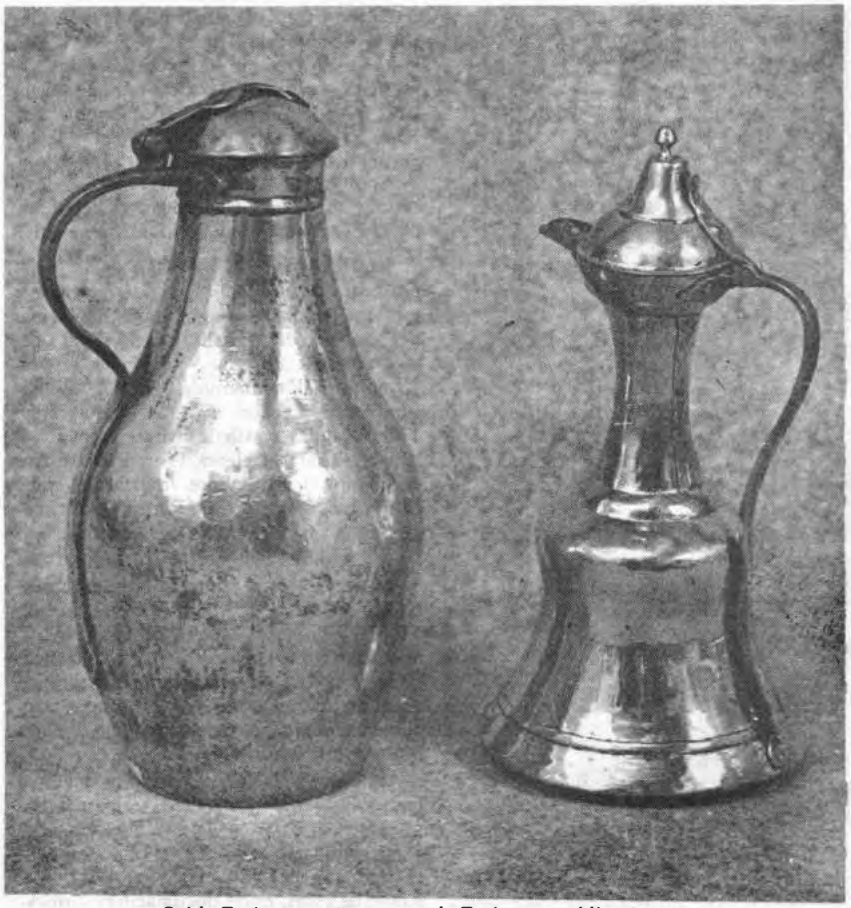
Yeni Erzincan, 1939 Depremi'ndensonra Keşiş Sıradağlarının eteklerinde düzlük bir alana kurulmuş, çağdaş görünüşlü bir kenttir. Konutlar, depreme dayanıklı tekniktedir.

Yöre halk edebiyatı, halkın güç koşullar altındaki yaşamından izler taşır. Tarihi boyunca sık sık el değiştiren Erzincan'da kültürel süreklilik oluşmamıştır. Değişik kültürler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlılar Dönemi'ndeyse tarikat kültürü yöre halk edebiyatı üzerinde de etkili olmuştur. Yapıtları günümüze ulaşmış halk ozanlarında bu etki belirgindir.

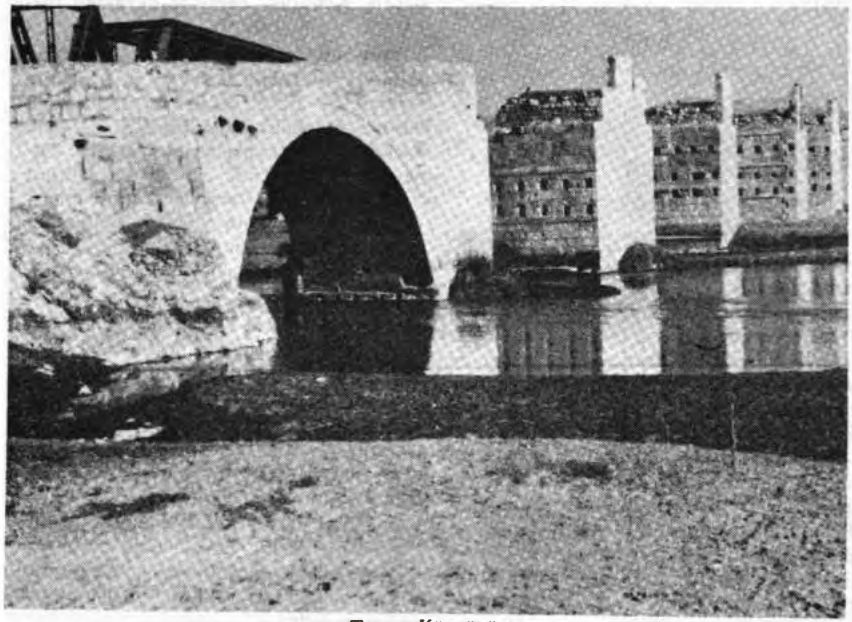
Yöre ortak ürünler yönünden zengindir. Halkın acıları, özlemleri, manilere konu olmuştur. Destan söyleme geleneği de vardır. Yöre söylenceleri çoğunlukla ermiş kişiler çevresinde toplanır. Atasözleriyse halkın dünya görüşünü yansıtır.

Yerel dil, Terekeme Uruğu ağzı ile benzerlik gösterir. Çevre illerle çok az ortak yönü olması ilginçtir. Yerel ağız Azeri ağzına yakın özellikler gösterir.

Ninniler, halkın çocuğa karşı sevgisini, umutlarını yansıtır. Erkek ve kız çocuklara söylenen ninniler ayrıdır. Alkış ve kargışlar ise yöre halkının iyi ve kötü duygularını dile getirme yoludur.

Solda Erzincan güğümü, sağda Erzincan etekli güğümü

Tercan Köprüsü

Erzincan halk müziği ve oyunları ezgi yapısı, ritm ve figürleriyle özgün bir renklilik ve çeşitlilik gösterir. Erzincan müzik ve oyunlarında Elazığ, Erzurum, Gümüşhane, Sıvas illerinin etkileri belirgindir.

Yöre müziğinde 2,4 zamanlı ana usullerle, bunların üçerli biçimlerine sık rastlanır. 5,7,8,9, zamanlı birleşik usullerin değişik biçimleriyle 10 ve 11 zamanlı usullere uyan ezgiler vardır. Erzincan uzun havalar yönünden zengindir. Yörede 1929, 1937, 1961 yıllarında resmi derleme çalışmaları yapılmıştır. Bağlama ailesinin tüm sazları çalınır. Zurna, dilli-dilsiz kavallar, çığırtma da yaygındır. Yöre halk oyunlarında kol havaları ve halaylar yaygındır. Eğin'de pek çok özgün oyun vardır. Gelin Havası, A Kuzum Kınalı Kuzum, Bağsız Halaylar, Sarhoşbarı, Hoşbilezik, Tamzara, Tavukbarı, Hançerbarı, Gecegü, Sinanlı, Hayriye, Küçük Tamzara, Karaçor, Sıklama, Kasap, yöredeki yaygın halk oyunlarıdır. Saya Gezme, Erzincan'da oyanan seyirlik oyunların başlıcalarıdır.

Kukalı Saklambaç, Mendilim Köşe Köşe, Açıl Susam Açıl, Çur Etmek yöredeki yaygın çocuk oyunlarıdır.

TARİHSEL YAPITLAR: Erzincan ve yöresinin, Tunç Çağı'ndan bu yana yerleşme alanı olduğu bilinmektedir. Üzümlü Bucağı'ndaki Altıntepe, önemli bir Urartu merkezidir. Kazılarda, Urartu uygarlığının altında, İlk Tunç Çağı'ndan başlayan yerleşmeler bulunmuştur. Buradaki yapılar, tapınak, saray,depo kalıntıları ve çok çeşitli metal ve pişmiş topraktan eşya, Urartu Devleti'yle ilgili bilgilere önemli katkıda bulunmuştur.

Erzincan ve çevresindeki tarihsel yapıların çoğu, 1939 Depremi'nde yıkılmıştır. Yörede, Mengücek Beyliği Dönemi'nden kümbetler vardır. Mimarlık ve sanat tarihi açısından en önemli yapı, Tercan Mama Hatun Kümbeti'dir. Genel çizgileriyle Ahlat kümbetlerini anımsatmakla birlikte, ortada kümbet, çevresinde dairesel duvarıyla Türk mimarisinin özgün yapılarındandır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: Erzincan, kültürel etkinliklerin birkaç alanda sınırlı olduğu illerdendir. Etkinliklerde kurumlaşma henüz sağlanamamıştır. Var olan kurumlar da hizmet veriminde birçok güçlüklerle karşılaşmaktadır. Kitaplıkların yer ve kaynak sorunu bunların başında gelir. İldeki 3 halk kitaplığına, 275'i Merkez, 6'sı Kemaliye, 53'ü de Refahiye kitaplıklarına olmak üzere, 1978'de 334 kitap girmiştir.

İlçelerde hemen hiçbir kültürel etkinlik görülmemektedir. İl merkezinde halkın etkinliklere katılımı, ancak izleyicilik düzeyindedir. Bu da sinema ve televizyon izleyiciliğiyle sınırlıdır.

Yerel basın, 4 gazeteyle varlığını sürdürmeye çalışmaktadır.

İldeki en yaygın etkinlikler spor alanındadır. 11 kulüp vardır, 1978 verilerine göre lisanslı sporcu sayısı 763'tür.

1960

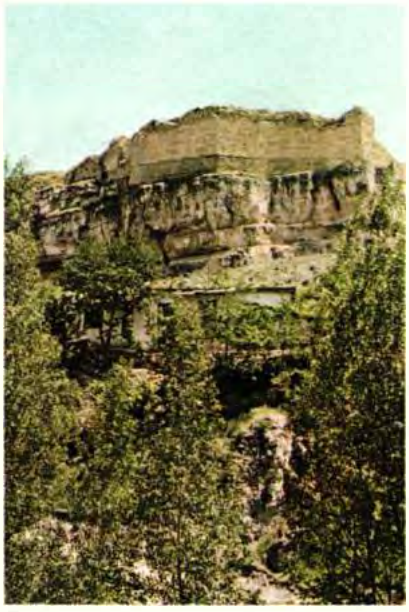

1961

1962

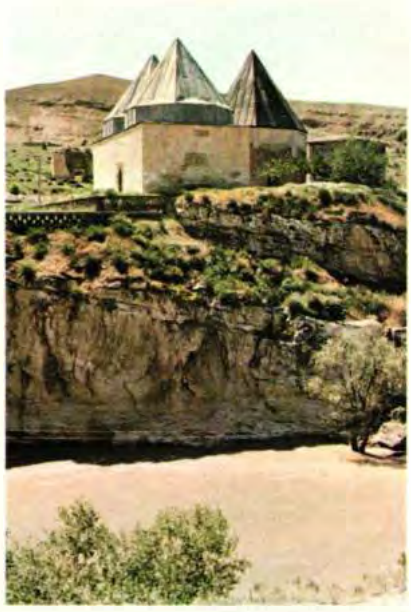
1963

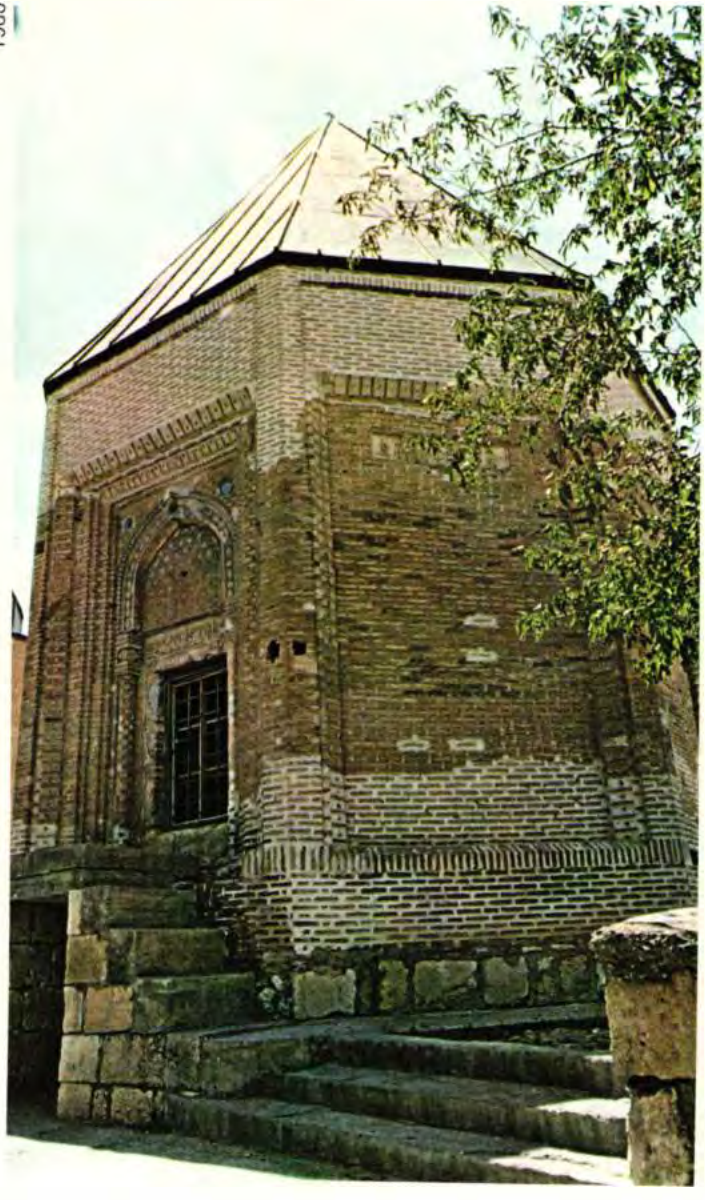
1964

1965

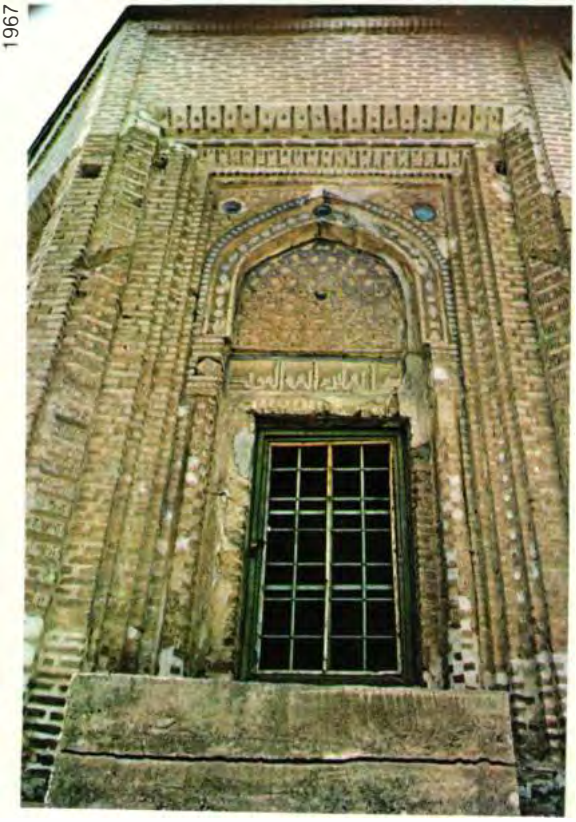

1966

1960 - 1962 - Urartu kalıntıları
1963 - Kemah Kalesi
1964 - Tercan Kalesi
1965 - Selçuk kümbetleri, Tercan
1966 - 1967 - Melikşah Türbesi ve girişi, Kemah

1967

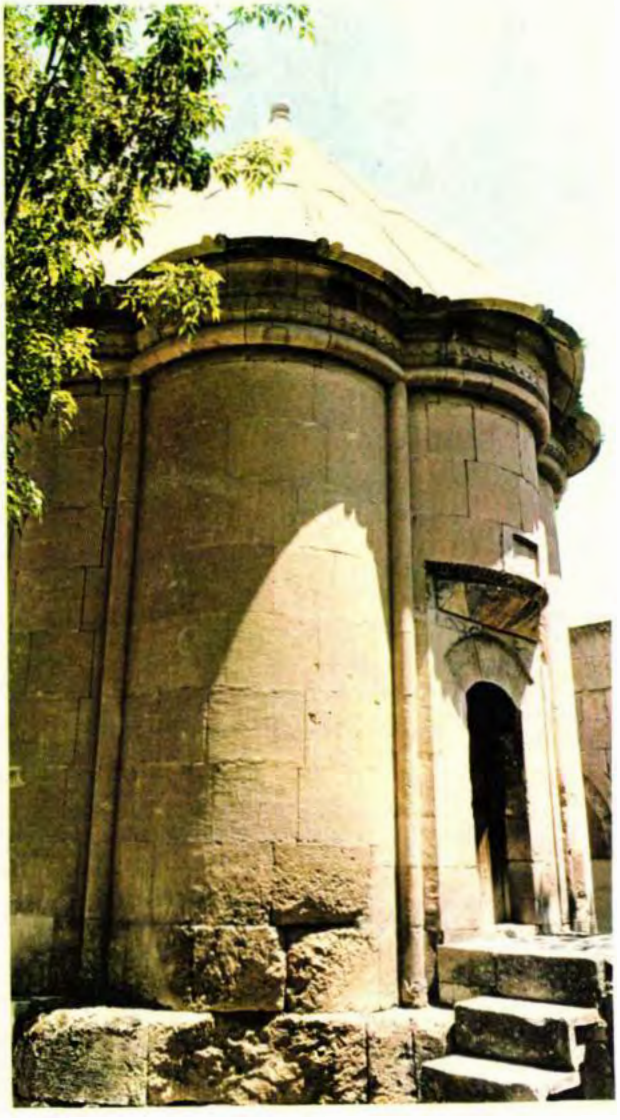
1968

1969

1970

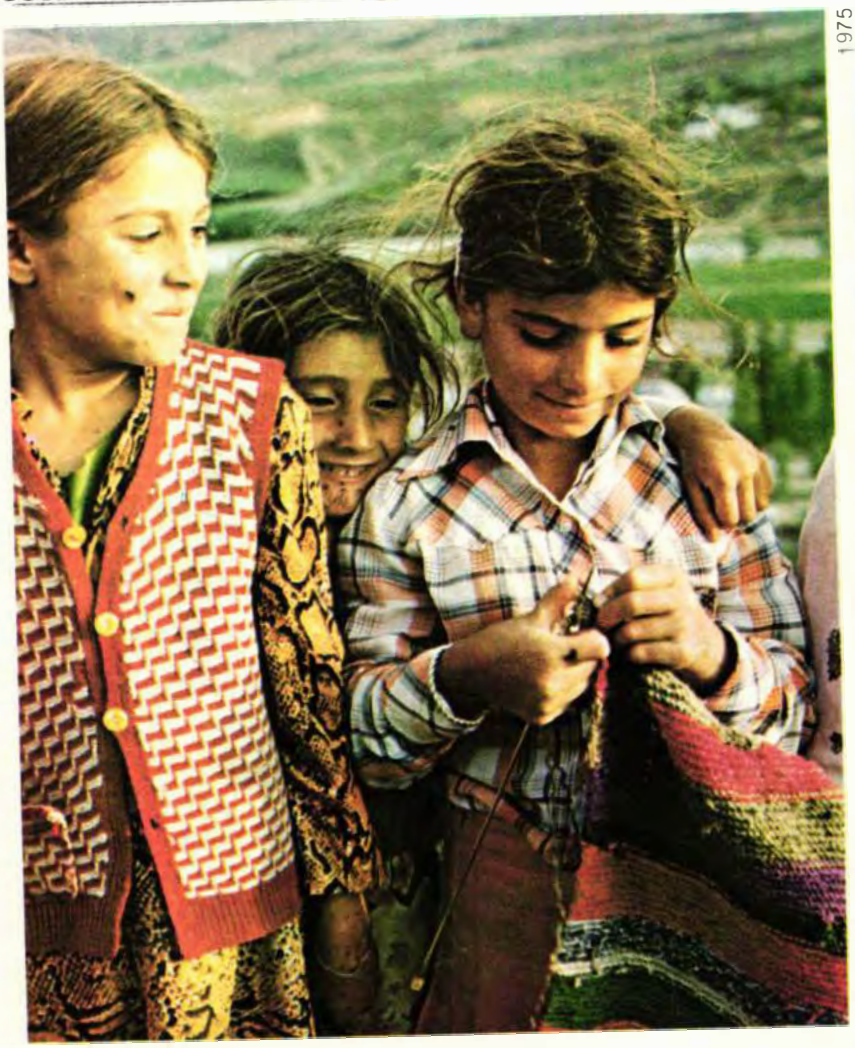

1968 - 1970 - Mamahatun Kervansarayı ve Türbesi
1971 - Mareşal Fevzi Çakmak Çeşmesi

1971

1972

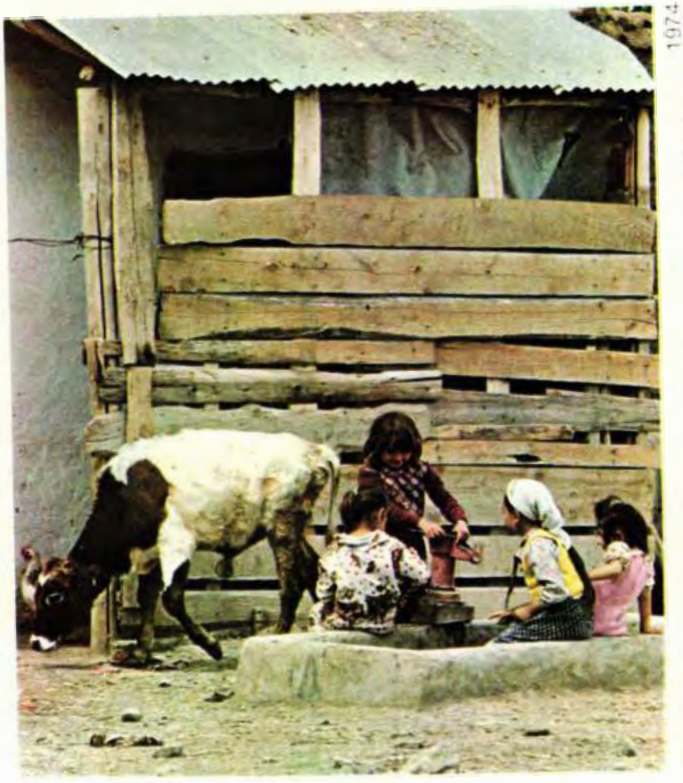

1975

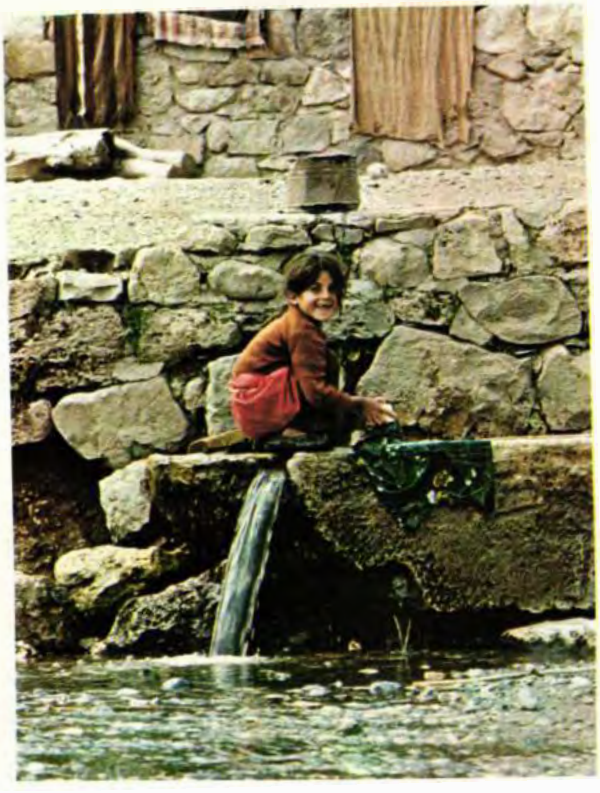

1972 - 1974 - Erzincanlı çocuklar
1975 - 1978 Şehitler Anıtı, Tercan

1973

1974

Erzincan – Kaynakça

DOĞAL YAPI

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları**, İstanbul, 1936

İNANDIK Hamit, **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş**, İstanbul, 1965

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri**, İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü**, Ankara, 1965

OAKES Harvey, **Türkiye Toprakları**, İzmir, 1958

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü**, İstanbul, 1961

SARAÇOĞLU Hüseyin **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller**, İstanbul, 1961

UYANIK Muvaffak, **Dağlarımız**, İstanbul, 1947

DİE, **Türkiye İstatistik Cep Yıllığı**, Ankara, 1980

DSİ, **Haritalı İstatistik Bülteni**, Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları**, Ankara, 1973

Erzincan İl Yıllığı, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni**, 1974

Karayolları Haritası, 1981

Meydan Larousse, 1969

Milliyet Turizm Eki, 1981

MSB, Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası**, Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Yeraltı Kaynakları Envanteri**, Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Jeoloji Haritası, Erzurum Paftası, Ölçek: 1/500.000**, Düzenleyen Cahit ERENTÖZ, Ankara, 1961

MTA, **Türkiye Jeoloji Haritası, Sıvas Paftası, Ölçek: 1/500.000**, Düzenleyen Cahit ERENTÖZ, Ankara, 1961

MTA, **Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre)**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **(Ormaniçi Dinlenme Yerlerimiz**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ulusal Parklarımız**, Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız**, Ankara, 1979

Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Erzincan İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası**, Ankara, 1972

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A.Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 4-5, 1976

AKŞİT Oktay, **Roma İmparatorluk Tarihi**, 1-2. İstanbul, 1970-1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı**, İstanbul, 1895

Ali Kemalî (AKSÜT), **Erzincan**, İstanbul, 1932

ATATÜRK, **Söylev**, I, Ankara, 1981

BOSWORTH.C.E., **İslam Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie**, I, Paris, 1892

Der Kleine Pauly, **Lexikonder Antike**, 1-5, Münih, 1979

EMRE Kutlu, "Altıntepe'de Urartu Seramiği", **Belleten**, XXXIII/131,1969

ERTEM Mehmet Şükrü, **"Eğin, Kemaliye**, İstanbul, 1946

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, II, İstanbul, 1896

GARSTANG John-O.R.Gurney, **The Geography of the Hitite Empire**, London, 1959

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, II,II.Kısım, Ankara, 1978

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, VI,Ankara, 1974

GOETZE Albrecht, **Kizzuwatna and the Problem of Hitite Geography**, New Haven, 1940

GOLOĞLU Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1968

GOLOĞLU Mahmut, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1969

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1970

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark, II** Ankara, 1946

İbn-i Batuta, **Seyahatname-i İbni-i Batuta**, İstanbul, 1917-1919

İslam Ansiklopedisi, Erzincan Maddesi, IV

KARABEKİR Kâzım, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, İstanbul, 1939

KARPAT Kemal, "Ottoman Population and the Census of 1881/82-1893", **IJMES** IX, 2, 1978

Katip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul, 1732

LAROCHE Emmanuel, "Les Hieroglyphis d'Altıntepe", **Anadolu**, XV/1971, Ankara, 1973

METZGER Henri, **Anatolia II**, Cenevre, 1969

MİROĞLU İsmet, "XVI.Yüzyılın Başlarında Erzincan Şehri", **İÜEF Tarih Dergisi**, 28-29, 1975

ÖNDER Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara, 1975

ÖZGÜÇ Tahsin, "Altıntepe Kazıları", **Belleten**, XXV/98, 1961

ÖZGÜÇ Tahsin, "Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor (1962)", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XII-1 (1962), 1964

PASİN Hidayet,Vedat ÇELİK, **Erzincan Tarihi**, Erzincan, 1962

SHAW Stanford J., "Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları I**, İstanbul, 1980

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Alam**, 1-6, İstanbul, 1889-1899

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971

TURAN Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Anadolu Beylikleri**, Ankara, 1969

YINANÇ Mükrimin Halil, **Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, 1944

YÜCEL Yaşar, "Mutahharten ve Erzincan Emirliği", **Belleten**, 140, 1971

YÜCEL Yaşar, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti**, Ankara, 1970

SOSYO-EKONOMİK YAPI

AKKAYA Taylan, **Göç ve Değişme**, İstanbul, 1979

BORATAV Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, 1974

DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri**, İstanbul, 1968

DÜNDAR Tevfik, **Tunceli İle Çevresindeki Üç Vilayetin Zirai Durumu ve Gelişme İmkânları**, İstanbul, 1943

GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981**, Ankara, 1981

GÖK Tamer (Der.), **Türkiye'de İmar Planlaması**, Ankara, 1980

HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980

İLTER Müfit, **Türkiye'de Tuz Endüstrisi ve Ticareti**, İstanbul, 1980

İNAN Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, 1972

KEMALİ Ali, **Erzincan**, 1932

KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979

MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreleraası Dengesizlik**, Ankara, 1980

ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı**, İstanbul, 1977

ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası**,Ankara, 1980

PAMUK Şevket, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri", **Toplum ve Bilim**, Sayı 17, İstanbul, 1982

SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri**, Ankara, 1979

SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, 1981

SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, İstanbul, 1979

ŞENER Cemal, "Erzincan İli'nin Demografik Yapısı", Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, ty

TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970**,Ankara, 1979

TÖKİN İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Ankara, 1934

YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri**, Ankara, 1977

YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968**, Ankara, 1972

YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Ankara, 1971

Ajans TÜBA, **Grev Bülteni**, 1979, 1980

Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni**, 1979, 1980

Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980

Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980

Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933

Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**

Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri. Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Meyve İstatistiği, 1938-1942**, İstanbul, 1946
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, İstanbul, 1980
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, Genel Nüfus Sayımı, **Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Erzincan**, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/65, 1973, 1975, 1977, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1970-1972, 1973-1975, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı,1927**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi, Geçici Sonuçlar**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyeleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-60, 1961-65, 1978-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-74, 1978-79
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri**, 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri**, 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İtatistikleri Özet Tabloları**, 1970-1973 1976, 1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar**, 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Demir Dışı Metaller**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Metal Dışı Madenler**, Ankara, 1977
DPT, **İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl**, Cilt 1, Ankara, 1981
DPT, **İmalat Sanayii Alt Sektörleri Kamu Tesisleri**, Ankara, 1975
DPT, **Teşvik Belgesi Almış Özel Sektör Yatırım Projelerinin Sektörel-Yöresel Dağılımları ve Karşılaştıkları Darboğazlar Konusunda Bir Araştırma**, Ankara, 1974
DSİ, **Türkiye'de Yapılmış ve Projelendirilen Baraj ve Hidroelektrik Santraller**, Ankara, ty
Erzincan İl Yıllığı, 1967, 1973
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, III. Cilt, İstanbul, 1948
İmar ve İskân Bakanlığı, **Doğu Anadolu Bölgesi**, Ankara, 1970
İmar ve İskân Bakanlığı, **50 Yılda İmar ve Yerleşme 1923-1973**, Ankara, 1973
İstanbul Sanayi Odası, **Yabancı Ülkelere İşçi Göçü, İşçi Tasarrufları ve Bu Tasarrufların Değerlendirilmesi**, İstanbul, 1981
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı**, 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970
Köy İşleri Bakanlığı, **Köy Envanter Etüdlerine Göre Erzincan**, Konya, 1967
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'na Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma**, Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği**, Ankara, 1981
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten**, Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları**, Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri**, Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978**, Ankara, ty
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu İle 1982 İş Programı**, Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı**, 1970, 1980
Sümerbank Genel Müdürlüğü, **Cumuhriyet'in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, Ankara, 1973
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni**, Ankara, 1980
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler**, 1963, 1969, 1971, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi, 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları**, Ankara, 1981
TEK, **50. Yıl**, Ankara, ty
TEK, **Faaliyet Raporu 1980**, Ankara, ty
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı**, Ankara, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması**, İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Krom**, İstanbul, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Linyit**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Süt ve Süt Ürünleri Sektör İzleme Raporu**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makinaları Araştırması**, 1979, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Yaprak, Yün İpliği ve Yünlü Dokuma**, İstanbul, 1976
Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, Ankara, 1958
Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, **Cumhuriyetin 50. Yılında Şeker Sanayimiz**, Ankara, 1973
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı**, Ankara, 1978
"Türkiye'nin 500 Büyük Firması", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı. 188, (1981) s.6-35
YSE, **İstatistik Yıllığı**, 1976
Ziraat Vekaleti, **Memalik-i Osmaniye'de 1329 Senesi Zarfında Hasıl Olan Mezruatın Nevi ve Miktarı**, İstanbul, 1913

KÜLTÜR

AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri Sözlüğü**, Ankara, 1981
Ali Kemalî, **Erzincan Tarihi**, İstanbul, 1932
AND Metin, **Oyun ve Bügü**, İstanbul, 1974
ASLANAPA Oktay, Ernst Diez, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1956
AŞKUN Vehbi Cem, **Terzi Baba ve Erzincan Şairleri**, Balıkesir, 1956
ATEŞ Yusuf, **Kırım Kıyım Kıtlık**, İstanbul, 1976
AVCIOĞLU Doğan, **Türkler'in Tarihi**, Beşinci Kitap, İstanbul, 1982
BAYKURT Şerif, **Türk Halk Oyunları**, Ankara, 1932
BAYRAK Mehmet, Emin Özdemir, **Köy Enstitülü Yazarlar Ozanlar**, s. 505-507, Ankara, 1978
Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü, **50 Yılda Bölge Spor Çalışmaları**, Ankara, 1973
CAHEN Claude, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul, 1979
ÇAĞLAR Behçet Kemal, **Benden İçeri**, Ankara, 1966
DEFNE Zeki Ömer, **Denizden Çalınan Toprak**, İstanbul, 1971
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları**, Ankara, 1975
DİE, **Kültür İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980
DİE, **Spor İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980
ELÇİN Şükrü, **Anadolu Köy Orta Oyunları**, Ankara, 1977
ELÇİN Şükrü, "Erzincan Çocuk Oyunları",

TFAD, Cilt 13, Sayı 266,
Ergün Mehmet, "Enver Gökçe Şiiri", **Dost Dost İlle Kavga,** s. 11-22, İstanbul, 1977
Erzincan İl Yıllığı, 1973
GÖKÇE Enver, **Dost Dost İlle Kavga,** İstanbul, 1977
GÖKÇE Enver, "Çit Köyü", **Ülkü** (Yeni Seri), Cilt 3, Sayı 36, Ankara 3/1943
GÖRGÜNAY Neriman, **Doğu Yöresi Halıları,** yy, ty
GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark II,** Ankara, 1946
GÜR Mehmet Hilmi, "Eğin Folkloru", **TFAD,** Cilt 7, Sayı 157, s. 2811
GÜR Mehmet Hilmi, "Eğin'de Kadın Giysisi" **TFAD,** Cilt 13, Sayı 259, s. 5870
GÜR Mehmet Hilmi, "Eğin Halk Dansları ve Adetleri", **TFAD,** Cilt 7, Sayı 610, s. 2889
GÜR Mehmet Hilmi, "Eğin Folkloru" **TFAD,** Cilt 7, Sayı 157, s. 2811-2812
GÜREL Ziya, **Halk Âşıklarından Deyişler,** Ankara, 1980
KARA Ruhi, "Erzincan Folklorundan Örnekler", **TFAD,** Cilt 15, Sayı 292, s. 6802-6803
KOŞAY Hamit Zübeyr, **Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme,** Ankara, 1944
KUBAN Doğan, **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi,** İstanbul, 1981
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** İstanbul, 1981
NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,** İstanbul, 1980
OĞUZCAN Ümit Yaşar, "Behçet Kemal Çağlar", **Şairlerin Seçtikleri,** sayı 113, İstanbul, 1974
ÖNDER Ali Rıza, "Eğin Manileri", **TFAD,** Clit 5, Sayı 115, s. 1839-1840
ÖNEY Gönül, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları,** Ankara, 1978
ÖRNEK Sedat Veyis, **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,** Ankara, 1979
ÖZAYDIN H.Faik, **Kemaliye (Eğin),** Ankara, 1970
ÖZBEK Nizamettin, **Erzincan'dan Kemah'tan,** Erzincan, 1947
ÖZGÜÇ Nimet, "The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altıntepe", **Mansel'e Armağan II,** Ankara, 1974
ÖZGÜÇ Tahsin, "Altıntepe Kazıları", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** XXV, Sayı 98, Ankara, 1961
ÖZGÜÇ Tahsin, "Altıntepe II. Tombs, Storehouse and Ivories", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** XXV/97, Ankara, 1969
ÖZGÜÇ Tahsin, "Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor (1962)", **Türk Arkeoloji Dergisi,** XII-I, 1962, Ankara, 1964
PARMAKSIZOĞLU İsmet, **İbni Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler,** İstanbul, 1971
PASİN Hidayet, Vedat ÇELİK, **Erzincan Tarihi, Coğrafyası, Folkloru,** Ankara, 1962
SEBER Cemal Süreya, **Göçebe,** İstanbul, 1965
SEBER Cemal Süreya, **Öp Beni Sonra Doğur Beni,** İstanbul, 1973
SEVENGİL Refik Ahmet, **Yüzyıllar Boyunca Halk Şairleri,** İstanbul, 1965
SEYDA Mehmet, "Asım Bezirci", **Edebiyat Dostları,** s. 59-79, İstanbul, 1970
SÖNMEZ Hüseyin, "Erzincan Manileri", **TFAD,** Cilt 13, Sayı 255, s. 5776
SÖZEN Metin, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi,** İstanbul, 1981
ŞEKER Bahattin, "Erzincan Halk Oyunları ve Folkloru", **TFAD,** Cilt 9, Sayı 196, s. 3915
ŞEKER Bahattin, "Refahiye Folkloruna Toplu Bakış", **TFAD,** Cilt 10, Sayı 205, s. 4163-4168
TANYU Hikmet, **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri,** Ankara, 1967
TİMUROĞLU Vecihi, "Bir Sürgünün Ezgileri", **Türkiye Yazıları Dergisi,** Sayı 26-31 (1979), 35, 40, 41 (1980), Ankara
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, 1977
Türkiye'de Süreli Yayınlar, Matbaalar, Ankara, 1973
Türkiye'de Yerel Basın, Ankara, 1979
YETKİN Suut Kemal, vd "The Turbeh of Mama Hatun, Tercan", **Turkish Architecture,** Ankara, 1965
ZEYREK Hazım, **Gada,** Sıvas, 1956

Erzincan – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 2585
Yeryüzü Şekilleri 2585
Dağlar 2585
Ovalar 2586
Erzincan Ovası 2587
Tercan Ovaları 2587
Yaylalar 2587
Vadiler 2587
Akarsular 2587
Karasu Irmağı 2587
Göller 2587
Jeolojik Yapı 2588
Yeraltı Zenginlikleri 2588
Topraklar 2589
Doğal Güzellikler 2589
Mesire Yerleri 2589
İçmeler ve Kaplıcalar 2589
Ekşisu (Bögert) Madensuyu 2590
Erzincan Ilıcası 2590
İklim 2590
Sıcaklık 2590
Yağışlar 2590
Rüzgârlar 2590
Sayılı Günler 2590
Bitki Örtüsü 2590
Hayvan Türleri 2591
Nüfus 2591
Erzincan'da Depremler 2592
Nüfusun Yaş Yapısı 2593
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 2594

TARİH

Erzincan Adının Kaynağı 2596
Yazılı Tarih Öncesi 2596
Yazılı Tarih 2596
Urartular 2597
Kronoloji 2597
Persler 2598
Helenistik Dönem 2599
Araks Krallığı 2599
Antonius'un Part Savaşları 2599
İslam Uygarlıkları Dönemi 2600
Selçuklular Dönemi 2601
Mengücük Beyliği Dönemi 2601
Eretna Beyliği Dönemi 2602
Osmanlı Yönetimi 2603
Çağdaş Dönem 2604
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 2604
Tarım 2605
Hayvancılık 2606
II. Meşrutiyet Dönemi'nde Erzincan Sancağı Meclis-i Meb'usan Üyeleri 2606
Maden 2606
Sanayi 2606
Eğitim 2606
Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Erzincan 2607
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Durum 2607
Erzincan'ın İşgal Edilmesi 2607
İşgale Karşı Örgütlenme 2607
Erzincan Bırakışması ve Kurtuluş 2607
Milli Mücadele'de Erzincan 2608
Meclis-i Meb'usan'da Erzincan Milletvekilleri 2608
Koçgiri Ayaklanması'nda Erzincan 2608
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 2609
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Erzincan Milletvekilleri 2609
İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Erzincan Milletvekilleri 2609
Seyahatnamelerde Erzincan 2610
İbn-i Batuta 2610
Katip Çelebi 2610
Evliya Çelebi 2610
Özet 2611
Erzincan Valileri 2611

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 2613
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 2614
Erzincan İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 2614
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 2615
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 2615
1927 Tarım Sayımı'nda Erzincan 2616
Tarım 2617
Giriş 2617
Bitkisel Üretim 2618
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 2619
Tahıllar 2619
Buğday 2619
Arpa 2619
Çavdar 2619
Baklagiller 2619
Sanayi Bitkileri 2619
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 2619
Tahıllar 2620
Buğday 2620
Arpa 2620
Çavdar 2620
Baklagiller 2620
Fiğ 2620
Sanayi Bitkileri 2620
Patates 2620
Sebzecilik 2620
Meyvecilik 2620
Üzümler Bölgesi 2620
Bahçeli Bölgesi 2620
Çağlayan Bölgesi 2620
Vadiler 2620
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 2621
1930'larda Erzincan'da Toprak Yapısı 2622
Gübreleme 2622
Sulama 2622
Tohumluk 2623
İlaçlama 2623
Tarım Araçlarının Gelişimi 2623
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 2624
Pazarlama 2625
Hayvancılık 2625
Hayvansal Ürünler 2626
Ormancılık 2626
Madencilik 2628
Enerji 2628
Sanayi 2628
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Erizncan Sanayii 2628
1950'lerde Erzincan Sanayii 2629
Erzincan Şeker Fabrikası 2629
1970'lerde Sanayi ve Çeşitlenme Eğilimleri 2629
Küçük Sanayi 2630
Ersan (Erzincan Gıda Maddeleri Sanayii ve Ticaret AŞ) 2630
Ticaret 2631
Sümerbank Erzincan Bez Fabrikası 2631
Bankacılık 2631
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 2631
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 2631
Kademelenme 2631
Ulaşım 2632
Karayolu 2633
Demiryolu 2633
Havayolu 2633
Haberleşme 2633
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 2634
Göç 2636
İdari Bölünme ve Belediyeler 2638
Merkez İlçe 2638
Kuruluşundan Bu Yana Görev Yapan Belediye Başkanlarının İsimleri ve Görev Süreleri 2638
Çayırlı 2638
İliç 2638
Kemah 2638
Kemaliye 2638
Refahiye 2639
Tercan 2639
Erzincan Kenti 2639
Erzincan İli Köylerinde İçme Suyu ve Elektrik 2639
Eski Kent 2639
Geçici Kent 2639
Yeni Kent 2640
Kentsel Arazi Kullanımı 2640
Erzincan İli'nde Konut 2640
Konut Alanları 2640
Kent İçi Ulaşım 2641
Depremler ve Erzincan 2641
Erzincan Kenti'nde İçme Suyu ve Elektrik 2641
İmar Planları 2641
Eğitim 2641
Okuryazarlık 2642
İlköğretim 2642
Ortaöğretim 2643
Ortaokullar 2643
Liseler 2643
Mesleki ve Teknik Öğretim 2643
Yükseköğretim 2643
Sağlık 2644
Sağlık Sorunları 2644
Bulaşıcı Hastalıklar 2644
Ölüm Nedenleri 2644
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2645
Çevre Sağlığı 2645
Koruyucu Sağlık Hizmetleri 2645
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 2647
Sosyal Sigortalar Kurumu 2647
Bağ-Kur 2648
Emekli Sandığı 2648
İş ve İşçi Bulma Kurumu 2648
Toplumsal Örgütlenmeler 2648
Meslek Kuruluşları 2648

Ticaret ve Sanayi Odası 2648
Baro 2648
Kooperatifler 2648
Tarım-Kredi Kooperatifleri 2648
Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi 2648
Esnaf Kefalet Kooperatifi 2648
Konut Kooperatifleri 2648
Sendikalar 2648
Toplu-İş Sözleşmeleri 2648
Dernekler 2648
Esnaf Dernekleri 2649
Özet 2649

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 2651
Türkler'den Önce 2651
Türkler'den Sonra 2652
Cumhuriyet Dönemi 2653
Kültürel Geleneğin Öğeleri 2653
Yaşama Biçimi 2653
Giyim-Kuşam 2653
Beslenme Biçimleri 2653
İnançlar ve Töresel Yapı 2653
Dinsel Yapı ve Boşinanlar 2654
Çit Köyü 2654
Düğünler, Doğum ve Ölümle İlgili Gelenekler 2655
Düğünler 2655
Doğum Gelenekleri 2656
Geleneksel El Sanatları 2656
Mimarlık 2657
Yöresle Halk Edebiyatı 2657
Halk Şiiri ve Ozanlar 2657
Maniler 2658
Destanlar 2658
Söylenceler 2658
Yerel Ağız Özellikleri 2659
Gülizar Ana'nın Askerdeki Oğluna Mektubu 2659
Atasözleri 2660
Ninniler 2660
Bilmeceler 2660
Erzincan'dan Bir Halk Öyküsü: Asuman ile Zeycan 2660
Alkışlar ve Kargışlar 2661
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 2661
Halk Müziği 2661
Yörenin Ünlü Türküleri 2661
Ağıtlar 2661
Halk Sazları 2661
Geleneksel Oyunlar 2661
Geleneksel Halk Oyunları 2661
Köy Seyirlik Oyunları, Ortaoyunları 2662
Çocuk Oyunları 2662
Tarihsel Yapıtlar 2663
Merkez İlçe 2663
Kümbet 2663
Koyun Biçimi Mezar Anıtları 2663
Bey Hamamı 2663
Çadırcı Hamamı 2663
Kemah İlçesi 2663
Kemah Kalesi 2663
Taşdibi Kilisesi 2663
Meryem Ana Kilisesi 2663
İsa Voriç Kilisesi (Çamlı Manastır-Çangili Vank) 2663
Gülabi Bey Camisi 2663
Tugay Hatun Kümbeti 2664
Melik Gazi Kümbeti 2664
Behramşah Kümbeti 2664
Gülcü Baba Kümbeti 2664
Ali Baba Türbesi 2664
Gülabi Bey Hamamı 2664
Tercan İlçesi 2664
Mama Hatun Türbesi 2664
Mama Hatun Kervansarayı 2664
Kötür Köprüsü 2665
Kültürel Etkinlikler 2665
Kitaplıklar 2665
Çocuk Kitaplıkları 2665
Halk Kitaplıkları 2665
Müzeler-Sergiler 2666
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 2666
Sinema 2666
Radyo-TV 2666
Yerel Yayın Organları 2666
Spor Çalışmaları 2666
Tesisler 2666
Spor Dalları 2666
Atletizm 2666
Basketbol 2666
Boks 2666
Futbol 2666
Güreş 2666
İl Doğumlu Ünlüler 2666
Edebiyatta Erzincan 2669
Özet 2671
Kaynakça 2673
İçindekiler 2676

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
40° 15′ ve 42° 35′ doğu boylamları
40° 57′ 39° 10 kuzey enlemleri

Yüzölçüm: 25.066 km2

Nüfus: 801.809

Nüfus Yoğunluğu: 32

İlçeler:
Merkez, Aşkale, Çal, Hınıs Horasan, İspir, Karayazı, Narman, Oltu, Olur, Pasinler, Şenkaya, Tekman, Tortum

Bucak Sayısı: 22

Köy Sayısı: 1.021
Elektrikli (1976): 166
Orman İçi (1973): 57
Okullu: 871

Belediye Sayısı: 21

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 63,7
Ovalar: 4
Yaylalar: 12,2
Platolar: 20,1

Akarsular: Karasu, Çoruh, Aras, Oltu Çayı, Tortum Çayı

En Yüksek Nokta: Kaçkar Tepesi (3.937 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 6,0°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —19,0°C
Ortalama: 8,9°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 460,5 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 113,6

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 43,3
Sanayi: 12,9
(İmalat Sanayii : 6,3)
Hizmetler: 32,3
Diğerleri: 11,5

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 95,7
(Ekili-Dikili: 18,3)
(Orman-Funda: 9,2)
(Çayır-Mera: 68,2)
Tarıma Elverişsiz: 4,3

Başlıca Tarım Ürünleri: Patates, Şeker Pancarı, Buğday, Arpa, Çavdar, Et, Süt

Hayvan Sayısı:
Büyükbaş: 1.275.227
Küçükbaş: 2.687.290
Kümes H.: 525.881

Traktör Sayısı: 3.091

Faal Nüfus (1975): 355.060

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%)-1975):
Tarım: 80,2
Sanayi: 4,5
(İmalat Sanayii: 2,7)
Hizmetler: 15
Diğerleri: 0,3

Başlıca Sanayi Ürünleri: Şeker, Margarin, Dokuma, Deri Eşya

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 5.230

Fabrika Sayısı: 70

Banka Şubesi Sayısı (1979): 50

Kişi Başına GSYH (1978): 17.561 TL

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 25,3

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 5,3

Okuryazar Oranı (1975): 53,0
Kadınlarda: 37,4
Erkeklerde: 67,1

Okul Sayısı:
İlk: 973
Orta: 65
Lise: 18
Mesleki ve Teknik: 18

Öğrenci Sayısı:
İlk: 98.584
Orta: 16.134
Lise: 7.015
Mesleki ve Teknik: 6.184

Öğretmen Sayısı:
İlk: 3.220
Orta: 426
Lise: 484
Mesleki ve Teknik: 221

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 31

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 5
Öğrenci Sayısı: 8.052

Kütüphane (1978): 30
Halk: 22
Çocuk: 8

Basımevi Sayısı (1978): 4

Radyo Sayısı: 42.426

Televizyon Sayısı: 18.182

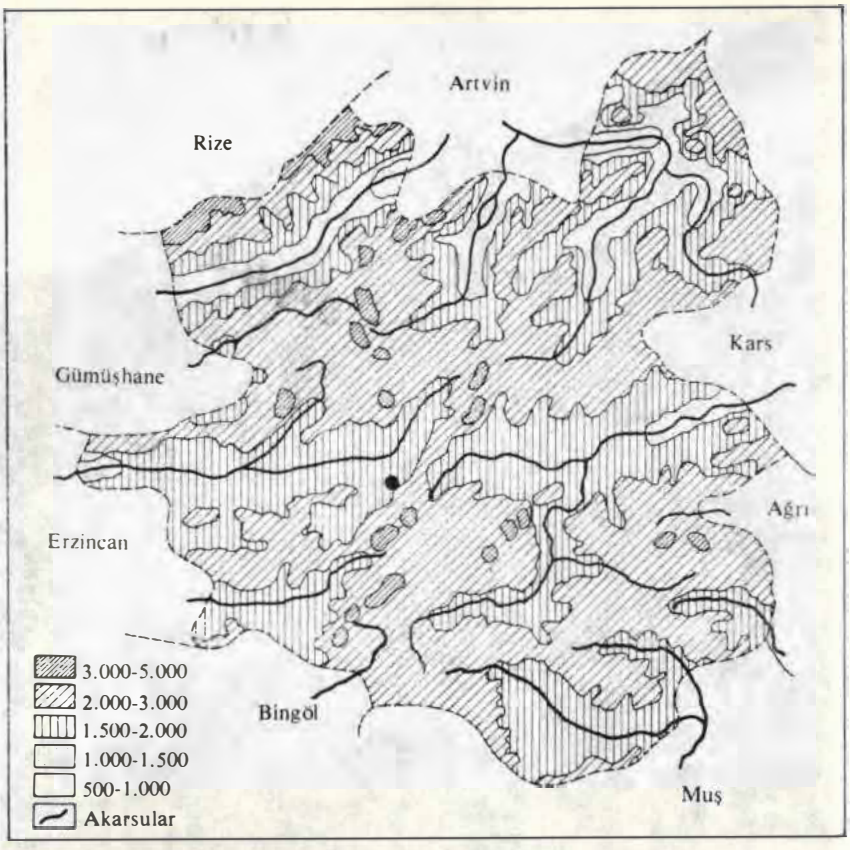
Telefon Sayısı: 11.285

Teleks Sayısı: 69

Sinema Sayısı (1978): 8

Spor Kulübü Sayısı (1978): 26

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 2.626

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Erzurum İli Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum-Kars yöresinin batı yarısını oluşturur. Çoruh, Fırat ve Aras havzalarının başlangıç noktasında 25.066 km2'lik alanıyla ülke topraklarının % 3,2'sini kaplayan il, 40°15′ ve 42°35′doğu boylamlarıyla 40°57′ ve 39°10′kuzey enlemleri arasında yer almaktadır.

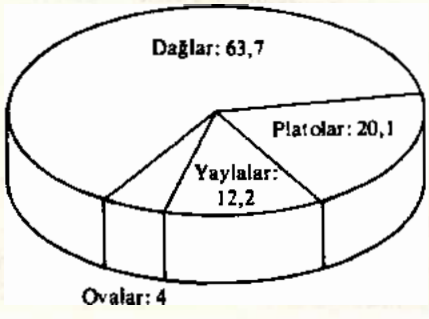
Erzurum'u kuzeyden Rize'nin İkizdere ve Çamlıhemşin; Artvin'in Yusufeli ve Ardanuç; batıdan Gümüşhane'nin Bayburt; Erzincan'ın Tercan ve Çayırlı; güneyden Bingöl'ün Kiğı ve Karlıova; Muş'un Varto, Bulanık ve Malazgirt; doğudan Kars'ın Göle, Selim ve Sarıkamış;Ağrı'nın Eleşkirt ve Tutak ilçeleri çevreler.

Topraklarının büyük bölümü yüksek alanlardan oluşan ili, kuzeyden Rize; batıdan Dumanlı, Mayram ve Kop; güneyden Cemal ve Bingöl doğudan Aras ve Allahüekber Dağları ile Ardahan Yaylası sınırlar.

Yaklaşık % 64'ünü dağların kapladığı il topraklarının büyük çoğunluğu kültüre elverişlidir. % 68'i çayır ve mera olarak kullanılan toprakların ancak % 18'inde bitkisel üretim yapılmaktadır.

1980'de 801.809 kişilik nüfusuyla iller sıralamasında 14. olan Erzurum, nüfus varlığı açısından Türkiye'nin önemli illeri arasındadır. İlin Türkiye toplam nüfusu içindeki payı binde 18 gibi oldukça önemli bir orandadır. Nüfus yoğunluğu açısından Türkiye ortalamasının sürekli gerisinde olan Erzurum'un nüfus yoğunluğu, 1980'de km2'ye 32 kişiydi.

Şekil 1
Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Erzurum İli, Türkiye'nin orta ve batı kesimlerine göre, yükseltinin fazla olduğu bölgelerinden birisidir.

İl topraklarının asıl çatısı, Üçüncü Zaman'da kurulmuştur. Bundan önceki jeolojik dönem oluşumları şiddetli yer hareketleri sonucu kırılmış, parçalanmış ayrıca, tektonik akıntılar sonucu bütünüyle örtülmüştür. Bu nedenle, söz konusu dönemleri tam ve doğru olarak belirlemek olanaksızdır.

Erzurum il topraklarının, havzalara ayrılması Miyosen sonlarında olmuştur. Daha sonra IV.Zaman volkanik hareketleriyle bölge, önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Lav akıntıları, yüksek dağları, yayılarak geniş ve çok yüksek yaylaları, çukurları doldurarak da ovaları oluşturmuştur.

İlin yeryüzü şekillerine kıvrım dağları egemendir. Dağlar il topraklarının ana çatısına uygun olarak, doğu-batı yönünde uzanırlar. Orta Anadolu çevresinde geniş birer yay çizen bu dağlar, il sınırları içinde birbirine oldukça yaklaşır. Kuzeyden güneye doğru, Rize Dağları, Kuzey Anadolu Dağları'nın iç sıraları ve Karasu-Aras Dağları, yaklaşarak sıkışmış durumdadır. Daha sonra doğu ve batı yönlerinde bir yelpaze gibi açılır.

DAĞLAR: Erzurum il toprakları daha çok volkanik yapılı dağlarla parçalanmış durumdadır. İl alanının, yaklaşık % 64'ünü (Şekil 1) oluşturan dağlar, yöre hayvancılığının önemli otlak alanlarıdır.

İl sınırları içindeki dağlar kuzeyden güneye doğru şu şekilde sıralanabilir:

RİZE DAĞLARI: Doğu Karadeniz Dağları'nın doğu uzantılarıdır. İli, kuzeyden çevreler ve Rize ile sınırını oluşturur. Karadeniz'e koşut düzenli sıralar durumunda uzanan bu dağlar, geçit vermez ve yüksektir. En yüksek noktaları 3.937 m yüksekliğindeki Kaçkar Tepesi ile 3.711 m yüksekliğindeki Verçenik Tepesi'dir (Şekil 2). Rize Dağları'nın güney yamaçları çok diktir ve derin vadilerle parçalanmış durumdadır.

Rize Dağları'ndan Çoruh Havzası'na geçilince, doğal görünüm de değişir. Dağların Karadeniz'e bakan yüzlerinde görülen düzenli ve sürekli yağışlar burada yoktur. Bitki örtüsü de birdenbire ortadan kalkar.

KUZEY ANADOLU DAĞLARI: Kuzey Anadolu Dağları'nın iç sıraları il sınırları içinde kalmaktadır. Çoruh Vadisi ile Aşkale, Erzurum ve Pasinler çöküntü alanı arasında yer alan bu dağların, yükseltilerinin fazlalığına karşın topoğrafyası oldukça sadedir.

Bu sıradağlar, ilin batısında, Çoruh ve Karasu vadilerinin birbirine yaklaştığı noktada Kop Dağları ile başlar. Kop Dağları'nda su bölümü çizgisini oluşturan sırtlar çok yüksektir ve hiçbir yerinde 2.000 m'nin altına inmez. Kop sıraları üzerinde yükselen Coşan Dağları, basık şekilli Kop Tepesi, çok sivri olan Bahtılı Dağ ve Aşkale'nin kuzeyinde çok geniş bir alana egemen Cecan Dağı, önemli doruklardır. Bu dağlar genellikle yuvarlak biçimli ve topraklıdır. Çıplak kayalık alanlar azdır. Kuzey ve güney yamaçları set şekillidir; tepeler daha dik, vadiler daha derindir. Yer yer meşe ormanları görülür. Bu sıradağ üzerinde, Çoruh ve Karasu havzalarını birbirine bağlayan geçitler

vardır. Bunların en önemlisi Kop Gediği'dir.

Kop Dağı doğuya doğru uzanır. Aşkale yakınlarında kuzeydoğuya doğru açılır ve gittikçe yükselir. Serçeme Vadisi'nin ve Erzurum Ovası'nın kuzeyinde, geniş dağlık bir kütle oluşturur. Bu durumuyla İspir ve Tortum arasını bütünüyle doldurur. Bu yöre genellikle çok yüksektir; en alçak yer olan Ovacık Çukurluğu bile 2.200 m'nin üzerindedir. Kop Dağı Erzurum Ovası üstünde birdenbire yükselir. Önemli doruklar şu şekilde sıralanabilir: Batıda 3.065 m yükseklikteki Akbaba Dağı, Keçitaşı Tepesi, bir sıra durumunda olan Yeserçöl Dağı, Serçeme Suyu'nun kuzeyinde volkanik yapılı 2.900 m yükseklikteki Tosik Dağ, Ortuzu Dağı ve kütlenin en yüksek yeri alan Gâvur Dağları. Gâvur Dağları, Erzurum Ovası' na burunlar halinde sokulur ve birdenbire genişler. Ovaya doğru uzanan burunlardan en yükseği, Karasu'nun ilk kaynaklarını aldığı 3.200 m yükseklikteki Dumlu Dağı'dır. Bu çok yüksek kabartı kuzeye doğru uzanır; sürekli bir sırt halini alır; bütün kütlenin en yüksek noktası olan 3.255 m yükseklikteki Mescit Dağı'nda son bulur.

Dumlu Dağı'ndan doğuya doğru uzanıldığında, iki yüksek dağ sırasına varılır. Tortum'a doğru olanı Güvercin Dağı'dır, Pasinler Ovası ile Gürcü Boğazı arasını doldurmuş olanı ise Kargapazarı Dağları'dır. En yüksek tepesi 3.288 m yüksekliktedir. Kargapazarı Dağları güneye doğru uzanır, incelir ve orta yükseklikte bir dağ sırasına dönüşür. Erzurum'u doğudan çevreleyerek Palandöken Dağları'na bağlanır. Kargapazarı Dağları'nı Palandöken Dağları'na bağlayan bu kütleye, Çobandede Dağları denir.

Kargapazarı-Güvercin Dağları'nın doğusu, Oltu Çayı ile Aras Havzası arasındaki alan genellikle yüksektir ve volkanik kayalardan oluşmuştur. En önemli yükseltiler 2.250 m yükseklikteki Hasanbaba Dağı ve 2.885 m yükseklikteki Güllü Dağı'dır.

KARASU-ARAS DAĞLARI: Batıda Munzur ve Mercan dağlarının devamı olarak uzanan bu dağlar, doğuya doğru Dumanlı, Palandöken ve Sakaltutan dağlarını oluşturur. Köse ve Aşağı dağ sırası ile Ağrı volkanına dek uzanırlar. Karasu-Aras çöküntü alanının güneyinde belirgin bir yay çizerler. Erzurum Ovası'nı güneyden çevreleyen Palandöken Dağları, ova yüzeyinden yaklaşık 1.000 m kadar yükselir. Önemli yükseltileri Konakgörmez Dağı, Karakaya Tepe, Büyük Ejder Tepe ve Yerlidağ'dır. Palandöken Dağları'nın suyu azdır. Üzerinden Tekman ve Hınıs yönüne iki yol gider; bunlar Başyokuş ve Top yollarıdır. Bu iki yol Palandöken'in Tekman'a bakan yüzünde birleşir. Palandöken Dağları, aynı zamanda iki ana havzanın su bölümü noktasını oluşturur. Doğu yüzüne düşen sular Aras Irmağı'yla Hazar Denizi'ne, batı yüzüne düşen sular Karasu Irmağı'yla Basra Körfezi'ne akarlar.

Mescid Dağı

Karasu-Aras Sıradağları'nın ovadan olan yükseklikleri, ortalama 500-1.000 m arasında değişir ve temelinde asit kökenli volkanik taşlar ile bunları örten bazaltlar bulunur. Bu dağlar volkanik maddelerin yığılmasıyla oluşmuş yükseltilerdir. Dikey hareketlerle yer yer kırılmış, parçalanmış bloklar halinde yükselmiş ve alçalmışlardır.

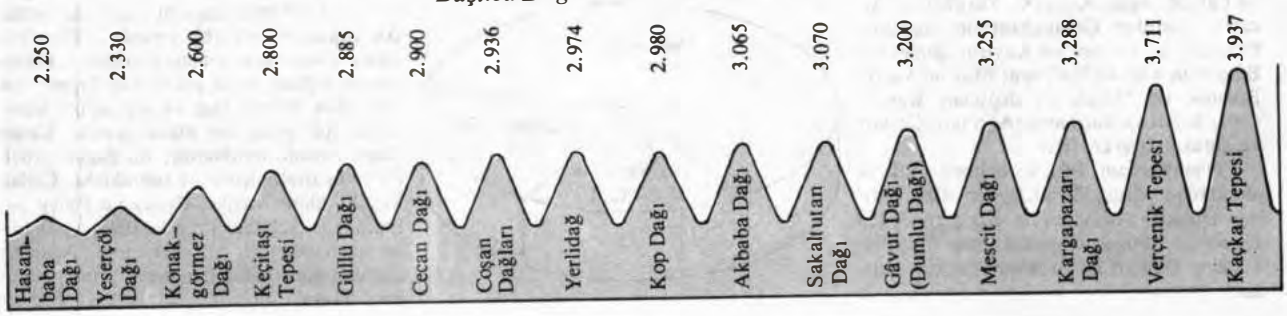
Karasu-Aras Dağları ile Bingöl İli arasındaki alan Yukarı Fırat ve Yukarı Murat havzaları içinde kalır. Bu yüksek alan üzerinde daha çok tek tek dağlar ile Hınıs- Varto çöküntü alanı bulunmaktadır.

OVALAR: Erzurum İli'nde ovalar, il toplam alanının, ancak % 4'ünü kaplar. Ovalık alanlar daha çok Karasu-Aras çöküntü alanında yer alır. Bunların dışındaki düzlükler ise genellikle yayla niteliğindedir.

Karasu ve Aras vadilerinde aralarla sıralanmış küçüklü büyüklü birçok ova vardır. Erzurum'u doğu yönünden çevreleyen Çobandede Dağları bu iki vadiyi birbirinden ayırır. Çobandede Dağları'nın batısında Erzurum, doğusunda ise Pasinler yük-

Şekil 2

Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

sek ovaları yer alır. Aras Vadisi'nden doğuya doğru, Karasu Vadisi'nden batıya doğru gidildiğinde ovaların yükseltisi düşer, iklim biraz yumuşar ve yetiştirilen ürün çeşidi artar. Karasu Vadisi'nin en batı ucundaki Erzincan Ovası ile Aras Vadisi'nin en doğu ucundaki Iğdır Ovası, bunun tipik örnekleridir.

ERZURUM OVASI: Karasu Irmağı'nın kaynak bölgelerinde, Erzurum Kenti'nin kurulduğu ovaya Erzurum Ovası denir. Alanı yaklaşık 520 km2'dir. Ova, doğu-batı yönünde uzanır; Çobandede Dağları'nın dibinden Aşkale Boğazı'na dek olan uzunluğu, yaklaşık 50 km'yi bulur. Genişliği ise ortalama 13 km kadardır. Ova toplu değildir; bir yanda Gürcü Boğazı aracılığıyla Kargapazarı Dağları'na, öteki yanda da Pulur Çayı boyunca güneye doğru sokulur. Ova, batıya doğru gidildikçe daralır ve alçalır. Ovanın kenarlarında toprak yığını biçiminde alçak tepeler vardır.

Erzurum Ovası, birkaç kesime ayrılır; Pulur Çayı yakınlarına dek olan kesimine, Gez Ovası denir. Ilıca İlçesi'nin bulunduğu çok verimli olan bölgeye ise Ilıca Ovası adı verilir. Karasu Irmağı'nın güneyinde uzanan ve engebeli olmasına karşın verimli olan düzlüklere de Daphan Ovası denmektedir.

Yüksek sıradağlar ve yaylalarla kuşatılmış olan Erzurum Ovası, çöküntü alanının alüvyonlarla dolması sonucu oluşmuştur. Kalın bir toprak tabakası ile örtülü olan ovanın toprakları kenarlara doğru artan oranda çakıl içerir.

Ovanın ortasından geçen Karasu Irmağı, Gürcü Boğazı'ndan ovaya ilk girdiği yerde geniş ve derin bir bataklık oluşturur; daha sonra derin bir yatak içinde akarak yoluna devam eder. Irmağın yatağının derin olması gerekli tesisler olmadan sulamada yararlanılmasını engeller.

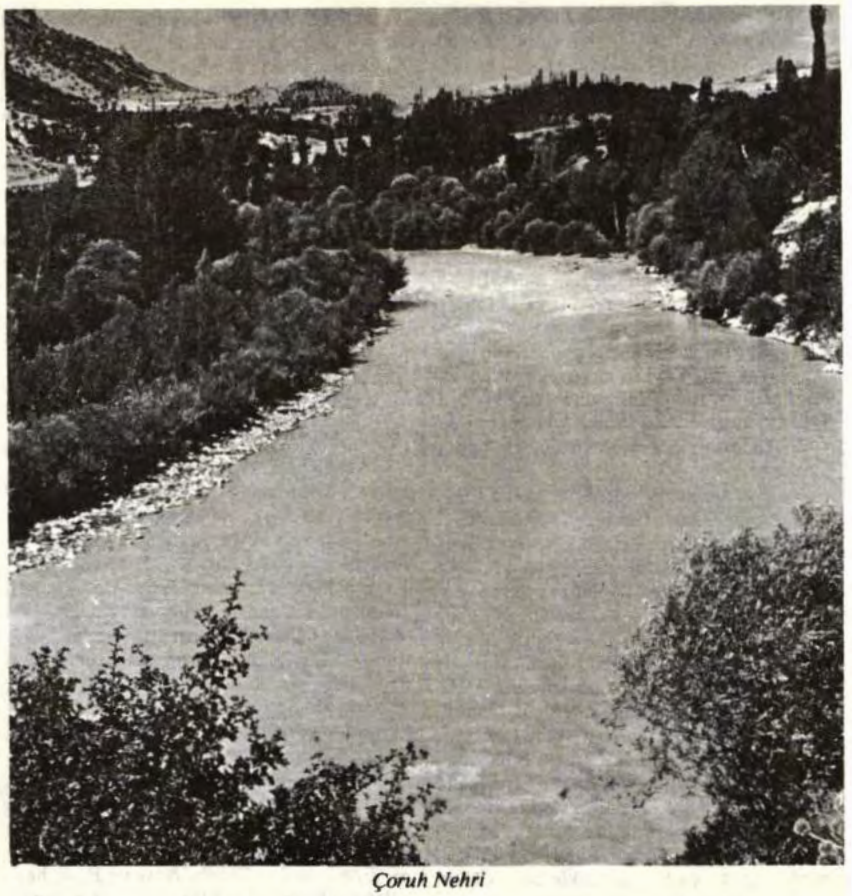
Erzurum Ovası'nda, Karasu'ya kuzeyden ve güneyden katılan küçük sular daha iyi sulama olanakları yaratır. Gez Ovası ile Ilıca Ovası arasından geçen Pulur Çayı ile Daphan Ovası'nın batısından geçen Serçeme Çayı bunlar arasındadır.

Denizden yaklaşık, 1.750-1.900 m yükseklikteki Erzurum Ovası, ülkenin en soğuk ovalarındandır. Kışları çok uzun ve sert geçen bu ovada, yaz sebzeleri yetişmez. Daha çok arpa, buğday, çavdar ve patates ekimi yapılır.

Genellikle yüksek ovalarda olduğu gibi Erzurum Ovası'nda da yazlık ekimin yapıldığı aylar genellikle nisan-mayıstır. Güz ekimi daha çok çavdarda uygulanmaktadır.

PASİNLER OVASI: Aras Havzası'nda, üzerinde Hasankale (Pasinler) İlçesi'nin de bulunduğu ovaya Pasinler Ovası denir. Yüksek dağlarla çevrelenen Hasankale (Pasinler) Ovası batı-doğu yönünde uzanır. Uzunluğu yaklaşık 45 km, genişliği ise 12 km kadardır. Toplam yüzölçümü 420 km2'yi bulur. Ova genellikle düzdür; doğuya doğru gidildiğinde yükseltisi biraz azalır. Çevreden merkeze doğru hafifçe eğimlidir.

Çöküntü alanının, zamanla, alüvyonlarla dolması sonucu oluşmuştur. Kalın bir toprak tabakası ile örtülü olup, verimlidir. Ova su kaynakları açısından zengindir. Ovanın doğusundan geçen Aras Irmağı ovanın bütününe sulama olanağı yaratmaz. Pasinler Çayı ve öbür küçük çaylar, topladıkları

Çoruh Nehri

su miktarına göre geniş sulama olanakları yaratır.

Ovanın denizden yüksekliği yaklaşık 1.700-1.900 m'dir. Kışlar Erzurum Ovası'na oranla biraz daha yumuşak geçmektedir.

Erzurum Ovası'ndan daha verimlidir ve başta buğday olmak üzere, arpa ve çavdar ekimi yapılır.

HINIS OVASI: Hınıs Çayı'nın geniş vadi tabanını kaplayan bu ova, yaklaşık, 1.720 m yüksekliktedir. Alüvyal topraklarla kaplı Hınıs Ovası, batı-doğu yönünde uzanır. Genişliği yaklaşık 5 km'dir. İl sınırları içindeki uzunluğu ise 35 km'yi bulur. Geniş sulama olanakları bulunan ova çok verimlidir. Başta buğday, arpa ve çavdar olmak üzere, patates ve şeker pancarı ekimi yapılır.

Bu ovaların dışında kalan, Çoruh, Tortum, Oltu ve Tuzla Suyu vadilerindeki düzlükler ile Serçeme Çayı'nın kaynak noktasında bulunan Ovacık Çukurluğu daha çok yayla niteliğindedir.

YAYLALAR: Erzurum İli'nde yaylalık alanlar, il toplam alanın % 12'sini oluşturur ve hayvancılık etkinlikleri açısından son derece önemlidir.

TEKMAN YAYLASI: Genellikle, Miyosen ve Oligosen'de oluşmuş kıvrımlı kalkerlerle lav tüflerinden oluşan Tekman Yaylası çok yüksektir. Hiçbir kesimi 1.800 m'nin altına inmez; büyük bölümü ortalama 2.250 ile 2.500 m yüksekliktedir. Çevresine göre daha yüksekte kalan Doğu Anadolu' nun bu çok yüksek yaylası, Palandöken Dağları'na dek uzanır. Tepeler, küçük vadiler ve geniş havzalar birbiri ardına sıralanır.

Bütün yaylayı kalın bir toprak tabakası örter. Çıplak kayalara ancak vadi yamaçlarında rastlanır. Buna karşın, orman ağaçlarından bütünüyle yoksundur.

Tekman Yaylası iki bölüme ayrılır. Bingöl Yaylaları'na doğru uzanan bölüme Yukarı Tekman Yaylası denir. Öteki bölümleri ise Aşağı Tekman olarak adlandırılır.

Yukarı Tekman Yaylası, Palandöken Dağları'nın doğu yüzünden Bingöl Yaylaları'na dek, Tatos ve Yukarı Aras havzalarını bütünüyle kucaklar. Yaylanın merkezi Taşkesen'dir ve güneyde, Gökdoğan Bucağı'na doğru uzanır. Ortalama yüksekliği 2.000 ile 2.500 m arasında değişir. Yukarı Tekman ile Bingöl Yaylaları arasında yaklaşık 16 km2 genişliğinde bir ova vardır. Ova güneye doğru biraz yükselir. Bingöl Yaylaları'ndan inen bol sulu çaylar bu ovada, Altunan Bataklığı'nı oluşturur. Aras Irmağı, kaynağını bu bataklıktan alır. Ova çok sulak olmasına karşın, kışları çok sert geçer ve kar ancak nisanda kalkar. Bu nedenle buğday yetişmez. Az miktarda arpa ve çavdar ekimi yapılır. Daha çok bir yayla görünümündeki ova, otlaklar ve çayırlarla kaplıdır. Yöredeki köylerin başlıca uğraşı hayvancılıktır.

Aşağı Tekman'ın en geniş ovası ise Söylemez Bucağı'nın da içinde kaldığı ovadır. Kenarından geçen Aras Irmağı, fazla derin bir yatakta akmadığından, ilkbaharda karların erimesi ile bu ovanın önemli bir bölümünü sular altında bırakır. Ova kalın bir toprak tabakası ile örtülü olup çok verimli-

dir. Su basmayanyerlerinde buğday ve arpa ekimi yapılır. Ancak, ovanın büyük bir bölümü ot ve çayıra bırakılmıştır. Onun için yüksek yayla karakterindeki bu ovada hayvancılık etkinlikleri ağırlıktadır.

İÇ SIRADAĞLAR ÜZERİNDEKİ YAYLALAR: İlin batısında, Tuzla Vadisi'ni kuzeyden ve güneyden kuşatan Cemal ve Dumanlı dağlarındaki yaylalar, hayvancılık etkinlikleri açısından önemlidir. Bu yörede dağlar çok sarp değildir; su bol olduğundan otlak ve çayır bakımından zengindir. Biçilip kurutulan otlardan kışın yem olarak yararlanılır.

İlin önemli yayla gruplarından bir bölümü de Tekman Yaylası'nı kuzeyden sınırlayan Palandöken ve Sakaltutan dağları üzerindedir. Buralarda otlatılan hayvan sürüleri, sonbaharda, Erzurum üzerinden batıya gönderilir.

Aşkale'nin kuzeyindenIspir ve Tortum'a dek uzanan Kop, Gâvur, Kargapazarı ve Mescit dağları üzerinde geniş yaylalık alanlar vardır. Bu dağların üzeri genellikle kalın bir toprak tabakası ile kaplıdır ve verimlidir. Buna karşılık kışlar çok serttir ve uzun sürer, hatta yüksek yaylalarda haziran sonlarına dek kar kalkmaz. Yaz aylarında yağan düzenli yağmurlar nedeniyle yaylaların her yerinde zengin bir ot örtüsü bulunur.

Gâvur Dağları'nın batısında Serçeme Çayı'nın kaynak alanında Ovacık Çukurluğu vardır. Bu çukurluk, yaklaşık 10 km uzunluğunda ve 2-3 km genişliğindedir. Burası, ilkbahar ortalarından sonra, karların erimesi sırasında su ile dolar. Sular çekildikten sonra açığa çıkan düzlüklerde bol ot yetişir. Kışları çok uzun ve sert geçen bu ova görünümlü yaylada, buğday yetişmez. Sınırlı olarak arpa ve çavdar ekimi yapılır. Hayvancılık ön planda gelir. Daha çok koyun, sığır ve manda yetiştirilir.

İlin kuzeydoğusunda, Olur İlçesi'nin kuzeyinde, Ardahan Yaylası bir bölümü ile il sınırları içine girer. Bu kesim yöre hayvancılığı açısından son derece önemlidir.

VADİLER: Erzurum, Hazar Denizi, Doğu Karadeniz ve Fırat havzalarının birleşme noktasında bulunan, yükseltisi çok fazla bir ildir. Dağlar, Erzurum il topraklarından doğuya ve batıya doğru bir yelpaze gibi açılarak yayılır. Üç ana havzanın başlıca akarsuları olan Çoruh, Aras ve Karasu, doğu-batı yönünde yükseltinin iyice düştüğü ovalık alanlara dek derin vadilerden akarlar.

ÇORUH VADİSİ: Mescit Dağları'ndan batıya doğru uzanır, Gümüşhane il sınırına ulaşıncaya dek dar ve derindir. Erzurum il sınırından Bayburt'a dek Çoruh Nehri'nin aktığı yatak dışında geniş bir tabana sahiptir. Bayburt'tan sonra yeniden daralıp, dikleşen Çoruh Vadisi, bu noktada doğuya yönelir ve yer yer genişleyip daralarak, Rize Dağları ile iç sıradağlar arasında geniş bir havza oluşturup Erzurum İli'ni kuzeyden kuşatır.

KARASU VADİSİ: Kargapazarı Dağları'nın batı yamaçlarından başlar ve Erzurum Ovası'na ulaşınca, Karasu Irmağı'nın aktığı yatak dışında geniş bir taban oluşturur. Aşkale'de vadi, yaklaşık 60 km uzunluğunda dar ve derin bir boğaza dönüşür. Vadi, Tercan Ovaları'na yaklaşınca yeniden genişler.

ARAS VADİSİ: Tekman Yaylası'ndan kuzeye doğru uzanan Aras Vadisi'nin tabanı Söylemez yöresi dışında genellikle geniştir. Ancak, vadi tabanının geniş olduğu yerlerde bile, Aras Irmağı'nın aktığı yatak oldukça derindir.

OLTU VADİSİ: İki koldan oluşur. Birinci kol, Kargapazarı Dağları'nın doğu yamaçlarından kuzeye doğru uzanır. Oltu İlçesi yakınlarına dek dar ve derindir. Oltu İlçesi'nden sonra geniş bir taban oluşturur ve Allahüekber Dağları'ndan başlayan öbür vadi ile birleşir.

TORTUM VADİSİ: Mescit Dağları'nın doğu yamaçlarından başlayan vadi genellikle dar ve derindir. Bu vadi üzerinde bulunan Tortum Gölü de vadinin bir toprak kayması sonucu kapanmasıyla oluşmuştur.

AKARSULAR: Erzurum, akarsu kaynakları bakımından çok zengindir. Türkiye'nin en yüksek yerlerinden olan il toprakları sıradağlar ve yüksek yaylalarla kaplıdır. Bu nedenle çok yağış alır. Kış aylarında yağışlar genellikle kar şeklindedir. Çok şiddetli soğuklar nedeniyle, yüksek yaylalardaki akarsular donar. Karların erimeye başladığı mart sonlarından haziran sonlarına değin akarsular için kabarma dönemidir. Ama, karların erimesi yükselti ile orantılı olarak gerçekleştiğinden, yani önce alçak, sonra daha yüksek yerlerdeki karlar eridiğinden ildeki akarsuların kabarmaları ani olmaz, süreklilik içerir. Ayrıca, düzlük alanlarda derin bir yatak içerisinden aktıklarından akarsular genellikle taşkına neden olmaz.

Erzurum İli, Çoruh, Aras ve Fırat havzalarının birleşme noktasındadır. Üç havza, ana akarsu kaynaklarını Erzurum Dağları'ndan alır.

KARASU: Fırat Irmağı'nın en önemli koludur. Erzurum Ovası'nın kuzeydoğusundaki Dumlu Dağı'nın eteklerinden doğar. Gürcü Boğazı'nı geçtikten sonra, Kargapazarı Dağı'ndan gelen küçük bir çayla birleşerek Erzurum Ovası'na girer. Burada geniş bir bataklık oluşturur. Daha sonra, güneybatı yönünde akarak, Erzurum Ovası'nı geçer. Ovanın batısında, Ovacık Yaylaları'ndan gelen Serçeme Deresi'ni alır ve 60 km uzunluğundaki Aşkale Boğazı'na girer.

Aşkale Boğazı'ndan sonra Erzincan il sınırları içine girer. Önce güneye, sonra güneybatıyadoğru yönelerek Tercan Düzlükleri'ni ortadan böler. Tercan İlçesi'nin güneybatısında, kaynağını Erzurum'un Palandöken Dağları'ndan alan Tuzla Suyu'nu alır. Tuzla Suyu, Palandöken Dağları'ndan çıktıktan sonra, güneybatı yönünde akarak Çat İlçesi'nden geçer ve Dumanlı Dağı'nın güneyindeki düzlüklerden geçerek, Erzincan il topraklarına girer.

ÇORUH IRMAĞI: Mescit Dağı'nın batı yamaçlarından doğar ve fazla derin olmayan bir vadide batıya doğru akar. Daha sonra Gümüşhane il topraklarına girer, kuzeye yönelerek Bayburt İlçesi'ni geçer. Sonra, yine doğuya yönelir ve Erzurum il sınırları içine girer. Çoruh Irmağı, bu noktadan sonra Çoruh Vadisi boyunca doğuya doğru fazla derin olmayan bir yatak içerisinde akar ve Çamlıkaya yöresinde Artvin il topraklarına girer.

OLTU ÇAYI: İki ana koldan oluşan Oltu Çayı, geniş bir havzanın sularını toplamaktadır. Birinci kol, Kargapazarı Dağları'nın kuzeydoğu yamaçlarından çıkar. Oltu İlçesi'ni geçtikten sonra, Kars-Sarıkamış İlçesi'nin batısında Allahüekber Dağları'ndan çıkan ve Şenkaya ilçe merkezinin içinden geçen ikinci kolla birleşir. Olur İlçesi'nin güneyinde kuzeybatıya yönelerek Artvin il sınırlarına girer ve Çoruh Irmağı ile birleşir.

TORTUM ÇAYI: Mescit Dağları'ndan çıkan Tortum Çayı, Tortum İlçesi'nin de içinde bulunduğu havzanın bütün sularını toplar ve Tortum Gölü'ne dökülür. Gölün çıkışında büyük bir çağlayan oluşturur. Daha sonra Artvin il sınırını geçer ve Oltu Çayı ile birleşir.

ARAS IRMAĞI: Bingöl Dağları'nın, Erzurum il sınırları içinde kalan kuzey yamaçlarından doğar. Tekman Yaylası'nın bütün sularını toplayan Aras Irmağı, Sakaltutan Dağları'nın doğusundaki havza içerisinde kuzey yönünde akar. Sakaltutan Dağı ile Topçu Dağı arasında kalan, derin ve sarp Mescitli Boğazı'nı geçtikten sonra Pasinler Ovası'na iner. Burada, Yukarı Pasin Havzası'nın sularını toplayarak gelen Hasankale (Pasinler) Çayı'nı alır ve kuzeydoğu yönünde akarak il sınırları dışına çıkar.

HINIS ÇAYI: Tekman Yaylası'nın güneyini sınırlayan Bingöl Dağları'nın doğu yamaçlarından çıkan Hınıs Çayı yaylanın sularını topladıktan sonra doğu yönünde akar. Hınıs Ovası'nın ortasından geçerek il sınırları dışında Murat Irmağı ile birleşir.

GÖLLER: Erzurum İli göller bakımından zengin değildir. Bölgenin en önemli gölü Tortum Gölü'dür. Tortum Çayı'nın, çevredeki Kemerlidağ'dan inen bir toprak kayması sonucu kapanmasıyla oluşmuştur. Tortum Çayı toprak kaymasıyla oluşan seddin doğusundan dolaşır ve burada yaklaşık 50 m yüksekliğinde bir çağlayan oluşturur. Hidroelektrik enerji üretimi için değerlendirilen bu göl, turistik yönden de büyük bir önem taşımaktadır.

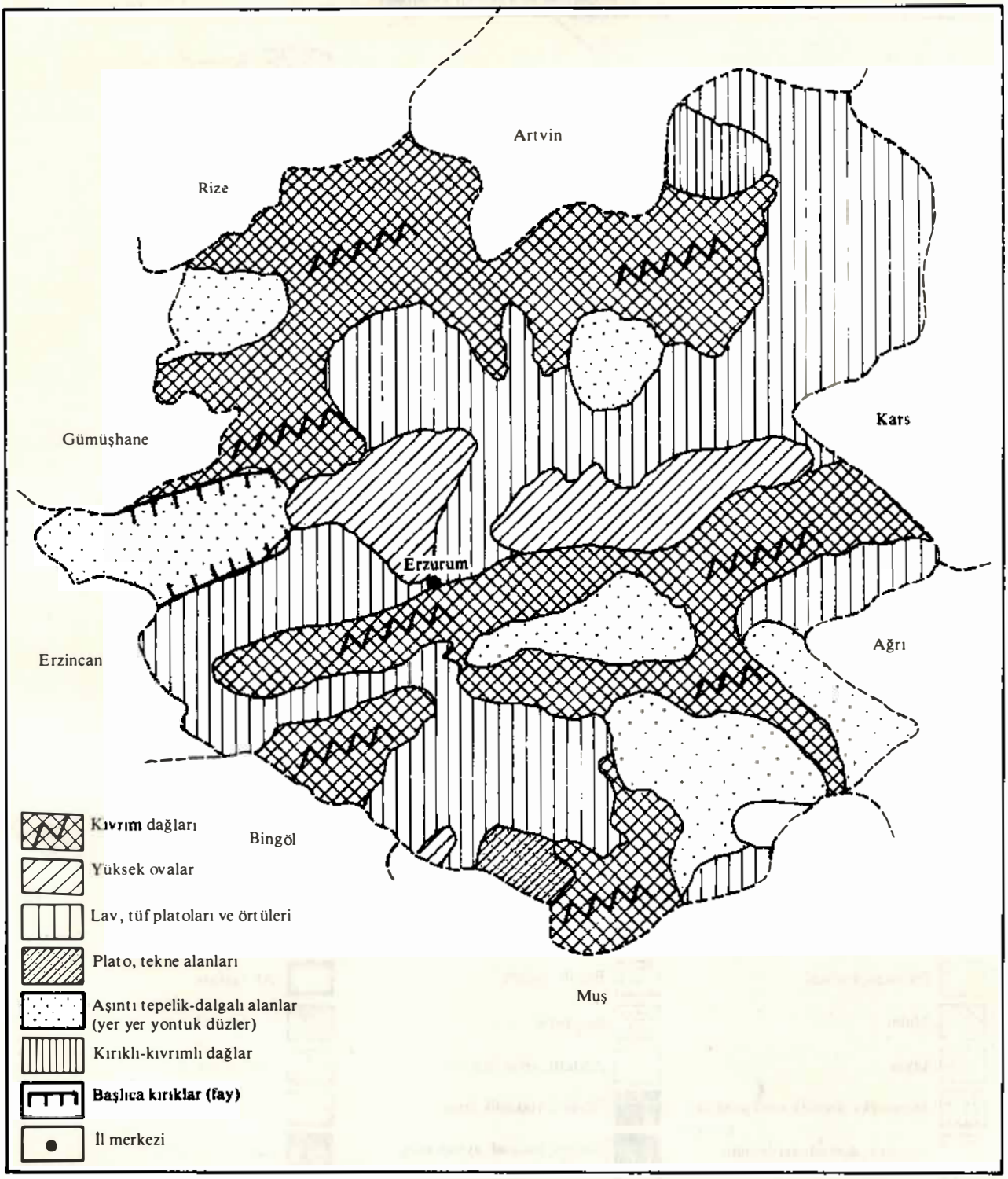
JEOLOJİK YAPI

Erzurum il alanı, genellikle andezit ve bazalt gibi püskürük kütlelerle kaplıdır. Bu volkanik örtü, Neojen ve IV. Zaman lavlarından oluşur. Az da olsa yüzeye çıkan tortul kütleler ise, Oligosen ve Miyosen dönemlerinden kalma tuzlu-jipsli birikintilerdir.

Bölgenin bugünkü morfolojik yapısı, Neojen sonundaki aşınım yüzeyinin IV. Zaman'da yükselmesiyle ortaya çıkmıştır. İlin dağları, aşınım yüzeyinin derin vadilerle yarılması sonucu belirginleşmiştir. Bu bakımdan, sıradağların uzanışı, akarsu sistemi ile çöküntü alanlarının genel doğrultusuna uygunluk göstermektedir.

Yöredeki çöküntü alanlarının tabanını, Oligosen-Miyosen'de oluşmuş jipsli sekit tabakaları ve daha yeni tatlı su depoları doldurmuş durumdadır. Bunlardan Oltu, Pasinler ve Aşkale havzalarının kenarları yarılmıştır ve suları düzenli biçimde boşalmak-

Erzurum İli Morfoloji Haritası

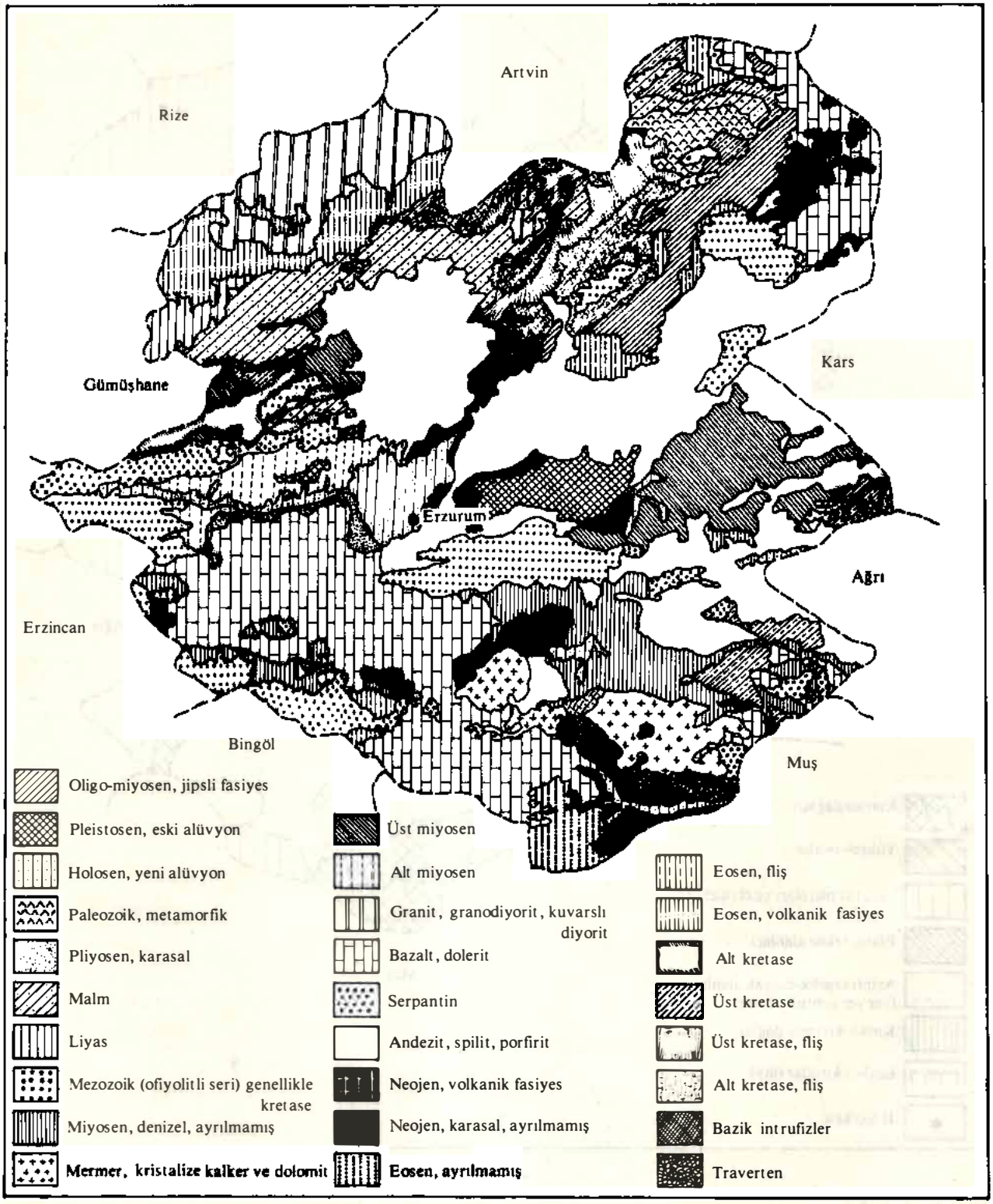

tadır. Kenarları yarılmamış olan Erzurum Havzası'nın ise suları düzenli boşalmaz; bu nedenle, IV.Zaman alüvyonları geniş yer kaplar ve yine geniş bataklıklar bulunur.

Erzurum Havzası'nda en eski tortul yapı, karasal Üst Miyosen'dir. Bu yapı, Dephan Ovası'nın kuzeyinden başlar, Ziyaret ve Gedik tepeler üzerinden kuzeydoğu yönünde uzanır. Kuzeyde Serçeme Vadisi'nde, trakit ve bazalt kütleleri üzerine uyumsuz olarak oturur. Üst Miyosen'in genel tabakalanma özellikleri ise şu şekildedir:

En altta ince marn tabakaları, onun üzerinde kumtaşı ve en üstte ise, killi kireçtaşı tabakaları vardır. Ayrıca, tabakalar arasında volkanik çakıllar bulunmaktadır. Yaklaşık 400 m'den daha kalın olan Üst Miyosen yapı, güney ve güneydoğuya doğru 50 ile 15 derece arasında eğimlidir.

Erzurum İli'ndeki Kuvaterner çökellerini, özellikle Erzurum Ovası'nın orta kesimindeki killi, marnlı ve kum-alkali maddeler bakımından zengin bataklık alanları ile dağların eteklerinden ovaya doğru uzayan biti-

Erzurum İli Jeoloji Haritası

şik durumdaki kalın birikinti yelpazeleri oluşturmaktadır. İldeki havzaların kenarlarında yaygın olan tatlı su çökelleri, yer yer değişik tabakalanma özellikleri göstermektedir. Batıda Ilıca yakınlarında, temelde killi marnlı kireçtaşı bulunur. Bunun üzerinde ise, yer yer çapraz tabakalı kil, kum ve marnlar ile serbest kum ve çakıllar gelmektedir. Erzurum Ovası'nın güneybatısında, doğuya doğru eğimli, milli-kumlu ve çakıllı tabakalar uzanmaktadır. Ovanın kuzeyinde Uzunyayla, Aktoprak, Yerlisu, Umudum ve Yeşilyayla köyleri yöresinde Kuvaterner çökelleri, beyaz kireçtaşı, marn ve kil kuşakları uzanır.

Alt Pliyosen ile Kuvaterner arasında Erzurum Havzası, tatlı su gölleriyle kaplanmıştı. Bu göller, havzanın orta bölümlerinde kil, marn ve kireçtaşlarından oluşan tabakalar yaratmıştır. Havzanın kenarlarında, özellikle, o zamanki göle dökülen akarsuların ağızlarında kum ve çakıllar yığılmıştır. Havzanın doğu kesiminde, Kuvaterner başlarındaki dikey tektonik hareketler sonucunda oluşan kırık ve yarık hatlardan çıkan bazaltlar, göl çökellerinin üst bölümlerini yer yer kaplamıştır. Bunlar, Üst Miyosen çökelleri üzerine uyumsuz olarak oturmuş durumdadır.

İldeki dağlık alanlar, genellikle, volkanik yapıdadır. Bu kesimler trakit, andezit, dazit ve bazalt gibi değişik bileşim ve renkteki volkanik maddelerden oluşmuştur. Trakit ve andezitler, volkanik sıraların alt tabakalarında bulunur; bazaltlar ise, volkanik silsilelerin üst kesimlerini örter.

İlk volkanik hareketler, Miyosen'den önce Oligosen'de başlamış ve aralı olarak Miyosen başlarına değin sürmüştür. Bu dönemlerde püsküren andezit ve bazaltlar, daha sonraki tektonik hareketlerle çeşitli yönlere bükülmüş ve ezilmiştir. İkinci volkanik hareket, Miyosen'de ve Kuvaterner başlarında olmuş, özellikle Palandöken Dağları'ndaki yarıklardan çıkan bazalt lavları, aşınmış olan eski volkanik yüzeyi örtmüştür.

Erzurum çevresinde belirlenen fay hatları ve tektonik çukurluklardan birçoğu, sismik bakımdan etkin durumdadır. Boyuna ve enine faylarla kesilmiş durumdaki il alanı, jura-kretase, Miyosen, Pliyosen başı ve Kuvaterner'deki tektonik hareketlerle birçok değişim geçirmiştir. Bu nedenle, Erzurum ve çevresi, Türkiye'nin en aktif ve birinci derecede deprem bölgeleri arasına girmektedir. Bölge, İç Anadolu dağ sıraları ile Karadeniz Dağları yayı arasında kalan çarpışma-sıkışma kuşağı içerisindedir. Kuşağın altındaki faylar birbirine sürtünerek, faz değişmelerine neden olmakta ve buna bağlı olarak kabuğu yukarı doğru iten hareketler ortaya çıkmaktadır. Yerin derinliklerinde biriken enerji, kırık alanların şiddetli biçimde oynamasını ve enerjinin açığa çıkmasını sağlamaktadır. Bu özellikleri nedeniyle, çok eski çağlardan günümüze değin, Erzurum İli'nde çok şiddetli depremler görülmüştür. Örneğin 1268, 1458 ve 1482'lerde olan depremlerde, Erzurum büyük zarar görmüştür.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Yeraltı zenginlikleri bakımından şanslı bir görünümde olan Erzurum İli'nin bakır varlığını İspir ve Pasinler çevresindeki damarlar oluşturmaktadır. İspir'deki 200 milyon ton jeolojik rezervli bakır damarları yanında (Tablo 1), Pasinler'deki rezervi bilinmeyen damarlarda da zaman zaman üretim yapılmıştır.

Zaman zaman üretim yapılmış olan damarlardan bir başkası da, Şenkaya İlçesi yakınlarındaki bakırlı pirit yataklarıdır.

Merkez İlçe yakınlarındaki krom yataklarından olan 12 m uzunlukta, yaklaşık 5 m genişlik ve 10 m derinlikteki damarlar, zaman zaman işletilmektedir. Aşkale'deki alçıtaşı yataklarında da kimi zaman üretim yapılmaktadır.

Oltu Taşı, Oltu İlçesi'nin sınırları içerisinde yer alır. Yaklaşık 300 ocakta çıkartılan bu taşlar, yalnızca süs eşyası yapımında kullanılmaktadır.

İlin, 416 milyon 844 bin ton toplam rezervli perlit varlığı (Tablo 1), Pasinler çevresinde toplanmıştır. Tuz ise Aşkale, Çat, Hınıs, Narman, Şenkaya, Tekman ve Tortum ilçelerinde çıkartılmaktadır.

Erzurum İli'nin önemli yeraltı zenginliklerinden olan 51 milyon ton toplam rezervli linyit ise, Merkez İlçe, Aşkale, Hınıs, Horasan, İspir, Oltu, Tortum ve Pasinler dolaylarında yer almakta; bu damarların bir bölümünde üretim yapılmaktadır.

İlin öteki madenleri arasında, Oltu'daki manganez, Aşkale'deki çimento hammaddesi, manyezit, Pasinler'deki tuğla-kiremit hammaddesi sayılabilir.

Tablo 1
Erzurum İli'ndeki Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton) (Görünür + Muhtemel + Mümkün)	Jeolojik Rezerv(ton)
Bakır	—	200.000.000
Bakırlı Prit	1.246.000	—
Demir	2.000.000	—
Krom	10.000	—
Manganez	34.500	—
Çimento Hammaddesi	350.000	—
Alçıtaşı	—	100.000.000
Manyezit	745.000	—
Perlit	416.844.000	—
Tuğla-Kiremit Hammaddesi	4.000.000	—
Linyit	51.000.000	100.000

(MTA, Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre), Ankara, 1980)

TOPRAKLAR: Erzurum'da büyük toprak gruplarının tümüne rastlanır. İl topraklarının özellikleri şöylece sıralanabilir:

BAZALTİK TOPRAKLAR: Kireçtaşı üzerinde oluşmuş, interzonal (yarı olgun) topraklardır. Üst toprak, kırıntılı yapıdan blok yapıya dek değişiklik gösterir. Alt toprak ise incedir. Organik madde oranları düşük olan bazaltik toprakların, su tutma kapasitesi yüksek olmasına karşın, öteki fiziksel özellikleri iyi olmadığından, verimli topraklar sayılmaz.

Sulu ve kuru koşullarda, meyvecilik ve tarla bitkileri yetiştiriciliği yapılabilir.

Ana maddesi kireçtaşı olan bu topraklar, ilde yaklaşık 917.000 hektar alan kaplamaktadır.

KESTANE RENKLİ TOPRAKLAR: Zonal (olgun) topraklardır. Üst toprak, 30-50 cm kalınlığında ve kırıntılı yapıdadır. Yapısında orta derecede organik madde vardır ve mineral madde ile iyice karışmıştır. Alt toprak köşeli yapıda olup, kil birikmesi görülür.

Bu topraklar, ilin yarı nemli alanlarında yaklaşık 846.000 hektar alanı örter. Kestane renkli toprakların örttüğü alanların çoğunda yılın büyük bölümü kurak geçer. Fazla yağış alan yerlerde toprak tabakaları genellikle nemlidir. Bu toprakların doğal bitki örtüsü ot ve çalıdır.

Ana madde, kalkerden volkanik kayalara dek değişen kireççe zegin maddelerdir.

KAHVERENGİ ORMAN TOPRAKLARI: İnterzonal (yarı olgun) topraklardır. Üst toprak iyi oluşmuştur, gözenekli ve kırıntılı yapıdadır. Organik madde oranı yüksektir ve mineral madde ile iyice karışmış durumdadır. Alt toprak, kırıntılı ya da yuvarlak köşeli blok yapıdadır. Yaklaşık 50-90 cm kalınlığındaki alt toprakta kil birikmesi görülmez.

Bu tür topraklar, ilde kurak mevsimi bulunan kesimlerde yaklaşık 187.000 hektar alanı örter.

Bu toprakların doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken ağaç ve çalılardır.

Ana madde kireççe zengin kil taşları ve mikaşistlerdir.

KOLÜVYAL TOPRAKLAR: Yüzeysel suların kısa mesafelerden taşıyarak, eğimin azaldığı yerlerde bıraktıkları maddelerden oluşan azonal (genç) topraklardır. Toprağın nitelikleri daha çok çevredeki yüksek arazi topraklarına benzerlik gösterir.

Kolüvyal toprakların eğimi genellikle % 2'nin üzerindedir. Ancak, sulu tarım alanlarında, düzleme çalışmaları sonucu eğim % 2'nin altına düşebilir. Bu kesimlerde genellikle alüvyal topraklarla karışmış durumdadırlar.

Bu topraklar iyi drenajlı olup, tuzluluk göstermez. Var olan sorunları ise, daha çok kaba oluşları, taşlılıkları ve taşkına uğramalarıdır. Her iklimde bulunabilirler ve her tür bitki yetişebilir.

Ovalık alanların çevrelerinde, doğal eğimin % 2'den fazla olduğu kesimlerde, yaklaşık 144.000 hektar alanı kaplarlar.

KAHVERENGİ TOPRAKLAR: Zonal (olgun) topraklardır. Üst toprak, ortalama 10-25 cm kalınlıkta, belirgin gözenekli yapıdadır. Orta derecede organik madde içerir. Alt toprak, kaba, köşeli blok yapıdadır ve

çok kireçli ana maddeye geçiş yapar.

Bu topraklar, ilde yıllık yağışın ortalama 250-400 mm olduğu alanlarda bulunur ve yaklaşık 134.000 hektar alanı örter.

Doğal bitki örtüsü kısa ve orta boylu çayır otlarıdır.

Ana madde marn, killi şist ve kalkerdir.

ALÜVYAL TOPRAKLAR: Yüzey sularının tabanlarında ve etki alanlarında, akarsularla taşınarak yığılmış, birikintilerin oluşturduğu azonal (genç) topraklardır. Üst toprak, alt toprağa belirsiz olarak geçer. Akarsuların oluşturduğu geniş alüvyal sel ovalarında, ırmak yataklarından uzaklaşıldıkça, topraklar yapı, drenaj ve topografya bakımından belirli farklılıklar göstermeye başlar. Toprak drenajının yetersiz olduğu kesimlerde, toprağın alt tabakaları genellikle yaştır.

Bu topraklar ilin ovalık alanlarında yaklaşık 66.000 hektar alan kaplar.

Her iklimde bulunabilirler ve her türlü bitki örtüsüyle kaplı olabilirler.

Ana madde akarsularla taşınmış genç birikintilerdir.

YÜKSEK DAĞ, ÇAYIR TOPRAKLARI: İnterzonal (yarı olgun) topraklardır. Belirgin bir toprak tabakalaşması görülmez. Genellikle, orman sınırının üzerinde kalan, yüksek alanlarda, taşlı, kayalı alanlar arasında bulunur. Kötü drenajlı sığ ve taşlı topraklardır.

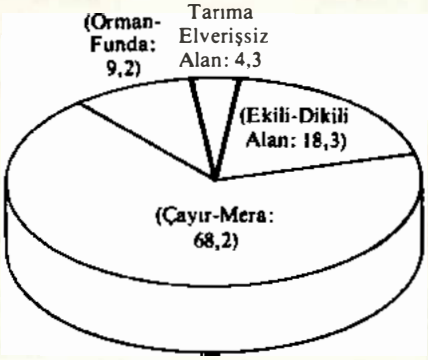
Üst toprak, kırıntılı ve gözenekli yapıdadır. Organik madde oranı yüksektir. Alt toprak her yerinde tam oluşmamıştır. Oluştuğu kesimlerde de sığ ve taşlıdır.

Doğal bitki örtüsü çayır, saz ve çiçekli bitkilerdir. Yazın otlak olarak kullanılır. Ama, çok soğuk bölgeler olduğundan, otlatma süresi çok kısadır.

Erzurum İli'nde toprakların % 33'ü ilk 4 yetenek sınıfına girmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi)*. 5., 6. ve 7. yetenek sınıfına giren topraklar ise, % 63'lük bir alan kaplamaktadır. İl topraklarının % 4'ü ise, 8. yetenek sınıfındandır.

Böylesi doğal bir potansiyele sahip olan il topraklarının kullanım açısından dağılımında en önemli pay, % 68,2 ile çayır ve meralarındır. Ekili-dikili alanlar, il topraklarının % 18,3'ünü, orman ve fundalar ise % 9,2'sini kaplar (Şekil 3).

Şekil 3
Erzurum İl Topraklarının Kullanıma Göre Dağılımı (%)

Tarıma Elverişli Alan: 95,7

DOĞAL GÜZELLİKLER

Erzurum, gerek tarihsel, gerekse doğal kaynaklar açısından zengin bir ildir. Özellikle Erzurum'a 108 km uzaklıkta bulunan ve 50 m'lik bir yükseklikten düşen suların oluşturduğu Tortum Çağlayanı, görülmeye değer bir yerdir. Ayrıca, ildeki çeşitli tesislerde kış sporları yapabilme olanağı vardır.

MESİRE YERLERİ: Erzurum İli'ndeki mesire yerlerini, şifalı su kaynakları, yaylalar ve orman içi dinlenme yerleri oluşturmaktadır.

HASANKALE: Merkez İlçe'ye 39 km uzaklıktaki Hasankale mesire yeri, şifalı su kaynakları ve yeşillikleriyle ünlüdür. İl merkezine asfalt bir yolla bağlı olan Hasankale, önemli dinlenme yerlerinden biridir.

BOĞAZ: Palandöken Dağları'nın Sığveli Tepesi ile Eğerli Dağı arasındaki bölgedir. Oldukça ilgi çeken Boğaz, il merkezine 8 km'lik bir yolla bağlanır.

SERÇEME DERESİ: Erzurum'a 30 km uzaklıkta, bol su kaynakları ve yeşillikleriyle ilgi çeken bir yöredir.

TÜRBE: Erzurum'a 3 km uzaklıkta olan Abdurrahman Gazi Türbesi de havası, suyu ve yeşillikleriyle ünlü bir mesire yeridir.

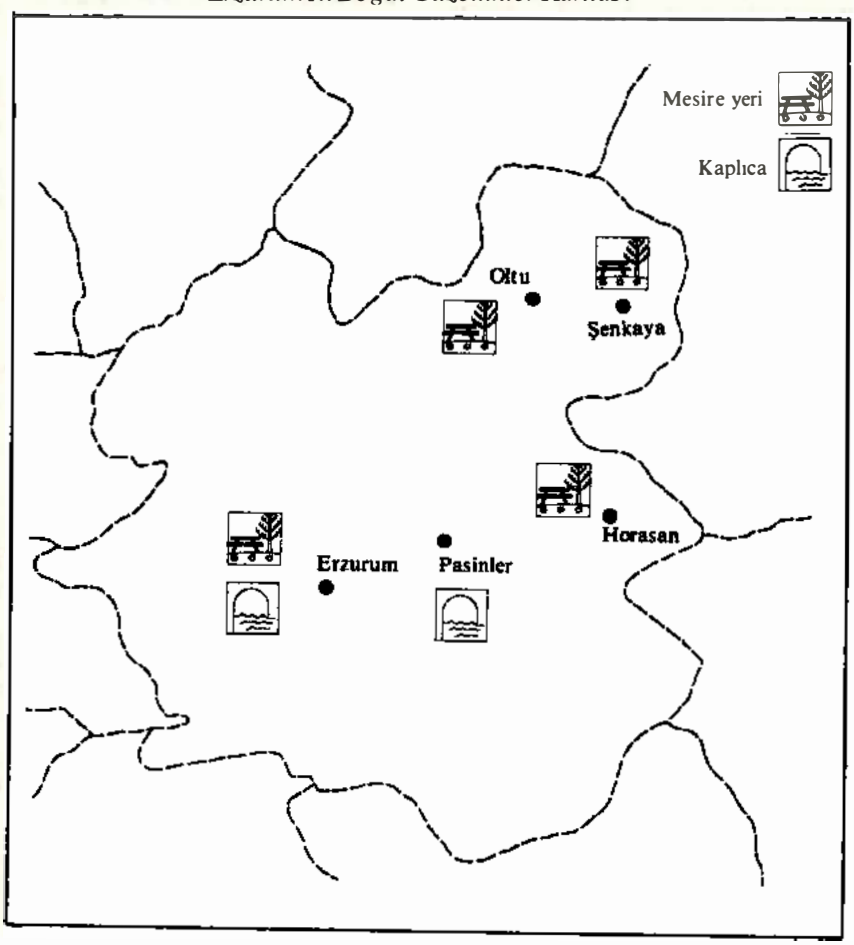
KÖŞK: Erzurum halkının günübirlik mesire yerlerinden biri olan Köşk, asırlık çınar ağaçlarıyla ünlüdür. Mesire yerinde, belediyece yapılmış tesisler vardır.

UZUNOLUK: Oltu İlçesi'ne 2,5 km uzaklıktaki Uzunoluk orman içi dinlenme yeri, günübirlik ziyaretlere açık olup, buradan günde 750 kişi yararlanabilmektedir. İçme suyu, masa-bank, ocak, tuvalet gibi tesislerin geliştirildiği Uzunoluk'un ziyarete en uygun dönemi, haziran-eylül arasıdır.

KARINCADÜZÜ: Karıncadüzü de, Merkez İlçe-Tortum devlet karayolunun güneyindeki Şenkaya İlçesi'ne 5,5 km uzaklıkta yer alan bir orman içi dinlenme yeridir. Günübirlik ziyaret edilebilen dinlenme yerinde, masa-bank, ocak, tuvalet gibi tesisler geliştirilmiştir. Günde 500 kişinin yararlanabildiği Karıncadüzü'nün kullanıma en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

FİDANLIK: Merkez İlçe'de Orman Bölge Başmüdürlüğü Sitesi içerisinde, 3 hektarlık bir alanda kurulu olan dinlenme yeri, kent içi yeşil alan niteliğindedir. Günde 600 kişinin günübirlik yararlanabileceği Fi-

Erzurum İli Doğal Güzellikler Haritası

danlık dinlenme yerinin, kullanıma en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

HORASAN FİDANLIĞI: Bu dinlenme yeri de Horasan İlçesi'nde, Orman İşletme Müdürlüğü Sitesi içerisinde yer almakta ve kent içi yeşil alan niteliğini taşımaktadır. Günübirlik yararlanılan Horasan Fidanlığı'nın gezilebilmesi için, en uygun dönem mayıs-eylül arasıdır.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Şifalı su kaynakları bakımından zengin olan Erzurum İli'nde bu kaynaklar gereği gibi değerlendirilememektedir. İldeki şifalı su kaynakları arasında, Hölenk, Meman, Kığı Hamzan, Gökçeoğlan kaplıcaları ile Erzurum, Aktaş Köyü, Çiftlik Köyü, Karacaviran, Karaderbent, İşekilyas, Ovaçevirme, Haramiköy, İnciköyü, Çorak ve Sivritepe madensuları sayılabilir.

PASİNLER KAPLICASI: Merkez İlçe'nin 43 km doğusunda, Pasinler İlçesi yakınlarında, bir düzlükteki yaklaşık 6 kaynaktan saniyede 15 lt çıkan kaplıca suyunun sıcaklığı 20-41°C arasında değişmektedir. Köprü yapımı sırasında kaybolan, ancak daha sonra sondaj çalışmalarıyla yeniden ortaya çıkarılan kaynaklardan birinin suyu soğuktur. Madensuyu niteliğindeki bu su şişelenmektedir. Kaplıca çevresinde turistik otel ve banyolar yapılmıştır.

ILICA KAPLICASI: Merkez İlçe'nin 18 km batısında, Ilıca İlçesi'nde yer alan kaplıcanın iki kaynağı vardır. Kaplıca hamamının dışında bulunan ve saniyede 6 lt çıkan kaynak suyunun sıcaklığı 39°C'dir. Erkekler için iki büyük havuzu, hamamı ve 11 tane tek kişilik banyosu olan kaplıca yöresinde konaklama tesisleri de vardır. Ilıca Kaplıcası mide, bağırsak, karaciğer, safrakesesi ve şeker hastalıklarında olumlu etkiler göstermektedir.

AKDAĞ KAPLICASI: Merkez İlçe'ye 28 km, Dumlu Bucağı'na 6 km uzaklıkta yer alan kaplıca, Erzurum-Artvin Karayolu üzerindedir. Saniyede 6,5 lt çıkan ve sıcaklığı 26-28,5°C arasında değişen su, üstü açık bir havuzdan kaynamaktadır. Bu su da mide, bağırsak, karaciğer, safrakesesi ve şeker hastalıklarında yararlıdır.

İKLİM

Türkiye'nin sıcaklık ortalaması en düşük illerinden biri olan Erzurum İli'nde şiddetli bir karasal iklim tipi egemendir. İlde, kışlar oldukça soğuk ve sert, kısa süren yazlar ise, sıcak ve kurak geçmektedir. İklimin bu özelliği, bitki örtüsü üzerinde de olumsuz etki yapmakta, bitkilerin belirli dönemlerdeki gelişimini engellemektedir.

SICAKLIK: Erzurum'da kış dönemi, 6 aydan uzun bir süreyi kapsamaktadır. İlde, sıcaklık ekim ayında düşmekte ve ancak nisanda artış başlamaktadır.

Öte yandan, şiddetli karasal iklim tipinin il üzerindeki etkisi, Erzurum'da donlu günlerin uzunluğuna bakıldığında daha açık görülmektedir. İlde, yaklaşık 154 gün donlu geçmektedir. Erzurum'da, donlu günlere az da olsa mayıs ve haziran aylarında da rastlanmaktadır.

Nisan ayına değin böylesine düşük olan sıcaklık, mayıstan başlayarak ısınmakta, ağustos ayında ise yaklaşık 19°C ortalamayla en yüksek ortalama değere ulaşmaktadır. Aylar arasındaki bu denli büyük sıcaklık farkları da, ilde egemen olan şiddetli karasal iklim tipinin bir başka belirleyici özelliğidir.

Erzurum'da yıllık sıcaklık ortalaması 6,0°C gibi son derece düşük bir değer göstermektedir (Tablo 2). Sıcaklık ortalaması, komşu il merkezlerinden Artvin'de 12,7°C, Rize'de 14,2°C, Muş'ta 9,7°C, Bingöl'de 12,1°C, Erzincan'da 10,7°C'dir. Erzurum İli'nde en soğuk geçen aylar ocak ve şubat, en sıcak geçen aylar ise, temmuz ve ağustos olarak saptanmıştır.

YAĞIŞLAR: Erzurum'da yıllık yağışın büyük bir bölümü ilkbahar aylarında gerçekleşmektedir. Ekim sonlarından mayısa değin ilde egemen olan kuru ve soğuk hava, bu aydan sonra yavaş yavaş ısınmaya başlar. Kuzeydoğuya doğru çekilen bu hava kütlesinin yerine daha sıcak bir hava kütlesi yerleşir. Erzurum'a, ilkbahar döneminde oluşan bu yağışlar dışında, yaz dönemi boyunca, çok ısınan yaylalar üzerindeki hava hareketleri ile kuzeyden esen rüzgârların neden olduğu yağışlar da düşmektedir.

Erzurum'da yıllık yağış ortalaması

Tablo 2

Erzurum İli, İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin İlçeleriyle Karşılaştırılması

	Erzurum	Hınıs	Horasan	İspir	Oltu	Pasinler	Tortum
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	811,6	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok
Ortalama Sıcaklık (°C)	6,0	6,6	6,9	9,8	10,2	7,3	8,3
En Yüksek Sıcaklık (°C)	34,0	37,2	34,5	37,0	36,6	35,6	35,4
Tropik Günler Ortalama Sayısı	8,4	29,7	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	20,3
En Düşük Sıcaklık (°C)	—30,1	—30,2	—34,6	—24,5	—20,1	—27,7	—20,8
Donlu Günler Ortalama Sayısı	153,9	152,8	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	125,3
Topraküstü En Düşük Sıcaklığı (°C)	—29,5	—27.2	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	—21,4
Ortalama Bulutluluk	5,1	4,8	4,7	5,4	5,2	5,0	4,1
Ortalama Açık Günler Sayısı	79,7	91,6	108,7	79,8	52,7	61,7	116,4
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	200,8	190,8	163,5	179,8	250,8	224,7	197,0
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	84,7	82,8	93,2	105,6	61,7	78,7	51,8
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	460,5	592,6	406,5	440,2	382,3	421,2	434,9
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	50,1	30,1	18,9	14,6	17,5	21,0	25,9
Oratlama Karla Örtülü Günler Sayısı	113,6	119,0	76,0	47,9	46,6	80,4	64,8
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	78	174	70	87	53	60	50
Ortalama Sisli Günler Sayısı	15,9	13,0	20,4	14,2	1,6	33,4	6,3
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	7,5	2,6	2,3	1,8	0,9	1,0	3,1
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	41,5	15,0	23,6	14,5	11,0	37,8	31,0
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,6	1,9	2,2	3,0	1,4	2,4	1,2
En Hızlı Rüzgâr Yönü	GB	G	B,D,GB	GB	B,G,GB	B,KB,K	G
Ortalama Toprak Sıcaklığı (5cm)	8,9	11,2	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	11,7
En Düşük Toprak Sıcaklığı (5 cm)	—19,0	—15,0	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	Gözlem Yok	—16,6

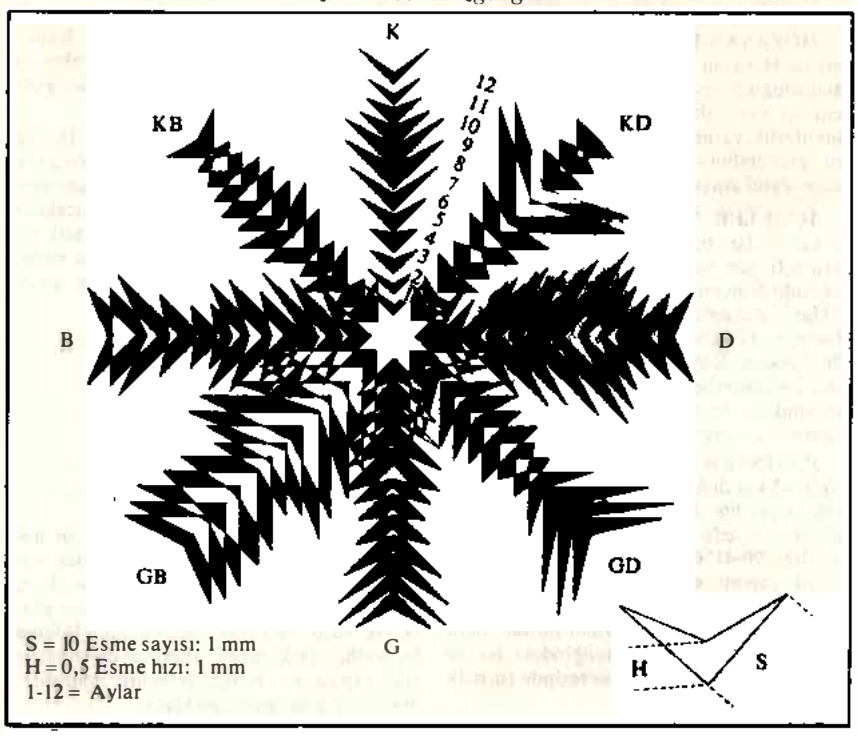
460,5 mm'dir. Bu değer, komşu il merkezlerinden Artvin'de 645,0 mm, Rize'de 2.357,0 mm, Muş'ta 886,7 mm, Bingöl'de 910,4 mm, Erzincan'da 374,1 mm, Gümüşhane'de 434,3 mm'dir. Merkez İlçe'ye en çok yağış nisan, mayıs ve haziran; en az yağış ise, aralık, ocak ve ağustos aylarında düşmektedir.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 2,6 m/sn olduğu Merkez İlçe'de egemen rüzgâr, yıl içerisinde toplam 2.876 kez esen güneybatıdır (lodos). Bunu, batı ve doğu rüzgârları izlemektedir. Merkez İlçe'de en hızlı rüzgâr, saniyede 27,7 m hızla esen güneyabtıdır.

SAYILI GÜNLER: Sıcaklığın C'nin üzerine çıktığı tropik günler ortalama sayısının 8,4 olduğu Merkez İlçe'de, en yüksek sıcaklık 20 Temmuz 1962 ve 4 Ağustos 1935'te 34°C, en düşük sıcaklık ise 13 Ocak 1940'ta —30,1 olarak ölçülmüştür (Tablo 3).

Merkez İlçe'de yılın 79,7 günü açık, 200,8 günü bulutlu, 84,7 günü ise kapalı geçmektedir. Kar yağışlı günler sayısının 50,1 olduğu Erzurum il merkezi, yılın 113,6 günü karla kaplı kalmaktadır. Yine Merkez İlçe'de 15,9 günün sisli, 7,5 günün dolulu, 41,5 günün ise kırağılı geçtiği belirlenmiştir.

Erzurum İli Rüzgârgülü

Tablo 3
Erzurum İli İkliminin Ayırıcı Niteliklerinin Başka İllerle Karşılaştırılması

	Erzurum	Artvin	Aydın	Çanakkale	Mardin	Tokat
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	811,6	946,4	1.006,9	1.015,6	890,4	944,7
Ortalama Sıcaklık (°C)	6,0	12,7	17,7	14,9	15,8	12,7
En Yüksek Sıcaklık Günü	20.7.1962	18.8.1961	24.8.1958	22.8.1952	1.8.1957	18.8.1962
	4.8.1935					28.8.1969
En Yüksek Sıcaklık (°C)	34,0	43,0	43,0	38,7	42,0	40,0
Tropik Günler Ortalama Sayısı	8,4	20,6	123,0	49,0	93,4	41,4
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	23,4	22,7	21,8	23,1	19,4	27,8
En Düşük Sıcaklık Günü	13.1.1940	14.1.1950	4.1.1942	29.2.1929	2.2.1967	10.2.1964
En Düşük Sıcaklık (°C)	—30,1	—16,1	—11,0	—11,5	—13,9	—19,3
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	—0,8	7,0	9,8	9,5	Gözlem Yok	5,6
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	—29,5	—13,9	—8,0	—10,7	Gözlem Yok	—22,5
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	6,2	10,3	12,7	12,5	8,8	9,8
Ortalama Oransal Nem (%)	63	65	63	71	52	65
En Düşük Oransal Nem (%)	1	6	4	6	0	2
Ortalama Açık Günler Sayısı	79,7	58,8	145,1	110,4	162,0	83,8
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	200,8	196,0	158,7	181,8	134,4	184,8
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	84,7	110,4	61,3	73,1	68,9	96,6
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	460,5	645,0	677,5	629,1	713,4	455,4
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	50,1	21,1	0,2	3,9	7,6	10,1
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	113,6	36,3	0,3	5,4	19,8	19,6
Ortalama Sisli Günler Sayısı	15,9	15,6	1,3	4,1	27,6	7,5
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	7,5	0,5	1,5	2,6	3,0	1,0
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	41,5	21,7	24,9	17,2	2,9	25,5
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,6	1,5	1,4	4,9	2,6	2,8
En Hızlı Rüzgâr Yönü	GB	KB	G,GD	G,GD	G	D,KD
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	2,4	0,3	3,1	20,5	10,7	32,0
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	8,9	13,4	20,1	16,9	15,8	14,8

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974).

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Erzurum İli'nin büyük bölümü, doğal step alanlarının içine girer. Bölgede ormanın doğal alt sınırı 1.900-2.000 m olmakla birlikte, dağlardaki ve dağ yamaçlarındaki orman kalıntıları, bitki örtüsünün insan eliyle çok eski dönemlerden beri yok edildiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca, dağ yamaçları ve tepelerdeki meraların yoksulluğu da dikkat çekicidir. Bu durum, kuşkusuz, sürekli otlatmanın doğal bir sonucudur.

İlin kuzeydoğu kesiminde yer alan ormanlar oldukça sınırlı bir alan kaplamaktadır. Sarıçam ve meşe ormanları; Oltu, Şenkaya ve Olur yörelerinde yoğundur. Çoruh Vadisi'nden Yusufeli'ne doğru gidildiğinde, sarıçam ormanlarının içinde ladin ağaçlarına rastlanır. İlin batı ve güneyi bütünüyle ormandan yoksundur. Yalnızca, Aşkale ile Tercan arasında bozuk meşe ormanları vardır.

İlkbahar başlarında, dağlık kesimler ve yüksek platolar, tek yıllık ve çok yıllık çiçekli bitkilerle yoğun bir şekilde örtülür.

Çayır ve meralarda kar dikeni ve yavşan gibi odunsu bitkiler ile soğanlı bitkilere rastlamak olasıdır. Dere kenarları ile alçak çayırları düğün çiçeği türleriyle, baklagil çeşitleri örter.

Yağışların azlığına ve otlatmanın yoğunluğuna bağlı olarak, doğal bitki örtüsü çok kısa zamanda, daha yaz ortalarında sararır. Genel görünüm bir step niteliği kazanır.

HAYVAN TÜRLERİ

Erzurum İli, yaban hayvanları bakımından oldukça zengin bir bölgede yer almaktadır. İldeki yaban hayvanları ve bulundukları yöreler şöyledir: Tortum'da ayı, yabandomuzu, çil, ur kekliği, tavşan, tilki, porsuk, sansar, dağ keçisi, yaban keçisi; Oltu ve Olur'da keklik, tilki, tavşan, ayı, yabandomuzu, dağ keçisi, yaban keçisi; Hınıs ve Tekman'da dağ keçisi, ayı, keklik, kumru; Hasankale'de ördek, toy; Çat'ta toy, ördek, tilki, sansar; İspir'de dağ keçisi, ayı, ördek; Aşkale'de Ayı, ördek, toy; Horasan'da toy, ördek; Palandöken Dağları'nda ayı, dağ keçisi, tavşan.

Ayrıca ildeki çeşitli sularda alabalık ve yayın gibi tatlı su balıkları bulunmaktadır.

NÜFUS

Erzurum, nüfus varlığı bakımından Türkiye'nin görece önemli illeri arasında yer almaktadır. 1980 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre 800.000'i aşan nüfusu ile Erzurum, 14. il durumundayken, ülke nüfusunun da binde 18'ini barındırıyordu.

Evliya Çelebi'nin Erzurum'da İklime İlişkin Gözlemleri

"Bizim bulunduğumuz senede, temmuz ayında iken bir gök gürültüsü, şimşek, tipi, bora, kar ve yağmur oldu ki, atlarımız boşanarak civar köylere kadar kaçtılar. Beş-on gün öyle başıboş gezdiler. Hatta halk arasında şöyle bir darbımesel vardır. Bir dervişe 'Kanden gelirsin' demişler. 'Kar rahmetinden gelirim'. 'Orada yaz olduğuna rastladın mı?' demişler. 'Vallah on bir ay yirmi dokuz gün kaldım. Halk hep yaz gelecek dediler. Ben görmedim' demiş. Bir de bir kere kedinin biri bir damdan diğerine sıçrarken boşlukta donup kalmış. Sekiz aydan sonra nevruzda donu çözülüp miyavlayarak yere düşmüş. Meşhur darbımeselidir.

Ama hakikatte bir adamın eli yaş iken bir demir parçasına yapışırsa derhal donar. Elini demirden koparmak imkânsızdır. Ancak derisi yüzülerek ah vah ile kurtulabilir."

Erzurum İli Nüfusunun Gelişimi

1927	270.426
1935	385.387
1940	371.394
1945	395.876
1950	461.090
1955	519.976
1960	568.864
1965	628.001
1970	684.951
1975	746.666
1980	801.809

Tarih boyunca büyük savaşlara sahne olan Erzurum, savaşların sona ermesiyle birlikte istikrarlı bir yapıya kavuşmuş ve nüfusu 1927-1935 arasında 115.000 kişilik büyük bir artış göstermiştir. Bu dönemde görülen hızlı büyümeye karşın, 1935-1940 arasında il nüfusunda mutlak anlamda bir gerileme olmuştur. Bu durum asıl olarak bu dönemde yapılan bir yönetsel değişiklikten kaynaklanmaktadır. 1935'te Erzurum'un bir ilçesi olan Tercan Erzincan'a bağlanmış, bu da il nüfusunda bir azalmaya yol açmıştır. Ancak sonraki yıllarda il nüfusu sürekli ve düzenli olarak artmıştır.

Özellikle 1927-1935 ve 1945-1950 dönemlerindeki hızlı artışlara bağlı olarak il nüfusunun 1927-1950 arasındaki büyümesi ülke geneline göre daha fazla olmuştur. Nitekim, bu dönemde Türkiye genel nüfusu % 53 oranında artarken, Erzurum nüfusu % 71 dolayında artmıştır.

Bu dönemdeki hızlı büyümeye bağlı olarak il nüfus varlığının Türkiye genel nüfusu içindeki göreli önemi de 1950'ye değin sürekli olarak artmıştır. Nitekim, 1927'de ülke nüfusunun yaklaşık binde 20'si Erzurum'da oturmaktayken bu oran 1950'de binde 22'ye yükselmiştir.

Türkiye ve Erzurum İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

Yıllar	Türkiye	Erzurum	Türkiye	Erzurum
1927	100	100	—	—
1950	153	171	100	100
1960	203	210	132	123
1970	261	253	169	149
1980	328	297	216	174

Bununla birlikte 1950 sonrasında Türkiye genelinde bir nüfus patlaması yaşanırken, Erzurum nüfusundaki artış ülke genelinin gerisinde ve çok daha sınırlı olmuştur. Nitekim 1950-1980 arasındaki 30 yıllık dönemde Türkiye genel nüfusu % 116 oranında artarken Erzurum nüfusundaki artış ancak % 74 oranında kalmıştır. Bu durum il nüfus varlığının öneminin 1950 sonrasında gerilemesine yol açmıştır. 1950'de Türkiye'de her 1.000 kişiden 22'si Erzurum'da oturmakta iken bu sayı 1980'de 18'e düşmüştür.

Nüfusun gelişmesi, 5 yıllık dönemlere göre, yıllık artış hızları açısından ve ülke ortalamaları ile karşılaştırmalı olarak incelendiğinde de, ilde nüfus artış hızının 1945-1950 dönemi dışında bütün yıllarda ülke ortalamalarından düşük olduğu görülmektedir.

Türkiye ve Erzurum'da Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Erzurum
1935-1940	17,0	—7,4
1940-1945	10,6	12,8
1945-1950	21,7	30,5
1950-1955	27,8	24,0
1955-1960	28,5	18,0
1960-1965	24,6	19,8
1965-1970	25,2	17,4
1970-1975	25,0	17,3
1975-1980	20,7	14,3

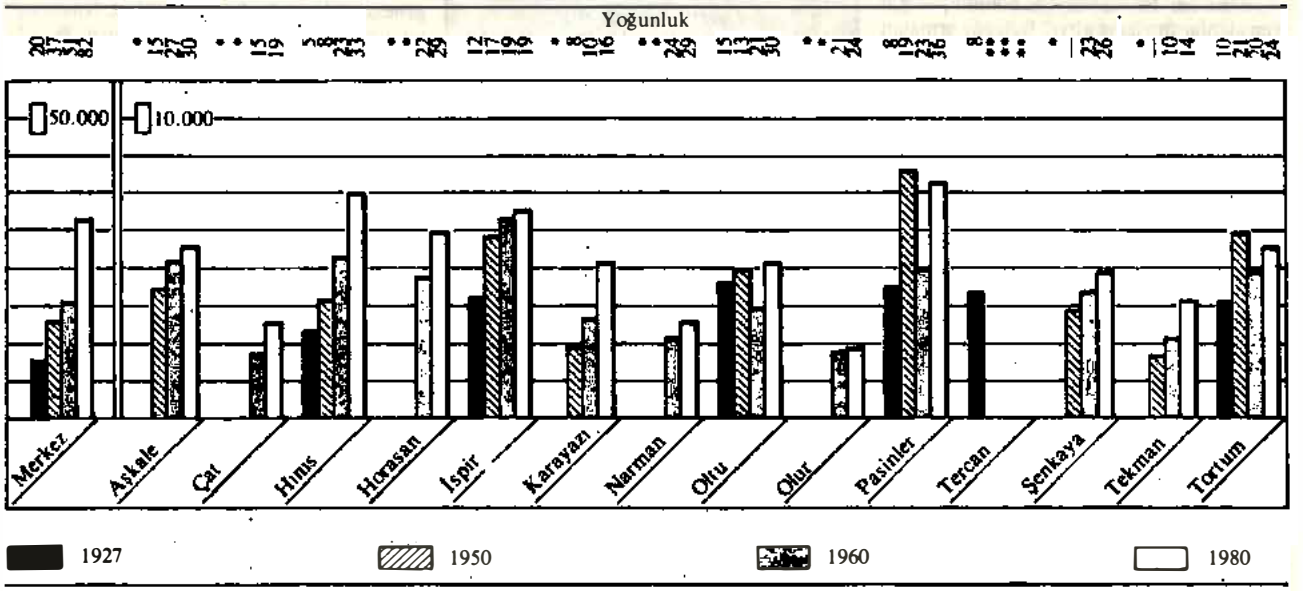
İl nüfusunun ülke geneline göre daha yavaş büyümesinin asıl nedeni, il nüfusunu aşındıran "il dışına göç" olgusudur. Erzurum bir yandan önemli miktarda göç

Tablo 4
Türkiye ve Erzurum'da Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Erzurum
Kaba Doğum Hızı	42,3	45,4
Kaba Ölüm Hızı	13,9	14,3
Doğal Artış Hızı	28	31
Artış Hızında Göçlerin Payı	2,8	—9,2

(Toros 1979)

Şekil 4
Erzurum İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* Bu yerleşimler ilgili yıllarda ilçe değildi.

** Bu ilçe izleyen yıllarda Erzincan'a bağlanmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

alırken, öte yandan il dışına da önemli miktarlarda göç vermektedir. İlin göç alması büyük ölçüde askeri niteliğinden kaynaklanmaktadır. İldeki askeri birlikler nedeniyle Erzurum'a bütün illerden asker nüfus gelmektedir. Öte yandan, il ekonomisinin, doğal artış hızı yüksek olan Erzurum nüfusuna iş olanakları yaratabilecek yeterlilikte olmaması nedeniyle, özellikle kırsal alandan kopan nüfus sanayileşmiş büyük kentlere, yurt dışına ve Çukurova yöresine göç etmektedir *(Bak.Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. Bu da nüfusun oldukça yavaş artmasına yol açmaktadır.

Oysa, ilde doğurganlık düzeyi ve nüfusun doğal artış hızı ülke ortalamasının üzerindedir. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin verilere göre, kaba doğum hızı Erzurum'da binde 45 iken, Türkiye genelinde binde 42 idi. Kaba ölüm hızının il ve ülke genelinde birbirine çok yakın olması nedeniyle de Erzurum'da nüfusun doğal artış hızı ülke ortalamasına göre daha yüksekti (Tablo 4).

Erzurum nüfusunun 1950'ye değin ülke genelinden hızlı, 1950 sonrasında ise yavaş büyümesi, ilin nüfus yoğunluğu ile ülke ortalamasının karşılıklı durumlarını da etkilemiştir. Erzurum İli'nin nüfus yoğunluğu genelde, bütün yıllarda ülke ortalamalarından daha düşük olagelmiştir. Bununla birlikte, 1927'den 1950'ye değin iki ortalama arasındaki fark değişmeyerek km2'ye 8-9 kişi olarak kalmıştır. 1950 sonrasında ise bu fark Erzurum aleyhine giderek daha da büyümüş ve 1980'de en üst düzeye (26) ulaşmıştır. 1980'de Erzurum'da km2'ye ancak 32 kişi düşerken ülke genelinde bu sayı 58'di.

Türkiye ve Erzurum'da Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	Erzurum
1927	18	10
1935	21	13
1940	23	14
1945	24	16
1950	27	19
1955	31	21
1960	36	23
1965	41	25
1970	45	27
1975	52	30
1980	58	32

Nüfusun gelişmesi ilçeler ölçeğinde ele alındığında (Şekil4, Tablo 5), 1950-1980 arasındaki 30 yıl içinde nüfusu en hızlı büyüyen ilçenin, nüfus varlığı ve nüfus yoğunluğu bakımlarından alt sıralarda bulunan Karayazı olduğu görülmektedir. Karayazı'nın nüfusu bu dönemde % 131 oranında artmıştır. Hem nüfus varlığı hem de nüfus yoğunluğu bakımından ilk sırada yer alan Merkez

Tablo 5
Erzurum İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	2.982	262.622	190.241	72.381	88
Aşkale	1.527	45.985	12.171	33.814	30
Çat	1.386	25.940	2.572	23.368	19
Hınıs	1.799	58.595	10.684	47.911	33
Horasan	1.669	49.087	10.208	38.879	29
İspir	2.805	54.084	7.257	46.827	19
Karayazı	2.531	41.498	3.887	37.611	16
Narman	863	25.172	4.596	20.576	29
Oltu	1.380	40.980	12.351	28.629	30
Olur	820	19.937	2.333	17.604	24
Pasinler	1.701	61.984	19.752	42.232	36
Şenkaya	1.466	38.562	2.706	35.856	26
Tekman	2.197	31.614	2.109	29.505	14
Tortum	1.940	45.749	4.315	41.434	24

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1980)

İlçe'nin nüfusu ise aynı dönemde % 107 oranında artmıştır. Hınıs ve Tekman'ın nüfusları % 88 dolayında artarken öbür ilçelerdeki büyümeler önemsiz düzeylerde kalmıştır.

Erzurum İlçeleri Nüfuslarının Gelişme İndeksi

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	120	159	207
Aşkale	119	122	125
Hınıs	135	166	188
İspir	108	114	112
Karayazı	144	178	231
Oltu	73	91	103
Pasinler	60	70	95
Şenkaya	119	130	136
Tekman	128	161	188
Tortum	78	88	92

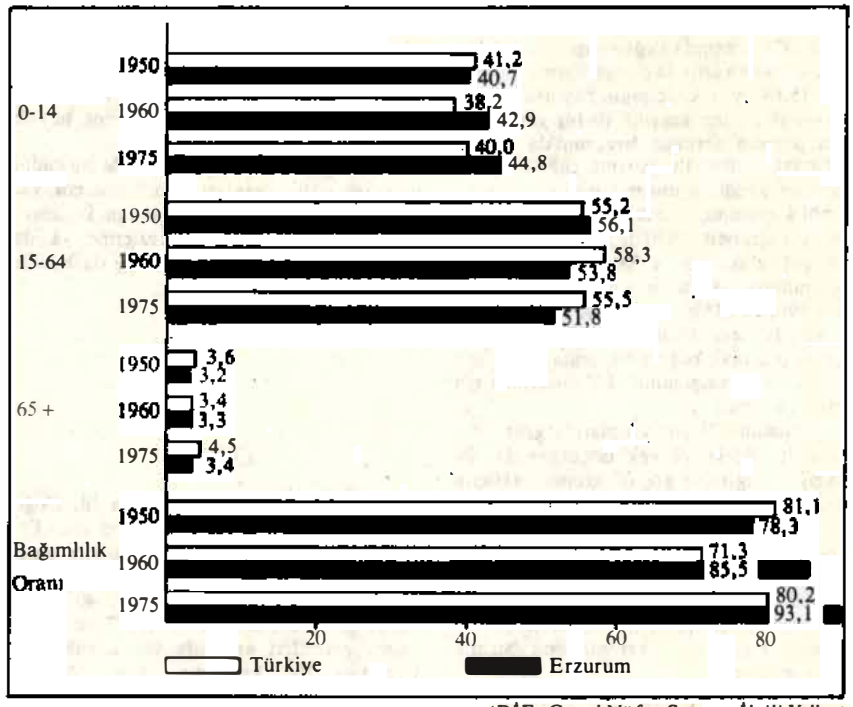
Nüfusun Gelişme İndeksi Tablosu'nda dikkati çeken bir nokta da Oltu, Pasinler ve Tortum'un nüfus yitirmeleridir. Bu ilçelerin nüfuslarında görülen azalmalar asıl olarak yönetsel değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Tortum'a bağlı olan Narman ve Pasinler'e bağlı olan Horasan 1954'te bağımsız birer ilçe yapılmıştır. Yine, 1958'de daha önce Oltu'ya bağlı olan Olur da ilçe olmuştur. Bu yönetsel değişiklikler her üç ilçede de önemli nüfus yitirmelerine yol açmıştır. İzleyen yıllarda her üç ilçenin nüfuslarının düzenli artmasına karşın, 1980'de, Oltu'nun nüfusu 1950'deki nüfusunu biraz aşabilmiş, Pasinler ve Tortum'un nüfusları ise 1950'deki düzeylerine ulaşamamıştır.

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Erzurum nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı 1950-1975 arasında önemli sayılabilecek bir biçimde değişmiştir. Bu dönemde genç nüfusun (0-14 yaş grubu) göreli payı sürekli olarak artarken, çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun göreli payı giderek azalmıştır. Buna karşılık (65+) yaşlardaki nüfusun oranı değişmeyerek aynı kalmıştır.

1950'de Erzurum'da (0-14) yaş grubunun toplam il nüfusuna oranı % 40,7 idi ve bu oran ülke ortalamasına (% 41,2) çok yakındı. İlde kaba doğum hızının (binde 45) Türkiye ortalamasının (binde 42) üzerinde oluşu nedeniyle (Tablo 4) bu yaş grubunun payı giderek büyümüş ve 1975'te % 45'e yaklaşmıştır. Oysa, aynı yılda, Türkiye genelinde (0-14) yaş grubunun payı ancak % 40 oranında kalmaktaydı (Şekil 5).

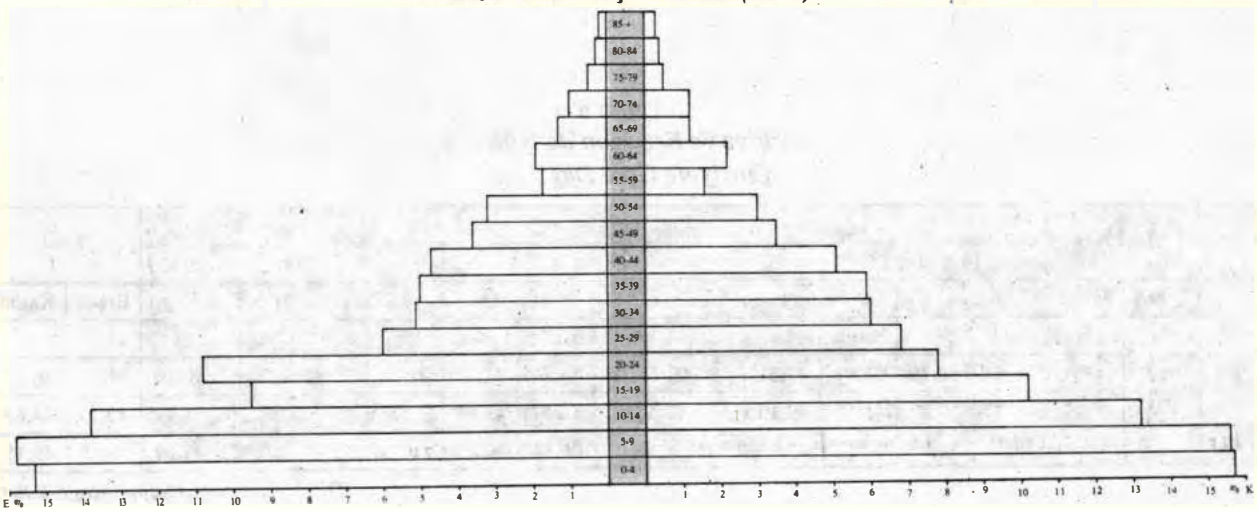
1950'de Erzurum'daki (15-64) yaş grubunun payı (% 56,1), Türkiye ortalamasının (% 55,2) üzerinde idi. Ancak, Erzurum'un il dışına ve yurt dışına göç vermesi ve il nüfusunu aşındıran bu işgücü akımına özellikle çalışma çağındaki nüfusun katılması, bu yaş

Şekil 5
Erzurum İli ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Erzurum İli Yaş Piramidi (1975)

grubunun oranının giderek azalmasına yol açmıştır. Nitekim, Erzurum'da (15-64) yaş grubunun payı 1960'ta % 53,8'e, 1975'te ise % 51,8'e düşmüştür. Bu oranlar sırasıyla % 58,3 ve % 55,5 olan ülke ortalamalarının altında idi.

65 yaş üzerindeki yaşlı nüfusun payı ise 1950-1975 arasında değişmemiş ve Türkiye ortalamasının altında olagelmiştir.

(15-64) yaş grubunun payının giderek daralması, buna karşılık (0-14) yaş grubunun payının artması Erzurum'da çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumlarını gösteren bağımlılık oranının da sürekli olarak büyümesine yol açmıştır. 1950'de Erzurum'da çalışma çağındaki her 1.000 kişinin bakmak durumunda olduğu birey sayısı 783 iken, bu sayı 1960'ta 855'e, 1975'te ise 931'e yükselmiştir. Böylece 1950'de ülke genelindekinden düşük olan bağımlılık oranı, 1960 sonrasında bu ortalamanın (802) üzerinde olagelmiştir (Şekil 5).

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü de, ildeki yüksek doğurganlığı, ilin askeri özelliğini ve göç olgusunun etkilerini yansıtmaktadır (Şekil 6).

İldeki yüksek doğurganlık nedeniyle yaş piramidinin tabanında (0-4), (5-9) ve (10-14) yaş gruplarında bir şişkinlik vardır.

Yaş piramidinde (20-24) yaş grubundaki şişkinliğin piramidin genel yapısına aykırılık taşıması ise ildeki asker nüfusun önemini göstermektedir.

İlin göç vermesi nedeniyle de (25-29) yaş grubundan başlayarak yaş piramidi birden daralmaktadır. Bunun yanı sıra, ilde (25-29) yaş grubundan (45-49) yaş grubuna dek bir kadın fazlalığı olması da, bu yaşlardaki erkeklerin önemli bir bölümünün il dışına göç hareketine katılmasından kaynaklanmaktadır.

(55-59) yaş grubunda görülen ani daralma ise, Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nin, ülke genelinde de gözlenen, doğurganlık düzeyi ve nüfus artışı üzerindeki olumsuz etkilerini yansıtmaktadır.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Erzurum nüfusunun cinsiyet yapısı ülke genelinde de olduğu gibi bir erkek fazlalığı göstermektedir. 1950 sonrasında, ülke genelindekine koşut olarak küçük dalgalanmalar olmuşsa da erkek nüfus oranı her zaman kadın nüfus oranının üzerinde olagelmiştir (Tablo 6).

Bununla birlikte, nüfusun cinsiyete göre dağılımı, kırsal ve kentsel alanlarda önemli ölçüde farklıdır.

Erzurum Kenti'ndeki asker nüfusun fazlalığı nedeniyle, ilin kentsel kesiminde nüfus oranı, kadın nüfusa göre çok büyük olagelmiştir.

İlin kırsal yerleşim alanlarında ise kadın ve erkek nüfus oranları birbirlerine çok yakındır. Bu durum kırsal alandan koparak, Erzurum İli'nin kent merkezlerine ya da başka illere göçün daha çok aile düzeyinde gerçekleştiğini göstermektedir.

ÖZET

GENEL KONUM: Erzurum İli, Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde yer alan Erzurum-Kars bölgesinin batı yarısını oluşturmaktadır. 25.066 km2'lik alanıyla, Türkiye'nin % 3,2'sini kaplayan il, 40° 15 've 42° 35 'doğu boylamları ile 40° 57 've 39° 10 kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Erzurum İli, kuzeyden Rize, Artvin; batıdan Gümüşhane, Erzincan; güneyden Bingöl, Muş; doğudan ise Kars ve Ağrı illeri ile çevrilidir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Erzurum İli, Türkiye'nin orta ve batı kesimlerine göre yükseltinin fazla olduğu bölgelerden birisidir.

İlin yeryüzü şekillerini kıvrım dağları belirlemektedir. Doğu-batı yönünde uzanarak, Orta Anadolu çevresinde geniş bir yay çizen bu dağlar, il sınırları içerisinde birbirine iyice yaklaşır.

İl toprakları volkanik yapılı dağlarla parçalanmış durumdadır. İl alanının yaklaşık % 64'ünü oluşturan dağların önemlileri arasında; Rize Dağları, Kuzey Anadolu Dağları'nın iç sıraları, Karasu-Aras Dağları sayılabilir. İl toprakları en yüksek noktasına, 3.937 m ile Rize Dağları üzerindeki Kaçkar Tepesi'nde ulaşmaktadır.

Erzurum İli'nde ovalar, il toplam alanının ancak % 4'ünü kaplar. İlde, daha çok Karasu-Aras çöküntü alanında yer alan ovalar dışındaki düzlük alanlar genellikle yayla niteliği göstermektedir.

Erzurum'un önemli ovalarını Erzurum, Pasinler ve Hınıs ovaları oluşturmaktadır.

Erzurum İli'nde yaylalık alanlar, il alanının kabaca % 12'sini kaplamaktadır. İldeki hayvancılık etkinlikleri açısından oldukça önemli olan yaylaların önemlileri, Tekman Yaylası ile iç sıradağlar üzerindeki yaylalardır.

İlin önemli vadilerini ise Çoruh, Karasu, Aras, Oltu ve Tortum vadisi oluşturur.

İl, akarsu kaynakları bakımından çok zengindir. Çoruh, Aras ve Fırat havzalarının birleşme noktalarında yer alan Erzurum'un, önemli akarsuları Karasu, Çoruh, Oltu, Tortum, Aras ve Hınıs'tır.

Göller bakımından zengin olmayan ilin en önemli gölü Tortum'dur.

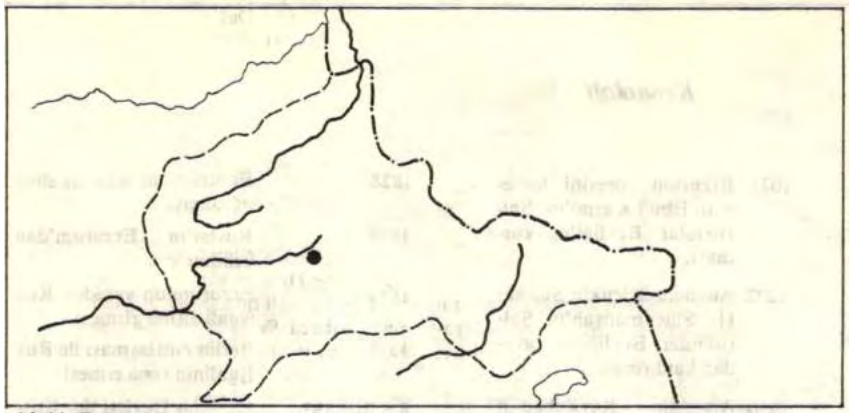
İKLİM: Türkiye'nin, sıcaklık ortalaması en düşük illerinden biri olan Erzurum İli'nde, şiddetli bir karasal iklim tipi egemendir. İlde, kışlar soğuk ve sert, kısa süren yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir. Erzurum'da yıllık sıcaklık ortalaması 6,0°C gibi son derece düşük bir değer göstermektedir. Yıllık yağış ortalamasının 460,5 olduğu ilde, egemen rüzgâr güneybatıdır (lodos).

NÜFUS: Nüfus varlığı açısından Türkiye'nin görece önemli illeri arasında yer alan Erzurum'un nüfusu 1980'de 801.809 kişiydi. Bu nüfus varlığıyla Erzurum, nüfus büyüklüğü açısından ülkenin 14. büyük ili durumundaydı. İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı binde 18 gibi önemli bir orana ulaşmaktaydı. 1927-1980 arasında nüfusu % 197 oranında artan Erzurum'un nüfus yoğunluğu 1980'de km2'ye 32 kişi ile Türkiye ortalamasından (km2'ye 58 kişi) düşüktü.

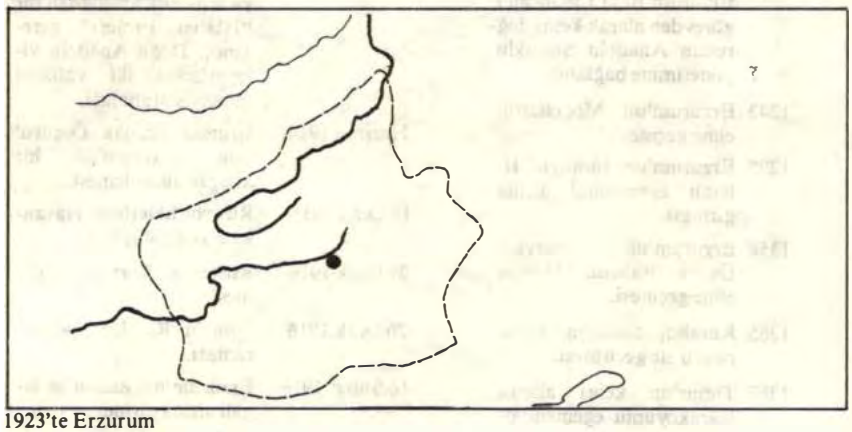
Tablo 6
Türkiye ve Erzurum'da Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Erzurum İli												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	296.897	52,19	271.967	47,81	75.545	58,19	54.278	41,81	221.352	50,42	217.689	49,58	59,15	40,85
1970	50,6	49,4	348.024	50,81	236.927	49,19	110.250	56,02	86.571	43,98	237.774	48,71	250.356	51,29	55,11	44,89
1975	51,4	48,6	389.557	52,17	357.109	47,83	134.620	55,75	106.847	44,25	254.937	50,46	250.262	49,54	54,85	45,15

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

1921'de Erzurum

1923'te Erzurum

TARİH

ERZURUM ADININ KAYNAĞI

İran sınırında, kuzeyden Pontus ve Kafkas dağlarıyla, güneyden de Yukarı Mezopotamya ile çevrili dağlık bölgelerde, tarih boyunca, art arda çok çeşitli topluluklar yaşamıştır. Ancak, Erzurum'u da içine alan bu bölgeye gelen her topluluk, bir önceki topluluğun kültürünü büyük ölçüde yok etmiştir.

Birçok ırmağın kaynaklandığı yaylalar ve derin vadileri kapsayan bu yöre, Helenistik Dönem öncesinde Karonitid olarak anılırdı. Kafkaslar'ı Pontus (Rize Dağları'ndan batıya uzanan) sıradağlarına bağlayan ve Toroslar'a uzanan platonun en yüksek kesimi Ararat (Ağrı) Dağı yöresidir. Bölgedeki Abus (Abos-Bingöl) Dağları'ndan çıkan Araks (Aras) Irmağı, derin boğazlardan geçerek, Gürcistan (Gogaren) Dağları'ndan kaynaklanan Kura (Kyrus) Irmağı'yla birleşir ve Hazar Denizi'ne dökülür. Öte yanda Van'da Niphates (Tendürek) Dağları'ndan çıkan Doğu Fırat (MuratSuyu: Arzania) güneybatıya ilerler. Batı Fırat (Karasu) ile birleşerek Babilonya'ya girer. Yaylanın kuzeybatısında Mescit Dağı'ndan çıkan Çoruh Irmağı Taoklar'ın topraklarını suladıktan sonra, Paryadres (Rize) Dağları'nı oyarak Karadeniz'e dökülür. Platonun batısında Kelkit yörelerinden Lykos Suyu (Kelkit), İris (Yeşilırmak) ile birleşerek Pontus Ovası'na girer; Galatya sınırında Pont Kapadokyası'nda ilerleyerek Karadeniz'e ulaşır. Asur tabletlerinde, Ön Asya'nın bu dağlık bölgesi, Urartu, Süpan-Enzit, Nairi, Bianiae ya da Vanae ve Manna gibi adlarla anılmaktadır. Asur kaynaklarında adları Enzut ve Enzi diye geçen yörelerin, Sofen'in doğusunda olduğu bilinmektedir. Urartu kayalarında ise, Erzurum Ovası'na Pianehi dendiği bilinmektedir. Persler Dönemi'nde de, bu yörelere Gordia denirdi. Aynı dönem belgelerinde yöre için Alzi ya da Alzik adları da kullanılmıştır. Erzurum'un 16 km batısında bulunan şimdiki Karaz Köyü'nün adı, XI. yy'da Arze ya da Azze idi. Bu adın, Asurlular Dönemi'nde kullanılan Alzi ya da Alzik adlarından kaynaklandığı söylenebilir.

Roma yönetimi öncesinde, Erzurum Kalesi'nin bulunduğu yer, Karin, Karama, Garin, Karnoi, Kalpak, Kalikale, Karantis gibi adlarla anılmaktaydı. Roma Dönemi'nde burada bir kale yaptıran II. Theodosius kente Theodosipolis adını vermiş, ama halk Karin ya da Karintis adını kullanmıştır. VI. yy'da İslam akınları sırasında kentin adı Kalikala biçimini almıştır. Bazı tarihçiler Türkler'in Erzurum'a Karun İli adını verdiklerini öne sürmektedirler. Selçuklu akınları sırasında Arze'de barınamayan halk, Erzurum'un bulunduğu yere göç etmiş ve buraya da Arze adını vermişlerdir. Arze, zamanla Erze-Erzen olarak kullanılmaya başlanmış, daha sonra da bu ada Rum sözcüğü eklenmiştir. Osmanlı kaynaklarından ve Erzurum'da basılan paralarda, Erz-i Rum, Erzen ir-Rum, Erzen er Rum, Erzen ur-Rûm, Arzi-Rum, Erzen-Rum gibi değişik yazılışlara rastlanmaktadır.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

Erzurum İli'nde en eski yerleşme Paleolitik (Eskitaş) Dönem'e değin uzanmaktadır. İlk olarak 1942'de Kılıç Kökten, Erzurum-Hasankale arasında yörenin yazılı tarih öncesini aydınlatma amacıyla araştırmalara başlamış, yüzeyde Paleolitik Dönem'e tarihlenen obsidyen ve bazalttan yapılmış yontma taş araç ve gereçler bulunmuştur.

KALKOLİTİK DÖNEM VE İLK TUNÇ ÇAĞ: Erzurum'da üç yerleşme yerinde 1942'den başlayarak değişik zamanlarda yapılan kazılar ve C.A. Burney'in yüzey araştırmaları, yörenin Kalkolitik (Bakırtaş) Dönemi'ni ve İlk Tunç Çağı'nı bir ölçüde aydınlatmaktadır. Erzurum'un 16 km batısında, Ilıca İstasyonu'nun 5 km kuzeyindeki Karaz Höyüğü'nde, Türk Tarih Kurumu adına Hamit Zübeyr Koşay başkanlığında, 1942 ve 1944'te kazılar yapılmıştır. Höyüğün alt katmanları İlk Tunç Çağ ve Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Bizans, Selçuk ve Osmanlı dönemlerine ilişkin üst katmanları ise, taş, toprak ve kerpiç gereksinimlerini karşılamak için köylülerce tahrip edilmiştir. Kazı sırasında, yüzeyleri astarlı, açkılı (parlatılmış), bezemeli, el yapımı çanak çömlekler bulunmuştur. Bunlar Kalkolitik'ten İlk Tunç Çağ'a geçiş dönemini yansıtmaktadırlar. Karaz çanak çömleği denilen bu tür çanak çömleğin dış yüzü genellikle siyahtır. Seyrek olarak kırmızı boya astarlılara da rastlanır. Bu tür çanak çömlek, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ I boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olarak görülür. Aynı tür çanak çömleğin Filistin'de, Kirbet Kerak adıyla (İÖ 3000'ler) bilinmesi, İlk Tunç Çağ insanlarının Doğu Anadolu'dan (İslahiye bölgesi dışında) ilk önce Amuk Ovası'na, daha sonra da Suriye ve Filistin'e geçtiklerini doğrulamaktadır. Bu dönemde ortak bir yaşam biçimi olmakla birlikte, buluntular değişik yerlerde farklılıklar göstermektedir.

Ekip biçmeye elverişli buldukları su kenarlarında köyler kurarak, tarım ve hayvancılıkla geçinen, çanak çömlekte Karaz türünün öncüsü olan yöre insanları, maden işlemeyi de öğrenmiş, silahlarını ve benzeri araçlarını bakırdan yapmışlardır. Karaz'da, maden buluntulara daha çok üst katmanlarda rastlanmaktadır. Kalkolitik katmanlarında bu tür buluntular üst katmanlara oranla daha azdır.

Yörede aynı dönemleri aydınlatan bir başka yerleşme yeri Pulur'dur. Erzurum'un 20 km güneybatısındaki Pulur Höyüğü'nde,

Kronoloji

İÖ 4000	Kalkolitik Dönem.
İÖ 3000-2000	İlk Tunç Çağ.
İÖ XV. yy	Azzi-Hayaşa Dönemi.
İÖ VIII. yy	Urartu egemenliği dönemi.
İÖ 585-550	Medler Dönemi.
İÖ 550-330	Persler Dönemi.
İÖ 330-323	İskender Dönemi.
İÖ 323-120	Selökid Krallığı Dönemi
İÖ 120-34	Partlar Dönemi.
İÖ 34	Roma egemenliğinin başlaması.
İS 395	Bizans egemenliğinin başlaması.
610	Erzurum'un Sasanlılar eline geçmesi.
638	Iyaz bin Ganem'in Erzurum'u ele geçirmesi.
651	Habib bin Mesleme'nin, kenti Bizanslılar'dan geri alması.
686	Bizanslı Komutan Leontios'un Erzurum'u alması.
700	Emevi Halifesi Abdülmelik'in oğlu Abdullah'ın Erzurum'u Bizans'dan geri alması.
753	Kentin yeniden Bizanslılar'ın eline geçmesi.
772	Ermeni ayaklanması üzerine kente gelen Amr bin İsmail el-Harisi'nin yöreyi Abbasi yönetimine bağlaması.
934	Ioannes Kurkuas'ın kenti ele geçirerek Bizans yönetimine bağlaması.
948	Kentin Abbasiler'ce geri alınması.
949	Ioannes Çimiskes'in kenti yeniden Bizans yönetimine bağlaması.
979	Erzurum yöresinin Bagratlı David'e verilmesi.
1001	II. Basileios'un Erzurum yöresini Bagratlılar'dan geri alması.
1019	II. Basileios'un Oltu'yu ele geçirmesi.
1048	İbrahim Yınal ve Kutalmış Bey'in Erzurum yöresine akınlar yapması.
1054	Tuğrul Bey'in Erzurum önlerine dek ilerlemesi.
1058	Yakuti Bey'in Erzurum yöresindeki birçok yeri ele geçirmesi.
1071	Erzurum yöresini fetheden Ebu'l-Kasım'ın Saltuklular Beyliği'ni kurması.
1202	Anadolu Selçuklu Sultanı II. Süleymanşah'ın Saltuklular Beyliği'ni ortadan kaldırması.
1230	Alaeddin Keykubad'ın Erzurum Beyi Cihanşah'ı görevden alarak kenti doğrudan Anadolu Selçuklu yönetimine bağlaması.
1242	Erzurum'un Moğollar'ın eline geçmesi.
1295	Erzurum'un tümüyle İlhanlı egemenliği altına girmesi.
1358	Erzurum'un Celayirli Üveys Bahadır Han'ın eline geçmesi.
1385	Karakoyunlular'ın Erzurum'u ele geçirmesi.
1387	Timur'un kenti alarak Karakoyunlu egemenliğine son vermesi.
1403	Timur'un Kenti Mutahharten'in yönetimine vermesi.
1404	Timur'un ölümü üzerine Yusuf Ali adlı bir Türkmen'in kent yönetimini ele geçirmesi.
1434	Akkoyunlu Hükümdarı Kara Yülük Osman'ın Erzurum'u alması
1435	Kentin Karakoyunlu İskender Bey'in eline geçmesi.
1468	Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Erzurum'u ele geçirmesi.
1502	Erzurum'un Safeviler eline geçmesi.
1517	Yavuz Sultan Selim'in Erzurum'u Osmanlı yönetimine bağlaması.
1535	Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulması.
1590	Kent halkının yeniçerilere karşı ayaklanması.
1622	Abaza Mehmed Paşa'nın ayaklanması.
1628	Abaza Mehmet Paşa ayaklanmasının sona ermesi.
1803	Erzurum Valisi Gürcü Osman Paşa'nın ayaklanması.
1828	Erzurum'un Rus işgaline uğraması.
1829	Ruslar'ın Erzurum'dan çekilmeleri.
1877	Erzurum'un yeniden Rus işgali altına girmesi.
1878	Berlin Antlaşması ile Rus işgalinin sona ermesi.
8 Şubat 1914	Osmanlı Devleti ile, Rusya arasında imzalanan bir "Islahat Projesi" gereğince, Doğu Anadolu vilayetlerine iki yabancı müfettiş atanması.
Haziran 1914	Ermeni Taşnak Örgütü'nün Erzurum'da bir kongre düzenlemesi.
19 Ocak 1916	Rus birliklerinin Hasankale'yi işgal etmesi.
21 Ocak 1916	Ruslar'ın Tortum'a girmesi.
26 Ocak 1916	Hınıs'ın Ruş işgaline uğraması.
16 Şubat 1916	Erzurum'un Ruslar'ın işgali altına girmesi.
18 Aralık 1917	Erzincan Mütarekesi ile Ruslar'ın Doğu Anadolu'yu boşaltmaları.
12 Mart 1918	Kâzım Karabekir'in kolordusu ile Erzurum'a girmesi.
25 Mart 1918	Oltu ve Narman'ın kurtarılması.
Ocak 1919	Oltu'nun güneybatı Geçici Kafkas Hükümeti'ne bağlanması.
10 Mart 1919	Vilayât-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin kurulması.
Nisan 1919	Oltu Şura Hükümeti'nin oluşturulması.
3 Temmuz 1919	Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesi.
8 Temmuz 1919	Ordu müfettişliğinden alınan Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten ayrılması.
23 Temmuz 1919	Erzurum Kongresi'nin toplanması. Kongre, çalışmalarını 7 Ağustos 1919'a değin sürdürdü.
17 Mayıs 1920	Oltu Şura Hükümeti'nin T.B.M.M. Hükümeti'ne katıldığını açıklaması.
12 Haziran 1920	Doğu Harekâtı'nın başlaması.
28 Haziran 1920	Doğu Cephesi birliklerinin Oltu'ya girmesi.

kazılar Atatürk Üniversitesi adına Hamit Zübeyr Koşay ile Hermann Vary başkanlığında, 1960'ta başlamıştır. İÖ 4000'lere uzanan ilk yerleşme, Kalkolitik Dönem yerleşmesidir. Höyüğün batı eteğinde yoğunlaşan bu dönem kalıntıları, 4 yapı katında izlenmektedir. Bu dönemde basit, düz kenar profilli çanak çömleğin yanı sıra, az sayıda maden, buna karşılık çok çeşitli obsidyen araçlar kullanılmıştır. Batıdaki dağ yamaçlarından getirilen obsidyen, Pulur'da işlenmiştir. Çakmaktaşı çok azdır. Buna karşılık, çok sayıda rastlanan koyun ve keçilerin yuvarlak başlı kemiklerinin bir tarafı yontulup sivriltilerek yapılan bizler, Kalkolitik Dönem'in özelliğidir.

İÖ 2600'de başlayan Son Kalkolitik Dönem kültürü, Karaz kültürünün yinelenmesidir. Siyah boya astarlı, açıklı Karaz türü çanak çömleğin yanı sıra, ilkel tahıl öğütme taşları, ip eğirtmekte kullanılan ağırşaklar bu dönem buluntuları arasındadır. Kazılarda, yemek pişirmekte kullanılanların yanı sıra kutsal amaca yönelik ocaklar, yağ yakmaya özgü hayvanbaşı biçiminde çıkıntılı, taşınabilir sunaklar (altar) da bulunmuştur. Yapılar, soğuktan korunmak amacıyla, sıkışık düzende sırt sırta yapılmıştır. Hayvanların barınakları, bakım kolaylığını ve güvenliğini sağlamak amacıyla evlere bitişiktir.

Hayvancılık ve çiftçilikle geçinen bu köy yerleşmesi insanlarının kültürleri, Suriye ve Filistin'e dek yayılmıştır.

Karaz kültürü denilen kültürün egemen olduğu bir başka yerleşme de, Güzelova (Tufanç) Höyüğü'dür. Höyük, Erzurum'un 15 km kuzeydoğusunda, Dumlu Bucağı'na bağlı Güzelova Köyü'ndedir. Kazı çalışmalarına 1961'de Atatürk Üniversitesi adına Hamit Zübeyr Koşay ile Hermann Vary başkanlığında başlanmıştır. Fırat'ın kollarından Karasu, Güzelova'nın güneyinde akar. İlk yerleşme Güzelova'nın sazlık ve bataklık topraklarında gerçekleşmiş ve insanlar önceleri geçimlerini, doğal besinlerle, sonraları da tarım ve hayvancılıkla sağlamışlardır. Bugün "kurun" adı verilen altları kalın yuvarlak ağaç döşeli, kenarları taş örülü hayvan yemliklerinin çevresinde görülmüş olan gübre yığınları, Güzelova'da İÖ 3000'lerde hayvancılığın önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Güzelova'da, tek renkli, siyah ya da kırmızı boya astarlı, el yapımı çanak çömlek yanında, taş ve kemik araçlar da önemli bir yer tutmaktadır. Taş buluntuların çoğu obsidyendendir. Bu da Pulur gibi, Güzelova'nın da bir obsidyen kültürü merkezi olduğunu göstermektedir. Taşa oranla işlenmesi daha kolay olan boynuz ve kemikten de araç ve gereçler yapılmıştır. Kemikten yapılan bizler ve çuvaldızların kumaş ve deri giysileri dikmek amacıyla kullanıldığı sanılmaktadır. Maden buluntulara çok az rastlanmaktadır. Bu yerleşme insanların taş temeller üstüne ağaç, kamış ve kerpiçten yapılmış, soğuğa dayanıklı basit ev ve ahırlar yaptıkları, ocakları yemek pişirme ve ısınma dışında kutsal amaçla da kullandıkları anlaşılmıştır. Taşınabilir sunak adı verilen ocakların hayvanbaşı biçimindeki süslü örneklerine Pulur ve Karaz'da olduğu gibi Güzelova'da da rastlanmıştır.

Bu yerleşme yeri, Erzurum'un, dolayısıyla Doğu Anadolu'nun da yazılı tarih öncesi dönemlerini ve kültür etkinliklerini aydınlatmaktadır.

YAZILI TARİH

Akad kaynaklarına göre İÖ 3000'lerde Kuzeydoğu Anadolu'da Subartu denileri bölgede, Subar ya da Subir adıyla bilinen bir halk yaşıyordu. İÖ 3000'lerden İÖ 1200'lere değin Mezopotamya'nın tüm tarihi dönemlerine ilişkin belgelerde, Subarlar ve ülkeleri Subartu'dan söz edilmektedir. Akad Kralı Sargon ve Naramsin'in yazıtlarında Subartu, Akad Krallığı'na bağlı bir bölge olarak gösterilmiştir. Ancak, Subartu ülkesinin kuzey sınırı günümüzde kesin olarak belirlenemediği için Subarlar'ın Erzurum'a dek yayılıp yayılmadıkları da kesin olarak bilinmemektedir.

İÖ 2000'lerde, Hitit (Boğazköy) ve Mısır yazılı kaynaklarının belgelediğine göre, Subartu ülkesine Hurriler egemendi. Daha sonra Kuzeydoğu Anadolu'da, güneyde Erzincan ve Erzurum, kuzeyde Rize ve Gümüşhane ile sınırlı bölgede, Azzi-Hayaşa Krallığı bulunuyordu. Bu ad, ilk olarak İÖ 1400'lerde, Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Boğazköy arşivlerindeki yazılı belgelerde geçmektedir. III. Tudhaliya'nın (İÖ 1400-1385) son yıllarında Azzi-Hayaşalar, Hititler'in Yukarı Ülke olarak adlandırdıkları bölgeye saldırdılar. Bu nedenle İÖ 1375'te Hitit İmparatoru Tudhaliya'nın yerine geçen Şuppiluliuma, Azzi-Hayaşa ülkesine yürüyerek, Hayaşa Kralı Krannis'i yendi. Krannis'ten sonra, Hukkanas döneminde, Hititler Azzi-Hayaşalar'la bir antlaşma yaptılar *(Bak. Erzincan Tarih)*.

Azzi-Hayaşa adına, Hitit kaynaklarında, daha sonra II. Murşil döneminde (İÖ 1334-1306) rastlanmaktadır. Murşil, tahta geçişinin 8. yılında doğuya seferlere başlamış, 10. yılında ise, Hayaşa ülkesine yürümüştür. Ancak, Murşil'in Hayaşa ülkesine egemenliğini kabul ettirip ettiremediği konusu aydınlanmış değildir. Bundan sonraki dönemlerde, Hitit kaynaklarında Hayaşa ülkesiyle ilgili bilgilere rastlanmamaktadır.

İÖ 1200'lerde, Orta ve Güney Avrupa'dan Ön Asya içlerine değin uzanan ve Kavimler Göçü adı verilen bir göç hareketi oldu. Asurlular'ın Muşki (Moski/Moskoi) dedikleri Frigler ve başka bazı topluluklar, Hitit İmparatorluğu'nu sarsan büyük dalgalar halinde Ön Asya yaylalarına yerleştiler. Muşkiler İÖ 882'de de doğuya, Erzurum yöresine dek yayıldılar. Güneyde ise Murat Suyu ile Fırat arasındaki alanda bugünkü Harput yöresine doğru ilerlediler. Bu yayılma sırasında karşılarına çıkan Asur Kralı II. Asurnasirpal güçleri ile çatışan Muşkiler, her şeye karşın Erzurum yöresinde yerleşmeyi başardılar.

URARTULAR: İÖ IX. yy'da Van Gölü çevresinde güçlü bir devlet kuran Urartular, İÖ VIII. yy'da batıya doğru yayıldılar. Malatya yöresine dek uzanan bu yayılma sırasında, Erzurum Yaylası'ndaki Muşkiler de Urartu egemenliğine girdi. Urartu egemenliği sürerken, İÖ VII. yy'da yöreyi de etkileyen yeni bir saldırı oldu. Karadeniz'in kuzeyinden Ön Asya'ya gelen Kimmerler, önlerine çıkan yerleşim merkezlerini yağmalayarak Kızılırmak ve Ordu'ya dek ilerlediler. Bu yayılma, İÖ 678'de Kapadokya'da Asur ordularıyla karşılaşıncaya değin sürdü. Burada Kimmerler'i yenen Asur Kralı Asurbanipal, karşı saldırıya geçerek Van Gölü kuzeyinde Assissa (Assianis) üzerinden Urartu topraklarına girdi. İÖ 660'ta Arzania (Doğu Fırat) yöresine ve Araks (Aras) dolaylarına doğru ilerleyerek, bugün Erzurum il sınırları içinde kalan bir bölüm topraklara egemen oldu.

Aynı yüzyılın sonlarında, Urartu toprakları, bu kez Hazar kıyılarından gelen İskitler'in (Sakalar) saldırısına uğradı. Karşılarına çıkan yerleşim yerlerini yakıp yıkan İskit toplulukları, güneyde Asur ve Kalakh kentlerini yağmalarken, kuzeyde Urartu Krallığı'nı büyük yıkıma uğrattılar. Urartular, o güne değin karşılaştıkları Asur saldırılarına direnebilmiş olmalarına karşın, İskitler'in karşısında tutunamadılar. İskit saldırısı Muşkiler için de büyük bir yıkım oldu.

Kimmer ve İÖ 627'ye değin süren İskit akınları, Ön Asya'nın doğusundaki siyasal görünümü önemli ölçüde değiştirdi. Art arda gelen yabancı akınların yarattığı kargaşa ve yetke boşluğu ortamında, daha önce bir varlık gösteremeyen Ermeniler, giderek siyasal ağırlık kazanmaya başladılar. Ermeniler, bazı tarihçilere göre, Kavimler Göçü sırasında Frigler'le birlikte Anadolu'ya gelmişlerdi. Anadolu içlerine doğru ilerleyen ve Halys (Kızılırmak) ile Lykos (Kelkit Suyu) arasındaki bölgeye yerleşen Ermeniler, güçsüzleşen Urartu Krallığı, III. Rusas'ın İÖ 585'te ölümüyle ortadan kalkınca, doğuya doğru yayıldılar. Dağılan Urartu topluluklarını ovalardaki yerleşim merkezlerinden dağlık alanlara sürdüler. **Herodotos'un**, Alarodien adıyla andığı bu topluluklar, Ararat'ın (Ağrı) doğusuna, Araks'ın aşağı vadilerine çekildiler. Ermeniler'le Urartu toplulukları arasında uzun yıllar süregelen ve ancak Med ve Ahameniş egemenliği döneminde önlenebilen çatışmalar, her şeye karşın iki halkın giderek kaynaşmasına yol açtı. Bu gelişmenin tipik bir örneği Erzen'de (Erzurum) gözlendi. Burada yerleşen halka Ermeni (Arina-Armai) adı veriliyordu. Bu adın, Ermeni söylencelerinde anılan Aziz Aram'dan (Armenos) geldiği sanılmaktadır.

MEDLER: Asur Krallığı'na son veren güçlerden birisi olan Medler'in (Matalar) Kralı Keyaksar, Asur Krallığı'nın yıkılmasından sonra, kuzeye doğru ilerleyerek Urartu topraklarını ele geçirmiş, Muşkiler'i ve İskitler'i egemenliği altına almış, daha sonra da batıya yönelerek Katpatukya'ya (Kapadokya) ayak basmıştı. İÖ V. yy'ın sonlarında (İÖ 585) Keyaksar, Kızılırmak'a kadar geniş bir toprak parçasını ele geçirdiğinde, Kimmer akınları önünde buralara dek sürüklenen topluluklar yerel halkla çoktan kaynaşmış bulunuyordu. Bu yeni topluluklar, Paryadres (Rize) Dağları'ndan gelen Khalibler, Yukarı Fırat boylarından kopan bir bölüm Muşkiler ve Tibarenler'di. Savaşçı bir topluluk olan Khalibler, Argiropolis (Gümüşhane ve Kuzey Erzurum) dolaylarında madencilikle uğraşıyorlardı. Medler Dönemi'nde, yabancı akınların sürüklendiği, dil, din ve töreleri farklı birçok topluluk, Erzurum yöresinde bir arada yaşıyor, yerel beylerin denetimi altında bulunuyor, Med kralının yüksek yetkesini tanıyorlardı. Ancak, Med egemenliğinin son

dönemlerinde merkezi yetke giderek gücünü yitirdi. Kral Astiyag'a direnen yerel beyler birer birer özerkliklerini ilan ettiler.

PERSLER: Persler'in Ahameniş sülalesinden gelen II. Kuraş (Kiros), Med Devleti'ni yıkarak (İÖ 555), Pers İmparatorluğu'nu kurunca, Erzurum'un doğusu bu siyasal ve askeri gücün etkisi altına girdi. Yine aynı sülaleden Büyük Dareios ise, batıya ilerleyerek Armenia Satraplığı'nı kurdu. Bu satraplık, kuzeyde Yukarı Araks'la (Aras) güneyde Yukarı Dicle-Bohtansu arasındaki bölgeyi kapsıyordu. Ararat bölgesinde hâlâ Alarodienler (Khaldiler) yaşıyordu. Alarodienler ve bir başka topluluk olan Saspirler, Pers Devleti'nin ayrı bir satraplığını oluşturuyorlardı. Pers İmparatoru Kserkses ve (Xerxes), İÖ 480'de Yunan seferine çıktığında, gerek Alarodienler'den, gerek Ermeni oymaklarından asker toplamıştı. Ancak, bu seferden söz eden Herodotos, Ermeniler'i Frigyalı sanmış ve öyle adlandırmıştır. Alarodienler'in tahta miğferler, küçük kalkanlar, kısa mızraklar ve eğri kılıçlar kuşandıklarını yine Herodotos yazmaktadır.

Erzurum yöresini kapsayan Araks-Fırat Satraplığı, Ahameniş İmparatorluğu Dönemi'nde, imparatorluk sülalesince yönetiliyor ve halk, Pers hazinesine belirli bir vergi ödüyordu. Ama, satraplar, bölge halkından gönüllerince haraç almakta özgürdüler. Sonraları, I. Artakserkses (Artahşatra) döneminde (İÖ 425-395), satraplıkların hem sayısı, hem de sınırları değişti. Bu kral zamanında, imparatorluğu dolaşan Herodotos, Urartular'ın 13. satraplık; Maiteni, Saspir ve Alarodienler'in 18. satraplık içinde; Muşki, Tibaren ve Maerinler'in ise (Erzurum'u da içeren) 19. satraplık bölgesinde yaşadıklarını belirtmektedir. İmparator II. Artahşatra zamanında, yöreyi güneyden kuzeye boydan boya gezen tarihçi Ksenofon da buralarda yaşayan toplulukların yaşamları, dil, din ve töreleri üzerine zengin bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre, Onbinler, ilkin Karduklar arasından geçmişler ve Ahameniş Kralı'nın yetkesine karşı sık sık ayaklanan bu oymağın yerleşim yerlerine baskınlar yapmışlardır. Yine Ksenofon'a göre, satraplar askere gereksindiklerinde, yerel halka yüksek ücret ödüyorlardı. Nitekim, II. Artahşatra'nın Satrabı Orontes, bölgedeki Alarodien ve Ermeni oymaklarından topladığı paralı askerlerle Onbinler'in Yürüyüşü'ne karşı koymak istemişti. Alarodienler'in özgürlüğü seven ve yürekli bir topluluk oluşturmuş olduklarını belirten Ksenofon, bunların savaşa mızrak ve kalkanlarla girdiklerini, Bitlis ve Murat Suyu kaynaklarına doğru ilerleyen Onbinler'in, Karduklar'ın ve Satrap Orontes'in direnişine karşı Taron (Muş) bölgesine dek geldiklerini, Erzurum'un doğusundaki eski Urartu ülkesinde güçlü kalelerle karşılaştıklarını aktarır. Anlaşıldığına göre, bu kalelerde zengin toprak beyleri oturuyor, halk genelde geçimini çobanlık ve at yetiştiriciliğiyle sağlıyordu. Kimileri de ticaretle uğraşıyordu. Ailelerde ataerkil töreler egemendi. Oğullar, torunlar, bunların eşleri ve çocukları büyükbabanın başkanlığında, aynı çatı altında yaşıyorlardı. Büyüklü-küçüklü herkes, aile başkanının katı yetkesine boyun eğiyordu: Kadınlar, adeta köle gibi yaşıyorlardı. Hiçbir hakları yoktu, ya zorla kaçırılıyor ya da para ile satın alınıyorlardı. Kadın ticareti oldukça yaygındı. Erzurum'un güney yörelerindeki halktan böyle söz eden Ksenofon, Onbinler'in kuzeye doğru ilerledikçe daha yerleşik bir toplum görüntüsüyle karşılaştıklarına dikkati çeker.

Ahamenişler'in uzun süren egemenliğinde, imparatorluk içinde çeşitli halklar barış içinde yaşadılar; Pers yöneticilerine bağlanıp, onların pek çok töre ve geleneğine sahip çıktılar. İmparatorluğun yıkılışına değin, Kapadokya ile Medya arasındaki bölgelerde önemli sayılabilecek bir ayaklanma olmadı. Ahamenişler'in sağladığı barış ortamı içinde gelişme gösteren ve yarı özerk yaşayan Alarodienler, Ermeniler, Karduklar, Taoklar, İberler, Mosinekler ve Tibarenler Pers egemenliğinin ortadan kalkmasından sonra da bu uygarlığa bağlılıklarını sürdürdüler. Araks yörelerinde yaşayan topluluklarda bile, Pers uygarlığının izleri görülmüştür.

SELÖKİDLER: Ahameniş İmparatorluğu'nu İÖ 330'da ortadan kaldıran Makedonyalı Büyük İskender, ele geçirdiği bu dağlık yöreleri önemsemedi; güney yollarından Hindistan'a doğru ilerlemeyi yeğledi. Pers İmparatorluğu Dönemi'nden kalma satraplar, bu arada Orontes ve Mitrines, halkın Pers uygarlığını benimsememesinden yararlanarak, İskender'den fazlaca etkilenmeden, bağımsız yönetimlerini sürdürdüler. Yöredeki topluluklar, Pers soylularından olan bu satrapları benimsiyordu. Satraplar yabancı istilacılara karşı kendilerini koruduklari için de, Makedonya kültürü buralarda etkili olamıyordu. Ancak İskender, giderek duruma egemen oldu. Buna karşın, yine de Pers asıllı Mitrines'i satrap olarak yerinde tuttu. İskender'in ölümünden sonra, Perdikkas, bu bölgeye dar görüşlü Makedonyalı bir askeri satraplığa getirdi. Neoptolemaios adındaki bu satrap döneminde art arda ayaklanmalar patlak verdi. Bunları eski satrap Orontes yönetiyordu. Aynı dönemde bölgeye egemen olan Selevkos, Kapadokya Valisi Evmenes'i durumu düzeltmek üzere bu yöreye gönderdi ve sonuçta, Orontes yeniden satraplığa atandı (İÖ 316). Böylece, eski Pers satraplarının egemenliği bölgede yeniden gerçekleşiyordu. İskender'in komutanlarından Selevkos, Medya'dan Kapadokya'ya kadar uzanan bölgelerde üstünlüğünü pekiştirdiyse de, Pers satraplarına duyulan bağlılık yörede etkisini hâlâ sürdürüyordu. Bu satraplardan Arduates İÖ 301'de, Arsames İÖ 240'ta, Kserkses de İÖ 215'te özerkliklerini ilan ettiler ve giderek güç kazandılar. Hatta, Selökid kralларından II. Antiokos bile, bir ara Satrap Arsames'e sığındı. Daha sonraları, Selökid Kralı Büyük Antiokos imparatorluk topraklarını genişletirken, Araks (Aras)-Erzurum bölgesi satraplığına Artaksias'ı, Fırat bölgesine de Zariadris'i (Zareh) atadı. Akilisen'in (Elazığ yöresi) batısında Halys'den (Kızılırmak) Lykos (Kelkit Suyu) kaynaklarına uzanan bölgelerde ise, yine Pers soylularından Mitridat satrap olarak bulunuyordu. Buralarda Kapadokya'nın eski halkının kalıntıları Tibarenler, Khalibler, Kataonlar ve Ermeniler yaşıyorlardı. Bir süre sonra, Satrap Artaksias ayaklanarak Derksen (Tercan) yörelerini ele geçirdi; sonra da Taron (Muş) bölgesini aldı. Oradan da güneye sarkarak, satrap Zariadres'in elindeki Sofen, Akilisen (Elazığ) ve Anzit yörelerini aldı; bugünkü Erivan Kenti'ni başkent yaparak, adını Artaksata koydu. Ancak, Artaksias, buraları yeniden ele geçirmek için kuzeydoğuya yürüyen Selökid Kralı IV. Antiokos'a yenildi.

PARTLAR: Selökidler Dönemi'nde art arda özerkliklerini ilan eden Pers satrapları, yönetimleri altındaki toplulukların bağlılığından da yararlanarak güçlü beylikler oluşturdular ve bunlardan Araks-Fırat yöresinde olan, İÖ II. yy'ın ortalarında oldukça önemli bir krallık durumuna geldi. Aynı dönemde Orta Azerbaycan'da yeni bir siyasal güç olan Partlar, tarih sahnesine çıkmıştı. İÖ 120'de Part Kralı II.Mitridat, Azerbaycan'dan başlayarak, Araks yöresini de kapsayan Araks Krallığı'nı ağır bir yenilgiye uğrattı. Kral Artavasd, Partlar'ın egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Ancak, bu yenilgiye karşın Araks Krallığı bütünüyle dağılmadı; birçok prensliğe bölünerek varlığını sürdürdü. Bu prensliklerden birinin başında Artavasd'ın oğlu Tigran vardı ve onun döneminde prenslik yönetimi giderek geniş bir toprak parçasına yayıldı ve krallığa dönüştü.

ROMALILAR: İÖ II. yy ortalarında Ön Asya'nın batısında Roma egemenliği sürüyordu. Romalılar, İÖ I. yy'da Ön Asya'nın doğusuna, Partlar'ın üzerine art arda seferler düzenlediler. Bu seferler, yalnızca Partlar'ı değil, yörede güçlenmeye başlayan yerel prenslikleri de hedef aldı. Nitekim, Tigran, önce Romalı komutan Lukullus'a, sonra da Sekstilius'a yenilerek (İÖ 69) Roma İmparatorluğu'na bağlanmak zorunda kaldı (İÖ 66). Bu sırada Roma akınlarının asıl hedefi olan Partlar da ağır yenilgilere uğradılar ve bütün Doğu Ön Asya'dan çekildiler. Ancak, güçlü Roma egemenliğine karşın, gerek Arakslılar'ın, gerek Partlar'ın direnişi daha uzun yıllar sürdü. Sonuçta, Romalılar karşısında yalnızca İran'daki Arakslılar ayakta kalabildiler. Roma İmparatoru Antonius, doğu sınırlarını daha da genişletmek amacıyla İÖ 34'te yeni bir sefer düzenledi. Bu sefer sırasında Roma ordularına direnen güçlerden biri de, Erzurum yöresindeki Araks Devleti kalıntılarıydı. Ancak, Romalılar, karşılarındaki güçleri yer yer hoş tutarak, yer yer de askeri güçleriyle ezerek bölgeye yerleştiler. Buna karşın, Partlar Dicle'nin sol kıyısındaki varlıklarını İS ilk yıllara değin korumayı başardılar.

BİZANSLILAR: İS III. yy'da İran'da egemenliği ele geçiren Sasanlılar, Romalılar'la olan savaşımı sürdürdüler. Bu çatışmalar, Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılmasıyla kurulan Bizans (Doğu Roma) Dönemi'nde de sürdü. Giderek güçlenen Sasanlılar, Doğu Ön Asya'ya sık sık saldırılar düzenlediler. Bunlardan Nuşirevan'ın 572'deki Erzurum kuşatması on yıldan fazla sürdü, ama kent yine de Bizans'ın elinde kaldı. 590'daki Sasanlı saldırısında ise, Bizanslılar kenti ancak büyük savaş ödencesi vermeyi ve her yıl vergi ödemeyi kabul ederek ellerinde tutabildiler.

VII. yy başlarında güçlü bir orduyla Kars bölgesine giren Sasanlılar, 610'da Erzurum'u aldıktan sonra Anadolu içlerine dek ilerlediler. 623'te ise, Sasanlı baskılarına karşı önlem almak isteyen Bizans İmparatoru Herakleios, deniz yoluyla Trabzon'a geldi ve elçiler göndererek, Kırım'daki Hazarlar'la bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma üzerine Sasanlılar'ın üzerine yürüyen Hazarlar,

bütün Aras topraklarını ele geçirdiler ve Bizans İmparatoru'na yaptıkları bu yardım karşılığında, Erzurum ve Kars kalelerine asker yerleştirme hakkını elde ettiler.

İSLAM UYGARLIKLARI DÖNEMİ

Bizans ordularıyla yaptığı savaşlarda yıpranan İran'daki Sasanlı Devleti, Halife Ömer'in ordularına Nihavend Savaşı'nda (642) yenilerek yıkıldı. Arap orduları, 640'tan sonra Mardin, Diyarbakır yöresini Bizanslılar'dan alarak Yukarı Dicle'ye yerleşmişlerdi.

Araplar, Bitlis ile Meyyafarkin (Silvan) arasında bulunan Erzen'den ayırt etmek amacı ile Theodosiopolis'e, "Roma Erzeni" anlamına gelen Erzen ur-Rûm adını vermişlerdi. Yöredeki Ermeniler ise bu kente Garin ya da Karnukalak diyorlardı. Bu ad, eski İslam kaynaklarında Kalikala olarak geçmektedir.

Erzurum, ilk kez 638'de Halife Ömer'in komutanlarından Iyaz bin Ganem'ce alınarak Araplar'ın eline geçti. Ama kısa bir süre sonra yeniden Bizanslılar'ca geri alındı. Daha sonra, Halife Osman (644-656), Suriye ve Elcezire Valisi Muaviye'yi Erzurum'u almakla görevlendirdi. Muaviye, Habib bin Mesleme yönetiminde, 6.000 kişilik bir orduyu 651'de Erzurum'a gönderdi. Kısa bir kuşatmadan sonra kent teslim oldu. Araplar'a vergi vermek istemeyen halkın kentten ayrılmasına izin verildi. Kentin dini ve askeri lideri Erminaks, kenti yeniden ele geçirmek için Gürcüler'le Hazar Türkleri'nden oluşan birleşik bir ordu ile Araplar'ın üzerine yürüdü. Hins ve Çıbak köyleri yakınındaki savaşta Araplar yenildi. Birleşik güçler savunmasız kalan Erzurum'a girerek, kentin çevresinde güvenlik önlemleri aldılar ve Araplar'ın gelebileceği yollarda karakollar kurdular. Bu olay üzerine Habib bin Mesleme, Halife'den yardım istedi. Halife Osman da, bu işle Muaviye'yi görevlendirdi. Muaviye, 1.000 kadar asker topladı, ayrıca Kufe Valisi'nden de asker göndermesini istedi. Kufe Valisi, Süleyman el-Hıyel yönetiminde 6.000 asker gönderdi. Bu güçlerle, Bizans'ın Gürcü ve Türkler'den oluşturduğu ordu arasında, Fırat Irmağı yakınlarında yapılan savaşı Araplar kazandı. Erzurum'a giren Araplar, yenilen orduların geride bıraktıkları mallara el koydular. Malların bölüşülmesi sırasında Habib bin Mesleme ile Süleyman el-Hıyel arasında anlaşmazlık çıktı. Durum Halife Osman'a yansıtıldı. Bu sırada, çeşitli kabilelerden gelen askerler arasında da gerginlik baş gösterdi. Halife Osman, Mesleme'yi Defil Kenti'ni almakla görevlendirdi; Süleyman el-Hıyel'i de Karabağ'a gönderdi.

Bizans İmparatoru II. Justinianus döneminde (685-695), Araplar'ın kendi içlerindeki kavgalardan yararlanan Bizanslılar, Doğu Anadolu'yu yeniden ele geçirdiler. 686'da Bizans komutanlarından Leontios, Erzurum'u aldı. Daha sonra 700'de Emevi Halifesi Abdülmelik'in oğlu Abdullah, Bizanslılar'ca ele geçirilen toprakların bir bölümünü ve bu arada Erzurum'u da geri aldı.

Araplar'ın korunaklı ve önemli bir sınır kalesi olan Erzurum, Abbasiler Dönemi'nde yeniden Bizanslılar'ın eline geçti. Bizans İmparatoru V. Konstantinos, Malatya'yı aldıktan sonra, Kusan adlı bir Ermeni'yi Erzurum'u almakla görevlendirdi. Kusan Erzurum'u kuşattığı sırada kent yönetiminde Ebu Kurayne bulunuyordu ve buyruğu altındaki Arap askerlerinin sayısı oldukça azdı. Kuşatma sürerken kentte bulunan iki Ermeni kardeş, surlarda bir gedik açarak Bizans askerlerinin kente girmesine yardımcı oldular. Bu gedikten içeri giren Kusan'ın askerleri, Araplar'ın çoğunu öldürerek, kenti ele geçirdiler ve elde ettikleri savaş ganimetlerini imparatora götürdüler (753). Daha sonra Halife Mansur'un kardeşi Abbas, Bizanslılar'ın eline geçen Kemah'ı kuşattıysa da alamadı. Erzurum'a yürüyen Abbas, kışın yaklaşması üzerine, kenti kuşatmadan Elcezire'ye geri döndü. Erzurum alındıktan sonra kente gelen Bizans imparatoru, halkı vergiye bağladı, sur ve kaleleri onarttı. Arap ailelerini yerleştirerek kent yönetimini onlara bıraktı.

770-772 arasında Ermeniler ayaklanarak, Erzurum'u kuşattılar. Ayaklanmayı bastıramayan Erzurum Valisi Halife'den yardım istedi. Halife, Amr bin İsmail el-Harisi yönetiminde büyük bir ordu gönderdi. El-Harisi Erciş önünde ayaklanmacıları yenilgiye uğrattı. Kuşatma nedeni ile uzun bir süre yiyecek sıkıntısı çeken Erzurum kurtuldu. Halife Mehdi döneminde, Armenia Valisi Yezid bin Useyd Erzurum'dan Bizans topraklarına girerek çok sayıda tutsak aldı.

838'de Azerbaycan'da ortaya çıkan Bebek olayından yararlanan Bizans İmparatoru Theophilos, Erzurum'u kuşattı. Kent surlarını yıktıktan sonra, Kars üzerine yürüdü. Surlar, daha sonra 840'ta Halife Muttasım'ca onarıldı ve kale güçlendirildi.

906'da Bizans İmparatoru VI. Leon, imparatorun Doğu Domestikosu Katakalon ve Ermeni ileri gelenlerinden Lalakon, Erzurum'a dek gelerek kenti yakıp yıktılar. Bizans İmparatoru VII. Konstantinos'un Doğu Domestikosu Ioannes Kurkuas, Doğu Anadolu'da Araplar'ın elindeki birçok kenti aldıktan sonra, Erzurum'u kuşattı. 7 ay süren kuşatmadan sonra, 934'te kente girdi. Kentin, 948'de Abbasiler'ce geri alınması üzerine, Bizans İmparatoru VII. Konstantinos, Ioannes Çimiskes'i, büyük bir ordu ile yöreye gönderdi. Çimiskes, Erzurum'u ele geçirerek yeniden Bizans yönetimine bağladı (949).

Bizanslılar'ın eline geçen kent, Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişlerine değin geçen süre içinde, mezhep kavgaları ve çeşitli siyasal olaylar yüzünden oldukça zarar gördü. Erzurum, Arap egemenliğinin son bulmasından sonra, Bizans İmparatorluğu themalarından birinin merkezi oldu ve doğudan gelebilecek akınlara karşı güçlendirildi. Erzurum, bu dönemde askeri olmaktan çok, ticari yaşamın ağır bastığı kalabalık bir kentti.

979'da tüm Erzurum Ovası ile Pasinler ve Eleşkirt yöresi, Bizans İmparatoru'na yaptığı yardımlara karşılık olarak, İspir ve Oltu yöreleri hakimi Bagratlı David'e bağlandı. David, 1000'de, yerine geçecek bir çocuk bırakamadan öldü. İmparatorun kendisine bağladığı yerlerin, yeniden Bizans'a verilmesini vasiyet eden David'in ölümünden sonra, Bizans İmparatoru II. Basileios, Erzurum, Pasin ve Eleşkirt yörelerinden başka İspir ve Oltu'yu da aldı. 1001'de Bagratlı (Gürcü) Hükümdarı III. Bağat, Oltu, İspir ve çevresini geri aldıysa da, Pasinler Savaşı'nda Bizanslılar'a yenildi. Yapılan anlaşma ile Erzurum ve Pasinler Bizans, Tortum, Narman, Oltu ve Ardanuç Bagrat egemenliğinde kaldı.

Bizans İmparatoru II. Basileios, 1016'da Erzurum'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Bagratlı (Gürcü) Hükümdarı Giorgi'nin üzerine yürüdü. Bizanslılar, Oltu önünde yapılan savaşta yenildiler. 1018-1019 arasında Erzurum Kalesi'ni onaran II. Basileios, ikinci seferde Oltu'yu aldıysa da, kent bu savaşlarda büyük zarar gördü. II. Basileios'un seferler sırasındaki davranışları, yöre halkının Bizans yönetimine karşı çıkmasına neden oldu. Bozulan ekonomik ve siyasal ortam, Türkler'in yöreye yerleşmelerini kolaylaştırdı. Türkler, Müslümanlık'ı kabul ettikten sonra, özellikle, Abbasiler Dönemi'nde, Doğu Anadolu'yu tanımaya başlamışlardı. XI. yy'ın başlarında Oğuz beylerinden Çağrı Bey, Doğu Anadolu'ya gelmiş ve yöreyi Türkler'in kolaylıkla alabileceğini görmüştü. 1045-1046'larda Doğu Anadolu'ya gelen Türkmenler, Pasinler Ovası'na dek ilerlediler.

Selçuklu sultanının Erzen'i almakla görevlendirdiği İbrahim Yınal ile Kutalmış beyler 1048'de Erzen'i kuşattılar. Kuşatan güçlerin az olması nedeniyle Erzen halkı, önce direnip savaştı, sonunda yenilerek kentin içine çekilmek zorunda kaldı. Komutanlardan İbrahim Yınal, kuşatmanın uzadığını görerek evleri ateşlemek için kente yağlı paçavralar attırdı. Çıkan yangın Erzen'in tümüyle yanmasına yol açtı. Kurtulabilenler de Erzurum'a göç etti. İbrahim Yınal ve Kutalmış beyler, kentteki değerli eşyaları aldıktan sonra Erzurum'dan ayrıldılar. Bu olaydan sonra, Erzen bir daha onarılmadı ve Kara Erzen adını aldı. Bu ad daha sonra, Kara Erz ve Karaz'a dönüştü. Erzurum XI. yy'ın ikinci yarısına değin, Bizans egemenliğinde kaldı.

1054'te Anadolu seferine çıkan Tuğrul Bey, Pasinler'i geçtikten sonra, Erzurum'a geldiyse de, kent surlarını aşamayıp kuşatmadan vazgeçti. 1058'de Emir Yakuti'nin yönetimindeki Türk beyleri, Doğu Anadolu'ya akınlar yapmaya başladılar. Bu arada Pasinler ve Erzurum Ovası'ndaki birçok köy ve kasaba da ele geçirildi. Bu dönemde yöredeki birçok yeri alan Türkler Erzurum'un kendiliğinden teslim olmasını beklemişlerdi.

Batı Anadolu kıyılarına dek uzanan Türk akınlarını durdurmak amacıyla İstanbul'dan güçlü bir orduyla yola çıkan Romanos Diogenes, İç Anadolu üzerinden Erzurum'a gelmiş, burada bir süre dinlendikten sonra, Malazgirt'e geçmişti. 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı, Türkler'in yengisi ile sonuçlanınca, Anadolu bütünüyle Türkler'e açıldı.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

1071 Malazgirt yengisinden sonra, Erzurum ve yöresi, Alparslan'ın komutanlarından Ebu'l-Kasım'a verildi. Ebu'l-Kasım 1071'de burada Saltuklular Beyliği'ni kurdu. Saltuklular, Selçuklu fetihleri sırasında

Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliğidir.

Beyliğin sınırları içinde, başkent Erzurum'dan başka Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Micingirt, Koçmaz gibi kale ve kentler bulunuyordu.

Saltuklular Beyliği'nin kurucusu Ebu'l-Kasım ve dönemi ile ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ebu'l-Kasım'dan sonra 1102'de beyliğin başına oğlu Emir Ali geçti.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonra, oğulları arasında çıkan kavgalarda Saltuklu Beyi Emir Ali, Sultan Tapar'ın yanında yer alarak Beryaruk'a karşı savaştı. İki kardeş arasındaki bu savaşım, Sepid-Rûd (Kızıl Özen) sınır olmak üzere yapılan bir anlaşma ile sona erdi. Bu sınırın batısında bulunan Azerbaycan, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Suriye Tapar'ın yönetimine girdi. Bu gelişmeler sonunda yöredeki öbür Türk beyleri gibi Erzurum Beyi Emir Ali Saltuk da, Tapar'a bağlandı. 1105'te Sultan Tapar, Selçuklu Devleti'ni ele geçirmek için Silvan üzerine yürürken, yanında Erzurum Beyi Emir Ali de bulunuyordu.

Selçuklu sultanları arasında çıkan bu kavgalardan yararlanmak isteyen Gürcü Kralı David, 1115'te Türkler'e karşı harekete geçti. Rostof'u aldıktan sonra Çoruh Vadisi'ne doğru ilerledi. David, 1116'da Saltuklu topraklarına girerek Pasin Ovası'na dek geldi. Artuk'un oğlu İlgazi Gürcüler'i durdurmakla görevlendirildi. Ilgazi, 1121'de Erzen Beyi Toğan Arslan ile birlikte Erzurum'a geldi. Saltuklu Beyi Emir Ali de bu sefere katıldı. Ama Türk beyleri Gürcüler'e yenildiler.

Bu yenilgiden yararlanan Gürcü Kralı, Tiflis'i aldı. Saltuklu Beyliği'ni 22 yıl yöneten (1102-1124) Emir Ali'nin ölümünden sonra, beyliğin başına kardeşi Emir Gazi geçti. Onun 1132'de ölümünden sonra ise, yeğeni ve Emir Ali'nin oğlu İzzeddin Saltuk beyliğin başına geçti. İzzeddin II. Saltuk'un beyliği sırasında, Saltuklular, önceleri olduğu gibi, Erzen beyleri ve Sökmenliler ile birlikte, Gürcüler'e karşı savaştılar. İzzeddin II. Saltuk'un kızlarından biri, Ahlat Beyi II. Sökmen'le, öbür kızı da Erzen beyi ile evliydi. 1153'te Saltuk Bey'le araları açık olan Ani Beyi Fahreddin Şeddad, ona bir elçi göndererek, kenti Gürcüler'e karşı savunamadığını, dolayısıyla kendisine bağlanmak istediğini bildirdi. Fahreddin Şeddad, o sırada Ani yakınlarında bulunan Gürcü Kralı Dimitri'yi de kente çağırdı. Bu durumdan habersiz olan Türkler, Ani önünde büyük bir bozguna uğradılar. Birçok askerle birlikte İzzeddin Saltuk da Gürcüler'e tutsak oldu. Bu olaydan sonra, İzzeddin II. Saltuk'un damadı Ahlat Beyi Sökmen ile Artuklu Hükümdarı, Gürcü Kralı'na 100.000 altın fidye göndererek İzzeddin Saltuk'un serbest bırakılmasını sağladılar.

Kurtularak Erzurum'a dönen Saltuk, daha sonra, tutsak olan askerlerini de kurtardı. Gürcüler bu başarılarına karşın Ani'yi alamadılar. Ani, ancak 1161'de Gürcüler'in eline geçti. Kenti geri almak için aralarında, Ahlat Beyi II. Sökmen, Erzurum Beyi İzzeddin II. Saltuk, Erzen ve Bitlis Beyi Toğan Arslan'ın oğlu Fahreddin Devletşah, Kars ve Sürmeli beylerinin de bulunduğu Türk beyleri birlikte harekete geçerek aynı yıl Ani'yi kuşattılar. Gürcü Kralı, Türkler'i kent yakınlarında karşıladı. Erzurum Beyi İzzeddin Saltuk'un daha önce Gürcüler'e karşı savaşmayacağına dair söz vermesi nedeniyle, öbür Türk beylerine haber salmaksızın, savaş alanını terketmesi, Türkler'in yenilmelerine yol açtı. Aralarında İzzeddin Saltuk'un da bulunduğu Türk beyleri, bu bozgundan sonra, Gürcüler üzerine Temmuz 1165'te yeni bir sefer düzenlediler. İzzeddin Saltuk, Erzurum Beyi olduğu sürece, Selçuklular'la iyi ilişkiler kurmuş, kızını Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a vermişti. İzzeddin Saltuk'un 1168'de ölümünden sonra, beyliğin başına oğlu Nâsıreddin Muhammed geçti. Nâsıreddin Muhammed döneminde Erzurum'un kuzey ve kuzeydoğusundaki yerleri ele geçiren Gürcüler, Erzurum önlerine dek gelmişlerdi. Saltuklular, Gürcüler'le yaptıkları savaşta Erzurum'a sığınmak zorunda kaldılar. Gürcüler daha sonra bilinmeyen bir nedenle Erzurum kuşatmasını kaldırarak, ülkelerine döndüler (1184). Daha sonraları, Gürcü-Saltuk ilişkilerindeki gelişmeler iki taraf arasında gerginliklerin ortadan kalkması ile sonuçlandı. 1191'de Saltuklu Beyliği'nin başına Nâsıreddin Muhammed'in kızkardeşi Mama Hatun geçti. Bu sırada Eyyubiler de Ahlat'ı almak için girişimlerde bulunmuşlardı.

Selâhaddin Eyyubi, yeğeni Takiyeddin Ömer bin Şahinşah'ı, Ahlat'ı almakla görevlendirdi. Takiyeddin Ahlat'ı ele geçirmek amacı ile Malazgirt Kalesi'ni kuşatırken, Mama Hatun da Erzurum askerleri ile birlikte Ahlat üzerine yürüdü. Mama Hatun'dan sonra beyliğin başına yeniden Nâsıreddin Muhammed geçti. Azerbaycan Atabeği Kızıl Arslan ile Ahlat Beyi Beytimur'un ölümünden sonra Saltuklular, Gürcüler'in karşısında yalnız kaldılar. Bu durum, Gürcüler'in Erzurum önlerine dek ilerlemelerine yol açtı. Nâsıreddin Muhammed, az bir güçle kent surları dışında Gürcüler'le savaştıysa da, başarılı olamadı. Ama kent halkının da savaşa katılması üzerine, Gürcüler bozguna uğrayarak kaçmak zorunda kaldılar.

Kıpçak askerlerinin yardımı ile güçlenen Gürcüler, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'daki Türk devletlerine karşı birçok girişimde bulundular. Bu dönemde Saltuklular da oldukça zayıflamıştı. Gürcüler'in Türk ülkelerine saldırmaları, bununla da yetinmeyerek Anadolu'nun önemli bir kenti olan Erzurum'u sürekli tehdit etmeleri, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Süleymanşah'ın duruma el atmasına yol açtı. Daha önce Nâsıreddin Muhammed'in oğlu Muzaffereddin, Gürcü Kraliçesi Thamara ile evlenerek Hıristiyanlığı kabul etmişti. Bu olay da Anadolu Selçuklu sultanının Gürcüler'e karşı hareketini hızlandırdı.

Süleymanşah, Doğu Anadolu'daki birtakım Türk beyliklerini ortadan kaldırdıktan sonra Erzurum'a geldi. 1202'de Nâsıreddin Muhammed'i beylikten uzaklaştırarak, Erzurum'daki Saltuklu egemenliğine son verdi. Saltuk İli'ne kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'ı bey olarak atadı.

Süleymanşah, Erzurum'u ele geçirdikten sonra Gürcüler üzerine yürüdü. Erzurum, Saltuklular Beyliği yönetiminde ekonomik açıdan Anadolu'nun en gelişmiş kentlerinden biri olmuştu. Özellikle, Türkmenler'in kentteki ekonomik yaşamın gelişmesine büyük katkıları olmuştu. Kışları Mardin ile Musul arasında geçiren Türkmenler, yazları, otlakları hayvancılığa elverişli Erzurum yöresine geliyorlardı. Erzurum bu dönemde, İran, Gürcistan, Sıvas, Ahlat ve Trabzon'a giden yollar üzerinde bulunduğundan ticaret bakımından çok canlı bir kentti.

ANADOLU SELÇUKLULARI DÖNEMİ

Erzurum'da, Saltuklular'ın yerine geçen Anadolu Selçuklu soyunun ilk hükümdarı olan Tuğrulşah, Gürcüler'e ve Trabzon'daki Rumlar'a karşı eskisinden daha güçlü savaşımlara girdi. Tuğrulşah'ın Erzurum'a gelişinden iki yıl sonra (1204), Latinler İstanbul'u ele geçirmişler, bunun üzerine Komnenoslar Trabzon'da, Gürcüler'in yardımı ile yeni bir devlet kurmuşlardı. Bu yeni devletin, Erzurum için önemli bir tehlike oluşturması karşısında Tuğrulşah, Bayburt Kalesi'ni onartarak güçlendirdi. Bu dönemde, Gürcüler de Erzurum için büyük bir tehlike oluşturmaktaydılar. Azerbaycan'da yağma ve istilalara girişen Gürcüler, Erciş'e dek geldiler. Ahlat Beyi Balaban ile Tuğrulşah'ın orduları, Gürcüler'i yenilgiye uğratarak komutanlarını öldürdüler. İki komşu Türk beyi, ortak tutumlarını Eyyübiler'e karşı da sürdürdüler ve Eyyubiler'i Ahlat'tan uzaklaştırdılar (1207). Ancak, Muş Savaşı sırasında kendisini oldukça güçlü bulan Tuğrulşah, Sökmen İli'ni ele geçirmek için Balaban'ı öldürdü ve Ahlat üzerine yürüdü. Bu olaylar iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Sökmenli Beyliği'nin yıkılmasından sonra Erzurum, önemli bir birleşiğinden yoksun kaldı.

1211'de Tuğrulşah'ın kardeşi Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhusrev'in ölümünden sonra, oğulları arasında taht kavgaları başladı. Tuğrulşah, bu savaşımda I. İzzeddin Keykavus'a karşı, I. Alaeddin Keykubad'ın yanında yer aldı. Tuğrulşah, aynı zamanda ölen kardeşinin yerine Selçuklu Devleti'nin başına geçmek istiyordu. Bu amaçla Sıvas'ı ele geçirdi. Amasya yöresini de alarak buraya oğlu Gıyaseddin Mesud'u vali atadı. Daha sonra kardeşinin oğlu Alaeddin Keykubad ile birlikte Kayseri'yi kuşattı. Kayseri Valisi Celaleddin'in uyguladığı siyaset sonucu Keyhusrev'e karşı birleşen güçler arasında ayrılıklar baş gösterdi ve bu yüzden kuşatma sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine, Tuğrulşah Erzurum'a, Alaeddin Keykubad da Ankara Kalesi'ne geri döndü.

Mugiseddin Tuğrulşah, Erzurum'u 23 yıl yönettikten sonra 1225'te öldü. Yerine oğlu Rükneddin Cihanşah geçti. O günlerde, ülkenin toprakları Tortum ve Kars önlerinden Gürcü Krallığı'na, kuzeyde Bayburt'un Vavok Dağı'ndan Trabzon Rum İmparatorluğu'na, batıda Mengücükler'in yönetiminde bulunan Erzincan'ın Sansa ve Cibece boğazlarına dek uzanıyordu. Ülke, doğuda Azerbaycan Atabegleri ülkesi, güneyde Eyyubiler'in elinde bulunan Ahlat ve Malazgirt ile çevriliydi.

Tuğrulşah döneminde Fergana Vadileri'nden Aras Irmağı kıyılarına dek genişlemiş olan Harezmliler'in doğudaki toprakları Mo-

ğollar'ın eline geçmekteydi. Harezm Şahı Celaleddin bu durum karşısında Anadolu Selçukluları'nın doğu sınırlarına doğru çekilmeye başladı. İran, Azerbaycan ve Gürcistan'ı alan Harezmliler, bu yörede bir devlet kurdular. Tuğrulşah, bu yeni devletten çekindiği için, bunların koruması altındaki Türkmenler'in Erzurum'dan koyun almalarına bile karşı çıkamamıştı.

Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad da, Moğollar'a karşı ülkesini korumak amacı ile Doğu Anadolu'daki küçük Türk devletlerini ortadan kaldırarak, yörede Selçuklu egemenliğini güçlendirmek ve ülke sınırlarını güvence altına almak istiyordu.

Bu dönemde Erzurum'un gerek Gürcüler'le, gerek Trabzon Rum İmparatorluğu ile komşu olması, kente ayrı bir önem kazandırmıştı. Bu nedenle, Trabzon Rum imparatorları, Erzurum Selçuklu Beyi'ni Anadolu Selçukluları'na karşı sürekli kışkırtıyorlardı. 1228'de Erzurum'u almak üzere harekete geçen Alaeddin Keykubad, Erzincan'ı ele geçirdikten sonra, Tercan üzerinden Erzurum Ovası'na girdi. Bu durum karşısında telaşlanan Cihanşah, Eyyubiler'den yardım istedi. Uzun bir süreden beri Erzurum'u ele geçirmek isteyen Eyyubi Sultanı Melik Eşref, bu isteği kabul etti. Rükneddin Cihanşah, Melik Eşref adına Erzurum'da hutbe okuttu. Alaeddin Keykubad, Melik Eşref'in Ahlat Valisi ile gönderdiği birlikler karşısında Erzurum'u ele geçirmekten vazgeçerek, Sıvas'a geri döndü.

Alaeddin Keykubad, Cihanşah'ı önemli bir destekten yoksun bırakmak için Melik Eşref ile ilişkilerini düzeltti. Bu yeni durum karşısında Cihanşah, kendisine destek olacak yeni güçler aramaya başladı. Bu sırada Celaleddin Harezmşah da Ahlat'ı kuşatmıştı. Cihanşah, Ahlat yakınlarındaki Nazik Gölü kıyısında Celaleddin ile görüştü. Erzurum'dan getirdiği askerlerin bir bölümü ile Karabuğra denen mancınıkını ve silahlarını kuşatmaya yardımcı olur diye burada bıraktı.

Anadolu Selçuklu sultanı, Celaleddin Harezmşah'ı Ahlat kuşatmasından vazgeçirmek ve Moğol tehlikesi karşısında desteğini sağlamak amacı ile bu hükümdara, Erzincan Kadısı Kemaleddin Kâmyar ile Şemseddin Altun Aba'yı elçi olarak gönderdi. İstekleri arasında Erzurum'un teslim edilmesi de vardı. Görüşmeler sonucu iki taraf arasında bir anlaşma sağlanamadı. Celaleddin'in anlaşma önerisini kabul etmemesi üzerine Keykubad, Harezmliler'e karşı savaş hazırlıklarına girişti ve Melik Eşref'ten de yardım istedi.

Cihanşah, amcası Alaeddin Keykubad'ın girişimlerini dikkatle izliyordu. Bu sırada Ahlat'ı alan Celaleddin Harezmşah da Malazgirt'i ele geçirmek için hazırlıklar yapıyordu.

Celaleddin Harezmşah, Malazgirt'i aldıktan sonra, askerlerini Erzurum'a gönderdi. Bu sırada Cihanşah da, Erzurum surlarını güçlendirmiş ve savaş hazırlıklarına başlamıştı. Alaeddin Keykubad, iki ordu arasındaki işbirliğini ve güçlerini öğrenebilmek amacı ile Erzurum önlerine geldi. Gerekli bilgileri elde ettikten sonra Erzincan'a dönen Keykubad, burada Melik Eşref ile birlikte savaş hazırlıklarını tamamladı. İki taraf arasında 1230'da Yassıçimen Dağları'nın eteklerinde yapılan savaş, Harezmliler'le Cihanşah güçlerinin yenilgisi ile sonuçlandı. Cihanşah, Selçuklular'ca tutsak edildi. Bu savaş, aynı zamanda Harezmliler Devleti'nin de ortadan kalkmasına yol açtı.

Alaeddin Keykubad, Yassıçimen Savaşı'nı kazandıktan sonra Melik Eşref'in askerleri ile birlikte Erzurum üzerine yürüdü. Erzurum halkına bir mektup göndererek, kentin teslim olmasını ve gereksiz yere savaşılmamasını bildirdi. Erzurum halkı ve yöneticilerin bir bölümü bu mektup üzerine kenti teslim etmeye karar vererek, tanınmış kişilerden Hümameddin Candar'ı Keykubad'a gönderdiler. Halkın bir bölümü Selçuklu ordusuna karşı direnmek istediyse de başarılı olamadı ve Selçuklu ordusu kenti ele geçirdi. Alaeddin Keykubad, kente girdikten sonra Cihanşah'ı bağışlayarak Aksaray'a (Konya) gönderdi.

Alaeddin Keykubad, Erzurum'u aldıktan sonra Celaleddin Harezmşah'ın yönetimindeki Ahlat'ı Melik Eşref'e verdi ve buraya Şemseddin Altun Aba komutasında birlikler gönderdi. Daha sonra Oltu Kalesi'ni ve Gürcistan sınırlarını güvenli kılarak, Saltuk İli'nin tüm kent ve kalelerine asker yerleştirdi. Saltuk İli'nden sonra, tüm Sökmen İli'ni, Ahlat, Bitlis, Van, Erciş, Adilcevaz ve Malazgirt'i egemenliği altına aldı. Moğollar'ın önünden kaçan Türkmenler'in bir bölümünü Saltuk ve Sökmen illerine yerleştirdi.

Alaeddin Keykubad Erzurum'u ele geçirdikten sonra ortaya iki sorun çıktı. Bunlardan birincisi, Melik Eşref'in, Ahlat'a değil, Şam'a girmesi ve kardeşleri ile birlikte sultana karşı çıkmaya başlamasıydı. İkincisi ise, Erzurum'un alınmasından tedirgin olan Trabzon Rum imparatorunun Gürcüler'i Keykubad'a karşı kışkırtmaya başlamasıydı. Bu sırada Moğollar, Ahlat ve yöresini yağmaladıktan sonra sınıra doğru çekilmişti. Yörede gelişen bu olaylar üzerine Keykubad, Ahlat'a Kemaleddin Kâmyar yönetiminde bir kurul göndererek kenti güçlendirme ve korunma için gerekli önlemleri aldırdı. Daha sonra Mübarizeddin Halife Alp'ı Erzurum Valiliği'ne atadı.

Gürcüler'in, Trabzon imparatorunun kışkırtması sonucu yöreye asker gönderdikleri sırada, 1231 sonlarına doğru Cengiz Han'ın oğlu Oktay Han'ın komutanlarından Cormagon Noyan yönetimindeki bir Moğol ordusu da, yöreye büyük zarar vererek Sıvas'a dek ilerledi. Bu olaylar nedeniyle, doğu sınırındaki iki önemli merkez olan Erzurum'la Ahlat daha da önem kazandı. Selçuklu sınırlarını sürekli zorlayan Moğollar'ı, Gürcüler'in kışkırttığı biliniyordu. Bu nedenle Keykubad, öncelikle bu sorunu çözmek amacı ile Gürcüler üzerine Erzurum Valisi Mübarizeddin Alp komutasında bir ordu gönderdi. Erzurum'a da Emir Fahreddin el-Hadim'i atadı. Selçuklu birlikleri ilk olarak önemli bir kale olan Nihan'ı aldılar. Gürcüler'in bunu izleyen yenilgileri sonucu barış yapıldı. Alaeddin Keykubad, yöredeki karışıklıkların kaynağı olan Harezmliler'i, Eyyubiler'i ve Sıvas önlerine dek gelen Moğollar'ı da etkisizleştirdikten sonra, Alaiye'ye (Alanya) çekildi. Bununla birlikte, Moğol tehlikesinin henüz tümüyle ortadan kaldırılmadığını biliyordu. Cengiz'in oğlu Oktay Han'ın komutanlarından Baycu Noyan'ın Sıvas önünde yenilerek, kendi başına Selçuklular'la barış anlaşması yapması üzerine Moğollar, Selçuklular'la olan ilişkilerine kesin çözümler aramak zorunda kaldılar. Bu amaçla Oktay Han, yöneticilerinden Şemseddin Ömer Kazvini'yi, Alaeddin Keykubad'a elçi olarak göndererek, Selçuklular'ın kendisine bağlanmasını istedi. Bu dönemde Moğollar'a karşı savaşmanın olanaksızlığını ve tehlikesini gören Keykubad'la Selçuklu devlet adamları, Moğollar'ın bu önerisini kabul etmek zorunda kaldılar.

Alaeddin Keykubad, 1237'de ölünce, yerine oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev geçti. Bu sıralarda Tokat, Canik, Çorum, Sıvas yörelerinde etkin olan Babalılar (Babailer) Ayaklanması baş gösterdi *(Bak. Çorum, Tarih)*. Keyhüsrev, Selçuklu ordusunun en iyi askerleri olan Harezmliler'i ülke sınırları dışına çıkartmıştı. Gittikçe güçlenen ayaklanmacılar, etkinliklerini daha da artırdılar. Ayaklanmanın önderlerinden Baba İshak, ortamdan yararlanarak halifeliğini ilan etti. Bu sırada, Erzurum Valisi Sinaneddin Yakut, Trabzon Rumları ile savaşmaktaydı. Baba İshak'la yandaşlarının Selçuklu güçlerini yenerek Konya'ya yürümeleri üzerine Keyhüsrev, Erzurum'u korumakla görevli askerleri, Sinaneddin Yakut yönetiminde ayaklanmacıların üzerine gönderdi. 1239'da, Kayseri yakınlarında yapılan savaşta ayaklanmacılar yenildiler. Önderleri Baba İshak Amasya'da yakalandı.

Gerek Gıyaseddin Keyhüsrev'in Moğollar ile ilişkilerinin bozulması, gerek yöredeki Ermeni ve Rumlar'ın kışkırtmaları sonucu Moğollar, 1242'de Baycu Noyan yönetimindeki bir ordu ile Erzurum'u kuşattılar. Baba İshak Ayaklanması'nı bastırmalarınedeniyle Erzurum'u korumakla görevli askerler sayıca çok azalmıştı. Vali Sinaneddin Yakut ile askerler çaba gösterdilerse de, kentin burçlarından birini korumakla görevli Şerefeddin Duvini'nin yardımı sonucu, kent Moğollar'ın eline geçti. Moğollar, Sinaneddin Yakut'u ve halkın önemli bir bölümünü öldürdüler, kenti yakıp yıktılar. Moğollar'ın Erzurum'u alması ile Selçuklu Devleti büyük sarsıntılara uğradı. 1243'te Gıyaseddin Keyhüsrev, Kösedağ'da Moğollar'a yenildi. 1244'te yapılan bir anlaşma ile de Moğollar'ın yönetimine girmeyi kabul etti. Bu başarılardan sonra, Hulagu Han önderliğindeki Moğollar, İran'da İlhanlılar adıyla yeni bir devlet kurdular.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol egemenliği altına girişinden 1308'de çöküşüne değin Erzurum Selçuklu soyunun yönetiminde kaldı. Burası, aynı zamanda Anadolu'daki çeşitli ayaklanmaları bastırmak için gelen orduların sık sık uğradığı bir kent oldu. Bu yüzden de ekonomik ve toplumsal bakımdan büyük zarar gördü. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kesin olarak çöküşünden sonra Erzurum, İlhanlı valilerince yönetilen bağlı vilayetlerden biri durumuna geldi.

Hulagu Han, Anadolu'yu tümüyle yönetimine bağladıktan sonra, askerlerini Selçuklu topraklarından çekerek, Sıvas, Erzincan, Erzurum ve doğu yörelerini Rükneddin Kılıç Arslan'a, batı yörelerini de İzzeddin Keykavus'a verdi. Daha sonra İzzeddin Keykavus, Hulagu Han döneminde (1256-1264), Kılıç Arslan da oğlu Abaka Han döneminde (1264-1282) bu konumlarını yitirdiler. Bu dönemde İlhanlı orduları Erzurum'da önemli yıkımlara neden oldular.

Gazan Mahmud Han'dan önce Erzurum ve Anadolu, İlhanlılar'a yalnız yönetsel açıdan bağlıyken, bu dönemde (1295-1304) tüm olarak İlhanlı egemenliğine girdi. Gazan Mahmud Han, Anadolu'nun büyük kentle-

rinde kendi adına para bastırdı. Erzurum, Gazan Han'dan sonra gelen Olcaytu döneminde (1304-1317) büyük bir onarım görmüş, kentteki Yukutiye Medresesi onun zamanında yapılmıştır.

Ebu Said Bahadır Han döneminde (1317-1335), Anadolu'nun yönetimi veziri Emir Çoban'ın eline geçti. Emir Çoban, Anadolu, İran ve Azerbaycan'ı bağımsız bir biçimde yönetiyordu. Anadolu Genel Valiliği'ne de oğlu Timurtaş'ı atamıştı. Başlangıçta, babasına bağlı olan Timurtaş, giderek kendi başına buyruk davranmaya başladı. Timurtaş, Anadolu Genel Valiliği sırasında, genellikle, Erzurum ya da Sıvas'ta oturuyordu. Bir ara babası Emir Çoban'a ve İlhanlılar'a karşı ayaklandıysa da, Emir Çoban, Timurtaş üzerine yürüyerek ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Aralarındaki ilişkiler daha sonra düzeldi ve Timurtaş yeniden Anadolu Genel Valiliği'ne atandı.

Ebu Said Bahadır Han'ın bir süre sonra Emir Çoban'ı öldürerek oğullarını da ortadan kaldırmak istemesi üzerine, Timurtaş'ın oğlu İlhanlı Hanı'nın bu davranışından korkarak Erzurum'da gizlendi. Ebu Said Bahadır Han, Timurtaş'ı Anadolu'dan atmak üzere İrencin Noyan adındaki komutanını Erzurum'a gönderdi. İrencin Noyan, Timurtaş'ı yakalamak üzere Sıvas'a gelince, Timurtaş yerine kayınbiraderi Eretna'yı bırakarak Mısır'a kaçtı. Eretna Bey, İrencin Noyan ile anlaşarak Sıvas Beyi oldu. Ebu Said Bahadır Han, Timurtaş'ın Mısır'a kaçması üzerine, Anadolu Genel Valiliği'ne Şeyh Hasan Celayir'i atadı. Şeyh Hasan Celayir, Bağdat'ta Celayirli Devleti'ni kurduğundan, Orta Anadolu'nun yönetimi, Şeyh Hasan'la görünürde iyi ilişkiler kuran Eretna'nın eline geçti. Emir Çoban'ın öldürülmesi sırasında Erzurum'da saklanan Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan, İlhanlı Hükümdarı Süleyman'ın da yardımını sağlayarak Büyük Şeyh Hasan'a, Celayir'e ve Eretna'ya karşı savaştıysa da başarılı olamadı. Sürekli yenilgiler sonucu Erzurum'a sığınmak zorunda kaldı. Erzurum'da bir süre kalan Küçük Şeyh Hasan'ın komutanlarından Togay ile oğlu Emir Hacı, Hasankale ve Avnik kalelerini aldılar. Küçük Şeyh Hasan, Erzurum'dan Tebriz'e giderek burada İlhanlı Hükümdarı Süleyman ile birleşti. Topladığı güçlerle Büyük Şeyh Hasan'ı yenerek, Eretna'nın kendisine bağlanmasını istedi. Eretna, bu isteğe uymayarak Erzurum ve Erzincan'ı ele geçirdi. Küçük Şeyh Hasan ile Eretna bir süre sonra yeniden savaştılarsa da, sonunda Şeyh Hasan yenilerek kaçmak zorunda kaldı.

Bu olaydan sonra Eretna ile Karamanoğulları birleşerek Küçük Şeyh Hasan'a bağlı olanları Anadolu'dan çıkardılar. Celayirli Büyük Şeyh Hasan'ın oğlu Üveys Bahadır Han da, Erzurum ve yöresini ele geirdi. Kent, 1358-1360 arasında Üveys'in yönetiminde kaldı. Daha sonra, kısa bir süre Eretna'nın oğlu Mehmed'in eline geçti. 1360-1387 arasında Eretna Beyliği ile Karakoyunlular arasında birkaç kez el değiştirdi. 1377'de Erzurum, Karakoyunlu Bayram Hoca'nın yönetiminde bulunuyordu. 1379'da ise Eretna Valisi Orduşah'ın yönetimindeydi.

Erzurum ve yöresi 1385'te Karakoyunlu Beyi Kara Mehmed'in eline geçti. Temmuz 1387'de Timur Erzurum'a gelerek Karakoyunlu egemenliğine son verdi ve torunu Giyaseddin Sagar'ı Erzurum'a vali atadı. Karakoyunlular'ın yörede çıkardıkları karışıklıkları bastırmak amacı ile 1400'de Erzurum'a yeniden gelen Timur, kentte yönetimine karşı çıkan büyük bir kitleyi kılıçtan geçirtti.

1402'de Anadolu'ya gelişinde, 1403'te de dönüşünde yine Erzurum'a uğrayan Timur, kenti Mutahharten'e verdi. Mutahharten'in ölümü üzerine, Yusuf Ali adında bir Türkmen'i kente bey olarak atadı.

Timur'un ölümünden sonra (1404), Karakoyunlular ve Akkoyunlular'la Timur'un oğlu arasındaki savaşlarda Erzurum büyük zarar gördü. 1421'de Timur'un oğlu Şahruh' un Birinci Azerbaycan Seferi'ni tamamlayarak Horasan'a dönüşünden sonra, Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf'un oğlu İsfahan Bey Erzurum'u kuşattıysa da alamayarak Avnik'e döndü. Daha sonra, İskender Bey, Erzurum'a girdi ve Duhurlu Türkmen Boyu'nun Başkanı Pir Ahmed Bey'i kente vali atadı. 1434'te Şahruh, Karakoyunlular'a karşı Üçüncü Azerbaycan Seferi'ne çıktığı zaman, Akkoyunlu Hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'i de yardıma çağırdı. Kara Yülük Osman, Erzurum'u kuşattı; Pir Ahmed Bey'in kenti güçlü bir biçimde savunmasına karşın, Erzurum'u aldı. Kara Yülük Osman Bey'in oğullarından Şeyh Hasan Bey Erzurum'a vali atandı.

Erzurum'un Akkoyunlular eline geçişinden kısa bir süre sonra, Karakoyunlu Hükümdarı İskender Bey, Azerbaycan'a gelen Şahruh karşısında direnemeyerek kaçtı. Erzurum yolunu izleyerek Osmanlılar'a sığınmak istiyordu. İskender Bey ile onu izleyen Şahruh'un oğlu Mehmed Cûki arasında Erzurum yakınlarındaki savaş, İskender Bey'in yengisi ile sonuçlandı. Bu savaşta Kar Yülük Osman Bey de öldü (1435). Kara Yülük Osman'ın ölümü üzerine, Erzurum'da bulunan oğulları kenti terk ederek Mehmed Cûki'ye katıldılar. Kentin korumasız kaldığını öğrenen İskender Bey, Erzurum'u aldı. İskender Bey'in ölümünden sonra (1438), Erzurum, kardeşi Cihanşah'ın yönetimine girdi. Bu sırada, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın torunu olan Uzun Hasan gittikçe güçleniyordu. Uzun Hasan, Erzurum ve yöresine akınlar yaptı, 1458 ve 1466'da Gürcistan seferlerine giderken Erzurum'dan geçti. Cihanşah'ın ölümünden sonra, 1468'de öbür Karakoyunlu toprakları gibi Erzurum'u da ele geçirdi. Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmed arasındaki Otlukbeli Savaşı (1473), Uzun Hasan'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Uzun Hasan, bu savaştan sonra bir daha eski gücüne erişemedi. Ölümünden önce oğullarından Halil'in yerine geçmesini istemişti. Uzun Hasan'ın bu isteği öbür oğlu Uğurlu Mehmed'in ayaklanmasına neden oldu. Uzun Hasan ile oğlu arasında Diyarbakır'da yapılan savaş Uğurlu Mehmed'in yenilgisi ile sonuçlanınca, o da Osmanlılar'a sığındı. Fatih Sultan Mehmed, Uğurlu Mehmed'i Sıvas'a vali atadı. Ancak, burada çeşitli kişilerce babası Uzun Hasan'a karşı kışkırtılıyordu. Bu kışkırtmalar sonucu Uğurlu Mehmed, savaşmak üzere Erzurum'a geldi, burada babası ile yaptığı savaşta öldü.

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra (1478), yerine oğullarından Yakub geçti. Böylece, Erzurum Yakub'un yönetimine girdi. Yakub' un 1490'da ölmesinden sonra, Akkoyunlu şehzadeleri arasında çıkan taht kavgalarında Erzurum büyük zarar gördü. Bu taht kavgaları sonunda, Yakub'un oğullarından Baysungur Akkoyunlu hükümdarı oldu. Bir süre sonra, Uzun Hasan'ın torunlarından Maksud'un oğlu Rüstem, Baysungur'a karşı ayaklanarak Akkoyunlu Devleti'nin yönetimini eline geçirdi. Böylece, Erzurum bir süre de Rüstem'in yönetiminde kaldı. Bu sırada Rüstem'e karşı olan kişiler, daha önce Osmanlılar'a sığınmış olan Uğurlu Mehmed'in oğlu Ahmed Mirza'ya hükümdarlık önerdiler. Ortamın uygun olduğunu gören Ahmed Mirza, bu öneriyi kabul ederek İstanbul'dan hareket etti. Erzurum ve Erzincan'dan asker toplayarak Pasinler'e girdi. Bu durumu öğrenen Rüstem, Tebriz'den kalkarak Ahmed Mirza'nın üzerine yürüdü. Aras Irmağı yakınlarında yapılan savaşta Rüstem yenildi. Rüstem yönetiminin önemli kişileri, önce Ahmed Mirza'nın yanında yer aldılarsa da, daha sonra hükümdarın kendilerine iyi davranmadığı gerekçesiyle Ahmed Mirza'ya karşı çıkmaya başladılar. Bu yöneticilerin önde gelenlerinden İbrahim Sultan, Uzun Hasan'ın torunlarından Murad'ı hükümdar yapmak üzere girişimlerde bulundu. İbrahim Sultan' ın yönetimindeki askerler Ahmed Mirza'nın askerlerine saldırdılar. Ahmed Mirza öldü, birlikleri de dağıldı. Bu savaşta Ahmed Mirza'nın yanında bulunan, Yusuf'un oğullarından Elvend Mirza ve Mehmed Mirza kaçtılar. İbrahim Sultan bunların üzerine yürüdü. Elvend Mirza karşı koyamayacağını anlayarak, Bezriz'den Gürcistan'a geçti. Murad Tebriz'de hükümdar ilan edildi.

Murad'ın hükümdar oluşundan bir süre sonra, İbrahim Sultan ile araları açıldı. Yöneticilerin bir bölümü Ahlat ve Erciş'te bulunan Elvend Mirza'yı yardıma çağırdılar. Bu olay, tüm kardeşlerin çocukları arasında büyük bir savaşıma dönüştü. Şeyh Safiyeddin Erdebili ailesinden Haydar oğlu Şah İsmail de bu savaşımlara karışarak 1499'da Şirvan hakimi Ferruh Yesari'yi öldürdü. 1501'de Elvend Mirza'yı da yenerek Tebriz'den Erzincan'a kadar olan yerleri ele geçirdi. Böylece, Erzurum 1502'de Akkoyunlu Devleti'nin son hükümdarı Elvend Mirza'dan Şah İsmail'e geçti.

OSMANLI YÖNETİMİ

Akkoyunlu Devleti'ni yıkarak 1502'de Safevi Devleti'ni kuran Şah İsmail, Şii mezhebinden olması nedeniyle Anadolu'da yaşayan Şiiler arasındaki etkinliğini artırmaya çalışıyordu. Onun ardılarından Nur Halife, Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde yoğun bir çalışma içindeydi. Bu çabalar sonucu patlak veren Şahkulu Ayaklanması, Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştırdı. Bu olayları yakından izleyen Trabzon Valisi Şehzade Selim, hükümdar olduktan sonra sorunu çözmek amacı ile Şah İsmail üzerine sefer düzenledi.

Yavuz Sultan Selim sefere çıktığı sırada, Osmanlı-Safevi sınırı eski Su Kenti'nden (günümüzde Ezbider yöresindeki Çay-su' dan) geçmekteydi. Selim, Kemah'a bağlı Gök-şehri konağına vardığında, Safeviler'in Erzincan kethüdası, hükümdarın yanına

gelerek bağlılığını bildirdi. Erzincan'da konakladığı sırada, Akkoyunlular'dan olup yörede Safeviler'e karşı savaşan Ferahşad Bey, Safeviler'in Tercan Muhafızı Emir Ahmed'i yakalayarak Sultan Selim'e getirdi. Ordu Tercan'a girdi. Burada bazı beyler Şah İsmail'in elinde bulunan Bayburt'u almakla görevlendirildiler. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran seferine giderken ve seferden dönerken Erzurum beyi olan Sevindik Bey, Osmanlılar'a bağlılığını bildirmişti. Bununla birlikte, Sevindik Bey, Sultan Selim seferdeyken yeniden Şah İsmail ile ilişki kurarak onun yanında yer aldı. Sultan Selim, Çaldıran seferinden sonra Tebriz, Karabağ, Kars, Pasinler yolu ile geri dönerken, 15 Ekim 1514'te Erzurum Ovası'nda konakladığı sırada, Bayburt ve Kığı kalelerinin alındığı öğrenildi.

Erzurum, İspir ve Tekman yöresi Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki Mısır seferi dönüşünde Osmanlı topraklarına katıldı. Böylece, Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Osmanlı Devleti'nin sınırları Anadolu Selçuklu Devleti'nin daha önceki en geniş sınırlarını aştı.

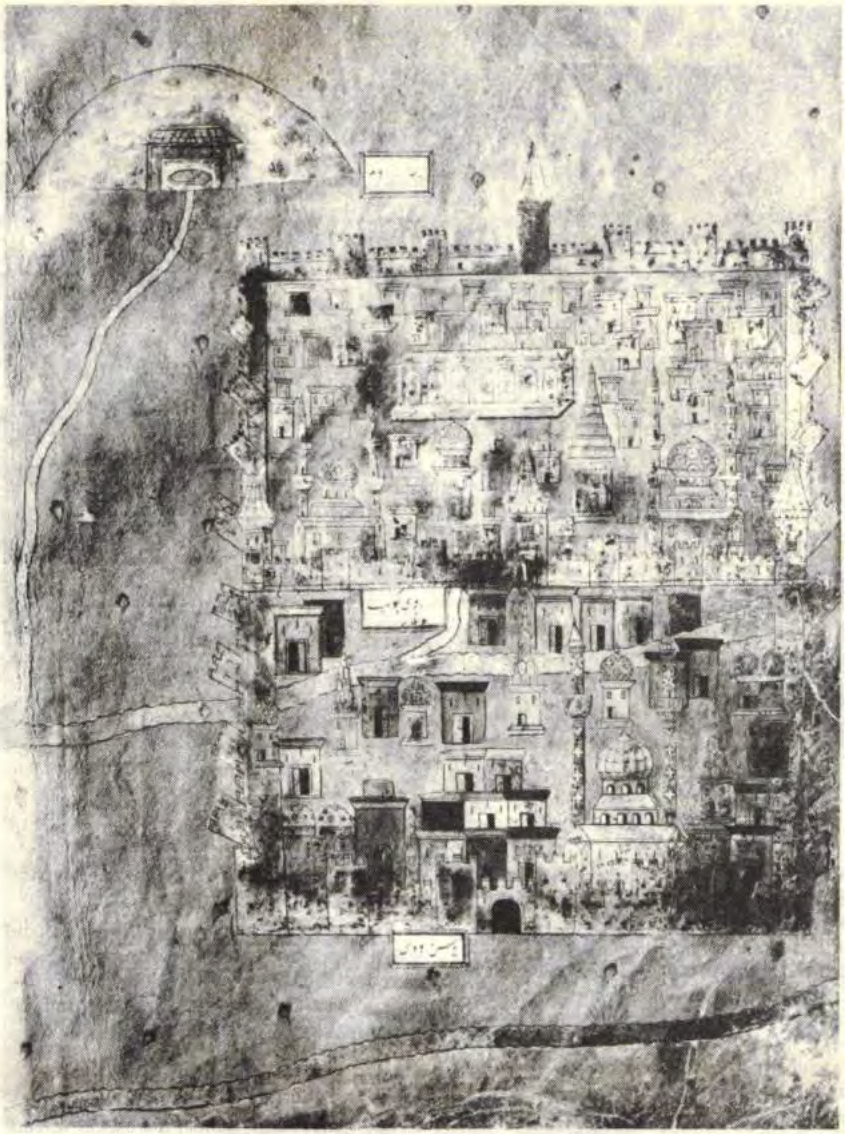
KLASİK DÖNEM: Kanuni Sultan Süleyman döneminde, İran'ın Azerbaycan Valisi Ulama Han'ın Osmanlılar'a sığınması ve Osmanlı egemenliğinde bulunan Bitlis'in hakimi Şeref Han'ın İranlılar yanında yer alması nedeniyle çıkan Osmanlı-İran Savaşı sırasında, Sultan Süleyman bu savaşa katılmak üzere Erzurum üzerinden doğuya doğru ilerledi. Ayrıca, Vezir İbrahim Paşa yönetimindeki öbür Osmanlı ordusu da 1534'te Bingöl'e geldi.

Bu savaş sonunda, Doğu Anadolu'da bulunan birçok kale Osmanlı egemenliğine girdi. Osmanlı ordusu çekildikten sonra İranlılar yöreye yeniden saldırdılar. Daha önce de görülen bu olaylara son vermek amacı ile yöredeki yönetim yeniden düzenlendi. Sultan Süleyman, 1534'te İran seferine giderken, 1.000 kadar askeri ile İran'dan Osmanlılar'a sığınan Dulkadırlı Mehmed Han'a, Kemah ve Bayburt sancaklarının yönetimini vermişti. 1535'te sefer dönüşünde, Mehmed Han, Kemah ve Bayburtpaşa sancağı olmak üzere yeni kurulan Erzurum Beylerbeyliği'ne atandı. Erzurum Kenti'nin son derece harap olması nedeniyle beylerbeyi, Erzurum onarılıncaya değin Bayburt'ta oturacaktı. Mehmed Han döneminde onarılmaya başlayan Erzurum Kalesi'ne asker yerleştirildikten sonra, beylerbeyleri de Erzurum'da oturmaya başladılar.

Beylerbeyiliğine bağlı bir sancak olan Erzurum Sancakbeyliği'ne, Mehmed Han döneminde Dümbüllü Aşireti başkanlarından Dümbüllü Hacı Bey atandı. Hacı Bey, 1537-1538'de başka bir sancağa atandı. Erzurum, bir süre alaybeyilik ile yönetildi.

1536 başında Erzurum Beylerbeyliği'nin sınırları, Çoruh ağzıyla Ordu'da Bolaman Deresi arasındaki yerleri; Reşadiye Zara, Koçhisar, Kemah, Pülümür, Kığı, Malazgirt Tahir Geçidi, Pasin Ovası, Gürcü Boğazı ve İspir'le Doğu Karadeniz Dağları arasında kalan yerleri kapsıyordu.

Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bağımsız bir sancak olan Erzurum, 10 nahiyeden oluşuyordu. Bunlar; Nefs-i Erzurum, Karaz, Geçik, Tekman, Karaş-Kali, Şogayn (Aşkale), Serçeme, Cinis, Çermeli ve Ovacık'tı.

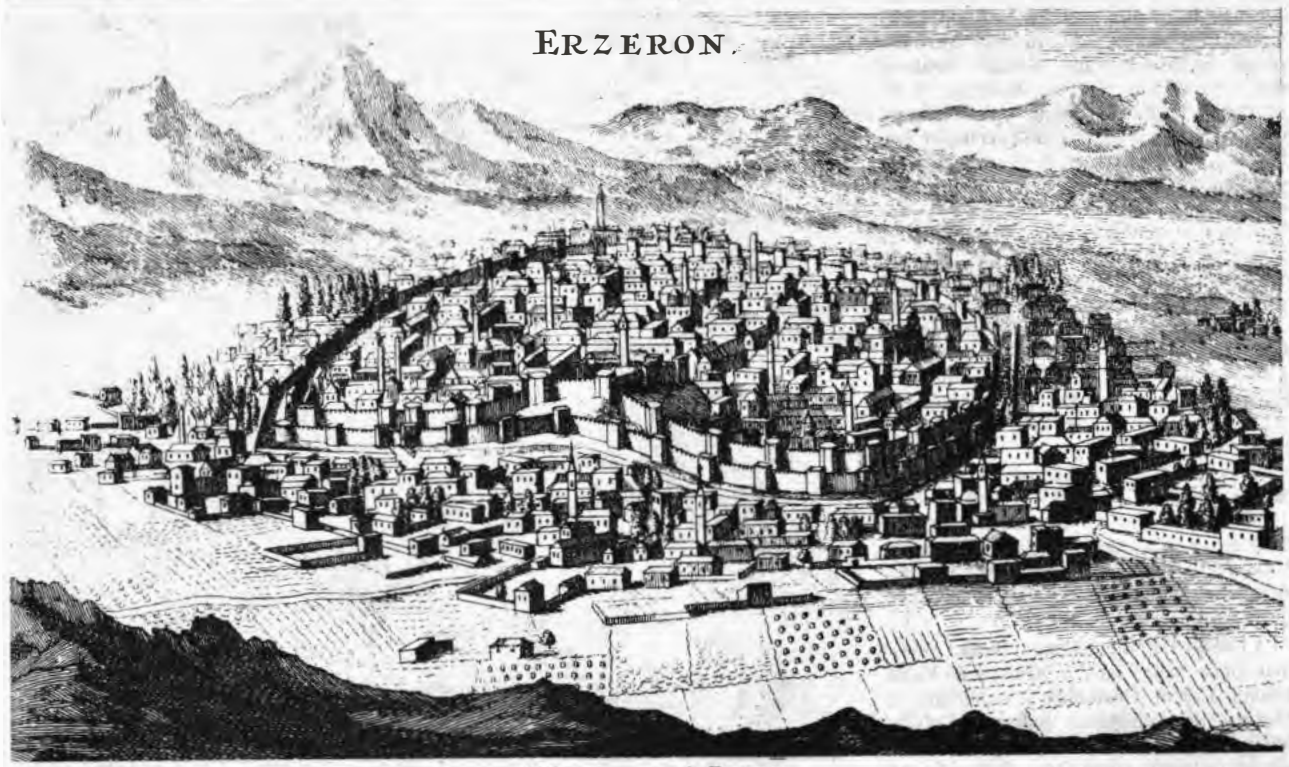
XVI. yy'da Erzurum (Matrakçı Nasuh'dan)

Kanuni Sultan Süleyman Erzurum'un gelişimini engelleyen dış nedenleri ortadan kaldırdıktan sonra kentin yeniden gelişmesini sağlamak amacı ile, devlet malı olan harap ve terkedilmiş yerlerini para karşılığı ve tapu verilmek üzere Erzurum'un önemli kişilerine sattı.

Kanuni Sultan Süleyman, 1534'te Erzurum'a geldiği zaman kent hemen hemen boştu. Bu dönemde Erzurum'un 27 mahallesinde 21 aile oturmaktaydı. Daha sonra alınan önlemler ve nüfus yerleştirme siyaseti ile kent nüfusunda önemli artışlar oldu. Nüfusu artırmak için vakıflar kuruldu, halktan alınan vergilerde indirim yapıldı. 1540 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ndeki bilgilere göre bu dönemde Erzurum Livası'n da Erzurum merkez olmak üzere Karaz, Geçik, Cinis, Çermik, Çerçeçeşme (Serçeme), Sogavut (Şogayn), Ovacık, Dumlu ve Tekman nahiyeleri bulunmaktaydı. Bu sayımdan 51 yıl sonra yapılan 1591 tarihli tahrirde, uygulanan siyasetin olumlu sonuçlar verdiği görülmektedir. Bu sayıma göre, kentte 1.450 İslam ve 1.250 Hıristiyan yaşamaktaydı ki bu sayılardan, önceki yıllara oranla kent nüfusunun oldukça arttığı anlaşılmaktadır.

Erzurum ve yöresinde Türkler'in yerleşmesinden sonra gelişen hayvancılık Osmanlı yönetimi sırasında da önemini korumuştur. Bu ekonomik etkinlik daha çok, yöredeki göçebe ve Türkmenler'ce yapılmaktaydı. Erzurum, aynı zamanda, doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının üzerinde olması nedeniyle, her dönemde önemli bir pazar ve ticaret merkezi olmuştur. Osmanlı yönetimi sırasında İran ibrişimleri ile ham ipek, Erzurum-Tokat-Amasya-İznik yolu ile Bursa'ya yollanmakta ve burada işlenmekteydi.

Kanuni Sultan Süleyman İran seferi nedeniyle 1548'de Erzurum'a geldi. Bu sefer sırasında Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa, Gürcüler üzerine düzenlediği bir seferle Samagar, Penek, Germük, Aha, Pernak kalelerini alarak, Erzurum'a bağlamıştır. 1549'da Maraş ve Karaman askerleri ile birlikte Erzurum birlikleri tüm Çoruh boylarını ele geçirmiş, alınan yerlerde Kamkhıs, Tortum ve Livane adı ile üç sancak

XVI. yy'ın sonunda Erzurum

kurularak Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. 1552 İran savaşları sırasında Gürcüler'e karşı önemli başarılar elde eden Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa, daha sonra Pasinler üzerinden gelerek Erzurum'u almaya çalışan İranlılar'a karşı koymuştur. Pasinler'deki başarısından sonra İskender Paşa ile İran ordusunun komutanı Şah Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza arasındaki savaş, Osmanlı birliklerinin yenilgisi ile sonuçlanmışsa da, Erzurum Kalesi'ne çekilen İskender Paşa, İranlılar'ın saldırılarına karşı kenti teslim etmemiştir.

1553-1554 İran seferi sırasında, Diyarbakır'dan Hasankale'ye gelen Kanuni Sultan Süleyman, burada kendisine katılanlar ile ordusunu güçlendirmiş ve Kars üzerinden Kafkasya'ya girmişti. Kanuni, bu sefer sırasında İran Şahı Tahmasb ile karşılaşmamış, sefer dönüşü Erzurum'a gelerek kentin yıkılan kalesini onartmış ve barış koşullarını görüşmeye gelen İran elçisini kabul etmiştir. 1559'da Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları arasındaki taht kavgaları sonucu Şehzade Bayezid, İran'a sığınmak üzere Erzurum'a gelmiş ve buradan Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın yardımı ile İran'a geçmiştir. Bu olay nedeniyle şehzadeye yardım eden Erzurum Beylerbeyi idam edilmiştir.

1577-1590 arasındaki İran savaşları sırasında Erzurum, Osmanlı ordusunun yığınak merkezlerinden biri olmuştur. 1578'de Erzurum'a gelen Lala Mustafa Paşa, burada öbür sancaklardan gelen birliklerle birleştikten sonra, İran'a hareket etti. Sürekli seferler, Erzurum üzerinde olumsuz etkiler de yaratmıştır. Örneğin, bu savaşlar nedeniyle Erzurum, Halep ve Diyarbakır'da, Osmanlı para sistemine uymayan, değeri akçeden düşük, 8'i bir akçe olan pul adıyla para basılmasına izin verilmişti.

GEÇİŞ DÖNEMİ: XVI. yy'ın başlarından sonra Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumundaki bozulma, enflasyonun hızla yükselişi, devletin koyduğu yasaklara karşın ülke dışına zahire kaçırılmasının önlenememesi, sürekli savaşların devlet bütçesine yüklediği harcamalar, toplumsal çalkantıların artmasına neden olmuştur. Bu karışıklıklar Anadolu'nun hemen her yerinde, medreseli, levend ve Celali ayaklanmaları biçiminde ortaya çıkmıştır. Ekonomik yapının gittikçe bozulması, halkın önemli bölümünün topraklarını bırakarak soygunculuğa başlamasına yol açmış, çeşitli yörelerdeki tarıma elverişli topraklar az sayıda kişilerin elinde toplanmaya başlamıştır. Erzurum, Halep ve Diyarbakır yörelerinde de, XVI. yy'ın ikinci yarısında, topraklarda tekelleşme eğilimi artmıştır.

1574-1576 arasında, özellikle, dış piyasalardaki fiyat artışları, ülke dışına zahire çıkışına neden olmuş, bu olay sonucu Osmanlı sınırları içinde önemli bir yiyecek sıkıntısı doğmuştur. Devlet bu olguyu yasal düzenlemelerle önlemeye çalışmış, bu amaçla aralarında Erzurum da olmak üzere çeşitli vilayetlere "Zahire Mübaşiri" adı altında görevliler yollayıp, halkın tohumluk ve yiyecek gereksinimleri dışındaki zahireyi belirli bir fiyattan toplamak istemiştir. Bununla birlikte bu önlemler, istenen sonuçları vermemiştir.

XVI.yy'da ekonomik sıkıntıların yanı sıra, artan toplumsal kargaşanın bir başka nedeni de, uzun süren İran savaşlarının halka getirdiği yükümlülükler olmuştur. Özellikle, yeniçeri ve sipahilerin sefere giderken uğradıkları ya da uzun süre konakladıkları yerlerde halka yaptıkları baskılar, ayaklanmalara yol açmıştır. Anadolu'da askere karşı ilk ayaklanma Erzurum'da başlamış, daha sonra Tercan ve Erzincan'a sıçramıştır.

Erzurum ve Erzincan yöresi, genellikle, Osmanlı ordusunun kışlık konaklama yeriydi. Askerlerin, uzun süre kaldıkları bu yerlerdeki halka karşı kötü davranmaları sonucu, Erzurum halkı 1590'da ayaklandı. Kentteki askerlerin İstanbul'a dönmeleri konusundeki emri dinlememelerine karşı halk, yeniçeri odalarını basarak eşyaları yağma etti ve bazılarını öldürdü. Bu olayla ilgili olarak İstanbul'a kent halkının şikâyetlerini bildirmek üzere kurullar yollandıysa da, İstanbul, yeniçerilerin tarafını tutarak kurul üyelerinden bazılarını öldürttü ve Erzurum'a bir soruşturma kurulu göndererek kentte de bazı kişileri astırttı. Devletin bu davranışı daha sonra çıkan Abaza Mehmed Paşa Ayaklanması'nda, halkın Mehmed Paşa'nın yanında yer almasına neden oldu. İran seferlerinden sonra, 1593 Avusturya seferi sırasında özellikle, tımarlı sipahilerin yarattıkları olaylar daha da büyük boyutlara ulaştı. Bu sefer sırasında, tımarlı sipahiler, özellikle Erzurum ve Erzincan kışlıklarında soygunlar yaparak halkın toprak ve evlerini işgal ettiler.

XVII. yy'da yeniçeri ve başıboş levendlerin yanı sıra, devlet görevlileri de yasal olmayan vergi toplama yolu ile halk üzerinde baskı kurmuşlardır. Bu yüzden Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ayaklanmalar olmuştur. 1603'te beylerbeyi bölükleri Erzurum'da köylere saldırmış, halkile çatışmıştı. Avusturya seferi sırasında başarıları görülen Alacaatlı Hasan Paşa adlı bir kişiye Erzurum Beylerbeyliği verilmiş, bu kişi de yakınların-

XVII. yy'da Erzurum

dan Mustafa Çavuş adlı bir kişiyi müteselim olarak görevlendirmişti. Kalabalık bir levend gurubu ile kente gelen Mustafa Çavuş'un yolsuzlukları karşısında Erzurum halkı, müteselimin mallarını yağmalayarak kendisini kentten çıkardı. Erzurum Beylerbeyi Hasan Paşa, büyük bir birlikle kente geldiyse de, halk beylerbeyinin mallarının değerini ödeyeceğini, ama onu kente sokmayacaklarını bildirdi. Bu olaydan sonra, Erzurum Beylerbeyliği'ne Köse Sefer Paşa getirildi.

İran Şahı I. Abbas'ın Osmanlılar'a karşı saldırıları sırasında, Erzurum yeniden önem kazandı. Şah, Revan'dan sonra Kars'ı da alarak, doğrudan Erzurum'u tehdit etmeye başladı. Revan ve Kars kalelerinden kaçan kale muhafızları, 1603'te Erzurum'a gelerek Köse Sefer Paşa'ya sığındılar. Bu sırada Ahıska Ermenileri'nin yardım istemeleri üzerine, Sefer Paşa 5 Haziran 1604'te İranlılar üzerine başarılı bir sefer yaptı. Sefer Paşa'nın 1605'te İranlılar'la yaptığı savaş başarısızlıkla sonuçlandı ve Sefer Paşa öldü.

1620-1628 arasındaki İran savaşları sırasında, Erzurum'da Vali Abaza Mehmed Paşa'nın ayaklanması ile kent bir Celali merkezine dönüştü. Lehistan seferi sırasındaki başarısızlığa askerlerin neden olduğu düşüncesiyle, Sultan II. Osman (1618-1622), yeniçeri ve sipahi ocaklarında düzenlemeler yapmak istiyordu. II. Osman'ın bu girişimi askerlerin ayaklanması ile sonuçlandı. Bu sırada ülkenin çeşitli yerlerindeki kapıkulu askerleri de bu ayaklanmadan güç alarak yöneticilere karşı hareketlere giriştiler. Bunun üzerine Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa, yeniçerileri Erzurum Kalesi'nden çıkardı ve büyük çoğunluğunu öldürdü. Kalan yeniçeriler, İstanbul'a gelerek Mehmed Paşa'yı şikâyet ettiler. Mehmed Paşa, Sıvas Beylerbeyliği'ne atandıysa da, bu görevi kabul etmeyerek gitmedi. Ayrıca, Kars ve Ahıska paşalarına haber göndererek buradaki yeniçerileri de kalelerden çıkardı.

Abaza Mehmed Paşa daha sonra Sultan Osman'ın öldürülmesini öne sürerek ayaklandı. Topladığı 30.000 askerle Sıvas ve Ankara üzerine yürüdü; geçtiği yerlerdeki yeniçeri, topçu, cebeci ve acemi oğlanı gibi kapıkulu askerlerini öldürdü. Daha sonra Ankara'yı kuşattı. Bu sırada çıkan Bağdad olayı nedeni ile hükümet, Abaza Mehmed Paşa ile ilgilenemedi. Daha sonra 1624'te Kemankeş Ali Paşa'nın yerine vezir olan Çerkez Mehmed Paşa, Abaza Mehmed Paşa Ayaklanması'nı bastırmak üzere, Anadolu'ya doğru yola çıktı. Kayseri yakınlarındaki savaş, Abaza Mehmed Paşa'nın yenilgisi ile sonuçlandı. Mehmed Paşa'da Erzurum'a sığınmak zorunda kaldı. Kışın yaklaşması nedeniyle Erzurum'u kuşatmanın zor olacağı düşünülerek Abaza Mehmed Paşa bağışlandı ve Erzurum Kalesi'ne yerleştirilecek yeniçerilere zarar vermemesi koşulu ile Erzurum Valiliği'ne atandı.

Abaza Mehmed Paşa, 1627'de bir kez daha ayaklandı. Bu kez ayaklanmayı bastırmak için Halil Paşa sadrazamlığa getirildi. Halil Paşa bu görevle ilgili olarak Haleb'e geldikten sonra, gerekli hazırlıklarını tamamlayarak 1627'de Diyarbakır'a gitti. Bu sırada Ahıska Kalesi'nin İranlılar'ca kuşatıldığının duyulması üzerine, Abaza Mehmed Paşa'nın da bu sefere katılması istendi. Mehmed Paşa, bu olayın kendisini yakalamak için düzenlendiğini öğrenerek, sefer önerisini kabul eder gibi gözüktüyse de Erzurum'dan çıkmadı. Ahıska seferine katılmak üzere gelen yeniçeriler, Erzurum'u kuşattılar ve Mehmed Paşa'nın kentten çıkışını beklediler. Abaza Mehmed Paşa, Erzurum önündeki savaşta bu güçleri büyük bir yenilgiye uğratarak yeniçerilerin komutanlarından Hüseyin Paşa'yı öldürdü. Bu olaydan sonra Halil Paşa, Erzurum'u kuşattıysa da, kışın başlaması yüzünden sonuç alamadı. Bunun üzerine, Halil Paşa görevden alınarak yerine Hüsrev Paşa atandı. Hüsrev Paşa, 15 Eylül 1628'de Erzurum'u yeniden kuşattı. Abaza Mehmed Paşa'nın yanındaki askerlerden bir bölümü Hüsrev Paşa tarafına geçince, Mehmed Paşa bağışlanması koşulu ile teslim olmak istediğini bildirdi. Bu önerisi kabul edilince Hüsrev Paşa ile birlikte İstanbul'a gitti ve IV. Murad'ca bağışlanarak 1628'de Bosna Valiliği'ne atandı. 1735'te İran seferine çıkan IV. Murad, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra Erzurum'a gelen üçüncü Osmanlı hükümdarı olmuştur.

XVIII. yy'da merkezi yetkenin zayıflaması sonucu yerel güçler görece bağımsızlık kazanmış ve bunlar bulundukları yerlerde ayan adıyla yönetimi ele geçirmişlerdir. Erzurum ve yöresinde ayanlık görülmemekle birlikte, Caniklizadeler adındaki aile, Rize, Trabzon, Kars, Erzurum yöresinde hayli etkin olmuştur.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: XIX. yy'da, Erzurum yöresi güneyde Van ve Bitlis vilayetleri, doğuda Rusya ve İran, kuzeyde Trabzon Vilayeti, batıda ve güneyde Sıvas, Mamuret ül-Aziz ve Diyarbekir vilayetleri ile çevriliydi. Erzurum Vilayeti'nin 1892'deki yüzölçümü, 76.720 km2 idi.

Erzurum'da, XIX. yy'ın başlarında patlak veren olaylar, dönemin padişahı III. Selim'in uygulamaya koyduğu reformlarla yakından ilişkiliydi. III. Selim'in 1803'te başlattığı

XIX. yy'da Erzurum

reform hareketleri, merkeze karşı olan ve reformlarla çıkarları zedelenen ayan, mütegallibe ve eyalet beylerinin tepkilerine yol açtı. Beylerin başkaldırması ile birlikte, Erzurum'da birçok olay çıktı. Kentin merkeze hayli uzak oluşu da olayların büyümesine bir ölçüde olanak sağlamaktaydı. Zaten, İstanbul'un atadığı valiler, genellikle bölgenin ileri gelenleriyle anlaşarak, yöreyi diledikleri gibi yönetme eğilimindeydiler.

XIX. yy başlarında Erzurum Valisi olan Gürcü Osman Paşa da bunlardan biriydi. III. Selim'in eyaletlere yönelik düzenlemelerinden hoşnut olmayan Osman Paşa, halkı kışkırtarak, 1803'te merkeze başkaldırdı. Ayaklanma bastırıldıysa da yörede kalıcı bir düzen kurulamadı. Merkezi hükümet vergileri toplayamaz hale geldi ve halk yer yer, göç etmek zorunda kaldı.

II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826), yeniçerilerin büyük etkinliğe sahip olduğu Erzurum'da yeniden tepki yarattı. Ancak, o sırada Erzurum Valisi olan Galip Paşa, hiçbir olay çıkmadan yeniçeri sorununu çözdü. Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan yeni ordu daha yolda iken 1827-1828 Osmanlı Rus Savaşı patlak verdi. Rumeli'den ve Kafkasya'dan saldırıya geçen Ruslar'a karşı Osmanlı güçleri iki cephede savaşmak zorunda kaldı. Doğu Cephesi'nde savaşan Osmanlı birliklerinin hareket üssü Erzurum'du. Erzurum Kalesi ile dolaylarında ancak 15-20.000 kişilik asker toplanabilmişti. Ruslar, önce Kars'ı ele geçirdiler; daha sonra batıda Edirne'ye, doğuda da Erzurum'a girdiler. Erzurum, Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra, ilk kez bu tür bir istilaya uğruyordu. Rus Generali Paskeviç, Erzurum Kalesi'ni Bayburt'a yönelik hareketler için üs durumuna getirdi. Edirne Mütarekesi (14 Eylül 1829) imzalanınca, Ruslar Erzurum'u boşalttılar. Rus işgalinin Erzurum'a önemli zararları oldu. Kent baştan başa yakılıp yıkıldı. Savaştan önce yaklaşık 130.000 olduğu sanılan Erzurum'un nüfusu, savaştan sonra 15.000'e düştü.

1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı ertesinde Erzurum ve çevresinin onarılıp yeniden güçlendirilmesi amacıyla buraya, yöreyi iyi tanıyan güçlü bir vali atama gereği duyuldu. Bu amaçla Erzurum'a gönderilen Vali Esat Muhlis Paşa, 1830-1836 arasında önemli işler gördü. Bu dönemde Erzurum, yönetsel açıdan oldukça karışıktı. Bölgede yönetim, nüfuzlu kişilerin ve aşiret başkanlarının elindeyid. Bu arada, Van Muhafızı Mirmiran Timur Paşa, kısa zamanda bastırılan bir ayaklanma girişiminde bulundu. Bölgenin sürekli karışıklıklara konu olması sonucunda, müşirlikler oluşturularak Doğu Anadolu'da asayişin sağlanabileceği, vergilerin adil bir biçimde toplanabileceği ve asker yazma işlerinin daha süratle yapılabileceği düşünüldü. Böylece Erzurum ve çevresindeki eyaletlerin bir müşirlik örgütlenmesi içinde birleştirilmesine karar verildi ve Erzurum Valisi Esat Paşa Redif-i Mansure Müşiri unvanı ile iş başına getirildi.

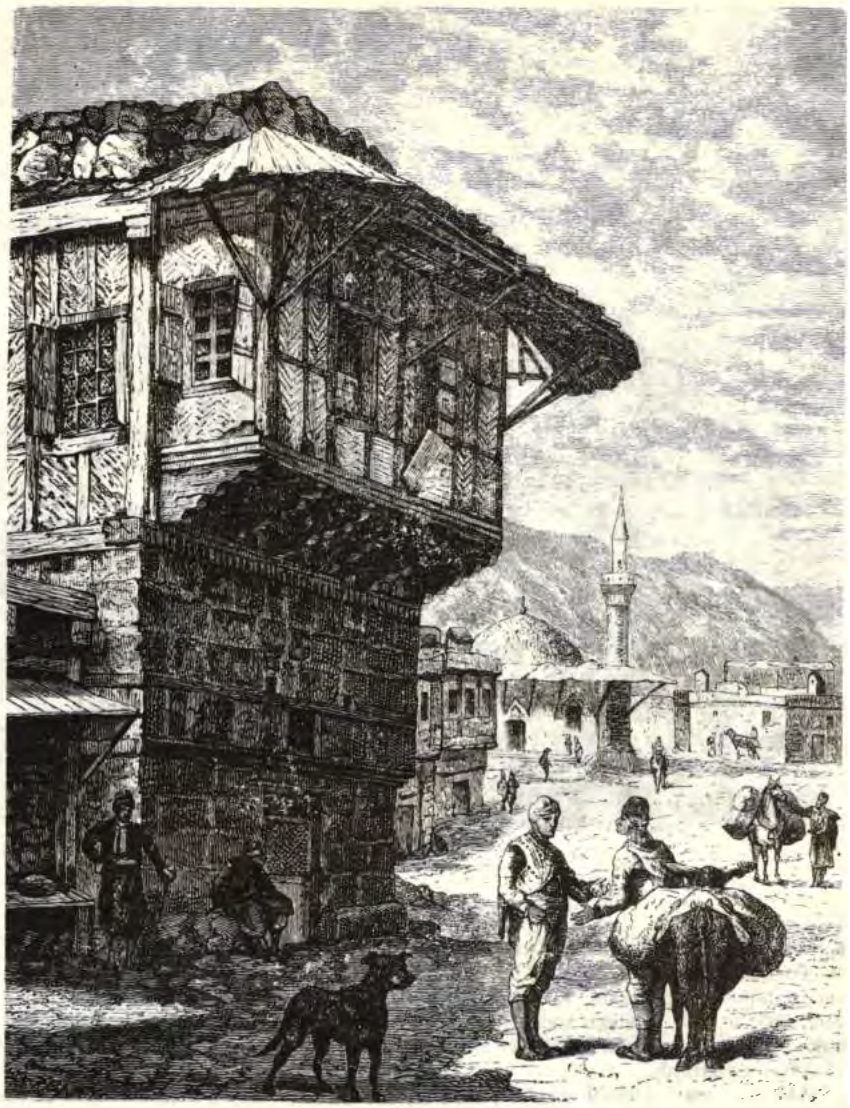
II. Mahmud'un kurduğu müşirlik örgütünün Erzurum'da büyük yararları oldu. Eyaletin gelir kaynakları arttı; bölgedeki başıbozuklara karşı sert önlemler alındı. Esat Paşa'nın valilikten ayrılmasından sonra eyalet yine karıştı. 1836'da Esat Paşa'nın yerine Osman Nuri Paşa atandıysa da, bölgede düzeni koruyamayınca, 1839'da görevinden alındı. Yeni vali Hafız Paşa'nın Erzurum'da göreve başladığı sırada Tanzimat Fermanı ilan edildi. Tanzimat'ın uygulanması amacıyla eyaletlerden çağrılan delegelerle merkezi otorite arasında, İstanbul'da yapılan görüşmeler sonucunda, Tanzimat'ın tüm eyaletlerde uygulanmayacağı, işe önce başkente yakın eyaletlerden başlanılmasının uygun olacağı kararına varıldı. Böylece, Erzurum Eyaleti ilk aşamada Tanzimat dışında bırakıldı. Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü yenileştirme girişimlerine Erzurum'da, 1843'ten sonra başlandı. Örneğin, Erzurum'da askerlik çağına gelenler askere yazıldı. Tanzimat'ın uygulanmasından doğan mali güçlükler, askeri alandaki yenileştirme girişimlerini yavaşlattı. Yine de oldukça başarıyla sonuçlanan bu girişimlerin dışında, pek önemli işler yapılamadı. Eyalet, kısa sürede yeniden yerel nüfuz sahiplerinin denetimine geçti.

1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda merkezi hükümet, Anadolu'nun doğu kesimlerinden gelebilecek Rus tehlikesi karşısında Erzurum ve doğudaki öbür sınır kentlerimizde korunma önlemleri almak zorunda kaldı. 1864-1874 arasında, Erzurum çevresindeki tabyalar yeni silahlara dayanabilecek biçimde onarıldı, kışlalar ve ambarlar yaptırıldı.

Osmanlı Devleti Balkanlar'da çıkan karışıklıklarla uğraşırken, Balkan Devletleri'ne yardım amacıyla Akdeniz'e inmeyi amaçlayan Rusya, 1877'de Balkanlar ve Doğu Anadolu üzerinden Osmanlı topraklarına

saldırdı. 24 Nisan 1877'de Melikof komutanlığındaki Rus güçleri Arpaçayı'nı geçerek dört koldan sınırlardan içeri girdiler. Kars ve Eleşkirt yörelerinde, Ruslar'ı Gümrü yönünde çekilmek zorunda bırakan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, daha sonra Melikof'u Halyaz Meydan Savaşı'nda yendi. Bu başarısından dolayı kendisine Gazi rütbesi verildi. Melikof, Zivin Meydan Savaşı'nda Muhtar Paşa'ya ikinci kez yenilince çar onu azletti. Osmanlı birlikleri, ağır kayıplar verdiği için Erzurum yakınlarındaki tabyalara çekilmek zorunda kaldı. Savaş başlamadan önce, IV. Ordu Müşiri olarak Erzurum'a gelen Ahmed Muhtar Paşa'yı, öğrencilerden oluşan İlmiye Taburları karşıladı. Bu taburlardan bir bölümü, savaş başlayınca paşanın komutası altında cepheye gitti. Başta Aziziye olmak üzere, çeşitli tabyalardaki başarılı direniş karşısında, Grandük Mişel komutasındaki Rus orduları, Erzurum'u bir baskın ile ele geçiremeyeceklerini kesin olarak anladı. Rus ordusu, kış bastırınca, birliklerini, Köse Mehmet Gediği ve Vank Deresi mevkilerinden geçirmeyi başardı; Gürgü Boğazı'nı kapatarak Erzurum'u bu yönden baskı altında tutmaya başladı. Aziziye Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, İstanbul'a çağrılan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın yerine vekil olarak, Kurt İsmail Paşa görev aldı. Daha sonra yapılan bırakışma uyarınca, Osmanlı birlikleri Bayburt ve Erzincan'a çekildi ve kent, kışı geçirmek üzere, Ruslar'a bırakıldı. Böylece Ruslar, XIX. yy içinde Erzurum'u ikinci kez işgal etmiş oldular.

3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması ile Ruslar Erzurum'dan ayrıldılar. Bu antlaşmayı değiştiren 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması ile Artvin, Batum, Oltu, Şenkaya, Olur, Ardahan, Kars ve Sarıkamış, savaş ödeneği karşılığı olarak, Ruslar'a bırakıldı. Rus sınırı, doğuda Horasan ile Sarıkamış ilçeleri arasındaki Karaurgan'dan geçmekteydi. Bu sınır, Oltu yakınlarında, Erzurum'a 105 km yaklaşmış oluyordu. Böylece üçüncü bir Rus saldırısında ilk hedef Erzurum olacaktı. Nitekim, I. Dünya Savaşı içinde, 1916'daki üçüncü Rus işgali ile sonuçlanan çarpışmalar bu biçimde gelişti.

XIX. yy'da Erzurum'da bir mahalle

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: XIX. yy'ın başlarında Erzurum, eyalet merkeziydi. 1831'de Erzurum Eyaleti şu livalardan oluşmaktaydı: Erzurum Merkez Livası, Erzincan, Hınıs, Kelkit, Malazgirt, Tortum, Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar), İspir, Kuruçay, Pasin, Mamervan, Kozancan (Kuzican, bugünkü Pülümür), Kiği ve Mecenkerd (Pasin-i Süflâ).

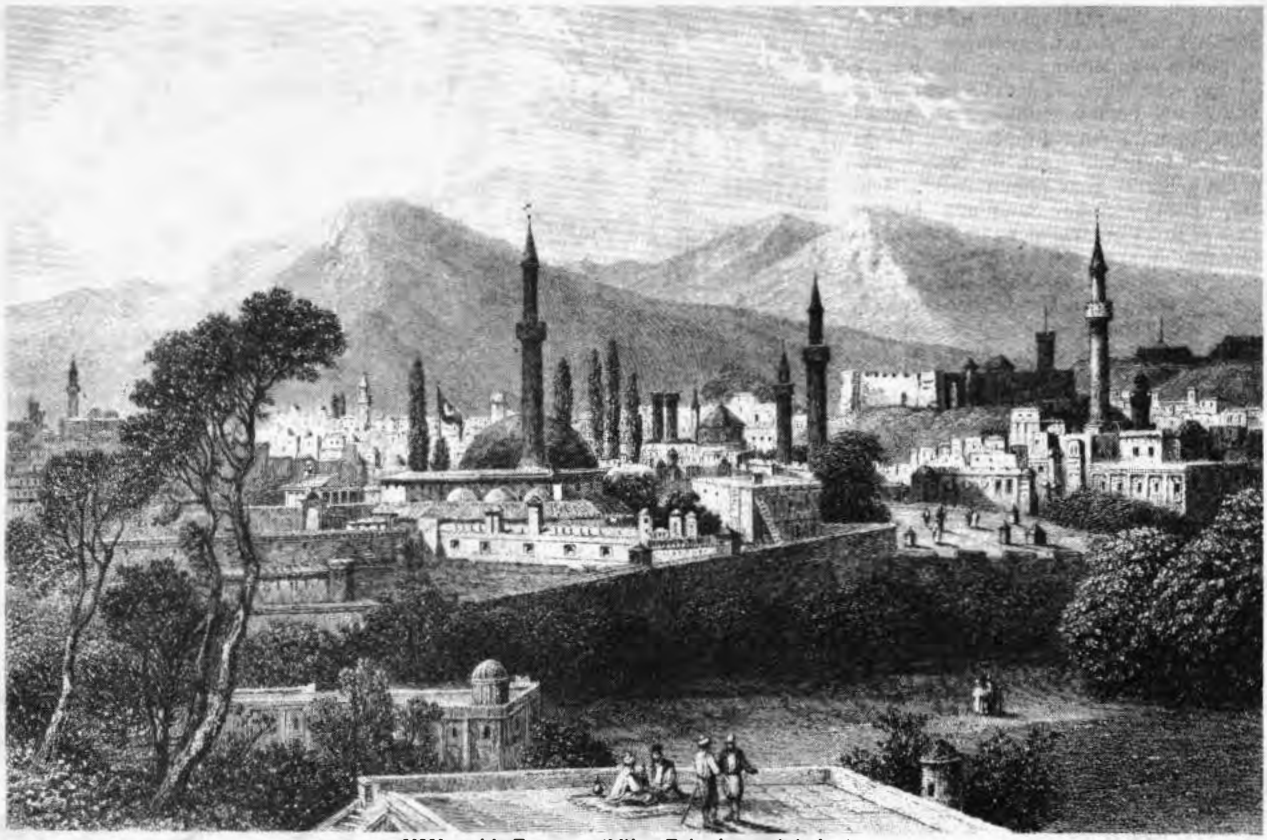
1839'da Tanzimat'ın ilan edilişinden sonra Fransız sisteminden esinlenerek Osmanlı Devleti genelinde değişik bir eyalet örgütlenmesine gidildi. Yeni eyalet düzeni, Erzurum'da 1845'te uygulanmaya başlandı. Çok sayıda başka eyaletlerde de yapıldığı gibi, bazı sancaklar birleştirilerek, bu sancakların askeri, idari ve mali işleri bir müşirin yönetimine verildi. Böylece, Erzurum Merkez Liva, Van, Kars, Çıldır ve Bayezid livaları Erzurum Redif-i Mansure Müşirliği'ne ve Muş, Erzurum Ferikliği'ne bağlandı. 1846-1847'de ilk kez yayınlanan Devlet Salnamesi'nde, Erzurum Eyaleti, Erzurum Merkez Livası ile, Çıldır, Kars ve Bayezid livalarından oluşmaktaydı. 1850 Devlet Salnamesi'nde de, Erzurum Eyaleti'nin, Erzurum Merkez Livası, Çıldır, Kars, Bayezid ve Dersim livalarını kapsadığı kaydedilmektedir. 1860'da yapılan yönetsel düzenlemede, Erzurum'un eyalet yapısında bir değişiklik olmadı. 1860 Devlet Salnamesi'ne göre, Erzurum Eyaleti, Erzurum Merkez-Liva, Çıldır, Kars, Bayezid, Muş, Hakkâri, Van ve Musul livalarını içermekteydi.

1867 Yeni vilayet örgütlenmesinde, Erzurum Vilayeti, Erzurum Merkez Sancak, Çıldır, Bayezid Maa Hakkâri, Van, Muş ve Erzincan sancaklarını içine aldı. Erzurum Merkez Sancak'a bağlı kazalar ise, Nefs-i Erzurum, Pasin-i Ulya, Pasin-i Süflâ, bugünkü Pasinler'i oluşturmaktadır.

1882'de Osmanlı Devleti, bazı bölgelerde yeniden bir yönetsel düzenleme gerçekleştirdi. Böylece 1882 Devlet Salnamesi'nde, Erzurum Vilayeti, Erzurum Merkez Sancak, Erzincan, Bayburt ve Bayezid Sancakları'ndan oluşurken; 1899'da, Bayburt Sancağı'nın Erzurum Vilayeti'nin dışında kaldığı kaydedilmektedir.

Erzurum Vilayeti'nin sınırları 1878'de Rus işgaline giren Kars, Ardahan ve Oltu'nun 1918'de kurtarılması, 1914'te Erzincan'ın, 1925'te Bayezid'in ayrılması ile XX. yy'ın ilk çeyreğinde bazı değişiklikler geçirmiştir.

Erzurum'da ilk nüfus sayımını, 1836'da, Erzurum Kadısı Halil Sıdkı Efendi yapmıştır. Erzurum ve yöresinde bulunan kaza, kasaba ve köylerde oturan Müslüman olan ve olmayan büyük küçük erkek nüfusu saptayan bu sayımın verileri (defterleri) bulunamamıştır. Dolayısıyla, Erzurum'un Tanzimat öncesindeki nüfusuna ilişkin veriler, ancak yabancı gezginlerin yapıtlarından edinilebilmektedir. Örneğin, J.Brandt, Rus işgalinden bir yıl önce, 1827'de Erzurum'un nüfusunu 130.000 olarak kaydetmektedir. Kamus ül-Âlam'da da, işgal öncesinde Erzurum nüfusunun. 130.000 olduğu yazılıdır. Rus ordusu ile birlikte Erzurum'a gelerek, işgale ilişkin bilgi veren Rus yazarı A. Puşkin ise, Erzurum'un nüfusunu 100.000 olarak belirtmektedir. Bu nüfusun yaklaşık dörtte birini Müslüman olmayanlar oluşturmaktaydı. Ancak,

XIX. yy'da Erzurum (Nihat Falay'ın arşivinden)

Rus birlikleri 1829'da çekilirken, yanlarında 40.000 kadar Ermeni'yi götürdükleri için, kentin nüfusu çok azaldı. Yine Brandt'a göre, 1835'te, Rus işgalinin sona erişinden birkaç yıl sonra, Erzurum'un nüfusu ancak 15.000'i bulmaktaydı.

1844'te, Osmanlı Devleti genelinde yapılan nüfus sayımının Erzurum'da nasıl uygulandığı bilinmiyor. Ancak, Ubicini'nin bu sayım için kaydettiği verilere göre, Erzurum'un nüfusu (Erzurum Merkez, Çıldır, Kars ve Bayezid birlikte) toplam 100.000'dir.

1845'te Tanzimat Fermanı'nın Erzurum'da uygulanmaya başlanmasından sonra yapılan nüfus sayımında, Erzurum'a bağlı 10 kazadaki Müslüman olan ve olmayan erkek nüfus saptanmıştır. Bu sayıma göre, Erzurum Eyaleti'nin Müslüman erkek nüfusu 78.447, Müslüman olmayan erkek nüfusu da 27.182 idi. Bu kayıtların gösterdiği gibi, Erzurum'da Müslüman nüfus, son çeyrek yüzyıl içinde artış gösterirken, Müslüman olmayan nüfusta (reaya) gerileme göze çarpmaktadır.

1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzurum Merkez Sancak'ta oturan Müslüman erkek nüfus, toplam 66.992' idi (Tablo 1). Yine 1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, yalnızca Erzurum ve köylerinde oturan erkek nüfus toplamı (Müslüman olan ve olmayan) 30.306, sancak toplamı ise 86.036 idi. 1881 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Erzurum Kazası'nın Müslüman nüfusu 34.748, toplam nüfusu 46.609 ve Erzurum Merkez Sancak'ın toplam nüfusu ise 117.448 idi (Tablo 2).

Cuinet'ye göre, 1891'de Erzurum Merkez Sancak'ta, 221.344 Müslüman ve 50.174 Gregoryen Ermeni yaşamaktaydı. Sancağın toplam nüfusu ise 286.396 idi (Tablo 3). Yine Cuinet'ye göre, kentte yaşayan Müslüman nüfusun önemli bir bölümü hükümet görevlerinde çalışmaktaydılar. Müslümanlar'ın çok küçük bir bölümü ise, ya ticaretle ya da öbür serbest meslek dallarında çalışmaktaydı. Rum Ortodokslar'la Ermeniler, daha çok ticaretle uğraşmaktaydı. Köylerdeki Hıristiyan halkın yalnızca çok küçük bir bölümünün ekilebilir toprağı vardı. Erzurum Merkez Kaza'da oturan 6 Yahudi ise, yaşamlarını çerçilik yaparak kazanmaktaydı. Erzurum Merkez Sancak'ta yaşayan 2.213 yabancı, Omanlı uyruklu idi. Bunlar, ticaret amacıyla başka bölgelerden gelmişlerdi. Ayrıca burada 1.078 yabancı uyruklu yaşamaktaydı.

1893 Nüfus Sayımı'nda, Erzurum Merkez Sancak'ta toplam 222.439 Müslüman yaşadığı kaydedilmektedir (Tablo 4). Yine aynı nüfus sayımında, Ezurum Merkez Sancak'ın kadın nüfus toplamı 128.616, erkek nüfus toplamı 148.440 ve tüm sancağın nüfus toplamı da 277.056 olarak kaydedilmektedir. 1894 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Ezurum Merkez Sancak'ın Müslüman toplam nüfusu 162.537'ye düşmüş görünmektedir (Tablo 5). Yine aynı salnamede,

Tablo 1
1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Erzurum Merkez Sancak'ın Erkek Nüfusunun Dağılımı

Kaza ve Nahiye Adı	İslam	Hıristiyan	Köy	Toplam
Erzurum ve Köyleri	20.286	10.020	158	30.306
Hınıs Kazası ve Köyleri	10.700	3.000	44	13.700
Tekman Nahiyesi	1.000	—	21	1.000
Göksu Nahiyesi	500	70	18	570
Dağeteği Nahiyesi	900	—	32	900
Çarkı Nahiyesi	800	—	21	800
Pasin (Hasankale) Kazası	7.927	2.744	145	10.671
Pasin Nahiyesi	2.684	548	70	3.232
İspir Kazası	9.197	628	40	9.825
Tortum Nahiyesi	7.150	210	28	7.360
Keskim Kazası	4.060	1.612	15	5.672
Göynük Nahiyesi	1.788	212	11	2.000
Genel Toplam	66.992	19.044	603	86.036

Tablo 2

1881 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Erzurum Merkez Sancak Nüfusunun Dinsel Dağılımı Hane ve Köy Sayıları

Kaza Adı	Köy	Hane	Müslüman	Rum	Yahudi	Ermeni	Protestan	Katolik	Toplam
Erzurum	161	13.368	34.748	306	4	11.031	103	417	46.609
Pasinler	75	6.150	14.391	68	—	3.903	40	86	18.488
Hınıs	208	3.834	10.471	—	—	4.337	260	—	15.068
Tortum	130	4.115	15.510	—	—	781	—	109	16.400
İspir	155	3.580	17.938	—	—	1.432	—	1.513	20.883
Genel Toplam	729	31.047	93.058	374	4	21.484	403	2.125	117.448

Tablo 3

1891'de Erzurum Sancağı Nüfusunun Dinsel ve Etnik Dağılımı

Kazalar	Müslüman	Ermeni Gregoryen	Ermeni Protestan	Ermeni Katolik	Rum Ortodoks	Yahudi	Ecnebi	Yabancı	Toplam
Erzurum	60.097	21.413	545	2.988	532	6	1.078	960	87.619
Ova	49.087	20.311	—	510	—	—	—	577	70.485
Tortum	50.224	1.265	—	881	—	—	—	320	52.690
Pasinler	38.007	6.424	243	608	23	—	—	346	45.651
Keskim	23.929	761	—	5.193	58	—	—	10	29.951
Toplam	221.344	50.174	788	10.180	613	6	1.078	2.213	286.396

Erzurum Merkez Sancak'ın toplam kadın nüfusu 91.518, toplam erkek nüfusu 103.424 ve tüm nüfusu da, 194.942 olarak verilmektedir.

1900 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, Erzurum Merkez Sancak'ın toplam Müslüman nüfusu 199.305'tir (Tablo 6). Bu salnamede, sancağın toplam erkek nüfusu 139.970, toplam kadın nüfusu 116.594 ve tüm nüfusu da 256.564'tür.

1885-1914 arasında, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman nüfus % 20'lik bir artış göstermiştir. Aynı dönemde, Erzurum Vilayeti'nde ise, Müslüman nüfus toplam 445.548'den 673.297 'ye çıkarak,% 51'lik bir artış kaydetmiştir. Ermeni nüfus ise, aynı dönemde, İstanbul, Eskişehir, Kütahya, ve Trabzon'da azalırken, Erzurum'da toplam 101.138'den 125.267'ye çıkarak, % 24 oranında artmıştır.

ASKERİ, SİVİL VE DİNSEL HİZMETLER: XIX. yy'da Erzurum Vilayeti, kendisine bağlı olan üç mutasarrıf ve 9 kaymakam bulunan bir valinin yönetimindeydi. Valinin başkanlığını yaptığı il idare heyetinde naib, defterdar, mektupçu, müftü, Ermeni Katolik ve Ermeni Gregoryenler'in başpiskoposu, ikisi Müslümanlar'ı, geri kalanı Müslüman olmayanları temsil etmek üzere, vilayet ileri gelenlerinden seçilen 4 kişi bulunmaktaydı. Ayrıca, köyleri de kapsayacak biçimde, her yerleşme biriminde 3-12 üyeden oluşan ihtiyar meclisleri vardı.

XIX. yy'da Erzurum Vilayeti'nde 1 şeriye mahkemesi, 2 sivil mahkeme, 1 ticaret mahkemesi ve 2 ceza mahkemesi görev yapmaktaydı.

XIX. yy'da Erzurum, başında ferik rütbeli bir komutan bulunan VIII. Ordu Birliği'nin merkeziydi. Bu birlik, merkezi Erzincan'da bulunan IV. Ordu'ya bağlıydı. IV. Ordu'nun kapsamına Erzurum, Van, Bitlis, Mamuret ül-Aziz, Sıvas, Diyarbakır, Trabzon vilayetleri girmekteydi. Bunun yanı

Tablo 4

1893 Nüfus Sayımı'nda, Erzurum Merkez Sancak Kadın-Erkek Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı

	Erzurum Merkez Kaza	İspir Kazası	Keskim Kazası	Tortum Kazası	Pasinler Kazası	Hınıs Kazası	Ova Kazası	Toplam	Genel Toplam
Müslüman									
Kadın	13.473	14.563	9.579	21.448	15.665	6.858	21.862	103.448	
Erkek	13.636	15.588	12.369	25.224	19.691	8.636	23.847	118.991	222.439
Rum									
Kadın	244	—	17	—	9	—	3	273	
Erkek	242	1	20	—	12	—	8	283	556
Ermeni									
Kadın	4.577	1.100	323	546	2.863	3.657	8.765	21.831	
Erkek	5.153	1.199	369	621	3.915	4.758	9.613	25.628	47.459
Katolik									
Kadın	375	42	1.641	171	116	—	200	2.545	
Erkek	416	37	1.859	183	179	—	203	2.877	5.422
Yahudi									
Kadın	3	—	—	—	—	—	—	3	
Erkek	3	—	—	—	—	—	—	3	6
Protestan									
Kadın	164	—	—	—	95	152	—	411	
Erkek	165	—	—	—	136	208	—	509	920
Kıpti									
Kadın	8	—	—	—	—	—	—	8	
Erkek	7	—	—	—	—	—	—	7	15
Yabancı									
Kadın	97	—	—	—	—	—	—	97	
Erkek	121	11	10	—	—	—	—	142	239
Toplam									
Kadın	18.941	15.705	11.560	22.165	18.748	10.667	30.830	128.616	
Erkek	19.743	16.836	14.267	26.028	23.933	13.602	33.671	148.440	277.056
Genel Toplam	38.684	32.541	26.187	48.193	42.681	24.269	64.501	277.056	

sıra, tüm vilayetteki 662 süvari, 529 piyade jandarme erine ek olarak, bir polis komiseri va 6 polis memuru bu dönemde güvenlik güçlerini oluşturmaktaydı.

Aynı dönemde, Erzurum'daki diplomatik misyon Rusya, İran, İngiltere konsolosları ile Fransa konsolos yardımcısı ve İtalya konsolosluk memurundan oluşmaktaydı.

1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Erzurum Merkez Sancak'ta toplam 19.794 hane, 355 dükkân, 62 han, 14 hamam, 307 cami, 129 medrese, 117 kilise ve 13'ü Hıristiyan 106'sı da Müslüman olmak üzere toplam 119 mektep bulunduğu yazılıdır. Aynı salnameye göre, Erzurum ve köylerindeki hane sayısı 11.741 idi; ayrıca, Erzurum'da 2.140 dükkân, 60 han, 14 hamam, 164 cami, 100 medrese, 54 kilise, 6 Hıristiyan mektebi ve 26 Müslüman mektebi vardı. 1884 Erzurum Vilayet Salnamesi ise, Erzurum Kenti'nde, 64 cami ve mescit, 15 tekke ve 4 kilise, Erzurum Merkez Sancak'ın tümünde de 314 cami ve mescit, 56 tekke ve 92 kilise bulunduğunu kaydetmektedir (Tablo 8).

XIX. yy'ın sonunda; Erzurum Vilayeti'nin en yüklü geliri 12.699.146 kuruş ile aşar (ürün) vergisinden sağlanıyordu. Bunu, 5.280.364 kuruş ile ağnam (koyun) rüsumu, 3.844.528 kuruş ile emlâk ve akar vergisi, 2.535.348 kuruş ile de askerlik bedelleri izlemekteydi. Giderlerde en büyük pay jandarmanındı. 3.709.000 kuruşluk jandarma giderlerinden sonra, sırasıyla 1.749.824 kuruş ve 1.233.399 kuruş ile dahiliye ve maliye giderleri gelmekte idi.

1899 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzurum Vilayeti'nin Yıllık Gelir ve Gider Kalemleri Şunlardan Oluşmaktaydı

Gelirin Türü	Miktar (Kuruş)
Emlâk ve Akar Vergisi	3.844.528
Temettuat (Gelir) Vergisi	644.852
Askerlik Bedelleri	2.535.348
Ağnam (Koyun) Rüsumu	5.280.364
Aşar (Ürün) Geliri	12.699.146
Orman Rüsumu	191.000
Maden Rüsumu	4.400
Emlâk ve Tapu Resmi	300.834
Mahkeme Harçları	252.219
Rüsum-u Mütenevviye (Çeşitli Harçlar)	235.707
Hasılat-ı Müteferrika (Farklı Gelirler)	440.473
Toplam	26.428.871
Giderin Türü	Miktar (Kuruş)
Şer'iyye Dairesi	434.112
Dahiliye	1.749.824
Adliye	848.400
Maliye	1.233.399
Orman ve Maadin	98.702
Zâti (Kişisel) Maaşlar	335.139
Timar ve Evkaf	420.897
Jandarma	3.709.000
Polis Daireleri	387.185
Havalat-ı Müteferrika	953.000
Toplam	10.169.658

TARIM: Erzurum yöresinde, XIX. yy'da halkın başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılık idi. Doğu Anadolu'nun en sert iklimli bölgesi olan Erzurum'da, kışlar soğuk ve az yağışlı geçer; bahar ve yazlar ise kısa sürer. Isının, temmuz ve ağustos ayları dışında sıfırın altınadüşmediği ay yoktur. Bu iklim koşulları yüzyıllar boyunca yörede tahıl ekiminin ön sırayı almasına yol açmıştır. Yörenin doğal bitki örtüsünün büyük bölümünü hayvancılığa elverişli otlaklar oluşturur.

Erzurum'da başlıca tarım alanları, yayla düzlükleri arasında yer alan, Erzurum ve Pasinler ovalarıdır. İyi sularının bolluğu, kentin, ovalara su sağlayan dağların (Eğerli Dağı ve bağlı olduğu Palandöken kütlesi) eteğinde kurulu olması, Karasu (Fırat) yatağına yakınlığı, Erzurum yöresinde tarımın gelişmesinde etkili olmuştur.

Tablo 5
1894 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Mahalle, Hane, Köy ve Nahiye Sayıları İle Kadın-Erkek Nüfusun Dinsel Dağılımı

Kaza Adı	Erzurum	Hınıs	Pasinler	Tortum	İspir	Toplam	Genel Toplam
Mahalle ve Köy	50	230	222	149	142	793	
Nahiye	—	12	17	13	12	54	
Hane	7.368	4.652	7.464	7.585	5.281	32.350	
Müslüman							
Erkek	13.126	10.978	20.669	24.731	16.590	86.094	
Kadın	13.477	8.523	16.624	22.221	15.598		162.537
Rum							
Erkek	259	—	12	—	—	271	
Kadın	263	—	9	—	—	272	543
Ermeni							
Erkek	4.891	4.970	4.009	588	1.229	15.687	
Kadın	5.000	3.779	2.897	569	1.157	13.402	29.089
Katolik							
Erkek	372	—	179	240	37	828	
Kadın	564	—	116	239	41	960	1.788
Protestan							
Erkek	181	221	139	—	—	541	
Kadın	181	157	100	—	—	438	979
Yahudi							
Erkek	3	—	—	—	—	3	
Kadın	3	—	—	—	—	3	6
Erkek Toplam	18.832	16.169	25.008	25.559	17.856	103.424	
Kadın Toplam	19.488	12.459	19.746	23.029	16.796	91.518	
Genel Toplam	38.320	28.628	44.754	48.588	34.652	194.942	

Tablo 6
1900 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Erzurum Merkez Sancak'ta Kadın-Erkek Nüfusun Dinsel Dağılımı

Kaza Adı	Müslüman		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Genel Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Erzurum (Kenti)	13.743	14.447	267	300	5.097	5.464	209	249	182	189	40.967
Erzurum Merkez Kaza	4.324	4.034	8	8	7.930	6.973	294	215	—	—	23.786
Aşkale	99.293	8.396	—	—	654	591	—	—	—	—	18.934
Tortum	16.627	16.659	17	24	440	414	2.395	2.386	—	—	38.962
İspir	16.807	16.300	—	—	1.245	1.244	38	40	—	—	35.674
Hınıs	12.262	—	—	—	5.080	4.949	—	—	209	158	22.658
Pasinler	24.415	17.133	12	9	4.478	3.323	179	116	139	102	49.906
Narman	12.764	12.101	—	—	437	375	—	—	—	—	25.677
Toplam	110.235	89.070	304	341	25.361	23.333	3.115	3.006	530	449	
Genel Toplam	199.305		645		48.694		6.121		979		256.564

Not: Genel toplama, Erzurum Kenti'nde oturan; 312'si erkek, 300'ü kadın 612 yabancı ile, 113'ü erkek, 95'i kadın 208 ecnebi de dahildir.

XIX. yy sonunda, Erzurum Vilayeti'nin 76.720 km2'lik topraklarının 1/3'ü (25.500 km2) ekime elverişli alanlardan, 1/5'i (15.860 km2) bağlık-bahçelik yerlerden ve yaklaşık yarısı da (35.360 km2) dağlık, ormanlık kesimler ve otlaklardan oluşmaktaydı.

Erzurum Vilayeti'nin XIX. yy'da başlıca tarımsal ürünleri tahıl, meyve, sebze ve zeytin, idi. 1885-1890 arasındaki ortalamalara göre, tahıl ürünlerinde has buğday ve arpa büyük yer tutmaktaydı. Has buğdayın yanı sıra, "sarıbaş" denen buğday türü de ekilmekteydi. Fasulye, soğan, şalgam ve meyvelerden de kavun-karpuz, kiraz, üzüm, dut üretilmekteydi.

Elde edilen üzümün bir bölümü kaliteli şarap yapımında kullanılmakta, geri kalanı yaş ya da kurutulmuş olarak tüketilmekte ve aynı zamanda çevre vilayetlere de gönderilmekteydi.

XIX. yy'da Erzurum'da balcılık da gelişmiş bir uğraş dalıydı. Bu dönemde tüm Erzurum Sancağı'nda 123.000 arı kovanı vardı. Elde edilen balın hemen tümü yerel tüketime yönelikti. Elde edilen balmumunun bir bölümü cami ve kiliselerde kullanılan kalın mumlar için ayrılmakta, geri kalanı Trabzon-Marsilya yolu ile Fransa ya da öbür Avrupa ülkelerine yollanmaktaydı.

1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre, 3.275.000 kileyi bulan arpa, Erzurum Merkez Sancak'ta elde edilen tarımsal ürünler arasında birinci sırayı almakta; arpayı 293.000 kile ile buğday, 182.000 kile ile kavun-karpuz ve 171.000 kile ile soğan izlemekteydi (Tablo 9). Yine aynı salnamede Erzurum Vilayeti'nin tüm sancak ve köylerinin yıllık tarımsal üretim miktarları verilmektedir (Tablo 10). Bu sayılara göre, vilayet genelinde, tıpkı Merkez Sancak'ta olduğu gibi, 12.728.300 kile ile arpa birinci sırayı almakta; arpayı 3.172.800 kile ile kavun-karpuz, 2.050.747 kile ile buğday izlemektedir. 1886-1890 dönemi ortalamalarında, Erzurum Merkez Sancak'ın yıllık tarımsal üretiminde, sırasıyla 8.735.000 ve 6.861.000 şinik (1 şinik =9,5 litre) ile has buğday ve arpa ön sıraları almaktaydı (Tablo 11).

HAYVANCILIK: XIX. yy'da Erzurum Vilayeti, hayvancılık açısından en önde gelen vilayetler arasında idi. 1884 Vilayet Salnamesi'nde, Erzurum Merkez Sancak ile Erzurum Vilayeti'nin tümünde, en çok yetiştirilen küçükbaş hayvanın koyun-kuzu olduğu, bunu keçinin izlediği görülmektedir. Erzurum Merkez Sancak'ta 399.200, tüm Erzurum Vilayeti'nde ise 1.669.585 koyun yetiştirilirken; keçi sayısının sırasıyla 165.069 ve 698.481 olduğu kaydedilmektedir. Cuinet'nin XIX. yy sonu (1891) için verdiği sayılara göre, Erzurum Merkez Sancak'ta yetiştirilen koyun sayısı 431.000, keçi sayısı 194.000 idi.

1884 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, en çok yetiştirilen büyükbaş hayvanın öküz olduğu yazılıdır. Erzurum Merkez Sancak'ta yetiştirilen inek ve dana sayıları 44.600 ve 34.000 iken, tüm Erzurum Vilayeti'deki inek ve dana sayıları, sırasıyla, 202.632 ve 112.763 idi. Cuinet'ye göre ise, XIX. yy sonunda, Erzurum Merkez Sancak'taki inek sayısı 92.000'i, dana sayısı da 50.000'i bulmakta, öküz ise, 123.000 ile büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde önemli bir yer tutmaktaydı. Cuinet, XIX. yy sonunda, Erzurum'da yetiştirilen at sayısının 25.000'i aştığını; 17.000 eşek ile 1.500 katırın koşum hayvanı olarak beslendiğini; yetiştirilen koyun-keçilerin toplam sayısının 1.100.000'i bulduğunu kaydetmektedir.

Tablo 7
1900 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Erzurum Merkez Sancak'ın Köy, Hane ve Mahalle Sayıları

Kaza Adı	Köy	Hane	Mahalle
Erzurum(Kenti)	—	8.008	50
Erzurum Merkez Kaza	47	2.978	—
Aşkale	48	1.450	—
Tortum	70	5.797	2
İspir	134	5.297	2
Hınıs	204	4.209	4
Pasinler	283	7.463	7
Narman	87	2.575	—
Toplam	873	37.777	65

1884 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Erzurum Merkez Sancak ve Erzurum Vilayeti'nde Yetiştirilen Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvanlar Şunlardı

Türler	Erzurum Merkez Sancak	Erzurum Vilayeti
İnek	44.600	202.632
Boğa	6.750	34.623
Öküz	41.730	203.928
Dana	34.400	112.763
Manda	11.864	96.226
Malak	4.150	15.515
Aygır	10.190	49.183
Kısrak	13.700	43.756
İğdiş	4.560	8.898
Tay	4.400	25.942
Katır	5.670	18.202
Eşek	11.200	71.880
Koç	39.675	219.143
Koyun	399.200	1.669.585
Kuzu	88.300	744.244
Teke	32.300	196.778
Keçi	165.069	698.481
Oğlak	60.300	311.649
Toplam	978.058	4.723.428

MADENLER: Cuinet'ye göre, XIX.yy'da Erzurum Vilayeti, kömür ve maden yatakları açısından Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarındaki en verimsiz vilayetlerinden biriydi. Bunun başlıca nedeni, maden araştırmalarının ve imtiyaz istemlerinin azlığıydı. Tek tük ortaya çıkan imtiyaz istemleri de, yerel otoritelerce desteklenmemekteydi.

Tortum Kazası ve çevresinde çıkan alçı ve kumtaşı, Erzurum Sancağı'ndaki yapılarda kullanılmaktaydı. Tortum'un Otha (Kirazlı) Köyü'nde bulunan siyah kehribar madeni, tesbih ve sigara ağızlığı yapımında kullanılmaktaydı. Erzurum Vilayeti'nde çok sayıda tuz yatakları da bulunmaktaydı.

TİCARET VE ULAŞIM: Birinci derecede önemli yolların kavşak noktasında bulunan Erzurum'un yüzyıllar boyu çok canlı bir ticaret yaşamı olmuştur. Yerleşim yerinin askeri açıdan korunmaya elverişli konumu da ticaret etkinliklerinin güven içinde sürdürülmesini sağlamıştır. Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen yolların Anadolu'ya açılan tek giriş kapısıydı. Ayrıca bir transit kenti olarak, İlk ve Orta çağlarda, İran, Hind ve Orta Asya mallarının Akdeniz'e ulaştırıldığı yol üzerinde, çok önemli bir konak yeriydi. İran, Doğu Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz'i birbirine bağlayan dört önemli yol; sırasıyla, Tiflis-Kars üzerinden gelen Kafkas Yolu, Tebriz-Bayezid'den geçen Kuzey İran Yolu, Sıvas üzerinden Diyarbekir, Irak, Suriye, Basra Körfezi ve Akdeniz kıyılarına giden yol ile Kop ve Zigana geçitleriyle Kuzey Anadolu Dağları'nı aşarak Trabzon'da Karadeniz'e bağlanan yollar, Erzurum'da birleşmekteydi. Erzurum,bu çağlarda,yalnızca birkonaklama yeri olarak kalmamış, İran ve Hindistan'dan gelen malların satıldığı canlı bir ticaret merkezi olmuştur.

Erzurum ticari etkinliklerinin gelişmesi,

Tablo 8
1884 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzurum Merkez Sancak'ta Taşınmaz Malların Dağılımı

	Erzurum	Pasinler	Hınıs	Tortum	Ova
Cami-Mescit	64	39	7	113	91
Tekke-Türbe	15	32	3	2	4
Rüştiye	1	1	1	—	—
İlkokul	160	30	25	104	31
Medrese	110	45	30	32	16
Kilise	4	22	18	7	41
Kışla	1	1	1	1	1
Hastane	1	—	—	—	—
Çeşme	217	45	173	41	137
Köprü	10	255	3	5	4
Han	26	63	3	8	27
Hamam	17	—	—	—	—
Meyhane	16	39	1	—	—
Değirmen	36	136	248	134	227
Kaplıca	—	7	3	—	8
Fırın	45	2	—	8	40

Tablo 9
1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzurum Merkez Sancak'ta Elde Edilen Yıllık Tarımsal Ürünler

Ürün	Miktar (Kile)*
Buğday	293.000
Arpa	3.275.000
Darı	1.200
Nohut	26.000
Patates	19.000
Ceviz	4.500
Bakla	2.800
Fasulye	126.700
Elma	24.800
Armut	19.500
Kiraz	5.000
Vişne	8.000
Dut	35.000
Ayva	4.000
Kavun-Karpuz	182.000
Üzüm	24.000
Soğan	171.700
Ketentohumu	24.800
Toplam	4.247.000

(*) Erzurum kilesi = 270 kıyye (Kıyye = Okka = 1.282 gr)

Tablo 10
1871 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre, Erzurum Vilayeti'nin Tüm Sancak ve Köylerinde Yıllık Tarımsal Üretim Miktarları

Ürün	Miktar (Kile)
Buğday	2.050.747
Arpa	12.728.300
Darı	467.720
Nohut	2.771
Çavdar	156.578
Patates	7.800
Ceviz	745.101
Badem	820
Fındık	1.150
Bakla	3.330
Fasulye	163.582
Zeytin	30.000
Elma	2.802.520
Armut	1.225.220
Kiraz	35.820
Vişne	36.400
Dut	1.270.190
Ayva	118.702
Kavun-Karpuz	3.172.800
Üzüm	1.720.700
Soğan	617.450
Tütün	150.540
Ketentohumu	68.053
Toplam	27.576.294

özellikle, XVII. yy'ın ikinci yarısına rastlamaktadır. Evliya Çelebi (1640-1641) anılarında, Erzurum'da, iki kat demir kaplı, ünlü Erzincan ve Gürcü Kale kapılarının ardında 1.700 hane olduğunu, kale dışında ise, 70 Müslüman ve 7 Ermeni mahallesi bulunduğunu kaydetmektedir. XVII. yy'ın sonlarında iyice büyüyen, zengin ve kalabalık bir kent olan Erzurum'un doğudan batıya 7 km'lik bir alana yayıldığı sanılmaktadır.

XIX. yy öncesinde, Erzurum'a İran'dan gelen kervanlar, denize ulaşmak için Halep'e giderken, 1836'da buharlı gemilerin Karadeniz'de işlemeye başlamasından sonra, Trabzon büyük önem kazandı. Örneğin, 1842'de, Tebriz'e gönderilmek üzere, Trabzon İskelesi'ne indirilen balya ve sandık sayısı 32.000'i bulmuştu. 1898'de yine, Trabzon İskelesi'ne boşaltılan malların toplam ağırlığı 5.000 tona yaklaşmaktaydı.

XIX. yy'ın sonlarında, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da yaptırdığı Culfa-Batum Demiryolu, Erzurum'un İran transit ticaretinden elde ettiği kazancı bir hayli sınırladı. XIX. yy boyunca 1827 ilk Rus işgali, 1859 ilkbaharındaki şiddetli deprem, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kentin kuşatılması ve savaş sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması uyarınca, 7 ay süreyle Rus işgaline bırakılması gibi art arda gelen yıkımlar, Erzurum'u büyük ölçüde sarstı. Türk halkın göç etmek zorunda kalması, kentin nüfusunu olağanüstü azaltırken, 1829 sonbaharında geri çekilen Rusların Erzurumlu Ermeniler'in büyük bölümünü birlikte götürmeleri, sanayi erbabının çok azalmasına ve yerel sanayinin hemen hemen sönmesine yol açtı. I. Dünya Savaşı'ndaki Rus işgali ve Ermeni çeteleriyle yapılan çatışmalar ise, Erzurum'u bir yıkıntıya döndürdü. Erzurum'un yeniden kalkınması ve eski transit kenti (Trabzon-Erzurum-İran) niteliğini kazanması, ancak demiryolunun 1939'da kente ulaşması ile gerçekleşecekti.

XIX. yy'da Erzurum Vilayeti'nde Müslüman halk, genellikle, ticarete pek yanaşmaz, topraklarını işlemeyi ya da hükümet dairesinde çalışmayı yeğlerdi. Ticaretle uğraşanlar Ermeniler ve Rum Ortodokslar'dı.

Collas'a göre, 1857'de Erzurum Vilayeti'nin toplam ticaret hacmi 89.880.000 frank idi. Bunun 49.884.000 frankını dışalım, 39.996.000 frankını da dışsatım oluşturmaktaydı. Erzurum önemli bir transit taşımacılığı merkezi olduğu için, toplam ticaret hacminin büyük bir bölümü transit malları ile karşılanıyordu. Collas, Erzurum'daki 89.880.000 franklık toplam ticaret hacminin yalnızca 8.260.000 frankının Erzurum'a ilişkin olduğunu kaydetmektedir.

Cuinet'ye göre, XIX. yy sonunda, Erzurum Vilayeti'nin dışalımında en önemli yeri 19.500.000 kuruş ile pamuklu kumaşlar almaktaydı. Bunu, sırasıyla, 7.750.000 kuruş ile yünlü kumaşlar, 6.000.000 kuruş ile işlenmiş ve işlenmemiş metal, 4.000.000 kuruş ile hayvan ürünleri ve 3.250.000 kuruş ile tütünizlemekteydi. Yine Cuinet'nin rakamları ile, Erzurum Vilayeti'nin dışsatımında ilk sıraları 13.000.000 kuruş ile hayvan ürünleri, 6.750.000 kuruş ile tahıl, 2.500.000 kuruş ile ham deri, 2.400.000 kuruş ile pamuklu ve yünlü kumaşlar ve 1.750.000 kuruş ile kürk almaktaydı.

Cuinet'ye Göre, XIX. yy'da Erzurum Vilayeti'nde Dışalım Malları Aşağıdaki Ürünlerden Oluşmaktaydı

Mallar	Değerleri
Pamuklu	19.500.000 Kuruş
Yünlü	7.750.000 "
İşlenmiş ve İşlenmemiş Metal	6.000.000 "
Hayvan	4.000.000 "
Tütün	3.250.000 "
Coloni	2.250.000 "
Demir, Bakır, Kumaş	2.500.000 "
İşlenmemiş Deri	2.000.000 "
İpekli	2.000.000 "
Kağıt	1.900.000 "
Petrol	1.700.000 "
Kuru Meyve	1.250.000 "
İran Halısı ve Malları	1.000.000 "
Saat ve Mücevher	600.000 "
Pirinç	750.000 "
Alkollü İçki	750.000 "
Cam Eşya ve Kristal	400.000 "
Baharat	800.000 "
Kunduracı Malzemesi	1.100.000 "
Çeşitli Mallar	500.000 "
Toplam	60.000.000 "

Tablo 11
1886-1890 Dönemi Ortalamasına Göre, Erzurum Merkez Sancak'ın Yıllık Tarımsal Üretimi

Ürünler	Miktar (Şinik Olarak)
Has Buğday	8.735.000
Sarıbaş	1.364.000
Arpa	6.861.000
Yulaf	675.000
Ketentohumu	35.000
Darı	43.000
Mercimek	2.600
Ceviz	120.000
Toplam	17.835.600
	(Okka Olarak)
Fasulye	930.000
Bakla	64.000
Tütün	1.100
Zeytin	20.000
Kavun-Karpuz	235.000
Soğan	750.000
Pirinç	50.000
Mısır	25.000
Fındık	2.000
Patates	15.000
Kiraz	260.000
Elma	100.000
Armut	90.000
Üzüm	250.000
Ayva	10.000
Dut	70.000
Şeftali	12.000
Kayısı	20.000
Erik	20.000
Ünnaf	2.200
Çiriş	20.000
Şalgam	260.000
Lahana	200.000
Toplam	3.406.300

Cuinet'ye göre, XIX. yy Sonunda, Erzurum Vilayeti'nin Dışsatım Malları Aşağıdaki Ürünlerden Oluşmaktaydı

Mallar	Değerleri
Hayvan	13.000.000 Kuruş
Tahıl	6.750.000 "
Kürk	1.750.000 "
Ham Deri	2.500.000 "
Pastırma	900.000 "
Pamuklu ve Yünlü	2.400.000 "
İşlenmiş ve İşlenmemiş Metal	1.100.000 "
Demir ve Bakır Kumaş	325.000 "
Çiriş	300.000 "
Ceviz	650.000 "
Çeşitli Mallar	325.000 "
Toplam	30.000.000 "

Yukarıda belirtilen malların ithal edildiği ülkeler şunlardı:

İngiltere	96.000 OL
Avusturya	72.000 "
Fransa	84.000 "
İran	68.000 "
Rusya	64.000 "
İsviçre	16.000 "
Öbürleri	43.800 "
Toplam	443.800 "

Yukarıda belirtilen malların ihraç edildiği başlıca ülkeler şunlardı:

Rusya	34.000 OL
Fransa	60.000 "
İngiltere	32.000 "
Avusturya	12.000 "
Öbürleri	6.000 "
Toplam	144.000 "

Türkiye'nin öbür illerine 131.000 OL'lik dışsatım yapan Erzurum buralardan 100.000 OL'lik de dışalım yapmaktaydı.

XIX. yy sonlarında Erzurum Vilayeti'nin dış ticaret hacmi 818.800 OL idi.

SANAYİ: XIX. yy'da Erzurum Vilayeti'nin ve özellikle Erzurum Kenti'nin en önemli sanayi kolu ateşli ve kesici silah yapımıydı. Bu silahlar, çok sayıda alıcı bulmakta ve Erzurum silah fabrikalarında yapılan çeşitli tür silahlar uluslararası sergilere gönderilmekteydi. 1867'de Paris, 1873'te Viyana ve 1876'da Philedelphia sergilerine gönderilen Erzurum yapımı silahlar, özellikle yatağanlar uluslararası jürilerden çeşitli ödüller kazandı.

XIX. yy sonlarında Erzurumlu silah yapımcıları, Henry-Martini, Winchester ve öbür Avrupa modellerinin, orjinallerinden hiçbir farkı olmayan taklitlerini yapıyorlardı. Ancak, bir süre sonra hükümet silah yapımını yasakladı.

XIX. yy'da Erzurum'da öbür önemli sanayi dalları bıçakçılık, kuyumculuk, kunduracılık, saraçlıktı. Bu sanayi kollarındaki üretim yalnızca yerel tüketimi karşılayacak düzeydeydi. Öte yandan yüzyılın başında ilkel yöntemlerle yapılan sepicilik ve kürkçülük, XIX. yy sonlarında belirgin bir gelişme gösterdi. XIX. yy sonlarında Erzurum'a yalnız çevre vilayetlerden değil, Rusya ve İran'dan da işlenmek üzere deri gönderilmekteydi. Bölgede yapılan kürkler genellikle çevre vilayetlere ve yabancı ülkelere yollanıyordu. Tercan, Ova, Hınıs, Tortum ve Keskin kazalarında yünlü ve pamuklu kumaş dokumacılığı, heybe, şal, cecik, halı, çorap, eldiven yapımı gelişmişti. Hınıs'ta ayrıca bir kumaş boyama işliği vardı.

EĞİTİM: XIX. yy'da Erzurum, eğitim açısından ileri bir vilayetti. XIX. yy sonlarında kentte sıbyan mektebi olarak adlandırılan 60 ilkokuldan başka 25 tane medrese vardı. 1900 tarihli Maarif Salnamesi'nde Erzurum Vilayeti'ndeki medreselerin adları ve her birinin öğrenci sayısı şöyle belirtilmiştir:

Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Lalapaşa Medresesi	14
Karakilise "	15
Ahmediye "	19
Caferzade "	30
Çukur Medrese	9
Zeynel Dairesi "	31
Köseömerağa "	25
Eminkurbu "	25
Esadpaşa "	17
Yeğenağa "	7
Fevziye "	24
Namrevanlı "	51
Caferiye "	10

1871 Erzurum Salnamesi'nde belirtildiğine göre, kentte 3 orta öğrenim kurumu vardı. Bu okullar şunlardı: Rüştiye mektebi (168 öğrenci), idadi mektebi, sanayi mektebi (48 öğrenci).

1886 Erzurum Salnamesi'ne göre ise, Erzurum'da bulunan 4 sınıflı Askeri Rüştiye'de 178 öğrenci, 3 sınıflı Askeri İdadi'de 80 öğrenci vardı. Kız ilkokulunda 55, erkek ilkokulunda 100, rüştiyeye bağlı bir başka erkek ilkokulunda ise 150 öğrenci okumaktaydı. Rüştiyede 200, öğretmen okulunda 80 öğrenci vardı. 1886 Erzurum Salnamesi'nin verilerine göre kentte, 1 sivil rüştiye, biri kız öğrencilerin olan 3 iptidaiye ile 110 medrese ve sıbyan mektebi vardı.

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonunda, Erzurum Merkez Sancak'taki toplam 385 Müslüman okulunda, 1.403 öğrenci, toplam 26 Ermeni Gregoryen okulunda ise 1.855 öğrenci okumaktaydı. Cuinet'nin Ermeni Gregoryen okulu olarak saydığı Erzurum kentindeki 17 okuldan biri Protestan Ermenileri'ndi ve 50 öğrencisi vardı. Erzurum'daki Ermeni Katolik okulları ise, Fransız "Freres de la Doctrine Cheritienne" ve "Soeurs de Saint Joseph" diye adlandırılan papaz ve rahibelerin yönetimindeydi. Rum Ortodokslar'ın 1 okulu ve 80 öğrencisi, Katolikler'in ise 14 okulu ve 330 öğrencisi vardı.

XIX. yy'da Erzurum'da orta dereceli okulların ders programı Arapça, Fransızca, Türkçe, dinbilgisi, kozmografya, trigonometri, cebir, geometri, fizik, yazı, ekonomi, tarih, coğrafyadan oluşmaktaydı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA ERZURUM

Türkiye genelinde Milli Mücadele Dönemi, 1919-1922 yıllarını kapsar. Ancak, Erzurum'un Milli Mücadele Dönemi, yabancı işgaline karşı direnme anlamında, daha önceki yıllardan başlar. Erzurum, 1916'da uğradığı Rus işgalinden 1918'de kurtulmuş ve Milli Mücadele Dönemi'nde çok önemli bir rol üstlenmiştir. Bu nedenle, bu bölümde

XIX.yy'dan Meşrutiyet'e Değin Erzurum Valileri

1800	Battal Hüseyin Paşa
1801	Müftüzade Hacı Abdurrahman Paşa
1802	Alaaddin Paşa
1803	Gürcü Osman Paşa
1804	Battal Hüseyin Paşazade Mahmud Tayyar Paşa
1804	Alaaddin Paşa
1805	Sabık Sadrazam Hacı Ziya Paşa
1805	Hakkı Paşa
1807	Kemahlı Hacı Osman Paşa
1808	Bosnalı Abdi Paşa
1809	Ahıskalı Şerif Paşa
1809	Halil Hamid Paşa
1809	Mehmed Behram Paşa
1810	Halepli İbrahim Paşa
1811	Erzurumlu Mehmed Emin Paşa
1814	Baba Pehlivan İbrahim Paşa
1816	Cebbarzade Mehmed Celaleddin Paşa
1817	İpsalalı Mehmed Paşa
1818	Hafız Ali Paşa
1819	Husrev Paşa
1821	Emin Rauf Paşa
1824	Mehmed Sait Galip Paşa
1828	Çeçenzade Hacı Hasan Paşa
1829	Salih Paşa
1830	Şefik Ali Paşa
1830	Esad Muhlis Paşa
1836	Osman Nuri Paşa
1839	Hacı Halil Kamili Paşa
1845	Sami Bekir Paşa
1845	Esad Muhlis Paşa
1846	Süleyman Bahri Paşa
1847	Hakkı Paşazade Ahmed İzzet Paşa
1847	Hamdi Paşa
1850	Mazhar Paşa
1851	Zarif Mustafa Paşa
1852	Feyzullah Paşa
1853	Balaslı İsmail Paşa
1854	Esbak Van Valisi Mehmed Reşit Paşa
1855	Salih Vecihi Paşa
1856	Arif Paşa
1859	Osman Paşazade İbrahim Ethem Paşa
1860	Hayreddin Paşa
1862	Arnavut Vezir İsmail Paşa
1865	Mehmed Emin Muhlis Paşa
1866	Mehmed Reşit Paşa
1867	Yemen Valisi Vazir Hacı Ahmed Paşa
1868	Trabzonlu Müşir Hakkı paşa
1869	Müşir Mustafa Paşa
1871	Rumeli Beylerbeyi Ali Paşa
1871	Müşir Abdi Paşa
1871	Müşir Samih Paşa
1873	Müşir Mustafa Paşa
1874	Müşir Ahmed Muhtar Paşa
1875	Vezir Mehmed Reşit Paşa
1875	Müşir Samih Paşa
1876	Müşir İsmail Hakkı Paşa
1878	Müşir Mustafa Paşa
1888	Müşir Samih Paşa
1890	Hasan Hayri Paşa
1892	Rumeli Beylerbeyi Mehmed Haydar Paşa
1893	Ali Yaver Paşa
1896	Şerif Mehmed Rauf Paşa
1902	Mustafa Nazım Bey
1906	Ata Bey
1907	Nuri Bey
1908	Abdülvehap Paşa

Erzurum, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Erzurum" genel başlığı altında incelenecektir.

1914-1915'TE ERZURUM'DA DURUM: Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Erzurum, üç sancaklı (Merkez, Erzincan, Bayezid) büyük bir sınır vilayetiydi. 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında Elviye-i Selâse adı verilen Kars, Ardahan ve Batum'la birlikte Rus işgaline uğramıştı. Birinci Dünya Savaşı'na girilirken, bugün Erzurum'un ilçesi olan Oltu da Rus işgali altındaydı. Sık sık Rus tehdidiyle karşılaşan Erzurum, önemli bir askeri yığınak merkeziydi. Daha sonraki savaş yıllarında, Rus Kafkas Ordusu ile çarpışacak olan 3. Ordu'nun karargâhı da burudaydı.

Erzurum, o dönemde, ayrılıkçı Ermeni etkinliklerinin odak noktalarından biriydi. Bu etkinliklerin başlangıç tarihi, XIX. yy'ın son çeyreğine değin uzanır. Avrupa'da güçlenen milliyetçilik akımından Ermeniler de büyük ölçüde etkilenmiş, Osmanlılar'ın Rusya'ya yenilgisiyle sonuçlanan 1877-1878 Savaşı'nın (Doksanüç Harbi) ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması sırasında birtakım girişimlerde bulunmuşlardı. İstanbul'daki Ermeni Patriği Nersis Varcabetyan, Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikola'ya başvurarak, Andolu'nun doğusunda Rusya'nın koruması altında bir Ermeni Devleti kurulması için Osmanlılar'a baskı yapılmasını istemişti. Aynı yıl toplanan Berlin Konferansı'na da bir bildirge vererek, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Elaziz ve Sıvas'ta bir Ermeni Devleti kurulması için çağrıda bulunmuştu. Berlin Konferansı "Ermeni Vilayetleri" olarak tanımladığı bu yörelerde reform yapılması isteğini içeren bir karar alınca, sorun giderek önem kazanmıştı. Çalışmalarını büyük ölçüde açık yürüten Taşnak ve Hınçak adlı örgütler bu arada kitle eylemleri düzenliyor, bazen de şiddete başvuruyordu. Böylece, bir bölüm ayrılıkçı Ermeni, sorunu canlı tutmayı başardı; İngiltere ve Rusya gibi büyük devletlerin de önayak olmasıyla, 1914'te yeni bir evreye girildi. Bu yılın 8 Şubatı'nda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan bir "Islahat Projesi" uyarınca, Erzurum, Van, Bitlis, Elaziz, Sıvas ve Diyarbekir vilayetleri (Vilayât-ı Sitte) iki müfettişlik bölgesine ayrıldı. Buralara, biri Norveçli, öbürü Hollandalı iki genel müfettiş atandı. Ayrıca, yöredeki Ortodokslar'ın çıkarlarının genel gözetimi Ruslar'a bırakıldı. Osmanlı Devleti'nin Ağustos 1914'te ilan ettiği seferberliğe değin, ancak 6 aylık bir süre için uygulanabilen bu proje, ayrılıkçı Ermeniler'in çalışma alanını oldukça genişletmişti. Bu çalışmaların en etkin biçimde yürütüldüğü yörelerden biri de Erzurum'du. Örneğin, Taşnak Ermeni Örgütü, savaş öncesindeki son kongresini Haziran 1914'te Erzurum'da toplamıştı.

Gerek Ruslar'ın, gerek ayrılıkçı Ermeniler'in Erzurum'a böylesine büyük önem vermeleri, özellikle kentin stratejik konumundan kaynaklanıyordu. Ayrıca, İpek Yolu'nun canlılığını sürdürdüğü dönemde büyük bir ticaret merkezi olan Erzurum, aradan geçen yüzyıllara karşın bu özelliğini bir ölçüde korumuştu. Oldukça verimli ve geniş olan ekili toprakların çok büyük bir bölümü tahıl üretimine ayrılmıştı. Ticaret, büyük ölçüde (toplam 750.000 nüfusun % 15'ini oluşturan) Ermeniler'in elindeydi.

28 Temmuz 1914'te, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'a savaş açmasıyla başlayan Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Erzurum'da genel görünüm böyleydi.

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti 1 Kasım 1914'te de, ittifak antlaşmasıyla bağlı olduğu Almanya'nın düzenlediği bir oldubitti yle savaşa girdi. Aynı gün, Rus Kafkas Ordusu doğu sınırlarını aşarak Osmanlı topraklarına girdi. Elviye-i Selâse'yi kurtarmak için bir süredir hazırlık yapan Osmanlı ordusu da, 7 Kasım'da karşı saldırıya geçti. Azapköy ve Köprüköy savaşlarıyla geçici bazı başarılar kazandı. Ruslar, 25 yıldır ellerinde tuttukları Oltu, Artvin ve Ardahan'dan çekilmek zorunda kaldılar. Ancak, Enver Paşa'nın 22 Aralık 1914'te başlattığı Sarıkamış Harekâtı, Osmanlı ordusunun Doğu Cephesi savaşlarında bir dönüm noktası oldu. Ağır kış koşulları ve ikmal yetersizliği nedeniyle, üç kolordudan oluşan Osmanlı ordusu, daha savaşa girmeden Allahüekber Dağları'nda 70.000'in üzerinde asker yitirdi. Bu durumu değerlendiren Rus Kafkas Ordusu, 1915 ilkbaharında yeniden saldırıya geçerek, birkaç ay önce yitirdiği yerleri geri aldığı gibi, Artvin'den Van'a uzanan geniş bir cepheye yayıldı.

Sarıkamış Harekâtı sırasında ve sonrasında, özellikle Van ve Erzurum'daki ayrılıkçı Ermeniler'in Rus saldırısını kolaylaştırıcı bir tutum içinde oldukları görüldü. Bunlardan büyük bir bölümü, Rus Kafkas Ordusu'nda kurulan Ermeni taburlarına katılmak üzere topluca sınırı geçti. Bu gelişmeler, Mayıs 1915'te "Ermeni Tehciri"ne yol açtı. Dönemin Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın buyruğu üzerine, Vilayât-ı Sitte adı verilen yöredeki Ermeni nüfus, kısa bir süre içinde, Suriye ve benzeri güney bölgelere göç ettirildi. Tehcir olayı öbür doğu vilayetlerinde olduğu gibi, Erzurum'da da derin izler bıraktı.

Ruslar, 1915 kışında giriştikleri harekâtı, aynı yılın yaz ve sonbaharında da sürdürmek için hazırlık yaptılar. Ancak, Almanya'nın Rus Cephesi'nde oldukça etkili bir yıpratma savaşına girmiş olması, Rus Genelkurmayı'nın dikkatini o cepheye çekti. Bu nedenle, 1916 başlarına değin Kafkas Cephesi'nde önemli bir çatışma olmadı.

RUSLAR'IN 1916 KIŞ SALDIRISI VE ERZURUM'UN İŞGALİ: 1915'te Anadolu topraklarında en yoğun çarpışmaların geçtiği yerlerden biri Çanakkale Cephesi idi. İtilaf güçleri uzun çatışmalara karşın, başarı elde edemeyeceklerini anlayınca, saldırıyı durdurma kararı aldılar ve Aralık 1915'te Çanakkale'yi boşalttılar. Böylece Çanakkale Cephesi'nden çekilerek, Tekirdağ'da 2. Ordu adı altında birleştirilen üç kolordunun Kafkas Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırıldı. Ancak Ruslar, bu hazırlığı önceden görerek, 2. Ordu daha Doğu Cephesi'ne varmadan güçlü bir saldırı başlattılar. 11 Ocak 1916'da Köprüköy yakınlarında başlayan toplu Rus saldırısı sonucunda, 3. Ordu'ya bağlı güçler mevzilerinde tutunamayarak Erzurum önlerine dek çekildiler. Ruslar, 19 Ocak'ta Hasankale'ye Oltu-Narman ve Tortum çatışmalarından sonra da, 21 Ocak'ta Tortum'a girdiler. 26 Ocak'ta Hınıs düştü. Ocak sonundan şubat ortalarına

1877 Meclis-i Meb'usanı'nda Erzurum Milletvekilleri

Dursunoğulları'ndan Şeref Bey oğlu Ahmed Muhtar Efendi, Hallacyan Efendi, Tamiyel Karacıyan Efendi, Erzincan'dan Hacı Rauf Bey.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Erzurum Milletvekilleri

Milletvekilleri	Bağlı Oldukları Siyasal Grup	Milletvekili Seçildikleri Dönem
Hacı Lütfullah Efendi	Bağımsız	Nisan 1912-Ağustos 1912
Osip Mededyan Efendi	Bağımsız	1914-1918
Karakin Pastırmacıyan Efendi	Bağımsız	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
Raif (Dinç) Efendi	İttihat ve Terakki	Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Vartkes (Serengülyan) Efendi	Bağımsız	1908-1912
		Nisan 1912-Ağustos 1912
Seyfullah Efendi	Bağımsız	1908-1912
		1914-1918
Şaban Efendi	Bağımsız	Nisan 1912-Ağustos 1912
Şevket Bey	Bağımsız	1908-1912
Hüseyin Tosun Bey	Bağımsız	Nisan 1912-Ağustos 1912
		1914-1918
Hafiz Ahmed Ziya Bey	Bağımsız	1908-1912
		1914-1918

değin Rus saldırılarında bir duraklama oldu. Kafkas Orduları Komutanı Nikola, kış koşullarının gitgide ağırlaşması nedeniyle, saldırının sona erdirilmesini savunurken, Kurmay Başkanı General Yudeniç, Osmanlı 2. Ordusu yetişmeden Erzurum'un da ele geçirilmesinde diretiyordu. Sonunda Yudeniç düşüncelerini Rus Genelkurmayı'na benimsetti ve 12 Şubat'ta Rus saldırısı yeniden başladı. Yudeniç, 4. Avcı Tümeni'ni, Çobandede ve Dolangeç tabyalarından koruyarak, Kargapazarı Dağı'ndan geçirdi. Ardından da 39. Rus Tümeni, ağır topların desteğinde Dolangeç tabyalarına girdi. Rus birlikleri, saldırının ilk günü güçlü bir direnişle karşılaştı ve Erzurum Kalesi önünde durmak zorunda kaldı. Ancak, Türkistan Kolordusu'nun da desteğini alan Yudeniç, kuşatmayı sürdürdü. İki gün süren çatışmalar sonunda, son direniş birliği olan 10. Osmanlı Kolordusu, 14 Şubat akşamı Erzurum Ovası'na doğru çekilmeye başladı. 5 tümene yakın bir güçle sarıldığını gören 3. Ordu Komutanı Mahmud Kâmil Paşa, yapacak başka bir şey olmadığı sonucuna vararak, 15 Şubat'ta çekilme buyruğu verdi. 16 Şubat'ta da Ruslar Erzurum'a girdiler. Rus saldırısı daha sonra da sürdü. Osmanlı Ordusunu izleyen 1. Rus Kolordusu Tercan'ın doğusuna, 2 Rus Kolordusu da İspir'in batısına doğru ilerledi. 12 Mart'ta Tercan, Ruslar'ın eline geçti. Mahmud Kâmil Paşa'nın istifasıyla Vehip Paşa'nın komutasına geçen 3. Ordu ise, karargâhını Erzincan'a taşıdı. İttihat ve Terakki Hükümeti, Erzurum'un düşüşünü uzun süre halka açıklamadı. Hatta, o sırada ordu müfettişi olarak Türkiye'de bulunan Liman Von Sanders'in anlattıklarına bakılırsa, padişahın dahi, Erzurum'un işgalinden birkaç ay haberi olmadı.

İŞGAL ALTINDA ERZURUM, SOVYET DEVRİMİ VE KURTULUŞ: İşgalden sonra Ruslar girdikleri her yörede olduğu gibi, Erzurum'da da yoğun bir "Ruslaştırma" siyaseti izlediler. İşgal öncesindeki "Doğu Anadolu Ermeniler'indir" propagandasını bıraktılar Buralara artık kendi nüfuz bölgeleri gözüyle bakıyorlardı. Nitekim, 26 Nisan 1916'da Petrograd'da (Leningrad) Fransız Dışişleri Bakanı Picot ile Rus Dışişleri Bakanı Sazanof arasında yapılan antlaşmada Ermeni Devleti'nden hiç söz edilmemekte, Trabzon'un batısından güneye doğru uzanan ve Kayseri-Sıvas-Mersin çizgisini izleyen yerlerin doğusu Rusya'ya bırakılmaktaydı.

Erzurum işgalinin birinci yılı dolarken, Rus işgal yönetiminde gözle görülür bir gevşeme oldu. Şubat 1917'de çarlık rejimi yıkılmış, Rusya'da geçici bir hükümet kurulmuştu. Sosyalist Dervimci Parti'nin ve liberal burjuvazinin ağırlıkta olduğu yeni hükümetin savaşı sürdürme eğiliminde olmasına karşın, hızla güç kazanan Bolşevik Partisi savaşın bir an önce sona erdirilmesi için propaganda yapıyordu. Bolşevik Partisi'nin Rus Kafkas Ordusu içinde önemli bir ağırlığı vardı. Rusya'nın en çok asker yitirdiği savaş alanlarından biri olan Kafkas Cephesi'ndeki "Savaşa Hayır" propagandası, büyük ölçüde destekleniyordu. Nitekim, ordunun başına önce Yudeniç, daha sonra da Perjevalski getirilmiş, ancak güçlü bir cephe saldırısını olanaklı kılacak düzen yine de sağlanamamıştı. Nisan ayında, Kafkas Ordusu'ndaki savaş aleyhtarlığı iyice belirginleşti. Askerler bağımsız olarak örgütlenmeye, komutanlarını dinlememeye, hatta yer yer üstlerine saldırmaya başladılar. Rus ordusunun içine düştüğü bu kargaşadan ayrılıkçı Ermeni grupları yararlandılar. Merkezi yönetimin, denetimi tümüyle yitirmesini fırsat bilen ayrılıkçı Ermeniler, Azerbaycan'da hızla örgütlenmeye ve Doğu Anadolu'da köylere baskınlar düzenlemeye başladılar. Başlarında Antranik adında bir Ermeni bulunan ayrılıkçılar, özellikle, Erzurum ve çevresinde yoğun bir terör havası estirdiler. Bunların yerli Müslüman halkı yıldırma ve göçe zorlama çabaları, 1918 başlarına değin sürdü. Bu sırada Rusya'da 1917 Devrimi olmuş ve Bolşevik Partisi iktidarı ele geçirmişti. Bolşevikler'in dış politikada attıkları ilk adım savaştan tek yanlı olarak çekilmek ve barış görüşmelerine girişmek oldu. 18 Aralık 1917'de Erzincan'da yapılan bir ateşkes antlaşmasından sonra Rus orduları cepheden çekilmeye başladı. Ruslar'ın yerini almaya hazırlanan ayrılıkçı Ermeniler'in üzerine yürüyen Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki I. Kafkas Kolordusu, önce Erzincan'a, 12 Mart'ta da Erzurum'a girdi. Bu sırada, kalıcı bir barışı amaçlayan görüşmeler de sonuçlanmış, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması gereğince, 1914 Osmanlı-Rus sınırı esas kabul edilmişti. Kars, Batum ve Ardahan'ın ise, yapılacak bir halk oylaması ile Osmanlı Devleti'ne verilmesi, ilke olarak benimsenmişti. Yöredeki bazı Ermeniler bu ilkeye karşı çıkınca, zaten Ezurum'a kadar gelmiş olan I. Kafkas Kolordusu harekâtını sürdürdü ve 25 Mart'ta, bugün Erzurum sınırları içinde yer alan Oltu ve Narman'a girdi.

MONDROS MÜTAREKESİ GÜNLERİNDE ERZURUM: Eylül 1918 sonlarında kuzeydoğuda Bakü, doğuda Tebriz'e dek ilerleyen Osmanlı Kafkas kolorduları, aynı yılın kasım başında işgal ettikleri bütün toprakları boşaltma buyruğu aldılar: Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmış, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi uyarınca, Osmanlı ordusunun, iç güvenlik gereksinmesini karşılayacak birlikler dışında, terhis edilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca mütarekenin 7. maddesi, İtilaf Devletleri'nin, güvenliği sağlama gerekçesiyle stratejik bölgeleri işgal etmelerine; 24. maddesi ise, herhangi bir kargaşalık anında Vilayât-i Sitte'ye (Elaziz, Diyarbekir, Van, Bitlis, Erzurum ve Sıvas vilayetlerine) asker göndermelerine olanak tanıyordu.

Söz konusu 24. madde, İtilaf Devletleri'nin öteden beri yürüttükleri Osmanlı Devleti'ni parçalama çabalarının yeni bir evresini başlatıyordu. Siyasal çerçevesi, ABD Başkanı Wilson'un 14 Nokta Bildirisi'yle çizilen plana göre, İtilaf Devletleri, önce ayrılıkçı öğeleri kullanıp bölgede kargaşalık çıkaracak, sonra da burayı işgal ederek, mandater bir Ermeni Devleti'nin kurulması için elverişli ortamı hazırlayacaktı. Bu gelişmeler üzerine, İstanbul Hükümeti, Doğu Anadolu'da bu tür karışıklıkları önleyecek güçlü bir askeri birlik oluşturdu. Suriye Cephesi'nde dağıtılan 2. Ordu'nun 15. Kolordu'su, karargâh Erzurum olacak biçimde bölgeye yerleştirildi ve başına da Kafkas Harekâtı sırasında büyük saygınlık kazanan Kâzım Karabekir getirildi. Kolordunun Horasan, Hasankale, Tortum ve Van'da üslenen 4 tümeni ve 20.000 askere yaklaşan bir gücü vardı.

Mondros Mütarekesi, güvenlik gerekçesiyle bile olsa, 1914 Osmanlı-Rus sınırının ötesinde hiçbir Osmanlı askeri bulundurulmamasını kararlaştırdığından, Kâzım Karabekir'ce ele geçirilmesine karşın, Oltu 7 ay sonra yeniden Osmanlı sınırlarının dışında kaldı.

ERZURUM'DA KURULAN DİRENİŞ ÖRGÜTLERİ: Mondros Mütarekesi'nden sonra, direniş örgütlerinin kurulmasına yönelik ilk çalışmalar, Batum-Kars-Ardahan yöresinde başladı. Mütareke uyarınca Osmanlı askerleri bölgeden çekilince, Elviye-i Selase, bir süre yönetimsiz kalmıştı. Bunun üzerine yöre halkı, kendiliğinden Milli Şuralar (Ulusal Meclisler) ve silahlı güçler oluşturmaya başladı. Bunların başlıcası, Kasım 1918'de kurulan Kars İslam Şurası Hükümeti idi. Aralık 1918'de Milli İslam Şurası, Ocak 1919'da da Güneybatı Geçici Kafkas Hükümeti adını alan bu örgüt, bütün bölgenin yönetimini üstlenmişti. O sırada Elviye-i Selase sınırları içinde yer alan Oltu da bu yönetime bağlandı.

Oltu delegelerinden Hüseyin (Köycü) Bey meclis yönetim kurulu başkanı olarak Güneybatı Geçici Kafkas Hükümeti'nde görev aldı. Bir Oltulu olan Sami Bey de Dışişleri Bakanlığı başkatibiydi. Önceleri bu hükümeti onaylar görünen İngiliz işgal yönetiminin, 13 Nisan 1919'da hükümeti dağıtmasından sonra, Oltu'da bağımsız bir örgütlenmeye gidildi, Yeni kurulan yönetimin, adı, Oltu Şura Hükümeti idi. Oltu'nun Osmanlı topraklarına katılmasını amaçlayan "Oltu İslam Terakki Komitesi" adlı örgütle organik bir birlik içinde olan Oltu Şura Hükümeti, on üç ay kadar varlığını sürdürdükten sonra, 17 Mayıs 1920'de dağılarak TBMM Hükümeti'ne katıldı. 28 Haziran 1920'de Binbaşı Atıf Bey komutasındaki bir taburun Oltu'ya girmesiyle, Oltu Şura Hükümeti'nin Türkiye'ye katılma kararı askeri bir harekâtla pekiştirilmiş oldu.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, olabilecek bir İtilaf işgaline karşı, Erzurum merkezinde de direniş ve örgütlenme çabalarına girişildi. Erzurumlu aydınlardan Süleyman Necati Bey'in önayak olmasıyla kurulan ilk örgütün adı "İstihlas-ı Vatan" (Vatanın Kurtuluşu) idi. Örgütün merkez kadrosunda Süleyman Necati Bey'in yanı sıra emekli Binbaşı İdris Bey ve Alay Müftüsü Nusret Efendi vardı. İdris Bey'le Nusret Efendi kısa bir süre sonra Erzurum'dan ayrılınca, örgüt, varlığını sürdüremez duruma geldi ve dağıldı. Sonraları, Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin yanı sıra, bu örgütü yeniden canlandırma girişimleri olduysa da bir süre sonra bundan da vazgeçildi.

Doğu Anadolu'da ulusal örgütlenme doğrultusunda en önemli adım, yukarıda da sözü edilen Vilayât-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'nin açılmasıyla atıldı. Bu örgütün merkezi İstanbul'daydı ve mütarekeden hemen sonra, yazar Süleyman Nazif'in öncülüğünde kurulmuştu. Örgütün Erzurum Şubesi ise, İstanbul'dan görevlendirilen

Cevad (Dursunoğlu) Bey'in öncülüğünde, 10 Mart 1919'da kuruldu. Örgütün önde gelen öbür yöneticileri öğretmen Süleyman Necati Bey ve avukat Hüseyin Avni (Ulaş) Bey idi. Süleyman Necati Bey'in sahibi olduğu ve Milli Mücadele yanlısı **Albayrak gazetesi** de örgütün resmi yayın organıydı.

19 Mayıs 1919'da Ordu Müfettişi unvanıyla Samsun'a gelen Mustafa Kemal, Amasya'ya geçip **"Ulusal bir kongre** toplaması" çağrısını içeren Amasya Bildirisi'ni yayınladıktan sonra, 3 Temmuz'da Sıvas yoluyla Erzurum'a geldi. Ilıca'da Kâzım Karabekir, eski Vali Münir Bey ve Mazhar Müfit Bey gibi etkin kişilerce karşılanan Mustafa Kemal, 5 Temmuz'da gizli bir toplantı düzenledi. Toplantıda, ülkenin içinde bulunduğu durum ve izlenilmesi gereken yol konusunda düşüncelerini açıklayarak, silahlı direnişten başka bir çözüm yolu bulunmadığını belirtti.

O sırada İstanbul Hükümeti ile Mustafa Kemal arasındaki bağlar kopmak üzereydi. Mustafa Kemal'in Anadolu'da giriştiği örgütlenme çabaları ve yayınladığı "Amasya Bildirisi" İstanbul'da büyük tepki yaratmıştı. Nitekim, **haziran** sonunda İstanbul Hükümeti Mustafa Kemal'in görevine son verdi. Durumla ilgili buyruk 8 Temmuz'da Erzurum'a geldi. Atatürk, **Söylev'de** o günü şöyle anar:

"Harbiye Nazırlığı, 'İstanbul'a gel' diyordu. **Padişah**, 'Önce hava değişimi al, Anadolu'da bir yerde otur; ama bir işe karışma' diye başladı. Sonunda, ikisi **birlikte**, 'İlle gelmelisin' dedi. 'Gelemem' dedim. En sonra, 8/9 Temmuz gecesi, **sarayla** açılan bir telgraf başı konuşması sırasında perde kapandı ve 8 Haziran'dan 8 Temmuz'a değin bir ay süren oyun son buldu. **İstanbul**, o dakikada benim resmi görevime son vermiş oldu; ben de o dakikada, 8/9 Temmuz 1919 gecesi saat **10,50**, sonra da Harbiye Nazırlığı'na saat **11,00**, sonra da **padişaha**, görevimle birlikte askerlik mesleğinden çekildiğimi bildiren telleri çekmiş oldum.

Durumu, ordulara ve ulusa kendim bildirdim. **O günden** sonra resmi görev ve yetkiden ayrılmış olarak, yalnız ulusun sevgisine, cömertliğine ve yiğitliğine güvenerek ve onun bitmez uyarıcı ve yaratıcı kaynağından aydınlanıp güçlenerek vicdanımızın gösterdiği yolda görevimizi yapmaya **devam ettik."**

İstanbul'un tam önemli girişimler öncesinde Mustafa Kemal'i görevden alması, Erzurum'da sarsıntı yarattı. Ama, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir, olayın hemen ardından bağlılığını belirtince, Mustafa Kemal gücünü büyük ölçüde korumuş oldu. Bu olay, **her şeye** karşın, direniş örgütlenmesine ilişkin çabaların hızlanmasına yol açtı. İstanbul'un, Mustafa Kemal'e ilişkin buyruğu, bütün Anadolu'ya ulaşmadan önce, örgütlenmede ileri bir noktaya varmak gerekiyordu.

ERZURUM KONGRESİ: Vilayât-i Şarkiye Müdafaa-i **Hukuk-ı** Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, 17 Haziran 1919'da Vilayet Kongresini yapmış ve burada, bölge çapında genel bir kongre toplamanın zorunlu olduğu kararına varmıştı. 10 Temmuz'da toplanması öngörülen ama, çoğunluk olmadığı için daha sonraya ertelenen bu kongreye, Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nden de delege istenmişti.

Mustafa Kemal, 8 Temmuz'da askeri görevlerinden çekilince, örgüt, İstanbul'a bir yanıt olarak, Mustafa Kemal'i Erzurum şube başkanlığına, Hüseyin Rauf Bey'i de ikinci başkanlığa getirdi. Örgütün İstanbul'daki merkezine bir de tel çekilerek, Mustafa Kemal'e kongrede genel merkez adına konuşma yapma yetkisi verilmesi istendi.

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz 1919'da Erzurum, Sıvas, Bitlis, Van ve Trabzon'dan gelen 56 delegenin katılmasıyla toplandı. Mustafa Kemal ile Hüseyin Rauf Bey, istifa eden iki delegenin yerine seçilerek konrgeye katıldılar. Milli Mücadele'nin temel taşlarından biri olan ve çalışmalarını 7 Ağustos'a değin sürdüren Erzurum Kongresi, özetle şu kararları aldı:

1) Bağımsızlık, ancak, ulusal güçleri harekete geçirerek ve ulusal iradeyi egemen kılarak sağlanabilir. İstanbul hükümetleri de "Ulusal İrade" nin denetimine bağlanmalı, bu amaçla, Meclis-i **Meb'usan** bir an önce toplanmalıdır.

2) Asıl amaç, 30 Ekim 1919'da imzalanan Mondros **Ateşkes Antlaşması'ndaki** sınırlar içinde, vatanın bütünlüğünü sağlamaktır (Misak-ı Milli).

3) Ulusal hakları savunmak için kurulan örgütler tek bir düzen altında ve aynı amacı gerçekleştirmek için işbirliği içinde çalışmalıdır (Vilayât-i Şarkiye Müdafaa-i **Hukuk-ı** Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, bu madde ile İstanbul'daki genel merkezden bağımsız bir örgüt durumuna getiriliyordu).

4) İtilaf Devletleri'nin Doğu Anadolu'yu ülke bütününden ayırmak amacıyla işgale kalkışmaları ve İstanbul hükümetlerinin de buna direnememeleri halinde, Doğu Anadolu'da hemen geçici bir yönetim oluşturulacaktır.

5) Hıristiyanlar'a, siyasal egemenliği ve toplumsal dengeyi bozacak biçimde yeni ayrıcalıklar tanınması kabul edilmeyecektir.

Kongreye Erzurum'dan katılan delegeler şunlardı: Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Raif Efendi (Merkez İlçe), Celâl Bey (Hınıs), Cemal Bey (İspir), Sait Bey (Narman), Cevat Bey, Battal Bey (Pasinler) ve Kâzım Bey (Tortum). Bugün Erzurum il sınırları dışında kalan Erzincan, Karaköse, Bayezid gibi il ve ilçelerden gelen 14 delege de kongreye yine Erzurum adına katıldılar.

Kongre çalışmalarının sonunda, Heyet-i Temsiliye adı altında bir yürütme organı seçildi. Dokuz kişiden oluşan Heyet-i Temsiliye'de şu adlar yer alıyordu: Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey, İzzet Bey, Raif Efendi, Servet Bey, Şeyh Fevzi Efendi, Bekir Sami Bey, Sadullah Efendi ve Hacı Musa Bey.

İstanbul Hükümeti, Erzurum Kongresi ile ilgili gelişmeleri ancak kongre başladıktan sonra öğrenebildi. Dönemin sadrazamı Damat Ferit Paşa, o sırada Barış **Konferansı** çalışmaları için Paris'te bulunuyordu. Dönüşünde kongre çalışmaları konusunda bilgi **edindi ve** Erzurum Kongresi'ne öncülük eden Mustafa Kemal'in hemen yakalanmasını istedi. Bu amaçla, Erzurum **Vali Vekili** Kadı Hurşit Bey'e ve 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'e telgraflar çekildi. Ancak, her ikisi de Milli Mücadele yanlısı oldukları için İstanbul'un bu buyruğuna aldırış etmediler ve sert karşılıklar vererek bu isteği geri çevirdiler. **Kâzım** Karabekir 5 Ağustos 1919'da İstanbul'a çektiği telgrafta, Erzurum Kongresi'nin kimsenin etkisi olmadan, tümüyle halkın isteği üzerine toplandığını, kongre ile ilgili çalışmaların daha Mustafa Kemal İstanbul'dayken başlatıldığını belirtti. Mustafa Kemal ve Hüseyin Rauf Bey'in tutuklanmasına ilişkin buyrukların halk üzerinde hiç de olumlu bir etki yaratmadığına dikkati çeken Karabekir, "silahlı bir direniş" önlenmek isteniyorsa, yapılacak şeyin bir an önce "ulusal meclis"i toplamak olduğunu bildirdi.

Erzurum Kongresi'ne merkezden katılan delegelerle Trabzon ve Giresun'dan gelen delegeler arasında, kimi zaman çok önemli konuları da içeren anlaşmazlıklar çıktı. Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki Birinci Grup-İkinci Grup çatışmalarının ipuçlarını da veren bu anlaşmazlıkların ilki, **kongre divan başkanının** seçimine ilişkindi. Trabzon delegeleri, divan başkanlığına Mustafa Kemal'in aday gösterilmesine karşı çıktılar. Onlara göre, böyle ünlü ve sivri bir adın daha

Milli Mücadele'de Bir Erzurum Gazetesi

Milli Mücadele Dönemi'nin en etkili yayın organlarından biri, Erzurum'da yayınlanan **Albayrak gazetesiydi.** Gazete, Mart 1913'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce kurulduysa da, başlangıçta bir varlık gösteremedi. Ancak, Kiğı'dan Erzurum Belediye Meclisi üyeliğine seçilen öğretmen Süleyman Necati Bey'in yönetimi üstlenmesinden sonra, hızla canlandı. Süleyman Necati Bey, gazetenin yanı sıra, aynı binadaki Albayrak İlkokulu'nun da müdürüydü. Birinci Dünya Savaşı yıllarında etkili yayın çalışmalarında bulunan gazete Erzurum'un Rus işgaline uğraması üzerine kapatıldı. Albayrak, işgal sonrasında yeniden yayınlanmaya başladı.

Milli Mücadele yıllarında Taşmağazalar'ın karşısında bir handa çalışmalarını sürdüren ve Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin resmi yayın organı olan **Albayrak'ın** yönetimi, Süleyman Necati Bey'in milletvekili seçilmesinden sonra, Sıtkı ve Cevat (Dursunoğlu) kardeşlere geçmişti. İstanbul **hükümetlerine** karşı etkin bir savaşım yürüten, bu özelliğiyle işgal altındaki İstanbul'da bile aranan **Albayrak'ın** son yöneticisi, Süleyman Necati Bey'in kardeşi Mithat **Bey'di.** Gazetenin yayın yaşamı, 1921 başlarında sona erdi. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, kendisini yoğun bir biçimde eleştirmeye başlayan Mithat Bey'in bu tutumunu cezalandırmak için, Mart 1921 başında gazeteyi kapattı.

Karabekir, daha sonra yayın alanında **Albayrak'ın** bıraktığı boşluğu doldurabilmek amacıyla **Varlık** adıyla bir **gazete** çıkarttıysa da, bu gazetenin etkisi ve ömrü çok sınırlı oldu.

ilk ağızda öne çıkması, dikkatlerin zamansız bir biçimde Erzurum Kongresi'ne çekilmesine yol açacaktı. Trabzon delegeleri kongrenin, merkezi İstanbul'da bulunan Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti adına toplanmasını da olumlu karşılamadılar. Bu delegeler, üyesi olmadıkları bir örgütün kongresine katılmayı doğru bulmuyorlardı. Yine de her iki sorun, görüşmeler sonunda ortak bir çözüme ulaştırıldı; bu arada örgütün Erzurum şubesi, kongre sonunda bağımsız bir yapıya kavuştu.

Görüş ayrılıkları ve tartışmalara yol açan bir başka konu da, Erzurum'u merkez kabul ederek oluşturulan yeni örgütün, il ve ilçe yöneticilerinin kimlerden oluşacağı idi. Kongrede Mustafa Kemal'in görüşlerini yansıtan Hüseyin Rauf Bey'le bazı üyeler, vali ve kaymakamların aynı zamanda örgüt şube yöneticiliklerini de üstlenmesi gerektiğini savunuyor, böylece yönetsel yapı ile yerel eğilimler arasında uyum sağlanacağını ileri sürüyorlardı.

Cevat (Dursunoğlu) Bey gibi Erzurumlu bazı etkin adları da yanlarında bulan Trabzonlular ise, her kademedeki örgüt yöneticilerinin seçim yoluyla işbaşına gelmesini savunuyorlardı. Tartışmalar, bu konuda bir görüş birliği sağlanamadığı için oluşturulan özel komisyonda da sürdü. Ağırlığın "tabandan seçim" yönünde olduğu ortaya çıkınca, Mustafa Kemal, Hüseyin Rauf Bey'i uyardı ve konu, Trabzonlular'ın eğilimi doğrultusunda karara bağlandı.

Görüşmeler sona ermek üzere iken ortaya çıkan bir başka ilginç gelişme de, Sürmene, Giresun ve Tirebolu delegelerinin sundukları 22 maddelik bir program taslağı idi. Taslağın amaç bölümünde şu görüşlere yer veriliyordu: "Bu kongrede amacımız, doğu bölgesi halkının ekonomik, siyasal çıkarlarda birlik olduğunu anlatmak, bugünkü tehlike karşısında katlanılması gereken iç ve dış zorlukları ortadan kaldırmak, yoksulukların ve acıların yükü altında ezilen halkımızın uygar uluslar arasında yaşama hakkına sahip olduğunu kanıtlamak temeline dayanan önemli kararlar almak, bir yandan geçmişin yönetsel ve ekonomik etkileri altında ezilerek dayanma gücü azalmış bulunan halkın çoğunluğuna insancıl düşüncelerle yeni bir yol açmak, öte yandan da adaletten yana ve devrimci uluslardan yardım sağlayacak siyasal ve ekonomik temelleri kapsayan bir program yaparak, uluslar önünde Türk ve Müslümanlar'ın da bağımsızlığı ve uygarlığı özlemiş olduğunu kanıtlamaktır."

Program taslağında yönetsel yapının merkeziyetçilikten uzak özellikler taşıması, halkın yaşam koşullarını iyileştirici önlemler alınması ve ulusal savunmanın düzenli ordu yerine, milisler aracılığıyla gerçekleştirilmesi görüşleri yer alıyordu.

Karadeniz delegelerinin sunduğu bu program taslağı, "içinde bulunulan koşullara" uygun bulunmadı ve görüşmeler sonunda geri çevrildi.

Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'ye seçilen Mustafa Kemal Paşa ve Hüseyin Rauf Bey

İTİLAF DEVLETLERİ'NE KARŞIGİRİŞİLEN EYLEMLER: Erzurum Kongresi çalışmalarının sürdüğü günlerde, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un yeğeni Albay Rawlinson İtilaf Devletleri temsilcisi olarak Erzurum'da bulunuyordu. Bölgede üslenen 15. Kolordu'nun gücünü ve Milli Mücadele'de oynadığı rolü kavrayan İngilizler, ilk iş olarak, kolorduda "güvenlik amaçlarını aşan sayıdaki silahlar"ın İtilaf Devletleri'ne teslim edilmesi için harekete geçtiler. Rawlinson, bu amaçla Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal'le görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerde, fazla silahların, top kama ve mekanizmalarının Tiflis'e trenle, Trabzon'a da develerle taşınmasını birkaç kez istedi. Yörenin askeri ve yönetsel ilgilileri her keresinde Rawlinson'u "Tiflis'e giden demiryolunun bozuk olduğu, Trabzon yolunun ise ulaşıma elverişli olmadığı" gibi gerekçelerle oyalamaya çalıştılar. İtilaf Devletleri'ni, Milli Mücadele'nin henüz başında iken, doğrudan karşılarına almak istemiyorlardı. Rawlinson, demiryolunu onarttığını ve silahların buna karşın teslim edilmemesi durumunda mütarekenin bozulmuş sayılacağını söyleyince, Kâzım Karabekir bir bölüm silah kamasını trenle yola çıkardı. Bu arada Rawlinson'a da haber göndererek, halkın bu olayı onaylamadığını ve trenin yolda basılıp kamalara el konulması halinde, sorumluluk üstlenmeyeceğini belirtti. Nitekim, tren Tiflis'e doğru yol alırken, Zivin yakınlarında basıldı ve top kamaları kaçırıldı. İtilaf güçlerine verilen zarar bununla da kalmadı. Yine aynı günlerde, 10 Temmuz'da, Boztepe'de Ruslar'dan kalma Kırmızı Cep-

hanelik'te büyük bir patlama oldu ve 3.500 sandık dinamitle çok sayıda mermi havaya uçtu. Beş gün sonra da, Batum'dan İngiliz subayları ve 500 İngiliz askeriyle yola çıkan Constantin adlı bir gemi, Rize-Sürmene açıklarında soyuldu. İtilaf Devletleri uzun soruşturmalara karşın, bu olayların nasıl ve kimlerce gerçekleştirildiğini ortaya çıkaramadılar.

Milli Mücadele'nin giderek güçlendiği daha sonraki aylarda, Albay Rawlinson, Erzurum'da etkisiz duruma getirildi. 24 Mart 1921'de de Malta sürgünlerinin serbest bırakılması karşılığında, Trabzon yoluyla İstanbul'a gönderildi.

MUSTAFA KEMAL'İN ERZURUM HEMŞERİLİĞİNE KABUL EDİLMESİ: Erzurum Kongresi'nden bir kaç gün sonra, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yöneticileri doğum yeri Anadolu dışında kalan Mustafa Kemal'in Doğu Anadolu'daki büyük ve önemli vilayetlerden birinin temsilcisi olmasını sağlamak amacıyla harekete geçtiler. Bu girişimin bir ikinci nedeni de, Erzurum'u Mustafa Kemal gibi güçlü bir adın temsil etmesini sağlamaktı. Bu amaçla, 26 Ağustos 1919'da örgüt adına Mustafa Kemal'e bir mektup göndererek, Erzurum hemşeriliğini kabul etmesini dilediler. Mustafa Kemal, hemen ertesi gün, bu çağrıya şu yanıtı verdi:

"Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'ne Erzurum hemşeriliğini önererek bana gösterdiğiniz sevgi ve içtenliğe teşekkür ederim. Erler yatağı tarihi Erzurum'un hemşerileri arasında bulunmak, benim için en büyük mutluluktur. Erzurum nüfusuna yazılabilmem için gerekli işlemlere giriştiğimi belirtir, en içten ve yürekten duygularımı iletirim."

Mustafa Kemal, bu tarihten sonra, Büyük Millet Meclisi çalışmalarına değin katıldığı bütün genel toplantılarda "Erzurum temsilcisi" sıfatını taşıdı. Büyük Taarruz'dan sonra ise, Ankaralılar'ın önerisi üzerine, Erzurum'un yanı sıra, Ankara hemşeriliğini de benimsedi.

15.KOLORDU'NUN DOĞU HAREKÂTI: Mondros Mütarekesi'nden sonra, Elviye-i Selâse adı verilen bölgenin yönetimini Güneydoğu Kafkasya Geçici Hükümeti üstlenmiş, ancak İngilizler'in bu hükümeti zor yoluyla dağıtmalarından sonra, yöredeki ayrılıkçı Ermeniler giderek artan bir baskı uygulamasına girişmişlerdi. 3 Mayıs 1919'da kolordu komutanlığına atanan Kâzım Karabekir, mütareke ile yitirilen bu toprakların yeniden ele geçirilmesi için, göreve başladığı ilk günden beri hazırlık yapıyordu. Ne var ki Karabekir'in bir doğu harekâtı düzenlenmesi yolundaki isteği, iç ve dış koşulların uygun olmadığı gerekçesiyle, Milli Mücadele önderliğince sık sık geri çevriliyordu. Kâzım Karabekir, Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasından sonra, bu konudaki diretişini daha da artırdı. Bu sırada Kafkasya'da da önemli değişiklikler olmuş, Gürcüler Artvin'i, İngilizler de Ardanuç'la Şavşat'ı işgal etmişlerdi. Öte yandan Denikin'in Beyaz Rus ordusunu yenen Bolşevik'ler, yöre halkının da çağrısı üzerine, Bakü'ye girmişlerdi. Bu durum, Millet Meclisi Hükümeti'nin askeri harekât konusundaki tutumunu değiştirmesine yol açtı. 4 Haziran 1920'de Karabekir'e bir doğu harekâtına adım adım hazırlanma görevi verildi. Bunun üzerine 7 Haziran'da Erzurum, Erzincan ve Van'da seferberlik ilan eden Kâzım Karabekir, 12 Haziran'da da Doğu Cephesi Komutanı olarak çadırlı ordugâha çıktı. Tam bu günlerde, 2.000 kişilik bir Azerbaycan birliğinin başına geçerek Bakü'deki Bolşevikler'e karşı ayaklanma düzenleyen Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, ağır bir yenilgiye uğramış, İran üzerinden Erzurum'a gelerek Kâzım Karabekir'in buyruğuna girmişti.

Atatürk ve Erzurum Kongresi Müzesi'nin bulunduğu Atatürk Yapı-Sanat Enstitüsü

Karargâhını Hasankale'ye taşıyarak 10 Temmuz 1920 ile eylül ortaları arasında hazırlıklarını tamamlayan Karabekir, 20 Eylül 1920'de beklediği saldırı buyruğunu alınca, doğu harekâtını başlattı. 28 Eylül'de bütün cephelerde saldırıya geçen Kâzım Karabekir güçleri, bir gün sonra Sarıkamış'a girdiler. Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti'nden gönderilen Ermeni birlikleri ise, saldırı karşısında tutunamayarak, Tuzluca, Bayburt-Selim hattına çekildiler. 1 Ekim'e değin ilerlemeyi sürdüren 15. Kolordu güçleri, sonraki hafta boyunca bir duraklama geçirdi. Bunun nedeni Kâzım Karabekir'in Erzurum'da baş gösteren anlaşmazlığı çözmek üzere cepheden ayrılması idi. Karabekir'in Sarıkamış'a dönmesinden sonra harekât yeniden başlatıldı. Karabekir güçleri Ermeniler'in boşalttıkları kentlere girmeye başladılar: 28 Ekim'de Kars'a, 4 Kasım'da Gümrü'ye, 12 Kasım'da da Iğdır'a girildi. Ermeniler düzenledikleri karşı saldırılarında başarı sağlayamayınca barış istemek zorunda kaldılar. Türkler'in bütün barış koşullarını kabul eden Erivan Hükümeti ile 25 Kasım'da başlayan görüşmeler 3 Aralık 1920'de tamamlandı. İmzalanan Gümrü Antlaşması'yla, Sovyet Ermenistanı ile Türkiye arasında bugünkü sınırlar çizildi. Ermeni birliklerinden teslim alınan çok sayıda silah ve cephaneyi de, Kâzım Karabekir Batı Cephesi'ne gönderdi.

Gümrü Antlaşması 16 Mart 1921'de Sovyetler'le yapılan Moskova ve 13 Ekim 1921'de Ermenistan'la yapılan Kars antlaşmalarının temelini oluşturdu.

Meclis-i Meb'usan'da Erzurum Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de toplanan ve İtilaf Devletleri'nin askerlerince 18 Mart 1920'de yapılan baskına değin çalışmalarını yürüten son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'na beş Erzurumlu seçildi. Bu temsilciler arasında, daha önce kendisine Erzurum hemşeriliği verilen Mustafa Kemal de vardı. Öbür üyeler ise, Meclis-i Meb'usan Başkanlığı'na getirilen Celâleddin Arif Bey, Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, Süleyman Necati (Güneri) Bey, Zihni Bey ve Ziya Bey'di. Mustafa Kemal temsilci seçilmekle birlikte, Meclis-i Meb'usan çalışmalarına katılmadı.

CELÂLEDDİN ARİF BEY OLAYI: Birinci Büyük Millet Meclisi'nin ünlü adlarından biri Erzurum Milletvekili Celâleddin Arif Bey'di. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye'de hocalık, son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nda da meclis başkanlığı yapmış olan Celâleddin Arif Bey, Erzurum'un önde gelen ailelerindendi. Meclis-i Meb'usan'ın dağıtılmasından sonra Ankara'ya geçen Celâleddin Arif Bey, bu meclisteki sıfatına dayanarak, Ankara'da toplanacak Büyük Millet Meclisi'nde de başkanlığa seçileceğine inanıyordu. Seçim yapıldığında, meclis ikinci başkanlığıyla yetinmek durumunda kalan Celâleddin Arif Bey, bu sonucu pek hazmedemedi. İcra Vekilleri Heyeti'nin oluşturulma-

sı sırasında üstlendiği adalet vekilliği görevinden de hoşnut olmayarak, 6 Eylül 1920'de meclis başkanlığından iki ay izin aldı. Erzurum Milletvekili olan Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'le birlikte Erzurum'a gitti ve ertesi gün Mustafa Kemal'e art arda üç telgraf çekerek, kenti büyük bir kargaşa içinde bulduğunu bildirdi. Ona göre, kargaşanın nedeni, ordu ambarlarında ortaya çıkan büyük çaplı yolsuzluklardı ve bunun sorumlusu da vali vekiliydi.

Celâleddin Arif'in Erzurum'a gelişinden bir ay kadar önce, Vali Reşit Paşa görevden ayrılmış, vali vekilliğini Kâzım Karabekir üstlenmişti. Karabekir doğu harekâtı nedeniyle Erzurum'dan ayrılmak zorunda kalınca yerine Erzurum Müstahkem Mevki Komutanı Albay Kâzım (Dirik) Bey'i bırakmıştı. Celâleddin Arif Bey'in, yolsuzluk olayından sorumlu tuttuğu ve bir an önce görevden alınmasını istediği vali vekili, bu Kâzım Bey'di.

Mustafa Kemal, Celâleddin Arif'in isteğini yerine getirmedi. Ayrıca, Kâzım Bey'e bir telgraf çekerek kentte huzursuzluk yaratanların derhal tutuklanmasını istedi. Ne var ki, Kâzım Bey, Celâleddin Arif gibi oldukça etkin bir ada karşı çıkmayı göze alamadı. Bu sırada Erzurum'daki son gelişmeleri öğrenen Kâzım Karabekir Paşa, doğu harekâtını yarıda bırakarak kente gelmişti. Karabekir, ilk önce Celâleddin Arif'in yanında yer aldı; Kâzım Bey'i görevden uzaklaştırarak yerine bölge valisi sıfatıyla Celâleddin Arif Bey'in getirilmesini istedi ve Mustafa Kemal'in yanıtını beklemeden, yeniden Sarıkamış'a döndü. Karabekir'in Erzurum'da olmaması, Kâzım Bey'in vali vekilliğinin de sona ermesi üzerine, Celâleddin Arif Bey Erzurum Vali Vekilliği'ni üzerine aldı. Büyük Millet Meclisi'ne bir de ültimatom göndererek, vali vekilliğini geçici olarak üstlendiğini, yanında bulunan Hüseyin Avni Bey'in 24 saat içinde Erzurum Valiliği'ne atanmasını istedi. Mustafa Kemal, buna karşılık Celâleddin Arif Bey'in derhal Ankara'ya dönmesini istedi. Cephede bulunan Karabekir'e de bir telgraf çekerek, duruma el koymasını ve Erzurum Valiliği'ne atanan Trabzon eski valisi Hamit Bey'in göreve başlamasını sağlamasını istedi. 2 Ekim'de yeniden Erzurum'a gelen Karabekir, önceki tutumunu değiştirerek, verilen buyruğu uyguladı ve Celâleddin Arif'i vali vekilliğinden uzaklaştırarak, Hamit Bey'in valilik görevine başlamasını sağladı. Doğu harekâtının sonuna değin Erzurum'da kalan Celâleddin Arif Bey, 27 Kasım'da Ankara'ya döndü. Bir süre sonra da Roma Büyükelçiliği göreviyle yurt dışına çıktı. Hüseyin Avni Bey ise, İkinci Grub'un önderi olarak, 1923'e değin Büyük Millet Meclisi üyeliğini sürdürdü.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Erzurum Milletvekilleri

Zihni Bey

Süleyman Necati Bey

İsmail Bey

Mustafa Durak Bey

Asım Vasfi Bey

Nusret Efendi

Celâleddin Arif Bey

Mehmet Salih Efendi

Hüseyin Avni Bey

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Büyük Millet Meclisi'ne Erzurum'dan şu milletvekilleri seçildi: Asım Vasfi Bey, İsmail Naim Bey, Mehmet Salih Efendi, Mustafa Durak Bey, Nusret Efendi. Daha önce İstanbul Meclis-i Meb'usanı'nda yer alan Celâleddin Arif Bey, Hüseyin Avni Bey, Süleyman Necati Bey ve Zihni Bey de bu mecliste Erzurum'u temsilen yer aldılar.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

1924: Erzurum Gureba Hastanesi, Numune Hastanesi adını aldı.

Temmuz 1925: Erzurum, Adana ve Samsun'da zam isteyen telgrafçılar greve başladı.

1 Kasım 1927: Asım Vasfi Bey, Aziz (Akyürek) Bey, Ahmet Fikri (Tüzer) Bey, Nafi Atuf (Kansu) Bey, Nafiz (Dumlu) Bey, Necip Asım (Yazıksız) Bey, Tahsin (Uzer) Bey, III. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

4 Mayıs 1931: Asım Vasfi Bey, Aziz (Akyürek) Bey, Ahmet Fikri (Tüzer) Bey, Nafi Atuf (Kansu) Bey, Nafiz (Dumlu) Bey, Necip Asım (Yazıksız) Bey, Hakkı Şinasi (Erel) Bey IV. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1 Mart 1935: Aziz Akyürek, Nafi Atuf Kansu, Nafi Dumlu, Necip Asım Yazıksız, Tahsin Uzer, Saim Ali Dilemre, Pertev Demirhan, Fuat Sirmen, Zeki Soydemir, Nakiye Elgün, Şükrü Koçak, V. Dönem millet-

vekilliğine seçildiler.

1936: Erzurum Kız Akşam Sanat Okulu öğrenime açıldı.

1939: Erzurum'da ilk dizel santral kuruldu.

3 Nisan 1939: Münir Hüsrev Göle, Aziz Akyürek, Ahmet Fikri Tüzer, Nazif Dumlu, Pertev Demirhan, Zeki Soydemir, Nakiye Elgün, Şükrü Koçak, Salim Altuğ VI. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1939: Atatürk Yapı Enstitüsü, kongre binasında öğrenime açıldı.

1941: Erzurum'un enerji gereksinimini karşılamak amacıyla, kentin enerji hatlarına iki elektrojen grubu daha eklendi.

1942: Ilıca Bucağı'nda Pulur Köy Enstitüsü açıldı.

1943: Erzurum Akşam Kız Sanat Okulu, Kız Sanat Enstitüsü'ne dönüştü.

1943: Erzurum Müzesi açıldı.

8 Mart 1943: Münir Hüsrev Göle, Raif Dinç, Aziz Akyürek, Nafiz Dumlu, Pertev Demirhan, Zeki Soydemir, Nakiye Elgün, Şükrü Koçak, Salim Altuğ, VII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1945: Erzurum Ticaret Lisesi açıldı.

5 Ağustos 1946: Münir Hüsrev Göle, Raif Dinç, Şükrü Koçak, Salim Altuğ, Eyüp Sabri Akgül, Mesut Çankaya, Cevat Dursunoğlu, Kemalettin Kamu, Vehbi Kocagüney, Şakir İbrahimhakkıoğlu VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 175. 124
Katılma Oranı: % 86,3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	49.219	35,7	—
DP	88.711	64,3	10

Seçilen Milletvekilleri: Said Başak, Rıfkı Salim Burçak, Fehmi Çobanoğlu, Bahadır Dülger, Sabri Erduman, Enver Karan, Emrullah Nutkıı, Rıza Topçuoğlu, Memiş Yazıcı, Mustafa Zeren.

1952: Hemşire okulu açıldı.

1953: Aşkale Kükürtlü Linyit Ocakları, merkezi Erzurum'da bulunan Şark Linyitleri Limited Şirketi'nce işletilmeye başlandı.

1953: Erzurum Et Kombinası, Et ve Balık Kurumu'na devredildi.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 188.996
Katılma Oranı: 89,3

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	47.013	23,1	—
CMP	20.065	12,0	—
DP	99.304	58,3	12
Bağımsız	149	0,6	—

Seçilen Milletvekilleri: Rıfkı Salim Burçak, Bahadır Dülger, Sabri Erduman, Rıfkı Topçuoğlu, İshak Avni Akdağ, Zeki Çavuşoğlu, Şevki Erker, Abdülkadir Eryurt, Hamit Şevket İnce, Hasan Numanoğlu, Cemal Önder, Esat Tuncel.

1956: Erzurum Şeker Fabrikası üretime başladı.

1956: Pulur Köy Enstitüsü, Yavuz Selim İlk Öğretmen Okulu'na dönüştürüldü.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Erzurum Milletvekilleri

Ziyaeddin Gözübüyük

Cazım Duru

Rüştü Paşa

Halet Sağıroğlu

M. Hüsrev Göle

Raif Dinç

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde görev yapan Erzurum milletvekillerinin hemen tümü çeşitli konularda Mustafa Kemal'e karşı çıkmakla tanınan İkinci Grup'tandı. 11 Ağustos 1923'te toplanan II. Dönem Büyük Millet Meclisi'ne, İkinci Grup üyesi milletvekilleri giremedi. Bu durum kendisini en çarpıcı bir biçimde Erzurum milletvekillerinin seçiminde gösterdi: I. Dönem Erzurum milletvekillerinin hiçbiri II. Meclis'te yer alamadılar. II. Dönem'de meclis çalışmalarına katılan Erzurum milletvekilleri şunlardı: Ziyaeddin (Gözübüyük) Bey, Bahri (Sarıtepe) Bey, Cazım (Duru) Efendi, Halet (Sağıroğlu) Bey, Münir Hüsrev (Göle) Bey, Raif (Dinç) Efendi, Rüştü Paşa.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 208.352
Katılma Oranı: % 77,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	52.090	32,3	—
CMP	22.061	13,7	—
DP	80.990	50,2	13
HP	6.124	3,8	—

Seçilen Milletvekilleri: Rıfkı Salim Burçak, Sabri Erduman, Rıza Topçuoğlu, Mustafa Zeren, Şevki Erker, Abdülkadir Eryurt, Hasan Numanoğlu, Osman Alihocagil, Mehmet Eyüboğlu, Melik Fırat, Sait Kantarel, Münip Özer, Fethullah Taşkesenlioğlu

Kasım 1958: Erzurum Atatürk Üniversitesi açıldı.

1959: Erzurum Yem Fabrikası işletmeye açıldı.

1960: Tortum Hidroelektrik Santralı, iki ünite ile üretime başladı.

28 Aralık 1960: Cevat Dursunoğlu, Erzurum'dan Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

1961: Hemşire Okulu, Sağlık Koleji'ne dönüştürüldü.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 242.181
Katılma Oranı: % 79,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	13.748	7,3	—
CHP	53.008	28,7	3
CKMP	35.262	18,7	2
YTP	85.468	45,3	4
Bağımsız	1.314	0,7	—

Seçilen Milletvekilleri: Ertuğrul Akça, Turhan Bilgin, Nihat Diler, Cevat Dursunoğ-

lu, Gıyasettin Karaca, Şerafettin Konuray, Cevat Önder, Adnan Şenyurt, Tahsin Telli.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 242.181
Katılma Oranı: % 80,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C. Senatosu Üye Sayısı
AP	13.608	7,3	—
CHP	57.025	30,5	—
CKMP	33.417	17,9	—
YTP	82.287	44,0	3

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Nurettin Aynuksa, Nihat Pasinli, Rahmi Sanalan.

7 Kasım 1961: Erzurum Eğitim Enstitüsü öğretime açıldı.

7 Haziran 1964: Cumhuriyet Senatosu seçimi yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 244.372
Katılma Oranı: % 68,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C. Senatosu Üye Sayısı
AP	83.692	50,1	2
CHP	63.075	40,7	1
CKMP	11.480	6,8	—
YTP	3.954	2,4	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Osman Alihocagil, Edip Somunoğlu, Sakıp Hatunoğlu.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 255.787
Katılma Oranı: % 70,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	95.875	55,8	5
CHP	43.854	25,5	2
CKMP	4.497	2,6	—
MP	13.265	7,7	1
YTP	10.197	5,9	1
Bağımsız	4.094	2,4	—

Seçilen Milletvekilleri: Turhan Bilgin, Nihat Diler, Gıyasettin Karaca, Cevat Önder, Adnan Şenyurt, Necati Güven, Ahmet Mustafaoğlu, Nihat Pasinli, İsmail Hakkı Yıldırım.

3 Ekim 1966: Erzurum Kız Lisesi öğrenime açıldı.

15 Ocak 1968: Erzurum Doğu Ekmek Fabrikası'nda çalışan Besin-İş üyesi 4 işçi, sosyal haklarını elde etmek amacı ile greve başladılar.

4 Şubat 1968: Erzurum Şark Linyitleri İşletmesi'nde çalışan Maden-İş üyesi 170 işçi, ücretlerine zam yapılması için greve başladı.

1969: 1958'de faaliyetleri durdurulan Şark Linyitleri Aşkale Kükürtlü Kömür İşletmesi üretime başladı.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 273.195
Katılma Oranı: % 66,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	97.622	55,7	7
CHP	38.529	22,0	2
CGP	12.177	7,0	—
MP	6.146	3,5	—
MHP	4.398	2,5	—
TİP	3.387	1,9	—
YTP	13.018	7,4	—

Erzurum Valileri

Zühtü Bey	1923-1928
Fevzi Bey	1928-1931
Necdet Bey	1931-1935
Ethem Aykut	1935-1936
Haşim İşcan	1936-1940
Burhanettin Teker	1940-1941
Fehmi Vural	1941-1941
Asım Türeli	1941-1942
Nuri Atay	1942-1943
Haluk Nihat Pepeyi	1943-1945
Cemal Dinç	1945-1950
Nihat Şenman	1950-1951
Cemal Göktan	1951-1954
Hilmi İncesulu	1954-1955
Niyazi Akı	1955-1957
Nurettin Aynuksa	1957-1960
Lemi Uraler	1960-1960
Kâmuran Çuhruk	1960-1961
Fahrettin Akkutlu	1961-1963
Hüseyin Meydanoğlu	1963-1964
Enver Saatcigil	1964-1964
Ali Akseven	1964-1966
Ali Akarsu	1966-1968
Mustafa Uygur	1968-1970
Necmettin Karaduman	1970-1975
Sadri Turan	1975-1978
Hayri Kozakçıoğlu	1978-1978
Zihni Akın	1978-1979
Cahit Bayar	1979-1981
Nihat Baştak	1981-

Seçilen Milletvekilleri: Turhan Bilgin, Gıyasettin Karaca, Cevat Önder, Sebahattin Aras, Rasim Cinisli, Rıfkı Danışman, Selçuk Erverdi, Naci Cacıroğlu, Fethullah Taşkesenlioğlu.

27 Ağustos 1970: Erzurum'da Et Balık Kurumu'nda çalışan Besin-İş üyesi 400 işçi iki günlük grev yaptı.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 296.137
Katılma Oranı: % 67,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	43.919	22,9	2
CHP	37.848	19,7	2
CGP	6.592	3,4	—
DP	20.611	10,7	1
MP	1.053	0,5	—
MHP	6.300	3,3	—
MSP	56.513	29,5	3
TBP	3.092	1,6	—
Bağımsız	15.924	8,3	1

Seçilen Milletvekilleri: Gıyasettin Karaca, İ. Hakkı Yıldırım, Rıfkı Danışman, Selçuk Erverdi, Rasim Cinisli, Korkut Özal, Zekâi Yaylalı, Yayha Akdağ, Fuat Fırat.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 296.190
Katılma Oranı: % 67,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C. Senatosu Üye Sayısı
AP	42.234	22,3	1
CHP	37.384	19,7	1
CGP	6.593	3,4	—
DP	34.717	18,3	—
MHP	6.374	3,4	—
MSP	59.475	31,4	1
TBP	2.831	1,5	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Hilmi Nalbantoğlu, Lütfü Doğan, Sakıp Hatunoğlu.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 325.100
Katılma Oranı: % 80,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	107.589	48,1	4
CHP	54.078	21,7	2
CGP	3.734	1,5	—
DP	2.637	1,1	—
MHP	32.074	12,8	1
MSP	38.670	15,5	1
Bağımsız	10.814	4,3	—

Seçilen Milletvekilleri: Rıfkı Danışman, Gıyasettin Karaca, İsmail Hakkı Yıldırım, Osman Demirci, Selçuk Erverdi, Çetin Bozkurt, Korkut Özal, Nevzat Kösoğlu

14 Ekim 1979: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 277.284
Katılma Oranı: % 80,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C. Senatosu Üye Sayısı
AP	109.421	50,2	2
CHP	30.116	13,8	—
MHP	34.499	15,9	—
MSP	38.175	17,5	1
SDP	999	0,5	—
TİP	948	0,4	—
TSİP	907	0,4	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Selahattin Deniz, Naci Gacıroğlu, Lütfü Doğan.

1981: Sümerbank Yünlü Sanayi Tesisi ve Sümerbank Yapağı Yıkama Tesisi işletmeye açıldı.

15 Ekim 1981: Utkan Kocatürk ve Abdülkadir Erener Danışma Meclisi üyeliğine getirildiler.

SEYAHATNAMELERDE ERZURUM

İBN-İ BATUTA (XIV. yy): "Erzincan' dan Erzurum beldesine gittik. Bu da Irak melikinin şehirlerinden biridir. Geniş bir şehir ise de burada bulunan iki Türkmen kabilesi arasındaki uyuşmazlık nedeniyle çok kısmı haraptır. Oradan üç nehir geçer. Genellikle tüm evlerinin bahçeleri olup ağaç ve asma çubuğu yetişir. Bu şehirde Ahi Duman' ın zaviyesine indik. Yüz otuz yaşını geçkin olduğu söylenen Ahi Duman'ın bir değneğe dayanarak yürüdüğünü, belleği yerinde olarak zamanında namaz kıldığını ve oruç tutamamaktan başka bir kusuru olmadığını gördüm. Bize yemekte bizzat kendisi, hamamda da oğlu hizmet etti.

İkinci gün gitmek istediğimizi söyleyince

üzülerek rıza göstermeyip 'Eğer böyle yaparsanız hürmet ve itibarıma eksiklik getirirsiniz çünkü en az yemek ziyafeti üç gündür' demiş olduğundan üç gün kaldıktan sonra Birgi'ye doğru yola çıktık."

EVLİYA ÇELEBİ (XVII. yy): "... Erzurum Eyaleti 12 sancaktır. Erzurum paşa sancağı olup 56 zeamet, 2.219 tımarı vardır. Tüm sancaklardaki zeamet ve tımar kılıçlarının sayısı 5.269'dur.

Erzurum Kalesi bayır üzerinde dört köşe, taştan yapılmış olup iki kattır. İki hisarın arası 70 adımdır. Çevresinde hendeği vardır. İki kat demir kapısı bulunur. İki kapı arasında ve Tebriz Kapısı etrafı toplarla donatılmıştır. Kalenin iki kat çevresinde 210 kule ile 2.080 bedeninin tümü kurşun mazgallıdır. Kalede 1.700 toprak damlı eski usul ev bulunur.

Paşa Sarayı'nın 110 adet kat kat odaları vardır. Cennet gibi bahçesinde Tayyar Mehmed Paşa Köşkü, Tekeli Paşa Köşkü vardır. Saray meydanında her zaman cirit oynanır. Diğer sarayları şunlardır: Şer'iyye Mahkemesi Sarayı, Cafer Efendi Sarayı, Küçük Abaza Paşa Sarayı, Kefen İğnesi Oğlu Sarayı ve Hanım Sarayı.

70 Müslüman, 7 tane de Ermeni mahallesi vardır. Tüm evleri kargir olup şiddetli kış nedeniyle çoğu tek katlıdır. Damlarının muşambalı bacaları, evlerinin keçe kaplı kapıları olur. İyi havası çok azdır.

Camileri 77 mihrabdır. En eskileri Ulu Cami'dir. Akkoyunlu padişahları tarafından yaptırılmıştır. Eski Medrese Camii, bazıları Akkoyunlular bazıları da Uzun Hasan tarafından yaptırıldığını söylerler. Eski bir yapıdır. Erzurum kuşatıldığında atılan toplardan çoğu yerleri yıkılmış, vasıfları da olmadığı için harab olup gitmiştir. Paşa Sarayı Kapısı önündeki Lala Mustafa Paşa Camii, İstanbul usulü, yüksek kubbeli her tarafı kurşun kaplı bir camidir. Ayrıca Cafer Efendi Camii, Paşa Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii de ünlüdür.

İlim öğrenmek için medreseleri ve 110 kadar sıbyan okulu vardır.

Çeşmelerinin en ünlüleri çarşı içindeki iki lüleli Cennet Pınarı, Deve Çeşmesi ve Mustafa Paşa Çeşmesi'dir. Hamamlarının en meşhuru yeni yapılan Cafer Efendi Hamamı'dır. Şehrin 70 kadar tüccar hanı, 11 kadar da bekâr odaları vardır. Her oda bir camiin vakfıdır.

Çarşısında 800 kadar dükkânı vardır. Dört kapılı, kargir kubbeli bir bedesteni vardır. Deri işlenen dükkânları, ipekçileri, kuyumcuları, terzileri, tahtakalesi süslüdür.

Erzurum halkı Türk, Kürt, Türkmen ve Ermeni'dir. İranlılar da vardır. Sağlam yapılı, orta boylu, zinde, yaşlı ve genç insanları hep yiğit ve gürbüz kişilerdir. Kuvvetli bir bünyeye sahiptirler. Çocukları 10 ile 20 yaş arasında çok güzel olur. Şehir ileri gelenleri çuha, samur ve güzel kumaşlar giyerler. Alt tabakadan olanlar aba giyerler.

Erzurum'un havası üç ay çok güzeldir. Suyu çok lezzetlidir. Kışın şiddetinden tahılları 60 günde yetişip ambara konur. Bir kile tohum 80 kile verir.

Terzisi ve kuyumcusu son derece usta olur. Şirek ve mirek adlı kılıçları dünyaca ünlüdür. Yiyeceklerinde tavuk böreği, çiriş adı verilen sebzenin böreği, has beyaz ve yağlı çöreği, ketesi, paçası, fırın kebabı, keşkeği içeceklerinden viyas şerbeti ile bozası meşhurdur.

Erzurum'un kışı şiddetli olduğu halde bostanları çoktur. Kavunu, karpuzu, lahana ve patlıcanı bol olur. Toprağı verimlidir. O kadar ucuzluktur ki deve dişi gibi buğdayın beş eşek yükü 1 kuruştur. Kışın şiddetinden bağ ve bahçesi yoktur, ama Paşa Sarayı Bahçesi, Hacı Murad Bağı ve Güllüğü, Kefen İğnesi Oğlu Güllüğü, Bedros Bağı Güllüğü'nün katmerli gülleri meşhurdur. Yer yer kış elması, ahlat armudu vardır, başka meyvesi de yoktur. Kavak ve söğüt ağaçları çoktur. Yiyeceği bol olan bu şehrin odunu yoktur. Tüm dağları çıplaktır. İki konak yerdeki dağlardan gemi direkleri getirirler."

KATİP ÇELEBİ (XVII. yy): "... Anadolu'nun doğu ucundadır. Doğusu Revan, Kars, kuzeyi Trabzon ve Gürcistan, batısı, Sıvas, güneyi Diyarbakır, Van ile çevrilidir. 11 sancaktır. Erzurum paşa sancağıdır. 5.157 tezkireli ve tezkiresiz (izinli ve izinsiz) tımardır. Kanun üzre cebelileriyle 7.800 askerdir.

Erzurum Livası eyalet merkezidir. 500 akçelik mevleviyettir (mollalıktır). Erzurum surunun içinde eski bir uygarlık ve yeni cami vardır. Hamamları, çarşıları, bedesteni bulunur. Tahılları çoktur, meyvesi ve ağaçları yoktur. Odunu iki günlük yoldan gelir. Genellikle tezek yakarlar. Akarsularından Cennet Pınarı adıyla ünlü bir suyu vardır. Tebriz Kapısı içinde bir kilise bulunur ki kubbesinin bazı takı Hazreti Muhammed doğduğu zaman düşmüş ve yerine koymak mümkün olmamıştır. Bunun karşısında Müslümanlar uzunluğu ve genişliği Kabe şeklinde bir mescit yapıp Kabe Örneği diye isim vermişlerdir. Bu şehrin üç kapısı vardır: Tebriz Kapısı (kuzeyinde kapıya yakın bir su vardır, taş teknelere dökülür), Erzincan Kapısı (Tebriz Kapısı'ndan gidilen bir mesiresi vardır) ve Gürcü Kapısı.

Bu şehre İranlı tüccarlar çok gelir gümrük alınır ve çok mal elde edilir."

TAVERNİER (1650): "... Eski Arze ve Arzen Kenti dağlarla çevrili büyük bir ovada kurulmuştu. Arze Kenti'nin çevresi güzel köylerle iskân edilmişti. Şehrin bir tepe üzerindeki kalesi çift sıra sağlam surlarla ve bir hendekle çevrilmişti. Surlar üzerinde sık aralıklarla dört köşeli kaleler vardı. Paşa, bu kalede oturur. Kalenin içinde kalan binalar çok kötü durumdadır. Aynı kale sınırları içinde kalan küçük bir tepe üzerinde yükselen küçük kale yeniçeri ağasının evidir.

Erzurum paşası padişahın Kandiya Savaşı için istediği 12.000 askeri göndermemişti. Ona idam fermanını taşıyan kapıcı aynı savaş için 6.000 asker göndermeyen Kars paşasının da idam fermanını getirmişti. Ben, İstanbul'a dönmekte olan kapıcıya bir köyde rastladım. O bana padişaha götürdüğü ve bir çanta içinde taşıdığı iki paşanın başlarını gösterdi. Kalenin birinci ve ikinci kapısı girişinde sağda 24 parça top görülür. Bunların hepsi mükemmel ve iyi durumdadır. Padişahın İran'a karşı yapabileceği savaşlarda kullanılmak üzere bu toplar Erzurum'a getirilmiştir.

Erzurum, dış mahalleleri ile büyük bir kentti. Ancak, kentteki evler ahşap ve kerpiçten biçimsiz ve kötü bir biçimde yapılmıştı. Kentte çok sayıda büyük kervansaray vardı. Kentin dış mahallelerinde Ermeniler yaşamakta idi. Ticaretle uğraşırlar ve eski bir kilisede ayin ve ibadetlerini sürdürürlerdi. Şehir, zengin ticaret kervanlarının uğrak yeri idi. Burada, özellikle İran'dan develerle İzmir ve Haleb'e gönderilen ipekten ve bunun yanı sıra diğer bütün ticari eşyalardan gümrük alınırdı. Ayrıca, Erzurum ve civarında en iyi kalite arpa ve buğday yetiştirilirdi."

TOURNEFORT (1700): "... Ertesi gün Erzurum'a geldik. Karadeniz'e beş gün ve İran sınırına 10 gün uzaklıkta oldukça büyük bir kent. Fırat Irmağı'nın Karadeniz'e ulaşmasını engelleyen ve ırmağın yönünü güneye doğru çeviren bir dağ silsilesinin eteklerinde bulunan güzel bir ovada kurulmuş.

Erzurum Ovası her türlü tahıl açısından zengin. Kışların sertliğinin yanı sıra Erzurum'da odunun az bulunur olması ve pahalılığı da bir başka güçlük konusu. Yörede bilinen tek ağaç türü kentten iki ya da üç günlük uzaklıktan getirilen çamdır. Geri kalan alanlar ise çoraktır.

Eğer toprağı kazma zahmetinde bulunulsaydı taşkömürü bulunulacağından kuşkum yok. Erzurum, maden açısından zengin bir kent; ancak yörede tezek yakmaya alışılmış.

Erzurum'da 18.000 Türk, 6.000 Ermeni ve 400 Rum'un yaşadığı sanılmakta. Tüm eyalette ise 60.000 Ermeni ve 10.000 Rum' un bulunduğu ileri sürülmektedir. Erzurum'da bulunan Türkler'in hemen tümü yeniçerilerdir. Kentte 12.000, eyaletin geri kalan topraklarında ise yaklaşık 50.000 yeniçeri yaşamaktadır.

Ermeniler'in Erzurum'da bir piskopos ve iki kilisesi var. Rum'ların da kentte bir piskoposları bulunmakta, ancak oldukça yoksul olan bir kiliseleri var. Rumların hemen tümü geçimlerini bakırcılıkla sağlamakta ve kentin dış mahallelerinde yaşamaktalar. Çevredeki dağlardan getirilen bakırdan kap-kacak yapmaktalar. Türkiye'nin öteki bölgelerine, İran'a, hatta Moğolistan'a gönderilen bakır kap-kacakların yanı sıra, Erzurum'da kürk ticareti yaygın.

Bu kent, Hindistan'dan gelen mallar için transit yolu işlevini görmekte. Bu malların başlıcaları İran ipeği, pamuklu kumaş, ecza maddeleri ve boyanmış bezdir. Mallar, İstanbul'a gönderilmek üzere Trabzon'a götürülmekte. Erzurum'a büyük miktarda kökboyası getirilmesi bizi şaşırttı. İran'dan gelen kökboyası bez ve kösele boyamasında kullanılmakta. Ravent ise Uzbekistan'dan getirilmektedir.

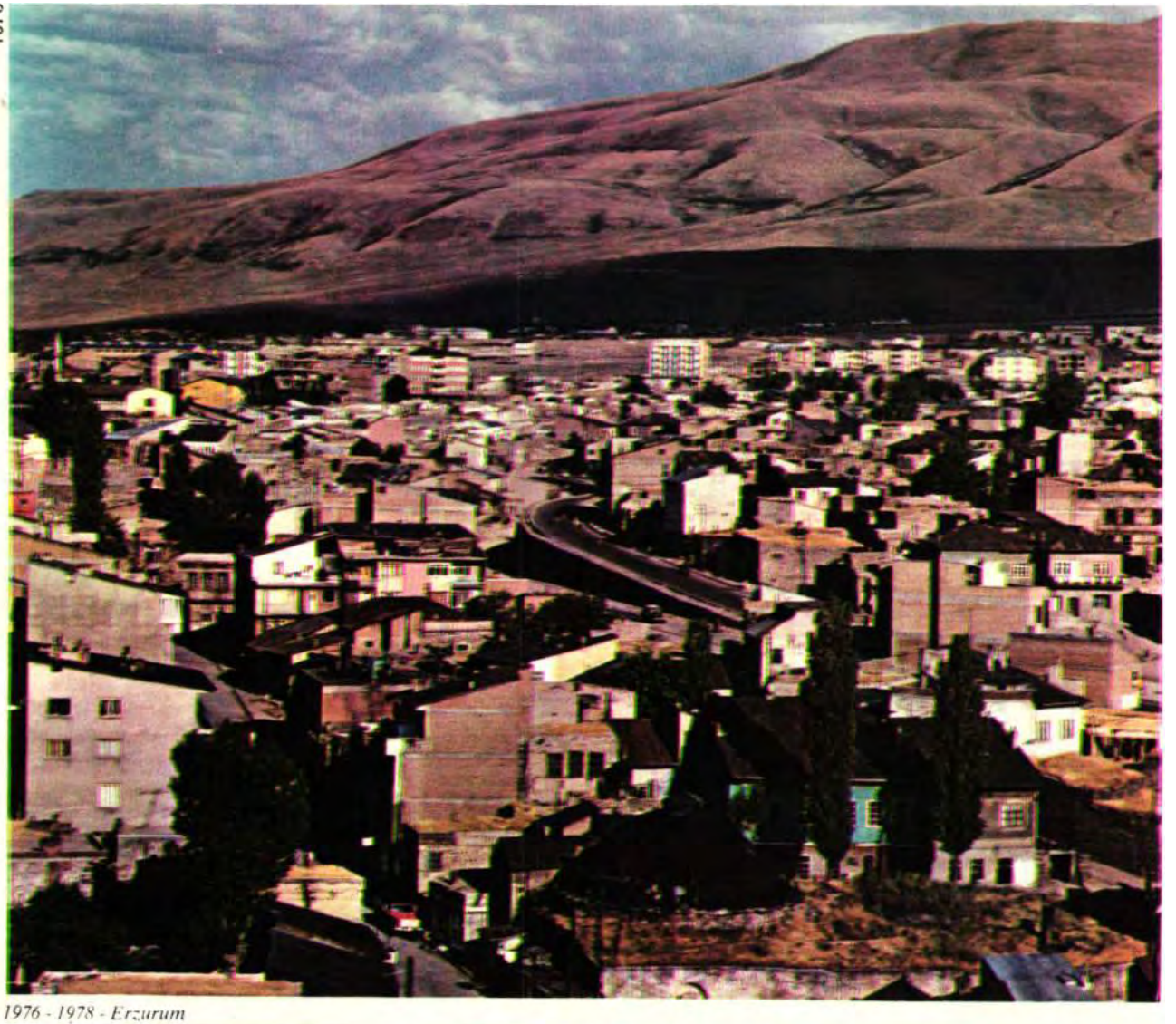
Kentin üç-dört günlük uzağında, dış mahallelerde yerleşmiş bulunan Rumlar tarafından işlenilen ve daha sonra Türkiye ve İran'a gönderilen bakır madenleri olduğunu öğrendik. Ayrıca Erzurum yakınlarında ve Erzurum'u Trabzon'a bağlayan yol üzerinde gümüş madenleri olduğu da söylendi.

Her hafta Erzurum'dan Tiflis, Toroslar, Trabzon ve Halep'e kervanlar hareket etmekte. Ortadoğu kervanlarının tümü, Doğu Hindistan'a gidenler bile Erzurum'dan geçmektedir. Çünkü Halep ve Bağdat yolları daha kısa olmalarına karşın Türkler'e karşı başkaldırmış ve bölgeyi ele geçirmiş Araplar tarafından kontrol altına alınmıştır."

MORİER (1808): "... Kentte on altı hamam ve yüz kadar cami bulunmakta. Camilerin çoğu övgüye değer güzellikte yapılar, kubbeleri kurşunla kaplanmış ve yaldızlı alemle süslenmişti.

Erzurum

1976

1976 - 1978 - Erzurum

1977

1978

1979

1980

1979 - Erzurum ve arka planda Palandöken Dağları
1980 - Sakaltutan Dağları
1981 - Mescid Dağları
1982 - Kaçkar Tepesi
1983 - Yeserçöl Dağları

1982

1981

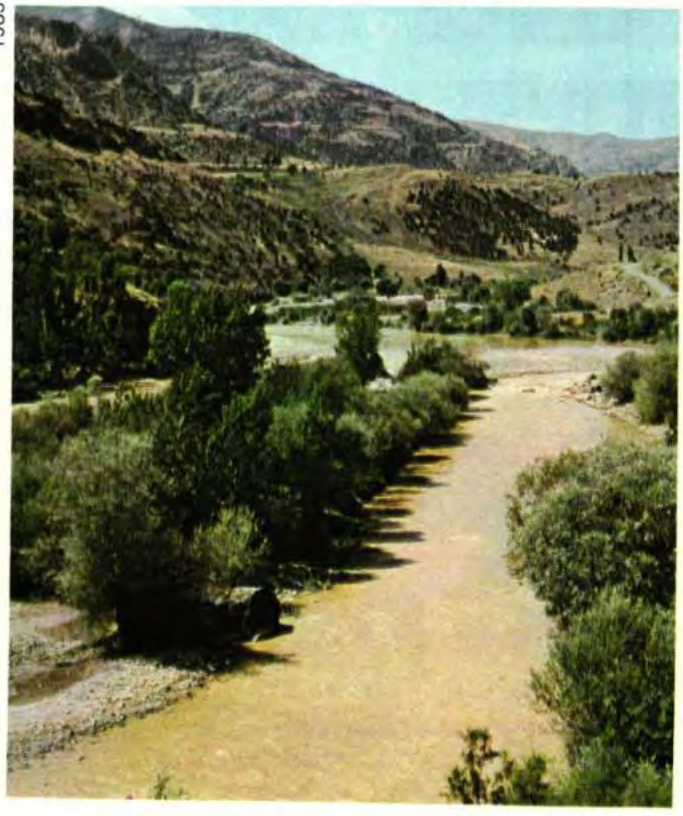
1983

1984

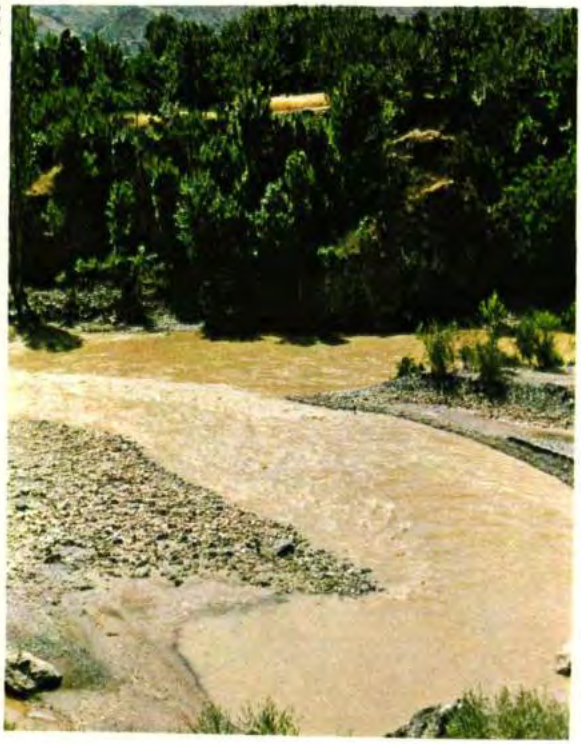

1985

1984 - Çoruh Irmağı
1985 - Oltu Çayı
1986 - Karasu

1986

1987

1988

1987 - Tortum Çağlayanı
1988 - Tortum Gölü
1989 - Kaplıca, Pasinler

1989

Kentin doğu yakasında eski bir tuğla kule var. Kentin en yüksek yapısı olan bu kule gözetleme kulesi olarak kullanılmakta ve İstanbul ya da Galata yeniçerileri tarafından yararlanılmakta. Tepesinde her saat-başı düzenli bir biçimde çalan bir saat bulunmakta.

Erzurum'da dört-beş bin Ermeni ve yaklaşık yüz kadar Rum yaşamakta. Sanıldığına göre bir kervansarayda yaşayan ve kervanlar ile ülkelerinin ticaretini yapan bin kadar İranlı bulunmakta. Erzurum'un Türk kökenli halkı 50.000 aileden oluşmakta. Türk nüfusunu bu konularda bilgi sahibi bir Ermeni' den öğrendim; ancak bölgede bu tür bilgilerin son derece kuşkulu olması nedeniyle söylenen sayıyı üçte birden fazla bir oranda azaltma hakkını kendimde gördüm. Böylece, aile başına beş kişi bulunan Erzurum'da Ermeniler dışarıda bırakılma koşuluyla toplam 250.000 kişi yaşamaktadır."

FRASER (1838): "... Erzurum, Ruslar tarafından yerlebir edilinceye değin gelişmiş bir bölge ve yatırımları için İstanbul'a gitmek yerine buraya gelmek alışkanlığında olan İranlı tacirler tarafından Avrupa mallarının alımı için bir ticaret pazarıydı.

Erzurum'da zaman ve iklimin elverdiği ölçüde oldukça eski zamanlardan kalmış çok sayıda taş yapı bulunmakta. Biz ancak iki tanesini inceleyebildik. Askeri teçhizat deposuna dönüştürülmüş olan birincisi, yontulmuş taştan yapılmış ve Arap biçiminde çok güzel bir şekilde süslenmiş. Yapının giriş kapısının General Paskevitch tarafından St. Petersburg'a gönderilmek amacıyla yerinden çıkarılması istenmiş."

BURNABY (1877): "... Erzurum'da Avrupa uluslarından çok sayıda insan bulunmamaktaydı. Avrupalı topluluğu, İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları ile onların ailelerinden ibaretti; öğrenebildiğim kadarıyla kentte başka Avrupalı yoktu. Rus konsolosu, kısa bir süre önce, bazı Kafkasyalılar'ın Kafkasya'yı terk ederek Türkiye'ye girmek niyetinde olduklarını öğrenmişti ve şifreli olarak Rus otoritelerine telgrafla bildirmişti. Kafkas köylerine askeri birlikler gönderildi. Sıkı önlemler alındı.

Erzurum'daki askerler ücretlerinin ödenmesi konusunda oldukça şikâyetçiydiler. Kendilerine ödenmesi gereken miktar 12 aydan bu yana verilmiyordu. Daha önceleri metal para (gümüş ve bakır karışımı ayarı düşürülmüş ve bir lira karşılığı 140 kuruş değerinde olan) ile ödeme yapılırken, şimdi kayme ya da banknot olarak ödeme yapılmaktaydı. Kayme değerini büyük ölçüde yitirmişti. Bir lira İstanbul'da 200 kuruş değerindeydi. Erzurum Valisi kâğıt kuruşun metal kuruşa eşdeğer kabul edilmesi konusunda bir buyrultu çıkarmıştı. Ancak bu fiyat artışlarını engellemedi. Askerler önceleri metal para ile aldıkları şeylerin yarısını bile kendilerine ödenen kayme ile alamıyorlardı. Bu konuda valiye dilekçe yazmışlardı ve İstanbul'daki değişim oranı üzerinden ödenmelerinin sağlanacağı umudundaydılar.

Ertesi gün kentin ortasında geniş bir yapı olan Askeri Hastane'ye gittim. Çok sayıda hasta tifodan, ötekiler ise kısmi donmadan yatmaktaydılar. Ayrıca çok sayıda zatürree ve trahom vakası vardı.

Hastahanenin baş cerrahı Rum, asistanlarından biri ise Macar'dı.

Dağdan Erzurum'un içine giren iki su kanalı, düşmanın hâkim olması durumunda, kanalları kentten çevirmenin mümkün olacağı bir konumdaydı. Kentte az sayıda çeşme bulunmakta. Su sağlama olanağı nüfusun gereksinmeleri için yetersizdir.

Erzurum'a İstanbul, Ardahan ve Kars adlarıyla bilinen üç kapıdan girilmektedir. Bu kapılardan çıkan yollar, Ardahan, Kars, Van, Erzincan ve Trabzon'a gitmektedir."

ÖZET

MERKEZ İLÇE: Kentin tarihi İÖ 4000'e değin uzanmakta, ancak yörenin adına ilk kez Hitit İmparatorluğu Dönemi'nden kalma Boğazköy tabletlerinde rastlanmaktadır. Bu tabletlere göre, yöre uzun bir süre Hayaşa Devleti ile Hititler arasındaki savaşlara sahne olmuştur. İÖ 810'dan sonra ise, Erzurum'da Urartu egemenliği başlamaktadır. Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını Kızılırmak'a dek genişletmesiyle Pers yönetimine giren bölge, imparatorluğun 18. satraplığını oluşturmaktaydı. İÖ 331'de Makedonyalı İskender Anadolu seferinde, Erzurum'u da imparatorluğun sınırları içine kattı. Erzurum İskender' in ölümünden sonra Suriye'deki Selökidler'in saldırılarına uğradı. İÖ 188-145 arasında Part sülalesinden I. Artaksiyas, kente egemen oldu. Daha sonra Roma ve Part imparatorlukları arasındaki çatışmaların yer aldığı Erzurum yöresi, İS. III. yy'da İran'da kurulan Sasanlılar ile Bizanslılar'ın savaşlarına sahne oldu. Erzurum, İS 415'te Theodosiopolis olarak anılmaktaydı. Kent 572'de Sasanlar'ın saldırısına uğradıysa da, uzun kuşatmaya karşın Bizanslılar'da kaldı. Sasanlar'ın 642'de İslam ordularına yenilmelerinden sonra ise, bu yörede bir İslam valiliği kuruldu.

645-1049 arasında, bölgede bu kez Bizans-Arap çatışması olmuştur. Kent, Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Alparslan'ın komutanlarından Ebu'l-Kasım'ın eline geçti. Bu tarihten 1202'ye değin yörede, Saltuk oğulları yönetimi sürmüştür. Sonraları sırasıyla, Erzurum Selçukluları (1202-1230), Anadolu Selçukluları (1230-1242), Moğol-İlhanlı (1242-1336) yönetimleri altında kalan Erzurum, İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonra, Eretna Beyliği'nin (1358-1360), 1387'de Timur'un, 1421'de Karakoyunlular'ın, 1468'de de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın egemenliğinde kaldı. 1502'de, Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail'in eline geçen Erzurum, 1517'de Mısır seferinden dönen Yavuz Sultan Selim'ce Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine katıldı.

Şemseddin Sami'nin **Kamus ül-Âlam**'ında XIX. yy Erzurum'una ilişkin olarak şu bilgiler verilmektedir:

"Doğu Anadolu'nun stratejik ve ticari durumu yönünden önemli bir kentimizdir.

XVII-XVIII. yy'larda kent nüfusunun 130.000'e kadar çıktığı gözlenmiştir. Ancak, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda uğradığı kırım ve yıkım nedeniyle, nüfusu 15.000'e dek düşmüştür. Bugün 38.900 nüfusu vardır. Bunun 26.554'ü İslam, 9.421'i Ermeni, geri kalanı Katolik vb 'dir.

Kentin üç pazar yeri, bir askerlik dairesi, 3 kışlası, biri sivil diğeri askeri 2 ortaokulu, 1 askeri lisesi, 1 karma lisesi, 3 ilkokulu, birçok sıbyan okulları, ayrıca 1 çocuk ıslahevi ile 1 de parkı vardır. Demir, gümüş ve bakırdan ev ve süs eşyaları yapımı ile dokumacılık, kentteki sanayii oluşturmaktadır.

Vilayet olarak, 4 sancak (Erzurum, Erzincan, Bayburt, Bayezid) ve 21 ilçeden oluşur. Erzurum Merkez Sancağı'nın 305.650 nüfusu olup, bunun 215.233'ü İslam, 50.830'u Ermeni, kalanı çeşitli milletlerdendir.

Buğday, arpa, çavdar ve darı ekimi yapılmaktadır."

Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı'nda, Ali Cevad, Erzurum'u şöyle tanımlar:

"Doğu Anadolu'nun en önemli ve birincil dereceden kentlerinden biri ve vilayet merkezidir. Merkezde 50 mahalle, 2.736 ev vardır.

Stratejik önemi ve ticaret yolları kavşağında oluşu nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin Asya'daki önemli yerleşim yerlerindendir.

Kentte 65 kadar cami vardır. Bunlardan sanat değeri olan ve önemli yapıtlar içinde sayılabilenleri, Lala Paşa Camisi, Ulu Cami ve Çifteminareli Cami'dir. Ermeni, Rum ve Latin kiliseleri, 15 dolayında tekkesi vardır.

100 medresesi, askeri ve sivil ortaokulları, jandarma kışlaları, 3 pazarı, 13 hanı, parkı 3.300 dükkânı, 778 buğday ve arpa ambarı, 49 değirmeni, 10 fırını vardır.

Gerek savaş, gerekse deprem nedeniyle yıkıma uğrayan kent, ordu merkezinin Erzincan'a taşınmasıyla canlılığını yitirmiş, nüfusu azalmıştır. Şimdiki halde nüfusu 27.000 dolaylarındadır.

Tarım ürünleri, buğday, arpa, çavdar, ketentohumu, darı, mercimek, ceviz, bakla, tütün, zeytin, pirinç, soğan, patates, fındık, vb'dir. Sebzelerin yıllık tutarı 61 milyon okkadır. Evcil hayvanlar da ekonomisinde önemli yer tutar. Öküz, inek, at, eşek, katır, koyun ve manda gibi hayvanların sayısı 2.296.461'dir.

Avrupa-İran ticaret yolundan aldığı transit vergisi önemli bir toplama ulaşır."

AŞKALE: Romalılar Dönemi'nde bir yerleşim merkezi olarak bilinen Aşkale, İS 395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra, Bizans yönetimine girdi. Ticaretin gelişmiş olması, yöreyi her dönemde önem taşıyan bir merkez durumuna getirdi. 1387'de Timur'un egemenliğine giren Aşkale, 1473'te Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Fatih Sultan Mehmed'ce Osmanlı topraklarına katıldı. 1916'da Ruslar'ın işgaline uğradı, 1918'de işgalden kurtuldu. 1 Temmuz 1937'de ilçe durumuna getirildi.

ÇAT: XVIII. yy'da bugün ilçe sınırları içindeki Yavi Köyü yakınlarında kuruldu. XIX. yy'da gelişen ve nüfusu artan kasaba, I. Dünya Savaşı'ndan önce Kiğı'ya bağlı idi. Daha sonra Tercan İlçesi'ne, 1938'de de Aşkale'ye bağlanan Çat, 1954'te Erzurum İli'ne bağlı ilçe durumuna getirildi.

HINIS: Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Selçuklular ve Osmanlılar Dönemi'nde, yörenin önemli yerleşim merkezlerinden biriydi. Şemseddin Sami Hınıs'a ilişkin olarak şu bilgileri vermektedir:

"Erzurum Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. 1 hükümet konağı, 1 ortaokulu, 1 de kışlası vardır.

Tüm ilçe 27.000 nüfusunun 17.000'i İslam, 10.000'i de Ermeni'dir.

Toprak ve tarım ürünlerinden tahıl ve baklagiller kazanın gereksinimini karşıladığı gibi, bir bölümü de Erzurum'a satılır.

İlçede 26 okul, 35 medrese, 7 cami, 33 bezhane, 78 değirmen, 3 köprü vardır. Küçük sanayi, seccade ve kilim dokumacılığına dayalıdır."

Ali Cevad ise Hınıs'ı şöyle tanımlar:

"Erzurum Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. 1 hükümet konağı, 1 kışlası ve 1 ortaokulu vardır.

Halkı, 17.000'i İslam olmak üzere 27.000 kişidir.

Tüm kazada 70 cami, 35 medrese, 26 ilkokul, 33 beziryağı evi, 78 değirmen ve 3 köprü bulunmaktadır."

HORASAN: Günümüzde ilçe sınırları içinde kalan Yazılıtaş Köyü'ndeki Urartuçiviyazıları, ilçe tarihinin Urartu yönetimine değin uzandığını göstermektedir. İlçenin, Erzurum Merkez İlçesi'ninkine koşut bir tarihi olduğu sanılmaktadır. 1071'den sonra Türkler'in egemenliğine girmiştir. 1954'de Pasinler'e bağlı bir bucak durumundan çıkarılarak, ilçe durumuna getirildi.

İSPİR: Oldukça eski bir tarihi olan İspir, 1071'den sonra Saltukoğulları'nın egemenliğine girdi. 1402 Ankara Savaşı'nı izleyen dönemlerde yöre, Akkoyunlular'ın yönetimi altında idi. 1514 Çaldıran Savaşı'nın Osmanlılar'ca kazanılması üzerine, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına katıldı. 1916'da Ruslar'ca işgal edildi ve işgalden 1918'de kurtuldu.

Şemseddin Sami, İspir'e ilişkin olarak şunları yazar:

"İspir, Erzurum Vilayeti'nin Bayburt Sancağı'na bağıl küçük bir kasabadır. 1.000 kadar nüfusu vardır. önceleri kaza merkezi İspir iken, halen Hemşin Kasabası'dır. Bayburt Sancağı'nın 4 kazasından biridir. 134 köyünde 5.281 ev vardır. Toplam nüfusu 32.517'dir. 116 cami ve mescidi, 40 medresesi, 119 sıbyan mektebi, 19 kilise ve manastırı 36 dükkânı, 2 hanı, 178 değirmeni vardır.

Tarım ürünleri, çeşitli tahıl, baklagiller ve sebzelerdir. Kilim, seccade dokumacılığı küçük sanayisinin belkemiğini oluşturur."

KARAYAZI: 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Alparslan'ın komutanlarınca kurulduğu sanılan Karayazı, 1937'de Erzurum'a bağlı ilçe durumuna getirildi.

NARMAN: Eski bir yerleşim yeri olan Narman, 1903'ten 1926'ya değin ilçe iken, bu tarihten sonra bucak oldu. 1 Haziran 1954'te yeniden ilçe durumuna getirildi.

Ali Cevad da, Narman'ı "Erzurum Vilayeti Merkez Sancağı'nın Tortum Kazası'na bağlı bir bucak" olarak tanıtır.

OLTU: Eski bir kasaba olan Oltu'nun kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir. İS 1016'da yörenin Gürcü Krallığı ile Bizans arasında çatışmalara konu olduğu bilinmektedir. Oltu önlerinde yapılan ve Gürcü Kralı Giorgi'nin kazandığı savaş sonucunda, bir süre bu krallığın elinde kalan yöre, 1018'de Bizans İmparatoru Basil'ce alındı. 1080'de Emir Ahmed, Oltu'yu işgal ederek yörenin Türkler'in eline geçmesini sağladı.

1877'de Ardahan'dan ayrılarak kaza olan Oltu, 1926'da Erzurum'a bağlanarak ilçe durumuna getirildi.

Kamus ül-Âlam'da XIX. yy sonundaki Oltu'ya ilişkin şu bilgiler verilmektedir:

"Erzurum'a bağlı bir kaza iken, sonunda Çıldır Sancağı'yla Rusya'ya bırakıldı. 1.500 dolayında nüfusu, 1 de kalesi vardır.

Osmanlı yönetimindeyken 146 köyden oluşan, 25.000 nüfuslu bir kazaydı. Bu nüfusun yaklaşık 2.000'i Hıristiyan, kalanı Müslüman'dı."

OLUR: Yeni kurulan bir ilçedir. 1922'den 1958'e değin Oltu'nun bucağı olarak yönetilen Olur, Nisan 1958'de ilçe durumuna getirildi.

PASİNLER: İskitler'in Phasianlar Boyu'nca kurulduğu ve adını da buradan aldığı sanılan Pasinler, İS 662'de Erzurum ve yöresinde kurulan İslam valiliği içinde yer aldı. 1047'de Pasinler'de Bizanslılar ile Türkmenler arasında yapılan savaş, Bizans egemenliği ile sonuçlandıysa da, bu egemenlik uzun süremedi. Sonraları Moğol akınlarına uğrayan ve İlhanlılar'ın egemenliğine giren Pasinler, İlhanlılar'dan Emir Hacı Togay'ın oğlu Hasan'ca yaptırılan kaleden dolayı uzun süre Hasankale adını taşıdı. Osmanlı yönetimi altında iken iki kez Rus işgaline uğradı.

Şemseddin Sami, XIX. yy sonundaki Pasinler'e ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Erzurum Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Merkezi Hasankale Kasabası' dır. 199 köy ve 11 bucaktan oluşmaktadır. Tüm kazanın nüfusu 40.442'dir. Çoğunluğu İslam, az bir kesimi Ermeni'dir.

Tarım ürünleri, her çeşit tahıl ve baklagilin yanında çeşitli sebzeleri de içerir. Çeşitleri az olmakla birlikte, meyveleri de vardır.

Alçı, kireç ve yapı taşı ocaklarına, birkaç kükürtlü kaplıcaya, birçok maden suyu kaynağına sahiptir.

Küçük sanayisi, alacalı, kilim, seccade, ihram, şal, keçe dokumaya dayalıdır.

Kazada 30 cami ve mescit, 22 kilise, 32 tekke, 45 medrese, 1 ortaokul, 30 sıbyan mektebi, 255 köprü, 126 değirmen vardır."

Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı'nda ise Ali Cevad şunları yazmaktadır:

"Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kaza merkezi Hasankale'dir.

Başlıca tarım ürünleri, tahıl, baklagiller, meyve ve sebzelerdir.

Küçük sanayisi heybe, kilim ve şal dokumacılığına dayalıdır. Tüm kazanın nüfusu, 39 bini İslam olmak üzere, 46.651' dir. 199 köyü ve 17 bucağı vardır."

ŞENKAYA: Yeni kurulan bir ilçedir. Oltu İlçesi'ne bağlı Örtülü adında bir köy iken, 1929'da yine Örtülü adını taşıyan bucak durumuna getirildi. 1946'da Şenkaya adını alarak, ilçe oldu.

TEKMAN: Kuruluş tarihi bilinmeyen Tekman, 1517'de Osmanlı yönetimine katıldı. Önceleri, Hınıs İlçesi'nin bir köyü iken, 7 Mayıs 1949'da ilçe durumuna getirildi.

Şemseddin Sami Tekman'ı şöyle anlatmaktadır:

"Erzurum Vilayeti'nin Hınıs Kazası'na bağlı 47 köyü olan, Aşağı Tekman, Yukarı Tekman adıyla anılan bir kasabadır.

Yazları serin, yayla havasıyla çok hoş bir mesire yeridir. Kışları kar bütün ulaşımı engeller."

Ali Cevad ise Tekman'ı, "Hınıs İlçesi'ne bağlı, Aşağı Tekman ve Yukarı Tekman adında iki bucağın adıdır" biçiminde anlatır.

TORTUM: Tortum'un tarihi İÖ 654'e değin uzanmaktadır. Bu tarihlerde İskitler'in göçebe bir boyu olan Toahlar'ca yerleşim alanı olarak seçilmiştir.

1071'den sonra, Türkler'in bir kolu olan Tortum Oymağı'nın yerleştiği bölge, sonraları bu oymağın adını aldı. 1876'da kaza oldu.

Şemseddin Sami, Tortum'a ilişkin olarak şu bilgiyi vermektedir:

"Erzurum'un Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Merkezi Nehak Kasabası'dır. 145 köy ve merkezden yönetilen 10 bucaktan oluşur.

Tüm kazanın nüfusu 47. 831'dir. Nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman, kalanı Ermeni'dir.

Tarım ve toprak ürünlerinden, halkın gereksinimini karşılayacak kadar çavdar ve baklagiller yetiştirilir. Özellikle bu ilçe, meyve bakımından zengindir. Erzurum'un gereksinimini karşılayan bu kazadır.

Kazada, 110 cami, 7 kilise ve manastır, 3 tekke, 1 ilkokul, 3 medrese, 100 dolayında sıbyan mektebi, 22 dükkân, ve mağaza, 11 han, 134 değirmen, 41 çeşme, 5 köprü vardır.

Küçük sanayisi, kilim, halı, seccade, şal, tozluk, çorap vb'den oluşmaktadır."

Ali Cevad ise şunları yazmaktadır:

"Erzurum'un Merkez Sancağı'na bağlı bir ilçedir. 175 köy, 14 bucaktan oluşur. 8.299 nüfusu vardır.

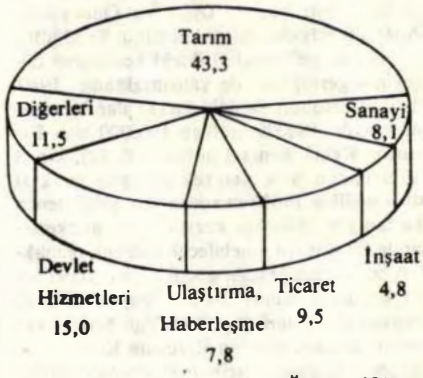
Kazada 60'ı Müslümanlar'ın olmak üzere 61 ilkokul, 13 cami, 7 kilise, 134 değirmen vardır.

Tarım ürünleri, tahıllar ve baklagillerle çeşitli meyve ve sebzelerdir.

Küçük sanayisi seccade, tiftik tozluk ve çorap dokumacılığına dayalıdır."

Şekil 1
1978'de Erzurum'da Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Erzurum, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan bir ildir. Yüzölçümü 25.066 km2 olup, Türkiye içerisinde % 3,2'lik bir alanı kaplamaktadır. Topraklarının genişliği açısından ülkenin 4. büyük ilidir. Nüfusu 1980'de 800.000'in üzerinde olan Erzurum, ülke nüfusunun % 1,8'ini barındırmaktadır.

Türkiye'nin gelişmemiş illerinden birisi olan Erzurum'da kişi başına gelir ülke ortalamasının çok altındadır. 1978'de ilde kişi başına gayri safi hasıla, Türkiye ortalamasının % 59,7'si kadardı ve Erzurum bu açıdan iller arası sıralamada 49. sırada yer alıyordu.

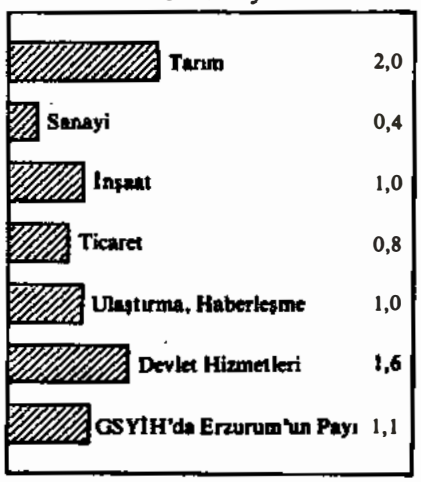
Tarım il ekonomisinin en önemli kesimidir. 1930'lara değin kapalı ekonomi koşullarında yaşayan ve 1950'lere değin de durağan bir yapı gösteren ilde, ekim alanlarını sınırlayan yükselti ve bitkilerin yetişme dönemini kısaltan iklim gibi doğal koşulların elverişsizliği nedeniyle bitkisel üretim, tarımsal faaliyetler arasında, hayvancılığa göre ikincil konumda kalmaktadır. Ekim alanlarının % 90'ında nadaslı kuru tarım yapılan il, modern tarım girdileri kullanımında ülkenin en alt sıralarında gelmektedir. İlde üretilen başlıca ürünler, buğday, arpa ve hayvan yemi olarak kullanılan çavdardır. 1950'lerden sonra, il ekonomisinin pazara açılmaya başlaması ve şeker fabrikasının kurulmasına bağlı olarak sanayi bitkisi ekimi de başlamıştır. Bunlardan (şeker pancarının yanı sıra ekilen) patates, 1970'lerin sonunda, üretim bakımından Türkiye içerisindeki payı (% 5) en yüksek olan bitkisel üründür.

1975'te il faal nüfusunun % 80,2'si tarım kesiminde çalışıyordu ve Erzurum, 1970'li yıllarda, tarım kesiminde çalışan faal nüfusun artış gösterdiği ender illerden biriydi. Tarım ilde yaratılan gayri safi hasıla içinde % 43 dolayında bir paya sahipti (Şekil 1). Aynı yıl, Türkiye gayri safi hasılası içindeki payı % 1,1 olan ilin, ülkenin tarımsal gayri safi hasılası içindeki payı % 2,0 idi (Şekil 2).

Öteden beri bir hayvancılık bölgesi olan Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan il, aynı zamanda bölgenin hayvan ticaretinin de merkezidir. Türkiye hayvan varlığı içinde önemli yeri olan ilde, nüfusun büyük bölümü geçimini hayvancılıktan sağlamaktadır. 1980'de Erzurum, ülke koyun varlığının % 4,9'una ve sığır varlığının da % 7,4'üne sahipti. Ne var ki, ilde besi hayvancılığı, ancak 1956'da şeker fabrikasının kurulmasından sonra başlamıştır. İlde egemen olan hayvancılık, mera hayvancılığıdır ve ilkel yöntemlerle yapılmaktadır. Erzurum hayvan varlığı bakımından Türkiye genelinde önemli bir yere sahip olmasına karşın, canlı hayvan ticaretinin daha önemli olması nedeniyle, ilin ülke et üretimi içindeki payı, 1980'de ancak % 2,7 düzeyinde kalmıştır.

Erzurum'da 1975'te faal nüfusun % 2,7'sinin çalıştığı imalat sanayii gelişkin değildir. İl imalat sanayiinin en belirgin iki özelliği bu kesime devlet sektörünün egemen olması ve önemli sanayi tesislerinin hemen hepsinin tarımsal girdileri işlemeleridir. Erzurum'da, 1950-1960 döneminde kurulan 3 sanayi kuruluşunun (Et Kombinası, Yem Fabrikası, Şeker Fabrikası) hepsi devlet sektörünce kurulmuştur. 1968'de kalkınmada öncelikli iller arasına alınıp, 1968-1978 döneminde teşvikten yararlanan iller arasında 1. sırada yer almasına karşın, devletin bu kesimdeki öncülüğü 1970'lerde de sürmüş-

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada Erzurum'un Sektörlere Göre Payı

(Özötün, 1980)

tür. Sanayinin geriliğine karşın Erzurum, ticaretin canlı olduğu bir ildir. Canlı hayvan ticaretinin ağırlıkta olduğu bu faaliyet dalında, Erzurum Ticaret Borsası'nın gerçekleştirdiği işlem hacmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri işlem hacminin % 55'idir.

İlin az gelişmişliği ildeki kentleşme düzeyinin geriliğinde de yansımaktadır. 1980' de il nüfusunun % 64'ü kırsal alanda yaşamaktaydı. 1980'de nüfusu 190.000 olan Erzurum Kenti, kentsel nüfusu (% 72), kırsal nüfusundan fazla olan tek yerleşme merkezi dir. Özellikle 1965'ten sonra çok şiddetlenen kırdan göç eğilimine karşın, kent merkezlerinde bu nüfusu emebilecek çalışma olanakları bulunmadığı için, göç il dışına yönelmiş ve Erzurum Kenti dışında büyük kentsel merkez oluşamamıştır. 1939'dan beri birkaç kez imar planı yapılan Erzurum Kenti, yine de planlara uygun biçimde büyüyememiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında % 9 olan okuryazarlık oranı ile çok düşük bir eğitim düzeyine sahip olan Erzurum'a bu alanda atılan önemli adımlara karşın, 1975'te ilin okuryazarlık düzeyi, ülke ortalamasının hayli gerisindeydi ve okuryazar olmayanların önemli bir bölümü kadındı. Öte yandan, nüfusun ağırlıklı bir bölümünün kırsal kesimde yaşadığı ilde, 1980'de köylerin % 17' sinden çoğunda ilkokul yoktu. Buna karşılık, Doğu Anadolu'nun en eski üniversitesi (kuruluşu 1958) olan Atatürk Üniversitesi' ne bağlı 8 fakültede, 1980'de 6.500 dolayında öğrenci öğrenim görmekteydi. Bunların % 40'a yakınını 20 doğu ilinden gelen öğrenciler oluşturuyordu.

Erzurum, sağlık düzeyi açısından da gelişmemiş bir ildir. 1965'te sosyalizasyon kapsamına alınmış olduğu halde, sağlık kurumlarının gerektiği gibi çalışmaması ve çevre sağlığı koşullarının elverişsizliği nedeniyle, sağlık sorunlarında bir iyileşme sağlanamamıştır. Erzurum, bebek ölümlerinin ülke çapında en yüksek olduğu ildir. Kırsal kesimde ölümlerin % 68'inin 15'in altındaki yaşlardaki nüfusu etkilediği ilde, birçok bulaşıcı hastalığa rastlanma sıklığı, ülke ortalamalarının birkaç kat üzerindedir.

Tablo 1

Türkiye ve Erzurum'da Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Erzurum 283.676	Türkiye 13.557.860	Erzurum 290.246	Türkiye 16.349.380	Erzurum 355.060
Tarım, Ormancılık, Avcılık, Balıkçılık	77,4	75,1	71,9	78,6	64,1	80,2
Maden Çıkarma	0,5	0,1	0,6	0,2	0,7	0,2
İmalat Sanayii	6,0	2,1	7,1	2,6	7,6	2,7
İnşaat Sanayii	1,6	1,3	2,6	1,6	2,7	1,6
Elektrik, Gaz, Su	0,1	*	0,2	0,1	0,1	*
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar Sigorta vb İşler	2 8	1,6	2,9	1,7	6,1	2,9
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	0,8	2,1	1,2	3,1	1,6
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	2,2	6,2	3,9	11,4	10,5
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	16,8	6,4	10,1	4,2	0,3
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

Not 1) 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı yaşlar, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar faal nüfus olarak alınmıştır.

2) 1975 Yılı Sayımı'nda ayrı ayrı veriler "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb" değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE; Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

ERZURUM İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Erzurum kırsal alan nüfusu, ildeki yüksek doğurganlığa bağlı olarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1950'ye değin hızla büyümüştür. Hızla büyüyen bu nüfus, 1950'lere gelindiğinde, Erzurum ekonomisine egemen olan tarım kesimi üzerinde bir baskı yaratmaya başlamıştır. Ancak, tarım kesimi, son derece elverişsiz ekonomik ve sosyal koşullar içinde bulunuyordu ve bu nüfusa iş olanakları yaratamaz durumdaydı. Bu durum, ilin kırsal alan nüfusunun, belli bir iş bulabilmek umuduyla kırsal alandan kopmasına yol açmıştır. Kırsal alan nüfusunun bir bölümü, 1950-1955 döneminde il merkezine göç etmiş, ancak kentsel alanda bu nüfusu istihdam edebilecek gelişmiş bir sanayi ve hizmet kesimi olmadığından izleyen yıllarda kırsal kesimden kopmaya devam eden nüfus, il dışına göçe zorlanmıştır. 1965 sonrasında kırsal alandan göç, daha da şiddetlenmiştir. 1970'e değin kırdan göç eden nüfusun bir kısmı il merkezine yerleştiği halde, 1970 sonrasında göç esas olarak il dışına yönelmiştir *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi ve Göç)*. İşte, asıl çalışma çağındaki kırsal nüfusu etkisi altına alan bu il dışına göç olgusu, Erzurum'da ekonomik bakımdan faal nüfusun zaman içinde gösterdiği değişikliklerin temel belirleyicisidir.

Erzurum'da il dışına göç nedeniyle, çalışma çağındaki 15-64 yaş grubuna giren nüfusun göreli payı, 1955 sonrasında her zaman ülke ortalamasının altında olmuştur *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Ancak, bir yandan bunların hepsi işgücüne katılmadıkları için, öbür yandan da yaş grubu dışında olmalarına karşın, ekonomik koşulların zorlamasıyla çalışmak durumunda olanların varlığı dolayısıyla doğal olarak, çalışma çağındaki nüfus ile ekonomik bakımdan faal nüfus, gerek sayı ve gerekse oran açısından tam olarak çakışmamaktadır.

Nitekim, çalışabilir yaştaki nüfusun oranı bakımından Erzurum, ülke ortalamasının gerisinde kaldığı halde, ilde faal nüfusun genel nüfus içindeki oranı, 1955'ten sonra her zaman Türkiye ortalamasından daha yüksek olmuştur. Bu durum, ilde tarım kesiminde çalışan nüfus oranının çok yüksek olmasına bağlı olarak, kadınların ve 65+ yaşlardaki nüfusun büyük bir bölümünün, bu kesimde yardımcı aile bireyi olarak işgücüne katılmalarından kaynaklanmaktadır.

Ne var ki, Erzurum'da faal nüfusun 1955'ten sonra gösterdiği büyüme, yoğun bir biçimde yaşanan il dışına göç hareketine bu nüfusun bir bölümünün de katılması nedeniyle, ildeki genel nüfus artışının çok gerisinde kalmış ve çok daha sınırlı olmuştur. Buna bağlı olarak, faal nüfusun toplam nüfusa oranını gösteren "genel katılma oranı" da sürekli olarak gerilemiştir. Nitekim, Erzurum'da 1955'te 284.000 kişi olan 15+ yaşlardaki ekonomik bakımdan faal nüfus, 1965'te 290.000'e, 1975'te de 321.000'e ulaşmıştır. Buna bağlı olarak da, 1955'te binde 546 olan "genel katılma

oranı", 1965'te binde 462'ye, 1975'te ise binde 431'e düşmüştür.

1970 sonrasında istatistiklerde, faal nüfusun saptanmasında alt sınır olarak 12+ yaşın alınması esası benimsenmiştir. Bu sınıra göre ise, 1975'te Erzurum'da faal nüfus 355.000, "genel katılma oranı" da binde 476 idi.

1955-1975 döneminde ekonomik bakımdan faal nüfusun toplam nüfusa oranı, ülke genelinde de gerilemiştir. Ancak, bu gerilemenin nedeni, Erzurum'dakinden çok farklıdır. Erzurum'da bu durum, esas olarak il dışına göçten kaynaklanmaktadır. Gerçi ülke genelindeki gerilemede de yurt dışına işçi akımının belirli bir etkisi vardır. Bununla birlikte, söz konusu gerileme, daha çok faal nüfusun tarımdan sanayiye geçişi sürecine bağlı olarak, özellikle tarım kesiminde yoğun olan ve faal nüfus içinde yer almasına karşın, verimi son derece düşük olan yardımcı aile bireyleri grubunda gerçekleşen daralmadan kaynaklanmaktadır. Gerçekten de, tarım kesiminden tarım dışı kesimlere geçen ailelerde, yardımcı aile bireyi olarak faal nüfus içinde yer alan bazı aile bireylerinin ekonomik faaliyetlere katılma olanağı ortadan kalkmakta, kentte öğrenci, ev kadını ya da çalışmayan yaşlılar olarak, faal nüfus kapsamı dışına çıkmaktadırlar. Erzurum, 1955 sonrasında ülke çapında yaşanan bu gelişmenin dışında kalmıştır. Kırsal alan sürekli olarak göç vermiş olduğu halde, tarım kesiminin ağırlığı 1955-1975 döneminde azalmak şöyle dursun, daha da artmış; bu 20 yıl içinde yardımcı aile bireylerinin sayısında yaklaşık 40.000 kadar bir artış olmuştur. Bu durum, Erzurum'da tarım dışı kesimlerin bir türlü gelişememesi, il dışına yönelen göçe karşın artan nüfusun tarım kesiminde yığılması olayının bir sonucudur. Erzurum, 1955-1975 döneminde bu eğilimin ortaya çıktığı ender illerden birisidir.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Erzurum ekonomisine bitkisel üretim ve hayvancılık egemendir. Tahılın yanı sıra, ilde yaygın biçimde patates ve şeker pancarı üretimi yapılmaktadır *(Bak. Tarım)*. Faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde de tarım kesimi her zaman çok büyük bir paya sahip olmuştur. ilde, sanayi kuruluşlarının yok denecek kadar az oluşu nedeniyle, hizmetler kesimi dışında kalan öteki bütün tarım dışı kesimlerde çalışan faal nüfusun göreli payları çok düşük düzeylerdedir.

Hizmetler kesimi, faal nüfus içindeki payı bakımından, tarım kesiminin ardından ikinci sırada yer almaktadır. Ancak, Erzurum'da hizmetler kesiminin payını yükselten asıl öğe, askeri birliklerdir. 1975'te hizmetler kesiminde çalışan 37.300 kişinin 25.700'ü yani % 69'u kamu idaresi ve savunma kesiminde yer alıyordu. Bu nedenle, hizmetler kesiminin faal nüfusa önemli iş olanakları sağlaması söz konusu değildir.

Erzurum ekonomisinin durağan yapısı nedeniyle, yukarıda ana hatları ile belirtilen, faal nüfusun işkollarına göre bölünüşü, 1955-1975 arasında pek önemli bir değişikliğe uğramamıştır (Tablo 1).

1955'te, ilde ekonomik bakımdan faal olan her 4 kişiden 3'ü tarım kesiminde çalışıyor, tarım dışı kesimlerden ancak birikisinin payı % 2'yi biraz aşıyordu. Buna karşılık, ilde "ekonomik faaliyet kolu bilinmeyenler" % 17 gibi çok büyük bir orana ulaşıyordu. Bu durum, esas olarak iki nedene bağlanabilir. İlk olarak, ilde bulunan askeri personel, 1955 Genel Nüfus Sayımı'nda, bu grup içinde sayılmıştı, ikinci neden ise, 1950-1955 döneminde yaşanan hızlı kentleşme ile ilgilidir *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*. Bu dönemde, kırsal alandan Erzurum Kenti'ne önemli bir göç hareketi olmuş; ancak, kentte bu nüfusu istihdam edebilecek gelişkin bir sanayi ve hizmet kesimi olmadığı için, gelenler yarı üretken ya da marjinal işlerde çalışmak durumunda kalmışlardır. Ayrıca, gizli işsizler de faaliyet kolu bilinmeyenler grubunda yer almaktaydılar.

1965'e değin tarım dışı kesimlerde çalışanların sayıları çok az artmış ve bu kesimlerden bazılarının göreli paylarında ancak çok küçük büyümeler olabilmiştir. Buna karşılık, tarım kesiminin payı 10 yıl içinde % 75'ten % 79'a yükselmiştir.

Erzurum ekonomisinin 1955-1965 arasındaki bu durağan yapısı, daha sonra da devam etmiştir. Öyle ki, faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünün 1975'teki yapısı, 1965'teki dağılım ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Aradaki tek fark, önceki yıllarda iyi tanımlanamayan faaliyetler grubunda yer alan askeri personelin, hizmetler kapsamına alınması, dolayısıyla hizmetler kesiminin göreli payının % 10,5 gibi önemli bir düzeye ulaşmasıdır. Bu durumda, faaliyet kolu bilinmeyenlerin oranı da iyice düşmüştür.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "MESLEĞE" VE "İŞTEKİ YERE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Erzurum'da faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde, tarım kesimi her zaman ağırlıklı bir paya sahip olmuştur. Ülke genelinde hızlı bir sanayileşmenin yaşandığı 1955-1975 döneminde Erzurum ekonomisi durağan bir yapı göstermiştir. Bu dönemde, ilde, tarımdan sanayiye geçiş anlamında yapısal bir değişiklik olmamış, hatta tarım kesiminin göreli payı daha da artmıştır *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü)*. Bu durağan yapı nedeniyle, faal nüfusun işteki yere göre bölünüşü de söz konusu 20 yıl içinde pek değişmemiştir. Gerçi istatistiklere bakıldığında, 1955'te % 5,6 olan ücretliler oranının 1975'te % 19,6'ya yükseldiği görülmektedir (Tablo 2); ancak bu durum, esas olarak istatistik bilgilerin derlenmesinde yöntem değişikliğinden kaynaklanmaktadır. 1955 Sayımı'nda faaliyet kolu bilinmeyenler grubunda yer alan ve ilde sayısı oldukça kabarık olan askeri personel, 1970'ten sonra hizmetler kesimine dahil edilmiştir. Böylece, 1955'te de ücretli oldukları halde, ücretliler grubunda yer almayan askeri personel nedeniyle, ücretlilerin oranı, gerçekte olduğundan çok düşük bir düzeyde görünmüş; buna karşılık, askeri personelin dahil edildiği "bilinmeyenler" grubunun oranı % 16 dolayına yükselmiştir.

Ücretliler oranının gerçek anlamda artması ise, genellikle aile içinde ücretsiz olarak çalışanlar ile kendi hesabına çalışanların oranlarının daralmasına bağlıdır. Erzurum, 1955-1975 döneminde ülke genelinde yaşanan bu sürecin dışında kalmıştır. Nitekim, ilde ağırlıklı paya sahip olan yardımcı aile bireylerinin oranı söz konusu dönemde değişmeyerek, % 55 dolayında kalırken, kendi hesabına çalışanların oranı % 22,5'ten yaklaşık % 25'e yükselmiştir. Dolayısıyla 1975'te % 19'u aşmış gibi görünen ücretlilerin oranında gerçek anlamda bir artış olduğu söylenemez.

Erzurum'da yardımcı aile bireyleri, esas olarak tarım kesiminde önem kazanmaktadır. Bu kesimde yardımcı aile bireylerinin oranı % 68'dir. Bu kesimde çalışan ücretlilerin oranı da % 5 olup, ülke ortalamasını aşmaktadır (Tablo 3). Bununla birlikte, Erzurum tarımında çalışan ücretlilerin önemli bir bölümü, mevsimlik işçidir. Genel nüfus sayımlarının hasat aylarına rastlaması nedeniyle, tarım kesiminde birkaç aylık bir süre için belli bir ücret karşılığında çalışanlar, ücretliler grubunda yer almaktadır. Dolayısıyla, Erzurum'da tarım kesiminde ücretli oranının yüksek olması, kapitalist tarım işletmelerinin önem kazandığı anlamına gelmemekte ve geçici bir durumu yansıtmaktadır.

Askeri personelin varlığı nedeniyle, ilde önem kazanan hizmetler kesiminde çalışanların tamamına yakını (% 97) ücretlidir.

Fazla gelişmemiş olan imalat ve ticaret

Tablo 2

Erzurum'da Faal Nüfusun İşteki Yere Göre Dağılımı(%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	283,6	0,2	5,6	55,8	22,5	15,9
	Erkek	168,0	0,2	8,9	29,3	34,8	26,8
	Kadın	115,6	**	0,7	94,3	4,7	0,3
1975	Toplam	355,0	0,4	19,6	55,2	24,8	**
	Erkek	208,8	0,6	29,5	31,3	38,5	0,1
	Kadın	146,2	**	5,5	89,3	5,2	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı,1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

kesimlerinde ise, küçük ölçekli işletmeler egemendir. 1975'te ticaret kesiminde çalışanların % 74'ü perakende ticaretle uğraşırken, % 21'i lokanta ve otel işletiyordu. Toptan ticaret yapanların oranı ise, ancak % 5 idi. Küçük işletmelerin yaygınlığı nedeniyle, imalat ve ticaret kesimlerinde kendi hesabına çalışanların oranı önemlidir. Bu oran 1975'te imalat kesiminde % 35, ticaret kesiminde % 59 dolayında olup, Türkiye ortalamalarının hayli üstünde iken, ücretlilerin oranı, her iki kesimde de ülke ortalamalarının altındaydı (Tablo 3).

Faal nüfusun mesleğe göre dağılımında da asıl mesleği tarımla ilgili olanların oranı % 78 gibi yüksek bir düzeydedir. Özellikle, çalışan kadınlar arasında bu oran % 95'in üzerine yükselmektedir. İlde, bir üniversite bulunması nedeniyle, ilmi ve teknik elemanlar ile serbest meslek sahibi grubunda bulunanların sayısı 10.000'e, göreli payları da % 3'e yaklaşmıştır (Tablo 4).

Tablo 3
Erzurum'da Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	5,1	0,1	26,6	68,2	**
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	56,9	2,2	34,8	6,0	0,1
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	85,9	2,6	9,9	1,6	—
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	32,0	3,9	58,6	5,4	0,1
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	57,0	1,3	36,7	5,0	**
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	86,9	1,2	9,8	2,1	—
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	96,5	0,3	2,7	0,5	**
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	100,0	—	—	—	—

* Türkiye rakamları için Ankara Tablo 3'e bakınız.

** % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 25- Erzurum, İli 1975)

TARIM

GİRİŞ: Kuzeydoğu Anadolu, yüzyıllardan beri önemli bir hayvancılık bölgesi olagelmiştir. Erzurum'un bölgede özel bir yeri vardır. Kars, Ağrı ve Erzincan'da hayvan yetiştiriciliği ağırlık taşımaktadır. Erzurum ise aynı zamanda hayvan ticaretinin merkezidir.

İlin Trabzon-Tebriz transit yolunun üzerinde olması, eskiden beri önem taşımaktaydı. XIX. yy'ın ortalarında İran'ın ithalat ve ihracatının yarısı Tebriz-Erzurum-Trabzon yolundan yapılıyordu. Bu tarihlerde yılda 30.000 kadar deve ve bunun iki katı katır Erzurum'dan geçiyordu.

Erzurum tarımında en önemli yeri tutan canlı hayvan, eskiden beri pazar için yetiştirilmekteydi. Fransız coğrafya uzmanı Cuinet'ye göre, XIX. yy'ın sonlarında 40.000 nüfuslu Erzurum, yılda 3 milyon franklık (13 milyon Osmanlı Kuruşu) hayvan ihraç ediyordu *(Bak. Tarih)*. Aradaki uzaklığa karşın Erzurum-Kars yöresi, İstanbul'un başlıca besin kaynaklarından birini oluşturmuştur.

Cumhuriyet öncesi yıllarda ilkel koşullarda yapılan mera hayvancılığı, salgın hastalıklarda önemli kayıpların doğmasına yol açıyordu. Türkiye'de sivil veteriner örgütünün kurucusu olan Kaymakam Mehmet Ali Bey, 1880'de yazdığı bir yazıda, salgınlar için şunu söylüyordu: "Hayvanların % 10'u geride kalırsa, hastalık çok şiddetli sayılmaz."

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Erzurum tarımında önemli bir gelişme görülmedi. 1930'larda modern tarım araçları Doğu Anadolu Bölgesi'ne hemen hiç girmemişti. Bu yıllarda tarlalar, bazen 5 yıl nadasa bırakılırdı.

1939'da Erzurum'a ulaşan demiryolu, ülkenin ekonomik merkezleriyle bağlantıyı sağlayarak, ilin kapalı ekonomisini dışa açmıştır.

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin (TMO) 1944'te Erzurum'da Bölge Ambarlar Şefliği'ni kurması ve 1947'de bunun Bölge Müdürlüğü Teşkilatı'na dönüşmesi, tahıl üreticilerine uygulanan destek alımlarına olanak hazırlamıştır. Ofis, 1950'lerin başında yılda 100.000-150.000 ton tahıl almıştır.

1950'lere değin Erzurum'da pazara çıkartılan tarım ürünleri oldukça sınırlıydı. Üreticiler yetiştirdikleri tahılların çoğunu kendi gereksinimlerini karşılamak için tüketirlerdi. 1950'lerin ortalarında Erzurum Şeker Fabrikası'nın kurulması, gelir getiren bir ürün olan pancar ekimini özendirdi.

Patates üretimi de bu yıllarda yaygınlık kazandı. Ancak, pazar için üretimin ve ekim alanlarındaki genişlemenin sınırlı kalmasında başlıca etken, iklim sertliği, bitkilerin yetişme döneminin kısalığıdır.

"Kedilerin, damdan dama atlarken donduğu" Erzurum'da toprak, aylarca karla kaplı kalmakta, kış ayları boyunca birçok yöreye ulaşmak bile olanaksızlaşmaktadır. Bu koşullarda yapılan ekim sınırlı kalmakta ve ancak Pasinler (Hasankale), Horasan, Aşkale gibi, ırmaklarla sulanan ovalık alanlarda başarılı olmaktadır. Bitkisel üretimin birinci derecede gelir kaynağını oluşturduğu köylerin sayısı, hayvancılıkla uğraşan köylerden daha azdır.

Erzurum, modern girdi kullanımı açısından 1970'lerde belli ölçüde gelişme kaydetmiş olmakla birlikte, ülkenin en alt sıralarda gelen illerinden biridir. Kalkınmada öncelikli iller arasında kırsal nüfus başına tarımsal üretim, ekilen arazide hektar başına kullanılan tarımsal kredi ve ekilen arazide hektar başına kimyasal gübre kullanımı açısından Erzurum İli, Türkiye ortalamalarının oldukça altındadır.

Erzurum, kooperatif vb çağdaş tarımsal örgütlenmeler açısından da pek gelişmemiştir. 1982 başında kalkınmada öncelikli iller arasında ikinci sırada yer alan ve yüzölçümü açısından Erzurum'un yarısı büyüklüğündeki Çorum'la karşılaştırıldığında bile çok geride kalıyordu. 1980 başında Çorum'da 251 köy kalkınma kooperatifi ve 56 tarım kredi kooperatifi varken, Erzurum'da 207 köy kalkınma kooperatifi ve 12 tarım kredi kooperatifi vardı. Ege'deki illerle karşılaştırıldığında, Erzurum iyice arkalarda kalmaktadır.

BİTKİSEL ÜRETİM: 2.500.000 hektarı biraz aşan yüzölçümü ile Erzurum, ülkenin dördüncü büyük ilidir. İlde, büyük bölümünü çıplak kayalık alanların oluşturduğu tarıma elverişsiz alanlar ve meskün yerler 110.000 hektar dolayındadır ve toplam il alanının % 4,3'ünü oluşturur. İl topraklarının geri kalan bölümü, ekili-dikili topraklardan, çayır-meralardan ve orman-fundadan oluşan tarım alanıdır. 1.700.000 hektarı aşkın çayır-mera alanı, il topraklarının % 68'ini örter. Orman-funda alanı ise,

230.000 hektar genişliğindedir ve il topraklarının % 9'undan biraz fazlasını oluşturur. Tarla ve bağ-bahçe tarımının yapıldığı ekilidikili alan, 450.000 hektara yakındır ve il topraklarının % 18'ini kaplar.

1970'lerin sonunda Erzurum'da işlenen arazi 450.000 hektar dolayındaydı. Bunun 194.000 hektarı ekiliyor, 5.000 hektarında bağ-bahçe tarımı yapılıyordu. 20.000 hektar da yem bitkilerine ayrılmıştı. Aynı yıllarda işlenen arazinin % 90'a yakın bölümünde nadaslı kuru tarım, geri kalanında ise sulu tarım yapılıyordu.

İlde nadas oranı % 50'ye varmaktadır. Batı Anadolu'da görülen yarım nadas yerine tam nadas ve kara nadas uygulanmaktadır. Tarlanın işlenerek, bir yıldan fazla boş bırakılmasına tam nadas, işlenmeden bir yıldan fazla boş bırakılmasına ise, kara nadas denmektedir. 1970'lerin başında ildeki köylerin % 80'inde nadas, toprağın iki yılda bir dinlendirilmesi biçiminde yapılıyordu.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Türkiye genelinde olduğu gibi, Erzurum'da da 1950'lerden sonra ekim alanlarında belirgin bir genişleme görülmektedir. 1950'de 80.000 hektara yaklaşan ekim alanları, özellikle 1950'lerde belirgin biçimde artarak, 1960'ların başında 160.000 hektarı aşmış, daha sonraki yıllarda daha yavaş artarak, 1970'lerin başında 178.000 hektara, 1970'lerin sonunda ise, 194.000 hektara yaklaşmıştır (Tablo 5). 1950 ile 1970'lerin sonları arasında % 150'ye yakın artan ekim alanlarındaki genişleme, oran olarak birçok başka ile göre yüksektir. Ancak, il topraklarının genişliği göz önüne alındığında, bu artışın pek önemli olmadığı görülür.

1970'lerin sonunda il ekim alanlarının % 87'si tahıllara, % 4'e yakını baklagillere, % 8 kadarı sanayi bitkilerine ayrılmıştır.

DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Erzurum'un 1.044 köy ve bucağından 501'inin birinci dereceden gelir kaynağı tarla tarımıydı. Tarla ürünlerinin ikinci dereceden gelir kaynağını oluşturduğu köylerin sayısı ise, 444'tü. Aynı ankete göre, köylerin esas geçim kaynağını oluşturmak bakımından tarla ürünleri hayvancılığa göre ikincil kalıyordu.

Tahıllar: Erzurum'da toplam ekili alan içinde en geniş yeri tahıllar kaplar. Bu olgu, il tarımının kapalı yapısı ve ekimin büyük ölçüde geçimlik üretime dayanması ile yakından ilgilidir.

1950'de 76.000 hektara yakın olan toplam il tahıl alanları düzenli artarak, 1960'ların başında 143.500 hektara yaklaşmış, bu yıllardan sonra artış hızı azalarak, 1970'lerin sonunda 169.000 hektara ulaşmıştır. Tahıllarda 1950 ile 1970'lerin sonları arasındaki genişleme oranı, % 122'dir. Ancak, il ekim alanları içinde tahılların payı azalmış, 1950'de % 95 olan bu pay,1970'lerin sonunda % 87'ye düşmüştür.

Erzurum'da tahıllardan ilk sırayı buğday almaktadır. İlde 1950'de 38.000 hektarı aşkın alanda ekilen buğday, 1970'lerin sonunda 100.000 hektara yaklaşmıştır. Erzurum buğday ekim alanlarının Türkiye ekim alanları içindeki payı da 1950 ile 1970'lerin sonları arasında % 1 dolayında gerçekleşmiştir (Tablo 6). Erzurum'un Türkiye yüzölçümünün % 3'ünden fazlasını kapladığı düşünülürse, Erzurum'daki buğ-

Tablo 4

Türkiye ve Erzurum'da Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Erzurum		
	Toplam 16.349.380	Toplam 355.060	Erkek 208.860	Kadın 146.200
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	2,7	3,6	1,5
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,3	0,4	*
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	1,9	2,8	0,7
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	2,1	3,1	0,5
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	1,9	3,0	0,4
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı Balıkçı, Avcı	64,1	78,3	66,3	95,5
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	12,8	20,8	1,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 25- Erzurum İli, 1975 DİE Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

1927 Tarım Sayımı'nda Erzurum

1927 Tarım Sayımı verilerine göre, toplam nüfusu 271.000 olan Erzurum'da, nüfusun çoğunluğu (% 72,7) tarımla uğraşmaktaydı. Kırsal kesimde aile, ortalama 5 kişiden oluşmakta ve aile başına 25,1 hektar ekili toprak, 2 çift hayvanı, 11 çiftlik hayvanı düşmekteydi.

Sayım yılında, halkın büyük bölümü bitkisel üretimden çok hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Ekili alan azdı. Toplam 44.000 hektar dolayında olan ekili alanın % 89'unda (39.000 hektar) tahıllar, % 7'sinde (3.000 hektar) baklagiller, % 4'ünde de (2.000 hektar) sanayi bitkileri ekilmekteydi. Yıllık tahıl üretimi 28.000 ton, baklagil üretimi 290 ton, sanayi bitkileri üretimi 787 ton dolayındaydı.

Tahıllardan en önemlileri buğday, arpa, çavdar, yulaf ve mısırdı. 53.000 hektar buğday, 7.000 hektar arpa, 300 hektar çavdar, 100 hektar yulaf, 23 hektar mısır ekilmiş ve yaklaşık 5.000 ton buğday, 3.000 ton arpa, 390 ton çavdar, 160 ton yulaf ve 32 ton mısır elde edilmişti.

Baklagil türlerinin ekimi ve üretimi düşüktü. En önemlileri fiğ, burçak, mercimek ve fasulye idi. Fiğ ekimi 96 hektar alanda yapılıyor, 39 tona yakın ürün alınıyordu. Burçağın ekim alanı 34 hektar, verimi 13 ton idi. Mercimek ve fasulye yaklaşık 2 hektar ekim alanına sahipti. Sırasıyla 1,5 ve 10 ton ürün elde edilmişti. Çok az miktarlarda bezelye ve bakla da ekiliyordu.

Sanayi bitkilerinden üretilenler patates, soğan ve pancardı. Patatesin ekim alanı 255, soğanın 92, pancarın 6 hektardı. Bu alanlardan 202 ton patates, 51 ton soğan, 3 ton pancar elde edilmişti.

İlde, 30.980 tarım araç ve makinesi vardı. Bunlardan 437'si modern tarım makinesi niteliğini taşıyordu. Ekili her hektar başına 0,7 araç ve makine düşüyordu.

1927'de Erzurum'da 79.000 dolayında çeki hayvanı, 422.000 çiftlik hayvanı ve 123.000 kümes hayvanı bulunuyordu. En çok beslenen hayvanlar sığır (233.000), koyun (161.000), keçi (89.000) ve tavuk (120.000) idi.

day ekim alanlarının sınırlılığı daha açık ortaya çıkar.

İl; Kars, Ağrı, Erzincan ve Erzurum' dan oluşan Kuzeydoğu Anadolu Alt-Bölgesi'nin de önemli buğday ekim alanlarından değildir. Bu bölgenin en büyük ili olmasına karşın, 1970'lerin sonunda bölgedeki ekim alanlarının yalnızca dörtte biri Erzurum' daydı.

Buğday, Erzurum'da hemen hemen her ilçede ekilmekle birlikte Merkez İlçe, Aşkale, Horasan, Pasinler ve Hınıs'ta daha yaygındır.

İlde, buğdayı izleyen arpanın ekim alanları, buğdaydan daha yavaş genişlemiştir. 1950'de 24.000 hektar dolayında olan arpa ekim alanları, 1970'lerin sonunda ancak 42.500 hektarı aşabilmiş, arpa ekim alanlarındaki artış % 77 ile buğday ekim alanlarındaki genişlemenin epeyce altında kalmıştır. Arpa ekim alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı da 1950'de % 30'dan, 1970'lerin sonunda % 22'ye düşmüştür. İl arpa ekim alanlarının ülke genelindeki payı ise, zaman içinde değişmemiştir.

Çavdar ekim alanı 1950'de 10.000 hektar iken, 1970'lerin sonunda 24.000 hektara yaklaşmıştır. Çavdar ekim alanları, anılan yıllar arasında % 130'un üzerinde artmıştır. Aynı yıllar arasında Türkiye çavdar ekim alanlarının ise, yalnızca % 9 arttığı düşünülürse, il çavdar ekim alanlarındaki genişlemenin oldukça önemli olduğu görülür. 1970'lerin sonunda ülke genelindeki payı % 5'e yaklaşan çavdar ekim alanlarının görece hızlı genişlemesinin nedeni, çavdarın hayvan yemi olarak kullanılmasıdır.

Baklagiller: Erzurum'da baklagiller ekimi, fazla önem taşımaz. Özellikle yemeklik baklagiller az ekilmektedir. Bunda, ilin tarla ürünlerinin yetişmesi açısından elverişsiz koşulları kadar, pazara görece az açılmışlığı da etken olmuştur. Ekilen başlıca baklagiller, yemeklik baklagillerden mercimek ile hayvan yemi olarak kullanılan fiğdir.

Fiğ ekimi, 1950'lerden sonra yaygınlaşmıştır. 1960'ta 1.650 hektar olan fiğ ekim alanı, 1970'lerin sonunda 4.000 hektara yaklaşmıştır. Fiğ ekim alanlarının Türkiye payı da 1960'ta % 1,8 iken, 1970'lerin sonunda % 3,6 dolayında gerçekleşmiştir.

Yemeklik baklagillerden mercimek ekimi de, ilde 1950'lerde yaygınlaşmıştır. 1950'de 600 hektar, 1960'ların başında 2.500 hektar dolayında olan mercimek ekim alanları, 1960'larda biraz düşerek, 1970'lerin sonunda 2.100 hektara inmiştir. İl mercimek ekim alanlarının Türkiye payı 1950'de olduğu gibi, 1970'lerin sonunda da % 1 dolayında gerçekleşmiştir.

Sanayi Bitkileri: İlde ekilen sanayi bitkileri şeker pancarı, patates ve ayçiçeğidir. Şeker pancarı ve patates ekimi, asıl 1950' lerden sonra, ayçiçeği ekimi ise, 1970'lerde gelişmiştir.

1956'da Erzurum Şeker Fabrikası'nın açılmasıyla, ilde şeker pancarı ekimi başlamış ve yaygınlaşmıştır. 1960'ların başında 4.650 hektarda ekilen şeker pancarı, 1970' lerin sonunda 6.500 hektara çıkmıştır. 1970' lerin başında belli bir düşüş görülmekle birlikte, 1960'ların başı ile 1970'lerin sonu arasında pancar ekim alanları % 40 oranında genişlemiştir. 1970'lerin sonunda il ekili alanlarının % 3,3'ü pancar ekimine ayrılmıştı. 1970'lerde Erzurum şeker pancarı ekim alanlarının Türkiye içindeki payı % 2-% 2,5 arasında oynamıştır.

Kuzeydoğu Anadolu Alt-Bölgesi şeker pancarı ekim alanları içinde, Erzurum önemli bir yere sahip değildir. 1970'lerin sonunda bölgedeki pancar ekim alanlarının % 30'undan azı Erzurum'daydı.

İlde, şeker pancarı ekilen başlıca alanlar, Pasinler ve Horasan ovalarıdır. İl şeker pancarı ekim alanlarının yarısı Pasinler Ovası' ndadır.

İlde, patates ekim alanları da 1950'lerde yaygınlaşmıştır. Bu tarihlere değin yerel olarak tüketilen patates, üreticiye gelir getiren bir ürün olarak giderek önem kazanmıştır. 1950'de 1.300 hektar olan patates ekim alanları, 1960'ların başında 4.700 hektara çıkmış, 1970'lerin başında bir düşüş gösterdikten sonra, 1970'lerde yeniden artarak, 1970'lerin sonunda 8.500 hektara ulaşmıştır. Patates ekim alanlarının genişleme oranı, 1950 ile 1970'lerin sonu arasında % 550'yi aşmış ve ülke ortalamasını geçmiştir.

1950'de il ekili alanının % 1,6'sı patates ekimine ayrılırken, bu pay 1970'lerin sonunda % 4,4'e çıkmıştır. İl patates ekiminin Türkiye içindeki payı da, aynı dönemde artmış ve 1950'de % 3,1'den, 1970'lerin sonunda % 4,7'ye yükselmiştir. İldeki patates ekim alanların, ilin sulanan ovalarının bulunduğu Pasinler, Horasan, Aşkale ve Merkez İlçe'dedir.

Tablo 5
Erzurum'da Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	79.566	161.485	177.733	193.615
Toplam Tahıl	95,4	88,8	92,0	87,4
Buğday	48,0	41,4	48,3	51,3
Arpa	30,1	18,8	20,3	22,0
Çavdar	12,8	12,7	16,8	12,2
Toplam Baklagiller	2,8	4,2	3,8	3,9
Mercimek	0,8	1,5	1,3	1,1
Fiğ	1,1	1,0	1,3	2,0
Şeker Pancarı	*	2,9	1,6	3,3
Patates	1,6	2,9	1,7	4,4
Diğerleri	0,2	1,2	0,9	1,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Erzurum Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalmaası		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan	0,94	—	1,08	—	1,13	—	1,19	—
Toplam Tahıl	1,09	1,68	1,11	1,05	1,23	0,80	1,25	0,68
Buğday	0,98	1,56	0,86	0,69	0,99	0,63	1,08	0,56
Arpa	1,64	2,11	1,01	1,13	1,40	0,94	1,55	0,92
Çavdar	2,32	4,65	3,09	4,99	4,65	3,32	4,93	3,66
Toplam Baklagiller	0,51	2,55	1,19	1,50	1,20	0,91	1,12	0,71
Mercimek	1,05	2,01	2,39	2,87	2,15	1,76	1,14	1,01
Fiğ	1,51	2,79	1,83	2,77	2,23	1,71	3,59	2,12
Şeker Pancarı	—	—	3,04	2,12	1,99	1,10	2,46	1,31
Patates	3,13	3,02	3,17	4,07	1,79	2,07	4,70	4,89

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1990

1991

1992

1990 - 1993 - Avnik Kalesi
1994 - İspir Kalesi

1993

1994

1995

1996

1997

1995 - Pasinler Kalesi
1996 - Şehitler Abidesi
1997 - Oltu Kalesi
1998 - 1999 - Aziziye Anıtı

1998

1999

2000

2000 - 2001 - Erzurum'da tarım ve tarlalar

2001

2002

2002 - 2005 - Hayvancılık

2003

2004

2005

Erzurum İli, patates ekiminde Kuzeydoğu Anadolu Alt-Bölgesi içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. 1970'lerin sonunda, bu bölgedeki ekim alanlarının yaklaşık yarısı Erzurum İli'ndeydi.

Erzurum İli'nde, 1970'lerin sonunda 18.000 hektar alanda yem bitikleri ekilmişti. İki yem bitkisinden yoncanın ekim alanı, korungaya göre daha genişti.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Erzurum'un sert iklimi, bitkisel çeşitlenmeye olanak tanımaz. İlde büyük ölçüde geçimlik özellik taşıyan tahıllar ve belli ölçüde sanayi bitkileri yetiştirilir. Ekilen bitkilerin üretim miktarları da, ülke çapında dikkate değer bir özellik göstermez. Yetiştirilen ürünlerden ülke genelindeki payları en yüksek olanlar, patates ve çavdardır.

Tahıllar: İl tahıl üretimi, 1950'de yaklaşık 100.000 ton iken, 1970'lerin sonunda 167.000 tonu aşmıştır (Tablo 7). Anılan dönemde il tahıl üretiminin artış oranı % 68 dolayında gerçekleşmiş ve % 300'ü aşan Türkiye artış oranının iyice altında kalmıştır.

1950'lerden önce, il tahıl üretimi daha düşük düzeydeydi. Devletin 1940'larda bölgede Toprak Mahsulleri Ofisi'ni (TMO) kurarak, destekleme alımlarına başlaması, tahıl üretimini bir miktar pazara açmıştır. 1949'da 20.000 ton dolayında olan Erzurum bölgesi ofis alımı, 1952'de 200.000 tona çıkmıştır.

İlde ekilen tahılın çoğunluğunu buğday oluşturmaktadır. Erzurum'da yetişen yumuşak yayla buğdayı iyi niteliklidir. Buğday ekiminin yarısından çoğu güzlük olarak ekilmektedir. Daha çok gömmece denilen ekim biçimi geçerlidir.

1950'de 46.500 tonu aşan il buğday üretimi, 1970'lerin sonunda 94.000 tona yaklaşmıştır. Buğday üretimindeki artış oranı % 100'ün üzerinde olmakla birlikte, aynı dönemde ülke genelinde sağlanan artış oranının (% 466) epeyce altındadır.

İl buğday üretiminin Türkiye payı da zaman içinde azalmış, 1950'de % 1,6 iken, 1970'lerin sonunda binde 6 olmuştur.

Erzurum'da buğdaydan sonra en çok ürün sağlanan tahıl, arpadır. Arpa, ilde eskiden beri hem geçimlik, hem de hayvan yemi olarak ekilmektedir. 1950'de 34.000 tona yaklaşan il arpa üretimi, 1970'lerin başına değin 35.000 ton dolayında oynadıktan sonra, 1970'lerin sonunda 46.000 tonu aşmıştır. İl arpa üretimindeki artış ise, aynı dönemde % 38 dolayında gerçekleşmiş ve Türkiye ortalamasının (% 218) hayli altında kalmıştır.

İl arpa üretiminin Türkiye içindeki payı da giderek düşmüş, 1950'de % 2,1 iken, 1970'lerin sonunda binde 9 olarak gerçekleşmiştir.

Esas olarak, hayvan yemi olarak kullanılan çavdarın il tarımında dikkat çekici bir yeri vardır. 1950'de 14.200 tonu aşan il çavdar üretimi, 1950'lerde hızla artarak, 32.500 tonu aşmış, 1970'lerde ise düşerek, 20.000-25.000 ton dolayında oynamıştır. 1950'de % 4,7, 1960'ların başında ise % 5 olan il çavdar üretiminin Türkiye genelindeki payı, 1970'lerin sonunda düşerek, % 3,7 olmuştur. Bu düşüşe karşın, çavdar ilde ekilen bitkiler içinde ülke genelindeki payı patatesten sonra en yüksek olanıdır.

Tablo 7
Erzurum'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl	99.939	148.725	147.202	167.718
Buğday	46.578	54.776	75.127	93.986
Arpa	33.778	38.193	35.120	46.682
Çavdar	14.261	32.623	25.267	21.532
Toplam Baklagiller	8.130	8.929	5.631	5.505
Mercimek	731	2.703	1.750	1.883
Fiğ	1.452	2.421	1.611	1.759
Şeker Pancarı	2	70.588	59.018	105.994
Ayçiçeği	—	—	203	908
Patates	8.130	58.340	42.823	140.388

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Baklagiller: İlde baklagiller üretimi çok sınırlıdır. Yemeklik baklagillerden mercimek, az miktarda ve yerel gereksinimi karşılamak için ekilmektedir. 1950'de 730 ton olan mercimek üretimi, 1960'ların başında 2.700 tona sıçradıktan sonra düşmüş ve 1970'lerin sonunda 1.900 ton olarak gerçekleşmiştir. İl mercimek üretiminin 1950'de % 2 olan Türkiye içindeki payı, 1970'lerin sonunda % 1'e düşmüştür. 1980'lerde komşu ülkelere ve özellikle İran'a dışsatımın artmasına bağlı olarak, il mercimek üretiminde dikkate değer artışlar meydana gelmiştir.

İlde, hayvan yemi olarak kullanılan fiğ de ekilmektedir. 1950'de % 2,8 olan il fiğ üretiminin Türkiye içindeki payı biraz azalarak, 1970'lerin sonunda % 2,1 olarak gerçekleşmiştir.

Sanayi Bitkileri: 1950'lere değin yok denecek kadar az olan sanayi bitkileri üretimi, 1950'lerden sonra devletin özendirmesi ile bir miktar artmıştır. Ekilen başlıca sanayi bitkileri şeker pancarı, patates ve 1970'lerde gelişen ayçiçeğidir.

Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi, Erzurum'da da şeker pancarı üretimi Şeker Şirketi'nin denetimi altında yapılmaktadır. Öteki ürünler, daha kârlı olduğu zaman pancar ekicileri, bağlayıcı bir sözleşme yoksa, arazilerini başka ürünlere ayırabilmekte, ancak pancar ekimini kârlı görürlerse, ekim için konan sınırlamayı aşamamaktadırlar.

Şeker pancarı, eskiden beri bir miktar yapılan sebzecilik ve meyvecilik bir yana bırakılırsa, Erzurum'da pazar için üretilen başlıca bitki olmuştur. Ekici açısından özelliği, görece yüksek gelir getiren bir ürün oluşudur. Şeker Şirketi'nin ekicilere sağladığı çeşitli krediler ve modern girdiler de bu ürünün ekimi ile birlikte Erzurum tarımında bir gelişmeye yol açmıştır. Alıcının Şeker Şirketi olması nedeniyle, şeker pancarı fiyatında büyük iniş-çıkışlar olmamıştır.

Şeker pancarı, Türkiye'de sulu arazide ve bol gübre ile yetiştirilmektedir. Ancak, doğal koşullara bağlı olarak ilde şeker pancarı veriminde yöreden yöreye önemli farklılıklar görülür. En yüksek verim, daha ılıman bir iklime sahip olan ve daha çok yağış alan Narman ve Oltu'da sağlanmaktadır.

Erzurum'da şeker pancarı alanı güzden sürülür, fosforlu gübre atılarak kapatılır. İlkbaharda ikileme ile tekniğine uygun olarak ekim yapılır. Erzurum'da kışın erken başlaması, pancarın eylülde hızla hasat edilmesini ve fabrikaya taşınmasını gerektirmektedir. Öteki bölgelerden daha kısa bir zamanda toplandığı için, ilde pancar ekim ve bakım işlerinin tam zamanında yapılması gerekmektedir.

1960'ların başında 70.600 ton olan il pancar üretimi, 1970'lerin sonunda 106.000 tona çıkmıştır. 1960'ların başı ile 1970'lerin sonları arasında il şeker pancarı üretiminin % 50 olan artış oranı, Türkiye genelindeki artış oranının (% 144) epeyce altında kalmıştır. 1960'ların başında ilde üretilen şeker pancarı, Türkiye üretiminin % 2,1'i iken, 1970'lerin sonunda bu oran % 1,3'e düşmüştür.

Erzurum şeker pancarı üretiminin, Kuzeydoğu Anadolu Alt-Bölgesi içindeki payı da yüksek değildir. 1970'lerin sonunda Erzurum'un bu bölge içindeki üretim payı 1/4'ün altındaydı.

Erzurum'da ekilen sanayi bitkilerinden en önemlisi, ilde üretilen bitkisel ürünler içinde Türkiye payı en yüksek olan patatestir.

Birçok Avrupa ülkesinin temel besin maddelerinden olan patatesin besin değeri yüksektir. Patates ekimi yapılacak tarlaların iyi hazırlanması gerekir. Patates tarlaya ocak yöntemi ile ekilir, bol gübre, özellikle doğal gübre ister.

Erzurum'da kullanılan tohumlar, Sarıkız ve Cosima türleri ile yerel Arı türüdür. Sarıkız ve Cosima türü sertifikalı tohumlara ilgi giderek artmıştır.

Erzurum'da hasat, 15 Eylül-20 Ekim tarihleri arasında yapılır. Ürünün bir bölümü pazara götürülür; bir bölümü ise bir sonraki yıl ekilecek tohumluk için toprak altında yapılan depolarda korunur. Geri kalanı da tüketime ayrılır. Bölgede patatesi değerlendirecek kuruluşların olmaması yüzünden, görece kolay bozulabilir bir ürün olan patatesin

fiyatı, üretimin bol olduğu yıllarda çok düşmektedir.

1950'lerin başında Türkiye'de yaklaşık 42.000 hektar alanda yapılan patates ekiminin dünya üretimindeki payı çok azdı. Bu yıllarda Sakarya, ülkedeki patates üretiminde ilk sırada yer alırken, Erzurum onuncu geliyordu.

1950'de Erzurum'da 8.100 tonu aşan patates üretimi, 1960'ların başında 60.000 tona yaklaşmış, 1970'lerin sonunda ise 140.000 tonu aşmıştır. İl patates üretiminin 1950 ile 1970'lerin sonları arasındaki artış oranı % 1.600'ün üzerindedir ve Türikye'de aynı dönemde sağlanan artış oranından (% 97) çok yüksektir. 1970'lerin sonunda Erzurum patates üretiminin Kuzeydoğu Anadolu Alt-Bölgesi içindeki payı da yüksekti. Erzurum, bölgedeki patates üretiminin % 52'sinden fazlasının sağlıyordu. Öte yandan, 1950'de % 3 olan il patates üretiminin Türkiye içindeki payı, 1960'ların başında % 4'e çıkmış, 1970'lerin sonunda ise % 5'e yaklaşmıştır.

Yem Bitkileri: Erzurum'da fiğ dışında yonca ve korunga tarımı yapılmaktadır. Yem bitkileri nadas edilmiş, sonbaharda sürülmüş ve ilkbaharda ikilemesi yapılmış tarlalara yazlık olarak ekilmektedir. Genellikle sulu tarlalar tercih edilmektedir. Yonca ve korunga, çoğunlukla arpa ve buğdayla birlikte ekilmektedir.

1980'de yaklaşık 20.000 hektar alandan 42.000 ton yonca, 18.500 ton korunga elde edilmiştir.

Sebzecilik: Sebzecilik de çoğunlukla meyveciliğin yapıldığı mikroklimalı kuzeybatı yöresinde ve yörenin gereksinimini karşılamaya yönelik olarak yapılmaktadır. Öteki ilçelerde de daha çok aile gereksinimini karşılamaya yönelik küçük çapta sebzecilik yapılmaktadır.

Teknik Ziraat Müdürlüğü, sıcak yastıklarda sebze fideleri yetiştirerek, sebzeciliği özendirmektedir

Ekilen başlıca sebzeler lahana, kabak, domates, fasulye ve soğandır.

Karayolu ulaşım şebekesinin gelişmesine bağlı olarak, Erzurum pazarına sebze genellikle güney illerinden gelmektedir.

DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Erzurum'daki 1.044 köy ve bucaktan yalnızca 13 köyün birinci dereceden geçim kaynağı sebzecilik ve meyvecilikti. Meyve ve sebzeciliğin ikinci dereceden gelir kaynağı oluşturduğu köylerin sayısı ise 17 idi.

Meyvecilik: Erzurum İli'nin mikroklima yöresi olan Tortum, Oltu, Şenkaya, Narman ve İspir ilçelerinde eskiden beri meyvecilik yapılmaktadır. Daha çok yerel gereksinimi karşılamaya yönelik olan bölge meyveciliği, son yıllarda bir kıpırdanma içine girmesine karşın, fazla gelişememiştir. 1960'ların sonunda eski meyve bahçeleri bozularak, toplu meyvelikler ve yeni meyve bahçeleri kurulmuştur. Fidan gereksinimi, Teknik Ziraat Müdürlüğü'nce karşılanmaktadır. Müdürlük, demonstrasyon bahçeleri ile yöre meyveciliğinin gelişmesine katkıda bulunmaya çalışmaktadır.

1950lerin başında 450.000 ağaçtan, toplam 6.800 ton meyve elde edilmişti.

1980'de ise, meyve veren 642.500 ağaçtan toplam 16.500 ton ürün alınmıştır.

1980'de ildeki başlıca meyve veren ağaçlar ve üretim miktarları şöyleydi:

Meyve Türü	Meyve Veren Ağaç	Üretim (ton)
Armut	66.725	1.497
Ayva	15.740	523
Elma	156.040	4.869
Erik	30.410	599
Kayısı	77.535	525
Kızılcık	21.160	387
Kiraz	24.300	358
Vişne	57.245	560
Ceviz	67.860	1.423

İl meyve üretiminin Türkiye payı düşüktür. Meyveler içinde Türkiye payı en yüksek olanı % 2,5'le kızılcıktır. Ağaç başına elde edilen meyve verimi ise ayva ve kızılcıkta Türkiye ortalamasının üzerindedir.

İlde eskiden yapılan bağcılık, Cumhuriyet Dönemi'nde önemini yitirmiştir.

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Erzurum'da, tarımsal üretimi etkileyen doğal koşullar, genellikle, yükseltiye bağlı olarak, büyük değişiklikler göstermektedir. Isı ve yağış, ilde üretimi doğal olarak sınırlandıran, iki temel ekolojik faktördür.

Türkiye Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki dar bir alan dışında kalan tarım topraklarında yağışlar, miktar ve özellikle dağılım açısından, üretim için yeterli değildir. Erzurum da en az yağış alan iller arasındadır; bu bakımdan Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Konya'dan sonra gelmektedir. Ancak, Erzurum'a yağış daha çok kar halinde düşer ve ilkbaharda havaların ısınmaya başlamasıyla birlikte, alçak ovalardan yüksek dağlara doğru yavaş yavaş erir. Bu durum, yüksek alanların doğal bir su deposu olmasını sağlar. Ani taşkınlar olmadığı gibi, toprak tabakaları sürekli bir biçimde suyla beslenir. İldeki ova ve düzlükler bu beslenmenin doğal bir sonucu olarak, sürekli nemli kalır, Sulu tarım koşullarında yetişebilen ürünlerin bir bölümü bu yörelerde ekilebilir.

Erzurum İli, Doğu Karadeniz Dağları ile iç sıradağların birbirlerine en fazla yaklaştıkları noktada bulunmaktadır. Bu nedenle, il arazisinin, yaklaşık, % 61'i 2.000 m'den daha yüksek alanlardan oluşmaktadır.

1.700-1.900 m'ler arasında bulunan Erzurum ve Pasinler ovaları, Türkiye'nin en yüksek ve en soğuk ovalarındandır. Bu ovalarda kışlar çok uzun sürer.

Yükselti ve ısı düşüklüğü nedeniyle, bu yörelerde, arpa, buğday ve çavdar gibi tahıllarla sanayi bitkilerinden şeker pancarı ve patates ekimi yapılabilmektedir. Meyve ve yaz sebzeleri yetiştirme olanağı yoktur. Pasinler Ovası'nda yer yer domates ekimi yapılmakta ise de bu ürün bazen olgunlaşma olanağı bulamamaktadır. Aras Havzası'nın doğu ucundaki Iğdır Ovası ile Karasu Havzası'nın batı ucundaki Erzincan Ovası'nda yükseltinin düşmesi ve ısının yükselmesi sonucu bitkisel üretimde çeşitlilik görülür. Iğdır ve Erzincan ovaları dışında, Kuzeydoğu Anadolu'da bulunan Ağrı, Artvin, Erzincan, Erzurum ve Kars illerinde, tahıl ve bazı sanayi bitkileri dışındaki ürünlerin yetiştirilmesine, genellikle ısı, yükselti ve yağış engel olmaktadır.

2.000 m üzerindeki yayla karakterli ovalık alanlarda, ısı, yükselti ve yağış buğday yetiştirilmesini de olanaksız kılmaktadır. Bingöl Yaylaları ile Tekman arasındaki düzlükler, Aşağı Tekman'da Söylemez yöresindeki Söylemez Ovası ve Gâvur Dağları'nın batısında, Serçeme Çayı'nın kaynak alanında bulunan Ovacık Çukurluğu, bu tip yerlerdendir. Buralarda, sınırlı olarak arpa ve çavdar ekimi yapılabilmektedir.

İlde meyvecilik ve yaz sebzeciliği, sadece, kuzeydeki Çoruh Havzası'nda yapılmaktadır. Havza, Rize Dağları ile iç sıradağlar arasına sıkışmış, batı-doğu yönünde uzanan geniş bir oluk durumundadır. Yükselti, ilin diğer bölümlerine göre daha düşüktür ve yer yer Karadeniz Bölgesi ikliminin etkisine girmektedir.

Erzurum İli, yerüstü ve yeraltı su kaynakları bakımından oldukça zengindir. İlde, sular üç havzaya dağılmış durumdadır. Tüm Tekman Yaylası ile Pasinler yöresinin sularını toplayan Aras Irmağı, Hazar Denizi'ne akar. Pasinler ve Söylemez yörelerinde, Aras geniş sulama olanakları yaratır. İlin kuzey ve doğu bölümlerinin sularını toplayan Çoruh Irmağı, Karadeniz'e dökülür. Çoruh, il sınırları içinde, genellikle derin bir yatak içinde aktığından geniş sulama olanakları yaratmaz. Karasu Irmağı ise ilin orta ve batı kesimlerinin sularını toplar, Elazığ il sınırları içinde Fırat'la birleşerek Basra Körfezi'ne akıtır. Karasu, özellikle, Erzurum Ovası'nda, fazla derinden akmaz ve geniş sulama olanakları yaratır.

Erzurum, yeraltı su kaynakları açısından da oldukça zengindir. İlin çeşitli kesimlerinde, sulama amaçlı kuyular açılmış durumdadır.

İlde, kullanım amaçları yönünden toprak dağılımı şöyledir: Kuru ve sulu koşullarda ürün alınan alanlarla, çayır-mera, orman ve fundalıkların bulunduğu araziler, yani geniş anlamda tarıma elverişli alanlar, il toplam alanının, yaklaşık, % 95,7'sini oluşturmaktadır. Bu oran ülke ortalamasının üzerindedir.

Yerleşim yerleri, sazlık, bataklık, ırmak yatakları, çıplak kaya ve molozlardan oluşan tarıma elverişsiz araziler ise il alanının % 4,3'ünü kaplamaktadır.

Sürüme elverişlilik açısından, tarım araçlarıyla işlenebilir topraklar 1., 2., 3. ve 4. yetenek sınıfına giren topraklardır. 810.000 hektar alanı örten bu topraklar il alanının yaklaşık % 33'ünü oluşturur.

Birinci yetenek sınıfına giren ve daha çok, Erzurum ve Pasinler ovalarını örten topraklar, hemen hemen düzdür; erozyondan çok az zarar görmüş, derin ya da orta derin, iyi drene olmuş ve kolay işlenebilir niteliktedir. Su tutma kapasiteleri yüksek olan bu topraklar, aynı zamanda, besin maddelerince de zengindir. Bu topraklar üzerinde sulu tarım yapıldığında tahıllardan buğday, arpa, çavdar, sanayi bitkilerinden patates ve şeker pancarı ile yem bitkileri yetiştirilebilir. Ayrıca, sınırlı da olsa, meyvecilik ve sebzecilik yapılabilir. Kuru tarım yapılırsa buğday, arpa, çavdar, fiğ, mercimek ve korunga ekimine uygunluk gösterir.

İşlenebilir 2., 3. ve 4. yetenek sınıfı toprakları sorunlu topraklardır. Sorunlu sürülebilir topraklar bütününe göre, % 30 taşlılık ve % 85 erozyon vardır. Her iki oranda ülke ortalamasının üzerindedir. Sulu tarım yapılan bölümleri şeker pancarı, patates, buğday, arpa, çavdar, yer yer ayçiçeği ve yem bitkileri üretimine, kuru tarım yapılan bölümleri ise buğday, arpa, çavdar, fiğ, mercimek, korunga ve fasulye ekimine uygun-

luk gösterir.

Erzurum'da, potansiyel olarak 5., 6. ve 7. yetenek sınıfına giren çayır-mera, orman ve funda toprakları, yaklaşık, 1.588.600 hektar alanı örter. İl alanının yaklaşık % 63'ünü oluşturan bu topraklar yoğun erozyon bölgeleridir.

Erzurum'da, toprakların bir bölümü yeteneklerine uygun olarak kullanılmamaktadır. Sulu tarım koşullarında, daha fazla gelir getirebilecek, tarımsal potansiyeli yüksek birinci ve ikinci sınıf topraklar; kuru tarım ya da çayır alan olarak değerlendirilmektedir. Yine otlak olarak kullanılması gereken, tarımsal potansiyeli düşük 6 ve 7'nci sınıf topraklar; kuru tarım arazisi olarak kullanılmaktadır.

İlde kuru tarım yapılan 390.800 hektar arazi, kullanma yeteneği bakımından, çeşitli sınıflara girmektedir. Birinci sınıfa giren 21.700 hektar arazinin, su kaynaklarının elverdiği oranda, sulu tarıma açılması olanaklıdır.

İl sınırları içindeki çayır arazisinin 32.186 hektarı, arazi kullanma yeteneği açısından, birinci ve ikinci sınıfa girmektedir. Su kaynaklarının geliştirilerek, bu toprakların sulu tarıma açılması, daha verimli bir yararlanmayı olanaklı kılabilir.

TARIMDA VERİMLİLİĞİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER: Türkiye'de çok büyük değişiklik gösteren doğal üretim koşulları aynı tarım teknolojisi koşullarında bile, önemli verimlilik farklılıkları yaratmaktadır.

Erzurum'un çetin iklim koşulları tarımda verimliliği olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durumda, birim alandan sağlanan verimin artırılması, daha çok, su, gübre, ilaç ve tohumluk gibi fiziksel girdiler ile üretim teknolojisinin sağladığı olanaklara bağlıdır.

Sulama: Erzurum'da, doğal yağışlarla giderilemeyen tarımsal su gereksinimi, yerüstü ve yeraltı su kaynaklarıyla karşılanmaktadır. Yerüstü su kaynaklarından yararlanılarak gerçekleştirilen sulama, genellikle, Erzurum ve Pasinler yörelerinde yoğunlaşmış durumdadır. Ayrıca Hınıs ve Pasinler'de beton kanallı-yeraltı sulaması; Tortum, Merkez, Horasan ve Oltu yörelerinde beton kanallı bent sulaması; Şenkaya bölgesinde ise gölet sulaması yaygındır. DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre Erzurum'un 1.044 köy ve bucağından 710'u sulama suyu kaynaklıydı. Köylerden 634'ü akarsulardan, 16'sı artezyenden, 7'si kuyudan, 2'si barajdan, 51 köy de başka kaynaklardan yararlanıyordu.

Gübre: Erzurum'da, kimyasal gübre kullanımı 1960'lardan sonra yaygınlık kazanmaya başlamıştır. 1965'te 770 ton azotlu, 786 ton fosforlu olmak üzere; toplam 1.556 ton gübre kullanılmıştır. 1970'te, gübre kullanımı 2.999 tona, 1975'te 7.202 tona, 1979'da ise 32.120 tona yükselmiştir.

1980'de gübre kullanımı yaklaşık % 50 düşerek, 16.000 tona inmiştir. Bu düşüşün nedeni, devlet desteğinin kaldırılmasıyla, gübre fiyatlarının artmasıdır. Dağıtımdaki aksaklıklar da nedenler arasında sayılabilir.

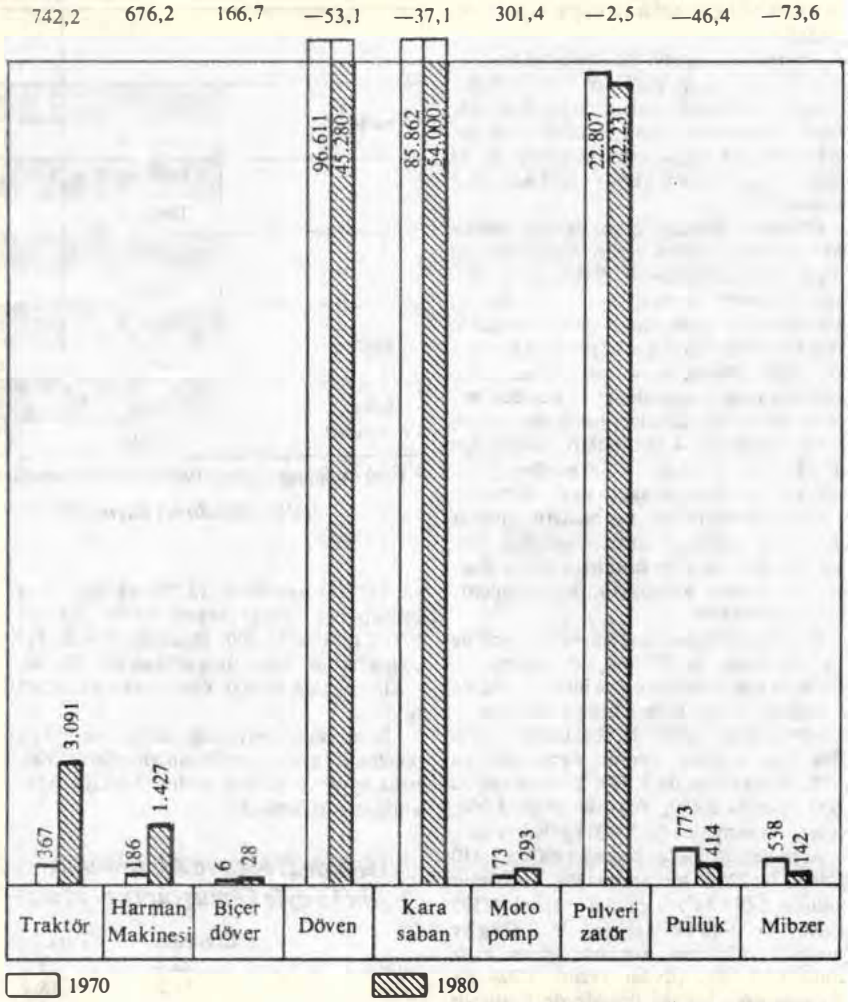
1965-1980 Arası Erzurum İli Yapay Gübre Tüketimi (ton)

Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Toplam
1965	770	785	1.555
1970	1.427	1.572	2.999
1975	4.255	2.947	7.202
1979*	17.088	14.702	31.790
1980	12.000	4.000	16.000

(*) Ayrıca 1979'da 330 ton potaslı gübre kullanılmıştır.

Şekil 3

Erzurum'da Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre Erzurum'da gübre kullananların % 25'i yalnızca çiftlik gübresi, % 5'i yalnızca yapay gübre, % 70'i ise hem çiftlik hem de yapay gübre kullanıyordu.

Tarım Araçlarının Gelişimi: Erzurum'da traktörün tarıma girişi 1950'lerde olmuştur. 1950'de ilde, yalnızca 9 traktör bulunuyordu. Traktör sayısındaki artış 1970'lerde hızlanmıştır. İlde 1963'te 249 traktör varken, bu sayı 1970'te 367'ye çıkmış 1980'de ise 3.000'i geçmiştir (Şekil 3). 1963-1980 arasında, traktör sayısında 11 katı aşan bir artış görülmektedir.

1970'lerde, traktör dışındaki modern tarım araçları kullanımında da önemli artışlar görülmektedir. Geleneksel tarım araçları kullanımında ise gerilemeler olmuştur. 1970'te yaklaşık, 86.000 olan karasaban sayısı, 1980 başında 54.000'e; 97.000 olan döven sayısı, 45.300'e inmiştir. Buna karşılık, 1970'te, 186 olan harman makinesi sayısı, 1980 başında 1.427'ye yükselmiştir. Aynı dönemde, motopomp sayısı 73'ten 293'e, biçerdöver sayısı 6'dan 28'e çıkmıştır.

İl hayvancılığında yaygın biçimde kullanılan krema makinelerinin sayısında da 1970-1980 arasında önemli artışlar sağlanmış, 1970'te 5.125 olan krema makine sayısı 1980'de 28.650'ye yaklaşmıştır.1980'de ülkedeki krema makinelerinin % 11,3'ü Erzurum'daydı. 1970-1980 arasında makineli yayık sayısında da belirgin bir artış görülmektedir. 1980'de Türkiye'deki makineli yayıkların % 3,4'ü Erzurum'daydı.

1960'ların başında, ilde traktör başına yaklaşık 2.374 hektar ekili arazi düşerken, 1970'lerin başında bu miktar 484 hektara; 1970'lerin sonunda ise yaklaşık 63 hektara inmiştir. Türkiye genelinde ise traktör başına düşen ekili alan 1970'te 148 hektar iken, 1979'da 37 hektara inmiştir.

Tarımda Verimlilik: 1950'lerden sonra, Erzurum'da traktör, sulama, gübreleme ve tohumluk gibi modern girdiler bir miktar yaygınlaşmıştır. Zararlılarla savaşımda

önemli kazanımlar elde edilmiş olmasına karşın fiziksel girdiler topraktaki besin kaybını karşılamaktan uzaktır. Verim artırıcı ileri teknoloji ise daha çok sanayi bitkilerinin yetiştirildiği alanlarda yoğunlaşmış durumdadır.

Erzurum'da sanayi bitkilerinden patates ve şeker pancarı ile yağlı tohumlu bitkilerden ayçiçeği dışında kalan bütün ürünlerde verim sürekli bir düşüş göstermektedir. Verim artışı gösteren sanayi bitkilerinden de sadece patates verimi Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Özellikle, buğday, arpa, çavdar, mercimek ve fiğde görülen verim düşüklüğünün nedeni şöyle açıklanabilir: Erzurum İli, bütünüyle yüksek bir yayladır. Isı çok düşük, kışlar uzun, yağışlar düzensiz ve genellikle kar şeklindedir. Bu doğal koşullarda az sayıdaki tarım ürünü, aynı topraklarda uzun yıllar boyunca yetiştirilmiştir. Böylece bitkilerin topraktan aldıkları besin maddeleri, her yıl azalmıştır. Kullanımları 1960'lardan sonra bir miktar artan fiziksel girdiler ise bu besin kaybını karşılamaktan uzak kalmıştır.

Nitelikli topraklar ve modern girdiler gelir getiren sanayi bitkilerine ayrıldığı için, arpa, çavdar, fiğ gibi ürünlerin ekimi marjinal topraklara kaymakta, bu ürünlerde verim düşmektedir.

Buğdayda hektar başına verim 1950'de 1.220 kg iken, % 22,5'lik bir azalmayla, 1970'lerin sonunda 946 kg'ye inmiştir (Tablo 8). Buğday veriminde Türkiye ortalaması 1978-1979 için, 1.800 kg/hektardır. Aynı yıllar için buğday verimi Arnavutluk'ta 1.975, Bulgaristan'da 3.800, Yunanistan'da 2.600, İran'da 2.450, Yugoslavya'da 3.050, Federal Almanya'da ise 5.000 kg/hektardır.

Arpa verimi hektar başına 1950'de 1.410 kg'den, % 22'lik bir azalmayla, 1970'lerin sonunda 1.095 kg'ye; çavdar verimi 1.395 kg'den, % 34,8'lik azalma ile 909 kg'ye inmiştir. 1970'lerin sonunda ülke arpa verimi 1.857 kg, çavdar verimi 1.224 kg olduğuna göre her iki üründe de Erzurum verimi Türkiye ortalamasının altındadır.

İlde fiğ verimi, 1950'de 1.638 kg/hektar iken, % 72,8 azalarak 1980 başında 445 kg/hektara inmiştir. Bu üründe verim bakımından ülke ortalamasındaki düşüş çok daha azdır.

Erzurum'da şeker pancarı verimi 1950'de 2.000 kg/hektar iken, sürekli artarak 1970'lerin sonunda 16.365 kg/hektara yükselmiştir. 1960 başından 1970'lerin sonuna kadar % 7,8'lik bir artış oranı gerçekleşmiştir. Aynı yıllar arasında şeker pancarında, Türkiye'de gerçekleştirilen ortalama verim artış oranı ise % 41,5'tir. 1970'lerin sonunda Türkiye şeker pancarı veriminin 30.800kg'yi aştığı düşünülürse, Erzurum şeker pancarı veriminin ne denli düşük olduğu iyice ortaya çıkar.

Ayçiçeği ekimi, ilde, 1970'lerden sonra başlamıştır. 1970'ten 1979'a hektar başına verim, 902 kg'den 981 kg'ye çıkmış ve % 8,8'lik bir artış sağlanmıştır.

İlde, verim artışında ülke ortalamasının üzerine çıkan tek ürün patatestir. Patates verimi, 1950'de 6.201 kg/hektardı. Hektar başına verim 1960'ların başında 12.458 kg'ye, 1970'lerin başında 14.389 kg'ye ve 1970'lerin sonunda 16.610 kg'ye çıkmıştır. 1950'den 1979'a % 168'lik verim artışı sağlanmıştır.

1978-1979'da hektar başına patates verimi Türkiye genelinde 15.750 kg'dir. Aynı dönem için hektar başına verim İran'da 8.500, Irak'ta 15.100, İsrail'de 33.800, Japonya'da 26.000, Bulgaristan'da 10.700, F.Almanya'da 30.500, Yunanistan'da 15.340 kg'dir.

Erzurum'da meyve ağaçlarının verimi de genellikle Türkiye veriminin altındadır. Yalnızca ayva ve kızılcık verimi Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Tablo 8
Erzurum ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı (%)
Buğday	Erzurum	1.220	946	—22,5
	Türkiye	770	1.832	137,9
Arpa	Erzurum	1.410	1.095	—22,3
	Türkiye	1.101	1.857	68,7
Fiğ	Erzurum	1.638	445	—72,8
	Türkiye	886	753	—15,0
Patates	Erzurum	6.201	16.610	167,9
	Türkiye	6.425	15.993	148,9
Şeker Pancarı	Erzurum	15.187*	16.365	7,8
	Türkiye	21.771*	30.811	41,5

* 1950 rakamları yerine 1960-61-62 ortalaması alınmıştır.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1980'de İl Meyve Ağaçlarının Verimi Şöyle Olmuştur (kg/ağaç)

	Erzurum	Türkiye
Armut	22,4	29,5
Ayva	33,2	18,2
Elma	31,2	51,3
Erik	19,7	23,8
Kayısı	6,8	22,2
Ceviz	21,0	37,8
Kiraz	14,7	23,3
Kızılcık	18,3	10,3
Vişne	9,8	21,3

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Erzurum'da toprak kullanım biçimleri ve tarımsal işletme büyüklükleri büyük ölçüde ilin doğal özelliklerince biçimlenmiştir. Tarihsel gelişim de bu süreçte belirleyici bir rol oynamıştır. Doğal koşullara bağlı olarak ilde ekili alanların sınırlı oluşu ve il topraklarının büyük bölümünü otlak ve yaylaların kaplaması, toprak kullanım biçimleri açısından ülkenin öteki bölgelerine göre özel bir durum yaratmaktadır.

İlin ekim alanları, ırmakların suladığı Pasinler, Horasan, Erzurum ve Aşkale ovalarıdır. I. Dünya Savaşı'na değin Türk-Müslüman ve kısmen Ermeniler'in elinde olan bu topraklar, bu yıllarda el değiştirerek, tamamen Türk-Müslüman unsurların eline geçmiştir. Erzurum'da büyük toprak sahipliği, eskiden beri bu yörelerde görülmektedir. Erzurum'un kuzey-kuzeybatı yöresindeki bağ-bahçecilik ise, küçük aile işletmelerince yapılmaktadır.

İlin doğusunda ve güneyinde kalan alanlar ise, eskiden beri hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin yerleşme alanlarıdır. Tanzimat'tan sonra Bab-ı Ali'nin bu aşiretleri yerleştirmek için, çeşitli girişimleri XIX. yy süresince pek başarılı olamamış, bunlar XX. yy'da yerleşebilmişlerdir. Ancak, günümüzde bile bu yöre halkının bir bölümü yarıgöçebe bir özellik gösterir ve hayvancılıkla uğraşır. Bu nedenle, hayvancılık bölgelerinde toprak kullanımı açısından önemli olan, otlak ve yaylaların mülkiyeti ya da fiili denetimidir.

1930'ların sonunda demiryolunun gelişine değin Erzurum kapalı ekonomi koşullarında yaşamıştır. Modern tarım araçlarının ile hemen hiç girmemiş olduğu bu dönemde, büyük topraklar marabacılık-ortakçılık yöntemleriyle işlenmiştir.

Ortakçı, toprak sahibine angarya, vergi ödeme, üründen belli bir pay verme gibi yükümlülükler taşıyordu. Üretim araçlarından yoksun ortakçı köylü, aynı zamanda tefecilik yapan toprak ağasına borçlanırdı.

1950'lerden sonra bu ilişkiler bir miktar değişmiş olmakla birlikte, günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

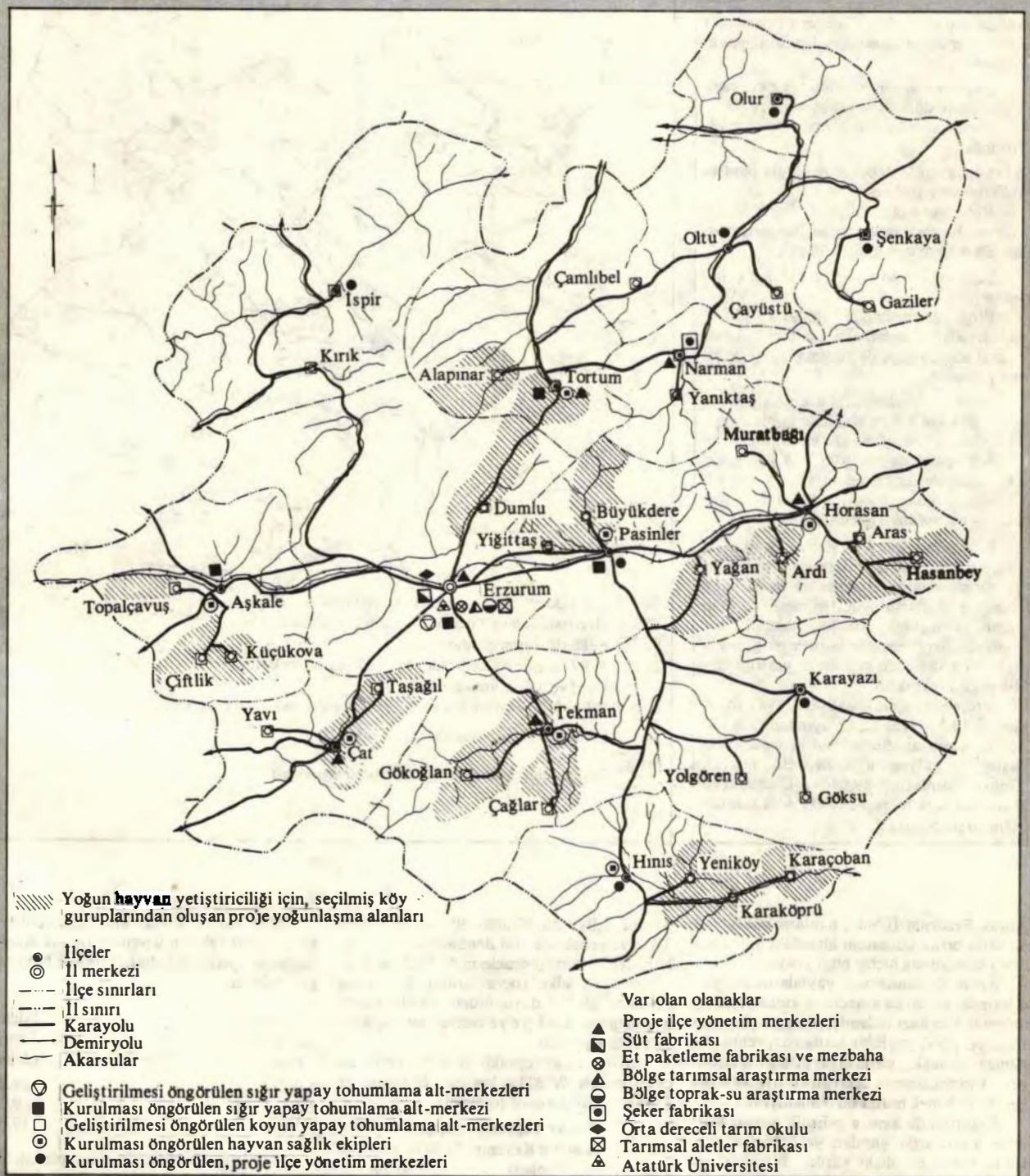
Otlak ve yaylalardaki toprak kullanımı ise, farklı özellikler taşımaktadır. Yürürlükteki hukuk sistemi içinde taşınmaz mülk hukukunu düzenleyen Medeni Kanun, mera ve yaylalara ilişkin yeni hükümler getirmemiştir. Bu nedenle, yayla ve otlakların kullanımı, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin hükümlerine göre düzenlenmektedir.

Arazi Kanunnamesi'ne göre yaylalar, bir ya da birkaç köy ya da kasaba halkına hayvanları ile birlikte çıkıp, yazı geçirmek üzere "tahsis" edilmiş yerlerdir. "Tahsis"in varlığı ya da yokluğu iddiaları, günümüzde de yayla anlaşmazlıklarının temel sorunudur.

Meraların mülkiyeti genellikle köy tüzel kişiliğine aittir. Yayla kullanımı ve yönetimi köy ihtiyar heyetince düzenlenir. Muhtar tarihleri düzenler. Özel kişilerin ya da devletin mülkü olan yaylalar da vardır.

Özel yaylalar, tapulu yerler gibi mülkiyet hukukunun genel hükümlerine tabidir.

Erzurum Entegre Kırsal Kalkınma Projesi

Erzurum Entegre Kırsal Kalkınma Projesi, 1982'de uygulamaya konulan 5 yıl süreli bir projedir. Bu projenin amacı, "Erzurum'da kırsal alanda yaşayan nüfusun sosyo-ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek, kalkınma planları ilke ve politikalarına da uygun bir biçimde planlarda hedef alınan yapısal değişme ve gelişmeyi sağlayarak, köyde yaşayanların modern tarım ve hayvancılık tekniklerini kullanmalarına imkan sağlayacak bir temin, tedarik, üretim ve pazarlama düzeyini kurmaktır."

Proje uygulama alanı, Erzurum'un 1.000'in üzerindeki köyünden 391'ini kapsamaktadır. Çalışmanın Erzurum'un bü-

tün köylerinde birden başarıyla uygulanması mümkün görülmemiştir. Proje, 200.000 kişiye hizmet götürecektir.

Proje amacına yönelik faaliyetler şunlardır:

Bitkisel üretimin artırılması, bitki üretimdeseniiçindeyembitkilerininpayının yükseltilmesi, çiftçiye modern tarım tekniklerinin öğretilmesi için tarımsal yayın hizmetleri;

Çayır-meralarda üretimi artırıcı, mera kullanımını düzenleyici çalışmalar;

Tarımsal mücadele hizmetlerinin geliştirilmesi;

Sözleşmeli çiftçiler aracılığıyla patates tohumu yetiştirilmesi;

Veteriner sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, bu amaçla Veteriner BölgeAraştırma Enstitüsü'nün geliştirilmesi;

Sığır ve koyun suni tohumlama çalışmaları;

Proje çerçevesinde yaklaşık 10.000 hektar alanın sulamaya açılması, 1.300 hektar alanda toprak koruma çalışmalarının yapılması;

Proje çerçevesinde 94 km yeni yol yapımı, 804 km yolun stabilize kaplanması, 73 köprü, 337 menfez ve 883 büz yapımı;

Kış aylarında her gün 300 km yolda kar mücadelesinin yapılması;

İçme suyu olmayan ya da yetersiz olan 142 köye içme suyu götürülmesi.

Erzurum Entegre Kırsal Kalkınma Projesi, bu amaçlara ulaşmak için, köylüye tarım alet ve makineleri ile hayvan alımı ve ahırların iyileştirilmesi, hayvan yemi, tavukçuluk, arıcılık, halıcılık, süt toplama merkezlerinin kurulması gibi konularda kısa vadeli kredilerle, yatırım kredileri sağlayacaktır.

Projenin toplam maliyeti, 1981 fiyatlarıyla 10,3 milyar TL dolayındadır.

Projenin dış finansman ihtiyacı, yaklaşık 56 milyon dolardır. Bu miktar, Dünya Bankası (IBRD) ve Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD) tarafından karşılanacaktır.

Erzurum İli Erozyon ve Toprak Sınıfları Haritası

Ancak Erzurum İli'nde, bunların miktarı ve köylerin ortak kullanımı altındaki yaylalara oranı konusunda hiçbir bilgi yoktur.

Arazi Kanunnamesi yaylaların hayvan otlatmaktan başka amaçlarla kullanılmasını önlemek için bazı önlemler almıştır. Kanunnameye göre, yaylalar satılamaz, rehin alınamaz. Ancak, yürürlüğe girdiği günden beri kanunnamenin gereğince uygulanmasını denetlemek mümkün olmamıştır.

Erzurum'da kentte celeplik yapan kişilerle, yaylalarda yapılan yetiştiricilik arasında yakın bir ilişki vardır. Birçok celep mera kiralayarak sürü beslemektedir.

Erzurum topraklarının fazla verimli olmadığı ve çoğunlukla tahıl tarımı yapıldığı düşünülürse, 100 dönüme kadar olan işletmelerin esas olarak küçük işletmeler olduğu söylenebilir.

1970'te Erzurum'da 100 dönümden küçük işletmeler, tüm işletmelerin % 85'ini oluşturuyor ve tüm işlenen toprakların % 47'sini işliyordu (Tablo 9). Aynı yılda, Türkiye genelinde 100 dönümden küçük işletmelerin tüm işletmelerin % 88,5'ini oluşturduğu ve ülke topraklarının % 49'una yakınını işlediği düşünülürse, ildeki küçük işletmelerin, Türkiye'ye benzer bir dağılımda olduğu görülür.

1970'te en az topraklı % 40'lık kesim ile çok topraklı % 20'lik kesimin Erzurum ve Türkiye'deki durumu şöyleydi:

	En Az Topraklı % 40'lık Kesimin Toplam Topraktaki Payı (%)	En Çok Topraklı % 20'lik Kesimin Toplam Topraktaki Payı (%)
Erzurum	7,9	58,8
Türkiye	6,9	62,0

Görüldüğü gibi, en az topraklı % 40'lık kesimin toprak varlığı, Türkiye'ye göre biraz daha iyidir. Büyük toprak sahipliğinin ildeki payı ise Türkiye'ye göre daha azdır.

1970 Tarım Sayımı'nın ham verilerine göre, 1.000 dekarın üzerinde toprak işleyen ailelerin sayısı ve işledikleri toprak büyüklüğü şöyleydi:

Toprak Büyüklüğü (dekar)	Aile Sayısı	İşlenen Toprak (dekar)
1.001-2.500	18	28.205
2.500-5.000	3	9.341
5.000 +	3	19.028

1970'lerde Erzurum'da ortalama işletme büyüklüğü 50 dekar kadardı. Bu oran, Türkiye ortalamasının çok az üzerinde olmakla birlikte, il topraklarının verimsizliği düşünülürse, ildeki ortalama bir tarım işletmesinin Türkiye geneline göre daha yoksul olduğu görülür.

1950 Ziraat Sayımı'nda yaklaşık % 6 olarak saptanan topraksız aile oranı, 1960'ların ortalarında yapılan Köy Envanter Ça-

lışmaları'na göre % 32'ye yaklaşmıştır. Gerek 1950'deki gerekse 1960'lardaki oranlar, Türkiye ortalamalarına çok yakındır.

1970 Tarım Sayımı'nın ham verilerine göre, tarım işletmelerinin % 86'sı kendi arazilerini işliyorlardı. İşlediği toprakların bir bölümüne sahip olan (kısmen mülk sahibi) aileler ise, tarımla uğraşan ailelerin yaklaşık % 10'u idi.

Toprak sahibi olmadığı halde, kiracılık, yarıcılık ve ortakçılıkla uğraşan aileler, tüm ailelerin % 3,3 gibi küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Bunların işledikleri arazi de fazla değildi.

Erzurum'da tarım işçiliği yaygın değildir. DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Erzurum'daki 1.044 köy ve bucaktan yalnız 59'u tarım işçisi alıyor, 285'i ise dışarıya tarım işçisi gönderiyordu. Aynı dönemde 608 köyün dışarıya inşaat işçisi yolladığı düşünülürse, ildeki tarım işçiliğinin sınırlılığı daha iyi anlaşılır.

Hayvancılıkta çalışma koşulları ise kısaca şöyledir: Optimal sürü büyüklüğü olan 300 hayvanlık sürüleri genellikle 2 çoban bekler. Sürüler köy sürüleri olduğu gibi, celep sürüleri de olabilir. Çobanlar, sürüleri gece-gündüz güderler. Çobanların ücretini köy ihtiyar heyeti belirler. Sürünün türü ve hayvan sayısı, bu ücretin saptanmasında rol oynar. Sürüden hayvan kaybolduğunda (çalınma, kurtların parçalamaları vb), bunların bedeli, suçsuz olduğunu kanıtlayamazsa çobana ödetilir.

Yazın yaylaya çıkmayıp köyde kalan aileler, sağılır hayvanlarını, yaylaya çıkan ailelere teslim eder. Erzurum köylüsünün "kesim usulü" dediği bu yönteme göre, bir ineğin bir yaz devresi boyunca yayladaki hizmet ve bakımına karşılık, "iki batman yağ ve iki batman çivril/çeçil peynir" (yaklaşık 15 kg yağ ve 15 kg yağsız peynir) verilir.

HAYVANCILIK: Erzurum, ülkenin başlıca hayvancılık bölgesi olan Kuzeydoğu Anadolu'da yer alır. Kars, Ağrı ve Erzincan'ı da içeren ve dünyanın bellibaşlı hayvancılık alanları arasında sayılan bölgenin ticaret merkezi de Erzurum'dur. Türkiye hayvan varlığı içinde önemli bir yeri olan ilde, nüfusun büyük bölümü geçimini hayvancılıktan sağlar.

Nicelik bakımından çok önemli olmasına karşın, il hayvancılığına genel olarak ilkel yöntemler egemendir. Mera hayvancılığının ağırlık taşıdığı ilde, meraların çoğu bakımsızlıktan ve aşırı kullanmadan verimini yitirmiştir. Var olan hayvan türlerinin büyük çoğunluğu ıslah edilememiştir. Yem sorunu ve pazarlama olanaklarının yetersizliği de il hayvancılığının gelişememesinin başka nedenleridir.

Hayvancılık, ilin başlıca tarımsal faaliyeti olagelmiş ve Kars'la birlikte Erzurum, hem İstanbul'u hem de Adana ve Halep'i et ve yağ bakımından beslemiştir.

Doğu Anadolu, batıdaki pazarlara kara ve demiryolu ile bağlanmamış olduğu için, hayvanlar büyük merkezlere ancak sürüler halinde güdülerek ulaştırılırdı. Bu sürülerin bir bölümü, "koyun yolları" adı verilen yollardan Bayburt üzerinden Trabzon'a götürülür, buradan denizyolu ile İstanbul'a sevkedilirdi. Bir bölümü Kayseri üzerinden Adana ve Halep'e ulaştırılırdı. Bir üçüncü yol ise, Sıvas üzerinden batıya uzanıyordu.

Tablo 9

İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Erzurum		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-20 dekar	36,2	6,3	43,8	7,9
21-50 dekar	29,0	16,6	28,9	18,8
51-100 dekar	19,7	24,2	15,8	22,2
101-200 dekar	10,8	25,7	7,9	21,6
201-500 dekar	3,7	18,8	3,0	17,6
501 + dekar	0,6	8,4	0,6	11,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

XIX.yy'da hayvan yetiştiriciliği çok ilkel koşullarda yapılıyordu. Salgın hastalıklar büyük kayıplara yol açıyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra, sığır vebasının hayvanları kırıp geçirmesi üzerine, "Umuru Baytariye Müfettişi Umumiliği" adıyla ilk kez sivil veteriner örgütü kurulmuştur. Örgütün başına getirilen Kaymakam Mehmet Ali Bey 1880'de "hastalık pek insaflı davranırsa, hayvanların yüzde beş-on kadarı geride kalır" diye yazıyordu. Sığır vebası 1847'de, daha sonra 1877'den 1906'ya değin 4-5 yıl aralarla Anadolu'ya yayılmış ve Doğu Anadolu'da büyük kayıplara yol açmıştı. I.Dünya Savaşı'nda, ordunun elindeki 14.000 baş sığır vebadan ölmüştü.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında da il hayvancılığında önemli bir gelişme olmamıştır. 1930'larda Ilıca'da kurulan Aygır Deposu ile atçılık geliştirilmeye çalışılmış, Montofon Aşı Teşkilatı kurulmuş, bu arada hayvan hastalıklarına karşı bazı önlemler alınmıştır.

1939'da demiryolunun Erzurum'a ulaşması, genel olarak Erzurum tarımının pazara açılmasında, özel olarak da canlı hayvanların pazarlamasında bir dönüm noktası olmuştur.

Resmi verilere göre, 1946'da Erzurum başka illere 230 ton taze et, 250 ton sucukpastırma, 1,5 ton tereyağı, 400 ton sade yağ, 58 ton yün, 202 ton büyükbaş hayvan derisi, 254 ton küçükbaş hayvan derisi satmıştı. Aynı yılda Erzurum'dan başka illere 16.500 baş sığır, 166.500 koyun yollanmıştı. 1952'de Erzurum'dan yurdun çeşitli yörelerine gönderilen kasaplık hayvanların toplamı 231.000 kadardı.

Demiryolunun ile ulaşmasından sonra, il hayvancılığını etkileyen bir başka girişim, Erzurum Et Kombinası'nın kuruluşu olmuştur. 1953'te hizmete giren kuruluş, aynı zamanda Türkiye'deki ilk et kombinasıdır *(Bak. Et ve Balık Kurumu ve Erzurum Et Kombinası).*

1950'lerde traktörün tarıma girmesi ile ülke çapında gözlenen ekili alanların genişlemesi olgusu, kısmen Erzurum'da da görülmekle birlikte, toprakların genişliğine oranla düşük kalmıştır. Bunun asıl nedeni, il topraklarının büyük bölümünün tarla tarımından çok hayvancılığa elverişli çayır-meralarla kaplı olmasıdır.

Erzurum hayvancılığının bir özelliği de, eskiden beri ilde yetiştirilen hayvanlardan birçoğunun yurt dışına götürülmesidir. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın yaptığı bir çalışmaya göre 1970'lerin sonunda resmi yollardan ihraç edilen her canlı hayvana karşılık, 7 hayvan da kaçak olarak yurt dışına çıkartılıyordu. Kaçak sürüler bir yandan Suriye'ye bir yandan da İran'a götürülmekteydi. 1980'lerin başında bir yandan alınan sıkı güvenlik önlemlerinin etkisi, öte yandan dışsatımın büyük ölçüde özendirilmesi ile canlı hayvan kaçakçılığı büyük ölçüde azalmış ve hayvanların resmi kanallardan dışsatımı artmıştır.

İlin başlıca gelir kaynağı olan hayvancılığı geliştirmek için, 1970'lerden itibaren bazı projelerin uygulanmasına başlanmıştır. 1980'de Dünya Bankası'nın desteği ile başlatılan, "Erzurum Entegre Kırsal Kalkınma Projesi", bunların en büyük ve kapsamlı olanıdır *(Bak. Erzurum Entegre Kırsal Kalkınma Projesi).* Dünya Bankası'nın 1982'de hazırladığı "Türkiye'nin Sanayileşmesi ve Ticaret Stratejisi" adlı raporda, Türkiye'nin hayvan dışsatımlarındaki sınırlamaları kaldırması halinde, koyun etini tercih eden Ortadoğu ülkelerinde büyük pazar bulabileceği belirtilmekte ve et dışsatımının özendirilmesi, ulaşım ve soğuk hava depolarının geliştirilmesi önerilmektedir.

DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, hayvancılık Erzurum'daki 1.044 köy ve bucaktan 509'unun birinci dereceden gelir kaynağıydı. Bu sayı, geçimini birinci dereceden tarla ürünlerinden sağlayan köy sayısının üzerindeydi. Erzurum'da hayvancılığın ikinci dereceden gelir kaynağını oluşturduğu köylerin sayısı ise 463'tü.

Erzurum'da Yaylalar: Erzurum'da büyük ölçüde mera hayvancılığı yapılır. Yaz aylarında hayvanların büyük çoğunluğu yaylalara çıkarılır. Yaylalar dinlenme alan-

ları olarak kullanıldığı gibi, buralarda kısmen tarla tarımı da yapılır.

Köyün yaşam alanının dışında kalan yayla, köyden ayrı ve çoğu kez uzak yörelerde olmakla birlikte, sosyo-ekonomik bağlarla bütünüyle ya da kısmen köye bağlıdır. Köyün ana geçim alanına eklemlenen ikinci bir bölümü olarak da tanımlanır. Ancak, yaylanın asıl önemi, hayvan yetiştirilen alan olmasındadır. Yaylacılık büyük çapta ve ucuz hayvan yetiştirmek, köylerdeki tarım işletmelerinin yükünü hafifletmek ve yem tasarrufuyla kış yemlemesinin daha iyi duruma getirilmesine olanak sağlamak bakımından bölgedeki tarımsal ekonominin temelini oluşturur. Yaylalar çoğu kez köyün ortak mülküdür. Kuzeydoğu Anadolu yaylalarından yaklaşık 75-90 gün yararlanılır. Bu süre içinde ortalama 2,5 milyon baş hayvan bu yaylalarda otlatılır.

Erzurum'da yaylacılığın en yaygın olduğu ilçeler Şenkaya, İspir, Tortum ve Olur' dur. Karasu-Aras çöküntü alanında kalan köylerin çoğu ise yayladan yoksundur. Bunlar geçimlerini büyük ölçüde tarla tarımından sağlar. Aşkale ve Horasan ilçelerinde yaylaya çıkan tek bir köy bile bulunmazken, Pasinler'de de sadece bir köy yaylaya çıkmaktadır. Buraları aynı zamanda hayvancılığın da görece sınırlı yapıldığı ilçelerdir.

Yaylaya çıkış tarihleri genellikle 15 Mayıs-10 Temmuz arasıdır. 20 Ağustos- 25 Ekim arasında yaylalardan inilir. Yaylaya çıkan hane sayısı köyden köye değişir.

Yaylalarda yaşam, ot zenginliği ve temiz hava bakımından çok elverişli olmakla birlikte, bazı başka açılardan büyük sorunlarla doludur. Barınma ve su olanakları sınırlıdır. Veteriner kontrolü son derece yetersizdir. Bu durum, birlikte otlayan hayvanlar arasında, hastalıkların kolayca yayılmasına yol açar.

Hayvanların Beslenmesi: Erzurum'da kış uzun sürdüğü için, hayvan yetiştiricilerinin kışlık yem stokları çoğu kez erken tükenir. Böyle durumlarda hayvanlar kelimenin tam anlamıyla aç kalır. Oysa, ilin ağır doğa koşulları yeterli kaba ve yoğun yemin stoklanmasını zorunlu kılmaktadır. Uzun süren kış ayları boyunca, ahır hayvanlarına verilen yem, yalnızca saman ve kuru ottan ibarettir. Tahıl tarımı ile ilintili olan bu yemleme yöntemi, kuraklık yıllarında büyük sorunlar yaratır ve büyük çapta hayvan kaybına yol açar.

Hayvanların kışın aylarca barındığı ahırlar, ilde çok az sayıdaki mandıracı köylerdekiler dışında, sağlık koşullarından yoksundur. Ahırlar, taş ya da kerpiçten yapılmış düz toprak damlı basit yapılardır. Zeminleri çoğu kez taş ve bazen de toprakla kaplıdır. Bu koşullar altında ahır besiciliği yapmak olanaksızdır.

Besi Hayvancılığı: Besi hayvancılığı, Erzurum'a şeker fabrikasının kuruluşu ile girmiştir. Şeker üretiminden arta kalan melas ve küspenin besicilikte değerlendirilmesi, ahır besiciliğini özellikle fabrikaya yakın yörelerde özendirmiştir. 1969'da çıkartılan bir kararname ile bölgede besicilik yapma ve yaptırma görevi, Erzurum Şeker Fabrikası'na verilmiş ve bu amaçla Erzurum Besi Bölge Şefliği kurulmuştur. Besi Bölge Şefliği, besicilik yapan kuruluşları çeşitli yönlerden desteklemektedir.

Şeker fabrikası aracılığı ile yürütülen besi hayvancılığı oldukça başarılı olmuştur. 1970'lerin başında yılda 30.000 baş sığır beslenmiş ve bunlar Et ve Balık Kurumu'na teslim edilmiştir.

Şeker fabrikası yöresinde uygulanan sığır besiciliğinde yem olarak genellikle pancar posası, saman, kepek, az miktarda da arpa kullanılmaktadır. Bu yemleme ile genç hayvanlarda günde 260-650 gr, yaşlılarda 300-400 gr et artışı sağlandığı, öte yandan genç sığırların yaşlı sığırlardan az yem tükettikleri saptanmıştır.

Erzurum'da besicilik büyük ölçüde Yerli Kara ve Doğu Anadolu Kırmızısı gibi yerli ırklarla yapılmaktadır. Besiciliği daha kârlı olan melez ve etçi yabancı ırklara ise, oldukça az rastlanmaktadır. Var olan ahırların büyük çoğunluğunun yeni ve modern ahırlar olmaması da besiciliği olumsuz yönde etkilemektedir.

Besiciliği geliştirmek için Erzurum'da Hayvancılığı Geliştirme Müdürlüğü'nün denetiminde bazı projeler uygulamaya sokulmuştur *(Bak. Erzurum'da Hayvancılığı Geliştirme Projeleri)*. Bu projeler, Dünya Bankası'nca da desteklenmektedir *(Bak. Erzurum Entegre Kırsal Kalkınma Projesi)*.

Hayvan Hastalıkları ve Veteriner Hizmetleri: Son yıllarda bir miktar önlem alınmış olmasına karşın, hayvan hastalıkları Kuzeydoğu Anadolu hayvancılığını hâlâ büyük ölçüde etkilemektedir. 1969'da İran' dan sığır vebası, 1957, 1962, 1964 ve 1969'da İran'dan Şapın 0, Satl ve Azz türleri girmiştir.

Yapılan aşılamalara ve alınan önlemlere karşın, salgın ve paraziter hastalıkların yol açtığı yıllık kayıp koyunlarda % 15, sığırlarda % 8 oranındadır. Ayrıca paraziter hastalıklar % 20- % 25 verim azalışına yol açmaktadır. İlde en çok görülen hayvan hastalıkları şarbon, yanıkara ve şaptır. İlk iki hastalık, tekil vakalar halinde kalabilmektedir. Şap ise, çok bulaşıcı ve tehlikelidir.

Türkiye'nin en önemli hayvancılık bölgesi olmasına karşın, veteriner hizmetleri çok yetersiz kalmaktadır.

1970'lerin başında batılı ülkelerde 20.000 hayvana bir veteriner düşerken, Türkiye'de ortalama 70.000 hayvana, Erzurum- Kars bölgesinde ise 220.000 hayvana bir veteriner doktor düşüyordu.

Canlı Hayvan Ticareti: Erzurum'da et üretimi oldukça sınırlıdır. Buna karşılık, canlı hayvan ticareti çok önemlidir. Kars İli'nde yetiştirilen hayvanların da çoğunlukla Erzurum üzerinden pazarlandığı düşünülürse, Erzurum'un, ülkenin en önemli canlı hayvan ticaret merkezi olduğu görülür.

Erzurum'da hayvanlar genellike yaz sonunda pazara sunulur. Üretici çetin kış koşullarının gelmesinden önce, elindeki hayvanı satmak zorundadır. Eylül ayında pazara sunulan hayvan miktarı en üst düzeye ulaşır.

Et ve Balık Kurumu'nun alım kapasitesi belli olduğundan, mallarını değerlendirmek isteyen üreticiler, yeni pazarlar aramak zorunda kalırlar. Bunların bir bölümü hayvanlarını çoğu kez büyük kayıplarla ve zaman kaybı ile uzak tüketim merkezlerine götürür. "Döküm mevsimi"nde güneye ve güneydoğuya doğru bir hayvan hareketi başlar.

İl içinde hayvan taşımacılığı genellikle yaya olarak yapılır. 1970'lerden sonra karayolu ulaşımının gelişmiş olmasına karşın, uzak merkezlere hayvan taşımacılığı asıl trenle yapılmaktadır. Öteki illere hayvan taşımacılığı "döküm mevsimi"nde yani ağustos, eylül, ekim aylarında en üst düzeye ulaşır.

Erzurum'un hayvan sattığı iller önem sırasına göre İstanbul, Adana Gaziantep, Kayseri ve Ankara'dır. Kayseri'ye genellikle sürüler halinde götürülen hayvanlar, çoğunlukla pastırma-sucuk yapımında kullanılır. İle gelen hayvanların büyük bölümü, Erzincan ve Kars'tan kombina kesimi için gelmektedir.

Hayvanlar genellikle baş, grup, çift ölçütüne göre satılmaktadır. Canlı ağırlık ölçütüne göre satış oranı çok düşüktür. Geleneksel hayvancılığın sürüp gitmesinde bu ilkel satış yöntemlerinin, büyük payı vardır. Hayvanların büyük bölümü aracılara çiftlik avlusunda satılır. Kasaplık olarak satılan hayvanların büyük bölümünü kasaplık yaşını geçmiş yaşlı hayvanlar oluşturur.

Üretici malını pazarda en kısa sürede, en az masraf yaparak ve en yüksek fiyata satmak isteğindedir. Satış için pazara dek getirdiği hayvanı satmadan geri götürmek istemez. Satamazsa masraflar artar, mal fire verir ve üretici büyük zarar görür. Bu yüzden kasaplık hayvanları uzun süre pazara sunmadan tutmak, çok zahmetli olmakta ve büyük mali gücü gerektirmektedir. Pazarda sınırlı olan alıcı sayısı, çoğu kez satıcı aleyhine bir durum yaratmaktadır. Üretici pazarlık gücü bakımından zayıftır. Aracıların sömürüsüne açıktır.

Kasaplık hayvan arzının az olduğu kış mevsiminde ise satıcı lehine bir durum vardır. Ancak, üretici çoğu kez olanaksızlıklar nedeniyle kışı bekleyememektedir.

Kasaplık canlı hayvan, yetiştiriciden tüketiciye ulaşana değin birçok aracıdan geçer. Yetiştiricilerin hayvanlarını satmalarına cambazlar aracılık eder. Bunlara "çerikçi" de denir. Hayvanlar cambazların aracılığı ile celeplerin yani toptancı tüccarların eline geçer. Bazı yetiştiriciler ise hayvanları Et-Balık Kurumu'na satar. Canlı hayvanlar celeplerden komisyoncuların aracılığıyla toptancı kasaplara ulaşır. Bu toptancı kasaplar, karkas koyunu perakendeci kasaplara, sakatat vb gibi yan ürünleri de diğer alıcılara satarlar. Et böyle karışık ve dolambaçlı bir pazarlama sisteminin sonunda tüketiciye ulaşır.

Kasaplık Hayvan Verimini Etkileyen Öğeler: Hayvanların en fazla canlı ağırlıkta olduğu, en lezzetli ve besleyici eti verebilecekleri, en uygun kasaplık yaşında kesilmeleri önem taşır. En uygun kasaplık yaşı, hayvanların ırkına ve pazardaki talebe göre değişir. Sığırlarda; Amerika'da bu yaş 3, Fransa'da 4,5'tir.

Erzurum'da doğu sığırları üzerinde yapılan türlü denemeler, bölge hayvanlarının gelişmesinin kuraklık, kıtlık, bakım vb gibi etkenler nedeniyle geciktiğini ortaya koymaktadır. Doğu Anadolu'da sığırlar 5 yaşından sonra yeteri kadar gelişmekte, 8 yaşından sonra et nitelği hızla düşmektedir. Koyunlarda ise, kasaplık yaş 2-4 yaşları arasıdır.

Erzurum'da hayvanların büyük bölümü en uygun kasaplık yaşı dışında pazara sürülmektedir. Bu, ekonomik ve besinsel kayıpla-

ra yol açmaktadır. Kasaplık çağına ulaşmış bir sığır, gelişmekte olan dana ve buzağılardan daha kalorili et vermektedir. Yaşlı hayvan etinin hem hazmı güç olmakta, hem de besin değeri zayıflamaktadır.

Canlı hayvanın verimini etkileyen bir başka neden de taşımadır. Kasaplık canlı hayvanlar, Erzurum dışına çoğunlukla trenle ya da kamyonla taşınmaktadır. 1970'lerde, ilden resmi olarak çıkan sığırların % 57'si, koyunların % 72'si trenle taşınmıştır. Horasan'dan İstanbul'a trenle hayvan taşımacılığı yaklaşık bir hafta almaktadır. Bu sürede koyun başına kayıbın 10-15 kg olduğu saptanmıştır.

1970'lerin başında Devlet Demiryolları'nca hazırlanan "Canlı Hayvan Taşımaları Hakkında Rapor"da, taşıma sırasında canlı hayvanların % 8 fire verdiği, bu firenin yaklaşık 10.000 tonluk bir et kaybına yol açtığı saptanmıştır.

Erzurum-İstanbul arasında trenle canlı hayvan ve et taşımacılığı konusunda yapılan bir araştırma, canlı hayvan taşımanın kesilmiş et taşımaya oranla yaklaşık 3 kat daha pahalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bir vagonla 2.000-4.000 kg canlı ağırlık taşınabilmektedir. Bunun et ağırlığı (% 50 randımana göre), 1.000-2.000 kg'dir. Oysa, bir frigorifik vagonla 16 ton et taşınabilmektedir. Kesilmiş hayvan taşımacılığı, canlı hayvan taşımacılığına göre daha ucuz ve yoldaki kayıpların önüne geçmesi bakımından da daha ekonomiktir.

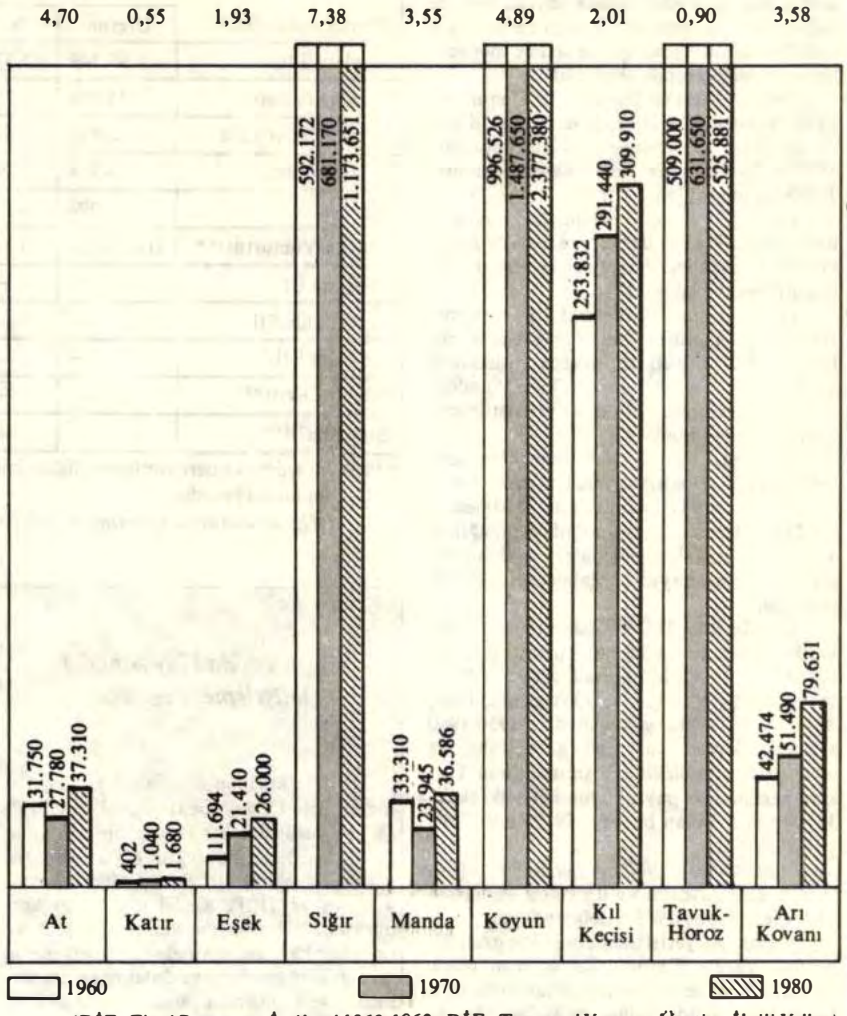
Koyunculuk: Uzun, karlı ve sert geçen kışlara karşın, Erzurum'da büyük ölçüde koyun yetiştirilir. Koyun, süt ve yapağısından çok, eti için beslenir. Başka bir deyişle, koyun yetiştirmedeki amaç, canlı hayvan ticaretidir. Gübresinden de yakıt (tezek) olarak yararlanılır.

Bölgede egemen koyun ırkı, bölge koşullarına tamamen uymuş morkaramandır. Bu tür, ağır doğa koşullarına dayanıklıdır. Günümüze değin herhangi bir ıslah girişimi olmamış, yani sürü içinde üstün nitelik gösteren hayvanlar arasında seleksiyon (ayıklama) ile seçkin sürüler elde etme yoluna gidilmemiştir. Günümüzde de geleneksel yöntemler uygulanmaktadır. Bölge de et tüketimi açısından morkaramana alışmıştır. Bunun yanı sıra, Ortadoğu ve İran pazarlarında en çok rağbet gören koyun ırkı da morkaramandır *(Bak. Bingöl Hayvancılık, Morkaraman).*

Morkaraman, kültür ırklarına göre düşük verimlidir. Yapağısı renkli, karışık ve azdır. Besisiz bir koyunun Erzurum'da karkas ağırlığı 18 kg kadardır. Besili koyunlar ise, 25 kg kadar çekmektedir. Karkas ağırlığı Batı Almanya'da ortalama 26, Hollanda'da 28 kg'dir. Morkaramanların bu olumsuz niteliklerini gidermek için, merinoslardan yararlanma olanakları üzerinde durulmuş, bu amaçla Altındere Harası'nda melezleme çalışmaları yürütülmüştür. Atatürk Üniversitesi işletmelerinde 1968'den beri yürütülen merinos-morkaraman melezleme çalışmaları TÜBİTAK'ça desteklenmiştir.

Merinos yetiştirme çalışmalarına 1950'lerin başında Karacabey Harası'ndan getirilen 30 koyun ve 4 koçla, Ilıca'daki Pulur Köy Enstitüsü çevresinde başlanmıştır. Halkın ilgi göstermesi üzerine, Ilıca'da bir yapay tohumlama istasyonu açılmıştır. 1962'de kesilen çalışmalar, 1974'te yeniden başlatılmıştır.

Şekil 4
Erzurum'da Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve Türkiye Toplamındaki Payı
1980'de Türkiye Toplamı İçindeki Payı (%)

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Erzurum'un başlıca koyunculuk bölgeleri Çat, Hınıs, Tekman ve Karayazı'dır.

1950'de Erzurum koyun varlığı 495.000'e yakındı ve il koyun varlığının Türkiye payı % 2,1 kadardı. Erzurum'daki koyun sayısı düzenli artışlarla 1960'ta 1 milyona, 1970'te 1,5 milyona yaklaşmış, 1980'de ise 2.350.000'i aşmıştır (Şekil 4). 1980'de Erzurum koyun varlığının Türkiye içindeki payı % 5'e yakındı.

Sığırcılık: Erzurum'daki hayvancılığın çok önemli bir bölümü de sığır yetiştiriciliğidir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde sığır ve mandalar, büyükbaş hayvanların % 95'ini oluşturur. Sığır, Erzurum'da hem etinden ve sütünden yararlanmak, hem de çeki hayvanı olarak kullanılmak için yetiştirilir. Bölgedeki tarım işletmelerinde yıllık gelirin yaklaşık dörtte biri sığırdan sağlanır.

Erzurum'da sığırda egemen ırk Doğu Anadolu Kırmızısı'dır. Kaynağı Kars'ın Göle, Ardahan ve Çıldır ilçeleri olan bu ırk, Erzurum'da ve Kars'ta aynı özellikleri gösterir.

Et Kombinası'nın yaptığı alımlara göre, bu ırkın canlı ağırlık ortalaması 225 kg, karkas ağırlığı (et verimi) yaklaşık 120 kg ve yıllık süt verimi 600-800 kg arasındadır. Karkas ağırlığın Hollanda'da 275, Batı Almanya'da 205 kg olduğu düşünülürse, bu özellikleri ile Doğu Anadolu Kırmızısı fazla verimli olmayan bir ırktır. Ancak, bölgeye iyi uyum göstermesi, açlığa, hastalığa, kötü ahır koşullarına dayanıklılığı nedeniyle çok tutulmaktadır.

1960'ların başına değin bölgede sığırcılığı ıslah etmek amacıyla özel ve resmi kesimlerde bir çalışma yapılmamıştır. 1958'de kurulan Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi, "İsviçre Esmeri"ni üniversite çiftliğinde saf olarak yetiştirmeye başlamış ve bu çalışmalar giderek bölge halkının da ilgisini çekmiştir.

Montofon ırkı yapay tohumlama çalışmalarına ise, ilk kez 1957'de Erzurum Merkez ve Pasinler ilçelerinde, 1960'ta da Aşkale

İlçesi'nde başlanmıştır. 1966-1967'de Oltu ve Hınıs ilçeleri de çalışma alanına alınmıştır. 1970'lerin başında Merkez İlçe, Aşkale, Oltu ve Hınıs ilçelerinde yapay tohumlama laboratuvarları kurulmuştur. Ancak bu yıllarda, hem tohumlanan inek sayısı, hem de doğum oranı düşmüştür. Bunun nedeni sığır varlığını tehdit eden sığır vebası ile mücadelenin ön plana geçmiş olmasıdır.

1968'de Merkez İlçe'de, 1970'lerin başında Horasan ve İspir'de montofon doğal tohumlama laboratuvarları kurulmuştur. 1970'te 72 boğa ile 2.840 aşım yapılmış, 1.300 doğum sağlanmıştır.

Bölgede yapılan çalışmalar, İsviçre Esmeri'nin, Trakya ile Orta ve Batı Anadolu gibi Doğu Anadolu için de en uygun ırk olduğunu ortaya koymuştur.

Yerli sığırları kültür ırklarına çevirme yolu ile ıslah etmek ilke olarak benimsenmekle birlikte, bölgede görece saflıklarını korumuş olan yerli Boz ve Doğu Anadolu Kırmızısı ırklarının saf olarak yetiştirilmesine de önem verilmektedir.

Ahır, besi ve yaş durumuna göre yerli sığırlar içinde Doğu Anadolu Kırmızısı'nın et niteliğinin daha iyi olduğu kabul edilmektedir. Doğu Anadolu Kırmızısı'nda canlı ağırlık artışı fazladır. Islah çalışmaları yapılırsa, bu ırkın iyi besi hayvanı olabileceği belirtilmektedir.

1950'de ilde 385.000 baş sığır bulunuyordu ve il sığır varlığının Türkiye payı % 3,8'di. İl sığır varlığı düzenli artarak, 1960'ta 592.000'i, 1970'te 681.000'i aşmış, 1980'de ise 1.175.000'e yaklaşmıştır. 1950-1980 arasında koyun varlığına göre daha az artmış olmakla birlikte, il sığırcılığının Türkiye genelindeki payı, koyundan yüksektir. 1970'te % 5,3 olan bu pay, 1980'de % 7,4'e yükselmiştir.

Erzurum'da 1980'de 36.500'ü aşkın manda bulunuyordu ve il manda varlığının ülke içindeki payı % 3,5 dolayındaydı.

Atçılık: At yetiştiriciliğinin ilde uzun bir geçmişi vardır. Erzurum'da at hem binek hayvanı, hem de iş hayvanı olarak kullanılır. Uzun süre kendi haline bırakılan atçılık, 1930'larda Ilıca'da kurulan "Atçılık Aygır Deposu" ile gelişme yoluna girmiştir. Ilıca At Deposu, Doğu Anadolu'da kurulan ilk modern haradır. At ırkını ıslah etmek ve katır yetiştirmek için kurulmuştur. Depo, önce küçük bir çiftlik biçiminde kurulmuş, sonradan hem aygır sayısı artırılarak, hem de niteliği yükseltilerek, yalnız Erzurum'un değil, bölgenin de gereksinimini karşılayan bir merkez durumuna gelmiştir. Erzurum Ilıca ve Kars Aygır depoları, 1980'lerde Doğu Anadolu'daki birçok ilin yerli at ıslahını sağlamaya çalışan bellibaşlı kurumlardır. Bu aygır depolarında saf kan ve yarım kan Arap aygırları yetiştirilmektedir.

1950'de 18.700 olan il at varlığı, 1980'de 37.300'e çıkmıştır. 1980'de Türkiye'deki atların % 5'e yakın bölümü Erzurum'da bulunuyordu.

Tavukçuluk ve Arıcılık: İlde oldukça geri düzeyde olan tavukçuluk, 1960'larda belli ölçülerde gelişmiş, özel girişimciler yumurta ve et tavukçuluğuna önem vermeye başlamıştır. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi de bu geliştirme çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Fakülte yumurta tavukçuluğunda leghorn ve et tavukçuluğunda New Hampshire'i bölgeye tanıtmıştır.

Tablo 10
Erzurum'da Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	99.349	2,37	149.557	3,48	262.230	4,77
Koyun Sütü	15.438	1,75	19.545	2,28	35.760	3,04
Kıl Keçisi Sütü	3.836	0,52	3.465	0,62	4.420	0,77
İnek Sütü	73.914	3,30	122.540	4,80	216.215	6,32
Bal	398	4,11	136	0,91	785	3,12
Tavuk Yumurtası**	21.895.000	1,66	27.210.000	1,42	32.495.000	0,79
Toplam Et	—	—	7.945	3,63	5.505	2,69
Koyun Eti	—	—	2.470	3,00	1.010	1,51
Sığır Eti	—	—	4.860	5,07	4.195	3,86
Koyun Derisi**	—	—	156.675	1,95	64.620	0,96
Sığır Derisi**	—	—	51.320	2,70	46.920	2,14

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.
** Üretim birimi tanedir.
(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Erzurum'da Hayvancılığı Geliştirme Projeleri

1970'te kurulan Hayvancılığı Geliştirme Projeleri (Hay-Gep) Genel Müdürlüğü'nce yürütülmekte olan projelerin amacı, plan hedeflerine uygun olarak köylüye entansif (yoğun) Süt Sığırı, Morkaraman, Merinos ve Tiftik Keçisi işletmeleri kurdurarak, birim başına verimi artırmak ve hayvancılığı geliştirmektir. İşletmelerin üretim için gereksinim duydukları damızlık hayvan, tarımsal araç ve makinelerin sağlanması, barınakların iyileştirilmesi ve kaba yem üretimi verilen kredilerle gerçekleştirilmiştir.

Hayvancılığı Geliştirme Projeleri Genel Müdürlüğü 1972'den itibaren 5 büyük hayvancılık projesini uygulamaya koymuştur. II., IV. ve V. projelerde Erzurum'un ağırlıklı yeri vardır.

1975'te başlayan ve 1980'de sona eren II. Hayvancılık Projesi, Erzurum'da uygulanmıştır. Bu proje, Köy Hayvancılığını Geliştirme Alt-Projesi ile Besi Alt-Projesi'nden oluşmaktadır. Köy Hayvancılığını Geliştirme Alt-Projesi, Merkez, Aşkale, Pasinler, Tortum, Horasan, Hınıs ve Çat ilçelerinde uygulanmıştır.

Besi Alt-Projesi ise, aralarında Erzurum'un da bulunduğu 24 ilde uygulanmıştır.

Hay-Gep Genel Müdürlüğü'nün uyguladığı IV. Hayvancılık Projesi, 1979'da başlamıştır ve 1984'e değin sürmesi öngörülmüştür. 11 ili içine alan bu proje Erzurum, Kars ve Ağrı illerinin tüm ilçelerini kapsamaktadır.

1981'de başlayan V. Hayvancılık Projesi çerçevesinde, Erzurum'da köy tavukçuluğu geliştirilmeye çalışılmaktadır.

1960'ta 510.000 dolayında olan il tavuk varlığı, 1970'te 632.000'e yaklaşmış ve il tavuk varlığının Türkiye içindeki payı da bu yılda % 2'ye yaklaşmıştır. Ancak, 1980'de il tavuk varlığının 526.000'e ve bunun ülke genelindeki payının da binde 9'a düştüğü görülmektedir.

Arıcılık ilde oldukça yaygın bir faaliyet olmasına karşın, geri düzeydedir. Aşkale'nin çiçek balı oldukça ünlüdür, ancak ıslahı gerekmektedir. Erzurum köylerinde fenni kovan sayısı çok azdır ve bal üretimi genellikle basit tahta kovan ve sepetlerle yapılmaktadır. Modern arıcılığı daha çok bölgeye yaz mevsiminde fenni kovanlarıyla gelen Karadenizliler yapmaktadır. Bunlar, kamyonlara yükledikleri kovanlarını dağ yamaçlarına yaymakta, birkaç ay sonra da toplayarak gitmektedirler.

1960'ta ilde yaklaşık 42.500 olan kovan sayısı, 1980'de 79.600'ü aşmıştır. 1980'de Türkiye'deki arı kovanlarının % 3,6'sı Erzurum'daydı.

HAYVANSAL ÜRÜNLER: Erzurum, Anadolu'nun en büyük hayvancılık merkezi olmasına karşın, hayvanlar canlı satıldığı için il et üretimi görece sınırlıdır. 1970'te 8.000 tona yaklaşan il toplam et üretimi, daha sonra azalarak, 1980'de 5.500 ton olarak gerçekleşmiştir (Tablo 10).

İl et üretiminin Türkiye payı da 1970'te % 3,6'dan, 1980'de % 2,7'ye düşmüştür. Et üretimindeki azalış, koyun etinde daha belirgin biçimde görüldüğü için, 1970'lerdeki üretim düşüşünü, koyunda daha kolay olan kaçakçılığın artması ile açıklamak olanaklıdır.

1970'te 2.500 tona yaklaşan il koyun eti üretimi, 1980'de 1.000 tona düşmüştür. İl sığır eti üretimi ise, aynı yıllarda 4.900 tondan 4.200 tona düşmüştür.

Erzurum'da etin il içindeki pazarlaması kombina, mezbahalar ve kasaplarca yürütülmektedir. Kombinanın ildeki et satışlarının % 80'i ordu birliklerine, geri kalan bölümü de öteki kamu kuruluşlarına gitmek-

tedir. Erzurum Et Kombinası, öteki illere de et göndermektedir. Bunun % 90'dan fazlası İstanbul ve Ankara'ya, geri kalanın önemli bölümü de Konya'ya gönderilmektedir.

Erzurum İli'ndeki mezbaha kesiminin büyük bölümü (% 80), Merkez Belediye Mezbahası'nda yapılmaktadır.

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın 1970'lerin sonunda yaptığı bir araştırmaya göre, Erzurum İli'nin kesim potansiyeli, kesim kapasitesi ve kapasite açığı şöyleydi:

Kesim Potansiyeli* (Bin baş)		EBK Kesim Kapasitesi (Bin baş)		Kapasite Açığı (Bin baş)	
Büyük baş	Küçük baş	Büyük baş	Küçük baş	Büyük baş	Küçük baş
236	1.125	60	264	176	861

* İl hayvan varlığının büyükbaş hayvanlarda % 20'si, küçükbaş hayvanlarda % 40'ı.

Süt Ürünleri: Bölgede hayvan yetiştiriciliği mera hayvancılığına dayandığı için, süt üretimi genellikle yaz aylarında yapılır. Yaylacılığın ortaya çıkardığı hayvan hareketleri, sütün yaylada işlenmesini gerektirmektedir.

İlde elde edilen sütlü maddeler yağ, yoğurt, tulum peyniri, lor ve çeçildir (yağsız peynir). İstanbul pazarında "Trabzon Yağı" olarak bilinen yağın büyük bölümü Erzurum'da üretilir.

1960'ta 99.500 tona yaklaşan Erzurum süt üretimi, düzenli artışlarla 1970'te 149.500 tona ve 1980'de de 262.200 tona ulaşmıştır. 1980'de toplam süt üretiminin % 80'inden fazlasını inek sütü oluşturuyordu. Bu yılda 216.200 ton olarak gerçekleşen inek sütü üretiminin Türkiye içindeki payı da % 6,3'e ulaşıyordu.

Tereyağı, Kuzey Anadolu yaylalarında hemen her aile tarafından üretilir. Taze sütün makinede çekilmesiyle elde edilen kremadan tereyağı yapılır. Yaygın yöntem bu olmakla birlikte, yoğurt ve ekşi sütten tereyağı yapımı da sürmektedir.

Yağ yapımında, çok çeşitli yayıklar kullanılır. Tahta salıncak yayıklar en yaygın olanlarıdır. Ayrıca, tekne yayık, tulum yayık (tuluk), çam yayık gibi türler de vardır.

Krema makinesi yaygındır. Krema makinesi olmayan aileler, inek başına 1 kg yağ ödeyerek, komşularının makinelerinden yararlanırlar. Peynirin en yaygın türü yağsız sütten yapılan çeçil (çivril) ve lor peyniridir.

Sütten elde edilen bir başka ürün de yoğurttur. Yoğurt, yaylalarda daha çok ayran yapılarak tüketilir. Sütün bol olduğu ağustos ve eylül aylarında çok miktarda yoğurt ve yoğurttan da kurut elde edilir. Kurut, ticari bir değer taşımaz. Kış mevsiminde köylü ailelerinin gereksinimlerini karşılamaya yöneliktir.

Genel olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde çiğ sütün sanayide kullanılma oranı düşüktür. Batı Anadolu'da elde edilen toplam sütün % 50'si sanayide kullanılırken, Doğu Anadolu'da bu oran % 15'e düşmektedir. Doğu Anadolu'da geniş bir alana yayılmış dağınık işletmelerden süt toplamak büyük sorunlar yaratmaktadır. Bu güçlüklerden dolayı, süt az sayıdaki gezici ekiplerce toplanmakta ya da elde edildiği yerde işlenmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde çiğ süt üretimi büyükbaşlarda haziran-temmuz-ağustos-eylül aylarında, küçükbaşlarda mayıs-haziran-temmuz aylarında yoğunlaşmaktadır.

Süt işleyen başlıca sanayi kuruluşu olan Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Erzurum fabrikasının süt işleme kapasitesi, yılda yaklaşık 25.000 tondur. Öteki bazı küçük işletmelerle birlikte, Erzurum İli'ndeki süt işleme kapasitesi yılda 30.000 tona yaklaşmaktadır.

1980'de il toplam süt üretimi 260.000 tonu aştığına göre, il süt işleme kapasitesin-

Et ve Balık Kurumu ve Erzurum Et Kombinası

Türkiye'de et sanayiinin kurulması, ilk kez 1936'da toplanan Sanayi Kongresi'nde ele alınmıştır. Kasaplık hayvan üretimi ile tüketiminin düzenli yürütülmesi görevi, önce Ticaret Ofisi'ne, 1949'da da Toprak Mahsulleri Ofisi'ne verilmiştir. TMO bünyesinde "Et-Balık Yağ İşleri Müdürlüğü" kurulmuş, konu Uluslararası Kalkınma Ajansı (AID) uzmanlarına incelettirilmiştir. "Menges Planı" adı ile bilinen rapor, ülkede 9 kombina kurulmasını ve Erzurum'dan Ortadoğu'ya et dışsatımını öngörmüştür. Plana göre, Türkiye aynı zamanda NATO'nun et ambarı olacak, kurulacak tesisler daha sonra özel teşebbüse devredilecekti.

Sonraki yıllarda görev kapsamının genişliği ve çeşitliliği nedeniyle et sanayiinin TMO'dan alınarak, ayrı bir kuruluşa verilmesi uygun görülmüş ve 3.780 sayılı Milli Korunma Kanunu çerçevesinde 28 Şubat 1952 tarihli bir kararname ile Et ve Balık Kurumu kurulmuştur. Kurum, 1 Ekim 1952'de fiilen hizmete geçmiştir. Kuruluş amacı "memleket hayvancılığını kalkındırmak, kasaplık hayvan üretimi ile et üretimi ve tüketiminin düzenli yürümesini sağlamak"tır.

Bu yıllarda, Amerikalı uzmanlara ikinci bir rapor hazırlatılmıştır. "Noble Planı" kombina sayısını 4'e indirmeyi öngörüyordu. Bu plan uygulamaya konmuştur. Önce Erzurum Kombinası yapılmış, bunu Ankara, Konya ve İstanbul-Zeytinburnu kombinalarının yapımı izlemiştir.

Erzurum Et Kombinası'nın temeli, 1949'da atılmış, yapımı 1951'de tamamlanmıştır. Ancak, devlet eliyle kombina işletmenin Demokrat Parti tüzüğüne aykırı olduğu görüşleri, hükümet saflarında tereddütlere yol açmış ve kombinanın açılışı bir süre gecikmiştir. Erzurum Et Kombinası, 11 Temmuz 1953'te TMO'nun bir kuruluşu olarak hizmete açılmış, birkaç ay sonra da Et ve Balık Kurumu'na bağlanmıştır. Et ve Balık Kurumu 1964'te iktisadi devlet teşekkülü haline gelmiştir.

Kurum, canlı hayvan besiciliğini özendirmek ve yüksek randımanlı hayvan yetiştirilmesini sağlamak için, serbest alımlara gitmekte, bunun yanı sıra, besici ve yetiştiriciler ile bağlantılar kurmaktadır.

Kurum, piyasa fiyatından serbest alımlar yaparken aynı zamanda üreticilerle önceden bağlantı kurarak belli bir fiyat garantisi sağlamaktadır.

Kombinada yenmeyen yan ürünlerden kan, kemik, tırnak ve kesim artıkları ile yenen yan ürünlerden iç yağları, kuyruk yağları ve kavurmalık etler işlenerek değerlendirilir. Protein bakımından zengin olan kemik vb gibi yan ürünler, yem sanayiinin en önemli maddeleridir.

Kombinada elde edilen "salamura" denilen sığır derileri yurt içinde tüketilirken, "pikle" edilen koyun derileri ihraç edilir.

Taşımacılık kurumun soğuk hava tertibatlı vagonları ve TIR'ları ile yapılır. Soğuk hava tertibatlı vagonlar, Eskişehir atölyelerinde yapılmaktadır.

Erzurum Et Kombinası, ordu birlikleri ile bazı resmi ve özel kurumların et ihtiyacını karşılar.

Erzurum Et Kombinası Et ve Balık Kurumu'nun ilk tesisidir. 1970'te Erzurum Et Kombinası'nın 60.000 baş olan büyükbaş hayvan kesim kapasitesi, Türkiye toplam büyükbaş hayvan kesim kapasitesinin % 16'sını, 264.000 olan küçükbaş hayvan kesim kapasitesi de, Türkiye toplamının % 14'ünü oluşturmaktaydı. 1977'de ise, kombinada 63.000 büyükbaş, 277.000 küçükbaş hayvan kesimi yapılarak, kapasitenin üzerine çıkılmıştı.

1975'te Erzurum, büyükbaş hayvan varlığı ve kesim potansiyeli açısından Kars'tan sonra Türkiye'de ikinci sırayı, küçükbaş hayvan varlığı ve kesim potansiyeli açısından da Konya ve Ankara'dan sonra üçüncü sırayı tutmaktaydı.

Erzurum Et Kombinası 1977'de en uzun süre çalışan 4 kombinadan birisi durumundaydı. O yıl, Türkiye'deki kombinaların kesim yapmış olduğu günler ortalama 108 iken, Erzurum'da 190 gün kesim yapılmıştı.

Kombinanın kapasitesinin giderek hayvan kesim potansiyelinin altında kalması nedeniyle, 1980'de, büyükbaş hayvan kesim kapasitesi 84.000'e küçükbaş hayvan kesim kapasitesi ise 462.000'e çıkarılmıştır.

de .230.000 tonu aşan bir açık söz konusudur.

Yapağı, Kıl ve Deri: Bu hayvansal ürünler, il ekonomisinde oldukça önemsiz bir yere sahiptir. Elde edilen yapağının bir bölümü basit ev gereksinimlerinin karşılanmasında ve keçe-kilim yapımında kullanılır. Yünden bazı yörelerde elbiselik kaba kumaş (aba) da dokunur. Yaylacı aşiretlerin kıl çadır dokumacılığında keçi kılı, hammadde olarak kullanılır.

Yapağı verimi, Türkiye'de olduğu gibi, ilde de düşüktür. Avustralya'da 5 kg, ABD ve Federal Almanya'da 3,8 kg yapağı alınırken, Türkiye'de ve Erzurum'da bu miktar yaklaşık 1,4-1,5 kg'dir. Üstelik lifleri kısa, sert ve kalın oldukları için, fazla nitelikli değildir.

İl deri üretimi, il potansiyeline göre sınırlıdır. Bunun nedeni, yetiştirilen hayvanların büyük çoğunluğunun canlı satılmasıdır. İl deri üretiminde sığır derisinin Türkiye genelindeki payı, koyun derisine göre daha yüksektir. 1970'te 51.000'i aşan il sığır derisi üretimi, 1980'de azalarak, 47.000'e düşmüştür. İl sığır derisi üretiminin Türkiye payı da 1970'te % 2,7'den, 1980'de % 2,1'e düşmüştür. 1970'te 156.600'ü aşan il koyun derisi üretimi de 1980'de epeyce azalarak, 64.600 dolayında gerçekleşmiştir. İl koyun derisi üretiminin 1970'te % 2 olan Türkiye payı, 1980'de azalarak, % 1 olmuştur.

Erzurum'da elde edilen türlü hayvansal ürünler, işlenmek üzere ülkenin belli merkezlerine yollanmaktadır. Deriler, İstanbul ve İzmir'e, bağırsak ve boynuz İstanbul'a, iç ve kuyruk yağları Karadeniz'e ve özellikle Trabzon'a, pastırma İstanbul'a yollanır.

ORMANCILIK: Erzurum İli'nin büyük bir bölümü doğal step alanlarının içinde kalır. Bölgede orman alanlarının doğal alt sınırının, 1.900-2.000 m arasında olmasına karşın, bugün, ancak, 2.500 m'nin üzerinde ormana rastlanmaktadır. Palandöken Dağları'nın doğu kesimlerinde 1.900-2.000 m arasında rastlanan orman kalıntıları, bitki örtüsünün insan eliyle yüzyıllardan beri yok edildiğini kanıtlamaktadır.

Erzurum'un doğal koşulları nedeniyle bölge ormanları başlıca yakacak odun sağlanması ve hayvancılık açısından önem taşır.

İlin iklim özellikleri, günümüze değin ormanların daha çok bir yakıt kaynağı olarak kullanılmasını gerekli kılmıştır.

İklim koşulları sürekli olduğuna göre sosyal ve ekonomik koşullarda ve yakıt politikasında gerekli değişiklikler sağlanamadığı ve ek enerji kaynakları yaratılamadığı sürece il ormanlarından, bu amaçla yararlanma aynı ölçü ve önemde sürecektir.

Erzurum'da halkın önemli bir kesimi, geçimini geniş ölçüde ve uzun süredir hayvancılık yaparak sağlamaktadır. Bölgede çok verimli mera ve çayırlar olmasına karşın, aşırı ve düzensiz kullanım ve bakımsızlık nedeniyle bu meralar bozulmuş, alanları daralmış ve verim düşmüştür. Bu durum, orman alanlarında hayvan otlatılmasına yol açmıştır. Hayvancılığın Erzurum ormanları üzerindeki olumsuz etkisi, sadece, otlatma alanı olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca ağaçların dal ve yaprakları toplanarak istif edilmekte ve kışın hayvanlara yem olarak verilmektedir.

Toplam 203.900 hektar olan Erzurum orman alanı, il alanının, yaklaşık % 8'ini kaplamaktadır. Ayrıca, ilde, 26.000 hektar fundalık alan vardır. Orman ve funda alanı toplamı, yaklaşık 229.900 hektardır.

İl ormanlarının % 23'ü normal koru, % 30'u bozuk koru ve % 47'si baltalıktır. Koru ormanları sarıçam, köknar, ladin ve ardıç gibi ibreli ağaçlarla, kavak ve meşe gibi yapraklı ağaçlardan; baltalıklar ise genellikle meşeliklerden oluşmaktadır.

Denizden yüksekliği, ilin büyük bölümünde, 2.000 m'yi aşan Erzurum'da ormanlar dağ ve dağ yamaçlarına sıkışmış durumdadır. Ormanların il içindeki dağılışı da düzenli değildir. Özellikle, ilin güney ilçelerinde orman varlığı yok denecek kadar azdır. Karadeniz Dağları ile iç sıradağların nemli bölgelerinde bulunan kuzey ilçeleri ise ormanca zengindir.

Şenkaya, Olur, Oltu ve İspir ilçelerini içine alan bu yörede, ormanın yayılışı genel çizgileriyle şöyledir: Düşük rakımlarda meşe, kavak ve ardıç ağaçlarından, yüksek rakımlarda ise sarıçam, köknar ve ladin ağaçlarından oluşan koruluklar vardır. Baltalıklar ise bozuk yapıdadır ve yerleşim yerlerine yakın alanları örter.

Koru ormanlarının verimliliği; bulundukları ortamı örtme derecelerine ve sahip oldukları toprak, su ve iklim koşullarına göre belirlenmektedir. İlin koru ormanları bu açıdan yüksek oranlara sahip değildir. Toplam 47.489 hektar olan normal koru ormanlarının, yaklaşık, % 70'i az ve orta kapalıdır. Yine, normal koru ormanları iklim, su ve toprak kaynakları açısından, üçüncü derece verimliliğe sahiptir.

Erzurum İli ormanlarının koruda toplam yapacak ağaç serveti, yani, belirli bir çapın üzerinde bulunan, ekonomik olarak yararlanılabilir toplam gövde hacmi, 6.680.000 m3'tür. Yakacak baltalık serveti ise yaklaşık, 355.000 ster dolayındadır (1 ster = 0,750 m3).

İl ormanlarında tomruk, maden direği ve sanayi odunu ile yakacak odun üretimi yapılmaktadır. Yıllık üretim kapasitesi, yapacak odunda 42.000 m3, yakacak odunda 22.000 ster dolayındadır.

Kışları soğuk ve uzun geçen ilin odun gereksinimi, çevre il ormanlarından karşılanmaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1973 rakamlarına göre, Erzurum'da orman içinde bulunan 57 köyde yaklaşık, 28.709, orman kenarında bulunan 50 köyde yaklaşık 22.666 olmak üzere toplam 51.375 kişi yaşamaktadır.

Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1980 hesaplamaları ormancılık etkinliklerinin ormanla ilgili köylerde yaşayan faal nüfusun ancak, % 4'ünü işlendirebildiğini göstermektedir.

İlde, kişi başına düşen koru ve baltalık alan miktarı çok düşüktür.

Ormancılık etkinliklerinin ilin gayrı safi hasılası içindeki payı % 1'den biraz fazladır. Ülke genelinde ormancılık kesiminde yaratılan GSH içindeki payı ise yaklaşık binde 8 dolayındadır.

İlde ağaçlandırma çalışmaları, 1969'dan sonra yoğunluk kazanmıştır. 1980 başına kadar, özellikle erozyon bölgelerindeki yaklaşık 650 hektar alan ağaçlandırılmış ve 3 milyonun üzerinde fidan dikilmiştir.

Erzurum'da il koruluğu çalışmaları 1961'de başlamış, Akkutlu, Aziziye, Mecidiye ve Kiremitlik yörelerinde koruluklar kurulmuştur. Akkutlu Koruluğu 60 hektar, Kiremitlik Koruluğu 162 hektar, Aziziye ve Mecidiye korulukları ise 200'er hektar alan kaplamaktadır.

MADENCİLİK

Erzurum'da madencilik sektörü önemli bir yer tutmaz. 1978'de il GSYH'da madenciliğin payı binde 7 idi. Aynı yıl ülke düzeyinde madencilik kesiminde yaratılan gayri safi hasıla içinde de Erzurum'un payı yine binde 7 idi. 1975'te ilde madencilik kesiminde çalışan 722 kişi, il faal nüfusunun binde 2'sini oluşturuyordu.

İlde işletilmekte olan en önemli maden linyit kömürüdür. Sınırlı rezervi bulunan bakır, manganez, krom, alçıtaşı ocaklarının ise bir kısmı işletilmemektedir.

Erzurum'da maden arama faaliyeti, ilk kez 1919'da başlamıştır. O yıl, Hürrem Gürergene adlı bir kişi, Erzurum-Ağzıaçık yöresinde kömür ocağı çalıştırmış, ancak bir süre sonra ocak kapanmıştır.

İlde 1980'lerde hâlâ işletilmekte olan Aşkale Kömür Madeni, 1936'ya değin Neşet Bey adlı kişi tarafından çalıştırılmış, sonra faaliyetini durdurmuştur. Aşkale Kükürtlü Linyit Ocakları, 1953-1958 arasında da merkezi Erzurum'da bulunan Şark Linyitleri İşletmesi Limited Şirketi tarafından çalıştırılmış, 1968'de bütün hak ve sorumluluklarını Türkiye Kömür İşletmeleri'ne (TKİ) bağlı "Şark Linyitleri İşletmesi'ne devretmiştir. İşletme, Aşkale sınırları içinde, Erzurum'a 65 km uzaklıkta olup, 1969'da başladığı üretimi, Aşkale-Kükürtlü dışında da, Horasan-Pekecik, Oltu-Sütkans, İspir-Karahan, Oltu-Balkaya ve Hınıs ocaklarında sürdürmektedir.

Şark Linyitleri İşletmesi üretime başladığı 1969'da, 302 kişi çalıştırmaktaydı ve 30.700 ton linyit üretmişti. 1975'te ise, üretim 54.600 tona yükselmişti ve 486 kişi çalışmaktaydı.

Şark Linyitleri İşletmesi, Erzurum İli'nde briket kömür yapımını da sürdürmektedir. Şark Linyitleri'ne bağlı olan Erzincan Çilhoroz-Deliktaş Linyit Sahası'nda yapılan üretimin de katkısıyla, fabrikada daha kaliteli briket kömür yapma olanağı ortaya çıkmıştır.

Ayrıca, 1972'de çalıştırılan 2 krom ocağı yılda 75 ton, 2 alçıtaşı ocağı da 22.000 ton üretim kapasitesine sahipti.

Oltu'nun Otha Köyü'nde bulunan siyah kehribar, tespih ve ağızlık yapımında kullanılmaktadır. Üretim köylülerce yapılıp, evlerde işlenmektedir.

ENERJİ

Erzurum'da ilk dizel santralı, 1939'da kurulmuş, ancak il gereksinimini karşılaya-

madığı için, tesise 1941'de iki elektrojen grubu eklenmiştir. Sonraları başka dizel grupları eklenerek, kentin enerji gereksinimi karşılanmaya çalışılmışsa da, yeterli enerji sağlanamamıştır.

1945'ten sonra Erzurum'a 120 km uzaklıktaki Çağlayan Köyü sınırlarında, Tortum Gölü suyundan elektrik üretmek üzere bir santral kurulması için çalışmalara başlanmıştır.

Tortum Hidroelektrik Santralı'nın (HES) yapımına 1952'de Erzurum Belediyesi adına İller Bankası'nca başlanmış, 1960'ta tesis iki üniteyle üretime geçmiş, daha sonra da TEK'e devredilmiştir.

1972'de Tortum HES'ye, iki ünite daha eklenerek, gücü 25,2 MW'ye çıkarılmıştır.

96 MW gücündeki Tortum İkinci Kademe HES Projesi ise, Ege Üniversitesi ve Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİEİ) Genel Direktörlüğü tarafından yapılmıştır. Santral, 1981'de üretime geçmiştir.

Tablo 11
1927 Sanayi Sayımı'na Göre
Erzurum'da İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden Çıkarma Sanayii	17	331
Tarıma Dayalı Sanayi	357	915
Dokuma Sanayii	123	237
Ağaç Ürünleri Sanayii	116	158
İnşaat Sanayii	22	119
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	231	554
Kağıt ve Basın Sanayii	3	15
Kimya Sanayii	7	35
Diğer Sanayi Dalları	4	19
Toplam	880	2.383

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

SANAYİ

Erzurum, imalat sanayiinin az geliştiği illerden biridir. 1978'de il gayri safi hasılası içinde imalat sanayiinin payı % 6,3'tü. 1975 verilerine göre, il faal nüfusunun % 2,7'sini oluşturan 9.700 kişi, imalat sanayiinde çalışmaktaydı.

Erzurum'da imalat sanayiinde çalışanların en çok yoğunlaştığı dal, büyük işletmelerin de yoğunlaştığı gıda sanayiidir. Öteki önemli faaliyet dalları, metal eşya, dokuma ve orman ürünleri sanayileridir.

İlde sanayi faaliyeti ağırlıkla devlet sektörünce sürdürülmektedir. İl, 1968'de kalkınmada öncelikli iller arasına alınmıştı.

Ancak, sağlanan teşvikler ne il içi, ne de il dışı yatırımları özendirici bir etki yaratabilmiştir. İlde sanayi faaliyetini, Erzurum kalkınmada öncelikli iller arasına girdikten sonra da, önceden olduğu gibi, devlet sektörü üstlenmiştir. 1968-1978 arasında 25 ile verilen 477 teşvikten 49'unu alan Erzurum, bu iller arasında 1. sırada yer almaktaydı. Erzurum'a 1979-1980 arasında 7 teşvik belgesi daha verilmiştir. Ancak, ilin teşviklerden yararlandırılmaya başlamasından sonraki yıllarda özel sektör yatırımlarında önemli artışların görülmemesi, bu teşviklerin büyük ölçüde kullanılmadığını ortaya koymaktadır.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDAN 1950'LERE ERZURUM SANAYİİ: Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde Erzurum'da geniş bir esnaf ve zanaatkâr topluluğu vardı. Bu dönemde en önemli sanayi kolu ateşli ve kesici silah yapımıydı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına değin Erzurum Kalesi'ndeki sipahi ve yeniçerilerin araç, gereç ve donanımının çoğu Erzurum'dan sağlanmaktaydı. Bu dönemde, Erzurum'da bulunan savaş sanayiinin İstanbul'daki kadar gelişkin olduğu bilinmektedir.

Erzurum'da yapılan silahlar çok sayıda alıcı bulmakta, çeşitli türdeki silahlar uluslararası sergilere gönderilmekteydi. 1867'de Paris, 1873'te Viyana ve 1876'da Philadelphia sergilerinde, Erzurum yapımı silahlar, uluslararası jürilerden çeşitli ödüller almıştı. Kesici silahlar da ateşli silahlar kadar beğenilmekteydi. Bu etkinlik, silah yapımının hükümet tarafından yasaklanmasından sonra önemini yitirmeye başladı *(Bak. Tarih, Çağdaş Dönem).*

XIX. yy'da Erzurum'da kuyumculuk, kunduracılık, saraçlık, öteki önemli faaliyet dallarıydı. Bu sanayi kollarında üretim, yerel gereksinimleri karşılayacak düzeydeydi.

Önceleri ilkel yöntemlerle yapılan sepicilik ve kürkçülük ise, XIX. yy sonlarında önemli bir gelişme gösterdi. Ürünler sadece çevre illere değil, Rusya ve İran'a da pazarlanmaya başlandı. Bu ülkelere ham deri de gönderilmekteydi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilde bir deri fabrikası kurulmuştu. Fabrikada kösele, vaketa, taban astarı, sahtiyan ve deri üretilmekteydi.

Erzurum'da önceleri ev işletmeciliği biçiminde yürütülen dokumacılık çok yaygındı. Özellikle Tortum ve o sırada Erzurum'a bağlı olup, bugün Erzincan'a bağlanmış olan Tercan ile Artvin'e bağlanmış olan Keskim ve hâlâ Erzurum'a bağlı olmakla birlikte, sonradan bucak olmuş olan Ilıca (Ova) kazalarında yünlü ve pamuklu dokumacılık gelişmişti. Bir miktar da ipekli dokuma üretiliyordu. Hınıs'ta dokumacılığın yanı sıra, bir de boyama atölyesi bulunmaktaydı. Sonraları dokumacılık körelmeye yüz tutmuş, yalnız ihram üretimi yaygınlığını sürdürmüştür.

Cumhuriyet Dönemi'nde dokumacılığın en önemli türü halıcılıktı. Üretimi yine evlerde yapılan halılar, bölgede yetiştirilen koyun yünlerinden üretilmekte ve kökboyayla boyanarak, solmayan halılar dokunmaktaydı. Sonraları yapay boyaların kullanımının yaygınlaşmasıyla kalite düşmüş ve bu faaliyet dalı da yok olmaya yüz tutmuştur.

1927 Sanayi Sayımı'na göre, Erzurum'da 2.383 işçi çalıştıran 880 işyeri bulunmaktaydı. Bu işletmeler tarımsal ürünler, maden işleme ve makine imalatı, dokuma, ağaç ürünleri ve maden çıkarma dallarında yoğunlaşmaktaydı (Tablo 11). Erzurum sanayiinde maden çıkarma dalında çalışan ve 50-100 kişi arasında işçi çalıştıran 3 işletme dışındaki çok sayıda işletme, küçük işyerleriydi; çoğunlukla da evlerde ve ilkel yöntemlerle üretim yapmaktaydı.

Tarımsal sanayide 915 kişi çalıştıran 357 işletme bulunmaktaydı. Bunlardan 119'u tek kişilik, 233'ü 2-10 kişilik, 5'i de 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerleriydi. Bu dalda un değirmenleri çoğunluktaydı.

Tarımsal sanayiden sonra en çok işçi, maden işleme ve makine imalat sanayiinde çalışıyordu. Bu dalda, 554 kişi çalıştıran 231 işletme vardı. Bunlardan 76'sı tek kişilik, 155'i 2-10 kişilik işyerleriydi. Maden çıkarma dalında ise, 3'ü 2-10 kişilik, 11'i 11-50, 3'ü 51-100 kişilik olan 17 işletmede toplam 331 kişi çalışmaktaydı.

XIX. yy'da da yaygın olduğu bilinen dokumacılık sektöründe, 1927 Sayımı'na göre hepsi 10 kişiden az işçi çalıştıran 123 işletmede 237 kişi çalışmaktaydı. Bu işletmelerde yünlü, pamuklu, ipekli kumaş ve halı üretimi yapılmaktaydı. Ağaç ürünleri sanayiinde faaliyet gösteren 116 işyerinden 83'ü tek kişilik, 33'ü 2-5 kişilikti ve bunlar toplam 158 kişi çalıştırıyordu.

1932 "Teşvik-i Sanayi Kanunu"ndan, Erzurum'da yalnızca, un üreten ve 5 kişi çalıştıran bir işletme yararlanmıştır. 1941'de ise bu kanundan 3 un, 1 tuğla ve kiremit fabrikası ile bir elektrik santralı yararlanmaktaydı.

1950'LERDEN SONRA ERZURUM İMALAT SANAYİİ: 1950'lerden önce il ekonomisinde ticaret, sanayiden daha önemli bir yere sahipti. 1950'ler, imalat sanayiinin göreli bir gelişme gösterdiği yıllar olmuştur. İlde bu gelişmeyi 1960'lara değin devlet sektöründe kurulan 3 büyük işletme sağlamıştır. İldeki ilk önemli devlet kuruluşu, 1953'te işletmeye açılan Erzurum Et Kombinası olmuştur *(Bak. Tarım, Et ve Balık Kurumu ve Erzurum Et Kombinası).*

1956'da yine gıda sanayiinde ikinci devlet kuruluşu olan şeker fabrikası işletmeye açılmıştır. Erzurum Şeker Fabrikası, Erzurum'da ve özellikle de çevre illerde yetiştirilen pancarı değerlendirmek üzere kurul-

muştur. Fabrikanın pancar ekim alanları Erzurum, Bayburt, Aşkale, Pasinler, Horasan, Oltu, Ağrı, Iğdır ve Kars'tır. İklim koşullarının sertliği nedeniyle, Erzurum pancar ekicileri, ekim ve bakım işlerini tam zamanında yapmak ve kış erken geldiği için, hasatı eylül sonuna değin bitirerek, ürünlerini fabrikaya ulaştırmak zorundadırlar. Ayrıca, pancar ancak sulanabilen tarlalarda yetişmektedir. Erzurum Şeker Fabrikası, bu tür sorunlarını çözmede üreticiye yardımcı olmakta ve çiftçinin gübre kullanmasına ve tarım araçları edinmesine önayak olmaktadır.

Fabrikanın yan ürünü olan küspeden ise, çevredeki hayvan besicileri yararlanmaktadır. Hayvan üreticilerine taşıma kolaylığı sağlamak üzere, fabrikaya bir de küspe kurutma tesisi kurulmuştur. Tesiste yaş küspeye melas katılarak kurutulmakta ve Erzurum Pancar Ekicileri Kooperatifi'ne satılmaktadır.

Fabrikanın kampanya süresi 85 gündür. 1972'de kapasitesi 25.000 ton/yıl olan Erzurum Şeker Fabrikası, Türkiye şeker fabrikaları toplam kapasitesi içindeki payı % 4'tü. 1980 sonunda ise, üretim kapasitesi yılda 37.000 tona çıkarılmıştır. Aynı yıl fabrika tam kapasite çalışmakta ve 852 kişi çalıştırmaktaydı.

Doğu illerinde küp şeker tüketimi fazla olduğundan, bu fabrikada bölgeye has sert küp şeker (kesme şeker) üreten tesisler yılda 11 ay çalıştırılmakta, öteki şeker fabrikalarından gönderilen toz şekerden küp şeker üretilmektedir.

1981'de Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, Erzurum Şeker Fabrikası Tesisleri'ne bir de Alkol Tesisi eklemek üzere çalışmalarını sürdürmekteydi. Cari fiyatlarla proje tutarı 752 milyon TL olan bu işletmenin yılda 9.000-18.000 lt alkol üretim kapasitesinin olacağı tasarlanmıştır.

İlde kurulan 3. devlet işletmesi, 1959' da işletmeye açılan Yem Fabrikası'dır. 1980'de 14.000 ton/yıl yem üretim kapasitesi bulunan tesis, aynı yıl 16.000 ton yem üretmişti ve 77 kişi çalıştırmaktaydı.

Devlet sektörünce kurulan et kombinası, şeker fabrikası ve yem fabrikası, 1960'lara değin kurulan en büyük üç tesistir. Aynı yıllarda kurulan bellibaşlı özel sektör kuruluşları da gıda sektöründe faaliyet gösteren işyerleridir. Bunlar küçük ölçekli işletmelerdi ve çoğunluğunu hayvan ürünleri işleyen, gazoz, şeker, şekerleme ve un gibi gıda maddeleri üreten işyerleri oluşturmaktaydı.

Erzurum'da 1964'te 10'dan fazla işçi çalıştıran 3 fabrika (et kombinası, şeker fabrikası ve yem fabrikası) ile 15 özel kuruluş bulunmaktaydı. Bu üç devlet kuruluşu 1.310 kişi çalıştırmaktayken, 15 özel işletme toplam 219 kişi çalıştıran orta ölçekli işletmelerdi.

Kamu kuruluşlarına 1970'ten sonra Aşkale Çimento Fabrikası eklenmiştir. 1971'de deneme üretimine başlayan fabrika, 1973'te 159.000 ton Portland çimento üretmiştir. 1980'de ise, yılda 347.000 ton çimento üretim kapasitesine ulaşan tesis, 350.000 ton çimento üretmiştir. Aynı yıl fabrika 324 işçi çalıştırmaktaydı. Aşkale Çimento Fabrikası, Gümüşhane, Erzincan, Artvin ve Erzurum illerinin çimento gereksinimini karşılamaya yönelmiştir.

Bir hayvancılık ili olan Erzurum'da hayvan ürünlerinden sütün değerlendirilmesi, yakın zamana değin ev işletmelerinde gerçekleştirilmekteydi. Süt Endüstrisi Kurumu, 1970'lerin ortalarında bir süt fabrikası kurmuştur. 55 işçiyle üretimini sürdüren fabrika, 1980'de yılda 25.000 ton çiğ süt işleme kapasitesine sahipti ve 750 ton süt ürünü elde edilmişti.

1980'lerde üretimini sürdürmekte olan bir başka devlet kuruluşu da, Tekel'in kaynak tuzlalarıdır.

Erzurum ve ilçelerinde Tekel'in işlettiği 7 ana kaynak tuzlası ile "perakende" diye anılan ve bu ana tuzlalarla aynı grup içinde görülen küçük tuzlalar bulunmaktadır. Bunların pek çoğu Osmanlı Dönemi'nden bu yana işletilmektedir. Üretimde buharlaştırma yönteminin kullanıldığı bu tuzlalar, 1975 verilerine göre 1.500 ton/yıl tuz üretim kapasiteli Aşkale, 350 ton/yıl kapasiteli Bar, 55 ton/yıl kapasiteli ve 9 "perakende tuzla"sı bulunan Çökendere (Karagöl), 250 ton/yıl kapasiteli Kıhtık, 2.500 ton/yıl kapasiteli Kırmızı, 3.000 ton/yıl kapasiteli Muhlis ve 2.000 ton/yıl kapasiteli Tatos tuzlalarıdır. Bu tuzlalardan 1975'te 14.000 ton kadar kaynak tuzu elde edilmiştir. Erzurum tuzlalarından üretilen tuzun ildeki bellibaşlı kullanım alanları hayvancılık ve deri sanayiidir.

1978 verilerine göre, ildeki bellibaşlı özel sektör kuruluşları ise 3 un fabrikası, DOYASAN Nebati Yağ Fabrikası, Dersantaş Deri Fabrikası, Deri Konfeksiyon Fabrikası, Baltacıoğlu ve İspir ayakkabı fabrikaları, Ergaz Bütangaz Dolum Tesisleri, Pasinler Tuğla ve Kiremit Fabrikası, Briket Fabrikası ve Er-Yün İşletmesi'dir.

Bunlardan Ergaz Tesisleri, 693 ortaklı bir kuruluştur. Ortaklarından 503'ü yurt dışında çalışmakta olan işçilerdir. 1980'de 44 işçi çalıştırmakta olan işletme, yılda 40.000 ton gaz dolum kapasitesine sahipti. Aynı yıl 7 milyon tüp dolumu gerçekleştirmiştir.

Erzurum Deri Fabrikası da çok ortaklı bir kuruluştur. 1980'de 1.004 ortağı bulunan fabrika, 65.000 parça konfeksiyon ürünü, 720.000 m astarlık deri, 2.250 küçükbaş kromlu deri üretecek kapasiteye sahipti.

1980'de 40 işçi çalıştıran ve yılda 16.500 ton yağ üretecek kapasitede olan DOYASAN Nebati Yağ Fabrikası ve 64 işçi çalıştıran Er-Yün de, yine çok ortaklı kuruluşlardır.

1979'da il imalat sanayiinde devlet sektörünün ağırlıklı durumu sürmekteydi. 10' dan fazla işçi çalıştıran 8 kamu işyeri ve 17 özel sektör kuruluşu bulunmaktaydı. Ancak, özel sektör tesislerinde 412 kişi çalışmaktayken, devlet kuruluşlarında çalışan işçi sayısı 2.538 idi. Dolayısıyla, kamu kesiminde bir işyerinde ortalama 300'ün üzerinde işçi çalışıyor iken, 10'dan fazla işçi çalıştıran özel kesim işyerlerinde çalışan ortalama işçi sayısı 25 bile değildi.

1981'de Erzurum'da iki kamu kuruluşu daha işletmeye açıldı. Bunlardan biri Sümerbank'ın Yünlü Sanayi Tesisi idi. İkincisi de, yine Sümerbank'a bağlı bir kuruluş olup, 147 milyon TL'ye mal olan ve yılda 1.375 ton yapağı yıkama kapasitesindeki Yapağı Yıkama Tesisi'dir.

YATIRIMLAR VE KATMA DEĞERİN GELİŞİMİ: Erzurum'da imalat sanayiine yapılan yatırımlar, 1970'lerde göreli bir artış göstermiştir. 1968 sabit fiyatlarıyla 1972'de 4 milyon TL dolayında olan yatırımlar, sürekli artarak, 1977'de 15 milyon TL dolayına, 1978'de ise, 38 milyon TL'ye yükselmiştir. 1979'da ise Türkiye ekonomisindeki daralmaya koşut olarak 15 milyon TL düzeyine düşmüştür.

1972-1979 arasında ile yapılan yatırımların % 90'a yakını, devlet kesimince yapılmıştır. Özel sektör yatırımlarının gerek kamu sektörü yatırımını aştığı, gerekse en yüksek düzeyine ulaştığı yıl, 1976'dır.

1970'lerin başında faaliyete geçen yeni devlet işletmeleriyle birlikte il imalat sanayiinde yaratılan katma değer de artış göstermiş; 1968 sabit fiyatlarıyla, 1972'de 70 milyon TL dolayında olan il katma değeri, 1977'de 123 milyon TL'ye, 1978'de ise 222 milyon TL'ye ulaşmıştır. Ülke genelinde önemli darboğazların yaşandığı 1979'da ise, il katma değeri büyük bir düşüş göstererek, 46 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Erzurum imalat sanayiinde yaratılan katma değerin % 85-% 90'ı kamu sektörünce yaratılmaktadır.

KÜÇÜK SANAYİ: İlde 1980'de küçük sanayi yaygınlığını sürdürmekteydi. 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı sonuçlarına göre, ilde faaliyet gösteren 1.131 işletmeden 1.061'i, yani % 94'ü küçük işletmelerdi. Bunların yaklaşık 1/3'ü tek kişilik, 2/3'ü ise, 2-9 kişilik işyerleriydi (Tablo 12).

Küçük sanayinin en yaygın olduğu sektör, metal eşya sanayii idi. Bu sektörde çalışan 374 işletmeden 86'sı tek kişilik, 277'si de 2-9 kişilik işyerleri idi. Bu sektörde genellikle bakırcılık, demircilik, zirai araç, çivi, soba üretimi gibi faaliyetler sürdürülmektedir. Bir kısım işyerleri de oto onarım-bakım ve döküm-torna atölyeleridir.

Küçük üreticiliğin yaygın olarak sürdürüldüğü bir başka sektör de, orman ürünleri sanayiidir. Bu dalda mevcut 280 işletmeden 78'i tek kişilik, 200'ü 2-9 kişilik işyerleridir. Marangoz, doğrama ve mobilya atölyeleri yaygındır.

İlde geleneksel bir sanayi dalı olan dokumacılıkta ise, 258 işletme faaliyet göstermektedir. Bunların 136'sı tek kişilik, 119'u 2-9 kişiliktir. Geçmişteki kadar yaygın olmasa da, hâlâ evlerde kurulu tezgâhlarda pamuklu-yünlü dokumalar ve halı üretilmektedir.

1950'lerden sonra büyük işletmelerin en fazla girdiği gıda sektöründe, küçük üreticilik de oldukça yaygındır. 1980'de faal olan toplam 130 işletmeden 6'sı tek, 86'sı 2-9 kişilik işyerleridir.

Gıda sanayiinde küçük üreticiler un, şeker, şekerleme, reçel, lokum, bisküvi, helva, ekmek, pastırma, sucuk ve peynir üretmektedirler.

Erzurum'da küçük sanayi işyerlerinin toplandığı Küçük Sanayi Sitesi, 1969'da inşa edilmeye başlanmış ve bir bölümüyle 1973'te faaliyete geçmiştir. İzleyen yıllarda tüm inşaatı biten sitenin yapımı, Erzurum Belediyesi'nce gerçekleştirilmiştir. Sitede çoğunlukla, madeni eşya işkolunda yer alan atölyeler ve marangoz imalathaneleri yer almaktadır.

TİCARET

Erzurum'da sanayileşmenin geri bir düzeyde bulunmasına karşılık, ticaret hem geçmişte, hem de günümüzde oldukça gelişmiştir. 1978'de il gayri safi hasılası içinde ticaretin % 9,5 paya sahip olduğu Erzurum'da 1975'te faal nüfusun % 2,9'unu oluşturan 10.224 kişi, ticaretle uğraşmaktaydı. Otel ve lokantalarla mali kurumlar dışında toptan ve perakende ticaretle uğraşan 7.382 kişi il faal nüfusunun % 2,1'ini oluşturuyordu.

Erzurum, XIX. yy'ın önemli ticari merkezlerinden biriydi. İl, Avrupa ve Ortadoğu ülkelerini birbirine bağlayan transit yolu üzerinde bulunması nedeniyle, büyük bir antrepo işlevini üstlenmişti. Söz konusu dönemde, Erzurum'da ticarete konu olan başlıca ürünler canlı hayvan, ham ve işlenmiş deri, süt ürünleri, kürk, gibi hayvansal ürünler; tahıl, dokuma, halı ve metal eşya idi. İl ticareti, bu dönemlerde genellikle Ermeni ve Rum tüccarların elindeydi.

XIX. yy'da ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilin en önemli ticari malı olan canlı hayvan pazarlanmasında tüccarın karşı karşıya olduğu en önemli sorun ulaşımdı. Canlı hayvanın en fazla satıldığı İstanbul pazarına ulaşmak için hayvanlar, Bayburt üzerinden dağlar aşılarak Trabzon'a götürülür; oradan da gemilerle İstanbul'a taşınırdı. Kötek-Erzurum-Madenköy (Kükürtlü) arasındaki dar demiryolu hattı ise, ilin Rusya ile bağlantısını kurmaktaydı.

Erzurum 1939'da Sıvas-Erzurum-Malatya Demiryolu hattına kavuşunca, ulaşım olanakları görece genişledi. Bu, il ticaretinin gelişmesinde önemli bir temel oluşturdu. İzleyen yıllarda gelişkin bir karayolu ağına da kavuşan Erzurum, giderek Doğu Anadolu'nun önemli ticari merkezlerinden biri durumuna geldi. Balkanlar'ı Türkiye'den geçerek Ortadoğu'ya bağlayan İstanbul-Ankara-Sıvas-Erzincan-Erzurum-Ağrı hattı da, ilin ticari önemini uluslararası taşımacılık dolayısıyla artırmıştır.

1970'lerde ilin ticarete konu olan ürünlerinin başında yine canlı hayvan gelmekteydi. Çeşitli hayvansal ürünler, tahıl, baklagiller de öteki önemli ticari ürünler arasındaydı.

Erzurum'da yaz besisi hayvanlar eylül-ekim aylarında, kış besisi hayvanlar ise şubatta satışa çıkarılır. Eylül ve ekim ayları, tahıl ticaretinin de yoğunlaştığı aylar olduğu için, bu aylarda il ticareti oldukça hareketlidir.

İlde, köklü ve yaygın bir faaliyet olan hayvancılık ticaretiyle uğraşanlar, aynı zamanda hayvan besiciliği de yaparlar. Ticaretin bir bölümü dış pazarlara yöneliktir. 1975'te Erzurum'da ağırlıkla canlı hayvan dışsatımıyla uğraşan 32 ihracatçı bulunmaktaydı. Bu canlı ticaret hayatına bağlı olarak ilde, 1922'de kurulmuş olan Ticaret ve Sanayi Odası 1943'te yeniden örgütlenmiş, 1946'da da Erzurum Ticaret Borsası kurulmuştur. Borsa, daha çok hayvan ticaretiyle uğraşmaktadır. 1979'da 1,6 milyar TL tutarındaişlem hacmi olan borsa, Türkiye toplam borsa işlem hacminin % 2,4'üne, Doğu ve Güneydoğu Anadolu borsa işlem hacminin ise % 55'ine sahipti.

1981'de Erzurum Canlı Hayvan Borsası'nda 13.200 sığır, 103 manda, 202.778 koyun, 1.344 keçi satımı gerçekleşmiştir. Aynı yıl ilden İran'a 5.813 ton koyun, 257' ton sığır eti ile 410 ton canlı koyun dışsatımı yapılmıştır.

1980'de Erzurum'da 3.572 ticarethane bulunmaktaydı. Bunlardan 277'si toptan, 3.295'i perakende ticaretle uğraşmaktaydı. Ayrıca, toplam ticarethanelerden 2.047'sinin, yani % 57'sinin cirosu 500.000 TL'nin altındaydı. Cirosu 5 milyon TL'nin üzerinde olan ticarethaneler arasında, toptancıların % 48'ini oluşturan 133 ticarethane ile perakendecilerin ancak % 3'ü yer almaktaydı.

Erzurum'da her yıl 23 Temmuz'da açılan ve 1 ay süreyle açık tutulan 23 Temmuz Doğu Fuarı'nda, bölgenin tarımsal ve sınai ürünleri sergilenmekte, fuarın il turizmine ve ticaretine önemli katkıları olmaktadır. 1969'da Erzurum Belediyesi ile İl Özel İdaresi'nin ortaklaşa kurdukları fuar, 650.000 m2'lik bir alana yayılmaktadır.

Tablo 12
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	1,131	328	733	70
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	130	6	86	38
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	258	136	119	3
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	280	78	200	2
Kâğıt ve Basın Sanayii	14	2	12	—
Kimya Sanayii	36	4	21	11
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	16	4	8	4
Metal Ana Sanayii	1	—	—	1
Metal Eşya-Makine İmali Sanayii	374	86	277	11
Diğer Sanayi Dalları	22	12	10	—

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

BANKACILIK

Erzurum'da ilk banka şubeleri TC ziraat Bankası tarafından kurulmuştur. Bankacılık faaliyetinin özellikle 1950'lerden sonra arttığı ilde, 1964'te 14'ü Merkez İlçe'de olmak üzere, 25 banka şubesi bulunmaktaydı. Banka şube sayısının 1971'de 33'e, 1981'de ise 54'e ulaştığı Erzurum'da, şubelerin 28'i Merkez İlçe'de, 5'i Aşkale'de, 4'ü Pasinler'de, 3'ü Oltu'da, kalanı da öteki ilçelerde bulunmaktaydı.

1979'da Erzurum'da sayıları 50 olan banka şubesince cari fiyatlarla 2,74 milyar TL mevduat toplanmıştı. Bu mevduatın Türkiye toplam mevduatı içindeki payı binde 6 idi. 1979'da toplanan mevduattan 1,01 milyar TL'si ticari mevduat, 1,62 milyar TL'si tasarruf mevduatı, kalanı da resmi mevduattı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Erzurum Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu bölümünde yer alır. İli, kuzeyde Rize ve Artvin, batıda Gümüşhane ve Erzincan, güneyde Bingöl ve Muş, doğuda da Kars ve Ağrı illeri çevreler.

İl topraklarının bir bölümü Karadeniz, bir bölümü Doğu Anadolu Bölgesi'nde kalır. Denizden yüksekliği ülkenin orta ve batı bölgelerine göre fazladır. İl arazisinin % 61'i 2.000 m'den yüksektir. Bu oran örneğin Konya'da % 3'tür.

1.000 m'den alçak alanlar İspir'in kuzeydoğusunda ve Oltu Çayı'nın aşağı havzasında, dar uzun vadi tabanları halinde yer alır.

İlin yeryüzü şekilleri kabaca, kuzeyde Gâvur ve Dumlu, güneyde Palandöken dağ sıraları ile bunların arasında kalan Erzurum Ovası'ndan oluşur. Hem dağ sıraları hem ova, kuzeydoğu-güneybatı yönündedir.

İlin kuzey sınırını Rize Dağları oluşturur. Güney yamaçları çok dik ve derin vadilerle parçalanmış olan bu dağ sıralarının en yüksek noktaları Kaçkar (3.937 m) ve Verçenik'tir (3.711 m). Rize Dağları'nın güneyinde Çoruh Irmağı ve Çoruh Vadisi yer alır. İspir İlçesi bu vadidedir. Üçüncü sırada Kuzey Anadolu Dağları'nın iç sıraları uzanır. Çoruh Vadisi ile Aşkale-Erzurum ve Hasankale (Pasinler) çöküntüsü arasında kalan bu kütlelerin en yüksek noktaları (Kop 2.980 m), Yeşerçöl (2.330 m), Mescit (3.255 m), ve Kargapazarı'dır (3.288 m). Olur, Şenkaya, Oltu, Narman ve Tortum ilçeleri bu dağ sıralarının kuzeydoğusundaki görece alçak alanlarda yer alır.

Aşkale-Erzurum ve Pasinler çöküntü dizisi, ilin hemen hemen ortasındadır ve kuzeydoğu-güneybatı yönünde il sınırları dışına kadar uzanır.

İlin en önemli karayolu bağlantısı Sıvas-Erzurum-Kars Devlet Yolu da bu alandan geçer. Erzurum Kenti'nin doğusundaki Deveboynu Geçidi (1.950 m) Erzurum Ovası'

Erzurum Kenti'nin İstasyon yönünden kuşbakışı görünüşü

nı Pasinler Ovası'ndan ayırır. Aşkale, Merkez, Pasinler ve Horasan ilçeleri bu çöküntü alanı boyunca sıralanmıştır.

Aşkale-Erzurum ve Pasinler çöküntü dizisinin güneyinde Palandöken Dağları vardır. Palandöken Dağları'nın güneybatısında Çat, güneyinde Tekman ilçeleri yer alır. Bu dağların güneyinde, Yukarı Fırat ve Yukarı Murat bölgelerinin kuzey kesimlerini kapsayan, yüksek bir plato bulunur. Bu plato üzerinde tekil dağlar ve Hınıs-Varto çöküntüsü yer alır. Çöküntü alanları ve platolar ilin başlıca ekim alanlarıdır.

Yüksekliğin yanı sıra taşlık, kayalık ve eğimi fazla alanların çok yer kaplaması tarım topraklarının az ve dağınık olmasına yol açmıştır.

Bununla bağlantılı olarak yerleşimler de dağılmış ve iklim faktörünün etkisi artmıştır. İklim, kışların çok soğuk geçmesi ve çok uzun sürmesi nedeniyle Erzurum'da yetiştirilen ürün cinslerini belirleyen başlıca etmendir. Görece verimli alanlarda, örneğin, Erzurum-Pasinler Ovası'nda tarım ürünlerinin çeşitlendiği görülür. Yerleşmeler ve nüfus da yoğunlaşır. 1970'lerin başında yapılan bir araştırmaya göre Erzurum Ovası'nda 100 km2'ye 10 köy düşmektedir. 1980'de il ortalamasının 100 km2'ye 4 köy olduğu düşünülürse, ovada oldukça sık bir yerleşim deseni olduğu ortaya çıkar. Ovadaki köy sıklığı, yer yer, 100 km2'de 20 köye ulaşmaktadır. Erzurum-Pasinler Ovası'nda yer alan ilçeler, Aşkale, Merkez, Pasinler, Horasan, il nüfusunun yarısından fazlasını (% 52) barındırmaktadır. Tek başına Merkez İlçe'nin il nüfusu içindeki payı % 33'tür. Bunların dışında nüfusu görece önemli olan iki ilçe de Hınıs ve İspir'dir. İspir, ilin kuzeybatısında, Çoruh Vadisi'nde yer alır. Çoruh Irmağı ilçede meyve ve sebze üretimine olanak sağlamıştır. Hınıs İlçesi ise ilin güneydoğusunda, adıyla anılan ovada yer alır.

Doğal yapı ve iklimin yarattığı elverişsiz koşullara karşın doğadan daha fazla yararlanma çabası, tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi Erzurum'da da köy altı yerleşimlerin oluşmasına neden olmuştur. Arazinin engebeliliği arttıkça köy altı yerleşimlerin sayısı da artar. Köy altı yerleşmeler, kom ve mezralardır. Mezralar tarla tarımı yapılan devamlı yerleşmelerdir. Komlar ise kışın hayvanların barınması için bir veya daha fazla ailenin kurduğu geçici yerleşimlerdir. Bazı komlarda çok küçük ölçekte, bitkisel üretim de yapılır.

Komlarda yerleşimin temelini ağıllar oluşturur. Evler genellikle aralıklıdır. Yerleşim dağınık ve gevşek dokuludur. Bazı komlar süreç içinde büyüyerek birer "küme köy" haline gelmiştir. Bunlar geçici ve devamlı yerleşmeler arasında bir ara kademe oluşturur. Yerleşim devamlılaştıkça yapısal nitelikleri de dönüşmektedir. Hayvancılığın yanı sıra bitkisel üretim ağırlık kazanmakta ve yerleşim biçiminin temelini ağıllar yerine bitkisel üretim alanları ve konutlar oluşturmaya başlamaktadır. Bu yapısal değişim mekâna, dokunun sıklaşması ve toplu köy özelliklerinin ortaya çıkması şeklinde yansımaktadır.

Erzurum köylerinde egemen olan yerleşim şekli toplu yerleşimdir. 1970'lerde ilde var olan muhtarlıkların % 96,5'i toplu yerleşimlerdi. Bu yerleşimler genellikle bir merkez çevresinde dairesel bir şekilde kümelenen köy evlerinden oluşur. Dairenin merkezinde çoğunlukla cami ve ortak köy ağılı yer alır. Evler dar bir alanda yığılmış durumdadır. Aralarından iç kısımlara geçilemez. Toplu ve sıkışık konut gruplarını dar ve dolambaçlı sokaklar birbirinden ayırır; köyleri genellikle tarla, çayır ve meralar çevreler. Bu tür yerleşimin temel nedenleri iklim koşulları ve daha çok tarla tarımı yapılmasıdır.

Erzurum'daki dağınık yerleşmeler daha çok ilin kuzeyinde, Karadeniz Bölgesi'ne komşu alanlarda görülür. Bu tür yerleşimler özellikle Orta Çoruh ve Tortum Çayı vadilerinde fazla sayıdadır. Yaylacılık yapan köyler de bu bölgede yoğunlaşmaktadır.

Nüfus yoğunlukları ve kentlerin dağılımı da daha önce belirtilen desene uygundur. En yoğun nüfusa sahip ilçeler Erzurum-Pasinler Ovası'nın iki önemli merkezi olan Merkez İlçe (km2'de 88 kişi) ve Pasinler'dir (km2'de 36 kişi). Üçüncü sırada km2'de 33 kişiyle Hınıs, dördüncü sırada da km2'de 30 kişiyle Aşkale gelir. İl alanının % 11'ini kaplayan genişlikte yüzölçümü olan İspir İlçesi'nde dağınık yerleşme, nüfus yoğunluğunu düşürmüştür (km2'de 19 kişi).

İl sınırları içinde kentsel bir yapı gösteren tek yerleşim Erzurum Kenti'dir. 1980'de Erzurum Kenti'nin nüfusu kendisinden bir sonra gelen kentin (Hasankale-Pasinler) 8,6 katıdır. Erzurum Kenti'nin bir bölge merkezi olması ve ilin ekonomik yapısının gelişmemişliği kentlerin oluşmasını engellemektedir. Nitekim nüfusu 10.000'i aşan ilçe merkezleri bile tümüyle tarımsal bir yapıdadır. Erzurum Kenti'nden sonra en çok nüfus barındıran kentler Hasankale (Pasinler) (19.752), Oltu (12.351), Aşkale (12.171), Hınıs (10.684) ve Horasan'dır (10.208).

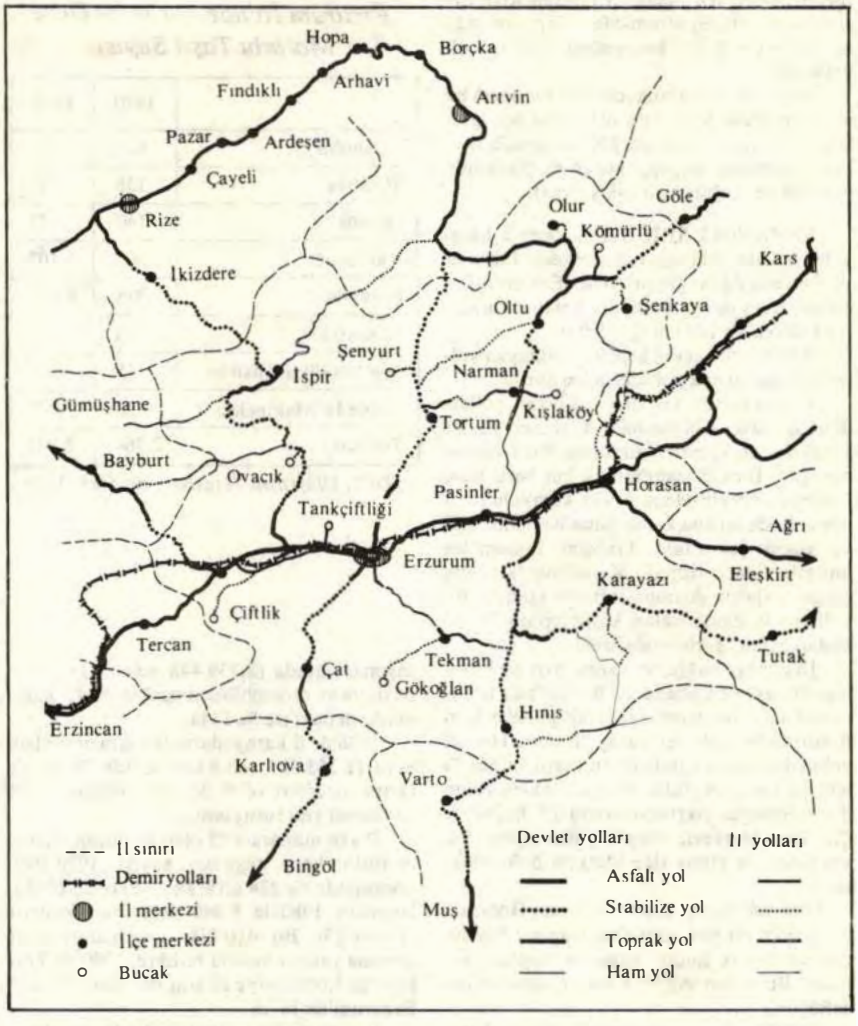
KADEMELENME: Erzurum en üst kademe, en ihtisaslaşmış işlerde, ülkedeki diğer tüm iller gibi, ulusal büyük kent (metropol) İstanbul'a bağlı bulunmaktadır. Erzurum'un 6.kademe (üst bölgesel) merkezi de yine İstanbul'dur. İl yine bir üst bölgesel merkez olan ve fiziki mesafe açısından kendisine daha yakın bulunan Ankara'yı atlayarak İstanbul'u kullanmaktadır. İstanbul'un aynı zamanda 6. kademe merkez olması buradan sunulan 7. kademe mal ve hizmetlerin Erzurum'a maliyetlerini, Ankara'dan edinilen 6. kademe mal ve hizmet maliyetlerine göre düşürmekte, diğer bir deyişle, iki kademe (6. ve 7.kademe) mal ve hizmetin aynı merkezden birlikte sunuluyor olması, Erzurum'un İstanbul'a olan ekonomik mesafesini Ankara'ya olan ekonomik mesafesine göre kısaltmakta ve ili 6. kademe işlevlerde de İstanbul'a bağımlı kılmaktadır.

Bu desende ilerde bir değişiklik olma olasılığı oldukça düşüktür.

Erzurum Kenti bir 6. kademe (bölgesel) merkezdir ve Sıvas'ın doğusuyla, Malatya-Elazığ hattının kuzeyinde kalan Doğu Anadolu Bölgesi'nin tek 5. kademe merkezidir. Tüm Erzurum, Kars, Ağrı illeri, Gümüşhane'nin Bayburt, Bingöl'ün Karlıova, Muş' un Bulanık, Varto ve Malazgirt, Tunceli'nin Pülümür, Erzincan'ın Merkez, Kemah, Çayırlı ve Tercan ilçeleri Erzurum'un 5. kademe bölgesel etki alanı içindedir. Diğer bir deyişle, bu yöreler merkez olarak Erzurum'u kullanmakta, 5. kademe mal ve hizmet gereksinmelerini bu kentten gidermektedirler. ilerde bu desende az-çok değişiklik olması olasıdır. Erzurum'un güneye doğru olan karayolu bağlantılarının standartlarının yükseltilmesi halinde, Muş Merkez İlçesi Erzurum'la Elazığ'ın ortak etki alanına girebilir. Aynı şey Bingöl'ün Kiğı İlçesi için de söylenebilir. Öte yandan bugün 4. kademe (alt-bölgesel) bir merkez olan Van'ın bir bölgesel (5.kademe) merkez olarak geliştirilmesi yönünde izlenen kamu politikasının başarıya ulaşması halinde, Ağrı'nın Patnos, Muş'un Bulanık ve Malazgirt ilçelerinin Erzurum'un bölgesel etkisinden kurtulup Van'ın etkisine girmesi, en azından, bu yörelerin Van ve Erzurum'un ortak etki alanı içinde yer almaları, oldukça yüksek bir olasılıktır.

Erzurum Kenti'nin, 4. kademe (alt bölgesel) doğrudan etki alanı içine kendi ilçeleriyle, Gümüşhane'nin Bayburt ve Artvin' in Yusufeli ilçeleri yer almaktadır. Bunların yanında Karlıova Bingöl'ün, Tercan Erzincan'ın, Varto ve Muş Merkez İlçesi Muş'un, Patnos ve Tutak Ağrı'nın, Göle, Sarıkamış, Kağızman, Tuzluca, Iğdır ve Aralık Kars'ın Erzurum'la olan ortak 4. kademeetki alanına girmektedir. Muş'un Malazgirt ve Bulanık ilçeleri de Erzurum, Ağrı ve Muş'un ortak etki alanı içindedir. Bu desende ilerde birtakım değişiklikler olma olasılığı oldukça yüksektir. Kağızman-Kars karayolu bağlantısının standartlarının yükseltilmesi halinde Kağızman, Tuzluca, Iğdır ve Aralık'ın Erzurum'un etkisinden tümüyle kopup, 4. kademe işlevler için sadece Kars'ı kullanmaya başlamaları oldukça yüksek bir olasılıktır. Ağrı'nın ve Muş'un birer 4. kademe merkez olarak güçlenmeleri Patnos, Malazgirt ve Bulanık'ı sadece Erzurum'un 4. kademe etki alanından koparacak, büyük bir olasılıkla Patnos'u Ağrı'nın, Bulanık ve Varto'yu Muş'un ortak 4. kademe etki alanına sokacaktır. Artvin'in güçlenmesi de Yusufeli'ni Erzurum'un alt-bölgesel etki alanından koparabilecektir.

Erzurum İli Ulaşım Haritası

Erzurum'un ilçelerinden Aşkale, Hınıs, Horasan, İspir, Narman, Oltu, Pasinler, Şenkaya, Tortum, birer yerel (3.kademe) merkezdir. Çat, Karayazı, Olur ve Tekman ise, birer kırsal (2.kademe) merkez niteliğindedir. Bu son dört merkez, ülke genelinde ilçe merkezlerinin gördüğü işlevleri görememekte, yerel birer merkez olmak yerine, sadece 2. kademe(kırsal) merkez durumunda bulunmaktadır. Bunlardan Çat, Tekman ve Karayazı, Erzurum'un güneyinde, dağlık ve ekonomik olanakları son derece kıt bir yörede yer alır; yakın çevreyle ve yörenin büyük kentleriyle yol bağlantıları, özellikle kışın, kopuktur ve ekonomik gelişme potansiyelleri düşüktür. Bu üç ilçe merkezi zamanla birer 3. kademe merkez haline gelebilir. Özellikle 1983-1988 arası uygulanacak olan Erzurum Kırsal Kalkınma Projesi'nin buralara göreli bir ekonomik canlılık getirmesi ve dolayısıyla 3. kademe merkezlerin doğması için gerekli düzeyde mal ve hizmet talebi uyarması beklenebilir.

Erzurum'da ilçe merkezi olup da birer kırsal merkez olarak işlev gören yerler yanında Merkez İlçe'de Dumlu ve Ilıca, Hınıs'ta Halilçavuş ve Karaköprü, İspir'de Pazaryolu ve Maden Mevkii, Şenkaya'da Göllet (Kömürlü) ve Aşkar, Olur'da Aşağı Karacasu, Tortum'da Uncular ve Aşkale'de Çiftlik, 2. kademe (kırsal) merkez olarak belirmiştir. Bunlardan en büyüğü nüfusu 1980'de kentsel nüfusu 11.888'i bulmuş olan Ilıca'dır. Bu nüfus ülkedeki bir üst-kademe, 3. kademe merkezlerin nüfus ortalamasına yakındır. Fakat Ilıca'nın Erzurum'a fiziki ve ekonomik mesafe olarak çok yakın olması ve bağımlı bölgesindeki nüfusun üst-kademe mal ve hizmet gereksinmelerini il merkezinden görmesi nedeniyle burasının daha üst kademe bir merkez olma olasılığı pek yüksek değildir. Aynı şey 1975-1980 arası nüfus kaybeden Dumlu için de geçerlidir.

Erzurum Kırsal Kalkınma Projesi'nin uygulanması halinde, kırsal nüfusun geliri, dolayısıyla, hem üretim girdileri, hem de tüketim açısından mal ve hizmet talebi artacaktır. Yükselen talebin kırsal kesimde yeni 2. kademe merkezler ortaya çıkarması beklenebilir.

ULAŞIM: Erzurum, çevre illere ve ülkenin diğer bölgelerine kara, demir ve havayolu ulaşım ağıyla bağlıdır.

Ulaşım ağı Cumhuriyet Dönemi'nde özellikle 1950'lerden sonra gelişmiştir. Hay-

darpaşa-Erzurum-Kars Demiryolu, Trabzon-Erzurum-İskenderun,Erzurum-Rize,Erzurum-Artvin, Erzurum-Muş, Erzurum-Ağrı, Erzurum-Kars karayolları ilin önemli yollarıdır.

Doğu Anadolu'nun önemli bir merkezi olan Erzurum Kenti'nin otogarına her gün kentlerarası sefer yapan 200 dolayında otobüs ve ilçelerle bağlantı kuran 60 dolayında minibüs ve otobüs giriş-çıkış yapar.

KARAYOLLARI: İlin en önemli karayolu Aşkale, Erzurum il merkezi, Pasinler ve Horasan'dan geçen Sıvas-Erzincan-Erzurum-Kars devlet yoludur. Yolun il sınırları içinde kalan 144 km'si asfalttır.

İl merkezini çevre kentlere bağlayan yolların tümü bu ana yol üzerinden ayrılır.

İli Karadeniz kıyısına bağlayan yollardan Erzurum-Gümüşhane-Trabzon devlet karayolu Aşkale'de, Erzurum-Rize devlet karayolu Ilıca Bucağı'nın 12 km batısında, Erzurum-Artvin-Hopa devlet karayolu ise il merkezinde bu ana karayoluna bağlanır. İlin ve yakın çevresinin Trabzon Limanı'nın hinterlandına girmesi, Karadeniz kıyısına çıkan yolların önemini artırmaktadır. Bu yolların il içinde kalan kesimlerinin % 30 kadarı asfalt, gerisi stabilizedir.

İli güneye bağlayan karayolları ise Erzurum-Bingöl ve Çobandede Bucağı'nda Erzurum-Kars Yolu'ndan ayrılarak güneye inen Erzurum-Muş devlet karayollarıdır. Her iki yolun da il sınırı içinde kalan kesimlerinin % 90'ı gevşek yüzeylidir. Bingöl'e giden yolun il merkezinden çıktıktan sonra 27. km'sinde Çat İlçe Merkezi, Muş'a giden yolun 96. km'sinde ise Hınıs İlçe Merkezi bulunmaktadır.

Erzurum-Kars Karayolu'ndan Horasan' da ayrılan bir kol Ağrı-Doğubayazıt üzerinden Gürbulak hudut kapısına bağlanmaktadır. Bu yolun Ağrı'ya kadar olan kesimi asfalttır.

1981'de Erzurum İli'ndeki devlet karayollarının uzunluğu 1.027 km idi. Bu yolların % 46'sı sert yüzeyli (asfalt ve beton), % 45'i gevşek yüzeyli, % 4'ü toprak ve % 5'i de kış aylarında geçit vermeyen yollardı. Ülke genelinde ise aynı yıl sert yüzeyli devlet yollarının oranı % 78 idi.

1981'de Erzurum'daki il yollarının uzunluğu 720 km idi. İl yollarının % 20'si sert yüzeyli, % 47'si gevşek yüzeyli, % 21'i toprak ve % 12'si kış aylarında geçit vermeyen yollardı.

İlin kırsal kesiminde köyleri birbirine ve üst merkezlere bağlayan yol ağı son derece yetersizdir.

1976'da ildeki 1.044 köy ve bucaktan % 9'u devlet ve il yollarından, % 21'i kaplamalı köy yollarından, % 19'u tesviyeli köy yollarından yararlanırken, % 51'inin yolu yoktu. Oysa aynı yıl ülke genelinde devlet ve il yolları ile kaplamalı ve tesviyeli köy yollarından yararlanan köylerin oranı % 80 dolayındaydı.

1978'de il karayollarındaki toplam trafik akımı 546.323 taşıt × km olup, ülke karayollarındaki trafik akımının % 1,15'ini Erzurum il sınırı içindeki karayolları taşımaktaydı.

İl karayollarındaki trafik akımı içinde otomobillerin payı % 46, otobüslerin payı % 7, kamyonların payı ise % 47 idi.

Aynı yıl il karayollarında yapılan yolcu taşımacılığında (2.739.448 yolcu × km) otobüslerin ve otomobillerin payları % 43, kamyonların payı ise % 14 idi.

1978'de il karayollarında taşınan toplam eşya (1.263.307 ton × km) içinde % 31 ile tarım ürünleri ve % 30 ile işlenmiş eşya en önemli yeri tutuyordu.

Plaka numarası 25 olan Erzurum İli'nde motorlu kara taşıtları sayısı 1970-1980 döneminde % 224 artarak 1970'te 2.760 dolayından 1980'de 8.940 dolayına çıkmıştır (Tablo 13). Bu artış ülke genelindeki artış oranına yakın olmakla birlikte, 1980'de Türkiye'de 1.000 kişiye 29 araç düşerken bu sayı Erzurum'da 11 idi.

İl motorlu kara taşıtları içinde en yüksek oran otomobillere aittir. Otomobillerin oranı 1970'te % 23'ten 1980'de % 45'e çıkmıştır. İkinci en yüksek orana sahip taşıt kamyondur. Kamyonların payı 1980'de % 25 idi.

1970-1980 döneminde en yüksek artış oranına sahip olan araçlar ise % 539 artış oranı ile otomobil, % 257 ile minibüs ve % 204 ile otobüslerdir.

Tablo 13
Erzurum İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	633	4.047
Minibüs	138	493
Otobüs	140	425
Kamyonet	507	1.107
Kamyon	915	2.232
Motosiklet	263	322
Özel Nitelikli Taşıtlar	45	80
Yol ve İş Makineleri	123	237
Toplam	2.764	8.943

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri-İlgili Yıllar)

DEMİRYOLU: Doğu sınırına giden Sıvas-Kars Demiryolu Erzurum İli'nden geçmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nden önce 0,75 m genişliğinde dar bir hat olan bu demiryolunun genişletilerek yeniden yapılması çalışmaları 1933'te başlamış, Erzurum istasyonu 1939'da açılmıştı. İl sınırları içinde toplam 13 istasyon ve durak bulunmaktadır.

İstanbul-Kars arasında sefer yapan eksprese ek olarak ilde Kars-Mersin ve Kars-İstanbul-İzmir arasında sefer yapan yolcu treni ile doğuda Horasan'a, batıda Karasu'ya çalışan banliyö trenleri vardır.

Ekspres seferleri karşılıklı olarak günde iki, banliyö seferleri ise dört kez yapılmaktadır.Ayrıca günde karşılıklı olarak üçü doğudan, üçü batıdan gelmek üzere, altı geliş ve altı gidiş yönünde yük treni seferleri vardır.

HAVAYOLU: NATO tarafından yapılarak Hava Kuvvetleri'ne devredilen Erzurum Havaalanı 1966'da Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne geçerek sivil trafiğe açılmıştır.

Havaalanında 3.810 × 30 m uzunluğunda beton bir pist vardır. THY'ce Erzurum-Ankara ve Ankara bağlantılı İstanbul seferleri yapılmaktadır.

HABERLEŞME: Erzurum İli'nde 20'si merkez, 38'i şube olmak üzere toplam 58 PTT işyeri ve 330 acente bulunmaktadır.

1980'de ilde bir PTT işyeri ortalama 13.832 kişiye ve 432 km2'lik bir alana hizmet etmekte idi. Bu sayılar ülke ortalaması olan 14.810 kişi ve 253 km2 ile karşılaştırıldığında haberleşme hizmetinin yeterince sağlanmadığı söylenebilir.

1980'de ilde 10.000 abone kapasiteli bir otomatik santral bulunmaktaydı. Aynı yıl 11.285 telefon abonesi vardı ve 4.278 kişi telefon beklemekteydi. İl merkezi 8.10.1978' den beri 011 kod numarası ile otomatik ulusal telefon sistemine bağlıdır.

Aynı yıl ildeki teleks abone sayısı 69, bekleyen firma sayısı 67 idi.

İlde 1980'de kayıtlı 42.426 radyo ve 16.182 televizyon alıcısı bulunmaktaydı.

İlde radyo ve televizyon verici istasyonları vardır. Ilıca Bucağı'nın Kahramanlar Köyü yakınında bulunan Erzurum radyo vericisi 1960'ta 2 kw güçle yayına başlamıştır. 1973'ten beri 200 kw güçle, uzun dalga 245 khz, 1.224 m dalga boyundan yayın yapmaktadır.

Erzurum televizyon vericisi 1973'te açılmıştır. Verici binası ve televizyon kulesi Palandöken Dağları üzerinde 3.127 m yükseklikteki Büyükejder Tepesi'ndedir. Vericinin yayın alanına 200 km yarıçaplı bir daire içersinde kalan alan girmektedir.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Erzurum, nüfusunun kır-kent bileşimi açısından, kırsal niteliği ağır basan bir ildir. 1980'de 800.000'i aşan il nüfusunun 517.000'i, yani % 64'ü köy ve bucaklarda oturmaktaydı. Bu oran, kırsal nüfus oranları % 70 ile % 80 arasında değişen Kars, Ağrı, Muş, Bingöl, Gümüşhane, Rize ve Artvin gibi Erzurum'u çevreleyen çoğu gelişmemiş illerdeki kırsal nüfus oranlarından düşük olmakla birlikte, yine Doğu Anadolu

Erzurum'un Çevre Kentlere ve Önemli Merkezlere Uzaklığı

Erzurum-Ağrı	183 km
Erzurum-Erzincan	192km
Erzurum-Kars	211 km
Erzurum-Artvin	217 km
Erzurum-Tunceli	245 km
Erzurum-Muş	257 km
Erzurum-Rize	267 km
Erzurum-Trabzon	289 km
Erzurum-Bingöl	347 km
Erzurum-Ankara	869 km
Erzurum-İstanbul	1.280 km

illeri arasında yer alan Elazığ (% 58), Malatya (% 60) ve Diyarbakır'a (% 52) göre oldukça yüksektir. Aynı şekilde % 56 olan Türkiye kırsal nüfus oranının da hayli üzerindedir (Tablo 14).

Erzurum'da kentleşme açısından, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1950'lere değin son derece durağan bir yapı vardı. Cumhuriyet Dönemi'nde ilk genel nüfus sayımının yapıldığı 1927'de, 271.000 olan toplam il nüfusunun ancak 40.000'i (% 15) kent merkezlerinde oturuyordu. Kent nüfusu 30.000'i aşmış bulunan Merkez İlçe dışında, kent niteliği taşıyan başka bir yerleşim merkezi de yoktu. 1927'den 1950'ye değin geçen 23 yıllık dönem içinde kentsel nüfus ancak sınırlı bir ölçüde artmış ve 1950'de 76.000'e ulaşabilmiştir. Buna karşılık, yüksek doğurganlık eğilimine bağlı olarak, kırsal alandaki doğal nüfus artış hızı yüksek bir düzeye ulaşıyordu. Geleneksel aile bağları, hızla artan bu nüfusu kırsal alanda, tarım kesiminde tutabiliyor ve orada aile içinde ücretsiz çalışanlar olarak istihdam edebiliyordu. Bu nedenle, söz konusu dönemde kırsal yerleşim merkezlerinin nüfusu hızla büyümüş ve 1927'de 231.000'den 1950'de 385.000'e çıkmıştı.

Erzurum'da, bu yıllarda daha önceleri de olduğu gibi, kırsal kesimdeki ekonomik ve sosyal koşullar son derece elverişsizdi. Bu durumda, hızla büyüyen nüfus; düşük gelir düzeyi, gelir dağılımındaki dengesizlik, topraksızlık, yüksek bağımlılık oranı gibi elverişsiz ekonomik ve sosyal koşullar üzerinde aşırı bir baskı yapmaya başladı. Tarım kesimi artık, bu nüfusu kırsal alanda tutamaz hale gelmişti. Giderek çözülmeye başlayan aile bağlarından kopan insanlar, gençliğin de verdiği dinamizmle, 1950'den başlayarak, başka bir iş tutmak umuduyla Erzurum il merkezine göç etmeye başladılar.

Ancak, Erzurum il merkezinde bu nüfusa iş olanakları yaratabilecek ne sanayi kuruluşu, ne de esas olarak askeri personeli içine alan kamu hizmetleri dışında gelişmiş bir hizmet kesimi vardı. Bu nedenle, 1950'lerde başlayan kırdan kente göç eğilimi, önemini ancak 4-5 yıl, yani 1955'lere değin sürdürebilmiştir. Öte yandan, aynı yıllarda, ekonomik koşullarının son derece yetersiz oluşu nedeniyle, Erzurum'u çevreleyen komşu illerden de Erzurum il merkezine doğru bir göç hareketi başlamıştı. Böylece, 1950-1955 döneminde, Erzurum'un kentsel yerleşim merkezlerinde kentleşme hızı binde 71 gibi çok büyük bir düzeye ulaşmıştır (Şekil 5). Gerçi bu yüksek oran üzerinde biraz da, Horasan ve Narman'ın 1954'te ilçe yapılmasıyla sonuçlanan yönetsel değişikliğin etkisi vardır; ancak, bu etkiyi fazla abartmamak gerekir. Çünkü, bu iki ilçenin kent nüfuslarının toplamı 1955'te, yani yönetsel değişiklikten sonra ancak 6.000 kadardı. Kaldı ki, kentleşme hızı bu yönetsel değişikliğin etkisinden bağımsız olarak da binde 60 gibi önemli bir düzeydedir. Kentsel nüfustaki bu hızlı artış, nüfusun kır-kent bileşimini de etkilemiş ve kentsel nüfus oranı 5 yıl gibi kısa bir süre içinde % 16,6'dan, % 21'e yükselmiştir.

1955'ten sonra ise, kırsal alan göç vermeye devam etmiş; ancak, Erzurum'daki kentsel yerleşim merkezlerinin ekonomik donanımı açısından yetersizliği nedeniyle, göç eden nüfus il merkezi yerine, batıdaki sanayileşmiş büyük kentlere yönelmiştir. Dolayısıyla, kırsal alandaki nüfus artış hızı, göç nedeniyle düşük bir düzeyde kalırken, ilin kentleşme hızı da, bir önceki döneme göre yarı yarıya düşmüştür (Şekil 5 ve 6).

Bundan 10 yıl sonra, yani 1965'ten itibaren ise, kırsal alandan göçün önceki yıllarla kıyaslanamayacak derecede şiddetlendiği ve buna bağlı olarak, kırsal nüfus artışının iyice azaldığı görülür. 1965 sonrasında ortaya çıkan bu süreç, 1980'e değin sürmüştür. Bu sürecin ilk yıllarında, yani 1965-1970 arasında, tıpkı kırdan kente göç hareketinin ilk yıllarında, yani 1950-1955 döneminde olduğu gibi, kırsal alandan kopan nüfusun bir bölümü, il merkezine yönelmiştir. Dolayısıyla, kentleşme hızı, 1965-1970 arasında yeniden ve Türkiye ortalamasının da ötesinde yükselerek, binde 51'e ulaşmıştır. Ancak, 1970'i izleyen yıllarda Erzurum kırından il merkezine göç önemini yitirmiş ve kırdan kopmaya devam eden nüfus, bundan böyle, esas olarak başta 3 büyük kent olmak üzere, öteki illere göç etmiştir.

1950 sonrasında, göç olgusunun ilin kırsal alan nüfusunu sürekli olarak aşındırması yüzünden, Erzurum'da 1950'ye değin önemli ölçüde büyüyen kırsal alan nüfusu, 1950-1980 arasında ancak % 34 dolayında artabilmiştir. Ülke genelinde ise, aynı dönemde kırsal alan nüfusundaki büyüme % 60 ile Erzurum'dakinin yaklaşık 2 katı dolayında olmuştur (Tablo 15).

Buna karşılık, özellikle 1950-1955 ve 1965-1970 dönemlerindeki hızlı büyümenin etkisiyle, Erzurum kentsel yerleşim merkezlerinin nüfusu, 1950-1980 arasında % 274 dolayında artarak, 4 katına yaklaşmıştır. Ülke genelindekine eşit bir düzeye erişen bu büyümede, hiç kuşkusuz, ilin askeri özelliği nedeniyle, sürekli olarak çektiği askeri personelin de payı vardır.

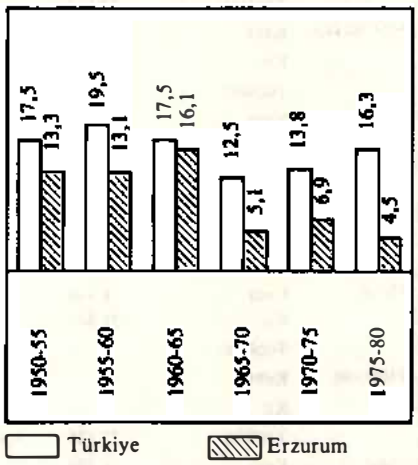
Kentsel ve kırsal nüfusların büyümelerinde görülen bu dengesizlik, ilde kentsel

Tablo 14
Türkiye ve Erzurum'da Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Erzurum	Kır	83,4	77,2	71,3	64,4
	Kent	16,6	22,8	28,7	35,6

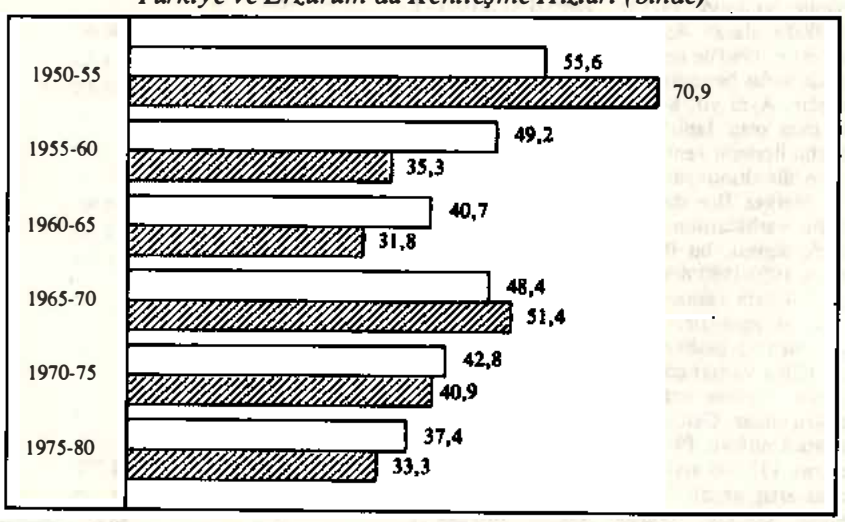
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Türkiye ve Erzurum'da Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 5
Türkiye ve Erzurum'da Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

nüfus oranının sürekli olarak artmasına, kırsal nüfus oranının ise, buna koşut olarak gerilemesine yol açmıştır. Yine de kentsel nüfus oranı, 1980'de % 36'ya ulaşmasına karşın, hâlâ Türkiye ortalamasının (% 44) çok altındaydı.

Kentsel nüfus varlığı ve bu nüfusun zaman içinde gösterdiği gelişme ilçeler düzeyinde incelendiğinde, Erzurum'da bir tek merkezlilikten söz etmek olasıdır. Gerçekten de, 1980'de Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu 190.000 iken, ikinci sırada gelen Pasinler'de kentsel nüfus ancak 20.000 dolayında idi. Aslında, tek merkezlilik olgusu, sadece 1980'e özgü olmayıp, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri süregelen yerleşik bir yapıdır. Daha 1927'de 30.000'i aşmış olan Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu, ildeki bütün kentsel yerleşmelerin toplam nüfusunun dörtte üçüne eşitti. Yönetsel açıdan kent tanımına girseler bile, bir kentin sosyo-ekonomik özelliklerini taşımayan öteki ilçelerin kentsel nüfus varlıkları ise çok önemsiz düzeylerde olup, genellikle ortalama köy nüfusunu pek aşmıyordu (Tablo 16).

Kentleşme açısından daha çok bir durağanlığın söz konusu olduğu 1950'ye kadarki dönemde, öteki ilçelerin kent nüfusları gibi, Merkez İlçe'nin kent nüfusunda da ancak sınırlı bir büyüme gerçekleşmiştir. Yine de 1950'de nüfusu 53.000'e ulaşan Merkez İlçe, tek kentsel yerleşim merkezi olma özelliğini sürdürüyordu.

1950'den başlayarak kırsal alandan kopan nüfusun Merkez İlçe'ye yönelmesi, bu ilçenin çevre illerden göç edenlerin çekim merkezi oluşu ve bu ilçeye sürekli bir askeri nüfus akımı olması nedeniyle, Merkez İlçe'nin kent nüfusu büyük bir hızla artmaya başlamıştır. Hızlı kentleşmenin gerçekleştiği 1950-1955 döneminin sonunda, ilçenin kentsel nüfusu kırsal nüfusunu aşmıştı. Yine bu hızlı büyümeye koşut olarak ilçenin kentsel nüfusu 1970'te, 1950'dekinin 2,5, 1980'de ise 3,5 katına ulaşmıştır (Tablo 17). 1980'de toplam nüfusu 262.000 olan Merkez İlçe'de yaşayan halkın % 72,4'ü kent merkezinde oturuyordu.

1970'e değin öteki ilçelerden hiçbirinin kentsel nüfusu 10.000 sınırını geçememişti. Bu sınırı 1970'te aşan ikinci ilçe Pasinler olmuş; bu ilçeyi, 1975'te kentsel nüfusları 10.000'e ulaşan Aşkale, Hınıs ve Oltu izlemiştir. 1980'de ise Horasan 10.000'in üzerinde nüfus barındıran ilçeler grubuna katılmıştır. Aynı yıl, kentsel nüfusu 7.000 dolayında olan İspir'in dışında kalan öteki bütün ilçelerin kentsel nüfusları, 5.000 sınırının bile altındaydı.

Merkez İlçe dışındaki ilçelerin kentsel nüfus varlıklarının 1950'de önemsiz düzeylerde olması, bu ilçelerin kentsel nüfuslarında 1950-1980 döneminde görülen artışların 3-4 kata varan büyük oranlara ulaşmasına yol açmıştır. Bu nedenle bu ilçelerde gözlenen büyüme oranlarını, 1950'deki kentsel nüfus varlığı çok farklı olan Merkez İlçe'nin büyüme oranı ile kıyaslamak pek doğru olmaz. Gerçekten de, Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu 1950-1980 arasında mutlak olarak 137.000 kişi artarken, örneğin Oltu'daki artış ancak 10.000 dolayındadır. Bununla birlikte, oransal olarak Merkez İlçe'deki artış (% 257), Oltu'daki artışın (% 362) çok gerisinde kalmaktadır.

Kır-kent ayrımında, bir yerleşim merke-

Tablo 15
Türkiye ve Erzurum İçin Kentsel ve Kırsal Nüfus Gelişme İndeksleri 1950 = 100

		1960	1970	1980			1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160	Erzurum	Kır	114	127	134
	Kent	169	261	375		Kent	170	258	374

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 16
Erzurum İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)

		1927	1950	1960	1970	1980
Erzurum İli	Toplam	270.925	461.090	568.864	684.951	801.809
	Kent	40.166	76.332	129.823	196.821	285.182
	Kır	230.759	384.758	439.041	488.130	516.627
Merkez İlçe	Toplam	77.966	127.186	152.900	202.319	262.622
	Kent	30.801	53.353	90.069	133.444	190.241
	Kır	47.165	73.833	62.831	68.875	72.381
Aşkale	Toplam	—	36.785	41.159	44.734	45.985
	Kent	—	3.714	6.336	9.590	12.171
	Kır	—	33.071	34.823	35.144	33.814
Çat	Toplam	—	—	16.969	22.055	25.940
	Kent	—	—	579	1.877	2.572
	Kır	—	—	16.390	20.178	23.368
Hınıs	Toplam	23.035	31.256	42.049	51.869	58.595
	Kent	1.594	2.625	4.117	6.860	10.684
	Kır	21.441	28.631	37.932	45.009	47.911
Horasan	Toplam	—	—	37.076	43.587	49.087
	Kent	—	—	4.597	7.409	10.208
	Kır	—	—	32.479	36.178	38.979
İspir	Toplam	32.825	48.191	52.104	54.741	54.084
	Kent	1.198	1.608	2.025	2.638	7.257
	Kır	31.627	46.583	50.079	52.103	46.827
Karayazı	Toplam	—	17.999	25.845	32.100	41.498
	Kent	—	436	950	1.916	3.887
	Kır	—	17.563	24.895	30.184	37.611
Narman	Toplam	—	—	21.485	23.926	25.172
	Kent	—	—	2.839	4.249	4.596
	Kır	—	—	18.647	19.677	20.576
Oltu	Toplam	36.644	39.644	28.764	35.952	40.980
	Kent	1.202	2.675	4.306	8.525	12.351
	Kır	35.442	36.969	24.458	27.427	28.629
Olur	Toplam	—	—	17.265	19.930	19.937
	Kent	—	—	859	1.617	2.333
	Kır	—	—	16.406	18.313	17.604
Pasinler	Toplam	34.901	65.125	39.196	45.880	61.984
	Kent	3.166	8.015	7.926	11.166	19.752
	Kır	31.735	57.110	31.270	34.714	42.232
Şenkaya	Toplam	—	28.353	33.617	36.850	38.562
	Kent	—	1.784	2.329	3.156	2.706
	Kır	—	26.569	21.288	33.694	35.856
Tekman	Toplam	—	16.839	21.618	27.115	31.614
	Kent	—	402	662	1.048	2.109
	Kır	—	16.437	20.956	26.067	29.505
Tortum	Toplam	31.702	49.712	38.817	43.893	45.749
	Kent	1.107	1.720	2.229	3.326	4.315
	Kır	30.595	47.992	36.588	40.567	41.434

Not: 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

zinin yönetsel açıdan kent merkezi sayılması, o yerleşim merkezinin kır yaşantısından kurtulması ve tarım ekonomisinin egemenliğinden çıkması anlamına gelmemektedir. Bu nedenle, kent tanımında gerçek kent niteliği kazanmanın önemli koşullarından biri olan "10.000+ nüfuslu" yerleşme birimlerinin göz önüne alınması daha uygun olur.

Bu tanım çerçevesinde, Erzurum'un birçok yerleşme birimi kent kapsamının dışında kaldığından, bu ölçütü esas alan kentleşme oranları, bütün yıllar için yönetsel bölünüş ölçütüne göre kentleşme oranlarından düşüktür (Tablo 18).

Öte yandan, kentleşme hızı 1965'e değin her iki ölçüte göre aynı idi. Buna karşılık daha önceki dönemlerde kentsel nüfusları 10.000 sınırına çok yaklaşan ilçelerden birinin 1965-1970, üçünün 1970-1975 ve bir başkasının da 1975-1980 döneminin sonunda 10.000 sınırını aşması nedeniyle, "10.000+ nüfus" ölçütüne göre kentleşme hızı, 1965 sonrasında sürekli olarak yönetsel bölünüşe göre kentleşme hızının üzerinde gerçekleşmiştir.

Söz konusu ilçelerin, "10.000+ nüfus" tanımına göre, kentsel yerleşim merkezi kapsamı içine girmeleri, Erzurum'un, bu ölçüte göre kentleşme oranının ülke ortalamasından olan farkını da etkilemiştir. Nitekim, Erzurum'da her zaman, ülke ortalamasının altında olmuş olan kentsel nüfus oranı ile ülke ortalaması arasındaki fark 1965'e değin, Erzurum aleyhine giderek büyümüş, 1965'ten sonra ise azalmaya başlamıştır. Buna karşın, 1980'de "10.000+ nüfus"lu yerleşmelere göre kentsel nüfus oranı ülke çapında % 44 iken, Erzurum'da % 32 idi (Tablo 19).

GÖÇ: Erzurum'un konu olduğu göç hareketi bakımından 1950'ler bir dönüm noktası oluşturmaktadır. 1950'ye değin Erzurum sadece göç alan bir il idi. 1950 sonrasında ise göç almaya devam etmesine karşın, il dışına da önemli sayıda göç vermeye başlamıştır.

İlin 1950'ye değin aldığı göç, ekonomik olanaklarının yarattığı bir nüfus çekiminden değil, ilin askeri niteliğinden kaynaklanıyordu. İlde çok sayıda askeri birliğin bulunması nedeniyle, Türkiye'nin hemen hemen her yerinden Erzurum'a bir asker akımı oluyordu. İl ekonomisi, elverişsiz koşullar altında yapılan tarıma dayalı olmasına karşın, kırsal kesimde önemini koruyan geleneksel aile bağları, yine de, hızla artan kırsal alan nüfusunu, yardımcı aile bireyi olarak tarım kesiminde tutabiliyordu. Dolayısıyla il, ekonomik nedenlerle göç almamasına karşın, il dışına da pek göç vermiyordu.

1950'ye gelindiğinde, Erzurum'a öteki illerden gelenlerin toplam il nüfusuna oranı % 9'a ulaşmıştı.

1950'lerden sonra ise tarım kesimi, hızla büyüyen kırsal alan nüfusunu, kırsal alanda tutabilecek konumdan çıkmıştı. Böylece, 1950'den sonra, Erzurum'un kırsal kesiminden bir göç hareketi başlamıştır. Bu göç hareketi 1955'e değin esas olarak Erzurum il merkezine yönelik iken, il merkezine göçün yeniden önem kazandığı 1965-1970 dönemi bir yana bırakılırsa, 1955'ten 1980'e değin tamamen il dışına yönelmiştir. Erzurum'dan göç edenler İstanbul, Ankara ve İzmir gibi illere gitmektedirler. Erzurum, ayrıca ülke dışına göç hareketinin de önemli olduğu iller arasındadır.

İlin aldığı göç bakımından, 1950'den sonra yeni bir gelişme daha olmuştur. Erzurum bir yandan, önceki yıllarda da olduğu gibi, askeri niteliğinden dolayı göç almayı sürdürürken, bir yandan da ekonomik nedenlerden kaynaklanan bir göçün de çekim merkezi olmaya başlamıştır. Erzurum'un ekonomik yapısı, fazla gelişkin olmamakla birlikte, bölgedeki komşu illere göre yine de biraz daha iyi idi. Bu nedenle, il dışına göçün önemliolduğu çevre illerden göç edenlerin bir kısmı öteki illerin yanı sıra, Erzurum'a da gelmiştir.

Dolayısıyla Erzurum, 1950'den sonra göç alma ve verme süreçlerini iç içe yaşamaya başlamıştır. Örneğin, 1965-1970 arasında, ile gelen 76.000 kişiye karşılık, 71.000 kişi il dışına göç etmiş; böylece ilin göç yoluyla kazandığı net nüfus 5.000 dolayında olmuştur. Bununla birlikte, bu sayının toplam il nüfusuna oranı % 1'i bile bulmamaktadır ve önemsizdir.

İlin bir yandan göç alırken, bir yandan da göç vermesi nedeniyle, Erzurum'da oturan il dışı doğumluların oranı 1975'e göre değişmeyerek, % 9 dolayında kalmıştır. İle göç edenlerin % 44'ü Ağrı, Artvin, Bingöl, Erzincan, Gümüşhane, Kars, Muş gibi çevre illerden ve Ordu, Rize ve Trabzon gibi Doğu Karadeniz illerinden gelmişlerdir. Askerlik hizmeti yapmak üzere Erzurum'a gelenlerin

Tablo 17
Erzurum'da Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez	169	250	357
Aşkale	171	258	328
Hınıs	157	261	407
Oltu	161	319	462
Pasinler	99	139	246

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 18
İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre Erzurum'da Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	16,6	11,6	70,9	69,1
1955	20,9	14,5	35,3	35,6
1960	22,8	15,8	31,8	31,3
1965	24,2	16,8	51,4	63,4
1970	28,7	21,1	40,9	73,1
1975	32,3	27,9	33,3	40,7
1980	35,6	31,9		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 19
Erzurum İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları (10.000+ nüfuslu yerleşmelere göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Erzurum	11,4	11,6	14,5	15,8	16,8	21,1	27,9	31,9
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9
K	—29,6	—38,0	—35,6	—39,0	—43,6	—41,1	—32,6	—27,3

$$K = \left(\frac{\text{Erzurum İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

sayısı önemli olduğu için, söz konusu iller dışındaki illerden Erzurum'a gelenlerin oranı da oldukça yüksektir.

Erzurum'dan il dışına gidenler, genel olarak gittikleri yerlere yerleşme amacını taşımaktadırlar. Oysa, bu durum, Erzurum'a gelenler için geçerli değildir. Göçün büyük bölümü askeri nitelik taşımakta, dolayısıyla il dışından gelenler bir süre sonra ili terketmektedirler.

Erzurum'a dışarıdan gelen nüfusun cinsiyet bakımından dağılımı, bunların yerleşme niyeti taşımadıklarını açıkça göstermektedir. Söz konusu nüfus grubu içinde kadınların oranı 1955'te % 19, 1965'te ise % 25 idi. Kadın nüfus oranının düşük olmasının bir nedeni, il dışından gelenlerin önemli bir bölümünün askerlerden oluşmasıdır. Bir başka neden de, Erzurum'un ekonomik olanaklarının ilde uzun dönemli yerleşme umudunu uyandırmayacak ölçüde elverişsiz olması yüzünden, ile gelenlerin beraberlerinde ailelerini getirmemeleri ve bir süre geçici olarak çalıştıktan sonra ili terketmeleridir.

Göç hareketinin Erzurum nüfusunun gelişme deseni ve yapısı üzerinde önemli etkileri olmuştur. İl dışına göç olgusu, ilin kırsal alan nüfusunun artış hızının 1950'den sonra iyice azalmasına yol açarken, ilin aldığı göç, 1950'den sonra kentsel nüfustaki hızlı büyümenin önemli etkenlerinden biri olmuştur *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*. Öte yandan, nüfusun yaş yapısında, 20-24 yaş grubundaki erkek nüfusun çok fazla olmasına, ile önemli sayıda askerin gelmesi yol açmıştır. Aynı şekilde nüfusun cinsiyet yapısında, il genelinde ve özellikle kentsel alanda gözlenen erkek nüfus fazlalığı da yine bir ölçüde bu nedene dayanmaktadır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER

1980'de nüfusu 801.809 kişi olan Erzurum İli'nde merkez dahil 14 ilçe, 22 bucak ve 1.021 köy bulunmaktaydı. Aynı yıl ilde 21 belediye vardı.

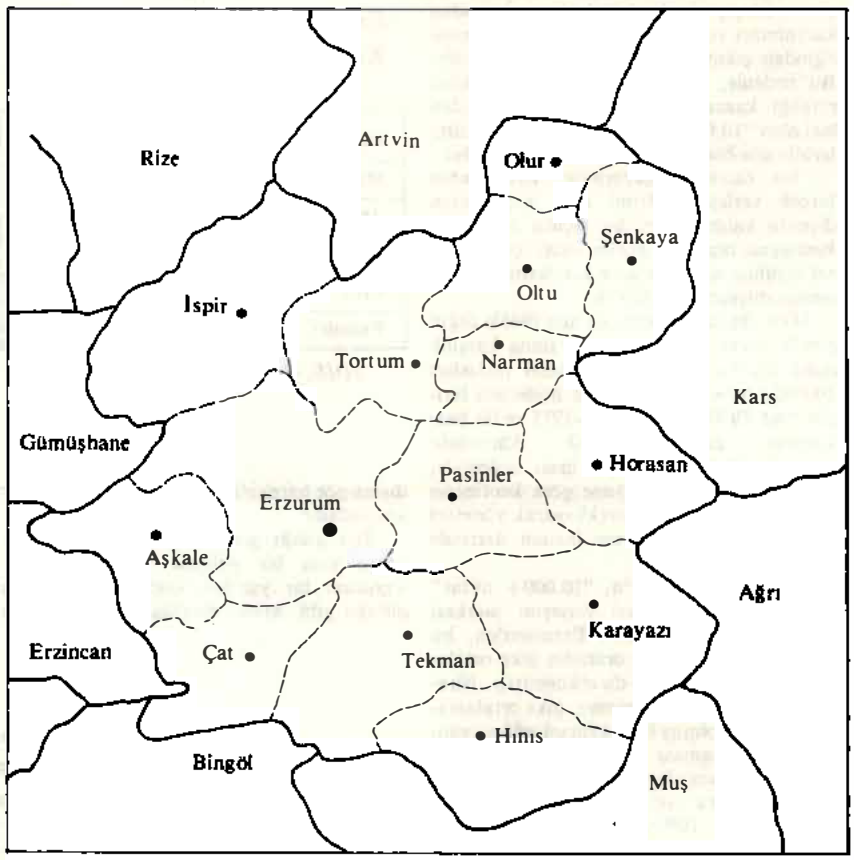
Yüzölçümü 25.066 km2 olan ilin ülke yüzölçümü içindeki payı % 3,2 olup, Erzurum, ülkenin en geniş illerinden birisidir.

1980'de ilin nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının (km2'de 58 kişi) hayli altında olup km2'de 32 kişiydi.

İlde nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu yer Merkez İlçe'dir (km2'de 88 kişi). Merkez'de yoğunluğun bu denli yüksek olmasına esas olarak Erzurum Kenti'ndeki büyük nüfus toplanması yol açmaktadır. 1980'de il nüfusunun % 24'ünün yaşadığı Erzurum Kenti'nin nüfusu 190.241 kişi idi. Nüfus yoğunluğu il ortalamasını aşan öteki ilçeler ise, Hınıs (km2'de 33 kişi) ve Pasinler (km2'de 36 kişi) idi.

İlin 1980'de Merkez İlçe'den (262.622 kişi) sonra, en fazla nüfuslu ilçeleri, Pasinler (61.984), Hınıs (58.595), İspir (54.084), Horasan (49.087) ve Tortum (45.749) idi.

Erzurum İli İdari Bölünüm Haritası

MERKEZ İLÇE: İlçe nüfusu 1980'de 262.600'ü aşmıştı; yüzölçümü 2.982 km2, nüfus yoğunluğu da km2'de 88 kişidir. Merkez İlçe il nüfusunun % 33'ünü barındırır ve ilin nüfusça en büyük ilçesidir. İlçe nüfusunun % 72,4'ü kentte yaşamaktadır. Erzurum Kenti'nin nüfusu ilde kendisinden sonra gelen ikinci büyük kentsel yerleşimin 8,6 katıdır.

1980'de Merkez İlçe'ye Dumlu, Ilıca, Ovacık bucakları ile 124 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 584'tü ve 100 km2'lik bir alana ortalama 4 köy düşüyordu. İlçeye bağlı köylerin 11 tanesinin nüfusu 1.000'in üstündeydi.

Erzurum Ovası ilin görece verimli düzlüklerindendir. Ancak tarım daha çok geçimlik düzeyde kalmaktadır. Modern yöntemlerden yararlanılmamaktadır. En çok üretilen tarımsal bitkiler, şeker pancarı ve patatestir. Ovanın dağa yakın bölümündeki köyler hayvancılıkla geçinirler.

İlçe Merkezlerinin Erzurum İl Merkezine Uzaklığı

Aşkale	44 km
Çat	57 km
Hınıs	96 km
Horasan	82 km
İspir	144 km
Karayazı	141 km
Narman	103 km
Oltu	130 km
Olur	172 km
Pasinler	38 km
Şenkaya	183 km
Tekman	55 km
Tortum	58 km

Bucak ve Köy Belediyeleri, 1980 Nüfusları

İlçe	Belediye	Nüfus
Merkez	Dumlu(B)	3.748
Aşkale	Kandilli(B)	3.296
İspir	Çamlıkaya(B)	2.030
	Pazaryolu(B)	2.462
Tortum	Uncular(B)	1.977
	Bağbaşı(K)	2.313
	Uzundere(B)	2.900

(B) Bucak Belediyesi
(K) Köy Belediyesi

Erzurum Kenti hafif eğimli bir yamaç üzerinde kurulmuştur *(Bak. Erzurum Kenti)*. Kentin güneyi Palandöken, Kalaylı ve Hasanbaba gibi yüksek dağlarla çevrilidir. Erzurum Ovası kentin kuzeyinde kalır. Gelişim sürecinde kent ovaya doğru ilerlemiş ve bazı bölümlerini işgal etmiştir. Kentte üretim faaliyeti zayıftır. Cumhuriyet öncesinde oldukça gelişkin olan el sanatları, önemini yitirmiştir.Erzurumdaha çok çevresinin ürünlerini toplama ve dağıtma işlevini yüklenmiştir. Toptan ticaret önemlidir. Öteden beri Avrupa'yı Ortadoğu'ya bağlayan ticaret yolları üzerinde yer alması kentin ticaretini canlandırmıştır. İran'a ihraç edilen canlı hayvan ve hayvan ürünleri Erzurum' dan pazarlanmaktadır. İlin bellibaşlı sanayi kuruluşları Merkez İlçe sınırları içindedir.

Erzurum Belediyesi 1845'te kurulmuştur.

AŞKALE: Yüzölçümü 1.527 km2, 1980 nüfusu yaklaşık 46.000, nüfus yoğunluğu km2'de 30 kişidir. İl nüfusunun % 6'sı Aşkale'de yaşamaktadır. İlçe nüfusunun % 26,5'i kentte oturur. 1980'de Aşkale'ye Çiftlik ve Kandilli bucakları ile 67 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 505 kişi olup, ilçe köylerinden 7'sinin nüfusu 1.000'in üstündeydi. 100 km2'ye düşen köy sayısı ise ortalama 4,4'tü.

Aşkale İlçesi, Karasu Vadisi'nin geniş tabanı üzerinde yer alır. Toprakları ilin diğer ilçelerine göre verimlidir. Halkın başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Pancar, arpa, buğday ve patates en çok ekilen ürünlerdir. İlçede köylerin hiçbirisi yaylaya çıkmamaktadır. Bu nedenle hayvan yemi olarak yonca ekimi yaygındır. Aşkale Kenti, Trabzon ve İstanbul yollarının ayrıldığı kavşakta, hafif dalgalı topraklar üzerinde kurulmuştur. İstanbul karayolu kentin fiziksel yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Önceleri karayolunun kuzeyinde yer alan kent, karayoluna kadar yayılmış ve yol boyunca uzantılar oluşturmaya başlamıştır. Bunun dışında yer yer karayolunun güneyinde yer alan askeri alanlara taşan yeni konut alanları kurulmaktadır. Kentte en önemli istihdam olanaklarını, çimento fabrikası, kireç ocakları ve linyit işletmeleri yaratmaktadır.

Aşkale Belediyesi 1967'de kurulmuştur. Kentin içme suyu 1961'de İller Bankası'nca yapılmıştır. Kanalizasyon şebekesi yoktur.

ÇAT: Yüzölçümü 1.386 km2, 1980 nüfusu 26.000 dolayında ve nüfus yoğunluğu km2'de 19 kişidir. İl nüfusu içindeki payı % 3 olan ilçe nüfusunun yaklaşık % 10'u kasabada yaşamaktadır. 1980'de ilçeye 37 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 632, nüfusu 1.000'in üstünde köy sayısı 4, 100 km2'ye düşen köy sayısı da 2,7'ydi. Bu özellikleri ile Erzurum İli'nin niteliği en fazla ağır basan ilçesi, Çat'tır.

İlin güneydoğusunda yer alan ilçe dağlık bir alana kurulmuştur. Hayvancılık başlıca geçim kaynağıdır.

Çat Belediyesi 1954'te kurulmuştur.

HINIS: İl nüfusu içindeki payı % 7 olan Hınıs İlçesi'nin 1980 nüfusu yaklaşık 58.500, yüzölçümü 1.799 km2, nüfus yoğunluğu da km2'de 33 kişidir. 1980'de ilçe nüfusunun % 18,2'si kentte yaşamaktaydı. İlçeye, Halilçavuş ve Karaköprü bucakları ile

Erzurum İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Sayısı	Nüfusu 1.000'in Üzerinde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	34	16.121		4
	Dumlu	17	11.596		3
	Ilıca	39	31.707		3
	Ovacık	34	12.957		1
	Toplam	124	72.381	584	11
Aşkale	Merkez	36	16.183		4
	Çiftlik	22	7.503		—
	Kandilli	9	10.128		3
	Toplam	67	33.814	505	7
Çat	Merkez	37	23.368		4
	Toplam	37	23.368	632	4
Hınıs	Merkez	50	16.546		2
	Halilçavuş	24	9.544		2
	Karaköprü	25	21.821		7
	Toplam	99	47.911	484	11
Horasan	Merkez	49	21.683		2
	Aras	24	17.196		4
	Toplam	73	38.879	533	6
İspir	Merkez	47	17.218		1
	Çamlıkaya	17	8.433		1
	Kırık	25	7.951		—
	Pazaryolu	36	13.225		2
	Toplam	125	46.827	375	4
Karayazı	Merkez	18	10.504		2
	Elmalıdere	21	6.651		—
	Göksu	20	11.491		2
	Söylemez	15	8.965		2
	Toplam	74	37.611	508	6
Narman	Merkez	35	16.648		1
	Kışlaköy	7	3.928		—
	Toplam	42	20.576	490	1
Oltu	Merkez	64	28.629		3
	Toplam	64	28.629	447	3
Olur	Merkez	40	17.604		4
	Toplam	40	17.604	440	4
Pasinler	Merkez	57	23.403		2
	Çobandede	25	18.829		2
	Toplam	82	42.232	515	4
Şenkaya	Merkez	11	4.509		—
	Aşkar	24	12.951		4
	Gaziler	13	3.680		—
	Kömürlü	18	12.716		4
	Toplam	66	35.856	543	8
Tekman	Merkez	42	17.266		3
	Gökoğlan	26	12.239		3
	Toplam	68	29.505	434	6
Tortum	Merkez	36	13.685		—
	Şenyurt	14	15.450		5
	Uzundere	10	12.299		5
	Toplamı	60	41.434	691	10

99 köy bağlıydı. Hınıs,köy yerleşmesinin en sık olduğu ilçedir; 100 km2'ye ortalama 5,5 köy düşmektedir. 1980'de ortalama köy nüfusu 484, nüfusu 1.000'i aşan köylerin sayısı da 11'dir.

İlin güneyinde, Muş sınırında yeralan Hınıs İlçesi'nin en önemli ekonomik faaliyeti hayvancılıktır. Ayrıca köy evlerinde kilim dokunur. Toprakta büyük mülkiyet vardır. Kasabadaki ticaret de toprak sahiplerinin elindedir. Son yıllarda toprak sahiplerinin oluşturduğu üst gelir grupları, Erzurum Kenti'nde yaşamaya başlamışlardır. Bu nedenle Hınıs Kasabası tümüyle kırsal bir yapıdadır.

Hınıs Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur.

HORASAN: Yüzölçümü 1.669 km2, 1980 nüfusu 49.087, nüfus yoğunluğu km2'de 29 kişidir. İlçe nüfusunun il nüfusu içindeki payı % 6'dır. Nüfusunun % 21'i kentte yaşamaktadır. 1980'de ilçeye Aras Bucağı ile 73 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 533, nüfusu 1.000'in üstünde köy sayısı 6'ydı. 100 km2'ye ortalama 4,4 köy düşmekteydi.

Horasan İlçesi Pasinler Ovası'nın doğu ucunda yeralır. Pancar ve tahıl üretimi ile hayvancılık başlıca geçim kaynaklarıdır. Çiftçi ürününü doğrudan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satar.

Horasan Kenti'nin gelişimi 1970 sonrasında Kars Yolu'nun yapılmasıyla hızlanmıştır. Horasan, Kars ve Ağrı'dan Erzurum'a geliş yolu üzerindeki ilk durak noktasıdır. Kentin gelişmesi güneye, ovaya doğrudur. Merkez işlevlerinin en yoğun olduğu yer Kars Caddesi'dir. Ancak bu caddeyle güneyden geçen Ağrı-Erzurum Yolu'nu birleştiren cadde, son yıllarda giderek önem kazanmıştır. Resmi kuruluşlar ve bankalar bu cadde üzerinde yer almaktadır. Lokanta, kahvehane ve konaklama tesisleri, Erzurum — Kars Yolu boyunca sıralanmıştır. Kentteki en önemli iş alanlarından biri de Ağrı Yolu'nun güneyinde yer alan Orman Bakanlığı'na ait fidanlıktır.

Horasan, yakın çevresinin eğitim merkezi niteliğindedir. Orta eğitim kurumları ile yatılı bölge okulu ilçe dışına da hizmet vermektedir.

Horasan Belediyesi 1952'de kurulmuştur.

İSPİR: İl nüfusu içinde % 7'lik bir payı olan İspir İlçesi'nin 1980 nüfusu 54.000 dolayında, yüzölçümü 2.805 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 19 kişidir. İlçe nüfusunun yaklaşık % 13'ü kasabada yaşamaktadır. 1980'de ilçeye Çamlıkaya, Kırık ve Pazaryolu bucakları ile 125 köy bağlıydı. 100 km2'ye ortalama 4,5 köy düşüyordu. Ortalama köy nüfusu 375, nüfusu 1.000'in üstünde köy sayısı 4'tü.

İspir, ilin kuzeybatısında, Çoruh Irmağı üzerinde yer alır. İklimi ve üretim tarzı daha çok Karadeniz Bölgesi'nin etkilerini taşır. Yerleşme düzeni de Karadeniz Bölgesi'nde olduğu gibi dağınıktır. Çoruh Irmağı boyunca meyve-sebze yetiştirilir. İlçe, Erzurum'un meyve-sebze talebinin önemli bölümünü karşılar. Hayvancılık özellikle ilçenin dağlık bölgelerinde yaygındır. İlçe köylerinin yarıya yakını yaylacılık yapmaktadır.

İspir Belediyesi 1886'da kurulmuştur.

Köylerde İçme Suyu ve Elektrik

1976'da Erzurum'da köyler ve köyden küçük yerleşimlerden oluşan 1.809 yerleşim biriminin % 41'i içme suyundan yararlanıyordu. Birimlerin % 39'unun suyu yetersizdi, % 20'sine ise hiç su sağlanamamıştı. Aynı yıl ülke genelinde suyu olan birimler % 53, suyu yetersiz birimler % 25, suyu olmayan birimler % 22 oranındaydı.

Köy elektriklendirilmesi bakımından da Erzurum ülke geneline göre geri durumdadır. 1976'da Erzurum köylerinin % 84'üne elektrik sağlanmamıştı. Aynı yıl ülke genelinde bu oran yaklaşık % 80'di.

KARAYAZI: İl nüfusu içindeki payı % 5 olan Karayazı İlçesi'nin 1980 nüfusu yaklaşık 41.500, yüzölçümü 2.531 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 16 kişidir. İlçe nüfusunun yaklaşık % 9'u kasabada yaşamaktadır. 1980'de Karayazı'ya Elmalıdere, Göksu ve Söylemez bucakları ile 74 köy bağlıydı. Köylerin birbirlerinden olan uzaklığı oldukça fazladır. 100 km2'ye ortalama 2,9 köy düşüyordu. Ortalama köy nüfusu 508, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı da 6'ydı.

Karayazı İlçesi, ilin güneydoğusunda, Ağrı sınırında, dağlık bir alanda yer alır. İlin genelinde olduğu gibi, Karayazı'da da hayvancılık en önemli gelir kaynağıdır. Büyük toprak ve yayla sahipliği egemendir. İlçe nüfusunun önemli bir bölümünü topraksız köylüler oluşturmaktadır.

Karayazı Belediyesi 1944'te kurulmuştur.

NARMAN: Erzurum'un en küçük ilçelerinden biri olan Narman, il nüfusu içinde % 3'lük bir paya sahiptir. 1980'de nüfusu 25.000'i aşmış olan ilçenin, yüzölçümü 863 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 29 kişidir. İlçe nüfusunun % 18'i kasabada yaşamaktadır. 1980'de Narman'a Kışlaköy Bucağı ile 42 köy bağlıydı. İlçe köylerinin ortalama nüfusu 490'dı ve nüfusu 1.000'i aşan yalnızca 1 köy vardı.

Narman, Kargapazarı Dağları'nın kuzeydoğu ucunda yer alır. Geçimlik düzeyde hayvancılık ve ilkel yöntemlerle yün dokumacılığı yapılmaktadır. Narman köylerinin % 36'sı, yaylacılık yapmaktadır.

Narman Belediyesi 1953'te kurulmuştur.

OLTU: İl nüfusu içinde % 5'lik bir payı olan Oltu İlçesi'nin 1980 nüfusu 41.000 dolayında, yüzölçümü 1.380 km2, nüfus yoğunluğu km2'de 30 kişidir. İlçe nüfusunun % 30'u kentte yaşamaktadır. 1980'de Oltu'ya 64 köy bağlıydı ve 100 km2'ye 4,6 köy düşüyordu. Ortalama köy nüfusu 447, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı da 3'tü.

İlin kuzeyinde yer alan Oltu İlçesi Karadeniz Bölgesi özellikleri gösterir. Oltu Çayı boyunca geniş bir vadide uzanan ilçe topraklarında meyve-sebze üretimi yapılır. Hayvancılık da ilçenin önemli geçim kaynaklarından biridir. Oltu köylerinin % 30'undan fazlası yaylacılık yapmaktadır. İlçe köylerinde çok yaygın olan bir başka üretim kolu da bir çeşitli yünlü dokuma olan ihram dokumacılığıdır.

Oltu Kenti Erzurum-Artvin Yolu boyunca uzanan çizgisel bir kenttir. Yolun kuzeyinde kalan kale, kentin ilk yerleşim alanıydı. Yolun yapılmasıyla yerleşim yola kadar yayılarak yol boyunca gelişmeye başlamıştır. Kent özellikle kış aylarında Erzurum'la yol bağlantısı kapanınca, çevresindeki diğer yerleşimler için bir merkez işlevi görmektedir.

Oltu Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur.

OLUR: Hem alan hem de nüfus olarak Erzurum'un en küçük ilçesi olan Olur'un il nüfusu içindeki payı % 2'dir. Yüzölçümü 820 km2, 1980 nüfusu 19.900 dolayında, nüfus yoğunluğu km2'de 24 kişidir. İlçe nüfusunun yaklaşık % 12'si kasabada yaşamaktadır. 1980'de Olur'a 40 köy bağlıydı ve 100 km2'ye ortalama 4,9 köy düşüyordu.

Ortalama köy nüfusu 440, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 4'tü.

İlçe, Erzurum'un kuzeydoğusunda dağlık bir bölgede yer alır. Olur, Erzurum'un en gelişmemiş ilçelerinden birisidir. Hayvancılık ilçenin hemen hemen tek geçim kaynağıdır ve ancak geçimi sağlayacak düzeyde yapılmaktadır. Köy evlerinde yün dokumacılığı yaygındır. Olur'a bağlı köylerin % 3'ü yaylaya çıkmaktadır.

Olur Belediyesi 1958'de kurulmuştur.

PASİNLER: Erzurum'un Merkez İlçe'den sonra ikinci büyük ilçesi olan Pasinler'in, il nüfusu içindeki payı % 8'dir. Yüzölçümü 1.701 km2, 1980 nüfusu 62.000'e yakın ve nüfus yoğunluğu km2'de 36 kişidir. İlçe nüfusunun % 32'si kentte yaşamaktadır. 1980'de Pasinler'e Çobandede Bucağı ile 82 köy bağlıydı. 100 km2'ye yaklaşık 4,8 köy düşmekteydi. Ortalama köy nüfusu 515, nüfusu 1.000'in üstündeki köy sayısı 4'tü.

İlçe, Pasinler düzlüğünün batısında, Kargapazarı Dağları ile Palandöken Dağları arasında yer alır. Erzurum İli'nin en verimli topraklarından olan Pasinler Ovası, DSİ tarafından sulanmaktadır. En yaygın olarak üretilen ürünler pancar ve patatestir. Son yıllarda az miktarda ayçiçeği de üretilmeye başlamıştır. İlçe ekonomisinde önemli bir yeri olan hayvancılığa yönelik olarak yonca ekimi de yaygındır. Pasinler İlçesi'nde köylerin yalnızca % 1'i yazın yaylaya çıkmaktadır.

Pasinler Kenti (Hasankale) ovanın kuzeyinde Kargapazarı Dağları'nın eteklerinde kurulmuştu. Daha sonra kent güneye, ovaya doğru bir yayılma göstermiştir. Son yıllarda hâkim olan gelişme yönü karayolu boyunca batıya, Erzurum'a doğrudur. Kentin Erzurum'dan doğuya yönelen kara ve demiryolunun üzerinde yer alması ve çevresindeki tarımsal üretimin ilin diğer bölümlerine göre daha verimli olması Hasankale'nin başlıca gelişme nedenleridir. Kentte var olan kaplıcalar,küçük çaplı ve yerel nitelikte de olsa bir kaplıca turizmi yaratmıştır. Kentin ve çevresinin gelişimindeki önemli

Ulu Cami ve Çifte Minareler çevresi

etkenlerden biri de eskiden yer yer bataklık olanovanın kurutulması ve sıtma salgınının önlenmesidir.

Pasinler Belediyesi 1877'de kurulmuştur.

ŞENKAYA: İl nüfusunun % 5'ini oluşturan Şenkaya İlçesi'nin yüzölçümü 1.466 km2, 1980 nüfusu 38.500 dolayındadır. Nüfus yoğunluğu km2'de 26 kişidir. İlçe nüfusunun % 7'si kasabada yaşamaktadır. 1980'de Şenkaya'ya Aşkar, Gaziler, Kömürlü bucakları ile 66 köy bağlıydı. 100 km2'ye düşen köy sayısı ortalama 4,5'ti. Ortalama köy nüfusu 543, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı ise 8'di.

Şenkaya, Erzurum'un kuzeydoğusunda Kars sınırında yer alır. Bitkisel üretim ve hayvancılık başlıca gelir kaynaklarıdır. İlçe köylerinin % 90'ı yaz aylarında yaylaya çıkmaktadır.

Şenkaya Belediyesi 1946'da kurulmuştur.

TEKMAN: İl nüfusunun % 4'ünü oluşturan Tekman İlçesi'nin yüzölçümü 2.197 km2'dir. 1980 nüfusu 31.500'ü aşmıştır ve nüfus yoğunluğu km2'de 14 kişidir. İlçe nüfusunun yaklaşık % 7'si kasabada yaşamaktadır. 1980'de Tekman'a Gökoğlan Bucağı ile 68 köy bağlıydı. 100 km2'ye 3 köy düşüyordu. Ortalama köy nüfusu 434,nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 6'ydı.

Palandöken Dağları'nın güneyinde yer alan Tekman İlçesi'nde hayvancılık en önemli gelir kaynağıdır. Bitkisel üretim de yaygın olarak yapılır. Büyük toprak sahipliği hâkimdir.

Tekman Belediyesi 1946'da kurulmuştur.

TORTUM: İl nüfusunun % 6'sını barındıran Tortum İlçesi'nin yüzölçümü 1.940 km2, 1980 nüfusu yaklaşık 46.000, nüfus yoğunluğu km2'de 24 kişiydi. İlçe nüfusunun % 9,4'ü kasabada yaşamaktaydı. 1980'de Tortum'a Şenyurt ve Uzundere bucakları ile 60 köy bağlıydı. 100 km2'ye düşen köy sayısı 3'tü. Ortalama köy nüfusu 691, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 10'du.

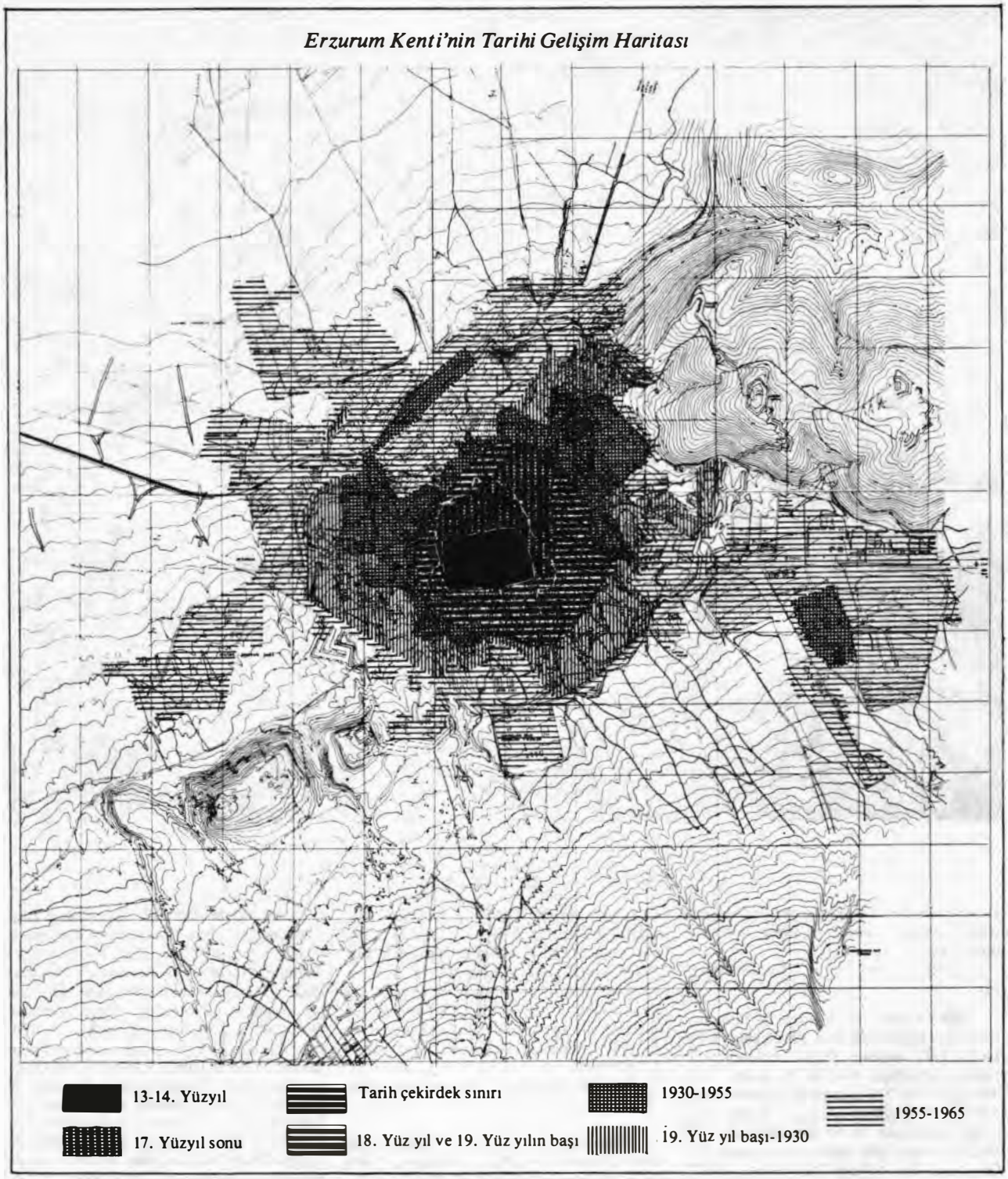
Tortum İlçesi, Erzurum-Artvin Yolu üzerinde dağlık bir alanda yer alır. Geçimlik düzeyde hayvancılık yapılır. Köy evlerinde yün dokumacılığı yaygındır. İlin en az gelişmiş ilçelerinden biridir.

Tortum Belediyesi 1890'da kurulmuştur.

ERZURUM KENTİ: Erzurum Kenti, Erzurum Ovası'nın doğu ucunda, ilin hemen hemen ortasında yer alır. Kuzeyden ve doğudan gelerek batıya uzanan yollar üzerinde olması Erzurum'a her dönemde ticari bir önem kazandırmıştır. Kent, özellikle Orta Çağ'da Uzakdoğu, Orta Asya ve İran' dan batıya gelen ticaret kervanlarının önemli bir konaklama ve alışveriş merkeziydi. Osmanlılar Dönemi'nde ise İstanbul ve İzmir'den sonra en önemli gümrük merkezi konumundaydı. Hemen her dönemde kent ticaretinin esasını koyun ticareti oluşturmuştur. Hem bu ilde, hem de çevre illerde yetiştirilen hayvanlar Erzurum'da pazarlanarak diğer merkezlere dağıtılır. Kentin İran'ı Zigana ve Kop geçitleri üzerinden Tarbzon Limanı'na bağlayan transit yol üzerinde olması da ticari önemini pekiştirmektedir.

Bulunduğu bölgede başka güçlü kentsel merkezlerin bulunmayışı ve daha önce değinilen ticari potansiyeli Erzurum'a bir bölgesel merkez niteliği kazandırmıştır. Pek çok kamu kuruluşunun bölge merkezleri Erzurum'dadır. Kentte yer alan bazı eğitim ve sağlık kurumları da bölge talebini karşılamaya yöneliktir. Erzurum'un aynı

Erzurum Kenti'nin Tarihi Gelişim Haritası

zamanda bir askeri merkez olması ve asker nüfusunun yiyecek-giyecek gereksiniminin kentten karşılanması ticari yaşama canlılık getirmektedir.

KENTİN GELİŞİMİ: XV. yy'a değin kentin asıl yerleşim alanı Ulucami, Çifteminareli Medrese, Yakutiye Medresesi ve Ahmediye Medresesi ile belirlenen dörtgen alandı. Bu alanın kuzeydoğu köşesinde İçkale yer alıyordu. XVII. yy'da kent büyük ölçüde kuzey yönünde yayıldı. Güney ve batıda hemen hemen hiç, doğuda da çok az bir büyüme gerçekleşti. XVII. yy'da kentin kuzey sınırı aşağı yukarı bugünkü Gürcükapı Caddesi'ne dek dayanıyordu. XVIII. yy'da kent doğuda, bugünkü Aziziye ve Mecidiye tabyalarının bulunduğu tepelerin yamaçlarına, güneyde de Erzurum-Kars Yolu'na kadar gelişti. XIX. yy'da siyasal koşulların da engellemesiyle kent, fazla bir büyüme gösteremedi ve bir önceki yüzyıl sınırları içinde kaldı.

Erzurum XVIII. yy sonuna değin surlarla çevrili bir kentti. 1830 sonrasında surların yıkılmaya başlaması, ev ve sokakların genişlemesi ile birlikte sur içi yol yapısı değişti; eski doku yok oldu. Dış surlar XIX. yy'ın ikinci yarısında tamamen ortadan kalktı ve böylelikle tarihi sınır kayboldu.

Bütün bu süreç içinde kentin batı sınırı az çok aynı kalmıştır. Cumhuriyet sonrasında, kentin büyümesi batıya yönelmiştir. Atatürk Üniversitesi'nin yer seçimi ve

Trabzon-Erzurum Yolu'nun giderek önem kazanması bu eğilimi güçlendiren başlıca nedenlerdir.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: Erzurum Kenti Trabzon-Erzurum-Ağrı Karayolu'nun çizdiği yay içinde, yolun kuzeyinde yer alır. Kent, batıda Atatürk Üniversitesi alanı, doğuda yerleşime elverişsiz eğimler, güneydoğuda da askeri alanla sınırlanmıştır. Yerleşim büyük ölçüde, batıdan gelerek kuzeydoğuya yönelen demiryolu ile güneydeki Trabzon-Erzurum-Ağrı transit yolu arasında kalan alanda yer alır.

Tarihi çekirdeği çevreleyen bir çember yol (ring), kentin merkezini belirler. Ring, Gürcükapı, Taşmağazalar, Tebrizkapı, Yenikapı, Erzincankapı ve Mumcu caddelerinden oluşur. Kentin yerleşim alanları ışınsal yollarla bu ringe ve merkeze bağlanmıştır. En önemli alanlardan biri Cumhuriyet Caddesi'dir. Erzurum-Ağrı Yolu'ndan, üniversite alanı içinde ayrılan bu cadde dümdüz doğuya uzanır; Mumcu Caddesi'ni kestikten sonra ringin çevrelediği alanı batıdan doğuya geçip, Taşmağazalar Caddesi'yle birleşir. Cumhuriyet Caddesi, kentiçi ulaşım ağı ile transit yolunun ana bağlantısıdır ve batıdan gelişte kente girişi sağlar. Bir anlamda Erzurum'un prestij caddesidir. Kentin ikinci önemli ulaşım aksı kuzey-güney yönünde uzanan Hastaneler Caddesi'dir. Kuzeydeki demiryolunun güneyinden başlayan bu cadde Cumhuriyet Caddesi'ni kestikten sonra Trabzon-Erzurum Karayolu'yla birleşir. Bu kavşak da kentin bir diğer girişini oluşturur.

Kent merkezine ulaşan ışınsal yollardan en önemlisi kuzeydeki tren istasyonuyla Gürcükapı Caddesi arasında uzanan İstasyon Caddesi'dir. Konut alanlarıyla merkezin bağlantısını sağlayan diğer önemli ışınsal yollar kuzeydoğudan gelerek Gürcükapı Caddesi'ne bağlanan Kongre Caddesi ile doğudaki alanlardan gelerek Taşmağazalar Caddesi'ne bağlanan Karskapı Caddesi'dir.

Kentte toplu bir ticaret merkezi yoktur. Ticari birimler ringi oluşturan caddeler boyunca sıralanmışlar ve kavşak noktalarında yoğunlaşmıştır.

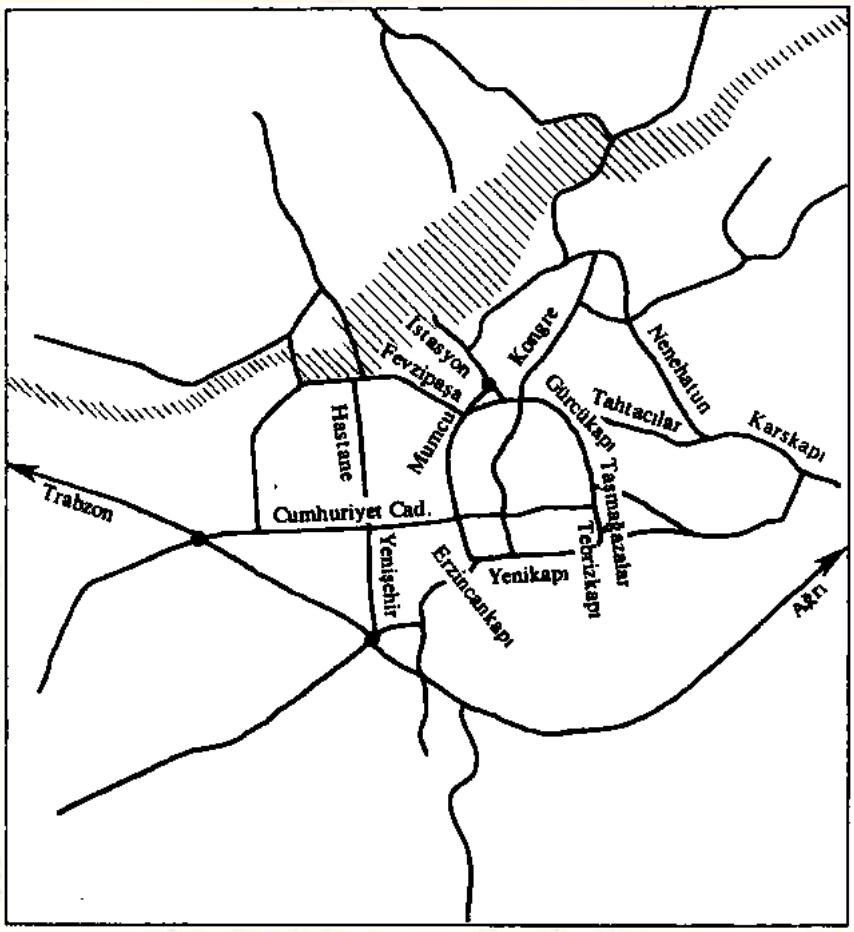
Bakkal, manav, kasap gibi günlük gereksinimleri karşılayan birimler Erzincankapı, Gürcükapı, Karskapı ve Tebrizkapı caddelerinde yer alır. Daha önemli harcamaları gerektiren dönemsel gereksinimleri karşılayan ticaret birimleri ise Taşmağazalar, Tebrizkapı, Karskapı, Gürcükapı ve Cumhuriyet caddelerinde yoğunlaşmıştır.

Cumhuriyet Caddesi'nde yer alan dükkânların ikinci katları çoğunlukla büro olarak kullanılmaktadır. Ticari birimlerin merkeze gelen ışınsal yollar üzerinde uzantıları vardır. Bunlardan biri olan Kongre Caddesi'nde otellerin çoğunluğu yer alır. Hal istasyonun yanındadır.

Resmi binalar genellikle kentin ticaret bölgesinde Cumhuriyet Caddesi, Mumcu Caddesi, Gürcükapı Caddesi ve Taşmağazalar Caddesi'nin çevrelediği ring üzerinde toplanmışlardır. Geniş yer gereksinimi olan Devlet Su İşleri (DSİ), Türkiye Cumhuriyeti Karayolları (TCK), gibi kuruluşlar ise kentin çevresinde, ulaşım kanalları üzerinde yerleşmiştir.

Bankalar da ring üzerinde yer almıştır. Gürcükapı Caddesi ile İstasyon Caddesi'nin birleştiği noktada yoğunlaşma gösterir.

Erzurum Kentiçi Ulaşım Haritası

Küçük sanayi atölyeleri henüz ayrı bir sanayi sitesinde toplanmış değildir ve kent merkezinde ticari birimlerle iç içe durumdadır.

Merkezin doğusunda, Karskapı Caddesi üzerinde kerestecilerin kümelendiği bir bölge bulunmaktadır. Bir diğer küçük sanayi bölgesi de Kongre Caddesi'nin kuzeyindedir. Bu bölgede ateşli küçük sanatlar ve oto sanayii birimleri toplanmıştır.

Kentte yer alan az sayıdaki büyük sanayi kuruluşu içinde en önemlisi demiryolunun kuzeyindeki Erzurum Et Kombinası'dır. 50'den daha az işçi çalıştıran 7 kadar fabrika merkezin kuzeydoğusunda yer seçmiştir. Depolama alanları da sanayi kuruluşlarının çevresindedir.

Konut Alanları: Erzurum'da konut alanları, sosyal farklılaşmaya koşut olarak belirgin bir şekilde ayrışmıştır. Kentin üst gelir gruplarını oluşturan tüccar, serbest meslek sahipleri ve bazı üst düzey yöneticiler, kent merkezinde, özellikle Cumhuriyet ve Mumcu caddeleri çevresinde ve batıda yeni gelişen alanlarda yaşamaktadırlar. Kentin batısındaki Başak Kooperatif Evleri, Demirevler Kooperatif Evleri ve subay lojmanları bu grubun konut alanadır.

Kentin orta gelir grubunu oluşturan esnaf ve memurlar kentin merkeze yakın kesimlerinde toplanmışlardır. Alt gelir grubunun konut alanları kentin doğu ve güneyini geniş bir bant halinde çevreler ve yer yer merkeze doğru sarkmalar yapar. Kentin kuzeydoğusundaki eğimli alanlar ile güneyinde Erzurum-Ağrı Yolu'na kadar uzanan alanlar marjinal kesimin yerleşim alanlarıdır. Bitkisel üretim ve hayvancılıkla uğraşan grupların konutları da yine bu alanlarda yer alır.

Düşük gelir grupları ve marjinal kesimin yerleşim alanları, Erzurum'un gecekondu bölgeleridir.

1970'lerde kent nüfusunun önemli bir bölümü gecekondularda yaşamaktaydı. Gecekondu mahallelerinin başlıcaları, Dağ, Kavak, Çırçır, Hasanbasri ve Maksut Efendi mahalleleridir.

KENTİÇİ ULAŞIM: Erzurum'un kentiçi ulaşım sistemi büyük ölçüde Lambert Planı'nda belirlenen esaslara göre oluşmuştur *(Bak. İmar Planları)*. Ancak, daha sonra hazırlanan Yapar Planı'nın uygulanmaması ve bu arada nüfusun hızla artması ulaşım sisteminin yetersiz kalmasına neden olmuş ve ulaşım sorunları yaratmıştır.

Kentiçi trafiğin en yoğun olduğu bölgeler merkez, istasyon ve devlet kuruluşlarının toplandığı alanlardır. İstasyon çevresindeki yoğunluk tren-otobüs aktarması nedeniyle oluşmakta; halin burada bulunması da yoğunluğu önemli ölçüde artırmaktadır. Gürcükapı Meydanı trafiğin en yoğun olduğu noktadır.

Erzurum'un ilk planı 1938 yılında Alman şehirci J.H.Lambert tarafından yapıldı

Kentin batısında (hastaneler çevresi) kuzey-güney yönünde sıralanmış olan kuruluşlar da (kuzeyde Et ve Balık Kurumu Tesisleri, batıda DSİ gibi) trafiği önemli ölçüde yoğunlaştırmaktadır.

Erzurum'da kentiçi ulaşımda belediyeye ait 31 otobüs kentin hemen her mahallesine hizmet vermektedir.

1976'ya kadar kentin otogarı yoktu; kentlerarası çalışan otobüs firmalarının büyük bir bölümü İstasyon Caddesi üzerinde sıralanmıştı. Bu durum kentiçi ulaşımda önemli tıkanmalar yaratıyordu.

Erzurum Otogarı 1976'da hizmete açıldı. 110 dönüm arazi üzerinde kurulmuş olan otogarın yarısı kamyon garajı olarak kullanılmaktadır. Otogar içinde yer alan nakliye ambarı Temmuz 1982'de faaliyete geçmiştir. Böylece kent içinde dağınık durumda olan nakliye ambarları bir araya toplanmıştır.

Otogardan günde ortalama 100-110 otobüs çıkış yapmaktadır.

İMAR PLANLARI: Erzurum'un ilk planı Alman şehirci J.H.Lambert tarafından 1939 yılında yapılmıştır. Plan 100.000 kişilik nüfusa göre hazırlanmıştır. Yerleşim alanları nüfusun sosyo-ekonomik özellikleri gözetilerek farklı bölgeler halinde düzenlenmiştir. Plan raporunda bunlar, "bahçeli siteler ve aile evleri"nden oluşan, "halkın" oturacağı alanlar, çoğunlukla 2 katlı konutların yer aldığı "işçi ve esnaf mahallesi", üç kat izni verilen yeni mahalleler ve ticaret ve konutun birlikte yer alacağı "karma" bölgeler şeklinde tanımlanmıştır.

Planda Kentiçi ulaşım ağı merkez çevresinde dolaşan ring yollar; merkeze gelen ışınsal yollar ve ana eksenler, transit yollar ve servis yolları ile kılcal yollar olarak 4 grupta toplanmıştır. Plan kentte yer alan tarihi eserlerin çevrelerinin temizlenerek korunmasını da önermiştir.

Ayrıca plan kişi başına 2,60 m2 yeşil alan ve 6 m2 boş alan ayrılmasını öngörmekteydi.

Kentin o güne kadarki gelişme eğilimine koşut olarak ticaret bölgesinin kent merkezinde yer alması önerilmiştir. Sanayi için ise demiryolu bağlantısı, transit yol ilişkisi gözetilerek kentjn kuzeyinde yer gösterilmiştir.

Lambert Planı büyük ölçüde uygulanmıştır. Planın kentiçi ulaşım sistemi içinde önerdiği önemli bağlantıların tümüne yakını açılmış ve konut alanları plana uygun bir şekilde kurulmuştur.

Kentin ikinci planı 1966 yılında İller Bankası'nın açtığı yarışmayı kazanan Z.Yapar tarafından yapılmıştır. 1/20.000 ölçekli çevre düzeni planı, 1/5.000 ölçekli nazım imar planı ve 1/1.000 ölçekli planların bir bölümü 1967 yılında onanmıştır.

Erzurum'da yapılan tüm planlama çalışmalarında Z.Yapar'ın çevre düzeni planı (1/20.000) temel alınmıştır.

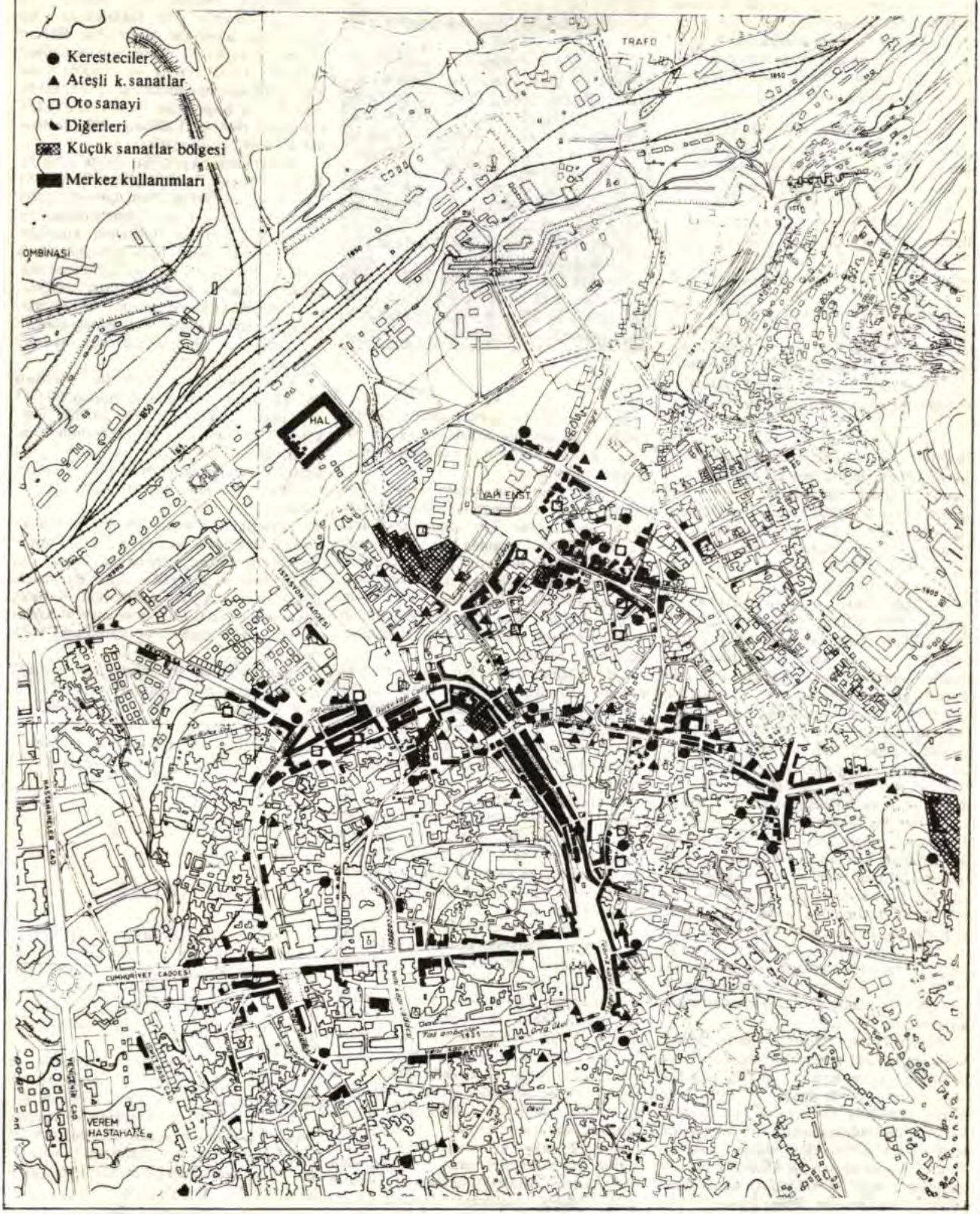
Planın hareket noktası, Erzurum Kenti'nin 1985 için öngörülen nüfusu barındıramayacağı, gelişme alanlarının sınırlı olduğudur. Bu nedenle Erzurum'un o ana kadarki toplu (kompakt) yapısının ve ona uygun gelişme biçiminin değişmesi önerilmiş ve kent parçalanarak çevresinde uydu kentler yaratılmıştır.

Kentin 1985 nüfusu 489.590 kişi olarak belirlenmiş ve 132.456 kişilik bölümünün Erzurum kent merkezine yerleşmesi öngörülmüştür. Nüfusun geri kalan bölümünün ise kentin batıya doğru gelişmesini engelleyen üniversite alanı atlanarak kentten 5 ve 12 km uzaklıktaki Gezköy ve Ilıca'ya yerleştirilmesi önerilmiştir.

Planın onanmasıyla birlikte, aslında kentiçi ve çevresinde arsa yeterli olduğu halde Gezköy çevresindeki tarım arazileri el değiştirmiş ve kaçak yapılaşma başlamıştır. Ne var ki, nüfus açısından kent için umulan gelişme gerçekleşmemiştir. Gerçekten de Erzurum kenti nüfusu 1980'de ancak 190.000'e ulaşabilmiştir ve 1985'e kadar Yapar Planı'nda öngörülen büyüklüğe ulaşması beklenmektedir *(Bak. Kentleşme)*.

1/20.000 ölçekli çevre düzeni planının bir başka önemli kararı Gezköy ve Ilıca'ya

Kent Merkezi Haritası

çok yüksek bir nüfusun yerleştirilmesine karşın, çalışma alanlarının tümüyle Erzurum'da yer almasıdır. Ancak, planın bu kararı kısa bir süre sonra değiştirilmiş ve Gezköy yakınlarında 100 hektarlık bir organize sanayi bölgesinin kurulması planlanarak onanmıştır. Bu durumda da çevre düzeni planında Erzurum kent merkezinde yer alması önerilen sanayi alanlarının dayanağı zayıflamıştır.

1/5.000 ölçekli planda kentin gelişme alanının olmadığı öne sürülerek 20.000 kişilik nüfus kentin güneyinde Palandöken Dağları'nın eteklerindeki boş alana yerleştirilmiştir. (Daha sonra bu alan gecekondu-

larla dolmuştur.) Bunun dışında yeni bir yerleşim alanı açılmamış ve 20.000 dolayında bir nüfusun kentin yerleşik alanında emilebileceği düşünülmüştür. Planın bu konudaki stratejisi kent içindeki mezarlıkların yerleşime açılması ve kentin güneydoğusunu kaplayan askeri alanların, konutların zorlamasıyla, kentin daha uzağına taşınmasıydı.

Daha önce Lambert Planı'nda da kentin içinde dağınık bir şekilde yer alan askeri alanlar için aynı yöntem uygulanmış ve başarılı olunmuştur. Ancak, Yapar'ın önerisi başarısız kalmış ve planın temel hareket noktalarından biri de böylece yok olmuştur. Bunun sonucunda planın öngördüğü yerleşim yoğunluğu çok yükselmiş ve varolan yapıya uygun olmayan bir yerleşim dokusu ortaya çıkmıştır.

Planın gerçekleşmeyen bir önerisi de kentin varolan dokusu yerine modern ve çok katlı blokların oluşturulmasıdır. Bu öneri kentteki konut inşaat sektörünün yeterli sermaye ve örgütlenme düzeyine ulaşmaması sonucu gerçekçiliğini yitirmiştir.

Yapar Planı'nın bir başka özelliği, yönetsel işlevleri ticari merkezden koparark kentin girişindeki boş bir alanda toplamasıdır. Ancak yaratılmak istenen bu yönetici merkez, valilik ve belediyenin ticari merkezdeki yerlerini korumakta direnmeleri sonucu gerçekleşmemiştir. Gösterilen alana sadece bazı kamu kuruluşlarının bölge birimleri yerleşmişlerdir.

1/1.000 ölçekli uygulama planlarının tamamı 1972 yılında onanmıştır. Ancak Yapar Planı, başından beri ne Erzurum Belediyesi ne de kent halkı tarafından benimsenmişti. Özellikle, varolan arazi mülkiyetini gözetmeden alınan alan kullanımı kararları, planın uygulanma şansını bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Nitekim 1972' ye kadar İmar İskân Bakanlığı'na 600'ün üstünde plan değişikliği isteminde bulunulmuş ve bunlardan 250 kadarı kabul edilmiştir. Yapılan bu değişikliklerle 1/20.000 ve 1/5.000 ölçekli planların temel yapıları da değişmiş ve planın yönlendirici olma nitelikleri ortadan kalkmıştır. Bu nedenle kent imar planlarının yeniden yapılmasına karar verilmiş ve bu çalışmayı yürütmek üzere 1976 sonunda İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı bir Nazım Plan Bürosu kurulmuştur.

1977'de çalışmaya başlayan büro bir yandan kapsamlı planlama için gerekli hazırlıkları yaparken, bir yandan da acil sorunlara geçici çözümler getirecek uygulamalara girişmiştir.

Nazım Plan Bürosu, kentin çözüm bekleyen en acil sorunlarından biri olarak yerleşime uygun arsa arzının yetersizliğini saptamıştır. Çözüm olarak 1/5.000 ölçekli Yapar Planı'nda kış sporları için ayrılan kentin güneyindeki alanın, Gecekondu Önleme Bölgesi olması önerilmiştir. Öneri bakanlıkça kabul edilmiş ve 400 hektarlık alan kamulaştırılarak 55.000 nüfusu kapsayacak şekilde planlanmıştır. Plan, Eylül 1977'de onanmış ve kısa sürede, çok sayıda yapı kooperatifi bölgede yerleşme isteminde bulunmuştur. Planın gerçekleşmesini denetlemek amacıyla da Erzurum Konut Üretimi Projesi (ERKÜP)'nin hazırlanmasına girişilmiştir. Ancak bir süre sonra ERKÜP, Nazım Plan Bürosu'nun denetimi dışına çıkmış ve farklı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Bu nedenle hazırlanan taslak bakanlıkça kabul edilmemiş ve çalışma programından çıkarılmıştır.

Yapar Planı'nda kentin kuzeyindeki alanlar, mevcut demiryolu eşik alınarak, sanayi kullanımları için ayrılmıştı. Fakat Yapar Planı'nda yapılan bir değişiklikle Organize Sanayi Bölgesi, Gezköy yakınlarına kaydırılınca burada ikinci bir sanayi alanının oluşması olasılığı ortadan kalkmıştır. Bunun üzerine, bu alanlar hisseli parseller halinde satılarak, kısa sürede gecekondularla dolmaya başladı.

Bu nedenle Nazım Plan Bürosu bir plan değişikliği hazırlayarak alanı konut kullanımına ayırmıştır. 1978'de onanan değişiklikle 100 hektar büyüklüğündeki alana 20.000 nüfus yerleştirilmiştir. Kentin yerleşim alanı gereksinimi böylesi çözümlerle büyük ölçüde giderilmiştir.

Bu çalışmalar sürerken bir yandan da araştırma ve değerlendirme çalışmaları yapılmıştır. Yeni bir çevre planı yapılana kadar 1/20.000 ve 1/5.000 ölçekli planların temel alınmasına karar verilmiş ve gerekli değişiklikler ile yeni gelişmeler bu planlar üzerinde işlenmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi 1/20.000 ölçekli Yapar Planı'nda kentin 5 km batısındaki Gezköy'e, 100.000 kişilik bir nüfusun yerleştirilmesi önerilmişti.

Bu karar, o güne kadar tümüyle kırsal bir yapıya sahip olan Gezköy'ün yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Köyün verimli tarım arazileri hızla el değiştirmiştir. Kuşkusuz, aynı karar ve Gezköy'deki gelişme Erzurum kent merkezindeki arsa piyasasını da çeşitli şekillerde etkilemiştir. Bunun üzerine, kararın yanında ve karşısında olanlar 2 baskı grubu oluşturmuşlardır. Kararı destekleyenler, planın zayıflığından endişe ederek öncelikle, Gezköy'de organize sanayi bölgesi yapılması talebinde bulunmuşlar ve bunun gerçekleşmesiyle güçlenmişlerdir. Bu arada 20 kadar yapı kooperatifi Gezköy çevresinde arsa satın alarak, planını yaptırmış ve planların onanması için yerel merkezi yönetime baskı uygulamaya başlamışlardır. Bunlardan ikisinin planları onaylanmış, 1978 ve 1979'da inşaatlar bitirilerek yerleşime açılmıştır. Öte yandan Gezköy 1960'ta belediye sınırları içine alındığından elektrik, su, otobüs gibi kentsel hizmetler de sağlanmıştı. Bu durumu göz önüne alan Nazım Plan Bürosu Gezköy'ün yerleşime açılmasının kaçınılmaz olduğuna karar vermiş ve 1979'da imar planını hazırlamaya başlamıştır. 1/5.000 ölçekli Nazım İmar Planı ile 1/1.000 ölçekli uygulama planının I.Bölümü 1981'de onanarak yürürlüğe girmiştir.

Son yıllarda Nazım Plan Bürosu, bir de, 1/25.000 ölçekli Erzurum Kent Bütünü ve Yakın Çevresi Nazım Planı üretmek üzere çalışmalara başlamıştır. Araştırmalar sonunda, kent bütünü sınırlarının, kuzeydoğuda Dumlu, batıda Ilıca kasabalarını ve bunların dışında 9 kırsal yerleşimi içine alacak şekilde genişletilmesine karar verilmiştir. Erzurum kent bütününün makroformu, merkezde bir ana kütle ve çevresinde kara ve demiryolu ile merkeze bağlanan uydular şeklinde belirlenmiştir.

Kent bütününün 2000'deki nüfusu 465.000 olarak saptanmıştır. Bunun 300.000' inin Erzurum Kenti'ne, 100.000'inin Gezköy'e, 30.000'inin Ilıca'ya, 15.000'inin Dumlu'ya, 20.000'inin de halen kırsal bir yapı gösteren ancak konumları gereği kentleşmeleri beklenen 3 köye yerleştirilmesine karar verilmiştir.

Erzurum'un parçalanmış bir yapıda olmasının çevredeki bazı verimli tarım arazilerini etkileyebileceği göz önüne alınarak, bu alanlar koruma altına alınmıştır. Bu amaçla doğal eşiklere dayanan Erzurum Platosu, yakın çevre kabul edilmiş ve mevcut kullanımları sürdürülerek plan kapsamına alınmıştır.

Uzman eleman sorunu çözümlenemediği için planlama çalışmalarında yeterince verimli olamayan büro, 1981 sonunda bakanlıkça kapatılmıştır. Yarım kalan kent bütünü çalışmaları, Ankara'da ve Nazım Plan Başuzmanlığı'nca yürütülmektedir.

Erzurum İli'nde Konut

1975'te Erzurum'da bir hanehalkı ortalama 6,6 kişiden oluşuyordu. Hanehalklarının % 28'i 1 odalı, % 47'si 2 odalı, % 17,3'ü de 3 odalı konutlarda yaşıyordu. Genelde oda başına düşen kişi sayısı 3,2'ydi. Hanehalklarının % 79'u tek aileden, % 15'i de 2 aileden oluşuyordu.

Aynı yıl konutların % 45'inin bağımsız mutfağı, % 48'inin helası, % 75'inin de banyosu yoktu. Konutların % 62'sine elektrik, % 74'üne de su götürülememişti.

Hanehalklarının % 52'si ısınma aracı olarak soba kullanıyordu. En yaygın kullanılan yakacak tezekti (% 48). Odun % 26, kömür % 25, ağır yağ % 1 oranında kullanılıyordu.

EĞİTİM

Erzurum İli'ne damgasını vuran ekonomik uğraş tarımdır. Buna bağlı olarak, 1980'de 800.000'den fazla olan Erzurum nüfusunun üçte ikisine yakın bir bölümü 1.043 köy ve bucakta yaşamakta idi. Erzurum'da temel eğitim, bu koşulların etkisi altında kalmıştır.

Tarihin her döneminde ekonomik ve kültürel bir merkez olarak önemini korumuş bulunan Erzurum, XX. yy'a, Tanzimat öncesinden gelen 60 sıbyan mektebi ve vakıflar tarafından finanse edilen 25 medrese ile girdi. Bunun yanı sıra, Tanzimat'ın getirdiği sivil ve askeri rüştiyeler, idadi ve kızlara ait 3 "iptidai mektep" vardı.

OKURYAZARLIK: Osmanlılar Dönemi'nde önemli bir kültür merkezi olmasına karşın, Erzurum'da okuryazarlık, Cumhuriyet Dönemi boyunca sürekli olarak ülke ortalamasının altında kalmıştır (Tablo 20). Osmanlılar Dönemi'nde daha çok yöneticilere, ticaretle uğraşan kimselere, din adamlarına

yönelik seçkinci eğitim anlayışı geçerliydi. Bu ise, okuryazarlığın yaygınlaşmasını özendirecek nitelikte değildi. Öte yandan, yerel halkın çok büyük bir çoğunluğunun kapalı köy topluluklarında yaşıyor olması, ailede alınan geleneksel eğitimle yaşama hazırlanmayı yeterli kılıyor, okuryazarlığa gerek bırakmıyordu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında böyle bir tablo gösteren Erzurum'da, 1935'te okuryazar oranı % 9 dolayında idi. Aynı yıl ülke ortalaması % 18 dolayındaydı. Kadın-erkek okuryazarlığı arasında, kadınlar aleyhine % 12'lik bir fark vardı. İzleyen yıllarda, okuryazarlık düzeyinin yükselmesine karşın, 1975'te Erzurum'da okuryazarlık hâlâ ülke ortalamasının % 9 gerisinde idi. Kadın ve erkekler arasındaki okuryazarlık farkı ise, % 30 dolayına yükselmişti. Bir başka deyişle, okuryazarlıktaki gelişme, cinsler arasındaki dengesizliği gidememiş, hatta artırmıştır.

Erzurum'da okuma yazma bilenlerin üçte birine yakın bir bölümü, bu bilgilerini okul dışında elde etmişlerdir. Bu oran, kadınlarda daha yüksektir.

1975'te okuma yazma bilenlerin % 81'i ilkokulu, % 9'u ortaokulu, % 4,5'i liseyi bitirmişti. Meslek okulu mezunlarının oranı % 3,5, yüksekokulu bitirenlerin ise % 1,5 idi.

İLKÖĞRETİM: 1927'de Erzurum'un 1.000'den fazla köyünde 50 ilkokul vardı. Yaklaşık olarak, 20 köyde 1 ilkokul bulunmaktaydı. Kent ilkokullarıyla birlikte, toplam sayı 63 idi. İzleyen yıllarda sınırlı bir artış gösteren ilkokul sayısı, 1943'te eğitmen programı ile yetiştirilen öğretim elemanlarından yararlanılarak 224'e çıkarılmıştır. Bu süre içinde kent ilkokullarının sayısında ise, hemen hiçbir değişme olmamıştır. Erzurum'da kırsal nüfus ağırlığını koruduğu için 1943'ü izleyen yirmi yılda, daha çok köy ilkokullarının yapımına önem verilmiş ve bunların sayısı 1961-1962'de 479'a çıkmıştır (Şekil 7). Kent ilkokulları ise, bu artışın gerisinde kalmıştır. 1960'larda köy ilkokullarının sayısındaki artış sürerken, kent ilkokullarındaki artış hızı da yükselmiştir. Bununla birlikte, Cumhuriyet yönetiminin altmış yıla yakın çabasına karşın, 1980'de köy ve bucakların % 16'sında hâlâ ilkokul bulunmamaktaydı. Bu sayıya geçici ve prefabrike okullu köyleri de ekleyecek olursak bu oran, % 28'i geçmekteydi. Köylerin dağınık olduğu öteki Doğu ve Güneydoğu illerinde bu eksiklik, yatılı bölge okullarıyla karşılanmaya çalışılmaktadır. Erzurum'da da bu yola gidilmiş ve yatılı bölge okullarının kurulmasına çalışılmıştır. Ancak bu okullarda okumakta olan öğrencilerin sayısı, 1980'de 7'si kız, 499'u erkek olmak üzere 500'ü ancak geçiyordu.

Köy ilkokullarının sayısal yetersizliğine, ayrıca ikili öğretimin verimsizliğini de eklemek gerekir. 1980'de köy okullarının % 21'inde ikili öğretim uygulanmaktaydı. Aynı yıl, 72 kent ilkokulunun da 50'sinde ikili öğretim yapılmaktaydı (Tablo 23).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında 4.500 dolayında olan ilkokul öğrenci sayısında, izleyen yıllarda pek düzenli bir artış görülmemektedir. Hatta, 1937'ye değin dönem dönem düşmeler bile olmaktadır. Ancak, 1937-1943 arasında girişilen ilköğretim atılımı sonucunda, 1923'e oranla bir kat oranında bir artış gerçekleştirilmiştir. 1960-1980 döneminde de ilkokulda okuyan öğrenci sayısı bir kat artarak, 1960'ta 47.500 dolayından, 1980'de 98.500 dolayına çıkmıştır. Ne var ki, bu dönem boyunca kız öğrencilerin sayısı erkek öğrenci sayısının yarısını geçmemektedir. Kentlerde oranlar kız öğrencilerin yararına olarak yükselmekle birlikte, durum köylerde farklıdır. Öyle ki, 1980'lere gelindiğinde bile, köy ilkokullarında okuyan kız öğrenci oranı % 39'un altındaydı (Tablo 21).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında öğretmen sayısı 190'ı bulmuyordu. Okul ve öğrenci sayılarında gözlenen yetersizlik, öğretmen sayısında da ortaya çıkmaktaydı. Öyle ki, ancak 1937'de öğretmen sayısı 200'ün üstüne çıkabilmiştir. Bu yıllarda uygulanan eğitmen programı ile 1943'te öğretim elemanı sayısı 320 dolayına yükseldi. Eğitmenlerin sayısı (115), öğretmen sayısının yarısını geçmişti. Öte yandan, eğitmen sayısı Konya (196), Kayseri (192), Ankara (364) gibi illere göre düşüktü. 1943'ü izleyen 20 yılda öğretmen sayılarında 2,5 kat dolayında bir artış oldu. Bu yıllarda Erzurum'da kentleşme, Türkiye genelindeki kentleşme eğilimine koşut bir gelişme göstermiş ve özellikle 1950-1955'te hızlı bir kentleşme yaşanmıştı *(Bak. Kentleşme)*. Buna karşın, 1943-1962 döneminde öğretmen sayıları kentlerde 2 kat artarken, köylerde bu artış 3 kata yükselmiştir. 1962'yi izleyen yıllarda

Tablo 20
*Erzurum'da Okuryazar Oranı (%)**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	15,1	3,1	8,9
1945	30,7	7,5	19,5
1950	33,8	10,7	22,7
1955	47,3	14,7	32,4
1960	42,1	13,3	28,5
1965	53,8	19,9	37,5
1970	59,5	28,4	44,3
1975	67,1	37,4	53,0

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

Not: 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.

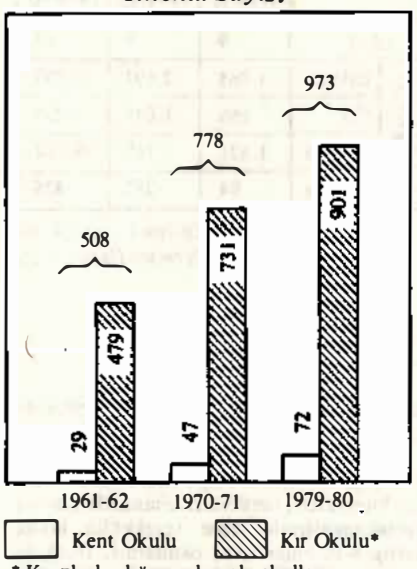
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 21
Erzurum'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	8.723	5.201	13.924	22.544	11.151	33.695	31.267	16.352	47.619
1970-71	14.228	9.808	24.036	39.124	20.019	59.143	53.352	29.827	83.179
1979-80	20.687	16.874	37.561	37.619	23.404	61.023	58.306	40.278	98.584

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Şekil 7
Erzurum'da 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

ise, kentlerdeki öğretmen artışı köylerin önüne geçmiş bulunmaktadır (Tablo 22). Bununla birlikte, 1962-1980 döneminde toplam öğretmen sayısındaki artışta, bir önceki döneme (1943-1962) oranla büyük bir ilerleme yoktu. Buna karşın, aynı yıllarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısında iyileşmeler olmuştu. Bu iyileşme, köylerde çok daha net biçimde görülmektedir. 1980'de 172 köyün okuldan yoksun bulunduğu Erzurum'da, köy ilkokullarında bir öğretmene 29 öğrenci düşmekteydi. Bunun yanı sıra, öğretim düzeyi bakımından önemli bir gösterge olan kadrolu öğretmen oranı, 1980'de köy ilkokullarında % 50 dolayındadır.

ORTAÖĞRETİM: Uygulanan eğitim sisteminde ortaöğretim, genel ve meslekiteknik öğretim şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bu sisteme yeni getirilmeye çalışılan 8 yıllık temel eğitim ise, Türkiye'de ilk olarak yatılı bölge okullarında ve deneme niteliğinde bazı ilkokullarda başlatılmıştır. 1982'de Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi'nce bu sistemin 67 ilde 200 okulda uygulamaya konulması kararı alınmıştır. Erzurum'da toplam 500 öğrencili 4 yatılı bölge okulu vardır. Bunun yanı sıra, 1982-1983 öğretim yılında 5 ilkokulda temel eğitim uygulaması yapılması planlanmıştır.

ORTAOKULLAR: Erzurum'da liseler genellikle ortaokullarıyla birlikte kurulmuştur. Ayrıca il merkezi, ilçe, bucak ve köylerde bağımsız ortaokullar da bulunmaktadır. 1973'te bu türden 25 okul vardı. Erzurum'daki en eski bağımsız ortaokullardan Şair Nefi Ortaokulu 1932'de Kız Ortaokulu adı altında öğretime başlamış, 1940-1941 öğretim yılında yeni binasına taşınmıştır. Bir ara halk eğitim binasında çalışmalarını sürdürmek zorunda kalan ortaokul, 1963'te yeniden kendi binasına taşınmıştır.

1954-1955 öğretim yılında Erzurum İli'nde ortaokul sayısı 9'du. Bu sayı, izleyen on yılda değişmemiş, fakat 1965-1980 arasında, altı katın üstünde bir artışla 65'e yükselmiştir (Tablo 24).

Okul sayılarındaki artışları öğrenci artışları izlemiştir. 1978-1979 öğretim yılında ilkokulları bitiren öğrencilerin % 38'i, izleyen öğretim yılında, içlerinde imam-hatip ve kız sanat ortaokullarının da bulunduğu ortaokullara kayıtlarını yaptırmışlardır.

Bu oran, % 43 olan ülke ortalamasının gerisinde kalmaktadır. Öte yandan, ortaokullara kayıtlarını yaptıran kız ve erkek öğrenciler arasında büyük oransal farklar vardır. Erkek öğrencilerin yarısına yakını ortaokula kaydolurken, bu oran kızlarda beşte bire düşmektedir. Bu gibi yetersizliklere karşın, ortaokullarda devam eden öğrenci sayılarında büyük gelişmeler olmuştur. 1955-1980 arasında ortaokulda okuyan toplam öğrenci sayısında 10,5 kata yakın bir artış gerçekleşmiştir (Tablo 24). Artışların büyük bölümü 1965'ten sonra, planlı dönemde gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, aynı artış hızını, öğretmen sayısında görmek olanağı yoktur. Öğretmen artışı aynı dönemde 4 kat dolayında olmuştur. Bunun sonucu olarak, öğretmen ve öğrenci oranları bozulmuştur. 1979-1980 ders yılında, ortaokullarda öğretmen başına 38 öğrenci düşmekteydi. Öğretmenlerin sayısal yetersizliğine karşın, büyük çoğunluğu meslekten gelme elemanlardır.

Tablo 22
Erzurum'da Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	337	792	1.129
1970-71	619	1.521	2.140
1979-80	1.102	2.118	3.220

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 23
Erzurum'da Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır OKulu	Toplam
Normal Öğretim	22	685	707
İkili Öğretim	50	189	239
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	27	27
Toplam	72	901	973

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

Tablo 24
Erzurum'da Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		9	9	65
Öğrenci	Erkek	1.065	2.691	12.897
	Kız	356	1.049	3.237
	Toplam	1.421	3.740	16.134
Öğretmen		84	282	426

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim-İlgili Yıllar)

Genel öğretim veren ortaokullar dışında, Erzurum'da 4 yatılı bölge okulu vardı. Bunlar; lojmanları, derslikleri, cimnastikhane ve yemekhaneleriyle, tam teşekküllü iki-üç katlık 8-10 binası olan okullardır. İlkokulu da içine alan bu 8 yıllık okullarda 1979-1980 öğretim yılında 499'u erkek, 7'si kız olmak üzere 506 öğrenci bulunmaktaydı. Ayrıca, Erzurum'da bir Anadolu Lisesi'nin 240 öğrencilik orta kısmı ile bir de akşam ortaokulu vardır.

LİSELER: Erzurum'un ilk lisesi 1889'da "Erzurum İdadisi" adıyla kurulmuştur. Okul, ilk mezunlarını 1895'te verdi. 1915'te bu okul sultani derecesine yükseltildi; 1922'de liseye dönüştürüldü. Bu lise uzun süre Erzurum'un tek lisesi olarak kaldı. Erzurum'da liseler, 1965'i izleyen dönemde büyük bir artış göstermiş ve 1978-1980 öğretim yılında genel öğretim veren lise sayısı 18'e yükselmiştir (Tablo 25). Lise düzeyinde eğitimin gelişmesinin bir başka göstergesi, ortaokul mezunlarının liselere geçiş oranındaki artıştı.

1978-1979 öğretim yılında ortaokullardan mezun olanların (genel ve mesleki-teknik okullar bir arada) genel liselere girme oranı % 61 dolayındaydı. Kızlar için bu oran, iki puan kadar yüksektir. Erzurum'da liselere kaydolma eğilimi, ülke ortalaması ile aynı düzeydedir. Ancak ülke düzeyinde kızların liselere kaydolma oranı Erzurum'dakinden % 14 puan daha yüksektir.

Erzurum'da liselere devam eden öğrenci sayısında, 1955-1980 arasında önemli gelişmeler olmuştur. Bu sürede öğrenci sayısı 12 kata yakın bir artış göstererek, 1954-1955'te 550'nin biraz üzerinde iken, 1979-1980'de 7.000'in üzerine çıkmıştır (Tablo 25). Artış hızı özellikle kızlarda çok yüksektir. Artışın en hızlı olduğu dönem, 1965-1980 arasıdır. Bu süre içinde gerçekleşen öğretmen artışları ise, 15 kat ile öğrenci artışlarını geride bırakmıştır. Böylelikle, 1965'te bir öğretmene 50 dolayında öğrenci düşerken, 1980'de bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 14 olmuştur. Liselerde öğretmenlerin büyük bir bölümü kadrolu olduğu için, meslek dışı elemanların liselerde çalıştırılması söz konusu değildir.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Osmanlı Dönemi'nde doğu bölgesinin bir kültür ve hizmet merkezi olarak gelişen Erzurum, Cumhuriyet'e devrolan ve çoğu XIX. yy sonlarında kurulmuş bulunan bir dizi meslek okulu ile donatılmış bulunmaktaydı. Cumhuriyet Dönemi'nde mesleki eğitime verilen önem sürdürüldü. Erzurum'un ilk mesleki ve teknik okulları şunlardı:

Nene Hatun Kız İlköğretmen Okulu: 1900'de altı aylık kurslar halinde açıldı. Önce 1 yıllık, sonra 1906'da üç, 1913'te de dört yıllık bir öğretim kurumuna dönüştürüldü. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle çalışmalarına ara veren okul, 1923-1924 öğretim yılında dört yıllık bir öğretim kurumu olarak etkinliklerine yeniden başlamıştır.

Atatürk Yapı Meslek Lisesi: Ermeniler tarafından sanat okulu olarak yaptırılan bu eğitim kurumu, Erzurum Kongresi'nin toplandığı binada, Yapı Usta Okulu olarak çalışmalarına başlamıştır. Okul, 1973'te Yapı Meslek Lisesi'ne dönüştürülmüştür. Yapı ve sıhhi tesisat bölümleri vardır.

Yavuz Selim İlköğretmen Okulu: Bu adı sonradan alan okul, 1942'de, Ilıca Bucağı'nda, Türkiye'nin dört yanından gelen köy enstitüsü öğrencileri tarafından Pulur Köy Enstitüsü adıyla inşa edilmiştir. Okulun çalışmaları başladığı zaman, üzerinde hiç yeşillik bulunmayan 2.000 dönümlük arazisi vardı. İzleyen yıllarda okulu çeviren ağaçların ilk fidanları bu öğrenciler tarafından dikilmiştir.

Atatürk Üniversitesi

Ülkenin doğusunda bir üniversite kurulması düşüncesi ilk kez 1 Kasım 1937'de TBMM'yi açış söylevinde Atatürk tarafından dile getirilmiştir. Üniversite'nin kuruluşu 1950'de Hükümet Programı'na girmiş ve yer saptama çalışmalarına girişilmiştir. Bu amaçla yerinde yapılan incelemeler sonucunda 20 Mart 1954 tarihli ve 6373 sayılı yasa ile Atatürk Üniversitesi adı altında, Amerikan üniversiteleri modeline uygun bir öğretim kurumunun oluşturulması öngörülmüştür. Üniversite teşkilat yasası 1957'de 6990 sayı ile uygulamaya konulmuştur. Yasaya göre üniversitenin merkezi Erzurum'dur. Yönetimi Milli Eğitim Bakanlığı'na verilmiştir. Üniversite öğretim, araştırma ve bilimsel bilgiyi içinde bulunduğu ortama yaygınlaştırmak amacıyla yayım etkinliklerinde bulunmakla görevlendirilmiştir. Bu amaçla 1967'de bir Yayım Müdürlüğü kurulmuştur. 1973'te bu müdürlükte 1 tek uzman bulunmaktaydı.

Atatürk Üniversitesi, etkinliklerine 17 Kasım 1958'de Kız Ortaokulu binasında 125 öğrenci ile başladı. Dört yıl sonra kendi kampusuna yerleşti. Üniversite 41.000 dekarlık büyük bir alanda kuruldu. Bu alanın 2.500 dekarı kampusa ayrıldı.

Çalışmalarına 1958-1959 akademik yılında Ziraat ve Fen-Edebiyat fakülteleriyle başlayan üniversite, 1965'te Tıp, 1968'de İşletme, 1970'te Fen Fakültesi ve Yabancı Diller Okulu ile 1971'de Diş Hekimliği ve İslami İlimler fakültelerine kavuşmuştur. Bunun yanı sıra üniversiteye bağlı olarak Samsun'da Ziraat, Kars'ta Veteriner, Van'da Fen ve Edebiyat fakültelerinin kurulması önerileri kabul edilmiş, Samsun' daki fakülte kurulmuştur.

Öte yandan, Atatürk Üniversitesi ile yurt içinde Hacettepe, yurt dışında ABD Nebraska üniversiteleri arasında yardımlaşma anlaşmaları yapılmıştır. Hacettepe Üniversitesi ile Tıp Fakültesi'nin kuruluşunda öğrenci ve öğretim üyesi sağlanması için 10 yıllık bir anlaşma yapıldı. Nebraska'nın Atatürk Üniversitesi'ne öğretim üyesi göndermesi, laboratuvar malzeme ve ekipmanı gereksinmesini karşılaması öngörülmekteydi. Bu programın uygulanmasına 1953'te başlanıldı.

Üniversitenin öğretim elemanları 1958' de 28 asistan ve 3 misafir profesörden oluşurken, 1973'te 37'si profesör, 43'ü doçent ve 519'u öğretim yardımcısı olmak üzere, 599'a 1980'de, 724'e yükselmiştir.

1970-71 akademik yılında Türkiye'nin 44 ilinden üniversiteye öğrenci gelmekteydi. Bunların arasında 20 doğu ilinin payı % 39,7 idi. Öğrencilerin geri kalan bölümü öteki 24 ile dağılmıştı. Çoğunluğunu İranlılar'ın ve Kıbrıslılar'ın oluşturduğu yabancı öğrencilerin oranı % 5,5'i bulmaktaydı.

Tablo 25
Erzurum'da Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	1	18
Öğrenci	Erkek	493	1.226	5.324
	Kız	64	432	1.691
	Toplam	557	1.658	7.015
Öğretmen		30	33	484

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 26
Orta Dereceli, Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		16	11	18
Öğrenci	Erkek	2.298	1.806	5.090
	Kız	752	687	1.094
	Toplam	3.050	2.493	6.184
Öğretmen		247	162	221

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

1961-1962 öğretim yılında 16 mesleki ve teknik okulun bulunduğu Erzurum İli'nde bu sayı 1970-71'de 11'e düşmüş, 1979-80 öğretim yılına gelindiğinde ise yeniden 18'e yükselmiştir. 1979-1980 öğretim yılında Erzurum'da çalışmalarını sürdüren mesleki ve teknik okullarda 6.000'in üzerinde öğrenci okumaktaydı. Bunların 1/5'den çoğu kız öğrenciydi (Tablo 26).

1979-1980 öğretim yılında Erzurum'da mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin % 45,5'i imam-hatip ortaokulu ve lisesine, % 29,9'u teknik lise ve ortaokullara, geri kalan % 24,6'sı, sağlık ve ticaret liselerine devam etmekteydi.

1978-1979 öğretim yılında genel, mesleki ve teknik öğretim kurumları dahil olmak üzere, tüm ortaokullardan diploma alan 3.900 öğrenciden 1.200'ü yani yaklaşık 1/3'ü mesleki ve teknik liselere girmişlerdir. Bu liselerin bazıları bölgesel nitelikte olduğu için, Erzurum dışından da bir miktar öğrenci çekmektedir. Mesleki ve teknik öğretimde, yirmi yıla yakın bir sürede (1962-1980) gerçekleşen öğrenci artışları, bir kattan biraz daha fazladır. Genel öğretimle karşılaştırıldığı zaman, bunun çok geride kaldığı görülmektedir. Ancak bu yargı, mesleki ve teknik öğretimin tüm dalları için geçerli değildir. Örneğin, imam-hatip lise ve ortaokullarında söz konusu dönemdeki artış 15 kata yakın olmuştur. Öğrenci sayısındaki bu artışlara karşılık, söz konusu yirmi yıl içinde öğretmen sayısında % 11 oranında bir düşüş görülmüştür. Öğretmenlerin büyük bir bölümü meslek elemanlarıdır.

YÜKSEKÖĞRETİM: Yükseköğretime geçişlerde Erzurum, 12 ili içeren Doğu Anadolu Bölgesi'nin en başarılı 3 ilinden biridir. Bu durum üniversiteye giriş ile ilgili araştırmaların yapıldığı1965 ve 1976'ların her ikisinde de geçerlidir. 1976'da sınava Erzurum'dan katılan 3.703 öğrenciden, 353'ü sınavı kazanmıştı. Başarı oranı binde 95'di. Bu oran, Erzurum'u ülke ölçeğinde 22. sıraya getirmiştir. Ne var ki, 1965'te Erzurum başarı oranı bakımından daha da ileri bir durumdaydı. O yıl söz konusu oran binde 308 olup, il genel sıralamada 7. sırada yer almaktaydı. On yıl içinde ülke içindeki göreli konumunun bozulmasına karşın Erzurum, bölge içindeki öncülüğünü korumaktaydı.

Erzurum, Doğu Anadolu'nun eski bir kültür merkezi olma niteliğini, yükseköğretim alanında açılan yeni kurumlarla sürdürmekte ve geliştirmektedir. 1979-1980 akademik yılında Erzurum'daki yükseköğretim kurumlarında 8.052 öğrenci, 867 öğretim elemanı bulunmaktaydı (Tablo 27). Bölümleri 1958'de kurulmaya başlanan Ziraat Fakültesi ile temeli atılan Atatürk Üniversitesi'nin *(Bak. Atatürk Üniversitesi).* yanı sıra, 1980'de Erzurum'da dört yüksek öğretim kurumu daha vardı.

Atatürk Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulmuş olup, öğretim elemanları Atatürk Üniversitesi'nce sağlanan Samsun Ziraat

Tablo 27
Erzurum Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğretim Elemanı ve Öğrenci Sayıları (1979-80)

Öğretim Kurumunun Adı	Öğretim Elemanı Sayısı	Öğrenci Sayısı
Atatürk Üniversitesi	724	6.589
4 Yıllık Kazım Karabekir Eğitim Enstitüsü	86	625
Yüksek İslam Ensitütüsü	17	364
Meslek Yüksek Okulu	29	368
Yabancı Diller Yüksek Okulu	11	106
Toplam	867	8.052

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim, 1979-80)

Fakültesi öğretime başlamış olup 1980'de 103 öğrencisi vardı.

YAYGIN EĞİTİM: İlkokul öğretiminin büyük yığınlara tam anlamıyla ulaştırılamadığı ve bir ölçüde ulaştırılabildiği yerde de kızların bu hizmetten yeterince yararlanamadığı Erzurum İli'nde, yaygın eğitim özel bir önem kazanmaktadır. Tarımsal uğraşların ve hayvancılığın ağırlık kazandığı il ekonomisinde mesleki bilgilenme açısından da yaygın eğitimin ağırlığı bulunması beklenir. Atatürk Üniversitesi bünyesinde kurulan Halıcılık Enstitüsü, bu türden bir hizmet sağlamaktadır. Enstitü çalışmalarının ileride dericilik, kürkçülük, örme, dokuma gibi el sanatlarına yönelmesi planlanmaktadır. 1973'te 10 öğretmenin denetiminde 125 öğrenci, halı ve kilim yapımı üzerinde eğitim görmekteydi. İlde yaygın eğitim çalışmalarının bir başka kanalı Halk Eğitim Merkezi'dir. İlde bir merkez etrafında örgütlenerek ilçe düzeyine dek inen bu yaygın öğretim kurumunda biçki, dikiş, nakış ve örgü kursları verilmektedir. Ancak, bu kuruluşun çalışmaları örgün eğitimin dışında kalmış bulunan yığınların eğitim gereksinimlerini karşılayacak düzeyde etkili değildir.

Yaygın eğitim, Cumhuriyet'in ilk yıllarından bu yana kent kadınlarına akşam kız sanat enstitüleri, köy kadınlarına biçki-dikiş kursları yolu ile köy erkeklerine de demircilik ve marangozluk kursları ile ulaşmaya çalışmakta idi. Bu temel kurslara ek olarak, özellikle Halk Eğitim Merkezi tarafından uygulanan çeşitli genel kültür, meslek ve sanat kursları vardır. Zaman zaman bir kampanya halinde yürütülen okuryazarlık çalışmaları da yeniden önem kazanmıştır.

1978-1979 öğretim yılında kızlara yönelik pratik kız sanat okullarının sayısı 5 idi. Bu kurslarda okuyan öğrencilerin sayısı 700'e yaklaşmaktaydı. Erkeklere yönelik olarak yönetilen endüstri pratik sanat okullarının sayısı 3, eğitim gören erkek öğrencilerin sayısı da 100'den biraz fazlaydı. Kentlerde odaklaşmış olan bu eğitim hizmetlerinin yanı sıra, Halk Eğitimi Örgütü tarafından 1978-1979 döneminde 7 kursla yürütülen kızlara yönelik el sanatları, 46 kursla yürütülen kız ve erkeklerin devam ettiği meslek kursları vardı. Bu kurslara toplam 1.100'ü aşkın öğrenci katılmaktaydı. Yaygın eğitim kursları arasında yer alan Kuran kurslarını yine 1979-1980'de 21 kursta, 900 dolayında öğrenci izlemekteydi.

1978-1979 öğretim yılında 40 okuma-yazma kursunda 800'e yakın öğrenci vardı. 1981'de yeni bir kampanya ile okuma-yazma kurslarının sayısı 469'a çıkarıldı. Bu kurslara devam edenlerin sayısı 8.300 dolayında idi. İlde ayrıca, eğitim amacı yanında, sosyal yardım işlevi gören 2 yetiştirme yurdu ile bir sağır-dilsiz okulu vardır.

SAĞLIK

Erzurum'da tedavi edici sağlık hizmetleri oldukça gelişkindir. Buna karşılık sağlık düzeyini gösteren ölçütlerin tümü ilin çeşitli bakımlardan gelişmemiş olduğunu ortaya koymaktadır. İlde çeşitli bulaşıcı hastalıklar yaygındır. Ana-Çocuk Sağlığı (AÇS)'na yönelik hemen hemen hiçbir çalışma yoktur. Enfeksiyonlar başlıca ölüm nedenidir. Ölümlerin yaş gruplarına göre dağılımı yine oldukça kötü bir tablo sergilemektedir. 1975'te 10-14 yaş grubundaki 70 çocuk iş kazaları sonucu sakat kalmıştı. Yine 1975'te Erzurum'da 12.000'den fazla sakat insan vardı. İş güvenliği önlemlerinin iyi uygulandığı ülkelerde iş kazası tekrarlanma oranı çok düşükken, Erzurum'da oldukça yüksektir. Bu iş kazalarının sonuçları da Türkiye genelinde görülenden daha ağırdır.

İş ve trafik kazaları dışında kalan sakatlıkların nedenleri hakkında güvenilir bir istatistik yoktur; fakat sakatların yaşa göre dağılımı sakatlıkların en çok çocuklar arasında olduğunu göstermektedir. Sakatlıkların bir bölümünün nedeni de bilgisizce uygulanan doğum yöntemleridir.

Erzurum'da parazit ve benzeri hastalıkların okul yaşındaki çocuklarda daha yaygın olduğu saptanmıştır. Aynı şekilde, uyuz hastalığının da okullarda yaygın olduğu ve yatılılar arasında, gündüzlülere oranla yaklaşık iki katı daha sık görüldüğü saptanmıştır.

SAĞLIK SORUNLARI: Erzurum'un en önemli sağlık sorunu anne sağlığı ve bebek ölümleridir. 1975'e değin Erzurum'da 10 ya da daha fazla çocuk doğurmuş 19.000'den fazla kadın vardı. Aynı yıl, 12 yaşında ilk çocuklarını doğuran, 14 yaşında iki çocuk sahibi olan annelerin bulunduğu da görülmüştür. Sosyalizasyon bölgelerinden toplanan verilere göre anne ölüm hızı bin canlı doğumda 3,2'dir. Bu ise çok yüksek bir orandır. Gerçekten de bu oran, 1970'lerin ortasında Yunanistan'da binde 1,9, İspanya'da binde 2, Şili'de binde 1 dolayında, Kanada'da ise sıfıra yakındır. Erzurum'da sıfır yaş orantılı ölüm oranı (1 yaşına basmadan ölen çocukların tüm ölenlere oranı) ise Türkiye'de görülen en yüksek bebek ölüm oranıdır.

Bir başka önemli sağlık sorunu ise bulaşıcı hastalıklardır. Ne var ki, bulaşıcı hastalıklar sorununu, Türkiye'de olduğu gibi, Erzurum'da da gerçek boyutlarıyla görmek mümkün değildir. Erzurum'da yapılan bazı araştırmalar, gerek bildirilen olgu türlerinin, gerekse sayıların gerçekten uzak olduğunu ortaya koymakta, sorunun boyutları hakkında kaba bir fikir vermektedir.

BULAŞICI HASTALIKLAR: Bulaşıcı hastalıklar Erzurum'un en önemli sağlık sorunlarından birisidir. Erzurum'da tüm ölümlerin 1/4'ünden fazlasının nedeni bulaşıcı hastalıklardır.

Özellikle doğum nedeniyle oluşan ölümlerin, iyi tanımlanamayan hallerin ve diğer ölüm nedenlerinin arasında da çeşitli enfeksiyonların yer aldığı düşünülürse, ölüm nedenleri arasında enfeksiyonların önemi daha da artmaktadır.

Enfeksiyonların yaygınlığında gelir ve eğitim düzeyinin düşüklüğü, iklim koşulları, nüfus planlamasının başarısızlığı, yetersiz ve dengesiz beslenme, sağlıksız çevre ve sağlık hizmetinin dağınıklığı gibi etkenler rol oynamaktadır.

Bazı araştırmaların ortaya koyduğu gibi bulaşıcı hastalıkların bildirimi eksik ve düzensizdir. Bu durumda, Erzurum'da görülen bulaşıcı hastalıkların epidemiyolojisi hakkındaki istatistiklerin güvenilirliği düşüktür.

Erzurum'da gastroenteritlerin, özellikle tifo, paratifo ve dizanterinin önemli bulaşıcı hastalıklar olduğu bildirilmiştir. Buna karşılık, bulaşıcı sarılık, kızamık, kızıl, verem, bruselloz ve şarbonun çok az görüldüğü bildirilmektedir. Oysa ki bu hastalıklar Erzurum'da önemli boyutlara ulaşmaktadır.

Zatürree ve bağırsak parazitleri de, özellikle çocukları etkileyen önemli sağlık sorunlarıdır.

Viral ansefalit, bulaşıcı menenjit, difteri ve çocuk felci ise Türkiye genelindekine yakın sıklıkta görülmektedir.

Erzurum'da 1978'de bildirilen tifo olgusu Türkiye genelindekinin yaklaşık 4 katıdır. En çok 5-24 yaşta ve daha çok erkeklerde görülmektedir. Daha çok su ve besin yoluyla bulaştığı için, diğer sindirim sistemi enfeksiyonları gibi, çevre koşullarının, özellikle içme suyunun sağlıksız olduğu bölgelerde çok görülür. Hastalığa yakalananların % 10'u 3 ay süreyle, % 2,5'i ise sürekli basil saçar.

Paratifonun görülme sıklığı, Türkiye genelindekinin 2 katı kadardır. Epidemiyolojik özellikleri bakımından tifoya benzer. Tifonun tekrarlama, bağırsak delinmesi, kanama gibi ağır komplikasyonları vardır. Paratifo ise genellikle sadece diare ile seyreder.

Erzurum'da yılın her ayında salmonella (tifo ve paratifonun etkeni) enfeksiyonları görülür. 1971 sonbaharında Numune (Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi) Hastanesi'ne başvuran hastalarda önemli bir çoğalma gözlenmiş ve bu konuda küçük kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. Kesin bakteriyolojik tanıları koyulan 75 hastanın çevre koşulları araştırılmış ve hastaların kullandığı çeşmelerden alınan su örneklerinin hepsinde koliform bakteri bulunmuştur. Bu ise, suya kanalizasyonun karıştığını göstermektedir *(Bak. Diyarbakır, Sağlık)*.

Ayrıca, evleri ziyaret edilen hastalardan sadece birinin evindeki hela sağlıklı kabul edilmiştir.

Öte yandan, Türkiye'de 1978'de 470 (binde 1,1) tifo olgusu bildirilirken, ABD'de aynı yıl bildirilen olgu sayısı 22.612 (binde 10,5) idi. 1976'da Türkiye'de 332 (binde 0,8) paratifo olgusu bildirilirken, ABD'de bu sayı 22.937 (binde 10,7) idi.

Erzurum'da ise paratifo görülme sıklığının binde 1,4 olması, Erzurum'un çevre sağlığı koşullarının ABD'den 7 kat daha iyi olduğunu değil, olguların büyük bir bölümünün bildirilmediğini, büyük bir bölümünün ise diğer hastalıklar ve "iyi tanımlanamayan haller" arasında yer aldığını gösterir. Nitekim, 1972-1975 arasında Erzurum Numune Hastanesi'ne yatan hastaları kapsayan bir başka çalışma diareli hastaların yaklaşık % 80'ine tanı konamadığını göstermiştir.

Erzurum'da görülme sıklığı Türkiye genelinin yaklaşık iki katı olan dizanteri için de bildirim eksikliğinden söz etmek mümkündür. 1972-1976 arasında sadece Numune Hastanesi'nce kesin tanısı koyulan dizanteri olguları bile o yıllarda tüm Erzurum için verilen rakamlardan daha fazladır. Erzurum'da amipli dizanteriden çok, "shigella" türünün neden olduğu basilli dizanteri gö-

rülmektedir. Dizanteri çocuklarda daha sık görülür ve daha ağır geçer. 1 yaşından küçüklerde ölümlere neden olur. Yoksulluk, kötü beslenme ve üst üste, sıkışık bir şekilde yaşama ile birlikte görülen bir hastalıktır. Gelişmiş ülkelerde daha çok savaş, doğal afetler gibi felaketlerin sonucunda çevre koşullarının kontrolsüz olduğu, suların ve besinlerin korunamadığı durumlarda görülür.

Gelişmekte olan ülkelerde ise benzer bir felaket olmadan da, çevre koşulları ve iklimle ilişkili olarak sık sık görülür. Sinek, su ve besinler hastalığın yayılma yollarıdır.

Sinekler insan artıklarına yumurtlar, artıkların gömülmesi bile yumurtadan çıkan sineklerin toprağı delerek dışa çıkmalarını engel olmaz. Havaların ısınmasıyla karasinek sayısında önemli artışlar olur. Bunlar da hastalık etkenlerini (shigella) taşıyarak besinlere bulaştırırlar.

Erzurum'da ilkbahar ve yaz ayları olguların en sık görüldüğü aylardır. Olguların % 75'i erkeklerde görülmüştür. Bağırsak parazitlerinin neden olduğu hastalıkların yayılması da, gastroenteritler için sayılan koşulları gerektirdiği için Erzurum'da sık görülmeleri doğaldır.

Erzurum ilkokullarında yapılan bir araştırma, bağırsak parazitlerinin rastlanma sıklığının okulların bulunduğu çevreye ve dolayısıyla öğrencilerin ailelerinin yaşam koşullarına göre değiştiğini göstermiştir. İlkokul çocuklarında parazit görülme oranı, en alt düzeyine (% 38) Atatürk İlkokulu'nda inmekte, Gazi İlkokulu öğrencileri arasında ise % 75'e kadar yükselmektedir. Birden fazla parazit görülme sıklığı da yine Gazi İlkokulu'nda (% 36) en yüksek düzeye varmaktadır.

Atatürk İlkokulu'na devam eden öğrencilerin hemen hemen tümünün evinde hem soğuk hem sıcak akar su ve sağlıklı hela bulunmaktadır. Oysa, Gazi İlkokulu öğrencilerinin % 13'ünün evinde akar su, % 3'ününkinde hela yoktur.

Ayrıca, Erzurum ve çevresinde yapılan çeşitli muayene ve araştırmalar Erzurum Kenti'nde % 55-75 olan bağırsak parazitleri prevalansının (rastlanma sıklığı), kırsal kesimde % 72-95'e vardığını göstermektedir. Bu fark kırsal bölgelerde çevre koşullarının daha da sağlıksız olmasının bir sonucudur.

Bulaşıcı sarılık da yine insan artığından yiyecek veya suya bulaşma yoluyla yayılmaktadır. Çocuklarda oldukça sık görülür. 5 yaşından küçüklerde genellikle gizli ya da çok hafif geçer; bu nedenle olguların önemli bir kısmı bildirilmez. 5-9 yaşları hastalığın görülme sıklığının en yüksek olduğu yaşlardır.

1971-1975 arasında Numune Hastanesi, İnfeksiyon Hastalıkları Kliniği'nde yatarak tedavi gören erişkin hastalara ait kayıtlardan, örneğin 1972'de Erzurum'da oturan 84 hastanın tedavi edildiği görülür. Oysa yayınlanan resmi istatistiklerde aynı yıl Erzurum için bildirilen toplam olgu sayısı 69'dur.

1970'lerin ikinci yarısında ise bildirilen bulaşıcı sarılık olgusu sayıları daha da düşmektedir. 1977 için bu sayı 53, 1978 için ise 28'dir. Bu sayılar, Türkiye ortalamasının 1/9'u kadardır.

Erzurum için bildirilen kızamık ve kızıl olguları Türkiye genelindekinin 1/4'üne yakındır. 1965-1976 arasında hiçbir yıl 1.000'in altına düşmeyen kızamık olgu sayısı 1977'de 197, 1978'de ise 65 olarak bildirilmiştir. Türkiye'de kızamık olgularının yaklaşık % 3'ünün bildirildiği saptanmıştır. Erzurum'da ise bildirilen olgu sıklığı, onun da dörtte biridir.

Veremin Erzurum'da sık görülen bir hastalık olduğunu gösteren bulgular vardır. Numune Hastanesi İnfeksiyon Kliniği'nce yapılan bir araştırmada, Erzurum'da veremden kaynaklanan merkezi sinir sistemi enfeksiyonlarının oldukça sık görüldüğü saptanmıştır. Bu hastalık veremlilerin sadece küçük bir bölümünde, en sık 1-5 yaşları arasındakilerde görülmektedir. İnfeksiyon Hastalıkları Kliniği ise, 14 yaşından büyükleri kabul etmekte ve araştırma 1-5 yaşındakiler arasında bu hastalığın daha da yaygın olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, böyle ikincil bir hastalığa neden olmayan veremlilerin sayısının da yüksek olduğu akla gelmektedir.

Erzurum Kenti'nde özellikle, gecekondu sakinlerinin gittiği Ceylan, Gazi ve Veyis Efendi sağlık ocakları veremden başka frengi, cüzam ve trahom gibi bulaşıcı hastalıkların da kontrol altına alınamadığını belirtmektedir.

Zatürree Erzurum'da, gastroenteritlerle birlikte, çocuk ölümlerinin başlıca nedenlerindendir. Özellikle kış aylarında ulaşımın olanaksız olduğu dönemlerde başgösteren zatürree salgınları vücut direnci gerek yaşları, gerekse kötü beslenmeleri nedeniyle iyice düşük olan çocuklarda çok ağır seyretmekte, çok sayıda ölüme neden olmaktadır. Erzurum Kenti içinde bile, zatürree önemli bir sağlık sorunudur.

Zoonozların en önemlilerinden olan şarbon ve bruselloz, hayvan yetiştiricilerinin sürekli karşı karşıya bulundukları hastalıklardandır. Hayvancılık kırsal kesim halkının en önemli geçim kaynağıdır. Erzurum hayvan yetiştiricileri ilkel yöntemler kullanmaktadır. Bu nedenle, hayvanlar arasında sıkça görülen bu hastalıklar onlarla yakın teması olan kişilere kolayca geçebilmekte, hatta bazen salgınlara da yol açabilmektedir. Özellikle, şarbonda, hayvanların en az % 70'inin aşılanması, hayvanlar arasında şarbon olgularının azalmasını ve belki de tamamen kaybolmasını sağlayabilir. Bu da, insan şarbonunun ortadan kalkması anlamına gelir.

Erzurum'da yapılan bir çalışmaya göre hayvanla çalışanların % 17'sinde bruselloz saptanmıştır. Buna karşılık, Erzurum'da Numune Hastanesi'nde 1972-1976 arasında sadece 30 bruselloz olgusu tedavi edilmiştir.

Aynı şekilde SSYB kayıtları Erzurum'da 1972-1976 arasında 54 şarbon olgusu görüldüğünü, hiçbirinin ölüme neden olmadığını göstermektedir. Oysa ki, aynı dönemde Numune Hastanesi'nde toplam 122 hasta tedavi edilmiş, bunlardan 4'ü ölmüştür.

Erzurum gibi temel iktisadi faaliyetlerinden biri hayvancılık olan bir ilde, şarbon ve brusellozun meslek hastalıkları olmasına karşın, hastaneye yatanların sayısının az olması doğaldır. Kırsal alanda çok iyi tanınan bruselloz ve şarbon, Erzurumlular'ca, her zaman hekime başvurma nedeni olarak kabul edilmemektedir. Ancak fazla belirti veren kronik bruselloz olgularında; yüzde ve boyunda ileri ödem, el ve kollarda nekrozlu seyreden şiddetli şarbon olgularında hastaneye başvurulmaktadır. Her iki hastalık da daha çok erkeklerde görülmektedir. Bununla birlikte, hayvanlarla ya da hasta hayvanların etiyle teması olan kadınlarda da şarbona rastlanmıştır.

Hastaneye yatan bruselloz olgularının % 94'ünün çiftçi, gerisinin köy öğretmeni olduğu saptanmıştır. Hastaneye yatan şarbonlu hastaların ise % 95'i çiftçi veya ev kadınıdır. Bunlar arasında memur olan tek bir hastaya rastlanmıştır. O da Bayburt Belediye Mezbahası'nın kasabıdır.

Sıtma Erzurum'da sık görülen bir hastalık değildir. 1972-1976 arasında Numune Hastanesi İnfeksiyon Hastalıkları Kliniği'nde, Erzurum'da oturan 2 hasta tedavi edilmiştir. Hastalanmadan bir süre önce güneydoğuda bulunan bu iki yüksekokul öğrencisinin hastalığı bu bölgeden aldıkları düşünülmüştür.

1970'lerin ikinci yarısında ise tüm Türkiye'de olduğu gibi Erzurum'da da sıtma olguları artmıştır. Ancak ilde, bir sıtma salgını söz konusu değildir.

Görüldüğü gibi, Numune Hastanesi İnfeksiyon Hastalıkları Kliniği'nin bulaşıcı hastalıklar hakkındaki çalışmaları oldukça aydınlatıcıdır. Birçok hastalık için tüm Erzurum'da görüldüğü bildirilen olgu sayıları çoğu zaman sadece bu kliniğe yatan hasta sayısından bile azdır. Dolayısıyla, bulaşıcı hastalık sorununu gerçek boyutuyla görebilmek için, bu rakama, Numune Hastanesi'nin diğer kliniklerine, Erzurum'un diğer 12 hastanesi ile 72 sağlık ocağı ve 231 sağlık evine başvuran ve son olarak çeşitli nedenlerle sağlık kuruluşlarına başvurmayan hasta sayılarının eklenmesi gerekir.

Böyle olunca, bulaşıcı hastalıkların SSYB istatistiklerinde belirtildiğinden çok daha önemli bir sağlık sorunu olduğu kuşkusuzdur.

ÖLÜM NEDENLERİ: Ölüm nedenleri, genel olarak incelendiğinde, Erzurum'da doğumların, zatürreenin ve gastroenteritlerin Türkiye genelinden daha yüksek bir oranda ölüme neden olduğu görülür (Tablo 28). Kalp hastalıkları ise hemen her yerde olduğu gibi, en önemli ölüm nedenidir.

Ölüm nedeni olarak kalp hastalıklarını değerlendirirken dikkatli olmak gerekir. Çünkü, Erzurum sosyalizasyon bölgesinde ölüm tanılarının yarısından çoğunu yardımcı sağlık personeli koymaktadır. Ölüm tanısı koyan doktor dışı personel ve hatta doktorlar çoğu zaman ölümden sonra kendilerine başvuran hasta ailesinden yeterli bilgi alamamakta, cesedin durumunda ölüm nedenini açıkça belli eden bir belirti bulunmadığı zaman, olası bir ölüm nedeni olarak kalp hastalığını kaydetmektedirler.

Ölüm nedeninin kalp yetersizliği olduğu bazı durumlarda ise, aslında kalp yetersizliğine ve ölüme yol açan başka bir neden bulunmakta, fakat ölüm nedeni olarak yine kalp hastalığı kabul edilmektedir. Ayrıca, doğrudan kalbe ait nedenler ölüme yol açtığında da, kalp hastalığının ayırıcı tanısı, çoğu kez, yapılamamaktadır. Erzurum'da 1979'da kalp hastalığı sonucu ölenler 335 kişidir. Bu tüm ölümlerin % 23'ünü oluşturmaktadır. Oysa, ABD'de 35-50 yaşındaki erkeklerin % 35'inin ölüm nedeni iskemik

kalp hastalıkları (miyokard infarktüsü ve angina pektoris) dır. 1979'da Erzurum'da ölüm nedeni bu olan hiçbir hasta bildirilmemiştir.

Erzurum'da doğum nedeniyle oluşan ölümlerin oranı Türkiye genelinden oldukça yüksektir. Bunların hemen tümü bebek ölümleridir ve çoğunluğu (yaklaşık % 70'i) doğum sırasında meydana gelmiştir. Tüm ölümlerin 1/5'inden fazlasının doğumla ilgili olması, doğumu gerçekleştirenlerin bu konuda yeterli bilgi ve beceriye sahip olmadıklarını göstermektedir. 1978'de sağlık ocaklarının izlediği hamile kadınlardan, yaklaşık % 40'ı herhangi bir sağlık personelinin yardımı olmaksızın doğum yapmıştır.

Ebelerin çoğu da konularında yeterli uzmanlığa sahip değildir. Erzurum'da zatürree ve gastroenteritlerin neden olduğu ölümlerin oranı Türkiye ortalamasının 1,5 katından yüksektir. Bebek ve çocuk ölümlerinin başlıca nedeni bu hastalık gruplarıdır.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: Erzurum'da ölümlerin yaş gruplarına göre dağılımı son derece ilkel bir sağlık düzeyini yansıtmaktadır. İlde tüm ölümlerin yaklaşık yarısı bebek ölümleridir. 75 ve daha ileri yaşlardaki ölüm oranları ise tüm ölümlerin % 10'undan fazladır (Şekil 8).

Kentsel kesimde Türkiye'nin en yüksek bebek ölüm oranı Erzurum'a aittir. Kırsal kesimde ise, Kars ve Ağrı'dan sonra gelen üçüncü en yüksek bebek ölüm oranı Erzurum'da görülmektedir. Bebek ve çocuk (0-4 yaş) ölümleri birlikte ele alındığında bunların tüm ölümlerin % 56'sını oluşturduğu görülür. Erzurum'un kırsal kesiminde ölen her üç kişinin ikisi (% 68) 15 yaşın altındadır. Bu kadar yüksek çocuk ölüm oranlarına, nüfus planlamasının başarılamamış olması, beslenme ve bakım yetersizliği, kötü çevre koşulları ile bunlara eklenen ve ilde yaygın olan bulaşıcı hastalıklar neden olmaktadır. Bu durumda, Ana Çocuk Sağlığı (AÇS) ve Nüfus Planlaması başkanlıklarının çalışmalarının çok yetersiz bir düzeyde kaldıkları açıktır. Gerçekçi ve etkin bir nüfus planlaması, Erzurum'un sağlık sorunları arasında, en acil olanıdır *(Bak. Koruyucu Sağlık Hizmetleri).*

ÇEVRE SAĞLIĞI: Erzurum'un çevre koşulları sağlık için oldukça elverişsiz bir dizi etken içermektedir. Isınma sistemi hava kirliliğine neden olmaktadır. Şehir suyunun sağlığa elverişli olması için sürekli denetlenmesi gerekmektedir. Kanalizasyon şebekesi kent içinde bile yok denecek kadar yetersizdir. Kentin çöplerinin toplanması bir sorundur. Konutların çoğu sağlığa elverişsizdir. Bilinçsizce girişilen ilaçlama çalışmaları birçok kez toplu zehirlenmelere neden olmuştur.

Erzurum'un iklim koşulları nedeniyle, konutların kışın en az altı ay ısıtılması gerekmektedir. Hava kirliliğini doğuran başlıca etken de, halkın geleneksel olarak kok kömürü kullanması ve yakma tekniği hakkında yeterli bilgi sahibi olmamasıdır. Gerçekten de kok kömürü yanarken yeterli oranda hava almazsa, yüksek oranda sülfürdioksit (SO_2) gazı çıkartır.

Erzurum'da yapılan SO_2 yoğunluğu ölçümleri, hava kirliliğinin, Ankara'dan daha fazla olduğunu göstermiştir. Kentin topografik durumu ve düzensiz kentleşme de hava kirliliğinin artmasına olanak vermektedir.

Tablo 28

Erzurum ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (1979)-(%)

Ölüm Nedenleri	Erzurum	Türkiye
Kalp Hastalıkları	22,6	27,7
İyi Tanımlanamayan Haller	12,3	16,3
Zatürree	14,0	8,5
Hipertansiyon ve Serebrovasküler (1) Hastalıklar	2,8	5,7
Urlar	4,9	6,6
Gastroenteritler ve Diareli Diğer (2) Hastalıklar	8,1	4,0
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	21,4	12,6
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	4,4	3,4
Diğer Hastalıklar	8,8	14,6
Kalıcı Akciğer Hastalıkları	0,7	0,6
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	1.483	126.269

(1) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.
(2) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Şehir suyu yeterli değildir; nüfusun % 74'ü şehir suyundan hiç yararlanamamaktadır. Erzurum Kenti'nde sık görülen bağırsak enfeksiyonlarının kaynağını araştırmak üzere 1966'da yapılan bir çalışma, kentin su şebekesinin tam bir planının bulunmadığını ortaya koymuştur. Yine de, su kaynakları ve ana dağılım yolları belli olduğundan sınırlı bir bakteriyolojik araştırma gerçekleştirilebilmiştir. Kentin ana su deposuna iki kaynaktan su gelmektedir. Biri, Palandöken Dağları'ndan gelip Maslak Deposu'nda toplanan kaynak suyu, diğeri ise artezyen kuyularından gelen ve artezyen deposunda biriken sudur. Beton yapılı Maslak ve kent ana su depoları düzenli olarak dezenfeksiyon uygulanmamış olduğu halde, temiz bulunmuştur. Bu depolar zaman zaman, kireç kaymağı ile ilkel bir yöntemle klorlanmaktadır. Artezyen deposunun suyu ise kent ana deposuna pompalanmadan önce klorlanmaktadır.

Araştırma sırasında Numune Hastanesi'nin tesisatından alınan örneklerde, koliform bakteriler üremiş, bunun dışında, kentin suyu sağlıklı bulunmuştu. Şehir suyunun bu niteliğini koruması için düzenli şekilde dezenfekte edilmesi gerekmektedir. Kentte suyunun nereden geldiği bilinmeyen 136 çeşme bulunmaktadır. Şehir suyunun çok sert oluşu nedeniyle halkın tercih ettiği bu çeşmelerden bazılarının bakteriyolojik olarak temiz olmadığı, hatta bazı salgınların nedeni olduğu daha sonra yapılan bazı araştırmalarda saptanmıştır *(Bak. Bulaşıcı Hastalıklar).*

Suyun gerek yetersizliği gerekse temiz olmayışı, sindirim sistemi enfeksiyonlarının artmasına neden olur. Erzurum'da gastroenteritler nedeniyle ölümlerin Türkiye genelinin yaklaşık iki katı olması, parazit hastalıkları ve bulaşıcı sarılığın sık görülmesi su sorunuyla yakından ilgilidir. Buna bir de kanalizasyon sisteminin yetersizliği eklenecek olursa, bu tür hastalıkların yaygın oluşunu anlamak kolaylaşır.

Erzurum'da konutlar genellikle sağlık gereksinimlerini karşılayacak nitelikte değildir. Soğuk iklimden dolayı konutlar küçük pencerelidir. Çoğu zaman konutlara yeterli gün ışığı ve hava giremez. Çoğunluğu iki odalıdır. Bunlarda çoğu zaman, 6-7 kişilik aileler oturmaktadır. Konutların % 45'inin özel mutfağı, % 48'inin özel helası, % 75'inin de özel banyosu yoktur.

Erzurum kent nüfusunun yaklaşık % 45'i gecekondularda yaşamaktadır. 1973'te yapılan bir araştırmaya göre bu evlerde banyo ve tuvalet için yapılmış özel bir yer pek yoktur. Köylerde de olduğu gibi, helası olmayan bu evlerde yaşayan insanlar ihtiyaçlarını tenekelere veya ahırdaki gübrelerin üzerinde gidermektedir. Evlerinde hela olanlarda ise bu, son derece ilkel, ev dışında, teneke ya da tahta parçalarıyla çevrilmiş bir yapıdır. Kanalizasyon yoktur.

Su sağlamak için ise halk, bölge çeşmelerinde kuyruğa girmek zorundadır. Bazı gecekondu bölgelerine belediye, su, elektrik ve kanalizasyon getirmiştir. Ancak, bu hizmetlerden bölge halkının tümü yararlanamamaktadır.

Gecekondu bölgelerinde ve köylerde konutlar kente göre daha sağlıksızdır. Çoğunluğu, aralarına çamur koyulmuş taşlardan oluşan temelsiz yapılardır. Isınma güçlüğü bu evlerde daha önemli bir sorundur. Çoğunun tek ve küçük bir penceresi vardır, o da damdadır. Pencere ve kapıları kışın soğuğa, yazın toza karşı naylonla örtüldüğünden evlerin içi pek havalandırılmaz. Gecekondu mahallelerinde nüfusun yaklaşık üçte ikisi tek odada yaşamaktadır.

Yani konutların çoğunluğunda 10-13 m2'lik bir odada, ortalama 6 kişi yaşamaktadır. Bu sıkışık yaşama biçimi trahom, verem, cüzam gibi hastalıkların yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim, bu bölgelerin sağlık ocakları, gecekondu alanlarında bu hastalıkların sık görüldüğünü saptamışlardır.

Kentin çöpleri Oltu Yolu üzerinde kente yakın bir yere dökülmektedir. Ayrıca, şeker ve tekstil fabrikalarının katı artıkları da çevre kirliliğine yol açmaktadır. Zirai ilaçlama ve bit gibi zararlılara karşı kullanılan zehirli kimyasal maddeler zaman zaman toplu zehirlenmelere yol açmaktadır.

1965'te Pasinler'de yedikleri ekmekten 8 kişi zehirlenmiş, 3'ü de ölmüştür. Daha sonra, ekmeklerin cıvalı ilaçla zehirlenmiş buğdaydan yapıldığı anlaşılmıştır.

Aşkale'nin Gölveren Köyü'nde, Şubat 1972'de bitle mücadele için 25 evde ilaçlama yapılmıştı. 55'i erişkin, 78'i çocuk, toplam 133 kişinin elbise ve derilerine konsantre Folidol (parathion) uygulanmıştı. İlaç uygulananların % 52'si (73 kişi) iştahsızlık, bitkinlik, görme bozukluğu, baş ağrısı gibi şikayetlerle, Aşkale Sağlık Ocağı'na başvurdular. Numune Hastanesi'ne sevkedilen bu hastaların 28'i erişkin, 41'i çocuktu. Zehirlenenlerden 7 çocuk öldü.

Kışın ulaşımın kesilmesi de Erzurum için başlıbaşına bir sağlık sorunu oluşturur. Zatürree salgınları başgösterdiğinde ya da herhangi bir başka ağır hastalık durumunda, yakınında sağlık ocağı bulunmayan bir yerleşim merkezinde oturanlar tamamen çaresiz kalmaktadırlar.

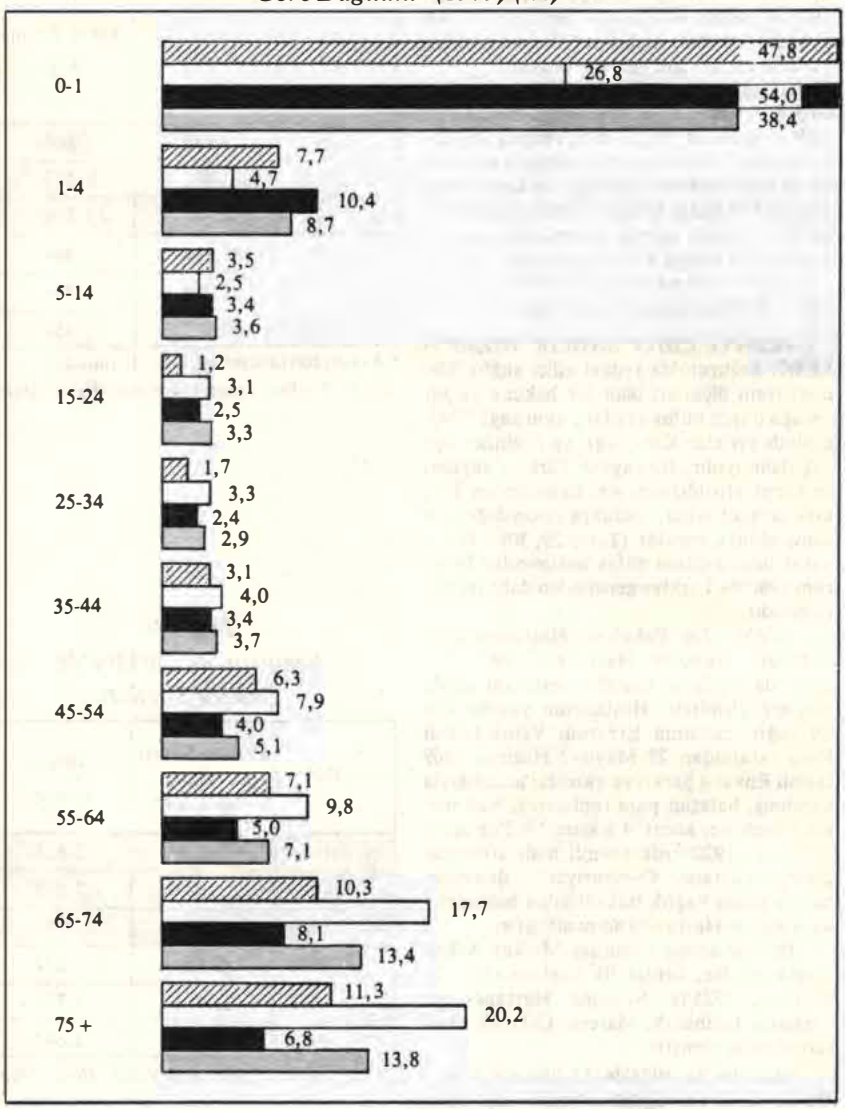
Sağlık ocakları, çevre sağlığını düzeltmeye yönelik bazı çalışmalar yürütmektedir. Bazı su kaynaklarını klorlamakta, helaları düzeltmekte, zaman zaman da gıda kontrolleri yapmaktadır.

KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİ: Tüm Türkiye'de olduğu gibi Erzurum'da da sağlık hizmetleri dağınıktır. SSYB'nin, Silahlı Kuvvetler'in, özel kuruluşların ve SSK'nin benzer sağlık hizmetlerini sunmaya yönelik, ama birbirleriyle koordinasyonu olmayan örgütlenmeleri vardır.

Örneğin, koruyucu sağlık hizmetini planlamak ve uygulamaya koymak sağlık ocaklarının görevidir. Öte yandan, koruyucu hizmetlerin her ana konusu ile ilgili olarak, her ilde, İl Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı bir de başkanlık vardır. Bu iki yapının koordinasyonu, çoğu kez sağlanamaz. Sonuçta, Erzurum'da da olduğu gibi, başkanlıkların çalışmaları sınırlı kalır. Sağlık ocakları ise üzerlerindeki poliklinik yükünden dolayı, aşı dışında kapsamlı bir koruyucu sağlık hizmeti veremez. Nitekim, Erzurum sağlık ocakları 1970'lerin ikinci yarısında çok sayıda tifo, çocuk felci, boğmaca-difteri-tetanoz aşısı uygulamıştır.

Ana-çocuk sağlığı ve nüfus planlaması Erzurum'un en acil sağlık sorunlarıdır. Osa, Erzurum AÇS Başkanlığı'nın, çalışmaları sınırlıdır. Nüfus Planlaması Başkanlığı ise, örneğin 1972'de büyük çoğunluğu kadın olan yaklaşık 32.000 kişiye eğitim vermiş ve bunun sonucunda, 187 kadın doğum kontrol yöntemi olarak spiral kullanmaya başlamıştır. Yani, doğum kontrolü konusunda eğitim görenlerin ancak binde 6'sı sürekli bir doğum kontrol yöntemi uygulamaya başlamıştır.

Şekil 8
Erzurum ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1979)-(%)*

Toplam Ölüm Sayısı	1.476	120.715	
		2.201	45.952

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979 DİE, Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri, 1978-1979)

Araştırma ayrıca okuma-yazma bilen ve bilmeyen anneler arasında çocuk ölümleri yönünden bir fark olduğunu göstermiştir. Öyle ki, ölen çocuk sayısı arttıkça, kadınların okuryazar olmama olasılığı artmaktadır. 7 çocuğu olup 1 yaşını doldurmadan çocuğu ölen kadınlar arasında okuryazar olmayanlar, okuryazarların 3 katına ulaşmaktadır.

Erzurum'da 1975'te 10 ya da daha fazla çocuk sahibi olmuş, 19.000'den fazla kadın vardı. Öte yandan sağlık ocakları 1978'de hamilelerin % 5'inin düşük yaptığını bildir-

Erzurum'da, kadınların çok genç yaşta çocuk doğurmaları da bir sorundur. Yapılan bir araştırmaya göre, 12, 13, 14 yaşlarında çocuk doğurmuş toplam 86 kadından, 19'unun, en az 1 çocuğunun, bir yaşını doldurmadan öldüğü ortaya çıkmıştır. Aynı araştırmaya göre, ilde, 15-19 yaş grubunda 6.585 evli kadın vardı ve bunların 124'ünün, dört çocuğu olmuştu. Bu yaş grubundaki kadınların doğurduğu 818 bebek bir yaşını doldurmadan ölmüştü.

mişlerdir. Oysa, gerçek düşük oranı bu sayının çok üzerindedir. Erzurum'un gecekondu mahallelerinde doğurganlığın yoksul ailelerde daha yüksek olduğu gözlenmiştir. 1978'de sağlık ocaklarının saptadığı 15.000 doğumun 6.000'i hiçbir sağlık personelinin yardımı olmaksızın gerçekleşmiştir.

İl Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı başkanlıklardan Sıtma ve Çevre Sağlığı Başkanlığı 1970'te yaklaşık 50.000 kişiyi kapsayan kan muayenesi sonucu tek bir sıtmalı saptadıklarını bildirmektedir. Frengi ve Lepra Başkanlığı 500 kadar frengi ve 200 kadar lepralı hastayı sürekli izleyip tedavilerini sürdürmektedir. Trahom Savaş Başkanlığı 1972'de yaptığı bir tarama sonucu nüfusun % 1,1'inin trahomlu olduğunu saptamıştır.

TEDAVİ EDİCİ SAĞLIK HİZMETLERİ: Erzurum'da tedavi edici sağlık hizmetlerinin ölçütleri olan bir hekime ve bir yatağa düşen nüfus sayıları, aynı sağlık bölgesinde yer alan Kars, Ağrı ve Erzincan'dan çok daha iyidir. Bu sayılar Türkiye sayıları ile karşılaştırıldığında ise, Erzurum'un Türkiye ortalamasına oldukça yakın değerlere sahip olduğu görülür (Tablo 29, 30). Hatta yatak başına düşen nüfus bakımından Erzurum 1980'de Türkiye genelinden daha iyi durumdadır.

1966'da Tıp Fakültesi Hastanesi olan Erzurum Numune Hastanesi, 1902-1906 arasında yapılarak Gureba Hastanesi adıyla hizmete girmiştir. Hastanenin yapımı için ilk çağrı, zamanın Erzurum Valisi İsmail Paşa tarafından 27 Mayıs-2 Haziran 1869 tarihli Envar-ı Şarkiyye gazetesi aracılığıyla yapılmış, halktan para toplanmış, hastanenin temeli ise, ancak 4 Kasım 1902'de atılabilmiştir. 1920'lerde önemli mali sıkıntılar geçiren hastane, Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra Sağlık Bakanlığı'na bağlanmış ve Numune Hastanesi adını almıştır.

1897'de açılan Erzurum Merkez Askeri Hastanesi ise, kentin ilk hastanesidir. Bu hastane, 1925'te Numune Hastanesi'nin karşısına taşınarak, Mareşal Çakmak Hastanesi adını almıştır.

Erzurum'da 1978'de 13 hastane vardı. Bu hastanelerin öngörülen yatak kapasitesi toplam 2.209, fiilen var olan yatak sayısı 1670'ti. 1978'de hastanelere toplam 25.000 kişi kabul edildi. 1.000 hasta kurtarılamadı. Bir hastanın hastanede kalış süresi ortalama 8 gündü. Yatak işgal oranı ise % 34'ün altındaydı.

Erzurum'daki 300 yataklı Göğüs Hastalıkları Hastanesi, 10 Mayıs 1950'de hizmete açıldı.

1948'de kurulan Verem Savaş Derneği, boş duran Üçüncü Genel Müfettişlik Binası'nı, Verem Hastanesi'ne dönüştürdü. Bu hastanede 1978'de 700 hasta yatırılarak tedavi edilmiş, 2.500 kadarı da yatırılmadan izlenmiştir. Bir hastanın hastanede kalış süresi ortalama bir aydı. Yatak işgal oranı ise % 22'ydi.

1970-1980 arasında pratisyen hekim ve hemşire sayıları, bir kattan fazla artmış, buna karşılık sağlık teknisyeni sayısında önemli bir düşüş olmuştur (Şekil 9).

Erzurum 1965'te sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. 1978'de Erzurum'da 72 sağlık ocağı, 231 sağlık evi bulunmaktaydı. Yani, yaklaşık 11.000 kişiye bir sağlık ocağı, 3.500 kişiye bir sağlık evi düşüyordu. Bu sayılar sağlık ocak ve evlerinin hizmet götürmesi planlanan nüfustan daha fazladır. Ayrıca, Erzurum sosyalizasyon bölgesi personelinde yarı yarıya varan, hatta bunu da aşan bir oranda açık vardır. 80 hekim kadrosunun yarısından azı (31'i), 84 sağlık teknisyeni kadrosunun yine yarısından azı (38'i), 76 hemşire kadrosunun yarısı (38'i), 309 ebe kadrosunun ise sadece 244'ü doldurulabilmiştir.

Sağlık ocakları 1978'de tanı koydukları 18.851 hamileden 9.292'sinin doğumuna yardım edebilmiş, 6.024'ünün yardımsız doğum yaptığını saptamış, gerisini izleyememiştir.

Sağlık ocakları 1978'de aşı çalışmaları, bazı çevre sağlığı çalışmaları, adli muayeneler, otopsiler, 1.500 kadar küçük cerrahi müdahale, 74.000 kadar da poliklinik muayenesi yapmıştır.

Tablo 29
*Erzurum ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

Yıllar		Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Erzurum	1970	1.130	606
	1975	1.400	533
	1980	2.025	396
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 30
Erzurum ve Türkiye'de Doktor Sayıları

Yıllar		Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/ Doktor
Erzurum	1970	270	2.537
	1975	389	1.919
	1980	425	1.887
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Türkiye genelinde tarımda çalışanlar, sosyal güvenlik uygulamalarının dışındadır. Tarımda çalışan nüfusun önemli bir yer tuttuğu öteki illerde olduğu gibi, Erzurum'da da sosyal güvenlik kapsamına girenlerin faal nüfusa oranı düşüktür.

Erzurum'da tarımın il ekonomisi içinde oldukça büyük bir payı vardır. 1975'te faal nüfusun (355.060) büyük bir bölümü (% 80), tarım kesiminde çalışmaktaydı.

İl faal nüfusunun ancak % 20'ye yakın bir bölümü sosyal güvenlik uygulamalarından yararlanabilir sektörlerdeydi; ancak gerçekten sosyal güvenlik kapsamına girenlerin oranı daha da düşüktü.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: Sosyal Sigortalar Kurumu'na 1980'de yaklaşık 21.000 işçi kayıtlıydı (Tablo 31). Bu sayının Rize dışında öbür komşu illere göre yüksek olmasının nedenleri arasında Erzurum'un yörenin ticaret merkezi olması, işyerlerinin çokluğu ve kamu kuruluşlarının bölge merkezlerinin ilde bulunması sayılabilir.

SSK'ye kayıtlı işçi sayısında, 1970-1980 döneminde % 75'e varan bir artış görülmüştür. Türkiye genelinde bu oran % 68'dir. İlde SSK üyesi işçilerde 1980'den sonra bir düşme görülmüştür. 1981'de Erzurum'da SSK'ye kayıtlı işçi sayısı 18.773 idi.

İldeki sigortalı işçiler içinde geçici işyerlerinde çalışanların payı, 1970'te % 28'den 1980'de % 26'ya düşmesine karşın, büyüktür. 1970-1980 döneminde, sayıları % 63 oranında artan geçici işçiler, 1980'de SSK üyesi işçilerin dörtte birinden çoğunu oluşturmaktaydı. İlde, mevsimlik işçilik ve işsizliğin yaygınlığı da göz önüne alınırsa, SSK'den yararlanamayanların sayısının oldukça yüksek olduğu anlaşılır.

Sigortalı işçiler içinde kamu kesiminin payı 1970'te % 64'ten, 1980'de % 58'e düşmekle birlikte, kamu kesiminin il sanayiinde önemli bir yeri vardır. 1970-1980 döneminde ilde açılan işyerleri arasında 64 kamu, 511 özel kesim işyeri bildirge vermiştir. Ancak, ildeki büyük işyerleri kamu kesimine aittir. 1970'te özel kesimde bildirge veren işyeri başına 5-6 sigortalı işçi düşerken, bu sayı kamu kesiminde 35-36 idi. 1980'de ise bu sayılar özel kesimde ancak 6-7'ye çıkarken, kamu kesiminde 43-44'e ulaştı.

Erzurum'da SSK'ye bağlı işyerleri içinde geçici işyerlerinin payı da önemlidir. 1970'te % 35 olan bu pay, 1980'de % 38'e yükselmiştir.

İlde SSK'ye kayıtlı olmayan işyerlerinin sayısı da oldukça yükseksektir. Erzurum'da 1970'te Sosyal Sigortalar Kanunu kapamındaki 2.921 işyerinin ancak % 35'i (1.029) bildirge vermiştir. 1980'de ise, bildirge verme oranı % 20'ye (7.827 işyerinden 1.604'ü) düşmüştür. Aynı yıl Türkiye genelinde bu oran % 25 idi. Bildirge verme oranlarının düşük olmasının en önemli nedeni, çoğunluğunu inşaat işyerlerinin oluşturduğu geçici ve mevsimlik işyerlerinin önemli bir yer tutmasıdır. İlde sigorta kapsamına giren işyerlerinin 1970'te % 49'u, 1980'de ise % 58'i inşaat işyerleriydi. Türkiye genelinde

inşaat işkolunda bildirge verme oranı 1980'de % 11 idi.

1979 sosyal sigortalar hizmet giderleri içinde ağırlık (% 75), hastalık sigortası giderlerindeydi. Bunu 1.135 olguyla (% 13) iş kazası giderleri izlemekteydi.

İlde 1980'de SSK Erzurum Bölge Müdürlüğü'ne bağlı Ağrı Sigorta Ödeme Bürosu ile Erzurum, Ağrı, Aşkale ve Oltu sağlık istasyonları vardı.

BAĞ-KUR: Bölgenin ticaret merkezi oluşu ve ticaret yolları üzerinde bulunması, Erzurum'u kendi hesabına çalışan esnaf ve sanatkârlar ile öbür bağımsız çalışanlar açısından çevre illere göre daha canlı bir il durumuna getirmiştir.

1972'de yürürlüğe giren Bağ-Kur Yasası'yla birlikte, ilde büyük bölümünü esnaf ve sanatkârların oluşturduğu 7.000 kişi Bağ-Kur'a kaydını yaptırmıştır.

1975'te tarım dışında kendi hesabına çalışanların sayısı 12.500'ü aşıyordu. 1979'da çeşitli meslek kuruluşlarına kayıtlı olanların sayısı ise 16.064'e ulaşıyordu. Bunların % 66'sı (10.585) Bağ-Kur'a kayıtlıydı. Türkiye genelinde bu oran % 59 idi. Meslek kuruluşlarına kayıtlı olanların % 83'ü ilde ticaretin gelişme biçimine bağlı olarak Merkez İlçe'de yoğunlaşmıştı. İldeki 14 ilçeden 7'sinde (Çat, Hınıs, Horasan, Karayazı, Olur, Şenkaya ve Tekman) herhangi bir meslek kuruluşu yoktu.

1979'da Türkiye'de Bağ-Kur'a kayıtlı kişilerin % 1'i Erzurum'daydı. Bu oran, İstanbul için % 18,6, Diyarbakır için binde 7, Kars için ise binde 5,5 idi. İldeki Bağ-Kur üyelerinin meslek gruplarına göre dağılımında, birinci sırayı % 54'le imalat, ikinci sırayı % 34'le ticaret, üçüncü sırayı ise, % 9'la kişisel hizmetler kesiminde çalışanlar almaktaydı. İlmi ve teknik mesleklerle uğraşanların tüm üyelere oranı ise % 3'tü.

1979'da Bağ-Kur sigortalılarının büyük bir bölümü (% 72) esnaf ve sanatkâr derneklerine, % 18'i ticaret ve sanayi odasına üye idi. Muhtarların oranı ise, % 7 idi. Tabib, eczacı, mimar ve mühendis odalarına ve ticaret borsasına üye olanlar ise tüm üyelerin % 3'ünü oluşturuyordu.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Erzurum'da 1953'te kurulan İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1958'e değin Erzincan İş ve İşçi Bulma Kurumu Şube Müdürlüğü'ne bağlı olarak çalıştı.

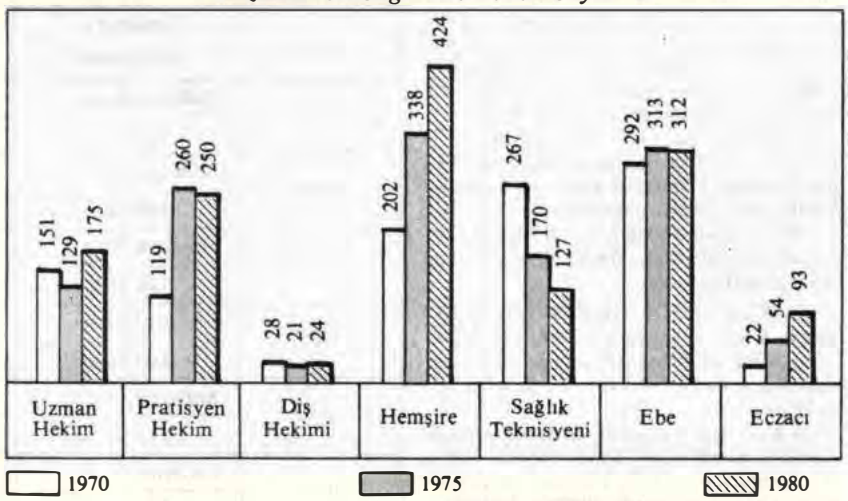
Erzurum'da kurum aracılığıyla iş bulma oranı 1960'tan başlayarak düşmeye başladı. Bu oran 1960'ta % 59 iken, 1980'de % 8 oldu.

	İş İsteyenler	İşe Yerleştirilenler
1960	4.432	2.605
1965	3.211	1.186
1970	3.503	1.290
1975	6.039	1.243
1980	4.965	416

Kuruma başvuruların çoğaldığı yıllar, 1962-1963 ile 1974-1979 arasındaki dönemdir. Bu sayının en yüksek olduğu yıl 9.560 kişiyle 1978 idi.

Erzurum'a kırsal alanlardan ve çevre illerden iş bulmak amacıyla gelenlerin büyük bir bölümünün, kurum kanalıyla iş bulma alışkanlıkları yoktur. Bu nedenle, kuruma başvuru sınırlıdır.

Şekil 9
Erzurum'da Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 31
Erzurum İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	671	1.002	8.542	15.294
Geçici	358	602	3.377	5.510
Toplam	1.029	1.604	11.919	20.804
Kamu	213	277	7.593	12.036
Özel	816	1.327	4.326	8.768

(SSK İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Erzurum'da kurum aracılığıyla işe yerleştirilenlerin çok büyük bir bölümü (% 95) kamu işyerlerinde istihdam edilmiştir.

Kurum, yurt dışına işçi gönderme işini de üstlenmiş durumdadır. Erzurum'da kurum aracılığıyla yurt dışına çalışmak için gidenler, 1974'e değin 8.087 kişiydi. Son yıllarda Avrupa ülkeleri yerine Arap ülkelerine gitmek için başvuran işçilerin sayısı 1979-1980 arasında 3.221 kişi idi. Bunlardan 471'i yurt dışına gönderildi.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

MESLEK KURULUŞLARI: Erzurum'da bellibaşlı meslek kuruluşları arasında Ticaret ve Sanayi Odası, Ticaret Borsası, Baro ve ayrıca tabip, eczacı, mimar ve mühendis odaları bulunmaktadır.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: Doğu Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olan Erzurum'da, Ticaret ve Sanayi Odası 1922'de 370 üyeyle kuruldu. 1967'de 2.200 dolayında olan üye sayısı, 1973'te 3.150'ye, 1981'de ise 5.230'a yükseldi.

1967'de % 8 olan tüzel kişi oranı, 1981'de de aynıydı. Tüzel kişi oranının artmaması, ilde özel kesimin önemli bir gelişme göstermeyişini yansıtmaktadır.

ÖTEKİ MESLEK KURULUŞLARI: Erzurum'da çalışmalarını sürdüren Ticaret Borsası, 1946'da kuruldu. 1960'ta 165 olan üye sayısı, 1970'lerin başında 300'ü aşmıştı.

Ayrıca, ilde 1953'te kurulan ve 1981'de üye sayısı 437 olan Tabip Odası, 1972'de kurulan Eczacı Odası ve 1982'deki üye sayısı 68 olan Erzurum Barosu bulunmaktadır.

KOOPERATİFLER: İl ekonomisinde tarım kesiminin önemli bir yer tutmasına ve kırsal nüfus oranının yüksek olmasına karşın, Erzurum'da kooperatifçilik gelişmemiştir. Bu durumun nedenleri arasında, kooperatifleşme bilincinin yaygın olmaması, kurulan kooperatiflerin olumlu örnekler oluşturmaması ve ilde şeker pancarı dışında önemli bir sanayi ürününün yokluğu sayılabilir. Erzurum'da üretim ve pazarlama ile ilgili olarak köy kalkınma, tarım kredi, yapı kooperatifleri ve Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi bulunmaktadır.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: Bölgedeki tarımsal kooperatifler arasında, sayıca en çok olanı köy kalkınma kooperatifleridir. Çevre kalkınmasına yönelik amaçları olan bu kooperatiflerin sayısı, 1973'te 69, 1977'de 126 iken, 1980'de 207'ye çıkmıştır. Bunların 55'i Merkez İlçe'de, 23'ü Pasinler'de, 20'si İspir'de, 18'i Aşkale'de, 17'si Şenkaya'da, 13'ü Tortum'da, 12'si Hınıs'ta, 11'i Horasan'dadır. Oltu ve Tekman'da 10'ar kooperatif vardır, geri kalanları ise, öteki ilçelere dağılmıştır.

Söz konusu kooperatiflerin hiçbiri tam kapasite ile çalışmamaktadır. Büyük bir bölümü de faal değildir.

TARIM KREDİ KOOPERATİFLERİ: Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'ne bağlı 16 bölge birliğinden biri olan Kars Bölge Birliği'nin kapsadığı üç ilden biri de Erzurum'dur.

1978'de, ilde 11 tarım kredi kooperatifi vardı. Bunlardan 4'ü Tortum'daydı. Hınıs ve Narman'da 2, İspir, Pasinler ve Şenkaya'da 1 kooperatif vardı. 1980'de, İspir'de 1 kooperatif daha kurulmuş ve ildeki tarım kredi kooperatiflerinin sayısı 12'ye çıkmıştır.

PANCAR EKİCİLERİ İSTİHSAL KOOPERATİFİ: Erzurum ve Civarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi, Pankobirlik'e bağlı 19 kooperatiften biridir *(Bak. Amasya, Sanayi)*

İlde, tam kapasiteyle çalışan kooperatiflerden Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Ağrı illerini kapsamaktadır. 1953'te 21 ortakla kurulmuştur. Ortak sayısı 1975'te 18.272'ye yükselmiştir.

Kooperatifin merkezi Erzurum'da olup, 11 şubesi vardır. 11 şubesinin 6'sı Erzurum il sınırları içindedir. Erzurum'da bulunan bu 6 şubenin 269 köyde 9.379 ortağı vardır.

Üyelerine borç vermeyen, ancak bazı kuruluşlardan borç almalarına aracılık eden bu kooperatifler, ortakların her türlü araç, gereç, ilaç, gübre gibi gereksinimlerinin yanı sıra, bütangaz, fırın, buzdolabı gibi ev gereksinimlerinin de kredili satışını yapmaktadır. Ancak ortak sayısının çok olmasına karşın, şube sayısının azlığı nedeniyle, üyelere hizmet götürmede çeşitli sorunlarla karşılaşılmaktadır.

HAYVANCILIK KOOPERATİFLERİ: Anadolu Hayvancılık Üretim ve Pazarlama Kooperatifi, 1970'te kurulmuştur. 1975'te 48 ortağı olan bu kooperatif, tavuk, bal, tereyağı, peynir gibi ürünleri ve öteki kooperatiflerin ürettiği konserveleri pazarlar. 1977'de ildeki 3 hayvancılık kooperatifinden biri faal değildi. Biri de henüz faaliyete geçmemişti.

TOPRAK-SU KOOPERATİFLERİ: Toprak-Su kooperatiflerinin amacı, sulanan arazi miktarının artırılması ve sulama şebekesinin iyileştirilmesidir. Erzurum İli'nde 1977'de bu amaçlarla kurulmuş 16 Toprak-Su kooperatifi vardı. Bunlardan ancak bir tanesi tam kapasiteyle çalışırken, 13'ü faal değildi; biri faaliyete geçmemişti ve 2'si de yatırımını tamamlamamış durumdaydı.

ORMAN KALKINMA KOOPERATİFİ: 1977'de ilde 1 tane orman kalkınma kooperatifi vardı, ancak faal durumda değildi.

Tablo 32

Erzurum'da Toplu-İş Sözleşmeleri ve Kapsanan İşçi Sayısı

Yıllar	Sözleşme ve İşçi Sayıları	Kamu	Özel	Toplam
1972	Sözleşme Sayısı	14	4	18
	İşçi Sayısı	2.160	723	2.883
1973	Sözleşme Sayısı	20	2	22
	İşçi Sayısı	1.049	38	1.087
1974	Sözleşme Sayısı	17	7	24
	İşçi Sayısı	3.826	379	4.205
1975	Sözleşme Sayısı	22	8	30
	İşçi Sayısı	1.825	422	2.247
1976*	Sözleşme Sayısı	—	—	—
	İşçi Sayısı	—	—	—
1977	Sözleşme Sayısı	27	7	34
	İşçi Sayısı	3.361	2.247	5.608
1978	Sözleşme Sayısı	35	10	45
	İşçi Sayısı	6.963	225	7.188
1979	Sözleşme Sayısı	18	11	29
	İşçi Sayısı	1.780	281	2.061

* 1976'da bağıtlanan sözleşme yoktur.

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

SSK YAPI KOOPERATİFLERİ: Erzurum'da 1962-1981 arasında SSK üyesi işçilerin yararlandığı, 61 SSK yapı kooperatifi kuruldu. Bu kooperatiflerin ortak sayısı 1.657 idi. Aynı dönemde 28 kooperatif çalışmalarını bitirip, yaptığı 408 konutu ortaklarına teslim etti.

ESNAF KEFALET KOOPERATİFİ: Esnaf Kefalet Kooperatifi, 1954'te 30 üyeyle kuruldu, 1982'de üye sayısı 3.188'e ulaştı. Kooperatif, 1982'de, 2.500 üyesine kredi sağlamış durumdaydı.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: İşçilerin çalışma ve yaşama koşullarını iyileştirmek için sendikalarca yapılan toplu-iş sözleşmeleri, Erzurum'da ilk kez 1964'te imzalanmıştır. 1964'te 8 toplu-iş sözleşmesi bağıtlanmış, 1979'a değin bu sayı 400'e çıkmıştır.

İmalat sanayiinin gelişmediği illerden biri olan Erzurum'da bağıtlanan toplu-iş sözleşmelerinde hem sözleşme sayısı, hem de yararlanan işçi sayısı bakımından kamu kesimi ağırlığını korumaktadır (Tablo 32).

1972-1979 arasında bağıtlanan toplu-iş sözleşmelerinin yaklaşık % 76'sı, kamu kesimini kapsamaktaydı. Yine bu dönemde sözleşmeden yararlanan işçi sayısı içinde kamu kesiminde çalışan işçilerin payı yaklaşık % 83'tü.

İl ekonomisi içinde özel kesim işyerlerinin çok sayıda ve küçük ölçekli olması, toplu-iş sözleşmelerinde de kendini göstermiştir. 1972'de bağıtlanan sözleşme başına özel kesimde 40, kamu kesiminde ise, 153 kişi düşmekteydi. Bu sayılar 1975'te 52 ve 82, 1979'da 25 ve 99 olmuştur.

İŞÇİ HAREKETLERİ: Erzurum İli'nde işçi hareketlerinin büyük bir bölümü, kamu işyerlerinde; özellikle ildeki linyit işletmelerinde gerçekleşmiştir. İlde saptanabilen en eski işçi hareketlerinden biri, 1925'e rastlamaktadır. Erzurum, Adana ve Samsun'da, ücretlerine zam isteyen telgrafçılar, bu yılın temmuz ayında greve çıkmışlardı.

1965'e değin görece seyrek görülen işçi hareketleri, bu tarihten sonra yoğunluk kazanmıştır. Erzurum Kömür Tahmil ve Tahliye İşyeri'nde, 14 Ekim 1965'te başlayan greve 12 işçi katılmış, grev altı gün sürmüştür.

2 Ağustos 1967'de, Sosyal Sigortalar Kurumu'nda çalışan 110 işçinin başlattığı grev ise, 24 Eylül'de bitirilmiştir. Bir başka grev de, 14 Eylül 1967'de Erzurum Ekmek Fabrikaları'nda başlatılmıştır. 81 fırın işçisinin katıldığı bu grev, yaklaşık 2 ay sürmüş ve 3 Kasım'da sona ermiştir. Doğu Ekmek Fabrikası'nda Besin-İş Sendikası üyesi 4 işçi 15 Ocak 1968'de greve çıkmış, bundan 20 gün sonra Şark Linyitleri İşletmesi'nde çalışan, Maden-İş Federasyonu üyesi 170 işçi grev ilan etmiştir. 4 Şubat 1968'de başlatılıp, 11 Şubat'ta bitirilen grevin amacı, işçi ücretlerine günde 3 lira zam yapılmasını sağlamaktı.

8 Mart 1968'de, Kömürcüler Madencilik İşletmesi'nde çalışan 304 işçi, 3 Nisan'a değin sürecek olan grevlerini başlatmışlar, 4 Temmuz'da Aşkale Şark Linyitleri İşletmesi'nde başlatılan grev ise 11 Temmuz'da sona erdirilmiştir. Şark Linyitleri İşletmesi'ndeki bu greve 150 maden işçisi katılmıştır.

25 Ağustos 1970'te Türkiye Şeker Fab-

rikaları AŞ'ye bağlı Erzurum Şeker Fabrikası'nın da içinde bulunduğu 16 fabrikanın toplam 9.620 işçisi greve gitmiştir. 4 gün gibi kısa bir sürede sona erdirilen bu grevden hemen 2 gün sonra, 27 Ağustos 1970'te, Et ve Balık Kurumu'nda grev ilan edilmiştir. Besin-İş üyesi 400 işçinin başlattığı bu grev, 2 günde son bulmuştur.

Mart 1974'te belediye işçilerinin bir protestosuna tanık olunmuştur. Bu tarihte, daha önce Erzurum Belediyesi'nce işten çıkarılan 140 işçi, bu kararı belediye başkanının makam odası önünde oturarak protesto etmişlerdir.

Aşkale ve İspir ilçelerindeki enerji nakil hatlarında sigortasız çalışan 70 işçi, müteahhidin alacaklarını ödememesi üzerine 13 Temmuz 1976'da Türkiye Elektrik Kurumu'nun önünde direnişe geçmişlerdir.

İlde, 1970'lerin üzerinde en çok sözü edilen, görünürde sona ermesine karşın, tartışmaları 1980'e değin süren grev ise, 12 Ocak 1977'de Şark Linyitleri İşletmesi'ne bağlı Aşkale Kükürtlü Kömür Ocakları'nda başlatılmıştır. Yeraltı Maden-İş üyesi 387 işçinin başlattığı grev, aynı yılın 15 Nisanı'na değin sürmüş, Bakanlar Kurulu'nca ertelenen grev, bu tarihte toplu-iş sözleşmesi yapılarak sona erdirilmiştir. Ancak, TKİ Müdürlüğü, 27 Eylül'de işyerini kapatma kararı almıştır.

Görünürde son bulmuş gibi görünen işyerindeki anlaşmazlık, 1980'de bir kez daha ortaya çıkmıştır. Aynı ocakta çalışan işçiler, 1980'de "20 işçinin işten çıkarılması ve sosyal haklarını alamaması" üzerine, önce "satışı durdurma", daha sonra da "ocaklardan çıkmama" biçiminde direnişe geçmişlerdir. İşverenin, isteklerini yerine getirmek için 13 Mart 1980'e değin süre istemesi üzerine, direnişi sona erdiren işçiler, bu kez "işverence verilen süre sonunda da isteklerinin karşılanmaması" üzerine, 18 Mart 1980'de ikinci direnişe geçmişlerdir. Olaylı geçen direniş sırasında 1 işçi ölmüş, 167 işçinin ise iş bağıtları feshedilmiştir.

DERNEKLER: Gelişmişlik düzeyiyle dernek sayısı arasındaki ilişki, Erzurum'da da kendini göstermektedir. Az gelişmiş illerde genel olarak dernek sayıları düşük olduğu gibi, dernek türleri de sınırlı kalmaktadır. İlde cami yaptırma derneklerinin sayısının fazla olması, dernekleşmenin yoğun olduğu görünümünü vermekte, ancak bunlarla esnaf dernekleri dışında az sayıda dernek bulunmaktadır. 1970'lerin başında Erzurum'da dernekleşme oranı, Türkiye ortalamasının altındaydı.

İlde 1950'de 38.497 kişiye bir dernek düşerken, 1960'ta 2.338, 1968'de ise, 1.143 kişiye bir dernek düşmekteydi. Türkiye genelinde ise, 1950'de 20.868, 1960'ta 2.848, 1968'de ise, 1.088 kişiye bir dernek düşmekteydi.

İlde din dernekleri dışında sayıca en fazla olan esnaf, spor ve kültür dernekleridir.

1952'de 2 olan kültür derneği sayısı, 1960'ta 32, 1968'de 119 olmuştur. Spor derneği sayısı da 1946'da 2, 1960'ta 42, 1968'de 57 olmuştu. 1946'da 6 olan esnaf derneği sayısı, 1960'ta 41'e, 1968'de ise, 46'ya yükselmişti.

1951'e değin, din eğitim kurumuna rastlanmayan ilde, ilk kez bu tarihte bir fahri Kuran kursu açılmıştır. En hızlı artış, cami yaptırma derneklerinde görülmektedir. 1954'te 2 olan cami yaptırma dernekleri, 1961'de 67, 1965'te ise 119 olmuştur.

1968'de Türkiye'de 4.295 kişiye bir din derneği düşerken, Erzurum'da bu sayı 2.921 idi; yine Türkiye'de 13.459 kişiye bir esnaf derneği düşerken, Erzurum'da 10.552 kişiye bir esnaf derneği düşmekteydi.

Erzurum'daki Sendikalar

Erzurum'da 1980'e değin kurulan başlıca işçi-işveren sendikaları şunlardır:

İşçi Sendikaları:
Çimse-İş Sendikası Aşkale Şubesi,
Sağlık-İş Sendikası Şubesi,
Şeker-İş Sendikası Şubesi,
Tarım-İş Sendikası Şubesi,
Tek Gıda-İş Sendikası Şubesi,
Tez Büro-İş Sendikası Şubesi,
Türk Harb-İş Sendikası Şubesi,
Türk Metal-İş SendikasıŞubesi,
Türkiye Gıda-İş Sendikası Şubesi,
Yeraltı Maden-İş Sendikası Şubesi,
Türkiye Deri-İş Sendikası Temsilciliği,
Demiryolu İşçileri Sendikası,
Doğu Anadolu Maden İşçileri Sendikası,
Erzurum Tes-İş Sendikası,
Yol-İş Sendikası
Erzurum Zirai Donatım Kurumu İşçileri Senikası,
Erzurum Bayındırlık ve Karayolları İşçileri Sendikası
Doğu İlleri ve Havalisi Enerji, Su, Gaz İşçileri Bölge Sendikası

İşveren Sendikaları:
Erzurum Ekmek, Un, Un İmali ve Gıda Sanayi İşverenleri Sendikası,
Erzurum Gazete ve Matbaa Sahipleri İşveren Sendikası (Erga-Matsa) idi.

ÖZET

TARIM: Erzurum'un ticari merkezliğini yaptığı Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin en önemli hayvancılık alanıdır. İlin doğal yapısı, tarla ve bağ-bahçe tarımı olanaklarını sınırlar. Erzurum'un daha çok ırmaklarla sulanan ovalarında yapılan buğday, arpa vb ekimi, eskiden beri büyük ölçüde geçimlik özellik gösterir. 1950'lerden sonra bu ovalarda şeker pancarı, patates vb gibi sanayi bitkileri ekiminin yaygınlaşmasıyla, tarla tarımı bir miktar pazara açılabilmiştir.

Erzurum İli'nin kuzeyindeki Oltu, Tortum, Narman, Olur, İspir, Şenkaya ilçelerini kapsayan alan, bir mikroklima alanıdır. Buralardabir miktar meyvecilik ve sebzecilik yapılır.

Ekili alanların sınırlı olmasına karşılık, ilin büyük bölümü çayır-mera alanlarıdır. Buralarda büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yapılır. Büyük potansiyel taşıyan ve ülke hayvan varlığının önemli bölümünü barındıran Erzurum'da, hayvancılığa geri yöntemler egemendir. Şeker fabrikası aracılığıyla yürütülen besi hayvancılığı, oldukça başarılı olmakla birlikte fazla gelişmemiştir. Büyük ölçüde mera hayvancılığı yapılmaktadır. İlde yetiştirilen hayvanların çoğunluğu canlı olarak başka illere ve yurt dışına yollanır.

1950'lerin başında ülkenin ilk et kombinası Erzurum'da kurulmuştur. Türkiye'nin en büyük et kombinalarından biri olmasına karşın, Erzurum Et Kombinası'nın kesim kapasitesi, il kesim potansiyeline cevap vermekten uzaktır.

1970'lerde Hayvancılığı Geliştirme Projeleri Genel Müdürlüğü'nün (HAY-GEP) denetiminde bazı hayvancılık projeleri uygulanarak, hayvancılık geliştirilmek istenmiştir. 1982'de uygulamasına geçilen "Erzurum Entegre Kırsal Kalkınma Projesi" de, bu yönde atılmış bir başka adımdır.

SANAYİ: Erzurum, imalat sanayiinin az geliştiği illerden biridir. Gıda sanayiinin en gelişkin sektör olduğu Erzurum'da, metal eşya, dokuma ve orman ürünleri sanayiinde de faaliyette bulunulmaktadır.

Erzurum'da sınai faaliyet ağırlıkla devlet sektöründe sürdürülmektedir. İl, 1968'de kalkınmada öncelikli iller arasına alınmış, ancak sağlanan teşvikler, sanayi yatırımlarını özendirici bir etki yaratmamıştır.

İldeki başlıca sanayi kuruluşları, devlet sektörüne ait olan Erzurum Et Kombinası, Erzurum Şeker Fabrikası, Erzurum Yem Fabrikası, Aşkale Çimento Fabrikası, Erzurum Süt Fabrikası ve Sümerbank Yünlü Sanayii Tesisi'dir.

Erzurum'da sanayileşmenin geri bir düzeyde bulunmasına karşılık, ticaret gelişkin bir faaliyettir. 1980'de Erzurum Ticaret Borsası, Türkiye toplam borsa işlem hacminin % 2,4'üne, Doğu ve Güneydoğu Anadolu borsa muamele hacminin ise, % 55'ine sahipti. İlde 1981'de 54 banka şubesi bulunmaktaydı.

KENTLEŞME: Erzurum Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alır. Kuzeyde Rize ve Artvin, batıda Gümüşhane ve Erzincan, güneyde Bingöl ve Muş, doğuda Kars ve Ağrı illeri Erzurum'u çevreler.

İl denizden yüksekliği fazla alanlarda yer alır. İl topraklarının % 61'i 2.000 metreden yüksektir. Yükseltinin yanı sıra taşlık, kayalık ve eğimi fazla alanlar çok yer kapladığı için tarım toprakları az ve dağınıktır. Buna bağlı olarak yerleşimler de dağılmıştır. Topografik yapının yerleşim deseni üzerindeki bir diğer etkisi de köyden küçük yerleşmelerin (kom ve mezralar) oluşmasıdır.

İlin en önemli karayolu Aşkale, Erzurum il merkezi, Pasinler ve Horasan'dan geçen Sıvas-Erzincan-Erzurum-Kars Devlet Yoludur. İl merkezini çevre kentlere bağlayan yolların tümü bu ana yol üzerinden ayrılır. Bu bağlantılardan en önemlisi Trabzon Limanı'yla ilişkiyi sağlayan Erzurum-Gümüşhane-Trabzon Devlet Karayolu'dur.

1981'de Erzurum İli'ndeki devlet karayolları 1.027 km uzunluğundaydı. 1981'de il yollarının uzunluğu ise 720 km idi. Erzurum'da köyleri birbirine ve üst merkezlere bağlayan yol ağı yetersizdir. 1976'da il köylerinin % 51'inin yolu yapılmamıştı. Aynı yıl ülke genelinde yolu olmayan köylerin oranı % 20'ydi.

Erzurum, Sıvas-Kars Demiryolu üzerindedir. Erzurum İstasyonu 1938'de hizmete girmiştir. NATO tarafından yapılan Erzurum Havaalanı ise 1966'da sivil trafiğe açılmıştır.

1980'de ilde Merkez İlçe dahil 14 ilçe, 22 bucak ve 1.021 köy bulunmaktaydı. 21 yerleşimde belediye kurulmuştu. İlin en önemli ilçesi nüfusun % 33'ünü barındıran Merkez İlçe'dir. 1980'de il nüfusu içindeki payı % 24 olan Erzurum Kenti ilin 10.000'den fazla nüfuslu tek kentsel yerleşimidir.

EĞİTİM: Erzurum'da okuryazarlık, Cumhuriyet Dönemi boyunca ülke ortalamasının altında kalmıştır. 1975'te ilde okuryazarlık oranı, hâlâ ülke ortalamasının % 9 gerisindeydi.

1927'de Erzurum'un 1.000'den fazla köyünde 50 ilkokul vardı. İzleyen yıllarda, özellikle köy ilkokullarının artırılmasına çalışılmış, bu soruna yatılı bölge okullarıyla bir çözüm aranmış, ancak bu yol Erzurum'da verimli olmamıştır. 1980'de köylerin % 17'sinde ilkokul yoktu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 4.500 olan öğrenci sayısında, izleyen yıllarda önemli artışlar olmuş, 1980'de bu sayı 98.500 dolayına çıkmıştır.

Ortaokulların sayısı 1955'te 9'dan 1980'de 65'e yükselmiştir. Aynı dönemde, özellikle de 1965'ten sonra öğrenci sayısında da büyük artış olmuş, ancak öğretmen sayısındaki artış hızı çok daha düşük olmuştur. Erzurum'da uzun süre 1 lise bulunmaktaydı. 1965'i izleyen yıllarda bu sayıda önemli artışlar olmuş, 1979-1980 öğretim yılına 18 lise, 7.000'i aşkın öğrenci ile girilmiştir. Aynı yıl ilde 15 mesleki ve teknik öğretim kurumu bulunmakta, öğrencilerin % 45'i imam-hatip ortaokulu ve lisesine devam etmekteydi.

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yükseköğretime geçişlerde en başarılı üç ilden biridir. 1979-1980 akademik yılında yükseköğretim kurumlarında 7.500 öğrenci, 867 öğretim üyesi bulunmaktaydı. Atatürk Üniversitesi'nde üretime yönelik yaygın eğitim çalışmaları sürdürülmekte, Erzurum Halk Eğitim Merkezi bu alanda önemli bir rol oynamaktadır.

SAĞLIK: Bulaşıcı hastalıklar, Erzurum'un önemli sağlık sorunlarındandır. Gastroenteritler, zatürree, bulaşıcı sarılık, parazit hastalıkları, kızamık, verem, bruselloz ve şarbon ilin önemli bulaşıcı hastalıklarıdır. Bruselloz ve şarbon, hayvan yetiştiricilerinin meslek hastalıklarıdır. Erzurum'da ilk üç ölüm nedeni sırasıyla kalp hastalıkları, doğum olgusu, zatürreedir. Erzurum'da zatürree ve gastroenteritlerin Türkiye genelinden çok daha fazla ölüme neden olması, dikkat çekicidir.

Ölümlerin yaş gruplarına dağılımı da bulaşıcı hastalıkların durumu ve ölüm nedenleri gibi, oldukça düşük bir sağlık düzeyini yansıtır.

Kentsel kesimde Türkiye'nin en yüksek bebek ölüm oranı Erzurum'dadır (% 41). Kırsal kesimde ise, Erzurum, bu açıdan Kars ve Ağrı'dan sonra üçüncüdür (% 54). Erzurum'da 0-4 yaş ölümleri, tüm ölümlerin % 60'ına yakındır.

Erzurum'un çevre koşulları da sağlıksızdır. Isınma yöntemi hava kirliliğine yol açmaktadır. Şehir suyu sürekli denetlendiği taktirde sağlıklıdır; fakat bunun dışında kalan çeşmeler ve köy suları, özellikle sonbaharlarda salgınlara bile neden olmaktadır.

Bilinçsiz ilaçlama çalışmaları, insanların ölümüne yol açmaktadır. Konutlar da sağlıksızdır. Çoğunun suyu yoktur. Bir odada ortalama 3 kişi, gecekondu bölgelerinde 6 kişi yaşamaktadır.

Koruyucu sağlık hizmetleri çok yetersizdir. Ana-çocuk sağlığı, Erzurum'un en acil sağlık sorunudur. Nüfus planlamasının başarılamaması ve AÇS'ye yönelik düzenli bir sağlık hizmetinin sunulmaması, Erzurum'da çok sayıda anne ve bebeğin ölümüne yol açmaktadır.

İlde, İl Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı AÇS, Nüfus Planlaması, Verem Savaş, Trahom Savaş, Sıtma ve Çevre Sağlığı, Frengi ve Lepra başkanlıkları vardır.

Erzurum'da tedavi edici hizmetler, Türkiye'nin genel ölçülerine yakın gelişkinliktedir. 1978'de Erzurum'da 13 hastane, 72 sağlık ocağı, 231 sağlık evi vardı. 1980'de Erzurum'da 1.887 kişiye bir doktor, 396 kişiye bir yatak düşmekteydi.

Erzurum, 1965'te sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Sağlık ocak ve evleri, yarıyı aşan bir kadro açığıyla, planlananın üzerinde nüfusa hizmet vermektedir.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: 1975'te Erzurum'da faal nüfusun ancak % 20'ye yakın bir bölümü sosyal güvenlik uygulamalarından yararlanabilir durumdaydı. Gerçekten sosyal güvenlik kapsamına girenlerin oranı ise daha da düşüktü.

İlde, 1980'de 21.000 sigortalı işçi vardı. Bunun dörtte birinden çoğunu geçici işçiler oluşturmaktaydı. Mevsimlik işçilik ve işsizliğin yaygınlığı da göz önüne alınırsa, SSK'den yararlanamayanların sayısının oldukça yüksek olduğu anlaşılır.

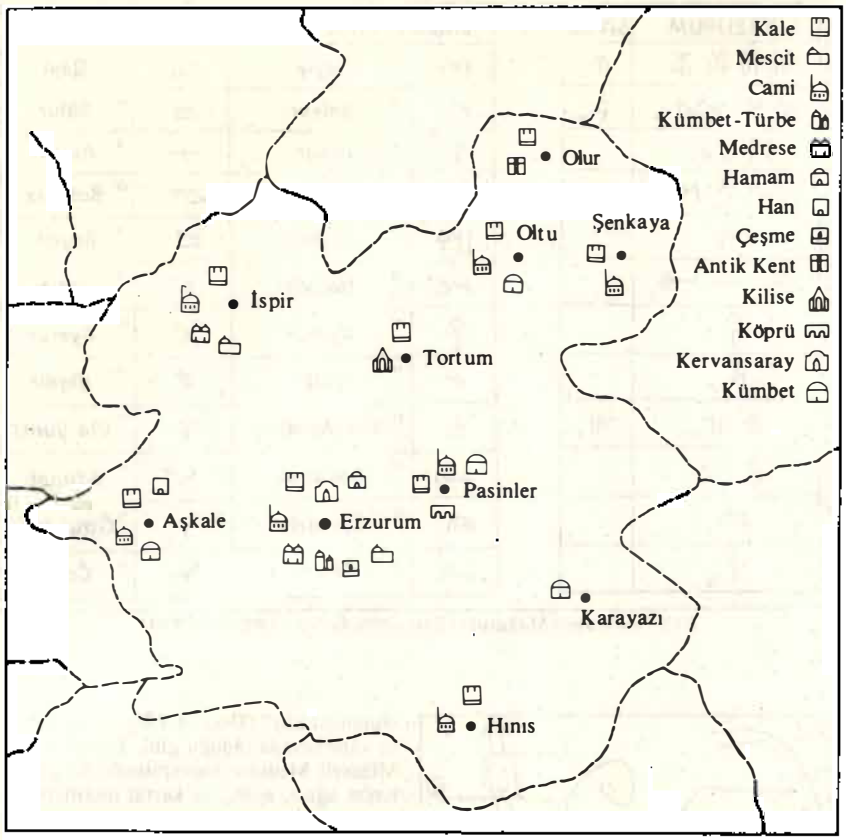
1970'te Erzurum'da Sosyal Sigortalar Yasası'na bağlı işyerlerinin ancak % 35'i bildirge vermişken, bu oran 1980'de % 20'ye düşmüştür.

Erzurum'da meslek kuruluşlarına kayıtlı olanların % 66'sı Bağ-Kur üyesidir. Bu üyeler, Türkiye'de Bağ-Kur'a kayıtlı kişilerin % 1'ini oluşturmaktaydı. İlde İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla iş bulma oranı 1960'tan başlayarak düşmeye başladı. Bu oran 1960'ta % 59 iken, 1980'de % 8 oldu. Erzurum'da kurum aracılığıyla işe yerleştirilenlerin % 95'i kamu işyerlerinde istihdam edilmiştir.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1922'de kurulmuştur. 1981'de ise 5.230 üyesi vardı. İlde kooperatifçilik gelişmemiştir. Mevcut kooperatifler içinde en etkin alan, Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi'dir.

Erzurum'da 1964-1979 arasında 400 dolayında toplu-iş sözleşmesi bağıtlanmıştır. Bunların yaklaşık % 76'sı kamu kesimi işyerlerini kapsamaktaydı. İldeki işçi hareketlerinin de büyük bir kısmı kamu işyerlerinde, özellikle linyit işletmelerinde gerçekleşmiştir.

İlde cami yaptırma derneklerinin sayısının fazla olması, dernekleşmenin yoğun olduğu görünümünü vermekte ise de, 1970'lerin başında Erzurum'da dernekleşme oranı Türkiye ortalamasının altındaydı. ●

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Doğal koşullarının ve coğrafi konumunun elverişliliği yanında, önemli uygarlık merkezlerine yakınlığı, Erzurum'un Anadolu'daki en eski yerleşim merkezlerinden biri olmasını sağlamıştır. Kent, doğudan Anadolu'ya uzanan yollar üzerindedir. Bu yüzden yöre batıya giden toplulukların uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bunların bir bölümü yöreye yerleşmiş, bir bölümüyse yağmayla yetinip yurtlarına dönmüştür. Çağlar boyunca yinelenen bu nüfus hareketleri bir yandan yöreye yeni kültürlerin gelmesini sağlarken, bir yandan da savaş ve yağmalar, geçmiş kültürlerin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bu nedenle, yörede var olmuş uygarlıklardan pek azının izleri günümüze değin ulaşabilmiştir.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Erzurum-Hasankale arasında yüzey araştırmalarında ele geçen bazalttan ve siyah obsidyenden yapılmış taş araçlar, yöredeki yerleşmenin geçmişini Paleolitik Dönem'e (Eskitaş) değin götürmektedir. Ancak yöre, Kalkolitik Dönem (Bakırtaş) sonuyla İlk Tunç Çağı başlangıcında gerçek bir kültür merkezi olmuştur. Bu dönemde Yakındoğu'nun çeşitli bölgelerine egemen kültürlerin Erzurum yöresini de etkilemiş olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda, kuzeyde Kuzey Pontik kültüründen, kuzeydoğuda Kolchid kültüründen ve doğuda, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında yer alan Kurganlar kültüründen söz edilebilir. Yöredeyse, Karaz, Pulur ve Güzelova yerleşimlerinde görülen Karaz kültürü egemendir. Aynı adı taşıyan çanakçömlekle simgelenen bu kültür, oldukça gelişmiş bir yerleşme evresinin ürünüdür. Höyüklerden elde edilen buluntular bu dönem insanlarının tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarını, kubbemsi tavanlı, ocaklı evlerde oturduklarını göstermektedir. Buluntular arasındaki ağırşak ve iğlerden, dokumacılık da yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, tarım tekniğinin gelişmişliğine kanıt sayılabilecek gübre kalıntılarına da rastlanmıştır. Karaz kültürü, komşu kültürlerden etkilenirken, etkilerini oldukça geniş bir alana da yaymıştır. Karaz türü çanakçömleğe, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olarak rastlanmaktadır. Ayrıca, aynı tür çömlek, Filistin yöresinde Khirbet-Kerak adıyla görülmüştür.

Yöreyle ilişkili en eski yazılı tarih belgeleri Akad kaynaklarında yer almaktadır. Bu kaynaklarda, Kuzeydoğu Anadolu'da, Erzurum'u da içine alıp almadığı kesinlikle bilinmeyen Subartu adlı bir bölgeden söz edilmektedir. Hitit kaynaklarındaysa, Kuzeydoğu Anadolu'nun Erzurum'u kapsayan bir bölümü, Azzi-Hayaşa ülkesi olarak adlandırılmaktadır. Hitit Krallığı'nın batıdan gelen kavimlerce yıkılmasından sonra Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Urartular, Ermeniler, Gürcüler gibi çeşitli toplulukların savaşım alanı olmuştur. İÖ IX. yy'da Urartular güçlenerek, sınırlarını Erzurum'a dek genişletmişlerdir. Bu dönem Urartu kaynaklarında Erzurum Ovası, Diauehi adıyla anılmaktadır. Urartu kralları, kuzey ve kuzeybatıya yayılmalarını engelleyen Diauehi Krallığı'na saldırmışlar ve burayı da egemenlikleri altına almışlardır. Urartular, yöreye yerleşip kendi kültürlerini yaymak yerine askeri denetim kurma yolunu seçmişlerdir. Bu nedenle de Umudum Tepe'deki kaleyi yaptırmışlardır. Urartu egemenliğini izleyen dönemde, Erzurum yöresi Kimmer ve İskitler'in saldırılarına uğramıştır. Kimi göçebe İskit boyları Erzurum ve çevresine yerleşmiştir. Bunlardan, yukarı Aras boylarına yerleşen Phasianlar'ın Pasin yöresine adlarını verdikleri ileri sürülmektedir. Yerleşik düzene geçen İskitler, temsilcisi oldukları step kültürünün birçok öğesini yitirmişlerdir. Çeşitli kavimlerin egemenlik savaşımıyla belirlenen bu dönem, İÖ VI. yy başlarında yörenin Medler eline geçmesiyle sona ermiştir. Medler'i Persler izlemiş ve İÖ IV. yy ortalarında Erzurum İskender İmparatorluğu'na katılmıştır. İskender döneminin günümüze ulaşan izleri, İkiztepeler'deki gömütlerdir. Bu gömütlerden silahlar, çanak çömlek ve gümüş İskender sikkeleri çıkmıştır. İskender ile başlayan Helenistik kültür etkisi, Selökidler Dönemi'nde de sürmüştür. İÖ II. yy sonlarında yöreyi ele geçiren Partlar, Helenistik kültür içindeki doğulu öğeleri güçlendirmiştir. İÖ I. yy'da Doğu Anadolu'da egemenlik kuran Romalılar, yeni bir kültürel etki kaynağı olmuştur. Ancak, Romalılar sık sık bu egemenliklerini Sasaniler ve Ermeniler'le paylaşmak zorunda kalmışlardır. Romalılar'ın yerini alan Bizanslılar Dönemi'nin önemli olaylarından biri, Hıristiyanlık'ın yayılışıdır. Bu dönemin bir başka önemli olayı da, İmparator Theodosius zamanında kentin güçlendirilerek Theodosiopolis adını almasıdır. "Fakat şehir halkı, tahkimatın sanayilerinin gelişmesini engellediğini görerek buranın yakınında ticarete daha elverişli ve tamamen açık yeni bir yer kurmayı tercih ettiler ve bu suretle çok mamur Arze veya Arzen şehri meydana geldi. Burada yerli ve yabancı tüccarlar İran'ın, Hindistan'ın ve Asya'nın muhtelif memleketlerinin mallarını alıp satarak servet sahibi oluyorlardı" *(Heyd, s. 51)*.

Kentin gelişmesini sağlayan bu yoğun ticaret, önceleri Sasaniler'in, sonraları da Araplar'ın saldırıları nedeniyle sık sık kesintiye uğramıştır. Giderek sıklaşan bu saldırılar, Araplar'ın kenti ele geçirmeleriyle sonuçlanmıştır. Ancak, bu egemenlik kısa süreli olmuş ve kent, birçok kez Araplar'la Bizanslılar arasında el değiştirmiştir. Kentin Araplar'ca ele geçirilişi sırasında Irak'tan getirilen Müslümanlar buraya yerleştirilerek, Arap egemenliği kültürel alana yansıtılmaya çalışılmıştır. Ancak, bu politika başarılı olamamış ve 949'da Erzurum yeniden Bizans egemenliği altına girmiştir.

TÜRKLER'DEN SONRA: XI. yy'ın ilk yarısından başlayarak Doğu Anadolu'ya akınlar düzenleyen Türkmenler, 1049'da İbrahim Yınal ve Kutalmış komutasında kenti ele geçirmişlerdir. Kent yakılıp yıkıldığı için halk uzun süredir terk edilmiş bulunan Teodosiopolis'e göçmüştür. Daha sonra anlaşma sağlanmış, kent yeniden Bizans'a verilmiştir. Yörenin kesin olarak Türkler'in egemenliği altına girmesi, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Emir Ahmed'ce gerekleştirilmiş ve Erzurum yöresi dirlik olarak Saltuk'un dedesi Ebu'l-Kasım'a verilmiştir.

Türkler Erzurum'da oldukça gelişmiş bir ticaret ağı bulmuşlardır. Kervanlar, Erzurum'da konaklamakta, oradan Trabzon'a geçerek, deniz yoluyla batıya ulaşmaktaydı. Bu konak merkezi olma özelliği, ticari yaşamı canlandırırken, el sanatlarının da gelişmesini sağlamıştır. Kentin yeni egemenleri, bu yapıya dokunmamışlar, daha da geliştirmişlerdir. Böylece, kentteki Hıristiyan tüccar ve zanaatkârların arasına Müslümanlar da katılmıştır. Yöreye gelen Türkler'in tümü kente yerleşmemiş, bir bölümü kırsal kesimde göçebe yaşamını sürdürmüştür. Doğa koşullarının göçebeliğe ve özellikle yaylacılığa elverişli oluşu, bu yaşam biçiminin sürdürülmesindeki en önemli etkendir. Türkmenler yaşam biçimleriyle birlikte gelenek ve göreneklerini de korumuşlardır. Erzurum'un güneydoğusundaki Karayazı Düzü Yaylası'nda bulunan Cunni Mağarası'nın duvarlarındaki işaretler, göçebe Türkmen kültürünün günümüze ulaşan izleridir. İşaretlerin bir bölümü Oğuz boylarının damgalarıdır. Mağara duvarlarında 24 Oğuz boyundan 12'sinin damgaları bulunmaktadır. İşaretleri bulan Hermann Vary, damgaların oymak büyüklerinin ölümündeki "yuğ" törenine katılanların kararlarının belgelenmesi ya da önemli konak yerlerinin ve kavşakların belirtilmesiyle ilgili olabileceği olasılığı üzerinde durmaktadır.

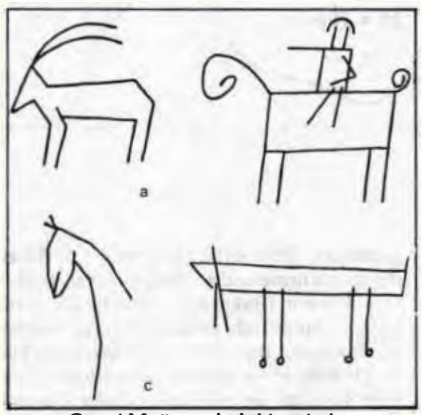
İşaretlerin bir bölümü Uygur kökenlidir ve Turfan'da bulunan XII.-XIV. yy'lara ilişkin hukuki metinlerdeki işaretlerle benzerlik göstermektedir. Ayrıca işaretler arasında eski Türk harfleri, dağ keçisi ve süvari resimleriyle iki Ermeni yazıtı bulunmaktadır.

XIII. yy başında Erzurum'daki Saltuklu egemenliği, yerini Selçuklu egemenliğine bırakmıştır. Aynı yüzyılın ortasından Moğol istilasına değin, kent en gönençli dönemini yaşamıştır. Selçuklu sultanları, Hıristiyanlar'a son derece hoşgörülü davranmış, dinlerini ve kültürlerini yaşatmalarına olanak sağlamıştır. "Erzincan ve Erzurum gibi Hıristiyan nüfusun çoğunlukta ve Müslüman nüfusun azınlıkta olduğu kentleri ziyaret eden Müslüman gezginler, orada karşılaştıkları şaraplı, domuz etli, dinsel alayların kentte dolaştığı bir ortam karşısında tepki göstermişlerdir" *(Cahen, s. 205)*. Bu hoşgörü ortamı, kente açık şehir niteliği kazandırmış ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu gelişme kültüre, kentin Türk-İslam geleneğine göre yeniden imar edilmesi biçiminde yansımıştır. Selçuklu Dönemi Türk-İslam kültürü, iki ayrı öğenin kaynaşmasıyla oluşmuştur. Bunlardan biri Türkler'in göçebelik dönemi kültürü, öbürüyse, İran kültürüdür. Selçuklular, devlet

ERZURUM	SIVAS

Dîvânü Luγat-it-Türk 1073		Ğâmi 'al-Tawârix 1306	
	2 Qayïγ		1 Qāyï
	5 Salγur		17 Sālur
	6 Afšar		9 Awšar
	8 Bügdüz		22 Bukduz
	9 Bayat		2 Bayat
	10 Yazγïr		5 Yazïr
	11 Äymür		18 Aymur
	14 İgdir		21 Yïgdir
	17 Ula Yundluγ		19 Ula Yuntlï
	19 Bäčänäk		14 Bičänäh
	20 Čuvaldar		15 Ğawuldur
	21 Čäpni		14 Čapni

Erzurum Cunni Mağarası Oğuz damgaları ve karşılaştırması

Cunni Mağarası'ndaki resimler

adamlarının bir bölümünü İranlılar'dan seçmişler, saraylarında İranlı sanatçı ve bilim adamlarına yer vermişlerdir. Ancak, İran etkisi daha çok dil ve devlet yönetimi alanında güçlü olmuş, mimari ve süsleme sanatlarındaysa Türk geleneği ağır basmıştır. Selçuklu yapıtlarında gözlenen Orta Asya kökenli kimi mimari biçimleri Anadolu'ya Türkler getirmiştir. "Hücreli büyük cümle kapılarının, sivri kemerlerin, duvarları kaplamada çini döşemelerin kullanılması Anadolu'nun tanımadığı yabancı unsurlardır ve bu sanatın Asya'dan geldiğini, temelinde Türk karakteri taşıdığını gösterir" *(Arseven, s. 57)*. Orta Asya Türk sanatının kalıntısı olduğu sanılan başka bir mimari öğe de, Erken Dönem Selçuklu camilerinde görülen ahşap sütundur. "Bugün orijinal şeklini yitiren Erzurum Ulu, Konya Sahip Ata Camii gibi daha birçok Selçuklu camiinin, devrinde ahşap sütunlu olduğu tahmin edilmektedir. Ahşap sütunlu cami geleneğinin Orta Asya çadır sanatına dayandığı ve Türkistan'da bir grup ahşap direkli camilerle benzerlik gösterdiği kabul olunmaktadır" *(Öney, s. 173)*. Öbür Selçuklu yapıtlarında olduğu gibi, Erzurum Çifte Minareli Medrese taçkapısında da görülen hayat ağacı, ejder, ve kartal motifleri Orta Asya kökenlidir. Şamanlık Dönemi inanışlarına göre hayat ağacı dünyanın merkezi ve Şaman'ın yeraltı ve gökyüzü gezilerinde kullandığı merdivenidir. Yine aynı inanışlara göre kartal, savaşanların koruyucusu, güç simgesidir. Ejderse, Uzakdoğu kökenlidir ve Çin sanatından Türk sanatına geçmiştir.

XIII. yy ortalarında, Anadolu'yla birlikte Erzurum'un da Moğol egemenliği altına girmesi, kültürel yapıda önemli bir değişikliğe yol açmamıştır. Bu dönemde, İlhanlı hükümdarının yardımlarıyla yaptırılan Yakutiye Medresesi, Selçuklu geleneğine bağlı kalmış ve büyük ölçüde Çifte Minareli Medrese'den esinlenmiştir. İlhanlılar, topladıkları vergilerin büyük bölümünü bayındırlık etkinliklerine harcayarak, kentin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonra, Erzurum yöresi uzun sürecek bir karışıklık dönemine girmiştir. Çeşitli beylikler arasındaki savaşımlarla belirlenen bu dönem, ancak Osmanlı Devleti'nin yöreye egemen olmasıyla sona ermiştir.

Erzurum, Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra, bir süre terk edilmiş bir kent durumundu kalmıştır. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni'nin Aleviler'e karşı güttüğü siyaset nedeniyle kentteki Türk nüfusun en önemli bölümünü oluşturan Aleviler, buradan ayrılmıştır. Gürcüler de doğu ve kuzeydoğuya çekilmiştir. 1540 Erzurum Tapu Defteri kayıtlarına göre, kentteki 27 mahalleden yalnızca 5'inde oturulmaktadır ve bunlarda da toplam 21 hane insan yaşamaktadır. Kırsal kesimde de durum aynıdır. 1639'a değin süren İran savaşları boyunca, Erzurum ileri karakol işlevi görmüş, askeri yapılar dışında kentte bayındırlık çalışması yapılmamıştır. Yalnız Kanuni, vergileri hafifleterek, vakıflar kurarak kentin nüfusu-

nu artırma yoluna gitmiştir. Böylece kentin nüfusu, 295'i Müslüman, 249'u Hıristiyan toplam 544 haneye çıkmıştır. Ancak, bu dönemde tüm Anadolu'yu etkileyen toplumsal karışıklıklar, kentin daha çok gelişmesini engellemiştir. Kentteki yeniçerilerle halk arasında sık sık çatışmalar çıkmış, pek çok kişi idam edilmiştir. Daha sonra Abaza Mehmed Paşa isyanı çıkmış, bu da büyük yıkıma yol açmıştır. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla, yörede bir kararlılık sağlanmış, ticaret yeniden canlanmış, nüfus artmaya başlamıştır. Bu dönemde kenti gezen Evliya Çelebi, Gürcü Kapısı'ndaki gümrükten söz ederek burada Arap, Acem, Hind, Sind, Hatay, Hıten bezirgânlarının hanları olduğunu bildirmekte, İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrüğün Erzurum gümrüğü olduğunu eklemektedir. Aynı dönemlerde kente gelen Fransız gezgini Tavernier de, burada birçok büyük kervansaray olduğunu bildirmekte, gümrük işlemlerinin çokluğundan yakınmaktadır. Bu gelişmiş gümrük yapısı, kentteki ticaret yaşamının önemini yansıtmaktadır.

XVII. yy'daki Osmanlı-İran savaşları, kentin askeri önemini bir kez daha öne çıkarmış, ancak ticari yaşamda büyük gerilemelere yol açmamıştır. Kentin XVIII. yy'daki evrimiyse, Osmanlı-Rus savaşlarıyla belirlenmiştir. Erzurum'un işgaliyle sonuçlanan 1829 savaşı, ekonomik ve kültürel yaşamı büyük ölçüde etkilemiştir. Ancak kent kısa sürede onarılmış ve eski yapısına kavuşturulmuştur. "1885'te yüz binden fazla nüfuslu bir şehir olan Erzurum, bu gelişmesini bir iktisadi denklilik üzerine kurmuştu. İran, ithalat ve ihracatının yarıdan fazlasını Trabzon-Tebriz Kervan Yolu'yla yapıyordu. İşte bu kervan yolu Erzurum'u asırlar içinde eşrafıyla, ayanıyla, ulemasıyla, esnafıyla tam bir şark ortaçağ şehri olarak kurmuştu. Bu transit yolunda her yıl otuz bin deve ve belki iki misli katır işliyordu. Bunlar Erzurum'dan geçiyor, Tebriz'e gelişinde, Trabzon'dan dönüşünde kumanyasını daima Erzurum'dan tedarik ediyor, hayvanını nallatıyor, at eğeri, yük semeri, nal, gem, ağızlık, hülasa her türlü eksiğini orada tamamlıyordu." *(Tanpınar, s. 177).* Osmanlı-Rus savaşları 1853'te ve 1877'de yinelenmiş, sonuncusu Erzurum'un işgaliyle sonuçlanmıştır. Bu savaşlar, Erzurum kültürünün evriminde dönüm noktasıdır. Günümüz Erzurum kültürünün temelleri büyük ölçüde bu dönemde oluşmuştur. Kentin iki kez işgali ve bundan güç alan azınlıkların tutumları, Erzurum halkının din ve milliyetçilik çevresinde bütünleşmesine yol açmıştır. Bu bütünleşme bir yandan Erzurum'un tarihe geçecek biçimde savunulmasını sağlarken, bir yandan da günümüze değin ulaşan durağan, gelişmelere kapalı bir toplumsal yapı bırakmıştır. Bu yapı, I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan olaylar nedeniyle daha da güçlenmiştir. Savaş sonrasında Erzurum nüfusu altmış binden sekiz bine düşmüş, kent bütünüyle yıkılmıştır. Bununla birlikte Erzurum Milli Mücadele'ye önayak olmaktan geri kalmamıştır. Mustafa Kemal Anadolu'ya geçtikten sonra, Kurtuluş Savaşı'nı ve Cumhuriyet'in çekirdeğini oluşturacak çalışmalar için Erzurum'u seçmiştir.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Erzurum, Cumhuriyet Dönemi'ne sanayiini, nüfusunun büyük bölümünü yitirmiş bir kent olarak girmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Erzurum'a gelen Tanpınar kenti şöyle anlatmaktadır: "Fakat dört kapılı şehrin kendisi yoktu. Denebilir ki asırlarca gururunu yapan ve topluluk hayatına istikamet veren serhat şehri ruhundan ortada pek az şey kalmıştı. Bu yıkılış Erzurum'da ilk defa mı oluyordu? 1828 mağlubiyeti, 1876 felaketi ve daha önce birçok isyanlar muhakkak ki buraları gene sarsmıştı. Birincisinde yüz otuz iki bin olan nüfus, yüzbine inmişti. ikincisinde şehir kökünden sarsılmıştı. Fakat bu seferki yıkılış çok başka bir şeydi. Bu sefer ölüm, geride kendinden başka hiçbir canlı şey koymamak ister gibi, şehre saldırmıştı. Gerçekten kendi malı olan uçsuz bucaksız bir mezarlığın bir ucunda küçük bir şehir iskeleti, artık sadece bir harabeyi çevreleyen birkaç kapı adıyla birkaç bozuk yol bırakarak çekilip gitmişti" *(Tanpınar, s. 175).* 1950'ye kadar geçen dönemde kent, oldukça yavaş gelişmiştir. Kırsal kesimse Cumhuriyet öncesindeki yaşamını sürdürmüş, kente altyapı hizmetleri yeterince götürülememiştir. "Üniversite bilgilerinden halkı doğrudan doğruya faydalandırmak" amacıyla düzenlenen ve "Mide Cerrahisinin Hali Hazırına Toplu Bakış", "İdari ve Adli Makamlar Arasında Selahiyet İhtilafları" gibi konuların tartışıldığı Üniversite Haftaları'nın ilki için Erzurum'un seçilmesi bu tutumun somut örneklerindendir. Kentin gelişmesini sağlayacak gereklilikleri yerine getirmeden uygulanan bu kültür politikası, halkın gelenek ve göreneklerine daha sıkı bağlanmasına ve tepki olarak dinsel yapının güç kazanmasına yol açmıştır.

1950-1960 döneminin ilk yıllarında, öbür iller gibi Erzurum da hızlı bir gelişme yaşamıştır. Bu gelişmenin toplumsal yapıya yansıması, kırdan kente yoğun bir göç olarak gerçekleşmiştir. 1955'ten sonra göç, il dışına yönelmiştir. O dönem iktidarının layiklik anlayışı, toplumsal yapıdaki çözülmeden dinci öğelerin yararlanmasına yol açmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde etkinlikleri durdurulan çeşitli tarikatlar, yeniden güç kazanmıştır. Kentin, din egemenliği altında, geçmişe dönük ve tutucu bir kültüre tarihsel olarak elverişli ve yatkın olması, kent kültürünün çağdaş bir boyut kazanmasını engellemiştir. 1958'da ABD'li uzmanların önerisi üzerine Nebraska Üniversitesi örnek alınarak kurulan Atatürk Üniversitesi yöre kültürünü çağın gereklerine uygun bir biçimde dönüştürme işlevini yerine getirmemiş, tersine var olan kültürün yeniden üretildiği bir kurum görünümü almıştır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Toplumsal yaşamda geleneksel öğeler ağırlığını duyurur. Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi'nde yaşadığı dönüşümler, ilk yıllarda, Erzurum'u pek az etkilemiştir. Toplumsal-kültürel yapıda önemli değişiklikler 1950'lerle başlar. Sınırlı da olsa ulaşım ağının gelişmesi, tarıma yeni tekniklerin katılması, sanayileşme ve kentleşme bu değişikliğin maddi temelini oluşturur. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, geleneksel yapının dışa açılmasında, yeni kültür öğelerinin toplumsal yaşama katılmasında, önemli etkenlerden biri olmuştur.

Kırsal kesimde yaşam, geleneksel yöntemlerle sürdürülen hayvancılık ve ağır kış koşullarının gereklerine göre biçimlenmiştir. Toplu yerleşme, kırsal kesimin egemen yerleşme biçimidir. Kışların şiddetli ve uzun oluşu, konutların bir araya toplanmasına, toprağa gömülmesine yol açmıştır. Kır konutları, gereç, yapı ve işlev bakımından hemen hemen aynı özelliktedir. Temel yapım gereci taş ve çamurdur. Duvarlar çamur harçlar ve işlenmemiş taşla örülür. Üstü toprak damla örtülür. Pencereler genellikle tavandadır. Konutlarda şu bölmeler bulunur: Oda, mutfak, kapalı avlu, ahır, samanlık, tezeklik. Büyükbaş hayvanların barındığı ahırlardaki sekiler de bunlara eklenebilir. Seki, ahır tabanından bir metre kadar yükseklikte, parmaklıkla çevrili oturma yeridir. Köy halkı sekilerde otururak kış gecelerinde hayvanların yaydığı ısıdan yararlanır. Ev önlerinde ya da yanlarındaki üstü kapalı tezekliklere yakacak damı denir. Tezek, büyükbaş hayvanların kurutulmuş dışkılarının genel adıdır. Yörenin de en önemli yakıtıdır.

Kom, yayla, mezra hayvan yetiştiriciliğinin ortaya çıkardığı köy altı yerleşme birimleridir. Komlar, köylerden daha küçük, sürekli yerleşme birimleridir. Mezralar, yayla göçleri için bir basamak olarak değer taşır. Yaylaya çıkış ve inişlerde belirli bir süre mezralarda konaklanır.

Erzurum'da genellikle mera hayvancılığı yaygındır. Bunun zorunlu sonucu da yaylacılıktır. Yaz aylarında hayvanlara daha bol ot bulmak ve süt ürünleri yapmak için yaylaya çıkılır. Göçe katılanların çoğunluğunu kadınlar, çocuklar, çobanlar oluşturur. Araştırmalar, Erzurum'un 1.000'i aşkın köyünden 1/3'ünün yaylaya çıktığını ortaya koymuştur. Yaylacılığın en yaygın olduğu alanlar Şenkaya, Olur, Tortum, İspir yöreleridir.

Kırsal kesimde geleneksel yapı, görece gelişmiş, kentlerle ilişkileri daha yoğun yol köylerinden başlayarak çözülmektedir. Aile kurumu ve evlenme görenekleri geleneksel biçimlerini koruyamamakta, yeni etkilerle değişmektedir. Çekirdek aileye güçlü bir yönelim vardır. Gençlerde ayrı ev kurma isteği yaygındır; dinin biçimsel yanına bağlılık zayıflamıştır. Maddi kültür alanında değişiklik daha belirgindir. Kent tipi evlerin sayısı gittikçe artmaktadır. Çağdaş ev gereçlerini parasal durumu oranında her aile benimsemektedir. Tandırın yerini bütangaz ocakları almaya başlamıştır. Giyim-kuşamda, beslenmede çağdaş değerler yaygınlaşmaktadır.

Erzurum il merkezinde yaşama biçimini etkileyen en önemli olgu hızlı kentleşmedir. Kentte konut alanları gelir dilimlerine göre belirgin biçimde ayrışmıştır. Nüfusun önemli bir bölümü gecekondularda yaşar *(Bak. Yerleşme Düzeni ve Kentleş-*

me). Bunların büyük çoğunluğunu kırsal kesimden gelenler oluşturur. Gecekondu bölgesinde yaşama biçimi, düşük gelir düzeyi ve köy topluluklarına özgü niteliklerle belirlenir. Konutların çoğunluğunu bir ya da iki odalı köy tipi evler oluşturur. Ailenin geçimi erkeğin omuzlarındadır. Çalışan kadın sayısının yöre nüfusuna oranı çok düşüktür. Çocukların önemli bir bölümü boyacılık, simitçilik, sakız satıcılığı yaparak geçime katkıda bulunur. Günlük alışveriş, genellikle tablacılardan yapılır. Köyle ilişkisini sürdürenler yün, yoğurt, peynir, bulgur vb gereksinimlerini köyden karşılar. İspirliler, Tortumlular vb biçiminde öbekleşmeler bir tür dayanışma çevresi oluşturur.

GİYİM-KUŞAM: Erzurum, giyim- kuşamda çağdaş ve geleneksel öğelerin iç içe olduğu yerlerdendir. Sokaklarda ihrama sarınmış kadınlarla, mini etekli, pantolonlu genç kızlar bir aradadır. Toplumsal değişmeye koşut olarak çağdaş giysiler yaygınlaşmakla birlikte geleneksel giyim-kuşam özellikleri de varlığını sürdürmektedir.

Yörenin yaygın dışarılık giysisi ihram, 1,85 m eninde, 2,15 m boyunda, seyrek dokunmuş, yünlü kumaştır *(Bak. Geleneksel El Sanatları).* Bedene dolanır, yalnız gözler açıkta kalır. Yüzü tümüyle kapatacak biçimde örtünenler de vardır. Kırsal kesimde kadınlar sokağa çıkarken ihrama sarınır. Kente inerken çarşaf giyerler. Yaşlılar kente inerken de ihram giyerler. Kentlilerin dışarılık giysileri manto, ihram ve çarşaftır. Manto giyenler, çoğunlukla başlarına eşarp örter. Kışın atkı da kullanılır.

Evlerde entari, etek, bluz, hırka, yelek giyilir. Entariler genellikle kapalı yakalı, uzun kollu, geniş eteklidir. Kadınlar toplantılarda kısa japone kollu, açık yakalı giysiler de giyer.

Eski giysiler tütünlük adıyla iş giysisi olarak kullanılır. Köylerde tütünlük üstüne şalvar giyildiği de olur.

Düğün, bayram ve gezme günleri için hazırlanan giysilere gerilik denir. Köylerde gerilikler genellikle uzun kollu, geniş eteklidir. Kolsuz, kısa kollu, açık yakalı gerilikler az görülür. Sokakta gerilik üstüne ihram, çarşaf ya da manto giyilir.

Erkek giyiminde pantolon, ceket, vb çağdaş giysiler benimsenmiştir. Kırsal kesimde, yazları zığva, işlik, göğüslük gibi giysiler de görülmektedir.

Geleneksel Kadın Giyimi: Bindallı, üçetek en çok giyilen entari türleridir. Yörede bindallıya kadama denir. Üçetek şalvarla birlikte giyilir. Şalvarın paçaları nakışlı çorapların içine sokulduktan sonra aşağı sarkıtılır. Entariler kutnu, kadife gibi ağır kumaşlardan yapılır. Pamuklu ceket, yelek, üst giysileridir. Gümüş kemer, geleneksel kadın giyiminin en göz alıcı parçalarından biridir. Bele şal kuşak da sarılır. Dingel (tepelik), fes, baş giysileridir. Fese sırmayla dal, çiçek motifleri işlenmiştir. Alında altınlar vardır. Üstüne yemeni sarılır. Yemeni, nalın, vala, potin, kaloç ayakkabı türleridir.

Geleneksel Erkek Giyimi: 1873'te yapılan bir incelemede köy giyim-kuşamı şöyle anlatılmaktadır: "Erzurum dolayındaki çiftçinin elbisesinde hiçbir oryantal espri yoktur. Giyecekleri gelenekseldir. Başlarındaki külah beyaz keçedendir. Kaybedilecek zamanları olmadığından bunun etrafını mavi veya yeşil pamuklu bir sarıkla sararlar. Sakalları yelek ve kazağın yakasını kapatır.

Yerel giysiler, Erzurum

Kaba kırmızı kumaştan düz yelek, beyaz yünden dar bir şeritle çevrilidir. Yakası çok açık siyah kazağın göğsü bağcıklarla tutturulmuştur. Doğunun hiçbir giyeceği süsten yoksun olmadığından, Erzurum civarı köylüsünün giydiği kazağın yakasına kırmızı yün şeritler geçirilmiştir. Yeleğin ve kazağın bütün dikişlerine sağlamlaştırmak amacıyla beyaz şerit tatbik edilmiştir. Kollar dar ve bir palto gibi tamamen kapalıdır. Göğsün iki yanındaki ceplerin kenarına yine şerit geçirilmiştir. Ceplerin ağzında da çoğu zaman bağlı, zaman zaman da bağlanmadan bırakılmış bağcıklar vardır.

Kazak, kalçadan çok yukarısında kalacak şekilde çok kısa bir giyecektir. Bele oldukça geniş ve özellikle uzun, çok kalın beyaz havlu yünden, Bursa'nın pamuklu havlularına ve kırmızı yün ihramlarına benzer bir kuşak sararlar.

Kaba abadan siyah şalvarın dikişleri kırmızı zırhlıdır. Şalvar çok bol olup tıpkı Kazaklar'ın giydiği şalvar gibi ayaklara doğru gittikçe daralır.

Ayaklarda kül rengi gri çoraplar vardır. Çarıkların beyaz bağları çorapların üstünden bağlanır. Çarıklar, kılları tam temizlenmemiş koyun postundandır" *(Hamdi Bey et Marie de Launay, Les Costumes Popularies dela Turquie, Constantinople 1873, Aktaran, Yağan 1978).*

Esnaf giysilerini "ayakta zığva şalvar, belde acem şalı, silahlık, daha üste, gazeki denen cepken ile aba, hartı denen palto ile başta çok defa İstanbul'un Kandilli yaz-

ması" *(Tanpınar, s. 182-183)* oluştururdu.

Zığva, bacakları sıkıca saran ve arkada kat kat toplanan bir tür poturdur. Yerli dokumadan yapılır. Dikiş yerlerine kaytan şeritler geçirilmiştir.

Eskiden ceket yerine giyilen gazekilerin kol ağızları, yaka uçları, dirsek yerleri, sırtı kaytanlarla işlenmiştir. Yakaları düzdür.

Ayağa giyilen "cıstık" sahtiyandan yapılmıştır. Kısa ve bol konçludur. Tabanı yumuşakçadır. Sokağa çıkıldığında üstüne aynı renkte bir pabuç giyilir.

BESLENME BİÇİMLERİ: Erzurum'da geleneksel beslenme alışkanlıkları sürmektedir. Beslenmenin temelini buğday ve buğdaydan elde edilenler oluşturur. Yaş-kuru sebze ve meyveler beslenmede ikinci sırayı alır. Kendiliğinden yetişen çaşır, eşkin, çiriş, adol vb bitkiler de beslenme öğeleri arasındadır. Çaşır haşlanıp tuza batırılarak yenir. Çirişin yemeği yapılır. Erzurumlular yılda en az bir kez çiriş yemeyi gerekli sayar. Eşkin, kabuğu soyulup çiğ çiğ yenir. Hayvancılık bölgesi olmasına karşın Erzurum'da et, süt ve süt ürünleri tüketimi Türkiye ortalamasının altındadır.

Erzurumlu'nun yaşamında çayın önemli bir yeri vardır. Kıtlama olarak içilir. Kesme şekerin bir parçası çaya batırılarak dil altına konur. Çay içilirken şeker de erir.

Yöre mutfağı, Doğu Anadolu mutfağı özellikleri gösterir. Komşu illerdeki yemek türlerinden kimileri ilde görülür.

Kentsel beslenme yöntemleri toplumsal gelişmeye koşut olarak yaygınlaşmaktadır. Kentlerde ve kentlere yakın köylerde evlerde hazırlanan yiyeceklerin yerini hazır yiyecekler almaktadır.

Kesme çorbası, tutmaç çorbası, herle çorbası, umaç çorbası, kelecoş, siran, etli hıngel, gendime haşılı, et kızartma, şükkar köftesi, çeç, ayva dolması, lor dolması, şalgam kavurması yörenin özgün yemeklerindendir.

Kesme Çorbası: Kara mercimek, fındık büyüklüğünde et köftesi, çok ince kesilmiş erişte, suda pişirilir. Üstüne kırmızı biberli kızdırılmış yağ dökülür, tahin konur.

Çiriş: Kendiliğinden yetişen çirişotu, kavurmayla pişirilir. Ateşten ineceğine yakın üstüne bir ya da iki yumurta kırılır.

Et Kızartma: İri et parçaları, tuz, biber, yoğurtla çörtülür (terbiye edilir). Ertesi gün toprak güveçlere konarak tandırda pişirilir.

Lor Dolması: Lor, bulgur, soğan, kırmızı biber yoğrularak iç hazırlanır. Asma yaprağına sarılıp pişirilir. Üstüne yoğurt ve kırmızı biberli yağ konularak yenir.

Lavaş (Ekmek): Un, tuzlu su ve maya katılarak yoğrulur. Kunt denilen parçalara ayrılır. Kuntlar merdaneyle açılır. Rabata denilen gereçle sıcak tandıra yapıştırılır.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: Erzurum'da Türkler'in gelişiyle oluşmaya başlayan inanç dizgesi ve töresel yapı, Osmanlı Dönemi'nde pekişerek pek az değişiklikle günümüze değin gelmiştir. Müslümanlık insanların inanç dünyasına egemendir. Gelenek ve göreneklerin biçimlenmesinde Müslümanlık belirleyici olmuştur. Şamanizm'in de izleri görülür.

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: Erzurum'da dinsel yapı güçlüdür. Nüfusun hemen tümü Müslüman'dır. Dinsel kurumlar toplumsal yaşamın tüm alanlarında etkisini duyurur.

İlde çok sayıda türbe, yatır, ziyaret yeri bulunmaktadır. 1972'de 191 ziyaret yeri saptanmıştır. Bunların çoğunu din ululârının, şehitlerin gömütleri oluşturmaktadır. Kimi yerlerde boş tepeler, ağaçlar, mağaralar da kutsal sayılarak ziyaret yeri durumuna gelmiştir. Dileklerin gerçekleşmesi için, çeşitli uygulamalar vardır. Aptest alınır, iki rekat namaz kılınır, gömütün çevresinde dolaşılarak dua edilir, mum yakılır, iplik ya da bez parçaları bağlanır, madeni para atılır, ziyaret yeri yakınındaki sularda yıkanılır, toprak ya da taş alınır, dilek taşı yapıştırılır, kurban kesilir. Her ziyaret yerinde bunlardan biri ya da birkaçı birlikte uygulanır.

Ziyaret yerlerine çoğunlukla akıl hastalarının (halk deyimi ile cin çarpmışlar, saralılar, bayılmalılar, bulantılılar, sıkıntılılar) iyileştirilmesi amacıyla gidilir. Horasan'da Kuzuçam Baba, Olur'da Sarı Baba, Tekman'da Arap Dede, Erzurum'da Balıklı bu dilekle gidilen başlıca ziyaret yerleridir.

Hınıs'ın Kızmusa Köyü'ndeki Tek Söğüt, Tortum'da Hacı Feyzullah, Horasan'da Sanamir Baba, felçlilerin sağlık dileğiyle gittikleri ziyaret yerleridir. Hınıs'ta Hazal ziyaretine, Karayazı'da Köllük'e inatçı baş ağrısı için gidilir. Erzurum'da Kırklar, İspir'de Kavak Dede, Oltu'da Güllü Bağdat, romatizma vb hastalıkların iyileştirilmesi için gidilen ziyaret yerlerindendir. Ziyaretçilerin kol düğmesi, madeni para vb bırakmaları yaygın bir uygulamadır. Böylece hastalığın da orada bırakıldığına inanılır.

Horasan'ın Tahir Hoca Köyü'ndeki Güreşken Baba'yı Çat'ın Baba Deresi Köyü'ndeki Kutsal Ardıç'ı, Tekman'daki Arap Dede'yi, Gök Baba'yı, Tortum'daki Bacı Kardeş'i çocuk ya da erkek çocuk isteyen, çocuğu yaşamayan kadınlar ziyaret eder. Bu ziyaret yerlerinde değişik uygulamalar görülmektedir. Örneğni, Güreşken Baba'yı ziyaret eden kadınlar, küçük bir taşı kundaklayarak gömütün üstüne bırakırlar.

Yaramaz çocuklar "Huykesen" ziyaretine götürülür. Erzurum'daki Çifte Kardeşler, Pasinler'deki Nazlı Baba, Horasan'daki Huykesen Baba bu amaçla gidilen yerlerin başlıcalarıdır. Huykesen ziyaretine götürülen çocuğun boynuna gem (ottan yapılmış tasma) takılır. Hiç konuşturulmadan gömütün çevresinde birkaç kez dolaştırılır. Sonra ilk rastlanan kimseye gem kestirilir. Konuşmayan çocuklar, Erzurum'daki Lal Baba'ya götürülür.

Erzurum'daki Ebu İshak, devlet kapısındaki (resmi dairelerdeki) işlerin olumlu sonuçlanması amacıyla ziyaret edilir.

Büyük ve küçükbaş hayvanların hastalandıklarında götürüldükleri ziyaret yerleri şunlardır: Çeperli Köyü'ndeki Kutsal Çamlar, Dumlu Bucağı'ndaki Dumlu Baba, Çat'da Bağlıca, Karayazı'da Çarpi. Kurban kesmek, hayvanı yakındaki bir suda yıkamak, yazılı taşlarla okunmuş sular dökmek bu ziyaretlerde görülen başlıca uygulamalardır.

Yörede yağmur yağdırmak için başvurulan uygulamaların bir bölümü boşinan niteliğindedir. Türkiye'nin pek çok yerinde çömçe gelin adıyla bilinen uygulama, yörede "bibilik gezdirme" adını alır.

Yağmur duası sırasında okunmuş taşların suya atılması, dua edilirken parmakların aşağıya çevrilmesi gibi din dışı uygulamalar yörede de görülür.

Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin bir bölümü de boşinan niteliğindedir *(Bak. Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler).*

EVLENME GELENEKLERİ: Evlenme çağına gelen erkeğin annesi ve kadın akrabaları kız aramaya başlar. Tanıdıkların salık verdiği evlere giderler. Kız evi, çoğu kez tanıdıklardan gelenlerin amacını öğrenir. Kahve sunan kız görülür, incelenir. Beğenilirse, ikinci bir kez ağız yoklamasına gidilir. Kız yanı vericiyse gelenlere "vaktinizi ikileyin" der. Birkaç gün sonra yeniden gidilerek vakit ikilenir. Kadınlarca gerçekleştirilen bu aşamalardan sonra, sıra erkeklere gelir. Oğlanın babası ve erkek akrabaları kızı ister. Kız yanı, "Allah yazmışsa ne diyebiliriz" diyerek onayını bildirir. Konuklara yemek verilir. Yemekte ya da ardından ağız tatlılığı olsun diye şerbet içilir. Sonra "kesime" geçilir. Kesim konuşmasında başlık, çerez, vb konularında anlaşılır.

Nişan için gün istenir. O gün kız evine şeker ve çerez gönderilir. Kız ve oğlan yanının yakınları kız evinde toplanır. Şerbet hazırlanması analı-babalı bir kızın şekeri suya dökmesiyle başlar. Oğlan yanından bir erkeğin hazırlanan şerbetin tadına bakması gerekir. Bu görevi çoğunlukla oğlanın babası ya da kardeşi yerine getirir. Oğlana bir testi şerbet, nişan yüzüğü ve bir mendil gönderilir. Bu arada konuklara şerbet sunulur, çerez dağıtılır. Dinsel nikâh kıyılır. Sonra oğlanın yakınları gelini görmeye gider. Kız evi gelenleri önceden hazırlanan odaya alır. Bir süre sonra gelin, yanında yaşlı bir kadınla gelir. Oğlan babasından başlayarak, el öper, onlara kahve, çay sunar. Geline yüzüğü takılır. Oğlan tarafı getirdikleri bilezik, küpe, vb armağanları kahve ya da çay tepsisine bırakır.

Nişandan sonra oğlan evinden kız evine armağan gönderilir. Yörede "sorma" denilen bu armağan, kıza ve yakınlarına gönderilen süs eşyası ve giysilerden oluşur. Türlü armağanların yanına bir de hamam takımı konduğudan bu armağana kentlerde hamam bavulu denir. Sormaya karşılık, oğlan evine gönderilen armağana "şekerbaşı" denir.

Düğün genellikle sonbaharda yapılır. Evlenenler ayrı köylerdense, belirlenen günde kız ve oğlan yanları kendi köylerindeki yakınlarını düğün çayına çağırır. Bu toplantılarda oğlan yanından dünürcü gideceklerle, kızın köyünde dünürcüleri konuklayacaklar belirlenir. Gelin almaya gidecek dünürcüler atla gelir, oğlan evi önünde toplanır. Şerbet ya da kahve içildikten sonra topluca yola çıkılır. Düğün başlamış sayılır. Dünürcüler, kız evi önüne geldiklerinde karşılayıcılar bir ya da ikisinin atlarının başını tutarak konuklarını seçmiş olur. Oğlan yanı atlılarıyla, onları konuk eden evlerin büyüklerine, kız evinde yemek verilir.

Gelinin götürülmesinden bir gece önce kına gecesi yapılır. Köy gençleri düğün evi önünde toplanır. Bu sırada gelin, hamam evinde (kendisine sağdıçlık yapan bir akraba ya da komşu evinde) yıkanmaktadır. Arkadaşlarıyla evine dönerken, şenlik yapı-

lır, davul, zurnalar çalınıp oyunlar oynanır. Başlarında mum yakılmış siniler vardır. Kına torbası bunlardan birindedir. Oğlan yanı bahşiş vererek kına torbasını yeniden eve gönderir.

Gelinin yakınları armağanları ortaya konan bir siniye bırakır. Bunlara "saçı" denir. Saçıların kimden geldiğini yaşlıca bir kadın yüksek sesle açıklar.

Kına analı-babalı bir kız çocuğuna ezdirilir. Kaynana, gelinin avucuna bir altın koyar. Bu altın sonra, bereket getireceği inancıyla güveyin kesesine dikilir. Gelinin ellerine ve sağ ayak parmaklarına kına yakılır. Bu sırada arkadaşları kına türküleri söyleyerek gelini ve yakınlarını ağlatır:

Geldiler geldiler gelin etmeye
Elin kınasını çamur etmeye
Gözün sürmesini kömür etmeye
Seni uzak yerlere gelin etmeye

Ertesi sabah gelin büyük bir sini içinde giydirilirken, başına bir zengin evinden alınan ekşi hamur konur. Kız çocuklu emzikli bir kadın hamura biraz süt sağar. Gelin siniden çıkmadan, erkek kardeşlerinden biri beline kuşak bağlar, cebine harçlık koyar. Gelin, annesi, kardeşleri, arkadaşlarıyla vedalaşır.

"Çerge"ye (gelinin bindirildiği kapalı araba) bindirilen gelin önde atlılar, arkada alay ağır ağır köyden çıkar. Kimi köylerde atlar, köyden çıkıncaya dek yedekte çekilir. Kız yanı atlıları, oğlan yanı atlılarını köyün sınırına dek uğurlar. Bu arada oğlan evine müjde yastığı gönderilir. Müjde yastığı, güvey ve sağdıç için çamaşır, mintan vb konulmuş bir bohçadır. Bohçanın oğlan evine gelişi alayın yola çıktığını duyurmuş

Oltu Taşı (Erzurum Kehribarı)

Ünü yurt düzeyine yayılan Erzurum Kehribarı'nın asıl adı Oltu Taşı'dır. Bu adı ilin kuzey kesiminde yer alan Oltu İlçesi'nden almıştır.

Oltu İlçesi'nin kuzey yarısını hemen tümüyle kaplayan "Siyamür Dağı" eteklerinde kurulu Sülünkaya (eski adıyla Keçek), Günlüce (İzinsor), Tutlu (Lisbek), Güzelsu (Şıhçek), Gökçedere (Şıhsor), Alatarla (Hovak) köylüleri, bu taşı çıkarmakta ve Erzurum il merkezine getirip satmaktadır. Buradaki takımcı esnafınca sigara ağızlığı, tespih, kuyumcularca da çeşitli ziynet eşyaları yapımında altın ve gümüşle birlikte kullanılmaktadır.

Oltu Taşı ya da yaygın adıyla Erzurum Kehribarı siyah renklidir ve doğada 1 cm'den 7 cm'ye kadar kalınlıkta ince damarlar biçiminde bulunmaktadır. Öteki değerli taşlar gibi, bir doğa harikası olan bu taş, oldukça zor koşullar altında ve az miktarda ele geçmektedir.

Oltu Taşı'nın 1918'e değin olan geçmişi oldukça karanlıktır. Ama bu tarihten önce Erzurum'da sayıları kırka yaklaşan Ermeni takımcı esnafının ağızlık ve tespih yaptığı bilinmektedir. 1877 Rus istilasında, Oltu İlçesi'nde Sülünkaya Köyü'nün (Keçek) yakınlarındaki Hankas Mahallesi'nde ilk kehribar ocağını Ruslar açmışlardır. Erzurum'daki Ermeni ustaların Hankas'tan ve giderek çevre köylerden çıkarılan Oltu Taşı'nı işledikleri saptanmıştır.

Oltu Taşı, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün 1955'te yaptığı bir tahlil sonucunda ardıç ağacı kömürü olarak belirlenmiştir. 1936-1942 arasında Erzurumlu iki tüccar, taşın çıkarılmasında daha gelişkin yöntemler uygulamaya çalışmışlar ve Almanya'ya ihracatı denemişler, ama zengin damarların bulunmayışı ve taşın sertlik derecesinin ancak ilkel yöntemlerle çalışılmaya uygun olması, bu işten vazgeçmelerine yol açmıştır.

Oltu Taşı'nın İşlenmesi:

Oltu Taşı, köylülerden teneke ya da kilo ile satın alındıktan sonra, takımcı ve kuyumcular tarafından boy boy ayrılır ve toprak altına gömülür. Gerektikçe çıkarılarak kullanılır. Buradaki amaç, taşın nemli ve yumuşak kalmasını sağlamaktır. Günlük çalışmalarda ise, işlenecek taşlar bir kap içinde suya konur ve oradan birer parça alınarak işlenir.

Takımcı esnafı, bu taşların büyük parçalarını sadece çift su verilmiş bir bıçak ve bileyi taşı kullanarak ağızlık yapımında kullanır. Burada bir heykeltraş yeteneği ve becerisi söz konusudur .Taşın bıçakla yontulmaya elverişli yumuşaklıkta olması da, ayrıca ilgi çekicidir. Ağızlıklara yüksek kabartma olarak ağaç budağı, asma yaprağı ve üzüm salkımları süsleme olarak işlenir.

Oltu Taşı'ndan yapılan sigara ağızlıklarının nikotini emme açısından yararlı olduğu ve içinde nikotin kirini nisbeten daha az tuttuğu, o yöredeki yaşlılarca anlatılır. Ne var ki, günümüzde artık Oltu Taşı'ndan yapılma ağızlıklara pek az rastlanmakta, filtreli sigaraların yaygınlaşması bu el sanatını olumsuz etkilemektedir. Günümüzde bu el sanatı, turistik açıdan değer kazanmaya yönelmiştir.

Oltu Taşı'ndan tespih yapımı ise, eskisi gibi sürmektedir. Takımcı ustası, tespih yapımında çoğu kez, kendi yaptığı basit el tornasını kullanır. Küçük Oltu Taşları'nı bu torna ile işler ve taneleri tek tek biçimlendirir. Erzurum yöresinde biçimlerine göre cınıvız, tombul, top, kesme, badem, altıköşe gibi adlarla anılan tespihler yapılır. Eskilerce yapılan tespihlerin taneleri arasında milimetrenin yarısı kadar bir farklılık, usta için bir zül sayılırdı. Ne var ki, bir tespih için bir usta bir hafta çalışırdı. Günümüzde yapılan taneler arasında ise, 2 mm'lik fark doğal görülmektedir. Bir usta, günde üç tespih yapmaktadır ve farklı taneler içinbir çözüm bulmuştur. Taneler büyükten küçüğe doğru ipe sağlı-sollu dizilir ve tespih, iri taneden imameye dek sırasal biçimde küçülür.

Tespih yapımında kullanılan aletler, son derece basittir. İki basit takoz arasında dönen bir madeni mil, sağ elle tutulan bir kemani (yayçek) ile döndürülür. Sol elle ise, önce rende bıçağı kaba biçimlendirme için, ardından da arda bıçağı, perdah yapmak için kullanılır.

Oltu Taşı'ndan yapılan sigara ağızlığı ve tespihler, önce mat bir görüntüdedir. Tebeşir tozu ve zeytinyağı ile özel cila uygulanır. Özellikle uzun süre kullanıldığında pırıl pırıl parlayarak, cilası kendiliğinden oluşur.

Oltu Taşı'nın kuyumculukta kullanılmasıyla, ilginç ziynet eşyaları yapılmaktadır. Altın ve gümüş filigre kaplama Oltu Taşı kolye, broş, küpe, yüzük ve bilezikler eskilerde çokça rastlanılan ziynet eşyalarıydı. Bu gelenek, Erzurum yöresinde günümüzde de sürdürülmektedir.

Oltu Taşı Ustaları:

1918'de toplu olarak Şam'a gönderilen Ermeni ustalar birinci kuşağı, bunların yetiştirdiği çıraklar ise, ikinci ustalar kuşağını oluşturmaktadır. Bu ikinci kuşak arasında bugün yaşamayan iki usta vardır ki, Oltu Taşı'na hayat veren kişiler olarak bilinmektedir.

Takımcı Rıza Usta ve Kuyumcu Tevfik Usta, Erzurum yöresinde halen yaşayan üçüncü kuşak takımcı ve kuyumcu esnafı arasında birer efsane olarak anılmaktadırlar.

Soyadı Yasası'ndan sonra Tevfik Usta "Necef" soyadını, Rıza Usta ise, "Takımcı" soyadını almıştır. Rıza Usta'nın işçiliği çok titiz ve inceydi. Bir günde, "bir çeki" yani bir tane 33'lü Oltu Taşı tespih yapardı. Kendi özel tornasında 33 taneyi anda anda çıkarır ve ölçü aleti kullanmazdı. Tespihlerindeki parıltı, cila işleminde de ayrı bir yöntem uyguladığını göstermekteydi.

Tevfik Necef Usta'ya gelince, Oltu Taşı'nı kuyumculukta başarıyla kullanmıştır. Yaşlılık nedeniyle mesleğini bırakıp, köşesine çekilen Cemil (Kazanasmaz) Usta, çırak olarak yanında yetiştiği Tevfik Usta'dan şöyle söz etmekte: "Diğer birkaç ustayla birlikte Oltu Taşı'ndan bir levha, fincan takımı yaparak İstanbul'a saraya armağan olarak gönderdiler, levha üzerinde Sultan Abdülhamid'e övgü içeren bir yazı ve fincan takımında altın süslemeler bulunmaktaydı."

(Cengiz Köseoğlu,
İstanbul Arkeoloji Müzesi Uzmanı)

2006

2009

2010

2007

2011

2006 - Aşkale Çimento Fabrikası
2007 - TMO, Horasan
2008 - Ergaz Tesisleri
2009 - Süt mamülleri fabrikası
2010 - Un fabrikası
2011 - Zirai Donatım Kurumu Tarım El Aletleri Fabrikası

2008

2012

2013

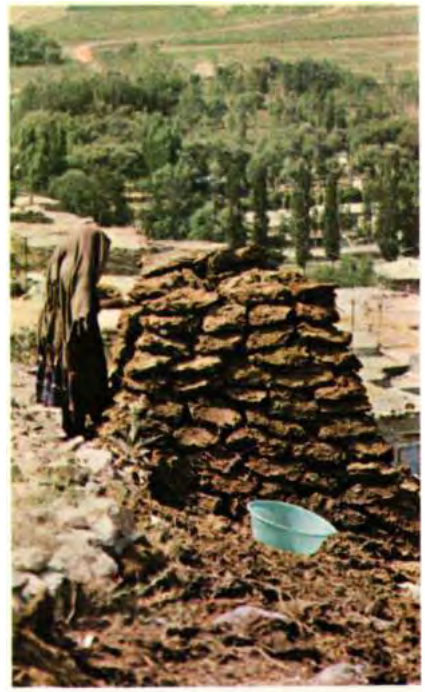
2014

2015

2016

2012 - 2014 - Erzurum Doğu Fuarı
2015 - 2016 - Tezek hazırlanıyor
2017 - Erzurum kayısısı

2017

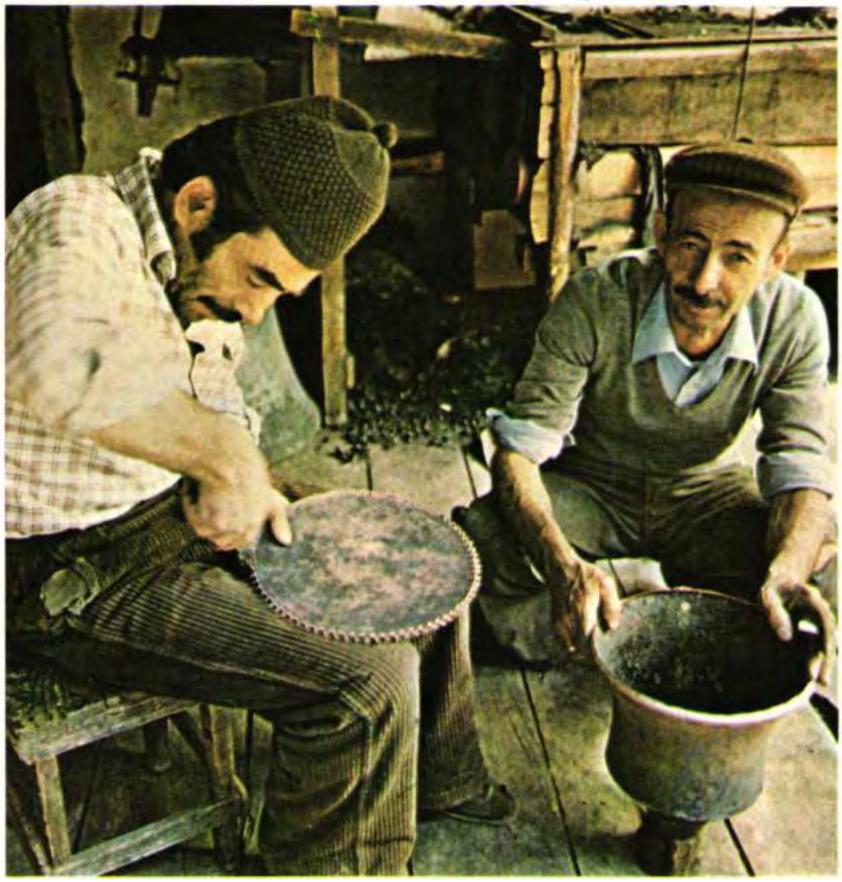
2018

2019

2020

2018 - 2019 - Oltu taşı işleniyor
2020 - Bakırcılık
2021 - Kuran kursu öğrencileri
2022 - Erzurum Tren İstasyonu
2023 - İmar Bakanlığı konutları
2024 - Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Araştırma Enstitüsü

2021

2022

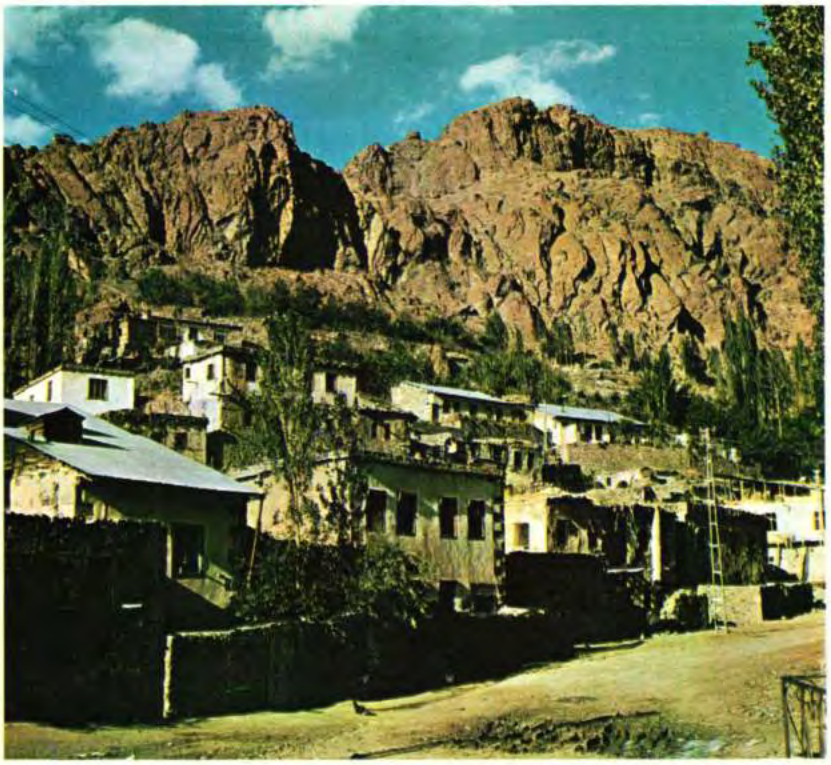
2023

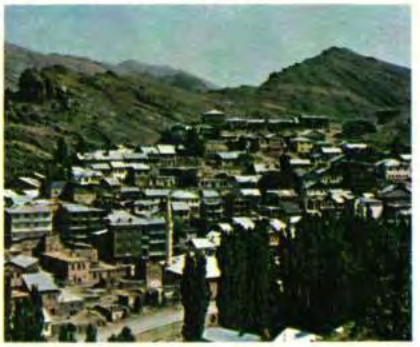
2024

2025

2026

2025 - Tortum
2026 - İspir
2027 - Oltu
2028 - Horasan
2029 - Narman
2030 - Aşkale

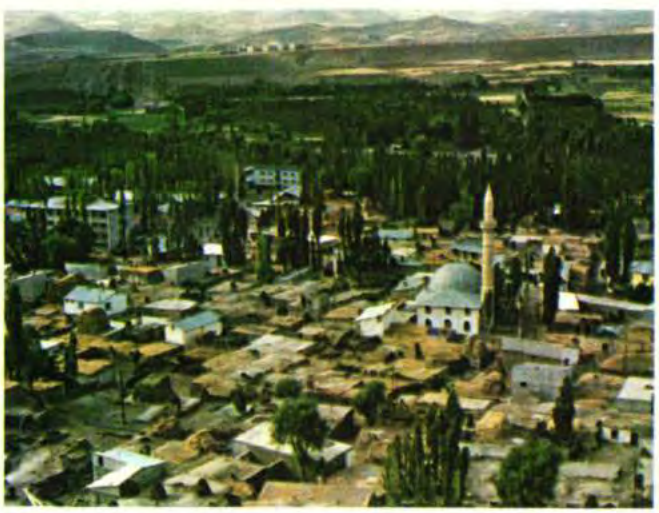
2027

2028

2029

2030

olur. Gençler atlara, kızlar ve kadınlar arabalara binerek, köy sınırında gelini ve dünürcüleri karşılar. Bundan sonra şenlikler daha da canlanır.

Gelin, çergeden yere tersine kapanmış bir kazana basarak iner. Kazan üstüne konmuş tahta kaşığı ayağıyla kırar. Bu sırada güvey evin damından, başına elma atar, sağdıç para ve çerez serper. Gelin eve girdiğinde tandır başına götürülür. Tandırın çevresinde birkaç kez dolaştırıldıktan sonra, kınalı ayağı yıkanır. Kimi köylerde tandır-başı dolaştırılırken geline buğday serptirilir.

Bu törenin ardından yüz yazımı (makyaj) yapılır. Gelin, bir direğin önünde ayakta durur. Konuklar onu seyreder. Eğlence, akşama değin sürer. Sonra odasına götürülür. Güvey, yanında sağdıcı ve arkadaşlarıyla kapının önüne gelir. Dua okunur, sırtı yumruklanarak gerdeğe verilir. Gelin üç gün sonra odasından çıkarılır. Kaynatasının, kaynanasının öbür büyüklerin ellerini öper. Birlikte yenilen yemekte hizmet eder. Sofraya oturmaz, konuşmaz. Yemekten sonra perçem töreni yapılır. Analı-babalı bir kız eliyle gelinin perçemi kesilir.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: Çocuksuz kadın hor görülür. Zürriyetsiz, sonsuz, meyvesiz ağaç, eremik sözleriyle aşağılanır. Kadınlar çocukları olsun diye yatırlara, ziyaret yerlerine gider *(Bak. Dinsel Yapı ve Boşinanlar).* Yerli ilaçlar kullanır. Işkın kökü kaynatılarak suyu içilir. Haşlanmış kabak buğusuna oturulur. Ceviz yaprağı yakılarak tütsüsüne durulur.

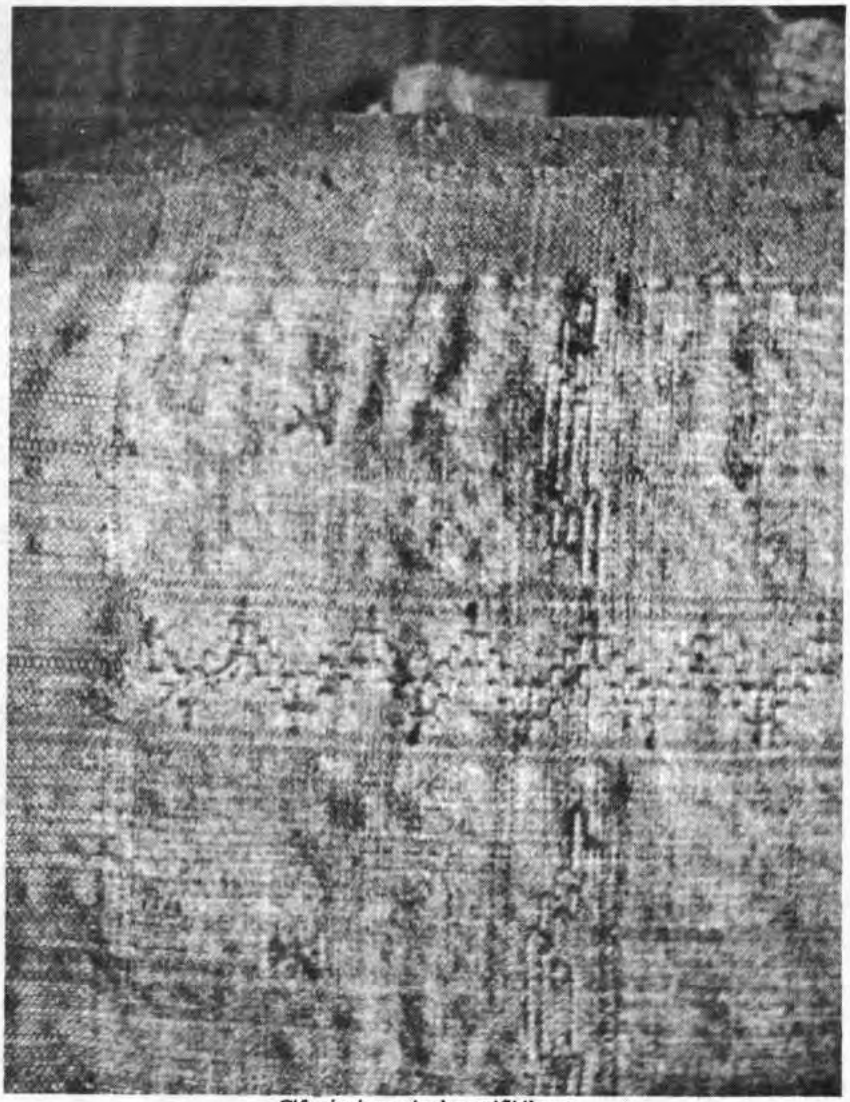
Doğacak çocuğun kız ya da erkek olacağı konusundaki inanmaların büyük bir bölümü, büyüsel düşüncenin benzetme ilkesinden kaynaklanır. Gebe güzelleşirse, karnı sivri olursa, düşünde armut görürse oğlan; çirkinleşirse, karnı yassı olursa, düşünde elma görürse kız doğuracağına inanılır. Yerikleme (aşerme) sırasında yaptıkları, yedikleriyle çocuğu arasında kurulan ilişki de aynı niteliktedir. Güzele bakarsa çocuğu güzel, ekşi yerse çocuğu hırçın, çiğ lahana yerse çocuğu ak tenli, pekmez yerse esmer olacağına inanılır.

Bebeğin göbeği, sesi güzel olur inancıyla biraz uzunca kesilir. Eş, ya suya atılır ya gömülerek ortadan kaldırılır. Çocuğun yıkanacağı ilk suya tuz atılır, yumurta kırılır. Kundaklanırken altına höllük konur. Höllük (beyaz toprak), ön hazırlıklar içinde önemli bir yer tutar. Doğum üstünden üç ezan geçmeden bebek emzirilmez.

Loğusaya ilk olarak paluze ve yumurta kayganası yedirilir. Yakınları kete, çörek, baklava vb yiyecekler gönderir. Buna "yoklama" denir. Yedilemeden sonra "loğusa görme" başlar. Gelenler, çocuğa giysi, nazarlık, altın vb getirir.

Doğumun yedinci gününde, yedileme töreniyle çocuk beşiğe yatırılır. İlk doğumda, kundak takımı, yatak, beşik, altın takılmış yastık, kadının babası evinden gönderilir. Ebe, anayla çocuğu yıkar. Suya altın, gümüş ve yedi çakıl taşı konur. Su dökülürken anayla çocuğun başına bir kalbur tutulur. Bu törene komşular, akrabalar da çağrılır. Gelenlere loğusa şerbeti sunulur.

Kırkınca güne değin loğusayı ve çocuğu

Çift zincir ve sinek motifli ihram

al basmasından korumak için bir dizi önlem alınır. Bunların pek çoğu, küçük değişikliklerle başka yerlerde de görülür: Loğusanın ve çocuğun yalnız bırakılmaması, kapının arkasına süpürge konulması, yorgana iğne saplanması vb. Birinin kırkı öbürünü basmasın diye kırklı iki çocuk bir araya getirilmez. Kırk basan çocuk zayıf, çelimsiz olur. Zamanında yürüyemez, konuşamaz.

Doğumun 40. günü bebekle ana kırklanır. Kırk suyuna okunmuş kırk arpa ya da fındık konur. Durulama sırasında anayla çocuğun başlarına bir kalbur tutulur.

Çocuk ilk dişini çıkardığında diş hediği yapılır.

GELENEKSEL EL SANATLARI: XIX. yy ortalarına değin çok canlı olan el sanatlarının bir bölümü toplumsal gelişmeye ayak uyduramayarak tümüyle ortadan kalkmıştır. Kuyumculuk, bakırcılık, dokumacılık varlığını korumaktadır.

DOKUMACILIK: Erzurum'da geçmişte olduğu gibi günümüzde de yünlü dokumacılık yaygındır. Yörede yünden ihram ve şal; kıldan çadır, çuval vb dokunmaktadır. Dokumacılıkla köylerde kadınlar uğraşır.

Bölge dokumacılığında kullanılan yün ve kıl, tümüyle yerli koyun ve keçilerden elde edilir. Evlerde taranıp bükülerek iplik yapılır. İhramcılıkta kimi motiflerde kullanılan pek az pamuk, dışardan sağlanır.

İhram Dokumacılığı: İhramlar dokunuş biçimlerine göre başlıca iki tipe ayrılabilir:

Düz İhramlar: Bunlar bezayağı örgü ile yapılan düz dokumalardır. Öbür bez dokumalardan ayrımı yünden dokunmaş olmalarıdır. Atkı ve çözgüler elle eğirilmiş tek kat bükümlü ipliklerdir. Büküm çok olduğu için bürümcük gibi kıvır kıvır bir görünümleri vardır.

Çiçekli İhramlar: Bunlar düz ihramlardan çiçek denilen motiflerle ayrılır. Motifler, kumaş dokunurken türlü renklerde yün ya da pamuk iplikleriyle tek tek işlenir. İhramların iki yanıyla alt ve üst başlarında pamuk ipliğiyle sınırlandırılmış bir bordür vardır. "Haşiye" adı verilen bu bordürler tüm çiçekli ihramlarda bulunur. Haşiyelerde kullanılan motiflerin tümü zincir biçiminde, süreklidir. Çiçekli ihramlar yüzey kompozisyonlarına göre üç bölüme ayrılır: Serpme çiçekli ihramlarda çiçek

motifleri eşit aralıklarla tüm yüzeye serpiştirilmiştir. Motifler oldukça küçük ve türdeştir.

Yollu ihramlarda motifler daha büyük ve atkı doğrultusunda, düzgün sıralar biçimindedir. Birbirleriyle bağlanarak bir soru oluşturur. Sıralar arasındaki açıklık yaklaşık 10-12 cm'dir. Atkı yönünde, çizgili bir desen görünümü verir. Yollu ihramların dokunması zordur. Çok zaman aldığından az dokunmaktadır.

Kaplama ihramlarda, yüzey tümüyle parçalanmış, boşluklara küçük motifler yerleştirilmiştir. Bu yüzden de yüzey ve motiflerde açık renkler seçilmiştir.

İhram motiflerinin kaynakları çeşitlidir. Ceviz kanadı, çark yıldız, menküş küpe, aynalı kutu, sığır sidiği denilen motiflere aynı ya da benzer adlarla halı, kilim ve çoraplarda da rastlanmaktadır. Bunlar olduğu gibi alınmamış, dokumaya uyacak biçimde stilize edilmiştir. Reyhan dalı, elma şeleği, hanımeli, ceylan boynuzu, kepenek (kelebek) doğadan esinlenerek yaratılmış, ihramlara özgü motif adlarıdır. Pirinç deni, mercimek deni, çift kartal, saat kordası adlı motifler, günlük yaşamdan çıkarılmıştır. İhram. motiflerinin ortak özelliği, yalın oluşlarıdır. Fazla bir çizgiye rastlanmaz.

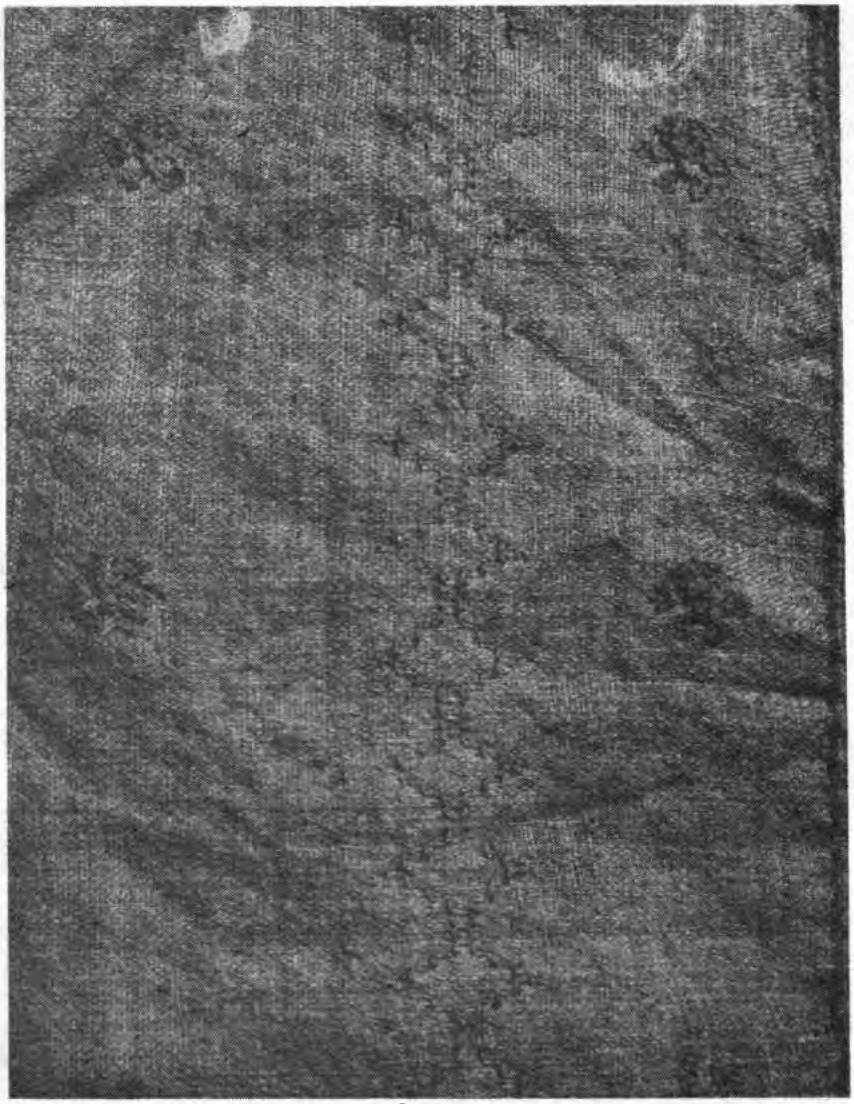
Şal Dokumaları: Bunlar elle eğirilmiş, çift kat bükümlü kaba yün ipliklerle dokunur. Örgüsü bezayağıdır. Genellikle koyu renk ve kara yün ipliklerle dokunur. 30-40 cm genişliğinde, oldukça dar dokumalardır. Şal dokumalardan çoğunlukla erkek giysileri yapılır. Basit tezgâhlarda dokunur.

Köylerde kilim, cicim dokumacılığı sürmektedir. Şenkaya İlçesi'nin Bardız Köyü'nde dokunan kilimler ünlüdür.

HALICILIK : Narman, Hınıs, İspir köylerinde ince-uzun sedir tipi halı dokunmaktadır. İkisi-üçü yan yana getirilip taban halısı olarak da kullanılır. Atkı ve çözgüleri yündür. Genellikle yatay ilkel tezgâhlarda dokunur. Halı zemini geometrik madalyonlarla süslenmiştir. Bunlara yörede "göl" denir. Renkler canlı ve göz alıcıdır. Yüzeyde çoğu kara, kahverengi, bordo, kırmızı, renkler kullanılır. Motifler temel çizgileriyle yerel özelliklerini korur. Ancak, eski motifler hatalı kopya edildiklerinden zamanla özgün biçimler değişime uğramıştır. Kimi halıların yüzey ve bordür desenlerinde İran ve Kafkas etkileri de görülür. Gaziler Bucağı'nda, halıcılık kursundan sonra Isparta tipi halı dokunmaya başlanmıştır. Bunların atkıları yün, çözgüleri pamuktur.

KUYUMCULUK: Erzurum'da gelişmiş el sanatlarından biri de kuyumculuktur. Oltu Taşı'ndan yapılan tespih, ağızlık, yüzük, kolye vb turistik eşya olarak ilgi görmektedir. Altın ve gümüşten burma bilezikler, örme kemerler, sofra ve çay takımları, gümüş nalın ve hamam tasları ünlüdür.

ÇÖMLEKÇİLİK : Aşkale, İspir çevresinde çanak-çömlek yapımı yaygındır. Kaplar pişirilmeden "kiros" denilen tahta araçla perdahlanır. Kurumadan önce gogaçla (perdah taşı) düzeltilir. Pişirildikten sonra, kızgınken dışına bir paçavra ya da süpürgeyle kara boya sürülür. Buna yörede tris denir. Tris verilen kap, soğumaya bırakılır.

Elma şeleği motifli serpme çiçekli ihram

Teşi ile havdan yün eğirme

Bu geleneğin Kalkolitik Dönem'e uzandığı sanılmaktadır.

MİMARLIK: Doğuyla batı arasında köprübaşı durumundaki Erzurum Saltuklular'ın başkenti olmuş, o dönemden başlayarak Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı yapılarıyla süslenmiştir. Kentte 100'e yakın cami, mescit, medrese, türbe, kervansaray ve bedesten olduğu bilinmektedir. Ancak bu yapılar, depremler ve uzun süren savaşlar sonucu yıkılmıştır. Günümüze ulaşabilenler de onarımlarda özgün biçimlerini yitirmiştir.

Kentte medreseler XIX. yy'a değin önemini korumuştur. XIII. yy'ın son çeyreğine tarihlendirilen Çifte Minareli Medrese, mimari tasarımı ve süsleme zenginliğiyle Selçuklu sanatının baş yapıtlarındandır. 1310/1311'de İlhanlılar Dönemi'nde yapılan Yakutiye Medresesi'yse dört eyvanlı, kapalı avlulu medreseler grubunun ilginç örneklerindendir.

XVI. yy'dan sonra Osmanlı Devleti özellikle cami ve hamamlarıyla yöre mimarisine damgasını vurmuştur. Camilerin tümü merkezi planlı, tek kubbeli, tek minarelidir. Bunlarda Mimar Sinan'ın ya da onun kalfalarından birinin yapıtı olan Lala Mustafa Paşa Camisi ile Murad Paşa camileri örnek alınmış olmalıdır. Kare mekânlı, tek kubbeli yapılar, merkezi planlı camilerin ilk biçimini oluşturmaktadır. Osmanlı Dönemi hamamları, onarımlarla mimari özelliklerini yitirmişlerdir. Bunlar, klasik Osmanlı hamamları planında, haç biçimi 4 ya da 3 eyvanlı, merkezi tek kubbeli yapılardır.

Küçük bir tepedeki Erzurum Kalesi, kentin çekirdeğini oluşturmaktadır. Erzurum kuruluşundan XIX. yy sonuna değin, üç dizi sur içinde kalmış ve bu plana göre gelişmiş korunaklı bir kale kenttir.

Bitişik düzendeki evler, daracık sokaklar, küçük alanlar, son zamanlara değin surların kentin gelişimine etkisini vurgulamaktadır. Kentin geçmişteki planı daire biçimindeydi. Merkezi İçkale'ydi. Dairenin dış çevresini oluşturan ilk sur dört kapılıydı (Tebriz, Erzincan, Gürcü, Harput). İlk ve ikinci sur arasındaki yerleşim alanları varoşlardı. İkinci ve üçüncü surlar arasındaki yerleşim alanından sonra merkezdeki İçkale'de yapı yoktu. Günümüzde kent, J.H. Lambert'in 1939'de hazırladığı imar planına göre gelişmektedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan Cumhuriyet Caddesi daire planın eksenini oluşturmakta, bu daire içinde çeşitli dönemlerden tarihsel yapıtlar yer almaktadır. Cumhuriyet Caddesi'nin doğusunda, kuzeye doğru eğri çizerek Gürcü (Kars) Kapısı'na uzanan Taşmağazalar Caddesi'nde taş yapılı, tek katlı, bir dizi dükkândan oluşan tarihsel ticaret merkezi bulunmaktadır.

Çok dar ve girintili-çıkıntılı sokaklarda, birbirine omuz vermiş Erzurum evleri, mimarileri, iç düzenleri ve süslemeleriyle geleneksel Türk evinin güzel örneklerini oluşturur. Bunlar, ağaç hatıllarla desteklenmiş, taştan, iki katlı, toprak damlı yapılardır.

Kentin mimarisini etkileyen önemli öğelerden biri iklimdir. Kış aylarının uzun ve soğuk geçmesi, çok kar yağması ve şiddetli rüzgârlar yöre mimarisini biçimlendirmiştir. Yılın önemli bir bölümünde batıdan esen rüzgârlar soğuğu getirmektedir. Bu nedenle evlerin batı yüzü sağırdır. Kentin kuruluşunda ve yolların açılışında da rüzgârın yönü göz önünde tutulmaktadır.

Nem az, ısı düşük olduğu için duvarlar kalın taştandır. Ahşap çok az kullanılmıştır. Olanaklar ölçüsünde köşelere alınan pencereler dar ve uzun, çoğunlukla çift camlıdır.

Yörede kolaylıkla sağlanan taş, ev yapımının ana gerecidir. Kimi evlerde düzgün kesme taş, kimindeyse derzlenmiş moloz taş kullanılmıştır. Deprem bölgesi olduğundan duvarlar ağaç hatıllarla desteklenmiştir.

Evler çoğunlukla iki katlıdır. Tek katlı yapılar yerden 1,5 m yüksekliktedir. İki katlı evlerde alt kat günlük işlere, üst kat oturma ve yatak odalarına ayrılmıştır.

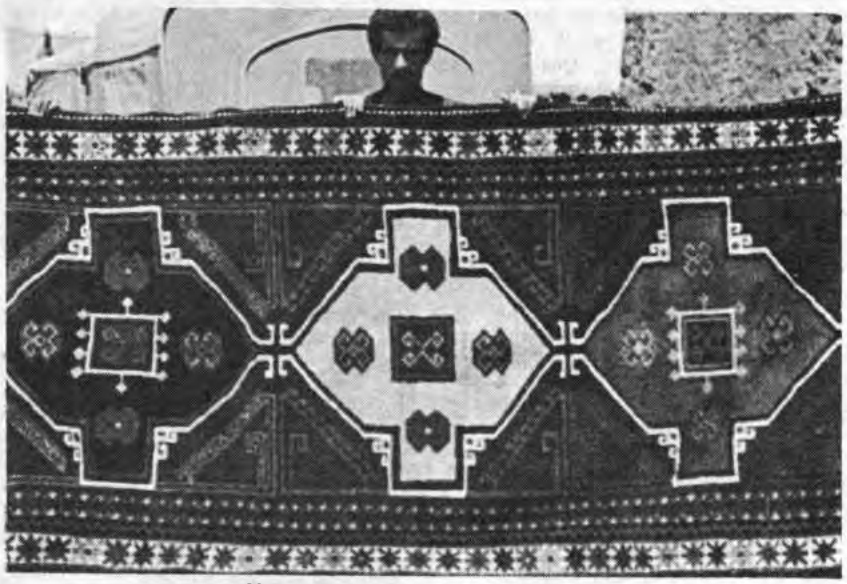
Kiremit örtünün ısıyı yeterince koruyamaması ve kar yağışının çokluğu nedeniyle evler toprak damlıdır. Kat döşemeleriyse ahşaptır.

Erzurum'un geleneksel evlerinin sokağa bakan yüzlerinde üst katlar şahnişlidir. Şahnişler ahşap süslemeli konsollarla desteklenmiştir. Ayrıca şahnişi oluşturan kirişlerin uçları değişik biçimlerde süslenmiştir. Saçaklar da ahşap ya da taş bezeklidir. Böylece yoğun süslemeli, yatay çizgilerin egemen olduğu bir görünüş sağlanmıştır.

Evlerin iç yapısı benzerlik göstermektedir. İki kanatlı, ağır, metal başlı çivi-

Çıkrıkla yün eğirme

Üçgenlerle çevrili madalyonlu halı, Hınıs

lerle biçimlendirilmiş kapıdan taşlığa (avlu) geçilmektedir. Burası ya çok küçük pencerelerle yada sokak kapısına açılan kafesli bölmeyle havalandırılmakta ve aydınlanmaktadır. Avlunun çevresinde odunluk, çamaşırlık, ahır bulunmaktadır. Bu bölümün en önemli odası "tandır odası"dır. Burası hem mutfak hem de oturma odası niteliğindedir. Köşede büyük bir ocak bulunmaktadır. Ocağın önü kesme taş ya da ahşaptan yuvarlak kemerlidir. Çevresinde yuvarlak çukurlar vardır. Buralara yerleştirilen ateş, ısıyı uzun süre koruyabilmektedir. Evin ısınması da buradan sağlanmaktadır. Odanın en ilginç yeri tavanı ve bacasıdır. Kiriş ve tomruktan kubbe biçimi bir örtü oluşturulmuştur. Yörede buna "kırlangıç örtü" denilmektedir. Tandır odası tepeden camlı bir fenerle aydınlanmaktadır. Köylerde bu delik camsızdır.

Ağaç hatıllarla desteklenmiş tuğladan örülen bacalar ölçülerinin büyüklüğüyle dikkati çekmektedir. Çok değişik biçimlerde yapılan bacaların dıştan özgün görünüşleri vardır. Bacanın üstünde, aşağıda bulunan makaraya bağlı iple kapatılan bir kapak vardır. Duman ve kokuların buradan çıkması sağlanmaktadır. Duvarlarda ahşap süslemeli kapaksız dolaplar vardır. Tandır odasının üstü boş bırakılmakta, üst kat odaları ön yüze yerleştirilmektedir. Kent evlerinde harem bölümünde bulunan tandır odası birkaç basamakla üst kata bağlanmaktadır. Oturma ve yatak odaları bu bölümde bulunmaktadır. Odalar yüksek tavanlı ve büyüktür. Bu durum ısıtma yönünden sakıncalı görülürse de, sık sık havalandırma olanağı bulunmadığından bu yola başvurulmuştur. Yüksek tavanlar, ince uzun pencereler, köşe pencereli şahnişler, yerli kerevet ve gömme dolaplar odalara ferah bir görünüş sağlamaktadır. Taş duvarların kalınlığı nedeniyle pencere boşlukları derin olmaktadır. Bu nedenle pencereler dıştan içe doğru genişlemekte, böylece iç mekânda ferahlık sağlanmaktadır.

Erzurum evlerinin tavanları göbek ya da çerçeve biçiminde çiçek ve geometrik motiflerle süslenmiştir. Bunlar arasında üstün bir işçilik ve incelikle yapılar'lar vardır.

Yeni yapılan evler pencere yönünden daha zengindir. Taştan çok tuğla kullanılmıştır. Tuğla süs öğesi olarak da kullanıldığından sıva yapılmamaktadır. Duvar köşeleri ahşap pervazla süslenmekte, evlerin ön yüzlerinde ağaç hatıllar kullanılmamaktadır.

Günümüz Erzurum'unda geleneksel Türk evleri yıktırılmakta, yerlerini dar yüzlü, özelliği olmayan keskin profilli, yüksek yapılar almaktadır. Ayrıca hızla artan nüfusla birlikte gecekondu mahalleleri çoğalmakta, buralarda yol, su, elektrik ve kanalizasyondan yoksun, sağlıksız konutlar yoğunlaşmaktadır.

Aslanlı halı, Şenkaya

Geleneksel Erzurum evleri

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Çok zengin olan Erzurum folklorunun, renkliliği ve özgünlüğüyle, ülke folkloru içinde önemli bir yeri vardır.

Çeşitli güçler arasında sık sık el değiştiren Erzurum'da kültürel sürekliliğin sağlanması, XII. yy'ın ikinci yarısında Saltukoğulları-Beyliği'yle başlamıştır. Bu dönemde Türk kültürü ve dili etkinlik kazanmıştır.

Kent, tarihi boyunca önemli bir geçit ve ticaret merkezi olmuştur. Bu nedenle Orta Asya, Kafkasya, Azerbaycan, İran kültürlerinden etkilenmiştir.

Erzurum, Osmanlılar Dönemi'nde de kültürel etkinliklerin yoğun olduğu yerlerden biridir.

Yörede çeşitli zamanlarda deprem ve sel felaketleri yanında, pek çok işgal ve savaş yaşanmıştır. Acılar, yiğitlikler, zor yaşam koşulları ve doğa güzellikleri köklü kültür birikimiyle yoğrularak zengin ve özgün Erzurum folklorunu oluşturmuştur.

Birçok ünlü halk ozanının yetiştiği yöre, ortak ürünler yönünden de çok zengindir.

HALK ŞİİRİ VE OZANLARI: Erzurum'da "âşık edebiyatı"nın köklü bir geleneği vardır. Yörede şiirleri ülke çapında benimsenmiş ve ün kazanmış birçok halk ozanı yetişmiştir. Bu ozanlarla ilgili bilgiler, XVII. yy'a değin uzanmaktadır.

Âşık edebiyatı geleneği, günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Halk ozanlarından yapıtları günümüze ulaşabilenler şunlardır:

Kâtibî (1595- ?): XVII. yy'ın ilk yarısında yaşayan ozan, IV. Murad'ın Bağdad Seferi'ne katılmış bir yeniçeri ozanı olarak ün kazanmıştır. Kayıkçı Kul Mustafa ve Kuloğlu'yla arkadaş olduğu bilinen ozanın, aruzu kullanmadaki ustalığından iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır.

Şiirlerinde heceyi de, aruzu da kullanmıştır. Şiirlerinin en belirgin özelliği, içtenliği ve dilinin yalınlığıdır. Çağının usta ozanlarından biri olarak kabul edilmiş ve benimsenmiştir.

Ozanın dil ve anlatım özelliklerini yansıtan sevda konulu bir şiiri şöyledir:

Ela gözlü dilberlerin lezzeti
Şeker midir şerbet midir bal mıdır?
Ne dökülmüş ak gerdanın üstüne
Kakül müdür, zülüf müdür, tel midir?

Kudretten enine hulle biçilmiş
Al yanak üstüne benler saçılmış
Hüsnünün bağında güller açılmış
Lale midir, sümbül müdür, gül müdür?

Alçakları koyup yükseğe uçmak
Böyle gerden kırıp göğüsler açmak
Yadlara meyledip yarenden kaçmak
Adet midir, kanun mudur, yol mudur?

KÂTİBÎ ah edip bağrını ezer
Ağyarlar yavrunun ardınca gezer
Efkarlanır gönül yollarda eser
Dağ mıdır, bağ mıdır, yoksa çöl müdür?

Lezgi Ahmet (1791-1847): Sevda yüzünden yollara düşüp pek çok yer gezdiği, gittiği yerlerde çalıp söyleyerek beğeni kazandığı bilinmektedir. Yaşamı konusunda başka bilgi yoktur. Erzurum ve çevresinde şiirleri en çok bilinen ve sevilen ozanlardandır.

Ozan, sevdasını anlattığı bir şiirinde, yazgıcı görüşünü de dile getirir:

AHMET yoktur senin derdin çaresi
Yaktı sinem kaşlarının karesi
Gürcistan'da Lalezar'ın beldesi
Böyle imiş emri ferman dediler

Erzurumlu Emrah (1799-1860): Halk ozanları içinde divan edebiyatını en iyi bilenlerdendir. Çağının en önemli ozanlarındandır. Tüm Anadolu'da benimsenmiştir. Tokatlı Nuri'yi ve Gedayi'yi yetiştirmiştir.

Erzurum Masalları

Erzurum folkloru içinde masallar önemli bir yer tutar. "Hekât Söyleme" denilen masal söyleme geleneği, günümüzde de canlılığını korumaktadır. Özellikle uzun kış geceleri, evlerde yapılan toplantılarda, birçok eğlencenin yanı sıra masal anlatılması da gelenektendir.

Önemli bir geçit ve ticaret merkezi olan Erzurum, tarihi boyunca değişik kültürlerle karşılaşmıştır. Bu nedenle masallarında Hind, Arap ve Acem etkileri görülür. Erzurum masallarının giriş ve sonuç tekerlemeleri çok kısadır. Masallar "varmış yokmuş" diye başlar, "Yedi işdi yerin dibine geşdi" diye sonlanır.

Yöre halkının çok zengin düş gücünün ürünü olan masallardan bir örnek:

SİHİRLİ DEĞNEK

Varimiş yoğimiş vahdın birinde Mustafa adında bir adam varımiş. Bu adam cünün biri de gurbete cidir. Şeherin birinde cezerçem tüçenın birinde ehdiyar ağ sagalli bir adam Mustafa'yı yanına çağırır. Mustafa buna diyir çi, "Ben gurbete çelmişem, ne iş yaparam" Ehdiyar diyir çi, "Oğlum sen benim yanımda hizmetçer ol. Sabağınan benim evden paltomunan bastonumu alır tüçana cetirirsen. Ahşam da bunları alırsan, barabar evimize ciderig. Gündüz bir işin olmaz. İsderense ahşama kadar başha yerde çalışırsan. Oradan da para kazanırsan. Haman ahşam olduğunda burya celirsen, evümüze ciderik". Mustafa ehdiyar adamın dedigini kabul edir. Hergün amcasının paltosunu alir, ağa öğde, Mustafa arhada celir. Bunları tüçene bırahır cidir çarşıdan tene olta alır, balığ tutmağa başlir. Ahşama gadar tutduğuni götürir çarşıda satir. Celir tüçenden ağasının paltosuni bastonuni alir eve celir. Sabahdan olir, cine ağasının paltosunu alir, ağa öğde Mustafa arhada tüçene celirler. Bu hal böylecene epeyce devam edir. Bircün Mustafa ağasının paltosuni, bastonuni tüçene bırahir cine balığ tutmaya cidir. O şeherde ahır yol dayilen bir yer vardı çi orya balığ tutanlar celmezdiler. Mustafa oltasını alir, ahır yola cidir. Oltasına suya atir bahir çi, oltasına bi şey dadandi. Oltayı çıhardır bahir çi bir degeneç. Mustafa buni çok hazedir. Cendi cendine diyir çi, ben buni cötürirem yatağımın baş gıltığına goyaram orda dursun. Evime cidende buni alır cötürürem." Ahşam olir Mustafa tüçene celir, ağasının paltosuni, bastonuni alir, eve celirler. Mustafa cincıhlı degenecini yasdığının altına goyir. Sabahdan olir, Mustafa yemehden sonra odasına bahir çi bir gap yemeh var. Mustafa cendi cendine diyir çi. "Bunu burya çim goymuş". Düşünir birşey ağnıyamir. Tüçene cidirler oltasını alir, balığ tutmaya cidirler. Ahşam olir eve celirler. Sabahdan olir yemehlerini yiyerler. Odasına bahır çi yatağının yanında içi gap yemeh var. Bu işe Mustafa ahıl erdiremir. Ağayınan tüçene cidirler. O gün Mustafa balıh tutmaya cetmir. Eve celir bir yere cizlenir. Cendi cendine diyir çi, "Bahim buni çim bele edir?" Biraz behlir bahir çi değenecin içinden bir gız çıhdi, ortalığı süpürir. Mustafa cizlendiği yerden çıhir. Yastığın altındaki degeneci alir, gız negetdin yalvarirsa fayda etmir. Mustafa degeneci parça parça edir. Kız diyir çi, "Ben balık padişahının gızıyam. Cet ağandan izin al cel, memleketen cideg." Mustafa cidir, ağasından izin alir. O memlekete daha iyi bir yerimiş. Kız diyir çi, "Burada padişahın sarayı çimin bir yer yapdırah" Mustafa diyir çi "Benim ev yapdıracah gadar param yohdur, ben yapdıramam". Kız diyir çi, "Bende para var, sen ustasını bul." Oğlan cidir usdasını bulir. Bir ey seray yapdırirlar." Oğlan cidir ağır kumaşlardan ey bir kat elbise yapdırır. Kız diyir çi, "Bu ahşam filan otele cet, saat üçe geder orada otur, otelde üçe geder nanca mesarif olursa hepsini ver cel." Oğlan kızın dediğini yapir. O ahşam padişanın lâlesi de orda imiş otelde üçe gader nanca mesarif olursa hepsini verir. Tebdil kıyafetinde gezen padişahın çor cani sıhılır. Lâlesine diyir çi, "Lâle sen bu adamı tanir misan?" Lâle diyir çi "Ben blümem." Padişah diyir çi, "Cel bunun peşine cideg. Bahah çi bu çimdir?" Lâleyinen padişah gahir Mustafa'nın arhasından cidirler. Mustafa'nın konağına kedin tegip ediller. Bahirlar çi, cüzel bir gız merdiven başına celdi. Adamın boynuna sarıldi. Barabar yuhariya çıhdılar. Bu gız padişahın çoh hoşuna cidir. Lâlesine diyir çi, "Lâle bu adamı öldüreg, bunun garısını alacağım". Lâleynen padişah düşünirler daşınırlar diyirler çi". "Bu adamdan üş yaşında bir çocuk isdiyek. Yollamasa öldüreg." Ertesi cün olir, padişah Mustafa'ya bir adam yollir. Üş yaşında bir çocuk isdirler. Kız diyir çi, ben çıharken bacım lohusa idi. Cet şimdi kızı üş yaşındadır." Mustafa çölün çenarına cidir, çocuğu alir celir. Padişaha yollir. Padişah çocuğa üş sual sorir, çocuh cuğap vermese Mustafa'yı öldürecek. Padişah Mustafa'nın nasıl bir adam olduğuni sorir. Çocuğ cevap vermir. Üçüncü soruşunda çocuğ diyir çi "Kusura bahma padişahım sen suval sorirkan ben bir şeyinen uğraşirdim. Sana cuğap veremedim. Çocuğ diyir çi, "Vahdın birinde üş tene arhadaş gurbata cidirler. Birisi bir bağ alir, onu ehya edir. Aradan biraz zaman geçir öteçi içi arkadaş celir, buna diyirler çi, "Ey arkadaş beraber çıhdıh şimdi bu bağa bizim de ortağ olmamız lâzım." Bağ sahibi vermek isdemir. "Padişahım bu adamların bağ sahabından bir şey isdemeye hahları var mı yoh mu?" Padişah diyir çi, "İçisi hahsızlığ edirler, ben olsam onları kovarım." Çocuk diyir çi, "Bu bağ sahibi Mustafa'dır. Siz de onun içi arkadaşı. Sen cendinnen Lâleyin govirsan, ondan ne isdirsen?" Padişah bir şey söyliyemir. Onlar da rahatça yaşamlarına devam edirler.

(Seyidoğlu, s. 314-315).

Aruz ölçüsüyle başarılı sayılmayan muhammesi, gazel ve murabbaları vardır. Hece ölçüsüyle gizemli şiirler de yazmış, fakat asıl kişiliği "âşık tarzı" koşma ve semailerinde belirmiştir. Dili yalındır. Şiirlerinde lirik öğeler ağır basar. Ozanın elde olan şiirlerini ilk kez Tokatlı Nuri toplamıştır. Bu yazma yapıtın ilk bölümünde, Emrah'ın hece ve aruz ölçüsüyle yazdığı şiirler, son bölümdeyse Tokatlı Nuri'nin şiirleri yer alır.

Aruzla yazdığı şiirlerini Erzurumlu Abdülaziz Efendi 1916'da bastırmıştır. Daha sonra Eflatun Cem Güney, Erzurumlu Emrah Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri adlı yapıtında heceyle yazdığı şiirlere de yer vermiştir. Şiirlerinin birçoğunun Gevherî, Tokatlı Nuri, Ercişli Emrah, Karacaoğlan, Âşık Ömer gibi ozanların yapıtlarıyla karıştığı görüşü yaygındır. Emrah'ın sanatı üzerine araştırmalar yapan A. Talat Onay, Fuad Köprülü, Vehbi Cem Aşkun, Cahit Öztelli ozanın yeni şiirlerini yayınlamış, öbür ozanlarla karışanları ayıklamaya çalışmışlardır.

Erbabî (1805-1885): Erzurum'un Karaz Köyü'ndendir. Asıl adı Hüseyin Çarkî'dir. Genç yaşta Kadirî Tarikatı'na girmiş ve Erbabî takma adını almıştır. Kimi şiirlerinde tarikat öğretisinin izleri görülür. Pek çok yer dolaşmış, Padişah Abdülmecid'ce de kabul edilmiş ve ödüllendirilmiştir.

Heceyle de aruzla da şiirler yazmıştır. Aruzla yazdıklarını el yazması bir divanda toplamıştır. Asıl ününü heceyle yazdığı şiirleriyle kazanmıştır. Bunların çoğunda sıla özlemi teması işlenmiştir. Bir örnek:

Niçin böyle garip garip ötersin
Bulalım derdine çare bülbülüm
Sen de bencileyin yardan mı ayrı
Düşersin ah ile zara bülbülüm

Şu karşıki karlı karlı dağlarım
Viran oldu bahçelerim bağlarım
Ötme garip bülbül şimdi ağlarım
Götür figanımı yare bülbülüm
...

Sümmanî (1860-1915): Narman'ın Samikale Köyü'ndendir. Asıl adı Hüseyin'dir. Bir süre çobanlık yaptıktan sonra, saz çalmayı öğrenmiştir. Düşünde gördüğü Gülperi adlı sevgiliyi aramak için Kafkasya, İran, Afganistan, Hind ve Turan'ı dolaşmıştır. Ardahan, Kars ve Posof'a gitmiş, bir ara Kırım'da bulunmuştur. Zülalî, Erbabî, Muhibbî, Celâlî ve Âşık Şenlik'le dostluk kurmuştur.

Halk şiirinin geleneksel kuruluşu içinde yazdığı koşmalarıyla Doğu Anadolu'nun en tanınan ve sevilen ozanları arasında yer almıştır.

Şiirlerinde çoğunlukla sevda ve doğa güzellikleri işlenmiştir. Sümmanî'den bir örnek:

Ta ezelden bir güzele meftunum
Dostlar bu aşk etti pek bizar beni
Yitirdim Leyla'mı ben bir Mecnun'um
Yıllar var terketmez ah ü zar beni

Bana derler alevin yok közün yok
Bu dünyada itibarın sözün yok
Yokladım kendimi bir kem özüm yok
Yare şekva kılmış ruzigâr beni

Sümmani'yem kendi kendim okladım
Şadlık taksiminde ismim sakladım

Erzurum'lu Emrah'tan Şiirler

Sabahtan uğradım ben bir fidana
Dedim mahmur musun dedi ki yok yok
Ak elleri boğum boğum kınalı
Dedim bayram mıdır dedi ki yok yok

Dedim inci nedir dedi dişimdir
Dedim kalem nedir dedi kaşımdır
Dedim onbeş nedir dedi yaşımdır
Dedim daha var mı dedi ki yok yok

Dedim ölüm vardır dedi aynımda
Dedim zulüm vardır dedi boynumda
Dedim ak memeler dedi koynumda
Dedim ver ağzıma söyledi yok yok

Dedim Erzurum ne dedi ilimdir
Dedim gider misin dedi yolumdur
Dedim EMRAH nendir dedi kulumdur
Dedim satar mısın söyledi yok yok

Emrah'ın ezgileştirilmiş bir koşması:

Tutam yar elinden tutam
Çıkam dağlara dağlara
Olam bir yaralı bülbül
İnem bağlara bağlara

Birin bilir binin bilmez
Bu dünya kimseye kalmaz
Yar ismini desem olmaz
Düşer dillere dillere

EMRAH eder bu günümdür
Arşa çıkan tütünümdür
Yare gidecek günümdür
Düşem yollara yollara

Yarin fikir defterini yokladım
Yazmış bundan böyle ihtiyar beni

Şehvarî (1861-?): Erbabi'nin oğludur. Babası eğitmiştir. Yaşamı boyunca tek tutkusu şiir olmuş, başka işle uğraşmamıştır.

Şiirleri çeşitli dergi ve cönklerde kayıtlıdır. El yazması bir divanı olduğu bilinmektedir. Ağır, anlaşılması güç bir dili vardır. Ozanın divanında yer alan ünlü bir koşması şöyledir:

Name var Hazret-i Yusuf Cemal'e
Vasf-ı Züleyha'dan bir haber al gel
Mürüvvet kıl bir kez Mecnun u hale
Ahval-i Leyla'dan bir haber al gel

Erzurum, Trabzon, Tirebol de git
Murad-ı matlubun maksuduna yet
Derd-i derunumu bir bir beyan et
Ehibba-yı safadan bir haber al gel

Nihanî (1889-1972): Asıl adı Mustafa'dır. Bardız'ın Güreşken Köyü'ndendir. Pek çok yer gezmiş. I. Dünya Savaşı'ndan önce Rusya'ya gitmiş ve uzun süre kalmıştır.

Narmanlı Sümmani'den çok etkilenmiş ve onu ustası saymıştır. Posoflu Âşık Zülali de etkilendiği ozanlardandır.

Rufai Tarikatı'na giren Nihanî, bu tarikatın etkisiyle de şiirler yazmıştır.

Yalın bir dille yazdığı koşmalarında "aşk ve gurbet" konularını işlemiştir. Bunlara bir örnek:

Gönül bu aşk ile fani dünyada
Ölene dek gez böyle garip garip
Fikrin dümen olsun aklın deryada
Hicran deryasında yüz garip garip

NİHAN ağladığın hünerden midir
Bu hayali sevda sürurdan mıdır
Bilmem tecelliden kaderden midir
Gezeriz gurbeti biz garip garip

Âşık Reyhanî (1932-): Hasankale'nin Alvar Köyü'ndendir. Asıl adı Yaşar'dır. Küçük yaşta saza ve şiire olan tutkusuyla çeşitli yerler dolaşmıştır.

Bir ara "Dertli" takma adını kullanmış; döneminin ünlü âşıklarından Bayburtlu Hicranî bunu beğenmeyip "Reyhanî" olarak değiştirmiştir.

Ozan, halk şiirinin hemen her türünde şiirler yazmış, en çok atışma dalında başarılı olmuştur. Birçok şiiri ezgileştirilmiştir. Saz şairleri arasında düzenlenen atışma yarışmalarında birçok kez birinci olmuştur.

Genellikle doğa güzellikleri ile sevda konularını işlemiştir. Doğa güzelliklerini dile getiren bir şiiri:

Nisan geldi kara taşa gidelim
Ne hoş gelmiş o dağlara bir çiçek
Toplayıp koklayıp derman edelim
Belki derdimize çare bir çiçek

Haşhaş gağum tutmuş uzaktan bakar
Nergiz gelin olmuş ay yıldız takar
Yarpuz, keklik otu ne güzel kokar
Âşık olmuş o efkara bir çiçek

Konar figan eder bir gönül kuşu
Sardı beni çıkamadım yokuşu
Halı gibi tabiatın nakışı
Örnek vermiş ara ara bir çiçek
....

Zelâlet (1813-1897), Havasî (1827-1892), Natıkî (1835-1906), Serdarî (1837-1913), Mahirî (1837-1915), Lütfü (1863-1915), Cemal (1866-1941), Ümmanî (1872-1924), Karazlı Hakkı (?-?), Mahmut (XIX. yy), Kenzî (XIX. yy), yöreden yetişmiş ve Doğu Anadolu'da sevilip benimsenmiş öbür halk ozanlarıdır.

MANİLER : Erzurum'un özgün ve renkli folkloru içinde maniler de önemli bir yer tutar. Bunlarda sevdalar, doğa güzellikleri, ayrılıklar, yiğitlikler dile getirilmektedir. Birkaç örnek:

Erzurum ekin ekin
Aldırdım elindekin
Her gelen rengim sorar
Bilmezler kalbimdekin

Tortum'un önü yoldur
Biri sağ biri soldur
Öyle bir gız sevmişem
Bahçada gonca güldür

Bir ay doğdu Pasin'den

Üç bulut arasından
Diliminen gan alim
Ag memen arasından

Pungar başı nargile
Doldur ver güle güle
Ele hırsım çıhir ki
Kalkim gidem yargile

Manilerin pek çoğu ayrılık ve özlem üstünedir.

Erzurum üç minare
Bülbül konmuş çınara
Ya Rabbim sen kavuştur
Ağzı Guran'lı yare

Tufanç'ın yollarında
Gazerdim yollarında
Şimdi garip kuş oldum
Ellerin bağlarında

Erzurum halkının birçok kez kanıtladığı mertliği, yiğitliği, manilere şöyle yansır:

Altını eridirem
Gümüşü çürüdürem
Düşmanların içinde
Sözümü yürüdürem

Dadaş altın beş ola
Ganatlana guş ola
Her nereye gidersen
Hızır yoldaşın ola

Eline yahdım gına
Gel gomşu beni gına
Ben dosta gılıç çekmem
Gılıcı goydum gına

SÖYLENCELER: Yöre söylenceler yönünden çok zengindir. Ermiş sayılan kişiler, doğa özellikleri, yaşanan ilginç olaylar pek çok söylenceye kaynak olur. En bilinenleri şunlardır:

Köroğlu'nun Oltu Kolu'na İlişkin Söylence: Köroğlu, Silistreli Hasan Paşa yenisinden sonra Çamlıbel'e çekilmiş, dinlenmektedir. Bir gün yaşlı bir adam ziyaretine gelir ve halkının baskı altında olduğunu, haksızlığın ve zulmün kol gezdiğini anlatır. Oltu Paşası Kenan Sancaktar ve annesi Tamara; yöreye kan ağlatmaktadır.

Köroğlu hemen Köse Kenan'ı, oğlu Hasan Bey'i ve yüz elli keleşini Oltu'ya gönderir. Köse Kenan'ın tedbirsiz davranışları tutsak düşmelerine neden olur. Hasan Bey'in tüm uyarmaları sonuçsuz kalmıştır. Köroğlu düşünde Hasan Bey'in güç durumda olduğunu görür. Ayvaz'ı, Lelevütlü'yü alarak Kır At'a biner ve uçarak Oltu'ya gelir. Oltu'daki tüm askerler Çamlıbel'e baskına gitmiştir. Bu nedenle Kenan'ı, Hasan Bey'i ve keleşlerini kolaylıkla kurtarır. Çamlıbeli basmaya giden Oltu Paşası'nın ardına düşerler, yetişip onları bozguna uğratırlar. Aman dileyenleri ve kendilerine katılmak isteyenleri öldürmezler. Sonunda Oltu Paşası Kenan Sancaktar başta olmak üzere tüm sağ kalanlar Köroğlu'nun keleşleri arasına katılır.

Oltu'ya da haber gönderilir ve Tamara kentten çıkartılır. Böylece Oltulular güvenliğe ve rahata kavuşurlar.

Rabia Adeviye Sultan Söylenceleri: Yörede Rabia Sultan'a ilişkin pek çok söylence vardır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Yoksul bir ailenin dördüncü kızı olan Rabia Sultan doğduğunda, annesine bu kızın ermişlerden olacağı muştusu verilmiştir. Kadın yoksulluktan öleceklerini düşünerek üzülmektedir. Düşüne giren yaşlı bir adam sabah olunca kocasının Basra Beyi'ne gitmesini ve her gece yüz selâvatla düşteki ermişin gönlünü hoş ederken üç gecedir neden okumadığını sormasını ve uyarmasını ister. Adam denileni yapar. Basra Beyi bu uyarısını ödüllendirir, yaşam boyunca geçimlerini sağlayacak bir bağışla ödüllendirir.

Rabia'nın anne ve babası bir süre sonra ölür. Kızkardeşler esircilerin eline düşer. Her biri ayrı bir yere satılır. Rabia da Erzurumlu bir beye satılmıştır. Kısa sürede kendini ev halkına sevdiren Rabia, kula kulluk ettiği için Tanrı'ya karşı görevlerini yerine getiremediğinden yakınmaktadır. Bunu öğrenen bey, ona özgürlüğünü bağışlar ve küçük bir eve yerleştirir. Rabia Sultan tüm doğaya söz geçirebilmekte, tüm zamanını ibadetle geçirmektedir.

Bir gece Rabia'nın kapısında toplanan komşular mumları olmadığı için karanlıkta kaldıklarından yakınınca Rabia'nın parmaklarından çevreye ışıklar yayılır.

Başka bir gün de komşusu yahni yapmak için soğan bulamamaktadır. Rabia, dışarıya şöyle bir bakınca bir karga iri bir soğanı pencereye bırakıverir.

Güç koşullar altında uzun hac yolculuğuna çıkan Rabia'nın sonunda gücü tükenir ve Tanrı'ya Kâbe'yi görebilmek için yakarır. Kâbe, Rabia'nın ayağına gelir.

Çoban Dede Söylencesi: Erzurum dağlarında sürülerini otlatan Çoban Dede ve koyunları susuzluktan bunalmışlardır. Koyunların halini gören Çoban Dede Tanrı'ya yakarır: "Ya Rabbim, bu yerde soğuk bir su yarat da, ben ve koyunlarım kana kana içelim. Ondan sonra istersen canımı al."

Başını kaldırdığında bulunduğu yerde bir pınar akmaktadır. Koyunlarını sular, kendisi de içer. Daha sonra "Tanrım değil mi ki sen beni duydun rahmet hazneni benden esirgemedin. Artık bu can bana lazım değildir," der ve orada ölür.

Koyunlar da taş kesilir. Yörede, bu suyun, sürüler dağdayken aktığına, sürüler inince kesildiğine inanılır. Dağdaki ufak bir tümsek çobanın gömütü, çevresindeki irili ufaklı taşlar da taş kesilmiş koyunları sayılmaktadır. Dağdaki kavakların da ölürken çobanın yere diktiği değneğinden yetiştiğine inanılır.

Davut Baba Söylencesi: Ziyaretli Köyü'nde su yoktur. Köylüler susuzluktan kırılmaktadır. Burada yaşayan Davut Baba bir gece düşünde köyün yaslandığı yamaçtan tırmanan bir tilkinin gür bir pınarın yanında durduğunu görür. Düşünü köylülere anlatır. O gün yamaca tırmanan bir tilki gören Baba, o yönde bir ark açılmasını ister. Köylüler işe koyulur. Bir süre sonra yorulur ve kazma, küreklerini bırakarak köye dönerler.

Ertesi gün aynı yere geldiklerinde Peynirli Deresi'nden köye bir su yolunun açılmış olduğunu görürler. Ancak su akmamaktadır. Baba'ya haber verilir. Baba, kurban kesmelerini söyler. Kurban kesilince su akmaya başlar. Yörede bugün de her yıl aynı yerde kurban kesilmesi gelenekleşmiştir. Bu yapılmazsa suyun akmayacağına inanılır.

Hazal Söylencesi: Kardeşiyle İslam ordularına katılan Hazal, Erzurum'a gelir. Hınıs yöresinde günümüzde adını taşıyan tepeye geldiğinde kardeşinin şehit düştüğünü öğrenir. Kendini tepeden aşağı atar. Yuvarlanırken saçından kopan teller, aşağıdaki dere yatağına sürüklenir ve takıldıkları yerde birer ceviz ağacı yetişir.

Bir başka söylenceye göre de kardeşinin ölüm haberi, Hazal'a dere kıyısında ulaşır. Saçlarını yolarak tepeye tırmanan Hazal'ın saç tellerinden birer ceviz ağacı yetişir. Yörede bu ağaçlar kutsal sayılır, kimse dokunmaz. Dokunulursa, ceviz vermeyeceğine inanılır.

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Erzurum ağzı, Kars yerel ağzıyla benzerlik gösterir. Her iki ağızda da kalın köklere bağlanan eklerin ince oluşu, bu benzerliğin kanıtlarından biridir.

Erzurum ağzında bilinen 8 ünlünün yanında bir de kapalı e ünlüsü vardır. Yazı dilinde işareti bulunmayan kapalı e ünlüsü sözcüklerin başında yer alır. "İ" sesinin değişmesiyle ortaya çıkmıştır. Getmek (gitmek), etmeh, (itmek) gibi.

Ağzın en ayırıcı özelliklerinden biri, ilk ve son hecedeki düz-dar-kalın ünlülerin düz-dar-ince olarak değişmesidir. Sicah (sıcak), piçah (bıçak), çiplah (çıplak), alti (altı), garşi (karşı), gapi (kapı) gibi. Son heceleri düz-dar-ünlüler olan yapım ve çekim ekleri de bu kurala bağlıdır.

Erzurum ağzındaki ünlü değişmeleri şöyledir:

a/e: Esger (asker), ecebe (acaba), teze (taze), gader (kadar), heyel (hayal), ceneze (cenaze).
a/u: Boğuz (boğaz), gumbur (kambur)
e/a : Havas (heves), zahra (zahire), cariya (cariye), mahzan (mahzen)
ı/u : Zuggum (zıkkım), ahur (ahır)
i/e : Hekmet (hikmet), seher (sihir), şeher (şehir)
i/ü : Düzül (dizil), sevünç (sevinç), bülmek (bilmek), çüt (çift)
o/u : Surfa (sofra), turba (torba)
ö/e : Eyle (öyle, beyle-bele (böyle)
u/ö : Möhgem (muhkem), bögün (bugün), möhdaç (muhtaç)
u/ü : Hüzür (huzur)
ü/u: Tuy (tüy, yun (yün)
ü/ö : Ölke (ülke), röyü (rüya)

Ünlü düşmelerine de sıkça rastlanır. Eymi (iyi mi), pekey (pekiyi), orda (orada), oğluz (oğlumuz) gibi.

Yerel ağızda bilinen 21 ünsüz yanında bir de ġ, ḫ, ve ķ ünsüzleri vardır. Art damakta oluşan ġ sesi, k sesinin değişimiyle ortaya çıkmıştır. Hafif bir hurultu ile çıkartılan ḫ sesi de bir art damak ünsüzüdür. Ķ sesi ise gene bir art damak ünsüzü olup, kalın ünlülü sözcüklerde kullanılır.

Yerel ağızdaki bellibaşlı ünsüz değişmeleri şöyledir:
ç/c : Cingen (çingene), çiftci (çiftçi)
ç/ş : Geş (geç) uş (uç), gaş (kaç), iş (iç), şaş (saç), gılış (kılıç)
g/k : Kibi (gibi), kimin (gibi), köyneh (gömlek), künde (günde),
ğ/g : Degenehi-degeneci (değneği), eger (eğer), egir (eğir), örget (öğret)

k/g : Gemih (kemik), gendi (kendi), esgi (eski), leyleg (leylek)
k/ğ : Ğuzu (kuzu, ğapi (kapı), ğorhu (korku), ğaynana (kaynana)
k/h : Tihmeh (dikmek), ehmeh (ekmek), çehmeh (çekmek), behçi (bekçi)
n/g : Dügür (dünür), ögüne (önüne)
p/b : Biş (piş), barmah (parmak), baha (paha), gab (kap)
r/l: Gultar (kurtar), garal (karar), tehral (tekrar)
t/d : Datli (tatlı), dut (tut), desti (testi), daş (taş), duzlu (tuzlu)

Erzurum'un kimi yörelerinde "k" yerine "ç", "g" yerine "c" sesi kullanılır. Bu, genel bir kural olmamakla birlikte oldukça sık rastlanan bir özelliktir. Tüçenmez (tükenmez), öçüz (öküz), bezircan (bezirgân), cetirmek (getirmek), ecer (eğer) gibi.

Ünsüz düşmelerine sıkça rastlanır. Günüz (gündüz), ine (iğne), haşlıh (harçlık), yonmah (yontmak), üsgeg (yüksek) gibi.

Ünsüz türemeleri de vardır. Bu, helbet (elbet), yendirme (indirme) örneklerindeki gibi sözcük başında, ya da garşıh (kaşık), dayimi (daimi) örneklerindeki gibi sözcük ortasında olabilir. Sözcük sonunda ses türemeleri de vardır. Çünküm (çünkü), gizlin (gizli), belkin (belki), ney (ne) gibi.

Ünsüz ikileşmeleri de yaygındır. Şappılat (şaplat), issi (ısı), eşşik (eşik), yüzzük (yüzük), gazzıh (kazık) gibi.

Yöreden birkaç yerel sözcük: Arıstah (tavan arası), bablak (tahta kaşık), babuş (ördek), cıncık (pulluk), çiğirt (meyve çekirdeği), debe (bakır su kabı), ezgirtmek (şımartmak), farımaz (uslanmaz), gobul (yük, külfet), hıllık (çoban köpeği), kakoç (çekiç), lazıt-lazot (mısır), mablah (çay kaşığı), nevrik (iki yaşındaki dişi deve), ölez (zayıf ışık), pahıl (kıskanç), sükkem (nezle), şelelenk (eğlenceli toplantı), tıssik (tütsü), urva (çorbalık sulu hamur), ütük (çok ve çabuk üşüyen), vira (her zaman) yalloz (düşkün), zakar (huni).

ATASÖZLERİ: Erzurum atasözleri, halkın yüzyılların deneyimiyle yoğrulmuş dünya görüşünü ve değerlerini yansıtmaktadır.

"Allah'tan sıska, ne yapsın nusha" (muska) diyen halk bilgesi, yaradılıştan yeteneksiz olan kişinin, ne yapsa yetenek kazanamıyacağını anlatır.

"Ek hozan (yeni biçilmiş tarla) ol hızan (yoksul), ek herk (tahıl) ol beg, ek ahbun (gübre) doldur evin barhın" atasözü yıllar boyu edinilmiş bir deneyimi yansıtır.

"Elin türlü taamından bizim çeç pancarı yahşidir, elin köşkü sarayından bizim gamhane yahşidir" atasözü, başkasına ve başkasında olanlara özenti duymadan yaşamanın onurluluğunu dile getirir.

Olan olduktan sonra yakınmanın gereksizliği : "Geçti bülbül gitti gül, ister ağla ister gül" atasözüyle anlatılır.

"Hırlı ol hırsız ol insafı elden bırahma" atasözünde yöre halkının değer yargısı yansır.

Her kişinin kendisinden beklenilenleri yerine getirebilecek nitelikte olması gerektiği, "Hızmekerden ağa olan gevheyi (kahve) yıhar sesinen, beslemeden hanım olan gurnayı yıhar tasınan" atasözüyle anlatılır. Aynı atasözü: "Helayıhtan hanım olan gurnayı deler tasınan, fürumadan (görmemişten) mezin olan minareyi yıhar sesinen" biçiminde de söylenir.

"İnsan insanın rahmanı, insan insanın şeytanı" atasözü, insanların dostlarını iyi seçmeleri gerektiğini anlatır.

"Ne günlere galdıh ey gazi hünkâr, eşek gazi oldu, gatır hükümdar" atasözünde, layık olmadıkları yere gelenler yerilir.

Kişinin kendi yaptıklarıyla değil, geçmişiyle övünmesinin gereksizliği: "Mezer taşıyınan ögünülmez" atasözüyle dile getirilir.

DEYİMLER: Yörede konuşma diline renk ve zenginlik katan pek çok deyim vardır.

Aşırı sevinen, sevincinden yerinde duramayanların hali: "Başını göke atmak" deyimiyle tanımlanır.

"Başını batırmak", herhangi bir nedenle ortadan kaldırmak, öldürmek anlamındadır.

"Burnuna gıl geçirmeh" yaptığına pişman etmek anlamına gelir. "Cılbırını toplamah", haddini bildirmek demektir. Kötü ve istenmeyen bir şeyi tanımlamak için: "Ata versen at yemez, ite versen it yemez" deyimi kullanılır.

Aşırı kibirli kişiler : "Burni gaf dağından su içir" deyimiyle tanımlanır. İnatçı kişiler için: "La der lo demez" deyimi kullanılır. "Kaligini (eski ayakkabı) sürütmek", ağırdan almak, elini çabuk tutmamak anlamındadır.

"Rıkkını satmak" birşey üzerinde çok ısrar etmek, peşini bırakmamak anlamındadır.

Çok çirkin bir kişi: "Tezegin ters yüzi" deyimiyle anlatılır. "Tütünü tepesine çıhmah", çok kızmak, çileden çıkmak anlamındadır.

"Virt etmek", bir sözü sık sık yinelemek, ağzına sakız etmek anlamında kullanılır.

BİLMECELER : Erzurum'da bilmeceye "Mesel" de denir. "Mesel satma" denilen bilmece sorma geleneği, canlılığını korumaktadır. Mesel satmanın kendine özgü bir yolu vardır. Meseli yanıtlayacak olanlar, mesel satandan ipucu almak amacıyla "Yenilir mi içilir mi" diye sorarlar. Soru çözüme göre yanıtlanır. Bu yanıt yetersizse "Burda, sende, bende var mıdır" denir. Köyde o şeyden kimde varsa söylenir. Gene bilinemezse mesel satandan yanıtı söylemesi istenir. O da herhangi bir kentin anahtarını ya da cennetin anahtarlarını vermeleri koşuluyla bilmeceyi açıklar. Yanıt bulunmuşsa, bulana da bu tür armağanlar verilir.

Bilmece sorma, bir oyun biçiminde iki grup arasında da oynanır. Yenilenler, yenenlere yemek verir. Ya da oyun, bir semaver demli çaya oynanır.

Erzurum'un çok zengin olan bilmece dağarcığından bir kaç örnek:

Ortadan yanar, kanadından kan damlar, canlılar oturur, cansızlar oynar. (Semaver, bardak, çay)

Yuvarland: yumak oldu geldi bize konak oldu. (Çadır)

Bindim bozu, gezdim düzü, bir ağzı var kırk da gözü. (Çarık)

Bir karış boyu var, ağzında dili var, hem inekten hem öküzden soyu var. (Mum)

Bizim evde dudu var, eğri büğrü budu var, yazın gele göresiniz, güle güle ölesiniz. (Kurbağa)

Karşıdan gelir firengi, ayvanda eder cengi, ne delidir neden de her güzelden öpende, yüreği tazelenir. (Sivrisinek)

Kavakta karga, vurdum düştü harka, içine girdim ki, dolu kavurga (Nar)

Allah'tan korkmaz cennetten çıkmaz. (Çocuk)

Altı göze içerim üstü çayır biçerim. (Koyun)

Altı yazı üstü yazı, doktorun kızı. (Sülük)

TEKERLEMELER : Yöre tekerlemelerine "Peşrüv" de denir. Bunlar daha çok oyun sayışmalarında ya da toplantılarda dil dolaştırarak eğlenmek amacıyla söylenir. Masal başı tekerlemelerine yörede az rastlanır. Giriş genellikle kısaca geçiştirilir.

Erzurum'dan yerel dille söylenmiş bir tekerleme:

Gara galhan dağım olsa
Gocor üsdi terekeme
Mal getirir dene dene
Erebistan lezgi geme
Golçağı çeksem goluma
At binsem gitsem yoluma
Goca Tiflis yarıma
Ah gidi günner
Tehne dolu nan idi
Külek doli ayran idi
Rehmetlik Fatti de sağ idi
Devran da o devran idi
Ürüzgâr binegim
Gasırga yedegim
Mercimah gahanım
Dari topbuzum
Gındıra gılıcım
Dağlarda brov brov ettiğim günner oleydi
Alaca gargaynan güleş duttuh
Çırtma vurdi bene
Alta galdığım günner oleydi

Yöreden bir sayışma tekerlemesi:

O, mo, garado
Sime, sime do
Bi man do
Lapa tike tike
Va vi vo

NİNNİLER : Ninniler, sevgiyi, umutları dile getirir. Yörede kız ve erkek çocuklara başka başka ninniler söylenir. Kızlara söylenen bir ninni:

Kızım pencereden bakar
Büyüyünce cihan yakar
Ak memeden sütler akar
Nenni kızım nenni kızım

Oğlanlara söylenen bir ninni:

Oğlan oğlan oğlana nenni
Oğlum gitsin bostana nenni
Oğlum yesin büyüsün nenni
Babasın ocağın tüttürsün nenni

Benim yavrum küçücek
Gün geçtikçe büyüyecek
Asker olup yürüyecek
Nenni yavrum nenni yavrum

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Hülk müziği ve halk oyunlarının Erzurum için ayrı bir yeri vardır. Erzurum deyince akla bar, bar deyince de Erzurum gelir. Halk müziği ve oyunları çok zengindir.

HALK MÜZİĞİ: Erzurum halk müziği,

2031

2032

2031 - Lalapaşa Camii
2032 - Abdurrahman Camii
2033 - Kasımpaşa Camii
2034 - Ayazpaşa Camii
2035 - Gürcükapı Camii
2036 - Kurşunlu Camii
2037 - Murat Paşa Camii
2038 - Emirşeyh Camii

2033

2034

2035

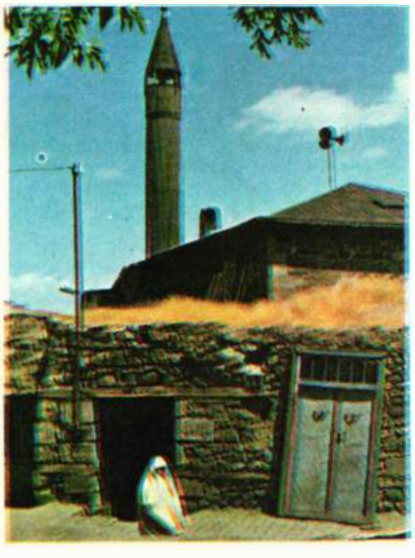
2036

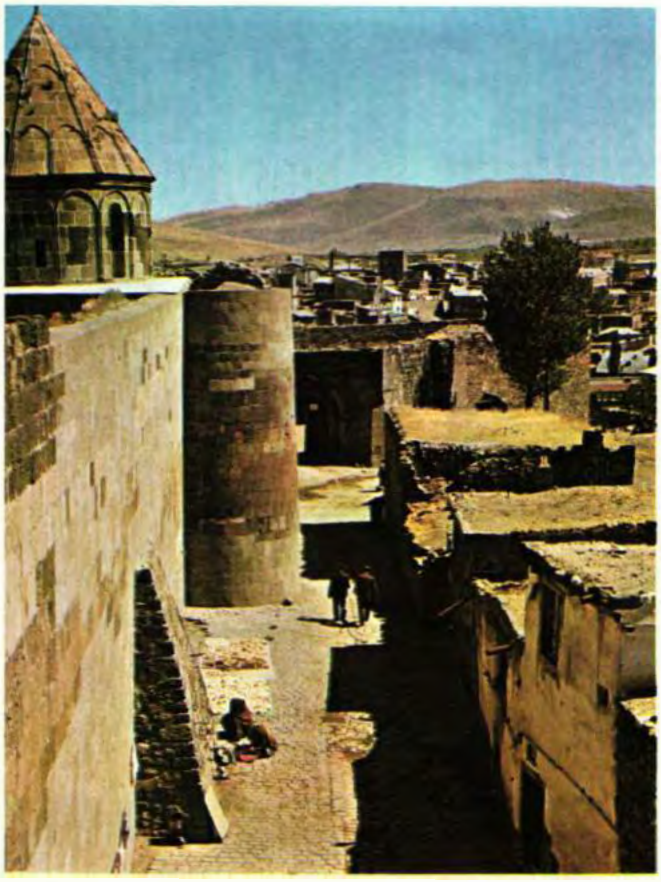
2037

2038

2039

2040

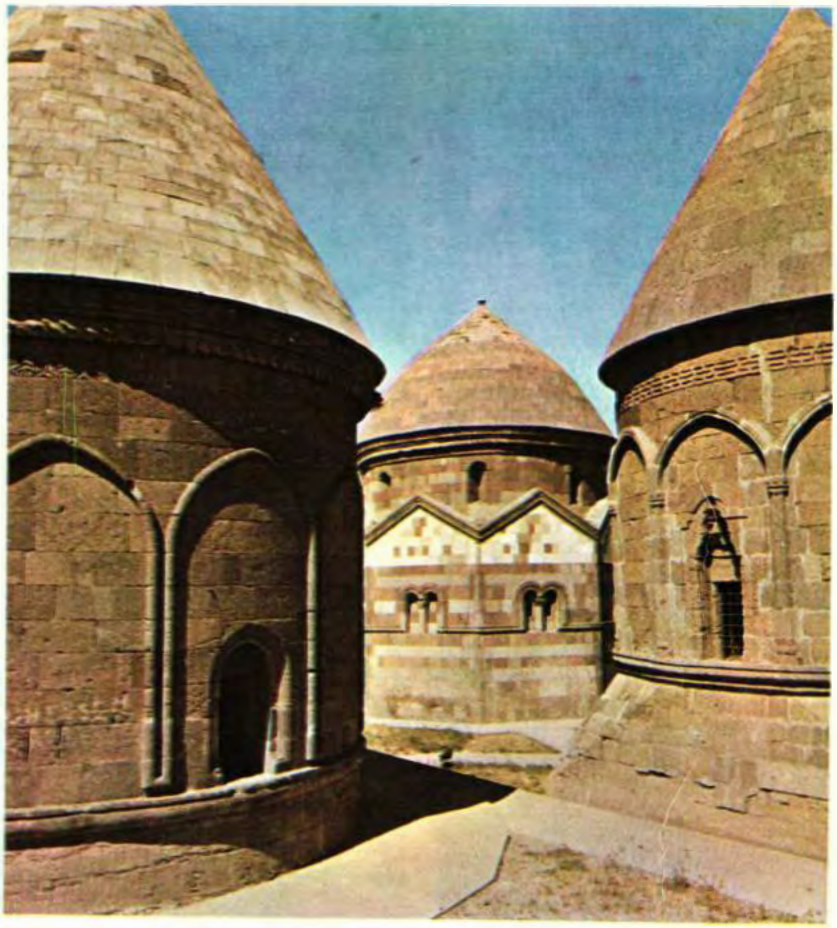
2041

2042

2043

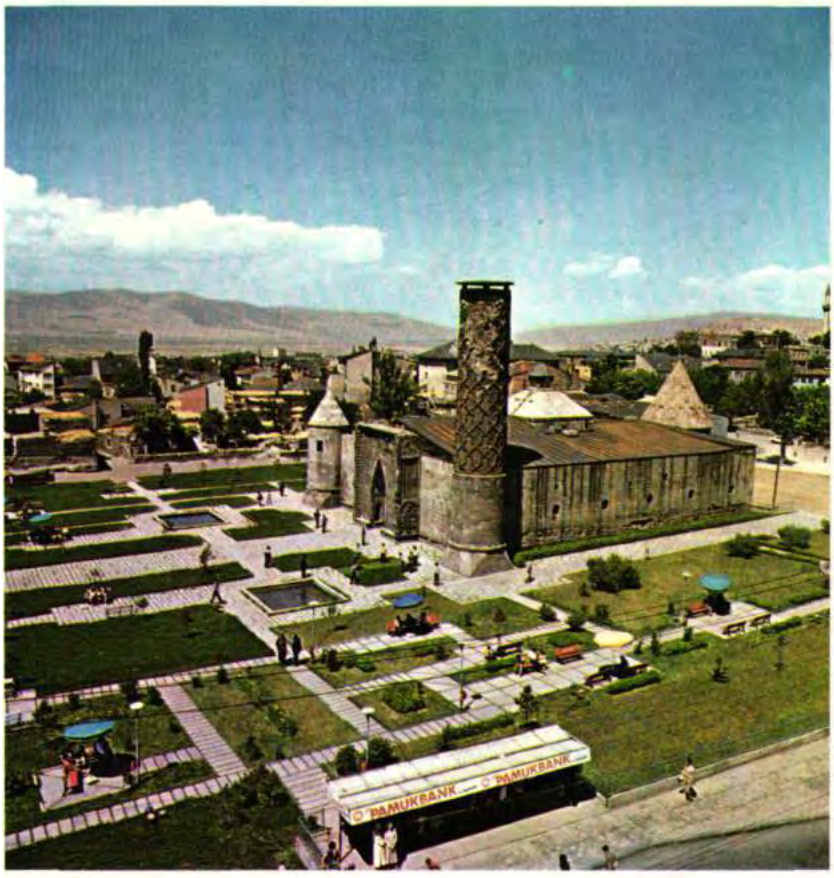

2039 - 2040 - Erzurum Kalesi ve Kale Camii
2041 - Şeyhler Camii
2042 - Caferiye Camii
2043 - Üç Kümbetler
2044 - Erzurum Saat Kulesi

2044

2045

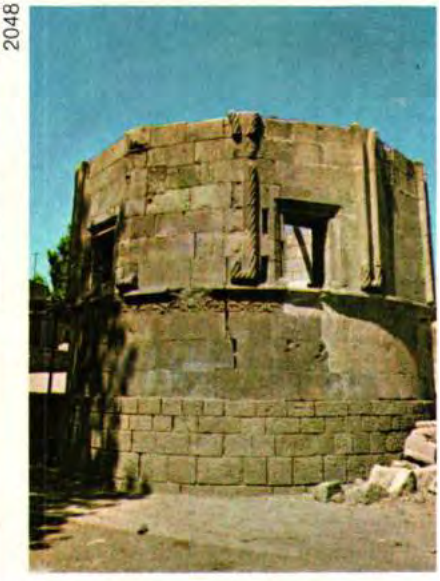

2046

2045 - 2046 - Yakutiye Medresesi
2047 - Gümüşlü Kümbet
2048 - Rabia Hatun Türbesi
2049 - Ebu İshak Türbesi
2050 - Habib Baba Türbesi

2048

2047

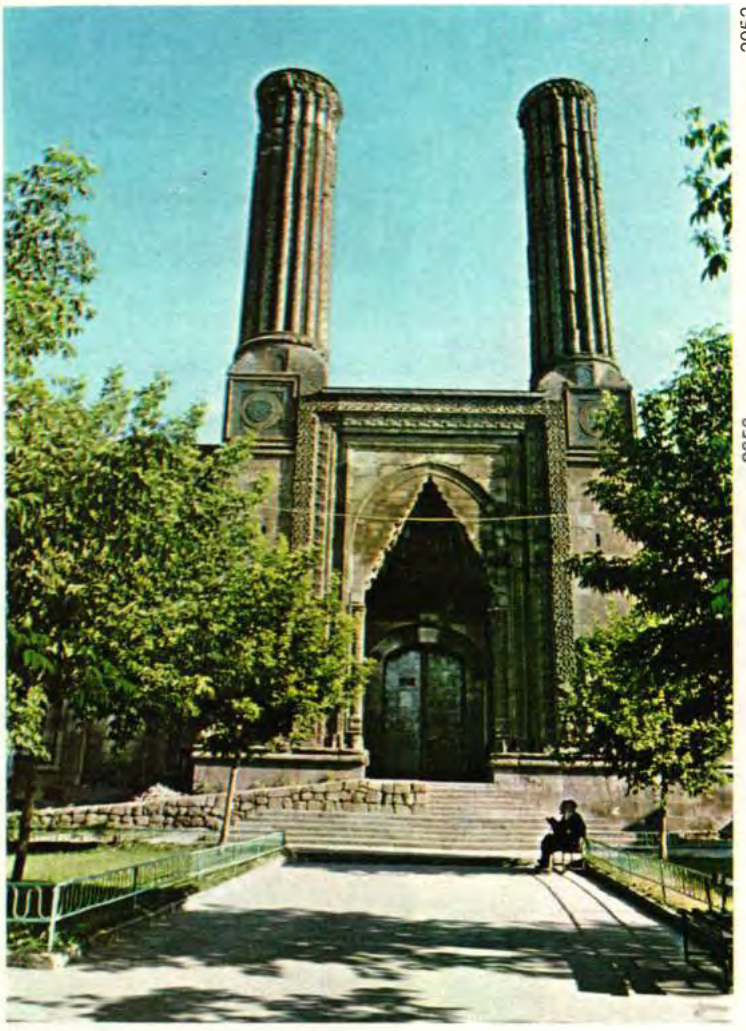
2049

2050

2051

2052

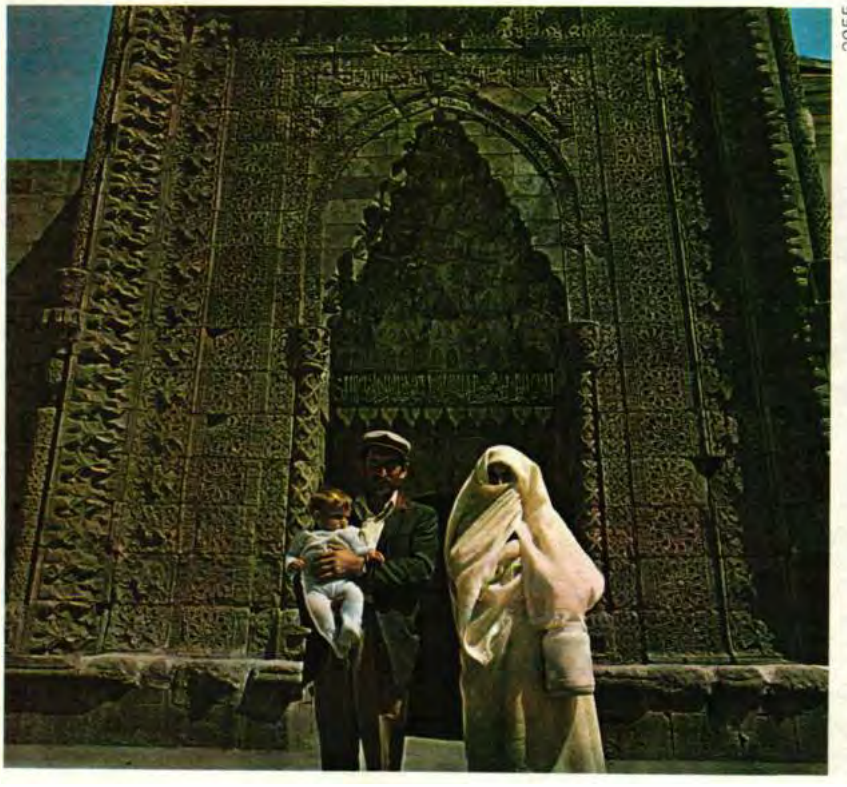

2053

2051 - Çifte Minare
2052 - Erzurum Müzesi'nin içi
2053 - El dokumasından örnek
2054 - Erzurumlu karı-koca
2055 - Atatürk Heykeli

2054

2055

ezgilerinin ritmik yapısı ve çeşitliliğiyle özgündür. Cumhuriyet Dönemi'nde halk müziği çalışmaları, kişisel uğraş olmaktan çıkmış, kurumsallaşmaya başlamıştır. 1939'da Telgrafçı Galip Bey ve Ali Rıza Bey'in öncülüğünde Öğretmen Hafız Ömer Efendi ve Faruk Kaleli'nin katılmalarıyla Musiki Birliği kurulmuştur. Musiki Birliği, yöre müziği çalışmalarının yanı sıra, yetenekli gençlerin yetiştirilmesi için de çaba göstermiştir. Bu kuruluş bir süre sonra, "Türk Ocağı Musiki Birliği" adını almıştır. Sonraki yıllarda bu birlik, Halkevi Folklar kolunun koruyuculuğunda çalışmalarını sürdürmüştür.

1954'te "Erzurum Halk Türküleri ve Oyunları Derneği" kurulmuştur. Bu dernek kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Erzurum Radyosu Halk Müziği Topluluğu kurulunca dernek çalışanlarının büyük çoğunluğu radyoya girmiştir. Erzurum Halk Türküleri ve Oyunları Derneği 1980'lerin başında da çalışmalarını sürdürmektedir. Yörede beş kez resmi derleme çalışması yapılmıştır. İlki, 1929'da Yusuf Ziya, Mahmut Ragıp Gazimihal, Remzi Bey ve Ferruh Arsunar'ca gerçekleştirilmiştir. Ankara Konservatuvarı'nca 1937'de yapılan derleme çalışmalarına Ferit Alnar, Necil Kâzım Akses, Ulvi Cemal Erkin, Halil Bedii Yönetken, Muzaffer Sarısözen, teknisyen Arif Etikan katılmıştır. Fikret Otyam, Mustafa Geceyatmaz, Mücahit Küçükbaran 1961'de, Erdoğan Okyay, Nurhan Gönenç 1967'de, Nida Tüfekçi, Muzaffer Yönden 1971'de yörede derleme çalışmaları yapmışlardır.

Erzurum hak müziğinde ana usullerin tümü 2-3-4 zamanlı ve bunların birleşik biçimleridir. Yörede az rastlanan karma usullere örnekler vardır. Güç bulunan 12-13-14 zamanlılar da bu yörede derlenmiştir. Tutam Yar Elinden, Kırmızı Gül Demet Demet, Ben de Bildim, Taze Gelin Olmuşum bu zamanlara örnektir. Martinim Atılmıyor ise 7+8=15 zamana tipik bir örnektir.

Ezgiler uzun hava ve kırık hava biçimindedir. Sözlü ve sözsüz olabilirler. Konuları çeşitlidir. Başlıcaları, aşk, doğa, gurbet, öykünmeli oyun türküleri, ağıtlar, ninniler, koçaklamalar, taşlamalar, tasavvufa ilişkin olanlar, tarihsel ve yöresel olayları anlatanlar, bar, cirit, dağ ve yayla havaları, deyişler, düğünlere ilişkin kına ve gelin havalarıdır.

Bu ezgiler, Tatyan, Kerem-Kerem, Garip, Müstezat, Yahyalı Kerem'in çeşitli dereceleri, Muhalif, Kalenderi, Maya, Yorgun Maya, Sümmani Yanık, Süverek, Yıldız Kerem, Durma Kerem ayaklarında söylenir. Bu yörede, beşli düzenlemeli örneklere de rastlanır.

Kimi oyun ve türkülerde Azeri etkisi açıkça görülür. Yöre müzik deyimleri arasında "solak" sözcüğüne rastlanır. Araştırmacıların bir bölümü, bu deyimin çeşitleme anlamına geldiğini savunur. Baş barın solağı, durnaların solağı, Köroğlu solağı parçalarındaki değişiklik, ilk ikisinin garip ayağından çalınışı biçimindedir. Köroğlu'ndaki çeşitlemeyse, bilinen ritmin (5/8, 6/8'lik) zaman zaman değşimesi (13/8'lik) biçimindedir. Dağhavaları (Lâvik) ve erkek bar havaları, sözsüz ezgilerdir. Salt çalgılar çalınır. Bilinen on dört bar havası vardır. Bunlardan başka Hançer ve Köroğlu barları

Nef'i
(1572-1635)

Divan edebiyatının, özellikle yergi ve övgü dalında en büyük ustası sayılan Nef'i, Erzurum'un Hasankale (Pasinler) İlçesi'nde doğmuştur. İyi bir öğrenim görmüş, Arapça ve Farsça öğrenmiş, ünlü İran şairleri Hafız ve Sadi'yi incelemiştir.

I. Ahmed döneminde İstanbul'a gelmiş, padişaha sunduğu övgüler beğenilince devlet görevine atanmış ve saray çevresine girmiştir. I. Mustafa, II. Osman ve IV. Murad dönemlerinde de sarayla ilişkilerini sürdürmüş, özellikle IV. Murad döneminde çok ilgi görmüştür. Ancak IV. Murad, şairin Siham-ı Kaza (Kaderin Okları) adlı yergilerini okurken sarayının yanıbaşına yıldırım düşmesini uğursuzluk saymış, yergi yazmasını yasaklamış ve Nef'i'yi Edirne Mütevelliliği'ne sürmüştür.

Bugünden ahdım olsun kimseyi hicvetmeyim amma
Vereydin ger icazet hicvederdim bahtı na-sâzı

Beytiyle duygularını dile getiren ozan, bir süre Edirne'de kaldıktan sonra padişaha yazdığı övgülerle bağışlanmış ve İstanbul'a dönmüştür.

Yergi yazmama konusunda verdiği sözde durmayarak Sadrazam Bayram Paşa'yı ağır bir dille yerince boğdurtulmuştur.

Divan Edebiyatının kaside, gazel, rubai, kıta gibi değişik türlerinde ürün veren Nef'i, en çok kaside türünde başarılıdır. Edebiyat tarihçilerince bu türün en büyük ustası sayılmıştır.

Kasidelerin giriş bölümünde ses uyumu, coşkun söyleyişler, anlamdan çok gür sese önem veren bir deyiş özelliği görülür. Nef'i için şiirin başlıca ilkesi uyumdur. Bu yüzden ses, beyitler dışına taşarak şiirin tümüne yayılır. Onun her şiirinde beyitler ve dizeler arasında bütünlüğü sağlayan, ses uyumudur. İşlediği konuyu akla gelebilecek tüm öğeleriyle oluşturarak betimlemesi, ses çağrışımlarıyla zenginleştirmesi, şiirinin özelliklerindendir. Dili çok akıcı, söyleyişi inişli çıkışlıdır.

Zaman zaman tasavvuf kavramlarını da kullanmıştır. Gazellerinde ve kasidelerinde divan edebiyatı için yeni sayılabilecek buluşlar vardır. Bunların en belirgini, insanı çeken, heyecanlandıran ses dalgalanmaları, kesintiye uğramayan ses akışları ve kimi gazellerinde kullandığı deyimlerdir.

Övgü ve yergileri abartılıdır. Ünlü yapıtı Siham-ı Kaza'da (Kaderin Okları), yaşadığı dönemin ünlü kişileri için yazdığı yergileri toplanmıştır. Ayrıca bir Türkçe, bir de Farsça divanı vardır.

Türkçe divanı iki kez basılmıştır. (1836-1853), Farsça divanının Türkçe çevirisi Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ca 1943'te yayımlanmıştır. Siham-ı Kaza'yı aynı yıl Saffet Sıtkı da yayımlamıştır.

Prof. Abdülkadir Karahan'ın yazdığı, şairin yaşamını, sanatını, şiirlerinden seçmeleri içeren tanıtma kitapları Varlık (1954, 1967) ve Milli Eğitim Bakanlığı (1972) yayınlarında çıkmıştır.

Nef'i'nin IV. Murad'a sunduğu kırk beyitlik kasidesinin medhiyye, fahriyye ve dua bölümleri şöyledir:

KASİDE

...

Sultan Murâd-ı kâm-rân efser-dih ü kişver sitân
Hem padişah hem kahraman sâhib-kırân-ı Cem haşem (1)

Sen bir şeyh-i zî-şansın şâhenşeh-i devrânsın
Ya'nî ki sen Hâakansın devrinde ben Haakanî'yem (2)

Sözde nâzir olmaz bana ger olsa âlem bir yana
Pür-tumturâk u hoş-edâ ne Hafız'am ne Muhteşem (3)

Nef'i yeter da'vâyi ko dünyâ ile gavgaayı ko
Eflâke istiğnâyı ko hâke yüzün sür lâ-cerem (4)

Kaldır elin eyle dua buldu Kasîden intihâ
Şimdi duâ etmek sana hem müstehabdır hem ehem (5)

Tâ kim cihan ma'mûr ola geh emn ü geh pür-şûr ola
İkbâl ile mesrûr ola ol husrev-i vâlâ-himen (6)

Kasidedeki beyitlerin açıklaması şöyledir:

1) Taç veren, ülke alan, hem padişah, hem kahraman bahtiyar Sultan Murad Talihli Cem (sana) maiyettir. 2) Sen şanlı bir şahsın, zamanın şahlar şahısın-yani sen hakansın, senin devrinde ben (de) Hakaani'yim. 3) Eğer alem bir yana olsa, sözde benim benzerim bulunmaz- çok tumturaklı ve hoş edalı (olan ben) ne Hafız'ım, ne Muhteşem'im. 4) Nef'i yeter, iddiayı bırak, dünya ile kavgayı bırak-gökyüzüne yukardan bakmayı bırak, yüzünü mutlaka toprağa sür. 5) Kasiden sona erdi, elini kaldır dua et-şimdi dua etmek sana hem sevaplı hem de çok önemlidir. 6) Ta ki cihan bayındır olsun; kah güvenli, kah çok karışık (da) olsa-o yüksek himmetli hükümdar yüksek mevki ile (yani yüksek mevkiinde kalarak) neşeli olsun.

kılıç ve hançerle oynanır. Durna Barı, Kazak Barı, Çoban Barı, Maro Barı, Davul Barı ve Kotana unutulmuş barlardandır.

Yörenin Ünlü Türküleri: Erzurum, türkü yönünden zengin bir yöredir. En tanınmışları şunlardır: Erzurum Çarşı Pazar, Al Yeşil Geymiş, Daldalan, Bir Elinde Nargile, Aras Aras Gene Bugün Yaralandım, Akça Ferikler, Erzurum Bir Diktedir, Su Gelir Ark Uyanır, Tatyanlar, Karanfilim Budama, Pasinli Güzel, Penceresi Yeşil Boya, Değirmen Başında, Mızıka Çalındı, Geydiğim Aldır, Lüverimin Kaytanı, Suda Balık, Sarı Kız, Taşa Çaldım Namusumu, Giderim Yolum Dağdır, Çelik Pazarı, Merekte Sarı Saman, Kağızmanın Harmanları, Acem Ülkesinde, Kağızmana Ismarladım, Çekmecenin Kilidi, Kız Kara Kız, Kalabıyam, İki Dağın Arasında, Yüce Dağ Başında, Şen Kaya, Mavi Yelek, Karşıda Hayvalıklar, Hay Lilim, Dağlar Daldadır, İbrik Sıra, Çayırın Çimenine, İnceden İnce, Huma Kuşu, Kalkın Durnam, Yaz Gelende, Hozan Dağlar, Sümmani, Kurbani, Uca Dağların Başında, Kırmızı Gül, Eledim Eledim, Göç Göç Oldu, Vardım Eşiğine, Beni Sorma Bana, Kuşburnu Pirlenir mi, Giderem Vana Doğru, Çayıra Serdim Halı, Çarşıda Üzüm Kara, Ben Bir Kavak, Çift Beyaz Güvercin, Havaidir Deli Gönül, Kavurma Koydum, Oduncular, Kapıda Kavun Yerler, Bize Gam Yutturdu, O Kaş O Göz, Çıktım Tandır Başına, Aya Bak Nice Gider, Tandıra Koydum Paçayı, Al İşlik, Köy Kızı Oturmuş, Köylü Kızı Çayda Gezer, Habu Diyar, Dünürcüler Geldi, Narman Kazasında Bir Güzel, Bu Tepe, Aşam Anam Bu Dağların Kurdu Var.

Ağıtlar: Erzurum yöresi savaşların, göçlerin halkın belleğinde derin izler bıraktığı bir yöredir. Acılar yitikler üstüne pek çok ağıt yakılmıştır. Bunlardan birinin sözleri şöyledir:

Bir sandığım vardır sırmadan telden
Bir çift yavrum vardır tomurcuk gülden
Nasıl ayrılayım gül yüzlü yarden
İşte böyle böyle hal deli gönül
İster ağla ister gül deli gönül

Bir yanım Erzincan vermem Bayburdu
Yıkılsın düşmanın tac ile yurdu
Sağ olası anam beni doğurdu
Vurun gardaş vurun gelen düşmandır
Vurun Dadaş vurun gelen düşmandır

Akşamdan yükleri tay eylediler
Sabahtan öküzü hoy eylediler
Erzurum satıldı pay eylediler
Sene gardaş sene ille bu sene
Gide de gelmeye bu kötü sene

Sözleri, ezgisiyle özgün Yemen ağıtlarından biri:

Mızıka çalındı düğün mü sandın
Al yeşil bayrağı gelin mi sandın
Yemene gideni gelir mi sandın

Dön gel ağam dön gel dayanamiram
Uyku gaflet bastı uyanamiram
Koyun gelir kuzusunun adi yoh

Sıralanmış küleklerin sudi yoh
Ağamsız bu yerlerin dadi yoh

Dön gel ağam dön gel dayanamiram
Uyku gaflet bastı uyanamiram

Erzurum kız ekibi "Tersine"

Erzurum Bar ekibi. Dadaşlar "Baş Bar"da

Ağamı yolladım Yemen eline
Çifte tabancalar tahmış beline
Ayrılmak olur mi taze geline

Dön gel ağam dön gel dayanamiram
Uyku gaflet bastı uyanamiram.

Halk Müziği Araçları: Çalınan sazlar çok çeşitlidir. Tezeneli sazlardan divan, bağlama, tanbura, cura ve çöğür çalınır. Zurna, dilli ve dilsiz kaval çeşitleri, ana mey, orta mey, cura mey ve sipsiyi andıran kamıştan düdük, yörenin üflemeli sazlarıdır. Kimi köylerde ağaç kemane çalınır. Davul, koltuk davulu, zilli sallama tef yörenin yaygın vurmalı sazlarındandır.

Yörede yetişen ünlü ozanlar ve halk müziği sanatçıları şunlardır: Âşık Sümmani, Erzurumlu Emrah, Aşık Yaşar Rehhani, Bardızlı Nihani, Mevlüt İhsani, Toruni, Faruk Kaleli, Hulusi Seven, Seyfettin Sığmaz, Raci Alkır, Mükerrem Kemertaş, Muharrem Akkuş, Suat Işıklı, Ağa Dede, Müslim Dadaş, Osman Mavioğlu, Arif Sağ, Fuat Lehimler, Mine Yalçın, İlhami Kanber, Mete Çelenk, Remzi Dane, Zeki Süzergil, Cengiz Çelenk ve Fuat Durular

GELENEKSEL OYUNLAR: Yöre, geleneksel halk oyunları, köy seyirlik oyunları yönünden zengindir. Oyunlarında Doğu Anadolu Bölgesi oyunlarının özellikleri görülür.

Geleneksel Halk Oyunları: Doğu Anadolu Bölgesi'nin yaygın oyun türü bar, Erzurum yöresinde çeşitli biçimlerde oynanır.

Bar sözcüğü, birliktelik anlamındadır. Oyun dilindeyse, el ele tutuşarak oynanan bir çeşit oyun demektir. Barlar, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde (Kars, Erzurum, Erzincan) toplu ve genellikle dizi biçiminde oynanır. Geçmişte insanlar, korku ve inançlarının etkisiyle yaşamlarını çeşitli törenlerle

süslerdi. Bu törenlerin çoğunda davul çalınırdı. Kimi kaynaklar Moğol ve Altay Türkleri'nin davullara "bar" dediklerini belirtir.

Barlar dizi biçiminde, beş oyuncuyla oynanan grup oyunlarıdır. İki kişiyle oynananlar da vardır. Kimilerinde beşli tonlamaya uygun bir düzenleme görülür. Temirağa ve Daldalan oyunları bu düzenlemeye örnektir.

Barlar, çoğunlukla iki, kimi de üç bölümlüdür. 1-Ağırlama, 2-Üsteleme; ya da 1-Ağırlatma, 2-Üsteleme, 3-Yelletme. Üçüncü bölüme kimi yerlerde Sekme ve Hoplatma da denir. Kimi yerlerde de bu ad ikinci bölüm için kullanılır. Barda asıl olan ezgidir. Çoğu sözsüzdür. Barlar dış görünüşüyle halaylara benzerse de özde halaydan ayrılır. Halay günlük sevincin, bar savaş kazancının, yiğitliğin, çesaretin simgeleridir.

Erzurum barları, yerli ve yabancı diye ikiye ayrılır. İl dışından gelip Erzurum'da da oynananlara yabancı, salt Erzurum'da oynananlara yerli bar denir.

Bunlar, açık ya da kapalı biçimde oynanır. Açık barda oyuncular birbirlerinden uzak durarak dizilir ve el ele tutuşur. Kapalı barda ise oyuncular omuz omuza verip aşağıdan el ele tutuşarak ya da birbirlerini belden sarıp kavrayarak dizilir. Bar oynanırken çalınan zurna, kaba zurnayla cura zurna arasında alto bir zurnadır. Davulun da özelliği vardır. Genellikle 60 cm çapında, 70 cm yüksekliğinde yağsız ve budaksız çam kasnaklara, koyun ve kuzu derisi gerilerek yapılır. Üst deriye tokmak, alt deriye değnek vurulur.

Barlarda sıranın sağ başındakilere barbaşı, sol başındakilere pöççük denir. Erzurum bar oyunlarında barbaşında da pöççükte de mendil vardır. Erkekler, barı geleneksel bir sırayla oynar. Sıraya uygun bar oyunları şunlardır:

Baş Bar (Sarhoş Barı-Birinci Bar) : Yiğitliği simgelediği söylenir. Açık bar dizilişiyle, ağır tempoda, heykelleşerek oynanır. Tüm figürler ayaklara verilmiştir. Bedenin üst bölümü devinimsizdir.

Dikine Bar (Birinci-Aşırma Bar) : Kapalı bir dizilişle, eller aşağıda tutularak başlar. Omuzlar birbirine değer. Savaş figürlerini yansıttığı söylenir.

Hoşbilezik Barı : Açık barlardandır. Bağlanış, kolkola ve pazulardan tutma biçimindedir. Bu bar, aynı ezgiyle halay olarak da görülmektedir.

Sekme : Değişik görünüşte ve yürürlükte bir bardır. Açık dizilişle oynanır. Çok çeşitli figürler sergilenir. Devinimler belli bir biçimin sıkıcılığını, tekdüzeliğini ortadan kaldırır. Birdenbire oluşan devinimler, çevikliği ve belli bir beceriyi gerektirmektedir. Oyuncular el ele tutuşur.

Daldalan : Kapalı dizi oyunudur. Oyuncular, birbirlerinin bellerinden tutar. Sözlü ve sözsüz oynanabilir.

Çingeneler: Eller taraklanır. Oyun figürleri ileri ve geri yürümekten oluşur. Sıçrama, oturma ve çevirme devinimleri vardır. Özelliği, oyunda bacak ve ayakların aynı anda önemli görevleri olmasıdır.

Tamzara: El ele tutularak oluşan bir diziyle oynanır. Kapalı bardır. Kimi yörelerde ezgili, kimi yörelerde de ezgisiz oynanır. Başka yerlerde aynı ezgi ve sözlerle halay biçimine de rastlanır.

Koçeri: Asıl adı Göçeri barıdır. Kimi halk bilimcileri, bu oyunun "göçten gelmiş" anlamında olduğunu ileri sürer. Ayak oyunlarında ayrımlar vardır.

Delloy: Kapalı bar oyunlarındandır. Ayaklar, depki oyununda olduğu gibi yeri döver. Bu dövüş, hem geri hem de ileri devinimlerde yapılmaktadır. Kapalı dizide, oyuncular biribirlerini bellerinden kavrarlar. Oyunda, Şamanizm ve dinsel tören nitelikleri olduğu söylenmektedir.

Temirağa Barı: Orta Anadolu'da Demirağa barı adıyla anılır. Figürlerinin Timurlenk'le ilgili olduğu öne sürülmektedir.

Yan Demürağa, dön Demürağa
Tek taban üstüne dön Demürağa

Zikzak yürüyüşlü bir oyundur. Figürlerinde daha çok tek ayak işler. İlk figür, sol ayakla yapılır. Gövdeler, sağ ayak üzerine yüklenip sağa dönülür. Yürüyüşe yine sol ayaktan başlanır. Böylece ilk figür bitip ikinciye geçildiğinde, sağ ayak yerinden oynamıştır. Yürüyüşün üçüncü adımında, yine sol ayakla sağın yanına güçlüce vurulup öne savrulduktan sonra, aynı ayakların bir adım geri atıldığı görülür.

Yayvan Barı: Oyuncular birbirlerini bellerinden sıkıca yakalar. 5-6 kişi yavaş yavaş parmak uçlarında oynamaya ve küçük devinimlerle kıpırdanmaya başlar. Omuzlar bitişiktir. Ağır bir tempoyla başlayan oyun, giderek bir dövüşü andıran ezgiyle sürer. Oyuncular sol ayak ve dizlerinin devinimleriyle ritme uyar. Barbaşı ve pöççüğün elinde mendil vardır. Mendil, ritme uyarak ağır ağır göğüslere çekilir.

İkinci bölümde, figürler ayrı ve el ele geniş ve büyük adımlarla yinelenir. Üçüncü bölümde ezgi hızlanır. Oyuncular pazulardan kolkola tutarak, sağ ayaklar üzerinde seker. Sol ayakların ökçelerini ileri önde, ayak yönünde yere vururlar. Aynı figür öbür ayakta da yinelenir.

Köroğlu Barı: Oyuncular sırtları birbirlerine dönük, tek sıra olarak bir tur atar. Alanı iki oyuncuya bırakıp çekilirler. Kılıçlarını çeken iki oyuncu oyuna başlar. Oyun iki bölümdür. İlk bölümde kovalama ve kaçma vardır. Biri kaçar, öbürü kovalar; kaçan birden durup kovalayana kılıçla saldırabilir. İkinci bölümde, karşı karşıya saldırma ve atak yapılır. Bir ara oyuncular yere çökerek, bıçak gösterisinde bulunur. Kılıçlar sol omuzlara dayanır, sonra el ele tutuşarak oynanır. Bu oyun bir görüşe göre iki savaşçının kollarını kalkan yaparak savaşmalarını; bir başka görüşe göre de iki delikanlının sevgili için dövüşmelerini simgeler.

Uzundere Barı : Kapalı dizi biçimindedir. Eller bele dolanır. Oyunun bir su akışını simgelediği söylenir. Tortum yöresinde oynanan oyuna Azort Barı da denmektedir.

Narey Barı : Bağlı oynanan barlardandır. Ezgisi, devinimleri ilginçtir.

Hançer Barı : İki kişilik oyundur. Oyuncuların ellerinde bıçak vardır. Bıçak kullanma, yiğitlik, gözüpeklik sergilenir.

Tavuk Barı (Felek Barı) : Erzurum'un en eski barlarındandır. Açık ve ağır oynanır. Tavuk devinimleri yansıtılır. Türk takvimlerinde tavuğun bir ay adı olması, oyunun totemizm (ongunculuk) kalıntısı olduğu düşüncesine yol açmıştır.

Turna Barı : Erzurum dolaylarında bir kadın bir erkek oyuncuyla oynanır. Kadın dişi, erkek de erkek turnayı simgeler. Oyunun bir yerinde dişi kuş çömelir, önüne konan yiyeceği hem yer, hem de erkek turnayı izler. Sonra erkeğe kuş gibi seslenir. Erkek kanat çırparak gelir. Turna Barı seyirlik oyun özellikleri de taşır.

Tatyan : Güç bir kadın oyunudur. Türküsü şöyledir:

Burç üstüne bayrakları diktiler
O zaman da Cafer Hanı vurdular
Adı leyli leyli leyli
Al hançeri vur sineme
Gör leylim leyli leyli.

Aldım Paranı: Kollar aşağı salıverilerek el ele tutuşulur. Sonra eller taraklanarak yürüme ve oturma devinimleri yapılır. Yürürken, ilk devinimlerde görev sol ayaktadır. Oyunun son devinimi de sol ayakta biter. Oturmada devinimler, bir sağa, bir sola, bir kez sağ ayak, bir kez de sol ayak üzerinde yapılır.

Dasniçors : İki kişilik erkek oyunudur. Kafkasya'dan geldiği sanılmaktadır. Her iki oyuncuda da mendil vardır.

O Olmasın Bu Olsun : İki Dadaş karşılıklı oynar. Biri kız, öbürü onun nişanlısıdır. Azerbaycan folklorundan geldiği söylenen bu oyuna, Erzurumlular kendi özelliklerini katmışlardır. Devinimler, Hançer Barı'na benzer. Oyunda oturma ve koşma yoktur. Eller de oyun figürlerine katılır.

Güvercin Barı : Kadın barlarındandır. Güvercin uçuşunu, yürüyüşünü yansıtır. Kollar güvercinin kanatları gibidir. Bir yönüyle seyirlik oyun da sayılır. Değişik tartımlı, sözlü bir oyundur (2 + 3 + 3 + 2).

Çift beyaz güvercin olsam
Çadırın başına konsam
Güzellere yoldaş olsam
Çirkinlere tuzak kursam

Gel gel karanfilli gelin
Gelinlerin şahı gelin

Kavak Barı: Kadın barlarındandır. Oyuncular rüzgârda kavakların durumunu yansıtır. İki yana sallanarak oynanır. Sözlü ve sözsüz, iki bölümden oluşur. Sözsüz bölümü hızlı, sözlü bölümüyse ağır oynanır. İki tartımlıdır.

Ben bir kavak yol üstünde biterim
Gelen göçenlere gölge ederim
Irgalanma kavak seni budarım
Budar budar odun eder giderim

Çember : Erzurum kadın barlarındandır. İnce saz eşliğinde oynanır.

Atın üstünde eğer
Bilmem ağam ne giyer
Altından beyaz gömlek
Üstünde kutnu yelek

Döne: Kadın oyunlarındandır. Bir ileri bir geri oynandığı için adına döner de denir.

Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları: Erzurum ve çevresi halk oyunlarında olduğu gibi seyirlik oyunlarında da çeşitlilik görülür. Kimi seyirlik oyunlar, ezgi eşliğinde bölümler de içerir. Hayvan devinimlerine öykünen kimi barlarda ortaoyunu özelliği gözlemlenmesi bundandır.

Oturma: Erzurum'un eğlenceli aile toplantılarına denir. Köyde ya da kentte, mahallelerde, tanınmış ailelerin evlerinde oturma için açılmış odalar vardır. Üç-beş aile kadın ve erkekleri bu odalarda ayrı ayrı toplanır. Yaşlıların ve gençlerin yerleri ayrıdır. Oturma eğlencelerinde, kadınlar bölümünde oyunlar oynanır, türküler söylenir. Yeni oyunlar yaratılır. Yenilikler bu toplantılarda ortaya atılır. Erkekler bölümünde de aynı şeyler yapılır. Oturma erkekler arasında sürdürülmekte, kadınlar arasında ise yavaş yavaş yok olmaktadır.

Karadüzen: Kadınların oyunlu toplantılarına verilen addır. Birinin isteği, dileği yerine gelince, bunu kutlamak için şenlik düzenlenir. Buna kimi yerlerde "Derder Kınası" da denir.

Deve Oyunu: Oyunda, davul-zurna, davul-klarnet çalınmaktadır. Düğünlerde ve eğlencelerde altı oyuncuyla oynanır. İkisi devenin içinde, ikisi deveci, ikisi de çalgıcıdır. Ezgi başlayınca deve, deveciler oynamaya başlar. Deve kendisini oynatanlardan birine kafayla vurur. Tekme atar. Deveci de elindeki çubuğuyla deveyi döver. Deve dövüldükçe titremeye başlar. Davul-zurna uzun hava çalar. Ezgi eşliğinde deve çöküp yatar, can çekişerek ölür. Deveciler tartışmaya başlar. Deveyi döven çok üzülür, canlanması için hayvana yalvarır. Öbür deveci, zurnacı iyi bir hava çalarsa, hayvanın kendine geleceğini söyler. Zurnacı bir uzun hava çalar. Deve dirilir. Oyun havası, çiftetelli, koşarma, dehlenk gibi oyunlarla zenginleştirilir. Oyun bitince para toplanır.

Deli Kız: Oturmalarda oynanan bir oyundur. Düğünde geline gelen, yazma, halhal, kallaç (ayakkabı), kemer, bilezik siniye konur. Tek kişi oynar. Öbürleri hep birden söyler. Saz çalanlar yere oturur. Deli kızla kızlar arasında karşılıklı söylenen her dize iki kez yinelenir.

Kızlar — Deli kız sinin geliyor.
Deli Kız — Sinide neler geliyor?
Kızlar — Başına yazma geliyor.
Deli Kız — Hani neye gelmedi?
Kızlar — Geldi de geri döndüler.
Deli Kız — Ne kusurumu buldular?
Kızlar — Başına kelloz (kel) dediler.
Deli Kız — Kurbanınız olim (olayım) komşular
Hayraniniz olim komşular
Hani ya bunun kellozu.
Kızlar — Deli kız sinin geliyor.
Deli Kız — Sinide neler geliyor?
Kızlar — Koluna halhal geliyor.
Deli Kız — Hani neye gelmedi?
Kızlar — Geldi de geri döndüler.
Deli Kız — Ne kusurumu buldular?
Kızlar — Koluna çolak dediler.
Deli Kız — Kurbanınız olim komşular
Hayraniniz olim komşular
Hani ya bunun çolağı.

Oyun armağanlarla ilgili, karşılıklı söyleşmelerle sürer. Kimi ortaoyunlarında olduğu gibi bunda da günlük yaşama ilişkin yergi ve uyarılar bulunmaktadır. Oyun bir deli kızı evlendirme aldatmacasından kaynaklanmaktadır.

Tilki Cezası: Gelinin, oğlan evine gitmesinden bir gün önce, tilki kılığına girmiş bir adam yükte hafif, pahada ağır eşyayı çalmak için gizlice kız evine girmeye çalışır. Toplum gelenekleri, tilkiye bu hakkı vermiştir. Tilki, kız evinden bir tepsi, altı kaşık, bir ceket kaçırır. Anadolu'nun birçok yerinde oynanan Tilki Oyunu'nun, İspir'deki çeşitlemesinde tilkiye ceza verilir. Yakalanan tilki iki metre yükselecek biçimde havaya dikilir. Yüzü, yakılmış sobanın dumanına tutulur. Dünürcüler, köy delikanlılarına armağanlar vererek tilkiyi kurtarır.

Ali Fattik: Aşkale İlçesi'nin Pırnakapan Köyü'nde oynanan seyirlik köy oyunudur. Ölüp dirilmeli oyunların, hayvan benzetmecesiyle yapılan türüdür. Oyunda, bir deve, bir eşkıya, bir kâtip vardır. Oyuncular canlandırdıklarının görünüşlerine bürünür. Deve, öbür köy seyirlik oyunlarında olduğu gibi merdivenlerden yararlanılarak hazırlanır. Bir oyuncu eşkıya, bir oyuncu da kâtip olur. Evlere haber salınır, oyun başlar. Önde ayıyla bakıcısı, arkada ötekiler el ele tutuşur. Ayı, homurdanır. İki bar oyunundan sonra, Ali Fattik Oyunu başlar. Bu da ikiye ayrılır. Birincisi Deve, ikincisi Ayı Oyunu'dur. Deveci devesi üzerinde karısıyla gelir. Deve başıyla çevresine vurur. Eşkıya, devecinin önünü keser, karısını aşağıya indirmesini ister. Deveciye saldırır, deveci yere serilir, deve çöker, kadın inip devecinin ölümüne ağlar. Gelin ağlarken, kâtip ev sahiplerinin erzakını yazmaya başlar. Erzakla ilgili konuşmalar olur. Bu sırada ölen deveci dirilir. Kâtip, ev sahibinden aldığı unu ambara verir. Gelin kocasına kâtibin bin lira verip, namuslarını kurtardığını anlatır. Yeniden deveye biner. Deveciyle gelin gider. Ayı ve öteki oyuncular bar oynar. Oyunun bir yerinde ayı düşüp ölür, bakıcısı açlıktan öldüğünü söyler, hamur ister. Ayı hamuru yiyince dirilir. Herkes buna sevinir. Topluca oyunlar oynanır. Oyuncular bunu her evin önünde yineleyerek yiyecek toplar. Sonunda, toplanan yiyecekler birlikte yenilir.

Çocuk Oyunları: Başka yörelerde oynanan çocuk oyunlarına Erzurum'da da rastlanır. Bir bölümü başka adlarla anılmaktadır.

Kozik (Kuka) Oyunu: Taş ve gülle oyunlarındandır. İki grup vardır. Bunlar birbirlerine sapanla ya da elle taş atar. Ağır taşın uzağa atılması, bir güç ve spor gösterisidir. Değişik yörelerde çeşitlemeleri görülebilir. Yuvarlak taş (kozik ya da başka bir ad) bir çember ortasına konur. Bu yuvarlak taşa, bir yassı taşla vurulur. Bu sırada söylenen tekerlemeler, sayı kazanmalar, oyunu canlandırır.

Alçılarım (Tünzile) : Aşık oyunlarının yöredeki çeşitlemesidir. Küçük aşığa çevresinde honek denir. Nallı, ortası delinerek içine kurşun akıtılmış aşıktır. Sade, üzerinde ayrıca uğraşılmamış, doğal biçimdeki aşıktır.

TARİHSEL YAPITLAR

Erzurum ve çevresi doğal konumu nedeniyle köprü başı durumundadır. Bu yüzden çok eskiden beri yerleşim ve kültür merkezi olmuştur. Karaz, Pulur, Tufanç, Sivişli, Sos ve Tepecik höyükleri eski çağ tarihine ışık tutmaktadır. Yörede yapılan yüzey araştırmalarında Erken Paleolotik (Eskitaş) Dönem'den gereçler bulunmuştur. Dumlu ve Pasinler'de İÖ 5000'lere inen buluntular vardır.

Erzurum'un 16 km kuzeybatısında, Ilıca'nın 5 km kuzeyinde bulunan Karaz, yörenin en önemli höyüklerindendir. 1942-1944 ve 1959'da H.Z. Koşay başkanlığında gerçekleştirilen kazılarda Osmanlı, Selçuklu ve Bizans katlarının altında Son Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'e değin inen bir yerleşme ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşmenin Tunç Çağı'ndan IX. yy'a değin yaşayan Arze (Azze) Kenti olduğu sanılmaktadır. Evler dikdörtgen planlı, taş temelli, kerpiç duvarlıdır. Her katta pek çok obsidyene rastlanmıştır. Tunç Çağı katlarında çok sayıda metal gereçler bulunmuştur. Karaz seramiğinin bir bölümü al-kara renkli, geniş şerit kabartmalı, olukludur. Bunlar yuvarlak karınlı, dar ve yuvarlak diplidir. Bir bölümünün de boyunları yüksek, karınları dirsekli, ağızları dışa taşkındır. İÖ 3000'lere inen Karaz seramiği, sanat değeri ve biçim zenginliğiyle gelişmiş bir kültürü belgelemektedir. Yapılan araştırmalarla, Karaz kültürünün Azerbaycan ve Güney Kafkasya'yla ilişkili olduğu, Kuzeydoğu Anadolu ve Anti-Toros eteklerine dek yayıldığı belirlenmiştir.

Ilıca Bucağı'na bağlı Pulur Köyü'nde H.Z. Koşay ve Macar Arkeolog H. Vary'nin yaptığı kazılarda İÖ 4000'e, Bakırtaş Dönemi'ne inen bir yerleşme ortaya çıkarılmıştır. Burada 4 yapı katıyla ilgili temel, duvar kalıntıları ve ocaklar bulunmuştur. I. mimari kat yangın katıdır. Kerpiçten duvar kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca tağar (toprak mangal), küpçükler, kutsal yağ kapları bulunmuştur. Bunların yanı sıra Karaz seramiği türünde, al-kara renkli, üstü kabartmalı ya da oluklu, kafes, zikzak, çizgi bezekli çanak-çömleğe rastlanmıştır. Pulur'da, I. yapı katından başlayarak çok sayıda obsidyen ve kemikten gereçler bulunmuştur. Bu evre Son Bakırtaş Dönemi'ne tarhilendirilmektedir.

2.mimari katın çamur harçlı duvarları ayaktadır. Ayrıca çok sayıda çanak-çömlek, pişmiş topraktan insan heykelciği ve bir tanrıça idolü bulunmuştur. 3. mimari katta taş temeller ve ocaklar, pişmiş topraktan bir tanrı idolü, bir kuş heykelciği ortaya çıkarılmıştır. 4. mimari kat ve sonrası Bakırtaş Dönemi'nin en eski yerleşmesidir. Bu yerleşmenin İÖ 4000'e değin indiği sanılmaktadır. Bu dönemden duvar temelleri, ocaklar ve cilalı taş baltalar bulunmuştur.

Bu yapı katlarında, Karaz türünde geometrik kabartmalı ya da oluklu, al ya da kara astarlı seramiğe çokça rastlanmıştır. 3. yapı katından sonra Orta Anadolu'da Alacahöyük IV, Büyük Güllücek seramikleri türünde çanak-çömlek görülmüştür. Karaz türü çanak-çömlek üretim merkezlerinden biri de İspir'dir. Yörede çanak-çömlek yapımında, günümüzde de Bakırtaş Dönemi'nin yapım geleneğinin sürdüğü görülmektedir. Pulur buluntuları, İÖ 4000-3000'deki uygarlığın gelişmişliğini göstermesi yönünden ilginçtir.

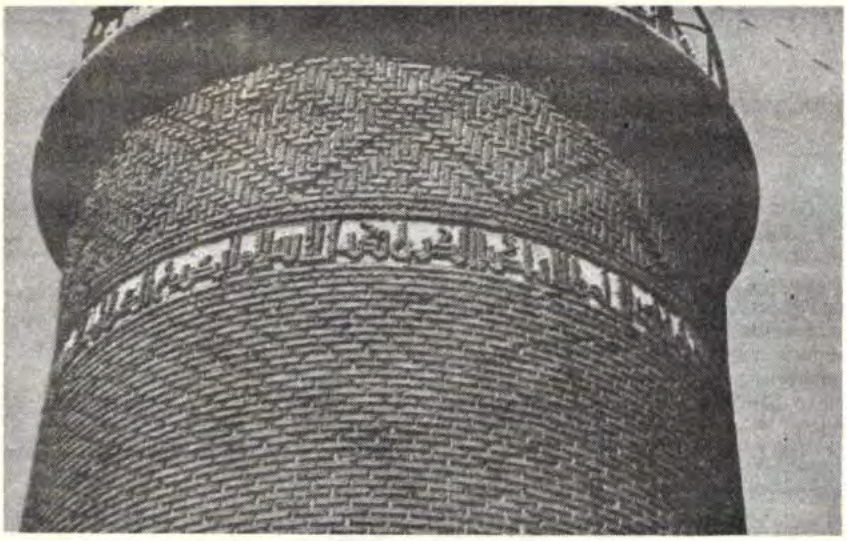
Tarih öncesi yerleşmelerden biri de Erzurum'un 15 km kuzeydoğusunda Dumlu Bucağı'na bağlı Güzelova Köyü'ndedir. 1961'de H.Z. Koşay ve H.Vary'nin yaptığı kazılarda 75 m uzunlukta, 50 m genişlikte, 3 m yükseklikte bir yerleşme alanı saptanmıştır. Bu Yenitaş Dönemi yerleşmenin üstünde, geç dönemlerden sikkeler (Bizans) bulunmuştur. Alt katlarda mimari kalıntıların yanı sıra İÖ 2600'e tarihlenen bir iskelet, hayvan yemlikleri, küp mezar ve ocak sunaklar ortaya çıkarılmıştır. İÖ 3000'e tarihlenen katta tek renkli, el yapısı çanak-çömlek, taş ve kemikten gereçler, balta, mızrak ucu, halka gibi metal parçalar bulunmuştur. Değişik biçim ve boyutlardaki çanak-çömlekler arasında hayvan başı biçimli kulplar, kuş başı heykelcikler, öküz başı biçimli ritonlar (içki kabı) ilginç yapıtlardır.

1965'te H.Z.Koşay başkanlığında Erzurum'un Dumlu Bucağı'na bağlı Kanber ve Gülpınar (Hadelemek) köyleri arasında İkiz Tepeler'de yapılan kazılarda beş tümülüsten üçü açılmıştır. Birbirine koridorla bağlı kesme taştan, tonoz örtülü iki mezar; bunların içinde de çift ve tek kulplu, bezekli vazolar, demirden mızrak uçları, gümüşten İskender sikkesi bulunmuştur. Bir başka mezardaysa altın, gümüş ve akikten takılar ve bir gümüş sikke ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntuların Helenistik Dönem'den (İÖ 300-İÖ 100) olduğu sanılmaktadır. Erzurum'un 18 km kuzeyinde Umudum Köyü'nün 3 km batısında Umudum Tepe'de (Kalortepe) Urartu Kalesi'nin surları görülmektedir. Urartu kayıtlarında Umudum Tepe'nin yer aldığı Erzurum Ovası "Diauehi" adıyla geçmektedir. Burada, kayalara oyulmuş değişik ölçü ve biçimlerdeki niş ve duvar kalıntılarından oluşan bölümün kutsal alan olduğu sanılmaktadır. Ayrıca kale içinde yapı kalıntıları vardır. Taş blokların büyüklüğünden, bu kalıntıların, ovaya tümüyle egemen, görkemli bir yapıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Kalenin bulunduğu kayalığın güney yüzündeki çok iyi taş işçiliği gösteren kaya mezarı ön oda ve mezar odası bölümlerinden oluşmaktadır. Burası, tekniği ve yapım yöntemiyle Van Kalesi kaya mezarlarını andırmaktadır. Yöneticiler ve soylu kişiler için yapılan bu tür anıtsal kaya mezarlarından Umudum Tepe'nin önemli bir yerleşme yeri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Delibaba ve Hasankale (Pasinler) arasındaki Yazılıtaş ve Horasan'ın 20 km kuzeyinde Zivin'de bulunan yazıtlar, Urartu Dönemi'nin önemli kalıntılarıdır.

MERKEZ İLÇE: V. yy'da Theodosiopolis adıyla kurulan Erzurum, Saltuklu Dönemi'nde başkent olmuştur. Kent, Saltuklu, Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlılar Dönemi'nde çok sayıda yapıyla süslenmiştir. Ancak deprem ve savaşlar yüzünden bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır.

ERZURUM KALESİ : V. yy'da Doğu Roma İmparatoru Theodosius kente egemen bir tepeye yaptırmıştır. Kale Emevi, Abbasi, Saltuklu, Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlılar döneminde onarılmıştır. Kaynaklarda kalenin üç surla çevrili olduğu, 110 burç ve kulesi bulunduğu bildirilmektedir. Dış ve orta surlar yıkılmıştır. Surların Tebriz Kapısı, Gürcü Kapısı (Kars Kapısı), Erzincan Kapısı ve Yeni Kapı (Harput Kapısı) adlarıyla bilinen dört girişi bulunmaktaydı. Dışkale, tümüyle yıkılmıştır. İçkale, doğu yanı çarpık dikdörtgen biçimindedir. Kuzey, doğu ve güneydoğu köşeleri kulelerle desteklenmiştir. Duvarlar yeşilimsi kalker (sivişli) taşındandır. Yazıtında II. Mahmud'un yaptırdığı bildirilen ana giriş, yuvarlak kemerli, sivri tonozludur. Avluda tuğla tonozlu bir hamam ve sundurma bulunmaktadır. Çevresinde toprak damlı odalar, koğuş ve depolar vardır.

Tepsi Minare, tuğla işçiliği

KALE MESCİDİ : İçkale'nin güneyinde yarım silindirik burca dayalı olup, kalenin en eski yapısıdır. 1154'te Saltuklular Dönemi'nde İzzeddin Saltuk yaptırmıştır. Dıştan, kaleye egemen kümbet biçimiyle değişik bir mimarisi vardır. Küçük kare mekân içten pandantiflere oturan, beş dizi mukarnaslı bir kubbeyle, dıştan silindirik gövde üstünde konik bir külahla örtülüdür. Ana mekân iki neflidir. Mukarnaslı niş biçimindeki mihrap geometrik zencirek kabartmalarla çevrelenmiştir.

TEPSİ MİNARE (SAAT KULESİ) : İçkale'nin güneybatısında, Kale Mescidi'nin yanındadır. Saltuklu Dönemi'nin önemli tuğla yapılarındandır. Basık, kalın gövdesi, küfi yazıtı ve tuğla yapımıyla XII. yy ortalarına tarihlendirilmektedir. Gözetleme kulesi ve yanındaki mescide minare olarak yapılmıştır. Kaide sur düzeyine dek kesme taştandır. Gövde ak ve al taşlardan sonra tuğladan örülmüş silindirik bir kule biçimindedir. Gövdeyi üstten bir dizelik küfi yazıt çevrelemektedir. Yazıtta "Şems ül-Mulûk ve Ümera" ile, İnanç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrulbek Ebul Muzaffer Gazi bin Ebul Kasım'ın adı bulunmaktadır. Yazıttan sonra tuğlalar süs öğesi olarak kullanılmış, baklavalar oluşturacak biçimde dizilmiştir. XIX. yy ortalarında yapıya Barok üslupta bir galeri ve saat eklenmiştir.

ULU CAMİ : Cumhuriyet Caddesi'ndedir. 1179'da Ebul Fetih Muhammed yaptırmıştır. Onarımlarla özgün biçimini yitirmiştir. 1639, 1826, 1858, 1860 tarihli onarım yazıtları vardır. İlk yapı avlusuz, dikdörtgen planlı, mihrap duvarına dikey yedi neften oluşmaktaydı. Mihrap önü hafif sivri kemerlere oturan pandantifli büyük bir kubbeyle örtülüydü. Günümüzde bunun yerini ahşap bir kubbe almıştır. Caminin orta eksenindeki piramit biçimi 6 dizi mukarnas dolgulu tonoz, yapının en gösterişli bölümüdür. İlk yapıdan günümüze ulaşan mihrap, mukarnas dolgulu yalın bir niş biçimindedir, kabartma geometrik örgü motifleriyle çevrilidir. 1640'da Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, toprak damlı caminin içinde 200 çam direk bulunduğunu bildirmektedir. Ancak, anlatımın oldukça abartılı olduğu sanılmaktadır. Günümüzde yapı 16'sı duvarlara bitişik 40 payelidir. Doğu ve kuzeyinde ayrı üslup ve yapıda üç kapısı vardır. Dıştan toprak damla örtülüdür. Tuğladan minaresi sağdadır.

LALA PAŞA CAMİSİ : Cumhuriyet Caddesi'nde, Yakutiye Medresesi'nin doğusundadır. Yazıtında 1562'de Lala Mustafa Paşa'nın yaptırdığı bildirilmektedir. Merkezi planlı camiler türünden, kare planlı, düzgün kesme taştan bir yapıdır. Ortada 4 fil ayağına oturan büyük kubbe, yanlarda dört küçük kubbeyle desteklenmektedir. Son cemaat yeri, sivri kemerle bağlanmış 6 yuvarlak sütuna oturan beş kubbeyle örtülüdür. Mihrap mukarnaslı ve yazıtlıdır. Bodur minaresi değişik renkte kesme taştandır. Avlusunda sekiz köşeli, her köşede ikişer ahşap sütunun taşıdığı konik çatıyla örtülü şadırvanı vardır. Ortada yine sekiz köşeli çeşme bulunmaktadır. Ahşap sütunlar Türk oymacılık sanatının güzel örneklerindendir. İç süslemesi, renk ve niteliğiyle ünlü çinileriyle, klasik Osmanlı mimarisinin önemli yapılarındandır. Yazılı kaynaklara göre Mimar Sinan'ın ya da onun kalfalarından birinin yapıtıdır.

MURAT PAŞA CAMİSİ: Murat Paşa Mahallesi'nde, Erzincan Kapısı yakınındadır. 1573/1574'de II. Selim döneminde Erzurum Beylerbeyi Kuyucu Murad Paşa yaptırmıştır. Kare mekânlı, tek kubbeli yapılar türündendir. Ana mekân, köşelerde tromplara oturan mukarnaslı büyük bir kubbeyle örtülüdür. Dikdörtgen niş biçimin-

deki taştan mihrap mukarnas süslemelidir. Son cemaat yerini örten beş kubbe, mukarnas başlıklı 6 sütuna oturmaktadır. Ahşap minber ve kapıları Osmanlı ağaç işçiliğinin güzel örneklerindendir. Kubbe, tromp ve kemerler, daha geç dönemde, alçı üzerine yağlıboya çiçek, yaprak ve benzeri motiflerle bezenmiştir.

GÜRCÜ KAPISI (ALİ AĞA) CAMİSİ: Gürcü Kapısı Mahallesi'ndedir. XVII. yy başında Yeniçeri Başı Zahreci Ali Ağa'nın yaptırdığı sanılmaktadır. 1859 tarihli onarım yazıtı vardır. Kare planlı, tek kubbeli, düzgün kesme taştan bir yapıdır. Son cemaat yeri içten 4 sütuna oturan üç kubbeyle örtülüdür. Bu kubbeler, dıştan çinko kaplı tek bir konik çatıyla gizlenmiştir. Ana kubbe, köşelerde tromplara oturmaktadır. Yapı kubbe kasnağında bulunan 4 ana mekânda altta 6, üstte 4 pencereyle aydınlanmaktadır.

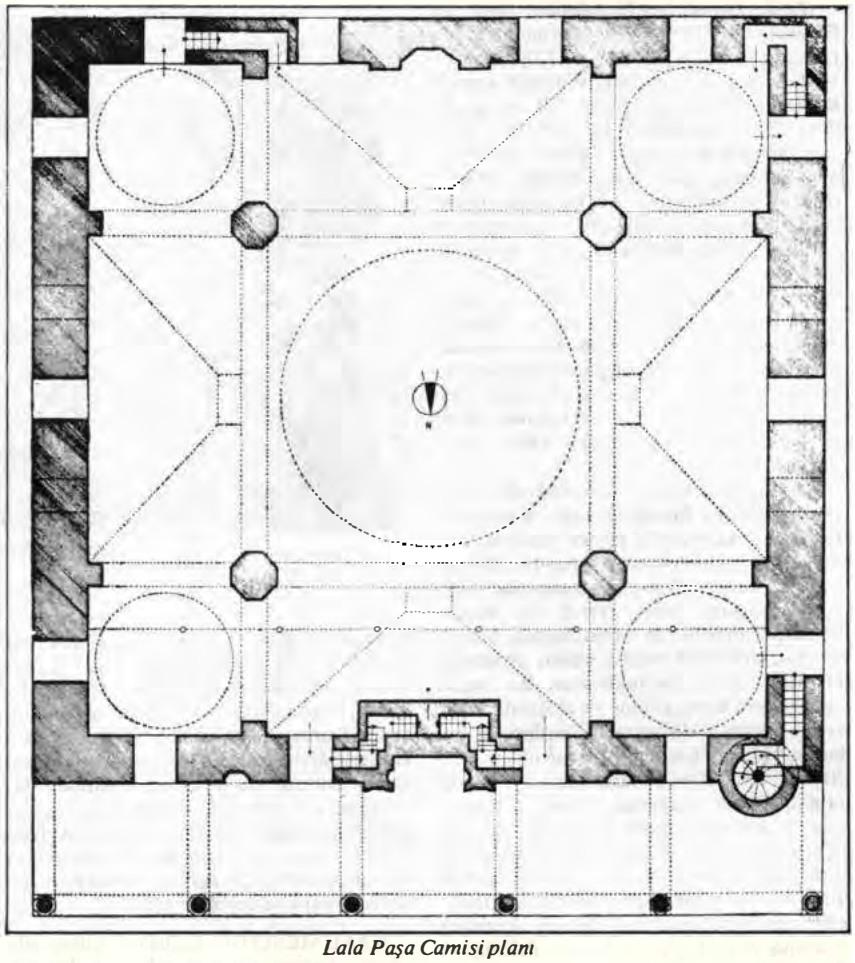
BOYAHANE CAMİSİ: Boyahane, Mahallesi'nde, Boyahane Hamamı'na bitişiktir. Kare planlı, tek kubbeli küçük bir yapıdır. Yazıtında, 1620/1621'de İlyas Ağa'nın yaptırdığı bildirilmektedir. Ana mekânı örten tuğla kubbe sekizgen kasnağa oturmaktadır. Kısa ve kalın gövdeli minare tuğla örgülüdür. Kubbe eteğindeki bir dizi mukarnas süsleme dışında yalın bir yapıdır.

CAFERİYE CAMİSİ: Caferiye Mahallesi'ndedir. Yazıtında 1645'te Ebubekir oğlu Hacı Cafer'in yaptırdığı bildirilmektedir. Kare planlı, tek kubbeli Osmanlı camileri planındadır. Sekiz köşeli kasnağa oturan kubbesi kurşun kaplıdır. Minare ve köşe duvarları düzgün kesme taştandır. Son cemaat yeri mukarnas başlıklı 4 yuvarlak sütuna oturan 3 küçük kubbeyle örtülüdür. Kubbe eteğindeki ahşap kandillik Türk oymacılık sanatının güzel örneklerindendir.

KURŞUNLU (FEYZİYE) CAMİSİ: Feyzullah Mahallesi'ndedir. Yazıtında 1700/1701'de Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin yaptırdığı belirtilmektedir. Düzgün kesme taştan, kare planlı, tek kubbeli yapılardandır. Büyük ve derin kubbe sekizgen kasnağa oturmaktadır. Son cemaat yeri dört taş sütuna oturan üç küçük kubbeyle örtülüdür. Mukarnas süslemeli mihrap taştandır. Minberi ahşaptır. Kubbe kasnağında 8 aydınlık penceresi vardır. Yalın görünüşlü yapının solunda 12 odalı medresesi bulunmaktadır. Düzgün kesme taştan minare al taştan 8 dizi bilezikle süslüdür.

PERVİZOĞLU CAMİSİ: Caferiye Mahallesi'ndedir. Üç kubbeli son cemaat yeri ve tek kubbeli ana mekânıyla, geleneksel Erzurum camileri planındadır. 1716'da Pervizoğlu Hacı Mehmed yaptırmıştır. Minare şerefeye dek taştan, üstü tuğladandır. Mihrap taştan, minber ahşaptandır. Geçmişte, üç yanında medrese odaları olduğu bilinmektedir.

DERVİŞ AĞA CAMİSİ : Derviş Ağa Mahallesi'nde, Taş Mağaralar Caddesi'nin ucundadır. 1717'de Derviş Ağa yaptırmış, 1845'te Müştak Efendi onartmıştır. Kare mekânlı, tek kubbeli yapılar grubundandır. Son cemaat yeri mukarnas başlıklı dört taş sütuna oturan üç küçük kubbeyle örtülüdür. Mukarnas süslemeli mihrap taştan, minber ahşaptandır. Minarenin kaidesi taştan, gövdesi balıksırtı düzeninde tuğladandır. Avlusunda Hacı Derviş İbrahim Ağa'nın türbesi vardır. Türbe, dört taş sütuna dayanan ince görünüşlü kubbeyle örtülüdür. Sütunlar kemerlerle bağlanmakta, yanlar açık kalmaktadır.

Lala Paşa Camisi planı

GÜMRÜK CAMİSİ: Kongre Meydanı'ndan Mahalle Başı'na giden yoldadır. Yazıtından 1717'de Hacı Bektaşoğlu Derviş Hacı İbrahim'in yaptırdığı anlaşılmaktadır. Kare mekânlı, tek kubbeli yapılardandır. Son cemaat yeri, 4 taş sütuna dayanan üç küçük kubbeyle örtülüdür. Mukarnas süslemeli mihrap taştandır. Minberi ahşaptır. Minaresi yıkıktır.

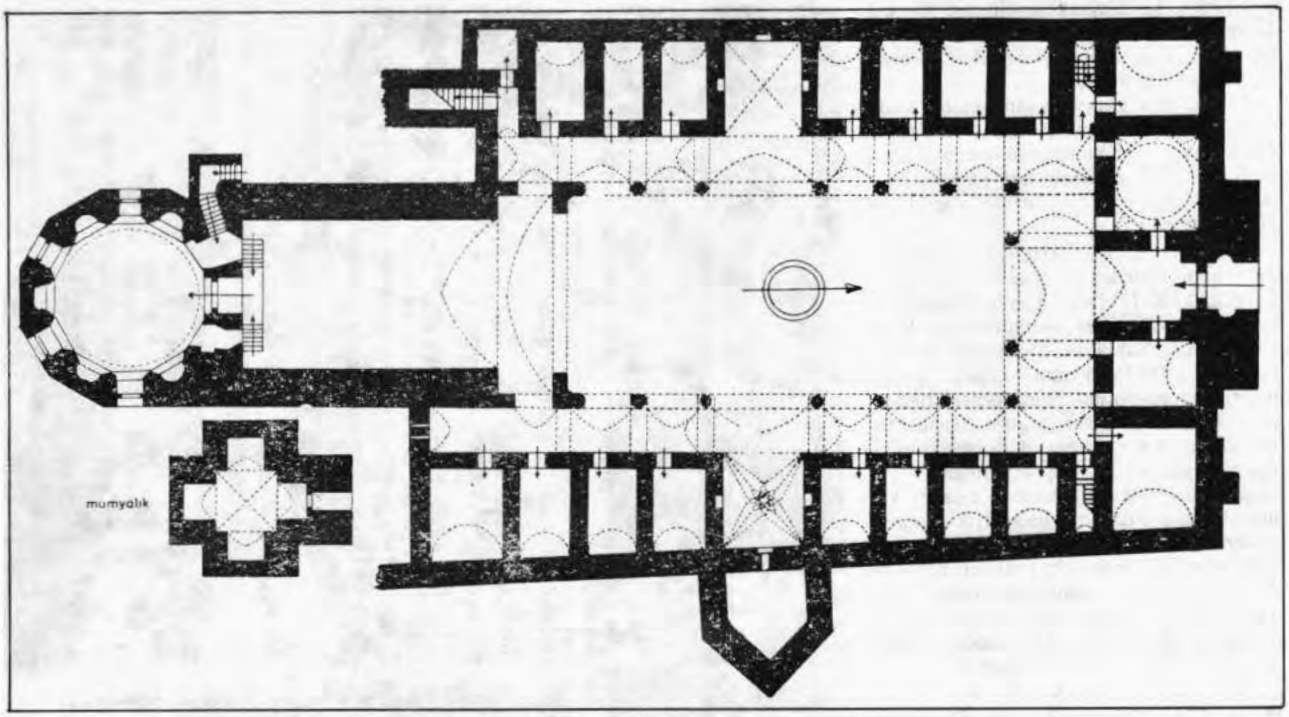
BAKIRCI CAMİSİ: Bakırcı Mahallesi'nde Pelit Meydanı'na inen yoldadır. 1720/1721'de Mustafa Ağa yaptırmıştır. Üç kubbeli son cemaat yeri ve tek kubbeli ana mekânıyla geleneksel Erzurum camileri planındadır. Minare al kamber taşından olup şerefe altı, mukarnas süslemelidir.

NARMANLI CAMİSİ: Narmanlı Mahallesi'ndedir. Yazıtından, 1738'de, I. Sultan Mahmud döneminde Narmanlı Yusuf Efendi'nin yaptırdığı anlaşılmaktadır. Son cemaat yeri, 6 yuvarlak taş sütuna oturan 5 kubbeyle örtülüdür. Orta kubbe yanlardakinden daha büyüktür. Kare planlı ana mekân köşelerde tromplara oturan kubbeyle örtülüdür. Kubbe eteğinde 4 aydınlık penceresi vardır.

İBRAHİM PAŞA CAMİSİ: İbrahim Paşa Mahallesi'nde, Hükümet Konağı'nın güneyindedir. 10 dizelik mermer yazıtında 1748'de Vali İbrahim Paşa'nın yaptırdığı kayıtlıdır. XVIII. yy Osmanlı camilerinin güzel örneklerindendir. Ak, düzgün kesme taştan, tek kubbeli bir yapıdır. Son cemaat yeri yuvarlak kemerlerle bağlanan 4 sütuna oturan 3 tuğla kubbeyle örtülüdür. Bunlar dıştan üçünü de içine alacak biçimde konik bir çatıyla gizlenmiştir. İri kesme taştan, ince yapılı minare camiyle uyum içindedir. Mukarnas süslemeli mihrabın içinde mermer yazıtı vardır.

ŞEYHLER CAMİSİ : Şeyhler Mahallesi'ndedir. Vakıf kayıtlarına göre yapı 1737-1766'da, minaresiyse 1771'de yapılmıştır. Tümüyle kesme taştan kare planlı, derin tek kubbeli bir yapıdır. Ana kubbe dıştan sekizgen kasnağa, içten köşe tromplarına oturmaktadır. Son cemaat yeri kanber taşından dört sütuna dayanan üç küçük kubbeyle örtülüdür. Bunlar dıştan konik bir çatıyla gizlenmiştir. Taştan mihrap mukarnas dolguludur; yanlarda gömme sütuncuklarla bezenmiştir. Benzer sütuncuklar kapının yanlarında da görülmektedir.

CENNETZADE CAMİSİ: Aşağı Yoncalık Mahallesi'ndedir. 1785/1786'da Erzurumlu İsmail Efendi yaptırmıştır. Kare mekânlı, tek kubbeli yapılar grubundandır. Ana mekân, yöre halkının "dondurma" diye

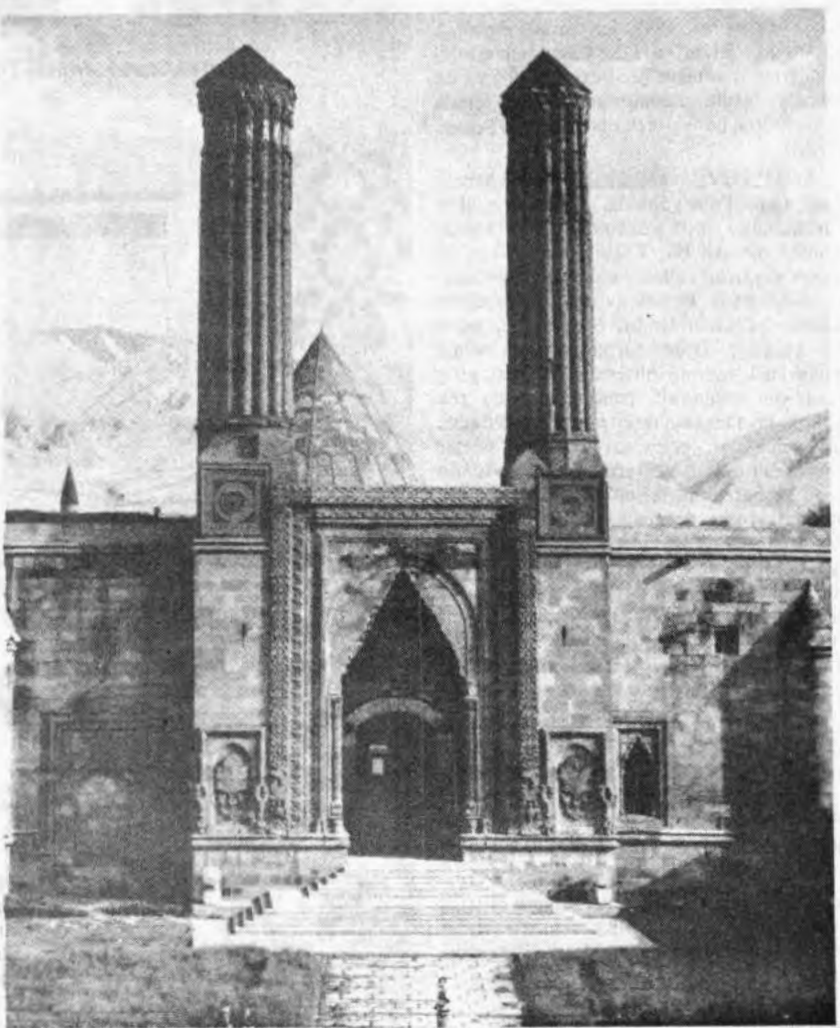

Çifte Minareli Medrese alt kat planı

adlandırdıkları sağır ve büyük bir kubbeyle örtülüdür. Bu kubbe dıştan iki katlı kasnağa oturmakta, hafif konik bir görünüş almaktadır. Son cemaat yeri dört taş sütuna oturan üç tuğla kubbeyle örtülüdür.

ESAT PAŞA CAMİSİ: Erzurum Kalesi'yle Saat Kulesi'nin batısına, kente egemen bir alana yapılmıştır. Şair Cazim'in dizeleri olan yazıtında, 1852'de Zarif Mustafa Paşa'nın onarttığı bildirilmektedir. Son cemaat yeri 6 ağaç sütuna oturan damla, ana mekân çatıyla örtülüdür. Düzgün al taştan yapıyı, ak taştan ince bir minare süslemektedir.

ÇİFTE MİNARELİ MEDRESE (HATUNİYE MEDRESESİ): Tebriz Kapısı yakınında, Ulu Cami'nin yanındadır. Mimarisi, planı, süslemesiyle Anadolu'nun en büyük (35 × 48 m), en önemli başyapıtlarındandır. Yazıtı ve vakfiyesi yoktur. Bu nedenle yapım tarihiyle ilgili çok değişik görüşler vardır. Ancak üslup ve mimarisiyle XIII. yy'ın son çeyreğine tarihlendirilmektedir. Açık avlulu medreseler planında, dört eyvanlı, iki katlı, kesme taştan, görkemli bir yapıdır. İç bölümün anıtsal yapısı ön yüze de yansımıştır. Buradaki tümüyle bitkisel süslemeli taçkapı ve çeşmesiyle Sıvas Gök Medrese'yi andırmaktadır. Taçkapıyı süsleyen büyük damarlı palmiyeler ejder başı biçiminde sonuçlanmış, üstüne çift başlı kartal arması işlenmiştir. Taçkapının köşelerinde, şerefelerine dek yıkılmış, iki yivli minare yükselmektedir. Minarelerde sırlı tuğla ve çini kullanılmıştır. Girişten beşik tonozlu eyvana, oradan da avluya geçilmektedir. İnce uzun avlunun üç yanı iki katlı eyvanlar ve arkasında medrese odalarıyla çevrilidir. Yapının ikinci katı, dört bağımsız grup biçiminde düzenlenmiştir. Birinci kata inmeden bir bölümden öbürüne geçilememektedir. Tüm hücreler dikdört-

Çifte Minareli Medrese

gen planlı, beşik tonoz örtülüdür. Alt kat kemerlerinin dış yüzleri, oda kapıları, doğu ve batı eyvanlarının pencereleri değişik motiflerle bezenmiştir.

Medresenin güney eyvanında iki katlı, silindirik yapılı, konik çatıyla örtülü türbe yer almaktadır. Kümbetin mimarisi, süslemesi ve yapım gerecinin ana yapıdan ayrı olması, daha geç bir tarihte yapıldığını göstermektedir.

YAKUTİYE MEDRESESİ: Cumhuriyet Caddesi'ndedir. Taçkapının üstündeki yazıtta, 1310/1311'de Olcayto Hüdabende ve Bulgan Hatun'un yardımlarıyla, Hoca Cemaleddin Yakut'un yaptırdığı bildirilmektedir. Dört eyvanlı kapalı avlulu medreseler grubunun ilginç örneklerindendir. Özellikle ön yüzüyle göze çarpmaktadır. Ortada boş kalmayacak biçimde bezenmiş taçkapı ve iki köşede minareler yer almaktadır. Sağdaki minare dışa taşkın biçimi, sırlı tuğladan geometrik geçmeli süslemeleri ve çinileriyle ünlüdür. Yapıda Çifte Minareli Medrese'nin etkileri belirgindir. Ancak burada palmiye motifinin üstüne çift başlı kartal yerine, başı sağa ya da sola dönük kartal işlenmiş, altına bakışık olarak aslan kabartmaları yerleştirilmiştir.

Ana kapıdan beşik tonozlu eyvana, oradan da orta mekâna geçilmektedir. Burası dört kalın ayağa oturan, mukarnas süslemeli aynalı tonozla örtülüdür. Çevresindeki revaklar da beşik tonozlarla örtülüdür. Mukarnas süslemeli orta mekânın yapımında Erzurum Ulu Cami'den esinlenilmiştir. "Yakutiye Medresesi kubbe ya da tonozla örtülü kapalı medreseler içinde ayakta kalabilmiş tek örnektir" *(Sözen, 1972).*

AHMEDİYE MEDRESESİ: Murat Paşa Camisi'nin yanında, yer yer yıkık durumdadır. Nesih yazıtından 1314-1324'te Ahmed bin Ali bin Yusuf'un dar ül-hadis olarak yaptırdığı anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşabilmiş kapalı avlulu medreselerin önemli örneklerindendir. Süslemesiz, yalın bir yapıdır. Göze çarpan tek süsleme mukarnaslı mihrap nişleridir. Ayrıca, giriş eyvanının solundaki pencere dışında tek açıklık, orta mekânı örten aynalı tonozdadır. Orta mekânın çevresinde yer alan odalar düzenli bir dağılış göstermektedir. Avlunun doğu ve batısında ikişer beşik tonozlu oda bulunmaktadır. Ayrıca giriş ve ana eyvanın yanlarında beşik tonozlu odalar vardır. Ana eyvanda mihrap bulunması, buranın mescit olarak da kullanıldığını göstermektedir. Bu küçük medresenin girişinde ayrıca bir mescit ve süslü bir minare bulunması ilginçtir. Kaidesi al taştan, gövdesi tuğladandır. Şerefeden yukarısı çinili minare yıkılmıştır.

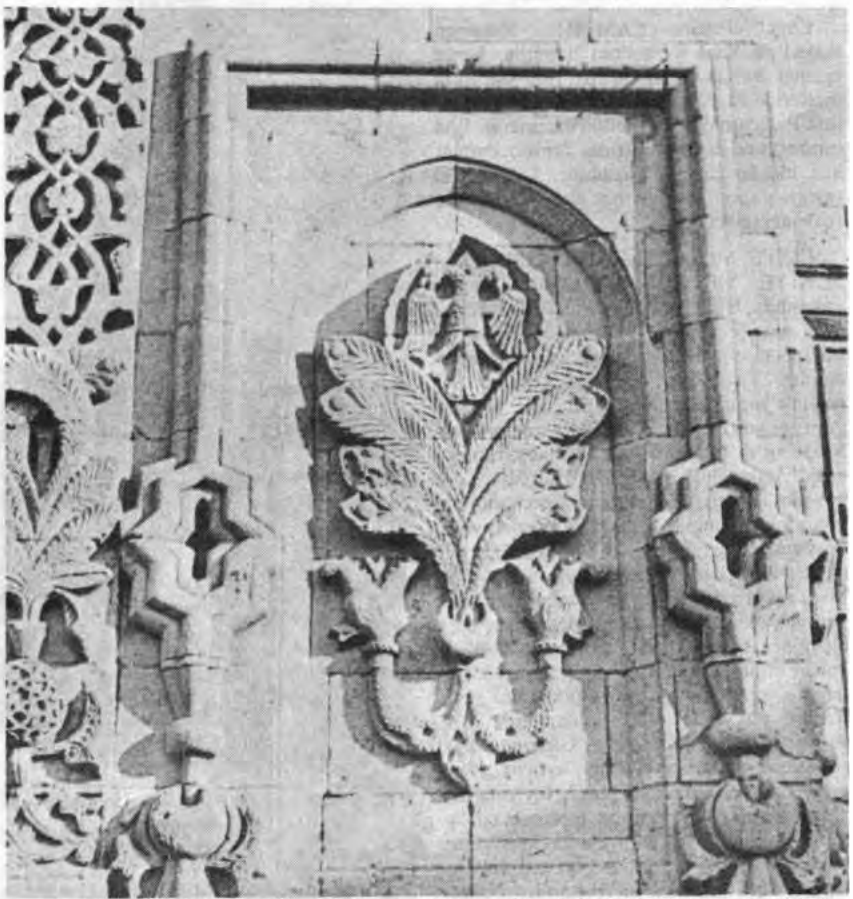
KURŞUNLU MEDRESESİ: Kurşunlu Camisi'nin yanındadır. 1700'de camiyle birlikte Feyzullah Efendi yaptırmıştır. Bir avlu çevresinde yer alan dershanelerden oluşan klasik Osmanlı medreseleri planındadır. 13 öğrenci odası vardır.

PERVİZOĞLU MEDRESESİ: Pervizoğlu Camisi'nin doğusunda, yapıya bitişiktir. 1716'da yapılan medresenin 3 dershanesi sağlamdır. Kuzey-güney doğrultusunda yapılmış olan öbür hücreler yıkıktır.

ŞEYHLER MEDRESESİ: Şeyhler Mahallesi'ndedir. Yazıtında 1760'ta Şeyh

Çifte Minareli Medrese Taçkapı taş işçiliği, Erzurum

Çifte Minareli Medrese, taçkapıdaki yaşam ağacı, çift başlı kartal ve çift ejder motifleri

Mustafa Efendi'nin yaptırdığı bildirilmektedir. Dörtgen bir avlu çevresinde yer alan odalardan oluşan, tek katlı bir yapıdır.

EMİR SALTUK (MELİK GAZİ) KÜMBETİ: Sultan Melik Mahallesi'nde, Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde bulunan Üç Kümbetler'in en büyüğüdür. XII. yy sonunda yapılmış, Anadolu'nun en eski kümbetlerindendir. İki renkli kesme taştan anıtsal yapısı ve sağlam mimarisiyle göze çarpar. Üçgen alınlıkla sonuçlanan sekizgen gövdesi ve silindirik tamburuyla, iki katlı görünüşü vardır. Kubbeyi andıran basık, konik bir külahla örtülüdür. Bu planıyla öbür Anadolu kümbetlerinden ayrılır. Üçgen alınlıklarda ve yuvarlak kemerli kasnak nişlerinde Türk-Çin takvim hayvanlarından oluşan kabartmalar vardır. Nişlerden birinde boğa boynuzları arasında insan başı (ay simgesi) bulunması ilginçtir.

Süsleme ve yapım tekniği açısından aynı özellikleri göstermekle birlikte öbür iki kümbetin XIV. yy'da yapıldığı sanılmaktadır.

KARANLIK KÜMBET: Derviş Ağa Mahallesi'ndedir. 1308'de Sadreddin Türkbağ yaptırmıştır. Ak küfeki taşından üç dizelik yazıtı vardır. Kaide kare planlı, gövde 8 köşelidir. Üstü konik külahla örtülüdür. Tüm yüzler yalancı sivri kemer ve kabartmalarla süslüdür. Yapı ince sivişli (mat ve açık yeşil kalker) taşındandır.

GÜMÜŞLÜ KÜMBET: Kentin doğusundadır. Erzurum'un öbür kümbetlerine benzemektedir. XIV. yy başında yapıldığı sanılmaktadır. Kare kaideli, sekizgen gövdelidir. Gövde yalancı sivri kemerlerle bağlanan ikişer yarım sütunçelerle bölünmektedir. Kemerlerin üstünde ak kalkerden zikzaklı bir şerit gövdeyi çevrelemektedir. Üstü kesme taştan konik bir çatıyla örtülüdür.

CİMCİME SULTAN KÜMBETİ : Cumhuriyet Caddesi'nde, Ulu Cami'nin kuzeyindedir. Öbür kümbetler gibi XIV. yy başında yapıldığı sanılmaktadır. Sivişli taşından yapı silindirik gövdeli, konik külahlıdır. Gövde, sütunçeleri bağlayan yuvarlak kemerlerle bölünmüştür. Çıkıntılı saçağı ve onun altındaki mermerden kabartma bozulmuştur.

RABİA HATUN KÜMBETİ : Hasan Basri Mahallesi'ndedir. XIV. yy'ın başında yapıldığı sanılmaktadır. Oldukça yıkıktır. Kare kaideyle gövdenin birleştiği yerde, yapıyı dolanan bitkisel süsleme, Kayseri'deki Döner Kümbet'i anımsatmaktadır. Kentteki öbür kümbetler gibi konik çatıyla örtülü olduğu sanılmaktadır.

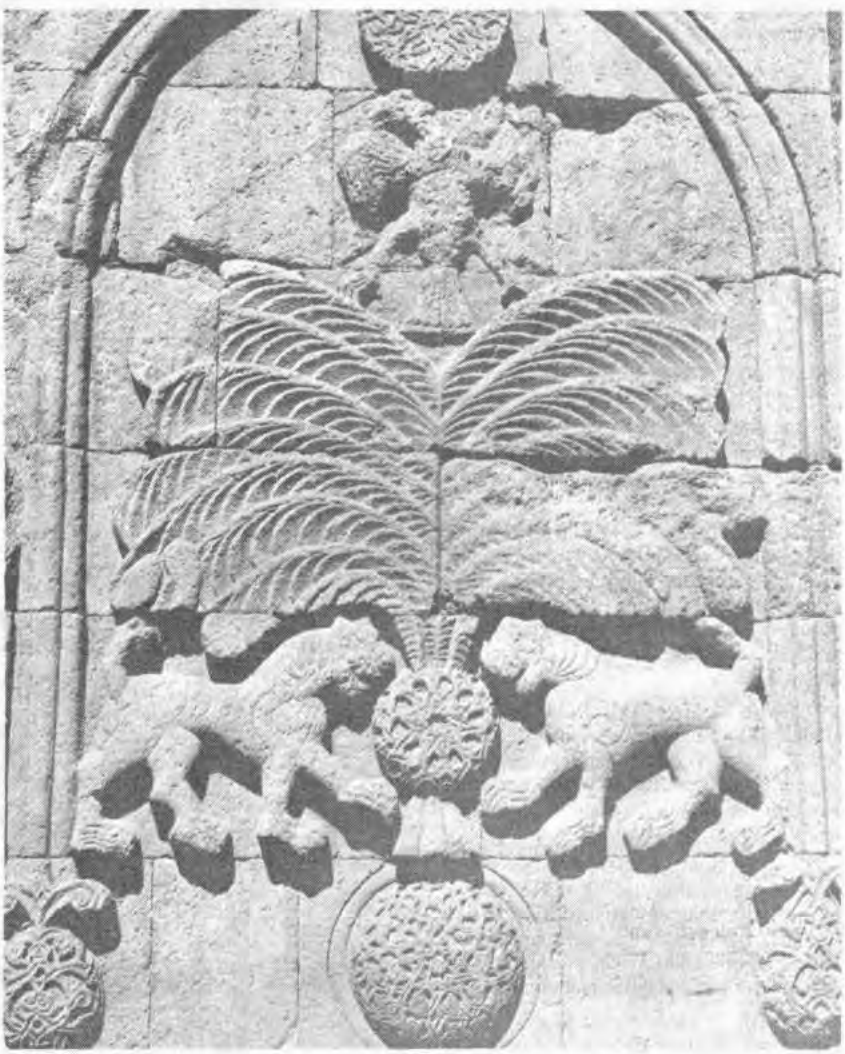
ALİ BABA TÜRBESİ: Narmanlı Mahallesi'ndedir. XIV. yy başında yapılmıştır. Çok yıkıktır. Sekizgen planlı, kubbeli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

MEHDİ ABBAS (EMİR ŞEYH) KÜMBETİ : Sultan Melik Mahallesi'nde, Emir Şeyh Camisi'nin güneyindedir. XIV.-XVI. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. 1973'te onarılmıştır. Dıştan 16, içten 8 köşeli planlıdır. Yuvarlak kemerli mihrabı vardır. Duvarlar sivişli taşındandır.

ANE HATUN TÜRBESİ : Murad Paşa Camisi'nin batısında, mezarlık içindedir. 1649'da Maray Han'ın kızı Ane Hatun için

Yakutiye Medresesi ön yüzü

Yakutiye Medresesi, taçkapıdaki çift başlı kartal, palmet (yaşam ağacı), çift aslan motifi

yaptırılmıştır. Sivri kemerlerle bağlanan dört sütuna oturan kubbeyle örtülüdür.

MAHMUD PAŞA TÜRBESİ : 23 Temmuz Ortaokulu'nun bahçesindedir. Mimarisiyle Ane Hatun Türbesi'ni andırmaktadır. Türbe'de XVIII. yy Doğu Bayezid mutasarrıflarından Abdülfettah Efendi ve Mahmud Paşa gömülüdür. 1794'te yaptırıldığı sanılmaktadır.

TAŞHAN (RÜSTEM PAŞA) KERVANSARAYI : Feyziye Mahallesi'ndedir. 1544-1561 arasında Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Rüstem Paşa yaptırmıştır. Ana avlu çevresine yerleştirilmiş bölümlerden oluşan, iki katlı, döneminin önemli yapılarındandır. Dikdörtgen planlı orta avluyu, ayaklara oturan tonozlarla örtülü hücreler çevrelemektedir. Alt katta doğu ve batıya açılan sivri kemerli ve tonozlu iki kapı ve 32 hücre bulunmaktadır. Üst kat koridorunun yanlarında, basık tonozlu dükkânlar vardır.

Kentte ayrıca XVIII. yy'dan Gümrük Hanı, Cennetzade Hanı ve XIX. yy'dan Kanburoğlu Hanı bulunmaktadır.

BOYAHANE HAMAMI: Boyahane Camisi'ne bitişiktir. Yazıtından 1566/1567' de Hacı Emin Paşa'nın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Tarihsel önemi olan yapı oldukca yıkıkken, onarılmıştır. Klasik Osmanlı hamamları planındadır; ancak soyunma bölümü yoktur.

LALA PAŞA HAMAMı : Tebriz Kapısı kesimindedir. XVI. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Haç biçimi eyvanlı hamam türünün değişik bir örneğini oluşturmaktadır. Çöplük Hamamı adıyla da bilinmektedir.

KIRK ÇEŞME HAMAMI : Yapım tarihi bilinmemekte, XVI.-XVII. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Birkaç kez onarıldığından ilk biçimini yitirmiştir. Yalnızca sıcaklık bölümü ilk yapıdandır. Burası ortası kubbeli, haç biçimi düzende dört eyvandan oluşmaktadır. Mimari açıdan önemlidir.

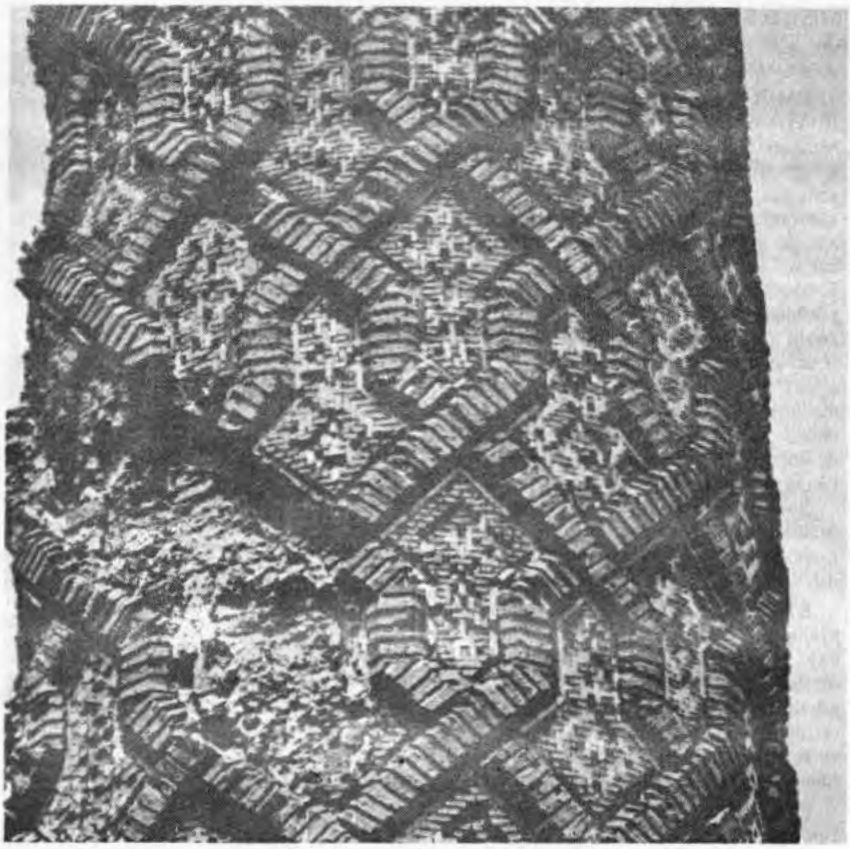
MURAD PAŞA HAMAMI: Murad Paşa Mahallesi'ndedir. XVI. yy'da yapılmış klasik Osmanlı hamamları planında bir yapıdır. Kentin en az onarım görmüş hamamlarındandır.

SARAY HAMAMI : Emir Şeyh Mahallesi'ndedir. Yazıtında 1707/1708'de Derviş Ağa'nın yaptırdığı bildirilmektedir. Birkaç kez onarılan yapının sıcaklık bölümü ilginçtir. Burası, tromplara oturan bir mekânla, kubbeli iki halvet hücresinden oluşmaktadır.

GÜMRÜK HAMAMI : Gümrük Camisi'nin vakfı olduğu söylenen hamamın XVIII. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. Haç biçimi eyvanlı klasik Osmanlı hamamları planındadır. Soğukluk ve ılıklık bölümleri onarılmıştır.

ÇİFTE GÖBEK HAMAMI: Yeğenağa Mahallesi'ndedir. Yapının Bakırcı Camisi'nin vakfı olduğu bildirilmekte, bu nedenle XVIII. yy'a tarihlenmektedir. Birkaç kez onarılmasına karşın, plan yönünden kentin en ilginç hamamıdır.

ŞEYHLER HAMAMI : Şeyhler Mahallesi'ndedir. Şeyhler Camisi'ne vakıf olarak XVIII. yy'da Habib Efendi yaptırmıştır.

Yakutiye Medresesi minaresi

Üç Kümbetler

Klasik plandaki iç düzeni bozulmadan günümüze ulaşmıştır.

TAHTA HAMAMI : Kadana Mahallesi'ndedir. XVIII. yy'da İbrahim Paşa Camisi'ne vakıf olarak yaptırıldığı söylenmektedir. Klasik hamam planından ayrı, düzensiz bir yapısı vardır.

PASTIRMACI (FUADİYE) HAMAMI: Çortan Mahallesi'ndedir. Yapım tarihi bilinmemekte XVI. -XVIII. yy'da yaptırıldığı sanılmaktadır. Kentin büyük ve oldukça iyi korunmuş hamamlarındandır. Sıcaklık, kubbeli bir kare mekân çevresine dizili 8 halvet hücresinden oluşmaktadır. Tümüyle kapalı olan halvet bölümlerinin değişik mimarisiyle, Erzurum'da bu plan türünün tek örneğidir.

Erzurum, çeşmeleriyle de ünlü kentlerdendir. İl merkezinde 50'yi aşkın anıtsal yazıtlı çeşme bulunmaktadır. Mimarileriyle benzerlik gösteren bu yapılar çoğunlukla yalın bir kemerin oluşturduğu derince bir niş biçimindedir ve genellikle iki lülelidir. En ünlüleri Cennet Çeşmesi (yapım tarihi bilinmiyor), Şafiler Çeşmesi (1556), Kale Çeşmesi (1681), Gürcü Kapısı Hacı Mehmed Çeşmesi (1721), İsmail Ağa Çeşmesi (1734), Akpınar Çeşmesi (1745), Yazıcıoğlu Çeşmesi (1748), Çeteci Abdullah Paşa Çeşmeleri (1750-1755), Dörtgüllü Çeşme'dir (1775).

AŞKALE İLÇESİ: Geçmişte doğuyla batı arasındaki ticari ilişkilerde önemli yeri olan merkezlerdendir. Yörede çok yıkık durumda kaleler vardır (Aşkale, Cinis Kalesi, Pırtın Kalesi).

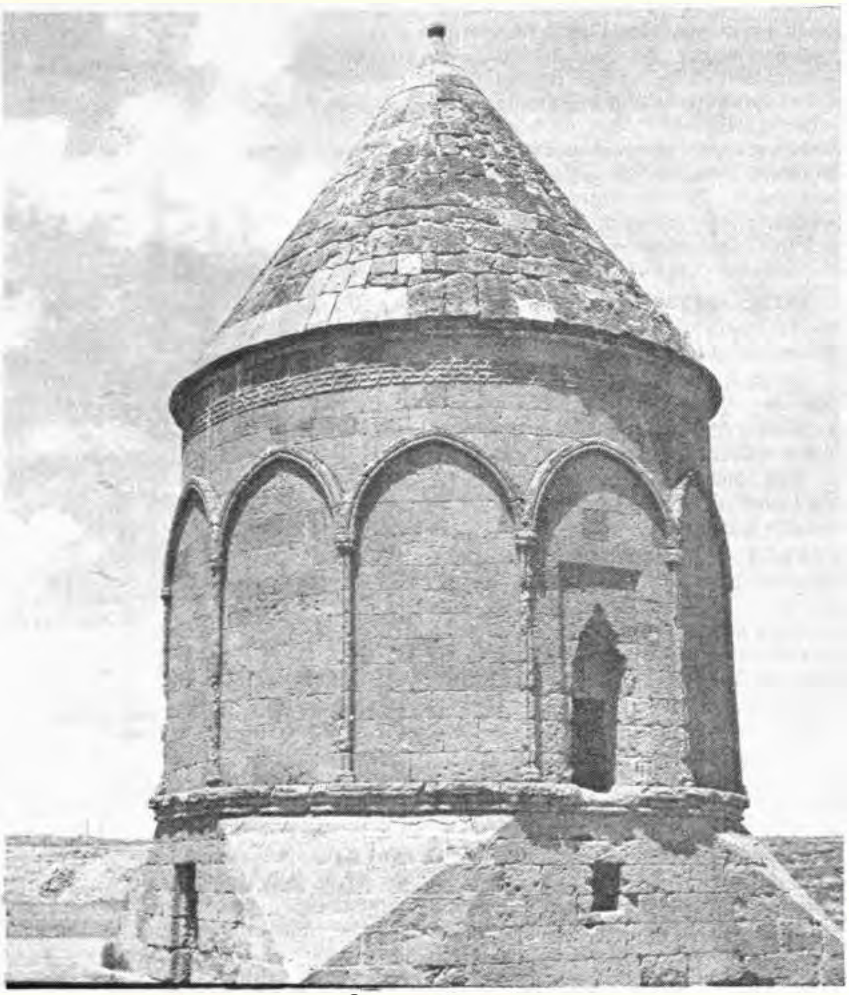
TOPAL ÇAVUŞ CAMİSİ : Topal Çavuş Köyü'ndedir. Yazıtında 1589/1590'da Ali Ağa oğlu Hacı Halil'in yaptırdığı bildirilmektedir. Kare mekânlı, tek kubbeli, yalın bir yapıdır. Daha sonra son cemaat yeri eklenmiştir. Medrese ve hamamı yıkılmıştır Caminin güneyinde kubbeli bir türbe vardır.

EVRENİ KÜMBETİ: Aşkale'nin 25 km kuzeydoğusunda Altıkonak (Evreni) Köyü'ndedir. Mimarisiyle XIV. yy sonlarına tarihlenmektedir. Erzurum'daki öbür kümbetlerden süslemeleriyle ayrılmaktadır. İki katlı sekizgen gövdeli, yalın bir yapıdır. İçten kubbe, dıştan külahla örtülüdür.

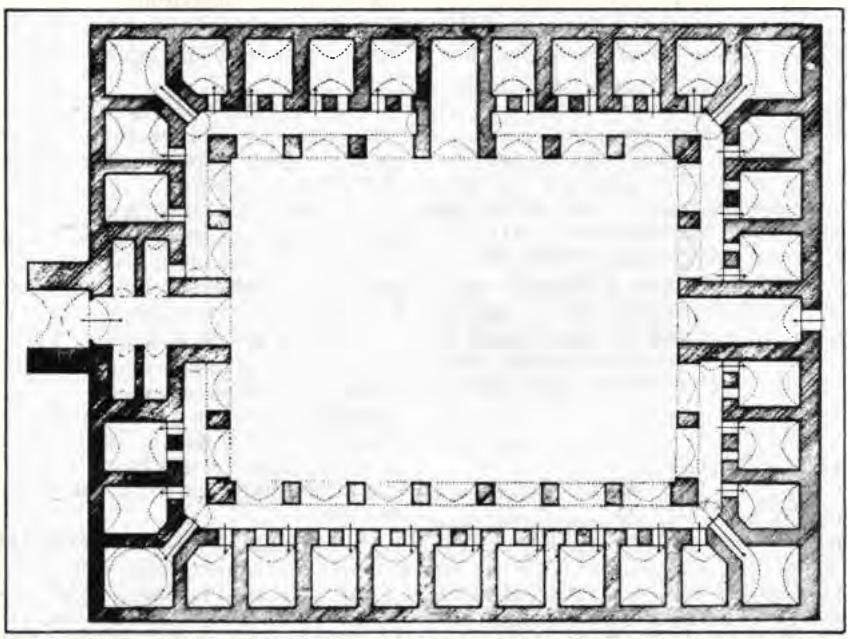
HACI BEKİR HANI : Aşkale'ye 24 km uzaklıkta. Tercan Yolu üstündedir. XIII. yy sonu ya da XIV. yy başında yapıldığı sanılmaktadır. Avlusuz hanlar grubundan, kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen bir yapıdır. Taçkapı mukarnas süslemelidir. Zaman zaman onarılmasına karşın çok yıkıktır. Geçmişte, doğuyla batı arasındaki ticaret ilişkilerinde önemli bir yeri olan yapılardandır.

HINIS İLÇESİ : Kuruluşuyla ilgili bilgiler kesin değildir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin önemli yerleşim merkezlerindendir.

HINIS KALESİ : Bahçe Mahallesi'nde, kayalara yapılmıştır. Yapım tarihi bilinmemekte, İlhanlılar Dönemi'nde yapıldığı sanılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde onarılmış ve eklemeler yapılmıştır. Dikdörtgen planlıdır; surlarının 75-80 m yükseklikte olduğu sanılmaktadır. Evliya Çelebi kalede cami, han, hamam ve 1.200 ev bulunduğundan söz etmektedir. Çok yıkıktır. Yörede ayrıca Toprakkale ve Kalecik kaleleri bulunmaktadır.

Gümüşlü Kümbet

Rüstem Paşa Kervansarayı alt kat planı Taşhan

ULU CAMİ: Bahçe Mahallesi'ndedir. Vakıf kayıtlarına göre 1734'te Muş beylerinden Alaeddin Bey yaptırmıştır. Kare mekânı dört sütuna oturan pandantifli bir kubbe örtmektedir. Kubbe dıştan sekizgen piramit külahlıdır. Öbür bölümler içten basık kubbe, dıştan toprak damla örtülüdür. Bordürlü mihrabın içi bitkisel motiflerle bezenmiştir. İki renk taştan minare kare kaideli, silindir gövdelidir. Son cemaat yeri yoktur .Geçmişte caminin yanında medresesi olduğu bilinmektedir.

İSPİR İLÇESİ : Eski bir yerleşme merkezi olan yörede çok sayıda kale kalıntısı bulunmaktadır.

İSPİR KALESİ: İspir İlçesi'nin kuzeybatısına, Çoruh Nehri'nin sağ kıyısına yapılmıştır. Yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak Saltuklular, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde onarılmıştır. Kenti çevreleyen dış surlar yıkılmıştır. İçkale'nin surları ve burçları sağlamdır.

KALE MESCİDİ: İçkale'nin güney duvarına bitişiktir. Yapım tarihi bilinmemekte, XIII. yy başlarında yapıldığı sanılmaktadır. Mimarisi, ana mekânı örten piramit biçimi külahı ve mukarnaslarıyla Erzurum Kale Mescidi'ni anımsatmaktadır.

ÇARŞI CAMİSİ (TUĞRUL ŞAH CAMİSİ) : Çarşıiçi'ndedir. 1200-1225 arasında Tuğrul Şah adına Emir Atabey Erdemşah yaptırmıştır. Dikdörtgen planlı, 4 ağaç sütunun taşıdığı toprak damlıdır. Yalın bir niş biçimindeki mihrabı dışa taşkındır. Tunç kapısı ve minberi ilginçtir.

KADIOĞLU MEDRESESİ: Çarşı Camisi yakınındadır. Taçkapı üstündeki yazıtında 1725-1726'da Erzurum Müftüsü Kadızade Mehmed Efendi'nin yaptırdığı bildirilmektedir. Küçük, avlulu bir yapıdır. Basık beşik tonozlu bir eyvandan avluya geçilmektedir. Avlu çevresinde 10 ders odası vardır. Biri kuzeyde, öbürü batıda yer alan iki küçük eyvan ve odalar basık beşik tonozla örtülüdür. Odalar avluya açılan pencerelerden ışık almaktadır. Yapı dıştan toprak örtülüdür.

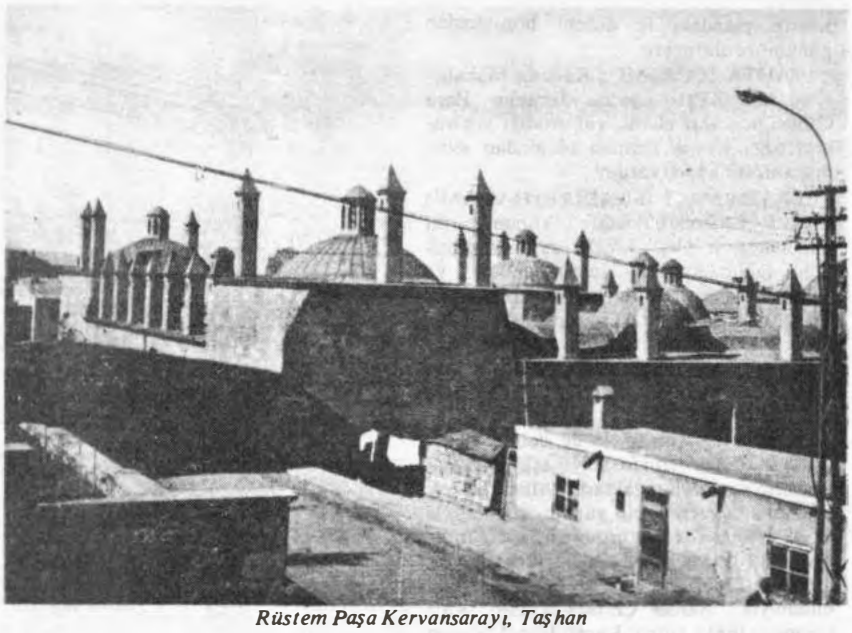
KARAYAZI İLÇESİ : Türkler'in Anadolu'ya gelişinden sonra kurulan ilçede tarihsel değerde iki kümbet bulunmaktadır.

SÖYLEMEZ BABA KÜMBETİ: Söylemez Bucağı'na bağlı Aşağı Söylemez Köyü'nün mezarlığındadır. Silindirik gövdenin büyük bir bölümü toprağa gömülüdür. Giriş, silmeler ve geometrik motiflerle çevrelenmiştir. Yapının çatısı çöktüğünden örtü biçimi bilinememektedir. XIV-XVI. yy'lar arasında yapıldığı sanılmaktadır.

SÖYLEMEZ ANA KÜMBETİ: Söylemez Baba Kümbeti'nin 100 m doğusundadır. Kesme taştan silindirik gövdeli bir yapıdır. İzlerden kubbeyle örtülü olduğu anlaşılmaktadır. XIV-XVI. yy'lar arasında yapıldığı sanılmaktadır.

OLTU İLÇESİ : Yörede çok sayıda kale kalıntısı bulunmaktadır.

OLTU KALESİ : İlçe merkezinde, Oltu Çayı'nın kıyısında, yalçın bir tepeye yapılmıştır. Yapım tarihiyle ilgili bilgiler kesin değildir. Kimi kaynaklarda İÖ VII. yy'da yapıldığı bildirilmektedir. İçkale sağlamdır, güneyinde büyük görkemli burcu vardır. Burada kale dizdarının oturduğu yapının ve hamamının kalıntıları bulunmaktadır.

Rüstem Paşa Kervansarayı, Taşhan

ARSLAN PAŞA CAMİSİ : Kent merkezinde, Oltu Çayı'nın kıyısındadır. Yazıtında 1664-1665'te Arslan Paşa'nın yaptırdığı bildirilmektedir. Düzgün kesme taştan, kare planlı bir yapıdır. Son cemaat yeri 4 taş sütuna oturan 3 küçük kubbeyle örtülüdür. Ana mekânı örten kubbe dıştan piramit biçimi çatıyla kaplıdır. Mukarnas dolgulu mihrap geometrik bordürlüdür. Sivri kemerli taçkapı da geometrik motiflerle çevrelenmiştir.

MISRİ ZİNNUN KÜMBETİ : Arslanpaşa Mahallesi'ndedir. Kapı üstündeki yazıtında 1226-1227'de yaptırıldığı bildirilmektedir. Ancak silindirik gövdeli kümbetlerin bilinen en eski örnekleri XIII. yy ortalarına tarihlendirildiğinden, yazıtın yanlış okunduğu, yapının XIV. yy'a tarihlenebileceği düşünülmektedir.

OLUR İLÇESİ : Yörede Pontus Devleti Dönemi'nde kurulan kent kalıntıları görülebilir.

VANK KALESİ : İlçeye 25 km uzaklıktadır. Ak ve al taştan bir ortaçağ yapısıdır. Üçgen biçiminde üç burcu, iki gözetleme kulesi vardır.

KOTARUS (CİTHARİZON) : İlçe merkezine 25 km uzaklıkta, Vafsar Dağı'nın kuzeydoğusunda kurulmuş bir Pontus kentidir. Büyük kilise birkaç kez onarılmıştır. Kubbe çevresi ve sütunlar dinsel resimler ve simgesel motiflerle süslüdür.

PASİNLER İLÇESİ : İlçenin kuruluşu İskitler Dönemi'ne uzanmaktadır. Selçuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerinin önemli merkezlerindendir. Kaleyi, İlhanlılar'dan Emir Hacı Toğay'ın oğlu Hasan yaptırdığından ilçe merkezine Hasankale denilmektedir.

HASANKALE (PASİNLER KALESİ): Hasanbaba Dağı'nın eteğinde, ilçenin doğusundaki kayalıklara yapılmıştır. Kimi kaynaklara göre 1336-1339'da Hacı Toğay'ın oğlu Hasan yaptırmıştır. Evliya Çelebi kalenin Akkoyunlu Uzun Hasan döneminde onarıldığını bildirmekte, yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Kalıntılardan kalenin üç surla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Duvarlar ağaç hatıllarla desteklenmiş düzgün kesme taştandır. Yer yer onarılmış olan İçkale'nin güney ve batı bölümleri sağlamdır.

AVNİK KALESİ : Çobandede Bucağı'na bağlı Güzelhisar (Avnik) Köyü'nün kuzeyindedir. Kalede Urartular'ın yapı izlerine ve sarnıçlara rastlanmıştır. Yapıda Saltuklu ve Selçuklu mimarisi egemendir. Çevrede bulunan yazıtlardan birinde İlhanlılar Dönemi'nde yapılan onarımdan söz edilmektedir. Üç dizi surla çevrili kalenin birinci bölümünden geniş bir alana ulaşılmaktadır. Çevrede ev ve cami kalıntıları vardır. İçkale'de Avnik beylerinin evleri, ambarlar, sarnıçlar bulunmaktaydı. Avnik mezarlığındaki koyun biçimi mezar taşlarının varlığı, kalenin Akkoyunlular Dönemi'nde de önemini koruduğunu göstermektedir.

SIVASLI CAMİSİ :Hasankale'nin batısındadır. Yazıtında 1388'de Sivaslı İbrahim Efendi'niyaptırdığıbildirilmektedir.1922'de onarılmıştır. Dikdörtgen planlı, toprak damlıdır. Ağaç minberi ilginçtir.

SÜLEYMAN HAN CAMİSİ : Hasankale'nin içindedir. Kanuni Sultan Süleyman kaleyi onartırken yaptırmıştır. Çok yıkıktır.

ULU CAMİ : 1554'te Sancak Beyi Kasım yaptırmıştır. 1835'te onarılmıştır. Diktörtgen planlı, iki nefli, toprak damlı bir yapıdır. Mihrap nişi bitkisel motiflerle süslüdür. Cami, ilçede Osmanlı Dönemi yazıtını koruyan en eski yapıdır.

FERRUH HATUN KÜMBETİ : Miyadin Köyü mezarlığındadır. Silindirik kaideli, sekizgen gövdeli, sivri kubbelidir. Yazıtında, 1324'te Ali Gazi'nin kızı Ferruh Hatun için yaptırdığı bildirilmektedir. Gövdenin yüzleri yuvarlak sağır kemerlerle süslüdür. Mihrap mukarnas dolguludur.

GÜLPERİ HATUN KÜMBETİ : İlçe merkezine 10 km uzaklıkta, tarlalar içindedir. Çok yıkıktır. Kalıntılardan sekizgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. XIV-XV. yy'larda yapıldığı sanılmaktadır.

ÇOBANDEDE KÖPRÜSÜ : Bingöl Çayı'yla Hasankale Çayı'nın birleştiği yerde, Aras Nehri üstündedir. Çok bozuk olan yazıt okunamamaktadır. 1297'de İlhanlılar Dönemi'nde Ebu Said Bahadır Han zamanında, Emir Çoban Salduz yaptırmıştır. 1727 ve 1872'de onarılmıştır. 220 m uzunluğunda 7 sivri kemerli, 6 gözlüdür. Yapıda Selçuklu ve İlhanlı üslubu belirgindir. Köprü ayaklarındaki bordür ve frizler Selçuklu taş süslemeciliğinin özgün örneklerini oluşturmaktadır.

DERVİŞ AĞA KÖPRÜSÜ: Serçeme Çayı'nın üstüne yapılmıştır. Yazıtında 1703/1704'te Derviş Ağa'nın yaptırdığı belirtilmektedir. 33 m uzunluğunda, 10 m yüksekliğinde, düzgün kesme taştan, tek gözlü bir yapıdır.

Çevrede ayrıca Kuzgun Köy Köprüsü, Tortum yolunda Kireçli Köprü ve tarihsel değeri olan Küpeli Köprü bulunmaktadır.

ŞENKAYA İLÇESİ : Yöre Bardız Kalesi ve Bardız Camisi'yle ünlüdür.

BARDIZ (GAZİLER) KALESİ: Bardız Çayı yakınında yüksekçe bir kayaya yapılmıştır. Evliya Çelebi XV. yy'da Akkoyunlu El Melik İzzüddin'in yaptırdığını bildirmekte, kaleyle ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Kimi kaynaklarsa XII. yy ortalarında Saltuklu Melik İzzeddin zamanında yapıldığını bildirmektedir. Kale burç ve kulelerle güçlendirilmiş iki surdan oluşmaktadır. Dış surlar yıkıktır. İçkale'de yapı kalıntıları vardır.

BARDIZ CAMİSİ : Bardız Kalesi'nin altındadır. Yazıtında, 1748'de Mimar Sertzade Molla Ali'nin yaptığı belirtilmektedir. Kare planlı, tek kubbeli yapılardandır. Ana yapı kesme taştan, minare tuğladandır. Ön yüzdeki konsollar son cemaat yerinin bulunduğunu, sonradan yıkıldığını göstermektedir. Kubbe dıştan sekizgen kasnağa, içten tromplara oturmaktadır. Ön yüzü sivri kemerli bir kapı ve yanlarda iki mukarnaslı niş süslemektedir. Geometrik ve mukarnas süslemeli mihrap dar ve uzun bir niş biçimindedir. Pencere silmelerine kabartma olarak sülüs yazıyla halifelerin adları işlenmiştir.

TORTUM İLÇESİ : Tortum'un kuruluşu İÖ 654'e değin uzanmaktadır. 1071'de yöreye Tortum Aşireti'nin yerleştiği bilinmektedir. Bağlarbaşı ve Çamlıyamaç köylerinde Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden iki kilise kalıntısı vardır.

TORTUM **KALESİ** : İlçe merkezinden 14 km uzaklıkta, Tortum Kale Köyü'ndedir. Yapım tarihiyle ilgili bilgiler kesin değildir. Geçmişte, İçkale ikinci bir surla çevriliydi. Kuzey yönündeki duvar ve burçlar sağlamdır. Evliya Çelebi kalede 18 ev ve Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı bir cami bulunduğunu yazmaktadır.

Yörede ayrıca Nihah, Kaledibi, Ağca, Azort ve Üngüzel kalelerinin kalıntıları vardır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

İlde canlı bir kültür ortamı olmasına karşın, kurumsallaşma birkaç alanla sınırlıdır. Kültürel etkinlikler ve kurumlar, il merkezine toplanmış durumdadır. 22 halk kitaplığından 4'ü, 8 çocuk kitaplığından 5'i il merkezindedir. Halk kitaplıklarının ilçelere dağılımı yeterli denebilecek düzeydeyken, Merkez ilçe ve Oltu dışında hiçbir ilçede çocuk kitaplığı yoktur.

1951'de kapatılan Erzurum Halkevi, ilde birçok etkinliğin öncüsü ve merkezi olmuştur. Tiyatro, folklor, müzik ve sergi çalışmaları bu etkinliklerin başlıcalarıdır. Sonraki yıllarda Halk Oyunları ve Halk Türküleri Derneği de sınırlı olanaklarıyla bu alanlarda çalışmalar yapmışsa da, 1970'li yıllarda bu etkinlikler durmuştur.

İlk gazetenin 1867'de yayınlandığı Erzurum'da canlı bir yerel basın bulunmaktadır. 1978'de ilde çıkan 12 gazeteden 4'ü ilçelerde yayınlanmaktadır. Ayrıca Atatürk Üniversitesi'nin edebiyat, ekonomi, tıp, ziraat gibi konularda süreli yayınları da bulunmaktadır.

Futbol spor çalışmalarının başında gelmektedir. Cirit, at yarışları, güreş gibi geleneksel sporlar da yaygındır. İlde 26 spor kulübü etkinlik göstermektedir.

KİTAPLIKLAR: Eldeki verilere göre bu alandaki çalışmalar XVIII. yy sonlarına değin uzanmaktadır. 1737'de Habib Efendi'nin kendi adına kurduğu, halka açık kitaplıkta 145 yazma eser bulunmaktaydı. 1870'lerdeyse Erzurum'da bu nitelikteki kitaplıkların sayısı 5'e, yapıtların toplamıysa 1.500'e ulaşmıştı. Bu olgu Cumhuriyet Dönemi'ndeki çalışmaları da olumlu yönde etkilemiştir. 1978 verilerine göre ilde 22 halk, 8 de çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Komşu illerden Bingöl'de yalnızca 1, Erzincan'da 3 halk kitaplığı bulunduğu düşünülürse bu sayının önemi daha iyi anlaşılır.

Her ilçede en az 1 halk kitaplığı bulunurken, 14 ilçeden 12'sinde çocuk kitaplığı yoktur. İldeki 8 çocuk kitaplığından 5'i Merkez İlçe'de, 3'ü Oltu'dadır.

HALK KİTAPLIKLARI : Cumhuriyet Dönemi'nde ilk kitaplık çalışması Erzurum Halkevi'nin açılışıyla başlamıştır. 1940'ta okuyucuya açılan kitaplıktan aynı yıl 3.000 kişinin yararlandığı saptanmıştır. Halkevleri'nin kapatılmasından sonra, Halkevi Kitaplığı da 1952'de 12.000 yapıtla, İl Halk Kitaplığı adıyla yeniden düzenlendi. 1960'ta il merkezindeki kitaplıkların sayısı 4'e çıktı. İldeki 22 halk kitaplığında toplam 59.099 yapıt bulunmaktadır. 1978'de, kitaplıklardan 152.960 okuyucu yararlanmıştır.

Merkez İlçe : 22 halk kitaplığından 4'ü il merkezindedir. 1977'de bir kitaplık daha açılmışsa da, yıl sonunda kapatılmış ve kaynakları İl Halk Kitaplığı'na verilmiştir. 1978'de, il merkezindeki 4 halk kitaplığında toplam 39.672 kitabın bulunduğu belirlenmiştir. Aynı yıl kitaplıklardan 68.078 kişi yararlanmıştır.

Aşkale İlçesi : İlçede 2 halk kitaplığı vardır. İlki 1976'da, ikincisi 1977'de açılmıştır. 1978'de bu iki kitaplığa yalnızca 38 kitap girmiştir. Kitaplıklardaki toplam kitap sayısı 2.345'tir. 1978'de iki kitaplıktan 23.418 okuyucu yararlanmıştır.

Çat İlçesi : 1976'da açılan kitaplığa, 1978'de yalnızca 15 kitap girmiştir. Aynı yıl toplam kitap sayısı 1.054, okuyucu sayısı 961 olarak belirlenmiştir.

Hınıs İlçesi : Kuruluş çalışmaları 1977'de bitirilen kitaplıkta, 1978 verilerine göre 812 kitap bulunmaktadır. Aynı yıl kitaplıktan 1.377 okuyucu yararlanmıştır.

İspir İlçesi : İlçede 3 halk kitaplığı vardır. Buna karşın kitaplıklara giren kitaplarda büyük bir düşüş görülmektedir. 1977'de 1.227 kitap girerken, 1978'de bu sayı 184 olmuştur. 1978'de kitaplıklardan 511 okuyucu yararlanmıştır.

Karayazı İlçesi : 1976'da 911 kitapla açılmıştır. 1978'de toplam kitap sayısı 1.148'e ulaşmıştır. Aynı yıl kitaplıktan yararlananların sayısı 750 olarak belirlenmiştir.

Narman İlçesi : 1976'da 803 kitapla açılmış, 1978'de kitap sayısı 930'a ulaşmıştır. Aynı yıl kitaplıktan 2.649 kişi yararlanmıştır.

Oltu İlçesi : 1976'da açılan kitaplıkta, 1978 verilerine göre toplam, 1.474 kitap bulunmaktadır. Aynı verilerde okuyucu sayısı 14.025 olarak belirtilmiştir.

Olur İlçesi : 1976'da açılan ilçe kitaplığında, 1978'de toplam 942 kitap bulunduğu belirlenmiştir. Aynı yıl kitaplıktan 2.890 okuyucu yararlanmıştır.

Pasinler İlçesi : İlçede 1978'de iki kitaplık vardır. Toplam kitap sayısı 2.508 olarak belirlenmiştir. 1978'de kitaplıklardan 6.434 okuyucu yararlanmıştır.

Şenkaya İlçesi : 1978 verilerine göre 1.664 kitabın bulunduğu Şenkaya Halk Kitaplığı kaynak desteğinin en yetersiz olduğu kitaplıktır. 1978'de yalnız 11 kitap girmiştir. Buna karşılık okuyucu sayısının giderek yükseldiği bir kitaplıktır. 1977'de kitaplıktan 17.182 kişi yararlanırken, 1978'de bu sayı 18.049'a ulaşmıştır.

Tekman İlçesi: 1977'de açılan kitaplıkta 1978 verilerine göre 1.164 kitap bulunmaktadır. Aynı yıl 6.612 okuyucu yararlanmıştır.

Tortum İlçesi : İlçedeki iki halk kitaplığından biri 1976, ikincisi 1977'de açılmıştır. 1978'de iki kitaplığa toplam 307 kitap girmiş ve kitap sayısı 1.216'ya çıkmıştır. Yararlanan okuyucu sayısıysa aynı yıl 4.029 olarak belirlenmiştir.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI : Bağımsız çocuk kitaplıklarının kurulmasına yönelik çalışmaları 1960'ların sonunda kurulan Erzurum Kültür Derneği başlatmıştır. Derneğin çalışmalarıyla, okul kitaplıklarından da yararlanılarak il merkezinde 5, Oltu'da 3 çocuk kitaplığı açılmıştır.

Merkez İlçe : 1970'de başlayan çalışmalarla İnönü, Aziziye, Veyis Efendi ve Gazi İlkokulu'nun kitaplıkları ve Kültür Kurumu'nun kitaplığı kaynakların genişletilmesiyle bağımsız çocuk kitaplıkları olarak açılmıştır. 1978'de bu kitaplıklara 428 kitap girmiş ve toplam kitap sayısı 14.936 olmuştur. Aynı yıl yararlananların sayısıysa 52.349'dur.

Oltu İlçesi : 1972'de Halit Paşa ve 25 Mart İlkokulu kitaplıkları Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı olarak, ilçe çocuk kitaplıkları adıyla hizmete açılmıştır. 1978'de bunlara bağımsız bir çocuk kitaplığı daha eklenmiştir. Aynı yıl 3 çocuk kitaplığında toplam 4.142 kitabın bulunduğu belirlenmiştir. Okuyucu sayısıysa 19.783'tür.

MÜZELER: 1942'de Çifte Minareli Medrese'de hizmete açılan Erzurum Müzesi, 1967'de kendi yapısına taşınmıştır. Müze'de Eskitaş Dönemi'nden günümüze değin tarihsel yapıtlar sergilenmektedir. 10.000'e yakın yapıt 3 bölümde sergilenmektedir: Arkeolojik yapıtlar, etnoğrafik yapıtlar ve sikkeler.

Arkeolojik yapıtlar bölümündekilerin büyük bölümü Karaz, Pulur, Güzelova kazılarından bulunmuştur. Burada Eskitaş ve Tunç Çağı yapıtlarının yanında; Urartu, Roma-Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemi yapıtları da bulunmaktadır.

Etnoğrafik yapıtlar bölümünde yöreye özgü altın-gümüş kemerler, yüzük ve bilezikler, başlıklar vb süs eşyasının yanında mutfak araç-gereçleri, giysiler sergilenmektedir.

Sikkeler bölümünde, Bizans Dönemi'n den günümüze değin çeşitli dönemlere ilişkin sikkeler bulunmaktadır. Bu bölümde ayrıca mühürler de sergilenmektedir.1978'de sikkelerin sayısı 3.814, mühürlerinki 299 olarak belirlenmiştir. Müzeyi 1977'de 4.669, 1978'de 3.900 kişi gezmiştir. Bunların büyük bölümü yerlidir. Haziran-temmuz ayları ziyaretçilerin en yoğun olduğu dönemlerdir.

SERGİLER : 1968'de Halk Eğitim Merkezi yapısı içinde açılan Güzel Sanatlar Galerisi, bu alandaki çalışmalara ortam hazırlamıştır. Galeri'nin resim, heykel ve dia-pozitif dallarında çalışmaları vardır. Bunun yanında Halk Eğitim Merkezi ve Atatürk Üniversitesi de kendi etkinlikleri içinde sergiler düzenlemektedir.

ŞENLİKLER : İlde kurtuluş ve anma günlerinin dışındaki etkinlikler, sportif gösterilerin ağırlık taşıdığı şenliklerdir. İspir, Tekman, Aşkale, Şenkaya gibi merkezlerde temmuz-ağustos aylarında açılan panayırlarda da çeşitli kültürel etkinliklere yer verilmektedir. Kurumsallaşmış şenliklerin başında da Kongre Kültür ve Sanat Şenliği gelmektedir. İldeki bir başka etkinlik de aynı günlerde açılan Doğu Fuarı'dır.

Kongre Kültür ve Sanat Şenliği: 23-30 Temmuz arasında düzenlenen şenlikte, yöreye özgü el sanatlarından oluşan sergiler açılmakta, halk ozanları arasında atışmalı toplantılar düzenlenmekte, folklor gösterileri ve cirit, at yarışları, karakucak güreşleri gibi spor karşılaşmaları yapılmaktadır.

Doğu Fuarı : 23 Temmuz'dan 23 Ağustos'a değin süren fuar ilk kez 1969'da açılmıştır. Fuar Tertip Komitesi ve belediyenin işbirliğiyle düzenlenen bu etkinlik kapsamında da çeşitli kültürel çalışmalar yapılmaktadır. 1972'den başlayarak, her yıl Erzurum 23 Temmuz Doğu Fuarı adlı bir dergi de yayınlanmaktadır.

Çermik Şenlikleri : Pasinler İlçesi'nde bulunan kaplıca yöresinde 27 Temmuz'da düzenlenen şenlik, iç turizmin canlanması, yörenin tanıtılmasını amaçlamaktadır. Düzlük bir alanda yapılan şenlikte, çeşitli kır oyunları, eğlenceler düzenlenmekte, adaklar adanmaktadır.

Spor Şenlikleri: Bunların başında 17 Ocak'ta yapılan Kış Festivali gelmektedir. Bu şenliklerde kayak, dağcılık, avcılık yarışları yer almaktadır.

Ayrıca ilkbahar ve sonbaharda Aşkale İlçesi'nde, haziranın ilk pazar günü Oltu'da, 29 Ekim'de Tekman'da karakucak güreşlerinin cirit ve at yarışlarının ağırlık taşıdığı spor şenlikleri de düzenlenmektedir.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: İlde yakın yıllara değin canlı bir etkinlik alanı olan görsel sanatlarda, son yıllarda bir durgunluk görülmektedir. Gençlerin büyük ölçüde katıldığı folklor çalışmalarında da durum böyledir. Sinema, radyo-tv izleyiciliği, en yaygın olgudur.

SİNEMA : 1978 verilerine göre ilde 8 sinema salonu bulunmaktadır. Bunların en büyüğü (1'i) 1.000 3'ü 750, öbürleri 500 kişiliktir. Aynı yıl bu sinemalarda 867'si yerli, 299'u yabancı, 1.166 film gösterilmiştir. İzleyici sayısıysa 1.069.500 olarak belirlenmiştir. Halkın ilgisi yerli filmlerde yoğunlaşmaktadır.

TİYATRO : Erzurum'da tiyatro olgusu Halkevi'nin çalışmalarıyla doğmuştur. 1943'te bu çalışmalar en verimli döneme girmiş, Hamlet, Otello, Hisse-i Şayia gibi yapıtlar sergilenmiş, zengin bir kadro oluşmuştur. Ancak, Halkevleri'nin 1951'de kapatılmasıyla bu dönem sona ermiştir.

Aynı yıl Sabahattin Bulut'un kurduğu Palandöken Gençlik Kulübü temsil kolu da tiyatro alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Hurrem Sultan, IV. Murad gibi yapıtların yanında, tüluat niteliği ağır basan oyunlar sergilenmiştir. 1954'te kurulan Erzurum Halk Oyunları ve Halk Türküleri Derneği içinde bu çalışmalar 1970'li yıllara değin sürdürülmüştür. Bu dernek, Devlet Tiyatroları'ndan sonra en zengin kostüm ve sahne araçlarına sahipken, çeşitli nedenlerle çalışmalarını durdurmuştur. 1980'lerin başında bu alanda bir etkinlik yoktur.

FOLKLOR ÇALIŞMALARI : Bu alandaki çalışmaları da Halkevi başlatmıştır. Halkevi ekibi 1949'da UNESCO'nun düzenlediği Uluslararası Halk Dansları Yarışması'nda birinci olmuştur. Halkevleri'nin kapanmasından sonra Halk Oyunları ve Halk Türküleri Derneği bu çalışmaları başarıyla sürdürmüş ve Erzurum Barı'nı hemen tüm dünyaya tanıtmıştır. Dernek 1950'li yıllardan başlayarak Fransa, İspanya, İtalya, Almanya, Avusturya, Fas, Tunus, Cezayir, Yugoslavya, Japonya gibi birçok ülkede yarışmalara katılmış ve çeşitli başarılar elde etmiştir.

RADYO-TV : Yörede önemli bir kültürel işlevi olan Erzurum Radyosu'nun kuruluş kararı 1959'da alınmıştır. 1961'de kısa dalga üzerinden deneme yayınına geçen radyonun stüdyosu 1966'da yapılmış, yeni teknik düzenlemelerle 1967'de uzun dalgadan yayın yapmaya başlamıştır.

Radyoevinde, bölgesel programlar ve müzik kayıtları da yapılabilmektedir. Kurumun özellikle halk müziği alanında yöreye önemli katkıları olmuştur. Yöre sanatçılarının ve folklorunun tanıtılması amacıyla Erzurum Radyosu'nda halk müziği bölümü oluşturulmuş, bu bölüm içinde bir koro kurulmuştur. Radyoevi etkinlikleri arasında derleme çalışmaları da sürdürülmektedir.

İlde televizyon yayınları 1973'te başlamış, bir süre paket yayın yapılmıştır. 1976'da verici istasyon bitirilince merkezi yayınlar yöreye ulaşmıştır. Doğu bölgesi, televizyon yayınlarını Erzurum Vericisi'nden izleyebilmektedir*(Bak. Teknik Özellikler İçin, Sosyo-Ekonomik Yapı Ulaştırma Bölümü).*

1980 verilerine göre ilde ruhsatlı, 42.426 radyo; 18.182 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

YEREL YAYIN ORGANLARI : Cumhuriyet Dönemi'nden önce de yönetsel açıdan önemli bir merkez olan Erzurum'da basın yaşamı XIX. yy'ın ikinci yarısında başlamıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarının etkili gazetelerinden Albayrak, Erzurum basınında önemli bir yer tutar. Cumhuriyet'in ilk yıllarında görece durgunlaşan yayın yaşamı, 1950'lerde çok partili döneme geçişle birlikte yeniden canlanmıştır. Yerel yayın organlarının ilçelerde de yaygın oluşu dikkati çekmektedir.

1867'de yeni bir düzenlemeyle Çıldır, Kars, Bayezit, Hakkâri, Van, Muş ve Erzincan sancaklarının Erzurum Vilayeti'ne bağlanmasıyla, Vilayet Matbaası kurulmuştur. İlde yayınlanan ilk gazete Envar-ı Şarkiye (Doğunun Aydınlıkları) de bu matbaada basılıyordu. Resmi yayın organı niteliğindeki bu gazeteyi 1910'larda Ceride-i Vilayet ve Ceride-i İtilâf gazeteleri izlemiştir. 1913'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel yayın organı olarak kurulan Albayrak gazetesini, Belediye Meclisi'nde ve Albayrak İlkokulu'nda görev yapan Süleyman Necati yönetmekteydi. 1916'da kent işgal edilince Albayrak'ın yayınına da son verildi. 1918'de işgalin kırılmasından sonra yeniden çıkarılan gazete, Mondros Mütarekesi'ne karşı açık tavır aldı. Bu yöndeki yayınları nedeniyle Damat Ferit Hükümeti, Albayrak'ın İstanbul'a sokulmasını yasakladı.

Olanaksızlıklar yüzünden ancak perşembe ve pazar günleri çıkabilen gazete, 400 dolayında basılmaktaydı. 1920 sonlarında Süleyman Necati'nin Ankara'da, yazarlardan Cevat Dursunoğlu'nun Kars'ta görev almasıyla, gazetenin ana kadrosu büyük ölçüde dağıldı. Yayınını S.Necati'nin kardeşi, Mithat ve Albayrak İlkokulu öğretmeni Sıtkı beyler sürdürmekteydi. Onlar arasında da görüş ayrılıkları doğunca Mithat Bey gazetenin yayınını tek başına üstlendi. Ne var ki, Albayrak bu dönemde ülkenin savunulmasından çok, bölgeci, Erzurum'la sınırlı bir yayın politikası izlemeye başladı. Bu gelişmeler sonucu 1921'de Kâzım Karabekir Paşa'nın buyruğuyla Mithat Bey tutuklandı. Albayrak gazetesi kapatıldı.

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk gazeteleri de yine yarı resmi nitelikteki Erzurum ve Doğu gazeteleri olmuştur. Erzurum, valilikçe haftada bir, Doğu da Turhan Bilgin'ce günlük olarak yayınlanıyordu. Bu dönemde 1927'de, Özdilek, 1928'de Şenyayla adlı aylık kültür-sanat dergileri yayınlanmışsa da, birkaç sayı çıkabilmiştir.

1940'ta valilik Erzurum'un yerine Ajans Haberleri adlı bir bülten yayınlamaya başladı. Özel kesimin basın alanına girmesi 1950'lerdeki siyasal gelişmelerle oldu. 1950'de yayınlanmaya başlayan Yeni Erzurum, Demokrat Doğu ve Demokrat Erzurum, yerel basında yeni bir dönem açtı. Ancak bunlar kısa ömürlü olmuş, birkaç yıl sonra kapanmıştır. 1950'lerde yayına girip de 1980'lere değin gelen gazetelerse; 1953'de Anahanım Yılmaz'ın kurduğu Aziziye Postası (günlük olarak Avni Alemdar yayınlıyor), 1955'te Ahmet Polat'ın yayınlamaya

başladığı Hürsöz, 1957'de Şinasi Ünal'ın çıkardığı Doğu Ekspres (günlük) ve Kemal Alyanak'ın çıkardığı Milletin Sesi gazeteleridir.

1960'lı yıllarda bu canlanma giderek artmış, bu dönemde ilçe basını oluşmaya başlamıştır. Dönemin siyasal olguları yeni yayın organlarına da yansımıştır. 1962'de Hurem Tutar Albayrak'ı 1964'te Hüseyin Kara Hınıs Sesi'ni, 1965'te Muşaka Gemalmaz Anadolu'yu, K. Alyanak Aşkale Sabah'ı, D.İhsan Özden Devrim'i, 1967'de Süreyya Alyanak Dadaş'ı yayınlamaya başlamıştır. Bu gazeteler 1980'lerin başında yayınlarını sürdürmektedir.

1970'li yıllarda özellikle kurumların yayın organları basın alanında görülmeye başlamıştır. Bunların başında Atatürk Üniversitesi'nin yayınları gelmektedir. Ziraat Fakültesi 1970'ten başlayarak 3 ayda bir Ziraat Dergisi'ni, Edebiyat Fakültesi 1971' den sonra aylık Araştırma Dergisi'ni, Tıp Fakültesi de Tıp Bülteni'ni yayınlamaya başlamıştır. Bu arada 1959'dan başlayarak Erzurum Halk Oyunları ve Halk Türküleri Derneği'nce yılda bir yayınlanan Yakutiye, yayınına son vermiştir. Yine 1970'te yayına giren Haftalık Gurbet gazetesi olanaksızlıklar nedeniyle kapanmıştır. 1973'te E. Topuzoğlu ve Ş. Gürbüz' ün kurduğu Oltu'nun Sesi haftada iki gün yayınlanabilmektedir. Halis Güngör'ün çıkardığı Pasinlerin Sesi ve Aşkale'de Y.Çakır ve S.Kuyupınar'ın yayınladığı Zafer gazeteleri de aynı durumdadır. 1979'da Necati Çakır'ın kurduğu Halkın Sesi günlük olarak yayınını sürdüren gazetelerdendir.

SPOR ÇALIŞMALARI : İlde düzenli spor çalışmaları 1938'de Beden Terbiyesi Kanunu ile kurulan Bölge Müdürlüğü'nün etkinlikleri kapsamında başlamıştır. Önce kayak alanında çalışmalar yoğunlaştırılmış, 1942'de kulüpleşmeye geçilmiştir. Yerel liglerse ancak 1950'de kurulmuştur. Sınırlı olanak ve altyapılarla sürdürülen bu çalışmalar 1960'larda tesise kavuşabilmiştir. 1959'da yapımı bitirilen Spor Salonu, İstanbul'dakinden sonra Türkiye'deki ikinci spor salonu olma özelliğini taşımaktadır. Bu salonla birlikte, basketbol, boks, güreş ve voleybol çalışmaları da hızlanmıştır. Doğa koşullarının da etkisiyle yaygın bir nitelik taşıyan kayak, geleneksel sporlardan cirit ve atıcılık, yerel liglerin kuruluşundan bu yana giderek ilginin arttığı futbol, Erzurum'da etkinlik gösterilen başlıca spor dalları arasındadır. 1978 verilerine göre 26 kulübün bulunduğu ilde, lisanslı 2471 erkek, 155 kadın sporcu etkinlik göstermektedir. Bunlardan yalnız 23 erkek sporcu profesyonel, öbürleri amatördür.

TESİSLER : 1950'de yerel futbol liginin kurulmasıyla, karşılaşmaların belirli bir yerde yapılması zorunluluğu doğmuştur. Nenehatun Kız İlköğretmen Okulu'nun arkasındaki bir alan stad olarak düzenlenmiş, futbol alanının çevresinde 6 kulvarlı bir de atletizm pisti oluşturulmuştur. Zamanla bu yetersiz kalmış ve 1968'de 25.000 kişilik 19 Mayıs Stadyumu'nun yapımına başlanmıştır. Stadyum 1973'te hizmete açılmıştır. Bunun yanında 1960'ta hizmete giren1.000 kişilik Spor Salonu'na ek olarak 1972'de 2.500 kişilik bir salon daha yapılmıştır. Kiremitlik'teki küçük kayakevi ve atlama trampleni ildeki ilk tesistir. Daha sonra Palandöken'de bir kayakevi açılmıştır. Palandöken'deki tesisler sonradan genişletilmiş, 1973'te 180 sandalyeli bir telesiyej (kayakçı hattı) kurulmuştur.

MİLLETİN SESİ

GÜNLÜK MÜSTAKİL SİYASİ GAZETE

8 TEMMUZ 1982 PERŞEMBE

FİYATI 10 LİRA

Yakutiye Medresesi Kültür ve Turizm Bakanlığına devredildi

Medrese Türk-İslam Etnoğrafya müzesi olarak hizmete açılacak

Öğretmenler günü Kutlama Komitesi belirlendi.

24 Kasımda kutlanacak öğretmenler gününün hazırlıkları şimdiden yapılıyor

Kavga yapan beş kişi yakalandı

Yolda konuşmaları Hayatlarına mal oldu

Sığır vebasi hastalığına karşı 2.006.972 baş sığır ve manda Aşılandı

132.7 milyon dolarlık yabancı sermayeye izin verildi

Çalışma Teşkilatının bir heyeti seadikacılığı inceleyecek

3 milyar dolarlık işçi dövizi bekleniyor

Tortum yolundaki Trafik kazasında 1 kişi yaralandı

Sinama ve Fotoğrafçılık fuarı için gezi düzenlendi

İftar Vakti 19.52

Satılık Arsalar

Dadaş Köyünde Satılık Parselli Arsalar

Tlf: 12570—11548

Yerel basından bir örnek

KULÜPLER : İldeki 26 kulüpten 19'u gençlik spor kulübü, 7'si ihtisas kulübüdür. Bunlardan 1942'de kurulan Demirspor, 1945'te kurulan Dağcılık, 1947'de kurulan Palandöken ve1948'de kurulan 12 Mart hem en köklü, hem de etkinliklerini birçok dalda sürdüren kuruluşlardandır. Bu takımlar 1970'li yıllarda düzenlenen Doğu Ligi'nde çeşitli başarılar elde etmişler, 12 Mart kulübü 1973-1974 sezonunda bölge birincisi olmuştur. İlin tek profesyonel kulübü Erzurumspor, 1967'de kurulmuştur. 1970'te Türkiye Üçüncü Futbol Ligi'ndeki karşılaşmalara katılmıştır. Futbolun yanında atletizm, basketbol, güreş, kayak, masa tenisi ve voleybol şubeleri de vardır.

DALLAR : İlde su sporları dışında hemen her dalda etkinlik gösterilmektedir. Futbol, atıcılık-cirit, voleybol ve güreş çok ilgi gören dallar arasındadır.

Atıcılık ve Atlı Cirit : İlde atış poligonu bulunmamakla birlikte hava tüfekleri ile yıldızlar ve gençler dalında çalışmalar sürdürülmektedir. Avcılık-Atıcılık Kulübü çalışmalarını kendi olanaklarıyla sürdürmektedir. Bunun yanında Atlı Spor Kulübü de gerek binicilik, gerekse ciritte yoğun bir çalışma içindedir. Her yıl nisan ayında çevre illerle deplasmanlı cirit karşılaşmaları düzenlenmektedir. Atıcılık ve atlı ciritte lisanslı toplam 502 sporcu etkinlik göstermektedir.

Atletizm : Bu daldaki çalışmalar ağırlıkla krosa yöneliktir. Okullar ve kulüplerarası yarışlar düzenlenmektedir. Lisanslı 148 erkek, 38 kadın sporcu bulunmaktadır.

Basketbol : 1960 sonrasında, Spor Salonu'nun açılışıyla başlayan çalışmalar, okullarda ilgi görmektedir. 1970'lerin ortalarına değin kupa karşılaşmaları yapılmış,

daha sonra yerel lig düzenlenmiştir. Lisanslı 213 erkek, 40 kadın sporcu etkinlik göstermektedir.

Boks : 1960'tan başlayarak giderek yaygınlaşan boks çalışmalarında Nazif Kuran, Selami Karakelle, Halis Polat gibi milli sporcular yetişmiştir. Nenehatun ve Doğu Grubu kupalarına katılan bölge boksörleri çeşitli dereceler elde etmişlerdir. Lisanslı 191 boksör etkinlik göstermektedir.

Dağcılık : Kayakla birlikte gelişen spor dalları arasındadır. Ancak bireysel çalışmaların dışında bir etkinlikten söz edilemez. Palandöken yanında Ağrı, Cilo, Alacadağ, Kaşkarlar gibi yöredeki dağlara da tırmanma çalışmaları sürdürülmektedir. 1978 verilerine göre ilde lisanslı 36 dağcı bulunmaktadır.

Futbol: Ülke genelinde olduğu gibi, Erzurum'da da en yaygın spor futboldur.

10 kulübün katıldığı Doğu Ligi'nde Erzurum Demirspor, 12 Mart Gençlik Kulübü, Erzurumspor amatör şubesi birçok başarı elde etmiştir. Bunun yanında Erzurumspor'un 1973-1974 sezonundaki namağlup (hiç yenilmeden) şampiyonluğu da spor çevrelerinde "büyük bir başarı" olarak değerlendirilmiştir. Lisanslı 625 sporcu etkinlik göstermektedir.

Güreş : Geleneksel karakucak güreşlerinin yanında, 1970'li yıllarda minder güreşi de ilde yaygınlık kazanmıştır. Bunda Şeker Fabrikası ve Karayolları gibi kurumların, kulüplerinde güreşe ağırlık vermelerinin etkisi olmuştur. Haftanın dört günü Spor Salonu'nda düzenli çalışmalar sürdürülmektedir. Nihat Kabanlı, Erzurum Bölgesi'nden Güreş Milli Takımı'na seçilmiş, Avrupa Şampiyonluğu, Dünya İkinciliği gibi önemli dereceler elde etmiştir. Her yıl düzenlenen Kongre Kültür ve Sanat Şenlikleri'nde de karakucak güreşlerine yer verilmektedir. 1978 verilerine göre lisanslı 215 güreşçi bulunmaktadır.

Kayak : Erzurum'da en gelişmiş sporlardan biri de kayaktır. Gerek doğal koşulların elverişli olması, gerekse teknik düzenlemelerin yeterli denebilecek düzeyde oluşu bu gelişmede etkili olmuştur. Kurumsal çalışmaların yanında, bireysel çalışmalar da yaygındır. Palandöken'de yılın 8 ayı kar bulunması kayağı sürekli bir spora dönüştürmektedir. Yöre kayakçıları Uludağ başta olmak üzere birçok merkezde öğretmenlik yapmaktadır. Lisanslı 161 erkek, 32 kadın kayakçı bulunmaktadır.

Voleybol : 1960'larda okulların öncülüğüyle kurulan yerel voleybol ligine 1978'de 12 kulüp katılmaktaydı. Erzurum Demirspor, Sürmespor ligin başarılı kulüpleri arasındadır. Bu külepler bölge birinciliklerine de katılmaktadır. 1978 verilerine göre lisanslı 232 erkek, 30 kadın sporcu bu dalda etkinik göstermektedir.

Lisanslı Sporcuların Spor Dallarına Göre Dağılımı

Spor Dalı	Kadın	Erkek
Atıcılık	—	428
Atletizm	38	148
Basketbol	40	213
Binicilik	—	74
Boks	—	191
Dağcılık	—	36
Eskrim	—	8
Futbol	—	625
Güreş	—	215
Halter	—	35
Judo	—	37
Kayak	32	161
M.Tenisi	15	68
Voleybol	30	232
Genel Toplam	155	2.471

(DİE, Spor İstatistikleri 1978 Ankara, 1980)

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Algan, Beklan (1933-): Sahne yönetmeni, oyuncu. 1952'de Robert Kolej'i bitirdi. Tiyatro öğrenimi için Amerika'ya gitti. Yurda döndükten sonra, İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatrosu'nda oyuncu ve yönetmen olarak çalıştı. 1960'lı yıllardan sonra yönetmenliğe yöneldi. Sinekler, Sezuan'ın İyi İnsanı, Macbeth, başarılı düzenlemeleri arasındadır. 1964'te Şehir Tiyatrosu'nda sahnelenen Sezuan'ın İyi İnsanı, Türkiye'de sahnelenen ilk profesyonel Brecht oyunudur. 1966'da Muhsin Ertuğrul'un Şehir Tiyatrosu'ndan uzaklaştırılmasını protesto ederek Algan da görevden ayrıldı. Özel bir kurumun tiyatro bölümünde Muhsin Ertuğrul'la birlikte çalıştı.

Aren, Sadun (1922-): İktisatçı, profesör. 1940'ta Erzurum Lisesi'ni, 1944'te Siyasal Bilgiler Okulu'nu bitirdi. 1945'te bitirdiği okula asistan, 1950'de de doçent oldu, 1951'de İngiltere'ye gönderildi. 1956' da ülkeye dönünce siyasi bir davadan yargılandı, beraat etti. Bir süre Maliye Meslek Okulu'nda çalıştıktan sonra, Siyasal Bilgiler'deki görevine döndü, 1958'de profesör oldu. Eylül 1960'da Devlet Planlama Teşkilâtı'nda danışmanlığa getirildi. 1962'ye değin bu görevde kaldı. Sosyalist Kültür Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. TİP'nin kuruluşuyla partiye girdi, yönetiminde görev aldı. 1965 seçimlerinde İstanbul Milletvekili olarak parlamentoya girdi. Çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazdı. 12 Mart döneminde TİP'nin öbür yöneticileriyle birlikte tutuklandı. 12 yıla hüküm giydi. 1974 affıyla serbest bırakıldıktan sonra DİSK'te görev aldı. Bu dönemde Politika Gazetesi'nde yazdı.

Bilimsel alanda E.Kunow'dan çevirdiği Birleşik Amerika'da ve Türkiye'de Mukayeseli Mahalli İdareler Maliyesi ile ilgili Meseleler (1956) adlı yapıtla görünen Aren, aynı yıl yayımladığı Araştırma El Kitabı ve Türkiye'de Bütçenin Hazırlanışı ile ülkenin yönetsel ve ekonomik yapısı üstüne araştırmalara yöneldi.

Yapıtlarından Kimileri : İstihdam, Para ve İktisadi Politika (1963), Umumi İktisat Ders Notu (1963), İktisada Başlangıç (1965), 100 Soruda Ekonomi El Kitabı (1968).

Bakla, Erdinç (1939-): Ressam, seramik sanatçısı. 1962'de Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Okulu Seramik Bölümü'nü bitirdikten sonra, aynı okulda asistanlığa başladı. Yurt içinde birçok kişisel sergi açtı ve çeşitli karma sergilere katıldı. 1967'de Uluslararası Seramik Akademisi'nin İstanbul'da düzenlenen V. Sergisi'nde onur diploması kazandı.

Bilmen, Ömer Nasuhi (1884-1971): Din bilgini. Erzurum Ahmediye Medresesi'nde başladığı öğrenimini İstanbul Fatih Medresesi'nde sürdürdü. Arapça ve Farsça öğrendi. Fatih Medresesi'ne hoca oldu. Burada Fıkıh ayrıca, Sahn ve Dar-üş-şafaka medreselerinde de Kelâm, Münakat, Seyr-i Enbiya, Ahlâk ve Felsefe dersleri okuttu. 1971'den başlayarak Telif Heyeti Üyeliği, Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi Mümeyyizliği, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye Dairesi Mümeyyizliği, İstanbul Müftü Yardımcılığı gibi görevlerde bulundu. 1934'te İstanbul Müftülüğü'ne getirildi. 1960'ta Diyanet İşleri Başkanı oldu. Dinsel konularda araştırmalar da yapan Bilmen'in başlıca yapıtları şunlardır : Kuran'dan Dersler ve Öğütler, İlm-i Kelâm, İslam Ahlâkı, Hukuk-ı İslamiyye ve Islahat-ı Fıkıhiyye, Büyük Tefsir Tarihi.

Bulut, Sabahattin (1928-): Folklorcu, yazar. Erzurum'da tiyatro çalışmalarının öncüsü olan Bulut'un ilk oyunu 1951'de sahnelenen Konuşan Ölüler adlı müzikli operettir. 1952'de Palandöken Gençlik Kulübü Temsil Kolu'nu kurmuş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Erzurum Halk Oyunları ve Türküleri Derneği'nin, de kurucuları arasında bulunan Bulut, Derneğin çıkardığı Yakutiye Dergisi'nin de yöneticiliğini yapmıştır. Yörenin folklorik ve kültürel özelliklerine ilişkin yazılar yayınlamış, tiyatro çalışmalarını genç kuşaklara iletmiştir. Erzurum'un kurtuluşunu konu alan Beyaz Kartallar, kongreyi anlatan Milli Mücadele Başlıyor ve Aziziye'de Düğün Var adlı yapıtları Devlet Tiyatrosu sanatçılarınca oynanmıştır.

Celaleddin Arif (1876-1930): TBMM Hükümeti'nin ilk adliye vekili, Galatasaray Lisesi'ni bitirdi. Paris'te hukuk öğrenimi gördü. Bir süre Kahire'de avukatlık yaptı. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a döndü. 1908'de Hukuk Fakültesi'nde Hukuk-ı Esasiyye (anayasa hukuku) müderrisliği yaptı. Öğretim üyeliği sırasında avukatlık da yapan Celaleddin Arif, 1914'de İstanbul Barosu Reisliği'ne seçildi; altı yıl bu görevde kaldı. 1919'da Erzurum'dan Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'na girdi, "Felah-ı Vatan" grubunda yönetim kurulu üyesi olarak görev aldı. Meclis-i Meb'usan Reisliği de yapan Celaleddin Arif, bu görevi sırasında Erzurum ve Sivas kongrelerinde saptanan Misak-ı Milli kararlarının meclisçe kabul edilmesinde çaba gösterdi. İstanbul'un işgaliyle Anadolu'ya geçti ve ilk TBMM Hükümeti'nde Erzurum Meb'usluğu yaptı. Bir süre TBMM ikinci reisliği de yapan Celaleddin Arif, 3 Mayıs 1920'de kurulan ilk hükümette Adliye Vekili oldu.

Bir süre sonra Roma elçiliğiyle görevlendirilerek İtalya'ya sürüldü. 1924'te İstanbul'a dönerek avukatlığa başladı. Paris'te öldü.

Durbaş, Refik (1944-): 1965'te İzmir Namık Kemal Lisesi'nde ortaöğrenimini tamamlayarak, İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi. Öğrenimini yarıda bırakarak çeşitli işlerde çalışan Durbaş, Cumhuriyet gazetesinde düzeltmenlik de yaptı. 1960'lı yıllarda şiirleri yayınlanmaya başlayan Durbaş'ın, Evrim, Devinim 60, Soyut, Aydınlık, Papirüs-bir grup arkadaşıyla çıkardığı- Alan 67, Birikim gibi dergilerde şiirleri yayınlandı. İlk şiirleri açısından İkinci Yeni'nin etkilerini taşımasına karşın, 1970'li yıllarda özgün bir söyleyişe ulaştı. 1978'de yayınlanan Çırak Aranıyor'la 1979 Yeditepe Şiir Ödülü'nü kazandı. Öbür yapıtları: Kuş Tufanı (1971), Hücremde Ay Işığı, (1974), Çaylar Şirketten (1980), Denizler Sincabı (1979), İkinci Baskı (1979).

Emrah (1799-1860): Halk ozanı. Erzurum'a bağlı Tanbura Köyü'nde doğdu. Halidî Tarikatı'na girdi, medrese öğrenimi gördü. Bu eğitimin etkisiyle şiirlerinde yer yer anlaşılması güç bir dil ve anlatım kullandı. Aruzla yazdığı gazel, muhammes, murabba gibi ürünlerle divan şiirinden örnekler de veren Emrah, halk şiiri alanında çağdaşları Dertli ve Seyrani'yle birlikte anılmaktadır. Gezginci halk ozanı geleneğiyle Orta Anadolu'da birçok yerde bulunmuş, türküleri dilden dile ulaşmıştır. Tasavvuf şiirleri de yazan ozan, asıl koşma ve semaileri ile tanındı. 1840'ta Sivas'tan Niksar'a geçti ve yaşamının sonuna değin burada kaldı.

Eflatun Cem Güney, Fuad Köprülü, Vehbi Cem Aşkun ve Orhan Ural, Emrah'ın yaşamı ve sanatı üstüne çeşitli kitaplar yazdılar.

Erbulak, Altan (1929-): Karikatürcü ve tiyatro sanatçısı. Çeşitli illerde tamamladığı ortaöğreniminden sonra, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne girdi. Üçüncü sınıftan ayrıldı. 1946'da ilk karikatürü Markopaşa'da yayınlandı. Sonraki yıllarda Çocuk Haftası, Akbaba, Hafta, Karikatür, Tef, Vatan, Yeni Sabah, Hergün, Akşam, Milliyet, Fırt gibi gazete ve dergilerde çizdi. "Kibar Hırsız" ve "Cafer ile Hürmüz" tiplerini yarattı.

Tiyatro alanındaki çalışmalarıysa Küçük Sahne ve Haldun Dormen Tiyatrosu'nda başladı. Metin Serezli'yle birlikte Kocamustafapaşa Çevre Tiyatrosu'nu kurdu. Televizyon için de çeşitli programlar hazırlayan ve sunan Erbulak, 1961-1968 arasında, karikatürleriyle İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Gazetecilik Başarı Armağanı'nda birincilikler aldı.

Ethem Pertev Paşa (1824-1872): Devlet adamı, şair. Özel öğrenim gören Ethem Pertev Paşa, genç yaşta Divan Kalemi'nde görev aldı. 1846-1863 arasında Trabzon Valisi Halil Rıfat Paşa'nın yanında mektupçuluk yaptı. Bu valiyle birlikte birçok il dolaştı. Fransızca öğrendikten sonra, Berlin Sefareti'nde kâtiplikle görevlendirildi. Yurda dönüşünde Tercüme Odası'na girdi. Daha sonra Pasaport Dairesi'nde müdürlüğe getirildi. Çeşitli ilçelerde kaymakam mutasarrıf ve paşa olarak görevler yaptı. Kastamonu Valisi oldu. Bu görevdeyken öldü.

Mecmua-i Fünun ve Hakâyık ul-Vekayi dergilerinde incelemeler, manzum çeviriler ve risaleler de yayınladı. 1884'te yayınlanan "Habnâme ve Lâhıkası adlı yapıtında masonluğu anlatmaktadır.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1901-1974): Sosyolog. İlk ve ortaöğrenimini Kayseri ve Gelenbevi sultanilerinde, yüksek öğrenimini de İÜ Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde tamamladı. 1934'te Strasbourg Üniversitesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi. İÜ Edebiyat Fakültesi'nde İçtimaiyyat ve Ahlak doçenti oldu. 1935'te Strasbourg'da doktorasını verdi. 1941'de Sosyoloji Profesörü, 1958'de Ordinaryüs oldu. 27 Mayıs'tan sonra İ. Küçükömer, Feridun Ergin ve Sabri Ülgener'le birlikte Maden Kredi Bankası İdare Meclisi'ne getirildi. 1973'te kendi isteğiyle emekli oldu. Meslekçilik akımı yanlılarından olan Fındıkoğlu, İstanbul Muallimler Cemiyeti'ni kurdu. 1947'de bu kuruluş, Türkiye Muallimler Birliği'ne dönüştürüldü. Birliğe bağlı çeşitli kültür derneklerinin açılmasını da sağlayan Fındıkoğlu, 1951-1965 yıllarında da evvelce kapatılan Türk Ocakları'nın yeniden kurulmasına çalıştı ve Türk Ocakları Genel Yönetim Kurulu üyesi oldu.

1940'lı yıllardan başlayarak Tasvir-i Efkâr, Cumhuriyet, Meslek, Ulus, İnkılapçı Gençlik, Türk Yurdu, Büyük Türkiye, İş ve Düşünce gibi dergi ve gazetelerde çıkan yazılarının yanında birçok da inceleme, araştırma yapıtı yayınladı. Başlıca yapıtları: Erzurum Şairleri (1927), Ziya Gökalp (1935), İbn-i Haldun'un Hukuka Ait Fikirleri ve Tesiri (1939), İçtimaiyata Giriş (1944), Ahlâk Tarihi (3 Cilt, 1936-1946), Türkiye'de Kooperatifçilik: Tatbiki Sosyoloji Denemesi (1953), Kooperasyon Sosyolojisi (1967).

Gökdere, Turgut (1936-): Sendikacı. İşçiliğe Horasan-Sarıkamış Demiryolu inşaatında başladı. Derince, Sirkeci, Büyükdere'de askeri işyerlerinde çalıştı. İÜ Hukuk Fakültesi'ne girdi, bir yıl sonra İktisat Fakültesi'ne geçti. Fakülteyi bitirdikten sonra 1959'da Gece Postası gazetesinde, işçi konuları servisinde çalıştı. OLEYİS'ten ayrılarak Turizm-İş başkanı oldu. DİSK'in IV. Genel Kurulu'nda yönetim kuruluna seçildi. Ancak, bir süre sonra ayrılarak çalışmalarını tümüyle Turizm-İş'te yoğunlaştırdı.

Gürsel, Cemal (1895-1966): Asker, IV. Cumhurbaşkanı. Harbiye öğrencisiyken 1915'te topçu subayı rütbesiyle Çanakkale Savaşları'na gönderildi. Seddülbahir ve Anafartalar'daki çarpışmalara katıldı. 1917'de Filistin'e atandı, Gazze Savaşları'na katıldı. 1918'de cephe düşünce İngilizler'e tutsak oldu, Mısır'a gönderildi. 1919'da serbest bırakıldı. İstanbul'a, oradan da Anadolu'ya giderek Kurtuluş Savaşı'na katıldı. İnönü, Eskişehir, Sakarya savaşlarında ve Büyük Taarruz'daki başarılarından dolayı İstiklâl Madalyası'yla ödüllendirildi. Kurtuluş Savaşı sonrasında Harp Okulu'ndaki öğrenimini bitirdi ve Harp Akademisi'ne girdi. 1927'de kurmay subay olark akademiyi bitirdi. Çeşitli bölgelerde komutanlık yaptıktan sonra 1953'te orgeneralliğe yükseldi. 1958'de Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na getirildi.

Demokrat Parti yönetiminin son yılında Milli Savunma Bakanlığı'nca zorunlu izne çıkarıldı. 27 Mayıs Hareketi'ni gerçekleştirenlerce Ankara'ya çağrıldı. Milli Birlik Komitesi'nin ve ertesi gün kurulan Milli Birlik Hükümeti'nin başına getirildi. Gürsel bu dönemde Devlet Başkanlığı ve Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı yaptı. Milli Birlik Komitesi içinde seçime gidilmesi ya da askeri yönetimin bir süre daha sürdürülmesi konusunda beliren görüş ayrılığında Gürsel, askeri yönetim yanlısı 14 komite üyesine karşı öbür grupla birleşti ve bunların tasfiyesini onayladı (13 Kasım 1960). Hazırlanan Anayasa'nın halkoyuna sunulmasının ve seçimlerin ardından 26 Ekim 1961'de 7 yıl süreyle Cumhurbaşkanı oldu. Geçirdiği rahatsızlık nedeniyle 28 Mart 1966'da bu görevleri sürdüremeyeceği saptandı. Uzun süre komada kaldıktan sonra 14 Eylül 1966'da Ankara'da öldü.

Işıklı, Suat (1934-): Koro şefi, saz sanatçısı. İlk ve ortaöğrenimini Erzurum'da tamamladı. Erzurum Sular İdaresi İşletme Şefi oldu. Erzurum Radyoevi'nin kuruluşundan sonra radyoda da çeşitli görevler aldı.

Işıklı, düzenli müzik çalışmalarına 1947' lerde Halkevi'nde katıldı. Kaval, mey, klarnet, zurna, davul ve tef çalmayı öğrendi. 1950'de ilde sahnelenen ilk operetin müziğini yaptı. 1954'te kurulan Erzurum Halk Oyunları ve Halk Türküleri Derneği'nde çeşitli alanlarda öğretici olarak çalıştı. 1960'larda önce "Doğu'dan Sesler Korosu", daha sonra da "Erzurum Radyosu Halk Müziği Korosu" nu kurdu ve yönetti. 1981'de saz sanatçısı olarak İstanbul Radyosu'na geçti. Erzurum yöresinden 200'ü aşkın türkü derledi.

İbrahim Hakkı (1703-1780): Düşünür. Hasankale'de doğdu. Medrese öğrenimi gördü. Hâzım Muhammed'den Arapça ve Farsça dersleri aldı. Bir süre sonra Siirt'in Tillo Köyü'ne giderek şeyhe bağlandı.

15 yıl Tillo'da şeyhin yanında kaldıktan sonra hilâfet aldı. 1738'de I. Mahmud'un çağrısıyla İstanbul'a gitti. Nakşibendi Tarikatı'na bağlı olan İbrahim Hakkı, 1754'te İlahi-nâme adlı bir divan hazırladı (Bu divanın ölümünden iki yıl sonra hazırlanan bir yazması Mevlana Müzesi'nde bulunmaktadır). Ayrıca Marifet-nâme, İrfâniyye, İhsâniyye, Mecmûatül-Maâni gibi yapıtları yazdı, Kuran'dan yorumlar yaptı. Urvet ül-İslam, Hey'et-ül-İslam bunların en önemlilerindendir.

Marifet-nâme, çağının dinsel, felsefi düşüncelerini derli toplu sunması bakımından, araştırmacılarca bir ansiklopedi niteliğinde bulunmuştur. Yapıt, dil açısından da yer yer Erzurum ağzının özelliklerini yansıtmaktadır. Anlatımındaki duruluk da zamanına göre önemli bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Bulak, Kazan, Paris, İstanbul gibi merkezlerde çeşitli baskıları yapılmıştır (Bu yapıtın da Mevlana Müzesi Kitaplığı'nda İ. Hakkı'nın sağlığında Ahmed b. Mustafa'nın yazdığı bir örneği bulunmaktadır). Tillo Köyü'nde öldü ve şeyhinin yanına gömüldü.

Kurtiç, Melike Abasıyanık (1930-): Ressam, seramik sanatçısı. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Dekoratif Sanatlar Bölümü, tekstil dalında öğrenim gördü. Çalışmalarını seramik alanında yoğunlaştırdı. 1963'te Danimarka H. Köhler Seramik Atölyesi'nde çalıştı. Kopenhagen Royal Porselen Fabrikası sanatçısı kadrosunda yer aldı. Burada fabrikanın desteğiyle açtıkları karma sergi geniş ilgi uyandırdı. Yapıtlarında doğadaki dinamizm ve canlı dokuyu

başarıyla yansıtmıştır. Yurt içinde çeşitli galerilerde kişisel ve karma sergiler açtı.

Küçük Said Paşa (Mehmed Said Paşa) (1838-1914): Sadrazam. Erzurum Medresesi'nde başladığı öğrenimini Ayasofya'da sürdürdü. Din bilgileri yanında Fransızca, Farsça, matematik ve hukuk okudu. Babası ölünce Erzurum'a döndü, Vilayet Tahrirat Kalemi'nde çalışmaya başladı. 1856'da - Kırım Seferi sırasında- Ordu Tahrirat Kalemi'ne geçti. Aynı yıl, İstanbul'a gitti.

Abdülhamid padişah olunca Mabeyn Başkâtipliği'ne getirildi. 1877'de Ayan üyeliğine seçildi. Hamdi Paşa Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı oldu. Sadık Paşa Hükümeti sırasında Ayan Meclisi Başkanlığı'na atandı. Ali Suavi olaylarından sonra, Bursa Valiliği'ne getirildi. 1878'de üçüncü kez Hazine-i Hassa Nazırlığı'na getirildi. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, adliye nezaretinde görevlendirildi. 19 Ekim 1979'da ilk kez kısa bir süre sadrazam oldu. 1880'de yeniden sadrazamlığa getirildiyse de Mısır olaylarından dolayı uzaklaştırıldı. 1882'de yeniden sadrazam oldu. 1825'te azledildi. 11 Haziran 1895'te 5. kez sadrazam oldu. Padişahla anlaşmazlığa düştüğü için görevden alındı. Yeniden çağrıldıysa da kabul etmedi. Tehditler yüzünden İngiliz Elçiliği'ne sığındı.

1901'de Sadrazam Rıfat Paşa ölünce istediği düzenlemeleri yapmak koşuluyla sadrazamlığı kabul etti. Bu dönemde iki yıl görevde kalan Küçük Said Paşa, İttihatçılar döneminde de iki kez aynı görevi üstlendi. Şûrayıdevlet ve Ayan Meclisi Reisliği sırasında İttihatçılar'ı desteklemiş, yaşamı boyunca 9 kez sadrazam olarak Osmanlı Tarihi'nde rekor kırmıştır.

Memetoğlu, Avni (1926-): Ressam, Aşkale'de doğdu, ortaokulu Erzurum'da bitirdi. Lisenin ikinci sınıfından ayrılarak, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'ne girdi. 6 yıl Cemal Tollu Atölyesi'nde çalıştı. 1950'de kovuşturmaya uğradı. Bir süre tutuklu kaldıktan sonra beraat etti. Yapıtları ilk kez, arkadaşlarıyla düzenledikleri "Yeni Dal Grubu Sergisi"nde görüldü. Aynı grubun 1963'te açtığı, 3. sergideki Kıraçları Biçerken, Barış Meleği, Kelepçe, Pencere, Baba Oğul gibi tabloları nedeniyle yeniden kovuşturmaya uğradı. Memetoğlu, toplumcu-gerçekçi sanat anlayışının resim alanında ileri gelen temsilcileri arasında sayılmaktadır.

Mert, Özkan (1944-): Ozan. İzmir Namık Kemal Lisesi'nden ayrılarak askere gitti. Lise öğrenimini daha sonra dışarıdan tamamladı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sinoloji Bölümü'nde okudu. Türkiye Elektrik Kurumu'nda topoğraf olarak çalıştı. Daha sonra İsveç'e gitti.

1960 dönemi ozanları arasında görünen Mert, ilk ürünlerini 1961'de Evrim ve Devinim dergilerinde yayınladı. 1960'lı yılların sonunda ve 1970'lerde Dönem, Ant, Türk Solu, Halkın Dostları dergilerinde yazdı. 1970'te yayınlanan Kuracağız Herşeyi Yeniden, kovuşturmaya uğradı. Sonraki yıllarda bu dönem ürünlerini yeniden düzenledi.

Yapıtları: Kırlangıçlar Kırlangıçlar (1978 ilk yapıtı Kuracağız Herşeyi Yeniden, 1970 ile birlikte), Irgatoğlu Atçalı Mehmet (1980).

Elleri Kınalı Bir Gelin: Nene Hatun (1857-1955)

Halk arasında 93 Harbi denen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Erzurumlular, kenti büyük bir direnişle savunmuşlardır. 19 Kasım 1877 gecesi Aziziye sırtlarının da düşmesiyle Çarlık Rusyası'nın orduları Erzurum'a ilerleyebilecek duruma gelmişti. Ancak Gazi Muhtar Paşa'nın öncülüğünde kent halkı kadınlı-erkekli tüm güçleriyle düşmanın karşısına dikildi. Bunların arasında bulunan Nene Hatun olayı şöyle anlatıyor:

"Muharebenin gürültüleriyle uyandık. Kocam baltasını kaptığı gibi dışarı fırladı. Biraz sonra dönerek: 'Nene, Rus tabyalara girmiş, sen çocuğa bak, arkamdan gelme. Biz Rus'u durdururuz. Eğer düşman şehre girerse siz kendinizi boğun' dedi gitti. Biz daha 15 gün evvel Pasinler'in Çeperli Köyü'nden bir çocuğumuzla birlikte köyümüzün Ruslar tarafından istilasına tahammül edemediğimizden dolayı Erzurum'a gelmiştik. Bütün memleketin boşaldığı, herkesin Rus'u karşılamaya, vatanı kurtarmaya gittiği bugün, ben nasıl evde kalabilirdim? Ufak yavrumu Allah'a emanet ederek evde bulunan satırı aldım ve sel gibi akan kalabalığa karışarak tabyalara doğru koşmaya başladım.

Mecidiye Tabyaları'nı aşıp alçağa indiğimiz zaman, düşmanın kulakları sağır eden tüfek ateşleri altında yaralanana, ölene bakmadan ileri atıldık. Bazen satırla, bazen taşla vuruyor, önümüze çıkanı devirerek tabyalara doğru ilerliyorduk. Asker kardeşlerimiz bir taraftan, biz bir taraftan tabyalara girdik..."

Bu arada kardeşi Hasan'ın yaralandığını gören Nene Hatun, onun üstüne atılır. Ama şehit olduğunu anlayınca savaşı sürdürerek direnişin simgesi olur.

Yöre halkı bu yiğit anayı Zafer Anıtı'nda çarpışma içinde betimleyerek ölümsüzleştirirken, öldüğü yıl da onu "Anneler Annesi" seçiyordu.

Öztürk, Talip (1947-1979): Eğitimci. Eğitim enstitüsünü bitirdikten sonra öğretmenliğe başladı. Eğitimin demokratikleşmesine yönelik çalışmalarda bulundu. Sivas'ta görev yaptığı sırada Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın şubesini kurdu. Töb-Der'in kuruluşuna katıldı. IV. Kurultay'da başkan adayı olduysa da seçilmedi. Barış Derneği'nin de kurucu üyelerinden olan Öztürk, 16 Kasım 1979'da görevli olduğu Ahmet Rasim Ortaokulu önünde silahlı birsaldırı sonucu öldü.

Sadullah Paşa (1838-1891): Şair, yazar. Özel öğrenim görerek yetişti. 1853'te Maliye Varidat Kalemi'ne girdi. Tercüme Odası'nda, Devlet Şurası, Maarif Dairesi'nde çeşitli görevlerde bulundu. Sonraki yıllarda Temyiz Mahkemesi Reisliği ve Ticaret Nazırlığı yaptı. II. Abdülhamid döneminde Berlin ve Viyana sefirliğine gönderildi. Son görevi sırasında intihar etti. Gençliğinde Namık Kemal, Abdülhak Hamid gibi şairlerin etkisi altında şiirler yazdı. Sonradan Fransız yazınının etkisine girdi, XVIII. ve XIX. yy şairlerinden çeviriler yaptı. Lamartin'den çevirdiği Göl bunların en ünlüsüdür. Sadullah Paşa tekniğin, uygarlığı geliştirici etkisini konu edinen düşün yazılarıyla da döneminin düzyazı ustaları arasında anılmaktadır.

Sağ, Arif (1945-): Saz sanatçısı. Aşkale'ye bağlı Dallı Köyü'nde doğdu. Halk müziği çalgılarının tümünü çalmayı öğrenerek, alanında ün kazandı. 1966'da saz sanatçısı olarak İstanbul Radyosu'na girdi, 1969'da radyodan ayrıldı. 1975'e değin "piyasa müziği" olarak değerlendirilen arabesk türünde çalıştı. Bu anlayışı kendi deyimiyle "yanlış" bularak yeniden radyoya girdi. 1975'te Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nda halk müziği dersleri vermeye başladı. 1982'de bu görevden ayrıldı. Ses, saz ve nota bilgileri veren özel kurslar düzenlemeye başladı. Yıl içinde ilk kez düzenlenen "bağlama dinletisi" (resital) ilgi uyandırdı.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî (1873-1960): Diplomat, yazar. Galatasaray Lisesi'nde öğrenim gördü. Dışişlerinde çeşitli görevler aldıktan sonra Atina, 1917'de Tahran elçiliğine getirildi. 1918'de Moskova Elçisi oldu, Sevr Antlaşması üstüne Bir Milletin Katli (Assasinat d'un Peuple) ve Bir Milletin Çilesi (Le Martyre d'un Peuple) adlı kitapları yazdı. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa tarafından görevden alındı. 1921'de Tevfik Paşa'ca Stockholm ve Kopenhag elçiliklerinde görevlendirildi. 1930'da emekliye ayrıldı.

1919'da Fransızca olarak yayınladığı Les Tures Demandent une Paix Juste, Prompte et Durable (Türkler Adil, Acil ve Kalıcı Bir Barış İstiyor)'un yanında, Başımıza Gelenler (1939), G. Kemalî Söylemezoğlu Hatıraları (1946), Siyasi Dağarcığım (1957), Yok Edilmek İstenen Millet (1957) adlı yapıtlarından başka çevirileri de vardır.

Tansuğ, Sezer (1930-): Sanat tarihçisi ve resim eleştirmeni. Yükseköğrenimini 1953'te İÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde tamamladı. 1956'ya değin aynı okulda asistanlık yaptı. Daha sonra Ayasofya Müzesi'ne bağlı Bizans Enstitüsü'nde çalıştı. Önceleri Yelken, Ataç, Dost, Yeni Dergi, Vatan gibi dergi ve gazetelerde yayınladığı resim eleştirileriyle tanınan Tansuğ, 1970 sonrasında Milliyet Sanat, Gösteri gibi dergilerde de yazdı.

Yapıtlarından kimileri: Şenlikname Düzeni (1961), Okname (1972), Sanata Yaklaşım (1976), Sanatın Dili (1976).

Top, Yavuz (1950-): Saz sanatçısı. Aşkale'de doğdu, ortaokulu bitirdikten sonra öğrenimini sürdürmedi. 1967'de İstanbul Radyosu'nda saz sanatçısı olarak göreve başladı. Sazın yanında halk müziğinin öbür çalgılarını da ustalıkla kullanabilen sanatçı, halk müziği parçalarını değişik çalgılarla çok seslendirmeye yönelik ilginç çalışmalar yapmaktadır.

Turhan, Mümtaz (1908-1969): Psikolog, öğretim üyesi, Ortaöğrenimini Kayseri ve Bursa liselerinde, yükseköğrenimini Almanya'da tamamladı. Yurda dönüşünde İÜ Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde

psikoloji doçenti, 1945'te de profesör oldu. Erzurum yöresinde yaptığı araştırmalarını 1951'de Kültür Değişimleri adlı yapıtta toplayan Turhan, köy toplulukları üstünde değişimin psikolojik sosyal, ekonomik ve toplumsal nedenlerini ortaya koymaya çalıştı. Maarifimizin Ana Davaları ve Garplılaşmanın Neresindeyiz'de XIX. yy sonrası değişimleri ve eğitim politikalarını ele almaktadır.

Ulusoy, Ahmet Tevhit (1868-1940): Tarihçi. İlk ve ortaöğrenimini çeşitli Anadolu kentlerinde sürdürdü. 1888'de Galatasaray Lisesi'ni bitirdi. Hukuk Fakültesi'ne girdiği yıllarda Hariciye Tercüme Odası'nda çalıştı. 1894'te yükseköğrenimini tamamladı. Tarihi Osmanî Encümeni üyesi olan Ulusoy, Cumhuriyet'ten sonra Müzeler ve Kütüphaneler Müfettişliği yaptı ve 1933'te emekli oldu. Sikke ve akçelerle ilgilenerek bu alanda İstanbul Müzesi'nin Anadolu Selçuklu yapıtlarına ilişkin IV. bölüm kataloğunu düzenledi (Yapıt Müze Müdürlüğü'nce yayınlanmıştır). 1910'da Brüksel'de yapılan Uluslararası Arkeoloji Kongresi'nde Hısnı Keyif Eyyubisi'ne ilişkin makalesi kongre tutanağında yer aldı. **Tarih Encümeni Mecmuası'nda** yazılar yayınladı.

Üçler, Dilek (1946-): Ressam. Sanat alanında ilkin İhsan Cemal Karaburçak'tan resim dersleri aldı. 1968-1969'da Londra'da öğrenimini sürdürdü. Yurt içinde ve dışında çeşitli toplu sergilere katıldı. UNESCO'ya bağlı Uluslararası Plastik Sanatlar Birliği'nin düzenlediği 7. Monaco Prensliği Şenliği'nde 27 ülke sanatçısı arasında kişisel dalda Onur Diploması'nı kazandı. 1972'de aynı şenlikte Ülke Ödülü'nü Mehmet Yücetürk'le paylaştı.

EDEBİYATTA ERZURUM

Yöre, Anadolu'ya egemen bir doğal kale konumundadır. Bu nedenle tarih boyunca saldırılar, öncelikle buraya yönelmiştir. Ayrıca, kervan yolu üzerinde oluşu, önemini daha da artırmıştır. Giderek, kervancılığa bağlı el sanatlarının gelişmesiyle canlı bir ekonomik yaşam doğmuştur. Ancak her dönemde, kente daha çok bir savunma üssü olarak bakılmıştır. Yörenin edebiyata yansıması da hep buraya yönelen savaşlar nedeniyle olmuştur. Erzurum adı "dadaş" sözcüğüyle özdeşleşmiş, yiğitler kenti olarak anılmıştır. Buraya uğrayan gezginler, burada çalışan öğretmen sanatçılar, kent insanını tüm boyutlarıyla değil de, savaşçı yanıyla, kenti de genel görünümüyle yansıtmışlardır.

Kafkas Yollarında, Tarihçi Ahmet Refik Altınay'ın gezi yapıtıdır. Orhan Ural'ın sadeleştirdiği "Erzurum" bölümünde yazar, kenti şöyle anlatmaktadır:

"Palandöken Dağı... Erzurum bu beyaz dağın eteğinde, büyük camileri,güzel minareleri, yüksek yapıları, karga yuvalarıyla dolu yüksek kavaklarıyla kocaman bir yıkıntı, akla durgunluk verecek bir yangın yeri..."

Kent, halkın "Doksanüç Savaşı dediği" 1877 yıkımını, göçmenliği, Birinci Dünya Savaşı bozgununu yaşamış, çileli bir kenttir. Dişiyle tırnağıyla toprağını, ocağını savunmuş, çok üstün güçlere karşı direnmiştir. Ahmet Refik 1919'da yayımlanmış yapıtında, anlatımını şöyle sürdürmektedir:

"Erzurum, yaralanmış bir kahraman gibi. Yüzyıllardan beri Osmanlı sınırlarını bekleyen, tarihimize şan ve övünç sayfaları ekleyen güzel belde, şimdi büyük bir felaketten kurtulmuş, yaralarını iyileştirmeye uğraşan bir insan durumunda. Osmanlıların yüzyıllardan beri yaptıkları anıtlar ve camiler yanmakla bitmemiş. Bu yapılar ne kuşatmalar görmüş, ne yiğitliklere tanık olmuş!"

Yazar, bundan sonra kentin mimari yapıları ve geçmişi üstüne ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Birinci Dünya Savaşı'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, yeni devletin kuruluş hazırlıkları, Ahmet Refik'in "akla durgunluk verecek bir yangın yeri" dediği Erzurum'da başlamıştır. Cumhuriyet Dönemi şairleri, yazarları daha çok bu olguya eğilmiştir.

Beş Şehir adlı yapıtının Erzurum bölümünde yazar, şair Ahmet Hamdi Tanpınar, geniş kültürü, sanatçı duyarlığıyla kentin bir tür portresini çizmektedir. Yazar, kente üç kez, üç değişik yoldan gitmiştir. Portre, bu üç gidişin izlenimleri, anıları, gözlemleriyle oluşmakta, ustalıklı bir anlatımla Erzurum'un tarihi, kültürel yaşamı, doğası, gelişimi verilmektedir.

İlk gidişte, imparatorluğun son dönemindeki Erzurum'u (1913) görür. Kent hâlâ saraç, kuyumcu, bakırcı dükkânlarıyla işlek bir yerdir. 38 medresesi 54 camisi vardır. Çarşılar canlıdır.

İkinci gidiş, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Cumhuriyet Dönemi'nin başlarındadır (1923). Öğrenimini bitirmiş, Erzurum Lisesi'ne öğretmen olmuştur. "İkinci defa gördüğüm bu şehir, artık şark vilayetlerinin iktisadi merkezi, yaylanın gülü, bu havalide söylenen türkülerin yarısından çoğunun güzelliğini övdüğü eski Erzurum değildi. Harp, hicret, katliamlar, tifüs, çeşit çeşit felaket, üzerinden ağır bir silindir gibi geçmiş, her şeyi ezip devirmişti."

Yörede bir süre ölüm egemen olmuş, yeni yeni yaşam uçları belirmeye başlamıştır. Artık Erzurum geçmişi anımsayan, henüz yaraları kanayan bir yerdir. Yazar, kervanyolları taşımacılığına dayalı ekonomik yaşamın zorunlu bir değişmeyle söneceğini vurgular. Yıkımlar, bu sönüşü hızlandırmıştır. Kentin geçmişteki nüfus yapısından, canlı tiplerden, yaşanan "felaketler" den örnekler verir.

Erzurum Kongresi'nin en canlı kişisi Cevad Dursunoğlu'dur. Tanpınar Dursunoğlu'nu şöyle anlatmaktadır: "Cevad Dursunoğlu, bu köklü adam, şehrin dehası gibi bir şeydi. Almanya'daki felsefe tahsili, dört yıl süren ordu tecrübesi, milli mücadelenin başlangıcındaki rolü, onu tanıdığım insanlardan ayırıyordu."

Tanpınar, Atatürk'le de ilk kez Erzurum Lisesi'nde karşılaşmıştır. Medreseler kaldırılmıştır. Atatürk bunun etkisinin nasıl olacağını sorar. Tanpınar'ın yanıtı şöyledir: "Medrese 'survivance' (kalıntı) halinde bir müessese idi. Hayatta hiçbir müspet fonksiyonu yoktu. Kapatılmasının herhangi bir aksülamel yaratacağını zannetmiyorum."

Kentin tarihsel, kültürel zenginliklerini anlatırken, yöre türkülerine eğilir. "Hepsi birden bize büyük bir ayna gibi Erzurum'u, gurbeti verirler. Bunlar arasında Yayla Türküsü'nü başta sayabiliriz:

Yaz gelende çıkam yayla başına
Kurban olam toprağına taşına
Zalım felek ağı kattı aşıma
Ağam nerden, gider yolu yaylanın"

(agy. s. 55)

Örneği verildikten sonra türkülerin özü, nitelikleri üzerinde durulur. Tanpınar'ın Erzurum'a üçüncü gidişi, İkinci Dünya Savaşı sonuna rastlar:

"Erzurum'u bir öncekine nispetle daha çok toparlanmış, gelişmiş buldum. Yaralar dinmişti. Araya zaman dediğimiz büyük yapıcı girmişti. Yeni hayatın eşiğinde Erzurum, eskiyi bir başka âlemi hatırlar gibi hatırlıyordu. Yakıcı yaz güneşinin altında parça parça dökülen, toz haline gelen eski şehirle yeni yapılan beton binalar arasındaki farklar büyüktü."

Kentin ekonomik yaşamı canlanma yolundadır.

"Tarihimizin ikinci dönüm yerinde, milli mücadelenin ilk temeli gene Erzurum'da atılır. Her şeye rağmen, hür müstakil yaşamak iradesi, ilkin bu kartal yuvasında kanatlanır."

Yöredeki dağların görkemli görünümü yazarı etkiler:

"Daha uzakta, Anadolu'nun şiir, gurbet kaynağı olan, halkımızın dünyasındaki o keskin hüznün belki de sırrını veren dağlar vardı."

"Mevlud Ağa" Cevad Dursunoğlu'nun bir anı yazısıdır. Bu yazıda Mustafa Kemal'in 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelişi anlatılmaktadır.

Yazarın **Milli Mücadelede Erzurum** (Ankara 1946) adlı belgesel yapıtında da kongre öncesi, kongre ve alınan kararlar anlatılır.

Kuva-yı Milliye Destanı için, yazar ve edebiyat tarihçisi Cevdet Kudret şöyle der: "Türk ulusunun 'ya istiklal ya ölüm' parolasıyla giriştiği Kurtuluş Savaşı'nı anlatan bu destan, şairin en güçlü eseri olduğu gibi; Türk edebiyatının da Kurtuluş Savaşı üzerine yazılmış verimlerinin en güzellerinden biridir"*(Cevdet Kudret s. 407)*.

Nazım Hikmet, destanının "Erzurum ve Sivas Kongreleri" bölümünde "kongre"yi kent halkıyla, yöre doğasıyla özdeşleştirerek vermektedir:

Erzurum'un kışı zorludur, balam,
tandırında tezek yakar Erzurum,
buz tutar yiğitlerinin bıyığı
ve geceleyin karlı ovada
kaskatı katılaşmış, donmuş görürsün
karanlığı.

Erzurum'un yazları da zorludur. Sıcaklar bastımıydı terden, toz dumandan ve sinekten geçilmez.

Erzurum'un düzdür, topraktır damı
Erzurum güzelleri giyer balam,
incecik ak yünden ehramı.
Yürek boynun büker balam,
Erzurumlu türkülere
Halim selimdir Erzurum'un adamı
ve lakin dönmesin gözü bir kere
On dört gündür süren kongrede "mazlum

miletlerden", onların emperyalizme karşı dövüşlerinden söz edilir. "İrade-i milliyeye müstenit bir Şura-yı Milli"den söz edilir. "Makam-ı hilafete âsi gelmiyelim" diyenler, casuslar da vardır.

Buna rağmen
'bütün aksamı vatan bir küldür' denildi.
'kabul olunmaz' denildi
Manda ve himaye...

İstanbul'da Türk halkından ümidini kesmişler, Amerikan mandasını kabulden yanadır. "Amerikan mandaterliğini talep etmeyi memleketimiz için en nafi bir şekl-i hal kabul ediyoruz."

Fakat bu şekl-i halli kabul etmedi
Erzurumlu
Erzurum'un kışı zorludur, balam,
buz tutar yiğitlerinin bıyığı.
Erzurum'da kaskatı, dimdik ölür adam
kabullenmez yılgınlığı...

Kuva-yı Milliye Destanı'nın "26 Ağustos gecesinde saatler, iki otuzdan beş otuza kadar ve İzmir Rıhtımından Akdenize bakan nefer" bölümünde de yılgınlığı kabul etmeyen Erzurumlu, savaş alanındadır. Halimur-Ayvalı hattı üzerinde mevzilenen manganın neferlerinden biri :

Altıncı,
İnanılmayacak kadar büyük ayaklı bir
adam
memlekette toprağını ve tek öküzünü
ihtiyar bir muhacir karısına bıraktığı için
kardeşleri onu mahkemeye verdiler
ve bölükte arkadaşlarının yerine nöbete
kalktığı için
ona "Deli Erzurumlu" dediler.

Toplumsal konumu ve gerçekliği içinde verilen Erzurumlu er, İzmir yolunda ilerlerken ölür.

Yurdumdan adlı şiir kitabında Ceyhun Atuf Kansu, tarihi, coğrafyasıyla tüm Anadolu'yu yalın bir söyleyişle dile getirmeyi amaçlamaktadır. Şiirlerinin konusu denizler, ırmaklar, dağlar, bozkırlar, istasyonlar, şehirler, insanlar, kahramanlar ve Tanrılar'dır. Erzurum da Kansu'nun şiirlerine geniş ölçüde yansımıştır. "Erzurum'un Erkekleri, Kadınları, Kızları"nda Aziziye Savunması işlenmektedir. Olay, dışarda yayla soğuğunun kol gezdiği bir gece bebesine ninni söyleyen bir gelinin ağzından dile getirilir:

Koca Erzurum şehri uyumuş
Uyumuş Aziziye Tabyası
Uyumadık bir ben gelin bir sen bebek

Hileyle Aziziye Tabyası basılmış, tüm erler şehit edilmiştir:

Hey yiğit seni kim vurdu uykunda
Hey yiğit ben senin kadının olayım da
Şu bebeni gül mememden emzireyim...

diye başlayan gelin baltasını kapar, konu komşuyu uyandırır. Erzurum'un ince minaresinden yanık sesli müezzinler seslenmektedir:

Aman içimiz alayandı ince şafak
belirirken
Bu şafak Aziziye Kışlası'ndan dökülür

Çapasını, orağını, kazmasını kapan yürümüştür. Dişiyle, tırnağıyla savaşan halk, düşmanı bozguna uğratır:

Oy bebek ,oy bebek zarileme acıktın mı?
Anam sana gül çeşmeden süt verir.
Erzurum'un bahçe bahçe kızları,
Aziziye tabyasında bir kanlıca dut verir.

Kars kapısından geri döner nineler
Yaşım yetmiş bir ben miyim burda
kalan? der nineler
Saçlarını öre öre kokladığım körpe kızlar
nerdeler?
Dizilmişler ulu çiçek Erzurum'un
yaylasını beklerler.

"Vatanseverler" şiirinde Milli Mücadele başlangıcı, Erzurum Kongresi dile getirilmektedir. Önce Mustafa Kemal'in Erzurum hemşerisi oluşu üzerinde duruluyor:

Vardı, halk dağının yücesine dayandı
Aranızda, halkım, dedi.

Vatanseverler ayaklanmıştır. Albayrak, İstikbal, Sedayımillet gazeteleri "kurtuluş" sesini yükseltir.

"Solgun ışıklar altında toplanılan evler
Nalbantoğlu İsmailler, Kümbetli
Hüseyin Avniler
Erzurumlu vatanseverler
. . . .
Bu gök o günlerden kalmadır
Özgürlük deyip gelenleri birleştiren çadır
Erzurum üzerinde açılır
Bir ilkokulda "kongre" başlamıştır:
Dağlardan kopup gelen bir rüzgârın
adımıdır
İradeyi milliye...

Kongre başkanı Mustafa Kemal'in gözlerinden Anadolu halkı geçer:

Bakır yüzleri, buz tutmuş bıyıkları dağ
adamları
Bir tutsalar kayaları, ezerler o saat
Tutsaklığın kayaları, karanlığın kayaları
unufak

Şair, coşkulu bir dille halkı, güzellikleriyle Anadolu'nun uyanışını, Mustafa Kemal'in çevresinde toplanışını dile getirir. Halk önderi seslenmektedir:

Arkadaşlar diyorum hepinize
Kuvayı milliyeyi amil ve iradeyi milliyeyi
hakim kılmak.
Omuzlarınıza atıyorum kolumu
Gözlerinizdeki özleme bakarak
söylüyorum:
Kısacası kurtulmak.

Erzurum hemşerisi Mustafa Kemal'in önderliğinde Kurtuluş Savaşı başarılmış, saldırganlar kovularak, Anadolu'da halk egemenliğine dayalı yeni Türk Devleti kurulmuştur.Yeni devlet, giriştiği yeniliklerle çağdaşlaşmaya yönelmiştir. 1936-1937 yıllarında Doğu Anadolu'yu gezen yazar İsmail Habib, Yurddan Yazılar adlı yapıtında Erzurum'un bu dönemdeki durumunu yansıtmaktadır.

Yazar, kentin geçmişini düşünerek, yöre dağlarını şöyle niteler: "Kargapazarı hain, Deveboynu şehidlik, Palandöken öfkeli, Pilavtepe verimsiz ve Kop dağı belalı ovayı çevreleyen dağların en hayırlısı ve mübareği Dumlu dağıdır" Bu niteleme, yöre doğasının yaşama ne denli egemen olduğunu yansıtmaktadır.

Kente girerken "Tanzimat devri istihkamlarıyla" karşılaşır. "Bir serhad beldesindeyiz, şark tarafında ne vakit bir harp patlarsa devlet hemen bağırırdı: "Aman kahraman Erzurum!" Kahraman her harpte yapacağını yaptı ve devlet her harp bitince kahramanı unuttu."

Doksanüç Savaşı, Aziziye Baskını, halkın canını dişine takarak Ahmet Muhtar Paşa'yla birlikte kenti savunuşu anlatıldıktan sonra Aziziye'nin yaşayan tanıkları konuşturuluyor: "Bu kadının şimdi kocası, yüz on yaşındadır ve kızı inmelidir". Yazar, kadına para yardımı yapmak isteyince şu yanıtı alır:

"Parayı nideyim a efendi, bana bir iş bulun da evdekilere bakayım"

Kentin her savaştan sonra unutulmuşluğu somut olarak sergilendikten sonra, tarihine, mimari yapıtlarına, yöre oyunlarına geçilir. Yazara göre "On iki, on üçüncü yüzyılların Erzurum'u hayal olmuş uzak bir hakikaktır", "Şimdiki Erzurum yaklaşan ray (demiryolu) gibi yakın bir hakikattır".

İsmail Habib, Yurddan Yazılar'daki Erzurum'la ilgili bölümü şöyle bitirmektedir:

"Bu yerler ki asırlarca haritamın içindeydi, ancak şimdi biz onların içindeyiz. Mazinin şerefinden ayrılmak ne kadar gafletse, gafletlerine bağlı kalmamak da o kadar vazifemizdir."

ERZURUM KONGRESİ: I

Yürüdük Erzurum'a doğru
Bir kaç tüfek beraber.
Kartallar dolaştı al doruklardan
Kondu cana.

90 lık ihtiyarlar vardı
19 yaşa değer
Kolları rüzgar gibiydi vallah
Bakışları benzerdi ummana.

Palandöğencek ışıldar idi,
Paslanmış bir hançer.
Çıktı bir hançer, dadaş, tarihten
Alana.

Ana vatan duyulurdu sonsuz,
Havada yapı, havada mermer;
Aziziye tabyasından,
Ana ana.

Kimi bebesinden geçmiş
Kimi gayrı ot yer
Kiminin kopmuş ayağı 1328 de.
Adımını verir sana

Bir toplandık bütün gönüllercek
Kişi kişiden er.
Ayırt edilmezdi kaya, öküz, oğul,
At, kız, torun, dana.

Katılırdı zoru taşın
Katılırdı toprağın içindeki fer.
Döküle döküle bulut
Felek dolana dolana

Bir kongre ettik ki,
Çok ağrıdı düşünceler.
Düşüncelerin açısından
Alınlar boyandı kana.

Söyler ahını memleketin
Söyler.
Erzurum,
Dağcana.

Fazıl Hüsnü DAĞLARCA

Anıların İzinde adlı kitabın 2. cildinde Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1947'de gördüğü Erzurum Kenti ve yöresiyle ilgili izlenimlerine yer vermektedir. Yörede, görkemli bir ziyafet sofrasında iştah kaçıracak denli, çarpıcı bir yoksulluk egemendir. "Erzurum, bayındırlık görmemiş, az çok harap bir doğu kentimizdi. Yaşam sönük ve ölüydü."

Erzurum Milletvekili Cevad Dursunoğlu,

Velidedeoğlu ile arkadaşlarını Tortum Çavlanı'na götürür. Yolculuk sırasında Dursunoğlu zaman zaman durgunlaşmakta "Yahu çocuklar, bakın burada ne güzel bir baraj yapılabilir"ya da "Çocuklar, buralara fethettiğimiz tarihten beri hiçbir imar getiremedik. Eğer şu Tortum şelalesinden elektrik üretimi işi gerçekleşirse, bütün bu kıraç ve çorak yerler birden canlanır," demektedir.

Yazar, bundan sonra Tortum Çavlanı'nın eşsiz güzelliğini betimlemekte yöre ile ilgili görüşlerini yansıtmaktadır.

47'liler romanında Füruzan, özgün bir anlatımla bir ailenin yaşamını sergilerken, 1968'lerde üniversite reformu istekleriyle başlayan, giderek gelişen öğrenci eylemlerini de yorumlamaktadır. Yapıt, bu yönüyle bir kuşağın romanı olmayı amaçlamaktadır.

1947 doğumlu Emine, tutuklanmış, işkence görmüştür. Hücresinde Erzurum'da geçen çocukluğunu, aile yaşamını anımsamaktadır. Öğretmen Salahattin, karısı Nüveyre, kızları Seçil, Emine, oğulları Kubilay iki katlı bir yerli evinde oturmaktadır. Öğretmen anne-baba, yalnız kendi çocuklarını iyi yetiştirmeyi amaçlayan, toplumsal gerçeklerden kopuk kişilerdir.

Çocukları yaşındaki Kiraz Kız eve hizmetçi alınmıştır. Baba, Leylim Nine ile Kiraz'ı ilk görüşünü şöyle anlatır:

"Küçük bir kız. Yaşlı yarı meczup bir kadın Erzurum sokaklarında. İhtiyarın nereden edindiği belirsiz kocaman bir kömürcü küreğiyle gezişi. Sırtında o pis kaput kapılarda durup:

— Leylim Nine kömürünüzü, karınızı küresin balam, ne verirseniz verin diye bir de türkü söylüyor. Gülünç canım gülünç."

Emine'nin anası, babası bir çeşit yapay insanlardır. Çocuklarını korkuyla eğitmektedirler. Kiraz'ı, konuşulanları dinliyor diye dövdüğü gün, annesi gözünde yıkılmıştır. "Elbette Kiraz'ı dövmeyi istemezdim. Nasıl öğreteceğiz onlara ahlaklı olmayı... Mutfak sıcak, orada da oturabilir. Ona minder felan yaptık. Hem yemeklerin buharı yeter orayı ısıtmaya." Bir dönem okumuşları halka, halk çocuklarına böyle bakmaktadır. "Bize büyüklerden Allah'tan korkar gibi korkmayı belletmişlerdi. Dünya işsizlikten kırılıyordu."

Leylim Nine, Emine'ye anasından yakındır. Erzurum'un yoksul mahallelerini, halkı, onların evinde tanır. Yöre yaşamının gerçeklerini, Leylim Nine'den öğrenir:

"Tam ondört başız. Ben kocamışım ya ağzım kocamamış. Yerim içerim. Açlığım yatışmaz. Başım eğerim, çare bulamam. Ölmem. Bi tutum edip, on gün pınar suyuyla doyayım dedim. Vay kurbay vay..."

Leylim Nine, İsmail Habib'in Yurddan Yazılar'da konuşturduğu Aziziye tanığı, para yardımı kabul etmeyen, iş isteyen yaşlı kadın gibi, yaşam savaşının Nene Hatun'u gibi bir kadındır. Behçet Necatigil Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü'nde 47'liler için şunları söylemektedir: "655 sayfa süren romanın en ilginç bölümleri, Kozlu ailesinin Erzurum'daki hayatları ve bu hayata eğik ağırlıklarıyla ayrı bir renk katan yerel kişiler: Leylim Nine ile küçük hizmetçi Kiraz Kız'ın sırlı iç dünyalarını anlatan sayfalardır."

Çırak Aranıyor Erzurum doğumlu şair Refik Durbaş'ın gerçekçi bir yaklaşımla, işçi yaşamını dile getiren yapıtıdır. Yapıtta gurbetteki Erzurumlu, çırak, fırıncı, ekmeğini alnının terine banan halk, destansı bir anlatımla verilmektedir:

"Sayısız hamd ve minnet bir avuç toprağı
Can ışığıyla süsleyen halka yaraşır.
Çeliğin bedenindeki ateşi üfleyen, suyun pamuğunu dokuyan, kömürü karanlıkta avlayan odur. Zulmü kahrıyla boğup şafağın kandilini yalnız o yakar..."

Durbaş, Erzurum yöresinde geçimini sağlayamadığı için gurbetlere düşen, iş arayan, çekmediği kalmayan gerçek insanın öyküsünü, ustalıkla kurduğu, "anlatıcı niteliği ağır basan şiirlerde" hayatın gerçeğini, şiirsel gerçeğe dönüştürür.

"Beyaz Kehribar"da düşünceleri, özlemleri, imgeleriyle çırağın dünyası sergilenmektedir:

"Mercan yokuşunda ahşap han odası
taş yontuyorum tesbihe, yıllardır yüreğimde damıtarak öfkeyi alnıma düşmüş perçemi özlemin..."

Erzurumlu çırak, çalışırken dalgınlaşır. İlk gurbete çıkışını anımsar. Bacısının ardından ağlayışını görür gibi olur. Anasının elinde ak bir mendil vardır... Dört gün dört gece süren yolculuk... Ağabeyi de gurbette, İzmir'de fırıncıdır. Erzurum yaşamı, Erzurum'da geleneksel el sanatlarının sönüşü, onun mektubuyla şöyle yansıtılmaktadır: "Bilader, elbet Oltulu'yuz. Taş işlemek baba sanatı. Taşı tesbihe, bıçak sapına, yüzüğe, gerdanlığa, küçük küçük heykellere yontmak bizim işimiz. Erzurum'da Mustafa Şeyhler Camisi'nin şerefesindeki yarım batıya dönük güneş saatini dedem yapmış. Hani Ahmet Celal'le ilk kez Erzurum'a geldiğimizde görüp de hayran kaldığın Fizo Baba'nın evinin ön yüzünü kaplayan süsleme taşları da, öyle derler. Bilirsin dayımın Taşmağazalar'daki dükkânını. Yalnız tesbih üzerine çalışırdı. Acem Şahına, Yemen Kralına tesbih bu dükkândan giderdi. Hacılar Hanına inen kervanlar, ilkin dayımın dükkânına uğrardı. Atalarım ki taşın her türlüsüne hükmetmiş, ben neden etmeyeyim deme. Bilader bil ki artık taş yontmada iş yok. Bereketi tükendi. Dayımın sonunu biliyorsun. Taşın da gâvuru çıktı. Gömleğin naylonu gibi, çarığın lastiği gibi, taşın da şimdi camı var mikası var, bekalit mi neyi var artık. Zifti döküyorlar yüzüğün kaşına, anla bakalım taş mıdır nedir? Cemşid'in Ali Alamanya'da. Ben fırıncılık yapacağım gayrı... Bıktım usandım, ya kapağı atmalı Alamanyaya. Ya.."

Mercan yokuşunda ahşap han odasında çalışan çırak, ağabeyinin mektuplarıyla gittikçe bilinçlenir. "Dünyaya, yaptığı işe, kendine bakışı değişir".

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL- TOPLUMSAL EVRİMİ: Erzurum Anadolu'ya egemen doğal kale konumu nedeniyle en eski yerleşim merkezlerinden biri olmuştur. Araştırmalar, elde edilen bulunturlar, yöre geçmişinin Paleolitik Çağ'a değin uzandığını göstermektedir. Kalkolitik Dönem sonu ile İlk Tunç Çağı, başlangıcında ise bölge, Anadolu'nun büyük bir bölümüne yayılmış Karaz kültürünün merkezi olmuştur. Erzurum yöresi Hitit kaynaklarında Azzi-Hayaşa ülkesi, Urartu kaynaklarındaysa Diauehi Krallığı adıyla geçmektedir. İÖ VI. yy başlarına değin yörede çeşitli kavimlerin savaşımları sürmüştür. Bu tarihten sonra da buralar sırasıyla Medler'in, Persler'in, İskender İmparatorluğu'nun, Selokidler'in ve Romalılar'ın eline geçmiştir. Romalılar Dönemi'nde kent, savunması güçlendirilerek Theodosiopolis adını almış, önemli bir ticaret merkezi olmuştur.

XI. yy sonlarında Türkler Erzurum'u ele geçirdiklerinde, kentte ticaret ve buna bağlı el sanatları çok gelişkindi. Türkler bir yandan bu ekonomik yapıyı geliştirirken, bir yandan da kültürel yapıya kendi damgalarını vurmuşlardır. Böylece kent Türk-İslam geleneğine göre yeniden imar edilmiştir. Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra bir süre ıssız kalmışsa da daha sonra eski parlak durumuna kavuşmuştur. Ancak, toplumsal karışıklıklar kentin gelişimini kesintiye uğratmıştır.

Erzurum kültürünün XIX. yy'daki evrimi, büyük ölçüde Osmanlı-Rus savaşlarıyla belirlenmiştir. Bu dönemde kent iki kez işgal edilmiş ve yıkıma uğramıştır. Erzurum, Cumhuriyet Dönemi'ne de düşük nüfuslu ve yıkık bir kent olarak girmiştir. Savaşın açtığı yaralar uzun süre sarılamamış ve 1950'lere değin kent önemli gelişme göstermemiştir. Bu tarihlerde başlayan gelişmeyse, var olan kültürel yapıda önemli değişikliğe yol açmamıştır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Yöre toplumsal yaşamında geleneksel öğeler ağır basar. Kırsal kesimde yaşam, geleneksel yöntemlerle sürdürülen hayvancılığın ve sert kışların gereklerine göre biçimlenmiştir. Erzurum'da kentleşmenin ortaya çıkardığı gecekondu olgusu, yeni kültürel oluşumlara kaynaklık etmektedir. Giyim-kuşamda çağdaş öğelerle geleneksel öğeler iç içedir. Çağdaş giysilerin yanında ihram, çarşaf, zığva gibi giysilere de rastlanır. Bindallı, üçetek, şalvar, pamuklu ceket, gümüş kemer, şal kuşak, dingel, fes günümüzde de kadın giyiminin parçalarını oluşturur. Zığva, gazeki hartı, kandilli yazması, cıstık da erkek giysilerinin başlıcalarıdır. İlde geleneksel beslenme alışkanlıkları sürmektedir. Beslenmenin temelini buğday ve buğdaydan elde edilenler oluşturur.

Erzurum'da dinsel yapı güçlüdür. Dinsel kurumlar, yaşamın tüm alanlarında etkisini duyurur. Yörede çeşitli dileklerle gidilen çok sayıda ziyaret yeri vardır. Ziyaret yerlerini, din ulları, şehitlerin gömütleriyle kutsallık yakıştırılan boş tepe, **ağaç,** mağara vb oluşturur. Evlenme gelenekleri, temel çizgileriyle Türkiye'nin öbür yörelerindeki gibidir. Başlıca aşamaları görücü, kesim, nişan, düğün oluşturur. Düğün ve çocukla ilgili geleneklerin büyük bölümü **boşinan** niteliğindedir.

XIX. yy ortalarına değin çok canlı olan el sanatlarının bir bölümü günümüzde ortadan

kalkmıştır. Yörede yünden ihram, şal; kıldan çadır, çuval vb dokunur. İhram dokumacılığı ünlüdür. Dokumalarda kullanılan yün ve kıl, yerli koyun ve keçilerden elde edilir. Narman, Hınıs, İspir köylerinde ince-uzun sedir tipi köy halısı, Gaziler Bucağı'nda Isparta tipi halı dokunur. Aşkale, İspir çevresinde çanak-çömlek yapımı yaygındır. Gelişmiş el sanatlarından biri de kuyumculuktur. Oltu taşından yapılan tespih, ağızlık vb turistik eşya olarak ilgi görmektedir.

Doğuyla batı arasında köprübaşı durumundaki Erzurum, Saltuklular'ın başkenti olmuş, o dönemden başlayarak Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı yapılarıyla süslenmiştir. Kentte 100'e yakın cami, mescit, medrese, türbe, kervansaray ve bedesten olduğu bilinmektedir. XIX. yy'a değin önemini koruyan medreselerin başında, mimari tasarımı ve süsleme zenginliğiyle Çifte Minareli Medrese gelmektedir. XVI. yy'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu, cami ve hamamlarıyla yöre mimarisine damgasını vurmuştur. Lala Mustafa Paşa ve Murad Paşa camilerini örnek alan yapıların tümü merkezi planlı, tek kubbeli, tek minarelidir. Hamamlarsa, klasik Osmanlı hamamları planında, haç biçimi eyvanlı, merkezi tek kubbeli yapılardır.

Küçük bir tepeye kurulmuş olan Erzurum Kalesi, kentin çekirdeğini oluşturmaktadır. Omuz omuza vermiş evler, daracık sokaklar, küçük meydanlar, surların son zamanlara değin kentin gelişimine etkisini vurgulamaktadır. Ağaç hatıllarla desteklenmiş, taştan, iki katlı, toprak damlı yapılar, mimarileri, iç düzenleri ve süslemeleriyle geleneksel Türk evinin güzel örnekleridir.

Kışların uzun ve soğuk oluşu, çok kar yağması ve şiddetli batı rüzgârları yapıların mimarisini etkileyen önemli öğelerdir. Evlerin iç düzeninde en önemli bölüm "tandır odası"dır. Isınmayı sağlayan bu odalar, mutfak ve oturma odası olarak kullanılmaktadır. Tandır odasının kırlangıç örtülü tavanı ve büyük, kapaklı bacaları, evlerin en ilginç yerleridir.

Günümüzde Erzurum mimarisini, çağdaş çok katlı yapılar ve sağlıksız gecekondular biçimlendirmektedir.

Erzurum folklorunun, renkliliği ve özgünlüğüyle ülke folkloru içinde önemli bir yeri vardır. Yöreden âşık edebiyatının Katibi, Lezgi Ahmet, Erzurumlu Emrah, Sümmani, Nihani, Erbabi, Şehvari gibi ustaları yetişmiştir. Âşık Reyhani bu geleneği günümüzde sürdüren ozanlardandır.

Yöre ortak ürünler yönünden de çok zengindir. Halk edebiyatı türlerinin en yaygını olan manilerde genellikle sevda ve doğa güzellikleri işlenir. Yörede, ermiş kişileri, doğa olaylarını ilginç yaşantıları konu alan pek çok söylence vardır.

Erzurum yerel ağzı, Kars yerel ağzıyla benzerlik gösterir. Kimi ana özellikler yönünden iki ağız birbirine çok yakındır.

Atasözleri ve deyimler yönünden de çok zengin olan yörede, bilmece ve tekerleme söyleme geleneği canlılığını korumaktadır. Ninnilerde çocuk sevgisi, çocuğa bağlanan umutlar dile getirilir.

Yöre halk müziği ve geleneksel oyunlar yönünden ilginçtir. Erzurum deyince, müzikte de oyunda da akla "bar" gelir.

Erzurum'da beş kez resmi derleme çalışması yapılmıştır. Halk müziğinde ana usullerin tümüne ve bunların birleşik biçimlerine rastlanır.

Ezgiler, uzun ve kırık hava biçimindedir. Kimi oyun ve türkülerde Azeri etkisi görülür. Yöredeki ağıtların çoğu tarihsel olaylar üstünedir. Erzurum ve çevresinde tezeneli, vurmalı ve üflemeli sazların çeşitleri yaygın biçimde kullanılır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde "bar" en yaygın geleneksel oyundur, oynanışı değişiktir. Çoğunlukla iki, kimi de üç bölümlüdür, açık ya da kapalı biçimde oynanır.

Yörede pek çok seyirlik oyun vardır. Oturma, Karadüzen, Deli Kız, Tilki Cezası, Ali Fattik oyunu bunların ilginç olanlarıdır. Ayrıca, başka yörelerde oynanan köy seyirlik oyunlarının çeşitlemelerine de rastlanır.

Öbür yörelerde görülen çocuk oyunları da başka adlarla Erzurum'da da görülür.

TARİHSEL YAPITLAR: Erzurum ve çevresi doğal konumu nedeniyle çok eskiden beri yerleşim ve kültür merkezi olmuştur. Yörede yapılan yüzey araştırmalarında Erken Paleolitik (Eskitaş) Dönem'den gereçler, bulunmuştur. Dumlu ve Pasinler'de İÖ 5000'lere inen buluntular vardır.

Yörenin en önemli tarih öncesi yerleşmeleri Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Buralarda İÖ 4000'e inen Bakırtaş ve Tunç dönemlerinden yerleşmeler bulunmuştur.

Umudum Tepe'deki kaya mezarları ve öbür Urartu kalıntıları, burasının dönemin önemli merkezlerinden biri olduğunu kanıtlamaktadır.

İl içinde çok sayıda tarihsel kale kalıntısı vardır. Erzurum Kalesi, Hasankale (Pasinler), Tortum Kalesi, İspir Kalesi, Hınıs Kalesi, Aşkale, Oltu Kalesi, Avnik Kalesi, Bardız (Gaziler) Kalesi dönemlerinin önemli yapılarıdır.

Saltuklular'ın başkenti olan Erzurum'da bu dönemin önemli yapıları Kale Mescidi, Tepsi Minare ve Erzurum Ulu Camisi'dir.

XIII. yy'ın son çeyreğinde yapıldığı sanılan Çifte Minareli Medrese, Anadolu'nun mimarisi, planı, süslemesiyle en büyük ve önemli başyapıtlarındandır. İlhanlılar Yakutiye, Ahmediye medreseleriyle yöre mimarisine damgalarını vurmuştur. Pasinler İlçesi'ndeki Çoban Dede Köprüsü de bu dönemin önemli yapılarındandır.

İlde türbe mimarisinin önemli örnekleri bulunmaktadır. XII. yy sonunda yapıldığı sanılan Emir Saltuk Kümbeti, Anadolu'daki bu tür yapıların en eskilerindendir.

Erzurum'da Osmanlılar Dönemi'nden de çok sayıda yapıt bulunmaktadır. Lala Mustafa Paşa ve Murad Paşa camileri bunların en önemlileridir. Tarihsel nitelikli öbür camiler bu yapıları örnek almıştır.

Kurşunlu, Pervizoğlu ve Şeyhler medreseleri, XVI. yy'dan Taşhan (Rüstem Paşa Kervansarayı) bu dönemin önemli yapılarıdır. XVI. ve XVIII. yy'lardan kalan çok sayıda hamam, klasik Osmanlı hamamları planındadır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER : Erzurum'da kültürel etkinlikler çeşitlilik göstermekle birlikte, daha çok il merkezinde yoğunlaşmıştır. Kitaplık çalışmalarında halk kitaplıklarına öncelik verilmiş önemli sayılacak düzeyde kurumsallaşmaya ulaşılmıştır. İldeki 22 halk kitaplığında 1978 verilerine göre toplam 59.099 yapıt bulunmaktadır. Aynı yıl 152.960 okuyucunun bu kaynaklardan yararlandığı belirlenmiştir. Çocuk kitaplıklarındaysa, okul kitaplıklarıyla yetinilmiş ve bunlar yeni düzenlemelerle genele açılmıştır. 8 çocuk kitaplığında 1978 verilerine göre, 19.078 kitap bulunmaktadır. Yıl içinde kitaplıklardan yararlananların sayısıysa 72.132'dir.

Erzurum Müzesi 1942'de hizmete açılmış, ancak kendi yapısına 1967'de kavuşabilmiştir. Arkeolojik ve etnoğrafik yapıtların yanında zengin bir sikke koleksiyonu bulunmaktadır. Sergi çalışmaları önceleri Halkevi ve Halk Eğitim Merkezi'nce yürütülmekteyken, günümüzde bu işlevi Atatürk Üniversitesi üstlenmiştir.

Doğu Fuarı, Kongre Kültür ve Sanat Şenlikleri dışındaki şenliklerde spor ve folklor gösterileri ağırlık taşımaktadır. Görsel sanatlar alanındaysa, radyo-tv ve sinema izleyiciliğinin dışında bir etkinlik yoktur. 1961'de yayına başlayan Erzurum Radyosu ve 1973'te kurulan televizyon vericisi, doğu bölgesindeki önemli kuruluşlar arasındadır. 1980 verilerine göre ilde ruhsatlı, 42.426 radyo, 18.182 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

İlin basın tarihi 1867'lere uzanmaktadır. Resmi-yarı resmi gazetelerin yanında, 1913'te yayınlanmaya başlayan Albayrak, dönemin önemli yayın organları arasındaydı. 1980'lerde ilde günlük 12 gazete yayınlanmaktadır. Üniversite ve çeşitli derneklerin de yayınları bulunmaktadır.

İlde en yaygın spor dalı futboldur. Cirit, güreş, at yarışları gibi geleneksel sporlarla kayak ve dağcılık da geniş bir ilgi görmektedir. 26 spor kulübünün bulunduğu Erzurum'da lisanslı 155 kadın, 2.471 erkek sporcu etkinlik göstermektedir. İlde 2 stadyum, 2 spor salonu ve 2 de kayakevi vardır.

Erzurum – Kaynakça

DOĞAL YAPI

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları,** İstanbul, 1936

İNANDIK Hamit, **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş,** İstanbul, 1965

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** Ankara, 1965

OAKES Harvey, **Türkiye Toprakları,** İzmir, 1958

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SARAÇOĞLU Hüseyin, **Bitki Örtüsü,Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1961

UYANIK Muvaffak, **Dağlarımız,** İstanbul, 1947

DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı,** Ankara, 1980

DİE, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları,** Ankara, 1973

Erzurum İl Yıllığı, 1967

Erzurum İl Yıllığı, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Meteoroloji Bülteni,** 1974

Karayolları Haritası, 1981

Meydan Larousse, 1969

Milliyet Turizm Eki, 1981

MSB, Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Jeoloji Haritası, Erzurum Paftası, Ölçek: 1/500.000,** Düzenleyen Cahit ERENTÖZ, Ankara, 1961

MTA, **Türkiye Jeoloji Haritası, Kars Paftası, Ölçek: 1/500.000,** Düzenleyenler, Cahit ERENTÖZ-İhsan TEKİN, Ankara, 1961

Türkiye Jeoloji Haritası, Trabzon Paftası, Ölçek: 1/500.000, Düzenleyenler, Cahit ERENTÖZ-İhsan TEKİN, Ankara, 1961

Türkiye Jeoloji Haritası, Van Paftası, Ölçek: 1/500.000, Düzenleyen Cahit ERENTÖZ, Ankara, 1961

MTA, **Türkiye Maden Envanteri, (illere göre),** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ormaniçi Dinlenme Yerlerimiz,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ulusal Parklarımız,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız,** Ankara, 1979

Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Erzurum İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası,** Ankara, 1972

TARİH

AHMAD Feroz, Dankvart A.Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5, 1976

AKDAĞ Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,** I-II, Ankara, 1959-1972

AKDAĞ Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,** Ankara, 1975

AKŞİT OKTAY, **Roma İmparatorluk Tarihi,** I-II, İstanbul, 1970-1976

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı,** İstanbul, 1895

ALKIM Bahadır, **Anatolia I,** Cenevre, 1968

ARSEBÜK Güven, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler" **VIII. Türk Tarih Kongresi 1976,** Ankara, 1979

AŞIROĞLU Tahsin, "Erzurum İli'nin Tarihçesi," **Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı,** I, Erzurum, 1974

AŞIROĞLU Tahsin, "1877-1878 Savaşı ve Aziziye Muharebesi", **Anıtlaşan Aziziye,** Ankara, 1977

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Söylev,** Ankara, 1981

BAŞAR Zeki, **Erzurum Kongresi,** Erzurum, 1979

BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkilabı Tarihi,** III, 3. Bölüm, Ankara, 1957

BELEN Fahri, **20. Yüzyılda Osmanlı Devleti,** İstanbul, 1973

BEYGU Abdürrahim Şerif, **Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri,** İstanbul, 1936

BOSWORTH C.E., **İslâm Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

BURNABY Fred, **On Horseback through Asia Minor,** II, Londra, 1877

COLLAS, M.B.C., **La Turquie en 1861,** Paris, 1861

COŞAR Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını,** İstanbul, 1964

CUİNET Vital, **La Turquie d'Asie,** I. Paris, 1892

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, I-V, Münih, 1979

DURSUNOĞLU Cevat, **Milli Mücadelede Erzurum,** Ankara, 1946

ERDEHA Kâmil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler,** İstanbul, 1975

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** II, İstanbul, 1896

FRASER James Baillie, **A Winter's Journey from Constantinople to Tehran,** New York, 1973

Genel Kurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi,** III, Ankara, 1965

GOLOĞLU Mahmut, **Erzurum Kongresi,** Ankara, 1968

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet,** Ankara, 1970

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakın Şark,** II, Ankara, 1946

İbn-i Batuta, **Seyahatname-i İbn-i Batuta,** İstanbul, 1917-1919

İslâm Ansiklopedisi, Erzurum Maddesi, IV

KARABEKİR Kâzım, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu,** İstanbul, 1939

KARPAT Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82- 1893" **IJMES,** IX-2, 1978

Kâtip Çelebi, **Cihannûma,** İstanbul, 1732

KINAL Füruzan, **Eski Anadolu Tarihi,** Ankara, 1962

KÖNYALI İbrahim Hakkı, **Erzurum Tarihi,** İstanbul, 1960

KOŞAY Hamit Zübeyr, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi", **Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı,** I, Erzurum, 1974

KOŞAY Hamit Zübeyr-Kemal TURFAN, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" **Belleten** XXIII/91, Ankara, 1959

KOŞAY Hamit Zübeyr-Hermann VARY, **Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,** Ankara, 1964

KOŞAY Hamit Zübeyr-Hermann VARY, **Güzelova Kazısı,** Ankara, 1967

KÜÇÜK Cevdet, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu," **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi,** 7-8, 1976-1977

KÜÇÜK Cevdet, "Tanzimatın İlk Yıllarında Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", **İÜEF Tarih Dergisi,** 31, 1977-1978

LLOYD Seton, **Earley Highland Peoples of Anatolia,** Londra, 1967

MANSEL Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ankara, 1971

MELLINK Machteld, "Anatolian Chronology" **Chronologies in Old World Archaeologyed.by** Robert W.Ehrich, Şikago ve Londra, 1971

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi,** Ankara, 1981

ÖNAL Sami, Milli Mücadelede Oltu, Ankara, 1968

ÖZTUNA Yılmaz, **93 Harbi,** Ankara, 1977

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1900, İstanbul, 1900

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1871, Erzurum, 1871

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1875, Erzurum, 1875

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1899, Erzurum, 1899

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1900, Erzurum, 1900

SHAW Stanford, "Ottoman Population Movements During The Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks," **Osmanlı Araştırmaları,** I, 1980

SÜMER Faruk, **"Saltuklular", Selçuklu Araştırmaları Dergisi,** III, 1971

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam,** I-VI, İstanbul 1889-1899

TAVERNIER J.Baptiste, **Les Six Voyages,** Paris, 1682

de TOURNEFORT M.Pitton, **Relation d'un Voyage du Levant,** II, Amsterdam, 1718

TÖNÜK Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,** Ankara, 1945

TURAN Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1980

US Hakkı Tarık, **Meclis-i Mebusan,** II, İstanbul, 1954

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Anadolu Beylikleri,** Ankara, 1969

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** I-IV, Ankara, 1972-1978

SOSYO-EKONOMİK YAPI

İNAN Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933,** Ankara, 1972

AKGÜN Tahsin, **Erzurum,** İstanbul, 1955

AKKAYA Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

AKMAN M., "Erzurum İli İçme Sularının Bakteriyolojik Kontrolü", **Mikrobiyoloji**

Bülteni, Sayı 1 (1966), s. 17
ARIKAN Osman, **Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları,** Ankara, 1973
AVCIOĞLU Doğan, **Türkiye'nin Düzeni,** Ankara, 1969
BABACAN Mete, Hamdi AYTEKİN, "Hastane Kayıtlarına Göre Bölgemizde İnfeksiyon Hastalıkları Üzerine Epidemiyolojik Bir Araştırma B. İnfeksiyüz Hepatit", **AÜ Tıp Bülteni,** Sayı 4 (1976), s. 473-480
BABACAN Mete, Hamdi AYTEKİN, "Hastane Kayıtlarına Göre Bölgemizde İnfeksiyon Hastalıkları Üzerine Epidemiyolojik Bir Araştırma C. Merkezi Sinir Sistemi İnfeksiyonları", **AÜ Tıp Bülteni,** s. 484-486
BABACAN Mete, Hamdi AYTEKİN, "Hastane Kayıtlarına Göre Bölgemizde İnfeksiyon Hastalıkları Üzerine Epidemiyolojik Bir Araştırma D. Şarbon ve Brusellozis", **AÜ Tıp Bülteni,** Sayı 1 (1977), s. 93-99
BABACAN Mete, Hamdi AYTEKİN, "Hastane Kayıtlarına Göre Bölgemizde İnfeksiyon Hastalıkları Üzerine Epidemiyolojik Bir Araştırma: E. Diğer İnfeksiyon Hastalıkları", **AÜ Tıp Bülteni,** Sayı 1 (1977), s. 101-107
BAŞAR Zeki, "Erzurum Gureba Hastanesi ve Sonrası", **AÜ Tıp Bülteni,** Sayı 4 (1976), s. 541-545
BORATAV Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm,** İstanbul, 1981
BORATAV Korkut, **"Türkiye** Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler", **AÜSBFD,** Ankara, 1973
BOZDAĞ Nihat, **Kuzeydoğu Anadolu Hayvancılığının Gelişmesinde Et Kombinalarının Rolü ve Erzurum Et Kombinasının Ekonomik Analizi,** Erzurum, 1976
ÇOPUROĞLU Alim, "Planlama Deneyimleri, Erzurum Nazım Plan Deneyimi", **TMMOB Şehir Planlama Mimar ve Mühendisleri Odası Haber Bülteni,** Sayı 44-45 (1981)
DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968
EMİROĞLU Mecdi, "Erzurum Kır Yerleşmelerinin Ortalama Yüzölçümleri, Parsel Sayıları ve Büyüklükleri İle İlgili Bir Araştırma", **AÜDTCFD,** Cilt XXVIII, Sayı 1-2 (1970), s. 156-195
ESİN Pars, **Türkiye'de İşveren Sendikacılığı,** Ankara, 1974
GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü,** Ankara, 1979
GÖK Tamer (Der.), **Türkiye'de İmar Planlaması,** Ankara, 1980
GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981,** Ankara, 1981
GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji,** Bursa, 1981
GÜLTEN Şefkati, **Erzurum İli'nde Canlı Hayvan, Et Üretim Tüketim ve Pazarlama Analizleri,** Ankara, 1973
HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama,** Ankara, 1980
HATUNOĞLU Turgut, **Erzurum Şeker Fabrikası Erzurum Besi Bölge Şefliği'nin Yönettiği Sığır Besiciliği'nin Ekonomik Analizi,** Ankara, 1976
İLTER Müfit, **Türkiye'de Tuz Endüstrisi ve Ticareti,** İstanbul, 1980
İŞYAR Yüksel, **Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Önemli Tarla Ürünlerinin Ekim Alanı Arz Duyarlıkları-Ekonomik Bir Yaklaşım,** Erzurum, 1975
KARACAN Ali Rıza, **Erzurum İli'nde Tarımsal Ürünler Pazarlaması, Tarımsal Kooperatifler ve Kooperatif Pazarlamayı Geliştirme Olanakları,** Erzurum, 1979
KARAGÖLGE Cahit, **Arazi Tasarruf Şekillerine Göre Erzurum İli'ndeki Tarım İşletmelerinin Ekonometrik Analizi,** Ankara, 1973
KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler,** Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979
KOZAK İbrahim Erol, **Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Akımı Açısından Erzurum İli'nin Nüfus İşgücü, İstihdam Meseleleri ve Dönen İşçiler,** Erzurum, 1979
LELOĞLU S., R. ÖĞÜTMAN, "Erzurum ve Çevresindeki Barsak Helmintleri Üzerinde Araştırmalar", **Sağlık Dergisi,** Sayı 5-6 (1972), S. 3-13
MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yörelerarası Dengesizlik,** Ankara, 1980
ÖĞÜTMAN Rüknettin, Kehire TURAN, Orhan KARASU, Erhan GENÇALİOĞLU, "1971 Sonbaharında Erzurum'da Görülen Ufak Salmonella Epidemisindeki Vakaların Gözden Geçirilmesi", **AÜ Tıp Bülteni,** Sayı 14 (1972), s. 143-150
ÖZ Reha, "Aşkale", **Cumhuriyet,** 28-29 Mart 1980
ÖZ Reha, "Burası Aşkale Kömür Ocağı", **Cumhuriyet,** 23-25 Ekim 1977
ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yılığı,** İstanbul, 1977
ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayrı Safi Yurt İçi Hasılası,** Ankara, 1980
PAMUK Şevket, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri", **Toplum ve Bilim,** Sayı 17, İstanbul, 1982
ROZALİYEV Y. N., **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960),** Ankara, 1978
SAYGI Güldane, Rüknettin ÖĞÜTMAN, "Erzurum Atatürk İlkokulunda Kopro-parazitolojik Bir Tarama", **AÜ Tıp Bülteni,** 1975, s. 51-57
SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri,** Ankara, 1979
SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938),** İstanbul, 1981
SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma,** İstanbul, 1979
SÖZER Ahmet Necdet, **Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık,** Ankara, 1972
SÜLKER Kemal, **Türkiye'de Sendikacılık,** İstanbul, 1955
ŞENOL Sabahattin, **Erzurum Ekolojik Şartları Altında Yerli ve Yabancı Önemli Bazı Patates Çeşitleri Üzerinde Araştırmalar,** Erzurum, 1971
TANYERİ Kemal, Türker YALÇINTAN, "Doğu Anadolu'da Organik Fosfor Zehirlenmeleri", **AÜ Tıp Bülteni,** Sayı 14 (1972), s.151-158
TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,** Ankara, 1977
TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu,** Ankara, 1982
TOPRAK İsmet Y., "Doğu Anadoluda İş Kazaları", **1. Ulusal İşçi Sağlığı Kongresi,** ty
TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970,** Ankara, 1979
TÖKİN İsmail Hüsrev, **İktisadi ve İçtimai Türkiye Cilt III, "Türkiye'de Sanayi",** Ankara, 1946
TÖKİN İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı,** Ankara, 1934
TUNÇAY Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925),** Ankara, 1978
TÜMERTEKİN Erol, **Kurak Bölgelerde Ziraat,** İstanbul, 1957
TÜRKDOĞAN Orhan, **Yoksulluk Kültürü, Gecekonduların Toplumsal Yapısı,** 1977

ÜNÜVAR İlhan, **Erzurum Vilayeti,** 1954
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri,** Ankara, 1977
YERASİMOS Stefanos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,** İstanbul, 1975
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968,** Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968),** Ankara, 1971
ZORAL Kutlu, **Erzincan ve Erzurum İllerinde Yapılan Ahır Besiciliğinin Ekonomik Analizi,** Ankara, 1973
Ajans TÜBA, **Grev Bülteni, 1979, 1980**
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni, 1979, 1980**
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu,** Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yılığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti,** İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yılığı 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940,** İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti,** İstanbul, 1945
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Meyva İstatistiği, 1938-1942,** İstanbul, 1946
Çalışma Bakanlığı, **50 Yılda Çalışma Hayatımız,** ty
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları,** Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Erzurum,** 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları,** Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980**
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1964/65, 1973, 1975, 1977, 1981**
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri,** Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal, 1958-1960, 1960-1962**
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim, 1970-1972, 1973-1975, 1976-1978, 1979, 1980**
DİE, **1927 Tarım Sayımı,** Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi,** Ankara, 1981

DİE, **1927 Sanayi Sayımı**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar, 1978, 1979**
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim, 1953-60, 1961-65, 1979-80**
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim, 1967-74 1978-79**
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979
DİE, **İnşaat İstatistikleri, 1970, 1975, 1979**
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979**, Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri, 1972-1976, 1976-1979**
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları, 1970-1973, 1976-1979**
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar**, 1980
DPT, **1980 Programı Yatırımları**, Ankara, 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Hayvancılık, Küçük Evcil Hayvanlar**, Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Kömür**, Ankara, 1976
DPT, **2. Türkiye İktisat Kongresi, "Tarım" Komisyonu Tebliğleri**, V Cilt, Ankara, 1981
DPT, **İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl**, Cilt I, Ankara, 1981
DPT, **İmalat Sanayii Alt Sektörleri Kamu Tesisleri**, Ankara, 1975
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, Ankara, 1972
DPT, **Önemli Projelerin 31 Aralık 1980 Raporu**, Ankara, 1980
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, III. Cilt, İstanbul, 1948
İller Bankası, **Erzurum Analitik Etüdleri**, 1965
İmar ve İskan Bakanlığı, **Doğu Anadolu Bölgesi**, Ankara, 1970
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı, 1978, 1979, 1980**
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri**, Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu**, 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970**, Ankara, 1970
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatiflerle İlgili Araştırma**, Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği**, Ankara, 1981
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları**, Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten**, Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları**, Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri**, Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978**, Ankara, ty
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı**, Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı**, 1970, 1980
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980**, Ankara
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler, 1963, 1969, 1971, 1981**
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları**, Ankara, 1981
TEK, **50. Yıl**, Ankara, ty
TEK, **Faaliyet Raporu 1980**, Ankara, ty
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı**, Ankara, 1979
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması**, İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Linyit**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Süt ve Süt Ürünleri Sektör İzleme Raporu**, İstanbul, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makineleri Araştırması**, 1979, 1981
Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, **30. Yılda Türkiye Şeker Sanayii**, Ankara, 1958
Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, **Cumhuriyetin 50 Yılında Şeker Sanayimiz**, Ankara, 1973
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **2. Olağan Genel Kurulu**, Ankara, ty
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı**, Ankara, 1978
YSE, **İstatistik Yıllığı 1976**
Ziraat Vekaleti, **Memalik-i Osmaniye'de 1329 Senesi Zarfında Hasıl Olan Mezruatın Nevi ve Miktarı**, İstanbul, 1913

KÜLTÜR

ADELSEN E, Charles, "Erzurum Fortress City of the East", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Sayı 26/305, Nisan-Haziran 1970
AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, Ankara, 1981
AKYAVAŞ Ragıp, "Dişi Aslanlar," **Anıtlaşan Aziziye**, Ankara, 1977
ALKIM U. Bahadır, **Anatolia I**, Cenevre, 1968
ALTINAY Ahmet Refik, "Erzurum" **Türk Dili Dergisi** (Gezi Özel Sayısı) Sayı : 258, Ankara, 1973
AND Metin, **Oyun ve Bügü**, İstanbul, 1974
ARAZ Nezihe, **Anadolu Evliyaları**, İstanbul, 1980
ARIK R. Oğuz. "Erzurum'da İki Cami", **Vakfıkebir Dergisi**, Sayı VIII, Erzurum, 1969
ARSEVEN Celal Esad, **Türk Sanatı**, İstanbul, ty
ASLANAPA Oktay, **Türk Sanatı II**, İstanbul, 1973
ASLANAPA Oktay, **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yy)**, İstanbul, 1977
AŞIROĞLU Tahsin, "Erzurum Coğrafyası Tabii ve Beşeri Özellikleri" **50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi** Cilt. I, Ankara, 1974
AŞIROĞLU Tahsin, "Erzurum İlinin Tarihçesi" **50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi**, Cilt I, Erzurum, 1974
ATILGAN İhsan Coşkun, **Erzurum Ağzı, Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü**, İstanbul, 1977
BALİ Muhan, "Atışma Birincisi Âşık Yaşar Reyhani", **TFAD** Cilt 11. sayı: 226-Cilt 12, sayı: 236, 1967, 1969
"Bar ve Erzurum Oyunları", **Vatan Gazetesi, Memleket İlaveleri**, 7.1.1953 s-4
BAŞAR Zeki, **Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları**, Ankara, 1972
BAŞAR Zeki, **İçtimai Adetlerimiz-İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz**, Ankara, 1972
BAŞGÖZ İlhan, **İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul, 1968
BEYGU A. Şerif, **Erzurum**, ty
BEYGU A. Şerif, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul, 1936
BULUT Sabahattin, "Erzurum Folklorunda Gelenekler Görenekler" **Yakutiye**, Sayı 4, Mart 1963
CAFEROĞLU Ahmet, **Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, İstanbul, 1942
CAHEN Claude, **Anadolu'da Türkler**, İstanbul, 1979
CARCARADEC De Meryem, "Selçuk Taş İşçiliği", **Sanat Dünyamız**, Yıl 2 sayı: 5, Eylül 1975
COŞAR Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını** yy, ty
ÇİLİNGİROĞLU A.Altan, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi, Umudum Tepe (Kalor Tepe)," **Anadolu Araştırmaları VIII. 1980**, İstanbul, 1982
ÇİLİNGİROĞLU Kemal, "Erzurum Oyunları", **TFAD**; Cilt I, Sayı 2, 1949
ÇULPAN Cevdet, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara, 1975
DAĞLARCA Fazıl Hüsnü, "Erzurum Kongresi I" **Dört Kanatlı Kuş**, İstanbul, 1970
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları**, Ankara, 1975
DİE, **Spor İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980
DİE, **Kültür İstatistikleri 1978**, Ankara, 1980
DİRİCAN Rahmi, "Erzurum'da Konut ve Yakıt Durumu" **50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi**, Cilt I, Erzurum, 1974

DURBAŞ Refik, "Beyaz Kehribar", **Çırak Aranıyor**, İstanbul 1978
DURSUNOĞLU Cevad, "Mevlud Ağa" **Yurddan Yazılar**, İstanbul, 1943
DURSUNOĞLU Cevad, **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara, 1946
EHRİCH W. Robert, **Choronologies in Old World Archeology**, Londra, 1965
ERKMEN Talat, "Manilerden Örnekler" **Yakutiye**, Sayı 2, 1960
Erzurum İl Yıllığı 1967, İstanbul, 1968
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 1-2, İstanbul, 1976
FINDIKOĞLU Z.F, **Erzurum'un Şehirleşmesi ve Sosyolojik Belirtileri**, İstanbul, 1970
FÜRUZAN, **47'liler**, Ankara, 1974
GİRİŞKEN Neriman, "Erzurum ve Köylerinde Halıcılık" **50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi** Cilt I. Erzurum, 1974
GÖRGÜNAY Neriman, **Erzurum Merkez İlçesi ile Civar Köylerinde Kadın Giyimi Üzerine Araştırmalar**, Erzurum, 1973
GÜRELİ Nail, **Yöre Yöre**, İstanbul, 1982
HEYD W, **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Ankara, 1975
HOTAN Harbi, "Erzurum Evleri", **Arkitekt**, 16/1-2, İstanbul, 1947
İBN-İ BATUTA Seyhatnamesinden Seçmeler, İstanbul, 1971
İSLİMYELİ Nüzhet, **Ülkemize Onur Kazandıran Sanatçılar**, Ankara, 1980
KAFTANCIOĞLU Ümit, **Köroğlu Kol Destanları**, İstanbul, 1979
KANSU Ceyhun Atuf, "Erzurum'un Erkekleri, Kadınları, Kızları", "Kahramanlar" **Yurdumdan**, İstanbul 1960
KARPUZ Haşim, **Erzurum'da Türk İslam Yapıları**, Ankara, 1976
KILIÇASLAN Şenol, "Bardız'da Kilimcilik **TFAD**, Cilt 6, Sayı 133, 1960
KONYALI İ.Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960
KOŞAY H. Zübeyr, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi", **50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi**, Cilt I, Erzurum, 1974
KOŞAY H. Zübeyr, Akile ÜLKÜCAN; **Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı**, Ankara, 1961
KOŞAY,H.Zübeyr-Kemal TURFAN, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, XXIII/91, Ankara, 1959
KOŞAY H.Zübeyr-Hermann VARY, "İkiz Tepeler Kazısı Raporu", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı, XXI, 1974
KOŞAY H. Zübeyr, "Kuzey-Doğu Anadolu'da Kayalara Hakedilmiş Eski Türk İşaretleri, **Türk Etnoğrafya Dergisi**, Sayı XI, 1968
KOŞAY H. Zübeyr Hermann VARY, **Pulur Kazısı**, Ankara, 1964
KOŞAY H. Zübeyr-M. AKOK, "Pulur Kazısı", **VI. Türk Tarih Kongresi, Kongre'ye Sunulan Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX. Seri Sayı 6, Ankara, 1967
KOŞAY H. Zübeyr, **Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme**, Ankara, 1944
KOZAK İbrahim Erol, **Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Akımı Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü İstihdam Meseleleri ve Dönen İşçiler**, Erzurum, 1979
KÖKTEN Kılıç, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma" **DTCF Dergisi**, Cilt X, 3-4, Ankara, 1952
KÖPRÜLÜ Fuat, **Erzurum'lu Emrah**, İstanbul, 1929
KÖPRÜLÜ Fuat, **Türk Saz Şairleri**, İstanbul, 1940
KUBAN Doğan, "Erzurum Kentinin Tarihsel Yapısı", **Erzurum Analitik Etüdleri**, Erzurum, 1965
KUBAN Doğan, **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi**, İstanbul, 1981
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü**, İstanbul, 1981
"Maniler Bilmeceler", **Yakutiye**, Sayı 6, Erzurum, 1965
NAYIR Yaşar Nabi, **Türk Şiiri Antolojisi**, İstanbul, 1968
NECATİGİL Behçet, "47'liler", **Edebiyatımızdan Eserler Sözlüğü**, İstanbul, 1980
NUMAN Sırrı; **Erzurum Oyunları ve Oyun Havaları**, İstanbul, 1929
ÖGEL Bahattin, "Erzurum Evleri", **Ülkü Dergisi**, 1/12 Ankara, 1947
ÖGEL Bahattin, "Erzurum Tavan İşlemeleri" **Ülkü Dergisi**, Cilt I, Sayı 2, Temmuz 1947
ÖNEY Gönül, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları**, Ankara, 1978
ÖZEL Mehmet, "Erzurum'daki Selçuklu Eserleri" **Kültür ve Sanat**, Sayı 5, Ocak 1977
PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, **Türk Halk Şiiri Antolojisi**, Ankara, 1975
RAN Nazım Hikmet, "Erzurum ve Sıvas Kongreleri", **Kuvayı Milliye Destanı**, Ankara, 1974
SARISÖZEN Muzaffer, "Demirağa Barı Hakkında" **TFAD**, Cilt 8, sayı 164, 1963
SERTOĞLU Mithat, "XVI. yy'da Erzurum", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 8, Mayıs 1968
SEVENGİL Refik Ahmet, **Yüzyıllar Boyunca Halk Şairleri**, İstanbul, 1965
SEVÜK İsmail Habib, "Erzurum" **Yurddan Yazılar**, İstanbul, 1943
SEYİDOĞLU Bilge, **Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar** Ankara 1975
SOLOK Cevdet Kudret, "Nazım Hikmet" **Türk Edebiyatından Seçme Parçalar**, İstanbul, 1981
SÖZEN Metin, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, İstanbul, 1981
SÖZEN Metin, **Anadolu Kentleri**, İstanbul, 1971
SÖZEN Metin, **Anadolu Medreseleri I**, İstanbul 1970
SÖZEN Metin, **Anadolu Medreseleri II**, İstanbul, 1972
ŞEHİDOĞLU Süreyya Hami, "Erzurum Manilerinden Birkaç Örnek Münasebetiyle", **Yakutiye**, 1956
TANPINAR Ahmet Hamdi, **Beş Şehir**, İstanbul, 1979
TANPINAR Ahmet Hamdi, "Erzurum" **Beş Şehir**, İstanbul, 1969
TANRIVERDİ Fuat, **Erzurum Şehri'nin Gelişmesinde Peyzaj Mimarisi Bakımından Göz Önüne Alınması Lazım Gelen Temel Problemler**, Erzurum, 1973
TAVERNİER J.B, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, İstanbul, 1980
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt III, İstanbul, 1979
TÜRKDOĞAN Orhan, **Erzurum ve Çevresinde Sosyal Araştırmalar**, Ankara, 1965
Türkiye'de Süreli Yayınlar ve Matbaalar, Ankara, 1973
ÜLGEN Ali Saim, "Erzurum'un Şehircilik ve Anıtları Yönünden İncelenmesi" **Mimarlık**, 5/1, 5/3, 5/4, İstanbul, 1948
ÜNAL H.Rahmi, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 6, Nisan 1973, Erzurum, 1974
Üniversite Haftası, Erzurum 13-7-1940-19-7-1940, İstanbul 1941
VELİDEDEOĞLU Hıfzı Veldet, "Erzurum'da Üzücü Bir Ziyafet Sofrası", "Tortum Çavlanında" **Anıların İzinde**, İstanbul, 1979
YAĞAN Şahin Yüksel, **Türk El Dokumacılığı**, İstanbul, 1978
YETKİN S. Kemal, **Türk Mimarisi**, Ankara 1970
YETKİN Suut Kemal ve Öbürleri, "The Chifte Minareli Medreseh, Erzurum", **Turkish Architecture**, Ankara, 1965

Erzurum – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 2679
Yeryüzü Şekilleri 2679
Dağlar 2679
Rize Dağları 2679
Kuzey Anadolu Dağları 2679
Karasu-Aras Dağları 2680
Ovalar 2680
Erzurum Ovası 2681
Pasinler Ovası 2681
Hınıs Ovası 2681
Yaylalar 2681
Tekman Yaylası 2681
İç Sıradağlar Üzerindeki Yaylalar 2682
Vadiler 2682
Çoruh Vadisi 2682
Karasu Vadisi 2682
Aras Vadisi 2682
Oltu Vadisi 2682
Tortum Vadisi 2682
Akarsular 2682
Karasu 2682
Çoruh Irmağı 2682
Oltu Çayı 2682
Tortum Çayı 2682
Aras Irmağı 2682
Hınıs Çayı 2682
Göller 2682
Jeolojik Yapı 2682
Yeraltı Zenginlikleri 2685
Topraklar 2685
Bazalik Topraklar 2685
Kestane Renkli Topraklar 2685
Kahverengi Orman Toprakları 2685
Kolüvyal Topraklar 2685
Kahverengi Topraklar 2685
Alüvyal Topraklar 2686
Yüksek Dağ, Çayır Toprakları 2686
Doğal Güzellikler 2686
Mesire Yerleri 2686
Hasankale 2686
Boğaz 2686
Serçeme Deresi 2686
Türbe 2686
Köşk 2686
Uzunoluk 2686
Karıncadüzü 2686
Fidanlık 2686
Horasan Fidanlığı 2687
İçmeler ve Kaplıcalar 2687
Pasinler Kaplıcası 2687
Ilıca Kaplıcası 2687
Akdağ Kaplıcası 2687
İklim 2687
Sıcaklık 2687
Yağışlar 2687
Rüzgârlar 2688
Sayılı Günler 2688
Bitki Örtüsü 2689
Hayvan Türleri 2689
Nüfus 2689
Evliya Çelebi'nin Erzurum'da İklime İlişkin Gözlemleri 2689
Nüfusun Yaş Yapısı 2691
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 2692
Özet 2692

TARİH

Erzurum Adının Kaynağı 2693
Yazılı Tarih Öncesi 2693
Kalkolitik Dönem ve İlk Tunç Çağ 2693
Kronoloji 2694
Yazılı Tarih 2695
Urartular 2695
Medler 2695
Persler 2696
Selökidler 2696
Partlar 2696
Romalılar 2696
Bizanslılar 2696
İslam Uygarlıkları Dönemi 2697
Selçuklular Dönemi 2697
Anadolu Selçukluları Dönemi 2698
Osmanlı Yönetimi 2700
Klasik Dönem 2701
Geçiş Dönemi 2702
Çağdaş Dönem 2703
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 2705
Askeri, Sivil ve Dinsel Hizmetler 2707
Hayvancılık 2709
Madenler 2709
Ticaret ve Ulaşım 2709
Sanayi 2711
Eğitim 2711
Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Erzurum 2711
XIX. yy'dan Meşrutiyet'e Değin Erzurum Valileri 2711
1914-1915'te Erzurum'da Durum 2712
1877 Meclis-i Meb'usanı'nda Erzurum Milletvekilleri 2712
Ruslar'ın 1916 Kış Saldırısı ve Erzurum'un İşgali 2712
II. Meşrutiyet Dönemi'nde Erzurum Milletvekilleri 2712
İşgal Altında Erzurum, Sovyet Devrimi ve Kurtuluş 2713
Mondros Mütarekesi Günlerinde Erzurum 2713
Erzurum'da Kurulan Direniş Örgütleri 2713
Erzurum Kongresi 2714
Milli Mücadele'de Bir Erzurum Gazetesi 2714
İtilaf Devletleri'ne Karşı Girişilen Eylemler 2715
Mustafa Kemal'in Erzurum Hemşeriliğine Kabul Edilmesi 2716
15. Kolordu'nun Doğu Harekâtı 2716
Meclis-i Meb'usan'da Erzurum Milletvekilleri 2716
Celâleddin Arif Bey Olayı 2716
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 2717
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Erzurum Milletvekilleri 2717
İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Erzurum Milletvekilleri 2718
Erzurum Valileri 2719
Seyahatnamelerde Erzurum 2719
İbn-i Batuta 2719
Evliya Çelebi 2720
Katip Çelebi 2720
Tavernier 2720
Tournefort 2720
Morier 2720
Fraser 2721
Burnaby 2721
Özet 2721

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 2723
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 2724
Erzurum İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 2724
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 2725
Faal Nüfusun "İşkollarına", "Mesleğe" ve "İşteki Yere" Göre Karşılıklı Bölünüşü 2725
Tarım 2726
Giriş 2726
Bitkisel Üretim 2726
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 2727
Tahıllar 2727
1927 Tarım Sayımı'nda Erzurum 2727
Baklagiller 2728
Sanayi Bitkileri 2728
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 2729
Tahıllar 2729
Baklagiller 2729
Sanayi Bitkileri 2729
Yem Bitkileri 2730
Sebzecilik 2730
Meyvecilik 2730
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 2730
Tarımda Verimliliği Etkileyen Faktörler 2731
Sulama 2731
Gübre 2731
Tarım Araçlarının Gelişimi 2731
Tarımda Verimlilik 2731
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 2732
Erzurum Entegre Kırsal Kalkınma Projesi 2733
Hayvancılık 2735
Erzurum'da Yaylalar 2735
Hayvanların Beslenmesi 2736
Besi Hayvancılığı 2736
Hayvan Hastalıkları ve Veteriner Hizmetleri 2736
Canlı Hayvan Ticareti 2736
Kasaplık Hayvan Verimini Etkileyen Öğeler 2736
Koyunculuk 2737
Sığırcılık 2737
Atçılık 2738
Tavukçuluk ve Arıcılık 2738
Erzurum'da Hayvancılığı Geliştirme Projeleri 2738
Hayvansal Ürünler 2738
Süt Ürünleri 2739
Et ve Balık Kurumu ve Erzurum Et Kombinası 2739
Yapağı, Kıl ve Deri 2740
Ormancılık 2740
Madencilik 2740
Enerji 2740
Sanayi 2741
Cumhuriyet'in İlk Yıllarından 1950'lere Erzurum Sanayii 2741
1950'lerden Sonra Erzurum İmalat Sanayii 2741
Yatırımlar ve Katma Değerin Gelişimi 2742
Küçük Sanayi 2742

Ticaret 2743
Bankacılık 2743
Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 2743
İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 2743
Kademelenme 2745
Ulaşım 2745
Karayolları 2746
Demiryolu 2746
Havayolu 2746
Haberleşme 2746
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 2746
Göç 2749
İdari Bölünme ve Belediyeler 2750
Merkez İlçe 2750
Aşkale 2751
Çat 2751
Hınıs 2751
Horasan 2752
İspir 2752
Köylerde İçme Suyu ve Elektrik 2752
Karayazı 2752
Narman 2752
Oltu 2752
Olur 2752
Pasinler 2752
Şenkaya 2753
Tekman 2753
Tortum 2753
Erzurum Kenti 2753
Kentin Gelişimi 2754
Kentsel Arazi Kullanımı 2755
Konut Alanları 2755
Kentiçi Ulaşım 2755
İmar Planları 2756
Erzurum İli'nde Konut 2758
Eğitim 2758
Okuryazarlık 2758
İlköğretim 2759
Ortaöğretim 2760
Ortaokullar 2760
Liseler 2760
Mesleki ve Teknik Öğretim 2760
Atatürk Üniversitesi 2761
Yükseköğretim 2761
Yaygın Eğitim 2762
Sağlık 2762
Sağlık Sorunları 2762
Bulaşıcı Hastalıklar 2762
Ölüm Nedenleri 2763
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2764
Çevre Sağlığı 2764
Koruyucu Sağlık Hizmetleri 2765
Tedavi Edici Sağlık Hizmetleri 2766
Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 2766
Sosyal Sigortalar Kurumu 2766
Bağ-Kur 2767
İş ve İşçi Bulma Kurumu 2767
Toplumsal Örgütlenmeler 2767
Meslek Kuruluşları 2767
Ticaret ve Sanayi Odası 2767
Öteki Meslek Kuruluşları 2767
Kooperatifler 2767
Köy Kalkınma Kooperatifleri 2768
Tarım Kredi Kooperatifleri 2768
Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi 2768
Hayvancılık Kooperatifleri 2768
Toprak-Su Kooperatifleri 2768
Orman Kalkınma Kooperatifi 2768
SSK Yapı Kooperatifleri 2768
Esnaf Kefalet Kooperatifi 2768
Toplu-İş Sözleşmeleri 2768
İşçi Hareketleri 2768
Dernekler 2769
Erzurum'daki Sendikalar 2769
Özet 2769

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 2771
Türkler'den Önce 2771
Türkler'den Sonra 2772
Cumhuriyet Dönemi 2773
Kültürel Geleneğin Öğeleri 2773
Yaşama Biçimi 2773
Giyim-Kuşam 2774
Geleneksel Kadın Giyimi 2774
Geleneksel Erkek Giyimi 2774
Beslenme Biçimleri 2775
İnançlar ve Töresel Yapı 2775
Dinsel Yapı ve Boşinanlar 2775
Evlenme Gelenekleri 2775
Oltu Taşı (Erzurum Kehribarı) 2776
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 2777
Geleneksel El Sanatları 2777
Dokumacılık 2777
İhram Dokumacılığı 2777
Şal Dokumaları 2778
Halıcılık 2778
Kuyumculuk 2778
Çömlekçilik 2778
Mimarlık 2779
Yöresel Halk Edebiyatı 2780
Halk Şiiri ve Ozanları 2780
Erzurum Masalları 2781
Erzurumlu Emrah'tan Şiirler 2782
Maniler 2782
Söylenceler 2783
Köroğlu'nun Oltu Kolu'na İlişkin Söylence 2783
Rabia Adeviye Sultan Söylenceleri 2783
Çoban Dede Söylencesi 2783
Davut Baba Söylencesi 2783
Hazal Söylencesi 2783
Yerel Ağız Özellikleri 2783
Atasözleri 2784
Deyimler 2784
Bilmeceler 2784
Tekerlemeler 2784
Ninniler 2784
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 2784
Halk Müziği 2784
Nef'i 2785
Yörenin Ünlü Türküleri 2786
Ağıtlar 2786
Halk Müziği Araçları 2786
Geleneksel Oyunlar 2786
Geleneksel Halk Oyunları 2786
Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları 2787
Çocuk Oyunları 2788
Tarihsel Yapıtlar 2788
Merkez İlçe 2789
Erzurum Kalesi 2789
Kale Mescidi 2789
Tepsi Minare (Saat Kulesi) 2789
Ulu Cami 2789
Lala Paşa Camisi 2789
Murat Paşa Camisi 2789
Gürcü Kapısı (Ali Ağa) Camisi 2790
Boyahane Camisi 2790
Caferiye Camisi 2790
Kurşunlu (Feyziye) Camisi 2790
Pervizoğlu Camisi 2790
Derviş Ağa Camisi 2790
Gümrük Camisi 2790
Bakırcı Camisi 2790
Narmanlı Camisi 2790
İbrahim Paşa Camisi 2790
Şeyhler Camisi 2790
Cennetzade Camisi 2790
Esat Paşa Camisi 2791
Çifte Minareli Medrese (Hatuniye Medresesi) 2791
Yakutiye Medresesi 2792
Ahmediye Medresesi 2792
Kurşunlu Medresesi 2792
Pervizoğlu Medresesi 2792
Şeyhler Medresesi 2792
Emir Saltuk (Melik Gazi) Kümbeti 2793
Karanlık Kümbet 2793
Gümüşlü Kümbet 2793
Cimcime Sultan Kümbeti 2793
Rabia Hatun Kümbeti 2793
Ali Baba Türbesi 2793
Mehdi Abbas (Emir Şeyh) Kümbeti 2793
Ane Hatun Türbesi 2793
Mahmud Paşa Türbesi 2794
Taşhan (Rüstem Paşa) Kervansarayı 2794
Boyahane Hamamı 2794
Lala Paşa Hamamı 2794
Kırk Çeşme Hamamı 2794
Murad Paşa Hamamı 2794
Saray Hamamı 2794
Gümrük Hamamı 2794
Çifte Göbek Hamamı 2794
Şeyhler Hamamı 2794
Tahta Hamamı 2795
Pastırmacı (Fuadiye) Hamamı 2795
Aşkale İlçesi 2795
Topal Çavuş Camisi 2795
Evreni Kümbeti 2795
Hacı Bekir Hanı 2795
Hınıs İlçesi 2795
Hınıs Kalesi 2795
Ulu Cami 2796
İspir İlçesi 2796
İspir Kalesi 2796
Kale Mescidi 2796
Çarşı Camisi (Tuğrul Şah Camisi) 2796
Kadıoğlu Medresesi 2796
Karayazı İlçesi 2796
Söylemez Baba Kümbeti 2796
Söylemez Ana Kümbeti 2796
Oltu İlçesi 2796
Oltu Kalesi 2796
Arslan Paşa Camisi 2796
Mısri Zinnun Kümbeti 2796
Olur İlçesi 2796
Vank Kalesi 2796
Kotarus (Ctharizon) 2796
Pasinler İlçesi 2796
Hasankale (Pasinler Kalesi) 2796
Avnik Kalesi 2796
Sıvaslı Camisi 2796
Süleyman Han Camisi 2796
Ulu Cami 2796
Ferruh Hatun Kümbeti 2796
Gülperi Hatun Kümbeti 2797
Çobandede Köprüsü 2797
Derviş Ağa Köprüsü 2797
Şenkaya İlçesi 2797
Bardız (Gaziler) Kalesi 2797
Bardız Camisi 2797
Tortum İlçesi 2797
Tortum Kalesi 2797
Kültürel Etkinlikler 2797
Kitaplıklar 2797
Halk Kitaplıkları 2797
Çocuk Kitaplıkları 2797
Müzeler 2798
Sergiler 2798
Şenlikler 2798
Kongre Kültür ve Sanat Şenliği 2798

Doğu Fuarı 2798
Çermik Şenlikleri 2798
Spor Şenlikleri 2798
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 2798
Sinema 2798
Tiyatro 2798
Folklor Çalışmaları 2798
Radyo-TV 2798
Yerel Yayın Organları 2798
Sor Çalışmaları 2799
Tesisler 2799
Kulüpler 2799
Dallar 2799
Atıcılık ve Atlı Cirit 2799
Atletizm 2799
Basketbol 2799
Boks 2800
Dağcılık 2800
Futbol 2800
Güreş 2800
Kayak 2800
Voleybol 2800
İl Doğumlu Ünlüler 2800
Elleri Kınalı Bir Gelin: Nene Hatun 2802
Edebiyatta Erzurum 2803
Özet 2805
Kaynakça 2807
İçindekiler 2811

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum:
29° 58′ ve 32° 04′ Doğu Boylamları
39° 06′ ve 40° 09′ Kuzey Enlemleri

Yüzölçüm: 13.653 km2

Nüfus: 543.802

Nüfus Yoğunluğu: 40

İlçeler:
Merkez İlçe, Çifteler, Mahmudiye, Mihalıççık, Sarıcakaya, Seyitgazi, Sivrihisar

Bucak Sayısı: 8

Köy Sayısı: 402
Elektrikli (1976): 130
Orman İçi (1973): 97
Okullu: 394

Belediye Sayısı: 18

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 21,8
Ovalar: 25,8
Yaylalar: 0,6
Platolar: 51,8

Akarsular: Sakarya Irmağı, Porsuk Irmağı

En Yüksek Nokta: Türkmen Dağı (1.825 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 10,9°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —10,4°C
Ortalama: 12,7°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 373,6 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 25,5

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 23,4
Sanayi: 28,1
(İmalat Sanayii: 20,0)
Hizmetler: 34,0
Diğer: 14,5

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 94
(Ekili-Dikili: 41,5)
(Orman-Funda: 27)
(Çayır-Mera: 25,5)
Tarıma Elverişsiz: 6

Başlıca Tarım Ürünleri:
Buğday, Arpa, Şeker Pancarı, Hayvan Ürünleri

Hayvan Sayısı:
Büyükbaş: 200.952
Küçükbaş: 1.294.660
Kümes H.: 663.475

Traktör Sayısı: 5.775

Faal Nüfus (1975): 205.737

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 63,2
Sanayi: 12,4
(İmalat Sanayii: 8,6)
Hizmetler: 23,5
Diğer: 0,9

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Şeker, Bisküvi, Lokomotif, Un, Yapı Elemanları, Tuğla, Kiremit, Çimento

Ticaret Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 4.890

Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 232

Fabrika Sayısı: 206

Banka Şubesi Sayısı: 69

Kişi Başına GSYİH (1978): 18.121

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 5,7

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 30,7

Okuryazar Oranı (1975): 77,0
Kadınlarda: 67,4
Erkeklerde: 86,0

Okul Sayısı:
İlk: 512
Orta: 71
Lise: 22
Mesleki ve Teknik: 29

Öğrenci Sayısı:
İlk: 65.029
Orta: 21.186
Lise: 9.332
Mesleki ve Teknik: 10.501

Öğretmen Sayısı:
İlk: 2.849
Orta: 521
Lise: 735
Mesleki ve Teknik: 630

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 23

Yüksek Öğretim:
Kurum Sayısı: 5
Öğrenci Sayısı: 8.809

Kütüphane (1979): 14
Halk: 4
Çocuk: 10

Basımevi Sayısı (1979): 54

Radyo Sayısı: 83.058

Televizyon Sayısı: 81.693

Telefon Sayısı: 16.588

Teleks Sayısı: 51

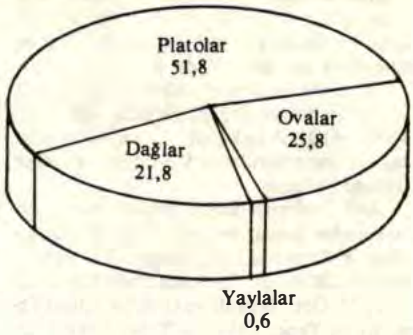
Sinema Sayısı (1978): 12

Spor Kulübü Sayısı (1978): 24

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 1.675

Şekil 1
Eskişehir İl Topraklarının Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Eskişehir İli, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alır. 29°58´ ve 32°04´ doğu boylamları ile 39°06´ ve 40°09´ kuzey enlemleri arasında kalan il; kuzeyden Karadeniz, kuzeybatıdan Marmara, batı ve güneybatıdan ise Ege bölgeleri ile komşudur. Seyitgazi İlçesi'nde küçük bir alan Ege; Sarıcakaya İlçesi'nin tümü ile Merkez ve Mihalıççık ilçelerinin bir bölümü ise Karadeniz Bölgesi'ne girer. Ama Eskişehir, coğrafi karakterini genellikle, büyük bölümüyle içinde bulunduğu İç Anadolu Bölgesi'nden alır.

Kuzeyden Bozdağ-Sündüken Dağları, güneyden Emirdağ, doğudan Orta Sakarya Vadisi, batıdan Türkmen Dağı gibi, doğal sınırlarla çevrili olan il alanı, yaklaşık 13.653 km2'dir. Bu alanıyla il, Türkiye topraklarının % 1,8'ini kaplamaktadır. İl merkezinin denizden yüksekliği ise 792 m'dir.

Eskişehir İli, güneyden Afyonkarahisar'ın Emirdağ ve İhsaniye; güneydoğudan Konya'nın Yunak; doğudan Ankara'nın Polatlı, Nallıhan ve Beypazarı; kuzeybatıdan Bolu'nun Göyük; batıdan Bilecik'in Gölpazarı, Söğüt, Bozüyük ve Kütahya Merkez ilçeleriyle çevrelenmiş durumdadır.

Yaklaşık % 22'sini dağların oluşturduğu il yeryüzü şekilleri içinde ovaların payı % 26 dolayındadır (Şekil 1). % 94'ü Tarıma elverişli nitelik taşıyan il topraklarının % 41,5'ini de ekili-dikili alanlar oluşturur.

1980'de 543.802 kişinin yaşadığı Eskişehir nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı binde 11'di. Bu nüfus varlığıyla il, iller sıralamasında 33. sıradaydı. Aynı yıl ilin nüfus yoğunluğu km2'ye 40 kişiydi.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

İç Anadolu'nun kuzeybatı köşesinde yer alan Eskişehir İli'nin topografik yapısını, Sakarya ve Porsuk havzalarındaki düzlükler ile bunları çevreleyen dağlar oluşturur. Havza düzlüklerini, kuzeyden Bozdağ-Sündüken Sıradağları, batı ve güneyden ise, İç Batı Anadolu eşiğinin doğu kenarında yer alan Türkmen Dağı, Yazılıkaya Yaylası ve Emirdağ kuşatır.

Bu yapı, I. Zaman kütlelerinin, III. Zaman'daki tektonik hareketler sonucu kırılarak yerlerinden oynamasıyla ortaya çıkmıştır.

Dış etmenlerin uzun süren aşındırmaları sonucu vadiler, genellikle derinleşmiştir. Vadi yamaçları hafif eğimli olup yamaç aşınması güçlüdür. Genç oluşumlar dışında, tepelerle sırtların basık ve yuvarlak olduğu ilde, kapalı havza durumu pek görülmez; denize doğru sürekli bir eğim vardır.

DAĞLAR: Dağlar, Eskişehir il alanının yaklaşık % 22'sini kaplar. III. Zaman'da oluşmuş bu dağlar, ilin ovalarını çeşitli yönlerden kuşatır. Dağlık alanlarda, farklı aşınma ve çözünme sonucu ortaya çıkan şekiller, genellikle belirgindir. Ovalardan dağlara doğru, çeşitli yükseltilerde uzanan platolar vardır.

BOZDAĞ VE SÜNDÜKEN DAĞLARI: İlin kuzeyini, batı-doğu yönünde, Anadolu'nun iç sıradağlarından Bozdağ ve Sündüken dağları kaplar. Sıranın batı ucunu Bozdağ oluşturur. Bu sıra, daha sonra, Sündüken Dağları adını alır ve uzantıları, doğuda, il sınırını oluşturan Sakarya Irmağı'na dek sokulur.

Bozdağ'ın en yüksek noktası 1.534 m yüksekliğindeki Türkmenbaba Tepesi'dir. Tilkilik Tepe, Avlanmış Tepe, Göztepe, Türkmentepe ve Çalcabaşı Tepesi ise öbür önemli yükseltilerdir.

Sündüken Sıradağları'nın en yüksek noktasını, 1.818 m yüksekliğindeki Kızıldağ oluşturur (Şekil 2). Batıdan doğuya doğru bellibaşlı öbür yükseltiler ise Taştepe, Hisar Yaylası, Kaletepe ve Yağararslan Dağı'dır.

Bu kesimde, Sarıcakaya İlçesi sınırları içinde, Sakarya'nın kuzeyinde kalan bölüm, Köroğlu Sıradağları'nın uzantılarıdır. Yamaçları oldukça dik olan bu dağların üzerinde geniş yaylalar vardır. Yörenin başlıca yükseltileri, 1.347 m ile Kartiji Tepesi ve 1.054 m ile Kızıltepe'dir.

SİVRİHİSAR DAĞLARI: Eskişehir İli'nin güneydoğu köşesinde, Sakarya yayının içinden başlayan Sivrihisar Dağları, güneydoğu-kuzeybatı yönünde uzanır. Kaymaz Bucağı'na dek süren Sivrihisar Dağları eşik görünüşlü bir yayla üzerinde yer alır. Sıradağ, en yüksek noktasına, Sivrihisar İlçesi'nin doğusunda 1.690 m yüksekliğindeki Çal Dağı'nda ulaşır. Sivrihisar Dağları üzerindeki öbür tepeler ise, Akyokuş Tepesi, Boztepe, Üçtepe, Yumrukçalı Tepe, Samıçlı Tepe ve Büyelik Tepe ile Arayıt Dağı'dır.

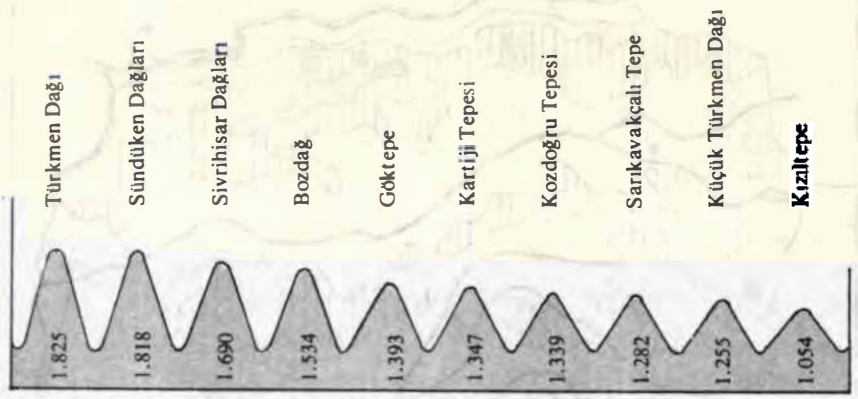
TÜRKMEN DAĞI: Kaymaz Bucağı'ndan sonra yayla görünümü kazanan geniş eşik üzerinde, yer yer yüksek tepeler görülür. Eskişehir il merkezinin güneyinden başlayan bu yayla görünümlü dalgalı alan, batı

yönünde sürer. Sarısu Ovası'nın güneyinde, Küçük Türkmen Dağı'nı oluşturur ve il sınırları dışında Domaniç Dağları ile birleşir. Kaymaz Bucağı ile Eskişehir il merkezi arasındaki en önemli yükselti, 1.282 m yüksekliğindeki Sarıkavakçalı Tepesi'dir. Kentin güneyinde yer alan Koca Kır Yaylası'nın, Porsuk Ovası'na inen etekleri diktir. Porsuk Çayı'ndan batıya doğru, gidildiğinde, 1.255 m yüksekliğindeki küçük Türkmen Dağı'na ulaşılır. Daha batıda ise Kozdoğru Tepesi ile Göktepe bulunur.

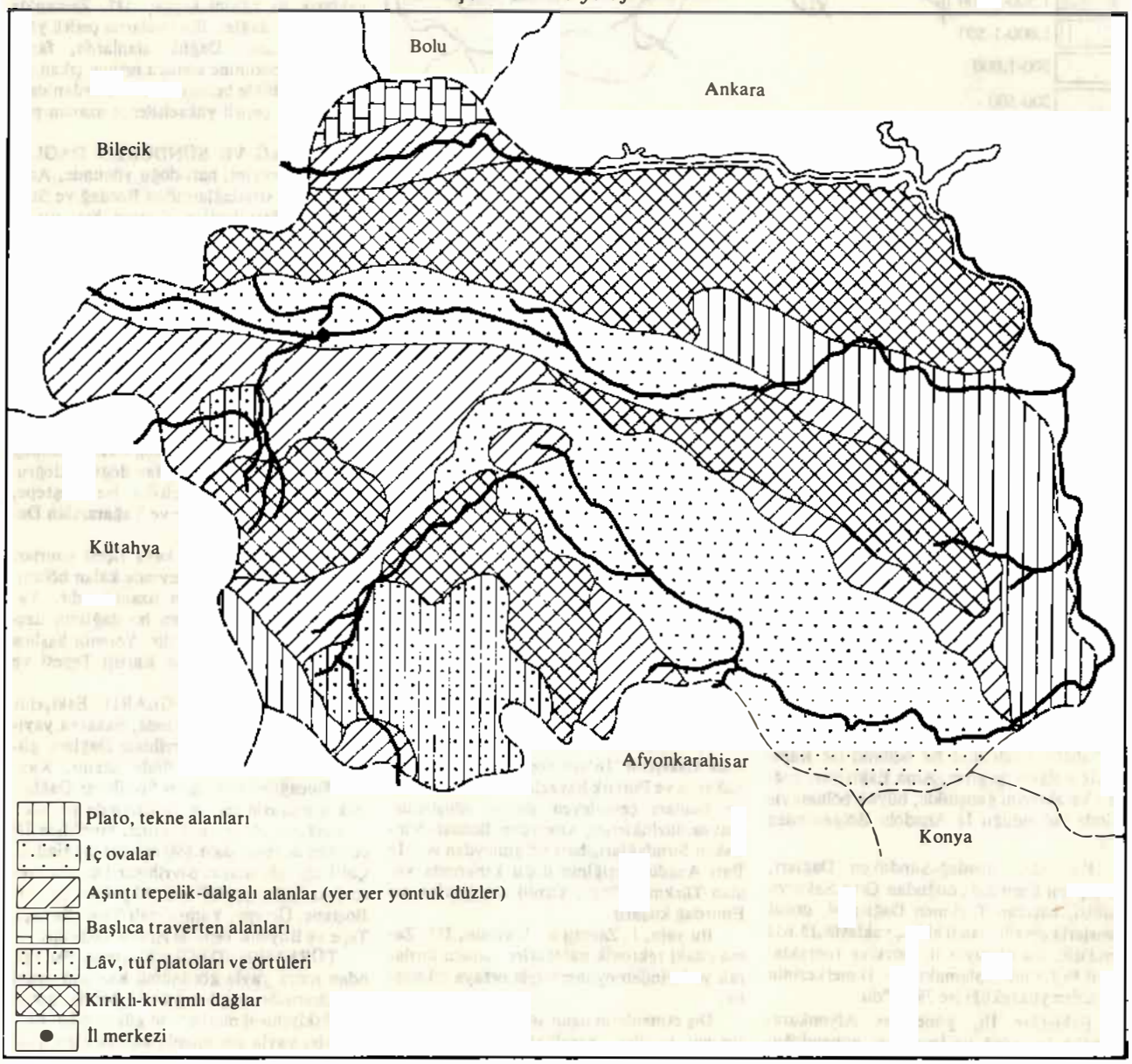
Asıl Türkmen Dağı, Porsuk Barajı'nın güneyinden başlar ve uzantıları ile birlikte Sakarya Ovası'na dek uzanır. En yüksek noktası 1.825 m ile Türkmen Dağı Tepesi'dir (Şekil 2). Öbür önemli yükseltiler Kırgıl Tepe, Kuyu Tepe, Yaylacık Tepe, Deve Eriği Tepe ve Dede Tepe ile Oluk Dağı'dır.

OVALAR: Eskişehir il alanı, Sakarya Irmağı ile Porsuk ve Sarısu çayları havza-

Şekil 2
Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

Eskişehir İli Morfoloji Haritası

larını kaplamaktadır. Havzaların denize doğru olan eğimleri fazla değildir. Bu nedenle, akarsular, havzaların yüksek bölümlerinden taşıdıkları maddeleri alçak kesimlerde yığarak çok geniş düzlükler oluşturmuştur. Ovaların, il toplam alanı içindeki payı % 26 dolayındadır. Eskişehir'de ovalar, ovaların çevrelerini kuşatan dağlar ve platolardan oluşan, normal bir topografya görülür.

PORSUK OVASI: Porsuk Ovası, Kütahya il sınırından başlar, Porsuk Çayı'nın yatağı boyunca kuzeydoğu yönünde uzanır. Eskişehir il merkezinden sonra, doğuya yönelir ve Ankara il sınırına dek sokulur.

Porsuk Ovası, kuzeyden Bozdağ ve Sündüken Dağları; güneyden, Sivrihisar Dağları ve Türkmen Dağı'nın doğu uzantılarıyla çevrilir.

Ova, Kütahya il sınırından Eskişehir il merkezine dek oldukça eğimli, dar bir vadi şeklindedir. Porsuk Çukurluğu olarak adlandırılan bu bölüm, il merkezine yaklaştıkça genişlemeye başlar. Ovanın Muttalip ve Sultandere köyleri arasında yaklaşık 13 km'ye ulaşan genişliği doğuda Çavlum Köyü yakınlarında daralır ve 1 km'ye dek iner. Bu boğazdan sonra, yeniden genişler ve en geniş durumunu burada kazanır. Ovanın genişliği, bu yöredeki Sepetçi ve Fevziye köyleri arasında 21 km'ye ulaşır. Daha sonra yeniden daralmaya başlayan ova, özellikle, Refahiye Köyü'nden sonra dar bir vadiye dönüşür.

Batı-doğu yönünde eğimli olan, Porsuk Ovası'nda eğim fazla değildir. Ova'nın denizden yüksekliği Sultandere Köyü yöresinde 836 m, Söğütönü yöresinde ise 835 m'dir. Porsuk Çayı'nın Sakarya Irmağı'na karıştığı yerde, ovanın yüksekliği 650-700 m arasında değişmektedir. Yani, ovadaki en büyük yükselti farkı yaklaşık 125 m'dir.

Kalın alüvyal bir toprak tabakası ile kaplı olan Porsuk Ovası, çok verimlidir. Ovada buğday arpa, çavdar, yulaf, mısır, pirinç ve şeker pancarı ekimi yapılır.

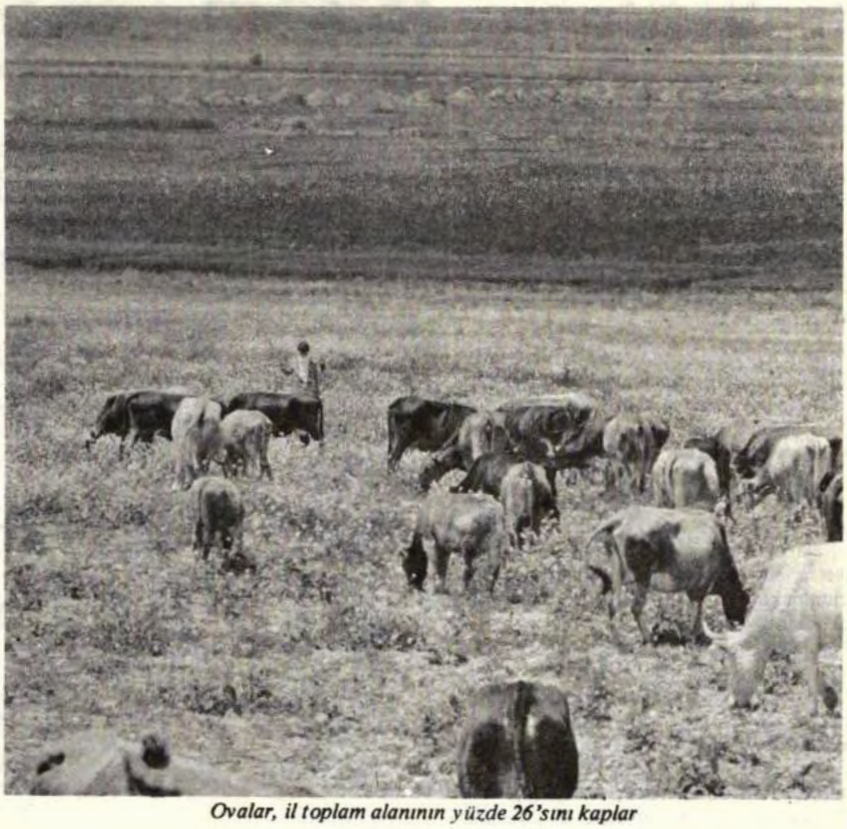
SARISU OVASI: Porsuk Ovası'nın batı uzantısıdır. Sarısu Çayı'nın her iki yanında kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanır.

Kuzeyden Bozdağ, güneyden Küçük Türkmen Dağı ile çevrili olan ovanın denizden yüksekliği 840 m'dir. İnönü'nün kuzeyinden başlayan ova, doğu yönüne akışlıdır ve fazla eğimli değildir. Sarısu Ovası'nın en geniş yeri İnönü ile İstasyon arasındadır. Burada yaklaşık 4 km genişliğe ulaşır. Doğuya gidildikçe yavaş yavaş daralır. Sarısu Ovası, Okubalı yöresinde bir boğazı aştıktan sonra yeniden genişler. Ova, Eskişehir il merkezi yakınlarındaki Karagözler Köyü'nün batısında, Porsuk Ovası ile birleşir.

Kalın alüvyal topraklarla kaplı Sarısu Ovası'nda daha çok, buğday, arpa, çavdar, mısır, pirinç ve şeker pancarı ekimi yapılır.

YUKARI SAKARYA OVASI: İlin güneybatısında yer alan Yukarı Sakarya Ovası, Porsuk Ovası'ndan sonra Eskişehir' in en geniş düzlüğüdür. Yukarı Sakarya Ovası, kuzeyden Sivrihisar Dağları ve Türkmen Dağı'nın kuzey uzantıları; batıdan Türkmen Dağı'nın doğu uzantıları; güneyden ise Emirdağ'la çevrilidir. Bu geniş düzlüğün denizden yüksekliği 800-1.000 m arasındadır.

Yukarı Sakarya Ovası, doğudaki Yağverviran ve Gerenli köyleri yöresinden, Sivrihisar ilçe merkezine doğru sokulur. Ovanın, başlangıçta 14 km olan genişliği, Sivrihisar'ın kuzeyinde 4 km'ye düşer.

Ovalar, il toplam alanının yüzde 26'sını kaplar

Yukarı Sakarya Ovası, Porsuk Ovası gibi tam düz değildir. Ovadaki en belirgin kabartı, Mahmudiye İlçesi'nin batısındaki 1.301 m yüksekliğindeki Kırgız Dağı'dır. Yine aynı yörede Congerçalı ve Çerkezçalı tepeleri bulunmaktadır. Çifteler ilçe merkezinin güneydoğusunda en yüksek noktasına ulaşan Çal kütlesi, uzantıları ile birlikte, çok geniş bir alanı kaplar.

Yukarı Sakarya Ovası'nın en geniş yeri, Aksaklı ve Yukarı Kepen köyleri arasındadır. Bu kesimde genişliği 76 km'ye yaklaşır.

Yer yer kalın bir toprak tabakası ile kaplı olan ova, Sarısu ve Porsuk ovaları kadar verimli değildir. Yukarı Sakarya Ovası'nda genellikle buğday, arpa, çavdar, mısır, susam, ayçiçeği ve şeker pancarı ekimi yapılmaktadır.

YAYLALAR: İlde, yaylalık alanlar, Türkmen Dağı'nın doğu uzantıları ile Bozdağ-Sündüken dağları üzerindedir. Porsuk ve Sakarya havzalarını birbirinden ayıran Sivrihisar Dağları üzerinde de yaylalık alanlar vardır.

Eskişehir il alanı daha çok platolar ve dağlarla kaplıdır. Yaylalar, il topraklarının % 0,6 gibi çok küçük bir bölümünü kaplar.

VADİLER: Eskişehir İli, Sakarya ve Porsuk havzaları ile bu havzaları çevreleyen dağlardan oluşur. Bu nedenle, il toprakları, ana vadiler ve bu vadilerle birleşen çok sayıda küçük vadilerce parçalanmış durumdadır.

SAKARYA VADİSİ: Havzanın sularını toplayan, Sakarya Irmağı'nın aktığı vadidir. Sakarya Vadisi, Sakarya Irmağı'nın ilk kaynak alanlarında, yani Türkmen Dağı kütlesinin doğu uzantıları üzerinde, dar ve derindir. Seyitgazi yöresinden sonra, vadi tabanı genişler ve doğuda Ankara il sınırına dek uzanır. Bu bölümde, vadinin geniş tabanı üzerinde Yukarı Sakarya Ovası yer alır.

Sakarya Vadisi, Ankara il sınırı yakınından kuzeye döner ve Porsuk Çayı ile birleşir. Vadinin bu kesimine Orta Sakarya Vadisi denir. Kimi bölümlerinde görülen kanyon yapı ile tarım alanları taraçalar oluşturmuştur. Denizden yüksekliği 250 m olan Orta Sakarya Vadisi'nin genişliği, 200 m ile 2 km arasında değişir.

Sakarya Irmağı'na kuzeyden ve güneyden karışan derelerin aktığı pek çok vadi vardır. Bunlardan özellikle, Sivrihisar Dağları'nın kuzey yamaçlarından kaynağını alan derelerin aktığı vadiler, dik ve derindir.

Sakarya Vadisi'nde yükselti, genel olarak, ilin öbür bölümlerine göre düşüktür. Vadide baharlar oldukça kısadır. Yaz mevsimi, mayıs ve eylül aylarının yaz aylarına katılmasıyla uzar. Yazların sıcak ve uzun olması, Eskişehir'in öbür kesimlerinde yetiştirilemeyen bazı tarım ürünlerinin vadide yetiştirilmesini olanaklı kılmaktadır.

PORSUK VADİSİ: Bu vadi, iki kol halinde, Kütahya ve Bilecik illerinden, Eskişehir topraklarına girer. Söz konusu iki kol Eskişehir'in batısında birleşir ve asıl Porsuk Vadisi'ni oluşturur. Vadi, doğu yönünde uzanarak, Sakarya Vadisi ile birleşir.

Porsuk Vadisi, il sınırları içinde genellikle geniş bir taban oluşturur. Bu geniş taban üzerinde Sarısu ve Porsuk ovaları yer alır.

AKARSULAR: İlde, yeryüzü şekilleri-

nin oluşturduğu topografyanın doğal sonucu olarak, gelişmiş bir akarsu ağı vardır.

Türkiye'nin en önemli akarsularından olan Sakarya Irmağı, aynı zamanda ilin de başlıca akarsuyudur. Çok sayıdaki kolları içinde en önemlisi Porsuk Çayı'dır.

İlde, sürekli akarsu kaynaklarının dışında kalan ama Eskişehir İli'nin yeryüzü şekillerinin oluşumunda büyük etkisi olan çok sayıda dere ve çay vardır. Özellikle düzlükleri çevreleyen dağ ve yayla gibi yükseltilerin eteklerinde yer alan bu dereler, yağışların arttığı ve karların eridiği zamanlarda kabararak taşkınlara neden olur.

SAKARYA IRMAĞI: Sakarya Irmağı, Çifteler İlçesi'nin 4-5 km güneydoğusunda yer alan ve "Sakaryabaşı" denilen kesimden çıkar. Sakaryabaşı'nda, birbirine yakın beş kaynak vardır. Kaynakların suları sıcaktır ve ısıları 19,5°C ile 25°C arasında değişir.

Sakaryabaşı ana kaynağı ile Gökgöz, Kırkgız, Ilıksu ve Göztaşı kaynakları, daha sonraları yapay bir gölette toplanmıştır. Bu gölette, elektrik enerjisi üretilen bir türbin bulunmaktadır. Asıl Sakarya Irmağı bu noktadan sonra başlar.

Sakaryabaşı kaynakları; önce Bardakçı Suyu sonra Seydisu ve Sarısu'yla birleşir. Güneydoğu yönünde akan Sakarya Irmağı, Nasriye Köyü yöresinde güneye yönelir ve Dedemözü Deresi'ni alır. Aktaş yakınlarında, Konya İli'ndeki Akgöl'den gelen Gölpınar Deresi'ni de alan ırmak, Ankara-Eskişehir il sınırlarını oluşturacak şekilde kuzey yönünde akışını sürdürür.

Bu kesimde, Sakarya Irmağı'na, doğudan Çıralıözü ve Ilıcaözü dereleri ile batıdan, Sivrihisar Dağları'ndan inen Çardaközü Deresi katılır.

İlin kuzeyinde kalan Beylikköprü'den sonra, Sakarya Irmağı, Ankara il toprakları içinde kalır ve batıdan en önemli kolu olan Porsuk Çayı'nı alır. Kuzeydoğudan gelen Ankara Çayı'nı aldıktan sonra, batıya yönelir ve yine il sınırını oluşturacak şekilde akar. Sarıyar Barajı yöresinde ırmağa kuzeyden Kirmir, güneyden ise İn Deresi katılır. Sarıyar Barajı'ndan sonra dar ve derin bir vadide akan Sakarya, Alpagut Köyü'nün batısında Bilecik il topraklarına girer.

Sakarya Irmağı'nın kaynağı denizden yaklaşık 850-900 m yüksektedir. Irmağın, ilin Ankara ile sınırını oluşturacak şekilde kuzeye yöneldiği noktada yükselti 750 m'dir. Sarıyar Barajı yöresinde 500 m olan ırmağın, yükseltisi, Bilecik il sınırında 250 m'ye dek düşer.

Sakarya Irmağı, Porsuk Irmağı ile birleşmesinden önceki akışı sırasında, saniyede ortalama 27 m3 su akıtmaktadır. Irmağın bir yılda akıttığı ortalama su miktarı ise 855 milyon m3'tür.

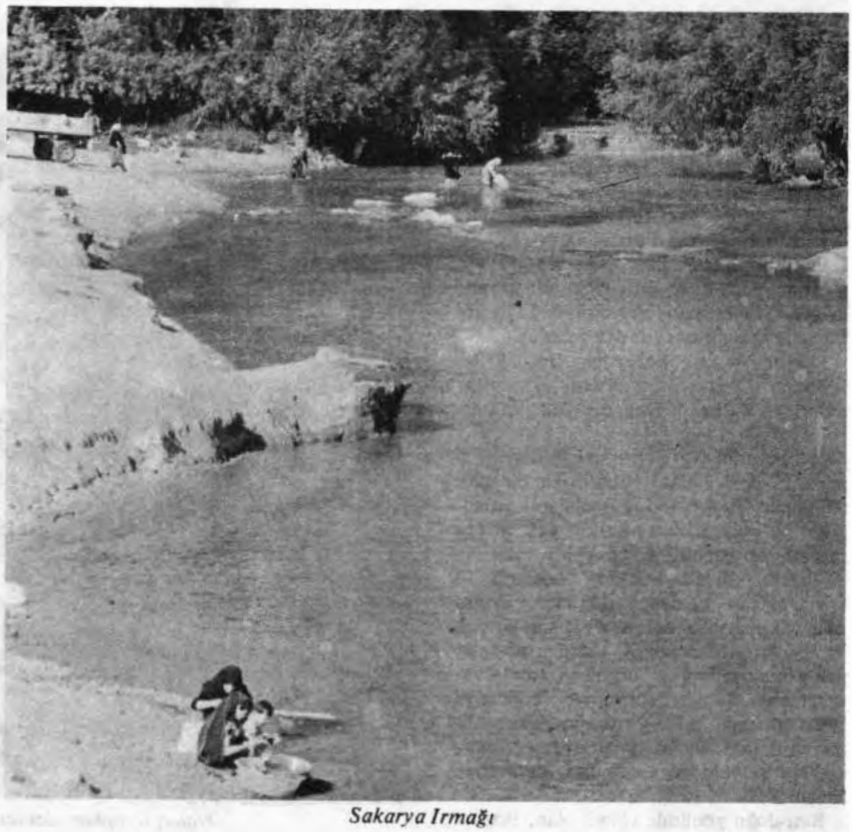
PORSUK IRMAĞI: Porsuk Irmağı başlıca iki koldan oluşur. Bunlardan ilki Porsuk Suyu'dur. Porsuk Suyu'nu oluşturan dereler Murat Dağı'ndan çıkar. Daha sonra, Altıntaş Ovası'na inerek kuzey yönünde akan ırmak, Kütahya il merkezinin 3 km kadar kuzeyinde, batıdan gelen ikinci kolla birleşir.

Porsuk Irmağı, Eskişehir il sınırlarına, İncesu Köyü'nün kuzeybatısındaki Kalburcu Çiftlikleri yöresinde girer.

Eskişehir il merkezi yakınlarına dek dar ve derin bir vadide akan ırmağın bu yörede eğimi azalır. Bu durum Sakarya Irmağı'yla birleşinceye dek sürer. Porsuk Irmağı, il merkezine girmeden önce batıdan gelen Sarısu'yu alır. Kentin ortasından geçtikten sonra, Eskişehir Ovası'nda doğu yönünde akan ırmağın, il merkezinden Sakarya'ya kavuşuncaya dek kuzeyden ve güneyden aldığı kollar önemlidir. Bunlar, kısa, dar ve su miktarları da düşüktür. Eskişehir Ovası'nın kuzey ve güneyindeki dağlardan inen geçici akarsulardır.

Porsuk Irmağı, Eskişehir il merkezinde, saniyede ortalama 10 m3 su akıtmaktadır. Irmağın yıllık ortalama akıttığı su miktarı ise 300 milyon m3'tür. Porsuk yaz aylarında bazen tümüyle kurur. Bunun nedeni, ırmağın ana yatağı üzerinde kurulmuş olan Porsuk Barajı'dır.

Porsuk Irmağı'na, il sınırları içinde karışan önemli kollar ise şöyle sıralanabilir: İnönü'nün güneyindeki dağlık yörelerden çıkan Kunduzlar Çayı, Kütahya il sınırı yakınında, Nedimbey Çiftliği yöresinde Porsuk'a karışır. Kütahya Merkez İlçesi'nin sularını toplayan Kargın Deresi, Gökçekısık İstasyonu yöresinde Porsuk'la birleşir. Kargın Deresi, sık sık taşkınlara ve zarara neden olduğundan, Porsuk Barajı göl alanına çevrilmiştir. Türkmen Dağı eteklerinden çıkarak, Uluçayır Köyü yöresinde Porsuk'a karışan Ilıcasuyu Deresi ile Eskişehir Merkez İlçe sınırları içinden çıkan ve Kızılinler Köyü yöresinde Porsuk'a karışan Mollaoğlu Deresi üzerinde, taşkın önleme çalışmaları yapılmıştır. Mollaoğlu Deresi üzerinde, Musaözü Köyü yakınında, sulama amaçlı küçük bir baraj yapılmıştır.

Sakarya Irmağı

GÖLLER: İl sınırları içinde önemli bir göl yoktur. Sakarya ve Porsuk ırmaklarında, yatak eğimi, yer yer çok düşer. Bu durum, eğimin azaldığı yerlerde, sazlık ve bataklıklar oluşmasına yol açar. Porsuk ve Yukarı Sakarya ovalarında, varolan bataklıklar kurutulmuş ve tarıma açılmıştır. İldeki öbür bataklık ve sazlıklarda ise çalışmalar sürmektedir.

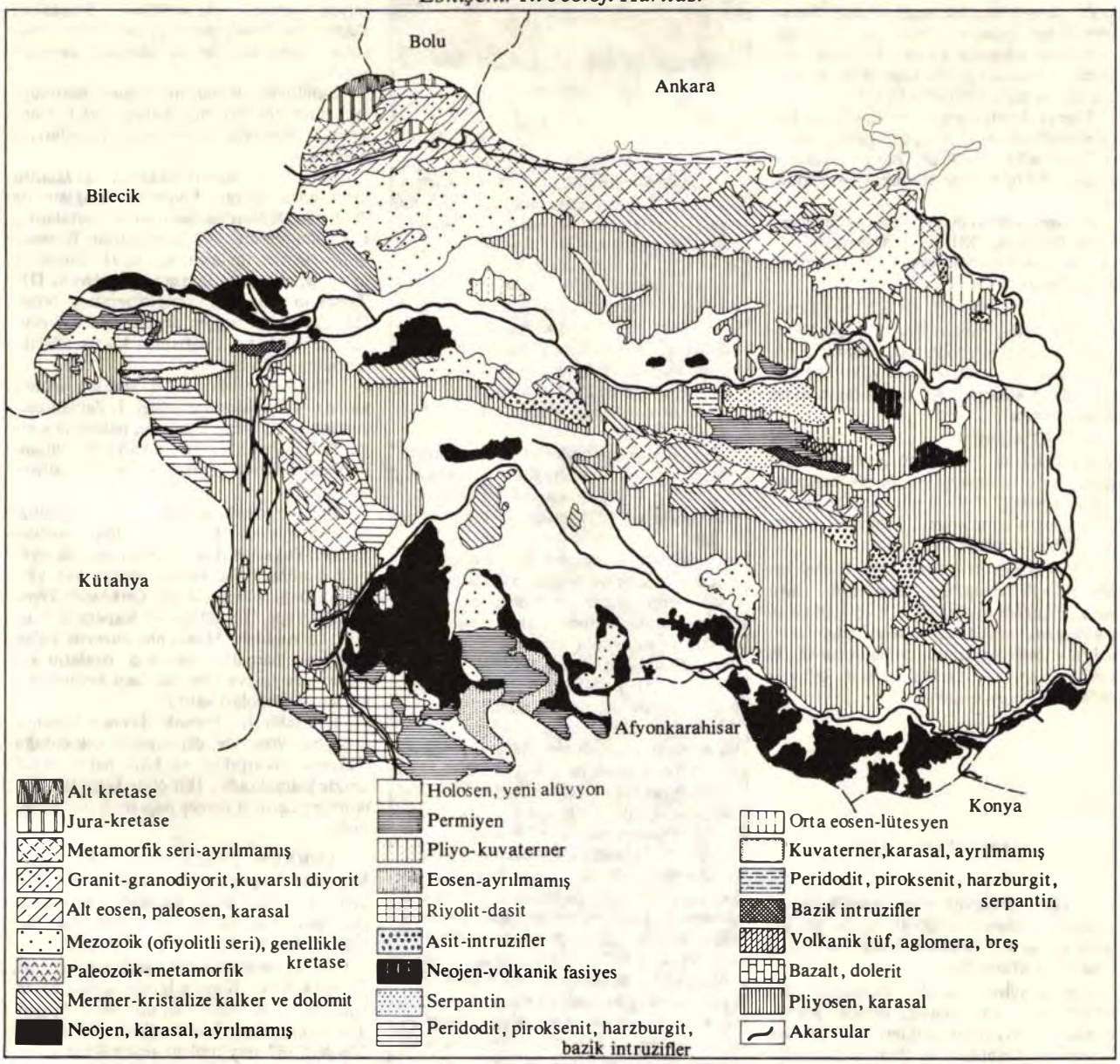
Sakarya Irmağı üzerinde, Aktaşköprü ile Kavuncu Köprüsü arasında, eğim azlığı nedeniyle oluşan geniş bataklığın bir bölümü kurutulmuş olmakla birlikte, yine de 3.000 hektarın üzerinde bataklık alan vardır.

Eskişehir İli'nde, DSİ'ce yapılmış, baraj, gölet ve sel kapanları bulunmaktadır.

GÖKÇEKAYA (SARIYAR) BARAJI: Eskişehir'in kuzeydoğusunda ve Sakarya Irmağı üzerindeki Gökçekaya Barajı Merkez İlçe'ye 90 km'lik, iyi durumda olan bir yolla bağlıdır. Baraj, Gökçekaya Köyü yöresindeki derin vadinin kapatılmasıyla oluşturulmuştur. Gökçekaya Barajı elektrik üretmek amacıyla yapılmıştır. 100'er megavatlık üç üniteden oluşan hidroelektrik santral yılda yaklaşık 562 milyon kilovat-saat elektrik enerjisi üretmektedir. Yüksekliği 115 m olan barajın, üst uzunluğu 366 m, depolayabileceği su miktarı ise 910 m3'tür.

PORSUK BARAJI: İl merkezinin güneybatısında, Porsuk Çayı üzerinde 1949'da yapılmıştır. Porsuk Barajı başlangıçta, yalnızca sulama amacıyla yapılmıştı. Daha sonraları, taşkınları daha etkin biçimde kontrol edebilmek, kentin ilerideki içme ve kullanma suyunu karşılayabilmek için gövdesinin

Eskişehir İli Jeoloji Haritası

yükseltilmesine karar verilmiş, yapım 1972' de tamamlanmıştır. Barajın yeni yüksekliği 49,7 m olup, 525 milyon m3 su toplayabilmektedir.

Porsuk Barajı'ndan, Eskişehir Ovası' ndaki 30.000 hektarın üzerindeki toprak sulanmakta, ayrıca kentin içme suyu da sağlanmaktadır. Balık da üretilen baraj gölünün çevresi ise dinlenme yeri olarak düzenlenmiştir.

MUSAÖZÜ BARAJI: Eskişehir'in güneybatısında, Porsuk Irmağı'nın kollarından Mollaoğlu Deresi üzerinde kurulmuştur. Baraj toprak gövdeli olup yüksekliği 19 m'dir. Üstü 253 m uzunluğunda ve 7 m genişliğinde olan Musaözü Barajı 1,56 milyon m3 su depolayabilmektedir. Sulama ve taşkın önleme amacıyla kurulmuş bir barajdır. Baraj suyundan, yaklaşık 350 hektar alan sulanmakta; çevresi dinlenme yeri olarak düzenlenmiş olan baraj gölünde balık üretilmektedir.

Eskişehir'de Taşkınlar

Sakarya ve Porsuk Irmağı ile kolları üzerinde büyük zararlara yol açan taşkınlar olmuştur. Bunlardan özellikle 1964, 1968 ve 1970 taşkınları önemlidir:

9 Mart 1964'te sürekli yağmurlar ve karların erimesi sonucu Sarısu, Porsuk ve Seydisu taşmıştır. Bu taşkınlar sonucu Alpu Ovası'nda 40.000 dekar toprak sular altında kalmıştır. 14.000 dekar şeker pancarı, 8.000 dekar buğday ve 6.000 dekar arpa ekili alan önemli ölçüde zarar görmüş 453 ev yıkılmıştır.

Mart 1968'de, Porsuk Irmağı'nda sular yükselmiş, saniyede akıttığı su miktarı, kent içinde 220 m3'e ulaşmıştı. Kentle Sakarya ayrımı arasındaki bütün alan sular altında kalmıştır. Yerleşim yerlerindeki konutlar ile işyerlerini sular basmış ve yaşam önemli ölçüde durmuştur. Devlet Su İşleri'nin sulama kanalları kullanılamaz duruma gelmiş, yollar ve köprüler tahrip olmuştur. Taşkının etki alanında kalan yerleşim merkezlerinde su, elektrik ve yol hizmetleri bir süre aksamıştır.

Mart-Nisan 1970 taşkınında 1968 taşkını kadar olmamakla birlikte, yine de, kent merkezindeki pek çok ev ve işyeri sular altında kalmıştır.

DODURGA (DARIDERE) BARAJI: Porsuk Irmağı'nın kollarından olan, Sarısu üzerinde kurulmuştur. Baraj sulama ve taşkın önleme amacına yöneliktir. Baraj yeri Bilecik il sınırları içinde kalmasına karşın, yararlanma alanı Eskişehir İli'dir.

Toprak dolgu tipinde olan Dodurga Barajı'nın yüksekliği 25,5 m; depolama oylumu ise 21,50 milyon m3'tür. Baraj suyundan yaklaşık 1.670 hektar toprak sulanmaktadır.

Bu baraj gölleri dışında ildeki küçük yan dereler üzerinde, DSİ'ce, sulama amaçlı iki gölet ile taşkın önleme amaçlı bir sel kapanı da yapılmıştır.

YUKARI KARTAL GÖLETİ: Eskişehir'in batısında, Yukarı Kartal Köyü çevresinde yapılan gölet, toprak gövdeli bir depolama tesisidir. Yaklaşık 15 m yüksekliğinde olan göletin sularıyla 83 hektar tarım alanı sulanmaktadır.

KARACAÖREN GÖLETİ: Seyitgazi İlçesi'nin Karacaören Köyü çevresinde yapılmış, sulama amaçlı küçük bir barajdır. Toprak gövdeli, 15,25 m yükseklikte bir depolama tesisi olan göletin sularıyla, yaklaşık, 120 hektar alan sulanmaktadır.

ULUÇAYIR SEL KAPANI: Bu sel kapanı, Porsuk Irmağı'nın kollarından Ilıcasu üzerinde kurulmuştur. Toprak gövdeli ve 19 m yüksekliktedir. Ilıcasu Deresi'nden Eskişehir'e yönelik taşkınları önlemek amacıyla kurulan kapanın, taşkın önleme oylumu yaklaşık 1,9 milyon m3'tür.

JEOLOJİK YAPI

Eskişehir il topraklarının jeolojik yapısı, I. Zaman'a dayanır. Porsuk ve Yukarı Sakarya ovalarının temeli I.Zaman'da oluşan İç Anadolu Masifi'dir.

İlin kuzeyinde yer alan Bozdağ-Sündüken kütlesi ile, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan Sivrihisar Dağları ve Türkmen Dağları'nın uzantıları, I. Zaman oluşumlarının genellikle yüzeyde yer aldığı alanlardır. Ancak, yükseltinin arttığı bölgelerde, II. ve III. Zaman oluşumlarına da rastlanır. Yer yer büyük ölçüde genişleyen Porsuk ve Yukarı Sakarya ovalarında ise, ağırlıklı oluşumlar, III. Zaman neojen göl oluşumları ile IV. Zaman alüvyal dolgularıdır. İlginç bir durum da karasal miyosen oluşumların, il merkezinin kuzeybatısında, genişçe bir yer kaplamasıdır. Bu duruma göre, il sınırları içinde I. II. III. IV. zamanlardan, çeşitli yaşta ve cinste oluşumlara rastlanmaktadır.

Bozdağlar'ın temelinde I. Zaman oluşumları vardır. Dağın yüzeyinde, geniş yer kaplayan birimler devon şistlerdir. Doğuya doğru gidildiğinde, başkalaşım kayaçlarının yoğunluğu artar. Başören Köyü yöresindeki fay hattına dek volkanik kökenli kayalar geniş alanları kaplar. Kuzeyde Sakarya Vadisi'ne doğru Bozdağ'ın eteklerini, III. Zaman, paleosen serisinden konglomera ve greler oluşturur. Sarıcakaya İlçesi'nin, Sakarya Vadisi'nde kalan bölümlerinde, II. Zaman kretase kalkerleri ile III. Zaman konglomera, gre ve şistleri, dar dilimler halinde sıralanmış durumdadır. Bozdağ'ın güneybatı eteklerinde karasal miyosen genişçe bir yer alır.

Bozdağ'dan doğuya doğru gidilince, temelini I. Zaman oluşumlarının kapladığı Sündüken Dağları'na geçilir. Dağın özellikle, batı kesimleri, paleozoik şistler ve permiyen mermerleriyle örtülüdür. Sündüken Dağları'nın güneyinde ise, neojen ve pleistosen yapılı çakıllar ile oligosen depoları vardır.

Sündüken Dağları'nın doğusu bütünüyle, neojen göl serisinin, kalker, çakıl, kum, marn, jipsleriyle ve miyosen marnlarıyla kaplıdır.

Porsuk ve Yukarı Sakarya havzalarını birbirinden ayıran Sivrihisar Dağları ile Türkmen Dağları'na dek uzanan yaylalarda, I. Zaman mermer ve şistleri vardır. Burada, I. Zaman oluşumlarını, üstten II. Zaman'ın üst jura, alt ve üst kretase kalkerleri ile III. Zaman'ın pliyosen konglomeraları örter. III. Zaman'ın, neojen depoları ise, Sivrihisar ilçe merkezinin batısında küçük adacıklar durumunda bulunur.

Türkmen Dağı'nın, il sınırları içinde kalan doğu eteklerinde temel, I. Zaman oluşumlarıdır. Dağın yüzeyinde, paleozoik şistler ile III. Zaman çakıl ve kalkerleri bulunmaktadır. Bunlar arasında, yer yer tüflere rastlanır.

Porsuk Irmağı ile kollarının aktığı düzlüklerde egemen öğe alüvyon dolgu maddeleridir. Yukarı Sakarya Ovası'nda da aynı yapı bulunmasına karşın, ovayı yer yer, Kırgız Dağı, Congerlitepe, Çerkezçalı Tepe, Balağıl Tepe, Çal kütlesi ve Kapara Sırtları gibi, İç Anadolu Masifi'nin yüzeyde kalan çıkıntıları parçalar. Havzada, ovaların kenarlarında ve ova içlerinde bazı kesimlerde, neojen göl depoları vardır.

Eskişehir İli, Porsuk Havzası boyunca doğu-batı yönünde, depremlerin çok olduğu tektonik çukurluklar ve kırık hatlar dizisi içinde kalmaktadır. İlin öbür kesimleri ise, ikinci ve üçüncü derece deprem kuşağı içindedir.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Maden kaynakları açısından oldukça zengin olan Eskişehir İli, aynı zamanda lületaşının dünyada "bulunduğu ve çıkartıldığı tek bölge" olma özelliğini de taşımaktadır.

İlin en önemli maden varlıklarından biri, Etibank Kırka Boraks İşletmesi'nce değerlendirilen bor mineralleridir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik).* 515 milyon 338 bin 167 ton toplam rezervli bor minerallerinin tümü, Seyitgazi İlçesi'nin Kırka Bucağı yakınlarında çıkartılmaktadır (Tablo 1). İl sınırları içerisindeki önemli madenlerden biri de manyezittir. Comag AŞ'ce işletilen 7 milyon 605 bin ton toplam rezervli manyezitin büyük bölümü Merkez İlçe'de, kalanı ise, Mihalıççık İlçesi çevresinde yer almaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik).*

2 milyon 201 bin ton toplam rezervli kromun büyük bölümü Mihalıççık'ta, birazı da Merkez İlçe'de çıkartılmakta ve Türk Maadin AŞ'ce işlenmektedir.

İlde işlenen madenlerden biri de perlittir. 14 milyon ton toplam rezervli perlit, Merkez İlçe ve Seyitgazi İlçesi dolayında çıkartıldıktan sonra, il dışındaki özel bir kuruluşça işlenmektedir. Eskişehir İli'nin, Merkez İlçe, Mihalıççık, Seyitgazi ve Sivrihisar yakınlarında yer alan ve zaman zaman üretimi yapılan manganez varlığının yalnızca 6.550 tonluk bölümü bilinmektedir. Öte yandan, çok küçük bir bölümü Merkez İlçe'de olmak üzere, hemen hemen tümü

Texier'in Küçük Asyası'nda Lületaşı

Sangarios (Sakarya) Nehri, Çubuk Suyu ve Ankara Çayı sularını aldıktan sonra, kıyıları daima sularla kemirilen balçık bir yatak içerisinde akar; sol kıyısı az yüksek ve kaba deniz kalkerinden teşekkül etmiş tepelerle çevrilmiştir; sağ kıyısı, iki kolunu aldığı noktadan mansabına kadar kemirilmiş balçık arazidir; bu çok büyük ve geniş tabaka yerin bütün arızalarını takip ettiği gibi, kendi kendine de çeşitlilik gösterir. En üst tabakası özlü ve şurasında burasında kalker karışmış balçıktır.

O kadar kalın olmayan ve yerin 10-12 metre altında bulunan tabaka yeşilimsi beyaz renkte ince ve yeknesak bir balçıktır. Hamamda ve ev işlerinde sabun yerine kullanılır.

Kalınlığı 1 metreyi geçmeyen ikinci balçık tabakasının altında daha zengin ve daha verimli diğer bir damar vardır; bu damar halk dilinde "deniz köpüğü" denilen ve mineraloji terminolojisinde "silicate de magnesie" adı verilen "lületaşı" dır. Bu taşın kullanılması çubuk ve lüle, bugün sigara ağızlığı yapmak suretiyle Avrupa'ca tanınır; bunun bilinen damarları pek az, yani biri Macaristan'da ve diğeri Yunanistan'ın Teb kenti civarında olmak üzere iki üç yerden ibarettir. Fakat bu Mihalıç'taki (Mihalıççık) cinsi kuşkusuz en güzeli en safi ve en beyazıdır.

Bu madde sürekli ve düzenli bir tabaka oluşturmaz; 15-20 metre derinliğinde kuyular açılarak çıkartılır ve simektik (smectique) denilen balçık içinde yuvarlak taş halinde serpilmiş olarak bulunur; bundan bir kadem (hacminde) yekpare parça bulunduğu pek enderdir. Ham çıkarıldığı zaman üzeri yumuşak ve topraklı bir zarf, bir kılıf ile kaplıdır ve ekseriya kütleler çok düzensiz biçimdedir. Lületaşının kuyular açarak çıkarılması hemen 100 kilometreden fazla uzunluğu ve çeşitli genişlikte tabanı bulunan ve hepsi Sangarios'un sağ tarafında olan bir alanda icra olunur. Eskişehir'in kuzeydoğusundaki ovalarda ve Eskişehir'den 48 kilometre uzaklıktaki İnönü köyünde sayısız kuyular vardır. Taşocağı Sepetçi Köyü'nde açılmıştır. Bu köy Kabe ile Eskişehir yolu üzerindedir. Buradaki kuyular 20 m derinliğindedir. İnönü'dekiler bu derece derin değildir. Balçık tabakasının bütün yüzünde aynı damarların uzanıp uzanmadığı bilinmemektedir...

Mihalıççık İlçesi dolayında toplanan asbestin de, yalnızca 511.250 tonluk bölümü tahmin edilebilmekte ve bu damarların yok denecek denli küçük bir bölümünde üretim yapılmaktadır.

Merkez İlçe dolayındaki çimento hammaddeleri de kimi yerde mermer, kimi yerde de kalker-marn ya da kalker-kil biçiminde görülmektedir. 323 milyon ton gibi büyük bir toplam rezervi olan çimento hammaddeleri, "portland çimentosu yapımına elverişli" niteliktedir.

İlde yer alan bir başka maden de Mihalıççık yakınlarındaki kaolendir. Kaolen seramik sanayiinde yer ve duvar karosu yapımında kullanılmaktadır.

Eskişehir İli'nin öteki maden varlıkları arasında, Merkez İlçe, Mahmudiye ve Sivrihisar çevresinde bulunan ve birçok fabrikanın gereksinimini karşılayan tuğla-kiremit hammaddesi; Mihalıççık ve Çifteler'deki talk; Sarıcakaya'daki antimon ve mika; Mihalıççık ve Sivrihisar'daki demir; Merkez İlçe'deki dolomit; Sivrihisar'daki alçıtaşı ve mermer; Mihalıççık'taki toryum sayılabilir.

TOPRAKLAR: İlde büyük toprak gruplarının tümü bulunmaktadır. Özellikle, 100.000 hektara yaklaşan alüvyal ve kolüvyal topraklar, akarsu boylarındaki düzlük alanlarını kaplamış durumdadır. Genellikle sorunsuz olan bu topraklar, tarımsal etkinliklerin yoğunlaştığı yerler durumundadır.

KAHVERENGİ TOPRAKLAR: Zonal (olgun) topraklardır. Erozyona uğramış kesimlerinde yalnızca, alt ve üst toprak tabakası görülür.

Üst toprak tabakası, yaklaşık 10-25 cm kalınlıkta ve gözenekli yapıdadır. Yüksek miktarda kalsiyum içeren üst toprağın organik madde oranı ise, orta düzeydedir. Üst topraktan alt toprağa doğru inildiğinde, renk açık kahverengiden koyu kahverengiye döner. Kaba, yuvarlak köşeli ve bloklaşmış yapı başlar. Alt toprak, soluk kahve ya da gri renkteki çok kireçli ana maddeye geçiş yapar.

Bu topraklar, yukarıdan aşağıya doğru artan oranda kireç içerir. Bazı bölümlerinde, orta toprak tabakasından sonra sertleşmiş kireç birikimleri, onun altında da, jips tabakaları yer alır. Eskişehir'de, jips ana birikimi olan yaklaşık 100.000 hektarlık alanda kahverengi topraklar vardır.

İlde, 250-400 mm yağış alan bölgelerde, 470.000 hektar dolayında bir alan bu topraklarla kaplıdır. Doğal bitki örtüsü, kısa ve orta boylu çayır otlarıdır.

Ana madde, marn, killi şist ve kalkerdir.

KAHVERENGİ ORMAN TOPRAKLARI: İnterzonal (yarı olgun) topraklardır. Özelliği, yüksek derecede kireç içeren ana madde üzerinde gelişmesidir.

Çok iyi oluşmuş üst toprak, kırıntılı ve gözenekli yapıdadır. Üst toprak tabakasında organik madde ile mineral madde iyice karışmış durumdadır. Alt toprağa inildiğinde, yapı, yuvarlak köşeli ve bloklaşmıştır.

Bu tür topraklar, ildeki kurak mevsimi bulunan ılık ve yarı ılık bölgelerde, yaklaşık 350.000 hektar alan kaplar.

Doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken ağaç ve çalılardır.

Ana madde, kireççe zengin kil taşları, mikaşistler ve gnaystır.

Lületaşı Ustalarının Köstebeğe Saygısı

Lületaşının ortaya çıkarılışına ilişkin bir söylence, Eskişehir'deki Atatürk, Fatih Sultan Mehmed ve Habib Edip Törehan ilkokulları öğretmenlerinden oluşan bir kurulun 1961'de hazırladığı Eskişehir Mahalli Üniteleri adlı kitapta, şöyle aktarılmaktadır:

"Eskişehirli lületaşı ustaları, sanatlarının öncüsü ve pirinin köstebek olduğunu söylerler. İnanışlarına göre köstebeğe saygı duyarlar. Rivayete göre lületaşını ilk bulan ve lületaşı yeraltı yolunu ilk gösteren köstebekmiş. Bir yaz günü Karatepe mevkiinden civar köylere gitmekte olan bir delikanlı yorulunca, yere bağdaş kurup azığını çıkarmış, ne varsa yemeğe koyulmuş. İşte ne olmuşsa o zaman olmuş birden ayak ucunda gözüne takılan bir delikten, önü sıra ite kaka beyaz bir taşı yuvarlayıp çıkaran bir köstebek görmüş. Köstebek delik önünde başlamış yuvarlak taşla oynamaya. Hikâye bu. Delikanlı dikkatini çeken bu yuvarlağa el atacak olunca köstebek hemen dar atmış kendini deliğe. Delikanlı yuvarlığı bir süre parmaklarının arasında dolaştırmış, sonra bıçağını çıkarıp başlamış bu süt beyaz taşı yontmaya. Daha ilk bıçak sürmesinde kendi dünyasında şimdiye kadar duymadığı insanı tâ içinden yakan, deli divane eden bir ses, "Ah insanoğlu bana kıymasaydın ya!" diye bir feryat koparmaz mı... Deli kanlı şaşırıp elinden taşı atmış. Taş yere düşünce ayın ondördü gibi bir kız olmuş!.. Sonra ufalanmış, yusyuvarlak, tostoparlak bir hale gelmiş. Delikanlının şaşkın perişan bakışları arasında yuvarlana yuvarlana geldiği deliğe girip kaybolmuş. Delikanlı durur mu, başlamış deliği eşelemeye!.. Ay batmış gün doğmuş, gün batmış ay doğmuş, ay batmış gün doğmuş... Delikanlıyı arayan köylüler, 7 kat yerin altına giden dapdaracık bir kuyuda boğulmuş olarak bulmuşlar. Yalnız, derisi yüzülmüş kanlı parmakları sıkı sıkıya birkaç lületaşını tutuyormuş. Hikâye böyle biter."

Tablo 1
Eskişehir İli'ndeki Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton) (Görünür + Muhtemel + Mümkün)	Jeolojik Rezerv (ton)
Demir	520.000	121.450
Krom	2.201.000	—
Manganez	6.550	—
Asbest	511.250	—
Boraks Mineralleri	515.338.167	—
Çimento Hammaddeleri	323.000.000	—
Dolomit	31.000	—
Alçıtaşı (Jips)	1.000.000	—
Kaolin	3.682.642	—
Manyezit	7.605.000	23.300
Mika	160	—
Perlit	14.000.000	—
Lületaşı (Sepiloit)	120.000*	—
Talk	405.000	—
Tuğla-kiremit hammaddesi(Kil)	2.922.000	—
Toryum	380.000	—

(*) Sandık

(MTA, Türkiye Maden Envanteri, Ankara, 1980)

KALKERSİZ KAHVERENGİ ORMAN TOPRAKLARI: Zonal (olgun) topraklardır. İyi oluşmuş üst toprak gözenekli yapıdadır. Bu tabakadaki organik madde, genellikle asit karakterlidir. Mineral maddelerden aynı ya da çok az bir kısmı karışmış durumdadır. İyi oluşmamış alt toprak, koyu kahverengi, kırıntılı ya da yuvarlak köşeli blok yapıdadır.

Ortalama 40-70 cm derinlikte olan bu

topraklarda kil birikmesi hiç yoktur, ya da çok azdır.

Bu topraklar, ilde 500-750 mm yağış alan, kurak mevsimi olmayan ılık bölgelerde, yaklaşık 180.000 hektar alan kaplar.

Doğal bitki örtüsü kışın yaprağını döken orman ağaçlarıdır.

Ana madde, kumlu kiltaşı ve kireçlikumlu kiltaşıdır.

ALÜVYAL TOPRAKLAR: Akarsuların etki alanlarında, sularca taşınarak yığılmış genç birikintilerin oluşturduğu topraklardır. Üst toprak, alt toprağa belirsiz olarak geçiş yapar. Önce oluşan kesimlerinde, hafif kireç yıkanması görülür. Toprak drenajının yetersiz olduğu kesimlerde alt toprak tabakaları genellikle yaştır. İlin kurak kesimlerinde bulunan alüvyal ovalardaki taban suyunun yüksek olduğu yörelerde, çeşitli derecelerde çoraklaşma görülür.

Alüvyal toprakların organik madde miktarları iklim ve drenaj koşullarına göre geniş bir değişiklik gösterir. Genç topraklar olması nedeniyle, alüvyal toprakların özel bir iklim tipi ve bitki örtüsü yoktur.

KALKERSİZ KAHVERENGİ TOPRAKLAR: İnterzonal (yarı olgun) topraklardır. Üst toprak açık kahverengi, kırıntılı, dağılabilir yapıdadır. Bloklaşma gösteren alt toprak, soluk kırmızı renktedir. Üst toprak alt toprağa göre daha asidik bir karakter gösterir.

Bu topraklar, ilin 400-750 mm yağış alan yarı kurak bölgelerinde, yaklaşık 20.000 hektar alan kaplar.

Doğal bitki örtüsü, ot ve çalılardır.

Ana madde, özellikle ayrışmaya uğramamış kalkerli kumlu kil ve kumlu kiltaşlarıdır.

KIRMIZI KAHVERENGİ TOPRAKLAR: Zonal (olgun) topraklardır. Alt toprağının rengi dışında, hemen hemen tüm özellikleri, kahverengi toprakların aynıdır. Bu topraklar, ısının fazla olduğu yerlerde oluşur. Fazla ısı, topraktaki demirin oksitlenmesini artırdığı için, renk daha kırmızı olarak görünür. Aynı zamanda ısı fazla parçalanmaya neden olduğundan, üst toprak düşük oranda organik madde içerir.

Kırmızı kahverengi topraklar, ilin kurak bölgelerinde, yaklaşık 6.000 hektarlık alan kaplar.

Doğal bitki örtüsü kısa ve orta boylu çayır otlarıdır.

Ana madde marn, killi şist ve kalkerdir.

KOLÜVYAL TOPRAKLAR: Yüzeysel akımla ya da yan derelerin kısa mesafelerden taşıyarak, eğimin azaldığı yerlerde depo ettikleri birikintilerin oluşturduğu genç (azonal) topraklardır. Bu topraklar, dik yamaçların eteklerinde ve vadi boğazlarında oluştuğundan, eğimleri % 2'nin üstündedir.

Üst toprak, alt toprağa belirsiz olarak geçiş yapar. Alt ve üst toprak genellikle çakıllıdır. Bu çakıllar taşındıkları mesafenin uzaklığına göre yassı ya da yuvarlaktır. Eğim ve yapı nedeniyle iyi drenajlı topraklardır. Tuzluluk ve tuz birikimi görülmez.

Kolüvyal topraklar, ilde ova ve düzlük alanların çevrelerinde alüvyal topraklarla geçişli olarak, yaklaşık 3.500 hektar alanı örter.

Genç topraklar olmaları nedeniyle, bu topraklarda özel bir iklim ve bitki örtüsüne bağlı olmaksızın, Eskişehir iklimine uygun bütün tarım ürünleri yetişebilir.

İl topraklarının % 43'ü ilk dört yetenek sınıfına girmektedir. % 51'i V. VI. ve VII. kalan % 6'lık bölüm ise VIII. yetenek sınıfından topraklardır.

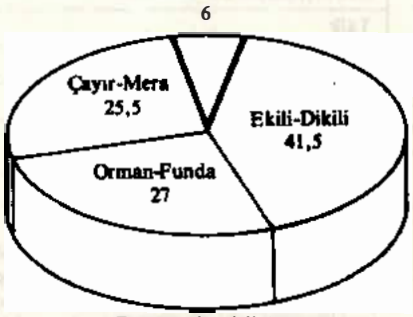
Böylesi bir doğal potansiyeli olan toplam 13.653 km2'lik il topraklarının % 94'ü tarıma elverişli nitelik taşımaktadır. Toprakların % 41,5'ini ekili-dikili alan, % 25,5'ini çayır ve meralar; % 27'sini de orman ve fundalık alan oluşturmaktadır (Şekil 3).

Eskişehir'e Özgü Bir Beyaz: Lületaşı

Lületaşı, dünya üzerinde çıkarıldığı tek bölge olması nedeniyle, Eskişehir İli'nin simgesi durumuna gelmiş bir madendir. Lületaşı "Eskişehir Taşı" adıyla da anılır. "Deniz köpüğü", "Meerschaum", "Magnésite" ve "Sepiolite" ise bu madenin bilinen öteki adlarıdır. $Mg2.Si3O8.2H20$ ya da $2Mg0.3Si02.2H20$ kimyasal bileşimli lületaşı, hidratlı doğal magnezyum silikat olup, toprağın 150 m'ye dek olan derinliklerinde bulunur. Lületaşı, topraktan çıkarıldığı anda, bıçakla kolayca yontulabilecek denli yumuşak bir madendir. Ancak, zamanla nemliliğini yitirerek sertleşen lületaşı bu özelliğiyle daha çok süs eşyası ve pipo yapımında kullanılır.

Eskişehir İli'ndeki rezervi 1.200.000 sandık olarak saptanan lületaşı madeni, ildeki çeşitli kuyulardan çıkartılmakta ve işlenmektedir *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Madencilik).*

Şekil 3
Eskişehir İl Topraklarının Kullanıma Göre Dağılımı (%)

DOĞAL GÜZELLİKLER

Eskişehir, doğal güzellikler açısından zengin bir ildir. Özellikle Sakarya Irmağı ve Porsuk Çayı ile ayrı bir güzellik kazandırmıştır.

MESİRE YERLERİ: Eskişehir'de mesire yeri olarak, bitki örtüsünün pek olanak vermemesine karşın belirli yerlerde düzenlenen orman içi dinlenme yerlerinden, içmeler ve kaplıcalardan, ilde yer alan akarsu boylarından ve baraj göllerinden yararlanılmaktadır.

Eskişehir İli'ndeki mesire yerleri arasında, Merkez İlçe'deki Gökçekaya, Porsuk ve Musaözü barajları, Keskin, Kovacık, Alpu, Başören Çamlığı, Mamure Bahçeleri, Hekimdağ, Taşköprü Meşeliği, Yarımca Tepesi ile İnönü Planör Kampı; Sarıcakaya İlçesi'ndeki Şoförler Çeşmesi, Karaoğlan Tepesi, Beyyayla, Kapıkaya; Mihalıççık'taki Kalburcu Tepesi ve Çamlıktepe; Sivrihisar'daki Beypınar, Barbaros, Balıkdamı, Kaymaz Bahçeleri, İmikler Deresi; Mahmudiye'deki Bentbaşı; Seyitgazi'deki Bahşiş Çeşmesi ve Büyükyayla sayılabilir.

ORMAN FİDANLIĞI VE KARABAYIR BAĞLARI: Orman Fidanlığı, Merkez İlçe'ye 7 km uzaklıkta, Karacaşehir Köyü yakınlarındadır. Fidanlığı Merkez İlçe'ye bağlayan asfalt yol üzerinde ve çevresinde, Tohum Islah İstasyonu ve Karabayır gibi mesire yeri olarak yararlanılan yöreler de vardır. Söz konusu mesire yerlerinden geçen Porsuk Çayı, yöreye ayrı bir güzellik vermektedir.

KALABAK SUYU BAŞI: Kentin içme suyu gereksiniminin karşılandığı Kalabak Suyu, Merkez İlçe'ye 60 km uzaklıktaki Türkmen Dağı eteklerinden çıkmaktadır.

Kalabak yöresi, içme suları, çağlayanlar ve çam ormanları ile halkın önemli dinlenme yerlerinden biridir.

MUSAÖZÜ: Eskişehir-Kütaya Devlet Karayolu üzerinde ve Merkez İlçe'ye 21 km uzaklıktaki bir orman içi dinlenme yeridir. Günübirlik ziyaret edilebilen dinlenme yeri, DSİ'ce yaptırılan sulama göleti çevresinin ağaçlandırılmasıyla düzenlenmiştir. Gölette sandal gezileri yapılabilmektedir. Günde 1.500 kişinin yararlanabileceği Musaözü'nün en yoğun kullanım dönemi mayıs-eylül arasıdır.

FİDANLIK: Eskişehir-Kütahya Devlet Karayolu üzerinde ve Merkez İlçe'ye 10 km uzaklıktaki Fidanlık da günübirlik ziyaretlere açık bir orman içi dinlenme yeridir. Günde 750 kişiyi barındırabilecek genişlikte olan dinlenme yerinin, ziyarete en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

KALBURCU: Mihalıççık İlçesi'ne 5 km uzaklıkta bir orman içi dinlenme yeridir. Dinlenme yerine serbest oyun alanları, yağmur barınağı, içme suyu, tuvalet, masabank ve ocak gibi hizmetler getirilmiştir. Günde 1.400 kişinin yararlanabileceği Kalburcu'nun en yoğun kullanım dönemi mayıs-eylül arasıdır.

ŞOFÖRLER ÇEŞMESİ: Bu orman içi dinlenme yeri Merkez İlçe'ye 17 km uzaklıktadır. Dinlenme yeri, kaliteli içme suyu kaynakları ile tanınmaktadır. Günde 1.400

kişinin yararlanabileceği dinlenme yerinin kullanıma en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

MESTANPINARI: Merkez İlçe-Seyitgazi Devlet Karayolu üzerindeki bu günübirlik ziyaret edilebilen orman içi dinlenme yerinin özelliklerini orman dokusu ve soğuk su kaynakları oluşturmaktadır. Günde 600 kişinin yararlanabileceği Mestanpınarı'nın, ziyarete en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

ÇATACIK: Merkez İlçe-Mihalıççık Devlet Karayolu üzerinde günübirlik ziyaret edilebilen bir orman içi dinlenme yeridir. Günde 750 kişinin kullanımına açık olan Çatacık'ın en yoğun yararlanım dönemi mayıs-eylül arasıdır.

MADENSUYU: Sarıcakaya-Nallıhan Devlet Karayolu üzerinde bir orman içi dinlenme yeridir. Günübirlik ziyaret edilebilen Madensuyu'nda şifalı su kaynakları vardır. Dinlenme yerinde spor alanları, tuvalet, masa-bank, ocak, otopark gibi tesisler geliştirilmiştir. Günde 800 kişinin yararlanabildiği dinlenme yerinin kullanıma en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

İÇMELER VE KAPLICALAR: Eskişehir İli'nde nitelikli şifalı su kaynakları vardır. Ancak bu kaynaklar, yeterince değerlendirilememektedir.

İldeki şifalı su kaynakları arasında, Merkez İlçe'deki Alpanos Kaplıcası, Mihalıççık'taki Yarıkçı Kaplıcası, Seyitgazi'deki Ilıcaköy Kaplıcası ve Sarıcakaya'daki Laçin Madensuyu sayılabilir.

ESKİŞEHİR KAPLICASI: Merkez İlçe'de, Porsuk Çayı'nın güney kıyısında geniş bir alandaki 5 kaynaktan oluşmaktadır. Kentteki hamamlar, kaplıca suyundan kendi açtıkları artezyen kuyuları ya da belediyenin açmış olduğu "kaptaj kuyusu" yoluyla yararlanmaktadır. Suyun ana kaynağı kaptaj kuyusu olup sıcaklığı 38-45°C arasında değişmektedir. Önceleri günün belirli saatlerinde abonelere verilen su daha sonra kent suyuna da katılmaya başlanmıştır. Eskişehir Kaplıca Suyu, oligometalik alkali ve toprak alkali, bikarbonatlı, termal sular grubuna girmekte, sudan, içme ve banyo uygulamalarıyla yararlanılmaktadır. Kaplıca suyu, içme uygulamalarıyla karaciğer ve safra yollarında olumlu etki yaparak, diürezi artırabilmekte ve kandaki kimi maddelerin temizlenmesini sağlayabilmektedir. Banyo uygulamalarıyla şeker hastalığını tedavi edici etki de yapan kaplıca suyunun, kandaki şeker ve yağları temizleyici, asit ürik fazlalığının idrar yoluyla atılmasını sağlayıcı etkisi de bulunmaktadır.

SAKARYA ILICASI VE MADENSUYU: Merkez İlçe'nin 32 km kuzeyinde, Sakarya Vadisi'nde, Sarıcakaya İlçesi'nin Mihalgazi Bucağı (Gömele) sınırları içinde kalan bu su, bir sel yatağından kaynaklanmaktadır. Sıcaklığı 43-48°C arasında değişen ve saniyede 1 lt çıkan kaplıca suyu, yörede bulunan iki hamama, tümüyle örtülü bir kaptaj kuyusundan üstü kapalı bir kanalla gelmektedir.

Aynı yörede, 25,5°C sıcaklıkta ve madensuyu niteliğinde bir su daha kaynamaktadır. Her iki suyun bileşimleri ve işlevleri, Eskişehir Kaplıcası'nın suyu ile aynıdır.

Eskişehir İli Doğal Güzellikler Haritası

Evliya Çelebi'den Eskişehir Kaplıcaları

Ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Eskişehir kaplıcalarından şöyle söz etmektedir.

"Şehrin kuzey kısmında bağ ve bahçeler içinde kâgir kubbeler ile örtülü güzel hamamlardır. Yüz metrekare büyüklüğünde olan büyük havuzu sıcak su ile doludur. Suyu çok sıcak olduğundan soğuk su katılınca normal hale gelir. Gayet faydalıdır. Parmaklarda bulunan gümüş yüzükleri sapsarı eder. Uyuz ve cüzam hastalıklarına iyi gelirse de Bursa kaplıcaları gibi tam teşkilâtlı değildir."

UYUZ HAMAMI: Merkez İlçe'nin 45 km doğusunda, Alpu Bucağı'na bağlı Uyuzhamam Köyü'ndeki su, üzeri açık, 1,5 m derinliğinde ve 5×4 m boyutlarında duvarla çevrili iki havuzun birinden kaynayıp ötekinden taşmaktadır. 29°C sıcaklığındaki kaplıca suyu, saniyede 1 lt çıkmaktadır. Toprak alkali hidrokarbonatlı sular grubuna giren Uyuz Hamamı suyundan, içme ve banyo uygulamalarıyla yararlanılır. Kaplıca suyu özellikle deri hastalıklarında olumlu etki yapmaktadır. Ayrıca, suyun yatağındaki çamur da deri hastalıklarının tedavisinde kullanılmaktadır.

ÇARDAK HAMAMI (HAMAM KARAHİSAR KAPLICASI): Sivrihisar-Polatlı Yolu'ndan Günyüzü Bucağı'na ayrılan yolun 14. km'sinde yer almaktadır. Hafif eğimli bir tepenin yamacındaki tek bir kaynaktan çıkan kaplıca suyu, 35°C sıcaklığında olup, saniyede 45 lt kaynamaktadır. Kaplıca çevresinde yer alan tarihsel değeri de olan iki hamamın içinde, 1,5 m derinlikte ve 6×6 m boyutlarında biri erkeklere, biri kadınlara ayrılmış iki havuz vardır. Erkeklere ayrılan havuzda 3, kadınlarınkinde ise 2 kurna bulunmaktadır. Günyüzü Köyü'nün malı olan su, Sivrihisar Belediyesi'nce kiraya verilmektedir.

Çardak Hamamı Kaplıca suyu, kükürtlü ve toprak alkali hidrokarbonatlı bir su olup, özellikle deri hastalıklarında olumlu etki yapmaktadır.

İKLİM

Eskişehir iklimi, ilk bakışta Batı Anadolu ve İç Anadolu iklimleri arasında bir geçiş iklimi niteliği gösteriyorsa da, ilde genellikle sert ve karasal bir iklim görülmektedir. Eskişehir'de doğu-batı doğrultusunda uzanan dağlar arasında yer alan Porsuk ve Yukarı Sakarya ovaları gibi geniş düzlüklerin yüksekliği 800-1.000 m'ye dek varmaktadır. İl, kuzey ve güneyinden dağlarla, batısından ise yüksek platolarla çevrili bulunmaktadır. Bu durum, Karadeniz ve Akdeniz bölgeleri iklimlerinin il üzerindeki etkisini engellerken, Batı Anadolu İklimi'nin az da olsa Eskişehir sınırları içerisine sokulabilmesi sonucunu yaratmaktadır.

SICAKLIK: Eskişehir il merkezinde yıllık sıcaklık ortalaması 10,9°C gibi düşük bir değer göstermektedir. Aynı değer, komşu il merkezlerinden Ankara'da 11,8, Bolu'da 10,2, Bilecik'te 12,3 Kütahya'da 10,6, Afyonkarahisar'da 11,2°C'dir. Merkez İlçe'de en soğuk aylar ocak ve şubat, en sıcak aylar ise temmuz ve ağustos olarak saptanmıştır.

En yüksek sıcaklığın 18 Temmuz 1932' de 39,1°C olarak ölçüldüğü Merkez İlçe'de, en düşük sıcaklık 29 Aralık 1948'de —26,3°C olarak saptanmıştır (Tablo 2).

Yine Merkez İlçe'de donlu günler eylülde başlayıp, mayısa değin sürmektedir.

YAĞIŞLAR: Eskişehir'de en çok yağışı Mihalıççık İlçesi ile Sakarya Vadisi dolayındaki yöreler almakta, ilin yıllık yağış ortalaması ildeki egemen iklim tipine uygun olarak 373,6 mm gibi düşük bir değer göstermektedir. Aynı değer, Eskişehir'in öteki ilçelerine göre biraz daha yüksek bir bölgede bulunan Sivrihisar'da 393,2 mm'yi bulmaktadır. Yıllık ortalama yağış miktarı, Eskişehir'e komşu il merkezlerinden Ankara'da 367, Bolu'da 533,7, Bilecik'te 436,3, Kütahya'da 564,6, Afyonkarahisar'da ise 455,5 mm'dir.

Merkez İlçe'de en çok yağış aralık, ocak ve mayıs aylarında düşmektedir.

RÜZGÂRLAR: Ortalama rüzgâr hızının 2,8 mm olduğu Merkez İlçe'de, egemen rüzgâr, yıl içinde toplam 5.533 kez esen batıdır (günbatısı). Bunu doğu (gündoğusu) ve kuzeybatı (karayel) rüzgârları izlemektedir. Merkez İlçe'de en hızlı rüzgâr, kuzey (yıldız) ve kuzeybatı (karayel) rüzgârlarıdır.

SAYILI GÜNLER: Eskişehir'de sıcaklığın 30° C'nin üzerine çıktığı tropik günler sayısı 36,6, sıcaklığın 0°C'nin altına düştüğü donlu günler sayısı ise 97,3 olarak saptanmıştır. İlde, yılın 88,5 günü açık, 186,2 günü bulutlu, 90,5 günü ise kapalı geçmektedir. Eskişehir'de yılda 18,4 gün kar yağmakta, il yılın 25,5 günü kar örtüsü altında kalmaktadır. Yılın 20,0 gününün sisli geçtiği Eskişehir İli'nde dolulu günler sayısı 3,1, kırağılı günler sayısı ise 53,1'dir (Tablo 2, Tablo 3).

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Eskişehir il toprakları, bitki örtüsü yönünden oldukça şanssızdır. İl alanı, Batı Anadolu orman bölgesi ile İç Anadolu stepleri arasına sıkışmış durumdadır. İlin Batı Anadolu'da kalan bölümünde egemen olan bitki örtüsünü, öncelikle doğudaki Dursunbey yöresinde, zengin karaçam ormanları oluşturur. Aynı zengin bitki örtüsü, Kütahya, Afyonkarahisar ve Eskişehir platoları üzerinde görülmez. Ancak, platolar ortasında yükselen dağlık alanlarda, nemliliğin artmasıyla, bitki örtüsü zenginleşebilir. Bu sınırlı bitki örtüsü İç Anadolu stepi kenarında bütünüyle ortadan kalkar.

Tablo 2

Eskişehir İli İkliminin Seçilmiş İl İklimleriyle Karşılaştırılması

	Eskişehir	Ankara	Antalya	Balıkesir	Bolu	İzmir	Konya	Muş
Yerel ortalama Yaygın Basınç (mb)	923,0	912,4	1007,3	997,5	928,9	1010,9	898,7	864,3
Ortalama Sıcaklık (°C)	10,9	11,8	18,7	14,6	10,2	17,6	11,5	9,7
En Yüksek Sıcaklık Günü	18.7.1932	1.8.1954	24.8.1958	23.8.1958	21.8.1945	24.8.1928	10.8.1965	1.8.1966
En Yüksek Sıcaklık (°C)	39,1	40,0	44,6	43,7	3 39,4	42,7	40,0	37,0
Tropik Günler Ortalama Sayısı	36,6	45,9	85,3	64,6	23,7	88,9	42,4	53,0
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	27,7	24,3	22,3	27,7	29,2	22,8	27,6	20,8
En Düşük Sıcaklık Günü	29.12.1948	5.1.1962	5.2.1950	13.1.1954	9.2.1929	9.1.1942	6.1.1942	7.2.1968
En Düşük Sıcaklık (°C)	—26,3	—24,9	—4,6	—21,8	—34,0	—8,2	—28,2	29,0
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması	3,0	5,0	13,9	7,6	3,6	11,8	3,1	1,3
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	—26,7	—27,5	—2,1	—22,2	—29,2	—7,5	—28,2	—30,6
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	8,9	8,1	14,7	11,5	9,6	12,6	8,1	8,0
Ortalama Oransal Nem (%)	67	60	64	68	73	65	60	64
En Düşük Oransal Nem (%)	1	3	3	4	3	1	2	12
Ortalama Açık Günler Sayısı	88,5	95,8	136,8	91,1	66,4	144,2	108,9	119,6
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	186,2	188,4	172,7	184,6	188,7	169,4	186,6	152,8
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	90,5	81,0	55,6	89,6	110,0	51,7	69,8	92,8
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	373,6	367,0	1068,2	609,2	533,7	700,2	323,9	886,7
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	18,4	13,9	—	4,5	25,9	0,2	11,0	35,1
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	25,5	21,5	0,0	4,9	39,0	0,3	21,0	101,2
Ortalama Sisli Günler Sayısı	20,0	25,7	2,4	23,0	31,6	0,6	18,6	37,7
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	3,1	4,8	2,4	1,8	1,6	2,5	2,5	1,9
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	53,1	43,1	1,9	25,6	48,8	8,4	61,0	22,3
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,8	3,2	3,1	3,1	1,6	3,5	2,1	1,7
En Hızlı Rüzgâr Yönü	K,KB	G	G	K,D,G GB	GB	GD	GB	GGD
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	6,3	10,7	7,4	16,7	2,0	21,6	3,4	12,3
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	12,7	14,0	21,7	16,9	12,9	19,8	13,4	13,0

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

İlin Batı Anadolu bitki örtüsü alanına giren bölümleri ormanca zengindir. Hem fazla yağış alan hem de yağışların yıl içerisindeki dağılımı daha düzenli olan bu bölgeler, kuzeyde Bozdağ-Sündüken dağları ile batıda Türkmen Dağları ve uzantılarıdır. Bu yörelerde sarıçam, karaçam ve kızılçam ile ardıç gibi ibreli ağaçlardan oluşan ormanlar vardır. İğne yapraklı ormanları, genellikle, meşe ve öbür yapraklılardan oluşan baltalık ormanları çevirmektedir.

Eskişehir İli'nin güneyini kaplayan, Yukarı Sakarya Havzası'nın büyük bir bölümü, İç Anadolu step alanına girmektedir. Bölgede, yağışlar daha az, yağışların yıl içerisindeki dağılımı düzensizdir. Havzanın kenarındaki dağlarda yer alan ormanlar, uzun yıllar tahrip edildiği için bozulmuştur. Havza etekleri ise, yoğun otlatma sonucu steplere dönüşmüştür. Stepin egemen bitki türleri geven, devedikeni, çobançantası ve üzerliktir.

HAYVAN TÜRLERİ

Eskişehir av hayvanları bakımından zengin bir bölgede yer almaktadır. İlde bulunan yaban hayvanları arasında en önemlileri olarak, tavşan, keklik, çulluk, yabani ördek, yabani domuz ve ayı sayılabilir.

Bunun dışında Porsuk ve Seydisuyu ile Sakarya Irmağı ve Porsuk Barajı'nda, sazan ve yayın balıkları da avlanabilmektedir. Sivrihisar'daki Balıkdamı ve Yakapınar ilin av hayvanları bakımından en zengin yöreleridir.

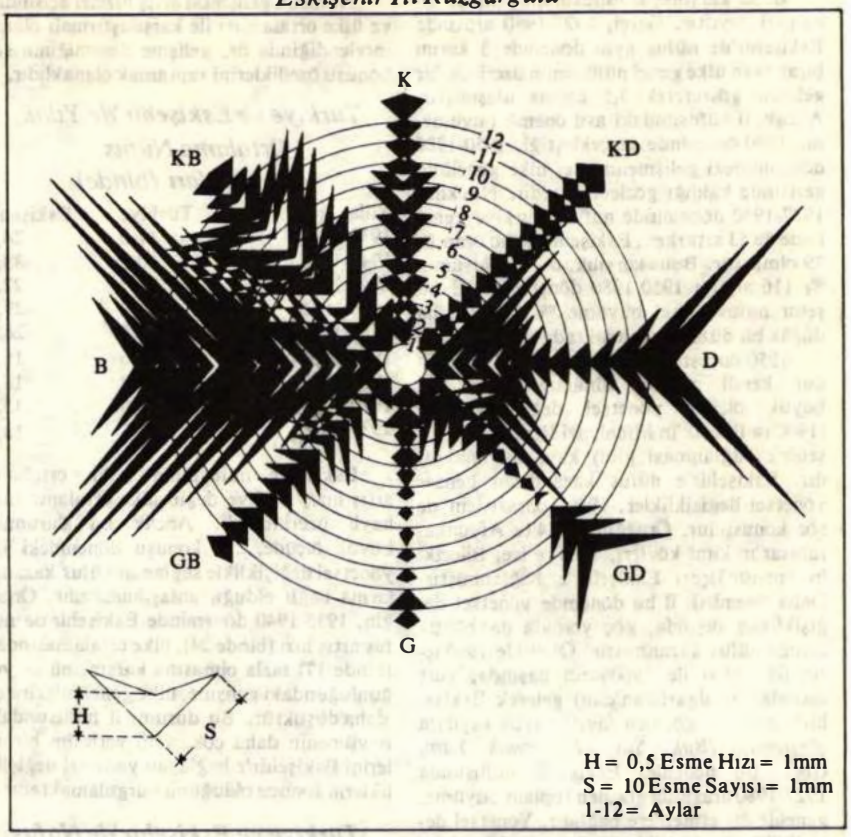
NÜFUS

Eskişehir, nüfus varlığı açısından Türkiye'nin önemli illeri arasında yer alır. 1980'de, il nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı binde 11'e ulaşmaktaydı. Başka bir deyişle, Türkiye'de her 100 kişiden biri Eskişehir İli'nde yaşamaktadır. Nüfus büyüklüğü açısından yapılan sıralamada da, Eskişehir, 1980'de 500.000'i aşan nüfusu ile 67 il arasında 33. idi.

Eskişehir İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	154.332
1935	183.205
1940	206.794
1945	244.251
1950	276.164
1955	323.511
1960	368.827
1965	415.101
1970	459.367
1975	495.563
1980	543.802

Eskişehir İli Rüzgârgülü

H = 0,5 Esme Hızı = 1mm
S = 10 Esme Sayısı = 1mm
1-12 = Aylar

Tablo 3
Eskişehir İl Merkezi İkliminin Öbür İlçe İklimleriyle Karşılaştırılması

	Eskişehir	Seyitgazi	Sivrihisar
Yöresel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	923,0	Gözlem Yok	893,3
Ortalama Sıcaklık (°C)	10,9	10,6	11,4
En Yüksek Sıcaklık (°C)	39,1	35,5	38,5
Tropik Günler Ortalama Sayısı	36,6	Gözlem Yok	27,4
En Düşük Sıcaklık (°C)	—26,3	—16,4	—18,0
Donlu Günler Ortalama Sayısı	97,3	Gözlem Yok	68,0
Topraküstü En Düşük Sıcaklık (°C)	—26,7	Gözlem Yok	—23,0
Ortalama Bulutluluk	5,1	4,5	4,4
Ortalama Açık Günler Sayısı	88,5	117,5	108,6
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	186,2	164,5	198,9
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	90,5	83,2	57,7
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	373,6	365,0	393,2
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	18,4	14,1	17,6
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	25,5	25,5	27,2
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	31	32	40
Ortalama Sisli Günler Sayısı	20,0	12,4	16,2
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	3,1	1,4	1,8
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	53,1	50,9	36,0
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,8	1,0	3,0
En Hızlı Rüzgâr Yönü	K,KB	GB-G	KKB
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	12,7	Gözlem Yok	14,4
En Düşük Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	—10,4	Gözlem Yok	—6,8

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

Buna karşılık, il nüfusunun gelişme dinamiği zayıftır. Gerçi, 1927-1980 arasında Eskişehir'de nüfus aynı dönemde 3 katını biraz aşan ülke genel nüfusunun üzerinde bir gelişme göstererek 3,5 katına ulaşmıştır. Ancak, il nüfusundaki asıl önemli büyümenin 1950 öncesinde gerçekleştiği, 1950-1980 dönemindeki gelişmenin ise, ülke genelinin gerisinde kaldığı gözlenmektedir. Nitekim, 1927-1950 döneminde nüfus, Türkiye genelinde % 53 artarken, Eskişehir'de bu oran % 79 olmuştur. Buna karşılık, ülke nüfusunun % 116 arttığı 1950-1980 döneminde, Eskişehir nüfusundaki büyüme % 97 ile daha düşük bir düzeyde kalmaktadır.

1950 öncesindeki gelişme ise, il nüfusunun kendi gelişme dinamiğinden değil, büyük ölçüde yönetsel değişikliklerden (1940'ta Bilecik'in Mihalgazi İlçesi'nin Eskişehir'e bağlanması gibi) kaynaklanmaktadır. Eskişehir'e nüfus kazandıran benzer yönetsel değişiklikler, 1950 sonrası için de söz konusudur. Örneğin, 1954'te Afyonkarahisar'ın kimi köyleri, 1965'te ise, Bilecik'in İnönü İlçesi Eskişehir'e bağlanmıştır. Daha önemlisi, il bu dönemde yönetsel değişiklikler dışında, göç yoluyla da büyük ölçüde nüfus kazanmıştır. Özellikle 1950'lerin ilk yarısı ile 1960'ların başında, yurt dışından (Bulgaristan'dan) gelerek Eskişehir'e yerleşen göçmen sayısı büyük sayılara ulaşmıştır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. Bu nedenle, Eskişehir nüfusunda 1927-1980 arasında görülen toplam büyüme, genelde dış etmenlere bağlıdır. Yönetsel değişiklikler ve özellikle göçün sağladığı nüfus kazançları, 1950 sonrasında üstelik artan bir hızla sürmesine karşın, il nüfusunun gelişme hızının giderek düşmesi, doğal nüfus artış hızının bu dönemde iyiden iyiye zayıfladığını vurgulamaktadır.

Nitekim, ülke nüfusunun 1990'da, 1927'ye oranla 4,5, 1950'ye oranla 3 katına yaklaşacağı, oysa Eskişehir nüfusunun gelişme dinamiğinin giderek zayıflamasının sonucu 1927'ye oranla 4 ve 1950'ye oranla da 2 katlarını ancak aşabileceği tahmin edilmektedir.

Türkiye ve Eskişehir İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	Gelişme İndeksi (1927 = 100)		Gelişme İndeksi (1950 = 100)	
Yıllar	Türkiye	Eskişehir	Türkiye	Eskişehir
1950	153	179	100	100
1960	203	239	132	134
1970	261	298	169	166
1980	318	352	216	197
1990 (Tahmin)	448	402	291	224

Nüfusun gelişmesi artış hızları açısından ve ülke ortalaması ile karşılaştırmalı olarak incelendiğinde de, gelişme dinamiğinin söz konusu özelliklerini saptamak olanaklıdır.

Türkiye ve Eskişehir'de Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızları (binde)

Yıllar	Türkiye	Eskişehir
1935-1940	17,0	24,2
1940-1945	10,6	33,6
1945-1950	21,7	22.4
1950-1955	27,8	29,5
1955-1960	28,5	26,2
1960-1965	24,6	16,9
1965-1970	25,2	18,9
1970-1975	25,0	15,0
1975-1980	20,7	18,6

Eskişehir nüfusunun yıllık ortalama artış hızı, 1950'ye değin ülke ortalamasının hayli üzerindeydi. Ancak bu durumun büyük ölçüde, söz konusu dönemdeki iki yönetsel değişiklikle sağlanan nüfus kazançlarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1935-1940 döneminde Eskişehir'de nüfus artış hızı (binde 24), ülke ortalamasından (binde 17) fazla olmasına karşın, nüfus yoğunluğundaki gelişme, ülke genelindekinden daha düşüktür. Bu durum, il nüfusundaki büyümenin daha çok, yeni yerleşim birimlerini Eskişehir'e bağlayan yönetsel değişikliklerin sonucu olduğunu vurgulamaktadır.

Türkiye ve Eskişehir'de Nüfus Yoğunlukları

Yıllar	Türkiye	Eskişehir
1927	18	12
1935	21	14
1940	23	15
1945	24	18
1950	27	20
1955	31	25
1960	36	28
1965	41	30
1970	45	33
1975	52	36
1980	58	40

Nüfus artış hızında önemli bir sıçrama, 1950-1955 döneminde görülmekte ve bu dönemdeki yıllık ortalama artış hızı binde 29,5 ile ülke ortalamasını (binde 27,8) aşmaktadır. Bu durum, 1950'lerde il nüfusunun belirli bir gelişme dinamiği kazandığını ve Eskişehir'in bu yıllarda ülke genelinde gözlenen "nüfus patlaması" olayının dışında kalmadığını gösterir. Ancak bu gelişmede de, yine yönetsel değişikliklerin sağladığı nüfus kazançlarının payı vardır. Örneğin, 1954'te Afyonkarahisar'ın kimi köyleri Eskişehir'e bağlanmıştır. Asıl neden, bu dönemde ilin yurt dışından özellikle Bulgaristan'dan gelen ve sayı olarak çok önemli boyutlara ulaşan bir göçmen yerleşimine konu olmasıdır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*.

Bu nedenle, 1950'lerin başında, il nüfusu ülke geneline koşut biçimde, hızlı bir artış sürecine girmiş olmakla birlikte, bu artışın ülke genelini aşan boyutlara ulaştığı söylenemez. Nitekim, 1955-1960 arasında Türkiye bütünü için nüfusun artış hızındaki yükselme sürerken, Eskişehir'de (binde 29,5'ten binde 26,2'ye) önemlice bir gerileme söz konusudur. Bu dönemde, ile nüfus kazandıran yönetsel bir değişiklik olmadığı gibi, 1950-1955 arasında yurt dışından alınan göçün ani ve şiddetli etkisi de duyulmamıştır.

1960'tan sonra ise, il nüfusunun gelişme dinamiğinin büyük ölçüde zayıfladığı gözlenmektedir. 1960-1965 döneminde nüfus artış hızı Türkiye genelinde de azalmış olmakla birlikte, Eskişehir için ülke ortalamasını çok aşan bir gerileme söz konusudur. 1955-1960 arasında ortalama binde 26 olan nüfus artış hızı, 1960-1965 döneminde binde 17'ye düşmüştür. Ülke genelinde ise, binde 28,5'ten binde 24,6'ya bir gerileme olmuştur. Kaldı ki, bu dönemde yine ile önemli nüfus kazancı sağlayan bir yönetsel değişiklik söz konusudur. 1963'te Bilecik'in İnönü İlçesi, 10.000'i aşan nüfus ile Eskişehir'e (Merkez İlçe) bağlanmıştır. Böylece, 1960 sonrasında il nüfusunun doğal artış hızındaki zayıflamanın önemli boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim, 1965-1970 dönemine ilişkin veriler, Eskişehir'de kaba doğum hızının binde 37,3 ile ülke ortalamasının (binde 42,3) hayli gerisinde kaldığını göstermektedir. Dolayısıyla, il nüfusunun doğal artış hızı da (binde 22), Türkiye genelinden (binde 28) çok düşüktür (Tablo 4).

Nüfus artış hızındaki gerileme, 1965-1970 dönemindeki Türkiye ortalamasına koşut sınırlı kıpırdanma dışında 1970'lerin ortasına değin sürmektedir. 1975-1980 döneminde ise, nüfus artış hızı ülke bütününde önemlice bir gerileme gösterirken, Eskişehir'de yeniden yükselme eğilimi kazanmıştır. Bununla birlikte, il nüfusunun yıllık ortalama artış hızı (binde 18,6), Türkiye ortalamasının (binde 20,7) yine de gerisindedir.

Eskişehir'in önemli nüfus varlığına karşın, "nüfusun gelişmesi" açısından cılız kalması, başlıca 3 temel etmene bağlıdır.

Birincisi, il ekonomisinde öteden beri sanayi kesiminin ağırlıklı bir yeri vardır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Nüfusun Ekonomik Nitelikleri)*. Aynı zamanda, nüfusun kır-kent bileşiminde de, kentsel alanın ülke genelini çok aşan bir ağırlığı bulunduğu görülmektedir. Özellikle Eskişehir Kenti hızla gelişmiş, 100.000 sınırını daha 1950'de aşmıştır. Toplam kentsel nüfusun % 90'ı bu merkezde yaşamaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*. Sanayi kesiminin egemen olduğu "gerçek" kentler ise, yarattıkları yeni değer yargıları ve yaşam biçimleri ile doğurganlık eğilimini zayıflatmaktadır.

Doğurganlığı olumsuz yönde etkileyen bir başka etmen de, Eskişehir'in konu olduğu göç olgusudur. İl, öteden beri süre-

Tablo 4
Türkiye ve Eskişehir'de Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Eskişehir
Kaba Doğum Hızı	42,3	37,3
Kaba Ölüm Hızı	13,9	15,7
Doğal Artış Hızı	28	22
Artış Hızında Göçlerin Payı	+ 2,8	+ 5,6

(Toros 1979)

gelen, 1950'lerin ilk yarısında toplu bir nitelik alan ve 1960 sonrasında da önemi süren bir göç almaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. Göç eden nüfus ise, genelde ülke ortalamasının altında, düşük bir doğurganlık eğilimi taşımakta, dolayısıyla yöneldiği merkezlerin genel doğurganlık düzeyini olumsuz yönde etkilemektedir. Önemli bir göç çekim merkezi olan Eskişehir'in de bu etkiyi kuvvetli biçimde duyması doğaldır.

Nüfusun gelişmesi ilçeler ölçeğinde ele alındığında (Tablo 5, Şekil 4), en önemli ilçenin Merkez İlçe olduğu görülmektedir. 1980'de 374.000 kişilik nüfusu ile toplam il nüfusunun (544.000) % 69'unu barındırmakta; başka bir deyişle, Eskişehir'de yaşayan her 10 kişiden 7'si Merkez İlçe'de oturmaktadır. Merkez İlçe'de nüfus yoğunluğu da, km2'de 98 kişi ile il ortalamasının (40 kişi/km2) 2,5 katıdır. Nüfusu daha 1950'de 100.000 sınırını aşan Merkez İlçe, gelişme açısından da en önemli yerleşme birimidir. 1950'ye oranla 1980'de nüfusu 2 katını aşmıştır. Üstelik, 1950-1980 döneminde, ilçe birçok yönetsel değişiklik sonucu önemli ölçüde nüfus da yitirmiştir. 1954'te Mahmudiye ve Çifteler, 1958'de Sarıcakaya, Merkez İlçe'den ayrılarak bağımsız birer ilçe olmuştur. Gerçi, 1963'te Bilecik'ten ayrılan İnönü İlçesi'nin bağlanması ile ilçe önemli bir nüfus kazancı da sağlamıştır. Ancak bu kazanç (12.000 kişi), öteki yönetsel değişikliklerin neden olduğu nüfus kaybını (yaklaşık 35.000 kişi) karşılayabilecek düzeyde değildir. Merkez İlçe'den kopan Çifteler, Sarıcakaya ve Mahmudiye 1980'de, nüfus büyüklüğü, yoğunluğu ve gelişmesi açılarından önemli ilçeler arasında yer aldıklarına göre, Merkez İlçe'nin nüfus varlığı ve gelişmesi açısından, görünürdekini çok aşan bir potansiyeli olduğu söylenebilir.

Tablo 5
Eskişehir İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	3.823	373.988	309.431	64.557	98
Çifteler	974	25.649	9.809	15.840	26
Mahmudiye	676	12.045	5.289	6.747	18
Mihalıççık	2.337	37.191	4.102	33.089	16
Sarıcakaya	537	14.277	2.832	11.445	27
Seyitgazi	1.502	24.691	2.910	21.781	16
Sivrihisar	3.803	55.961	9.541	46.420	15

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-1980)

Nüfus büyüklüğü açısından 2. büyük ilçe olan ve 1980'de ildeki yaklaşık her 10 kişiden 1'inin yaşadığı Sivrihisar, 1950-1980 dönemindeki gelişme açısından da 2. sırayı almaktadır. Sivrihisar da, çeşitli yönetsel değişikliklerle Çifteler, Mahmudiye ve Mihalıççık ilçelerine nüfus vermiştir. Bununla birlikte ilçe nüfusu, son 30 yılda dörtte bir oranında (% 26) artmıştır.

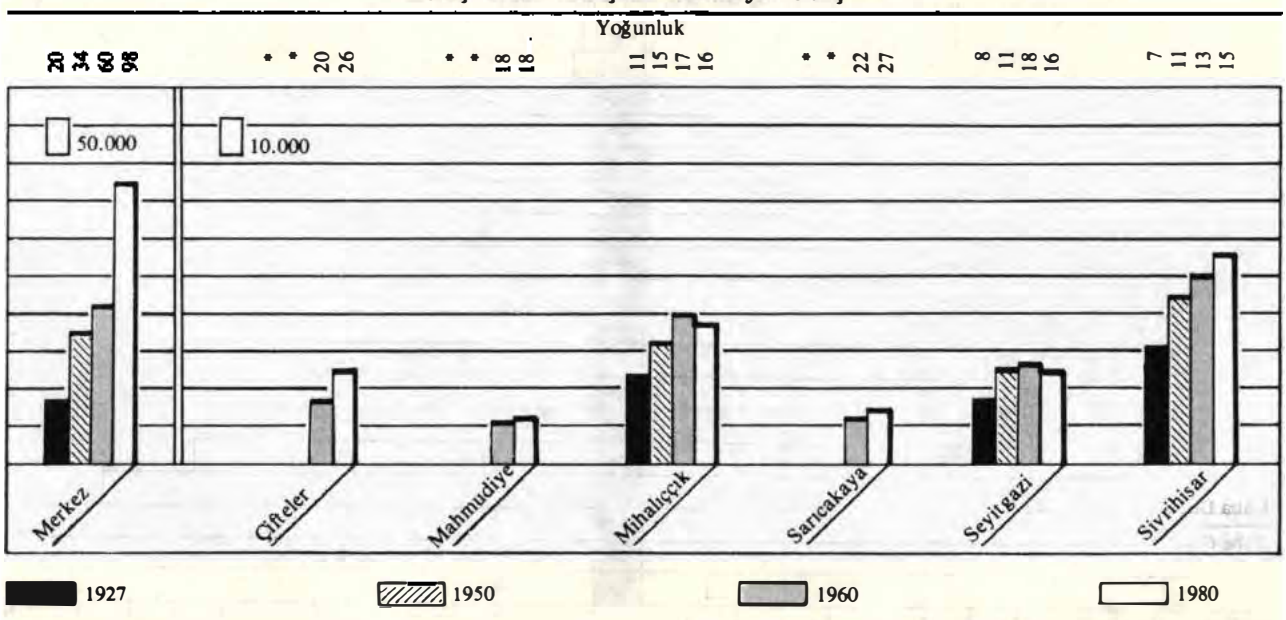
Önemli bir nüfus varlığı olan Seyitgazi'nin nüfusu ise, 1980'de 1950'ye oranla gerilemiştir. Ancak, 1960'tan beri süren bu gerilemede, yine yönetsel değişikliklerin payı vardır. Seyitgazi, değişik tarihlerde kimi köylerinin Çifteler, Mahmudiye ve Merkez İlçe'ye bağlanması sonucu, sürekli nüfus yitiren bir ilçedir.

Buna karşılık Mihalıççık, yitimini aşan nüfus kazançlarına karşın, 1970-1980 arasında nüfusu azalmış bir ilçedir. Ankara gibi önemli bir göç çekim merkezi ile sınır komşusu olması, ilçenin, il genelinin tersine, göç yoluyla nüfus yitirmesine yol açmaktadır.

Eskişehir İli'nde Önemli Yerleşim Birimlerinde Büyüme İndeksi (1950 = 100)

Yerleşim Merkezleri	1960	1970	1980
Merkez	119,4	162,2	213,6
Mihalıççık	126,1	129,1	116,4
Seyitgazi	107,2	104,7	99,5
Sivrihisar	113,8	127,3	126,4

Şekil 4
Eskişehir İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* Belirtilen tarihte ile bağlı ilçe merkezi durumunda değildi.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

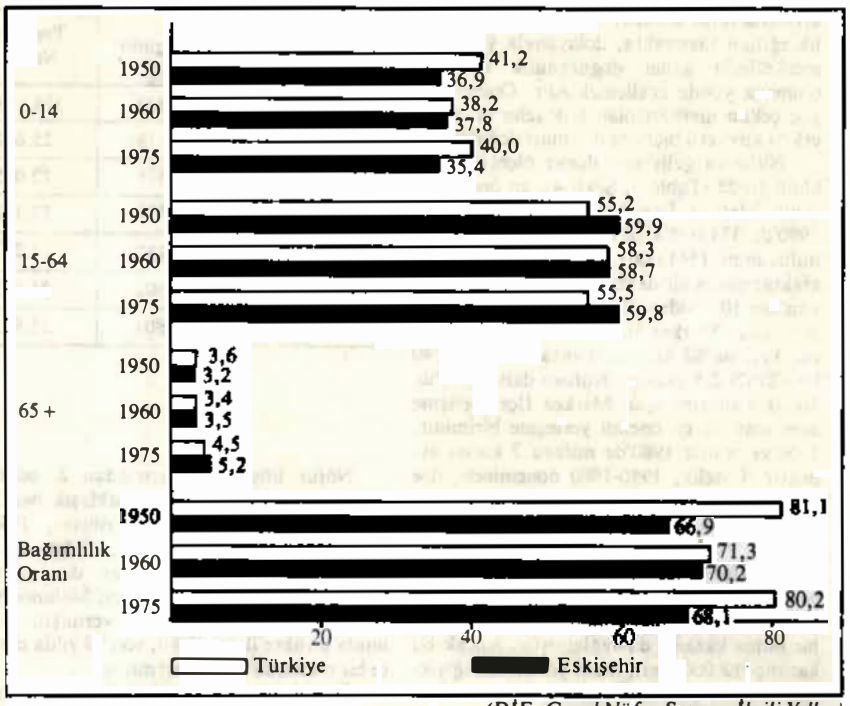
NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Eskişehir'de nüfusun 3 ana yaş grubuna (0-14, 15-64, 65+) göre bölünüşü, il nüfusunun başlıca özellikleri olan düşük doğurganlık düzeyini, göç alma niteliğini ve bu göçün yapısını yansıtan bir gösterge niteliğindedir (Şekil 5). Gerçekten, (0-14) yaş grubu göreli payının ülke ortalamasının çok altında olması, düşük doğurganlık düzeyinin bir sonucudur. 1980'de Türkiye genelinde her 100 kişinin 40'ı bu yaş grubunda yer alırken, Eskişehir için söz konusu oran 35'ti. Ayrıca, (0-14) yaş grubu göreli ağırlığının 1960 sonrasında gerilemiş olması da (1960'ta % 38 idi), ilde doğurganlık düzeyinin son yıllarda giderek düştüğünü göstermektedir.

Buna karşılık, (15-64) yaş grubu göreli payı, bütün dönemlerde Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu gibi, son yıllarda ülke genelinin tersine büyümüştür. 1980'de her 100 kişinin, Türkiye bütününde 56'sı, Eskişehir'de ise, 60'ı bu yaş grubundaydı. 1960'ta ise, söz konusu oranlar sırasıyla % 58 ile 59 idi. Bu durum, ilin "göç alma" özelliğinin sonucu ve göstergesidir. Eskişehir, özellikle "toplu göçler"de, genelde kesin (uzun mesafeli), dolayısıyla aile ölçeğinde göç almaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. Bununla birlikte, göç eden nüfus içinde çalışma çağındakilerin yine de ağırlıklı olması, bu çağdaki (15-64) yaş grubunun payını büyütmektedir. Son yıllarda çalışma çağındaki nüfus oranının ülke genelindekinin tersine yükselmesi ise, ilin aldığı göçün öneminin sürdüğünü ve ayrıca aile ölçeğinde göçler yanında, çalışma çağındaki nüfusun geçici (kısa mesafeli), göçünün de önem kazandığını gösterir.

Eskişehir'de kaba ölüm hızı ülke ortalamasından yüksektir. Nitekim 1965-1970 döneminde, Türkiye genelinde binde 13,9 olan kaba ölüm hızı, Eskişehir'de binde 15,7'dir (Tablo 4). Buna karşın, (65+) yaş grubu payının (% 5,2), ülke ortalamasından (% 4,5) yüksek olması, ilin konu olduğu göçün niteliği ile ilgilidir.

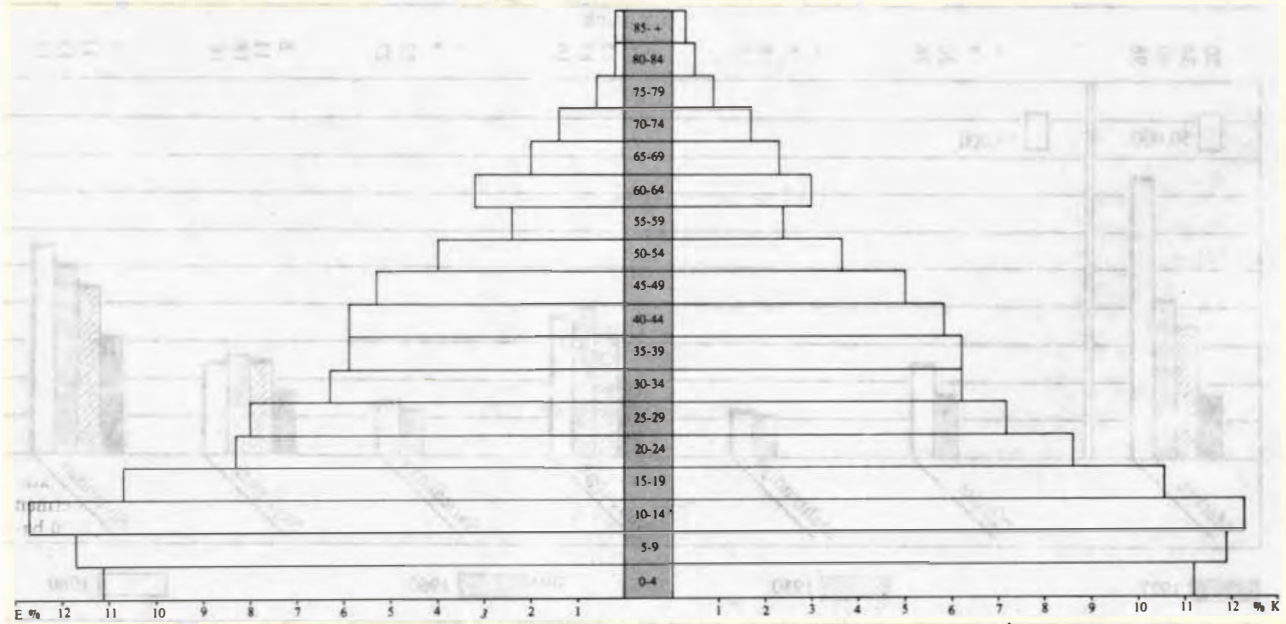
Eskişehir, şeker pancarı gibi bazı tarımsal ürünler hasadının gereksindiği mevsimlik (geçici) işgücünü karşılayan geçici göçler dışında, genelde kesin, dolayısıyla aile ölçeğinde göçlere konu olmaktadır *(Bak Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. Kaba ölüm hızının yüksekliğine karşın, (65+) yaş grubu göreli payının ülke genelini aşması ise, bu kesin

Şekil 5
Eskişehir ve Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı ve Bağımlılık Oranı (%)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6
Eskişehir İli Yaş Piramidi (1975)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1975)

Tablo 6

Türkiye ve Eskişehir'de Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		Eskişehir İli												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	189.790	51,46	179.037	48,54	93.227	52,86	83.133	47,14	96.563	50,17	95.904	49,83	53,14	46,86
1970	50,6	49,4	231.671	50,43	227.696	49,57	127.441	51,83	118.464	48,17	104.230	48,83	109.232	51,17	51,93	48,07
1975	51,4	48,6	254.173	51,34	240.924	48,66	153.784	52,65	138.326	47,35	100.389	49,46	102.598	50,54	52,53	47,47

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

göçlerin geniş aileyi kapsadığını gösterir.

Eskişehir'de (15-64) yaş grubu payının ülke ortalamasının üzerinde oluşu, çalışma çağındaki bu yaş grubu nüfusu ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumunu gösteren "bağımlılık oranı"nın da, ülke genelinden düşük çıkmasına yol açmaktadır. İlde 1975'te çalışma çağındaki her 1.000 kişiye karşılık çalışma çağı dışındakilerin sayısı Türkiye genelinde 802 iken, Eskişehir'de yalnızca 681'di. Ayrıca, 1960'tan bu yana (15-64) yaş grubu göreli payının yükselmesine bağlı olarak bu oran giderek gerilemiştir. Nitekim, 1960'ta bağımlılık oranı binde 702 idi.

Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre dağılımı da (Şekil 6) öncelikle ildeki düşük doğurganlık düzeyini vurgulamaktadır. Nitekim, piramidin tabanının dar, yani, tabanı oluşturan (0-4) ve (5-9) yaş grupları paylarının görece düşük olduğu gözlenmektedir. (0-4) yaş grubu payının, (5-9) yaş grubunun-kinden de küçük oluşu ise, doğurganlığın bir gerileme süreci içinde olduğunu gösterir.

Eskişehir, göç alan bir il olmasına karşın, göçe en çok konu olan (30-34) ve (35-39) yaş gruplarında ne bir yığılma, ne de belirgin bir erkek fazlalığı söz konusudur. Bu durum, ilin aldığı göçün tüm yaşları ve her iki cinsiyeti birlikte etkileyen "aile göçü" niteliğinde olmasının sonucudur.

Yaş piramidinde en önemli çarpıklık, (55-59) yaş grubu payındaki düşüklüktür. Ancak bu olgu, I. Dünya Savaşı'nın nüfus varlığı ve doğurganlık üzerindeki olumsuz etkilerini yansıtan ve ülke bütünü için geçerli olan bir olgudur.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Eskişehir nüfusunun cinsiyet yapısında (Tablo 6), ülke geneline koşut bir erkek fazlalığı gözlenmektedir. Ancak, göç alan bir il olmasına ve ilde askeri birliklerin varlığına karşın, söz konusu erkek fazlalığı önemli değildir. Ayrıca 1960-1970 arasında, göç olgusu sürmekle birlikte, erkek nüfus oranının giderek gerilediği ve ülke ortalamasının altına düştüğü de görülmektedir. Bu durum iki ayrı etmenin sonucudur. Birincisi, ilin konu olduğu göç, genelde "aile ölçeği"nde gerçekleştiğinden, her iki cinsiyeti birlikte etkilemiş ve erkek nüfus payını yükseltici bir etki yapmamıştır. İkinci olarak da, Eskişehir'de doğurganlık düzeyinin düşük oluşu, erkek nüfus oranının belirgin bir fazlalık göstermesini engellemiştir. Çünkü, Türkiye genelinde erkek nüfus payını yükselten önemli bir etmen yüksek doğurganlıktır. Doğumda cinsiyet (erkek) oranının yüksek oluşu, doğurganlığın yüksek olduğu nüfuslarda bir erkek fazlalığına yol açmaktadır.

Cinsiyet yapısının kırsal ve kentsel alanlar için incelenmesi ise, ilde kente göçün daha çok aile reisi (tekil erkek) göçü biçiminde gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim, Eskişehir'de köyden kente en önemli göç hareketinin gerçekleştiği 1950-1960 döneminde kırsal alanda erkek nüfus oranı gerilemiş, kentleşme hızının yavaşladığı 1960-1970 döneminde ise yükselmiştir. 1970 sonrasında, kente göç hareketinin yeniden hız kazanmasıyla, erkek nüfus oranı kırsal alanda düşerken, kentte yükselme eğilimi kazanmıştır.

ÖZET

GENEL KONUM: Ekişehir İli, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında, 29°58 ve 32°04´ doğu boylamları ile 39°06´ve 40°09 kuzey enlemleri arasında kalmaktadır. 13.653 km2'lik bir alan kaplayan il, güneyden Afyonkarahisar; güneydoğudan Konya; doğudan Ankara; kuzeybatıdan Bolu; batıdan Bilecik ve Kütahya ile çevrilidir.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: İç Anadolu' nun kuzeybatı köşesinde yer alan Eskişehir İli'nin topografik yapısını; Sakarya ve Porsuk havzalarındaki düzlükler ile bunları çevreleyen dağlar oluşturur. Havza düzlüklerini kuzeyden Bozdağ-Sündüken Sıradağları, batı ve güneyden ise İç Batı Anadolu eşiğinin doğu kenarında yer alan Türkmen Dağı, Yazlıkaya Yaylası ve Emirdağ kuşatır.

Dağlar Eskişehir il alanının yaklaşık % 22'sini kaplamaktadır. Bunların arasında en önemlileri Bozdağ ve Sündüken, Sivrihisar, Türkmen dağlarıdır. İl toprakları en yüksek noktasına 1.825 m ile Türkmen Dağı'nda ulaşmaktadır.

Ovaların Eskişehir il alanı içerisindeki payı % 26 dolayındadır. Genellikle dağlar tarafından çevrelenmiş olan ovaların önemlileri Porsuk, Sarısu ve Yukarı Sakarya ovalarıdır.

İlde yaylalık alanlar, Türkmen Dağları' nın doğu uzantılarıyla Bozdağ, Sündüken dağları üzerindedir. Ayrıca, Porsuk ve Sakarya havzalarını birbirinden ayıran Sivrihisar Dağları üzerinde de, yaylalık alanlar vardır. Yaylalar il topraklarının % 0,6 gibi çok küçük bir bölümünü kaplamaktadır.

Eskişehir il toprakları, ana vadiler ve vadilerle birleşen çok sayıda küçük vadilerle parçalanmış durumdadır. Sakarya ve Porsuk ırmakları ilin önemli vadilerini oluşturmuştur.

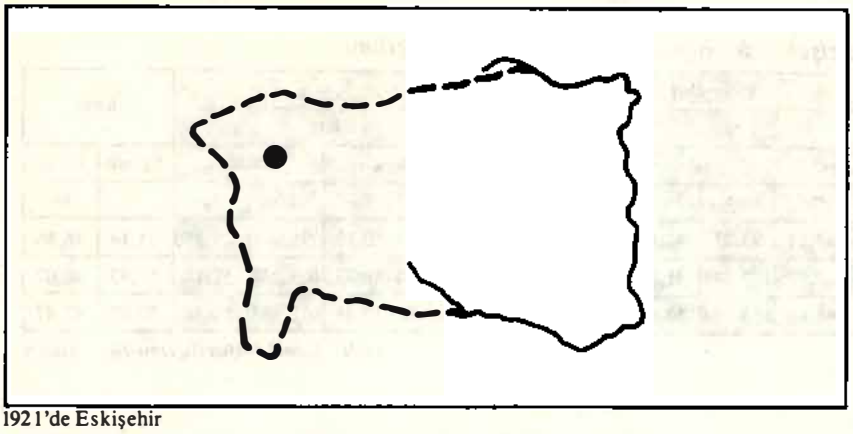
İlde yeryüzü şekillerinin oluşturduğu topografyanın doğal sonucu olarak gelişmiş bir akarsu ağı vardır. Türkiye'nin en önemli akarsularından Sakarya Irmağı, aynı zamanda, ilin de başlıca akarsuyudur. Çok sayıdaki kolları içerisinde en önemlisi ise Porsuk Çayı'dır. İlde, sürekli akarsu kaynaklarının dışında kalan, ama Eskişehir İli' nin yeryüzü şekillerinin oluşumunda büyük etkisi olan çok sayıda dere ve çay vardır. Özellikle düzlükleri çevreleyen dağ ve yayla gibiyükseltilerineteklerinde yer alan budereler, yağışların arttığı ve karların eridiği zamanlarda kabararak taşkınlara neden olur.

İl sınırları içerisinde önemli bir göl yoktur. Ancak Sakarya ve Porsuk ırmakları yatak eğiminin yer yer çok düştüğü kesimlerde sazlık ve bataklık oluşturmuştur.

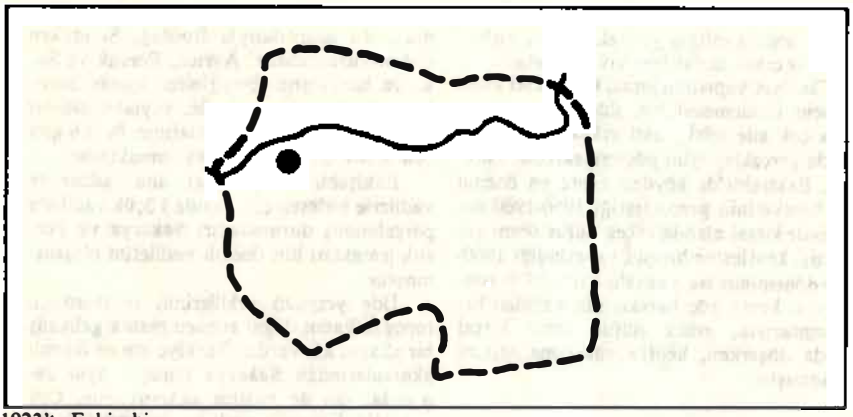
Bunların büyük bir bölümü kurutulmuştur.

İKLİM: Eskişehir iklimi, ilk bakışta Batı Anadolu ve İç Anadolu iklimleri arasında bir geçiş iklimi niteliği gösteriyorsa da, ilde genellike sert ve karasal bir iklim görülmektedir. Eskişehir il merkezinde yıllık sıcaklık ortalaması 10,9°C gibi düşük bir değer göstermektedir. Yine, il merkezinde en çok yağışı Mihalıççık İlçesi ile Sakarya Vadisi dolayındaki yöreler almakta; ilin yıllık yağış ortalaması 373,6 mm gibi düşük bir değer göstermektedir. Merkez İlçe'de egemen rüzgârlar günbatısı, gündoğusu ve karayeldir.

NÜFUS: Nüfusunun doğal artış hızı ülke genelinin çok gerisinde kalan Eskişehir'in nüfusu 1980'de 543.802 kişiydi. İl nüfusunun zaman içindeki gelişiminde, asıl olarak yönetsel değişikliklerden kaynaklanan nüfus kazançları temel belirleyici etmen olmuştur. Eskişehir, 1980'de büyüklüğü bakımından 67 il arasında 33. sırada yer alırken, ülke toplam nüfusunun da binde 11'ini barındırıyordu. Nüfus yoğunluğu her zaman ülke genelinin altında olan Eskişehir'de 1980'de km2'ye 40 kişi düşmekteydi. ●

1921'de Eskişehir

1923'te Eskişehir

TARİH

İLİN ADININ KAYNAĞI VE YÖRENİN DEĞİŞİK ADLARI

Arkeolojik çalışmalar ve tarihsel kaynaklar, Eskişehir İli tarihinin çok eskilere, Paleolitik Dönem'e değin uzandığını ortaya koymaktadır.

İlin ilk yerleşim merkezinin, bugünkü kent merkezine 3 km uzaklıkta, Porsuk Vadisi'nin kuzeyinde yer alan ve halkın Şarhöyük adını verdiği yerde olduğu sanılmaktadır. Bugün Eskişehir il sınırları içinde kalan Dorilaion Kenti ise, ünlü Antik Çağ coğrafyacısı Strabon'a göre, adını Eretria'lı Doryleos'tan almıştır. Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde Dorilaion (Dorileo/Dorylaion/Doryleon/Dorylaeum) diye anılan kente Araplar Druliya adını vermişlerdir. Eskişehir adındaki "Eski" ekinin, yöredeki kalıntılar dolayısıyla kullanıldığı sanılmaktadır. Bir söylentiye göre, Selçuklular, 1074'te bölgeyi egemenlikleri altına aldıklarında, Dorilaion Kenti'nin kalıntılarına bakarak, buraya Eskişehir demişlerdir.

Bir başka söylentiye göre de, ilk Osmanlı Hükümdarı Osman Bey, kent tarihinin çok eskilere dayanması nedeniyle, buraya Eskişehir adını koymuştur.

Bugün, Eskişehir İli'nin güneyindeki büyük bir bölgeye, Antik Çağ'da, Frigya deniyordu. İlin kuzeybatısı ise, Frigya ile Bitinya arasında sınır bölgesini oluşturuyordu. Daha önceleri de, Hititler, yöreye "Masa" demekteydiler.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki yönetsel bölümlenmeye göre bölgeye, Sultanönü ya da Sultan Höyüğü denilmekteydi. Eskişehir, Anadolu Eyaleti'ne bağlı Sultanönü Sancağı'nın merkeziydi.

YAZILI TARİH ÖNCESİ DÖNEMLER

Eskişehir, Sakarya (Sangarius) Irmağı'nın bir kolu olan Porsuk (Thymbrios) Çayı'nın ve ona dökülen Sarısu'nun aktığı geniş bir ovada yer almaktadır. Verimliliği nedeniyle bu ova, yazılı tarih öncesi dönemlerden başlayarak, günümüze değin sürekli bir yerleşim bölgesi olmuştur.

Kılıç Kökten'in 1952'de Eskişehir yöresinde yaptığı araştırmalarda, çakmaktaşından yapılmış araç parçaları, Eskişehir-Seyitgazi yolu üzerinde Alponos yakınında, Orta Paleolitik Dönem'den kaldığı sanılan küçük bir el baltası bulunmuştur. Şevket Aziz Kansu ise, aynı yörede yüzeyden kazıma ve delme işlerinde kullanılan çakmaktaşı araçlar bulmuştur. Tüm bu buluntular, burada bir yerleşme olduğunu kanıtlayacak yeterlilikte değilse de, yine de Paleolitik (Eskitaş) Dönem insanlarının yöredeki varlığını ortaya koymaktadır.

Yazılı tarih öncesinde, Eskişehir İli'ndeki yerleşmenin Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'e değin uzandığı, ilin kuzeybatısındaki Demircihöyük kazı çalışmalarıyla kanıtlanmıştır. Demircihöyük, Ege Bölgesi ve Anadolu Yaylası kültürlerinin sınır bölgesinde bulunduğu için, bu iki kültür arasındaki ilişki ve etkileşmeyi aydınlatmak amacıyla, burada 1937'de Prof. Kurt Bittel yönetiminde kazılara başlanmıştır. Uzun bir süre ara verilen ve Kurt Bittel'in başkanlığında Dr. Manfred Korfmann'ca 1945'te yeniden başlatılan kazılar, 1979'da son bulmuştur.

Antik Çağ bölümlenmesine göre, Demircihöyük, Frigya ile Bitinya sınırında tarih öncesi küçük bir yerleşim yeridir. Höyük, Eskişehir-Bozüyük eski karayolunun hemen kuzeyinde, Söğüt kavşağının batısında, Eskişehir-Bilecik il sınırının yanındadır. Burada ilk yerleşimin, Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'de gerçekleştiği sanılmaktadır. En alt katmanlarda ele geçen Hacılar tipi *(Bak. Burdur, Tarih)* boyalı çanak-çömleğin, Kalkolitik Dönem yerleşmesinden kaldığı saptanmıştır. Ancak, bu tür çanak-çömleğin asıl kökeni olan mimari katmanlara inilememiştir. Bugüne değin yapılan araştırmalara göre, Demircihöyük, Hacılar kültürünün kuzeybatıdaki sınır bölgesini oluşturmaktadır.

Bu dönem insanları geçimlerini büyük ölçüde tarımla sağlamaktadır. Avcılık ve balıkçılık sürüp giderken, toplayıcılık giderek önemini kaybetmektedir. Evcilleştirilen hayvanlar tarımda kullanıldığı gibi, besin kaynağı olarak da değerlendirilmektedir. Bakır, çakmaktaşı ve obsidyenle birlikte, artık araç yapımında yaygın olarak kullanılmakta ve soğuk döğme yöntemiyle işlenmektedir.

Kalkolitik Dönem insanlarının bir başka uğraşı da çömlekçiliktir. Topraktan yapılan ve günlük gereksinimlerde kullanılan türlü biçimdeki kap-kacak, el yapımıdır. Daha sonra, çömlekçi çarkının bulunmasıyla kap-kacak yapımında yeni bir zanaat doğmuştur.

Demircihöyük'te, Hacılar tipi çanak-çömleklerin yanı sıra, Fikirtepe ve Pendik'te (İstanbul) bulunan ve Kalkolitik Dönem'e tarihlenen kutu biçimli kaplara da rastlanmıştır. Adı geçen yerleşim merkezleri, aynı dönemdeki Balkan (Romanya, Bulgaristan) kültürlerinin özelliklerini taşımaktadır. Dolayısıyla bu benzerlik, Demircihöyük'ün Kalkolitik Dönem'de Anadolu ve Balkan kültürlerinin kavşak noktası olduğunu ortaya koymaktadır.

Höyük, İlk Tunç Çağ'da da önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Bu çağ boyunca burada yerleşim süreklidir. Yapılan kazılarda, yangın ya da düşman istilasını gösteren yıkım katmanlarına rastlanmamıştır. İlk Tunç Çağ'da buraya yerleşen insanların geçimlerini büyük ölçüde tarım ve hayvancı-

lıkla sağladıkları saptanmıştır. Kazılarda baklagiller, arpa ve buğday çeşitleri bulunmuştur.

Kazıda rastlanan fındık, kızılcık, dut ya da böğürtlen gibi yemişlerin toplanarak mı, yoksa üretilerek mi elde edildiği tam olarak belirlenememiştir. Aynı belirsizlik keten için de söz konusudur. Ancak, ketenden yağ bitkisi olarak yararlanıldığı bilinmektedir. Tarımsal üretimin bir başka göstergesi de, tahılların değerlendirilmesinde kullanılan öğütme taşlarının varlığıdır.

Demircihöyük İlk Tunç Çağ insanlarının besin kaynağı ve tarımsal üretim aracı olarak yararlandıkları başlıca hayvan öküzdür. Bunun yanı sıra, koyun, domuz, keçi, köpekten de yararlandıkları anlaşılmıştır. Kazıda bulunan kuş kemikleri ile balık fosilleri, o dönem insanlarının avcılıkla uğraştıklarını kanıtlamaktadır.

Avcılıkta ve tarımda kullanılan araç ve gereçler, çakmaktaşı ve obsidyenden yapılmıştır. Kazıdaki buluntular, genellikle ufak boyutlu araçların yanı sıra, "mikrolit"lerin de (minik araç) kullanıldığını göstermektedir. Dokuma ağırlıkları ve ağırşaklar, bu dönemde dokuma zanaatının varlığını açık bir biçimde kanıtlamaktadır.

Demircihöyük Tunç Çağ insanları kendilerine, taş yapılara dayalı bir savunma sistemi kurmuşlardır. Bu, sur benzeri koruganları, at nalı biçimindeki burçları ve üst bölümleri dışarı doğru çıkan eğimli duvarlarıyla, Troya I ve II (Çanakkale) savunma sistemlerini andırmaktadır. Doğu Anadolu'yu batıya bağlayan yollar üzerinde bir kavşak yeri olması nedeniyle, Demircihöyük'ün bu tür güçlü bir savunma sistemi kurmuş bulunması doğaldır. Evlerse, dörtgen, ahşap ya da iki katlı kerpiç yapılardı. Büyük yapılar taş temeller üzerine oturtulmaktaydı.

Platform benzeri dörtgen alanları, çok sayıdaki figürin ve idolleri, özenle gömülmüş öküz kafaları ve alışılmamış biçimdeki başka buluntularıyla, Demircihöyük, Kuzeybatı Anadolu'nun önemli bir Tunç Çağ merkezi görünümündedir.

Eskişehir'de yapılan bir başka kazı, Çifteler'e bağlı Yazılıkaya'da Emilie Haspels'in gerçekleştirdiği "Midas Kenti" kazısıdır. Önemli bir Frig yerleşmesi olan Midas'taki kazıda yazılı tarih öncesinden kalma birkaç çanak-çömlek bulunmuştur. Bunlar yörenin o dönemde bir yerleşim yeri olduğunun izleri sayılmaktadır.

Yöredeki kazıların ekiplerince yapılan yüzey araştırmaları da (Berber İni, Ballık Kale, Alpu gibi), bölgede ilkin Kalkolitik Dönem'de, daha sonra da İlk Tunç Çağ'da yerleşmeler olduğunu ortaya koymaktadır. Halet Çambel'in 1948-1951'de Midas Kenti eteklerinde yaptığı kazılarda ortaya çıkarılan nekropol de, İlk Tunç Çağ'a tarihlenmektedir.

İlk Tunç Çağ'ı izleyen Orta Tunç Çağ, yine büyük ölçüde Demircihöyük buluntularıyal aydınlanmaktadır: Bu dönem insanlarının yaşam düzeyi önceki dönemlere oranla yükselmiş, ekonominin temelini oluşturan tarımda kimi altyapı yenilikleri (su yolları, artı ürün depoları) geliştirilmiş, ticaret doğmuştur. Ayrıca, maden işleme teknikleri yetkinleştirilmiş ve bütün bunlara bağlı olarak sınıflaşma ortaya çıkmıştır.

Kronoloji

İÖ 4000'ler	Kalkolitik Dönem.
İÖ 3000-2000	İlk Tunç Çağı.
İÖ 2000-1500	Orta Tunç Çağı.
İÖ 1460-1200	Hitit İmparatorluk Dönemi.
İÖ 1200-676	Frig egemenliği.
İÖ 676-546	Lidya egemenliği.
İÖ 546-331	Pers egemenliği.
İÖ 331-281	Helenistik Dönem.
İÖ 280-189	Galatlar Dönemi.
İÖ 189-İ.S. 395	Roma İmparatorluğu Dönemi.
395	Roma İparatorluğu'nun siyasal bölünmesi sonucu bölgenin Doğu Roma İparatorluğu'na girmesi.
708	Abbas Bin Velid'in Dorilaion'u işgal etmesi.
778	Hasan Bin Kaktaba'nın Dorilaion'u işgal etmesi.
1074	Selçuklular'ın Eskişehir yöresini ele geçirmeleri.
1147	Sultan Mesud'un Haçlı ordusunu Eskişehir önlerinde yenilgiye uğratması.
1182	Eskişehir'in ikinci kez Selçuklu egemenliğine girişi.
1601	Eskişehir'in Celali Deli Hasan ve yandaşlarınca işgali.
23-30 Ocak 1919	Bir İngiliz birliği Eskişehir İstasyonu'nu işgal etti.
17 Mayıs 1919	Eskişehir'de, İzmir'in işgalini kınayan bir miting düzenlendi.
7 Eylül 1919	İngilizler, Eskişehir Mıntıka Komutanı Atıf Bey'i tutukladılar.
13 Eylül 1919	Ali Fuat Paşa, Birinci Eskişehir Harekatı'nı başlattı.
6 Ekim 1919	Birinci Eskişehir Harekatı sona erdi.
20 Mart 1920	İngilizler, İkinci Eskişehir Harekatı sonunda Eskişehir İstasyonu'nu boşaltılar.
13 Eylül 1920	Yeşil Ordu Cemiyeti'nin yayın organı Yeni Dünya Gazetesi Eskişehir'de yayınlanmaya başladı.
Haziran 1920	Batı Cephesi Karargâhı Eskişehir'de oluşturuldu.
9 Kasım 1920	İsmet Bey, Karargâhı Eskişehir'de olan Batı Cephesi Komutanlığı'na atandı.
4 Aralık 1920	Çerkez Ethem, Ankara'dan birlikte geldiği Mustafa Kemal'in yanından Eskişehir'de ayrılarak, Ankara Hükümeti'ni tanımadığını ilan etti.
10 Temmuz 1921	Yunanlılar'ın Temmuz 1921 Harekatı başladı.
20 Temmuz 1921	Eskişehir Yunan işgaline girdi.
22 Temmuz 1921	Yunan Kralı Konstantin Eskişehir'e geldi.
25 Temmuz 1921	Batı Cephesi birlikleri Sakarya Irmağı'nın doğu kıyısına çekildi.
27 Temmuz 1921	Yunan Savaş karargâhı Ankara'ya saldırma kararına vardı.
13 Ağustos 1921	Yunan saldırısı yeniden başladı.
15 Ağustos 1921	Sivrihisar işgal edildi.
16 Ağustos 1921	Mihalıççık işgal altına girdi.
10 Eylül 1921	Türk birliklerinin karşı saldırısı başladı.
14 Eylül 1921	Sivrihisar Yunan işgalinden kurtarıldı.
17 Eylül 1921	Mihalıççık işgalden kurtuldu.
24 Mart 1922	İtilaf Devletleri'nin ateşkes önerisine yanıt hazırlamak amacıyla, Mustafa Kemal ve Vekiller Heyeti Sivrihisar'da bir toplantı yaptı.
1 Eylül 1922	Seyitgazi Yunanlılar'dan geri alındı.
2 Eylül 1922	Eskişehir, Yunan işgalinden kurtuldu.

Demircihöyük'teki Orta Tunç Çağ yaşam biçiminin, İlk Tunç Çağ'ın bazı özelliklerini sürdürdüğü bilinmektedir. Mimaride ve çanak-çömlek biçimlerinde İlk Tunç Çağ geleneği sürmektedir. Ancak, İlk Tunç Çağ'ın el yapımı çanak-çömleğine karşılık, bu dönem çanak-çömleklerinin hemen tümü çark yapımıdır. Çakmaktaşı önceki döneme oranla daha ileri bir teknikle işlenmeye başlanmış, ufak araç-gereçlerin yerini büyükleri almış, geniş dilgiler (ince, uzun, koşut kenarlı bıçaklar) kullanılır olmuştur.

Dokumada kullanılan hilâl biçimli ağırlıklarda da kimi yenilikler gözlenmektedir; bazıları süslü ve uçları deliktir. Kazılarda bulunan, geyik boynuzundan yapılmış balta küpüleri de (balta ağzını sapa tutturan yuva) Orta Tunç Çağ "Karum Dönemi"nden kalmadır. (Karum, Anadolu'ya gelen Asur tüccarlarının kurduğu pazar merkezlerinin adıdır.) Asur tüccarlarının Anadolu'daki bu ticari etkinlikleri, Orta Tunç Çağ'a tarihlenen Hitit öncesi döneme denk düşmektedir.

Tunç Çağ insanları, bakırla kalayı belli oranlarda karıştırarak, nitelikli, sağlam tunç elde etmeyi başarmış ve bu nedenle bakır ve kalay yatakları aramaya koyulmuşlardır. Ancak, Anadolu'daki kalay yataklarının yetersizliği, bu madenin başka topraklardan getirilmesini zorunlu kılmıştı. Mezopotamya'dan gelen Asurlu tüccarların kumaş, yün, tarım ürünleri gibi malların yanı sıra, kalay getirmeleri ve bunların karşılığında gümüş almalarıyla başlayan ticaret, İÖ 1850'lerde doruğuna ulaşmıştı. Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak bilinen bu dönemde, Anadolu'da 10'u aşkın ticaret merkezi (karum) kurulmuştu. Mezopotamya'dan başlayarak Anadolu'ya uzanan ticaret yolları, Orta Anadolu'da başlıca iki kola ayrılıyordu. Kuzeydeki yol üstünde yer alan Demircihöyük, önemli bir ticaret kavşağı durumunda idi. Eskişehir'in batısında, Gömele'de (Mihalgazi) gümüş yatakları, Bilecik, Koyunlu, Akçasu ve Sakarya Irmağı ovalarında kalay yatakları vardı. Bu maden yatakları, Demircihöyük'ün yalnızca Orta Tunç Çağ'da değil, daha İlk Tunç Çağ'dan başlayarak klasik çağlara değin önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini . korumasını sağlamıştı.

YAZILI TARİH

HİTİTLER: Hitit Devleti'nin kurulmasına, yani yaklaşık olarak İÖ XVII. yy'a değin süregiden yoğun ticaret ilişkileri, Eskişehir'i önemli bir konuma getirmiştir. Ancak, kentin, Eski Hitit Krallık Dönemi'ne denk düşen tarihine ilişkin olarak hemen hiçbir şey bilinmemektedir. İÖ XV.yy ortalarında, II.Tudhaliya ile başlayan Hitit İmparatorluk Dönemi'nde ise, Eskişehir yöresine Hititler'in "Masa" dedikleri bilinmektedir. Bu dönemin Hitit İmparatoru Şuppiluliuma (İÖ 1375-1335), tahta çıktıktan hemen sonra, Hitit başkenti Hattuşaş'a eski saygınlığını ve gücünü kazandırmak için çaba harcamış, kısa süre içinde tüm Kapadokya'yı egemenliği altına almıştır. Suriye seferine çıkmadan önce Anadolu'da birliği sağlamak ve yokluğunda çıkabilecek ayaklanmaları önleyebilmek amacıyla, Kızılırmak'tan batıya, deniz kıyısına dek ilerlemiş ve buraları imparatorluğunun sınırları içine almıştır. Belgelere göre, Batı Anadolu'daki Hitit egemenliği İÖ 1300'lere değin sürmüştür.

Hititler'in Batı Anadolu'da yayılmaları Eskişehir yöresini de etkilemiştir. Remzi Oğuz Arık, yörede yaptığı gezilerde, Mahmudiye Köyü yakınlarındaki Kuşhöyük ile Güvercinhöyük'te Hitit kalıntıları saptamıştır. Hamidiye Köyü'nde ise, Frig ve Hitit katmanlarını ayıran yangın izlerine ve taş duvar temellerine rastlamıştır. Prof. Garstang'a göre de, Sakarya (Hititler'de Sehiriya) Irmağı yayı içinde kalan Sivrihisar ve yöresine, Hitit İmparatorluk Dönemi'nde "Sallapa" deniliyordu. Bir başka buluntu da, Demircihöyük'ün doğu yamaçlarındaki İÖ 2000 ve İÖ 1000 yıllarından kalma yerleşme izleridir. Ancak, her şeye karşın, Eskişehir il sınırları içinde kalan bölgede, sınırlı sayıda Hitit yerleşmesi vardır.

Eskişehir, Kızılırmak yöresindekiler kadar etkin bir Hitit kültür merkezi değildir. Buralar, daha çok, Hitit İmparatorluğu'nun seyrek yerleşme alanları olarak kabul edilmektedir.

FRİGLER: Yazılı Tarih Dönemi'nde, Hititler'den sonra Eskişehir yöresinde kalıcı olarak yerleşenler, Frigler'di. Frigler, İÖ 1200'de "Kavimler Göçü" diye anılan göç sırasında, Güney Avrupa'dan ve Balkanlar' dan yola çıkmış, Çanakkale üzerinden Anadolu'ya gelmişlerdi.

İlk ağızda Misya (Balıkesir-Bursa) ve Bitinya (Bursa-Bilecik) yörelerine yerleşen bu topluluklar, daha sonra doğuya ilerleyerek, Sangarius (Sakarya) ve Meandros (Büyük Menderes) ırmaklarının yukarı vadileri arasındaki topraklara yayıldılar. Yerleştikleri yörelerde yaşayan toplulukların bir bölümünü sürüp, geriye kalanlarla kaynaşarak güçlü bir egemenlik kuran Frigler, güneydeki bazı bölgelere de uzandılar. Batıda Propontis'ten (Marmara Denizi) doğuda Halys'e (Kızılırmak), kuzeyde Bitinya ve Paflagonya'dan (Çankırı-Kastamonu), güneyde Pisidya'ya (Isparta-Burdur) dek geniş bir alan, Frigya olarak anılageldi.

Frigler, Ön Asya'nın batısına iyice yerleştiler ve daha doğudaki Hititler'i zorlamaya başladılar. Ama, kendi devletlerini ancak, iç ve dış kargaşanın yıprattığı Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra kurabildiler. Frig Devleti, İÖ 900'lerde, doğuda Kızılırmak'ın batı yakasına, güneydoğuda da Tatta'ya (Tuz Gölü) dek genişlemişti.

Frig Devleti'ne egemen olan sınıfların, Trako-Frig oymaklarından oluştuğu ve bu oymakların, yıkılan Hitit İmparatorluğu topraklarında en can alıcı noktalara yerleştikleri bilinmektedir. Bu yörelerin eski halkı olan Hititler'in bir bölümü Toros ve Anti Toroslar'a doğru çekildikten sonra, geri kalanlar Frigler'in egemenliğini tanıyarak, onlarla birlikte yaşamaya başlamışlardı. Frig boylarının yayıldığı, yerleştiği alanlar da Misya, Paflagonya ve Bitinya gibi, kendi oymaklarının adını almıştır. Bu boyların en yoğun biçimde yerleştikleri alan, Sakarya Vadisi ile Dindymos (Murat Dağı) arasındaki verimli topraklardı. Daha doğuda, Kızılırmak Havzası'nda ise, güneydoğuya göç etmeyip, yerleştikleri topraklarda tutunmaya çalışan Hitit toplulukları yaşıyorlardı. Bu topluluklar giderek Frigler'le kaynaştılar. Bu, Frigler'in, özellikle kültür alanındaki etkilerini artıran bir gelişme oldu. Nitekim, bugün, Frig sonrasında Pont Kapadokyası diye adlandırılan Turhal-Zile yörelerinde bile, Frigler'den kalma çanak-çömleklere rastlanmaktadır. Ayrıca, birçok özerk prensliğe ayrılmış olmalarına karşın, Frigler'in doğudaki Urartular'la da ilişki kurdukları, bu ilişkinin Frig Kralı Büyük Midas döneminde daha da geliştiği bilinmektedir. Bu arada, Mezopotamya'daki Asurlular'dan kalma bazı tabletlerde Frigler'e ilişkin bilgiler vardır. Eski Yunan kaynakları ise, Frigler'in Önasya'nın batısına da uzandıklarını yazmaktadır.

Frigler'in Sakarya Havzası'ndaki başlıca yerleşim merkezlerinden biri, Sivrihisar yakınlarındaki Pessinus (Pessimont-Ballıhisar) idi.

Frigler'in yaşamı üzerine Homeros'un verdiği bilgiler, onların barışçı bir topluluk olup ileri tarım teknikleri geliştirdiklerini, kültürel alanda da önemli bir gelişmeyi yansıttıklarını ortaya koymaktadır. Yine Homeros, Frigya'daki hayvan sürülerinin bolluğundan, atların çevikliğinden ve bağların verimliliğinden övgüyle söz etmektedir. Başka Eski Yunan kaynakları, Frigler'in zanaatçılıkta da büyük beceri sahibi olduklarını, dokumacılık, örücülük ve madencilikte ileri teknikler kullandıklarını, madenlere su verme ve tentene örme tekniğini Frigler'in bulduğunu belirtmektedir. Aynı kaynaklara göre, Frigler, yeni bazı çalgılar yapmışlar ve müzikte yeni usulleri yaratmışlardır.

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Ön Asya'da ortaya çıkanlar yalnız Frigler değildi. İÖ 1000'lerde Asurlar Mezopotamya'dan gelerek, yıkılan Hitit İmparatorluğu topraklarına girdiler ve Frig egemenliği altındaki alanların sınırlarına dek uzandılar. Bununla birlikte, Frig ve Asur yazıtlarında bu konuya ilişkin bilgi yoktur. Asur Kralı III.Salmanassar'ın İÖ IX.yy'da, III.Tiglatpalasar'ın da VIII.yy'da Kilikya-Toros yöresindeki Kue Prensliği ve Kapadokya'nın doğusundaki Tabal beyleri ile olan ilişkileri bilindiği halde, bu ilişkileri konu alan yazıtlarda Frigler'den söz edilmemektedir. Frigler'in adı ilk kez, Asurlular'dan kalma İÖ 720-710 tarihli II.Sargon tabletlerinde yer almaktadır. Bu tabletlerde, Frigya Kralı Büyük Midas'ın Mazaka'da (Kayseri) Asurlular'a karşı yaptığı savaş anılmaktadır. Frigler'le Asurlular arasındaki üstünlük çatışmaları hemen bütün yüzyıl boyunca sürmüş, Frigler, Asurlular'la Urartular arasındaki savaşlardan yararlanarak bir ara Ön Asya'nın en güçlü devleti durumuna gelmişlerdi. Bu arada, Asurlular'ın Muşki (Moskoi) adını verdiği Kapadokya Frigleri, bölgenin güneydoğusundaki Geç Hitit Krallıkları ve Urartular'la birleşerek bir cephe oluşturarak Asurlular üzerine yürümüşlerse de, III.Tiglatpalasar ve II.Sargon orduları karşısında etkili olmayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak, Frigler'in II.Sargon ordularıyla yaptıkları Savaşlar yukarıda sözü edilen tabletlerden, III.Tiglatpalasar'la olan çatışmaları ise başka kaynaklardan öğrenilebilmiştir.

Öte yandan, çok sayıda Frig kralının Midas adını taşıması ve Asur kaynaklarında bunların, ayırım yapılmaksızın Mita olarak anılması nedeniyle, daha sonraki Asur-Frig ilişkilerini açıklığa kavuşturmak oldukça zordur.

KİMMER-İSKİT AKINLARI (695-676): Frigler'in II.Sargon karşısında uğradıkları yenilgiden sonra Ön Asya'daki egemenlik giderek Asurlular'a geçti. Batıda ise, İÖ VIII.yy'a değin Frig egemenliğini ta-

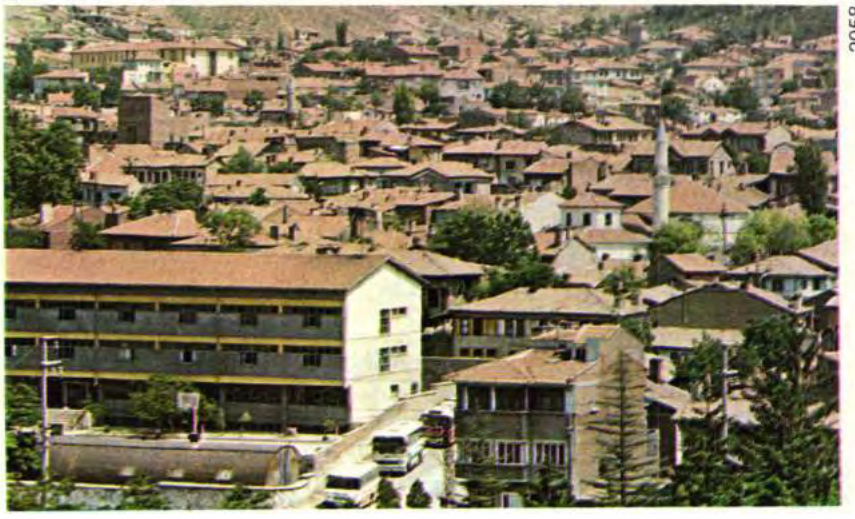
Eskişehir

2056

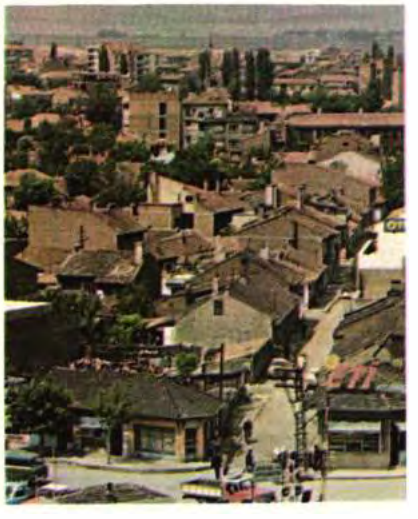

2056 - 2061 - Eskişehir

2057

2058

2059

2060

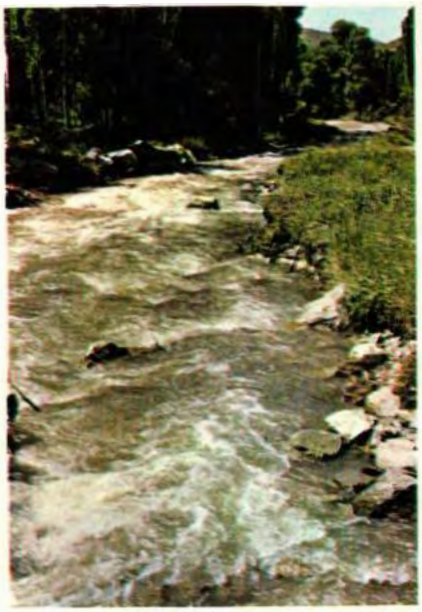

2061

2062

2063

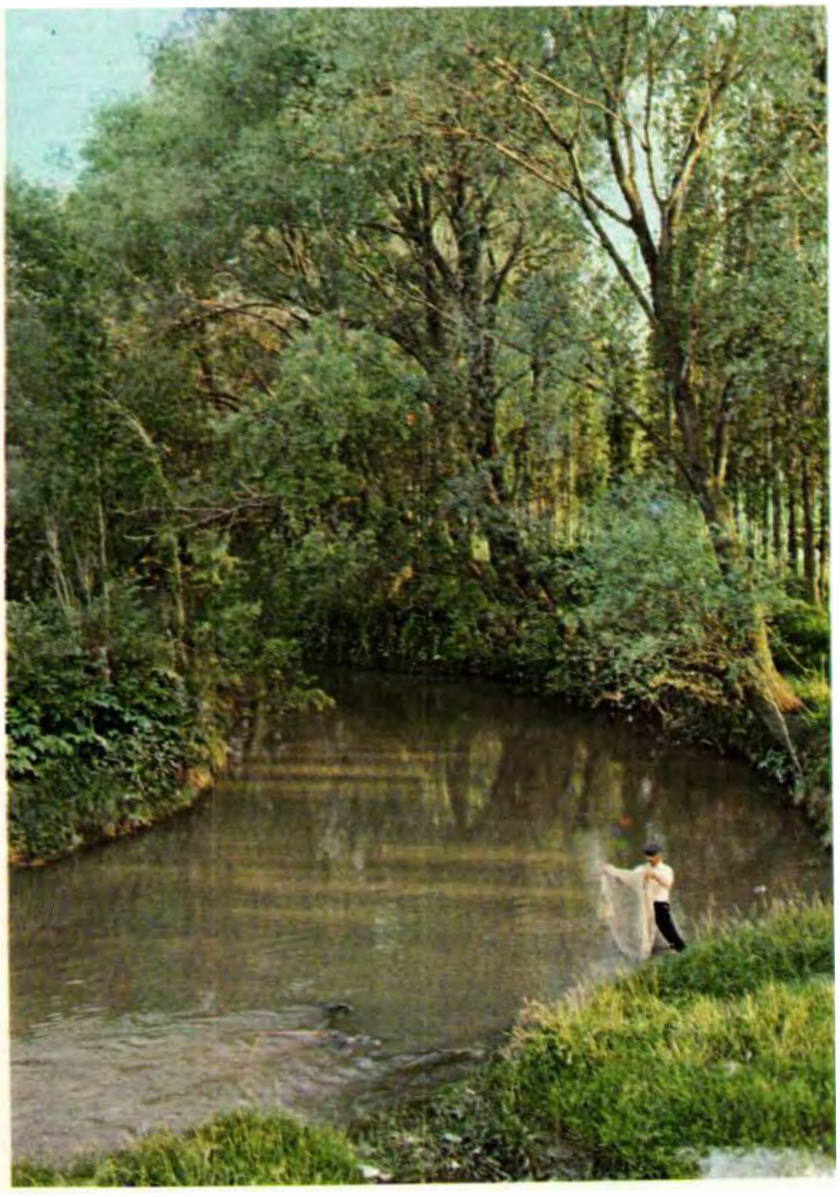
2064

2065

2066

2062 - Sündüken Dağı
2063 - İhsaniye Suyu
2064 - Türkmen Dağları
2065 - Musaözü Göleti ve piknik
2066 - Pürlek Çayı
2067 - Ilıca Köyü Kaplıcaları
2068 - Yediler Parkı

2067

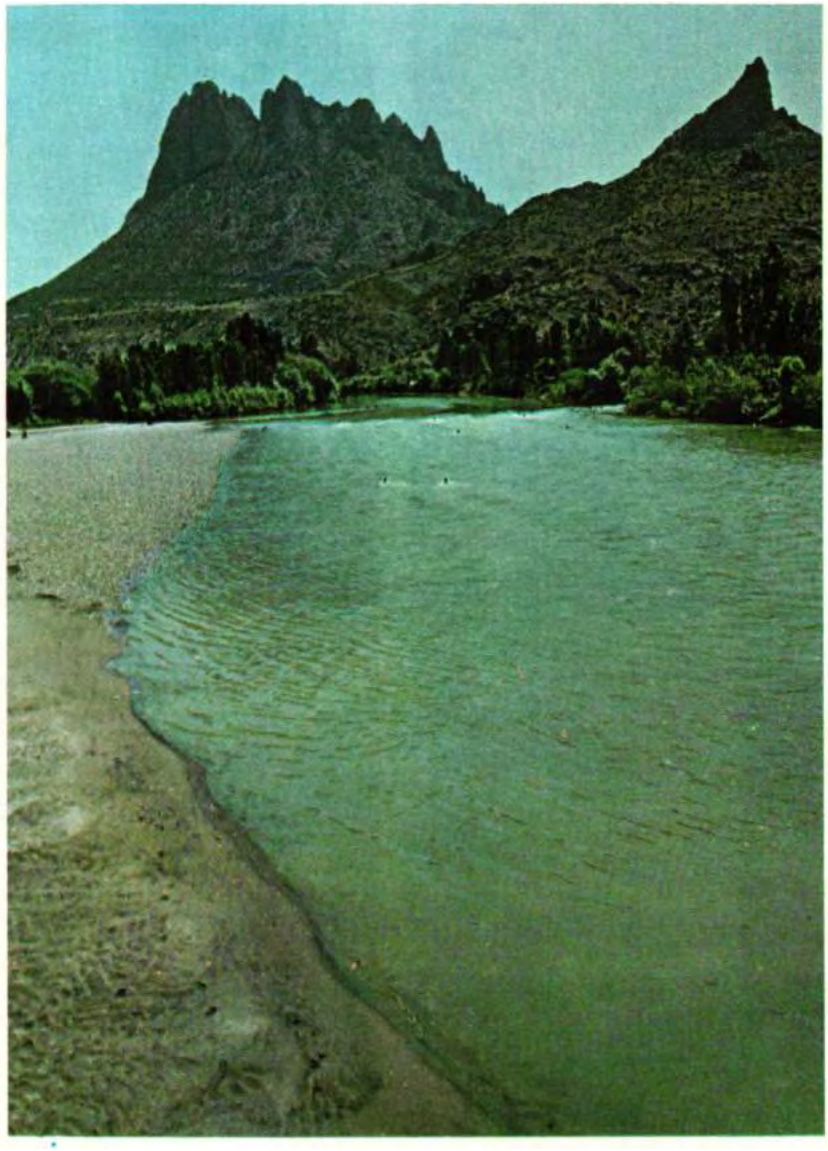
2068

2069

2070

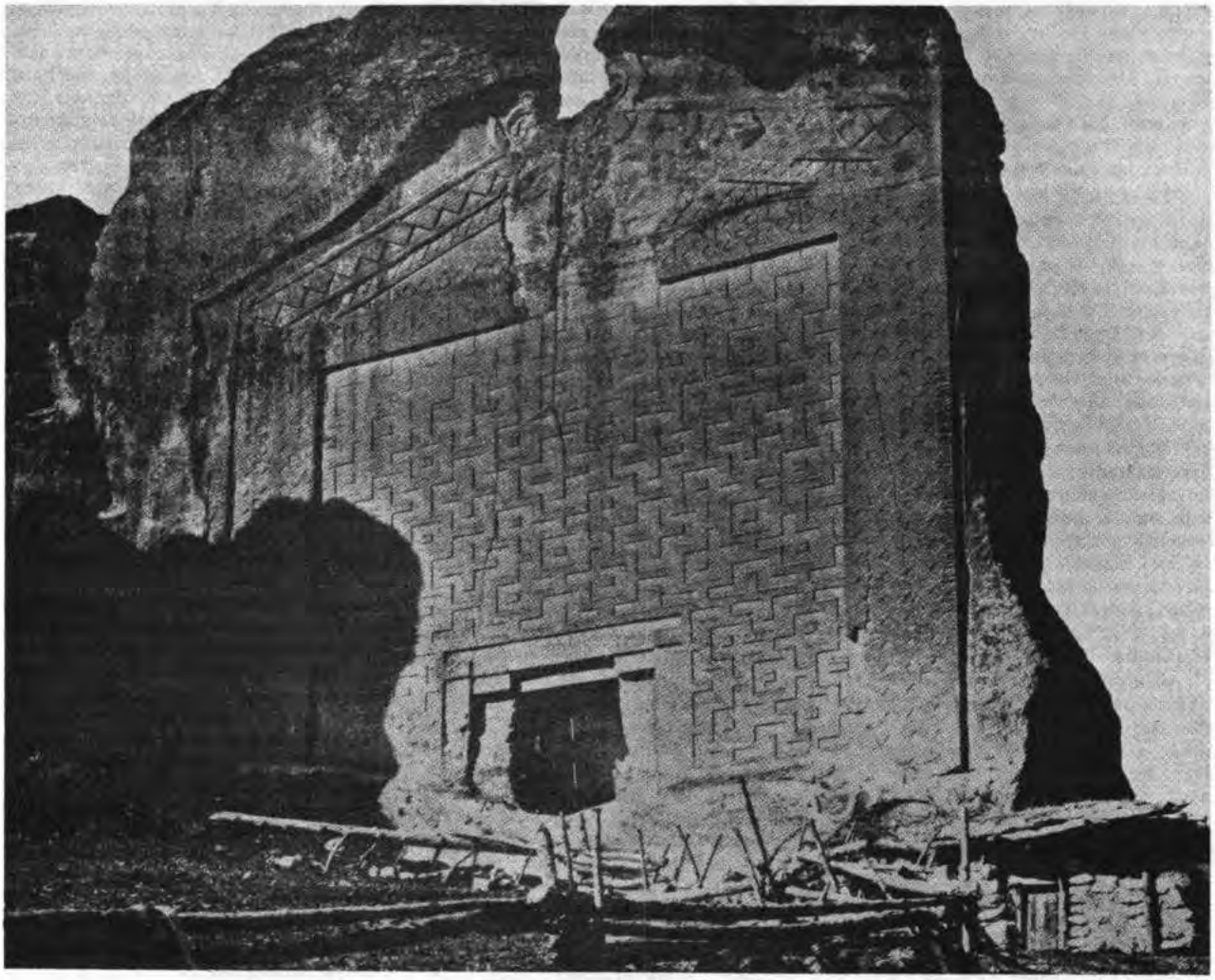
2069 - 2071 - Sakarya Irmağı'nın doğduğu yer, Sakarya Irmağı ve Sakaryabaşı, Çifteler
2072 - Bozaniç Kalesi, Sarıcakaya

2071

2072

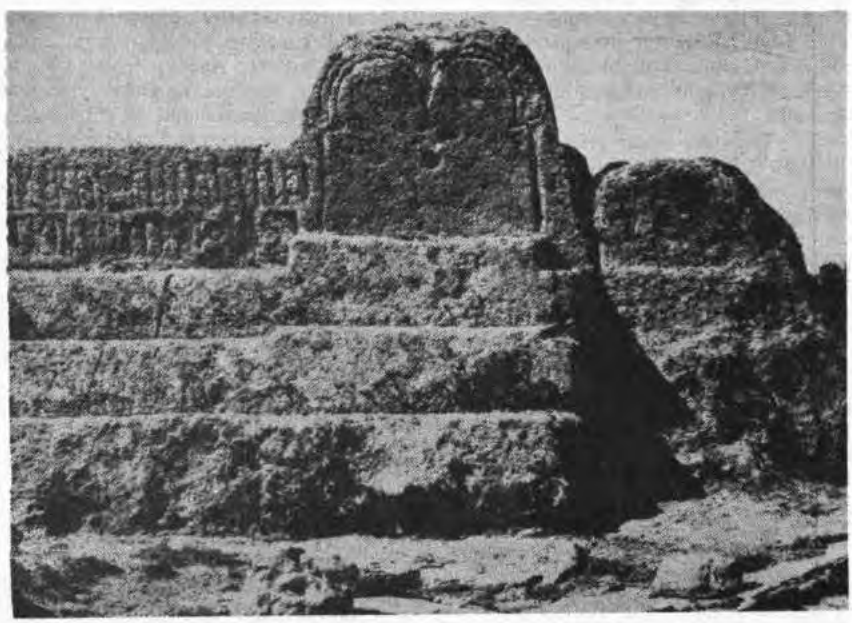

Frig yazıtlı Midas'ın mezarı, Yazılıkaya

nıyagelen Lidyalılar, bu yüzyıl sonunda güçlenerek Frigya üstünlüğüne son verdiler. Her iki gelişme, Frigya'nın gücünü önemli ölçüde sarstı. Ancak, Frigler'in kurduğu devleti yıkanlar ne Asurlular, ne de Lidyalılar oldu. İÖ VII.yy'ın ortalarında, Karadeniz'in kuzeyinden gelen Kimmerler'le Hazar Denizi'nin kuzeyinden yola çıkan İskitler (Sakalar),Ön Asya'nın kuzeydoğusunda birleşerek Urartu topraklarına girdiler. Önlerine kattıkları Urartular'ı Van yörelerine sürdükten sonra batıya, Frig topraklarına yürüdüler. Karşı koymak isteyen Frig orduları yenilgiye uğradı ve son Frig kralı İÖ 676'da kendini öldürünce, devlet de yıkılmış oldu. Karadeniz kıyılarını istila eden Kimmerler, Sinop'u saldırı üssü yaptılar ve Frigyalılar'ı Sakarya'nın batısına sürdüler. Saldırıdan aynı ölçüde etkilenmeyen Lidyalılar ise durumdan yararlanarak, Frigya topraklarının önemli bir bölümünü ele geçirdiler ve topraklarını, doğuda Kızılırmak Havzası'na dek genişlettiler.

LİDYALILAR: Sakarya Havzası, İÖ 676'dan İÖ 546'ya değin Lidya egemenliği altında kaldı. Batı'da Hermus (Gediz) Ir-

Kayaya oyulmuş yazıtlı Frig sunağı, Yazılıkaya

mağı'nın suladığı verimli topraklara dek uzanan Lidya Devleti, önemli ticaret yollarının üzerinde yer alıyordu. O dönemde kara ticareti, batı ve doğu Ön Asya'yı birbirine bağlayan Eskişehir yöresinde etkin bir rol oynuyordu. Bu bölge, gerek Yunanlılar'ın, gerek Frigler'in, gerekse göçebe oymakların birlikte etkin oldukları canlı bir merkezdi.

PERSLER: Ön Asya'nın batısında Lidya egemenliği sürerken, Doğu Ön Asya'da ve Hazar kıyılarında Medler üstün durumdaydılar. Ancak, Ahamenişler soyundan gelen Pers Kralı II.Kiros İÖ 550'de Med Kralı Astiyag'ın (İştümegü) ordularını yenince, karşısında Doğu Ön Asya'ya yürümesini engelleyecek önemli bir güç kalmadı. Ön Asya'da ise sözü edilebilecek iki engel vardı. Bunlardan biri Babil Krallığı, öbürü de Lidya Krallığı idi. Pers Kralı II.Kiros, her iki krallığın birden üstüne yürüyüp güçlerini yıpratmaktansa, Babil Krallığı ile anlaşıp, Lidyalılar'a saldırmayı yeğledi. Babil Kralı Nabu-Naid'le anlaşarak, Mezopotamya'nın kuzeyinden, Kapadokya yoluyla Lidya'nın başkenti Sardes'e yürüdü. Kenti savunan Lidya Kralı Kroissos, 14 gün süren kuşatmadan sonra teslim olmak zorunda kaldı ve bu yenilgiyle Lidya Devleti tarih sahnesinden silindi (İÖ 546).

Ahameniş kralları ele geçirdikleri topraklarda değişik bir egemenlik yöntemi uyguluyorlardı. Yıktıkları devletler, gerek kültür, gerek yönetim örgütlenmesi açısından genellikle kendilerinden daha üstün olduğu için, bu konularda büyük değişiklik yapmaktan kaçınıyorlardı. İstila ettikleri yörelere eski kralların yerine, kimi kez kendi soylarından kimi kez de yerel halktan askeri bölge valileri (satraplar) getiriyorlardı. Kapadokya ve Mezopotamya'da ise dinsel yöneticilere dokunmamışlardı. Bu yüzyılda, Persler, Ön Asya'da 4 büyük satraplık kurdular: Yauna, Çaparda, Orta-Batı Anadolu ve Kilikya satraplıkları. Bu büyük satraplıklar da kendi içlerinde ikincil satraplıklara ayrılmıştı. Nitekim, Orta-Batı Anadolu Satraplığı, Bitinya, Frigya ve Kapadokya diye adlandırılan üç küçük satraplığa bölünmüştü. Bugün Eskişehir sınırları içinde kalan bölge de, Frigya küçük satraplığı içinde yer alıyordu. Persler'in, bu satraplığa bağlı bazı toprakları komşu satraplıklara katmalarına karşın, Frigya yine de geniş bir alanı kapsıyordu.

Pers imparatorlarının atadığı satraplar, "Krallar Kralı Ahameniş İmparatoru"nun tam yetkili vekili olarak, ikincil satrapların, yerel beylerin ve dinsel yöneticilerin üstünde yer alıyorlardı. Bunlardan Hellespontos (Çanakkale Boğazı yöresi) Frigyası Satrapı Ariobarzanes, Misya Satrapı Orontes, Lidya Satrapı Otofradates ve Karya Satrapı Mosolleos İÖ 360'larda birbirleriyle anlaşarak Pers İmparatoru'na karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmanın kısa sürede bastırılmasına karşın, direnişlerin arkası kesilmedi. Pers İmparatorluğu, büyüyen iç tedirginlik nedeniyle çökmeye yüz tuttu. Bu durumu, Büyük İskender'in Pers satraplarını Granikos Çayı'nda yenmesi, ardından da İÖ 331'de, İmparator III. Dareios'u, Gavgamela'da (Kerbelâ-Erbil) bozguna uğratması izledi ve Pers İmparatorluğu çöktü.

HELENİSTİK DÖNEM: İskender'in Ön Asya'daki egemenliği çok kısa sürdü. Ölümünden sonra, yerine atadığı komutanlar birbirleriyle kıyasıya çatışmaya başladılar. Sonunda, İmparatorluk Mısır Satrapı Ptolemais, Trakya Satrapı Lysimakos ve Babil Satrapı Selevkos arasında bölündü. Bir süre sonra da, Selevkos, Lysimakos'u Lidya'da, Kyropedion'da yenerek Trakya ve Makedonya'ya egemen oldu. Eskişehir yöresi de böylece, Doğu Lidya toprakları ile birlikte Selevkos yönetimine girdi (İÖ 281).

GALATLAR: Orta Avrupa'dan gelip, Büyük İskender döneminde Tuna ve Adriyatik arasına yerleşen Galat (Kelt-Golva) boyları, Trakya Satrapı Lysimakos'un ölümünden sonra, doğuya doğru ilerlediler (İÖ 280). Önce Makedonya'yı yağmaladılar, ardından da Marmara Denizi kıyılarına yöneldiler. Bursa, İznik ve Bilecik'e göç eden Galat boyları, yöredeki Bitinya Krallığı'nda patlak veren iç çatışmalara, kralın paralı askeri olarak katıldılar. Yerleştikleri Bitinya'da giderek güçlendiler. Frigya ve Lidya'nın yerleşik halkı üzerinde terör yaratarak geniş bir alana yayılmaya başladılar. Marmara ve Ege kıyı kentlerinin halkını Güneydoğu Toroslar'a göç etmeye zorladılar. Bu yayılma, Selökid Kralı I. Antiokos'un ordularıyla karşılaşan Galatlar'ın yenilgisine değin sürdü (İÖ 270). Ancak Galatlar, bu sırada, Sakarya ile Kızılırmak arasındaki alana yerleşmiş bulunuyorlardı ve bu bölge artık Galatya olarak anılıyordu. Galat oymaklarından Tolistoaglar'ın yerleşim alanı Pessinus (Pessimont-Ballıhisar) ve Gordium yöreleriydi. Her oymağın başında tetrark adı verilen önderler vardı ve bunlardan Dieotaros, Galat birliğini sağlayarak güçlü bir yapı oluşturdu. Galatlar bir yandan Toroslar'a dek uzanan alanlara yağma akınları düzenliyor, öte yandan da kuzeydeki Pontos krallarının saldırılarına karşı koyuyorlardı. Kimi Galat oymakları da komşu devletlerin ordularında paralı asker olarak savaşıyordu. Savaşçı bir topluluk olan Galatlar, Romalılar'ın Anadolu'ya gelmesinden önce Herakleia'ya (Karadeniz Ereğlisi), hatta Çanakkale yöresine bile akınlar düzenliyorlardı. İÖ II. yy başlarında, Eskişehir yöresindeki Tolistoag Galatları'nın önderi Ortiagon, Doğu ve Batı Galatlar'ı birleştirerek güçlü bir krallık kurdu ve Bergama topraklarına bir saldırı başlattı. Ancak, Bergama Kralı II. Evmenes, bu düzensiz Galat ordusunu püskürttü. Aynı dönemde de, Romalılar, Galat saldırısına uğrayan Bergama'ya yardım etmek bahanesiyle Ege kıyılarına çıktılar...

ROMALILAR: Anadolu'ya geçen bu Romalı komutanlardan Manlius, İÖ 189'da, bugün Kavuncu Köprüsü diye bilinen noktadan Sakarya Irmağı'nı geçerek Pessinus'a, Galatlar'ın üstüne yürüdü. Yolda karşılaştığı Attis ve Bottakes adlı iki rahip Galatlar'ın zorbalığından yakındılar ve Romalılar'a zafer kehanetinde bulundular. Roma Ordusu Galat Kenti Gordium'a girdiğinde, kenti bomboş buldu. Galatlar, Ankara'nın doğusundaki Magabia Dağı'na çekilmişlerdi. Kapadokya Kralı IV. Ariarates'le Paflagonya'daki Gangra (Çankırı) Prensi Mosios bile, Anadolu'yu savunmak üzere Galatlar'ın yardımına koşmuşlardı. Bazı Galat oymakları ise batıya, Olympos Dağı'na (Uludağ) sığınmıştı. Manlius, batıdaki Galat direnişini kırdıktan sonra doğuya yöneldi, Galatlar'ı Kızılırmak'ın doğusuna dek kovaladı. Daha sonra da, Galatlar'la, kendi sınırlarını aşmamaları ve Bergamalılar'a saldırmamaları koşulu ile, bir barış antlaşması yaptı. Yenik Galatlar, bir süre sonra Bitinyalılar'la anlaşarak yeniden Romalılar'la çatışmaya girmek istedilerse de, Bitinya desteğini sağlayamayınca, bu girişimden caydılar. İÖ 184'te de yine Roma'nın zoruyla, Bergama Devleti'ne bağlı bir eyalet durumuna geldiler.

Ancak, bu bağımsızlık uzun sürmedi; Galatlar, İÖ 168'de Bergama'ya başkaldırdılar. Bu kez Romalılar da Galatlar'ın yanında yer alınca, Galat oymakları üzerindeki Bergama egemenliği sona erdi. Galatlar, Solovettius'u kendilerine kral seçtiler (İÖ 166).

İÖ 120'lerde, bu kez kuzeydeki Pontos Devleti Galat topraklarına göz dikmekteydi. Pontoslular'ın asıl amacı Romalılar'ın Anadolu'daki etkinliğini kırmak ve egemenlik alanlarını daha da genişletmekti. Dönemin Anadolu'daki en savaşçı topluluğu olan Galatlar, Roma-Pontos çatışmasında belirleyici bir rol oynadılar ve Roma'nın yanında yer alarak, Pontos'un yenilgisini hazırladılar. Galat topraklarına giren Pontos askerleri geri çekilmek zorunda bırakıldı ve İÖ 85'te Romalılar ile Pontos Devleti arasında yapılan barış antlaşması, Galatlar'ın Pontos karşısındaki bağımsızlığını kesinleştirdi. Bu gelişmenin bir başka ürünü de, Roma-Galat birliğinin güçlenmesi oldu. Ancak, İÖ 40'larda, giderek güçlenen Galat önderleri, Roma'daki iç siyasal çatışmalardan da yararlanarak, ülkelerine daha bağımsız bir yapı kazandırdılar. Buna karşın, Roma İmparatoru Markus Antonius'un bu topraklarda Roma'nın siyasal üstünlüğünü kabul ettirme çabalarına direnemediler. İÖ 36'da, Roma İmparatorluğu Galatya Krallığı'na Amyntas'ı atadı ve Galat topraklarının Pisidya, Likaonia ve Pamfilya'yı da içerecek biçimde genişlemesine yardımcı oldu. Ne var ki, Galatlar'ın giderek güçlenmesi, bir süre sonra Romalılar'ı kaygılandırdı ve harekete geçen Roma orduları, yeniden Galat topraklarına girerek burasını bir Roma eyaleti durumuna getirdiler. Bağımsız Galat tarihi, bu gelişmeyle birlikte sona erdi. Roma İmparatoru Diokletianus ise, İS 300'de Frigya'yı, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayırdı.

BİZANSLILAR: Roma İmparatorluğu'nun İS 395'te Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmasından sonra, Eskişehir ve yöresi Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu sınırları içine girdi. Yöre, Bizans imparatorlarının atadığı "Strategoslar" eliyle yönetiliyordu. Strategoslar, imparatorun sahibi olduğu topraklarda çalışan ve "Stratiotes" adı verilen toprağa bağlı köylülerin ürünlerinin bir bölümüne el koyuyor, buna karşılık, imparatorluk ordusu için asker besliyorlardı.

Bizanslılar, Eskişehir ve yöresinde birçok yeni kent kurdular ve bunlar kısa sürede, önemli ticaret merkezleri durumuna geldi. Bu kentlerden biri Justinianopolis (Sivrihisar)'di. Kenti kuran Bizans İmparatoru Justinianus, Eskişehir yöresine büyük önem veriyordu. Nitekim, Dorilaion (Eskişehir) Kenti de yine bu imparator döneminde onarıldı.

Galatlar'da Yönetsel ve Siyasal Örgütlenme

İÖ III. yy'da Orta Avrupa'dan yola çıkan ve çevrelerine terör saçarak Anadolu'ya giren göçebe Galat boyları, ancak bu toprakların yerel kültürünü ve Yunan uygarlığını tanıdıktan sonra yerleşik düzene geçebildiler. Tolistoag, Tektosag ve Trokmu oymaklarına ayrılan büyük Galat topluluğunun en yüksek yargı organı konfederasyon meclisiydi. Oymakların ve daha küçük birimlerin başında bulunan ve Yunanlılar'ın Tetrark adını verdiği 300 dolayında önder bir araya gelerek konfederasyon meclisini ya da kurultayı oluştururlardı. Kurultay, Drinemeton adı verilen kutsal bir korulukta toplanırdı. Yalnızca yargı yetkisine sahip olan kurultayın siyasal hiçbir yetkisi yoktu. Her oymak ya da tetrarklık, siyasal açıdan özerkti. Öbür oymaklara danışmadan, çeşitli bağlaşımlar kurabilirlerdi. Bu nedenle, bir savaş sırasında iki Galat oymağının karşı karşıya gelmesi doğal sayılırdı. Galat siyasal birliğinin uzun süre gerçekleştirilmemesinde bu durumun büyük payı vardı. Öte yandan Galatlar'ın yerleşik düzene geçtikten çok sonra tarıma başlamış olmaları nedeniyle de, üretim biçimleri oldukça geriydi. Bu durum, toprağın besleyemediği kalabalık Galat oymaklarını eski geleneklerine, paralı askerliğe yöneltiyordu. Galat önderleri, siyasal birliği sağlamak için birçok yol denemişler, ancak bunda uzun yıllar başarılı olamamışlardı. Örneğin, Ortiagon adındaki tetrark, Galat oymaklarını komşu devlet Bergama'ya saldırtarak siyasal birlik bilincinin gelişmesini sağlayacağını ummuştu. Ancak, bu ve benzeri askersel eylemler, Galat yağmacılığını canlandırmaktan başka bir sonuç vermemişti. Galatlar'ın, dönemin en güçlü devleti olan köleci Roma karşısında ayakta kalmasının nedenini, asıl Roma'nın siyasal manevra yeteneğinde aramak gerekir. Roma İmparatorluğu Galatlar'ı askersel bir güç olarak koruma ve komşu devletlere karşı bir tampon olarak kullanma tutumunu benimsemiştir. Romalılar, Galatlar üzerindeki denetimi sürdürebilmek için, Galatya'nın başlıca kenti olan Pessinus'taki rahipleri para ile kendilerine bağlamışlardır. Hatta, bu bölgenin eski halkı olan Frigler'in Tanrıça'sı Kybele'yi temsil eden Karataş'ı Roma'ya götürmüşlerdir. Roma etkisi Galat törelerini giderek değişime uğratmıştır. Nitekim, Galatlar, Ankara'da yaptıkları Sebasteon Tapınağı'nı (Hacı Bayram Camisi bitişiğinde) Roma İmparatoru Augustus'a adamışlardır. Buna karşın bazı Galat töreleri çok uzun yıllar korunabilmiştir. Örneğin, tetrarkların oymak halkına toplu şölen verme geleneğinin, Ahîlik törenleri çerçevesinde Osmanlı Dönemi'ne değin uzandığı sanılır.

Eskişehir yöresi, VIII. yy başlarında güneyden gelen Arap saldırılarına da tanık oldu. 708'de Abbas Bin Velid, 778'de de Hasan Bin Kaktaba, Dorilaion'u işgal ettiler. Kente de Düriliya (Druliya) adını verdiler. Ancak, Eskişehir yöresindeki Arap egemenliği kısa sürdü. Bizanslılar, Eskişehir'i daha sonra yine ele geçirdiler.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

1071 Malazgirt zaferinin ardından Anadolu'ya giren Türkler, 1073'te Ankara'yı aldıktan bir yıl sonra 1074'te Eskişehir'i ele geçirdiler. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah 1078'de İznik'i başkent yaptı. Süleymanşah'ın Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma girişiminden tedirgin olan Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah, Süleymanşah'ı ve Kutalmışoğulları'nı denetim altına almak istiyordu. Melikşah, bu amaçla Emir Porsuk'u Anadolu'ya gönderdi. Bu dönemde Bizans'la bağlaşım kuran Süleymanşah'ın karşısında başarılı olamayan Emir Porsuk, Anadolu'dan ayrıldı. Başlangıçta Bizans ile iyi geçinen Süleymanşah, daha sonra Bizans'ta çıkan taht kavgalarından yararlanarak ülkesinin sınırlarını genişletmek istedi. Bu amaçla yeni Bizans İmparatoru Botantiates'i tanımayan ve Bizans hükümdarı olmak isteyen İstanköy'deki Melissenos ile anlaştı. Bu anlaşma, Süleymanşah ile Bizans İmparatoru Botantiates'in aralarının açılmasına neden oldu. Bizans İmparatoru, 1080'de Süleymanşah üzerine bir ordu gönderdi. Bizans ordusu İznik'i kuşattı. Bu kuşatma sırasında, Eskişehir yakınlarında bulunan Melissenos, İznik üzerine yürüdü. Bizans ordusu kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Süleymanşah ile Melissenos Bizans ordusunu izleyerek Kadıköy'e (Damalis) dek geldiyse de Melissenos'dan daha çabuk davranan Aleksis Komnenos, 1081'de Bizans İmparatoru oldu.

Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'da Bizans'a karşı giriştiği hareketler, Bizanslılar'ın Papa'yla anlaşarak Türkler'e karşı Hıristiyanlar'ın Haçlı kuvvetlerini oluşturmalarına yol açtı. Bizanslılar, I.Haçlı Seferi'nden önce de, 1074'te aynı istekle Papa'ya başvurmuşlar ama, bir sonuç alamamışlardı. Bununla birlikte, bu girişimler, Hıristiyan dünyasında, Papa VII.Gregorius'un da kışkırtmasıyla, Türkler'e karşı bir birleşme yarattı.

Bizans İmparatoru Aleksis, 1091'de Selçuklular, Peçenekler ve Çaka Bey karşısında güç durumda kalarak Papa II. Urban'a başvurdu ve Haçlılar'ın yardımını istedi. İmparatorun bu isteği karşısında Bizans'a yardım etmek üzere gelen Haçlı orduları, İzmit yakınlarında Türkler'e yenildiler. Bu olay Türkler'in Haçlılar'a kolaylıkla karşı koyabileceği inancını pekiştirdi. Daha sonra soyluların yönetiminde, düzenli ve çok sayıda askerden oluşan Haçlı ordusu İstanbul'a geldi. Haçlılar İstanbul'da imparatorla yaptıkları anlaşmaya göre, Anadolu'da alacakları yerleri Bizans'a bırakacaklardı. Haçlılar, bu anlaşmadan sonra İstanbul'dan ayrılarak İznik'i kuşattılar. Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın kuşatmayı kaldırmak için yaptığı girişimler sonuç vermedi. Kılıç Arslan, Haçlılar karşısında önemli kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldı. İznik, 26 Haziran 1097'de Bizanslılar'ın eline geçti.

Kılıç Arslan, Haçlı ordusu karşısındaki başarısızlığından sonra, Anadolu'daki Türk güçlerini toparlamaya çalıştı. Bu amaçla, Danişmend Gümüştekin'i ve Kayseri Emiri Hasanbey'i yardıma çağırdı. Haçlılar, bu sırada İznik'ten ayrılarak Türkler'i izlemeye koyuldular. Kılıç Arslan, güçlerini Eskişehir önünde topladı. Haçlılar'a karşı meydan savaşı hazırlıklarına girişti. Eskişehir önlerine gelen Haçlılar, Kılıç Arslan'ın ordusu ile karşılaştılar. Meydan savaşı 4 Temmuz 1097'de Türkler'in yenilgisiyle sona erdi. Türkler, Marmara ve öbür kıyı yörelerini yitirerek Orta Anadolu'da toplanmaya başladılar. Savaştan sonra Eskişehir'de iki gün kalan Haçlılar, Bizans askerleri ile birlikte Konya'ya doğru yola çıktılar.

İznik'in yitirilmesinden ve Eskişehir savaşından sonra Kılıç Arslan, Konya'ya yerleşerek burasını başkent yaptı. 1100'de Danişmend Gazi'nin Suriye'de yerleşen Haçlılar'ı Malatya çevresinde yenilgiye uğratması, Haçlılar'ın Niksar'da bulunan prenslerini kurtarmak amacı ile yeniden harekete geçmesine neden oldu. Saint Gilles yönetimindeki 100.000 kişilik Haçlı ordusu, 1101 baharında İstanbul'dan Anadolu'ya geçti. Durumu öğrenen Kılıç Arslan, eli altındaki güçlerin azlığına karşın, Haçlı ordusunu İznik yakınlarında tümüyle yok etti. Bu ordunun ardından Normand ve Lombardlar'dan oluşan 300.000 kişilik bir Haçlı ordusu daha gelmekteydi. Kılıç Arslan, Niksar'da bulunan Danişmend'den ve öbür Türk beylerinden yardım istedi. Haçlı ordusu yaz başında İzmit'e geldi. Buradan Eskişehir'e, sonra da Niksar'daki tutsakları kurtarmak amacı ile Konya yolundan ayrılıp Ankara'ya doğru ilerledi. 5 Ağustos 1101'de Merzifon ile Amasya arasında, Kızılırmak yakınındaki ovada yapılan bir savaşta Haçlı ordusu tümüyle yok edildi.

Kılıç Arslan'ın 1107'de ölümünden sonra, Anadolu Selçukluları parçalanmaya yüz tuttu. Bu durumdan yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru Aleksis Komnenos, Anadolu'da Türkler'in elindeki yerleri almaya başladı. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Tuğrul Arslan, doğuda egemenlik kurmaya çalışırken, öbür oğlu Şehinşah, tutsak bulunduğu İran'dan kaçarak, 1110'da Konya'da Selçuklu Hükümdarı oldu. Şehinşah, daha önce Musul Atabegi iken, babasının ölümü üzerine, Emir Çavlı'ca tutsak edilmiş ve Büyük Selçuklu Sultanı Mehmed Tapar'a gönderilmişti. Şehinşah, hükümdar olduktan sonra, saldırılarını durdurmak amacıyla Bizanslılar'a karşı Alaşehir'e bir ordu gönderdi. Kentin valisi Konstantin Gabras'a yenilince barış istemek zorunda kaldı. Ama bu barış uzun süreli olmadı. Şehinşah, Bizans İmparatoru'nun hasta olmasından yararlanarak 50.000 kişilik bir ordu ile Bizanslılar'a karşı yeniden saldırıya geçti, 1113'te Haçlılar'a kaptırdıkları İznik ve yöresine dek ilerledi.

Bu durumu öğrenen İmparator Aleksis, İstanbul'dan ayrılarak Kadıköy'de ordugâh

kurdu. İznik Valisi Kamitzes komutasındaki Bizans ordusu Selçuklu ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğradı. Kamitzes, Türk komutanlarından Mehmed Bey'e teslim olmak zorunda kaldı. Bu yenilgiyi öğrenen İmparator Aleksis, İznik ve Malagina yolu ile Eskişehir'in batısındaki dağlık bölgeden Kütahya'ya doğru ilerleyerek, Akrokos denen bir yerde Türkler'e saldırdı. Bu ani baskın karşısında Mehmed Bey, Eskişehir ve yöresindeki Türkmenler'in de yardımı ile Bizans ordusunu izlemeye başladı. Bu seferden olumlu bir sonuç elde edemeyen İmparator Aleksis, İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.

Bu başarısızlıktan sonra İmparator Aleksis, bir kez daha Türkler üzerine sefere çıktı; İznik yolundan Ulubad'a geçerek Manyas dolaylarında bir karargâh kurdu ve güçlerinin bir bölümünü Türkler'i izlemekle görevlendirdi. Bu sırada, Selçuklu ordusunun başında bulunan Emir Monolug'un İznik bölgesinde olduğunu öğrenince Şehinşah ile karşılaşmaktan korkarak İzmit'e çekildi. Daha sonra Türkler'in Hıristiyan köy ve kasabalara saldırdıkları söylentisi üzerine, 1115'te Eskişehir'e, oradan da Kütahya'ya doğru ilerledi.

İmparator Aleksis Konya'ya dek ilerlemek istiyordu. Selçuklular'ın Bizans ordusunun geçtiği yerleri denetimlerine alarak, beslenme olanaklarını ortadan kaldırmaları üzerine, imparator Akşehir'e doğru ilerledi. Daha sonra iki kuvvet arasındaki savaşımlar bir sonuç vermedi ve barış yapıldı.

1116'da Şehinşah'ın kardeşi I.Mesud, Bizanslılar'dan geri alınan Konya'da kayınbiraderi Danişmendli Emir Gazi'nin yardımı ile Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına geçti. Danişmendli Melik Muhammed'in 1143'te Kayseri'de ölümü, Danişmendli Devleti'nin taht kavgaları ile sarsılmasına neden oldu. Bu savaşımlar sonucu Danişmendli Devleti üçe bölündü. Melik Muhammed'in kardeşi Yağıbasan Sivas'ta, oğlu Zunnûn Kayseri'de ve Ayn ud-Devle Malatya'da egemenlik kurdular. Bu savaşımlar sırasında, Sultan Mesud, Melik Muhammed'in yasal varisi kabul ettiği Zunnûn'un yanında yer aldı.

Sultan Mesud'un Danişmendliler'in mirasından yararlanmak isteyerek bu devlete ait yerleri ele geçirmesi, Ayn ud-Devle ve Yağıbasan'ın Selçuklular'a karşı Bizans ile bağlaşım kurmalarına neden oldu. Sultan Mesud doğuda uğraşırken Türkmenler de fetihlerini Denizli ve Menderes vadilerine ve kuzeyde Eskişehir-İznik arasındaki bölgeye (Malagina) dek ilerlettiler.

Selçuklular'ın, Bizanslılar'a karşı giriştikleri saldırılar, Bizans İmparatoru'nun Türkler'i Anadolu'dan çıkarmak için büyük bir ordu ile harekete geçmesine neden oldu. Bizans İmparatoru Manuel, Frigya kentlerini ve Menderes bölgesini ele geçirerek Konya üzerine yürüdü. Selçuklular ve Bizanslılar arasında, 1146'da, Konya önlerindeki savaşta iki taraf da kesin bir sonuç alamadı. Bu sırada İkinci Haçlı Seferi'nin hazırlıklarının öğrenilmesi üzerine Manuel İstanbul'a döndü. Alman İmparatoru III. Konrad ve Fransız Kralı VII.Louis'in yönetiminde bulunan II. Haçlı ordusu 1.400.000'e yakın askerden oluşuyordu. İlk önce Alman ordusu İstanbul'a geldi. Bizans İmparatoru Manuel Alman ordusunu öncelikle Anadolu'ya geçirerek, Fransız ordusundan gelecek tehlikelerden korunmak istiyordu. İstanbul'dan ayrılan Alman ordusu I.Haçlı Seferi'nin yolunu izleyerek İznik-Eskişehir yönünde ilerlemeye başladı. Haçlılar'ın ilerlediğini öğrenen Sultan Mesud, yönetimindeki kent ve kaleleri güçlendirdi; elçiler göndererek Türk hükümdarlardan yardım istedi. Almanlar oldukça güç bir yolculuktan sonra büyük kayıplar vererek Eskişehir önlerine geldiler. Sultan Mesud, babası Kılıç Arslan'ın Birinci Haçlı Seferi sırasında savaştığı yerde Alman ordusuna saldırdı. 1147'de bu savaşta Haçlı ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Önemli kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldı.

Eskişehir önlerindeki bu savaş sonucu Haçlı ordusunun ancak sınırlı bir kesimi kaçmayı başarabildi. Kaçanların önemli bir bölümü de İznik yolunda Rumlar'ın saldırıları ile karşılaştılar. Alman ordusunun yenilgisinden sonra İstanbul'a gelen Fransız ordusu önemli kayıplar vererek Antalya'ya ulaştı. Güçlükle Suriye'ye geçti. Sultan Mesud'un ölümü üzerine yerine büyük oğlu II. Kılıç Arslan geçti. Kılıç Arslan'ın Selçuklu tahtını elde edebilmek amacı ile çıkabilecek savaşımları önlemek için ortanca kardeşini öldürmesi, küçük kardeşi Şehinşah'ın Kılıç Arslan'ın egemenliğinde bulunan Ankara ve Çankırı taraflarında harekete geçmesine ve Sivas Hükümdarı Danişmendli Yağıbasan ile birleşmesine neden oldu. Bu sırada Selçuklular'ın iç işlerindeki karışıklıklardan yararlanmak isteyen Ermeni Prensi II. Thoros'un kardeşi Stefan, Maraş beyinin bir Ermeni köyüne girmesini neden göstererek 1156'da Maraş'a saldırdı ve kenti yaktı. Musul Atabegi Mahmud da bu karışıklıktan yararlanarak Selçuklular'a karşı harekete geçti. Kılıç Arslan bu olaylar karşısında geçici bir süre için Franklar ve Ermeniler'le anlaşmak için girişimlerde bulundu. Bu anlaşma ile durumunu güçlendiren Kılıç Arslan, Atabeg Mahmud'un üzerine yürüyerek daha önce yitirdiği toprakları geri aldı.

Kılıç Arslan'ın gücünün artışı kendisine karşı bağlaşımların artışına neden oldu. Kılıç Arslan Ermeni prensinin akınlarına karşı Kilikya'ya giderek Anazarba önlerine dek ilerlemişti. Bu sırada Türkmenler de batıdaki Bizans topraklarını ele geçiriyorlardı. Bu yayılma karşısında Musul Atabegi Nureddin Mahmud ve Bizans İmparatoru Manuel 1159'da Sultan Kılıç Arslan'a karşı bir anlaşma yaptılar. Bizans İmparatoru, oldukça güçlenen Ermeni prensinin yayılmasını önlemek amacı ile Kilikya'ya girdiyse de bu sırada İstanbul'da kendisine karşı bir darbe girişimini haber alarak geri döndü. Dönüşünde Selçuklu topraklarından geçerken önce Larende (Karaman) daha sonra Kütahya yakınlarında Türkmenler'in saldırıları ile karşılaştı. 1160'ta yeniden sefere çıkan Bizans İmparatoru Manuel bu kez Eskişehir yakınlarında Türkmenler'in saldırıları ile karşılaştı. Bizans ordusu bu saldırılar karşısında büyük kayıplar verdi. Manuel kışın da başlaması nedeni ile İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Türkmenler bu durumdan yararlanarak Isparta ve Denizli'ye dek akınlarını ilerlettiler.

Kılıç Arslan kendisine karşı yapılan bağlaşımı bozmak için birçok girişimde bulunduysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine Bizans İmparatoru oldukça zayıflayan Kılıç Arslan'ı desteklemeyi çıkarları için uygun gördü. Kılıç Arslan imparatorun davetlisi olarak İstanbul'a gitti. Burada Selçuklular ile Bizans arasında barış antlaşması yapıldı. Bu antlaşmaya göre, Kılıç Arslan Bizans'tan aldığı bazı kent ve kasabaları geri verecek ve Türkmenler'in akınlarını önleyecekti.

Antlaşmadan sonra, Kılıç Arslan Danişmendliler ve onların koruyucusu Nureddin Mahmud'u etkisizleştirdiği sırada, Bizans İmparatoru da Balkanlar'da bulunuyordu. Selçuklular ve Bizanslılar, arasındaki antlaşmaya göre ilişkilerini dostluk içinde sürdürüyorlardı. Bununla birlikte Bizans sınırlarında ve özellikle Eskişehir yöresinde toplanan ve sayıları gittikçe artarak 100.000'i aşan göçebe Türkmenler, Selçuklular'dan bağımsız olarak yurt ve otlak bulmak amacı ile Rum kent ve köylerini ele geçiriyorlardı. Bu hareketler Selçuklu Sultanı'nın gözetim ve denetiminin dışında olmasına karşın destekleniyordu. Bizans İmparatoru Manuel, Balkanlar'dan döndükten sonra Anadolu'ya kuvvetler göndererek yıkılan Eskişehir savunma hatlarını onarttı. Buna karşı Kılıç Arslan da Eskişehir tahkimatının onarılmasını önlemek amacıyla yöreye akınlar düzenlemeye başladı. Bizans İmparatoru Manuel Selçuklular'ın bu akınlarını önlemek için daha önce kendisine sığınmış olan Kılıç Arslan'ın kardeşi Şehinşah'ı Selçuklular üzerine gönderdiyse de Şehinşah Eskişehir önlerinde büyük bir yenilgiye uğrayarak güçlükle İstanbul'a kaçtı.

Bu yenilgiden sonra İmparator Manuel, Şehinşah ile birlikte kendisine sığınmış Danişmendli Zunnûn'un eskiden kendisine ait olan yerlerdeki etkisinden yararlanmak istedi. Bu amaçla Zunnûn ve Bizanslı komutanlardan Gabras yönetimindeki 30.000 kişilik Bizans ve Danişmend askerinden oluşan ordu Niksar üzerine yürüdü. Kenti kuşattıysa da başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kaldı.

Selçuklu Sultanı'nın bu başarılarını kaygıyla izleyen Manuel, Kılıç Arslan'ı ortadan kaldırmak ve Türkler'i Anadolu'dan atmak için 1176'da büyük bir ordu ile İstanbul'dan hareket etti. Ordu, Bizans askerlerinin yanı sıra, Frank, Peçenek, Macar ve Sırp askerlerinden oluşuyordu. Bu hareket karşısında Kılıç Arslan yeniden barış önerdiyse de bu isteği imparatorca kabul edilmedi. Bizans imparatoru, Kılıç Arslan'ı kendisine yaptığı yardımları unutmakla suçlarken, Kılıç Arslan da imparatorun Eskişehir ve Menderes Nehri yakınındaki Sublaion savunma hatlarını kurarak antlaşmaya aykırı davrandığını ileri sürüyordu.

Sefer sırasında daha önceki deneyimlerden yararlanmak isteyen Manuel, Eskişehir yolunu izlemedi. Denizli'ye yöneldi. Ordunun yürüyüşü sırasında Türkmenler birkaç bin kişilik kuvvetlerle yaptıkları ani baskınlarla Bizanslılar'ı oldukça yıprattılar. Bizans ordusu Denizli'den çıkarak Menderes yukarılarında Homa ve buradan da Miryakefalon denilen dar ve sarp bir vadiye girdi. Vadinin çıkışındaki Sybrize'de Selçuklular ile karşılaşan Bizans ordusu Eylül 1176'da büyük bir yenilgiye uğradı. İmparator Manuel barış istemek zorunda kaldı. Büyük bir savaş ödentisi verilmesi ve Eskişehir ile Sublaion mevzilerinin yıkılması koşulu ile barış imzalandı. İmparator İstanbul'a döndü. Böylece özellikle Haçlı seferleri nedeniyle 1097'den itibaren Anadolu'da hüküm

süren Bizans üstünlüğü sona erdi.

1176 savaşından sonra İstanbul'a dönen Manuel antlaşma koşullarına uymayarak Eskişehir tahkimatlarını korudu; yalnız Sublaion tahkimatını yıktırmakla yetindi. 1176 zaferinden sonra sınırlarda yığılan göçebe Türkmenler'in de baskısı ile Türkler'in ilerleyişi sürdü. Manuel'in 1180'de ölümünden sonra Kılıç Arslan yeni bir sefere girişerek 1182'de Uluborlu ve çevresindeki kalelerle, Kütahya ve Eskişehir'i aldı. Böylece Eskişehir ikinci kez Türk egemenliğine girdi.

Kılıç Arslan II, hükümdarlığının son yıllarında yaşlılığı nedeniyle eski Türk devlet yönetimi geleneğine uyarak, Anadolu Selçuklu Devleti'ni 11 oğlu arasında bölüştürdü. Bu bölüşüme göre oğullarından Muhiddin Mesud, Ankara merkez olmak üzere Çankırı, Kastamonu ve Eskişehir Ucu'na melik atandı. Melikler babalarına bağlı olmakla birlikte kendi yönetimlerinde bulunan kentlerde yarı bağımsız hüküm sürüyorlardı.

II.Kılıç Arslan'ın yaşamının son yıllarından başlayarak ölümünden sonra şiddetlenen oğulları arasındaki taht savaşımları sırasında Eskişehir Muhiddin Mesud'un yönetiminde kaldı. Mesud, kendisine ait bazı yerleri kardeşi Selçuklu sultanı olan Süleymanşah'a teslim etmekle birlikte Ankara merkez olmak üzere, Çankırı, Kastamonu, Bolu ve Eskişehir yörelerinin yönetimini bırakmadı. Gürcistan seferine çıkmadan önce kardeşi Muhiddin Mesud'un elinde bulunan yerleri alarak seferdeyken kendisini güvence altına almak isteyen Süleymanşah, ölümünden kısa bir süre önce Mesud'un egemenliğindeki Ankara'yı kuşattı. Mesud bu kuşatma karşısında uzun süre direnemeyerek Süleymanşah ile anlaşmak istedi. İki kardeş arasında yapılan anlaşmaya göre, Süleymanşah aralarında Eskişehir de olmak üzere Mesud'un egemenliğindeki yerleri alacak, Mesud'a ise "Uç"larda bir kale verilecekti.

Koşulları kabul eden Mesud kendisine verilen kaleye giderken yolda öldürüldü. Kısa bir süre sonra da 1204'te Süleymanşah öldü.

Selçuklular Dönemi'nde Eskişehir, Selçuklu Türkiyesi'nin uluslararası ticaretten büyük kazançlar sağladığı ticaret yolları üzerindeydi. Eskişehir'in de aralarında bulunduğu Bizans sınırları boyunca uzanan yerler bu dönemde "Uç" olarak adlandırılmaktaydı. Bu yöre iki beylerbeyinin yönettiği iki orduya ayrılmıştı.

Uçlarda yer alan kentler, uçların yapısı gereği fazla büyümemiş, genellikle büyük kentlerden çok kalelerin içinden oluşan kasabalar oluşturmuştur. Nitekim, bir uç kenti olan Eskişehir'de XIII. yy sonları ya da XIV.yy başlarından daha önceye ait eski eser ve kitabelere rastlanılmayışı, bu kentte büyük toplulukların bulunmadığını göstermektedir.

Avrupa'da ekonomik gelişmenin yükselmeye başladığı, Bizans'ın Batı Hıristiyanlığı için ilgi duyulan bir merkez olmaktan çıktığı, İtalyan tüccar cumhuriyetlerinin Bizans'ı ekonomik açıdan sömürmeye giriştiği XI.yy'da Anadolu'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Türkler özellikle ekonomik açıdan yöredeki Rum halka bir kurtarıcı olarak görünmüştür. Kısa sürede iki halk arasındaki ekonomik bağlılık artmıştır. Nitekim, Anadolu'da yerleşen Türkler Marmara kıyıları ve Ege'ye dek ilerlemelerine karşın, Sinop-Eskişehir-Antalya hattı çevresinde duraklamışlar, Bizans ve Türk kuvvetlerinin zorlamalarına karşın iki halk arasındaki ilişkilerin yoğunluğu bu sınırın uzun süre korunmasına neden olmuştur.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin son büyük hükümdarı olan Alaaddin Keykubad (1219-1237) ölümünden sonra yerine geçen Giyaseddin Keyhüsrev döneminde, 1243 Kösedağ Savaşı ile Anadolu Selçuklu Devleti bağımsızlığını yitirerek İlhanlılar'a bağlandı. Keyhüsrev'den sonra Selçuklu Devleti'nin başına geçenler, bağımsız bir hükümdardan çok İlhanlılar'a bağlı Anadolu valileri görünümündeydiler. 1243 Kösedağ Savaşı'ndan Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküş tarihi olan 1308'e değin, Anadolu, Selçuklu tahtında hak iddia eden şehzade ve sultanların savaşım sahnesi oldu.

Moğollar'ın ve çoğu zaman onlara yardım eden Selçuklular'ın halk üzerindeki baskıları özellikle Türkmenler arasında ayaklanmalara neden olmuştur. Örneğin Eskişehir, Afyonkarahisar ve çevresinde Moğollar'ın baskısı karşısında halk Ahmed adlı bir kişinin önderliğinde ayaklandı. Ayaklanmayı bastırmakla görevli güçler yörede tutunamadılar. Ayaklananlara karşı koyamayarak yardım istemek zorunda kaldılar.

Selçuklu yönetimisırasındaAnadolu'daki büyük kentler, çevrelerindeki köy ve kasabalar ile birlikte bir vilayet oluşturuyordu. Kayseri-Çorum-Kastamonu hattının doğusunda kalan ve Sivas'ın merkez olduğu geniş bir alan Danişmendiye Vilayeti adını taşıyordu. Kastamonu'dan başlayarak Çankırı, Ankara, Eskişehir, Antalya hattı boyunca sıralanan vilayetlerden oluşan bölgeler ise, Uçlar Vilayeti idi. Kastamonu ve Ankara Uçlar Vilayeti'nin merkeziydiler. Selçuklular'da tüm ülke, yönetsel açıdan "Sultanın Divan Yönetimi","Melikler" ve "Uç Beylikleri" olarak üçe ayrılıyordu. Eskişehir bu yönetsel bölümleme içinde uçta bulunmasına karşın sultanın divan yönetimine bağlıydı.

OSMANLI DÖNEMİ

Osmanlı Devleti'nin çekirdeğini oluşturan Kayı Boyu'nun bir bölümü, I.Alaaddin Keykubad (1219-1237) döneminde Ankara' nın batısındaki Karacadağ yöresine yerleştirildi. Bu topluluk daha sonra başkanları Ertuğrul Bey döneminde Bizanslılar'dan aldıkları Söğüt ve Domaniç yöresine yerleştiler. Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra yerine küçük oğlu Osman Bey geçti. İznik İmparatorluğu'nun 1261'de İstanbul'a nakledilmesinden sonra Bursa, Bilecik ve İzmit yöresindeki Bizans etkinliğinin azalması, Osman Bey'in bu yerlerdeki fetihlerini artırmasına neden olmuştur. Anadolu Selçuklu Sultanı'nın 1289'da gönderdiği bir fermanla Osman Bey uç beyi olmuş ve İnönü ile Eskişehir kendisine verilmiştir. Osman Bey'in Eskişehir ve yöresindeki Ahiler ile ilişkileri bu yöredeki etkinliğinin artmasına neden olmuştur. Osman Bey Eskişehir yöresinde etkinliği büyük olan ve İtburnu denilen yerde tekkesi olan Ahi şeyhi Edebalı'nın kızı Bala Hatun ile evlenmiştir.

İlhanlılar'ın yönetimi Osmanlı Devleti' nin kuruluşu sırasında Anadolu'da halk arasında sık sık ayaklanmaların çıkmasına neden olmuştur. Bunlardan biri de 1299'da Sülemiş adlı bir kişinin çıkardığı ayaklanmadır. Bu hareketler çoğu zaman Anadolu' da egemenliği yeniden ellerine geçirmek isteyen Selçuklu hükümdarları ve yerel güçlerce de destekleniyordu. Sülemiş Ayaklanması sırasında İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Şam'da Mısır ordusu karşısındaki bir savaşta başarılı olmaması Selçuklu Hükümdarı III. Alaaddin'in yeniden bağımsız bir devlet kurma ümidine kapılarak Sülemiş'i desteklemesine neden olmuştur. Bu olay sırasında Osman Bey de ilk kez Gazan Han'a karşı çıkarak III. Alaaddin'in yanında yer almıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin İlhanlılar'ın egemenliğinden çıkarak yeniden bağımsızlığını kazanma olasılığının ortaya çıktığı bu dönemde uçlardaki güçler de bulundukları yörelerde fetihlere giriştiler. Osman Bey ilk zaferini İnegöl'e yakın Karacahisar önlerinde birkaç Bizans tekfuruna karşı kazandı ve Karacahisar'ı aldı. Karacahisar'ın alınışını III.Alaaddin'e bildiren Osman Bey'e gelenek gereği aldığı yerlerin yönetimi verildi. Bu başarıdan sonra Selçuklu Sultanı İnegöl ile daha önce verdiği Eskişehir'i birleştirdi ve bu yeni oluşan sancağın yönetimi Osman Bey'e verildi. Osman Bey ayrıca yörenin fethi ile görevlendirildi. Yarhisar, İnegöl, Bilecik, Yenişehir ve İznik'i alan Osman Bey daha sonra geleneğe göre elindeki yerleri kardeşleri ve komutanlarına dirlik olarak verdi. Bu bölünüm sırasında Eskişehir Osman Bey'in kardeşi Gündüz Bey'e verildi.

Osman Bey'den sonra yerine geçen Orhan Bey'in döneminin sonuna doğru, Osmanlılar'la birlikte Anadolu'da etkinliği olan diğer bir güç olan Karamanoğulları Osmanlılar'a ait bazı yerleri ellerine geçirdi. Eskişehir de Karamanoğulları'nca alınan yerler arasındaydı. Orhan Bey'den sonra yerine geçen oğlu I.Murad 1363'te Rumeli'deki sorunları çözümledikten sonra Anadolu'ya geçti. I.Murad döneminde Eskişehir ve Beypazarı iki güç arasında sürekli sorun yaratan yerler olmuştur. I.Murad Ankara'yı aldıktan sonra bu seferden dönerken Eskişehir'i de Karamanoğulları'ndan aldı.

Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı siyasal birliğinin bozulması sırasında şehzadeler arasında çıkan taht savaşımlarında Bayezid'in oğullarından İsa Çelebi Eskişehir'e kadar geldiyse de burada kardeşi Çelebi Mehmed'in adamlarınca yakalanarak öldürüldü. Çelebi Mehmed'in Osmanlı Devleti' nin başına geçerek siyasal birliği yeniden kurduğu dönemde Eskişehir Osmanlılar'a ait yerler arasında bulunuyordu.

Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra oğulları arasında çıkan savaşımlar sırasında 20 Haziran 1481'de Yenişehir Ovası'nda kardeşi II.Bayezid ile yaptığı savaşta yenilen Cem Sultan Eskişehir'e gelmiş bir süre bu kentte kaldıktan sonra yaralı olarak Konya'ya kaçmıştır.

Bağdat seferinden dönen Kanuni Sultan Süleyman 26 Aralık 1536'da Eskişehir'e gelerek bir gün bu kentte kalmıştır.

XVI.yy'ın başlarından itibaren bozulan ekonomik durumun neden olduğu kargaşa Eskişehir'i de etkilemiştir. Topraklarını terkederek soygunculuğa başlayan başıboş levendler asıl faaliyet alanları Rumeli olmakla birlikte Eskişehir ve yöresinde de görünmüşlerdir. 1601'de Celali ayaklanmaları sırasında Eskişehir Celali Deli Hasan ve yandaşlarınca işgal edilmiş bu kişiler daha sonra Eskişehir'i terkederek Kütahya Kalesi'ni kuşatmışlardır.

Eskişehir Osmanlı yönetsel bölünümü içinde uzun bir süre Kütahya'ya bağlı bir sancak olmuştur.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: Anadolu'nun orta bölgesinde, Yukarı Sakarya Havzası'nda yer alan Eskişehir, XIX.yy'da, Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Kütahya Sancağı'nın sınırları içinde idi. Sakarya'nın önemli kolu Porsuk'un içinden geçtiği Eskişehir Kenti ise, ovanın güneybatı kenarında kuruludur.

XIX. yy'da, Eskişehir Kazası, kuzeybatıda Ertuğrul Sancağı, doğuda Ankara Vilayeti, güneyde Karahisar Sancağı, batıda da Kütahya Merkez Sancak ile çevriliydi. Kaza merkezi olan Eskişehir, Kütahya'ya 55 km, Bursa'ya 140 km, İstanbul'a da yaklaşık 300 km uzaklıkta idi. Demiryolu ile kuzeyde Ankara'ya; güneyde Karahisar ve Konya'ya; batıda ise, Karahisar-Kasaba (Turgutlu) hattı ile İzmir'e bağlanan Eskişehir, XIX.yy'da hızlı bir gelişme sürecine girdi. Bilecik ve İzmit yolu ile doğudan İstanbul'a bağlanan Eskişehir, bu dönemde, yüzyıllar önceki ticaret merkezi niteliğini yeniden kazandı.

Kaplıcaları ile ünlü olan Eskişehirde, XIX. yy'da 41 hamam vardı. XIX. yy'da siyasal bakımdan durgun bir yaşam geçiren Eskişehir yöresi, Rumeli'den aralıklarla gelen göçmenlerin yerleştirildiği yerlerden biri oldu. Kentin sırtını dayadığı tepenin eteklerinde, Rum ve Ermeni mahallelerinin yanı sıra, Rumeli göçmenleri için yeni mahalleler kuruldu.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Eskişehir, Osmanlı egemenliği altına girdikten sonra, uzun yıllar merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaleti'ne bağlı kaldı. Kent o dönemdeki adıyla, Sultan-Önü Sancağı'nın merkezi idi. Osmanlılar, kuruluş döneminde Eskişehir'e gösterdikleri ilgiyi sonraki yüzyıllarda esirgediler.

Tanzimat'ın ilanından sonra, Anadolu Eyaleti kaldırıldığı zaman, daha önce sancak merkezi olan Eskişehir, Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi durumuna geldi. V.F. Amsverdh, XIX. yy ortalarında, Eskişehir' den söz ederken, tepenin eteğindeki evlerin ovadaki çarşıya yaklaşık 1 km uzaklıkta olduğunu, aradaki yerlerin mezarlıklar ve meyve bahçeleri ile kaplı bulunduğunu belirtmektedir. Yine XIX. yy'ın ortalarında Eskişehir'i gezen P.De Tchihatcheff, burayı ünlü Dorylaeum'un yerinde kurulmuş, yoksul ve çok kirli küçük bir kasaba olarak anlatmaktadır. Aşağı yukarı aynı tarihlerde kenti gören Texier, buranın pek bayındır durumda olmadığını, ama kaplıcalarının hâlâ ünlü olduğunu yazmaktadır.

1890'da demiryolunun Eskişehir'e ulaşması, ayrıca kente 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ertesinde Rumeli göçmenlerinin gelmesi, nüfusun artmasına neden oldu. Nitekim, Robert Heimmer, demiryolu yapımının hemen ertesinde, Eskişehir'in birden kalabalıklaştığını; E.Naumann, Porsuk' un sağ kıyısında kentin gelişmeye başladığını; A.Körte de, demiryolu ile birlikte Eskişehir'in şaşılacak bir gelişme gösterdiğini yazmaktadır.

Tablo 1
1870, 1874 ve 1876 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinde Eskişehir Kazası Nüfusunun Dinsel Dağılımı

	Adı		
Salname Tarihi	Eskişehir Kazası	Seyitgazi Nahiyesi	İnönü Nahiyesi
1870 Köy ve Çiftlik	35	35	15
Mahalle	5	5	—
Hane	3.339	1.425	1.170
Müslüman Erkek	7.931	4.688	3.899
Müslüman Olmayan	—	—	—
Genel Toplam		16.518	
1874 Köy ve Çiftlik	35	35	15
Mahalle	5	5	—
Hane	4.069	1.425	1.180
Müslüman Erkek	19.168	4.731	3.910
Müslüman Olmayan	77	—	—
Toplam	19.245	4.731	3.910
Genel Toplam		27.886	
1876 Köy ve Çiftlik	—	—	—
Mahalle	—	—	—
Hane	4.500	—	—
Müslüman Erkek	11.320	—	—
Müslüman Olmayan	—	—	—
Genel Toplam	11.320		

Tablo 2
Cuinet ve 1893 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'ne Göre, Eskişehir Kazası Nüfusunun Dinsel Dağılımı

Eskişehir Kazası	V.Cuinet	1893 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi
Müslüman	48.200	57.420
Rum Ortodoks	12.700	820
Ermeni Gregoryen	6.074	1.172
Yahudi	100	53
Katolik	—	192
Toplam	67.074	59.657

Tablo 3
1900 ve 1903 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde Eskişehir Kazası Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı

	Salname Tarihi	
	1900	1903
Müslüman	68.024	69.016
Rum Ortodoks	1.163	1.289
Ermeni Gregoryen	2.022	2.210
Katolik	211	206
Bulgar	3	—
Yahudi	63	51
Toplam	71.486	72.772

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan bir yönetsel düzenlemeyle, bağımsız liva (sancak) olan Eskişehir, 1925'te vilayet oldu. Eskişehir Bağımsız Livası'nın iki kazası vardı: Mihalıççık ve Sivrihisar.

1905'teki bir yangında, eski kapalı çarşısı, yeni çarşının büyük bir bölümü ile bazı evleri yanan Eskişehir, 1921'de Yunan işgaline uğradı. Kent, Yunan işgalinde ve ertesinde bir yıkıntıya dönüştü.

1870 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi' ne göre, Eskişehir Kazası'nın toplam erkek nüfusu 16.518 iken, bu rakam 1874'te 27.886'ya çıkmıştır (Tablo 1). 1876 Hüdavendigâr Salnamesi'nde ise, Eskişehir Kazası'nda yaşayan Müslüman erkeklerin nüfusu 11.320 olarak gösterilmektedir. Von Diest'e göre Eskişehir Kenti'nin 1886'daki nüfusu 15.000'i buluyordu.

1893 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi' nde, Eskişehir kaza merkezinde 57.420 Müslüman'ın yaşadığı, toplam nüfusun ise 59.657 olduğu belirtilmektedir (Tablo 2). Cuinet'ye göre aynı yıl, kazanın Müslüman nüfusu 48.200, toplam nüfusu da 67.074 idi

(Tablo 2). Yine Cuinet'ye göre, Eskişehir Kenti'nin 1893'teki toplam nüfusu 17.131'i Müslüman, 1.147'si Rum Ortodoks, 583'ü Ermeni Gregoryen, 132'si Katolik Ermeni ve 30'u Latin olmak üzere 19.023 idi. Cuinet, en çok 400 kişilik bir nüfusun ise, yerleşik olmadığını, bu grubun demiryolu şantiyesinde çalışan Rum ve İtalyanlar'dan oluştuğunu kaydetmektedir. Eskişehir'in XX. yy başlarında nüfusu, 1900 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'ne göre, 68.024'ü Müslüman olmak üzere, 71.486'yı bulmuştu (Tabol 3). 1903 Hüdavendigâr Salnamesi'nde ise, kent nüfusunun çok az artarak, 69.016'sı Müslüman olmak üzere, 72.772'ye yükseldiği görülmektedir. Kentin nüfusu, I.Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, J.H. Mordtmann'a göre 25.000, A.Reinhard'a göre ise 35.000 idi.

1870, 1874 ve 1876 Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri'nde, Eskişehir Kazası'ndaki (nahiyeler dışında) hane sayıları, sırasıyla, 3.339, 4.069 ve 4.500 olarak verilmektedir (Tablo 1). 1903 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde, hane sayısının 16.612'ye yükseldiği görülmektedir.

1876 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde, Eskişehir Kazası'nda, 9 cami, 6 mescit, 5 tekke, 10 han, 4 hamam, 30 kahvehane olduğu; 1893 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nde ise, 11 cami, 6 mescit, 3 medrese, 4 tekke, 80 sıbyan okulu, 20 han, 4 hamam, 700 dükkân, 20 tabakhane ile 2 kilise bulunduğu belirtilmektedir (Tablo 4). Cuniet, 1893'te, Eskişehir Kazası'nda, 11 cami, 6 mescit, 3 medrese, 1 Rum kilisesi, 1 Ermeni kilisesi, 1 Katolik şapeli, 4 tekke, 2 eczane, 25 han ya da otel, 2'si demiryolu istasyonu yakınında kurulmuş toplam 4 lokanta, 3'ü erkekler ve 1'i kadınlar için toplam 4 kaplıca hamamından söz etmektedir.

Shaw'a göre, Eskişehir Kazası nüfusunun, etnik ve dinsel gruplar arasındaki dağılımı 1885-1914 yılları arasında aşağıdaki değişimi geçirmiştir:

Eskişehir Kazası	1885	1914
Müslüman	56.078	83.883
Rum Ortodoks	820	2.613
Gregoryen Ermeni	1.172	3.979
Yahudi	52	194
Toplam	58.122	90.669

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, 1885-1914 arasında, Eskişehir'in Müslüman nüfusu, hemen hemen üçte bir artarak 80.000'i geçmiştir. Müslüman olmayan toplulukların nüfus artış oranı çok daha yüksek olmakla birlikte, toplam nüfus içindeki payları küçük olduğundan, tümünün 1914'teki nüfusu 7.000'i bile bulmamaktaydı.

1874 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde, Eskişehir Kazası'nın en büyük gelir kalemi, 1.000.107 kuruşu Eskişehir Kaza Merkezi'nde olmak üzere, 1.429.179 kuruş ile ağnam (koyun) rüsumu idi (Tablo 5). Bunu, 1.136.395 kuruş ile aşar bedeli izlemekteydi. 1876 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde ise, 680.350 kuruş ile aşarın ön sırayı aldığı görülmektedir.

1876 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'ne göre, Eskişehir Kazası'nın başlıca gelir kalemleri şunlardı:

Aşar (ürün) Vergisi: 680.350 kuruş
Ağnam (koyun) Rüsumu: 125.555 kuruş
Evkaf-ı Kura: 94.975 kuruş
(Köy vakıfları geliri)

Tablo 4
1876 ve 1892 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinde Eskişehir Kazası'ndaki Taşınmaz Malların Dağılımı

Malların Türü	Salname Tarihi	
	1876	1892
Cami	9	11
Mescid	6	6
Medrese	—	3
Tekke	5	4
Rüştiye	—	1
İlkokul	—	3
Sıbyan Okulu	—	80
Okul	7	—
Han	10	20
Hamam	4	4
Kahvehane	30	—
Dükkân	40	700
Mağaza	—	30
Lokanta	—	3
Eczane	—	2
Depo	—	1
Dabakhane	—	20
İstasyon	—	1
Kilise	—	2
Hane	4.500	—
Mahalle	5	—
Köy	39	147
Çiftlik	10	—

Öbür Vergiler: 516.008 kuruş
Toplam: 1.416.888 kuruş

EĞİTİM: XIX.yy'da Eskişehir Kazası eğitim açısından gelişmiş değildi. İptidaiye ve rüştiyelerin sayısı çok az olduğu gibi, kazada idadi (lise düzeyi orta öğrenim kurumu) yoktu.

Cuinet'ye göre, 1894'te Eskişehir Kazası'nda, Müslümanlar'ın 3 medrese, 4 rüştiye ve 90 iptidaiyesinde toplam 1.167 öğrenci okumaktaydı. Bunun dışında, Rum Ortodokslar'ın 490 erkek öğencinin yararlandığı 22-125 kız öğrencinin okuduğu 6 kız ortaokulu, Gregoryen Ermeniler'in ise, 67 erkek öğrencinin ders gördüğü 4 erkek ilkokulu vardı (Tablo 6).

1891'de, Eskişehir yöresinde görevli Avrupalılar'ın ve demiryolu şantiyesinde çalışanların çocuklarına dinsel eğitim verebilmek amacıyla "Frères Français de Saint-Augustin de l'Assomption" ortaokulu kuruldu. Bu okul, İzmit ve Konya'dan sonra, aynı amaçla kurulan okulların üçüncüsü idi. 41 öğrencisi olan erkek ortaokulunun yanı sıra, 75 öğrencinin yararlandığı bir de kız okulu açıldı.

1903 Maarif Salnamesi'nde, Eskişehir Kazası'nın 18 medresesi olduğu ve bu medreselerde toplam 500 öğrencinin okuduğu yazılıdır. Yine 1903 Maarif Salnamesi'nde, Eskişehir Mekteb-i Rüştiyesi'nde 4 öğretmenle 107 Müslüman öğrenci bulunduğu, 1878'de kurulan Rum Rüştiyesi'nde 250 erkek ve 110 kız olmak üzere toplam 360 Rum öğrencinin okuduğu, Fransızlar'ın kurduğu Frères de l'Assomption Rüştiyesi'nde 100 erkek öğrencinin, Soeurs de Charité adlı ilkokulda ise 50 kız öğrencinin okuduğu, Alman ilkokulunun ise 30'ar kız ve erkek öğrencisi olduğu belirtilmektedir.

1903 Maarif Salnamesi'ne Göre Eskişehir Kazası'ndaki Medreseler ve Öğrenci Sayıları Şunlardı:

Eskişehir	Öğrenci Sayısı
Değirmenbaşı Medresesi	41
Hacı Hasan Medresesi	58
Süleymaniye Medresesi	13
Kurşunlu Medresesi	11
Çürükoğlu Medresesi	10
Hacı Hüseyin Efendi Medresesi	28
Şeyh Hüseyin Efendi Medresesi	35
Küplü Medresesi	37
Hâfız Ağa Medresesi	91
İshak Efendi Medresesi	43
MehmedAğa Medresesi	—
Kuyucuk Medresesi	43
Bardakçı Medresesi	18
Kırka Medresesi	10
Şucaeddin Medresesi	20
Karapazar Medresesi	11
Seyitgazi	
Hoca Yunus Medresesi	17
İkiçeşme Medresesi	14

TARIM: XIX.yy'da Eskişehir yöresinde başlıca geçim kaynağı tarım idi. Toprak kıraç olduğu için, genellikle, sulama gerektirmeyen tahıl ekilir, bazen iki yıl süreyle nadasa bırakılırdı. Eskişehir Kazası içinde, sulanan topraklar büyük yer tutmazdı, meyve, sebze ve bağlık alanlar sınırlıydı. Sebze, meyve (elma, kayısı üzüm, kavun, armut, kiraz vb.) daha çok Eskişehir'in kuzeyine düşen Orta Sakarya Vadisi'nde yetiştirilmekteydi.

Eskişehir'de bir zamanlar ipekböceği beslenmekte iken, XIX.yy başlarında dutluklar bakımsız kalmıştı. Aynı yüzyılın

Tablo 5
1874 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'ne Göre, Eskişehir Kazası'nın Vergi Gelirleri

	Gelirin Türü			
Adı	Vergi	Aşar Bedeli	Ağnam (Koyun) Rüsumu	Toplam
Eskişehir Kazası	512.117	568.220	1.000.107	2.080.444
Seyitgazi Nahiyesi	137.735	277.830	280.810	696.375
İnönü Nahiyesi	180.705	290.345	148.262	619.312
Toplam	830.557	1.136.395	1.429.179	3.396.131

sonlarına doğru yeni yöntemlerle ipek böcekçiliği biraz kalkınmış ve Eskişehir çevresindeki dutluklarda ağaç sayısı 80.000'e ulaşmıştı.

Eskişehir yöresinin başlıca tahıl ürünleri buğday, arpa, mısır, darı idi. Ayrıca, tütün, haşhaş ve pamuk ekilmekteydi.

Eskişehir yöresinin iklimi elverişli olduğundan, hayvancılığın büyük bölümünü koyun yetiştirmeciliği oluşturmaktaydı.

MADEN: Eskişehir yöresinin XIX.yy'da en ünlü yeraltı maden ürünü lületaşı (magnesium silikat) idi. Avrupalılar'ın "Meerschaum" (deniz köpüğü) dedikleri lületaşı, başlıca pipo, sigara ağızlığı, baston sapı, çeşitli süsleme eşyaları yapımında kullanılmaktaydı. Toprağın 20-30 kulaç derinliğindeki lületaşı damarları kuyu gibi kazılarak çıkarılır, daha sonra Eskişehir'e taşınırdı. Ham maddenin kabası alındıktan sonra balmumu ile cilalanırdı. Devlet her yıl, açık artırma ile isteklilere ihale ettiği lületaşı satışından rüsum (vergi) alırdı.

Lületaşı sandıklar içinde, Avrupa'nın çeşitli ülkelerine, başlıca Viyana'ya gönderilmekteydi. XIX.yy'ın sonlarında ortalama 7.000 sandık olan lületaşı dışsatımının, 1881'de 11.000 sandığa çıktığı bilinmektedir.

XIX.yy'da Eskişehir yöresindeki lületaşı madeninde 2.000 işçi çalışmaktaydı. Önceleri katır ya da deve sırtında Karamürsel'e, oradan İzmit yoluyla İstanbul ve Viyana'ya gönderilirken, demiryolunun Eskişehir'e ulaşması üzerine, yollama işi çok kolaylaşmıştır. Demiryolu hattının Eskişehir yakınlarında Beylik Ahır'dan geçmesi, lületaşı dışsatım yolunu çok kısaltmıştır.

SANAYİ: XIX. yy'da Eskişehir'in sanayi ürünlerini lületaşından yapılma pipo, ağızlık benzeri eşyalarla çok çeşitli süs eşyaları, maşallah gibi takımlar oluşturmaktaydı. Eskişehir'de dokumacılık da yapılmaktaydı: halı, kilim, seccade, tiftikten yapılma başlıklar, zarif eldivenler yörenin beğenilen ürünleriydi. Özellikle, yörede dokunan aba ve şayaklar iyi nitelikliydi. Seyitgazi'de dokunan beyaz ve çizgili bezler ülkenin öbür bölgelerinde çok aranmaktaydı.

Cuinet'ye göre, Eskişehir'de, XIX. yy sonunda, 22 kuyumcu, 4 şekerci, 12 çömlek ve fayans yapımevi, 1 akaryakıt deposu, 25 alkollü içki satış yeri, 5 alkollü içki yapımevi vardı. Aynı dönemde, Eskişehir'de ayrıca, 4 su değirmeni ile 4 rüzgâr değirmeni bulunuyordu.

TİCARET VE ULAŞIM: Eskişehir yöresi, yüzyıllar boyu, Orta Anadolu'nun Marmara Bölgesi'ne ve İstanbul'a açılan kapısı ve birinci derecede önemli yolların kavşak noktası olarak değerini korumuştur. Eskişehir, İnegöl üzerinden Bursa'ya bağlanır. Sakarya ve Karasu vadilerini izleyen yollar, Söğüt üzerinden geçerek Eskişehir'de toplanır. Bu yollar, Eskişehir'den sonra bir yandan Orta Anadolu'nun kuzeyine, Ankara'ya, öte yandan da Seyitgazi, Çifteler ve Bolvadin yolu ile Konya'ya bağlanır.

XIX. yy'ın sonlarında Anadolu Demiryolu Hattı Eskişehir'e varınca, yörenin ulaşım açısından taşıdığı değer daha da arttı. Demiryolunun yapımı ile Eskişehir'in son bir-iki yüzyıldaki gerilemesi önlendiği gibi, kentin Cumhuriyet Dönemi'nde de sürecek

Tablo 6
1894'te Eskişehir Kazası'ndaki Okulların Dinsel ve Etnik Dağılımı

Dinsel Topluluk	Okul	
Müslüman	3 medrese	90
	4 orta öğrenim kurumu	77
	90 İptidai (ilkokul)	1.000
Rum Ortodoks	22 Erkek ortaöğrenim kurumu	490
	6 Kız ortaöğrenim Kurumu	125
Ermeni Gregoryen	4 Erkek ilkokulu	67
Latin	1 Erkek ilkokulu	41
	1 Kız ilkokulu	75
Yahudi	1 Erkek ilkokulu	25
	1 Kız ilkokulu	18
Toplam	133	2.008

Eskişehir'de Rumeli Göçmenleri

XIX. yy'da, Kırım, Kafkasya, Romanya ve Bulgaristan'dan dalga dalga gelen göç akınları, yüzyıllardır hareketsiz kalan Eskişehir yapısının görünümünü kökten değiştirdi. Her ne kadar; 1785-1788, 1828 göç dalgaları Eskişehir'e yansımadıysa da, 1862'de Çerkezler'in 1877'de ise Abazalar'ın ayaklanması ve yenilgisi ile başlayan göçler sonucunda, Eskişehir'e Çerkez ve Abazalar yerleştirilmeye başlandı. 1860'ta da başlayan üçüncü büyük göçten sonra ise, Eskişehir'de 10 Tatar köyü kuruldu.

1877-1878 Savaşı'nı izleyen göçler, Eskişehir'de çok canlı yerleşim hareketlerine neden oldu ve daha bunlar durulmadan, Balkanlar'dan gelen göçler ve son Kırım göçü bu hareketlere eklendi. Bu dönemde, Eskişehir çevresindeki köy sayısı hızla arttı.

Eskişehir'in kırsal nüfusu artarken, kent içinde de köklü değişiklikler oldu; göçmenlerin bir bölümü Porsuk Çayı'nın karşı kıyısına yerleşerek yeni mahalleler kurunca, kent de ovaya doğru genişlemeye başladı. A.Körte, Eskişehir'den söz ederken, yeni göçmen mahallelerinin Porsuk'un sağ kıyısında hızla geliştiğini kaydeder. Nitekim, 1890-1920 yılları arasında göçmenlerin giderek yoğunluk kazanması ile, kentin kuzeyinde, Macuncu, Hacı Seyit Hayriye, Hacı Ali Bey ve İhsaniye mahalleleri kuruldu. Daha sonra kurulan Güllük Mahallesi ile eski göçmen mahalleleri doğrudan kente bağlandı.

XIX. yy sonunda Kafkasya ve Kırım göçleri sona erdiği halde, Eskişehir ve çevresinde göç hareketleri 1912 Balkan Savaşı'nın sonuna değin sürdü. Cumhuriyet Dönemi'nde gelen göçmenler ise, yalnızca İsmet Paşa ve Gökdere köylerine yerleştiler.

Eskişehir'e gelen göçmenlerin, o zamana değin ya Saray'a ya da Evkaf'a bağlı olan topraklara yerleşmelerine izin verildi. Göçmenlere yapılan yardımlar bununla sınırlı kalmış, bu nedenle göçmenler, Eskişehir çevresine yerleşme dönemlerinde büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Devletin göçmenlere yerleşme yeri olarak gösterdiği topraklar, İnönü, Eskişehir, Alpu ve Çifteler ovalarıydı ve büyük ölçüde bataklıktı. Bu nedenle, ilk gelen göçmenlerin çoğu, sıtma ile baş edemeyip bir süre sonra buraları terketmek zorunda kalmışlardır. Abazalar'ın geniş ölçüde Sündüken Dağları çevresinde yerleşmiş olmaları, bunun bir kanıtı sayılmaktadır.

Sıtma vb hastalıkların yarattığı yıkıma, göçmenlerin her çeşit araç ve gereçten yoksun olmaları, bir-iki yıl orman ve bataklık kenarlarında çerden çöpten evlerde yaşamaları eklenince, hastalık ve ölüm oranı da çok artmıştır. Bölgenin yerlisi köylülerle yeni gelen göçmenler arasında çıkan toprak anlaşmazlıkları da yörede tedirginliklere neden olmuştur. Bazı zengin göçmenler, köylülerden para ile toprak satın alarak sorunlarını çözümlemişlerse de, yeni gelenlerin, eskilerin yanına yerleşmeye çalışması üzerine, bu kez, ilk gelenlerle sonradan gelen Abazalar arasında çekişmeler baş göstermiştir.

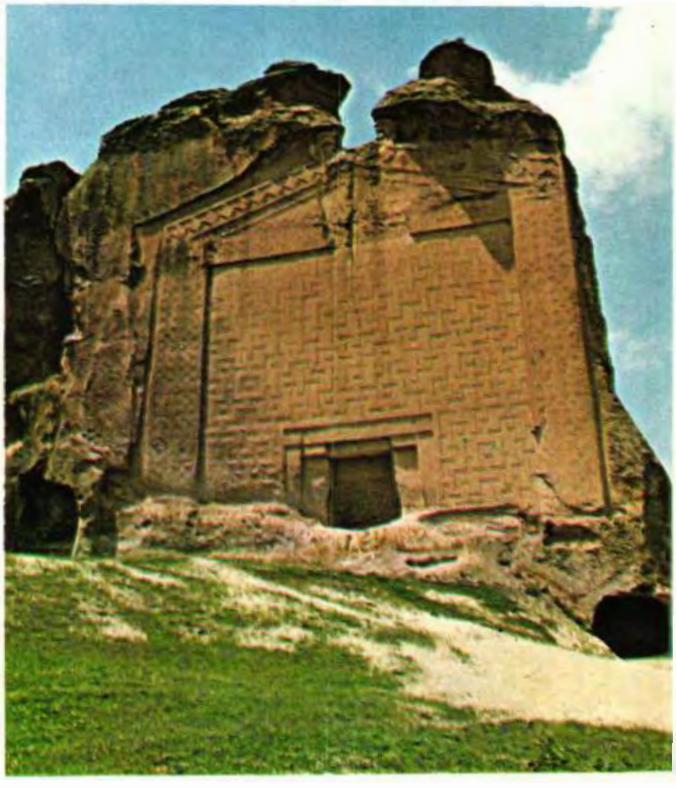
Çeşitli sorunlara yol açmakla birlikte göçmenlerin bölgeye yerleşmesi, tüm Eskişehir yöresinin, göçmenlerin gelişinden önceki dönemle kıyaslanamayacak ölçüde değişmesi ve tüm toprakların işgal edilmesi ile sonuçlanmıştır. Göçmenlerin yerleşmesinden önce, yörede 45 km'ye yalnızca 1 köy düşerken, göçmenlerin yerleşmesinden sonra, bu oran 26 km'ye 1 köy olarak değişmiştir.

2073

2073 - 2075 - Yazılıkayalar ve Midas Anıtı

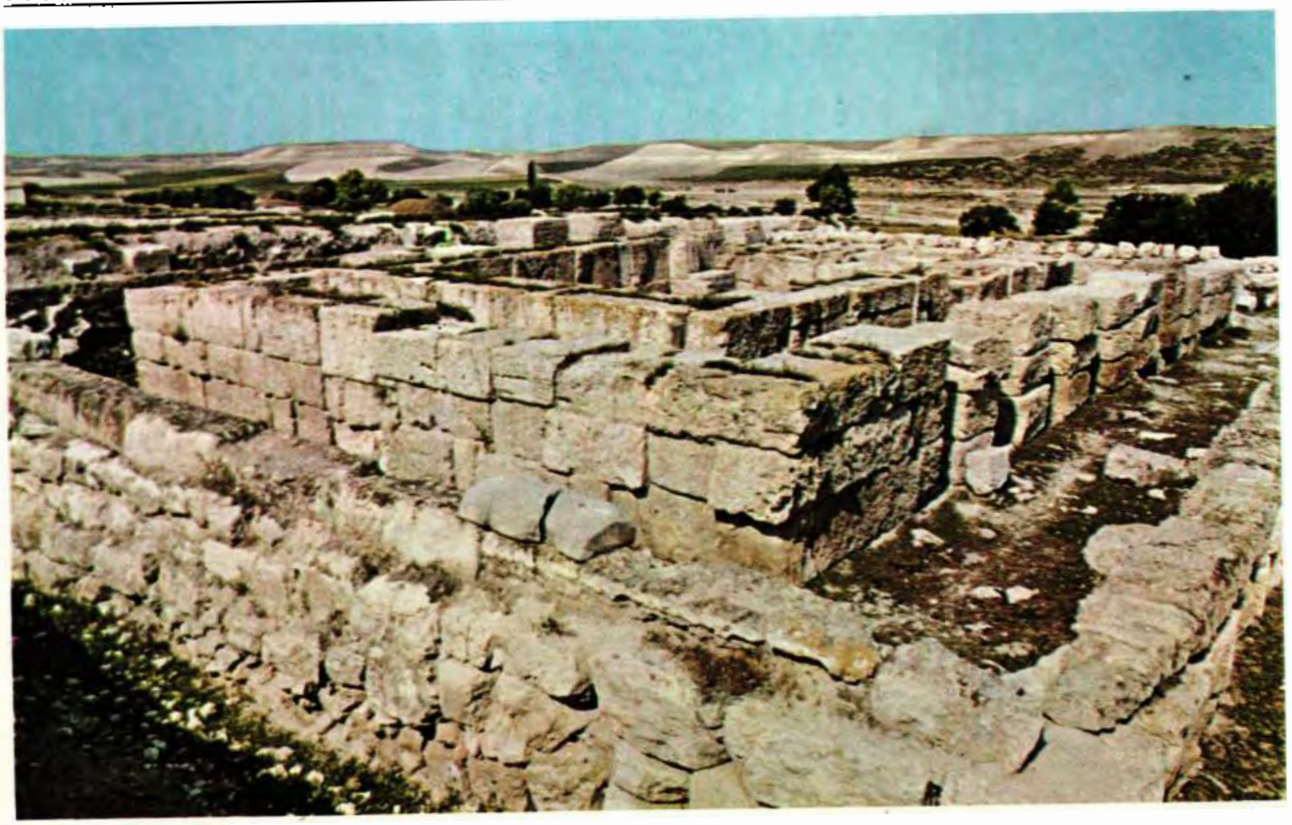
2074

2075

2076

2077

2076 - 2078 - Pessinus, mabed ve amfitiyatr kalıntıları, Sivrihisar
2079 - Nadasa bırakılmış tarlalar
2080 - Şeker pancarı tarımı

2078

2079

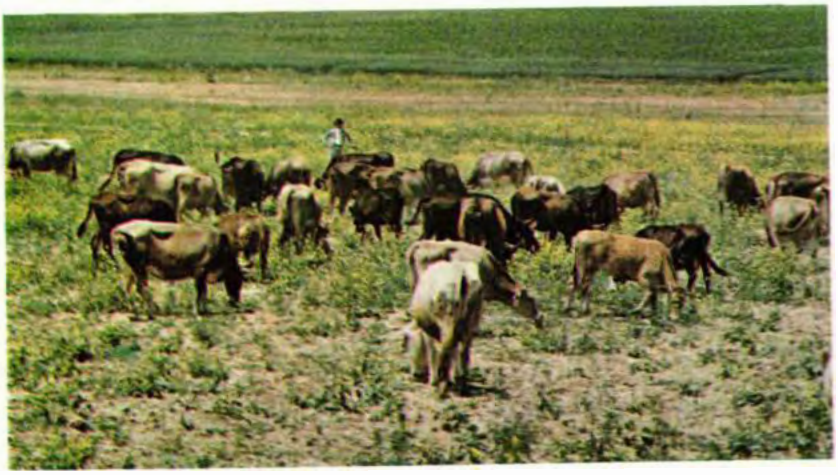
2080

2081

2082

2081 - 2084 - Eskişehir'de hayvancılık ve kesime götürülen hayvanlar

2083

2084

gelişmesi sağlandı. Anadolu Demiryolu Hattı, XIX.yy'da Eskişehir'den sonra iki ana kola ayrılmaktaydı: Kollardan birincisi, Porsuk Çayı'nın akış yönünü izleyerek Ankara'ya gelmekte, ikincisi ise, Kütahya ve Afyonkarahisar üzerinden Konya'ya varmaktaydı. Eskişehir-Kütahya-Konya hattının yapım imtiyazı 1893'te Deutsche Bank grubuna verildi. Bu hat, 1896'da açıldı. İstanbul-Haydarpaşa'dan başlayan ve İzmit yolu ile Ankara'ya varan hattın yapım imtiyazı 1888'de yine Deutsche Bank grubuna verilmişti. Bu hat 1890'da Eskişehir'e, 1892'de de Ankara'ya varmıştır.

Demiryolunun varlığı, Eskişehir'in, Orta Anadolu ile Ege kıyı bölgesi arasında bir geçiş yöresi olma özelliğini daha da artırmıştır.

Eskişehir'den geçen Anadolu Demiryolu Hattı, XIX.yy'da İnönü-Bozüyük-Küplü yoluyla Bilecik'e 13 saat, Bozüyük-Pazarcık-İnegöl yoluyla da Bursa'ya 30 saatlik uzaklıktaydı. Demiryolunun Eskişehir Sancağı içinde kalan uzunluğu, toplam 72 km idi. Demiryolu hattı üzerinde tam 23 köprü vardı.

Cuinet'ye göre, XIX.yy sonunda, Eskişehir'de salı ve çarşamba günleri büyük bir pazar kurulurdu. Ayrıca, 1890'da çıkarılan bir ferman üzerine, her yılın eylül ayının 21'inden başlayarak, kazada 15 günlük panayırlar kurulmaya başlanmıştı. Bu panayırda, o yılın besili hayvanları yarıştırılır, yörenin ünlü ürünleri sergilenirdi.

Eskişehir Kazası'nın yıllık afyon dışsatımı 500 kıyye (1 kıyye 1282 gr.), Sakarya Köyü'nden yıllık pamuk dışsatımı 60.000 kıyye, üzüm dış satımı 25.000 kıyye ve tiftik dışsatımı ise 40.000 kıyye idi.

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE'DE ESKİŞEHİR

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı yenilgisini belgeleyen Mondros Mütarekesi günlerinde, Eskişehir, bağımsız mutasarrıflık olarak yönetilen büyükçe bir kentti. Mutasarrıflık çevresinin toplam nüfusu 150.000 kadardı. Orta Anadolu'nun pek çok kasabasına oranla, Eskişehir oldukça gelişmiş bir yerleşim merkeziydi. Yörenin başlıca tarımsal ürünü tahıldı. Sanayiye egemen olan, yine tarıma dayalı küçük işletmelerdi.

Eskişehir'in göreli gelişmişlik düzeyine ulaşmasının en büyük nedeni, Haydarpaşa'dan Ankara'ya uzanan demiryolu hattı üzerinde önemli bir durak olmasıydı. Öte yandan, Afyonkarahisar'dan Konya'ya ve İzmir'e uzanan demiryolu hatları da Kütahya yoluyla Eskişehir'e bağlanıyordu. Böylece, Eskişehir, her üç demiryolu hattını birbirine bağlayan bir kavşak durumundaydı. Bu konum nedeniyle, bölgenin iki demiryolu onarım atölyesinden biri Eskişehir'de kurulmuştu. Bu atölye ve onun çevresinde gelişen yan sanayi işletmeleri Eskişehir'e önemli bir canlılık getirmişti.

İNGİLİZ İŞGALİ: 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi, "İtilaf Devletleri'nin Osmanlı topraklarında güvenlik açısından önemli gördükleri yerleri işgal edebilecekleri" hükmünü taşıyordu. 13 Kasım 1918'de güçlü bir İtilaf donanmasıyla İstanbul'a gelen İngiliz güçleri, yukardaki hükme dayanarak, demiryolu hattı boyunca işgallere başladılar. Eskişehir, stratejik konumu nedeniyle, İngilizler'in en çok önem verdiği kentlerden biriydi ve Ocak 1919 sonlarında, Eskişehir İstasyonu İngiliz askerlerince işgal edildi.

İngilizler'in istasyon işgali sırasında, Eskişehir mutasarrıfı, Damat Ferit başkanlığında kurulan Hürriyet ve İtilâf Hükümeti ile yakın ilişkisi bulunan Hilmi Bey adında birisiydi. Hilmi Bey, işgale karşı başlayan küçük çaplı direnişleri "huzur bozucu eylemler" olarak değerlendiriyor, hoş karşılamıyordu. Ancak, gerek İngilizler'in davranışlarına, gerek ülkenin içine düştüğü duruma karşı duyulan tepkiler giderek büyüdü ve İzmir'in Yunanlılar'ca işgalinin hemen ardından, 17 Mayıs 1919'da, Eskişehir'de bu işgali kınayan büyük bir miting düzenlendi. Kuva-yı Milliye çalışmaları açısından oldukça iyi bir ortam yaratan bu mitingden sonra, direniş hazırlıkları giderek güçlendi. Bu çalışmaları, aslında Eskişehir aydınları ile eşrafı yürüttüyse de, 20.Kolordu Komutanı olarak bölgede bulunan Ali Fuat Paşa ile Kütahya'yı merkez edinerek bir Kuva-yı Seyyare örgütlenmesi gerçekleştiren Çerkez Ethem'in de bu alanda önemli katkıları oluyordu. Ali Fuat Paşa, Mutasarrıf Hilmi Bey'in direniş çalışmalarına karşı olan tutumunu etkisiz kılmak için, süvari yarbayı Atıf Bey'i Eskişehir mıntıka komutanlığına atamıştı. Kendisi, Anadolu'nun o sırada belki de en stratejik demiryolu ulaşım merkezi olan Eskişehir'e büyük önem veriyordu. Nitekim, yeni bir hükümet merkezinin saptanması yolundaki çalışmaların sürdürüldüğü daha sonraki aylarda, Eskişehir'in başkent olmasını önerecekti. Bu doğrultuda yürütülen çalışmalar kısa zamanda gelişti ve 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ne Eskişehir adına da üç delege katıldı. Bunlar, Siyahizade Halil İbrahim Bey, Bayraktarzade Hüseyin Bey ve Hüsrev Sami (Kızıldoğan) Bey'di.

Sivas Kongresi hazırlıklarının Anadolu'da yarattığı canlılık, gerek İtilaf Devletleri'nin, gerek İstanbul Hükümeti'nin büyük tepkisine yol açtı. Anadolu'daki birçok askeri ve siyasal güç merkezi İstanbul'un varlığını hiçe sayıyor, Erzurum Kongresi'nde oluşan Kuva-yı Milliye çekirdeğinin çevresinde toplanıyordu. İtilaf Devletleri'nin de baskısıyla bu gelişmeyi önlemeye çalışan Damat Ferit Hükümeti, öncelikle kendi içinde birtakım düzenlemelere girişti. Bu bağlamda, 13 Ağustos 1919'da Harbiye Nazırı Nazım Paşa görevden ayrılmak zorunda bırakıldı ve yerine Süleyman Şefik Paşa getirildi. Damat Ferit'e bağlılığıyla tanınan Süleyman Şefik Paşa, ilk iş olarak bütün kolordu komutanlıklarına bir buyruk göndererek, komutanların birbirleriyle şifreli görüşme yapmalarını yasakladı. Ancak, bu yasak uzun sürmedi. Ali Fuat Paşa'nın sert tepkisi ve bu arada, buyruk geri alınmazsa, bütün telgrafhanelerin işgal edileceği tehdidiyle karşılaşan yeni Harbiye Nazırı, gerilemek zorunda kaldı. Ama, söz dinletemeyeceğini anlayınca, Ali Fuat Paşa'yı 29 Ağustos'ta görevden aldı ve yerine, o sırada Ankara'da bulunan Hulusi Paşa'yı atadı. İstanbul, bundan da bir sonuç elde edemedi. Bu kez yalnızca Ali Fuat Paşa değil, hemen hemen Anadolu'daki bütün birlik komutanları hoşnutsuzluklarını belirttiler. Hatta, o sırada Erzurum'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul'a bir telgraf çekerek, Ali Fuat Paşa ile ilgili buyruğun padişahca düzeltilmesini istedi. Bu gelişmeler üzerine, Hulusi Bey de 20.Kolordu Komutanlığı görevini kabul etmeyeceğini açıklayınca, komutanlık vekil olarak yine Ali Fuat Paşa'nın üzerinde kaldı.

Alınan bütün önlemlere karşın, Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da toplanınca, İtilaf Devletleri temsilcileri baskılarını daha da yoğunlaştırdılar. İstanbul Hükümeti'nin de onayıyla yapmayı düşündükleri şey, Anadolu içlerinde hızla ilerleyerek, bütün demiryolu istasyonlarını işgal etmek, böylece, Kuva-yı Milliye güçlerini sıkıştırarak yok etmekti. Bu amaçla alınan ilk önlemlerden biri, İngilizler'in Eskişehir İstasyonu ve çevresindeki işgal birliklerini yeni güçlerle desteklemesi oldu. İstanbul Hükümeti'nin Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa ise, Eskişehir'deki 20. Kolordu'ya bağlı birliklerin Ankara'ya geri çekilmesi için buyruk üstüne buyruk gönderiyordu. Bu çabalarından bir sonuç alamayınca, Ali Fuat Paşa yerine Kiraz Hamdi Paşa'yı 20. Kolordu Komutanı olarak Ankara'ya doğru yola çıkardı. O sırada toplantı halinde bulunan Sivas Kongresi ise, bu tutuma bir yanıt olarak Ali Fuat Paşa'yı Batı Anadolu Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na atadı.

BİRİNCİ ESKİŞEHİR HAREKATI: Kiraz Hamdi Paşa ve beraberindeki kurulun Eskişehir'e varmasından sonra, yöredeki Kuva-yı Milliye karşıtları çabalarını daha da artırdılar. Eskişehir'e vardığında, Ali Fuat Paşa'nın "kesinlikle Ankara'ya hareket etmemesi" yolundaki uyarısıyla karşılaşan Kiraz Hamdi Paşa, Mutasarrıf Hilmi Bey'le de işbirliği yaparak, yoğun bir baskı uygulamasına girişti. Kentte sıkıyönetim ilan edildi ve İngiliz güçlerinin de yardımıyla, Kuva-yı Milliye yanlısı birçok kişi tutuklandı. Buna karşı çıkan birkaç kişi, bu arada Doktor Tahsin Bey adında bir aydın, çatışma sonucu öldürüldü. Yerel yöneticilerin bu tutumuyla daha da yüreklenen İngiliz askerleri ise, 7 Eylül'de evine baskın düzenledikleri Eskişehir Mıntıka Komutanı Yarbay Atıf Bey'i tutukladılar.

Bütün bu gelişmeler ve Eskişehir'deki İngiliz işgal birliklerinin yeni yeni güçlerle desteklenmesi, İtilaf Devletleri'nin Eskişehir'i üs edinerek Kuva-yı Milliye'ye karşı güçlü bir saldırı düzenleyeceklerini ortaya koyuyordu. Bu durumu bir raporla Sivas'a bildiren Ali Fuat Paşa, Heyet-i Temsiliye'nin de onayını alarak, 13 Eylül 1919'da Ankara'dan Sivrihisar'a geldi ve "Birinci Eskişehir Harekatı" adı verilen harekata girişti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra, yüz elli kişilik birliğiyle Mahmudiye Köyü'ne geldi ve 20 Eylül'de "Batı Anadolu Kuva-yı Milliye Komutanı" sıfatıyla bir bildiri yayınladı. Ülkenin içinde bulunduğu durumun ve Sivas Kongresi'nde alınan kararların bir özeti olan bildiride ayrıca, Eskişehir yerel yöneticilerinin, kongrede alınan karar uyarınca İstanbul Hükümeti'yle ilişkisini kesmesi uyarısı yer alıyordu. Bu arada yö-

redeki İngiliz İşgal Komutanlığı'na da bir çağrı yapılıyor ve İstanbul Hükümeti ile ilişkinin kesilmesini sağlamak için başlatılan bu harekata karşı konulmaması isteniyordu.

Ali Fuat Paşa, bu bildiriyi yayınladığı günlerde, askeri hazırlıklarını tamamlamış, Eskişehir'in çevre iller ve İstanbul'la bağının kesilmesini sağlayacak önlemleri almıştı. Buna göre, Porsuk Çayı'nın kuzeyinde Çavlum, Sakarya ve Lefke köprüsü olmak üzere bütün köprüler tutulacak, Eskişehir-İstanbul telgraf hattı kesilecekti. Porsuk'un güneyinde ise, Sultansuyu'nun doğusuna yürünecekti.

Bu arada üçyüz elli atlıdan oluşan, İsmail Hakkı Bey komutasındaki bir müfreze, 21 Eylül'de Kütahya'ya girince buradaki İngiliz işgal taburu, cephanesini de bırakarak trenle Eskişehir'e çekilmişti. Müfreze, Eskişehir-Kütahya arasında, Alanyont'taki bir asma köprüyü de yıkarak, İngilizler'in geri dönmesi olasılığını ortadan kaldırmıştı.

Bu harekat hazırlığının yankısı büyük oldu. Hemen İstanbul'la, Dahiliye Nazırı Adil Bey'le görüşen Mutasarrıf Hilmi Bey, Ali Fuat Paşa'nın Eskişehir harekatına karşı çıkmak için kentte İngiliz işgal birliklerinden başka hiçbir güç bulunmadığını anımsatarak, harekata karşı bu güçlerin kullanılmasının doğru olup olmayacağını sordu. Adil Bey'in yanıtı ise şöyleydi: "Saldırı anında, var olan bütün güçlerden yararlanman doğaldır." Bu açık yanıt üzerine Eskişehir'deki İngiliz Komutanlığı'na başvuran mutasarrıf beklenmedik bir durumla karşılaştı: O güne değin yoğun bir saldırı hazırlığı içinde oldukları görülen İngilizler, bu kez "olayın Osmanlı'nın iç işlerini ilgilendirdiğini ve karışmak niyetinde olmadıklarını" söylediler. O sırada İngiliz Generali Sally Clade Mıntıka Komutanlığı'na atanarak Eskişehir'e gelmiş ve Mutasarrıf Hilmi Bey'le yaptığı ilk görüşmede bu tutumu açıkça vurgulamıştı. Gerek tutum değişikliği, gerekse Sally Clade'in Ali Fuat Paşa ile yüz yüze görüşme çabaları, İngilizler'in askeri bir çatışmadan yana olmadıklarını ortaya koyuyordu.

20 ve 21 Eylül'de saldırı hazırlıklarının iyice yoğunlaştırılması ve müfrezenin Eskişehir çevresindeki sırtlara yerleşmesi üzerine, Sally Clade art arda ulaklar göndererek Ali Fuat Paşa ile görüşme isteğini yineledi. İki komutan, 21 Eylül'de, Eskişehir'le dört saat uzaklıkta Cemşit Köyü'nde bir araya geldiler. Clade, İngiliz İşgal Komutanlığı'nın görüşlerini burada da dile getirdi ve İstanbul Hükümeti ile Ali Fuat Paşa arasındaki anlaşmazlıkta taraf olmayacaklarını, demiryolu hattına bir saldırı olmadığı sürece,askeri bir çatışmaya girmeyeceklerini belirtti. Ancak, görünürdeki bu anlaşmaya karşın, huzursuzluk bir süre daha sürdü. Hatta, 25 Eylül'de, yeniden Kütahya'ya dönmek isteyen İngiliz birlikleriyle Kuva-yı Milliye arasında silahlı bir çatışma oldu ve her iki taraf da ağır kayıplar verdi. Araya İstanbul Hükümeti'nin çeşitli temsilcileri, nazırları ve İstanbul'daki İngiliz işgal komutanı da girdiği halde, soruna bir çözüm bulunamıyor, Mutasarrıf Hilmi Bey İstanbul'a karşı tavır almaya yanaşmıyordu. Günler gerginlik içinde geçip giderken, 1 Ekim 1919'da Damat Ferit Paşa Hükümeti, baskılara dayanamayarak istifa etti. Yerine Ali Rıza Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Bu, Kuva-yı Milliye'nin kazandığı ilk önemli başarıydı. Yeni durumdan yararlanan Sivas Heyet-i Temsiliyesi, İstanbul'dan birçok istekte bulundu. Bazı nazırların ve ordu, kolordu komutanlarının değiştirilmesini de kapsayan bu isteklerden biri, Kiraz Hamdi Paşa'nın emekliye ayrılması, Ali Fuat Paşa'nın ise kurulacak iki ordu müfettişliğinden birine atanmasıydı. Eskişehir'e ilişkin bir başka istek de, Mutasarrıf Hilmi Bey'in görevden alınması idi. Bu isteklerden büyük bir bölümü kabul edilince, Eskişehir ve yöresindeki siyasal görünüm önemli ölçüde değişti: Mutasarrıf Hilmi Bey görevden alınarak, yerine Kuva-yı Milliye yanlısı Çolakoğlu Sabri Bey getirildi. Kentte daha önce ilan edilen sıkıyönetim kaldırıldı; birçok Kuva-yı Milliye karşıtı tutuklandı. Kaçabilenler de İngilizler'e sığındılar. Mutasarrıf Hilmi Bey, 4 Ekim'de uğradığı bir saldırı sonucu öldürüldü.

Bu koşullar altında, İngiliz Generali Clade ile Ali Fuat Paşa 5 Ekim'de Eskişehir yakınlarında yeni bir görüşme yaptılar. Bu sırada, İngilizler'in tutukladığı Eskişehir Mıntıka Komutanı Yarbay Atıf Bey serbest bırakılmış, görüşmenin olumlu bir havada geçmesi için gerekli koşullar doğmuştu. Sally Clade, bu yeni görüşmede daha da ılımlı bir tutum içinde idi. Ali Fuat Paşa'ya, Kuva-yı Milliye hareketi karşısında kesinlikle tarafsız kalacaklarına ilişkin söz verdi ve o güne değin patlak veren olaylardan dolayı özür diledi. Bu görüşme, "Birinci Eskişehir Harekatı"nı noktalayan bir gelişme oldu.

İNGİLİZLER'İN ESKİŞEHİR'İ BOŞALTMASI: "Birinci Eskişehir Harekatı" sonuçlanmış, ancak İngiliz işgalinin sona erdirilmesi sorunu henüz çözümlenmemişti.

Mart 1920'de Türk siyasal yaşamında önemli olaylar yer aldı. İstanbul'daki İtilaf güçleri, 16 Mart 1920'de Meclis-i Meb'usan'ı işgal ederek dağıttılar, bazı milletvekillerini tutuklayarak Malta'ya sürdüler. Çalışmaları böylece sona eren bu kurumu padişah 11 Nisan 1920'de resmen kapatınca, Osmanlı Devleti meclissiz kaldı. Bu, öteden beri meclisin İstanbul'da toplanmasına karış çıkan Mustafa Kemal'in öngörüşünü doğrulayan bir gelişmeydi. Heyet-i Temsiliye, bunun üzerine, İstanbul dışında yeni bir meclis toplanması önerisini bu kez daha güçlü bir biçimde savundu. Kuva-yı Milliye karargâhı, çalışmalarını çoktandır Ankara'da yürütüyordu. Onun için, söz konusu meclisin de burada toplanması kaçınılmazdı.

Yeni meclisin toplanması için, bir yandan siyasal düzeyde çalışmalar yürütülürken, öte yandan işin askeri yanı da ele alındı. Bütün ulaşım ve haberleşme hatları işgal birliklerinin denetiminde, özellikle de Ankara'yla birkaç saat uzaklıktaki Eskişehir demiryolu İngiliz işgali altında iken, meclisin güvenliği nasıl korunabilirdi. Böylece, işgal güçlerinin demiryolu hatlarından çekilmesi için yeni bir askeri harekat düzenlemek zorunlu oldu. Bu görevi de yine Ali Fuat Paşa üstlendi. 17 Mart'ta Ankara'dan trenle yola çıkan 143. Alay'a bağlı güçler, demiryolunun Eskişehir'e kadar olan bölümünü kısa sürede ele geçirdiler, direnen yirmi beş kadar İngiliz asker ve subayı da tutukladı. Afyonkarahisar ve öbür kasabalardaki İngiliz birlikleri ise, gelişmeyi görerek bulundukları yerleri boşalttılar ve Eskişehir'e geldiler. Milli Alay 20 Mart'ta Ağapınar İstasyonu'nda mevzilendiğinde, yöredeki bütün İngiliz birlikleri Eskişehir'de toplanmıştı. Milli Alay'a 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey komuta ediyordu. Mahmut Bey, kentteki İngiliz İşgal Komutanlığı'na bir ültimatom göndererek, bir saat içinde Eskişehir'i boşaltmalarını ve İzmit'e doğru çekilmelerini istedi. Bu ültimatoma önce boyun eğmek istemeyen İngilizler, daha sonra sürenin yirmi dört saat uzatılmasını istedilerse de, bu istekleri geri çevrildi. Aynı gün, İstanbul'daki işgal komutanlığının da onayını alarak Eskişehir'i boşalttılar. Üç askeri trenle Eskişehir'den ayrılan İngilizler, geride, 24. Tümen'in eksiklerini giderecek ağırlıkta savaş malzemesi bıraktılar.

"İkinci Eskişehir Harekatı" olarak adlandırılan bu harekat, Milli Mücadele sürecinde önemli bir dönüm noktası oldu.

YEŞİL ORDU CEMİYETİ VE YENİ DÜNYA GAZETESİ: Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından bir ay kadar sonra, Mayıs 1920'de Kuva-yı Milliye içinde yeni bir sayasal örgütün ortaya çıktığı ve hızla gelişmeye başladığı gözlendi. Bu, Yeşil Ordu idi. Başta Mustafa Kemal olmak üzere, Kuva-yı Milliye'nin pek çok ileri geleninin varlığından haberi olduğu, hatta yöneticiliğini yaptığı bu örgüt, açık kuruluş bildirimi yapmadığı için, yarı gizli bir yapıdaydı. Tüzüğünün birinci ve ikinci maddelerinde varlık nedenini "emperyalizme, kapitalizme ve savaşa karşı olmak" biçiminde açıklayan örgütün kimi yerde İslamcılık'tan, kimi yerde ulusculuktan, kimi yerde ise sosyalizmden etkilendiği anlaşılıyor ve bu durum, 6 Temmuz 1920'de yayınlanan ilk Yeşil Ordu bildirisinde de göze çarpıyordu. Kurucuları arasında Muhittin Baha (Pars) Bey, Yunus Nadi Bey, Celal (Bayar) Bey, Hüsrev Sami (Gerede) Bey, Hakkı Behiç Bey gibi Mustafa Kemal'in en yakın çalışma arkadaşları vardı ve örgütün genel sekreterliğini eski valilerden Tokat Milletvekili Nazım Bey yapıyordu.

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurulmasında, başlıca iki siyasal amaç güdülmüştü. Bunlardan birincisi, Osmanlı ordusunun kalıntılarından oluşan ve gerek iç ayaklanmalarda, gerekse işgalcilerle savaşımda başarı sağlayamayacağı ortada olan eski askeri yapının yerine, yeni ve halkın güveneceği bir askeri örgütün çekirdeğini yaratmaktı.

Öte yandan, başta Enver Paşa olmak üzere, Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra dış ülkelere kaçan birçok İttihat ve Terakki yöneticisi, sonunda Devrim Rusyası'na gitmişler, yerel önderlerle de birleşerek, İslamcı-Sosyalist hareketlerin başına geçmişlerdi. Merkezdeki Sovyet Hükümeti'yle kimi zaman çatışarak, kimi zaman anlaşarak hızla gelişme olanağı bulan bu örgütlere bazı yerlerde Yeşil Ordu adı veriliyordu. İşte, Ankara'daki örgütün kuruluş amaçlarından ikincisi, bu İslamcı-Sosyalist hareketlerle birlik sağlamak ve böylece Avrupa'nın karşısına birleşmiş bir güçle çıkmaktı.

Kuva-yı Milliye merkezinin bu örgüt çalışmalarına göz yumması, hatta desteklemesi, 1917 Devrimi'nin ve Sovyetler'le

yakınlaşmanın etkisiyle yaygınlaşan sol düşünceyi denetlenebilir sınırlar içinde tutmak amacından kaynaklanıyordu. Bu koşullar altında hızla gelişen, güçlenen Yeşil Ordu etkinliklerinin Ankara dışındaki en güçlü merkezi Eskişehir'di. Buradaki çalışmaların başında Arif Oruç adlı bir gazeteci vardı. Oruç, Kuva-yı Seyyare yöneticisi Çerkez Ethem'in yöredeki büyük etkisinden de yararlandı ve 13 Eylül 1920'de onun satın aldığı bir basımevinde Yeni Dünya adlı bir gazete yayınlamaya başladı. Yeni Dünya, kısa bir süre sonra, Yeşil Ordu'nun iki temel yayın organından birisi haline geldi. (Yeşil Ordu'nun öbür önemli yayın organı, Ankara'da yayınlanan Emek Gazetesi'ydi).

Ancak, Yeşil Ordu'nun çalışmaları, kısa süre içinde, Mustafa Kemal'in öngörüsünü aşan boyutlara vardı ve giderek denetlenemez duruma geldi. Öyle ki, örgüt Büyük Millet Meclisi içinde bile güçlü bir desteğe kavuşmuş, Yeşil Ordu yöneticilerinden Tokat Milletvekili Nazım Bey, Mustafa Kemal'in açıkça cephe almasına karşın, Meclis'ce İçişleri Bakanlığı'na seçilmişti. Bu arada Yeşil Ordu çalışmalarıyla ilgili soruşturmaları yürüten Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa, bu çalışmaların "korkutucu boyutlara ulaştığı" konusunda raporlar gönderiyordu. Öte yandan, Çerkez Ethem'in bütünüyle Yeşil Ordu'nun yanında yer aldığı ve Kuva-yı Seyyare'nin Yeşil Ordu'nun askeri gücü durumuna geldiğine ilişkin haberler alınıyordu.

Bu gelişmeler üzerine, Mustafa Kemal, Yeşil Ordu'nun "Kuva-yı Milliye'nin dışında ve onun karşısında bir güç halini aldığı" kanısına vararak, bu örgütün çalışmalarının durdurulmasını istedi. Hakkı Behiç Bey gibi ağırlığı olan kişiler karşı koydularsa da, Yeşil Ordu örgütü 29 Eylül 1920'de çalışmalarını durdurdu. Cemiyetin yayın organı olan Yeni Dünya'nın da, basımevini Ankara'ya taşıyarak yayınını orada sürdürmesi kararlaştırıldı. Yeni Dünya, Mustafa Kemal ve arkadaşlarınca, Yeşil Ordu'nun yerini tutmak üzere, anlaşmalı olarak kurulan resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın yayın organı olacaktı.

Ancak, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin birçok eski yöneticisi, başta Nazım Bey olmak üzere, bu uygulamaya karşı koydular ve Aralık 1920 sonunda yayınladıkları bir bildiride "Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası" adı altında yeni bir örgüt kurduklarını ve bu örgütün Mustafa Kemal ve arkadaşlarınca kurulan "Türkiye Komünist Fırkası" ile ilişkisi bulunmadığını açıkladılar.

Bu bildiri, Halk İştirakiyun Fırkası için bir dönüm noktası oldu. Bu arada, Çerkez Ethem'le Ankara Hükümeti arasında patlak veren anlaşmazlık iki tarafın silahlı çatışması ve Çerkez Ethem'in Yunan işgal bölgesine geçmesiyle sonuçlanmıştı. Bu durumda, Halk İştirakiyun Fırkası varlığını sürdüremedi. Ankara İstiklal Mahkemesi'nce tutuklanan fırka yöneticilerinden Tokat Milletvekili Nazım Bey ve Baytar Salih Bey, 20 Nisan 1921'de on beşer yıl süreyle ağır hapis cezasına çarptırıldılar.

ÇERKEZ ETHEM'LE SON GÖRÜŞME: Milli Mücadele Dönemi'nin başlarında adı en çok duyulan kişilerden biri Çerkez Ethem'di. Ethem, Kafkasya'dan gelerek Bandırma'ya yerleşen ve çiftçilikle uğraşan bir Çerkez ailesindendi. İkinci Meşrutiyet'in ilanı sırasında askerliğini başçavuş olarak yapmış, Balkan Savaşı sırasında ise teğmenliğe yükselmişti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da, yeniden Bandırma'ya çiftliğine dönmüştü.

Çerkez Ethem'in adı ilk kez, İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlunun kaçırılması ve serbest bırakılması için 50 bin lira fidye istenmesi olayıyla duyulmuştu. Yunanlılar'ın İzmir'in işgali sırasında, Ege'nin pek çok yerinde kurulan yerel direniş odaklarından Salihli Cephesi de Çerkez Ethem'ce oluşturulmuştu. Giderek güçlenen ve önemli yararlılıkları görülen bu cephenin güçlerine Kuva-yı Seyyare adını veren Çerkez Ethem, uzun süre bu güçlere komuta etmişti.

Yalnızca Yunanlılar'a karşı direniş sırasında değil, Adapazarı, Düzce, Bolu ve Yozgat ayaklanmalarının bastırılmasında da büyük bir başarı kazanan Çerkez Ethem, ilk dönemlerde Ankara Hükümeti ile uyum içinde bir çalışma yürütmüştü. Ancak, Düzce ve Yozgat ayaklanmalarının bastırılması sırasında ortaya çıkan gerginlik, giderek büyümüş ve Bakanlar Kurulu'nun 9 Kasım 1920'de düzenli ordu örgütü kurulması kararını almasından sonra beklenen çatışma patlak vermişti. Olay, kısa sürede, Düzenli Ordu- Kuva-yı Seyyare çatışması durumunu almıştı. Düzenli Ordu'yu temsil etme görevini üstlenen İsmet Bey'le Çerkez Ethem arasındaki anlaşmazlık bir türlü giderilemiyor, her ikisi karşılıklı birbirlerini suçluyorlardı. Çatışmanın bütün çabalara karşın önlenememesi üzerine, Büyük Millet Meclisi Hükümeti, soruna çözüm getireceği inancıyla, İsmet Bey'le Çerkez Ethem'i Mustafa Kemal'in önünde yüzleştirmeyi kararlaştırdı. 4 Aralık 1920'de, o sırada Ankara'da bulunan Çerkez Ethem'i ve ağabeyi Reşit Bey'i de yanına alan Mustafa Kemal, trenle Batı Cephesi karargâhının bulunduğu Eskişehir'e hareket etti. İsmet Bey o günlerde Batı Cephesi Komutanı olarak Eskişehir yakınlarında İnönü'deydi. Görüşme, Eskişehir'de yapılacak, daha sonra, İstanbul'dan gelen Ahmet İzzet ve Salih paşalarla görüşmek üzere Bilecik'te sürdürülecekti. Ancak tren Eskişehir'e vardığında, Ankara Hükümeti'ne bağlı 61. Tümen'in Eskişehir yakınlarında harekat hazırlığı yaptığını öğrenen Çerkez Ethem, hastalandığını ileri sürerek trenden ayrıldı ve buradaki güçlerinin başına geçerek süratle asıl karargâhına, Kütahya'ya gitti. Böylece, İsmet Bey'le yapılacak görüşme gerçekleşmediği gibi, bu, Çerkez Ethem'in Mustafa Kemal ve Ankara Hükümeti temsilcileriyle kurduğu son ilişki oldu. Çerkez Ehem, o günden sonra, Büyük Millet Meclisi'ne açıkça karşı koyacak ve silahlı çatışma noktasına varan savaşım, onun yenilgisiyle sonuçlanacaktı.

BATI CEPHESİ KARARGÂHI OLARAK ESKİŞEHİR: İzmir ve dolaylarını Mayıs 1919 ve onu izleyen aylarda işgal eden Yunanlılar'ı ilk ağızda yerel, bağımsız direniş birlikleri, çeteleri karşıladı. Bu silahlı örgütler, Salihli, Umurbey ve Ayvalık cephelerini oluşturarak Yunan ileri harekatını bir yıla yakın bir süre geciktirmeyi başardı. Ancak, 22 Haziran 1920'de başlayan Yunan toplu saldırısı karşısında tutunamayıp, geri çekildiler. Cepheler ve bunları oluşturan yerel birlikler dağıldı. Bu gelişme üzerine, Ankara Hükümeti, merkezi bir yapı ve yönetim sağlanmadığı sürece Yunanlılar'ın önünde tutunulamıyacağını görerek, bütün Kuva-yı Milliye örgütlerinin tek bir merkezden yönetilmesi doğrultusunda bazı adımlar attı ve bu amaçla Batı Cephesi Komutanlığı'nı oluşturdu. Karargâhı Eskişehir'de olan Komutanlığa da o güne değin Batı Anadolu Kuva-yı Milliye Komutanlığı'nda görev yapan Ali Fuat Paşa'yı atadı.

Ali Fuat Paşa, Çerkez Ethem'le de sıkı bir işbirliği yaparak, ilk aylarda, yörede patlak veren ayaklanmaların bastırılmasıyla uğraştı. Ağustos 1920'nin son günlerinde ise yeni bir Yunan saldırısını karşılama görevini üstlendi. Ancak, Yunanlılar gösterilen direnişi kırarak Uşak'a girdiler; bir Yunan tümeni de Gediz'e geldi. Ali Fuat Paşa'nın bu tümene saldırı düzenleme kararı, onun cephe komutanlığının da sonu oldu. Batı Cephesi Komutanı, Genelkurmay Başkanı'nın karşı çıkmasına aldırmayarak, 24 Ekim'de düzenlediği bu saldırıda yenilgiye uğradı. Batı Cephesi'nde önemli bir gedik açan bu yenilgi üzerine Ali Fuat Paşa Cephe Komutanlığı'ndan alınarak Moskova Büyükelçiliği'ne atandı. Batı Cephesi Komutanlığı'nı bu kez İsmet Bey üstlendi.

Öte yandan Gediz yenilgisi, bir an önce düzenli orduya geçilmesi görüşlerini pekiştirmeye ve bu doğrultuda atılan adımları sıklaştırmaya neden oldu. İsmet Bey'in göreve başladığı ilk günlerde, düzenli ordunun kurulmasına karşı çıkan ve giderek İsmet Bey'e ve Ankara Hükümeti'ne cephe alan Çerkez Ethem'le Batı Cephesi Komutanlığı arasında çıkan büyük bir gerginlik, Ocak 1921'de silahlı çatışma ve Çerkez Ethem'in yenilgisiyle noktalandı.

İsmet Bey, 1921'in ilk aylarında da iki ayrı Yunan saldırısıyla karşılaştı. 9-11 Ocak ile 28 Mart-1 Nisan'da düzenlenen, Birinci ve İkinci İnönü savaşlarıyla noktalanan bu saldırılar, güçlükle de olsa durduruldu. Batı Cephesi Komutanlığı Karargâhı bu saldırılar sırasında, Eskişehir ve Çukurhisar arasında sık sık yer değiştirdi. İkinci İnönü Savaşı sonrasında, karşı saldırıya geçen Batı Cephesi'ne bağlı birlikler, Yenişehir'e dek ilerledi.

YUNAN TOPLU SALDIRISI VE ESKİŞEHİR-KÜTAHYA SAVAŞLARI: Birinci ve İkinci İnönü savaşları, Türkler'in kesin zaferiyle sonuçlanmış savaşlardan sayılamazdı. Ancak, Yunanlılar'ın art arda iki güçlü saldırı düzenlemelerine karşın, İnönü'den öteye geçememiş ve hatta Yenişehir'e dek geri çekilmek zorunda bırakılmış olmaları, Yunan ordusunun gücü ve harekatının geleceği konusunda büyük bir umutsuzluk yarattı. Ayrıca, İtilaf Devletleri'nin tutumunda önemli değişiklikler oldu. Aralarındaki anlaşmazlıkların ileri boyutlara varmasının da etkisiyle, İtilaf Devletleri giriştikleri "Anadolu Macerası"na son verme kararı aldılar. Buna bağlı olarak İtalyanlar, bütün işgal bölgelerinden çekildiler. Fransızlar Antep, Adana ve Maraş'tan sonra, 21 Haziran 1921de Zonguldak'ı da boşalttılar. İngiliz Mareşali Wilson, Yunanlılar'a yeni bir saldırıdan kaçınmalarını önerirken, Savaş Bakanı Churchill, Yunan Hükümeti'ne, bundan böyle tarafsız kalacaklarını bildirdi. Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada da, İngiltere'nin yeni tutumunu "artık askeri bir maceraya atılmamak" bi-

çiminde dile getirdi.

Yunanlılar, askeri alandaki başarısızlıkların yanı sıra, uluslararası alanda da desteklerini yitirmeye başlayınca, büyük bir telaşa kapıldılar. Ve yeni bir harekata girişerek askeri güçlerini kanıtlamayı, yitirilen dış desteği böylece, yeniden kazanmayı düşündüler. Bir başka amaç da, ordu içine kadar uzanan siyasal kamplaşmaya son vermek, birliği sağlamaktı.

Yunan ordusunun 10 Temmuz 1921 saldırısı bu koşullar altında başladı. Yunanlılar, Bursa'dan Eskişehir ve Kütahya yönünde saldırıya geçerek Türk birliklerini kuzeyde tutmak, asıl saldırıyı ise güneyden, Uşak'tan yapmak istiyorlardı. Nitekim, öyle de yaptılar: 10 Temmuz'da iki Yunan tümeni Bursa'dan İnönü, aynı güçte bir başka birlik de Bursa-Beyce üzerinden ilerleyerek Kütahya yönünde harekete geçti. Uşak'tan yola çıkarılan 6 piyade ve 1 süvari tugayı da, Afyon'u alarak Afyon-Dumlu hattından kuzeye yöneldi. Bu sırada Batı Cephesi birlikleri Kütahya önünde çok geniş bir çizgiye yayılmışlardı; bu mevzilenme düzeni Yunan harekatını kolaylaştırıyordu. Bursa'dan gelen Yunan tümenleri ise, 14 Temmuz'da, fazla bir direnişle karşılaşmadan Tavşanlı önlerine dek ilerledi. Güneyden gelen birliklerle de birleşen Yunan 1. Kolordusu, 3 gün süren zorlu çarpışmalardan sonra, 17 Temmuz'da Kütahya'ya girdi. Yenilginin kaçınılmaz olduğunu gören Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey de, Eskişehir'in batısında bir noktada tutunmak üzere genel çekilme buyruğu verdi. Ancak, Yunan saldırısı, gücünden pek bir şey yitirmeden sürüyor, Batı Cephesi'ne bağlı 12. ve 4. kolordular adeta kaçarak çekiliyorlardı. Bu gelişme üzerine, Ankara'ya, Genelkurmay'a bir rapor yazan İsmet Bey, Eskişehir'in boşaltılmasını sağlamak için kentin batısında bir oyalama çatışmasına gireceğini, orduya ise Eskişehir'in doğusuna çekilme buyruğunu verdiğini bildirdi. Oyalama görevini üstlenen 12. Kolordu'nun kalan birlikleri ve Fahrettin (Altay) Bey komutasındaki iki süvari tümeni, 19 Temmuz akşamı Eskişehir'i bütünüyle boşalttılar. 20 Temmuz'da kent Yunanlılar'ca işgal edildi. Bu sırada Batı Cephesi Karargâhı bütün hatlarıyla Eskişehir'in doğusuna çekilmişti. Oradan, Seyitgazi önlerine gelen Yunanlılar'ın üzerine bir karşı saldırı düzenlendiyse de, Yunanlılar bu saldırıyı kısa sürede geri püskürttüler. Batı Cephesi, bu kez daha da geriye, Çifteler hattına çekildi. Türk birliklerinin artık Sakarya Irmağı'nın batısında tutunma olanağı kalmamıştı.

Yunan toplu saldırısı başladıktan bir hafta kadar sonra, daha Eskişehir işgal altına girmeden, 18 Temmuz'da Batı Cephesi Karargâhı'na, Karacahisar Köyü'ne gelen Mustafa Kemal, savaşın seyri üstüne bilgi almış ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey'le arasında şöyle bir konuşma geçmişti:

"- Savaşı déjà (daha şimdiden) kaybetmişiz değil mi?

- Öyle görünüyor.

- Öyle ise, adım adım Sakarya gerisine çekilmeli."

21 Temmuz akşamına gelindiğinde, Mustafa Kemal'in bu 3 gün önceki direktifini yerine getirmek kaçınılmaz olmuştu. İsmet Bey'in ırmağın doğusuna çekilme kararını Genelkurmay'a onaylatmasından sonra, birlikler 23 Temmuz-25 Temmuz arasında Sakarya'yı aşarak yeni mevzilerine yerleştiler.

MUSTAFA KEMAL'İN BAŞKOMUTANLIĞA GETİRİLMESİ: Kütahya-Eskişehir yenilgisi ve Batı Cephesi güçlerinin Ankara'nın hemen yakınına, Sakarya doğusuna çekilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde büyük çalkantı yarattı. Hele, Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa'nın 24 Temmuz'da Meclis Kürsüsü'ne çıkıp, bütün hükümet dairelerinin Kayseri'ye taşınacağını açıklamasından sonra, bu çalkalanma daha da büyüdü. Çünkü, söz konusu "hükümet daireleri"nin başında Türkiye Büyük Millet Meclisi vardı. Meclis'te bu konuda görüşme ve karşı çıkışlar yoğun bir biçimde sürerken, ilginç bir olay oldu: o güne değin bir tek Meclis oturumunda söz almayan Dersim Milletvekili Diyap Ağa, söz isteyerek ağır ağır kürsüye geldi ve Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına karşı olduğunu açık bir dille ve tek bir tümcede ifade ettikten sonra, yeniden yerine oturdu. Bu olay Meclis'te çarpıcı bir etki yarattı ve yapılan oylama sonucunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'yı kesinlikle terketmemesi kararlaştırıldı. Böylece, Meclis'teki panik bir ölçüde önlenmişti. Ancak, bu gelişmeler dolayısıyla, Mustafa Kemal ve öbür siyasal-askeri yöneticiler ağır eleştirilerle karşılaştılar. Çok sayıda milletvekili, farklı nedenlerle de olsa, ordunun başına Mustafa Kemal'in geçmesini istiyordu. Sonunda, Mustafa Kemal, 3 aylık bir süre için Meclis yetkileriyle donatılması koşuluyla, bu görevi üstleneceğini bildirdi ve bu istek, uzun görüşmelerden sonra, 5 Ağustos'ta kabul edildi. Mustafa Kemal, Başkomutan oldu *(Bak. Ankara, Tarih).*

Mustafa Kemal, Başkomutanlığa getirildikten sonra, ilk iş olarak bir genelge yayınladı. Bu genelgede başarıya olan umudunu dile getiriyor ve yurttaşları özveriye çağırıyordu. Daha sonra, ordunun güçlendirilmesi işini ele alan Mustafa Kemal, 40 yaşına kadar olan bütün erkekleri silah altına çağırdı; menzil örgütlerinin güçlendirilmesine önem verdi ve silah onarım atölyelerinin sayısının artırılmasına çalıştı. Başkomutan, 7 ve 8 Ağustos 1921 günleri, Tekalif-i Milliye adı altında ve olağanüstü yeni yükümlülükler getiren buyruklar da yayınladı. Tekalif-i Milliye buyrukları özetle şu konuları kapsıyordu:

— Her ilçede bir Tekalif-i Milliye Komisyonu kurulacaktı.

— Tüccarların ve halkın elindeki çamaşırlık bezle erkek elbisesi yapmaya elverişli her çeşit kumaş ile kösele, astar, meşin, çarıklık deri, mıh ve hayvan malzemesinin % 40'ına, bedeli sonra ödenmek üzere el konacaktı.

— Her ev, bir kat çamaşır, bir çift çorap ve çarık hazırlayacaktı.

— İnsan ve hayvan yiyeceklerinin % 40'ına, bedeli sonra verilmek üzere el konacaktı.

— Taşıt araçları ayda bir kez alınacak ve 100 km'yi aşmamak üzere kullanılacaktı.

— Ordunun işine yarayacak sahipsiz bütün mallara el konacaktı.

— Savaşta kullanılmaya elverişli bütün silahlar çok kısa bir süre içinde teslim edilecekti.

— Akaryakıt, kamyon lastiği ve haberleşme araç ve malzemelerinin % 40'ına el konacaktı.

— Silah ve savaş malzemesi yapan bütün zanaatkârların adları ve adresleri belirlenecekti.

— Her tür araba ve hayvanın % 20'sine el konacaktı.

— Bütün bu buyrukların yerine getirilmesini sağlayacak bir yaptırım aracı olarak, Kastamonu, Samsun ve Konya'da İstiklâl Mahkemeleri oluşturulacaktı.

Mustafa Kemal, "yasa gücündeki" bütün bu buyrukları, "topyekûn bir savaş uygulaması"nın öğeleri olarak tanımlıyordu.

YUNAN KARARGÂHININ ESKİŞEHİR'E GELMESİ: Ankara'da yeni bir Yunan saldırısına karşı yoğun önlemler alınırken, Yunan Kralı Konstantin, 22 Temmuz 1921'de Eskişehir'e geldi. Kralın yanında Başbakan Gonaris, Savunma Bakanı Teotokis, Genelkurmay Başkanı Dusmanis, Hükümet Askeri Müşaviri Stratikos ve "Küçük Asya Ordusu" Komutanı Papulas vardı. Yunan askeri gücünün en üst rütbeli adlarını bir araya getiren karargâh, Eskişehir'de oluşturuldu ve burada Konstantin başkanlığında bir toplantı yapıldı.

Savaşın süldürülmesi konusunda, Yunan Hükümeti ile Papulas arasında öteden beri var olan ve Türk birliklerine, fazla kayıp vermeden Sakarya'nın doğusuna geçme ve hazırlanma olanağı veren anlaşmazlık, bu toplantı sırasında iyice açığa çıktı. Yunan işgal ordusu Komutanı Papulas, yeni bir ileri harekattan yana değildi. Türk ordularının Sakarya'nın batısındayken yok edilmesi fırsatının kaçırıldığını, bu koşullarda düzenlenecek bir saldırının başarı şansının olmayacağını savunuyordu. Kral Konstantin ve YunanHükümeti ise, her ne pahasına olursa olsun, saldırının sürdürülmesini istiyorlardı. Ancak, saldırıyı yürütecek komutanın buna karşı çıkması, harekatı gittikçe geciktiriyordu. Bunun üzerine, hemen o toplantıda, Kral Konstantin Yunan Orduları Başkomutanlığı'nı üstüne aldı. Bundan beş gün sonra, bu kez Kütahya'da yapılan toplantıda da Yunan Başkomutanlığı Ankara'ya saldırma kararına vardı.

YUNAN TOPLU SALDIRISI VE SAKARYA SAVAŞI: Yapılan hazırlıklardan sonra, Yunan ordusu 13 Ağustos'ta Türk mevzilerine doğru harekete geçti. Üç kol halinde Porsuk Çayı kuzeyinden, Sakarya güneyinden ve Sivrihisar batısından ilerleyen Yunan ordusu, 16 Ağustos akşamı Mihalıççık-Sivrihisar-Çandır hattının batısına vardı. Bu arada, 15 Ağustos'ta Sivrihisar, 16 Ağustos'ta da Mihalıççık işgal edilmişti. Sivrihisar-Çandır hattından güneye yönelen Yunan ordusu, 21 Ağustos'ta Sakarya'nın güneyine geçti. Yunan güçleri 23 Ağustos'a değin önemli bir direnişle karşılaşmadılar. Papulas, 23 Ağustos'ta, Mangal Dağı'na dek uzanan Batı Cephesi mevzilerine saldırılması buyruğunu verdi. Cephe, Ilıca Suyu çevresinde yarılacaktı. İki tümenlik bir güçle Mangal Dağı'nı tutan 2. Türk Kolordusu Komutanı, Yunanlılar'ın büyük bir güçle saldırıya hazırlandığını görünce, mevzide bir alaylık bir güç bırakarak geri çekildi. Yunanlılar da dağı 24 Ağustos'ta ele geçirdiler. Ancak Türk birliklerinin Mangal

Dağı'nı bu denli çabuk boşaltacağını ummadıkları için kuşkuya kapıldılar ve planladıkları saldırı ve kuşatma harekatını bir-iki gün geciktirdiler. Bu gecikmeden yararlanan Başkomutanlık Karargâhı boşaltılan mevzilerin arkasına önemli sayıda güç yığma olanağı bulabildi. Nitekim, Yunanlılar'ın 25 Ağustos'ta başlattıkları yeni saldırı, aynı gün geri püskürtüldü. Ayrıca, kuşatma planını sürdürecek yerde, boşaltılan mevzilere girmeyi yeğleyen Yunan ordusu, çok geniş bir alana yayılmış, yeni bir yarma ve kuşatma harekatı şansını yitirmişti. Buna karşın, saldırı 27 Ağustos'ta da sürdürüldü. Bu sırada, Batı Cephesi Komutanlığı da yanlış bir adım atmış, bazı önemli güçlerini Haymana yakınlarına taşıyarak kendi cephesini de genişletmiş ve zayıflatmıştı. Bundan yararlanan Yunan Komutanlığı, 30 Ağustos 1921'de genel bir saldırıya geçti. Bu saldırı Türk birliklerini oldukça geriletti ve Çal Dağı yöresinde bir gedik açıldı. Ancak, Batı Cephesi Komutanı'nın durumu görerek Çal Dağı'na yönelmesiyle, buradaki yarma tehlikesi geçiştirildi. Yunan güçleri Çal Dağı'na ancak beş gün sonra ve büyük kayıplar vererek çıkabildiler. Ne var ki, bu sırada dağın ardındaki gedik çoktan örülmüştü. Yunan Komutanı Papulas, 4 Eylül'de Savaş Bakanı'na yazdığı bir raporda bu durumu belirttiği gibi, Ankara'ya dek ilerlenebileceğine kesinlikle inanmadığını, tersine, bir yenilgi beklediğini ve bu yenilginin yalnızca askeri değil, siyasal yıkım da getireceğini bildirdi. Nitekim, 5 Eylül'deki yeni Yunan saldırısından bir sonuç alınamadı ve sonraki iki gün hemen hemen çatışmasız geçti.

6 Eylül'de, Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa (Çakmak), Yunan saldırısı başladığı sırada Alagöz'e taşınan Başkomutanlık Karargâhı'nda bir durum değerlendirmesi yaptılar ve bu toplantıda, Yunan ordusunun gücünün sonuna vardığı görüşü egemen oldu. Bu kanıyı güçlendirmek için, 7 Eylül'de bazı keşif saldırıları yapıldı ve bunlardan başarılı sonuçlar elde edildi. 10 Eylül'de de, Karapınar'a taşınan Başkomutanlık Karargâhı'ndan "Genel Karşı Saldırı" buyruğu verildi. Yoğun top ateşiyle başlayan saldırı sırasında, aynı gün Duatepe ele geçirildi. Yunanlılar ise demiryolu hattının kuzeyinde, Beylikköprü doğusundaki sırtlara çekildiler. Demiryolu hattının güneyinde ise, yedekte bulunan 9. Yunan Tümeni de savaşa girdiği için, harekat daha yavaş ilerledi. 11 Eylül'de Yunanlılar bir yandan Duatepe'yi yeniden almak için başarısız bir karşı saldırı düzenlerken, öte yandan da Sakarya'nın batısına çekilme hazırlıklarına başladılar. 12 Eylül'de Türk birliklerinin saldırısı sürdü ve Kartaltepe ile Beştepe alındı. Bu arada Yunan ordusunun Sakarya doğusunu boşaltma harekatı sürüyordu. Papulas bu harekatı Türk Komutanlığı'ndan gizlemeyi başarmıştı. Öyle ki, Yunan ordusunun bütünüyle Sakarya'nın batısına geçtiği 13 Eylül günü, Batı Cephesi Komutanı hâlâ yeni bir Yunan saldırısı bekliyordu. Irmağın doğusunda yalnızca artçıların kaldığı, Yunan ordusu batıya geçtikten sonra anlaşıldı. Bunun üzerine, ilk olarak Müredtep Süvari Tümeni Yunanlılar'ı izlemeye başladı ve 14 Eylül'de Sivrihisar'a girdi.

Ancak, 13 Eylül'de Sakarya'nın batısına geçen Yunan ordusunun bu harekatı oldukça geç öğrenildiği için, Yunanlılar bu süre içinde yeni mevzilerine yerleşmişlerdi. Bu yüzden izleme harekatı ilk günlerde büyük bir ilerleme göstermedi. Hatta Yunanlılar Sakarya'yı geçmeye çalışan Türk birliklerine önemli kayıplar verdirdiler. Buna karşın, Türk kolorduları, 17 Eylül'de Yunan mevzilerini güneyden sarmaya başladılar. Bunun üzerine Papulas, daha da gerilere, Eskişehir'e çekilmeyi kararlaştırdı. Yunanlılar'ı izleyen öncü birlikler ise aynı gün Mihalıççık'a girdiler.

Eskişehir'e doğru dağınık bir biçimde kaçan Yunan ordusu, yalnızca bazı öncü birlikler, özellikle de hızlı hareket eden süvari birliklerince izlenebildi. Türk ordusunun ana gücü, cephane yetersizliği nedeniyle oldukça yavaş ilerledi ve ancak 20 Eylül'de Sakarya'nın batısına geçti. 23 Eylül'de Eskişehir'e varan Yunan ordusu burada tutunabildiği ve yeni güçlerle desteklendiği için 1921'deki Türk ileri harekatı asıl olarak Eylül 1921 sonunda sona erdi. Nitekim Fahrettin Paşa komutasındaki süvari birliklerinin Afyonkarahisar'a düzenledikleri 30 Eylül saldırısı başarısızlıkla sonuçlandı ve sürdürülmedi.

Denebilir ki, lojistik yetersizlik ve ordunun yorgunluğu, Eylül-Ekim 1921'de sona erdirilebilecek olan Yunan işgalini, Eylül 1922'ye, Başkomutanlık Meydan Savaşı sonrasına değin uzattı.

SAKARYA SAVAŞI'NIN SONUÇLARI: Yunanlılar'ın Sakarya yenilgisi, gerek Yunanistan'da, gerekse Avrupa'da büyük bir etki yarattı. Aslında, Yunanistan'da daha savaş öncesi günlerden beri büyük bir hoşnutsuzluk yaşanıyordu: Yunan ordusu iki yılı aşkın bir süredir ve yüzbine varan askeriyle denizaşırı bir ülkede savaşıyor, bu savaş Yunan halkına yeni bir şey katmadığı gibi, her gün yeni yeni toplumsal yaralara mal oluyordu. Gerek sivil halk, gerek ordunun bir bölümü, barış istiyordu. Öte yandan, Yunan siyasal yaşamındaki kargaşa orduyu da etkilemiş, subaylar ve askerler arasındaki siyasal kamplaşma büyük boyutlara varmıştı. Aslında Sakarya saldırısı biraz da bu gidişi durdurmak amacıyla başlatılmıştı. Ancak, yenilgi Yunan toplumsal ve siyasal yaşamındaki olumsuz gelişmeyi daha da ağırlaştırdı.

Yunan siyaset adamları ise karşılaşılan her başarısızlığı yeni bir saldırıyla alt etme çabasını sürdürüyorlardı. Bu saldırı kararları da, çoğu kez, savaşı yöneten komutanların isteğine karşın alınıyordu. Bu kez de öyle

Sakarya Yenilgisinin Yunan Karargâhı'nda Yarattığı Kargaşalık

Yunan ordusunun Sakarya Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğraması, Yunan savaş kurmayları arasında büyük bir kargaşaya yol açtı. Yüksek rütbeli hiçbir subay ya da komutan yenilginin sorumluluğunu üstlenmek istemiyordu. Özellikle, Yunan Hükümeti'nin askeri danışmanı Stratikos, Sakarya Harekatı'nın, Yunan Komutanı Papulas'ın verdiği rapora dayanılarak hazırlandığını, dolayısıyla yenilginin sorumlusunun Küçük Asya Ordusu Komutanı Papulas olduğunu ileri sürüyordu.

Kitap haline getirilen anılarında, savaş ve yenilgi sonrası gelişmelerden uzun uzun söz eden Papulas, Stratikos'un bu suçlamasını ve konuyla ilgili düşüncelerini şöyle aktarır:

"... M. Stratikos, söz konusu raporun, düşmanın Ankara ortasına dek izlenmesini ya da hiç olmazsa zayıf düşürülmesini zorunlu gören düşünceler içerdiğini ileri sürüyor.

Ankara seferine bu rapor üzerine karar verildiği sonucuna varıyor.

Oysa bu rapor, Ankara'ya doğru yapılması düşünülen sefer de göz önüne alınarak yazılmıştır.

Bu raporun hangi bölümünde Sakarya seferinin zorunlu olduğundan söz edilmiştir. Tersine, olabilecek her şey, daha meydana gelmeden önce bu raporda öngörülmüş ve doğabilecek zorluklar hesaba katılarak, bu seferin sonucundan emin olunmadığı belirtilmiştir. Ama, ne yazık ki bu rapor göz önüne alınmadı ve söz konusu seferin başarıyla sonuçlanacağı ve Kemalist tehlikenin bütünüyle yok edileceği konusunda siyasal yöneticileri de ikna etmeyi başaran M.Stratikos'un aşırı iyimserliği yüzünden, sefere karar verildi. İşte, bunun içindir ki, yapılan hatayı bütünüyle kavrayan biri olarak, ben, M.Stratikos'u bu seferin manevi sorumlusu ve biricik suçlusu olarak görüyorum.

M.Stratikos'u, siyasal yöneticileri, burada açıklamak istemediğim bazı nedenlerden dolayı kendi düşüncesine sürüklemiş olmakla ve Küçük Asya davasına ilk darbeyi böylece hazırlamakla da suçluyorum...

...M. Stratikos, hiddetten köpürerek, sanki bu işle uzaktan yakından bir ilişkim varmış gibi, benim üzerime atılıyor..."

Meclis-i Meb'usan'da Eskişehir Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de çalışmalarına başlayan ve İtilaf askerlerinin işgali üzerine dağılan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na bağımsız Eskişehir mutasarrıflığı adına şu milletvekilleri katıldı: Abdullah Azmi Efendi ve Hacı Veli Efendi.

oldu: Küçük Asya Ordusu Komutanı Papulas'ın daha yenilgi öncesinde başlayan karşı çıkışlarına aldırmayan Yunan Başbakanı Gonaris, İngiltere ve Fransa'yı yeniden yanına çekmek için diplomatik bir girişime başladı. Ancak koşullar artık iyice değişmiş, İtilaf Devletleri için "Küçük Asya Savaşı" hemen hemen bitmişti. Fransa Başbakanı Briand, Gonaris'in yardım isteğine karşılık, Yunanlılar'ın bir an önce Türkler'le barış yapmasını salık verdi. Zaten, bu sırada Fransa ile Ankara Hükümeti arasında sürdürülen barış görüşmeleri sonuçlanmış, 30 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'yla, Fransa, Ankara Hükümeti'nin karşısından çekilmişti. İngiltere Başbakanı Lloyd George ise, Yunan ordularının Anadolu'da tutunmaya çalışmasını önermekle birlikte, "Sèvres ruhuna artık veda etmek gerektiği"ni söylüyordu. Bu arada Ankara Hükümeti ile İngiltere arasında da bazı görüşmeler yapılmış ve 23 Ekim 1921'de varılan bir antlaşmayla Türk ve İngiliz tutsakların karşılıklı olarak geri verilmesi karara bağlanmıştı. İtalya ise, Yunanistan'a daha açık bir "hayır" yanıtı vermiş, İtalya Dışişleri Bakanı, "Yunan Hükümeti büyük özverilerde bulunmadığı takdirde, hiçbir büyük devletin Türkiye'ye barışı kabul ettirmeye yanaşmayacağını" açıklamıştı.

İTİLAF DEVLETLERİ'NİN BARIŞ ÖNERİSİ VE SİVRİHİSAR'DA HAZIRLANAN NOTA: İtilaf Devletleri 1921 yılı içinde, özellikle, İnönü savaşları sonrasında başlattıkları barış girişimlerini Sakarya Savaşı'ndan sonra daha da yoğunlaştırdılar. 22 Mart 1922'de Paris'te bir araya gelen İtilaf Devletleri Dışişleri Bakanları, Ankara ve Atina'ya hemen ateşkes yapılmasını önerdiler. Bunu, Anadolu'nun boşaltılması konusunu da içeren bir konferans önerisi izledi. Ateşkes önerisi şöyle özetlenebilirdi:

— Her iki tarafın askeri güçleri arasında 10 kilometrelik boş bir alan bırakılacak, birlikler yeni insan gücü ve savaş araçlarıyla desteklenmeyecek, askeri gereçler başka bölgelere taşınmayacaktı.

— Her iki tarafın orduları İtilaf Devletleri askeri komisyonlarınca denetlenecekti.

— Ateşkes üç ay sürecek, harekete geçmek isteyen taraf on beş gün önce haber verecekti.

İtilaf Devletleri'nin ateşkes önerisi geldiğinde Mustafa Kemal, Batı Cephesi'ni denetlemek üzere Sivrihisar'daydı. 24 Mart'ta Vekiller Heyeti (Bakanlar Kurulu) de Sivrihisar'a geldi ve Paris'ten iletilen öneriye verilecek yanıt burada hazırlandı. Vekiller Heyeti'nin yanıtında, özetle, ateşkes önerisi kabul ediliyor, Anadolu'nun boşaltılmasına ateşkes ile birlikte başlanılması isteniyor, ateşkes süresinin dört ay olması ve barış görüşmeleri boşaltma işleminin tamamlanmasından sonra bitecek olursa, ateşkesin üç ay daha uzatılması öneriliyordu. Ancak, İtilaf Devletleri hükümetleri, özellikle İngiliz Kabinesi, kendi içinde bile aykırı görüşler olmasına karşın, bu önerileri kabul etmedi.

BÜYÜK TAARRUZ VE ESKİŞEHİR'İN KURTULUŞU: Yürütülen barış girişimlerinin yanı sıra, 1922 baharı boyunca, yoğun bir biçimde, sonuç alıcı saldırının hazırlığı yapıldı. Bu sırada Eskişehir-Afyonkarahisar hattının doğusunu savunmaya hazırlanan Yunan Küçük Asya Ordusu'nun başına Hacı Anesti getirilmişti. Hacı Anesti, 1. Yunan Kolordusu'nu Afyonkarahisar, 3. Kolordu'yu Eskişehir çevresinde mevzilendirmiş, 2. Kolordu'yu ise öbür kolorduların gerisinde yedeğe almıştı. Acak, Yunan Komutanı, Papulas'tan farklı olarak karargâhını İzmir'de kurmuştu.

Haziran 1922'de Türk ordusunun yönetiminde de değişiklikler yapıldı. Malta'dan kaçıp Anadolu'ya geldikten sonra 1. Ordu Komutanlığı'na atanan Ali İhsan (Sabis) Paşa, ordu içinde birliği bozucu davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle görevden alındı; yerine önce Fahrettin (Altay) Paşa, sonra da Nurettin Paşa getirildi. Afyonkarahisar hattının karşısında yer alan bu ordunun yanı sıra, Batı Cephesi'nin iki önemli birliği daha vardı. Bunlar, Eskişehir hattı karşısında mevzilenen 2. Ordu ve Bilecik-Bursa hattı karşısındaki Kocaeli Grubu idi. Başkomutan Mustafa Kemal 28 Temmuz 1922'de, son hazırlıkların on beş gün içinde tamamlanması buyruğunu verdiğinde, her iki ordunun güçleri hemen hemen eşitti.

Yunanlılar'ın İstanbul'u işgal etmek için giriştikleri 24 Temmuz 1922 harekatı Türk saldırısını daha da çabuklaştırdı ve 26 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz başladı. Afyonkarahisar hattı boyunca ve top ateşi desteğinde harekete geçen 1. Ordu'ya bağlı birlikler, 27 Ağustos'ta Yunan hattını yardılar ve Sincanlı Ovası'na inmeye başladılar. İkinci Ordu ise Kazuçuran, Evliya ve Dedesivrisi tepelerini ele geçirdi. Aynı gece, Yunan ordusunun İzmir ve Kütahya yönünde geri çekilmesini önlemek için, Birinci Ordu Dumlupınar, İkinci Ordu ise Kütahya önünü kapatmakla görevlendirildiler. Ancak, buyruk Birinci Ordu'ya geç ulaştığı için, güçlü bir çevirme harekatı yapılmadı. Yunan ordusunun ana gücü olan, Trikopis komutasındaki 1. Kolordu, adım adım gerileyerek, 29 Ağustos'ta Dumlupınar'a çekildi. 30 Ağustos'ta, kuzeyden gelen İkinci Türk Ordusu'na bağlı birliklerin de yetişmesiyle, Küçük ve Büyük Adatepe'de şiddetli bir çarpışma oldu. Öğle saatlerinde, bütün Türk birliklerinin katıldığı genel saldırı başladı ve Trikopis birlikleri tutunamayarak dağıldı. Trikopis 8.000 kişilik bir güçle Uşak'a doğru çekilmeye başladı.

Kuzeyde ise, İkinci Ordu'ya bağlı Müretep Süvari Tümeni, 41. Tümen ve Porsuk Müfrezesi Eskişehir-Kütahya ileri harekatını tamamladı ve 3. Yunan Kolordusu'nu izleyen Türk birlikleri 30 Ağustos'ta Kütah-

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Eskişehir Milletvekilleri

Emin (Sazak) Bey

Eyüp (Akgöl) Bey

Halil İbrahim Efendi

Hüsrev Sami Bey

Abdullah Azmi Efendi

Hacı Veli Efendi

23 Nisan 1920'de çalışmalarına başlayan Birinci Büyük Millet Meclisi'ne Eskişehir adına şu milletvekilleri katıldı: Emin (Sazak) Bey, Eyüp (Akgöl) Bey, Halil İbrahim Efendi, Hüsrev Sami (Kızıldoğan) Bey, Meclis-i Mebusan'da Eskişehir'i temsil eden Abdullah Azmi Efendi ve Hacı Veli Efendi de Birinci Meclis'te Eskişehir Milletvekili olarak yer aldılar.

ya'ya, 1 Eylül'de Seyitgazi'ye, 2 Eylül'de de Eskişehir'e girdiler. Böylece, 20 Temmuz 1921'de Yunan işgaline giren Eskişehir, bundan 13 ay sonra kurtarıldı.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

15 Ocak 1923: Atatürk Eskişehir'e geldi.

31 Aralık 1925: Eskişehir Ticaret Borsası kuruldu.

1926: Teyyare Bakım Atelyesi kuruldu.

1926: Yunan işgali sırasında çalışmalarına ara veren Eskişehir İl Halk Kütüphanesi yeniden açıldı.

1927: Eskişehir Bankası kuruldu.

1927: Kurt Kiremit ve Aslan Kiremit fabrikaları işletmeye açıldı.

1 Kasım 1927: Emin (Sazak) Bey, Ali Ulvi Bey, İsmail Besim Bey, Sait Bey, III. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1928: 1894'te kurulan Cer Atelyesi (Demiryolu Bakım Atelyesi) devletleştirildi.

1929: Özel İdare'ye bağlı Eskişehir Devlet Hastanesi kuruldu.

4 Mayıs 1931: Emin (Sazak) Bey, Ahmet (Özdemir) Bey, Yusuf Ziya (Özer) Bey, IV. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

5 Aralık 1933: Eskişehir Şeker Fabrikası üretime başladı.

1 Mart 1935: Ahmet Özdemir, Yusuf Ziya Özer, Emin Sazak, İstamat Özdamar, Osman Işıl, İzzet Arıkan, V. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1938: İspirto Fabrikası işletmeye açıldı.

1938: Kızılay Eskişehir Şubesi çalışmalarına başladı.

3 Nisan 1939: Yusuf Ziya Özer, Emin Sazak, İstimat Özdamar, Osman Işıl, İzzet Arıkan, VI. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

8 Mart 1943: Emin Sazak, İstamat Özdamar, İzzet Arıkan, VII.Dönem milletvekilliğine seçildiler.

5 Ağustos 1946: Emin Sazak, Yavuz Abadan, İsmail Hakkı Çevik, Ahmet Oğuz, Hasan Polatkan, Kemal Zeytinoğlu, VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1948: Devlet Hastanesi'nden ayrılan Doğum Servisi, bağımsız bir Doğum ve Çocuk Bakım Hastanesi durumuna getirildi.

1949: Porsuk Barajı yapımı tamamlanarak, elektrik üretimine başlandı.

1949: İş ve İşçi Bulma Kurumu Eskişehir Şubesi çalışmalarına başladı.

1949: Su baskını, Eskişehir ve yöresinde büyük zarara neden oldu.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 117.659
Katılma Oranı: % 90,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	37.343	35,0	—
DP	65.368	61,2	6
MP	4.096	3,8	—
Bağımsız	1.092	1,0	—

Seçilen milletvekilleri: İsmail Hakkı Çevik, Hasan Polatkan, Abidin Potuoğlu, Kemal Zeytinoğlu, Muhtar Başkurt Ali Fuat Cebesoy.

İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Eskişehir Milletvekilleri

Ali Ulvi Bey

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Eskişehir adına şu milletvekilleri yer aldı: Abdullah Azmi (Torun) Efendi, Emin (Sazak) Bey, Arif Bey, Ali Ulvi Bey.

16 Eylül 1951: Milletvekili Ara Seçimi yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 132.175
Katılma Oranı: % 60,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	24.159	30,4	—
DP	46.467	60,5	1
MP	6.973	8,8	—
Bağımsız	231	0,3	—

Seçilen milletvekili: Ekrem Baysal

1953: Eskişehir Çimento Fabrikası üretime başladı.

2 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 140.307
Katılma Oranı: % 92,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	34.294	26,6	—
CMP	8.767	6,8	—
DP	80.598	62,9	7
HP	1.679	1,7	—
Bağımsız	2.436	1,9	—

Seçilen milletvekilleri: Hasan Polatkan, Kemal Zeytinoğlu, Abidin Potuoğlu, Muhtar Başkurt, İsmail Sayın, Hicri Sezen, Salih Fuat Keçeci.

1955: Merkezi Çukurhisar Köyü'nde olan deprem 300 dolayında evin yıkılmasına neden oldu.

1955: Eskişehir Merkez Erkek Yetiştirme Yurdu hizmete açıldı.

11 Aralık 1956: İl Halk Kütüphanesi'ne bağlı Çocuk Kütüphanesi kuruldu.

1956: Eskişehir Basma Fabrikası üretime başladı.

1957: Çelik Konstrüksiyon ve Montaj Atelyesi işletmeye açıldı.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 173.462
Katılma Oranı: % 76,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	48.972	36,9	—
CMP	6.439	4,8	—
DP	68.676	51,7	8
HP	2.775	2,1	—

Seçilen milletvekilleri: Hasan Polatkan, Kemal Zeytinoğlu, Abidin Potuoğlu, Muhtar Başkurt, Hicri Sezen, Halil Akkurt, Mustafa Cürük, Hamit Dedelek.

1958: Yüksek İktisat Okulu öğrenime açıldı.

1959: Yüksek İktisat Okulu'nun adı, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi olarak değiştirildi.

28 Aralık 1960: Yaşar Eğin, Eskişehir'den Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

1961: Eskişehir Halk Eğitim Merkezi kuruldu.

1961: Eskişehir'de ilk kez 1954'de kurulan Köy Ebe Okulu, Sağlık Okulu duruma getirildi.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 177.649
Katılma Oranı: 85,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	54.841	37,4	3
CHP	51.627	35,3	2
CKMP	36.171	24,7	1
YTP	2.640	1,8	—
Bağımsız	1.227	0,8	—

Seçilen milletvekilleri: Şevket Asbuzoğlu, İbrahim Cemalciler, Ertuğrul Sakarya, Seyfi Öztürk, Celalettin Uzer, Aziz Zeytinoğlu.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 177.632
Katılma Oranı: % 85,7

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	55.690	38,5	2
CHP	51.270	35,4	—
CKMP	35.192	24,3	—
YTP	2.794	1,8	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Naci Toros, Gavsi Uçagök.

1963: Eskişehir Rehberlik Araştırma Merkezi çalışmalarına başladı.

2 Aralık 1963: Eskişehir Gamgam Otel ve Lokantası'nda çalışan 30 işçinin başlattığı grev 73 gün sürdü.

27 Aralık 1963: Eskişehir Devlet Demiryolları'nda çalışan 5.000 işçi, ücretlerinin azlığını protesto etmek amacıyla sessiz bir yürüyüş yaptılar.

1964: Endüstri Yatırım AŞ'ce kurulan ve metal sanayii dalında üretim yapan ENTİL, işletmeye açıldı.

7 Haziran 1964: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 225.009
Katılma Oranı: % 65,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	68.605	62,0	1
CHP	36.361	31,0	—
CKMP	4.531	3,9	—
YTP	1.504	1,3	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyesi: Ömer Ucuzal.

1965: "Eston", Eskişehir Beton Sanayii üretime başladı.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 192.251
Katılma Oranı: % 74,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	81.711	59,6	4
CHP	36.873	26,9	2
CKMP	3.099	2,3	—
MP	8.636	6,3	—
TİP	3.766	2,7	—
YTP	2.632	1,9	—
Bağımsız	469	0,3	—

Seçilen milletvekilleri: Şevket Asbuzoğlu, Ertuğrul Gazi Sakarya, Seyfi Öztürk, Aziz Zeytinoğlu, Mehmet İsmet Angı, Hayri Başar.

5 Haziran 1966: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 190.829
Katılma Oranı: 64,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	73.648	62,2	2
CHP	32.648	27,6	—
CKMP	2.513	2,1	—
DP	5.445	4,6	—
TİP	2.777	2,3	—
YTP	1.452	1,2	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Gavsi Uçagök, Ömer Ucuzal.

5 Nisan 1968: Kılıçoğlu Kiremit Fabrikası'nın Çimse-İş üyesi 450 işçisi 5 günlük grev yaptı.

Kasım 1968: 1895'te kurulan Ticaret ve Sanayi Odası'ndan ayrılan sanayiciler Eskişehir Sanayi Odası'nı kurdular.

1969: Emsan-Eskişehir Makina Sanayi İşletmeye açıldı.

1969: 1933'te Eskişehir Şeker Fabrikası tezgahları ile çalışmaya başlayan Eskişehir Makina Fabrikası, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş'ye bağlı bir kuruluş durumuna getirilerek üretime başladı.

1969: Eskişehir Küçük Esnaf ve Sanayii Sitesi çalışmalarına başladı.

10 Eylül 1969: Eskişehir Belediyesi'nde çalışan, Genel-İş üyesi 1110 işçi, sosyal haklarını elde etmek amacıyla greve başladı.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 203.653
Katılma Oranı: % 65,4

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	73.798	57,8	4
CHP	33.558	26,3	2
CGP	6.223	4,8	—
MP	2.804	2,2	—
MHP	3.037	2,4	—
TBP	3.206	2,5	—
TİP	3.672	2,9	—
YTP	884	0,7	—
Bağımsız	536	0,4	—

Seçilen milletvekilleri: Seyfi Öztürk, Orhan Oğuz, Mehmet İsmet Angı, Mehmet Şemsettin Sönmez, Şevket Asbuzoğlu, Bekir Sıtkı Karacaşehir.

Eskişehir Valileri

Nihat Bey	1923-1925
Cemil Bey	1925-1927
İsmail Hakkı Bey	1927-1935
Talat Tuncel	1935-1936
Kadri Üçok	1936-1938
Yahya Sezai Üçok	1938-1939
Şükrü Yaşin	1939-1941
Hamit Özkay	1941-1943
Daniş Yurdakul	1943-1949
Ahmet Kınık	1949-1950
Arif Özgen	1950-1959
İ.Tevfik Kutlar	1959-1960
Raşit Demirtaş	1960-1960
İhsan Özalp	1960-1962
İhsan Tekin	1962-1966
Osman Meriç	1966-1967
Mustafa Karaer	1967-1971
Mehmet Saraçoğlu	1971-1975
Münir Güney	1975-1978
A. Nazif Demiröz	1978-1979
Naim Cömertoğlu	1979-1982
Halil Ömeroğlu	1982-

1970: Eskişehir Eğitim Enstitüsü öğrenime açıldı.

24 Ağustos 1970: Eskişehir Şeker Fabrikası'nın da aralarında olduğu birçok şeker fabrikasında, 9.620 işçi 4 gün süreyle greve gittiler.

13 Ekim 1970: Eskişehir YSE'de çalışan 200 işçi, 3 aylık ücretlerini alamadıkları için işbaşı yapmadı.

1971: Eskişehir Sağırlar Okulu öğrenime başladı.

1971: Çifteler Bölge Hastanesi hizmete açıldı.

1971: Eskişehir DMMA, Makine ve İnşaat mühendisliği dalında öğretime başladı.

1973: Eskişehir Spor Salonu hizmete girdi.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 234.619
Katılma Oranı: % 66,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	60.452	40,6	3
CHP	47.488	31,9	3
CGP	6.185	4,2	—
DP	12.134	8,1	—
MP	937	0,6	—
MHP	5.739	3,9	—
MSP	13.650	9,2	—
TBP	2.334	1,6	—

Seçilen milletvekilleri: Orhan Oğuz, Seyfi Öztürk, İbrahim Ethem Güngör, Ayşe Aliye Köksal, Murat Kahyaoğlu, Niyazi Önal.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 233.246
Katılma Oranı: % 66,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	61.125	41,2	1
CHP	47.328	31,8	—
CGP	6.132	4,1	—
DP	12.396	8,3	—
MHP	5.784	3,9	—
MSP	13.650	9,2	—
TBP	2.262	1,5	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyesi: Hasan Ergeçen.

1974: Esçelik-Eskişehir Çelik Döküm Fabrikası üretime başaldı.

13 Mart 1975: Memur statüsüne geçmek istemeyen SSK işçilerinin başlattığı grev ertelendi.

3 Haziran 1975: Eskişehir Şeker Fabrikasında 400 işçi işten çıkarıldı.

1 Ağustos 1975: Ankara-Eskişehir yolu üzerindeki bir kooperatif inşaatında çalışan, 8 saatlik işgünü ve zam talebinde bulunan işçilerden 25'i işten çıkartıldı. Çıkan olaylarda 10 işçi yaralandı.

12 Ekim 1975: Milletvekili Ara Seçimi yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 251.250
Katılma Oranı: % 63,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	72.458	49,1	1
CHP	61.235	41,5	—
DP	3.538	2,4	—
MHP	2.937	2,0	—
MSP	6.679	4,5	—
TBP	566	0,5	—
Bağımsız	26	0,0	—

Seçilen milletvekili: İsmet Angı.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 251.250
Katılma Oranı: % 60,6

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	C.Senatosu Üye Sayısı
AP	72.825	49,6	1
CHP	60.959	41,5	1
DP	3.475	2,4	—
MHP	2.650	1,8	—
MSP	6.377	4,3	—
TBP	587	0,4	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Ömer Ucuzal, Hikmet Savaş.

27 Ocak 1976: Eskişehir Çetintaş Kollektif Şirketi'nde çalışan Teksif'e bağlı 40 işçi, işverenin toplu sözleşme çağrısına karşılık vermemesi üzerine direnişe geçti.

1977: Eti Makina Sanayii işletmeye açıldı.

1977: Tekin Makina Sanayisi üretime başladı.

2 Mayıs 1977: Eskişehir Sümerbank Basma Fabrikası'nda çalışan Teksif Sendikasına bağlı 1.500 işçi, toplu sözleşme görüşmelerinde çıkan anlaşmazlık nedeniyle greve gittiler.

30 Mayıs 1977: Eskişehir Arçelik Fabrikası'nda çalışan 671 işçi greve başladı.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 276.608
Katılma Oranı: % 75,0

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	92.525	46,0	3
CHP	83.497	41,6	2
CGP	2.787	1,4	—

DP	3.077	1,5	—
MHP	10.218	5,1	—
MSP	8.451	4,2	—
Bağımsız	224	0,1	—

Seçilen milletvekilleri: Seyfi Öztürk, Yusuf Cemal Özkan, İsmet Angı, Gündüz Ökçün, İsmail Özen.

19 Mart 1980: Arçelik Buzdolabı ve Kompresör, Abidin Demirel Entil ve Isı Cihazları fabrikalarında çalışan, Maden-İş üyesi 1729 işçi greve başladı.

15 Ekim 1981: Tevfik Fikret Alpaslan, Danışma Meclisi üyeliğine getirildi.

20 Temmuz 1982: İnşaat, Maden, Elektrik ve Makine Mühendisliği bölümlerinden oluşan Eskişehir DMMA, Anadolu Üniversitesi'ne bağlandı.

SEYAHATNAMELERDE ESKİŞEHİR

EVLİYA ÇELEBİ (XVII.yy): "Kaleyi Bursa tekfuru yaptırmıştır. Tarihçiler bu şehri de Sam'ın yaptırdığını söylerler. Eskiden büyük bir şehir imiş. Halen eserleri görülmektedir. Burayı 1331 tarihinde Rumlar'dan Orhan Gazi almıştır. Bugün AnadoluEyaleti'ndehâkimlik ve yüz elli akçelik kazadır. Zengini ve sipahisi çoktur. Kadı'nın geliri altı kesedir. Sipah kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı, müftü ve nakib-ül eşrafı vardı. Kalesi harab olduğundan dizdarı yoktur. Şehir on yedi mahalledir. Evleri bağ ve bahçeli olup gayet güzeldirler. Hayli cami ve mescid vardır. Medreseleri varsa da kâgir değildir. Yedi ilk mektebi, yedi tarikat tekkesi, yedi hocalar hanı vardır. Çarşısı sekiz yüz kadar dükkândan ibarettir. Çuka ve çoğu akmişe giyerler. Şehrin dört çevresi gül bahçeleri, bağ ve bostan olup tahıllarıbol ve zengin bir yerdir. Hatta paşa efendimize bu şehir halkından bir aded koyun, yedi at, üçyüz araba arpa ve bu nevi erzak hediye olarak geldi."

TEXIER (XIX. yy): "Eskiden Dorilum (Doryloeum) adını taşıyan bugünkü Eskişehir Tymbrius Çayı'nın doğu sahilindedir. Bu şehrin kuruluş tarihi Frigya sülalesine dayanır. Demosten tarafından anılan bu şehir eski Plin, Ptoleme gibi eski coğrafyacıların hemen hemen tümünce söylenmiştir.

Dorilum Şehri'ninen parlak devri Bizanslılar zamanında idi.İmparatorların dinlenme yeri olduğundan burada hamamlar, saraylar yaptırılmıştı. İkliminin güzelliği, sularının güzel ve bol oluşu burasını bir zevk ve sefa yeri yapmıştı. Fakat bu güzel günler Türk aşiretlerinin ortaya çıkışı ile bozuldu. Eskişehir yağma ve tahribe uğradı. İmparator Manuel şehri kırk günde tamir ettirdi. Sonra Türkler'in eline geçti. Türkler buraya çevresindeki harabelerden dolayı Eskişehir adını verdiler.

Dorile şehri, Pötinger'in haritasında İznik, Amoriyum, Pessimont'dan geçen yol üzerinde işaret edilmiştir. Bize bu şehrin yerini tayin ettiren kayıt budur. Bu haritanın gösterdiği uzaklıklar yeterli derecede doğrudur. Nikoleiya, Midum ve Terikomeya şehirlerinin yerlerini de tayin eder.

Eskişehir'in sıcak suları Asya'da bugün de ünlüdür; fakat şehir bayındırlık ve gelişmeden uzak bir durumdadır. Camilerin uzaktan görünüşü güzeldir; evlerin üzerinde yükselen yedi-sekiz minare manzarada hoş bir çeşitlilik meydana getirir. Şehir, biri evlerin ve diğeri büyük çarşının ve hamamların bulunduğu ticaret yerleri olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır. Bunlar birbirine taştan yapılmış uzun birer rıhtım ile bağlıdırlar. Eskişehir hâlâ Bursa ve İzmir şehirleriyle iç bölge arasında transit yaparsa da kendisinin hiç mamulatı yoktur. Tek sanatı Sakarya Suyu'nun sağında Kâbe ve Mihalıç yöresinde ocağı bulunan deniz köpüğü taşından lüle yapmaktır.

Lüle taşı madeni hükümet tarafından ihraç ve idare olunur. Madenciler tüm çıkardıklarını mutasarrıfa getirirler o da Eskişehir'deki genel depoya gönderir. Oraya Almanya ve Rusya'dan tüccarlar gelerek sandıkla satın alırlar. Bu taşın hükümet elindekinden başka dışarda ticareti şiddetle yasaktır."

HUART (XIX. yy): "Yaklaşan demiryolu çalışmaları Eskişehir'i şimdiden değiştirmiş. Porsuk kıyılarında, Manuel döneminde yapılmış iki kemerli Bizans köprüsünün sağında ve solunda yeni yapılar, bunların da arasında, mutfaksız ve yemeksiz iki odanın bulunduğu bir tür han olan umumi misafirhane yükseliyor. Diğer odalar hanlarda olduğu gibi boş; hancı size yere serilecek bir döşek veriyor, hepsi bundan ibaret. Alt kattaki kahvede akşam ortaoyunu olduğu bildiriliyor, fakat yorgun olduğumuzdan reddediyoruz. Zaten Dr.İgnaz Kunos yazmalarında bu halk oyunlarını yeterince tanıtmıştı. Karşıda, ırmağın öteki kıyısında kenar mahalle benzeri bir yerde bir Avusturyalı demiryolu işçileri için lokanta açmış. Müstakbel garın yeri şimdiden belli olmuş... Hat ulaşıma açılmaya hazır görünüyor."

İLİN ÖZET TARİHİ

MERKEZ İLÇE: Antik Çağ'da Dorilaion (Dorylaion) denen kentin geçmişi, İÖ 4000'e tarihlenen Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'e değin uzanmaktadır. Yörede İÖ 3000-2000 arasında tarihlenen İlk Tunç Çağ ve İÖ 2000-1500 arasına tarihlenen Orta Tunç Çağ'da da yerleşim alanları bulunmaktaydı. Bu dönemde, Asur tüccarlarının, yöre sınırlarına dek etkin oldukları bilinmektedir. Yapılan kazılarda, Hitit İmparatorluğu Dönemi'ni de kapsayan Son Tunç Çağ'da (İÖ 1460-1200), yörede az sayıda da olsa Hitit yerleşim merkezinin varlığı saptanmıştır.

Hitit İmparatorluğu sonrasında, Frigler yörede güçlü bir devlet kurmayı başardılar. O dönemlerde Frigler'in Asurlular ve Urartular ile yakın ilişkileri vardı. Asurlular'la Urartular arasındaki toprak kavgaları Frigler'in bölgede kesin denetim kurmalarını sağladı. Ancak, İÖ VIII.yy'da güçlenen Lidya'nın baskısı ve ardı kesilmeyen Asur akınları sonucunda güçsüzleşen Frigya egemenliği VII.yy'da Kimmerler'ce yıkıldı. Eskişehir yöresi, İÖ 676-546 arasında Lidya yönetimi altında kaldı.

İÖ 546'da Lidya Kralı Kroissos (Krezüs), Pers Kralı II.Kiros'a yenilince, yöre bu kez Persler'in eline geçti. Pers yönetimi sırasında, Eskişehir, Frigya Küçük Satraplığı içinde yer almaktaydı. Persler, İÖ 331'de İskender karşısında yenik düşünce kent, bir süre İskender egemenliği, onun ölümünden sonra da Selokidler'in etkisi altına girdi. İÖ III.yy'da, Orta Avrupa'dan gelen Galatlar, Eskişehir yöresinde, Ortiagon önderliğinde bir krallık yönetimi altında birleştiler ve bir süre Bergamalılar ile çatıştılar. İÖ 189-İS 395 arasında ise bölge, Roma denetiminde kaldı. Galatlar'ın yaşadığı yöre, Roma'nın zorlaması ile İÖ 184'te Bergama Devleti'nin bir eyaleti durumuna geldi. Galatlar, İÖ 166'da yeniden bağımsızlıklarını kazandılarsa da, yöre İÖ I. yy'da bu kez Roma eyaleti oldu.

Eskişehir ve yöresi, 395'te Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içine alındı İmparator Justinianus döneminde ve daha sonraları onarıldı. Yörede pek çok Bizans yerleşme merkezi kuruldu. Bunlar, zamanla önemli ticaret merkezleri durumuna geldi. En önemlileri, Karacaşehir, Hanköy,Gümüşkonak ve Roma Dönemi'nde kurulduktan sonra Bizans Dönemi'nde gelişen Şarhöyük' dür. Eskişehir, VIII. yy'da iki kez Araplar'ca işgal edildi.

1071 Malazgirt zaferi ile Anadolu'ya yayılmaya başlayan Türkler, 1074'te Eskişehir ve yöresini ele geçirdiler. Anadolu Selçuklu Devleti kurucusu Kutalmış oğlu Süleyman, Türklerin yayılmasını durdurmaya çalışan Bizanslılar'la Eskişehir önlerinde savaştı ve İznik'e dek ilerledi. 1097'de Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan, Haçlı ordusuna İznik'te yenilince, Eskişehir Haçlılar'ın eline geçti. Selçuklular'la Haçlılar arasında Eskişehir'de ikinci bir savaş yapıldı. II.Kılıç Arslan'ın zamanında Selçuklular Bizanslılar'la uzunca bir süre barış içinde yaşadılar. Ancak, yöredeki göçmen Türkmenler'in Bizans köylerine yaptığı saldırılar, Bizans'la Anadolu Selçukluları'nın arasını yeniden açtı. İki devlet arasındaki üstünlük savaşımları, Miryakefalon Savaşı'nın Selçuklular'ca kazanılmasıyla noktalandı (1176).

Selçuklular, 1182'de Eskişehir yöresine egemen oldular. 1289'da Osman Bey'e verilen yöre Orhan Bey döneminde Karamanoğulları'ncaele geçirildi. I.Murad zamanında yeniden Osmanlı topraklarına katıldı. XVII. yy'a değin yörede önemli bir değişiklik olmadı. Bu yüzyılda kentin Celali isyanlarından etkilendiği ve kısa bir süre Celali Deli Hasan'ca işgal edildiği bilinmektedir. Eskişehir, Osmanlı Devleti yönetsel bölümlenmesinde Kütahya'ya bağlı bir sancak idi.

Şemseddin Sami, XIX.yy'da Eskişehir'e ilişkin olarak şu bilgileri vermektedir:

"Hüdavendigâr İli'nin Kütahya Sancağı'na bağlı bir kazadır.

Kaza merkezi olan Eskişehir Kasabası' nın 10.000 nüfusu, 11 camisi, 3 tekkesi, 6 medresesi, 1 rüşdiyesi (ortaokulu) bulunmaktadır. Ayrıca havlu, bez, şayak ve kilim tezgâhları vardır.

Kazanın zenginlik kaynağını lületaşı ocakları oluşturur. 100 köyü vardır. Tüm kazanın nüfusu 27.242'dir. Bu nüfusun sadece 600'ü Hıristiyan olup kalanı İslam'dır.

Tüm kazada 77 cami, 2 kilise, 6 medrese, 80 okul, 498 dükkân, 6 hamam, 15 han ve 7.270 ev vardır.

Lületaşı ocaklarında 2.000'in üstünde işçi çalışır.

Tarım ürünleri arasında tahılların yanı sıra bakliyatın her türü, pamuk, üzüm, tiftik yer almaktadır. Seyitgazi Nahiyesi de bu kazaya bağlıdır."

Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı'nda, Ali Cevad, Eskişehir için şunları yazmaktadır:

"Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kütahya Livası'na bağlı bir kazadır. 10.000 kadar nüfusu ve canlı bir ticareti vardır.

Lületaşı ocaklarından çıkarılan taştan nefis sigara ağızlıkları yapılır. Demiryolu kenarında oluşu, ticaretinin hareketlenmesini sağlar.

Seyitgazi Nahiyesi'yle 100 kadar köyü vardır. Bu yerleşim yerlerinin tümünde 27.000 nüfus yaşar.

Kazada 80 kadar okul, 70 cami, 6 medrese, 6 hamam, 2 kilise, 15 kadar da han vardır."

ÇİFTELER: Tarihi İlk Tunç Çağ'a değin uzanan Çifteler İlçesi sınırları içinde, Frig Devleti'nin en önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Midas Kenti (Midaion) yer almaktadır. Kentin İÖ 850'de Frigya Kralı I.Midas'ca kurulduğu sanılmaktadır. Midaion sonraları Sinnada (Synnada) Kent Birliği'ne katılmıştır.

Lidya Krallığı ve Pers İmparatorluğu dönemlerinde de merkez olma özelliğini koruyan yöre, daha sonra giderek önemini yitirdi.

Şemseddin Sami XIX.yy'da Çifteler'i şöyle anlatır:

"Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'na bağlı Eskişehir Kazası sınırları içinde, hazine arazisinde, büyük ve geniş bir çiftliktir.

Bu çiftlik öteden beri askeriye için hayvan yetiştiren bir hara özelliğini de taşımaktadır. 16 köyü, 2.700.000 dönüm arazisi ve 5.000 nüfusu içermektedir. Ayrıca, 700 er de bu çiftlikte askeri kesimin hizmetlerini görür. Çiftliğin harasında 1.100 at ve kısrak, 1.100 sığır ve manda, 12.000 koyun ve keçi vardır.

Yıllık geliri 500.000 kuruşun üstündedir."

Ali Cevad aynı dönemde, Çifteler'e ilişkin şunları yazıyor:

"Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kütahya Livası'nın Eskişehir Kazası'nda büyük bir çiftliktir. Padişahca askeri kesime hayvan yetiştirilmek için kurulmuştur. Askeriye için bir harası vardır. 2.700.000 dönümlük yüzölçümü olan çiftlikte 16 köy, 5.000 insan, 15 bini aşkın hayvan bulunmaktadır."

Çifteler Kasabası 28.6.1954'te ilçe durumuna getirilmiştir.

MAHMUDİYE: Eskişehir'in, tarihi Hititler'e değin uzanan en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Kazılar ve yüzey araştırmalarıyla, ilçe sınırları içinde bulunan Hamidiye Köyü'nde Frig, Roma, Bizans yerleşmeleri saptanmıştır. Mahmudiye, 1954'te ilçe durumuna getirilmiştir.

MİHALIÇÇIK Anadolu Selçuklu Dönemi'nde kurulduğu sanılan Mihalıççık'ın tarihine ilişkin ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. 1840'ta kaza olmuştur.

Şemseddin Sami XIX. yy'da Mihalıççık'a ilişkin şu bilgilere yer vermektedir:

"Ankara Vilayeti'nin Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kazanın merkezi Kuyucuk Köyü'dür. 59 köyden oluşan kazanın tümü Müslüman olmak üzere 18.538 nüfusu vardır.

Kazada, 49 cami, 40 mescit, 4 medrese, 60 okul, 68 dükkân, 2 han, 6 ahşap köprü ve 35 su değirmeni vardır. Bazı köyler ipekçilikle uğraşır.

Tarım ürünlerinden buğday, arpa, yulaf, burçak, darı, mısır darısı, pirinç, nohut, mercimek, susam, pamuk, tütün ile meyve ve sebzelerin pek çok çeşidi yetiştirilir.

Kazada çıkan kilden, devlet yıllık 15.000 lira gelir elde etmektedir.

Yerel küçük sanayi ürünleri, kilim, seccade, çuval gibi yünden dokunan ürünlerdir."

Ali Cevad, aynı dönemde, Mihalıççık hakkında şunları yazmaktadır:

"Ankara Vilayeti Merkez Livası'na bağlı bir kazadır. Kazanın merkezi Kuyucuk Kasabası'dır.

Kazada 49 cami, 40 mescit, 4 medrese, 1 hükümet konağı, 1 telgrafhane, 1 belediye binası, 60 okul, 1 kahvehane, 68 dükkân, 2 çiftlik, 2 han, 3.570 ev vardır.

Nüfusu 18.000'in üstündedir. Tarımsal ürünleri, pirinç, buğday, arpa, yulaf, mısır, darı, nohut, burçak, mercimek, susam, pamuk, elma, armut, kiraz, vişne, şeftali, zerdalidir. Yıllık miktarları: 130.000 kile buğday, 6.000 kile arpa, 2.000 kile darı, 700 kile burçak, 500 kile nohut, 120.000 okka (okka: 1.282 gr) pirinçtir.

Kazanın yıllık geliri, 300.291 krş. emlak, akar ve temettu vergisi, 252.878 krş. afyon dahil, aşar vergisidir".

SARICAKAYA: 1957'de ilçe olan Sarıcakaya'nın önceki tarihine ilişkin bilgi bulunmamaktadır.

SEYİTGAZİ: Yörenin tarihi Orta Paleolitik Dönem'e değin uzanmaktadır. Burası İÖ 1000'lerde bir Frig yerleşim merkezi olmuş, İS VII. yy'da Arap Komutanı Abbas bin Veli ve Hasan bin Kaktaba'ca işgal edilmiştir. İkinci işgal sırasında ölen Seyit Battal Gazi, ilçede kendi adını taşıyan türbeye gömülmüştür. Adının, Seyit Battal Gazi' den kaynaklandığı sanılmaktadır. Sonraları, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altına girmiştir.

Kamus-ül Alâm'da, Seyitgazi'ye ilişkin şu bilgiler verilmektedir:

"Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'nda, Eskişehir Kazası'na bağlı bir nahiyedir. Bucağın yakınlarında eski Frigya hükümdarlarının mezarlarını da içine alan Nakolia Kenti'nin yıkıntıları vardır. Seyit Battal Gazi'nin, Alaaddin-i Selçuki'nin annesi tarafından yapılan mezarı da buradadır.

58 köyden oluşan nahiyenin, çoğunluğu müslüman olan 15.000 nüfusu vardır.

Eski yapıtları, camileri, medreseleri, türbeleriyle bir anıtlar yöresidir.

Tarım ürünlerinden tahıllar, bakliyat, sebze ve meyvesi boldur. Küçük sanayi ürünleri, kilim, aba, seccade, halıdır."

Ali Cevad, XIX. yy sonundaki Seyitgazi'ye ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kütahya Livası'nda Eskişehir Kazası'na bağlı bir nahiyedir.

Bucak merkezinde Battal Gazi adıyla ünlü türbe, Ebü'l-Hüseyn ül-Antaki'nindir. Alaaddin-i Selçuki'nin annesince yaptırılmıştır. Türbe yakınındaki hücrelerde Bektaşi Tarikatı'nın sofuları otururlar.

Nahiyede ayrıca Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı bir cami vardır."

Seyitgazi, 1915'te Eskişehir Sancağı'na bağlı bir kaza durumuna getirilmiştir.

SİVRİHİSAR: İlçe sınırları içinde, Balıhisar yöresinde bulunan tarihi yerleşim merkezi Pessinus (Pessimont), kutsal bir Frig kenti idi. Kıral Yolu üzerinde kurulmuş olması, kentin daha sonraki uygarlıklar sırasında da önemini korumasını sağlamıştır. Bergama'nın geçici egemenliği döneminde Galatlar'ın istilasına uğrayan Passinus rahiplerinin, bu dönemde bile göreli bir bağımsızlıkları vardı. Pessinus Kenti, asıl ününe, Roma'nın Bergama'ya yakınlaşma girişimleri sırasında kavuştu. İÖ 204'te, Roma Senatosu, Pessinus'ta bulunan Bergama Kralı I. Attalos'a elçi göndererek Selökid tehdidine karşı birleşme önerdi. Kent, İÖ 25'te Roma egemenliğine geçti ve Roma'nın Galatya Eyaleti iç sınırlarına alındı. Sonraları Palia ve Abrustula denen Pessinus, İS VI.yy'da Bizans İmparatoru Justinianus'ca yeniden kurularak Justinianopolis adını aldı. Kentin, Anadolu Selçukluları yönetiminde bir uç beyliği olduğu bilinmektedir.

Şemseddin Sami, XIX. yy'da, Sivrihisar hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Ankara Vilayeti'nin Merkez Sancağı' na bağlı bir kazadır. Oldukça bayındır ve bakımlı, ticaret merkezi bir kasabadır. Kasabanın 11.211 nüfusu, 1 çarşısı, birkaç camisi, 1 rüşdiyesi (ortaokulu) 1.500 ciltlik bir de kütüphanesi vardır.

Haydarpaşa'dan Ankara'ya giden demiryolu kasabanın kuzeyinden geçer ve yörenin ticari canlılığını artırır.

Tarım ürünleri, buğday, arpa, pamuk, afyon ile çeşitli meyve ve sebzelerdir. Küçük sanayi ürünleri, kilim, seccade, tel altından bilezik, bakırdan çeşitli mutfak ve çay takımları, mangal vs, tiftikten bazı dokumalardır.

Tüm kazada 108 cami, 20 mescit, 18 medrese, 1 rüşdiye (ortaokul), 108 sıbyan mektebi, 1 kütüphane, 32 tekke, 1 kilise, 6 su değirmeni vardır.

Kazanın 34.902 olan nüfusunun 4.000'i Ermeni, geri kalanın tümü Türk'tür. Eski yapıtlarıyla ünlü Umuriye kalıntıları da bu yörededir."

Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı'nda aynı dönemdeki Sivrihisar'a ilişkin şu bilgilere yer vermektedir:

"Ankara Vilayeti'nin Merkez Livası'na bağlı bir kazadır.

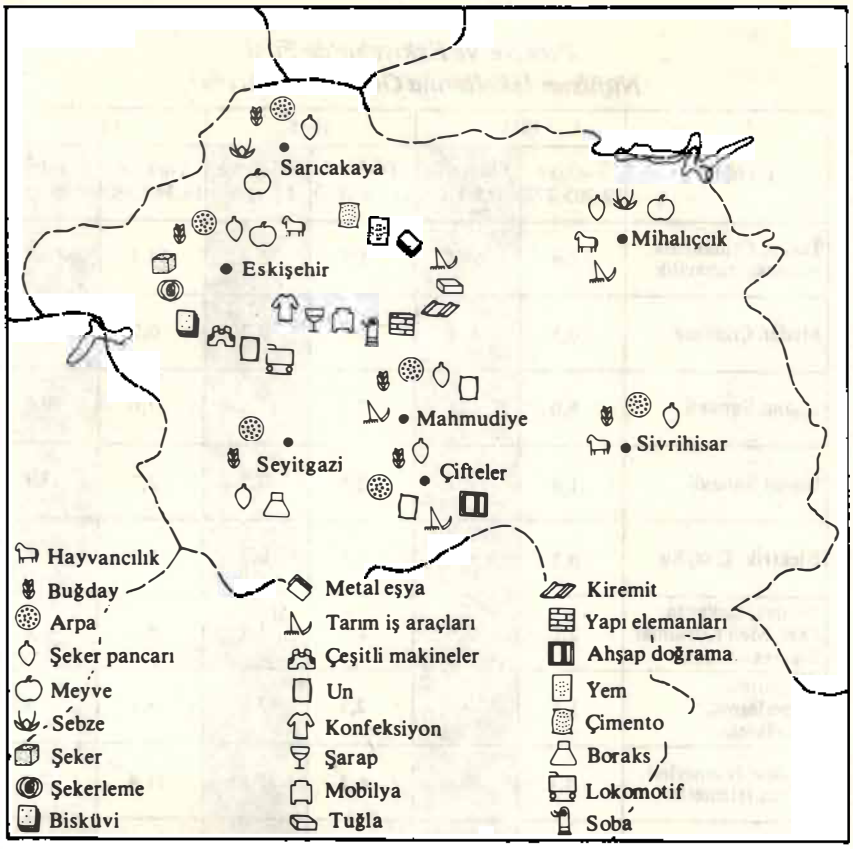
Kentin Anadolu demiryolu üzerinde bulunması, ticaretin gelişmesine neden olmuştur.

Kazanın tüm nüfusu, 34.901'dir. Kazada 6.234 ev, 60 dükkân, 4 hamam, 6 han, 30 kahvehane, 128 cami ve mescit, 33 dergâh, 1 rüşdiye (ortaokul), 109 ilkokul, 18 medrese ve 1 kilise vardır.

Küçük sanayi ürünleri, kilim, seccade, altın ve gümüş telden bilezikler, işlenmiş post ve hayvan derileri ile keçedir.

Tarım ürünleri, yıllık 200.000 kile buğday, 100.000 kile arpa, 150.000 okka (okka: 1.282 gr) yapağı, 100.000 okka tiftik, çeşitli meyve ve sebzelerdir.

Hayvancılığı da gelişmiştir. Kazada, 185.045 koyun, 137.249 tiftik keçisi, 2.900 kıl keçisi, 20.000 sığır, 3.900 manda, 1.000 eşek, 1.800 esp (at), 110 ester (katır), 50 deve vardır."

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

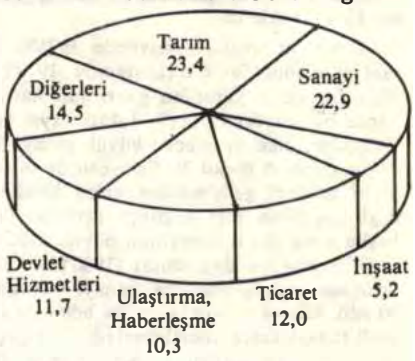
Eskişehir, sosyo-ekonomik gelişkinlik açısından, Türkiye'nin önde gelen illerinden biridir. Orta Anadolu'nun Ankara'dan sonra ikinci büyük ili olan Eskişehir; Kütahya, Afyonkarahisar ve Bilecik gibi komşu illere çeşitli hizmetler sağlayan bölgesel bir merkezdir. Bu açıdan, Ankara, Bursa, İzmir gibi illere rakip bir konumda bulunmaktadır. İlin bölgesel bir merkez olmasında, kökü Cumhuriyet öncesine dayanan oldukça gelişmiş bir sanayiye sahip olması kadar, hayli gelişkin ve zengin bir tarımsal üretim tabanına oturması ve Marmara, Ege, Akdeniz bölgeleriyle Orta Anadolu'yu biribirine bağlayan bellibaşlı ulaşım yollarının kavşak noktasında yer almasının etkisi vardır.

Yüzölçümü 13.653 km2 olan Eskişehir'in Türkiye içinde kapladığı alan % 1,7'dir. Toplam alanının görece genişliği ile önde gelen bir il olan Eskişehir'de, 1980'de ülke nüfusunun % 1,1'i gibi azımsanmayacak bir bölümünü oluşturan 543.802 kişi yaşamaktaydı.

Sosyo-ekonomik açıdan oldukça gelişmiş olan il, 1978'de gayrı safi yurt içi hasıla içindeki toplam payı göz önüne alındığında 15. sırada yer alıyordu. Gayrı safi hasılanın sektörlere göre oldukça dengeli bir biçimde dağıldığı ilde, sanayinin % 23 gibi önemli bir payı vardı (Şekil 1).

İlin gelişmesinde çok önemli bir rol oynayan sanayi, 1960'lardan sonra hızla sanayileşen birçok ilden farklı olarak Eskişehir'de oldukça eskiye giden bir tarihi geçmişe sahiptir. Örneğin, ilin en önde gelen sanayi kuruluşlarından biri olan Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi (ELMS), Berlin-Bağdat Demiryolu'nun yapımı sırasında, 1894'te kurulmuştu. Aynı şekilde, il sanayii içinde günümüzde hâlâ önem taşıyan Kurt Kiremit ve Tuğla ile Yasin-Çakır Un Fabrikası gibi fabrikaların kuruluş yılları 1920'lerin başlarıdır. Öte yandan, birçok başka ilden (örneğin Adana) farklı olarak Eskişehir sanayii doğrudan tarımsal üretime dayalı olarak kurulmuş değildir. İlin ulaşım ağındaki kavşak olma konumu ile ilintili olarak ulaşım araçları (cer ve tayyare bakım atölyeleri gibi) üretimi ilde taş-toprağa dayalı imalat, gıda sanayii kadar erken gelişmiştir. Eskişehir'de sanayileşme sürecinin bir özelliği de, büyük fabrikaların devletin öncülüğünde kurulmasıdır. Daha önce değinilen ve 1928'de devletleştirilen ELMS'in yanı sıra, 1926'da kurulan ve sonradan Eskişehir Uçak Fabrikası adını alacak olan Tayyare Bakım Atölyesi ve 1933'te kurulan Eskişehir Şeker Fabrikası, devlet öncülüğünün başlıca örnekleridir.

Şekil 1
1978'de Eskişehir'de Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı

(Özötün, 1980)

Eskişehir sanayii, Cumhuriyet'in ilk yıllarında atılan bu temel üzerinde 1950-1960 döneminde hızla gelişmeye başlamıştır. Daha önce kurulmuş olan fabrikaların birkaç kat genişletildiği bu dönemde ayrıca, küçük sanayinin de önemli bir sıçrama gerçekleştirdiği görülür. İlde, 1960-1970 döneminde özellikle özel kesim eliyle, ileri teknolojiye dayanan,yeni ve büyük tesislerin kurulmasıyla, sanayi alanındaki gelişme sürmüştür. Bu dönemin bir ilginç özelliği de, o yıllarda başka illerin sanayileşme sürecine girmeleri sonucu pazarlarını yitirme tehlikesiyle yüz yüze gelen Eskişehirli sanayicilerin, ürün çeşitlemesine yönelmeleridir. Un fabrikalarının, bisküvi ve giderek bisküvi üreten makineler üretmeye başlamaları (Kanatlı Gru-

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada Eskişehir'in Sektörlere Göre Payı

(Özötün, 1980)

bu), geleneksel taş-toprak sanayiinin, beton direk, prefabrike inşaat malzemesi ve giderek bunları üretecek makineleri üretmeye yönelmesi (Zeytinoğlu Grubu), bu gelişmenin kimi örnekleridir.

Eskişehir imalat sanayiinde 1975'te il faal nüfusunun % 8,6'sı çalışıyordu. 1978'de ülke düzeyinde yaratılan gayrı safi hasıla içinde bu sektörün payı % 1,4'tü. Aynı yıl Eskişehir, ülkenin onuncu büyük sanayi ili durumundaydı (Şekil 2). Eskişehir'de sanayinin tarihsel gelişiminden gelen kendine özgü yapısının gün geçtikçe netleşen bir başka yönü de, il sanayiinin büyük ölçüde yerli sermayeye dayanması (1980'lerde ile dışardan gelmiş olan tek sanayi yatırımı Arçelik idi) ve tesislerin büyük bölümünün yerli sanayicilerce yönetilmesiydi. İlde geçmişte nitelikli işgücü yetişmesinde etkili olan Lokomotif Fabrikası gibi kuruluşlardan emekli olduktan sonra kendi bağımsız atölye ya da fabrikalarını kuran küçük üretici ve sanayici örneğinden de görüldüğü gibi, Eskişehir'de, başka yerlerde pek görülmeyen bir yaratıcı-sanayici tipi ile karşılaşılmaktadır.

1968'de ticaret odasından ayrılarak, kendi bağımsız örgütlerini (Eskişehir Sanayi Odası -ESO-) kuran Eskişehirli sanayicilerin; sanayileşme modeli, kalkınma, AET ile ilişkiler ve bunun gibi konularda, başka illerin sanayicilerinden farklı görüşler savunmaları, bütün bu sayılan yapısal özelliklere bağlı olarak Eskişehir sanayiinin öteden beri dış ticaret bağları zayıf ve sektörlerarası işbölümü nedeniyle dışa bağımlılığı sınırlı bir sanayi olmasına bağlanabilir.

Eskişehir'de gayrı safi hasılanın 1/5'inden fazlasını yaratan tarım da, Türkiye ölçülerine göre oldukça gelişkindir. İlin geniş ovaları tarıma elverişli olduğu gibi, giderek besi hayvancılığına yönelen ve tarımsal gelirin yaklaşık % 30'unu sağlayan hayvancılık da önemli bir tarımsal etkinliktir.

Toprakların elverişliliğine karşın, ilde sert bir kara ikliminin egemen olması ve yağışların düzensizliği, bitkisel üretim üzerinde birkaç yönden olumsuz etki yapmaktadır. İlde zengin yeraltı ve yerüstü su rezervleri bulunduğu halde, sulama yeterince geliştirilememiştir. Bu ise, bir yandan toprakların yarısına yakınının nadasa bırakılmasına yol açmakta, bir yandan da bitkisel üretimin kuru tarla tarımıyla sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Bu yüzden ilde ürün çeşitlemesine gidilememektedir. Eskişehir'de üretilen başlıca tarım ürünleri, tahıllardan buğday ve arpa, sanayi bitkilerinden şeker pancarıdır. Son yıllarda patates üretimi de hızla artmaktadır. Gübreleme ve makineleşmenin yaygınlaşması ve kökleri eskiye giden gelişkin bir tarım kültürü sayesinde ürünlerin verimi, Türkiye ortalamalarının hayli üzerinde olmakla birlikte, sulama yetersizliği verim artışının önündeki başlıca engeldir.

Eskişehir, kentleşme düzeyi eskiden beri yüksek olan bir ildir. 1950 öncesinde ve 1950'lerin başında yurt dışından gelen göçmenlerin, sosyo-ekonomik gelişkinliği nedeniyle yerleşme yeri olarak seçtikleri il, daha sonradan yurt içi göçün yöneldiği bir çekim merkezi olmuştur. İlde nüfusu hem en fazla, hem de en hızlı artan ve gerçek anlamda kent niteliği kazanmış olan tek merkez Eskişehir Kenti'dir. Eskişehir Kenti, 1890'da Bağdat-Berlin Demiryolu'nun açılışından başlayarak ve düzenli bir gelişme gösteren sanayileşme sürecine koşut olarak, ağır ağır büyüdüğü için, çoğu hızlı sanayileşen kentlerde ciddi bir sorun olarak ortaya çıkan gecekondu türü yerleşmeler görece sınırlıdır ve iç yapıları oldukça farklıdır. İlde taşa-toprağa dayalı sanayinin çok gelişkin olması ve özellikle çok sayıda yapı kooperatifinin kurulmuş olması yüzünden, 1970'ten sonra oluşmaya başlayan gecekondularda bile, yaşama koşulları, başka gecekondulara göre iyicedir.

Konut donanımı açısından Türkiye geneline göre daha iyi bir durumda olmasına karşın ilde, 1975'te hane halklarının % 27,2'si elektrikten, % 51,7'si de şehir suyundan yararlanamıyordu.

Öteden beri, okuryazarlık düzeyi ülke ortalamalarının üzerinde olan Eskişehir'de, yer yer "çırak okulları" gibi, nitelikli işgücü yetiştiren özgün kuruluşlardan da yararlanıldığı halde, mesleki ve teknik öğrenim görmüş olanların oranı, 1975'te % 4,6 gibi düşük bir düzeyde idi. İl, eğitim hizmetleri açısından bölgesel bir merkezdir. İlde açılmış olan 29 mesleki ve teknik öğretim kurumu, çevre illerden gelen öğrencilere de eğitim vermektedir. Yükseköğretim düzeyinde ise, 1959'da kurulmuş olan Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (EİTİA) ile 1970'te kurulan Devlet Mimarlık ve Mühendislik Akademisi'ni içine alan ve Hacettepe Tıp Fakültesi'ne bağlı olarak kurulan tıp fakültesi odağı çevresinde yeniden oluşmakta olan Anadolu Üniversitesi, çevre illerden çok sayıda öğrenci çekmektedir.

Eskişehir, sağlık hizmetleri açısından da Ankara'dan sonra, bölgenin ikinci büyük merkezidir. İlde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ve SSK'ye bağlı olan tedavi edici sağlık kurumlarının yanı sıra, şeker fabrikası çalışanları ile DDY çalışanlarına sağlık hizmeti sunmak üzere kurulmuş, bölgesel nitelikte hastaneler vardır. Yatak ve doktor sayılarının oldukça yeterli bir düzeyde olmasına karşın, çocuklarda görülen beslenme bozukluğu gibi, sağlık sorunları ciddiyetini korumaktadır.

Tablo 1
Türkiye ve Eskişehir'de Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Eskişehir 155.110	Türkiye 13.557.860	Eskişehir 171.146	Türkiye 16.349.380	Eskişehir 205.737
Tarım, Ormancılık, Avcılık, Balıkçılık	77,4	68,5	71,9	63,8	64,1	63,2
Maden Çıkarma	0,5	0,4	0,6	0,7	0,7	0,7
İmalat Sanayii	6,0	9,4	7,1	11,0	7,6	8,6
İnşaat Sanayii	1,6	2,2	2,6	3,7	2,7	3,1
Elektrik, Gaz, Su	0,1	0,2	0,2	0,3	0,1	*
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar Sigorta vb İşler	2,8	3,6	2,9	3,4	6,1	6,1
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	3,0	2,1	3,2	3,1	4,8
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	5,3	6,2	7,3	11,4	12,6
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	7,4	6,4	6,6	4,2	0,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.
Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb" değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.
(DİE; Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

ESKİŞEHİR İLİ'NDE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Eskişehir, 1975'te 500.000 sınırına ulaşıp, 1980'de bu sınırı hayli aşan (544.000) nüfusu ile, ülkenin önde gelen illeri arasında yer alır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. İlde, nüfusun ekonomik yaşama katılımı da oldukça yoğundur. 1975 verilerine göre, Eskişehir'de (12+) yaşlardaki ekonomik bakımdan faal nüfus 206.000'e, bu sayının il toplam nüfusu içindeki payı (genel katılma oranı) da binde 415'e ulaşmaktaydı (Tablo 1). Başka bir deyişle, Eskişehir'de yaşayan her 100 kişiden 42'si çalışma yaşamında faal biçimde yer almaktadır.

Zaman içinde faal nüfus gelişme hızının ilin genel nüfusundakinden düşük, dolayısıyla katılma oranının da gerileme süreci içinde olduğu görülmektedir. Ancak, 1975'teki katılma oranının, geçmiş dönem değerleri ile karşılaştırılabilmesi ve faal nüfus artış hızının belirlenebilmesi için, (15+) yaş grubunun göz önüne alınması gerekir. Çünkü, faal nüfusun saptanmasında alt sınır olarak (12) yaşın alınması, meslek istatistiklerinde 1970 sonrasında benimsenen bir uygulamadır. Söz konusu tanım çerçevesinde, Eskişehir İli faal nüfusu 1975 için 193.000'e, katılma oranı ise binde 388'e gerilemektedir. Faal nüfusun il toplam nüfusu içindeki payı son 20 yılda sürekli azalmıştır. Gerçi, 1955'te 155.000, 1965'te 171.000 olan faaller sayısı, mutlak anlamda, sınırlı da olsa bir artış içindedir. Ancak, bu artışın hızı, gerek 1955-1965; gerek 1965-1975 dönemlerinde ilin toplam nüfusundaki artış hızının altında olduğundan, katılma oranı giderek küçülmüştür. Nitekim, 1975'te binde 388 olan bu oran, 1965'te binde 413, 1955'te ise binde 479 idi.

Faal nüfusun değerleri ile ilgili bir önemli nokta, (12+) ve (15+) yaş tanımlarına göre faallerin sayıları ve dolayısıyla katılma oranları arasındaki önemli farktır. Katılma oranı, Türkiye genelinde iki tanıma göre (sırasıyla 407 ve 405 değerlerini alarak) çok az bir farklılık göstermektedir. Eskişehir'de ise, alt sınır (12) yaştan (15) yaşa yükseldiğinde, katılma oranında binde 415'ten binde 388'e, önemli bir düşüş görülmektedir. Bu durum, ilde (12-14) yaş grubunun ekonomik yaşama çok yoğun bir biçimde katılmakta oluşunun bir sonucudur. Bu yaş grubu büyük çoğunluğu ile tarım kesiminde ve yardımcı aile bireyi olarak, kısmen de kentte küçük sanayide yer almaktadır.

Son 20 yılda il faal nüfusunun toplam nüfus içindeki payının gerilemesi, ne ekonomik yaşama katılımın ne de il ekonomisinin zayıflamakta olduğunun göstergesi değildir. Söz konusu dönemde, katılma oranı Türkiye genelinde de gerilemiş ve (15+) yaşlar için 1955-1965 arasında binde 507'den, binde 435'e, 1975'te ise binde 405'e düşmüştür.

Faal nüfusun ülke bütünündeki gerileyişi, ekonomide gerçekleşen yapısal bir değişimin, tarım kesiminin ağırlığını giderek azaltan bir sanayileşme sürecinin sonucu ve göstergesidir *(Bak. Bursa, Sosyo-Ekonomik Yapı, Nüfusun Ekonomik Nitelikleri)*.

Eskişehir'de, faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde tarımın payı, bütün dönemlerde, Türkiye ortalamasından küçük, sanayinin (ve özellikle imalat sanayii alt kesiminin) göreli ağırlığı ise, ülke genelindekinden daha fazladır *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü ve Tablo 2)*. Ayrıca, yardımcı aile bireylerinin göreli payındaki gerileme, Eskişehir'de Türkiye genelindekine koşuttur. Nitekim, bu konumda çalışan (15+) yaştaki faallerin oranı 1955-1975 arasında ülke bütününde % 55'ten % 45'e düşerken, Ekişehir'de (% 47'den, % 37'ye) gerilemiştir (Tablo 2). Bu nedenle, Eskişehir'de katılma oranının Türkiye ortalamasından düşük oluşu, ilde öteden beri, tarım yanında sanayi, hizmetler ve ulaştırma gibi tarım dışı kesimlerin de önemli olduğu bir ekonomik yapının göstergesidir. Katılma oranında zaman içinde gözlenen gerileme ise, ülke genelinde olduğu gibi, il ekonomisinde tarımın göreli ağırlığının kalkması, tarım dışı kesimlerin öneminin artması, dolayısıyla gizli işsizliğin azalması ve verimliliğin yükselmesi anlamında, olumlu bir gelişmedir.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde (Tablo 1), tarımda çalışanların oranı, bütün dönemlerde Türkiye genelindekinden düşük olmakla birlikte, bu kesim yine de göreli olarak en önemli yeri tutmaktadır. Nitekim 1975'te, ildeki faal her 100 kişinin 63'ü tarımla uğraşmaktaydı. Bu pay, ülke ortalamasına koşut biçimde zaman içinde gerileme göstermiştir. Ancak bu gerileme, ülke genelindekinden daha azdır. 1955'te, faal nüfus içerisinde tarım kesiminin payı Türkiye bütününde % 77, Eskişehir'de % 69 idi. 1975'te ise, ülke geneli için % 64 olan bu oran, ilde ancak % 63'e düşmüştür. Böylece, aradaki fark ortadan kalkmış ve iki ortalama hemen hemen eşitlenmiştir. Tarımda çalışanların payında 1955-1975 döneminde gözlenen genel gerileme, esas olarak 1955-1965 arasında gerçekleşmiş, ikinci on yılda ise, bu kesimdeki faallerin oranı pek değişmemiştir (Tablo 1). Ancak 1975 verilerinin geçmiş yıl değerleri ile daha sağlıklı bir biçimde karşılaştırılmasını sağlamak için, dağılım (15+) yaş ölçütüne göre incelendiğinde, tarım kesiminin payı % 61'e düşmekte ve 1965-1975 döneminde de gerilemenin sürdüğü görülmektedir. Bu durum, ildeki (12-14) yaş grubu faallerin büyük ölçüde tarım kesiminde yoğunlaştıklarının bir göstergesidir. Daha çok yardımcı aile bireyi konumunda çalışan *(Bak. Faal Nüfusun Karşılıklı Bölünüşü)* bu grup, ekonomik bakımdan verimi çok düşük (veya sıfır) olan bir gizli işsizler ordusu oluşturmaktadır.

Çalışma çağına yeni giren nüfusun, tarım dışı kesimlere yönelmek yerine, tarımda yoğunlaşarak gizli işsizleri oluşturması, tarım dışı kesimlerin yeterli bir gelişme dinamiği olmadığını gösterir. Gerçi Eskişehir'de sanayinin payı, her zaman ülke ortalamasının üzerinde olmuştur. Nitekim, geniş anlamı ile sanayide (imalat sanayii, inşaat sanayii, gaz-su-elektrik) çalışanların oranı 1955'te % 11,8, 1965'te % 15, 1975'te % 11,7 ile Türkiye genelini (sırasıyla % 7,7, % 9,9 ve % 10,4) aşmaktadır. Üstelik, ilde sanayi kesiminde çalışanların ülke ortalamasından fazla olmasına yol açan alt kesim de imalat sanayiidir. Geniş anlamıyla sanayi kesiminin payını belirleyen imalat sanayiinin bütün dönemlerde, ülke ortalamasını aşan bir ağırlığı vardır (Tablo 1). Ancak, sanayinin (ve onun temel alt kesimi olan imalat sanayiinin) payındaki gelişme, daha çok 1955-1965 dönemine özgüdür. Bu yıllarda imalat sanayiinde çalışanların oranı % 9'dan % 11'e yükseldiği gibi, geniş anlamı ile sanayinin payı da % 11,8'den % 15'e çıkmıştır. Bu durum, söz konusu dönemde tarım kesimi payındaki gerilemenin, önemli ölçüde sanayileşmeye bağlı olduğunu göstermektedir. Nitekim, 1960'ların ortasına değin büyük sanayi kesiminin ve özellikle gıda, makine yapımı ve taş-toprağa dayalı imalat sanayii alt kollarının işgücü talebi hızla büyümüştür *(Bak. Sanayi)*. Öte yandan, 1965-1975 arasında imalat sanayiinde çalışanların sayısı mutlak anlamda azaldığı gibi, oranı da % 11'den % 8,6'ya düşmüştür. Aynı şekilde geniş anlamı ile sanayinin payı % 15'ten, % 11,7'ye gerileyerek, 1955 düzeyinin de altına inmiştir.

Bu gerileme yalnızca imalat sanayiine bağlı değildir. 1950-1960 dönemindeki hızlı kentleşme ve sanayileşmenin canlandırdığı inşaat işkolu da, 1960 sonrasında kentleşmenin hızını yitirmesi ile bir gerileme sürecine girmiştir *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*. Nitekim, bu işkolunda çalışanların oranı 1955'te % 2 dolayından 1965'te % 3,7'ye yükselmişken, 1975'te % 3 dolayına inmiştir.

Buna karşılık, öteki tarım dışı kesimlerin payında sürekli bir büyüme söz konusudur. Bunlardan ticaret kesiminin payı, bütün dönemlerde Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu gibi, 1955-1975 arasında yaklaşık % 3,5'ten % 6'ya çıkmıştır. Bu kesimde çalışanların sayısı mutlak olarak da 2,5 katına ulaşmıştır. Ayrıca, sanayi kesiminin tersine, ticaret kesimindeki büyüme, mutlak ve göreli olarak asıl 1965-1975 döneminde gerçekleşmiştir. Ancak, bu büyüme ticaret kesiminin ülke genelindeki büyümesinin gerisinde kalmıştır. 1955'te il ve ülke ortalamaları arasında il yararına önemlice bir fark varken, 1975'te bu fark ortadan kalkmış ve iki ortalama (yaklaşık % 6) eşitlenmiştir.

Eskişehir'in ulaşım ağındaki önemli konumuna bağlı olarak, faal nüfusun dağılımında göreli bir ağırlığı olan ulaştırma kesiminin payı da sürekli bir gelişme göstermiştir. Bu kesimde çalışanların oranı, 1955'te % 3 iken, 1975'te % 5'e yaklaşmıştır. Ulaştırma işkolundaki faallerin sayısı, 20 yılda mutlak olarak da 2 katını aşmıştır. Ancak, bu kesimin gösterdiği gelişme de Eskişehir'de ülke genelindekinden düşüktür. Özellikle demiryolu ulaşımı açısından çok önemli bir merkez olan ilde, faal nüfus, bu ulaşım türünün önemini koruduğu 1950'lerde, Türkiye ortalamasını (% 1,5) çok aşan bir oranda (% 3) ulaştırma kesiminde yoğunlaşmakta idi. Karayolu taşımacılığının giderek ağırlık kazandığı sonraki yıllarda ise, Ankara-İstanbul Karayolu'nun uzağında kalması nedeniyle ulaşım kesimi ancak sınırlı bir gelişme gösterebilmiştir.

Buna karşılık, hizmetler işkolunda çalışanların payı önemli bir büyüme göstermiştir. Bu kesimdeki faallerin sayısı 1955-1975 arasında 8.000'den 26.000'e çıkarak 3 katını aştığı gibi, göreli payı da % 5 dolayından % 12'nin üzerine yükselmiştir.

Ancak bu gelişmede faal nüfusun saptanmasındaki istatistik tanımların değişmesinin de rolü vardır. 1975'e değin, faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde, askeri personel "iyi tanımlanamayan faaliyetler" başlığı altında toplanmakta idi. Çok sayıda askeri personelin bulunduğu Eskişehir'de de bu grubun payı 1955'te % 7, 1965'te % 6'nın üzerinde idi. 1975 Sayımı'nda, askeri personelin "kamu idaresi ve savunma ile ilgili hizmetler" başlığı altında hizmetler kesimine alınması, bu kesim payının ani biçimde büyümesine yol açmış, "iyi tanımlanamayan faaliyetler"in payı ise % 1'in altına inmiştir. 1975'te hizmetler kesiminde yer alan 26.000 kişinin 15.000'i "kamu idaresi ve savunma ile ilgili hizmetler"de çalışmaktaydı.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "İŞTEKİ YERE" VE "MESLEĞE" GÖRE KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Faal nüfusun işteki yere göre bölünüşünde, ücretli kesimin Eskişehir'de ülke ortalamasını çok aşan bir ağırlığı vardır. 1975'te ildeki faal her 100 kişinin 38'i bu konumda çalışmaktadır. Türkiye genelinde ise bu oran % 28'dir (Tablo 2). Ücretli kesimin Eskişehir'de, öteden beri görece önemli bir yeri vardı. Nitekim, 1955'te de ücretlilerin oranı yaklaşık % 20 ile ülke ortalamasının (% 13) hayli üzerindeydi. Bu durum, ilde tarım dışı kesimlerin ve özellikle sanayinin her zaman belirli bir ağırlığı olmasının sonucudur.

1955-1975 arasında ücretli çalışanların oranı Türkiye genelinde % 13'ten, % 28'e çıkarak 1 kat artarken, Eskişehir için biraz daha sınırlı (% 20'den % 38'e) bir gelişme söz konusudur (Tablo 2). Öte yandan Türkiye genelinden farklı olarak Eskişehi'de ücretliler tarım kesiminde de yoğunluk kazanmaktadır. 1975'te bu kesimde ücretli olarak çalışanların oranı (% 13,5) ülke ortalamasının (% 3) 4 katından fazlaydı (Tablo 3). Bu durum, bir ölçüde Eskişehir tarımında pazar üretimine yönelik büyük ölçekli kapitalist işletmelerin varlığına bağlanabilir. Ancak, son yıllarda bu tür işletmeler bir dağılma süreci içine girmiş olup, faal nüfusun işteki yere göre dağılımını tek başına etkileyecek ölçüde yaygın da değildir *(Bak. Tarım)*. Buna karşılık Eskişehir' de kendi hesabına çalışanların payı tarım kesiminde % 29 ile ülke ortalamasını (% 28) az da olsa aşmaktadır (Tablo 3). Bu ise tarım kesiminde küçük ve orta ölçekli üretim birimlerinin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu durumda, tarımda ücretli oranının görece yüksek oluşu, daha çok mevsimlik işçi kullanımı ile açıklanabilir. İlde yaygın tahıl üretimi yanında, başta şeker pancarı olmak üzere, toplanma aşamasında yoğun emek gerektiren ürünler de ekilmektedir *(Bak. Tarım)*. Şeker pancarı ekimi, küçük işletmelerin bile, bu aşamada mevsimlik ücretli emek kullanmasını zorunlu kılmaktadır. İle mevsimlik bir göç çeken bu olgu, söz konusu faaliyet nüfus sayımı dönemine rastladığından, tarımda ücretli oranını, bir anlamda yapay olarak yükseltmektedir *(Bak. Göç)*.

Eskişehir'de tarım dışı kesimlerde de ücretlilerin oranı yüksektir. Gerek imalat sanayiinde, gerek ticaret kesiminde çalışanlar içinde ücretlilerin payı (sırasıyla % 76 ve % 38), ülke ortalamalarının (% 63 ve % 35) üzerindedir (Tablo 3). İl ve ülke ortalamaları arasındaki fark özellikle imalat sanayiinde önemli bir boyuta varmaktadır. Bu durum, ilde önemli bir işgücü talebi yaratan büyük sanayi kuruluşlarının varlığından kaynaklanır. İmalat kesimindeki faal nüfusun çoğunluğu çimento, tuğla, beton direk, şeker, bisküvi, makine yapım fabrikaları gibi büyük ölçekli kuruluşlarda çalışmaktadır. 1975'te imalat sanayiinde çalışan her 10 kişiden 6'sı, gıda, makine yapım ve taşatoprağa dayalı sanayi dallarında yer alıyordu.

İmalat sanayii kesiminde kendi hesabına çalışanlar oranının düşüklüğü ise bu alanda küçük işletmeciliğin yaygın olmakla birlikte büyük sanayiye göre çok zayıf oluşunun göstergesidir. Türkiye genelinde, imalat sanayiinde yer alan her 4 kişiden 1'i kendi hesabına çalışmakta iken, bu oran Eskişehir'de yaklaşık 1/6'dır (Tablo 3). Ayrıca, yardımcı aile bireyleri payının ülke genelinden az olması, varolan küçük sanayi işletmelerinin çoğunun "aile işletmesi" düzeyini aşmış olduğunu göstermektedir. 1975'te imalat sanayiindeki faallerin, Türkiye genelinde % 7'si yardımcı aile bireyi konumunda iken, Eskişehir'de bu oran % 3 dolayındaydı.

Buna karşılık, ticaret kesiminde ikili bir yapı söz konusudur. Bu kesimde gerek ücretli, gerek işveren paylarının (sırasıyla % 38 ve % 6), ülke ortalamalarının (% 35 ve % 5) üzerinde oluşu ilde büyük ölçekli ticaret kuruluşlarının belirli bir önemi olduğunu vurgulamaktadır. Faal nüfusun mesleğe göre bölünüşünde de bu tür işletmelerin gereksinim duyacağı ticaret ve satış personelinin payı (% 4), Türkiye ortalamasını (% 3) aşmaktadır (Tablo 4). Ticaret ve satış personeli içinde de müdür, şef, teknisyen ve memur gibi ücretliler önemli bir oran (% 30) oluşturmaktadır. Bu tür ticaret kuruluşlarının başında, ilin büyük sanayi işletmelerine bağlı ve giderek dışsatıma yönelen (örneğin, bisküvi, çimento) işletmeler gelmektedir.

Öte yandan Eskişehir'de küçük ticaret de varlığını korumaktadır. Ticaret kesiminde faal olanlar arasında kendi hesabına çalışanların oldukça yüksek bir payı vardır. Bu konumdakilerin oranı, 1975'te % 53 ile Türkiye ortalamasına (% 54) hemen hemen eşittir. Bu ise, ilde küçük ticaret kesiminin canlı olduğunu gösterir *(Bak. Ticaret)*. Ancak, bu işkolunda çalışanlar içinde "yardımcı aile bireyleri"nin payı (% 4'e yakın), ülke ortalamasından (% 6) azdır. Bu olgu, bir ölçüde geniş kentsel alanın işgücü fazlasının yöneldiği, seyyar satıcılık, simitçilik, ayakkabı boyacılığı, dolmuş kâhyalığı gibi "marjinal işler"de çalışanların önemli bir yer tutmasının sonucudur. Verimi çok düşük (ya da sıfır) olan bu alanlara öteki aile bireylerinin "ücretsiz" çalışarak katılma olanağı yoktur. Bu yüzden ticaret kesiminde kendi hesabına çalışanların yaygınlığına karşın, yardımcı aile bireyleri oranı düşük kalmaktadır.

Eskişehir büyük kent niteliği nedeniyle önemli bir konaklama yeri durumundadır. Bu nedenle, bu kesimde çalışanların sayısı oldukça yüksektir. Nitekim, ticaret kesimindeki her 10 kişiden 3'ü otel ve lokantalarda çalışmaktadır. Faal nüfusun mesleğe göre bölünüşünde de, aşçı, garson, barmen, otel-lokanta müdürlerinin "kişisel hizmet işlerinde çalışanlar" içinde en yüksek oranı (% 36) oluşturdukları görülmektedir.

Faal nüfusun mesleğe göre bölünüşünde ildeki payı (% 4,8) Türkiye genelini (% 4,6) az da olsa aşan bir başka grup da, "bilimsel ve teknik elemanlar"dır (Tablo 4). Bu durum, ilde teknik işgücüne gereksinme duyan büyük sanayi kuruluşlarının varlığı yanında yükseköğretim kuruluşlarının varlığından kaynaklanmaktadır. 1975'te bu grupta yer alan 10.000 kişinin yaklaşık % 43'ü eğitim-öğretimle ilgili bir işte çalışmaktaydı.

Eskişehir, demiryolu ulaşımı açısından öteden beri çok önemli bir merkezdi. Ayrıca, ilde karayolu taşımacılığı da önemlidir. Başta Ankara olmak üzere, çevre illere yönelik sebze, meyve pazarlaması karayolu taşımacılığını geliştirmiş ve bu alanda Emirdağ Kamyoncular Kooperatifi gibi örgütlenmelere olanak sağlamıştır *(Bak. Toplumsal Örgütlenmeler)*. Bu ise, faal

Tablo 2
Eskişehir'de Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	155,1	0,4	19,6	47,3	26,7	6,0
	Erkek	97,6	0,6	29,0	22,0	39,0	9,4
	Kadın	57,5	**	3,5	90,4	5,8	0,3
1975	Toplam	205,7	1,1	37,6	36,8	24,4	0,1
	Erkek	142,2	1,6	48,1	17,5	32,7	0,1
	Kadın	63,5	0,2	13,9	80,0	5,9	**

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 4'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

nüfusun dağılımında ulaştırma kesiminin her zaman ülke genelini aşan bir ağırlığı bulunmasına neden olmuştur *(Bak Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü ve Tablo 1).* Bu kesimde çalışanlar içinde ücretliler çoğunluktadır. 1975'te, ulaştırma kesiminde çalışanlar içinde ücretlilerin payı (% 71 ile) Türkiye ortalamasının (% 54) hayli üstündeydi.

Öte yandan, çoğu küçük girişimci olan bu alan faallerinin kooperatiflerin bünyesinde sigortalı olarak çalışmaları, bu kesimde kendi hesabına çalışanlar oranını düşürmektedir. Öyle ki ulaştırma alanında kendi hesabına çalışanların, ülke genelinde oldukça önemli bir payı (% 42) varken, Eskişehir'deki oranları % 25 dolayında kalmaktadır (Tablo 3).

Tablo 3
Eskişehir'de Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	13,5	0,5	28,8	57,1	0,1
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	76,2	3,3	17,1	3,3	0,1
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	87,8	1,8	9,4	1,0	—
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	37,6	5,8	52,9	3,6	0,1
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	71,3	1,3	24,9	2,5	—
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	87,5	1,9	8,9	1,7	**
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	94,1	0,7	4,4	0,8	**
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	99,9	—	0,1	—	—

* Türkiye rakamları için Ankara Tablo 3'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 26- Eskişehir İli, 1975)

TARIM

GİRİŞ: Eskişehir endüstriyel açıdan olduğu kadar, tarımsal açıdan da Türkiye'nin gelişmiş ve büyük çapta üretim yapan illerinden biridir. Ülkenin ürün tablosunda en başlarda gelen buğday, arpa ve şeker pancarı üretiminde uzmanlaşmış olan ilde, 1970'lerin son yıllarında, Türkiye toplam tarımsal üretim değerinin yaklaşık % 1,5'i yaratılmıştır. Eskişehir'deki tarımsal faaliyet, ülkenin en temel bitkisel besin maddeleri üretiminde ihmal edilemeyecek bir yer tutmasının dışında, ülke geneline oranla makineleşmiş ve modernleşmiş olmasıyla da, ayrı bir önem kazanır.

İlin gelişkin bir tarımsal yapısı olmasına karşın tarım Eskişehir'de başka birçok ilin tersine, egemen ekonomik faaliyet değildir. 1950'lerin ikinci yarısından bu yana sanayi ilin temel ekonomik faaliyeti olmuştur. 1975'te il faal nüfusunun % 63 gibioldukça büyük bir bölümü tarımda çalışıyordu ve tarımın il gayri safi hasılası içindeki payı % 23,4'tü. Yani nüfusun 2/3'ü ilde yaratılan değerin 1/4'ünü oluşturmuştu. Eskişehir'de faal nüfusun bileşimindeki gelişim bir hayli ilginçtir. 1955'te tarımın faal nüfus içindeki payı Türkiye genelinde % 77,4 iken, Eskişehir'de % 68,5 idi. Bu o döneme göre çok düşük sayılabilecek bir orandı. Buna karşılık 1975'e değin geçen sürede faal nüfus içinde tarım sektörünün payı Türkiye'de % 64,1'e düşerken Eskişehir'de ancak % 63,2 ye inebilmişti. Türkiye'nin sayılı endüstrileşmiş illerinden olan Eskişehir'de tarımın hâlâ bu kadar önemli bir istihdam alanı olması, buna karşın bu sektörde yaratılan değerin düşüklüğü düşündürücüdür.

Bu duruma yol açan başlıca iki neden vardır; biri, endüstriyel gelişmenin yeteri kadar hızlı bir biçimde iş olanakları yaratmaması, diğeri de ilin başlıca tarım ürünlerinin düşük taban fiyatıyla satılmasıdır.

Eskişehir'deki tarımsal gelişmenin, Türkiye geneliyle benzeştiği ve ondan ayrıldığı önemli noktalar vardır. Bu farklılıklardan başlıcası ildeki tarımsal gelişmenin oldukça erken bir tarihte (XIX. yy. sonları) başlamış olmasıdır. Bu gelişme XX. yy başlarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kesintiye uğramış ve duraklamış, ancak çabuk toparlanarak günümüze kadar sürmüştür. Benzeşme noktalarından en önemlisi ise, tarımsal üretimin büyük ölçüde doğal koşullara bağımlı olmasıdır. Eskişehir gibi tarımda bilgi ve teknik düzeyin hayli yüksek olduğu bir yörede bile, kötü hava koşulları tarımsal faaliyete ağır darbeler indirebilmektedir.

Doğal yapı bakımından belli bir tür tarıma son derece uygun olan Eskişehir'de gerek coğrafi konum ve ulaşım, gerek bazı iktisadi ve toplumsal gelişmeler, olaylar, tarımsal gelişmeye elverişli bir ortam hazırlamıştır. Orta Anadolu platosunda yer alan il, çoğunlukla, ortalama yüksekliği 800 m dolayında olan, geniş düzlüklerden oluşur. Sakarya ve Porsuk, bu geniş alanı baştanbaşa geçer ve bu iki ırmak önemli bir sulama potansiyeli sunar. İl topraklarının yarıya yakını, sürülmeye elverişli, kaliteli topraklardır. Doğal koşulların çoğunun böyle olumlu bir yapı oluşturmasına karşın, iklim özellikleri bu yapıyı olumsuz yönde etkiler.

Yer yer Orta Anadolu, Ege ve Marmara bölgeleri iklim özelliklerinin iç içe girdiği ilde, ağır basan iklim tipi, yıllık yağış tutarlarının yetersiz, ortalama sıcaklıkların düşük, hepsinden önemlisi yağış rejiminin son derece düzensiz olduğu karasal iklimdir. Bu iklimde kışlar soğuk, yazlar kurak ve sıcak geçer. İlkbahar ve kış hayli yağışlı olmakla birlikte, sıcaklığın ve yağışların kısa süreler içinde hızla değişebilmesi, bitkisel üretimde istikrar öğesini ortadan kaldırmaktadır. Doğal koşulların tümünün denetlenebildiği bir düzeye gelmemiş olması nedeniyle, kuraklık üreticinin korkulu rüyasıdır. Bunun tek çaresi olan sulama ise yeterince geliştirilememektedir.

Belli önlemler alınarak zararları engellenebilecek olan kuraklık bir yana bırakılacak olursa, doğal koşulların özellikle tarımsal üretime elverişli olduğu görülmektedir. İlin coğrafi konumu da, aslında, bu koşulları destekler niteliktedir. Türkiye'nin en gelişmiş illerinin (İstanbul, Kocaeli, Bursa, Zonguldak, Ankara gibi) yoğunlaştığı bir bölgede tam bu illerin ortasında yer alması Eskişehir'in bir başka avantajıdır. Büyük kentli nüfusları ile önemli birer tüketim merkezi olan bu iller, Eskişehir'in tarım ürünlerinin başlıca pazarıdır. İlin çevre illerle ulaşım bağlantılarının hayli gelişmiş oluşu, pazar ilişkilerini hem kolaylaştırmış, hem de hızlandırmıştır. Yörenin iktisadi gelişmesinde bir basamak sayılan ulaşım bağlantılarının ilki, XIX. yy. sonlarında, Bağdat-Berlin Demiryolu hattının Eskişehir'den

geçerek Ankara'ya ulaşması ile kuruldu. Demiryolunun geçtiği yerlerde iktisadi faaliyetleri hızlandırmak, pazarı genişletmek gibi önemli etkileri, Eskişehir'i, imparatorluğun birçok bölgesinin hemen tümüyle kapalı ekonomi koşullarında yaşadığı bir sırada, pazar için üretim yapılan bir yöre haline getirmişti. Artık ilin buğdayı, arpası, afyonu, tiftiği, demiryolu ile İstanbul'a gidiyor, oradan da dış pazarlara yollanıyordu. Böylece Eskişehir, daha o dönemde, imparatorluğun, Avrupa ile yoğun ilişkide bulunan kesimi içine girdi ve ilin ulusal pazar ile bütünleşmesinin ilk temeli atılmış oldu. Ürünlerin pazara bol miktarda ve kısa zamanda ulaşmasını sağlayan ve tarımsal ürünlerin ulaşım maliyetini düşüren demiryolu, teknik gelişme açısından da zorlayıcı ve özendirici bir etki yapmıştır.

Demiryolu 1950'lere değin ilin en önemli ulaşım yolu olarak kaldı. Karayolu bağlantıları, 1950 öncesinde şoselerle kurulmaya başladı; bu tarihten sonra da düzgün asfalt yollar yapılarak tamamlandı. Aynı yıllarda, ülke pazarının bütünleşmesi de gerçekleştiği için, bir kavşak noktasında bulunan Eskişehir'in iktisadi önemi ve faaliyetleri daha da arttı.

Tarımsal gelişme üzerinde birbirini tamamlayan olumlu etkiler yapan tüm bu öğelere ek olarak bir de Eskişehir'de tarımsal dinamiğin canlı bir öğesi olan "göçmenleri" saymak gerekir. XIX. yy sonlarından 1950'lerin ortalarına değin, belli aralıklarla büyük kafileler halinde gelerek yöreye yerleşen Kırım ve Balkan göçmenlerinin tarımsal gelişmeye önemli katkıları olmuştur. Geldikleri yerlerden, o zamanki Anadolu tarım teknolojisine göre daha gelişmiş alet ve yöntemler ile yeni bitki türleri getiren, gelişmiş bir iş disiplini olan bu insanlar, Eskişehir'in gerek tarım gerekse sanayi sektörlerindeki erken gelişmenin kaynağını oluşturmuşlardır. Anadolu'nun geleneksel tarım aleti karasaban yerine pulluk kullanan, atla çekilen biçme makinesi, süt makinesi, gübre kullanma alışkanlığı olan, sebze tarımını yaygınlaştıran, bataklıkları kurutan kısaca daha ileri düzeyde ve daha ticari bir tarımsal faaliyet gösteren göçmenler, ilin kaynaklarının değerlendirilmesinde belki de en önemli öğe olmuşlardır. İlin Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile, ülkenin en fazla alet ve makine kullanılan yörelerinden biri olması, bellibaşlı ürünlerde verimin yüksekliği gibi özellikler büyük ölçüde bu öğeden kaynaklanmaktadır.

Sayılan bu olumlu koşullara karşın, il tarımı 1980'lerde bile, tahıllar ve şeker pancarı dışında pek fazla çeşitlenmemiştir; nadaslı kuru tarım ise hâlâ temel tarım tekniğini oluşturmaktadır. Öte yandan akla gelen bir başka soru, Adana ve Bursa kadar olmasa bile birçok yönleriyle gelişmiş bir tarımsal yapısı olan Eskişehir'de tarımın il sanayisine birikim sağlayıp sağlayamadığı, fon aktarıp aktaramadığıdır. Bu sorunun cevabı genel hatlarıyla, olumsuzdur. Makineleşmenin yaygın ve verimin yüksek olduğu yörede, tarımın sanayileşmeye kaynaklık edemeyişi ilk bakışta çok ters görünmektedir. Ancak il, yetiştirilen ürün türleri açısından, örneğin bir Adana ile karşılaştırılırsa sorun netleşir.

İlin tarımsal üretimi üç bitkiye dayanmaktadır: buğday, arpa, şeker pancarı. Bu ürünler, Türkiye'nin beslenmesinde son derece önemli olmalarına karşın, endüstriyel kullanım açısından düşük değerli ürünlerdir. Buğday, her ne kadar işlenip un yapılıyorsa da örneğin pamuğun potansiyeline sahip değildir. Şeker pancarı ise, önemli bir sanayi bitkisidir ama, izlenen devlet politikası gereğince denetim altında üretilmektedir. Bu denetim üretim düzeyini yükseltmekte, ancak fiyatların düşük tutulması, yapılabilecek birikimi azaltmaktadır. Aynı fiyat kontrolü buğday için de geçerlidir. Böylece, hem yetiştirilen ürünlerin sanayi hammaddesi olarak atılım sağlayacak türden olması, hem de fiyatların baskı altında tutulması sanayiye kaynaklık edecek boyutta bir birikimi engellenmektedir. Tarım üreticisinin birikimi daha çok makineleşmeye ve tarım girdileri satın almaya yönelmektedir.

Eskişehir, "tarım-sanayi" ilişkisi açısından ülkenin sanayileşmiş yöreleri olan Adana ve Bursa ile karşılaştırıldığında, belli noktalarda her ikisinden de ayrılmaktadır. Eskişehir, pamuk üretiminden sanayileşmeye geçen Adana'dan farklıdır. Çünkü, her ne kadar ilde, tahıl ve şeker pancarı üretimi geniş boyutlarda yapılıyorsa da, bu ürünler tür olarak ve son ürünlerin nitelikleri ve pazarları açısından, pamuğun sahip olduğu olanaklara sahip değildir. Adana'da görülen "toprak ağası-sanayici" örtüşmesine Eskişehir'de rastlanmaz. Hem mülkiyet biçimi, hem de ürün türleri buna izin vermemektedir.

Öte yandan Eskişehir Bursa ile karşılaştırıldığında şöyle bir durum ortaya çıkar: Bursa'da sanayiye kaynak sağlamaya aday olabilecek ürün ipektir. Ancak ipekçilik, yardımcı bir tarım kolu olarak, yılın belli aylarında, küçük aile işletmelerinde yapılmakta, üretimin boyutları daralmaktadır. İpek pazarı küçülmesi kaçınılmaz bir pazardır. Bu nedenle pamuk gibi kitlesel üretime olanak tanımaz *(Bak. Bursa, Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarım)*. Eskişehir'de ise Bursa'dakinin aksine, temel ürünler büyük miktarlarda yetiştirilmektedir. Ancak bu kez, bu ürünlerin türleri, Bursa'dakine benzer biçimde, sanayileşmeye köprü kurmaya elverişli değildir.

Daha önce de vurgulandığı gibi Eskişehir'de tarımsal gelişme, yani makineli ve ticari tarım, birçok öğenin etkisiyle erken başlamış ve sürmüştür. Bu gelişmede ilk önemli değişim Cumhuriyet'ten önce, XIX. yy. sonlarında, bitkisel ve hayvansal üretimin görece ağırlıkları konusunda ortaya çıkmıştır. Çok eskilerden beri egemen iktisadi faaliyet dalının hayvancılık olduğu yöre, bitkisel üretimin ağırlıklı olduğu bir tarımsal faaliyete kaymıştır. Hayvancılığın gerilemesi, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de sürmüş, ancak bitkisel üretimin gelişmesini sağlayan olumlu koşullar zamanla hayvancılığı da etkilemiş ve ilerlemesini sağlamıştır. Böylece hayvancılıkta, mera hayvancılığından besi ve süt hayvancılığına geçiş yapılabilmiştir. 1970'lerin ikinci yarısında ilin toplam tarımsal üretim değerinin % 30'u aşan bölümü, hayvancılıktan sağlanmaktaydı.

Tablo 4
Türkiye ve Eskişehir'de Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Eskişehir		
	Toplam 16.349.380	Toplam 205.737	Erkek 142.254	Kadın 63.483
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	4,8	5,0	4,4
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,5	0,7	0,1
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	3,4	4,0	2,2
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	3,9	5,4	0,5
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	4,1	5,3	1,4
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı Balıkçı, Avcı	64,1	57,9	44,6	87,5
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	25,4	35,0	3,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 26- Eskişehir İli, 1975, DİE Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

Hayvancılıktan bitkisel üretime geçiş yaşanırken, bitkisel üretimin kendi içindeki ürün tablosunda önemli bir değişiklik olmamıştır. 1930'larda buğday ve arpaya şeker pancarının eklenmesi dışında fazla bir ürün çeşitlenmesi yoktur. Kuşkusuz üretimin boyutları gelişmiş ve 1920'lerle karşılaştırılamayacak düzeylere yükselmiştir. Makine, gübre, ilaç, tohumluk kullanımı artmış, sulu tarım, potansiyele göre küçük boyutta olsa bile, eskiye oranla oldukça gelişmiştir. Ancak bütün bu gelişmelere karşın, ilginç olan, ürün tablosunun değişmeyişidir. Bu hareketsizlikteki başlıca neden ilin doğal koşulları ve kısıtlamalarıdır. İklim ve toprak özellikleri yanında belli alışkanlıkların sürmesi de burada etkilidir. Sulamanın geliştirilemeyişi, kuru tarım tekniğinin sürmesine, nadas alanlarının azaltılamayışına ve ürün çeşitlerinin artırılamayışına neden olmaktadır. İlde baklagiller, sebze ve meyve üretiminin yeterince gelişemeyişinin başlıca nedeni de, sulama sorunudur.

Sebzecilik ve meyvecilik, ilin belli bazı yörelerinde gelişmiş olmakla birlikte, il ölçeğinde fazla bir ağırlık taşımamaktadır. Bu tür faaliyetlerin geliştiği yöreler, sulamanın kolay olduğu, bazı mikroklimalardır. Buralarda yetiştirilen ürünler, hemen tümüyle il dışına, Ankara'ya, İstanbul'a, Zonguldak'a gönderilmektedir. Sulama yaygınlaştırılabilirse, her iki tür üretimin de, kolaylıkla artacağı ve genişleyeceği açıktır.

Eskişehir'de tarımsal üretime orta büyüklükte işletmeler egemendir. Önemli bir çoğunluk oluşturan küçük işletmelerin ise, Eskişehir koşullarında, tarımsal üretim yaparak büyümeleri güçtür. Türkiye'nin başka bazı illerinde büyük sayılabilecek işletmeler egemen ürün türü nedeniyle, burada "yeterli" düzeyde kalabilmektedir. Bu nedenle ortalama işletme büyüklüğü hem Türkiye ortalamasına, hem de başka birçok ile göre büyüktür. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sayısı bir hayli kabarık olan büyük toprak mülkiyeti, kısa zaman sonra önemini yitirmiş ve gerek miras, gerek satın alma yoluyla dağılmaya başlamıştır. Günümüzde sayıları iyice azalan büyük çiftlikler, çoğunlukla hayvancılıkla uğraşmaktadır.

Makineli tarıma geçişin hayli erken başladığı Eskişehir'de, sulama dışındaki tarımsal girdiler yaygın bir biçimde ve büyük boyutlarda kullanılmaktadır. Bu durum, birim alandan elde edilen ürün miktarını ve dolayasıyla geliri artırmaktadır. Ortalama işletme büyüklüğü de yeni yatırımlar yapmayı olanaklı kılmaktadır.

İlde tarımsal üretimin önündeki en önemli darboğazlar, bütün Türkiye'de olduğu gibi, kredi yetersizliği ve tarımsal girdi fiyatlarının göreli yüksekliğidir. Tarıma dayalı sanayiler kurulması, ulaşım ve pazar bulma yönünden önemli sorunları olmayan ilde, üreticinin önündeki en önemli sorun, kredi sorunudur. Yeterli krediyi zamanında bulamayan, TMO'ya veya Şeker Şirketi'ne teslim ettiği ürünün bedelini zamanında alamayan, bu arada kullandığı temel girdiler sürekli pahalanırken, ürününe aynı oranda yüksek fiyat bulamayan üreticinin üretime devam etmesi güçleşmektedir.

Eskişehir'in geleneksel uğraşı ve halen de ikinci önemli tarımsal faaliyet alanı olan hayvancılık, hayli gelişkin ve Türkiye içinde önemli bir yeri olmasına karşın, özellikle finansman konusunda, bitkisel üretimden daha ciddi sorunlar içinde bulunmaktadır. Buna bir de, hayvansal ürünleri işleyememe sorunu eklendiğinde, gelişme potansiyeli son derece yüksek olan bu kesimde, önemli bir üretim kaybı olduğu ortaya çıkar. Beslenme olanakları, ulaşım, bilgi düzeyi açısından önemli sorunları olmayan ilde, mali kaynak sorunu, hayvancılıktaki gelişme potansiyelinin tam anlamıyla gerçekleşmesine engel olmaktadır.

Yine de, il hayvancılığı Türkiye ölçüleri içinde gelişmiştir. Ahır hayvancılığı yaygındır. Kültür ırkı hayvanların sayısı hayli fazladır. Besleme, yem bulma, Türkiye genelinde olduğu kadar acil bir sorun değildir. Bu nedenle hayvansal ürünlerde verim ülke ortalamalarından daha fazladır.

Hayvancılığın en yaygın kolu, başta koyun ve tiftik keçisi olmak üzere küçükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Sığırcılık giderek gelişmektedir. Önemli bir kavşak noktasında olması, ulaşım ve besleme kolaylıkları nedeniyle Eskişehir, Orta Anadolu Bölgesi'nde il dışından getirilen hayvanların toplanıp beslendiği ve özellikle İstanbul'a yollandığı bir merkez konumundadır. Başta yapağı, deri, et ve süt olmak üzere, üretilen ürünlerin çok büyük bölümü de il dışına gönderilmektedir.

Ormancılık, ülke genelinde olduğu gibi ilde tarımsal faaliyetin en az gelişmiş koludur. İl, orman varlığı bakımından zengin değildir. Var olan orman alanlarının büyük bölümü niteliksiz fundalıklardır.

Orman tahribi yanında, iklim koşullarının bitki örtüsünün gelişmesini olumsuz yönde etkilemesi de, ormanları ve ormancılığı köreltmektedir. 1975-1978 yılları arasında, ormancılığın il toplam gayrı safi hasılası içindeki payı binde 5-6 dolayında olmuştur.

BİTKİSEL ÜRETİM: Eskişehir tarımının en önemli kolu olan bitkisel üretimde, ana ürünler, buğday, arpa ve sanayi bitkilerinden şeker pancarıdır. Tahıllardan çavdar ve yulaf da ekilmekle birlikte, bir zamanlar çok önemli olan bu ürünlerin üretimi düşmektedir. Baklagiller üretimi az ve yetersiz olduğu gibi, düşme eğilimi içindedir. Sanayi bitkilerinden şeker pancarı dışında yetiştirilenler ayçiçeği ve patatestir. Ancak bunların da üretimi, şeker pancarı ile karşılaştırıldığında önemsiz kalmaktadır. Ayçiçeği üretimi, 1980'lerin başından bu yana pazarlama sorunları ve taban fiyatlarının yetersizliği nedeniyle azalırken, elverişli pazar olanakları patates üretimini artırmıştır. İl topraklarının sürüme elverişli bölümü hayli geniş ve doğal verimlilik açısından yeterli olmakla birlikte üretimde doğal koşullara, özellikle yıllık yağış miktarına bağımlılığın kırılamamış olması nedeniyle, ancak kuraga dayanıklı, kıraç toprak bitkileri yetiştirilebilmekte ve ürün çeşitlenmesi güçleşmektedir.

Buğday, arpa ve şeker pancarı, il bitkisel üretimine Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri egemen olmuş ve devlet müdahalesinin yoğunlaştığı bu ürünler tarımsal gelişmenin niteliğini belirlemiştir.

İlin doğal koşulları ve tarımın yoğunlaşma süreci göz önüne alınırsa, yaygın (ekstansif) tarla bitkileri üretiminin dahauzun süre egemen olacağı da açıktır. Yoğun tarıma geçmek için ön koşul sulamanın geliştirilmesi ve yöre koşullarına uygun ürünlerin bulunup yaygınlaştırılmasıdır.

Sebze ve meyve üretimi yer yer gelişmiş olmakla birlikte, il ölçeğinde yaygın değildir. Var olan koşullarda bu tür üretim ancak sulamanın ve iklim koşullarının elverişli olduğu yörelerde yapılabilmektedir. Bölge içinde bir mikroklima oluşturan Orta Sakarya Vadisi, büyük ölçekte sebze ve meyve üretiminin yapılabildiği tek bölgedir. Burada hemen her türlü sebze ve meyve yetiştirilebilmekte, ürünler daha çok il dışına yollanmaktadır.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Eskişehir, kıyı bölgelerinden sonra, Türkiye'nin tarıma en elverişli ve en geniş topraklarının bulunduğu iç havzalarda yer alır. Genellikle hafif dalgalı bir topografya gösteren bu topraklar, başta buğday olmak üzere ülkenin en önemli tahıl alanlarıdır. Topraklar, kalsiyum, potasyum ve sodyum açısından zengindir. Sulama yapılan yerlerde ya da yağışlı yıllarda verimlilikleri yüksek ve süreklidir. Bu nedenle, bölge toprakları yüzyıllardan beri süregelen nadas-tahıl dönüşümüne dayanabilmiştir. Ancak bunun sonucu olarak, bir hayli yorgun ve organik maddece fakir düşmüşlerdir. Etkilerini erozyon ve verim düşmesi biçimlerinde gösteren bu durum, daha dengeli bir toprak kullanımı gübreleme ve sulamanın geliştirilmesiyle önlenebilir.

Toplam alanı yaklaşık 1.365.250 hektar olan Eskişehir'de, toprakların tarıma elverişlilik oranı hayli yüksektir. İl alanının % 41,5'ini (565.000 hektar dolayında) ekilidikili topraklar, % 25,5'ini (347.600 hektar) çayır ve meralar, % 27'sini (367.300 hektar) orman ve fundalar oluşturmakta, böylece tarıma elverişli topraklar oranı % 94'ü bulmaktadır. Geriye kalan alan yerleşim yerleri, su yüzeyleri, kayalık, bataklık gibi tarıma elverişli olmayan alanlardır.

Toprağın büyük bir kısmının kıraç olması nedeniyle, sürüm altında olan toprakların büyük bölümünde kuru tarım yöntemiyle tarla bitkileri yetiştirilmektedir. Nadaslı kuru tarım alanı, 490.000 hektar dolayında olup, bu miktarın her yıl % 40-45'i, yani yarıya yakını nadasa bırakılmaktadır. Sulu tarım yapılan 75.000 hektarlık alanın yaklaşık 15.000 hektarlık bölümü sebze, meyve üretimine, geri kalan 60.000 hektarlık bölümü sanayi bitkileri, baklagiller vb üretimine ayrılmıştır.

Tarla bitkileri üretimi yapılan alanın nadas dışındaki bölümünü kapsayan ekili alanların, zaman içindeki gelişimi şöyle olmuştur: 1950'den 1960'ların başına değin, gerek kırsal nüfusun artışı, gerek dönem hükümetinin ekonomik politikası ve Kore Savaşı gibi olayların etkisiyle tarım ürünleri fiyatlarının yükselmesi, ekilen topraklarda, çayır ve meraların önemli ölçüde daralması pahasına, bir artış meydana getirmiştir. Bu artıştan en çok tahıl alanları etkilenmiştir. 1950'lerin Türkiye tarımına traktörün girdiği yıllar olması, bu artışın kolaylıkla gerçekleşmesini sağlamıştır.

Tahıl alanlarının başını çektiği bu artış, 1960'larda duraklamış, hatta bu yıllarda belirli bir gerileme söz konusu olmuştur. Bu gerileme tahıl ekilen topraklarda olduğuna göre, gerilemenin nedeni, hayvancılık ile tahıl tarımının göreli kârlılığında ortaya çı-

kan değişikliktir. Özellikle et ve öteki hayvan ürünleri fiyatlarının izlediği olumlu gelişme, üreticiyi düşük verimli ve yüksek maliyetli toprakları mera olarak kullanmaya yöneltmiştir. Bir başka etken de, bu yıllarda Trakya'nın Eskişehir'in elindeki un pazarını kapması olmuştur. Böylece, 1950 ile 1960'ların başı arasında 200.000 hektar dolayından % 50'lik bir artışla, 295.000 hektar dolayına yükselen ekili alan, 1970'lerin başında 283.000 hektar düzeyinde kalmış, 1970'lerde tekrar artmaya başlayarak 335.000 hektar dolayına yükselmiştir (Tablo 5). Ekili alanda 1970'lerde görülen bu artışın büyük bölümü arpa ve şeker pancarı alanlarında gerçekleşmiştir. Taban fiyatının düşük olması nedeniyle, buğday alanlarındaki artış yavaş olmuştur. Söz konusu dönemde, il ekili alanının Türkiye içindeki payı % 2 dolayında dalgalanmıştır (Tablo 6).

Aslında, ilde hâlâ ekilebilecek toprakların sınırına varılmış değildir. Çünkü, sürüme elverişli topraklar (590.000 hektar), halen sürüm altında olan topraklardan (565.000 hektar) daha fazladır. Bu nedenle, önümüzdeki yıllarda ekili-dikili alanlardaki genişlemenin sürmesi beklenebilir.

1950'den bu yana ekili alanlar mutlak olarak genişlediği gibi, kullanımındaki bileşim de değişmiştir. Tahılların ekili alandaki ağırlıklı payı sürmekle birlikte, azalmakta, buna karşın sanayi bitkilerinin payı artmaktadır. 1970'lere değin ekili alan içinde % 94, dolayında bir payı olan tahıllar, 1970'lerin sonunda % 90'ın biraz altına düşerken, sanayi bitkilerinin payı % 2,5 dolayından % 8'e çıkmıştır.

Bu arada yetiştirilen bitki türlerinde de değişmeler olmuş, yulaf, çavdar, mahlut, keten, haşhaş gibi bir zamanlar hayli yer kaplayan ürünler, giderek daha az ekilir olmuştur.

Tahıllar: İlin en önemli ürün türü olma niteliğini koruyan tahıllar, çok yaygın bir biçimde ekilmektedir. Bununla birlikte, ekim alanlarının en fazla olduğu yerler Merkez İlçe ve Sivrihisar'dır. En fazla ekilen tahıl türleri geçmişte olduğu gibi, buğday ve arpadır. Yulaf ve çavdar ekimi giderek azalmaktadır.

Tahıl ekim alanları, 1950'den bu yana işbaşına geçen hükümetlerin ekonomik politikaları ve pazar koşullarına uygun olarak zaman zaman daralıp, genişlemiştir. İl toplam ekili alanındaki hareketleri etkileyen en önemli öğe, tahıl alanlarındaki değişmedir. Eskişehir'de 1950'de 186.000 hektar dolayında alanda tahıl ekilmekteyken, bu miktar 1960'ların başında 277.000 hektara yükseldi. Buğday fiyatlarının görece yüksekliği ve traktör kullanımının yaygınlaşmasının kolaylaştırdığı bu genişleme, 1960'larda durakladı. Sanayi bitkileri üretiminin ve hayvancılığın önem kazanmasıyla, tahıl alanlarında bir daralma oldu ve 1970'lerin başında bu alanlar 265.000 hektar dolayında kaldı. 1970'lerden sonra ise, özellikle arpa alanlarında görülen gelişme, toplam tahıl alanlarını önemli ölçüde artırdı ve 1970'lerin sonunda bu alanlar 301.000 hektarı aştı. Tahıl alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1950'den 1970'lere değin % 94 dolayındayken, bundan sonra biraz azalarak % 90'ın altına indi (Tablo 5). İl tahıl alanlarının Türkiye içindeki payı, söz konusu dönemde % 2-2,5 dolayında değişti (Tablo 6).

Tablo 5
Eskişehir'de Ekili Alanın Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	201.309	295.538	283.566	335.232
Toplam Tahıl	92,3	93,9	93,7	89,9
Buğday	62,5	59,5	62,3	55,0
Arpa	17,9	27,9	27,7	32,7
Çavdar	1,0	0,3	0,7	0,6
Yulaf	8,8	5,6	2,7	1,6
Toplam Baklagiller	2,0	1,3	1,1	1,1
Fasulye	0,3	0,3	0,3	0,3
Şeker Pancarı	2,1	2,8	3,6	6,3
Ayçiçeği	0,5	*	0,4	1,7
Diğerleri	3,1	2,0	1,2	1,0

* İstatistiklerde belirtilmemiştir.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 6
Ana Ürünler Bakımından Eskişehir Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan	2,38	—	1,98	—	1,80	—	2,06	—
Toplam Tahıl	2,66	2,44	2,15	1,97	2,14	2,00	2,23	2,68
Buğday	3,42	2,84	2,72	2,02	2,04	1,97	1,10	2,35
Arpa	2,48	2,53	2,93	2,95	3,05	3,27	3,99	4,95
Çavdar	0,47	0,47	0,13	0,14	0,31	0,95	0,41	0,55
Yulaf	6,82	5,78	3,94	3,06	2,50	2,16	2,36	2,57
Toplam Baklagiller	0,91	0,95	0,68	0,49	0,53	1,77	0,52	0,47
Fasulye	0,99	0,91	0,79	0,85	0,83	0,79	1,01	0,56
Şeker Pancarı	8,24	9,91	5,35	6,21	7,14	7,52	7,97	8,25
Ayçiçeği	0,98	1,19	—	—	0,27	0,23	1,18	1,10

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Buğday: Ülke genelinde olduğu gibi, Eskişehir'in de geleneksel ve en önemli ürünü olan buğday, 1980'lerin başında arpa ve şeker pancarı karşısında bu önemini yitiriyor görünmektedir. 1950'de 126.000 hektar dolayında olan buğday alanları, 1960'larda 176.000 hektarı bularak, 1970'lerin başında aynı düzeyi korumuş, 1970'lerin sonunda ise 184.000 hektar olmuştur. Buğday ekim alanlarının il toplam ekili alanı içinde 1950'de % 63 olan payı, 1970'lerin sonunda % 55'e, Türkiye toplamı içindeki payı da yaklaşık % 3,5'ten % 1'e inmiştir (Tablo 5 ve Tablo 6).

Arpa: Arpa da, buğday gibi yaygın biçimde ekilmekte olup, 1970'lerde ekimi ve üretimi buğdaydan daha hızlı artmıştır. 1950'de 36.000 hektar olan arpa ekim alanları, 1970'lerin sonunda 110.000 hektara yaklaşırken, bu alanların il toplam ekili alanı içindeki payı % 18'den % 33'e yükselmiştir (Tablo 5). Aynı dönemde ildeki arpa ekili alanların Türkiye içindeki payı da % 2,5'ten % 4'e çıkmıştır (Tablo 6).

Çavdar: Daha çok hayvan yemi olarak kullanılan çavdarın ekim alanı, zaman

zaman daralıp genişlemekle birlikte, genel bir azalma eğilimi içindedir. 1950'de 2.000 hektarın üstünde olan ekim alanı, 1960'ların başında 800 hektar dolayına düşmüş, bundan sonra ise, 1.900 hektar dolayında kalmıştır. Söz konusu dönemde çavdar ekilen alanların il toplam ekili alanı içindeki payı % 1'den binde 6'ya inmiş, Türkiye toplamındaki payı da binde 4 dolayında dalgalanmıştır.

Yulaf: Yulaf ekimi, çavdardan daha hızla ve daha büyük oranda azalmaktadır. 1950'de 17.500 hektardan fazla olan ekim alanları, 1970'lerin sonunda 5.000 hektar dolayına inmiştir. Bu alanların il ekili alanı içindeki payı, 1950'den 1970'lerin sonuna değin, yaklaşık % 9'dan % 1,5'e inerken, Türkiye toplamındaki payı, yaklaşık % 7'den % 2,5 dolayına inmiştir.

Arpa dışında hayvan yemi olarak kullanılan tahıl türlerindeki bu azalma, ürünlerin fiyatlarıyla ve pazarlama koşulları ile ilgilidir. Arpanın gerek hayvan yemi, gerek biralık olarak yüksek fiyat bulması ve pazarının geniş olması, üreticileri bu ürüne yöneltirken, öbür bitkiler, üreticilerin ancak kendi gereksinimlerini karşılayacak ölçüde ekilmektedir.

Baklagiller: Baklagiller, ekim ve üretim bakımından, gerek öteki tarla bitkileri ile karşılaştırıldığında, gerek kendi içindeki gelişimine bakıldığında, il bitkisel üretimi içinde ağırlığı en az olan ürünlerdir. Bundaki en önemli etken, bu tür bitkilerin çoğunlukla sulu koşullarda yetişmesine karşın, ilde sulu tarımda şeker pancarı gibi başka ürünlerin tercih edilmesidir. Bu nedenle, dönüşümlü ekimde toprağın verimini artırması bakımından önemli olan bu tür ürünler, kayda değer bir gelişme gösterememiştir.

İlde 1950'de 4.000 hektar dolayında olan baklagil ekim alanları bundan sonra bu düzeyin altına inmiş ve zaman zaman daralıp genişleyerek, 1970'lerin sonunda 3.500 hektar dolayında kalmıştır. Baklagil ekim alanlarının hem il toplam ekili alanı, hem de Türkiye içindeki payı da küçüktür. 1950'den 1970'lerin sonuna değin baklagillerin il ekili alanı içindeki payı % 2'den % 1'e, Türkiye içindeki payı da binde 9'dan binde 5'e inmiştir (Tablo 5 ve Tablo 6). En çok yetiştirilen türleri fasulye ve nohuttur.

Fasulye: En çok Merkez İlçe'de yetiştirilen fasulye, öbür ilçelerde az miktarlarda ekilmektedir. 1950'den bu yana ekimi düzenli olarak artmış olmakla birlikte, bu artış hem yavaştır, hem de küçük boyutlarda kalmıştır. 1950'de 600 hektar dolayında olan fasulye ekim alanları, 1970'lerin sonuna değin ancak 1.000 hektar dolayına çıkabilmiştir. Söz konusu dönemde fasulye ekilen alanların il ekili alanı içindeki payı hep binde 3 dolayında kalmış, Türkiye toplamındaki payı ise, % 1'in biraz altından biraz üstüne çıkmıştır.

Sanayi Bitkileri: Eskişehir'de, sanayi bitkileri ekim ve üretimi büyük boyutlara ulaşmıştır. Bununla birlikte, sanayi bitkilerinde bir çeşitlenme söz konusu değildir. En çok şeker pancarı ekilmekte, onu çok geriden ayçiçeği ve patates izlemektedir. Toplam sanayi bitkileri ekim ve üretiminde görülen artış da, büyük ölçüde şeker pancarından kaynaklanmaktadır.

Eskişehir'de sanayi bitkileri ekimi bir hayli eskidir. Şeker pancarı üretimi de erken bir dönemde başlamıştır. O yıllarda haşhaş, susam, keten gibi başka sanayi bitkileri de ekilmekteydi. Ancak haşhaş dışındakiler, daha çok yerel gereksinimi karşılamak amacıyla ekiliyordu. 1950'lerden başlayarak, şeker pancarı dışındaki bitkilerden ayçiçeği ve patatesin ağırlığı artarken, öbürlerinin ekimi azalmaya başladı. Haşhaş ekimi 1972'de yasaklamayla durduruldu. Susam ve keten ekimi de yok denecek kadar azaldı.

Şeker Pancarı: 1933'te Eskişehir'de Türkiye'nin 3. şeker fabrikasının açılmasıyla başlayan şeker pancarı ekimi, o yıllardan beri sürekli artmaktadır. Pancar ekimi ve üretiminin şeker fabrikasının denetiminde olması, kullanılan teknoloji ve yöntemlerin modernleşmesini, böylece birim alandan elde edilen ürün miktarının artmasını sağlamıştır. 1934-1938 döneminde 1.800 hektar dolayında olan ekim alanı, 1940'ların ortasında 4.000 hektara yaklaşmış, 1940'ların sonunda ise, 2.500 hektar dolayına düşmüştür. 1950'de tekrar 4.000 hektarın üstüne çıkan şeker pancarı ekim alanları, bundan sonra sürekli artarak, 1970'lerin sonunda 21.000 hektarı bulmuştur. 1950'de pancar ekim alanlarının il ekili alanı içindeki payı % 2 dolayında iken, 1960-1970 döneminde sürekli artarak, 1970'lerin sonunda % 6,3 olmuştur. Bu alanların Türkiye içindeki payı ise, 1950'de % 8,3 iken, 1960'ların başında % 5,3 dolayına inmiş, bundan sonra da % 7-8 arasında değişmiştir (Tablo 5 ve Tablo 6).

Ayçiçeği: 1930 ve 1940'ların istatistiklerinde, ilde ayçiçeği ekimine rastlanmamaktadır. 1950'de ise, 1.000 hektarı aşan bir alanda ayçiçeği ekildiği görülmektedir. 1970'lerin başında da, ayçiçeği ekim alanı 1.000 hektar dolayında gerçekleşmiş, bundan sonra hızla genişleyerek, 6.000 hektara yaklaşmıştır. Ayçiçeği ekim alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1950'de binde 5 iken, 1970'lerin sonunda % 1,7 dolayına yükselmiş, Türkiye içindeki payı da % 1'in biraz altından, biraz üstüne çıkmıştır (Tablo 5 ve Tablo 6).

Patates: Patates, önemli bir besin maddesi ve sanayi bitkisi olmasına karşın, 1970'lere değin ekiminde fazla bir artış görülmemiş, üretimi daha çok aile tüketimine yönelik olarak yapılmıştır. 1970'lerde pazar koşullarının olumlu bir biçimde gelişmesi, patates ekimini teşvik etmiştir. İlde 1950'de 450 hektar alanda patates ekilmekteyken, bu miktar 1960'ların başında 1.500 hektarı aşmış; 1970'lerin başında aynı düzeyi koruduktan sonra, 1970'lerin sonunda 2.400 hektara ulaşmıştır. Patates ekim alanlarının il ekim alanı içindeki payı son derece düşüktür. Türkiye toplamı içindeki payı ise % 1 dolayında dalgalanmaktadır.

Tablo 7
Eskişehir'de Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl	144.486	279.411	369.028	663.453
Buğday	84.940	161.190	234.681	397.296
Arpa	40.484	99.843	121.346	252.520
Çavdar	1.437	902	7.248	3.248
Yulaf	15.267	14.429	9.095	9.392
Toplam Baklagiller	3.048	2.924	10.875	3.608
Fasulye	468	1.147	1.184	915
Şeker Pancarı	87.864	206.844	403.694	669.728
Ayçiçeği	627	—	1.068	6.688

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Eskişehir bir tahıl ve şeker pancarı bölgesidir. İlin doğal koşulları, kuru tarıma elverişli olduğu için, ürün çeşitlenmesi bu koşullara uygun olarak gelişmiştir. İlde, yüzyıllardan beri yapılagelmekte olan tahıl üretimi, makine, gübre, ilaç kullanımı gibi etkenlerle gelişerek sürmüş, ancak tarım yöntemi değişmemiştir. Nadaslı kuru tarım hâlâ çok yaygındır.

Tarımsal üretimdeki en önemli değişiklik, ürünler tablosuna şeker pancarının girmesidir. Şeker pancarı tarımı tümüyle sulanabilen alanlarda, ileri tekniklerle yapılmaktadır. 1970'lerden itibaren şeker pancarı üretimi, il toplam tahıl üretimiyle aynı düzeye gelmiş, hatta zaman zaman bir hayli üstüne çıkmıştır. Baklagiller üretimi ise çok düşük düzeydedir.

Tahıllar: Ekili alanların çok büyük bölümünü kaplayan tahılların üretimi, teknik düzeyin görece yüksek olmasına ve verimin Türkiye ortalamasını aşmasına karşın, nadaslı kuru tarımın egemen olması nedeniyle, olabileceğinden daha düşüktür. Eskişehir gibi gelişmiş, toprak ve su kaynakları açısından zengin bir ilde, sulamanın yetersizliği, nadası zorunlu kılmaktadır. Şeker pancarı üretimi dönüşümlü ekimi yaygınlaştırmışsa da, her yıl ekili alanın büyük bir bölümü boş bırakılmaktadır. İlde tahıl üretimi özellikle 1970'lerde büyük artış göstermiştir. Bunda iyi cins tohumluk kullanımı dışında, elverişli pazar koşullarının da etkisi vardır. Tahıllar arasında buğday ve arpanın üretimi artarken, çavdar ve yulaf üretimi düşmektedir.

1950'de ilin toplam tahıl üretimi, yak-

laşık 145.000 ton idi. 1960'ların başında, bu miktar 280.000 tona yaklaştı. Bu artıştaki en önemli etken, bu dönemde tahıl ekim alanlarının hızla genişlemesiydi. Ekim alanlarının genişlemesi bundan sonra durduğu ve hatta gerilediği halde, üretim artışı sürdü ve 1970'lerin başında, yıllık ortalama üretim 370.000 tonu buldu. Bu artış, aynı zamanda üretimin ekim alanı genişlemesine olan bağımlılığının kırıldığını, faaliyetin teknik düzeyinin yükseldiğini de göstermekteydi. 1970'lerin sonuna gelindiğinde ise, yıllık ortalama üretim 663.000 tonu aşmıştı (Tablo 7). Söz konusu dönemde, ilin Türkiye tahıl üretimindeki payı % 2-2,5 dolayında değişti (Tablo 6).

Tahıl üretimindeki artışın nedeni, üretimin teknik koşullarının görece yeterli olması yanında, pazarlama ve değerlendirme olanaklarının da giderek daha elverişli hale gelmesidir. Bir ara Trakya buğdayının rekabeti karşısında, İstanbul buğday pazarını kaybeden ilde, daha sonra, Eti Un Fabrikası'nın ürün çeşitlemesine yönelerek, bir bisküvi fabrikası kurması, buğday üretiminin canlılığını kaybetmesini engellemiştir. Aynı şekilde ilde kurulan 2 yem fabrikası da, arpa üretimini özendirici unsurların başında gelmektedir.

Buğday: Buğday, arpa ve şeker pancarı ile birlikte, ilin tarımsal gelişmesinin kırılma noktalarının izlenebileceği üründür. İç ve dış pazardaki gelişmelerin, çeşitli dönemlerdeki ekonomik politikaların tarımsal yapı üzerindeki etkisini bu üç ürün özelinde görmek mümkündür.

Halk arasında "kıraç toprakların kralı" diye adlandırılan buğday, geçmişte olduğu gibi, bugün de Türkiye'nin en temel tarımsal ürünüdür. Ülkenin bir ili, Rize dışında, her yerinde az veya çok ekilmekle birlikte, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki üretim, ölçek bakımından son derece önemli ve ağırlıklıdır. Eskişehir de, Konya, Ankara, Sivas düzeyinde olmasa bile, geçmişten bu yana buğday üretiminde başlarda yer almış, her zaman buğday satıcısı bir il durumunda olmuştur. Örneğin, daha Cumhuriyet kurulmadan önce Eskişehir, çevresindeki tahıl yetiştiricisi illerle birlikte, Adana pamuk bölgesinin tahıl gereksinimini karşılamaktaydı. Adana da, bu yörelerin dokuma gereksiniminin bir bölümünü karşılıyordu. Bu birbiri için pazar olma durumu, yöredeki ekonomik faaliyetin daha o zamanlarda ticarileşmesini, pazara yönelmesini sağlamıştı. XIX. yy sonlarına gelinceye değin, geniş bir hayvancılık bölgesi olan Eskişehir'de buğday üretimi, yörenin Berlin Bağdat Demiryolu'yla bir yandan İstanbul, bir yandan da Ankara ve Konya'ya bağlanmasıyla birlikte, hayvancılığı geriletecek derecede yayıldı.

XX. yy başında art arda yaşanan savaşlar, nüfusun belli dönemlerde azalması vb etkenler, ülke genelinde tarımsal faaliyete ağır bir darbe indirmiş ve üretim düzeyini son derece düşürmüştü. Buğday da, üretimi en çok azalan ürünlerden biriydi. Bu konudaki en ilgi çekici nokta, buğdayın hem Türkiye'nin en çok üretilen, hem de belli bir döneme değin en çok ithal edilen bitkisel ürünü olmasıydı. 1930'a değin Türkiye devamlı bir buğday alıcısıydı. 1923'ü izleyen 10 yıllık dönemde meydana gelen bazı olaylar da, ülkenin buğday üretiminde kendi kendine yeterli bir duruma gelmesini önlemişti. Örneğin 1928'de özellikle Orta Anadolu Bölgesi'nde had safhaya varan bir kuraklık yaşanmış ve üretim korkulacak düzeylere inmişti. Hemen ardından etkileri tüm dünyayı saran 1929 bunalımı, tarımsal üretime ikinci bir darbe indirdi. 1930'da başlayarak, buğday fiyatları tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de müthiş bir hızla düşmeye başladı. Winnipeg Manitoba Borsası'nda 3,5 ayda % 31, Şikago Borsası'nda % 25 oranına varan bu düşüş, İstanbul Borsası'nda, haziran ayını izleyen 5 ay içinde % 45'i buldu. Bu fiyat düşüşleri, buğday üreticisini çok zor bir duruma sokmuştu. Bu arada ilin önemli ürünlerinden olan afyon ve yapağıda, daha da büyük oranlarda fiyat düşüşleri meydana gelmişti.

Bunalım sırasında iç ve dış ticaret hadlerinin tarım ürünleri aleyhine dönmesiyle, 1927'de 1 kg şeker için 3,7 kg, 1 lt petrol için 1,6 kg, 1 m pazen için 2,7 kg buğday satmak zorunda kalan üretici, 1931'de aynı miktar şeker, petrol ve pazen alabilmek için, sırasıyla 7,8 kg, 3,5 kg ve 6,8 kg buğday satmak zorundaydı. Üstelik aynı dönemde tarım girdileri ve aletleri de sürekli pahalılaşmaktaydı.

Duruma müdahale etmek ve buğday alımlarını düzenlemek isteyen devlet, 1932'de "Buğdayı Koruma Kanunu"nu çıkardı ve Ziraat Bankası'nı, buğday alımıyla görevlendirdi. Kanunun ilk uygulaması, örgütlenme yetersizliği ve yasanın geç çıkması nedeniyle sınırlı kaldı. İlk yılda banka, aralarında Eskişehir'in de bulunduğu 11 merkezde alım yaptı. Daha sonra alım merkezlerinin sayısı artırıldı. Fiyat dalgalanmaları söz konusu illerde önlenmekle birlikte, bu önlem ülke çapında yeterli ve etkili olamadı.

1933'te Orta Anadolu'nun demiryolu güzergâhı üzerinde bulunan 4 il merkezinde, Ankara, Sivas, Eskişehir ve Konya'da, 4.000'er tonluk birer silo yapımına başlandı. Yine bu sıralarda, ıslah edilmiş tohumluk üretmek ve yeni türler geliştirmek için Halkalı (İstanbul), Adapazarı, Eskişehir ve Adana'da 4 istasyon kuruldu. Bunlardan Halkalı ve Eskişehir, esas olarak tahıl türleri üzerinde çalışmaktaydı. 1931'de kurulan "Eskişehir Ory Farming Deneme İstasyonu" da kuru tarım teknikleri, nadasın rolü ve yöntemleri gibi konularda yoğun bir araştırmaya girdi. İlde bu gibi çabaların yoğunlaşması olumlu sonuçlar verdi ve üretim artmaya başladı. 1927'de 27.000 ton dolayında olan buğday üretimi, 1936'da 133.000 ton dolayına yükseldi.

İç piyasa fiyatları 1930'larda devlet müdahalesiyle sürekli dış piyasa fiyatlarının üstünde tutulduğu için, buğday üretimi yükselmiş, ancak belli aralarla tekrarlayan kuraklık yıllarında önemli düşmeler göstermiştir.

II. Dünya Savaşı sırasında, dış talep nedeniyle fiyatlar yükselmeye başlayınca, Buğdayı Koruma Kanunu yürürlükten kaldırıldı. Fiyat artışı üretimi artırıcı bir etki yapmakta iken, savaş nedeniyle ürünün bir bölümüne devletin el koyması, türlü hoşnutsuzluklara neden oldu. Bunun ve kuraklıkların da etkisiyle, üretimdeki istikrarsızlık sürdü gitti. Eskişehir'in 1940'ta 134.000 ton dolayında olan buğday üretimi, bir kuraklık yılı olan 1945'te 30.000 tona dek düştü; 1948'de 182.000 tona çıktıktan sonra, yine kurak bir yıl olan 1949'da 48.000 tona indi.

Buğday üretimi incelenirken 1950 öncesi ile sonrasını ayırmak gerekir. 1950'lere değin olan dönem, üretimin geleneksel yöntemlerle yapıldığı ve esas olarak durağan bir yapı gösterdiği dönemdir. Bu durağan yapıdaki herhangi bir değişiklik fiyatlar kanalıyla, ama ondan da önemlisi doğal koşulların etkisiyle olmaktadır. 1950'ler ise tarımda yapısal bir dönüşümün gerçekleşmeye başladığı yıllardır. Traktörün girişiyle doğal koşullara bağımlılık azalmaya başladığı gibi, üretim ilişkileri de değişmeğe başlamıştır. Fiyatların üretim üzerindeki etkisi sürmekle birlikte, bu etkinin gerçekleştiği yapı farklılaşmıştır.

Böylece, üretimde yeni bir dönemin başlangıcı olan 1950'lerde, tarıma traktörün girmesi ve ulusal pazarın bütünleşmeye başlaması yanında, Kore Savaşı'nın tarım ürünleri fiyatlarını artırması da, buğday üretimini özendirdi. Ekim alanları ve buna bağlı olarak üretim hızla arttı. Bu arada, çayır ve meralar büyük ölçüde yok edildi. 1950'de ilin buğday üretimi 85.000 ton dolayında olmuştu.

Buğday üretimindeki gelişme, 1950 ve 1960'lar boyunca daha çok ekim alanlarındaki genişlemeye bağlı kaldı. Ekim alanlarının genişlemesi, doğal olarak nadasa bırakılan toprakların genişlemesini de getirdiği için, üretim artışı yavaş oldu. Bununla birlikte, gübre ve makine kullanımının giderek yaygınlaşması, nadasın üretim üzerindeki olumsuz etkilerini bir ölçüde yok etmekteydi. Böylece, ekim alanının 1960'ların başındaki düzeyiyle hemen hemen aynı olduğu 1970'lerin ilk yıllarında üretim 235.000 tona yaklaştı.

Buğday üretimi, 1970'lerde de artışını sürdürürken, bu yıllarda yeni bir gelişme ortaya çıktı. Yem sanayiince önemli ölçüde talep edilmesi nedeniyle yüksek fiyat bulan arpa, buğdaya rakip olmaya başladı. Ekim alanı ve üretimi buğdaya yaklaştı, hatta 1981'de üretimi buğdayı aştı. TMO'ca verilen buğday taban fiyatının üreticileri tatmin etmeyişi yanında, gübre fiyatlarındaki artışların da buğday üretimi üzerinde olumsuz bir etkisi olmuştur. İlin buğday üretimi, 1970'lerin sonunda 397.000 ton dolayında gerçekleşirken Türkiye toplamındaki payı 1950-1980 döneminde % 2-3 arasında azalıp-çoğalmıştır (Tablo 6 ve 7).

Buğday, ilin tümünde yetiştirilmekle birlikte, üretimin büyük bölümü Merkez İlçe ve Sivrihisar'da yapılmaktadır. Üretimin % 85'i kuru, % 15'i sulu koşullarda gerçekleşmektedir. İldeki tarımsal kuruluşlarda birçok yeni buğday türleri geliştirilmiştir. Bunların başlıcaları 1940'larda geliştirilen Ak 702, 414/44, 093/44, 073/44 ve 1970'lerde geliştirilen Bezostaya, Bolal 2.973, Kıraç 66, Porsuk 2.800, Kunduru 1.149 ve Gerek 79'dur. Kuru tarım bölgelerinde Kıraç 66, sulu tarım bölgelerinde Bezostaya egemen durumdadır. Her iki tür de 1970'lerde yaygın biçimde ekilmeye başlanmıştır.

Buğday ekimine son derece elverişli olan ilde, makarnalık buğdayların ekimi, verilen taban fiyatları nedeniyle, 1980'lerin başında bir hayli azalmıştır. Ekmeklik ve makarnalık buğday türleri arasındaki farkın kaldırılması ile bu azalma ortadan kalka-

bilecektir.

Arpa: Uzun zaman buğdaydan sonra ilin en önemli ürünü olan arpa, 1980'lerin başında üretim miktarı bakımından buğdayı geçmiştir. Fiyatı daha yüksek olduğu gibi, birim alandan elde edilen ürün miktarı da buğdaydan fazladır. İlde, daha çok hayvan yemi olabilecek türler ekilmekle birlikte, biralık arpa üretimi de bir hayli önemlidir. Egemen tür Tokak'tır.

Arpa üretimi, 1970'lere değin büyük ölçüde doğa koşullarına bağlı kalmış, kuraklık, üretimi derinden etkilemiştir. 1948'de 81.000 ton olan üretim, 1949'da kuraklık nedeniyle 16.000 ton dolayına inmiş, 1950'de 40.000 tona yükselebilmiştir. Bundan sonra ekim alanlarının artmasıyla üretim de hızlı bir biçimde artmış ve 1960'ların başında 100.000 tonu bulmuş, 1970'lerin başında ise, ekim alanının daralmasına karşın, 121.000 tona yaklaşmış, 1970'lerin sonunda ise 252.500 ton dolayına yükselmiştir (Tablo 7).

Buğday ve arpa üretiminin 1981 sayıları karşılaştırılacak olursa, arpanın 396.000 ton ile üretimi 366.000 ton dolayında kalan buğdayı geçtiği görülür. Bu gelişme göreli fiyatlarda doğan gelişimin bir sonucudur.

Arpa üretimindeki artışa bağlı olarak, ilin Türkiye arpa üretimi içindeki payı da sürekli artmaktadır. 1950'de % 2,5 olan bu pay, 1970'lerin sonunda yaklaşık % 5 olmuştur.

Çavdar: Hem ekim alanı, hem üretim bakımından önemini yitirmekte olan çavdarı, hayvan besleyen üreticiler kendi gereksinimlerini karşılamak amacıyla üretmektedirler. 1950'de 1.400 ton dolayında olan üretim, 1970'lerin başında 7.000 tonu aşmışken, 1970'lerin sonunda 3.000 tona inmiştir. İlin Türkiye çavdar üretimi içindeki payı, dönem boyunca % 1'in altında kalmıştır.

Yulaf: Çavdar gibi, yulaf da giderek daha az ekildiği için üretimi düşen bitkilerdendir. 1950'de ve 1960'ların başında yaklaşık 15.000 ton olan üretim, 1970'ler boyunca 9.000 ton dolayında kalmış, ilin Türkiye çavdar üretimindeki payı, yaklaşık % 6'dan % 2,5 dolayına inmiştir.

Baklagiller: Baklagil üretimi Eskişehir'de hayli önemsizdir. Üretim, küçük miktarlarda yapılmaktadır. Ayrıca üretimde düzenli bir gelişme de yoktur. 1950'de 3.000 ton kadar olan yıllık üretim, 1970'lerin başında ortalama 11.000 ton dolayına yükselmiş olmakla birlikte, bu gelişme sürekil olmamış ve üretim 1970'lerin sonunda tekrar 3.500 ton dolayına inmiştir (Tablo 7). İlin Türkiye baklagil üretimi içinde, 1950'de yaklaşık % 1 olan payı, 1970'lerin başında % 1,8'e çıkmışken, 1970'lerin sonunda binde 5'e düşmüştür (Tablo 6).

Fasulye: İlin en önemli baklagil ürünü olmasına karşın, üretimi sınırlıdır. 1950'de 460 ton dolayında olan üretim, 1960'larda ve 1970'lerin başında 1.000 tonu biraz aşmış, ekim alanının genişlediği 1970'lerin sonunda ise, 900 tona düşmüştür. İlin Türkiye içindeki payı da önemsizdir.

Sanayi Bitkileri: Sanayi bitkileri üretimi gelişmiş olmakla birlikte, fazla bir ürün çeşitlenmesi yoktur. Şeker pancarı dışındaki sanayi bitkilerinden ayçiçeği ve patatesin üretimi yavaş artmaktadır.

Şeker Pancarı: Türkiye'nin sayılı şeker pancarı üretim bölgelerinden biri olan Eskişehir'de bu ürünün, ildeki tarımsal gelişmenin modernleşmesi ve hızlanması, bir anlamda üretim biçiminin değişimi üzerinde önemli etkileri olmuştur. Tarım teknolojisi ve üretim teknikleri açısından, Türkiye geneline göre daha ileri olan Eskişehir'de, sulu tarıma geçişin, gübre ve makine kullanımının, dönüşümlü ekim alışkanlığının yaygınlaşmasının en önemli etkenlerinden biri, şeker pancarı üretimine geçilmesidir.

Yeni bir üretim örgütlenmesi gerektiren şeker pancarı tarımına geçmek, yüzyıllardan beri tahıl ekimiyle uğraşan Anadolu çiftçisinin üretim alışkanlıklarına ters düşmüş ve bir hayli zor gerçekleşmiştir. Gerçekten de, şeker pancarı üretiminde çiftçinin pulluk ve gübre kullanmayı, tarımsal mücadeleyi benimsemesi gerekmektedir. Bunun başarılabilmesi için, şeker fabrikaları tarımsal üretim tekniklerinin değiştirilmesi ve geliştirilmesinde etkin bir özendirme ve denetim rolü üstlenmiştir. Bu denetimi gerçekleştirmek için, fabrika, üreticilerle ekim alanı, dikim, bakım, hasat teknik ve yöntemleri hakkında sözleşmeler yapmıştır. Üretici, toprağı bu sözleşmeye uygun biçimde işlemek, fabrika da tohum, tohum dikme makinesi ve makineyi kullanacak personeli sağlamak zorundadır. Ayrıca, fabrika çiftçiye genellikle ekim, birinci ve ikinci çapa zamanlarında ödenmek üzere, dekar başına belirli bir miktar avans ödemeyi kabul etmektedir. Fabrikanın üretici ile bu sıkı ilişkisine ve denetimine karşın, yeni üretim tekniğini benimsetmek yer yer ve zaman zaman hayli güçleşmiştir. Yine de, Eskişehir'de yeni üretim örgütlenmesinin kabulü, bu tekniklere zaten yatkın olan önemli bir göçmen nüfusun varlığı nedeniyle başka illere göre daha kolay olmuştur *(Bak. Alpuköy Kantarına Bağlı Köylere Pulluklar Nasıl Verildi?).* Nitekim ilde şeker pancarı üretiminin kısa zamanda yükselmesi ve verimin hızla artarak, Türkiye ortalamasının üstüne çıkması, bu teknik ileriliğin bir sonucudur.

Fabrikanın sağladığı teknik yardım yanında, pancar alım fiyatlarının hiç değilse ilk başlarda yüksek tutulması, üretimin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bundan sonra fiyatlar yavaş yavaş düşürülmekle birlikte, şeker pancarı üretimi, sağlanan ek olanaklar (teknik yardım, avans, pazar güvencesi, besi kredisi, yem yardımı gibi) nedeniyle artarak sürmüştür. Taban fiyatlarının düşük olmasına karşın, ilde verimin yüksek olması, üretici gelirlerinin düşmesine de engel olmuştur. Ancak, avans ödemelerinde zaman zaman görülen aksaklık ve gecikmeler üreticileri hoşnutsuz edegelmiştir.

İlde, pancar üretiminin en yoğun olduğu yöreler Merkez İlçe ve Sivrihisar'dır. Sarıcakaya'da ise, zaman zaman üretim yapılmaktadır. Elde edilen ürünün tümü Eskişehir Şeker Fabrikası'nda işlenmekte, ayrıca burada çevre illerin ürünü de değerlendirilmektedir. 1950'de 88.000 ton dolayında olan şeker pancarı üretimi, sürekli yükselerek, 1970'lerin sonunda yaklaşık 670.000 tona ulaşmıştır (Tablo 7). Ancak, bu arada ilin Türkiye pancar üretimi içindeki payı artmamış; yaklaşık % 10'dan % 8 dolayına inmiştir (Tablo 6).

Ayçiçeği: Üretimi 1950'de başlayan ayçiçeği, 1970'lerde haşhaş ekiminin yasaklanmasıyla yaygınlık kazanmıştır. 1950'de 600 ton dolayında olan yıllık üretim, 1970'lerin sonunda 7.000 tona yaklaşmış, il üretiminin Türkiye içindeki payı, zaman zaman çok düşmekle birlikte, genellikle % 1 dolayında olmuştur. Pazarlamada karşılaşılan aksaklıklar nedeniyle 1980'lerin ilk yıllarında üretimde düşme kaydedilmiştir.

Patates: Patates üretimi giderek artmaktadır. Aynı zamanda üretim salt aile tüketimini karşılama amacından kurtularak, yerel ve yakın çevre pazarlarına yönelmiş durumdadır. 1950'de 6.000 ton dolayında olan üretim, 1970'lerin sonuna değin sürekli artarak, yaklaşık 43.000 ton olmuştur. Buna karşılık, ilin Türkiye patates üretimi içindeki payı 1950'de % 2,3 iken, 1970'lerin sonunda % 1,5'e inmiştir.

Sebzecilik: Bitkisel üretimin önemli bir kolu olan sebzecilik, Eskişehir'de pek fazla gelişmemiştir. Belli yörelerde bir hayli yaygın olarak yapılmakla birlikte, genel olarak üretim küçük ölçeklidir. Sebzeciliğin yoğun olduğu yerler dışında, bu tür üretim, tarla bitkileri üretiminin yanında bir ek gelir sağlamak amacıyla yapılmaktadır. Bu durum, üretim artışını bir ölçüde yavaşlatmaktadır.

İlde sebzeciliğin fazla yaygınlaşamamış olmasının iklim koşulları ile de ilgisi vardır. Yörenin sert ve soğuk geçen iklimi, ürün çeşitlenmesini engellemektedir. Ancak, bundan da önemlisi, yağışların yetersizliği yanında, sulamanın da yetersiz oluşu ve sulanan alanların daha çok tarla bitkileri üretimine ayrılmasıdır. Sulama geliştirilebilirse, belli türden sebzelerde büyük ölçüde üretim artışı sağlanabilir.

İlde sebzeciliğin en geliştiği yöre, Sarıcakaya ve Mihalıççık ilçelerinin yer aldığı Orta Sakarya Vadisi'dir. Eskişehir il merkezine 40 km uzaklıkta olan bu vadi, bir mikroklimadır. Ilıman ve yağışlı bir iklimin egemen olduğu vadide, Sakarya Irmağı çevresinde, yoğun biçimde sebze üretimi yapılmakta ve sebzecilik en önemli ekonomik faaliyet konumuna gelmektedir. Buralarda tahıl, şeker pancarı vb üretimi azdır.

Bu iki ilçe dışında, Merkez İlçe çevresinde de sebze üretimi vardır. Kentsel nüfusun büyüklüğü ve artan talebi nedeniyle, gelişen sebzecilik, daha çok Merkez İlçe'yi beslemeye yöneliktir. Orta Sakarya Vadisi'ndeki üretim ise, hemen hemen tümüyle il dışına gönderilmektedir. Önceleri daha çok Ankara'ya yönelen üretim, son yıllarda İstanbul, Zonguldak ve Bolu'ya pazarlanmaktadır.

1970'ler boyunca il sebze ekimi ve üretimindeki gelişme düzenli değildir. Üretimin daha fazla artması için, sulamanın geliştirilmesi, ilkel su depolarının terkedilerek, sulama alet ve yöntemlerinin modernleştirilmesi, ayrıca, sulama kadar vazgeçilmez tarımsal girdilerden gübre ve ilaçların bol ve ucuz olarak sunulması gerekmektedir. Bunlar gerçekleştirilebilirse, üretimde önemli aşamalar yapılabilir.

Eskişehir'de 1970'lerin ilk yıllarında yaklaşık 7.500 hektar alanda sebze ekilirken, 1970'lerin ortalarında bu alan 8.500 hektar dolayına yükseldi. Bu arada, yıllık ortalama üretim 140.000 tondan, yaklaşık 170.000 tona yükseldi. Ancak, 1970'lerin son yıllarında gübre ve ilaç fiyatlarında meydana gelen büyük artışlar nedeniyle,

hem ekim alanı, hem de üretim daraldı. 1979 ve 1980'de sebze ekim alanı 6.000 hektar dolayına inmişti. Aynı şekilde 1979'da 170.000 ton dolayında olan üretim, 1980'de 150.000 tona düştü. Tarımsal girdi fiyatlarındaki yükselişten kaynaklanan, bu bitkisel üretim düşüşü, 1980'de tüm Türkiye genelinde etkili olmuştur. Söz konusu dönemde, ilin Türkiye sebze alanları ve üretimi içindeki paylarında önemli değişmeler olmamış, bu paylar % 1-1,5 dolayında dalgalanmıştır.

İlde yetiştirilen başlıca sebze türleri marul, ıspanak, kavun, hıyar, patlıcan, domates, biber ve taze soğandır. Bunlardan Türkiye içinde önemli payı olanlar marul, ıspanak, hıyar, biber ve taze soğandır. 1980'de Eskişehir Türkiye marul üretiminin yaklaşık % 27'sini, ıspanak üretiminin % 10'unu, hıyar ve biber üretiminin % 2,5'ini, taze soğan üretiminin % 4,5'ini sağlamıştır.

Eskişehir'de yetiştirilen bellibaşlı sebzelerin 1970'lerin başında ve 1980'de Türkiye üretimi içindeki payı şöyledir:

Eskişehir Sebze Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1970-1971-1972 Ortalaması	1980
Marul	30,0	26,8
Ispanak	11,7	10,3
Kavun	1,1	1,1
Hıyar	1,2	2,5
Patlıcan	1,8	1,4
Domates	1,9	1,0
Biber	4,0	2,3
Taze Soğan	6,2	4,4

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Meyvecilik: Eskişehir'de meyvecilik bitkisel üretimin en az gelişmiş koludur. Meyveciliğin 1970'lerden bu yana ne ağaç sayısı, ne de üretim bakımından olumlu gelişmeler içinde olduğu söylenemez. Son 10 yılda ağaç sayısında ufak bir artış olmasına karşın, üretimde önemli düşüşler kaydedilmiştir.

İl bütününde meyveciliğin yoğunlaştığı yöreler varsa da, bunlar fazla değildir. Buralardaki üretim de, sebzecilikte olduğu gibi, tarımsal girdi fiyatlarındaki artış, fidan sağlamakta karşılaşılan güçlükler vb nedenlerle, söz etmeye değer bir artış gösterememektedir. Öbür yörelerde yapılan dağınık, ufak çaplı ve denetimsiz üretim, ya üreticinin kendisince ya da yakın çevrede tüketilmektedir. İl meyve gereksinimini, çoğunlukla başka yörelerden sağlamaktadır.

Meyveciliğin yaygın biçimde yapıldığı tek yer, sebzecilikte olduğu gibi, Orta Sakarya Vadisi'dir. Burada antepfıstığından zeytine dek hemen her türlü ılıman iklim meyvesi yetişebilmektedir. Bağcılık, elma, armut, kayısı, vişne üretimi oldukça gelişmiştir. Yetiştirilen ürünler, çoğunlukla il dışına yollanmaktadır. Ancak, meyveciliğin en fazla geliştiği bu yörede bile büyük ölçekte üretim söz konusu değildir.

İlde genellikle, iklime ve çevre koşullarına uyabilecek türden meyveler yetiştirilir. Bunların başında elma, armut, üzüm, dut, badem ve kayısı gelir. Bağcılık her yerde yapılmakla birlikte, giderek gerilemektedir. Kayısı, vişne ve badem için de gerileme söz konusudur. Elma, armut ve dut üretimi aşağı-yukarı aynı kalmıştır.

1970'lerin başından 1980'e değin, ilin Türkiye meyve ağacı varlığı içindeki payı (% 2,5) değişmemiş, ancak üretimdeki zaten küçük olan payı binde 7'den binde 4'e inmiştir. Üretimdeki düşme, salt oransal değil, aynı zamanda mutlaktır. 1970'lerin başında 50.000 ton dolayında olan il meyve üretimi, 1980'de 36.000 tona düşmüştür.

Eskişehir'in 1970'lerin başında ve 1980' de Türkiye meyve ağacı varlığı ve üretimi içindeki payı şöyle olmuştur:

Eskişehir'in Türkiye Meyve Ağacı Varlığı ve Üretimi İçindeki Payı (%)

	Ağaç Payı 1970-1971-1972 Ortalaması	1980	Üretim Payı 1970-1971-1972 Ortalaması	1980
Armut	1,7	1,1	1,7	1,1
Elma	1,2	1,0	0,7	0,6
Kayısı	1,7	1,6	2,7	1,2
Vişne	2,4	1,7	2,7	1,7
Badem	4,0	2,8	8,0	3,9
Dut	0,8	1,2	1,0	1,4
Üzüm(*)	0,8	0,5	1,1	0,4

(*) Üzümün payı hektar üzerinden hesaplanmıştır.

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İlde meyve verimi, Türkiye ortalamalarından pek farklı değildir. Armut, badem ve dut verimi Türkiye ortalamalarını biraz aşarken, elma, kayısı, vişne ve üzüm verimi, Türkiye ortalamalarının altında kalmaktadır.

Eskişehir ve Türkiye'de Bazı Meyvelerde Verim (kg/ağaç)

	Eskişehir	Türkiye
Armut	31	29,5
Elma	37,5	51,3
Kayısı	17,2	22,2
Vişne	16	21
Badem	9,8	8,3
Dut	31,2	28,0
Üzüm (*)	3.501,5	4.390,2

(*) Üzüm verimi kg/hektar olarak hesaplanmıştır.

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-1980)

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Eskişehir'de üretimde verimlilik Türkiye genelinden yüksektir. Buna karşın bitkisel üretim, Türkiye ölçeğinde olduğu gibi, doğal koşulların sınırlamasından kurtulamamıştır. Bu nedenle ilde verimi artıran ya da düşüren etkenleri iki grupta incelemek gerekir.

a) Doğal etkenler

b) Tarımsal girdiler ve makineler

Bitkisel üretimi sınırlandıran temel doğal etken iklimdir. İklim koşulları bitkisel üretimi sıcaklık ve yağış miktarı açısından etkiler. Bu iki etki yükseltiye bağlı olarak da değişir.

Eskişehir'in, yazları sıcak, kışları soğuk geçen karasal bir iklimi vardır. İlin bütününde yazın ısının yüksek olmasına karşın, Orta Sakarya Vadisi dışında, güneşlenme mevsimi genellikle kısadır. Öte yandan Türkiye'nin en az yağış alan bölgelerinden birinde bulunan ilde, yağışların yıllık ve mevsimlik dağılımı da son derece düzensizdir.

Denizden yüksekliği yaklaşık 800 m olan Eskişehir'de yıllık ortalama yağış 374 mm dolayındadır. Bu miktar, çevre illerden Konya (324 mm) ve Ankara'nın (367 mm) aldığı ortalama yağışın üzerinde olmakla birlikte hayli yetersizdir. Yağışın yetersizliği yanında, yıllık ve mevsimlik dağılımının çok düzensiz oluşu, bitkisel üretime son derece olumsuz etkiler yapmaktadır. İlde 1940'larda yapılan ve birkaç yılı kapsayan bir araştırma, yağışın fazla fakat dağılımının düzensiz olduğu yıllarda, bitkisel üretimin, yağışın az fakat düzenli olduğu yıllara göre daha fazla düştüğünü ortaya çıkarmıştır.

İlin yıllık sulama suyu gereksinmesinin 496 mm ile 753 mm arasında değiştiği göz önüne alınırsa, yıllık ortalama yağış tutarı ile karşılanamayan miktarı sulamayla karşılamak gerektiği açıktır. Ancak su kaynakları bakımından zengin bir yöre olmasına karşın, bu kaynaklardan gereğince yararlanılamaması, üretimde yağışa olan bağımlılığın, dolayısıyla toprakların büyük bir bölümünün nadasa bırakılması gereğinin sürüp gitmesine neden olmaktadır.

İlde, sonbahardaki ilk donlarla, ilk bahardaki son donlar arasında kalan bitki yetişme dönemi yaklaşık 190 gündür. Aynı dönem Konya'da 204, Erzurum'da 124, Antalya'da hemen hemen yılın tamamı, Rize'de 288 gündür. Bunun çok yüksek olmayışı bitki çeşitlenmesini kısıtlamakla birlikte, bitki yetişme dönemi, potansiyel olarak ürün tablosunun var olan duruma göre daha zenginleşmesine ve hatta bazı yörelerde çift ürün alınmasına uygundur. Ancak, bunun gerçekleşebilmesi için, söz konusu dönemde yağışın da yüksek olması gerekmektedir. Oysa ilde, belli bazı yöreler dışında, yağış genellikle yetersizdir ve bu durum bitki çeşitlenmesini kısıtlamaktadır. Bunun dışında iklimin topografyayla olan ilişkisi de yer yer tarımsal etkinlikleri olumsuz yönde etkilemektedir.

Sivrihisar, Mihalıççık ve Seyitgazi yörelerinde bulunan tarım alanları genellikle, 1.000 m'den yüksektir. Buralarda kışlar çok soğuk geçer. Donlu günler erken başlayıp geç sona erer. Bu nedenle bitki yetişme dönemi kısadır. Yağışlar daha çok bahar aylarında düşmekte, yazlar kurak geçmektedir. Bu yörelerde, iklime kolayca uyabilen buğday, arpa, çavdar ve yulaf gibi tahıllarla, ıspanak, lahana, turp, havuç, sarmısak ve pırasa gibi soğuk mevsim sebzeleri yetiştirilmektedir. Fasulye, domates, biber, kabak, hıyar, kavun, karpuz, patlıcan ve bamya gibi sıcak mevsim sebzeleri için ise, ilkbahar donlarının geç kalkması nedeniyle, turfanda yetiştirme olanağı yoktur.

Porsuk Ovası'nda Eskişehir-Alpu arası, Yukarı Sakarya Ovası'nda Mahmudiye-Çifteler yöreleri ve Sarısu Ovası kuzeyden ve güneyden dağlarla çevrili, denizden yaklaşık 800-850 m yüksekte, doğu yönüne eğimli geniş düzlüklerdir. Sert bir kara ikliminin hüküm sürdüğü bu bölgelerde donlu günler erken başlamakta ve geç sona ermektedir. Bitki yetişme dönemi, daha yüksek alanlar kadar olmasa da oldukça kısadır. Yağışlar daha çok bahar aylarında düştüğünden, yaz aylarında topraktaki buharlaşma, toprağa

düşen sudan fazladır; yani su noksanı vardır. Su noksanlığının, sulama olanakları ile giderildiği alanlarda, yetiştirilen tarım ürünleri çeşitlenir ve çift ürün alınabilen alanlar genişler.

Bu yörelerde, sulu ve kuru tarım koşullarında başta buğday olmak üzere, arpa, çavdar, yulaf, mısır, pirinç, susam, ayçiçeği ve şeker pancarı ekimi yapılır. Ispanak, lahana, marul, turp, havuç ve pırasa gibi soğuk mevsim sebzeleri yılda iki defa yetiştirilebilmektedir.

Turfanda olmamak koşuluyla, sıcak mevsim sebzelerinden fasulye, domates, biber, kabak, hıyar, karpuz, patlıcan ve bamya da ekilmektedir.

Orta Sakarya Vadisi, Sakarya Irmağı'nın, ilin Ankara ile olan sınırını çizecek şekilde kuzeye yöneldiği noktadan Porsuk Irmağı ile birleştiği noktaya kadar olan bölümde yer alır. Taraçalı bir yapı gösteren Orta Sakarya Vadisi'nde yükselti 250 m'ye kadar düşmektedir. Vadide, yazlar ilin diğer bölümlerine göre daha sıcak, kışlar ise ılık geçmektedir. Vadide mayıs ile eylül ayları arası sıcaktır; bu nedenle yaz mevsimi başka yörelerden daha uzundur. Tarım ürünlerinin çimlenmesini olanaksız kılan donlar sonbaharda geç başlamakta ve ilkbaharda erken ortadan kalkmaktadır. Bu yörede, Eskişehir'in diğer kesimlerinde yetiştirilen ürünlere ek olarak, özellikle turfanda sebzecilik yapılmaktadır.

Eskişehir'de iklim koşulları ve özellikle yağışların az ve düzensiz oluşu bitki desenini kısıtladığı için sulama, ürün çeşitlenmesi ve verimlilik için birinci derece önem taşır.

İlde sulamayı karşılayacak zengin yer üstü ve yer altı su kaynakları vardır. Yer üstü su kaynakları arasında Sakarya ve Porsuk ırmakları ile bunlara karışan dere ve çaylar; Porsuk, Musaözü ve Dodurga barajları ve Yukarı Kartal ile Karacaören göletleri vardır.

Sarısu Ovası'nda ise Sarısu Vadisi boyunca taban suyu taşıyan, alüvyonlu bir yapı vardır. Bu yörede, 2 m ile 90 m arasında sulama amacına yönelik kuyular açılabilmektedir. Ovada, ayrıca, sulamada yararlanılan İnönü Büyük Havuz, İnönü Küçük Havuz ve Oklubalı kaynakları bulunmaktadır.

Porsuk Vadisi'nde ise Porsuk Irmağı ile yüzeysel yağışlardan beslenen zengin yeraltı su kaynakları vardır. Bu yörede yaklaşık 35 m derinlikte açılan kuyulardan, debisi saniyede 50 litre olan su elde edilebilmektedir. Toplam su toplama alanı 8.450 km2'ye yaklaşan Yukarı Sakarya Ovası'nda taban suyu seviyesinin topografyayla kesiştiği noktalarda, 800'e yakın kaynak bulunmaktadır. 25 m'den sonra bu kuyulardan sulama amacına yönelik su sağlanabilmektedir.

İl topraklarının % 94'ü tarıma elverişlidir. Tarıma elverişli olmayan 8'inci sınıf topraklarla, yerleşme yerleri ve su yüzeyleri, il toplam alanının, ancak, % 6'sını örter. Eskişehir topraklarının tarıma elverişlilik oranı, ülke ortalamasıyla aynıdır. Bu oran Romanya'da % 92, Bulgaristan'da % 91, Yunanistan'da % 90, Meksika'da % 88, Sovyetler Birliği'nde % 69'dur.

Sürüme elverişlilik açısından il toprakları üç grupta toplanabilir. Birinci gruba giren, ilk dört yetenek sınıfı toprakları, bütünüyle tarım aletleriyle işlenebilir niteliktedir. İlin, tarımsal etkinliklerinin yapıldığı bu topraklar, 590.000 hektar dolayında bir alanı kaplar ve il toplam alanının % 43'ünü oluşturur. Bu değer, % 34 olan ülke ortalamasının çok üzerindedir.

Eskişehir'de halen sürülmekte olan alan ise 565.000 hektardır ve il alanının yaklaşık % 41,4'ü oranındadır. Demek ki, ilde, fiilen sürülen tarım alanları henüz, potansiyel olarak sürülebilir nitelikteki tarım alanlarının genişliğine yetişebilmiş değildir. Tarım topraklarının bir bölümü çayır, mera ve orman toprağı olarak kullanılmaktadır.

İlin, birinci sınıf tarım toprakları, genellikle, sorunsuzdur. İki, üç ve dördüncü sınıfa giren tarım topraklarının ise % 7'sinde çoraklık, % 13'ünde yaşlılık ve % 74'ünde su erozyonu sorunu vardır. İl özellikle su erozyonunda, ülke ortalamasının üzerinde bir değere sahiptir.

Eskişehir'de, ikinci grubu oluşturan yani, çayır, mera ve orman kullanımına uygunluk gösteren topraklar; 694.000 hektar alan kaplamakta ve il alanının yaklaşık % 51'ini oluşturmaktadır. Bunlar, Türkiye ortalamasının çok üzerinde bir taşlılık ve erozyon sorunu bulunan topraklardır. Taşlılık oranı % 86, su erozyonu % 99'dur; yani çayır-mera ve orman şeklinde sürekli bitki örtüsüne kavuşturulamazsa bu toprakların bir bölümü kısa zamanda, tarıma elverişsiz hale dönüşecektir.

Eskişehir'de fiilen, çayır-mera, funda ve orman kullanımında bulunan alan ise 714.900 hektardır ve il alanının % 52,4'ünü oluşturmaktadır. Bu durumda potansiyel uygunluğun üzerine taşılmış ve bazı tarım toprakları bu gruba kaymıştır.

Çayır, mera, orman ve funda topraklarının, ülke topraklarına oranı Türkiye için % 60'tır. Aynı oran Brezilya'da % 80, Finlandiya'da % 78, Yunanistan'da % 60, Sovyetler Birliği'nde % 58, Bulgaristan'da % 52, Suriye'de % 49, İsrail'de % 46, Romanya'da % 46'dır.

Eskişehir'de, üçüncü gruba giren, tarıma elverişsiz 8. sınıf topraklar, il alanının, yaklaşık % 5'i oranındadır.

İl, toprak yapısı ve özellikleri açısından belirli ürün türlerinin yetişmesi için, son derece elverişlidir. I-IV. sınıf toprakların genişliği, su rezervinin fazlalığı, arazinin çok dağlık olmayışı vb etkenler yörenin zengin tarımsal potansiyelini ifade etmektedir. Ancak bu potansiyelden yararlanabilmek için üretimin doğal koşullara olan bağımlılığının kırılması, yani sulama, gübreleme, ilaçlama, tohumlama, makine kullanımı gibi fiziksel girdilerin etkin bir biçimde kullanılması zorunludur.

Sulama: Eskişehir İli, drenaj sahası 58.160 km2 olan Sakarya Havzası'nın kaynak alanına yerleşmiş durumdadır. Ortalama yıllık su hacminin 4 milyar m3 olduğu havzada, ova arazisi 2 milyon hektara ulaşmaktadır. Ova arazilerinin yaklaşık % 24'ü sulanabilir niteliktedir.

Sakarya Havzası'nın kaynak alanında bulunan Eskişehir'de, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nce ovalık alanların tamamına yakın bölümünün sınıflaması yapılmış ve yaklaşık 181.000 hektar sulanabilir nitelikte arazi belirlenmiştir. Belirlenen bu sahanın sulanabilmesi için de, ortalama 1 milyar m3 suya gereksinim vardır. İlde fiilen sulanan alan; ekili alan ve bağ bahçe alanları olmak üzere toplam 75.000 hektar dolayındadır. Sulanabilir nitelikteki toprakların, yaklaşık % 41'i fiilen sulanmakta ve ortalama 400.000.000 m3 su kullanılmaktadır.

İlin sulama suyu gereksinimi yer üstü su kaynaklarından, akarsuiar ile sulama amaçlı baraj ve göletlerden ve yer altı su kaynaklarından karşılanmaktadır.

Eskişehir'de Sakarya ve Porsuk ırmaklarıyla kollarından oluşan akarsu ağının yıllık su hacmi yaklaşık 1 milyar m3'tür. Sulama amacına yönelik olarak inşa edilmiş Porsuk, Musaözü ve Dodurga barajlarıyla, sulama göletlerinin su toplama hacmi 500 milyon m3'ün üzerindedir. Yer altı su kaynağı ise Porsuk Ovası'nda 30, Sarısu Ovası'nda 2, Alpu Ovası'nda 120, Çifteler Ovası'nda 8, Sivrihisar yöresinde 115 ve Seyitgazi yöresinde 27 milyon m3 olmak üzere toplam 302 milyon m3'tür. Görüldüğü gibi, Eskişehir'de sulanabilir nitelikteki tarım topraklarının sulanmasını sağlayacak 2 milyar m3'e yaklaşan zengin yer üstü ve yer altı su kaynakları vardır.

İlde fiilen sulanan alan, sürülebilir toprakların, yaklaşık, % 12,7'sini oluşturmaktadır. Bu oran % 8 civarında olan Türkiye ortalamasının hayli üzerindedir. Aynı oran İsrail'de % 51, Yunanistan'da % 24, Suriye'de % 10, Bulgaristan'da % 11, Amerika'da % 8,7, Sovyetler Birliği'nde % 7'dir.

Eskişehir'de ovaların sulamaya açılmasıyla bütün ürünlerde birim alandan alınan verim artarken, tahılların ürün deseni içindeki payı azalmış, endüstri bitkilerinin payı ise yükselmiştir.

İldeki zengin su kaynaklarından gereğince ve yeterince yararlanılamaması, nadasa bırakılan toprakların ekili alanının % 40-45'i gibi büyük oranlara ulaşmasına, dolayısıyla verim ve gelir düşüklüğüne neden olmaktadır. Her ne kadar nadas, toprakta bir miktar nem birikmesine neden olmakta ve özenle uygulanmaktaysa da, sonuç olarak toprakların önemli bir bölümünden iki yılda bir ürün alınmaktadır. Üstelik nadasa bırakılan toprakların çok büyük bir bölümünün I. ve II. sınıf toprak oluşu, üretim kaybını daha da artırmaktadır. Bu kaybı azaltmak için sulamanın geliştirilmesi yanında, dengeli arazi kullanımının gerçekleştirilmesi ve yöre koşullarına uygun ekim nöbetlerinin saptanması gerekmektedir.

Gübreleme: Eskişehir'de modern girdi olarak kimyasal gübre kullanımı, 1960'lardan sonra yoğunluk kazanmıştır.

İl toprakları, genellikle, bitkilerin yararlanabileceği fosfor bakımından fakirdir. Yer yer azot oranında da düşüklük görülmektedir. Bunun nedenleri arasında Eskişehir'de bitkilenme döneminin kurak iklim koşullarına rastlaması başta gelmektedir. Buna bağlı olarak toprak içinde köklenme az, toprağa organik madde katkısı düşüktür. Tahılların hasadında samanın değerlendirilmesi ön plana çıktığından bitkiler toprağa çok yakın olarak biçilmektedir. Endüstri bitkilerinden şeker pancarının hasadı kökleri ile sökülerek yapılmakta, toprakların organik madde oranlarını artırıcı dönüşüm sistemi genellikle uygulanmamaktadır. Tahıl bitkilerinden arta kalan anızlarda karbon oranının yüksek olması, toprağın ayrışmasını

güçleştirmekte ve çok az humus oluşmaktadır. Böylece, il topraklarında azot ve fosfor noksanlığı ortaya çıkmaktadır.

Eskişehir'in ovalık alanlarında kendini gösteren azot eksikliği bir taraftan ürünlerin tane olgunluğunu geciktirirken, diğer taraftan tanelerin protein oranını düşürmektedir. Azot azlığı aynı zamanda bitkilerin diğer besin maddelerinden yararlanmasını da azaltmakta, kök sistemlerinin gelişmesini engellemektedir. Bu nedenle ürünlerin yaprakları sararmakta ve dökülme eğilimi göstermektedir.

Fosfor ise bitki gelişimi için vazgeçilmez bir besin maddesidir. İl toprağında bitkilerin yararlanabileceği fosfor oranı çok düşüktür. Buna bağlı olarak tarım ürünlerinin hücre bölünmesi ve yağ ile albümin oluşması güçleşmektedir. Aynı şekilde, oluşan nişastanın şekerlere çevrilmesi de zorlaşmaktadır. Çiçeklenme, meyve verme ve tohum oluşumu ancak fosfor girdisinin yükseltilmesiyle normal düzeye çıkartılabilmektedir.

Bütün bu nedenlerle, il tarımında gübre kullanımı zorunludur. Gübre kullanımı, fiyatların artışına, dağıtımdaki aksaklıklara, ürün desenindeki değişikliklere bağlı olarak, yıldan yıla iniş çıkışlar göstermesine karşın, sürekli artma göstermiştir.

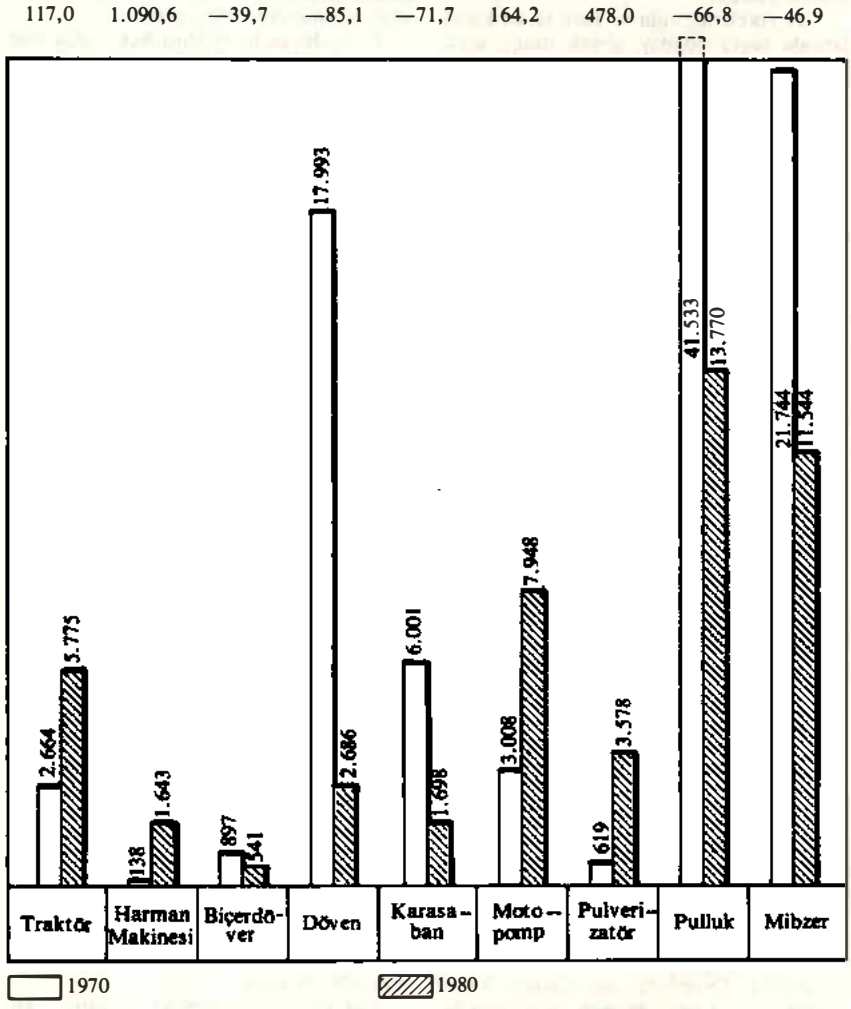
İlde 1963'te yaklaşık 20.500 ton dolayında olan kimyasal gübre tüketimi, sürekli artarak 1970'te 47.000 ton dolayına, 1975'te yaklaşık 86.000 tona, 1978'de ise 247.000 tonun üstüne yükselmiştir. Bundan sonra, gübre fiyatlarında meydana gelen büyük artışlar tüketimi azaltmaya başlamış ve 1980'de gübre kullanımı ancak 161.000 ton dolayında gerçekleşmiştir. Eskişehir'de belli yıllarda türlerine göre kimyasal gübre kullanımı şöyle olmuştur:

Eskişehir İli'nde Yapay Gübre Kullanımı (ton)

Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Potaslı	Toplam
1965	3.581	39.103	—	42.684
1970	8.224	38.975	—	47.199
1975	23.144	62.750	—	85.894
1976	59.054	127.957	25	187.036
1978	94.797	152.769	134	247.700
1979	78.323	101.266	1.834	181.423
1980	65.000	95.000	1.000	161.000

(Yurt Ansiklopedisi Arşivi)

Şekil 3
Eskişehir'de Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Eskişehir'de, karasaban, döven gibi geleneksel tarım aletleri dışındaki, daha gelişmiş tarım aletlerinin kullanılmaya başlaması hayli eskilere dayanır. "93 Harbi"nden (1877) sonra, Kırım'dan gelen göçmenlerin bu alandaki etkisi önemlidir. Bu göçmenler, beraberlerinde, o dönem Anadolu tarımsal teknolojisine göre daha ileri düzeyde bir tarım teknolojisi getirmiş ve makine kullanmaya giden yolda adeta öncülük yapmışlardır. Karasaban yerine pulluk ve atla çekilen biçer kullanan göçmenler, aynı zamanda pullukta ufak bir değişiklik yaparak, toprağı yüzeyden sürmeye başlamış, böylece kurak bir iklimi olan ilde, buharlaşmanın toprakta doğurduğu olumsuz etkiyi, azaltmışlardır. Dönüşümlü ekim, gübre kullanma, daha özenli toprak işleme gibi alışkanlıkları olan göçmenler, hem birim alandan alınan ürün miktarını artırmış, hem de bu alet ve yöntemlerin benimsenmesini kolaylaştırmışlardır. Balkan Savaşı sonrasında ve Cumhuriyet Dönemi'nde Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler de, kendi üretim tekniklerini ve iş disiplinlerini getirerek, daha önce başlamış olan gelişmeyi sürdürmüşlerdir. Bataklık alanları kurutmaya başlayan göçmenler, gübre kullanma alışkanlığını da yaygınlaştırmışlardır.

1930'larda Eskişehir yöresindeki bazı köylerde incelemeler yapan İ.H. Tonguç'un, böyle bir göçmen köyünde, daha o tarihte hiç karasaban olmadığını yazması son derece ilginçtir *(Bak. 1930'ların Eskişehir'inde Bir Köy)*. Yine aynı yıllarda İ.H. Tökin de Eskişehir'i atla çekilen demir pulluğun en çok kullanıldığı yöreler arasında saymaktadır. Bütün bunlar, Eskişehir'de, o dönem koşullarına göre ileri sayılabilecek bir tarım teknolojisinin kullanıldığını göstermektedir. Yine de, bu kullanımın ilin tümünde yaygın olmadığını, üreticilerin büyük bir bölümünün karasaban dışındaki aletleri kullanmayı, türlü nedenlerle reddettiklerini göz önünde bulundurmak gerekir *(Bak. Alpuköy Kantarına Bağlı Köylere Pulluklar Nasıl Verildi?)*.

Pulluk kullanımının yaygınlaşmasında hükümet politikasının da etkisi olmuştur. 1930'lar dünya buhranından sonra, hükümetin, o zamana değin kullanımı özendirilmeye çalışılan traktör yerine, atla çekilen demir pulluğu yaygınlaştırmaya çalıştığı dönemdir. Aynı yıllarda ilde bir de Şeker Fabrikası'nın kurulması, ileri tekniklerin benimsenmesini kolaylaştırmıştır.

İlde makineli tarımın yoğunlaşmaya başladığı dönem 1950'lerdir. Marshall Yardımı çerçevesinde başlayan traktör patlaması Eskişehir'de de yaşanmış, ilde 1948'de 178 olan traktör sayısı 1950'de 435'e yükselmiştir. Gerek tarıma elverişli toprakların genişliği ve fazla engebeli olmayışı, gerek yetiştirilen ürünlerin makine kullanımına uygun oluşu, traktör kullanımının yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır.

1961'de 1.229'a, 1970'te 2.664'e, 1979'da 6.563'e çıkan traktör sayıları, 1980'de 5.775'e inmiştir (Şekil 3). Ancak ilde kiralayarak traktör kullanma yöntemi de olduk-

ça yaygındır. Bu arada, ilin Türkiye traktör parkı içindeki payı, düzenli bir şekilde azalmış, 1950'de % 4,4 iken, 1970'te % 2,5'e ve 1980'de % 1,3'e inmiştir.

1980 verilerine göre, traktör başına düşen ekili alan, Türkiye'de yaklaşık 37 hektar iken, Eskişehir'de 61 hektardır. Makineli tarımın hayli yaygın olduğu ilde, traktör başına düşen ekili alanın Türkiye ortalamasının üstünde olması, ilk bakışta bir hayli şaşırtıcı gelmektedir. Ancak, tarımsal üretimin genel olarak daha rasyonel yapıldığı ve traktör kiralamanın çok sık başvurulan bir yöntem olduğu göz önüne alınırsa, traktör başına düşen ekili alanın aslında daha düşük olduğu ortaya çıkmaktadır.

İlde, 1970'te 897 olan biçerdöver sayısı, yaklaşık, % 39,7 eksilerek, 1980 başında 541'e düşmüştür (Şekil 3). 1970'te biçerdöver başına 656 hektar sürülebilir alan düşmekte iken, 1980 başında, biçerdöver başına düşen alan yükselmiş ve 1.088 hektara çıkmıştır. Biçerdöver başına düşen alanda Türkiye ortalaması 1.288 hektardır. 1978 verilerine göre, biçerdöver başına Japonya'da 7, Avusturya'da 51, Romanya'da 215, Kanada'da 264, Amerika'da 301, Sovyetler Birliği'nde 331, Yunanistan'da 727, Suriye'de 2.552, İran'da 6.934, Pakistan'da 44.422 hektar düşmektedir.

İldeki ekim makinesinde de, biçerdöverde olduğu gibi bir düşme gözlenmektedir. 1970 başında 21.700 kadar olan ekim makinesi, yaklaşık % 47 azalarak, 1980 başında 11.500'e inmiştir. Buna karşın harman makinesi, pulverizatör ve motopomp sayıları hızla artmıştır.

1970'te 138 olan harman makinesi, 11 kata yakın bir artışla 1980'de 1.600'e fırlamıştır. Aynı dönemde, motopompta % 164'lük bir artış sağlanmış ve 1970'te 3.000 olan motopomp sayısı 1980'de 8.000'e yaklaşmıştır.

1970-1980 arasında pulverizatörde de % 478'lik artış gerçekleşmiş, araç sayısı 3.500'ü aşmıştır.

Modern girdilerin artışına paralel olarak, karasaban, döven ve pulluk gibi geleneksel tarım araçları, % 40 ile % 85 oranında düşüşler kaydetmiştir.

Verimlilik: Eskişehir'de modern girdilerin yoğunlaşmasıyla birlikte birim alandan alınan verim de artışını sürdürmüştür. İlde, ayçiçeği ve fasulye dışında kalan tarım ürünlerinin hepsinde verimlilik, Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Buğday verimi, 1950'de hektar başına 675 kg'dan, 1960 başında 917 kg'a, 1970-1971'de ise 1.328 kg'a çıkmıştır. 1980 başında buğdayda hektar başına verim 2.155 kg idi (Tablo 8). 1950'den 1980'e, buğday veriminde yaklaşık, % 219'luk bir artış gerçekleştirilmiştir. Ülke ölçeğinde gerçekleşen verim artış oranı ise % 137,9'dur. Böylece dönem başında Türkiye ortalamasının altında kalan buğday verimliliği, dönem sonunda bunu aşmıştır. Hektar başına buğday verimi 1978'de İran'da 2.450, Yunanistan'da 2.600 kg, Bulgaristan'da 3.800 kg, Fransa'da 4.850 kg ve F.Almanya'da 5.000 kg dolayında idi.

Eskişehir'de arpa verimi de, Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşmektedir. Hektar başına verim, 1950'de, 1.121 kg iken bu rakam, 1960'ta ufak bir artış göstermiş,

Tablo 8
Eskişehir ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı (%)
Buğday	Eskişehir	675	2.155	219,0
	Türkiye	770	1.832	137,9
Arpa	Eskişehir	1.121	2.306	106,0
	Türkiye	1.101	1.857	68,7
Çavdar	Eskişehir	699	1.640	135,0
	Türkiye	695	1.181	76,1
Yulaf	Eskişehir	866	1.806	109,0
	Türkiye	1.024	1.659	62,0
Fasulye	Eskişehir	722	836	156,0
	Türkiye	788	1.491	89,2
Şeker Pancarı	Eskişehir	20.670	31.889	54,3
	Türkiye	17.429	30.811	76,9
Ayçiçeği	Eskişehir	597	1.156	94,0
	Türkiye	493	1.246	152,7

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Eskişehir'de Nadas

Oldukça ileri tarım yöntemleri kullanılmasına karşın, yağışların azlığı ve sulamanın yetersizliği nedeniyle, Eskişehir'de toprakların büyük bir bölümü her yıl nadasa bırakılmaktadır. Büyük üretim kayıplarına neden olan bu zorunluluk, sulamanın geliştirilmesi yanında, gübrelemenin ve zararlı ot mücadelesinin daha etkin bir biçimde yapılması ve yöre koşullarına uygun ekim nöbetleri ve bitki türlerinin geliştirilmesiyle büyük ölçüde ortadan kaldırılabilir. Bütün bunların dışında alınabilecek başka bir önlem de, nadasın belli koşullara uyularak yapılmasıdır. Erken nadas, sürme adeti gibi etkenler, nadasa bırakılan tarlalardan daha sonra alınacak verimi hayli etkilemektedir. Bu bakımdan Eskişehir'de nadas, başka birçok yöreye göre daha bilgili ve özenli bir biçimde yapılmaktadır. 1950'de yörede hayli ayrıntılı incelemeler yapan Tümertekin, nadasa ilişkin şunları yazıyor: "Diğer bölgelere göre buğday ziraatinin daha itinalı yapıldığı zikredilen Eskişehir'de mesela Tatar muhacirleri ile meskûn olan Zincirlikuyu'da (Eskişehir-Bursa asfaltı yolunda, Eskişehir'e 7 km), yazın hasadı müteakip marta kadar ellenmeyen anız, martta bozulmakta, bunu takiben mayısta ikileme yapılmaktadır. Bundan sonra (köylülerin tabiri ile) toprağın tavı kaçmasın diye tırmık çekilir. Eğer yağmur yağarsa, hafif bir pullukla tarla gene sürülür.

Ekim için ekim ayına kadar yağmur beklenir, yağarsa ne âlâ yağmazsa sürülerek kuruya ekilir. Tohum ekmeyi de gayet faydalı bir alet olan Tatarlar'ın getirdikleri Eskişehir'de kolaylıkla imal edilen sandıklı mibzerle yapan köylülerin ellerindeki imkânlar dahilinde birçok eksikliklerine rağmen, mıntıkadaki şartlarına uygun bir ziraat sistemi takip ettiklerine şüphe yoktur.

Bu, nispeten ileri ziraat sisteminin bulunduğu köyün (Zincirlikuyu) hemen doğusunda yer alan diğer bir köyde ise (Muttalip) tarlalara gösterilen ihtimam çok daha azdır. Buna mukabil, Eskişehir'in 35 km güneyinde bulunan Aşağı Ilıca'da gene mütekâmil bir sistemle karşılaşıyoruz: Temmuz, ağustosta hasat, nisanda anız bozma, mayısta ikileme, ekim ayında da üsleme ve ekim şeklinde olan bu işler şöyle yapılmaktadır:

a) Nisanda pullukla aktarmayı müteakip, tarlaya borana tırmık çekilerek külleniyor (bu külleme tabiri ile çiftçiler toprağın sathını ufalamayı kastediyorlar).

b) İkilime zamanında karasaban veya diskaro ile ot mücadelesi yapılıyor. Umumiyetle yağış olmadığı zaman tarla ellenmiyor. Yağıştan sonra tekrar borana çekiliyor."

"Bu mıntıkadaki nispeten ileri bir ziraate diğer bir misal de, Eskişehir'e 75 km mesafede Sakaryabaşı mevkiinde (Çifteler'de) tatbik edilmekte olan, temmuzda hasat, hasadın akabinde ağustos içinde anız bozma, mart veya haziranda ikileme, eylül sonuna doğru borana çekilip, 10-15 gün sonra ekim yapılmasıdır."

(Tümertekin, 1958)

1970'te 1.546; 1980'de ise 2.306 kg'a yükselmiştir (Tablo 8). Sağlanan artış % 100'ün üzerindedir. Aynı yıl ülke ölçeğinde hektardan 1.857 kg arpa alınmıştı, 1950'den 1980'e gerçekleştirilen artış oranı ise % 69 dolayında idi.

Eskişehir'de, 1950'de hektardan 20.670 kg şeker pancarı alınmıştı. Bu miktar, 1960'ta 25.293, 1970'te 39.076 kg'a yükseldi. Pancar verimi 1980 başında bir miktar düşerek 31.889 kg olarak gerçekleşmiştir. 1950'den 1980'e yaklaşık % 54'lük artış oranı sağlanmıştır. Ülke ölçeğinde ise, 1950'de hektardan 17.429 kg şeker pancarı alınmıştır. 1970'te en yüksek düzeyine çıkarak 37.126 kg'a ulaşan şeker pancarı veriminde 1980 başında Türkiye çapında bir düşüş gözlenmektedir. 1950-1980 arasında ülke ölçeğinde gerçekleşen artış oranı, yaklaşık % 77'dir. Görüldüğü gibi Eskişehir'de hektardan alınan ürün miktarı açısından ülke düzeyinin üzerinde bir verim vardır; gerçekleştirilen artış oranı ise Türkiye artış oranının altında kalmaktadır.

1979'da hektar başına verim İran'da 19.500, Romanya'da 23.197, Bulgaristan'da 25.882, Pakistan'da 37.975, Japonya'da 41.525, Fransa'da 48.300, İsrail'de 48.900, Yunanistan'da 58.690 kg idi.

Eskişehir'de verim genel olarak Türkiye ortalamalarının üstünde olmakla birlikte bu konu biraz daha ayrıntılı bir biçimde ele alınırsa, ilde verim artışının hayli yavaş ve Türkiye genelindeki gibi sistemsiz bir biçimde gerçekleştiği ortaya çıkar. İlde tarımsal girdi ve makine kullanımı hayli önemli boyutlara varmış olmakla birlikte, bu kullanım biraz da gelişigüzel ve bilgisizce yapılmaktadır. Tarımda girdi kullanımının etkili olabilmesi için bu girdilerin belirli bir miktarda ve bileşimde, belirli yöntemlerle, belli zamanlarda kullanılması gerekmektedir. Bu bakımdan ele alındığında sorun yalnızca girdilerin miktar olarak yetersiz olması boyutunu aşmakta, belli bir bilgi birikimi, eğitim düzeyi, ilgili kuruluşlar arasında etkin bir işbirliği ve örgütlenmenin olmayışı da verimi etkilemektedir. Bunlara, ülkenin 1970'lerin sonlarından beri yaşadığı enflasyonu ve tarımsal girdilerin fiyatlarında meydana gelen büyük artışları da eklemek gerekir. Bütün bunlar göz önüne alındığında, Eskişehir Türkiye'nin başka birçok iline göre daha ileri bir düzeydeymiş gibi görünse bile, kendi içinde ele alındığında söz konusu yetersizliklerin burada da aynen var olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kimyasal gübre kullanımı tarımda verimi artıran en temel girdilerden biridir. Bununla birlikte gübreleme, tek başına ve doğrudan verimi artıran bir etken değildir. Şeker pancarı ve buğdayda 1963 gübre kullanım ve verim değerleri 100 olarak kabul edilirse, sonraki yıllarda gübre kullanımı ile verim arasında doğrusal bir ilişki olmadığı ortaya çıkar:

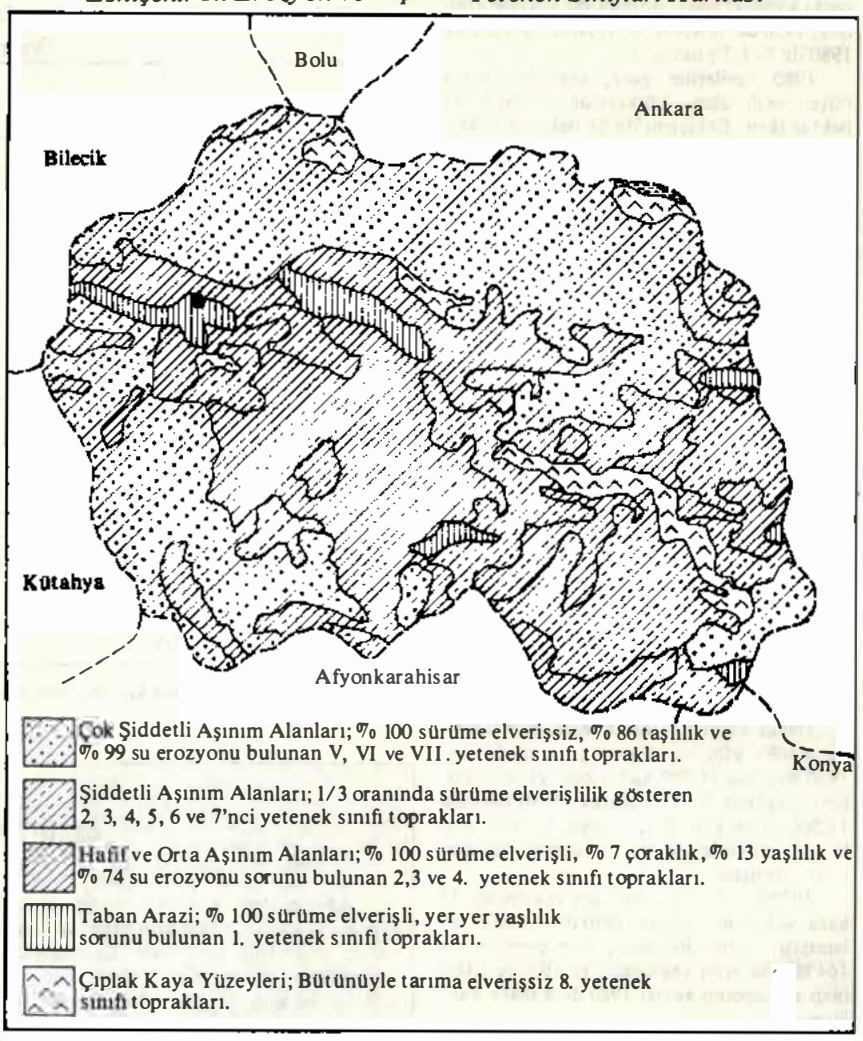
		Verim İndeksi	
Yıllar	Gübre (ton)	Ş.Pancarı	Buğday
1963	100	100	100
1965	209	79	71
1970	231	119	75
1971	370	130	113
1972	399	139	97
1973	440	118	77
1974	305	123	105
1975	420	121	124
1976	916	159	156
1977	853	182	141
1978	1.213	107	150
1979	888	118	145
1980	788	97	166

(Yurt Ansiklopedisi Arşivi, DİE Zirai Bünye ve İstihsal, DİE Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablodan da görüldüğü gibi, gübre kullanımının çok arttığı yıllarda, verimde büyük düşmeler olabilmektedir. Bu durum, iklimin olumsuz etkisi yolunda hem etkin bir gübreleme yapılamadığını, hem de gübreyle birlikte kullanılması gereken diğer girdilerin yeterince kullanılmadığını göstermektedir. Bu girdilerin başında gelen sulama, ilaçlama, tohumluk kullanımı, kredi temini Türkiye ölçeğinde çözümlenememiş ve Eskişehir'de de ciddi boyutlara ulaşmış sorunlardır. Çözümlenmeleri durumunda, il üretiminin büyük ölçüde artacağı açıktır.

Verim artışında tarımsal eğitim kuruluşlarına da önemli görevler düşmektedir. İlde bu tür eğitim veren ve çalışmalar yapan kuruluşlar bulunmakla birlikte, bunların faaliyetleri de yetersiz kalmaktadır.

Eskişehir İli Erozyon ve Toprak Yetenek Sınıfları Haritası

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Eskişehir'de toprakların tarım işletmeleri arasındaki dağılımına, orta ve orta üstü kategorisindeki işletmeler egemendir. İldeki toplam tarım işletmelerinin büyük çoğunluğunu küçük işletmeler oluşturduğu halde, bunların ekili topraklar içindeki payı hayli azdır. Büyük mülkiyet çok ağırlıklı bir konumda değildir.

Cumhuriyet Dönemi'ne girildiğinde 50' ye yakın büyük çiftlik bulunan Eskişehir'de, büyük mülkiyetin yaygınlaşamaması, aksine dağılması başlıca iki nedene bağlıdır. Bunlardan birincisi yetiştirilen ürün türleri, ikincisi ise ileri tarım tekniklerinin görece erken bir dönemde yaygınlaşmaya başlamasıdır. İlde yetiştirilen üç ana ürün, buğday, arpa ve şeker pancarı gerek yöneldikleri pazar, gerekse fiyatlarının devlet etkisinde olması nedeniyle önemli bir birikime neden olamamaktadır *(Bak. Tarım, Giriş)*. Buna karşılık, buğday, afyon ve yapağı kanalıyla dış pazarlarla ilişkisi erken bir tarihte başlayan Eskişehir'de, küçük sayılabilecek işletmeler bile geçimlerini sürdürebilecek bir konumdaydılar. Ayrıca, büyük işletmelerin üretim örgütlenmesi, diğerlerinden pek de farklı değildi.

Geleneksel tarım teknolojisinin, gerek göçmenlerin etkisi, gerek hükümet politikaları, gerekse şeker pancarı üretiminin yaygınlaşması gibi etmenlerle, görece erken dönemlerde terk edilmeye başlaması da küçük ve orta işletmelerin varlıklarını sürdürebilmeleri, hatta geliştirebilmelerinde etken olmuştur.

Türkiye tarımı için bir dönüm noktası sayılan 1950'lere, bu yapıyla gelen Eskişehir'de, bu dönemden sonra iyice hızlanan ve yoğunlaşan makineleşme ve pazar için üretim, orta boy işletmelerin güçlenmesi yönünde işlemiştir. Derinleşen kapitalist üretim ilişkilerine ayak uyduramayan küçük işletmelerin bir bölümü tasfiye olurken, ticaret ve imalat sektörüyle ilişkileri bulunan büyük mülkler de dağılmaya başlamıştır. Bu süreç içinde topraklar el değiştirerek, oldukça güçlü bir konumda bulunan orta işletmelere ve varlığını sürdürebilen küçük işletmelere geçmiştir. 1950 Tarım Sayımı'na göre % 1,8 gibi son derece düşük bir düzeyde bulunan topraksızlar oranının, 1960'ların sonunda, Türkiye ortalamasının altında kalmakla birlikte, Köy Envanter Etüdleri'ne göre % 25 gibi büyük bir orana erişmesi, kapitalist üretim ilişkilerinin kökleşmesinin bir sonucudur. Kuşkusuz, nüfus artışı ve miras yoluyla toprakların parçalanması da topraksızlaşmayı hızlandırmıştır.

1970 Tarım Sayımı verilerine göre, ilde işletme başına (nadas dahil) ortalama 160 dekar toprak düşmektedir. Bu, hem Türkiye ortalamasına (81,3), hem de başka birçok ile göre büyük bir miktardır. Ama, Eskişehir'in koşulları göz önüne alındığında üreticiyi geçindirmeye ancak yetmektedir. Çünkü, nadas oranının neredeyse yarıya yaklaştığı göz önüne alınırsa her yıl işlenebilen toprak miktarı 80 dekar dolayına düşmektedir. Oysa kuru koşullarda tahıl tarımının egemen olduğu bir yörede bu büyüklük ancak geçimlik olabilmektedir. Eskişehir Toprak-Su Araştırma Enstitüsü tarafından yapılan bir araştırmaya göre, 1970'lerde Eskişehir'de sulu tarım koşullarında "yeter gelirli" bir işletme için 90 dekar dolayında bir arazi gerektiği hesaplanmıştır. Dolayısıyla nadaslı kuru tarım koşullarında "yeter gelirli" bir işletmenin 160 dekardan daha büyük olması gerekmektedir.

Yeter gelirli işletme büyüklüğü, tarla bitkileri üretiminde bir hayli fazla olduğu halde, sebze üretiminde önemli ölçüde düşer. Örneğin yoğun biçimde sebzecilik yapılan Orta Sakarya Vadisi'ndeki köylerde, sebze bahçelerinin büyüklüğü 80-100 m2'ye dek düşebilmektedir. Buna karşın, bu yörelerde yılda 5-6 kez ürün alınabilmesi bu denli küçük işletmelerin bile pazar için üretim yapabilmesini sağlamaktadır.

1970 Tarım Sayımı verilerine göre ildeki toprak dağılımına bakıldığında, orta mülkiyetin egemenliği açıkça belirmektedir. Bu verilere göre, 50 dekara kadar olan işletmeler, tüm işletmelerin % 43'ünü, yani yarıya yakınını oluşturdukları halde, ekili toprakların ancak % 9 gibi çok küçük bir bölümünü işlemekteydiler. 51-100 dekar büyüklüğündeki işletmelerin tüm işletmeler içindeki oranı yaklaşık % 26, ekili topraktaki payı ise % 18 idi. Böylece 100 dekardan küçük tüm işletmeler toplam işletmelerin % 69'unu oluştururken, ekili toprakların sadece % 27'sine sahipti.

1927 Tarım Sayımı'nda Eskişehir

1927 Tarım Sayımı'nın Eskişehir'e ilişkin verileri, o yıllarda 154.000 dolayında olan il toplam nüfusunun % 70'e yaklaşan bir bölümünün tarımla uğraştığını ve tahıl üretiminin başlıca faaliyet türü olduğunu göstermektedir. Her çiftçi ailesine düşen nüfus 4,3, ekili toprak 42,4 dönüm, çift hayvanı 1,9 ve çiftlik hayvanı 22,6'dır. Tarımla uğraşan nüfus oranı ve aile başına düşen çift hayvanı sayısı dönem Türkiye ortalamalarıyla hemen hemen eş değerde, aile başına düşen nüfus ülke ortalamasının altında, öbürleri üstündedir.

102.000 hektar dolayındaki ekili alanın % 97'sini aşan bir bölümünde tahıl, yaklaşık % 2'sinde baklagiller ve geri kalan çok küçük bir kısmında da sanayi bitkileri üretimi yapılmaktadır.

Eskişehir, tahıl ekili alanın genişliğine karşın, 347 kg/da ile tahıl verimi en düşük 12 il arasındaydı. Yıllık tahıl üretimi yaklaşık 15.000 ton idi.

Buğday ekimi 77.500 hektar alanda yapılmış ve 27.000 ton dolayında ürün alınmıştı. 16.500 hektar yer kaplayan arpanın üretimi 6.500 ton kadardı. Ekim alanı 3.000 hektar olan yulafın üretimi ise 700 tona yaklaşmaktaydı. Bu tahıl türleri dışında daha az miktarlarda çavdar, pirinç, darı ve mısır da ekilmekteydi.

Baklagil ekimi yaklaşık 1.900 hektar alanda yapılmış ve 150 ton kadar ürün alınmıştı. Bu alanın büyük kısmını (1.500 hektar) burçak ekili alanları kaplıyordu. Burçak üretimi ise, yaklaşık 700 ton idi. Ayrıca, nohut, fasulye ve fiğ de ekilmekteydi.

Sanayi bitkileri ekimine 800 hektar gibi çok küçük bir alan ayrılmıştı. Toplam üretim ise 835 ton idi. En çok yetiştirilen sanayi bitkileri patates, şeker pancarı, soğan ve haşhaştı. Patates, pancar ve soğan ekim alanları 120'şer hektar dolayında, üretimleri de 200-280 ton arasındaydı. 300 hektarı aşan alanda haşhaş ekilmiş ve 50 ton tohum elde edilmişti.

İlde bulunan 21.000 dolayındaki toplam tarım araç ve makinelerinin 1.170'i modern tarım makineleri kapsamına giriyordu. Bu bakımdan Eskişehir, Ankara ve Konya ile birlikte, modern tarım makineleri sayısının en yüksek olduğu üç ili oluşturuyordu. Ekili her 100 dönüm toprağa düşen tarım araç ve makinesi sayısı 2 idi.

İlde 46.000 dolayında çeki, 545.000 dolayında çiftlik ve 115.000 kadar kümes hayvanı bulunmaktaydı. Çiftlik hayvanlarından en önemlileri koyun (270.000), tiftik keçisi (173.000) ve sığır (60.000) idi. Kümes hayvanlarının büyük çoğunluğunu (100.000) tavuk oluşturuyordu.

Alpuköy Kantarına Bağlı Köylere Pulluklar Nasıl Verildi?

"Sene 1973, Alpuköy'de Fen memuru olarak vazifeye başladım. Köyleri dolaştığımdatarlaların karasabanla sürüldüğünü gördüm. Pancar ziraatının gelişmesi ve iyi mahsul almak için, karasabanı kaldırmak yerine pulluklar koymak icabediyordu.

O senelerde pancarın bir kilosu 30 paraydı. Fabrika çiftçiden pancar ekim taahhüdü almak için büyük gayretler sarfediyordu. Taahütle beraber pulluk, tırmık ve gübre de verilecekti. Bazı köylerde 20-25 dekar taahhüt almak için 2-3 gün köyde kalındığı gibi, birkaç defa da aynı köye gidildiği oluyordu. O günlerde çiftçi memuru görünce kaçıyor, kapısına kadar gidildiği zaman evde olmadığını söyletiyordu.

Fakat karasaban yerine pulluk, çalı yerine tırmık ve verimi artırmak için kimyevi gübreyi vermek lazımdı.

Pullukları arabalara yüklettim ve taahhüde giden her çiftçinin avlusuna götürüp bir tane bıraktım. Ne makbuz ve ne de senet vardı. Akşam çiftçileri köy odasına bekçiler vasıtasıyla topladım. Pullukların kullanılması ve ziraattaki faidelerini uzun uzun anlattım. İki gün sonra mezkûr köyden menfi düşünceli birkaç çiftçi 'bu gâvur icadıdır, bununla ziraat yapıldığı takdirde tarlamızın bereketi kaçar' diye, verilen pullukları toplayarak araba ile geri getirdi.

Bu pullukları vermek lazımdı. Her köyde birkaç çiftçi ile yakinen alâkadar oldum. Bunlarla ahbaplık yaptım. Ahbaplık hatırı için birer tane pulluk verdim. Ve yol kenarındaki tarlalarını, pullukla işlettim. Her köye gittiğimde köylüleri binbir rica ile, pullukla sürdürdüğüm tarlaları göstermeye götürdüm. Bu tarlalarda mahsul iyi oldu. Çiftçiler gözleriyle gördüler ve inandılar. Ertesi sene ambarda pulluk kalmadı. Fakat harp vaziyeti başladı; pulluk gelmedi. Bugün bu köylerde her çiftçinin avlusunda birkaç tane pulluk vardır. Karasaban atılmıştır. Şeker Şirketi'ne olan güven çok büyüktür. Pancar çiftçilerimiz Şeker Şirketi memurları tarafından her ne verilse ve söylense düşünmeden yapmakta ve almakta tereddüt etmezler."

(Veldet, 1958).

101-200 dekar büyüklüğündeki işletmelerin tüm işletmelere oranı % 19, ekili toprak içindeki payları % 26; 201-500 dekar büyüklüğündeki işletmelerin toplam işletmelere oranı % 10, ekili topraktaki payları ise % 28'i aşıyordu. Böylece 101-500 dekar büyüklüğündeki orta boy işletmeler, toplam işletmelerin % 29'unu oluştururken, ekili toprakların yaklaşık % 55'ini elinde tutuyordu.

501-1.000 dekar büyüklüğündeki işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı yaklaşık % 2, ekili topraktaki payı da % 12 idi. 1.000 dekarın üstündeki işletmelerin tüm işletmelere oranı ancak binde 2'dir ve bunlar ekili toprakların yaklaşık % 7'sine sahipti (Tablo 9). 1980'lere gelindiğinde sayıları, son derece azalan büyük işletmelerin, dağılma süreci devam etmektedir. Bunların topraklarının bir bölümü Artvin'den gelen göçmenlerce satın alınmıştır.

İlde son derece önemli bir yer tutan tarım işçiliği, makineleşmenin yaygınlaşması nedeniyle azalma sürecine girmiştir. Tarım işçiliğinin en yoğun olduğu şeker pancarında çapalama işinin tümüyle makineleşmesi, sökme işinin de pancar sökme makineleriyle yapılmaya başlanması işçi gereksinimini azaltmaktadır. Bununla birlikte,

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Eskişehir		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-50 dekar	43,0	8,9	72,7	26,7
51-100 dekar	25,6	18,1	15,8	22,2
101-200 dekar	19,2	26,0	7,9	21,6
201-500 dekar	10,1	28,4	3,0	17,6
501-1.000 dekar	1,9	11,8	0,5	6,5
1.000 + dekar	0,2	6,8	0,1	5,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

1930'ların Eskişehiri'nden Bir Köy

1930'larda Türkiye'nin birçok köyünde incelemeler yapan İ.H. Tonguç Köyde Eğitim adlı kitabında, Eskişehir'in bir köyünü şöyle anlatıyor:

"Bu köy halkının elinde bulunan arazi hazineye ait olup, bu şekildeki tarlaya sahip olanın elinde en çok 450 dekar, en az tarlaya sahip olanın elinde de 10 dekar tarla vardır. Hiç tarlası olmayan 7 kişi vardır.

Köy halkının elinde bulunan arazi birbirine kiraya verecek kadar fazla olmadığından, kira ile tarla almak isteyenler bu gereği komşu köylerden yerine getirirler. Bu duruma göre, köyde işlenmeyen tarla yoktur.

Köyde en çok 4 ve en az 1 çift koşumu olanlar vardır. Bununla birlikte, bir çift koşu hayvanı bile olmayan 14 kişi vardır.

Köyde koşum hayvanından gayri, en çok malı olan bir kimsenin 300 koyun, 30 tiftik, 3 inek, 2 tay, 1 eşeği vardır. En az koşum hayvanından gayrı malı olan bir kimsenin, 5 koyun veya 1 ineği, bununla beraber hiçbir hayvanı olmayan 8 kişi vardır.

Köyde hiçbir kimsenin sulanabilen arazisi yoktur. Beş yılda bir bol veya orta yağmurlu bir yıla, üç yılda bir de kuraklığa rastlanmaktadır.

Köyde karasaban hiç yoktur. Kullanılan ziraat aletleri pulluk, tırmık, mibzer ve orak makinesidir. Bunlardan başka makine yoktur. Yalnız bir kişide hiçbir arızası olmadığı halde, çalıştırılmayan bir traktör vardır.

Tarlaları süren aletler ve nasıl sürüldüğü: Pullukla nadas edilerek 3 veya 4 demirli ile ot savaşı yapıldıktan sonra mibzerle ekilir.

Tarlanın sürülme zamanı: Hava durumuna göre bazı yıllarda şubat ayı içerisinde başlandığı gibi, bazı yıllarda da mart ayı içinde başlanır.

Ekilecek nebatların cinslerine göre tarlaların işlenme şekilleri: Önce herhangi bir tarla nadas yapılarak buğday ekilip mahsul kaldırıldıktan sonra sürülmeden (anız) denilen yere yulaf ekilir. Keza arpayı da ekseriya böyle yerlere ektikleri gibi köy kıyısındaki gübrelik tarlalardan da arpa ekmek hususunda istifade edilir.

Gübre kullanılan yerler: En çok arpa ekilecek tarlalarda gübre kullanılır. Bu da şu şekilde kullanılır: Gübre altı ay bir yerde durdurulmadan tarlaya dökülmez. Bu duruma göre yılın iki mevsiminde, yani ilk ve sonbaharda olmak üzere, yılda iki defa tarlaya gübre dökülür.

Tohumların ekimi: Ekilecek tohumlar (selektör)den geçirilmek suretiyle seçilir.

Tohumların cinslerinin ıslahı: Örnek çiftliğinden tohum alınarak hububat cinslerinin ıslahına çalışılır.

Nebatlara zarar veren hayvan ve hastalıklarla mücadele: Bu gibi hallerde tarım direktöründen alınan direktife göre mücadele yapılır.

Orak zamanları ve harman işleri: Ekinleri biçmek için orak makinesi olmayanlar para ile aynı zamanda sıra ile biçtirmek mecburiyetinde kaldıklarından, bu yüzden bazı kimselerin ekinleri kuruyarak ziyana uğrar.

Harman sürülmesi: 30 dekarlık bir tarlanın mahsulu, dört beygir, bir orak makinesi, dört işçi, iki araba, iki taş ile yedi gün çalışılarak tarla ve harmandan kaldırılır. Buğday ambara, saman da samanlığa konur.

Bu çalışma günü yağmuru bol olan seneye göredir. Bu işe, zarar veren en mühim tabiat hadisesi yağmurdur.

Orak ve harman işlerinde işçileri çalıştırma şartları: Toprağı az olanlar kendi orak ve harman işlerini çabuk bitirdiklerinden, başkalarına da kendi hayvanlarıyla beraber işçilik yaparlar. Bu suretle bulunan işçiler, makinesi olanlar, olmayanların bir dekarlık tarladaki mahsulünü 30 kuruşa biçer. Keza at ve araba ile çalışan bir işçi, sapı tarladan harman yerine taşımak ve orada sürüp savurmak, mahsulü çiftçinin ambarına taşıma işinide muayyen bir para mukabilinde yapar. Bu para 70 kuruş veya 100 kuruştur. Bu iki fiyat arasında pazarlıkla tayin edilen para verilir.

Bundan başka köyde toprağı olmayan kimseler toprağı olanlara orakçı veya harmancı dururlar. Bu işlerin ikisini de başlamadan sonuna kadar başarmayı kabul eden bir işçiye ücret olarak çalışacak olanın çalışmasına göre 25-50 lira arasında pazarlıkla tayin edilen bir para verilir.

Köyde meyvecilik yoktur. Buğday, arpa, yulaf gibi mahsuller şehire götürülerek satılır. Hayvanlar her cumartesi Çifteler'de kurulan pazarda satılır."

(Tonguç, 1938)

pancar sökme aşamasında hâlâ işçi kullanılmaktadır. Tahıl hasadı sırasında ve hayvancılıkla uğraşan işletmelerde de işçi kullanımı yaygındır.

HAYVANCILIK: Eskişehir'de hayvancılık hemen hemen bitkisel üretim kadar gelişmiştir. Tarımsal gelirin yaklaşık % 30'u hayvancılıktan elde edilmektedir. Hayvancılığı ek bir iktisadi faaliyet olarak yapanların yanı sıra, tek ya da en önemli iktisadi faaliyet olarak yapan işletmelerin sayısı giderek çoğalmaktadır.

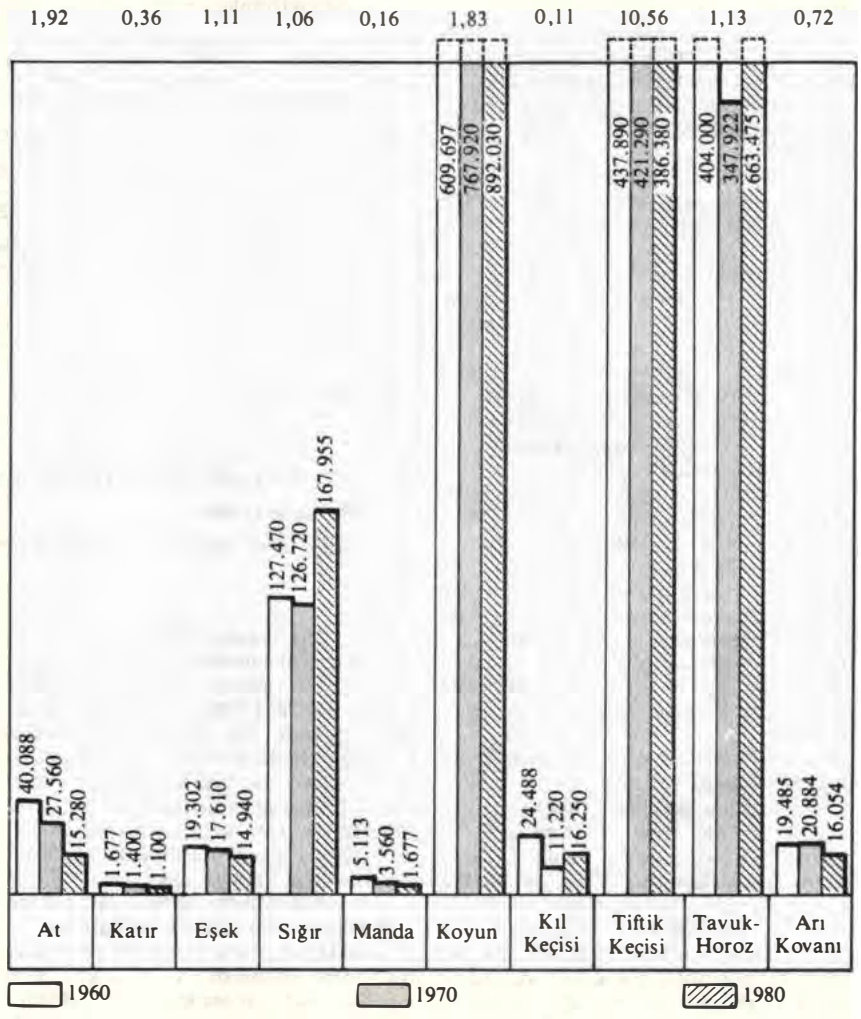
İl hayvancılığının Türkiye içindeki önemi salt hayvan sayısının fazla olmasından değil, aynı zamanda bakım ve besleme yöntemlerinin ve olanaklarının daha gelişmiş, hayvan veriminin ülke ortalamalarını aşmış olmasından ileri gelmektedir. Ancak Eskişehir hayvancılığının, bu bakımdan son derece geri kalmış olan Türkiye geneline göre değerlendirildiğini gözden kaçırmamak gerekir. Yoksa, gerçekten hayvancılığın son derece geliştiği Batı ülkelerine göre, aslında Eskişehir'deki etkinlik bir hayli düşük düzeydedir.

Eskişehir, hayvancılığın bitkisel üretimdeki gelişme karşısında, Türkiye'de çoğunlukla olduğu gibi gerilemeyip canlandığı birkaçilden biridir. Bunun nedenlerinibitkisel üretimin gelişmesini sağlayan koşulların il özelindeki etkilerinde aramak gerekir.

Tarihsel olarak, Eskişehir hayvancılığın gelişmiş olduğu bir merkezdir. XIX. yy sonlarına değin geniş çayır ve meralarla kaplı olan yörede, hayvancılık en önemli iktisadi faaliyetti. Bölge imparatorluğun bellibaşlı hayvancılık merkezlerinden biriydi. Özellikle tiftik keçisi yetiştiriciliği çok önemliydi ve yörenin dış pazarlarla ilişkisini sağlamaktaydı. Bundan sonra, Bağdat Demiryolu'nun yapılması, göçmenlerin gelmesi gibi nedenlerle ikinci plana düşen hayvancılık, savaş yıllarında büsbütün geriledi.

Cumhuriyet'ten sonra tahıl ve şeker pancarı üretimine verilen ağırlık, başlangıçta hayvancılığın toparlanmasını önledi. Ancak, şeker pancarı üretimi hem yem ve kredi bulmak, hem de hayvancılık eğitimi açısından yararlı oldu. Bu arada, erken dönemlerde kurulan tarımsal kuruluşların, başta Çifteler Harası olmak üzere, hayvancılık üzerinde olumlu etkileri oldu.

Şekil 4
Eskişehir'de Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1950'lere değin, belirtilen koşulların yardımıyla, hayvancılık yavaş yavaş gelişmekteydi. Ancak besi hayvancılığı yaygınlaşmamıştı. 1950'de traktörün tarıma girmesi, bir yandan çayır ve meraları yok ederek hayvancılığa olumsuz bir etki yaparken, bir yandan da üreticileri mera hayvancılığı yerine ahır hayvancılığına zorlayarak, olumlu bir gelişmenin de nedeni oldu. Daha sonra, başta et olmak üzere hayvansal ürünlerin fiyatlarının yükselmesi, üreticileri teşvik etti. Böylece besi hayvancılığına yönelim arttı. Yem bulmanın önemli bir sorun olmaması, şeker pancarı üretiminin sağladığı kredi, teknik yardım gibi ek kolaylıklar, bitkisel üretimden sağlanan genel zenginleşme, çevre illerin artan talebi, yörenin kökeni eskilere dayanan deneyimi ile birleşince hayvancılık için elverişli bir ortam doğdu. İl, 1970'lerde başta İstanbul olmak üzere, geniş bir alana canlı hayvan, et, süt ürünleri, yumurta, deri, bal, tiftik gibi hayvan ürünleri yollayan bir merkez durumuna geldi.

Günümüzde, gezginci mera hayvancılığı hâlâ var olmakla birlikte, belirgin bir gerileme içindedir. Modern besicilik yapan mandıraların sayısı ise 200'e yaklaşmış durumdadır. Besiciliğin gelişmiş olması, Eskişehir'i hayvan hareketleri açısından bir kavşak noktası haline getirmiştir. Yani Eskişehir'de salt ilin kendi yetiştirdiği hayvanlar beslenmez; çevre illerden, hatta Doğu Anadolu'dan celeplerce toplanan binlerce baş hayvan da belli bir süre beslenerek, il dışına gönderilir. İlde hayvancılık görece gelişmiş olmakla birlikte, ülke hayvancılığının sorunlarından arınmış değildir. Kültür ırkı hayvan sayısı bir hayli fazla olmakla birlikte, ıslah çalışmaları yavaş yürümektedir. Yem bulmak genelde fazla sorunlu olmamakla birlikte bazı tür yemler güçlükle sağlanabilmektedir. Süt ürünlerinin değerlendirilmesi, özellikle yetersizdir. Hayvan hastalıkları ile yeterli ölçüde mücadele edilememektedir. Ancak en önemli sorun kredi yetersizliğidir.

İlde en çok küçükbaş hayvanlardan koyun ve tiftik keçisi beslenmektedir. 1950'de 471.000 dolayında olan koyun sayısı 1980'de 892.000'e yükselmiş ilin Türkiye koyun varlığı içindeki payı % 2 dolayında değişmiştir (Şekil 4). Koyun varlığının 270.000 kadarını saf kan ve yarım kan merinos, 545.000 kadarını dağlıç, 77.000 kadarını karaman ve kıvırcık ırkı koyunlar meydana getirmektedir. Koyun besiciliğinin en geliştiği yerler Sivrihisar, Merkez İlçe, Seyitgazi ve Mihalıççık'tır.

Eskişehir'in, tiftik keçisinin vatanı olarak bilinen Orta Anadolu Bölgesi içinde önemli bir payı vardır. 1980 verilerine göre Orta Kuzey Anadolu Bölgesi'ndeki tiftik keçilerinin % 18'i Eskişehir'de bulunmaktadır. Bu hayvanın en çok beslendiği yer Sivrihisar İlçesi'dir. Tiftik keçisi sayısı

1950'ye göre artmış olmakla birlikte, 1960' lardan sonra düşme eğilimi içindedir. 1950'de 303.000 olan sayı; 1960'ta 438.000 dolayına yükselmiş, 1970'te 421.000'e, 1980'de ise 386.000'e inmiştir. Ancak Türkiye genelindeki azalma daha hızlı olduğu için ilin ülke içindeki payı % 7,7'den % 10,6'ya çıkmıştır.

Büyükbaş hayvanlardan en çok sığır beslenmektedir. Modern sığır besihanelerinin yanında kırsal kesimde mera besiciliği ve aile tüketimine yönelik çok küçük ölçekli ahır besiciliği de yaygındır. 1950'de 104.000 dolayında olan sığır sayısı 1980'de yaklaşık 168.000'e yükselmiş, ancak ilin Türkiye sığır varlığı içindeki payı, pek değişmemiş, % 1 dolayında kalmıştır. Sığırların içinde kültür ırklarının oranı bir hayli yüksektir. Sığır varlığının yarıdan biraz fazlası saf kan ve yarım kan Montofon, Holstein ve New Jersey ırklarından, geri kalanı ise karışık yerli sığır ırklarından oluşmaktadır.

Büyükbaş hayvanlardan sığır dışında manda da beslenmekle birlikte, zaten fazla olmayan sayısı giderek azaldığı gibi, Türkiye içindeki payı da düşmektedir.

At, katır, eşek gibi yük ve koşum hayvanlarının sayısı tarımın makineleşmesine koşut olarak, düşmektedir. 1950'den 1980'e değin at sayısı 43.500'den 15.000'e düşmüştür. İlde damızlık at yetiştiriciliği ile uğraşan Çifteler Harası gibi örnek bir kuruluş olmasına karşın, bu düşüş, hem haranın çalışmalarını daha çok yarış atları üzerinde yoğunlaştırmasından, hem de gerek tarımda gerek ulaşımda makineleşme eğiliminin çok güçlü olmasından ileri gelmektedir.

Katır ve eşek sayılarındaki düşüşler ise daha az ve yavaştır (Şekil 4).

Tavukçuluk, özellikle 1970'lerden sonra gelişme içindedir. Hem il içi, hem de il dışı talebin artması nedeniyle, tavuk çiftlikleri kurulmaya başlanmıştır. Daha çok Merkez İlçe ve Sivrihisar'da yoğunlaşan bu çiftliklerde Leghorn ve New Hampshire türü kültür ırkı tavuklar beslenmektedir. Ancak, kırsal kesimde daha çok düşük verimli ve küçük ölçekli aile tavukçuluğu yaygındır. Genel olarak tavuk hastalıkları ile mücadele çok yetersizdir. 1960'ta 404.000 olan tavuk sayısı, 1980'de 663.000 dolayına yükselmiş, ilin Türkiye içindeki payı % 1-1,5 arasında değişmiştir. Birçok köyde yan bir uğraş ve ek gelir kaynağı olan arıcılık, fazla gelişmemiştir. Modern kovan sayısı, giderek artmakla birlikte toplam kovan sayısı 1960'ta 19.000'den, 1980'de 16.000 dolayına inmiştir.

Sarıcakaya ve Mihalıççık ilçelerinin Orta Sakarya Vadisi içinde yer alan köylerinde ipekböcekçiliği de yapılmaktadır. Eskiden daha yaygın ve canlı olan bu faaliyet giderek gerilemiştir.

Başlıca hayvansal ürünler et, süt, yumurta, deri, bal tiftik ve yapağıdır. İlde et üretimi bir hayli yüksektir. Ancak istatistiklere yalnızca mezbaha içi kesimler girdiğinden, gerçek kesim rakamlarına ulaşılamamaktadır. Mezbaha içi kesimlerle elde edilen et miktarı 1970-1980 arasında 3.000-2.000 dolayında kalmıştır. Son zamanlarda, canlı hayvan satışlarının artması nedeniyle, mezbaha et üretimi biraz azalmıştır. Ayrıca kaçak kuzu kesimi de et üretimini düşürmektedir. İlin Türkiye et üretimi içindeki payı % 1 dolayındadır (Tablo 10).

Tablo 10
Eskişehir'de Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	49.927	1,19	41.680	0,97	67.515	1,23
Koyun Sütü	15.643	5,66	11.490	1,34	18.575	1,58
Kıl Keçisi Sütü	786	0,11	230	0,04	435	0,08
İnek Sütü	21.989	0,98	22.680	0,89	39.370	1,15
Bal	128	1,32	151	1,01	134	0,53
Tavuk Yumurtası**	19.707.000	1,49	23.811.130	1,24	71.230.000	1,72
Toplam Et	—	—	2.877	1,31	2.050	1,00
Koyun Eti	—	—	1.230	1,50	1.090	1,63
Sığır Eti	—	—	1.285	1,35	835	0,77
Koyun Derisi**	—	—	141.860	1,76	134.630	2,00
Sığır Derisi**	—	—	43.965	2,31	325.570	1,50

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.

** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Miktar bakımından en başta gelen ürün süttür. 1960'ta yaklaşık 50.000 ton olan süt üretimi, 1980'de 67.500 ton dolayına yükselmiştir. Ancak ilin Türkiye süt üretimi içindeki payında önemli bir değişme olmamıştır. Kültür ırkı hayvan sayısının artmasının süt üretiminin artışında büyük etkisi olmuşsa da, süt işleme tesislerinin yetersizliği ve var olanların çalışmalarındaki aksaklıklar artışı yavaşlatmaktadır.

Süt çabuk bozulan bir besin olduğundan kısa zamanda tüketilmesi, ya da işlenmesi gerekmektedir. İldeki sütün büyük bölümü işlenmeden satılmakta, ya da küçük işletmelerde ilkel yöntemlerle işlenmektedir. Küçük işletme boyutunu aşan mandıralar da orta kapasiteli işletmelerdir. 1977'de 15.000 ton/yıl kapasiteyle işletmeye açılan Süt Endüstrisi Kurumu Eskişehir Süt Fabrikası'nın son derece düşük kapasiteyle çalışması, beklenen olumlu gelişmenin gerçekleşmesine engel olmuştur.

Fabrikanın süt alım fiyatı düşük, üreticilerle bağlantıları zayıf olduğu için, süt toplama işlemi çok yetersiz kalmaktadır.

Yumurta, elverişli pazar koşulları nedeniyle üretimi en fazla artan üründür. 1960'ta 19 milyon dolayında olan yıllık üretim 1980'de 71 milyonun üstüne çıkmıştır. Elde edilen yumurtaların büyük bölümü il dışına yollanmaktadır. Bal üretimi düzensiz ve küçük çaplıdır.

Önemli bir hayvan varlığına sahip olan ilde hem koyun, hem de sığır derisi üretimi düşmektedir. Bunda dericiliğin içine girmiş olduğu bunalım kadar, canlı hayvan satışının da etkisi vardır.

Tiftik ilin en önemli ürünlerinden biridir. Ancak keçi sayısının azalması ve pazarlama sorunları nedeniyle üretimi hızla azalarak 1970'te 580 ton olan üretim 1980'de 134 tona düşmüştür. Bu arada ilin Türkiye toplamı içindeki payı da % 2,5'e inmiştir. Aynı dönemde ilin 1.000 ton dolayında olan yapağı üretiminde ve bu üretimin Türkiye toplamındaki payında önemli bir değişiklik olmamıştır.

ORMANCILIK: Eskişehir il toprakları orman örtüsü yönünden oldukça şanssızdır. İl alanı Batı Anadolu Orman Bölgesi ile İç Anadolu stepleri arasına sıkışmış durumdadır. Batı Anadolu'nun iç kesimlerinde görülen zengin orman örtüsü, Kütahya, Afyonkarahisar ve Eskişehir platoları üzerinde görülmez. Bitki örtüsü ancak platolar ortasında yükselen dağlık alanlarda, nemliliğin artmasıyla zenginleşir. Bu sınırlı bitki örtüsü İç Anadolu step kenarında bütünüyle ortadan kalkar.

İlin Batı Anadolu bitki alanına giren kuzeydeki Bozdağ-Sündüken Dağları ile batıdaki Türkmen Dağı ve uzantıları, ormanca zengin sayılır. Hem fazla, hem de görece düzenli yağış alan bu yörelerde sarıçam, karaçam ve kızılçam ile ardıç gibi ibreli ağaçlardan oluşan ormanlar vardır. İğne yapraklı ormanları genellikle, meşe ağaçlarından oluşan bozuk baltalık ormanları çevreler.

İl alanının güneyini kaplayan Yukarı Sakarya Havzası, büyük kesimiyle Anadolu step alanı içinde kalır. Yağışların az ve düzensiz olduğu bu yörelerde havza kenarlarındaki dağlarda yer alan ormanlar, yoğun tahrip nedeniyle bozulmuştur. Havzanın etekleri ise otlatma sonucu tamamen yapı değiştirmiş ve step haline dönüşmüştür.

Eskişehir Orman Bölge Başmüdürlüğü'nün çalışma alanına giren üç ilden biri olan Eskişehir ormanları, yaklaşık, 180.000 hektardır ve toplam il alanının ancak % 13'ünü kaplamaktadır. Ayrıca, ilde 187.000 hektar fundalık alan vardır. Böylece, orman ve fundalıkların kapladığı alan, il alanının %

27'sine ulaşmaktadır.

İl ormanlarının % 31'i normal koru, % 30'u bozuk koru ve % 39'u baltalıklardan oluşmaktadır.

Koru ormanlarının verimliliği yaşadıkları ortamı örtme derecesine ve yetiştikleri bölgede sahip oldukları toprak, su ve hava koşullarına göre hesaplanır. Bu açıdan il ormanlarının verimliliği yüksek değildir. 55.500 hektar olan normal koru ormanlarının % 35'i az kapalı, % 45'i orta kapalı ve % 20'si tam kapalıdır. Demek ki, normal koru ormanların sadece beşte biri tam bir verimlilik göstermektedir. Yetiştikleri bölgede sahip oldukları hava, su ve toprak koşulları açısından ise durum daha da kötüdür. Normal koru ormanlarının, yaklaşık, % 77'si yetersiz yetişme ortamı verimliliğine sahiptir.

Eskişehir ormanlarının serveti, yani, belirli bir çapın üzerindeki, ekonomik olarak gelir getiren gövde hacmi koruda 4.862.200 m3'tür. Baltalık serveti ise 871.634 ster civarındadır (1 ster 0,750 m3).

İl ormanlarının, yıllık yapacak verimi, 41.000 m3 çam tomruk, 8.000 m3 çam maden direk ve 600 m3 telefon direği olmak üzere toplam 49.600 m3'tür. Baltalıkta yıllık yakacak verimi ise 180.000-200.000 ster arasında oynamaktadır.

6831 Sayılı Orman Yasası'nın ilgili maddeleri uyarınca, her yıl ortalama 3.700 m3 yapacak odun ile 80.000 ster yakacak odun kişisel gereksinimi karşılamak üzere maliyet fiyatı üzerinden orman köylülerine satılmaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1980 saptamalarına göre ormanla ilgili köylerde kişi başına 1,1 hektar koru, 0,7 hektar baltalık alan düşmektedir. İl genelinde ise bu oran 0,4 hektar koru ve 0,2 hektar baltalık şeklindedir.

Yine Orman Bakanlığı'nın verilerine göre 1973'te Eskişehir'de orman içinde bulunan 97 köyde 37.600, orman kenarında bulunan 71 köyde 43.700 olmak üzere, toplam 81.300 kişi yaşamaktaydı. Bunun yaklaşık 40.000 kişisi faal nüfusu oluşturmaktadır. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976 yılı çalışmaları ise Eskişehir'deki ormancılık etkinliklerinin, ormanla ilgili köylerdeki faal nüfusunun ancak % 4,4'üne iş sağlayabildiğini ortaya koymuştur.

Ormancılık çalışmalarının, il gayrı safi hasılası içindeki payı binde 5-6'dır. Ülke genelinde ormancılık kesiminde yaratılan gayrı safi hasıla içinde ilin payı ise % 1 dolayındadır.

Eskişehir'de yaklaşık, 17.000 hektar alan ağaçlandırma programına alınmıştır. 1938'den 1976 sonuna kadar, programlanan alandan 4.750 hektarı karaçam, sarıçam ve sedir fidanları kullanılarak ağaçlandırılmış, 15.000.000 fidan dikilmiştir. İlde, 1960-1969 yılları arasında, Ankara Yolu üzerinde 84 hektar büyüklüğünde bir il koruluğu kurulmuştur.

Eskişehir Orman Bölge Başmüdürlüğü'nün çalışma alanına giren Kütahya, Afyonkarahisar ve Eskişehir illerinde, özellikle, 1972'den sonra orman yolu yapımı hızlandırılmıştır. 1972'den 1978 sonuna kadar 706 km orman yolunun yapımı gerçekleştirilmiştir.

Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü'nce, Eskişehir Merkez İlçe'ye bağlı köylerde arıcılık kursları açılmış olup, kursa katılanlara düşük bedelli arı kovanı satışı yapılmaktadır.

MADENCİLİK

Eskişehir, zengin maden kaynakları olan illerden biridir. İlde çıkarılan madenler, Eskişehir sanayiinin gelişiminde ve dışsatımın artmasında önemli katkılar sağlamıştır. 1978'de madencilik sektörünün il gayrı safi hasılası içindeki payı % 1,3 idi. İlde bulunan maden rezervlerinden işletilmekte olan başlıcaları, lületaşı, manyezit, bor, krom ve perlittir.

Lületaşı (Eskişehir Taşı) üretiminin, il ekonomisinde hayli uzun bir geçmişi bulunmaktadır. 1970'lere değin ham olarak yurt dışına satılan bu ürün, 1970'ten sonra ham cevher dış satımının yasaklanmasıyla birlikte, lületaşından yapılma pipo ve çeşitli süs eşyası gibi ürünlere dönüştürülerek, satılmaya başlanmıştır *(Bak. Lületaşı)*.

Tarihsel gelişimine göre ilde, lületaşından sonra bulunan ve üretimi yapılan ikinci maden kromdur. 1920'lerin sonlarına doğru Merkez İlçe'nin Taştepe, Başvurun, Kavak ve Sazak yörelerindeki krom madenlerini işletme hakkı, 99 yıl süre ile özel kişilere verilmişti. Tümüyle dışsatıma dönük olarak işletilen bu madenlerden, 1930-1935 arasında yılda ortalama 3.000 ton krom çıkartılarak yurt dışına satılmış, 1936'da bu miktar 12.000 tona sıçramıştır.

Krom üretimi, izleyen yıllarda da sürmüştür. 1970'lerde Eskişehir'de krom üretimi yapan başlıca iki madencilik şirketi vardı. Bunlar, Turmet Madencilik TAŞ ve yabancı sermayeli bir şirket olan Türk Maadin AŞ'dir. Turmet Madencilik TAŞ, 1970-1977 arasında yılda ortalama 25.000 ton krom çıkararak yurt dışına satmıştır. Türk Maadin AŞ'nin ise, 1970-1974 arasında yılda ortalama 100.000 ton olan krom üretimi, 1975'te azalmaya başlayarak, 1978'de 30.000 ton dolayına düşmüştür.

İl ekonomisinde önemli yeri olan bir başka maden de manyezittir. Söz konusu madenin üretimi 1930'lara değin uzanmaktaysa da, geniş ölçekli işletmelerin kurulması ve modern tekniklerden yararlanarak maden çıkarımı 1960'tan sonra söz konusu olmuştur.

Manyezit cevherinin işlenmesiyle elde edilen magnezyum metali ve bileşikleri, ağır sanayinin gelişimi ile birlikte önem kazanmıştır. Alüminyum alaşımlarından % 20 daha hafif olduğu halde, daha dayanıklı olan magnezyum alaşımlarına, geleceğin çok önemli bir metali olarak bakılmaktadır.

Bu avantajına karşın, magnezyum metalinin dünyada alüminyuma göre daha sınırlı bir ölçüde kullanılmasının nedeni, üretim maliyetinin alüminyuma göre çok daha yüksek oluşudur.

Magnezyum bileşiklerinden en yaygın olarak kullanılan refrakter ürünler ise, ısıl işlemli proses sanayiinin kaçınılmaz bir yardımcı maddesidir. Magnezyum metali, uçak ve otomotiv sanayiinde, sfero demir dökümünde, özel alaşımlar üretiminde kullanılmaktadır. Ayrıca, magnezyum oksite dayalı sinter manyezit ürünleri de demir-çelik ve demir dışı izabe sanayiinin çok önemli bir yardımcı maddesi olan bazik refrakter ürünlerin temel taşıdır. Kostik kalsine manyezit ile öteki manyezit bileşikleri de sanayinin birçok dalında, kullanılması zorunlu olan hammaddelerdir.

Türkiye'de manyezit üretimine ilişkin ilk resmi yayın, 1958'de yayınlanmıştır. Buna göre, 1950'de 450 ton olan üretim, 1954'te 1.065 tona, 1957'de 1.305 tona ulaşmıştır. Özdenk Madencilik Limited Şirketi'nce gerçekleştirilen üretim, ağırlıkla Eskişehir madenlerinden sağlanmış ve ham cevher olarak yurt dışına satılmıştır.

Eskişehir'deki manyezit yataklarıyla ilgilenen ilk yabancı şirket, bir Amerikan madencilik şirketinin Avrupa'daki kolu olan Continental Ore Company idi. Bu şirket, 1957'den başlayarak, Eskişehir ve Kütahya yörelerindeki manyezit alanlarını devralarak 1963'te Comag Continental Madencilik Sanayi ve Ticaret Şirketi'ni kurmuş ve kalsine manyezit üretmek üzere yatırımlara başlamıştır.

Comag'ın manyezit alanındaki faaliyetlerini genişletmek üzere, art arda değişik manyezit alanlarını kapatmaya başlaması üzerine, Avusturya kökenli bir başka yabancı şirket, Weitsches Magnezit Werke A.G., Magnezit AŞ adlı bağlı kuruluşuyla Türkiye'de faaliyette bulunmak üzere girişimde bulunmuştur.

Comag, çıkardığı ham cevherden kostik kalsine manyezit, Magnezit AŞ ise, sinter manyezit elde etmektedir. Bu iki şirket, 1974'e değin elde ettikleri tüm ürünü yurt dışına satmışlardır. 1975'ten sonra sinter ve kalsine manyezitin iç pazarlarda kullanılmasını sağlayan tesislerin kurulmasıyla, bu ürünlerin bir bölümü iç pazarda tüketilmeye başlamıştır. 1970'lerin başında söz konusu şirketlere ek olarak, Kümaş-Kütahya Manyezit AŞ ve Sümerbank Krom Magnezit Tuğla Fabrikası da kurulmuştur. Öte yandan, yabancı şirket Comag, tesislerini 1969'da Transtürk Holding'e devretmiş, Kümaş ise 1980'de Etibank'ça satın alınmıştır.

Türkiye'de 1978 sonunda kurulu kostik kalsine ve sinter manyezit tesislerinin yıllık üretim kapasiteleri şöyledir:

Şirket Adı (İli/Ürün Türü)	Kapasite (Ton/Yıl)
Kümaş (Kütahya/Sinter)	90.000
Magnezit AŞ (Eskişehir/Sinter)	60.000
Sümerbank (Konya/Sinter)	40.000
Toplam Sinter Manyezit	190.000
Comag (Kütahya/Kalsine)	22.000
Comag (Eskişehir/Kalsine)	7.000
Toplam Sinter ve Kalsine	219.000

Yukarıda da görüldüğü gibi, Türkiye toplam sinter manyezit kapasitesinin % 31,6'sı kalsine manyezit kapasitesinin ise yaklaşık % 24'ü Eskişehir'dedir. 1978'de Eskişehir'de faaliyet gösteren manyezit üreticisi şirketlerden Magnezit AŞ'de 470, Comag AŞ'de ise 90 kişi çalışmaktaydı.

Eskişehir madenciliğinde önemli bir yeri olan bor tuzları ise, Etibank'ça işletilmektedir. Eskişehir'de, başlıça çeşitleri sodyum borat (tinkal) ve kalsiyum borat (kolemanit) olan bor tuzlarından tinkalin üretimi yapılmaktadır.

Etibank'a bağlı Kırka Boraks İşletmesi, Eskişehir'in Seyitgazi İlçesi'nin Kırka Bucağı'nın batısında yer almaktadır. Kırka'daki tinkal yatakları, 1968'de Etibank'ça devralınmış ve 1969'da proje çalışmalarına başlanmıştır. 1970'te de bir konsantratör tesisi kurulması için faaliyete geçilmiştir.

Kırka Boraks İşletmesi'nin maden ve konsantratör tesisleri, 1974'te üretime geçmiştir. Yılda 600.000 ton cevher ve 400.000 ton konsantre tinkal üretecek kapasitede olan Kırka Boraks İşletmesi, yine Etibank'ın Kütahya-Emet Kolemanit İşletmesi'yle eş kapasitededir. İşletmece üretilen konsantrenin büyük bir bölümü Etibank'ın Bandırma Boraks ve Asit Fabrikası'na verilmekte, bir bölümü de yurt dışına satılmaktadır *(Bak. Balıkesir, Sanayi)*.

Eskişehir'de çıkarılan bir başka maden de perlittir. Ucuz ve basit kullanımı dolayısıyla perlite, yapı malzemeleri, filtrasyon ve metal sanayiinde gereksinim duyulmaktadır. Eskişehir'de üretilen perlit, İstanbul'daki Pabalk-Perlit Fabrikası'nca kullanılmaktadır.

Lületaşı

Dünyada yalnızca Eskişehir İli'nde çıkarıldığı için Eskişehir Taşı olarak da adlandırılan lületaşı, yerin derin katlarında geniş yığınlar halinde bulunan sarıya çalan beyaz renkte bir madendir. Suyla tamas ettiğinde sabun gibi yumuşar. Nikotini emme özelliğinden ötürü çubuk ve sigara ağızlığı yapımında; yumuşak ve kolay işlenebilir oluşu yüzünden de kemer, tesbih, gerdanlık vb süs eşyaları yapımında kullanılır.

300 yılı aşkın bir süre önce Eskişehir'de bulunan bu maden, ilin Kemikli, Sepetçi, Sarısıma, Karahöyük, Yarmalar ve Nemli yörelerinde çıkarılır. Maden, 100 km2'ye yakın bir alana dağılan 300 kuyudan elde edilmektedir. Lületaşının "sıra malı," "birim malı", "parçalı pamuklu", "daneli dökme", "çeltik dökme" diye adlandırılan beş türü vardır.

Lületaşı üretimi, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1970'lere değin ham cevher olarak dışsatım amacıyla yapılmıştır. Lületaşı işlemeciliğinin gelişmemiş olması ve dış alıcıların daha çok ham cevher istemeleri, lületaşının ham olarak dışsatımına yol açan etkenlerdi. 1970'lerden sonra ham cevher dışsatımının yasaklanması, lületaşı işlemeciliğinin gelişmesini sağlamış, işlenmiş olarak dışsatımı yapılmaya başlamıştır.

Lületaşı üretimi ve işlemeciliğinde küçük işletmecilik egemendir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında genellikle, lületaşı bulunan yörelerdeki köylülerce çıkarılan lületaşı, Eskişehir'deki tüccarlara satılır, bunlar da topladıkları malı lületaşı işlemeciliğinin merkezi olan Avusturya'ya satarlardı. Eskişehir'deki lületaşı ticaretini denetim altında tutanlar, Avusturya'da yaşayan TC yurttaşlarıydı. Bunlar daha çok azınlıklardandı. Viyana'da komisyonculuk yapan bu kişiler, Eskişehir'li Ermeni asıllı Karınıkoğlu Karabet, Bulgar asıllı Pirançot ve Yahudi asıllı Baymul'du. Eskişehir'in önde gelen tüccarları küçük üreticilerden topladıkları lületaşını partiler halinde Viyana'daki bu komisyonculara teslim eder ve mal tesliminde % 15 faizle avans alırlardı. Komisyoncuların da satıştan % 10 komisyon alma hakları vardı. Azınlık komisyoncuların fiyat saptanmasındaki tekelci konumları ve sattıkları malların karşılığını uzun süre ödememeleri Eskişehirli tüccarların kendi aralarında birleşerek bir şirket kurmalarına yol açtı. Devlet desteği de sağlanarak kurulan bu şirketin adı Eskişehir Lületaşı Madeni AŞ idi. Viyana'da bir şube açıp, mallarını komisyoncuları devre dışı bırakarak pazarlamak isteyen bu şirketin faaliyetleri, komisyoncularca engellenmek istendi. Komisyoncular fiyat kırarak şirketi etkisiz duruma getirdiler.

Lületaşı çıkarımının dışsatıma dönük biçimde yapılması 1970'lere değin sürdü. 1970'te ham cevher yerine işlenmiş mal dışsatımını özendirmek üzere, ham cevher dışsatımın yasaklanması, lületaşı işlemeciliğinin gelişmesinde etkili oldu.

Eskişehir'de lületaşı çıkarımı ve işlemeciliğiyle uğraşan işletmeler genellikle küçük ölçeklidir. Bunların bir bölümü yalnızca lületaşı çıkarımıyla uğraşmakta, bir bölümü ise bu faaliyetin yanı sıra lületaşını atölyelerinde işleyerek, pipo ve hediyelik eşya yapmaktadır. 1970'lerin ortalarında bu tür işletmelerin sayısı 60 dolayındaydı. Pipo üretiminin büyük bir bölümünün yapıldığı bu kuruluşların dışında, lületaşı madenciliğinin yapıldığı köylerde sayıları 300'ü bulan küçük ev atölyeleri vardır. Bu atölyelerde işlenen lületaşı, tüccarlarca toplanmakta, bir bölümü yurt dışına gönderilmekte, geri kalanı da ülke içinde pazarlanmaktadır.

İşlenmemiş lületaşı alım satımında, sandık birimi yerine, pipo yapılabilecek büyüklük birim olarak kabul edilmektedir.

Üretilen ham taşların biçim ve büyüklük olarak uygun olanlarından pipo üretilmekte, öbürleri ise hediyelik süs eşyası yapımında kullanılmaktadır. Pipo üretimi ile ilgili sağlıklı bir kapasite saptanması pek olanaklı değildir. Pipo üreticisi kuruluşlardan alınan bilgiye göre 1975'te pipo üretim kapasitesi ayda 30.000 taneydi. Eskişehir'de 1970'te 200.000 tane olan pipo üretimi, izleyen yıllarda artarak 1976'da 322.000'e çıkmıştır.

ENERJİ

Eskişehir'de elektrik üretimi ilk kez, 1894'te Almanlar'ca kurulan DDY-Cer Atölyesi'nde gerçekleşmiş, ancak burada üretilen elektrik yalnızca elde edildiği işletmede kullanılmıştır.

Merkez İlçe'nin gereksinimi olan elektriğin üretimi ilk kez, 1928'de "imtiyazlı" bir yabancı şirketce gerçekleştirilmiştir. Söz konusu şirket, buharla çalışan 350 BG'lik bir jeneratörle, kente elektrik vermeye başlamıştır.

Bu ilk ünite, 1936'ya değin kentin gereksinimini karşılamıştır. 1936'da 300 BG'lik bir jeneratör daha devreye sokulmuştur.

İmtiyazlı yabancı şirket, Eskişehir'de elektrik üretim ve dağıtım faaliyetini 16 yıl sürdürmüş, 1944'te elindeki işletmeyi 546.000 TL'ye Eskişehir Belediyesi'ne satmıştır. Yabancı şirketten alınan üretim birimleri, kentin artan gereksinimini karşılayamadığı için, 1947'ye değin toplam gücü 1.905 BG olan üç dizel jeneratör daha devreye sokulmuştur.

Eskişehir'de ekonomik gelişme sonucu, ilde üretilen elektrik enerjisi gereksinimi karşılayamaz duruma gelmiş, DDY-Cer Atölyesi'nin dizel gruplarında üretilen 2,5 mw'lık enerjinin 300 kw'ı da tümüyle kent hizmetine sunulmuştur. Ayrıca, şeker fabrikasının dizel gruplarından yararlanma yoluna da gidilmiştir.

1950'lerin sonlarına doğru Eskişehir, Etibank'ça yaptırılan açık hava indiricileriyle, Kuzeybatı Anadolu Elektrik Şebekesi'ne bağlı Çatalağzı, Tunçbilek, Soma, Silahtarağa termik santralları ile Sarıyar, Hirfanlı, Demirköprü, Kemer, Göksu hidroelektrik santrallarından elektrik almaya başlamıştır. Eskişehir il sınırları içinde, Sakarya Irmağı üzerinde kurulu Gökçekaya Hidroelektrik Santralı'nın 1973'te tamamlanmasıyla birlikte, ilin enerji üretim ve kullanım olanakları görece genişlemiştir. Franci tipinde 3 türbini olan Gökçekaya Santralı'nın kurulu gücü 278,4 mw'tır. Keban ve Demirköprü'den sonra, Türkiye'nin üçüncü büyük hidroelektrik santralı olan bu tesiste, 1980'de 776.891 milyon kwh elektrik enerjisi üretilmiştir.

SANAYİ

Orta Anadolu'nun Batı'ya açılış kapısı olarak tanımlanan Eskişehir, elverişli ulaşım ve enerji olanakları, sağlam tarımsal yapısı ve zengin maden kaynaklarının yanı sıra, sanayisi de gelişkin olan illerden birisidir. Eskişehir'de 1978'de il gayrı safi hasılasının % 20'si imalat sanayiinde gerçekleştirilmişti. 1975 nüfus sayımına göre il faal nüfusunun % 8,6'sını oluşturan 17.600 kişi imalat sanayiinde çalışıyordu. Eskişehir, 1978'de Türkiye imalat sanayiinde yaratılan

gayrı safi yurt içi hasıla içindeki % 1,4'lük payı ile 10. büyük il durumundaydı. Bu sıralamada 8. ve 9. sırayı İçel ve Kayseri alırken, 11. ve 12. sırada Eskişehir'i Konya ve Samsun izliyordu.

Eskişehir'de sanayinin gelişmesinde, XX. yy başından beri, devlet işletmeleri önemli bir rol oynamıştır. Özellikle, devlet işletmelerinin yetiştirdiği nitelikli emek gücü, il sanayiinde en önemli kaldıraçlardan biri olmuştur. Özel kesimin de 1920'lerde, özellikle un ve tuğla sanayiinde başlattığı sınai faaliyet 1960'lardan sonra önemli gelişmeler göstermiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri sanayiin temel yoğunlaşma alanları gıda, makine imalat ve taş-toprağa dayalı sanayi dalları idi. 1960'lara değin il sanayiinde birinci sırada yer alan gıda sanayii, bu önceliğini 1960'tan sonra, özellikle 1970'lerde metal eşya-makine imalat sanayiine bırakmıştır.

Küçük sanayinin de geniş bir yer tuttuğu Eskişehir'de, özel büyük işletmeler özellikle 1960'ların ortalarında kurulmaya başlamış ve özel sermaye birikimi 1970'lerde hızlanmıştır. Eskişehir sanayiinin bir özelliği de, ilde yapılan özel kesim yatırımları içinde, il dışından gelen özel sermayenin önemli bir yer tutmayışı ve sanayicilerin % 90'ının Eskişehir kökenli oluşudur *(Bak. Eskişehir Sanayiini Yönetenlerin Özellikleri).*

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ESKİŞEHİR SANAYİİ: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Eskişehir'de sanayi, ağırlıkla ilin tarımsal ve doğal kaynaklarına dayalı bir biçimde gelişmiştir. Önemli bir tahıl bölgesi olan yörede, dönemin ölçülerine göre büyük denebilecek un fabrikaları ve kiremit-tuğla fabrikaları kurulmuştur. Berlin-Bağdat Demiryolu'nun yapımı sırasında kurulan (1894) Cer Atölyesi, 1928'de devletleştirildikten sonra il sanayiinin önemli kuruluşlarından biri olmuş ve Eskişehir sanayiinin gelişiminde önemli katkıları olacak nitelikli emek-gücünün yetişmesini sağlamıştır. Eskişehir, XIX. yy ortalarına değin, Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'na bağlı bir ilçe merkezi iken ekonomik gelişme düzeyi oldukça geriydi. İlçenin komşu kent ve kasabalarla bağlantısını kuracak ulaşım ağı yok denecek düzeydeydi. Eskişehir, 1890'ların başında demiryoluna kavuştu. İl ekonomisi, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında yöreye yerleştirilen Tatarlar'ın etkisiyle de belli gelişmeler yaşamıştır. Göçmenlerin getirdikleri görece gelişkin tarım araçları, tarımda verimliliği artırıcı etkiler yaratırken, başta Almanya olmak üzere Batı'nın tahıl talebi, pazar için üretimi hızla devindiren sonuçlar yarattı *(Bak. Bağdat-Berlin Demiryolu ve Eskişehir).*

İzleyen yıllarda önemi daha çok artan Eskişehir, giderek Orta Anadolu'nun Batı'daki giriş kapısı özelliğini kazandı. 1914'te sancak, sonraki yıllarda da il olan Eskişehir, çevre ilçe ve bucakların şoselerle bağlandığı bir bölgesel merkeze dönüştü. Sivrihisar, Mahmudiye, Mihalıççık, Seyitgazi, Sazova, Çukurhisar şoselerle Eskişehir'e bağlandı. Öte yandan, Ankara ve Konya ile de demiryolu bağlantıları kurulmuştu. Bu ulaşım ağıyla çevrede üretilen hammaddeler Eskişehir İstasyonu'ndaki ambarda toplanıyor ve buradan da Avrupa'ya gönderiliyordu. Aynı ulaşım ağı Avrupa'dan gelen malların pazarlanmasına da yarıyordu. Bu yapısıyla, söz konusu dönemde ekonomik faaliyet daha çok dışsatıma dönük olarak yapılan tarım ürünleri ve maden üretiminde yoğunlaşmaktaydı. Sanayi etkinlikleri arasında ise, buğdaydan un üretimi, tarım araçları yapımı, ulaşım maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle dışalımı avantajlı olmayan toprak sanayii başta geliyordu.

Tablo 11
1927 Sanayi Sayımı'na Göre
Eskişehir'de İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden Çıkarma Sanayii	53	402
Tarıma Dayalı Sanayi	324	836
Dokuma Sanayii	63	188
Ağaç Ürünleri Sanayii	148	589
İnşaat Sanayii	35	198
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	217	517
Kimya Sanayii	4	11
Diğer Sanayi Dalları	2	3
Toplam	846	2.744

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre Eskişehir'de 846 işyeri vardı (Tablo 11). Bunların 333'ü tek kişilik, 425'i ise 2-5 kişilik işletmelerdi. 6-10 arası işçi çalıştıran işyeri sayısı 58, 10'dan fazla işçi çalıştıran işyeri sayısı ise 30 idi. 1920'lerde en fazla işyeri bulunan kesim, tarıma dayalı sanayi idi. Bunlardan yalnızca 5'i 10'dan fazla işçi çalıştıran kuruluştu ve un üretimiyle uğraşmaktaydı.

Maden işleme ve makine imalat dalında ise 217 işletme bulunmaktaydı. Bu işletmelerden yalnızca Cer Atölyesi 10'dan fazla işçi çalıştıran kuruluş durumundaydı *(Bak. ELMS).* Öbürlerinin çoğu tarım araçları üreten atölyelerdi.

Tuğla ve kiremit üretimiyle uğraşan 35 işletmenin bulunduğu inşaat kesiminde yalnızca 4 işletme 10'dan fazla işçi çalıştırmaktaydı. 148 işyerinin bulunduğu ağaç işleme dalında ise 10'dan fazla işçi çalıştıran işletme sayısı 8 idi.

Un fabrikalarının en büyükleri Yasinzade Mehmet Ali, Gümülcineli Mehmet, Çıkılzade Hasan ve Recep Hulusi'nin fabrikalarıydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan bu fabrikalar, sürekli büyüyerek 1980'lere değin gelmişlerdir.

1927'ye değin yurt dışından satın alınan Marsilya tipi kiremit, bu yıldan sonra Türkiye'de ilk kez Eskişehir'de üretilmeye başlamıştır. 1927'de Kurt Sait ve Muhtar Başkurt'un ortaklığıyla kurulan Kurt Kiremit Fabrikası ile Bulgar Çirkof Kardeşler'ce kurulan Aslan Kiremit Fabrikası, kiremit üreten ilk işletmelerdir. Kurt Sait 1933'te, Çift Kurt adlı bir kiremit tesisi daha kurmuş, 1949'da ise Aslan Kiremit Fabrikası'nı da alarak adını Kılıçoğlu Tuğla ve Kiremit Fabrikası olarak değiştirmiştir. Bu tesisler 1980'lerde faaliyetlerini hâlâ sürdürmektedirler.

1920'lerde ağaç işleme sanayiinin önde gelen kuruluşları ise Azizim Kara Ahmet Efendi'nin kereste fabrikası ile Hızır Mehmet ile Mühendis Vahit'in doğrama ve mobilya fabrikasıydı. Her iki kuruluş da 25 BG'lik çevirici güç kullanmakta, 30 dolayında işçi çalıştırmaktaydı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında faaliyete geçen bir başka kuruluş da 1926'da kurulan Tayyare Bakım Atölyesi idi. Hava Kuvvetleri Komutanlığı uçaklarının bakım ve onarımıyla uğraşan bu kuruluş, daha sonra hızla genişleyerek 1980'lerde 2.000 dolayında işçi çalıştıracak büyüklüğe ulaşmıştır.

1930-1950 ARASI ESKİŞEHİR SANAYİİ: 1930'lar, Eskişehir sanayiine yeni kamu girişimlerinin katıldığı ve özel kesimdeki işletmelerin büyümelerini sürdürdükleri yıllardır. Bu dönemde ilin geleneksel sanayileri olan un ve tuğla fabrikaları kapasitelerini genişleterek bellibüyüklüklere ulaşmıştır. Yeni kurulan şeker fabrikası da, bir yandan ilde şekere dayalı ürünler üreten yeni işletmelerin kurulmasına yol açmış, bir yandan da bünyesindeki makine fabrikasında nitelikli emek gücü yetişmesini sağlayarak il ekonomisine katkıda bulunmuştur.

1930'larda Türkiye genelinde uygulanmaya başlayan "ithal ikameci sanayileşme stratejisi"nin ana hedeflerinden birisi de şeker sanayiinin kurulması ve şeker dışalımına son verilmesi idi. Eskişehir Şeker Fabrikası bu amaçla kurulan ilk fabrikalar arasındaydı.

Bu fabrikayı, 3 milyon TL sermaye ile oluşturulan "Anadolu Şeker Fabrikaları TAŞ" kurdu. Paylarının % 51'i T. İş Bankası'nın, % 24,5'i TC Ziraat Bankası'nın, % 24,5'i de Sanayi ve Maadin Bankası'nın olan şirket, şeker fabrikaları kurmak, ispirto ve öbür yan ürünler, pancar ve şeker sanayii için gerekli olan hammaddeleri üretmek üzere 1932'de üretime geçmiştir.

Eskişehir Şeker Fabrikası'nın temeli 1 Şubat 1933'te atılmış, fabrikanın kuruluşu bir Alman firması olan Maschinenfabrik Bachan R. Wolf Aktilen GMBH'ye ihale edilmiştir. Altı ay gibi çok kısa bir sürede tamamlanan fabrika, 5 Aralık 1933'te işletmeye açılmıştır. Günde 1.500 ton pancar

işlemek üzere kurulmuş olan fabrikanın, kazan, türbin, pancar ve şeker daireleri ile küspe kurutma bölümünde yapılan genişletmelerle 1934'te işletme kapasitesi günde 1.800 ton pancar işleyecek düzeye çıkarılmıştır.

İlk kampanyasında 85.000 ton pancar işleyerek 12.000 ton dolayında kristal şeker üreten fabrika, 145 gün süren 1952 kampanyasında 395.000 ton pancar işleyerek 59.000 ton şeker üretmiştir. İzleyen yıllarda büyümesini sürdüren ve 1976'da yılda 66.000 ton şeker üretecek kapasiteye ulaşan tesisin Türkiye toplam şeker üretim kapasitesi içindeki payı % 10'a çıkmıştır.

Fabrikanın bir başka bölümünü ise şeker sanayiinin makine imalat bölümünün çekirdeğini oluşturan atölyeler dizisi oluşturmaktadır. Kuruluş yılında dökümhane, marangozhane, demirhane ve tamirhaneden oluşan atölyelere, sonraki yıllarda kauçuk işleri atölyesi ve çelik konstrüksiyon atölyesi eklenmiştir.

Döküm atölyelerinde pik çelik, bronz ve alüminyum parçalar dökülebilmektedir. Mekanik işlem atölyelerinde ise orta boy makine ve tesisler üretilmektedir. 1957'de faaliyete geçen çelik konstrüksiyon ve montaj atölyesinde yılda 1.500 ton çelik sac ve profil işlenebilmektedir. Burada ince sac ve teneke işleri, kalıp ve pres işleri, demir işleri de yapılmaktadır. Ankara Makine Fabrikası kurulmadan önce birçok tesisin parçaları bu atölyede yapılmıştır. Her çeşit profilli lastik malzeme ve 1 metreye dek genişlikteki tırnaklı, profilli ve düz lastik bantlar, körüklü lastikler vb üreten Kauçuk İşleri Atölyesi, Şeker Fabrikaları'nın gereksinimi dışında piyasaya da iş yapmaktadır. Atölyeler zincirinin bir başka halkasını oluşturan Model ve Ağaç İşleri Atölyesi'nde dökümhane için gerekli modeller ve öteki marangozluk ve onarım işleri yapılmaktadır.

Fabrikaya 1938'de de İspirto Fabrikası katılmıştır. Kuruluş yılında 200.000 litre ispirto üretecek kapasitede olan tesis, izleyen yıllarda genişletilerek 1970'lerin ortalarında yılda 16.000.000 litre ispirto üretecek düzeye ulaşmıştır.

Söz konusu dönemde, 1930'lar öncesinde kurulan un ve kiremit fabrikaları büyümelerini sürdürmüş ve Türkiye çapında kuruluşlar durumuna gelmişlerdir. 1932'de Eskişehir'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan (TSK) yararlanan firma sayısı 19'du. 410 dolayında işçi çalıştıran bu işletmeler arasında en ağırlıklı yer, 145 işçiyi çalıştıran 2 tuğla ve kiremit fabrikasınındı. İkinci sırayı alan 3 un fabrikasında ise 70 dolayında işçi çalışmaktaydı. TSK'den yararlanan firma sayısı 1941'de 17 idi. Bunlardan şeker, un ve tuğla fabrikaları yine önde gelen kuruluşlardı.

Eskişehir sanayiinde 1941'de, cari fiyatlarla yaklaşık 15 milyon TL'lik üretim yapılmıştır. Bu üretim içinde ilk sırayı alan

Berlin-Bağdat Demiryolu ve Eskişehir

XIX. yy başlarında İngiltere ve Fransa'dan daha geç sanayileşen Almanya, dünya pazarlarının bölüşümünde daha az avantajlı bir durumda bulunuyordu. Almanya sanayileşmeye başladığı sırada dünyanın hammadde kaynakları ve pazarlar çoktan paylaşılmıştı. Hızla gelişen Alman sanayiinin hammadde ve pazar gereksinimi ise henüz kalıcı bir çözüme kavuşmamıştı.

Almanlar'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Ortadoğu'daki demiryollarıyla ilk ilgilenmeleri 1880'lerin ikinci yarısına rastlar. İmparatorluk Almanyası, etkisi altına aldığı Osmanlı ülkelerinden geçireceği demiryoluyla sıcak denizlere inmeyi planlıyordu. Politikacılar, bu kârlı işin hesabını çoktan yapmış olan işadamları ve ordu, yüzyılın teknik harikası saydıkları bu demiryolunun Almanya'nın can damarı olacağı düşüncesinde birleşiyorlardı.

Öte yandan, Bağdat Demiryolu projesine Düyun-ı Umumiye İdaresi de ilgi duymaktaydı. 1881 Muharrem Kararnamesi'yle iflası onaylanan Osmanlı Maliyesi 2 milyar frank dolayında bir borç altındaydı. Bu borca karşılık şimdi bazı vergiler, yani birkaç eyaletin aşar geliri, gümrük resmi, tütün ve tuz tekeli, pul ve ispirto vergisi, İstanbul balıkhane rüsumu, bazı eyaletlerin ipek resmini toplama yetkisi Düyun-ı Umumiye'ye bırakılmıştı. Pazar için üretimi devindirecek olan demiryolu projesinin gerçekleşmesi, Düyun-ı Umumiye'nin toplayacağı çeşitli vergilerin de artacağı anlamına gelmekteydi. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda düzenin sağlanması, dıştan gelecek saldırılara ve içteki ayaklanmalara anında müdahale edilebilmesi için de demiryolu çok etkili olanaklar sağlayacaktı.

Demiryolunun imtiyazını elde etmek üzere İngiliz, Fransız ve Alman kapitalistleri arasında süren mücadele, Almanlar'ın üstünlüğüyle sonuçlandı. 24 Eylül 1888'de Anadolu demiryollarının yapım ve işletme hakkı Württembergiche Vereinsbank müdürü Alfred von Kaulla'ya verildi. Kaulla'nın temsil ettiği Banka, Deutche Bank'la anlaşarak projeyi birlikte gerçekleştirmek üzere hazırlıklarını başlattı.

Ayrıca, daha önceden işletmeye açılmış olan Haydarpaşa-İzmir Demiryolu'nun işletme hakkı da aynı yıl aynı gruba verildi. İmtiyaz anlaşmasında, yolun Ankara'ya dek uzatılacağı hükmü de yer alıyordu. Osmanlı Hükümeti, kilometre garantisi olarak, her kilometreye yılda 15.000 frank veriyordu. Bu büyük tutara karşılık olarak da, İzmit, Ertuğrul (Bilecik) ve Kütahya sancakları ile Ankara Vilayeti'nin aşar geliri gösterilmişti. Bu ise Düyun-ı Umumiye'nin bu yerlerin aşar geliri üzerinde hak sahibi olması demekti.

Padişah ve Bâb-ı Âli, demiryolunun tarımsal verimin artmasına yol açacağına yeni pazarlama olanakları sağlayacağına emindir. Yeterli sayıda nitelikli faal nüfusu olmayan, tarımsal teknik değişmeyi hiç yaşamamış Anadolu'nun demiryolu ile pazarlara ulaştırabileceği pek fazla şey yoktu. İşte bu noktada Almanya, plantasyon sömürgecileri gibi davrandı. Hattın geçeceği yerlerde sulama tesisleri kurmak, ormanlardan ve madenlerden yararlanmak gibi ek imtiyazlar elde etti. Anadolu içlerine uzanan demiryollarını yönetecek olan şirket, İstanbul'da 4 Mart 1889'da "Societe du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie" (Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi) adıyla kuruldu. Şirketin demiryolu yapım çalışmaları, o güne değin görülmemiş bir hızla ilerliyordu. 2 Haziran 1890'da 40 kilometrelik İzmit-Adapazarı hattı işletmeye açıldı. 1891'de, hat Bilecik'e varmıştı. 1893'te ise 485 kilometre ray döşenerek Ankara'ya ulaşıldı. 15 Şubat 1893'te, Eskişehir-Konya bölümünün imtiyazını da alan şirket Konya'ya ilk treni 1896'da ulaştırdı.

Demiryolunun ulaştığı her yer gibi Eskişehir de köklü değişiklikler geçirdi. Zengin tarımsal olanakları olan bu yörede demiryolunun gelişiyle birlikte hem tarımda hem de sanayide yeni bir dönem başladı. 93 Harbi sırasında Kırım'dan göçenlerin büyük bölümü Eskişehir'e yerleştirilmişti. O döneme göre ileri sayılabilecek tarım araçlarını yöreye getiren bu göçmenler, demiryolunun gelişinden sonra, tarımda pazar için de üretime yönelik bir süreci başlattılar. Nitekim, 1893-1911 arasında Konya, Eskişehir ve Ankara sancaklarında elde edilen tahıl, meyve ve sebze miktarı % 1.000 oranında artmıştı. Söz konusu ürünleri ucuza satın alan Alman kapitalistleri, ayrıca demiryolundan yararlanarak, Avrupa'da üretilen ürünleri pazarlama olanağını da buldular.

Demiryolunun gelişiyle birlikte, Batı Anadolu'nun Orta Anadolu'ya açılış kapısı niteliğini kazanan Eskişehir, bu konumu sayesinde geniş bir ekonomik "hinterland" sağladı. İldeki tarım ve madencilik faaliyeti hızlı bir gelişim sürecine girdi.

Öte yandan, demiryolunun Anadolu-Bağdat bölümünün yapımı sırasında Eskişehir'de kurulan bakım ve revizyon atölyeleri (o zamanki adıyla Cer Atölyesi), nitelikli bir emek gücü yetiştirmek gibi önemli bir katkıda daha bulundu. Cumhuriyet Dönemi'nde de etkinliğini sürdüren bu tesisin bünyesinde kurulan "çırak okulları" Eskişehir sanayiinin gereksindiği nitelikli emek gücünü büyük ölçüde karşıladı.

Şeker Fabrikası'nın, 8 milyon TL dolayındaki üretimiyle % 56'lık bir payı vardı. Yusuf Çakır, Hamdi Gam Gam ve Gümülcineli Mehmet'in üç un fabrikası, aynı yıl 5 milyon TL'lik üretim yaparak toplam içinde % 36'lık bir yer tutmaktaydı. İlde faaliyet gösteren Kurt Kiremit, Çift Kurt, Aslan Kiremit (Kılıçoğlu) fabrikaları ise üçüncü sırada geliyorlardı.

1950'LER VE 1960'LARDA ESKİŞEHİR SANAYİİ: Eskişehir sanayii, 1950-1960 döneminde yoğunlaşma alanları bakımından önemli bir değişiklik geçirmemekle birlikte küçük sanayi kesiminde bu yıllarda önemli bir gelişme oldu.

Coğrafi konumu, ekonomik hareketliliği, kamu kesiminin dinamizmi başta olmak üzere çeşitli etkenler Eskişehir'i nüfus çeken bir il durumuna getirdi. 1950'lerde başta Bulgaristan ve Romanya'dan gelenler olmak üzere, Türkiye'ye göç eden nüfusun yerleştiği başlıca alanlardan biri Eskişehir idi *(Bak. Göç)*.

1960 Nüfus Sayımı'na göre, il nüfusunun % 8'i ve Eskişehir Kenti'nde yerleşen göçmenlerin % 33'ü yabancı ülkelerden gelmiştir. Yabancı ülkelerden (özellikle Bulgaristan ve Romanya) göç edenlerin büyük bir bölümü, bu ili kendi istekleriyle seçmişlerdir. Bunda, göçmenlerin Eskişehir'de kendi mesleklerine uygun bir iş çevresi bulabilmeleri önemli bir etken olmuştur. Örneğin 1950-1951 yıllarında Bulgaristan'dan gelen göçmenler arasında bulunan sanatkârlar ve küçük imalat işleriyle uğraşanlar, ilde küçük sanayi için gerekli koşulların varlığı nedeniyle yerleşim yeri olarak Eskişehir'i seçmiştir. Öte yandan, ekonomik koşullar bakımından olduğu gibi, toplumsal yapısı bakımından da Eskişehir, yabancı ülkelerden gelen göçmenlere daha kolay uyum sağlayabilecekleri bir ortam olarak görünmüştür. Dışarıdan gelenlerin gerek çalışma disiplini, gerek iş bilgisi ve deneyimi bakımından Eskişehir'e kazandırdıkları yeni anlayışın da, ilin toplumsal ve ekonomik gelişimine önemli bir katkısı olmuştur.

1950'den sonra Eskişehir'e yerleşen göçmenlerin % 67'si öbür illerden gelenlerdir. Bunlar, Eskişehir'e daha çok komşu illerden gelmişlerdir.

Eskişehir imalat sanayiinin 1950'deki görünümü kaba hatlarıyla şöyleydi: Eskişehir Şeker Fabrikası, Eskişehir Demiryolu Fabrikası, Eskişehir Uçak Fabrikası'ndan oluşan 3 devlet işletmesi, imalat sanayiinde çalışan yaklaşık 10.000 kişinin 5.800'ünü kapsıyordu. 10'dan fazla işçi alıştıran 27 özel işletmede 1.645 kişi çalışıyor, 1.080 küçük işletme ise 2.530 kişiye iş sağlıyordu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında olduğu gibi, imalat sanayiinin temel yoğunlaşma alanları gıda, taş-toprak ve ulaşım araçları imalatı idi. Nitekim, 1950'de bu üç dalda il katma değerinin % 95'i yaratılmıştı. Gıda dalında, şeker fabrikası ile 3 özel kesim un fabrikası en ağırlıklı yeri oluşturuyordu. Bu dalda toplam katma değerin % 78'i yaratılmaktaydı.

İlde 1950'de yaratılan katma değer açısından ikinci sırayı ulaşım araçları yapım ve onarımıyla uğraşan işletmeler almaktaydı. Bu dalın ilin imalat sanayii katma değeri içindeki payı % 15 idi. Bu dalda en ağırlıklı yer demiryolu fabrikasınındı. Üçüncü sırayı alan taş-toprak sanayiinde ise aynı yıl ilin imalat sanayii katma değerinin % 5'i yaratılmıştı. Bunların hemen hemen tümü kiremit ve tuğla işletmeleriydi.

1950-1960 arasında Eskişehir imalat sanayiinde önemli bazı gelişmeler yaşanmış, 1950'de il gayrı safi hasılası içinde % 28'lik bir payı olan imalat sanayii bu yerini 1960'ta % 31,4'e çıkarmıştır. Aynı yıl gayrı safi yurt içi hasıla içinde imalat sanayiinin payının % 13,3 olduğu anımsanırsa, Eskişehir'de imalat sanayiinin önemi daha iyi anlaşılabilir. Eskişehir imalat sanayiinde 1950-1960 arasında işgücü hacmi % 78 artmıştır. Artış, ağırlıkla özel kesimde, özellikle küçük sanayide yaşanmıştır. Kamu kesiminde işgücü artışının % 24 dolayında olmasına karşılık, özel kesimde bu oran % 152'ye ulaşmıştır.

1960'lara değin kamu kesimi faaliyetini 3 işletmeyle sürdürmüştür. Ancak bu üç kuruluşta genişletme çalışmaları yapılmış ve 1950'de 5.800 olan çalışan sayısı 1960'ta 7.240'a ulaşmıştır. Özel kesimdeki işgücü artışı ise daha çok, küçük sanayide yaşanmıştır. 1950-1960 arasında büyük işyerlerinde (10'dan fazla işçi çalıştıran), işçi artış oranı % 83'te kalmışken, küçük sanayide bu oran % 196'ya ulaşmıştır.

1950'den sonra küçük sanayinin gösterdiği bu gelişme, Eskişehir'in özellikleri ve 1950 sonrasındaki genel ekonomik gelişmeyle ilgilidir. Herşeyden önce küçük sanayinin, Eskişehir'de öteden beri önemli bir yeri vardır. 1950'de küçük sanayinin, Eskişehir imalat sanayiinde çalışan işgücü içindeki payı % 25 dolayındaydı. Küçük işletmelerin önemli bir bölümünü madeni eşya yapımcıları ile makine ve motorlu ulaşım aracı onarımcıları oluşturuyordu. Bu özellik, ilde küçük sanayiyi destekleyen nedenlerden birini açıklamaya yeterlidir. Öte yandan Eskişehir'de kamu işletmeleri nitelikli işgücü bakımından küçük sanayiyi besleyen önemli bir kaynak olmuştur. Bu tesislerde yetişen veya bu işyerlerinden ayrılarak küçük işletmeler kuran zanaatkâr sayısı bir hayli yüksektir. Ayrıca, 1950 sonrasında karayolları ağının gelişmesi ve motorlu ulaşım araçları sayısının hızla artması, buna karşılık 1953'ten sonra karşılaşılan dışalım güçlükleri nedeniyle büyük bir yedek parça darlığı duyulması, bu konularda büyük sermayeden çok, yetişmiş işgücüne gereksinim gösteren küçük sanayinin hızla gelişmesinde etken olmuştur. Söz konusu darboğaz uzun yıllar sürdüğü için, pazar koşulları bu işleri çekici duruma getirmiş ve küçük sanayideki işçi sayısı hızla artmıştır. Öte yandan, büyük işletme için uyulması bir zorunluluk olan sosyal mevzuat koşulları dışında kalabilme olanağı ve özellikle küçük esnaf bağışıklığı çerçevesinde küçük sanayinin gelir vergisi kapsamı dışında bırakılmış olması küçük sanayideki gelişimi hızlandıran bir başka etkendir. Tüm bu nedenlerin ortak bir sonucu olarak, Eskişehir bölgesindeki küçük sanayi ve dolayısıyla özel kesimin sanayi etkinliklerinin önemi 1950-1960 arasında artmıştır.

Bu dönemde kurulan büyük özel kesim işletmelerinden en önemli ikisi, Eskişehir Çimento Fabrikası ve Eskişehir Basma Fabrikası'dır. Eskişehir Bankası öncülüğünde, kamu desteği de alınarak 1953'te kurulan Çimento Fabrikası kuruluş aşamasında

İlk Türk Otomobili "Devrim"in Öyküsü

29 Ekim 1961 günlü gazetelerde şu başlık yer alıyordu:

İlk Türk otomobili Devrim yola çıktı ve 20 adım sonra durdu.

Bu başlığı, ilk geziyi yapan Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in sözleri izliyordu:

'Türk araba yapar ama benzini koymayı unutur.'

Peki Devrim bugün nerede? Bulunduğu yerde ne durumda? Yoksa artık hurda mı oldu? Fazla meraklandırmadan söyleyelim; Devrim, Eskişehir Lokomotif Fabrikası'nda fabrika müdürünün iç hizmet otosu olarak görev yapıyor. 17 yıl sonra hâlâ hizmette ama gözlerden uzak durumda.

Devrim otomobiline ilişkin anılarını anlatan ETİ Teknik Genel Müdürü; 'O zamanlar DDY Ankara Motor Fabrikası'nda teknisyendim. Yaşadıklarım, kısaca Devrim, beni yüksek öğrenim görmeye zorladı' dedi.

İsmet Bey o günlere dönerek Devrim'e ilişkin anılarını tazeleyip bize şöyle aktardı:

'Cemal Paşa'nın emri vardı. Araba Cumhuriyet Bayramı'na yetişecekti. Dört ay kalmıştı. Ama ortada hiçbir faaliyet yoktu. Ben revizyon masasındayım. Eski dökümhanede bir platform kuruldu. Platform üstüne çeşitli otomobillerin karoseri yerleştirildi. Mühendisler bunları tetkik edip Devrim'i oluşturacaklardı. Ama ben mühendislerin konuştuklarına kulak asıyorum. Kimi köşeli kaporta olsun derken, kimisi köşesiz kaportayı savunmakta. Başka bir gün tartışmanın eksenini farların alacağı biçim oluşturmakta. Dönüp dolaşılıyor, arabanın kuyruklu mu, kuyruksuz mu olacağı konuşuluyor. Sonradan anladım bunların hepsi 1950'lerdeki Marshall Yardımı'nın öldürdüğü ruhun mühendis nesli idi. Gavurun kuracağı tesisleri yapmayı değil, işletmeyi düşünüyorlardı.

Zaten sonunda mühendislerden hayır çıkmadı. Motoru, Sivas Fabrikası'nın usta ve işçileri elbirliği edip döktüler. Kaportayı, sac işleyen emektar Eskişehirli ustalar yaptı. 26 beygirlik motor bu ortamda yapıldı. Yapıldı ama Devrim'in üstüne bir mühendislik binmemişti. Ben ondan sonra yüksek öğrenim yapmayı kararlaştırıp mühendis oldum.

'Peki araba neden durdu?' soruma şu yanıtı verdi kendisi:

'Araba bitti. Benzini daha konulmamıştı. O sabah gösteri öncesi arabanın şoförlüğünü yapan mühendis elinde bir bidon benzin almaya yöneldi. O sırada (ti) borusu çaldı. Bu Cemal Paşa'nın köşkten çıktığının işaretiydi. Bir görevli işgüzarlıkla, "Benzini bırak atla arabaya" deyince, işin sonu daha kontak çevrilmeden belli olmuştu. Bunca el emeği göz nuru bir işgüzarın dalkavukluğu yüzünden yok edildi.'

Bugün sessiz sedasız görev yapan Devrim'in öyküsü böyle.

(K. Mortan, 1979)

yılda 200.000 ton çimento üetecek kapasitedeydi *(Bak. Eskişehir Bankası TAŞ)*. Fabrikanın kapasitesi izleyen yıllarda genişletilerek 1970'lerde yılda 380.000 tona ulaşmıştır.

Eskişehir Basma Fabrikası ise 1956'da kamu ortaklığıyla kurulmuştur. Kuruluş amacı pamuklu ürün üretimi olan işletmeye, 1962'ye değin 84,5 milyon TL'lik harcama yapılmıştır. Ancak, işletme sermayesinin yetersiz kalması, buna karşılık ortakların sermaye artırımına katılmamaları üzerine 1963'te yapılan olağanüstü toplantıda şirketin tasfiyesine karar verilmiş ve şirket hisseleri 1968'de Sümerbank'ça satın alınmıştır. 1968'den sonra Sümerbank Eskişehir Basma Sanayii Müessesesi adını alan tesiste birkaç kez genişletme çalışmaları yapılmıştır.

1965'te iplik, dokuma ve 1966'da basma tesisleriyle üretimini genişleten, 1975'te iğ sayısı 22.400 olan fabrika 3.160 ton iplik üretecek kapasitedeydi. Başlıca ürünleri basma, divitin, saten ve pijamalık olan tesiste 1976'dan başlayarak konfeksiyon üretimine geçilmiştir. 1980'de tesiste 1.400 dolayında işçi çalışmaktaydı.

1970'LER VE SANAYİDE GELİŞME: 1970'lerin ilk yıllarından başlayarak Eskişehir imalat sanayii hızlı bir gelişme süreci yaşamıştır. Daha çok özel kesimde görülen bu gelişmenin koşulları 1970'lerin başlarında olgunlaşmış, semeresini 1970'lerde vermiştir.

Türkiye'nin büyük tüketim merkezlerine fazla uzak olmayan ve onlara kara ve demiryoluyla bağlanan Eskişehir'in coğrafi konumu, söz konusu gelişmede önemli bir rol oynamıştır. Öte yandan, ilin kullanabileceği enerji olanaklarında da 1970'lere doğru önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Sarıyar, Gökçekaya, Seyitömer, Tunçbilek gibi büyük enerji üretim merkezlerine olan yakınlığı, Eskişehir sanayii için önemli bir avantajdır.

1960'ların başında önemli bir güce kavuşan özel kesim sanayicileri, daha önce tüccarlarla birlikte yer aldıkları Eskişehir Ticaret ve Sanayi Odası'ndan ayrılarak, ayrı bir sanayi odası çatısı altında örgütlenmek üzere çabalarını yoğunlaştırmış ve 1968'de bu amaçlarına ulaşarak, Eskişehir Sanayi Odası'nı kurmuşlardır. Bu yeni örgütlenme biçimiyle sanayinin çıkarlarını savunma ve genel ekonomik politikaları etkileme konusunda ciddi adımlar atan sanayi sermayesinin en büyük başarısı, Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulmasını sağlamak olmuştur. Organize Sanayi Bölgesi'nin sağladığı altyapı olanakları, yeni yatırımları özendirici etkiler yaratmıştır *(Bak. Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi)*.

Eskişehir'in öbür yörelere göre en önemli üstünlüğü yetişkin işgücünün bolluğudur. Eskişehir'de Cumhuriyet öncesi dönemde başlayan, Cumhuriyet Dönemi'nde daha da genişleyen kamu yatırımları bölgede nitelikli bir işçi kitlesinin oluşmasına çok önemli bir katkıda bulunmuştur. Eskişehir ELMS, Şeker Fabrikası Makine Atölyesi, Jet Bakım ve Revizyon Atölyesi gibi kuruluşlar; ELMS ve Jet Bakım ve Revizyon Atölyesi'nin gereksinimini karşılamak için kurulmuş olan çırak okulları, nitelikli işgücü yetiştiren başlıca kuruluşlardır.

Öte yandan, ilde geniş bir yer tutan küçük sanayi, büyük işletmelere girdi sağlayarak ve fason üretim yaparak, il sanayiinin önemli kaldıraçlarından biri olmuştur.

Ulaşım, enerji, yetişkin işgücü ve geniş bir küçük sanayi kesiminin sağladığı bu birikim, Eskişehirli sanayicilerce iyi değerlendirilmiş, yeni kuruluşların yanı sıra birçok sanayici de ürün farklılaşmasına gitmeye, döviz darboğazı nedeniyle dışalımı kısıtlanan ara ve yatırım mallarını üretmeye başlamıştır.

1960'ların başlarında Eskişehir'de üretilen kiremitin % 90'ı, çimentonun % 80'i, unun % 75'i il dışına satılmaktaydı. Ancak, 1960'larda çevre illerde de aynı sanayilerin kurulmaya başlaması, il dışına mal satışını güçleştirmiştir. Örneğin, önceleri Eskişehir kiremit üretiminin en büyük pazarı olan İstanbul ve Bursa'da yeni kiremit tesislerinin kurulması Eskişehirli sanayicilerin pazarlarını daraltmıştır. Ayrıca, İstanbul'daki çimento fabrikalarının kapasitelerini genişletmeleri Eskişehir Çimento Fabrikası'nı da pazar sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Aynı biçimde çevre illerde yeni un fabrikaları kurulması, var olanların kapasitelerini genişletmeleri sonucu un fabrikalarının da pazarları daralmıştır.

Bu durumda Eskişehir'de un ve taş-toprağa dayalı sanayi kuruluşları bu sorunu aynı dalda yeni ürünler üreterek aşma yoluna gitmişlerdir. Un fabrikalarının bisküvi üretimine, çimento ve tuğla fabrikalarının da beton yapı gereçleri ve prefabrike konut üretimine yönelmeleri bunun en iyi örnekleridir. İlin makine imalat sanayiinin sağladığı birikimi de iyi değerlendiren girişimciler, dışalım kısıtlamalarının dayatmasıyla yatırımlarını makine imalat sanayiinde yoğunlaştırmış ve bu konuda Türkiye sanayiinin genel yapısında pek görülmeyen üretici-yaratıcı çalışmanın ilginç örneklerini gerçekleştirmişlerdir.

Eskişehir'de Sobacılık

Soba, kuzine üretiminde Eskişehir'in Türkiye çapında önemli bir yeri vardır. Özellikle 1950'lerde Eskişehir'e yerleşen Bulgaristan göçmenlerince geliştirilen bu sanayi kolunda yılda 200.000 dolayında soba üretilmektedir. Eskişehir'de soba üretiminin gelişmesi, pres döküm ve emaye dallarının da kurulmasını sağlamıştır.

1950'lerde Eskişehir'e yerleşen Bulgaristan göçmenleri, soba üretimi için gerekli bilgiyi de getirmişlerdir. İlk kez bu göçmenlerin getirdiği "kuzine" tipi soba, daha sonra bütün Türkiye'ye yayılmış ve çok tutulmuştur. Eskişehir sobalarına olan talebin hızla artması başka tip kömür sobalarının da üretilmesine ve sonunda bu konuda bir sanayi dalı oluşmasına yol açmıştır.

1980'lerde Eskişehir'de, döküm, pers, emaye ve öbür gereçlerin alım satımı gibi kollar da hesaba katıldığında, yaklaşık 10.000 kişi geçimini soba sanayiinden sağlamaktadır.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Bilim ve Teknoloji Genel Müdürlüğü'nün yaptığı saptamaya göre, Eskişehir sobaları, yaktığı kömüre göre, Türkiye'de en yüksek ısıyı veren sobalardır. Türkiye'de üretilen sobaları ısı kaybı, hava kirliliği ve verim açılarından ele alan bilimsel bir araştırmada, Eskişehir sobaları % 79'luk verimle birinci sırayı almıştır.

Soba üretiminin ağırlıkla küçük işletmelerde yapıldığı Eskişehir'de bu dalda bir de büyük işletme bulunmaktadır. Şimtaş, Süs ve Estaş Kollektif Şirketi'nin 1974'te bir araya gelmesiyle kurulan Isı Cihazları Fabrikası AŞ (ICF) yılda 60.000 tane çeşitli tipte kömür sobası üretecek kapasitedir. Organize Sanayi Bölgesi'ndeki sac işleme, emaye kaplama, döküm ve kalıp atölyelerinden oluşan beş bölümlü tesiste 1981'de 150 kişi çalışmaktaydı.

Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi (EOSB)

Eskişehir Sanayi Odası'nın 1969'daki başvurusuyla kuruluş çalışmalarına başlanan Organize Sanayi Bölgesi, Eskişehir sanayiinin gelişmesinde önemli bir kaldıraç işlevi görmüştür.

Bölgenin kurulması için seçilen Eskişehir-Ankara Karayolu üzerindeki hazine arazisi, Alpu Ovası ve Porsuk Vadisi içinde kalmaktadır. Altyapı yatırımları için de elverişli bir topografyası olan alanın doğal bir eğimi olması, drenaj ve kanalizasyon yapımını kolaylaştırmıştır.

EOSB, gelişme alanı ile birlikte 3.144.900 m2'lik bir alanı kaplamaktadır. 1981 sonunda 841.000 m2'lik bölümün parsellenme işlemleri tamamlanmış ve bu alan 7.000 kişiye iş olanağı yaratacak 39 sanayici kuruluşa verilmiştir. Bu kuruluşlardan 23'ü metal eşya-makine imalat, 4'ü gıda, 4'ü taş ve toprağa dayalı sanayi, 3'ü orman ürünleri ve 5'i de diğer sanayi kollarında faaliyet göstermektedir. 1981 sonunda, 26'sı üretime geçen bu kuruluşlardan 13'ünün ise inşaat ve montaj çalışmaları sürmektedir.

1982'de bölgenin genişlemesini sağlayacak 1.873.444 m2'lik alanın altyapı çalışmaları da sürmekteydi.

Toplam maliyetine Eskişehir Sanayi Odası'nın % 10 oranında katıldığı ve finansmanı Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nca sağlanan 31,5 milyon TL'lık krediyle karşılanan Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi, kent merkezine 10 km uzaklıktadır. Bölge, kentin çeşitli semtlerine, hatta konut alanlarına dağılmış durumdaki sanayi kuruluşlarını bir çerçeve içinde toplayarak, kentin çevre kirliliğini, trafik yoğunlaşmasını önlediği gibi, tesisler arasındaki araç, gereç yardımlaşması ile bilgi ve teknoloji alışverişini de sağlayacaktır.

ESKİŞEHİR İMALAT SANAYİİNİN YAPISI VE GELİŞİMİ: 1970'lerde Eskişehir imalat sanayiinde hem özel kesim, hem de kamu kesimi önemli gelişmeler gösterdi. Gelişmenin çekici gücü metal eşya-makine imalat sanayii oldu.

1960'ların başında üstünlük gıda dalında iken, aynı dönemde ikinci sırayı alan metal eşya-makine imalat sanayii 1970'lerde birinci sıraya yükseldi. Özel kesimce ileri teknolojilerin kullanıldığı bu dalda yüksek katma değer yaratan işyerlerinin kurulması, ayrıca kamu kesiminin de var olan işletmelerinin kapasitesini artırması il imalat sanayiinde yaratılan katma değerin hızla artmasına yol açtı. 1964'te, Eskişehir imalat sanayiinde faaliyet gösteren 49 büyük işyeri varken bu sayı 1972'de 88'e, 1979'da ise 108'e yükseldi. İl imalat sanayiinde yaratılan katma değer, 1964-1978 arasında (1968 fiyatlarıyla) % 300 dolayında artış gösterdi. Aynı dönemde işçi sayısının yalnızca % 100 dolayında artmış olması, kurulan yeni fabrikaların emeğin verimliliğini geçmişe göre bir hayli yükselten teknolojilerle donandığını gösterir.

Bu yıllardaki gelişim sonunda özel kesimin katma değer içindeki payı sürekli arttı. Özel kesimin il katma değeri içinde 1964'te % 23 dolayında olan payı (Tablo 12), 1975'te % 35'e, 1979'da da % 43,5'e (Tablo 13). yükselerek kamu kesiminin payına yaklaştı. Bu nedenle, 1970'li yıllar, Eskişehir'de özel kesimin sanayide atılım yılları olarak tanımlanabilir.

İmalat sanayiinin çeşitli dallardaki durumuna gelince; 1979'da il katma değerindeki en yüksek pay yaklaşık % 50 ile metal eşya-makine imalat sanayiinindi (Tablo 13). Bu dalı yaklaşık % 21'lik bir pay ile gıda sanayii, % 16'lık pay ile de taş-toprağa dayalı sanayi izlemekteydi. Katma değerin geri kalan % 13'lük bölümü ise dokuma, orman ürünleri ve metal ana sanayiinde yaratılmaktaydı. Bu veriler ışığında, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1970'lere değin üstünlüğü elinde tutan gıda sanayiinin 1970'lerden başlayarak yerini makine imalat sanayiine bıraktığı söylenebilir.

ESKİŞEHİR METAL EŞYA-MAKİNE İMALAT SANAYİİ: 1979'da Eskişehir metal eşya-makine imalat sanayiinde 3'ü kamu, 34'ü ise özel kesim işyeri olan 37 büyük işletme faaliyet göstermekteydi. İl imalat sanayii katma değerinin yarısının yaratıldığı bu dalda kamu kesiminin büyük ağırlığı vardı. Eskişehir Şeker Fabrikası Makine Atölyeleri, ELMS ile Jet Bakım ve Revizyon Atölyeleri'nden oluşan 3 kamu işletmesinde 4.600'ün üzerinde işçi çalışmakta ve bu dalda yaratılan katma değerin % 89'una yakın bölümü bu üç işletmede yaratılmaktaydı. Geri kalan 11'lik bölümü yaratan 34 özel işletme ise 840 dolayında işçi çalıştıran, genellikle orta ölçekli kuruluşlardır. Kişi başına yaratılan katma değer bu dalda, cari fiyatlarla kamu kesiminde emeğin üretkenliğinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Metal eşya-makine imalat sanayiinde faaliyet gösteren özel işletmeler asıl olarak 1970'lerde kurulmuştur. Bunların başlıcaları Eti Makine Sanayii, EMSAN-Eskişehir Makine Sanayii, ES-EN Eskişehir Makine ve Tesis İmalatı Fabrikası, Poriş-Porsuk

Eskişehir'in Sermaye Grupları ve Zeytinoğlu Ailesi

Eskişehir ekonomisinde etkinliği olan başlıca sermaye grupları, Zeytinoğlu, Kanatlı ve Kılıçoğlu gruplarıdır. Bunlardan Kanatlı Grubu unlu yiyecekler (özellikle bisküvi), Kılıçoğlu Grubu tuğla-kiremit, Zeytinoğlu Grubu ise yapı gereçleri üretimi ve makine imalat sanayii dallarında yoğunlaşmıştır.

Kanatlı ve Kılıçoğlu gruplarının sanayicilikleri Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin uzanmaktadır. Zeytinoğlu Grubu ise bu alana 1960'larda girmiştir. Söz konusu üç grup içinde 1980'lerde en önemli yeri Zeytinoğlu Grubu tutmaktadır.

Kütahya'nın Tavşanlı İlçesi'nden gelerek Eskişehir'e yerleşen "Zeytunzadeler", ilde büyük topraklar edinmiş, bir yandan da ticarete başlamışlardı. 1950'lerde Eskişehir Bankası'nın yönetiminde etkin olmaya başlayan Zeytinoğlu Ailesi, 1964'te tarım ve ticaretten sağladığı birikimle ilk sanayi kuruluşu olan Entin-Endüstri Yatırımları ve Ticaret AŞ'yi kurmuş, döküm ve makine imalatına başlamıştır. Aile, 1965'te de Eston'u kurarak beton direk ve yapı gereçleri üretimine geçmiştir. Eston'un ayrıca biri yine Eskişehir'de öbürü Gaizantep'te konut yapı gereçleri üreten iki fabrikası daha vardır.

Zeytinoğlu Ailesi'nin bir başka makine imalat fabrikası olan ES-EN ise 1977'de işletmeye açılmıştır. Eskişehir Bankası'nda en büyük payı elinde tutan ve ticaret etkinliklerini Zeytinoğlu Ticaret ve Sanayi AŞ adlı şirketle yürüten grubun, taşımacılık dalında da bir firması vardır. 1982'de Birleşik Müteahhitlik Holding'i (BİMHOL) satın alan Zeytinoğlu Grubu, yurt dışı müteahhitlik alanına da girmiştir.

Zeytinoğlu Ailesi 1968'de kurulan Eskişehir Sanayi Odası'nın yönetiminde de sürekli etkin olmuş, 1970'ten yaşamını yitirdiği 1979 yılına kadar odanın başkanlığını Mümtaz Zeytinoğlu yapmış, daha sonra da bu görevi kardeşi Yavuz Zeytinoğlu üstlenmiştir.

1970'li yıllarda Eskişehir sanayiinin gelişmesinde ve ESO'nun etkinliklerinde başat bir sorumluluk taşıyan Mümtaz Zeytinoğlu, Türkiye'nin sanayileşme sorunlarında genel eğilimden ayrılan görüşleri ve bu görüşleri savunmadaki mücadeleciliği ile dikkatleri üzerinde toplayan, "aydın sanayici" tipinin önde gelen bir temsilcisiydi.

Zeytinoğlu'nun görüşlerinin belkemiğini, Türkiye'nin kalkınabilmesi için dış ekonomik güçlere olan bağımlılığının kırılması gereği oluşturmaktaydı. Bağımsız bir ulusal ekonominin yolu ise, ona göre, makine üreten makinelerin yerli sermaye ile ülke içinde üretilmesini gerçekleştirecek "gerçek" bir sanayileşmeden geçmekteydi. Zeytinoğlu, Türkiye'nin AET'ye ortak olmasını öngören Katma Protokol'ü, Türkiye'nin gerçek anlamda sanayileşmesinin önünde bir engel olarak gördüğü için şiddetle eleştirmiş ve bu görüşlerinden ötürü, "Anadolu Sermayesi"nin simgesi haline gelmişti.

Tablo 12
1964'te Eskişehir'de Büyük İmalat Sanayii (%)

	İşyerlerinin Dağılımı	Ücretli İşçilerin Dağılımı	Katma Değerin Dağılımı	Ücretlilere Yapılan Ödemelerin Dağılımı
Özel	93,7	32,3	22,6	20,6
Devlet	6,3	67,7	77,4	79,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Sektörlerin Payları				
Gıda Sanayii	44,9	23,5	55,3	24,1
İçki Sanayii	6,1	1,4	3,7	1,4
Metal Dışı Maden Sanayii	16,3	20,1	11,1	11,9
Madeni Eşya İmali Sanayii	14,3	1,7	0,7	1,2
Diğer Sanayi Dalları	18,4	53,3	29,2	61,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Toplam Sayı	49	7.466	146.041*	56.785*

* Bin TL.

(DİE, 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı)

İşçileri Makine Fabrikası, Arçelik, Tekin Makine ve Eskişehir Jant Sanayii'dir.

Eti Makine Sanayii, başta bisküvi olmak üzere unlu yiyecekler üreten Eti Tesisleri'ne makine üretmek üzere 1977'de işletmeye açılmıştır. 1980'de 70 dolayında işçi çalıştıran kuruluşta bisküvi hammaddesi hazırlayan makineler, pudra şekeri yapan makineler, yağ karıştırma makinesi, şerbet yapma makinesi, hamur makinesi, bisküvi şekillendirme makinesi, pişirme fırınları, sıralama makineleri, konveyör, otomatik palet ve ambalaj makineleri yapılmaktadır.

1969'da kurulan EMSAN ise giyotin makaslar, eksantrik ve abkant presler, dişli kutusu, lastik bantlı taşıyıcılar, vidalı götürücüler, her türlü çelik konstrüksiyon ve makine parçaları yapmaktadır.

Zeytinoğlu Ailesi'nin ES-EN adlı kuruluşu, bu grubun yoğunlaşma alanlarından biri olan yapı gereçleri sanayiine çeşitli makineler üretmektedir. Prefabrike konut yapımında kullanılan kalıplar, her tür yaş beton şekillendirme makineleri, yarım otomatik briket makineleri, beton ve toz çimento taşıma sistemleri, vinçler, kaldırma makineleri, kuruluşun başlıca ürünleri arasında yer almaktadır.

2.500'ü aşkın ortağından % 60'ını yurt dışında çalışan işçilerin oluşturduğu PORİŞ-Porsuk İşçileri Makine Sanayii ise

Tablo 13
1979'da Eskişehir'de Büyük İmalat Sanayiinin Yapısı (%)

	İşyerlerinin Dağılımı	Ücretli İşçilerin Dağılımı	Katma Değerin Dağılımı	Ücretlilere Yapılan Ödemelerin Dağılımı
Özel	93,5	44,1	43,5	42,0
Devlet	6,5	55,9	56,5	58,0
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Sektörlerin Payları				
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	31,5	30,0	21,2	25,9
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	3,7	10,2	8,1	8,7
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	9,3	1,1	0,9	0,5
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	13,0	16,1	16,2	15,2
Metal Ana Sanayii	4,6	5,7	3,3	4,9
Metal Eşya-Makine İmali Sanayii	34,3	36,3	49,8	44,4
Diğer Sanayi Dalları	3,6	0,6	0,5	0,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Toplam Sayı	108	15.080	5.535.187*	2.577.446*

* Bin TL.

(DİE, 1979 Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları)

Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi (ELMS)

Kısa adıyla ELMS olarak bilinen Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi'nin çekirdeği, 1894'te kurulan "Bakım ve Revizyon Atölyeleri" (eski adıyla Cer Atölyesi)'dir. Berlin-Bağdat Demiryolu'nun yapımı sırasında Almanlar'ca kurulan bu işletme, Anadolu Demiryolu'nun 1928'de kamulaştırılmasıyla devlete geçmiş ve hızlı bir gelişmeyle Türkiye makine imalat sanayiinin önde gelen kuruluşlarından biri durumuna gelmiştir. ELMS, ayrıca Eskişehir sanayiini besleyen nitelikli emek gücü yetiştirmede önemli bir okul işlevi de görmüştür.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa sermaye piyasasındaki hareketler sonucu, Bağdat Demiryolu'nun hisse senetleri İngilizler'in eline geçti. İngilizler Türkiye Milli Demiryolları Şirketi adlı bir şirket kurarak, temsilcilerini demiryolu işletmesini devralmak üzere Türkiye'ye gönderdiler. İngiliz şirketiyle yapılan anlaşma, mecliste ve kamuoyunda tepkilere neden oldu. Bunun üzerine 22 Nisan 1924'te çıkarılan bir yasa ile hattın satın alınması konusunda hükümete yetki verildi. Hükümet ile İngiliz grubu arasında satın alma görüşmeleri ancak 1928'de tamamlanabildi.

Şirketin devletleştirilmesi için hükümete yetki verildiği 1924'te, o tarihe değin demiryolu araç ve gereçlerinin bakım işlerini yapan bir atölye durumundaki Cer Atölyesi, Montaj Atölyesi, Kazanhane, Çarkhane, ve Marangozevi gibi birimlerin eklenmesiyle genişletildi. 1928'de 8.000 m2'lik kapalı alanı olan işletme, 1933'te 18.000, 1946'da da 40.000 m2'lik bir kapalı alanı kullanacak şekilde büyütüldü. Tesise köprü, makas, kantar ve yol güvenliği ile ilgili araç gereçleri yapabilecek ve onarabilecek atölyelerle bir de güç santralı eklendi.

1958'de Eskişehir Demiryolu Fabrikaları adını alan kuruluş, daha sonra TC Devlet Demiryolları'na bağlanarak Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesi adını aldı. Tesis 1962'den sonra çeşitli yük vagonları da üretmeye başlamıştır. Yılda 500 vagon üretecek kapasitededir. Vagon üretiminde yerli girdi oranı % 95 dolayındadır.

ELMS'nin lokomotif fabrikasında, 1968'de Fransız MTE firması ile yapılan lisans anlaşması yoluyla 2.400 beygirgücünde 111 tonluk dizel elektrik ana hat lokomotifi üretilmektedir. 1970'te üretime başlanan dizel elektrik lokomotifinden, 1977'de 50, 1978'de 52 tane yapılmıştır. 1970 öncesinde ise, fabrikada 24 tane 360 BG'lik dizel hidrolik manevra lokomotifi yapılmış ve işletmeye verilmişti.

1980'de yaklaşık 130.000 m2'lik kapalı alanı olan ELMS, lokomotif, motor, elektrik makineleri ve vagon-yol gereçleri olmak üzere 4 ana, 5 de yardımcı fabrikadan oluşmaktaydı. Aynı yıl 3.660'ı işçi olmak üzere 4.225 kişinin çalıştığı tesiste, lokomotif, dizel motoru, vagon, demiryolu makasları ve çeşitli yardımcı gereçler üretilmektedir.

Tesisin dizel motor fabrikasında, Fransız Chantiers de L'Atlantique firmasıyla yapılan lisans anlaşmasıyla yüksek devirli ve orta güçlü dizel motorları yapılmaktadır. Bu tip motorlar lokomotiflerde, dizel-elektrojen gruplarında, deniz taşıtlarında, pompa ve kompresörlerde, petrol sondajlarında kullanılmaktadır. Bunların dışında yılda 275 tane de demiryolu makası üreten ELMS, üretimde gerekli olan oksijen, basınçlı hava, su, buhar vb yardımcı ürünleri de kendi bünyesinde üretmektedir. Ağırlıkla TCDD'nin hizmetinde çalışan kuruluş, piyasaya ısmarlama ürün de sağlamaktadır.

ELMS'nin Eskişehir sanayiine bir başka önemli katkısı, nitelikli emek gücü yetiştirmesidir. Kuruluşundan beri bünyesinde yer alan çırak okullarında kuramsal ve uygulamalı eğitim birleştirilerek birçok eleman yetiştirilmiştir. Bunların birçoğu ya emeklilik sonrasında bağımsız işyerleri kurarak ya da ayrılıp özel kesimde yer alarak Türkiye genelinde pek rastlanmayan bir yaratıcı-üretici çalışmayla il sanayiine önemli katkılar sağlamaktadır.

1970'lerde kurulan bir başka tesistir. Çeşitli kalitelerde somun ve cıvata üreten bu tesis yılda 1.500 ton ürün elde edecek kapasitedir. Poriş'te, 1980'de 40 işçi çalışmaktaydı.

Koç Holding bünyesinde yer alan Eskişehir Arçelik Tesisleri ise iki ana birimden oluşmaktadır. Bunlar iki vardiyalı çalışmayla yılda 400.000 buzdolabı üretecek kapasitede olan buzdolabı yapım tesisleri ile, yine iki vardiyalı çalışmayla yılda 650.000 kompresör üretecek kapasitede olan kompresör fabrikasıdır. 1976'da üretime geçen Arçelik, Eskişehir'e il dışından gelen sermayenin tek örneğidir.

Tarımsal ilaçlamada kullanılan pulverizatör, su pompası ve traktör fabrikalarına döküm derece burçları ve döküm dereceleri üreten Tekin Makine Fabrikası 1977'de üretime geçmiştir. 1980'de tesiste 35 işçi çalışmaktaydı.

Türkiye'de ilk jant üretimini Eskişehir'de 1946'da gerçekleştiren Eskişehir Jant Sanayii, kuruluş yıllarında küçük bir atölye iken 1980'lerin başında, yılda 60.000 çeşitli boyutlarda jant üretecek kapasiteye ulaşmıştır. 1980'de tesiste 40 dolayında işçi çalışmakta ve römork, kamyonet, BMC kamyonları ve otomobilleri için jant üretilmekteydi.

METAL ANA SANAYİİ: 1979'da il katma değerinin % 3,3'ünün üretildiği metal ana sanayiinde 5 özel işletme faaliyet göstermekteydi. En önemlileri Entil ve Esçelik olan bu işletmelerde 1979'da 860 dolayında işçi çalışıyordu. Endüstri Yatırımları AŞ'nin olan Entil, 1964'te yüksek nitelikli pik dökümü ile üretime başlamış, otomotiv ve traktör sanayii parçaları, takım tezgâhı parçaları dökümünden sonra buğdayı kırarak un elde etmekte kullanılan silindirlerin (vala topları) üretimini gerçekleştirmiştir.

1980'de 250 işçi çalıştıran ve kendi alanında Türkiye'nin ilk 10 fabrikası arasına giren Entil, yılda 5.000 tonluk döküm yapabilecek düzeydedir. 6.000 m2'si kapalı olmak üzere, 20.000 m2'lik alana kurulu olan tesis, Zeytinoğlu Grubu'nundur.

1974'te iki pik döküm ocağı ile üretime başlayan Esçelik-Eskişehir Çelik Döküm Fabrikası, 1977'de yapılan genişletme çalışması sonunda, aynı zamanda çelik dökümü de yapan bir kuruluş durumuna gelmiştir. Çimento sanayiinin gereksinimi olan öğütme bileyleri, alaşımlı plakalar, genel makine sanayiine yönelik alaşımlı ve her türlü döküm yapabilen Esçelik, çok ortaklı bir kuruluş olup, 1980'de 70 dolayında işçi çalıştırmaktaydı.

ESKİŞEHİR GIDA SANAYİİ: 1979'da il imalat sanayiinde yaratılan katma değer içinde % 21'lik payıyla ikinci sırayı alan gıda sanayiinde, 2 kamu, 32 de özel işletme vardı. 2.360'ı kamu, 2.160'ı özel kesimde olmak üzere, 4.500'ün üzerinde işçinin çalıştığı bu dalda, katma değerin % 78'i özel, % 22'si ise kamu kesiminde yaratılmaktaydı. 1979'da kamu kesiminde işçi başına katma değerin, 110.200 TL dolayında kalmasına karşılık, özel kesimde bu sayı 424.500 TL'ye ulaşmaktaydı. Görüldüğü gibi, gıda dalında özel kesimde emek üretkenliği çok daha yüksektir.

Kamu kesimi kristal şeker üretiminde ağırlıkta iken, özel kesim daha çok, un, bisküvi ve şekerleme üretiminde yoğunlaşmaktadır.

1979'da Eskişehir'de 8 un fabrikası vardı. Günlük üretim kapasiteleri 600-700 ton olan bu işletmeler, Kanatlı, Mühendisler, Yasin Çakır (I ve II), Urnek, Pakun, Cumhuriyet ve Erman un fabrikalarıdır. Bunlardan Kanatlı ve Yasin Çakır un fabrikaları, Cumhuriyet'in ilk yıllarından bu yana faaliyet gösteren kuruluşlardır.

Eskişehir gıda sanayiinin bir başka önemli dalı bisküvi sanayiidir. Kanatlı Grubu'nun Eti Bisküvi Fabrikası,birinci kalite bisküvide Türkiye toplam kapasitesinin % 40'ını oluşturmaktadır *(Bak. Türkiye'de Bisküvi Sanayii ve Eti)*. Eskişehir'de özel kesimin gıda sanayiindeki bir başka yoğunlaşma alanı, şekerleme üretimidir. Bu dalda faaliyet gösteren en büyük kuruluş, Cici Şekerleme fabrikalarıdır. 1965'te küçük bir fabrika olarak üretime başlayan Cici Şekerleme Fabrikası, hızla büyüyerek bu dalın Türkiye çapındaki en büyük tesislerinden biri durumuna gelmiştir. Günde 8 ton şekerleme, lokum ve fondan üreten Cici Şekerleme Fabrikası, 1982'de artan talebi ve teknolojideki gelişmeyi değerlendirerek, bu dalda yalnızca Türkiye'nin değil, Ortadoğu ve Balkanlar'ın en büyük şekerleme fabrikası olan Cici-San'ı üretime geçirmiştir. Günde 30 ton şekerleme üretecek kapasitedeki bu kuruluşta, 300 kişi çalışmaktadır.

TAŞ VE TOPRAĞA DAYALI SANAYİ: 1979'da Eskişehir imalat sanayii katma değeri içinde % 16'lık payla üçüncü sırada yer alan taş ve toprağa dayalı sanayide 14 özel kuruluş faaliyet göstermektedir. Toplam 2.425 kişinin çalıştığı bu kuruluşlarda, tuğla, kiremit ve prefabrike yapı gereçleri üretimi ağırlıktadır.

1980'de Eskişehir'deki tuğla ve kiremit fabrikaları, Türkiye kiremit üretiminin % 28'ini (50 milyon), tuğla üretiminin de % 3'ünü (20 milyon) gerçekleştirmiştir. Bunlardan Kurt, Çift Kurt ve Kılıçoğlu kiremit-tuğla fabrikaları en büyük tesisler olup, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Bu dalın bir başka yoğunlaşma alanı olan yapı gereçleri üretimindeki en büyük kuruluş ise, Zeytinoğlu Grubu'nun Eston-Eskişehir Beton Sanayii'dir. 1965'te santrfüj betonarme direk üretimi yapmak üzere kurulan Eston, kısa sürede hem teknoloji, hem de kapasite yönünden büyük gelişme göstermiş, 1971'de prefabrike yapı gereçleri üretimine geçmiştir. Eston, beton direk üniteleri, enerji taşıma gereçleri, aydınlatma, trafo, projektör ve bayrak direkleri ile bunların travers, konsol gibi ek parçalarını üretmektedir. Yıllık üretim kapasitesi 4.000 beton direk, 3.700 travers, 45.000 ton prefabrike beton yapı gereci olan Eston'un, Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi'ndeki konut yapı gereçleri tesisi de yılda 115.600 ton boşluklu döşeme yapı gereci üretecek kapasitededir. Kuruluşun Gaziantep'teki tesisi ise, yılda 45.000 ton prefabrike yapı ve 36.000 ton boşluklu döşeme gereci üretecek kapasitededir.

ÖTEKİ SANAYİ DALLARI: Eskişehir imalat sanayiinde yer alan öteki dallar dokuma, orman ürünleri, kâğıt ve kimya sanayileridir. 1979'da toplam il katma değerinin % 13'ünün yaratıldığı bu dallardan dokuma ve orman ürünleri, görece önemlidir. 1979'da Eskişehir dokuma sanayiinde biri Sümerbank'ın, 3'ü de özel kesimin olan 4 işletme vardı. 1.400 dolayında işçi çalıştıran Sümerbank Basma Fabrikası, bu dalda yaratılan katma değerin % 95'ini gerçekleştirmekteydi. Orman ürünleri sanayiinde ise, 1979'da 1'i devletin, 9'u özel kesimin olan 10 işletme faaliyet göstermekteydi. Devlet işletmesinde 33, özel işletmelerde ise 136 kişinin çalıştığı bu dalda, kereste ve mobilya üretimi ağırlıktadır. Bu dalda 1982 sonunda üretime geçecek olan, Emistaş-Eskişehir Mobilya Sanayii, Ortadoğu ve Balkanlar'ın en büyük mobilya fabrikası olacaktır. İleri teknolojiyle kurulan bu tesis, tam kapasiteyle üretime geçtiğinde, 200 dolayında işçi çalıştıracak ve günde 40 yatak odası takımı, 300 oymalı sandalye, 15 koltuk takımı yapabilecektir.

ÜCRETLER VE KATMA DEĞER: 1970'lerde Eskişehir'de, özellikle metal-eşya, makine imalat sanayiinde yapılan ileri teknolojili yatırımlar, emeğin verimliliğini büyük ölçüde artırmıştır. 1979'da emek verimliliğinin bir göstergesi olan çalışan kişi başına katma değer, Eskişehir imalat sanayiinde 367.054 TL dolayındaydı. Aynı yıl Türkiye ortalaması 461.000 TL'ydi.

Katma değer ve verimlilikteki artışa karşın, ilin 1979 Türkiye imalat sanayii katma değeri içindeki payı yalnızca % 1,5 dolayındaydı. Bu oran, metal-eşya sanayiinde % 5, gıda sanayiinde ise % 2 idi.

Eskişehir Sanayiini Yönetenlerin Özellikleri

Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nce, bu ildeki özel kesim sanayi kuruluşlarının üst kademe yöneticilerinin özelliklerini ortaya çıkarmak amacıyla 1976'da bir araştırma yapılmıştır. Araştırmanın kapsamına Eskişehir il merkezindeki bütün büyük özel kesim sanayi kuruluşları alınmıştır. Büyüklük ölçüsü olarak 25 ve daha fazla işçi çalıştırma esas alınmış ve bu kapsama giren 33 firmadan 31'indeki 82 yönetici ile görüşme yapılmıştır.

Araştırma kapsamına alınan firmaların % 29'unun gıda, % 25'inin toprak sanayii, % 29'unun metal eşya-makine imalat sanayii, % 17'sinin de öbür alanlarda çalıştığı saptanmıştır. Bulgulara göre kapsanan yöneticilerin % 52'si 36-50 yaş grubundadır; % 56'sı yüksek öğrenimlidir; % 49'u bir yabancı dil bilmektedir ve % 88'inin en uzun süre bulundukları yer Eskişehir'dir.

Bir başka bulguya göre ise, araştırma kapsamına giren yöneticilerin % 49'unun çalıştığı firma ile mülkiyet ilişkisi bulunmaktadır. 82 yöneticiden 49'unun araştırma sırasında görev yaptıkları firma yaşamlarında girdikleri ya da kurdukları ilk işyeri olup, iş değiştirme oranı çok düşüktür.

Türkiye Bisküvi Sanayii ve Eti

Bisküvi sanayii, Türkiye'de hızla gelişen üretim dallarından biridir. Bu dalın gelişmesinde, hammadde ve yarı işlenmiş girdiler yönünden dışa bağımlılık oranının yok denecek düzeyde olması ve talebin hızla artması önemli etkenlerdir.

Türkiye'de 1960'ta 4.430 ton olan bisküvi üretimi 1980'de 215.000 tona ulaşmıştır. Üretimin tümünün özel kesimce gerçekleştirildiği bisküvi sanayiinde birinci kalite bisküvi üreten fabrikalar, kapasite büyüklüklerine göre şunlardır:

Eti (Eskişehir) 140 ton/gün
Ülker (İstanbul) 120 ton/gün
Ülker (Ankara) 90 ton/gün
Arı (İstanbul) 40 ton/gün
Aykent (İzmir) 40 ton/gün
Besler (İstanbul) 25 ton/gün

Birinci kalite bisküvi üretiminde Eti'nin payı % 40, Ülker'in ise % 35'tir. Ülker'in toplam kapasitesinin bir bölümü ikinci kalite bisküvi üretimine yöneliktir.

İkinci kalite bisküvi üreten fabrikalar ise İzmir, Adana, Adapazarı, Akşehir, Çorum, Denizli, Erzurum, Gaziantep, Manisa, Samsun, Konya, Ordu ve Trabzon'da olup, genel üretim içinde payları % 35'tir. Türkiye'de ikinci kalite bisküvi üreten fabrika sayısı 20 dolayındadır. Türkiye bisküvi üretiminde en büyük yeri tutan Eti Bisküvi Fabrikası'nı, 1961'de Firuz Kanatlı kurmuş, fabrika 1962'de günde 3 ton bisküvi üretecek kapasiteyle faaliyete geçmiştir.

Kanatlı Ailesi'nin Eskişehir'de bir un fabrikasının olması, ilde şeker sanayiinin varlığı, Eskişehir'in bisküvi dağıtımında üstünlük sağlayan konumu, Eti'nin hızla gelişmesini sağlamış ve tesis 1967'de kapasitesini günde 30 ton bisküvi üretecek düzeye çıkarmıştır.

İzleyen yıllarda ana tesis ve makinelerini kendisi yaparak gelişen ve Türkiye'de ilk kez, bisküvi fırın ve makinelerinin yapım teknolojisini geliştiren Eti, bu dalda Eti-Mak adlı makine fabrikasını kurmuştur.

1974'te 17.600 ton bisküvi üretirken, 1980 üretimi 37.000 tona çıkan Eti, aynı dalda Tam Gıda AŞ adlı bir firma daha kurmuştur. Kanatlı Grubu'nun Bilecik'te de Etimek adlı bir fabrikası vardır *(Bak. Bilecik, Sanayi).*

Hakkâri dışında 66 ile dağıtım yapan Eti'nin 13 ilde bölge müdürlükleri vardır. Dağıtım faaliyeti, Eti Pazarlama ve Ticaret AŞ'ce gerçekleştirilmektedir. Kuruluş, 1980'de 1,6 milyon, 1981'de de 2 milyon dolarlık dışsatım gerçekleştirmiştir.

Tablo 14
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ Kişilik
Toplam	2.914	1.001	1.707	206
Gıda, İçki ve Tütün Sanayii	256	61	182	13
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	563	358	194	11
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	815	207	586	22
Kâğıt ve Basın Sanayii	54	7	40	7
Kimya Sanayii	80	25	47	8
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	123	35	43	45
Metal Ana Sanayii	75	16	41	18
Metal Eşya-Makine İmali Sanayii	927	283	563	81
Diğer Sanayi Dalları	21	9	11	1

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

Yaratılan net gelirin işçiler ve sermayedarlar arasındaki paylaşımını gösteren, ücretlerin katma değer içindeki payı 1979'da Eskişehir'de % 46 dolayındaydı. Bu oran, Türkiye ortalaması olan % 37'nin üzerindeydi.

Eskişehir imalat sanayii içinde en kârlı dal metal eşya-makine imalat sanayiiydi. Bu dalda emeğin verimliliğinden doğan değer artışları, ücret ödemelerine pek yansımamıştır. 1979'da ücret ödemelerinin katma değer içindeki payı, genel olarak metal eşya-makine imalat sanayiinde % 41,5, devlet işletmelerinde % 42,6, özel işletmelerde ise % 32 dolayındaydı.

Ücretlerin katma değer içindeki payı, gıda sanayii genelinde % 56, devlet gıda işletmelerinde % 90, özel gıda işletmelerinde ise % 47 olarak gerçekleşmiştir. Aynı oran, taş ve toprağa dayalı sanayide ise % 44 dolayındaydı.

KÜÇÜK SANAYİ: Eskişehir imalat sanayiinde küçük üreticiliğin öteden beri önemli bir yeri vardır. 1950'de imalat sanayiindeki toplam işgücünün % 25'i küçük atölyelerde çalışmaktaydı. 1950-1960 döneminde, küçük sanayi işyerlerinin sayısı hızla arttı. 1960'ta Eskişehir imalat sanayiinde çalışanların % 42'si küçük sanayide yer almaktaydı. Küçük sanayinin il ekonomisindeki yeri ve önemi, 1960'larda ve 1970'lerde de sürdü. 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı sonuçlarına göre, Eskişehir'de 2.700 dolayında küçük işletme bulunmaktaydı (Tablo 14). Bu işletmelerin yaklaşık % 32'si madeni eşya işkolunda, % 30'u orman ürünleri sanayiinde, % 20'si dokuma sanayiinde, % 8'i gıda sanayiinde, geri kalan % 10'u da çeşitli dallarda faaliyet göstermekteydi.

Madeni eşya işkolundaki işletmelerin 283'ü bir kişi, 563'ü ise 2-9 kişi çalışan işletmelerdir. Bu dalda en önemli faaliyet soba yapımıdır. Özellikle 1950'lerin başında Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin sürdürdüğü soba yapımında Eskişehir'in, Türkiye çapında önemli bir konumu vardır *(Bak. Eskişehir'de Sobacılık).* Bu daldaki öbür küçük işletmeler, döküm, torna tesviye ve kaynak atölyelerinden oluşmaktadır. 1980'de Eskişehir'deki küçük döküm atölyelerinin toplam yıllık pik üretme kapasitesi 3.500 tondu. Çeşitli tarım araçları ve metal eşya üreten bu atölyelerin bir bölümü de, otomotiv ve dayanıklı metal tüketim malı sanayiinde faaliyet gösteren büyük işletmelere parça yapmaktadır.

Küçük sanayinin ikinci derecede yoğunlaşma alanı olan orman ürünleri dalındaki küçük işletme sayısı 1980'de 793'tü. Bunlardan 207'si tek kişilik, 586'sı ise 2-9 kişilik işyerleriydi. Çoğunluğu marangoz ve mobilya atölyesi olan bu işyerlerinde 1980'de 3.000 dolayında kişi çalışıyordu.

Eskişehir'de küçük sanayinin yoğunlaştığı bir başka dal da, dokuma-konfeksiyondur. Bu dalda, 1980'de yaklaşık 360'ı tek kişilik, 190'ı 2-9 kişilik 550 işyeri vardı. Ağırlıkla hazır giyim eşyası üreten bu atölyelerin bir bölümü büyük firmalara fason üretim yapmaktaydı. Konfeksiyon atölyeleri, faaliyetlerini kent merkezine dağılmış atölyelerde sürdürmektedirler.

Sayıları 240 dolayında olan gıda işyerlerinin ise, başlıca uğraş alanları şekerleme ve helva yapımı ile fırıncılıktır.

1982'de Eskişehir'de faaliyet gösteren küçük briket işletmesi sayısı 40 dolayındaydı. 150 işçi çalıştıran bu işletmelerin briket üretme kapasiteleri yılda 4 milyondu.

Eskişehir'in geleneksel bir faaliyet türü olan lületaşı işlemeciliği ise, 110 dolayında küçük atölyede gerçekleştirilmektedir. 1982'de 610 işçinin çalıştığı bu atölyelerin toplam kapasitesi yılda 350.000 pipo idi. Lületaşı işlemecileri, ürettikleri pipo ya da süs eşyalarının bir bölümünü kendileri pazarlamakta, bir bölümünü ise, özellikle büyük illerdeki büyük tüccarlara satmaktadırlar.

Uzun bir geçmişi olan Eskişehir Sanayi Çarşısı, özellikle madeni eşya ve orman ürünleri dallarındaki küçük atölyelerin toplandığı bir yerdir.

Genişlemesini sürdüren küçük sanayinin gereksinimlerini karşılayamayan bu çarşının yerine, Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi'ne yakın bir bölgede Küçük Sanayi Sitesi kurulmuş ve 1981'de faaliyete geçmiştir.

TİCARET

Eskişehir'in, coğrafi konumu nedeniyle geniş bir ekonomik hinterlandı vardır. Batı ile Orta Anadolu'nun bağlantı noktasında bulunuşu, demir ve karayollarının kavşak noktası olması, hızla artan nüfusu ve gelişen sanayisi, tarım ve maden ürünlerinin zenginliği, ili ticaret bakımından da önemli bir merkez durumuna getirmiştir.

Eskişehir'de ticaret, tarım ve sanayiden sonra gelen üçüncü büyük kesimdir. 1978'de il gayrı safi hasılası içinde ticaretin payı % 12'ye yakındı. Aynı yıl, il ticaretinin toplam Türkiye ticaret kesimi gayrı safi hasılası içindeki payı % 1,26 idi.

1975 Nüfus Sayımı'na göre, Eskişehir'de ticaretle uğraşan yaklaşık 12.580 kişi, il faal nüfusunun % 6'sını oluşturmaktaydı.

Eskişehir'de ticarete konu olan ürünler çeşitlilik gösterir. Tarımsal ürünlerden, tahıllar, baklagiller, sanayi bitkileri, meyvesebzeler, yapağı, tiftik ve son zamanlarda satışı yaygınlaşan alabalık; sanayi ürünlerinden ise un ve unlu yiyecekler, şeker ve şekerli yiyecekler, konfeksiyon, mobilya, işlenmiş ve yarı işlenmiş madenler, tuğla-kiremit, yapı gereçleri, madeni eşya, çimento, yapım tezgâhları, makine araç ve yedek parçaları, ticarete konu olan başlıca ürünlerdir.

Eskişehir'in çevre illerle ve özellikle büyük merkezlerle canlı ticaret ilişkileri vardır. Ticari yaşam büyük ölçüde Bursa ve İstanbul'un etkisi altındadır.

Eskişehir'de 1980'de 4.892 firma toptan ve perakende ticaretle uğraşıyordu. Bunlardan 176'sı toptan, 4.716'sı ise perakende ticaret işyerleriydi. 1980'de toptancı tüccarlardan cirosu 5 milyon TL'yi aşanların sayısı 102 idi. Perakende ticaretle uğraşan firmaların ise 1.766'sının yıllık ciroları 500.000 TL-2.000.000 TL arasında, 475'inin cirosu ise 5 milyon TL'nin üzerindeydi.

İlde ticaretle uğraşanlar, Kasım 1968'e değin, Eskişehir Ticaret ve Sanayi Odası bünyesinde sanayicilerle bir arada örgütlenmişlerdi. Bu tarihten sonra sanayicilerin kendi odalarını kurmasıyla *(Bak. Toplumsal Örgütlenmeler)* daha türdeş bir yapı kazanan ticaret odasına kayıtlı üyeler arasında, gerçek kişiler ağırlıktadır. 1975-1981 arasında anonim şirketleşmede göreli bir gelişme olmasına karşın, Eskişehir'de ticaretin şirketleşmede çok ileri gidemediği görülmektedir. İlde ticaret etkinlikleri daha çok küçük sermayeli kuruluşlarca sürdürülmektedir. En fazla ciro yapan ticaret kuruluşlarının başlıcaları, Ottar Oto ve Tarım Araçları Ticaret Sanayi AŞ (Koç Holding bünyesinde), Porsuk Ticaret AŞ, Zeytinoğlu Ticaret ve Sanayi AŞ, Emistaş ve Erden Gıda Sanayii ve Ticaret AŞ'dir.

Eskişehir'de üretilen tarım, maden ve sanayi ürünlerinin bir bölümü de yurt dışına satılmaktadır. Özellikle, sanayi ürünlerinin dışsatımında 1980'lerde artış görülmektedir. Eskişehir'den yurt dışına satılan başlıca tarım ürünleri, haşhaş, mercimek, nohut ve fasülyedir. Ayrıca, konsantre cevher, krom konsantresi, manyezit, sinter manyezit ve lületaşından pipo, sanayi ürünlerinden bisküvi, şeker, çimento, buzdolabı, konfeksiyon dışsatımı da gerçekleştirilmektedir. İlin 1980'de gerçekleşen dışsatımı 41 milyon doları aşmıştır.

1975'te Eskişehir'de 27 dışsatımcı firma vardı. Aynı yıl Türkiye'de 3.652 dışsatımcı firma olduğu göz önüne alınırsa, Eskişehir'deki firmaların payının binde 7 olduğu görülür. 1975'te Eskişehir'deki 27 dışsatımcı firmadan 21'i ticaret odasına, 5'i sanayi odasına, 1'i de Çimento Müstahsilleri İhracatçı Birliği'ne kayıtlıydı.

Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Şirketi Arasında Eskişehir Firmalarının Yeri (1980)

Eskişehir Firmaları	Sıra	Üretimden Satışlar (Milyon TL)	Bilanço Kârı (Milyon TL)	Personel Sayısı Kişi
TCDD Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi	56	4.293	—	3.404
Eti Gıda Sanayi ve Ticaret AŞ	61	4.158	274	1.691
Eskişehir Şeker Fabrikası	62	4.076	133,5	1.479
Sümerbank Eskişehir Basma Sanayii Müessesi	149	1.689	347	1.448
Eskişehir Çimento Fab. TAŞ	260	943	50	357
Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ T.Ş.F.A.Ş. Eskişehir Makine Fabrikası	298	715	25,5	1.028
Eskişehir Yem Fabrikası	329	591	23	76
Kılıçoğlu Toprak Sanayii ve Ticaret AŞ	342	573	97	560
ESTON Eskişehir Beton Sanayii ve Ticaret AŞ	419	408	76	95
(İSO Dergisi, Ekim 1981)	426	395	34	372

Yukarıdaki sanayi kuruluşları içinde yer almayan COMAG A.Ş. ve Manyezit A.Ş. adlı madencilik kuruluşları Eskişehir'in diğer iki büyük şirketidir. Bunlardan COMAG A.Ş.'nin 1980'deki üretimden satışları 114 milyon TL, bilanço kârı 23 milyon TL, personel sayısı 125; Manyezit A.Ş.'nin ise 1980 satışları 778 milyon TL, bilanço kârı 191 milyon TL, personel sayısı 407 idi.

BANKACILIK

Eskişehir'de bankacılık faaliyeti, Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'nın açtığı şubelerle XIX. yy sonlarına doğru başlamıştır. 1929'da Eskişehir'de beş banka şubesi vardı. Bunlar, TC Ziraat Bankası, Osmanlı Bankası, Adapazarı Türk Ticaret Bankası, Eskişehir Bankası ve Eskişehir Çiftçi Ban-

Eskişehir Bankası TAŞ

21 Temmuz 1927'de yönetim merkezi Eskişehir'de olmak üzere kurulan Eskişehir Bankası TAŞ (Esbank), uzun yıllar Eskişehir bölgesinde yerel bir banka olarak faaliyetini sürdürmüş, 1970'lerde başka illerde de şubeler açarak ulusal banka niteliğini kazanmıştır.

Eskişehir milletvekili ve büyük toprak sahibi Emin Sazak'ın öncülüğünde Mihalıççıklı tüccarlarca 1927'de kurulan Esbank'ın kurucuları arasında Eskişehir Özel İdaresi ve Eskişehir Belediyesi de vardı Kuruluş sermayesi 50.000 TL olan bankanın sermayesi 1930 da 183.000 TL'ye 1954'te 2 milyon TL'ye çıkmıştır. Bu yıldan sonra ilk olarak Eskişehir Çimento Fabrikası'nın kurulmasına öncülük eden Esbank'ın, izleyen yıllarda başka yeni şirketlere de katılımları olmuştur. Banka, 1970'lerde ortakları arasında bulunan Zeytinoğlu Ailesi'nin denetimine geçmiştir.

1981 sonunda, ödenmiş sermayesi 250 milyon TL, ihtiyat akçesi toplamı ise 6,5 milyon TL olan bankanın toplam mevduatı 3,5 milyar TL'ydi. 1981'de 1,56 milyar TL dolayında tasarruf mevduatı toplayan Eskişehir Bankası'nın aynı yıl verdiği toplam 2,5 milyar TL'lik krediler içinde 143 milyon TL'lik bölüm orta ve uzun vadelidir. 1981 sonunda bankanın 27 şubesinde 345 kişi çalışmaktaydı.

1981 sonunda 340 milyon TL'lik çeşitli katılımı olan bankanın, sermayesine katıldığı şirketler şunlardır:

Eskişehir Yem Fabrikası AŞ, PORİŞ-Porsuk İşçileri Makina Sanayii Ticaret AŞ, ES-EN Makine ve Tesis İmalat Sanayii Ticaret AŞ, Eskişehir Çimento Fabrikası TAŞ, Esmaş Ticaret ve Madencilik AŞ, İstaş-İnegöl Sanayi Tesisleri ve Ticaret AŞ, Kütahya Porselen Sanayii AŞ.

kası'nın şubeleriydi. Bunlardan Eskişehir Çiftçi Bankası, 1918'de kurulmuş ve 1930' larda tasfiye edilmiştir. 1927'de kurulan Eskişehir Bankası ise, günümüzde de faaliyetini sürdüren ulusal bir bankadır *(Bak. Eskişehir Bankası TAŞ)*.

9 Eylül 1918'de (1334), yönetim merkezi Ekişehir'de olmak üzere faaliyete geçen Eskişehir Çiftçi Bankası'nın kurulmasına, Kayseri Çiftçiler Bankası'nın da kurucusu olan Zekai Bey öncülük etmiştir. Kurucuları arasında Eskişehir'in büyük tüccar ve toprak sahiplerinin bulunduğu bankanın kuruluş sermayesi, 100.000 Osmanlı Lirası' dır. 1926'da yapılan olağanüstü genel kurulunda, bankanın köylüye borç para vermediği, yönetiminde yolsuzluklar yapıldığı ileri sürülmüş ve yönetim değişikliğine gidilmiştir. Banka, izleyen yıllarda da pek başarı gösterememiş ve 1930'da tasfiye edilmesi kararlaştırılmıştır.

İldeki bankacılık faaliyetleri, esas olarak 1950'lerden sonra hızla gelişmiştir. 1963'te Eskişehir'de 24'ü Merkez İlçe'de olmak üzere, toplam 33 olan banka sayısı, 1971'de 33'ü Merkez İlçe'de olmak üzere, 43'e ulaşmıştır. 1981'de sayıları 69'a varan banka şubelerinin 49'u Merkez İlçe'deydi.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

İLİN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Eskişehir, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alır. İl, kuzeybatıdan Bilecik, kuzeyden Bolu ve Ankara, doğudan Ankara, güneyden Konya ve Afyonkarahisar, batıdan da Kütahya illeri ile çevrilidir.

İl arazisi Sakarya Nehri ile kolu olan Porsuk Çayı'nın sulama havzalarında yer alan iki geniş ova ve bunları çevreleyen dağlardan oluşur. İlin kuzeyini doğu-batı yönünde uzanan Sündüken Dağları kaplar. İlin en küçük ilçelerinden Sarıcakaya, bu dağların kuzeyinde Sakarya Nehri'nin kıyısında yer alır. Mihalıççık İlçesi ise dağların doğu ucundadır.

'Sündüken Dağları'nın güneyinde geniş bir bant halinde Porsuk Ovası uzanır. Ovanın batı ucunda Merkez İlçe yer alır ve bu bölge ovanın en geniş olduğu bölgelerden biridir.

İlin güneybatısını Türkmen Dağları kaplar. Dağların doğusunda yer alan geniş ova, Sakarya Ovası, ilin hemen hemen ortasında Porsuk Ovası'yla birleşir. Ovanın doğusunda kuzeybatı-güneydoğu yönünde Sivrihisar Dağları uzanır. Mahmudiye ve Çifteler ilçeleri Sakarya Ovası'nda, Seyitgazi İlçe'si Türkmen Dağları üstünde, Sivrihisar İlçesi de Sivrihisar Dağları'nda yer alır.

İl genelinde kara iklimi egemendir. Ancak Marmara ve Ege bölgelerine yakın kesimlerde görece yumuşak bir iklim görülür.

Her iki ovanın da toprakları verimlidir. Ancak etkin bir sulamanın gerçekleştirilmediği alanlarda ürün çeşitlenmemiştir. Buğday ilin hemen tümünde yaygın olarak yetiştirilir. Başta arpa olmak üzere çavdar, yulaf gibi tahıllar da ilin başlıca ürünleri arasındadır. Sanayi bitkileri içinde şeker pancarı birinci sıradadır ve en çok Merkez İlçe'de üretilir. İlde belirgin bir farklılık gösteren tek bölge kuzeydeki Sarıcakaya çevresidir. Sakarya Nehri'nin suladığı ve iklimin de görece yumuşak olduğu bu bölgede çeşitli bitkiler yetiştirilir. Sebze-meyve, zeytin, pamuk gibi ürünlerin yanı sıra son yıllarda seracılık da yaygınlaşmaya başlamıştır.

İle yönelen sanayi yatırımları tümüyle Eskişehir Kenti'nde yoğunlaşmıştır. Eskişehir hem Cumhuriyet öncesinde hem de Cumhuriyet Dönemi'nde konumu gereği önemli bir ticaret merkeziydi. Ülkenin başlıca merkezlerini birbirine ve diğer kentlere bağlayan ana ulaşım kanalları üzerinde yer alması ve çevresinin tarımsal ürününü toplama-dağıtma işlevini yüklenmesi Eskişehir'in gelişmesinde önemli bir etki yaratmıştır.

Cumhuriyet sonrasında kente yönelen kamu yatırımları ve özellikle 1970 sonrasında yoğunlaşan özel sektör yatırımları sonucu kent hızla büyümüş ve çevresinin en önemli merkezi durumuna gelmiştir. Böylelikle yakın çevresindeki diğer yerleşimlerin gelişme şansı da çok azalmıştır *(Bak. Kademelenme)*. Nitekim, Eskişehir Kenti il nüfusunun yaklaşık % 57'sini barındırırken kendisinden sonra gelen en büyük yerleşim merkezi olan Çifteler Kasabası'nın il nüfusu içindeki payı % 1,8'dir.

Nüfus dağılım deseni ilçelere göre incelendiğinde benzer bir yapı görülür. Merkez İlçe il nüfusunun % 69'u aşkın bir bölümünü oluşturmaktadır. İlin nüfusu görece büyük ilçeleri, Merkez İlçe'ye uzaklığı fazla olan yerlerdir. Merkez İlçe'den 96 km uzaklıkta olan Sivrihisar il nüfusunun % 10'unu, 92 km uzaklıkta olan Mihalıççık % 7'sini, 67 km uzaklıkta olan Çifteler de yaklaşık % 5'ini barındırmaktadırlar.

KADEMELENME: Eskişehir, en üst kademe işlevlerde, tüm iller gibi, ulusal merkez İstanbul'a bağlıdır. 6. kademe (üst bölgesel) ilişkilerde ise, üç 6. kademe merkez arasında paylaşılmış durumdadır. Eskişehir'in Merkez İlçesi, 6. kademe ilişkiler bakımından İzmir'le, İstanbul'un ortak etki alanlarındadır. Sivrihisar, 6. kademe işlevlerde Ankara ile ilişki kurmakta, öbür ilçeleri ise, İstanbul'un üst bölgesel etki alanına girmektedir. Bu desende ilerde fazla bir değişiklik olması olası değildir. Yalnız, ilin güney ve güneydoğusundaki Mahmudiye ve Çifteler ilçeleri, zamanla İstanbul'un etkisinden bir ölçüde çıkıp, Ankara'yla İstanbul'un ortak 6. kademe etki alanına girebilir.

Eskişehir Kenti, bir 5. kademe (bölgesel) merkezdir. Tüm Eskişehir İli, Kütahya'nın Merkez, Tavşanlı, Emet ve Altıntaş ilçeleri kentin doğrudan 5. kademe etki alanı içindedir. Afyonkarahisar'ın Emirdağ, Bolvadin, Çay ve Sultandağı ilçeleri, Eskişehir'in İzmir ve Konya'yla; Bilecik'in Osmaneli dışındaki tüm ilçeleri de kentin Bursa'yla olan ortak 5. kademe etki alanı içindedir. Eskişehir, güçlü 5. kademe merkezlere komşudur ve ilerde 5. kademe etki alanı deseninde bir değişiklik olup olmaması, kentin Ankara, Konya, Bursa ve İzmir'e göre gelişme hızına bağlı olacaktır. Eskişehir'in, çevresindeki öbür 5. kademe merkezlere göre hızlı bir gelişme içine girmesiyle etki alanı güneye doğru genişleyip, Afyonkarahisar'ın Emirdağ ve İhsaniye ilçeleri kentin doğrudan etki alanına girebilir ve kent büyük bir olasılıkla Afyonkarahisar'ın Merkez, Sincanlı, Sandıklı ve Şuhut ilçelerini İzmir'le ortaklaşa etkilemeye başlayabilir. Öte yandan, Bilecik'in, Eskişehir'in etkisinden bir ölçüde ya da tümden kurtulması ve Bursa'nın etki alanına girmesi olasıdır.

Eskişehir'in geniş bir 4. kademe (alt bölgesel) etki alanı vardır. İlin tüm ilçeleri; Osmaneli dışında tüm Bilecik İli ve Afyonkarahisar'ın Emirdağı İlçesi, kentin 4. kademe etki alanındadır. Bu desende ilerde fazla bir değişiklik olması olası değildir. Yalnız, Bilecik Merkez İlçesi, bir ölçüde ya da tümden Buras'nın 4. kademe etki alanına girebilir.

İlde, Çifteler, Mahmudiye, Mihalıççık, Seyitgazi ve Sivrihisar birer 3. kademe (yerel) merkezdir. Eskişehir'in hemen kuzeyindeki Sarıcakaya ilçe merkezi, ülke genelinde ilçe merkezlerinin yerine getirdikleri 3. kademe işlevleri görememekte ve bir 2. kademe (kırsal) merkez işlevi görmektedir. Eskişehir'in kent olarak büyüklüğü, yerleşmelerin görece sık oluşu ve yörede ekonomik mesafelerin kısalığı, 3. kademe merkezlerin gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Çünkü, normal olarak 3. kademe merkezlerin sağladıkları birçok mal ve hizmetleri, yöreye Eskişehir Kenti sağlamaktadır. Nitekim, Eskişehir'e en uzak ilçeler olan Çifteler ve Sivrihisar, en büyük ilçe merkezleridir. Bunların nüfusu 1980 sayımına göre 10.000'e yaklaşmıştır. Eskişehir'e yakın merkezlerden Mahmudiye'nin nüfusu ise 1975-1980 arasında hemen hemen hiç gelişmemiştir. 1980'de, Mahmudiye'nin nüfusu 5.298, Sarıcakaya'nın 2.832, Seyitgazi'nin ise 2.910'du. Seyitgazi'nin küçüklüğü, bağımlı bölgesinde yer alan hemen hemen eş nüfustaki Kırka'nın 3'le 2 arasında bir ara kademe işlevini yüklenmesine yol açmıştır. Eskişehir'in hızlı gelişmesi, Seyitgazi'nin bir 2. kademe (kırsal) merkez düzeyine gerilemesine neden olabilir. Bunun dışında, Eskişehir'in gelişme hızı ne olursa olsun, 3. kademe merkezler deseninde fazla bir değişiklik olasılığı yoktur.

Eskişehir İli'nde, kırsal yerleşmelerin daha büyük üst kademe merkezlere, özellikle Eskişehir Kenti'ne, ekonomik ve fiziksel uzaklıklarının görece kısalığı nedeniyle, fazla sayıda 2. kademe merkez oluşmamıştır. İlçe merkezi olup da ülke genelinde, ilçe merkezlerinin gördükleri işlevleri tam görmeyen Sarıcakaya'dan başka, ilde yalnızca dört tane 2. kademe merkez belirmiştir. Bunlar, Sivrihisar'a bağlı Günyüzü (Kazağası), Sarıcakaya'ya bağlı Gömele (Mihalgazi), Merkez İlçe'ye bağlı Bozan ve Seyitgazi'ye bağlı Kümbet'tir. Bunlardan Günyüzü'nün 1980'de nüfusu 2.600, Gömele'nin 2.338, Bozan'ın 2.433 ve Kümbet'in 1.094'tü. 1975-1980 arası Kümbet'in nüfusu % 7 oranında azalmış, Gömele ve Bozan'ın nüfusları aşağı yukarı aynı kalmış, Günyüzü'nün nüfusu ise % 30 oranında artmıştır. Bu nüfus hareketleri üstünde ülke genelinde kırsal nüfusun değişme yönünü belirleyen genel etmenler yanında, bu merkezlerin daha üst

kademe merkezlere göre konum özelliklerinin de oldukça büyük etkisi vardır. Bozan Eskişehir'e yakındır. Gömele ise bir başka 2. kademe merkez, aynı zamanda da ilçe merkezi olan Sarıcakaya'ya yalnızca 3 km uzaklıktadır. Önemli ölçüde büyüme gösteren Günyüzü ise, yönetsel ve işlevsel bakımdan bağlı bulunduğu Sivrihisar'a 40, öbür en yakın üst kademe merkez Polatlı'ya da 77 km uzaklıktadır. Günyüzü, Sivrihisar'dan, Sivrihisar Dağları gibi fiziksel bir engelle ayrılmıştır. Konum açısından gelişmeye elverişli bir yerde bulunan Günyüzü, 1970'lerin ortalarında 14 köye, 2. kademe mal ve hizmet sunuyordu. Oysa, aynı tarihlerde, bir ilçe merkezi olan Sarıcakaya'nın 2. kademe hizmet sunduğu köy (1. kademe merkez) sayısı yalnızca 5'ti. Bugün 2. kademe düzeyinde olmamalarına karşın, Günyüzü gibi elverişli konum özellikleri olan Alpu, Beylikahır ve Dinekköy'ün de ilerde 2. kademe merkez özellikleri kazanması beklenebilir.

ULAŞIM: Eskişehir, ülke ulaşım sistemi içinde önemli bir konuma sahiptir. İstanbul'un İç Anadolu'yla, Ankara'nın da Güney Marmara ve Batı Anadolu'yla bağlantısını sağlayan yollar üzerinde önemli bir duraktır. Demiryolu ağı üzerinde ise en önemli kavşak noktalarından biridir.

KARAYOLU: Eskişehir'in ana karayolu bağlantısı İstanbul-Eskişehir-Ankara devlet yoludur. Adapazarı'nda E-5 Karayolu'ndan ayrılan bu yol güneye inerek Bilecik'ten geçer ve Bozüyük'ten doğuya yönelerek Eskişehir il sınırları içine girer. Tüm ili kuzeybatı-güneydoğu yönünde geçen bu yol il ulaşımının omurgasıdır. Merkez İlçe ve Sivrihisar bu yol üzerinde yer alır. İlin diğer karayolu bağlantıları bu yoldan ayrılır.

Eskişehir Kenti'nde ayrılan bir kol güneybatıda Kütahya'ya ulaşır. Yine Eskişehir Kenti'nde ayrılan bir il yolu güneydoğuya uzanarak Seyitgazi İlçesi'yle bağlantıyı oluşturur. Kentten kuzeye yönelen bir il yolu Sarıcakaya İlçesi'yle, doğuya yönelen bir diğer il yolu da Mihalıççık İlçesi'yle bağlantıyı sağlar. Eskişehir-Sarıcakaya yolunun ilk 9 km'si asfalt, daha sonraki 43 km'si stabilizedir. Eskişehir-Mihalıççık arasındaki 92 km'lik yolun tümü asfaltlanmıştır.

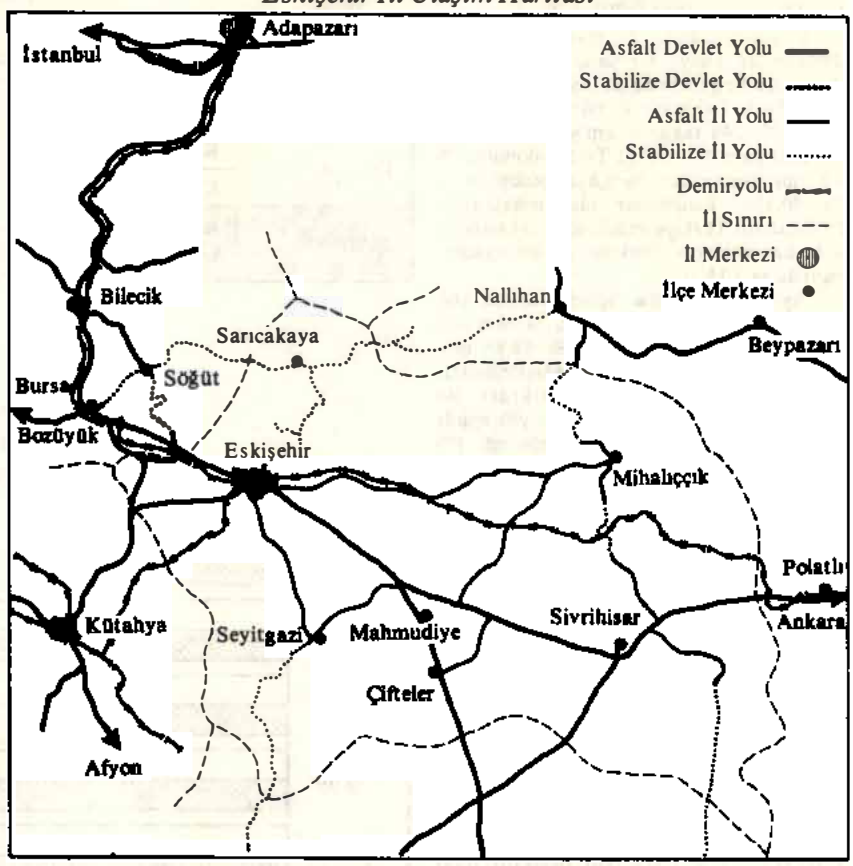
Eskişehir-Ankara yolunun 41. km'sinden ayrılan bir devlet yolu güneydoğuya uzanarak Ankara-Afyonkarahisar yolunu keser. Daha sonra güneye inerek Afyonkarahisar'ın Çay İlçesi'nde Afyonkarahisar-Konya Yolu'na birleşir. Eskişehir-Ankara Yolu'ndan Sivrihisar'da ayrılan bir diğer devlet yolu güneydoğuya yönelerek Afyonkarahisar'a bağlanır.

1981'de Eskişehir il sınırları içindeki devlet yollarının uzunluğu 285 km'ydi. Bu yolların tümü asfaltlanmıştı. Oysa ülke genelinde asfaltlanmış yolların payı % 78'di.

İl yollarının nitelikleri bakımından da Eskişehir, ülke genelinden çok iyi durumdadır. 1981'de ülke genelinde il yollarının % 13'ü toprakken, Eskişehir'de toprak il yolu yoktu. 505 km uzunluğundaki il yollarının % 64,4'ü sert, % 35,6'sı gevşek yüzeyliydi. Aynı yıl Türkiye'de il yollarına ilişkin bu sayılar sırasıyla % 37 ve % 46'ydı.

Ülke genelinde il yollarının % 4'ü de geçit vermeyen yollardan oluşuyordu.

Eskişehir İli Ulaşım Haritası

Tablo 15
Eskişehir İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	1.937	8.618
Minibüs	237	484
Otobüs	512	668
Kamyonet	722	2.589
Kamyon	1.439	3.566
Motosiklet	1.679	4.052
Özel Nitelikli Taşıtlar	90	199
Yol ve İş Makineleri	145	305
Toplam	6.761	20.481

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, 1980)

Köy yollarından yararlanma bakımından da il, ülke geneline göre üstündür. 1976'da ile bağlı 402 köyün % 12,5'i devlet ve il yollarından, % 77,9'u kaplamalı köy yollarından yararlanıyordu. Tesviyeli köy yollarından yararlanan köylerin payı % 5,9, yolu yapılmamış köylerin payı da % 3,7'ydi. Aynı yıl ülke genelinde köylerin % 11,5'i devlet ve il yollarından, % 49,4'ü kaplamalı, % 19,1'i tesviyeli köy yollarından yararlanıyordu. Yolu olmayan köylerin oranı ise % 20'ydi.

1970'te il motorlu taşıt parkı 6.761 araçtan oluşuyordu (Tablo 15). Motorlu taşıt parkı içinde birinci sırayı % 28,7'lik bir oranla otomobiller, ikinci sırayı % 24,8'lik bir oranla motosikletler, üçüncü sırayı da % 21,3'lük bir oranla kamyonlar alıyordu.

1970-1980 arasında il motorlu taşıt parkı 2 kat artarak 20.481'e ulaştı (Tablo 15). Bu on yıl süresinde taşıtların payı değişti; ancak sıralamaları aynı kaldı. 1980'de de 1.sırayı otomobiller almaktaydı (% 42). % 19,8'lik bir payla motosikletler ikinci, % 17,4'lük paya sahip olan kamyonlarsa 3.durumundaydı. 1980'de Türkiye genelinde otomobillerin payı % 54,7, motosikletlerin payı % 10,4'tü. Motosikletler otomobil, kamyon ve kamyonetlerin ardından 4. sırayı alıyordu. Eskişehir'de motosiklet sayısında görülen bu fazlalık Eskişehir'in bir ovada yer alması ve oldukça çok sayıda işçi barındıran bir kent olmasıyla açıklanabilir. Özellikle çevre köylerde yaşayıp Eskişehir Kenti'nde çalışanların çoğu ve sanayi bölgelerine uzak

alanlarda oturan işçilerin bir kısmı işe geliş-gidişte motosiklet kullanmaktadır.

Plaka numarası 26 olan Eskişehir'de 1980'de 27 kişiye bir araç düşmekteydi. Aynı yıl ülke genelinde bu sayı 34 kişi idi.

1978'de Eskişehir İli'nde toplam trafik akımı 778.348 taşıt × km'ydi ve Türkiye içindeki payı % 1,64'tü. Trafik akımının % 40,1'ini otomobiller, % 9,8'ini otobüsler ve % 50,1'ini kamyonlar oluşturmaktaydı. Otobüslerin Türkiye geneli içindeki payı % 2,3, kamyonların Türkiye geneli içindeki payı da % 2,15'ti.

Aynı yıl il sınırları içinde yapılan yolculuk düzeyi 3.771.795 yolcu × km'ydi. Bunun % 36,8'i otomobille % 58,8'i otobüsle, % 4,4'ü kamyonla gerçekleştirilmişti.

1978'de taşınan yük miktarı ise 2.293.433 ton × km'ydi. Taşınan yük içinde en yüksek pay tarımsal ürünlerindi (% 37,5). İkinci sırayı % 27,2 ile işlenmiş eşya, 3.sırayı da % 22,4 ile madeni eşya almaktaydı. Yük taşımacılığında Eskişehir'in Türkiye içindeki payı % 2,1'di.

DEMİRYOLU: Eskişehir, XIX.yy'ın ikinci yarısında yapımına başlanan Berlin-Bağdat Demiryolu üzerinde önemli bir ticaret merkeziydi *(Bak. Berlin-Bağdat Demiryolu ve Eskişehir)*. Cumhuriyet sonrasında özellikle 1930'lardaki devletçilik politikasının demiryolunu ülke çapında ana ulaşım türü olarak belirlemesiyle, Eskişehir'in önemi artmıştır.

Ankara'nın Batı Anadolu'yla, İstanbul'un da tüm Anadolu kentleriyle bağlantısı Eskişehir üzerinden kurulmaktadır. Haydarpaşa'dan (İstanbul) başlayıp Adapazarı-Bilecik üzerinden Eskişehir'e ulaşan demiryolu, Eskişehir'de iki kola ayrılır. Biri doğuya yönelerek Ankara'ya, diğeri de güneye yönelerek Kütahya ve Afyonkarahisar'a ulaşır.

İstanbul-Eskişehir-Ankara arasında her gün karşılıklı olarak Mavi Tren, Boğaziçi Ekspresi, Anadolu Ekspresi, Ankara Ekspresi ve Doğu Ekspresi seferleri yapılır. Aynı hat üzerinde karşılıklı sefer yapan Toros Ekspresi haftanın iki günü, Güney Ekspresi haftanın 4 günü, Van Gölü Ekspresi de haftanın 3 günü Eskişehir'den geçer.

Eskişehir'den başlayarak Ankara-Sivas-Erzurum üstünden Kars'a ulaşan yolcu treni her gün, karşılıklı olarak çalışmaktadır.Yine her gün, karşılıklı sefer yapan Meram Ekspresi İstanbul'dan başlayarak Eskişehir üstünden Afyonkarahisar ve Konya'ya ulaşır.

Ankara ve İstanbul'un Ege Bölgesi demiryolu bağlantıları da Eskişehir üstünde kurulmaktadır. İstanbul-Eskişehir-Afyonkarahisar-Uşak-İzmir güzergahını izleyen yolcu treni her gün, karşılıklı sefer yapmaktadır. Yine İstanbul'dan kalkarak Eskişehir üzerinden Afyonkarahisar-Aydın ve İzmir'e ulaşan 2 ayrı sefer yapılmaktadır. Bunlardan Pamukkale Ekspresi her gün karşılıklı, yolcu treni de haftanın 3 günü karşılıklı olarak çalışmaktadır. Ankara'dan kalkarak Eskişehir üstünden Balıkesir ve İzmir'e ulaşan Ege ve İzmir ekspresleri de her gün karşılıklı olarak sefer yapmaktadır.

HABERLEŞME: Eskişehir bir PTT bölge merkezidir. Kütahya ve Bilecik illeri PTT sistemleri Eskişehir'e bağlıdır. Kent, 21.2.1977'de 221 kod numarası ile şehirlerarası tam otomatik telefon görüşme sistemine bağlanmıştır.

1980'de Eskişehir'de 13 merkez ve 25 şubeden oluşan 38 PTT işyeri ile 118 acente vardı. İlde 14.311 kişiye 1 PTT işyeri düşmekteydi. Aynı yıl ülke genelinde bu rakam 14.653'tü.

1980'de Eskişehir İli'nde 16.588 telefon abonesi vardı. 15.513 kişi de telefon beklemekteydi. Abonelerin % 82,6'sını Eskişehir Kenti'nde yaşayanlar oluşturmaktaydı. Teleks abonelerinin sayısı 51, teleks bekleyenlerin sayısı ise 44'tü.

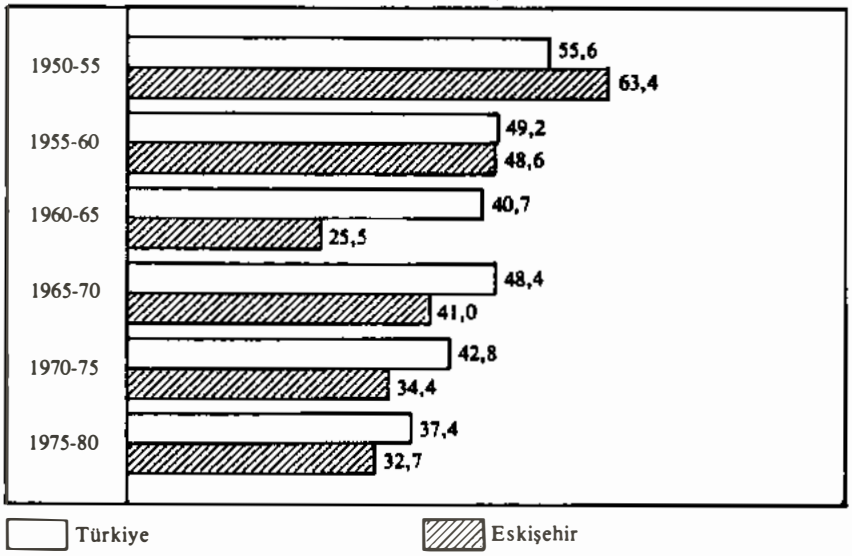
PTT tarafından kurulan ve 1970'te faaliyete geçen 1800 kanal radyolink sistem, televizyon yayınlarının iletilmesi olanağını sağlamıştır. Eskişehir'de ilk televizyon yayını Ağustos 1971'de İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde, daha sonra da 10 vatlık vericiye sahip olan Boğaz Radyolink İstasyonu'nda başlamıştır. Sonraları, bu istasyonda 600 vatlık bir verici kurulmasıyla yayın alanı genişlemiş, Kütahya, Bozüyük gibi çevre yerleşimleri de içine almıştır. 1980'de ilde ruhsatlı TV alıcılarının sayısı 81.693, ruhsatlı radyo alıcılarının sayısı da 83.058'di.

Tablo 16
Türkiye ve Eskişehir'de Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Eskişehir	Kır	63,5	52,2	46,5	36,8
	Kent	36,5	47,8	53,5	63,2

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 5
Türkiye ve Eskişehir'de Kentleşme Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 17
Türkiye ve Eskişehir İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Eskişehir	Kır	110	122	114
	Kent	175	244	342

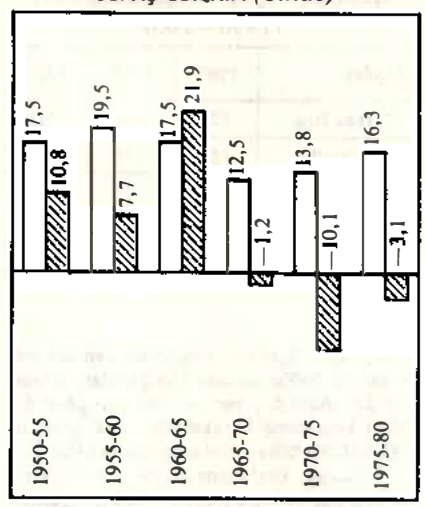
(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Nüfusun kır-kent bileşimi açısından Eskişehir, kentsel merkezler payının ağırlıklı olduğu illerdendir. 1980'de, 544.000 olan il nüfusunun 344.000'i, yani ilde yaşayan her 100 kişiden 63'ü kentsel alanda oturmaktadır. Türkiye geneli için ise, bu oran % 44'tür (Tablo 16). İlde kent merkezleri nüfusu, öteden beri ülke ortalamasının üzerinde olagelmiştir. Eskişehir'de, özellikle kamu kesiminin öncülük ettiği sanayileşme süreci, daha 1950'lerin başında oldukça ileri bir aşamaya ulaşmıştı *(Bak. Sanayi)*. İlin ulaşım olanaklarının iyi oluşunun ve özellikle demiryolu ulaşımı açısından kentin bir ana kavşak noktası olmasının da hızlandırdığı bu süreç, nüfusun kır-kent bileşiminde kentsel alan payının 1950'lerden başlayarak ağırlık kazanmasını sağlamıştır. Ayrıca, Eskişehir'in ötedenberi konu olduğu göçmen akımının *(Bak. Göç)*, esas olarak kentsel alana (özellikle il merkezine) yönelmesi de bu payı yükselten bir başka etmendir. Nitekim, 1950'de Türkiye genelinde kırsal nüfusun ağırlığı çok büyük iken ve her 4 kişiden yalnızca 1'i kentlerde oturmaktayken Eskişehir'de bu oran üçte birin üzerinde idi.

1950-1960 döneminde Eskişehir'in kentsel, nüfusundaki büyüme (% 75), ülke ortalamasının (% 69) üzerindeydi. Ama, 1960'ların ortasından başlayarak, kentleşme hızının giderek düşmesi son 30 yıldaki toplam gelişme açısından Eskişehir'in Türkiye genelinin gerisinde kalmasına neden olmuştur. 1950-1980 arasında, kentsel nüfus ülke bütününde % 275 artarak 4 katına yaklaşırken Eskişehir'de bu büyüme (% 242), ülke ortalamasının altında kalmıştır (Tablo 17).

Eskişehir'de kentleşme olgusu 1950-1980 döneminde Türkiye genelinde benzer bir dalgalanma geçirmiştir. İlde kırdan kente en önemli göç hareketleri, ülke bütünü ile eş zamanlı olarak 1950-1955 ve 1965-1970 dönemlerinde gerçekleşmiştir. Eskişehir'in kentleşme hızı, 1950'lerin başında Türkiye ortalamasının çok üzerinde, 1960'ların ikinci yarısında ise, bu ortalamanın altında, ama yine de oldukça yüksekti (Şekil 5). Kentsel nüfusun 1950-1955 arasındaki gelişmesinde, kırdan kente göçün yanı sıra, ilin bu dönemde yurt dışından aldığı toplu göçün de belirleyici etkisi vardır. Dış ülkelerden, özellikle Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin büyük çoğunluğunun Eskişehir Kenti'ne yerleştirilmesi, kentsel nüfusun bu dönemde, binde 63 gibi olağanüstü bir gelişme göstermesine neden olmuştur. Bu nedenle, kentsel nüfus artış hızının 1950-1955 arasında ulaştığı bu yüksek değer, bir ölçüde yapay bir büyümeyi yansıtmaktadır. 1950'lerin ikinci yarısında kentsel nüfus artış hızı, Türkiye genelinde (binde 56'dan binde 49'a) düşerken, Eskişehir'de (binde 63'ten binde 49'a) daha önemli bir düşüş söz konusudur. 1960'ların ilk yarısında Eskişehir'de kentsel nüfus artış hızı, 1955-1960 dönemindekinin yaklaşık yarısı düzeyine (binde 25'e) gerilemiştir. 1970 sonrasında ise, ilin kentleşme hızındaki azalma sürmekle birlikte bu kez azalma ülke genelinde olduğundan küçük olmuştur. 1965-1970 döneminde binde 48 olan Türkiye kentleşme hızı, 1970-1975 arasında binde 43'e, 1975'ten sonra ise binde 37'ye gerilemiştir. Eskişehir'de ise, 1970'lerin ilk yarısında gerçekleşen düşüş daha önemlidir. 1965-1970 döneminde binde 41 olan kentsel nüfus artış hızı, 1970-1975 arasında binde 34'e, 1975 sonrasında ise binde 33'e düşmüştür (Şekil 5).

Şekil 6
Türkiye ve Eskişehir'de Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Kırsal alan nüfusu için ise, 1950 sonrasında son derece sınırlı bir gelişme söz konusudur. İlin kırsal alan nüfusu 1950-1965 döneminde % 23 dolayında artarak 175.000'den 215.000'e yükselmiştir. İzleyen yıllarda ise kırsal alan sürekli olarak nüfus kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle, kent merkezleri nüfusunun % 242'lik bir artışla 3,5 katına yaklaştığı 1950-1980 döneminde, kırsal alan nüfusunda yalnızca % 14 oranında bir büyüme gerçekleşebilmiştir. Oysa, aynı dönemde Türkiye genelinde, kır nüfusundaki artış % 60'a ulaşmaktadır (Tablo 17). Kır nüfusunun 1965 sonrasında azalma sürecine girmesi nedeniyle, bu yıldan sonra nüfusun artış hızı yerine nüfusun gerileme hızından söz etmek gerekir. İlde, bu gerileme hızı en yüksek düzeye 1970-1975 arasında ulaşmıştır. Bu dönemde Eskişehir'in kırsal alan nüfusu yılda ortalama binde 10 azalmıştır (Şekil 6).

İlde kırsal alan nüfus artış hızının düşük olmasında, il genelinde olduğu gibi kırsal alanda da doğurganlığın çok düşük olmasının kuşkusuz önemli bir payı vardır. Bununla birlikte, bu durum esas olarak kırdan kente göç hareketinin kırsal alan nüfusunu

Tablo 18
Eskişehir İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)

		1927	1950	1960	1970	1980
	Toplam	154.195	276.164	368.827	459.367	543.802
Eskişehir İli	Kent	41.327	100.724	176.360	245.905	343.928
	Kır	112.868	175.440	192.467	213.462	199.879
	Toplam	81.556	175.107	209.046	284.100	373.988
Merkez İlçe	Kent	32.103	89.879	153.096	216.373	309.431
	Kır	49.453	85.228	55.950	67.727	64.557
	Toplam	—	—	18.493	24.567	25.649
Çifteler	Kent	—	—	4.655	7.090	9.809
	Kır	—	—	13.838	17.477	15.840
	Toplam	—	—	11.937	12.921	12.045
Mahmudiye	Kent	—	—	3.708	4.985	5.298
	Kır	—	—	8.229	7.936	6.747
	Toplam	23.539	31.962	40.306	41.275	37.191
Mihalıççık	Kent	1.512	2.190	3.289	3.871	4.102
	Kır	22.027	29.772	37.017	37.404	33.089
	Toplam	—	—	12.053	14.146	14.277
Sarıcakaya	Kent	—	—	1.849	2.601	2.832
	Kır	—	—	10.204	11.545	11.445
	Toplam	17.604	24.814	26.604	25.992	24.691
Seyitgazi	Kent	1.723	2.040	2.577	2.556	2.910
	Kır	15.881	22.774	24.027	23.436	21.781
	Toplam	31.496	44.281	50.388	56.366	55.961
Sivrihisar	Kent	5.989	6.615	7.186	8.429	9.541
	Kır	25.507	37.666	43.202	47.937	46.420

Not: 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

aşındırmasından kaynaklanmaktadır.

1950-1980 döneminde, kırsal alan nüfus artış hızının göçten önemli ölçüde etkilendiği iki alt-dönem vardır. Eskişehir'in ülke genelindekine koşut bir nüfus patlaması yaşadığı *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. 1950lerin ilk yarısında kırdan kente önemli bir göç hareketi başlamış, bu nedenle kırsal nüfus artış hızı çok düşük (% 1) düzeyde kalmıştır. Bu göçün de etkisiyle, 1950-1955 arasında Eskişehir'de kentleşme olgusu tek merkez temelinde gerçekleşmiştir. Öyle ki, 1980'de yönetsel bölünüşe göre, ildeki bütün kentli nüfusun % 90'ı Merkez İlçe'de yaşamaktaydı (Tablo 18). Merkez İlçe ile öbür ilçeler arasında kent nüfusunun büyüklüğü bakımından önemli bir farklılık söz konusudur. 1927'de 32.000 olan kent merkezi nüfusu 1955'te 100.000 sınırını aşmış, 1980'de ise 310.000'e ulaşmıştır. Buna karşılık öteki bütün ilçelerin kent merkezleri 10.000'den bile az nüfus barındırmaktadır. Bunlardan yalnızca Çifteler ve Sivrihisar 1980'de 10.000 sınırına yaklaşmış olup geri kalanların kent nüfus varlığı 5.000'in de altındadır.

Nüfusun kır-kent bileşiminde, kentsel alan nüfusunun toplam nüfus içinde ağırlıklı paya sahip olduğu tek ilçe yine kırsal kesimden sürekli göç alan Merkez İlçe'dir. Nitekim, 1980'de yalnızca Merkez İlçe'de kent nüfusu kır nüfusunu geçmekteydi.

1980'de kentsel nüfus artışı binde 63 ile en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Kentsel nüfusun ikinci önemli artışı (binde 41) gösterdiği 1960'ların ikinci yarısında kırsal nüfustaki gerileme de daha çok kırdan kente göç hareketinin etkisini taşımaktadır. Bu durum, 1950'den beri söz konusudur. 1950'de kır nüfusundan çok az bir fazlalık gösteren kent nüfusu, 1980'de kır nüfusunun 5 katına yaklaşmıştır. 1980'de 374.000 kişinin oturduğu ilçede, her 100 kişiden 83'ü kent merkezinde yaşamaktaydı.

Kentsel nüfusları görece önemli olan öteki ilçelerden Çifteler'in kent nüfusu, kır nüfusunun üçte ikisi Sivrihisar'ın ise beşte biri düzeyinde kalmaktadır (Tablo 18).

1950-1980 döneminde kentsel nüfusu en hızlı büyüyen ilçe yine ilde gerçek anlamda kent niteliği taşıyan tek yerleşme olan Merkez İlçe'dir (Tablo 19). 1950-1980 döneminde bu ilçenin kent nüfusu % 244 artarak, 3,5 katına ulaşmıştır. Merkez İlçe kent nüfusunun bu gelişiminde, ilin sanayi ve ticaret etkinliklerinin odağını oluşturması nedeniyle kır nüfusunu çekmesi yanında, 1950-1955 döneminde Eskişehir'e ülke dışından gelen göçmenlerin genellikle Merkez İlçe'nin kentsel alanında yerleşmiş olmaları etkili olmuştur.

Öteki ilçeler arasında en büyük gelişmeyi, kent nüfusu 1950-1980 döneminde % 87 oranında artan Mihalıççık göstermiştir. Geri kalan ilçelerin kent merkezlerinin nüfusları ise, son 30 yılda ancak % 50 dolayında artmıştır (Tablo 19).

Bir yerleşme biriminin yönetsel açıdan il ya da ilçe merkezi olması, kırsal yapıdan mutlaka kurtulacağı ve kente özgü nitelikler kazanacağı anlamına gelmez. Kır yaşantısından ve tarım ekonomisi egemenliğinden çıkabilmenin, yönetsel tanım dışında, başka ve daha sağlıklı ölçütleri vardır. Bunlar arasında en yaygın kullanılanı, 10.000'den fazla nüfus barındırma ölçütüdür.

Bu ölçüte göre, Eskişehir'de tek gerçek kent, öbür ilçelerin tümünün kentsel nüfusları 10.000'in altında olduğundan, il merkezidir. Aslında, her iki tanıma göre de, ildeki kentleşme hareketinin odak noktası, 300.000'den fazla nüfusu ile Merkez İlçe'dir.

Nitekim, kentleşme olgusu, hem yönetsel bölünüş hem de 10.000+ nüfus ölçütüne göre tam bir koşutluk gösterir. Ayrıca, her iki ölçüte göre, kentleşme hızları ve oranları da birbirine yakındır (Tablo 20). Bu durum, 10.000+ nüfus ölçütüne göre ilin tek kent merkezi olan Merkez İlçe'nin, yönetsel bölünüşe göre il kentsel nüfusunun büyük çoğunluğunu kapsamasından doğmaktadır.

Eskişehir nüfusunun böylesine ağırlıklı bölümünün il merkezinde toplanmış olması, 10.000+ nüfus ölçütüne göre kentsel nüfus oranının Türkiye ortalamasının üzerine çıkmasına yol açmaktadır (Tablo 21). Bu ölçüte göre, 1950'de Eskişehir'de kentsel nüfusun payı (% 33) Türkiye genelinin (% 19) çok üstündeydi. Zaman içinde iki ortalama arasındaki göreli fark (K katsayısı) giderek küçülmüş olmakla birlikte, 1980'de kentleşme oranı, Eskişehir'de (% 57 ile) ülke bütünündekinden (% 44) yine de daha büyüktü. Önümüzdeki 10 yılda ise, göreli farkın azalacağı tahmin edilmektedir (Tablo 21). Bu durum, son yıllarda Eskişehir'de kentleşme hızının düşmesinin bir sonucudur.

GÖÇ: Eskişehir, öteden beri İç Anadolu Bölgesi'nin, Ankara ve Konya ile birlikte, göç alan birkaç ilinden biridir.

İlin ilk göç akımına konu oluşu, oldukça eski tarihlere dayanır. "93 Harbi" (1877-1878) sonunda Kırım'dan Anadolu'ya göçen Tatar boyları büyük çoğunluğu ile Eskişehir'e yerleşmişlerdi. Bu göçmenlerin gelenek ve görenekleri ile ilin sosyal yaşamında etkileri olduğu gibi, özellikle tarım alanındaki görece ileri teknikleri ile ekonomik etkinliklere de önemli katkıları olmuştur. Bu nedenle Eskişehir, sosyal, ekonomik ve demografik niteliklerinde, göç yoluyla gelmiş

Tablo 19
Eskişehir'de Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	170	241	344
Mihalıççık	150	177	187
Seyitgazi	126	125	143
Sivrihisar	109	127	144

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 20
İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre Eskişehir'de Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı(%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	36,5	32,6	63,4	57,9
1955	42,8	37,1	48,6	48,6
1960	47,8	41,5	25,5	25,5
1965	48,3	41,9	41,0	43,7
1970	53,5	47,1	34,4	36,7
1975	59,0	52,5	32,7	34,8
1980	63,2	56,9		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 21
Eskişehir İli ve Türkiye'de Kentleşme Oranları (10.000+ Nüfuslu Yerleşmelere Göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1990
Eskişehir	20,8	32,6	37,1	41,5	41,9	47,1	52,5	56,9	76,4
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9	60,5
K	28,5	74,1	65,0	60,3	40,6	58,1	26,8	29,6	26,3

$$K = \left(\frac{\text{Eskişehir İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; Kılıçoğlu, 1979)

nüfusun kalıcı izlerini taşıyan birkaç ilden biridir.

XIX. yy sonundaki bu göçmen akımının etkilerini, 1950'lerin verilerinde bile gözlemek olanaklıdır. 1950'de, dış ülkelerde doğmuş olanların Türkiye nüfusu içindeki payı % 3,6 iken, Eskişehir'de bu oran % 7,9'a ulaşıyordu.

Üstelik, Eskişehir'e "toplu göç" olayı, 1950'lerin ilk yarısında yeniden gündeme gelmiştir. Bu yıllarda Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu yerleşme yeri olarak Eskişehir'i seçmiş ve il, 1950-1955 arasında dış kaynaklı önemli bir göç hareketine konu olmuştur. Bu yüzdendir ki, il nüfusu içinde 1950'de % 7,9 olan dış ülke doğumluların oranı on yıl sonra da azalmamış, hatta % 8'i aşmıştı. Ayrıca, 1950-1955 dönemindeki bu toplu göçün daha bir süre dış ülke kaynaklı nüfus akımını uyarıcı bir etkisi de olmuştur. Akrabalık ilişkileri, ülkeye daha sonraki yıllarda gelen göçmenlerin bir bölümünün yerleşmek için Eskişehir'i seçmelerine yol açmıştır. Gerçekleştiği dönemlerde nüfusun hem büyüklüğü, hem de demografik yapısı üzerinde çok önemli etkileri olan bu toplu göçler süreklilik göstermediklerinden, etkileri zaman içinde zayıflamıştır. 1970'te dış ülkede doğmuş olanların oranı % 5'e gerilemiştir.

Öte yandan Eskişehir, yurt içindeki nüfus hareketleri için de, önemli bir çekim merkezidir. 1965-1970 verilerine göre söz konusu dönemde il dışına göçen 38.000 kişiye karşılık, öteki illerden 45.000 kişi Eskişehir'e gelmiş ve böylece ilin göç yoluyla net nüfus kazancı 7.000'e ulaşmıştır. Bu sayının il genel nüfusu içindeki payı, binde 16 gibi önemli sayılabilecek bir düzeye çıkmıştır.

Eskişehir'e yönelik göç hareketinin önemi, zaman içinde giderek artmaktadır. Nitekim, başka ilde doğmuş olup, Eskişehir'de yaşayanların il nüfusu içindeki ağırlığı, 1950'de % 12,5 iken, 1960'ta % 16'ya, 1970'te % 20'ye yükselmiştir. 1975 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre de bu oran % 22'ye ulaşmıştır. Başka bir deyişle, 1975'te Eskişehir'de yaşayan her 4 kişiden 1'i, ile göç yoluyla gelmiştir.

Eskişehir, farklı özelliklerine bağlı olarak, farklı nitelikte göçler çekmektedir. İlin, metropollerin çevrelerinde bulunan illeri de birer çekim merkezine dönüştüren etkisi, Eskişehir için de söz konusudur. Eskişehir, Ankara'nın söz konusu etkisi ile bir göç çekim merkezi niteliği kazanmıştır. İl, Ankara'ya yönelen nüfusun, özellikle Doğu Anadolu'dan gelen bir bölümünü tutmaktadır. İlin, etki alanında bulunduğu metropol dolayısıyla aldığı bu göç, uzun mesafeli ve kesin niteliktedir.

Bunun yanı sıra Eskişehir, kendi ekonomik yapısı gereği, kısa mesafeli ve mevsimlik (geçici) göçlere de konu olmaktadır. İl tarımında, yaygın tahıl üretimi yanında, başta şeker pancarı olmak üzere, toplanma aşamasında yoğun emek gerektiren sanayi bitkilerinin önemli bir yeri vardır *(Bak. Tarım).* Bu ise, tarım kesimindeki küçük işletmelerde bile, bu aşamada mevsimlik işçi kullanımını zorunlu kılmakta ve bu ek işgücü talebi, çevre illerden geçici bir göç hareketini uyarmaktadır.

Ayrıca il, askeri özelliğine ve yüksek-öğretim kurumlarının varlığına bağlı olarak da nüfus çekmektedir. Büyük çoğunluğu geçici nitelikte olan bu tür göçle gelenlerin ilde kalış süresi yine de, tarımsal etkinliklerin gerektirdiği "mevsimlik" göçleri çok aşmaktadır.

Eskişehir'in, hem kısa hem de uzun mesafeli göçe konu olduğu, göç aldığı illerin dökümünden anlaşılmaktadır. Eskişehir'e göç veren iller arasında Afyonkarahisar, Bilecik, Kütahya gibi çevre iller bulunduğu gibi; Sivas, Tunceli, Adana, Elazığ gibi uzak iller de vardır. Ancak, göç eden nüfusun büyük çoğunluğu çevre illerden kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1975'te başka ilde doğmuş olup, Eskişehir'de oturmakta olanlar içinde bu illerin (Kütahya, Bilecik, Afyonkarahi-

Tablo22
Eskişehir'e Göç Edenlerin İşkollarına Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Tarım, Avcılık, Ormancılık, Balıkçılık	22,3	16,6	51,1
Maden Çıkarma	2,5	3,0	0,1
İmalat Sanayii	15,7	16,5	11,5
Elektrik, Gaz, Su	0,2	0,2	—
İnşaat Sanayii	8,7	10,3	1,0
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta, Otel	8,1	9,4	1,7
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	7,1	8,0	2,1
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,8	2,9	2,3
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	30,0	30,1	29,3
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	2,6	3,0	0,9
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

Tablo23
Eskişehir'e Göç Edenlerin Mesleklere Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek Sahipleri	13,9	12,1	22,9
Müteşebbisler, Direktörler ve Üst Kademe Yöneticileri	1,3	1,5	0,3
İdari Personel vb Çalışanlar	6,0	6,2	5,0
Ticaret ve Satış Personeli	5,0	5,8	1,0
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	7,9	8,8	3,3
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	22,8	16,7	52,5
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	18,3	19,8	10,9
Diğerleri	24,8	29,1	4,1
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

Tablo 24
Eskişehir'e Göç Edenlerin İşteki Yere Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Ücretli	67,6	73,1	41,3
İşveren	0,9	1,0	0,4
Kendi Hesabına	19,6	21,2	11,8
Aile İşçisi	11,9	4,7	46,5
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

sar) payı, % 40'a ulaşmaktaydı.

Göç açısından ilin bir özelliği de, uzun ya da kısa mesafeli göçlerin büyük çoğunluğunun kesin nitelikte ve dolayısıyla "toplu aile göçü" ölçeğinde olmasıdır. Eskişehir nüfusunun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü incelendiğinde *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*, göçe en çok (30-34) ve (35-39) yaş gruplarının konu olduğu görülmektedir. Ancak, bu yaş gruplarında aşırı bir erkek fazlalığı söz konusu olmadığı gibi, nüfusun genel cinsiyet yapısında da *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*, erkek nüfus oranı Türkiye ortalamasının altındadır. Bu durum, ilin aldığı göçün, tüm yaşları ve her iki cinsiyeti birlikte ve yakın oranlarda etkisi altına alan "toplu aile göçü" olduğunu göstermektedir.

Göç hareketleri Eskişehir'in demografik yapısında saptırıcı bir etki yapmamakla birlikte, il nüfusunun gelişme dinamiğini önemli ölçüde etkilemektedir. İlkin, il nüfusunun 1950-1955 döneminde gösterdiği hızlı gelişmede, bu yıllarda dış ülkelerden gelen göçmenlerin toplu biçimde Eskişehir'e yerleşmelerinin büyük payı vardır.

Ayrıca, göçmenler asıl olarak il merkezi, yani Eskişehir Kenti'nde yerleştiklerinden, bu dönemde Eskişehir, kentsel nüfusun büyümesi açısından rekor bir düzeye ulaşmıştır. Ancak, göç eden nüfus genellikle ülke ortalamasının altında kalan düşük bir doğurganlık eğilimi taşımakta, dolayısıyla yöneldiği merkezlerin doğurganlık düzeyini düşürmektedir.

Önemli bir göç çekim merkezi olan Eskişehir de benzer bir etki altında kalmış ve göçle birlikte, genel doğurganlık hızı büyük ölçüde gerilemiştir *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Bu ise, göç almasına karşın, il nüfusunun sınırlı bir gelişme düzeyinde kalmasına neden olmustur.

GÖÇ EDEN NÜFUSUN NİTELİKLERİ: Eskişehir, farklı nedenlerle, farklı nitelikte göçler çekmekle birlikte, nüfusun işkollarına göre bölünüşü (Tablo 22), ile göç eden nüfusun daha çok hizmetler ve tarım kesimlerinde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Hizmetler kesiminin önemi, ilin askeri özelliği ile yükseköğretim kurumları nedeniyle aldığı göçe bağlıdır. Nitekim, göç edenlerin mesleğe göre dağılışında (Tablo 23), öğretim kurumlarının gereksindiği "bilimsel eleman"larla, askeri personeli de içine alan "idari personel" gruplarının payı önemlidir. Bilimsel elemanların oranı % 14 ile ülke ortalamasını (% 11) aşarken, idari personelin ağırlığı (% 6) Türkiye geneline eşittir.

Göç eden nüfus içinde, tarım kesiminde çalışanların önemli bir payı olması ise, iki ayrı etmene bağlıdır. Birincisi, ilin çektiği göçte, tarım kesiminin mevsimlik işgücü talebinin önemli bir rol oynamasıdır. İkinci neden ise, Eskişehir'e yönelik uzun mesafeli göçlerin çoğunun görece az gelişmiş, tarımsal yapısı ağır basan illerden kaynaklanması ve göç eden nüfusun daha çok tarım kesimi kökenli olmasıdır. Tarımda çalışanların oranının önemli olması, göç eden nüfusun işteki yere göre bölünüşünde, yardımcı aile bireylerinin payının (% 12), ülke ortalamasından (% 10) yüksek olmasına neden olmaktadır (Tablo 24). Bununla birlikte, mevsimlik işçilerin çoğunlukla ücretli olarak çalıştırılmaları, ücretliler kesiminin de

Eskişehir İli İdari Bölünüm Haritası

Eskişehir İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	95	34.427		4
	Alpu	28	18.744		4
	Hekimhan	10	1.627		—
	İnönü	12	9.759		1
	Toplam	145	64.557	445	9
Çifteler	Merkez	32	15.840		3
	Toplam	32	15.840	495	3
Mahmudiye	Merkez	15	6.747		2
	Toplam	15	6.747	450	2
Mihalıççık	Merkez	52	23.369		6
	Beylikahır	17	9.720		1
	Toplam	69	33.089	480	7
Sarıcakaya	Merkez	8	4.668		—
	Mihalgazi	5	6.777		3
	Toplam	13	11.445	880	3
Seyitgazi	Merkez	28	11.729		3
	Kırka	19	10.052		3
	Toplam	47	21.781	463	6
Sivrihisar	Merkez	57	26.383		5
	Günyüzü	16	14.522		5
	Kaymaz	8	5.515		1
	Toplam	81	46.420	573	11

2085

2086

2085 - Ormancılık ve tomruklar
2086 - Haralar, Mahmudiye
2087 - Eskişehir vilayet binası ve Atatürk heykeli
2088 - Eskişehir Garı
2089 - Tekel binası
2090 - Ana-Çocuk ve Halk Sağlığı İstasyonu, Ballıhisar Köyü

2087

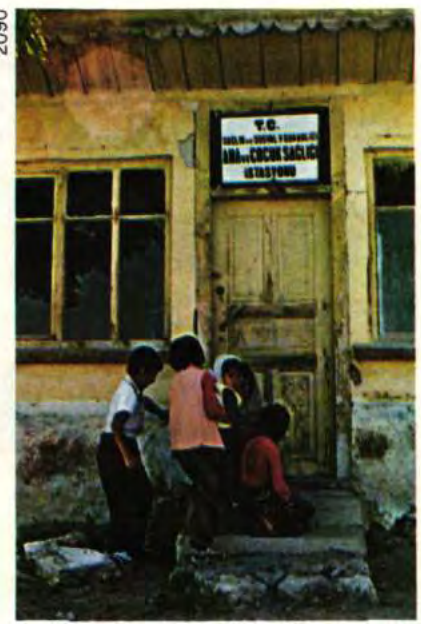
2088

2089

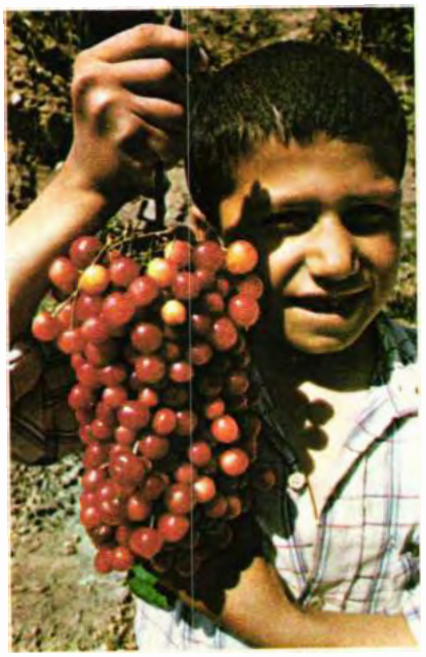
2090

2091

2093

2092

2091 - Toprak İskân binası, Yazılıkaya Köyü
2092 - TMO
2093 - Kiraz
2094 - 2095 - Lületaşı

2094

2095

2096

2099

2100

2097

2098

2096 - Arçelik Fabrikası
2097 - Şeker Fabrikası
2098 - Çimento Fabrikası
2099 - Eti Bisküvi Fabrikası
2100 - Eskişehir Sümerbank Basma Sanayii
2101 - Un Fabrikası
2102 - Tuğla ve Kiremit Fabrikası
2103 - Yem Fabrikası

2101

2102

2103

2104

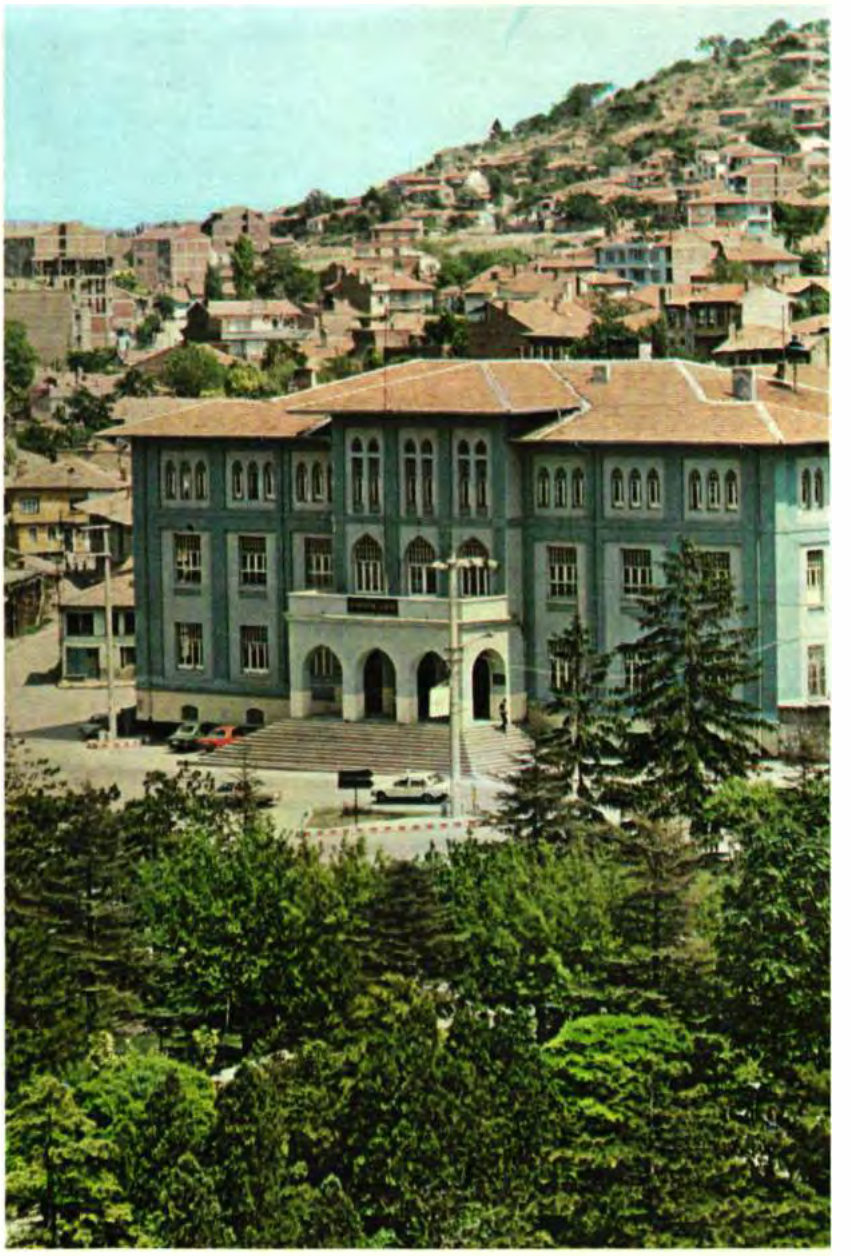
2105

2106

2107

2104 - Cicisan Gıda Sanayii
2105 - Süt ve Mamulleri Fabrikası
2106 - Sakarya gazetesi
2107 - Atatürk Lisesi
2108 - Yunus Emre heykeli
2109 - Eskişehir Evlendirme Dairesi

2108

2109

önemli bir orana (% 68) ulaşmasını sağlamaktadır (Tablo 24).

Göç eden nüfusun nitelikleri cinsiyet açısından incelendiğinde, işgücüne katılma açısından, erkek nüfusun çok önde olduğu görülmektedir. İşgücüne katılma oranı erkekler için % 75 iken, kadınlarda yalnızca % 19'dur. Başka bir deyişle, Eskişehir'e göç eden nüfus içinde, her 4 erkekten 3'ü çalışma yaşamına faal biçimde katılırken, bu oran kadınlarda ancak 1/5'tir.

Kadın nüfus özellikle tarım kesiminde, mevsimlik işlerde çalışmaktadır. Göç eden nüfusun işkollarına göre bölünüşünde, faal her 2 kadından 1'inin tarım kesiminde çalıştığı görülmektedir. Bunun dışında göç eden kadın nüfusun, görece önemli bir yer tuttuğu bir işkolu da hizmetlerdir. Bu kesimde çalışan kadınların oranı % 30'u bulmaktadır.

Ancak bu olgu, daha çok ildeki öğretim kurumlarının eğitilmiş, nitelikli kadın işgücüne sağladığı çalışma olanaklarının bir sonucudur. Göç edenlerin mesleğe göre bölünüşünde, "bilimsel ve teknik elemanlar" arasında kadınların oranının (% 23), hem ülke genelini (% 15), hem de bu konumdaki erkeklerin oranını (% 12) aşması, bu durumun bir göstergesidir. Kuşkusuz, ildeki büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının genellikle cinsiyet ayırımı yapmaksızın, nitelikli teknik eleman talebinde bulunmaları, bu oranı yükselten bir başka etmendir.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1980'de Eskişehir İli'ne Merkez İlçe'yle birlikte 7 ilçe, 8 bucak ve 402 köy bağlıydı. İlin 18 yerleşiminde belediye örgütü kurulmuştu. Bunların 1'i il merkezi, 6'sı ilçe merkezi, 7'si bucak merkezi, 4'ü de köy belediyesidir.

İlin 2 ilçesi, Merkez İlçe ve Sivrihisar, alan olarak aşağı-yukarı aynı büyüklüktedir. Her ikisinin de il alanı (13.653 km2) içindeki payları % 28'dir. Alan olarak 3.büyük ilçe % 17'lik bir paya sahip olan Mihalıççık İlçesi'dir.

Nüfus bakımından ilin en büyük ilçesi Merkez İlçe'dir. 1980'de il nüfusunun (543.802) % 70'ine yakını Merkez İlçe'de yaşamaktaydı. Merkez İlçe'nin nüfusu, ilin ikinci büyük ilçesi olan Sivrihisar'ın 6,7 katıydı. Sivrihisar'ın il nüfusu içindeki payı % 103, 3.büyük ilçe olan Mihalıççık'ın payı da % 6,8'di.

İlde 1980'de nüfusu 10.000'i aşan tek yerleşim merkezi Eskişehir Kenti'ydi (309.431). Eskişehir Kenti, il nüfusunun % 57'sini barındırıyordu. İlin 2.büyük yerleşim merkezi 9.809 nüfuslu Çifteler Kasabası, 3.büyük yerleşim merkezi de 9.541 nüfuslu Sivrihisar Kasabası'dır.

Eskişehir İli'nde nüfus yoğunluğu kentsel merkezlerin dağılımına koşut olarak dengesiz bir yapıdadır. 1980'de ülke ortalamasının (58) üstünde bir yoğunluğa sahip olan tek ilçe, km2'de 98 kişiyle Merkez İlçe'ydi. Diğer altı ilçenin nüfus yoğunlukları çok düşüktü. İkinci en yoğun ilçe olan Sarıcakaya'da km2'de 27 kişi, 3.yoğun ilçe Çifteler'de de km2'de 26 kişi yaşıyordu. İlin ortalama nüfus yoğunluğu da, km2'de 40 kişi, ülke ortalamasının altındadır. İlin ortalama köy ve bucak nüfusu, 497 kişi, ülke genelinden (696), hayli düşüktür. İle bağlı 402 köyden 41'inin nüfusu 1.000'in üstündedir.

MERKEZ İLÇE: Yüzölçümü 3.823 km2, 1980 nüfusu 373.988, nüfus yoğunluğu km2'de 98 kişidir. İl nüfusunun % 70'ine yakınını barındıran Merkez İlçe nüfusunun % 82,7'si kentte yaşamaktadır. Eskişehir Kenti ilin tek kentsel yerleşmesidir.

1980'de Merkez İlçe'ye Alpu, Hekimhan, İnönü bucakları ile 145 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 445, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 9'du. 100 km2'ye düşen köy sayısı ortalama 3,8'di.

İlin kuzeybatısında, Porsuk Havzası'nın batı yakasında yer alan Merkez İlçe Eskişehir'in en büyük yerleşmesidir. Kuzeyden Sündüken, güneyden de Türkmen dağları ile çevrelenen geniş ovada yaygın olarak şeker pancarı yetiştirilir. Buğday, arpa ve çavdar üretimi de önemlidir. Ovanın hemen hemen ortasında yer alan Eskişehir Kenti ildeki tüm sanayi yatırımlarının toplandığı bir merkezdir *(Bak. Eskişehir Kenti)*. Bu durum özellikle 1960 sonrasında kırsal nüfusun Eskişehir'e göç etmesine ve kentin hızlı bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. Göçün esas olarak Eskişehir Kenti'ne yönelmesi nedeniyle ildeki diğer ilçe merkezleri kırsal yapılarını sürdürmüşler ve büyümeleri çok sınırlı kalmıştır. 1980'de Eskişehir Kenti'nin nüfusu 300.000'i aşmışken, 2.büyük kent Sivrihisar'ın nüfusu 10.000'e ulaşmamıştı *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi)*.

Eskişehir Belediyesi 1854'te kurulmuştur. 1981'de 1.063'ü memur, 1.692'si gündelikçi olmak üzere 2.755 kişilik bir personeli vardı.

Eskişehir Elektrik İşletmesi 1944'te Eskişehir Elektrik TAŞ'den devir alınmıştır. 1952'ye kadar var olan diğer gruplar kentin gereksinmesini karşılayabiliyordu. Ancak, kentin 1950'lerden başlayarak hızla büyümesiyle, bunlar yetersiz kaldı ve 1956'ya kadar sorun DDY ve Şeker Fabrikası'ndan elektrik satın alınarak çözüldü. 1956'da kent kuzeybatı ulusal elektrik şebekesine bağlandı *(Bak. Enerji)*.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında içme suyu Sarısungur Suyu ile Sıcaksular'dan sağlanıyordu. 1935'te Türkmen Dağı'nda Kalabak Suyu saptandı. 1937'de bu şebeke tamamlanarak kentteki konutlara su ulaştırıldı. 1980'lerde 54 kuyudan yerel şebekelerle konut ve işyerlerine dağıtım yapılmaktaydı. Abone sayısı 60.000'e yaklaşmıştır.

ÇİFTELER: İl nüfusu içindeki payı % 4,7 olan Çifteler İlçesi'nin yüzölçümü 974 km2;1980 nüfusu 25.649, nüfus yoğunluğu km2'de 26 kişidir. İlçe nüfusunun % 38,2'si kasabada yaşamaktadır.

1980'de Çifteler'e 32 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 495 kişi, nüfusu 1.000'in üstünde köy sayısı 3'tü. 100 km2'ye ortalama 3,3 köy düşmekteydi.

İlin güneyinde, Yukarı Sakarya Havzası'nda yer alan Çifteler İlçesi, Eskişehir'e 67 km uzaklıktadır. İlçe toprakları 800-850 m yükseklikte geniş düzlüklerden oluşmaktadır. Yörede sert bir kara iklimi egemen olduğu için bitki yetiştirme dönemi kısadır ve ürün çeşitlenmemiştir. Ancak sulama yapılan alanlarda çift ürün alınabilmektedir. En çok yetiştirilen bitkiler başta buğday olmak üzere, arpa, çavdar, yulaf, mısır, pancar, ayçiçeği ve soğuk mevsim sebzeleridir. Hayvancılık da ilçenin önemli geçim kaynaklarındandır. Damızlık koyun ve sığır yetiştirilmektedir.

Çifteler Kasabası Eskişehir-Ankara Devlet Yolu'ndan ayrılarak Afyonkarahisar'a bağlanan devlet yolu üzerindedir. Büyüme yol boyunca kuzey-güney yönündedir. Ticaret ana caddeler üzerinde yer alır.

Çifteler Belediyesi 1951'de kurulmuştur.

MAHMUDİYE: Yüzölçümü 676 km2, olan Mahmudiye, il nüfusu içindeki payı en küçük olan (% 2,2) ilçedir. Nüfus yoğunluğu km2'de 18 kişidir. İlçe nüfusunun % 44'ü kasabada yaşamaktadır.

1980'de Mahmudiye'ye 15 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 450, nüfusu 1.000'in üstünde köy sayısı 2'ydi. 100 km2'ye ortalama 2,2 köy düşmekteydi.

1954'te ilçe olan Mahmudiye, Eskişehir-Ankara Devlet Yolu'ndan ayrılan Afyonkarahisar Yolu üzerinde yer alır. Yukarı sakarya Havzası'nda bulunan ilçenin toprakları verimli tarım alanlarıdır. İlin büyük bölümünde olduğu gibi burada da en çok buğday yetiştirilir. Hayvancılık, özellikle küçükbaş hayvancılık da önemli bir geçim kaynağıdır.

Mahmudiye Kasabası, yol boyunca kurulmuş küçük bir tarımsal yerleşmedir. Kentsel bir yapı oluşmamıştır. Kasaba, daha çok gelişkin bir köy görünümündedir. Yapıların tümüne yakını tek katlıdır. Üç katlı binaların sayısı 4-5'i geçmez.

Mahmudiye Belediyesi 1948'de kurulmuştur.

MİHALIÇÇIK: İlin 3. büyük ilçesi olan Mihalıççık'ın il nüfusundaki payı (% 6,8) yüzölçümü 2.337 km2, 1980 nüfusu 37.191, nüfus yoğunluğu km2'de 16 kişidir. İlçe nüfusunun % 11'i kasabada yaşamaktadır.

1980'de ilçeye Beylikahır Bucağı ile 69 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 480, nüfusu 1.000'in üstünde köy sayısı 7'ydi. 100 km2'ye ortalama 3 köy düşmekteydi.

İlin kuzeydoğusunda Sündüken Dağları'nın doğu ucunda yer alır. İlçe arazisi genelde 1.000 m'den yüksektir. Bitki yetiştirme dönemi çok kısadır. Üretilen başlıca bitkiler buğday, arpa, çavdar, yulaf ve soğuk mevsim sebzeleridir.

Mihalıççık Kasabası, Eskişehir'e 92 km'lik bir yolla bağlanır. Önemli bir tarımsal birikim sağlanamaması ve ana bağlantılardan uzak sapa bir bölgede yer alması kasabanın gelişimini önlemiştir. Eskişehir Kenti'nden sonra, ilin en yüksek nüfus artış hızına sahip olan ilçede 1945-1960 arasında görülen nüfus artışı, 1960'larda durmuş ve daha sonra ilçe göç vermeye başlamıştır.

Mihalıççık Belediyesi 1923'te kurulmuştur.

SARICAKAYA: İl nüfusu içindeki payı % 2,6 olan ilçenin, yüzölçümü 537 km2, 1980 nüfusu 14.277, nüfus yoğunluğu km2'de 27 kişidir. İlçe nüfusunun yaklaşık % 20'si kasabada yaşamaktadır.

1980'de Sarıcakaya'ya Mihalgazi Bucağı ile 13 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 880, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 3'tü. 100 km2'ye ortalama 2,4 köy düşmekteydi.

Sarıcakaya İlçesi, ilin kuzeybatı ucunda yer alır. Sündüken Dağları Sarıcakaya'nın Merkez İlçe'yle sınırını oluşturur. Orta Sakarya Havzası'nda yer alan ilçe toprakları çok verimlidir. Yaygın bir şekilde sebzemeyve üretimi yapılır. Az miktarda da olsa zeytin ve pamuk yetiştirilmektedir. Sulamaya bağlı olarak ürün çeşitlenmiştir. Son

yıllarda seracılık yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Sarıcakaya Kasabası bütünüyle tarıma dayalı bir yapıya sahiptir. Ticaret çok sönüktür ve esas olarak tarımsal ürünlerle sınırlıdır.

Sarıcakaya Belediyesi 1958'de kurulmuştur.

SEYİTGAZİ: İl nüfusunun % 4,5'ini barındıran ilçenin yüzölçümü 1.502 km2, 1980 nüfusu 24.691, nüfus yoğunluğu km2'de 16 kişidir. İlçe nüfusunun yaklaşık % 12'si kasabada yaşamaktadır.

1980'de ilçeye Kırka Bucağı ile 47 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 463, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 6'ydı. 100 km2'ye ortalama 3,1 köy düşmekteydi.

Seyitgazi, ilin güneydoğusunda, Seydi Çayı üzerinde yer alır. İlçe arazisi genelde 1.000 m'den yüksektir. İklim serttir. Donlu günler sonbaharda erken başlar, baharda geç biter. En çok buğday yetiştirilir. Bunu arpa, çavdar, yulaf izler. Yer yer, özellikle vadi boyunca soğuk mevsim sebzeleri yetiştirilir. Kırka Bucağı'nda Etibank'a ait Boraks İşletmesi vardır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilçe merkezi yapılan Seyitgazi çok sınırlı bir gelişme göstermiştir. Özellikle 1960 sonrasında ilçe dışına göç önemli ölçüde artmış ve ilçe nüfusunda mutlak azalmalar olmuştur. İlçe merkezi halen büyükçe bir köy görünümündedir.

Seyitgazi Belediyesi 1917'de kurulmuştur.

SİVRİHİSAR: İlin 2. büyük ilçesi olan Sivrihisar'ın il nüfusundaki payı % 10,3, yüzölçümü 3.803 km2, 1980 nüfusu 55.961, nüfus yoğunluğu km2'de 15 kişidir. İlçe nüfusunun % 17'si kasabada yaşamaktadır.

1980'de Sivrihisar'a Günyüzü ve Kaymaz bucakları ile 81 köy bağlıydı. Ortalama köy nüfusu 573, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 11'di. 100 km2'ye ortalama 2,1 köy düşmekteydi.

Sivrihisar İlçesi, ilin güneydoğusunda oldukça geniş bir alanı kaplar. Başlıca geçim kaynağı tarımdır. Ancak, toprak kalitesi açısından Yukarı Sakarya Havzası'nda yer alan Çifteler ve Mahmudiye ilçelerinden daha kötü durumdadır. İlçe topraklarının bir bölümü tepelik ve kayalık alanlardan oluşur.

Sivrihisar Kasabası'nın nüfus gelişimi çok yavaştır. Ancak, çok eski bir yerleşim merkezi olan kasaba hâlâ ildeki ikinci büyük yerleşmedir. Kasaba Eskişehir-Ankara Karayolu üzerinde, yolun kuzeyinde yer alır. Eskişehir'e uzaklığı 96 km'dir. Kasabanın kuzey, batı ve doğusu sivri kayalarla, tepeciklerle çevrilidir. Kasabanın temel geçim kaynağı bitkisel üretimdir. Hayvancılık da oldukça yaygındır. Ticaret ildeki diğer ilçe merkezlerine göre canlıdır.

Kasabaya, Eskişehir-Ankara Yolu'ndan ayrılan bir yolla girilir. Kasabanın ana caddesi olan bu yol oldukça geniştir ve asfaltlanmıştır. Çok katlı yapılar yol boyunca sıralanmıştır. Aralarında 5-6 katlı binalar da vardır.

"Eski Sivrihisar" denilen, kuzeyde ve batıda eğimli alanlarda yer alan mahallelerde ise tek katlı binalar yaygındır. Kasaba güneye doğru gelişmektedir. Büyüme Afyonkarahisar-İzmir Yolu boyunca gerçekleşmektedir.

Sivrihisar Belediyesi 1877'de kurulmuştur.

ESKİŞEHİR KENTİ: Eskişehir, Orta Anadolu Bölgesi'nde, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar illerinin topraklarını kapsayan alt bölgenin merkezi olan kenttir. Bu alt bölge içinde kent, hemen hemen tüm alanın ekonomik değerinin toplandığı ve dağıtıldığı tek merkezdir. Eskişehir, coğrafi konumunun sağladığı üstünlük nedeniyle, tarih boyunca bir transit ticaret merkezi olmuştur. Gerçekten, Marmara Bölgesi ve Batı Anadolu'dan gelen yollar Eskişehir'de toplanmakta ve bir yandan Ankara üzerinden Orta Anadolu'nun kuzeyindeki merkezlere, bir yandan da Konya ve Orta Anadolu'nun güneyindeki merkezlere dağılmaktadır. XIX. yy'in ikinci yarısında açılan Bağdat-Berlin Demiryolu üstünde bulunması da, Eskişehir'in, ulaşım ağında bir düğüm noktası olma özelliğini pekiştirmiştir.

Eskişehir bir ticaret merkezi olmanın yanı sıra, özellikle 1960'lardan bu yana bir sanayi kenti niteliği de kazanmıştır. Bu gelişmede, ağırlıklı olarak yerel sermaye eliyle gerçekleştirilen özel kesim yatırımlarının yanı sıra, Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak kentte yoğunlaşan kamu yatırımları da önemli bir rol oynamıştır.

Özellikle 1950'lerden sonra hızlanan kentleşme süreci, Eskişehir'de de, aynı süreci yaşayan tüm kentlerde ortaya çıkan sorunlar yaratmıştır. Teknik ve sosyal altyapı donanımı yetersiz olan konut alanları, imarlı alan dışında, özellikle hisseli tapulu alanlarda gelişen gecekondu bölgeleri, kent içinde kalan sanayi alanları, yetersiz ulaşım örgütlenmesi gibi sorunlar bunların başlıcalarıdır.

TARİHSEL GELİŞİM: Eskişehir'in tarihsel gelişimi içindeki önemli evreler, Cumhuriyet öncesi, 1923-1950, 1950-1970 ve 1970-1980 dönemleri olarak belirlenebilir.

Cumhuriyet Öncesi: Bugün Eskişehir Kenti'nin yer aldığı ova, Anadolu'da yerleşik yaşamın ikinci evresinden başlayarak, üstünde çeşitli yerleşmelerin kurulduğu bir alandır. Ulaşım yollarının düğüm noktası olması, su ve gereğinde kullanılabilecek korunaklı bir tepenin varlığı buna neden olmuştur. Frigler'den başlayarak, sırasıyla Romalılar ve Bizanslılar'ın yerleştiği bölge, kaplıcalar nedeniyle özellikle Bizans Dönemi'nde bir eğlence ve dinlence merkezi olmuştur.

XI. yy'da Selçuklular'ın eline geçen kent, saldırılar sırasında harap olduğu için, farklı bir yerde yeniden kurulmuş ve eski kentten arta kalan yıkıntılar nedeniyle de "Eskişehir" adını almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında Eskişehir, Sultanönü Sancağı'nın merkezi olmuştur. İmparatorluğun gelişme döneminde, doğu ile batı arasında uzanan ticaret yollarının geçiş bölgesi olarak canlı bir kentsel yaşam sürmüştür. Yine bu dönemde mekânsal örgütlenme, toplumsal örgütlenmenin bir yansıması olarak, çağının ilerisinde bir düzenlilik ve süreklilik göstermiştir. Önemli bir kavşak noktası olan Eskişehir'de, bugün Odun Pazarı olarak anılan bölgede, güneydeki yamaçların eteklerinde pek çok mahalle kurulmuştur. Evliya Çelebi, 1600'lerde kentte 17 mahalle bulunduğunu yazmaktadır. Yine onun verdiği bilgilere göre kentin çarşısı, kuzey yönünde, ovadaki kaplıcalar çevresindeydi ve burada 800 kadar dükkân yer alıyordu. XVII. yy'dan sonra, ticaret yollarının denizlere kaymasıyla, Anadolu'nun dünya ticareti içindeki öneminin azalması, eski yollar üstünde yer alan öbür kentler gibi, Eskişehir'i de etkilemiş ve giderek küçük bir kasabaya dönüşmesine neden olmuştur.

XIX. yy'ın ikinci yarısında yapımına başlanan Bağdat-Berlin Demiryolu, Eskişehir'in yeniden önem kazanmasını ve bir ticaret merkezi durumuna gelmesini sağlamıştır. Demiryolunun yapımından sonra, ovaya doğru yeni bir merkez gelişmeye başlamıştır. Ana, konut alanları yine güneydeki tepenin eteklerinde kalmıştır.

Kentin yamaçlarından ovaya ve demiryoluna doğru gelişmesi, zaman almış, ancak Kırım'dan ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin XIX. yy sonlarına doğru kentte yerleşmeleriyle bu süreç hızlanmıştır. Bu dönemde, Porsuk Çayı'nın güney kıyılarında göçmen mahalleleri kurulmuştur.

Kent nüfusu, 1886 tarihli bir kaynakta 15.000, 1894 tarihli bir kaynakta ise, 19.023 olarak verilmektedir. Bu nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman'dı ve bugün Odun Pazarı olarak bilinen yörenin güneyindeki tepenin yamaçlarında kurulu mahallelerde yaşıyordu. Rum ve Ermeni nüfus ise, ovada, istasyona ve çarşıya daha yakın olan mahallelerde yerleşmişti. Kentte 11 cami, 6 mescit, 3 medrese, 2 kilise, 4 tekke, 20 han ve 700 kadar dükkân vardı. 1894'te, kentte. Cer Atölyesi (ELMS) kurulmuştu *(Bak. ELMS)*.

Bu dönemde, kentin genel biçiminde sanayi öncesi kent yapısı özellikleri ön plana çıkmıştır. Mekânda işlevsel farklılaşma, konut alanları ile kent merkezi olarak nitelendirilebilecek olan istasyon yakınında yer alan çarşı arasında söz konusu idi. Öte yandan, konut alanlarında, toplumsal sınıf farklılaşmasını yansıtan bir ayrışma yerine etnik gruplara bağlı bir ayrışma vardı. Mahalleler kendi içlerinde türdeş değildi. Farklı gelir grupları ve toplumsal katmanlardan aileler bir arada barınıyordu.

Demiryolunun yapımı ile başlayan ekonomik yaşamdaki canlanmaya ve toplu iskânlara koşut olarak artan nüfus, XX. yy başlarında 25.000-30.000'e ulaşmıştı. Kurtuluş Savaşı'na değin Eskişehir'in büyümesi, güneydeki ilk çekirdekten kuzeydeki demiryolu yönünde gelişen çarşıya dek uzanan alanda sürdü. Kurtuluş Savaşı ise, kentte büyük çapta zarara yol açtı. Eskişehir savaştan yarısı yanmış olarak çıktı.

1923-1950 Dönemi: Savaştan sonra, Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak Eskişehir, kısa bir zamanda yeniden canlandı. Bu gelişmede ulaşım yollarının ticarete getirdiği hareketliliğin yanı sıra, kamu yatırımları da önemli bir rol oynadı. 1930'lar ve 1940'larda yürürlükte olan devletçilik politikası gereği, ana ulaşım ağında demiryollarına ağırlık verilmiş ve Eskişehir, yeni başkent Ankara'yı batıya bağlayan demiryolu ağı üstünde önemli bir merkez olmuştur. Ayrıca Eskişehir, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kamu yatırımlarının yoğunlaştığı kentlerden biriydi.

Bu dönemdeki önemli kamu yatırımlarının başında, 1933'te kurulan Şeker Fabrikası gelir. Fabrika o zaman, kuzeydoğuda kent dışında kurulmuştu. Ayrıca bu dönemde, 1894'te kurulan Demiryolu Cer Atölyesi genişletildi, Tayyare Bakım Atölyesi kuruldu. Özel kesimce gerçekleştirilen az sayıda yatırım ise, gıda dalında yoğunlaştı. Büyük un değirmenleri kuruldu. Ayrıca kiremit ve tuğla fabrikaları açıldı *(Bak. Sanayi)*.

Gelişen sanayi ve göçmen akımları, Eskişehir'de nüfus artışına yol açtı. Kentin mekânsal yapısında da buna bağlı olarak gelişmeler oldu. Kentin yıkık yerleri yeniden yapıldı. Eskiden Hıristiyanlar'ın oturduğu merkez çevresindeki yerlerde, İstiklâl, Arifiye ve Hoşnudiye mahalleleri kuruldu. Önceleri çarşı ile konut alanları arasında yer alan bahçeler bütünüyle doldu. Kentin kuzeydoğusundaki Şeker Fabrikası çevresinde, Şeker Mahallesi ve Yeni Mahalle kuruldu.

Bu dönemde kent güneyde eski mahalleler, doğuda fabrika alanı ile sınırlanırken, kuzeyde de demiryoluna dek uzanıyor, onun ötesine geçmiyordu. Merkez çevresinde kurulan mahalleler, üst gelir gruplarını Odun Pazarı'ndan kendine çekerken, kent çeperinde kurulan mahalleler ise, daha çok işçi ve göçmenleri barındırıyordu. Böylece ortaya çıkan yeni mekânsal yapı, toplumsal tabakalaşmayı yansıtacak biçimde ayrışmaya başlamıştı.

1950-1970 Dönemi: Bu yıllar, kentin gelişme hızının en yüksek düzeye çıktığı dönemdir. Kentte kamu yatırımları sürmüş, bölgesel merkezlik niteliği belirginleşen Eskişehir'de çeşitli altyapı yatırımları yapılmıştır. 1968'de Sümerbank tarafından özel kesimden devralınan basma fabrikası ve şeker fabrikasına bağlı olarak kurulan makine fabrikası, sanayi alanındaki önemli kamu yatırımlarıdır. Eskişehir İktisadi Ticari İlimler Akademisi de bu dönemde kurulmuştur.

Bu yıllarda demiryolu ülke genelinde önemini yitirmiş ve ulaşımda karayolları ağırlık kazanmıştır. Ama, Eskişehir bu ağ içinde de önemli bir kavşak noktası olma özelliğini korumuş ve gelişmesini sürdürmüştür.

Bir yandan ilin kırsal alanından, öte yandan il dışından ve hatta belli dönemlerde yurt dışından Eskişehir Kenti'ne önemli bir nüfus akımı olmuştur.

Hızlı nüfus artışına koşut olarak, kentin genişlemesi de sürmüştür. Yeni göçmen mahalleleri kurulmuş, 1949-1950'deki selden zarar gören mahalleler yeniden yerleşmeye elverişli duruma getirilmiştir.

Bu dönemde kurulan pek çok yeni mahalle, kentin biçiminin dağınık ve bazen de sıçramalarla gelişmesine yol açmıştır. Dağınık ve sıçramalı gelişmenin başlıca nedeni çeşitli kamu ya da özel kesim sanayi kuruluşları ile yine bu dönemde kurulan eğitim, sağlık vb kurumlarının yer seçimi kararlarının birbirinden bütünüyle kopuk olarak alınmasıdır. Kent içinde gelişigüzel yerleşen bu kuruluşlar, gelişme çekirdekleri oluşturmuş ve çevrelerinde konut alanları ortaya çıkmıştır. Burada dikkati çeken bir nokta, bu konut alanlarının önemli bir bölümünü, kooperatiflerce yapılan toplu konut türü **gelişmelerin** oluşturmasıdır *(Bak. Toplumsal Örgütlenmeler, Kooperatifler)*. Özellikle işçi konutları işlevini taşıyan bu alanlara örnek olarak Orhangazi, Ertuğrulgazi, Sümer, Osmangazi ve Gökmeydan mahalleleri gösterilebilir. Kentte dağınık bir biçimde yer alan bu yeni yerleşme alanları, başta ulaşım olmak üzere, kentsel hizmetlerin sağlanmasında önemli sorunlara yol açmaktadır.

Demiryolunun kuzeyinde özellikle göçmen mahalleleri aracılığıyla önemli bir büyüme gerçekleşmiştir. Merkez ise, üst gelir grubu konut alanlarının eğilimlerini izleyerek, Köprübaşı ve çevresine yönelmiştir. Odun Pazarı bölgesi, kent içindeki önemini büyük ölçüde yitirmiştir.

1970-1980 Dönemi: 1970'lere gelindiğinde, kentte arsa fiyatları büyük ölçüde artmış ve sanayi kuruluşlarının yerleşebileceği büyük boş alanlar kalmamıştı. Ayrıca kuruluşların bir arada bulunmaları, başta altyapı maliyetleri olmak üzere, genelde maliyetleri düşürdüğü için, sanayi kuruluşları kentin dışında yerleşme eğilimindeydi. Böylesi bir talep, bir yandan da yeni sanayi alanlarının konut alanları içinde yerleşmelerini önleyecekti. Bu faktörlerin birleşmesiyle, 1970'lerin başında kentin 12 km kadar doğusunda, Ankara Karayolu üzerinde Organize Sanayi Bölgesi kuruldu ve kullanıma açılan ilk bölümü hızla doldu.

Genelde sanayi bölgeleri, kentlerin gelişmelerinde bir çekim noktası oluşturmalarına karşın, Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi yeni kurulduğu ve kentten hayli uzak olduğu için, henüz kent biçimi üzerindeki etkisi açık değildir.

Nitekim kent, kuzey yönünde bir yağ lekesi şeklinde büyümesini sürdürmüş; ancak Eskişehir'i çevre yerleşmelere bağlayan karayolları boyunca da gelişmeler olmuştur. Kooperatiflerce işçi konutu yapımı sürdürülmesine karşın, gecekondu alanları, özellikle hisseli tapu olgusu ile birlikte yayılmış, kentin mücavir alanlarını kaplamıştır. Doğudaki askeri bölgelerle, batıdaki bölgeler arasında sıkışan kentin büyümesi, daha çok kuzey, kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinde gerçekleşmiştir. Kentin kuzeyinden geçen yeni Ankara-İstanbul Karayolu bağlantısı ise, kuzeye doğru genişleyen konut alanları için önemli bir çekim unsuru olmuştur. Gecekondu alanları, özellikle bu yol üstünde ve Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nin kurulduğu alan çevresinde yaygınlaşmıştır.

Kentin ilk çekirdeği olan Odun Pazarı bölgesi ise, alt gelir grubunun yerleşme alanlarından biri durumuna gelmiştir. Bakımsızlık ve onarımsızlık, bu kesimdeki tarihsel yapıyı tehdit etmektedir. 1972'de alanın güney sınırında açılan Ankara asfaltı yapılırken, bazı tarihsel değeri yüksek konutların yıkılmasına yol açtığı gibi, çevresinde yoğunluk artışı ve konut dışı kullanımlar için de talep yaratmıştır. Bu durum, Odun Pazarı'nın güney kesimi için olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Tarihsel değeri olan bazı konutlar da Şeyh Şehabettin Caddesi'nin açılışı sırasında yok olmuştur. Bu cadde, Odun Pazarı'nın ortasından geçerek, güneydeki tepede yer alan Bademlik Parkı ve Eğitim Enstitüsü'nü kent merkezine bağlamaktadır.

Odun Pazarı bölgesi için "tarihi sit" olduğu gerekçesiyle koruma kararı alınmıştır. Ama, bölgenin ilerde nasıl değerlendirileceği, alandaki konutların niteliklerinin bölünme, boşalma ve eklenti yapılma gibi etkenlerle bozulmasının önüne nasıl geçileceği ve yine bu konutlardan bir bölümünün tüm kent halkına yönelik kültürel, toplumsal kullanımlara nasıl sunulacağı açıklık kazanmamıştır.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: 1980'lere gelindiğinde Eskişehir'in biçimi, tek merkezli dairesel kentlerin gelişme modelinin ana özelliklerini taşımakla birlikte, çizgisel gelişmeye de açıktır. Kuzeybatı yönünde İstanbul Karayolu üstünde yer alan yeni küçük sanayi sitesi ile güneydoğu yönünde Ankara Karayolu üstünde 12. km'de yer alan Organize Sanayi Bölgesi'nin kentin gelişmesini etkilemesi ve kentin ilerde çizgisel bir gelişme göstermesi beklenebilir.

Kent Merkezi: Eskişehir'de kent merkezi, iki ana omurga üzerinde yoğunlaşan ve bu omurgalara bağlanan caddeler boyunca uzantılar halinde süren bir yapıdadır. Birinci omurga, Bursa Caddesi ile Sivrihisar Caddesi'nin birleştiği, merkezi aşağı-yukarı Ordu evi olan kesimdir. İkinci omurga ise, İki Eylül Caddesi'nin kuzey yanından başlayarak, Hamamyolu'nun doğusuna dek uzanan üçgen alandır. Birincisi Porsuk Çayı'nın kuzeyinde ona koşut, ikincisi ise, çayın güneyinde ona dik yer alan bu iki bölge birbirine Porsuk Çayı'nın üstünden geçen Köprübaşı Caddesi çevresinde yoğunlaşan merkez işlevleri ile bağlanır.

Eskişehir'in kent merkezi, tarihsel gelişimi boyunca, toplumsal yapının dönüşümüne koşut olarak evrim geçirmiştir. Bu evrim durağan bir konumda merkezin yıkılıp-yenilenmesi biçiminde değil, zaman içinde merkez işlevlerinin yoğunlaştığı bölgelerin sürekli kayma göstererek, güneydeki ilk çekirdekten kuzeye doğru ilerlemesiyle olmuştur. Eskişehir'in XIX. yy'daki tarihsel merkezinden, Cumhuriyet yıllarına pek bir şey kalmamıştır. Bu ilk çekirdeğin büyük bölümü, 1905'te çıkan bir yangında yok olmuştur. Kent merkezinin kuzeye doğru kayması sürecinde önemli bir gelişme, özellikle 1930'lardan sonra ticaret birimlerinin yoğunlaştığı Hamamyolu çevresinde gerçekleşmiştir. Bu bölge 1980'lere gelindiğinde de varlığını sürdürmektedir. Yüksekliği tek kat ile üç kat arasında değişen, çok küçük parsellere yerleşmiş bitişik düzen yapıların sıralandığı dar sokaklardan oluşan bu doku, büyük ölçüde eski biçimiyle durmaktadır. Bu yapı, Porsuk'un güneyindeki omurganın önemli bir bölümünde egemendir. Merkezin gelişimi son yıllarda da kuzey yönünde sürmüştür. Ama, daha kuzeyden geçen demiryolu, ilerde büyük bir olasılıkla, merkezin bu yöndeki gelişmesini sınırlayacaktır.

Eskişehir Kenti 1980'lerin başında da tek merkezlilik özelliğini korumaktadır. Ancak, bu merkezin içinde çeşitli bölgeleri ayrıştırmak mümkündür. Bu ayrıştırma gerek işlev, gerekse farklı gelir gruplarının talebinin karşılanması açısından yapılabilir.

Merkezin geleneksel özelliklerini koruyan kesimi, Hamamyolu ve bu yolun kuzeyinden ayrılan dar sokaklar boyunca toplanmıştır. Bu kesimde, konfeksiyoncular, dokumacılar, ayakkabıcılar, züccaciyeciler, hırdavatçılar, toptan ve perakende bakkali-

yeler ve kuyumcular çoğunluktadır.

Ayrıca, tarımsal faaliyet için gerekli hayvan yemi, böcek ilacı vb ürünlerin satıldığı dükkânlar da vardır. Bu kesimde perakende ticaret ağırlıklı olmakla birlikte, toptan satış yapılan depolar da yer almaktadır. Bölgede geleneksel merkez özelliklerini yansıtan bir olgu da, dokumacılar, kuyumcular, züccaciyeciler, bileyiciler, kunduracılar gibi tek bir etkinliğin toplandığı sokakların varlığıdır. Öbür kentlerde olduğu gibi, Eskişehir'de de merkezin bu geleneksel kesimi, daha çok alt-orta gelir gruplarının alışveriş ettiği bir alandır.

Porsuk'un kuzeyinde kalan bölgede ise, modern merkez özellikleri ağır basar. Buradaki yapılar da büyük ölçüde yenilenmiş ve kat yükseklikleri artmıştır. Lüks mağazaların ve büroların toplandığı iş hanları, mali kuruluşlar bu kesimde yer alır. Özellikle Orduevi çevresi, iki yönde lüks mağazaların yoğunlaştığı, lüks pastane ve lokantaların bulunduğu bir alandır. Üst katlarda da büro kullanışları yer almaktadır.

Bir geçiş bölgesi niteliğinde olan Köprübaşı Caddesi'nin çevresinde ise, alt gelir gruplarının tüketimine yönelik giyim ve züccaciye mağazalarının yanında Türkiye'nin en lüks ve pahalı giyim kuruluşlarından birinin şubesini görmek olanaklıdır. Bu caddeyi, modern merkezin yer aldığı Sivrihisar Caddesi'ne bağlayan sokaklarda da banka şubeleri ve bazı kamu kuruluşlarının büroları dikkati çekmektedir. Köprübaşı çevresinin geçiş bölgesi niteliği, yapılarda da görülür. Cadde üstünde tek katlı küçük ve eski dükkânlarla, 1930-1940'lardan kalma 3-4 katlı yapılar arasında 8 katlı yeni yapılar da vardır. Bu çok katlı yapıların giriş ve bodrum katlarında genellikle pasajlar yer alır. Üst katlarda ise emlak, muhasebe ve mimarlık-mühendislik büroları çoğunluktadır.

Merkez işlevleri, kent merkezinin omurgasını oluşturan bu bölgelerin dışında, her yönde uzanan caddeler boyunca giriş katlarda yoğunluklarını sürdürür. Bu uzantılar nitelik olarak birbirinden farklıdır. Sivrihisar Caddesi'nin doğu yönündeki uzantısı üstünde oto galerileri, yedek parçacılar ve dayanıklı tüketim malları satan mağazalar çoğunluktadır. Caddenin kuzeybatı yönünde süren uzantısında ise, üst gelir grubuna yönelik perakende ticaret yerleri ve özel doktor muayenehaneleri, avukat büroları yer alır.

Kuzeye yönelen öteki caddeler üstünde de zemin katlarda ticaret birimleri vardır. Bağlar Caddesi üstündeki ticaret birimleri merkezden uzaklaştıkça, hitap ettiği gelir grubu değişerek, demiryoluna dek uzanır. Demiryolunun kuzeyinde ise, hayvan pazarı ve sanayi kuruluşları yer alır. Bu cadde Eskişehir İktisadi Ticari İlimler Akademisi'nin önünde Ankara-İstanbul Karayolu'na bağlanır.

Güneydeki uzantılarda da çeşitlilik görülür. İki Eylül Caddesi, güneybatı yönünde sürerek, Atatürk Caddesi'ne ulaşır. Bu caddenin doğu yakasında, giriş katlarda daha çok günlük ve haftalık alışverişe yönelik ticaret birimleri çoğunluktadır. Cadde üstünde yer alan bu birimler, merkezin batısındaki üst gelir grubu konut alanlarına hizmet eden bir alt merkez niteliği kazanır.

Hamamyolu, güneyde Yediler Parkı ile son bulmaktadır. Bu parkın doğusunda Ankara Şosesi boyunca da ticaret birimleri vardır. Parkın güneyinde Odun Pazarı'nın girişinde ise, bu bölgeye hizmet eden bir alt merkez oluşmuştur. Burada, bakkal, kasap, çayevi, aşevi gibi dükkânlar yer alır.

Kentin en önemli yönetsel birimleri olan valilik, adliye ve belediye binaları kent merkezindedir. Belediye, Köprübaşı Caddesi üstünde, merkezin en yoğun olduğu kesimdedir. Valilik ve adliye, merkezin güneybatısında, İki Eylül Caddesi ile Atatürk Caddesi'nin kesiştiği köşede yer almaktadır. Bu bölge, valilik dışındaki öbür kamu kuruluşlarıyla birlikte merkezin batısına, kamuya ait alanlardan oluşan bir bant ile sınır koymaktadır. Valiliğin karşı köşesinde Yunus Emre Kütüphanesi vardır. Atatürk Caddesi'nin batı yanını ise, sırasıyla meslek lisesi, spor salonu ve Hava Kuvvetleri Hastanesi kaplamaktadır.

Merkezin kuzeyinde, daha önce de değinildiği gibi, konutlarla işyerleri iç içedir. Bu geçiş bölgesi demiryoluna dek uzanır. Merkezin doğu çeperinde ise, Yunus Emre Caddesi boyunca çeşitli etkinlikler yer alır. Porsuk Çayı'nın hemen güneyinde geniş bir alanı küçük sanayi birimleri kaplamaktadır. Hal ve şehirlerarası otobüs garajı da bu bölgede yer almaktadır.

Eskişehir'in merkezinde bazı önemli sorunlar çözüm beklemektedir. Alanın henüz yenilenmemiş olan kesiminde, artan rantlara karşın, yenilenmenin gerçekleşmemiş olmasının nedeni, çok küçük parsellerin varlığıdır. Bu kesimde, yeni bir yapı oluşturabilmek için parsellerin büyük ölçüde birleştirilmesi gerekmekte, böylece ortaya çıkacak olan çok hisseli mülkiyet durumu ise, tek tek girişimciler üzerinde caydırıcı bir etki yapmaktadır.

Kent merkezinin bir başka sorunu da, kent içinden geçen Porsuk Çayı'ndan kaynaklanmaktadır. Özellikle merkezin doğu kesiminde çay boyunca yer alan sanayi kuruluşlarının yarattığı sorunlar, çözüm beklemektedir.

Küçük Sanayi: Küçük üretim, gerek Cumhuriyet öncesi, gerek Cumhuriyet sonrası dönemde merkezde ticaret ile birlikte yer almıştır. Başlarda sanayi öncesi kent yapısına uygun olarak, çeşitli üretim dalları ayrı sokaklarda gruplaşmış durumdaydı. Eskişehir'in sanayileşme sürecinde merkezde yer alan geleneksel küçük sanayi dallarından pek çoğu yok olurken, yeni üretim dalları gelişmiş ve bunlar da farklı alanlarda yer seçmiştir.

Eskişehir'de küçük sanayi, başlıca iki grupta toplanmaktadır. Birinci grup, üretimleri salt kent içi tüketime yönelik ve örgütlenme düzeyi daha düşük olan küçük sanayi birimleridir. Öteki grup ise, tüm Eskişehir alt bölgesine ve hatta daha geniş bir pazara mal üreten küçük sanayi kollarından oluşmaktadır. Birinci grup içinde sayabileceğimiz kunduracılık, bıçakçılık, bileyicilik gibi uğraşlara en çok kent merkezinde rastlanmaktadır. Özellikle, kent merkezinin henüz yenilenmemiş olan güney kesiminde bu tür işyerlerinin yer aldığı sokaklar ve bölgecikler vardır.

İkinci gruba giren sanayi birimleri ise, birkaç noktada yoğunlaşmaktadır. Ankara çıkışı üstünde, karayolunun güneyinde küçük sanatlar çarşısı yer almıştır. Bu alanda, ağaç işleri, ot onarımı, makine parçaları üretimi gibi çeşitli işkollarında çalışan işyerleri vardır. Kuzeybatıda, İstanbul çıkışı üstünde kurulan yeni küçük sanatlar

Eskişehir İli'nde Konut

1975'te Eskişehir İli'nde ortalama hanehalkı büyüklüğü 4,9'du. Hanehalklarının % 84,6'sı bir, % 9,4'ü 2 aileden oluşuyordu. Aynı yıl Türkiye genelinde ortalama hanehalkı büyüklüğü 5,8'di ve hane halklarının % 81,8'i bir, % 11,2'si 2 aileden oluşmaktaydı. İlde çekirdek aile oranının yükselmesi ve hanehalkı büyüklüğünün düşük olması, il nüfusunun yarısından fazlasının Eskişehir Kenti'nde yaşamasıyla açıklanabilir.

Nitekim, oda başına düşen kişi sayısı da ülke genelinden düşüktür. 1975'te Türkiye'de oda başına yaklaşık 2,3 kişi düşüyorken, bu sayı Eskişehir'de 1,7'ydi.

Eskişehir Kenti'nin il genelindeki önemi kiracılık durumunda da kendini belirtmektedir. 1975'te ilde kira veren hane halklarının oranı % 25 iken Türkiye genelinde bu oran % 19'du.

Konut donanımı açısından da Eskişehir, Türkiye geneline göre iyi durumdaydı. 1975'te hanehalklarının % 67,8'i özel, % 7,9'u ortak mutfaktan, % 83,3'ü özel, % 13,4'ü ortak heladan yararlanıyordu. Aynı yıl ülke genelinde hanehalklarının % 62,1'i özel, % 10,6'sı ortak mutfaktan, % 71,4'ü özel, % 13,4'ü ortak heladan yararlanmaktaydı.

İldeki hanehalklarının banyodan yararlanma oranı ise ülke ortalamasından geri durumdaydı. İlde hanehalklarının % 52,8'i özel, % 5,1'i ortak banyodan yararlanırken, Türkiye genelinde bu oranlar sırasıyla % 55 ve % 8,5'ti. Bu durum, başta Eskişehir Kenti olmak üzere ilin çeşitli bölgelerinde yer alan çok sayıda hamamla açıklanabilir. Bu hamamların bir bölümü kaplıca suyu kullanmaktadır *(Bak. Doğal, Yapı)*.

Elektrik hizmetleri açısından Eskişehir, ülke geneline göre hayli iyi, şehir suyu hizmetleri açısından da ülke ortalamasına koşut durumdaydı. Hanehalklarının % 72,8'i elektrikten, % 48,3'ü şehir suyundan yararlanıyordu. Türkiye geneli için bu oranlar sırasıyla % 58 ve % 49'du.

İlde hanehalklarının büyük bölümü (% 96,3) ısınma aracı olarak soba kullanmaktaydı. Kaloriferle ısınanların oranı % 2,9, ocakla ısınanların oranı da binde 5'ti. Ülke genelinde ise sobanın payı % 86,3, kaloriferin payı % 5, ocağın payı da % 7,5'ti.

En yaygın kullanılan yakıt kömürdü (% 75,7). Odun kullananların oranı % 19,8'di. Yakacak olarak tezek kullanan hanehalkları da % 2,8'lik bir paya sahipti. Aynı yıl ülke genelinde en yaygın kullanılan yakacak ise odundu (% 53,8). Kömür ikinci sırayı (% 30), tezek üçüncü sırayı (% 7,9), ağır yağ da dördüncü sırayı (% 4,5) alıyordu.

sitesinin de yapımı tamamlanmıştır. Küçük sanayinin toplu olarak bulunduğu bir başka alan da, kent merkezinin doğusunda, Porsuk Çayı'nın güney kıyısındadır. Bu alanda daha çok ağaç işleri ve marangozluk uğraşları sürdürülmektedir.

Eskişehir'de geleneksel olarak varlığını sürdüren küçük üretim dallarından biri de, sobacılıktır. Kentte döküm soba üreten 200'ün üstünde işyerinin yarısından çoğu, küçük üretim birimleridir. Bunlardan 18'inin kuruluşu, geçen yüzyıla dayanmaktadır. Sobacıların büyük çoğunluğu kent merkezi dışında, özellikle İstanbul bağlantısı üstünde yer almaktadır.

Kentte sobacılık ve mobilya üretimine ilişkin birimler dışında, başta tarım makineleri olmak üzere, makine ve araç yapımı da küçük sanayi birimlerinin çoğunlukta olduğu bir üretim dalıdır. Eskişehir'in tarım alanı zengin bir alt bölgenin merkezi olması, bu daldaki gelişmeleri desteklemiştir.

Eskişehir'de kentsel gelişmenin başlangıcında, merkezde ticaret kuruluşları ile bir arada bulunan küçük sanayi, geleneksel yapıdan sanayi kentine geçiş aşamasında, kentin giriş-çıkış noktalarına kaymış ve kenti öbür yerleşmelere bağlayan önemli karayolları üstünde yar almıştır. Bu gelişmeye, kentsel rantların en yoğun olarak toplandığı kent merkezinde arsa fiyatlarının ve kiraların hızla yükselişi yol açmıştır.

Büyük Sanayi: Eskişehir'de büyük sanayi kuruluşlarının yer seçimindeki eğilimlerini iki dönemde ayrı ayrı incelemek gerekir. Bunların ilki, Cumhuriyet'in kuruluşundan başlayarak, Organize Sanayi Bölgesi'nin kuruluşuna değin uzanan dönemdir. Bu dönemde, büyük sanayi kuruluşlarının yer seçimi kararlarında tutarsızlık ve kopukluk egemen olmuş ve işletmeler kent içinde çok çeşitli alanlara dağılmıştır.

Söz konusu dönemde yer seçen sanayi kuruluşlarının ortak eğilimi, Eskişehir'i öbür yerleşmelere bağlayan yollar üstünde yer almaları ve karayolu bağlantısını demiryoluna yeğlemeleridir. Ayrıca, hepsi kuruldukları yıllarda kent dışında ama kente çok yakın alanlarda yerleştiklerinden, Eskişehir'in hızla büyümesi sonucu 1980'lere gelindiğinde kent içinde kalmışlardır.

Kentteki en eski büyük sanayi kuruluşu olan lokomotif fabrikası, kentin batısını ve kuzeyini oluşturan konut alanları arasında yer almaktadır. Bu fabrikanın hemen kuzeyinde, demiryolunun öte yanında ise, kimi yine oldukça eski kuruluşlar olan özel kesim tuğla ve kiremit fabrikaları vardır. 1933'te kurulan şeker fabrikası ve daha sonra ona eklenen makine fabrikası ise, kentin doğusunda, Eski Ankara-İstanbul Yolu olan Sivrihisar Caddesi'nin bitiminde yerleşmiştir. Fabrikanın batısı konut alanları ile çevrilidir.

Bunların arasında, fabrika çalışanlarının yaşadığı Şeker Mahallesi kurulmuştur. Kentin batısında, Porsuk Çayı üstünde yer alan Sümerbank Basma Fabrikası ise, Porsuk'un kirlenmesine neden olmaktadır.

1970'lere gelindiğinde Eskişehir'de ulaşılan sanayileşme düzeyi, sanayi kuruluşları için kent dışında bir yer ayırma gereksinimini artırmış ve Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi kurulmuştur. Bu alanın hizmete açılan ilk bölümünün hızla dolmasının da gösterdiği gibi, sanayi kuruluşları bu tarihten sonra daha çok OSB içinde yer seçmişlerdir. Ancak, bu alanın dışında da gerek Ankara çıkışı üstünde, gerekse İstanbul çıkışı üstünde, küçük üretimle de ilişkileri olan bazı sanayi kuruluşlarına rastlanmaktadır.

Köy ve Bucak Belediyeleri, 1980 Nüfusları

İlçesi	Belediye	Nüfusu
Merkez	Çukurhisar(K)	2.879
	Alpu(B)	4.287
	Bozan(K)	2.433
	İnönü(B)	3.986
Çifteler	Han(K)	2.392
Mihalıççık	Beylikahır(B)	3.508
Sarıcakaya	Gümele(B)	2.338
Seyitgazi	Kırka(B)	2.964
Sivrihisar	Günyüzü(B)	2.600
	Kayakent(K)	2.600
	Kaymaz(B)	2.089

B- Bucak belediyesi
K- Köy belediyesi

Konut Alanları: Eskişehir'de konut alanları toplumsal yapının mekânda yansımasının bir örneğidir. Ancak, Eskişehir'in tarihsel gelişimi içinde konut alanlarının toplumsal farklılaşmaya göre ayrışması süreci, kente özgü nedenlerle yavaş gelişmiştir. Alt ve üst gelir gruplarının konut alanlarında fiziksel ayrışması, öbür büyüyen kentlerdeki kadar keskinleşmemiştir. Kamu kuruluşları, kendi işçileri için konut alanları oluşturmuş ve bu konutlar daha sonraki kooperatif türü gelişmelerin öncüsü olmuştur.

1970'lere gelinceye değin, Eskişehir'de, öbür kentlerde görülen türden bir gecekondu olgusu yaygın değildi.

1970'lerden sonra sanayileşme sürecinin özel kesim yatırımlarıyla da büyük ölçüde hızlanması sonucu, var olan konutlar yetersiz kalmaya ve Eskişehir'de de, öbür büyük kentlerde görülen boyutta olmasa da bir gecekondu sorunu doğmaya başlamıştır.

1970'lerdeki gelişmeler sonucunda ortaya çıkan mekânsal yapıda konut alanları üst, orta ve alt gelir gruplarının yaşadığı mahalleler olarak ayrılabilir. Bu sosyal ayrışmaya karşılık olan fiziksel birimler ise, yüksek katlı apartmanlar, göçmen evleri ve kooperatifler aracılığıyla üretilen konutlar ve çoğunlukla hisseli tapu alanları üstünde kurulan imarsız ve ruhsatsız gecekondular şeklinde sıralanabilir.

Bu sınıflama, eskilik-yenilik, yapım gereçlerinin tür ve niteliği, sosyal ve teknik donanım nitelikleri, çevre özellikleri ve yoğunluklar gibi öteki ayırım ölçütleri ile yapılacak sınıflamaların sonuçları ile büyük ölçüde çakışmaktadır.

Bu konut alanlarının kent içindeki dağılımının ana örüntüsü, merkez çevresinde yüksek gelir gruplarının, ana yollar boyunca yine üst ve orta gelir gruplarının, kentin en dış mahallelerinde ise, alt gelir gruplarının, yerleşmesi şeklindedir. Gelişmiş ülkelerde görülen üst gelir gruplarının kent merkezini terketmesi olgusu, İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük merkezler dışında Türkiye'nin hemen hiçbir kentinde ve Eskişehir'de de gerçekleşmemiştir.

Eskişehir'de üst gelir gruplarının yerleştikleri, kat mülkiyeti esasına dayanılarak yapılan apartmanlar, çoğunlukla kullanım ömürleri henüz dolmamış eski yapılar yıkılarak, yerlerine yapılmaktadır. Bu durum, ekonomik açıdan bir savurganlık olduğu kadar, Eskişehir için çevresel ve görsel nitelikler açısından da bir kayıptır. Apartmanlar bitişik düzende ve kat yükseklikleri çok fazla olarak yapılmaktadır. Bu gelişmenin en yaygın olduğu yerler, kent merkezinin güneyini çeviren Deliklitaş, Arifiye, İstiklâl ve Kurtuluş mahalleleridir. Yine üst gelir grubunun yoğunlaştığı bir başka mahalle Hoşnudiye'dir. Bu mahallelerden ilk üçü, demiryolunun güneyinde kalmaktadırlar. Bu özelliğe, yani sosyal ayrışmanın fiziksel bir çizgiyle pekişmesine, başka kentlerde de rastlanır. Kentin güneybatısında Kütahya çıkışı üzerinde yer alan ve Vişnelik bölgesi olarak adlandırılan ağaçlık alanda da üst gelir gruplarının konut talebi yoğunlaşmaktadır.

Eskişehir'de orta ve alt-orta grupların oluşturduğu mahalleler ise, örgütlü işçi kesiminin kooperatifler aracılığıyla oluşturduğu mahalleler ve göçmen evlerinin bulunduğu alanlardır.

Kooperatiflerce konut yapımına kentte 1940'lardan beri rastlanmaktadır. Kentteki kamu kuruluşlarının çevrelerinde yaptıkları konutlar dışında, İstanbul ve Ankara karayolu çıkışları da toplu konut yapımının yoğunlaştığı alanlardır. Kentin güneybatısında kurulan Anadolu Üniversitesi ile kent arasında kalan bölge kooperatif gelişmeleri için bir başka çekim alanı olmuştur. Bunların dışında İmar ve İskân Bakanlığı'nca kentin güneyindeki tepeler üstünde bir alan "Gecekondu Önleme Bölgesi" olarak kamulaştırılmıştır.

Göçmen mahalleleri ise XIX. yy'dan başlayarak çeşitli dönemlerde Eskişehir Kenti'nin biçimini etkileyen öğeler olmuştur. Ancak XIX. yy'da merkez çevresinde kurulan göçmen mahallelerinden geriye pek bir şey kalmamış, çoğu yıkılarak yerlerine apartmanlar yapılmıştır. 1980'lerde varlıklarını sürdüren göçmen mahalleleri özellikle demiryolunun kuzeyinde ve yeni açılan karayolunun güneyinde kalan bölgede yoğunlaşmıştır. Bu bölgenin dışında da, kent içinde çeşitli alanlarda tek ya da iki katlı bahçe içinde evlerin ızgara (grid-iron) plan tipine göre yerleştiği bu mahallelere rastlamak olanaklıdır. Örneğin, Odun Pazarı'nın çevresinde ve lokomotif tamir atölyesinin güneyindeki mahalleler bu plandadır.

1970'lerden sonra Eskişehir'in mekânsal yapısında ağırlık kazanan gecekondu alanları ise kent çevresine yayılmıştır. Kentte gecekonduların, öbür kentlere oranla daha nitelikli gereçlerle yapıldığı görülür. Bunun en önemli nedeni kentte eskiden beri tuğla ve kiremit sanayiinin gelişmiş oluşu ve bu gereçlerin Eskişehir'de bol ve ucuz olarak sağlanabilmesidir. Eskişehir gecekondularının bir başka özelliği de bir kerede inşa edilmesidir. Diğer kentlerde görülen, yapıların zaman içinde eklentiler yapılarak geliştirilmesi olgusu yaygınlaşmamıştır.

Bu farklılıklara karşın, kentte gecekon-

duların konumu öteki kentlere benzer özellikler göstermektedir. Gecekondu mahalleleri genellikle kentin en dış çeperini oluşturur ve merkeze en uzak alanlardır. Bir başka deyişle gecekondular küçük ve büyük sanayi kuruluşlarının çevresinde, bir de kent merkezine ulaşan ana bağlantılar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Eskişehir'de de gecekonduların yoğunlaştığı bölgeler bu özelliklere uygun olarak İstanbul-Ankara Karayolu'nun kuzeyi, EİTİA'nın çevresiyle İstanbul ve Ankara çıkışlarında yer alan sanayi kuruluşlarının çevresidir.

Konut alanlarına ilişkin mekânsal hareketlilik, gelir düzeyi ve toplumsal tabakalaşmadaki konumla bire bir bağlantılıdır. Eskişehir'de yapılan araştırmalar bu varsayıma uygun sonuçlar vermiştir. Nisan 1979'da yapılan bir anketin (Esenkent Yeni Yerleşmesi Yapılabilirlik Çalışması) sonuçlarına göre, alt gelir grubunda mekânsal hareketlilik düzeyi çok düşüktür. Bu gruplar mahalle değiştirmemekte, ancak seyrek olarak aynı mahalle içinde ev değiştirmektedir. Üst gelir gruplarının yerleştiği alanlar ise kentin gelişme aşamalarında sürekli değişmiş, Odun Pazarı'ndan kuzeye doğru kaymıştır. Zaman içinde çevredeki alanlarda hava kirliliğinin, gürültünün ve yoğunluğun artması sonucu, bu grupların yerleştikleri alanları 1980'lerde terketme eğilimine girmesi söz konusudur. Aynı araştırmanın bulgularına göre, kent yakınında oluşturulacak yeni bir konut çevresinin taşınma isteği, daha çok (% 43) mekânsal hareketliliği en yüksek olan üst gelir grubunda görülmektedir.

Kentte ortalama konut büyüklüğü, 80 m2'dir. Ancak, bu ortalama, gelir gruplarına göre değişmektedir. Alt gelir grubu için bu, 53,6 m2, orta gelir grubu için 92,5 m2 ve üst gelir grubu için 102,3 m2'dir.

Eskişehir'de ailelerin % 51'i oturduğu konutun sahibiyken, % 46,3'ü kiracıdır. Geriye kalanlar ise çeşitli kurumların lojmanlarında oturmaktadır. Kiracılık oranının öbür büyük kentlere oranla düşük olması, kentte orta gelir gruplarının toplumsal yapıdaki görece ağırlığının ve kooperatifler aracılığıyla konut edinme eğiliminin yaygınlığının sonucudur.

Konut yoğunlukları ise, en yüksek düzeylere üst gelir grubunun yaşadığı merkez çevresindeki bölgelerde ulaşmaktadır. Örneğin, Köprübaşı'nın kuzeyindeki mahallelerde yoğunluklar 332 kişi/hektar, 292 kişi/hektar ve 233 kişi/hektar gibi değerlere ulaşmaktadır. Yine merkezin bir bölümünü kapsayan Porsuk'un güneyinde Hamamyolu çevresinde yoğunluk, 265 kişi/hektardır. Buna karşılık, kentin çeperindeki gecekondu mahallelerinde yoğunluk, 100 kişi/hektarın da altına inmektedir.

Yeşil Alanlar: Eskişehir, yeşil alanlar açısından oldukça yoksul bir kenttir. Kentsel ölçekte yeşil alanlardan başlayarak, komşuluk birimleri ölçeğinde yer alması gereken çocuk bahçesi ve oturma alanlarına kadar çeşitli büyüklüklerde kullanışlar açısından, kentte büyük eksiklikler göze çarpmaktadır. Kent içinden geçen Porsuk Çayı da yeterince değerlendirilememiş, çevresinde ancak sınırlı alanlarda ve çok dar şeritlerde, oturma ve gezinti olanakları sağlayan açık alanlar düzenlenmiştir. Kanalizasyon sorunu ile sanayi kuruluşlarının artıkları da çayı, hızlı akımına karşın, kirli ve bulanık bir su durumuna getirmiş, çay görsel açıdan zenginleştirici bir eleman olmaktan çıkmıştır.

Kent merkezinde yer alan bellibaşlı yeşil alanlar, bir yaya bölgesi şeklinde düzenlenmiş olan Hamamyolu ve onun bitiminde yer alan Yediler Parkı'dır. Hamamyolu, üzerinde yer alan oturma köşeleri, yeşillikler, çocuk bahçeleri, çay bahçeleri vb ile, açık alan düzenlemesi olarak oldukça başarılı bir bölgedir.

Bunların dışında kentin önemli yeşil alan ve dinlenme bölgeleri Bademlik Parkı, DSİ Şehir Regülatörü çevresi ve Porsuk Çayı üstündeki adadır. Bademlik Parkı, Odun Pazarı'nın güneyindeki tepelerde yer almaktadır. Parktaki Belediye Gazinosu ve Yüzme Havuzu daha çok üst gelir grubunca kullanılır. Buna karşılık, kent merkezine oldukça yakın olan ada ise, üstündeki açık sinemalar, pavyonlar ve gazinolar ile daha çok alt ve orta gelir gruplarının kullandığı bir eğlence merkezidir. Kentin kuzeyinde kurulması düşünülen fuar ve rekreasyon alanının projesi tamamlanmıştır.

Mahalle ve komşuluk birimleri ölçeğinde yer alması gereken yeşil alan parçaları Eskişehir'de pek göze çarpmaz. Kent merkezi çevresinde, bitişik düzen yüksek katlı apartmanların doldurduğu konut alanları, açık alanlar açısından en elverişsiz bölgelerdir. Gecekondu mahallelerinde ise her evin küçük bir bahçesi ve konutlar arasında yer yer boşluklar bulunmakla birlikte buralara yeşil alan demek güçtür. Çünkü, kışın çamur birikintileri, yazın ise tozlu alanlar durumuna gelmektedir.

Kentte yer alan çeşitli dokular içinde, gerekli doluluk-boşluk oranları bakımından en iyi durumda olanı, tarihsel yerleşmenin bir ölçüde varlığını sürdürdüğü Odun Pazarı yöresidir. Bu yöre, evleri saran bahçeleri, sokakların kesişme noktalarındaki meydancıkları, eğimden de yararlanılarak yaratılan çevre zenginliği ile yeni kent dokusunun yoksulluğunu belirginleştirmektedir. Eski yerleşme, kent halkının gereksindiği uygarca yaşanabilir bir çevre açısından çok daha ileri durumdadır.

KENT İÇİ ULAŞIM: Eskişehir'de 1974'te yapılan bir incelemenin sonuçlarına göre, kentteki toplam trafik akımlarının yarısından çoğu, sırasıyla Hoşnudiye, Arifiye, Şeker, Yenidoğan, Kurtuluş, Kızıltoprak, Eskibağlar, Tepebaşı, Deliklitaş ve İstiklâl mahallelerinde toplanmıştır. Bunların 7'si merkez ve çevresini oluşturan mahallelerdir. Şeker, Yenidoğan ve Tepebaşı'nda ise işyerleri vardır.

Kent içi ulaşımın büyük çoğunluğunu yaratan yolculuklar konut alanları-merkez ve konut alanları-iş alanları arasındaki akımlardır.

Kent merkezi, hem bir iş alanı olarak hem de içerdiği öbür işlevlerle en önemli akım toplayıcısı ve yaratıcısıdır. Bunun sonucu olarak, kentin kuzeybatıdaki iş alanlarından Bursa Caddesi olarak başlayan, sonra Sivrihisar Caddesi olarak Ankara çıkışına bağlanan ve eski Ankara-İstanbul karayolu bağlantısı olan hat, kent içi ulaşımın ana eksenidir. Bu eksen, Eskişehir'in 1970'lere doğru vardığı genel yapı içinde kuzeyde de yoğun konut alanlarının oluşması ile birlikte daha büyük önem kazanmıştır.

Eskişehir'de kentlerarası ulaşımın kent içi ulaşımla birleştiği önemli noktalardan biri, kent içi ulaşımın ana ekseninin başlangıcı olan Bursa Caddesi'dir. Ankara yönünden gelen kentlerarası karayolu ise, kent içine girdikten sonra kuzeye dönen Yunus Emre Caddesi'yle birleşerek otobüs garajına ulaşır. Kütahya yönünden gelen yol da, Basma Fabrikası'nı ve konut alanlarını geçerek, merkezin batısındaki Atatürk Caddesi'ne bağlanır. Kentin kuzeyinden geçen yeni Ankara-İstanbul Karayolu, kent içi ulaşımda da kullanılmaktadır.

1980'lerde kentin tek merkezli, dairesel yapısını henüz aşmamış olması, bütün önemli ulaşım bağlantılarının merkezde toplanması ile de pekişmektedir. Kuzeyden ve güneyden merkeze yönelen yollar, merkezden geçen ana ulaşım eksenine (Bursa-Sivrihisar Caddesi) bağlanır. Bu caddeye kuzeyden bağlanan ikinci derece toplayıcılar, Bağlar Caddesi, Sakarya Caddesi ve Muttalip Caddesi'dir. Özellikle demiryolunun güneyindeki yoğun gelişmeler, bu caddelerde önemli bir trafik yükü doğurmaktadır.

Güneyden gelerek Bursa-Sivrihisar Caddesi'ne bağlanan ikinci derece toplayıcılar ise Defterdar, Şair Fuzûlî, İki Eylül, Köprübaşı ve Yunus Emre caddeleridir. Tüm ikinci derece toplayıcıların bir yere bağlanması, bu kesimde ulaşımın aksamasına yol açmakta, merkez çevresinde iş saatlerinde trafikte sıkışıklıklar görülmektedir.

Eskişehir Kenti'nin dağınık bir yapı göstermesi sanayi kuruluşlarının kent içinde çok geniş alanlar kaplaması, kuzeydeki konut alanlarının düşük yoğunluklarla geniş alanlara yayılması, kent merkezi ile konut

Köylerde İçme Suyu ve Elektrik

Türkiye genelinde kırsal kesime yönelik altyapı hizmetleri son derece yetersizdir. Özellikle su ve elektrik gibi maliyeti fazla yatırımlarda köyler büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Bu durum Eskişehir gibi ülke çapında gelişmiş illerde bile kendini göstermektedir.

1976'da ile bağlı 832 yerleşim biriminin % 12,7'sine su sağlanamamıştı. % 38,7 yerleşimin ise suyu yetersizdi. Su hizmetlerinden yararlanabilen yerleşimler yarıdan azdı (% 48,6). Ülke genelinde durum daha da kötüdür. Aynı yıl Türkiye yerleşimlerinin % 22'si sudan yararlanamıyordu, % 25'inin de suyu yetersizdi, yerleşmelerin ancak % 53'ü de su hizmetlerinden yararlanıyordu.

Daha önemli yatırımları gerektiren köy elektriklendirilmesi çalışmalarında ise yetersizlik vahim boyutlardadır. Eskişehir köyleri ülke geneline göre daha iyi durumda olsalar da, 1976'da il köylerinin 3'te 2'sinin elektriği yoktu. Aynı yıl ülke genelinde köylerin 4'te 3'ü elektrikten yararlanamıyordu.

alanları arasındaki uzaklıkları artırıcı etkenlerdir. Bu durum, yaya olarak ulaşımı da olanaksız kılmakta, kent içi ulaşım için taşıt gereksinimi artmaktadır. Kentin oldukça eğimsiz bir alanda kurulu olmasına karşın, bisiklet kullanımı da yaygın değildir. Kentte toplu taşıma gereksinimi gittikçe artmış ve belediyenin elindeki kısıtlı olanaklarla sağladığı otobüsler, kent halkının ulaşım sorununun çözümünde yetersiz kalmıştır. Belediye otobüslerinin ana terminali merkezin güneyinde, Yediler Parkı'nın yanındadır. Belediye otobüsleri kentin tüm mahallelerine sınırlı sayıda da olsa, servis sağlamaktadır. Kentteki kamu kuruluşlarından ve Organize Sanayi Bölgesi'ndeki özel kesim sanayi kuruluşlarından bazıları, kendi çalışanları için servis kurmuştur.

Kentte ayrıca, minibüslerle özel taşımacılık da yapılmaktadır. En önemli minibüs hatları, kuzeyden geçen Ankara-İstanbul Karayolu, merkeze bağlanan ikinci derece toplayıcıların bir bölümü ve merkezin batısından geçen Atatürk Caddesi'dir. Kent içi ulaşımda özel araçların payı ise düşüktür.

ESKİŞEHİR KENTİ'NDE SU, ELEKTRİK VE KANALİZASYON: Kentin kurulduğu ova, yer altı suları açısından zengin bir bölgedir. Ovada, 35 m derinlikte sanayide ortalama 50 lt su elde edilebilen kaynaklar vardır. Kentin içme suları iki kaynaktan sağlanmaktadır. Birincisi kente 48 km uzaklıktaki Türkmen Dağı'nda bulunan Kalabak Suyu'dur. Bu kaynaktan elde edilen suyu kente ulaştıran şebeke 1936'dan bu yana belediyece işletilmekte ve kent halkının % 90'ı içme suyu olarak sakaların evlere ulaştırdığı bu suyu kullanmaktadır. İkinci kaynak ise, kente 18 km uzaklıkta, Akpınar Köyü'nün doğusundan çıkan Samsunlu Suyu'dur. Bu su kaynağından başlayan şebeke ise, kentin güneydoğu kesimindeki mahallelerin içme suyu gereksinimini karşılamaktadır.

Kentin kullanma suyu gereksinimi değişik bölgelerde açılmış 25 sondaj kuyusundan karşılanmaktadır. Bu suların bir bölümü doğrudan kent şebekesine verilirken, bir bölümü de güneydeki depoda toplanıp, oradan dağıtılmaktadır. Kentin nüfusu 100.000'i aştıktan sonra, 1968'de Devlet Su İşleri'ne başvurulmuştur. Eskiyen ve kimi alanlarda geçersiz kalan su şebekesi için 1973'te İller Bankası'nın aracılığıyla yeni bir proje hazırlanmış ve uygulamaya başlanmıştır.

Kentin elektriği 1950'lerin sonlarından beri Kuzeybatı Anadolu Elektrik Şebekesi'nden sağlanmaktadır. Elektrik enerjisi TEK'in 154 kw gücündeki ana dağıtım merkezlerinden işletme dağıtım merkezlerine gelir. Bu merkezlerden de yer altı kabloları ve hava hatları ile kente dağılmış olan 6,3 kw'lik indiricilere ulaşan elektrik enerjisi, buralardan da kullanma gerilimi 400/231 volt olarak abonelere verilir.

Eskişehir'de elektrik üreten başka merkezler de vardır. Bunlardan biri Belediye Elektrik İşletmesi'nin 1250 kw gücündeki dizel gruplarıdır. Ayrıca iki önemli kamu kuruluşu olan DDY-Cer Atölyesi ve Şeker Fabrikası da kente elektrik sağlamaktadır. TEK dışındaki bu elektrik üretim merkezleri kentteki elektrik tüketiminin yaklaşık % 20'sini karşılayacak kapasitededir. Gecekondu bölgeleri de içinde olmak üzere, hemen hemen tüm mahalleler büyük ölçüde elektrik şebekesine bağlanmıştır.

Kanalizasyon konusu ise Eskişehir için önemli sorunlardan biridir. Kentte kanalizasyon şebekesi yok denecek düzeydedir. Kirli su ve öbür artıkların toplanması Eskişehir'de çok pahalı yatırımları gerektirmektedir. Bunun nedeni kentin büyük bölümünün eğimi % 0-5 arası olan düz bir ovada yayılmış olmasıdır. Bu yüzden kentte kademeli ve pompalı bir kanalizasyon şebekesi oluşturulması gerekmektedir. Bu doğrultuda hazırlanan projenin uygulanması parasal nedenlerle aksamaktadır. Kentte, daha çok güneyde olan eğimi uygun az sayıdaki mahallede bağımsız küçük kanalizasyon şebekeleri vardır. Kent genelinde ise bu sorun foseptik ve adi çukurlar yoluyla çözümlenmeye çalışılmakta, bunun yanı sıra belediyece konan yasaklara karşın Porsuk Çayı'nın her iki yakasında da çaya artık boşaltan kanallara rastlanmaktadır.

1974 verilerine göre kentteki konutların % 57,8'inde hem elektrik hem su vardı. Aynı yıl yalnız elektrik olan konutların oranı % 39, yalnız suyu olan konutların oranı da % 89'dur *(Bak. Eskişehir İli'nde Konut)*.

Suyu da elektriği de olmayan konutların oranı ise % 1,7'ydi. Kanalizasyona bağlı konutların oranı % 10 olup, geriye kalanlarda da aşağı yukarı yarı yarıya foseptik ve adi çukurlar kullanılmaktaydı. Bu durum 1980'lerin başında köklü biçimde değişmiş değildir. Elektrik şebekesi oldukça yeterlidir; su şebekesi bir ölçüde yetersiz kalmaktadır. Kanalizasyon şebekesi ise bütünüyle yetersizdir. Su şebekesinin yetersiz olduğu mahalleler daha çok iki bölgede toplanmıştır. Birinci bölge kentin kuzeyinde yer alan Yeşil Tepe, Sütlüce, Esentepe, Kumlubal, Fatih ve Yenibağlar mahallelerinden oluşmaktadır. İkinci bölge ise kentin güneydoğusu ve güneyinde yer alan Yeni, Gündoğdu, Işıklar, Yıldıztepe, Huzur ve Erenköy mahallelerini kapsamaktadır. Her iki bölge de kentin son yıllardaki gelişme alanları olan gecekondu mahallelerinin bulunduğu yerlerdir.

İMAR PLANLARI: Kentin ilk imar planı 1952'de hazırlanmıştır. Bir yarışma sonucu birinci seçilen planın jüri raporunda, planın kara ve demir yollarını kent içi ulaşım ağıyla bağladığı belirtiliyordu. Ayrıca, o dönemde fabrikalar arasından geçen Bursa Yolu'nun sanayi bölgesinin asıl yolu olarak bırakılıp, kentle karayolunun, demiryolunun en dar yerinde geçen Bağlar Caddesi'yle bağlanması olumlu bulunmuştu.

Plan, sanayi bölgelerinin değişimi için gerekli alanları belirlemiş, konut alanları içinde geniş yeşil alanlar önermiş ve konut alanları için bitişik düzeni öngörmüştü.

1953'ten sonra ortaya çıkan gelişme, planın öngörülerini fazlasıyla aşmış, kent planda çizilen sınırların çok dışına taşmıştı. Bu gelişmeler karşısında çeşitli tarihlerde değişiklik planları hazırlanmıştır. Bu planlar ile ilk planda önerilen yeşil alanlar önce konut alanlarına, daha sonra da bir bölümü ticaret alanına dönüşmüştür. Yerel değişiklik planları, kentin gelişimini yönlendirici araçlardan çok, kentin ekonomik ve toplumsal baskılarla oluşan gelişmesini onaylayarak kâğıda geçiren belgeler olmuştur.

Eskişehir'de hızlı nüfus artışı ve kentin büyümesi sonucu 1970'lerde ikinci bir imar planı hazırlamak gereksinimi ortaya çıkmıştır. Yapılan ön araştırma sonuçlarına dayanılarak 1978'de bir özel büro 1/25000 ölçekli nazım plan şeması hazırlamıştır. Ayrıca, kent çevresinde yer alan 19 mahallenin uygulama planlarında kent bütününü etkileyen planlar geliştirilmiştir. Bu planın hazırlanmasında eşikler ve fiziksel verilerin yanı sıra, yapılan değişiklik önerileri incelenerek, veri olabilecekler eklenmiştir.

Planın temel kararları, kentin ilerdeki sosyo-ekonomik gelişiminin mekânı nasıl şekillendireceği göz önüne alınarak verilmiştir. Eskişehir'in genel biçiminin bir kırılma noktasına geldiği ve tek merkezli gelişmenin sınırına dayandığı vurgulanmış, kentin ilerde doğrusal bir biçim alması önerilmiştir. Bu öneride Organize Sanayi Bölgesi ağırlıklı bir etken olarak değerlendirilmiştir. Planın ana özelliği, kentin belli eksenler üstündeki koridorlar biçiminde gelişmesini önermesi ve bu koridorların ayrı niteliklerde olmasıdır.

İl Merkezinin Çevre İllere ve Önemli Merkezlere Uzaklığı

Kütahya-Eskişehir	79 km
Bilecik-Eskişehir	81 km
Bursa-Eskişehir	155 km
Afyonkarahisar-Eskişehir	170 km
Adapazarı-Eskişehir	183 km
Uşak-Eskişehir	225 km
Ankara-Eskişehir	233 km
Bolu-Eskişehir	280 km
Balıkesir-Eskişehir	293 km
İstanbul-Eskişehir	318 km
Konya-Eskişehir	341 km
İzmir-Eskişehir	441 km

İlçe Merkezlerinin İl Merkezine Uzaklığı

Eskişehir Çifteler	67 km
Eskişehir-Mahmudiye	52 km
Eskişehir-Mihalıççık	92 km
Eskişehir-Sarıcakaya	52 km
Eskişehir-Seyitgazi	42 km
Eskişehir-Sivrihisar	96 km

EĞİTİM

Eskişehir, Marmara, Akdeniz, Ege ve İç Anadolu bölgelerini birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında yer alan bölgesel bir

merkezdir. Tarımda modernleşme ve sanayileşme yolunda önemli adımlar atmış olan ilde, eğitim düzeyi de oldukça gelişkindir. Bu açıdan, özellikle okuryazarlık oranı, ülke ortalamasının çok üzerinde olup, kadınlar arasında okuryazarlığın hayli yayılmış olması dikkat çekicidir.

İlin hem tarım hem de sanayiinin gelişmiş olması, nitelikli ve yarı nitelikli işgücü gereksinimini önemli boyutlara çıkarmaktadır. Bu gereksinimi karşılamak üzere, öteden beri özgün deneyimleri olan ilde, büyük sanayi kuruluşları bünyesinde yer alan çırak okulları açılmıştır. 1980'de il toplam nüfusunun % 57'sinin yaşadığı Eskişehir Kenti, ilin başlıca işgücü çekim merkezidir. Bu nedenle, kırdan kente göç eden niteliksiz işgücünün, kentsel uğraşlar için eğitilmesi, bu yolda atılan önemli adımlara karşın, Eskişehir'in başlıca eğitim sorunudur.

OKURYAZARLIK: Eskişehir'de okuryazarlık oranı, 1935'te % 29 gibi görece yüksek bir düzeydeydi (Tablo 25). Aynı yıl Türkiye ortalaması % 17 dolayında idi. Okuryazarlık oranı, izleyen yıllarda düzenli biçimde yükselerek 1975'te % 77'ye ulaşmıştır. Aynı yıl Türkiye genelinde bu oran % 62 idi.

Bu 40 yıllık gelişme süreci içinde, erkek ve kadın okuryazarlık oranları arasındaki farklar da azalmıştır. Süreç boyunca bu farkın arttığı Türkiye geneline göre, ilde değişik bir gelişme olmuş ve cinsiyet bakımından daha dengeli bir yapıya ulaşılmıştır.

Eskişehir'de 1975'te yaklaşık her 10 erkekten 9'u ve her 10 kadından 7'si okuryazardı.

Başka illerle karşılaştırıldığında, okuma-yazma bilenlerin görece önemsiz bir bölümü (% 23), bu bilgilerini okul dışı bir kaynaktan edinmişlerdir. Bu oran, kadınlar arasında biraz daha yüksektir.

Bir öğretim kurumunu bitirenler arasında en önemli yeri, ilkokuldan diploma alanlar (% 78) tutmaktadır. Bunları, % 11 ile ortaokul, % 4 ile lise bitirenler izlemektedir. Ortaokul ya da lise dengi bir mesleki ve teknik okulu bitiren öğrencilerin oranı ise, ilin sanayide gelişmişliğine karşın, % 4,6 gibi düşük bir düzeyde kalmaktadır. Bununla birlikte, ilde çok eski bir geçmişi olan ve örgün öğretim dışında yer alan demiryolu ve uçak motorları çırak okullarının, Eskişehir'de sanayinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur *(Bak. Sanayi)*.

İLKÖĞRETİM: Cumhuriyet'in ilk yılında Eskişehir'de 61 ilkokul vardı. 1927'de okul sayısı % 50 artarak 90'a çıktı. 1945'e değin ilköğretimde önemli bir ilerleme sağlanmıştır. Ama bu dönemde asıl gelişme eğitmenli okullarda ortaya çıkmıştı. Eğitmen programının beşiği olan Eskişehir'de eğitmenli ilkokulların sayısı, öteki illere göre patlama denilebilecek bir artış göstermişti.

1945'te ildeki 281 ilkokuldan 113'ü öğretmenli, 168'i eğitmenli okuldu. Bu program çerçevesinde asıl büyük artışlar, kırsal alanda gerçekleşmişti.

1945 sonrasında yalnız öğretmenli ve yalnız eğitmenli okulların yanında, öğretmenli-eğitmenli karma okullar da açıldı. 1959'da Eskişehir'de okul sayısı 323'e ulaşmıştı. Bunlardan 45'i öğretmenli-eğitmenli, 76'sı eğitmenli, 202'si de öğretmenli idi.

Tablo 25
Eskişehir'de Okuryazarlık Oranı (%)*

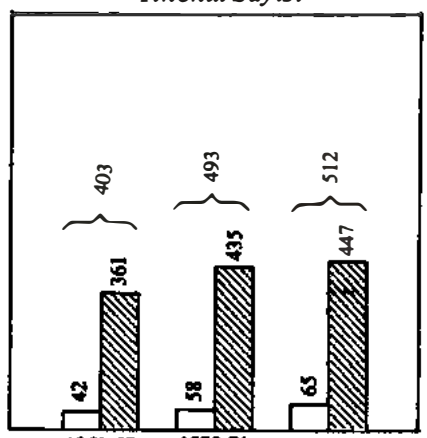
Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	42,0	16,2	28,9
1945	63,3	31,6	48,1
1950	65,8	36,4	51,3
1955	74,8	43,6	59,6
1960	71,0	43,9	57,9
1965	78,7	54,2	66,7
1970	82,2	61,6	72,0
1975	86,0	67,4	77,0

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

Not: 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 7
Eskişehir'de 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Eskişehir'de okullarda eğitmen varlığı azalarak da olsa 1960'a değin sürmüş, o yıldan sonra eğitmenler öğretim alanından çekilmişlerdir.

Kentleşmeye koşut olarak kent ilkokullarının sayısı artmaya başlamıştır. 1943'te ilde 19 kent ilkokulu vardı. 1961-1962 öğretim yılında ise, bu okulların sayısı 1 kat artarak 42'ye ulaştı (Şekil 7). Bu dönemde köy ilkokullarındaki artış ise % 26 dolayında kalmıştır. Kent okullarının sayısındaki bu artış, bir yandan 1950'den sonra hız kazanan köyden kente göç sonunda kentin ağırlığının artmasına, bir yandan da bu dönemde kırsal kesimle ilgili olarak uygulanan politikaların değişmesine bağlıdır.

1960 sonrasında, özellikle planlı döneme geçildiğinde köy ilkokulu yapımına yeniden hız verilmiştir. Böylece, dönem başında 360 dolayında olan köy okulu sayısı, 1980'de yaklaşık 450'ye çıkmıştır.

Bununla birlikte, 1980'de Eskişehir'in 409 köyünden 8'inde ilkokul yoktu. Ayrıca, eğitim-öğretimi yetersiz nitelikteki geçici ve prefabrike yapılarda sürdüren okulların tüm ilkokullara oranı % 15 dolayındaydı. 1960 sonrasında kent ilkokulları % 55 dolayında bir artış göstererek, 1980'de 65'e varmıştır. Kentte okul eksikliği, kendini, eğitimin verimini düşüren ikili öğretim biçiminde göstermektedir. 1980'de 65 kent ilkokulundan 58'inde ikili öğretim uygulanmaktaydı (Tablo 26). Bu oran köy ilkokullarında ise, % 5 gibi çok daha düşük bir düzeydeydi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilkokul öğrenci sayısı 4.000'in biraz üstünde idi. İzleyen beş yılda bu sayıda % 50'lik bir artış gözlenmektedir. Bu dönemde tüm öğrenciler arasında kızların oranı daha düşüktü. Öğrencilerin % 52'si kent ilkokullarında okumaktaydı.

İlkokul öğrencileri arasında kent okullarında okuyanların ağırlıklı bir yer tutması olgusu 1943'e değin sürmüş, hatta bu oran daha da yükselmiştir (% 55). Bu yıllarda köy ilkokullarına verilen öneme ve nüfusun ağırlıklı bölümünün kırsal alanda yaşamasına karşın, bu alandaki öğrenci oranlarının % 45'e dek düşmesi, benimsenen köy ağırlıklı ilköğretim politikası ile çelişmekte ve uygulamanın pek başarılı olmadığını göstermektedir.

1943 sonrasında ise, köy ilkokullarındaki öğrenci sayısı kırsal kesim nüfusunun ağırlığına uygun biçimde düzenli bir artış göstererek, 1960'larda kırsal kesimdeki öğrenci oranı % 54'e yükselmiştir. Bu gelişme, o yıllarda Türkiye'de egemen olan genel eğilime ters düşmektedir. 1970'lerden sonra ise, bu gelişme çizgisinin yönü değişmiştir. 1970-1971'de kırsal kesimdeki öğrenci oranı % 50 dolayına düşmüştür. 1980'lerde ise düşüş eğilimi sürerek, 1979-1980 ders yılında % 39 dolayına inmiştir. Bunun yanı sıra, 1970-1980 döneminde köy okullarında okuyan öğrenci sayısında mutlak olarak da azalma görülmektedir. 1980'de köy okullarındaki öğrenci sayısı 1970'e göre 7.000 kadar daha azdır.

Kentlerdeki nüfus artışına koşut olarak, kent okullarında okuyan öğrenci sayısındaki artış da, büyük boyutlara varmıştır (Tablo 27). Öte yandan, Cumhuriyet'in ilk yirmi yılında ilkokulda okuyan kız ve erkek öğrenci sayıları arasında büyük farklar vardı. İzleyen yıllarda toplum yaşamında gerçekle-

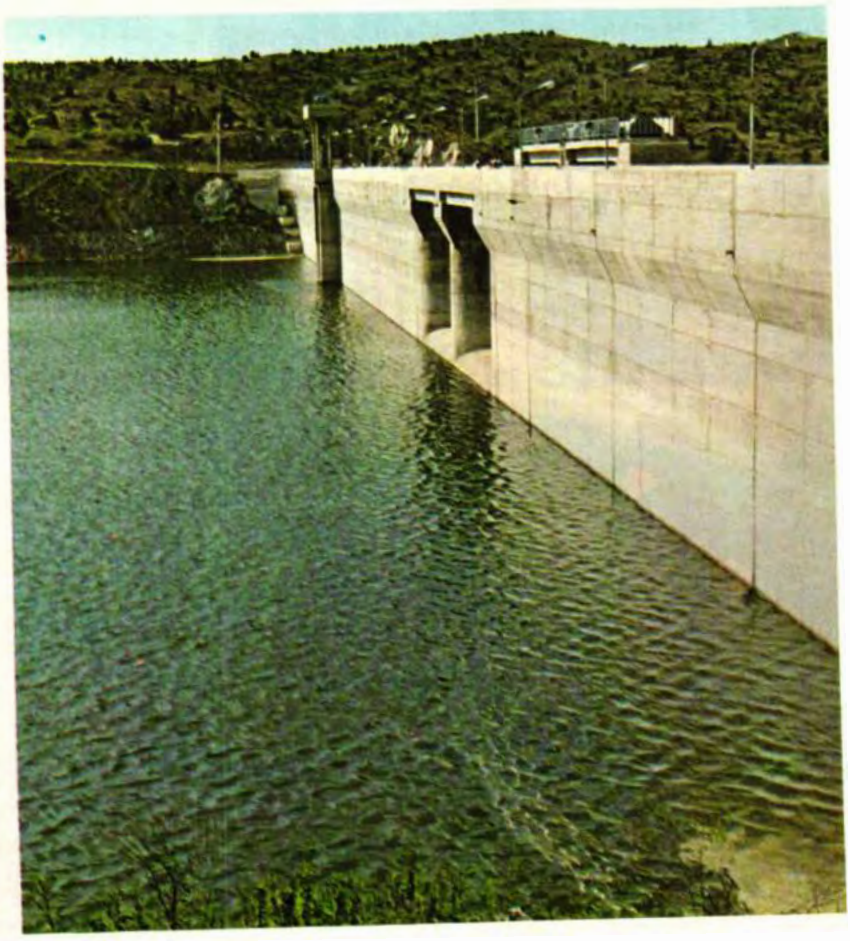
2110

2111

2113

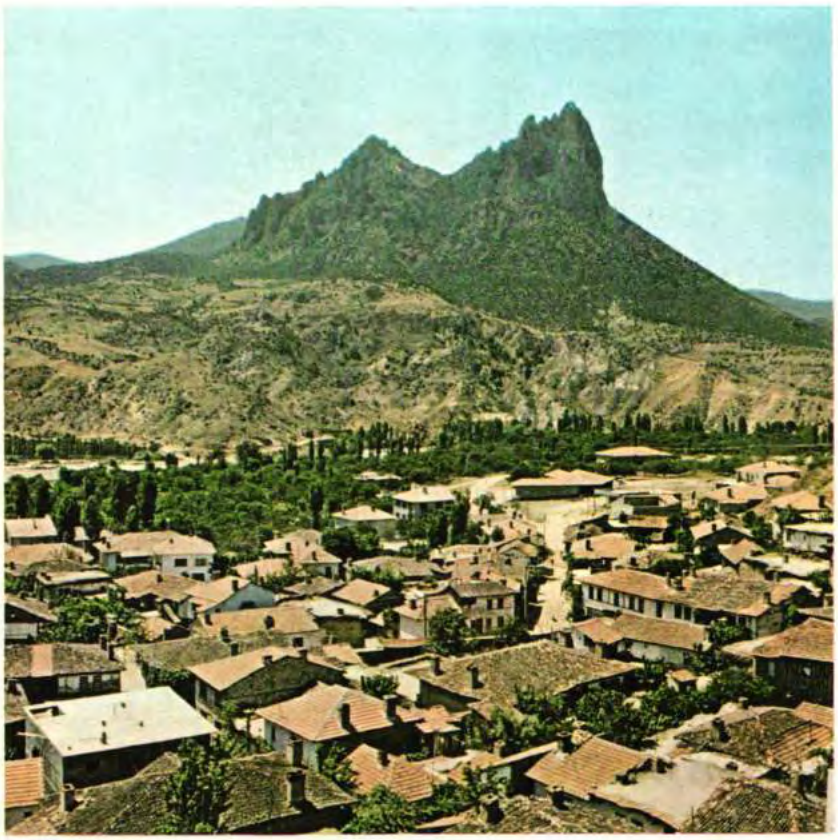

2110 - 2111 - Gökçekaya Barajı
2112 - 2113 - Porsuk Barajı

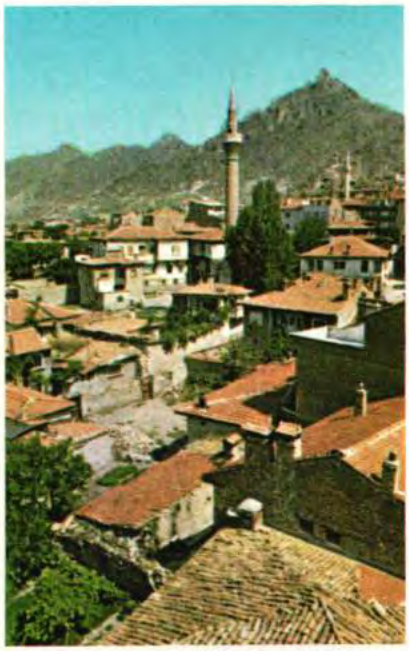
2112

2114

2115

2114 - Sarıcakaya
2115 - Sivrihisar
2116 - Çifteler
2117 - Mihalıççık
2118 - Mahmudiye
2119 - Seyitgazi

2116

2117

2118

2119

2120

2122

2121

2120 - 2122 - Eskişehir Arkeoloji Müzesi ve içi
2123 - Aslanlı Mabet

2123

2124

2125

2124 - 2126 Yörede yaşamdan görüntüler
2127 - Alabalık
2128 - Osmanlı evi

2126

2127

2128

şen çağdaşlaşmaya koşut olarak, gerek köy gerek kent ilkokullarında kız ve erkek öğrenci sayıları arasındaki fark giderek azalmıştır. 1979-1980 ders yılında bu fark kent ilkokullarında 1.000'in biraz üzerinde, kırsal kesimde ise, önemsiz sayılabilecek bir boyutta idi (Tablo 27).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kırsal alanda daha çok okul açılmasına karşın, kır ve kentte öğretmen dağılımı hemen hemen eşitti. Ancak, eğitmen programının *(Bak. Eğitmen Deneyimi)* uygulanmasıyla, bu sayılarda kırsal kesim yararına farklar ortaya çıkmıştır. 1960-1980 döneminde 1 kattan fazla bir artış gösteren öğretmenlerin ağırlıklı bölümü 1960'lar ve 1970'lerin başlarında kırsal alanda bulunuyordu. Bu durum, 1980'de değişmiş ve kentin artan öğrenci sayısına koşut olarak kent okullarındaki öğretmen sayısında kıra oranla bir fazlalık belirmiştir (Tablo 28).

1979-1980 öğretim yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayısı (23), Türkiye ortalamasının (28) altındaydı. Bu, Eskişehir'de eğitim düzeyinin ülke ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Bu durum, özellikle kırsal kesimde (18) daha belirgindir. Ancak bu durum, öğretmen sayısındaki artıştan çok, son on yılda köy okullarındaki öğrenci sayılarının azalmasının sonucudur. Öte yandan, bu yüksek düzeye özellikle köylerde, kadro dışı elemanların öğretmen olarak çalıştırılması ile varılmıştır. İldeki köy ilkokullarında görevli öğretmenlerin 1980'de ancak % 45'i kadrolu idi.

ORTAÖĞRETİM: 9. Milli Eğitim Şurası'nın Devlet Planlama Teşkilatı'nca da benimsenen önerisiyle, Talim Terbiye Dairesi Başkanlığı'nca 1982-1983 öğretim yılında, sekiz yıllık temel eğitim okullarının tüm yurda yaygınlaştırılması kararlaştırılmıştı. Bu amaçla Eskişehir'de 2 temel eğitim okulu açılması planlanmıştır.

ORTAOKULLAR: 1925'te Eskişehir'deki 1 ortaokulda 130'u erkek, 50'si kız olmak üzere 180 öğrenci okuyordu. Bunu izleyen yıllarda ortaokul sayısı, görece yavaş bir artışla 1955'te 7'ye, 1965'te 14'e çıkmıştır.

Ortaokul sayısındaki asıl artış, 1965-1980 arasında olmuştur. Bu dönemde ortaokul sayısı 5 katına çıkarak, 70'e ulaşmıştır. Bu artışı, tümüyle söz konusu dönemde hızlanan kentleşme ile açıklamak olanaksızdır. Çünkü, 1973'te sayıları 30'a çıkan ortaokullardan 16'sı köylerdeydi. Bu durum, hem kırsal kesimde hem de kentlerde gözlenen daha çok ortaokul açılması yolundaki toplumsal baskının, özellikle son on yılda büyük bir ağırlık kazanmasının bir sonucudur. 1979-1980 öğretim yılında ilde ilkokulu bitirenler arasından ortaokullara kayıtlarını yaptıran öğrenci oranlarının görece yüksekliği, bu baskının sürmekte olduğunu göstermektedir. Gerçekten de ilkokulu bitirenlerden ortaokula kayıtlarını yaptıran öğrenci oranı, ülke ölçeğinde % 42 gibi çok düşük ve yetersiz bir düzeyde kalırken, bu oran Eskişehir'de % 56'ya yaklaşmaktadır. Ortaokula kayıt yaptıranlar arasında, erkeklerin oranı daha fazladır ve % 70'e varmaktadır. Kaldı ki, ilkokuldan ortaokullara geçenler bu sayılar ile de sınırlı değildir. İmam hatip ve kız sanat ortaokullarına giren öğrenciler de hesaba katıldığında, bu oranlar daha da yükselmektedir. 1945-1980 arasında ortaokul öğrencilerinin sayısı 7,5 kat artarak, 1980'de 21.000'i aşmıştır. Bu artışta erkeklerin oranı biraz daha yüksektir (Tablo 29).

Ortaokul öğretmenlerinin sayısında, 1955-1980 döneminde 5 kat artış sağlanmıştır. Ne var ki bu, ortaokul öğrencilerinde özellikle son on yılda görülen hızlı artışı karşılamaya yetmemektedir. Gerçekten de, 1979-1980 ders yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 40 olup, öğretimin niteliği eskiye göre oldukça bozulmuştur.

LİSELER: Eskişehir 1925'te il merkezi olmuştur. Daha önce ilde, aşağı-yukarı tüm il merkezlerinde görülen idadi ya da sultani yoktu. 1925'te Eskişehir'de ilk lise, ortaokuldan dönüştürüldü. Bu lise, Köprübaşı Meydanı'ndaki ahşap bir yapıda sınırlı öğretmen kadrosu ile öğretime başladı. 1955'te ilde 784 öğrencisi, 34 öğretmeni ile etkinliğini sürdüren tek lise bu küçük okul idi. Birçok başka ilde olduğu gibi, Eskişehir'de de lise sayısında bir patlamanın gerçekleştiği dönem, 1965'ler sonrasıdır. Cumhuriyet'in ilk kırk yılında ancak 4'e ulaşabilmiş olan genel öğretim lisesi sayısı, 1980'de 22'ye yükselmiştir.

1979'da ortaokulu bitirenlerin yarısından biraz fazlası, genel öğretim liselerine kayıtların yaptırmışlardır. Aynı yıl, ortaokullardan liselere geçiş oranının Türkiye genelinde % 63 olduğu düşünülürse, Eskişehir'de liselere ilginin görece düşük olduğu görülür. Bu durum, ilde mesleki-teknik öğretim liselerine gösterilen yüksek ilgi ile açıklanabilir. Öte yandan, ülke genelinde olduğu gibi, Eskişehir'de de ortaokuldan liseye geçiş oranı, kızlar arasında daha yüksektir.

Genel öğretim liselerinde okuyan öğrenci sayısı, ortaokul sayısındaki artışa dayalı olarak 25 yıl içinde (1955-1980) 11 kat artmıştır (Tablo 30). Kız öğrencilerdeki artış, genel artışın iki katına vararak, rekor düzeye ulaşmaktadır. Artışın gerçek bir patlama niteliği kazandığı dönem, 1965 sonrasıdır.

Öğretmen artışları, 1955-1965 döneminde öğrenci artışının gerisinde kalmıştır. Bu yüzden, dönem başında öğretmen başına 23 öğrenci düşerken, 1965'te bu sayı 50'ye yükselmiştir. Öğretmen sayısındaki hızlı artış, 1965 sonrasında gerçekleşmiş, öğretmen başına öğrenci sayısı 13'e düşmüştür (Tablo 30). Ayrıca, öğretmenlerin büyük bölümünün kadrolu oluşu, eğitimin niteliğini olumlu yönde etkilemektedir.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Eskişehir'de geleneksel bakım ve onarım

Tablo 26
Eskişehir'de Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	7	425	432
İkili Öğretim	58	22	80
Üçlü Öğretim	—	—	—
Diğer	—	—	—
Toplam	65	447	512

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80)

Tablo 28
Eskişehir'de Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	557	643	1.200
1970-71	923	1.243	2.116
1979-80	1.451	1.398	2.849

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 29
Eskişehir'de Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		7	14	71
Öğrenci	Erkek	1.433	4.029	13.811
	Kız	629	2.238	7.375
	Toplam	2.062	6.267	21.186
Öğretmen		88	298	521

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 27
Eskişehir'de Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplam	Kır		Kır Toplam	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	12.347	10.882	23.229	14.785	12.072	26.857	27.132	22.954	50.086
1970-71	16.892	15.715	32.607	16.989	15.859	32.848	33.881	31.574	65.455
1979-80	20.464	19.041	39.505	12.871	12.653	25.524	33.335	31.694	65.029

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

sanayii üzerine oturmuş bir imalat sanayii gelişmiştir. Yarım yüzyıllık bir geçmişi olan "lokomotif ve cer atölyesi", şeker fabrikasının makine atölyesi gibi kuruluşlar, nitelikli işgücü gereksiniminin ilde çok erken bir tarihte başlamasına yol açmıştır. Nitelikli işgücü gereksinimi, sanayinin gelişimine koşut olarak hızla artmaktadır. İmalat sanayiindeki faal nüfus, 1975'te % 9 dolayına varmıştır. Öte yandan,Orta Anadolu'da Ankara'dan sonra ikinci büyük bölgesel merkez olması nedeniyle, Eskişehir, çevre illerin mesleki ve teknik öğrenim gereksinimine de yanıt vermektedir.

1940'a değin 1 mesleki ve teknik öğretim kurumunun bulunduğu Eskişehir'de, bu okulların sayısı 1945'te 7'ye çıkmış, izleyen 35 yıllık dönemde de düzenli bir artış eğilimi göstermiştir. 1980'de ilde bu türden 29 öğretim kurumu vardı.

1979-1980 öğretim yılında, Eskişehir'de etkinliklerini sürdüren mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarındaki öğrenci ve öğretmen sayıları şöyleydi:

Okulun Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Altı Sınıflı Öğretmen Lisesi (1)	689	39
İmam Hatip Lisesi (3)	391	70
Kız Meslek Lisesi (3)	810	80
Endüstri Meslek Lisesi (4)	2.571	176
Motor Meslek Lisesi (1)	587	45
DDY Meslek Lisesi	393	56
Teknik Lise (2)	431	14
Ticaret Lisesi (2)	1.619	78
Akşam Ticaret Lisesi (1)	589	15
Sağlık Meslek Lisesi (3)	347	42
İmam Hatip Ortaokulu (4)	1.783	9
Kız Sanat Ortaokulu (3)	112	6
Sağlık Okulu (Köy-Ebe) (1)	179	*

(*) Öğretmenleri, Sağlık Meslek Lisesi'nde gösterilmiştir.

1979-1980 öğretim yılında, Eskişehir'de mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarında okuyan toplam öğrenci sayısı 10.500'e ulaşıyordu. Bununla birlikte, bu öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin tümünün Eskişehir'den olmadıkları açıktır. Söz konusu okullardan, öğretmen, sağlık, devlet demiryolları, motor meslek liseleri, her ilde bulunmayan ve başka illerdeki öğrencilere de açık olan bölge öğretim kurumlarıdır. Mesleki ve teknik öğretim kurumlarındaki öğrencilerin yarısına yakını (% 48,8), teknik nitelikteki lise ve ortaokullarda, % 30,7'si öğretmen, ticaret ve sağlık lise ve ortaokullarında; % 20,5'i de imam-hatip ortaokulları ve liselerinde okumaktadır.

Eskişehir'deki mesleki ve teknik ortaöğretim kurumları arasında, sonradan Yunus Emre Öğretmen Lisesi adını alan Kızılçullu Köy Enstitüsü ve Eskişehir Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi'nin özel bir yeri vardır.

Bunlardan öğretmen lisesi, 17 Nisan 1940'ta kabul edilen yasa ile Çifteler Köy Enstitüsü adıyla kurulmuştur. Enstitü, Eskişehir-Ankara Yolu üzerinde, il merkezine 45 km uzaklıktaki Mahmudiye Köyü' nde kurulmuştu. Okulun, bitkisel üretimin çeşitli türleri ve hayvancılığa elverişli 5.000 dönümlük toprağı vardı.

Eskişehir'de Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi adı altında çalışmalarını sürdüren teknik ortaöğretim kurumu ise, 1942-1943 öğretim yılında açılmıştır. Çalışmalarına tesviyecilik, demircilik, marangozluk bölümleriyle başlamış olan okul, 1944'te geniş bir alan üzerine kurulan bugünkü yapılarına taşınmıştır. 1963-1964 öğretim yılında 220 öğrencilik bir pansiyon eklenmiştir.

Başlangıçta Sanayi| Mektebi adını taşıyan bu kurumun adı, daha sonra Erkek Sanat Okulu olarak değiştirildi. 1960'ların sonlarında ise, atölyelerin ağırlığı azaltılarak, genel öğretime daha çok yer verilen bölümü, Endüstri Meslek Lisesi adını aldı. 1968-1969 öğretim yılında okulun bünyesinde 4 yıllık bir teknik lise açıldı. Teknik Lise ile Endüstri Meslek Lisesi'nin 1. sınıflarında ortak öğretim yapılmakta, ikinci sınıfta öğrenciler başarı derecelerine göre bu iki öğretim kurumundan birine ayrılmaktadır. 1982'de Eskişehir Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi'nde tesviye, metal işleri, ağaç işleri, elektrik, elektronik, makine model, döküm, makine ressamlığı, sıhhi tesisat ve kalorifercilik bölümleri vardı.

Mesleki ve teknik öğretim alanında öğretmen artışları, 1970-1980 döneminde gerçekleşmiş ve önemli bir nicel gelişme sağlanmıştır (Tablo 31). Ancak bu gelişme, eğitimin niteliğini öğretmen başına düşen öğrenci sayısı açısından fazla değiştirmemiştir. Gerçekten de, 1960 ve 1980 başlarında, öğretmen başına düşen öğrenci sayıları (18 ve 17) hemen hemen aynıdır. Öğretmenlerin büyük bir bölümü kadroludur.

YÜKSEKÖĞRETİM: Üniversiteye girişlerde Eskişehir, 1976'da İç Anadolu'nun en başarılı iliydi. Eskişehir'i, Ankara ve Konya izliyordu. O yıl, ilde 14 liseden 3.628 öğrenci sınava girmiş, 775'i başarılı olmuştur. Eskişehir, binde 214 olan başarı oranı ile Ankara'nın da (binde 212) önündeydi ve binde 127 olan bölge ortalamasının çok üzerinde bir düzey tutturmuştu. İl, Türkiye ölçeğinde ise 12. sırayı almaktaydı. 1976'da böyle yüksek bir başarı düzeyinde bulunan il, 1965'te daha gerilerde yer alıyordu. O yıl Eskişehir, binde 235 olan İç Anadolu ortalamasından ancak 4 puan ileride bir başarı oranı tutturmuştu. Ülke ölçeğindeki sıralamada ise 22. idi.

Canlı bir ticaret ve sanayi merkezi olarak gelişen Eskişehir giderek İç Anadolu' nun ikinci büyük ili olmuştur. Buna bağlı olarak ilde, yalnız ilin değil daha geniş bir bölgenin yetişmiş insan gücü gereksinimini karşılamaya yönelik bir yükseköğretim hareketi vardır. Yükseköğretimin temelleri, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi ve Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi ile atılmış, 1982'de bu temel üzerinde, bu iki kurumu ve Hacettepe Üniversitesi'ne bağlı olarak yeni kurulan Tıp Fakültesi'ni kapsayan Anadolu Üinversitesi oluşturulmuştur.

İlin en eski yükseköğretim kurumu olan EİTİA, 1958'de etkinliklerine Yüksek İktisat Okulu adı altında başlamış, 1959'da çıkarılan 7334 sayılı yasa ile İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi haline dönüşmüştür. Akademi, 1967-1968 öğretim yılında kendi kampusuna taşınmıştır. 1981'e değin akade-

Tablo 30
Eskişehir'de Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	4	22
Öğrenci	Erkek	618	1.462	5.383
	Kız	166	490	3.949
	Toplam	784	1.952	9.332
Öğretmen		34	35	735

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 31
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		12	18	29
Öğrenci	Erkek	2.648	2.802	7.415
	Kız	970	1.665	3.086
	Toplam	3.618	4.467	10.501
Öğretmen		203	233	630

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

Tablo 32
Eskişehir Yükseköğretim Kurumlarındaki Öğretim Elemanı ve Öğrenci Sayıları (1979-80)

Öğretim Kurumunun Adı	Öğretim Elemanı Sayısı	Öğrenci Sayısı
Eskişehir Tıp Fakültesi	97	330
Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi	179	5.690
Eskişehir Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi	86	1.046
3 Yıllık Eğitim Enstitüsü	37	1.639
Yabancı Diller Yüksekokulu	6	104
Toplam	405	8.809

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim, 1979-80)

miden 6.500 kişi mezun olmuştur. Akademinin, Eskişehir il sınırları içinde, işletme, iktisat ve endüstri, iletişim, sağlık bölümleri fakülteleri; Kütahya'da yönetim bilimleri fakültesi bulunmaktadır. İldeki fakültelerde 1981-1982 akademik yılında toplam 3.800 dolayında öğrenci okuyordu.

İldeki bir başka önemli yükseköğretim kurumu olan Devlet Mimarlık-Mühendislik Akademisi'nin inşaat, maden, elektrik ve makine fakülteleri vardı. Akademi, Hastaş' tan satın alınan binada açılmıştır. 1970-1971 akademik yılında makine ve inşaat mühendisliği dallarında öğretime başlanmış, yetiştirilen mühendis sayısı, 1979-1980 akademik yılı sonunda 900'ü geçmiştir.

1979-1980 akademik yılında, Eskişehir'de ayrıca 3 yıllık bir eğitim enstitüsü ile Eskişehir Yabancı Diller Yüksek Okulu bulunmaktaydı (Tablo 32).

Eskişehir Kenti'nde, yoğunlaşan bu yükseköğretim kuruluşları nedeniyle öğrenci yurtlarına olan gereksinim giderek artmıştır. İldeki, 405 yataklı öğrenci yurtlarına ilaveten 1963'te 120 yataklı bir erkek öğrenci yurdu kurulmuş, 1968'de de EİTİA kampusunda 261 yataklı bir pansiyon yaptırılmıştır. 264 yataklı yeni bir blok eklenmesiyle, toplam yatak sayısı 1970 sonunda 1.050 dolayına yükselmiştir. Erkek öğrencilerin gereksinimini karşılayan bu yurtlar dışında, 1970'lerin başında açılan bir de, 130 yataklı kız öğrenci yurdu vardır.

1970'lerin başında, Hacettepe Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan Tıp Fakültesi çevresinde geliştirilmeye çalışılan ve 1981-1982 akademik yılında etkinliklerine başlayan Anadolu Üniversitesi için, YÖK tarafından önerilerek, 20 Temmuz 1982'de kabul edilen kararnameye göre, üniversitenin bünyesindeki kuruluşlar şunlardır:

A-Fakülteler:
1. Fen-Edebiyat Fakültesi,
2- İktisadi-İdari Bilimler Fakültesi,
3- Açık Öğretim Fakültesi,
4- Tıp Fakültesi,
5- Eczacılık Fakültesi,
6- Mühendislik-Mimarlık Fakültesi,
7- Eğitim,

B- Yüksekokullar:
1- Afyonkarahisar Meslek Yüksek Okulu,
2- Bilecik Meslek Yüksek Okulu,
3- Bolvadin Meslek Yüksek Okulu,
4- Kütahya Meslek Yüksek Okulu.

C- Enstitüler:
1- Sosyal Bilimler Enstitüsü,
2- Fen Bilimleri Enstitüsü,
3- Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Bu kararname ile İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi ile Devlet Mimarlık-Mühendislik Akademisi, Anadolu Üniversitesi bünyesinde toplanmıştır. Ayrıca, Kütahya İdari Bilimler Yüksek Okulu ile Afyonkarahisar Maliye Yüksek Okulu da Anadolu Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlanmıştır.

YAYGIN EĞİTİM: Eskişehir'de oldukça uzun bir geçmişi olan bakım ve onarım etkinliklerinde, nitelikli ve yarı nitelikli işgücü yetiştirmek üzere, çeşitli çırak okulları açılmıştı *(Bak. Sanayi)*. Eskişehir' de 1940'ta kurulan uçak fabrikasının bünyesinde nitelikli işçi yetiştirmek üzere açılmış bir çırak okulu vardı. Bir başka benzeri kurum da, Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi'ne bağlı olan çırak okuludur.

Demiryolu işletmelerinin gereksindiği nitelikli emekgücünü karşılamak üzere 29.10.1940 tarihinde Eskişehir'de bir demiryolu sanat okulu açılmıştır. 1947 yılına kadar faaliyetini sürdüren ve bu süre içinde 450 öğrenci mezun eden bu okul 15.7.1947 tarihinde kapatılmıştır.

Demiryolu sanat okulunun kapatılmasının hemen ardından nitelikli işçi gereksinimini karşılamak üzere ilkokul mezunlarının alındığı ve 4 yıl süreyle üretim içinde eğitim gördükleri çırak okulları açılmıştır. Bu okullar yılda ortalama 400 kadar mezun vermektedir.

Sanayi ile doğrudan ilişkili olan bu yaygın öğretim kurumlarının yanı sıra, her ilde uygulanan yaygın eğitim programları, Eskişehir'de de yürütülmektedir. Bu etkinlikler arasında, ilköğretimini yapmamış olan ya da ilköğretimden sonra çalışmaya başlayan gençlere bir beceri dalında yoğunlaşmış, okuma-yazma yanında genel kültür veren kırsal ve kentsel öğretim programları ön planda yer almaktadır. 1978-1979 öğretim yılında etkinliklerde bulunan pratik kız sanat okullarının sayısı 7 idi. Büyük çoğunluğu 20-40 yaşları arasında olan öğrencilerin sayısı 1.400 dolayındaydı. Ayrıca, daha yüksek nitelikli eleman yetiştirmeyi amaçlayan, 1958'de kurulmuş olan bir olgunlaşma enstitüsünde 1978-1979 öğretim yılında 90 kadar öğrenci vardı. Bunun yanı sıra, özellikle konfeksiyon, biçki-dikiş alanında kurslar düzenlenmekteydi.

Kız yaygın öğretim etkinliklerine koşut olarak erkekler için açılmış 1 pratik sanat okulunda 1978-1979 öğretim yılında 60 öğrenci vardı. Öğrencilerin büyük bir bölümü elektrik kaynağı ve Eskişehir'de gelişmiş bir sanat kolu olan mobilyacılık kursları izlemekteydiler.

Yaygın eğitim etkinliklerinin bir bölümü, 1961'de Eskişehir'de kurulmuş olan Halk Eğitimi Başkanlığı'nca yürütülmektedir. Buna ek olarak, 1969'da Seyitgazi, 1972'de Çifteler ve Sarıcakaya halk eğitim merkezleri çalışmalarına başlamıştır.

Halk eğitimi örgütünce el sanatları ve meslek kursları düzenlenmektedir. 1978-1979 öğretim yılında 37 kurs açılmış, bu kurslara 400 dolayında öğrenci katılmıştır.

1978-1979'da ülke düzeyinde etkinlikler yürüten 1.464 Kuran kursunun 25'i (yaklaşık % 2'si) Eskişehir'de açılmıştı. Kurslara katılan 425 dolayında öğrencinin çoğunluğunu kızlar oluşturuyordu.

1978-1979 öğretim yılında, Eskişehir'de yalnızca 14 öğrencisi olan bir tek halk dersanesi varken, 1981'deki kampanya sırasında 376 okuma-yazma kursu açılmış, yaklaşık 6.400 kişiye bu kurslarla okuma-yazma öğretilmiştir.

Eğitim etkinlikleri yanında, sosyal hizmet niteliği ağır basan 1 yetiştirme yurdunda, 1978-1979 öğretim yılında 300 erkek çocuk barınmaktaydı.

Eğitmen Deneyimi

Türkiye'nin eğitim tarihinde önemli bir yeri olan eğitmen deneyiminin beşiği Eskişehir'dir.

Eğitmen programı köye ivedi ve düşük maliyetle eleman yetiştirmek, çağdaş üretim yöntemlerini yerleştirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla uygulamaya konuldu. Öte yandan, eğitmende somutlaşan öğretici türü, köye çok yönlü bir yaklaşımla eğilme anlayışını yansıtmaktadır. Bu yaklaşım sonradan köy enstitülerinde daha da geliştirildi. Eğitmenlerin, hizmet içinde yetişmelerine katkıda bulunmak amacıyla da bir kılavuz kitap hazırlanmıştı. Eğitmeni ayda bir kez köyünde ziyaret ederek sorunlarını tartışan, ortak çözümler arayan gezici başöğretmenler görevlendirilmişti.

Eğitmen projesinin bir başka özelliği, eğitmenin yetişme ve hizmet maliyetinin halka yüklenmemesi çabasıydı. Eğitmene tarım eğitimi, teknik bilgi ve yeterli üretim aracı verilecek ve Milli Eğitim Bakanlığı'nca küçük bir ücret ödenecekti.

Eğitmenlik için, askerlikte onbaşı ya da çavuşluğa yükselmiş, atılgan ve girişken kimseler arasından evleri ve uğraşları köyde bulunanlar seçiliyor; kolay ve tez öğrenenler, disipline alışanlar, çevrelerinde saygınlık kazananlar yeğleniyordu. Eğitmen adaylarının seçimi köylere bırakılmıştı.

Birçok köyden muhtarlar, güngörmüş bilgili kişiler gönderilirken, feodal toplumsal ilişkilerin güçlü olduğu yörelerdeki köylerden eğitmen adayı gönderilememişti.

İlk deneme,1936'da Mahmudiye ve Çifteler Hara'sında yapıldı, Eskişehir, Afyonkarahisar ve Ankara köylerinden seçilen 100'er, onbaşı ve çavuş burada 5 aylık bir eğitim gördüler. Bu ilk kurstan sonra eğitmenler uygulama için Ankara köy okullarına gönderildi. Deneyin sürdüğü dönem boyunca, 9.000 eğitmen yetiştirildi.

Eğitmen deneyimi, köy enstitülerinin temeli oldu. 17 Nisan 1940'ta Köy Enstitüleri Yasası'nın yayınlanmasıyla, özgün bir çaba olan eğitmen programı yerini çok daha gelişmiş, geniş kapsamlı ve toplumsal yapıda derinleşen bir değişikliği amaçlayan köy enstitülerine bıraktı. *(Balkır, 1968)*

SAĞLIK

Geçmişi çok eskilere dayanan sanayileşmenin 1970'lerde daha da hızlanması, önemli bir ticaret merkezi olması ve birçok yolun kesiştiği bir noktada bulunması nedeniyle Eskişehir, Ankara'dan sonra bölgenin ikinci tedavi edici sağlık merkezi durumuna gelmiştir. İlde yeterli sayıda hekim ve hastane yatağı bulunmasına karşın, bunların etkin bir şekilde kullanılamaması, halkın sağlık düzeyinde belirgin bir iyileşme sağlanmasını zorlaştırmaktadır.

SAĞLIK SORUNLARI: İlde en önemli sağlık sorunu, bebek ve çocuk ölümlerinin başlıca nedeni olan enfeksiyon hastalıklarıdır.

Beslenme yetersizlikleri de, özellikle çocuklarda doğrudan ve dolaylı bir ölüm nedeni olarak ciddiyetini korumaktadır.

Ana ve çocuk ölümlerinin yüksek oluşu ve nüfus gruplarının toplam nüfus içerisindeki oranı da göz önünde bulundurulduğunda, ana-çocuk sağlığı sorunları, ilin en önemli sağlık sorunlarından biri olmaktadır.

İlin hızla sanayileşmesi sonucu, iş kazaları ve meslek hastalıkları da artmakta, sağlık sorunları arasında iş sağlığı ve iş güvenliği ciddiyetini korumaktadır.

Hızlı sanayileşmenin bir başka sonucu olan düzensiz kentleşme de kanalizasyon, içme suyundan yoksun konutlar, çevre kirliliği gibi çeşitli çevre sağlığı sorunlarına neden olmaktadır.

Eskişehir'de 0-4 yaş ölüm oranının yüksekliği, ana-çocuk sağlığı sorunlarını ilin önde gelen sağlık sorunları olarak gündeme getirmektedir. Bebek ve çocuklarda ölüm ve hastalık nedenlerinin önemli bir bölümünü, sindirim sistemi enfeksiyonları, zatürree gibi hastalıklar oluşturmaktadır. Bu hastalıkların yüksek oranda ölüme neden olmasının nedenleri arasında, çevre koşullarının olumsuzluğu ve sağlık hizmetlerinden yararlanamamanın yanında, yetersiz ve dengesiz beslenmenin payı büyüktür. Beslenme bozukluğu, bebeklerin ve çocukların fiziksel ve zihinsel gelişmelerini de olumsuz yönde etkilemektedir.

Beslenme bozukluğu, kırsal alanda ve özellikle gecekondu bölgelerinde yaygındır ve daha ciddi belirtiler göstermektedir.

Anadolu Üniversitesi Tıp Fakültesi Toplum Hekimliği Bölümü'nce, 1978'de Yıldıztepe, Huzur ve Gündoğdu gecekondu semtlerinde, 0-3 yaşındaki rasgele seçilmiş 380 çocuk üzerinde beslenme düzeylerini belirlemeye yönelik bir çalışma yapılmıştır.

Çocukların % 26,8'inde ağırlık yönünden, % 29,7'sinde boy yönünden gelişme geriliği bulunması, önde gelen beslenme sorunun protein-kalori yetmezliği olduğunu düşündürmektedir. Beslenme yetersizliğinin yaş gruplarına göre dağılımı, gerek ağırlık, gerekse boyda ortaya çıkan gelişme geriliğinde, 7-12 ay diliminden sonra bir artış olduğunu göstermektedir.

Beslenme bozukluklarından bir başkası olan demir eksikliği anemisine rastlanma sıklığı % 18'dir. Bu sorun, özellikle 7-12 ay diliminde artmaktadır.

Süt çocuklarında saptanan bir başka sorun raşitizmdir. Çalışmada, çocukların % 8,2'sinde raşitizm bulunmuştur. Bir beslenme bozukluğu sorunu olan raşitizme en sık raslanan dönem 13-24 aydır.

Beslenme bozukluğunun en önemli nedeni, gıda fiyatlarının ailenin satın alma gücünün üstünde olmasıdır. Ancak bunun yanında, özellikle süt çocuklarının yetersiz beslenmesinde annelerin eğitim yetersizliği ve çocuk beslenmesi konusundaki alışkanlık ve davranışlarındaki eksiklik ve yanlışlıklar da önemli rol oynamaktadır.

Yukarıda değinilen çalışmanın sonuçlarına göre, çocuklara anne sütü verilme süresi ortalama 18 ay olarak bulunmuştur. Emzirme süresinin 37-42 aylara dek uzadığı durumlar da (% 4,8) vardır.

Tablo 33
Eskişehir ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (1979)-(%)

Ölüm Nedenleri	Eskişehir	Türkiye
Gastro Enteritler ve Diareli Diğer(1) Hastalıklar	4,9	4,0
Zatürree	8,3	8,5
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	1,8	3,4
Urlar	4,3	6,6
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(2) Hastalıklar	3,9	5,7
Kalp Hastalıkları	45,0	27,7
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	9,2	12,6
Kazalar	5,2	4,1
İyi Tanımlanamayan Haller	8,0	16,3
Diğer Nedenler	9,4	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	2.791	126.269

(1) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.
(2) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Annelerin emzirme konusundaki bilgisi değerlendirildiğinde, süt verilmesi gerekli süre ortalama 14,2 ay olarak bulunmuştur. Bu iki süre arasındaki fark davranışta bilginin yanında, çevre etkenlerinin de önemli olduğunu göstermektedir. 6 aylık çocuğa ek gıda verilmesini annelerin % 62,3'ü gereksiz bulurken, 6 ayın üstünde çocuğu olup da, ek gıda veren anne oranının ancak % 29 olduğu belirlenmiştir. Ek gıdaya başlanamamasının ilk üç nedeni, eğitim eksikliği (% 33,4), ilgi yetersizliği (% 27,3) ve ekonomik nedenlerdir (% 16,4).

Annelerin yaklaşık yarısı çocuk beslenmesini aile içinde, büyüklerden öğrenirken, sağlık personelinin çocuk beslenmesi konusundaki eğitimi çok düşük bir düzeyde kalmaktadır.

BULAŞICI HASTALIKLAR: İlde bulaşıcı sarılık gibi hastalıkların yanında bulaşıcı olmayan öteki hastalıklar da sık sık hastalanmaya neden olmaktadır. Sağlık sorunu oluşturan öteki hastalıkları ortaya çıkarabilmek amacıyla, Toplum Hekimliği Kürsüsü'nce bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Buna göre, 1979'da Devlet Hastanesi Dahiliye Servisi'ne başvuranlarda görülen hastalıkların başında akut ve kronik gastritler yer almaktadır. Bunu üst solunum yolları enfeksiyonları izlemekte, bu enfeksiyonlar kış aylarında artmaktadır. Hastaneye başvurma nedeni olarak üçüncü sırada uriner sistem enfeksiyonları bulunmakta, daha sonra hipertansiyon ve bazı sindirim sistemi rahatsızlıkları gelmektedir.

Bu sonuçlar, Eskişehir'in genelini yansıtmamakla birlikte, başta gelen hastaneye başvurma nedenlerinin sindirim sistemi hastalıkları, üst solunum yolları ve uriner sistem enfeksiyonlarının olması, hastalıkların yaygınlığının ortaya çıkarılması amacıyla epidemiyolojik çalışmaların yürütüldüğü Etimesgut Araştırma Bölgesi'nden elde edilen verilerle uyumludur.

İl nüfusunun karşı karşıya olduğu bir başka sorun da, paraziter hastalıklardır. 1979-1981 arasında incelenen 6.912 kişiden % 23'ünde parazit enfeksiyonu saptanmıştır. Bu oran, çocuklarda (% 27), erişkinlerden (% 17) daha yüksektir. Parazit enfeksiyonlarının çocuklarda daha sık görülmesi, yine çocuklarda görülen beslenme bozukluklarıyla birlikte, bu yaş grubunda ciddi sağlık sorunlarına neden olabilmektedir. Parazitler arasında "giardia intestinalis", önemli bir yer tutmaktadır. Eskişehir'de bu parazitin görülme sıklığı, Türkiye ve Orta Anadolu Bölgesi genelinden fazladır. Ülkede "giardia intestinalis"in görülme sıklığı % 0,6-12 olarak bildirilirken, Eskişehir'de erişkinlerde % 15,2, çocuklarda % 22 olarak saptanmıştır.

Sindirim sistemi yoluyla bulaşan giardia intestinalisin başlıca kaynağı sudur. Pis sularla karışmış içme suyunun yanı sıra, bu sularla hazırlanan ya da yıkanan yiyecekler de parazite kaynak oluşturmaktadır. Eskişehir'de bu enfeksiyonun sık görülmesi, çevre sağlığı koşullarının olumsuzluğu ile açıklanabilir.

Çevre sağlığı sorunlarının çözümlenememiş olması, ilde, bulaşıcı hastalıkların varlıklarını sürdürmelerine neden olmaktadır. Ne var ki, öteki illerde olduğu gibi, Eskişehir'de de bulaşıcı hastalık olgularının saptanmasında önemli eksiklikler vardır. Bunun nedeni, hekimlerin, özellikle özel hekimlerin, etkin bir bildirim sisteminin içinde yer alamamalarının yanı sıra, sağlık örgütlenmesinin tüm yerleşme birimlerine uzanabilecek bir yapıdan yoksun oluşu ve ancak hasta kişi bir yataklı sağlık kuruluşuna başvurduğu zaman hastalık olgusunun saptanabilmesidir.

1976'da ilde saptanan bulaşıcı hastalık olguları, hastalıkların hemen hemen tümünün saptanabildiği Etimesgut Araştırma Bölgesi sayıları ile karşılaştırıldığında, Eskişehir'de bulaşıcı hastalık bildiriminin çok düşük olduğu görülmektedir. Etimesgut bölgesinde bulaşıcı hastalık sıklığının Eskişehir gibi illerden yüksek olması için bir neden yoktur. Tersine daha az olması beklenir. Eskişehir'de olgu sayısının az oluşu, hastalıkların çok azalmış olmasından çok, hastalıkların sağlık örgütünce saptanamamasına bağlanabilir.

Çevre sağlığı sorunlarının çözümlenememiş olması bulaşıcı sarılığın önemli bir sağlık sorunu oluşturmasına neden olmaktadır.

Sıtma ve verem ise Türkiye genelinde olduğu gibi, Eskişehir'de de 1975-1978 döneminde artma eğilimi göstermiştir.

ÖLÜM NEDENLERİ: Eskişehir'in kentsel merkezlerinde oturan toplam nüfus arasında, 1979'da en çok ölüme yol açan 10 hastalık 4 ana grupta toplanabilir. Birinci grubu, ölümlerin % 50'sine yol açan kalpdamar hastalıkları ve urlar gibi kronik dejeneratif hastalıklar oluşturmaktadır (Tablo 33).

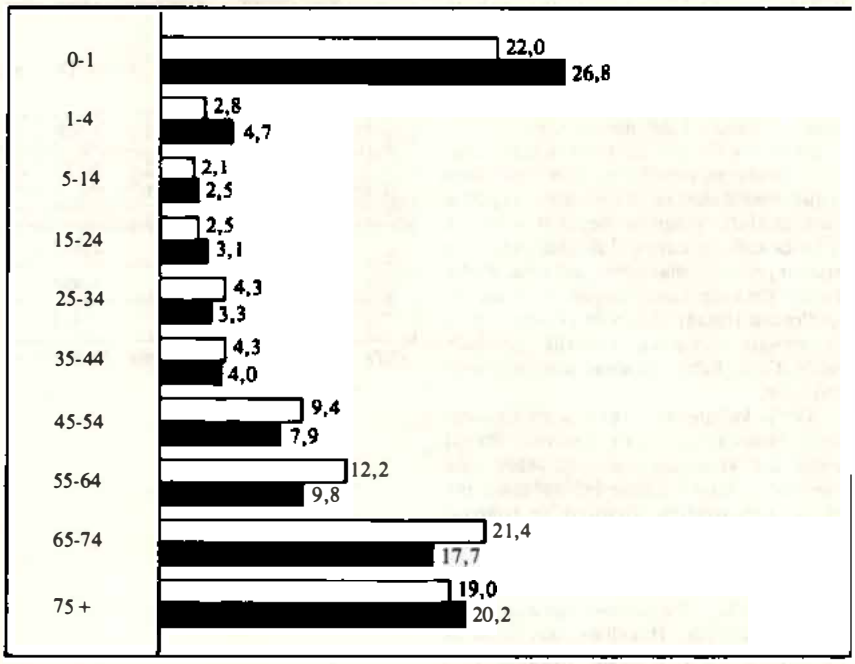
Ölümlerin % 15'inin nedeni olan enfeksiyon hastalıkları ikinci sıradadır. Bu grupta en çok ölüme neden olan hastalık zatürreedir. Bunu gastroenteritler ve tüberküloz izlemektedir.

Doğum nedeniyle oluşan ölümler % 9 dolayında bir oranla 3. sırada gelmektedir. Bunların çok büyük bir çoğunluğu bebek ölümleridir.

Dördüncü sırada gelen ölüm nedeni ise kazalardır.

Şekil 8

Eskişehir ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1979)-(%)*

2.761 Toplam Ölüm Sayısı 120.715

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

Eskişehir'de Türkiye genelinde olduğu gibi, çocuk ölümleri ile yetişkin ölümlerinin düzeyi arasında, öbür ülkelere benzemeyen büyük bir fark bulunmaktadır. Bu açıdan, ölüm nedenleri 4 ana yaş grubunda incelenebilir.

0-4 yaş grubunda önde gelen ölüm nedeni zatürreedir. Bunu yeni doğan bebek hastalıkları, ishaller, başka enfeksiyon hastalıkları, kazalar ve beslenme yetersizlikleri izlemektedir. Bunların çoğu kolayca iyileştirilebilecek ya da önlenebilecek ölüm nedenleridir.

5-14 ve 15-44 yaş gruplarındaki ölüm nedenleri; kalp hastalıkları, kazalar, enfeksiyon hastalıkları, urlar, sinir sistemi damar lezyonları ile zatürreedir. Enfeksiyon hastalıkları, bu yaş gruplarında da ölüme neden olabilmektedir.

Genç ve üretken kişilerden oluşan 15-44 yaş grubundaki ölüm nedenleri arasında kazalar en önemli sağlık sorunudur. Öbür önemli bir sorun da, ana ölümleridir. Yeni doğan çocuk ölümlerinin yüksek oluşu, doğum ve ana bakım hizmetlerinin yeterli olmadığını göstermektedir. Ayrıca, bu yaş grubunda enfeksiyon hastalıkları ölümleri de önemli bir yer tutmaktadır. Oysa, bu hastalıklardan ölüm, ileri ülkelerde hiçbir zaman ilk sırayı almaz. İlde enfeksiyon hastalıkları ölümlerinin önemli bir bölümüne tüberkülozun yol açması, son yirmi yılda veremle savaşımda önemli başarılar sağlanmasına karşın, hastalığın önemini koruduğunu göstermektedir.

45 ve daha ileri yaş gruplarında, batı ülkelerinde olduğu gibi, kalp hastalıkları, kanser ve merkezi sinir sisteminin damar lezyonları ölüme neden olan başlıca hastalıklardır.

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: Eskişehir'de 1979'da, kentsel merkezler için saptanan 0-4 yaş ölüm oranı % 24,8'dir (Şekil 8). Aynı yıl bu oran, Türkiye genelinde % 31,5'ti. Eskişehir'de 0-4 yaş ölüm oranının Türkiye ortalamasından düşük olması, ilin beslenme düzeyi, bulaşıcı hastalıklara karşı bağışıklanmış çocuk sayısı, çevre koşullarının yaşam için uygunluğu, sağlık hizmetlerinin etkinliği, eğitim ve yaşam düzeyi gibi etmenler açısından ilin görece gelişkin olmasının bir sonucudur.

İlde kırsal kesime ilişkin ölüm istatistikleri tutulmamakla birlikte, bu kesimde sağlık hizmetlerinden daha az yararlanılması, beslenme ve sağlık kültürü düzeyinin daha düşük ve çevre koşullarının daha yetersiz oluşu nedeniyle, 0-4 yaş ölüm oranının, kentsel merkezlerden daha yüksek olması beklenir.

Öte yandan, ilin kentsel merkezlerindeki görece iyi sağlık düzeyi, koruyucu önlemlere ağırlık veren ülkelerle karşılaştırıldığında, bunun çok yetersiz olduğu görülmektedir. Örneğin, 1975'te 0-4 yaş ölüm oranı İsveç'te % 1,2, Macaristan'da % 4,9, Yugoslavya'da % 9,7 idi.

55 ve daha yukarı yaşlardaki ölüm oranı, il ve ilçe merkezlerinde 1979'da % 53'tü. Bu oran, % 48 olan Türkiye ortalamasından daha gelişkindir.

ÇEVRE SAĞLIĞI: İlin, özellikle 1970' lerden sonra hızla sanayileşmesi sonucu ortaya çıkan düzensiz kentleşme, çeşitli çevre sağlığı sorunlarına yol açmaktadır. Bu sorunların başında sağlık koşullarına uygun içme-kullanma suyu sağlanması, atıkların ortadan kaldırılması ve çevre kirliliği gelmektedir. Bunların dışında karasineklerin ortadan kaldırılamaması, konutların sağlıklılık düzeyinin düşüklüğü ve besin kontrolünün gerçekleştirilememesi gibi çözümlenememiş başka çevre sağlığı sorunları da vardır.

Türkiye'nin en gelişkin illerinden birisi olmasına karşın, Eskişehir'de 1980'de sağlık koşullarına uygun bir içme-kullanma suyu şebekesi oluşturulamamıştı. Var olan içme suyu şebekesi kullanma suyundan ayrılmıştı. İçme suyu olarak kullanılan "Kalabak Suyu" ise, sakalar aracılığıyla dağıtılmaktaydı. İçme ve kullanma suyunda böyle bir farklılaşmaya gidilmesi, kullanma suyunun sağlık açısından niteliğinin ihmal edilmesine neden olabilmektedir. Kullanma suyunun niteliğinin düşmesi, suyun kirlenmesi ve bunun sonucunda da sudan kaynaklanan salgın hastalık tehlikesini birlikte getirir.

Ayrıca, içme suyunun merkezi tesis yerine bidonlarla dağıtılması, içme suyunun sağlık kontrolünü güçleştirmekte ve içme suyundan kaynaklanan salgın hastalık olasılığını artırmaktadır.

Sağlık koşullarına uygun su kullanma sorunu, kentin çevresinde yoğunlaşan gecekondu bölgeleri ile kırsal bölgede daha da

ağırlaşmaktadır.

1975'te, ildeki konutların % 52'si kent suyundan yararlanamıyordu. Ayrıca, ildeki yerleşme birimlerinin yarıdan fazlasının 1976'da suyu ya hiç yoktu ya da yeterli değildi.

Eskişehir'in en önemli sorunlarından birisi, kentin tümünü içine alan bir kanalizasyon şebekesinin bulunmayışıdır. İnsan atıklarının ortadan kaldırılması için, yer yer foseptik! ya da adi çukurlar kullanılmaktadır. Bunların, genellikle sağlık koşullarına uygun olmamaları ve bakımlarının yapılmaması, atıkların yakından geçen su şebekesine ya da kullanma suyu elde edilen kuyu sularına karışması olasılığını doğurmaktadır. Bunun yanında kanalizasyon şebekesi yer yer Porsuk Irmağı'na akıtılmaktadır. Oysa, bu ırmağın suyundan temizlik işlerinde, cadde, tarla, bahçe sulamasında yararlanılmaktadır.

Gerek kullanma, gerekse içme suyunun sağlık koşullarına uygun olmayışı, Porsuk Irmağı'nın kirlenmiş sularının sebze sulamasında ve başka işlerde kullanılması, ilde sık sık tifo-paratifo, dizanteri ve bağırsak parazitlerinin yol açtığı salgınlar görülmesine neden olmaktadır.

İldeki konutların sağlık koşulları yetersizdir. 1975'te il genelinde konutlar, ortalama 2-3 odalıydı. Hanehalkı ise, ortalama 4-5 kişidir. 1975'te ildeki konutların % 32'sinin bağımsız mutfağı, % 27'sinin helası, % 47'sinin banyosu ve % 27'sinin elektriği yoktu.

Sağlığa uygunluk açısından konutların düzeyi, düzensiz kentleşme sonucu oluşan gecekondu bölgelerinde ve kırsal alanda daha da düşüktür.

Çevre koşullarının doğrudan hastalık etkeni olduğu bir durum da, Mihalıççık yöresinde gözlenmektedir. Bölgede işletilen zengin asbest yatakları, halk sağlığı açısından büyük bir tehlike kaynağıdır. Meslek ya da çevre etkileşimi nedeniyle amyant tozlarını soluyan insanlarda, akciğer ve karın zarı urları, akciğer kanserleri, akciğer sertleşmesi (asbestosis) gibi hastalıklara yakalanma olasılığının yüksek olduğu saptanmıştır.

Asbest çıkarılan ocaklarda, çalışma koşulları çok ilkeldir. Maden, kazma-kürekle çıkarılmaktadır. Toz solunmasını önleyecek herhangi bir önlem alınmamıştır.

Ocaktan çıkarılan asbestin işlenmek üzere götürüldüğü değirmen ve depolar, ilçenin yerleşim merkezindedir ve çalışma koşulları burada da çok ilkeldir.

Ayrıca, asbest tozu bölge halkının günlük yaşantısına da girmiştir. Asbest, evlerin sıvanması ve badanalanmasında, su yalıtımında (Aksıva), bebekleri pudralamakta (Bebek Toprağı) hatta pekmez yapımında (Pekmez Toprağı) kullanılmaktadır.

1973'te yapılan bir araştırma sonucunda, çevre halkının tehlikeli derecede asbest tozu soluduğunu gösteren akciğer zarı kireçlenmesi (% 4 oranında) saptanmıştır.

Çevre halkı sık sık akciğer ve üst solunum yolu hastalıklarına yakalanmakta ve bu hastalığın vereme benzediğini belirtmektedir.

Bölgede asbestin bu derece önemli bir çevre sağlığı sorunu olmasına karşın, hem asbestin neden olduğu hastalıkların epidemiyolojik araştırması hem de asbestin zararlarının giderilmesi konusunda yapılan çalışmalar çok yetersizdir.

Hızlı sanayileşme ve düzensiz kentleşme sonucu ortaya çıkan, bir başka çevre sorunu da, toprak, hava ve su kirliliğidir.

Şeker fabrikası, azot ve tekstil sanayii ile mezbaha, katı atıklarını araziye dökerek toprak kirliliğine neden olmaktadırlar.

Eskişehir, hava kirliliğinin gittikçe arttığı kentlerden biridir. Ancak, hava kirliliğinin ne düzeyde olduğunu belirleyecek sağlıklı ölçmeler yapılmamıştır. Kentte hava kirliliğinin ısınmak üzere evlerde kullanılan yakıtlar ile sanayide, özellikle çimento ve şeker fabrikalarında kullanılan yakıtların kalitesinden ve yakma tekniğinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir.

Eskişehir'de, evlerin ve sanayi kuruluşlarının atık sularının Porsuk Çayı'na verilmesi, su kirliliğine neden olmaktadır.

Porsuk Çayı, Eskişehir il sınırlarına, Kütahya azot ve şeker fabrikalarının atıklarıyla kirletilmiş olarak girmektedir. Çayın Porsuk Barajı çıkışına dek olan bölümünde, suya kirletici herhangi bir etken karışmadığından, çay doğal olarak kendini temizlemektedir. Ancak bu noktada bile, sudaki amonyak, nitrit ve nitrat miktarı içme suyu açısından oldukça yüksektir. Eskişehir'e Porsuk Barajı'ndan içme suyu sağlanması planlandığından, suyun bu niteliği önemli bir sorun oluşturmaktadır.

Porsuk Çayı, Eskişehir'den geçerken de, bir yandan ev atık suları, bir yandan da sanayi kuruluşlarının, özellikle Sümerbank Tekstil Fabrikası'nın atık suları ile büyük ölçüde kirlenmektedir.

Akarsulara, göllere çok fazla organik ve toksik madde atıldığında, suda erimiş olarak bulunan oksijen azalmaktadır. Bu nedenle, su kirliliğinin ölçülmesinde kullanılan göstergelerden en önemlisi, sudaki organik maddenin biyokimyasal olarak ayrışmasında tüketilen oksijen miktarının ölçüsü olan "biyolojik oksijen ihtiyacı"dır. Başka bir deyişle, suların yüksek BİO değerleri, o suların kolayca kirlendiğini gösterir.

Porsuk Çayı'nın Eskişehir girişindeki oksijen doygunluk değeri, ortalama % 87 iken, çıkışta bu % 33'e düşmektedir.

SAĞLIK HİZMETLERİ: İlin başta gelen sağlık sorunlarını korunulabilecek hastalıkların ve kolayca önlenebilir ölümlerin oluşturmasının başlıca nedenlerinden birisi, halkın önemli bir bölümünün sağlık hizmetlerinden yararlanamamasıdır.

Sağlık hizmetlerinden yararlanma düzeyini, sayı ve nitelik açısından sağlık personelinin durumu, örgütlenme modeli ve il sağlık hizmetleri için ayrılan parasal kaynak gibi etmenler belirlemektedir. Sunulan hizmetlerden yararlanabilmek ise, insanların ekonomik gücüne, kültür düzeyine ve sağlık tesisinin uzaklığına bağlıdır.

Eskişehir, hekim sayısı bakımından yeterli bir düzeydedir. 1970-1980 dönemindeki hızlı nüfus artışına koşut olarak, hekim sayısında da aynı dönemde, özellikle 1975 sonrasında belirgin bir artış olmuştur. 1980'de hekim başına 1.765 kişi düşmekteydi (Tablo 34).

Eskişehir, hekim başına düşen nüfus açısından, 1978'de iller arasında 6. sıradaydı. Hekimlerin büyük bir çoğunluğu, 3 büyük kentte toplandığından, hekim başına

Tablo 34
Eskişehir ve Türkiye'de Doktor Sayıları

	Yıllar	Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/Doktor
Eskişehir	1970	176	2.610
	1975	193	2.565
	1980	308	1.765
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

İlkokul Öğrencilerinin Sağlık Düzeyi

1978'de Anadolu Üniversitesi Tıp Fakültesi Toplum Hekimliği Bölümü'nce ilkokul öğrencilerinin sağlık düzeyini ortaya çıkarabilmek amacıyla Eskişehir'in Şeker İlkokulu'nda okuyan 590 öğrenciyi kapsayan bir çalışma yapılmıştır.

Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre, öğrencilerin % 14,4'ünde göz rahatsızlıkları, % 6,4'ünde sinüzit ve % 3,7'sinde kronik orta kulak iltihabı saptanmıştır.

Kronik tonsillit (bademcik) tanısı konulan 17 öğrenciden 6'sında ve üst solunum yolu enfeksiyonları saptananların 1/3'ünde B-Hemolitik streptokok üretilmiştir. Bu oranlar hem akut hastalık, hem de taşıyıcılık açısından, kalp hastalıklarına neden olabilen bu mikrobun üremesinin büyük boyutlara ulaştığını göstermektedir. Öte yandan 15 öğrenciye (% 2,5) romatizmal kalp hastalığı, son tanısı konmuş, 8 öğrencide hastalığın varlığı bu tarama ile ortaya çıkarılmıştır.

Öğrenciler arasında değişik sayıda çürük dişi olanların oranı % 66,9'dur.

İlkokul çağı çocuklarından değişik davranış bozuklukları gösteren öğrencilerin oranı % 20,2'dir. Bunun nedenleri arasında, ana ve babada kronik, organik ya da ruhsal hastalıkların varlığı, aile içi uyumsuzluklar ve aile parçalanmalarının etkileri ve özellikle, yanlış ana-baba tutum ve davranışları vurgulanmıştır.

düşen nüfus açısından oldukça iyi bir konumda bulunmasına karşın, Eskişehir'de bu oran ancak Türkiye ortalaması düzeyinde kalmaktadır.

Ankara Kenti üzerine yapılan bir çalışmanın sonuçlarına ve Etimesgut bölgesi verilerinden geliştirilen çeşitli göstergelere *(N. Eren, 1979)* göre, 1980 nüfusu göz önünde bulundurulduğunda, etkin bir sağlık örgütlenmesi içerisinde istihdam edilmeleri koşuluyla, Eskişehir'de 307 hekime gereksinim olduğu hesaplanmıştır. Bunların 253'ünün kentsel merkezlerde hizmet sunan 195 pratisyen ve 58 uzman hekim olması; yarısı pratisyen, yarısı da uzman hekim olmak üzere, 54'ünün de kırsal kesimde hizmet sunması gerektiği ortaya çıkmıştır.

İlde, 1980'de 308 hekim bulunmaktaydı. Dolayısıyla ilde yeterli sayıda hekim bulunduğu söylenebilirdi. Ancak, ilde sağlık hizmetlerinin, il merkezinde yoğunlaşan hastaneler aracılığıyla sunulması, hekimlerden etkin olarak yararlanılamamasına neden olmaktadır. Benimsenen modelde, koruyucu hizmetlerden çok tedavi edici hizmetler öne çıkmakta, bundan ise, az sayıda nüfus yararlanabilmektedir. Sunulan hizmetlerin il merkezinde yoğunlaşması ve ilçe merkezlerinde fazla etkinliği olmayan sağlık merkezleri bulunması, kırsal alanda yaşayan nüfusun sağlık hizmetlerinden yararlanma olanağını kısıtlamaktadır.

İlin sağlık örgütlenmesinde karşılaşılan en büyük sorun, tutarlı bir sağlık politikasının oluşturulamamasıdır. İlde 1980'lerin başında Dr. Refik Saydam'ın sağlık bakanlığı sırasında oluşturulan hükümet tabipleri ile Dr. Behçet Uz'un sağlık bakanlığı sırasında oluşturulan sağlık merkezleri, işlevsel olmayan bir şekilde birbirlerine eklemlenmişti. Ayrıca, sosyalizasyona geçiş çalışmaları 1970'lerde bir süre hızlanmış, ama daha sonra önemini yitirmiştir.

İlin bir başka önemli sorunu da, çok sayıda örgüt sağlık hizmeti vermeye çalışmaktayken, bu örgütler arasında eşgüdümün gerçekleştirilememesidir.

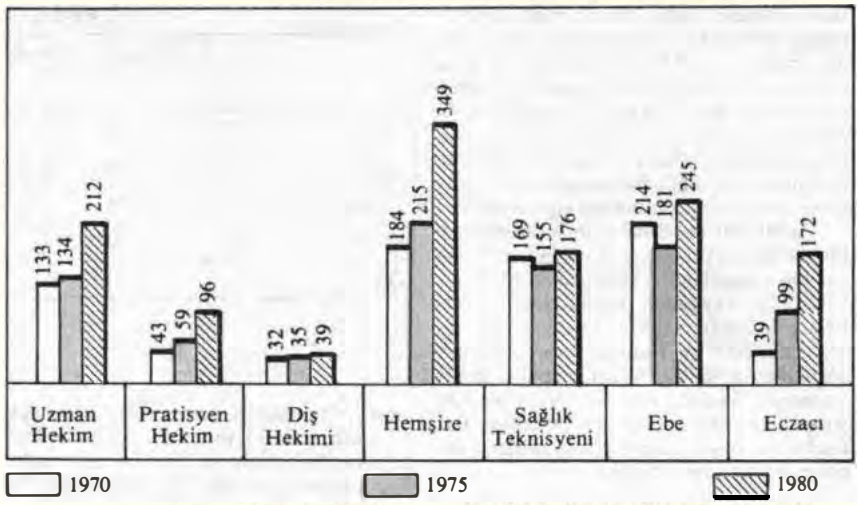
İlde görülen bir başka dengesizlik, çeşitli sağlık kuruluşlarında çalışan hekim sayılarında ortaya çıkmaktadır. İlde 1978'de yatakların % 56'sı, tüm hekimlerin % 18'i, uzman hekimlerin de % 13'ü SSYB'ye bağlıydı. Buna karşılık, yatarak tedavi gören hastaların % 50'si bu SSYB'ye bağlı kuruluşlardan hizmet almıştı.

İldeki yatakların % 22'sine sahip olan SSK'de ise, hekimlerin % 35'i çalışmaktaydı. Hekimlerin % 18'i üniversitede, % 25'i serbest olarak, % 4'ü de öteki kuruluşlarda çalışıyordu.

İldeki hekimlerin kırsal bölgeye gitmelerine engel olan ve onlardan yararlanmayı güçleştiren bir etken de, mevcut hekimlerin çok büyük bir bölümünü uzman hekimlerin oluşturmasıdır. İlde sağlık hizmetlerinin hastaneler aracılığıyla sunulmasına bağlı olarak, hekimlerin % 69'u uzman hekimdir (Şekil 9). Bu, % 60 olan Türkiye ortalamasının üzerinde bir orandır.

Eskişehir'de koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin bir bütün içerisinde, birbirini destekler nitelikte ele alınamaması ve koruyucu hizmetlerin ihmal edilmesi, yataklı sağlık kuruluşları üzerine aşırı bir yük binmesine neden olmaktadır. Nitekim, 1970-1980 döneminde hastane yatağı sayısında belirgin bir artış gerçekleşmesine karşın, bu kuruluşlarda sunulan hizmet yeterli olamamaktadır.

Şekil 9
Eskişehir'de Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Eskişehir, sosyo-ekonomik yapısı ve coğrafi konumu nedeniyle, tedavi edici hizmetler sunumu bakımından, bölgenin Ankara'dan sonra ikinci merkezi durumuna gelmiştir.

Eskişehir'de 1980'de yatak başına 326 kişi düşmekteydi (Tablo 35). Bu sayı, Türkiye ortalamasının altındadır. Ancak Eskişehir, yalnızca il nüfusuna değil, çevre illere de sağlık hizmeti sunmaktadır.

1978'de il merkezinde SSYB'ye bağlı 400 yataklı devlet hastanesi ile 125 yataklı bir doğum hastanesi vardı. Çifteler İlçesi'nde 25 yataklı devlet hastanesi; Mahmudiye, Mihalıççık, Sancakkaya, Seyitgazi, Sivrihisar ilçeleriyle, İnönü Bucağı'nda da 10'ar yataklı birer sağlık merkezi açılmıştı.

Aynı yıl, il merkezinde SSYB hastanelerinin dışında, DDY ve Şeker Fabrikası'nın birer yataklı tedavi kurumu hizmet sunmaktaydı. Bu kuruluşların 1978'deki toplam yatak sayısı 380 idi. Bu hastaneler, KİT'lerin kendi personeline hizmet sunmaktadır.

İlin, önemli bir başka sağlık kuruluşu da 305 yataklı SSK Hastanesi'dir.

Eskişehir'de bunların dışında, 54 yataklı özel bir hastane ile askeri personele hizmet sunan 500 yataklı Hava Kuvvetleri Hastanesi vardır.

İldeki hastanelerin yatak işgal oranları oldukça düşüktür. 1978'de ildeki tüm hastanelerin ortalama yatak işgal oranı % 46 idi.

Doğumevinde bu oran biraz yükselerek % 62'ye ulaşmaktaydı. Yatak işgal oranlarının bu derece düşük oluşu, yataklardan yeterince yararlanılamadığını göstermektedir. Bunun nedenleri arasında, personel yetersizliği, yataklı tedavi kurumları arasında eşgüdümün sağlanamaması sayılabilir.

İlde koruyucu sağlık hizmetleri, verem savaş dispanseri, deri ve tenasül hastalıkları dispanseri, ana-çocuk sağlığı merkez ve şubeleri ile sıtma eradikasyonu bölge başkanlığı aracılığıyla sunulmaktadır.

Tablo 35
*Eskişehir ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

	Yıllar	Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Eskişehir	1970	1.333	345
	1975	1.539	322
	1980	1.669	326
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

Türkiye'de tarım kesiminde çalışanların hemen tümü sosyal güvenlik uygulamalarının dışındadır. Sosyal güvenlikten yararlanmanın ön koşulu, tarım dışı kesimlerde çalışıyor olmaktır. Bu nedenle, gelişkin bir tarımı bulunan ve 1975'te faal nüfusunun % 63'ü tarım kesiminde çalışan Eskişehir'de çalışanların önemli bir bölümü, sosyal güvenlik kapsamı dışında kalmaktadır.

Ancak, Eskişehir sanayii de gelişkin olan bir ildir. Kentleşme düzeyinin yüksek olduğu ilde, sanayiin yanı sıra, diğer tarım

dışı işkollarında çalışanlar da önemli sayılara ulaşmaktadır *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Bölünüşü).* Kentleşme ve özellikle sanayileşmeye bağlı olarak faal nüfusun sosyal güvenlikten yararlanabilecek kısmı da artmıştır. 1955'te 15 + yaştakiler için, tarım dışı kesimlerde çalışanların, faal nüfus içindeki payı % 32,5 iken, bu oran 1975'te % 39'a çıkmıştır. Bir başka deyişle, faal nüfusun yaklaşık beşte ikisi, SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı'ndan oluşan sosyal güvenlik kuruluşları kapsamına girmekteydi.

Ancak, tarım kesimi dışında çalışanların tümünün, sosyal güvenlik uygulamalarından fiilen yararlandığı söylenemez. Mevsimlik işçiliğin yaygınlığı, küçük ölçekli işyerlerinin fazlalığı, sigorta yasasına tabi işyerlerinin SSK'ye bildirge verme oranının düşüklüğü (1980'de % 28), geçici işçilerin oranının yüksekliği (1980'de % 25) ve son yıllarda işsizliğin artması gibi etkenler, Eskişehir'de sosyal güvenlikten yararlananların oranını düşürmektedir.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: Eskişehir'de 1980'de SSK'ye kayıtlı 42.780 işçi bulunmaktaydı (Tablo 36). Bunun % 4'ünü kadın işçiler oluşturuyordu. SSK'ye bağlı işçi sayısı bakımından önde gelen illerden biri olan Eskişehir, Türkiye çapında 9. sırada yer alıyordu.

Eskişehir'de sanayileşme oldukça erken bir tarihte başlamıştı. Cumhuriyet'ten sonra ilde kurulan kamu tesisleri, çok sayıda işçi istihdam eden işyerleriydi. İlde 1950'de imalat sanayiinde 10.000'e yakın işçi vardı; bunların büyük bir kısmını yine kamu kesiminde çalışanlar oluşturmaktaydı. 1950-1960 arasında, sanayileşme süreci hızlanmış ve özellikle küçük sanayi bu dönemde patlama diye nitelenebilecek bir gelişme göstermişti *(Bak. Sanayi).* Buna bağlı olarak, içşi sayısındaki artış % 78 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır. Bu dönemde kamu sektöründe çalışanların sayısı % 25 oranında artarken, özel kesimde bu artış % 152 idi. Özel kesimde çalışan işçi sayısındaki bu artışın büyük kısmı da (yaklaşık 2/3'ü), küçük işyerlerinde gerçekleşmişti. 1960'tan sonra ise, Eskişehir sanayiinin gelişme hızında görece bir yavaşlama görüldü. 1960-1970 döneminde işçi sayısındaki artış % 51 düzeyinde kaldı.

İlde 1970-1980 arasında SSK'li işçi sayısındaki artış oranı % 60 idi. Bu artışın dörtte üçü özel kesim işyerlerinde gerçekleşmişti. Sigortalı sayısındaki artışta oldukça önemli bir payı olan bir grup da geçici işçilerdir. 1970'te tüm işçilerin yaklaşık beşte birini oluşturan geçici işçiler, 1970-1980 döneminde % 78 oranında artarak, 1980'de sigortalı işçilerin 4'te birine yakınını oluşturur hale gelmişlerdi. Sigortalılar arasında, geçici işçilerin bu derece önemli bir yer tutması, il sanayiinin özelliklerinden kaynaklanmaktaydı. Gerçekten de, Eskişehir'de imalat sanayiinde ağırlıklı yerleri olan, şeker, çimento, taş-toprak-tuğla ve un işkollarında faaliyet gösteren işyerleri, geçici işçi çalıştırma eğiliminin görece yaygın olduğu işletmelerdir.

İlde 1970-1980 döneminde bildirgesi alınan işyerleri sayısındaki artış oranı % 61,5 idi. 1970'te bu işyerleri içinde kamu kesiminin payı % 7 dolayında iken 1980'de bu oran daha da azalmış ve % 6'ya düşmüştü. Öte yandan, kamu işyerlerinin oranı düşerken, geçici işyerlerinin oranında ufak da olsa (% 21'den % 23'e) bir artış oldu. Kamu kuruluşları çoğu ilde olduğu gibi, Eskişehir'de de özel kesim kuruluşlarına göre daha büyük ölçekli idi. Çalıştırdıkları işçi sayısı bakımından ilk 10 sırayı alan kuruluşların 6'sı kamu, 4'ü özel kesim kuruluşu idi. 1980'de bu 6 kamu kesimi işyerleri, toplam 9.621 kişiyi istihdam etmekteydi.

Bu durumda, kamu kesimi, bildirge veren işyerlerinin küçük bir payına sahip olduğu halde, ildeki tüm SSK'li işçilerin yaklaşık dörtte birini bu kesimin 6 büyük işletmesi çalıştırmaktaydı. 1950-1960 döneminde özel kesime ait küçük işyerlerinin sayılarında görülen artma ve 1960'ların ikinci yarısından sonra, özellikle organize sanayi bölgesinin kurulması bu kesimde bildirge verme eğiliminin de artmasına yol açmıştır.

1970-1980 arasında, özel kesimde 1976, kamu kesiminde ise 74 yeni işyeri açılırken, sigortalı işçiler içinde kamu kesiminin payı aynı yıllarda % 39'dan % 32'ye düşmüştür.

Bu durum, ilde sanayinin gelişmesinin özel kesim yatırımları sonucu olduğunu ve tüm çalışanlar içinde özel kesim işyerlerinde çalışanların oranının da giderek arttığını göstermektedir.

Öte yandan, 1970 ve 1980 yıllarında özel ve kamu kesimlerinde bildirge veren işyeri başına düşen sigortalı işçi sayısı değişmemiştir. Bu sayı kamu kesimi işyerlerinde 50-51 kişi, özel kesim işyerlerinde 6-7 kişi olarak kalmıştır.

1960'ların ikinci yarısında, ilde, özel kesime ait büyük ölçekli işyerlerinin kurulmuş olmasına karşın, yine özel kesimin yeni açılan işyerlerinin çoğunun küçük ölçekli işyerleri olması, bu kesimde işyeri başına düşen işçi sayısının artmamasının temel nedenlerinden biridir. Bunun bir başka nedeni de, yeni kurulan işyerleri arasında bildirge verme oranının düşük olmasıdır.

Eskişehir'de, 1970'te sigorta yasası kapsamındaki işyerlerinin sadece % 42'si bildirge verirken, bu oran 1980'de % 28'e düşmüştür.

	Sosyal Sigorta Yasası'na Tabi İşyerleri	Bildirge Veren İşyerleri
1970	6.723	2.795
1980	16.444	4.545

(SSK İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Bu oranın düşmesinin önemli nedenlerinden birisi, SSK'ye bağlı işyerlerinin 1970'te % 33'ünü, 1980'de de % 45'ini inşaat kesimi işyerlerinin oluşturmasıdır. İnşaat kesimi işyerleri, bildirge verme oranının en düşük olduğu işyerleridir. Ayrıca, küçük işyerlerinin yaygın olması da, bildirge verme oranını düşürmektedir.

1980'de ilde, Sosyal Sigortalar Kurumu Eskişehir Bölge Müdürlüğü'nün hizmet giderleri içinde, % 73'lük bir payla hastalık sigortası giderleri ilk sırayı almıştır.

İkinci sırayı, 2.374 iş kazası olayıyla (% 13), iş kazası giderleri oluşturmaktadır.

1980 yılında ilde, SSK Eskişehir Bölge Müdürlüğü'ne bağlı Eskişehir Hastanesi, Eskişehir Sanayi Çarşısı dispanserleri ile Sakarya ve Mihalıççık sağlık istasyonları bulunmaktaydı.

BAĞ-KUR: Esnaf, sanatkâr ve diğer bağımsız çalışanların sosyal güvenlik örgütü olan Bağ-Kur, Türkiye'deki üç temel sosyal güvenlik kuruluşundan biri ve en genç olanıdır. 1972 yılında ülke çapında çalışmaya başlamıştır. Ancak, Bağ-Kur'un uygulamaları diğer iki sosyal güvenlik kuruluşundan daha dar kapsamlıdır. Üyelerine yalnız maluliyet, yaşlılık ve ölüm sigortası yardımları sağlar. Bağ-Kur sigorta kayıt işlemlerini meslek kuruluşları kanalıyla yürütmektedir. Ancak, ticari faaliyette bulunmak için meslek kuruluşlarına kayıtlı olmak zorunda olmayanlar da kuruma doğrudan başvurabilmektedirler.

Geniş bir ticaret kesiminin bulunduğu Eskişehir'de yaygın bir Bağ-Kur örgütlenmesinin olduğu söylenebilir. İlde 1979'da meslek kuruluşlarının üye sayısı 25.000 idi. Bağ-Kur üyelerinin sayısı ise 18.678 kişi idi. Eskişehir'de Bağ-Kur'a üye olma oranı (% 74) Türkiye genelindeki oranın (% 59) üzerindeydi. 1979'da Eskişehir'de Bağ-Kur'a kayıtlı kişiler tüm ülkedeki Bağ-Kur üyelerinin % 1,7'sini oluşturuyordu. Bu oran Bağ-Kur üyelerinin oranının görece yüksek olduğu illerden Bursa için % 4,3, Adana için % 2,4, Kocaeli için % 1,1, İstanbul için ise % 18,6 idi.

İlde Bağ-Kur üyelerinin en yoğun olduğu yer Merkez İlçe'dir. Meslek kuruluşları üyelerinin de % 81'i aynı ilçede toplanmış bulunuyordu.

İlin son otuz yılda yaşadığı iktisadi gelişmeye bağlı olarak esnaf ve sanatkârlar ile bağımsız çalışanların sayıları arttığı gibi, bağlı oldukları meslek kuruluşları da çeşit-

Tablo 36
Eskişehir İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	2.199	3.487	20.743	32.153
Geçici	596	1.058	5.968	10.627
Toplam	2.795	4.545	26.711	42.780
Kamu	204	278	10.365	14.000
Özel	2.591	4.267	16.346	28.780

(SSK, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

lenmekte ve çeşitli mesleklerde meslek kuruluşuna üye olma eğilimi yükselmektedir.

1979'da Eskişehir'de Bağ-Kur üyelerinin meslek kuruluşlarına dağılımında birinci sırayı % 81 ile esnaf ve sanatkâr dernekleri (53 tane) almaktaydı. Onları, % 13 ile Ticaret Odası'na kayıtlı üyeler izlemekteydi. Geri kalanları ise Sanayi Odası, Ticaret Borsası, Tabib, Eczacı, Mühendis ve Mimar odaları üyeleri ile muhtarlar oluşturmaktaydı.

Bağ-Kur üyelerinin % 53'ü imalatla, % 34'ü ticaretle, % 9'u da kişisel hizmetlerle uğraşmaktaydı. İlmi ve teknik mesleklerle uğraşanların, tüm üyelere oranı ise % 4 idi. 1979'da Eskişehir'de Bağ-Kur üyelerinin % 78'i en düşük primi ödeyen ilk üç basamakta yer almakta olup, birinci basamaktan prim ödeyenler üyelerin % 49'unu oluşturmaktaydı. Türkiye genelinde bu oran % 54 idi.

Esikşehir'de Bağ-Kur'dan aylık alanlar 1980 yılında toplam 1.836 kişi idi.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: Sanayinin gelişmesi ve özellikle de 1950'lerden sonra hızlanan kentleşme olgusu, Eskişehir İli'ni, iş arama ve iş bulma açısından hareketli bir kent haline getirdi.

1950'lerden sonra tarımda makineleşmeyle birlikte başlayan kırdan kente göç ve kentte hızla gelişen sanayi yatırımlarının istihdam bakımından çekiciliği; 1970'lerden sonra ise il sanayiinin yapısında ortaya çıkan ve istihdam olanaklarını kısıtlayan gelişmeler, iş isteyenler ve işe yerleştirilenler açısından, kurumun 1970-1980 dönemindeki çalışmalarını birbirinden az çok farklı birkaç döneme ayırmayı gerektirmektedir. Dönemin bütününe damgasını vuran gelişme ise iş için başvuranlara yeterli istihdam olanaklarının yaratılamamış olmasıdır. Son yıllarda Eskişehir'de işsizlik sorunu giderek ağırlaşmıştır.

İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun çalışmaya başladığı 1949 ile 1980 yılları arasında, ilde kuruma başvuranların % 41'ine iş bulunamamıştır.

İlde sanayinin hızla geliştiği bir dönem olan 1950-1960 arasında, Eskişehir'de kurum aracılığıyla iş bulma oranı 1960'lardan sonra düşmeye başlamıştır. 1960'ta kuruma başvuranların % 75'ine iş bulunmuşken, bu oran 1980'de % 10'a kadar düşmüştür.

	İş İsteyenler	İşe Yerleştirilenler
1960	8.473	6.338
1965	11.616	4.525
1970	10.772	4.718
1975	10.092	2.764
1980	8.356	757

(DİE, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

1960-1970 arasında kuruma iş için başvuranlar 11.000 dolayında dalgalanmıştı. İşe yerleştirilenlerin oranı ise ortalama % 45 idi.

1970'lerden sonra ise işe yerleştirmedeki düşüşün yanı sıra, başvuranlar da düşmeye başlamıştır. 1970'lerde Eskişehir sanayiinin gelişme hızında görülen yavaşlama ve yeni yatırımların daha çok yeni istihdam olanakları sağlamayan teknoloji-yoğun dallarda yoğunlaşması, kurum aracılığıyla iş bulma umudunu azaltmıştır.

Bu arada, son yıllarda ağırlaşan iktisadi krize koşut olarak, 1960-1980 döneminde kuruma yapılan başvurunun en yüksek düzeyine ulaştığı yıl 1978 oldu. Bu yıl, kuruma 18.358 kişi başvurdu. Buna karşılık 1970'li yıllarda, işe yerleştirilenlerin sayısı mutlak ve oransal olarak azalmıştır.

İşe yerleştirmede kamu kesimi ağırlıkta olmakla birlikte, özel kesimin de küçümsenmeyecek bir payı vardır. 1978'de işe yerleştirilenlerin % 32'si özel kesim işyerlerine yerleştirilmişken, bu oran 1980'de % 7'ye kadar inmiştir.

Kurum aracılığıyla işe yerleştirilenlerin çok azı, tarım işyerlerinde istihdam edilmiştir.

Yurt dışına işçi olarak çalışmaya gitme, Eskişehir'de de 1960'lardan sonra başlamıştır. 1961'den 1975'e kadar ilden, toplam 11.411 kişi, yurt dışına işçi olarak gitmiştir. 1970'in ikinci yarısından sonra, yurt dışına işçi gönderme, Türkiye genelinde olduğu gibi Eskişehir'de de azalmıştır.

1978'den sonra ilk yurt dışına gitme dalgasına oranla daha sınırlı da olsa, Arap ülkelerine işçi göçü başlamıştır.

1978-1981 yılları arasında ilde kurum aracılığıyla yurt dışına işçi olarak çalışmaya gitmek için 1.357 kişi başvurmuştu. Bunların % 12'sini kadın işçiler oluşturmaktaydı. Başvuranların ancak 200'ü yurt dışına gidebilmiştir.

İşçi-işveren ilişkilerini düzenleyen ve işçi şikâyetlerini inceleyen bölge çalışma müdürlüklerinden birisi Eskişehir'dedir. Bu Bölge Çalışma Müdürlüğü'nün görev alanı içine Eskişehir, Kütahya ve Uşak illeri girmektedir.

1977 yılında ilde kurulu işyerlerinin ancak % 3'ü iş güvenliği müfettişleri tarafından denetlenmiştir. Denetlenen işyerlerinde çalışanların toplam işçilere oranı % 33'tür.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

XX. yy'ın başlarından beri gerek kamu kesimi gerek özel kesim işyerlerinin sürekli bir gelişme göstermesi, tarımın görece gelişmiş yapısı, ilin önemli ulaşım kanalları üzerinde bulunması Eskişehir'de canlı bir ekonomik hayata neden olmuştur. Böyle bir yapının oluşum sürecinde ilde meslek kuruluşları, kooperatifler, sendikalar ve dernekler giderek güçlenmiştir.

MESLEK KURULUŞLARI: Eskişehir'de meslek kuruluşları arasında en faal olanı Eskişehir Sanayi Odası'dır.

SANAYİ ODASI: 1895'te kurulan Eskişehir Ticaret ve Sanayi Odası, 1968'e değin çalışmalarını sürdürdü. İlde sanayinin 1960'larda kaydettiği hızlı gelişme sonucu, ağırlıklı bir konuma gelmesi ile sanayiciler Ticaret ve Sanayi Odası'ndan ayrılarak, kendi odalarını kurma kararını aldılar *(Bak. Sanayi)* Eskişehir Sanayi Odası, 1 Kasım 1968'de kuruldu. Oda, Türkiye'nin en genç sanayi odalarından biridir. 1982'de odaya kayıtlı üye sayısı 232 idi. Odanın kuruluşu sırasında ise, üyelerin sayısı 78 idi. 1982'de oda üyelerinin % 39'unu anonim, % 22'sini kollektif, % 5'ini limited, % 3'ünü komandit şirketler oluşturmaktaydı. Gerçek kişilerin oranı ise % 31 idi.

Eskişehir Sanayi Odası, çeşitli konularda görüş belirten, toplantılar düzenleyen, araştırmalar yürüten, Türkiye'deki en aktif sanayi odalarından birisidir. Yabancı sermaye, AET, kalkınma stratejisi gibi konularda savundukları görüşlerle öteki işveren örgütlerinden belirli farklılıklar gösteren ESO 1975'te hizmete giren Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulmasına da önemli katkılarda bulunmuştur. Odanın 15 günde bir çıkardığı bir de yayın organi vardır.

TİCARET ODASI: Eskişehir Ticaret Odası, tüccar ve sanayicilerin Eskişehir'de bu ad altında bir kuruluş oluşturulması için istekli olmaları ve ilgili bakanlığa yaptıkları başvuru üzerine, 1895'te kurulmuştur.

1968 Kasımı'na değin bu kuruluş Ticaret ve Sanayi Odası olarak çalışmalarını sürdürmüş, bu tarihte sanayicilerin ayrı faaliyet göstermek için yaptıkları talep üzerine gerekli çalışmalar tamamlanarak, ticareti ve sanayi odaları ayrı kuruluşlar olarak yeniden örgütlenmiştir.

1966'da oda, tüccar ve sanayicileri bünyesinde toplarken, üye sayısı 2.743 olup, 1968'de Sanayi Odası'nın kurulmasından sonra üye sayısı 2.718'e düşmüştür.

Eskişehir Ticaret Odası'na kayıtlı üye sayısı 1975'te 3.937'ye, 1981'de de 4.890'a çıkmıştır. Bu gelişme, Eskişehir'de özellikle 1970'lerde ticari faaliyetlerin kazandığı canlılığın bir göstergesidir *(Bak. Ticaret).*

1975-1981 arasında Ticaret Odası üyeleri arasında en büyük artış (% 68), gerçek kişilerde olmuş, anonim ve limited şirketlerde bu artış daha sınırlı kalmıştır. Öte yandan, 1970'lerin sonlarında ülke çapında etkili olan ekonomik bunalım, nedeniyle, özellikle küçük sermayeli pek çok şirket ve gerçek kişi tüccarın iflas, tasfiye ya da fesihle piyasadan çekildiği görülmüştür *(Bak.24 Ocak Kararları ve Eskişehir'de Şirketleşme).*

Eskişehir Ticaret Odası'na Kayıtlı Üye Sayısı ve Hukuki Durumları

Hukuki Durum	1975	1981
Anonim Şirket	88	152
Limited Şirket	37	58
Kollektif Şirket	186	277
Komandit Şirket	12	31
Kooperatifler	268	147
Gerçek Kişi	3.346	4.225
Toplam	3.937	4.890

ZİRAAT ODASI: Türkiye Ziraat Odaları Birliği'ne bağlı olarak 1963'te kurulan Eskişehir Ziraat Odası, kuruluşunda 4.000 üyeye sahipti. 1970'te 8.000 olan üye sayısı, 1981'de 13.000'e yükseldi. Merkez İlçe'de yoğunlaşan bu üyelere ek olarak, Eskişehir Ziraat Odası'nın öbür ilçelerden Sivrihisar'da 9.600, Mihalıççık'ta 4.055, Seyitgazi'de 4.250, Çifteler'de 3.840, Mahmudiye'de 2.167, Sarıcakaya'da ise 2.012 üyesi vardı.

TİCARET BORSASI: 1925'te Ticaret Bakanlığı'nın izni ile kurulan Ticaret Borsası, 1950'ye değin Zahire Borsası olarak

çalışmasını sürdürdü. Bu yıldan sonra Borsa Yasası'nda yapılan bir değişiklikle, Eskişehir Ticaret Borsası adını aldı. Canlılığı ile Türkiye'nin önde gelen borsalarından birisidir.

KOOPERATİFLER: Eskişehir'de kooperatifleşme hareketi oldukça yaygındır. Ancak, kooperatiflerin bu yaygınlık ölçüsünde etkin oldukları söylenemez.

İlde hem yaygın, hem de etkin olan kooperatifler, yapı kooperatifleri ve Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi'dir.

TARIM KREDİ KOOPERATİFİ: Tarım kredi kooperatifleri ortaklarının kredi gereksinimlerini karşılamak amacıyla kurulur. Ancak, bu tür kooperatiflerin sağladığı krediler, miktar açısından yetersiz olduğu gibi, uygulama biçimi ve denetim açısından, TC Ziraat Bankası'nca sağlanan geleneksel kredilerden farklı değildir. Bu nedenle, tarım kesiminin mali kaynak darboğazının aşılmasına büyük bir katkı getirmemekte ve gelişme gereklerinin sağlanmasında yetersiz kalmaktadır.

1581 sayılı yasa gereğince, Tarım Kredi Kooperatifleri Bölge Birlikleri kurulmuştur. Türkiye'de toplam 16 bölge birliği vardır. 4 Nisan 1976'da kurulan Kütahya Tarım Kredi Kooperatifleri Bölge Birliği, Eskişehir'in de aralarında olduğu 5 ili (Kütahya, Afyonkarahisar, Bilecik, Eskişehir ve Uşak) kapsamaktadır.

1980'de Eskişehir'de 25 tarım kredi kooperatifi bulunmaktaydı. Bunlardan 7'si Merkez'de, 1'i İnönü'de, 1'i Çifteler'de, 6'sı Mihalıççık'ta, 1'i Sarıcakaya'da, 6'sı Seyitgazi'de, 3'ü Sivrihisar'da etkinlik göstermekteydi.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: 1977'de ilde 88 köy kalkınma kooperatifi vardı. Daha sonra bu kooperatiflerin 8'i feshedilmiş, 67'si de çalışamaz duruma gelmiştir. Geriye kalanlardan 3'ü henüz üretime geçmemişti; 5'i de yatırım aşamasında bulunuyordu. İlde faal olan köy kalkınma kooperatiflerinden 2'si tam, 3'ü de boş kapasiteyle çalışmaktaydı.

TOPRAK-SU KOOPERATİFLERİ: Eskişehir İli'nde 1977'de 22 toprak-su kooperatifi bulunmaktaydı. Bunlardan 3'ü henüz kuruluş aşamasında, 19'u da çalışamaz durumdaydı.

1980'de toplam kooperatif sayısı 35'e çıkmıştır.

HAYVANCILIK KOOPERATİFLERİ: 1977'de henüz etkinlik göstermeyen 2 hayvancılık kooperatifi vardı. 1980'de sayıları 3'e çıkmıştır.

BALIKÇILIK KOOPERATİFLERİ: Eskişehir İli'nde 1977'de 1'i kapasitesinin altında çalışan, 2'si de çalışmaz durumda olan 3 balıkçılık kooperatifi vardı.

1980'e gelindiğinde, bu durum aynen sürmekteydi.

ORMAN KALKINMA KOOPERATİFLERİ: 1977'de ildeki 3 orman kalkınma kooperatifinin 2'si çalışamaz durumdayken, 1'i kapasitesinin altında çalışıyordu. 1980'de orman kalkınma kooperatifleri sayısı 15'e çıkmıştır.

ESKİŞEHİR PANCAR KOOPERATİFİ: Kısa adı Pankobirlik *(Bak. Amasya, Tarım)* olan Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri Birliği'ne üye 20 pancar kooperatifinden biri de Eskişehir Pancar Kooperatifi'dir.

Birliğin amaçlarından bazıları pancar ve öteki tarım ürünlerinin yetiştirilmesi, ortakların yararlı teknik bilgi edinmeleri, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan gelişmelerine destek olunması, pancar veriminin yükselmesi için bakanlıklardan teknik yardım ve kredi alınması, şeker fabrikalarıyla ilişki kurulması, ortakların gereksinme duyduğu her türlü tohum, makine ve araçların sağlanmasıdır.

Pankobirlik üyesi kooperatiflerin kamuya ait ve özel şeker fabrikalarında, bankalarda ve başka bazı kuruluşlarda payları vardır. Eskişehir Pancar Kooperatifi; Kayseri Şeker Fabrikası AŞ, Konya Şeker Fabrikası AŞ, Şekerbank TAŞ, Pancar Motor Sanayii ve Ticaret AŞ, (Satüdaş) Sakarya Tarım Ürünleri Üretme ve Değerlendirme AŞ, (Etüdaş) Erzincan Tarım Ürünleri Üretme ve Değerlendirme AŞ, (Türsant) Tokat Tarım Ürünleri Sanayii ve Ticaret AŞ, Mars Ticaret ve Sanayi AŞ, Sanayi Nakliyat AŞ, Kömür İşletmeleri AŞ ve Pancar Ekicileri Birliği AŞ'ye ortaktır.

İlin en etkili kooperatiflerinden birisi olan Eskişehir Pancar Ekicileri Kooperatifi'nin 1971'de, 34.000 üyesi vardı. 1971-1978 arasında % 9 büyüyen ortak sayısı 1979'da da % 27 dolayında artmıştır. Eskişehir Pancar Kooperatifi'nin 1981'de üye sayısı 61.512 idi.

SSK YAPI KOOPERATİFLERİ: Eskişehir'de 1950'den sonra başlayan hızlı kentleşme, konut gereksinimini artırmış, buna bağlı olarak, ilin pancar üreticileri kooperatiflerinin yanı sıra, en etkin kooperatifleri, bu alanda kurulmuştur *(Bak. Eskişehir Kenti)*.

SSK, 1953'lerden başlayarak, konut yapımında etkin bir rol oynamıştır. Kurumun Emlâk ve Kredi Bankası ile yaptığı ortak çalışmalar sonunda, 1953-1961 arasında 14 yapı kooperatifi kuruldu. 1961'de ortak sayısı 475 idi. 1961-1971 arasında kurulan 81 kooperatifin ise, 2.218 ortağı vardı.

İlde 1981 sonunda toplam 58 SSK yapı kooperatifi vardı. Bunlardan 44'ü Merkez'de, 1'i Mihalıççık'ta, 9'u Sivrihisar'da, 1'i Seyitgazi'de ve 3'ü de Çifteler'de kurulmuştu.

1981'de konut kredisi alan 12 kooperatifin ortak sayısı toplam 479'du. Aynı yıl Türkiye'de SSK tarafından açılan toplam konut kredilerinin % 3'lük bir payını, Eskişehir yapı kooperatifleri almıştır.

Toplu Konut Yasası çıktıktan sonra tanınan yararlanma süresi içinde (10 Temmuz 1981-10 Temmuz 1982), 52 kooperatif kredi için başvurdu. Bunlardan Eskişehir Devlet Memurları Yenikent Yapı Kooperatifi'ne kredi verildi. Daha sonra başvuran 9 kooperatiften de 3'üne kredi verilmesi uygun bulundu.

Ayrıca, 13 kooperatife arsa kredisi tahsisi yapılmış ve bu kooperatiflerce yapılan 484 konut, 1981'de tamamlanmıştır.

Aynı yıl MEYAK Fonu'ndan kredi alan 4 kooperatif tarafından 144 konutun yapımı tamamlandı.

Yukarda ele alınanlar dışında, 1981 sonunda ilde 16 taşıyıcılar kooperatifi, 47 tüketim kooperatifi, 5 küçük sanat kooperatifi bulunmaktaydı.

SENDİKALAR: Çoğu illere göre gelişmiş bir sanayiye sahip olan Eskişehir, işçi sayısı bakımından da önde gelen illerden biridir. Örneğin ilde 1980'de 43.000'e yakın SSK üyesi işçi vardı. Eskişehir'de 1980'e değin yoğun bir sendikalaşma hareketi yaşanmıştır. Ülkedeki iki büyük konfederasyonun (Türk-İş ve DİSK) bölge temsilciliklerinin bulunduğu illerden biri de Eskişehir'di.

Öte yandan, ilde sendikal faaliyetin oldukça eskilere giden bir tarihi vardır. Eskişehir'de 1923'lerden sonra kurulan kamu işyerleri, sendikalaşmanın başladığı yerler oldu.

İlin gelişkinliğine koşut olarak çok sayıda sendika kurulmuştur. 1980'e değin işkollarının büyük çoğunluğunda faal olan sendikaların sayısı açısından birinci sırayı tarım, ikinci sırayı yapı-yol, üçüncü sırayı madencilik, dördüncü sırayı enerji işkollarında kurulan sendikalar almaktaydı.

Türkiye'de 1924 Anayasası'yla getirilen dernek kurma hakkı, 1925'te yürürlüğe giren Takrir-i Sükûn Kanunu ile kaldırılana değin, çeşitli işçi dernekleri kurulmuştu. Eskişehir'de o dönemde kurulduğu saptanabilen ilk işçi derneği Anadolu-Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti'dir.

1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle, sınıf temeline dayalı örgüt kurma yasağı kaldırıldı ve sendika kurma hakkı tanındı. Bu yasa çıktıktan sonra, 1946'da ülkenin kimi yerlerinde yerden biter gibi sendika ve dernek kurulmaya başlandı. Bu dönemde, Eskişehir'de Serbest Sanayi İşçileri Sendikası kurulurken, Türkiye İşçiler Derneği'ne bağlı olarak bazı derneklerin açılma hazırlıklarına da girişilmişti. Ancak, 1946'da kurulan sendikalar, 1947'de, Sendikalar Kanunu çıkmadan önce kapatıldı. 1947'de yeni sendikalar yasasının çıkmasıyla, Eskişehir bir bölge çalışma merkezi oldu.

Sendikalar Yasası çıkar çıkmaz, Eskişehir'de ve çevre illerde pek çok sendika kuruldu. 1947'de Mensucat İşçileri Sendikası; 1948'de Şeker Fabrikası Sanayi İşçileri Sendikası, DDY Sanayi İşçileri Sendikası, Ekmek, Simit, Un ve Unlu Mamulât İşçileri Sendikası; 1950'de Garp Linyitleri Tunçbilek Kömür Maden İşçileri Sendikası;1951'de Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası, Uşak Tabak İşçileri Sendikası, Uşak Şeker Sanayii İşçileri Sendikası; 1952'de Toprak Sanayii İşçileri Sendikası, Türkiye Motorlu Ziraat İnşaat ve Motorlu Taşıt İşçileri Genel Sendikası, 1953'te Uşak DDY Deposu Genel İşçi Sendikası, Kütahya Toprak Sanayi İşçileri Sendikası, Demir Sanayi İşçileri Sendikası, 1954'te Eskişehir Bölgesi Nafia ve Karayolları İşçileri Sendikası kurulmuştur.

1950'den sonra aynı işkolundaki sendikaların birleşmesiyle federasyonlar kurulmaya başlandı. 16 Mart 1951'de kurulan ilk federasyon Toleyis'in kurucularından biri de Eskişehir Otel, Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası'dır.

XIX. yy sonundan beri il ekonomisinde önemli bir yeri olan demiryolu taşımacılığı ve bununla ilgili bakım-onarım faaliyetleri, sendikalaşmanın güçlendiği en önemli alanlar arasında yer almıştır.

1950'de Devlet Demiryolları Genel Sendikası kurulmuştur. Daha sonra adı Federal-

İş olan federasyonun 35 üyesinden biri de Eskişehir Demiryolları Sendikası'dır.

Aynı kesimle ilgili olan Devlet Demiryolları İşçileri Federasyonu da (Tüdes), 12 Aralık 1952'de Eskişehir Devlet Demiryolları Sanayi İşçileri Sendikası'nın girişimiyle kurulmuştu. Federasyonun ilk genel kurul toplantısı 27 Temmuz 1953'te Eskişehir Cer Atölyesi'nde yapıldı. Federasyon aralarında Eskişehir'in de bulunduğu 5 demiryolu sendikası tarafından kurulmuştu. Eskişehir Sendikası'nın 2.044 üyesi vardı.

1954'te kurulan Şeker Sanayii İşçileri Sendikaları Federasyonu'nun merkezi Eskişehir'deydi. Federasyonun 4 üyesinden biri olan Eskişehir Şeker Sanayii İşçileri Sendikası, 525 üyeyle bu sendikaların en büyük olanıydı.

Yine 1954'te kurulan Türkiye Askeri İşyerleri İşçi Sendikaları Federasyonu'nun 5 kurucu üyesinden biri Eskişehir Hava Sanayii İşçileri Sendikası'ydı.

Eskişehir-Sakarya Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu, Türk-İş'in kurucu üyesidir. Daha sonra kurucu üyeleri arasında Eskişehir sendikalarının yer aldığı Devlet Demiryolları İşçi Sendikaları Federasyonu ve Şeker Sanayii İşçileri Sendikaları Federasyonu da konfederasyona üye oldular.

1963'te Sendikalar Yasası'nın değişmesinden sonra, işkolu ve işyeri düzeyinde kurulan sendikaların sayıları hızla artmıştır.

1980'de Eskişehir'de faaliyet gösteren sendika şubeleri; Basın-İş, Çimse-İş, Petrol-İş, Sağlık-İş, Şeker-İş, Tarım-İş (Mahmudiye ve Eskişehir'de), Ağaç-İş, Tek Gıda-İş, Teksif, Tümtis, TGS, Tez Büro-İş, Harb-İş, Maden-İş, Genel-İş, Keramik-İş, Oleyis, Banksen, Aster-İş, Sosyal-İş idi.

Federasyonlara bağlı olarak çalışan sendikalar ise; Türkiye Genel-İş, Demiryolu İşçileri Sendikası, Maden İşçileri Sendikası (Mihalıççık), Eskişehir ve Havalisi Maden İşçileri Sendikası (Dutluca-İnönü), Kırka ve Havalisi Maden İşçileri Sendikası, Tes-İş ve Yol-İş idi.

Eskişehir'de işveren sendikacılığı, ilde ağırlıklı bir yeri olan imalat sanayii dallarından gıda, ağaç, tekstil ve metal ile basın-yayın, konaklama-eğlence alanlarında etkin durumdadır.

1963'te çıkan Sendikalar Yasası'ndan sonra, işverenler o güne değin varolan örgütlülüklerine (sanayi ve ticaret odası gibi), yeni örgütler katmışlar ve yaygın bir toplu-iş sözleşmesi dönemine girilmesiyle birlikte, işveren sendikaları kurulmaya başlanmıştır. Örgütlenme konusunda ilk girişimde bulunanlar, Eskişehir işverenleri olmuştur.

Eskişehir işverenleri, kendi işkollarında kurulmuş olan işveren sendikalarına katılmışlar; bu arada Eskişehir'de Türkiye Maden Ocakları ve Toprak Sanayii İşverenleri Sendikası ile Türkiye Matbaacılık Sanayii İşverenleri Sendikası'nın temsilcilikleri kurulmuştur.

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) bölge temsilciliklerinden biri de Eskişehir'dedir.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: 1972-1979 döneminde Eskişehir'de toplam 915 işyeri için 430 sözleşme bağıtlanmıştır. Bu sözleşmelerin % 64'ü özel kesim işyerlerinde yapılmıştır (Tablo 37).

Tablo 37
Eskişehir'de Toplu-İş Sözleşmeleri ve Kapsanan İşçi Sayısı

Yıllar	Sözleşme ve İşçi Sayıları	Kamu	Özel	Toplam
1972	Sözleşme Sayısı	12	25	37
	İşçi Sayısı	3.450	7.453	10.903
1973	Sözleşme Sayısı	14	29	43
	İşçi Sayısı	5.287	2.527	7.814
1974	Sözleşme Sayısı	14	46	60
	İşçi Sayısı	5.322	6.032	11.354
1975	Sözleşme Sayısı	13	33	46
	İşçi Sayısı	6.509	7.963	14.472
1976	Sözleşme Sayısı	32	38	70
	İşçi Sayısı	9.547	9.779	19.326
1977*	Sözleşme Sayısı	—	—	—
	İşçi Sayısı	—	—	—
1978	Sözleşme Sayısı	34	46	80
	İşçi Sayısı	14.584	6.827	21.411
1979	Sözleşme Sayısı	35	59	94
	İşçi Sayısı	8.086	4.051	12.137

* 1977'de bağıtlanan sözleşme yoktur.

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

1960'lara doğru küçük, 1970'lere doğru da büyük özel kesim işyerleri sayısının artışına koşut olarak, bu kesimde çalışanların sayısının da artmasına karşın, toplu iş-sözleşmelerinden yararlanma konusunda aynı ölçüde bir artış yoktur.

Genellikle iki yıl süreli olarak bağıtlanan toplu-iş sözleşmeleri, Eskişehir'de daha çok çift yıllarda toplanmıştır. Bağıtlanan sözleşmeler birden çok işyerini kapsadığından, sözleşmesi bağıtlanan işyeri sayısı, sözleşme sayısından fazladır.

Eskişehir'de sendikalaşma kamu kesimi işyerleri ve özel kesime ait büyük işyerlerinde yoğunlaşmış durumdaydı. Özel kesime ait işyerleri içinde küçük ölçekli işyerlerinin çok sayıda olması ve bu tip işyerlerinde sendikalaşmanın düşüklüğü dolayısıyla ilde toplu-iş sözleşmelerinden yararlanma bakımından büyük ölçekli (kamu ve özel) işyerlerinde çalışanların ağırlıklı bir payı vardır.

1972-1979 döneminde kamu kesimi işyerlerinde yapılan toplu-iş sözleşmelerinin kapsadığı işçi sayısı artmıştır. Buna karşılık, küçük işyerlerinin çok sayıda olması, buna bağlı olarak sendikalaşma oranının düşüklüğü, sendikal uyuşmazlıkların uzun sürmesi gibi etkenler nedeniyle özel kesimde toplu-iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısında düzensiz bir gelişme görülmektedir.

İŞÇİ HAREKETLERİ: XX. yy başlarında ilde saptanabilen Anadolu Demiryolu işçilerinin grevi, aynı zamanda o dönemin en önemli işçi hareketlerinden birisidir.

İstemleri şirket tarafından kabul edilmeyen Anadolu Demiryolu işçileri, 17 Ağustos 1908'den sonra, bir süre huzursuzluk içinde beklemişler; istemleri kesin olarak reddedilince 14 Eylül'de greve başlamışlardı. Greve Haydarpaşa- Ankara- Eskişehir- Bulgurlu hatlarında çalışan demiryolu işçileri katılmıştı. Grev üç gün sürmüştü.

Bu ilk önemli grevden sonra, ilde aralıklı olarak süren işçi hareketleri, asıl 1960'tan sonra yoğunluk kazanmıştır. 1963'ten sonra, hemen her yıl, çeşitli nedenlerle başlayan ve grev, direniş, iş bırakma gibi değişik biçimler alan çok sayıda hareket olmuş, zaman zaman çatışmaya varan olaylarda insanlar yaralanmıştır.

Bu yıllardaki en önemli işçi hareketleri şunlardır:

Eskişehir DDY'de çalışan 5.000 işçi, ücretlerinin azlığını ve ücretler arasındaki eşitsizlikleri protesto etmek için, 23 Aralık 1961'de sessiz bir yürüyüş yaptılar.

Gamgam Oteli ve Lokanta'sında çalışan 30 işçi, 2 Aralık 1963'te greve başladı. 73 gün süren grev, 13 Şubat 1964'te sona erdi. Aynı yıl 7 Aralık'ta Erdem Hamamı'nda çalışan 23 işçinin başlattığı grev, 27 Şubat 1964'e değin sürdü.

Eskişehir SSK Şubesi'nde çalışan 108 işçi, 3 Ağustos 1967'de greve gitti; anlaşmazlık 25 Eylül'de sona erdi.

Ankara, Antalya, Konya ve Eskişehir İller Bankası şubelerinde çalışan Teknik-İş Sendikası'na üye 700 teknik personel, 5 Nisan 1968'de greve başladı. Eskişehir Kılıçoğlu Kiremit Fabrikası'nda çalışın Çimse-İş üyesi 450 işçi de 4 Mayıs 1968'de greve çıktı. Grev, 11 Mayıs'ta sona erdi. 5 Eylül 1968'de de Devlet Su İşleri'nin Alpu Ovası Sulama Kanalları'nda çalışan Yapı-İş üyesi 60 işçi, işverenin İş Yasası'nı çiğnediği ge-

rekçesiyle direnişe geçmişti.

10 Eylül 1969'da Eskişehir Belediyesi'nde çalışan Genel-İş üyesi 1.110 işçi greve başladı. Grev sırasında kentin çöplerini toplayan itfaiye erleri ile grevci işçiler arasında çatışma çıktı. Grev 18 Eylül'de sona erdi.

20 Haziran 1969'da işçi emeklilerinin aylık oranının % 70'e çıkarılması için, Türk-İş üyesi işçiler, Eskişehir'de bir miting düzenlediler.

Devlet Su İşleri'nde çalışan Ges-İş üyesi işçilerin 8 Nisan 1970'te başlattıkları grev, 20 Nisan'da sona erdi. Aralarında Eskişehir Şeker Fabrikası'nın da bulunduğu Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye bağlı 18 şeker fabrikasında çalışan toplam 9.620 işçi, 24 Ağustos 1970'te greve başladı. Grev 4 gün sürdü. 13 Ekim 1970'te ise, 3 ay ücretlerini alamayan 200 YSE işçisi işbaşı yapmadılar.

Entil Endüstrisi Şirketi'nde Maden-İş üyesi işçiler, 12 Ocak 1971'de greve başladılar. Grev, 15 Mart'a değin sürdü.

ETİ Toprak Endüstrisi Fabrikası'nda çalışan Keramik-İş üyesi 135 işçi, 28 Aralık 1973'te greve çıktı.

Eskişehir'de maden işletmeciliği yapan bir Avusturya şirketi ile Maden-İş Sendikası arasında süren toplu-iş sözleşmesi sırasında ücrette ve sosyal haklarda anlaşmaya varılamayınca, 11 Kasım 1974'te ocaklarda grev kararı alındı.

Sosyal-İş Sendikası Eskişehir'in de içinde bulunduğu 9 ildeki SSK işyerlerinde 13 Mart 1975'te grev başlattı. Grev, sözleşmede işçi oldukları belirtilen 5.000 sendika üyesi işçinin 3.500'ünün memur sayılması üzerine başlamıştı. Ankara İş Mahkemesi grevi durdurma kararı aldı. 3 Temmuz 1975'te ise, Türkiye Garanti Bankası'nın üç şubesinde çalışan 100'e yakın işçi, işverenin toplu sözleşme görüşmelerine katılmaması üzerine greve başladı. Daha sonra grev, çeşitli illerdeki 54 şubeye yayıldı. 30 Ağustos'ta imzalanan sözleşmeyle grev sona erdi.

Ankara-Eskişehir Yolu üzerinde bir kooperatif inşaatında çalışan işçilerin 8 saatlik işgünü ve ücretlerine zam talep etmeleri üzerine, işveren, 25 işçiyi olaylara önayak oldukları gerekçesiyle işten attı. İşyerinde çıkan olaylarda 10 işçi yaralandı. Bunun üzerine işçiler, 1 Ağustos 1975'te greve başladılar.

27 Ocak 1976'da Eskişehir'deki Çetintaş Kollektif Şirketi Giyim Sanayii işyerinde çalışan Teksif üyesi 40 işçi, sendikanın toplu sözleşme çağrısına işverenin yanıt vermemesi üzerine greve çıktı.

2 Ocak'ta başlayıp, 10 Ocak 1977'de biten ve 950 Genel-İş üyesi işçinin katıldığı direnişin nedeni, Eskişehir Belediyesi'nin toplu sözleşmeden doğan hakları vermemesiydi. Çalışma ve yaşama koşullarının iyileştirilmesi, 8 saatlik işgünü ve fazla çalışmaya zamlı ücret gibi yasal haklarını almak amacıyla Genel-İş üyesi kapı ve kalorifer işçileri, 2 Ocak 1977'de Eskişehir'in de içinde olduğu 9 ilde direnişe geçtiler.

7 Şubat 1977'de Çelik Döküm Fabrikası'nda çalışan işçiler işyerinde sendikal özgürlük olmamasını protesto etmek için direnişe geçtiler. Teksif Sendikası ile Sümerbank arasında süren toplu sözleşme görüşmelerinde anlaşmazlık çıkması üzerine, 4 ilde greve gidildi. Bunlardan biri de 1.500 işçinin çalıştığı Eskişehir Sümerbank Basma Fabrikası'ydı. 2 Mayıs 1977'de başlayan grev, 5 Eylül'de sona erdi.

Türkiye Maden-İş Sendikası ile MESS arasında süren toplu sözleşme görüşmelerinden sonuç alınamaması üzerine, sendika çeşitli illerde toplam 10.275 kişinin çalıştığı 29 işyerinde greve çıktı. Bu işyerlerinden biri de 671 işçinin çalıştığı Eskişehir Arçelik Fabrikası'ydı. Grev 30 Mayıs 1977'de başladı.

MESS, 17 Ekim'de 4.522 işçinin çalıştığı ve İstanbul'da bulunan 12 işyerinde lokavta gitti. Madeni eşya işkolundaki bu toplu grevler, 4 Şubat 1978'de sona erdi.

12 Aralık 1977'de Eskişehir Kılıçoğlu Kiremit Fabrikası'nda çalışan, Çimse-İş üyesi 540 işçi, MİSK'e bağlı sendikanın örgütlenme çalışmalarına, işverenin yardımcı olduğu iddiasıyla bir günlük direniş yaptılar.

Eskişehir Kılıçoğlu Kiremit Fabrikası'nda çalışan Keramik-İş Sendikası üyesi işçiler, bir arkadaşlarının işten atılması nedeniyle, 7 Ağustos 1978'de direnişe başladılar. Bunun üzerine, yeni işten çıkarmalar oldu ve yine arkadaşlarının işten atılmasını protesto etmek üzere, Kılıçoğlu Kiremit Fabrikası'nda çalışan 555 işçi, 14 Ağustos 1978'de bir başka direniş daha yaptılar.

Dural Oteli'nde çalışan Oleyis üyesi 12 işçinin 8 Haziran 1979'da başlattıkları grev, 14 Eylül 1980'de bitti.

Eskişehir Belediyesi otobüs şoförleri, toplu-iş sözleşmesi farklarının zamanında ödenmemesini protesto etmek için Eylül 1979'da direniş yaptılar.

Tek Gıda-İş Sendikası, Eskişehir ekmek fırınlarında greve çıktı. 370 işçinin çalıştığı 36 işyerinde başlayan grev, 25 Ocak 1980'de ertelendi. 27 Temmuz'da anlaşma sağlanması üzerine sona erdi.

Maden-İş Sendikası ile MESS arasında süren grup sözleşmelerinde uyuşmazlık çıkması üzerine, sendika, 19 Mart 1980'de 180 işçinin çalıştığı Abidin Demirel Fabrikası'nda, Arçelik'e ait 2 işyerinde, 237 işçinin çalıştığı Entil'de ve 160 işçinin çalıştığı ICF'de (Isı Cihazları Fabrikası) greve başladı. Bu grevler 12 Eylül 1980'de sona erdi.

1976'da işçi hareketleri üzerine yapılan bir araştırma, o yıl tüm ülkede gerçekleşen işçi hareketlerinin 2/3'ünün, aralarında Eskişehir'in de bulunduğu 7 ilde yoğunlaştığını ortaya çıkarmıştı. 1977'ye ilişkin bir başka araştırma da, Eskişehir'in o yıl gerçekleşen toplam işçi hareketleri arasında % 3'lük bir paya (İstanbul'un payı % 31, Adana'nınki % 9, Bursa'nınki de % 3 idi) sahip olduğunu göstermektedir. Bu araştırmalardan, Eskişehir'de işçi hareketlerinin 1970'lerin sonlarında yoğunluk kazandığı, daha çok grev biçimini aldığı, büyük işyerlerinin işçi hareketlerinden daha çok etkilendiği ve hareketlerin daha çok ücret ve sosyal hak istemiyle başlatıldığı anlaşılmaktadır.

DERNEKLER: Eskişehir dernekleşmenin yoğun olduğu illerden biridir. Dernek başına düşen kişi sayısı her zaman Türkiye ortalamasının üstünde olmuştur.

1950'de ilde 18.299 kişiye 1 dernek düşerken, Türkiye'de bu sayı 20.868 idi. 1960'ta bu sayılar Eskişehir için 2.055, Türkiye için 2.338 olmuştur. 1968'de de ilde dernek başına 852 kişi, Türkiye genelinde ise, 1.088 kişi düşmekteydi. Eskişehir'de, Türkiye ortalamasının çok üstünde din ve esnaf derneği bulunmaktadır.

İlde ilk din derneği 1951'de açılan fahri Kuran kursudur. 1952'de de fahri Kuran kursuna yardım, ve cami yaptırma dernekleri açılmıştır. Daha sonraki yıllarda fahri Kuran kursu ve cami yaptırma derneklerinin sayılarında hızlı bir artış olurken, öteki dernek türlerinde artış çok daha az olmuştur.

1968'de Türkiye'de 4.295 kişiye 1 din derneği düserken, Eskişehir'de bu sayı 2.611 kişi idi.

Öteden beri canlı bir küçük üretim ve ticaret merkezi olan Eskişehir'de, çok sayıda esnaf derneği bulunmaktaydı. 1968'de Eskişehir'de yaklaşık 7.500 kişiye bir esnaf

24 Ocak Kararları ve Eskişehir'de Şirketleşme

Türkiye genelinde 1970'lerin sonlarında yoğunlaşan ve 1980'lerin başında süren ekonomik bunalım, birçok firmayı önemli boyutlarda finansman sorunu ve talep yetersizliği darboğazlarıyla karşı karşıya getirmiştir. Aynı sorunları, belirli ölçülerde Eskişehir'de de yaşayan birçok firma, ek olarak kur farklarının yarattığı finansman yükü ile de karşı karşıya kalmıştır. Ağırlıkla T.Sınai Kalkınma Bankası aracılığıyla özel dış kredi kullanan birçok Eskişehirli firma, yapılan devalüasyonlar sonucu TL'nin hızla değer kaybetmesiyle birlikte, kur farklarının ortaya çıkardığı ek yükü de üstlenmek durumunda kalmış, bu yükün altından kalkamayan ve bunalımın yıkıcı etkisine karşı koyamayan birçok şirket fesih, tasfiye, vb biçiminde piyasadan silinmiştir.

1980 ve 1981'de fesih ve tasfiye olan şirket sayısı sırasıyla 10 ve 18'dir. Tasfiyeye uğrayan şirketlerin içinde birinci sırayı kollektif, ikinci sırayı komandit, üçüncü sırayı da limited şirketler almaktadır. Öte yandan, Eskişehir'de gerçek kişi firmalarından 1980'de 183'ünün, 1981'de ise 273'ünün ticareti terk ettiği görülmüştür. Yeni ekonomik politikanın ancak güçlü şirketlere yaşama şansı tanıması noktasından hareketle, 1980 ve 1981'de kurulan şirketlerin sermaye miktarının görece büyük olduğu görülmektedir. Ekonomik bunalım dolayısıyla yeni kurulan şirket sayısında önemli bir düşme olmuş, ilde 1980'de 105 şirket kurulmuş iken, bu sayı 1981'de 70'e düşmüştür.

Yeni kurulan şirketlerin türlerine göre dağılımı, limited şirketlere eğilim olduğunu ortaya koymaktadır. 1981'de bu tür şirketlerin ortalama sermayesi 8 milyon TL'dir. Sayıları az olmasına karşın Eskişehir'de yeni kurulan anonim şirketlerde ortalama sermaye 30 milyon TL'nin üstünde iken, Türkiye ortalaması 17,7 milyon idi.

derneği düşmekteydi. Aynı yıl Türkiye'de bu sayı 13.500'e yakındı.

1973'te ilde, Eskişehir Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Dernekleri Birliği'ne bağlı 50 dernek vardı. Bu derneklerin toplam üye sayısı 9.864 idi.

ÖZET

TARIM: Türkiye'nin tahıl ambarı sayılan Orta Anadolu Bölgesi'nde yer alan Eskişehir'de bitkisel üretim, özellikle belirli tarla bitkilerinde önemli ölçülerdedir. Ürün tablosu çok çeşitlenmiş olmamakla birlikte, üretim araçları ve yöntemleri oldukça ileridir. Bu nedenle, birim alandan elde edilen ürün miktarı, hayli yüksektir. Ancak, sulamanın geliştirilememiş olması, bitkisel üretimin büyük ölçüde yağışlara bağlı olmasına neden olmaktadır.

Bitkisel üretime tarla bitkileri egemen olduğu gibi, tarla bitkileri üretimine de buğday, arpa ve şeker pancarı egemendir. Bu üç ürünün üretimindeki ve ekim alanlarındaki gelişmeler, ilin genel bitkisel üretimini ve toplam ekili alanların gelişimini belirlemiştir. 1950'de 201.000 hektar dolayında olan il toplam ekim alanı, 1970'lerin sonunda 335.000 hektara yükselmiş, ekili alanın Türkiye toplamı içindeki payı ise, % 2 dolayında dalgalanmıştır.

Ekim alanının kendi içindeki dağılımında, tahılların ağırlığı sürmektedir. Bu pay, 1950'den 1970'lerin sonuna değin % 92 dolayından ancak % 90'a inebilmiştir. En çok buğday ve arpa ekilmektedir. 1980'lerin başlarında arpa hem ekim alanı, hem üretim bakımından buğdayla rekabet eder duruma gelmiştir. 1950'den 1970'lerin başına değin buğday üretimi, yaklaşık 85.000 tondan, 235.000 tona, arpa üretimi 40.000 ton dolayından 121.000 tona yükselmiştir. Söz konusu dönemde,ilin Türkiye buğday üretimindeki payı, % 2-2,5 dolayında değişirken, arpa üretimindeki payı % 2,5'ten yaklaşık % 5'e çıkmıştır.

İlde baklagil ekimi ve üretimi hayli önemsizdir. Sanayi bitkilerinden şeker pancarı ile daha az miktarlarda ayçiçeği ve patates üretilmektedir. 1930'larda başlayan şeker pancarı üretiminin ilin tarımsal gelişmesinde önemli etkisi olmuştur. Sulu tarım yöntemlerinin, girdi ve makine kullanımının yaygınlaşması şeker pancarı üretimiyle hız kazanmıştır. Türkiye şeker pancarı ekim alanları içindeki payı 1950'den bu yana % 8 dolayında olan ilde, üretim de önemli ölçüde artarak, yaklaşık 88.000 tondan 670.000 tona yükselmiştir.

İlde sebze ve meyve üretimi, tarla bitkileri üretimi kadar gelişmemiştir. Yalnız iklim koşulları ve sulamanın son derece uygun olduğu Orta Sakarya Vadisi'nde yoğun biçimde sebzecilik ve meyvecilik yapılmakta, ürünün tamamına yakını çevre illere gönderilmektedir. Eskişehir marul, ıspanak, hıyar üretiminde Türkiye içinde önemli paylara sahiptir.

İlde gübre ve tarım makinesi küllanımı yüksek, sulama yetersizdir. Bu da, tarımsal potansiyelin tümüyle gerçekleşmesini önlemektedir. Ana ürünlerin hemen tümünde verim, Türkiye ortalamalarının üstündedir.

İldeki tüm tarımsal işletmelerin yaklaşık % 70'i, Eskişehir koşullarında küçük sayilabilecek 0-100 dekar genişliğindeki işletmelerdir. Ancak bunların topraktaki payı azdır. Buna karşın orta boy işletme grubu hem işletmeler arasında ağırlıklıdır, hem de ekili topraktaki payı yüksektir. Tüm işletmelerin 1/3'üne yaklaşan bu grup, toprakların yarıdan fazlasını işlemektedir. Büyük işletmeler de bulunmakla birlikte, Adana ya da Diyarbakır'daki kadar ağırlıklı değildir.

İl tarımsal gelirinin % 30'unu oluşturan hayvancılık hayli gelişmiş ve modernleşmiştir. Toplam çiftlik ve çeki hayvanları sayısı 1,5 milyon dolayındadır. En çok koyun, tiftik keçisi ve sığır beslenmektedir. Tavukçuluk gelişim içindedir.

Yörede mera hayvancılığı giderek yerini besi hayvancılığına bırakmaktadır. Hayvan varlığı içinde kültür ırklarının oranı bir hayli yüksektir. Üretilen etin, sütün ve yumurtanın önemli bir bölümü, tiftiğin ise tümü il dışına pazarlanmaktadır. Canlı hayvan satışı da önemli ölçülere erişmiştir.

SANAYİ: Orta Anadolu'nun batıya açılış kapısı olarak tanımlanan Eskişehir, elverişli ulaşım ve enerji olanakları, sağlam tarımsal yapısı ve zengin maden kaynaklarının yanı sıra sanayisi de gelişkin olan illerden birisidir.

Eskişehir'de sanayinin gelişmesinde XX. yy başlarından beri devlet işletmeleri önemli bir rol oynamıştır. Özellikle devlet işletmelerinin yetiştirdiği nitelikli işgücü, il sanayiinde en önemli kaldıraçlardan biri olmuştur. Özel kesimin de 1920'lerde, özellikle un ve tuğla sanayiinde başlattığı ekonomik faaliyet 1960'lardan sonra önemli gelişmeler göstermiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri Eskişehir'in temel yoğunlaşma alanları gıda, makine imalat ve taş-toprağa dayalı sanayi dalları idi. 1960'lara değin il sanayiinde birinci sırada yer alan gıda sanayii, bu önceliğini 1960'tan sonra ve özellikle 1970' lerde metal eşya-makine imalat sanayiine bırakmıştır.

İlin başlıca sanayi kuruluşları kamu kesiminde, TCDD Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi, Eskişehir Şeker Fabrikası, Sümerbank Eskişehir Basma Sanayii, TŞFAŞ Eskişehir Makine Fabrikası; özel kesimde ise ETİ Gıda Sanayi ve Ticaret AŞ, Eskişehir Çimento Fabrikası TAŞ, Eskişehir Yem Fabrikası, Cici-San Şekerleme Sanayii, Kılıçoğlu Toprak Sanayii ve Ticaret AŞ ile ESTON Eskişehir Beton Sanayii ve Ticaret AŞ'dir.

Zengin maden kaynaklarına da sahip olan Eskişehir'de işletilmekte olan başlıca madenler, lületaşı, manyezit, bor, krom, ve perlittir. Bu dalda faaliyet gösteren başlıca madencilik kuruluşları Manyezit AŞ, CO-MAG Continental Madencilik Sanayi ve Ticaret AŞ ve Etibank Kırka Boraks İşletmesi'dir.

Eskişehir'de ticaret, tarım ve sanayiden sonra gelen üçüncü büyük kesimdir. Çok çeşitli tarım ürünlerinin yanı sıra, un ve unlu yiyecekler, şeker ve şekerli mamuller, konfeksiyon, madeni eşya, çimento, makine araç ve yedek parçaları ilin ticarete konu olan başlıca ürünleridir. İlde 1981'de 69 banka şubesi bulunmaktaydı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Eskişehir İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alır. Kuzeyde Bolu, doğuda Ankara, güneyde Konya ve Afyonkarahisar, batıda Kütahya ve Bilecik İli çevreler.

İl toprakları Sakarya Nehri ile Porsuk Çayı'nın sulama havzalarında yer alan iki geniş ova ve bunları çevreleyen dağlardan oluşur.

Eskişehir ülke ulaşım sistemi içinde önemli bir konuma sahiptir. İstanbul'un İç Anadolu'yla, Ankara'nın da Güney Marmara ve Batı Anadolu'yla bağlantısını sağlayan yollar Eskişehir'den geçer.İl ulaşım sisteminin ana bağlantısı İstanbul-Eskişehir-Ankara Yolu'dur. Merkez İlçe ve Sivrihisar bu yol üzerindedir. İlin diğer merkezlerle bağlantısını sağlayan tüm yollar bu ana yoldan ayrılır.

1980'de Eskişehir'de devlet yollarının

SSK'nin Toplu Konut Uygulaması

SSK'nin toplu konut uygulamalarından biri de Eskişehir'de gerçekleşmiştir. Bu uygulamada SSK, üyeleriyle kooperatif aracılığıyla değil, doğrudan bağ kurmuştur. Eskişehir'deki uygulama, 1976'da sekiz bölüm halinde yapılması planlanan 3.800 konutun, sekiz ayrı müteahhide ihale edilmesiyle başladı. Bu konutlardan birinde hak sahibi olabilmek için, "uygulama tarihinde Eskişehir'de oturuyor olmak" özel koşulu vardı. 3.800 konut için, bu koşulları taşıyanlardan 7.800 sigortalı başvurdu. 1978'de maliyetlerdeki artış nedeniyle, kurumla müteahhitler arasında çıkan anlaşmazlık sonucu, inşaatlar durdu. Konutların yapımına ancak 1980'de yeniden başlanabildi. 14 Kasım 1981'de tamamlanan konutlar, 1982 başında sahiplerine teslim edildi. 3.800 konutun 140'ı lojman olarak SSK çalışanlarına, 500'ü de yurt dışında çalışan işçilere ayrılmıştı. 2 ayrı büyüklükte yapılan konutların anahtar tesliminde, üyeler 45.000-55.000 TL arasında bir ödeme yaptılar. Konut bedelinin kalan bölümü % 4 faizle 20 yılda taksitle ödenecekti. Toplu konutlar, 5 katlı ve her katı 4'er daireli 19 bloktan oluşmaktadır. Blokların oturduğu toplam alan 66.500 m2'dir.

Bu konutlarda, 20.000 dolayında insan barınacaktır. Bu büyüklükte bir topluluğun gereksinimlerini karşılamak üzere, konut alanında okul, alışveriş merkezleri, PTT vb sosyal tesislerin kurulması zorunludur. Bu tesislerin yokluğu, konutların kente uzaklığı nedeniyle büyük bir sorun kaynağıdır.

Uygulama sonucunda, Eskişehir'de bir anda 3.800 birimlik bir konut arzı ortaya çıkmış ve 1982'de kentte, konut kiralarında düşüşler gözlenmiştir.

uzunluğu 285 km'ydi ve tümü asfaltlanmıştı. Ülke genelinde asfaltlanmış devlet yollarının payı % 78'dir.

505 km uzunluğundaki il yollarının % 64,4'ü sert, % 35,6'sı gevşek yüzeyliydi. Köy yollarından yararlanma açısından da Eskişehir ülke genelinden iyi durumdaydı. 1976'da 407 köyün % 12,5'i devlet ve il yollarından, % 79,9'u kaplamalı köy yollarından, % 5,9'u tesviyeli köy yollarından yararlanmaktaydı. Yolu olmayan köylerin payı % 3,7'ydi. Aynı yıl ülke genelinde köylerin % 20'sinin yolu yapılmamıştı.

1970-1980 arasında Eskişehir'de motorlu taşıt sayısı 2 kat artarak 20.481'e ulaşmıştır. 1980'de motorlu taşıt parkında otomobillerin payı % 42, motosikletlerin payı % 19,8, kamyonların payı % 17,4'tü.

1978'de ilde gerçekleşen toplam trafik akımı 778.348 taşıt × km'ydi ve Türkiye içindeki payı % 1,64'tü. Trafik akımının % 40,1'ini otomobiller, % 9,8'ini otobüsler, % 50,1'ini de kamyonlar oluşturuyordu.

Eskişehir demiryolu sistemi içinde en önemli merkezlerden biridir. Ankara'nın Batı Anadolu'yla, İstanbul'un da tüm Anadolu kentleriyle bağlantısı Eskişehir üzerindendir.

Eskişehir, Kütahya ve Bilecik illerinin de bağlı olduğu bir PTT bölge merkezidir. 1980'de ilde 38 PTT işyeri ile 118 acente vardı. 14.311 kişiye 1 PTT işyeri düşüyordu. Aynı yıl bu sayı ülke genelinde 14.653'tü. Telefon abonelerinin sayısı 16.588, telefon bekleyenlerin sayısı da 15.513'tü. İlde 51 teleks abonesi ve 44 teleks bekleyen vardı. Ruhsatlı TV alıcıları 81.693, radyo alıcıları da 83.058 taneydi.

1980'de ile Merkez İlçe'yle birlikte 7 ilçe, 8 bucak ve 402 köy bağlıydı. 18 yerleşimde belediye kurulmuştu.

Nüfus bakımından ilin en büyük ilçesi Merkez İlçe'dir. 1980'de il nüfusunun yaklaşık % 70'i Merkez İlçe'de yaşıyordu. İkinci büyük ilçe Sivrihisar il nüfusunun % 10'unu, 3.büyük ilçe Mihalıççık da % 6,8'ini barındırıyordu.

İlde 1980'de nüfusu 10.000'i aşan tek yerleşim merkezi Eskişehir Kenti'dir (309.431). Eskişehir Kenti'nin il nüfusu içindeki payı % 57'ydi. İlin ikinci büyük yerleşim merkezi 9.809 nüfuslu Çifteler Kasabası, 3.büyük yerleşim merkezi de 9.541 nüfuslu Sivrihisar Kasabası'dır.

EĞİTİM: Sanayileşme ve tarımsal modernleşme bakımından önde gelen bir il olan Eskişehir'de tarım ve özellikle sanayi için nitelikli ve yarı nitelikli insan gücüne olan gereksinme giderek artmaktadır. İlde örgün eğitim yolu ile sağlanamayan nitelikli insan gücünü yetiştirmek için çırak okulları açılmış, köy okullarına büyük önem verilmiştir.

Eskişehir'in eğitim düzeyi hayli yüksektir. 1975'te Eskişehir'de her on erkeğin 9'u, her on kadının 7'si okuryazardı.

1980'de Eskişehir'in 402 köyünden ancak 8'inde ilkokul bulunmamaktaydı. Bununla birlikte artan öğrenciler için okul gereksinmesi özellikle kentlerde karşılanamamıştır. 1980'de 65 kent ilkokulundan 58'inde ikili öğretim yapma zorunluğu vardı.

1925'te Eskişehir'de 1 ortaokulda 130'u erkek 50'si kız olmak üzere 180 öğrenci vardı. Ortaokul sayısı özellikle 1965-1980 arasında artarak 71'e ulaştı. 1973'te var olan 30 ortaokuldan 16'sı köylerdeydi. İlkokulu bitirenlerin % 56'sı 1979-1980 öğretim yılında ortaokullara kayıtlarını yaptırmışlardır.

Eskişehir'de ilk lise 1925'te ortaokuldan dönüştürülmüştür. Liselerdeki artış 1965'ten sonra gerçekleştirilmiş ve lise sayısı 1980'de 22'ye yükselmiştir. 1979'da ortaokulu bitirenlerin yarısından fazlası liselere kaydolmuşlardır. Bu oran kızlarda daha yüksektir. Eskişehir'in, sonradan yapıma yönelmiş olan geleneksel bakım ve onarım sanayiiteknik öğretim için uygun bir ortam yaratmıştır. 1980'de Eskişehir'de 14'ünü kız ve erkek teknik okullarının oluşturduğu 29 mesleki ve teknik ortaöğretim kurumu vardır. Öğrencilerin yarısına yakını bu tür okullara devam etmektedir. Üniversiteye geçişlerde Eskişehir 1976'da İç Anadolu'nun en başarılı ili idi. O yıl yapılan sınava giren 3.628 öğrenciden 775'i başarılı olmuştur.

Eskişehir'de 1959'da EİTİA, 1971'de EDMMA kurulmuş, sonra bunlara Hacettepe Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan Tıp Fakültesi'nin eklenmesiyle, Anadolu Üniversitesi'nin temelleri atılmıştır. 20 Temmuz 1982'de kabul edilen kararnameye göre Anadolu Üniversitesi'nde 7 fakülte, 4 yüksekokul, 3 enstitü bulunmaktadır.

Üniversiteye bağlı kurumların bir bölümü çevre illerde bulunmaktadır.

Eskişehir'de yaygın eğitim çırak okullarında işlevsel bir nitelik kazanmıştır.

SAĞLIK: Eskişehir'in sosyo- ekonomik bakımdan gelişkin bir il olması sonucu, ilde yeterli sayıda hekim ve hastane yatağı bulunmaktadır. Ancak hekimlerin etkin bir sağlık örgütlenmesi içerisinde istihdam edilememesi, halkın sağlık düzeyinde belirgin bir iyileşme sağlanmasını zorlaştırmaktadır.

İlin sağlık sorunlarının başında anaçocuk sağlığı gelmektedir. İş kazaları ve diğer işçi sağlığı sorunları da ciddiyetini korumaktadır. Düzensiz kentleşme ilde hava, toprak ve su kirliliğine neden olmaktadır. Sağlık koşullarına uygun içme suyu sağlanması, insan atıklarının ortadan kaldırılması konularında da ciddi yetersizlikler bulunmaktadır.

Çevre sağlığı sorunlarının çözümlenememiş olması, bulaşıcı sarılık gibi çevre koşulları ile ilgili hastalıkların kontrolünü güçleştirmektedir.

İlde sunulan sağlık hizmetlerinde koruyucu hizmetlerin ihmal edilmesi, tedavi edici hizmetlere aşırı bir yük bindirmektedir. Yataklı sağlık kuruluşlarının il merkezinde yoğunlaşması ise kırsal alanda yaşayan nüfusun sağlık hizmetlerinden yararlanma olanağını kısıtlamaktadır.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: Eskişehir'de 1975'te faal nüfusun % 63'ü tarım kesiminde çalışmaktaydı. Tarım kesimi sosyal güvenlik uygulamalarının dışında olduğundan, ilde çalışanların önemli bir bölümü sosyal güvenlik uygulamalarının kapsamı dışında idi. 1975'te (15+ yaştakiler için) faal nüfusun yaklaşık beşte ikisi, SSK, Bağ-Kur veEmekliSandığı'ndanoluşansosyal güvenlik kuruluşları kapsamına girmekteydi.

İlde 1980'de 42.780 sigortalı işçi bulunmakta idi. Bunun yaklaşık dörtte birini geçici işçiler oluşturmakta idi. Sigortalı işçiler içinde kamu kesiminin payı 1970-1980 döneminde % 39'dan % 32'ye düşmesine karşın, özel ve kamu kesiminde bildirge veren işyeri başına düşen sigortalı sayısı değişmemiştir.

Geniş bir ticaret kesiminin bulunduğu Eskişehir'de yaygın bir Bağ-Kur örgütlenmesi vardır. 1979'da meslek kuruluşlarına kayıtlı olanların % 74'ü Bağ-Kur üyesidir. Bu üyeler Türkiye'de Bağ-Kur'a kayıtlı kişilerin % 1,7'sini oluşturuyordu.

İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun çalışmaya başladığı 1949 ile 1980 yılları arasında, ilde kuruma başvuranların % 41'ine iş bulunamamıştır. İş bulma oranı 1960'lardan sonra düşmeye başlamış, 1960'ta kuruma başvuranların % 75'ine iş bulunmuşken, bu oran 1980'de % 10'a kadar düşmüştür.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Eskişehir Sanayi Odası, sanayiinin kaydettiği hızlı gelişme sonucu 1968'de Eskişehir Ticaret ve Sanayi Odası'ndan ayrılan 78 üye tarafından kuruldu. Oda Türkiye'nin en genç sanayi odalarından biridir. 1982'deki üye sayısı 232 idi.

Ticaret Odası 1895'te Eskişehir Ticaret ve Sanayi Odası olarak kuruldu. 1981'deki üye sayısı 4.890 idi.

Eskişehir ve ilçelerindeki ziraat odalarının 1981'de üye sayıları yaklaşık 40.000 idi.

İlde bulunan kooperatifler içinde en etkin olanları yapı ve pancar ekicileri istihsal kooperatifleriydi.

Eskişehir'de sendikal faaliyetin Cumhuriyet öncesine giden bir tarihi vardır. 1963-1980 arasında yoğun bir sendikalaşma hareketi yaşandı. Ayrıca ilde gelişmiş bir işveren sendikacılığı da vardır.

İlde 1972-1979 arasında 430 toplu-iş sözleşmesi bağıtlanmıştır. Sözleşmelerden yararlanan işçi sayısı açısından kamu kesimi işyerleri daha ağırlıklı bir yere sahiptir.

Eskişehir, tüm ülke işçi hareketlerinin en yoğun olduğu 7 ilden biridir.

Dernek başına düşen kişi sayısı bakımından Türkiye ortalamasının üstünde olan Eskişehir, başta din ve esnaf dernekleri olmak üzere dernekleşmenin yoğun olduğu illerden biridir.

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Sakarya Irmağı ve kollarının suladığı verimli ovada yer alan Eskişehir bölgesi, Anadolu'nun yerli halkı için de, dışardan gelenler için de her zaman yerleşime elverişli bir alan olmuştur. Anadolu ve Ege kültür merkezlerine yakınlığı, yöreyi bu kültürlerin birbirine karışıp eridiği pota durumuna getirmiştir. Zaman zaman bu kültürlerin kimi öğeleri gelişip güçlenerek hem yöreye özgü bir nitelik kazanmış, hem de yöreyi kendi başına bir kültür merkezi durumuna getirmiştir. Asıl kaynağı Doğu Anadolu olan, Frigler Dönemi'nde Eskişehir yöresinde güçlenerek Yunan ve Roma kültürlerine giren Kybele olgusu buna örnektir.

TÜRKLER'DEN ÖNCE: Yöre geçmişini aydınlatabilecek en eski buluntular, Paleolitik (Eskitaş) Dönem'e ilişkin, taştan araçlardır. Ancak, bunları yapan ve kullananların yerleşimlerine, yaşamlarına ilişkin yeterli bilgi yoktur. Bölgenin bilinen en eski yerleşim merkeziyse Demircihöyük'tür. Elde edilen buluntulardan höyüğün Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem ve İlk Tunç Çağı'na tarihlendiği saptanmıştır. Aynı buluntular, Demircihöyük'ün Hacılar kültürünün uzantısı olduğunu göstermektedir. Höyüğün Kalkolitik Dönem'i, toplayıcılıktan yerleşik yaşama geçiş evresidir. Bu evrede avcılığın, balıkçılığın yanı sıra, tarım, giderek ön plana çıkmaktadır. Günlük gereksinimleri karşılamak üzere çömlekçilik de yapılmaktadır. Höyükte, Hacılar tipi çanak-çömlek yanında, Balkan kültürleri özelliğinde çanak-çömlekler bulunması, yörenin farklı kültürlerin karşılaşma noktası olduğunu göstermektedir.

Kalkolitik Dönem'i izleyen İlk Tunç Çağı'nda da bir önceki dönemin ekonomik etkinlikleri sürmüştür. Ancak bu son dönemde dokumacılık da başlamıştır. Orta Tunç Çağı'ndaysa el yapımı çanak-çömleğin yerini çark yapımı çanak-çömlek almıştır. Ayrıca madenden araçlar giderek daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde yörenin çevredeki kültürle ilişkisi de yoğunlaşmıştır. Bölgedeki gümüş ve kalay yatakları, Asurlu tüccarların ilgisini buraya yöneltmiştir. Öte yandan Demircihöyük'ün önemli ticaret yolları üzerinde yer alması alışveriş dolaşımını hızlandırmıştır. Bu durum Hitit Devleti'nin kuruluşuna değin sürmüştür. Orta Anadolu'da kurulup yaygınlaşan Hitit Uygarlığı, çevresindeki birçok kültür merkezi gibi Demircihöyük'ü de etkilemiştir. Yöre, eski önemini yitirmiş, Hitit İmparatorluğu'na bağlı duruma gelmiştir.

İÖ 1200 başlarında Balkanlar'dan Anadolu'ya girip Hitit İmparatorluğu'na son veren topluluklar, Eskişehir yöresinin durağan yapısını değiştirmişlerdir. Bunlardan Frigler Sakarya Irmağı kıyılarına yerleşmişler, daha sonra da güçlü bir devlet kurarak sınırlarını Karadeniz ve Ege kıyılarına dek genişletmişlerdir. Önceleri göçerliği sürdüren Frigler, yöreye yerleşince tarım ve hayvancılığa yönelmiştir. Ekonomik yaşamdaki bu değişiklik kültüre de yansımış, Frig kültürü çağdaşlarını geride bırakmıştır. Özellikle dokumacılık, maden, taş ve mermer işçiliği çok gelişmiştir. Yunanlılar'ın mermer işçiliğini Frigler'den öğrendikleri ileri sürülmektedir. Frig kültüründen günümüze ulaşan kayalara oyulmuş anıtların yüzündeki geometrik süslemeler de, daha sonra Yunanlı ve Romalı sanatçılara esin kaynağı olmuştur. Ancak, Yunan ve Roma kültürlerinin Frig kültüründen aldıkları en önemli öğe, Kybele kültüdür. Frigler'in adına tapınaklar kurup karmaşık törenler geliştirdikleri Tanrıça Kybele, Frig kültürüne sonradan katılmıştır. Anadolu'da yaşamış toplulukların hemen hemen hepsinin panteonunda değişik adlar altında Kybele'ye rastlanmaktadır. Ana Tanrıça'ya Hurriler'de Hepat, Hititler'de Kubaba denmektedir.

Mezopotamya kaynaklarında adına pek rastlanmaması, buna karşılık Beycesultan, Hacılar, Canhasan gibi prehistorik yerleşim merkezlerinde Tanrıça'nın niteliklerine uygun idollerin bulunması, Kybele'nin Anadolu kökenli olduğunu göstermektedir. Ana Tanrıça kültü, çağlar boyunca türlü değişikliklere uğrayarak yaşamış, son olarak Geç Hitit Dönemi'nde önem kazanmıştır. Frigler'in Kybele'yi Geç Hitit kent devletlerinden Tabal aracılığıyla tanıdıkları sanılmaktadır. "Kuzeyde Çalapverdi, batıda Karadağ'da bulunan kitabelerin de Tabal Devleti'nin Frigya ile hududunu gösterdiği kabul edilmektedir." *(Kınal, s. 238).* Frigler, Güneş Tanrıları Sebaios ile Frigya Dionysos'unu Kybele'de bütünleştirmişler ve Ana Tanrıça kültünü dinlerinin merkezi durumuna getirmişlerdir. Pessinus Kenti de bu kültün merkezi olmuştur. Kentteki Ana Tanrıça tapınağının başrahibi, Attis adını alır. Rahiplerin bir bölümü, siyasal gücü elinde tutan soylulardan oluşmaktadır. Bir bölümü de Tanrıça uğruna hadım olmuş "Gal" adı verilen kişilerdir. Her yıl 22 Mart'ta düzenlenen dinsel törenlerle Gal'lere yenileri eklenir *(Bak. Kybele Kültünde İlkbahar Ayini).* Frigler'in Anadolu'da benimsedikleri başka bir Tanrı da Men adlı Ay Tanrısı'dır. Bu Tanrı'nın Hititler'in Ay Tanrısı Arma'dan uyarlandığı saptanmıştır.

İÖ VII. yy'da Anadolu'ya gelen Kimmer ve İskitler, Frig Devleti'ne son vermişlerdir. Ama, Frig uygarlığı varlığını ve gücünü korumuştur. Frigler'den sonra Eskişehir yöresini ele geçiren Lidyalılar da bir ölçüde Frig kültürünün sürdürücüsü durumundadır. Bu dönemde Kybele kültünün etkileri Yunanistan'a dek ulaşmıştır. Yunanlılar, Tanrıça Demeter ile annesi İda Dağı'nı Kybele'nin kişiliğinde birleştirmişlerdir. Lidya egemenliğini izleyen iki yüzyıllık Pers egemenliği yöre kültürünü yalnız din alanında etkilemiştir. Pers ülkesinden gelip Anadolu'ya yerleşen Mağuşlar, Ahura-Mazda dinine çok

sayıda yandaş kazanmış, bu din daha sonra Anadolu geleneği içinde eriyip gitmiştir. Pers İmparatorluğu yıkılınca İskender'in, daha sonra da generallerinin egemenliği altına giren yöre, bu dönemde de Anadolu kültürleriyle Ege kültürleri arasında köprü işlevi görmüştür.

Yöre kültürüne yabancı sayılabilecek önemli bir etki kaynağı da, İÖ III. yy'ın ilk yarısında Anadolu'ya gelen Galatlar olmuştur. Galatlar'ın Tolisto-Boi boyu, Eskişehir yöresine özellikle de Pessinus çevresine yayılmıştır. Önceleri kentler dışında arabalarında konaklayan, daha sonra da toprağa bağlanarak tarıma yönelen Galatlar, yöre kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle tarım tekniklerini, zanaatkârlık alanındaki buluşlarını yerli halk kolayca benimsemiştir. Zamanla yerli halkla kaynaşıp belirli bir kültür alışverişine giren Galatlar, tarım yanında, paralı askerliği de sürdürmüşlerdir. Frigler'in Anadolu'ya gelişlerinde Kubaba'yı benimsemeleri gibi, Galatlar da Pessinus'da tanıdıkları Kybele'yi benimsemişlerdir. "Kybele kültü Galatlar'ı kendine bağlayacak nitelikleri taşıyordu. Özellikle İmparatorluk döneminde bile her yerden daha saf kaldığı Anadolu Yaylası'nda, hele kırlarda yüksek yerlerdeki ham taştan sunakları, menhirler gibi dikilmiş taşları, kayaya oyulmuş Tanrıça tahtları ile tanrısal olanla madde olanın kesin özdeşmesini önlüyordu. Kybele Galatlar'ın doğaya, hayvanlara olan sevgisine de uyuyordu. Hele en yüce gerçekler olan çocuklara ve aile anasına duydukları sevgiye. Eşya ve canlı varlıklara karşı duyulan, el sanatlarıyla uğraşmanın, doğa güçlerini tanımanın daha da kutsallaştırdığı, derinleştirdiği bir sevgi *(Lequenne s. 92)*. Galatlar Kybele kültünü benimsemekle kalmamışlar, tapınak sıralamasında da yer almışlardır. On yüksek rahip mevkiini Galatlar ve Frigler, beşer beşer paylaşmışlardır. Ayrıca Galatlar'dan çok sayıda Attis çıkmıştır.

Aynı çağlarda Kybele kültü Romalılar'ı da derinden etkilemiştir. Pön savaşlarının başarısızlıkla sonuçlanmasının yarattığı dini bunalım, Romalılar'ı yabancı tanrılardan yardım istemeye yöneltmiştir. Böylece düşmanın İtalya'dan atılması için, kutsal kitapların kehaneti uyarınca "Pessinuslu Tanrıça" (heykelciği), Pessinus'daki tapınaktan alınıp Roma'ya götürülmüştür. Kybele, Roma'da kurtarıcı gibi karşılanmış, yabancı Tanrılar'ın kente girmeleri yasaklanmışken, Ana Tanrıça en eski tapınakların bulunduğu Palatin Tepesi'ne yerleştirilmiştir. Kybele kültü kısa sürede Roma topraklarına yayılmış, Tanrıça adına tapınaklar yapılmaya başlanmıştır. Bu olayın kültürel etkileri yanında, siyasal etkileri de oldukça önemlidir. Tanrıça heykelciğinin Roma'ya götürülmesi, Romalılar'la Pessinus rahipleri arasında yakınlaşma sağlamış ve Roma'nın Eskişehir yöresine egemen olmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca Roma, Tanrıça'yı ülkesinde barındırmakla, Anadolu halkları üzerinde manevi bir üstünlük kazanmıştır.

Hıristiyanlık'ın ortaya çıkışından sonra, bu dini yaymak üzere Anadolu'yu dolaşan havari Saint Paul'ün tüm çabalarına karşın Kybele kültü, Pessinus merkez olmak üzere Eskişehir çevresinde gücünü korumuştur. Hıristiyanlık'ı benimseyenler de Kybele geleneğinden kurtulamamış, ortaya, her iki inanışın da izini taşıyan mezhepler çıkmıştır. Bunlardan, Hıristiyan olan Montan adlı eski bir Gal'in kurduğu mezhep, II. yy'ın ikinci yarısında Pessinus ve çevresinde yaygınlaşmıştır. Daha sonraki yıllarda Hıristiyanlık Roma'nın resmi dini olunca Kybele gücünü yitirmiştir.

IV. yy sonlarında Hıristiyanlık yörede kesin olarak yerleşince Kybele kültü yasaklanmış ve Pessinus'daki tapınak yıkılmıştır.

Kybele Kültü'nde İlkbahar Ayini

22 Mart'ta (İlkbahar gün dönümü) Tanrıça'nın aşkına hadım olmuşlar (Galler), rahiplerin yönetimi altında kesilmiş çamı tapınağa götürüyorlardı. Çam, Attis'in altında erkekliğini kurban ettiği ağaçtı. Galler ve sırdaşları saçları darmadağınık, yas işareti olarak göğüslerine vurarak, çam kozalaklarıyla kan çıkıncaya kadar vücutlarını yaralıyorlardı. Arka arkaya üç gün üç gece uyumadan, göz yaşları içinde hazin bir cenaze töreni yapılıyordu.

Aynı zamanda Frigyalı çalgıcılar, heyecanlı havalar çalıyorlardı. Galler sunağın çevresinde gezegenler gibi döne döne raksederler, gitgide hızlanarak birden bire sıçrarlardı. Ulur gibi bağırırlar, yakarırlar, bilicilik yaparlardı. Arşigal (Galler'in başı) kolunu ve omuzlarını taş bıçakla çenter, aşık kemikleriyle süslü kırbacıyla vücudunu yırtar, kan damlalarını çam dalının üstüne serperdi. Çalgıcılar iyice coşar, Galler ve halk kendilerini paralardı.

Bazen coşkunun en yüksek noktasına erişmiş bir adam birden ortaya atılır, taş bıçağı eline alır, sunağın üstünde erkekliğini kurban ederdi. Böylece Gal olur, Ana ile birleşirdi. O zaman özgürlüğünün simgesi olan Frigya başlığını giyebilirdi. Bundan sonra ona "arınmış", "kusursuz", "ermiş" deniliyordu.

25 Mart'ta Attis'in mezarda geçirdiği son geceden sonra birden bire büyük rahip bütün ışıkları yaktırırdı. Attis yeniden dirilmiştir. İşte çocukların ve beyaz esvaplar giymiş genç kızların karşıladığı tanrısal çift. Sevinç son haddine varmıştır. Yas giysileri yasaktır artık. Herkes aklına estiği gibi bir kişilik yaratır kendine; hatta hayvan maskeleri giyenler ve buna göre davrananlar ortak bir kalabalık içinde, kaynaşırlar. Yılda bir kez en kötü komplekslerin ortaya dökülmesi: Neolitik Çağ'dan kalma bütün dünyaya yayılan karnaval ritusu. Bu aynı zamanda şeytanları kaçıran bir büyü, kardeşçe bir kıvanç içinde tümüyle "Kosmos"a katılmadır.

(Lequenne, s. 93-94)

TÜRKLER'DEN SONRA: XI. yy başlarında Anadolu'ya sızmaya başlayan Türkmenler, Malazgirt Savaşı'ndan sonra ilerlemelerini sürdürerek, 1073'te Eskişehir yöresine ulaşmışlardır. Ancak, ilk Haçlı Seferi ve Bizans'ın karşı saldırısı, geri çekilmelerine yol açmıştır. Türkmen akınları kısa süre sonra yeniden başlamış, Eskişehir sık sık saldırıya uğramıştır. Türkmenler kenti ele geçirememişlerse de, kırsal kesimde denetim sağlamışlardır. Myriokephalon Savaşı'ndan sonra yapılan anlaşmayla Bizanslılar kenti boşaltmışlardır. Selçuklular da yöreyi ikta olarak uç beylerine vermişlerdir. Selçuklular Dönemi'nde Eskişehir, gazalara katılmak için batıya gelen Türkmenler'in toplandığı bir ileri karakola dönüşmüştür. Türkmenler'le birlikte dervişler de kente akmış ve yöreyi İslamlaştırma çabasına girişmişlerdir. Selçuklular, İslamlaşma'nın temelini oluşturacak cami, medrese gibi yapıları kurarak, dervişlerin çabalarını desteklemişlerdir. Bu dönemde Müslümanlık, Bektaşilik de yaygınlaşmıştır. Bektaşi kökenli bir halk ozanı olan Yunus Emre'nin Eskişehir tekkelerinde yetiştiği sanılmaktadır. Bu güçlü Bektaşilik geleneği, Cumhuriyet Dönemi'ne değin kentteki etkinliğini korumuştur.

Selçuklu Sultanı Gıyaseddin II. Mesud, Eskişehir yöresini 1286'da Osman Gazi'ye vermiştir. Osman Gazi, beyliğine katılan topraklarda Hıristiyanlar'a hoşgörülü davranmış ve ticareti güvence altına almıştır. Bu da Eskişehir'e geçmişteki ticaret merkezi olma özelliğini yeniden kazandırmıştır. Ancak, sınır genişletme çabalarının ve askersel amaçların ağır bastığı bu dönemde, bayındırlığa pek önem verilmemiştir. Daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'nin sınırları batıya kayınca Eskişehir önemini yitirmiştir. İç el durumuna düşen kentte, Türkleşme süreci ve toplumsal yapı belirli bir dengeye ulaşmıştır. Kanuni döneminde Şehzade Bayezid'in Kütahya'da bulunması, Eskişehir'i ön plana çıkarmıştır. İki kervansaray, medrese ve camiden oluşan Kurşunlu Külliyesi bu dönemde yapılmıştır. Ancak, XVII. yy sonlarında Eskişehir yeniden sönükleşmiş, sancak beyliğinden ilçe durumuna düşmüştür.

Kentin bu durağan toplumsal yapısı, XVIII. yy'ın ilk yarısında değişmeye başlamıştır. Değişmeyi başlatan ilk etken, Rumeli'de verimli toprakların yitirilmesiyle Anadolu tarımının önem kazanması olmuştur. Bu durum merkezi yönetimi, göçerlerin toprağa yerleşmesini sağlamaya yöneltmiştir. Türkmenler'in, yerleşip tarıma başlamaları kolay olmuş, Yörükler'in yerleşmesiyse uzun sürmüştür. Yerleşmeden sonra da, göçebe kültürünün alışkanlıkları uzun süre korunmuştur. Hayvancılık ve yaylacılık bu alışkanlıkların en güçlüleridir.

Böylece, Anadolu'nun, geçmişi yüzyıllar öncesine dayanan Ana Tanrıça geleneği sona ermiştir. Roma egemenliğini izleyen Bizans Dönemi'nde, yöre önemini yitirmiştir. Bizans, ilgisini Dorylaion, Amorium gibi stratejik önemi olan kentlere yöneltmiş, bu kentleri askeri amaçlı yapılarla donatmıştır. Bu dönemde yöre sık sık istilalara uğramış, ancak saldırganlar gelip geçici olduklarından önemli bir kültür alışverişi gerçekleşmemiştir.

XX. YY'A GİRERKEN: Eskişehir kültürü, en köklü ve kalıcı değişiklikleri XIX. yy'da yaşamıştır. Kırım, kafkasya ve Balkanlar'daki bozgunlar, bu bölgelerde yaşayan, kültürleri farklı Müslüman nüfusun Anadolu'ya göç etmesine yol açmıştır. Göçmenler'in önemli bir bölümü de Eskişehir yöresine yerleştirilmiştir. Ayrı kültür gelenekleri olan bu topluluklarla, "manav" adı verilen yerli halk arasında yoğun bir kültür alışverişi olmuştur. Yerliler göçmenlerden kimi tarım tekniklerini almış, yeni ürünler ekmeye başlamışlardır. Göçmenlerin kadın-erkek ilişkilerindeki eşitlikçi tutumları da yerlileri etkilemiştir. Bu etki, giyim kuşamdan eğitime dek, birçok alana yansımıştır. Göçmenler yöre kültürü yanında, kentin gelişme yönünü de etkilemişlerdir. Porsuk'un karşı kıyısına yerleştikleri için kent kuzeye doğru gelişmeye başlamıştır.

XIX. yy'da, yöre kültüründe önemli değişikliklere yol açan bir başka etken de demiryoludur. 1890'da Eskişehir'e ulaşan Bağdat Demiryolu kentin İstanbul'la ilişkilerini önemli ölçüde artırmıştır. Daha sonra demiryolunun Ankara ve Konya'ya ulaşması da Eskişehir'i bu illerin tarımsal ürünlerini İstanbul'a ulaştıran önemli bir ara merkez durumuna getirmiştir. Demiryoluyla birlikte açılan vagon onarım atölyesi günün koşullarına göre önemli bir iş alanı yaratmıştır. "Kampanya" diye adlandırılan demiryolu işletmesi kentteki yaşamın can damarı olmuş, iş ve alışveriş merkezleri istasyonun çevresinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonunda işgale uğrayan kent, yaklaşık bir yıl sonra, yarısı yıkık ve nüfusu dağılmış bir durumda kurtarılmıştır.

CUMHURİYET DÖNEMİ: Kurtuluş Savaşı'nda yörede önemli çatışmalar olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kent yıkık ve boşalmış bir kasaba görünümündedir. Ancak, bu durum uzun sürmez. Önceki sanayi potansiyeli, Ankara ve İstanbul'a yakınlık, devlet yatırımları kenti kısa sürede canlandırmıştır. Ekonomik canlanma, kültürel canlanmayı da birlikte getirir. Fabrikaların yanında okullar, Halkevi, okumayazma kursları açılır. Sanayi kuruluşları, aynı zamanda, bir kültür kuruluşu işlevi yüklenir. İlk tiyatro çalışmaları Şeker Fabrikası'nın tiyatro salonunda gerçekleşir.

1950'lerden sonra, kırsal kesim de gelişmeye başlamıştır. Artan ulaşım olanakları, kır-kent ilişkisini pekiştirmiştir. Pancardan sağlanan yüksek gelir kırsal kesimin yaşama düzeyini yükseltmiştir. Özellikle zengin ova köylerinde tuğla konutlar yapılmış, kent giyimine yönelinmiş ve spor kulüpleri kurulmuştur. Bu dönemin önemli olaylarından biri de Balkan göçmenlerinin gelişidir. Kente yerleşen bu göçmenler, küçük sanayinin kısa sürede güçlenmesini sağlamıştır. 1960 ve özellikle de 1970 sonrası, Eskişehir'in toplumsal ve kültürel yaşamının en hızlı değiştiği dönem olmuştur. Hızlanan sanayileşme, Eskişehir'i Türkiye'nin sayılı büyük illeri arasına katmıştır. İl merkezi caddeleri, yapıları, eğlence yerleriyle gerçek bir kent görünümü kazanmıştır. Bu da kenti, kırsal kesim için daha çekici duruma getirmiş, ilişkiler yoğunlaşmıştır. Yakın köylerden sinema seyretmek üzere geceleri kente gelenler bile vardır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Eskişehir Kenti'nde toplumsal yaşam, sanayileşme ve kentleşme sürecinin oluşumlarına göre biçimlenmiştir. Bu oluşumların feodal yapının sanayi kentine dönüşmesi biçiminde değil, sanayinin ve kentsel işlevlerin gelişmesine koşut olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Eskişehir, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kamu yatırımlarının yoğunlaştığı bir kent olmuştur. Buna koşut olarak kente, oldukça gelişkin eğitim hizmeti götürülmüştür. Bunlar, yaşama biçiminde kentsel değerlerin etkin olmasına yol açmıştır.

Kentsel gelişmeyle birlikte, konut alanlarındaki etnik etmenlere bağlı ayrışma, gelir düzeyindeki farklılıkları yansıtan bir yapıya dönüşmüştür *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Yerleşme Düzeni ve Kentleşme).* Yüksek gelir gruplarında, tüketim eğiliminin ağır bastığı bir yaşama biçimi görülür. Orta ve orta-alt gelir grupları, çoğunlukla kooperatifler aracılığıyla oluşturulan toplu konut alanlarında yoğunlaşmıştır. Bu kesim, bir bölüm kentsel hizmetlerin eksikliğine karşın, çağdaş bir yaşama biçimi geliştirmektedir. Kent çevresine yayılan gecekondu alanları, fiziksel nitelikleri, toplumsal-kültürel dokusuyla, kentin öbür kesimlerinden ayrılır. Kentleşmenin başlıca kaynağı kente yönelik göçlerdir. İlk aşamada gecekondu alanlarına yerleşen bu öğelerde, geleneksel çevrenin kurum ve davranış biçimleri etkisini sürdürür. Aile çekirdek aile yapısındadır. Ancak iç ilişkiler ve işlev bakımından geleneksel aile özellikleri ağırlıktadır. Akrabalık ve hemşerilik ilişkileri çevresindeki gruplaşmalar yoluyla bir dayanışma biçimi oluşmaktadır. Bu yolla oluşan topluluk, bir ölçüde denetim işlevi de görmektedir. Böylece hızlı bir toplumsal değişmenin yaratacağı davranış sapmaları en aza indirilmek istenmektedir.

Kırsal kesimde tarımın makineleşmesi, sanayi bitkileri ekiminin yaygınlaşması, önemli değişikliklere yol açmıştır. 1978-1980 verilerine göre yaklaşık 700.000 ton olan şeker pancarı üretimi, oldukça yüksek bir gelir sağlamıştır. Pazar için yapılan sebze tarımı da buna eklenmelidir. Bu zenginlik köylerin kentlerle ilişkisini yoğunlaştırmış, kent yaşamına ilgiyi artırmıştır. Buna bağlı olarak geleneksel tarım toplumu yapısı, hızla çözülmeye başlamıştır. Barınma, beslenme, giyim-kuşam, sağlık alanlarında çağdaş değerler yaygınlaşmaktadır. Yörenin türdeş olmayan nüfus bileşimi de yaşama biçimini etkilemektedir. Kafkas, Kırım, Balkan göçmenleri, Türkmenler, Yörükler gelenek ve görenekleriyle özgün topluluklar olma durumlarını -sınırlı da olsa- korurlar.

GİYİM-KUŞAM: Toplumsal değişmeye koşut olarak, geleneksel giysiler yerini çağdaş giysilere bırakmıştır. Kadın giyiminde, geleneksel giysilere kırsal kesimde günümüzde de rastlanır. Her gün giyilen şalvarlar basma ve pazenden olur, genellikle bol dikilir. Beli uçkurla büzülür. Yaşlılar başlarına oyalı yazma, tülbent sararlar. Sokağa çıkıldığında şalvar üstüne iki parçadan oluşan peştemal alınır. Parçalardan biri bele sarılır, öbürü başa örtülerek çene altından tutturulur. Balkan göçmenlerinde kara abadan, uzun manto benzeri giysiler görülür.

Geleneksel kadın giysileri birbirine benzer. Genellikle cepken-şalvar biçimindedir. Cepkenlerde küçük değişiklikler görülür. Kumaş ve işlemeleri değişen şalvarlar biçim olarak aynıdır.

"Sırmalı çetayi", çetayi denilen bordoak çizgili kumaştan yapılır. Ceketin yakaları geniş, kolları boldur. Yenleri ve yakası işlemelidir. Şalvar da aynı kumaştandır. Yanları, paçaları sırma işlemelidir.

"İzmirli şalvar", sarka ve şalvardan oluşur. Sarka, kadifeden yapılmıştır. Üstü gümüş ya da altın sırmayla işlidir. Şalvar, İzmirli denilen kumaştan yapılmıştır. Kumaşın al İzmirli, mor İzmirli gibi türleri vardır. Desenleri simlidir.

"Çezi şalvar", "Hint kumaşı", "Gron", adlarını yapıldıkları kumaşlardan alan giysi türleridir. Sırmalı çetayi biçiminde dikilirler.

"Ağır esvap" düğün giysisidir. Simle işlenmiş al, bordo kadife ya da çitariden yapılır. Yakalar, iki yana devrik ve işlemelidir. Yakanın açık bıraktığı bölüme "önlük" denilen işli bir parça yerleştirilir.

Bindallı, kute esvabı, elmasiye, yörede görülen entari türleridir. "Şal kuşak" şalvarın üstüne bağlanır. Arkadan üçgen biçiminde sarkar. Bele gümüş kemer dolanır. Özellikle bindallıyla kullanılan çok ince işlenmiş, değerli taşlarla süslü kemerler de görülür. Başa, önüne altın ya da mangır dizili kafalık (tepelik) giyilir. Üstüne krep-yazma örtülür. Düğünlerde genellikle yeşil, sarı krepler iki ucundan üstte bağlanır. Yün çoraplar renkli ve desenlidir. Yemeni, kundura, sırma kaplı pabuç, ayakkabı türleridir.

Geleneksel erkek giysilerinden potur kara kumaştan yapılır. Beli bol büzgülü, paçası dardır. Üstüne ev dokuması, "dokuma gömlek", sırma işlemeli cepken giyilir. Bele poşu, acem şalı sarılır. Fes, takke, sarık, kalpak baş giysileridir. Fesin üstüne Sivrihisar yazması, poşu, abani sarık sarılır. Ayaklara yün çorap, çarık, yemeni, potin giyilir.

BESLENME BİÇİMLERİ: Yörede geleneksel beslenme alışkanlıkları önemini korur. Kafkas, Kırım, Balkan göçmenleri de beslenme düzeninin oluşmasına katkıda bulunmuştur. İlde çeşitli beslenme alışkanlıkları birbirlerini etkilemiştir. Toplumsal gelişmeye koşut olarak, kentsel beslenme yöntemleri yaygınlaşmaktadır.

Beslenmenin temelini buğdaydan elde edilenler oluşturur. Bulgur, keşkek en çok yenilen yiyeceklerdir. Sebzeler ikinci sırayı alır. Ebegümeci, madımak, mantar, kuzukulağı vb kendiliğinden yetişen bitkiler, kırsal kesimin beslenmesinde yer tutar. Et tüketimi, daha çok kentlerde yoğunlaşmıştır.

Kaşık mantısı, suya kaçar, Eskişehir böreği, çiğ börek, ocak hamuru, içli börek, yağlı börek, haside, pasa, arabaş, bıt bıtı çorbası, acı gıcı yerel yemeklerin başlıcalarıdır. Yufka, kalınca, bazlama, sacarası, mayalı, gözleme, delikli, ekmek türleridir.

Bıt Bıtı Çorbası: Çok ince bulgur, yoğurt,un harlı ateşte karıştırılarak pişirilir. Üstüne kızdırılmış tereyağı gezdirilir.

Pasa: Pancar yaprakları haşlanır. Kıyılıp yağda kavrulur. Üstüne yumurta kırılır.

Haside: Nişasta, şekerli suda kaynatılır. Katılaşırken ateşten indirilir. Tabaklara konur. Üstüne kızdırılmış tereyağı dökülür.

Sacarası: İki sac arasına yerleştirilen mayasız hamur, alttan ve üstten ateş yakılarak pişirilir.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: Yörenin nüfus bileşimi töresel yapıya da yansımıştır. Kırım, Kafkas, Balkan göçmenleri kendi kültürleriyle yöre kültürünü zenginleştirmişlerdir. Müslümanlık, gelenek ve göreneklerin biçimlenmesindeki belirleyiciliğiyle ortak inanç ve kültür temelini oluşturmuştur.

DİNSEL YAPI VE BOŞİNANLAR: İl nüfusunun hemen tümü Müslüman'dır. Dinsel kurumlar, toplumsal yaşamda etkisini duyurur. Bu etki farklı toplumsal çevrelerde, farklı düzeylerde ortaya çıkar. Yörede katı bir dinsel tutuculuk yoktur. Bu oluşumda, toplumsal gelişmenin yanında, yörede görülen Alevilik,Bektaşilik olgularının da payı vardır. Göçmen toplulukları da yaşama biçimleriyle bu oluşumu etkilemişlerdir.

Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Eskişehir'de de çeşitli dileklerle yatırlara, türbelere, ziyaret yerlerine gidilerek adak adanır. Bunların en ünlüsü Seyitgazi İlçesi'ndeki "Seyit Battal Gazi Türbesi"dir. Seyit Battal Gazi'nin İslam şehitlerinden olduğuna inanılır *(Bak. Söylenceler).* Külliyede Seyit Battal Gazi'den başka Kral Kızı, Valide Sultan, Aynı Ana, Kutluca Çoban (Çoban Baba), Gizlice Dede, Şehit Kardeşler türbeleri de bulunmaktadır. Valide Sultan Türbesi'ndeki tas, ziyaretteki işleviyle ilgi çekmektedir. Ziyaret, tasa fiske vurularak tamamlanır. Çıkan sesi, Hz. Muhammed'in Medine'de işittiğine inanılır. Bu tas şimdi Etnografya Müzesi'ndedir.

Seyitgazi'nin Aslanbeyli Köyü'ndeki Şücaeddin Veli Türbesi'ne hastalıktan kurtulma dileğiyle gidilir. Veli'nin gömütünden alınan toprak yenir.

Kırgız Tepesi'ndeki Kırkkızlar Mezarlığı, din ayrımı gözetilmeksizin ziyaret edilir. Mezarlara bez bağlanır, mum yakılır, çiçek bırakılır.

Yağmur yağdırma törenlerinde görülen taşları, hayvan kurukafalarını ıslatma, elleri yere çevirme, giysileri ters giyme biçiminde uygulamalar büyüsel niteliktedir.

Yöre boşinanlarının bir bölümü de kimi olaylardan ussal olmayan sonuçlar çıkarılması biçimindedir. Bir evin çatısında baykuş ötmesi, uğursuzluk sayılır. Yatırlara saygısızlığın hastalığa neden olacağına inanılır.

Doğum ve çocukla ilgili inanma ve uygulamaların bir bölümü boşinan niteliğindedir *(Bak. Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler).*

EVLENME GELENEKLERİ: Eskişehir'de evlenme gelenekleri-temel çizgileri aynı kalmakla birlikte-yer yer değişiklik gösterir. İnönü Bucağı'na bağlı bir manav köyü olan Erenköy'de, evlenme gelenekleri şöyledir:

Genellikle kızlar 15-16, erkekler 18-19 yaşlarında evlenir. Evlenmede sıra gözetilir. Bu kural kız kardeşin ağabeyinden önce evlenebilmesi için bozulabilir. Eş seçiminde oğlanların istekleri göz önünde tutulur. Ana-baba genellikle oğullarının istediği kızı almaya çalışır. Oğlan annesi, yakınlarından birkaç kadınla kızı görmeye gider. Daha sonra oğlanın babası köyün ileri gelen erkekleriyle kız evine gider, kızı ister. İlk istenişte kız verilmez. Birkaç kez gitmek gerekir. Kız verilirse hemen söz kesilir. Kız yanı gelenlere yağlık (mendil) verir. Bundan sonra iki genç sözlü sayılırlar. Söz kesiminde oğlan evi helva, pilav, hoşaf yapar, köye dağıtır.

Nişan günü oğlan yanı kadınları bohçayla kız evine gider. Bohçada şeker, kuruyemiş, helva, şalvarlık kumaş, çorap, örtmelik, ayakkabı, terlik vardır. Gelenler, bir odaya alınır. Kız, kaynanadan başlayarak el öper. Sonra kadınlar kendi aralarında eğlenirler.

Düğün bir pazardan öbür pazara sürer. İlk pazar "kavil alma" günüdür. Oğlan yanı kız evine bir siniyle giysilik kumaş, kimi armağanlar, çörek, baklava gönderir. Kavili getirenlere kız evinde şerbet verilir. Şerbet içenler tepsiye para atar. Bu para gelinindir. Öğleden sonra güveyin eline kına yakılır. Güvey sağdıcıyla avluda oturur. Konuklar güveye armağanlar verirler.

Pazartesi günü gelinin başına kına yakılır. İlk kınayı kızın yakınlarından bir kadın yakar. Kına kurudukça yeniden yakılır. Kına yakma, kız ve oğlan yanı kadınlarının ayrı ayrı kına yakmasıyla çarşamba gününe değin sürer.

Çarşamba baş bozma günüdür. Gelinin başı yıkanır. Oğlan evi yengesi gelinin başına son kez kına yakar. Bu sırada ilahiler, maniler söylenerek gelin ağlatılır.

Perşembe günü çeyiz asılır. Tüm köylü kız evine çeyiz bakmaya gelir. Cuma "çıra dırlatma" günüdür. Öbür köylerden çağrılılar gelir. Bir söğüt kütüğünün yanına iki balta konur. Köy erkekleri sırayla baltayı kütüğe vurur. Çıra dırlatma, baltaların sapı kırılıncaya dek sürer. Bir yanda çalgılar çalınır, çiftetelli, karşılama, zeybek oyunları oynanır. Oyunlar akşama değin sürer. Gece kadınlar avluda kendi aralarında eğlenti yaparlar. Dışardan gelen konuklar akrabalarca ağırlanır.

Cumartesi günü kız evinde hamam yakılır. Gelinin başı yıkanır. Saçı kesilir, kıvrılır, süslenir. Alnına, yanaklarına, çenesine "yapıştırma" denilen süs yapıştırılır. Giydirilir, başına duvağı takılır. Kadınlar arasında eğlenti yapılır. Gelin oyuna kalkar. Oyundan sonra el öper. Konuklar armağanlarını verir. Bu sırada güvey, sağdıç, oğlan yanı erkekleri ıslatılır. Çalgılar çalar, oyunlar oynanır. Kadınlar erkekleri seyreder. Kız yengesi gelini oğlan evine getirir. Güveyin, sağdıcın, akrabaların elini öptükten sonra geri götürür.

Pazar günü kaynana kızın çeyizini toplar. Çeyiz manda arabalarıyla oğlan evine götürülür. Gelin süslenir. Orada bulunan akraba erkeklerin ellerini öper. Kaynatayla kız babası, gelini arabaya bindirir. Yengeler arkaya biner. Alay köy içinde dolaştırılır. Oğlan evine gelindiğinde gelin, elinde Kuran tutan kaynananın koltuğu altından geçer. Kaynananın şalvarına yağ sürer. Bir sini üstünde durdurulur. Yanında davul çalınır. Sonra avluya oturtulur. Güvey gelir, altın taktıktan sonra gelini eve bırakıp kendisi dışarı çıkar.

Yatsı namazından sonra güvey tekbirlerle eve getirilir. Dua okunur. Sırtı yumruklanarak içeri itilir.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: Çocuğu olmayan kadınlar türbelere, yatırlara, ziyaret yerlerine giderler. Yerli ilaçlara başvururlar.

Gebelikle ilgili inanmalarda çocuğun cinsiyetine ilişkin olanların önemli bir yeri vardır. Az çok değişikliklerle tüm yörelerde görülen bu inanışlara şu örnekler verilebilir: Şap, ateşte eritilir. Soğuduğunda aldığı biçimlere bakılır. Sivrilik bebeğin oğlan olacağına, çukurluk ya da yassılık kız olacağına yorulur. Gebenin karnı sivrileşirse, tatlıya düşkün olursa doğacak çocuğun oğlan; karnı yaygınlaşırsa, ete ve ekşiye düşkün olursa kız olacağına inanılır.

Doğum yaklaştığında, doğumu kolaylaştırmak için başvurulan uygulamaların çoğunluğu boşinan niteliğindedir. Evdeki dolu silahlar boşaltılır, kılıçlar kınından çıkarılır, kadının saçları, düğmeleri çözülür. Bunlar büyünün benzetme ilkesinden kaynaklanır. Son aylarda gebeyi yürütmek gibi akılcı yöntemler de görülür.

Loğusayı ve çocuğu nazardan ve kötü etkilerden korumak için birçok yörede görülen uygulamalara Eskişehir'de de rastlanır. Loğusanın başına al kurdele, krep bağlanır. Çocuğun yastığı altına sapan demiri, makas konur, takkesine nazarlık dikilir. Kırkı çıkmayan loğusalar birbirleriyle görüşmezler. Kız çocuklar kırk gün yalnız bırakılmaz.

Loğusaya ilk gün "gözün aydın"a gidilir. Doğumdan üç gün sonra ikinci ziyaretler başlar. Bu kez yazma, yağlık, nazarlık, altın vb armağanlar götürülür. Gelenlere karanfil ve kırmızı şekerle yapılmış loğusa şerbeti sunulur. İlk doğumda çocuğun beşiğini ve beşik takımını loğusanın annesi hazırlar.

Çocuk yirmi günlük olduğunda, yarı kırkı yapılır. Kırk suyuna kırk küçük taş,

Seyit Battal Gazi Türbesi'ni Ziyaret

Bu tekkenin bir tarafında, büyük bir kubbe içinde Battal Gazi yatmaktadır. Eşiğinde ve kapısının kapaklarında gümüş pullar, gümüş kakma güller, kılıf ve anahtarlar vardır. Bu kapıdan içeri giren ziyaretçi, dehşet ve hayrette kalır. Gösterişli uzun bir kabir olup boyu tam on adımdır. Dört çevresi çeşitli meşaleler, buhurdan, gülsuyu kabları ve şamdanlarla doludur. İçinde ve dışında yazılı yetmiş adet ayet vardır. Baş tarafında def, kudüm, nefir, tabl, zil, yim, tir, zerdeste, palhenk, davudi sapan, küşkül ve daha birçok eşyalar asılıdır. Ayrıca her gelen âşık duvarlara birçok yazılar yazmışlardır. Hatta ben de küstahane "Şefaat ya Muhammed Evliya'ya" diye yazdım. Bu Türbe'yi Murtaza Paşa ile ziyaret ederek mübarek zatın ruhları için bir "Yâsin-i şerif" okuduk. Paşa efendimiz oranın bütün fakirlerine yüz altın sadaka verip, avlusunun ortasındaki şadırvanda üç kurban kesti.

(Evliya Çelebi, s. 700)

ananın altınları, gümüş yüzüğü konur. Loğusa parmaklarını iki kez suya sokup çıkarır. Kırk suyu önce çocuğa, sonra anneye dökülür. Kırkıncı gün yapılan kırklamada aynı işlemler yinelenir. Ancak, loğusa parmaklarını suya dört kez sokup çıkarır. Emzikli kadının sütü kesildiğinde, memelerine maydanoz lapası konur. Suya evliya toprağı katılarak kadına içirilir. Tahin helvası, sütte pişirilmiş incir, haşlanmış mısır yedirilir. Sütün nazardan kesildiğine inanılıyorsa yedi komşunun eşiğinden birer parça yonga alınır. Ana ve çocuk bunlarla tütsülenir.

Yürümeyen çocuklar yatırlara götürülür. Yatırın çevresinde üç kez dolaştırılır. Bu sırada "Allah ayak, demir dayak" denir. Bir başka uygulama, çocuğun ayaklarına bağlanan ipin cuma namazından ilk çıkana kestirilmesidir.

Konuşamayan çocukların, dil altı kesilir. Kurbanın dili yakılır, külü çocuğun yemeğine katılır. Kanaryanın içtiği sudan içirilir. Çabuk konuşan çocuğa bir parça ekmek çiğnetilir. Bu ekmek konuşamayan çocuğa yedirilir.

GELENEKSEL EL SANATLARI: Yörede özellikle Türkmen ve Yörükler'ce kilim, seccade, heybe, cicim, zilli, çuval dokunur. Sivrihisar yöresinde dokunan kilimler renkleri, motif zenginliği ve dokunuşundaki incelikle dikkat çeker. Karadöşeme adıyla bilinen kilimin orta yüzeyi "elibelinde kız" motifiyle süslenmiştir. Bu kilim her evde bulunur.

Karakeçili yörüklerinin dokuduğu halılarda hayvan motifleri ilgi çekicidir. Kafeste kuş, kuş, kuşlar motifleri, mutluluk ve sevgiyi simgeler.

Mihalıççık köylerinde yünden şalvarlık, Sakarya Vadisi'nde kalın pamuklular, ince gömleklik bezler dokunur.

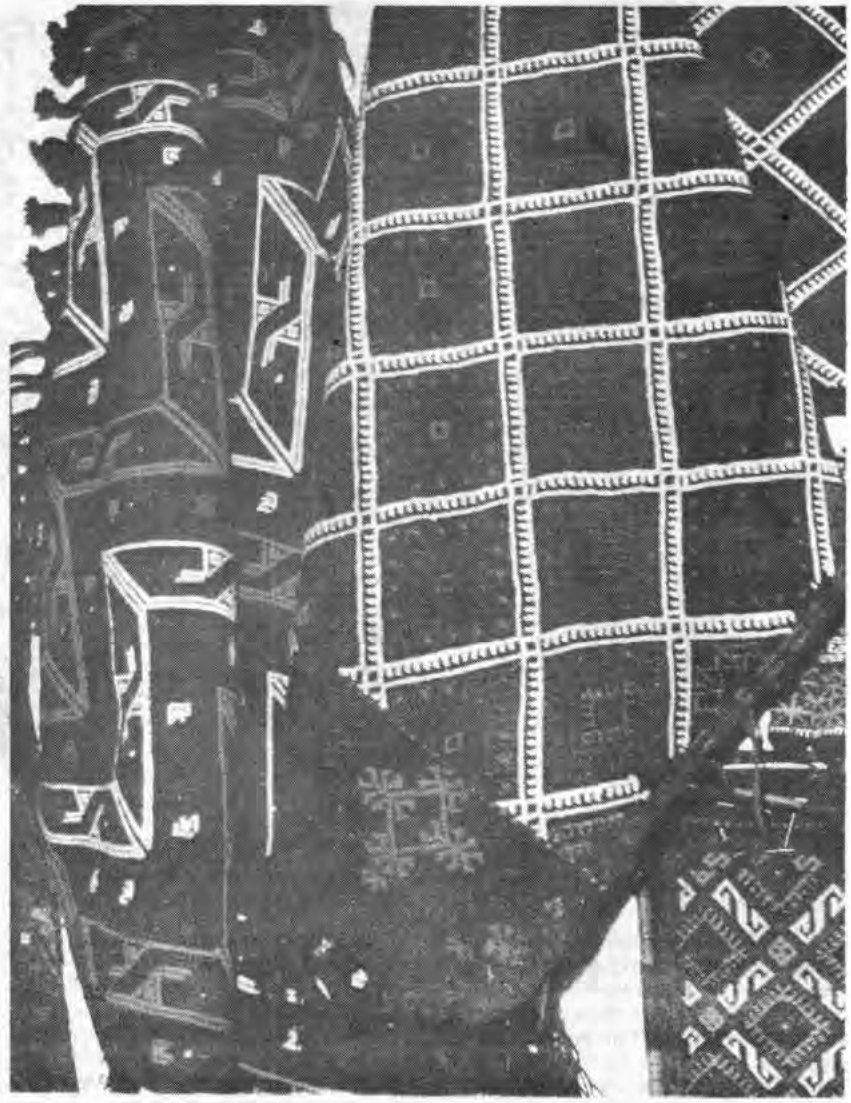
Yörede çorap, eldiven, başlık, kese örülür. Çoraplarda sıçandişi, arpalı, bal peteği, kestane kabuğu, sığır sidiği adlı motifler görülür. Sivrihisar çorapları renk ve desen özellikleriyle ayırdedilir.

Yörenin gelişmiş el sanatlarından biri de taş işlemeciliğidir. Lületaşından yapılan kolye, bilezik, ağızlık, pipo vb turistik eşya olarak pazarlanmaktadır.

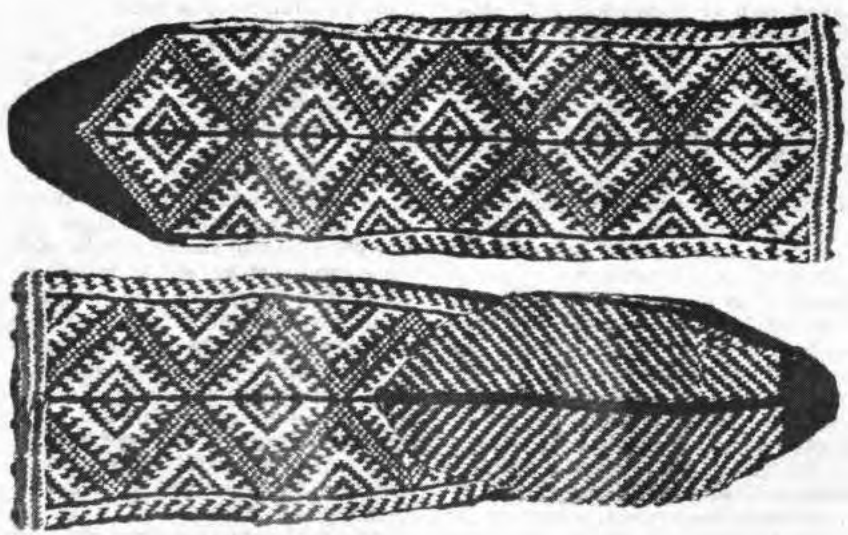
MİMARLIK: Eskişehir'in, tarihi boyunca (art arda birçok kez) kimi dönemler gelişip, kimi dönemler bir köy görünümü alacak denli sönükleştiği bilinmektedir. Ancak, Anadolu kentlerinde görülen yerleşim alanını değiştirme özelliğine Eskişehir'de rastlanmaz. Antik dönemlerden beri kentin aynı bölgede bulunuşu, coğrafi koşullarının elverişliliğine bağlanabilir. Bu koşulların en önemlileri, kentin Frigler'den beri işlek bir yol kavşağında bulunması (Antik Dorylaion Kenti), yerleşim merkezinin hemen önünde verimli ve geniş bir ovanın uzanması, elverişli iklimi ve sıcak su kaynaklarının varlığıdır.

Eskişehir, Osmanlı yönetimine girişinden 1850'ye değin 800 haneli, aralarında 800 m uzaklık bulunan iki ayrı bölümlü, çok yoksul, sönük bir kasaba görünümündedir. O dönemlerde kent merkezinde küçük bir çarşı, birkaç hamam ve büyük bir han vardır. İki mahalle arasında mezarlık ve sebze bahçeleri uzanmaktadır.

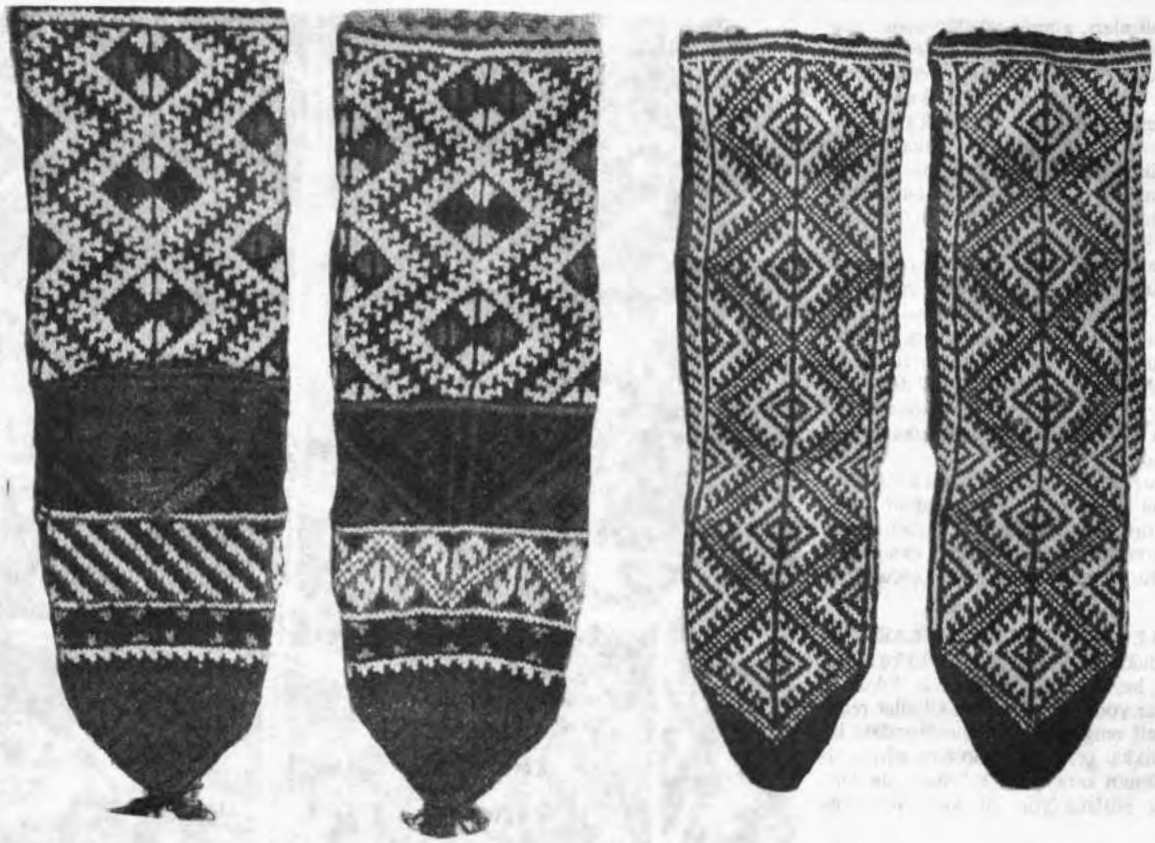
1850'lerden sonra kentte gelişme dönemi başlar. Çarlık yönetimi XVIII. yy'da Kaf-

Sandıklı Kilim

Elma motifli damat çorabı, Sivrihisar

Gelinyanağı, Sivrihisar çorapları

kasya, Kırım gibi ülkelerden göçlere neden olmuştur. Göçlerin bir bölümünü çeken Eskişehir, özellikle 1855-1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Abaza, Çerkez ve Tatarlar'dan oluşan büyük bir göç dalgası almıştır. 1878 göçü sonucunda (daha demiryolu Eskişehir'e ulaşmadan) günümüzdeki istasyon yapısı çevresinde yoğun bir yapılaşma eylemi başlamıştır.

1890'dan sonra göç dalgasının ve demiryolunun etkisiyle Eskişehir her yöne doğru büyümüştür. Ancak 1905'te büyük bir yangın çarşı ve çevresindeki tümü ahşap konutları yok etmiştir. 1922'de Yunanlılar Eskişehir'den çekilirken çarşı ve çevresindeki mahalleleri ateşe vermiş, kent bir kez daha büyük ölçüde yıkıntıya uğramıştır. Bu yangınlar yüzünden geleneksel Eskişehir evlerinden günümüze, göçmen mahalleleri dışında, ancak "Odun Pazarı" tarihi yerleşimindeki ahşap konutlar kalabilmiştir.

Yakılan alanlarda, neoklasik üsluplu yeni taş yapılar yükselmiştir. Demiryolu Cer Atölyesi'nin büyütülmesinden sonra pek çok sanayi ve ticari işyerinin açılmasıyla, Eskişehir 1900'lü yıllara göre en az dört kat genişlemiştir. Ancak bu hızlı gelişme, kent içindeki yerleşme yoğunluğu düşük eski yapıların yıkılması, yerlerine apartmanların yapılması biçiminde olmuştur. Bu da sayısı azalmış geleneksel konutlara zarar vermiştir. Seyitgazi Caddesi, eski ve geleneksel konutların yoğun olduğu Odun/Pazarı'yla, tümüyle betonarme yapılardan oluşan, ticaret ve konut bölgesi arasında bir sınır oluşturmaktadır.

Odun Pazarı bölgesindeki konutlar, Türk evi plan özelliklerini yansıtır. Harem ve selamlık bölümleri ayrı, büyük konakların birçoğu, 1922 Yunan yangını sırasında yitirilmiş, günümüze üç örnek kalabilmiştir. Bunlardan biri 1970'de onarılıp Etnoğrafya Müzesi olarak değerlendirilen Yeşil Efendi Sokak'taki "Osmanlı Evi"dir. Yapının müze olarak düzenlenen selamlık bölümünün ana katı (1.kat) iç sofalı, dört odalı plan tipinin özgün bir örneğidir. Odaların gömme dolaplı, ocaklı duvar yüzleri ve tavanları, bezeme alanı olarak kullanılmıştır. Göbek ve tüm yüzeyler yaldızlı ahşap parçalarla oluşturulan geometrik ve stilize bitkisel örgülerle (motif) doldurulmuştur. Odun Pazarı konutlarının tümünde ahşap iskelet arası tuğla ya da kerpiçle doldurulmuş duvarlar biçiminde "Hımış" yapı tekniği uygulanmış, yüzeyler bağdadi sıva ile kaplanmıştır. Dar sokaklarda, konutların alt kat köşeleri pahlanarak yer yer geçişin kolaylaştırılmasına çalışılmıştır. Hemen her konutta dikdörtgen, çokgen, eğrisel çıkmalar vardır. Çıkmalar ya da geride kalan yüzeyler, alınlıklarla belirginleştirilmiş ve bezenmiştir. Geniş saçakların altı ahşap ya da profilli bağdadi sıvayla kapatılmıştır. Çıkmalar, oymalı payandalar ve kıvrımlı ahşap ya da bağdadi kaplamalı özgün konsollarla desteklenmiştir. Konutlar koyu sarı, pembe, yeşil, mavi gibi parlak renklere boyanmıştır. Tüm bu özellikler, yer yer bozulmuş arnavutkaldırımlarıyla birleşerek Odun Pazarı'na özgün bir Türk kenti görünümü vermektedir.

Odun Pazarı'ndaki konutların büyük bir çoğunluğu dört odalı, iç sofalı plan tipindedir. Bu arada, az da olsa odaların arasına eyvan, merdiven, mutfak gibi bölümlerin eklendiği "Karnıyarık" tipi plana rastlanmaktadır. Alt kat çoğunlukla çamaşır yıkama, yemek pişirme gibi günlük işlere ayrılmıştır. Ancak Türk evindeki yazlık ve kışlık kat ayırımı bu konutlarda gözlenmemektedir. Açık sofalı ana katlar bile kapatılıp iç sofalı biçime dönüştürüldüğü için yaşam ve yatma eylemleri hep birinci katta çözümlenmektedir.

Kare ya da kareye yakın dikdörtgen odalarda şilte, yastık ve yorganların yerleştirildiği bezemeli yerli dolap (yüklük) vardır. Dolap kapakları çok sık kullanılmış selvi motifli, ahşap-geçme bezemelidir. Ayrıca kaş kemerli, "kedigözü" denilen küçük raflar, alçı ya da ahşap ocak yaşmakları, pencere duvarı dışındaki yüzler, hem kullanım hem de bezeme alanı olarak değerlendirilmiştir.

Odun Pazarı'ndaki evlerin sofa ve oda tavanları, Anadolu'daki geleneksel konutlarda görülen göbekli, bezemeli pervazlı ya da çıtakâri işlemeli süsleme yüzeyleridir. Göbekler, çok köşeli ve küçüktür. Geriye kalan alan çıtakâri, dört köşeli geometrik örgeler ya da oymalı parçalardan oluşan pervazlarla doldurulur. Odun Pazarı Nakipler Sokağı'nda XVIII. yy'dan kaldığı sanılan bir ev, "başoda" tavanındaki "vazoda çiçek resimleri", çok renkli, dört köşeli tavan göbeği ve duvarlarındaki bitkisel kıvrımlı örgelerle, Barok üslup özelliklerinin yörede de uygulanmış olduğunu belirten önemli bir örnektir.

1922 Yunan yangını ardından yapılan

Geleneksel mimaride Eskişehir evleri

"Neoklasik" kamu yapıları, geleneksel konutlarla üslup ve boyut açılarından önemli ayrılıklar gösterir. Belediye yapısı, Atatürk Lisesi, Askerlik Şubesi, Odun Pazarı Karakolu, Kuran kursu verilen yapı ve Malhatun İlkokulu bu üslubun ilginç örnekleridir.

Odun Pazarı, meydanı, parkı, meydana açılan kahvehane ve lokantaları, birçok evin alt katındaki özgün dükkânlarıyla yerleşim ve ticaret açısından canlılığını çok iyi koruyabilmiş bir "eski kent çekirdeği"dir. Konutların çok yıkık olanlarına rastlanabilmektedir. Ancak, içinde yaşayanlar bu yerleşime olan bağlılıkları, komşuluk ilişkileri ve bahçe geleneğine düşkünlükleri nedeniyle evlerinden ayrılamamaktadır. Bu evler, küçük onarımlarla daha uzun yıllar özelliklerini koruyabileceklerdir.

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Yöresel halk edebiyatı, yöre kültürünün renkli ve zengin yapısını yansıtır.

İlin coğrafi konumunun yanında, çeşitli yerleşim, göç ve çatışmalarla geçirdiği evrim, halk edebiyatına değişik etkiler getirmiştir. Yaşam kavgası, kırım ve kıtlıklar halkı dine yöneltirken Bektaşi anlayışı öne çıkmış, öte yandan Türkmen, Yörük, Kırım-Kafkas ve Rumeli göçmenlerinin kültürel çeşitliliği de bu edebiyatı zenginleştirmiştir *(Bak. Kültürün Evrimi).*

HALK ŞİİRİ VE OZANLARI: Tüm Anadolu'da olduğu gibi, yörede de halk şiiri geleneği, XIII. yy'da gizemci halk şiirinin en büyük ustası Yunus Emre ile başlamıştır. Yunus Emre'den sonra bu alanda etkili olmuş bir ada rastlanmamaktadır.

MANİLER: İslamlık'tan önceki Türk edebiyatından bu yana mani söyleme geleneği, Eskişehir'de de ortak ürünlerin en zengin türünü oluşturur.

İl merkezi ve çevresinden derlenenler, mani söyleme geleneğinin tipik örnekleridir. Göçmenlerin yoğun olduğu kimi yörelerdeyse, birlikte getirdikleri kültürel öğelerden kaynaklanan değişik biçimli mani türlerine rastlanır. Bunların en belirgini Kırım-Kıpçak Türkleri arasında yaşayan "Şın Geleneği"dir *(Bak. Eskişehir ve Civarında "Şın" Geleneği).*

Eskişehir'den derlenmiş birkaç sevda manisi:

Garanfil aşlanır mı
Sapı gümüşlenir mi
Gücücükten yar sevdim
Ele bağışlanır mı

Siyah poçum beldedir
Saçakları yerdedir
Cennetten huri çıksa
Gine gözüm sendedir

Kakilim daranacak
Sabreyle varanacak
Haylı vakıtlar geçer
Sen benim olanacak

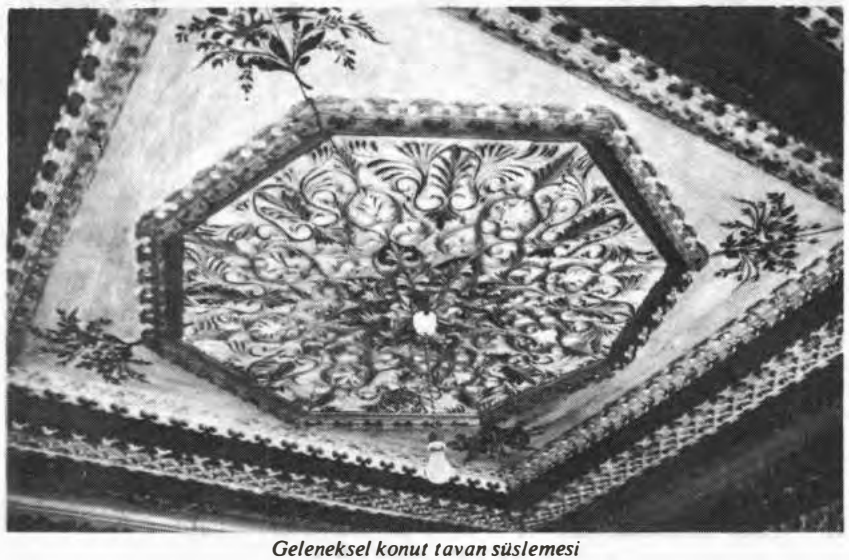
A kara kız kara kız
Saçlarını tara kız
Gönlüm uçtu yuvadan
Kakilinde ara kız

SÖYLENCELER: Yörede ermiş kişilere ilişkin pek çok söylence vardır. Kimi doğal özellikler de söylencelere konu olmuştur. Bunlardan en bilinenleri şunlardır:

Seyit Battal Gazi'ye İlişkin Söylenceler: Seyit Battal Gazi'nin babası Hüseyin Gazi, bir gece düşünde Cafer adlı bir yiğit görür. Pehlivanlıkta Hamza, heybette Ali, adalette Ömer gibi olan Cafer, Hızır'ın atını, Hz. Davut'un zırhını, Hz. Ömer'in süngüsünü taşımaktadır. Hüseyin Gazi bu yiğidin kimliğini çok merak eder. Bir başka gece düşünde, bu yiğidin onun oğlu olacağı, Rum diyarını baştan sona Müslüman edeceği müştusu verilir.

Hüseyin Gazi bir süre sonra doğan oğluna Cafer adını verir. Cafer pek küçükken babası bir savaşta ölür. Cafer büyür, yiğit bir delikanlı olur. Bir gün babasından kalanları ister. Bunları alabilmesi için "kâfirler ülkesini Müslüman etmesi gerektiği" söylenir.

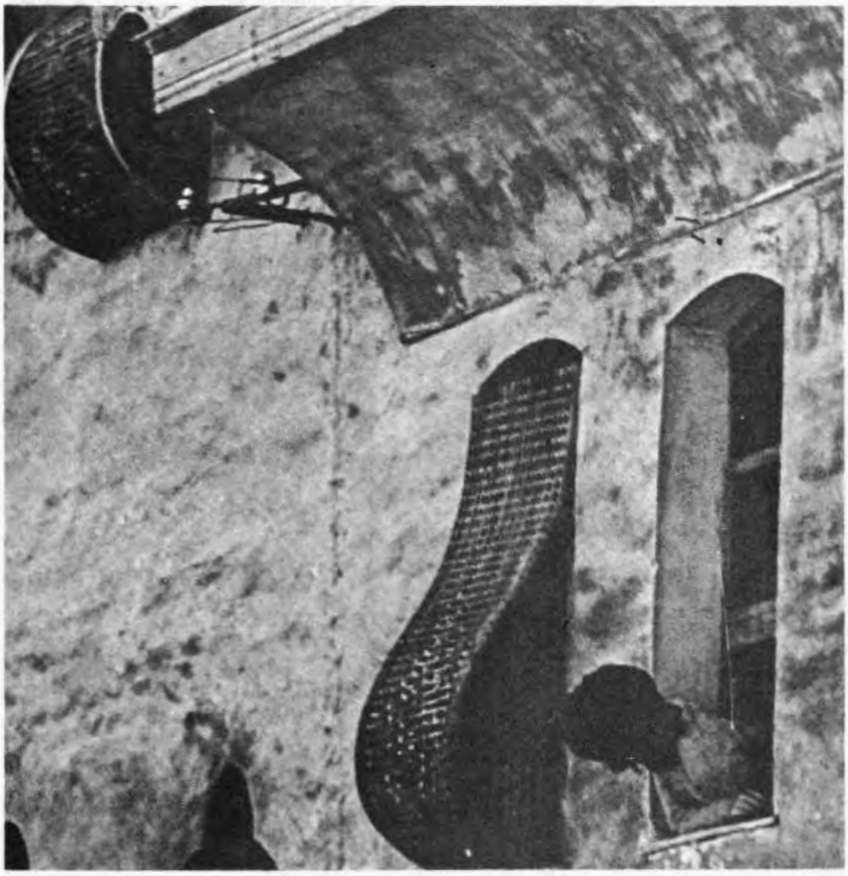
Böylece Cafer su olur akar, yel olur eser, tek başına ordular kırar, gelip geçtiği her

Geleneksel konut tavan süslemesi

Eskişehir evi, balkon detayı

Eskişehir evi, pencere detayı

yerde adını duyurur, dinini yayar. Adı halk arasında Seyit Battal Gazi olarak anılır. Seyitliği Peygamber'in soyuna, gaziliği savaş alanlarındaki yiğitliğine ve aldığı sayısız yaraya, Battal'lığı görülmemiş gücüne, heybetine dayanır.

İnanışa göre Seyit Battal Gazi, Peygamber'in isteği ve muştusuyla Anadolu'ya gönderilmiştir.

Bir gün Peygamber'in huzurunda Rum diyarının güzelliğinden söz edilir. Peygamber'in "hatırı Rum'a meyleder". O zaman Cebrail gelir, Tanrı katından selam getirir ve iki yüz yıl sonra Cafer adlı bir yiğidin Rum diyarını Müslüman edeceği ve ümmetine katacağını muştular.

Yaşamının her dönemi söylencelere konu olan Seyit Battal Gazi'nin, ölümü de bir söylence konusudur.

Emevi ordusuyla Bizans ordusu, Afyon, Konya, Eskişehir dolaylarında kıyasıya bir savaşa girişir. Seyit Battal Gazi'nin de aralarında bulunduğu Emeviler güç durumda kalır, çekilmeye başlar. Tekke Bayırı'nda Bizanslılar'la karşılaşırlar. Yalnız, durum gereği tüm askerlere Battal'ın aralarında olduğunu duyurmaları buyrulmuştur. Savaşırken bir asker, "Medet ya Seyit Battal Gazi" diye bağırır. Bunun üzerine Bizanslılar'da dağılma belirtileri görülür. Ama bir süre sonra toplanır ve saldırırlar. Battal Gazi yaralanır. Düşman çemberini yararak önceden gördüğü bir mağaraya doğru ilerlemeye çalışır. Bu sırada bir el ona yardım eder ve mağaraya sokar.

Söylenceye göre bu bir Kral Kızı'dır. Battal Gazi'ye vurgundur. Yaralanınca onu izler, mağarayı bulmasına yardım eder. Battal Gazi yere yıkılır. Onun bu durumuna çok üzülen Kral Kızı da üzerine kapanır ve orada ölür. Mağaraya giren Bizanslılar, onları böyle görür. Bizans Hükümdarı Battal'a son dileğini sorar. Battal, Müslüman tutsaklarca dinin gereklerine göre toprağa verilmesini ister ve ölür.

Aradan yıllar geçer. Alaeddin Keykubad'ın annesi Ümmühan Hatun düşünde Battal Gazi'yi görür. Battal Gazi Hatun'un kendini ziyaret etmesini ve öldüğü yerde bir türbe (Mesihiye Kalesi) yaptırmasını dilemektedir. Hatun yollara düşer.

Bu sıralarda Mesihiye Kalesi yakınlarında koyunlarını otlatmakta olan Kutluca Çoban, koyunların belirli bir yere geldiklerinde toprağa basmak istemediklerini görür. Birkaç gün izler. Aynı durum yinelenir. Bir gece ağaç altında dinlenirken oraya nur indiğini görür. Gördüklerini Mesihiye Beyi'ne anlatır. Bey de orayı bir duvarla çevirtir.

Bu arada Ümmühan Hatun da Mesihiye Kalesi'ne gelmiştir. Çevrede ziyaret yeri olup olmadığını araştırır. Bey, Kutluca Çoban'ın anlattıklarını iletir. Hatun, Kutluca Çoban'ı bulur ve bir kez de onu dinler. Bulduğu yerin doğru olup olmadığını anlayabilmek amacıyla aynı düşü bir kez daha görmek için Tanrı'ya yakarır. Yakarı kabul edilir. Aradığı yeri bulmuştur. Hemen çalışmalara başlanır. Türbe kısa sürede bitirilir. Ümmühan Hatun'un onarımı gerekebilir diye çok değerli bir tek küpesini demir bir kutuda türbe direklerinden biri altına gömdürdüğü inancı yörede yaygındır.

Şücaeddin Veli'ye İlişkin Söylenceler: Şücaeddin Veli Horasan'dan geldiğinde, yö-

Yunus Emre (1250-1320)

"Selam olsun, Anadolu'nun orta yerinden Türkiye halkının bağrından dünyaya seslenmiş olan Yunus Emre'ye..

Halkı seven, halkın sevgilisi olmuş Yunus Emre'ye"

S. Eyuboğlu

Halkın gönlünde ve dilinde yüzyıllardır yaşayan bu ünlü halk ozanının doğum ve ölüm tarihleri, uzun süre tartışma konusu olmuştur. 1950'lere değin bu konuda kesin bir bilgi edinilememiştir. Beyazıt Kitaplığı'ndaki, XVI.yy'dan kalma el yazması bir dergiden 1250-1320 tarihleri arasında yaşadığı sonucuna varılmıştır. Bu tarihler eldeki öbür verileri de doğrulamaktadır. Buna göre Mevlana'yla görüştüğünde 23 yaşındadır, olgunluk dönemi şiirlerinin toplandığı **Risalet-ün Nushiyye'** yi de 1307'de, 57 yaşındayken yazmıştır.

Yunus'un, XIV. yy'ın ortalarına değin yaşadığını öne sürenler de vardır. Ancak tümü, XIII. yy'ın ikinci yarısıyla XIV. yy'ın ilk yarısı arasında yaşadığında birleşmektedir.

Bektaşi Vilayetnamesi'ne göre Yunus Emre, Sakarya çevresindeki Sarıköy'de doğmuştur. Şeyhi Taptuk Emre'nin de Sakarya dolaylarında yaşamış olması, bunu doğrular nitelikte görülmektedir.

Yaşamına ilişkin bilgiler şiirlerinden çıkarılmaktadır. Ancak, bu tür şiirlerinin sayısı çok değildir. Kimi uzmanlara göre Yunus'un Karamanlı olduğuna ilişkin güvenilir belgeler vardır. Bunlar, yaşamına ilişkin yeni görüşler ortaya atmaktadırlar *(Bak. Konya Kültür, Yöresel Halk Edebiyatı).*

Yunus'un yaşamı, söylenceler zincirine sarılı olarak karşımıza çıkar. Bu söylencelerden kimileri **Bektaşi Vilayetnamesi,** Hüdai'nin **Vakıat'ı** gibi yazılı kaynaklara geçmiş, pek çoğu da ağızdan ağıza günümüze ulaşmıştır. İki kaynağa göre "Yunus Destanı" şöyledir:

Porsuk Çayı'nın Sakarya'ya döküldüğü Sarıköy denen yerde Yunus adlı yoksul bir köylü yaşar. Çocukluğunda okula verilen Yunus, bir türlü elifba (abece)yi sökememiş, öğretmenine:

Elif okuduk ötürü
Pazar eyledik götürü
Yaradılmışı hoş gördük
Yaradandan ötürü

diyerek okuldan ayrılmıştır.

Yunus bir kıtlık yılında çok darda kalır. Sulucakarahöyük denilen yerde, yoksullara yardımlarıyla tanınan Hacı Bektaş Sultan adında bir ermiş yaşadığını duyar. Ondan yardım dilemeye karar verir. Eli boş gitmemek için yol boyunca topladığı alıçları heybesine doldurur ve dergâha varır. Dileğini anlatır. Dervişler Hacı Bektaş'a iletirler. Dergâha alıç getirmesi, Hacı Bektaş'ı etkiler. Dervişlerinden biriyle sordurtur:

— Buğday mı verelim, yoksa nasip mi?

Yunus buğday istediğini söyler. Hacı Bektaş yeniden haber gönderir:

— Alıcının her birine bir nasip verelim,

Yunus gene buğday ister. Bu kez Hacı Bektaş:

— Alıcının her bir çekirdeğine on nasip verelim, diye haber salar. Yunus gene buğday deyince istediğinden fazla buğday verir ve yolcu ederler.

Yunus dönerken düşünür ve yanlış bir iş yaptığını anlar. Hemen geri döner.

— Alın buğdayınızı, bana nasip verin, der.Dervişler Hacı Bektaş'a ilettiklerinde, yanıtı şu olur:

— İş işten geçti. Biz o ihsanın anahtarını Taptuk Emre'ye verdik. Gitsin nasibini ondan alsın.

Yunus boynu bükük, Taptuk Emre'yi aramaya koyulur. Taptuk Emre güçlü bir ermiştir. Hacı Bektaş, Anadolu'ya geldiğinde erenlerden saygı, sevgi görmüş, yalnız Emre adlı bir derviş ziyarete gitmemiştir. Nedenini soranlara:

— Bütün erenlerin buluştuğu dost divanında nasip bağışlanırken Hacı Bektaş adlı bir kimse görmedik, der.

Hacı Bektaş bunu duyunca bir dervişini gönderir ve Emre'nin tekkeye gelmesini sağlar. Söyleşirlerken Emre'ye erenler meclisine nasıl girdiğini sorar. O da:

— Yeşil perde ardından bir el çıkıp bütün erenlere nasip bağışladı. Orada Hacı Bektaş adında birini görmedim, der.

Hacı Bektaş sorar:

— Yeşil perde ardından uzanan eli görsen tanır mısın?

Emre:

— Bilirim, ayasında yeşil bir ben vardı, der.

Bunun üzerine Hacı Bektaş ayasında yeşil bir ben olan elini gösterir.

Emre:

— Taptuk (tanıdım) hünkârım, taptuk, der ve o günden sonra Taptuk Emre adıyla anılır.

İşte Yunus boynu bükük, gidip bu Taptuk Emre'ye başından geçenleri anlatır, Taptuk Emre, "Hizmet et nasibini al," der. Yunus'a dağdan odun kesme işi verilir. Uzun yıllar bu işi gören Yunus, bir kez bile eğri odun getirmez dergâha.

Buna şaşıp, "Dağda eğri odun yok mu" diye soranlara, "Bu kapıdan içeri odunun bile eğrisi giremez" yanıtını verir.

Bir gün tekkede bir erenler toplantısı yapılmaktadır. Yunus-ı Gûyende adlı ünlü bir ilahiciden ilahi okuması istenir. Taptuk Emre bu isteği üç kez yinelerse de Yunus-ı Gûyende'den ses çıkmaz. Taptuk Emre Yunus Emre'ye dönerek.

— O hazinenin kilidi açıldı artık, vakit tamam. Nasibini al, sen söyle, der ve Yunus'un gönlü, dili açılır. İlahiler okumaya başlar. O günden sonra da kimsenin söyleyemeyeceği güzellikte şiirler söyler.

Yunus Emre, Taptuk'un kapısında kırk yıl çalıştıktan sonra, feyze eremediğini, gizli âlemin kapılarının kendisine açılmadığını sanarak umutsuzluğa kapılır, tekkeden kaçar. Yolda dervişlere rastlar. Birlikte yol alırlarken her biri, bir akşam dua eder ve gökten bir sofra iner. Sıra Yunus'a gelince ellerini açar ve yakarır:

— Tanrım, bende feyz yok ama bunların yanında benim yüzümü kara çıkarma. Onlar kimin yüzü suyu hürmetine senden yemek istiyorlarsa, o kişinin hakkı için yemek gönder.

O akşam öncekinden daha çok yemek gelir. Dervişler merak edip Yunus'a kimin yüzü suyu hürmetine dua ettiğini sorarlar. O, önce onların yanıtlamasını ister.

Dervişler:

— Biz, derler, Taptuk Emre'nin kapısında kırk yıl hizmet eden Yunus adına dua ettik.

Yunus böylece feyze erdiğini anlar ve Taptuk Emre'nin tekkesine döner. Şeyh'in karısı Ana Bacı'ya başvurur, bağışlanmasını ister. Ana Bacı:

— Sen eşiğe yat, Şeyh sabah namazına çıkınca ayağı sana değer. Gözleri görmediğinden kim olduğunu sorar. Ben söylerim. "Bizim Yunus mu?" derse, anla ki gönlünden çıkmamışsın, hemen ayaklarına kapan, seni bağışlamasını dile. "Hangi Yunus" derse, anla ki gönlünden çıkmışsın, git kendine başka yerden derman ara, der.

Konuştukları gibi yaparlar ve Şeyh "Bizim Yunus mu?" der. Yunus ayaklarına kapanarak, suçunu bağışlatır. Taptuk Emre şöyle der:

— Kendi mertebeni öğrenmeden bana inanmadın. Artık yanımda kalamazsın. Asamı atacağım, nereye düşerse git orada Tanrı'ya kavuş.

Asasını pencereden atar, Yunus bir söylenceye göre beş, bir söylenceye göre yedi yıl, dağ-taş demeden ilahiler söyleyerek Şeyh'inin asasını arar. Bir türlü bulamaz. Bulamadığını bildirmeye dönerken Sarıköy'de, dinlenmek için bir taşın üstüne oturur.

Bir de bakar ki az ilerde kavak biçiminde bir nur havaya uzanır. Hemen gider ve asayı bulur, eline alır ve ölür.

Yunus Emre, asayı bulup Tanrı'ya kavuşmak için, ilahiler söyleyerek gezerken öylesine üne erer, öylesine güzel sözler söyler ki, Mevlânâ Celaleddin bile onun için:

"Nereye vardıysam bu Türkmen kocasının izlerini önümde gördüm" der.

Yunus'un, "Anın görklü nazarı gönlümüz aynasıdır" diye yücelttiği Mevlânâ'ya, Mesnevi'ye duyduğu hayranlığı belirtirken, "Yalnız çok uzun yazmışsın. Ben olsam:

Ete kemiğe büründüm
Yunus diye göründüm

diye yazardım," dediği söylenir.

Bir söylenceye göre, Yunus'un üç bin şiiri vardır. Bunları topladığı kitap Molla Kasım adlı bağnaz bir hocanın eline geçer. Kasım, bir akarsu kıyısına oturarak şiirleri okur. Dine aykırı gördüklerinden bin tanesini yakar, bin tanesini de suya atar. İki bininci şiire gelince şu sözlerle karşılaşır:

Derviş Yunus bu sözü
Eğri büğrü söyleme
Seni sigaya çeker
Bir Molla Kasım gelir

Bunu okuyunca, Yunus'un ermişliğine inanan Molla, kalan bin şiiri saklar. Ama yakılanları gökte melekler, suya atılanları balıklar okur.

Halk, sevdiği Yunus'un yaşamını, böylece dilden dile aktarır. Onu kendi içinden biri, okuma-yazma bilmeyen yoksul bir köylü, daha sonra şiirlerini gökte meleklerin, suda balıkların okuduğu ermiş bir sanatçı olarak düşler. Yunus'un yaşamına ilişkin verilerse biraz değişiktir:

Yunus'un okuma-yazma bilmediğine ilişkin söylencelere karşın, şiiri üzerine yapılan araştırmalar, onun medrese öğrenimi gördüğünü, felsefe, tefsir (Kuran'ı yorumlama bilimi), fıkıh (İslam Hukuku), Arapça, Farsça'nın yanı sıra Yunan Mitolojisi'ni, İran Mitolojisi'ni bildiğini ortaya koymaktadır. Tasavvuf Tarihi, tarih, coğrafya, astronomi, ilm-i usul (yöntem bilimi)konularında bilgili olduğu,aruzla da şiir yazdığı, yapılan araştırmalarla belirlenmiştir.

Böyle bir öğrenim görmesine karşın, şiirlerinde kendini okuma-yazma bilmiyor gibi göstermesinin nedeni, medrese öğrenimi gördükten sonra tasavvufa yönelmesi olabilir. Tasavvuf anlayışına göre tarikata, Tanrı yoluna girenlerin kitaplardan edindikleri bilgilerden sıyrılmaları, doğrudan Tanrı'dan gelecek bilgilere açık olmaları gerekir. Ona kitaplarla değil, Tanrı aşkıyla ulaşılır. Bunlardan anlaşılacağı gibi, Yunus okuma-yazma bilmediğini belirtirken, kitap bilgilerinin dışında olduğunu, kendisini Tanrısal aşka verdiğini anlatmak istemektedir.

Yunus Emre'nin gömütünün nerede olduğu kesinlikle bilinmemektedir. Halk, gönlünde yaşattığı bu ulu ozanı öylesine sevmiştir ki, çocuklarına, köylerine onun adını vermiş, onun adına taşlar dikmiş, yüzyıllarca onun ağzından şiirler söylemiştir. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde on gömütünün bulunması da bu sevginin bir belirtisidir. Bu konuda en benimsenen görüş, Sarıköy'de öldüğü ve gömüldüğüdür. Son yıllarda buraya güzel bir anıt yapılmış, kapısına "Sevelim-Sevilelim" sözü, yanındaki çeşmenin üstüne de "Hak' dan inen şerbeti, içtik Elhamdülillah" dizesi işlenmiştir. "Sözün yoğunlaştırılması" Yunus'un şiirlerinin en belirgin özelliklerindendir. Bir şiirinde şöyle der: "Az söz erin yüküdür/ Çok söz hayvan yüküdür." Gene bir şiirinde: "Senden ayrıl sana kaç" dizesi, tasavvuf felsefesinin şaşırtıcı yoğunluktaki özetidir. Buna karşın yalın sözlerle çizdiği görüntülerin çağrışımları çok zengindir. İki-üç sözcüğe bir ömür sığdırır:

Bir garip ölmüş diyeler
Üç günden sonra duyalar
Soğuk su ile yuyalar
Şöyle garip bencileyin

Burada yoğunlaştırma gücüyle birlikte, büyük bir rahatlık ve kolaylık da çarpıcı bir biçimde görülmektedir.

Yunus gizemcidir ama, çevresine, olaylara, yaratıcı bir gözlem gücüyle bakar. Şiirlerinde, derin, sindirilmiş bir hoşgörüden gelen, acıların üstüne çıkmasını sağlayan, sevgi dolu ince bir alaycılık, her şeye gülümseyen gözlerle bakabilme yetisi belirgindir.

En çok hece ölçüsüyle yazmıştır. Özellikle 7 ve 8 heceli kalıpları kullanmış,ancak bunlara saplanıp kalmamış, başka kalıpları da denemiştir. Aruzla yazdığı şiirleri de vardır. Kimi uzmanlar bunların sayıca az olduğu görüşünü savunurken kimileri de, heceyle yazdığı şiirleri, uzatmalar yapıp sözcüklerin okunuşunu biraz değiştirerek aruza uydurur.

Uyağa önem vermemiş, sık sık da redif kullanmıştır. Dili çarpıcı yalınlıktadır. Oğuz lehçesiyle ve çağının konuşma diliyle yazmıştır. Kimi zaman yabancı sözcükler kullandığı ya da sözcükleri yabancı bağlaçlarla bağladığı görülürse de şiirlerinde Oğuz lehçesi olağanüstü bir anlatım gücüne, uyum güzelliğine ulaşır.

Yunus Emre'nin koşuk biçimi konusunda uzmanlar anlaşamamaktadır. Kimine göre şiirlerinin çoğunu dörtlüklerle yazmış, koşma ya da mani biçimini kullanmıştır. Aruzla gazel biçimini denediği de öne sürülür. Kimi uzmanlarsa mesnevileri dışında tüm şiirlerini gazel biçiminde yazdığı görüşündedir. Dörtlük sanılanlar da musammat gazeldir.

Bu anlaşmazlıklar yüzünden şiirleri kimi kitaplarda dörtlükler, kimisinde de gazel biçiminde yer alır.

Yunus'un bir halk ozanı sayılıp sayılmayacağı uzun süre tartışılmıştır. Sonunda şu ortak kanıya varılmıştır. "Yunus halk şairi değildir ama halkın şairidir."

Yapıtları: Yunus Emre'nin iki yapıtı vardır. **Risâlet-ün Nushiyye** (Öğütler Kitapçığı) ve **Yunus Emre Divanı.**

Risalet-ün Nushiyye, mesnevi biçiminde aruz ölçüsüyle yazılmış 573 beyitten oluşur. 13 beyitlik bir başlangıçtan sonra destanlar gelir. Bu yapıtın aruzla değil 6/5'lik hece ölçüsüyle yazılmış olduğunu savunanlar da vardır. Öğretici, öğüt verici bir yapıt oluşu, günümüze yabancı görüşleri işlemesi nedeniyle ancak uzmanların ilgisini çekmiştir.

Sağlığında düzenlediği divan bulunmamıştır. Eldeki divanlar, çeşitli yazmalardaki şiirlerden derlenmiştir. 1904'te birinci, 1924'te ikinci basımı yapılan **Divan-ı Âşık Yunus Emre**'den sonra, 1933-34'te Burhan Toprak, **Yunus Emre Divanı**'nı üç cilt olarak yayımlamıştır. 1943'te iki cilt olarak ikinci basımı yapılmıştır. Gene 1943'te bilimsel bir çalışmaya dayanan ilk **Yunus Emre Divanı**'nı Abdülbaki Gölpınarlı yayımlamıştır.

rede su olmadığını görür; başparmağını toprağa sokar ve sular akmaya başlar. Çille Han adı verilen bu yerde, günümüzde beş koldan su akmaktadır.

Şücaeddin Veli, bir gün çimenlikte otururken, yanına bir tabur asker gelir. Aç kaldıklarını söylerler. Veli, iki parmağını, günümüzde Bal Pınarı diye anılan yerde toprağa sokar. İki pınar oluşur. Birinden yağ, birinden bal akmaktadır. Askerler doyduktan sonra, anlaşmazlıklara yol açmasın diye "Ya Mübarek, su ol" der ve bugünkü Bal Pınarı oluşur.

Bal Pınarı yakınında bir su vardır. Bu suya Veli, "hastalıklara deva ol" der ve su şifalı bir su olur. Adı da "Sıtma Suyu" kalır.

Mürüvvet Ali Paşa, ordusuyla Şücaeddin Veli'nin bulunduğu yerden geçmektedir. Veli, iki tencere yemek kaynatmaktadır. Paşa bunlar orduya yetmez diyerek kızar. Ancak, yemekler tüm askeri doyurur. Paşa Veli'nin elini öperek ayrılır. Kısa bir süre sonra düşman ordularınca kuşatılırlar. Çaresiz kalan Paşa, atını uçuruma sürer. Bir el onu uçurumdan sağ salim indirir. Bu el Veli'nin elidir. Paşa, parmağındaki yüzükten tanımıştır.

Paşa minnetini belirtmek için Veli'yi ziyarete gider. Türbesini altın ve gümüşten yaptıracağını söyler. Veli ölünce türbesini yaptırır. Kendisi de onun yanına gömülür. Saygısını belirtmek için Veli'nin türbesini daha büyük ve yüksek yaptırmıştır.

Lületaşının Bulunuşuna İlişkin Söylence: Yörenin ünlü Lületaşı'nın bulunuşu halk arasında şöyle anlatılır:

Genç bir çoban sürüsünü yayarken bir ağaç altına oturur. Gözüne bir delik ilişir. Delikten, ağzında ak taşla bir köstebek çıkmaya uğraşmaktadır. Bunun ne olduğunu merak eden çoban, elini deliğe sokar. İrice bir ak taş çıkarır. Elinde evirip çevirirken, çok güzel bir kıza dönüştüğünü görür, şaşalar. Dokununca kız yeniden deliğe girip yiter. Çoban onu bulabilmek için derin bir çukur açar. Ak taşlardan başka bir şey bulamaz. Kazdıkça kazar. Sonunda açtığı çukurda ölür.

YEREL AĞIZ VE DEYİŞLER: Eskişehir yerel ağzında, göçmenlerle gelen dil özellikleri yanında, komşu kentler (Bilecik, Ankara, Afyon, Kütahya, Konya) dil özelliklerinin etkileri de belirgindir. Bu etki daha çok bu kentlerle komşu köylerde ortaya çıkar.

Eski yerleşimlerle yöreye gelmiş Kurtulmuş, Kara-keçili, Geygeller-Abdallar, Yörükler gibi aşiretler, zamanla yerel ağzı etkilemiştir. Ancak, bu konuda kapsamlı bir araştırma yapılmadığından etkiler, bilimsel biçimde açıklığa kavuşmamıştır.

Hızlı bir gelişim sürecindeki kentte yerel dil, özelliklerini gün geçtikçe yitirmektedir. Yeni kurulmuş köylerde ve göçmenlerin çoğunlukta olduğu yörelerdeyse kimi özelliklerin canlılığını koruduğu görülür.

Eskişehir yöresine yerleşmiş Geygeller' in gizli bir dili bulunuşu ayrıca ilginçtir. Bu dil üzerinde yapılan araştırmalar, Orta Asya'da konuşulan Abdoltili adlı gizli dille büyük bir benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur.

Bu dil gizli bir konuda anlaşmak için özel amaçlarla kullanıldığından, pek gelişememektedir. Ayrıca komşu dillerden de etkilenmekte, gereksinme duyduğu sözcükleri

alabilmektedir. Böylelikle giderek karma bir dil ortaya çıkmaktadır.

Eskişehir yerel ağzında ünlü ve ünsüz değişmeleri önemli bir özellik oluşturur. Ünlü değişmelerinin en belirginleri şöyledir:

a-e: Buleş (bulaş), uleş (ulaş), ehbaplarım (ahbaplarım), ezi (azı).

ı-u: Punar (pınar), gapunuza (kapınıza), yapunuza (yapınıza).

i-e: Gediyo (gidiyor), deye (diye), heşdir (hiçtir) ehtiyar (ihtiyar).

u-ı: Davıl (davul), savıl (savul).

Yerel ağızdaki ünsüz değişmeleriyse daha çoktur:

ç-ş: Geş (geç), uşgur (uçkur), heş (hiç), seklambeş (saklambaç).

d-c: Şimci (şimdi), cizildi (dizildi), gelindi (gelince).

ğ-y: Düyün (düğün), sevdiyim (sevdiğim), yüreyim (yüreğim), eşşeyi (eşeği).

k-y: Eysik (eksik), ayşamneyin (akşamleyin).

m-n: Alacan (alacağım), götürün (götürürüm), emen (emeyim), evleneyin (evleneyim).

nn-nl: Onnarı (onları), yılannar (yılanlar), kapannar (kapanlar).

r-l: Hançel (hançer), melhem (merhem) selsem (sersem).

rl-ll: Çıkardıllar (çıkartırlar), deller (derler), birbilleri (birbirleri), söyleller (söylerler).

t-d: Usda (usta), yokdur (yoktur), çifde (çifte), daş (taş), güddüm (güttüm).

ts-ss: Gissin (gitsin), bissin (bitsin).

z-s: Ekilmes (ekilmez), sökülmes (sökülmez), çekilmes (çekilmez).

Ses düşmelerine sıkça rastlanır. İki ünlü arasında "y" sesi düşer ve kendinden önceki ünlüyü uzatır. Geçēim, seçēim, içēim gibi.

Sözcük sonundaki "r" sesi, düzenli bir biçimde düşer. Millendiri, yellendiri, dillendiri, götürü gibi. Bu durumda son ünlü biraz uzunca söylenir.

"ğ" sesinin ve "ğ"yle başlayan takıların düşmelerine sıkça rastlanır. Bu durumda da önündeki ünlü uzar. Ōlun (oğlun), doğurdū (doğurduğu), sādı (sağdı), ār (ağır), ālar (ağalar), dā (dağ) gibi. Az da olsa sözcük içinde ve sonunda "h" sesinin düşmelerine de rastlanır. Amet (Ahmet), zamet (zahmet) gibi.

"Yim-yım" eklerinin "yy" biçimine girdiği görülür. Deyyin (diyeyim), söyleyyin (söyleyeyim), gideyyin (gideyim) gibi.

Ses eklemlerinin en belirgini "g" eklemeleridir. Bu, genellikle "n" sesinden sonra olur. Sening, sevening, olursung, asgering, alırsıng gibi.

Yörede yaşayan Geygel Abdalları'na ilişkin birkaç yerel sözcük:

Cıvır (kız, gelin), dabı (beygir), guynu (fena), geder (eşek), gerez (iyi), gönç (koyun), hezikle (döv), mamış (yabancı, müdür), marıf (tavır), maru (ekmek), pat (tabanca, tüfek), yeken (para).

ATASÖZLERİ: Yöre nüfusunun değişik yapısı, kültürünün çeşitliliği atasözlerine de yansımaktadır.

Aynı yolun yolcusu olan kişilerin, kendilerine özgü yerlerde buluşacakları, "Hacı hacıyı Mekke'de, derviş dervişi tekkede bulur," atasözüyle anlatılır.

"Misafir ev sahibinin gülüdür, ister koklar ister başına takar," ata sözü konuk-

Yunus Emre'den Şiirler

İlim ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen
Ya nice okumaktır

Okumaktan mana ne
Kişi Hakkı bilmektir
Çün okudun bilmezsen
Ha bir kuru emektir

Okudum bildim deme
Çok taat kıldım deme
Eri Hakbilmez isen
Abes yere yelmektir

Dört kitabın manası
Bellidir bir elifte
Sen elifi bilmezsen
Bu nice okumaktır

Yigirmi dokuz hece
Okusan uçtan uca
Sen elif dersin hoca
Manası ne demektir

Yunus Emre der hoca
Gerekse bin var hacca
Hepisinden iyisi
Bir gönüle girmektir

....

Bir kez gönül yıktın ise
Bu kıldığın namaz değil
Yetmiş iki millet dahi
Elin yüzün yumaz değil

Ne erenler geldi geçti
Bunlar yurdu kaldı göçtü
Pervaz urup Hakka uçtu
Hümâ kuşudur kaz değil

Yol oldur ki doğru vara
Göz oldur ki Hakkı göre
Er oldur alçakta dura
Yüceden bakan göz değil

Doğru yola gittin ise
Er eteğin tuttun ise
Bir hayır da ettin ise
Birine bindir az değil

Yunus bu sözleri çatar
Sanki balı yağa katar
Halka mata'ların satar
Yükü cevherdir tuz değil

...

Biz kimseye kin tutmayız
Ağyar dahi dosttur bize
Kanda ıssızlık var ise
Mahalle-vü şardır bize

Adımız miskindir bizim
Düşmanımız kindir bizim
Biz kimseye kin tutmayız
Kamu alem birdir bize

Vatan bize cennetdürür
Yoldaşımız ol Hak'dürür
Haktan yana yönelicek
Başka yollar dardır bize

Dünya bir avrattır karı
Yoldan iltir niceleri
Sürün gitsin öyleleri
Onu sevmek ardır bize

Dünya haramdır haslara
Helal olmuş nekeslere
Biz dünyayı dost tutmazız
Ol dünya murdardır bize

Yunus aydur Allah deriz
Allah ile kapılmışız
Dergâhına yüz tutuban
Hemen bir ikrardır bize

Ana Tanrıça Kybele

Akdeniz, kuzey ülkeleri ve Asya'nın içlerine dek yayılan Ana Tanrıça kültünün kaynağı Anadolu'dur. Ana Tanrıça kültünün en önemli merkezi Pessinus, Sivrihisar'ın biraz güneyindeki Balhisar'dır.

Ana Tanrıça Kybele, doğayı, canlılığı ve verimliliği simgeler. Kendi kendine doğurur. Hem ana, hem bakiredir. Bu nedenle ayırımsız tüm Tanrılar'ın anasıdır.

Kybele'nin "kendi kendinden" dağdan doğduğuna inanılır. Ağaçlık doruklarda, mağaraların derinliklerinde oturur. Doğaya söz geçirir, yer altından çıkan yılanları havada savurur. Bunlar yer altı güçlerinin belirtisidir.

Yaşamın da, yaşamı doğuran ölümün de kraliçesidir. Kültün yayıldığı her yerde "Kara Hanım"dır. Simgesi de kara bir gök taşıdır. Bu taş O'nun belirtisi olarak Pessinus'a gökten inmiştir.

Çok geniş yayılım alanına karşın, bu külte ilişkin söylence tektir. Bu söylencede hem Tanrıça'da analık kavramının nasıl anlaşıldığı dile gelmekte hem de tanımının biçimi saptanmaktadır.

Tanrıça kendinden doğmuş Attis (ya da Attes) adlı bir delikanlıya tutkundur. Pessinus Kralı'nın (kimi kaynaklarda Kral Midas'ın) kızıyla evlenmek üzereyken karşısına çıkarak onu çıldırtır, kendi kendini hadım etmesine neden olur. Attis kendi kestiği hayalarından akan kanla toprağı sular, bitkiler fışkırır. Kendisi de bir çam ağacına dönüşür. Kimi kaynaklara göre kendini bir çam altında hadım eder; sonra toprağa akıttığı kanla doğada yeniden canlanır.

Yazılı kaynaklar Kybele'nin Pessinus'taki tapınımına ilişkin ayrıntılı bilgi verir. Tanrıça'ya orada bir "idol" biçiminde tapılırdı. Bu idol bir "diopetes", yani gökten düştüğü ileri sürülen bir meteorit, bir kara taştı. Pessinus'taki tapınak, siyasal güçlerden bağımsız bir din merkezi olarak yönetilirdi. Bu dinsel yönetimin başında iki başrahip bulunurdu. Bunlardan biri Attis adını taşırdı. Megabyzos adı verilen ikincisininse dışardan gelmiş olması gerekirdi. Bu iki kral-rahibin Attis söylencesinde anlatıldığı gibi erekliklerini Tanrıça'ya adamış olması gerekirdi. Galloi adı verilen öbür rahipler de vecd halinde erekliklerini Tanrıça'ya kurban ederlerdi. Böylece yitirilen erkeklik gücünün daha evrensel bir nitelik kazanarak bereket ve canlılığın tüm doğaya geçtiğine inanılırdı.

lara verilen değeri dile getirir.

"Su bulanmayınca durulmaz" atasözü, bir konunun çeşitli tartışmalardan sonra aydınlığa kavuşabileceğini anlatır.

Savaşta ya da birlikte yapılacak bir işte, korkak kişinin yersiz korku ve telaşının bozguna yol açabileceği, "Bir tabansız yüzünden bir ordu esir olur" atasözüyle ifade edilir. Aynı atasözü başka yörelerde, "Bir korkak bir orduyu bozar" biçiminde de söylenir.

Kişiye en büyük kötülüğün, gene kendisinden geleceği, "Ormana kesiliyorsun demişler, sapı içimden demiş" atasözüyle anlatılır.

"Baş dille tartılır" atasözü, kişinin söyledikleriyle değerlendirileceğini dile getirir.

Herkesin gözü önünde yaşanan büyük olayı gizlemenin olanaksızlığı, "Deveye bindikten sonra çalı ardına gizlenilmez" atasözüyle anlatılır.

"Tek kanatla kuş uçmaz" atasözü, işbirliğinin önemini vurgular.

Büyük sözü dinlemeyen kişinin, başına gelen istenmeyen durumlara sızlanıp duracağı, "Ulu sözü dinlemeyen uluyakalır" atasözüyle anlatılır.

"Üç göç, bir yangın yerini tutar" atasözü, bir yerden bir yere göçmenin zorluklarını anlatır.

Başkalarından yardımını esirgemeyen kişinin, çevresinden saygı göreceği, "Veren eli herkes öper" atasözüyle vurgulanır. Aynı atasözü başka yörelerde "Veren eli kimse kesmez" biçiminde de kullanılır.

Davranışların kişinin, durumuna uygun olması gerektiği, "Yağmur yağsa kış değil mi, kişi halini bilse hoş değil mi" atasözüyle dile getirilir.

BİLMECELER: Öbür yörelerde olduğu gibi Eskişehir'de de bilmece sorma geleneği, canlılığını korumaktadır. Halkın doğayı ve çevresini algılayış biçiminden izler taşıyan birkaç bilmece örneği:

Bir ağacı oymuşlar
İçine dünyayı koymuşlar
(Radyo)

Gökte durur paslanmaz
Suya düşer ıslanmaz (Güneş)

Yer altında küçük asker
(Karınca)

İki kapaklı çok yapraklı
(Kitap)

Dağa gider yalın gibi
Eve gider gelin gibi
(Balta)

Eskişehir ve Civarında "Şın" Geleneği

93 Harbi'nden sonra Eskişehir ve civarında gelip yerleşen Kırım-Kıpçak Türkleri bugüne kadar bazı geleneklerini muhafaza etmişlerdir. Bu geleneklerden biri de "Şın" söylemedir. Düğünlerde ya da ev toplantılarında söylenen "Şın"lar "Asıl Şın" ve "Koran" olmak üzere ikiye ayrılır. Birinci şekilde kızlar ya da erkekler ayrı odalarda tefin yardımıyla "Şın" söylerler, bu uzun sürmez. "Şın"ın ikinci şekli gelin olacak kızın bulunduğu salonda yapılır. Salonun yarısında kızlar, yarısında erkekler karşılıklı otururlar. Kızlar birer kız, erkekler birer erkek eş seçerler. Eşli kız ve erkek grupları teşekkül eder. Her grup iki kişiden ibarettir, grup sayısı çoğalabilir.

"Şın" bir grup erkek tarafından bir grup kıza karşı söylenir. Sonra diğer erkek gruplarına söylerler. Aynı şekilde kız grupları erkek gruplarına mukabelede bulunurlar. Bu söyleme çalgı aleti kullanmaksızın devam eder. "Şın" sırasında konuşulmaz, yalnız dinlenir ve cevap hazırlanır.

"Şın"lar erkek grubunun kız grubuna selam vermesiyle başlar. Bu anda söylenen "Şın"ın makamı muhite göre değişir. Süratli ya da ağır olan "Şın"a kızlar grubu selam ve "Şın"la cevap verir. Cevapların sorulanlara uygun olması icap eder. "Şın" larda kızın güzelliği, soyunun temizliği, asaleti ele alındıktan sonra bir nevi bilmeceli mani yarışması başlar. Cevap veremeyen taraf mağlup sayılır. Sabahlara kadar devam eden bu oyun, dürüstlük, terbiye ve sevgi hudutlarını aşmaz.

"Koran" ise kız toplulukları arasında yapılır. "Şın"da olduğu gibi iki gruba ayrılan kızlardan bir dizi salonun ortasına kadar "Şın" söyleye söyleye gelir ve sonra yerlerine çekilir. Bunların "Şın"ları tamamlanınca aynı şekilde hareket eden ikinci dizi onlara cevap verir. Bu "Şın"ları iki taraf da tef çalarak söyler. Bu söyleme 2-3 saati geçmez.

Şınları söyleyene "Şınşı" derler. Geline söylenen "Şın"lar için cevap beklenmez. Gelin için söylenen "Şın"lardan müteessir olan kızın ağladığı olur. Mesela;

Kayırlı olsun kına, toy, kutlu dügün
Yalan dünya başına cıgılgan bugün

Yukarıda anlatıldığı gibi daha sonra erkek grubu kızları selamlar:

Mına selam aleyküm bizler de keldik
Söymegenge süykenip selam verdik

Kızların cevabı:

Aleyküm selam koş kedin sen ekesin
Bahçelerde kokıgan gül ekesin

Erkekler kızlardan bir şey isteyebilirler:

Koş geldisi köp bolur misapir süymez
Tabakasın mal bellep cıgara bermez

Bunun üzerine erkeklere sigara ikram edilir. Erkek ikram üzerine kızı medheder:

Eki kaşın kaytanday közde kömür
Sensiz cürgen günlerim saymayman ömür

Kız cevap verir:

Kaş kara, kaz kaytanday küydürersin
Öz tilimnen özünü süydürersin

Sonra karşılıklı olarak bir nevi bilmeceli mani: "Şın" söylerler:

Ayagından su içer başından kozlar
Bunun manası nedir biliniz kızlar

Cevap:

Ayagından su içken mübarek açlık
Kedi geçti tuymadık ay kidi gençlik

Soru:

Altmış kır at, yüz sar at, doksan tor at
Nalnan mıgı kaş eder sen toralat

Cevap:

Altı bin eder mık, bin tane nal
Kimin kızı cabı nır kırmızı şal

Her iki tarafın da birbirlerini kızdırdıkları görülür:

Eki başlap üy saldım ortası toban
Özünnü kişi sayasın-Bir ad-Mehmed Çoban

Cevap:

Başın bakır kazanday, belin togay
Ne allegin bolasın-bir ad-Ayşe Nogay

Soru:

Men babamın bir kızı saylatırman
Kara atın Şaşak'ka baylatırman

Cevap:

Baban berse men almam altınga sarıp
Süygenimni alırman köyüme barıp

Yukarıda görüldüğü üzere 11 veya 12 hece ile söylenen, soru ve cevapların bir "dörtlük" teşkil etmesi ile manileri hatırlatan bu "Şın"ları Kıpçak Habidullah'ın torunu Sezai Tunçoğlu'ndan tespit etmiş bulunuyoruz.

Kelime açıklaması:

Cıgılgan: yıkılmış, süymegenge: sevmeyene, süykenip: darılarak, eke: ağa, kokıgan: kokan, köp: çok, süymez: sevmez, kaytanday: kaytan gibi, cürgen: geçen, küydürersin: yakıyorsun, mıg: mıh, cabınır: örtünür, üy salmak: ev yapmak, toban: düz, kazanday: kazan gibi, togay: ince, saylatırman: seçerim, baylatmak: bağlatmak, süygenimni: sevdiğimi.

Elçin, s. 100-102

Dört köşe beş değil
Suyla başı hoş değil

(Sabun)

Dam üstünde develer,
Birbirini geveler

(Kiremit)

Ak çıkının içinde sarı altın

(Yumurta)

TEKERLEMELER: Eskişehir'de masala başlarken, oyun sayışmalarında ya da dili dolaştırarak eğlenmek amacıyla pek çok tekerleme söylenir.

Mihalıççık'ın Ahırözü Köyü'nden bir oyun sayışma tekerlemesi:

Çalıya vâdım çalı kesdim
Çalı bizim nemizedir
Arı bizden temizedir
Lepçik lüpçük
Çıkana bi boncuk

Karakuşçulu Köyü'nden bir dil dolaştırma tekerlemesi:

Bekir bekir ben var
Şu derede nen var
Uzun uzun çamlar
Kısa kısa mumlar
Gel öküze yem ver
Ben veremem sen ver
Ben ağama giderim
Yedi deve güderim
Yedisi de bu mudur
Kervan yolu su mudur
Ben bu sudan geçemem
Alaca boncuk saçamam
Alaca boncuk kaç boncuk
İnek sağar bir çocuk

NİNNİLER: Yöre ninnileri çocuk sevgisini, çocuğa bağlanan umutları dile getirir:

Ninnilerin benim olsun
Uykularım senin olsun
Mevlam uzun ömür versin
Ninni nazlı kuzum ninni

Çocuğum beşikten bakar
Sütüm ılgıt ılgıt akar
İnşallah ocağımı yakar
Ninni gonca gülüm ninni

Uzun kavak boyun olsun
Yeşil çimen dalın olsun
Akan sular ömrün olsun
Ninni nazlı gülüm ninni

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Eskişehir'in önemli bir yol kavşağı olması ve göçler, yörenin halk müziği ve oyunlarını etkilemiştir. Rumeli'den ve Kırım'dan gelenler, kendi oyunlarını ve ezgilerini getirmişlerdir. Bunlar, yerli halkın geleneksel oyunları ve ezgileriyle de karışmış, Eskişehir'e özgü halk müziği ve oyunları oluşmuştur.

HALK MÜZİĞİ: Göçlerin etkisi yanında, Eskişehir'in Ankara, Kütahya, Afyon, Söğüt gibi renkli bölgelerle komşu olması yöre halk müziğinin zengin ve renkli olmasına yol açmıştır.

Eskişehir ve çevresinde, iki kez resmi derleme çalışması yapılmıştır. İlki, 1928'de İstanbul Belediye Konservatuvarı'nca gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaya Yusuf Ziya, Ekrem Besim, Muhittin Sadak, Ferruh Arsunar katılmışlardır. Ankara Devlet Konservatuvarı'nca yaptırılan ikinci derleme çalışmasını yapanlar Muzaffer Sarısözen, Rıza Yetişen'dir. Resmi derlemeler dışında, Eskişehirli radyo sanatçıları Osman Özdenkçi, Mustafa Hoşsu, Alaeddin Seçgel, Saadettin Öztorun'un bu alanda çalışmaları vardır. Muammer Uludemir de, 1970'te 165 türkü ve oyun havası derleyerek, notaya geçirmiştir. Bu çalışma, Milli Folklor Enstitüsü'nce yayınlanmıştır.

Derlenen ezgiler üzerinde yapılan çalışmalara göre, yörede uzunhavalar yok denecek kadar azdır. Kırık havalarsa, Kerem, Yahya Kerem'in çeşitli dereceleri, Garip, Misket, Müstezat ve Bozlak ayaklarında söylenir. Sözlü halaylar, Seyitgazi köylerinde, zeybek havaları Merkez, İnönü, Kırka dolaylarında, kaşık havalarıysa, tüm Eskişehir yöresinde yaygındır. Düğün ve kına havaları, gelin övmesi, gelin alma törenlerine ilişkin türküler yönünden yöre çok zengindir. İlahiler, deyişler, nefesler Bektaşi bucak ve köylerinde saz eşliğinde çalınır ve söylenir. Geçmişte kış gecelerinde yapılan sıra gezmeleri, erkek ve kadınların ayrı ayrı gerçekleştirdikleri müzikli toplantılardır. Bu tür toplantılarda saz, tef ve darbuka eşliğinde divan, koşma ve maniler söylenir, oyunlar oynanır. Eskişehir halk müziğinde ezgiler, genellikle tiz seslerden başlar. İnici bir düzen izleyip karar sesine ulaşırlar.

165 türkü üzerinde yapılan inceleme, yörenin ritmik yapısını 2 ve 4 zamanlı ana usullerin oluşturduğunu ortaya koymuştur. İkinci sırayı 9 zamanlı ezgiler almaktadır. Çok az rastlanan bir birleşik usul, 2+3+2=7 biçimindedir. Kır At türküsü, bu usule örnektir. "Bir Mum Yanar Şişede" sözleriyle başlayan koşmanın usulü 19/8' liktir. 3+2+2=7, 3+2+2=7, 2+3=5 düzenindeki bu usul, halk müziği repertuarında ikinci örnektir. Top Yatağı türküsüyse "5+6"+11+"8+7"=15=26 zamanlı ezgilere tek örnektir. Bölgede 10 zamanlı tek ezgi, bir kına ilahisidir.

Yöredeki türkülerin konuları çeşitlidir. Türküler aşk, harman, hasat, bulgur çekme, Arzu-Kamber, erkek-kız deyişmeleri, av ve hayvanlara ilişkin havalar, esnaf havaları, nefesler, koçakçılık türküleri, at üzerine güzellemeler, bülbül türküleri, kara koyun, ağıtlar, övgüler, ilençlere ilişkindir. Eskişehir ezgileri içinde "Kervan" adlı ezgi, anlatım ve ses genişliği açısından ayrı bir yer tutar. Bu parça salt çalgıyla bir yerden kalkıp başka bir yere varışı tüm aşamalarıyla anlatır. İnişler, yokuşlar, duraklayışlar ritm ve ezgiyle anlatılır. Bu ezgi, müstezat ayağının tipik örneğidir. Dört bölümlüdür. Karar perdesi "fa" dır. 12 ses tizleşerek porte üzerindeki "do" sesine kadar çıkar. Perde perde karar sesine düşer. Notalar sekizlik yazılmıştır. Bir dörtlükte ikinci sekizlik kesinlikle karar sesi olan "fa" dır. Kervanın kalkışı ağır tempoyla başlar, yokuşta ağırlaşır, inişte hızlanır. Son noktaya varışta iyice ağırlaşarak durur.

Yörenin Ünlü Türküleri: Derlenen tanınmış türküler, şu adlarla anılır: Ne Bakarsın Kömür Gözlüm, Kara Koyun, Yüce Dağ Başında, Sultan Seccadesin, Öte Yakaya Geçelim, Selvi Kavak, Gayfeciler, Durnam Gelir, Bu Dağlarda Bağ Olmaz, Süzül Güzel, Aynam Düştü Yerlere, Hey Nalbandı, Türkmen Kızı, Ayvacı Geliyor, Aşamadım Şu Dağların Belinden, Ay Doğar Sini Sini, Yol Üstünde Dikilitaş, Kervan, Kırka Zeybeği, Eskişehir Zeybeği, Yere Düştü Alamadım Fesimi, Türkmen Dağı, Çekirgem, Kayada Keklik Halayı, Halkalı Şeker, İner Gelir Şu Dağların Dumanı.

Ağıtlar: Tüm yörelerde olduğu gibi, Eskişehir'de de ağıtlara rastlanır. Kardeşinin öldürdüğü bir gelinin ağzından söylenen ve Eskişehir dolaylarında tanınmış bir ağıtın sözleri şöyledir:

Tütmez oldu kanlıların becesi (bacası)
Satıyı vurdular pazar gecesi
Satıyı vuranlar kardeş kocası

Aman kardeş kıyma tatlı canıma
Yarın sen de gelin Hak divanına

Kamayı vurdukça beynim bulandı
Zalim kardeş sol böğrüme dolaştı
Okunmuş fermanı yüreğim yandı

Aman kardeş böyle zulüm olur mu?
Kardeşin elinde gelin ölür mü?

Evlerinin önü oymalı sergen
İçinde dönüyor kırk elli yorgan
Boynuma astılar üç kelep urgan

Aman kardeş kıyma tatlı canıma
Yarın sen de gelin Hak divanına

Halk Müziği Araçları: Yörede, bağlama kültürü etkinliğini sürdürmektedir. Tezeneli sazlardan divan, bağlama, cura, tambura, Kırım göçmenlerinin kullandığı akordeon yaygındır. Zurna, dilli-dilsiz kavallar, kimi köylerde çifte, gumuz Eskişehir ve çevresinin üflemeli sazlarıdır. Kabak kemane geçmişi uzun olmayan bir halk çalgısıdır. Vurmalı sazlardan davul, tef, dümbek (darbuka), zil, kaşık, zilli maşa, zilli tef yörede yaygın olarak çalınır.

GELENEKSEL OYUNLAR: Eskişehir'in doğal konumu ve göçler, geleneksel oyunlarını da etkilemiştir. Kırım ve Rumeli'den gelenler, halk oyunlarını ve ezgilerini de birlikte getirmişlerdir. Bunlar, yerel halk oyunları ve ezgilerle karışarak bir kültür bireşimi oluşturmuştur.

Eskişehir'de başka yörelerde oynanan seyirlik oyunların ve çocuk oyunlarının çeşitlemelerine, değişik adlarla anılanlara rastlanır.

Geleneksel Halk Oyunları: Zeybekle halay, hora ve Kafkas türü oyunlar oynanmaktadır. Çevre illerin halk oyunları da yöreyi etkilemiştir. Eskişehir'de kaşık oyunları, erkekler ve kadınlar arasında yaygındır. Halk oyunlarının başlıcaları şunlardır:

Yoğurdum: Dereyalak Köyü'nde erkekler arasında karşılama biçiminde oynanan bir oyundur.

Yoğurdum var yeşil meşil çanakta
Benleri var ak gerdanda yanakta
Benim yarim şu karşıki konakta

Beri gel a yarim, gel beri adam
Ellerin yarine ben yarim demem.

Kahveciler (Çengi Oyunu): Bir çengi oyunu olarak nitelendirilir. İstanbul çengi oyunlarından etkilenmiştir. Hem çiftetelli, hem de karşılama olarak oynanır.

Gayfeciler gayfe de pişirir.
Yeni Mehmet Ağa aklım şaşırır.

Kırım Oyunu: XX. yy başlarında gelen göçmenlerin getirdiği bir Çerkez ve Tatar oyunudur. Eskişehir yerlileri de benimsemişlerdir. Sözleri şöyledir:

Kınalı parmak ces tırnak altın oymak hay hay
Senin tatlı diline olur mu doymak hay hay

Kırka Zeybeği: Kırka adlı Yörük köyünde oynanır. Sözlü ya da salt ezgi eşliğinde oynanabilir. Sözlüsü şöyledir:

Ay doğar sini sini
Seversem birini
Çekip vursalar beni
Söylemem doğrusunu

Geline bak geline
Kına yakmış eline
Gelin kurban olayım
Saçların(ın)|teline

Sözsüz olan (2+2+2+3) biçimindedir. Sözlü olansa (2+2) kuruluşundadır.

Kadın Oyunu: Eskişehir, Sivrihisar Çardaközü Köyü'nde oynanan bir kadın zeybeği vardır; türküsünün sözleri şöyledir:

Atımı bağladım ben bir ormana
Sevi düştü bir delikanlı oğlana
Amanın imanım at kollarını boynuma
Sigara da içerisen komam seni koynuma

Zeybek (İnce Memet Zeybeği): İnönü İlçesi'nde oynanır. (2+2+3) vuruşundadır. Ağır bir zeybektir. Türküsünün sözleri şöyledir:

Galkı da vermiş aman aman martinimin galeyi
Bozulur mu zeybeklerin Haydefem de aleyi
Osman Beyi öldürmenin goleyi
Dalgın uykulardan aman aman uyanamadım.

Eskişehir Zeybeği: Bu adla anılan iki zeybek vardır. İkisi de kent içinde oynanır. Birincisi (3+2+2+2), ikincisindeyse (2+2+2+3) biçiminde zamanlı ve ikiz ve üçüz vuruşlarla düzenlenmiştir. Birincisi ağır, ikincisiyse hızlı bir zeybek oyunu niteliğindedir.

Bu Dağlarda Bağ Olmaz: Ağır bir zeybektir. Sözlüdür:

Bu dağlarda bağ olmaz
Kara üzüm ağ olmaz
Haydindi ağ olmaz

Kadın Zeybek Havası: Sarıcakaya Alpagot Köyü'nde oynanan bir kadın zeybeğidir. Karşılama biçiminde oynanır. Sözlüdür:

Entarisi ak gibi
Düreyim kahat gibi
Arkasına bakmıyor
Nişanlısı yok gibi

Ufacık Taşınan: Sarıcakaya Alpagot Köyü'nde oynanan bir zeybektir. Köyün adının, bir zamanlar Konya'dan gelen Türk boyu yöneticisinden geldiği söylenmektedir. Burada, zeybeklere kadın oyunu da denir. Bunlardan birinin sözleri şöyledir:

Baştan ektin bir evlek
Dadandı kara leylek
Leylek gözün kör olsun
Olacağı bir evlek

Olmak yar olmak
Arayıp sevdiğini bulmak

Aynı adla anılan zeybek oyunu da sözlü ve bağsızdır:

Elinde mendili
Yûdur sevdiğim yûdur

Gönül kimi severse
Dünya güzeli odur

Kadın Oyunu: Seyitgazi Doğançayır yöresinde, sözlü oynanan bir kadın zeybeğidir.

Benim yarim karaların esmeri aman
Kadir Mevlam bu sevdadan kes beni
Götür yarim kapısına as beni
Yar yoluna can veriyor desinler

Yine aynı yörede kadın zeybeklerinden ayrı adla söylenen sözlü bir zeybek havası vardır. Şöyle başlar:

Aşağıdan geliyor kumrular
Nedir koynundaki yumru yumrular
Hep buraya doldu delikanlılar
Altına rakı üstüne meze kül bastı
Ben yari gördüm her yanlarım ter bastı

Kafkas ve Kırım Oyunları: Kafkasya ve Kırım'dan göçenlerin oynadığı oyunlardır. Bunlar, o yörelerin giysileriyle akordeon ve Kafkas mızıkası eşliğinde oynanır. Tempo için bongo ve bateri kullanılır. Başlıcaları şunlardır: Vig, Dörtlü Lezginka, Kızlar Ağır Dansı, Kafe, Apsuva, Çeçen, Kılıç Oyunu, Kıskanç, Şamilin Dansı, Dağıstan Ağır Dansı, Kafeteyne, Grup Kafe.

Kırım Oyunları: Kırım'dan gelenlerin oynadıkları oyunlar, şu adlarla anılır: Toplu Kaytarma, Balı, Çiftli Kaytarma, Yaza Çıksam, Bülbül, Dört Kız Oyunu, Ablam, Yüksek Minare, Mendil Oyunu.

Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları: Başka yörelerde oynanan köy seyirlik oyunlarına Eskişehir ve çevresinde de rastlanır. İstiklâl Savaşı Oyunu ise, Eskişehir köylerinde oynanan özgün bir ortaoyunudur.

İstiklâl Savaşı Oyunu: Tarihsel olaylara bağlı köy ortaoyunlarındandır. Bu oyunda iki grup vardır. Onuzları mavi şeritliler düşmanı, kırmızılılar Türkler'i simgeler. Savaş yeri, İnönü'dür. Mavililer, bozuk bir yürüyüşle şarkı söyleyerek ilerler:

İnönünde aldandık
Türkleri uyur sandık
Konstantin'in uğruna
Bu sefer yine yandık

Cephede Türk olmasa
Boynumdan kan akmasa
Atina'yı boylarız
Toplu gâvur olmasa

İnönü savaş bölgesine gelmiş olurlar. Savaş başlar. Kırmızılılardan biri görünür görünmez, mavililerin tümü silahlarını atarak teslim olur.

Çocuk Oyunları: Eskişehir'de yurdun başka yörelerinde oynanan çeşitli oyunlara rastlanır. Bunların bir bölümü, çok küçük ayrımlar gösterir. Kimi oyunlar da yöreye özgü adlarla anılır.

Kibidik: Taş ve gülle oyunlarındandır. Oyunda, iki türlü taş vardır. Bu taşlar yuvarlak ve yassıdır. Yuvarlak taş, bir çember içine konur. Yassı taşla yuvarlak taşa vurulur. İkisinin arasındaki uzaklık ölçülürken, tekerlemeler söylenir. Bu yaygın çocuk oyununun Eskişehir'deki çeşitlemesine, Kibidik denir.

Çömlek: Koşma kovalama oyunlarından, yer kapma öğesine dayalı bir çocuk oyunudur. Yer sayısı, oyuncu sayısından bir eksiktir. Açıkta kalan, ebe olur. Çömlek oyununda oyuncuların yarısı çömlek olur. Oyunculardan her biri bir çömleğin arkasında durur. Açıkta kalan bir oyuncu (ebe) yer kapmaya çalışır. Mihalıççık'taki çömlek oyunu da bu kurallara uyularak oynanan bir çeşitlemedir.

TARİHSEL YAPITLAR

Eskişehir ve yöresi, doğal konumu, toprağının verimliliği nedeniyle, tarih öncesi dönemlerden bu yana, önemli yerleşme merkezlerinden biri olmuştur. Çevrede bulunan çok sayıda höyük ve tümülüs de bunu kanıtlamaktadır. Yapılan yüzey araştırmalarında Paleolitik (Eskitaş) Dönem'e inen, çakmaktaşından araç ve gereç bulunmuştur. Ancak, bunların bir yerleşmeyle ilişkisi saptanamamıştır.

1937'de Kurt Bittell'in, 1976'da M.Korfmann'ın Demircihöyük'te başlattıkları kazılarda, Bakırtaş Dönemi'nden el yapısı, boyalı çanak-çömlekler bulunmuştur. Bunlardan, ilk yerleşmelerin bu döneme indiği sanılmaktadır. Bakırtaş katmanının üstünde İlk ve Orta Tunç çağlarından yerleşmeler saptanmıştır. Bu dönemlerden dörtgen planlı, taş temelli, kerpiç duvarlı yapı ve sur kalıntıları ortaya çıkarılmış, obsidyen ve çakmaktaşından gereçler, elde ve çömlekçi çarkında yapılmış çanak-çömlek bulunmuştur.

Çifteler İlçesi'nde, E.Haspels başkanlığında yürütülen Midas Kenti kazılarında da, tarih öncesi dönemle ilgili buluntulara rastlanmıştır. Burada, Bakırtaş ve İlk Tunç dönemlerinden çanak-çömlek ortaya çıkarılmıştır. Halet Çambel'in sürdürdüğü çalışmalarda, Midas Kenti eteklerinde İlk Tunç Çağ'ına (İÖ 3000-2500) tarihlenen bir nekropol bulunmuştur. Buluntular arasında gaga ağızlı, burmalı kulplu testiler de vardır. Mahmudiye İlçesi'nde Hamidiye Hö-

yüğü büyük bir yerleşme yeridir. Kuzey-güney doğrultusunda, 30 m yüksekliktedir. Höyükte Osmanlı, Bizans, Roma, Frig ve Hitit katlarına rastlanmıştır. Hitit'le Frig katları yangın izleri ve taş temelleriyle birbirinden ayrılmaktadır. Yörede, Frig Dönemi'nden ocak ve kuyular bulunmuştur. İlçenin doğusunda Kuşhöyüğü ve Güvercin Höyüğü'nde Tunç Çağı, Hitit, Frig ve klasik dönemden kalıntılar vardır. Kuşhöyüğü buluntuları, Bakırtaş Dönemi'ne değin inmektedir.

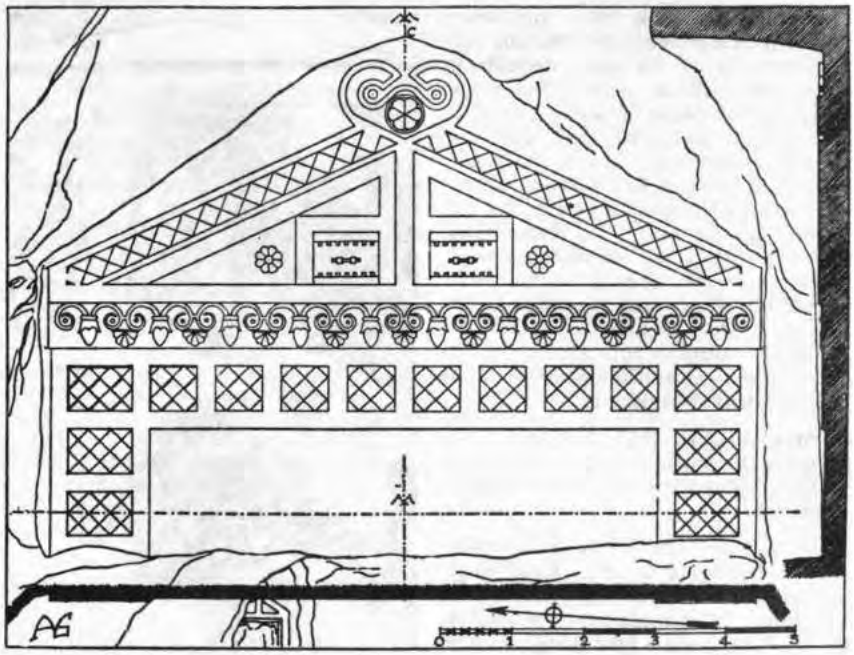
MERKEZİLÇE: Dorylaion, Frig Dönemi'nin önemli yerleşme merkezidir. Daha sonra Romalılar Dönemi'nde Şarhöyük, Bizanslar Dönemi'ndeyse Şarhöyük'ün yanı sıra Karacaşehir, Hanköy, Gümüşkonak önem kazanmıştır. İl merkezinin 5 km güneybatısında Karacaşehir Köyü'nde, XII. yy'ın ikinci yarısında Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un yaptırdığı kalenin kalıntıları vardır. Yöre, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar Dönemi'nde de önemini korumuş, Sultanhöyüğü-Sultanönü adlarıyla anılmıştır. Yazılı kaynaklara göre kentte 1894'te 17 cami, 3 medrese, 4 tekke, 25 hara bulunmaktaydı.

ALAEDDİN CAMİSİ: Kent merkezinde, Alaeddin Parkı'nın içindedir. Caminin ve minaresinin yapım tarihiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. XII. yy'ın ilk çeyreğinde Anadolu Selçuklu Hükümdarı I. Alaeddin Keykubad zamanında yapıldığı sanılmaktadır. Eski minarenin yazıtında da 1262'de Kırşehir Valisi Emir Nuriddin Cibril bin Caca'nın yardımlarıyla yapıldığı bildirilmektedir. Cami, birçok kez onarılmış, bu yüzden özgün biçimini ve mimari değerini yitirmiştir. 1946-1951 arasında müze olarak kullanılmış, daha sonra camiye dönüştürülmüştür. Onarımlardan önce 21 × 17 m ölçülerindeki yapı dikdörtgen planlı, toprak damlıydı. Yeni minare tek şerefelidir. Kaide düzgün kesme taştan, gövde ince ve sık tuğladandır. Kaideye yakın ve şerefe altında üç kabartma kuşağıyla çevrelenmiştir.

KURŞUNLU CAMİSİ VE KÜLLİYESİ: Yukarı Mahalle'de, Odun Pazarı kesimindedir. XVI. yy'ın ilk çeyreğinde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Çoban Mustafa Paşa yaptırmıştır. Cami, medrese, kervansaray ve aşhaneden oluşan yapılar topluluğudur. Onarıldıktan sonra, 1966'da müzeye dönüştürülmüştür.

Cami: Tümüyle yıkılmış, 1961-1962'de yeniden yapılmıştır. 5 kubbeli son cemaat yeriyle, tek kubbeli ana mekândan oluşmaktadır. Son cemaat yerinin kubbeleri mukarnas başlıklı 6 mermer sütuna oturmaktadır. Sütunlar, sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. İçten, kubbe kasnağının eteği, tromp çevresi, kubbe ortası, pencere alınlıkları, al üstüne mavi, sarı, yaldız, ak ve kara renkte rumi ve palmet motifli kalem işlemeleriyle süslüdür. Mukarnaslı niş biçimindeki mihrap, yuvarlak kemerlidir. Dikdörtgen çerçeve, geç dönem kalem işleriyle bezenmiştir. Ak taştan minare çok köşelidir.

Medrese: Caminin doğusundadır. Art arda iki kubbeli mekândan oluşmaktadır. Önde, köşelerdeki payelerin ortasında, yukarı doğru incelen mermer sütunlu açık bölüm vardır. Arkadaki kare mekân, sekizgen kasnağa oturan kubbeyle örtülüdür.

Frig kaya anıtlarının genel şeması, A. Gabriel'den

Kervansaray: Caminin çevresinde iki kervansaray bulunmaktadır. Bunlardan biri, caminin batısında kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Moloz taştan, toprak damlı yapı çok yıkıktır. Bunun güneyindeki ikinci kervansaray dikdörtgen planlı, beşik tonozludur.

ŞEYH EDEBALİ TÜRBESİ: Yukarı Mahalle mezarlığındadır. Şeyh Edebali'nin asıl türbesi Bilecik'te olup buradaki makamıdır. XIII. yy'da yapıldığı sanılmaktadır. XIX. yy'da onarılmıştır.

ÇİFTELER İLÇESİ: Midas Kenti kalıntılarıyla ünlüdür. Yörede ayrıca Gerdek ve Doğanlı kale kalıntıları, Arslanlı Tapınak adıyla bilinen mağara vardır.

MİDAS KENTİ: Han Bucağı'na bağlı Yazılıkaya Köyü'ndedir. 1937-1939 arasında, İstanbul Fransız Arkeolojisi Enstitüsü Müdürü Albert Gabriel yöreyi ayrıntılı olarak incelemiş, E.Haspels kazı yapmıştır. Daha sonra Halet Çambel'in sürdürdüğü kazılarda, yöre tarihiyle ilgili önemli buluntular elde edilmiştir. Araştırmalarda buranın Bakırtaş ve İlk Tunç Çağı'ndan bu yana yerleşim alanı olduğu ortaya çıkmıştır. E.Haspels Frig Krallığı, Lidya Krallığı ve Pers İmparatorluk Dönemi'ne ilişkin üç yerleşme evresi saptamıştır. Kazılarda birçok temel ve yapı kalıntısına rastlanmıştır. Bunlardan Midas Anıtı'nın çevresinde, Akropol üstünde bir kentin varlığı saptanmıştır. Çevrede çok sayıda kaya anıtı, yazılı taş, işlenmiş oda, yer altı geçidi, yer altı mağarası ve bir çeşme bulunmuştur. Frig sanatının en tanınmış ürünleri kayalara oyulmuş, büyük olasılıkla Ana Tanrıça Kybele'ye adanmış anıtlardır. Bunlar, bir yapının ön yüzü olarak tasarlanmış, dik-

Kurşunlu Külliyesi

dörtgen planlı, beşik çatılı yapıtlardır; geometrik bezemeleriyle Anadolu'daki çağdaşlarından ayrılır. En ünlüsü de Midas'ın mezarı olarak bilinen Yazılıkaya'dır. Ancak, Yazılıkaya'nın Midas'ın mezarı olmayıp, Ana Tanrıça Kybele'yle ilgili kült anıt olduğu sanılmaktadır. Anıtın iki yazıtı vardır. Üst bölümde Kral Midas'ın adı bulunmaktadır. Heredotos'a göre Midas adlı birkaç Frig kralı vardır. Bu yüzden yazıt, tarihlendirmede kesin veri olamamaktadır. Ancak, çevredeki öbür kaya anıtlarıyla birlikte İÖ VII. yy sonu, ya da İÖ VI. yy başında yapıldığı sanılmaktadır. Yöredeki ilginç buluntulardan biri, Akropol'e çıkan basamakların yanlarında görülen Neo-Hitit Dönemi'nden kabartmalardır.

MİHALIÇÇIK İLÇESİ: Anadolu Selçukluları Dönemi'nden Çalçı Köyü Camisi ve Yarıkçı Köyü Hamamı, yörenin önemli yapıtlarıdır.

YUNUS EMRE TÜRBESİ: Eskişehir-Ankara Demiryolu üstünde, kendi adıyla anılan Yunusemre (Sarıköy) İstasyonu yakınındadır. Sekizgen planlı, sivri kemerlerle birbirine bağlanmış 8 kalın dörtgen payeye oturan, düz örtülü, çevresi açık bir yapıdır. Yanında Yunus Emre Müzesi vardır.

SEYİTGAZİ İLÇESİ: Yörede, Frigler Dönemi'nden kaya anıtları, Bizanslılar'dan sur kalıntıları ve bir manastır bulunmaktadır.

SEYİTGAZİ KALESİ: Bizanslılar Dönemi'nde volkanik bir tepeye kurulmuş, dikine bir yapıdır. Selçuklular ve Osmanlılar zamanında onarılmıştır. Günümüzde kale ve çevresindeki sur kalıntıları görülebilir.

SEYİT BATTAL GAZİ KÜLLİYESİ: Üçler Tepesi'ndedir. XIII. yy başlarında yapılmış, çeşitli eklemlerle günümüze ulaşmıştır. Cami, türbe, medrese, imarethane, hankah (tekke konuk odası) bölümlerinden oluşmaktadır. Yapılar bir avlu çevresinde toplanmıştır.

Cami: Külliyenin en önemli yapısıdır. Yazıtlarından, XIII. yy başında Kılıç Arslan oğlu Gıyaseddin Keyhusrev zamanında yaptırıldığı, 1511'de II. Bayezid zamanında onartıldığı anlaşılmaktadır. Sivri kemerlerle bağlı 7 sütunlu son cemaat yerinin üstü, eğimli bir çatıyla örtülüdür. Buradan üç kubbeli, üç bölümlü uzun bir hole, oradan da büyük bir kubbeyle örtülü ana mekâna geçilmektedir. Kubbe, 16 köşeli kasnağa oturmaktadır. Kareye yakın plandan, köşeler kırılarak sekiz ve ondan onaltı köşeli kasnağa geçilmektedir. Kubbe dıştan kurşun kaplıdır. Mihrap hafif sivri kemerli niş biçimindedir. Mermerden minber, süslemesizdir. Minarenin kare kaidesi düz kesme taştan, silindirik gövdesi tuğladandır. Yapıda ayrıca türbedar odasıyla, Seyit Battal Gazi, Ahmed ve Mehmed beylerin türbeleri bulunmaktadır.

Külliyenin, ortası yükseltilerek kubbeyle örtülmüş, çarpık dikdörtgen planlı medrese, imarethane ve hankah bölümleriyle, önemli bir Bektaşi dergâhı olduğu sanılmaktadır. Bu yapılar topluluğunda tuğla, taş, mermer ve Roma-Bizans yapılarından devşirme gereç kullanılmıştır.

BARDAKÇI KÖYÜ CAMİSİ: 1336'da yapılmıştır. Dikdörtgen planlı, dokuz ağaç direkli, içten ahşap, dıştan düz toprak damlı olan yapı yıktırılıp yenilenmiştir.

Gerdek Kale

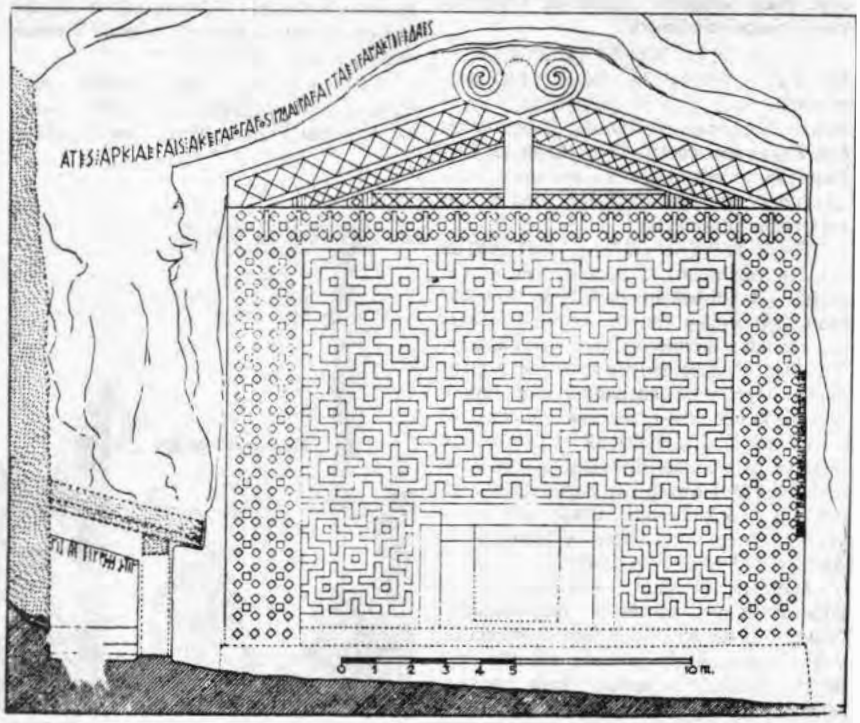
Doğanlı Kale

EYVAN TÜRBE: İlçe merkezindedir. XIII. yy'da ortaya çıkan eyvan biçimli türbelerin en eskisidir *(Aslanapa, s. 142)*. Alaeddin Keykubad'ın annesi için yaptırıldığı sanılan, kesme taştan, altında mumyalığı bulunan bir yapıdır. Mumyalık kapısının yanlarındaki basamaklarla eyvana çıkılmaktadır. Sonradan önüne eklenen tekkeyle eyvan, revaklı avluya bağlanmıştır.

ÜRYAN BABA TÜRBESİ: İlçeye 6 km uzaklıkta Yazıdere Köyü'ndedir. Kare mekânlı, kubbeli bir yapıdır.

ŞÜCAEDDİN VELİ BABA HORASANİ İLYAS TÜRBESİ: Aslanbeyli Köyü'ndedir. XVI. yy başlarında yapılmıştır. Kare mekânlı, kubbeli bir yapıdır.

HİMMET DEDE KÜMBETİ: Kümbet

Küçük Yazılıkaya, Midas Kenti, A.Gabriel'den

Köyü'ndedir. 1229'da yapılmış, sekizgen konik çatıyla örtülü bir yapıdır.

SELÇUKLU HAMAMI: İlçe merkezinin batısında, İki Çeşme Mahallesi'ndedir. Yazıtsızdır. XIII. yy başında Alaeddin Keykubad'ın annesi Ümmühan Hatun'un yaptırdığı sanılmaktadır. Yıldız biçimi sıcaklıklı hamamlar planındadır. Sıcaklık bölümü sekizgen planlıdır, her yüzü yıldız biçimi 8 nişlidir. Üstü kubbelidir.

BARDAKÇI KÖYÜ HAMAMI: XV-XVI. yy'dan, enine uzanan, çift halvetli hamamlar planındadır. Yalnızca üç küçük kubbeli sıcaklık ve külhan bölümü sağlamdır.

KERVANSARAY: İlçe merkezinin güneydoğusundadır. Evliya Çelebi XVI. yy'ın ilk yarısında yaptırıldığını bildirmektedir. Tümüyle kâgir, uzun dikdörtgen planlı bir yapıdır. Ortada revaklı avlu, çevresinde de odalar bulunmaktadır. Günümüzde çok yıkıktır.

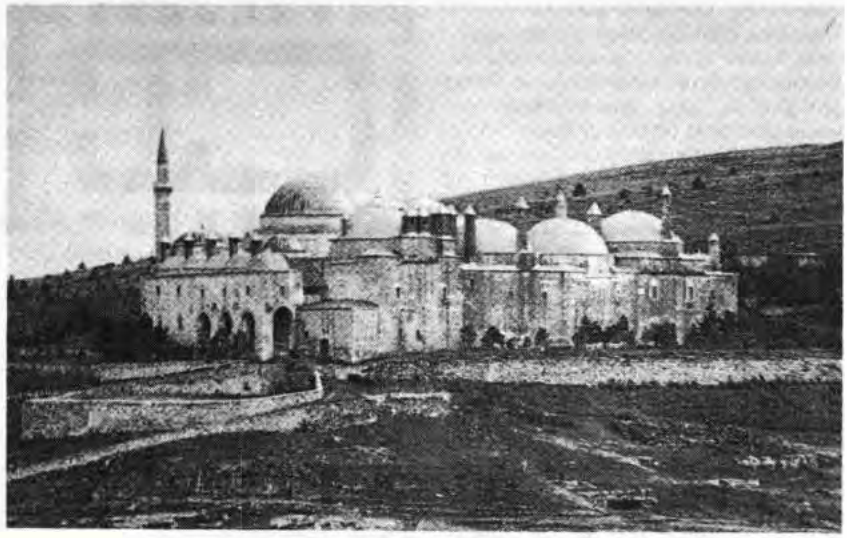
SEYİTGAZİ NEKROPOLÜ: Roma, Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini kapsamaktadır. Roma Dönemi mezar taşlarının yanı sıra, Erken ve Geç Bizans dönemlerinden arkosoliumlu (duvara oyulan nişler) mezarlar bulunmuştur. Erken Bizans Dönemi'nden, kalker kayaya oyulmuş bir mezar, küçük bir giriş (doromos) ve uzun bir odadan oluşmaktadır. Uzun duvarlarda dörder, girişin karşısındaki duvardaysa bir arkosolium açılmıştır. Bu türden Bizans mezarlarına Şükranlı Köyü ve Çifteler İlçesi'ne bağlı Han Köyü nekropollerinde de rastlanmıştır.

SİVRİHİSAR İLÇESİ: Ünlü Kral Yolu üstünde bulunan Sivrihisar, Hitit, Frig, Roma, Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin önemli merkezlerindendir. Hititler Dönemi'nde işlek bir yol kavşağında olan Sivrihisar'ın adı Sallopa'ydı. Daha sonra "Palia" ya da "Spalia" ve "Abrustula" adlarıyla bilinen yörede, Bizans İmparatoru Justinianus Justinianopolis'i kurdurttu. Sivrihisar, Anadolu Selçukluları Dönemi'nde de önemli bir uç beyliğiydi. Yazılı kaynaklarda belirtilen 8 cami, 16 mescit, 5 hamam, 1 kervansaray, 2 kümbet, 8 çeşme, 1 sıbyan mektebinden pek azı günümüze ulaşmıştır.

SİVRİHİSAR KALESİ: Bizanslılar Dönemi'nde yıktırılan Pessinus Antik Kenti taşlarıyla yapılmıştır. 6 kapılı, korunaklı bir kaledir. Günümüzde ancak, kale içindeki su sarnıcı, tahıl ambarları, yer altı depolarının kalıntıları görülebilir.

PESSİNUS: Sivrihisar'ın 16 km güneydoğusunda, Ballıhisar Köyü'nde bir Frig yerleşmesidir. Yöreyi ilk kez, XIX. yy'da Charles Texier incelemiştir. Ana Tanrıça Kybele'nin tapınak-kenti olarak dönemin en büyük ve önemli kutsal merkezlerindendir. Kent, Romalılar Dönemi'nde de kutsallığını ve önemini korumuştur. 1967'de, Belçikalı Pierre Lambrechts'in başkanlığında yapılan kazılarda Ana Tanrıça Kybele'nin tapınağı, tiyatro, stadyum, su kanalı ve nekropoller ortaya çıkarılmıştır. Kentin önemli yapılarının bir bölümü Ballıhisar Köyü'nün altındadır.

Kybele Tapınağı: Yöre mimarisinden çok ayrı yapıda, yunan peripteros tapınakları planındadır. Yunan tapınakları gibi batıya dönüktür. Planı ve duvar-yapım tekniğiyle en erken Helenistik Dönem'e tarihlendirilmektedir *(Akurgal, s. 277)*. Avluyla çevrili olan tapınağın kuzey ve güney yüzlerinde yedişer sütun bulunmaktadır.

Seyit Battal Gazi Külliyesi

Tiyatro: Kentin güneydoğusunda, kuzeye bakan yamaçtadır. Taşları alınmış, sahne bölümü yok olmuştur. Buranın Perge, Side, Aspendos tiyatroları planında, 30 basamaklı olduğu sanılmaktadır.

Stadyum: Tiyatronun bitişiğinde, doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Kalıntı yoktur.

Nekropol: Yörede birbirine yakın üç nekropol bulunmaktadır. Buradaki Geç Roma Dönemi'nden mezar taşları, III.-IV. yy'lara tarihlendirilmektedir. Bunların en ilginci, Asklepios adlı bir "archigallos" (Galler'in başrahibi) için yaptırılan aslanlı mezardır. Nekropollerde Bizans ve Osmanlı dönemlerinden de mezar taşları bulunmaktadır.

Su Kanalı: Tarihçiler Pessinus'ta 360 çeşme bulunduğunu yazmaktadır. 1969'da yapılan kazılarda, vadi boyunca kuzey-güney yönünde, yaklaşık 1 km uzunlukta, 16 m genişlikte eşine az rastlanır bir su kanalı ortaya çıkarılmıştır. Kanalın yanları basamaklıdır. Kuzey ucunda suyun hızını kesici bir baraj duvarı vardır. Bu bölüm, aynı zamanda iki yakayı birleştiren bir köprü durumundaydı. Su kanalı ve baraj destek duvarı döneminin başyapıtlarındandır.

ULU CAMİ: Ormanlık bir bölgede, ağaç gerecin çok iyi değerlendirildiği ilginç ör-

Geçmişte Sivrihisar

neklerdendir. Yazıtlarına göre 1274/1275'te Emineddin-i Mikail yaptırmış, 1439/1440'ta Fatih Sultan Mehmed'in kadısı Hızır Bey onartmıştır. Orta Anadolu'nun en büyük (55 x 27m) ve "ağaç direkli camiler" grubunun günümüze ulaşmış en önemli yapılarındandır. Dikdörtgen planlı, mihrap duvarına koşut 6 neflidir. Çatıyı, 67 ağaç sütun taşımaktadır. Bunların dördü özgün olup zengin oyma ve kabartmalarla süslüdür. Ağaç başlıkların yanında, antik başlıkların da bulunması ilginçtir. Ceviz ağacından minberi, Anadolu Selçuklu sanatının en özgün yapıtlarındandır. Kabartma geometrik bölümler, rumî ve palmet motiflerle doldurulmuştur. Taht bölümündeki kareler içinde, birbirini kesen sekizgenlerden oluşan örgü motifi özgün Selçuklu süslemesidir. Kapı kanadında, yapımcısı Hasan bin Mehmed'in adı yazılıdır. Mukarnaslı niş biçimindeki mihrabın, 1439/1440 onarımı sırasında yapıldığı sanılmaktadır. Minarenin yazıtından, 1412'de Hacı Habib bin Taymış'ın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Caminin bitişiğinde, günümüzdeki Müftülük yapısı yerinde, XIII. yy üçüncü çeyreğinde yapılmış bir medrese olduğu bilinmektedir.

HOŞKADEM CAMİSİ: XIII. yy sonunda, Anadolu Selçuklu hazinedarlarından Necibiddin Mustafa, karısı Hoşkadem Hatun için yaptırılmıştır. Kare planlı, tek kubbeli yapılardandır. Duvarlar 1 dizi kesme taş, 2 dizi tuğla düzenindedir. Tuğlayla örülmüş basık kubbe, 12 köşeli kasnağa oturmaktadır. Kubbe kasnağı, içten mukarnas süslemelidir. Mihrap, mukarnas süslemeli niş biçimindedir. Minaresi, Anadolu'nun ilk Selçuklu yapıtlarındandır.

KURŞUNLU CAMİ: İlçenin batısında Kurşunlu Çeşme yanındadır. İlk kez, 1343'te Hoca Osman oğlu Hoca İbrahim, mescit olarak yaptırmış, daha sonra 1492'de Şeyh Baba Yusuf mescidi büyütmüştür. 3 kubbeli son cemaat yeri ile tek kubbeli ana

Kybele tapınağı planı, Pessinus (Ballıhisar) P. Lambrechts'den

mekândan oluşmaktadır. Kare planlı ana mekân, kurşun kaplı kubbeyle örtülüdür. Doğu ve batı duvarı 1 dizi kesme taş, 2 dizi tuğla düzenindedir. Taçkapı ahşap çift kapılı ve sağır sivri kemerlidir. Üstünde üç dizelik yazıtı vardır. Mihrap zikzaklı sütuncuklarla süslenmiş, mukarnaslı niş biçimindedir.

HAZİNEDAR MESCİDİ: İlçenin güneyinde, Hoşkadem Camisi'nin batısındadır. XIII. yy'da Hazinedar Necibiddin Mustafa yaptırmıştır. Kesme taştan, kare planlı, kubbeli bir yapıdır. Kubbe dıştan sekiz köşeli kasnağa, içten mukarnaslı üçgenlere oturmaktadır. Mukarnas dolgulu mihrap, çok köşeli yıldızlarla bezenmiştir. Mihrabın sağındaki kent minyatürleri ilginçtir. Bu minyatürlerin Mekke ya da Medine'yle ilgili olduğu sanılmaktadır.

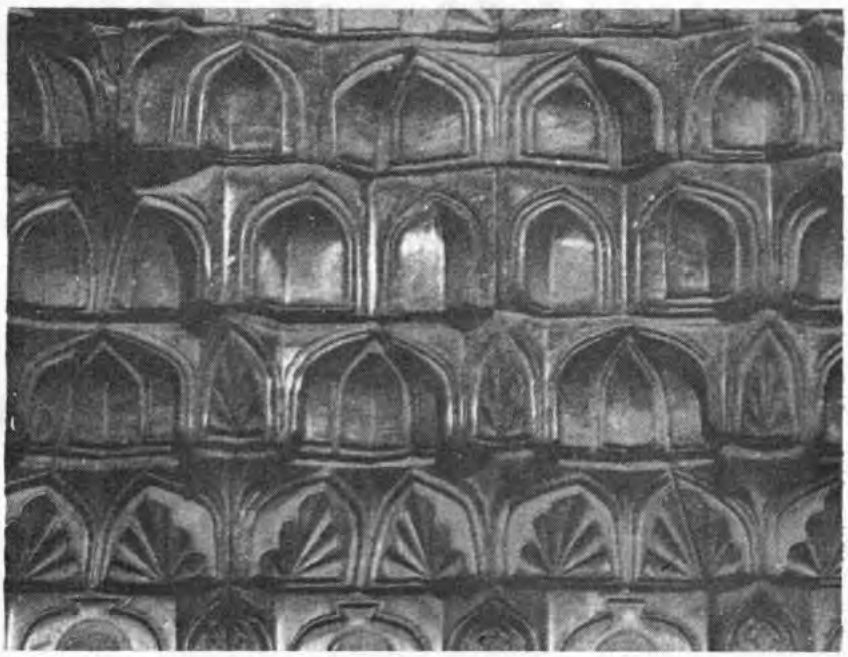
KILIÇ MESCİT CAMİSİ: Kılıç boylarının Sivrihisar'a geldiklerinde yapılmış ilk camilerdendir. 1972'de Profesör Süheyl Ünver süsleme ve yazılarını incelemiş, örneklerini çıkarmıştır. Çok yıkıktır. Minberi, Ulu Cami'ye taşınmıştır.

MÜLK KÖYÜ MESCİDİ-TÜRBELİ MESCİDİ: XII. yy ikinci çeyreğinde Sultan İzzeddin Keykavus'un sancaktarı Aslan oğlu Doğan Bey yaptırmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapı, iki bölümlüdür. Dikdörtgen planlı, sivri beşik tonozlu son cemaat yerinden kare planlı sekizgen külahlı ana mekâna geçilmektedir. Yapıdaki tüm pencerelerin sivri kemer içindeki yarım yıldız biçimi tepelikleri ilginçtir. Kapıdaki zengin süslemenin en ilginç öğesi, altı kollu yıldızların çevresini dolanan geometrik geçmelerle oluşmuş kuşaktır. Ana mekânda, mukarnaslı tromplar, oyma ve kabartmalarla süslü mihrab ve çok sayıdaki rozet motifleriyle devinim sağlanmıştır.

GECEK ULU CAMİSİ: Günyüzü Bucağı'na bağlı Gecek Köyü'ndedir. Yazıtından, 1175'te Umur Bey oğlu Selçuk Bey'in yaptırdığı anlaşılmaktadır. Üç kubbeli son cemaat yeri ile tek kubbeli ana mekândan oluşmaktadır. Beş köşeli alçı mihrap mukarnas süslemelidir. Minberi yenidir.

HAMAMKARAHİSAR CAMİSİ: Eski Kral Yolu üstündeki Hamamkarahisar Köyü'ndedir. Hamam, çeşme ve köprü gibi yapılar topluluğunun güneyindedir. XIII. yy ortalarında Emir Seyfeddin Kızıl yaptırmıştır. Kubbeli ana mekân ve son cemaat yerinden oluşmaktadır. Cami, özellikle bölümlerin biçimlenmesi, bütünleşmesi açısından önemlidir. Ayrıca, son cemaat yerini ve ana mekânı örten tuğla kubbelerin yapısı da ilginçtir. Ana mekân örtüsü yanlardan beşik tonozla başlamış, giderek kubbeleşmiştir. Ortada tuğlaların değişik işlenişiyle göze benzer bir motif oluşmuştur. Bunun simgesel bir anlamı bulunduğu "kem gözlere karşı nazarlık" amacıyla yapıldığı sanılmaktadır.

ALEMŞAH KÜMBETİ: Sivrihisar İlçesi'nde Ulu Cami'nin kuzeyindedir. 1327/1328'de Melik Şah kardeşi Sultan Şah için yaptırmıştır. İki katlı kare planlı bir yapıdır. İçten kubbe, dıştan sekizgen kasnak üstüne piramit biçimi çatıyla örtülüdür. Mumyalık bölümünün kapı süslemesi ilginçtir. 13 kesme mermer bloktan oluşan çerçevenin her bloku, beş ayrı motifle süslüdür (baş

Sivrihisar Ulu Cami taş işçiliği

Ulu Cami ahşap sütunlar, Sivrihisar

aşağı balık, geçme yıldız, geometrik geçmeler, örgü, çengel).

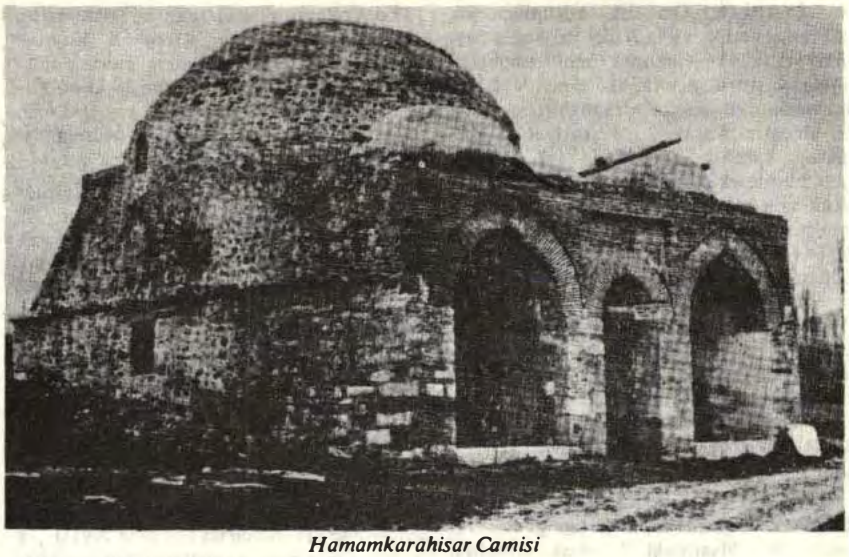
HOCA YUNUS KÜMBETİ: Ankara-Eskişehir Yolu üstündedir. XIV. yy başında Hoca Yunus Paşa yaptırmıştır. Kare planlı, yüksek kasnaklı, tuğla kubbeli, süslemesiz yalın bir yapıdır. Çok yıkıktır.

SEYİDLER HAMAMI: İlçe merkezindedir. 1490'da Seyyid Nureddin'in kızı Seyyide Nuriye yaptırmıştır. Haç biçimi dört eyvanlı, köşe hücreli hamamlar grubundandır. Üç eyvanlı, ortası kubbeli, çift halvetli ana bölüm, külhan, sonradan eklenen kubbeli camekân ve havuz bölümlerinden oluşmaktadır.

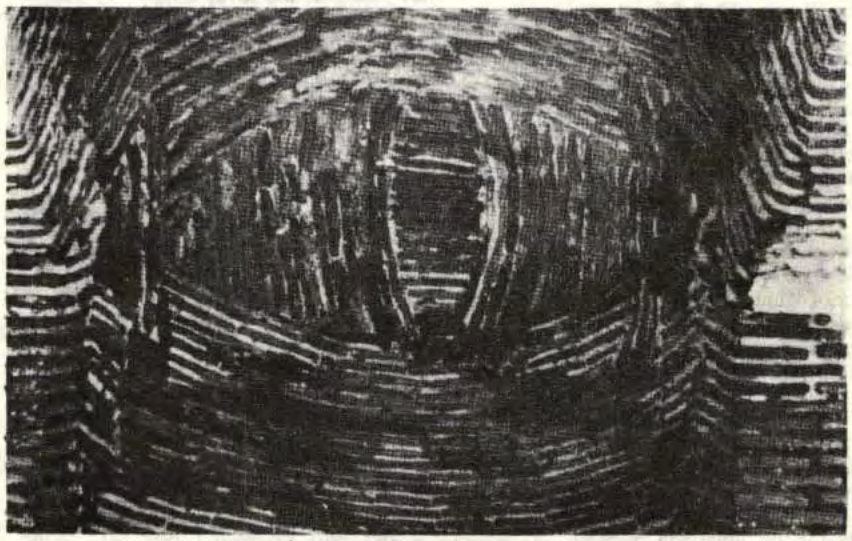
HAMAMKARAHİSAR HAMAMI: Hamamkarahisar Köyü'ndedir. Kadınlar ve erkekler bölümleri iki ayrı kubbeyle örtülüdür. Aslında bir Roma hamamı olup üst bölümü 1175'te Umur Bey zamanında yapılmıştır. Halk arasında Selçuk Hamamı olarak bilinen yapı, onarımlarla yenilenmiştir.

GECEK KÖYÜ ÇEŞMESİ: Gecek Köyü'nde, 1175'te cami, medrese ve minareyle birlikte yapılmıştır. İri boyutlarda kesme taştan, düzgün görünüşlü bir yapıdır. 2 m açıklıkta sivri bir kemerle çevrili çeşme nişinin, bir de oluğu vardır. Oluk ve yalak, tek parça taştan oyulmuştur.

Sivrihisar ve yöresinde, geleneksel yaşamın önemli kuruluşları sayılan namazgâh ve yunaklara da rastlanmaktadır. Bunların en önemlileri Gecek Köyü namazgâhı ve yunağıyla, Nasreddin Hoca Köyü (Hortu) yunağıdır.

Hamamkarahisar Camisi

Kubbede göz motifi, Hamamkarahisar Camisi

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

Eskişehir'in özellikle 1950'li yıllardaki toplumsal gelişimiyle birlikte, kültürel etkinlikler de yoğunlaşmıştır. Kurumların büyük bir bölümü bu yıllarda hizmete açılmıştır. Çocuk kitaplıklarına yönelik çalışmalar 1950'de başlamasına karşın, pek yaygınlaşmamıştır. Kentte 1978 verilerine göre 10 çocuk, 4 de halk kitaplığı bulunmaktadır.

1945'te başlayan müzecilik çalışmalarında, ancak 1970'li yıllarda sonuca ulaşılabilmiştir. İlin zengin tarihsel kalıtları, günümüzde 6 müzede değerlendirilmektedir.

Şenlikler ildeki kültürel çeşitliliği sergiler. En yaygını, temmuz başında yapılan Beyaz Altın (lületaşı) Festivali ile 1-7 Eylül arasında düzenlenen Eskişehir Haftası'dır.

Sinema-tiyatro, öteden beri ilgi gören sanat dallarındandır. Radyo-TV yayınlarıysa, il merkezi başta olmak üzere, kırsal kesimin de büyük bir bölümünde ilgiyle izlenmektedir.

Yerel basın, Cumhuriyet'ten önce de sonra da güçlü etkinlik alanlarından biridir. Akademi, Sanayi ve Ticaret Odası gibi kuruluşların yayınladıkları dergilerin yanında, 1978 verilerine göre ilde günlük 6 gazete yayınlanmaktadır.

Spor çalışmaları da yaygındır. Başta futbol olmak üzere güreş, at yarışları, binicilik gibi geleneksel sporlar da ilgi görmektedir.

Türbeli Mescit, Mülk Köyü

KİTAPLIKLAR: İlk kütüphanecilik çalışmaları XIX. yy'ın ikinci yarısında başlamıştır. 1874'te Kurşunlu Cami Semahanesi'nde oluşturulan kitaplık, zamanla İslam dünyasının en zengin kitaplıkları arasında yer almıştır. Ancak II. Meşrutiyet'i (1908) izleyen kargaşa döneminde bu kitaplık yağma edilerek dağıtılmıştır. Elde kalan yapıtlarla bu kez Müftüoğlu Camisi karşısında ayrı bir kitaplık oluşturulmuştur. 1920'ye değin çalışmalarını sürdüren bu kitaplık da Yunan işgali sırasında kapanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde ilk kitaplık, 1926'da açılmıştır. Günümüzde ilde, 4 halk kitaplığı, 10 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Halk kitaplıklarında 12'si memur, 7'si hizmetli 19; çocuk kitaplıklarında 11'i memur, 4'ü hizmetli 15 kişi görev yapmaktadır. Bunlardan ancak 2'si kütüphanecilik öğrenimi görmüştür.

HALK KİTAPLIKLARI: İl Halk Kitaplığı ve Mihalıççık Kitaplığı'nın yanında, Sivrihisar'daki 2 çocuk kitaplığı, 1978'de halk kitaplığına dönüştürülerek hizmete açılmıştır. 1978 verilerine göre kitaplıklarda toplam 34.014 yapıt bulunmaktadır. Aynı yıl, 190.553 kişinin kitaplıklardan yararlandığı belirlenmiştir.

İl Halk Kitaplığı: 1 Haziran 1926'da Vali Cemil Bey'ce İl Özel İdaresi'nin bir yapısında ve idareye bağlı olarak açılmıştır. Müftüoğlu Kitaplığı'ndan elde kalan kaynaklar ve Sivrihisar Kitaplığı'nda bulunanlar bir araya toplanmıştır. Kitaplık 1950'de Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış, 1968'de de bugünkü bağımsız yapısına taşınmıştır.

Konferans, sergi gibi etkinlikleri de olan kitaplıkta, 1978 verilerine göre 25.406 kitap bulunmaktadır. Bunlardan 1.059'u yazmadır, çoğunluğu Arapça'dır (948'i). Yazma yapıtlar arasında en önemlisi, Osman Bey'in kayınpederi Şeyh Edebali'nin yapıtıdır. Aynı yıl içinde 167.728 okuyucunun kitaplıktan yararlandığı belirlenmiştir.

Mihalıççık Halk Kitaplığı: 1978'de giren 128 yapıtla toplam kitap sayısı 4.927'ye ulaşmıştır. Aynı yıl kitaplıktan 6.997 okuyucu yararlanmıştır.

Sivrihisar Halk Kitaplıkları: Cumhuriyet'in ilk yıllarında medrese kitaplıkları bulunan ilçedeki kaynaklar İl Halk Kitaplığı'na aktarılmıştı. 1960'lı yıllarda açılan 2 çocuk kitaplığı, 1978'de halk kitaplığına dönüştürülmüştür. Toplam kitap sayısı 3.681'dir. Okuyucu sayısı ise 15.828'dir.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: 1950'lerde başlayan çocuk kitaplığı çalışmalarında düzenli bir gelişme sağlanamamıştır. İlkokullardaki kitaplıkların, kaynak desteğiyle genel çocuk kitaplığına dönüştürülmesi yoluna gidilmiştir. Çalışmalar, il merkeziyle sınırlıdır. İlçelerden, yalnız Mihalıççık'ta çocuk kitaplığı bulunmaktadır.

Merkez İlçe: İlk çocuk kitaplığı 1956'da Dumlupınar İlkokulu'na bağlı olarak açılmıştır. Bunu, 1957'de Yunus Emre, 1959'da Atatürk ve İnkılâp İlkokulu, 1965'te Pilot Binbaşı Ali Tekin, 1971'de Akçağlan (Ünal Çocuk Kitaplığı), Namık Kemal ve Halil Yasin ilkokullarındaki kitaplıklar izlemiştir. Tek bağımsız kitaplıksa 1968'de açılan İl Çocuk Kitaplığı'dır.

1978'de, 9 çocuk kitaplığındaki toplam kitap sayısı 30.388 olarak belirlenmiştir. Aynı yıl 72.335'i erkek, 55.284'ü kız, 127.619 okuyucu buralardan yararlanmıştır.

Mihalıççık Çocuk Kitaplığı: Kaynak desteği ve okuyucu sayısının giderek düştüğü kitaplığa, 1978'de yalnız 38 kitap girmiştir. Aynı yıl toplam kitap sayısı 3.420, okuyucu sayısıysa 4.984 olarak belirlenmiştir.

MÜZELER: İldeki 6 müzenin kuruluş tarihleri 1970'li yıllara rastlamaktadır. İlk müzecilik çalışmaları 1945'lerde başlamıştır. Yörede bulunan tarihsel yapıtların bir bölümü ilkin Selçuklular'dan kalma Alaeddin Camisi'nde ve Osmanlılar'dan kalma Kurşunlu Cami'nin Sıbyan Mektebi'nde toplanmıştır. Zamanla bu yapılar, sergilemede ve depolamada yetersiz kalmıştır.

ATATÜRK VE KÜLTÜR MÜZESİ: 1970'te açılmıştır. Üç salondan oluşmaktadır. I. Salon'da Atatürk'ün Eskişehir'e gelişlerinde kullandığı çeşitli eşya ve bu dönemlere ilişkin fotoğraflarla, belgeler sergilemektedir. II. Salon'da ağırlıkla XVIII. ve XIX. yy'lara özgü el sanatlarından örnekler, etnoğrafik özellikli giysiler, çeşitli süs ve takı eşyası bulunmaktadır.

III. Salon'daysa daha çok geçmiş dönemlerden kalma savaş araçları ve madeni yapıtlar bulunmaktadır. Ayrıca bu bölümde, yörenin simgesi sayılan lületaşının işlenişi sergilenmektedir. Yerden çıkarılmış biçiminden işlenmişine dek çeşitli örnekler salonda yer almaktadır.

ARKEOLOJİ MÜZESİ: Akarbaşı semtinde yapılan eğitim siteleri içinde ayrı bir yapı, çağdaş müzecilik anlayışıyla düzenlenmiştir. 1974'te açılan müzenin 2 salonu vardır. Avlu da, çeşitli yapıtların sergilendiği bir bölümü oluşturmaktadır.

I. Bölüm'de, yöredeki kazı ve araştırmalardan elde edilen bitki ve hayvan fosilleri yer almaktadır. II. Bölüm'de de kronolojik bir düzen içinde Prehistorik (tarih öncesi) Dönem'den Osmanlı Dönemi'ne değin çeşitli örnekler bulunmaktadır. Bunlar arasında Prehistorik Dönem'e ilişkin keramik ve biblolar, Hititler'den Geç Roma Dönemi'ne değin işlenmiş taş, kemik biblo, heykel, mezar taşı, metal ve cam eşya örnekleri bulunmaktadır. Bu odanın duvarları, Şarhöyük kazılarında bulunan Geç Roma Dönemi mozayikleriyle bezenmiştir. Bir başka bölümde de sikke koleksiyonu bulunmaktadır. İslam öncesi uygarlıklarından, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden sikke örnekleri sergilenmektedir. Avluda da Roma ve Bizans Dönemi'nden kalma mezar taşları, sütun başlıkları, yapı kalıntıları ve lahitler bulunmaktadır.

ETNOĞRAFYA MÜZESİ: Yeşil Efendi'nin, Dede Mahallesi'ndeki, XIX. yy'dan kalma evi, müzeye dönüştürülmüştür. Yapı, Osmanlı sivil mimarisinin ilginç örneklerinden birini oluşturduğundan, müze "Osmanlı Evi" adıyla da anılmaktadır. Yörenin etnoğrafik özellikli giysi ve süs eşyasının sergilendiği müzede, tavan kaplamaları ve dolaplar ağaç işçiliğinin güzel örnekleridir.

SEYİTGAZİ MÜZESİ: Seyitgazi İlçesi'ndeki Seyit Battal Gazi Külliyesi'nin imarethane ve medrese bölümleri, 1970'te müzeye dönüştürülmüştür. Yapı, Seyit Battal Gazi'nin anısına Anadolu Selçukluları'nca yaptırılmış, Osmanlılar'ca genişletilmiştir.

Anıt olarak da önemli özellikleri bulunan müzede, yöreye özgü arkeolojik ve etnoğrafik yapıtlar sergilenmektedir. Frig ve Roma dönemlerinden kalma tabaklar, lahitler, figürler, heykeller, büstler, cam eşya ve yapı kalıntıları bunlar arasında yer almaktadır.

Etnoğrafik bölümde sergilenen yapıtların büyük bir bölümünü, külliyedeki örnekler oluşturmaktadır. Dervişlerin kullandığı çeşitli eşya yanında şamdanlar, tabaklar, halı, kilim ve yazıtlar sergilenmektedir.

YUNUS EMRE MÜZESİ: Mihalıççık İlçesi'ne bağlı Yunusemre Köyü'nde, 1974'te açılmıştır. Yunus Emre'nin mezar anıtı yanında, küçük bir bölmede ozanın şiirleri, temsili resimleri, belge ve kitaplar bulunmaktadır.

BALLIHİSAR MÜZESİ (PESSİNUS): Sivrihisar'a bağlı Ballıhisar Köyü'ndedir. Açıkhava müzesi biçiminde düzenlenmiştir. Frig kenti olarak bilinen yörede, Kybele Tapınağı'nın kalıntıları bulunmaktadır. 1967'den beri Pierre Labrechts'in yaptığı kazılarda çıkan yapıtlar sergilenmektedir.

SERGİLER: Osmanlı Dönemi yapılarından Kurşunlu Külliyesi'nin imarethane bölümü 1966'da **Resim ve Heykel Galerisi'**ne dönüştürülmüştür. Galeri, yörede sergi çalışmalarını hızlandırmış ve çeşitlendirmiştir. Çeşitli kurumlar, yöre sanatçıları resim ve heykel çalışmalarını galeride sergilemektedir. Ayrıca eğitici çalışmalar da sürdürülmektedir.

Değişik tarihlerde düzenlenen şenlik ve panayırlarda da yöre el sanatlarının tanıtıldığı sergiler açılmakta ve ilgi görmektedir.

ŞENLİKLER: Eskişehir ve yöresinde mayıs-ekim arası şenlik, anma günleri ve panayırlarla geçmektedir. Bu etkinliklere toplumsal yapıdaki kültürel çeşitliliğin yansıdığı görülür. Temmuz başında düzenlenen Beyaz Altın Festivali'nde de, ilin simgesi olan lületaşı ve ürünleri tanıtılmaktadır. Ayrıca pehlivan güreşleri, at yarışları gibi geleneksel sporların ağırlık taşıdığı şenlikler de yapılmaktadır.

YUNUS EMRE HAFTASI: Mayısın 3. haftasında, başta Yunus Emre Müzesi olmak üzere, il merkezinde, Mihalıççık'ta ve Sivrihisar'da yapılmaktadır. Törenlerde ozanın kişiliği, sanatı, yaşantısı üstüne konuşmalar yapılmakta, ilahiler, şiirler okunmakta, bir hafta süren sergiler açılmaktadır.

BEYAZ ALTIN FESTİVALİ: 1 Temmuz'da il merkezinde başlayan festival, bir hafta sürmektedir. Daha çok lületaşı ürünleri tanıtılmakta, çeşitli yarışmalar yapılmaktadır. Bu ürünler arasında en çok beğenilen ağızlık, pipo, kolye, biblo gibi türler seçilmekte, ödüllendirilmektedir. Festival içinde düzenlenen El Sanatları Fuarı'nda da kilim, çorap, keçe dokuma ve oyalı yazma gibi yöreye özgü el işleri sergilenmektedir.

ESKİŞEHİR HAFTASI: 1-7 Eylül arasında düzenlenen bu etkinlikte yörenin tarihsel, kültürel, turistik özellikleri tanıtılmaktadır. Kentin kurtuluş günü olan 2 Eylül'de fener alayları düzenlenmekte, folklor gösterileri yapılmakta ve Kurtuluş Savaşı'na ilişkin bilgi ve anılar aktarılmaktadır. Hafta boyunca çeşitli eğitim kurumlarında, Resim ve Heykel Galerisi'nde sergiler açılmaktadır.

SEYİT BATTAL GAZİ'Yİ ANMA GÜNÜ: Eylül ayının ilk pazar günü Seyitgazi'de düzenlenen anma gününde Battal Gazi'ye ilişkin "menkıbeler" anlatılmakta, külliyesindeki eşya ve yapıtlar sergilenmektedir. Yöre halkınca ermiş sayıldığı için adaklar adanmakta, kurbanlar kesilmektedir.

SONBAHAR AT YARIŞLARI: Muradiye'de ekim ayında her pazar düzenlenen at yarışları, yörede büyük bir ilgi görmektedir. Özellikle Çifteler'de yetiştirilen atlar burada yarışmakta, kazananlar ödüllendirilmektedir. Ayrıca cirit oynanmaktadır.

PANAYIRLAR: Daha çok kasabalarda açılan panayırlar, ekonomik işlevleri yanında, kültürel etkiler de yaratmaktadır. Burada niteliksiz de olsa "çadır tiyatroları" büyük ilgi görmektedir. Ayrıca, yöresel el sanatları için de bir sergi ve tanıtma alanı oluşturmaktadır. Birbirini izleyen panayırlar, yörede canlılık yaratmaktadır. 26 Ağustos'ta Bozan'da açılan panayırı, 4 Eylül'de Beylikahır, 10'unda Mahmudiye, 15'inde Çifteler, 17 ve 20 Eylül'de de Sarıkaya, Mihalgazi, Gümele, Mihalıççık panayırları izlemektedir.

Mahmudiye Panayırı'nda, geleneksel pehlivan güreşleri yapılmakta, koyun, koç, at gibi ödüller konmaktadır. Mihalıççık'taki panayırsa ilçenin kurtuluş gününde açıldığından, kutlama törenleriyle birlikte bir yoğunlaşma yaratmaktadır.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: Görsel sanatların hemen her dalında sınırlı, çeşitli etkinlikler sürdürülmektedir. Özellikle ildeki eğitim kuruluşları bu etkinliklere öncülük etmiştir. 1940'lı yıllarda Çifteler Köy Enstitüsü ve Halkevi, etkinliklerin merkezi durumundaydı (Günümüzde Anadolu Üniversitesi'ne bağlı Açık Öğretim Fakültesi'nde de sinema-televizyon dallarında uygulamalı eğitim yapılmaktadır).

SİNEMA: İlde sinema eğitimi veren bir kuruluşun bulunmasına karşın, çalışmalar daha çok akademik düzeyde sürdürülmektedir. Halk izleyici durumundadır. 1978'de 2'si açık -yazlık- 10'u kapalı, 12 sinema salonunun bulunduğu Eskişehir'de, 1.218 film gösterilmiştir. Yerli filmler daha çok ilgi görmektedir. Gösterilen filmlerden 232'si yabancı yapımdır ve 601.664 kişi izlemiştir. Yıl içindeki izleyici toplamıysa 1.455.335'tir.

TİYATRO: Bu alanda ilk çalışma, 1933'te Şeker Fabrikası'nın açılışıyla başlamıştır. Tiyatro çalışmaları bir grupça, fabrika yapısı içinde oluşturulan tiyatro salonunda yürütülmüştür.

Halkevleri'nin etkinlikleri kapsamında bu çalışmalar hem düzey kazanmış, hem de yaygınlaşmıştır. 1940'lı yıllardaysa Çifteler Köy Enstitüsü, birçok alanda olduğu gibi, tiyatroda da özgün çalışmalar yapmıştır. Tanınmış klasiklerden yapılan uyarlamalar yanında, öğrencilerin yazıp-düzenledikleri oyunlar da sahnelenmiş, çalışmalar kırsal kesime de yansıtılmıştır.

1950'li yıllarda söz konusu kurumların kapatılmasıyla, bu etkinlikler de durmuştur. İlde yeniden tiyatro çalışmalarının başlaması 1964'e rastlar. Bu tarihte kurulan Belediye Tiyatrosu, iki yıl çeşitli oyunlar sergilemiştir. 1971'de gençlerin oluşturduğu Ar Tiyatrosu da 1975'e değin başarılı çalışmalar yapmıştır. Bu dönemde Halk Eğitim Merkezi Topluluğu, programında daha çok eğitici-öğretici yanı ağır basan yapıtlara yer vermiştir.

1980'li yıllarda ilde tiyatro topluluğu bulunmamakla birlikte, gerek özel tiyatrolar, gerekse Devlet Tiyatrosu ekipleri turne dönemlerinde Eskişehir'de de temsiller vermektedir. 1978-1979 sezonunda 5 oyun sahnelenmiş ve 5.861 kişi izlemiştir.

RADYO-TV: 1960'ta Atatürk Lisesi öğretmen ve öğrencilerinin amatör olarak başlattıkları radyo yayınları, yörede geniş bir ilgi uyandırmıştır. 1964'te TRT Yasası çıkınca bu çalışmalar durdurulmuştur. 1982'de Açıköğretim Fakültesi'ne katılan İletişim Fakültesi'nde Türkiye'deki ilk renkli televizyon yayını çalışmaları başlatılmıştır. Ancak bu çalışmalar yaygınlaşmamış, akademik düzeyde kalmıştır.

Elektrik enerjisinin kırsal kesimde de yaygın kullanımı nedeniyle radyo-TV yayınları geniş bir kesime ulaşabilmektedir. 1971'den beri izlenmeye başlayan televizyon yayınları radyodan daha çok ilgi görmektedir.

1980 verilerine göre ilde ruhsatlı 83.058 radyo, 81.693 TV alıcısı bulunmaktadır.

YEREL YAYIN ORGANLARI: Eskişehir'de yerel basını 1910'da Hakkı Tarık Us başlatmıştır. 1 Haziran 1910'da yayımlanmaya başlanan **Hakikat-Anadolu'nun Sesi** ilde çıkan ilk gazete olmakla birlikte en önemlilerindendir. İttihat-Terakki yanlısı **Hakikat**'ın karşısında İtilafçılar da **Metanet**'i çıkarıyorlardı. F. Kerim Gökay da öğrencilik yıllarında ilkel bir baskı aracıyla (şapoğraf) 1914'te **Tevhid-i Efkâr**, daha sonra da **Hilal-i Osman** gazetelerini yayınlamıştır.

1917'de çıkan **Karacahisar** dergisi (aylık) daha çok sağlık sorunlarına yer vermekteydi. Bunu, 1918'de İzzet Ulvi ve Ekrem beylerin çıkardığı **Ahrar** adlı haftalık gazete izledi. 1920'de ilde çıkan yayın organları arasına politik nitelikli bir gazete katıldı: **Yeni Dünya.** Gazeteyi Kuva-yı Milliye içinde doğan Yeşil Ordu grubunun Eskişehir'deki çalışmalarını yürüten Arif Oruç Bey çıkarmaktaydı. İslamcı ve toplumcu düşüncelerin bir arada yer aldığı gazete, geniş bir okuyucu kitlesi bulabildi. Ancak, kısa bir süre sonra Yeşil Ordu kapatılınca yayınını Ankara'da **Emek** adıyla sürdürdü. Yasal olarak kurulan Türkiye Komünist Fırkası Mart 1921'e değin **Yeni Dünya**'nın yayınını sürdürdü. 20 Nisan 1921'de İstiklal Mahkemesi kararıyla Fırka da, gazete de kapatıldı *(Bak. Tarih).*

1945'lere değin Eskişehir basını bir duraklama dönemi geçirmiştir. 1946'da Abdurrahman Ünügür'ün çıkardığı **Sakarya** gazetesi, bu dönemin tek yayın organıdır; 1982'de de yayınını sürdürmektedir. 1950'li yıllar yerel basının canlanma dönemi olmuş, kurumlaşmalar başlamıştır. 1950'de Ziya Surol'un çıkarmaya başladığı **İstikbal**'i 1953'te Ruşen Namuh'un kurduğu **Mücadele** gazetesi izlemiştir. 1955'te Esnaf Kefalet Kooperatifi'nin yayın organı olarak çıkan **Tezgâh** mesleki haberlerin ağırlık taşıdığı bir gazeteydi. 1956'da ilde 8 gazetenin çıktığı belirtilmektedir: **Fazilet; Demokrat Eskişehir, İstikbal, Mücadele, Porsuk, Tezgâh, Yeşilnur** ve **Yükseliş.** 1957'de gazete sahipleri ve yazarlarının oluşturdukları Eskişehir Gazeteciler Cemiyeti kurulmuş, çalışmalar yeniden düzenlenmiştir.

1959'da **Ticaret Odası** dergisiyle başlayan kurumların yayın organları 1960'lı ve 1970'li yıllarda giderek artmıştır. 1966'da çıkan **Işık,** 1968'de çıkan **Orta Anadolu Tıp Bülteni** ve **Haberleşme Bülteni,** 1971'de Eskişehir İktisadi Ticari İlimler Akademisi'nin çeşitli bölümlerince yayınlanan **E.İ.T.İ.A.** ve **Deneme** dergilerinin yanında aynı yıl **İmam-Hatip** adlı okul dergisi ve 1970'ten başlayarak 3 ayda bir yayınlanan **Sanayi Odası** dergileri yayın alanına girmiş, 1972'de bunlara 4 ayda bir çıkan **Toplum Kalkınması Bülteni** eklenmiştir.

1978'de ilde bu dergiler dışında 6 gazete yayınlanmaktadır. Bunları Emin Üstünbaş'ın haftalık olarak çıkardığı **Yıldırım,** Naci Gelendost'un 1976'da kurduğu **Çalışanlar,** 1950'de kurulan ve günlük olarak yayınlanan **İstikbal,** 1975'te yayınlanmaya başlayan **Eskişehir,** 1968'de Ethem Karaca'nın kurduğu **Milli İrade** ve 1946'dan beri çeşitli aralıklarla yayınını sürdüren **Sakarya** gazeteleridir. İlçelerden yalnız Mihalıççık'ta haftalık olarak, 1963'de Zeki Özdemir'in kurduğu **Mihalıççık Postası** yayınlanmaktadır.

SPOR ÇALIŞMALARI: İldeki yaygın etkinliklerin başında spor gelmektedir. Düzenli çalışmalar 1921'de başlamıştır. Kemalettin Sami Paşa ve Cevat Yum'un kurdukları **İdmanyurdu,** bilinen ilk spor kulübüdür. 1950'li yıllarda kulüpleşme yoğunlaşmıştır, 1960'a değin 13 kulüp kurulmuştur. 1978 verilerine göre, ildeki kulüp sayısı 24'tür. Aynı yıl, etkinliklere katılan lisanslı sporcuların sayısı da 1.675 olarak belirlenmiştir. Bunlardan 80'i kadındır.

TESİSLER: Eskişehir'de, spor çalışmaları için yeterli denebilecek düzeyde tesis vardır. Beden Terbiyesi kayıtlarına göre 1978'de hizmet veren 14 tesis bulunmaktadır. Bunların 7'si açık futbol alanı, 2'si stadyum, 2'si spor salonu, geri kalanları da basketbol, voleybol ve atış alanıdır.

Stadyumlar 8.000'er m2'lik alanlara kurulmuştur. Şehir Stadı 5.000, Atatürk Stadı 15.000 kişiliktir. Atatürk Stadı'nda 6 kulvarlı bir koşu pisti vardır.

Spor salonlarından biri 800 m2'lik, öbürü 1.500 m2'lik alana kurulmuştur. Boks, basketbol, eskrim, güreş, halter, hentbol, jimnastik, judo ve voleybol karşılaşmaları yapılabilmektedir.

KULÜPLER: İldeki 24 kulüpten, 15'i gençlik, 7'si kurum, 1'i ihtisas, 1'i de asker spor kulübüdür. Eskişehir, kurumların sportif çalışmalara en yaygın olarak katıldığı illerden biridir. DDY, Şeker Şirketi, Sümerbank, Toprak Ofisi, spor kulüpleri bulunan kuruluşlardır. Eskişehir'deki Hava Kuvvetleri'nin kurduğu Havagücü de başarılı kulüpler arasındadır. Avcılar ve atıcılar da bir ihtisas kulübü oluşturmuşlardır.

1965'te kurulan **Eskişehirspor,** ilin Türkiye liglerindeki temsilcisi durumundadır. Birinci Türkiye Ligi'nde ilk üç sıraya giren ilk Anadolu kulübü olarak tanınmış, uluslararası karşılaşmalarda da çeşitli başarılar kazanmıştır.

DALLAR: Önceleri futbol ağırlıklı olan çalışmalar, kurum kulüplerinin artışıyla çe-

şitlenmiş, yaygınlaşmıştır. Basketbol, voleybol, binicilik ve güreş ilginin yoğunlaştığı spor dalları arasındadır. Atıcılık alanında Ali Hergüner, Behzat Akdeniz, Mete Seçkin gibi sporcular, atletizm dalında özellikle bayanlarda Nesrin Emeklibaş, Fatma Yılmaz, Nuran Sonerler gibi milli takımlara girenler vardır. Bisiklet yarışlarında da Nizamettin Öztürk, Selamet Tümlü, Osman Ertan Türkiye'de bu sporun öncülüğünü yapanlar arasındadır. Boks çalışmalarını ilde Demirspor başlatmıştır. Şekerspor, Havagücü kulüplerinin oluşumuyla boks yaygınlaşmıştır. Eskrim köklü ve yaygın dallar arasındadır. Bu alanda ilk çalışmalar 1936'da, Halkevi etkinlikleri içinde başlamıştır. Osman Özden, Selim Özsu, Ziya Tümer, Abdullah Yalçınkaya, Nazmi Baykal bu dalın tanınmış sporcuları arasındadır. Güreş çalışmalarını da Halkevi başlatmıştır. Nuri Baytorun ve Celal Kaynakçı gibi eski güreşçiler bu çalışmalara öncülük etmişlerdir. Nasuh Akar, Tevfik Yüce, Osman Kambur gibi milli güreşçiler yetişmiştir. Demirspor ve Şekerspor bu dalda başarılı kulüplerdir.

Lisanslı Sporcuların Spor Dallarına Göre Dağılımı

Spor Dalı	Lisanslı Kadın S.	Lisanslı Erkek S.
Atıcılık	—	28
Atletizm	4	6
Basketbol	30	263
Bisiklet	—	5
Boks	—	16
Eskrim	2	19
Futbol	—	1.008
Güreş	—	25
Halter	—	10
Hentbol	—	42
Judo	2	8
Masatenisi	10	15
Okçuluk	2	9
Voleybol	30	141
Toplam	80	1.595

(DİE, Spor İstatistikleri, 1978, Ankara 1980)

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Abadan, Yavuz (1905-1967): Bilim adamı. Ortaöğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamladı. Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra Heidelberg Üniversitesi' nde doktora yaptı. Yurda dönüşünde bitirdiği fakültede doçent oldu. 1942'de profesörlüğe yükseldi.

1943-1946 döneminde Eskişehir Milletvekili seçildi. Sonra Siyasal Bilgiler Okulu' nda görev aldı. Okul fakülteye dönüştüğünde dekanlığa getirildi (1952). Bu görevi sırasında Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü'nü kurdu, genel müdürlüğünü yaptı. 27 Mayıs sonrasında 147'lerle birlikte görevinden alınan Abadan, bir süre Berlin Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde dersler verdi. Hakları geri verilince Hukuk Fakültesi'nde ve Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde görev aldı. Çalışmaları, üniversite çevrelerinde "kamu hukuku ve siyasal bilime yapılmış önemli katkılar" olarak değerlendirildi.

Başlıca Yapıtları: **Hukuk Başlangıç ve Tarihi** (1935), **Hukukun Gözü İle Milliyetçilik ve Halkçılık** (1938), **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış** (B. Savcı ile birlikte, 1959), **Mustafa Kemal ve Çetecilik** (1964).

Arabacıoğlu, Bülent (1950-): Karikatürcü. Ortaöğrenimini tamamladıktan sonra harita mühendisliği eğitimi gördü. İlk karikatürü 1971'de **Papağan** dergisinde yayınlandı. Sonraları **Hürriyet, Milliyet, Çarşaf, Gırgır** gibi dergi ve gazetelerde, Almanya'da çıkan gülmece dergilerinde de karikatürleri yayınlandı. Yurt içinde ve dışında çeşitli karma sergilere katılan Arabacıoğlu'nun çizgi film çalışmaları da vardır.

Demir, İsmet (1925-1979): Sendika lideri. Eskişehir-Ankara Demiryolu üzerindeki Biçer İstasyonu'nda doğdu. Ortaokulun 1.sınıfından ayrılarak, çalışmaya başladı. Uzun süre geçici işlerde çalıştıktan sonra, topoğraf yardımcısı oldu. Mayıs 1962'de iş istemek üzere yapılan "Meclis'e yürüyüş"ü düzenleyenlerin arasında yer aldı. Demir, yaşamının sonraki dönemlerinde tümüyle sendikal çalışmalara yöneldi. Bir süre Ankara'da Yapı-İş Sendikası'nda çalıştı. 1965'te o dönemin önemli sendikalarından Yapı İşçileri Sendikası (YİS)'ni kurdu.

1965-1974 arasında başta Petrol-Boru Hattı, Kadınhan Barajı, İzmir Petro-Kimya Tesisleri ve İskenderun Demir-Çelik olmak üzere birçok işyerindeki greve öncülük etti. İşçilerin kendi sorunlarıyla doğrudan ilgilenmelerini, sendikal çalışmaya yönelmelerini sağladı.

Demir, gırtlak kanserine yakalandığı için çalışmalarını yarıda bırakmak zorunda kaldı. Sağaltım için 1978'de İsveç'e gitti. Orada, yaşantısının 1962-1975 yıllarını kapsayan bölümünü **"Anılar-Deneyler"** adıyla yazdı. Yapıt ölümünden sonra yayınlandı (1980).

Gökay, Fahrettin Kerim (1900-): Bilim ve siyaset adamı. Eskişehir'de Liva İdadisi'ni bitirdikten sonra Boğaziçi Rehber-i İttihat ve Menba-ul İrfan İdadisi'nde öğrenim gördü; 1922'de de Tıp Fakültesi'ni bitirdi. 1924'e değin Münih, Hamburg ve Viyana'da ihtisas yaptı. Yurda dönüşünde İstanbul Asabiye ve Akliye Hastanesi Ruhiyat Laboratuvarı Şefi oldu. 1933'te psikiyatri profesörlüğüne, 1942'de de ordinaryüslüğe yükseldi.

Yüksek Sağlık Şurası, Turizm-Danışma, Maarif Şurası üyeliklerinde bulunan Gökay, 1949'da İstanbul vali ve belediye başkanlığına getirildi. 1951'de Bern Büyükelçiliği' ne, 1960'ta Dış İşleri Yüksek Müşavirliği' ne atandı. 1961'de İstanbul'dan milletvekili seçildi. İmar ve İskân Bakanlığı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Avrupa Konseyi üyeliği yaptı. Çeşitli uluslararası kuruluşlarda da görev alan Gökay, Türkiye Yeşilay ve Akıl Hıfzıssıhhası derneklerinin başkanlıklarını da yaptı.

Yapıtlarından Bazıları: **Gayrı Tabiî Aşklar Üzerine Ruhi Tetkikler** (1924), **Akıl Hastalıklarının Teşhisi ve Tedavisi** (1925), **Türkiye'de Felc-i Umumi Meselesi** (1926), **Ruh Hastalıkları** (1928), **Ameliyatla Selâh Göstermiş Ekstra Medüller Tümör Vak'ası** (1944).

Hızır Bey Çelebi (1407/1408-1459): İlk İstanbul Kadısı, din adamı. Sivrihisar'da doğdu. Babası yetiştirdi. Bir süre de Bursa'da Molla Yeğan'ın öğrencisi oldu. Öğrenimi bitince Sivrihisar Medresesi'ne müderris oldu. 1435'te Sivrihisar Kadılığı'na getirildi. 1447-1448'de de Bursa'da bir medreseye müderris oldu. Fatih Sultan Mehmed'ce beğenilerek İstanbul'a çağrıldı ve kadılık görevi verildi. Çalıştığı semt, Kadıköyü adıyla anıldı. Ebcedle tarih düşürmenin öncüleri arasında tanındı. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri vardır. En ünlü yapıtı 104 beyitli **El-Nuniye Fi'l Akaid** kasidesidir. Medreselerde ders kitabı olarak da okutulan yapıt, birkaç kez basılmış, şerhedilmiş ve manzum olarak Türkçe'ye çevrilmiştir.

Kaplan, Mehmet (1915-): Edebiyat tarihçisi. Sivrihisar'da doğdu. Ortaöğrenimini Eskişehir'de tamamladı. İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. İÜ Edebiyat Fakültesi Yeni Türk Edebiyatı asistanı, 1943'te doçent, 1952'de profesör oldu. 1958-1959'da Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde dekanlık ve rektör vekilliği görevlerinde bulundu.

Kaplan'ın, ilk yazıları 1930'ların sonunda **Gençlik, İnkılapçı Gençlik** dergilerinde göründü. 1943-1946 arasında **İstanbul** dergisinde yayınlanan inceleme ve eleştiri yazılarıyla tanındı. 1947'den sonra **Hareket, Şadırvan, İstanbul, Çağrı, Hisar, Türk Edebiyatı** gibi dergilerde yazdı. Önceleri incelemelerini metnin anlatım biçimine dayandırırken; ileriki yıllarda sanatçının kişiliği, biyografisi, psikolojisi gibi öznel etkenlerle metin arasında bağlantılar kuran bir yaklaşımla edebiyat tarihine yöneldi. Dilin yenileşmesi karşısında tavır aldı.

Yapıtlarından Bazıları: **Tevfik Fikret ve Şiiri** (monografi, 1946), **Namık Kemal** (doktora tezi, 1948), **Şiir Tahlilleri** (2 cilt, 1954-1965), **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I** (1976), **Hikaye Tahlilleri** (1979).

Mutluay, Rauf (1925-): Eleştirmen. 1942'de İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirerek, Yüksek Öğretmen Okulu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi. 1950'li yıllardan başlayarak Antalya, Kastamonu, Edirne liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı. Bir süre İstanbul Arkeoloji Müzesi Kitaplığı'nda çalıştı. 1974'te öğretmenlikten emekli oldu.

Mutluay, 1946'da **Gün** dergisindeki yazılarıyla yazın alanına girdi. Sonraki yıllarda **İstanbul, Yordam, Dünya, Dost** gibi dergi ve gazetelerde deneme, eleştiri ve öyküleri yayınlandı. 1960 sonrasında **Yeditepe, Kim, Yön** (Samih Emre imzasıyla), **Yeni Ufuklar, Papirüs, Cumhuriyet, Gösteri** gibi dergi ve gazetelerde eleştiri, kitap tanıtma, inceleme çalışmaları yayınlandı. Eski ve yeni Türk edebiyatının sorunları ve akımlar-dönemler üstüne kapsamlı incelemeleriyle tanındı.

Yapıtlarından Bazıları: **100 Soruda Türk Edebiyatı** (1969), **100 Soruda Edebiyat Bil-**

gileri (1972), **50 Yılın Türk Edebiyatı** (1973), **Pas Demiri Yiyor** (denemeler, 1974), **Bende Yaşayanlar** (denemeler, 1977).

Nasrettin Hoca (1208?-1284?): Halk düşünürü, mizahçısı. Yaşamı üstüne kesin bilgiler bulunmayan Hoca'nın doğduğu yer ve doğum-ölüm tarihleri tartışmalıdır. 1257 yılına ilişkin Seyyid Muhammed Hayranî ve 1266 yılına ilişkin Hoca İbrahim Sultan'ın vakfiye kayıtlarından; Hoca'nın Akşehir'de bulunduğu ve çeşitli konularda tanıklık ettiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi de **Seyahatname**'sinin Akşehir bölümünde, Hoca ile Timur arasındaki bir konuşmadan söz etmektedir. Ancak, Fatih Millet Kitaplığı'nda bulunan **Letaif-i Lâmîî** adlı el yazmasında, bu konuşmadaki kişinin XIV. yy şairlerinden Ahmedî olduğu belirtilmekte ve **Seyahatname**'deki bilginin yanlış olduğu vurgulanmaktadır.

Fransız Ulusal Kitaplığı-Biblioteque National'de bulunan tarihsiz bir elyazmasında da Sivrihisar halkının özellikleri anlatılırken, "garip, güldürü mizaçlı" birisinden söz edilmektedir.

Son yıllarda ağırlık kazanan bir sava göre Hoca Sivrihisar'a bağlı Hortu Köyü'nde doğmuştur. Biblioteque National'deki elyazması yanında bu sav, Sivrihisar müftülerinden Hasan Efendi'nin **Mecmua-i Maarif** adlı yapıtına dayandırılmaktadır. Yapıt, eski sicillerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Burada, Hoca'nın "Hortu Köyü imamı Abdullah Efendi'nin ve Sıdıka Hanım'ın oğlu olduğu, dönemin tanınmış kişilerinden ve babasından ders aldığı, İbrahim Sultan'a mürit olmak için Akşehir'e gittiği, 78 yaşında öldüğü" belirtilmektedir. Akşehir'deki vakfiye tutanakları da bu bilgileri doğrulamaktadır. Öte yandan, Hoca'nın medrese öğrenimi gördüğü, müderrislik, kadı yardımcılığı ve kadılık yaptığı da öne sürülmektedir. Çeşitli fıkralarda da Hoca'nın bu özellikleri görülmektedir.

XIII. yy'da yaşadığı ağırlık kazanan

İsmet Demir

Hoca'ya ilişkin fıkralar, daha çok XV. yy sonrasında ortaya çıkmıştır. Yalnız Anadolu'da değil Araplar, Azeriler ve Kazaklar arasında da bu fıkraların çeşitli yankıları görülmüştür.

Arapça, "Hoca Nasrettin Efendi Cuha'nın Latifeleri" adlı bir fıkra derlemesi yayınlanmıştır (Cuha, Araplar arasında yaygın olarak tanınan, Hoca'yla benzer özellikler taşıyan bir halk tipi). Azerbaycan'da "Molla Nasreddin", Kazaklar arasında da "Hoja Nasr"a ilişkin fıkralar yaygındır. Ayrıca Balkanlar'daki çeşitli uluslar da Nasrettin Hoca'yı kendi kültürlerine mal etmektedirler.

Türkiye'de anlatılan fıkralarda Hoca'nın hazırcevaplığı ve sağduyusu ön planda gelir. Bu özellikleri yanında, ince bir alayla, haksızlıkları, baskıları, toplumdaki aksaklıkları eleştirir. Eleştirilerinin sonunu da "tatlıya bağlar."

Nasrettin Hoca fıkralarından oluşan ilk derlemeyi 1837/1838'de taş baskısıyla Çaylak Tevfik yayınlamıştır. Sonraları birçok sanatçı ozan bu fıkraları değişik biçimlerde yorumlamış, derlemiştir. Hoca tipi, canlı bir kültür öğesi olagelmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bak: Konya-Kültür, Yöresel Halk Edebiyatı, Kültürel Etkinlikler.)

Oğuz, Orhan (1923-): Öğretim üyesi, ekonomist. İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ni bitirdi, 1948-1951 arasında Paris Üniversitesi'nde doktora yaptı. Yurda dönüşünde, İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne öğretim üyesi oldu. 1957'ye değin doçent olarak görev yaptı, daha sonra İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne geçti, profesörlüğe yükseldi. 1958-1969 yıllarında Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nin kuruluş çalışmalarına katıldı, Kurucu Başkan olarak görev yaptı. Eskişehir'den milletvekili seçilerek parlementoya girdi. 1967-1971 döneminde Milli Eğitim Bakanı oldu.

1978'de İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Başkanlığı'na seçilen Oğuz, 1982'de akademinin Marmara Üniversitesi'ne dönüştürülmesinden sonra rektörlüğe getirildi.

Başlıca Yapıtları: **Türkiye'de Zirai Reformlar** (1950), **Beynelmilel Ticaret** (1955), **Genel İktisat Teorisi** (1968), **Avrupa Ekonomik Topluluğu** (1966).

Ökçün, Gündüz (1936-): Öğretim üyesi, politikacı. Ortaöğrenimini Eskişehir Lisesi'nde tamamladı. 1954'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdikten sonra, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktora yaptı. Londra Üniversitesi'nde uzmanlık öğrenimi gördü. Yurda dönüşünde Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doçent olarak görev

Nasrettin Hoca'nın evi, Hortu Köyü

Nasrettin Hoca, XVIII. yy Osmanlı minyatürü

yaptı, profesörlüğe yükseldi. 1977 seçimlerinde Eskişehir'den milletvekili seçildi. 1978-1979'da Dışişleri Bakanlığı yaptı. Ökçün, uluslararası hukuk ve Türkiye'nin ekonomik tarihine ilişkin çalışmalarıyla tanındı. İzmir İktisat Kongresi'ni incelediği **Türkiye İktisat Kongresi** adlı yapıtı geniş ilgi gördü. Öbür çalışmalarından kimileri şunlardır: **Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti** (1962), **Devletler Hususi Hukukunun Kaynakları ve Kamu Düzeni** (1967), **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk Azınlık ve Yabancı Payları** (1969), **Osmanlı Sanayii, (1913-1915 Yılları Sanayii İstatistiki** (1970), **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye** (1971).

Özkırım, A. Çetin (1930-): Yazar, sinema eleştirmeni. İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirdi. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde bir süre öğrenim gördü. Viyana'da sinema üstüne incelemelerde bulundu. Yurda dönüşünde **Karikatür, Hergün, Akşam, Havadis** gibi dergi ve gazetelerde ressam olarak çalıştı. Sonraları, **Akşam, Milliyet, Günaydın** gibi gazetelerde ve **Sanat Olayı** dergisinde sinema eleştirileri yazdı, **Sinema 59** adlı bir dergi çıkardı. Her yıl düzenlenen İstanbul Gazeteciler Cemiyeti ödüllerinden 1956'da Gazete Resmi dalında ikincilik, 1957'de aynı dalda birincilik, 1975'te Fıkra-İnceleme dalında ikincilik ödüllerini kazandı. 1982'de **Düş Erimi** adlı bir romanı yayınlandı.

Özsoy, Yahya (1926-): Eğitimci. Rıfkiye Köyü'nde doğdu, Çifteler Köy Enstitüsü'nde öğrenim gördü. Bir süre köy öğretmenliği, gezici başöğretmenlik yaptıktan sonra 1953-1954 yıllarında Gazi Eğitim Enstitüsü Özel Eğitim Bölümü'nde okudu. İstanbul Yıldız ve Ankara Sağırlar Okulu'nda görev aldı. 1956-1961 yıllarında Ankara İlköğretim Müfettişliği yaptı ve Ankara Rehberlik-Araştırma Merkezi'nde görev aldı. 1961-1964 arasında Amerika'da uzmanlık öğrenimi gördü. Yurda dönüşünde, İlköğretim Genel Müdürlüğü'nde Özel Eğitim Şube Müdürlüğü'ne getirildi. Başbakanlık Devlet Personel Dairesi ve Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde görev aldı. 1975'te doçent, 1981'de Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İletişim Fakültesi'nde öğretim görevlisi oldu.

Özsoy, Türkiye'de 1952'lerde başlayan, konuşma ve işitme özürlülerin eğitimine yönelik çalışmaların öncülerindendir.

Yapıtlarından Kimileri: **Eğitimde Öğrenci Tanıma Teknikleri** (1976), **Eğitimde Gruplama ve Gruplama Çalışma Teknikleri** (1969), **Özel Eğitime Giriş** (1981), **Konuşma Özürlü Çocuklar ve Eğitimleri** (1982).

Polatkan, Hasan (1915-1961): Politikacı. 1933'te Eskişehir Lisesi'ni, 1936'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi ve Ziraat Bankası Müfettiş Yardımcılığı'na atandı. Daha sonra müfettiş oldu. 1946'da Demokrat Parti listesinden Eskişehir Milletvekili seçildi. Adnan Menderes'in kurduğu ilk hükümette Maliye Bakanı olarak görev aldı. 1955'te görevinden ayrıldı. 1 Aralık 1956'da yeniden geldiği bu görevi ve milletvekilliği 27 Mayıs 1960'a değin sürdü. 27 Mayıs'ta Adnan Menderes'le birlikte Kütahya'da tutuklandı. Yüksek Adalet Divanı'nın idam hükmü 15/16 Eylül 1961'de İmralı Adası'n da uygulandı.

Orhan Veli'nin Kaleminden Nasrettin Hoca Fıkraları

İŞALLAH BEN

Bir akşam bizim Hoca karısına şöyle der:
"Yarın dağa giderim yağmur yağarsa eğer;
Yağmur yağmazsa çifte."
Kadın atılır:- "Hoca! İşallah de!"
-"İşallahı var mı bunun a hatun?
Ya yağmur, ya değil; ya çift, ya odun."
Ertesi gün Hoca çıkar evinden.
Sen misin çifte giden?
Bir alay sipahi keser yolunu;
Derler ki "bize falan yolu göster!"
Hoca müsaade ister;
"Amanın, der, işim var."
İşten, mişten kim anlar?
Kargılarla dokunup sekiz dokuz yerine,
Katarlar Hocamızı önlerine;
Sipahiler atlı, Hocaysa yaya.
Sonunda bir kasabaya varırlar.
Varırlar, varırlar ya,
Hocanın da leşini çıkarırlar.
Haydi oradan başka kasabaya!
Hocamız yine yaya.
O köy senin bu köy benim, durmadan,
Koşturup dururlar arkalarından.
Herifler bir türlü meram anlamaz;
Hoca akşama kadar kurtulamaz.
Merak edecek şey de yok ya bunda,
Turşu gibi döner eve sonunda.
"Kim o?" der sorar kadın, pencereden;
Hoca, perişan inler: "İşallah ben!"

KABAHAT KİMDE

Hocanın eşeğini bir gün hırsızlar çalar
Hocamız kara kara düşüncelere dalar.
Çevirir etrafını konu komşu.
Hocanın dertli dertli oturuşu
Komşuların yüreğine dokunur.
Türlü türlü de nutuklar okunur.
Bilgiçlik taslamanın tam saati;
Herkes birine bulur kabahati.
Kimi der ki: "Hocam, kabahat sende!
Elâleme itimat edilir mi?"
Kimi der: "Sende değil, eşeğinde!
Hırsıza uyulur da gidilir mi?"
Kimi der: "Sende de var, onda da var."
Ama en sonunda Hoca da kızar:
-"Peki, ikimizin de suçu pek çok;
Ya hırsızın hiç mi kabahati yok?"

İLAMDA KUSUR

Memleketin subaşısı bir zaman
Hiç bir iş görmezmiş, rüşvet almadan
Hocanın da bir işi bir türlü olmuyormuş.
Gücü yetmiyormuş rüşvet vermeye.
En sonunda kocaman bir çömleğe
Yedi sekiz okka toprak doldurmuş;
İncecik bir sıra bal, üstüne de.
Kapıya damlamış çömlek elinde.
Subaşı memnun, buyur etmiş hemen.
Almış çömleği Hocanın elinden;
Lâzım gelen kolaylığı göstermiş.
Basmış mühürünü, ilâmı vermiş.
Hoca, kâğıt elde, koşmuş evine;
"Yutturduk!" diye sevine sevine.

× × × ×

Ertesi sabah bir adam türemiş.
"Buraya subaşı gönderdi beni;
Rica ediyor azıcık gelmeni;
Bir kusuru varmış ilâmın" demiş.
Hoca koparmış ilâmı bir defa;
Metelik verir mi hiç böyle lâfa?
"Çok selam söyle, demiş, gittiğinde;
Kusur onda değil, bal çömleğinde."

(Kanık, s. 23, 52, 54, 57)

Üvey Toprak

Bilirsiniz. Y.K. Karaosmanoğlu'nun "Yaban" romanı Almanca'ya bu adla çevrilmişti. Çünkü Paşazade Ahmet Celal'in görüp gösterdiği Sakarya boyları, umulmaz bir gerçeğin sillesini yemiş şaşkın bir gözlemin bütün insafsızlığını taşır; şu tasvire bakın: "...Burada ise yalnız hakikat; çıplak, çirkin, kaba, yalçın hakikat. Boz toprak dalgaları alabildiğine uzuyor.. Porsuk Çayı kuvvetli bir zelzelenin açtığı bir uzun, bir yılankavi yarık gibidir. Boz topraklar orada çürümüş ve karhalaşmış zannolunur. Elinizi bir soksanız günün hangi saatinde ve hangi mevsiminde olursa olsun bir cerahat gibi ılıktır. Ve tepeler.. ve tepeler birer urdur. Ve bütün ufkun çerçevelediği âlem, ancak bu ıstırap manzarası ile canlı görünür... Boş ve lüzumsuz feza içinde hiçbir kuşun geçtiğini görmedim. Allah insanları intibaha davet için o büyük Tufan cezasını tertip zahmetine katlanmamalı idi. Nuhun ümmetini böyle bir toprak üstünde bu çıplak tepelerde çevrilmiş bırakmalı idi... Ve köy, bataklıkta bir uyuz manda gibi kokuyor.." *(5. Baskı, 23-24).* Yayımlandığı günlerde (1932) bu eseri "köylü aleyhtarlığı" ile suçlayan sözümona" vatanperver" eleştirilerin yanında değilim; ama Türk köyüne dışardan gelen geçici bir konukluğun, kökü ta Servetifünun'a dayanan, Fecriâti' den sonra birdenbire Anadolu gerçeği ile çarpılan bir İstanbul "yaban"lığının şefkatsiz, acımasız, sevgisiz, ilgisiz tavrıdır göze çarpan. Bu, yazarın elinde değildir; onun mizacının, aydın yetişmesinin, içinde yaşamadığı doğa ve toplum gerçeğinin sert etkisidir. Onun için köyün içinden yetişen yazarlarımıza kadar bütün edebiyatçılarımız, yurdumuzun bütün sorunları karşısında böylesine "yaban" kaldılar. Belki de toprak değil, onların gelgeç bakışları üveydi.

(Mutluay, 1971)

Sezer, Sennur (1943-): Ozan. İstanbul Kız Lisesi'ndeki öğrenimini 1959'da bırakarak çalışmaya başladı; çeşitli yayın ve basımevlerinde düzeltmenlik yaptı. İlk şiirleri **Sanat Dünyası, Yelpaze, Beşgen, Denge** gibi dergilerde yayınlandı. 1960'lı yıllarda da **Varlık, Yeditepe, Sosyal Adalet** dergilerinde yazdı. **Cumhuriyet** ve **Akşam** gazetelerinde Fatma Çelik imzasıyla resim eleştirileri yaptı. **Kirpi** adlı mizah dergisinde Fatma Abla imzalı yazıları yayınlandı. Sonraki yıllarda **Türk Dili, Yeni a, Sanat Emeği,** gibi dergilerde yayınlanan şiirleriyle yeni bir anlatıma yöneldi.

Şiirlerinden yapılan seçkiler Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'nde yayınlandı. Özellikle kadının toplumdaki konumundan kaynaklanan sorunlara eğildi.

Kimi Yapıtları: **Gecekondu** (1964), **Yasak** (1966), **Direnç** (1977), **Gerçeğin Masalı** (çocuklar için şiirler, 1979), **Sesimi Arıyorum** (1982).

Şide, M.Sadık (1928-): Sendikacı. 1949'da DDY Eskişehir Cer Atölyesi'ne işçi olarak girdi. 1951'de Şeker Fabrikası'na geçti. Sendikacılığa burada başladı. 1960'ta Sendika Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi. Şeker Fabrikaları İşçileri Federasyonu'nun kuruluşunda, Türk-İş Temsilciler Meclisi'nde, III. Çalışma Meclisi ve İşçi Sigortaları Genel Kurulu'nda Eskişehir temsilcisi olarak bulundu. Seyfi Demirsoy'un ölümünden sonra, Türk-İş Genel Sekreterliği'ne seçildi. 1975'te Sadi Irmak Hükümeti'nde Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na atandıysa da, bu hükümet güven oyu alamadı. 1978'de Ecevit Hükümeti'yle işçiler adına "Toplumsal Anlaşma'yı imzaladı. 1980'de bu anlaşmayı, işçi haklarının çiğnenmesine yol açtığı gerekçesiyle, "yok" saydıklarını açıkladı. 12 Eylül 1980 sonrasında kurulan Ulusu Hükümeti'nde Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na getirildi ve Türk-İş'teki genel sekreterliğini sürdürdü.

Zeytinoğlu, Mümtaz (1934-1979): Sanayici. Ortaöğrenimini 1953'te Galatasaray Lisesi'nde, yükseköğrenimini 1957'de İTÜ' de tamamladı. Yaşantısının sonraki döneminde çeşitli dallarda yatırım-üretim işleriyle uğraştı. 1970'li yıllarda Eskişehir Sanayi Odası'nın başkanlığını yaptı. Bir trafik kazasında öldü.

Zeytinoğlu, gerek kendi iş alanında, gerek sanayinin öteki dallarında yerli kaynakların değerlendirilmesini, dışa bağımlılıktan kurtulunarak "ulusal sanayi"nin oluşturulmasını savundu. Bu yöndeki görüşleri ölümünden sonra Eskişehir Sanayi Odası'nın hazırladığı "100. Yıl" yıllığında ve Mümtaz Zeytinoğlu imzasıyla yayınlanan (Tahsin Yücel'in hazırladığı) **Ulusal Sanayi** adlı yapıtta toplandı.

Türk Köylüsü

Topraktan öğrenip
Kitapsız bilendir.
Hoca Nasreddin gibi ağlıyan
Bayburtlu Zihni gibi gülendir
Ferhad'dır
Kerem'dir
ve Keloğlan'dır.
Yol görünür onun garip serine,
analar, babalar umudu keser,
kahbe felek ona eder oyunu.
Çarşambayı sel alır,
bir yar sever
el alır,
kanadı kırılır
çöllerde kalır,
ölmeden mezara koyarlar onu.
O, "Yûnusû biçâredir
Baştan ayağa yâredir",
ağu içer su yerine.
Fakat bir kere bir dert anlayan düşmeyegörsün önlerine
ve bir kere vakt erişip
"Gayrık yeter!..."
demesinler.
Bunu bir dediler mi,
"İsrâfil sûrunu urur,
mahlûkat yerinden durur",
toprağın nabzı başlar
onun nabızlarında atmağa.
Ne kendi nefsini korur,
ne düşmanı kayırır,
"Dağları yırtıp ayırır,
kayaları kesip yol eyler âbıhayat
akıtmağa..."

Kadınlarımız

Ayın altında kağnılar gidiyordu.
Kağnılar gidiyordu Akşehir üstünden
Afyon'a doğru.
Toprak öyle bitip tükenmez,
dağlar öyle uzakta,
sanki gidenler hiçbir zaman
hiçbir menzile erişmiyecekti.
Kağnılar yürüyordu yekpare meşeden tekerlekleriyle.
ve onlar
ayın altında dönen ilk tekerlekti.
Ayın altında öküzler
başka ve çok küçük bir dünyadan
gelmişler gibi ufacık, kısacıktır,
ve pırıltılar vardı hasta, kırık boynuzlarında
ve ayakları altından akan
toprak,
toprak
ve topraktı.
Gece aydınlık ve sıcak
ve kağnılarda tahta yataklarında
koyu mavi humbarlar çırılçıplaktı.
Ve kadınlar
birbirlerinden gizliyerek
bakıyorlardı ayın altında
geçmiş kafilelerden kalan öküz ve tekerlek ölülerine.
Ve kadınlar,
bizim kadınlarımız:
korkunç ve mübarek elleri,
ince, küçük çeneleri, kocaman gözleriyle
anamız, avradımız, yârimiz
ve sanki hiç yaşamamış gibi ölen
ve soframızdaki yeri
öküzümüzden sonra gelen
ve dağlara kaçırıp uğrunda hapis yattığımız
ve ekinde, tütünde, odunda ve pazardaki
ve karasapana koşulan
ve ağıllarda
ışıltısında yere saplı bıçakların
oynak, ağır kalçaları ve zilleriyle bizim olan
kadınlar,
bizim kadınlarımız
şimdi ayın altında
kağnıların ve hartuçların peşinde
harman yerine kehribar başaklı sap çeker gibi
aynı yürek ferahlığı,
aynı yorgun alışkanlık içindeydiler.
Ve on beşlik şarapnelin çeliğinde
ince boyunlu çocuklar uyuyordu.
Ve ayın altında kağnılar
yürüyordu Akşehir üstünden Afyon'a doğru.

Nazım Hikmet,
Kuvayı Milliye

EDEBİYATTA ESKİŞEHİR

Eskişehir yöresi, en büyük Türk şairinin yetiştiği yöredir. Yunus Emre, en yalın, en özlü Türkçe'yle Sakarya çevresinden tüm insanlığa seslenmektedir:

Adımız miskindir bizim
Düşmanımız kindir bizim
Biz kimseye kin tutmayız
Kamu âlem birdir bize

Yunus, XIII. yy'ın ikinci yarısından bu yana, lirik şiirleriyle tüm Anadolu halkını, kendisinden sonra gelen şairleri etkilemiş bir ustadır. (Yaşamı İçin bak. Yöresel Halk Edebiyatı.) Onun şiirlerinde insanlık sevgisi, yaşama sevinci, hoşgörü, sosyal eleştiri, gülen düşünce (mizah), her yüreğe, her kulağa ulaşacak bir yalınlıkla dile gelir. Sabahattin Eyuboğlu Yunus için, "Ne mutlu Yunus gibi hem haktan yana olan, ana dilini yücelten, kendince kalarak insanlığa ulaşan ve her çağda yenileşen sanatçıya" diyor *(Eyuboğlu, s. 68).*

Eskişehir, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine komşu sayılabilecek bir ticaret merkeziydi. Balkanlar'dan, Kafkasya'dan göçen nüfus yöreye yerleştirilmiş, değişik kültürlerin etkileştiği bir ortam oluşmuştu. Ancak yöre yaşamı, daha çok Kurtuluş Savaşı'yla ve savaş alanı olarak edebiyata yansımıştır.

Anadolu'da Tanin, gazetesi Ahmet Şerif'in gezi yazılarından oluşan bir yapıttır. Yörenin 1909 yıllarındaki yaşamına da tanıklık etmesi açısından önemlidir.

Ahmet Şerif, 4 Kasım 1909'da Eskişehir'e gelir. O dönem Eskişehir'i birkaç geniş

ve düzenli caddesi, biri rüşdî, altısı iptidaî derecesinde okuluyla, ticaretle uğraşan bir kasaba görünümündedir. Ermeni okulunda öğrencilerle tartışmalı dersler yapılmaktadır. Resmi okulların çalışmalarıysa yöneticilerin tutumu yüzünden izlenememektedir.

Çevre yaşamını inceleyen, halkla konuşan yazar ağaların halk ve hükümet üzerindeki nüfuz ve etkileri kırılmadan, buralarda hiçbir şeyin değişemeyeceği kanısına varır. "Eskişehir kazasını inleten Zeytinoğlu bu sınıfın en ileri gidenlerinden biridir" *(s. 79)*. Alpu'da köylüler Ahmet Şerif'e şöyle der:

"Durumumuzu, bu Zeytinoğlu'nun bize yaptığı zulümleri hükümete bildirsek de bir şey olmayacağına inandık... Burada nizam, onun ağzından çıkan sözdür." *(s. 85)*.

Sivrihisar, bölgenin en büyük, en bayındır, 26 İslam ve 6 Ermeni mahallesinden oluşan kasabasıdır. Bir metre bile şosesi yoktur. "Türkiye'de çocukların nasıl zehirlendiği, kıymetli zamanların nasıl öldürüldüğü bütün fecatiyle Sivrihisar okullarında görülmektedir". *(s. 114)*.

Zühre Ninem adlı yapıt, Kemal Bilbaşar'ın Eskişehir'de geçen çocukluk dönemini anlatmaktadır. Baba öldürülmüş, bozgun aileyi göçe zorlamıştır. Görgülü, dirençli, yüreği sevgiyle dolu Zühre Nine, yaman bir Rumeli kadınıdır. Genç yaşta dul kalan kızına, torunlarına, savaşın o yana, bu yana savurduğu oğullarına kol kanat germek için çırpınmaktadır. Bir süre Çanakkale'de eğleştikten sonra, Eskişehir'e Nine'nin kardeşi Düriye Tete'nin yanına gelirler.

Eskişehir, Rumeli'deki Köprülü'ye benzemektedir. Düriye Tete'nin oğlu kenti şöyle tanıtır:

"Bu suyun Pursuk'tur adı,Vardar'a çok benzer. Kışın azgınlaşıp taşar. Zemheride donar. Şehrin havası da Küpürlü'nün havasına benzer. Kuru soğuğu amanAllah! burun koparar. Urumeli'nden İzmir'e, Aydın'a, Bergama'ya geçmiş olan macırlar birer ikişer bura gelip yerleşirler."

Hoşnudiye Mahallesi'nin İstasyon Caddesi'ne bakan evleri, yanaşık düzende iki katlı evlerdir; arkadakiler, bahçeli ve tek katlıdır. Komşuların çoğu Ermeni'dir. Müslümanlar'la komşulukları çok iyidir. Savaş yüzünden karaborsaya düşen gaz, un, şeker, Mahalle İaşe Kurulu aracılığıyla sağlanmaktadır.

Romanda Zühre Nine, oğlu Mustafa'yla Ismayıl, gelini Hatice, Arabacı Mestan, Kemal ve anası, iyi ve kötü yanlarıyla çizilmiş canlı tiplerdir. Yaşamları, ilişkileri ustaca verilmektedir.

Mustafa Dayı iyi yürekli, çalışkan, temiz bir insandır. Küçük Kemal'i çırak alarak bir süre salepçilik, daha sonra da arabacılık yapar. Arkadaşı Alikoç'un evinde Rufai toplantılarına gider. Kardeşiyle arası açıktır. Ismayil, dalavereci karanlık biridir. Kırk yaşlarında olduğu halde Mustafa'yı asker kaçağı diye ihbar eder.

Savaşın son yıllarına doğru, mahalledeki Ermeniler sürgün edilir, evleri göçmenlere verilir. Zühre Nine'ye, Dişçi Hamparsum'un evi düşmüştür. Ama o, komşularıyla helallaşamadan ayrıldığı için üzgündür. Eskişehir'in işgaline değin bu evde kalırlar.

Kent yaşamı, savaş sıkıntıları, acıları, Hoşnudiye Mahallesi'nin günlük yaşayışıyla, Zühre Nine ailesine yansıdığı oranda yapıta yansımaktadır.

Kuvayi Milliye'de Nazım Hikmet, emperyalizme karşı verilen savaşı, yurdun, halkın durumunu öz-biçim uyumuyla ve büyük bir ustalıkla dile getirmiştir. Unutulmaz tipler, görünümler çizmiştir. Destanın ikinci ve altıncı babında verilen olaylar, yörede geçmektedir. "Kambur Kerim'in Hikâyesi"nde,Kuva-yı Milliyeciler'e habercilik eden on dört yaşında bir halk çocuğu anlatılmaktadır. Kerim, bir süre Eskişehir'de düşman deposundan çetelere ulaştırılmak üzere silah çalar. Sonra da Kocaeli Grup Paşası buyruğunda, haberciliğe başlar. İpsiz Recep'in yanından dönerken, ormanda atı parlar. Yerine ulaşır, ama ağaçlara çarpa çarpa beli kırılmıştır. Kambur kalır.

Ve o günden sonra
bugüne kadar
kahraman bir türküdür ömrü Kerim'in.

Türk köylüsü "Topraktan öğrenip kitapsız bilendir. Nasrettin Hoca gibi ağlar, Bayburtlu Zihni gibi güler, Ferhat'tır, Kerem' dir, Keloğlan'dır. Kimi zaman ölmeden mezara koyarlar onu. Yûnusû biçâredir, baştan ayağa yaredir, ama bir halden anlayan düşmesin önlerine... 1.İnönü, II.İnönü, Sakarya... Böyle bir halden anlayan önlerine düştüğünde, yarattığı yengilerdir. Mustafa Kemal'in portresi, destanda eşsiz bir ustalıkla, birkaç satırla çizilir:

Sarışın bir kurda benziyordu
ve mavi gözleri çakmak çakmaktı
Yürüdü uçurumun başına kadar
eğildi durdu
bıraksalar
ince uzun bacakları üstünde yaylanarak
ve karanlıkta akan bir yıldız gibi
kayarak
Kocatepe'den Afyon Ovası'na atlayacaktı.

Türkün Ateşle İmtihanı'nda, Halide Edip Adıvar, Kurtuluş Savaşı'yla ilgili anılarını anlatmaktadır. Savaşın "Halide Onbaşı"sı, Sakarya'dan başlayarak olayları karargâhtan, Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa'nın, yanından izler. Sakarya Savaşı'ndan sonra Tetkik-i Mezalim Şubesi'nde çalışan yazar, Yakup Kadri'nin de katıldığı "heyet"le, yöreyi dolaşarak, düşmanın yaptıklarını saptar. Tatar köylerine pek dokunulmamış, ama öbür köy ve kasabalar yakılıp yıkılmıştır, korkunç ve insanlık dışı görünümlerle karşılaşırlar. Hıristiyan bir milletin "böyle facialar yapması"ndan çok utanan Miss Allen'e Sakarya'da harabolmuş altı köyü göstermek istediklerinde barınacak yer bulamazlar. **Türkün Ateşle İmtihanı,** romancı Halide Edip'in, Halide Onbaşı olarak katıldığı Kurtuluş Savaşı'na tanıklığıdır, belgesel nitelikte bir yapıttır.

Yaban, bir Kurtuluş Savaşı romanıdır. Yakup Kadri, Sakarya Savaşı öncesinde Porsuk Çayı dolaylarındaki bir köyün yaşamını, döneminin gerçekçilik anlayışıyla sergilemektedir. 1932'de yayımlanan bu yapıt, Türk edebiyatında büyük yankılar uyandırmış, kimilerince bir dönüm noktası sayılmıştır.

Yüzyılların ihmaline uğrayan Anadolu köyünün gerçekleri öylesine çarpıcıdır ki, yazar kimi zaman roman türünün gereklerini bir yana bırakır, anlatım "çölde bir feryada", "feryadımsı hudbelere" dönüşür.

Roman boyunca, halktan kopuk aydın suçlanır. Paşa oğlu Ahmet Celal'in gözünde köylüler "onlar"dır. Onların gözünde de, aralarında ne aradığını kavrayamadıkları Ahmet Celal "yaban"dır, yabanın biridir.

Köyden, yurt gerçeklerinden habersiz Osmanlı aydını Ahmet Celal'in gözüyle yöre şöyledir:

"Boz toprak dalgaları alabildiğine uzuyor, yeknasak ovayı bölen Porsuk Çayı şiddetli bir zelzelenin açtığı uzun, yılankavi bir yarık gibidir."

"Boz topraklar, orada çürümüş ve pıhtılaşmış sanılır... Ve tepeler... Tepeler birer urdur."

Bu çirkin, kısır doğa içinde insanlar, içgüdülerinin yönlendirdiği biçimde yaşamaktadır. Çoğu sağlıksızdır, kördür, topaldır, kötürümdür. Mağara dönemindeki gibi, toprak ve taş kovukları içinde hayvanlarla bir arada yaşarlar. "Orta Anadolu'da köy donmuş bir konaktır... Gerçekten bir Hitit harabesine benzeyen köyde, insanların, toprak altından henüz çıkarılmış kırık dökük heykellerden farkı ne?"

Cehalet, kör inançlar, korkunç bir yoksulluk... Salih Ağa'ya göre işleyen adalet...

Konak eğitiminden geçmiş Osmanlı aydını, "Ben asıl ben, bu toprağın malı olmayan ve hepsi dışardan gelen maddeler ve unsurlarla yoğurula yoğurula adeta sınai, adeta kimyevi bir şey halini alan" Ahmet Celal, başka dünyalardan gelmiş gibidir. Hiç onları anlayabilir mi? "Bazen ne dediklerini hiç anlamıyorum. Buğday, arpa, davar, öküz, saman?.. Bunlar da ne demek olacak?"

Köye Yunan geldiğinde bile, tepki görülmez. Salih Ağa ilerlemeleri için yol gösterir, kolaylıklar sağlar. Düşmanı kızdırıp Anadolu içlerine çektiği için Kemal Paşa'ya kızarlar:

"İnsan Türk olur da nasıl Kemal Paşa'dan olmaz?"

"Biz Türk değiliz ki beyim"

"Ya nesiniz?"

"Biz İslamız elhamdülillah!.."

Ahmet Celal çok yalnızdır, bunalmaktadır. Bir ara yakın köyden Emine'ye ilgi duyar. Ama o da Mehmet Ali'nin kardaşı İsmail'le evlenir. Yunan geriye çekilirken, köylülere zulmeder. Karanlıktan yararlanıp Emine'yle mezarlığa doğru kaçan Ahmet Celal, yaralanan Emine'yi orada bırakır, çekip gider.

Yapıt, Ahmet Celal'in, emireri Mehmet Ali'nin köyünde geçen yaşamını, duygularını, düşüncelerini yazdığı bir anı defteri biçiminde düzenlenmiştir. Aydınları sarsan, gözleri Anadoluya çeviren **Yaban**'ı Rauf Mutluay şöyle değerlendirir: "Cumhuriyetin onuncu yıl eşiğinde, yazarın toplumuna ödediği borçtur **Yaban.** Sezgiyle bile olsa Yakup Kadri, Türk köyünün, yaptığı görev oranında zaferden pay almadığını-kolaylıkla-anlatmaktadır." *(Fethi Naci, s. 144)*.

Üç Şehitler Destanı (1949) adlı yapıtında Fazıl Hüsnü Dağlarca, kendi şiirinin özgünlüğüyle Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerini yansıtmaktadır. Yöredeki Üç Şehitler Tepesi, savaş sırasında altı kez el değiştirmiştir. İşte bu olayı işleyen destanda, İnönü dolayları şöyle çizilir:

Heyulalar yıldızlarla yükselir lacivert
karanlıkta
Uzanırlar korkak boşluğa sere serpe
Civar arazinin sultanları
Metris tepe Kanlı sırt, Adsız tepe
...

Burası bir avuç kahramanın savunduğu
yer
Tarihin kulaklarında altın küpe
Burası
Metris tepe Kanlı sırt, Adsız tepe

Yapıt, inceliklerle örülmüş kırk dokuz parçadan oluşmaktadır. Bunlar bütünleşerek, insanın tükenmezliğini somutlayan bir destan olmaktadır. Üç Şehitler Tepesi yurdun simgesi gibidir; asla düşmana bırakılmayacaktır.

"Bu yapıt, bir ulusun en karanlık gecesinde giriştiği ölüm kalım savaşının destanıdır" *(Burian, s. 90).*

Sakarya Meydan Savaşı, Türk toplumunda önemli değişiklikler yaşandıktan sonra, C. Atuf Kansu'nun 1961 Anayasası'nın sağladığı ortamdan, Kurtuluş Savaşı'na bakışını yansıtıyor. Yapıt, Ateş, Kan ve Toprak adı verilen üç ana bölümden oluşmaktadır. Destanda, haklı bir savaşın yiğitlikleri yanında, topraktan güç alan bir halk devletinin mayalanışı da dile getirilmektedir. Kral Konstantin'in askerleri Sakarya'ya doğru yürüyüşe geçmiştir:

Porsuk suyunun sazları salınır ince ince
Bilmezler olanı biteni
Dömrek köyden Halil'in kızı
Sağıyor keçisini
Gelin güneş pırıl pırıl Alpuköy kızları
Uyuyordu Sarıköy'de Yunus Emre...

Prens Andre'nin ikinci kolordusu, Çifteler'in güneybatı sırtlarından geçer. Boz tepelerin pisiotlarını, tilki kuyruklarını ezerler. Köyler uykudadır:

Uykuyu bastırdılar
Komadılar uyanmaya kimseyi
Gün doğmadan Belpınar sırtlarındaydı-
lar.

Tanrılar, krallar ve Atinalı zenginler adına dövüşmeye gelenlere yöre ve tümüyle Anadolu toprağı insanlaşıp, insanı topraklaşarak direnmektedir. "Küçük Asya" düşleri kuranlar, geldiklerine pişman edilecektir. "Ulusal Kurtuluş Ordusu" halkın kendisidir:

Su vermez bu topraklar
Suyunu hor gören insana
Bu topraklar kırkların toprakları
Derindedir gönül kuyuları
İçemezsin sevemezsen.

Destan, halk sabahı, halk devleti, kardeşlik gülü özlemini dile getirerek sona erer.

"Kanlıpınar'da Saygı Duruşu" adlı yazıda TÖS'ün düzenlediği bir öğretmen toplantısı anlatılmaktadır: "Bozkır... Gözalabildiğine boşluk, ıssızlık... Az ötede alçacık bir duvarla çevrilmiş şehitlik. Kurtuluş Savaşı'nda İlk hedefiniz Akdenizdir ileri! buyruğu verildiğinde, Kanlıpınar'da ölen bir yüzbaşıyla kırk er yatıyor burada..."

Aradan 45 yıl geçmiş, ama yöre pek değişmemiştir. Öğretmenler çağdaş, laik, ulusal eğitimin gerçekleştirilmesi için çırpınmaktadır.

Mehmet Başaran, bu yazısında, eğitimci İsmail Hakkı Tonguç'la ilgili bir anıya da yer vermektedir:

Tonguç, Yunan işgali sırasında Eskişehir Öğretmen Okulu'nda çalışmaktadır. Bir gün, öfkeli iki Yunan subayı dersliğe girer. Dillerince bir şeyler homurdanır, Tonguç'u derslikten çıkarmaya kalkışırlar. Direndiği için de, yüzüne şiddetli bir tokat iner. Çocuklar ayaklanmıştır. Tonguç, soğukkanlılıkla onlara döner:

Yerlerinize geçin çocuklar der. Bağımsızlığını yitiren ulusların öğretmenleri her zaman bu tokadı yiyecektir. Şunları boğazlarsak ne değişir? Önemli olan yurdumuzu kurtarmak, bağımsızlığımızı kazanmak. Biz buna çalışmalıyız" *(Başaran, s. 154-158).*

Eskişehir doğumlu Rauf Mutluay'ın deneme ve anılarında gizli bir öykücülüğün izleri vardır. Doğduğu kent, yer yer denemelerine, anılarına da yansımıştır. "Sarnıçlarla Kaynaklar" adlı denemesinde su kaynaklarıyla ilgili anılarını, duygulanmalarını anlatır. Çocukluk kentinin kuyuları ona yöredeki bırakılmışlığı, yaşamın hüznünü duyurur. Susuz bozkır kuyuları, biraz da bozkırın özlemini dile getirmektedir. "Bir Eski Dosta Mektup" denemesinde, kökenini unutan okumuşlara eğilir. Remzi Bey'le, çocukluğunun ortak yanları olmuştur. Ama o geçmişini, geldiği yolları, yağsız tarhana çorbalarını... Ödünç alınmış gaz lambalarını... Okuduğu parasız okulları unutmuş, halkının durumuna sırtını dönmüştür. Üstelik durumu iyileştirme çabalarıyla da alay etmektedir. Ülkenin yaman "tipi" Remzi Bey, tüm utanmazlığıyla sergilenir.

Mutluay "Öğretmen Odası" adlı denemesinde uzun öğretmenlik yıllarında vardığı bir yargıyı özet olarak şöyle açıklar: Eğitimde coşku yaratan köy enstitülerinin ışığı her şeye karşın daha kırılmadı. Yurdun dört köşesindeki öğretmen atılımlarında onları önde görmekteyiz. Tek tek kaldıkları yerde bile üç yüz pare dama umut vererek, üç beş kişi birleştikleri yerlerde örgütlenip güçlenerek özgeçiyle çalışmaktadırlar.

Karanlığın Kuvveti (Köy Enstitüsü Yılları) adlı yapıtında Talip Apaydın, Mutluay'ın sözünü ettiği öğretmenleri yetiştiren kurumları, yetiştiği Çifteler Köy Enstitüsü ile Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü anılarını anlatmaktadır. Yapıtın "Çifteler" bölümünde, doğrudan doğruya yöre koşulları içinde kurulup gelişen, çevreyle, halkla bütünleşerek, kesimi eğitim alanı durumuna getiren enstitü çalışmaları verilmektedir.

"Eskişehir yoluna doğru ulana ulana giden sıra tepeler vardı. Kumlu kireçli topraklardı. Tek bir ağaç yoktu. Ot bile bitmeyen çırılçıplak bozkırlardı".

Üretim yaşamını daha ileri aşamalara ulaştırmayı amaçlayan enstitü çalışmalarıyla buralara su, elektrik getirilir. Tepeler orman, verimsiz topraklar meyve, sebze bahçesi olur. Yaban'daki Ahmet Celal'in yaşanmaz saydığı yerleri, yaşanası duruma getiren bir halk aydını kuşağı yetişmektedir. Köyün, içinden canlanması, kendi kendini kurtarması amaçlanmaktadır. **Karanlığın Kuvveti** dünya eğitimine katkı sayılan üretici eğitim kurumlarını, enstitüleri her yönüyle tanıtıcı ilginç bir yapıttır.

Karanlığın Kuvveti'nde Talip Apaydın "Köylümüz kitaplara girmemiş, kitap yazanlar, okumuşlar köyü tanımıyorlar. Köye ait bilgileri hep kabukta kalmış. En beğendiğimiz yazarlar bile köyün içine girmemişler. Köyü anlatmak, ortaya sermek lazım" diyordu. 1950'lerden başlayarak enstitü çıkışlı sanatçılar yapıt vermeye başlayınca, durumun değiştiği, edebiyat haritamızın genişlediği, Türk edebiyatında gerçekçi akımın yeni boyutlar kazandığı görülmektedir. Hasan Ali Yücel bu olguyu "Edebiyata köylünün kendisi girdi" diye anlatır.

Sarı Traktör, Talip Apaydın'ın ilk romanıdır. Yapıtta gerçek köy yaşamı, köy insanı, yöre köylerinden Özeler'de başlayan değişme, temiz, şiirli bir dille yansıtılır.

Bunaltıcı yaz sıcaklarında, hasat sürmektedir. İzzet Ağa'nın oğlu Arif sap çeker, harman döğer, bahçe sular. Babası hasta olduğu için, tüm işler onun omuzundadır. Atla, öküzle yapılan işler, hem ağır gitmekte hem de çok yorucu, yıpratıcı olmaktadır. Oysa Yakubun Ali traktör almış, yeni bir yaşama geçmiştir. Makinenin bambaşka bir gücü vardır. Arif'te de bir traktör tutkusudur başlar. Özlemini gerçekleştirmek için epey engel aşmak zorundadır. Kişilerin alıştığı araçları değiştirmeleri kolay olmamıştır. Babasının ameliyatı, öğretmen Ahmet'in ilgisi, giderek sorunu çözüm yoluna

Bozkırda Günler

Bozkırda Günler adlı yapıtında Eskişehir yöresini, İç Anadolu'nun uzayıp giden kıraç, bomboş, ıssız topraklarını dile getiren Talip Apaydın, "bütün değerleri derinliklerinde saklayan" bu toprakları sevgiyle, coşkuyla şiirli bir dille anlatmıştır. Apaydın, **Yaban**'da Ahmet Celal'e bir "ıstırap manzarası" gibi görünen yerlere tutkundur, bozkırı derinlemesine yaşayan bir şairdir. **Susuzluk** adlı şiir kitabında "bozkırda bir ağaç gibi" bunalan O'dur.

BOZKIRIN ÇAĞIRIŞI
I

İçimdeki tren beni gene götürüyor
Sanki Ankara'dan Eskişehir'e doğru
Gönlümde ömrümce duyduğum bir duyu
Beni Sazılar istasyonuna indiriyor

Ah bırakın böylesi iyidir
O zaman bulacağım kendimi
Bozkırımdan uzaklarda
İçimde bir yer delik deşiktir.

Ömerler köyünün yaylasında
Oradaki evlerden birisi benimdir
Yirmi senedir gitmemişimdir
Duman tütmez babamın ocağında

Şimdi iş işten geçtikten sonra
İçimde deli bir alev oldu arzular
Her gün binip trenlere
Eskişehir'e doğru yola çıkar.

II

Kıraç topraklarda yanıp kavrulan
Benim çırıl çıplak sevgimdir
O bildiğiniz geniş düzlükler
Beni içine alır öyle geçer
Rengi hasretliğimden gelir
...

sokar. Yapıtta, köylünün hasat döneminde çektiği sıkıntılar, zor üretim yaşamı, benzeri görülmemiş biçimde, ayrıntılarıyla, yaşatılarak verilir. Arif'in makine sevgisi, Sarı Traktör'ü, romanın yaşayan kişisi durumuna getirir.

"Sarı Traktör"le ilk kez Türk köyünden bir insan sesi geliyor, bir insan yüreği çarpıyor orada, sıcak, Türk köyünün ne denli gerilikler, ne denli ortaçağ, ilkçağ koşulları içinde yaşadığını biliyoruz. Ama Türk köyünün bunlar toplumsal yapısıdır... Biz şimdiye değin hep toplumsal koşullardan söz açtık durduk, ama insan neredeydi? O yoktu. Birdenbire **Sarı Traktör**'le insan ortaya çıkıyor. Sımsıcak, canlı, umut veren, yaşayan birtakım değerlere bağlanan..." *(Kansu, 1958).*

Eskişehir yöresinin edebiyata yansıması, Türk edebiyatına önemli destanlar kazandırmıştır. Ayrıca, Osmanlı aydını ile Cumhuriyet aydınının köye,yurt sorunlarına yaklaşımları, yöreyi yansıtıcı ürünlerde somutlanmıştır.

ÖZET

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ: Eskişehir kültürünün gelişiminde Anadolu ve Ege kültür merkezleri etkili olmuştur. Yörenin en eski yerleşim merkezi Demircihöyük, Hacılar kültürünün bir uzantısıdır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra yöreye yerleşen Frigler, kendi göçebe kültürlerini, Anadolu kültürüyle kaynaştırarak yeni bir kültür yaratmışlardır. Bu kültür, daha sonraları Yunan ve Roma kültürleri üzerinde önemli izler bırakmıştır. Frig kültürü, Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra da varlığını ve gücünü korumuştur. İÖ III. yy'ın ilk yarısında Anadolu'ya gelen Galatlar'ın Tolista-Boi boyu, Eskişehir yöresine yerleşmiştir. Galatlar, Frig kültürüne katkılarda bulunarak bu kültürü zenginleştirmişlerdir. IV. yy sonlarında Hıristiyanlık'ın yerleşmesiyle, yöre kültürü özgün niteliklerini yitirip bu yeni dinin etkisinde gelişmeye başlamıştır.

Türkler, 1073'te Eskişehir yöresine ulaşmışlarsa da, kesin egemenlik ancak Myriokephalon Savaşı'ndan sonra sağlanmıştır. Yörenin sınır boyu olması, hızlı bir Türkleşme süreci yaşanmasına yol açmıştır. Gazalara katılmak üzere uç beyliklerinde toplanan Türkmenler, onlarla gelen dervişler, bu süreci yönlendiren güçlerdir. XIII. yy sonlarında Osman Gazi'ye verilen Eskişehir bölgesi, kısa sürede önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin sınırları genişleyince uç beyliği olma özelliğini yitirmiş ve XVII. yy sonlarında ilçe durumuna düşmüştür. Yöre kültürünün XIX. yy'daki evriminde iki öğe etkili olmuştur. Bunlardan biri Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen, farklı kültürel geleneğe sahip göçmenlerdir. Öbürüyse 1890'da Eskişehir'e ulaşan Bağdat Demiryolu'dur.

Kurtuluş Savaşı'nda işgale uğrayan kent önemli ölçüde zarar görmüş, nüfusu azalmıştır. Ancak savaşın olumsuz etkileri, Cumhuriyet Dönemi'nde kolaylıkla silinmiştir. Ekonomik alandaki canlanma kültürel yaşamı da etkilemiştir. Kırsal kesimde 1950'lerde başlayan toplumsal değişme 1970 sonrasında ivme kazanmıştır. Bu dönemde kentte sanayileşme de hızlanmıştır.

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ: Eskişehir'de toplumsal yaşam, toplumsal değişmeye koşut olarak geleneksel özelliklerinden sıyrılmaktadır. Barınma, beslenme, giyim-kuşam, sağlık alanlarında çağdaş değerler gittikçe yaygınlaşmaktadır. Geleneksel kadın giysileri genellikle cepken ve şalvardır. Sırmalı çetayi, İzmirli şalvar, çezi şalvar bunların başlıcalarıdır. Potur, dokuma gömlek, cepken, geleneksel erkek giysileridir. Geleneksel beslenme alışkanlıkları önemini korur. Kaşık mantısı, Eskişehir böreği, çiğ börek, haside, pasa, arabaş, bıt bıtı çorbası yörenin özgün yemekleridir.

Dinsel kurumlar, toplumsal yaşamda tekisini duyurur. Çeşitli dilekle gidilen ziyaret yerlerinin en ünlüsü, Seyitgazi İlçesi'ndeki Seyit Battal Gazi Türbesi'dir. İlde evlenme gelenekleri,temel çizgiler aynı kalmakla birlikte, yer yer değişiklik gösterir. Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin büyük bölümü boş inan niteliğindedir.

Yörede kilim, seccade, heybe, cicim, zilli, çuval dokunur. Çorap, eldiven, başlık kese örülür. Lületaşından yapılan kolye, bilezik ağızlık, pipo vb turistik eşya olarak ilgi görmektedir.

Eskişehir'in, tarihi boyunca kimi dönemler gelişip kimi dönemler bir köy görünümü alacak denli sönükleştiği bilinmektedir 1850'lere değin 800 haneli, iki ayrı bölümlü yoksul ve sönük bir kasaba görünümünde olan kent, bundan sonra gelişmeye başlar. Özellikle 1855 Kırım Savaşı ve 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonraki büyük göç dalgası sonucunda yoğun bir yapılaşma eylemi görülür.

Ancak yangın ve savaşlar yüzünden geleneksel Eskişehir evlerinden günümüze göçmen mahalleleri dışında,"Odun Pazarı" tarihi yerleşmesindeki ahşap konutlar kalmıştır. Bunlar Türk evi plan özelliklerini yansıtır. Duvarlar, ahşap iskelet arası tuğla ya da kerpiçle doldurulmuş 'Hımış' yapı tekniğindedir. Hemen her konutta oymalı payandalar ve kıvrımlı ahşap ya da bağdadi kaplamalı özgün konsollarla desteklenmiş çıkmalar vardır. Bu konutların çoğunluğu dört odalı, iç sofalı plan tipindedir. Az da olsa odaların arasında eyvan, merdiven, mutfak gibi bölümlerin eklendiği 'karnıyarık' tipi plana da rastlanmaktadır.

Yöresel halk edebiyatı, yöre kültürünün renkli ve zengin yapısını yansıtır.

Gizemci halk şiirinin en büyük ustası Yunus Emre, yöreden yetişmiştir. Bu büyük ustadan sonra halk şiiri alanında etkili olmuş bir ada rastlanmamaktadır.

Ortak ürünlerin en zengin türünü maniler oluşturur. Değişik kültürlerle gelen "Şın" geleneksel mani türünden farklı özellikler gösterir.

Yöre söylencelerinden özellikle Battal Gazi'yle ilgili olanlar ilginçtir.

Çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olan Ana Tanrıça kültünün en önemli merkezlerinden Pessinus da il sınırları içindedir. Ana Tanrıça Kybele'ye ilişkin söylence, günümüzde de değişik biçimlerde anlatılmaktadır.

Yerel dil, oldukça karmaşık bir yapı gösterir. Göçmenlerle gelen dil özellikleri yerel dili etkilemiştir. Ancak, bilimsel bir araştırma yapılmadığından, etkiler yeterince saptanmamıştır. Yerel dil, kent ve yakın çevresinde özelliklerini büyük bir hızla yitirmektedir.

Eskişehir atasözleri, ninniler, tekerlemeler ve bilmeceler açısından da zengindir.

Eskişehir'in önemli bir yol kavşağı olması, göçler, yörenin halk müziği ve oyunlarını etkilemiştir. Rumeli'den ve Kırım'dan gelenler, kendi oyunlarını ve ezgilerini getirmişlerdir. Bunlar, yerli halkın geleneksel oyunları ve ezgileriyle karışarak Eskişehir'e özgü halk müziği ve oyunları oluşmuştur.

Yöre düğün ve kına havaları yönünden zengindir. Kaşık havalarıysa tüm ilde yaygındır. Türküler üzerinde yapılan inceleme ritmik yapının 2 ve 4 zamanlı ana usullerden oluştuğunu ortaya koymuştur.

Bağlama kültürü etkinliğini sürdürmektedir. Tezeneli sazlardan divan, bağlama, cura, tambura, Kırım göçmenlerinin kullandığı akordeon yaygındır. Yörede zeybekle, halay-hora ve Kafkas türü oyunlar vardır. Başka yörelerde oynanan köy seyirlik oyunlarına Eskişehir ve çevresinde de rastlanmaktadır.

TARİHSEL YAPITLAR: Eskişehir ve yöresi doğal konumu, toprağının verimliliği nedeniyle, tarih öncesi dönemlerden beri, önemli yerleşme merkezlerinden biri olmuştur. Yapılan yüzey araştırmalarında, Eskitaş Dönemi'ne inen çakmaktaşından araç ve gereçler bulunmuştur. Demircihöyük kazılarında Bakırtaş Dönemi' nden çanak-çömlek, İlk ve Orta Tunç çağlarından yapı temelleri ortaya çıkarılmıştır. Midas Kenti kazılarında Bakırtaş ve İlk Tunç dönemlerinden, Hamidiye Höyüğü'nde Hitit, Frig, Roma, Bizans, Osmanlı; Köyhöyüğü ve Güvercin Höyüğü'nde Tunç Çağı,Hitit,Frig ve Klasik Dönem'den buluntular gün ışığına çıkarılmıştır. Eskişehir ve çevresinde Anadolu Selçukluları' nın ilk dönemlerinden önemli yapılar bulunmaktadır. Ancak, bunların birçoğu savaşlar ve doğa olayları yüzünden günümüze ulaşamamış ya da onarımlarla özgün biçimleri bozulmuştur. Merkez İlçe'de Alaeddin Camisi bunlardan biridir. XII. yy ilk çeyreğinde yapıldığı sanılan cami, onarımlarla mimari değerini yitirmiştir. Kurşunlu Camisi ve Külliyesi Osmanlı Dönemi'nin önemli yapısıdır. Çifteler İlçesi, Frig Dönemi'nden Midas Kenti kalıntılarıyla ünlüdür. Burada Ana Tanrıça Kybele'ye adanmış kaya anıtı biçiminde tapınaklar vardır. Mihalıççık İlçesi'ne bağlı Yunusemre (Sarıköy) Köyü'nde, ünlü halk ozanı Yunus Emre'nin türbesi ve

müzesi bulunmaktadır. Seyitgazi İlçesi'ndeki Seyit Battal Gazi Külliyesi XIII. yy başlarında yapılmıştır. Bir avlu çevresinde toplanmış cami, türbe, medrese, imarethane, hankah bölümlerinden oluşmaktadır.

Ünlü Kral Yolu'nun üstünde bulunan Sivrihisar İlçesi, tarihi boyunca önemini korumuş merkezlerdendir. İlçe'nin 16 km güneydoğusunda bulunan Pessinus, Ana Tanrıça Kybele'nin tapınak-kenti olarak, dönemin en büyük ve önemli kutsal yerleşmelerindendir. Ulu Cami, "ağaç direkli camiler" grubunun günümüze ulaşmış en önemli yapılarındandır.

Hoşkadem Camisi'nin minaresi, Anadolu'nun ilk Selçuklu yapıtlarındandır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER: İldeki kültürel etkinliklerin oluşumunda eğitim kuruluşlarının ve sanayi kuruluşlarının önemli etkileri olmuştur. 1933'te Şeker Fabrikası'nın açılışıyla, ilk tiyatro çalışmaları da başlamıştır. 1940'lı yıllardaysa Çifteler Köy Enstitüsü bu çalışmaları kırsal kesime yansıtmıştır. Ayrıca sergi, yayın çalışmalarını da geliştirmiştir.

Kitaplıkların kökeni medreselere uzanmaktadır. 1978'de ilde 10 çocuk 4 halk kitaplığının bulunduğu belirlenmiştir. Müzecilik çalışmaları 1945'lerde başlamış, 1970 sonrasında kurumların oluşumu sağlanabilmiştir. İlde 6 müze bulunmaktadır.

Resim ve Heykel Galerisi'nde düzenli sergiler açılırken, yaz aylarında çeşitli merkezlerde düzenlenen şenlik ve panayırlar da bu etkinliklerin bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

İlk gazetenin 1910'da yayınlandığı Eskişehir'de, yerel basın canlılığını sürdürmüştür. Cumhuriyet'in ilk yılarındaki duraklamaya karşın, 1950'lerle birlikte ilde birçok gazete ve dergi yayın alanına girmiştir. 1978'de yayınını sürdüren 6 gazetenin yanında Akademi, Ticaret, Sanayi Odası gibi kuruluşların da yayın organları vardır.

Spor çalışmalarına ilgi yaygındır. 1978 verilerine göre 24 spor kulübünde lisanslı 1.595 erkek, 80 kadın sporcu etkinlik göstermektedir.

Eskişehir – Kaynakça

DOĞAL YAPI

ENER Suat, **Türkiye'nin Sıradağları,** İstanbul, 1936

İNANDIK Hamit, **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş,** İstanbul, 1965

İNANDIK Hamit, **Türkiye Gölleri,** İstanbul, 1965

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Sözlüğü,** Ankara, 1965

OAKES Harvey, **Türkiye Toprakları,** İzmir, 1958

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü,** İstanbul, 1961

SARAÇOĞLU Seyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller,** İstanbul, 1961

UYANIK Muvaffak, **Dağlarımız,** İstanbul, 1947

DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı,** Ankara, 1980

DİE, **Haritalı İstatistik Bülteni,** Ankara, 1976

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynaklarımız,** Ankara, 1973

Erzincan İl Yıllığı, 1973

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Meteoroloji Bülteni,** 1974

Karayolları Haritası, 1981

Meydan Larousse, 1969

Milliyet Turizm Eki, 1981

MSB, Harita Genel Müdürlüğü, **Yeni Türkiye Atlası,** Ankara, 1977

MTA, **MTA Enstitüsü'nce Bilinen Yeraltı Kaynakları Envanteri,** Ankara, 1977

MTA, **Türkiye Jeoloji Haritası, Ankara Paftası, Ölçek: 1/500.000,** Düzenleyenler Hamit N. PAMİR-Cahit ERENTÖZ, Ankara, 1961

MTA, **Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre),** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Ormaniçi Dinlenme Yerlerimiz, Ankara,** 1980

Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri, Ankara,** 1980

Orman Bakanlığı, **Ulusal Parklarımız,** Ankara, 1980

Orman Bakanlığı, **Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız,** Ankara, 1979

Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Erzincan İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası,** Ankara, 1972

Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni,** Ankara, 1980

TARİH

AKDAĞ Mustafa, **Türkiye'nin İçtimai ve İktisadi Tarihi,** Cilt 1, İstanbul, 1974

AKURGAL Ekrem, **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey,** İstanbul, 1978

ALKIM Bahadır, **Anatolia I,** Cenevre, 1968

ARIK Remzi Oğuz, **Ankara-Konya-Eskişehir-Yazılıkaya Gezileri,** Ankara, 1956

ATATÜRK, **Söylev,** Ankara, 1981

BELEN Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı,** Ankara, 1973

BİTTEL Kurt-Heinrich OTTO, **Demircihöyük, eine vorgeschichtliche Ansiedlung an der phrygisch-bithynischen Grenze,** 1939

CEBESOY Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları,** İstanbul, 1953

Çerkez Ethem'in Hatıraları, İstanbul, 1962

Eskişehir İl Yıllığı, 1967 ve 1973

GARSTANG John-O.R.GURNEY, **The Geography of the Hitite Empire,** Londra, 1959

General Papulas'ın Hatıratı, İstanbul, 1969

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi,** C.11, Kısım 3, Ankara, 1966

GOLOĞLU Mahmut, **Sıvas Kongresi,** Ankara, 1969

GOLOĞLU Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet,** Ankara, 1970

GÖKBİLGİN Tayyip, **Milli Mücadele Başlarken,** II, Ankara, 1965

GÜNALTAY Şemseddin, **Yakınşark II Anadolu,** Ankara, 1946

HASPELS Emilie C.H., **Phrygie** III, Paris, 1951

HASPELS Emilie C.H., **The Highlands of Phrygia,** Princeton Universty Press, Princeton, New Jersey 1971

HASPELS Emilie, "Midas Şehri Kazısı", **Belleten** XLV-2/178, Ankara, 1981

İslam Ansiklopedisi, "Eskişehir" Maddesi, IV.

KANSU Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** Ankara, I, 1966, II, 1968

KANSU Şevket Aziz, "Türk Tarih Kurumu Prehistorik Araştırmaları", **Belleten** III-9, 1939

KANSU Şevket Aziz-Seniha TUNAKAN, "1937-39 Yıllarında Eskişehir'de Yazılıkaya'da Yapılan Kazıda Çıkarılmış Olan Frig Çağına Ait Kafanın Antropolojik İncelenmesi", **Belleten** XI/42, 1947

KORFMANN Manfred, "Demircihöyük, 1976-Recent Archoeological Research in Turkey", **Anatolian Studies,** XXVII, 1977

KORFMANN Manfred, "Demircihöyük, 1975-Recent Archaeological Research, in Turkey", **Anatolian Studies** XXVI, 1976

KORFMANN Manfred, "Demircihöyük", **Istanbuler Mitteilungen** Band 27/28. 1977/1978, Tübingen, 1978

KORFMANN Manfred, "Demircihöyük", **Istanbuler Mitteilungen** Band 29-1979, Tübingen, 1979

KÖKTEN Kılıç, "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", **A.Ü.Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi** XI, 1953

LAMBRECHTS Fierre "La Quatrieme Campagne de Fouilles a Pessinonte (Turquie)", **Türk Arkeoloji Dergisi XIX-1** (1970), Ankara, 1972, s.133-142

LAMBRECHTS Pierre "Rapport sur la Premiere Campagne de Fouilles a Pessinonte (Août-Septembre, 1967) **Türk Arkeoloji Dergisi,** Ankara, 1968, s.113-131

LLOYD Seton, **Early Highland Peoples of Anatolia,** London, 1967

MELLAART James, **The Archaeology of Ancient Turkey,** London, 1978

NAVMANN Rudolf, **Eski Anadolu Mimarlığı,** Ankara, 1975

ÖNDER Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri,** Ankara, 1975

ÖZALP Kâzım, **Milli Mücadele,** I, Ankara, 1971

TUNÇAY Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925),** Üçüncü Basım, Ankara, 1978

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul, 1971

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** Cilt I, Ankara, 1972

SOSYO-EKONOMİK YAPI

AKKAYA Taylan, **Göç ve Değişme,** İstanbul, 1979

AKŞİT M. Arif, Filiz AKŞİT, "Anadolu Üniversitesi Tıp Fakültesinde İncelenen 6.912 Dışkı Örneklerinde Barsak Parazitlerinin Dağılımı", **Anadolu Tıp Dergisi,** Cilt 3 (1981), s. 533-541

AVCIOĞLU Doğan, **Türkiye'nin Düzeni,** Ankara, 1969

BADEMCİ Raşit Raci, **Distored and Lower Forms of Capitalist Industrial Production in Underdeveloped Countries: Contemporary Artisan Shops and Workshops in Eskişehir and Gaziantep,** Turkey, Ankara, 1977

BALKIR S. Edip, **Eski Bir Öğretmenin Anıları (1908-1940),** İstanbul, 1968

BARIŞ İzzettin, "Mihalıççık Yöresindeki Asbest Madenlerinin Halk Sağlığı Üzerine Etkisi", **Eskişehir Bölgesi I. Halk Sağlığı Semineri,** s. 42-50, Eskişehir, 1976

BORATAV Korkut, "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler, **AÜSBFD,** Ankara, 1973

BORATAV Korkut, **Türkiye'de Devletçilik,** İstanbul, 1974

DARKOT Besim, **Memleketimizin Bazı Ziraat Problemleri**

DEMENY Paul, Frederic C. SHORTER, **Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri,** İstanbul, 1968

ERGİN Sevin, Hatice TOKER, "Şeker İlkokulu Öğrencilerinde Bedensel ve Ruhsal Sağlık Düzeyi Taraması **"Anadolu Tıp Dergisi,** Cilt 1 (1979), s. 47-59

ERGİN Sevin, Osman KİRAZLI, Ayşe Jale SEVİMLİ, "Eskişehir İli Gecekondu Kesimlerinde Süt Çocuğu Dönemi Büyüme-Gelişme Düzeyi" **Anadolu Tıp Dergisi,** Cilt 2 (1980), s. 23-34

ERGİN Sevin, Servet BİLİR, "Gecekondu Kesimlerinde Annelerin Süt Çocuğu Beslenmesi Konusundaki Bilgi-Tutum ve Davranışları" **Anadolu Tıp Dergisi,** Cilt 2 (1980), s. 35-45

ESİN Pars, **Türkiye'de İşveren Sendikacılığı,** Ankara, 1974

FİŞEK Kurthan, **Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili,** Ankara, 1969

FİŞEK Nusret H., "Eskişehir Bölgesinin Sağlık Durumu ve Sorunları", **Eskişehir Bölgesi I. Halk Sağlığı Semineri,** s. 1-15, Eskişehir, 1976

FLUGGE W. Von, "Orta Anadolu'da Zirai İşletme Meseleleri", **İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt 19 (1948-1949), s. 122-145

GİTMEZ Ali S., **Dış Göç Öyküsü,** Ankara, 1979

GÖK Tamer (Der.), **Türkiye'de İmar Planlaması,** Ankara, 1980

GÖKÇEER Fikri, **Belediyelerimiz 1981,** Ankara, 1981

GÜLESEN Özdemir, **Epidemiyoloji,** Bursa, 1981

GÜMÜŞ M. Fatih, **Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma,** Ankara,

1972
HACIHASANOĞLU Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980
İNAN Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, 1972
KANSU İ. Akif, "Hastalık ve Zararlılarla Savaş Yoluyla Bitkisel Üretimin Artırılması Olanakları", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, s. 253-292, Ankara, ty
KAŞKA N., F. MACİT, K. TEMİZ, Y. YILDIRIM, M. ELTEZ, "Yeterli Nitelik ve Nicelik Tohum, Fide ve Fidan Sağlama Yolları", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, s. 223-249, Ankara, ty
KESEBİR Şakir, **İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor**, Ankara, 1930
KILIÇOĞLU Acar, **Şehirsel ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1979
KOÇ Yıldırım, "1974-1980 Döneminde Belediyelerde İşçi-İşveren İlişkileri", **Toplum ve Bilim**, Sayı 17 (1982)
KÜN E. Bekir GENÇ, Yılmaz AKAR, Orhan DOĞAN, Nadir İZGİN, "Nadas Alanlarının Azaltılması Olanakları", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, s. 93-116, Ankara, ty
MIHÇIOĞLU Cemal, **Eğitimde Yöreler-arası Dengesizlik**, Ankara, 1980
MORTAN Kenan, "Türkiye Sanayiinde Bölgesel Gelişme Örneği: Eskişehir", **Cumhuriyet**, 1-10 Aralık 1979
ORTAYLI İlber, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981
ÖKÇÜN Gündüz, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara, 1971
ÖZBEK Nurinnisa "Gübrelerin Etkin Bir Şekilde Kullanılmasıyla Üretiminin Artırılması", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, s. 207-220, Ankara, ty
ÖZKAN Sevgi, Abdullah ÖZKAN, **Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı**, İstanbul, 1977
ÖZÖTÜN Erdoğan, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası**, Ankara, 1980
RATHMANN Lothar, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, 1976
ROZALİYEV Y.N., **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)**, Ankara, 1978
SENCER Oya, **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, 1969
SEVİN Ömür, **Sayılarla Sağlık Hizmetleri**, Ankara, 1979
SİLİER Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, 1981
SİLİER Oya, Mine ÇINAR, **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, İstanbul, 1979
SORAL Erdoğan, **Türkiye'de Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Sorunu**, Ankara, 1981
SUVLA Refii Şükrü, **Dünyada ve Türkiye' de Buğday Meselesi**
SÜLKER Kemâl, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, 1955
ŞANDA Hüseyin Avni, **Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri**, İstanbul, 1962
ŞÜKRÜ Faruk, **Eskişehir**, Eskişehir, 1930
TANOĞLU Ali, "Türkiye'de Toprak", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 23 (1963), s. 194-215
TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara, 1977
TEKELİ İlhan, Selim İLKİN, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, 1982
TEKİN Cengiz, **Lületaşının Ekonomik Analizi**, Ankara, 1973
TEKİNEL Osman, Erken BENLİ, "Türkiye'de Su Kullanımının Düzenlenerek Üretimin Artırılması Olanakları", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, s. 193-206, Ankara, ty
TEZER Ercan, "Tarımda Mekanizasyon", **Türkiye II. Tarım Kongresi**, s. 343-377, Ankara, ty
TONGUÇ İ. Hakkı, **Köyde Eğitim**, İstanbul, 1938
TOROS Aykut, **Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970**, Ankara, 1979
TOROS Hüsamettin, **Türkiye Sanayii: Devlet İşletmeleri**, Ankara, 1954
TÖKİN İsmail Hüsrev, **İktisadi ve İçtimai Türkiye Cilt III, "Türkiye'de Sanayi"**, Ankara, 1946
TÖKİN İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Ankara, 1934
TRAK T. Selçuk, **İktisadi ve Ticari Türkiye**, İzmir, 1959
TUNA Orhan, **Grev Hakkı, İş Mücadelelerinde Yeri ve Ehemmiyeti**, İstanbul, 1951
TUNCAY Can, **Sosyal Güvenlik Dersleri**, İstanbul, 1982
TUNÇAY Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, Ankara, 1978
TUNÇBİLEK Necdet, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Şekilleri", **Coğrafi Araştırmalar II**, (1958), s. 48-55
TUNÇBİLEK Necdet, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 15 (1953-1954), s. 189-208
TUNÇBİLEK Necdet, "Orta Sakarya Vadisinin İktisadi Tarihi Hakkında", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 17 (1955-1956), s. 179-192
TÜMERTEKİN Erol, **Kurak Bölgelerde Ziraat**, İstanbul, 1957
TÜMERTEKİN Erol, "Türkiye'de Kurak Bölgeler Çiftçisine Güç Temini Meselesi", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 16 (1954-1955), s. 197-212
VELDET Turan, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, Ankara, 1958
YAZGAN Turan, **Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri**, İstanbul, 1981
YENER Samira, **1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri**, Ankara, 1977
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Dernek Gelişimleri 1946-1968**, Ankara, 1972
YÜCEKÖK Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Ankara, 1971
ZEYTİNOĞLU Mümtaz, **Ulusal Sanayi**, İstanbul, 1981
Ajans TÜBA, **Grev Bülteni**, 1979, 1980
Ajans TÜBA, **İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni**, 1979, 1980
APU Mühendislik Müşavirlik Ltd. Şti., **Eskişehir Analitik Etüdleri-Nazım Plan Şeması Araştırması**, Ankara, 1973
APU Mühendislik Müşavirlik Ltd. Şti., **Odunpazarı Koruma Geliştirme Projesi Çalışması**, Ankara, 1978
Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Eskişehir, Eskişehir, 1981
Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, **5. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1980
Bağ-Kur İstatistik Yıllığı 1978-1979, Ankara, 1980
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul, 1933
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı, 1937-1938**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1939 Toprak Anketi**
Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941
Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti**, İstanbul, 1945
"1976 Raporu/2", **Yurt ve Dünya**, Sayı 2 (1977), s. 191-274
"1977 Türkiye Raporu", **Yurt ve Dünya**, Sayı 8 (1978), s. 159-238
Cumhuriyetin 15. Yılında Eskişehir, İstanbul, 1938
Çalışma Bakanlığı, **50 Yılda Çalışma Hayatımız**, ty
Çalışma Dergisi, Ankara, 1978
DİE, **25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1972
DİE, **Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975**
DİE, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Eskişehir**, 1975
DİE, **26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1976
DİE, **Genel Nüfus Sayımı**, 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980
DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1964/65, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1980, 1981
DİE, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956
DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal**, 1958-1960, 1960-1962
DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1970- 1972, 1973-1975, 1976-1978, 1979, 1980
DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970
DİE, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981
DİE, **Sanayi Sayımı, 1927**
DİE, **1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı**
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi**, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977
DİE, **Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar**, 1978, 1979
DİE, **1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71**, Ankara, 1971
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim**, 1953-60, 1961-65, 1979-80
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Mesleki ve Tekniköğretim 1979-1980**, Ankara, 1982
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim, 1961-65**, Ankara, 1965
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim 1979-80**, Ankara, 1981
DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim**, 1967-74, 1978-79
DİE, **İç Ticaret İstatistikleri, Ticaret Şirketleri Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri**, 1980
DİE, **İl ve İlçe Merkezlerinde Ölüm İstatistikleri**, 1979

DİE, **İnşaat İstatistikleri,** 1970, 1975, 1979
DİE, **Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979,** Ankara, 1981
DİE, **Toplu Sözleşme İstatistikleri,** 1972-1976, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları,** 1970-1973, 1976-1979
DİE, **Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, Geçici Sonuçlar,** 1980
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Bor Bileşikleri,** Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Demirdışı Metaller,** Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, İçki Sanayii,** Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Metal Dışı Madenler,** Ankara, 1977
DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sosyal Güvenlik,** Ankara, 1977
DPT, **Ankara Kenti'nde Yaşayan Halkın Saptanan Sorunlarına Göre Sağlık Hizmetleri İçin Örgütlenme Önerileri,** Ankara, 1979
DPT, **2. Türkiye İktisat Kongresi, "Sosyal Gelişme ve İstihdam" Komisyonu Tebliğleri,** Ankara, 1981
DPT, **İmalat Sanayii Alt Sektörleri Kamu Tesisleri,** Ankara, 1975
DPT, **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması,** Ankara, 1972
DSİ, **DSİ Eskişehir III. Bölge Müdürlüğü,** Ankara, ty
DSİ, **Türkiye'de 5 Büyük Baraj,** Ankara, 1978
DSİ, **Türkiye'de Yapılmış ve Projelendirilen Baraj ve Hidroelektrik Santraller,** Ankara, ty
Eskişehir Bankası TAŞ, **Faaliyet Raporları,** 1923-1981
Eskişehir İl Yıllığı 1973
Eskişehir Kılavuzu, Eskişehir, 1952
Eskişehir Sanayi, Dünya Gazetesi Eki, 8 Aralık 1981
ESO, **Eskişehir Sanayi Odası Haber Bülteni,** 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981
ESO, **Eskişehir Sanayi Odası Rehberi/79,** Eskişehir, 1979
ESO, **Eskişehir Sanayi Odasının 10 Yılı ve Mümtaz Zeytinoğlu,** Eskişehir, 1981
ETO, **Ekonomik Tahliller ve Faaliyetlerimiz,** Eskişehir, 1975
ETO, **Sosyal ve Ekonomik Yönüyle Eskişehir,** Eskişehir, 1973
Eskişehir Ticaret ve Sanayi Odası, **Eskişehir İli'nin İktisadi Bünyesi ve İmalat Sanayiinin Gelişme İmkanları,** Ankara, 1964
Eskişehir Ziraat Odaları, **1981 Yılı İl Kongresi,** Eskişehir, 1982
Eskişehir Ziraat Odası, **1980-81 Çalışma Raporu,** Eskişehir, 1981
Eskişehir Ziraat Odasının 1982 Yılı Buğday-Arpa-Şeker Pancarı-Ayçiçeği Taban Fiyatları Hakkındaki Görüşü, Eskişehir, 1982
Etibank 1980 Faaliyet Raporu, Ankara, 1981
Etibank Genel Müdürlüğü, **Madenlerimiz,** Ankara, 1981
Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Toplum Hekimliği Bölümü, **Etimesgut Sağlık Bölgesi'nin 1973-75 Yılları Çalışma Raporu,** Ankara, 1977
İmar ve İskan Bakanlığı, **Orta Anadolu Bölgesi,** Ankara, 1970
İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, III. Cilt, İstanbul, 1948
İstatistik Genel Müdürlüğü, **1934-1950 Zirai Bünye ve İstihsal,** Ankara, 1951
İş ve İşçi Bulma Kurumu, **İstatistik Yıllığı,** 1978, 1979, 1980
Karayolları Genel Müdürlüğü, **1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri,** Ankara, ty
Karayolları Genel Müdürlüğü, **Devlet ve İl Yolları Uzunluğu,** 1981
Köy İşleri Bakanlığı, **Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970,** Ankara, 1970
Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, **Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'na Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma,** Ankara, 1977
Milli Eğitim Bakanlığı, **Okuma-Yazma Seferberliği,** Ankara, 1981
Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1930 Sanayi Kongresi Raporları, Zabıtlar,** Ankara, 1930
Orman Bakanlığı, **1978 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1978
Orman Bakanlığı, **1980 Yılı Çalışmaları,** Ankara, 1980
Orman Bakanlığı, **Teknik Bülten,** Ankara, Haziran 1980
Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri,** Ankara, 1980
Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı 8, Ankara, 1981
Ormancılık Araştırma Enstitüsü, **Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları,** Ankara, 1976
PTT Genel Müdürlüğü, **1980 PTT İstatistikleri,** Ankara, ty
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, **Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978,** Ankara, ty
SSK, **1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı,** Ankara, ty
SSK, **Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı,** 1970, 1980
Sümerbank Genel Müdürlüğü, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973,** Ankara, 1973
Toprak-Su Genel Müdürlüğü, **Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980,** Ankara,
Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi,** Ankara, 1976
Türkiye Bankalar Birliği, **Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler,** 1963, 1969, 1971, 1981
Türkiye Cumhuriyeti Maarifi 1923-1943, Ankara, 1944
Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Türkiye'nin Çevre Sorunları,** Ankara, 1981
TEK, **50. Yıl,** Ankara, ty
TEK, **Faaliyet Raporu 1980,** Ankara, ty
TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı,** Ankara, 1979
TMMOB Makina Mühendisleri Odası, **Türkiye'de Pamuklu Tekstil Sanayiinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu,** Ankara, 1976
TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, **Tarım ve Mühendislik,** Sayı 2 ve 6, Ankara, 1980
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Çimento Sektörü İzleme Raporu,** İstanbul, 1981
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, **Tarım Alet ve Makinaları Araştırması,** 1979, 1981
Türkiye Şeker Fabrikası AŞ, **Cumhuriyetin 50. Yılında Şeker Sanayiimiz,** Ankara, 1973
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **2. Olağan Genel Kurulu,** Ankara, ty
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, **Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı,** Ankara, 1978
"Türkiye'nin 500 Büyük Firması", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi,** Sayı 188 (1981), s. 6-35
Ulaştırma Bakanlığı, **Ulaştırmada 50 Yıl,** Ankara, 1973
YSE, **İstatistik Yıllığı 1976**
Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri,** 1975, 1976, 1977
Ziraat Vekaleti, **Memalik-i Osmaniyede 1329 Senesi Zarfında Hasıl Olan Mezruatın Nevi ve Miktarı,** İstanbul, 1913

KÜLTÜR

ADIVAR Halide Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı,** İstanbul, 1962
Ahmet Şerif, "Eskişehir", "Sivrihisar" **Anadolu'da Tanin,** İstanbul, 1977
AKDAĞ Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,** Cilt I. İstanbul, 1979
AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü,** Ankara, 1981
AKURGAL Ekrem, **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey,** Ankara, 1970
AND Metin, **Oyun ve Bügü,** İstanbul, 1974
APAYDIN Talip, **Karanlığın Kuvveti (Köy Enstitüsü Yılları),** İstanbul, 1967
APAYDIN Talip, "Bozkırın Çağırışı" **Susuzluk,** İstanbul, 1956
APAYDIN Talip, **Sarı Traktör,** İstanbul, 1958
ARAZ Nezihe, **Anadolu Evliyaları,** İstanbul, 1980
ARIK R.Oğuz, **Ankara-Konya-Eskişehir-Yazılıkaya Gezileri,** TTK Yayınları Seri 5, sayı. 13, Ankara, 1956
ASLANAPA Oktay, **Türk Sanatı II,** İstanbul 1973
ASLANBEY M, **Eskişehir'deki Alaeddin Camisi ve Eskişehir Tarihiyle İlgili Araştırmalar,** Eskişehir, 1955
AVCIOĞLU Doğan, **Türklerin Tarihi,** Birinci Kitap, İstanbul, 1979
AVCIOĞLU Doğan, **Türklerin Tarihi,** Beşinci Kitap, İstanbul, 1982
BAŞARAN Mehmet, "Kanlıpınar'da Saygı Duruşu", **Tonguç Yolu,** İstanbul, 1974
BAŞGÖZ İlhan, **Türk Halk Edebiyatı Antolojisi,** İstanbul, 1968
BENGÜ Memet Fuat, **Yunus Emre,** İstanbul, 1979
BİLBAŞAR Kemal, **Zühre Ninem,** İstanbul, 1981
BURİAN Orhan, "Bugünkü Türk Destanı", **Denemeler, Eleştiriler,** İstanbul 1964
CAFEROĞLU Ahmet, **Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler,** İstanbul, 1951
CAHEN C., **Anadolu'da Türkler,** İstanbul, 1979
CAN Şefik, **Yunan Mitolojisi,** İstanbul, 1970
Cumhuriyet'in 15. Yılında Eskişehir, İstanbul
ÇAMBEL H., "Frikya'da Midas Şehri Yanında Bulunan Prehistorik Mezar", **IV. Türk Tarih Kongresi, Kongre'ye Sunulan Tebliğler,** IX. Seri, Sayı 4, Ankara, 1952
ÇAPAR Ömer, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı" **Ankara Üniver-**

sitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXIX,Sayı: 1-4 Ocak-Haziran 1971- Temmuz-Aralık 1978
ÇAPAR Ömer, "Anadolu'da Kybele Tapınımı" **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,** Cilt XXXIX, sayı. 1-4 Ocak-Haziran 1971 Temmuz-Aralık 1978
DEMİR İsmet, **Anılar-Deneyler,** İstanbul, 1980
DEMİRSİPAHİ Cemil, **Türk Halk Oyunları,** Ankara, 1975
DİE, **Kültür İstatistikleri 1978,** Ankara, 1980
DİE, **Spor İstatistikleri 1978,** Ankara, 1980
DONBAZ Veysel, "Pessinus", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,** 30/309, İstanbul, 1971
DURUL Yusuf, "Halı ve Kilimlerde Kız Motifleri", **Türk Etnoğrafya Dergisi,** Sayı 1
DURUL Yusuf, "Türkmen, Yörük, Afşar Halı ve Kilim Motifleri Üzerine Araştırma" **Türk Etnoğrafya Dergisi,** Sayı 2
DURUL Yusuf, "Orta Anadolu Halk El Sanatları Yarışması" **Türkiyemiz,** Sayı 15
ELÇİN Şükrü, **Anadolu Köy Orta Oyunları,** Ankara, 1975
ELÇİN Şükrü, **Halk Edebiyatı Araştırmaları,** Ankara, 1977
ERGUN Saadettin Nüzhet, **Halk Edebiyatı Antolojisi,** İstanbul, 1938
ERHAT Azra, **Mitoloji Sözlüğü,** İstanbul, 1978
ERK Zümrüt, "Erenköy'de Evlenme Adetleri" **Türk Folklor Araştırmaları,** Sayı 299
Eskişehir İl Yıllığı, 1973
"Eskişehir'de Folklor Üzerine Bir Çalışma", **Halkevi,** Sayı 33, 34, 36
Eskişehir Kılavuzu, 1952
Evliya Çelebi, **Seyahatname,** Cilt II
EYUBOĞLU Sabahattin, **Yunus Emre,** İstanbul, 1975
FETHİ Naci, **100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme,** İstanbul 1981
GABRİEL A., "Frikya"da Midas Şehri Kazıları", **IV. Türk Tarih Kongresi Kongre'ye Sunulan Tebliğler,** Seri IX, sayı 4, Ankara, 1952
HASPELS E., "Midas Şehri Kazısı", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** XLV-2/178, Ankara, 1981
İLTER Figen, "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları", **Anadolu (Anatolia) Dergisi,** Sayı XIX, 1975/1976, Ankara, 1980
KANSU Ceyhun Atuf, "Özeler Köyü'nden Arif" **Varlık Dergisi,** Sayı 477, Mayıs 1958
KANSU Ceyhun Atuf, **Sakarya Meydan Savaşı,** Ankara, 1970
KANIK O.Veli, **Nasrettin Hoca Hikayeleri,** İstanbul, 1949
KARAOSMANOĞLU Yakup Kadri, **Yaban,** (11. Basım), İstanbul, 1977
KINAL Füruzan, **Eski Anadolu Tarihi,** Ankara, 1962
KORFMANN Manfred, "Demircihöyük Eine Vorgeschichtliche Siedlung an der Phrygisch-Bithynischen Grenze Kampagne 1975", **Türk Arkeoloji Dergisi,** Sayı XXIV, Ankara, 1977
KÖPRÜLÜ Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,** Ankara, 1976
KUBAN Doğan, **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi,** İstanbul, 1981
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** İstanbul, 1973
KURDAKUL Şükran, **Şairler ve Yazarlar Sözlüğü,** İstanbul, 1981
LEQUENNE Fernand, **Galatlar,** Ankara, 1979
LLOYD Seton, **Early Highland Peoples of Anatolia,** Londra, 1967
MEB, **Bölgesel Türk Giysileri,** İstanbul, 1972
METZGER Henri, **Anatolia II.,** Cenevre, 1979
MUTLUAY Rauf, **Pas Demiri Yiyor,** İstanbul, 1974
MUTLUAY Rauf, "Üvey Toprak" **Cumhuriyet Gazetesi** İstanbul 23.4.1971
NECATİGİL Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,** İstanbul, 1980
OKTAY İsmail, **50 Yıllık Eskişehir Basını,** Eskişehir, 1958
OTTO-DORN K., "Die Ulu Dschami in Sivrihisar" **Anadolu (Anatolia) Dergisi,** Ankara, 1967
ÖNEY Gönül, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları,** Ankara, 1978
ÖZALP Talip, **Sivrihisar Tarihi,** Eskişehir, 1960
SÖZEN Metin, **Anadolu Medreseleri II,** İstanbul, 1972
PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, **Türk Halk Şiiri Antolojisi,** Ankara, 1975
RAN Nazım Hikmet, **Kuvayi Milliye,** Ankara, 1974
TANJU Hikmet, **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri,** Ankara, 1967
TEMİR A., M.ASLANBEY, "Eskişehir'de Alâeddin Camisi", **Türk Tarih Kurumu Belleteni,** Sayı XXI/83, Ankara, 1957
TEMİZÖZ Üstün, **Eskişehir Bölge Sporunda 50 Yıl,** Eskişehir, 1974
TOKGÖZ Dündar, "Seyitgazi Nekropol Kazısı 1974", **Türk Arkeoloji Dergisi XXXIII-I**'den Ayrı Basım, Ankara, 1976
TUNÇBİLEK Necdet, "Eskişehir Bölgesi'nde Yerleşme Şekilleri" **Coğrafi Araştırmaları,** II, 1958
TUNÇBİLEK Necdet, "Eskişehir Bölgesi' nde Yerleşme Tarihine Bir Bakış", **İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt XV, Ekim-Temmuz 1954
TUNÇBİLEK Necdet, "Eskişehir Bölgesi'nde Yerleşme Şekilleri," **Coğrafi Araştırmalar,** Sayı 2
TURFAN Selahattin, **Eskişehir Folkloru,** Eskişehir, 1973
Türkiye'de Yerel Basın, Ankara, 1979
TÜZÜN Ulvi-Birgül NAMLI, **Her Yönüyle Eskişehir,** İstanbul, 1971
YÜCEL Celal, **Eskişehir Çevre İncelemesi,** İstanbul, 1969
ZENGİN Alaattin, "Eskişehir Kadın Oyunları ve Giyimleri", **Türk Folklor Araştırmaları,** Sayı 353

Eskişehir – İçindekiler

DOĞAL YAPI

Genel Konum 2815
Yeryüzü Şekilleri 2815
Dağlar 2815
Bozdağ ve Sündüken Dağları 2815
Sivrihisar Dağları 2815
Türkmen Dağı 2815
Ovalar 2816
Porsuk Ovası 2817
Sarısu Ovası 2817
Yukarı Sakarya Ovası 2817
Yaylalar 2817
Vadiler 2817
Sakarya Vadisi 2817
Porsuk Vadisi 2817
Akarsular 2817
Sakarya Irmağı 2818
Porsuk Irmağı 2818
Göller 2818
Gökçekaya (Sarıyar) Barajı 2818
Porsuk Barajı 2818
Musaözü Barajı 2819
Eskişehir'de Taşkınlar 2819
Dodurga (Darıdere) Barajı 2820
Yukarı Kartal Göleti 2820
Karacaören Göleti 2820
Uluçayır Sel Kapanı 2820
Jeolojik Yapı 2820
Texier'in Küçük Asyası'nda Lületaşı 2820
Yeraltı Zenginlikleri 2820
Topraklar 2821
Kahverengi Topraklar 2821
Kahverengi Orman Toprakları 2821
Lületaşı Ustalarının Köstebeğe Saygısı 2821
Kalkersiz Kahverengi Orman Toprakları 2821
Alüvyal Topraklar 2822
Kalkersiz Kahverengi Topraklar 2822
Kırmızı Kahverengi Topraklar 2822
Kolüvyal Topraklar 2822
Eskişehir'e Özgü Bir Beyaz: Lületaşı 2822

Doğal Güzellikler 2822
Mesire Yerleri 2822
Orman Fidanlığı ve Karabayır Bağları 2822
Kalabak Suyu Başı 2822
Musaözü 2822
Fidanlık 2822
Kalburcu 2822
Şoförler Çeşmesi 2822
Mestanpınarı 2823
Çatacık 2823
Madensuyu 2823
İçmeler ve Kaplıcalar 2823
Eskişehir Kaplıcası 2823
Sakarya Ilıcası ve Madensuyu 2823
Evliya Çelebi'den Eskişehir Kaplıcaları 2823
Uyuz Hamamı 2823
Çardak Hamamı (Hamam Karahisar Kaplıcası) 2823

İklim 2824
Sıcaklık 2824
Yağışlar 2824
Rüzgârlar 2824
Sayılı Günler 2824
Bitki Örtüsü 2824
Hayvan Türleri 2825
Nüfus 2825
Nüfusun Yaş Yapısı 2828
Nüfusun Cinsiyet Yapısı 2829
Özet 2829

TARİH

İlin Adının Kaynağı ve Yörenin Değişik Adları 2830
Yazılı Tarih Öncesi Dönemler 2830
Kronoloji 2831

Yazılı Tarih 2832
Hititler 2832
Frigler 2832
Kimmer-İskit Akınları 2832
Lidyalılar 2833
Persler 2834
Helenistik Dönem 2834
Galatlar 2834
Romalılar 2834
Bizanslılar 2834
Galatlar'da Yönetsel ve Siyasal Örgütlenme 2835

Selçuklular Dönemi 2835
Osmanlı Dönemi 2837

Çağdaş Dönem 2838
Yönetsel Bölünme ve Nüfus 2838
Eğitim 2839
Tarım 2839
Maden 2840
Sanayi 2840
Ticaret ve Ulaşım 2840
Eskişehir'de Rumeli Göçmenleri 2840

Mütareke ve Milli Mücadele'de Eskişehir 2841
İngiliz İşgali 2841
Birinci Eskişehir Harekatı 2841
İngilizler'in Eskişehir'i Boşaltması 2842
Yeşil Ordu Cemiyeti ve Yeni Dünya Gazetesi 2842
Çerkez Ethem'le Son Görüşme 2843
Batı Cephesi Karargâhı Olarak Eskişehir 2843
Yunan Toplu Saldırısı ve Eskişehir-Kütahya Savaşları 2843
Mustafa Kemal'in Başkomutanlığa Getirilmesi 2844
Yunan Karargâhının Eskişehir'e Gelmesi 2844
Yunan Toplu Saldırısı ve Sakarya Savaşı 2844
Sakarya Yenilgisinin Yunan Karargâhı'nda Yarattığı Kargaşalık 2845
Meclis-i Meb'usan'da Eskişehir Milletvekilleri 2845
Sakarya Savaşı'nın Sonuçları 2845
İtilaf Devletleri'nin Barış Önerisi ve Sivrihisar'da Hazırlanan Nota 2846
Büyük Taarruz ve Eskişehir'in Kurtuluşu 2846
Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Eskişehir Milletvekilleri 2846
Cumhuriyet Sonrası Önemli Olaylar 2847
İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Eskişehir Milletvekilleri 2847
Eskişehir Valileri 2848

Seyahatnamelerde Eskişehir 2849
Evliya Çelebi 2849
Texier 2849
Huart 2849
İlin Özet Tarihi 2849

SOSYO-EKONOMİK YAPI

Giriş 2851
Nüfusun Ekonomik Nitelikleri 2853
Eskişehir İli'nde Ekonomik Bakımdan Faal Nüfus 2853
Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü 2853
Faal Nüfusun "İşkollarına", "İşteki Yere" ve "Mesleğe" Göre Karşılıklı Bölünüşü 2854

Tarım 2855
Giriş 2855
Bitkisel Üretim 2857
Ekim Alanları ve Tarımsal Ürünler 2857
Tahıllar 2858
Baklagiller 2859
Sanayi Bitkileri 2859
Ürün Türlerine Göre Üretim Miktarları 2859
Tahıllar 2859
Baklagiller 2861
Sanayi Bitkileri 2861
Sebzecilik 2861
Meyvecilik 2862
Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi 2862
Sulama 2863
Gübreleme 2863
Tarım Araçlarının Gelişimi 2864
Eskişehir'de Nadas 2865
Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri 2866
1927 Tarım Sayımı'nda Eskişehir 2867
Alpuköy Kantarına Bağlı Köylere Pulluklar Nasıl Verildi 2867
1930'ların Eskişehiri'nden Bir Köy 2868
Hayvancılık 2869
Ormancılık 2870

Madencilik 2871
Enerji 2872
Lületaşı 2872

Sanayi 2872
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eskişehir Sanayii 2873
1930-1950 Arası Eskişehir Sanayii 2873
Berlin-Bağdat Demiryolu ve Eskişehir 2874
1950'lerde ve 1960'larda Eskişehir Sanayii 2875
İlk Türk Otomobili "Devrim"in Öyküsü 2875
1970'ler ve Sanayide Gelişme 2876
Eskişehir'de Sobacılık 2876
Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi (EOSB) 2876
Eskişehir İmalat Sanayiinin

2129

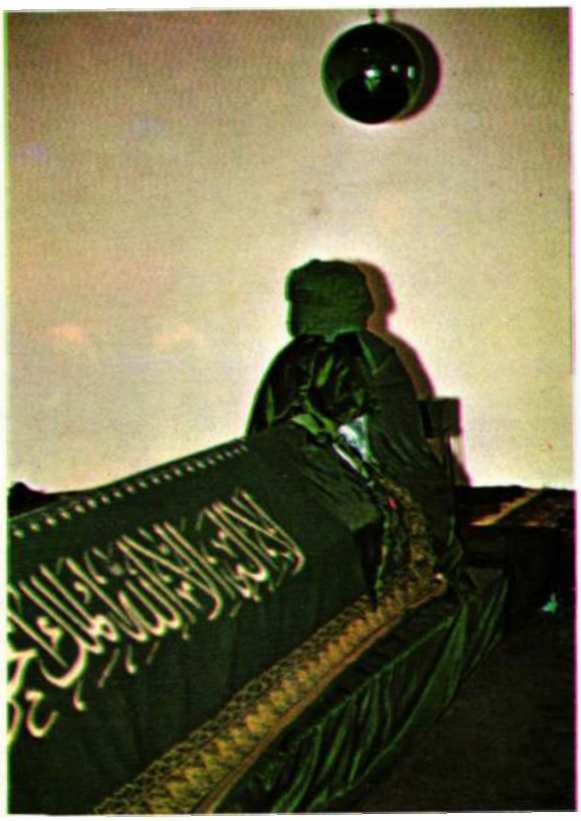

2130

2129 - 2131 - Seyit Battal Gazi Külliyesi, giriş kapısı ve türbesi

2131

2132

2133

2134

2132 - Kümbet Baba Türbesi
2133 - Şıh Edebali Hazretleri (Osman Bey'in kayınpederi) Türbesi
2134 - Kümbet Köyü'ndeki ilginç mezar taşları
2135 - Kurşunlu Cami
2136 - Alaeddin Camii
2137 - Kurşunlu Cami, Sivrihisar

2135

2136

2137

2138

2139

2138 - Eskişehir kız folklor ekibi
2139 - 2140 - Atatürk Kültür Müzesi'nin içi ve müze binası

2140

2141

2142

2143

2144

2141 - 2142 - Yunus Emre'nin tren yolu kenarında bulunan ilk mezarı ve mezar taşından bir parça
2143 - 2144 - Yunus Emre'nin ilk mezarı ve çeşmesi
2145 - Yunus Emre'nin son mezarı
2146 - Yunus Emre'nin son kabrine taşınması
2147 - Yunus Emre Müzesi

2145

2146

2147

Yapısı ve Gelişimi 2877
Eskişehir Metal Eşya-Makine İmalat Sanayii 2877
Eskişehir'in Sermaye Grupları ve Zeytinoğlu Ailesi 2877
Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi (ELMS) 2879
Metal Ana Sanayii 2879
Eskişehir Gıda Sanayii 2879
Eskişehir Sanayiini Yönetenlerin Özellikleri 2879
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi 2879
Öteki Sanayi Dalları 2879
Ücretler ve Katma Değer 2879
Türkiye Bisküvi Sanayii ve Eti 2880
Küçük Sanayi 2880

Ticaret 2881
Bankacılık 2881
Eskişehir Bankası TAŞ 2881

Yerleşme Düzeni ve Kentleşme 2882

İlin Ülke Yerleşme Sistemi İçindeki Yeri 2882
Kademelenme 2882
Ulaşım 2883
Karayolu 2883
Demiryolu 2884
Haberleşme 2884
Nüfusun Kır-Kent Bileşimi 2885
Göç 2886
Göç Eden Nüfusun Nitelikleri 2888
İdari Bölünme ve Belediyeler 2889
Merkez İlçe 2889
Çifteler 2889
Mahmudiye 2889
Mihalıççık 2889
Sarıcakaya 2889
Seyitgazi 2890
Sivrihisar 2890
Eskişehir Kenti 2890
Tarihsel Gelişim 2890
Cumhuriyet Öncesi 2890
1923-1950 Dönemi 2890
1950-1970 Dönemi 2891
1970-1980 Dönemi 2891
Kentsel Arazi Kullanımı 2891
Kent Merkezi 2891
Eskişehir İli'nde Konut 2892
Küçük Sanayi 2892
Büyük Sanayi 2893
Konut Alanları 2893
Yeşil Alanlar 2894
Köylerde İçme Suyu ve Elektrik 2894
Kent İçi Ulaşım 2894
Eskişehir Kenti'nde Su, Elektrik ve Kanalizasyon 2895
İmar Planları 2895

Eğitim 2895

Okuryazarlık 2896
İlköğretim 2896
Ortaöğretim 2897
Ortaokullar 2897
Liseler 2897
Mesleki ve Teknik Öğretim 2897
Yükseköğretim 2898
Yaygın Eğitim 2899
Eğitmen Deneyimi 2899

Sağlık 2899

Sağlık Sorunları 2900
Bulaşıcı Hastalıklar 2900
Ölüm Nedenleri 2901
Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 2901
İlkokul Öğrencilerinin Sağlık Düzeyi 2902
Sağlık Hizmetleri 2902

Sosyal Güvenlik ve Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi 2903

Sosyal Sigortalar Kurumu 2904
Bağ-Kur 2904
İş ve İşçi Bulma Kurumu 2905

Toplumsal Örgütlenmeler 2905

Meslek Kuruluşları 2905
Sanayi Odası 2905
Ticaret Odası 2905
Ziraat Odası 2905
Ticaret Borsası 2905
Kooperatifler 2906
Tarım Kredi Kooperatifi 2906
Köy Kalkınma Kooperatifleri 2906
Toprak-Su Kooperatifleri 2906
Hayvancılık Kooperatifleri 2906
Balıkçılık Kooperatifleri 2906
Orman Kalkınma Kooperatifleri 2906
Eskişehir Pancar Kooperatifi 2906
SSK Yapı Kooperatifleri 2906
Sendikalar 2906
Toplu-İş Sözleşmeleri 2907
İşçi Hareketleri 2907
24 Ocak Kararları ve Eskişehir'de Şirketleşme 2908
Dernekler 2908
Özet 2909
SSK'nin Toplu Konut Uygulaması 2909

KÜLTÜR

Kültürün Tarihsel-Toplumsal Evrimi 2911

Türkler'den Önce 2911
Kybele Kültü'nde İlkbahar Ayini 2912
Türkler'den Sonra 2912
XX. yy'a Girerken 2913
Cumhuriyet Dönemi 2913

Kültürel Geleneğin Öğeleri 2913

Yaşama Biçimi 2913
Giyim-Kuşam 2913
Beslenme Biçimleri 2913
İnançlar ve Töresel Yapı 2914
Dinsel Yapı ve Boşinanlar 2914
Evlenme Gelenekleri 2914
Seyit Battal Gazi Türbesi'ni Ziyaret 2914
Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler 2914
Geleneksel El Sanatları 2915
Mimarlık 2915
Yöresel Halk Edebiyatı 2917
Halk Şiiri ve Ozanları 2917
Maniler 2917
Söylenceler 2917
Seyit Battal Gazi'ye İlişkin Söylenceler 2917
Şücaeddin Veli'ye İlişkin Söylenceler 2918
Yunus Emre 2919
Lületaşının Bulunuşuna İlişkin Söylence 2920
Yerel Ağız ve Deyişler 2920
Atasözleri 2921
Yunus Emre'den Şiirler 2921
Ana Tanrıça Kybele 2921
Bilmeceler 2922
Eskişehir ve Civarında "Şın" Geleneği 2922
Tekerlemeler 2923
Ninniler 2923
Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar 2923
Halk Müziği 2923
Yörenin Ünlü Türküleri 2923
Ağıtlar 2923
Halk Müziği Araçları 2923
Geleneksel Oyunlar 2923
Geleneksel Halk Oyunları 2923
Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları 2924
Çocuk Oyunları 2924

Tarihsel Yapıtlar 2924

Merkez İlçe 2925
Alaeddin Camisi 2925
Kurşunlu Camisi ve Külliyesi 2925
Şeyh Edebali Türbesi 2925
Çifteler İlçesi 2925
Midas Kenti 2925
Mihalıççık İlçesi 2926
Yunus Emre Türbesi 2926
Seyitgazi İlçesi 2926
Seyitgazi Kalesi 2926
Seyit Battal Gazi Külliyesi 2926
Bardakçı Köyü Camisi 2926
Eyvan Türbe 2926
Üryan Baba Türbesi 2926
Şücaeddin Veli Baba Horosani İlyas Türbesi 2926
Himmet Dede Kümbeti 2926
Selçuklu Hamamı 2927
Bardakçı Köyü Hamamı 2927
Kervansaray 2927
Seyitgazi Nekropolü 2927
Sivrihisar İlçesi 2927
Sivrihisar Kalesi 2927
Pessinus 2927
Ulu Cami 2927
Hoşkadem Camisi 2928
Kurşunlu Cami 2928
Hazinedar Mescidi 2928
Kılıç Mescit Camisi 2928
Mülk Köyü Mescidi-Türbeli Mescidi 2928
Gecek Ulu Camisi 2928
Hamamkarahisar Camisi 2928
Alemşah Kümbeti 2928
Hoca Yunus Kümbeti 2929
Seyidler Hamamı 2929
Hamamkarahisar Hamamı 2929
Gecek Köyü Çeşmesi 2929

Kültürel Etkinlikler 2929

Kitaplıklar 2930
Halk Kitaplıkları 2930
İl Halk Kitaplığı 2930
Mihalıççık Halk Kitaplığı 2930
Sivrihisar Halk Kitaplıkları 2930
Çocuk Kitaplıkları 2930
Merkez İlçe 2930
Mihalıççık Çocuk Kitaplığı 2930
Müzeler 2930
Atatürk ve Kültür Müzesi 2930
Arkeoloji Müzesi 2930
Etnoğrafya Müzesi 2930
Seyitgazi Müzesi 2930
Yunus Emre Müzesi 2930
Ballıhisar Müzesi (Pessinus) 2930
Sergiler 2930
Şenlikler 2930
Yunus Emre Haftası 2930
Beyaz Altın Festivali 2930

Eskişehir Haftası 2930
Seyit Battal Gazi'yi Anma Günü 2931
Sonbahar At Yarışları 2931
Panayırlar 2931
Görsel Sanatlar ve Radyo-TV 2931
Sinema 2931
Tiyatro 2931
Radyo-TV 2931
Yerel Yayın Organları 2931
Spor Çalışmaları 2931
Tesisler 2931
Kulüpler 2931
Dallar 2931
İl Doğumlu Ünlüler 2932
Orhan Veli'nin Kaleminden Nasrettin Hoca Fıkraları 2934
Üvey Toprak 2934
Edebiyatta Eskişehir 2935
Özet 2938
Kaynakça 2940
İçindekiler 2944

GENEL BİLGİLER

Coğrafi Konum
36° 28 ve 38° 01′ Doğu Boylamları
36° 38 ve 37° 32′ Kuzey Enlemleri

Yüzölçüm:
7.642 km2

Nüfus: 808.697

Nüfus Yoğunluğu: 106

İlçeler: Merkez, Araban, İslâhiye, Kilis, Nizip, Oğuzeli, Yavuzeli

Bucak Sayısı: 8

Köy Sayısı: 592
Elektrikli (1976): 71
Orman İçi (1973): 64
Okullu: 544

Belediye Sayısı: 14

Toprakların Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%):
Dağlar: 51,9
Ovalar: 26,9
Yaylalar: 2,2
Platolar: 19,0

Akarsular: Karaçay, Afrin Çayı, Aksu, Karasu, Merzimen Çayı, Nizip Çayı, Balık Suyu

En Yüksek Nokta: Kepekçi Tepesi (1.496 m)

Sıcaklık Yıllık Ortalaması: 14,5°C

Toprak Sıcaklığı (5 cm derinde):
En Düşük: —5,6°C
Ortalama: 15,7°C

Yağış Yıllık Ortalaması: 558,9 mm

Ortalama Karla Örtülü Gün: 11,9

Üretimin Sektörlere Göre Dağılımı (%-1978):
Tarım: 35,1
Sanayi: 19,9
(İmalat Sanayii: 11,6)
Hizmetler: 30,0
Diğerleri: 15,0

Toprakların Kullanıma Göre Dağılımı (%):
Tarıma Elverişli: 98,9
(Ekili-Dikili: 6,4)
(Çayır-Mera: 14,1)
(Ormanlık: 22,4)
Tarıma Elverişsiz: 1,1

Başlıca Tarım Ürünleri:
Antepfıstığı, üzüm, zeytin, pamuk, tahıl, kırmızı mercimek

Hayvan Sayısı:
Çeki: 30.530
Büyükbaş: 49.535
Küçükbaş: 765.500
Kümes H.: 425.274

Traktör Sayısı: 6.139

Faal Nüfus: 267.468

İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%-1975):
Tarım: 62,2
Sanayi: 15,4
(İmalat Sanayii: 9,8)
Hizmetler: 22,0
Diğerleri: 0,4

Başlıca Sanayi Ürünleri:
Dokuma, zeytinyağı, rakı, metal-eşya, un, makarna, plastik eşya, sabun

Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Üye Sayısı: 10.079

Fabrika Sayısı: 555

Banka Şubesi Sayısı: 66

Kişi Başına GSYİH (1978): 25.751 TL

Doktor Sayısı: 10.000 kişiye 2

Hastane Yatak Sayısı: 10.000 kişiye 16

Okuryazar Oranı (1975): 54,8
Kadınlarda: 36,6
Erkeklerde: 71,8

Okul Sayısı:
İlk: 644
Orta: 52
Lise: 15
Mesleki ve Teknik: 21

Öğrenci Sayısı:
İlk: 115.684
Orta: 17.241
Lise: 8.567
Mesleki ve Teknik: 7.122

Öğretmen Sayısı:
İlk: 3.386
Orta: 441
Lise: 592
Mesleki ve Teknik: 441

İlköğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı: 34

Yükseköğretim:
Kurum Sayısı: 2
Öğrenci Sayısı: 590

Kütüphane (1979): 6
Halk: 4
Çocuk: 2

Basımevi Sayısı (1978): 18

Radyo Sayısı: 40.380

Televizyon Sayısı: 40.030

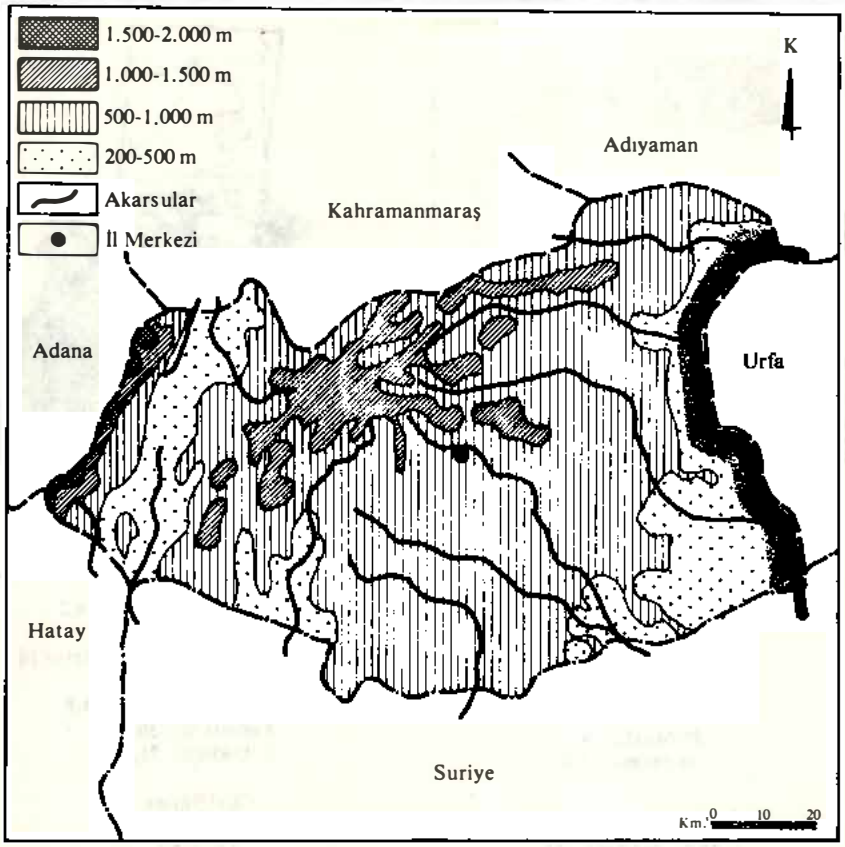
Telefon Sayısı: 14.827

Teleks Sayısı: 71

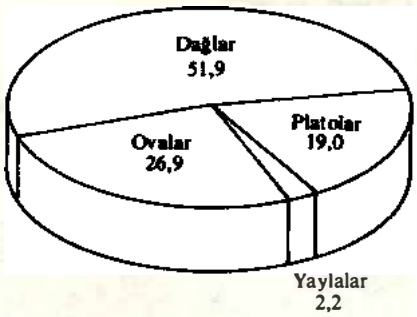
Sinema Sayısı (1979): 19

Spor Kulübü Sayısı (1978): 16

Lisanslı Sporcu Sayısı (1978): 1.307

Şekil 1
Gaziantep İl Topraklarının Yeryüzü Şekillerine Göre Dağılımı (%)

DOĞAL YAPI

GENEL KONUM

Gaziantep İli, Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin birleşme noktasında yer alır. Suriye'ye komşu bir sınır ili olan Gaziantep'in büyük bölümü, Güneydoğu Anadolu'nun batı kesiminde kalır. İlk çağlardan beri, insanlığın yerleşik yaşama geçtiği Mezopotamya'nın bir parçası olan il toprakları aynı zamanda, Ortadoğu'nun stratejik bir bölgesidir. Avrupa'dan gelip, Anadolu'dan güneydeki Arap ülkelerine giden karayolları, Gaziantep'ten geçer. Hindistan, Pakistan ve İran üzerinden gelen ve Akdeniz'e ulaşan en kısa karayolu da Gaziantep'ten geçmektedir.

36°28′ ve 38°01′ doğu boylamlarıyla, 36°38′ ve37°32′kuzey enlemleri arasında kalan il toprakları, doğudan Urfa'nın Birecik ve Halfeti; kuzeydoğudan Adıyaman'ın Besni; kuzeyden Kahramanmaraş'ın Pazarcık; batıdan Adana'nın Bahçe ve Osmaniye ile Hatay'ın Hassa ilçeleriyle çevrilidir.

Doğudan Fırat Vadisi, kuzeyden Pazarcık Ovaları, batıdan Amanus Dağları'nın doğu yamaçları gibi doğal sınırlarla çevrili olan ilin, güneyi Suriye devlet sınırıdır.

İl, 7.642 km2'lik alanıyla Türkiye topraklarının yaklaşık, % 1'ini kaplar. İl merkezinin denizden yüksekliği ise 850 m dolayındadır.

Yaklaşık % 52'sini dağların kapladığı, ovaların payının ise % 27 dolayında olduğu Gaziantep'te toprakların % 99'u tarıma elverişlidir (Şekil 1, Şekil 3).

Nüfusunun hem büyüklüğü hem de gelişmesi açısından Gaziantep, ülkenin önde gelen illerindendir. 1980'de 808.967 kişilik nüfusuyla Gaziantep, ülkenin nüfus büyüklüğü açısından 13. büyük ilidir. Türkiye nüfusunun binde 18'ini barındıran ilde 1980'de km2'ye 106 kişi düşmekteydi.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Gaziantep İli, Toroslar'ın çizdiği yay ile Suriye ve Irak sınırları arasında kalan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunur. Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden biri olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi genelde az yüksek bir platodur; bir çok çanaklaşmış havza ve alçak tepeden oluşmuştur.

Hatay-Maraş Çukurluğu ile Fırat Irmağı arasında yer alan Gaziantep platosunun kuzeyi, yine bir çukurluk alan olan Araban Ovası ile kaplıdır.

Çukurluk alanlarla kuşatılmış olan yörede, en yüksek nokta 1.500 m'ye ulaşır. En alçak noktası 300 m dolayındadır. Ortalama yüksekliği 750 m olan bölgede, 500-750 ve 750-1.000 m yükseltili basamaklar, il toplam alanının yaklaşık % 83'ünü oluşturur. Plato üzerinde tabanlı vadiler ve karstik çukurlar oldukça yaygındır.

DAĞLAR: İl sınırları içine kuzeyden giren dağlar, Araban Ovası'nın batısından il merkezinin batısına doğru uzanır. Güneydoğu Toroslar'ın uzantıları olan bu dağlar oldukça düzgün sıralar oluşturur.

Bölgenin batısını kuşatan dağlar ise sistemli bir sıra oluşturur ve Gaziantep İli'ni Hatay-Maraş Çukurluğu'ndan ayırır.

SOF DAĞLARI (KARTAL DAĞLARI): Güneydoğu Toroslar'ın uzantıları olan Sof Dağları, ile kuzeyden sokulur. Bu dağların güneyinde Gaziantep Yaylası uzanır. Sof Dağları'nın en yüksek noktası 1.496 m yükseltili Kepekçi Tepesi'dir (Şekil 2). Burası aynı zamanda ilin en yüksek noktasıdır. Batı-doğu doğrultusunda uzanan Sof Dağları, üç ana bölümden oluşur. Bunlar, Alıcı Sofu, Dımışıklı Sofu ve Çarpın Sofu dağlarıdır.

Bir çizgi gibi uzanan bu dağların üzerinde ovacıklar, tepeler, vadiler ve zengin su kaynakları vardır. Ayrıca, Alıcı Sofu Dağları üzerinde bir kale kalıntısı ile kurumuş bir göl yatağı da bulunmaktadır.

SAM VE DÜLÜKBABA DAĞLARI: Gaziantep il merkezinin kuzeyinde Dülükbaba Dağları bulunur. Dülükbaba'nın en yüksek noktası, 1.250 m yüksekliktedir. Bu dağlarla il merkezinin kuzeybatısındaki Sof Dağları arasında yer alan Sam Dağları'nın en yüksek noktası 1.050 m dolayındadır. Sam ve Dülükbaba dağları, Sof Dağları'nın Gaziantep'in kuzeyinden Fırat Irmağı'na doğru uzanan bir koludur. Nizip ve Sacır suları yöreden kaynaklanmaktadır. Gaziantep Yaylası, Sam ve Dülükbaba dağlarından Fırat Irmağı'na açılır.

GÜRENİZ DAĞLARI: İl merkezinin kuzeydoğusunda yer alan Güreniz Dağları, Dülükbaba Dağları'nın Fırat Irmağı'na doğru uzanan bir koludur. 1.069 m yüksekliktedir dağların güneyinde Gaziantep platosu ile Oğuzeli ve Barak ovaları bulunur.

KARADAĞ: Sof Dağları'nın Adıyaman yönündeki uzantılarından oluşmaktadır.

Karadağ Yavuzeli İlçesi'nin en önemli yükseltisidir (1.008 m).

GANİBABA VE SARIKAYA DAĞLARI: Sof Dağları'nın Hatay yönündeki uzantıları olan bu dağlar, yaklaşık 1.100 m yüksekliktedir. Batısında İslâhiye Ovası, doğusunda Gaziantep platosu bulunmaktadır.

AMANUS DAĞLARI: Nur Dağları ile Hatay-Maraş Çukurluğu'nu Gaziantep platosundan ayıran Amanus Dağları düzgün sıralar oluşturan dağlardır. Ancak, Amanus Dağları'nın ana çatısı Hatay ve Maraş illeri içinde kalmaktadır. Bu dağların yükseltisi az doğu yamaçları, İslâhiye Ovası'nın batısını kuşatır.

OVALAR: Gaziantep'in yaklaşık % 27'si ovalardan oluşmaktadır. İlin ovaları, doğuda Fırat Havzası'nda, Oğuzeli, Nizip, Yavuzeli ve Araban yörelerinde; batıda, Amik Gölü'ne dökülüp çıktıktan sonra Asi Irmağı ile birleşen Karaçay'ın yukarı havzalarında toplanmış durumdadır.

Gaziantep'in Fırat Havzası'nda kalan ovaları Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nce yürütülen Güneydoğu Anadolu Sulama Projesi kapsamına alınmış olup proje çalışmalarına 1976'da başlanmıştır.

İSLÂHİYE OVASI: Batıdan Amanus Dağları, doğudan Sof ve Sarıkaya dağları ile Gaziantep Yaylası'nın çevrelediği İslâhiye Ovası ilin en önemli ve verimli ovaları arasındadır. Kuzeydoğudan güneybatıya doğru bir oluk şeklinde uzanan ova, kuzeyde Maraş ve Pazarcık ovaları adını alır. İslâhiye Ovası, büyük bir çöküntü hattının kuzey ucunda bulunmaktadır. Denizden yüksekliği ortalama 550 m olan İslâhiye Çukurluğu'ndan sonra bu kırık hat güneye doğru, Amik Gölü ve Hatay'a kadar sürer. Dünyanın önemli kırık hatlarından olan bu çöküntü alanı ülke sınırlarının dışında da, Elbeka, Taberiye Gölü, Lut Vadi-i Araba, Akabe Körfezi, Kızıl Deniz ve Afrika'da Rudolf Gölleri, Viktorya Gölü, Tanganika Gölü ve Niyasa'ya dek uzanır.

Genellikle alüvyal topraklarla kaplı olan ovanın genişliği 10-20 km arasında değişmektedir. İl sınırları içindeki uzunluğu ise 70 km'ye yaklaşır.

Ovada tarla bitkilerinden buğday, arpa, şeker pancarı, pamuk, burçak, nohut, mısır, susam, yulaf, çavdar, kavun, karpuz; sebzelerden domates, patlıcan, kabak ve taze fasulye üretilir. Ayrıca, yine taban toprakların bir bölümünde zeytin yetiştirilmektedir.

BARAK OVASI: Nizip İlçesi'nin güneyinde, doğudan Fırat Irmağı'nın, güneyden Suriye'nin, batıdan Oğuzeli (Tilbaşar) Ovası'nın çevrelediği az dalgalı bir ova olan Barak Ovası güneydoğuya doğru alçalarak sürer.

Alüvyal topraklarla kaplı verimli bir ovadır. Uzunluğu 20-25 km, genişliği 15-20 arasında değişen ovada, daha çok, tarla bitkilerinden buğday, arpa, mısır, çavdar, yulaf, susam, nohut, pirinç, şeker pancarı ve pamuk, bostan ürünlerinden kavun, karpuz; sebzelerden domates, patlıcan ve taze fasulye ile üzüm yetiştirilir. Ayrıca, zeytincilik ve fıstıkçılık yapılır.

TILBAŞAR (OĞUZELİ) OVASI: Gaziantep il merkezinin güneyindeki Oğuzeli İlçesi'nin önemli bölümünü içine alan Oğuzeli Ovası hafif dalgalı olup, Gaziantep platosundan güneye uzantısıdır. Güneye doğru genişleyen ovanın uzunluğu 40 km'ye yaklaşır. Alüvyal ve kolüvyal topraklarla kaplı ovada, genellikle tarla bitkileri ve yaz sebzeleri üretilir. Bunun yanında üzüm zeytin ve fıstık da yetiştirilir.

YAVUZELİ-ARABAN OVALARI: Gaziantep Merkez İlçe ile Adıyaman İli arasında, yer yer dağlarla çevrili vadilere yerleşmiş ovalardır. Batı-doğu yönünde uzanan bu ovalar dar ve uzundur; doğuda Fırat Vadisi'ne yaklaştıkça genişleyen ovaların yükseltileri de azalır.

İlin en verimli ovaları arasında bulunan Yavuzeli-Araban Ovaları kalın bir alüvyal toprak tabakası ile kaplıdır. Fırat Vadisi'ne doğru, eğimleri % 2-6 arasında değişen bu ovaların denizden yüksekliği 400-600 m'dir.

Kireç yönünden zengin olan ova toprakları, genellikle ağır bünyeli olup, geçirgenlikleri iyidir. Sulu tarıma açılan bölümlerinde kirecin etkisini azaltmak için fosfatlı ve potaslı gübrelerin kullanılması gerekmektedir. Ovaların önemli bir taşlılık ve drenaj sorunu da yoktur. Yörede, daha çok tarla bitkileri yetiştirilmekte, ayrıca, yaz sebzeciliği, meyvecilik, bağcılık ve zeytincilik yapılmaktadır.

YAYLALAR: İlde genellikle Merkez İlçe sınırları içinde toplanan yaylalık alanlar, il toplam alanının, yaklaşık % 2'sini kaplamaktadır.

Merkez İlçe sınırları içinde toplanan bu tür yeryüzü şekillerinin tümüne birden Gaziantep platosu denir. Yayla, Sof Dağları'ndan, güneyde Suriye sınırına doğuda ise Fırat Irmağı'na doğru alçalır. Gaziantep Yaylası'ndaki derin vadilerde Nizip ve Sacır suları akmaktadır.

Yayla ortalama, 500-700 m yüksekliktedir.

VADİLER: Gaziantep'in dağlık yörelerinde, az engebeli yayla ve ovalarında, akarsuların açtığı ya da çöküntülerle oluşmuş çok sayıda vadi vardır. Bu vadiler, genellikle yerleşme bölgeleri durumundadır. İldeki vadilerin en önemlileri şunlardır:

NİZİP SUYU VADİSİ: Nizip Suyu'nun yatağını izleyerek, Fırat Irmağı'na dek uzanan ana vadidir. Ana vadinin değişik kesimleri, daha çok tabanındaki yerleşme yerlerine bağlı olarak çeşitli adlar almaktadır. Nizip Suyu Vadisi, başlangıcından Fırat Vadisi'yle birleşinceye dek sırasıyla, Dülük, Karahüyük, Etebek, Bedirköyü, Suboğaz, Tokdemir, Keret, Hıyam, Çağıt, Çanakçı, Kertişe, Turlu, Kızılcakat, Akçakent ve Nizip gibi adlar alır.

SACIR SUYU VADİSİ: Sacır Suyu'nun ana yatağı boyunca, kuzeyden güneye doğru uzanır. Gaziantep il merkezinin güneydoğusundaki Humanız yöresinde başlayan vadi, Nurgana, Bebirge, Aşağı Kilisecik köyleri üzerinden Çağdın Köyü'ne dek uzanır.

Hacar, Oğuzeli, Zıramba, Tılbaşar, Haral, Vasılı, Hatunlu ve Kemnun köyleri yakınlarında Sacır Suyu Ana Vadisi'yle birleşen pek çok küçük vadi vardır.

ORUL-MİZAR VADİSİ: Nizip'in güneybatısında, batı-doğu doğrultusunda uzanır. Vadiden, Nizip Suyu'na dökülen küçük bir çay akar. Nizip yakınında Nizip Suyu Ana Vadisi'yle birleşir.

Bu belirgin vadilerin dışında ilde, Gaziantep-Nizip Karayolu'nun geçtiği Güreniz, Arıl, Batal, Kerercebel ve Cidet vadileri vardır. Ayrıca, Sof Dağları arasında, özellikle, dağ köylerinin kurulduğu çok sayıda vadi sıralanır. Ceritarası Vadisi bu vadilerin en önemlisidir.

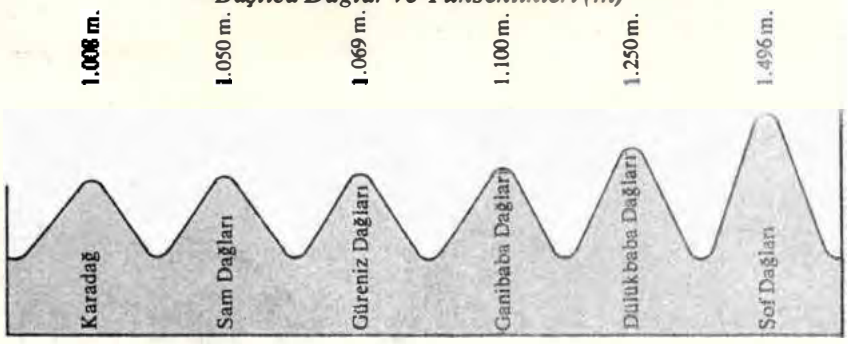
AKARSULAR: Gaziantep il alanında, üç su toplama havzası vardır. İlin batısındaki İslâhiye Çukurluğu ve çevresinin suları Akdeniz'e, Suriye sınırına yakın güney kesimlerinin suları kapalı çöl havzasına boşalır. İlin bunların dışında kalan tüm alanı Fırat Havzası kapsamı içerisinde kalır ve sularını Basra Körfezi'ne boşaltır. Bunlardan, özellikle Fırat ve Akdeniz havzaları, ilin tarımsal etkinlikleri açısından son derece önemlidir. Buralarda büyük akarsu kaynakları bulunmaktadır.

AKDENİZ HAVZASI AKARSULARI: Gaziantep İli'nin batısı, Maraş'tan başlayıp Afrika'ya dek uzanan büyük çöküntü alanının içinde kalmaktadır. Çöküntü alanının kuzey ucundaki İslâhiye, Fevzipaşa, Sakçagözü, Kilis ve Musabeyli yörelerinin suları çeşitli akarsularla Akdeniz'e akar.

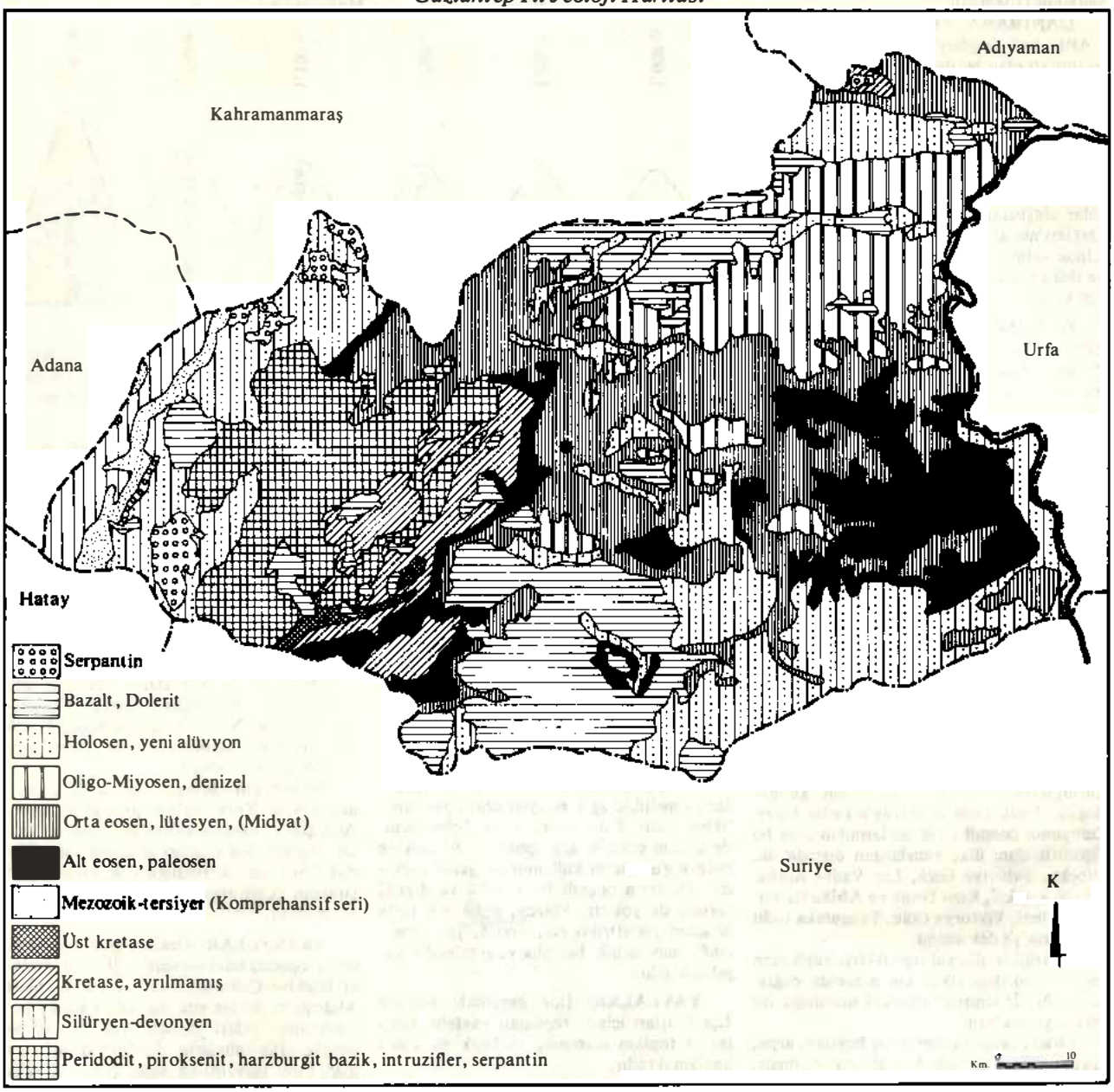
Karaçay (Karasu): Karaçay, İslâhiye İlçesi'nin kuzeyinde bulunan Karagöl'den (Emen) çıkar. Güney yönünde akarak İslâhiye Ovası'nın ortasından geçer. İl sınırları içinde 35-40 km aktıktan sonra, Hatay il sınırlarına girer. Hatay il sınırları içinde Kırıkhan'ın kuzeyinde, İslâhiye'nin batısındaki Amanus Dağları'nın doğu yamaçlarından çıkıp 15-30 km aktıktan sonra il sınırlarını terk eden bir başka kolla birleşir. Daha

Şekil 2

Başlıca Dağlar ve Yükseklikleri (m)

Gaziantep İli Jeoloji Haritası

sonra Amik Gölü'ne dökülen Karaçay gölden çıkar ve Maraş'tan Afrika'ya kadar uzanan büyük çöküntü alanının ülke sınırları dışında kalan güney havzalarının sularını toplayan Asi Irmağı'yla, Hatay yöresinde birleşerek Akdeniz'e dökülür.

Karaçay'dan İslâhiye Ovası'nın sulanmasında geniş ölçüde yararlanılmaktadır.

Afrin Çayı: Afrin Çayı, Gaziantep'in kuzeybatısındaki Sof Dağları'ndan çıkar. Sonra, Gaziantep platosunun batı kesiminden geçen Afrin Çayı, burada dar ve derin bir vadi oluşturur. Musabeyli yöresinde çayın vadi tabanı genişler ve Kilis'in batısında ülke sınırları dışına çıkar. Hatay'ın Reyhanlı yöresinde yeniden ülke sınırları içine giren Afrin Çayı, batı yönünde akarak Karaçay ile birleşir ve Amik Gölü'ne dökülür.

Afrin Çayı'nın il sınırları içindeki uzunluğu, yaklaşık 60 km'dir. Çaydan, Musabeyli ve Kilis yörelerindeki vadi düzlükleri sulanabilmektedir.

Aksu: Sof Dağları'nın batı ucundan çıkan Aksu, Fevzipaşa Bucağı'nın kuzeyi ile Sakçagözü yörelerinin sularını toplar. Kuzey yönünde 40 km kadar aktıktan sonra Kahramanmaraş topraklarına girer. Kahramanmaraş'ın Türkoğlu yöresinde, Adıyaman'ın Gölbaşı'ndan çıkarak gelen ve aynı adla anılan asıl büyük kolla birleşir. Daha sonra, Kahramanmaraş yöresinde batıya doğru bir yay çizerek Ceyhan Irmağı ile birleşir ve Adana'yı geçerek Akdeniz'e dökülür.

FIRAT HAVZASI AKARSULARI: Gaziantep İli'nin büyük bir bölümü Fırat Vadisi'ne doğru, % 2-6 eğimlidir. Bu nedenle, Fırat Havzası'nın, ildeki su toplama havzası çok büyüktür.

Karasu: İlin kuzeyinde, Sof Dağları üzerinden çıkan Karasu başlangıçta Kahramanmaraş il sınırları içinde akar; Araban yöresinde Gaziantep il topraklarına girer. Araban Ovası'nın ortasından doğu yönünde akar ve Fırat Irmağı ile birleşir. İl sınırları içindeki uzunluğu 40 km kadardır. Araban yakınlarında Karasu'nun vadi tabanı genişleyerek verimli ovalar oluşturur. Karasu'dan ovanın sulanmasında geniş ölçüde yararlanılmaktadır.

Merzimen Çayı: Merzimen Çayı, Sam ve Dülükbaba dağlarından çıkar. Doğu yönünde akarak Yavuzeli'ni geçtikten sonra Fırat Irmağı ile birleşir. Merzimen Çayı'nın

uzunluğu yaklaşık 60 km'dir. Bu Akarsudan Yavuzeli Ovası'nın sulanmasında yararlanılmaktadır.

Nizip Çayı: Nizip Çayı, Gaziantep'in kuzeybatısında, Sof Dağlarıüzerindeki Durnalık ve Dülük köyleri yöresindeki kaynaklardan çıkar. Yaklaşık 80 km uzunluğundaki çay çıktığı noktayla Nizip arasında kuzeydoğudan güneye doğru geniş bir yay çizer. Nizip'ten sonra doğuya dönerek Fırat Irmağı ile birleşir. Nizip Çayı, Fırat ırmağı ile birleşmeden önce, ilin büyük ovalarından Barak Ovası'nın ortasından geçer; bu arada geniş sulama olanakları yaratır.

Alleben-Sacır Suyu: Bu akarsu, il merkezinin kuzeybatısındaki Sof Dağları'nın yamaçlarından çıkar. Gaziantep'in güneydoğusundaki Humanız yöresine dek adı Alleben Çayı'dır. Bu noktadan sonra Sacır Suyu adını alır; doğuya doğru akarak Akçakoyun yöresinde Suriye topraklarına girer ve Fırat Irmağı'na dökülür. Ülke sınırları dışına çıkmadan, Gaziantep Platosu'nda bulunan Şahinbey ve Töreli köyleri yakınlarından doğan Elmalı, Tüzel ve Aynafar sularını alır. Yaklaşık 60 km uzunluğu olan Alleben Sacır Suyu'ndan, özellikle Akçakoyun yöresinde sulamada yararlanılır. Ancak, Gaziantep il merkezi ile Oğuzeli yerleşme yerlerinin içinden geçen bu akarsu, fabrika ve atölyelerin katı-sıvı atıkları yüzünden çok kirlenmiş durumdadır. Gerekli önlemler alınmazsa, yakın gelecekte, kirlilik sulama olanaklarını ortadan kaldıracaktır.

ÇÖL KAPALI HAVZASI AKARSULARI: Gaziantep'in güneyinde küçük bir bölüm, Holateli ve Elbeyli yöreleri, Suriye Çölü kapalı havzası içinde kalmaktadır. Bu havza suları, Halep'ten sonra, buharlaşma ve toprak geçirgenliği nedeniyle yok olmakta, zaman zaman da geniş bataklıklar oluşturabilmektedir.

Balık Suyu (Küveyk Suyu): Batı Gaziantep Yaylası'ndan çıkan Balık Suyu, Polateli'nden sonra Elbeyli'ye doğru, doğu-güney doğrultusunda geniş bir yay çizer. Elbeyli'nin batısında ülke sınırları dışına çıkar. Suriye topraklarında güney yönünde akar; Halep'i geçtikten sonra Elmaç Bataklığı'nda son bulur.

Balık Suyu'nun il sınırları içindeki uzunluğu 40-45 km'dir.

JEOLOJİK YAPI

Gaziantep il alanı, batıdan ve kuzeyden Toros Dağları ve bunlara bağlı kıvrımlar, doğudan Fırat Vadisi, güneyden ise Suriye Çölü ile sınırlıdır.

Bölgenin oluşumu, daha çok ikinci, üçüncü ve dördüncü zamanlarda gerçekleşmiştir. Zülfikar, Burç, Koçcağız ile Musabeyli, Kozlubağ ve Sırasöğüt arasında kalan yörelerde, III. Zaman'ın eosen ve paleosen serileri aşınmıştır. Buralarda, II. Zaman'ın üst kretase kireçtaşları ile marn ve killeri açığa çıkmıştır. Gri renkteki kretase kireçtaşları ile yeşile yakın renkte olan kretase marn ve kil tabakaları dönüşümlü olarak istiflenmiş durumdadır. Kalınlıkları 20 ile 800 metre arasında değişmektedir.

Tablo 1
Gaziantep İli'ndeki
Madenler ve Rezervleri

Madenler	Toplam Rezerv (ton) (Görünür + Muhtemel + Mümkün)	Jeolojik Rezerv (ton)
Demirli Boksit	104.300.000	9.800.000
Krom	15.200	—
Dolomit	—	10.000.000
Fosfat	4.000.000	—
Kalker	8.000.000	—

(Türkiye Maden Envanteri, 1980)

Sakçagözü ile Fırat Vadisi arasında uzanan alanlar, II. Zaman'ın eosen serileriyle örtülüdür. Yöredeki alt, orta ve üst eosen serisi kireçtaşları, genellikle, alt düzeylerde sarımsı renkte, üst düzeylerde ise tebeşirlidir. Kalınlığı yaklaşık 270-350 m arasında değişir.

Araban-Yavuzeli yayının doğusunda kalan alanlar ile Gaziantep il merkezi ve Oğuzeli'nde bazı küçük alanlar III. Zaman'ın oligosen-miyosen serilerine bağlı oluşumlarla kaplıdır. Oligosen-miyosen oluşumları, eosen kireçtaşları üzerine açık kırmızı renkli bir taban konglomerasıyla yerleşmiş durumdadır. Taban konglomerası üzerinde, beyaz, yumuşak, killi kireçtaşları tabakalanmıştır.

Araban-Yavuzeli yayının batısı ile Kilis yöreleri ve il sınırları içindeki bazı küçük alanlar, II. ve III. Zaman yaşlı bazalt ve doleritlerle örtülüdür.

İslâhiye Çukurluğu'nun dışında, ilin çeşitli kesimlerine serpilmiş durumda, serpantinlere ve bazik oluşumlara rastlanmaktadır.

İlde Barak Ovası, Araban-Yavuzeli-Oğuzeli ovaları, Merkez İlçe'de küçük bir alan ve İslâhiye Çukurluğu gibi yöreler IV. Zaman holosen serisine bağlı eski ve yeni alüvyonlar, taraçalar, yamaç molozları ve birikinti konileriyle kaplıdır.

Gaziantep İli'nin batısı, depremlerin çok olduğu tektonik çukurlar ve kırıklar dizisi içinde kalmaktadır. Bu nedenle, özellikle İslâhiye yöresi, yıkıcı sarsıntıların olduğu birinci derece deprem kuşağındadır.

Kilis yöresi, ikinci ve üçüncü derece, ilin kalan bölümleri ise sarsıntıların zararsız geçtiği, tehlikesiz bölgeler kapsamındadır.

YERALTI ZENGİNLİKLERİ: Yeraltı kaynakları açısından pek zengin olmayan Gaziantep İli'nde en önemli maden demirli boksittir. Demirli boksitin 104 milyon 300 bin ton toplam; 9 milyon 800 bin ton jeolojik rezervinin tümü, İslahiye İlçesi çevresinde toplanmıştır (Tablo 1).

İlin bir başka önemli madeni kromdur. 15.200 ton toplam rezervi olan ildeki krom yataklarının 6.000 tonluk bölümü Merkez İlçe'de, geri kalanı ise İslâhiye'dedir. Bu damarlar zaman zaman işletilmektedir.

Gaziantep İli'nin rezervi bilinmeyen manganez varlığı, Kilis'in Merkez ve Musabeyli bucaklarında toplanmıştır. Bunlardan Musabeyli Bucağı'na bağlı Balıklı Köyü'nün Burunsuzlar yöresindeki manganez damarları bir süre işletilmiş ve yüksek tenörlü cevher üretilmiştir.

Gaziantep İli'nde, bu madenlerin dışında, İslâhiye'deki dolomit, Kilis'teki fosfat ve Merkez İlçe'deki toz kireç yapımına elverişli kalker yatakları sayılabilir.

TOPRAKLAR: Gaziantep İli, büyük bölümüyle, kırmızı kahverengi, kolüvyal, bazaltik ve kalkersiz kahverengi orman topraklarıyla örtülüdür. Su toplama havzalarında eğimin azaldığı yamaçlar ve taban topraklar, tarıma son derece elverişli genç topraklardır.

Kırmızı-Kahverengi Topraklar: Zonal (olgun) topraklardır. Erozyona uğramış kesimlerinde yalnızca üst ve alt toprak tabakası görülür. Bu nedenle, toprak yüzeyinde, yoğun kalsiyum birikmesi vardır.

İlde ısının çok yüksek olduğu alanlarda, yaklaşık, 300.000 hektarlık alanı örten bu topraklarda ufalanma ve parçalanma yoğun olduğundan, organik madde oranı düşüktür.

Doğal bitki örtüsü, kısa ve orta boylu çayır ve otlardır.

Ana madde marn, killi şist ve kalkerdir.

Kolüvyal Topraklar: Yüzeysel akımla ya da yan derelerin kısa mesafelerden taşıyarak eğimin azaldığı yerlerde depo ettikleri, birikintilerle oluşan genç (azonal) topraklardır. Üst toprak, alt toprağa belirsiz olarak geçer. Toprak tabakalarının karakteri, daha çok çevredeki yüksek yerlerde bulunan toprakların karakterine benzer. Yağışın şiddetine ve eğimin derecesine göre, çeşitli büyüklüklerde toprak katları vardır. Bu katlar, alüvyal topraklarda olduğu gibi birbirine paralel değildir. Dik yamaçların eteklerinde ve vadi boğazlarında oluşan kolüvyal toprakların eğimi % 2'nin üstündedir. Birikinti maddelerin geldiği yönde eğim artar.

Tuzluluk ve drenaj sorunu olmayan bu topraklar, ildeki ova ve vadi tabanlarının kenarlarında, yer yer alüvyal topraklarla geçişli olarak, yaklaşık, 145.000 hektar alan kaplar.

Kolüvyal topraklar, genç toprak olmaları nedeniyle, özel bir iklim ve bitki örtüsü gerektirmez. Gaziantep iklim ve topografyasına uygun bütün tarım ürünleri yetişir.

Bazaltik Topraklar: Zonal (olgun) topraklardır. Bunlar, kireçtaşı üzerinde oluşmuş kahverengi ve kırmızı kahverengi topraklara çok benzer.

Genellikle orta derinlikte ve az tabakalaşmış olan bazaltik topraklar, ağır killidir.

Üst toprak kırıntılı yapıdan blok yapıya dek değişiklik gösterir. Alt toprak ise ince yapılıdır.

Bazaltik topraklar genellikle kireçsizdir. İlde yaklaşık 113.000 hektar alan kaplayan bu toprakların yüksek su tutma özelliği olmasına karşın öteki fiziksel özellikleri iyi olmadığından, verimliliği düşüktür.

Sulu ya da kuru tarım koşullarında meyvecilik yapılabilir; tarla bitkileri yetiştirilebilir. Yoğun sürüm isteyen kullanımlarda taşlardan temizlenmesi zorunludur.

Kalkersiz Kahverengi Orman Toprakları: Zonal (olgun) topraklardır. Üst toprak iyi oluşmuştur, gözenekli yapıdadır. Organik maddelerle asit karakterli mineral maddeler ayrı ya da çok az karışmış durumdadır. Oluşumu biraz zayıf olan alt toprak, kırıntılı ve yuvarlak köşeli blok yapıdadır.

Derinlikleri 40-70 cm arasında değişen kalkersiz kahverengi orman toprakları, ilin 500-750 mm arasında yağış alan ılık ve yarı ılık kesimlerinde, yaklaşık 90.000 hektar alanı örter.

Doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken orman ağaçlardır. Ana madde kumlu ve kireçli-kumlu kil taşlarıdır.

Kırmızı Akdeniz Toprakları: Akdeniz iklim bölgesine özgü kireç kayası üzerinde oluşmuş zonal (olgun) topraklardır. Bazı durumlarda, kalkersiz ana kaya üzerinde de oluşabilirler. Üst toprak kırıntılı yapıda, alt toprak ise blok ya da prizmatik oluşumludur. Prizmatik yapının boşluklarında, kalın kil zarları görülür.

Toprak derinliği değişen kırmızı Akdeniz toprakları, ilin 600 mm ve daha fazla yağış alan Akdeniz iklimine açık alanlarında yaklaşık 50.000 hektar alan kaplar.

Doğal bitki örtüsü ot, makiler ve çeşitli orman ağaçlarıdır.

Ana madde genellikle kireçtaşıdır.

Kahverengi Topraklar: Zonal (olgun) topraklardır. Toprak tabakalaşması iyi olmakla birlikte, erozyona uğrayan bölümlerinde, yalnızca üst ve alt toprak tabakası görülür. Bu nedenle de toprak yüzeyinde kalsiyum birikimi vardır.

Üst toprak 10-25 cm kalınlıkta, belirgin gözenekli yapıdadır. Organik madde oranı orta düzeydedir. Alt toprak, koyu kahverengiden açık kahverengiye dek değişen renklerdedir. Kaba, yuvarlak köşeli, blok yapıdaki alt toprak çok kireçli ana maddeye geçer.

Bu topraklar, ilin 250-400 mm arasında yağış alan serin ve soğuk yerlerinde, yaklaşık 25.000 hektarlık bir alan örter.

Doğal bitki örtüsü, kısa ve orta boylu çalı ve otlardır.

Ana madde marn, killi şist ve kalker taşlarıdır.

Alüvyal Topraklar: Akarsularca taşınarak yığılmış birikintilerin oluşturduğu genç (azonal) topraklardır. Düz ve düze yakın eğimdeki alüvyal topraklar, taşınan madde miktarına göre tabakalaşma farklılıkları gösterir. Genellikle üst toprak, alt toprağa belirsiz olarak geçer.

Toprak drenajının yetersiz olduğu kesimlerde, alt tabakalar yaştır. İklim, drenaj ve kullanma durumuna göre, organik madde miktarları geniş bir değişiklik gösterir.

Alüvyal topraklar, genç olduğundan özel bir iklim ve bitki örtüsü gerektirmez. Bu tür topraklarda, ilin iklim ve topografyasına uygun tüm tarım ürünleri yetişebilir.

İlde, alüvyal toprakların yanında, sürekli su duran, su sızan ya da uzun süre yaş kalan alanlarda, az da olsa, hidromorfik alüvyal topraklar vardır. Ayrıca, yer yer yüksek derecede organik madde içeren organik topraklara rastlanır.

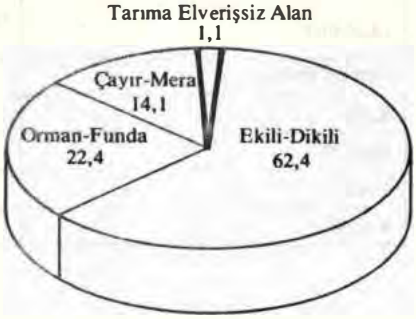
Kullanma amaçları yönünden, Gaziantep il toprakları, yaklaşık % 99 oranında tarıma elverişlilik gösterir. Bu oran, tarıma elverişlilikte % 94 olan ülke ortalamasının çok üzerindedir (Şekil 3).

İlde, tarla tarımının yapıldığı 1., 2., 3. ve 4. yetenek sınıfına giren topraklar, 366.000 ha alanı kaplamakta ve il sahasının, yaklaşık % 48'ini oluşturmaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarımda Verimlilik ve Tarım Araçlarının Gelişimi).*

Gaziantep il alanının ortalama % 51'i ise, işlenebilir nitelikte olmayan 5., 6., 7. yetenek sınıfından çayır-mera ve orman-funda topraklarıyla örtülüdür.

Tarım dışı 8. yetenek sınıfı toprakların payı, % 1 dolayındadır ve genellikle, yaban hayvanlarının yaşam alanları durumundadır.

Şekil 3
Gaziantep İl Topraklarının Kullanıma Göre Dağılımı (%)

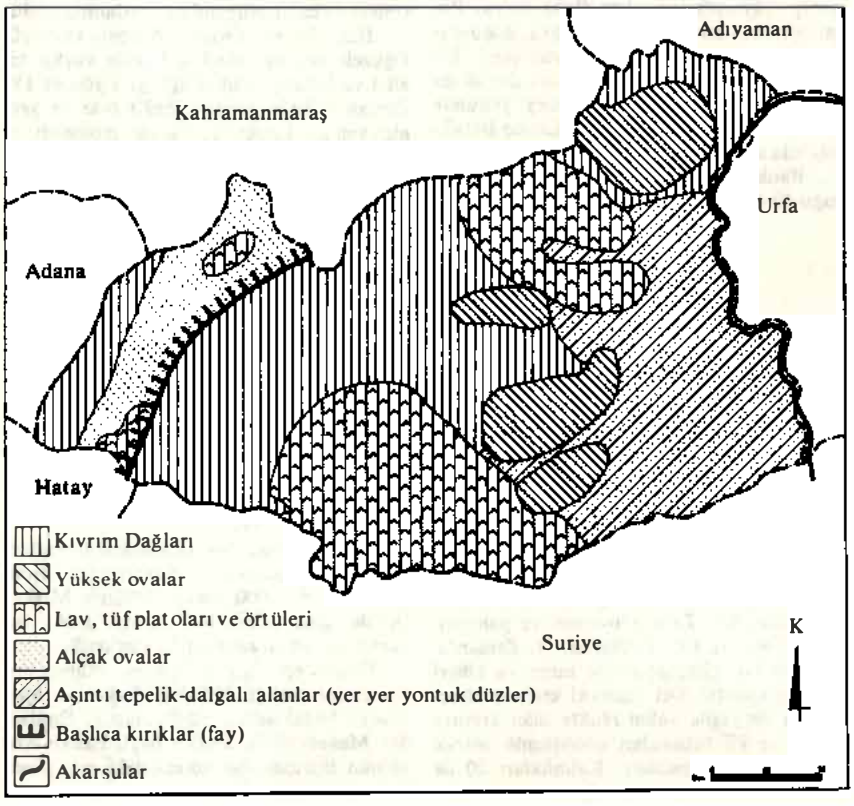

DOĞAL GÜZELLİKLER

Orman yönünden çok zengin olmayan Gaziantep'te, mesire yeri olarak bağlık ve bahçelik yörelerle, kimi pınarlardan yararlanılmaktadır. İldeki kamp, piknik yerleri arasında, Sacır ve Nizip çayları çevresi, Sof Dağları'ndaki yayla köyleri ile Tutluk, Sam, Burç, Güceği, Güllük, Karpuzatan, Beylerbeyi, Çayırgan, Başpınar, Kırgöz ve Dermanlıdede yöreleri sayılabilir.

Gaziantep'teki bir başka mesire yeri de Karapınar'dır. Merkez İlçe'ye 34 km uzaklıktaki mesire yerinde küçük bir göl vardır. Karapınar, çevre halkının en çok gittiği mesire yerlerinden biridir. İlde mesire yeri olarak yararlanılan yörelerden biri de

Gaziantep İli Morfoloji Haritası

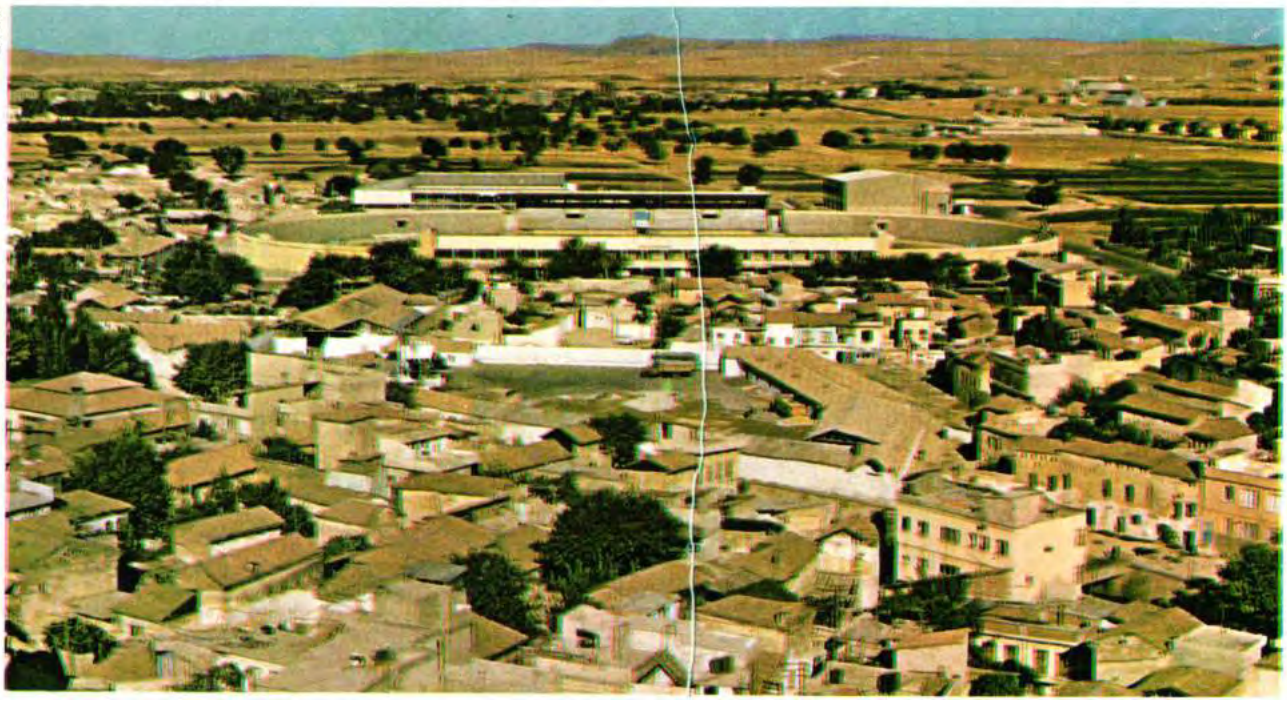
Gaziantep

2148

2148 - 2149 - Gaziantep

2149

2150

2151

2150 - 2152 - Fırat Irmağı ve doğa

2152

2153

2154

2153 - Nizip Çayı
2154 - Karasu
2155 - Nur Dağı

2155

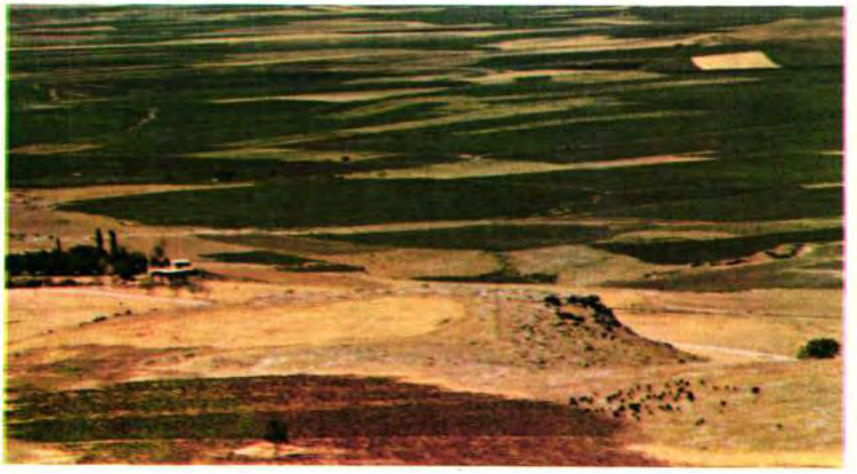
2156

2157

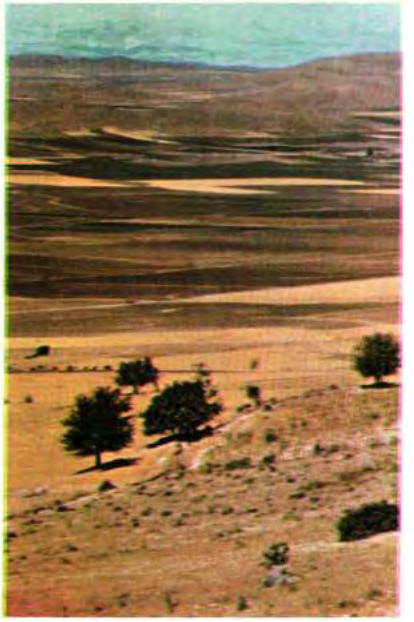

2158

2156 - Güllüce Ovası
2157 - Dülük Ovası
2158 - Elbeyli Ovası
2159 - İslâhiye Ovası

2159

Gaziantep-Kahramanmaraş devlet karayolu üzerinde ve Merkez İlçe'ye 4 km uzaklıktaki Dülükbaba'dır. Günübirlik yararlanıma uygun olarak düzenlenen Dülükbaba, ağaçlandırma çalışmaları ile oluşturulmuş karaçam ve sedir ormanları içerisindedir. Mesire yerinde büfe, tuvalet, masa-bank, ocak gibi tesisler bulunmaktadır. Günde 1.000 kişinin yararlanabileceği Dülükbaba'nın kullanıma en uygun dönemi mayıs-eylül arasıdır.

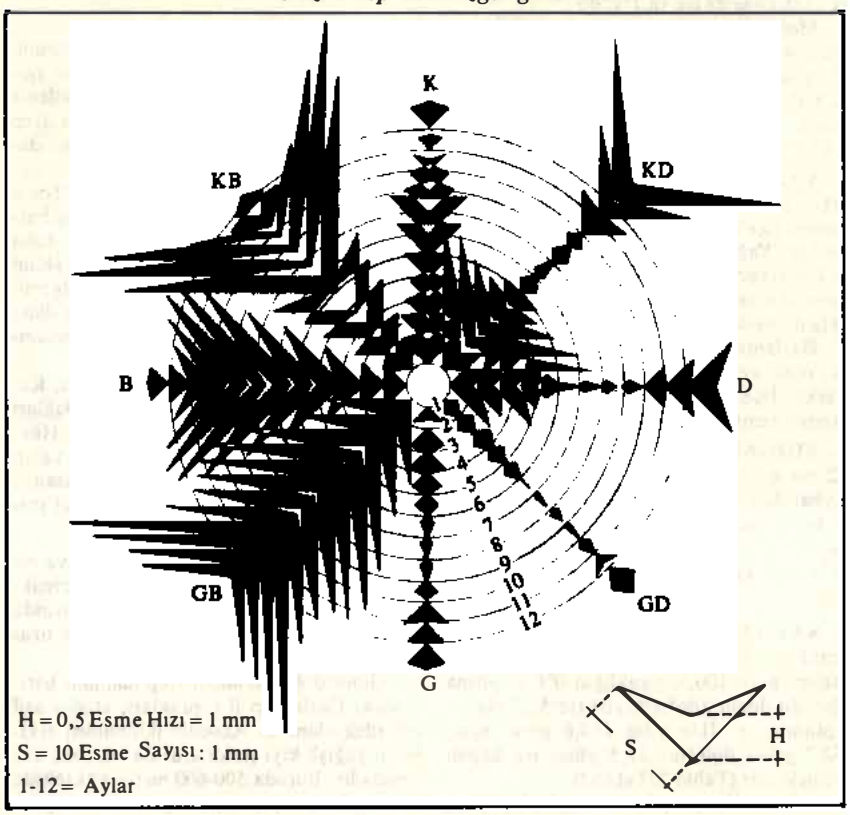
İKLİM

Gaziantep İli iklimi, Akdeniz ve Doğu Anadolu iklimleri arasında bir "geçiş iklimi" niteliği göstermektedir. İlde kışlar soğuk ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir.

Gaziantep'in batısındaki İslâhiye, güneyindeki Kilis ve Oğuzeli ile güneydoğusundaki Nizip ilçelerinde Akdeniz İklimi'ne yakın bir iklim tipi egemendir. Buna karşın ilin kuzeydoğusundaki Sof Dağları ve Gaziantep Platosu'nun yüksek kesimlerinde yer alan Araban ve Yavuzeli ilçeleri daha sert bir iklimin etkisi altındadır.

SICAKLIK: Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 14,5°C'dir. Bu değer Gaziantep'e komşu il merkezlerinden Adana'da

Gaziantep İli Rüzgârgülü

Tablo 2

Gaziantep İli İkliminin Seçilmiş İl İklimleri ile Karşılaştırılması

	Gaziantep	Antalya	Aydın	Hakkâri	İstanbul	Ordu	Rize	Sivas
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	916,2	1007,3	1006,9	826,8	1014,3	1013,8	1015,6	870,3
Ortalama Sıcaklık (°C)	14,5	18,7	17,7	9,9	13,7	13,9	14,2	8,6
En Yüksek Sıcaklık Günü	2.8.1957	24.8.1958	24.8.1958	27.7.1966	4.8.1950	6.6.1965 10.10.1964	2.5.1935	19.7.1962
En Yüksek Sıcaklık (°C)	42,8	44,6	43,0	38,8	35,4	33,0	37,9	38,3
Tropik Günler Ortalama Sayısı	100,1	85,3	123,0	46,3	22,6	2,3	2,0	21,5
Günlük En Yüksek Sıcaklık Farkı (°C)	26,9	22,3	21,8	21,1	18,7	23,7	23,6	27,3
En Düşük Sıcaklık Günü	15.1.1950	5.2.1950	4.1.1942	2.2.1967	5.2.1950	29.1.1964	19.3.1963	3.2.1947 6.2.1950
En Düşük Sıcaklık (°C)	—17,5	—4,6	—11,0	—22,6	—8,6	—7,2	—7,0	—34,4
Topraküstü Düşük Sıcaklık Ortalaması (°C)	6,0	13,9	9,8	2,4	Gözlem Yok	9,3	9,9	1,4
En Düşük Topraküstü Sıcaklık (°C)	—19,0	—2,1	—8,0	—26,0	Gözlem Yok	—9,9	—10,1	—30,4
Ortalama Buhar Basıncı (mb)	9,9	14,7	12,7	7,0	9,6	13,0	13,7	7,4
Ortalama Bağıl Nem (%)	61	64	63	57	77	76	78	65
En Düşük Bağıl Nem (%)	4	3	4	5	21	12	6	1
Ortalama Açık Günler Sayısı	154,6	136,8	145,1	134,8	71,6	55,1	50,9	98,8
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	152,2	172,7	158,7	17,3	193,7	185,1	161,2	180,0
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	50,5	55,6	61,3	57,3	100,0	125,0	153,2	86,4
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	558,9	1.068,2	677,5	791,7	691,4	1.196,6	2.357,0	411,3
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	6,2	—	0,2	35,8	7,0	6,1	6,8	31,2
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	11,9	0,0	0,3	102,5	7,4	9,4	14,0	61,9
Ortalama Sisli Günler Sayısı	10,0	2,4	1,3	9,5	8,9	20,8	8,4	21,2
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	2,8	2,4	1,5	1,8	0,5	0,9	1,1	4,8
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	30,9	1,9	24,9	29,8	16,3	22,0	7,5	51,7
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,2	3,1	1,4	2,0	4,1	2,2	0,9	2,0
En Hızlı Rüzgâr	KKB	G	GGD	GGB	K	B	GGB	GGB
Ortalama Fırtınalı Günler Sayısı	7,4	7,4	3,1	20,8	39,6	13,8	0,6	5,9
Ortalama Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	15,7	21	20,1	14,0	16,1	16,4	14,9	12,7

(Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

18,7, Kahramanmaraş'ta 16,7, Adıyaman' da 17,0, Urfa'da ise 18,1°C'dir.

Merkez İlçe'de en sıcak aylar temmuz ve ağustos, en soğuk aylar ise ocak ve şubattır. En yüksek sıcaklığın 2 Ağustos 1957'de 42,8°C olarak ölçüldüğü Merkez İlçe'de en düşük sıcaklık değeri 15 Ocak 1950'de —17,5°C olarak saptanmıştır.

YAĞIŞLAR: İlde yağışlar "Akdeniz yağış rejimi" özelliklerini göstermektedir. Merkez İlçe'nin yıllık yağış ortalaması 558,9 mm'dir. Yağış ortalaması Gaziantep'e komşu il merkezlerinden Adana'da 646,8, Kahramanmaraş'ta 722,8, Adıyaman'da 35,4, Urfa'da ise 473,1 mm'dir.

Gaziantep il merkezine en çok yağış aralık, ocak ve şubat aylarında düşmektedir. Merkez İlçe'nin en az yağış aldığı aylar ise haziran-temmuz-ağustos ve eylül aylarıdır.

RÜZGARLAR: Ortalama rüzgâr hızının 2,2 m/sn olduğu ilde, egemen rüzgâr güneybatıdır (lodos). Bunu kuzeybatı (karayel) ve batı (günbatısı) rüzgârları izlemektedir. Gaziantep'te en hızlı rüzgâr saniyede 31,0 m hızla esen kuzey–kuzeybatıdır (yıldız-karayel).

SAYILI GÜNLER: Gaziantep İli'nde sıcaklığın 30° C'ın üzerine çıktığı tropik günler sayısı 100,1; sıcaklığın 0°C'ın altına düştüğü donlu günler sayısı ise 55,7 olarak saptanmıştır. İlde yılın 154,6 günü açık; 152,2 günü bulutlu; 58,5 günü ise kapalı geçmektedir (Tablo 2, Tablo 3).

Merkez İlçe'ye yılda 6,2 gün kar yağmakta, yılın 11,9 günü kar örtüsü kalmaktadır. Gaziantep'te yılın 10,0 günü sisli, 2,8 günü dolulu, 30,9 günü kırağılı geçmektedir.

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Gaziantep İli'nin çok büyük bir bölümü Güneydoğu Anadolu step alanı içinde kalmaktadır. İlin kuzeybatı kesimi ise, Akdeniz bitki örtüsü ile Güneydoğu Anadolu step örtüsü arasında bir geçit alanı durumundadır.

Güneydoğu Anadolu stepleri, Toros Dağları'nın Kahramanmaraş-Gaziantep hattı ile Siirt'ten geçen boylamın oluşturduğu yayın güneyinde kalan alanları kaplar. İklim ve toprak koşulları bakımından bu bölgenin büyük bir kesimi, bitkisel yaşam için daha da elverişsizdir. Step karakteri daha baskındır ve yarı çöl niteliğindedir.

Güneydoğu Anadolu step alanının, Karacadağ, Mardin Eşiği ve Toros Dağları arasındaki kuzey kesimine Diyarbakır Havzası denir. Stepin bu havza dışında kalan büyük bölümü Kilis'ten Cizre'ye dek uzanır. Genişliği 120 km'ye ulaşan bu merkezi stepin ortasında Urfa kuruludur.

Bu steplerden çöllere geçilir. Step ve çöl alanlarının doğusunda Dicle ve Fırat ırmakları ile sulanan verimli bir bölge, batısında da Amanus Dağları'ndan İsrail'e dek uzanan yağışlı bir kıyı şeridi vardır.

Güneydoğu Anadolu step alanının batısındaki Gaziantep il toprakları, stepin asıl çekirdek alanı ile Akdeniz ikliminden etkilenen yağışlı kıyı şeridi arasına sıkışmış durumdadır. Burada 500-600 metre yükseltide uzanan kalker platolar, zeytin ve antepfıstığı (Pistacia vera) ağaçlarıyla örtülüdür. Genellikle, polyelerin oluşturduğu düzlüklerde de bağlar kurulmuştur.

Gaziantep Platosu ile güneydeki sınır bölgeleri kırmızı-kahverengi çok kireçli ve killi bir toprakla kaplıdır. Yörede, bazalt ve kalkerler üzerinde oluşan bu topraklar, yaklaşık, 30-100 cm derinliktedir. Ama, yer yer de çıplak ve taşlık alanlar durumundadır. Buraların, doğal bitki örtüsü tek ve çok yıllık step bitkileridir.

Gaziantep il merkezinden batıya ve kuzeybatıya doğru gidildiğinde ise Akdeniz Bölgesi orman alanına geçiş başlar. Bu nedenle, zeytinlikler ve antepfıstığı ile örtülü alanlara ek olarak Sof Dağları'nda, İslahiye yöresinde ve Pazarcık-Araban arasındaki dağlarda, küçük ormanlara rastlanır. Bu ormanlarda egemen ağaç türü meşedir.

HAYVAN TÜRLERİ

Gaziantep İli, yaban hayvanları bakımından oldukça zengindir. İldeki yaban hayvanlarının en önemlileri keklik, bıldırcın, üveyik, şakalak, titoz, koskavuk, turaç, turna, kılkıvrak, yabanıl ördek, kaz, körbakkal, karatavuk, sığırcık gibi kuş türleriyle; geyik, dağ keçisi, sansar, kunduz, porsuk, tilki, çakal, tavşan ve domuzdur. Bunlardan turaç, İslâhiye ve Pazarcık'ta; turna, Fırat kıyılarında; geyik ve dağ keçisi ise Araban ile Yavuzeli ilçeleri çevrelerinde yer almaktadır. İldeki akarsularda ise fak ve şaput adı verilen değişik türdeki balıklar da avlanabilmektedir.

Tablo 3

Gaziantep İl Merkezi İkliminin Diğer İlçe İklimleri ile Karşılaştırılması

	Gaziantep	İslahiye	Kilis	Nizip	Oğuzeli
Yerel Ortalama Yaygın Basınç (mb)	916,2	952,4	942,0	Gözlem Yok	Gözlem Yok
Ortalama Sıcaklık (°C)	14,5	16,7	16,9	17,4	15,8
En Yüksek Sıcaklık (°C)	42,8	43,2	43,0	42,6	41,8
Tropik Günler Ortalama Sayısı	100,1	111,5	132,8	Gözlem Yok	Gözlem Yok
En Düşük Sıcaklık (°C)	—17,5	—11,8	—12,0	—9,0	—12,0
Donlu Günler Ortalama Sayısı	55,7	17,6	26,1	Gözlem Yok	Gözlem Yok
Topraküstü En Düşük Sıcaklığı (°C)	—19,0	—10,4	—13,1	Gözlem Yok	Gözlem Yok
Ortalama Bulutluluk	3,7	3,9	3,4	4,0	3,8
Ortalama Açık Günler Sayısı	154,6	137,2	165,9	148,0	163,3
Ortalama Bulutlu Günler Sayısı	152,2	167,1	148,4	141,3	125,4
Ortalama Kapalı Günler Sayısı	58,5	60,9	51,0	75,8	76,6
Ortalama Yağış Miktarı (mm)	558,9	850,7	542,9	464,0	465,1
Ortalama Kar Yağışlı Günler Sayısı	6,2	2,8	2,7	2,2	2,8
Ortalama Karla Örtülü Günler Sayısı	11,9	4,4	3,3	2,4	5,5
En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığı (cm)	100	49	58	20	60
Ortalama Sisli Günler Sayısı	10,0	2,2	7,3	5,6	12,4
Ortalama Dolulu Günler Sayısı	2,8	1,3	3,4	2,1	10
Ortalama Kırağılı Günler Sayısı	30,9	14,3	8,8	1,2	12,7
Ortalama Rüzgâr Hızı (m/sn)	2,2	2,6	2,8	1,2	1,6
En Hızlı Rüzgâr Yönü	KKB	BKB	GD	K,B,GB,G,KB	KB,B E
Ortalama Toprak Scaklığı °C (5 cm)	15,7	20,0	19,5	Gözlem Yok	Gözlem Yok
En Düşük Toprak Sıcaklığı °C (5 cm)	—5,6	—5,0	—1,0	Gözlem Yok	Gözlem Yok

(Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, 1974)

NÜFUS

Gaziantep, nüfusunun hem büyüklüğü, hem de gelişmesi açısından, ülkenin önde gelen illeri arasında yer alır. 1980'de 800.000'i aşan nüfusu ile, Türkiye'nin 13'üncü büyük ilidir. İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı binde 18 gibi önemli bir orana ulaşmakta, bir başka deyişle, Türkiye'de her 50 kişiden 1'i Gaziantep'te oturmaktadır.

Gaziantep İl Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Nüfus
1927	215.765
1935	283.506
1940	306.906
1945	290.058
1950	328.343
1955	376.969
1960	434.579
1965	511.025
1970	606.540
1975	715.939
1980	808.967

İl nüfusunun, sayısal büyüklüğü yanında, gelişme dinamiği de önemlidir. Nitekim, nüfusun ülke genelinde % 228 bir artışla 3 katını biraz aştığı 1927-1980 arasında Gaziantep nüfusu 216.000'den 809.000'e yükselerek yaklaşık 4 katına ulaşmıştır. Nüfusun Türkiye bütününde asıl önemli gelişmeyi gösterdiği 1950'leri izleyen 30 yılda da ildeki artış (% 146), ülke ortalamasının (% 116) yine hayli üzerinde olmuştur. Bu gelişme eğiliminin sürmesi halinde, iki ortalama arasındaki farkın daha da büyümesi ve 1990'da ülke nüfusu 1927'ye oranla 4,5, 1950'ye oranla 3 katına yaklaşırken, Gaziantep nüfusunun 5,5 ve 3,5 katlarına yükselmesi beklenmektedir.

Türkiye ve Gaziantep İçin Nüfusun Gelişme İndeksi

	Gelişme İndeksi (1927 = 100)		Gelişme İndeksi (1950 = 100)	
Yıllar	Türkiye	Gaziantep	Türkiye	Gaziantep
1950	153	152	100	100
1960	203	202	132	131
1970	261	281	169	185
1980	328	375	216	246
1990 (tahmin)	448	546	291	359

Nüfusun bu gelişmesinde, bir ölçüde, ilin göç yoluyla sağladığı nüfus kazançlarının da payı vardır.

Gaziantep öteden beri, çoğu çevre illerden kaynaklanan önemlice bir nüfus akımına konu olmaktadır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Göç)*. Ancak, bu göç, yine de il nüfusunun gösterdiği hızlı gelişmeyi açıklayacak boyutlara ulaşmamıştır. Kaldı ki, Gaziantep, özellikle 1950 öncesindeki bazı yönetsel değişikliklere bağlı olarak, aldığı göçün etkisini giderecek önemde nüfus da yitirmiştir. Bu nedenle, il nüfusundaki büyüme, göç ya da yönetsel değişiklikler gibi dış etmenlerden kaynaklanmayıp, esas olarak nüfusun canlı gelişme dinamiğinin sonucudur. Nitekim, Gaziantep'te, ülke ortalamasının (binde 42) çok üzerinde olan (binde 54) kaba doğum hızı, il nüfusunun yüksek doğurganlık düzeyini vurgulamaktadır (Tablo 4).

Tablo 4
Türkiye ve Gaziantep'te Kaba Doğum ve Ölüm Hızları (binde)

	Türkiye	Gaziantep
Kaba Doğum Hızı	42,3	54,4
Kaba Ölüm Hızı	13,9	12,3
Doğal Artış Hızı	28,0	42,0
Artış Hızında Göçlerin Payı	+ 2,8	+ 1,3

(Toros. 1979)

Tablo 5
Gaziantep İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları ve Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	2.105	449.392	374.290	75.102	213
Araban	496	26.868	8.213	18.655	54
İslâhiye	1.513	85.605	22.082	63.523	57
Kilis	1.243	95.419	58.335	37.084	77
Nizip	1.348	96.367	38.967	57.400	71
Oğuzeli	474	37.903	7.847	30.056	80
Yavuzeli	463	17.143	3.011	14.132	37

(DİE; Genel Nüfus Sayımı-1980)

Hızlı gelişme temposuna bağlı olarak, Gaziantep'in nüfus varlığı açısından önemi zaman içinde artmaktadır. Gerçi, nüfus varlığı açısından Gaziantep, öteden beri bir "büyük il" konumundadır. Daha 1927'de 200.000'ni aşan nüfusu ile il, ülkenin 100.000'den fazla nüfus barındıran sayılı birkaç yerleşme biriminden biriydi. Yine aynı yıl, nüfus varlığının önemine ilişkin bir başka gösterge olan nüfus yoğunluğu da, Gaziantep'te (km2'de 19 kişi ile) ülke ortalamasının (18) az da olsa üzerinde bulunuyordu. Ancak 1980'de bu önemin daha da büyüdüğü ve 500.000 sınırını 1965'te aşan nüfusun 1 milyona yaklaştığı gözlenmektedir. Yoğunluk açısından da, il ve ülke ortalamaları arasındaki fark birincisi yararına giderek büyümüş ve Gaziantep'in 1927'de hemen hemen ülke ortalamasına eşit olan nüfus yoğunluğu, 1980'de (km2'de 106 kişi ile) bu ortalamanın (58) 2 katına yaklaşmıştır.

Türkiye ve Gaziantep'te Nüfus Yoğunlukları

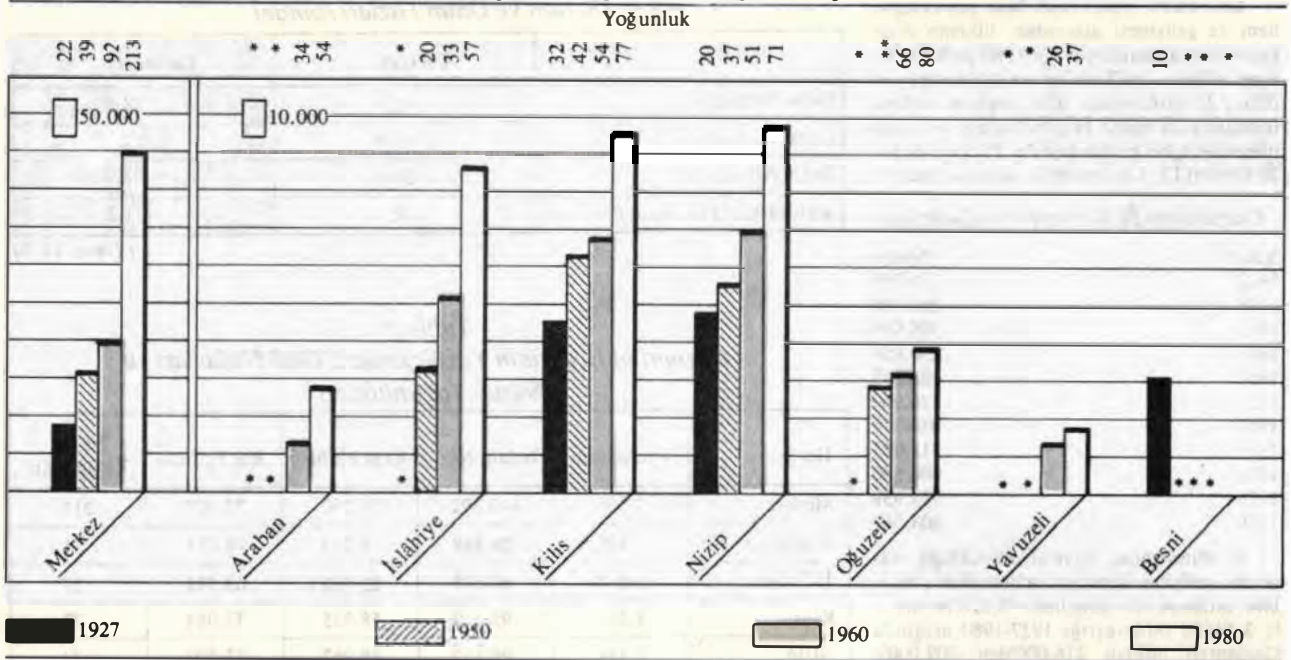
Yıllar	Türkiye	Gaziantep
1927	18	19
1935	21	24
1940	23	27
1945	24	34
1950	27	39
1955	31	48
1960	36	58
1965	41	66
1970	45	79
1975	52	94
1980	58	106

Nüfusun gelişmesi dönemsel olarak incelendiğinde, gelişme sürecinde 1960'ın bir dönüm noktası oluşturduğu gözlenmektedir. Bu tarihe değin, il nüfusunun 5'er yıllık sayım dönemlerindeki artış hızı, sürekli yükselme eğilimi içinde olmuştur. Gerçi bu yükselme eğilimi de, 1940-1945 arasında yön değiştirmiş ve artış hızı, nüfusta mutlak bir gerilemeyi ifade edecek biçimde, eksi değer almıştır. Ancak, bu durum, il nüfusunun gelişme dinamiğini yitirerek bir azalma sürecine girmiş olmasının sonucu değildir. 1944'de Pazarcık İlçesi'nin 40.000 dolayındaki nüfusu ile Gaziantep'ten ayrılıp, Maraş'a bağlanması, il nüfusunda % 15'e yaklaşan önemli oranda bir azalmaya neden olmuştur. Yönetsel bir değişikliğin yol açmış olduğu bu dalgalanma dışında, il nüfusunun artış hızı sürekli bir yükselme eğilimi göstermiş, ancak, 1960'a değin Türkiye ortalamasını aşamamıştır. Nitekim, 1927-1960 arasında ülke nüfusundaki göreli büyüme (% 103), Gaziantep'in nüfusundakinden (% 102), az da olsa daha fazladır.

Gaziantep'in ekonomik yapısında, ötedenberi tarım, küçük sanayi ve özellikle ticaret kesimleri ağırlık taşımaktadır. 1960'ların başında ilin tarım dışı etkinliklerinin esasını oluşturan ticaret kesiminin önemi daha da artmış, 1956'da Birecik Köprüsü'nün yapımı, o tarihe değin çevre illerle sınırlı olan il pazarının tüm Doğu Anadolu Bölgesi'ne yayılmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca, aynı yıllarda sınır ticaretinin giderek önem kazanması ve var olan küçük sanayi yanında, (çimento fabrikası gibi) önemli kamu yatırımlarının öncülüğünde, büyük sanayinin de göreli ağırlığının giderek artması ile, il ekonomisinin belirgin bir canlılık kazandığı görülmektedir. Bu durum

Şekil 4

Gaziantep İli ve İlçelerinin Nüfus Gelişimi

* Belirtilen tarihte ile bağlı ilçe durumunda değildi.
** İstatistiklerde belirtilmemiştir.

(DİE; Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

ise, ilin göç alma sürecini hızlandırmıştır. Yüksek doğurganlığa bağlı olarak zaten hızlı bir artış içinde olan nüfus, ekonomik canlılığın çektiği göç ile de beslenince, ilin nüfus artış hızı, aynı dönemde gerilemiş olan ülke ortalamasının tersine bir eğilim kazanarak hızla yükselmiştir. 1960-1970 arasında yıllık ortalama artış hızı, Türkiye genelinde binde 24,7 iken, Gaziantep'te binde 33'e ulaşmaktadır. 1960-1970 döneminde nüfustaki göreli büyüme de, Türkiye bütünü için % 28 iken, Gaziantep'te % 40'tır.

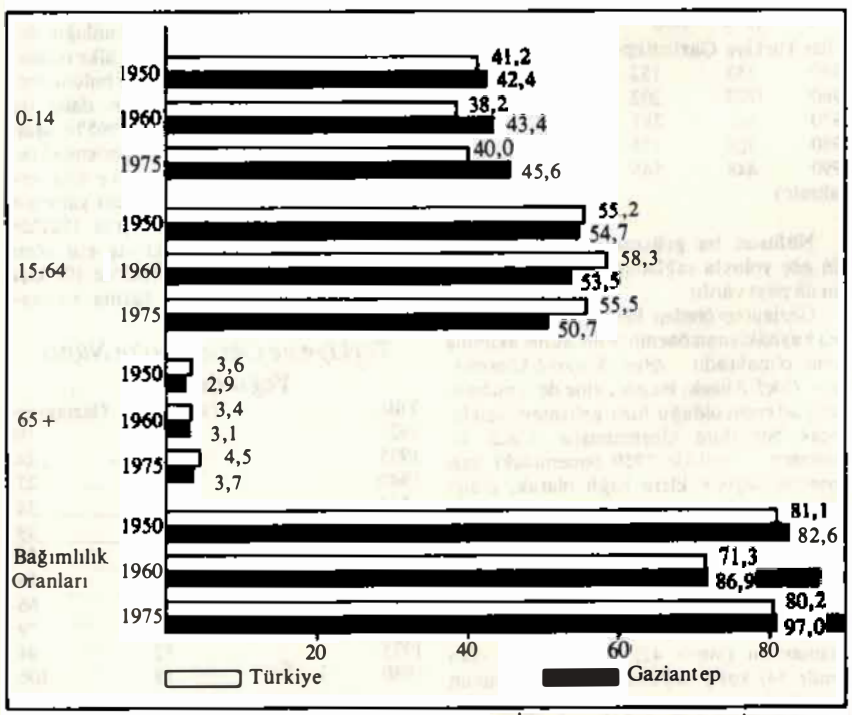
Buna karşılık, 1970 sonrasında, il nüfusu gelişme hızının bir azalma eğilimi kazandığı gözlenmektedir. Bu gerilemeye yol açan temel etmenlerden biri Gaziantep'te sanayileşmenin 1960'ların sonunda bir yavaşlama göstermesi ve imalat sanayii dalında, işgücü talebi sınırlı küçük işletmeciliğin fazla aşılamamış olmasıdır. Bu durum, ile yönelik göçün hızını düşürerek, nüfus artışını besleyen önemli bir kaynağı zayıflatmıştır. Öte yandan, son yıllarda, özellikle kentleşmeye bağlı olarak doğurganlık da eski yüksek düzeyini yitirmiş ve böylece, nüfusun kendi gelişme dinamiği de zayıflamıştır. Bununla birlikte, gerek göçün sınırlı ölçüde de olsa sürmesi, gerek doğurganlığın yine de ülke ortalamasından yüksek oluşu, nüfus artış hızının Türkiye genelinin üzerinde kalmasını sağlamaktadır. 1975-1980 döneminde, nüfus, ülke bütününde yılda ortalama binde 21 gibi bir artış gösterirken, bu oran Gaziantep'te binde 24'tür.

Beş Yıllık Dönemler İçin Nüfusun Yıllık Ortalama Artış Hızı (binde)

Dönemler	Türkiye	Gaziantep
1927-1935	21,1	34,13

Şekil 5

Türkiye ve Gaziantep'te Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

(DİE; Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 6

Türkiye ve Gaziantep'te Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye		İli Gaziantep												Kent	
			Toplam				Kent				Kır					
	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın		Erkek	Kadın
	%	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	%	%
1960	51,0	49,0	223.508	51,43	211.071	48,57	102.773	52,48	93.043	47,52	120.735	50,57	118.028	49,43	52,45	47,55
1970	50,6	49,4	308.154	50,81	298.386	49,19	171.779	52	158.303	48	136.375	49,33	140.083	50,67	51,95	48,05
1975	51,4	48,6	369.748	51,65	346.191	48,35	225.234	52,75	201.783	47,25	144.514	50,02	144.408	49,98	52,82	47,18

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

1935-1940	17,0	15,3
1940-1945	10,6	—1,13
1945-1950	21,7	24,8
1950-1955	27,8	27,6
1955-1960	28,5	28,3
1960-1965	24,6	32,4
1965-1970	25,2	34,1
1970-1975	25,0	33,2
1975-1980	20,7	24,2

Gaziantep nüfusu, ilçeler ölçeğinde incelendiğinde (Şekil 4, Tablo 5), en önemli ilçenin Merkez İlçe olduğu görülmektedir. 1980'de il nüfusunun % 55'i (450.000 kişi) Merkez İlçe'de yaşamakta, ayrıca ilçenin nüfus yoğunluğu da (km2'de 213 kişi ile), il ortalamasının 2 katını aşmaktadır. Nüfus büyüklüğü açısından öteki önemli ilçeler, sırasıyla Nizip, Kilis ve İslâhiye'dir. Her üç ilçenin de 1980 nüfusu 100.000 sınırına yaklaşmıştır. Buna karşılık, nüfus varlığı bakımından görece daha küçük olan Oğuzeli, nüfus sıklığı açısından ikinci önemli ilçe konumunda bulunmakta ve km2'de 80 kişiye ulaşan yoğunluğu ile, Kilis, Nizip ve İslâhiye'nin önünde yer almaktadır.

Merkez İlçe, nüfusun gelişmesi açısından da başta gelmektedir. İlçe nüfusu 1950-1980 arasında % 198 artarak 3 katına ulaşmıştır. Kaldı ki, Merkez İlçe, özellikle 1955-1960 dönemindeki yönetsel değişikliklere bağlı olarak önemli ölçüde nüfus da yitirmiştir. 1957'de Araban'ın, 1958'de Yavuzeli'nin, il merkezinden koparak ayrı birer ilçe olmalarının yol açtığı mutlak nüfus azalması 22.000'i bulmakta; bunun Merkez İlçe'nin o tarihteki nüfusu içindeki payı da % 12 gibi oldukça önemli bir orana ulaşmaktadır.

Gerek nüfus büyüklüğü, gerek yoğunluk açısından öteki önemli ilçelerden, İslâhiye, Nizip, Kilis ve Oğuzeli arasında ise, en önemli gelişme, nüfusu 30 yılda 2,5 katını aşan İslâhiye'de gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Nizip'in nüfusu dörtte üç oranında artarken, Kilis'teki gelişme, ancak yarım katı düzeyinde kalmıştır. Gerçi, Kilis nüfusunun bu sınırlı gelişmesinde, bir ölçüde yönetsel değişikliklerin yol açtığı nüfus yitiklerinin payı vardır. Örneğin, ilçe nüfusunun en düşük gelişmeyi (% 8) göstermiş olduğu 1950-1960 dönemi, kimi köylerinin 3.000'i aşkın nüfusu ile Merkez İlçe'ye bağlandığı yıllardır. Bununla birlikte, Kilis nüfusundaki en önemli büyüme, ilçenin merkez oluşturduğu sınır ticaretinin canlılık kazandığı 1960'larda gerçekleşmiş; bu alan 1970'ten sonra canlılığını giderek yitirmesi ile de, nüfustaki gelişme bir önceki dönemin yaklaşık yarısı düzeyinde kalmıştır.

Nüfus yoğunluğu açısından en önemli ilçe olan Oğuzeli ise, gelişme hızı açısından son sırada yer almakta ve son 30 yılda ilçe nüfusu ancak 1/3 oranında artmış bulunmaktadır.

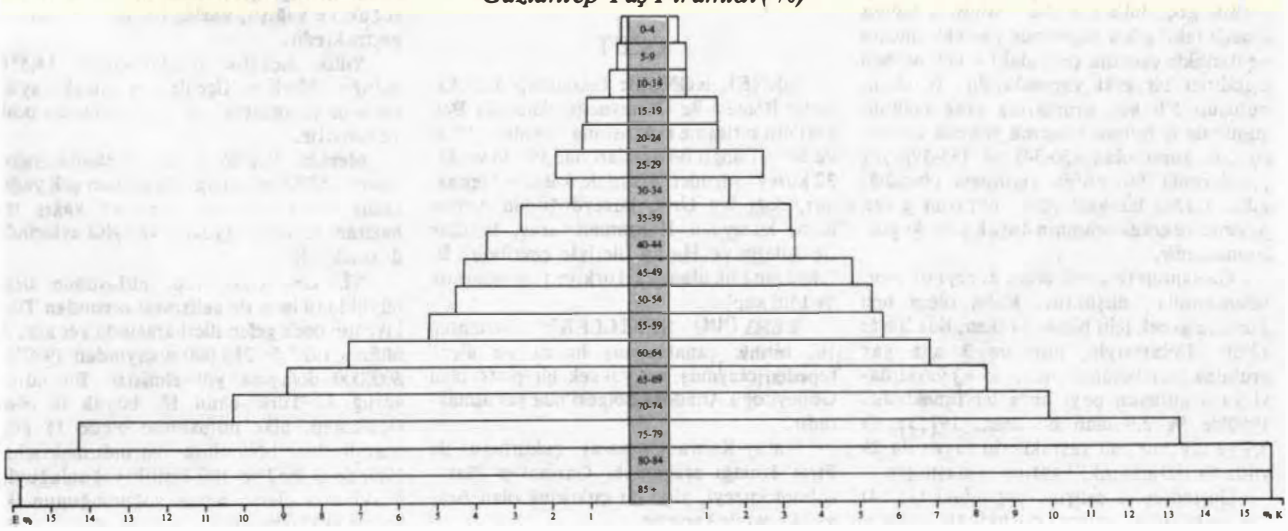
Gaziantep İli'nde Önemli Yerleşim Birimlerinde Büyüme İndeksi (1950 = 100)

Yerleşim Merkezleri	1960	1970	1980
Merkez	128	198,3	298,2
İslâhiye	155,2	205	263,6
Kilis	108,1	134,6	153,1
Nizip	125,2	156	176,6
Oğuzeli	109,8	117,4	134,0

NÜFUSUN YAŞ YAPISI: Gaziantep nüfusunun yaş yapısını belirleyen temel etmen ilin yüksek doğurganlık düzeyidir. Binde 54 ile ülke ortalamasının (binde 42) çok üzerinde olan kaba doğum hızı (Tablo 4), nüfusun 3 ana yaş grubuna (0-14 , 15-64 ve 65+) göre bölünüşünde, (0-14) "genç" nüfus kitlesinin her zaman ülke ortalamasının üzerinde olmasına yol açmıştır (Şekil 5). Ayrıca, bu yaş grubunun göreli payı, Türkiye genelinde gerilerken, Gaziantep'te sürekli ve hızlı bir şekilde artmıştır. (0-14) yaş grubundakilerin toplam nüfusa oranı, ülke bütününde 1950'de % 41 iken 1975'te % 40'a düşmüş, Gaziantep'te ise aynı dönemde % 42'den % 46'ya yükselmiştir (Şekil 5).

Bununla birlikte, ildeki yüksek doğurganlık düzeyi hızlı kentleşme olgusuna bağlı olarak göreli bir gerileme göstermiştir. Nitekim, nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bö-

Gaziantep Yaş Piramidi (%)

lünüşünde (Şekil 6). 1975'te, piramidin tabanını oluşturan (0-4) yaş grubu payının daralmış olduğu görülmektedir. Buna karşılık (5-9) ve (10-14) yaş gruplarındaki aşırı nüfus birikimi, yüksek doğurganlığın 1970'e değin önemini koruduğunu göstermektedir.

Yüksek doğurganlığın bu son yıllara değin etkisini sürdürmesi, nüfusun 3 ana yaş grubuna göre bölünüşünde, (0-14) dışındaki öteki yaş grupları paylarının göreli olarak düşük kalmasına ve zaman içinde giderek gerilemesine neden olmuştur. 1975'te (15-64) yaş grubundakilerin toplam nüfusa oranı Türkiye geneli için % 56 iken, Gaziantep'te % 51'dir. Ayrıca bu oran, ülke ortalamasının aksine, 1950'den bu yana gerilemiş bulunmaktadır. 1950'de ilde (15-64) yaş grubu göreli payı % 55 idi.

Bununla birlikte, (15-64) yaş grubu nüfusu, mutlak olarak azımsanamayacak bir gelişme göstermiştir. 1950'de 180.000 olan bu yaş grubundakilerin sayısı 25 yılda 363.000'e ulaşarak 2 katını aşmıştır. Ancak, aynı dönemde, yüksek doğurganlık düzeyine bağlı olarak (0-14) genç yaş grubu nüfusunun çok daha hızlı büyümesi, (15-64) yaş grubu göreli payının genç yaş grubu yararına gerilemesine neden olmuştur.

(15-64) yaş grubundakiler oranının azalmasında, göç hareketlerinin niteliği de ikinci bir etmendir. Gaziantep öteden beri, çoğu çevre illerden kaynaklanan önemlice bir göç almaktadır. Ancak il, aldığı göçe yakın boyutta bir göç de vermekte; bu nedenle de, genelde göçün, nüfusun yaş yapısı üzerinde, çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunu besleyecek biçimde belirli bir etkisi söz konusu olmamaktadır. Nitekim, 1965-1970 verilerine göre, Gaziantep'e gelen 40.000 kişiye karşılık, 35.000 kişi de il dışına göçmüş ve ilin sağladığı net nüfus kazancı, 5.000 kişi gibi küçük bir sayıda kalmıştır. Bunun da Gaziantep'in toplam nüfusu içindeki payı (binde 8) önemsizdir. Kaldı ki, ilin aldığı ve verdiği göçlerin niteliklerinin farklı olması, bu göçün bile, nüfusun yaş bölünüşünde (15-64) yaş grubu payını yükseltmesini engellemektedir. Gaziantep'in aldığı göç, tarım kesimi talebinin mevsimlik olarak uyardığı işgücü için bile aile ölçeğinde gerçekleşmektedir. Bu nitelikte göçün nüfus üzerindeki etkisi ise, yalnızca çalışma çağındaki (15-64) yaş grubuna değil, tüm yaşlara dağılmaktadır. Buna karşılık, ilin verdiği göç, daha çok aile reisinin iş bulma amaçlı tekil göçü biçiminde gerçekleşmekte ve özellikle çalışma çağındaki erkek nüfusu aşındırıcı bir etki yapmaktadır. Nitekim, nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşünde de iş bulma amacına yönelik göçlere en çok konu olan (30-34) ve (35-39) yaş gruplarında bir nüfus yığılması olmadığı gibi, aksine bu yaşlardaki nüfusun göreli payının ve erkek oranının düşük kaldığı gözlenmektedir.

Gaziantep'te genel ölüm düzeyi ülke ortalamasından düşüktür. Kaba ölüm hızı Türkiye geneli için binde 14 iken, ilde binde 12'dir. Dolayısıyla, nüfusun 3 ana yaş grubuna göre bölünüşünde, (65+) yaşlardaki yaşlı nüfusun payı hızla büyümektedir. 1950'de % 2,9 olan bu oran, 1975'te % 3,7'ye ulaşmış, bu yaştakilerin sayısı da 25 yılda % 180 artarak, 3 katına yaklaşmıştır.

Gaziantep'te çalışma çağındaki (15-64) yaş grubu göreli payının düşüklüğü, çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumunu gösteren "Bağımlılık Oranı"nın da yüksek çıkmasına neden olmaktadır. 1975'te ilde çalışma çağındaki her 1.000 kişiye 970 kişi düşmektedir. Türkiye geneli için ise, bu oran 802'dir. Ayrıca, 1950'den 1975'e bağımlılık oranı ülke bütünü için gerilemişken, Gaziantep'te sürekli bir artış göstermiştir. 1950'de, çalışma çağındaki her 1.000 kişiye Türkiye genelinde 811, Gaziantep'te ise 826 kişi düşmekteydi.

NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI: Gaziantep nüfusunun Türkiye genelindekine benzer bir cinsiyet yapısı vardır (Tablo 6). 1950 sonrasında, bütün dönemlerde ilde bir erkek fazlalığı gözlenmekte, cinsiyet oranları ülke ortalamasına koşut dalgalanmalar göstermektedir.

Söz konusu erkek fazlalığının, ülke ortalamasının az da olsa üzerinde olması, ildeki yüksek doğurganlık düzeyinin sonucudur. Doğumda cinsiyet (erkek) oranının yüksek olması, doğumların sık olduğu nüfuslarda bir erkek fazlalığına yol açmaktadır.

Buna karşılık, il nüfusunun cinsiyet yapısı, bir göç çekim merkezinde genelde gözlenen yapıya uymakta; erkek nüfusun ağırlığı önemli olmadığı gibi bazı dönemlerde azalmış bulunmaktadır. Bu durum, Gaziantep'in aldığı göçe yakın boyutta bir göç vermekte oluşunun sonucudur. Ayrıca ilin aldığı göçün genelde her 2 cinsiyeti de birlikte ve yakın oranlarda etkileyen bir "aile göçü" olmasına karşılık, verdiği göç özellikle aile reisinin tekil göçü niteliğindedir. Bu durum da, ilin konu olduğu göç hareketlerinin genel olarak cinsiyet yapısını erkek nüfus aleyhine etkilemesine neden olmaktadır.

Nüfusun cinsiyet yapısı kırsal ve kentsel alanlar açısından incelendiğinde, kentsel alanda erkek fazlalığının il genelini hayli aştığı görülür. Bu durum, il dışına olduğu gibi, kırdan kente göçün de, Gaziantep'te, çoğunlukla aile reisi (tekil erkek) göçü niteliğinde gerçekleşmesinin sonucudur.

İlde, kırsal alanda ve Gaziantep Kenti'nde cinsiyet yapıları tam bir benzerlik içindedir.

ÖZET

GENEL KONUM: Gaziantep İli, Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin birleşme noktasında yer alır. 36° 28′ ve 38° 01′doğu boylamlarıyla, 36° 38′ve 37° 32′kuzey enlemleri arasında kalan il toprakları, doğudan Urfa, kuzeydoğudan Adıyaman, kuzeyden Kahramanmaraş, batıdan ise Adana ve Hatay illeriyle çevrilidir. İl, 7.642 km2'lik alanıyla Türkiye topraklarının % 1'ini kaplar.

YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ: Gaziantep İli, birçok çanaklaşmış havza ve alçak tepeden oluşmuş, az yüksek bir plato olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır.

Hatay-Kahramanmaraş çukurluğu ile Fırat Irmağı arasındaki Gaziantep Platosu'nun kuzeyi, yine bir çukurluk olan Araban Ovası ile kaplıdır.

Ortalama yüksekliği 750 m olan bölgede 500-750 ve 750-1.000 m yükseltili basamaklar, il toplam alanının yaklaşık % 83'ünü oluşturur. Plato üzerinde, tabanlı vadiler ve karstik çukurlar oldukça yaygındır.

DAĞLAR: İl sınırları içerisine kuzeyden giren dağlar, Araban Ovası'nın batısından, il merkezinin batısına doğru uzanır. Güneydoğu Toroslar'ın uzantıları olan bu dağlar, oldukça düzgün sıralar oluşturur. Bölgenin batısını kuşatan dağlar ise sistemli bir sıra biçiminde Gaziantep İli'ni Hatay-Kahramanmaraş çukurluğundan ayırır. Önemli dağlar arasında Sof (Kartal), Sam ve Dülükbaba, Güreniz, Ganibaba ve Sarıkaya, Amanus dağları ile Karadağ'ın sayılabileceği Gaziantep toprakları en yüksek noktasına 1.496 m ile Sof Dağları'nda ulaşır. Ovalar ise il topraklarının yaklaşık % 27'sini kaplamaktadır. İlin ovaları doğuda Fırat Havzası'nda, Oğuzeli, Nizip, Yavuzeli ve Araban yörelerinde; batıda Amik Gölü'ne dökülüp çıktıktan sonra Asi Irmağı ile birleşen Karaçay'ın yukarı havzalarında toplanmış durumdadır. İlin önemli ovaları İslâhiye, Barak, Tılbaşar (Oğuzeli) ve Yavuzeli-Araban'dır.

İlde, genellikle Merkez İlçe sınırları içerisinde toplanan yaylalık alanlar, il toplam alanının yaklaşık % 2'sini kaplamaktadır. Merkez İlçe sınırları içerisinde toplanan bu tür yeryüzü şekillerinin tümüne birden Gaziantep Platosu denir.

Gaziantep'in dağlık yörelerinde ve az engebeli yaylalarıyla ovalarında akarsuların açtığı ya da çöküntülerle oluşan çok sayıda vadi vardır. İldeki vadilerden en önemlileri, Nizip Suyu, Sacır Suyu ve Orul-Mizar vadileridir.

Gaziantep'te üç su toplama havzası bulunmaktadır. İlin batısındaki İslâhiye çukurluğu çevresinin suları Akdeniz'e, Suriye sınırına yakın güney kesimlerinin suları kapalı çöl havzasına boşalır. İlin bunların dışında kalan tüm alanı Fırat Havzası kapsamı içerisinde kalır ve sularını Basra Körfezi'ne boşaltır.

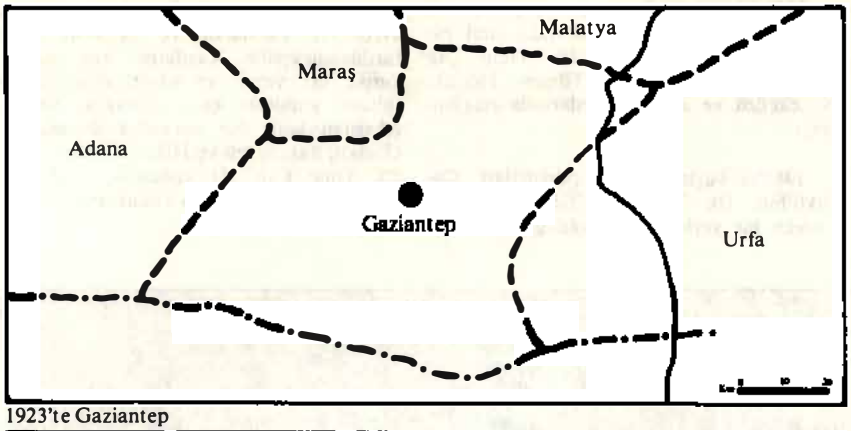
Gaziantep İli'nin önemli akarsuları arasında Karaçay (Karasu), Afrin Çayı, Aksu, Karasu, Nizip Çayı, Alleben-Sacır Suyu, Balık (Küveyk) Suyu sayılabilir.

İKLİM: Gaziantep İli iklimi, Akdeniz ve Doğu Anadolu iklimleri arasında bir geçiş iklimi niteliği göstermektedir. İlde, kışlar soğuk ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir.

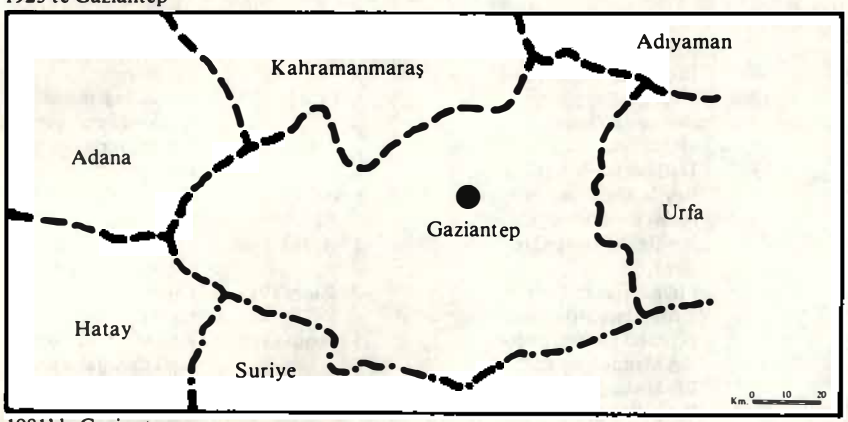
Yıllık sıcaklık ortalamasının 14,5°C olduğu Merkez İlçe'de en sıcak aylar temmuz ve ağustos, en soğuk aylar ise ocak ve şubattır.

Merkez İlçe'de yıllık ortalama yağış miktarı 558,9 mm olup, bölgeye en çok yağış aralık, ocak ve şubat, en az yağış ise haziran, temmuz, ağustos ve eylül aylarında düşmektedir.

NÜFUS: Gaziantep, nüfusunun hem büyüklüğü hem de gelişmesi açısından Türkiye'nin önde gelen illeri arasında yer alır. İl nüfusu 1927'de 216.000 dolayından 1980'de 809.000 dolayına yükselmiştir. Bu nüfus varlığıyla Türkiye'nin 13. büyük ili olan Gaziantep, ülke nüfusunun binde 18 gibi önemli bir bölümünü barındırmaktadır. 1980'de il km2'ye 106 kişilik yoğunluğuyla Türkiye ortalama nüfus yoğunluğunun iki katına yaklaşmıştı.

1923'te Gaziantep

1981'de Gaziantep

TARİH

GAZİANTEP ADININ KAYNAĞI

Doğu sınırı Fırat Irmağı'yla çizilen Gaziantep İli'nin, kuzey, güney ve batı kesimlerinde, Fırat ve Ceyhan ırmaklarının kollarıyla sulanan verimli ovalar vardır. Eski çağlarda ormanlık ve yeşillik bir alan olan bu tarıma elverişli topraklarda, Paleolitik Dönem'den bu yana sürekli yerleşmeler olmuştur. Ancak, Helenistik Dönem'e değin, bölgedeki yerleşim merkezlerinin adlarına ilişkin bir bilgi edinilememiştir.

Gaziantep yöresinde, adı bilinen ilk yerleşim merkezi, Dolike (Doliche-Dolikhe) Kenti'dir. Gaziantep'in 10 km kuzeyinde, Dülük Köyü yakınlarındaki bu yerleşmenin adı, Bizans kaynaklarında Telukh (Tolupa), Arap kaynaklarında ise Diba (Daluk) olarak geçmektedir. Dülük adının da, bu sözcükten kaynaklandığı sanılmaktadır. Selevkoslar ve Romalılar yöreye Toroslar Antakyası demekteydiler.

Kent, Cumhuriyet sonrası yıllara değin Ayıntap (Ayntab) adıyla anılagelmiştir. Bu adın benzerine, ilk kez Haçlı Seferleri'ne ilişkin kroniklerde rastlanmaktadır: Urfalı Mateos ve Papaz Grigor, 1124-1155 arasındaki seferlerden söz ederken, Araplar'ın Ayntab adını verdiği kentten Hantap (Hamptan) diye söz etmektedirler. Arapçada "parlakpınar" anlamına gelen Ayntab, Ermeni kaynaklarında da Anthapt olarak geçer.

Bir başka sava göre, Ayntab adı Ermenice'de "Kraliçe Ani'ye adanmış toprak" anlamındaki Anthap'tan gelmiştir. Ancak, yerleşimin önemsizliği nedeniyle, çok sayıda tarihçi, yöreden söz ederken Ayntab yerine, Dülük adını kullanmaktadır.

İslam egemenliği sonrasında, Ayntab adı da, giderek Ayıntap'a (Ayıntab) dönüşmüş, 6 Şubat 1921'de Gazi unvanı eklenerek, Gaziayıntap olmuştur. 1928'de ise kentin adı Gaziantep olarak değiştirilmiştir.

YAZILI TARİH ÖNCESİ

PALEOLİTİK DÖNEM: Gaziantep bölgesindeki yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları, bölge tarihinin Alt Paleolitik (Eski Taş) Dönem'e değin uzandığını ortaya koymuştur. Geçimlerini avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla sağlayabilen bu dönem insanları, araç ve gereçlerini taştan yapmışlardır. Bostancı, Çiner, Kökten, Perrot gibi bilim adamlarının yörede yaptıkları araştırmalarda, Paleolitik Dönem'in çeşitli evrelerine ilişkin çok sayıda araç saptanmıştır. Bunlar, Alt, Orta ve Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Kullanım amacına göre, çeşitli biçimlerde geliştirilen bu araçların çoğu el baltalarıdır. Ancak, Paleolitik Dönem'e ilişkin buluntuların varlığına karşın, Mezolitik ve Neolitik Dönem buluntuları saptanamamıştır.

KALKOLİTİK DÖNEM: Taşın yanı sıra bakırın da kullanılmaya başlanmasıyla ayırt edilen Kalkolitik Dönem'i (Bakırtaş), yörede Sakçagözü ya da Coba Höyük diye bilinen yerleşme temsil etmektedir. Bu höyükte, 1907-1912 arasında, John Garstang başkanlığında sürdürülen kazılarda, II. ve III.

Dülük Köyü'nden bir görünüş

katmanların Neolitik Dönem katmanları olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak, 1949'-da Seton Williams yönetimindeki ikinci kazıda, bu katmanların İlk Kalkolitik Dönem yerleşmesine ilişkin olduğu kanıtlanmıştır. Sakçagözü Kalkolitiki, Kuzey Mezopotamya etkisini yansıtmaktadır. Mezopotamya'nın "Tel Halaf" ve "El Obeyd" boyalı çanak-çömleği burada da görülmüştür.

İLK TUNÇ ÇAĞ: Gaziantep yöresinde, Kalkolitik Dönem'e oranla daha ileri bir yerleşmeyi temsil eden İlk Tunç Çağ buluntularına, Gedikli, Tilmen Höyük, Sakçagözü ve Zincirli kazılarında rastlanmıştır.

1964'te başlayan kazı çalışmaları, Gedikli'nin, İlk Tunç Çağı'ndan bu yana sürekli bir yerleşim yeri olduğunu ortaya koymuştur. Höyükte ilk katman, sekiz evreli III. katmandır ve İlk Tunç Çağ'a tarihlenmektedir. Kazılarda, taş temelli, kerpiç üst yapılı ve sıkıştırılmış toprak tabanlı yapılarla karşılaşılmıştır. Ortaya çıkarılan kalın bir savunma duvarı ise, Gedikli, Sakçagözü ve İslâhiye insanlarının, İlk Tunç Çağ III sonunda, güçlü bir düşmanla karşı karşıya kaldıklarını göstermektedir.

Kronoloji

İÖ ? — 10000	Paleolitik Dönem.
İÖ 5000 — 3000	Kalkolitik Dönem.
İÖ 3000 — 2000	İlk Tunç Çağ.
İÖ 2000 — 1460	Orta Tunç Çağ. Güneydoğu Anadolu küçük kent devletleri.
İÖ 1460 — 1200	Son Tunç Çağ.
İÖ 1200/1000-600	Geç Hitit Prenslikleri Dönemi.
İÖ 539 — 331	Persler Dönemi.
İÖ 331 — 323	İskender Dönemi.
İÖ 312 — 69	Selökidler Dönemi.
İÖ 69 — İS 72	Kommagene Krallığı Dönemi.
72 — 395	Roma Dönemi.
395 — 628	Sasanlılar Dönemi.
636	Yermük Savaşı'ndan sonra Iyaz bin Ganem'in Gaziantep yöresini ele geçirmesi.
782	Harun - ür - Reşid döneminde yörenin yeniden Bizanslılar'-dan geri alınması.
1067	Emir Afşin'in Gaziantep yöresine akınlar yapması.
1077	Gümüştekin'in Antep'i Bizanslılar'-dan alması.
1084	Süleymanşah'ın yöreyi kesin olarak fethetmesi.
1098	Gaziantep'in Urfa'da kurulan Haçlı Kontluğu'na bağlanması.
1150	Sultan I. Mesud'un Gaziantep yöresini Haçlılar'dan geri alması.
1156	Suriye Atabegi Nureddin Mahmud'un Gaziantep'i ele geçirmesi.
1157	Kılıç Arslan'ın Gaziantep'i geri alması.
1218	İzzeddin Keykavus'-un Gaziantep'i Halep Eyyubileri'nden geri alması.
1259	Gaziantep yöresinin İlhanlı egemenliğine girmesi.
1260	Mısır Memluk Sultanı Seyfeddin Kutuz'-un Gaziantep yöresini İlhanlılar'dan alması.
1281	İlhanlılar'ın yöreyi ele geçirmek için akınlar yapması.
1343	Dulkadıroğlu Karaca Bey'in Gaziantep yöresini Dulkadıroğulları Beyliği'ne bağlaması.
1353	Memlukler'in Dulkadıroğulları ordusunu yenmesi sonucu yörenin Memluk egemenliği altına girmesi.
1381	Yörenin yeniden Dulkadıroğulları egemenliğine geçmesi. Aynı yıl yöre bir kez daha Memlukler'ce geri alınmıştır.
1400	Timur'un Gaziantep'i ele geçirmesi.
1468	Dulkadıroğlu Şahsuvar Bey'in Memluk ordusunu Gaziantep yakınlarında yenilgiye uğratması.
1470	Memluk komutanı Emir Yaşbek'in Şahsuvar Bey'i yenerek Gaziantep yöresini yeniden ele geçirmesi.
1480	Ala üd- Devle Bozkurt Bey'in Dulkadıroğulları topraklarını ve beyliği ele geçirmesi.
1515	Memlukler'in Ala üd-Devle'nin öldürülmesinden yararlanarak kenti ele geçirmesi.
1516	Yavuz Sultan Selim'-in Gaziantep'e gelmesi.
1517	Gaziantep yöresinin tümüyle Osmanlı topraklarına katılması.
1818	Gaziantep'in Maraş Eyaleti'nden ayrılarak Halep Eyaleti'ne bağlanması.
1839	Gaziantep'in Osmanlı yönetimine başkaldıran Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa güçlerinin eline geçmesi.
1914	Gaziantep'in Halep Vilayeti'nden ayrılarak bağımsız sancak olması.
6 Aralık 1918	İngilizler'in Kilis'i işgal etmesi.
17 Aralık 1918	İngiliz birliklerinin Gaziantep'e girmesi.
29 Ekim 1919	Fransızlar'ın Kilis'i işgal etmesi.
5 Kasım 1919	Fransızlar'ın Gaziantep'i de işgal etmesi.
7 Ocak 1920	Fransız askerlerinin Eloğlu'nda baskına uğraması.
20 Ocak 1920	Karayılan'ın Karabıyıklı'da bir Fransız birliğini yenilgiye uğratması.
28 Mart 1920	Gaziantep Kuva-yı Milliye Komutanı Şahin Bey'in öldürülmesi.
1 Nisan 1920	Gaziantep kent savaşlarının başlaması.
16 Nisan 1920	Fransızlar'ın Birinci Gaziantep Kuşatması
30 Mayıs 1920	Fransızlar'la ateşkes antlaşması yapılması.
29 Temmuz 1920	Kuva-yı Milliye'nin saldırısı ve İkinci Fransız Kuşatması
18 Ağustos 1920	İkinci kuşatmanın yarılması.
20 Kasım 1920	Fransızlar'ın Gaziantep'i son kez kuşatması ve top ateşine tutması.
6 Şubat 1921	Kuva-yı Milliye'nin kuşatmayı yarıp kenti boşaltması.
6 Şubat 1921	Antep'e Gazi unvanının verilmesi.
9 Şubat 1921	Gaziantep'in Fransızlar'a teslim olması.
20 ekim 1921	Fransızlar'la Ankara Antlaşması'nın imzalanması.
25 Aralık 1921	Fransız birliklerinin Gaziantep'i boşaltması ve kentin kurtuluşu.

Gedikli, aynı dönemin ölü gömme törenlerini yansıtan mezar ve buluntularıyla da tanınmaktadır. Höyüğün güneydoğusundaki mezarlıkta 3 tür gömme biçimi gözlenir: Basit gömmeler, yakma yoluyla yapılan gömmeler ve kist ya da oda-mezarları gömmeleri. Oda-mezarlarının hemen hepsi dörtgen plandadır. Kenarları küçük taşlarla örülmüştür. Üstteki tek taş dilimi yapıya megalitik (anıtsal) bir görünüm vermektedir. Benzer yapıya, İslâhiye İlçesi'ne bağlı Kırışkal Höyük'te de rastlanmıştır.

Gedikli İlk Tunç Çağ çanak-çömlekleri, genellikle, çark yapımıdır. Kase, tabak, pitos gibi günlük kullanım kapları, dışı paralel yatay oluklarla bezeli bej hamurlu kaplar, boyalı yerel üretim kapları, bezeksiz ya da geometrik bezekli kırmızımsı portakal renkli kaplar. İlk Tunç Çağ çanak-çömlek örneklerini oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra, kazı bezekli kaplar, çan biçiminde ayaklı kaplar, yayvan meyvelikler, kaseler ve küçük testiler oda-mezarlarında İlk Tunç Çağ II sonundan ya da İlk Tunç Çağ III'ten kaldığını göstermektedir. Ölülerin yakıldıktan sonra konduğu kaplar da, İÖ 2300-2100'lere, yani İlk Tunç Çağ III'e tarihlenmektedir.

Yöredeki bir başka İlk Tunç Çağ yerleşmesi Tilmen Höyük'tür. Buradaki kazı çalışmaları 1959'da başlamıştır. I. ve II. yerleşmelerin altında yer alan İÖ 3000 İlk Tunç Çağ yerleşmesi, II g-h ve III c-f katmanlarıyla temsil edilmektedir. Dönemin tipik çanak-çömleği, kırmızımsı portakal renkli, kimileri açıklı, kimileri geometrik kazı bezekli kaplardır. Kazıda, derin kaselerin, çan biçiminde ayaklı kapların ve meyveliklerin yanı sıra, geometrik bezekli boyalı çanak-çömlekler de bulunmuştur.

Tilmen Höyük İlk Tunç Çağ buluntuları arasında, mezarlar önemli bir yer tutmaktadır. İÖ 2000'in ilk yarısına tarihlenen Tilmen Höyük sarayının iç avlusunda bulunan bir mezarın çevresi orta boy taşlarla örülmüş, üstü büyük bazalt tek bir taş levhayla kapatılmıştır. Doğu ve batı uçlarında iskelet kalıntıları bulunmuştur. Mezar armağanları arasında çok sayıda boncuk, tunç bilezik, çan biçiminde ayaklı kap, 3 tunç iğne, 2 meyvelik ve 2 kase bulunmaktadır. Mezarlar, iğne ve çanak-çömleklere bakılırsa, bunlar İlk Tunç Çağ II'den yani, İÖ yaklaşık 2300-2200'lerden kalmadır.

Höyükteki küçük buluntular, evler ve başka yapı kalıntıları, Tilmen Höyük'ün, İÖ 3000'in sonlarında yoğun nüfuslu bir yerleşme, belki de bir krallık olduğunu göstermektedir. Boğazköy'de (Hattuşaş) bulunan Naram Sin tabletlerinde Amanos bölgesindeki bir kraldan söz edilmektedir. "Sedir ormanlarıyla kaplı dağların kralı Iskippi diye tanımlanan kişi, İslâhiye bölgesi kralı; Tilmen Höyük ise, bu krallığın başlıca kentlerinden biri, büyük bir olasılıkla başkentidir.

İlk Tunç Çağ yaşam biçimi, bölgede, Gedikli ve Tilmen Höyük'ün yanı sıra, Zincirli ve Sakçagözü'nde de gözlenmiştir. Ancak iki yerleşmede de bu dönem buluntuları azdır. Sakçagözü'nde yüzey araştırmaları sonucu saptanan İlk Tunç Çağ yerleşmesine ilişkin pek buluntu elde edilememiş, bu dönem, ancak Tilmen Höyük ile Gedikli kazıları ve araştırmalarıyla aydınlığa kavuşabilmiştir.

Dülük'deki kaya mezarı

Eski Ören, mezarlık buluntuları

YAZILI TARİH

ORTA TUNÇ ÇAĞ: İÖ 2000'lerde başlayan Orta Tunç Çağ, Hitit İmparatoru II. Tudhaliya'nın İÖ 1460'ta tahta çıkmasına, yani Hitit İmparatorluk Dönemi'nin başlamasına değin süren dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Kuzey Suriye'de, Güneydoğu Anadolu'da aralarında siyasal birlik bulunmayan birçok küçük kent devleti (krallıklar) vardı. Bu devletçikler içişlerinde bağımsız, dışişlerinde ise Babil'e bağlıydı ve ülkelerinde Babil elçisi bulundurmak zorundaydı. Bunlardan, Anadolu ile Mezopotamya arasında yolların kavşağında bulunan Kargamış (Cerablus/Carablus/Barak) ile Halep (Halpa-Yamhad) krallıkları, Hammurabi (I. Babil) sülalesinin son kralı Şamşuditana'nın (İÖ 1625-1595) yönetiminin son günlerine değin Babil'e bağlı kaldı.

Gaziantep'te, Tilmen Höyük kazı çalışmalarında saptanan 3 evreli II. katman, Orta Tunç Çağ'a tarihlenmektedir. Bu çağın ilk yarısında, birkaç yeni öğeye karşın, genelde İlk Tunç Çağ özellikleri süregelmiştir. Daha sonra ise, öteden beri burada yaşadıkları halde etkinlik sağlayamayan bazı toplulukların bölgeye egemen olduğu ve yeni bir kültürün ortaya çıktığı saptanmıştır.

Tilmen Höyük'ün II.katmanında ortaya çıkarılan büyük, anıtsal saray ve başka mimari öğeler, Suriye tipinde, silindir mühür izi taşıyan bulleler, bu dönem buluntuları arasındadır. Tüm İslâhiye Ovası yerleşmeleri gibi, Tilmen Höyük de merkezi bir süre Halep'te olan Yamhad (Halep ya da Halpa) Krallığı'na bağlı bir kenttir. Höyükte ortaya çıkarılan saray, bugün Hatay il sınırları içinde kalan Alalah'daki (Açana)

sarayla benzerlik göstermektedir. Halep'ten sonra, bir süre Yamhad'ın başkenti de olan Alalah'taki saray, Kral Yarım Lim'in sarayıdır. Tilmen Höyük'teki kazılarda yazılı belge ele geçmemiş, yerleşme tarihi, ancak Mezopotamya'da, Fırat Irmağı'nın kıyısındaki Mari'de bulunan tabletlerle aydınlanabilmiştir. Buna göre, Yamhad Krallığı 20 kraldan oluşan bir birliktir ve Tilmen Höyük'teki saray da bu krallardan birinin sarayıdır.

Yamhad Krallığı'nın yanı sıra, Güney Anadolu'daki en önemli kent devletlerinden biri de Kargamış'tır (Kargamış). Türkiye-Suriye sınırı yakınındaki Kargamış'ta, kazı çalışmaları XIX.yy'da başlamış, 1911'de R.Campbell Thompson ve D. G.Hogart, daha sonra da, Sir Leonard Wooley ile sürdürülmüştür. Kargamış Kenti'nde İÖ 2000'lerden kalma yazılı belge bulunmadığından, kentin tarihi bir ölçüde, Boğazköy (Hattuşaş), Mari ve Ugarit arşiv belgeleri yardımıyla aydınlanabilmiştir.

Aynı dönemde, kuzeyde Kızılırmak yayı içinde Hititler yaşıyordu. İÖ 1650'lerde Hitit Krallığı'nın başında I. Hattuşil bulunmaktaydı. Hattuşil, Orta Anadolu'da güvenlik ve birlik sağladıktan sonra, krallığının sınırlarını Toroslar'dan daha güneye, Kuzey Suriye'ye dek genişletmeye karar vermiş, ilkin Aruvar, Kargamış ve Urşu gibi Güneydoğu Anadolu kentlerini alarak Kuzey Suriye yolunun güvenliğini sağlamıştı. Ardından, Amuk Ovası yoluyla Halep (Yamhad) Krallığı'na karşı bir sefere girişmiştir. Sefer sonunda yapılan antlaşmanın Boğazköy arşivinde Hititçe ve Akadça olmak üzere 2 kopyası bulunmuştur. Tilmen Höyük sarayının da, bu sefer sırasında I. Hattuşil'ce yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır. Alalah'da (Açana/Hatay) bulunan bir tabletten elde edilen bilgiler, bu sanıyı doğrulamaktadır. Tilmen Höyük sarayı, bu yangından sonra onarılmış, eski bölümlerinden bazıları yeniden kullanılmış, hatta yeni bölümler eklenmiştir.

Halep Seferi, Hattuşil'in İÖ 1620'de ölmesiyle sonuçsuz kaldı. Ölüm nedeni bilinmiyorsa da yerine geçen oğlu I. Murşil'in, babasının öcünü almak için Halep'e sefer düzenlemesi, Hattuşil'in Kuzey Suriye seferinde ölmüş olabileceği savını güçlendirmektedir. Nitekim, Halep Antlaşması'nın Hititçe kopyasında "Murşil Halep Kenti'ne giderek, babasının öcünü aldı", Akadca kopyasında da "Büyük Kral Murşil, Halep ülkesi krallığını yoketti" denmektedir.

Bu dönemde, Kuzey Suriye'de, Halep Krallığı'nın başında Sami kökenli bir sülale, Kargamış ve Halep'in güneybatısındaki Katna'da ise, Mari'ye bağlı krallıklar vardı, Hammurabi döneminde Babil egemenliğinde olan Mezopotamya ve Kuzey Suriye, onun ardılları döneminde bu gücünü ve saygınlığını yitirmişti. Kuzey Suriye'yi topraklarına katmak isteyen Mısır ise, o dönemde Hiksos egemenliği altındaydı. Bu durumda küçük krallıkları ortadan kaldırmak, Anadolu'da siyasal birliği sağlamış olan Murşil için zor değildi. I. Murşil, önce Halep'e girdi; sonra da Harran, Asur ve Mari yoluyla Babil'e yürüdü. Bir Hitit tabletinde, I. Murşil'in bu seferi şöyle anlatılmaktadır: "Halpa'ya (Halep) karşı sefer açtı. Halpa'yı ve Babil'i yakıp yıktı. Tutsakları ve mallarını Hattuşaş'a götürdü." Bu tabletten anlaşıldığına göre, Murşil Mezopotamya'da kalmayarak seferden elde ettiği ganimetlerle birlikte Hattuşaş'a dönmüştür. Böylece Halep ve Kargamış Hitit egemenliğine girmiştir.

Kuzey Suriye-Güneydoğu Anadolu'daki bu küçük krallıkların Hitit Devleti'ne bağımlılıkları, Murşil'in ölümüyle ortaya çıkan karışıklıklara değin sürdü. Murşil'den sonraki krallar döneminde de sürüp giden karışıklıktan yararlanan pek çok küçük kent, Hitit Devleti'ne başkaldırdı. Böylece, Hititler'in Kuzey Suriye'deki egemenliği ortadan kalktı. Bazı kentler Hurri-Mitanni Devleti'nin eline geçti. Kuzey Suriye'de o dönemin çeşitli yerleşmelerinden elde edilen, Hurri-Mitanni kültürünün etkisini yansıtan çanak-çömlek ve buluntular, bu tarihsel bilgileri doğrulamaktadır. Kuzey Suriye kentlerinin, III. Tutmasis (İÖ 1493-1440) döneminde Mısır egemenliğine geçtiği, onun ölümünden sonra yine Mitanni egemenliğini kabul ettiği de bilinmektedir.

SON TUNÇ ÇAĞ-HİTİT İMPARATORLUK DÖNEMİ: İÖ 1460'ta tahta çıkan II. Tudhaliya'yla başlayan Hitit İmparatorluk Dönemi'nde Halep Krallığı bir kez daha el değiştirdi. II. Tudhaliya, Anadolu'da birliği yeniden sağladı. Hattuşaş'ı Hitit Konfederasyonu'nun merkezi yaptıktan sonra, Halep üstüne yürüdü.

Bu dönemde, Halep Krallığı'nın başında, kendisinden "Halep Kralı" diye söz eden İlim-İlimma vardı. Alalah'ta (Hatay) bulunan bir tablet, İlim-İlimma'nın Hurri Kralı'nın vasalı olduğunu belirtmektedir. Vasal durumundaki kral, kendisine verilen toprakların yöneticisiydi. Ancak bu mutlak bir egemenlik değildi. Dış siyasette hiçbir yetkisi yoktu. Bağlı olduğu krallığın kararlarına uymak zorundaydı.

II. Tudhaliya'nın Halep seferinde karşısına çıkan kral, sözü edilen İlim-İlimma olmalıdır. Savaş sonrasında, iki taraf arasında bir antlaşma yapıldığı, Hitit Devleti'nin başkenti Boğazköy'de (Hattuşaş) bulunan bir tabletten anlaşılmaktadır. Antlaşmaya göre, Halep Krallığı, Hitit egemenliğini kabul etmişti (İÖ 1420'ler).

II. Hattuşil (İÖ 1420-1400) döneminde ise, Halep Krallığı ve başka birçok küçük kent devleti, II. Tudhaliya'yla yapılan antlaşmaya uymayarak başkaldırdı ve Hitit egemenliğinden kurtuldu.

Büyük Hitit İmparatoru Şuppiluliuma'ya değin sürüp giden, bu sürekli el değiştirme nedeniyle, kentler savunma sistemleri geliştirdi ve kendilerini koruganlarla çevirdi. Nitekim, Halep Krallığı'na bağlı Tilmen Höyük yerleşmesinde, İÖ 2000'lerin sonuyla 1000'lerin başına tarihlenen büyük bir sur duvarı bulunmuştur. Dışta iki kapısı olan bu kalın duvar tüm kenti çevrelemektedir.

Kuzey Suriye'nin, ticaret kervanlarının Anadolu, Mısır ve Mezopotamya arasında izledikleri yolun düğüm noktası olması nedeniyle, yöre, Hitit İmparatoru Şuppiluliuma'nın da saldırısına uğradı. Şuppiluliuma'nın Suriye seferleri, İşuva ülkesine karşı yaptığı seferle başladı. Mitanni Devleti'nin başkenti Vaşşugani'ye yapılan saldırıyla sürdü. Şuppiluliuma daha sonra Halep Krallığı kentlerinin yanı sıra, öbür Kuzey Suriye kentlerine de girerek, bu bölgeleri Hitit Devleti sınırları içine kattı. Bu seferden yaklaşık 20 yıl sonra, Kuzey Suriye beyliklerinin ayaklanması üzerine, Şuppiluliuma buraya bir sefer daha düzenledi. Kargamış ve Halep'i kuşatarak, Hitit egemenliğini kabul ettirdi. Halep Kenti'nin başına oğullarından Telipinus'u, Kargamış'a ise Biyassilis'i (Sarrikuhuş) atadı.

Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra yerine oğullarından II. Murşil (İÖ 1334-1306) geçti. Bu dönemde Kuzey Suriye beylikleri, Hitit Devleti'nin Batı Anadolu seferlerine askeri açıdan yardım etti. Hititler'e asker ve silah sağladılar. Ancak, Murşil'in, tahta geçtikten 9 yıl sonra Kuzey Suriye'ye yeni bir sefer düzenleyerek, Halep Kenti ile bir antlaşma yapması, bu yörede yeni ayaklanmalar olduğu sanısını uyandırmaktadır.

Bu arada Kargamış Kenti, Kral Biyassilis'in ölümünden sonraki iktidar boşluğundan yararlanan Asur kralının eline geçti. Aynı tarihlerde Anadolu'nun kuzeyinde yaşayan Azzi-Hayaşalar'ın da ayaklanması, Murşil'i zor durumda bıraktı. Ancak Murşil, Komutanlarından Nuvanzaş'ı Hayaşa'ya göndererek *(Bak. Erzincan, Tarih)*, kendisi Kargamış'a gitti. II. Murşil İÖ 1306'da öldüğünde, yerine en büyük oğlu Muvattaliş geçti. Bu kralın da Kuzey Suriye'ye önem verdiği anlaşılmakta, ancak siyasal olaylar ayrıntılarıyla bilinmemektedir.

İÖ 2000'lerin sonlarında, yaklaşık 1200'lerde Anadolu'da başgösteren ayaklanmalar ve Balkanlar'dan sarkarak Anadolu'ya girmeye başlayan Ege Göç Kavimleri'nin hemen ardından, Güney Suriye çöllerinde yaşayan göçebe Sami-Aramiler kuzeye doğru yayılmaya başladılar. Bunların Bit Gabbar Boyu, Gaziantep yöresine yerleşti.Bu arada, aynı yörede, Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla doğan siyasal boşluktan yararlanmak isteyen bir başka güç, Asurlular ortaya çıkmıştı. Asurlular, İÖ 1273-1244 arasında başa geçen I. Salmanassar döneminde Fırat boylarına ve Suriye sınırlarına sarkmaya başladılar. Kuzey Suriye'deki Hitit kentlerinden bazıları, örneğin Kargamış, Arami istilasına karşı koyabilmek için Asur egemenliğini kabul etti. I. Salmanassar'dan sonra yerine geçen I. Tukulti-Ninurta (İÖ 1243-1207) döneminde Kommagene ve Nairi (Kuzey Mezopotamya) bölgeleri de Asur egemenliğine geçti.

GEÇ HİTİT PRENSLİKLERİ: Asur Kralı Tukulti-Ninurta'nın bir ayaklanma sonucu öldürülmesiyle, Asur'da iç çatışmalar başladı. Hitit Devleti'nin yıkılması, Asur'daki kargaşa ortamı, Mısır firavunlarının taht koruma kaygısıyla dış siyasete önem vermemeleri, Güney Anadolu'da bir takım küçük kent devletlerinin (prensliklerin) kurulmasına olanak verdi. Kuzeyde Fırat Irmağı'nın kollarından Tohma Suyu, güneyde Oront (Asi) Irmağı boyları, doğuda Fırat kıyıları ve batıda Konya Ovası arasındaki topraklarda kurulan ve Geç Hitit Prenslikleri adı verilen bu prensliklerden, Gaziantep il sınırları içinde kalanlar şunlardır: Sam'al (Zincirli), Sakçagözü ya da Sakçaközü, Kargamış (Barak).

Geç Hitit Prenslikleri'nin halkı Hitit, Luvi, Pala, Hurri-Mitanni, Arami gibi çeşitli kavimlerden oluşuyordu. Önce Luvi dilinde adlar taşıyan Sam'al kralları, daha sonraları Arami dilinde adlar almışlardı. Bu da, yörede birçok kavmin bulunduğunun ve

bunlardan birinin zaman zaman egemen olduğunun bir göstergesi olarak tanımlanabilir. Aramiler Arabistan çöllerinde yaşayan göçebe topluluklardı. Bunlar, İÖ 1000'lerde kuzeye doğru yayılmaya başladılar ve Güneydoğu Anadolu'ya geldiler. Aramiler, Fenikece ve İbranice'ye yakın bir dil konuşuyorlardı. Yukarı Fırat bölgesindeki Hurri-Mitanniler'le yerlerinden sürülmüş olan Hititler, yeni gelen Aramiler'le birleştiler ve sözü edilen prenslikleri kurdular. Ancak, bu değişik halklar arasındaki kaynaşma tam anlamıyla gerçekleşemedi: Aramiler her ne kadar geldikleri topraklardaki kültürü kabul ettilerse de, o kültürün etkisi ve baskısı altında yok olmadılar. Hititler'den ve Mitanniler'den bağımsız olarak kendi yapılarını korudular.

Kullandıkları hiyeroglif yazısından dolayı, bu prensliklere Hiyeroglif Hititleri de denmiştir. Ancak, prenslikler arasında, mimaride, yontuculukta ve dilde olduğu gibi, hiyeroglifte de farklılıklar gözlenmiştir. Aynı farklılığa tapınma biçimlerinde de rastlanmaktadır. Bazı kentler çöl tanrılarına taparken, Kargamış ve Malatya'daki prensliklere bağlı kentler, Hititler'den kalma tanrı ve tanrıçalara tapmaktaydılar. *(Bak. Kültür).* Bütün bu farklılıklar, Geç Hitit Prenslikleri arasındaki siyasal birlik yokluğunun ve güçsüzlüğünün de nedeni olmuştur. Bu dönemi, Asur uyruğu olan halkların ayaklanma girişimleri ve bunların bastırılmasını amaçlayan korkunç baskı dönemi izlemiştir.

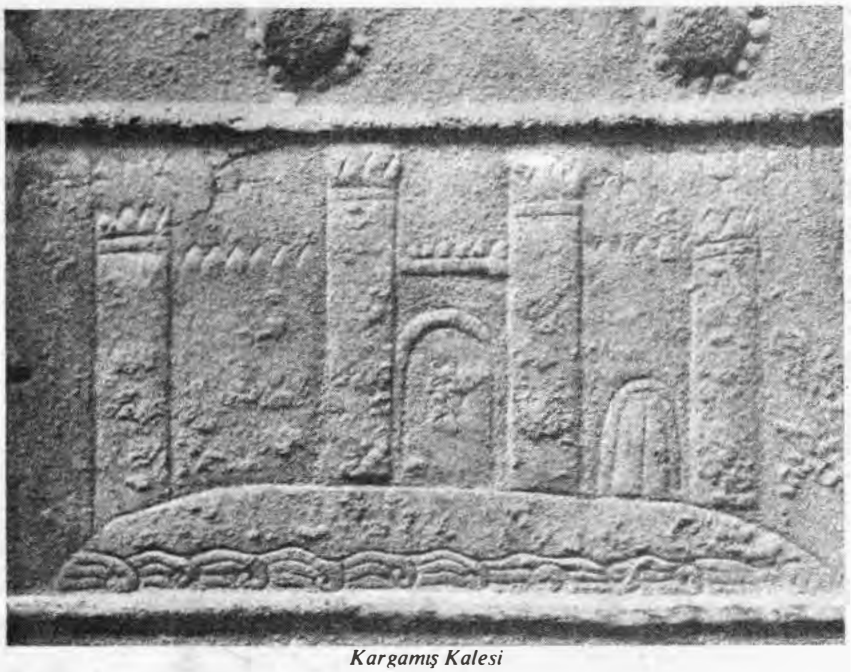
İÖ XII.yy sonlarından, İÖ IX. yy başlarına uzanan sürede, Geç Hitit Prenslikleri'nin tarihine ilişkin, elde çok az bilgi vardır. Bu sınırlı bilgi yer yer bu prensliklerden söz eden Asur krallarının yıllıklarından sağlanabilmektedir. Asur Kralı I. Tiglatplasar'ın (İÖ 1114-1076), tahta çıkışının dördüncü yılında, "Suhu'dan Kargamış Kenti'ne kadar, bir gün içinde öc almak" için bu kentler üstüne yürüdüğü bilinmektedir. Bu dönemdeki Kargamış kralının adı İni-teşup'tu. Bu yıllıklardan, Kargamış Kenti halkının Hititli olduğu, yöneticilerinin de Hitit kral sülalelerinden geldiği, ancak, Asur kralına haraç verdikleri anlaşılmaktadır.

Asur Kralı II. Adad Nirari (İÖ 911-891) döneminde Kargamış'ın bir kez daha Asur egemenliğini kabul ettiği, kralın "Kırık Obelisk" diye anılan yazıtından öğrenilmektedir. Bu da kentin, I. Tiglatplasar'dan sonra ayaklandığını göstermektedir.

Geç Hitit Prenslikleri ile ilgili bilgiler, Asur Kralı II. Asurnasirpal (İÖ 883-859) dönemi yıllıklarından edinilmiştir. Bu yıllıklardan, Asurlular'ın "Hatti ülkesi" dedikleri Kargamış'ın haraca bağlandığı öğrenilmektedir. Kargamış Kralı Sangara, Asurlular'a 20 talent gümüş ödemektedir *(Bak. Kargamış).*

III. Salmanassar (İÖ 858-824) döneminde, Geç Hitit Prenslikleri'nden Tabal ile Malatya, Asurlular'a karşı bir birlik oluşturmuş ve öbür kentlere de bu birliğe girmeleri için çağrıda bulunmuştur. Bu çağrıya uymayan, Asur Devleti'nin Hattina'daki sadık bendesi Kral Lubarna öldürülmüş, Sam'al (Zincirli) Kenti de Danunalar'ca ele geçirilmiştir.

III. Salmanassar'ın monolit yazıtında, bu kentlerin, III. Salmanassar'ca yeniden haraca bağlandığı belirtilmektedir.

Kargamış Kalesi

Aşağı Saray ve tapınak, Kargamış

III. Salmanassar'ın ölümünden sonra, III. Tiglatplasar'a (İÖ 744-727) değin geçen sürede, Asur'da bir duraklama dönemi yaşanmıştır. Asur'daki bu durgunluk, Asur vasalı durumundaki prensliklerin ve hatta Asur valilerinin bağımsızlıklarına, özgürlüklerine kavuşmalarını sağlamıştır. Geç Hitit Prenslikleri için barış ve özgürlük dönemi olan bu sürede, Sam'al Krallığı'nın başında Panamuva, Kargamış'ın başında da, Luhas sülaleleri bulunmaktaydı. Bu dönemde mimari ve güzel sanatlarda ilerlemeler kaydedilmiştir. Kargamış'taki hiyeroglif yazıtlı kabartmalar. Sam'al'daki Tanrı Hadad heykeli, bu barış ve bolluk döneminin ürünleridir.

Asur Devleti'nin duraklama dönemi, Geç Hitit Prenslikleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarının yanı sıra, Urartu Krallığı'nın da gelişmesine ve yayılmasına yol açmıştır.

Nitekim, prenslikler, Asur egemenliğinden kurtulduktan kısa bir süre sonra, birer birer Urartu Devleti'nin boyunduruğu altına girmeye başladı. Bu durum, Asur Kralı III. Tiglatplasar dönemine değin sürdü. Tiglatplasar, İÖ 743'te Anadolu'ya yaptığı bir seferde tüm kentlere yeniden Asur egemenliğini kabul ettirdi. Urartu kralını da kaçmak zorunda bıraktı. Tiglatplasar'ca Sam'al Krallığı'nın başına geçirilen II. Panamuva ve ondan sonraki krallar Asur'a bağlı kaldılar.

III. Tiglatplasar'ın haraca bağlamakla yetindiği bu kentler, Tiglatplasar'ın oğlu II.

Kargamış kabartmaları

Sargon (İÖ 721-705) döneminde tam bir Asur vilayeti durumuna geldi ve yerli yöneticilerin yerine Asurlu valilerce yönetilmeye başlandı. V. Salmanassar'ın tahta çıkmasından sonra ise, Anadolu ve Kuzey Suriye'de ayaklanmalar başgösterdi. Kargamış Kralı Pisiris, haberler göndererek Muşki (Frig) Kralı Mita'yı, Asurlular'a karşı kışkırttı. Bu haberleşmenin Asurlular'ca duyulması üzerine, Kargamış halkı kentten sürülerek Asur'a getirildi. Kargamış'a da Asurlular yerleştirildi. Asur Kralı Sanherib (Senneherib) (İÖ 704-681) döneminde bazı Geç Hitit kentleri bağımsızlıklarına kavuştu. Belgelerde hiç sözü edilmediği için Sam'al ve Kargamış gibi kentlerin durumu bilinmemektedir. Asur egemenlik alanı içinde kalan kentlerin halkı Asur'a sürülüp, yerlerine de Asurlular yerleştirilince, Geç Hitit Prenslikleri birer birer yok olmuştur.

Yöredeki Geç Hitit kentlerinin, yazılı kaynaklardan öğrenilen tarihleri, 1900'lerde başlayan arkeolojik çalışmalarla doğrulanmıştır. Bu kentlerin özgün tarihleri şöyle özetlenebilir:

KARGAMIŞ: İÖ II. binin büyük devletleri ve onların boyunduruğu altında yaşayan küçük krallıklar, İÖ 1000'lerde yerlerini kavim ve oymak bağlılığına dayanan küçük kent devletlerine bırakmıştı. Bu küçük ve güçsüz yapı onların bir konfederasyon halinde yaşamalarını gerektiriyordu. Bu kentlerden Tabal ile Kargamış, en büyük konfederasyonu oluşturuyor ve krallarına "Büyük Kral" sanı veriliyordu. Mezopotamya ile Anadolu ve Mısır yollarının kavşak noktasında bulunması, Kargamış'ın önemini daha da artırıyordu. Ancak kent, Ege Göç Kavimleri'nin İÖ 1200'lerdeki yayılmaları sırasında yıkıldı. Buna karşın, kısa sürede yeniden toparlanarak, Malatya'ya dek tüm yöreye egemen oldu. Asur Kralı I. Tiglatplasar (İÖ 1114-1076) dönemine denk düşen bu gelişme sırasında, Kargamış'ın başında Nini-Teşun bulunmaktaydı. Bu kral, Asur'a vergi olarak, sedir ağacı kerestesi vermekle yükümlüydü. İÖ IX. yy'da Kargamış Kralı Sangara, Asur Kralı II. Asurnasirpal'a (İÖ 883-859) 20 talent (1 talent: 26 kg) gümüş vergi öderken, aynı kralın oğlu III. Salmanassar (İÖ 858-824) bu miktarı oldukça artırmış; 3 talent altın, 100 talent gümüş, 300 talent bakır, 300 talent demir, 20 talent purpur yünü istemişti. İsteklerinin arasında Kargamış Kralı'nın kızı da vardı.

Kargamış kazılarında, Kral Sangara'ya ilişkin hiçbir buluntu ele geçmemiştir. Ancak, yazıtlarda Luhas ve Araras soyundan söz edildiği görülmüştür. Luhas sülalesi X.yy'da, Araraslar ise IX.yy'da yaşamış olmalıdır. Kargamış Kralı Araras, bir yazıtında, Asur Kralı III.Asurdan'dan (İÖ 772-755) söz etmektedir. İÖ VIII.yy'da yaşadığı böylece saptanan Kral Araras, Luhas sülalesinde Katuvas'ın yaptırdığı yapıların taşlarını yeniden kullanmış, sarayının cephesindeki ortostatlara (duvarların alt bölümlerindeki kabartma kaplama) tüm aile üyelerini tasvir ettirmiş, bu tasvirlerden birinde elinde tuttuğu oğlunu veliahd seçmiş ve bu olayı Hitit hiyeroglifiyle kabartmanın üstüne yazdırmıştır.

İÖ IX.yy'ın başlarında, çok ağır vergi ödemesine karşılık Kargamış, zengin ve görkemli bir kentti. Ancak, İÖ VIII.yy'da Asur Kralı II. Sargon (İÖ 721-705), Kargamış Kenti'ni bir Asur eyaleti yaptığında, vergi olarak ancak 50 savaş arabası, 200 baş binek hayvanı ile 300 piyade alabilmişti. İÖ 1000'lerin zengin, görkemli kenti, Asurlular'ın yüzyıllarca süren sömürüsü sonucunda, günden güne yoksullaşmış ve güçsüzleşmişti.

SAM'AL (ZİNCİRLİ): İÖ 1400'ün Sam'al Kenti, Luviler'le Hititler'in yaşadığı önemsiz bir kentti. İÖ X.yy'da, Kargamış Konfederasyonu'nun zayıfladığı bir dönemde, Bit-Brutaş Arami oymağı kenti ele geçirmeyi başardı. Bundan sonra, Sam'al (Zincirli), bir Arami kenti olarak yaşamını

Kral Katuvas'ın yazıtlı kabartması, Kargamış

Oturan tanrı heykeli, İ.Ö IX.yy, Kargamış

Arami yazılı heykel, Zincirli

sürdürdü. Zincirli'de yapılan kazı çalışmalarında, kenti çevreleyen surlar, kent kapıları, saray tapınak, çok sayıda yontu, kabartmalar, Aramca ve Hitit hiyeroglifli yazıtlar bulunmuştur. Bu yazıtlardan en önemlisi Sam'al Kralı Kilamuva'nınkidir. Yazıt, hem kral sülalesini tanıttığı, hem de kent halkından ve bu halkı oluşturan sınıflardan söz ettiği için önemlidir. Kral Kilamuva, III. Salmanassar (İÖ 858-824) ile çağdaştır. Babası Hayani, III. Salmanassar'ın yıllıklarında "Bit Gabbar'lı Hayani" olarak anılmaktadır. Kilamuva'dan sonra başa geçen kralın Asur Kralı III. Asurdan'ın (İÖ 772-755) çağdaşı Panamuva olduğu sanılmaktadır. Bu kralın Tanrı Hadad'a adadığı, üstü Aramca yazılı bir heykel, Zincirli kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır.

Sam'al kralları arasında en çok eser bırakan Bar-Rekub'dur. İÖ VIII.yy'da yaşadığı saptanan kralın kendi heykelleri yanında, babası II. Panamuva adına yaptırdığı bir heykel de vardır. Geç Hitit Prenslikleri Dönemi'ni yansıtan belgelerin yalnızca siyasal belgeler olması nedeniyle, dönemin ekonomik ve toplumsal yaşantısı yeterince aydınlatılamamaktadır. Bu bilgiler, ancak yazıtlardan ve dolaylı olarak elde edilebilmektedir. Sam'al Kralı Kilamuva, yazıtında kent halkının Ba'erirler'den ve Muşkablar'dan oluştuğunu belirtmekte, Muşkablar'ın yerli halk, Ba'erirler'in ise Aramiler olduğundan söz etmektedir. Kilamuva, yazıtında, Muşkablar'ı şöyle anlatmaktadır: "Bir baş hayvanı olmayanı sürü sahibi, altın ve gümüş sahibi yaptım. Gençliğinden beri sırtı elbise görmemiş olana değerli ipekliler giydirdim.." Aynı yazıttan, Danunalar kralının bir koyun karşılığında cariye, bir elbise karşılığında da köle aldığı anlaşılmaktadır. Bu yazıtın da sözünü ettiği gibi o dönemde kent halkı en

Kale kapısını süsleyen kabartma, Sakçagözü

Sfenks, Sakçagözü

Sakçagözü mimarisi, İ.Ö VIII.yy

az iki sınıftan, özgür insanlardan ve kölelerden oluşuyordu. Haklar ve özgürlükler de sınıflara göre farklıydı.

Yazıtlardan elde edilen bu bilgiler, aynı dönem kabartmalarda rastlanan betimlemelerle de doğrulanmaktadır.

SAKÇAGÖZÜ: Sakçagözü'nde Kalkolitik Dönem'le başlayan yerleşme, Geç Hitit Prenslikleri Dönemi'ne değin sürmüştür. Bu dönemde Sakçagözü'nde bir prensliğin bulunduğu, ele geçen pek çok kabartma ve heykellerden anlaşılmaktadır. Kentin siyasal tarihi ve o dönemdeki adı, buluntular üstünde yazı olmayışı nedeniyle aydınlığa kavuşturulamamıştır.

PERSLER DÖNEMİ: İÖ 600'de,Ön Asya topraklarında yaşayan çeşitli toplumların, tarihte ilk kez tek bir yetke altına girdiklerine tanık oluruz. Gerçi, Asur, Babil ve Med kralları pek çok kan dökmek pahasına Ortadoğu topluluklarını aynı bayrak altında yaşamaya zorlamışlar ve bu durum, toplulukları az çok birbirlerine yaklaştırmıştı. Ancak, bu yakınlaşmadan yararlanan Persler oldu. Persler, Ön Asya topluluklarının çoğunu "krallar kralı" sayılan bir tek hükümdarın yetkesi altında birleştirmeyi başardılar ve ilk krallar kralı, Persler'in Ahameniş sülalesinden II. Kiros'tu. (Kuraş/Keyhüsrev).

İran'ın güneybatı bölgesinde yaşayan Persler'in Ahameniş sülalesi prensi Kambis'in yerine, İÖ 557'de oğlu II. Kiros geçti ve Pasargad Kenti'nde egemenliğini ilan etti. Bu sırada, Ortadoğu, Med (Meta), Lidya ve Babil devletleri arasında bölünmüştü. Doğu Akdeniz ise Mısır'daki VI. sülale firavunlarının etkisi altındaydı. Ege dünyasında da, küçük devletçiklere bölünen Yunanlılar üstündü. Med Krallığı'nın başında Astiyag (İÖ 584-555), Babil'de Nergal-Sar-Ussur(İÖ 560-546), Lidya'da Kroissos bulunuyordu. Bu üç devletten Med Krallığı, Keyaksar'ın ölümünden sonra görkemini

Yesemek Açıkhava Heykel Atölyesi'nde bir sfenks taslağı

Yesemek Heykel Atölyesi'nde bulunan kapı aslanı taslağı

Yesemek Yontu İşliği

Alman kazıbilimcilerinden Felix Von Luschan'ın, 1890'da, İslâhiye'nin güneydoğusunda yaptığı araştırmalar, Geç Hitit Prenslikleri uygarlığına ilişkin ilginç bulgular ortaya çıkarmıştır. Luschan'ın bazalt taş ocağı ve yontu işliği olduğunu belirlediği Yesemek'teki bu buluntular üzerinde, 1955'te, Bahadır Alkım da sondaj ve araştırmalarda bulunmuştur. Bu araştırmalar sonucunda, yöredeki Geç Hitit Prenslikleri'nde bulunan yontu ve kabartmaların buradan sağlandığı ortaya çıkarılmıştır.

Yakındoğu'nun en zengin açıkhava işliği olduğu belirlenen Yesemek'te taş ocağından çıkarılmış ve ilk biçimi verilmiş yontu parçaları ve bitirilmemiş yontular bulunmuştur. Buradaki bazalt taş ocağının ve yontu işliğinin, Sam'al (Zincirli) ve Sakçagözü gibi kent devletleri için yontu ürettiği saptanmıştır. Yontu isteminde bulunan pazarların en önemlisi Sam'al Kent Devleti'dir. Kazıbilimciler, burada bitirilmiş yontuların yanı sıra Yesemek'ten alındıkları gibi el sürülmeden bırakılan bitirilmemiş yontular da bulmuşlardır. Çeşitli biçimlerdeki Yesemek yontuları, biçimlerine göre İÖ 2000'lerin sonuna ya da 1000'lerin ilk çeyreğine tarihlenmektedir.

İşlikte çalışanların kimliğini ve yerleşim yerlerini belirlemek amacıyla, çevrede de araştırmalar yapılmış, bu amaçla, Yesemek'e en yakın höyükte kazı çalışmalarına başlanmıştır. Burada işlenmiş, işlenmemiş çok sayıda parça bulunmasına karşın, tarihlemeye yarayacak küçük buluntu ve çanak-çömlek elde edilememiştir. Bununla birlikte, Alalah tabletlerinde rastlanan adlar, bölge halkının Hurriler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, ocak ve işlikte çalışanların da aynı kökenli insanlar olduğu sanısını güçlendirmektedir.

Zincirli(Sam'al)de bulunan Yesemek Heykel Atölyesi'nde yapılmış sfenks

yitirmiş, ardından gelen Astiyag ise halka baskı yaptığı için, güçlü bir yönetim kuramamıştı.

Aynı durum Babil Krallığı için de söz konusuydu. Babil, II. Nabu-Kudur-Ussur döneminin görkemini çoktan yitirmişti. Siyasal bunalımlar Babil'in gücünü sarsıyordu. Suriye ve Filistin bölgelerinin merkeze bağımlılığı iyiden iyiye gevşemişti.

Lidya Devleti ise, bu üç krallığın en güçlüsü gibi görünüyordu. Bu üç devlet arasında siyasal statükonun korunması için İÖ 585'te yapılan antlaşmadan yararlanan Lidya Kralı Alyattes, ülkesini genişletebilmişti.

Bu devletlerin deneyimlerini ve eski başarılarını örnek alan Ahameniş Prensi II. Kiros önce disiplinli bir ordu oluşturdu. İçin için çürümekte olan Med Devleti'ne saldırarak Kral Astiyag'ı tutsak aldı (İÖ 550) Bu başarıdan sonra Anadolu, Kızılırmak kıyılarına dek Persler'in üstünlüğünü kabullenmiş oluyordu. Daha sonra, Babil Kralı Nabu-Naid ile bir saldırmazlık antlaşması yapan Kiros, yolu üzerindeki Lidya Krallığı'na saldırarak,Ön Asya'nın bu en zengin ve bayındır ülkesine girdi (İÖ 546). Lidya Krallığı'nın böyle birdenbire çökmesinin nedeni, köklü kurumların bulunmayışı ve ordusunun yabancı ücretli askerlerden oluşmasıydı. Lidya Krallığı'nın ele geçirilmesiyle, Pers ordularına Ege yolu açılmış oluyordu.

Yeniden doğuya yönelen II. Kiros, savaşçı özelliklerini yitirip bilim ve sanata yönelmiş olan Babilliler'in üzerine yürüdü. Urfalı bir rahibenin oğlu olan Babil Kralı Nabu-Naid (Nabanidus) Persler karşısında yenik düştü (İÖ 539). Persler, Suriye, Fenike ve Filistin topraklarını ele geçirdiler. Gaziantep yöresi de böylece Pers egemenliği altına girdi.

II. Kiros'un kısa sürede VI.yy Ön Asya'sının üç güçlü devletini birbiri ardından devirmesinde, askeri gücünün rolü büyüktü. Bunun yanı sıra Persler'in yöneticilik yetenekleri de üstündü. Ayrıca, Asur ve Babil krallarına düşman gözüyle bakmaya alışmış olan yerel topluluklar, Pers Kralı'nı kurtarıcı gibi karşılıyorlardı. Asur ve Babil kralları üzerine lanet ve kötülemelerle dolu olan Tevrat'ta, Ahamenişler'in, "fatih krallar" biçiminde övülmesinin nedeni de buydu. Ahameniş İmparatorluğu, kısa sürede, Asur ve Babil devletleri gibi, içinde çeşitli toplulukları barındıran bir devlet durumuna geldi. Ancak Pers imparatorları, Babil ve Asur'dan farklı olarak, çok daha merkezi, neredeyse "Tanrısal" bir yetke oluşturmuşlardı. Bir başka farklılık, üretim biçimine ilişkindi. Babil ve Asur'da, özellikle de egemenliklerinin son dönemlerinde, toprak köleliği çok yaygın duruma gelmişti. Buna karşılık, Persler "fetih yapabilecek güçte" olmanın üstünlüğüyle, iç sömürüye değil, dış talana ağırlık veriyorlardı. Bu durum, egemenlikleri altındaki halkı, göreli olarak "daha özgür" kılıyordu. Bu siyasal ve ekonomik yapının en gelişmiş biçimiyle ortaya çıktığı dönem, Pers İmparatoru I. Dareios'un (İÖ 522-485) yönetim yıllarına denk düşer.

Med, Babil, Asur ve Lidya devletlerinin örgütlenme biçimini yakından inceleyen Dareios, daha gelişkin bir siyasal örgütlenme biçimi geliştirdi. Çeşitli toplulukları merkeze bağlamak, vergi toplamak, asker devşirmek ve askeri yetkeyi güçlendirmek için, imparatorluk topraklarını 23 büyük satraplığa böldü. Daha alt basamakta yer alan vilayetlerin sayısı 127'yi buluyordu.

O dönemde, Kapadokya'nın (Katpatukya) güneydoğusundaki Malatya-Gaziantep yöresinde, Hurri-Mitanni topluluğundan arta kalanlar, Asurlular'ın Muşki adını verdiği Frigler ve Kataonlar yaşıyordu. Ancak, İÖ V.yy'da bile Kapadokya oymakları arasında tam bir kaynaşma gerçekleşmiş değildi. Öyle ki, bölgede birbirine yakın kentlere pek rastlanmıyordu. Düşük kentleşme düzeyinin asıl nedeni, Persler'in daha sonraki bir tarihte ortaya çıkmış olmalarına karşın, Asur ve Babil'den daha geri bir ekonomik-toplumsal yapıyı temsil etmeleriydi. Pers egemenliği, Persler'in uzun süre koruduğu çoban toplum olma özelliğini buralara da taşımış, yerleşme boyutları köy büyüklüğünü bir türlü aşamamıştı. Ancak, Persler, daha sonra bu köylü halkı, belirli bir toprak verdikleri beylerin yönetimine bağladılar. Varlığını, bazı değişikliklerle uzun yüzyıllar sürdürecek olan bu toprak sistemine göre, kuru mülkiyeti Ahameniş sülalesinin olan işlenebilir topraklar, elde edilen ürünün belli bir oranını merkeze iletmek ve ayrıca ordu için asker beslemek koşuluyla, askeri yöneticilere, beylere veriliyordu. Bu toprağı işleyen köylüler de ürettiklerinin yine bir bölümünü bu beye teslim ediyorlardı. Mutlak toprak köleliğini, bu arada angaryayı önemli ölçüde gerileten bu uygulamanın getirdiği bir başka sonuç da, küçük çiftçiliğin ortadan kalkmasıydı. Öte yandan, Persler'in ateşe tapma gibi gelenekleri yer yer gözlendiyse de, imparatorluk yönetimi, genellikle yerel halkın eski törelerine, geleneklerine dokunmadı. Örneğin tapınak rahiplerinin veraset hakları ve dinsel yetkileri olduğu gibi korundu. Kimi yerde ise, yerel törelerle Pers gelenekleri yan yana varlığını sürdürüyordu.

Satraplık düzenine göre, her eyaletin başında, "krallar kralı'nın temsilcisi olarak, geniş yetkili üç görevli bulunuyor, yerel beylere ödedikleri ürün-vergi dışında halktan pek az ek vergi alınıyordu.

Persler'in fetih siyasetine dayanan bu yapı, batıya doğru bir dünya imparatorluğu girişimlerinin bir süre sonra suya düşmesiyle, sarsıntıya uğradı. Yunan kolonilerinin egemenlik alanlarını zorlamaya başlayan Persler, buralarda yenilgiye uğrayınca, fetih siyasetlerini sınırladılar. Bu arada var olan ekonomik yapı çözülmeye yüz tuttu. Fetihler aracılığıyla zenginleşme yolunun tıkanması üzerine, Pers imparatorları toprak beylerine baskı yapmaya ve onlardan daha fazla ürün-vergi isteğinde bulunmaya başladılar. Bunun sonucunda, köylü daha büyük oranda ürün-vergi ödemek zorunda bırakıldı. Buna karşın, toprak beyleri de merkezi yetkeye karşı sık sık başkaldırmaya başladılar. Nitekim, Yunan kolonilerine yenilerek yeniden doğuya dönen Pers İmparatoru Kserkses (Xerxes), bu kez toprak beylerinin direnişleriyle karşılaştı. Pers imparatorunun direnişleri bastırmakta zorluk çekmesinin doğal bir sonucu olarak, bireysel büyük toprak mülkiyeti gelişmeye, kökleşmeye başladı. Bir başka gelişme de tüccarların güçlü bir sınıf olarak ortaya çıkmalarıydı. Deniz ticaret yollarına egemen olmak için Yunan kolonilerine saldıran Persler başarılı olamayınca, bu kolonilerin desteğini alan ve ticari ilişkilerini merkezi yapıdan bağımsız olarak düzenleyen tüccarlar, hızla gelişmeye başladılar ve yer yer imparatorluk siyasetinde etkin bir rol oynadılar. Bu gelişme yeni pazarlar peşinde olan tüccarlarla toprak beyleri arasında çatışmalara neden oldu. Sonunda, Yunanlılar'la ortak çıkarları olan tüccarların kışkırtmasıyla, imparatorluğun Mısır Eyaleti'nde bir ayaklanma patlak verdi. İmparator I. Artakserkses, Megabiz önderliğinde başlayan ve bağımsızlık isteyen toprak beylerinin de desteği ile gelişen bu ayaklanmayı bastıramadı. Uzun savaşımlardan sonra, Megabiz'in koşullarını kabul etmek zorunda kaldı. Böylece, Suriye ile kuzeyindeki eyaletlerde Pers merkezi yetkesi güçsüzleşmeye başladı.

I. Artakserkses'in ölümünden sonra merkezi yetkenin daha da zayıflaması ve merkezdeki yöneticilerin kendilerine çok büyük topraklar ayırmaları üzerine, Hellespontos, Misya, Lidya ve Karya satrapları bu paylaşıma katılmak amacıyla ayaklandılar. Bu arada, Kapadokya'nın güçlü yöneticisi Datames de bağımsızlığını ilan etti. Gaziantep yöresini de kapsayan bu ayaklanma, Fırat batısındaki bütün toprakları imparatorluktan koparacak güçteydi (İÖ 404). Bu dönemde, Filistin'deki Museviler de, ticaret özgürlüğü elde edebilmek için imparatorluk sarayına baskı yapmaya başladılar. Bunun üzerine, Suriye ve Filistin'e gönderilen ve "Paşa" adı verilen satraplar, Museviler arasından atanır oldu. İsraeloğulları da, eskiden kovuldukları topraklara yeniden dönmeye başladılar. Aynı dönemde, Suriye'deki Sidon Kenti prensi Tennes de ayaklanmış, Pers satrabının sarayını ve mallarını yağmalamıştı.

İÖ IV. yy'ın ortalarında başa geçen ve bütün bu kargaşaya son vererek Mısır'ı geri almak isteyen İmparator III. Artakserkses (Ochos), İÖ 340'ta güneye bir sefer düzenledi. Ancak, uyguladığı büyük baskılar bile ayaklanmayı durdurmaya yetmedi. Güney ve Güneybatı Anadolu'da yaşayan topluluklar artık "krallar kralı"nı tanımak istemiyorlardı. III. Artakserkses, Fırat-Dicle arasında yaşayan toplulukların tümünü başka topraklara sürdü. Nizibis (Nizip) ve Edes (Urfa) dışında hemen hemen tüm kentleri yakıp yıktı ama duruma bir türlü egemen olamadı. Bu arada satraplık düzeni de çöküntüye uğramıştı. İskitler (Sakalar), Medler ve hatta imparatorluğun asıl halkı olan Persler bile ordunun yeniden örgütlenmesine katkıda bulunmuyor, asker vermiyorlardı. Silah gücüne dayanılarak kurulan Pers İmparatorluğu, bütün bu gelişmeler sonucunda hızla çöküşe yöneldi ve doğan siyasal boşluk, batıdan gelen ve yine askeri güce dayanan bir başka devletçe doldurulduğu. Bu devlet, Büyük İskender'in Makedonya Devleti idi. İÖ IV. yy sonunda Anadolu'ya geçen İskender orduları, Kuzey Irak'ta, Gavgamela'da Pers İmparatorluğu'na son darbeyi vurdu (İÖ 331).

İSKENDER SONRASI DÖNEM VE SELÖKİDLER: Anadolu ve İran üzerinden Hindistan'a uzanan Makedonya İmparatorluğu'nun gücü, ancak İskender'in ölümüne değin sürdü (İÖ 323). Bu tarihte İskender'in komutanları imparatorluk topraklarını aralarında bölüştüler. Buna göre, Ptolemaios Mısır Satraplığı'nı, Antigonos Büyük Frigya'yı, Leonnatos Marmara Frigyası'nı, Lizimakos (Lysimakhos) Trakya'yı, Atropatenes İran'ı, Selevkos da Babil Satraplığı'nı ele geçirdi. Ancak, bu paylaşımdan hoşnut olmayan Mısır, Trakya ve Babil satrapları, Antigonos'a karşı birlik oluşturdular ve onu Frigya'da, İpsos yakınlarında yenilgiye uğrattılar (İÖ 301). Bu savaştan sonra, giderek güçlenen Komutan Selevkos, birkaç yıl içinde, etki alanı doğuda Partya'dan batıda Ege'ye dek uzanan bir devlet kurdu. Selökid Devleti olarak adlandırılan bu devlet, kısa sürede İskender İmparatorluğu'nun ardılı oldu. Selökid Devleti'nin ilk başkenti Babil'ken, sonradan Dicle üzerindeki Selevkeia'ya taşındı.

Selökid Devleti, ilk kral Selevkos'un ölümüyle, bir duraklama dönemine girdi. Ancak, III. Antiokhos ile yeniden eski gücünü kazandı (İÖ 223). Bu sırada Roma İmparatorluğu da Asya'ya yayılma yolunda önemli adımlar atmış ve bu yüzden Selökidler'le aralarında çatışmalar başlamıştı. Selökid kralı, bir yandan İran ve Baktriyan'daki ayrılıkçı eylemleri bastırarak egemenliğini güçlendirmek, bir yandan da Mısır'daki Ptolemaios sülalesinin Suriye, Filistin, Pamfilya, Likya ve Karya'daki etkisini kırmak istiyordu. Antiokhos'un dış siyasetindeki bir başka öğe de, Makedonya ve Yunanistan'la ilişki kurarak, Romalılar'ın karşısına güçlü olarak çıkabilmekti. Antiokhos, bütün bu amaçlarına ulaşabilmek için bir dizi siyasal önlem aldı. Önce, yeğeni Aheos'u Anadolu Satraplığı'na, kardeşi Aleksandros ile Molon adında bir komutanı da İran Satraplığı'na atadı. Ancak, Antiokhos'un gücünün İran'a dek uzanamayacağını düşünen kardeşi Aleksandros İran'da, Molon da Medya'da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Antiokhos, Molon'un ayaklanmasını kolaylıkla bastırdığı gibi tüm Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya egemen oldu. Böylelikle, Gaziantep yöresi de, kesin olarak Selökidler'in denetimi altına girdi. Ancak, bu kez de Antiokhos'un Anadolu Satrapı Aheos başkaldırdı. Aheos, bir süre önce Toroslar'a bir sefer düzenlemiş, buralara dek genişlemiş olan Bergama etkinliğini kırmıştı. Böylece, kazandığı ünden yararlanmak istedi. Ptolemaios sülalesinin de desteğini sağlayarak, bağımsızlığını ve krallığını ilan etti. Antiokhos ise, doğrudan Aheos'la savaşmaktansa, ona destek olan Ptolemaios sülalesi üstüne yürümeyi yeğledi. Ancak, İÖ 216'da, Gazze yakınlarında Mısırlılar'a yenilerek, Fırat'ın doğusuna çekilmek zorunda kaldı. Mısır'daki Ptolemaioslar ise, Suriye'yi de egemenlikleri altına aldılar.

Antiokhos'un art arda karşılaştığı bu başarısızlıklar, Selökid Devleti'ni Medya-Suriye ve Aheos'un krallığı arasındaki bölgeye sıkıştırmıştı. Bu gelişme, Antiokhos'u, askeri üstünlük sağlama yolunu, geçici de olsa, terketmeye ve ticari alanda adımlar atmaya zorladı. Selökidler'in denizlere ulaşma siyaseti başarı kazanamamıştı; ama, ticari etkinlik yine de denizlere yakın yörelerde üslenmeyi gerekli kılıyordu. Bu yüzden, Dicle kıyısındaki Selevkeia terkedilerek başkent, Oront (Asi) Irmağı yakınlarındaki Antiokheia'ya (Antakya) taşındı. Burası, Ön Asya ve Suriye yollarının kavşak noktasıydı ve ilerde gerçekleştirilecek askeri hareketler için de uygun bir üstü.

III. Antiokhos, kısa süre sonra, askeri yayılma siyasetini yeniden sürdürmeye başladı. Aheos'la aralarını açmak amacıyla, Ptolemaioslar ve Bergamalılar'la barış yaparak Anadolu topraklarına girdi. İÖ 213'te, Manisa yakınlarında Aheos'u yendi, Ayrıca, Selökid Devleti'nin üstünlüğünü Bergama Kralı I. Attalos'a da kabul ettirdi. Sonra doğuya dönerek, Babil, Selevkeia ve Sus üzerinden Hindistan seferine başladı. On-on beş yıl içinde, Selökid Devleti, Pencap'tan (Hindistan) Misva ve Bitinya'ya, Pont Kapadokyası'ndan Mısır'a uzanan geniş bir imparatorluk durumuna gelmişti. Bu geniş alan üzerindeki bütün krallık ve prenslikler, III. Antiokhos'a boyun eğiyordu. Gaziantep yöresini elinde tutan Kapadokya Prensi Ariarates de bunların arasındaydı.

Roma İmparatorluğu, Selökid yayılmasından kaygılanmakla birlikte, önceleri durumu değiştirmeye yönelik herhangi bir adım atmadı. Ancak III. Antiokhos Çanakkale ve Gelibolu'yu da ele geçirince, Romalılar'ın sert tepkisiyle karşılaştı ve başkent Antiokheia'ya dönmek zorunda kaldı. Bunu, III. Antiokhos'un Manisa'da, Spylos Dağı eteklerinde Romalılar karşısında uğradığı yenilgi izledi (İÖ 190). Bu yenilgiyle birlikte, Selökidler batıdaki tüm topraklarını bırakmak zorunda kaldılar. Yapılan Apameia Kibotos (Dinar yakınlarında) Antlaşması gereğince, Romalılar, Gaziantep'e dek uzanan alanları denetim altına aldılar (İÖ 189).

III. Antiokhos'tan sonra Selökid Devleti'nin başına IV. Antiokhos Epifanes geçti (İÖ 174). Epifanes, Romalılar'la dostluk ilişkilerini geliştirmeye ve Selökid topraklarında Yunan kültürünü yaygınlaştırmaya yönelik bir tutum izledi. Örneğin, hukuk alanında Atina Anayasası'nı uygulamaya çalıştı. Bu arada, ilk Selökid kralları gibi, Hama, Tarsus, Nizibis (Nizip) ve Edes'te (Urfa) Yunan kolonileri kurdu. Mısır'daki Lagos sülalesinin bilim ve sanat alanında başlattığı aydınlanma akımını yaygınlaştırmak için yoğun bir çaba harcadı. Bu çabalar sonucunda, Suriye kentleri uygarlaşma ve "Helenleşme" yolunda önemli bir gelişme gösterdi. Üzerlerinde Zeus ve Epifanes'in betimleri bulunan Selökid sikkeleri basıldı. Eski tanrıların yerlerini Yunan tanrıları aldı. Malkart'ın yerine Herakles, Baal'in yerine Zeus, Askarta'nın yerine ise Afrodit geçti. Ancak, bu gelişme bölgenin yerel halkı Aramiler'in ve eski dinlerine çok bağlı olan Filistin Musevileri'nin tepkisine yol açtı. Bu arada Selökid kral soyları arasında iç kavgalar başlamıştı. Romalılar, bu kavgaları sessizce izlerken, Mısır ve Bergama krallıkları çatışmaları körüklemeye başladılar. Bu gelişmeler olurken, Selökid Kralı Demetrios Soter, Kapadokya'da bir darbe düzenledi ve Gaziantep yöresi böylece yeniden Selökid denetimi altına girdi. Ancak, bu egemenlik uzun sürmedi. Eski Kapadokya kralı bir süre sonra batı komşusu Bergama ve güneydeki Mısır Devleti'yle birlikte, Selökidler'i yenilgiye uğrattı. Demetrios Soter öldürüldü (İÖ 150). Antiokheia'daki Selökid tahtına Romalılar'dan da destek gören Aleksander Bala getirildi.

VII. Antiokhos Sidetes döneminde ise, egemenlik sınırlarını Kuzey Suriye'ye doğru genişletmiş olan Partlar'ın etkinliği görülmeye başlandı. Ancak, Sidetes, Part ordusunu yenerek, Mezopotamya sınırına sürdü; sonra Zagros Dağları'ndaki Part savunması karşısında tutunamadı ve ordusuyla birlikte yok edildi (İÖ 129).

VII. Antiokhos Sidetes'in ölümünden sonra, çok sayıda kral arasında el değiştiren Selökid tahtına son olarak, VIII. Antiokhos unvanıyla Kleopatra'nın Gripos adlı oğlu geçti. Bu sırada, taht çevresindeki entrikalar bütün Selökid prensleri arasında yaygınlaşıyordu. Öte yandan, bölgenin yerel halkı Aramiler, Gaziantep-Urfa yörelerinde ve Suriye'nin önemli kentlerinde üstünlük sağlıyorlardı. Daha sonra Arabistan'dan taşan göçebe Bedevi toplulukları Oront(Asi) Irmağı'na doğru yayıldılar. Kentlerin dolaylarında, çölden gelen Bedevi oymaklarının çadırları görülüyordu. Sonunda, İÖ 90-80 ortalarında tahta geçen X. Antiokhos, bir süre sonra, taht kavgalarından kaçarak doğudaki Part Devleti'ne sığındı. Selökidler'in siyasal yazgısı çöl Arapları ile Part akıncılarının eline kalmıştı.

KOMMAGENE KRALLIĞI: İÖ I.yy ortalarında, artık çökme noktasına gelen Selökid Krallığı'na göz dikenler yalnızca Bedeviler ve Partlar değildi. Güneydoğu Anadolu'daki Tigran Krallığı ile kuzeydeki Pont Devleti de Selökid topraklarını paylaşmaya hazırlanıyordu. Bunun üzerine, aralarındaki eski dostluk ilişkisine bağlı kalan Romalılar, Selökid Krallığı'na yardım etmek gereğini duydular ve XIII. Antiokhos'u, Romalı Komutan Lukullus'un da desteğiyle Selökid tahtına geçirdiler. (İÖ 69). XIII. Antiokhos, Selökidler'in Antiokheia'da yitirdiği egemenliği bu kez Samosat Kenti'nde kurmak istedi. Gaziantep'in kuzeydoğusuna denk düşen Kommagene'de krallığını ilan etti. Ancak, Kommagene Krallığı'nın kuruluşu, bazı tarihçilerce farklı biçimde anlatılmaktadır: Kommagene Krallığı'nı kurduran, Pont Kralı I. Mitridates'tir ve Mitridates, bu krallığın başına, Selökid soyundan gelme eşi Laodike'den olan oğlu I. Antiokhos'u geçirmiştir.

Kommagene Krallığı, kurulduğu günden başlayarak, kuzeydeki Pont Krallığı'nın ve doğudaki Tigran Krallığı'nın sürekli baskılarıyla karşılaştı. Ayrıca, Romalılar da yöreyi etki alanı olarak görüyorlardı. Nitekim, yörede daha kesin bir egemenlik kurmak isteyen Roma, Pompeius komutasındaki bir orduyu Kuzey Suriye'ye gönderdi. Bunu, Komutan Kaligula Germanicus'un İS 18'deki seferi izledi. Esnek bir dış siyasetle her iki sefer sırasında da varlığını korumayı başaran Kommagene Krallığı, Roma İmparatoru Vespasianus'un üçüncü seferi sırasında aynı başarıyı gösteremedi ve İS 72'de Roma'nın Suriye Eyaleti'ne bağlandı.

ROMA DÖNEMİ: I.yy sonlarında yöreyi kesin olarak egemenlikleri altına alan Romalılar, yerel halkın gelenek ve görenek-

lerine, dil ve dinlerine, günlük yaşantısına karışmadılar. Bu nedenle de önemli bir direnişle karşılaşmadılar. Helenistik kültür bu dönemde de varlığını sürdürdü. Ancak, bu daha çok, Helen-Latin karışımı bir uygarlık biçimindeydi. Roma egemenliğinin sağladığı güvenlik ortamında Dolike (Dülük), Kiliza (Kilis), Korus, Belkıs gibi kentler hızla gelişti. Roma'nın uyguladığı esnek yönetimin bir sonucu da Musevilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin ve çeşitli mezheplerin yayılıp serpilmesi oldu. İsa'nın 12 Havarisi'nden biri olan Aziz Yuhanna yörede Rum Kale olarak bilinen kaleyi merkez edinerek, Hıristiyanlık'ın yaygınlaşmasında etkin bir rol oynadı. Bu dinin çeşitli mezhepleri gelişme olanağı buldu. Eski çağlardan bu yana, çok tanrılı dinlerin yan yana geliştiği Gaziantep yöresi halkının bir bölümü, bu gelişmeye karşı çıktı. Örneğin, Dolike ile Rum Kale arasında bu konuda yoğun bir çatışma oldu ve sonunda Hıristiyanlık üstün geldi.

BİZANS DÖNEMİ: Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı Roma olarak ikiye ayrılmasından sonra, Gaziantep yöresi Doğu Roma sınırları içinde kaldı. Farklı dinsel inanç gruplarına, mezheplere bağlı yöneticiler, zaman zaman, yörede egemen oldular ve kendi mezheplerini kabul ettirmek için halka baskı uyguladılar. Bu sıralarda, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu görüşüne karşı çıkanlar, Nasturilik adını verdikleri bir mezhep oluşturmuş ve İran'da yayılmaya başlamışlardı. Bu inancın siyasal yönetimi ellerinde tutan çevrelere de yayılmasının bir sonucu olarak, Nasturiler'in desteğinde harekete geçen Sasanlı Kralı II. Husrev, Kuzey Suriye'yi ve Gaziantep yörelerini istila etti. Ancak Sasanlılar'ın buralardaki egemenliği kısa sürdü. 628'de Bizanslılar kenti yeniden ele geçirdiler. Gaziantep yöresi o tarihten IX.yy ortalarına değin sık sık Arap akınlarına ve Bizanslılar'la Araplar arasında savaşlara sahne oldu. Özellikle, IX.yy'ın ilk yarısında, Bizans tahtına geçen Nikefor Fokas'ın karşılaştığı başlıca sorun, Abbasiler'in zayıfladığı dönemde Musul ve Halep'i ele geçiren Hamdaniler'in Güneydoğu Anadolu'daki etkinliğiydi. Bu çatışma, Nikefor Fokas'ın, Hamdani Hükümdarı Seyf üd-Devle'ye karşı kazandığı yengi ile sonuçlandı. 961'de Güneydoğu Anadolu'ya bir sefer düzenleyen Fokas, bir yıl içinde Anazarbos, Maraş ve Antep yöresini aldı. Yöre, Bizanslılar'ın en parlak dönemi olarak tanımlanan II. Basileros'un saltanatı sırasında, Güneydoğu Anadolu'daki Terükh (Dürük) Theması içinde yer alıyordu.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

İslamlık'ın yayılmaya başlamasından sonra güçlenen Arap orduları, Halife Ömer döneminde (634'te) Halid bin Velid'in komutasında Suriye'ye girdi. Halid bin Velid'den sonra Arap orduları komutanlığına atanan Ebu Ubeyde, 636'da Yermük Savaşı'nda Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı. Daha sonra öncü birliklerin komutanı Iyaz bin Ganem, Münbiç, Antep ve Raban'ı Arap topraklarına kattı. Bu sırada Bizans Devleti'nin başında Herakleios (610-641) bulunuyordu.

Kuzey Suriye, uzun süre Araplar'la Bizanslılar arasında savaşlara sahne oldu. Harun ür-Reşid döneminde (782'de) Bizanslılar'dan geri alınan Kuzey Suriye kaleleri arasında Antep de bulunuyordu. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın komutanlarından Gümüştekin, Emir Afşin ve Ahmedşah'ın Türkmenler'le birlikte Anadolu'ya gelişleri, Antep yöresi için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Emir Afşin, Türkmenler ile Fırat Irmağı'nı geçerek Antep'in kuzeybatısındaki Karadağ'da karargâh kurduktan sonra, geniş bir fetih hareketine girişmiş, 1067'de Antep ve Baban'ı aldıktan sonra Antakya Dukalığı topraklarına girerek çok sayıda tutsak ve mal elde etmiştir.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya egemen olmaya başlayan Türkler, Kutalmışoğlu Süleymanşah yönetiminde Anadolu'da etkinliklerini artırmaya başladılar. Süleymanşah'ın komutanlarından Gümüştekin, 1077'de Antep yöresini Bizanslılar'dan aldı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah, Anadolu'yu hem ele geçirmek hem de Türkleştirmek amacındaydı. Anadolu'nun yanı sıra Suriye'yi de ele geçirmek isteyen Süleymanşah, 1084'te Hıristiyan dünyasının önemli merkezlerinden Antakya'yı aldı ve böylece yöre bütünüyle Selçuklular'a geçti. Antep başta olmak üzere ele geçirilen bu yerlere Türk boyları yerleştirildi.

Antep yöresinin Türkler'ce ele geçirilişinden sonra Suriye'nin de alınacağı anlaşılınca yörede egemenliklerini sürdürmek isteyen güçler Süleymanşah'a karşı birleştiler. Bunların başında Şam Meliki Sultan Tutuş, Güneydoğu Anadolu'da bir devlet kurmak isteyen Türk komutanlarından Artuk Bey ve yöredeki İslam olmayan güçler geliyordu. 1086'da Halep yakınlarında bu güçlerle yapılan savaş, Süleymanşah'ın yenilgisi ve ölümü ile sonuçlandı.

Süleymanşah'ın ölümünden sonra, bir süre yerine geçen Ebu'l Kasım döneminde Güneydoğu Anadolu yöresine Türk boylarını yerleştirme girişimi yarıda kaldı. Kısa bir süre sonra başlayan Haçlı seferleri yörede bulunan Türkler'i yeni fetihlere girişmekten çok, elde ettikleri yerleri korumak zorunda bıraktı.

Süleymanşah'ın ölümünden I. Kılıç Arslan'ın 1092'de Anadolu Selçuklu tahtına çıkışına değin, Anadolu Selçuklu Devleti siyasal birliğini yitirdi. Başta Doğu Anadolu olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bağımsız küçük devletler oluştu.

Gerek Türkler'in Anadolu'daki etkinliklerini artırmaları gerek Suriye ve Kudüs'ün İslamlar'ın eline geçmesi, Papa'nın da çabasıyla İslamlar'a karşı Haçlı seferlerinin doğmasına yol açtı. Bu seferlerin ortaya çıkışında siyasal nedenlerin yanı sıra, büyük bir ekonomik güçlük içinde bulunan Hıristiyan ülkelerin, Doğu'nun zenginliklerini ele geçirmek isteği de yer almaktaydı. 1096-1192 arasında yapılan üç Haçlı seferi Gaziantep yöresini de etkilemiştir.

I. Haçlı Seferi sırasında Antep, bu sefere katılan komutanlardan Baudouin de Boulogne'nin kurduğu Urfa Haçlı Kontluğu'nun egemenliği altına girdi. I. Haçlı Seferi başında gelen öncü güçler, İzmit önünde yenildilerse de, daha sonra gelen düzenli Haçlı ordusu karşısında Türkler Anadolu içlerine çekilmek zorunda kaldılar. Bu sefere katılan Baudouin de Boulogne, İznik önündeki savaştan sonra, Bizans'ın doğu sınırları ile ilgilenmekteydi. Bu sefer sırasında Bağrad adlı bir Ermeni serüvenci ile ilişki kuran Baudouin, onun kışkırtmasıyla Güney ve Güneydoğu Anadolu'da bağımsız bir yönetim kurmak istiyordu. Baudouin bu amaçla, Haçlı ordusu Konya Ereğlisi'ne vardığında (1097'de), ordudan ayrılarak Kilikya topraklarına girdi. Daha sonra Kilikya'da aradığını bulamayınca, buradan ayrılarak Maraş'a gittiyse de bu kentte de fazla kalmadı ve güneye doğru ilerleyerek Fırat Irmağı'nın batısında Türkler'in elinde bulunan Tel-Başer'i ele geçirdi. Daha sonra Revandan Kalesi'ni de alan Baudouin, bu iki yere Ermeni yöneticiler atadı. Baudouin, 1098'de Tel-Başer'de bulunduğu sırada, Urfa'dan gelen bir kurulun kendisini kente çağırması üzerine Urfa'ya giderek 10 Mart 1098'de Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurdu. Antep yöresi de bu kontluğa bağlandı. Baudouin Urfa'da üç yıl kadar kaldıktan sonra, kardeşi Kudüs Kralı Godefroi de Boullion'un ölümü üzerine, Kudüs'e giderek kral oldu. Baudouin de Boulogne'nin Kudüs'e gidişinden sonra, Urfa Haçlı Kontluğu'nun başına kuzeni Baudouin de Bourg geçti. Daha sonra, bu dönemin hemen her olayında önemli roller oynayan Haçlı şövalyelerinden Joscelin de Courtenay, Urfa'ya geldi. Baudouin de Bourg savaşçılığı ile tanınmış olan bu kişiyi yanından kaçırmamak için ona kontluğun Fırat Irmağı batısındaki bölümünü verdi. Başkenti Tel-Başer olan bu yörenin kentleri arasında Halep, Maraş ve Urfa yolu kavşağında Antep, Revandan ve Kurus bulunuyordu. 1104'te, Franklar Maraş'ı aldılar. Antep daha sonra Joscelin de Courtenay'ce kurulan Maraş Senyörlüğü'ne bağlandı. Haçlılar'ın yörede etkinliklerini sürdürdükleri dönemde, Antep ve Tel-Başer yörenin savunmaya elverişli en önemli iki merkeziydi. Haçlı seferleri önemini yitirmeye başladıktan ve Sultan Mesud'un (1116-1156) Anadolu içlerindeki Haçlı artıklarını tümüyle yokedip, Bizans saldırılarını da durdurmasından sonra, Haçlılar'ı daha önce aldıkları yerlerden çıkarmak için harekete geçti. Bu dönemde Suriye Atabegi Nureddin Mahmud'un Güneydoğu Anadolu'daki girişimleri de Sultan Mesud'un bu yöreye yönelmesine neden oldu. Nureddin Mahmud, 1146'da Urfa'yı aldı. 1149'da ona bağlı güçler, Joscelin de Courtenay'ın egemenliği altındaki Antep, Tel-Başer ve A'zaz yörelerini ele geçirdilerse de daha sonra Joscelin de Courtenay'in ordularına yenilerek çekilmek zorunda kaldılar.

Bu olaydan sonra, oğlu Kılıç Arslan ile yöreye gelen Sultan Mesud, 1149'da Maraş'ı aldı. Sonra Tel-Başer önünde Mesud, Joscelin de Courtenay ile karşılaştı. Haçlı komutanı savaşmayarak geri çekildi. Sultan Mesud oğlu Kılıç Arslan ile birlikte, 1150'de Haçlılar'ın egemenliğinde bulunan Göksun (Keysun), Behisni, Göynük, Antep ve Raban kentlerini ele geçirdi. Sonra Antakya üzerine yürümek isteyerek, Tel-Başer'i kuşattıysa da, gerek seferin uzaması, gerek Joscelin de Courtenay'in kendisine bağlılı-

ğını bildirmesi üzerine, aldığı tüm yerleri, Elbistan'ı merkez yaparak oğlu Kılıç Arslan'a verdi ve geri döndü. Mesud'un yörede elde ettiği bu başarılar Artuklular, Danişmendliler ve Suriye Atabegi Nureddin Mahmud'un Haçlılar'a karşı harekete geçmelerine yol açtı. Nureddin Mahmud, Haçlılar'a karşı Türkmenler'i görevlendirdi. Bu görevleri karşılığı olarak, Haçlılar'dan alacağı vergileri Türkmenler'e bırakacaktı. Türkmenler, Antep'e doğru yağmaya giden Joscelin de Courtenay'i tutsak ettiler. Nureddin Mahmud Türkmenler'in bu başarılarına karşılık olarak aldığı yerleri onlara verdi. Bu yöreler, 1203'e dek Türkmenler'in egemenliğinde kaldı. De Courtenay'in Türkmenler'ce tutsak edilmesi üzerine, Franklar ile Türkler arasında Antep önlerinde büyük bir savaş oldu. Bu savaşta Antep'e sığınan Kudüs Kralı Baudouin, Antakya'ya gidebilmek koşulu ile kenti Nureddin Mahmud'a teslim etti.

Nureddin Mahmud, Antep'i Humus Kenti'ne karşılık olarak Nasreddin Mehmed'e verdi. Antep, bir süre sonra Melik Salih Ahmed'in eline geçti. Melik Salih Ahmed döneminde oldukça gelişti ve nüfusu arttı.

1. Mesud'un ölümünden sonra (1155), yerine oğlu II. Kılıç Arslan (1155-1192) geçti. Sultan Mesud'un damatlarından Danişmendli meliki Zunnûn Kayseri'de, Yağıbasan ise Sivas'ta bulunuyorlardı. Kılıç Arslan'ın tahta çıkışından sonra kardeşleri ile Danişmendli melikleri ona bağlı kaldılar. Ama, Selçuklu geleneğinde devlet, hanedanın ortak malı sayıldığından, kardeşler arasında taht kavgaları başladı. Bu karışıklıktan yararlanmak isteyen Danişmendli Yağıbasan büyük bir ordu ile Kayseri yöresine girdi. Kılıç Arslan, Yağıbasan üzerine yürüdüyse de, araya girenlerin çabaları ile barış yapıldı. Bu sırada (1156) Ermeni Prensi II. Thoros'un kardeşi Stefan da, yörede çıkan bazı olayları öne sürerek Maraş'a girdi. Gerek Selçuklular'ın iç kavgalarından, gerek Danişmendliler'in ve Ermeniler'in çıkardıkları olaylardan yararlanmak isteyen Suriye Atabegi Nureddin Mahmud, Antep ve Raban kentlerini aldı. Nureddin Mahmud aynı zamanda Selçuklular'a karşı Danişmendliler'i destekliyordu. Kılıç Arslan bu olaylar üzerine Nureddin Mahmud ile Selçuklu ülkesi arasındaki sınırın babası Sultan Mesud döneminde çizildiğini belirterek, Nureddin Mahmud'un aldığı kentleri geri vermesini istediyse de, bir sonuç alamadı. Bunun üzerine, Ermeniler ve Danişmendliler ile iyi ilişkiler kuran Kılıç Arslan, büyük bir ordu ile Antep'i kuşattı. Surları yıkarak kenti ele geçirdikten sonra, Raban üzerine yürüdü. Bu sırada Kudüs Kralı ile Antakya Prensi de, aralarındaki anlaşmaya uymayarak, Nureddin Mahmud'un üzerine saldırdılar. Bu durum karşısında Nureddin Mahmud, Kılıç Arslan'a karşı çıkmaktan vazgeçerek, aldığı kent ve yöreleri geri verdi ve Halep'e çekildi (1157). Böylece kısa bir süre Nureddin Mahmud'un yönetiminde kalan Antep, yeniden Selçuklu egemenliği altına girdi.

II. Kılıç Arslan döneminde, Anadolu Selçukluları, Haçlılar'a karşı verdikleri savaşlar nedeniyle, Gaziantep çevresinde kurulan Kilikya, Urfa, Maraş, Antakya Hıristiyan krallıkları ile uğraşamadılar. Antep ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan çeşitli Türk toplulukları, bunlarla savaşmak zorunda kaldılar. Antep Türkleri, ya Halep Eyyubileri ve Artukoğulları ya da Memluk ordularında görev alarak Hıristiyan ordularına karşı savaşmışlardır. Bu yüzden de Antep yöresi Haleb Eyyubileri'ne bağlanmıştır. Anadolu Selçukluları, II. Süleymanşah (1196-1204) ve Gıyaseddin Keyhusrev (1204-1210) dönemlerinde güçlenerek, Antep yöresi ile ilgilenmeye başladılar. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde yöreyi egemenliği altında tutan Halep Eyyubi Meliki Zâhir Konya'ya gelerek sultana bağlılığını bildirdi.

İzzeddin Keykavus (1210-1220), hükümdarlığı sırasında Halep Emirliği topraklarını ele geçirmek amacıyla Samsat Eyyubi Meliki Efdal ile birlikte yöreye hareket ederek 1218'de Antep'i ele geçirdi. Ancak, Melik Efdal'in yardımdan vazgeçmesi üzerine Antep, Halep Emirliği'ne bağlı kaldı. Bununla birlikte İzzeddin Keykavus ve Alaeddin Keykubad dönemlerinde Antep yöresini yöneten melikler, Anadolu Selçukluları'nın egemenliğini tanımışlar, Selçuklular da bölgedeki bu güçlerin yardımıyla Kilikya Ermeni Krallığı karşısında başarılı olmuşlardır.

1234'te Mısır Eyyubileri, Anadolu Selçukluları'nı Fırat Irmağı'nın ve Toroslar'ın gerisine atmak için büyük bir sefer düzenledi. Mısır Eyyubi Sultanı Kâmil yönetimindeki Eyyubi ordusu, Antep ve yöresini de ele geçirmek istediyse de, Selçuklular bu girişimleri başarısızlığa uğrattılar.

1242'de Erzurum'un Moğal ordularınca yağma edilmesi ve Selçuklular'ın bu yağmaya karşı koyamamaları öğrenilmesi üzerine, Suriye ve Antep melikleri varlıklarını koruyabilmek için Mısır Memlukleri'nin egemenliğini tanımak zorunda kaldılar. 1243'te II. Keyhusrev döneminde Selçuklu ordusu Kösedağ Savaşı'nda İlhanlılar'a yenilince, Anadolu Selçuklu Devleti de, yıkılıncaya değin İlhanlılar'a bağlı bir devlet oldu.

1258'de İlhanlı Komutanı Baycu Noyan, güneye doğru inerek Elbistan yöresini ele geçirdi. 1259'da İlhanlı Hükümdarı Hülagu, Suriye üzerine yürüdü ve Halep'i aldı. Böylece, Antep yöresi de İlhanlılar'ın eline geçti.

Mısır Memluk Sultanı Seyfeddin Kutuz, İlhanlılar'ı Ayn Calut'ta yendi ve Antep yöresini ele geçirdi (1260)

İlhanlılar'ı tümüyle Kuzey Suriye'den uzaklaştırmak isteyen Memluk Sultanı I. Baybars, Selçuklu beylerinin, Vezir Muineddin Pervane ve kendisine sığınan öbür Selçuklu devlet adamlarının kışkırtmasıyla, İlhanlılar'a karşı bir sefer hazırlığına girişti. Kahire'den yola çıkarak ordusunu Halep'te topladı ve 1277'de Antep'e geldi. Buradan Akça Derbend'e giderek Elbistan Ovası'nda İlhanlı ordusunu büyük bir yenilgiye uğratıp Kuzey Suriye'yi İlhanlı baskısından kurtardı.

Bununla birlikte, İlhanlılar ile Memluklar arasındaki savaşlar sürdü. İlhanlı Hükümdarı Abaka Han, kardeşi Mengü Timur ile Anadolu'daki İlhanlı güçlerinin başında bulunan Samagar Noyan'ı Memluk topraklarına gönderdi. Samagar Noyan, 1281'de Elbistan, Dersbak, Bağras kasabaları ile Antep'i de ele geçirerek Halep'e girdi. Bu sırada Memluk Hükümdarı I. Baybars ölmüş, yerine Seyfeddin Kalavun geçmişti. İlhanlı ordusu Halep'e girdikten sonra, Kalavun yönetimindeki Memluk ordusuna yenildi. Bu nedenle, Kuzey Suriye yöresi yine Memlukler'in egemenliğinde kaldı.

Antep Kenti Mısır Memlukleri'nin egemenliğinde bulunduğu sürece iç işlerinde bağımsızlığını korumuş, kentte yaşayan Türk halk ve beyler geleneksel yönetim biçimlerini korumuşlardır. Bu dönemde Antep önemli bir bilim ve sanat merkezi olmuş, "Küçük Buhara" adı ile anılmıştır.

BEYLİKLER DÖNEMİ

1308'de III. Alaeddin Keykubad'ın ölümü ile Anadolu Selçuklu Devleti sona erdi. Anadolu İlhanlılar'ın atadığı valilerin, Gaziantep yöresi ise Memlukler'in egemenliğinde bulunuyordu. 1335-1344 arasında Anadolu'da İlhanlı egemenliği önemini yitirdi. Yer yer bağımsız beylikler ortaya çıkmaya başladı. 1339'da Elbistan'da Dulkadıroğlu Zeyneddin Ahmed Karaca Bey, Dulkadıroğulları Beyliği'ni kurdu. Zeyneddin Ahmed Karaca Bey, Bozoklar'ın ve Halep Türkmenleri'nin de başkanıydı. Antep ve yöresinde Dulkadırlı Türkmenleri'nin çoğunlukta bulunması nedeniyle, bu yöre Memlukler ile Dulkadıroğulları Beyliği arasında çekişme konusu olmuştur. Karaca Bey, Memlukler'in iç karışıklıklarından yararlanarak, beyliğinin sınırlarını genişletmek için Halep yöresine sürekli akınlar yaptı. Bu akınlardan birinde, Halep Valisi Yulbuga'nın güçlerini Maraş yakınlarında büyük bir yenilgiye uğrattı (1343). Bu olaydan sonra gücünü ve etkinliğini artıran Karaca Bey, Antep'i de alarak Halep Kenti'ni zorlamaya başladı. Karaca Bey'in bu girişimleri Memlukler'i tedirgin etti. Halep Valisi Argun'un yönetimindeki Memluk ordusu, Dulkadıroğulları topraklarına girerek Karaca Bey'i, Düldül Dağı'nda yapılan bir savaşta yenilgiye uğrattı. Karaca Bey, Memlukler'ce yakalanarak öldürüldü (1353).

Karaca Bey'den sonra Dulkadıroğulları Beyliği'nin başına geçen Halil Bey döneminde de, Memlukler ile savaşlar sürdü. 1381'de Maraş önlerinde bir Memluk ordusunu bozguna uğratınca Dulkadıroğulları yeniden Halep'in kuzeyine egemen oldular. Dulkadıroğulları'nın bu davranışı üzerine Memluk Sultanı Berkuk, Temmuz 1381'de büyük bir ordu gönderdi. Memluk ordusu Halil Bey'in kardeşi Suli Bey yönetimindeki Dulkadıroğulları ordusunu yenilgiye uğrattı. Böylece, Antep ve Halep'in kuzeyi Memluk egemenliğine girdi. Halil Bey, daha sonraları Memluk Sultanı Berkuk'ca düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü (1386). Halil Bey'den sonra beyliğin başına geçen Suli Bey döneminde de Halep yöresinde Memlukler'le savaşlar oldu. Suli Bey, Sultan Berkuk'a karşı ayaklanmalardan yararlanarak, Antep ve Halep yörelerine akınlar yaptı. Suli Bey, yönetimi sırasında çevredeki öbür beylerle de iyi ilişkiler kurdu. Gücünü artırdıktan sonra, Antep'e gelerek

kenti yağmaladı ve kardeşi Osman Bey'i kentin iç kalesini kuşatmakla görevlendirdi. Bir ay kadar süren kuşatmada kaleyi ele geçiremeyen Osman Bey, Maraş'a geri döndü. Bir süre sonra, 1390'da Suli Bey ve Malatya naibi Mintaş'ın orduları, Antep Kenti'ni alarak iç kaleyi kuşattılar. Mintaş'ın askerlerinden başka Suli Bey'in yanında 10.000'e yakın Türkmen askeri bulunuyordu. Bu kuşatma sırasında Antep Kalesi'nde bulunan tarihçi Bedreddin Ayni'nin anlattığına göre, kuşatma sırasında halk büyük zarar gördü. İç kalenin kuşatması sürerken, Halep Valisi Kara Demirtaş'ın ordusu ile birlikte Antep'e doğru geldiğinin duyulması üzerine, Suli Bey, kuşatmayı kaldırarak Maraş'a çekilmek zorunda kaldı.

Dulkadıroğulları ile Memlukler arasındaki savaşlar sürerken, Timur da ordusu ile Güneydoğu Anadolu'ya gelerek Mardin'i kuşattı ve Diyarbakır'ı ele geçirdi. Timur'un yöredeki etkinliğinden yararlanmak isteyen Suli Bey, Timur'a elçiler göndererek Suriye'yi almak istiyorsa yardımcı olacağını bildirdi. Timur, 1400'de, Behisni'yi aldıktan sonra Antep'e yöneldi. Kenti alarak iç kaleyi kuşattı. Timur'un bu davranışında Suli Bey'in girişimlerinin önemli bir rolü olduğunu bilen Memluk Sultanı Berkuk, Halep Valisi yönetimindeki büyük bir ordu ile 1395'te Suli Bey'i büyük bir yenilgiye uğrattı. Memlukler için büyük bir tehlike olan Suli Bey, Sultan Berkuk'ca öldürtüldü (1398).

Suli Bey'den sonra başa geçen Nâsireddin Mehmed Bey döneminde (1398-1442), Memlukler ile beyliğin ilişkileri düzeldi.

1418'de Antep yöresi, Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasındaki savaşlara sahne oldu. Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman, Karakoyunlu topraklarına girerek Mardin'i kuşattı ve kentin çevresini yağmaladı. Ancak, Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf'un üzerine geldiğini öğrenerek kaçtı. Memluk topraklarına girerek Halep'e sığındı. Kara Yülük Osman'ı izleyen Karakoyunlu güçleri, Kara Yusuf'un oğlu Pir-Budak yönetiminde, Antep üzerine yürüdüler. Bunun üzerine Antep naibi ve halkın bir bölümü kenti terketti. Kara Yusuf'un, izin almaksızın Memluk topraklarına girerek Antep yöresine dek ilerlemesi Kahire'de büyük tedirginlik yarattı. Kara Yülük Osman Bey de Halep'ten ayrılmak zorunda kaldı. Osman Bey'in ayrılmasından kısa bir süre sonra, kent yakınlarına gelen bir Karakoyunlu birliği Halep naibi Yaşbek'ce yenilgiye uğratıldı. Bu savaş sırasında alınan Karakoyunlu tutsaklardan Kara Yusuf'un Antep'te bulunduğu öğrenildi. Kara Yusuf, askerlerinin bu yenilgisi üzerine Yaşbek'e bir mektup gönderdi ve Kara Yülük Osman Bey'i izlemek amacı ile Memluk topraklarına girdiğini bildirerek özür diledi. Bir süre sonra da Memluk topraklarından çekildi.

Bununla birlikte, ayrılırken Antep'in çarşı ve pazarını yaktırdı, kenti askerlerine yağma ettirip, halktan para topladı.

Gerek Timur'un, gerekse Kara Yusuf'un Antep ve çevresinde neden oldukları olaylar, kentin egemenliğini elde etmeyi amaçlamayan geçici istilalardı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra Osmanlı Beyliği'nin güçlenerek Anadolu'nun siyasal birliğini kurmaya çalıştığı dönemde, Dulkadıroğulları Beyliği bu kez Osmanlılar ile Memlukler arasındaki ilişkilerden etkilenmiş, her iki devlet de beylik üzerinde egemenlik kurmaya çalışmışlardı. Dulkadıroğulları Beyliği, 1399-1516 arasında yöredeki halkın da eğilimine uyarak Osmanlılar'la daha yakın ilişkiler kurmuştur.

Osmanlılar ile Dulkadıroğulları Beyliği arasındaki ilişkiler II. Murad döneminde hayli yoğunlaştı. II. Murad'ın oğlu Mehmed'in (Fatih) 1449'da Dulkadıroğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Hatun ile evlenmesi, iki devlet arasındaki ilişkileri güçlendirdi. Bundan sonra, Memlukler ile Dulkadıroğulları arasındaki ilişkilere Osmanlılar da katıldı.

1466'da Fatih Sultan Mehmed'in desteği ile Dulkadıroğulları beyi olan Şahsuvar Bey, Memluk sultanının beyliğe getirdiği kardeşi Şahbudak Bey'i etkisiz duruma getirdikten sonra, 1467'de Memlukler'e savaş açtı. Şahsuvar Bey önce, Şam naibi Berdi Bey yönetimindeki orduyu Turna Dağı eteklerinde yendikten sonra, 1468'de Emir Canbek Kulaksız yönetimindeki yeni Memluk Sultanı Kayıtbay'ın ordusunu Antep yakınlarında yenilgiye uğrattı. Şahsuvar Bey bu başarılardan bir süre sonra, Kayıtbay'ın Emir Özbek yönetimindeki ordusunu da yenmeyi başardı. Bu savaşlar sonucu Şahsuvar Bey, beyliğin sınırlarına Antep de içinde olmak üzere Halep'e kadar olan yerleri ve Ramazanoğulları Beyliği'ne bağlı bazı kentleri de katarak, adına hutbe okuttu ve para bastırdı.

Fatih Sultan Mehmed'in yardımları ile başarı kazanan Şahsuvar Bey daha sonra bağımsız davranmaya başlayınca Osmanlılar'ın yardımı da azaldı. Nisan 1469'da Şahsuvar Bey, Emir Özbek yönetimindeki Memluk ordusu ile Maraş'ın güneybatısındaki savaşta yenildi.

Daha sonra Malatya önlerinde bir kez daha yenilgiye uğradı. Sonuçta, Dulkadıroğulları'nın elindeki birçok yer Ramazanoğulları ve Memlukler'in eline geçti. Ancak Şahsuvar Bey, 1470'te yitirdiği yerleri geri aldı. Ama, Emir Yaşbek yönetimindeki Memluk ordusu Antep önlerinde Şahsuvar Bey'i büyük bir yenilgiye uğrattı. Kaçarak Zamantı Kalesi'ne sığınan Şahsuvar Bey, kaleyi kuşatan Emir Yaşbek'in teslim olursa, yeniden Dulkadıroğulları Beyliği'nde kalacağına ilişkin söz vermesi üzerine teslim oldu. Kahire'ye götürülen Şahsuvar Bey'e verilen söz tutulmadı ve üç kardeşi ile birlikte Kahire'deki Züveyle Kapısı'nda asıldı (1471). Bu olaydan sonra Antep yeniden Memlukler'in yönetimine geçti. Daha önce Memluk Sultanı Kayıtbay, Şahsuvar Bey üzerine yürürken Fatih Sultan Mehmed'e Dulkadıroğulları topraklarını Osmanlılar'a bırakacağına söz vermişti. Bu sözünü tutmayan Kayıtbay, ayrıca Osmanlılara karşı önemli bir savunma yeri olarak gördüğü, Antep Kalesi'ni de onarttı. Şahsuvar Bey'in yenilgisinden sonra kardeşlerinden Ala üd-Devle Bozkurt Bey Osmanlılar'a sığınmıştı. Memlukler Dulkadıroğulları Beyliği'nin başına ikinci kez Şahsuvar Bey'in öbür kardeşi Şahbudak'ı atadılar. Gerek bu atama, gerek Kayıtbay'ın verdiği sözü tutmaması, Osmanlılar'ın bu beylikle daha yakından ilgilenmesine yol açtı. Fatih Sultan Mehmed, kendisine sığınmış olan Ala üd-Devle Bozkurt Bey'i, Bozok ve Osmanlı güçleri ile birlikte Dulkadıroğulları topraklarına gönderdi. Ala üd-Devle, bu ilk sefer sırasında yanındaki Türkmen beylerinin ihanetleri sonucu, başarılı olamayarak yenildi. Osmanlı askerlerinin bir bölümü Memlukler'ce tutsak edildi. Bu olay, Osmanlılar'ın Memlukler'le ilişkilerinin daha da bozulmasına yol açtı. Ala üd-Devle, ikinci kez 1480'de Dulkadıroğulları topraklarına gönderildi, bu sefer sırasında Şahbudak'ın kaçması üzerine Ala üd-Devle Dulkadıroğulları topraklarına egemen oldu ve beyliğin başına geçti.

Ala üd-Devle, önceleri, Osmanlılar'la iyi ilişkilerini sürdürdü. Dulkadıroğulları Beyliği'nin iyice güçlenip genişlediği bu dönemde, beyliğin sınırları içindeki birçok kent arasında Antep de bulunuyordu. Ala üd-Devle, durumunu güçlendirdikten sonra, Osmanlılar'a karşı çıkmaya başladı. Memlukler'le iyi geçinmek için, Mısır üzerine sefere giden Osmanlı ordusuna Toros eteklerinde engel oldu. Daha sonra damadı Özbek ile birlikte Osmanlı topraklarına akınlar yaptı, Kayseri'yi kuşattı, Larende (Karaman) ve Ereğli yörelerini yağmaladı. Ala üd-Devle'nin bu davranışlarına karşı Sultan II. Bayezid, Dulkadıroğulları Beyliği üzerine yürümeye hazırlanırken araya giren Tunus Emiri Osman Bey'in çabaları ile Memlukler'le barış yaptı ve seferden vazgeçti. Bununla birlikte Ala üd-Devle, Memlukler ile Osmanlılar arasındaki ilişkileri bozma çabalarını sürdürdü. Bu olaylar sırasında İran Şahı İsmail, Dulkadıroğulları topraklarına girerek beyliğin elindeki kentleri yağmaladı ve çok sayıda insanı öldürdü. Ala üd-Devle, dağlarda saklanmak zorunda kaldı. Bu olaya, Memlukler ve Osmanlılar tepki göstermemekle birlikte, bu sırada Trabzon valisi olan Şehzade Selim (Yavuz), İran topraklarına girerek bir dizi kenti yağmaladı. İran Şahı, Osmanlı topraklarına girmekteki amacının Ala üd-Devle'yi yenmek olduğunu bildirerek güvence vermesi üzerine, Selim geri çekildi. Yavuz Sultan Selim, 1514'te İran seferine giderken şaha karşı olduğunu bildiği Ala üd-Devle'nin de sefere katılmasını istedi. Ala üd-Devle, yaşlılığını ileri sürerek sefere katılmadı ve Osmanlılar'a yardım etmedi. Ayrıca, askerleri ve kendisine bağlı bazı aşiret birlikleri, Osmanlı ordusuna zahire taşıyan kollara büyük zarar verdiler.

Yavuz Sultan Selim, Çaldıran'da İranlılar'a karşı büyük bir zafer kazandıktan sonra, sefer dönüşünde Ala üd-Devle üzerine yürümeyi kararlaştırdı. Önce, kendisine sığınmış olan Ala üd-Devle'nin kardeşi Şahsuvar Bey'in oğlu Ali Bey'e Kayseri ve Bozok sancakları verilerek Dulkadıroğulları sınırına gönderildi. Ala üd-Devle'nin topraklarının Ali Bey'e bırakılacağına ilişkin söz verildi. Daha sonra Yavuz Sultan Selim, Kemah'ı alıp Sivas'a geldiği sırada, Rumeli beylerbeyi Hadım Sinan Paşa'yı Dulkadıroğulları topraklarını almakla görevlendirdi. Şahsuvaroğulları Ali Bey de bu birliklere öncü atandı. Sinan Paşa'nın Dulkadıroğulları sınırını geçtiğini öğrenen Ala üd-Devle, bu güçlere karşı Göksu'da savaştıysa da yenildi ve Elbistan'ın güneyindeki Turna (Nurhak) Dağı'na çekildi. Buradaki savaşta Ala üd-Devle öldürüldü, kardeşi Abdürrezzak Bey, oğulları ile birlikte tutsak edildi (1515).

Savaştan sonra Dulkadıroğulları Beyliği Osmanlılar'a bağlandı ve başına Şahsuvar oğlu Ali Bey getirildi. Antep, Dulkadıroğulları egemenliği döneminde onarılmış Ala üd-Devle kendi adıyla anılan bir cami ve büyük bir su deposu yaptırmıştı. Ala üd-Devle'nin öldürülmesi sırasında doğan karışıklıktan yararlanan Memlukler, Antep Kenti'ni de ele geçirdiler.

Gerek Osmanlılar'ın genişleme siyaseti, gerek Güneydoğu Anadolu üzerinde süren egemenlik savaşımı Memlukler ile Osmanlılar'ın çatışmasını zorunlu kılıyordu. Bunların yanı sıra Memluk Sultanı Kansuh'un Osmanlılar'a karşı Şah İsmail'i desteklemesi, Sünni Memluk halkı arasında tepkilere yol açtı. Yavuz Sultan Selim Sünniler'i Osmanlılar'a katılmaya çağırdı. Şah ve Halep naibleri Osmanlılar'a katıldı. Osmanlı ordusu, Memluk topraklarına doğru ilerlerken, Antep yakınlarındaki Merzban Suyu kenarında, Memlukler'in Antep naibi Yunus Bey de karargâha gelerek Osmanlılar'a bağlılığını bildirdi. Yavuz Sultan Selim, 20 Ağustos 1516'da Antep'e gelerek kentte üç gün kaldı. Mercidabık ve Ridaniye zaferlerinden sonra, 13 Nisan 1517'de Memluk Devleti'ni ortadan kaldırdı ve tüm topraklarını Osmanlı egemenliğine kattı.

OSMANLI YÖNETİMİ

Antep, Osmanlı yönetimine geçtikten sonra Dulkadriye (Maraş) Eyaleti'ne bağlı bir sancak oldu. Bu eyalete Antep'ten başka Maraş (paşa sancağı), Malatya, Sumeysad (Samsat) ve Kars-ı Dulkadriye (Kadirli) sancakları bağlıydı. Antep, bu durumunu XVIII.yy sonlarına değin korumuş, sonraları Maraş Eyaleti'ne bağlı bir kaza olmuş, XIX.yy'da da Halep Eyaleti'ne bağlanmıştır. Kilis ise, XVI.yy'da Halep Eyaleti'ne bağlı ayrı bir sancaktı.

1536 tahririnde Antep Sancağı yalnız Antep Merkez Kaza'dan oluşurken, 1543 tahririnde buraya Tel-Başer ve Nehr ül-Cevaz nahiyelerinin de katıldığı görülmektedir. 1543'te Antep Merkez Kaza'da 1.969 hanede 9.872 kişi yaşamaktaydı. Bu sayının 1574 tahririnde 2.969 haneye ve 14.847 kişiye yükseldiği görülmüştür. Tüm Antep Sancağı'nda ise 1543'te 5.239 hane ve 36.067 nüfus varken, bu sayılar 1574'te sırasıyla, 6.164'e ve 45.667'ye çıkmıştır. XVI.yy'da Antep Sancağı'nda 193 köy ve 274 de mezra vardı.

Yörede buğday ve arpa gibi tahılların yanı sıra, burçak ve ketentohumu da yetiştiriliyordu. Ayrıca bakla, nohut ve mercimek üretimi de önemli bir yer tutuyordu. Zeytinlik ve bağcılık oldukça gelişmişti. İncir ve nar ağaçları yörede yaygın olarak bulunuyordu. Ayrıca balcılık da yapılmaktaydı.

1543'te Antep Sancağı'nda 1.124.912 kile buğday üretilmişken, bu miktar 1547'de 864.960 kileye düşmüştür. 1543'te, 67.749 kile olan arpa üretimi de, 1574'te 56.797 kileye düşmüştür. 1536'da Antep Merkez Kaza'daki bağlarda 8.610.000 kök varken, bu sayı 1543'te 6.507.000'e, 1574'te de 5.487.000'e inmiştir. Tüm Antep Sancağı'ndaki bağlarda, 1543'te 9.820.000 kök varken, bu sayı 1574'te 9.886.000'e çıkmıştır. 1671-1672'de yöreyi gezen Evliya Çelebi de bağlardaki kök sayısını 9.346.000 olarak verir.

1543'te Antep Merkez Kaza'daki kovan sayısı 3.119 iken bu sayı 1574'te 2.576'ya inmiştir. Tüm Antep Sancağı'nda ise bu

Evliya Çelebi'nin Gözüyle 1671'de Antep

... Ayıntab kenti tümüyle 32 mahalledir. 8.067 toprak ve kireç örtülü, bayındır, bakımlı, yüksek saraysı evleri vardır. Tümüyle yüz kırk mihraplı, yoğun cemaate sahip, Arasat Meydanı'ndaki Boyacıoğlu Cami ve çarşı içindeki Tahtalı Cami, sanatlı, ferah büyük kubbeli ve görkemli yapılardır.

... Ayıntap'ta 300'ü aşkın sarayın özel hamamı vardır. Tümüyle 3.900 dükkânlı büyük bir çarşıya, açık artırmayla satış yapan pazarlara sahiptir. İki bedesteni, çarşısı ve saraçhanesi üstleri örtülü kârgir, sağlam sıra düzeni içinde, süslü dükkânlardır. Tamamı tamamına 70 çeşmesi var, fakat, onlara hiç de gereksinme duyulmaz, her eve hayat ırmağı denginde sular akmaktadır. Her ev, bağı,bahçesi, fıskiyeli havuzları, cennet ırmağı sularıyla çeşit çeşit selvi, çınar, söğüt, kavak, limon, turunç ve diğer meyve ağaçlarıyla donatılmış "irem" bağını andırır. Bağları, bostanları gülbahçeleri geniş, örgüden kafese alınmış, çok verimli olmakla Ayıntap ucuz ve şirin bir kenttir. 1648'de gördüğümüz kent, bu kez sekiz mahalle, nice han, cami ve dükkân kazanarak büyük bir gelişme göstermiş, Tanrı'ya şükürler olsun ki, bu gelişmesini sürdürmektedir. Kent, yüksek bir düzlükte ve yer yer bayırlar üstünde kurulduğundan suyu ve havası da güzeldir. Birçok hanları var ama en görkemlileri ve en ünlüleri Mustafa Paşa Hanı, Pekmez Hanı, Tuz Hanı, İki Kapılı Han, Börekçi Hanı ve Arasat hanlarıdır. İki tane de imareti (aşevi) var: Gelene gidene aylar, yıllar bol ve minnetsiz sofralar açarlar. Tümüyle 40 tekkesi olup hepsinin en görkemlisi ve en çok donanmışı, yiyeceği bol ve hoş yapılısı Mevlevî Tekkesi'dir. Türkmen Ağası Mustafa Ağa yapısı olup, IV. Murad'ın silahdarı Mustafa Paşa'ya bağışlamıştır. Tekke 40-50 yoksul hücresiyle çevrelenmiş yüksek kubbeli, baştan başa ham ve işlenmiş mermerlerle döşeli haremi, haremin ortasında büyük bir havuzu, havuzun başında rengârenk üzüm salkımlarını andıran süslü avizelerle donalı çardağı olan büyük, sağlam, görkemli bir yapıdır.

... Bakımlı, bezeli, temiz caddeleriyle kent gerçekten şirindir. Yer yer (Suk-i sultanîsi) açık artırmayla satış yerleri, Halep tarzı kârgir binalardan oluşmuş çarşıları vardır. Ama bu övdüğümüz yerler, tümüyle kale içindedir. Her sokak başında kapıcıların açıp kapattıkları kale kapısı kadar sağlam kapılar vardır. Geceleri, tüm sokaklar kandillerle aydınlatıldığından bekçiler gruplar halinde rahatlıkla sokaklarda kol gezerek görevlerini yaparlar.

Kentin ortasındaki kocaman bir kaya üstüne yüksek, görkemli ve dairesel bir kale oturtulmuştur. Kale çok sağlamdır. Kaleyi çevreleyen hendek 1.300 adımdır. Eni 40, derinliği 20 arşın kesme kayadan oyulmuştur. Bunların üstüne her biri ayrı sanat ve mimari üslupta belli aralıklarla sıralanmış, çok güzel kuleler oturtulmuştur. Bin bir bedeni olan kalenin temelindeki kayaların içinden yine çembersel bir biçimde kaleyi çevreleyen ve hendeğe bakan mazgal delikleri açılmıştır ki, hendek kenarına kuş bile konamaz.

Kalenin batı kapısı, yedi katlı demirden bir kapıdır. Kapı aralıklarından çeşitli savaş araç ve gereçleri, silahlar, demir açma kafesleri, saçma topları vardır. Kale silah ve askerlerle donatılmış, baca benzeri nefesliklerle havadar bir oturma yeridir.

... Çoğunlukla, halkı Havrani kürkü, çuha ferace, elvan boğası, kavukla küllah üstüne beyaz sarık sararlar. Yörede kâfir hiç yoktur. Güzel kadınları pek çoktur. Hepsi de sarı çizme giyer, başlarına sivri gümüş taç takınır, beyaz çarşafa bürünürler. Nazik, arlı, edepli, çarşıya çıkmaları ayıp sayılan hatunları vardır. Üzüm şerbeti içen, tatlı dilli, garip, dost, bilgili, anlayışlı, halim selim insanları vardır. Kahvelerinde hoş söyleşileriyle insanları kendilerine çekerler, hatta özendirirler. Bu söyleşilerini bağ ve bahçelerdeki yeme ve içmelerle daha da renklendirirler.

Kentin defterde yazılı öşür veren 70.000 bağı vardır. 9.346.000 kökten oluşmakla pek ünlüdür. Kenti çevreleyen dağlar tümüyle bağdır. Halkı çok sağlıklıdır, kentlerinin yeme, içme dışındaki yönlerini de överler.

Buranın âlemi bezeyen kırk çeşit üzümü, binlerce tulum pekmezi, bademli ve şamfıstıklı tatlı (köftürü) sucuğu, pestili vardır ki, Arab'a, Acem'e ve Hindistan'a kadar gönderilir. Tüm halkı tatlı yediğinden tatlı dillidir. Ama dillerinde pelteklik vardır. "r" sesiyle, "k" seslerini doğru çıkaramazlar. Yöre, limon, turunç, nar, incir, dut, şeftali, zerdali, kayısı, beyaz ekmek ve yoğurduyla dünyaca ün kazanmıştır. Yine elvan boğası, Ayıntap eğeri, yay ve gedelesiyle ünlü bir kenttir. Cennet bağlarına örnek öyle bahçeleri var ki, yalancı ve ölümlü dünyaya özgü "irem"ler sayılırlar. Bunların içinde, en bakımlısı, en zengin ve donanmışı Musulluoğlu bahçesidir. Kısacası bu kenti anlatmaya, ne dil ne de kalem yeter. Dünya yüzünden geniş bir ili, gözalıcı büyük yapıları her yerden aranan eşyası, birçok mezraları, bolluk ve verimliliği, bitimsiz yiyecek ve içeçek pınarları ve ırmaklarıyla burası "Şehr-i Ayıntab-ı Cihan" (Dünyanın gözbebeği kent) dir.

sayılar 1543'te 7.466, 1574'te de 6.482'dir. 1536'da Antep Merkez Kaza'da 4 değirmen sayılmışken, 1543'te bu sayı 16'ya çıkmıştır. 1574 tahririnden bu sayının artmadığı anlaşılmaktadır. Tüm Antep Sancağı'nda 1543'te 64 değirmen sayılmış, 1574'te bu sayı 81'e çıkmıştır.

XVI.yy boyunca Antep'te de görülen sürekli üretim düşüşünün, bu yüzyılın ortalarından başlayarak tüm Osmanlı toplumunu sarsan ekonomik ve toplumsal bunalımla ilgili olduğu söylenebilir. Ayrıca, yörede medreselerin çokluğu nedeniyle buradaki öğrencilerin çıkardıkları ayaklanmalar da toplum düzenini büyük ölçüde sarsmıştır.

Merkezi yönetimin, yörede eskiden beri yaygın olan aşiretleri toprağa yerleştirme isteği sürekli çatışmalara yol açmış, özellikle XVI.yy sonlarında bu konuda yapılan yoğun girişimler başarılı sonuçlar vermemiştir.

ÇAĞDAŞ DÖNEM: XIX.yy'da Gaziantep, "Ayntab" adıyla anılır, halk arasında ise kente "Anteb" denirdi. Antep ve çevresi, eski çağlardan bu yana, Güneydoğu Anadolu'nun önemli yerleşme merkezlerinden biri olmasına karşın, Antep, Osmanlı Devleti'nin son döneminde, küçük denebilecek bir kentti.

Yer yer tepelerle çevrili bir düzlükte kurulan Antep'i eskiden, bu tepelerden Türktepe üzerindeki ünlü kale korurdu. Antep'in çevresi, uzun yıllar, dere ve kanalların suladığı bağ ve bahçelerle bezeliydi. Önceleri, kuzeydeki verimli topraklarda tarım yapılması, kentin kuzeye doğru gelişmesini önlemiş, koşulların XIX.yy'ın sonunda değişmesi ile, bu kez gelişme yönü kuzeye ve batıya dönmüştür.

Antep, 1839 Nizip Savaşı'ndan sonra, Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldıran Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa güçlerinin eline geçti. 1839 yazında başlayan bu kısa süreli işgal dışında, Antep, XIX.yy'da durgun bir siyasal yaşam geçirdi.

Çukurova ve Gavur Dağı (Cebel-i Bereket) yöreleriyle, buralara komşu olan bölgeler, XIX.yy'da, göçmen aşiretlerin eylemleri nedeniyle, büyük ölçüde istikrarsızlık kaynaklarıydı. 1853 Kırım Savaşı sırasında, özellikle asker sıkıntısı çekilirken, Gavur Dağları ve Kozan Dağları bölgelerinden, yeterince asker toplanamaması, bu yörelerin düzene sokulması amacıyla bir Fırka-i Islahiye kurulmasına yol açtı. Önceleri asker toplama zorunluluğunun başlattığı bu girişim, sonradan, tüm bölgedeki merkezin otoritesini tanımayan göçmen aşiretlerin merkeze bağımlı kılınmasına yönelik bir ıslahat ve iskân hareketi oldu. Göçebe aşiretlerin yeni yerleşim alanlarına yerleştirilmesi, önceleri eşkıyalık ve benzeri eylemlerin engellediği tarım ve bağlı uğraş dallarının gelişmesi sonucunu da doğurdu. İskânın tamamlanmasından kısa süre sonra pamuk tarımında görülen ilerleme bunun bir göstergesi sayılabilir.

Devletin oluşturduğu Fırka-i Islahiye'nin eylem alanı İskenderun'dan Maraş ve Elbistan'a, Adana Vilâyeti'nden Sivas Vilayeti'ne, Kilis'ten, Niğde ve Kayseri'ye uzanan bölgelerdi. Başlangıçta amaçlanan geniş bir bölge olmasına karşın, yalnızca İskenderun'dan Maraş ve Elbistan'a uzanan bölgelerin ıslah ve iskânı gerçekleştirilebildi. Geri kalan bölgelerin ıslahı ve iskânı sonraki yıllarda yapılabildi.

YÖNETSEL BÖLÜNME VE NÜFUS: Antep, XIX.yy'ın başlarına değin Dulkadriye (Maraş) Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi idi. Hurşid Ahmed Paşa'nın Halep valiliği sırasında, 1818'de, Maraş Eyaleti'nden ayrıldı. Antep, Halep Merkez Sancağı'na bağlı bir kaza olarak, Halep Eyaleti'ne bağlandı. Tüm XIX.yy boyunca, Halep Vilayeti'ne bağlı bir kaza olarak kalan Antep, 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra gerçekleştirilen yönetsel düzenlemede, sancağa dönüştü. 1916'da Halep Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı kazalar, Edleb, İskenderun, Kilis, Antakya, Bâb-ı Cubûl, Beylan, Cisr-i Şugur ve Harem; Ayntab Sancağı kazaları da Rumkale, Münbiç ve Ma'ret ün-Numan idi. Antep, daha sonra bağımsız bir sancak oldu.

Antep Kazası, XIX.yy'ın sonunda, kuzeyde Maraş Sancağı, doğuda Urfa Sancağı, güneyde Kilis ve Münbiç kazaları ve batıda Adana Vilayeti ile sınırlıydı. Toplam 9 nahiyesi ve 346 köyü olan Antep Kazası'nda bir kaymakam ile 9 daire müdürü görev yapmaktaydı.

Kilis Kazası ise, XIX.yy sonunda, kuzeyde Antep Kazası, doğuda Münbiç ve El-Bab kazaları, güneyde Cebel-Sema'an Kazası ve batıda da Adana Vilayeti ve Beylan Kazası ile çevriliydi. Kilis Kazası'nın XIX.yy sonunda, 9 nahiyesi ve 570 köyü vardı. (Antep ve Kilis'i çevreleyen kimi kazalar, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışındadır.)

1871 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antep Kazası'nda toplam 9.742 hane bulunduğu; 47.599'u Müslüman, 9.833'ü Hıristiyan ve 544'ü de Musevi olmak üzere, toplam nüfusunun 57.976 olduğu belirtilmektedir. 1889 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antep Kazası'nın nüfusu, 65.398'i Müslüman, 307'si Ermeni Katolik, 11.303'ü Ermeni Gregoryen, 3.318'i Protestan, 714'ü de Yahudi olmak üzere, toplam 81.040 idi. 1899 Halep Vilayet Salnamesi'nde ise, Antep Kazası'nın nüfusunun 85.053'e çıktığı görülmektedir.

1891 Halep Vilayet Salnamesi, Antep ve Kilis kazaları toplam nüfusunu 92.542 olarak vermektedir (Tablo 1). 1897'de ise, Antep ve Kilis kazaları toplam nüfusu 157.382'ye yükselmiştir. Bu tabloda, Kilis Kazası'nın hızlı bir nüfus artışına tanık olarak, altı yıl içinde, toplam nüfusunun 6 kat arttığı görülmektedir.

Cuinet'ye göre, XIX.yy'ın sonunda, Antep Kazası'nın nüfusu, 65.085'i Müslüman olmak üzere 86.988; Kilis Kazası'nın nüfusu, 73.520'si Müslüman olmak üzere 83.888 idi (Tablo 2).

Yine Cuinet'ye göre, 1891'de Antep Kenti'nin nüfusu 43.150 idi; bunun 30.486'sı Müslüman'dı. Kilis Kenti'nin nüfusu ise 20.000 idi ve bunun 15.000'i Müslüman'dı. Antep Kenti'nde 5.167, Kilis Kenti'nde de 1.406 Süryani yaşamaktaydı.

Antep Kenti nüfusunun XX.yy başlarında 50.000'i geçtiği sanılmaktadır. Shaw ise, makalesinde, 1914'te Antep Kazası ile Kilis Kazası'nın Müslüman nüfusları için, sırasıyla 89.769 ve 78.905 sayılarını vermektedir. I. Dünya Savaşı yıllarında Antep büyük sarsıntılar geçirdi; Milli Mücadele sırasında, nüfusunda büyük azalma görüldü.

Shaw'a göre, 1885-1914 döneminde, Halep Vilayeti'ndeki Müslüman ve Gregor-

Tablo 1
1891 ve 1897 Halep Vilayet Salnamelerinde Antep ve Kilis Kazaları Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı

	1891		1897	
	Antep	Kilis	Antep	Kilis
Müslüman	65.398	9.987	68.418	68.419
Ermeni Gregoryen	11.303	1.000	11.699	2.556
Ermeni Katolik	307	87	336	354
Protestan	3.318	415	3.611	344
Yahudi	714	13	730	527
Rum	—	—	—	305
Kıpti	—	—	83	—
Toplam	81.040	11.502	84.877	72.505
Genel Toplam	92.542		157.382	

Tablo 2
Cuinet'ye göre, 1891'de Antep ve Kilis Kazaları Nüfusunun Dinsel ve Etnik Dağılımı

Kaza Adı	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi
Ayıntab	65.085	21.046	857
Kilis	73.520	9.621	747
Toplam	138.605	30.667	1.604

Tablo 3
1897 ve 1908 Halep Vilayet Salnamelerine Göre Antep ve Kilis Kazalarının Nahiye, Köy ve Mahalle Sayıları

		Nahiye	Köy	Mahalle
1897	Antep	8	202	82
	Kilis	2	473	34
	Toplam	10	675	116
1908	Antep	8	207	80
	Kilis	9	469	33
	Toplam	17	776	113

yen Ermeni toplam nüfus azalırken, Rum Ortodoks ve Yahudi toplam nüfusu artış göstermektedir. Antep ve Kilis kazalarının 1885'teki nüfusları genel tabloda yer almadığı için, kesin bir kıyaslama yapılamıyor. Shaw'ın makalesinde, Halep Vilayeti ile Antep ve Kilis kazalarının 1885-1914 dönemindeki nüfuslarının dinsel ve etnik dağılımı Tablo 4'te gösterilmiştir.

1897 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Halep Merkez Sancağı'na bağlı Antep Kazası'nın 8, Kilis'in 2; 1908 Salnamesi'nde ise Antep Kazası'nın yine 8, ama Kilis Kazası'nın 9 nahiyesi olduğu kaydedilmektedir. (Tablo 3).

SİVİL, ASKERİ VE DİNSEL HİZMETLER: XIX.yy'da Antep Kenti'nde, 1 hükümet konağı, 1 redif deposu, 1 cephanelik ve 6 karakol bulunuyordu. 1871 Halep Vilayet Salnamesi, Antep Kazası'nda toplam 9.742 hane bulunduğunu kaydederken, Cuinet, Antep Kazası'nda 6.500 hane, Kilis Kazası'nda da 4.100 hane olduğunu belirtmektedir.

1903 Halep Vilayet Salnamesi'nde XX. yy'ın hemen başında, Antep Kenti'nde, 6.950 hane, 34 cami, 200 mescit, 8 kilise, 1 havra, 16 tekke, 2 hastahane, 14 hamam, 31 han ve 2.731 dükkân bulunduğu yazılıdır. (Tablo 5).

Cuinet'nin verdiği rakamlara göre, 1891'-de Antep Kazası'nda, 36 cami, 57 mescit, 21 medrese, 4 tekke, 5 kilise, 1 sinagog, 1 hastahane, 1 kale, 13 hamam, 31 han, 31 fırın, 1.965 dükkân, 3.815 pamuklu dokuma tezgâhı, 40 boyama ve deri işleme atölyesi vardı. Yine Cuinet'nin rakamlarına göre, Kilis Kazası'ndaki taşınmaz mallar şunlardı: 47 cami, 12 mescit, 4 tekke, 3 kilise, 24 medrese, 5 hamam, 740 dükkân, 7 han, 11 fırın, 120 çeşitli dokuma tezgâhları, 15 kahvehane, 1 eczane ve Kilis'in çevresinde de 2 sabunhane.

XIX.yy sonunda, Antep Kazası'nın en büyük gelir kalemini 1.304.743 kuruş ile aşar (tarım ürünü) vergisi oluşturmaktaydı. En yüklü gider kalemleri ise, sırasıyla 57.502 kuruş ve 44.200 kuruşla, maliye ve dahiliye (içişleri) dairelerinin idi.

1896'da Antep Kazası'nın yıllık gelir ve gideri şu kalemlerden oluşmaktaydı:

A) Gelirler	Miktar (Kuruş)
Aşar (Tarım Ürünü) Vergisi	1.304.743
Emlâk ve Temüttü (gelir) Vergisi	1.034.872
Ağnam (Davar) ve Deve Vergisi	318.660
Askerlik Bedeli (İslâm olmayanlardan alınan)	291.699
Toplam	2.949.974.—

B) Giderler	Miktar (Kuruş)
Şer'iye	29.300
Dahiliye	44.200
Adliye	21.190
Maliye	57.502
Çeşitli	6.877
Toplam	159.069

1908 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre ise, Antep Kazası'nın en büyük gider kalemini 136.161 kuruş ile maliye giderleri oluşturmakta, onu 98.852 kuruş ile dahiliye dairesi izlemekteydi. 1908 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Halep Merkez Sancağı'na bağlı Antep ve Kilis kazalarının giderleri şöyleydi:

Tablo 4
1885-1914 Döneminde Antep ve Kilis Nüfusları

	Müslüman		Rum Ortodoks		Ermeni Ortodoks		Yahudi	
Vilayet ya da Kaza Adı	1885	1914	1885	1914	1885	1914	1885	1914
Halep Vilayeti	684.599	576.320	7.552	13.772	52.407	35.104	9.913	12.193
Ayntab Kazası	—	89.769	—	67	—	14.466	—	860
Kilis Kazası	—	78.905	—	434	—	3.934	—	775

Giderin Türü	Antep	Kilis	Toplam
Şer'iye	29.300	21.200	50.500
Dahiliye	44.200	54.652	98.852
Adliye	21.190	21.180	42.370
Maliye	57.502	78.659	136.161
Çeşitli Giderler	6.877	2.565	9.442
Toplam	159.069	178.256	337.325

TARIM: XIX. yy'da Antep yöresinin en önemli geçim kaynağı tarımdı. 1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antep yöresinde bağlar büyük yer kaplamaktaydı. 1.700.000 dönüm yer tutan bağlardan sonra, ekilen en geniş alan, 55.000 dönüm ile tarlalar, 25.000 dönümle de bahçeler ve bostanlardı (Tablo 6).

Tablo 5
1903 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre Antep Kenti'ndeki Taşınmaz Mallar

Hane	6950
Hükümet Konağı	1
Kale	1
Redif Deposu	1
Cephane	1
Karakol	6
Cami	34
Mescit	200
Kilise	8
Sinagog	1
Medrese	22
Tekke	16
Rüştiye (Ortaokul)	1
İlkokul	31
Amerikan Koleji	1
Kütüphane	7
Hastahane	2
Kahvehane	30
Dükkân	2.731
Bedesten	4
Han	31
Fırın	49
Hamam	14
Müskirat (İçki Fabrikası)	6
Alaca-bez-aba Tezgâhı	2.000
Tabakhane	50
Salhane (Mezbaha)	1
Sabunhane	5
Değirmen	21
Buhar Değirmeni	2

Antep'in en ünlü tarım ürünü fıstıktır. Eskiden bölgedeki Şamlı tüccarların dış ülkelere satmasından esinlenerek bu fıstığa "Şam fıstığı" da denilmektedir. Özellikle baklavacılıkta kullanılan ve sonbaharda olgunlaşan fıstık, yöre halkına büyük gelir sağlardı. Antepfıstığı taze ya da tuzlanıp çerez olarak yenildiği gibi, kabuğundan çıkarılan yağ, sabun yapımında kullanılır, bir bölümü de yemeklik yağ için ayrılırdı. İspanya, İtalya, Güney Fransa gibi Akdeniz ülkeleriyle, Hindistan ve İran'da yetişen bu tür fıstığın en kalitelisi Antep'te elde edilmekteydi.

Antep'in XIX. yy'da ikinci önemli tarım ürünü üzüm idi. Antep yöresinde yetişen üzüm türlerinin sayısı 40'a yaklaşmaktaydı. Batıdaki ovada pirinç yetiştirilirdi. Sanayi bitkileri arasında pamuk başta gelmekte, onu, tütün ve susam izlemekteydi. Ovalarda yetişen meyvelerin başlıcaları kayısı, incir, elma, badem, ceviz, nar, armut, şeftali, ayva, kavun-karpuz idi. Antep yöresinin doğusundaki yaylalarda yetişen ürün türlerinin başlıcaları, buğday, arpa, nohut ve mercimekti.

Antep yöresinde, XIX. yy'da zeytin, Akdeniz İklimi'nin etkilerinin daha çok görüldüğü güney ve doğudaki dağ yamaçlarında yetiştirilmekteydi. Bu dönemde, zeytine bağlı olarak, yörede, zeytinyağcılık ve sabunculuk da gelişmişti. 1871 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antep yöresinde yılda 2.000 okka zeytin elde edildiği belirtilmektedir.

1871 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antep yöresinde yetiştirilen ürünler arasında birinci sırayı, 153.000 kile ile buğday, ikinci sırayı 100.000 kile ile arpa almaktadır. 6.000'er kile ile nohut, mercimek ve burçak, arpayı izlemektedir (Tablo 7).

1871 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Ayntab'da o dönemde yetişen meyveler arasında 268.900 okka ile kavun-karpuz ilk sırayı, 85.000 okka ile ceviz ikinci sırayı almaktadır. Bunların dışında 45.000 okka ile soğan, 11.000 okka ile nar ve 9.000 okka ile tütün, önemli ürünler arasındadır.

Cuinet, **La Turquie d'Asie**'de, XIX. yy sonlarında, Halep Vilayeti'ne bağlı kazaların yıllık tarım ürünlerini gösteren ayrıntılı tablolar vermektedir. Bu tablolarda, yıllık ürün miktarı açısından, Kilis Kazası'nın Antep Kazası'na kıyasla, daha verimli olduğu görülmektedir (Tablo 8 ve 9).

1891'de, Cuinet'ye göre Antep ve Kilis kazalarında en çok elde edilen tahıl ürünü, 310.000 kile ve 584.500 kile ile buğday idi. Tek başına Kilis Kazası'nda, 954.000 kile ile arpa birinci sırayı almaktaydı (Tablo 8). Kilis Kazası'nda, arpa ve buğdaydan sonra, en çok elde edilen başlıca ürünler, sırasıyla 42.000, 30.000, 17.850, 16.750 ve 15.000 kile ile dan, susam, mercimek, fiğ ve nohut idi. Antep Kazası'nda ise, buğday ve arpadan sonra en çok üretilen ürünler, 16.000, 15.500, 12.350 ve 12.500 kile ile fiğ, dan, nohut ve mısır idi.

1891'de Antep Kazası'nda elde edilen tahıl dışındaki tarım ürünleri arasında, 450.000 okka ile üzüm en başta gelmekteydi (Tablo 8).Üzümü, 255.000 okka ile kavun-karpuz, 200.000 okka ile soğan, 160.000 okka ile incir, 150.000 okka ile meyankökü, 142.000 okka ile tütün izlemekteydi. Kilis Kazası'nda ise, 3.500.000 okka ile zeytin, en çok gelir getiren tarım ürünleri arasındaydı. Zeytini, 950.000 okka ile üzüm, 350.000 okka ile pamuk, 185.000 okka ile meyankökü, 125.000 okka ile soğan ve 105.000 okka ile kavun-karpuz izlemekteydi.

1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antep Kazası'nda üretilen sebze ve meyveler ile öbür tarım ürünleri şunlardır:

Ürün	Miktar (kıyye)
Elma	8.016
Armut	2.650
Kavun-Karpuz	268.900
Soğan	45.000
Kırmızıbiber	3.000
Nar	11.000
Ceviz	85.000
Sarmısak	1.500
Mazı	100
Zeytin	2.000
Ürün	**Miktar (kıyye**
Ala Cehri	500
Cehri (Kökboya)	1.200
Bahir	5.000
Duhan (Tütün)	9.000
Kendir	2.500
Pamuk Kozası	4.000
Toplam	449.366

(Kıyye = Okka = 1.282 gr)

HAYVANCILIK: XIX. yy'da Antep yöresi, Güneydoğu Anadolu'nun hayvancılık açısından gelişmiş yörelerinden biriydi. En çok yetiştirilen hayvan türleri arasında koyun ve keçi başta gelmekteydi. 1871 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antep Kazası'nda yetiştirilen keçi, oğlak, koyun ve kuzu sayıları, sırasıyla, 31.000, 7.000, 10.000 ve 3.000 olarak belirtilmektedir (Tablo 10).

Yine aynı salnamede, 1870'ler başında, Antep'te, 9.000 kıyye keçi kılı, 4.000 kıyye yapağı, 300 kıyye tiftik ve 20 kıyye deve yünü elde edildiği kaydedilmektedir.

Koyun ve keçiden sonra, sığır yetiştiriciliğine ağırlık verilmekteydi.

Cuinet'ye göre, XIX. yy'ın sonunda, Kilis Kazası, yetiştirilen hayvan sayısı açısından, Antep Kazası'ndan daha ileri bir düzeyde idi. Antep Kazası'nda, örneğin, yetiştirilen koyun ve keçi sayıları 23.562 ve 54.022 iken, Kilis Kazası'nda bu sayılar, Antep'in iki katını aşmakta ve sırasıyla, 61.865 ile 119.194'ü bulmaktaydı (Tablo 11). İklimin elverişliliği nedeniyle, aynı dönemde Antep'te 500, Kilis'te de 400 deve yetiştirildiği görülüyor.

1871 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antep yöresinde 17.350 tavuk-horoz ve 250 hindi-ördek beslendiği kaydedilmektedir. Cuinet ise, Antep Kazası'nda beslenen tavuk sayısını 48.000, hindi-ördek sayısını 5.200; Kilis Kazası'nda beslenen tavuk sayısını 69.000, hindi-ördek sayısını 6.000 olarak vermektedir.

Yaklaşık 20 yıllık bir süre içinde, yörede, tavukçuluk hızlı bir gelişme göstermiştir.

Antep yöresinde büyük ve küçük baş hayvancılığın yanı sıra, arıcılık da yapılmakta, bal ve balmumu elde edilmekteydi. 1871 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antep Kazası'nda 7.000 arı kovanı bulunduğu, bu kovanlardan 700 kıyye bal ve 200 kıyye balmumu elde edildiği yazılıdır. Cuinet ise, 1891'de, Antep Kazası'nda 18.000, Kilis Kazası'nda da, 11.500 arı kovanı olduğunu belirtmektedir.

MADEN: XIX. yy'da Antep ve yöresi maden açısından zengin değildi. 1871 Halep Vilayet Salnamesi yalnızca, kırmızı mermer ile sofa ve havuz taşlarından söz etmektedir. 1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, Antep'in batısında, kente 4,5 saat uzaklıktaki Çarpın Köyü'ne yakın bir tepeden kırmızı mermer çıkarılmaktaydı. Aynı salnamede, Antep'in güneyinde, Karataş denilen yerde, çevrede çok ün kazanmış bir süsleme maddesi olan sofa ve havuz taşları elde edildiği belirtilmektedir.

SANAYİ: XIX. yy'da Antep'te, kervan yollarının kavşağında olması nedeniyle, kervanlara ilişkin araç-gereç yapımı çok ileri düzeydeydi. XVII. ve XVIII. yy'larda yay, eyer ve koşum takımları yapımında büyük ün kazanmış olan Ayıntab, bu ününü XIX. yy'da da korumaktaydı. Antep'te deri işlemeciliği de çok ileriydi. 1902 Halep Vilayet Salnamesi'nde, Antep'te sarı, kırmızı sahtiyan (maroken) işlendiği, alaca, aba ve değişik türlerde bezler dokunduğu, döşemelik bez yapıldığı belirtilmektedir. Sahtiyanlar başlıca Halep, Kilis, Edleb ve Mısır'a; alaca, bez, aba, sabun gibi ürünler de Anadolu'nun çeşitli yörelerine satılırdı. Ayrıca, büyük miktarlarda sandalye ve sabun da yapılmaktaydı.

Antep'te, XIX. yy'ın sonlarına değin pamuklu ve ipekli kumaş dokumacılığı önemini korumuştur. XIX. yy'ın ilk yarısında, Halep'te, pamuklu ve ipekli kumaş üretiminin değeri 100 milyon kuruş iken, 1838 Ticaret Antlaşması'ndan sonra, bu değer, yüzyılın ikinci yarısında, 8 milyon kuruşa düşmüştür. 1838 ve izleyen yıllardaki ticaret antlaşmaları, iç ticarette alınan vergileri yüksek tutarken, dışalım vergisini % 3'e düşürmekteydi. Böylece, ülke içinde, bir malın bir yerden alınıp bir başka yere satılması son derece zorlaşmaktaydı. Bu engelleyici uygulamaya karşın, XIX. yy sonlarında, Cuinet, Antep'te 3.815 pamuklu dokuma tezgâhı ve 70 boyahane bulunduğunu yazmaktadır. Bu dönemde, dokuma tezgâhlarında yaklaşık 4.000 kadın işçi çalışmaktaydı. Antep'te dokunan hamam takımları,

Tablo 6
1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre Antep Yöresinde Arazi Dağılımı

Tür	Yüzölçümü (dönüm)
Çayır	240
Orman	1.695
Ekili Arazi	73.570
Bahçe-Bostan vb.	25.000
Dutluk	4.000
Bağ	1.700.000
Zeytinlik	5.000
Tarla	55.000
Boş Arazi	7.340
Toplam	1.871.845

Tablo 7
1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre Antep Kazası'nın Başlıca Ürünleri

Ürün	Miktar
Buğday	153.000
Arpa	100.000
Nohut	6.000
Mercimek	6.000
Burçak	6.000
Dan	2.000
Korkuz	1.000
Çavdar	1.000
Fiğ	1.000
Toplam	276.000

(Ölçü, İstanbul kilesidir 1 İstanbul kilesi, 37 litredir.)

Tablo 8
1891 Antep ve Kilis Kazalarının Başlıca Ürünleri

Ürün Adı	Miktar (Kile Olarak) Antep	Kilis
Buğday	310.000	584.500
Arpa	240.000	954.000
Mısır	12.500	1.800
Çavdar	1.250	—
Fiğ	16.000	16.750
Dan	15.500	42.000
Susam	200	30.000
Pirinç	500	3.560
Bakla	400	2.000
Fasulye	300	2.500
Nohut	12.350	15.000
Mercimek	7.500	17.850
Kaza Toplamı	616.500	1.669.960

(Halep kilesi, 37 litredir).

döşemelik dokumaların yanı sıra, halı, kilim, alaca ve bunların işlemeciliği tüm ülkede büyük ün kazanmıştı.

Şemseddin Sami, **Kamus ül-Âlam**'da (1896), Antep'te, 2.215 bez ve alaca tezgâhı 45 boyahane, 6 yağhane, 1'i buhar 12 değirmen, 5 sabunhane ve 8 alkollü içki yapım yeri bulunduğunu yazmaktadır. 1913 Halep Vilayet Salnamesi'nde ise, Antep'te 5.000 dokuma tezgâhı çalıştığı belirtilmişti.

TİCARET VE ULAŞIM: XIX. yy'ın ilk yarısında taşımacılıkta büyük ölçüde yararlanılan nehirler, Antep yöresinde, yüzyılın sonlarında eski önemini yitirmeye başlamıştı. Eski yazarların bağlarını, bostanlarını anlata anlata bitiremedikleri Antep, ticaret açısından, XIX. yy'da eski canlılığını yitirmişti.

XIX. yy'da nehir taşımacılığında kullanılan küçük gemiler Birecik'te yapılmaktaydı. Ayrıca, az hacimli nehir taşımacılığı için keleklerden de yararlanılmaktaydı. Gemi yapımında kullanılan malzeme, daha çok çevre kazalardan, özellikle A'zaz ve Kilis'ten gelmekteydi.

Antep, kervan yollarının kavşağında bulunduğu için, eski çağlardan beri, önemli bir konaklama merkeziydi. Süveyş Kanalı'nın açılması ve Avrupa'nın Güneydoğu Asya ile olan ticaretinin Mısır'a kayması, Antep'ten geçen ipek yolunun önemini azaltmıştır. Gerçekte, bu durum Avrupa-Asya ticaretinin deniz yoluna kayması ile başlamıştı. Antep yöresinin ticari etkinliğini azaltan bu gelişme, Süveyş Kanalı'nın açılması ile birden hızlanmıştır.

Süveyş Kanalı'nın devreye girmesinden önce, Avrupa ülkeleri ile yapılan ticarette, Anadolu'yu Basra Körfezi'ne bağlayan Antep, bölgenin transit merkeziydi. Bu yörede toplanan mallar Dicle ve Fırat üzerinden Basra Körfezi'ne dek taşınırken, Hindistan'dan gelen mallar da, içerilere dek sokulan gemilerle ulaştırılmaktaydı. Körfezden sonra, nehir gemileri ile Birecik'e taşınan mallar, oradan da deve kervanlarıyla, Halep, İskenderun ve Trablus limanlarına ve öbür yörelere gönderilmekteydi. Özetle, XIX. yy'da, Maraş'tan Halep'e, Birecik'ten Akdeniz kıyılarına, Diyarbakır'dan İskenderun'a ulaşan yollar, hep Antep'ten geçerdi.

Antep yöresinin üzümleri pek ünlü olduğu için, bölgede çok miktarda alkollü içki (özellikle rakı) yapılır, yağ ve sabun üretilirdi. Cuinet, Halep Merkez Sancağı'nın yıllık tütün üretimine ilişkin tablosunda, Antep'te yıllık tütün satışının 49.200 kuruş, Kilis'te 7 aylık tütün satışının ise 6.900 kuruş olduğunu kaydetmektedir.

EĞİTİM: XIX. yy sonunda, Cuinet'nin verdiği sayılarla, Halep Merkez Sancağı'nda 772 öğrencinin eğitim gördüğü 92 medrese, 778 öğrencinin devam ettiği 10 rüştiye ve 10.820 öğrencinin okuduğu 419 sıbyan mektebi vardı. Müslüman olmayan toplulukların ise, 3 kolej ve 156 ilkokulu bulunmakta, bu okullarda sırasıyla, 520 ve 3.250 öğrenci eğitim görmekteydi. Yahudiler'in ise, 150 öğrencisi olan 1 koleji ve 1.030 öğrenciye eğitim sağlayan 28 ilkokulu vardı.

Cuinet'nin verdiği sayılara göre, 1891'de Antep Kazası'nda, Müslümanlar ile Müslüman olmayanların toplam 101 okulu vardı ve bu okullarda toplam 3.248 öğrenci okumaktaydı. Halep Merkez Sancağı'nın genelindeki sayılara kıyasla okul sayısı, genel toplamın yaklaşık 1/7'sini, öğrenci sayısı ise, genel toplamın yaklaşık 1/6'sını bulmaktadır. Cuinet'ye göre, Antep Kazası'ndaki okulların dinsel topluluklara göre dağılımı ve öğrenci sayıları şöyleydi:

Müslüman	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Medrese	21	150
Rüştiye	1	188
Sıbyan Okulu	57	1.780
Toplam	79	2.118
Hıristiyan		
Amerikan Protestan Koleji	1	200
İlkokul	21	930
Toplam	22	1.130
Genel Toplam	101	3.248

XVII. yy yazarları, Antep'te çok sayıda ve önemli medreseler bulunduğunu kaydetmektedirler. XIX. yy'da, Antep hâlâ Güneydoğu Anadolu'nun bilim merkezi olmasına karşın, iki yüzyıl önceki parlaklığını yitirmişti.

1930 Maarif Salnamesi'nde, Antep Kazası'ndaki 16 medresede toplam 329 öğrencinin, Kilis Kazası'ndaki 20 medrese de toplam 191 öğrencinin okuduğu belirtilmektedir. 1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Antep ve Kilis kazalarının medreseleri ve öğrenci sayıları şöyledir:

1) Antep Kazası

Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Ali ün-Neccar	65
Bostanlı	15
Hünkâriye	33
Küşadiye	11
Abdi Ağa	15
Çamurcu	7
Şeyh Camii	14

Tablo 9
1891'de Antep ve Kilis Kazalarının Başlıca Ürünleri

Ürün Adı	Miktar (Okka Olarak) Antep	Kilis
Kenevir	4.550	—
Yerelması	3.000	—
Pamuk	30.000	350.000
Tütün	142.137	9.363
Meyankökü	150.000	185.000
Cehri (Kökboya)	14.00	10.000
Anason	—	300
Meşe Palamudu	—	30.000
İncir	160.000	25.000
Ceviz	20.000	42.500
Badem	3.250	3.670
Fındık	850	—
Antepfıstığı	50.000	6.000
Nar	75.000	15.600
Kavun-Karpuz	255.000	105.000
Elma, Armut, Kayısı	88.000	12.500
Soğan	200.000	125.000
Zeytin	65.000	3.500.000
Üzüm	450.000	950.000
Yer Fıstığı	2.500	—
Sumak	4.500	3.660
Kimyon	11.050	1.750
Toplam	1.728.837	5.375.343

Tablo 10
1871 Halep Vilayet Salnamesi'ne Göre, Antep Kazası'nda Yetiştirilen Hayvan Türleri ve Miktarları

Hayvan Türü	Miktar (Baş Olarak)
Öküz	4.750
Boğa	150
İnek	3.400
Dana	1.750
Aygır	150
Kısrak	1.700
Tay	280
Koç	600
Koyun	10.000
Kuzu	3.000
Teke	300
Keçi	31.000
Oğlak	7.000
Beygir	200
Katır	300
Eşek	340
Deve	580
Toplam	65.500

Tablo 11
Cuinet'ye Göre, 1891'de Antep ve Kilis Kazalarında Yetiştirilen Hayvan Türleri ve Miktarları

Hayvan Türü	Miktar Antep	Kilis
Koyun	23.662	61.865
Keçi	54.022	119.194
Ankara Keçisi	40	1.987
Öküz	8.000	12.000
Boğa	368	465
İnek	4.300	3.960
Tosun ve Düve	3.500	3.000
Domuz	16	—
At, Kısrak, Aygır	2.300	2.650
Katır	600	860
Eşek	2.500	5.900
Deve ve Hecin Devesi	500	400
Toplam	99.808	212.481

Ahmed Çelebi	30
Hamidiye	31
Nakib	12
Hüseyin Ağa	33
Nihaliye	25
Zülkadriye	11
Osmaniye	13
Kozanlı	8
Ebulhüda	6
Toplam	329

2) Kilis Kazası

Medrese Adı	Öğrenci Sayısı
Fehrullah Camii	6
Kadı	21
Cami-i Kebir	10
Hindioğlu	5
Kadıoğlu	4
Özbekoğlu	5
Pirli	4
Şeyh Camii	8
Akgiyrek	5
Kesik Minare	15
Servili Fokanı	10
Akcevren	7
Bayraklı Camii	12
Çalık	13
Mehmed Paşa	22
Canpolat	14
Debbağhane	10
Aşağı Servili	9
Çekmeceli Camii	6
Cenîne	5
Toplam	191

1903 Maarif Salnamesi'nde, Antep ve Kilis Kazaları ile Nizip Nahiyesi'nde birer rüştiye olduğu ve bu okullarda, sırasıyla, 100, 50 ve 45 öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmektedir. Yine aynı salnameye göre, Kilis Kazası'nda, Ermeniler'in, biri erkek çocukları için, öbürü karma olan 2 ortaokulu vardı. Her iki okulun öğrenci sayıları, birincisinin 31 erkek, ikincisinin ise, 25 erkek ve 20 kız olmak üzere, toplam 45 idi.

Antep Kazası'nda, 1903 Maarif Salnamesi'nin verdiği bilgiye göre, XX. yy'ın başında, Protestanlar'ın 2 lise dengi ortaöğrenim kurumu (idadi) ile 4 ortaokulu, Ermeniler'in de 1 ortaokulu bulunmaktaydı. Protestanlar'ın lise dengi orta öğrenim kurumlarından biri kızlar, öbürü de erkekler içindi. 1903 Maarif Salnamesi'nde, Müslüman olmayan toplulukların okulları, kuruluş tarihleri ve öğrenci sayıları Tablo 12'de belirtilmiştir.

XIX. yy'da ipekçilik Antep'te gelir getiren bir uğraş koluydu. Bu nedenle 1911'de Antep'te, daha önce Hatay'da açılması düşünülen bir ipekçilik okulu kuruldu. Babıali'deki Antepliler'in etkisi ile gerçekleştirilen ipekçilik okulunun öğrenim süresi iki yıldı. Okul, ilk mezunlarını 1912'de verdi. Öğretime üç yıl devam ettikten sonra, bilinmeyen bir nedenle kapatıldı. İpekçilik okulu binası ise, 1958'de yıktırılışına değin kütüphane, spor odası gibi amaçlarla kullanıldı.

1903 Maarif Salnamesi'nde, Antep'teki 2 kütüphanede toplam 700, Kilis'teki 2 kütüphanede de toplam 750 kitap bulunduğu kaydedilmektedir. 1903 Maarif Salnamesi'nde, Antep ve Kilis'teki kütüphaneler ile kitap sayıları şöyleydi:

Tablo 12
1903 Maarif Salnamesi'ne Göre Antep Kazası'nda Okulların Dağılımı

Topluluk	Okul	Kuruluş Tarihi	Öğrenci Sayısı Erkek	Kız
Protestan	İdadi	1876	120	—
Protestan	İdadi	1880	—	55
Protestan	Rüştiye	1854	30	32
Protestan	Rüştiye	1854	30	25
Protestan	Rüştiye	1861	—	35
Protestan	Rüştiye	1869	—	30
Ermeni Gregoryen	Rüştiye	1871	51	—
Toplam	7		231	177

1) Antep:

Kütüphane Adı	Kitap Sayısı
Hüseyin Ağa Medresesi	150
Zülkadriye Medresesi	550
Toplam	700

2) Kilis:

Mevlevihane	250
Servili Medrese	500
Toplam	750

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE'DE GAZİANTEP

Gaziantep, Milli Mücadele'nin en çetin olaylarına, en zorlu çatışmalarına tanık olan kentlerin başında geliyordu. Fransız işgaline karşı en kanlı, en uzun direnişler burada oldu. Öyle ki, yaklaşık üç yıl süren işgal sırasındaki çatışmalarda ölenlerin sayısı, Sakarya ve Dumlupınar meydan savaşlarında ölenlerin toplamından fazlaydı. Direnişi, tüm halkın katılımıyla ve çoğu kez sokak savaşlarıyla yürüten Gaziantep, Milli Mücadele'nin örnek kentlerinden biri oldu. İlin Ayıntap olan asıl adının başına bu nedenle, "Gazi" sözcüğü eklenmiştir.

MÜTAREKE'DE GAZİANTEP'TE DURUM VE İTİLAF DEVLETLERİ'NİN ÇEKİŞMESİ: Gaziantep, Mondros Mütarekesi günlerinde, bağımsız bir liva merkeziydi. O dönemde adı Ayıntap olan kent, Karasu Vadisi ile Fırat Irmağı arasında yüksek bir plato üzerinde kurulmuştu. Doğu, batı, güney ve kuzeyden gelen en önemli yolların kavşak noktasındaydı ve kent yakınından demiryolu geçiyordu.

Fransızlar'ın Kilikya olarak adlandırdıkları ve Adana, İçel, Konya'nın güneyi ile antalya'nın doğusunu kapsayan bölgeyi Suriye'ye dar bir kara parçası bağlıyordu. Antep tam da bu kara parçasının üzerinde idi. Konumu nedeniyle Suriye ve Kilikya'yı ele geçirmek isteyen Fransızlar için, "alınması ertelenemez bir kent" idi.

Aslında, Antep'in yazgısını belirleyen gelişmeler, daha 1912'de başladı. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı sırasında karşılaştığı zorluklardan yararlanan İngilizler ve Fransızlar Osmanlı topraklarındaki nüfuz alanlarını belirleyen bir antlaşma yaptılar. Bu antlaşmaya göre Suriye ve dolayları Fransa'ya bırakılıyordu. Ancak, daha sonra

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Antep Sancağı Milletvekilleri

Antep Kazası XIX. yy sonu ve XX. yy başlarında, Halep Vilayeti'nin Halep Merkez Sancağı'na bağlıydı. Bu nedenle, I. ve II. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda, Antep mebusu yoktu. Antep, 1914'te bağımsız sancak olunca, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na, üç mebus gönderdi. Bu milletvekilleri ve bağlı oldukları siyasal gruplar şöyleydi:

Milletvekilinin Adı	Bağlı Olduğu Siyasal Grup	Seçildiği Dönem
Hacı Mustafa Efendi	Bağımsız	1914-1918
Hüseyin Fazıl Bey	Bağımsız	1914-1918
Ali Cenanî Bey	Bağımsız	1914-1918

İngilizler'in Ortadoğu siyasetinde önemli bir değişiklik oldu: İngiliz Kabinesi, Arap Yarımadası'nı ele geçirerek Hindistan yolunu güvenlik altına almak için, 1915'te Mekke Şerifi Hüseyin ile yeni bir antlaşma yaptı. Bu antlaşma uyarınca, İngiltere, Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasına yardımcı olacak, başarıya ulaştığında da Filistin ve Irak dışında bütün Arap Yarımadası'nda ayrı bir Arap Devleti kurulmasına çalışacaktı. Fransızlar, önceki paylaşımı yok sayan bu gizli antlaşmanın varlığını ancak 1916'da öğrendiler ve İngiltere'nin bu konuda kendilerine bilgi vermesini istediler. Birçok yazışmadan sonra, Mayıs 1916'da, Sykes-Picot Antlaşması adı verilen yeni bir İngiliz-Fransız antlaşması imzalandı. Bu antlaşmada paylaşılacak alanlar yeniden belirlendi. Buna göre, Bağdat ve Basra'yı kapsayan Irak ile Filistin İngiltere'ye, Suriye, Kilikya, Antep, Maraş ve Urfa Fransa'ya veriliyordu. Ayrıca, Musul ve çevresine Fransızlar, Irak'tan Filistin'e dek uzanan bölgeye de İngilizler "nezaret" edeceklerdi. Arap Yarımadası'nın geri kalan bölümünde ise Şerif Hüseyin'in yönetiminde bir Arap devleti kurulması öngörülüyordu. Böylece, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki yazgısı belli olmadan, hatta daha savaş bile sonuçlanmadan, önemli bir Osmanlı toprağı İtilaf Devletleri arasında paylaşım konusu oluyordu.

İŞGAL VE İLK TEPKİLER I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanıp, Mondros Mütarekesi imzalanınca, İtilaf Devletleri, daha önce paylaştıkları alanlara doğru hızla harekete geçtiler. Ancak, büyük devletler arasındaki anlaşmazlık burada da ortaya çıktı: Musul'un Fransız "nezaretine" bırakılmasını gönülsüzce kabul etmiş olan İngiltere, mütarekenin imzalanmasından bir gün sonra (1 Kasım 1918), Irak'taki güçlerini harekete geçirerek Musul'a girdi. İngiliz birlikleri aynı gün Hamamalil'i, 8 Kasım'da da Musul Kenti'ni ele geçirdiler. Fransızlar'a baskı yaparak Musul üzerindeki isteklerinden caymalarını sağlamaya çalışan İngilizler, Musul harekâtını sürdürerek Kilis'e girdiler. 6 Aralık 1918'de bir Hint taburu ve bir İngiliz süvari bölüğü Kilis'i işgal etti. İdadi (lise) binasına yerleşerek eğitimi durdurdular. Telgrafhaneyi de işgal ettiler ve bütün haberleşmeyi denetim altına aldılar. Bu sırada, mütareke sonrasında Kilis'e dönen Ermeniler'den bir bölümü de Müslüman halka karşı düşmanca bir tutum takınmaya başlamıştı. Onların da kışkırtmasıyla İngilizler, halka baskı uygulamaya başladılar. Çeşitli bahaneler ileri sürerek evleri basıyor, silah topluyorlardı. Öte yandan, halkın elindeki tarım ürünlerini, değerinden çok daha düşük fiyatla toplamaya çalışıyor, kimi zaman da zorla alıyorlardı.

Kilis'in işgalinden sonra, İngiliz birlikleri bu kez Antep'e yöneldiler ve 17 Aralık'ta kente girdiler. İşgal birlikleri, bir süvari tugayı müfrezesinden oluşuyordu. Antep işgalinin ilk günlerinde ılımlı bir tutum içinde görünen ve kentin, süvari birliğinin yem gereksinimini karşılamak üzere işgal edildiğini belirten İngilizler, giderek burada da baskıya başladılar. Bu baskılarda, Kilis'te olduğu gibi, ayrılıkçı Ermeniler büyük rol oynuyorlardı. 23 Ocak 1919'da Antep Hükümet Konağı İngiliz askerlerince işgal edildi. Kentin ileri gelenleri ve aydınları çeşitli bahanelerle Halep ve Mısır'a sürüldüler. Ev basma ve silah toplama gibi baskılar burada da yürürlüğe kondu.

Gerek Kilis, gerekse Antep halkı yoğunlaşan İngiliz baskılarına karşı tavır almakta gecikmedi. 28 Şubat 1919'da Halep'te patlak veren bir olayın Kilisliler'ce kışkırtıldığını ileri süren İngilizler, burada yoğun bir tutuklama başlatınca, belediye başkâtibi Tahsildar Ahmet Rami Efendi, İngiliz işgal komutanına bir mektup göndererek bu tutumu protesto ettiler ve "haksız olarak işgal edilen anavatanımızda insanlık onurunu ve uygar düşünceyi ayaklar altına alıyorsunuz" diye uyarıda bulundular. Antep'te ise işgali kınayan bir miting düzenlendi. Mitingte konuşan Belediye Başkanı Lütfi Bey, halkın bu işgali kabul etmediğini ve durumun Barış Konferansı'na duyurulacağını belirtti. Mitingin hemen ardından da, Bülbülzade Hacı Abdullah Efendi'nin başkanlığında, "Cemiyet-i İslamiye" adlı bir örgüt kuruldu.

İngilizler'in bir oldubittiyle başlattıkları ve yaklaşık bir yıl süren Antep işgali, Fransızlar'ın büyük tepkisine yol açtı. Ancak, askeri bir harekâta kalkışmaktan çekinen Fransız Hükümeti, sorunu görüşmeler yoluyla çözmeye çalıştı ve Eylül 1919'da yapılan bir antlaşmayla da Musul üzerindeki "nezaret hakkı"ndan vazgeçti. Antlaşmanın ardından da, İngilizler önce Suriye'yi, daha sonra da Antep, Urfa ve Maraş'ı boşalttılar. Yine antlaşma gereğince, Fransızlar 29 Ekim 1919'da Kilis'i, 5 Kasım 1919'da da Antep'i işgal ettiler. Gerek Kilis'teki, gerekse Antep'teki işgale katılan Fransız askerleri arasında, bölgeden daha önce göç ettirilen bazı Ermeniler de yer alıyordu. Fransızlar, işgal sırasında Senegalli askerlerden oluşan avcı bölüklerini de kullanmışlardı. Antepliler, Fransız işgaline de tepki gösterdiler. İşgalin hemen sonrasında büyük bir miting düzenlendi ve Fransız işgal komutanına, mitingte ortaya atılan düşünceler doğrultusunda bir protesto mektubu gönderildi. Ancak, Fransızlar bu protestoya aldırış etmeyerek baskıcı tutumlarını sürdürdüler. Resmi yapılara Türk bayrağı çekilmesi yasaklandı; kapılarına yörenin adının Kilikya olarak değiştirildiğini belirten tabelalar asıldı. Bu arada, ayrılıkçı Ermeniler yoğun bir ihbar ve kışkırtma kampanyası sürdürüyor, bu çabaları gerçekten de etkisini gösteriyordu. Yöre halkının karşılaştığı yoğun baskıda bu kışkırtmaların büyük payı vardı. Ancak, Fransızlar bu tutumun kitlesel bir tepkiye yol açacağını bir süre sonra farkettiler ve işgal birliği içindeki Ermeni taburunu bir Cezayir avcı taburuyla değiştirdiler.

Antep'teki baskılar yalnızca yerel halkın değil, Diyarbakır'daki 13. Kolordu Komutanı Miralay Ahmet Cevdet Bey'in de tepkisine yol açtı. Ahmet Cevdet Bey, Fransızlar'ın tutumunu art arda gönderdiği sert notalarla protesto etti. Baskılar, doğal olarak, direniş örgütlenmesinin hızlanmasına yol açtı. Antep adına Kara Vasıf Bey'in katıldığı Sivas Kongresi'nden sonra, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Antep Şubesi adını alan Cemiyet-i İslamiye örgütü, bir yandan İtilaf Devletleri'ne ve İstanbul Hükümeti'ne protesto yağdırırken, bir yandan da, Kuva-yı Milliye örgütünü kurmak için çalışmalara başladı. Örgütün askeri yapısını oluşturma görevini, Kilisli Yusuf Rıza Bey (Arslan Bey) ile Yüzbaşı Kâmil (Polat) Bey üstlendiler. 1919 sonlarında, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, direniş çalışmalarını büyük bir alana yaymış, hemen hemen her köy ve semtte direniş birimleri kurmuştu. Antep Kuva-yı Milliye merkezi, işgalcilerin yiyecek ve cephane konvoylarına baskınlar düzenleme çağrısında bulununca, 1920 Ocak ayının ilk günlerinde, silahlar patlamaya başladı.

ÇETE SAVAŞLARI VE ŞAHİN BEY: Antep yöresinde bu tür hazırlıklar yapılırken, Maraş halkı da Fransız işgaline ve ayrılıkçı Ermeniler'in baskılarına karşı yoğun bir protesto kampanyası başlatıyordu. Ocak ayının ilk günlerinde ise, Yüzbaşı Kılıç Ali Bey komutasında bir Kuva-yı Milliye birliği, Maraş savunmasına katılmak üzere Pazarcık'a gelmişti. Durumun, işgalin geleceğini etkileyecek yönde gelişmeye başlaması üzerine, Fransız İşgal Kuvvetleri Bölge Komutanı General Queratte, 6 Ocak'ta Maraş'a geldi. Komutası altındaki 1.500 kişilik gücün yetersiz olduğunu gören Fransız generali, çevredeki işgal üslerinden, bu arada İslâhiye'den yardım istedi. Antep dışındaki ilk silahlı çatışma İslâhiye'den gelen Fransız birliğinin direnişiyle karşılaşması üzerine başladı. 7 Ocak'ta İslâhiye'den yola çıkan ve Eloğlu dolaylarına gelen bir Senegal taburu, burada baskına uğradı. Tabur, ancak iki gün süren çatışma sonunda ve çok sayıda kayıp vererek Maraş'a ulaşabildi.

12 Ocak'ta ise Sakçagözü'ne gitmek için Antep'ten yola çıkan iki Fransız bölüğü, Araptar Köyü yakınlarında, silahlı köylülerin baskınına uğradı. Bu baskından, Fransız askerlerinin çok azı kurtulabildi.

Fransızlar, en büyük kaybı, 20 Ocak'taki Karabıyıklı baskınında verdiler. Bir süvari takımı ile piyadelerden oluşan Fransız birliği, burada Karayılan adıyla bilinen bir köylü önderinin saldırısına uğradı. Baskın o denli çabuk bir biçimde gerçekleştirildi ki, Fransızlar tek bir silah bile atamadan dağıldılar. 50 dolayında Fransız askeri tutsak edildi, bütün ağırlıklara el kondu. Bu birlikten Fransız İşgal Komutanlığı'na tek bir asker bile ulaşamadı.

Bu çatışmalar, sonuç olarak, Maraş yolunu Fransızlar'a kapattı. Antep-Maraş ikmal yolunun kesilmesi, Maraş'taki Fransız işgal birliklerinin gücünü büyük ölçüde kırdı. Nitekim, bir ay kadar süren yoğun çarpışmalardan sonra, Fransızlar Maraş'ı boşaltmak zorunda kaldılar.

Maraş-Ayıntap yolunun kesilmesi, Katma'daki Fransız Tümen Komutanlığı Karargâhı'nı, Kilis-Antep yoluna yüklenmeye yöneltti. Buna karşılık, Antep Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi de Kilis yolu üzerinde yeni önlemler aldı. Maraş-Antep arasındaki baskınlar bu kez Kilis yöresine kaydırıldı. Nitekim, 2 Şubat 1920'de Kilis'ten yola çıkarılan bir Fransız yiyecek konvoyu ve iki piyade bölüğü, Kertil sırtlarında direnişle karşılaştı ve Kilis'e geri dönmek zorunda bırakıldı. Bu hattın giderek önem kazanması ve Fransızlar'ın ağırlıklarını bu çevreye kaydırması üzerine, Nizip Askerlik Şubesi'nde görevli Şahin Bey, Kilis Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na atandı. Kilis yakınlarında, Çapalı Köyü'nde karargâh kuran Şahin Bey, karayolu üzerinde üç savunma noktası belirledi. Bunlar, Kızılbu-

run tepeleri, kentin sırtları ile Elmalı- Bostancık sırtlarıydı. Buralarda siperler kazdıran Şahin Bey, her üç savunma noktasına da silahlı müfrezeler yerleştirdi. Bu hazırlıkların tamamlanmasından sonra, Antep'teki işgal komutanlığına bir uyarı mektubu göndererek işgalin kaldırılmasını isteyen Şahin Bey, "Kilis-Antep yolunun Fransızlar dışında herkese açık olduğunu" bildirdi. Gerçekten de, Mart 1920'nin son günlerine değin hiçbir Fransız birliği Kilis- Antep yolunu aşamadı. Antep'e gitmek üzere yola çıkan ikmal kolları, her keresinde Kilis'e geri dönmek zorunda bırakıldı.

Antep yöresindeki direniş, kentteki işgal birliklerini büyük güçlükler içinde bıraktı. Aylardır, Antep'e hiçbir Fransız ikmal kolu ulaşamıyordu. Antep halkı da Fransızlar'a ve Fransız birliklerini destekleyen Ermeniler'e yiyecek satmıyordu. Kent dışındaki çetelerin art arda kazandığı başarılar Fransızlar'ı korkuya düşürürken, halkı yüreklendirmişti. Silahlı direniş çeteleri, Fransızlar'ın gözü önünde, kent içinde kol geziyordu. Denebilir ki, Fransızlar işgal etmek için girdikleri Antep'te tutsak durumuna düşmüşlerdi. Duruma iyiden iyiye egemen olan Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 28 Şubat'ta Fransız Komutanı'na verdiği notada, kentte güvenliğin korunması için şu koşulları öne sürdü:

1— Antep'teki Ermeni askerlerinin geri gönderilmesi.

2— Yerel Türk yönetimine müdahale edilmeyeceğine ilişkin güvence verilmesi.

3— Antep'e yeni birlik getirilmemesi.

4— Güvenliğin korunması için, kente iki Türk taburunun getirilmesi.

Bu gelişmeler üzerine, Katma'daki Fransız Tümen Komutanlığı,Antep'e yiyecek ikmali için son bir girişimde bulunmayı kararlaştırdı. Bu amaçla, Albay Andreas komutasında büyük bir gücü, Kilis'e gönderdi. Üç piyade taburu, iki süvari bölüğü, bir dağ bataryası, bir istihkâm bölüğü ve 400 nakliye aracından oluşan Fransız birliği, 25 Mart 1920'de Kilis'ten Antep'e hareket etti. Kasabadan| yedi-sekiz km uzaklaştıktan sonra, çadırlı ordugâh kurarak savaş düzenine geçen Fransızlar, 26 Mart sabahı Antep yolundaki ilk savunma noktası olan Kızılburun'a saldırdılar. Topçu ve makineli tüfek desteğinde yürütülen saldırı, cephe savaşlarını göğüsleyecek güçten yoksun olan Şahin Bey çetelerini geriletti. Beş saat süren direnişten sonra, Fransızlar Kızılburun hattını aştılar ve ikinci savunma noktası olan Kertil sırtlarına doğru ilerlediler. Uzaktan yaptıkları top ateşiyle buradaki mevzileri de dağıtan Fransızlar, çekilen Şahin Bey çetelerini izleyerek son mevzilerin, Elmalı-Bostancık hattının önüne geldiler. Hareketsiz birliklere beklenmedik baskılar yapmakta ustalaşmış olan yerel Kuva-yı Milliye çeteleri bu cephe saldırısı karşısında tutunamıyor, dağılıyor, güçlerini her adımda yitirerek geri çekiliyorlardı. Bostancık önünde saldırının hızı kesilir gibi oldu. Bu fırsattan yararlanan Şahin Bey, Antep Müdafaa-i Hukuk örgütüyle ilişki kurdu ve yardım istedi. Antep'ten gelen Kuva-yı Milliye yöneticileri de biraz daha dayanılırsa Kılıç Ali Bey'in yardıma geleceğini söylediler ve Şahin Bey'in ne yapıp yapıp Bostancık'ı savunmasını istediler.

Saldırı, 28 Mart sabahı yeniden başladı. Direnen Şahin Bey çeteleri Fransızlar'ın Antep'e girmesini ancak birkaç saat daha engelleyebildi. Sonuçta, direniş yeniden kırıldı ve çeteler dağılmaya başladı. Şahin Bey ise, bu dağınıklığı gidermek için ileri hatlara geçtiği sırada, makineli tüfek ateşi açan Fransızlar'ca öldürüldü. Şahin Bey'in Kuva-yı Milliye'sinde birlik komutanı olarak görev yapan Ali Nadi Ünler, Şahin Bey'in öldürüldüğü dakikaları şöyle anar:

"... Şahin Bey beygiri zorluyor, etrafına düşen mermilerden ürken beygir yerinden kımıldamıyordu. Şahin Bey'e: 'Duracak vakit kalmadı, çekilelim' diye seslendim. Bu seslenişi işitip işitmediğini bilmiyorum. Beygirden atladı, şoseye doğru koşmaya başladı... Şahin Bey'in şehadetini daha sonra öğrendim. Düşman birlikleri uzaklaştıktan sonra, savaş yerine gelen köylüler, Elmalı Köprüsü'ne yakın bir yerde cesedini bulmuşlardı".

Antep Müdafaa-i Hukuk yöneticilerinin sözünü ettiği Kılıç Ali Bey müfrezesi geldiğinde, çatışma bitmiş, Albay Andreas komutasındaki Fransız birlikleri fazlaca kayıp vermeden 28 Mart 1920 akşamı Antep'e girmişlerdi.

ANTEP KENT SAVAŞI: Albay Andreas'ın kentten çıkışı, girişi denli kolay olmadı. 1 Nisan'da Kilis'e dönmek üzere Antep'ten çıkan Andreas komutasındaki birlikler, Balaban Boğazı önlerinde Kılıç Ali Bey komutasındaki Kuva-yı Milliye güçlerinin baskınına uğradı. Burada önemli sayıda askerini yitiren Andreas, son anda bir piyade bölüğünü ileri sürerek, süvari birliğinin kuşatılıp yok edilmesini önledi ve yolda fazla oyalanmadan Kilis'e ulaştı.

Antep dışındaki çatışmayı kente yaymak için yapılan hazırlıklar da tamamlanmıştı ve çatışmanın başlaması için bir fırsat kollanıyordu. Bu fırsatı, jandarmaların cezaevinden kaçan bir tutukluyu yakalamak için havaya ateş açmaları yarattı. Aslında, savaşın kentte sürdürülmesinden yana olanların başında Jandarma Komutanı Esat Bey geliyordu. Silah sesini duyan çok sayıda Antepli, çarşı yakınlarındaki askeri fırını basarak yirmi dolayında Fransız askerini tutsak aldılar. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Musullu semt sorumlusu Durduoğlu Süleyman da bir bölüm Kuva-yı Milliyeci'yi yanına alarak Düztepe ve Kurbanbaba'yı tuttu. Oradan Fransız karargâhı olan Amerikan Koleji'ni ve Zerdalilik'i ateş altına aldı. Çatışmanın başlamasıyla birlikte, kent boydan boya ikiye bölündü: Antep'i kuzeyden güneye ikiye ayıran Maarif Caddesi'nin doğusunu Türkler, batısını ise Fransızlar ve ayrılıkçı Ermeniler tutmuştu. Ayrım çizgisi Kendirli Kilisesi'ne giden caddeyle de sürüyor, bu caddenin kuzeyindeki Çınarlı semti Türkler'de, güneydeki bölge ise Fransızlar'da bulunuyordu. Daha ilk gün, cepheye düşen yapılarda mazgallar açıldı, evden eve duvarlar delinerek gizli geçitler hazırlandı ve barikatlar kuruldu. Başlangıçta kent savaşından yana olmayan ve ağırlığın kent dışındaki vur-kaçlara verilmesini isteyen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi, Kozluca Mahallesi'nde bir evde açık bir toplantı yaptı ve savaşın yönetimini eline aldı.

Çatışmalar 2 ve 3 Nisan günlerinde bütün şiddetiyle sürdü. Bu sırada Şıh Camisi askeri hastane durumuna getirilmişti ve yaralılar burada bakıma alınmıştı.

4 Nisan'da, o güne değin Burç karakolunda bulunan Kılıç Ali Bey müfrezesi de Antep'e geldi. Eski Saray'ın karşısındaki Anadolu Hanı'na inen Kılıç Ali Bey, Müdafaa-i Hukuk yöneticileriyle durumu görüştü ve bu görüşmede ayrılıkçı Ermeniler'i Fransızlar'dan uzaklaştırıcı bir siyaset izlenmesi kararlaştırıldı. Aynı gün, Erivan' daki Ermenistan Millet Meclisi'ne bir mektup yazıldı. Mektupta Türkler'in düşmanının Ermeniler değil, Fransızlar olduğu belirtiliyor, her iki toplumun altı yüz yıldır birlikte yaşadığı, daha da birlikte yaşayacağı dile getiriliyordu. Gerçekten de, mektubun, Ermeniler'le ilişki kurulması yolunda bir kapı açtığı görüldü: Maraş'a haber göndererek iki Ermeni din adamını ve Ermeni ileri gelenlerinden birkaç kişiyi Antep'e çağırtan Kılıç Ali Bey bu kurulu öğütçü olarak ayrılıkçı Ermeniler'in barikatlarına gönderdi. Çatışmayı durdurmak için yoğun bir çaba harcayan Ermeni Öğüt Kurulu sonunda bunu sağladı ve Türkler'le Ermeniler karşılıklı olarak ateş kestiler. Ancak, bu antlaşmanın süresi birkaç saati aşmadı ve çatışma bütün cephelerde yeniden başladı. Kent savaşının dördüncü gününe ulaşıldığında, cepheler artık birbirine iyice yaklaşmıştı; kimi yerde siperler arasında ancak beş-altı metre kadar bir uzaklık bulunuyordu. Savaşın birinci haftası dolarken, Fransız İşgal Komutanı bir durum değerlendirmesi yaparak acele yardım isteğinde bulunduğunda, Fransızlar'ın direnme gücü tükenmek üzereydi.

BİRİNCİ ANTEP KUŞATMASI: Antep'te çatışma bütün şiddetiyle sürüp giderken, Urfa'da Ocak 1920'de başlayan direniş, 11 Nisan'da Fransız garnizonunun teslim olmasıyla sonuçlanmıştı. Bunun üzerine, Fransız Tümen Komutanlığı, Urfa'ya gitmek amacıyla Carablus'a (Kargamış) gelen Fransız alayının Urfa'da yapacağı bir şey kalmadığını bildirdi ve alayın Albay Normand komutasında Antep'e hareket etmesini istedi. Nizip yolundan ilerleyen Fransız alayı 16 Nisan'da Kılıç Ali Bey müfrezesiyle karşılaştı. Ancak, Fransız gücünün ezici üstünlüğü nedeniyle, Babil gesırtlarında başlayan çatışma, Fransızlar'ın yengisiyle sonuçlandı. Toplarını Cünüt Dağı'na yerleştiren Normand, kenti top ateşine tuttu. Bu ateşe, o güne değin kullanılmayan Amerikan Koleji'ndeki toplar da katıldı. Bu yoğun bombardıman Düztepe, Kurbanbaba tepelerindeki direnişi kırdı ve Fransızlar bu mevzileri ele geçirerek kuşatmayı daralttılar. "Fransızlar kente girdi" söylentisinin yarattığı panik de eklenince öbür mevziler de hemen hemen yarı yarıya boşaldı. Ancak, Fransızlar bu çok elverişli durumdan yararlanamadılar ve kente girmeye çekindiler. Ertesi gün de panik atlatılıp mevziler yeniden sağlamlaştırılınca, kuşatmayı sonuçlandırma şansını yitirmiş oldular. Buna karşın, Albay Debieuvre komutasındaki yeni bir Fransız birliğinin gelmesiyle kuşatmayı daha da güçlendirdiler. Fransız albay, 17 Nisan'da Antep Müdafaa-i Hukuk yönetimine bir nota göndererek kentin hemen teslim olmasını istedi, yoksa sürekli top ateşi açacağını bildirdi. Antepliler bu notayı birkaç oyalama yanıtıyla geçiştirdiler, bu arada çevre köylerden gelen gönüllülerle savunma hattı güçlendirilmeye çalışıldı. 25 Nisan'da,

Doğu Sömürge Alayı Komutanı Albay Abadie Antep'e gelerek, işgal komutanlığını üstlendi. 26 Nisan'da da tank ve toplarla desteklenen Fransız birlikleri, Mağarabaşı mevzilerine doğru saldırıya geçtiler. Bunu, Mağarabaşı gönüllülerinin karşı saldırısı izledi. Gönüllüler, bazı evleri işgal ederek yaklaşan Fransız askerlerini püskürttüler. Tanklardan biri bozuldu, öteki ise geri çekildi. Çok sayıda kayıp veren Fransızlar Mağarabaşı mevzilerini boşalttılar.

Fransız saldırısının sonuçsuz kaldığı saatlerde, Kılıç Ali Bey, Antep dışında, Dülük'te bulunuyordu ve kuşatmayı yarmak için gönüllü topluyordu. Maraş'taki 9. Piyade Alayı'nın da bu güçlere katılmasıyla, 26 Nisan gecesi Hacıbaba ve Çıksorut yönünde saldırıya geçildi. Ancak, Albay Normand bu saldırıyı zamanında öğrenmiş ve birliklerini Carablus yönünde geri çekmişti. Boşaltılan bazı tepeleri yeniden ele geçiren Kılıç Ali Bey müfrezesine bağlı güçler, Kurbanbaba Tepesi'ndeki Fransızlar'ın geri çekiliş yolunu da kestiler; böylece, Antep'teki Fransız askerleri yeniden dar bir alana sıkıştırıldı. Kent içindeki çatışmalar yeniden şiddetlendi. Çınarlı'da sokak savaşları oluyordu. Bu günlerde Fransızlar'ın kuşatma sırasında ele geçirdikleri Kurbanbaba Tepesi'ne bir saldırı düzenleyen Kılıç Ali Bey müfrezesi, kısa ve yoğun bir çatışmadan sonra tepeyi aldı. Çatışma sırasında Fransız birlikleri hemen tüm askerlerini yitirdi. Mayısın ilk günlerinde, iyiden iyiye bunalan Fransızlar yeniden yardım istediler. Kilis'ten gönderilen ikmal kollarından ilki geri püskürtüldü, ikincisi ise büyük kayıp vererek Antep'e girebildi.

FRANSIZLAR'IN ATEŞKES İSTEĞİ VE ÇATIŞMASIZ GÜNLER: Mayıs 1920 sonlarına doğru, Fransa'nın tutumunda önemli bir değişiklik oldu. Adana çevresindeki yoğun direniş, Maraş ve Urfa'da uğradıkları yenilgi ve Antep'teki güçlü yıpratma savaşı Fransızlar'ı çok zor durumda bıraktı. Öyle ki, aylar geçtiği halde Anadolu Harekâtı'nı tamamlayamadıkları için, güçlerini bir türlü Suriye'ye kaydıramamış, bu bölgeyi bütünüyle işgal edememişlerdi. Oysa, asıl ağırlıklarını buralara yöneltmek istiyorlardı.

Bu koşullar, Fransa'yı, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne ateşkes önermeye yöneltti. Büyük Millet Meclisi ise, Ankara'nın açıkça tanınması anlamına gelen ve İtilaf Devletleri arasında gedik açacak olan bu isteği olumlu buldu. 28 Mayıs 1920'de Antep Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na bir telgraf çeken Ankara Hükümeti, 30 Mayıs - 18 Haziran 1920 arasını kapsamak üzere, Fransızlar'la bir ateşkes antlaşması imzaladığını bildirdi. Antlaşmaya göre, Fransız birlikleri yirmi gün içinde, Adana, Mersin ve Tarsus dışındaki bütün işgal bölgelerini boşaltacak ve tutsakları serbest bırakacaklardı. Aynı gün uçakla Fransız İşgal Komutanlığı'na da ulaştırılan antlaşmanın ikinci maddesi Antep'teki işgalin de kaldırılacağı ve Fransız birliklerinin kent dışına çıkacağı hükmünü taşıyordu. Boşaltmanın nasıl yapılacağı, yerel görüşmelerle belirlenecekti.

Söz konusu maddenin uygulanmasına ilişkin görüşmeler, 29 Mayıs'ta, Fransız işgal karargâhında başladı. Ancak, İşgal Komutanı Abadie, kentin ateşkes süresince boşaltılmasına yanaşmıyordu. Bunun üzerine, görüşmelerde Türk tarafını temsil eden Yarbay İrfan Bey, Kilis'teki Fransız Tümen Komutanı'na başvurdu. Uzun tartışmalardan sonra, Fransızlar'ın Kolej ve Zerdalilik dışındaki mevzileri boşaltmaları konusunda anlaşmaya varıldı. Yıldırım Taburu adı verilen Kuva-yı Milliye Birliği, 9 Haziran'da boşaltılan mevzilere girdi. Böylece, Fransızlar kenti bütünüyle boşaltmamakla birlikte, yine de oldukça elverişsiz bir konuma düştüler. Fransız birlikleri ile ayrılıkçı Ermeni çeteleri arasındaki bağlantı, araya Türk birliklerinin girmesiyle kesilmiş oldu.

Ateşkesle birlikte, geçici bir süre için de olsa, Antep'te olağan yaşama dönüldü. Bu arada Ermeniler'le Türkler arasında da bir yakınlaşma başlamış, Ankara Hükümeti'ne bir telgraf çeken Ermeni Cemaati yöneticileri, bundan böyle Fransızlar'a yardım etmeyeceklerini bildirmişlerdi. Bu arada, Ermeni semtlerinde güvenliği sağlamakla görevli Türk birliğine Ermeni askerleri de alındı.

Kente egemen olan barış havası nedeniyle, ateşkes süresi 18 Haziran'da sona erdiği halde, ne Türkler ne de Fransızlar çatışma eğilimi göstermediler. Bu yüzden ateşkes kendiliğinden uzadı. Öncelikle, Kuva-yı Milliye'nin yeni komutanı Recep Bey ve Mutasarrıf Celâl Bey barış havasının sürmesi için çaba harcıyor, gereksiz çatışmalardan kaçınıyorlardı.

ATEŞKESİN SONA ERMESİ VE KUVA-YI MİLLİYE'NİN SALDIRISI: Ankara Hükümeti, Haziran 1920'nin son günlerinde Güney Anadolu'daki barış havasının aldatıcı olduğu ve Fransızlar'ın bu durumdan yararlanarak Suriye işgalini tamamlamak üzere oldukları kanısına vardı. Öte yandan, ateşkes süresi bittiği halde, Fransızlar kalıcı bir antlaşma yapmak için hiçbir adım atmıyor, Ankara Hükümeti'ni sürekli oyalıyorlardı. Bunun üzerine, Genelkurmay Başkanlığı Adana yöresindeki askeri hazırlıkları geliştirme kararı aldı. 20 Haziran 1920'de Adana Cephesi adı altında yeni bir cephe kuruldu. Cephenin karargâhı Maraş'taydı ve komutanlığını da Albay Selahattin Adil Bey üstlenmişti. 26 Temmuz'da Antep'e gelerek hazırlıkları yerinde inceleyen Selahattin Adil Bey, 29 Temmuz'da Antep'teki Fransız mevzilerine karşı saldırıya geçilmesi buyruğunu verdi. Bu arada Kuva-yı Milliye Komutanlığı'nı İrfan Bey, mutasarrıflığı da Sabri Bey üstlenmişti.

Verilen buyruk üzerine, 29 Temmuz 1920 sabahı Antep kent savaşları yeniden başladı. Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey komutasında harekete geçen Antep Taburu, Mardin Yetimhanesi'ni, Kurbanbaba'yı ve Azez yokuşunu işgal etti. Sonra da, talime çıkmış olan Fransız alayı üzerine ateş açıldı. Ancak, Fransızlar da hazırlıklıydılar ve anında karşılık vererek saldırının hızını kestiler. Bu arada, önceleri Türkler'e yakınlaşır gibi görünen ayrılıkçı Ermeniler de yeniden Fransızlar'ın yanında yer aldılar ve kurdukları barikatlarla Antep Taburu'nun ilerlemesini durdurdular. O günden sonra, ağustos ortalarına değin yeni bir saldırı yapılmadı. Çatışma uzaktan yapılan top ve makineli tüfek ateşi ile sürüyordu. Ancak 9 Ağustos'ta yeni bir gelişme oldu. Antep'teki Fransız alayının saldırıya uğradığını öğrenen Albay Andreas komutasındaki güçlü bir Fransız birliği hızla Antep'e yürüdü. Fransızlar'ın büyük bir üstünlüğe sahip olduğunu gören İrfan Bey komutasındaki Türk birlikleri, fazlaca bir direniş gösteremeyerek geri çekildi. Ancak, Fransızlar hızlı hareket ederek Kuva-yı Milliye güçleri ile kent mevzilerinin arasına girdiler. İrfan Bey'in kent içine çekilmesini önlediler. Başka bir Fransız birliği de Kurbanbaba ve Azez'i işgal etti. Bir süre sonra Mardin Yetimhanesi'ndeki direniş de kırıldı. Böylece, Antep ikinci kez kuşatılıyordu. Üstelik, direniş gücünün gövdesini oluşturan Kuva-yı Milliye birliği de kent dışında kalmıştı. Kuşatmayı tamamlayan Fransız komutan, 11 Ağustos'ta Antep Müdafaa-i Hukuk yöneticilerine bir nota göndererek kentin iki saat içinde teslim edilmesini, bu yapılmazsa taş taş üstünde koymayacağını bildirdi. Antepliler'in bu notayı geri çevirmesi üzerine de,kenti aralıksız top ateşine tuttu. Fransızlar, bu kuşatmada eski küçük ve orta çaplı topların yanı sıra, 155'lik obüsler de kullanıyor, bunların bir mermisi iki katlı kâgir bir yapıyı çökertmeye yetiyordu. Top ateşi, özellikle, geceleri yoğunlaştırıldığı için, halk gece gündüz dışarda bekleşiyordu. Fransızlar bu arada bir de piyade saldırısı düzenledilerse de, geri püskürtüldüler.

KUŞATMANIN YARILMASI: 12 Ağustos'ta Fransız komutanı ikinci bir ültimatom göndererek kentin teslim edilmesini istedi. Bu ara kent halkı çok zor durumdaydı. Son Fransız saldırısının püskürtülmesi sırasında cephanenin hemen tümü kullanılmış, ilaçsız-

Karayılan'ın Öyküsü

Antep direnişi denilince ilk akla gelen adlardan biri, belki de başlıcası Karayılan'dır. Fransız işgaline karşı gösterdiği yürekli tutum ve yararlılıklar nedeniyle neredeyse bir "söylence kahramanı" olarak anılan Karayılan, Molla Mehmed adında bir aşiret reisiydi ve Antep savaşlarına değin merkeze bağlı Elif Köyü'nde oturur du. Antep'in Fransızlar'ca işgalinden sonra, kendiliğinden harekete geçen ve çevresine topladığı gönüllülerle direnişe katılan Karayılan, işgalin ilk günlerindeki çete savaşlarına, bu arada Karabıyıklı, Bostancık çatışmalarına katıldı. 1 Nisan 1920'de başlayan Antep kent savaşında en önde görünen Karayılan, Mağarabaşı ve Kurbanbaba çarpışmalarında yer aldı.

Gözüpek tutumuyla hemen tüm Antep'in gönlünü kazanan ve direnişçilerin güç kaynağı olan Karayılan'ın yaşamı, yine böyle bir çatışmada son buldu. 24 Mayıs 1920'de, Antep gönüllüleri, birkaç Fransız nakliye aracını ele geçirmek için, Sarımsak Tepe yönünde saldırıya geçtiler. Bu saldırı yoğun bir makineli tüfek ateşiyle karşılandı ve gönüllülerin en önünde bulunan Karayılan, hemen ilk ağızda vuruldu.

Öldükten sonra, çatışma sırasında askeri hastane olarak kullanılan Şıh Camii'ne gömülen Karayılan'ın yaşamı, savaşımı ve ölümü üstüne, sayısız ağıt yakıldı.

lık yüzünden yaralılar bütün bütün bakımsız kalmıştı. Kentin üstüne yağdırılan 155'lik obüsler, bodrum katlardan başka barınacak yer bırakmamıştı. Bu yüzden, Antepliler ikinci ültimatomu da geri çevirmeyi uygun bulmadılar. Ilımlı bir yanıt vererek Fransızlar'ı oyalamayı, bu arada hazırlık yapmayı yeğlediler. Bu tutum Fransız ateşinin hızını kestiyse de, 15 Ağustos'ta yeni bir ültimatom daha geldi. Bunu, ayrılıkçı Ermeniler'in ültimatomu izledi. Bu ültimatomda, kent akşama kadar Fransızlar'a teslim edilmezse, o güne değin çatışmalara açıkça katılmamış olan ayrılıkçı Ermeniler'in de Fransızlar'la birlikte Türkler'e karşı savaşacakları belirtiliyordu.

Bunun üzerine, aynı gün Karatarla Camisi'nde bir toplantı düzenlendi ve burada toplananların eğilimi belirlenmek istendi. Toplantıda bazı kent ileri gelenleri, İrfan Bey komutasındaki birliklerin kente bir türlü giremediğini, askersiz bir savunmanın ise düşünülemeyeceğini belirterek, koşullu teslim olma görüşünü ileri sürdüler. Ancak, büyük çoğunluk her ne pahasına olursa olsun direnişin sürdürülmesinden yanaydı. Fransızlar'a da bu doğrultuda bir yanıt verildi ve Fransız Komutanı'nın beyaz bayrak çekilmesini istediği kaleye ayyıldızlı bayrak çekildi ve yoğun top ateşi yeniden başladı. Ancak, bu sırada kuşatmanın seyrini etkileyecek iki gelişme oldu. Bunlardan birincisi, kuşatmayı günlerdir sürdüren Fransız birliklerinin ikmalsiz kalması ve bu birliklerden bir bölümünün gelecek ikmal konvoyunu korumak için Akçakoyunlu'ya gitmesi; ikincisi de kente giremeyen İrfan Bey'in, çevre illerin Kuva-yı Milliyeleri'ne haber ileterek yardım toplamasıydı. Bu gelişmenin güç dengesini bir ölçüde değiştirmesi üzerine, Bedirköy'de toplanan Kuva-yı Milliye güçleri, 18 Ağustos gecesi bir yarma harekâtı düzenleyerek Antep'e girmeyi kararlaştırdılar. Harekât, belirlenen gün ve saatte başladı. Önden ve arkadan sıkıştırılan Cünüt'teki Fransız birlikleri yenildi. Kuşatmayı bu noktadan yaran 40-50 kişilik bir Kuva-yı Milliye müfrezesi Antep'e girdi. Ertesi sabah da Hacıbaba, Çıksorut ve Kuşçu Dağı mevzileri ele geçirildi. Fransız komutanlığı ise, eli altındaki güçle kuşatmayı sürdüremeyeceğini anlayınca, yeniden Kolej, Kurbanbaba ve Düztepe çevresine çekilmeyi kararlaştırdı. O günden sonra, karşılıklı birkaç saldırı dışında, Kasım 1920 ortalarına değin durumda değişiklik olmadı. Bu arada, her şeye karşın korunaklı noktaları ellerinde bulunduran Fransızlar'ın top ateşi kimi zaman daha da şiddetlenerek süregidiyordu. Antep'te hemen hemen sağlam yapı kalmamış gibiydi. Öyle ki, bütün haberleşme hatları yıkıldığı ve kullanılmayacak hale geldiği için, kent dışıyla haberleşme güvercinlerle yapılıyordu.

ANTEP'İN SON KEZ KUŞATILMASI: 20 Kasım 1920'de, General Goubot komutasındaki 4. Fransız Tümeni Kilis yoluyla Antep'e geldi ve kenti çepeçevre sararak dışarıyla olan bütün bağlantısını kesti. Antep ilk kez böylesine güçlü bir kuşatma altına giriyordu. Fransızlar artık ne pahasına olursa olsun Antep'i düşürmeyi amaçlamışlardı. Adana ve Maraş'la Suriye'yi birbirine bağlayan bu dar kara parçasındaki direniş yüzünden, Suriye'ye oldukça geç egemen olabilmiş, Maraş ve Urfa'yı ise ellerinde tutamamışlardı. Bu nedenle yeni kuşatma için, uçak filosuna varıncaya dek, her türlü gücü Antep'e taşımışlardı. Böylece, ayrılıkçı Ermeniler'le birlikte Antep içinde ve çevresinde 20.000 askeri aşkın bir güç bulunduruyorlardı. 23 Kasım günü, çevredeki 2. Kolordu'ya bağlı birliklere karşı bir saldırı düzenleyen, bu birlikleri uzaklaştırıp bir süre izledikten sonra, 30 Kasım' da yeniden Antep'e dönen General Goubot, 1 Aralık'ta Antep Kuva-yı Milliye Komutanı Özdemir Bey'e ültimatom gönderdi. Bu ültimatomda 2. Kolordu birliklerinin Fırat'ın doğusuna atıldığı ileri sürülüyor, düzenli askerlerin ve jandarmaların savaş tutsağı olarak Fransızlar'a teslim edilmesi isteniyordu. Ültimatomda, ayrıca, Türk istihkâmlarının kaldırılması ve kışkırtıcıların teslim edilmesi isteği yer alıyordu.

Ozdemir Bey ise verdiği yanıtta, Goubot'nun isteklerini ustaca reddederek şunları belirtti:

"İnanmanızı isterim ki, buradaki savunma birliklerinin bütün askeri, Antepliler'in öz çocuklarıdır. Her biri bir ailenin gözbebeğidir. Bunları ailelerinden ayırıp, nasıl size savaş tutsağı olarak vermeli? Bunu onaylayacak bir vicdanı kendimde göremiyorum... Saygıdeğer General, burada kışkırtıcı olarak tanımlayabileceğiniz hiç kimse yoktur. Bunların hepsi yurtsever duygularla davranan insanlardır. Ve bütün kasaba halkı bu insanlardan oluşmaktadır. Bu kışkırtıcıları bir liste halinde belirleyip isteyeceğinizi söylüyorsunuz ki, bu bütün kasaba halkının savaş tutsağı olarak verilmesi demektir ki, bunun uygulanmasına olanak yoktur ve olamaz."

Fransızlar'ı ikna etme amacı taşıyor gibi görünen bu usta yanıt, gerçekten de amacına ulaştı. Sonraki dört gün boyunca top ateşi iyiden iyiye hafiflediği gibi, Goubot da Özdemir Bey'den yüz yüze görüşme isteğinde bulundu. Ancak, Özdemir Bey bu isteğe olumlu yanıt vermeyince, Fransız generali oyalandığını anladı ve top ateşini yeniden yoğunlaştırdı. 5 Aralık'tan sonra top ateşi daha da şiddetlendi. Öyle ki, kente bir gün içinde 500'ü aşkın 155'lik mermi düştüğü oluyordu. Hastane olarak kullanılagelen Şıh Camisi çoktan dolmuş, çevredeki sağlam evler de hastaneye eklenmişti. Herşeye karşın, General Goubot'nun Kuzey Suriye'de patlak veren bir ayaklanmayı bastırmak için Antep'ten ayrılmasıyla birlikte, kuşatmayı yarmak için birkaç saldırı daha düzenlendi. Ancak bunlardan, önemli bir başarı sağlanamadı. Özdemir Bey, bu saldırılar sonrasında, kent dışına gelen 2. Kolordu Komutanı'nı yeterince destek vermemekle suçladıysa da, daha sonra bu suçlamanın haklı olmadığı anlaşıldı ve doğabilecek anlaşmazlık önlendi.

ÖZDEMİR BEY'İN YARMA HAREKÂTI VE AYINTAP'IN TESLİMİ: Son kuşatmanın ikinci ayı dolarken, Antep'in artık direnecek gücü kalmamıştı. Özdemir Bey'in 2. Kolordu Komutanı'na yazdığı son mektuba "Antep"i şimdilik kendi yazgısına terketmekten başka çare olmadığı" yanıtı da gelince Antep Kuva-yı Milliye Komutanlığı ve Müdafaa-i Hukuk yönetimi Şubat 1921 başlarında yeniden durumu değerlendirdi ve kentin ha bugün ha yarın düşeceği kanısına vardı. Bu nedenle, hiç değilse halkın baskıya uğraması önlenmeli, bunu sağlamak için, silahlı güçler bir yarma harekâtıyla kenti boşaltmalıydı. 6 Şubat gecesi bir şifreli telgraf gönderen 2. Kolordu Komutanı da, kentin hemen o gece boşaltılmasını istedi ve General Goubot'nun Antep'e yetişmek üzere olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, aynı gece Salevat Tepesi'nin ele geçirilmesi ve kuşatma bu noktadan yarılarak kent dışına çıkılması kararlaştırıldı. Sabaha karşı, Yıldırım Taburu öncülüğünde, Antep'in hemen bütün Kuva-yı Milliyesi Salevat Tepesi'ne saldırdı ve açılan gedikten, kısa sürede kent dışına çıkıldı. Bu harekât sırasında kentte kalan Özdemir Bey ve bazı Müdafaa-i Hukuk yöneticileri ise 7 Şubat gecesi gizlice kenti terkettiler. Yapacak başka bir şeyi olmayan Antep Kenti de, 9 Şubat günü Fransızlar'a teslim oldu.

ANTEP'E GAZİ UNVANININ VERİLMESİ: Antep Kuva-yı Milliye Komutanlığı'nın bir yarma harekâtıyla kenti boşaltmayı kararlaştırdığı gün, Türkiye Bü-

Türk Verdun'ü Gaziantep

Antep halkının ardı arkası kesilmeyen Fransız kuşatmalarına karşı sürdürdüğü on aylık direniş, işgalci Fransız asker ve komutanlarını da etkilemişti. Bu direnişe tanık olan komutanların hemen tümü, Fransız Genelkurmay Başkanlığı'na yazdıkları raporlarda durumu övgüyle dile getiriyorlardı. Bunlardan Antep İşgal Komutanı Abadie, Antep savaşlarını anlatan kitabında, kenti "Türk Verdun"ü olarak tanımlıyordu. Bilindiği gibi, Verdun, Birinci Dünya Savaşı başlarında, Fransa'yı 48 saat içinde işgal edeceklerini ileri sürerek harekete geçen Almanlar'ın önünde aylarca çakılıp kaldıkları Fransız direniş hattının adı idi. Ve Verdun direnişi, savaşın daha sonraki gelişimine ilişkin Alman stratejilerini altüst etmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın Alman yenilgisiyle sonuçlanmasının nedenlerinden biri olmuştu. Antep direnişini işte bu olaya benzeten Albay Abadie, işgalin birinci yılı dolarken tanık olduğu bir çatışmayı şöyle anlatır:

"Türkler'in güçlü bir biçimde tahkim ettikleri ve Latin Kilisesi'ne kırk metre uzaklıktaki mevzimizi sürekli rahatsız eden Ticaret Mektebi'ne karşı, 5 Ekim'de bir Fransız müfrezesi harekete geçti. Bu iş için 3 ve 4 Ekim günlerinde topçu ateşiyle hazırlık yapıldı... 5 Ekim'de, saat 14-15' te başlatılan şiddetli yeni bir top ateşinden sonra, Fransız müfrezesi mektebe doğru ilerledi, ama topçu hazırlık ateşi sırasında burasını terk etmeyip kalan Türkler'in silahlı direnişiyle karşılaştı. Bu çatışma, Türkler'in savunmadaki kararlılığı ve serinkanlılığıyla çevikliğini, bununla birlikte, sokak savaşlarıyla evlerin savunma mevzileri haline getirilmesindeki yeteneklerini bir kez daha ortaya koydu. Bu girişim, bir hafta sonra yinelendi, fakat sonuç yine sıfırdı."

yük Millet Meclisi de, yalnızca kendi gücüne dayanarak Fransız işgaline 10 ay boyunca geçit vermeyen Ayıntap Kenti'nin onurlandırılmasını oy birliğiyle benimsedi. Meclis'in 6 Şubat 1921 tarihli 147. oturumunda kabul edilen 93 sayılı yasayla Antep'e gazilik unvanı verildi.

ANTEP'TE İŞGAL GÜNLERİ: Teslim olma koşullarını belirleyen anlaşmanın imzalanmasından sonra, Fransız birlikleri 10 Şubat 1921'de Antep'e girdiler. Kentin bütün dış bağlantı noktalarına karakol kurarak işgali güvenlik altına aldılar.

Kentte geçici bir yönetim oluşturan Fransız komutanlığı, Türk ileri gelenlerinden birinin mutasarrıf olmasını istedi. Çevresinin de baskısıyla, Mecit (Barlas) Bey mutasarrıflık görevini üstlendi. Ayrıca, kentte güvenliği sağlamak amacıyla Türk ve Ermeniler'den polis ve jandarma birlikleri oluşturuldu. Bütün bu önlemlerin alınmasından sonra, Kasım 1920'den bu yana süren kuşatma, 27 Şubat'ta kaldırıldı.

Fransızlar Antep Kenti'ni ele geçirmişlerdi ama, Antep merkezi ve Kilis'in dışında, yöredeki hiçbir kasaba Fransız mandasını kabul etmemişti. Nitekim, Ankara Hükümeti'ni tanıyan Antep mutasarrıflık merkezi önce Halfeti'ye oradan da Nizip'e taşınmıştı. Kilis kaza örgütü de Musabeyli Bucağı'nın Haskanlı Köyü'ne yerleşmişti. Fransızlar'ın Antep mutasarrıflığına atadığı Mecit Bey bir süre sonra görevden çekilince, yerine, Halep'ten çağrılan Seyyafzade Abdülkadir Efendi getirilmişti. Ancak, Fransızlar Antep merkezinde de güçlü bir yönetim yapısı kuramadılar.

Fransızlar'ın Antep'teki bir başka uygulaması da, Yıldırım Taburu künye defterinin incelenmesi ve defterlerde adı geçen bütün erlerin savaş tutsağı sayılması oldu. Bunlardan evleri kent içinde olanlar fişlenerek serbest bırakılırken, köylerden gelenler tutsak edildi ve kuşatma sırasında oluşturulan Türk istihkâmları bunlar eliyle yıktırıldı. Bu arada, anlaşma hükümlerine aykırı olarak, Antep Müdafaa-i Hukuk yöneticilerinden birkaçını tutuklayarak Amerikan Koleji'ne kapattılar.

ANKARA ANTLAŞMASI VE ANTEP'İN KURTULUŞU: Antep ve yöresinin Fransız işgaline girdiği günlerde, Batı Anadolu'da Yunanlılar'ın başlattığı iki toplu saldırı İnönü önlerinde durdurulmuştu. Yunanlılar'ın ve İtilaf Devletleri'nin beklemediği bu durum büyük devletlerin tutumunda önemli bir değişiklik yarattı. Gerek İngiltere'de, gerekse Fransa'da, altı ay kadar önce yapılan Sevres Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi gerektiği görüşü yaygınlık kazanmaya başladı. Böylelikle, yeni bir görüşme ortamı doğdu ve bu sorunları yeni bir temelde ele almak amacıyla Londra'da bir konferans düzenlendi. Konferansa Ankara Hükümeti adına Bekir Sami (Kunduk) Bey katıldı. Bekir Sami Bey, uzun görüşmelerden sonra, 15 Mart 1921'de Fransız delegeleriyle bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre, ekonomik bazı ayrıcalıklar karşılığında, Antep ve Kilis Türkler'e bırakılıyordu. Ancak Büyük Millet Meclisi, Fransızlar'a ayrıcalık tanıyan bu antlaşmayı onaylamadı.

Fransızlar, Ankara Hükümeti ile anlaşma girişimlerini daha sonra da sürdürdüler. Yunanlılar'ın Sakarya yenilgisinden sonra bu girişimler daha da yoğunlaştı. Fransız temsilcisi Franklin Bouillon'un özel çabaları sonucunda, 20 Ekim 1921'de Ankara'da bir antlaşma imzalandı. Antlaşmaya göre, Hatay dışında bütün Güney ve Güneydoğu Anadolu toprakları Türkiye'ye bırakılıyordu. Ankara Antlaşması hükümleri gereğince, Fransızlar, 25 Aralık 1921'de Antep'i boşalttılar. Maraş'ta bulunan 59. Türk Alayı da aynı gün Antep'e girdi. Böylece, Antep, yaklaşık üç yıl süren işgalden kurtulmuş oldu.

Ayıntap İmalat-ı Harbiye Fabrikası

Antepliler, işgale karşı direniş sırasında, pek çok konuda olduğu gibi, cephane ikmalinin yapılmasında, silahların onarılmasında da kendi güçlerine dayanmak zorunda kaldılar. Bu amaçla, bir fişek ve bomba imalathanesi kurdular. Yusuf ve Tevfik Usta gibi yetenekli ustalar, ele geçirilen, ama yivleri yerli mermilere uymayan Fransız silahlarının yivlerini değiştiriyor, bunu başaramazlarsa söz konusu yivlere uygun fişek üretiyorlardı.

Kurulan imalathaneye, kentteki bütün demirci, tenekeci, marangoz ve tamirciler toplanmış, kısa sürede seri üretime başlanmıştı. Evlerden ve cephelerden mermi kovanları toplanıyor, mağara duvarlarındaki, kale burçlarındaki küfler biriktirilerek güherçiler elde ediliyor, bu güherçilerle kükürt birleştirilerek elde edilen barut kovanlara dolduruluyordu. Ayrıca, kurşun ve tutyadan dökülen kalıplarda mermi çekirdeği üretiliyordu. Merminin ateşleme kapsülünü üretmek için de zırnık ve potasyum klorat uygulanıyordu.

Fişek ve bomba imalathanesinin, yoğun bir çalışmayla günde 6.000'i aşkın fişek ürettiği oluyordu.

CUMHURİYET SONRASI ÖNEMLİ OLAYLAR

1927: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeniler'ce kurulan hastane, özel idareye devredilerek onarıldı ve Belediye Hastanesi olarak yeniden açıldı.

1 Kasım 1927: Ali (Cenani) Bey, Ali (Kılıç) Bey, H. Mehmet (Şahin) Bey, Ahmet Remzi (Güres) Bey, Ferit (Arsav) Bey, Reşit (Ağar) Bey, III. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1928: Ömer Şefik Yüzbaşı Mensucat Fabrikası işletmeye açıldı.

1929: Fevzipaşa - Keçiler demiryolu hattı hizmete açıldı.

1930: Gaziantep Rakı Fabrikası işletmeye açıldı.

1931: İş Bankası Gaziantep Şubesi açıldı.

4 Mayıs 1931: Ali (Kılıç) Bey, H. Mehmet (Şahin) Bey, Ahmet Remzi (Güres) Bey, Nuri (Conker) Bey, Reşit (Ağar) Bey, IV. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

15 Mayıs 1932: Bir İtalyan şirketince kurulan elektrik fabrikası hizmete açıldı.

1 Şubat 1933: İlk lise, Gaziantep Ortaokulu binasında öğretime başladı.

1933: Veliç İplik Fabrikası işletmeye açıldı.

26 Ocak 1933: Atatürk Gaziantep'e geldi.

1934: Pürsefa Un Fabrikası üretime başladı.

1935: Metanet Un Fabrikası işletmeye açıldı.

1 Mart 1935: Ali Kılıç, H. Mehmet Şahin, Ahmet Remzi Güres, Reşit Ağar, Ali Hikmet Ayerdem, M. Ali Ağakay, Numan Menemencioğlu, Ömer Asım Aksoy, Bekir Kaleli, V. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1939: İtalyanlar'ca işletilen Gaziantep Elektrik Şirketi kamulaştırıldı.

3 Nisan 1939: Mehmet Şahin, M.Ali Ağakay, Ömer Asım Aksoy, Abdurrahman Melek, Ahmet Aksu, Bekir Kaleli, Nuri Pazarbaşı, VI. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1940: Örnek Un Fabrikası üretime başladı.

1941: Gaziantep Kız Enstitüsü ve Akşam Kız Sanat Okulu öğretime başladı.

1942: Özel sektörden devralınan Tekel İçki Fabrikası üretime başladı.

1943: Gaziantep Erkek Sanat Okulu öğretime başladı.

8 Mart 1943: M.Ali Ağakay, Ömer Asım Aksoy, Abdurrahman Melek, Bekir Kaleli, Şefik Özdemir, Cemil Said Barlas, Muzaffer Canpolat, VII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1944: Gaziantep Havaalanı işletmeye açıldı.

1945: Gaziantep Otobüs İşletmesi kuruldu.

5 Ağustos 1946: Ömer Asım Aksoy, Abdurrahman Melek, Bekir Kaleli, Aşir Atlı, Cemil Alevli, Cemil Said Barlas, Muzaffer Canpolat, VIII. Dönem milletvekilliğine seçildiler.

1948: Kilis Kız Akşam Sanat Okulu ve Kız Enstitüsü öğretime başladı.

2 Nisan 1950: Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası kuruldu.

14 Mayıs 1950: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı : 132.453
Katılma Oranı: % 90,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	49.333	41,4	—
DP	69.792	58,6	7

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Antep Milletvekilleri

12 Ocak 1920'de çalışmalarına başlayan ve İtilaf askerlerinin baskını üzerine, 18 Mart 1920'de dağılan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na bağımsız Antep Livası adına şu milletvekilleri katıldı: Ali Cenani Bey ve Abdurrahman Efendi.

Seçilen milletvekilleri: Ali Ocak, Cevdet San, Ekrem Cenani, Galip Kınoğlu, Samih İnal, Selahattin Ünlü, Süleyman Kuranel.

1952: Belediye Hastanesi Özel İdare'den devralınarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı Devlet Hastanesi durumuna getirildi.

1952: Gaziantep Esnaf Kefalet Kooperatifi kuruldu.

1954: Narlı-Gaziantep demiryolu hattı hizmete açıldı.

4 Mayıs 1954: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 154.473
Katılma Oranı: % 93,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	58.834	41,4	—
DP	83.026	58,5	8
Bağımsız	925	0,1	—

Seçilen milletvekilleri: Ali Ocak, Cevdet San, Ekrem Cenani, Samih İnal, Selahattin Ünlü, Süleyman Kuranel, Abdülkadir Atik, İhsan Dai.

1955: Gaziantep İlk Öğretmen Okulu açıldı.

1956: Kilis Kız Yetiştirme Yurdu açıldı.

10 Nisan 1956: Gaziantep-Urfa il sınırı üzerinde yapılan ve Türkiye'nin en uzun köprülerinden olan Birecik Köprüsü açıldı.

1957: Ülfet Gıda ve Sabun Sanayi işletmeye açıldı.

27 Ekim 1957: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı : 176.236
Katılma Oranı: % 85,2

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
CHP	69.762	47,3	—
CMP	2.294	1,6	—
DP	70.848	48,0	10
HP	4.613	3,1	—

Seçilen milletvekilleri: Ali Ocak, Cevdet San, Ekrem Cenani, Nedim Ökmen, Samih İnal, Selahattin Ünlü, Süleyman Kuranel, İhsan Dai, Ali Şahin, Bahadır Dülger

1958: Gaziantep Ticaret Borsası çalışmalarına başladı.

1958: Nizip Kız Sanat Okulu öğretime başladı.

28 Aralık 1960: Abdülkadir Göğüş, Gaziantep'ten Kurucu Meclis üyeliğine seçildi.

1961: Kilis Kız Öğretmen Okulu öğretime başladı.

4 Temmuz 1961: Gaziantep Sanayi TAŞ'ca işletilen Gaziantep Çimento Fabrikası üretime başladı.

15 Ekim 1961: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı : 191.785
Katılma Oranı: % 85,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	46.066	29,4	2
CHP	73.766	47,0	4
CKMP	4.313	2.7	—
YTP	32.776	20,9	1

Seçilen milletvekilleri : Ali İhsan Göğüş, Hüseyin İncioğlu, Kudret Mavitan, Muzaffer Canpolat, Mithat San, Osman Orhan Bilen, Süleyman Ünlü.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.
Kayıtlı Seçmen Sayısı: 191.794
Katılma Oranı: % 85,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Cum.Senatosu Üye Sayısı
AP	48.082	29,5	—
CHP	73.344	46,5	2
CKMP	2.842	1,0	—
YTP	37.550	23,0	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyeleri: Nizamettin Özgül, Zeki İslâm.

1962: Gaziantep İmam Hatip Okulu açıldı.

1962: Kilis Vakıflar Yurdu açıldı.

1962: TRT Gaziantep Radyosu kuruldu.

1963: Gaziantep Özel Koleji açıldı.

8 Haziran 1964: Gaziantep'te 6 iplik fabrikasında çalışan 916 işçi greve gitti. Grev, 2 Ağustos'ta sona erdi.

10 Ekim 1965: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 209.365
Katılma Oranı: % 73,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	76.799	51,8	4
CHP	56.133	37,9	3
CKMP	2.282	1,5	—
MP	3.788	2,6	—
TİP	5.064	3,4	—
YTP	4.412	3,0	—
Bağımsız	4	0	—

Seçilen milletvekilleri : Ali İhsan Göğüş, Hüseyin İncioğlu, Hüseyin Yılmaz, Kamil Ocak, Mahmut Uygur, Süleyman Ünlü, Naşit Sarıca.

1967: Gaziantep Yetiştirme Yurdu açıldı.

1967: Nizip Lisesi öğretime başladı.

3 Temmuz 1967: Genel-İş üyesi 991 belediye işçisi Gaziantep'te greve başladı. Grev 6 Temmuz'da sona erdi.

1968: Oba Makarna Fabrikası kuruldu.

1968: Et ve Balık Kurumu Gaziantep Soğukhava Deposu açıldı.

2 Haziran 1968: Cumhuriyet Senatosu Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı: 232.149
Katılma Oranı: % 66,1

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Cum.Senatosu Üye Sayısı
AP	62.064	43,3	1
CHP	40.248	28,1	1
CGP	30.721	21,4	—
CKMP	1.499	1,0	—
MP	2.672	1,9	—
TİP	1.872	1,9	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyeleri: İbrahim Tevfik Kutlar, Salih Tanyeri.

1969: Gaziantep Müzesi açıldı.

1969: Gaziantep-Kargamış demiryolu hattı hizmete açıldı.

1969: Nizip Ticaret ve Sanayi Odası kuruldu.

30 Nisan 1969: Başpınar Organize Sanayi Bölgesi kuruldu.

20 Şubat 1969 Gaziantep'teki 7 un fabrikasında çalışan Gıda-İş Sendikası'na üye 93 işçi grev yaptı. Grev 1 Mart'ta sona erdi.

12 Ekim 1969: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 230.752
Katılma Oranı: % 66,7

Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Antep Milletvekilleri

Kılıç Ali Bey

Ragıp Bey

Yasin Kutluğ Bey

23 Nisan 1920'de çalışmalarına başlayan Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi'ne Antep adına şu milletvekilleri katıldı: Abdurrahman Lâmi Efendi, Hafız Şahin Efendi, Kılıç Ali Bey, Ragıp Bey, Yasin (Kutluğ) Bey, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Antep milletvekili olarak bulunan, ancak İngilizler'ce Malta'ya sürülen Ali Cenani Bey de, sürgünden sonra, 14. 11. 1921'de Antep milletvekili olarak Meclis'e katıldı.

İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'nde Gaziantep Milletvekilleri

Ali Cenani Bey

Ahmet Remzi Bey

Ferit Bey

11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi'ne Gaziantep adına şu milletvekilleri katıldı: Ali Cenani Bey, Hafız Mehmet Şahin Efendi, Kılıç Ali Bey, Ahmet Remzi (Güres) Bey, Ferit Bey.

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	51.216	35,0	3
CHP	49.123	33,6	3
CGP	16.823	11,5	1
MP	1.254	0,9	—
MHP	5.144	3,5	—
TBP	3.509	2,4	—
TİP	1.872	2,0	—
YTP	585	0,4	—
Bağımsız	15.698	10,7	—

Seçilen milletvekilleri: Ali İhsan Göğüş, Hüseyin İncioğlu, Erdem Ocak, Lütfi Söylemez, Mehmet Kılıç, Muhittin Sayın, Şinasi Çolakoğlu.

1970: Özrenk Kimya Sanayii üretime başladı.

12 Haziran 1970: Gaziantep Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi (KÜSGEM) kuruldu.

15 Temmuz 1971: Gaziantep Çimento Fabrikası'nda çalışan Çimse-İş Sendikası'na üye 650 işçi greve gitti. Ancak grev Bakanlar Kurulu'nca ertelendi.

2 Ekim 1971: Gaziantep Eğitim Enstitüsü öğretime açıldı.

1972: Göymen Makarna Fabrikası üretime başladı.

1973: Gaziantep Organize Sanayi Bölgesi açıldı.

1973: Gaziantep Fuarı açıldı.

1973: ODTÜ Gaziantep Kampüsü, Makine Mühendisliği Bölümü'nün öğretime başlaması ile açıldı.

14 Ekim 1973: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 268.722
Katılma Oranı : % 64,5

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	29.332	17,7	1
CHP	61.213	37,0	4
CGP	17.968	10,7	1
DP	25.742	15,5	1
MP	—	—	—
MHP	7.969	4.6	—

Gaziantep Valileri

Hüsnü (Çakır) Bey	1922-1925
Talat (Öncel) Bey	1925-1930
Nazmi (Toker) Bey	1930-1932
Akif Eyidoğan	1932-1935
Ali Rıza Çevik	1935-1938
Şefik Bicioğlu	1938-1938
Cavit Ünver	1938-1941
Burhanettin Teker	1941-1945
Raşit Tek	1946-1948
İhsan Ecemiş	1948-1950
Cavit Kınay	1950-1951
Ali Dündar Atakan	1951-1954
M.Ali Çeltik	1954-1956
Hıfzı Ege	1956-1960
Faik Yüngül	1960-1960
Niyazi Araz	1960-1961
Osman Meriç	1961-1962
Salih Tanyeri	1962-1966
M.Naci Çerezci	1966-1967
Hayrettin Ersöz	1967-1970
Mustafa Yürükoğlu	1970-1975
Kemal Demirtaş	1975-1977
Metin Dirimtekin	1978-1978
Cezmi Kartay	1978-1979
Sabahattin Çakmakoğlu	1979-1980
Fikret Koçak	1980-

MSP	19.162	11,6	1
TBP	1.297	0,8	—
Bağımsız	3.169	1,9	—

Seçilen milletvekilleri: Mehmet Özkaya, Mustafa Güneş, İbrahim Hortoğlu, Yusuf Öztürkmen, Mehmet Özmen, Hüseyin İncioğlu, Orhan Tokuz, Mehmet Bozgeyik.

1974: ODTÜ Gaziantep Kampüsü Elektrik Mühendisliği Bölümü açıldı.

1975: Taşkınlardan korunma ve sulama gereksinimini karşılamak amacıyla Karasu üzerinde kurulan Tahtaköprü Barajı işletmeye açıldı.

28 Ekim 1976: Gaziantep İşletmeler Müdürü'nün Belediye Meclisi'nce görevden alınması üzerine Genel-İş Sendikası üyesi 1.700 işçi 3 günlük direniş yaptı.

5 Haziran 1977: Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 367.858
Katılma Oranı : % 68,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	79.306	32,4	3
CHP	109.255	44,5	4
CGP	2.901	1,2	—
DP	2.868	1,2	—
MHP	27.172	11,1	1
MSP	20.870	8,5	—
Bağımsız	2.082	0,9	—

Seçilen milletvekilleri: Mehmed Atilla Ocak, Hüseyin İncioğlu, Mehmet Özkaya, Zafer Çetin, Celal Doğan, Ahmet Karahan, Emin Altınbaş, Cengiz Gökçek.

Aynı gün Cumhuriyet Senatosu Seçimleri de yapıldı.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 367.858
Katılma Oranı . % 68,9

Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Cum.Senatosu Üye Sayısı
AP	83.222	34,3	1
CHP	109.437	45,1	1
CGP	3.358	1,4	—
DP	2.985	1,2	—
MHP	23.888	9,8	—
MSP	20.022	8,2	—

Seçilen Cumhuriyet Senatosu üyeleri: Mehmet Kılıç, Selahattin Çolakoğlu.

1 Nisan 1980: Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nde çalışan Bank-Sen üyesi 900 işçi greve başladı. Grev 3 Eylül 1980'de sona erdi.

15 Ekim 1981: Mehmet Akdeniz, Bekir Sami Dece, Danışma Meclisi üyeliğine getirildiler.

İLİN ÖZET TARİHİ

MERKEZ İLÇE : Antik Çağ'da Dolike denilen kentin tarihi Alt Paleolitik Dönem'e değin uzanır. Nitekim, arkeolojik çalışma-

larla elde edilen araçlar, Paleolitik Dönem'in çeşitli evrelerine tarihlenmektedir. Ayrıca, yörede İlk Tunç Çağ yerleşmeleri de saptanmıştır.

Yöre, Orta Tunç Çağ'da Hitit, Hurri-Mitanni ve Mısır arasındaki çatışmalara sahne olmuştur. Hitti İmparatorluk Dönemi'nde (Son Tunç Çağ) Hititler'in denetim kurduğu kent, Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, bir süre, Aramiler'in etkisi altına girdi. Sonraları ise, sırasıyla, Asur , Mısır ve Geç Hitit Prenslikleri'nin egemenlikleri altında yaşandı.

İÖ 539'da da bölgeye Persler egemen oldu. Ancak, İmparator I. Artakserkses'in ölümünü izleyen yıllarda, yöredeki Pers egemenliği zayıfladı ve Dolike'nin bağlı olduğu Kapadokya Satraplığı, bağımsızlığını ilan etti. Buna karşın, Pers İmparatoru III. Artakserkses, İÖ 340'ta Mısır'ı geri alabilmek için güneye düzenlediği sefer sırasında, Gaziantep yöresindeki topluluklarını topraklarından sürdü. Pers İmparatorluğu'nun İskender'ce kesin olarak çökertilmesinden sonra ise, Dolike, bir süre yine İskender'in etki alanı içinde kaldı.

İskender'in ölümünden sonra, Dolike, Selökid Devleti'nin egemenliği altına girdi. İÖ 216'da Selökidler Mısırlılar'a yenildikten sonra ise, yeniden Kapadokya Prensliği'nin eline geçti. Ancak, III. Antiokos döneminde, Kapadokya Prensliği Selökidler'e yeniden boyun eğdi. İÖ 190'da ise, Selökidler'in yayılmasını kendilerine yöneltilmiş bir tehdit olarak değerlendiren Romalılar, III. Antiokos'u yenilgiye uğrattılar. Yapılan antlaşma uyarınca, Dolike de Roma denetimi altına girdi. İÖ I. yy'da Gaziantep'in kuzeydoğusunda kurulan Kommagene Krallığı'nın egemenliğine giren Dolike, Roma İmparatoru Vespasianus döneminde (İS 72), Roma'nın Suriye Eyaleti sınırları içinde yer aldı. Roma'nın ikiye ayrılmasıyla da, Doğu Roma İmparatorluğu'na (Bizans) bağlandı.

İS 628'de Sasanlılar'ca alınan kent, kısa bir süre sonra yeniden Bizanslılar'ın eline geçti. IX.yy'da yöre, Arap-Bizans çatışmalarına sahne oldu. Abbasiler'in güçsüzleştiği dönemde, kentte, bir ara Hamdaniler etkinlik kurdular. Ancak, Bizanslılar Hamdaniler'i yenilgiye uğrattılar ve kent, Bizans'ın Güneydoğu Anadolu'daki Telükh (Dülük) Theması içinde kaldı.

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra, kent Türkmenler'in yerleşim alanlarından biri oldu. 1086-1150 arasında Halep ve Şam Atabegliği'ne, 1150-1210 ve 1243-1260 arasında Musul Atabegliği'ne bağlandı. 1210-1343 arasında da Anadolu Selçukluları'nın egemenliği altına girdi. 1273-1430 arasında Memluk Devleti'ne 1430-1515'te Dulkadıroğulları Beyliği'ne, 1515-1516 arasında da yeniden Memluk Devleti'ne bağlandı. 1516'da Yavuz Sultan Selim'ce alınan kent, önceleri Maraş Eyaleti'ne bağlı bir sancak iken sonraları kaza oldu. XIX.yy. başlarından II. Meşrutiyet'e değin, Halep Vilayeti'ne bağlı Halep Merkez Sancağı'nın bir kazası durumundaydı. Bu tarihten sonra yapılan yönetsel düzenleme ile Halep Vilayeti'ne bağlı bir sancak, daha sonra da bağımsız sancak oldu.

Şemseddin Sami, XIX.yy sonunda Antep'i (Ayıntap) şöyle anlatır:

"Halep Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. 43.150 nüfusu vardır. Yine kaza merkezinde 36 cami, 57 mescit, 21 medrese, 1 kütüphane, 1 rüştiye, 1 darüleytam (yetimler okulu) ile 20 ilkokul, 7 tekke, Amerikan Protestan misyonerlerinin kurduğu büyük bir okul, 1 havra, 13 hamam, 31 han, 31 fırın, 2.299 dükkân ve mağaza, 4 bedesten, 2.215 bez, alaca ve aba tezgâhı, 45 boyahane, 6 yağhane, biri buharlı 12 değirmen, 8 askeri fabrika ve 5 sabunhane bulunmaktadır.

Kazanın Halep, Urfa, Maraş'la epeyce hareketli ve canlı bir ticaret ilişkisi vardır.

Kentte sahtiyan, alaca, aba, damasko benzeri döşemelik, bez, kanepe, sandalye, sabun üretilir. Bunlar, çevre kentlere ve hatta Avrupa'ya da satılır.

Kaza, 8 nahiye, 346 köyden oluşur. Köyleri ve nahiyeleriyle beraber tüm kazanın nüfusu 86.988 dir. Bu miktarın 65.085'ini İslamlar, 21.903'ünü çeşitli azınlıklar oluştururlar.

Kazanın toprak ve tarım ürünleri, tahıl, baklagiller, tütün, pamuk, üzüm, zeytin, meyve ve sebzelerin her çeşidini içerir.

Pamuklu dokumalar, kuru üzüm, zeytin, yapağı dışsatımın belkemiğini oluşturur.

Halkın bir bölümü Arapça konuşur, ancak kazada Türkçe de yaygındır."

Ali Cevad, aynı dönemi yansıtan **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı** adlı yapıtında Antep'e ilişkin şunları yazmaktadır:

"Halep Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır.

Kazanın 43.150 nüfusunun 30.487'si İslam, geri kalanı Müslüman olmayan topluluklardan oluşmaktadır.

Kaza, 9 nahiye, 346 köyden oluşur. Tüm kazanın nüfusu 66.000'i İslam olmak üzere 78.407'dir. Kazada 37 cami, 21 mescit, 4 tekke, 5 kilise, 1 havra, 1 hastane, 31 fırın, 1.965 dükkân, 3.815 dokuma tezgâhı, 40 boyacı dükkânı vardır."

ARABAN: 1957'de kurulmuş yeni bir ilçedir.

İSLÂHİYE : Gaziantep'in en eski yerleşim alanlarından biridir. İÖ 900'lerde, bugünkü ilçe merkezinin yerinde bir kale bulunmaktaydı. Daha sonra yıkılan kalenin, İÖ VI.yy'da yeniden yapıldığı bilinmektedir. Büyük İskender İÖ 333'ten sonra burada yeni bir yerleşim merkezi kurdu. Sonraları, ise, Romalı Komutan Pompeius, kenti genişletti ve kente Nikopolis adı verildi. İS 21'de Partlar'ca yağmalanan yöre, sonraki 10 yıl boyunca Roma'nın Suriye Eyaleti'ne bağlı idi. Aynı dönemde, İsikoskompos olarak da anılmaktaydı.

Yine İslâhiye, İlçesi sınırları içinde kalan Sam'al Kenti, İÖ 1400'de, Luvi ve Hititler'in yerleştikleri, bir merkezdi. İÖ X.yy'da Aramiler'ce ele geçirildi. İÖ 830'larda Yadya Krallığı'nın başkenti idi. Bu dönemde Kral Kilamuva Adana Prensi'ne vergi ödemekteydi. İÖ 721-705'te Asurlular kenti kendilerine bağladılar. İÖ 680'de ise, Asur Kralı Assarabdon kenti yakıp yıktırdı.

İÖ 5000-4000'lere (Kalkolitik Dönem) uzanan yerleşim tarihi ile, Sakçagözü de (Keferdiz) ilçenin Prehistorik yerleşim merkezlerinden biridir. Geç Hitit Prenslikleri Dönemi'ne değin, burada bir prenslik yer alıyordu. Ancak, kentte hangi uygarlıkların yaşadığı bilinmemektedir.

Roma ve Bizans Dönemi'nde önemini yitirmiş olan İslâhiye Yavuz Sultan Selim'ce 1516'da Osmanlı Devleti'ne bağlandı.

XIX.yy İslâhiye'sine ilişkin, Şemseddin Sami şunları yazmaktadır:

"Adana Vilayeti'nin Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı bir kazadır.

Kaza merkezi kasabanın 1.000 kadar nüfusu, 1 camisi, 1 okulu, 6 hanı, 15 dükkânı vardır.

Kaza, 5 bucak, 56 köyden oluşur. Kaza ve köylerinin nüfusu 17.509 dolaylarındadır. Bu nüfusun 200 kadarı Ermeni, kalanı tümüyle İslam'dır.

Kazada yerleşik yaşama ulaşamamış, hayvancılıkla geçinen 2 aşiret vardır. Bunların toprağa bağlanması ve yerleşik yaşama kavuşturulmaları için devletçe harcanan çabalar ve alınan önlemler henüz bir sonuç vermiş değildir.

Bu aşiretler arasında, güzel halı ve kilim dokumacılığı yarışı vardır."

Ali Cevad yine aynı dönemde, İslâhiye'ye ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Adana Vilayeti'nin Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kaza merkezi, 60 ev, 15 dükkân ve 3 değirmenin varlığının da kanıtladığı gibi, küçük bir kasabadır. Kazanın tümünün 8.355 İslam, 294 Hıristiyan halkı vardır.

Delikanlı ve Çelikanlı adlı iki aşiret, henüz toprağa bağlanmamışlardır ve çadırlarda göçebe yaşamlarını sürdürmektedirler.

Aşiretlerin dokudukları halı, kilim ve seccade üretimi önemlidir."

İslâhiye, 1933'te ilçe durumuna getirildi.

KİLİS: Tarihi Orta Tunç Çağ'a değin uzanan eski bir yerleşim merkezidir. Önceleri Babil'e bağlıyken, daha sonra Hititler, Hurri-Mitanniler ve Asurlular arasında sürekli el değiştirmiştir. İÖ 1460'larda Halep Krallığı içinde yer alan Kilis, Hitit İmparatorluk Dönemi'nin başlamasından sonra, Hitit egemenliğini kabul etti. II. Hattuşil döneminde Halep'le birlikte, bir süre bağımsızlığına kavuşan Kilis, İmparator Şuppiluliuma'nın Suriye seferi sırasında yeniden Hitit yönetimine girdi. 1200'lerdeki göç dalgasının yarattığı kargaşalıktan yararlanan Aramiler, Kilis yöresine egemen oldular. Sonraları, bölge Asurlular'a bağlandı.

Persler Dönemi'nde II. Kiros'ca alınan Kilis ve yöresi Persler'in İskender ordularına yenilmesinden sonra, bir süre Makedonya'nın egemenliği altında kaldı. İskender'in ölümünden sonra ise, Selökid toprakları arasında yer aldı. İÖ 64'te Selökidler'in Romalılar'ca ortadan kaldırılması ile de Roma'ya bağlandı. Roma'nın ikiye ayrılmasıyla, Kilis, Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kaldı.

Osmanlı egemenliğine Yavuz Sultan Selim zamanında geçen Kilis, uzun yıllar Halep Eyaleti'ne bağlı kaldı. Kilis, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, önce İngilizler, sonra da Fransızlar'ca işgal edildi. Ankara Antlaşması uyarınca 6 Aralık 1921'de işgalden kurtuldu.

Ali Cevad, XIX.yy'da Kilis'e ilişkin olarak şunları yazmaktadır:

"Halep Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kentin 20.000 nüfusu vardır. Bunun 15.000'i İslam, 1.406'sı Süryani, 1.547'si Ermeni, 1.300'ü Katolik, 747'si Musevi'dir.

Kentte 1 hükümet konağı, 47 cami, 12 mescit, 4 dergâh, 3 kilise, 24 ilkokul, 1

rüştiye (ortaokul), 40 sıbyan mektebi, 24 medrese, 7 han, 11 fırın, 740 dükkân, 120 dokuma tezgâhı, 15 kahve, 4.100 ev, 2 sabunhane, 20 değirmen ve birçok zeytinyağı imalathanesi vardır.

Köyleriyle beraber tüm kazanın nüfusu, 73.520 İslam, 961 Hıristiyan, 747 Musevi olmak üzere 83.888'dir.

Tarım ürünleri, buğday, arpa, mısır, susam, pirinç, bakla, fasulye, nohut, pamuk, tütün, incir, ceviz, badem, fıstık, nar, zeytin, kavun, karpuz ve üzümdür."

Şemseddin Sami aynı dönemde, Kilis'e ilişkin şu bilgileri vermektedir:

"Halep Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kaza merkezinin 20.000 nüfusu vardır.

Kentte, 37 cami, 14 mescit, 27 tekke, 1 kilise, 1 havra, 25 sıbyan mektebi, 1 rüştiye, 8 medrese, 5 hamam, 15 han, 1.459 dükkân, 120 kumaş tezgâhı, 3 sabunhane, 58 zeytin ve susam yağhanesi vardır.

Sanayi ürünü olarak, pamuklu dokuma ve bez, yünden aba, her çeşit ipekli kumaş dokunur.

Dışsatımı susam ve zeytine dayalıdır.

Kazanın 7 nahiyesi, 460 köyü, 83.888 nüfusu vardır. Tüm nüfusun 73.520'si İslam, 9.621'i Hıristiyan ve 747'si Musevi'dir.

Toprak ve tarım ürünleri zengindir. Tahıl, baklagiller, zeytin, pamuk, pirinç, tütün, üzüm ve meyve ile sebzelerin her türü yetiştirilir."

NİZİP: İlçe sınırları içinde bulunan tarihi yerleşim merkezleri, ilçe tarihinin İÖ 2000'lere değin uzandığını ortaya koymaktadır. Bunlardan en önemlileri olan Kargamış, o tarihlerde dış işlerinde Babil'e bağlı, iç işlerinde bağımsız, küçük bir kent devletiydi. İÖ 1650'lerde, Hitit Kralı I. Hattuşil, ülkesini Kuzey Suriye'ye dek genişletmeye karar vererek, Kargamış'ın da yer aldığı pek çok kent devletini egemenliği altına aldı. Ancak, bu egemenlik uzun süreli olamadı. Kargamış, Hititler'ce, ikinci kez I. Murşil döneminde alındı. Murşil'in ölümünden sonra, kent birkaç kez Hurri-Mitanniler ve Hititler arasında el değiştirdi. İÖ 1493-1440 arasında Mısır yönetiminde kalan Kargamış, bu dönemden sonra Mitanni egemenliğine girdi. Mitanni Kralı Tusratta'nın ölümünden sonra, Kargamış, Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın saldırısına uğradı. Şuppiluliuma, ordusunu önceden zaptettiği Kommagene'nin Halep bölgesinde topladı ve veliaht prens Arnuvandas'ı Kargamış üzerine gönderdi. Daha sonra kendisi de gelerek yedi gün süren bir savaş sonucunda kenti ele geçirdi. (İÖ 1355). Bölgede egemenliği koruyabilmek amacıyla da, oğlu Biyassilis'i Kargamış Kralı olarak atadı. Kargamış Kenti, Biyassilis'in ölümünden sonra Asurlular'ın eline geçti. Asurlular'ın duraklama dönemlerinde Kargamış yeniden bağımsızlığına kavuştu ise de, III. Tiglatplasar döneminde yeniden Asur boyunduruğunu kabul etti ve eski görkemini yitirerek, git gide önemsiz bir yerleşim merkezi durumuna düştü.

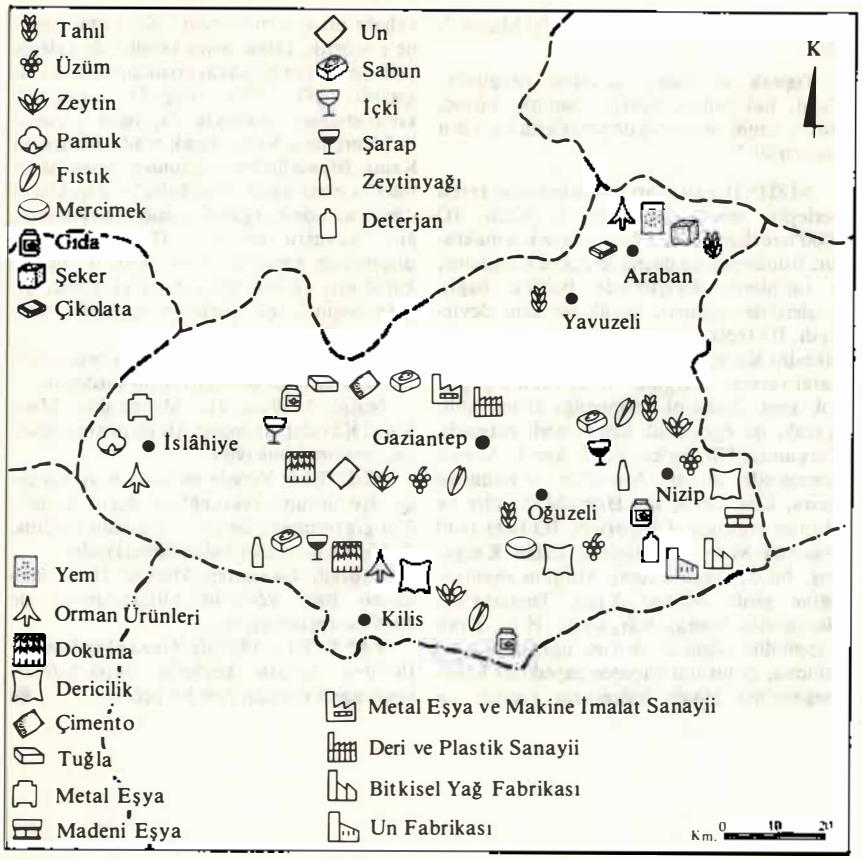
Nizip İlçesi içindeki yerleşim merkezleri Antik Dönem'de de varlıklarını sürdürdü.

Nizip, 1839'da II. Mahmud'la Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa arasındaki çatışmalara tanık oldu.

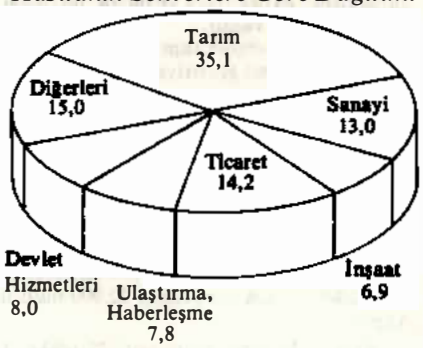
OĞUZELİ: Yörede bulunan bazı höyükler ilçe tarihinin eski çağlara değin uzandığını göstermekte ise de, yerleşimin tarihine ilişkin kesin bilgiler bulunmamaktadır.

Oğuzeli, Gaziantep Merkez İlçesi'nden alınan bazı köylerin birleştirilmesi ile 1946'da ilçe olmuştur.

YAVUZELİ: 1958'de, Gaziantep Merkez İlçe'den ayrılan köylerin birleştirilmesi sonucunda kurulan yeni bir ilçedir. ●

Şekil 1
1978'de Gaziantep'te Gayrı Safi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı

(Özötün, 1980)

SOSYO-EKONOMİK YAPI

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin çeşitli açılardan en gelişmiş illerinden biri olan Gaziantep aynı zamanda bir sınır ilidir. Yüzölçümü 7.642 km2 olan ilin ülke toprakları içindeki payı % 1'e yakındır. Ülkenin nüfusça 13. büyük ili olan Gaziantep'te 1980'de 808.697 kişi yaşamaktaydı. Ülke nüfusunun % 1,8'ini barındıran Gaziantep'te nüfus yoğunluğu (km2 de 106 kişi), Türkiye ortalamasının çok üzerindedir.

Gaziantep'te ticaret ve küçük el sanatlarının öteden beri büyük önem taşımasına, sanayinin de son yıllarda gelişme göstermesine karşın, il ekonomisinin en önemli kesimi tarımdır. 1978'de il gayrı safi hasılasının en büyük bölümü (% 35) tarım kesiminde yaratılmıştı (Şekil 1). Aynı yıl yurt içi gayrı safi hasılanın % 1,6'sının yaratıldığı Gaziantep'te, tarım kesiminin payı % 2,3'tü (Şekil 2).

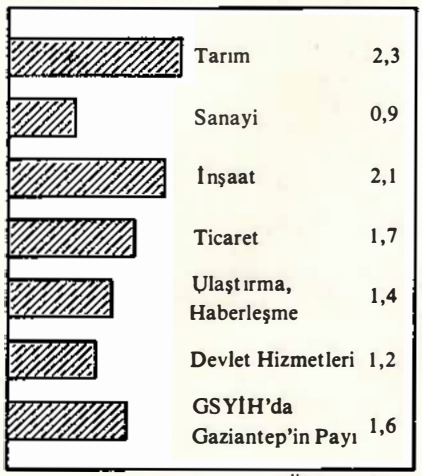
Gaziantep'te tarımsal faaliyetin önemi hem antepfıstığı gibi ekonomik değeri yüksek ürünlerin yetiştirilmesinden hem de il topraklarının büyük bölümünün işlenmekte oluşundan kaynaklanmaktadır. İl topraklarının hemen hemen tümü, yükselti, düzlük ve genişlik gibi topoğrafya özellikleri açısından tarıma elverişlidir ve ekilen alanlar il topraklarının çok büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Yer yer ürün çeşitlenmesine de olanak veren, tarıma elverişli iklim özellikleri bulunan Gaziantep'te tarımsal üretim açısından en büyük sorun su yetersizliğidir. Öte yandan Gaziantep'te tarımsal faaliyetin gelişmesinde en önemli etkenlerden birisi, ilin uzun bir zamandan beri pazar ilişkilerine açılmış olmasıdır. Osmanlılar Dönemi'nde Halep'e bağlı bir sancak olan, Gaziantep, bu büyük vilayetin sebze ve meyve bahçesi durumundaydı.

1950'lerin başında Gaziantep'e ulaşan demiryolu ile ilin ülke pazarıyla bağlantısının kurulması ve özellikle 1956'da Birecik Köprüsü'nün yapılması ile Güneydoğu Anadolu'nun bölgesel ticaret merkezi durumuna gelmesi, pazara yönelik tarımsal üretimi daha da geliştirmiştir. İlde bitkisel üretim çeşitlilik göstermektedir. Yetiştirilen başlıca ürünler, tahılların yanı sıra, antepfıstığı, zeytin, üzüm gibi bağ-bahçe ürünleri ile mercimek vb baklagillerdir.

Gaziantep, toprak dağılımının oldukça eşitsiz olduğu illerden biridir. XIX. yy sonları ve XX. yy başlarında aşiret ilişkilerine, Ermeniler'in yöreden ayrılmasına ve pazar ilişkileri çerçevesinde yaygınlık kazanan faizciliğe bağlı olarak ortaya çıkan büyük toprak mülkiyeti, varlığını yakın dönemlere değin sürdürmüştür. İlde 500 dekardan büyük işletmelerin hem sayıları hem de toplam alan içindeki payları Türkiye geneline göre daha yüksektir.

Gaziantep, tarımsal faaliyetin yanı sıra, imalat sanayii ve ticaretin de hayli canlı olduğu bir ildir. 1978'de, imalat sanayiinin, il gayrı safi hasılası içindeki payı %11,6'ydı ve bu payla 17. il durumundaydı. Devlet yatırımlarının çok önemsiz olduğu Gaziantep, büyük imalat sanayiinin gelişmesi bakımından ortalama bir düzeydedir. Buna karşılık imalat sanayiinde asıl önemli yeri küçük sanayi tutmaktadır. Küçük işyerlerinin sayısı bakımından ülkenin 8. önemli merkezidir. Karoseri ve kasa yapımı gibi metal eşya ile dokuma, sabun ve gıda, küçük sanayinin yoğunlaştığı başlıca dallardır.

Şekil 2
Türkiye'de 1978'de Gayrı Safi Yurt İçi Hasılada Gaziantep'in Sektörlere Göre Payı (%)

(Özötün, 1980)

Gaziantep'te ticaretin geçmişte olduğu gibi günümüzde de sanayiye oranla daha önemli bir yeri vardır. 1978'de, il gayrı safi hasılası içindeki payı % 14'ü aşan ticaretin gelişkinliği açısından Gaziantep Türkiye'nin 8. önemli iliydi. Cumhuriyet ile birlikte eskiden Halep'in yerine getirdiği ticaret merkezi işlevlerini üstlenen Gaziantep'te bu faaliyetin gelişmesinde iki etken özellikle önem taşımıştır.

Bunlar, ilin Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri ürünleri için bir toplama ve dağıtım merkezi olması ve Arap ülkeleriyle, özellikle canlı hayvan satışında yoğunlaşan sınır ticaretinin başlıca merkezi olmasıdır.

Gaziantep'te, kentleşme düzeyi hayli yüksektir. 1980'de nüfusun % 64'ü kentlerde yaşamaktaydı. İlin en önemli kentsel merkezi öteden beri Güneydoğu Anadolu' nun başlıca sanayi,ticaret, kültür ve eğlence merkezi olan, Gaziantep Kenti'dir. Kent 1980'de nüfus büyüklüğü açısından Türkiye'nin 6. büyük merkeziydi. İlde, Gaziantep Kenti dışında, nüfusları 10.000'i hayli aşan, İslâhiye, Kilis ve Nizip gibi başka kentsel merkezler de vardır.

Osmanlı Dönemi'nde önemli bir kültür merkezi olan il, Cumhuriyet Dönemi'nde eğitim düzeyi açısından, bölgeye damgasını vuran az gelişmişlikten kurtulmayı başaramamıştır. Okuryazarlık başta olmak üzere, eğitim düzeyi Türkiye ortalamasının altında kalan ilde, 1980'de okulsuz köylerin oranı % 11 dolayındaydı.

1982'de sosyalizasyon kapsamına alınan Gaziantep İli'nde sağlık hizmetlerinin düzeyi de Türkiye'den geridir. Çocuk felci ve boğmaca gibi hastalıklar yaygındır ve sıtma olgularında bir hayli artış görülmektedir. İlde koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin düzeyi yeterli değildir. Ayrıca, 400.000'e yakın nüfusun yaşadığı Gaziantep Kenti'nde kent suyu ve kanalizasyon yetersizliği, hava kirliliği, gürültü gibi ciddi çevre sağlığı sorunları vardır.

Tablo 1
Türkiye ve Gaziantep'te Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye 12.205.272	Gaziantep 171.826	Türkiye 13.557.860	Gaziantep 194.357	Türkiye 16.349.380	Gaziantep 267.468
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	73,2	71,9	68,1	64,1	62,2
Maden Çıkarma	0,5	0,2	0,6	0,1	0,7	0,1
İmalat Sanayii	6,0	9,2	7,1	9,2	7,6	9,8
İnşaat Sanayii	1,6	2,3	2,6	2,7	2,7	5,5
Elektrik, Gaz, Su	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb. İşler	2,8	3,1	2,9	3,7	6,1	7,6
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	1,8	2,1	2,7	3,1	3,6
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	4,1	4,6	6,2	7,4	11,4	10,7
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	6,0	5,5	6,4	5,9	4,2	0,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Not: 1) Faal nüfus olarak 1955 ve 1965'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.
2) 1975 yılı sayımında ayrı ayrı verilen "Ticaret, Lokanta, Otel" ile "Mali Kurumlar vb." değerleri bu tabloda birleştirilmiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

NÜFUSUN EKONOMİK NİTELİKLERİ

GAZİANTEP'TE EKONOMİK BAKIMDAN FAAL NÜFUS: Gaziantep, nüfusun hem büyüklüğü, hem de gelişmesi açılarından Türkiye'nin önde gelen illeri arasındadır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Buna karşılık, il toplam nüfusu içinde ekonomik bakımdan faal olanların oranı, her zaman görece düşük bir düzeyde kaldığı gibi, zaman içinde sürekli ve önemli bir gerileme de göstermiştir. 1975'te, il genel nüfusu 700.000'i aşarken, (12+) yaşlardaki faal nüfusun (267.000), il toplam nüfusu içindeki payı (genel katılma oranı) da binde 374 idi. Türkiye genelinde ise, aynı yıl katılma oranı binde 407'ye ulaşmaktaydı. Bir başka deyişle, ülke bütününde her 100 kişiden 41'i ekonomik yaşama faal biçimde katılmakta iken, Gaziantep'te bu oran % 37 düzeyinde kalmaktaydı. Katılım düzeyi zaman içinde gerileme de göstermiştir. 1975'teki katılma oranının geçmiş dönem değerleri ile karşılaştırılabilmesi için, (15+) yaşlardaki faallerin göz önüne alınması gerekmektedir. Çünkü faal nüfusun saptanmasında alt sınır olarak (12) yaşın alınması, 1970 sonrasında benimsenen bir uygulamadır. Alt sınır olarak (15+) yaş alındığında 1975'te faal nüfus 247.000'e, genel katılma oranı da binde 345'e gerilemektedir. Oysa, söz konusu oran 1955'te binde 456, 1965'te binde 380 olarak hesaplanmıştır. Yani, faal nüfusun toplam nüfus içindeki payı 1955-1975 döneminde sürekli azalmıştır.

Gaziantep'te katılma oranının düşüklüğü, ilin ekonomik yapısının bir sonucudur. 1975'te Türkiye bütününde faal nüfusun önemli bir bölümünü (% 45) "yardımcı aile bireyleri" oluşturmaktadır.

Yardımcı aile bireyleri, aile reisinin ekonomik etkinliğine bir ücret almaksızın katılan kişilerdir. Bu türden bir katılım tarım kesiminde ve tarım dışı kesimlerde de daha çok küçük aile işletmeleri için söz konusudur. Yardımcı aile bireyi konumundaki faallerin üretkenliği ve verimi genellikle çok düşüktür (ya da sıfırdır); gizli işsiz sayılmaları gerekir.

Gaziantep'te tarımsal üretim, özellikle yaratılan değer açısından önemli olmakla birlikte, ekonomik yapıda başta ticaret ve imalat sanayii olmak üzere tarım dışı kesimlerin ülke genelini aşan bir ağırlığı vardır. Dolayısıyla, faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde tarımın payı, işteki yere göre bölünüşünde de yardımcı aile bireylerinin oranı görece düşüktür. 1975'te Türkiye genelinde her 100 kişiden 64'ü tarım ve hayvancılıkla uğraşmakta iken Gaziantep'te bu oran % 62'ydi (Tablo 1). Aynı şekilde, 1975'te ülke genelinde her 100 kişiden 64'ü yardımcı aile bireyi konumunda olmasına karşılık, ilde bu grubun payı % 40'tı (Tablo 2). Yardımcı aile bireyleri oranının Türkiye ortalamasının hayli altında olması, tarım kesiminin görece az sayıda kişiyi kapsamasının yanı sıra, bu grubun tarım dışı kesimlerde de Türkiye genelindekinden daha düşük bir yer tutmasından kaynaklanmaktadır *(Bak. Faal Nüfusun Karşılıklı Bölünüşü)*. Gaziantep'te tarım dışı kesimlerin öteden beri önemli olması ve ekonomik yapıda aile işletmeciliğinin çok yaygın olmayışı faal nüfusun ve katılma oranının geçmiş dönemlerde de görece küçük kalmasına yol açmıştır. Gaziantep'te katılma oranının, (15+) yaş sınırına göre, binde 456 ve binde 380 olduğu 1955 ve 1965 yıllarında Türkiye ortalamaları sırasıyla, binde 507 ve binde 435 idi.

Gaziantep'te katılma oranının düşük kalmasında, ekonomik yapı dışında, nüfusun bir özelliği de rol oynamaktadır. Gaziantep, doğurganlık düzeyi çok yüksek olan bir ildir. Buna bağlı olarak nüfusun yaş yapısında "gençler" (0-14 yaş grubu), ağırlıklı bir yer tutar; çalışma çağındaki kuşakların göreli ağırlığı azalır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Nüfusun büyük bir bölümünün (1975'te % 46'sı) çalışma çağı dışındaki genç yaş gruplarında birikmesi, ekonomik etkinliklere katılımı sınırlayan önemli bir etmendir.

Katılma oranının zaman içindeki gerilemesi ekonomik yaşamda bir durgunluk ya da zayıflamanın sonucu değildir. Tersine bu, ekonomide tarım kesimi egemenliğini azaltan, verimliliği artıran bir gelişme sürecinin sonucudur. Nitekim, 1955-1975 arasında faal nüfusun toplam nüfus içindeki payı, ülke genelinde de binde 507'den binde 405'e düşmüştür. Bu düşüşün temel nedeni nüfusun kırdan kente göçüne ve ekonomide tarımdan, sanayi, ticaret ve hizmetler kesimlerine geçişine bağlı olarak yardımcı aile bireyleri grubunun daralmasıdır. Göç sonucu aile reisinin tarım dışı kesimlere geçmesi ve ailenin de onu izleyerek kente yerleşmesi ile aile bireylerinin, çoğu kez üretici olarak çalışan aile reisinin ekonomik faaliyetine "katılma" olanağı ortadan kalkar. Ayrıca, tarım dışı kesimlere geçişin aile reisinin gelirinde belirli bir iyileşme sağlaması ve kente özgü değer yargılarının benimsenmesi (örneğin eğitimin göreli öneminin artması) bu değişimi hızlandırmaktadır. Böylece, köydeyken baba ya da kocanın tarımsal faaliyetine "yardım" ederek işgücüne katılanlar; kentte öğrenci, ev kadını ya da çalışmayan yaşlılara dönüşmekte, faaller grubundan çıkmaktadır. Bu nedenle, faal nüfus payında 1955'ten bu yana ülke genelinde gözlenen gerileme, işgücü verimliliğinin yükselmesi, sanayileşme ve gelirlerin artması anlamında, olumlu bir gelişmedir.

Gaziantep'te de, 1955-1975 arasında kentsel alanda yaşayanların oranı, Türkiye genelinin çok üzerinde bir artışla % 40'tan % 60'a yükselmiş, buna bağlı olarak tarım kesiminin payı ülke genelindekine koşut bir azalmayla % 73'ten % 62'ye düşmüştür (Tablo 1). Aynı dönemde, yardımcı aile bireylerinin oranı ise Türkiye ortalamasını aşan bir oranda gerileyerek % 50'den % 40'a düşmüş ücretli olarak çalışanların payı da % 18'den % 30'a yükselmiştir (Tablo 2).

Buna bağlı olarak, Gaziantep'te, katılma oranının görece düşük bir düzeyde kalması da, zaman içinde azalmış olması da, tarım dışı kesimlerin önemini ve gelişme dinamiğini vurgulayan olumlu bir göstergedir.

FAAL NÜFUSUN İŞKOLLARINA GÖRE BÖLÜNÜŞÜ: Tarımda egemen ürünün tahıl olduğu Türkiye genelinden farklı olarak, Gaziantep'te fıstık, üzüm, zeytin gibi getirisi yüksek ürünlere dayalı ve öteden beri pazara yönelik bir tarımsal yapı vardır *(Bak. Tarım)*. Bu nedenle tarımsal üretim, özellikle yaratılan değer açısından il ekonomisinde önemli bir yer tutar ve tarımda çalışanların toplam faal nüfus içinde ağırlıklı bir payı vardır. 1975'te, faal her 100 kişiden 62'si tarımla uğraşmaktaydı (Tablo 1). Bu kesimin payında zaman içinde sürekli bir gerileme olmuş, tarımda çalışanların oranı 1955'te % 73 iken 1965'te % 68'e düşmüştür.

Faal nüfusun işkollarına dağılımı açısından ilin asıl ilginç özelliği, tarımın payının bütün dönemlerde Türkiye ortalamasının altında olmasıdır (Tablo 1). Bu durum, ilde öteden beri küçük sanayi ve ticaret başta olmak üzere tarım dışı kesimlerin belirli bir ağırlığı olmasının sonucudur. Gıda, içki, dokuma, metal işleme ve kimya sanayilerinin ilde, çok eskilere dayanan geleneksel bir yeri vardır. Kuruluşları hayli eskiye giden,

Tablo 2
Gaziantep'te Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)*

Yıllar		Faal Nüfus (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	171,8	0,3	17,8	49,9	28,2	3,8
	Erkek	103,8	0,5	25,7	24,0	43,6	6,2
	Kadın	68,0	**	5,7	89,3	4,7	0,3
1975	Toplam	267,4	1,1	30,3	39,6	28,9	0,1
	Erkek	188,4	1,5	40,1	20,7	37,6	0,1
	Kadın	79,0	0,1	7,1	84,7	8,1	**

* Türkiye rakamları için Ankara Tablo 4'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.
Not: Faal nüfus olarak 1955'te 15 ve daha yukarı, 1975'te 12 ve daha yukarı yaşlar alınmıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 3
Gaziantep'te Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)-(1975)*

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	5,9	0,3	31,4	62,3	0,1
Maden Çıkarma	100,0	—	—	—	—
İmalat Sanayii	70,4	4,3	22,7	2,6	**
Elektrik, Gaz, Su	100,0	—	—	—	—
İnşaat Sanayii	93,7	0,9	4,9	0,5	**
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	32,2	4,3	60,1	3,4	**
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	51,1	1,0	45,5	2,4	**
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	73,9	2,8	21,9	1,4	—
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	88,6	1,1	9,2	1,1	**
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	100,0	—	—	—	—

* Türkiye rakamları için Ankara, Tablo 3'e bakınız.
** % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 27- Gaziantep İli, 1975)

un fabrikaları, iplik ve dokuma tezgâhları, sabun imalathaneleri, bakırcılık, sobacılık, kasa yapımı gibi metal işleme işleri ile Gaziantep, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile yörenin önemli bir sanayi merkezi idi *(Bak. Sanayi)*. 1955'te ilde imalat sanayiinde çalışanların oranı (% 9,2) Türkiye ortalamasından (% 6) yarım kat fazlaydı. Aynı yıl, geniş anlamı ile sanayinin (imalat sanayii, inşaat sanayii, gaz-su-elektrik) payı da (% 11,6) ülke genelindekini (% 7,7) hayli aşmaktaydı. Zaman içinde il sanayiinde, gıda ve dokuma alanlarında belli bir ölçek büyümesi olmuş, çimento ve içki dallarında olduğu gibi kamu yatırımları öncülüğünde yeni büyük tesisler kurulmuştur. Ancak bu gelişmelere karşın, ilde küçük sanayinin egemenliği kırılamamıştır. Nitekim, 1978'de, imalat sanayiinde yaratılan gayrı safi hasıla bakımından il ancak 17. sırada yer almakta iken, küçük sanayinin gelişmişliği açısından yapılan sıralamada 8. sıraya yükselmekteydi *(Bak. Sanayi)*. İlde imalat sanayiinde çalışan faallerin oranında 1955-1975 döneminde çok sınırlı bir gelişme olmuş, bu oran % 9,2'den yalnızca % 9,8'e çıkmıştır. İmalat sanayiinde çalışanların payı ise aynı dönemde ülke genelinde % 6'dan % 7,6'ya yükselmişti. İmalat sanayiinin, Türkiye ortalamasının üzerinde ama oldukça durağan bir payı olmasına karşılık, geniş anlamı ile sanayinin payında önemli bir artış gerçekleşmiştir. Gaziantep'te geniş anlamıyla sanayide çalışanların faal nüfus içindeki payı 1955'te % 11,6 iken, 1975'te % 15,4'e yükselmiştir. Bu gelişmede ildeki hızlı kentleşmenin uyardığı inşaat işkolu başlıca yeri almaktadır. 1955'te bu işkolunda yaklaşık 4.000 kişi çalışmakta iken, bu sayı 20 yılda yaklaşık 3 kat artarak 15.000'e çıkmış, inşaat kesiminde çalışanların oranı da % 2,3'ten % 5,5'e yükselmiştir.

1955-1975 döneminde Gaziantep imalat sanayiinde küçük sanayiden büyük sanayiye geçiş anlamında yapısal bir dönüşüm gerçekleşemediği gibi, imalat sanayiinde fazla bir çeşitlenme de olmamıştır. 1975'te imalat sanayiinde çalışanların büyük çoğunluğu, hâlâ dokuma (% 37), metal işleme (% 16), gıda-içki (% 14) gibi, öteden beri il ekonomisinde ağırlığı olan geleneksel alanlarda toplanmıştı. Tek değişiklik, kurulan çimento fabrikasına bağlı olarak, taş ve toprağa dayalı sanayinin devreye girmesidir. Ancak, bu alanın işgücü kullanımı da oldukça düşük bir düzeyde (imalat sanayiindeki faal nüfusun % 5'i) kalmaktadır. Bunun dışında, örgütlenmesi bütünüyle küçük işletmeler ölçeğinde kalan metal işleme işkolu kendi içinde bir çeşitlenme göstermiştir. Bu alanın bakırcılık, sobacılık, kasa yapımı gibi geleneksel etkinliklerine, son yıllarda makine yapımı ve otomotiv yan sanayi gibi etkinlikler eklenmiştir *(Bak. Sanayi)*. Öte yandan, metal işleme alanında yaygın olan küçük işletmeler ilin gıda-içki sanayii gibi öbür geleneksel sanayi etkinliklerinden daha yoğun bir işgücü talebi yaratmaktaydı.

Gaziantep'te sanayinin gelişmesi ve ölçek büyümesinde son yıllarda belirli bir tıkanma söz konusudur. Buna karşılık, ticaret çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Öteden beri bölgesel bir ticaret merkezi olan ilin pazarı, 1956'da Birecik Köprüsü'nün yapılması ile 1950'lerin ikinci yarısında Doğu Anadolu başta olmak üzere ulusal boyutlara ulaşmıştır. Aynı yıllarda kaçakçılığın da önem kazanması, ticaret kesiminin çok hızlı bir gelişme göstermesini sağlamıştır. 1955'te ticaret kesiminde çalışanların sayısı 5.000, toplam faallere oranı ise % 3'ün üstünde idi. 1975'te ise, ticaret kesimindeki faal nüfus, mutlak olarak 20.000'i aşıp, 4 katına ulaşmış; göreli payı da 1,5 katlık bir artışla % 7,6'ya yükselmiştir. Ticaret kesimindeki asıl önemli gelişme, 1960 sonrasında gerçekleşmiştir. Nitekim, 1955-1965 arasında ticaret kesiminde çalışanların sayısı mutlak olarak ancak % 30 artarken, 1965-1975 döneminde hem mutlak hem de göreli olarak % 200'e yakın bir artış göstermiştir.

Ticaretin gelişmesi, ilde ulaştırma kesiminin giderek önem kazanmasına koşut olarak gerçekleşmiştir. İl, 1950'de Bağdat Demiryolu'na bağlanmış ve ulaşım ağındaki önemi bu tarihten başlayarak artmıştır. Nitekim, 1955'te, faal nüfusun ulaştırma kesiminde çalışan bölümü (binde 18 ile), ülke genelindekinden (binde 15) yüksekti. 1956'da Birecik Köprüsü'nün yapımı ile karayolu bağlantısının gelişmesi sonucu, ulaşım ve taşımacılık daha da önem kazanmıştır. 1975'te bu alanda çalışanların sayısı 10.000'e yaklaşarak 1955'teki sayısının 3 katına ulaştığı gibi, bu işkolunun göreli payı da binde 36'ya yükselmiştir.

Gaziantep'te dar anlamda hizmetler kesiminde çalışanların oranı da yüksektir. 1975'te, ilde faal her 10 kişiden 1'i hizmetler kesiminde çalışıyordu (Tablo 1). Hizmetler kesiminin büyümesi asıl olarak, ilde askeri birliklerin (jandarma) bulunmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim, bu kesimdeki toplam 29.000 kişinin % 48'i "kamu idaresi ve savunma ile ilgili işler"de çalışmaktaydı.

Askeri personel 1975'e değin "iyi tanımlanamayan faaliyetler" başlığı altında toplanmakta iken, bu tarihten sonra hizmetler kesimi kapsamına alınmıştır. Dolayısı ile, Gaziantep'te de 1955 ve 1965 sayımlarında % 4,6 ve % 7,4 olan hizmetler kesimi payı, 1975'te ani bir sıçrama ile % 11'e yükselmiştir. Buna karşılık, daha önce % 5 dolayında olan "iyi tanımlanamayan" faaliyetlerin oranı binde 4'e düşmüştür. Bu nedenle; Gaziantep'te, hizmetler kesiminin son 10 yıldaki büyümesi, aslında tanımın kapsamındaki değişikliğin yol açtığı yapay bir büyümedir.

FAAL NÜFUSUN "İŞKOLLARINA", "İŞTEKİ YERE" VE "MESLEĞE GÖRE" KARŞILIKLI BÖLÜNÜŞÜ: Gaziantep faal nüfusunun en belirgin niteliklerinden birisi, "işteki konuma" göre bölünüşünde, yardımcı aile bireylerinin görece düşük ağırlığıdır.

İlde, öteden beri başta sanayi ve ticaret olmak üzere, tarım dışı kesimlerin, ülke genelindekinin üzerinde bir önem taşıması, özellikle tarım kesiminde yoğunlaşan bu grubun payını daraltmaktadır. 1955'te, Türkiye bütününde her 100 kişiden 55'i yardımcı aile bireyi konumunda çalışmakta iken, bu oran Gaziantep'te % 50 idi. 1955-1975 döneminde yardımcı aile bireyi konumundakilerin oranı, Türkiye genelinde % 45'e, Gaziantep'te ise % 40'a düşmüştür (Tablo 2).

Yardımcı aile bireyleri payının Gazian-

Tablo 4

Türkiye ve Gaziantep'te Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)-(1975)

Meslek Grupları	Türkiye	Gaziantep		
	Toplam 16.349.380	Toplam 267.468	Erkek 188.457	Kadın 79.011
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	4,6	3,2	3,2	3,2
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,4	0,5	*
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	2,1	2,5	1,1
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	4,8	6,7	0,2
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	4,6	6,3	0,5
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	64,1	61,4	48,1	93,4
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	23,5	32,7	1,6
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* % 0,05'ten küçüktür.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 27- Gaziantep İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977)

tep'te görece düşük kalmasının başlıca nedeni, tarımda çalışanların ağırlığının ülke ortalamasından küçük olmasıdır *(Bak. Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü ve Tablo 1)*. Ayrıca, tarım kesimi içinde de, yardımcı aile bireyi olarak çalışanların oranı Türkiye genelindekinden düşüktür. 1975'te, ülke bütününde tarımda çalışan her 100 kişiden 69'u bu konumda iken, Gaziantep'te söz konusu oran % 62'nin biraz üzerinde idi (Tablo 3).

Gaziantep'te tarımsal etkinlikler, tahıldan çok, fıstık, üzüm, zeytin gibi bağ ve bahçe üretimine dayanmaktadır *(Bak Tarım)*. Ayrıca, tarımsal işletmeler arasında yer yer, 10.000 ağaca varan büyük fıstıklıklara rastlanmaktadır. Özellikle, söz konusu ürünlerin, toplama aşamasında yoğun emek kullanımı zorunluluğunun ortaya çıkması yanında, büyük ölçekli işletmelerin yapıları gereği ücretli emek kullanmaları zorunluluğu, tarımda çalışan faal nüfus içinde ücretlilerin oranlarını yükseltmektedir. 1975'te tarım kesimindeki ücretlilerin payı ülke genelinde % 3 dolayında iken, Gaziantep'te % 6'ya yakındı. Aynı şekilde, tarım kesimindeki işverenlerin oranı (binde 3), Türkiye ortalamasının (binde 0,8) 2 katından fazla idi (Tablo 3).

Öte yandan bahçecilikte, özellikle getirisi yüksek olan fıstıkta, küçük ve orta mülkiyet de yaygındır. Bu işletmeler, ürün toplama aşamasında mevsimlik ücretli işgücü kullansalar da, burada tam anlamıyla kapitalist bir işletme söz konusu olmadığından, mal sahibi kendi emeğini de üretime katmaktadır. Bu nedenledir ki, 1975'te, tarım kesiminde kendi hesabına çalışanların oranı (% 31), ülke ortalamasının (% 28) üzerindeydi (Tablo 3).

Gaziantep'te yardımcı aile bireylerinin payı, yalnızca tarımda değil tarım dışı kesimlerde de düşüktür. İlde öteden beri önemli bir ağırlığı olan imalat sanayiinde yardımcı aile bireylerinin oranı (% 2,6), ülke ortalamasının (% 7,4) üçte biri düzeyindeydi. Buna karşılık, imalat sanayiinde çalışanlar içinde en önemli bölümü ücretliler oluşturmakta, bu alandaki her 10 kişiden 7'si ücretle çalışmaktaydı. Aynı yıl Türkiye genelinde, imalat sanayiinde çalışan 10 kişiden 6'sı ücretli idi. Gaziantep sanayiinde, küçük işletmeler egemen olmakla birlikte, 1960'lardan sonra çimento fabrikası gibi büyük tesisler kurulmuştur. Ayrıca, imalat sanayiinde önemli bir yer tutan dokuma, içki gibi dallarda öteden beri büyük ölçekli işletmeler vardı. Öte yandan, ildeki geleneksel küçük sanayi de ücretli emek kullanma aşamasına ulaşmıştır. Nitekim, imalat sanayiinde kendi hesabına çalışanların oranı, küçük işletmeciliğin önemini vurgulayacak bir düzeye (% 23) ulaşırken, bu kesimde

1913 Tarım Sayımı'nda Gaziantep

1913'te Gaziantep, Ayıntab Sancağı adıyla Halep Vilayeti'ne bağlıydı. Ayıntab Sancağı'nın, toprakları hâlâ Türkiye sınırları içinde bulunan üç kazası vardı. Bunlardan ikisi, Ayıntab (Sancak Merkezi) ve Kilis kazaları, yaklaşık olarak şimdiki Gaziantep İli'nin topraklarını kapsamaktaydı. Üçüncü kaza Rumkale ise, günümüzde Urfa'ya bağlıdır.

Ayıntab Sancağı'ndaki ekili alanlar, Osmanlı Devleti'nin sayım kapsamına giren bölgelerindeki toplam ekili alanların binde 8'ini oluşturuyordu.

Yörede tahıl üretiminin yeri önemli idi. Ekili alanın % 90'a yakın bölümünde tahıl tarımı yapılmaktaydı. Baklagil ekimi yapılan alanın payı ise % 9'un üzerindeydi. Yer yer önem kazanan zeytincilik göz önüne alınmazsa, tahıl ve baklagiller dışında, bitkisel üretim çeşitlenmemişti.

Tahıl tarımında en önemli iki ürün, bütün Anadolu'da olduğu gibi buğday ve arpa idi.

Buğday ve arpa dışında bölgede mısır ve darı da ekilmekteydi. Mısır ekimi daha çok sancağın kuzeyinde ve doğusunda yaygın iken, darı ekimi güneyde Kilis dolaylarında önem kazanmaktaydı. Kilis'te bir miktar pirinç de yetiştirilmekteydi.

Gaziantep'te verim, buğdayda ve arpada ülke ortalamasına yakın olmasına karşılık, öteki bitkilerde oldukça düşüktü. Baklagil ekim alanları, ülkedeki baklagil ekili toplam alanın % 1,4'ü olmasına karşın, düşük verim nedeniyle, baklagil üretimi açısından Gaziantep, ülkede bir önem taşımıyordu. Nohut bütün bölgede yaygındı. Merkez'de mercimek ekimi ağırlık kazanmaktaydı. Bunun dışında bütün sancakta az miktarda burçak, Merkez'de ise çok az miktarda fiğ ekilmekteydi.

Çeşitli yumrulu bitkiler yer yer ekilmekle birlikte, üretim miktarları sözü edilmeye değmeyecek denli küçüktü. Yalnızca, Merkez ve Kilis'te ekilen havuç, ülke üretiminin % 4'üne ulaşan miktarıyla bunlar arasında önemliydi. Bunun dışında pancar, soğan, sarmısak, patates de ekilmekteydi.

Tarla tarımı dışında, Kilis'te zeytincilik de yapılmaktaydı. Kilis'te 1.275 ton zeytinyağı elde edilmişti.

Yörede hayvancılık gelişkin değildi. Koyun ve sığır yetiştiriciliği, ekonomik bir önem kazanacak ölçüde gelişmemişti. Buna karşılık bölge, binek hayvanları açısından zengin sayılırdı. Ayrıca çok sayıda keçi de bulunmaktaydı. 1913'te dörtte üçünü keçi sütünün oluşturduğu 13.000 ton süt elde edilmiş, 660 ton tereyağı ve 1.750 tona yakın peynir yapılmıştı.

1913 Tarım Sayımı'na Göre Gaziantep Hayvan Varlığı ve Osmanlı Devleti İçindeki Payı

Hayvanlar	Sayı	Osmanlı Devleti İçindeki Payı (%)
At	14.000	1,4
Katır	5.000	3,3
Eşek	28.000	2,5
Sığır	44.500	0,8
Manda	—	—
Koyun	29.937	0,1
Keçi	153.900	1,1

Ürün Türlerine Göre Üretim (ton)

	Sancak Merkezi	Kilis	Toplam
Tahıl	21.169	28.970	50.139
Buğday	10.500	17.112	27.612
Arpa	7.941	11.275	19.216
Darı	328	400	728
Mısır	2.400	23	2.423
Baklagiller	373	857	1.230
Nohut	115	815	930
Mercimek	231	20	251
Havuç	138	231	369

Gaziantep'in Ekili Alanlarının ve Üretiminin Osmanlı Devleti İçindeki Payı

	Ekili Alan (%)	Üretim (%)
Tahıl	0,7	0,5
Buğday	0,6	0,5
Arpa	0,8	0,7
Darı	0,8	0,3
Mısır	2,8	0,5
Baklagiller	1,4	0,2
Nohut	3,2	1,5
Mercimek	2,2	0,3
Havuç	8,3	3,9

yardımcı aile bireyleri payının çok düşük olması, bu işletmelerin, işgücü açısından kendi kendine yeterli aile işletmesi ölçeğini aştıklarını göstermektedir. Metal-makine dalında son dönemlerde gelişen kaporta onarım atölyeleri, otomotiv yan sanayii gibi küçük işletmeciliğin yaygın olduğu işyerleri de ücretli işgücü için önemli bir talep yaratmaktadır.

Gaziantep'te, imalat sanayiindekine benzer ikili bir yapı ticaret kesiminde de söz konusudur. Öteden beri bölgesel bir ticaret merkezi olan ilin pazarı, 1956'da Birecik Köprüsü'nün yapılması ile önce Doğu Anadolu pazarlarına bağlanmış ve giderek ulusal pazarla bütünleşmiştir *Bak. Ticaret ve Faal Nüfusun İşkollarına Göre Bölünüşü).* Aynı yıllarda, Suriye sınırı üzerinden yapılan ticaretin de canlanması, ticaret kesiminin hızla gelişmesine yol açmıştır. Bu gelişme, ciroları önemli boyutlara ulaşan büyük ticaret kuruluşlarını doğururken, geleneksel küçük ticaret kesimi de özellikle sınır ticaretinde ve bu kanaldan gelen malların pazarlanması aşamasında önemini sürdürmüştü.

İlde 1980'de cirosu 5 milyonu aşan ticaret işletmesi sayısı 600'ün üstündeydi *(Bak. Ticaret).* Bu tüm ticaret kesiminde çalışanlar içinde ücretlilerin oranı 1975'te % 32'ye ulaşıyordu. Başka bir deyişle, ticaret kesimindeki her 3 faalden biri ücretli çalışmaktaydı (Tablo 3). Faal nüfusun mesleğe göre bölünüşünde de büyük ticaret kuruluşlarının gereksinim duyduğu ticaret ve satış personelinin payı (% 4,8), ülke ortalamasını (% 3,2) aşmaktaydı (Tablo 4). Ticaret ve satış personeli içinde de müdür, şef, memur vb ücretlilerin oranı % 35'i bulmaktaydı.

Gaziantep'te ticaret kesiminde küçük işyerlerinin varlığının bir göstergesi olan "kendi hesabına çalışanlar" oranı da hayli yüksektir. Bu oran 1975'te % 60 ile Türkiye ortalamasının (% 54) üzerindeydi. Küçük işletmeciliğin özellikle yaygın olduğu sınır ticaretinin özellikleri, bu faaliyete öteki aile bireylerinin katılmasına izin vermediğinden, ticaret kesiminde çalışan yardımcı aile bireyleri oranı düşüktü (Tablo 3).

İlde, yardımcı aile bireyleri payının ülke genelini aştığı tek kesim, ulaştırma işkoludur. Ulaştırma kesimi, ticaretteki gelişme ve Birecik Köprüsü'nün açılmasından sonra karayolu ulaşım ağının genişlemesine bağlı olarak, özellikle 1960 sonrasında önem kazanmıştır. Bu gelişme süreci ise, karayolu taşımacılığının daha çok küçük özel girişimler biçiminde örgütlenmesine yol açmıştır. Ulaştırma işkolunda 1975'te ücretlilerin payı ülke ortalamasından düşük, kendi hesabına çalışanların oranı ise (% 45,5) bu ortalamadan (% 42) yüksektir. Aile işletmeciliğinin göstergesi olan yardımcı aile bireylerinin göreli ağırlığı da (% 2,4 ile), ülke ortalamasına (% 2,9) çok yakındır.

1927 Tarım Sayımı

1927 Tarım Sayımı'na göre, Gaziantep'in çiftçi nüfusu 88.000 kadardı. İlde 17.500 çiftçi ailesi bulunuyordu. Çiftçi nüfusun genel nüfusa oranı % 41'in biraz üzerindeydi. Her çiftçi ailesine ortalama 5 nüfus, 34 dönüm toprak ve yaklaşık 2 çift hayvanı düşüyordu.

Yaklaşık 60.000 hektar alanda tarla tarımı yapılıyordu. Bu tarla tarımı alanının % 94'ünden biraz fazlası tahıllara, % 4,5 kadarı baklagillere ve % 1'i aşkın bölümü sanayi bitkilerine ayrılmıştı.

Toplam tahıl üretimi 49.500 ton olarak gerçekleşirken, baklagiller üretimi 1.000 tona yaklaşmış, sanayi bitkilerinin üretimi ise 160 ton dolayında olmuştu.

1927'de Gaziantep'te 35.500 hektar alana buğday ekilmiş ve 40.000 ton kadar ürün alınmıştı. Hektar başına buğday verimi 1.100 kg'nin biraz üzerinde idi.

1927 Tarım Sayımı'na göre, Gaziantep'te 15.000 kadar tarım araç ve gereci vardı. Her 100 dönüm toprağa 2 tarım aracı düşüyordu. Modern tarım araçlarının sayısı ise yalnızca 174'tü. (Aynı sayıma göre, Adana'da 980, Antalya'da 325, İçel' de ise 400 modern tarım aracı vardı.)

1927'de Gaziantep'te toplam 237.500 çiftlik hayvanı bulunuyordu. Bunların arasında 124.000 başla keçi ilk sırayı alıyor, bunu 74.000 başla koyun ve 20.000 başla sığır izliyordu. 3.000 kadar at ve 1.000 kadar da deve vardı. Ayrıca, 66.000 kadarı tavuk olmak üzere 70.000 kadar kümes hayvanı bulunuyordu.

TARIM

GİRİŞ: Gaziantep'te, ticaretin, küçük el sanatlarının eskiden beri büyük önem taşıması, sanayinin de son yıllarda gelişmesi yanında, tarım, il ekonomisinin önde gelen kesimlerinden biri olma özelliğini korumaktadır. Tarım kesiminde çalışanların il faal nüfusu içindeki payı 1955'te % 73 dolayında iken, 1975'te % 62,2'ye inmiştir. Bu, aynı dönemde, Türkiye genelindeki azalmanın (% 77'den % 64'e) gerisindedir. 1975-1978 arasında bile tarımın il gayri safi hasılasındaki payının % 35-37 dolayında olması, tarımın temel ekonomik faaliyet olduğunu gösterir. İlin ülke genelinde tarım kesiminde yaratılan hasıla içindeki payı ise % 2,3'tür. Zengin bir tarımsal yapıya sahip Ege Bölgesi'nin Denizli İli ile karşılaştırıldığında, yüzölçümü biraz daha küçük olan Gaziantep'in Türkiye tarımındaki payının, Denizli' den bir miktar yüksek olduğu görülmektedir.

Gaziantep'te tarımsal faaliyetin önemi, hem antepfıstığı, üzüm, zeytin, pamuk gibi ekonomik değeri yüksek bitkilerin yetiştirilmesinden, hem de il topraklarının büyük bölümünün işlenmekte oluşundan kaynaklanmaktadır. Bunun uzun bir geçmişi vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük vilayetlerinden Halep'e bağlı bir sancak olan Gaziantep ve Kilis, Halep'in sebze-meyve bahçesi durumundaydı.

Bu dönemde, hem Halep'i, hem de Halep üzerinden öteki Arap kentlerini besleyen ve Arap ülkeleri açısından büyük önem taşıyan canlı hayvan ticaretinin çıkış noktası da Gaziantep'ti. Büyük Halep pazarına yöneldiği için, bitkisel üretim geniş ölçüde pazara açılmıştı.

Gaziantep tarımının asıl önemli kolları olan fıstıkçılık, bağcılık ve zeytincilik, XX. yy'ın başlarına değin kısmen Ermeniler'in elindeydi. Ermeniler'in ayrılmasından sonra geride kalan topraklar, Türk-Müslüman unsurların eline geçti; bu el değiştirmeye bağlı olarak bağ-bahçe tarımı geriledi *(Bak. Toprak Kullanım Biçimleri ve Tarımsal İşletme Büyüklükleri).*

Gaziantep, 1923'te il oldu. Cumhuriyet yönetimi, Gaziantep'i bölgesel bir ticaret merkezi yapmaya yöneldi. Bağ-bahçecilik yeniden toparlandı. Gaziantep, bu dönemde de, Arap ülkelerine yollanan ve büyük bölümü yasa dışı yollardan yapılan canlı hayvan ticaretinin Anadolu'daki merkezi olma özelliğini sürdürdü. Bitkisel üretimde Halep pazarı önemini yitirmişti, ama Gaziantep bu kez yakınlığından yararlanarak, doğu-güneydoğu pazarına açıldı.

Modern tarımsal araç ve gereç bakımından Gaziantep, 1950'lere değin oldukça geri bir durumdaydı. XIX. yy'ın ikinci yarısında Çukurova'ya giren bazı modern tarım araç ve gereçleri, Gaziantep'e ulaşamamıştı. 1927 Tarım Sayımı'na göre, ilde yalnızca 170 kadar modern tarım aracı vardı. 1950'lere değin süren bu geriliğin asıl nedeni, Gaziantep'te pamuk vb sanayi bitkileri ekiminin değil, bağcılık-bahçecilik gibi yoğun emek gerektiren tarımın önem taşımasıydı.

Bağdat Demiryolu'nun 1911-1914'te İslâhiye'den geçmesi, ilin bir bölümünü büyük merkezlere bağlamıştı. Ancak, ulaşımda asıl gelişme, demiryolunun 1950'lerin başında Gaziantep'e ulaşması ve 1950'lerin sonunda karayolları ağının genişlemesiyle ortaya çıktı. Bu açıdan, ili Urfa üzerinden güneydoğuya bağlayan Birecik Köprüsü'nün 1956'da açılması, belirleyici bir önem taşımıştır.

1950'lerde modern araç ve gereçlerin tarıma girmesi, iyi tohumluk kullanma, yeterli ve bilgili gübreleme, tekniğine uygun ekim yaygınlaştı; hastalıklarla ve zararlılarla mücadelede önemli başarılar kazanıldı. Tarımsal üretim pazara daha çok açıldı.

Bu yıllarda çayırların, otlakların ve fundalıkların sürülerek tarla yapılması, hayvancılığı olumsuz yönde etkiledi. Ancak, il hayvancılığı asıl olarak hayvan yetiştiriciliğine değil, canlı hayvan ticaretine yönelik olduğundan, bu süreç Gaziantep hayvancılığını öteki iller kadar sarsmadı.

İl topraklarının büyük bölümünün ekime-dikime elverişli olmasına karşın su yetersizliği, il bitkisel üretiminin en büyük sorunudur. Özellikle yaz aylarında Gaziantep'te büyük su sıkıntısı çekilmekte, yer yer içecek su bulmak bile güç olmaktadır. Güneydoğu Anadoul Projesi çerçevesinde, Gaziantep'te çeşitli sulama tesislerinin yapılması öngörülmektedir. Bu tesisler tamamlandığında, sulanan alanların çok genişlemesi, tarım ürünlerinde verim artışları sağlanması ve sanayi bitkilerinin ekiminin yaygınlaşması beklenmektedir.

İlde bitkisel üretim çeşitlilik göstermektedir. Başlıca ürünler, antepfıstığı, zey-

tin, üzüm gibi bağ-bahçe ürünleridir. Tahılların ülke üretimi içindeki paylarının yüksek olmamasına karşın, baklagillerden yaygın olarak ekilen mercimeğin Türkiye payı önemlidir ve bu ürün, ilin dışsatım ürünleri arasında yer almaktadır.

Otlakların sınırlı olmasına koşut olarak, il hayvan varlığı oldukça küçüktür. Besi hayvancılığına az da olsa bir yöneliş görülmektedir.

Ziraat Bankası'nın 1975-1976-1977 "Türkiye Tarımsal Üretim Değeri" verilerine göre, il tarımsal üretim değerleri içinde bitkisel üretimin payı ortalama % 84, hayvancılığın ise % 16 idi.

Gaziantep'te orman alanının sınırlı oluşuna koşut olarak ormancılık, önemli bir etkinlik durumunda değildir.

Önceleri hemen hemen tümüyle tarıma dayalı olan il sanayii, giderek değişiyor olmakla birlikte, bu niteliği hâlâ sürmektedir.

BİTKİSEL ÜRETİM: Gaziantep'in il alanı, Türkiye yüzölçümünün % 1'ine yakındır. İlin batı ve kuzeybatı kesimleri dağlık ve engebelidir. Ormanlarla kaplı bu yükselti alanı, ili Çukurova'dan ayırır. İlin geri kalan bölümleri, ekime-dikime elverişli geniş düzlüklerle kaplı bir platodur. Gaziantep, batıda Çukurova, doğuda Güneydoğu Anadolu bozkırları ile güneyindeki Suriye kapalı çöl havzası arasında bir geçiş bölgesidir *(Bak. Doğal Yapı)*. İlin güneybatısı ılıman Akdeniz İklimi'nin etkisindeki bir alanıdır. Burada yoğun bağ-bahçe tarımı yapılır. İlin

Tablo 5

Gaziantep'te Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	101.252	178.441	188.943	221.711
Toplam Tahıl	81,9	75,2	82,4	78,2
Buğday	43,5	50,8	62,6	60,4
Arpa	28,0	23,5	18,9	17,6
Toplam Baklagiller	12,6	19,4	11,0	12,9
Nohut	2,9	0,4	0,6	0,7
Mercimek	5,0	9,0	7,1	10,7
Pamuk	3,9	4,4	4,3	6,6
Keten	—	—	0,1	0,2
Susam	0,6	0,1	1,1	1,1
Soğan	0,3	0,3	0,4	0,4
Diğerleri	0,7	0,6	0,7	0,6

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri

Türkiye'de tarımsal üreticilerin örgütlenmesi, 2834 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra başlamıştır. Gaziantep'te ilk örgütlenen kesim fıstık üreticileri olmuş ve önce Arıl, İncesu, Gaziantep, Nizip ve Hıyam, antepfıstığı tarım satış kooperatifleri kurulmuştur. Bu beş kooperatif 1940'ta aralarında birleşerek, Gaziantep Fıstık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ni oluşturmuştur.

Fıstığın dışında, baklagiller, zeytin, üzüm ve kırmızıbiber yetiştiren çiftçi grupları 1968'e değin dağınık durumda kalmış, bu tarihte, tarım satış kooperatifleri bünyesinde birleşerek örgütlenmişlerdir. Yine, 1968'de Mersin, 'Hatay, Kahramanmaraş, Gaziantep, Malatya, Urfa, Mardin, Adıyaman, Elazığ il ve ilçelerinde üzüm, baklagiller, kırmızıbiber ve zeytin tarım satış kooperatifleri kurulmuştur. Bu kooperatiflerin delegelerinden oluşan bir genel kurul, 27.9.1978'de Ticaret Bakanlığı'nın önderliğinde toplanmış ve "Güneydoğu" kısa adı altında birleşip yasal olarak baklagiller, kırmızıbiber, zeytin ve ürünleri, üzüm ve ürünleri tarım satış kooperatifleri birliklerini kurmuşlardır. Önceden kurulan Gaziantep Fıstık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği de yeni örgüte katılmıştır *(Bak. Kooperatifler)*.

Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri'ne bağlı çeşitli birlikler şunlardır:

Güneydoğu Fıstık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği: 1968'e değin "Fıstık Birliği" adı altında çalışmıştır. Bu tarihe değin birliğe 5 kooperatif bağlıyken, kooperatif sayısı 1968'de 10'a, 1973'te 11'e yükselmiştir. Birliğin, Gaziantep'teki fıstık işleme tesisleri, bölgeden alınan bütün fıstıkları işleyebilecek kapasitededir. Birlik, gerekli durumlarda üye olmayan üreticilerden de alım yapmaktadır. Birlik, hükümetçe desteklenmekte, destekleme yıllarında hükümetin saptadığı taban fiyatları uygulanmaktadır. Güneydoğu Fıstık Birliği, Türkiye fıstık üretiminin % 50-70'ini satın alıp işlemekte ve dışsatıma hazırlamaktadır.

Güneydoğu Üzüm ve Mamulleri Tarım Satış Kooperatifleri Birliği: 1968'de kurulmuştur. Birlik, Güneydoğu Anadolu'nun yerel ürünlerinden olan üzümün değerlendirilmesi için çalışmış ve bölge düzeyinde bir üzüm işleme tesisleri kompleksi yanında çeşitli illerde doğal üzüm suyu tesisleri de kurulmuştur.

Güneydoğu Zeytin ve Mamulleri Tarım Satış Kooperatifleri Birliği: 1968'de kurulmuştur. Faaliyet alanı Mersin, Silifke, Mut, Anamur, Antakya, Kilis, Nizip, Birecik ve Kahramanmaraş'tır. Türkiye zeytinyağı üretiminin yaklaşık % 20'si bu bölgeden sağlanmaktadır. Birlik, 1969'dan beri destekleme alımları yapmaktadır.

Güneydoğu Kırmızıbiber Tarım Satış Kooperatifleri: 1968'de kurulmuştur. Birlik, gerekli gördüğünde üye olmayan üreticilerden de alım yapmaktadır.

Birliğin Kahramanmaraş'ta bir kırmızıbiber işletmesi vardır.

Güneydoğu Bakliyat Tarım Satış Kooperatifleri Birliği: 1968'de kurulmuştur. Birliğin, Gaziantep'te bir baklagiller işleme tesisi vardır. Çeşitli kuruluşlara ortak olan birlik, gerektiğinde üye olmayan üreticilerden de alım yapabilmektedir. Satın alınan baklagiller, birlik işletmelerinde temizlenip ambalajlandıktan sonra iç ve dış pazarlarda değerlendirilmektedir. 10 ilin yer aldığı geniş bir bölgede faaliyet gösteren birlik, 1970'lerin ortalarında üretiminin % 80'ini yurt dışına satıyordu.

doğusu, güneyi ve orta kesimleri, tahıl, baklagil ve sebze, meyve türlerinin yetiştirildiği alanlardır. İlin Urfa ile sınırını oluşturan Fırat boylarında ise, her türlü bitki yetiştirilir.

EKİM ALANLARI VE TARIMSAL ÜRÜNLER: Toplam 764.200 hektar genişliğindeki il topraklarının hemen hemen tümü tarıma elverişlidir. Kayalık, bataklık vb yerlerden ve yerleşme alanlarından oluşan ve 8.700 hektar genişlikteki tarıma elverişsiz topraklar, il topraklarının % 1'den biraz fazlasını oluşturur. Güneydoğu Anadolu'da, tarıma elverişsiz alanların en az olduğu il Gaziantep'tir. İl topraklarının % 62,4'ü ekili-dikili alanlarla, % 14,1'i çayır-meralarla, % 22,4'ü de orman ve fundalıklarla kaplıdır. Böylece, tarıma elverişli toprakların il alanı içindeki payı % 98,9 gibi son derece yüksek bir düzeye ulaşır.

1980 Toprak-Su verilerine göre, yaklaşık 477.000 hektar alanı kaplayan ve il topraklarının % 62,4'ünü oluşturan ekili-dikili alanın, 316.000 hektarında tarla bitkileri üretimi yapılmaktadır. Bu alanın 294.000 hektarı, nadaslı (225.000 hektar) ve nadassız (69.000 hektar) kuru tarıma, 22.000 hektarı sulu tarıma ayrılmıştır. Nadaslı kuru tarım alanının 95.000-100.000 hektarlık bölümü her yıl boş bırakılmaktadır. Böylece, nadas dışında, tarla bitkileri üretimi yapılan alanı kapsayan ve fiilen ekilen alan 221.000 hektarı bulmaktadır. Gaziantep, 160.000 hektarı aşan bağ-bahçe alanlarıyla, bu bakımdan en başta gelen iller arasında yer alır. Bu alan, bağ-bahçe tarımının önemli olduğu öteki illerde, örneğin Aydın'da 162.000 hektar, İzmir'de 142.000 hektar, Ordu'da 128.000 hektardır.

Toprakların doğal verimliliği oldukça yüksek olan ilde, hâlâ bu denli büyük oranlarda nadas uygulaması, sulamanın yetersizliğinden doğmaktadır. Yağışın az ve düzensiz, ısının yüksek olduğu yörede, kuru tarım koşullarında nadas yapılarak, toprakta su depo edilmeye çalışılmaktadır.

1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Gaziantep'teki 596 köyden 437'sinde tarla ürünleri, 101'inde bağ-bahçecilik, 5'inde sebzecilik ve 1'inde ormancılık birinci dereceden gelir kaynağı idi. İkinci dereceden gelir kaynağı tarla ürünleri olan köylerin sayısı 91, bağ-bahçecilik olan köylerin sayısı 214, sebzecilik olan köylerin sayısı ise 34'tü.

Türkiye genelinde olduğu gibi, Gaziantep'te de ekili alanlar 1950'lerde hızla genişlemiştir. İl ekim alanlarındaki büyüme, 1950 ile 1970'lerin sonu arasında % 120 oranında olmuştur. Genişleme asıl 1950'lerde gerçekleşmiş, 1960'larda ve 1970'lerde yavaşlayarak sürmüştür. Bu genişleme sonunda, 1950'de 101.000 hektar dolayında olan ekim alanları, 1970'lerin sonunda 221.000 hektarın üstüne çıkmıştır (Tablo 5). Ekim alanlarındaki genişleme, Gaziantep'te, toprak yeteneklerini zorlayıcı ve dengesiz toprak kullanımı biçiminde gerçekleşmiştir. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında, il toplam ekili alanının Türkiye içindeki payı pek değişmemiş ve % 1'in biraz üstünde olmuştur (Tablo 6).

Tahıllar: Gaziantep'te en çok ekilen tarla bitkileri, il ekili alanının % 80 dolayındaki bölümünü kaplayan tahıllardır. Tahıllardan da, en çok buğday ekilmekte ve onu arpa izlemektedir. Mısır ekimi sınırlıdır. Tahıl

Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) Gaziantep Alt-Projesi

Gaziantep projesi, Güneydoğu Anadolu'da, batıda Kilis, doğuda Fırat Irmağı, kuzeyde Gaziantep-Urfa Platosu, güneyde Suriye sınırı arasındaki alanı kapsamaktadır.

Proje, Fırat Irmağı üzerinde yapılacak olan Birecik Baraj Gölü'nden aşamalı pompajlar ile Gaziantep ovalarında brüt 88.926 hektar alanın sulanmasını amaçlamaktadır. Sulama alanı, doğudan batıya doğru 9 sulama ünitesi şeklinde, 9 pompa istasyonu ve 3 depolama tesisinden oluşmaktadır.

Projenin su kaynağı Fırat Irmağı olmakla birlikte, Tüzel Çayı ve Balıksuyu üzerindeki Kayacık ve Kemlim barajları ile Fırat'a katılan Nizip Çayı üzerindeki Hancağız Barajı'nın da projeye katkısı olacaktır.

Her üç baraj da kendi havzalarından gelen sularla ova topraklarının bir bölümünü sulayabilmekle birlikte, ana işlevleri, projenin tam gelişmesi durumunda sulama sistemlerini haziran, temmuz ve ağustos aylarında destekleyerek kanal ve pompaj kapasitesini azaltmaktır.

Proje kapsamındaki sulama alanlarının ünetilere göre dağılımı aşağıda verilmiştir:

Üniteler	Brüt Alan (ha)
Hancağız	10.736
Barak	11.419
İkizce	11.043
Akçakoyunlu	8.943
Doğanpınar	7.112
Elbeyli	18.711
Karacaören	2.704
Kilis	4.734
Gevence	13.524

Gaziantep projesinin sulama suyu gereksinimi, Fırat Irmağı ve 3 adet depolama tesisinden karşılanacaktır. Fırat Irmağı üzerinde yapılması planlanan Birecik Baraj Gölü'nden pompa ile alınan su, aşamalı pompalarla sulama alanına iletilecektir. Nizip Çayı üzerindeki Hancağız Barajı, Tüzel Çayı üzerindeki Kayacık Barajı ve Balıksuyu üzerindeki Kemlim Barajı sulamanın en yüksek olduğu aylarda (haziran-temmuz-ağustos) devreye girerek, projenin su gereksinimini sağlayacaktır. Ayrıca sulamadan dönen sularla da brüt 6.659 hektar alanın su gereksinimi sağlanmaktadır.

Sulama şebekesi kanalet veya borulu sistem olarak öngörülmüş, ana kanalları beton kaplamalı olarak planlanmıştır.

(Güneydoğu Anadolu Projesi, 1980)

Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) Gaziantep-Araban Alt-Projesi

Gaziantep-Araban Projesi, Gaziantep İli'nin 50 km kuzeyinde, Adıyaman'ın Pazarcık İlçesi'nin güneydoğusundaki alanı kapsamakta ve doğudan Göksu Çayı, güneyden Karasu Çayı ve Fırat Irmağı ile sınırlanmaktadır.

Projenin gerçekleşmesiyle Araban Ovası'nda brüt 23.348 hektar alan sulanacaktır. Yörede, su ve toprak kaynaklarını değerlendirmeyi amaçlayan daha önce yapılmış tesis yoktur.

Proje, su kaynağı olarak Fırat Irmağı üzerindeki Birecik (Fındıklı) Baraj Gölü'nden ve batı-doğu yönünde akarak Fırat'a karışan Karasu Çayı'nın düzenlenmemiş akımlarından yararlanılmasını öngörmektedir. Ova topraklarının düzeyi, su kaynaklarına göre daha yüksek olduğundan, sulama sistemi doğudan batıya doğru değişik yüksekliklerde 6 üniteden oluşacaktır. Araban Projesi'ndeki sulama alanlarının ünitelere göre dağılımları şöyledir:

Üniteler	Brüt Alan (ha)
Araban	9.057
Sayveren	2.952
Köklüce	7.074
Güllüce	1.387
A. Mülk	1.268
Altıntaş	1.610

Gaziantep-Araban Projesi'nin sulama suyu gereksinimi Fırat Irmağı ve Karasu Çayı'ndan karşılanacaktır. Fırat Irmağı üzerinde yapılması planlanan baraj gölünden üç aşamalı pompaj ile alınan su, sulama alanına iletilecek ve brüt 21.738 hektar alan sulanacaktır. Ayrıca, Karasu Çayı'nın düzenlenmemiş akımları ve sulamadan dönen suların pompa edilmesi ile de brüt 1.610 hektar alanın su gereksinimi sağlanacaktır.

Sulama şebekesi, yağmurlama sisteminin ekonomik bulunmamasından dolayı, klasik sistem olarak önerilmiştir. Ana kanallar beton kaplamalı olacaktır.

ekim alanları, 1950'de 83.000 hektara yakınken, 1970'lerin sonunda 173.500 hektara yaklaşarak % 120'ye yakın oranda artmıştır. Aynı dönemde Türkiye tahıl alanlarındaki genişleme oranı % 92 dolayındaydı.

Buğday: İlde en çok ekilen tahıl olan buğdayın ekim alanları çok belirgin bir biçimde genişlemiştir. 1950'de yaklaşık 44.000 hektar olan il buğday ekim alanları, özellikle 1950'lerde hızla genişleyerek, 1960'ların başında 90.000 hektarı aşmış, 1970'lerin sonunda ise 134.000 hektara yaklaşmıştır. Söz konusu dönemde, buğday ekim alanlarının il ekim alanları içindeki payı % 43'ten % 60'a, Türkiye içindeki payı ise çok az artarak % 1,1'den % 1,4'e çıkmıştır.

Buğday en çok, Oğuzeli, İslâhiye ve Nizip'te ekilmektedir.

Arpa: Arpa ekim alanları buğdaya göre daha az artmış, bu arada bu ürünün il ekim alanları içindeki payı da azalmıştır. 1950'de 28.500 hektar olan il arpa ekim alanları, 1960'ların başında 42.000 hektara çıkmışsa da, sonraki yıllarda düşerek, 1970'lerin sonunda 39.000 hektar olarak gerçekleşmiştir. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında il arpa ekim alanlarındaki genişleme oranı (% 38), aynı dönemde ülke genelindeki artış oranının (% 88) gerisinde kalmıştır. Arpa ekim alanlarının il ekili alanı içinde 1950'de % 28 olan payı, giderek düşmüş ve 1970'lerin sonunda % 17,6 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Gaziantep'in Türkiye arpa ekim alanları içindeki payı da azalmıştır.

Gaziantep'te arpa en çok Nizip, Oğuzeli ve Merkez İlçe'de ekilmektedir.

Tablo 6

Ana Ürünler Bakımından Gaziantep Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

		1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
		Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam Ekili Alan		1,20	—	1,19	—	1,20	—	1,36	—
Toplam Tahıl		1,19	0,93	1,04	1,17	1,18	1,34	1,28	1,54
Buğday		1,13	0,90	1,17	1,31	1,38	1,58	1,45	1,80
Arpa		1,95	1,22	1,49	1,71	1,39	1,50	1,42	1,52
Toplam Baklagiller		2,86	3,12	6,06	6,77	3,73	2,88	4,21	5,50
Nohut		3,19	3,90	0,86	2,79	0,90	0,93	0,83	0,91
Mercimek		8,47	11,44	15,54	19,76	12,78	11,85	12,89	19,44
Pamuk	Saf	0,80	0,60	1,23	0,57	1,24	0,43	2,36	1,68
	Tohum				0,68		0,78		1,44
Keten	Saf	—	—	—	—	1,41	2,86	3,81	34,12
	Tohum						0,83		
Susam		0,87	0,42	0,15	0,23	3,39	3,23	5,30	5,47
Soğan		1,24	0,74	3,04	0,61	1,28	1,94	1,36	1,77

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Baklagiller: Gaziantep'te tarla bitkileri arasında, tahıllardan sonra en çok baklagiller ekilir. 1950'de 13.000 hektara yaklaşan baklagil ekim alanı, 1970'lerin sonunda 28.500 hektara yükselmiş, yani % 120'ye yakın oranda genişlemiştir. Bu genişleme oranı, aynı dönemde Türkiye baklagil ekim alanlarındaki genişlemenin bir hayli üstündedir. Baklagil ekilen alanlardaki bu büyük artış, daha çok mercimek ekiminin yaygınlaşmasına bağlıdır.

Mercimek ekim alanları, hem yetişme koşullarının, hem de pazar koşullarının elverişli olması nedeniyle hızla artmaktadır. 1950'de 5.000 hektar dolayında olan mercimek ekim alanları, özellikle 1950-1960 döneminde genişleyerek, 1970'lerin sonunda 24.000 hektara yaklaşmıştır. 1970'lerin sonunda, ildeki toplam baklagil alanlarının % 85'i mercimeğe ayrılmıştır.

Mercimek ekim alanlarının il ekili alanı içindeki payı, 1950'den 1970'lerin sonuna değin, % 5'ten % 11'e yükselirken, Türkiye içindeki payı da % 8,5'ten % 13'e çıkmıştır. İl mercimek ekim alanlarının dörtte üçüne yakını Oğuzeli'ndedir.

Mercimek ekimi bu denli yayılırken, nohut ekimi azalmaktadır. 1950'de yaklaşık 3.000 hektar olan nohut ekim alanları, 1970'lerin sonunda 1.500 hektar dolayına inerken; bu alanların il ekimi alanı içindeki payı yaklaşık % 3'ten binde 7'ye, Türkiye nohut ekim alanları içindeki payı da % 3 dolayından binde 8'e düşmüştür.

Sanayi Bitkileri: İlde ekilen başlıca sanayi bitkileri, pamuk, susam ve ketendir. Geçmiş yıllarda bir miktar ekilen tütün, son yıllarda ekilmemektedir. Ancak, sanayi bitkileri ekim alanının, toplam il ekili alanı içinde oldukça sınırlı kaldığını belirtmek gerekir.

1950'de yaklaşık 4.000 hektar alanda ekilen pamuğun ekim alanları giderek artmış ve 1970'lerin sonunda 15.000 hektara yaklaşmıştır. 1950'de il ekim alanlarının yaklaşık % 4'ü pamuk ekimine ayrılırken, bu alan 1970'lerin sonunda % 6,6'yı aşmıştır. 1970'lerin sonunda il pamuk ekim alanlarının Türkiye içindeki payı % 2,4'e yakındı.

1970'lerin sonunda ekim alanlarının Türkiye içindeki payının en yüksek olduğu sanayi bitkisi susamdı. 1950'de ilde oldukça sınırlı olan (625 hektar) susam ekim alanları, 1970'lerde hızla artarak, 1970'lerin sonunda 2.350 hektara yaklaşmıştır. 1950'de il ekim alanlarının binde 6'sı susam ekimine ayrılırken, 1970'lerin sonunda bu oran % 1'i aşmıştır. Öte yandan, 1950'lerde ve 1960'larda Türkiye içindeki payı % 1'in altında olan susam ekim alanlarının bu payı 1970'lerin başında % 3,4'e, 1970'lerin sonunda ise % 5,3'e çıkmıştır.

Keten ekimi 1970'lerde yaygınlaşmaya başlamış ve ekim alanı 1970'lerin sonunda 350 hektarın üstüne çıkmıştır. İl ekili alanları içinde ketene ayrılan alanın az olmasına karşın, bu ürünün ekim alanlarının Türkiye içindeki payı 1970'lerin sonunda % 3,8'e ulaşmıştır.

Gaziantep'te 1980'de 1.120 hektar alanda da biber ekimi yapılmıştı.

ÜRÜN TÜRLERİNE GÖRE ÜRETİM MİKTARLARI: Gaziantep'te ekili alanlarda olduğu gibi, üretim miktarlarında da ilk sırayı tahıllar alır. Ancak, il üretiminde önemli yer tutmasına karşın, elde edilen ürün miktarlarının Türkiye'nin toplam üretimindeki payı yüksek değildir. Buna karşılık, daha sınırlı alanlarda ekilmelerine karşın, bazı sanayi bitkilerinin Türkiye üretimi içinde oldukça önemli payları vardır. Ancak, il bitkisel üretiminde asıl önemli türler, ekonomik değeri yüksek olan fıstık, zeytin, üzüm gibi bağ-bahçe ürünleridir.

Tahıllar: 1950'de 55.500 tona yaklaşan il tahıl üretimi, düzenli artışlarla 1970'lerin sonunda 381.700 tona ulaşmıştır (Tablo 7). Üretim artış oranı, yaklaşık altı kattır. Bu, aynı dönemde Türkiye genelinde sağlanan artışın epeyce üzerindedir. Gaziantep toplam tahıl üretiminin Türkiye payı, 1950 ve 1960'larda % 1 dolayında dalgalanmış, 1970'lerin sonunda ise % 1,5 olarak gerçekleşmiştir.

Gaziantep'te ekilen başlıca tahıllar buğday ve arpadır.

Buğday: 1950'de il buğday üretimi oldukça sınırlıydı ve yaklaşık 27.000 ton olarak gerçekleşmişti. İl buğday üretimi 1950'lerde önemli ölçüde artmış ve 1960'ların başında 105.000 tona yaklaşmıştır. Buğday üretimindeki artış, daha sonraki yıllarda da sürerek, 1970'lerin sonunda 303.000 tonu aşmıştır. Söz konusu dönemde il buğday üretimi 10 kat artmıştır. İl buğday üretimindeki artış oranı, aynı dönemde 5 kat kadar olan Türkiye ortalamasının epeyce üzerindedir. Ancak, Gaziantep'in Türkiye buğday üretimindeki payı yüksek değildir ve bu pay 1970'lerin sonunda % 1,8 olarak gerçekleşmiştir.

Arpa: 1950'de il arpa üretimi 19.500 ton olarak gerçekleşmiştir. 1950'lerde üretim önemli ölçüde artarak, 1960'ların başında 58.000 tona çıkmış, 1970'lerin sonunda ise 77.250 tona yaklaşmıştır. İl arpa üretimi 1950 ile 1970'lerin sonu arasında yaklaşık 3

kat artmıştır. İl arpa üretimi artış hızı, Türkiye geneline göre biraz daha yüksek olmakla birlikte, il buğday üretimindeki artışın hayli altında kalmıştır.

Baklagiller: 1950'de 10.000 tona yaklaşan il toplam baklagiller üretimi, 3 kat artarak 1960'ların başında 40.000 tonu aşmış, daha sonraki yıllarda zaman zaman dalgalanmalar göstererek, 1970'lerin sonunda 42.500 ton olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu 30 yıllık dönemde baklagiller üretimindeki artış, Türkiye baklagil üretim artış hızının üzerinde gerçekleşmiştir.

Gaziantep'te nohut, fasulye, burçak, fiğ gibi baklagiller de ekilmekle birlikte, mercimek üretiminin il baklagiller üretimi içinde özel bir yeri vardır. Mercimek ve nohut, kurak ve kıraç topraklara uyabilmekte, öteki baklagillerin sulama gerektirmelerine karşın, nohut ve mercimek kuru tarım koşullarına dayanmaktadır.

Mercimek, çok soğuk ve çok sıcak iklim koşullarına uygun olmayan bir bitkidir. Kışlık ve yazlık ekilen türleri vardır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ekimi yapılan kırmızı mercimek kışlık olarak ekilebilmekte, aynı tarlada üst üste ekim iyi sonuç vermemektedir. Mercimek fazla bakım istemez. Ekim nöbetinde yabancı otlar temizlenmezse, ot tohumları ve fiğ ile karıştığından fiyatı düşer. Mercimek hasadı genellikle elle yolunarak yapılır. Ancak, taşsız ya da az eğimli alanlarda, çayır ve ot biçme makinelerinden hasatta yararlanılmaktadır. 1982'de Türkiye'de de mercimek toplama makinesi yapımına başlanmıştır *(Bak. Çankırı, Sosyo-Ekonomik Yapı, Tarım).* Toplanan bitkiler, hava koşullarına göre, birkaç gün bekletildikten sonra harman yerinde yığılır. Mercimeğin harmanı dövenlerle yapıldığı gibi, az miktarda olduğu zaman ağaç tokmaklarla da yapılır.

1950'de 4.200 tona yakın olan il mercimek üretimi, 1950'lerde hızla artarak 1960'ların başında 18.500 tonu aşmış, 1970'lerin sonunda ise 36.000 tonun üzerinde gerçekleşmiştir. 1960'ların sonunda Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nin faaliyete geçerek ürün alımına başlaması, ilde baklagil ekimini özendirmiştir. İl mercimek üretiminin 1950'de % 11,4 olan Türkiye payı, 1960'ların başında olduğu gibi, 1970'lerin sonunda da % 20'ye yakın olmuştur. 1970'lerin sonunda il mercimek üretiminin yaklaşık % 70'i ekim alanlarının yoğun olduğu Oğuzeli İlçesi'nde gerçekleştirilmişti.

Sanayi Bitkileri: İlde yetiştirilen başlıca sanayi bitkileri pamuk, susam, keten ve soğandır. Önceleri ilde tütün de üretilirdi. Ancak, günümüzde tütün üretimi ortadan kalkmıştır. Sanayi bitkileri üretimi, asıl olarak 1970'lerde gelişmeye başlamıştır. Bununla birlikte, su sorunu bu gelişmenin daha büyük boyutlara ulaşmasını engellemektedir.

Pamuk: Gaziantep'te yetiştirilen sanayi bitkileri içinde en önemlisi pamuktur. İlde eskiden beri çok sayıda dokuma tezgâhının varlığı, bunların giderek üretimlerini geliştirmeleri, tekstilde fabrika üretimine geçilmesi, pamuk üretimini özendirmektedir. Ancak, ilde sulanabilen alanların azlığı, pamuk ekimini sınırlandıran başlıca etkendir. Bu çok önemli olumsuz etkene karşın, il pamuk üretiminde belirgin bir artış görülmektedir. 1950'de 1.700 tona yakın olan pamuk üretimi, 1970'lerin başına değin dikkate değer bir artış göstermemiş, 2.100 ton olarak gerçekleşmiştir. 1970'lerin sonunda ise, Gaziantep pamuk üretimi 8.000 tonu aşmıştır.

İlin Türkiye pamuk üretimi içindeki payı 1970'lerin sonuna değin binde 5 dolayında dalgalanmış, 1970'lerin sonunda ise % 1,7'ye yükselmiştir.

Güneydoğu Anadolu Projesi tamamlandığında, sulama olanaklarının genişlemesine bağlı olarak Gaziantep'te pamuk üretiminin hızla yaygınlaşacağı sanılmaktadır.

Gaziantep'in başlıca pamuk ekim alanı Çukurova iklimine sahip olan İslâhiye yöresidir. Araban, Yavuzeli ve Oğuzeli ilçelerinde de bir miktar pamuk ekilmektedir.

Tütün: Geçmişte Gaziantep'te "Hasankeyf" tütünleri yetiştirilirdi. Halk arasında "deli tütün" olarak adlandırılan bu tütün, çiğnemede ve enfiye olarak kullanılırdı. Bu tütünler, Türkiye'de yetiştirilen tütünler arasında en yüksek oranda nikotin içeren türdü. Gaziantep'in birçok köyünde ekilen "Hasankeyf" tütünleri, Mısır ve öteki Arap ülkelerine gönderilirdi. Bu ülkelere dışsatımın durmasına koşut olarak bu tütünlerin ekimi azalmış ve giderek yok olmuştur.

Susam: Ekimi 1970'lerde artan susam da, ilin önemli sanayi bitkilerinden biridir. 1950'de ve 1960'ların başında 100 ton kadar olan il susam üretimi, 1970'lerin başında 1.200 tona çıkmış, 1970'lerin sonunda ise 1.400 tona yaklaşmıştır. İl susam üretiminin Türkiye içindeki payı 1970'lerin sonunda % 5,5'e yakındı.

Keten: İlde üretilen sanayi bitkileri arasında Türkiye payı en yüksek olanı ketendir. Keten ekimine 1970'lerde başlanmış ve 1970'lerin başında 40 ton olan il keten üretimi, 1970'lerin sonunda 523 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu arada ilin Türkiye keten üretimi içindeki payı yaklaşık % 3'ten % 34'ün üstüne çıkmıştır.

Soğan: Soğan üretiminde de büyük artış 1970'lerde olmuştur. 1950'de 650 ton kadar olan il üretimi, 1970'lerin başında yaklaşık 12.000, 1970'lerin sonunda ise yaklaşık 17.000 tona yükselmiştir. 1970'lere değin ilin Türkiye içindeki payı binde 6-7 iken, 1970'lerde % 1,8-1,9 dolayında olmuştur.

Sebzecilik: Osmanlı Dönemi'nde Gaziantep İli, Halep pazarını besleyen bellibaşlı bostan alanlarından biriydi. Gaziantep mahkemelerinde "bostancı esnafı"ndan söz eden pek çok belge vardır. Halk arasında kısaca "bostancı" diye adlandırılan sebze yetiştiricileri ve satıcıları, Gaziantep'te eskiden beri örgütlü bir kesim olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, hemen hemen bütün tarımsal üretim kollarında olduğu gibi, bu alanda da bir gerileme görülmüş, ama elverişli doğal koşullar ve ilin zengin ekonomik deneyimi nedeniyle, bu gerileme kısa sürmüştür. Toprakların doğal verimliliğinin yüksekliği ve iklimin sıcak olması nedeniyle, sulama yapılabilen bütün alanlarda, hemen her türlü sebze yetiştirilmekte ve il içi tüketim karşılandığı gibi, il dışına da gönderilmektedir.

Sebze ekilen alanlar ve üretim, piyasa fiyatlarına bağlı olarak daralıp-genişlemektedir. 1970'te 11.000 hektar ile 7.000 hektar arasında büyük dalgalanmalar göstermiş, 1970'lerin sonlarında ve 1980'de ise yine 11.000 hektar dolayında kalmıştır. Benzer bir dalgalanma, üretim için de geçerlidir. Ancak, üretimde genel olarak bir artış söz konusudur. 1970'te 107.000 ton olan sebze üretimi, 1973'te 74.000 tona inmiş, 1975'te 215.000 tona yükselmiş, 1979 ve 1980'lerde ise 245.000-248.000 ton olarak gerçekleşmiştir. 1970 ve 1980 değerleri karşılaştırıldığında, ekim alanının aynı kalmasına karşılık, üretimin iki katını aştığı görülmektedir. Bu da, genel olarak modern girdi kullanımının arttığının bir kanıtıdır.

İlde sebzecilik, özellikle akarsular çevresinde yapılmaktadır. İslâhiye, Kilis ve Fırat boyları sebzeciliğe elverişlidir. Sulama ola-

Tablo 7
Gaziantep'te Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (ton)

Ürün Türü		1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Tahıl		55.337	165.983	246.704	381.697
Buğday		26.811	104.648	188.120	303.450
Arpa		19.480	57.929	55.597	77.225
Toplam Baklagiller		9.971	40.336	17.741	42.351
Nohut		2.389	2.548	1.313	2.131
Mercimek		4.167	18.639	11.772	36.153
Pamuk	Saf	1.682	1.200	2.104	8.117
	Tohum		2.426	6.103	11.183
Keten	Saf	—	—	40	523
	Tohum	—	—	50	—
Susam		119	100	1.204	1.378
Soğan		653	2.519	11.832	16.768

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

nakları arttığında, sebzeciliğin daha da yaygınlaşması söz konusudur. En çok ekilen sebzeler domates, patlıcan, kabak, salatalık, sivribiberdir.

1980'de Gaziantep'te ekilen başlıca sebzeler, bunların üretim miktarları ve Türkiye payları şöyledir:

Sebzeler	Üretim (ton)	Gaziantep/ Türkiye (%)
Kabak	6.300	2,1
Salatalık	7.950	1,6
Patlıcan	22.500	3,5
Domates	42.000	1,2
Sivribiber	6.500	3
Soğan (taze)	4.200	3
Turp (kırmızı)	1.000	5,5

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-1980)

1980'de 248.500 ton olarak gerçekleşen Gaziantep toplam sebze üretiminin yarıdan fazlasını (150.000 tonu aşkın bölümü), meyvesi yenen sebzelerden kavun-karpuz üretimi oluşturmaktadır. Aynı yıl ilin Türkiye üretimi içindeki payı, kavunda % 4,2, karpuzda ise % 3 olmuştur. Başta Kilis olmak üzere, ilin hemen hemen tüm yörelerinde yetiştirilen kavun-karpuz çoğunlukla Doğu Anadolu illerine yollanmaktadır.

Meyvecilik: Gaziantep, meyveciliğin hayli gelişmiş olduğu bir ildir. İlin önde gelen meyvecilik alanları, Merkez İlçe, Nizip, Kilis ve Oğuzeli'dir. Yöre toprakları ve iklimi, ülkede yetişen meyvelerin birkaçı dışında, hemen hemen tümünün kolaylıkla yetiştirilmesine elverişlidir. Üretim ve Türkiye içindeki payı açısından en başta gelen meyveler, nar, incir, erik, zerdali ve cevizdir. 1970'lerin sonunda Türkiye erik üretiminin % 1'i, zerdali üretiminin % 2'si, ceviz üretiminin % 1,5'i, incir üretiminin % 3'ü ve nar üretiminin % 5'i Gaziantep'te yapılmıştır. Bunlar dışında, daha pek çok meyve türü yanında, Fırat boylarında yer yer turunçgiller de yetiştirilmektedir. 1970'lerin sonunda ilde başlıca türlerde meyve veren ağaçların sayısı ve üretimi şöyle olmuştur:

Gaziantep'te Seçilmiş Bazı Meyvelerde Ağaç Sayısı ve Üretim (ton)

Meyve Türü	1978-1979-1980 Ortalaması Ağaç Sayısı	Üretim
Erik	83.300	1.400
Zerdali	76.500	1.200
Ceviz	45.700	1.900
İncir	301.200	6.100
Nar	64.300	1.800

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

1970'lerde gerek ağaç sayısı, gerek üretim bakımından çok önemli artışlar olmamıştır. Bunda, yeni dikilen ağaçların henüz meyve vermeye başlamamış ya da az veriyor olmasının da payı vardır.

Gaziantep meyveciliğinde asıl önemli olan ürünler, antepfıstığı, zeytin ve üzümdür. Her üç ürün de il içinde işlenerek, yurdun öteki bölgelerine gönderilmekte, bu arada antepfıstığı ve zeytinyağının dışsatımı da yapılmaktadır.

Antepfıstığı: Ticaretini geçmişte Şamlı tüccarlar yaptığı için, "Şamfıstığı" adıyla da bilinir. Gazianteplıler, bu fıstığın vatanının Gaziantep olduğunu öne sürerler.

Antepfıstığı, Büyük İskender'in komutanlarından "Vitellus"ça İtalya'ya götürülmüş, buradan da Fransa'ya yayılmıştır. Günümüzde, antepfıstığının yetiştirildiği ülkeler Türkiye, Sicilya, İtalya, Fransa, İspanya, İran, Afganistan, Hindistan ve ABD'dir (Kaliforniya). Lezzet ve yağlılık bakımından en iyi fıstıklar Türkiye ve İran'da yetişir.

Fıstık ağacının boyu 3-10 m arasında değişir. Sıcak iklimden hoşlanır. Toprak seçmez. Fazla bakım istemez; kökleri derinde olduğu için, başka meyvelerin yetişmediği kıraç topraklarda, engebeli alanlarda taşlık tepelerde de yetişir. Taç biçimindeki dalları seyrek ve yaygındır. Dalları kurşuni kahverengidir. Yaprakları tüysüz ve seyrektir. Ürün, ağaçtan salkım halinde kesilir.

Çiçek açma zamanı, soğuk, yağmur, dolu ve sis ürüne büyük zarar verir. Aşıdan 5-10 yıl sonra meyve vermeye başlar. Verimli bir fıstık bahçesinin kurulabilmesi için, toprağın sürülmüş olması, gübreleme ve teknik bilgi gereklidir. İyi bakımla, 70-80 yıl ürün verebilir. Tam verim otuzuncu yaşına doğru alınır. Ağaç başına verim, 30-100 kg arasındadır.

Antepfıstığı, ülkenin birçok yöresinde, özellikle fazla yüksek olmayan yerlerde yetişen genç menengiç ağaçlarının aşılanması ile de elde edilir. Aşılamayla kültür fıstığına çevrilmeye çalışılan menengiç alanlarında, erkek menengiç ağaçlarının aşılanmadan bırakılması, tozlanmayı (döllenme) kolaylaştırır. Böylece, fıstıkların içi daha dolu olur.

Fıstık ağacının meyvesi sert kabuklu, uzun, ovalden küreye dek değişik biçimde, çoğunlukla yandan basıktır. Yeşilden, fıstık kırmızısına dek çeşitli renkleri vardır. % 22 oranında protein, % 15 oranında hidrokarbon içeren fıstığın besin değeri yüksektir. 3.250 kalori değeri taşır. Fındık, badem ve yer fıstığıyla kıyaslandığında, yağ oranı bakımından fındıktan sonra gelir. Öbür besleyici özellikleri bakımından fındık, badem ve yerfıstığından üstündür.

Taze ürünün toplanmasına ağustosun ilk yarısında başlanır. Antepfıstığı taze iken "ben fıstık" adıyla satılır. Taze fıstıklarda kırmızı kabuk çok duyarlıdır. Taşınırken, sandıklara ve sepetlere konarak hava alması sağlanır. Taze antepfıstığı kurutularak, kuru, kırmızı kabuklu antepfıstığı elde edilir. Antepfıstığının kurutulmuş renkli kabuğu, fıstık işleme yerlerinde "kavlatılarak" atılır, "kavlak fıstık" elde edilir. Bu işlem şöyle yapılır: İşlenmek üzere fıstık işletmesine getirilen kırmızı kabuklu fıstıklar, dört tonluk su dolu çelik havuzlara atılır. Burada 3-4 saat bekletildikten sonra havuzların suyu boşaltılır. Bir saat kadar dinlendirilen fıstıklar, havuzda "devlip taşları"nın altında ezilir. Devlipte dövülen fıstıkların kabukları kavlar. Buradan alınan fıstıklar, elek bölümüne geçirilir, orada elenerek "tırf"larından arındırılır, yıkama sallarına alınıp, kurutma makinelerine gönderilir. Kurutulan kavlak fıstıklar, "ayıklama tapileri"ne gider. Burada elle, bozuk ve çürük taneleri ayıklanan fıstıklar, çuvallara doldurularak evlere "çıtlatmaya" gönderilir. İsteğe göre, çıtlatılmış kavlak fıstık ya da iç fıstık haline getirilir. İç fıstık sert, iç kabuğundan ayrılmış olan fıstıktır.

Antepfıstığı, zeytin gibi "devirlilik" gösteren, yani bir yıl çok, bir yıl az ürün veren bir meyvedir. Bu nedenle, üretimi ve verimi yıldan yıla büyük dalgalanmalar gösterir. Örneğin, 1962'de Gaziantep'te 750 ton ürün alınmışken, 1963'te 6.300 ton alınmıştır. 1966 üretimi 12.500 ton, 1967 üretimi 4.200 ton, 1970 üretimi 22.000 ton, 1971 üretimi ise, 2.100 ton dolayında olmuştur.

1970'lerin başı ve sonu karşılaştırıldığında, Gaziantep'te meyve veren ağaç sayısının biraz arttığı görülmektedir. 1970-1971-1972'leri kapsayan 1970'lerin başında 6 milyon 950 bine yaklaşan meyve veren ağaç sayısı, 1978-1979-1980'leri kapsayan 1970'lerin sonunda 7 milyon 2 bine yaklaşmıştır. 1970'lerde en iyi ürün 1972 ve 1977'lerde elde edilmiş ve bu yıllarda il fıstık üretimi 15.500 ton dolayında gerçekleşmiştir. Düşük ürün alındığı yıllarda, il fıstık üretimi 100 tona dek düşebilmektedir.

Ziraat Bankası 1975-1976-1977 "Tarımsal Üretim Değeri" verilerine göre, Gaziantep fıstık üretiminin il toplam tarımsal üretim değeri içindeki payı % 9,5 dolayındadır. Aynı yıllarda Gaziantep fıstık üretim değerinin Türkiye toplam fındık-fıstık üretim değeri içindeki payı ise % 8'e yakındır.

Fıstık, Türkiye'nin önemli dışsatım mallarındandır. Türkiye, fıstık dışsatımcısı ülkelerin başında yer alır. 1940'ta fıstık kooperatiflerinin kurulması ile satış olanakları daha da genişlemiştir. Üretilen fıstığın üçte ikisi Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nce ve tüccarlarca başta ABD olmak üzere, yurt dışına satılır. Üçte biri yurt içinde tüketilir. Türkiye, fıstık dışsatımından 1950'lerin başında 20 milyon, 1973'te 57 milyon TL karşılığı döviz sağlamıştır. 1980'de ise, 212 milyon TL'lik antepfıstığı satılarak, 2,9 milyon dolara yakın döviz sağlanmıştır. 1980'de Federal Almanya ve İspanya ABD'yi geçmiş, Suudi Arabistan'a yapılan antepfıstığı dışsatımı da artmıştır.

Bağcılık: Gaziantep, Türkiye'de en geniş bağlık alanı olan ildir. Bağlar, yaklaşık 80.000 hektara ulaşır. Ancak, 1950'lerden sonra il bağlarına yayılan filokseradan zarar gören üreticilerin, istatistiklerde bağ olarak görülen topraklarında kısmen ya da tamamen fıstıkçılık yapmaya başladıklarını kaydetmek gerekir. İlin dört bir yanına yayılmış olmakla birlikte, en çok Merkez İlçe, Kilis ve İslâhiye'de yoğunlaşır. Yaş (yemeklik ve şaraplık) ve kuru üzüm yetiştirilir. Bağcılığa dayalı olarak şarap ve pekmez üretimi de eskiden beri önem taşımaktadır.

Ziraat Bankası 1975-1976-1977 "Türkiye Tarımsal Üretim Değeri" verilerine göre, bağcılık Gaziantep tarımsal üretim değerinin yaklaşık % 20'sini oluşturuyordu. Buna göre, bağcılıktan sağlanan değer, ilin önemli tarımsal dışsatım ürünlerinden antepfıstığının üzerindeydi. Aynı yıllarda Gaziantep üzüm üretim değerinin Türkiye içindeki payı ise % 7 dolayındaydı. Gaziantep bu dönemde, Manisa'dan sonra geliyordu. İl topraklarının yapısı bağcılığa oldukça elverişlidir. Topraktan mümkün olduğunca çok yararlanma amacı güdüldüğü için, bağlar genellikle yamaçlarda, az topraklı alanlarda yetiştirilir. Bağlar, zeytinliklerle ve fıstık bahçeleri ile çoğunlukla iç içedir. Tarla tarı-

Fıstık ağaçları

mına elverişli olmayan birçok yamaç ya da az eğimli topraklarda önce bağ kurulur, sonra buralara fıstık ve zeytin ağaçları da dikilerek, gelir artırılmaya çalışılır.

Ancak, Gaziantep bağlarının niteliğinin, genişliği kadar önemli olduğunu söylemek zordur. Bağların bir bölümünü hastalık sarmıştır, bir bölümünde de gerekli bakım, gübreleme, ilaçlama, hatta teknik budama bile yapılmamaktadır.

Gaziantep bağları, temmuzdan kasım sonuna değin salkımlarla dolar. Üzüm türlerinden biri olgunlaşırken, öteki yeşerir. Gaziantep'te 20 türün üstünde üzüm yetişir. Olgunlaşma sırasına göre bu türler şunlardır: Tahannebi, karaalaca, kabarcık, rumi, ağ besni, sergi karası, horoz karası, kokulu çavuş, çekirdeksiz, koca boğan, üvezi, hatun parmağı, ağ hönüsü, dımışkı, muhammedi, deve gözü, serpme kıran, bal üzümü, misk üzümü, yediveren, arifpaşa, künefi, dökülgen, hönüsü. Bu üzümler özelliklerine göre, sofralık, kurutmalık, şıralık ve şaraplık türlerdir.

Önde gelen sofralık üzümler dımışkı, dökülgen, hönüsü'dür. Bunlar, lezzetli, nitelikli, tutulan üzüm türleridir. Başlıca üzüm türü ise dımışkıdır. Bu türün meyvesi etli, rengi sarımtrak beyazdır. Ortalama salkımı 400-500 gr çeker. Ancak, taşıma olanaklarının sınırlılığı, örgütlenme yetersizliği, kötü ambalajlama, bu üzümlerin pazarlanmasında büyük sorunlar yaratmakta, pazarlanamadığı durumlarda yöresel olarak yok pahasına tüketilmektedir.

Şaraplık üzümlerden başlıcaları; dökülgen, hönüsü, rumi ve sergi karası'dır.

Dökülgen, irice taneli ve etli, beyaz üzümdür. Salkımları orta büyüklükte ve seyrektir. Sek ve dömisek kalite şarap yapımına elverişlidir. Kanyak yapımına da en elverişli üzümlerden biridir. Dökülgen'den pekmez de yapılır.

Hönüsü, ortalama salkım ağırlığı 500-600 gr olan, iri taneli, kırmızımtrak pembe renkte, ince kabuklu, seyrek salkımlı bir üzümdür. Daha çok dömisek şarap yapımına elverişlidir. Taze olarak da tüketilir. Dayanıklı olduğu için, Doğu Anadolu'ya yollanır.

Sergi Karası, seyrek salkımlı, uzunca taneli, siyah üzümdür. Rengini kabuğundan alır. Koyu renkte bir şarap verir. Dökülgen üzümlerinden sonra kanyak yapımına en elverişli türlerden biridir.

Üvezi ve kabarcıktan da pekmez yapımında yararlanılır.

Gaziantep'te 1970'lerin başında 79.500 hektar alana yayılan bağlardan 470.900 ton üzüm elde edilmişti. Bu üretimin Türkiye içindeki payı % 12,7 idi. 1970'lerin sonunda bağ alanları 74.000 hektara düşmüş, il üzüm üretimi ise 492.500 tonu aşmıştı. 1970'lerin sonunda il üzüm üretiminin Türkiye içindeki payı % 14'e çıkmıştı.

Türkiye genelinde olduğu gibi, Gaziantep'te de bağcılığı tehdid eden hastalıkların başında "filoksera" gelir *(Bak. Çanakkale, Tarım)*. "Külleme" ve "mildiyö" de il bağlarını tehdit eden öteki hastalıklardır.

Filokseraya "uyuz hastalığı" da denir. Zararlı, sarı renkte ve armut biçimindedir. Yapraklar, dallar ve köklere zarar verir. 1970'lerde filoksera, Gaziantep bağları için çok büyük bir sorun durumuna gelmiştir. Filokseraya karşı en etkili mücadele yolu kültür bağcılığıdır.

Külleme, yapraklarda, sürgünler üzerinde, kül renginde ince bir küf tabakası oluşturur. Bu hastalık, üzümün çabuk çatlamasına ve şaraplık kalitesinin bozulmasına yol açar. Bu hastalığa karşı, kükürtlü ilaçlarla mücadele edilir.

Mildiyö hastalığında yapraklar üzerinde yağlı lekeler oluşur. Mücadele yolu bir tür bulamaçtır.

Bağların bakımsızlığına koşut olarak, il üzüm üretimi genelde fazla nitelikli değildir. Belli bir üzüm türünde yoğunlaşma (konsantrasyon) ve ekşilik derecelerinde istenen türdeşlik sağlanamamaktadır. Bu nedenle elde edilen ürünlerin, iç ve dış pazarlarda rekabet gücü sınırlıdır.

Öte yandan, yetiştirilen üzüm türlerinin birçoğunun sofralık nitelik taşımaması ve 1950'lerde filoksera salgınının bağlara yayılması, buna karşı bağların yenilenmemiş oluşu, üreticilerin bağcılığı bırakarak fıstıkçılığa yönelmeleri gibi nedenlerle, il bağcılığı sürüklendiği buhrandan, 1970'lerin sonunda kurtulabilmiş değildi.

Zeytincilik: Gaziantep İli, Türkiye'nin önde gelen zeytincilik bölgelerinden biridir.

1970'lerde Gaziantep'in 30.000 hektara yaklaşan zeytinlikleri ile Türkiye zeytinciliği içinde önemli bir yeri vardı. İlin güneyinden Araban'a dek uzanan çok geniş bir bölümünde iklim ve doğal yapı zeytinciliğe elverişlidir. Gaziantep, Hatay ile birlikte oldukça bakımlı zeytinliklerin bulunduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin iki zeytinci ilinden biridir.

Ziraat Bankası 1975-1976-1977 "Türkiye Tarımsal Üretim Değeri" verilerine göre, Gaziantep İli'nde zeytin üretiminin tarımsal değeri, il toplam tarımsal değerinin % 6'sını oluşturuyordu. Aynı yıllarda il zeytin üretim değeri Türkiye toplamının % 9'u kadardı.

Gaziantep'te Zeytin Ağacı Sayısı ve Zeytin Üretimi (ton)

Yıllar	Zeytin Ağacı	Üretim
1965	4.441.000	13.500
1970	4.567.500	33.000
1980	4.823.600	69.300

(Gaziantep İl Yıllığı, 1973, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1980)

Gaziantep, Türkiye zeytinciliğinin merkezi olan Balıkesir ile karşılaştırıldığında, üretim bakımından bir hayli geride kalır. 1980'de Balıkesir'de 9.405.000 zeytin ağacından 247.000 ton ürün alınmıştı. Gaziantep'te ise, ağaç sayısı Balıkesir'dekinin yarısı kadarken, Balıkesir üretiminin yalnızca dörtte biri kadar ürün alınmıştı.

İlde yetiştirilen zeytinlerde yağ oranı % 25-30 arasındadır. Zeytinlerin çoğunda yağ miktarı fazla, asit miktarı az olduğu için, rafine edilmeden kullanılan türler de bulunmaktadır. Özellikle, Kilis yöresi zeytinlerinden elde edilen yağlar sabun yapımına elverişlidir. Eskiden, zeytinyağları bir işlemden geçirilmez, sabun yapımında kullanılırdı. Ancak, yağ fiyatlarının artması üzerine zeytinyağlarını işleyerek yemeklik yağ elde etme eğilimi gelişmiş, ilkel yağ çıkarma araçları, yerini buharla işleyen preslere bırakmıştır.

İl zeytin üretiminin % 95'inden fazlasını yağlık zeytinler oluşturmaktadır.

En yaygın zeytin türü "Halkalı"dır. Öteki önemli türler; kalembezi, kan, çelebi, halkalı çelebi ve yağ çelebi'dir. Kalembezi türü çok iri olduğundan salamuralık olarak değerlendirilir. İldeki zeytinliklerin yarıya yakını Kilis'te, üçte biri Nizip'te, geri kalanları da Merkez İlçe, Oğuzeli ve İslâhiye'dedir.

TARIMDA VERİMLİLİK VE TARIM ARAÇLARININ GELİŞİMİ: Bitkisel üretimde verim, toprak, su ve iklim gibi doğal kaynaklara ve tarımsal girdi kullanımına bağlıdır. Doğal kaynaklar açısından Gaziantep, tarıma hayli elverişlidir. İl topraklarının fazla eğimli olmaması, toprağın doğal verimliliğinin ve sıcaklığın yüksek, yeraltı-yerüstü su kaynaklarının yeterli olması nedeniyle Gaziantep, başka birçok ille karşılaştırıldığında hayli üstün bir durumdadır. Ancak, yağışın düzensizliği ve özellikle sıcak ayların kurak geçmesi, buna karşılık sulamanın geliştirilememiş olması, bitkisel üretimin önündeki darboğazlardan biridir.

Tarımda verimliliği etkileyen doğal koşulların başında, yörenin toprak yapısı gelmektedir. Gaziantep il toprakları, dört havza üzerinde bulunmaktadır. Merkez İlçe de içinde olmak üzere Araban, Yavuzeli, Nizip ve Oğuzeli yöreleri Fırat Su Toplama Havzası, İslâhiye Çukurluğu ile Kilis'in batı kesimleri Asi Su Toplama Havzası; Sakçagözü ve kuzeyi Ceyhan Havzası; güneyde Polateli-Elbeyli yöreleri ise, Suriye Kapalı Çöl Havzası içinde kalmaktadır.

Güneydeki Suriye Çölleri'nden sonra kuzey yönünde yükselerek süren ve Toros Dağları ile birleşen alanın verimli yayı üzerinde bulunan il toprakları, Güneydoğu Anadolu step iklimi ile Akdeniz İklimi arasında bir geçiş yeri durumundadır. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve yağışlı geçer.

Kilis-Gaziantep hattının doğusunda kalan il alanı, Urfa step alanı içindedir. Bu yöre, ülkenin en az yağış alan bölümleri arasındadır. Yörede yağışlar düzensiz olup, genellikle bahar ve kış aylarında düşmektedir. Yıllık yağış miktarı 300-400 mm arasında değişmekle birlikte, yaz aylarındaki yağış 10 mm'yi geçmez. Bitki yetişme döneminin uzunluğu ise, yaklaşık 300 gündür. Bu dönemin uzunluğu açısından yöre, çift ürün yetiştirilmesine olanaklı gözükmektedir. Ancak, yaz aylarında yağışın olmaması ve ısının çok yükselmesi, topraktaki buharlaşmayı artırmakta ve tarım ürünlerinin köklenme derinliklerinde, çok şiddetli bir su eksikliği ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki ovalık alanlar, büyük kesimiyle sulu koşullara kavuşturulamadığı için, bitki deseni daha çok doğal koşulların çizdiği sınırlar içinde kalmaktadır. Çoğunlukla tarla bitkilerinden buğday, arpa, mercimek ve nohut ile özellikle alüvyal toprakların dışında kalan alanlarda yetişebilen üzüm, zeytin ve antepfıstığı üretimi yapılmaktadır.

İlin batı kesiminde kalan İslâhiye Çukurluğu, Akdeniz İklimi'nin etkisi altındadır.Yörede yazlar sıcak, kışlar oldukça ılık geçmektedir. Yağış, bahar ve kış aylarını kapsamak üzere, genellikle düzenlidir ve 600 mm'ye dek çıkar. Bitki yetişme dönemi 300 günün üzerinde olup, çift ürün yetiştirilebilir. Yetiştirilen ürün deseni daha geniştir. Başta buğday, arpa, olmak üzere, şeker pancarı, pamuk ve zeytin üreticiliği yapılmaktadır. Yaz sebzelerinden domates, patlıcan, biber, kabak ve taze fasulye geniş yetişme alanları bulur.

Gaziantep'te, tarımda verimliliği etkileyen asıl etken sulamadır. İlin yıllık su gereksinimi, 700 ile 1.000 mm arasında değişmektedir. Sulamada kullanılabilecek yeraltı ve yerüstü su kaynakları oldukça zengindir. Asi Irmağı'nın kolları olan Karacaçay ve Afrin Çayı ile Fırat Irmağı'nın kolları olan Karasu, Merzimen Çayı, Nizip Çayı ve Sacır Suyu ilin bellibaşlı yerüstü su kaynaklarıdır. Gaziantep ovalarının yeraltı su rezervi fazla olmamakla birlikte, yine de 8,5 milyon m3 dolayındadır.

Tarımın ana kaynağı olan toprak, yaklaşık % 99 oranında tarıma elverişlidir. Bu oran, tarıma elverişlilikte % 94 olan ülke ortalamasının çok üzerindedir. Aynı oran Meksika'da % 88, Yunanistan'da % 90, Fransa'da % 85, Sovyetler Birliği'nde % 69 ve ABD'de % 80'dir.

İlde, tarla tarımı yapılabilecek 1., 2., 3. ve 4. yetenek sınıfı topraklardan oluşan, yaklaşık 366.000 hektar işlenebilir nitelikte alan vardır. İl toplam alanının % 48'ini oluşturan bu toprakların büyük bir bölümü, alüvyal ve kolüvyal topraklardır. Bu topraklar, bölge ikliminin elverdiği ölçüde, her türlü bitkinin yetişmesine uygundur. Ekilebilir toprak oranında Türkiye ortalamasının % 34 dolayında olduğu düşünülürse, Gaziantep'te tarım alanlarının çok geniş olduğu görülür. Bu oran, Bulgaristan'da % 39, Yunanistan'da % 30, Romanya'da % 46 ve Sovyetler Birliği'nde % 11'dir.

İlde, sürülebilir nitelikli toprakların yaklaşık 80.000 hektarı 1. sınıf topraklardır. Bu topraklar, normal tarla içi çalışmalarından başka, bir ek işletme ve geliştirme işine gereksinim göstermeyen sorunsuz yerlerdir. 2., 3. ve 4. yetenek sınıflarındaki yaklaşık 285.000 hektar alanın ise, tarımsal etkinlikler açısından kimi sorunları vardır. % 14 oranında taşlılık ve % 90'ın üzerinde erozyon sorunu olan bu topraklarda, bazı tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve verimin artırılması için, orta düzeyde gider gerektiren işletme ve geliştirme işlemlerine gerek vardır.

Gaziantep'te gerçekte işlenen alan yaklaşık 476.000 hektardır. Görüldüğü gibi, bitkisel üretim yapılan alanlar, çayır-mera ve orman-funda kullanımı altında olması gereken toprakların bir bölümünü de kapsamına almıştır. Bunun ana nedeni, fıstık ağaçlarının, derin köklenme nedeniyle 5., 6. ve 7. sınıf topraklar üzerinde de yetişebilmesidir.

İlde sürülebilir nitelikte olmayan ve çayır-mera, orman-funda kullanımı altında olması gereken yaklaşık 389.000 hektar alan vardır. İl toplam alanının % 51'ini oluşturan bu topraklar, ova ve az eğimli alanlar dışında kalan bölgeleri kaplar. Isının yüksekliği nedeniyle, topraktaki demirin oksitlenmesi sonucu kırmızılaşan ve yüzeyi parçalanan bu yöreler, aynı zamanda yoğun erozyon bölgeleridir. % 60 taşlılık ve % 90'ın üzerinde erozyon sorunu olan bu kesimlerde, üst toprağın aşınımla taşınması sonucu, organik madde oranları düşük, tarla ürünleri için verimlilik azdır. Ancak, kökleri çok derinlere inebilen fıstık ağaçları, bu topraklar üzerinde rahatlıkla yetişebilmektedir. İlde, olması gerekenin çok altında, yaklaşık 275.000 hektar alan, çayır-mera ve orman-funda kullanımı altındadır. Küçümsenmeyecek bir bölüm ise, başta fıstıkçılık olmak üzere, zeytincilik ve bağcılık nedeniyle, dikili alana dönüşmüş durumdadır.

Gaziantep'de 8. sınıf topraklar, 3.500 hektar dolayında, çok küçük bir alanı kaplamaktadır.

Gaziantep'te güneşlenme döneminin, yani ısının yüksek olduğu bitki yetişme döneminin uzun olmasına karşın, yağışın düzensiz oluşu, tarımda verimliliği olumsuz yönde etkilemekte ve fiziksel girdilerin (sulama, gübreleme, ilaçlama, tohumluk ve tarım araçları), yoğunlaştırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Sulama: İlin, yıllık sulama suyu gereksinimi 700 ile 1.000 mm arasında değişmekte, bunun ancak çok küçük bir bölümü yağışlarla karşılanabilmektedir. Yaz döneminde yağışlar yok denecek kadar azdır. Onun için, tarım ürünlerinin köklenme bölgesinde çok şiddetli su noksanlığı ortaya çıkmaktadır.

Gaziantep'te, kabaca 100.000 hektar sulanabilir nitelikte alanın, sulu koşullara ka-

2160

2161

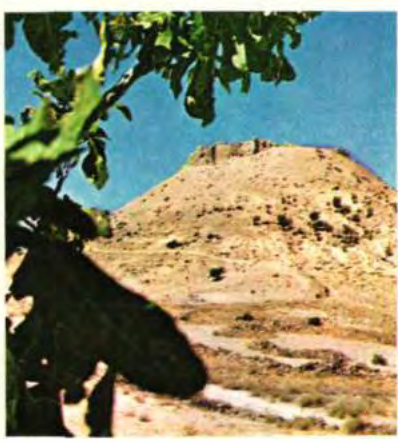

2162

2160 - 2161 - Gaziantep Kalesi
2162 - Tilbaşar Kalesi kalıntısı, Oğuzeli
2163 - Revanda Kalesi

2163

2164

2165

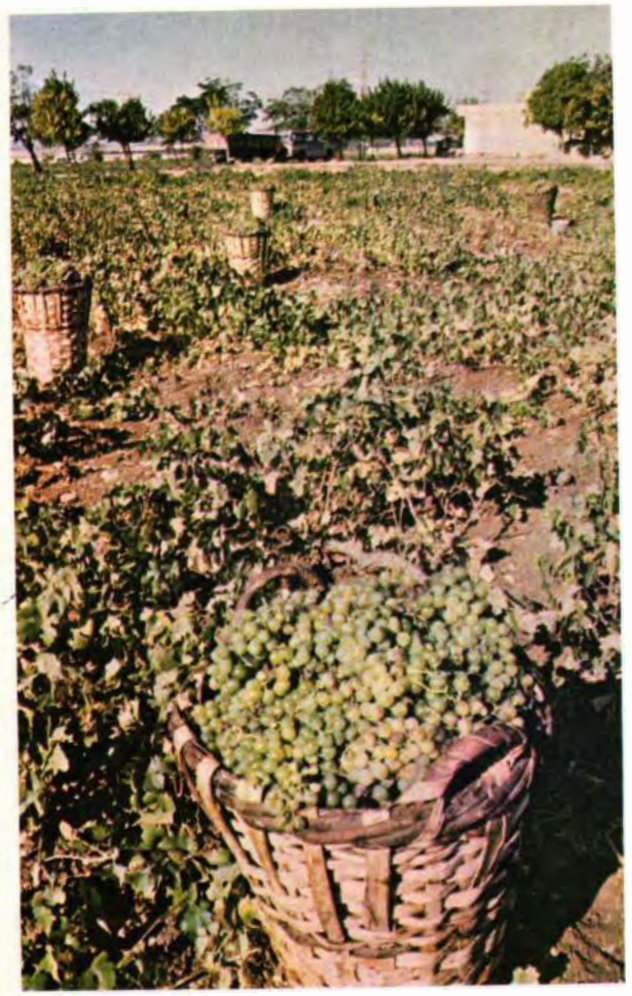

2164 - 2165 - Tarlalar ve hayvancılık, Güllüce-Yavuzeli

2166

2167

2166 - 2167 - Üzüm
2168 - Soğan
2169 - Antepfıstığı

2168

2169

2170

2172

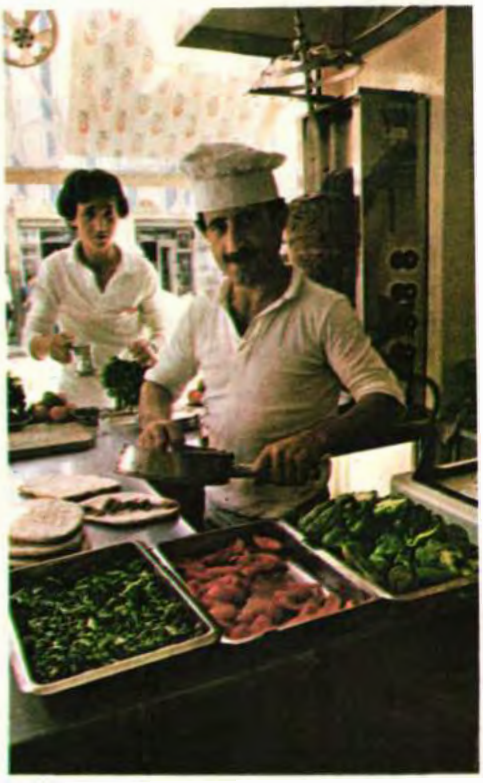

2170 - 2171 - Gaziantep'te iki dükkân
2172 - Ünlü Gaziantep baklavası
2173 - Kebapçı

2171

2173

vuşturulabilmesi için 700 mm üzerinden, yaklaşık 1 milyar m3 suya gereksinim vardır. Sulanabilir nitelikteki toprakların ancak 22.000 hektarı biraz aşan bir bölümünde sulu tarım yapılmaktadır. Gereksinim duyulan suyun dörtte biri, yaklaşık 250.000 milyon m3'ü sağlanabilmiş durumdadır. Sulu tarım alanlarının, sürülebilir nitelikteki topraklara oranı, yaklaşık % 6 dolayındadır. Bu oran, Türkiye ortalamasının (% 8) altındadır. İldeki bağ-bahçe alanlarının küçük bir bölümü de sulanmaktadır.

Gaziantep'te, sulama suyu gereksinimini karşılayacak kaynaklar rezerv halinde vardır. İlin, Fırat Havzası'nın verimli alanı üzerinde, öbür havzaların da kaynak alanı üzerinde bulunması, rezerv su kaynakları açısından zengin olmasını sağlamıştır. Ama, özellikle Fırat ve Asi havzalarındaki yüzeysel akışların sulama amaçlı baraj ve göletlerde depolanmamış olması nedeniyle, yerüstü su kaynaklarından yeterince yararlanılamamaktadır. Aynı şekilde, 8,5 milyon m3'lük yeraltı su rezervinden de, sınırlı sayıdaki kuyudan sağlanan sularla sulama yapılmaktadır. İlde, 596 köyden 273'ünde sulama yapılmakta olup, bunlardan 174'ü akarsu, 68'i kuyu, 7'si baraj, 7'si artezyen, 17'si ise karışık kaynaklardan sulanmaktadır.

Gübreleme: İl topraklarında, yararlı fosfor ve azot oranları genellikle düşüktür. Yaz dönemi kurak geçtiğinden, toprakta yeterli bitkilenme olmaz. Bu nedenle, toprağa dönen organik madde oranı da azdır.

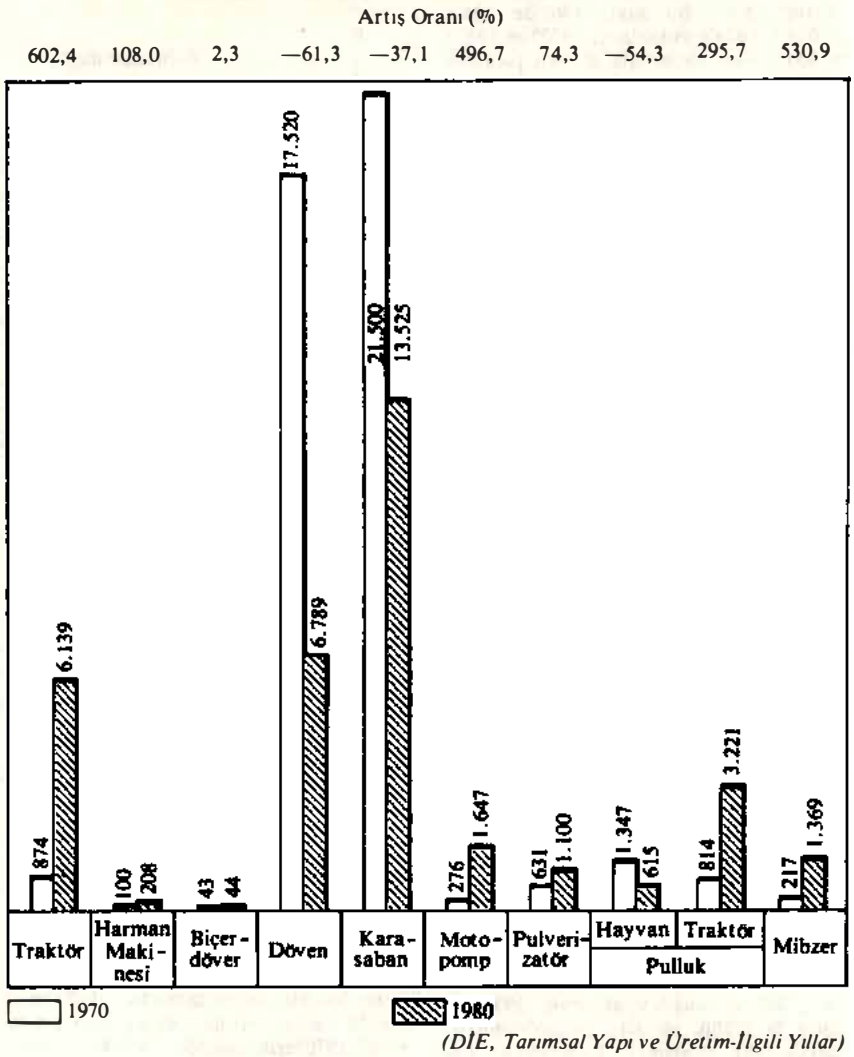
Azot eksikliği, yapay ve doğal gübrelerle karşılanamadığı için, tarım alanlarında ürünlerin tane olgunluğu gecikmekte, protein oranları düşük kalmaktadır. Aynı zamanda, ürünlerin topraktaki öbür besin maddelerinden yararlanma olanağı da azalmakta, kök sistemleri yeterince gelişememekte, yaprakları sararmakta ve dökülme eğilimi göstermektedir. Fosfor eksikliğinin giderilemediği alanlarda ise, bitkilerin hücre bölünmesi ve oluşan nişastanın şekere çevrilmesi güçleşmektedir.

Gaziantep'te yapay gübre kullanımı, ancak 1960'ların ortalarından sonra yoğunluk kazanmaya başlamıştır. 1965'te toplam 3.371 ton olan yapay gübre kullanımı, 1970'te 26.296 tona, 1975'te 86.935 tona, 1980'de ise, 151.200 tona yükselmiştir. 1980'de gübre fiyatlarındaki büyük artış, ilin kimyasal gübre kullanımında bir düşmeye yol açmamıştır. Bu, tarımsal gelirin yüksek olmasının ve yüksek gelir getiren bitkilerde gübrelemenin zorunlu olmasının sonucudur. Gaziantep tarımının ana uğraş alanları olan bağcılık, zeytincilik ve fıstıkçılığın gübre gereksinimi, her yıl genel olarak düzenli biçimde karşılandığından, ilin yapay gübre tüketiminde, yıldan yıla büyük iniş-çıkışlar gözlenmemektedir.

Gaziantep İli Yapay Gübre Kullanımı (ton)

Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Potaslı	Toplam
1965	1.656	1.715	—	3.371
1970	12.846	13.450	—	26.296
1975	26.545	58.890	1.500	86.935
1979	54.682	73.963	51	128.696
1980	75.000	75.700	500	151.200

Şekil 3
Gaziantep'te Çeşitli Tarım Araçları Sayısı

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Tablo 8
Gaziantep ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü			1950*	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı
Buğday		Gaziantep	609	2.267	272,2
		Türkiye	770	1.832	137,9
Arpa		Gaziantep	686	1.975	187,9
		Türkiye	1.101	1.857	68,7
Mercimek		Gaziantep	824	1.524	85,0
		Türkiye	610	1.011	65,7
Pamuk	Saf	Gaziantep	151	553	266,2
		Türkiye	328	778	137,2
	Tohum	Gaziantep	306	762	149,0
		Türkiye	557	1.245	123,9

* Pamuk için 1960-61-62 ortalaması verileri alınmıştır.

(DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim)

Tarım Araçlarının Gelişimi: Gaziantep İli'nde tarım araçlarındaki gelişme 1950'lerden sonra başlar. 1950'de ilde yalnızca 86 traktör vardı. Bu sayı, 1961'de 424'e, 1970'te ise 874'e yükselmiş, 1970'ten 1980'e % 600'ü aşan bir artışla 6.139'a çıkmıştır (Şekil 3).

İlin Türkiye traktör parkı içindeki payı, 1950'de binde 9 idi. Bu değer, 1961'de % 1'e çıkmış, daha sonra 1970'lerin ortalarına değin bir düşüş gözlenmesine karşın, 1980' lere yaklaşıldığında, 1970-1980 arasında traktör sayısındaki patlamaya koşut olarak artmış ve 1980 başında % 1,4'e dek çıkmıştır.

Gaziantep'te, 1970'te bir traktöre 206 hektar ekili alan düşmekteyken, 1980'de bu miktar 37 hektara inmiştir.

Aynı dönemde Türkiye ortalamasının 146 hektardan 37 hektara düştüğü düşünülürse, 1970'lerde Gaziantep'te traktörleşmenin daha hızlı olduğu ortaya çıkar.

Ekim makinesi (mibzer), 1970-1980 arası, % 531'lik artışla 217'den 1.369'a çıkmıştır. Aynı dönemde harman makinesi % 108'lik artışla 100'den 208'e, pülverizatör % 74'lük artışla 631'den 1.100'e ve motopomp % 497'lik artışla 276'dan 1.647'ye yükselmiştir.

Modern tarım makinelerinin artışına koşut olarak, karasaban, pulluk ve döven gibi geleneksel tarım araçları, % 37 ile % 61 arasında azalma göstermiştir.

Verimlilik: Gaziantep İli'nde, tarımda modern girdilerin yoğun olarak kullanılmaya başlaması ile birlikte, birim alandan alınan verim önemli ölçülerde artmıştır. İlde, sanayi bitkilerinden pamuk dışında, öbür ürünlerin verimliliği, ülke ortalamasının üzerindedir.

Hektar başına buğday verimi, 1950'de 609 kg iken, bu miktar 1960'ların başında 1.154 kg'ye, 1970'lerin başında ise, 1.589 kg'ye çıkmıştır. 1970'lerin sonunda, hektardan 2.267 kg buğday alınarak, 1950'den 1980'e % 272'lik bir artış gerçekleşmiştir. 1980'de ülke ortalaması 1.850 kg/ha idi. 1950-1980 arasında ülke genelinde sağlanan artış oranı ise, % 138'dir (Tablo 8).

1978-1979 ortalaması olarak, hektar başına Bulgaristan'da 3.800 kg, Yunanistan'da 2.600 kg, Fransa'da ise 4.850 kg buğday elde edilmiştir.

Arpa verimi, 1950'de hektar başına 686 kg idi. Bu miktar, 1960'ların başında 1.381, 1970'lerin başında ise 1.555 kg'ye yükselmiştir. Daha sonra, verim yükselmesi sürmüş ve 1970'lerin sonunda hektar başına 1.975 kg arpa alınmıştır. 1950 ile 1980 arasındaki arpa verimi artış oranı Gaziantep'te % 188'dir. 1980'de ülke ortalaması hektar başına 1.905 kg idi.

İlde mercimek verimi, 1950'de hektar başına 824 kg idi. 1960'ların başında 1.162 kg'ye yükseldikten sonra, 1970'lerin ortalarına değin bir miktar düşmüş, 1970'lerin sonunda yeniden yükselerek 1.524 kg'ye çıkmıştır. 1950'den 1980'e % 85'lik bir artış sağlanmıştır. 1980'de Türkiye'de ortalama verim 1.027 kg/ha idi.

Gaziantep'te pamuk verimi, ülke ortalamasının çok altında kalmaktadır. 1950'de pamukta hektar başına verim, ancak 423 kg idi. Bu miktar, 1970 ortalarına değin daha da düşmüştür. Sonra yükselmeye başlamış ve 1970'lerin sonunda 553 kg'ye çıkmıştır. 1950'den 1980'e yalnızca % 30'luk verim artışı sağlanabilmiştir. 1980'de Türkiye'de hektar başına verim çiğit pamukta 778 kg, lif pamukta 1.245 kg olmuştur.

Gaziantep'te verimi en hızlı yükselen bitkilerden biri keten olmuştur. 1970'lerin başında hektar başına 246 kg olan keten verimi, 1970'lerin sonunda 1.460 kg'ye yükselmiştir.

TOPRAK KULLANIM BİÇİMLERİ VE TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ: Gaziantep, toprak dağılımının en eşitsiz olduğu illerden biridir. Bir yandan köy sahipliğine dek varan büyük toprak mülkiyeti, öte yandan topraksız aile sayısının çokluğu, yöredeki toprak kullanım biçimlerinin en belirgin özelliğidir.

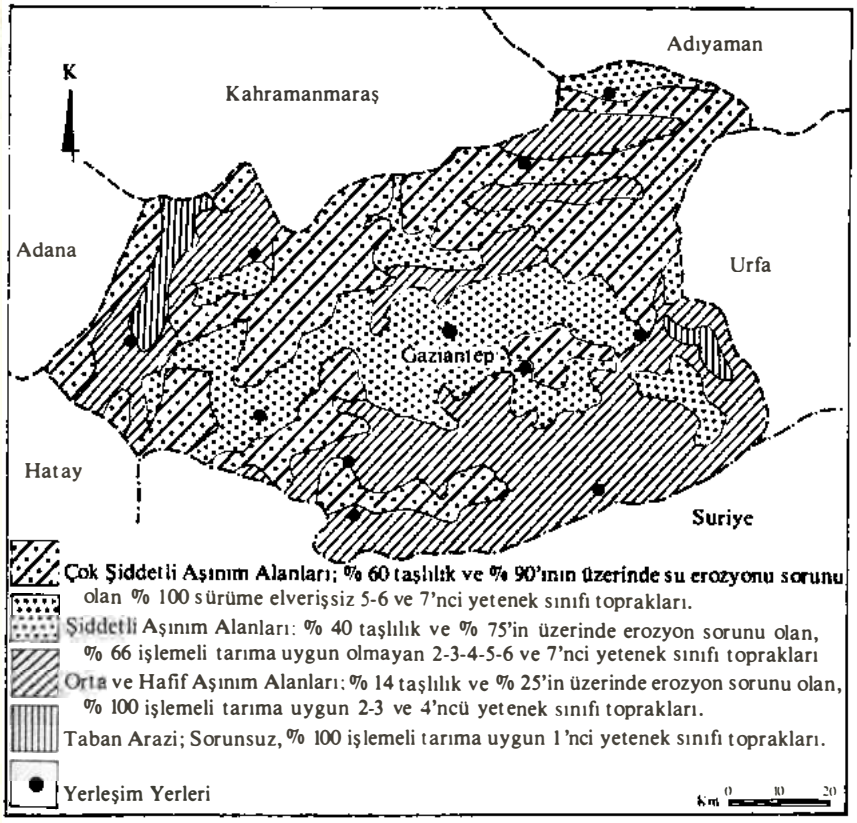
Büyük toprak mülkiyetinin çeşitli kaynakları vardır. Bunlardan biri, XIX. yy'da zorunlu iskâna tabi tutulan Türkmen aşiretlerinin reislerinin adeta kendiliğinden büyük toprak sahibi, aşiretin öbür kişilerinin ise yarıcı-ortakçı olmalarıdır. Bir başka kaynak, XX. yy'ın başında toprak mülkiyetinde meydana gelen köklü değişimdir. Bu tarihe değin, Gaziantep'te bağların, fıstıklıkların, zeytinliklerin büyük bölümü Ermeniler'in elindeydi. Bunların tehcirinden sonra bu topraklar Müslüman-Türk unsurların eline geçti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında çok belirgin biçimde görülen ve günümüzde bile varlıklarını koruyan büyük toprak sahiplerinin birçoğu bu yolla mülk edinmişlerdi.

Köylüyü borçlandırma ve faizcilik de büyük toprak sahipliğinin bir başka kaynağıdır. Pazar için üretimin eskiden beri yaygın olduğu Gaziantep'te tefecilik de yaygın biçimde uygulanmıştır.

1970'te Gaziantep'te küçük toprak mülkiyeti sayılabilecek 0-50 dekar büyüklüğündeki işletmeler, tüm işletmelerin % 64'ünü, yani yaklaşık 2/3'ünü oluşturdukları halde, tüm ekili toprakların ancak % 18'e yaklaşan bir bölümünü, yani 1/5'ten azını, işleyebiliyordu (Tablo 9). 51-100 dekar genişliğindeki işletmelerin hem tüm işletmeler, hem de ekili topraklar içindeki payı % 19 dolayında idi. 101-500 dekar büyüklüğündeki işletmelerin ildeki toplam tarım işletmelerine oranı, yaklaşık % 15, ekili topraktaki payı ise yaklaşık % 38 idi. Eğer işletme alt sınırı 51 dekara indirilirse, 51-500 dekar üyüklüğündeki işletmeler tüm işletmelerin yaklaşık % 35'ini oluştururken, bunların ekili topraktaki payı % 57'yi buluyordu. Böylece yörede orta büyüklükteki işletmelerin hayli ağırlıklı bir grup olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gaziantep koşullarında bağ-bahçeciliğin yaygın olduğu düşünülürse, ortalama 500 dönümün büyük işletmeler için bir sınır oluşturduğu söylenebilir. Gaziantep'te 500 dönümden büyük işletmeler, tüm tarım işletmelerinin ancak % 1,5'ini oluşturdukları halde, ekili toprağın % 25,3'ünü işliyordu. Türkiye'de ise 500 dönümden büyük işletmeler, tüm işletmelerin binde 6'sını oluşturuyor ve toplam ekili toprağın yaklaşık % 12'sini işliyordu. Buna göre, Gaziantep'te 500 dönümden büyük topraklı işletmelerin hem toplam işletme sayısı, hem de toplam alan içindeki payı Türkiye'ye göre daha yüksektir. Öte yandan, Gaziantep'te yetiştirilen ürünlerin önemli bir bölümünün üreti-

Gaziantep İli Erozyon ve Toprak Yetenek Sınıfları Haritası

ciye yüksek gelir getiren ürünler olduğu düşünülürse, Gaziantep'teki büyük tarım işletmelerinin Türkiye genelindeki büyük tarım işletmelerine göre ekonomik bakımdan daha güçlü işletmeler olduğunu söylemek gerekir.

1970'te Gaziantep'te toplam işletmelerin en az toprağa sahip % 40'lık bölümüyle en çok toprağa sahip % 20'lik bölümünün toplam topraktaki payları, komşu illerle karşılaştırıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

	Toplam İşletmelerin En Az Topraklı % 40'lık Bölümünün Topraktaki Payı (%)	Toplam İşletmelerin En Çok Topraklı % 20'lik Bölümünün Topraktaki Payı (%)
Adana	7,3	64,3
Adıyaman	3,8	74,6
Siirt	2,0	78,7
Gaziantep	6,3	66,6
Türkiye	6,9	63,0

Gaziantep'te tarım işletmelerinin en az toprağa sahip % 40'lık bölümünün toplam topraktaki payı hem Türkiye ortalamasından hem de Adana'dan düşüktür.

İşletmelerin en çok toprağa sahip % 20'lik bölümünün topraktaki payı açısından ise, Gaziantep, Adana ve Türkiye'nin üzerinde, Siirt ve Adıyaman illerinin altında yer almaktadır.

Bu sonuçlar, ilde Türkiye geneline göre, daha dengesiz, ancak büyük mülkiyetin yoğun olduğu benzer ve yakın illere göre daha ılımlı bir toprak dağılımı olduğunu göstermektedir.

Cumhuriyet Dönemi'nde toprak sahipleri kente yerleştikçe, ya da 1950'lerden sonra büyük kentlere göç ettikçe, topraklarını tercihan ortakçılık yapan ailelere taksitle satmışlardır.

Bağ-bahçecilikten görece yüksek gelir sağlayan küçük üreticiler, büyük toprak sahiplerinin sattıkları toprakları almış ve topraklarını parça parça genişletmişlerdir. Öte yandan çok çocuklu Gaziantepli ailelerde, miras yoluyla toprağın parçalanması da hızlı olmuş, özellikle verimli sulak araziler küçük parçalara ayrılmıştır. Başka bir deyişle, geçmişteki büyük toprak mülkiyeti, yerini küçük ve orta büyüklükte topraklı ailelere bırakmaya yönelmiştir.

Küçük-orta üreticilerin en büyük sorunu, finansman darboğazdır. Üretici, teslim ettiği malın bedelini zamanında alamamakta ve zorunlu olarak tefecilerden yüksek faizle borç alarak yaşamaya çalışmaktadır. Fıstık ve zeytin iki yılda bir iyi ürün verdiği için, üreticinin kredi sorunu daha da can alıcı hale gelmektedir.

Gaziantep'te topraksız ailelerin sayısı da yüksektir. 1950'lerden sonra Gaziantep'te hızlı bir topraksızlaşma süreci yaşanmıştır.

1950 Tarım Sayımı'na göre, topraksız ailelerin oranı Türkiye'de % 6'ya yakın iken, bu oran Gaziantep'te çok düşüktü (binde 2 kadar). 1960'ların ortalarında ilde yapılan Köy Envanter Etüdleri çalışmalarında ise topraksız aile oranının % 36'ya yükseldiği ve aynı yıllarda ülke genelinde % 30 dolayında olan topraksızlar oranının üzerine çıktığı görülmüştür.

Tablo 9
İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)-(1970)

	Gaziantep		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	İşletmelerce Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı
0-50 dekar	64,0	17,9	72,7	26,7
51-100 dekar	19,7	19,2	15,8	22,2
101-500 dekar	14,8	37,6	10,9	39,2
500 + dekar	1,5	25,3	0,6	11,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

(Silier ve Çınar, 1979)

Gaziantep'te bir zamanlar son derece yaygın olan ortakçılık biçimleri giderek tasfiye olmakta, kalanlar da nitelik değiştirmektedir. Önceleri, topraksız köylülerin çoğunluğu çiftliklerde ve öbür tarım işletmelerinde yarıcı olarak çalışırdı. Gaziantep'te yarıcılık yüzyıllardan beri süren gelenek ve göreneklere göre yapılırdı. Yarıcı, emek verdiği toprağın ürününün üçte bir ile sekizde bir arasında değişen bir bölümünü emek hakkı olarak alırdı. Gaziantep'in birçok köyünde yarıcılığın çok uzun yıllardan beri babadan oğula geçtiği görülmüştür. Geleneklere göre, mal sahibi topraksız yarıcı çiftçiyi dilediği zaman işten çıkaramazdı. Çıkarmak isterse, o ana kadar harcadığı emeğin bedelini yarıcıya vermek zorundaydı. Toprak sahibi bu bedeli ödemezse, yine geleneklere göre, yörede "ehli vukuf" adı verilen kimselerin saptadığı bedeli ödemek zorundaydı.

Kalıntıları hâlâ yaşayan ortakçılık yanında, topraksız çiftçilerin bir bölümü kiracılık ya da tarım işçiliği yapar. Bir bölümü de "kabalcılık" yapar. Kabalcı, ürünü bağ-bahçeden alıp-satan kişiye denir. Bunlara Kilis'te "damancı" denir. Kabalcılık üzüm, zeytin ve fıstıkta yaygındır. Kabalcılığın çok çeşitli biçimleri vardır. Bağlarda, kabalcı, ürün almadan önce bağ sahibi ile pazarlık eder. Kabalcı önceden belirlenmiş bedeli, çoğu kez ürün toplanıp satıldığı anda, bazen de peşin öder. Gelenekler, görenekler kabalcılığı ve kiracılığı en ince ayrıntılarına dek düzenlemiştir.

Topraksız aileler içinde tarım işçiliği yapanlar, bağbozumu, zeytin ve fıstık toplama, toprağı sürme, ağaç budama dönemlerinde, yani geçici işçiye gereksinim duyulan dönemlerde çalışırlar. Yakın geçmişe değin birçok yerde ücret, işçiye ayni olarak yani mal biçiminde ödenirdi. Toplanan ürünün belli bir miktarı tarım işçisine çalışmasının bedeli olarak ayrılırdı.

DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Gaziantep'teki 596 köyden 198'i dışarıya tarım işçisi gönderiyor, 136 köy ise dışardan tarım işçisi alıyordu.

HAYVANCILIK: Gaziantep'in ülke hayvancılığında özel bir yeri vardır. Günümüzde il müzesinde korunan Şeriye Mahkemesi Sicilleri'ne göre, Gaziantep tarih boyunca doğu ve güneydoğu illerinde yetişen hayvanların ve hayvan ürünlerinin toplanıp, değerlendirildiği ve satıldığı en büyük merkez olmuştur. İl, bu özelliğini Cumhuriyet Dönemi'nde de sürdürmüştür. İle bu özelliği, Anadolu'dan Suriye, Ürdün, Lübnan ve öteki Arap ülkelerine giden yol kavşağında yer alması kazandırmıştır.

XIX. yy'ın ortalarına değin birçok göçebe aşiret ilde yaşadığı için, Gaziantep'te hayvancılık daha önemliydi. Bu tarihlerde aşiretlerin yerleştirilmeleri, il hayvancılığını bir miktar sınırlandırmıştır. 1950'lerde ekim alanları, çayır ve otlakların aleyhine genişlemiş ve çayır-otlak alanı çok daralmıştır. Çayırlar, sulu tarım alanlarına dönüştürülmüştür.

Gaziantep İli'nde otlakların daralması, yetiştirilen bazı hayvanların sayısında önemli düşüşlere neden olmuştur. Düşüş, sığırda çok belirgindir (Şekil 4).

Günümüzde ilin kuzeyindeki ve batısındaki dağlık ve yaylalık geniş alanlar, otlak olarak kullanılmaktadır. Oldukça dar bir alan olan ve genellikle kuru tarım yapılan güney kesim ile Yavuzeli ve Araban ovaları, yaz aylarında çok kurak olmakta, otlar kurumaktadır. Bu yörelerde sürüler ancak kısa sürelerle otlatılabilmektedir. Buralarda büyük çapta hayvancılık yapma olanağı yoktur. Meraclık en çok İslâhiye'de yapılmaktadır. Göçebe hayvancılık yapan ve yazın Kahramanmaraş Uzunyayla'ya çıkan aşiretler, kış aylarında İslâhiye'ye dönmektedir.

Yem bitkilerinin ekiminin çok sınırlı oluşu da il hayvancılığının sorunlarından biridir. Özellikle kış aylarında ilde büyük yem darlığı ortaya çıkar.

İl hayvancılığının bir başka sorunu da, salgın hastalıklardır. Zaman zaman Suriye'den gelen ve hızla yayılan salgın hastalıklar, büyük zararlara yol açmaktadırlar. İlde görülen başlıca bulaşıcı hastalıklar, koyun çiçeği, keçi çiçeği, şap hastalığı, Newcastle vebası, at vebası ve protoplasmastır. İlaçlama ve aşılama çalışmalarıyla bu hastalık-

lara karşı mücadele edilmektedir. 1960'larda toplam 2.160.000 hayvan aşılanmıştır. 1970'lerde bir hayvan hastanesi kurulmuştur.

1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Gaziantep'teki 596 köyden hayvancılığın 1. dereceden gelir kaynağını oluşturduğu köylerin sayısı 44'tü. Hayvancılık, tarla ve bağ-bahçe tarımından sonra geliyordu. İlde hayvancılığın 2. dereceden gelir kaynağını oluşturduğu köylerin sayısı ise 168'di.

1981'de Türkiye'nin toplam 232,5 milyon dolarlık canlı hayvan dışsatımının 120 milyon dolarlık bölümü, Gaziantep üzerinden yapılmıştır. Ancak, ilden dış ülkelere yollanan hayvan sayısı, kaçakçılık nedeniyle resmi istatistiklerde gösterilenden yüksek olduğu için, yukarıda belirtilen miktarın da gerçekte daha çok olması gerekir. Kaçak hayvanlar sınırdan sürüler halinde geçirilmekte, yolda mağaralarda barındırılmaktadır. Canlı hayvan satışında bu denli önem taşımasına karşın, modern bir hayvan pazarının bulunmayışı, il hayvancılığının en önemli sorunlarındandır.

Hayvansal ürünler dışsatımında ise, ilin payı oldukça küçüktür. 1981'de 88,5 milyon dolarlık tüm et dışsatımının yalnızca 6,5 milyon dolarlık bölümü Gaziantep üzerinden yapılmıştır.

Eskiden çok ileri olan ipekçiliğe bağlı olarak yapılan ipekböcekçiliği, Cumhuriyet Dönemi'nde yapay ipeğin yaygınlaşması sonucu ölmüştür. Günümüzde ilde koza yetiştiren üretici yoktur.

İlde çayır ve otlakların daralması üzerine, hayvancılığı geliştirme çalışmalarına önem verilmeye başlanmıştır. Traktörle sürülmesi olanaksız toprakların değerlendirilmesi amacıyla, il özel idaresince bir aygır deposu kurulmuştur.

İlde yetiştirilen başlıca hayvanlar koyun, keçi ve sığırdır. Koyun, Gaziantep'te sütten çok eti için beslenir. İlde dağlıç, karaman ve ivesi ırklarına rastlanır.

İvesi, Gaziantep, Urfa ve Mardin illerinde yerel koşullara iyi uyum sağlamış, süt verimi yüksek bir ırktır. Ormanlık bölgelerde keçinin yerini alabilecek özellikler taşımaktadır. Süt verimi yılda 50-200 kg arasında değişmektedir. İl koyun varlığının üçte ikisini bu tür oluşturmaktadır.

Gaziantep'te 1950'de 263.500 olan koyun sayısı 1960 ve 1970'lerde 280-290.000 arasında oynamış, 1980'de ise, 392.000'i aşmıştır. Mutlak olarak artmasına karşılık, il koyun varlığının Türkiye içindeki payı düşmüştür. 1950'de % 1,2'ye yakın olan bu pay, 1960'tan 1980'e değin binde 8 dolayında kalmıştır.

Sığır sayısı, Gaziantep'te oldukça azdır. İlin güneyinde verimli süt ırklarından olan güney sarı kırmızısı süt sığırları yetiştirilmektedir. En nitelikli ve verimli olanlar, başta Kilis olmak üzere Nizip'in güney köylerinde, Oğuzeli ve Merkez İlçe'de bulunmaktadır. İldeki sığırların yarıya yakını güney sarı kırmızısı ırkından, yarıdan fazlası ise, öteki yerli ırklardandır. Yetersiz beslenme nedeniyle güney sarı kırmızısı ırkı ineklerin yıllık süt verimi 1.500 kg dolayında kalmaktadır. Öteki yerli ırkların yıllık süt verimi ise, yılda 1.000 kg dolayındadır.

Güney ırkı ineklerin korunması için, Gaziantep'te bir Sığır Yapay Tohumlama İstasyonu kurulmuştur. 1960'larda toplam 9.000 baş inek tohumlanmış, 6.500'ü aşkın yavru doğmuştur. Bölgede iyi nitelikli güney sarı ırkı süt sığırcılığını özendirmek için, her yıl sergiler düzenlenmektedir.

1950'de 99.500'ü aşan il sığır varlığı, 1970'te 52.500'e, 1980'de ise 48.500'e düşmüştür. İl sığır varlığının Türkiye içindeki payı da 1950'de % 1 iken, 1980'de binde 3'e düşmüştür.

Keçi, Gaziantep'te et ve süt hayvanlarından Türkiye içindeki payı en yüksek olanıdır. 1950'de 388.000 dolayında olan kıl keçisi sayısı, arada azalıp-çoğalarak, 1980'de 373.000 dolayında olmuştur. İlin Türkiye içindeki payı % 2-2,5 dolayında değişmiştir. Keçi, çoğunlukla ilin kuzey ve batısındaki dağlık-ormanlık yörelerde, tarım alanları dışındaki, bitki örtüsü çok az, kayalık ve taşlık kesimde yetiştirilir. Yemleme konusunda yük olmadığı için yeğlenir. Kıl keçisi sütü ve kılı için beslenir. İlin güney kesiminde ise süt verimi daha fazla olan ve koyun gibi beslenen Kilis Keçisi'ne rastlanır.

İlde bir miktar at, eşek ve katır da yetiştirilmektedir. Katır, traktörle sürüme elverişli olmayan topraklarda çekim hayvanı olarak kullanılmaktadır.

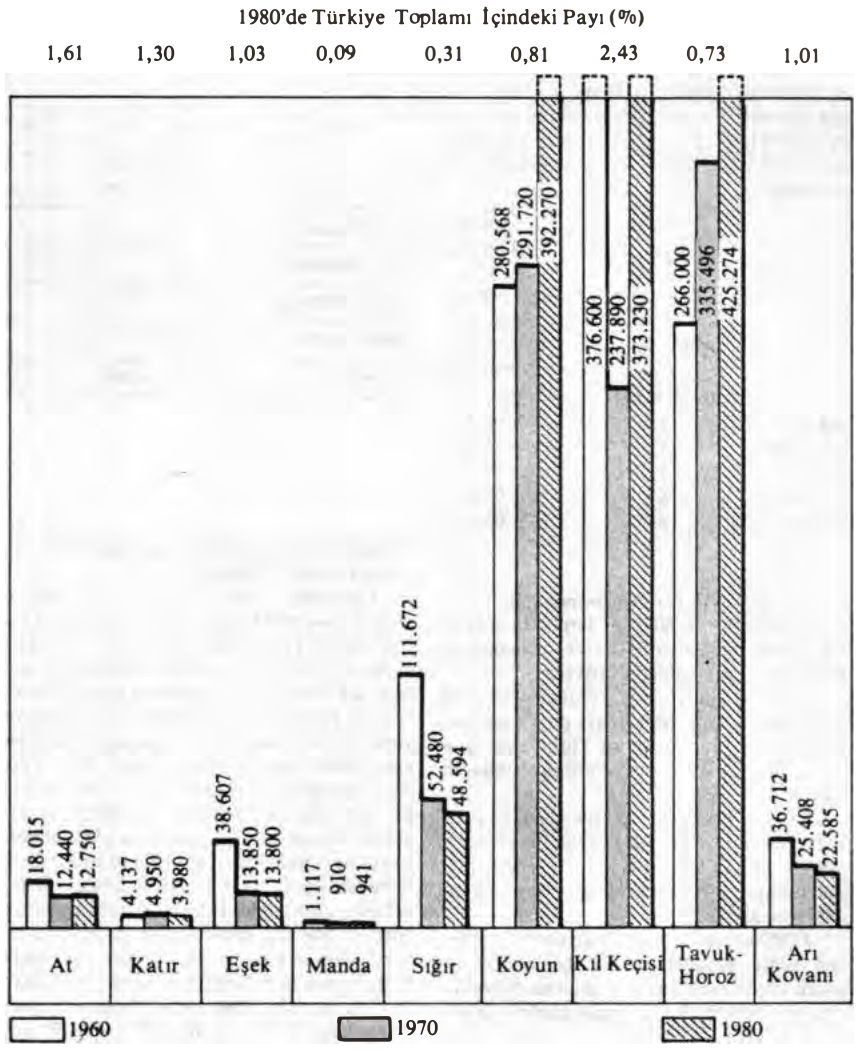
Kanatlı hayvan yetiştiriciliği son yıllarda gelişmektedir. Özellikle dağlık-ormanlık yörelerde tavukçuluk özendirilmektedir. 1977-1978 yıllarında yıllık 600.000 tavukluk kapasitede 28 işletme, 33 kümes kurulmuştu. Bu kapasitenin yıllık et üretimi 900-1.000 ton dolayındadır. Ancak, ilde üretilen kanatlı hayvan eti ve yumurta, gereksinimi karşılayamadığından, yöre illerden, hatta İzmir'den tavuk eti ve yumurta satın alınmaktadır. 1980'de Gaziantep tavuk varlığı 425.000 kadardı ve Türkiye içindeki payı binde 7 idi.

İlde bir miktar da arıcılık yapılmaktadır. Arıcılık özellikle ormanlık alanlarda, dağ köylerinde bahçe tarımının yapıldığı yerlerde gelişmiştir. İlde sulanan alanlar arttıkça, arıcılığın da gelişmesi beklenmektedir.

HAYVANSAL ÜRÜNLER: İlde, et üretiminin Türkiye içindeki payı, canlı hayvan varlığına göre hayli yüksektir. Bunun başlıca nedeni, öteki illerden gelen hayvanların bir bölümünün ilde kesilerek, yurt dışına satılmasıdır. Kentleşme oranı yüksek bir il olan Gaziantep'in iç pazarının genişliği de et üretiminin fazla oluşunun bir başka nedenidir. Et üretiminde koyun etinin büyük ağırlığı vardır. 1980'de 3.200 tonu

Şekil 4

Gaziantep'te Türlerine Göre Hayvan Varlığı ve 1980'de Türkiye Toplamındaki Payı

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İlgili Yıllar)

aşkın koyun eti üretilmişti ve bu, aynı yıl ilde üretilen toplam etin % 90'ından fazlasını oluşturuyordu. Aynı yıl, il koyun eti üretiminin Türkiye payı % 4,8'di (Tablo 10).

Gaziantep'teki başlıca et üretim merkezi Et ve Balık Kurumu'nun kombinasıdır. EBK'nin açtığı 10. kombina olan Gaziantep Kombinası, yalnız et üretmekte, sosis, sucuk, kavurma vb ürünler yapmamaktadır. Yıllık kesim kapasitesi 15.000 büyükbaş, 120.000 küçükbaş hayvandır.

Kombina, 1974-1977 arasında yılda ortalama 100 gün çalışmış, bu dönemde yılda ortalama 1.000 büyükbaş, 145.000 küçükbaş hayvan kesilmiştir. Görüldüğü gibi, büyükbaş hayvan kesiminde düşük kapasite ile çalışılmakta, küçükbaş hayvanda ise, kurulu kapasitenin üzerine çıkılmaktadır.

İl toplam süt üretimi 1980'de 79.000 ton dolayında gerçekleşmiştir. Öteki birçok ilin tersine, inek sütünün il toplam süt üretimindeki payı düşüktür. Buna karşılık, keçi sütünün payı hayli yüksektir. 1980'de Gaziantep koyun sütü üretiminin Türkiye içindeki payı ise, % 2,1 olarak gerçekleşmiştir.

İldeki yerleşme merkezlerinde süt ve süt ürünleri çok tüketildiğinden, başta Adana olmak üzere, öteki illerden yoğurt, süt, peynir ve tereyağı satın alınmaktadır.

İlde koyun derisi üretimi hayli fazladır. 1970'te 187.700 dolayında olan koyun derisi üretimi, 1980'de 226.000'in üstüne çıkmıştır. Gaziantep'in Türkiye içindeki payı da % 2,3'ten % 3,4'e yükselmiştir. Sığır derisi üretimi düşüktür.

Önemli bir başka hayvan ürünü yapağıdır. İl içindeki üretiminden başka, Doğu Anadolu illerinden gelen yapağı, yün ve kıllar da, Gaziantep'te değerlendirilir.

ORMANCILIK: Gaziantep İli, genellikle orman örtüsünden yoksundur. İlin, Urfa step çekirdeği alanına giren doğu kesimi, bir ve çok yıllık step bitkileriyle kaplıdır. Yörede, yer yer çıplak alanlara rastlanır. Vadi tabanlarına yaklaşıldığında, az eğimli yamaçlar üzerinde fıstıklıklar ve zeytinlikler vardır.

Merkez İlçe sınırları içinde kalan Sof Dağları ile İslâhiye ve Kilis yörelerinde, orman örtüsü yoğunluk kazanır. Kuzeydeki Araban ve Yavuzeli bölgelerinde de yer yer ormanlar vardır.

Gaziantep orman alanı, 128.191 hektar genişliğinde olup, il alanının yaklaşık % 17'sini kaplamaktadır. Bunun dışında ayrıca, 42.587 hektar fundalık alan vardır. Böylece, orman-funda alanı toplamı 170.778 hektara ulaşmakta ve il alanı içindeki payı da, % 22'nin biraz üstüne çıkmaktadır.

İldeki ibreli korular, kızılçam, sedir ve karışık ibreli ağaçlardan, yapraklı korular ise, meşe ve karışık yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır. Baltalıkların egemen ağaç türü meşedir.

Koruların verimliliği, bulundukları ortamı örtme derecelerine ve yaşadıkları çevredeki toprak, su ve hava koşullarına bağlı olarak belirmektedir. İldeki normal korular, bu açıdan çok değerli sayılmaz. Normal koruların yaklaşık % 73'ü "az kapalı" ve üçüncü derece verimliliktedir.

Gaziantep ormanlarının ağaç serveti, yani belirli bir çapın üzerinde, ekonomik değeri olan, kabuklu gövdelerin toplamı yaklaşık 370.000 m3'tür. Baltalık serveti ise, ancak 500.000 ster dolayındadır (1 ster = 0,750 m3).

Tablo 10
Gaziantep'te Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	79.262	1,90	56.465	1,31	78.900	1,43
Koyun Sütü	14.825	1,68	16.750	1,95	24.860	2,11
Kıl Keçisi Sütü	34.118	4,62	20.805	3,75	31.165	5,40
İnek Sütü	29.987	1,34	18.360	0,72	22.600	0,66
Bal	117	1,21	59	0,40	132	0,52
Tavuk Yumurtası**	9.425.000	0,71	21.192.808	1,11	22.188.000	0,54
Toplam Et	—	—	2.987	1,36	3.415	1,67
Koyun Eti	—	—	2.550	3,10	3.210	4,79
Sığır Eti	—	—	180	0,19	155	0,14
Koyun Derisi**	—	—	187.715	2,33	226.200	3,36
Sığır Derisi**	—	—	3.940	0,21	4.210	0,19

* 1960 yılı için et ve deri üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.

** Üretim birimi tanedir.

(DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

Çam, tomruk, maden direği, yapacak ve yakacak odun üretimi yapılan il ormanlarının yıllık verimi çok düşüktür. Gaziantep'in yapacak ve yakacak gereksinimini karşılamaktan uzaktır.

Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, ilde orman içinde bulunan 64 köyde, 34.505; orman kenarında bulunan 55 köyde, 31.032 olmak üzere ormanla ilgili toplam 119 köyde 65.537 kişi yaşamaktaydı. Ancak, Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976 hesaplamalarına göre, orman köylerindeki faal nüfusun ancak % 1,8'i ormancılıkla uğraşmaktaydı.

Orman Bakanlığı'nın 1980 çalışmalarıyla, Gaziantep'te ormanla ilgili köylerde kişi başına 0,3 hektar koru ve 0,3 hektar baltalık; Gaziantep genelinde ise, kişi başına 0,1 hektar koru ve 0,2 hektar baltalık alanın düştüğü saptanmıştır.

Kahramanmaraş Orman Bölge Başmüdürlüğü çalışma alanına giren Kahramanmaraş, Gaziantep, Adıyaman ve Hatay illerinde, 1938'den 1967'ye değin 27.000 hektar alan ağaçlandırılmıştır. 1967'den sonra, ağaçlandırma çalışmaları, özellikle erozyon bölgelerinde yoğunlaştırılmış ve 1980 başına değin yaklaşık 50.000 hektara çıkarılmıştır. 1938-1980 arası ağaçlandırılan 50.000 hektarlık alanın yalnızca 6.219 hektarı Gaziantep il sınırları içinde kalmaktadır.

Yine, Kahramanmaraş Orman Bölge Başmüdürlüğü'nün çalışma alanında orman yollarının yapımı, 1972'den sonra yoğunluk kazanmıştır. Yılda ortalama 100 km'lik orman yolunun yapımı gerçekleştirilerek, 1980 başına değin 1.000 km'den fazla orman yolu yapılmıştır.

MADENCİLİK

Gaziantep, yeraltı kaynakları bakımından oldukça yoksul bir ildir. İlde 1978' de yaratılan gayrı safi hasılada madenciliğin payı binde 2'nin altındaydı. İldeki yeraltı kaynaklarının en önemlisi, zaman zaman işletilen kromdur. Merkez İlçe, İslâhiye ve Kilis'te 50-60 tonluk küçük cepler halinde bulunan krom yataklarının işletilmesi dünya krom fiyatlarının yükselmesiyle ekonomik olmaktadır. Küçüklükleri nedeniyle yataklar, küçük şirketler ya da kişilerce işletilmektedir.

Gaziantep kromları, ilk kez İkinci Dünya Savaşı sırasında işletilmiştir. 1963'te ucuz fiyatla dünya piyasasına sürülen Sovyetler Birliği kromları Türkiye'de krom üretiminin düşmesine neden olmuş; yalnızca fiyatlar yükseldiğinde işletilebilen Gaziantep krom yataklarında üretim tümüyle durmuştu. 1963 öncesinde, Gaziantep'te yıllık krom üretimi 500-1.400 ton arasındaydı. ABD'nin 1971'de Rodezya kromlarına ambargo uygulamasıyla fiyatların yükselmesi üzerine, Gaziantep'te krom üretimi yeniden başlamıştır.

Gaziantep'te bulunan bir başka maden de Kilis yakınlarında çıkan manganezdir. Manganez cevheri, kroma göre daha büyük yataklar halinde bulunmasına karşın, daha yüksek maliyetlerle üretildiğinden, yalnızca dünya fiyatları uygun olduğu zamanlarda üretilmektedir.

Ayrıca 1966'dan beri Kilis İlçesi'nde yılda yaklaşık 1.000 ton fosfor tuzu çıkarılmaktadır. Kahramanmaraş'ta kurulan bir değirmende öğütülen fosfor tuzu bölgedeki çiftçilerce tüketilmektedir.

ENERJİ

Gaziantep'te elektrik enerjisi üretimi çok sınırlı düzeydedir. İlde termik ya da hidrolik santral yoktur. 1978'de yaratılan il gayrı safi hasılası içinde elektrik-gaz-su kesiminin payı % 1,2 idi.

Gaziantep'te ilk elektrik santralı 1917'de bir İtalyan şirketince kurulmuştur. Savaş sonrasında kentte elektrik kullanımının yaygınlaşmasıyla, bu santral yetersiz kalmış ve daha büyük bir santral gerekli olmuştu.

Ekonomik ve teknik yetersizlikler nedeniyle merkezi devletin, yerel yönetimin ya da yerel sermayenin bu tür bir tesisi kurması ve işletmesi o dönemde çok güç olduğundan, yeniden İtalyan şirketi devreye girmiş, büyük çaplı ilk fabrika 1932'de işletmeye açılmıştır.

Bu fabrika, yakıt olarak Gaziantep çevresindeki ormanlardan elde edilen odunlarla

Gaziantep'te Sabunculuğun Tarihçesi ve 1950'lerde Sabun Sanayii

"Gaziantep'te sabunculuk ne zaman ve ne şekilde başlamıştır? Elimizde yazılı bir belge olmadığından bu soruya cevap vermek güçtür. Bugün Gaziantep şehrinde mevcut sabun fabrika ve imalathaneleri içinde en eski olanı 59 yaşındaki Bakkal Sabun Fabrikası'dır. Bakkal Sabun Fabrikası'nı 1900 tarihinde Gaziantep'te kuranlar Mehmet Sait ve Hacı Abdülkadir isimlerinde iki kardeştir. Şirketi, kardeşlerin en büyük oğulları olan Mehmet Kâmil Yetkin ile Mehmet Ali Yetkin devam ettirmişlerdir. Kurucu iki kardeş benim dedelerimdir. Kâmil Yetkin babam, Ali Yetkin ise dayımdır. Bu yakın büyüklerimden edindiğim bilgiye göre; Gaziantep'te sabunculuğun eski bir tarihi vardır. 19'uncu asırda Gaziantep'te hemen hemen bütün sanatlar ve sanayi Ermeniler'in elinde bulunduğu halde, sabunculuk Müslüman Türkler'in elinde imiş. Babam Kâmil Yetkin'in tahminine göre: Gazianteplİler sabunculuğu güneyden, Müslüman Araplar'dan öğrenmişlerdir. 19'uncu asrın sonlarında ve 20'nci asrın başlarında Gaziantep'te en tanınmış sabuncular: Übeyrizade, Hayri Atay ve Mahmut Dâi imiş. Gaziantep'te 19'uncu asırda bugün olduğu gibi, sabunun hammaddesi bölgede yetiştirilen zeytin ağaçlarından elde edilirmiş. Hammadde olarak haşhaş ve generçek yağları da az miktarda kullanılırmış. Son yıllarda zeytinyağının sabun imalinde kullanılması yasak edildiğinden çok çeşitli yağlar kullanılmaktadır.

1938 yılına gelinceye kadar Gaziantep'te sabun taş kazanlarda pişirilirdi. Taş kazanlar imalathanenin zemin katında bulunurdu. Taş kazanların çoğu, 3,5 metre çapında, 1,5 metre derinliğinde, sıcağa dayanıklı taştan örme kısımdan meydana gelmiştir. Taş kazanın tabanında, orta kısmında 1-1,5 metre çapında madeni bir parça vardır. Birçok kazanlarda bakır olan madeni parçanın altında ocak bulunuyordu.

İmalathanenin ocağı, yerin altında tam taş kazanın altında orta büyüklükte bir oda şeklinde idi. Ocağın bacası kare kesitinde taştan yapılmıştı. Ocağın önünde yakacakların yığın halinde bulundurulacağı bir boşluk vardır. Boşluktan yerin üstüne geniş taş merdivenlerle çıkılırdı. Ocakta odun yakılırdı. Bir kazan yağ, bir hafta müddetle gündüzleri devamlı pişirilmek suretiyle sabun haline getirilirdi Taş kazan usulü sabun pişirme, çok fazla odun sarfına sebep olurdu. Isının büyük kısmı işe yaramazdı.

İmalathanenin zemin katında taş kazanın yakınında birbiriyle irtibatlı 7-8 göz derin olmayan kuyular vardı. Bu kuyularda yağı sabunlaştıracak olan sıvı hazırlanırdı. Suriye tarafından "kereker" adı verilen bir madde getirilirdi. Kereker kireçle birlikte muameleye tabi tutulur ve sabun için lüzumlu eriyik elde edilirdi. Bu kuyulardan kovalarla hazırlanan eriyik alınır, yağın kaynamakta olduğu taş kazana usulüne göre boşaltılırdı. 1930-1935 yılları arasında kerekerin yerini sud kostik aldı, 1938 yılında ise eriyikler kovalar vasıtasıyla değil motor kuvvetiyle, borularla kazana verilmeye başlandı.

1938 yılında ilk defa Bakkal Sabun Fabrikası taş kazan usulünü terketti. Ayvalık usulü, demirden kazanlarda direkt alevle sabun pişirilmeye başlandı. Yeni usul daha iktisadi olduğu için Gaziantep'te mevcut bütün imalathaneler tarafından kısa zamanda benimsendi. 1938 yılında Bakkal Sabun Fabrikası tarafından İzmir bölgesinden getirilen mütehassıs işçiler, Gaziantep sabunculuğunda yeni bir devir açtılar. İstihsal şekli (yapım yöntemi) ıslah edildi. İstanbul tipi sabun imaline Gaziantep bölgesinde başlanılmış oldu. 1957 yılında yine Gaziantep'te ilk defa Bakkal Sabun Fabrikası'nda istimle sabun pişirme usulü tatbik edilmeye başlandı. İstimle sabun pişirme daha iktisadi idi.

Taş kazanda pişen yağ, sabun haline gelince bir müddet dinlendirilir ve kovalarla kalıp yerlerine taşınır, istenilen kalınlıkta yere serilirdi. Serilen sabunun yere yapışmaması için, (sabun yere serilmezden önce) yere ince beyaz toprak dökülürdü. 1938 yılında ilk defa Bakkal Sabun Fabrikası'nda sabun kalıpları altında toprak yerine kâğıt kullanılmaya başlandı. 1943 yılında Gaziantep Ticaret Odası sabun kalıpları altında toz beyaz toprak kullanmayı yasak etti.

Kazandan alınan sıvı sabunun katılaşması için kullanılan sergi yerleri, geniş düzlüklerdi. Sergi yerleri umumiyetle imalathanenin birinci katında bulunurdu. Yere toz beyaz toprak serilirdi. 1938 yılından sonra 1-1,10 metre eninde ve boyları imalathane sahasına göre değişen ve tahtadan veya betondan yapılmış sabit sergi sahaları kullanılmaya başlandı.

Sergi yerinde donmaya terk edilen sabun kesilecek duruma gelince 5 bıçağın bir arada olduğu ucu sopalı bir aletle kesilirdi. İstenilen büyüklükte kesilen sabun kalıpları damgalanır, "salaba" yapılır ve depoda üst üste aralıklı dizilerek aylarca kurutulmaya terk olunurdu. Bunları hususi surette yetişmiş işçiler yapardı. Aylarca kurutulan sabun taş gibi sert olurdu. Antep kuru sabunları geniş sermaye ister ve pahalıya mal olurdu. Bugün de kuru sabun imali geniş ölçüde devam etmektedir. İstanbul tipi sabunlar daha ucuz ve dış görünüş bakımından gösterişli olduğu için kullanış sahası gittikçe genişlemektedir.

Antep tipi kuru sabunların muhtelif çeşitleri vardır. Yeşil renkli ve "karlı" dedikleri yeşilli-beyazlı sabun, daha ziyade Elazığ, Malatya, Diyarbakır, Muş, Van bölgelerinde tutunmuştur. Beyaz sabunlar kurudukça sarımtırak bir renk alırlar. Her bölge tüccarının istediği sabun tipi, kalıbının büyüklüğü, sabun imalatçıları tarafından iyi bilinir. Gaziantep'te imal edilen sabunlar Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da geniş ölçüde satılır. İstatistiklere göre Gaziantep Vilayeti'nde imal edilen sabunlar 1.200.000 vatandaşın yıllık sabun ihtiyacını karşılamaktadır.

Türkiye ticaret odaları istatistiklerine göre Gaziantep Vilayeti'nin Türkiye sabun imalatında yeri şöyledir:

1) 1957 yılında Türkiye'de 407 sabun imalatçısı vardır. 103 imalatçı İzmir Vilayeti'nde, 86 imalatçı da Gaziantep Vilayeti'nde bulunmaktadır. İmalatçı çokluğunda ikinci olan Gaziantep İli'ni, 60 imalatçı ile Aydın Vilayeti takip etmektedir.

2) 1957 yılında Türkiye'deki imalathanelerin günlük kapasiteleri 458 tondur. Yani Türkiye'de bulunan imalathanelerin hepsi bir gün çalışsalar 1 günde 458 ton sabun imal edebilirler. İzmir imalathaneleri günde 193 ton, İstanbul sabuncuları 102 ton, Aydın imalathaneleri 72,5 ton sabun imal edecek kapasitededir. Gaziantep sabun imalathaneleri ise günde 47 ton kapasite ile Türkiye'de 4'üncü gelmektedir.

3) 1955 yılında Türkiye'de elde edilen sabun miktarı 52.115 tondur. 20.804 tonla İzmir Vilayeti birinci, 8.015 tonla İstanbul Vilayeti ikinci, 5.738 tonla Bursa İli üçüncü, 3.731 tonla Aydın İli dördüncü, 3.378 tonla Gaziantep Vilayeti beşinci gelmektedir."

(Yetkin, 1968)

yapılan mangal kömürünü kullanıyordu. 1930'larda Kilis ve Nizip'te kurulan elektrik santralları ise, bu kasabaların aydınlatılmasında kullanılıyor, bir ölçüde de sanayinin gereksinimini karşılıyordu. Ayrıca, bazı un ve dokuma fabrikaları enerji gereksinimlerini kendi olanaklarıyla karşılamaktaydılar. 1917'den beri üretimi sürdüren İtalyan Gaziantep Elektrik Şirketi, 1939'da kamulaştırıldı ve işletmesi Gaziantep Belediyesi'ne devredildi.

Gaziantep İli'nin, elektrik gereksinimi 1960'ların ilk yarısına değin yerel olanaklarla karşılanmaya çalışılmıştır. 1956'da işletmeye açılan Seyhan Hidroelektrik Santralı'ndan Gaziantep'e enerji taşıyacak olan hattın 1968'de tamamlanmasından sonra il, elektrik enerjisini Çukurova Elektrik TAO'dan almaya başlamıştı. Gaziantep, 1970'lerin başında ulusal elektrik şebekesine bağlanmıştır.

SANAYİ

Gaziantep, sanayii orta düzeyde gelişmiş illerden biridir. 1978'de il gayrı safi hasılası içinde imalat sanayiinin payı % 11,6 idi. 1975 Nüfus Sayımı'na göre, il faal nüfusunun % 9,8'ini oluşturan 26.261 kişi imalat sanayiinde faaliyet göstermekteydi. Gaziantep 1978'de, Türkiye imalat sanayiinde yaratılan ürün içinde ise, % 0,9'luk payla 17. il durumundaydı. Bu yeriyle Gaziantep, Balıkesir, Sakarya, Manisa'nın altında; Aydın'la eş düzeyde; Malatya ve Kütahya'nın üstünde yer almaktaydı.

İlin geleneksel sanayi kolları olan gıda ve dokuma, 1980'lerde de önemini korumaktaydı. İl imalat sanayii katma değerinin % 70'i bu iki dalda yaratılmaktaydı.

Kamu girişimlerinin gerek sayı, gerekse etkinlik açısından sınırlı kaldığı Gaziantep'te sanayinin gelişimi, Gaziantepli sanayicilerce gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak, ildeki özel sanayi kuruluşları orta ölçekli kuruluşlar olmaktan ileri gidememiştir.

İlin 1968'de 'kalkınmada öncelikli iller' arasına alınması da il sanayiinde gözle görülür bir değişim yaratmamış ve il dışı sermaye açısından Gaziantep çekici bir yatırım alanı olarak görülmemiştir. Gaziantep, büyük imalat sanayii açısından ortalama bir gelişmişlik düzeyinde olmasına karşılık, küçük sanayi açısından durum farklıdır. 1980'de, küçük işyerleri sayısı bakımından Türkiye'nin 8. ili olan Gaziantep, özellikle metal eşya-makine imalat ve dokuma dallarında yoğunlaşan küçük işletmelerinde 25.000 dolayında kişi çalışan, önemli bir küçük sanayi merkezi durumundaydı.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA GAZİANTEP SANAYİİ: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun ekonomik ilişkileri Lazkiye ve Halep kentleri çevresinde odaklaşmakta ve yöredeki eyaletlerle dış dünyanın bağlantısı bu kentler aracılığıyla kurulmaktaydı. Lazkiye ve Halep kentleri, ilk çağlardan beri Ortadoğu'nun önemli iki ticaret ve sanayi merkeziydi. "Verimli Hilâl" diye adlandırılan, Arap çöllerinin bittiği yerde Toros Dağları etekleri arasında kalan bölgenin ekonomik yaşamı, tarihin her döneminde canlı ve görece gelişkin bir düzeyde olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde de önemini koruyan bu bölgede yer alan Halep, imparatorluğun İstanbul'dan sonra, ikinci büyük merkeziydi. İmparatorluğun son dönemlerinde kapitülasyonların ve ticaret anlaşmalarının getirdiği kısıtlamalar sonucu bölgede sanayi gerilemiş olmakla birlikte, Halep'in bir ticaret merkezi olma özelliği sürmüştür. Bölgenin ham ya da işlenmiş ürünleri Avrupa ve Mısır'a Halep üzerinden gönderiliyor, Batı'nın sanayi ürünleri bölgede Halep üzerinden pazarlanıyordu.

Halep'in I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasıyla, bölgede daha önce Halep'in yerine getirdiği işlevleri görebilecek yeni bir ticaret ve sanayi merkezi oluşturma gereği doğdu. Bölgede bu işlevi görebilecek olanakları bulunan Gaziantep, bir ölçüde bu görevi yüklenmişti. Çünkü, Gaziantep'in çevre iller ve komşu ülkelerle demiryolu ve karayolu bağlantısı vardı; Mersin, ilin liman gereksinimini karşılamaktaydı; ayrıca, ilin tarımsal hammadde potansiyeli de çok zengindi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Gaziantep'te ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir sanayi vardı. 1927 Sanayi Sayımı'na göre; Türkiye'deki toplam işyeri sayısı 65.245 idi ve

Gaziantep'te Kasacılık

Türkiye kasa üretiminde başlıca illerden biri olan Gaziantep'te kasa üretimi bir uzmanlık durumuna gelerek imalat sanayiinde ayrı bir alt-dal olmuştur. 1970'lerde ilde kasa üretimi yapan 15 işyeri vardı. Bu işyerleri ayda yaklaşık 200-250 kasa üretiyordu. 100-2.000 kg arasında değişen ağırlıklarda üretilen kasaların dışı (zırh) 3-5 cm, iç bölümü ise 1,5-3 mm kalınlıktaydı. Kasaların boyutu, metal aksamının kalınlığı, şifreli ya da sürgülü olma gibi nitelikleri, isteğe bağlı olarak yapılmaktaydı. Kasalar Türkiye'nin her yerinde satıldığı gibi, Arap ülkelerine de gönderiliyordu. İbrahim Küçükdağ'ın **Gaziantep Kültür Dergisi**'nde yayımlanan, kasa üretiminin öncülerinden Ali Osman Kıratlı ile yaptığı söyleşiden bir bölümü aşağıdadır:

"Türkiye'de ilk defa olarak 1943 sene sonunda Avrupa ayarında kasaları yapmaya muvaffak olan ve yerli firmanın şahane bir eseri olarak tanıtan ilk kasa sanayicilerimizden, Ali Osman Kıratlı ve kardeşi Mustafa Kıratlı ile yaptığım röportajı sunuyorum.

Babam çilingirdi, ben de çıraktım, İlkokul diplomamı sonradan aldım. Askerliğimi İstanbul, Yıldız Tamirhanesi'nde yaptım. Tamirhanede kıymetli ustalar vardı. Bunlardan çok faydalandım. Hatta ilk olarak orduya birkaç kasa yaptım. Askerlikten döndükten sonra, babam Gazianteplier'in çok tanıdıkları Hacivatçı Ali Usta ile ortak olmuştu. O zamanın en meşhur kasa anahtarları yapan ustası idi. Kilitleri kayıp olan bütün kasalara ne yapar yapar anahtar uydururdu. Fakat, kendisi alkolikti. Her an sarhoştu. 1945 senesinde dükkânımızı elimizden aldılar, böylelikle de çok fayda gördüğüm Ali Usta ile ortaklığımız bitiverdi. Yani Nasrettin Hoca'nın "yorgan gitti kavga bitti" misali.

Bundan sonra ben tanınmak için seyyar baskül yapmaya başladım. İlk küçük masa baskülünü yaptım. Damgasını yaptırarak Ticaret Vekâleti'ne bağlı Mersin'den ehliyetimi aldım ve dükkân açtım. Böylelikle AVER tipi baskül yapma için her şeyi hazırladım.

Fakat bu şehirde benden başka baskülden anlayan kimse olmadığı için Muamele Vergisi'ne tabi olup olmadığını bilmiyordum. Bir gün maliyeciler dükkâna gelip yaptığım baskülleri görerek zabıt tuttular. Arkasından o zamanda içerisinden çıkamıyacağım bir cezalı vergi attılar. Vergiyi ve cezayı ödedim. Böylelikle baskküllerden zarar ettim. Daha doğrusu ayarlanmamış bir vergi sanatıma mani oldu Bugün şehrimizde baskül yapan değil, tamirini yapan dahi yoktur.

—Yaptığınız kasaları bankalarımıza da satıyor musunuz?

—Evet. Halihazırda, Merkez, Yapı-Kredi, Muhabank ve Tümsu bankalara sattım.

—Kaç çeşit kasa yapıyorsunuz?

—Bunların çeşitleri çoktur. Müşterinin arzusuna göre yapılır. Altlı, üstlü, şifreli-şifresiz, gardrop şeklinde kapakları 5-7 ve 9 yerden sürgülü, v.s v.s dir. Sonra yapılan kasalar garantilidir. 24 saat ateş içerisinde kalabilir. Bundan başka isteyen müşteriye başka başka tiplerde de yapabiliriz.

—Bu işinizi fabrikalaştırıp daha seri imal etmeyi düşünüyor musunuz?

—İmkân bulsam, yalnız kasa değil, Türkiye'nin büyük bir bölgesinin ihtiyacını giderecek, çamaşır makinesi ve buz dolabı da imal ederim. İlerisi için bunu düşünüyorum.

—Şimdi ortağınız var mı?

—Hayır, kardeşim Mustafa Kıratlı ile birlikte çalışıyorum.

—Gaziantep'te ve Türkiye'de kasacılık ilerliyor mu? Yurda ithal edilen Avrupa kasaları fazla mıdır?

—Kasacılık, Türkiye'de ve Gaziantep'te hızla gelişiyor. Gaziantep kasaları İstanbul'da dahi aranıyor. Hatta bugün, kasacılık sanatı Türkiye'de o kadar ileri gitmiştir ki, kasa ithali kimsenin aklına bile gelmiyor."

(Küçükdağ, 1958)

Gaziantep 2.016 işyeriyle 7. büyük il durumundaydı (Tablo 11). İşyerlerinin dağılımında da tarıma dayalı sanayi % 55,5'e yakın bir payla ilk sırayı alıyordu. Bunu % 21'le dokuma, % 10'la bitkisel madde ve ağaç ürünleri, % 9,8'le maden ve maden işleme, % 3 ile de kimya dalları izlemekteydi. İşyeri başına düşen ortalama çalışan sayısı 4 dolayındaydı. Bu yıllarda ilde kamu işyeri yoktu.

Sayım kapsamındaki işyerlerinin 1.923'ü 10'dan az kişinin çalıştığı küçük işyerleriydi. 10'dan fazla kişi çalıştıran işyerlerinin dağılımında ise ilk sırayı 71 işyeriyle tarıma dayalı sanayi almakta, bunu 10 işyeriyle kimya, 7 işyeriyle dokuma dalları izlemekteydi.

Gaziantep'te tarıma dayalı sanayinin en önemli dalı hem çalışan sayısı hem de teknoloji bakımından un sanayii idi. Cumhuriyet'ten önce kurulmuş olan birkaç un fabrikasıyla un sanayii, Gaziantep'te motor gücüyle üretim yapılan tek daldı.

1927 Sayımı'na göre dokumacılık, işyeri (426) ve çalışan sayısı (1.282) açısından, tarıma dayalı sanayiden sonra ikinci sırayı almaktaydı. Dokuma üretimi, geleneksel el tezgâhlarında yapılıyordu. Pamuklu, yünlü, ipekli dokumacılığın yanında kilim dokumacılığı Gaziantep sanayiinde önemli bir yer tutmaktaydı. Gaziantep'te bu daldaki ilk büyük ölçekli fabrika, Ömer Şefik Ersoy'un 1928'de kurduğu 20 tezgâhlı fabrikaydı. Ömer Şefik'in Mensucat Fabrikası, aynı zamanda Cumhuriyet'in ilk yıllarında Gaziantep'te kurulan tek anonim şirketti.

Gaziantep sanayiinde sabunculuk, Cumhuriyet öncesinde de önemli bir yer tutuyordu. Şemsettin Sami'nin **Kamus-ül Alam**'ına göre Gaziantep'te 1890'larda 5 sabun imalathanesi vardı. Kurtuluş Savaşı'nı izleyen yıllarda ise Gaziantep'te sabun yapım evi sayısı 4'tü. Bu işletmeler kasımla mayıs sonu arasında çalışırdı.

Savaştan sonra tüm Gaziantep ekonomisi gibi sabunculuk da eski düzeyine gelmeye başladı ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanarak hızla gelişti. 1927 Sayımına göre, kimya sanayii, işyeri büyüklüğü bakımından tarıma dayalı sanayiden hemen sonra gelmekteydi. Toplam 312 kişi çalışan bu daldaki 58 işyerinin 10'unda, 10'dan fazla işçi çalışıyordu. Kimya sanayiindeki işyerlerinin büyük çoğunluğunu ise Gaziantep'in geleneksel bir sanayi ürünü olan sabun üreten işyerleri oluşturuyordu. Bölgedeki zeytinliklerden elde edilen zeytinyağının büyük bir bölümü sabun yapımında kullanılmaktaydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, sabun yapımında kullanılan hammaddelerden kireç Gaziantep'ten, zeytinyağı ise ürünün iyi olduğu yıllarda Gaziantep'ten, olmadığı yıllar İzmir'den, bazen de Suriye'den sağlanıyordu. Sabunculuk için gerekli olan soda, potas gibi maddeler ise Suriye ve Avrupa'dan getiriliyordu. 1910'da sabun yapımında kullanılan hammaddelerden 1.568 ton zeytinyağı ile 120 ton kireç Gaziantep'ten, 249 ton soda ve 140 ton potas dış ülkelerden sağlanmıştı. Üretimin daha daraldığı 1929'da ise 274 ton zeytinyağı İzmir'den, 21 ton kireç Gaziantep'ten, 42 ton soda ve 25 ton potas dış ülkelerden getirilmişti.

1930'LARDA GAZİANTEP SANAYİİ: Gaziantep sanayii 1930'lu yıllarda bir yandan TSK'nin sağladığı olanaklar, bir yandan da 1929 gümrük tarifesinin sağladığı korumacı önlemlerin etkisiyle önemli gelişmeler gösterdi. 1932'de Türkiye'de TSK'den yararlanan toplam 1.473 firmanın 28'i Gaziantep'teydi. Gaziantep, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yasadan yararlanan iller arasında ilk, Türkiye çapında da 8. sıradaydı.

Gaziantep'te TSK'den yararlanan firmaların çeşitli işkollarına dağılımında ilk sırayı 14 işyeriyle sabun yapımevleri alıyor, bunları 8 işyeriyle un, 3'er işyeriyle de pamuklu ve ipekli dokuma dalları izliyordu. En çok işçi çalışan dallar, 80 işçiyle pamuklu dokuma, 27 işçiyle de ipekli dokuma idi. 1932'de TSK'den yararlanan kuruluşlar arasında işyeri başına düşen ortalama işçi

Askeri Kalıp Fabrikası (ASKALSAN)

Gaziantep'te 1982 yılı başında askeri gereksinimleri karşılamak üzere bir kalıp fabrikasının kurulması çalışmalarına başlanmıştır. Kısa adı ASKALSAN olan fabrikanın kurulma çalışmalarına Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası öncülük etmiştir.

200 milyon TL'lik bir sermaye ile kurulan şirketin sermayesinin 101 milyon TL'lik bölümünün Gaziantepli yurttaşlardan toplanarak Kara Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı'na verilmesi, böylece vakfın şirkette % 50'nin üstünde bir payı olması öngörülmüştü. Kuruluş aşamasında olan şirketin sermayesinin 400 milyon TL'ye çıkarılması düşünülmektedir. Şirketin öbür ortakları, Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası (% 4), Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (% 1), Gaziantep il ve ilçe belediyeleri (% 26), özel idare (% 5), Desiyab (Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası), Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ve Türkiye İş Bankası AŞ'dir.

Ön hazırlık çalışması raporuna göre, fabrika Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi'nde kurulacak ve yılda 400 tane çeşitli sanayi kalıbı üretecektir.

Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi Gaziantep Pilot Projesi (KÜSGEM)

1965'te hükümet, Birleşmiş Milletler uzmanlarıyla birlikte, Gaziantep'te bir küçük sanayi geliştirme merkezi kurmak üzere ilk girişimlerde bulundu. Kısa adı KÜSGEM olan bu projeyle, kurulacak sanayi sitelerinde faaliyet gösterecek sanatkârlara teknik danışma, atölye yerleştirilmesi, imalat teknolojisinin geliştirilerek, yeni tekniklerin uygulanması, boş kapasitelerin değerlendirilmesi, eğitim, ekonomik etüd, pazar araştırması, finansman ve maliyet hesabı, malzeme tasarrufu, kalite kontrolu, imalat planlaması gibi konularda yardımcı olunması amaçlanmıştır.

Projeyi yürütecek örgüt, KÜSGEM, 1970'te Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) temsilciliği ile Türkiye Hükümeti Sanayi ve Ticaret bakanlıkları temsilcilikleri arasında Ankara'da imzalanan bir anlaşma ile kurulmuştur. Birleşmiş Milletler uzmanlarının da katkılarıyla yürütülmeye başlanan projenin bir özelliği de Birleşmiş Milletler'in sanayi alanında Türkiye'de uyguladığı ilk proje olmasıdır.

Proje kapsamında kurulan küçük sanayi sitesi üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar, Örnek Sanayi Sitesi, Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi (KÜSGEM) ve Sanayi Sitesi'dir.

Üç site için, Gaziantep Kenti'nin doğusunda Nizip yolu ile çimento fabrikası arasında kalan Göllüce yöresinde 2 milyon m2'lik bir alan ayrılmıştır. Örnek Sanayi Sitesi'nde, 50 fabrikanın yapımına başlanmış ve 1978 sonunda bunlardan 12'sinde üretime geçilmiştir.

Laboratuvar, konferans salonu, kafeterya, PTT, revir, polis karakolu, banka gibi hizmet binalarından oluşan KÜSGEM ise 160.000 m2'lik bir alanda yer almaktadır.

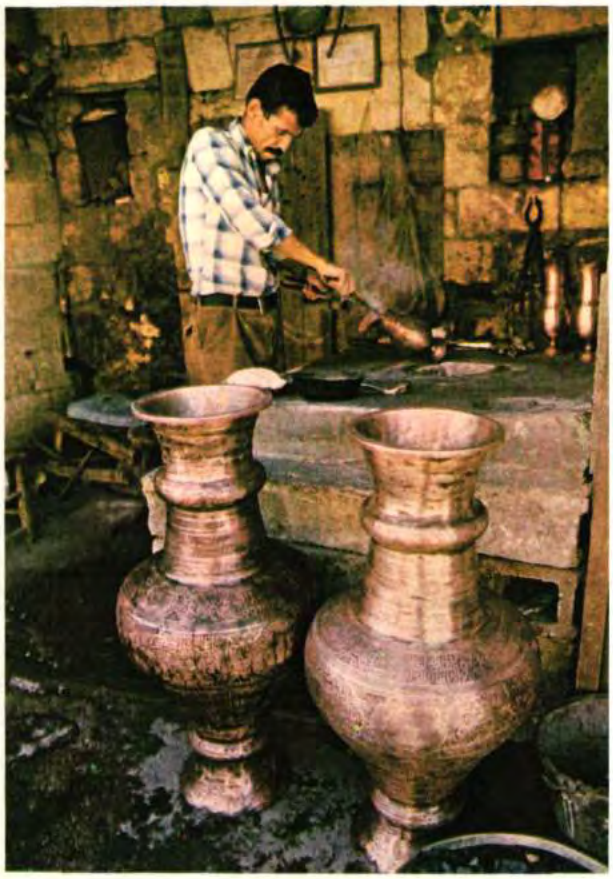
1970'lerin sonuna doğru % 50'si tamamlanmış durumdaki sanayi sitesinde 2.800 işyerinin yerleşmesi öngörülmüştür.

1974'te uzmanlarıyla birlikte küçük sanayicilere hizmet vermeye başlayan KÜSGEM, 1970'lerin sonlarında belirlenmiş hedeflerin bir hayli gerisinde kalmıştı. Projede çalışacak uzman bulma ve altyapı yatırımlarını tamamlamada karşılaşılan darboğazlar, finansman eksikliği, küçük sanayicilere çekici gelecek satış ve kira önerilerinin geliştirilememesi, belirlenen amaçlara ulaşmayı engelleyen başlıca nedenlerdir.

2174

2175

2174 - 2175 - Bakırcı
2176 - Atatürk Anıtı ve meydan

2176

2177

2178

2177 - Kilis Belediyesi
2178 - Makarna ve un fabrikası
2179 - Bulgur fabrikası
2180 - Şeker fabrikası, Kilis

2179

2180

2181

2182

2181 - 2186 - Gaziantep Fuarı

2183

2184

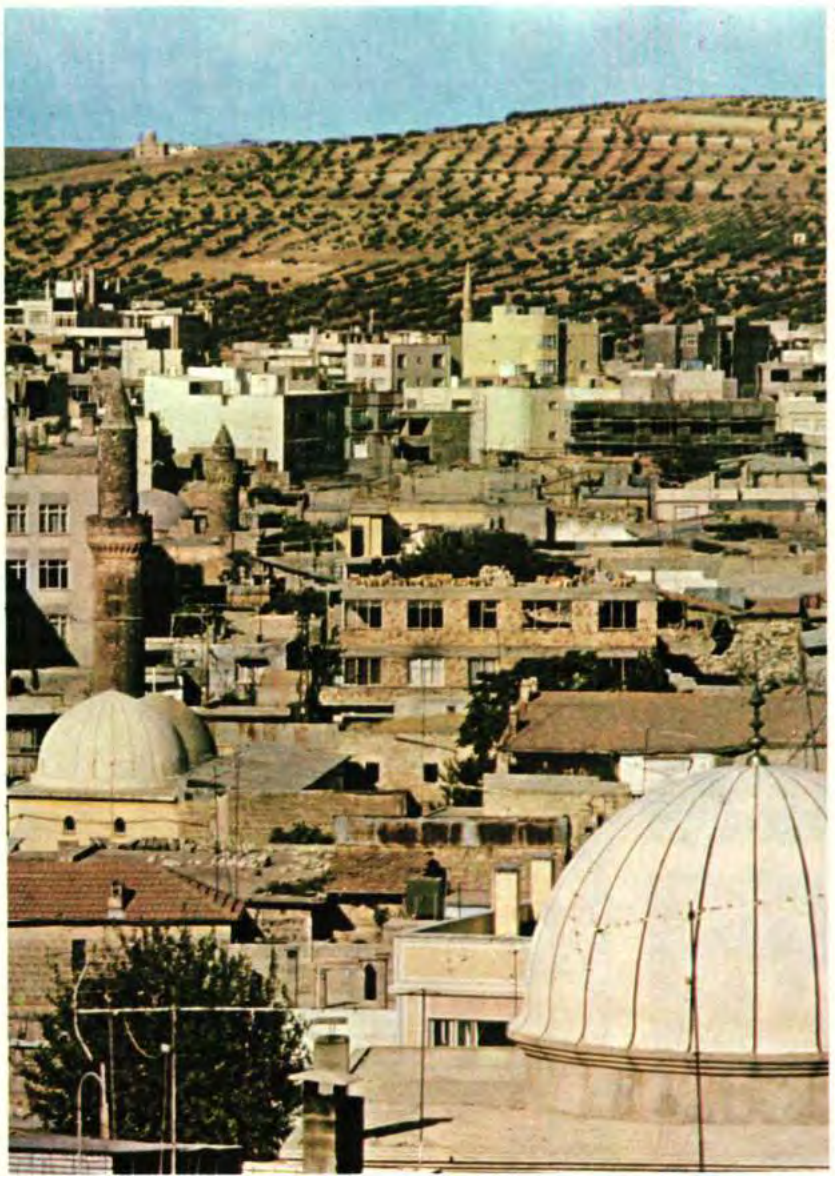
2185

2186

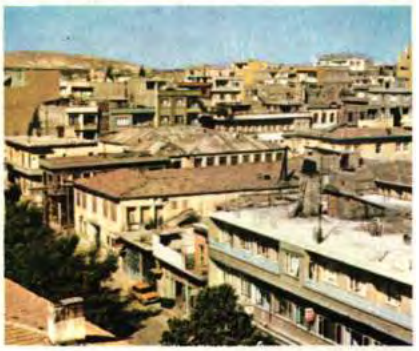
2187

2188

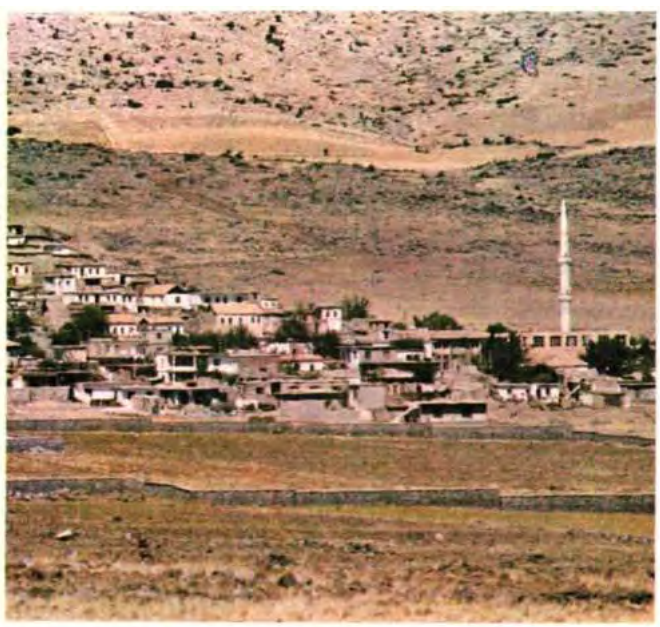

2189

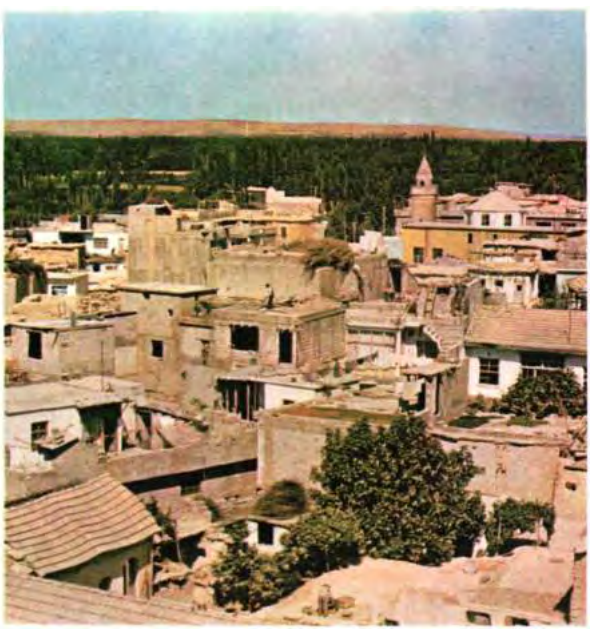

2187 - Kilis
2188 - İslâhiye
2189 - Nizip
2190 - Yavuzeli
2191 - Oğuzeli

2190

2191

sayısı yaklaşık 16 idi.

1930'larda Gaziantep sanayiinde en önemli gelişme dokuma dalında olmuştu. TSK ve "1929 gümrük tarifesi"nin vergi oranlarını "1916 tarifesi"ne göre yün iplikte % 487, yünlü dokumada % 285, pamuklu dokumalarda % 154, pamuk ipliğinde % 121 artırması, Gaziantep dokuma sanayiinde üretimin 1930-1937 arasında 4,5 kat artmasında önemli bir etken olmuştu.

1930'lu yıllar Gaziantep'te modern dokuma fabrikalarının açıldığı ve eskilerin kapasitelerinin artırıldığı yıllardı. 1928'de açılan Ömer Şefik'in, Yüzbaşı Mensucat Fabrikası'nın, başlangıçta 2 olan tezgâh sayısı, 1930'da 48'e çıkmıştı. İki vardiyayla çalışan fabrikada 50 ton iplik işleniyor; astar, renkli dokumalar, yazlık kumaşlar, baş örtüleri, kuşak, yatak örtüleri, mendil, damoskolar üretilen fabrikada 150 işçi çalışıyordu. Fabrikaya 1937'de 2.350 iğlik bir iplik bölümü eklenmişti. Üç vardiyayla çalışan bu bölümde yılda 550-600 ton pamuk işlenerek 600 ton iplik üretiliyordu. Üretilen iplikler çoğunlukla Gaziantep'te tüketiliyordu. Fabrikanın dokuma bölümü buharla, iplik bölümü elektrikle çalışıyordu.

Dokuma sanayiinde kurulan ikinci fabrika Veliç İplik Fabrikası'ydı. 1933'te Cemil Alevli'nin 1.000 iğlik bir tesis olarak kurduğu fabrika, daha sonra genişletilerek iğ sayısı 2.200'e çıkarılmıştı. Üç vardiyayla çalışarak yılda 300 ton pamuk işleyen fabrikada yaklaşık 300 ton iplik üretilmekteydi. Bir de çırçır bölümü bulunan fabrikada 200 işçi çalışmaktaydı. Fabrika, 130 beygir gücündeki gazojen motorundan elde edilen elektrikle çalışılıyordu.

1930'lu yıllar Gaziantep dokuma sanayiinin hem sayı hem de kalite yönünden geliştiği yıllardır. 1930'da toplam 1.200 tezgâh ve 6.000 işçiyle 219 ton dokumanın üretildiği Gaziantep'te 1937'de tezgâh sayısı 3.000'e, işçi sayısı 15.000'e ve üretim de 1.185 tona yükselmişti. 1930'da işçi başına üretim 36,5 kg, tezgâh başına üretim 182,5 kg iken; bu miktarlar 1937'de işçi başına 79, tezgâh başına 395 kg'ye yükselmişti. Bu yıllardaki verimlilik artışı modern teknolojinin kullanılması yanında işçi üretkenliğinin artmasından da kaynaklanmaktaydı. Çünkü, 1930'dan 1937'ye tezgâh ve işçi sayısı 2,5 katına yükselirken, üretim miktarı yaklaşık 5,5 katına ulaşmıştı.

1941'de Gaziantep'te TSK'den yararlanan dokuma tesislerinin sayısı 3'tü. Aynı yıl TSK'den yararlanan toplam 16 fabrikanın gerçekleştirdiği üretim değerinin % 68'i bu üç tesiste yaratılmıştı.

Gaziantep un sanayiinin gelişmesinde, TSK'nin sağladığı olanaklar yanında, bölgesel özellikler de etkili olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında aşar'ın kaldırılması, tarım alanlarının genişletilmesi, araç ve gereç kullanımının artması, tüm ülkede buğday üretiminin yükselmesini sağlamıştı. 1924-1925 yıllarında yaklaşık 1 milyon ton olan Türkiye buğday üretimi, 1929'da 2,7 milyon tona çıkmıştı. Cumhuriyet öncesinde bile birkaç modern un fabrikası bulunan Gaziantep'te de bu gelişmelere koşut olarak yeni fabrikalar yapılmaya başladı. 1932'de TSK'den yararlanan 8 işyeriyle un sanayii, Gaziantep'te sabun sanayiinden sonra en çok teşvik alan sanayi dalı oldu.

Ancak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı, buğday fiyatlarının hızla düşmesine neden olmuş, bu da buğday ekimini etkilemişti. Buna koşut olarak yeni un fabrikası kurma eğilimi de azalmaya başladı. 1923-1929 arasında Türkiye'de 150 yeni un fabrikası açılmışken 1930'da 22, 1931'de 11, 1932'de 3 yeni fabrika açılmıştı. Ayrıca 1933'te TSK'de yapılan bazı değişiklikler yasadan yararlanmada bazı kısıtlamalar getirmişti. Bu koşullar doğal olarak etkisini Gaziantep'te de göstermiş, 1941'de teşvikten yararlanan un fabrikası sayısı 6'ya inmişti.

Oysa 1934-1940 arasında Gaziantep'te birkaç yeni fabrika açılmıştı. Bunlar; 1934'te kurulan Pürsefa ve Arıca; 1935'te kurulan Metanet ve 1940'ta kurulan Örnek un fabrikaları idi. Yeni açılan bu modern un fabrikalarından önce de Gaziantep un fabrikalarının ortalama verimliliği oldukça yüksekti. 1930'da Gaziantep, un fabrikalarının verimliliği açısından Konya, İzmir ve İstanbul'un ardından dördüncü sırada yer alıyordu.

Gaziantep, Güneydoğu Anadolu'da en geniş bağlık alanı bulunan il olmasına karşın, Cumhuriyet'in ilk yıllarında içki sanayiinin il ekonomisinde önemli bir yer tuttuğu söylenemez. O yıllarda ilde üretilen üzümler büyük ölçüde pekmez yapımında kullanılmaktaydı. Önemli bir miktar da kuru üzüm olarak yurt dışına satılıyordu. Oysa, Osmanlı Dönemi'nde, içki gelirlerinin "Muharrem Kararnamesi"yle Düyun-ı Umumiye'ye devredilmiş olması nedeniyle, bu dalın gelişmesi büyük ölçüde engellendiği halde, Gaziantep'te oldukça gelişmiş bir içki sanayii vardı.

Şemsettin Sami 1896'da yayınlanan **Kamus-ul Alam**'ında, Gaziantep'te 8 içki fabrikası olduğundan söz etmektedir.

I. Dünya Savaşı sırasında Hıristiyan halkın Gaziantep'ten ayrılması, bu sanayi dalının bir darbe yemesine neden olmuştu. Ayrıca, 1920'de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in önerisi üzerine çıkarılan Men-i Müskirat Kanunu, Osmanlı ülkelerinde her çeşit içkinin üretim, dışalım, satış ve kullanımını yasaklıyordu. Yasanın yürürlüğe girmesi, devletin vergi gelirlerinde 20 milyon liralık düşmeye neden olmuş, bu sanayi dalının tümüyle yok olmasına yol açmıştır.

Gaziantep Organize Sanayi Bölgesi

Gaziantep'te Organize Sanayi Bölgesi kurma girişimi ilk kez 1963'te gündeme gelmişse de, bölgenin kurulmasıyla ilgili ilk ciddi adım, 1969'da, Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası, il özel idaresi ve belediyece atılmıştır.

1971'de borç anlaşması yapılan ve 1972'de yapımına başlanan organize sanayi bölgesi, 1973'te altyapı çalışmaları tamamlanmadan açıldı.

Gaziantep-Adana karayolunun 13. km'sinde, Başpınar yöresinde 221 hektarlık bir alan üzerine kurulan organize sanayi bölgesinin 192 hektarını (% 87), net sanayi alanı oluşturmaktaydı. 211 parsele ayrılan bölgede, 413.660 m2 genişleme alanı ve yaklaşık 10 km yol vardır.

Kanalizasyon, elektrik, su, postane, telefon gibi altyapı tesisleri ve banka, sağlık merkezi, yönetim binaları olan bölgede 1976'da 9'u faal 16 firma yerleşmişti. Faal firmalardan 3'ü gıda dalında, öbürleri de 6 farklı dalda faaliyet göstermekteydi.

Gaziantep Organize Sanayi Bölgesi'nin açılışı ile KÜSGEM'in (Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi) faaliyete geçişi aynı yıla rastladığından, bölgeye beklenen ilgi gösterilmemiştir. Küçük sanayii bünyesinde toplayan KÜSGEM, net fabrika alanını 800 m2 dolayında tutarken, organize sanayi bölgesinde sanayi kuruluşları için parsel alanı 2.000 m2'den başlatılmıştı. 2.000 m2'lik parsellerde net fabrika alanı ise 800-1.200 m2 idi. Bu durumda, orta ve küçük ölçekli işletmelerin başat olduğu ilde, birçok girişimci, kira ve satış koşullarının uygunluğu ve sunduğu teknik olanaklar nedeniyle KÜSGEM'i yeğlemiştir.

Tablo 11

1927 Sanayi Sayımı'na Göre Gaziantep'te İşyeri ve Çalışan Sayısı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden Çıkarma Sanayii	4	13
Tarıma Dayalı Sanayi	1.117	5.284
Dokuma Sanayii	426	1.282
Ağaç Ürünleri Sanayii	206	409
İnşaat Sanayii	4	40
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	199	543
Kâğıt ve Basın Sanayii	1	3
Kimya Sanayii	58	312
Diğer Sanayi Dalları	1	1
Toplam	2.016	7.887

(DİE, 1927 Sanayi Sayımı)

1924'te Men-i Müskirat Kanunu'nun yürürlükten kaldırılmasından sonra içki üretimi ve satışı yeniden başlamış, 1926'da çıkan bir yasayla da ispirtolu içkilerin üretim, dışalım ve satışı devlet tekeline alınmıştı. Bu yasaya göre, devlet bu tekelin işletme hakkını, tümüyle ya da bir ölçüde bir anonim şirkete devredebilecekti. Bu yasa değişikliklerine koşut olarak Gaziantep'te içki sanayiinde bir canlanma görüldü. Kimi şarap imalathanelerinin yanı sıra 1930'da da Gaziantep'teki büyük ölçekli ilk rakı fabrikası Müslim Ağa'ca açıldı. Gaziantep İçki Fabrikası'nın yılda 250 bin litrelik kapasitesi 1930'lardaki Türkiye toplam içki üretim kapasitesinin % 4'ü idi. 1942'de içki üretiminin tümüyle devlet tekeline alınmasıyla, Gaziantep İçki Fabrikası da Tekel'ce Müslim Ağa'dan satın alındı.

Öteden beri, Gaziantep imalat sanayiinde önemli bir yer tutan sabun yapımcılığı, 1930'larda da önemli bir gelişme gösterdi. 1932'de TSK'den yararlanan toplam 28 işyerinden yarısı sabun yapımevleriydi. Sabun yapımı, işyeri sayısına göre teşvikten en çok yararlanan daldı. Gaziantep sabunları daha çok bölgesel gereksinimi karşılamak üzere, Gaziantep, Kilis ve Nizip'te üretilmekteydi. 1938'de sayıları 16'yı bulan yapımevlerine ek olarak, Merkez İlçe'de bir de tuvalet sabunu fabrikası vardı.

1950'LERDE GAZİANTEP SANAYİİ: 1950'lerde Gaziantep sanayiinde çok önemli bir gelişmenin olduğu söylenemez. Bu yıllarda Türkiye'nin birçok bölgesine devletçe dokuma, şeker, çimento fabrikaları yapılmasına karşın Gaziantep kamu yatırımlarından çok düşük bir düzeyde yararlanabilmişti. 1950'lerde Gaziantep'teki tek kamu kuruluşu, 1942'de özel kesimden satın alınan Tekel İçki Fabrikası'ydı. Bunu 1955'te kurulan ve 1957'de üretime geçen Ülfet Gıda ve Sabun Sanayii AŞ izlemişti. 1955'te temeli atılan çimento fabrikası ise ancak 1961'de üretime geçmişti.

1950'lerde Gaziantep imalat sanayiinde en önemli yeri daha önce olduğu gibi, dokuma, gıda ve kimya sanayileri ile geleneksel küçük sanatlar almaktaydı. Dokuma sanayiinde büyük sanayi kapsamına girecek işyerleri çoğunlukla iplik üretmekteydi. 1954'te Merkez İlçe'de, yaklaşık 14.000 iğlik, 700 işçinin çalıştığı ve ortalama 355.000 paket iplik üreten, 3 pamuk ipliği fabrikası vardı. Gaziantep dokuma sanayiinin pamuk ipliği gereksinimi olan 450.000 paket ipliğin büyük bir bölümü bu fabrikalardan karşılanmaktaydı. Bununla birlikte, söz konusu fabrikalar ürünlerinin bir bölümünü çevre illere sattıklarından, Gaziantepli dokumacıların gereksinmelerini karşılamak üzere Erzincan, Malatya ve Adana'daki fabrikalardan da iplik almaları gerekiyordu. Ayrıca, kilim üretiminde kullanılan yün ipliğini üretmek için 1953'te Merkez İlçe'de yılda yaklaşık 70-80 ton üretim kapasiteli bir fabrika kurulmuştu. Bundan başka Gaziantep'te 3 Numaralı Dokumacılar Kooperatifi'nin günde 100 kg yün ipliği üretebilecek kapasitede bir fabrikası vardı.

Büyük fabrikaların varlığına karşın Gaziantep dokumacılığında egemen olan üretim biçimi, el tezgâhlarında yapılan geleneksel dokumacılıktı. 1950'lerde işçi bulmakta karşılaşılan güçlükler ve makine ile yapılan büyük ölçekli üretimin çekiciliği, dokumacıları fabrika üretimine geçmeye zorlamışsa da, makine getirtme güçlükleri ve sanayicilerin birleşmeleriyle kurulacak büyük tesislerin "Muamele Vergisi" kapsamına girmesi fabrikalaşma sürecini engellemiştir. Ancak, halkın gelir düzeyindeki artış ve fabrika üretiminin göreli ucuzluğu, talebin fabrika ürünü dokumalara kaymasına neden olmuş, el dokumalarına ilgi azalmıştı. Bu durum, el tezgâhlarının hızla azalmasına yol açmış, 1941-1945 arasında Gaziantep'te 8.000 el tezgâhı varken bu sayı 1945'te 1.500'e düşmüştü. Küçük üreticiler, fabrika ürünlerinin rekabetine dayanabilmek için ellerindeki el tezgâhlarını otomatik tezgâhlara çevirmeye çalıştılar. O yıllarda dokuma tezgâhı dışalımının güçlüğü nedeniyle, Gaziantepli üreticiler Bursa'da yapılan tezgâhlara yönelmiş ama, Bursa'daki tezgâh üretimi bu talebi karşılayamadığı için aylarca beklemek zorunda kalmışlardı. Böylece 1950'lerde Gaziantep'in geleneksel el tezgâhları yerlerini otomatik tezgâhlara bıraktı. Ancak, "Muamele Vergisi" bu tezgâhların birleşip fabrikasyon üretime geçmelerinin önünde büyük bir engeldi. 1954'te Gaziantep'te 550.000 m çeşitli dokuma üreten yalnız iki fabrika vardı.

Cumhuriyet öncesinde Halep'le birlikte önemli bir ipekli dokumacılık merkezi olan Gaziantep'te bu dal, kaçakçılık nedeniyle beklenen gelişmeyi gösterememişti.

Türkiye'ye Suriye'den kaçak olarak getirilen "reyyon" dokumalar yılda yaklaşık 25-30 milyon metreyi bulmaktaydı. Kaçakçılığın en önemli nedeni iki ülke reyyon dokumaları arasındaki fiyat farkıydı. Bu fiyat farkı yerli üretime uygulanan "Muamele Vergisi" ve girdi maliyetlerinin yüksekliğinden kaynaklanmaktaydı. Bu fiyat farklarını gidermek ve yerli dokumacılığı korumak amacıyla uygulanan yüksek "gümrük resmi" ve dışalım vergileri fiyat farklarını yerli ürünler lehine çevirmekteyse de reyyon dokumaların kaçak olarak Türkiye'ye girmesini engelleyememişti. Bu nedenle Gaziantep'te ipekli dokumacılık, fabrika üretimi biçiminde gelişememiş, yalnızca köylü desenlerinin işlendiği ev üretimi düzeyinde kalmıştı. Buna karşın 1952'de Gaziantep'te 900.000 m ipekli dokuma üretilmişti.

İlde yaygın olan bir dokumacılık faaliyeti de Merkez İlçe'de yapılan kilim dokumacılığıydı. 1952'de 2.500 tezgâhın bulunduğu bu dalda, "İş Kanunu"nun 4 işçi çalıştıran işyerlerini sigorta kapsamına alması nedeniyle birçok işyeri sahibi, yasa kapsamına girmemek için tezgâh sayılarını 4'ten aza indirmişti. Bu nedenle bu dalda da önemli bir gerileme görüldü. 1954'te sayıları 1.750'ye düşen kilim tezgâhlarında, balyada 10 çift olmak üzere yılda ortalama 6.000-7.500 balya kilim üretilmekteydi.

1930'lardan sonra hızla gelişmeye başlayan un sanayii, Gaziantep gıda sanayiinin en önde gelen dalıydı. 1954'te kurulan iki modern fabrikanın katılmasıyla, un fabrikalarının tek vardiyayla ortalama günlük üretimi 50-60 tona ulaşmıştı. Gaziantep gıda sanayiinde ikinci sırayı, ildeki yaygın bağcılık nedeniyle, içki ve pekmez-bulama üretimi almaktaydı.

Üretilen üzümün önemli bir bölümünü Tekel İçki Fabrikası ve özel kesim şarap imalathaneleri kullanmaktaydı. Pekmez imalathaneleri, girdi olarak kuru üzümü de kullandıklarından faaliyetleri mevsimlik değildi. 19 pekmez imalathanesinin bulunduğu Merkez İlçe'nin yıllık ortalama pekmez üretimi 7.000 tondu. Kilis ve Nizip ilçeleriyle köylerdeki imalathanelerle birlikte yıllık üretim 8-10.000 ton arasında değişmekteydi.

1950'lerde Gaziantep'te dokuma ve gıda sanayiinden sonra en önemli yeri sabun sanayii almaktaydı. 1954'te Merkez İlçe'de 13, Nizip'te 15, Kilis'te 7 sabun yapımevi vardı. Bu işyerlerinde zeytinyağı ve pirina yağından, "Gaziantep" ve "standart tip" denilen iki tür sabun üretilmekteydi. Ayrıca Nizip'te yeşil sabun üretiminde kullanılmak üzere pirina yağı üreten iki fabrika vardı. Bu fabrikalar yılda 3.000 ton pirina işlemekte ve bundan 200 ton pirina yağı elde edilmekteydi. Kilis'te ise ilkel yöntemlerle çalışan atölyelerde yılda 100 ton yeşil yağ üretilmekte ve bu yağlar sabun yapımında kullanılmaktaydı.

Gaziantep sabun sanayiinde ilk modern fabrika, Nizip'te kurulan Ülfet Gıda ve Sabun Sanayii AŞ'dir. Hisselerinin yaklaşık % 67'si Ziraat Bankası'nın, % 2'si Vakıflar Bankası'nın ve % 31'i özel kesimin olan şirket, 1955'te kurulmuş, fabrika 1957'de üretime geçmiştir. Fabrika, zeytinyağı, sabun, gliserin, üzümbalı, temizlik tozu, soda ve şarap üretmekteydi.

Gaziantep'te, özellikle küçük imalat sanayiinde en önemli gelişme 1956'da Birecik Köprüsü'nün açılmasından sonra olmuştur. 1956'dan sonra Gaziantep sanayiinde büyük ölçekli işyerleri açılırken, küçük sanayi tüm Doğu Anadolu'nun ve bir ölçüde de Orta Anadolu'nun gereksinimini karşılayacak düzeye gelmişti. 1950'lerden sonra yapılan karayolları ve tarımın makineleşmesi sonucu bölgeye giren motorlu taşıt ve tarım araçlarının bakımı, onarımı ve bu araçlar için gereken yedek parçaların yapımı, geleneksel olarak el sanatlarına ve bakır işleme, dökümcülük gibi üretim dallarına yatkın olan Gazianteplileri bu alana yöneltti. 1950'lerin ikinci yarısında Gaziantep, Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin tarım ve ulaştırma araçlarını onaran ya da üreten bir küçük sanayi merkezi olmaya başladı. Bu yıllarda Gaziantep'te tornacılık, oto tamirciliği, karoserciliği, boyacılığı, elektrikçiliği, döşemeciliği, radyatörcülüğü, kaportacılığı ve şasi yapımı hızla gelişti.

1960'LAR SONRASI GAZİANTEP SANAYİİ: 1960'ların başında Gaziantep imalat sanayiinin görünümü şöyleydi: İlde 1964'te faaliyet gösteren büyük işyerlerinin (10'dan fazla işçi çalıştıran) sayısı, 4'ü kamu, 39'u özel olmak üzere 43'tü. Bu tesislerde çalışan 2.450 kişinin 1.720 si özel, 730'u da kamu kesimindeydi. 1964'te il imalat sanayiinde yaratılan 39,2 milyon TL'lik katma değerin % 56,2'si kamu, % 43,8'lik bölümü de özel kesimde yaratılmıştı (Tablo 12).

1964'te büyük işyerlerinin 15'i dokuma, 14'ü gıda, 7'si kimya (sabun), 7'si de öteki dallardaydı. İl imalat sanayii katma değerinin % 15'i gıda-içki, % 30'u dokuma, % 22'si kimya, % 32'si metal dışı maden eşya sanayii; % 1'i de öbür dallarda yaratılmıştı. 1960'ların ortalarında geleneksel sanayi kuruluşları orta büyüklüğe ulaşmış olmakla

birlikte, Gaziantep, gelişmiş bir il değildi. 1964'te il imalat sanayiinde yaratılan katma değerin Türkiye toplamı içindeki payı ancak binde 6 idi.

İlin 1968'den başlayarak "kalkınmada öncelikli iller" arasına alınması, sanayide göreli bir gelişmeye yol açtıysa da, yatırımcılara sağlanan teşvikler çok da etkili olamadı. Özellikle il dışı sermayenin yatırım yapması açısından Gaziantep çekici bir il olamadı. Ayrıca, 1968 sonrasında ilde bir tek yeni kamu işletmesi kuruldu. Bu durumda yatırımları, asıl olarak yine Gaziantepli sanayiciler yapmıştı. 1970'lerin başına değin ilde yapılan yatırımlarla, il katma değerinde önemli bir artış sağlandı. 1964-1971 döneminde artış oranı sabit fiyatlarla % 216 dolayındaydı. Ne var ki, Gaziantep'te 1971'de yaratılan katma değer, aynı yıl Türkiye imalat sanayiinde yaratılan katma değerin ancak binde 5'i dolayındaydı.

1971'i izleyen yıllarda Gaziantep sanayiinde çok önemli bir gelişme yaşanmadı. Büyük işyeri ve buna bağlı olarak çalışan işçi sayısında göreli bir artış olmakla birlikte, imalat sanayiine katılan yeni işyerlerinin genellikle orta ölçekli ve düşük verimli gıda ve dokuma işyerleri olması nedeniyle il katma değerinde önemli bir artış gerçekleşmedi.

1970'LERDE GAZİANTEP İMALAT SANAYİİNİN YAPISI: 1970'lerde Gaziantep imalat sanayiindeki gelişme, özel kesim öncülüğünde ve özellikle tüketim malları üretiminde gerçekleşmiştir. Gıda-içki ve dokuma sanayiinde bazı atılımların yapıldığı 1970'lerde il katma değeri, 1968 fiyatlarıyla 1964-1972 arasında % 230 artarak 150 milyon TL dolayına ulaşmıştı. Katma değerdeki artış, 1973 ve 1974 yılları dışında, 1977'ye değin sürmüş ve 1978'de görece, 1979'da önemli boyutta düşüş göstererek 142 milyon TL dolayına inmiştir.

Gaziantep imalat sanayiinde faaliyet gösteren büyük kuruluş sayısı 1964'te 43 iken, 1972'de 5'i devlet 86'sı özel olmak üzere 91'e yükseldi. Aynı dönemde büyük imalat sanayiinde çalışanların sayısı 2.450'den 4.100 dolayına çıktı.

İzleyen yıllarda devlet işletmesi sayısında bir değişiklik olmadı. Ayrıca 1970'lerde il imalat sanayiinin yoğunlaştığı alanlarda da fazla bir değişiklik olmadı. Değişen yalnızca dalların göreli ağırlıkları idi. 1964'te il katma değeri içinde % 15'lik bir paya sahip olan gıda-içki sanayiinin payı 1979'da % 30'a; 1964'te % 30 paya sahip olan dokuma-giyim sanayiinin payı 1979'da % 40'a yükseldi. Buna karşılık 1964'teki payları, sırasıyla % 22 ve % 32 olan kimya ve çimento sanayilerinin payları 1979'da % 10'a gerilediği.

DOKUMA VE GİYİM SANAYİİ: 1970'lerin sonunda dokuma-giyim sanayii en çok işçi çalıştıran, en yüksek katma değerin yaratıldığı daldı. Dokuma-giyim sanayiinin, pamuk ipliği, pamuklu dokuma, idrofil pamuk, ipekli dokuma, kilim ve halı, tül perde, dantel, triko, mahlıç pamuk, nakış-konfeksiyon alt dallarında faaliyet gösterilmekteydi.

1979'da dokuma-giyim sanayiinde faaliyet gösteren ve tümü özel kesimin olan 37 büyük işletmede 2.823 kişi çalışmaktaydı. Bu durumda, toplam il imalat sanayiinde çalışanların % 45,5'i dokuma dalında yer alıyordu (Tablo 13). Bu dalın en önde gelen kuruluşları Veliç İplik Fabrikası, Gateks-Gaziantep Tekstil Fabrikası ve Sanko Konfeksiyon Fabrikası'dır. Söz konusu işletmeler, bu dalda çalışanların % 50'den fazlasını kapsamaktadır.

1979'da il katma değerinin % 40'ının yaratıldığı bu dalda büyük işletmelerde sürdürülen üretim dışında atölye ve ev (özellikle nakış-konfeksiyonda) üretimi de önemli bir yer tutmaktadır *(Bak. Küçük Sanayi)*.

GIDA-İÇKİ SANAYİİ: İl imalat sanayiinde yaratılan katma değer açısından ikinci önemli dal gıda-içki sanayiidir. 1979'da bu dalda 4'ü kamu, 23'ü özel, toplam 27 işletme bulunmaktaydı. Aynı yıl 1.500 işçinin çalıştığı bu dalda, toplam il katma değerinin % 30'u yaratılmıştı. 4 kamu işletmesinde 1.047 işçi çalışmaktayken, özel kesimdeki 23 işletmede çalışanların sayısı 454 idi. Gaziantep'te, tahıl, baklagil-

Tablo 12
1964'te Gaziantep'te Büyük İmalat Sanayii (%)

	İşyerlerinin Dağılımı	Ücretli İşçilerin Dağılımı	Katma Değerin Dağılımı	Ücretlilere Yapılan Ödemelerin Dağılımı
Özel	90,7	70,2	43,8	52,0
Devlet	9,3	29,8	56,2	48,0
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Sektörlerin Payı				
Gıda Sanayii	32,6	8,5	8,6	6,7
İçki Sanayii	7,0	7,8	6,8	10,3
Dokuma Sanayii	34,9	47,0	29,9	39,0
Kimya Sanayii	16,3	15,3	21,9	16,9
Metal Dışı Maden Eşya Sanayii	2,3	12,2	32,0	25,1
Diğer Sanayi Dalları	6,9	9,2	0,8	2,0
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Toplam Sayı	43	2.451	39.157*	9.994*

* Bin TL

(DİE, 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı)

Tablo 13
1979'da Gaziantep'te Büyük İmalat Sanayiinin Yapısı (%)

	İşyerlerinin Dağılımı	Ücretli İşçilerin Dağılımı	Katma Değerin Dağılımı	Ücretlilere Yapılan Ödemelerin Dağılımı
Özel	95,5	73,5	67,0	53,4
Devlet	4,5	26,5	33,0	46,6
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Sektörlerin Payı				
Gıda, İçki, Tütün Sanayii	24,6	24,2	29,6	27,6
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	33,6	45,5	40,4	34,7
Kimya Sanayii	30,9	9,2	10,4	5,1
Metal Eşya-Makine İmali Sanayii	4,5	4,9	1,8	3,1
Diğerleri	6,4	16,2	17,8	29,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Toplam Sayı	110	6.200	1.685.058*	725.300*

* Bin TL

(DİE, Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları, 1979)

ler, üzüm, zeytin ve fıstık üretiminin önemli bir yer tutması, ayrıca ilin ulaşım olanaklarının çevrede yetişen tarımsal hammaddelerin ilde toplanmasına elvermesi, gıda sanayiinin öteden beri ilin temel üretim dallarından biri olmasını sağlamıştır.

Gıda sanayiinde un ve unlu maddeler üretimi önemli bir yer tutmaktadır. Makarna üretimi bakımından Türkiye çapında önemli bir yeri olan Gaziantep'te 1976'da faaliyetini sürdüren üç makarna fabrikasının 25.000 ton/yıl düzeyindeki toplam kapasitesi Türkiye makarna üretim kapasitesinin % 14'ünü oluşturuyordu. Teşvik belgesi alarak 1981 sonunda üretime geçen iki yeni makarna fabrikasının toplam kapasitesi ise 15.000 ton/yıl idi. Böylece, ilin makarna üretim kapasitesi 40.000 ton/yıla, Türkiye üretim kapasitesi içindeki payı da % 15,4'e çıkmıştı.

Gaziantep gıda sanayiinin bir başka önemli alt dalı zeytinyağı üretimidir. Bu sanayi dalındaki tesisler, zeytinin yetiştiği Nizip ve Kilis ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Çok sayıda atölyenin ve orta büyüklükte işletmenin yer aldığı bu dalın en önemli kuruluşu Nizip'teki Ülfet Zeytinyağı Fabrikası'dır. Kamu-özel kesim ortaklığı biçiminde oluşturulan Ülfet Zeytinyağı Fabrikası, 10 büyük presiyle günde 80 ton zeytin işleyen ve 150 işçi çalıştıran bir kuruluştur.

Gaziantep'te üretilen zeytinyağının büyük bir bölümü İzmir'deki tüccarlarca satın alınmakta ve ağırlıkla İtalya'ya satılmaktadır.

Baklagil hazırlama ve ambalajlama, nişasta, turşu, sirke, salça, şekerleme, bisküvi, pekmez, tahin helva üretimi, fıstık kavlatma işlemi, il gıda sanayiinin öbür uğraş alanlarıdır.

Geniş bağ alanlarıyla Türkiye'de 4. sırayı alan Gaziantep'te yetiştirilen üzüm, ilde kurulu 7 içki fabrikasında değerlendirilmektedir. Tekel'in Gaziantep ve Kilis içki fabrikaları, yılda 2 milyon litre şarap üretecek kapasitededir. Tekel'in 20 şarap fabrikasının toplam kapasitesi içinde % 4'lük bir payı olan Gaziantep İçki Fabrikası'nda, rakı da üretilmektedir. Fabrikanın kapasitesi yılda 5.000 litredir.

1977'de özel kesim şarap fabrikalarının en büyüğü, 2,5 milyon litre kapasiteli Burç Şarap Fabrikası idi. Bu kuruluşun dışındaki özel işletmelerin ürettikleri şarap miktarı yılda toplam 700.000 litre idi.

Gaziantep'te geniş bir bağ alanı olmasına karşın, 1950'lerde ilde yayılan floksera hastalığı, süreç içinde üzüm üretiminin düşmesine ve niteliğin bozulmasına neden oldu *(Bak. Tarım)*. Ayrıca, 1970'lerde Türkiye'de içimi yaygınlaşan bira, rakıya ikame mal olan şarabın yerini aldı. Bu durum, 1970'lerin sonunda başlayarak Gaziantep şarapçılığını büyük ölçüde geriletti; sonuçta birçok özel kesim şarap fabrika ve imalathanesi kapandı.

İçki fabrikaları şişe gereksinmelerini İstanbul Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikaları ile Hatay Şişe ve Cam Sanayii'nden sağlamaktadır. Üretilen şarap, Adana, Kayseri, Konya, Hatay ve Ankara'ya gönderilmektedir.

KİMYA SANAYİİ: Gaziantep imalat sanayiinin bir başka yoğunlaşma alanı da kimya dalıdır. Bu dalda ilin geleneksel sanayi ürünlerinden olan sabun ve deterjana, 1970'lerde plastik maddeler üretimi eklenmiştir. 1979'da il imalat sanayii katma değerinin yaklaşık % 10'unun yaratıldığı bu dalda plastik madde üretimiyle uğraşan 19 firmada 310 kişi çalışmakta ve bu işletmelerde, kimya dalında yaratılan katma değerin % 73'ü gerçekleştirilmekteydi. Plastik sanayiinde hortum, plastik ayakkabı, masura, bidon, yapay kösele üretilmekteydi. Geçmişteki önemi çok azalmış olmasına karşın, yine de 1970'lerin sonunda ilde sabun ve deterjan üretimiyle uğraşan çok sayıda işyeri bulunmaktaydı. Kalıp sabun yapımının yanı sıra, krem ve toz deterjan da üreten firma sayısı 3'tü. Üretilen sabunlar ağırlıkla Karadeniz, Orta Anadolu, Güney Anadolu bölgelerine satılmaktadır.

TAŞ VE TOPRAĞA DAYALI SANAYİ: Gaziantep imalat sanayiinde yaratılan katma değer içinde % 10 dolayında payıyla görece önemli bir yer tutan bir başka sanayi kolu, taş ve toprağa dayalı sanayi, özellikle çimento sanayiidir. Bu dalda faaliyet gösteren en büyük kuruluş durumundaki Gaziantep Çimento Fabrikası'nda 1979'da 600 dolayında işçi çalışmaktaydı. Yılda 600.000 tonluk kapasitesiyle Gaziantep Çimento Fabrikası, Türkiye'deki 16 kamu çimento fabrikasının toplam kapasitesinin % 10,1'ini ve kamu ve özel toplam 35 çimento fabrikasının toplam kapasitesinin de % 3'ünü oluşturuyordu. Tesis, kullandığı hammaddeyi fabrikaya 450 m uzaklıktaki kalker ve kil ocaklarından sağlamaktadır. 1971'de dışsatıma da başlayan fabrikada 1977'de üretilen çimentonun yaklaşık % 10-15'i Ortadoğu ülkelerine satılmaktaydı.

İMALAT SANAYİİNİN ÖTEKİ DALLARI: 1979'da Gaziantep imalat sanayiinde faaliyet gösteren 110 büyük işletmeden 10'u, orman ürünleri, kâğıt, metal-ana ve metal eşya-makine imalât sanayiinde yeralmaktaydı. İl imalat sanayii katma değerinin % 9'unun yaratıldığı bu dallardan orman ürünlerinde 1, kâğıt sanayiinde 2, metal-ana sanayiinde 2 ve metal eşya-makine imalat sanayiinde 5 özel kuruluş vardı. Bu işyerlerinde toplam 700 işçi çalışmaktaydı.

Bu dallar içinde görece önemli olan metal eşya-makine imalat sanayiinde yeralan 5 özel işletmede 303 işçi çalışmakta ve il imalat sanayii katma değerinin % 2'si yaratılmaktaydı. Bu kuruluşlardan ikisi, yürüyen merdiven yapmaktaydı. Alman teknik işbirliğiyle kurulan bu tesisler yılda 150 yürüyen merdiven üretecek kapasitededir.

YATIRIMLAR, KATMA DEĞER VE ÜCRETLER: Gaziantep'te 1960'lar ve 1970'lerde imalat sanayii yatırımlarında göreli bir artış olmuştur. Bunda 1968'de ilin kalkınmada öncelikli iller arasına alınmasıyla sağlanan teşviklerin de etkisi vardır. İlde sabit sermaye yatırımları (1968 fiyatlarıyla), 1964-1971 arasında % 282, 1971-1978 arasında da % 60 oranında arttı. 1979'da ise yatırımlar Türkiye genelinde yaşanılan bunalıma koşut olarak 1978'deki düzeyinin % 35'ine düştü. 1971-1979 arasında ilde yapılan imalat sanayii yatırımlarının % 40,3'ü kamu, % 59,7'si de özel kesimce gerçekleştirilmiştir.

İl imalat sanayiinde katma değer 1964-1971 arasında (sabit fiyatlarla) % 216'lık artış göstermişken, 1971-1977 arasındaki artış ancak % 30'a ulaşabildi. Yine 1971-1977 yılları arasında işçi sayısının % 39 dolayında artmış olması, kurulan tesislerin emeğin verimliliğini pek artırmayan nitelikte olduğunu da ortaya koymaktadır.

Yaratılan katma değerin kamu-özel kesim bileşimi ise, kamu kesiminin 1974'te % 62 olan payının 1979'da % 33'e gerilediğini ortaya koymaktadır.

Emek verimliliğinin bir göstergesi olan işçi başına katma değer, 1979'da Gaziantep imalat sanayiinde 271.000 TL idi. Bu miktar gıda sanayii için 332.217 (Türkiye ortalaması 333.400 TL), dokuma sanayii için 240.992 TL (Türkiye ortalaması 366.300 TL) idi. Aynı yıl işçi başına katma değerin Türkiye ortalamasının 467.000 TL olduğu anımsanırsa, Gaziantep'teki işletmelerin verimlerinin bir hayli düşük olduğu gerçeği de ortaya çıkar.

Gaziantep imalat sanayiinde 1979'da ücretlerin katma değer içindeki payı % 43 dolayındaydı. Bu oran, Türkiye ortalaması olan % 37'nin üstündeydi. 1979'da ücretlerin katma değer içindeki payı, kamu kesiminde % 60 (Türkiye ortalaması % 48), özel kesimde % 34 (Türkiye ortalaması % 31) idi.

KÜÇÜK SANAYİ: Gaziantep'te, büyük imalat sanayii bakımından Türkiye çapında etkin kuruluşlar ve gelişkin bir sanayi yoktur. Buna karşılık, küçük sanayide faaliyet gösteren işletme sayısı açısından Gaziantep 8. büyük il durumundadır. Dünya Bankası'nın 1979'da yapılan bir araştırmasına göre, Gaziantep küçük sanayiinde 25.000 kişi çalışmaktadır.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı geçici sonuçlarına göre Gaziantep'te 852'sinde tek, 3.740'ında 2-9 arasında kişi çalışan 4.592 küçük işletme vardı (Tablo 14). Gaziantep bu bakımdan, İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa, Konya, Manisa ve Adana'nın altında; Denizli, Balıkesir, Aydın, İçel, Kayseri ve Eskişehir'in üstünde yer almaktadır.

Gaziantep küçük sanayiinde yer alan küçük işletmelerin % 33'ü metal eşya-makine imalat, % 32'si dokuma, % 15'i gıda, % 20'si de öbür sanayi kollarında faaliyet göstermektedir. Gaziantep'te, metal işlemamakine imalat sanayiinde büyük ölçekli işletme sayısı çok azdır. Sayıları 1.500'ü aşan küçük işletmeler, büyük fabrikalarla tamamlama ilişkisi içinde bulunan kuruluşlar (yan sanayi) değil, Türkiye'nin başka bölgelerinde büyük fabrikalarda yapılan üretimi kendi başlarına gerçekleştiren bağımsız kuruluşlar durumundadır. Makine imalat, metal eşya, oto sanayii dallarında faaliyet gösteren bu işletmelerin ürünleri çok çeşitlidir. Makine imalat sanayiindeki işletmeler genellikle birer torna-tesviye atölyesi görünümündedir. Kendi aralarında uzmanlaşma alanları da seçmiş bulunan bu işletmelerin sayısı 1981'de 133'tü. Bunlardan, 32'si plastik, 24'ü tekstil, 6'sı değirmen, 5'i briket makineleri yapıyor, geri kalanlar da başka makineler üretiyordu.

Metal eşya dalında faaliyet gösteren küçük işletmelerin sayısı ise 1981'de 600'ün üzerindeydi. Bu daldaki üretim, kasadan ısı araçlarına, alüminyum doğramadan dikişli boru yapımına dek büyük bir çeşitlilik göstermekteydi.

1981'de oto sanayiinde faaliyet gösteren

küçük işletme sayısı ise 700 dolayındaydı. Gaziantep'in önemli karayolları üzerinde olması, özellikle oto tamiriyle uğraşan nitelikli emek gücünün varlığı, oto sanayiinde küçük işletmeciliğin gelişmesini sağlayan önemli bir etkendir. Merkez İlçe'de bu dalda faaliyet gösteren atölyeler, genel olarak iki bölgede toplanmıştır. Birincisi "Gazhane" diye bilinen Eski Fındıklı Garajı, Çukurova Garajı, Şenyurt Caddesi Yöresi; ikincisi ise Garajlar Bölgesi'dir. Ayrıca, İpek Yolu güzergâhı üzerinde yeni atölyeler kurulmaya başlamıştır.

Oto sanayiinde faaliyet gösteren atölyelerin bir bölümü onarımcılık yapmaktadır. 400'ü aşkın işçinin çalıştığı 110 atölyenin 70'i dizel, 40'ı da benzinli araçların onarımıyla uğraşmaktadır. 1981'de ildeki 100'ü aşkın atölye ise kaporta yapımı ve onarımında uzmanlaşmıştı. Oto yedek parça yapımı, karosercilik, oto camcılığı, oto boyacılığı, oto elektrikçiliği, oto döşemeciliği, radyatör, şasi, dingil, akümülatör, damper yapımcılığı bu daldaki küçük işletmelerin uzmanlaştığı öteki alanlardır.

Gaziantep'te küçük işletmeciliğin yoğunlaştığı bir başka dal dokuma-giyim üretimidir. 1980'de toplam küçük işletmelerin % 32'sinin toplandığı bu dalda dokuma atölyeleri, büyük ölçekli fabrikalarla bir rekabet ilişkisi içinde olmaktan çok, büyük fabrikaların sağladığı iplik ve bez gibi girdileri kullanarak mal üreten işletmelerdir. Bu sanayi kolunda kilim, havlu, triko, çorap üretimi ağırlıktadır. Kilimciliğin oldukça gelişkin bir dal olduğu Gaziantep'te, dokuma üretimi, el tezgâhlarının yanı sıra motorlu tezgâhlarda da gerçekleştirilmektedir. 1963'ten başlayarak el tezgâhına oranla 33 kez daha verimli "jakarlı tezgâhlar"ın kullanılmaya başlaması ve el tezgâhı kullanan birçok dokumacının yurt dışına gitmesi, ildeki el tezgâhı sayısını düşürmüştür. Gaziantep'te el tezgâhı kullanan atölyeler genellikle birinci ve ikinci sanayi bölgeleri ile Hapishane Caddesi üzerinde toplanmıştır. Motorlu tezgâh kullanan atölyeler ise Birinci Sanayi Bölgesi olan Nizip Caddesi'nde yer almaktadır.

Gaziantep'te küçük sanayinin yaygın olduğu bir başka dal da gıda üretimidir. Çok sayıda, değirmen, pekmez yapımevi, bulgur, mercimek ve kuru yemiş işleme atölyesinin yer aldığı bu daldaki 690 kadar işletmenin 90'ı tek, 600'ü 2-9 kişilik işyerleridir.

Gaziantep'teki küçük işletmelerin yoğunlaştığı öteki alanlar mobilyacı ve marangoz atölyelerinin ağırlıkta olduğu orman ürünleri sanayii, sabun yapımevlerinin çoğunlukta olduğu kimya sanayii ile briket ve tuğla imalathanelerini kapsayan taş ve toprağa dayalı sanayidir.

Gaziantep'te büyük işletmeler ve atölyelerde sürdürülen sanayi faaliyetinin dışında, dokuma ve gıda dallarında ev sanayiinde de rastlanmaktadır. Evlerde kadınlar ve genç kızlarca gergef ve kasnaklarda işlenen ve "Gaziantep el işi" olarak bilinen işlemecilik, oldukça yaygındır. Yatak odası ve oda takımları, masa, sehpa, tepsi, radyo örtüleri, başörtüleri, bohçalar, mendiller ve gecelikler, yapılan işlerin başlıcalarıdır. İşlenen kumaş ve ipek ipliklerin çoğu Suriye'den sağlanır. Ayrıca, evlerde yapılan havluculuk, çorapçılık, kilimcilik ve ipekli dokumacılığı gibi faaliyetler de yaygındır. Bunun dışında, evlerde, fıstık çıtlatma, pekmez, şıra, bastık, sucuk yapımı, patlıcan, domates kurutma gibi faaliyetler de yürütülmektedir. Özellikle, esnaf ailelerinin evlerinde kadınlar ve çocuklarca çok büyük miktarlarda mal üretilerek tüccar ve imalathanelere satılır.

Tablo 14
1980'de Çalışan İşçi Sayısına Göre İşyerleri

	İşyeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+Kişilik
Toplam	5.147	852	3.740	555
Gıda, İçki Tütün Sanayii	811	90	599	122
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	1.616	285	1.179	152
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	484	120	354	10
Kâğıt ve Basın Sanayii	65	11	43	11
Kimya Sanayii	338	31	136	171
Taş ve Toprağa Bağlı Sanayi	136	3	124	9
Metal Ana Sanayii	17	—	8	9
Metal Eşya, Makine İmali Sanayii	1.616	288	1.259	69
Diğer Sanayi Dalları	64	24	38	2

(DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçları)

TİCARET

Gaziantep, sanayi yönünden orta düzeyde gelişmiş bir il olmasına karşılık, ticaretin hem geçmişte hem de bugün önemli olduğu illerden biridir.

1978'de il gayrı safi hasılası içinde ticaretin payı % 14,2 (sanayinin payı % 13) idi. Aynı yıl Türkiye'de ticaret kesiminde yaratılan gayrı safi hasıla içinde ise Gaziantep' in payı % 1,7 idi (sanayideki payı % 0,9). Bu durumda Gaziantep, ticaret etkinlikleri açısından Türkiye'nin 8. önemli ili olarak, İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Bursa, Konya, Manisa'nın altında; İçel, Samsun, Zonguldak, Eskişehir'in üzerinde yer alıyordu.

1975'te il faal nüfusunun % 7,6'sını oluşturan 20.249 kişinin ticaret kesiminde çalıştığı Gaziantep'te, otel, lokanta ve mali kurumlar dışında toptan ve perakende ticaretle uğraşanlar 13.800 kişiydi ve bunlar faal nüfusun % 5'ini oluşturuyordu. İlde ticarete konu olan sanayi ürünlerinin başında gıda ve dokuma ürünleri gelmektedir. Ancak, Gaziantep'in ticaretteki işlevi, kendi ürünlerinin satışıyla sınırlı değildir. İl, aynı zamanda öteki gelişmiş illerde üretilen ürünlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya dağıtımının yapıldığı bir merkez durumundadır.

İlde ticaretin oldukça eskiye giden bir tarihsel geçmişi vardır. Önemli kervan yollarının kavşak noktasında olan Gaziantep'in bölgeler arası bir ticaret ve konaklama merkezi olma konumu Süveyş Kanalı açılıncaya değin sürmüştü. 1869'da kanalın açılışından sonra önemini yitiren Gaziantep, yalnızca tarım ve dokuma ürünlerinin pazarlandığı bir yer olma özelliğini kazandı. XIX. yy sonunda (1888'de) yapımına başlanan Bağdat-Berlin Demiryolu *(Bak. Eskişehir, Sanayi)* 1911-1914 arasında İslâhiye'ye bağlandı.

XIX. yy sonlarında Gaziantep, un, alkollü içkiler, tütün, sabun, bakır eşya, deri ürünleri, antepfıstığı, canlı hayvan satar; sabun hammaddeleri ile dokumacılık için ipek ve iplik satın alırdı. Bu ticaret tümüyle Ermeniler'in elindeydi. Türkler ise bunların komisyonculuğunu yapardı. Bu dönemde Gaziantep'in en önemli tarım ürünleri olan antepfıstığı Amerika'ya, enfiye ve çiğnemelik olarak kullanılan Hasankeyf tütünü Mısır ve öbür Arap ülkelerine, "sahtiyan" adı verilen işlenmiş deri ve "gül şeftali" adı verilen kırmızı yemeni boyası kuzey Afrika ülkelerine, "çehre" (doğal sarı boya) ve "meyankökü" Avrupa'ya satılırdı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Gaziantep ticaretinde ciddi bir durgunluk ortaya çıktı. Tüm sanat ve ticareti elinde tutan Ermeniler'in savaş sırasında ve sonrasında ilden ayrılmaları, ticaret ve sanayi faaliyetlerini, çalışabilecek nüfusun uzun yıllar silah altında kalması da Gaziantep tarımını geriletmişti. Ayrıca, Fransızlar'a karşı verilen savaş sırasında, sanayi ve sanat dalları da önemli ölçüde yıkıma uğramıştı.

Öte yandan, savaş öncesinde Gaziantep' in artbölgesine giren büyük bir bölge de Lozan Antlaşması'ndan sonra Suriye'de kalmıştı. İl, yüzyıllarca güneydeki Arap ülkelerinin tarım ve canlı hayvan gereksiniminin karşılanmasında bir merkez görevi üslenmişti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Arap ülkelerinde bağımsız devletler kurulmasıyla bu geleneksel ilişkilerin kırılması bile, Gaziantep'in artbölgesinin güney kesimiyle olan ekonomik bütünlüğünü bozamamış, bu yapının yasa dışı yollarla da olsa sürmesini önleyememiştir. Bu sınır, doğal bir engelle belirlenmez. Bunun en somut örneklerinden biri, Gaziantep köylerinin bir çoğunun tarlalarının Suriye'de kalmasıdır. Hatta bazen, köyün içinden geçen sınır, evi

Türkiye'de, evin bahçesini Suriye'de bırakmıştır. Toprakları Suriye'de kalan köylüler tarlalarını işlemek için sabah Suriye'ye geçer, akşam geri dönerler; bunun için "pasavan" adı verilen belgeler kullanılır.

Savaşın getirdiği ekonomik durgunluk ve çöküntüye karşın, Halep'in Suriye'de kalması bu ilin Güneydoğu ve Doğu Anadolu ticaret ve sanayisi üzerindeki işlevinin Gaziantep'çe yerine getirilmesine yol açmış; ayrıca izlenen teşvik politikaları da Gaziantep'in merkez olma durumunu güçlendirmiştir. 1930'larda Doğu Anadolu'nun tarım ürünlerini işleyen tarıma dayalı sanayi, hammaddelerinin önemli bir bölümünü çevre illerden almaktaydı. Aynı şekilde, batının sanayi ürünleri yanında Gaziantep'te üretilen dokuma, sabun, işlenmiş deri gibi ürünler de yörede Gaziantep tüccarlarınca pazarlanmaktaydı. Ayrıca, 1930'larda yılda yaklaşık 80.000-100.000 baş canlı hayvan Mısır, Suriye ve öbür Arap ülkelerine gönderiliyordu. Kaçak olarak yapılan hayvan ticareti ise bu sayıların çok üstündeydi. Canlı hayvanlar çoğunlukla doğu illerinden gelir, bir bölümü de Gaziantep yöresinden sağlanırdı. Doğu illerinden getirilen canlı hayvanlar, önce sınıra yakın mağaralarda toplanarak gizlenir, daha sonra yurt dışına gönderilirdi. Önemli boyutlara ulaşan canlı hayvan dışsatımı 1938'e değin tek tek kişilerce yapılıyordu. 1938'de dışsatımın "Doğu Cenup Vilayetleri Canlı Hayvan İhracatçılar Birliği"nce yapılmasına karar verilmiş ve Gaziantep'te bu birliğin bir şubesi açılmıştı.

Gaziantep'te kökeni loncalara dayanan yerleşik bir örgüt geleneği vardı. I. Dünya Savaşı'na değin esnaf ve sanatkârlar dernekleri kötü mal üretenlerin mallarını parçalatabilecek kadar güçlü ve örgütlüydü. Gaziantep'te ticaret ve sanayi odası 1899'da kurulmuş, Gaziantep'in kurtuluşundan sonra 1922'de yeniden düzenlenmişti. Oda, kaçakçılığı ve üyelerin kaçak hammadde kullanmasını önleyici çalışmalar yapmaktaydı. Daha sonra 1922'de Kilis, 1969'da da Nizip ticaret ve sanayi odaları kuruldu. Ayrıca, 1946'da Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası'na bağlı olarak İslâhiye Ajanlığı açıldı.

1950'LERDE TİCARET: 1950'lerin ilk yılları Türkiye ekonomisinin canlanma yıllarıydı. 1930'larda başlayan sanayileşme II. Dünya Savaşı nedeniyle durmuş ise de, 1950'lere gelindiğinde Türkiye temel bazı sanayi dallarını kurmuş, eğitimde önemli bir yol alınmış ve ülkenin büyük bir bölümü demiryollarıyla birbirine bağlanmıştı. Savaş süresince Türkiye dış ticareti fazlalıklar vermiş, önemli bir döviz ve altın birikimi sağlanmıştı.

1950'lerde "Marshall Yardımı" kapsamında Türkiye'ye yapılan ödemeler dışalım olanaklarını genişletmekteydi. Ayrıca, bu yıllarda yoğun biçimde karayolu yapımına girişilerek köyler, kentler karayolları ile tüketim merkezlerine ve limanlara bağlandı. Aynı yıllarda modern tarım araç ve gereçleri kullanımı büyük ölçüde artmıştı ve ekilen tarım alanı genişlemişti. Üstelik, Kore Savaşı nedeniyle, dışa satılan ürünlerin fiyatı birdenbire yükselmişti. Türkiye genelinde yaşanan bu gelişmelerin Gaziantep ticaretine büyük etkisi olmuştur. 1956'da trafiğe açılan Birecik Köprüsü'yle, Gaziantep-Urfa bağlantısı Gaziantep'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yla bağlantısını sağlıyordu. 1954'te Narlı-Gaziantep Demiryolu açıldı. Yapımı 1958'de tamamlanan bu demiryolu, Gaziantep'te İç Anadolu'yu güneye bağlayan Bağdat-Berlin hattının Doğu Anadolu ile bağlantısını kuruyordu. Bu hatlar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun pazara açılma sürecini hızlandırmış, Gaziantep de bölge pazarının merkezi olma işlevini üstlenmişti. Güney ve Doğu Anadolu'nun tarım ürünleri Gaziantep'e gelerek burada işleniyor, tüketim merkezlerine buradan dağıtılıyordu. Ayrıca, batının sanayi ürünleri Gaziantep'e gelerek buradan bölgeye pazarlanıyordu. Mersin ve İskenderun limanlarının yapımı ve genişletilmesiyle de deniz yolu bağlantısı sağlanarak bölge ekonomisinin dışa açılması daha kolaylaştırılmıştı.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı geçici sonuçlarına göre, Gaziantep'te 7.902 ticaret kuruluşu bulunmaktaydı. 741'i toptan, 7.161'i perakende ticaretle uğraşan bu kuruluşlarda 1980 cirosu 5 milyon TL'nin üzerinde olan 600'ün üzerinde kuruluş vardı. Aynı yıl Gaziantep, cirosu 5 milyon TL'yi aşan büyük ticaret kuruluşu sayısı bakımından 12. il durumundaydı. Bunlardan 264'ü toptancı, 361'i de perakendeci idi. Dışsatım açısından 1980'lerin başında önemli gelişmeler yaşanan Gaziantep'te, 1980'de 20, 1981'in ilk yarısında ise 68,3 milyon dolarlık dışsatım gerçekleştirilmiştir. Gaziantep'in yerli firmalarınca yapılan bu dışsatımın büyük bölümünü, canlı hayvan ve koyun eti oluşturmaktaydı. Gaziantep'ten dışsatımı yapılan öbür ürünler arasında, fıstık, baklagiller ile gıda ve dokuma sanayiinin çeşitli ürünleri de yer almaktadır.

Resmi kayıtlara girmese de, 1980'e değin Gaziantep ticaretinde, kaçakçılık önemli bir yer tutuyordu. Yüzyıllarca Arap ülkeleriyle Anadolu arasındaki ticaret bağlantısında merkezi bir il olan Gaziantep'in bu işlevi, Cumhuriyet Dönemi'nde yasa dışı yollardan sürmüştür. Yasal ya da yasa dışı yollardan Arap ülkelerine gıda maddeleri satılırken, Türkiye'ye giren batının sanayi ürünleri ve lüks tüketim maddeleri Gaziantep ve ilçelerinde toplanmakta ve pazarlanmaktaydı. Kilis'te bu kaçak ürünlerin pazarlandığı yüzlerce dükkân vardı. 1980' den sonra kaçakçılığın önlenmesi için alınan önlemler bu dükkânları yapı değiştirmeye zorlamışsa da, salt kaçak mallar alım-satımıyla uğraşan işyerlerinin bu değişikliğe ayak uydurmaları ekonomik olarak olanaksızdı. 1982'de bu işyerlerinin % 30'a yakınının kapandığı göz önüne alınırsa, kaçakçılığın Kilis ticaretindeki boyutunun ne denli büyük olduğu görülür.

BANKACILIK

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Merkez İlçe'de Ziraat, Osmanlı, İş ve Halk bankalarının birer şubesi vardı. Gaziantep'te bankacılık hizmetleri, ilde ticaret ve sanayinin gelişmesine koşut olarak hızla gelişmiştir. 1963'te ilde 14'ü Merkez İlçe'de olmak üzere 20 banka şubesi vardı. 1970'te 23'ü Merkez İlçe'de, 5'i Kilis'te, 4'ü Nizip'te ve 5'i öbür ilçelerde olmak üzere toplam 37 olan şube sayısı, 1974'te 53'e çıktı. 1981'de ise Merkez İlçe'de 40, Kilis'te 9; Nizip'te 8, İslâhiye'de 5, Oğuzeli'nde 2, Araban ve Yavuzeli'nde 1'er şube olmak üzere toplam 66 banka şubesi bulunmaktaydı.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME

GAZİANTEP'İN ÜLKE YERLEŞME SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ: Gaziantep, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin batı kesiminde yer alan, bir sınır ilidir. Güneyde, Suriye ile komşu olan il, doğudan Urfa, kuzeyden Adıyaman ve Kahramanmaraş, batıdan da Adana ve Hatay illeri ile çevrilidir.

Doğudan Fırat Vadisi, kuzeyden Pazarcık ovaları, batıdan Amanus Dağları'nın doğu yamaçları gibi doğal sınırlarla çevrelenen il toprakları, ortalama yükseltisi 500-1.000 m arasında olan bir plato görünümündedir. Bu platoda birkaç çanaklaşmış havza ve alçak tepe yer almaktadır. Kuzeyden il topraklarına giren Sof Dağları, Araban Ovası'nın batısından il merkezinin batısına doğru uzanırlar. Batıda ise, sistemli bir sıra oluşturan Amanus Dağları il topraklarını çevreler.

İlin tarım alanlarını oluşturan ve kırsal nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu ovalar, doğuda Fırat Havzası'nda, Oğuzeli, Nizip, Yavuzeli ve Araban yörelerinde; batıda ise Amik Gölü'ne dökülen ve daha sonra Asi Irmağı ile birleşen Karaçay'ın yukarı havzalarında toplanmıştır.

Güneydoğu Anadolu'nun batı kesiminde az engebeli ve yerleşmeye elverişli bir kavşak üzerinde yer alan ilde, nüfus yoğunluğu ülke ortalamasından yüksektir. 1980'de, Türkiye'de km2'de 58 kişi olan nüfus yoğunluğu Gaziantep'te km2'de 106 kişi idi. İlin ortalama nüfus yoğunluğunu artıran nedenlerden biri merkezdeki büyük nüfus toplanması olmakla birlikte, tek etmen bu değildir. İlin kuzeydoğusundaki Araban, Yavuzeli ve İslâhiye dışında, tüm ilçelerde nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının üstünde ve km2'de 71-80 kişi arasındadır.

Kentleşme oranı hayli yüksek olan ilde 1980'de nüfusun yalnızca % 36'sı, yönetsel bakımdan kırsal kabul edilen yerleşmelerde yaşamaktaydı. Gaziantep'in kırsal kesiminde de genel olarak doğu illerinde olduğu gibi "kom" ve "mezra" türü köy-altı yerleşme sayısı çoktur. 1978'de ildeki toplam 914 kırsal yerleşmenin 318'i köy altı yerleşmeydi. Bu yerleşmeler dışında, il kırsal kesiminde toplu yerleşme egemendir. Köylerin nüfusu genellikle azdır.

İldeki köylerin % 35'i ovalarda, % 26'sı yamaçlarda, % 18'i dağ sırtlarında, % 17'si dağ eteklerinde, % 4'ü vadi içlerinde kurulmuştur.

İl kırsal kesiminde yöreye özgü bir yerleşme biçimi de höyükler üzerinde kurulmuş köylerdir. Gaziantep yöresinde yüzlerce

höyük vardır. Bunlar özellikle yörenin güneyindeki yerleşmeye elverişli düzlüklerde toplanmıştır. Gaziantep-Nizip-Kilis yolu boyunca uzanan köyler, höyüklerin üzerinde ya da eteğinde kurulmuştur.

İlde kırsal yerleşme sıklığı oldukça yüksektir. İlin güneyinde, doğuda Fırat Irmağı, batıda Sacır Suyu kuzeyde Birecik-Nizip-Oğuzeli-Suruç hattı ile güneyde Suriye sınırı arasında kalan kesim kır yerleşmelerinin en yoğun olduğu alandır. Merkez İlçe, Oğuzeli, Kilis ve Nizip, ilde yerleşme sıklığı ve nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ilçelerdir. 1980'de bu ilçelerden Oğuzeli'nde yerleşme sıklığı 100 km2 de ortalama 19 köy, nüfus yoğunluğu km2'de 80 kişi; Kilis'te yerleşme sıklığı 100 km2'de 9 köy, nüfus yoğunluğu km2'de 77 kişi ve Nizip'te yerleşme sıklığı yine 100 km2'de 9 köy, nüfus yoğunluğu km2'de 71 kişi idi.

Bu üç ilçenin yer aldığı kuşakta yerleşme sıklığı ve nüfus yoğunluğunun yüksek olmasının başlıca nedenleri, topografik yapının yerleşmeye uygunluğu, toprağın tarıma elverişliliği ve (Kilis dışında) sulama olanaklarının görece zenginliğidir. Ayrıca, Suriye ile olan sınır komşuluğu ve Gaziantep'in öteden beri Arap ülkeleriyle olan ticaretin merkezi konumda oluşu, ilin güney kesimlerindeki yerleşme sıklığı ve nüfus yoğunluğunu artıran bir başka nedendir.

Bu kuşakta bulunan köylerin çoğunluğu, nüfusu 500'ün altında olan küçük yerleşmelerdir. Yerleşme sıklığının yüksek, buna karşılık tarım alanlarının sınırlı olması, köylerin büyüyüp gelişmesini engellemektedir.

İlin kuzeyinde yer alan Yavuzeli Ovası ve çevresi köy yerleşmeleri yönünden ikinci yoğun alandır. Ancak bu kesimdeki köylerin de çoğunluğu az nüfuslu köylerdir.

Bu iki yoğun yerleşme alanı arasındaki, Gaziantep Platosu'nda, kır yerleşmeleri görece seyrektir. Gaziantep Platosu'nun büyük bölümünü kaplayan Merkez İlçe'nin kırsal kesiminde yerleşme sıklığı, 100 km2'de ortalama 7 köydür. Ancak, bu kesimdeki köylerin nüfusları görece fazladır.

Nüfusu 1.000'in üstünde olan gelişmiş köylerin en fazla olduğu yöre İslâhiye'den sonra burasıdır. 1980'de Merkez İlçe'de nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 13, Nizip'te ise 12 idi. Bu yöredeki köylerin görece yüksek nüfuslu ve gelişmiş olması, Gaziantep ve Nizip kentlerinin sağladığı pazar olanaklarına bağlanabilir.

İlin batısındaki dağlık ve ormanlık alanlar ile, kuzeybatıdaki İslâhiye çöküntü oluğunun kenarına ve kuzeyde Karadağ'a yakın yöreler, yerleşme sıklığının en düşük olduğu kesimlerdir. Topografik olarak yerleşmeye fazla uygun olmamakla birlikte, ilin en önemli ve verimli ovalarının bulunduğu bu kesimlerde köy sayısı azalırken, kır yerleşmeleri nüfusça büyümektedir. 1980'de ilin kuzeydeki Araban İlçesi'ne bağlı 38 köyden, 15'inin nüfusu 500'ün, 6'sının nüfusu ise 1.000'in üzerindeydi. Batıdaki İslâhiye İlçesi'nde ise 70 köyden 43'ünün nüfusu 500'ün üstünde idi ve bunlardan 18'inin nüfusu da 1.000'i aşmaktaydı.

1980'de nüfusu 10.000'i aşan kentsel merkezlerde yaşayanların, il toplam nüfusunun % 61'ini oluşturduğu Gaziantep, kentleşme oranının en yüksek olduğu illerden biridir.

1980'de ilde nüfusu 10.000'i aşan 4 yerleşme vardı. Bunlardan Gaziantep (374.000) ülkenin nüfus bakımından 6. büyük kentiydi. İl nüfusunun % 46'sı, Merkez İlçe nüfusunun ise % 83'ü bu kentte yaşamaktaydı. Öteden beri Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde taşıdığı merkez işlevleri nedeniyle ülkenin büyük kentleri arasında bulunan kentin nüfusu özellikle 1960'tan sonra, gerek kendi kırsal kesimi, gerekse çevre illerden aldığı göçlerle hızla artmıştır *(Bak. Göç)*.

1980'de nüfusu 10.000'i aşan öbür kentsel yerleşmeler, İslâhiye (22.082), Kilis (58.335) ve Nizip (38.967) idi.

Ekonomisi, tarıma, küçük imalata ve sınır ticaretine dayalı olan ilde, dışsatımı önemli olan tarımsal ürünlerin yetiştirildiği alanlara yakınlık ve ulaşım kanalları üzerinde olmak, kentsel yerleşmelerin gelişmesindeki en önemli etkenlerdir.

Nitekim, ilin güney kesimindeki yerleşmeye elverişli kuşak üzerinde yer alan ve önemli kara ve demiryolları üzerinde olan bu dört kent aynı zamanda ilin tarım yapılan önemli ova ve düzlüklerine (Gaziantep Platosu, İslâhiye, Kilis ve Nizip ovaları) de yakındır.

KADEMELENME: Gaziantep tüm iller gibi, 7. kademe (en üst düzey) ilişkilerde İstanbul'a bağlıdır.

Gaziantep Kenti 6. kademe (üst-bölgesel) merkezdir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kentin bir doğrudan, bir de Adana ile ortaklaşa etkilediği bağımlı bölgesi vardır. 6. kademe bağımlı bölge desenindeki en ilginç nokta, kente daha yakın yörelerin Adana'yla ortak etki alanına girmesi, doğrudan etki alanını ise doğudaki daha uzak bazı yörelerin oluşturmasıdır. Tüm Gaziantep, Adıyaman ve Urfa illeri; Andırın dışında tüm Kahramanmaraş İli; Malatya'nın Hekimhan, Akçadağ, Yeşilyurt, Doğanşehir ve Pötürge; Diyarbakır'ın Çüngüş, Çermik, Ergani, Dicle, Hani, Lice ve Bismil ilçeleri; Siirt'in Eruh İlçesi; Mardin'in İdil, Cizre ve Silopi dışında tüm ilçeleri, Adana'yla Gaziantep'in ortak 6. kademe etki alanı içindedir. Mardin'in İdil, Cizre ve Silopi ilçeleri; Yüksekova dışında tüm Hakkâri İli; Merkez İlçe dışında tüm Muş İli; tüm Bitlis İli; Siirt'in Kozluk ve Şırnak ilçeleri; Elazığ'ın Karakoçan İlçesi ve Merkez İlçe dışında tüm Bingöl İli, Gaziantep'in 6. kademe doğrudan etki alanını oluşturmaktadır. Bu deseni doğuran etmen kuşkusuz, ulaşım olanakları ve 6. kademe mal ve hizmetlerin Adana ve Gaziantep'teki göreli fiyatlarıdır. Adana, Gaziantep'e göre çok daha gelişmiş bir kenttir. Dışalım limanlarına yakınlığı gibi nedenlerden üretim maliyetlerinin düşüklüğü sonucu birtakım 6. kademe mal ve hizmet fiyatlarının Gaziantep'e göre daha düşük olması doğaldır. Fiyatların görece düşüklüğü Adana'nın, bazı yöreler için Gaziantep'e üstünlük sağlayan yakınlık etmenini aşmasını sağlamakta ve Adana Gaziantep'in yakın çevresine 6. kademe mal ve hizmet sunabilmektedir. Doğuya doğru gidildikçe Adana'nın fiyatlarının düşüklüğü, Gaziantep'in bu yörelere yakınlıktan doğan üstünlüğünü ortadan kaldırmaya yetmemekte ve bu etmen, bu yörelerde Adana'yı silerek Gaziantep'i ön plana çıkarmaktadır.

Burada bir başka ilginç nokta yöredeki Elazığ, Malatya ve Diyarbakır gibi büyük kentlerin, 6. kademe işlevlerde doğrudan Adana'yla ilişki kurmalarına karşın, bunlara çok yakın bazı küçük merkezlerin Gaziantep'le ilişki kurmalarıdır. Bunun nedeni Adana'nın Gaziantep'e göre bu büyük kentlerden çok daha farklılaşmış olması, çok daha çeşitli mal ve hizmet sunabilmesidir. Oysa sınırlı sayı ve çeşitlilikte mal ve hizmet tüketen daha küçük merkezler için bu farklılaşma yörenin büyük kentleri için olduğu kadar önemli değildir. Bunlar, 6. kademe mal ve hizmet gereksinmeleri için kendilerine daha yakın olan Gaziantep'le ilişki kurmaktadır.

6. kademe ilişkiler deseninde ilerde kimi değişiklikler olması olasıdır. Bu değişikliklerin büyüklüğü ve yönünü, Adana ve Gaziantep'in görece büyüme hızları ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi için planlanan sulama projelerinin gerçekleşme hızı ve oranı belirleyecektir. Adana'nın Gaziantep'ten daha hızlı gelişmesi-kibu şimdilik daha büyük bir olasılık olarak görünmektedir Gaziantep'in 6. kademe etki alanının genişlemesini ve kentin bu alandaki etkinliğini sınırlayacaktır. Böyle bir durumda bugün Gaziantep'in 6. kademe doğrudan etki alanını oluşturan yörelerin Gaziantep'le Adana'nın ortak etki alanına girmesi olasıdır. Gaziantep'in daha hızlı gelişmesi ile Adana'nın etki alanının daralması ve bugün bu kentin doğrudan etkisinde bulunan Malatya, Elazığ gibi bazı kentlerin en azından Gaziantep'le Adana'nın ortak etki alanına girmesi beklenebilir. Öte yandan, Aşağı Fırat Havzası'nın sulanmasıyla Urfa yöresinden doğacak ek mal ve hizmet talebi Gaziantep'in gelişmesini kamçılayacak ve bu kentin etki alanı Adana'nın aleyhine olarak genişleyecektir. Dicle Havzası sulamasının gerçekleşmesi durumunda ise, bu havzadan kaynaklanan ek mal ve hizmet talebi Diyarbakır'ın gelişmesini hızlandıracaktır. Bugün Diyarbakır bir 5. kademe (bölgesel) merkezdir. Bu sulama projesi kısa zamanda gerçekleşirse Diyarbakır bazı 6. kademe işlevler üstlenebilir.

Gaziantep'in 5. kademe etki alanı da oldukça geniştir. İslâhiye dışında tüm Gaziantep İli, Çelikhan ve Gölbaşı dışında tüm Adıyaman İli, Siverek ve Hilvan dışında tüm Urfa İli'yle Kahramanmaraş'ın Pazarcık İlçesi kentin doğrudan bölgesel etki alanına girmektedir. Kahramanmaraş'ın Merkez ve Türkoğlu ilçeleri, Adana'nın Bahçe ve Osmaniye ilçeleri Adana'yla; Kahramanmaraş'ın Afşin ve Göksun ilçeleri Kayseri'yle; Malatya'nın Doğanşehir ve Adıyaman'ın Gölbaşı ilçeleri Malatya'yla; Urfa'nın Siverek ve Hilvan ilçeleri, Mardin'in Kızıltepe ve Nusaybin ilçeleri Diyarbakır'la; Kahramanmaraş'ın Elbistan İlçesi ise Malatya ve Kayseri'yle olan ortak bölgesel etki alanı içindedir.

Gaziantep'in oldukça geniş bir de 4. kademe (alt-bölgesel) etki alanı bulunmaktadır. Bu 4. kademe etki alanına tüm Gaziantep İli, Çelikhan ve Gölbaşı ilçeleri dışında tüm Adıyaman İli, Urfa'nın Halfeti ve Birecik ilçeleri girmektedir. Ayrıca, Pazarcık İlçesi Kahramanmaraş'la kentin ortak 4. kademe etki alanındadır. Bu desende ilerde birtakım değişiklikler olabilir. Bu, Adıyaman İli'nde Fırat Irmağı ve kollarından yararlanarak yapılacak sulamaya bağlıdır. Bu sulama projesinin (1990'larda) gerçekleşmesi durumunda, ilde ek bir mal ve

hizmet talebi doğacak ve bu talebin bir bölümü büyük bir olasılıkla Adıyaman Kenti'nce karşılanacaktır. Bugün 3. kademe (yerel) bir merkez olan Adıyaman'ın 4. kademe (alt bölgesel) bir merkez durumuna gelmesi, bu ilin 4. kademe işlevlerde Gaziantep'in etkisinden sıyrılmasına neden olacaktır.

Gazantep'te çok güçlü 3. kademe merkezler vardır. Özellikle Kilis ve Nizip ülkenin öbür kesimlerindeki bazı 4. kademe merkezlerden daha büyüktür. Yasa dışı sınır ticaretinin başlıca kapılarından biri olan Kilis'in, bu ticaretin denetim altına alınmasından olumsuz biçimde etkilenmesi kaçınılmazdır. Nizip'in Gaziantep'e yakınlığı da bu kentin büyümesini olumsuz yönde etkilemektedir. İldeki öbür 3. kademe merkez İslâhiye'dir. İlçe merkezlerinden biri olan Araban, üçle iki arasında bir ara kademe olup, bağımlı bölgesine 3. kademe mal ve hizmetlerden ancak bir bölümünü sunabilmektedir. Araban'ın ilerde tam bir 3. kademe merkez olması beklenebilir. Yine ilçe merkezlerinden olan Oğuzeli ve Yavuzeli, ilçe merkezlerinin ülke genelinde gördükleri işlevleri ekonomik açıdan tam görememekte ve birer 2. kademe (kırsal) merkez düzeyinde kalmaktadır. Bunların her ikisi de Gaziantep'e oldukça yakındır. Gaziantep'teki mal ve hizmet çeşitliliği ve maliyet düşüklüğü, bu kentin geniş bir yöreye 3. kademe mal ve hizmet sunabilmesini olanaklı kılmakta, Yavuzeli ve Oğuzeli gibi yakın ilçe merkezlerinin gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir. 3. kademe merkez niteliği kazanmış bu üç ilçe merkezinin üçü de Gaziantep'in 3. kademe etki alanı içinde yer almaktadır.

Oğuzeli ve Yavuzeli yanında ilde Araban'da, Akbulak, Başpınar ve Elif, İslâhiye'de Fevzipaşa ve Kurudere; Nizip'te Kargamış (Barak), Salkım ve Uluyatır, kırsal merkez olarak hizmet görmektedir. Bunlardan Araban'a bağlı olanlar dışındakilerin nüfusları 1980'de 2.000'in oldukça üstündeydi. Başpınar dışında hepsi de çok güçlü birer 2. kademe merkez olarak hizmet görmektedir. Bunlardan Fevzipaşa'nın 1980 nüfusu 4.824, Kurudere'nin 4.171, Sakçagözü'nün 4.108, Kargamış'ın 3.412, Salkım'ın 2.191, Uluyatır'ın 2.960, Akbulak'ın 1.388, Başpınar'ın 487 ve Elif'in 1.525 idi. Kargamış dışındakilerin nüfusu 1970-1975 arasında artmış, ama 1975-1980 arası Akbulak, Başpınar, Fevzipaşa ve Uluyatır'ın nüfusları az ölçüde azalmıştır. Kurudere'nin nüfusu ise 1975-1980 arasında yaklaşık % 60 oranında artmıştır. Araban'a bağlı olanlar dışındaki 2. kademe merkezlerin nüfusları, ülkedeki 2. kademe merkezlerin nüfus ortalamalarının epeyce üstünde olup, Fevzipaşa ve Kargamış gibi bazıları çok geniş yörelere hizmet sunmaktadır. Fevzipaşa'nın hizmet sunduğu 1. kademe merkez (köy) sayısı 11, Kargamış'ın hizmet sunduğu köy sayısı ise 25'tir. Bu sayılar ilçe merkezi olmasına karşın ancak 2. kademe düzeyinde işlev gören Oğuzeli ve Yavuzeli'nin hizmet sunduğu köy sayısı (sırasıyla 12 ve 18) ile karşılaştırıldığında, bu iki merkezin önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Fevzipaşa, bir demiryolu kavşağına yakın olduğundan ulaşım olanakları iyidir. Kargamış ise Suriye sınırında olup daha üst kademe merkezlere oldukça uzak bir yörede işlev görmektedir.

ULAŞIM: Gaziantep, coğrafi konumunun verdiği olanaklarla, yüzyıllar boyu, Anadolu ile Ortadoğu, Afrika ve Asya ülkelerini bağlayan önemli yollar üzerinde bir kavşak ve konaklama yeri olmuştur.

Tarihsel İpek Yolu'nun üzerinde yer alan il, Bağdat-Berlin Demiryolu'nun İslâhiye'den geçmesiyle demiryolu ağına bağlanmış, Birecik Köprüsü'nün yapılmasından sonra da karayolu ulaşımı bakımından önemi artmıştır.

KARAYOLU: İlin en önemli ve trafiğin en yoğun olduğu karayolu, il topraklarını doğu-batı doğrultusunda geçerek; Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni bağlayan ve Mürşitpınar, Akçakale, Ceylanpınar, Şenyurt, Kamışlı sınır kapılarıyla bağlantıyı sağlayan devlet karayoludur. Adana'dan gelerek Gaziantep'e ulaşan bu yol, Nizip'ten geçerek Fırat üzerindeki Birecik Köprüsü üzerinden Urfa ve Mardin'e gider. Yörede plato yüzeylerini parçalayan, derin ve geniş vadi tabanlarını izleyen bu yol 1972'de Gaziantep-Adana kesiminde Bahçe-Kömürler arasındaki yolun yapılması ile Nur Dağı'nı aşmaktan kurtularak daha kısalmıştır.

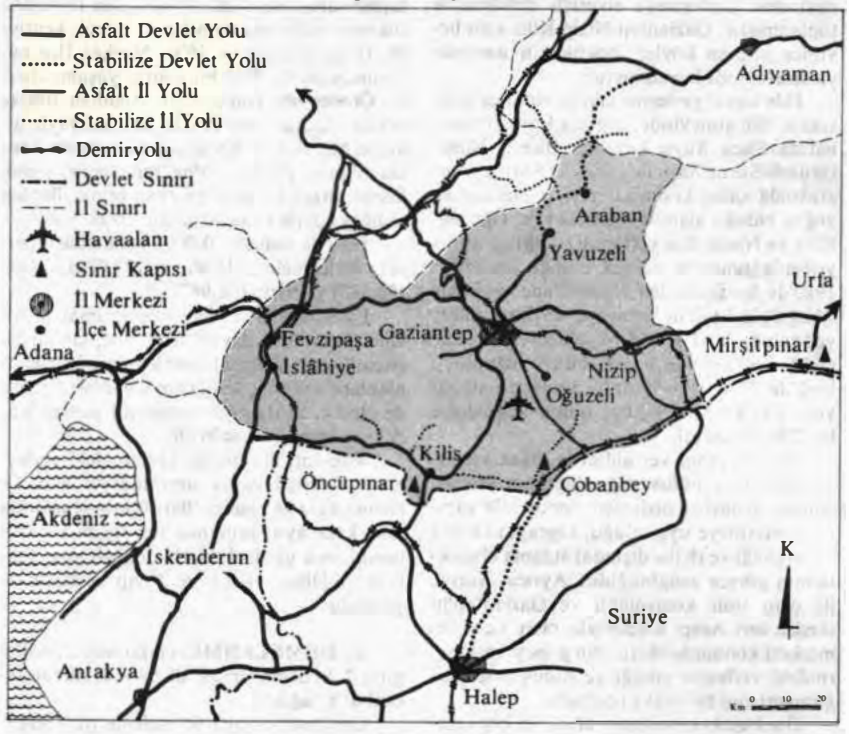
İlin ikinci önemli ve yoğun trafiği olan karayolu, il topraklarını kuzeydoğu-güney doğrultusunda geçen, ilin kuzeyindeki yerleşmeleri güneye ve Suriye'ye bağlayan karayoludur. Kuzeydoğudan gelerek Gaziantep'e ulaşan yol Kilis'ten geçtikten sonra, ilçenin güneyinde Öncüpınar sınır kapısından Suriye'ye girer.

İlin bir başka karayolu da batıda kuzey-güney doğrultusunda uzanan, kuzeyde Kahramanmaraş'tan gelerek İslâhiye üzerinden Hatay'a ulaşan devlet karayoludur.

İlde, kuzeydoğuda Araban ve Yavuzeli, güneydoğuda da Oğuzeli ilçe merkezlerini il merkezine bağlayan iki karayolu daha vardır.

1981'de il sınırları içindeki devlet yol-

Gaziantep İli Ulaşım Haritası

Gaziantep'in Çevre Kentlere ve Önemli Merkezlere Uzaklığı

Gaziantep-Kahramanmaraş	80 km
Gaziantep-Urfa	144 km
Gaziantep-Adıyaman	153 km
Gaziantep-Hatay	198 km
Gaziantep-Adana	207 km
Gaziantep-Mardin	332 km
Gaziantep-Ankara	685 km

İlçe Merkezlerinin İl Merkezine Uzaklıkları

Gaziantep-Araban	64 km
Gaziantep-İslâhiye	89 km
Gaziantep-Kilis	60 km
Gaziantep-Nizip	45 km
Gaziantep-Oğuzeli	18 km
Gaziantep-Yavuzeli	37 km

larının toplam uzunluğu 447 km idi. Bunun % 97'si sert, % 3'ü, gevşek yüzeyli yol olup, toprak ve kış aylarında geçit vermeyen devlet yolu yoktu.

Aynı yıl Gaziantep sınırları içinde toplam 194 km'lik il yolu vardı. Bunun % 37'si sert, % 63'ü gevşek yüzeyli olup, toprak ve kışın geçit vermeyen il yolu yoktu.

Düz olan il topraklarının ulaşıma elverişliliği nedeniyle, il içi yerleşmeleri merkeze ve birbirine bağlayan yol ağı ülke geneline göre iyi durumdadır. 1976'da ildeki toplam 596 bucak ve köyün % 10'u devlet ve il yollarından, % 57'si kaplamalı köy yollarından, % 30'u düzlenmiş köy yollarından yararlanmaktaydı, yalnızca % 3'ünün yolu yoktu. Aynı yıl bu oranlar ülke genelinde sırasıyla, % 12, % 49, % 19 ve % 20 idi.

1978'de Gaziantep il sınırları içindeki karayollarında yapılan toplam yük ve yolcu taşımacılığı 742.490 taşıt × km idi.

Bunun içinde otomobillerin payı % 47, kamyonların payı % 46 ve otobüslerin payı % 7 idi.

Aynı yıl yolcu taşımacılığında (3.186.701 yolcu × km) otobüslerin payı % 55, otomobillerin payı ise % 35 dolayında idi. Üçüncü sırada % 10 ile kamyon geliyordu.

1981'de il sınırları içindeki karayollarında 2.718.848 ton × km olarak gerçekleşen yük taşımacılığında taşınan eşyalar arasında işlenmiş eşyalar % 46, tarım ürünleri % 26 ve madeni eşya % 16 oranlarında yer tutuyordu. Geri kalanını çeşitli ürünler oluşturuyordu.

İldeki motorlu kara taşıtları, 1970-1980 döneminde ülke genelindekinin (% 251) üstünde bir hızla artmıştır. 1970'te 4.750'ye yakın olan motorlu kara taşıtları sayısı % 362'lik artışla 1980'de 21.900'ü aşmıştır (Tablo 15). Motorlu kara taşıtları içinde 1980'de motosikletten sonra en yüksek orana (% 37) sahip olan otomobillerin bu dönemdeki artış oranı % 674 olmuştur.

İl topraklarının düz ve motosikletle ulaşıma uygun olması motosikletin öteden beri il motorlu kara taşıt parkında en yüksek oranlı araç olmasına yol açmıştır. Motosikletin il motorlu kara taşıt parkı içindeki payı 1970'te % 34, 1980'de % 38,5 idi. Motosiklet ve otomobilden sonra motorlu kara taşıt parkı içinde üçüncü sırada gelen taşıt olan kamyonun 1980'deki payı % 13 idi.

1980'de her 1.000 kişiye düşen motorlu araç sayısı Gaziantep İli'nde 27, Türkiye'de 29 idi.

DEMİRYOLU: Gaziantep il sınırları içindeki demiryolu şebeke uzunluğu 325 km'dir. Yörede demiryolundan özellikle eşya ve yük taşımacılığında yararlanılmaktadır.

İl sınırları içinde üç demiryolu hattı bulunmaktadır. Bunlar Narlı-Fevzipaşa-İslâhiye-Tahtaköprü (93 km); Çobanbey-Akçakoyunlu-Kargamış (55 km) ve Narlı-Gaziantep-Kargamıştır (177 km).

Ağın, Bağdat-Berlin demiryoluna dahil olan ve "Bağdat Demiryolu" diye isimlendirilen Fevzipaşa-Meydanekmez ve Çobanbey-Kargamış bölümü Osmanlı İmparatorluğu zamanında yapılmıştır. 1911-1914 arasında tamamlanmıştır. 1929'da Fevzipaşa-Keçiler, 1954'te Narlı-Gaziantep, 1969'da da Gaziantep-Kargamış bölümleri eklenmiştir.

Narlı-Kargamış arasında kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan hat, Haydarpaşa-Bağdat Demiryolu'nun parçasıdır. Gaziantep ve Nizip kentlerinden geçen hattın bu kentlerin gelişmesinde önemli rolü olmuştur.

İlin güneydoğusunda Kargamış-Çobanbey arasında uzanarak Halep'e giden hat güneydoğu illerini Suriye'ye bağlar.

Ortadoğu ülkelerine giden trenlerin uğrak yeri olan Gaziantep Peronu ülkenin en büyük ve işlek peronlarından biridir.

HAVAYOLU: İl merkezinin 19 km güneydoğusunda bulunan Gaziantep Havaalanı küçük bir pist ve basit bir terminal binası ile 1944'te işletmeye açılmıştı. Başlangıçta kısa bir dönem yaz aylarında trafiğe açılan havaalanı sonradan, tesislerinin yetersizliği nedeniyle uzun yıllar trafiğe kapatılmıştı. Uluslararası standartlara uygun bir pist yapımı için çalışmalar 1960'larda başlamış ve 2.800 m × 45 m'lik beton pistin yapımı 1975'te tamamlanarak havaalanı yeniden trafiğe açılmıştır. Gaziantep'ten İstanbul ve Ankara'ya THY'nin düzenli seferleri vardır.

HABERLEŞME: 1980'de Gaziantep İli'nde 8 merkez, 18 şube olmak üzere toplam 26 PTT işyeri ve 33 acente bulunmaktaydı.

İldeki haberleşme ağı yaygınlık yönünden ülke ortalamasının hayli gerisindedir. 1980'de 31.103 kişiye bir PTT işyeri düşerken ülke genelinde bu sayı 14.653 kişi idi. Aynı yıl Gaziantep İli'nde bir PTT işyerine düşen hizmet alanı 294 km2, ülke genelinde 253 km2 idi.

1980'de ilde 14.827 telefon abonesi ve telefon bekleyen 31.590 kişi vardı. İlin otomatik santral kapasitesi 13.500 idi. İl merkezi 851 kod numarası ile kentler arası otomatik telefon sistemine bağlanmıştır.

1980'de ilde 71 teleks abonesi vardı ve 135 firma teleks bekliyordu.

1980'de ilde kayıtlı bulunan radyo sayısı 40.030, televizyon alıcısı sayısı 40.380 idi.

Gaziantep'te bir radyo yayın istasyonu bulunmaktadır. Öğretmen Evleri Semti'nde bulunan Gaziantep Radyosu, 1962'de 2 kw güçle yayına geçmiştir.

NÜFUSUN KIR-KENT BİLEŞİMİ: Yerleşim biçimi açısından, Gaziantep, nüfusun hızla kentsel alanlarda yoğunlaştığı illerdendir. 1950'de ilin kentsel nüfusu 120.000 kişi idi. 1960'ta 196.000'e, 1970'te 330.000'e yükselen kentsel nüfus 1980'de 513.000'e ulaşarak, 30 yılda 4 katın üzerinde bir düzeye varmıştır. Aynı dönemde, kentsel nüfusun ülke genelinde ulaştığı düzey ise, başlangıçtakinin 3,5 katı dolayındadır.

Gaziantep, öteden beri kentsel nüfusun ağırlıklı olduğu bir ildir. İl ekonomisinde tarım dışı kesimlerin, özellikle sanayi ve ticaretin, daha Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak belirli bir canlılık kazanması, kentsel merkezlerin gelişmesine neden olmuştur. Türkiye'de kırsal nüfusun büyük bir ağırlık taşıdığı ve her 100 kişiden ancak 25'inin kentlerde oturduğu 1950'de, Gaziantep'te bu oran % 37 idi (Tablo 16). Kentsel nüfusun hızla artması, zamanla kentsel nüfusun daha da ağırlık kazanmasını sağlamıştır. 1970'te Gaziantep'te kentsel nüfus oranı % 54'ün üstündeydi. Ayrıca, kentsel nüfustaki gelişmenin Türkiye genelini aşan boyutlara ulaşması, il ve ülke ortalamaları

Tablo 15
Gaziantep İli'nde Türlerine Göre Motorlu Taşıt Sayısı

	1970	1980
Otomobil	1.051	8.137
Minibüs	205	575
Otobüs	253	457
Kamyonet	301	1.013
Kamyon	1.126	2.860
Motosiklet	1.611	8.431
Özel Nitelikli Taşıtlar	166	250
Yol ve İş Makineleri	33	186
Toplam	4.746	21.909

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1970; DİE, Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri, 1980)

Tablo 17
Türkiye ve Gaziantep İçin Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri (1950 = 100)

		1960	1970	1980
Türkiye	Kır	120	140	160
	Kent	169	261	375
Gaziantep	Kır	115	133	142
	Kent	163	275	427

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 16
Türkiye ve Gaziantep'te Kentsel ve Kırsal Nüfus Oranları (%)

		1950	1960	1970	1980
Türkiye	Kır	74,9	68,1	61,6	55,7
	Kent	25,1	31,9	38,4	44,3
Gaziantep	Kır	63,4	54,9	45,6	36,0
	Kent	36,6	45,1	54,4	64,0

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

arasındaki farkın da giderek büyümesine yol açmıştır. 1950-1980 arasında kentsel nüfusun payı Türkiye bütününde % 25'ten % 44'e, Gaziantep'te ise, % 37'den % 64'e yükselmiştir (Tablo 16).

Kentsel nüfustaki bu hızlı gelişmeye karşılık, Gaziantep'te kırsal nüfus çok sınırlı bir artış göstermiştir. 1950'de kırsal kesimde yaşayan nüfus 208.000 kişi ve toplam nüfus içindeki payı da % 63 idi. Otuz yıl içinde ancak % 42'lik bir artış gösteren kırsal nüfus, 1980'de 296.000'e yükselmişti. Aynı dönemde, kırsal nüfusun ülke genelindeki artış oranı % 60 idi (Tablo 17).

Kırsal nüfusun yavaş artması, il toplam nüfusu içinde kırsal alanın payının da ülke genelindekinden daha hızlı biçimde azalmasına yol açmıştır. 1950-1980 arasında, Türkiye genelinde kırsal nüfusun payı, % 75'ten % 56'ya gerilerken, Gaziantep'te % 63'ten % 36'ya, daha önemli bir düşüş olmuştur (Tablo 16).

Gaziantep, doğurganlık düzeyinin çok yüksek olduğu bir ildir. 1965-1970 dönemi verilerine göre, ilde kaba doğum hızı binde 54 ile binde 42 olan ülke ortalamasının hayli üzerindedir *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Kırsal alanda doğurganlık, il ortalamasından da yüksektir.

Buna karşın, kırsal nüfusun çok yavaş artması, ilde kırdan kente göçün çok önemli boyutlara ulaştığını vurgulamaktadır. Gaziantep il merkezi, öteden beri başka illerden de önemli bir göç almaktadır. Dolayısıyla kentsel nüfustaki hızlı artış, bir ölçüde bu göçe de bağlanabilir *(Bak. Göç)*. Ama, kent nüfusunu artıran temel kaynak, yine de, ilin kendi kırsal alanıdır.

Kırdan kente nüfus akımında, kentsel alanın çekici gücü ile kırsal yapının itici gücü birlikte etkilidir. Gaziantep'te tarım dışı kesimler, başta sanayi ve ticaret, öteden beri önemlidir. Sanayide küçük işletmeler daha yaygın olmakla birlikte, özellikle 1960'lardan sonra çimento fabrikası gibi büyük tesisler kurulmaya başlamıştır. Ayrıca, ilde imalat sanayiinin yoğunlaştığı dokuma, içki gibi işkollarında, öteden beri büyük ölçekli işletmeler vardı. Dolayısıyla, imalat sanayiinin işgücü talebi her zaman yüksek olmuş ve zaman içinde artmıştır. Ayrıca, ilin geleneksel küçük sanayii de ücretli emek kullanma aşamasına ulaşmıştır.

Öte yandan, çok eskiden beri bölgesel bir ticaret merkezi olan Gaziantep, 1960'ların başında ulaşım olanaklarının genişlemesi ile ulusal pazara açılmış, aynı yıllarda Suriye üzerinden yapılan dış ticaret de canlanmıştır. Dolayısıyla, ticaret kesiminin işgücü talebi de 1960'lardan başlayarak hızla büyümüştür.

Kentsel alanlarda artan bu iş olanaklarının çekici gücü, kırsal alanın itici gücü ile birleşmektedir. Bir yandan topraksızlaşma, öbür yandan da yüksek doğurganlığa bağlı olarak çalışma çağındaki nüfusun hızla artarak kırsal kesimde yığılması, kırdan kopuşa yol açan temel etmenlerdir. Kırsal alanın itici etkisi, 1950'den bu yana sürekli var olmuştur. Buna karşılık kentleşme hareketi, sanayi ve ticaret kesimlerinin gelişerek işgücü talebinin artmasına yol açtığı dönemlerde hız kazanmış, daha sonra bu gelişmenin duraklamasıyla birlikte yavaşlamıştır. Nitekim, 1960'lara değin Gaziantep'te kentsel nüfus artış hızı ülke ortalamasının altında kalmıştır (Şekil 5). 1950-1960 arasında, kentsel nüfus, Türkiye genelinde yılda ortalama binde 52,4 artmışken, bu hız Gaziantep'te binde 48,9'du. Aynı şekilde söz konusu dönemin tümünde kentsel nüfus ülke genelinde % 69, Gaziantep'te ise % 63 oranında büyümüştür (Tablo 17).

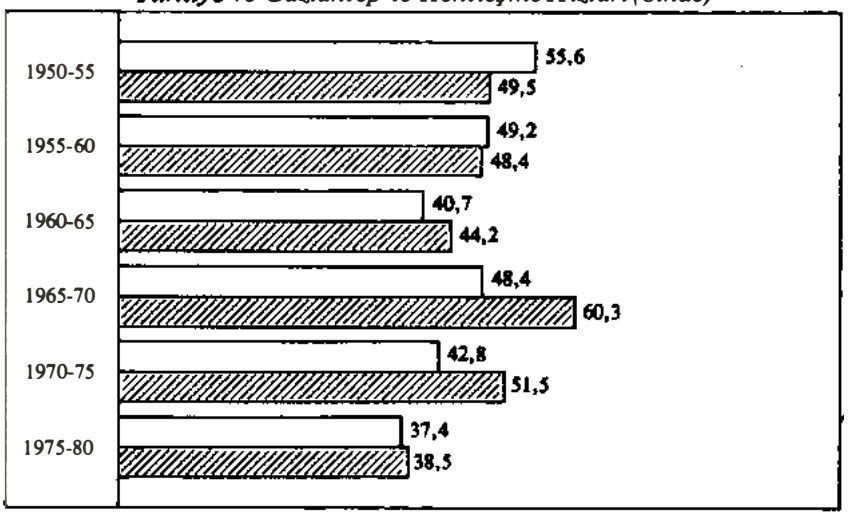
Buna karşılık, sanayi ve ticaret kesimlerinin hızla gelişerek, işgücü talebini artırdıkları 1960-1970 arasında ilde, kentleşme, ülke genelinin çok üzerinde bir hıza ulaşmıştır.

Özellikle 1965-1970 döneminde kentleşme hızı en yüksek düzeyine çıkarak, binde 60'ı aşmıştır. Aynı dönemde Türkiye'de kentleşme hızı ortalama binde 48,4 idi (Şekil 5).

1970'lerin sonuna doğru ise, sanayileşmede bir tıkanma söz konusudur. Ayrıca, imalat sanayiinde işgücü talebi sınırlı kalan küçük işletmecilik de aşılamamıştır. Buna bağlı olarak, kentleşme hızı da düşmüştür.

Şekil 5

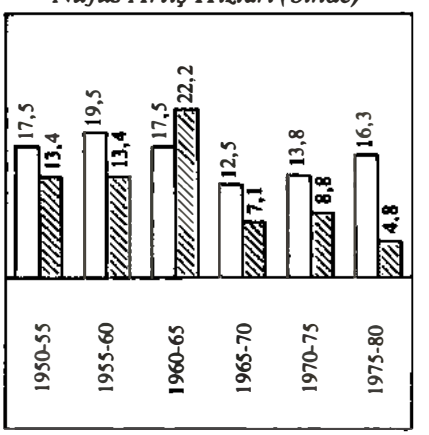
***Türkiye** ve Gaziantep'te Kentleşme Hızları (binde)*

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Şekil 6

Türkiye ve Gaziantep'te Kırsal Nüfus Artış Hızları (binde)

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Aynı dönemde, kentsel nüfus artış hızı ülke genelinde de düşmüş olmakla birlikte, Gaziantep'teki gerileme daha önemlidir.

Kırsal ve kentsel alanların nüfus artış hızları birlikte ele alındığında (Şekil 5 ve 6), iki önemli nokta göze çarpmaktadır. Birincisi, kentleşme hızının en yüksek düzeyine ulaştığı yıllarda, kırsal nüfus artış hızının çok düşük bir düzeyde kalmasıdır. Bu ise, kentsel nüfusu artıran temel kaynağın, ilin kırsal kesiminden kopan nüfus olduğunu vurgulamaktadır. İkinci olarak da, 1975-1980 döneminde hem kentsel, hem de kırsal nüfus artış hızlarında önemli bir gerileme olmuştur. Bu durum, son yıllarda ildeki doğurganlık düzeyinin önemli ölçüde gerilemiş olmasının sonucudur *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*. Kırdan kente göçü uyaran bir etmen, kırsal alandaki yüksek doğurganlığa bağlı aşırı nüfus birikimi idi. Ayrıca, kentsel nüfusun hızlı büyümesinde, kentsel alanda da yüksek olan doğurganlığın da payı vardır. Doğurganlık düzeyindeki gerileme, her iki kesimde birden nüfus artış hızının azalmasına ve göçün yavaşlamasına yol açmıştır.

Gaziantep'te, iki ilçenin kent nüfusları kır nüfuslarını aşmaktadır. Bunlar, Merkez İlçe ve Kilis'tir (Tablo 18). Merkez İlçe'nin kentsel nüfusu, 1960'ta kırsal nüfusunu aşmış ve bu tarihten sonra giderek büyüyen bir farkla öne geçmiştir. 1980'de ilçenin kent nüfusu (374.000), kır nüfusunun (75.000) 5 katına ulaşmıştı. Merkez İlçe, aynı zamanda ildeki kentsel nüfusun da ağırlıklı bölümünü barındırmaktadır. 1980'de kentsel alanda yaşamakta olan her 4 kişiden 3'ü bu ilçede oturmaktaydı.

Kilis'in kentsel nüfusu ise, 1960'ta kırsal nüfusuna çok yaklaşmış ve bu tarihlerde önemi giderek artan sınır ticaretinin de etkisiyle hızla büyüyerek, 1980'de kırsal nüfusun 1,5 katına ulaşmıştır.

Kentsel nüfus büyüklüğü açısından da Merkez İlçe'nin özel bir konumu vardır. Gaziantep'te, kentsel nüfusu 100.000'i aşan tek ilçe Merkez İlçe'dir. Bu sınırı 1960'ta aşan ilçenin kentsel nüfusu, 1980'de 375.000'e

yaklaşmıştır.

Kentsel nüfusları 25.000 sınırını aşan ilçeler Kilis ve Nizip'tir. Kilis'in ilçe merkezi 1950'den bu yana 25.000'in üzerinde nüfus barındırmakta olup, 1980'de 50.000 sınırını aşmıştır. Nizip'in de kentsel nüfus varlığı öteden beri görece önemlidir. Daha 1950'de 10.000'den fazla nüfus barındıran ilçe merkezi, 1970'te 25.000 sınırını aşmıştı. İslâhiye'nin kentsel nüfusu 1960'ta 10.000'i aşmış, 1980'de de 25.000'e yaklaşmıştı.

Bunun dışında kalan tüm ilçelerin kentsel nüfusları 10.000'den küçük olup, Yavuzeli'ninki 5.000 sınırının da altındadır (Tablo 18).

Kent nüfusundaki gelişme açısından en önemli ilçe, kent nüfusu 1950'den bu yana sürekli bir büyüme göstererek, son 30 yılda 5 katını aşan Merkez İlçe'dir.

Buna karşılık, kentsel nüfus varlıkları önemli olan Kilis, Nizip ve İslâhiye, nüfusun gelişmesi açısından Merkez İlçe'nin oldukça gerisinde kalmışlardır. 1950-1980 arasında kentsel nüfus Nizip'te % 235, Kilis'te % 112 artarken, İslâhiye'de % 342 artışla 4,5 katına ulaşmıştır (Tablo 19).

Bir yerleşme biriminin yönetsel açıdan il ya da ilçe merkezi olması, kırsal yapıdan mutlaka kurtulacağı ve kente özgü nitelikler kazanacağı anlamına gelmez. Bir birimin "kent" sayılabilmesinin, yönetsel tanım dışında başka ve daha sağlıklı ölçütleri de vardır. Bunların en yaygınlarından biri de, "10.000'den fazla nüfus barındırma" ölçütüdür.

Ancak, Gaziantep'te bu ölçüte göre hesaplanan kentleşme oranı ve hızları, yönetsel bölünüş ölçütünden önemli bir farklılık göstermemekte, bazı yıl (ya da dönemlerde) her iki ölçüt için de eşit değerler elde edilmektedir (Tablo 20). Bunun nedeni, yönetsel bölünüşe göre de, kentsel nüfusun hemen hemen tümünün 10.000'den fazla nüfuslu merkezlerde toplanmış olmasıdır. Nitekim 1980'de, yönetsel bölünüş ölçütüne göre kentsel alanda yaşamakta olan 513.000 kişinin % 96'sı Merkez İlçe, Kilis, Nizip ve İslâhiye gibi 10.000'den fazla nüfuslu merkezlerde oturmaktaydı. Merkez İlçe, kentsel nüfusun birkaç büyük merkezde toplanması olgusunun odağında yer almakta ve toplam kentsel nüfusun % 75'i burada yaşamaktaydı (Tablo 18). "10.000+ nüfus" ölçütüne göre kentleşme hızı, 1955-1975 arasında sürekli yükselmiştir. Bu ise, ildeki kentleşme hareketinin "gerçek kent" niteliğini kazanmış ilçelerde yoğunlaştığını vurgulamaktadır. 1975-1980 arasında "10.000+ nüfus" ölçütüne göre, kentleşme hızının ilk kez yönetsel bölünüş ölçütünün altına düşmesi, bu tarihe değin kentleşmenin odağını oluşturan Merkez İlçe'nin bir doyum noktasına ulaşmakta olduğuna bağlanabilir.

"10.000+ nüfus" ölçütüne göre kentleşme oranı, Gaziantep'te her zaman ülke genelinin üzerinde olmuştur. Ancak, iki ortalama arasındaki göreli fark (K katsayısı) giderek azalmaktadır. 1950'de, Gaziantep'in kentleşme oranı Türkiye ortalamasına göre % 81'lik bir fazlalık göstermekte iken, 1980'de bu fark % 39'a düşmüştür. 1990 tahminlerine göre bu fark (K katsayısı), daha da azalarak % 31'e gerileyecektir (Tablo 21).

Tablo 18

Gaziantep İli'nde Nüfusun Gelişimi (1927-1980)*

		1927	1950	1960	1970	1980
	Toplam	213.499	328.343	434.579	606.540	808.697
Gaziantep İli	Kent	76.139	120.015	195.816	330.082	512.745
	Kır	137.360	208.328	238.763	276.458	295.952
	Toplam	88.796	150.696	192.909	298.849	449.392
Merkez İlçe	Kent	39.571	71.887	124.097	227.652	374.290
	Kır	49.225	78.809	68.812	71.197	75.102
	Toplam	—	—	12.284	23.532	26.868
Araban	Kent	—	—	1.782	3.563	8.213
	Kır	—	—	10.502	19.969	18.655
	Toplam	—	32.478	50.414	66.570	85.605
İslâhiye	Kent	—	4.993	11.560	16.892	22.082
	Kır	—	27.485	38.854	49.678	63.523
	Toplam	45.765	62.329	67.382	83.913	95.419
Kilis	Kent	22.513	27.550	33.005	43.438	58.335
	Kır	23.252	34.779	34.377	40.475	37.084
	Toplam	48.211	54.557	68.313	85.134	96.367
Nizip	Kent	7.041	11.642	19.336	30.219	38.967
	Kır	—	42.915	48.977	54.915	57.400
	Toplam	—	28.283	31.062	33.213	37.903
Oğuzeli	Kent	—	3.943	5.048	5.986	7.847
	Kır	—	24.340	26.014	27.227	30.056
	Toplam	—	—	12.215	15.239	17.143
Yavuzeli	Kent	—	—	988	2.332	3.011
	Kır	—	—	11.227	12.997	14.132

* 1927 ve 1950'de ilçe olmayan ya da başka bir ile bağlı olan ilçelerin nüfusu belirtilmemiştir.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

GÖÇ: Gaziantep, öteden beri, büyük ölçüde çevre illerden kaynaklanan bir göç almaktadır. Göç akımını uyaran birincil etmen il tarımının mevsimlik işgücü talebidir. Gaziantep'te tarımsal etkinlikler, tahıldan çok, fıstık, üzüm, zeytin gibi ürünlerin üretimine dayanmaktadır *(Bak. Tarım)*. Söz konusu ürünlerin özellikle toplanma aşamasında yoğun emek gerektirmesi, küçük ve orta işletmelerde bile mevsimlik işçi kullanımını zorunlu kılmakta ve doğan işgücü talebinin bir bölümünü çevre iller sağlamaktadır. Gaziantep'e göç eden nüfus içinde Urfa, Kahramanmaraş, Adıyaman, Mardin gibi çevre illerden gelenlerin ağırlıklı bir payı vardır. 1975 verilerine göre, başka ilde doğmuş olup, sayım zamanı Gaziantep'te bulunan 80.000 kişinin % 53'ü bu illerden gelmiştir.

Tablo 19

Gaziantep'te Seçilmiş İlçeler İçin Kentsel Nüfus Gelişme İndeksi (1950 = 100)

İlçeler	1960	1970	1980
Merkez İlçe	173	317	521
İslâhiye	231	338	442
Kilis	120	158	212
Nizip	166	260	335

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Gaziantep'in göç almasına yol açan bir başka etmen de, "büyük merkez" olma özelliğidir. İlin canlı bir sanayi ve ticaret merkezi olması ve büyük nüfusu yaygın bir kamu örgütlenmesini gerekli kılmaktadır. Bir sınır ili olduğundan sınır ticareti bakımından da önemi artmakta, yine sınır ili oluşu dolayısıyla Gaziantep'te çok sayıda askeri personel bulunmaktadır.

Son olarak, ilin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sanayi ve ticaret açısından gelişmiş bir merkezi olması, görece daha geri çevre illerden işgücü çekmesine yol açmaktadır. Ancak bu son etmen, ilde sanayi ve ticaret kesimlerinin önemli bir atılım yaptığı 1960'larda söz konusu olmuş, Gaziantep en büyük göçü bu dönemde almıştır. Sanayileşmenin 1970'lerde tıkanmaya başlaması ve işgücü talebi sınırlı küçük işletmeciliğin tam olarak aşılamaması, bu yıllarda ile göçen nüfusun yalnızca tarım ve hizmetler kesimlerinin uyardığı bir akım olarak kalmasına neden olmuştur. Bu tür göçlerden birincisi mevsimliktir; öbürü de daha uzun süreli olmakla birlikte, yine de geçici niteliktedir.

Öte yandan il, aldığı göçe yakın boyutta bir göç de vermektedir. Gaziantep'e yönelik nüfus akımının en yoğun düzeye ulaştığı 1965-1970 döneminde bile, ile gelen 40.000 kişiye karşılık 35.000 kişi Gaziantep dışına göçmüş ve il nüfusundaki göç yoluyla ortaya çıkan net artış 5.000 dolayında kalmıştır. Bunun da Gaziantep'in toplam nüfusu içindeki payı, binde 8 gibi önemsiz bir orandır.

Ayrıca, ilin verdiği göç, daha çok aile

reisinin uzun mesafeli göçü niteliğinde olup, ilin çalışma çağındaki erkek nüfusunu önemli ölçüde aşındırmakta; aldığı göç ise, niteliği gereği *(Bak. Göç Eden Nüfusun Nitelikleri)* bu etkiyi dengeleyememektedir.

GÖÇ EDEN NÜFUSUN NİTELİKLERİ: İle gelen nüfusun işkollarına göre bölünüşünde (Tablo 22), hizmetler ve tarım kesimleri ağırlıklı durumdadır. Gaziantep'e göçen her 100 kişiden 33'ü hizmetler, 26'sı tarım kesiminde faaldir. Bu ise, ile yönelik göçü asıl olarak, tarım kesiminin mevsimlik işgücü talebi ile, ilin yaygın kamu örgütlenmesini ve askeri birliklerin varlığını gerekli kılan konumunun uyardığını ortaya koymaktadır. Göç eden nüfus içinde imalat sanayii ve ticaret kesimlerinde çalışanların oranları da (sırasıyla % 14 ve % 9) önemli olmakla birlikte, görece daha düşüktür. Söz konusu veriler, ilde sanayi ve ticaretin önemli bir gelişme gösterdiği 1965-1970 dönemine ilişkindir. Sonraki yıllarda bu gelişme durakladığına göre, bu kesimlerin payının, tarım ve hizmetler yararına daralmış olması beklenir.

Göç edenlerin işteki konumlarına göre dağılımında en önemli yeri ücretliler tutmakta (Tablo 23), ile gelen her 100 faalden 64'ü ücretli olarak çalışmaktadır. Bu oranın yüksek oluşunda tarım dışı kesimlerin yanı sıra tarımın da ücretli işgücü talebinde bulunması etkili olmaktadır. Öte yandan, göç eden kadınlar arasında ücretli oranı % 40'a düşmekte buna karşılık, yardımcı aile bireyleri payı % 42'ye yükselmektedir. Bu durum, kadınların tarımda ücretli olarak çalışan aile reisinin etkinliğine çoğu kez "yardımcı" olarak katıldığını, dolayısıyla mevsimlik göçün bile aile ölçeğinde gerçekleştiğini göstermektedir. Göç edenler içinde kendi hesabına çalışanların payı da önemlidir. Hatta bu oran Türkiye ortalamasından yüksektir. Ülke genelinde % 17 olan bu oran, Gaziantep'te % 22'ye ulaşmaktadır. İlde öteden beri ticaret olanaklarının genişliği ve özellikle sınır ticaretinin çekiciliği, bu alandaki girişimleri özendirmekte ve birçok küçük girişimciyi ile çekmektedir.

Göç eden nüfusun mesleklere göre dağılımı (Tablo 24) ile işkollarına göre bölünüşü arasında tam bir benzerlik vardır. Bu dağılımda tarım ve hizmetler kesimlerinde bir yoğunlaşma görülmektedir. Bilimsel ve teknik elemanlarla ticaret ve satış personelinin, ülke ortalamasının üzerinde bir önemi olması, 1965-1970 döneminde ilde hızla büyüyen sanayi ve ticaret kuruluşlarının nitelikli işgücü çalıştırmalarına bağlanabilir.

Göç eden nüfus içinde erkek ve kadınların işgücüne katılma oranları çok farklıdır. İle gelen her 100 erkekten 75'i işgücüne katılmakta iken, kadınlarda bu oran % 20'dir. Ayrıca, faal görünen kadınların çoğu da, tarımda yardımcı aile bireyi olarak çalışmaktadır.

İl dışına göçün büyük çoğunlukla aile reisi düzeyinde gerçekleşmesine karşılık, Gaziantep'e gelen göç daha çok, aile göçüdür. Kamu görevlileri aileleri ile geldikleri gibi, tarımda mevsimlik işçi olarak çalışanların eşleri bu faaliyete yardımcı aile bireyi olarak katılmaktadır. Bu nedenle, kısa süreli göçler bile aile ölçeğinde gerçekleşmektedir.

Dolayısıyla, verilen göçün çalışma çağındaki erkek nüfusu aşındırıcı etkisi, alınan göçle ortadan kalkmamaktadır. Nitekim, Gaziantep'te nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı, göç alan değil, göç veren bir ilin özelliklerini taşımaktadır *(Bak. Doğal Yapı, Nüfus)*.

İDARİ BÖLÜNME VE BELEDİYELER: 1980'de Gaziantep İli'nde Merkez İlçe'yle birlikte 7 ilçe, 8 bucak, 592 köy vardı. 1981'de ilde 14 belediye bulunmaktaydı. Bunlardan 1'i il merkezi, 6'sı ilçe merkezi, 3'ü bucak, 4'ü köy belediyesi idi.

Yüzölçümü 7.642 km2 olan ilin ülke toprakları içindeki payı % 1'e yakındır.

1980'de ülkenin nüfusça 13. büyük ili olan Gaziantep'in il nüfusu 808.697 kişi, ülke içindeki payı % 1,8 idi.

İlin en fazla nüfuslu ve en gelişmiş ilçeleri Merkez (449.392 kişi), Nizip (96.367), Kilis (95.419) ve İslâhiye (85.605) dir.

MERKEZ İLÇE: Merkez İlçe Gaziantep

Tablo 20

İdari Bölünüşe ve 10.000+ Nüfus Ölçütlerine Göre Gaziantep'te Kentleşme Oranı ve Hızları

Yıllar	Kentleşme Oranı (%)		Kentleşme Hızı (binde)	
	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre	İdari Bölünüşe Göre	10.000+ Ölçütüne Göre
1950	36,6	33,8	49,5	49,1
1955	40,8	37,7	48,4	56,2
1960	45,1	43,3	44,2	44,4
1965	47,9	43,9	60,3	60,9
1970	54,4	52,5	51,5	51,6
1975	59,6	57,2	38,5	36,3
1980	64,0	61,1		

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar)

Tablo 21

Gaziantep İli ve Türkiye Kentleşme Oranları (10.000+ nüfuslu yerleşmelere göre)

	1927	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1990
Gaziantep	29,1	33,8	37,7	43,3	45,9	52,5	57,5	61,1	79,0
Türkiye	16,2	18,7	22,5	25,9	29,8	35,8	41,4	43,9	60,5
K	79,5	80,9	67,4	67,0	54,1	46,5	38,9	39,1	30,6

$$K = \left(\frac{\text{Gaziantep İli Kentleşme Oranı}}{\text{Türkiye Kentleşme Oranı}} - 1 \right) \times 100$$

(DİE, Genel Nüfus Sayımı-İlgili Yıllar Kılıçoğlu, 1979)

Tablo 22

Gaziantep'e Göç Edenlerin İşkollarına Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Tarım, Avcılık, Ormancılık, Balıkçılık	25,7	19,5	53,8
Maden Çıkarma	0,2	0,2	0,2
İmalat Sanayii	14,3	15,0	10,9
Elektrik, Gaz, Su	*	*	—
İnşaat Sanayii	5,9	6,9	1,6
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta, Otel	9,3	10,5	3,9
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	5,4	6,2	2,2
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	2,4	2,5	1,7
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	32,5	34,8	22,1
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	4,3	4,4	3,6
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

* % 0,05'ten küçüktür.

ilinin alan ve nüfusça en büyük ve en fazla nüfus yoğunluğuna sahip olan ilçesidir. İlçenin alanı 2.105 km2, 1980'de nüfusu 449.392 kişi ve nüfus yoğunluğu km2'de 213 kişi idi.

1980'de ilçeye bağlı Burç Bucağı ve 143 köy bulunmaktaydı.

Gaziantep Platosu'nun büyük kısmını kapsayan ilçe topraklarında köyler genellikle tarıma elverişli düzülklerde, vadiler ve akarsu boylarında kurulmuştur. İlçede yerleşme sıklığı il ortalamasının altında olup 100 km2'de ortalama 7 köy bulunmaktadır.

İlçede nüfusu 500-1.000 arasında olan orta büyüklükte köyler çoğunluktadır. Fazla nüfuslu köyler Gaziantep Kenti çevresinde toplanmıştır. 1980'de ilçede ortalama köy nüfusu 525 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 13 idi.

1980'de ilçe nüfusunun % 83'ü (374.000 kişi) il merkezi olan Gaziantep Kenti'nde yaşamaktaydı.

İlçe köylerinin ekonomisi tarıma dayalıdır. Bağcılık, fıstık ve sebze yetiştiriciliği önemlidir.

İlçe merkezi olan Gaziantep ise yörede sanayi, ticaret ve hizmetler sektörlerinin toplandığı, ülkenin önde gelen gelişmiş kentsel ekonomiye sahip merkezlerinden biridir.

İlçede 1870'te kurulmuş olan Gaziantep Belediye'sinden başka 1968'de kurulmuş olan Burç Bucak Belediye'si ve her ikisi de 1972'de kurulmuş olan Arıl ve Körkün Köy belediyeleri bulunmaktadır.

Gaziantep Belediye'sinin elektrik, su ve otobüs işletmeleri, itfaiye örgütü, hal, mezbaha, tanzim satış mağazaları vardır. Kentte belediyeye ait, belediye binası, belediye hanı, hal binası, Pürsefa Kütüphanesi, Arasa Çarşısı, ekmek fırını, tiyatro binası, oto sarayı, mezbaha binası, çok sayıda kiraya verilen dükkân, lokanta, gazino, kahvehane gibi taşınmaz mallar bulunmaktadır.

ARABAN: Araban İlçesi ilin kuzeydoğusunda, Kahramanmaraş, Adıyaman ve Urfa illeri sınırında yer almaktadır.

İlin Yavuzeli ve Oğuzeli'nden sonra üçüncü küçük ilçesi olan Araban'ın yüzölçümü 496 km2'dir. Yavuzeli'nden sonra ilin nüfusu ve nüfus yoğunluğu en az ilçesi olan Araban'ın 1980'de nüfusu 26.868 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 54 kişiydi. İlçeye bağlı 38 köy bulunmaktadır.

İlin önemli ovalarından biri olan Araban Ovası üzerinde yer alan ilçe toprakları doğudan Fırat Irmağı ve batıdan Sof Dağları ile sınırlanmaktadır. Ova Fırat Irmağı ve bunun bir kolu olan Karasu ile sulanır. Karasu ovayı doğu-batı doğrultusunda ikiye bölmektedir.

İlçedeki kırsal yerleşmeler doğuda Fırat, orta kesimde Karasu boyunda ve kuzeyde karayolu çevresinde toplanmıştır. 100 km2' de ortalama 8 köy bulunan ilçe de yerleşmelerin yoğun olduğu kesimlerde bu sayı 10-12' ye varmaktadır.

Ekonomisi tarıma dayalı olan ilçede köyler tarla tarımına bağlı olarak toplu yerleşmiş, az nüfuslu, küçük birimlerdir. İlçede 1980'de ortalama köy nüfusu 491 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 6 idi.

1980'de ilçe nüfusunun % 31'i (8.213 kişi) ilçe merkezi olan Araban Kasabası'nda yaşamaktaydı.

İlçenin tek belediyesi 1957'de kurulmuş olan Araban Belediyesi'dir. Kasabaya elektrik 1967'de getirilmiştir. Kasabanın elektrik ve içme suyu hizmetleri belediyece yü-

Gaziantep İli'nde İdari Bölünme, 1980 Bucak Nüfusları ve Köy Sayıları

İlçesi	Bucağı	Bağlı Köy Sayısı	Nüfusu	(*) Ortalama Köy Nüfusu	Nüfusu 1.000'in Üstünde Köy Sayısı
Merkez	Merkez	101	58.702		10
	Burç	42	16.400		3
	Toplam	143	75.102	525	13
Araban	Merkez	38	18.655		6
	Toplam	38	18.655	491	6
İslâhiye	Merkez	37	27.983		9
	Fevzipaşa	16	18.130		5
	Sakçagözü	17	17.410		4
	Toplam	70	63.523	907	18
Kilis	Merkez	33	12.769		2
	Musabeyli	57	18.015		1
	Polateli	16	6.300		—
	Toplam	106	37.084	350	3
Nizip	Merkez	81	44.359		11
	Barak	36	13.041		1
	Toplam	117	57.400	491	12
Oğuzeli	Merkez	27	12.588		3
	Elbeyli	20	7.397		1
	Doğanpınar	41	10.071		1
	Toplam	88	30.056	342	5
Yavuzeli	Merkez	30	14.132		3
	Toplam	30	14.132	471	3

(*) Köy altı yerleşmelerin nüfusu, bağlı olduğu köy nüfusuna dahildir.

Tablo 23
Gaziantep'e Göç Edenlerin İşteki Yere Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
Ücretli	64,0	69,5	40,4
İşveren	1,3	1,4	0,8
Kendi Hesabına	22,1	23,4	16,4
Aile İşçisi	12,6	5,7	42,4
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

Gaziantep'te Bucak ve Köy Belediyeleri ve 1980 Nüfusları

İlçe	Belediye	Nüfus
Merkez	Arıl(K)	2.064
Merkez	Körkün(K)	2.020
Merkez	Burç(B)	1.975
İslâhiye	Nurdağı(K)	4.171
İslâhiye	Sakçagözü(B)	4.108
Nizip	Salkım(K)	2.191
Nizip	Kargamış(B)	3.412

(B) Bucak Belediyesi
(K) Köy Belediyesi

Gaziantep Köylerinde Elektrik, İçme Suyu

1976'da Gaziantep'in 596 köy ve bucak yerleşmesinden % 88'inde elektrik yoktu. Aynı yıl, ülke genelinde elektriği olmayan köylerin oranı % 79'du.

Aynı yıl, il kırsal kesiminde yer alan toplam 914 bucak, köy ve köy altı yerleşmesinin % 64'ünde içme suyu yeterli, % 24'ünde yetersizdi ve % 12'sinde hiç su yoktu. Aynı yıl ülke genelinde bu oranlar sırasıyla % 49, % 27 ve % 24 idi.

rütülmektedir. Belediyenin taşınmaz mallarının başlıcaları, belediye binası, lojman ve ilçenin çeşitli yerlerindeki arsalardır.

İSLÂHİYE: İslâhiye İlçesi ilin batısında Adana ve Hatay illeri sınırında yer almaktadır.

Gaziantep İli'nin Merkez İlçe'den sonra alanca en büyük ilçesi olan İslâhiye'nin yüzölçümü 1.513 km2'dir. 1980'de ilçenin nüfusu 85.605 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 57 kişiydi. İlçeye bağlı Fevzipaşa ve Sakçagözü bucakları ile 70 köy bulunmaktadır.

İslâhiye ilde yerleşme sıklığının en düşük, buna karşılık ortalama köy nüfusunun en fazla olduğu ilçedir. İlçede 100 km2'ye ortalama 5 köy düşmektedir. 1980'de ortalama köy nüfusu 907 kişi ve nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 18 idi. Gelişmiş bir ilçe olan İslâhiye'de nüfusu 1.000'in üstünde olan köy sayısının fazla (bunlar içinde nüfusu 2.000'i aşan köy sayısı 1980'de 6 idi) olması ortalama köy nüfusunu yükseltmekteyse de köylerin çoğunluğunun nüfusu 500 kişiyi aşmaz.

Köyler ilçenin batısında karayolu ve demiryolu çevresinde ve ilçenin güneyinde Karasu (Karaçay) boyunda toplanmıştır.

İlçe topraklarının önemli bir kısmı İslâhiye Ovası'nda yer almaktadır. İslâhiye Ovası ilin en verimli ovalarındandır. Batıdan Amanus (Nur) Dağları, doğudan Sof ve Sarıkaya dağları ve Gaziantep Yaylası'yla çevrelenmiştir. Ovada pamuk, tahıl, baklagiller ve sebze yetiştirilir, zeytincilik yapılır. Akdeniz İklimi'nin etkilerini taşıyan bir mikroklima olan İslâhiye, ilde pamuk ekimi alanının en geniş olduğu ilçedir. İlçeyi doğu ve batıdan çevreleyen dağlık yörelerde ormancılık da önem kazanmış bir uğraştır.

İlçe merkezi olan İslâhiye ilin batısında kuzeyden güneye inen karayolu ve demiryolunun üzerinde yer alan önemli bir kavşaktır. İslâhiye'de, kuzeyden gelen demiryolundan bir hat ayrılarak Adana'ya gider.

İslâhiye Kenti'nin nüfusu, 1980'de 22.082 idi ve ilçe nüfusunun % 26'sı kentte yaşıyordu.

İlçede 1894'te kurulan İslâhiye Belediyesi, 1969'da kurulan Sakçagözü Bucağı Belediyesi ve 1976'da kurulan Nurdağı Köyü Belediyesi bulunmaktadır.

İslâhiye Belediyesi'nin elektrik ve su işletmesi vardır. Kente elektrik 1951'de getirilmiş, 1970'te ulusal enerji dağıtım sistemine bağlanmıştır. Kentin su tesisatı 1971'de yapılmıştır.

KİLİS: Kilis Gaziantep İli'nin güneyinde, Suriye sınırında yer alan ilçelerden birisidir.

İlçenin yüzölçümü 1.243 km2'dir. 1980'de nüfusu 95.419 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 77 kişi olan Kilis, ilde Merkez ve Nizip ilçelerinden sonra en fazla nüfusa ve nüfus yoğunluğuna sahip olan ilçedir.

Kilis'e bağlı Musabeyli ve Polateli bucakları ile 106 köy bulunmaktadır.

İlçe toprakları, yükseltisi fazla olmayan düzlükler ve Kilis Ovası üzerinde yer alır. Doğuda Küveyk Suyu, batıda Burç Deresi'nin kollarıyla sulanan ova ilin önemli ovalarındandır.

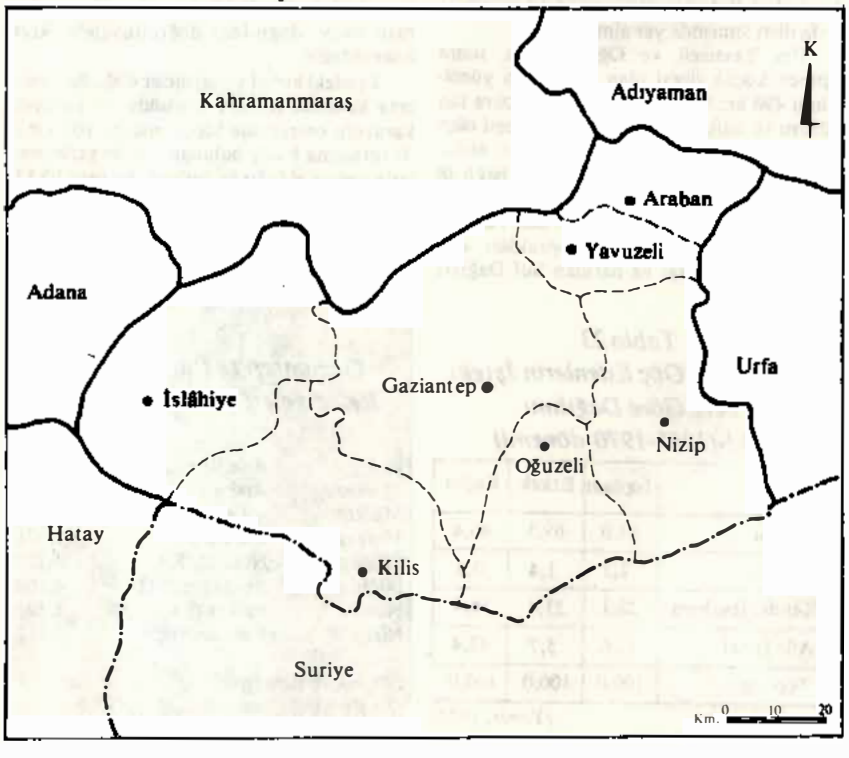
Oğuzeli ve Nizip'ten sonra yerleşme sıklığının en yüksek olduğu ilçe Kilis'tir. 100 km2'ye ortalama 9 köy düşmektedir. İlçe de

Tablo 24
Gaziantep'e Göç Edenlerin Mesleklere Göre Dağılımı (%)-(1965-1970 dönemi)

	Toplam	Erkek	Kadın
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek Sahipleri	11,4	10,2	16,8
Müteşebbisler, Direktörler ve Üst Kademe Yöneticileri	1,3	1,4	0,6
İdari Personel vb Çalışanlar	5,4	5,8	3,7
Ticaret ve Satış Personeli	6,2	7,1	2,5
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	11,2	12,7	4,5
Tarımcı, Hayvancı, Ormancı, Balıkçı, Avcı	25,8	19,5	53,2
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	14,5	15,7	9,6
Diğerleri	24,2	27,6	9,1
Toplam	100,0	100,0	100,0

(Yener, 1977)

Gaziantep İli'nde İdari Bölünme Haritası

yerleşme sıklığının en fazla olduğu yer kuzey kesimidir.

Köyler az nüfusludur. 1980'de ilçede ortalama köy büyüklüğü 350 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 3 idi. Aynı yıl ilçedeki köy altı yerleşmelerin sayısı 40 idi.

İlçe kırsal kesiminin ekonomisi tarıma dayalıdır. Baklagiller, sebze ve zeytin yetiştiriciliği ile bağcılık yaygındır. Kilis uygun "mikroklima" koşulları nedeniyle ilde zeytinciliğin merkezi durumundadır. Buna dayalı olarak ilçede, 1 zeytinyağı fabrikası ile çok sayıda küçük zeytinyağı imalathanesi bulunmaktadır.

İlçe merkezi olan Kilis Kenti, ilin ikinci büyük kentidir. 1980'de nüfusu 58.335 kişi olan Kilis Türkiye'nin sayılı büyük ilçe merkezlerinden biridir.

Gaziantep il merkezinin 60 km güneybatısında, Suriye sınırına 10 km uzaklıkta bulunan kent, Kefiz Dağı'nın güney eteğinde, bu dağla Kilis Ovası'nın birleşme yerinde kurulmuştur. Gaziantep'ten Halep'e giden karayolu ile Hassa'dan gelen yolun kavşak noktasında bulunan kent, karayolları üzerindeki bu konumu ve sınıra yakınlığı nedeniyle sınır ülkeleri ile olan ticarette önemli bir yer tutar ve sınır aşırı ticaretin odak noktasını oluşturan Gaziantep Kenti'ni tamamlayan bir yerleşme kademesi oluşturur.

Eski bir yerleşme olan kentte bazalt taşlarla döşeli, dar ve çıkmaz sokaklar ile yöreye özgü geleneksel kent dokusu varlığını korumaktadır.

Kentin merkezi iş alanları, kentin en önemli caddeleri olan ve kenti doğu-batı doğrultusunda geçen Cumhuriyet Caddesi ile bu caddeden kuzeybatı yönüne ayrılan Murtaza Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Cumhuriyet Caddesi çok katlı ve altlarında pasajlar bulunan yapıları, çeşitli lüks tüketim malı ve 1980 öncesinde her türlü kaçak eşyanın satıldığı mağazaları ile kentin en canlı kesimidir. Arıca bu ana caddelere açılan sokaklar üzerinde her türlü perakende ticaretle uğraşan işyerleri bulunmaktadır.

Önemli bir yol kavşağında yer alan kentin hayli işlek bir otogarı (terminal) bulunmaktadır. 1982'de hizmete açılan terminal kentin kuzeyinde, çevre yolunun güneyinde yer almaktadır. Terminalde 28 yazıhane, 8 işyeri bulunmaktadır. Buraya, günde ortalama 280-300 araç giriş-çıkış yapmaktadır.

1980'den sonra hızla büyüyen kent Gaziantep ve Hatay yolları yönünde gelişmekte, kentsel alanın yayılması Gaziantep yolunun kuzeyinde, Hatay yolunun iki yanında olmaktadır.

Nüfusun hızla büyümesine koşut olarak ortaya çıkan gecekondulaşma olgusu sonucunda kentin çeşitli yerlerinde gecekondu önleme bölgeleri kurulmuştur. 1 No'lu Gecekondu Önleme Bölgesi (GÖB) Beşevler Mahallesi yakınında, 2 No'lu GÖB'si Böllük Mahallesi'nde, 3 No'lu GÖB'si ise Çengel mevkiindedir. 1 ve 2 No'lu GÖB'lerinde İmar ve İskân Bakanlığı'nın desteği ile memur ve esnaf kooperatiflerince 50 bina ve 167 konut yapılmıştır.

İlçenin tek belediyesi 1883'te kurulmuş olan Kilis Belediyesi'dir.

Kentin elektrik ve su hizmetleri belediyece sağlanmaktadır. Kente elekrtrik 1937' de gelmiştir. 1969'da Çukurova Barajı Elektrik İşletmesi'nden elektrik alınmaya başlanmıştır. Kentin ilk fenni su dağıtım şebekesi 1953'te kurulmuştur. Kentin hızlı büyümesi karşısında, elektrik, su ve kanalizasyon hizmetleri yetersiz kalmaktadır.

1968'de kurulmuş olan Belediye Otobüs İşletmesi'ne ait dört otobüs kent içi kitle ulaşımını sağlamaktadır.

Kentte belediyeye ait üzüm ambarı, buz fabrikası, turistik site, otogar tesisleri, sebze hali, et hali, lokanta, gazino ve çok sayıda kiraya verilen dükkân, bulunmaktadır.

Kilis belediye bütçe harcamaları 1980' de 97 milyon dolayında olup kişi başına harcama 1.656 TL idi. 1965-1980 döneminde kişi başına belediye bütçe harcamaları 1965 sabit fiyatlarıyla ancak binde 2'lik bir artış göstermiştir.

NİZİP: Gaziantep'in güneydoğusunda yer alan Nizip, Urfa İli ve Suriye ile sınırı olan bir ilçedir.

Yüzölçümü 1.348 km2 olan Nizip, ilin Merkez ve İslâhiye'den sonra üçüncü büyük ilçesidir. Nüfusça da Merkez'den sonra ikinci büyük ilçe olan Nizip'te 1980'de 96.367 kişi yaşamaktaydı; nüfus yoğunluğu km2'de 71 kişi idi.

İlçeye Barak Bucağı ve 117 köy bağlıdır. İlçede 1980'de ortalama köy nüfusu 491 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 12 idi. Nizip, ilde yerleşme sıklığının Oğuzeli'den sonra en yüksek olduğu ilçedir. 100 km2'ye ortalama 9 köy düşmektedir. İlçenin güney yarısında Fırat'ın bir kolu olan Çanakçı Çayı ile güney sınırı arasında kalan alan ile ilçenin kuzey ve kuzeydoğu sınır boyları yoğun yerleşme alanlarıdır.

İlçenin doğu sınırını oluşturan Fırat, genellikle düz ve tarıma elverişli olan ilçe topraklarının sulanmasına da olanak vermektedir. İlçenin güney kesiminde tarıma elverişli küçük ovalar vardır. Bunlardan en önemlisi Barak Ovası'dır. Alüvyal topraklarla kaplı verimli bir ova olan Barak'ta tahıl, baklagiller, şeker pancarı, pamuk, sebze, zeytin ve fıstık yetiştirilir.

İlçenin en önemli tarım ürünleri antepfıstığı ve zeytindir. Temel geçim kaynağı tarım olan ilçede, mercimek ve buğday da önemli bir gelir kaynağıdır. Merkez İlçe'den sonra sanayi yönünden en gelişmiş ilçe olan Nizip'te beş büyük sabun ve zeytinyağı fabrikası ile 80 dolayında sabun 100'e yakın küçük zeytinyağı imalathanesi bulunmaktadır. Ayrıca, ilçede küçük imalat sanayiinin çeşitli dalları da gelişmiştir. 1975'te yapımına başlanan Küçük Sanayi Sitesi'nin 1983'te tamamlanması beklenmektedir.

Tarım dışı üretim dallarındaki bu gelişme nedeniyle Nizip 1960'tan sonra çevreden göç almaya başlamıştır. Nizip'e göç veren yerlerin başında Suruç, Bozova ve Birecik gibi Urfa'nın ilçeye yakın olan kesimleri gelmektedir.

İlçe merkezi olan Nizip Kenti'nin 1980'de nüfusu 38.967 kişi idi. Nizip, ilin 3. büyük kentsel yerleşmesidir. Kent, Akdeniz Bölgesi illerini Güneydoğu Anadolu illerine bağlayan karayolu ve batıdan gelerek Bağdat'a giden Haydarpaşa-Bağdat Demiryolu üzerindedir.

Kent, Fırat Irmağı'nın kollarından Nizip Çayı kenarında denizden ortalama yükseltisi 500-550 m olan platoda kurulmuştur. 14 mahallesi olan kentin en önemli merkezi ve başlıca iş alanları, Atatürk Bulvarı ile PTT, İstasyon ve Taşköprü caddeleri üzerindedir. İş alanlarının ağırlık merkezi Taşköprü Caddesi'ndedir. Eğitim, kültür, eğlence ve sağlık gibi hizmetler yönünden il merkezine bağlı olan kentte en gelişmiş işlev perakende ticaret ve depolamadır.

1956'da Fırat üzerindeki Birecik Köprüsü'nün açılmasıyla 6 nolu devlet yolunun önem kazanması, 1957'de Ülfet Zeytinyağı ve Sabun Fabrikası'nın kurulması ve 1958'de demiryolunun Nizip'e ulaşması ile kent nüfusu hızla artmaya başlamıştır.

Bu gelişme sonucunda kent, başlangıçta kurulduğu tepeden, kent merkezini ovaya birleştiren yol boyunca, ovaya doğru yayılmıştır.

Kent merkezinde ve çevresindeki önemli caddeler üzerinde çok katlı yapılar yer almakla birlikte, yapılar çoğunlukla tek ya da iki katlıdır. Kentin en önemli sorunlarından biri konut sorunudur.

Kente 1953'te elektrik gelmiştir. Kent, 1968'de ulusal elektrik şebekesine bağlanmıştır. Kentin içme suyu Karpuzatan kaynağından sağlanmaktadır. Nüfusun hızla artması sonucunda, elektrik, su ve kanalizasyon hizmetleri yetersiz kalmaktadır.

İlçede 1911'de kurulmuş olan Nizip Belediyesi'nden başka 1960'ta kurulmuş Kargamış Bucağı Belediyesi ve 1968'de kurulmuş Salkım Köyü Belediyesi vardır.

Nizip Belediyesi'nin sebze hali, et hali, mezbaha, turistik gazino ve lokantası, otobüs garajı ve çok sayıda kiraya verilen dükkânı bulunmaktadır.

1980'de Nizip belediye bütçe harcamaları 70 milyon TL dolayında ve kişi başına harcama 1.796 TL idi. 1970-1980 döneminde kişi başına belediye bütçe harcamaları sabit fiyatlarla % 52 artmıştır.

OĞUZELİ: Oğuzeli İlçesi Gaziantep İli'nin güneyinde, Suriye sınırında yer alan ilçelerden biridir.

İlin Yavuzeli'den sonra alanca ikinci en küçük, Yavuzeli ve Araban'dan sonra nüfusca üçüncü küçük ilçesi olan Oğuzeli'nin yüzölçümü 475 km2'dir. 1980'de nüfusu 37.903 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 80 kişi idi.

İlçeye, Elbeyli ve Doğanpınar bucakları ile 88 köy bağlıdır.

İlin güneyindeki yoğun yerleşme kuşağında bulunan Oğuzeli İlçesi alanca küçük ve kır yerleşme birimlerinin az nüfuslu olması nedeniyle yerleşme sıklığının en yüksek olduğu ilçedir. 100 km2'ye ortalama 19 köy düşmektedir. 1980'de ilçede ortalama köy nüfusu 342 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı ise 5 idi.

İlçede köy yerleşme sıklığı güneyde artmakta olup kuzey ve kuzeydoğu sınır boyları görece tenhadır.

İlçe ekonomisi tarıma dayalıdır. İlçe topraklarının önemli bir bölümünü kaplayan Tılbaşar (Oğuzeli) Ovası güneye doğru genişleyerek uzanır. Alüvyal ve kolüvyal topraklarla kaplı olan ovada, tahıl, sebze, üzüm, zeytin ve fıstık yetiştirilir. Oğuzeli, buğday ve baklagil ekili alanın en geniş olduğu ilçedir.

İlçe merkezi olan Oğuzeli Kasabası'nın 1980'de nüfusu 7.847 kişi idi.

Kasaba, il merkezinin 18 km güneydoğusunda, Oğuzeli Ovası'nın kenarında, Sacır Suyu yakınında kuruludur.

Kasabanın elektriği ve suyu vardır. Elektrik kasabaya 1955'te getirilmiş, 1968' de ulusal elektrik şebekesine bağlanmıştır.

İlçedeki tek belediye 1946'da kurulan Oğuzeli Belediyesi'dir. Oğuzeli Belediyesi' nin taşınmaz malları arasında, belediye hizmet binası, sinema, hamam, gazino ve dükkânlar sayılabilir.

YAVUZELİ: Yavuzeli İlçesi, Gaziantep İli'nin kuzeyinde Kahramanmaraş sınırında yer almaktadır.

Yüzölçümü ve nüfus yönünden ilin en küçük ilçesi olan Yavuzeli, nüfus yoğunluğunun da en düşük olduğu ilçedir. İlçenin yüzölçümü 463 km2'dir. Nüfusu 1980'de 17.143 kişi, nüfus yoğunluğu km2'de 37 kişi idi. İlçeye 30 köy bağlıydı.

1980'de ilçede ortalama köy nüfusu 471 kişi, nüfusu 1.000'i aşan köy sayısı 3 idi. 100 km2'ye ortalama 6-7 köy düşmekteydi.

İlçe topraklarının önemli bir bölümünü oluşturan Yavuzeli Ovası'nı Fırat'ın bir kolu olan Bozatlı Çayı sular. Ovada tahıl, baklagiller, sebze, meyve, üzüm ve zeytin yetiştirilmektedir.

İlçe merkezi olan Yavuzeli Kasabası'nın 1980'de nüfusu 3.011 kişi idi. Kasaba, il merkezinin 37 km kuzeydoğusunda Gaziantep-Adıyaman devlet karayolu üzerinde bulunmaktadır.

Kasabanın elektriği ve suyu vardır. Elektrik kasabaya 1962'de gelmiştir.

İlçenin tek belediyesi 1958'de kurulmuş olan Yavuzeli Belediyesi'dir.

GAZİANTEP KENTİ: Gaziantep Kenti, Akdeniz Bölgesi'nden Güneydoğu Anadolu'ya geçiş bölgesinde yer alan yerleşmeye elverişli düzlükler kuşağında Gaziantep Yaylası üzerinde kurulmuştur. Kent alanının ortalama yükseltisi 750–800 m olup, yayla, kuzeybatıdan güneydoğuya, Fırat Vadisi'ne doğru alçalmaktadır.

Gaziantep, On Asya, Ortadoğu ve Uzakdoğu'yu bağlayan tarihsel "İpek Yolu" üzerinde yer alan ve ülkenin batı bölgeleri ile doğu ve güneydoğu bölgelerini ve güneydoğudaki komşu ülkeleri birleştiren önemli kara ve demiryolları üzerinde bir kavşak noktasıdır. Gaziantep Kenti, aynı zamanda, doğu ve güneydoğu illerini İskenderun ve Mersin limanlarına bağlayan yol üzerindeki ana toplama ve dağıtım merkezidir.

I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nı izleyen yıllarda her yönden sarsıntı geçiren kent, Halep'in ülke sınırları dışında kalmasından sonra *(Bak. Ticaret).* stratejik ve coğrafi konumu nedeniyle, geçmişte Halep' in yüklendiği işlevleri kendinde toplamaya başlamış ve bir canlanma dönemine girmiştir.

1950'lere değin devlet yatırımlarından yararlanamayan kentin bu dönemdeki sınırlı gelişmesi, yörenin iç potansiyeline ve özellikle sınır ülkelerle yapılan yasa dışı sınır ticaretine bağlı kalmıştır. Kentin Doğu Anadolu'yu da içine alan geniş bir bölgenin tarım ürünlerinin toplanma, depolanma, pazarlanma ve dağıtım işlevlerini yerine getiren bir merkez olarak gelişmesi asıl olarak 1950'den sonra, yöredeki ulaşım bağlantılarının gelişmesiyle gerçekleşmiştir.

1954'te tamamlanan Narlı-Gaziantep demiryolu hattıyla bunu izleyen yıllarda açılan Kargamış hattı, Kilis-Hassa ve Fevzipaşa karayollarının yapılması ve 1956' da Fırat üzerindeki Birecik Köprüsü'nün açılması sonucu kentin çevre iller ve ülkenin öteki bölgeleriyle bağlantıları yanında sınır ülkeleriyle ilişkileri de güçlenmiştir.

1956'da Birecik Köprüsü'nün açılması ve 1968'de Çukurova'dan elektrik gelmesinin yol açtığı gelişmeler, kentte 1955-1970 yılları arasında yaşanan nüfus patlamasının başlıca nedenleridir. Güneydoğu Anadolu' nun ticaret, sanayi, kültür ve eğlence merkezi olarak gelişen kent, başta kendi kırsal kesiminden olmak üzere çevre illerden (Adıyaman, Kahramanmaraş, Urfa, Mardin, Hakkâri, Van ve Siirt) de göç almaktadır *(Bak. Göç).*

Geniş bir yörenin tarım ürünlerinin ticaret merkezi olması, yörede dışsatım malı olan tarım ürünlerinin yetiştirilmesi, küçük sanatların gelişmiş olması, Ortadoğu ülkelerine ve Mersin Limanı'na yakınlık gibi nedenlerle kentte tarım dışı etkinlikler gelişmiştir. Bu etkinlikler toptan ve perakende ticaret, depolama ve küçük imalat kesimlerinde yoğunlaşmaktadır.

Buna karşılık, sanayiye göre daha kısa sürede yüksek gelir sağlayan bu alanlara yatırım yapma eğiliminin yaygın olması ve Adana gibi sanayileşmiş bir merkezin rekabet alanı içinde bulunması, kentte büyük sanayinin gelişmesini yavaşlatmıştır.

Çalışan nüfusun işkollarına dağılımı yönünden Gaziantep Kenti, toptan ve perakende ticaret, küçük imalat sanayii ile sanayi bitkileri ve meyve üretiminde ülke ölçeğinde; inşaat ve ulaştırma kesimlerinde de bölge ölçeğinde uzmanlaşmış bir düzeydedir.

1975'te Gaziantep Kenti'nde faal nüfusun % 24'ü imalat sanayiinde, % 22'si ticaret, depolama, ulaştırma dallarında, % 21'i tarım, % 20'si hizmetler ve % 12'si inşaat işkolunda ve % 1'i iyi tanımlanmamış işkollarında çalışmaktaydı.

İlde Konut

Gaziantep İli'nde ortalama hane halkı büyüklüğü 6 kişi olup, ülke geneline (5,5) hayli yakındır.

İlde konutların birden çok ailece paylaşılması çok yaygın bir olgu değildir. 1975'te ildeki konutların yalnızca % 13'ü birden çok ailce paylaşılmaktaydı.

İlde oda başına düşen kişi sayısı ortalama 3'tür. Konutların % 88'i üç ve daha az odalı olup, 2 odalı konutlar % 46 ile en büyük grubu oluşturmaktadır.

1975'te ildeki konutların % 55'inde bağımsız mutfak, % 60'ında bağımsız hela, % 36'sında bağımsız banyo, % 60'ında elektrik, % 56'sında ise içme suyu vardı. Konutların % 87'sinde ısınmak için soba ve % 77'sinde yakacak olarak odun kullanılmaktaydı.

Gaziantep İli'ndeki geleneksel konut yapılarında ve taşın kolay sağlanabildiği plato ve dağ köylerinde taştan yapılmış konut tipi yaygındır. Bazalt alanlarına yakın köylerdeki konutlarda kara bazalt taşı; kalker ve marnlar üzerinde bulunan köylerde ise beyaz renkli kalkerli marnlar; bazalt ve kalkerin birlikte bulunduğu alanlarda kurulu köylerde de siyah ve beyaz taşlar bir arada kullanılmıştır. Ova köylerindeki konutlarda ise daha çok toprak ve samandan yapılan kerpiç kullanılır.

Hem taşın hem de toprağın kolaylıkla sağlanabildiği ova ve plato yerleşim alanları ve vadi tabanlarında yer alan köylerde ise konut yapımında taş ve kerpiç birlikte kullanılmıştır.

Yöredeki kentsel yerleşmelerde de geleneksel yapı gereci olarak çoğunlukla taş kullanılmıştır. Gaziantep ve Nizip'te kullanılan gereç daha çok, kalker, kalkerli marn ve marn gibi beyaz taşlar; bazalt alanına yakın olan Kilis'te ise siyah taştır.

Tuğla ve briket 1950, özellikle 1960, sonrası kentlerde yapılan konutlarda yapı gereci olarak kullanılmaya başlamıştır. Çimento fabrikasının kurulmasından sonra betonarme binaların sayısı da artmıştır.

Yörede özellikle kır konutlarında, taş ve kerpiçten örülen duvarlar üzerine direkler atılır ve bu direkler üstüne de çalılar ve en üste toprak konarak çatı yapılır. İldeki köylerin % 90-95'inde konutların damları topraktır. Kalın toprak damlar, yaz aylarında çok sıcak olan yörede iyi bir ısı yalıtımı sağlar.

İlin kuzeyinde fazla yağış alan kesimlerde damlar saçaklı, az yağış alan güneyinde ise saçaksızdır. Bu düz, toprak damları, halk, sıcak yaz aylarında yatmak, üzüm ve şıralarını sererek kurutmak gibi amaçlarla da kullanır.

Kış döneminin uzun sürdüğü kuzeydeki platolardaki kır konutlarında güneş ışınlarından gerektiği gibi yararlanmayı sağlamak amacıyla pencereler büyük ve çok sayıda yapılırken, yazların sıcak ve uzun geçtiği güneye gidildikçe özellikle güneydoğuda, pencereler birer küçük ışık deliği şeklini alır.

Yöredeki kır konutları çoğunlukla tek katlıdır ve genellikle bir oda ile küçük bir depo ve mutfaktan oluşur. Konutlar, birbirine bitişik yapılmış olup, önlerinde bir avlu bulunur. Avlular taş ya da kerpiçten yapılmış bir duvarla çevrilidir.

İki katlı köy konutlarında alt katta ahır, samanlık ve depo bulunur. İkinci kattaki odalar "divan" denilen bir sofa üzerine sıralanmıştır. Divan, yaz aylarında oturma odası, kış aylarında ise mutfak olarak kullanılır. Divanlar dış mekâna büyük kemerli kapılarla açılır.

KENTSEL ALANIN GELİŞMESİ: Gaziantep'te kent yerleşmesinin çekirdeğini oluşturan Ayıntab Kasabası, Sacır Suyu' nun yukarı çığırını oluşturan Alleben Deresi'nin güney kenarındaki tepeler üzerinde kurulmuştu. Yerleşmenin tarihi İÖ 4.000'lere uzanmaktadır.

XIII. yy'a değin kale çevresinde ve dağınık olan yerleşmenin yakın çevresinde önemli sayılabilecek başka toplu yerleşme yoktu. XIV. yy'ın sonuna doğru tepelerin yakınındaki düzlüklere yayılan yerleşme, XVI. yy sonunda Osmanlı yönetimine girdikten sonra gelişerek yörenin önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Kale çevresinden dışa doğru ilk toplu sıçramalar XV-XVI.yy'lar arasında güneybatıda Şehreküstü, Şehveli ve Eyüpoğlu mahallelerinin olduğu kesimlere ve yamaçlara doğru olmuştur. XX. yy başlarına değin batıda, güneyde ve doğudaki yayılmasıyla kentin ulaştığı sınırlar bu yüzyılın ortalarına değin fazlaca değişmemiş,ancak içerdeki boş alanlar dolmuştur.

XX. yy ortalarına değin Ortaçağ'daki kuruluş planı içerisinde gelişmesini sürdüren kent, yöneticilerin oturduğu bir kale ile onun çevresindeki konut alanlarından oluşmaktaydı. Etnik ve dinsel farklılıklara dayalı olarak kapalı birimler biçiminde gelişen mahalleler (konut alanları), dinsel yapılar ve ticari kuruluşların yoğunlaştığı ikincil merkezler çevresinde gelişmişti.

I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarındaki nüfus kayıpları ve Ermeni nüfusun başka yerlerde "zorunlu iskânı" ile XX. yy başlarında nüfusu önemli ölçüde azalan kent, 1950'lerde gerek yüksek doğurganlık oranı, gerek aldığı göçler dolayısıyla yeniden büyümeye başlamıştır.

1950'lerde başlayan kente göç olgusu 1965'ten sonra nüfus patlaması olarak nitelenebilecek boyutlara ulaşmıştı. 1950'de nüfusu 71.887 kişi olan kentin nüfusu 1960' ta 124.097'ye, 1970'te 227.652 kişiye ulaşmıştı *(Bak. Nüfusun Kır-Kent Bileşimi).*

Gaziantep'e göç eden nüfus, kentin özellikle güneyinde ve bir ölçüde de kuzeyindeki tepe ve sırtların (Karşıyaka) yamaçlarında, tek katlı küçük konutlar yaparak yerleşmeye başlamıştır. 1950'den sonraki nüfus artışıyla kentsel alan dışta tepelere doğru yayılmaya başlamıştı. Aynı zamanda kent içindeki eski mezarlıkların Araban Yolu'na taşınması ile boşalan alanlar, çeşitli ticaret kuruluşları, garajlar ve küçük sanayi işyerleri ile dolmuş, kale çevresindeki eski merkez güneye ve güneydoğuya doğru yayılarak genişlemişti.

Kentin 1965 sonrası gelişmesi, 1950-1965 döneminden farklı olarak, "feodal" yapıdan "modern" yapıya geçiş şeklinde olmuştur. Bu fiziksel ve sosyal değişime yol açan başlıca ekonomik nedenler, ulaşım bağlantılarının gelişmesi ile ticaret kapasitesinin artması, bir ölçüde de olsa modern girdi ve tekniklerin girmesiyle tarımsal üretimin artması ve yasa dışı ticaretin kapsam ve boyutlarının genişlemesidir.

Kentin modernleşme süreci içinde eski kent kesimindeki yollar genişletilmiş, yeni caddeler açılmış; eski yapılar yıkılarak yerlerine yeni ve çok katlı konutlar, pasajlar, iş hanları, oteller yapılmıştır. Atatürk Bulvarı, Ordu ve İnönü caddeleri üzerinde hızla yeni bir yapılanma süreci başlamıştır.

Eski kent kesimindeki gelişmeler sonucunda, imar parselli arsalar ile bina fiyatlarının ve kiraların hızla yükselmeye başlaması üzerine, kenti çevreleyen tarım alanları parsellenip yerleşmeye açılmaya başlamıştır.

Kent içinde ticaret ve konut alanları ile iç içe olan küçük imalat sanayii, kentin doğusunda Kozanlı, güneydoğusunda Akçakoyunlu ve güneyde İsmet İnönü caddeleri boyunca işkollarına göre ayrışmış birimlerde toplanmaya başlamıştır. Bu gelişmeyi de, birimler çevresinde köyden göç eden nüfusun yerleştiği gecekondu bölgelerinin oluşması izlemiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında 34 mahalleden oluşan Gaziantep Kenti'nde, 1950, özellikle 1960'tan sonra çok sayıda yeni mahalle kurulmuştur. Bu mahallelerden bazıları, batıda Akyol kesiminde Kavaklı; kuzeyde Karşıyaka kesiminde Karşıyaka, Yeşilova, Hacıbaba; doğuda Çıksorut yöresinde Yeni Ünaldı, Aydınbaba, Alibaba; güneydoğuda Yavuzlar kesiminde Yavuzlar, Sultanselim, Şenyurt, Kurtuluş, Saçaklı; güneybatıda Yeni Garajlar yöresinde Düztepe, Çamlıca, Hoşgördü ve Nuri Pazarbaşı'dır.

KENTSEL ARAZİ KULLANIMI: 1960'tan sonra eski kent yapısının sınırlarını önemli ölçüde aşan Gaziantep Kenti'nde ticaret, konut ve sanayi gibi farklı işlevsel kullanımlar, kentin sosyo-ekonomik yapısındaki gelişmeye koşut olarak mekânda ayrışmışlardır.

Merkezi İş Alanları: Kalenin güney eteklerinde bulunan "Merkezi İş Alanları", kentin 1950 sonrasındaki gelişmesiyle, güneyde İnönü Caddesi'ne dek uzanan bir alana yayılmıştır.

Merkezi iş alanları içinde üst gelir grubu ile alt gelir grubu ve kırsal nüfusa hizmet eden çarşı kesimleri birbirinden ayrılmıştır. Aynı şekilde, toptan ticaret, depolama ve küçük sanayi kullanımları da kentsel alanda ayrı yerler tutmaktadır. Bu hizmetlerden ilk ikisi hizmet götürdüğü kesimlerin yerleşme alanlarına doğru gelişmiştir.

Kentte farklı nitelikteki ticari kullanışların yoğunlaştığı üç bölge vardır. Bunlar, eski merkezin yakınındaki Karagöz Caddesi (Karagöz Camisi) bölgesi, Gaziler Caddesi ve Belediye Hali'nin (Yeni Hal) bulunduğu bölgedir. Bu bölgelerde yoğunlaşan ticari kullanışlar, kentin çeşitli yönlerindeki yayılışına koşut olarak konut bölgeleri içine damarlar biçiminde uzanmaktadır. Merkezi iş bölgesinden mahalleler içine sokulan bu uzantılardan biri, güney yönünde Şenyurt Caddesi boyunca Şenyurt ve Yavuzlar mahallelerine doğru; ikincisi güneydoğu yönünde Akçakoyun Caddesi boyunca Ulucanlar ve Ünaldı mahallelerine doğru; öbür ikisi de İsmet Paşa Caddesi ve Atatürk Bulvarı'ndan batıya doğru gelişmiştir. Kuzeyde Karşıyaka Mahallesi'ndeki ticaret kuruluşları ise ayrı bir merkez olarak gelişme eğilimindedir.

Merkezi iş alanlarının ağırlık merkezi olan Karagöz Caddesi bölgesinin doğu ve güney kesimlerinde, geleneksel merkez işlevleri yoğunlaşmakta, batıda gelişen lüks perakende ticaret kuruluşlarının toplandığı eksene açılan kesimi (prestij aksı) ise kentteki "modern" merkez kullanışlarının ağırlık noktasını oluşturmaktadır.

Geleneksel merkez, merkezi iş alanlarının doğu kesiminde, Karagöz Camisi ile Yeni Hal arasındaki bölgede yer alır. Bu kesimde hal, gıda ve öbür günlük tüketim malları yanında ucuz giyim ve ev eşyası satan mağazalar ile özellikle kırsal kesime hizmet eden kunduracılar, tenekeciler, marangozlar, demirciler, yemeniciler, aktarlar, zahireciler, kendirciler, hasırcılar gibi küçük sanatların bir araya gelerek oluşturduğu çarşılar bulunmaktadır. Ayrıca köylerden alışveriş için gelenlerin kaldığı oteller, bu kesime hizmet eden lokanta ve eğlence yerleri ile ilçelere ve köylere giden minibüs ve kamyon garajları da bu çevrede yer almaktadır.

Çoğunlukla tarım ürünleri borsası olarak kullanılan eski hanlar da bu kesimde yer almaktadır. Kervan ticareti dönemlerinde kentin bu kesiminin konaklama işlevlerinin yoğunlaştığı merkez olduğu anlaşılmaktadır. Yine burada kalenin güneyindeki "Eski Hal" kentin ve çevre köylerin günlük et ve sebze gereksinimini karşılamaktadır. Yeni Hal'in doğusu ile kalenin güneyinde kalan alanda haftanın her günü kurulan pazarda günlük gıda ve giyim eşyaları satılmaktadır.

Kırsal kesime ve alt gelir gruplarına hizmet eden ve birbirleriyle yakın ilişkisi olan depolama-pazarlama ve toptan ticaret kuruluşları da geleneksel merkezde birbirine çok yakın hatta iç içe bulunmaktadır.

Karagöz Caddesi'nin Karagöz Camisi' nin batısında kalan kesimi ile bu caddenin devamı olan Suburcu Caddesi üzerinde yoğun olarak yer alan ticaret ve eğlence yerleri, yeni ve çok katlı modern yapılarıyla kentin en canlı ve işlek merkezi iş alanıdır. Bu kesimde banka, sigorta gibi kurumlar, bar, pavyon, sinema gibi eğlence yerleri, lüks otel ve lokantalar, kuyumcular, giyim mağazaları, çeşitli tüketim malları satan büyük mağazalar yer almaktadır.

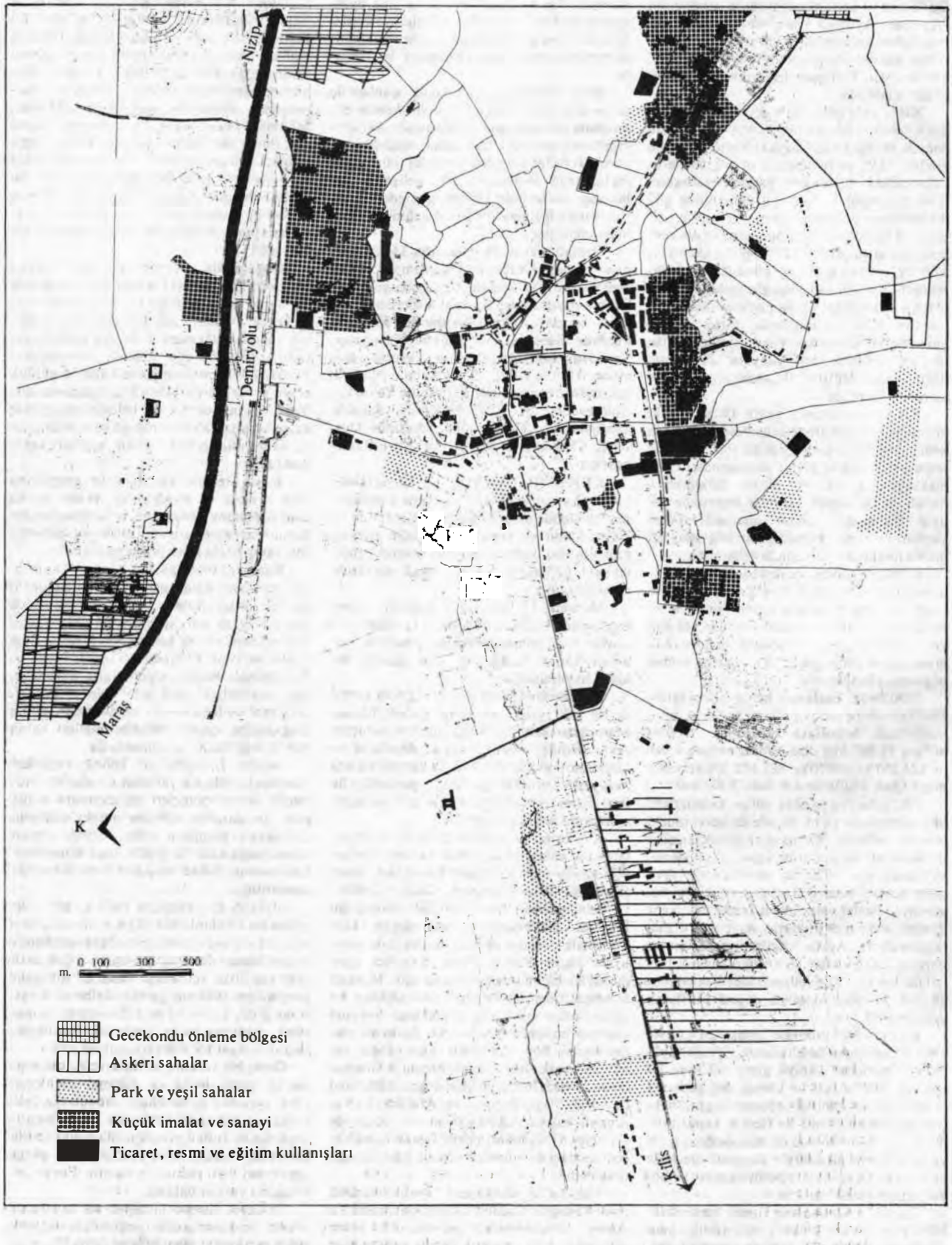
Ayrıca Karagöz ve İnönü caddeleri arasındaki bölgede yer alan Gaziler ve Mütercim Asım caddeleri de çoğunlukla üst gelir gruplarının tüketim gereksinimlerini karşılayan manifaturacılar, giyim eşyası satan mağazalar ile çeşitli büro hizmetlerinin, avukat, doktor ve eczanelerin yer aldığı alanlardır.

Merkezi iş kesiminin batıya, üst gelir grubu konut alanlarına yönelen uzantısı olan Atatürk Bulvarı üzerinde ise lüks perakende ticaret kuruluşları yoğunlaşmıştır. Çok katlı yeni yapıların yer aldığı caddede üst gelir gruplarının tüketim gereksinimlerini karşılayan gıda, giyim ve ev eşyası satan mağazalar, mobilya satış galerileri, kuaförler, pastane ve şarküteriler bulunmaktadır.

Geniş bir yörenin tarım ürünlerinin toplanma, pazarlanma ve dağıtım yeri olan kent, aynı zamanda ülkenin büyük merkezlerinden gelen sanayi ürünlerini doğu ve güneydoğu illeri ile Ortadoğu ülkelerine ileten bir merkez olduğu için, kentte büyük çapta depolama, pazarlama ve toptan ticaret etkinlikleri yer almaktadır.

Bölgesel düzeydeki depolama ve toptan ticaret kullanışlarının yoğun olarak yer aldığı merkezi iş alanı bölgesi Yeni Hal çevresidir. Bu kesimde Belediye, Şehitler ve İnönü caddelerinin oluşturduğu üçgen içinde kalan alan ve bu caddeler üzerinde hal, pazar yeri gibi toptan ticaret merkezleri; ticaret

Gaziantep Kenti Kentsel Arazi Kullanım Planı

borsası, vergi dairesi gibi yönetim merkezleri; tüccar ve iş sahiplerinin kaldığı oteller, depolama yerleri ile taşımacılık ambarları ve acenteleri yer almaktadır.

Toptan ticaret ve depolama alanlarını güneyden sınırlayan İsmet İnönü Caddesi ve bu caddenin batıya devamı olan Kozanlı Caddesi üzerinde ise oto tamircileri ve kasacılar gibi sanayi işyerleri, bu kullanışlara bağlı olan yedek parça ticareti ve bu kesime hizmet eden lokanta ve oteller yer almaktadır.

Gaziantep Kenti'nde yönetsel ve kamu kullanımları kuzeyde istasyondan başlayarak kenti güney yönünde boydan boya geçen eksenle Atatürk Bulvarı ve bunun batıya devamı olan Ordu Caddesi üzerinde belli bir toplanma göstermekteyse de çoğunlukla kent içinde dağılmıştır. Bu eksenin kuzey kesiminde (İstasyon Caddesi) stadyum, fuar, park gibi geniş alan gerektiren kamu kullanım alanları, bu caddenin güneydeki devamı olan Hürriyet Caddesi üstünde valilik, çeşitli resmi daireler ve hastaneler, daha güneyde de eğitim kurumları yer almaktadır.

Doğu-batı doğrultulu Atatürk Bulvarı üzerinde parklar ve çeşitli kamu kullanım alanları ile bunun batıya devamı olan Ordu Caddesi üzerinde subay lojmanları, devlet daireleri, geniş yeşil alanlar ve yüksek öğretim kurumları bulunmaktadır.

Adana Yolu (Yeni İpek Yolu) da Bayındırlık Bölge Müdürlüğü, Karayolları, DSİ gibi resmi dairelerin yerleştiği bir başka kesim olarak gelişmektedir.

Konut Alanları: 1950'lere değin Kale çevresinde 500-600 m yarıçaplı bir daire alanı içinde kalan konut alanları, kentin daha sonraki gelişmesiyle kuzey-güney ve doğuda tepelik kesimlerin yamaçlarına doğru eski dairesel biçimi sürerek yayılırken, batıya doğru da koridor şeklinde bir gelişme göstermiştir. Daha sonra yapılan imar planları ile batıdaki gelişme sınırlandırılarak gelişme yönü kuzeybatıya kaydırılmıştır.

Geçmişte etnik ve dinsel ayrılıklar temelinde farklılaşan konut alanları, Müslüman olmayan nüfusun büyük ölçüde azalması ve özellikle 1950'den sonra kentin geleneksel yapısının çözülmeye başlamasıyla daha çok sınıfsal farklılıklara bağlı olarak ayrışmıştır.

Üst gelir grupları genel olarak yenilenerek modern bir görünüm kazanmış olan merkeze yakın kesimlerde, alt gelir grupları da dış çeperde yerleşmiştir. İkisi arasında bir geçiş oluşturan eski kent kesiminde ise daha çok orta gelir grupları yerleşmiştir.

Kentin yeni gelişme alanları da benzer bir farklılaşma göstermektedir. Batı yönündeki gelişme, bir üst grup yerleşme alanı oluştururken, kuzeybatıdaki gelişme, kooperatiflerce yapılan toplu konutların yoğun olduğu orta sınıf yerleşmesi niteliği kazanmakta; kuzey ve güneydeki yayılma ise alt tabakaların konutlarının toplandığı gecekondu yerleşmeleri şeklinde olmaktadır.

Gecekondular çoğunlukla, kentin dış çeperinde oluşmuştur. Küçük sanayi sitesinin ve bazı fabrikaların kent dışında bulunmasından kaynaklanan iş-konut yakınlığı ile kent içinde imar parselli arsa, bina fiyatları ve kiraların yüksek olması gibi nedenler, köyden göç eden nüfusun yerleştiği kentin dış kesimlerinde gecekondu bölgeleri oluşmasına yol açmaktadır.

Kentin doğusundaki boş alanların hem değerli tarım alanı olması hem de burada bir küçük sanatkâr sitesi alanının ayrılması; batıda (daha sonra yüksek gelir grup yerleşme alanı olarak gelişen) bağ evlerinin bulunduğu alanda da yine arsa fiyatlarının yüksekliği ve buranın mevsimlik yerleşme alanı olması gibi nedenler, gecekonduları kentin kuzeyinde ve güneyindeki tepelerin yamaçlarına doğru itmiştir. Başlıca gecekondu alanları kuzeyde Karşıyaka, Yeşilova, Hacıbaba mahalleleri; kuzeydoğuda Çıksorut Mahallesi ve Yenimahalle; güneyde Alibaba, Ünaldı, Yavuzlar, Düztepe, Saçaklı, Nuri Pazarbaşı ve Hoşgör mahalleleridir.

Gecekondu bölgelerindeki sağlıksız gelişmeyi önlemek amacıyla Hacıbaba, Çıksorut ve Ünaldı mahallelerinde gecekondu önleme alanları oluşturulmuştur. Sosyal konut yapımına ayrılan bu alanlardaki arsalar, yalnızca 1.000 TL peşinli taksitle verilmiş, proje ve teknik yardım bedelsiz olarak belediyece sağlanmıştır.

Sanayi Kullanışları: Gaziantep'te küçük sanayi kuruluşları son yıllarda kent dışına çıkma eğilimi göstermekle birlikte, büyük bölümü hâlâ, kent içinde çeşitli kesimlerde yoğunlaşmıştır. Küçük sanayide az sayıda işçi çalışıyor olması, çoğunlukla ısmarlama üretim yapıldığı için alıcılara yakın olmak istenmesi ve satış üreticilerce yapıldığından depo alanlarına gereksinim olmaması gibi nedenler, bu kesimin kent içinde yerleşmesine yol açmıştır.

Kent içindeki küçük sanayi kuruluşları, kuzeydoğuda Çakmak Mahallesi'nde (İnönü Caddesi'nin güneyinde) Süleymanşah Mahallesi'nde, Gazhane'nin arkasındaki "İkinci Sanayi Bölgesi'nde" ve doğuda Ünaldı Mahallesi'ndeki "Üçüncü Sanayi Bölgesi'nde" toplanmıştır. Kent dışında ise kuzeydoğuda Nizip karayolu ile Çimento Fabrikası arasında kalan Göllüce yöresindeki 2 milyon m2'lik bir alanda 1970'te hizmete giren bir küçük sanayi sitesi (KÜSGEM Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi) kurulmuştur *(Bak. Sanayi)*.

Kent içinde dağınık olarak bulunan büyük sanayi kuruluşları ise son yıllarda karayolları boyunca kent dışına çıkma eğilimi göstermektedir.

Büyük sanayinin kent içinde en fazla toplanma gösterdiği yer kuzeydoğuda demiryolu yakınında Çakmak Mahallesi'ndeki "Üçüncü Sanayi Bölgesi"dir. Bunlar dışında, kent içinde dağınık olarak çeşitli fabrikalar bulunmaktadır. İstasyonun kuzeyinde rakı-içki fabrikası, batıda Eyüpoğlu'nda dokuma fabrikası, doğuda Yeni Hal yakınında sabun fabrikası, Kozanlı ve İnönü caddelerinin güneyinde un fabrikaları bulunmaktadır.

Kent dışında ise büyük sanayi kuruluşları Adana, Nizip ve Oğuzeli'ne giden karayolları boylarında, Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi'nde (KÜSGEM) ve Organize Sanayi Bölgesi'nde yerleşmişlerdir. Organize Sanayi Bölgesi, kent merkezine 13 km uzaklıkta, Başpınar yöresinde Adana ve Kahramanmaraş'a giden karayolunun iki yanında kalan 2.209.665 m2'lik bir alanda kurulmuştur. Bölgede 204 fabrika parseli bulunmaktadır. 1976'da 9 kuruluş işletmeye geçmişti. 7 fabrika ise kuruluş aşamasındaydı *(Bak. Organize Sanayi Bölgesi)*.

Askeri Alanlar: Geniş askeri alanlar, kent dışında batıda, Ordu Caddesi'nin güneyinde ve kuzeybatıda Mareşal Fevzi Çakmak Bulvarı üzerinde yer almaktadır. Ordu Caddesi üzerinde lojman ve sosyal tesisler ile askerlik şubesi yer alırken, zırhlı tümen kuzeybatıdaki askeri bölgede bulunmaktadır.

Yeşil Alanlar: Geçmişte bağ ve bahçelerin çokluğu ve kent içinden geçen akarsu boylarındaki mesire yerleri ile yeşil bir görünümü olan Gaziantep artık bu özelliğini tümüyle yitirmiş durumdadır.

Kentte park ve bahçe gibi kamuya açık yeşil alanların sayısı ve alanı çok azdır. Ayrıca kent içindeki dağılım da dengesizdir. Bu yeşil alanlar birbirinden kopuk olduğu için, çeşitli işlevsel bölgeler arasında tampon işlevi görebilecek bir yeşil kuşak da oluşturmamaktadır.

Gaziantep'te yeşil alanların dağılımında göze çarpan en belirgin özellik; kentin bellibaşlı dinlence ve mesire yerlerinin, üst gelir grup konut alanlarının hemen yakınında ya da içinde yer almasıdır.

Kavaklı, Kocaoğlan, Nuri Pazarbaşı ve Bey mahalleleri park ve dinlence alanları yönünden görece iyi durumda iken, kentin 36 mahallesinde hiç park ve yeşil alan yoktur.

Kent içindeki en büyük yeşil alanlar Yaprak Mahallesi'ndeki 50.000 m2'lik fuar alanı ile Kavaklı Mesiresi'dir. Kent yakınındaki en büyük mesire yeri ise Kilis Yolu üzerindeki bağlık alanlardır.

Kenti doğu-batı doğrultusunda boydan boya geçen Alleben Deresi'nin kenarında yer alan bağlık, yeşillik alanlar uzun dönemler kentin başlıca mesire yeri olmuşken, son yıllarda, çeşitli yerlerden dereye açılan kanalizasyon bacaları ve suyuna karışan sanayi artıkları dereyi öldürmüş, kenarındaki doğal yaşamı yok etmiştir. Bir artık kanalı durumuna gelen derenin, kent içinde kalan kesiminin iki yakası yapılarla dolmuştur.

1970'lerin başlarında İller Bankası'nca yayınlanan "Gaziantep Kent Bütünü" adlı çalışmada bugünkü durumuyla kent halkının sağlığını tehdit eden derenin üstünün kapatılması önerilmekteydi.

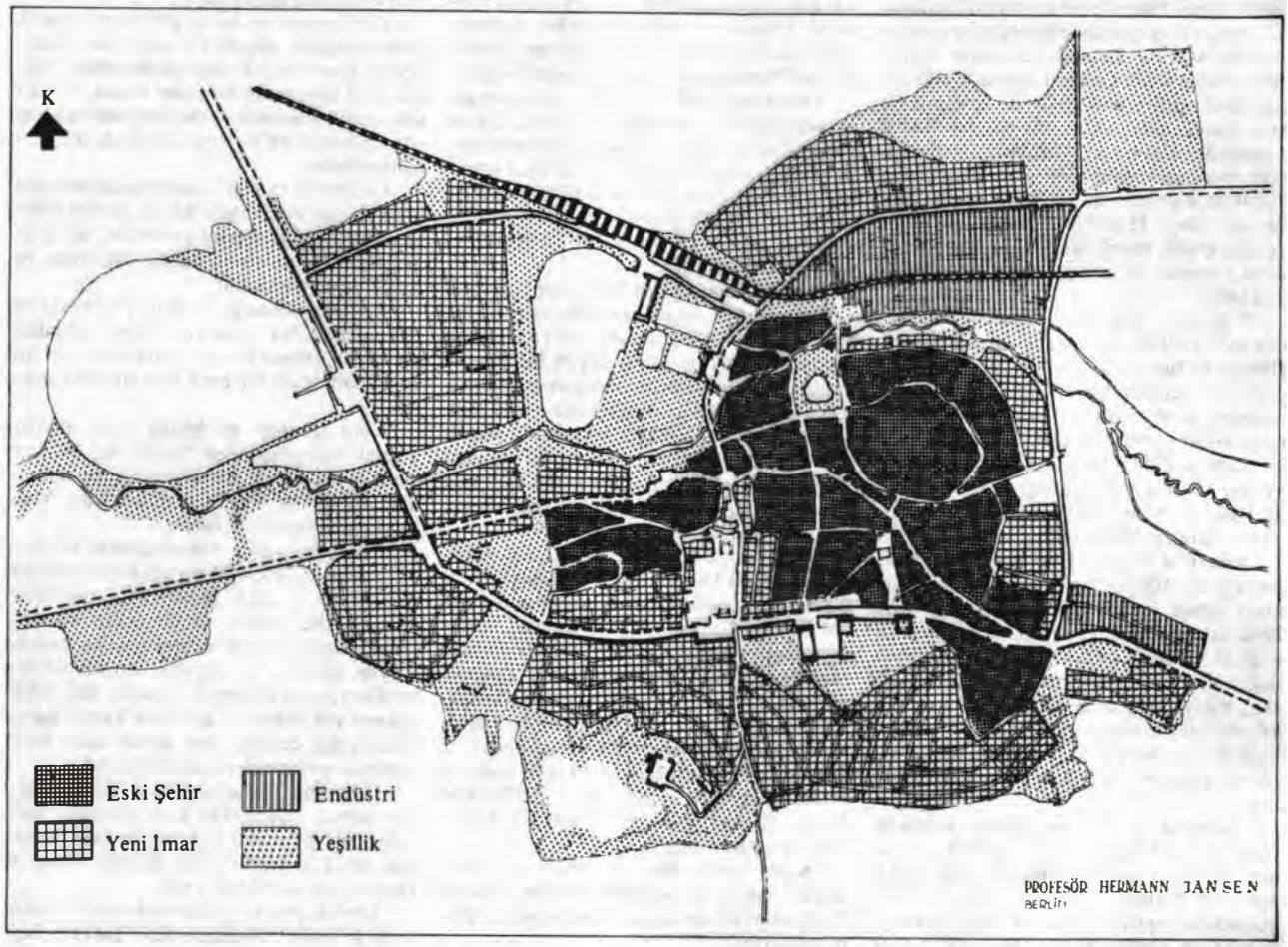
Kentin çeşitli yerlerindeki özel, donanımsız futbol alanlarından başka, Bey Mahallesi'nde 50.430 m2'lik bir alanda kapalı spor salonu ve stadyum bulunmaktadır.

KENT İÇİ ULAŞIM: Gaziantep Kenti'nde işyeri-konut-dinlence alanları gibi farklı işlevsel bölgeleri bağlayan ana ulaşım eksenleri şunlardır: Kuzey-güney doğrultusundaki ana eksen, kuzeyde İstasyondan başlayarak güneyde kentin dış mahallelerine dek uzanan caddedir. Kenti boydan boya geçen bu eksen, kuzeyden başlayarak sırasıyla, İstasyon, Hürriyet ve Özdemir caddelerinden oluşmaktadır. Doğu-batı doğrultusundaki ana eksenler ise, kuzeyde Adana-Nizip karayolu ile istasyonun güneyinden geçerek doğu ve batıda bu karayoluna bağlanan Eski Nizip Yolu'dur. Kalenin alt kesiminde doğu-batı doğrultusunda uzanan öbür eksen ise batıda Ordu Caddesi ile başlayarak Atatürk Bulvarı, Suburcu, Karagöz caddeleriyle sürerek Şehitler ve Akçakoyunlu caddeleri ile kentin güneydoğudaki gelişme alanları yönünde uzanmakta olan eksen ve eski kent kesiminin güney sınırını oluşturan İnönü ve Kozanlı caddeleridir. Doğu-batı doğrultulu bu iki ana eksen, kuzeybatıdaki gelişme bölgesine Fevzi Çakmak Bulvarı ile bağlanmaktadır.

Alleben Deresi ile ikiye ayrılan kentin kuzey ve güney kesimi arasındaki bağlantı, dere üzerindeki köprülerle kurulmaktadır.

Kent içi kitle ulaşımı, belediye otobüsleri ve dolmuşlarla sağlanmaktadır. Belediye otobüs işletmesi 1945'te hizmete girmiştir.

Jansen'in Şehir Planı

Eskiden kent merkezinde olan kent otogarı, sonradan Yeni İpek Yolu'nun güneyinde, istasyonun bulunduğu cadde üzerine alınmıştır. Yeni yapılan otogarda 28 tane otobüs acente yeri, dükkânlar ve lokanta bulunmaktadır.

İMAR PLANLARI: Kentin imar planının yapılması yolundaki ilk çabalar 1891'de belediyenin bu yolda bir karar alması ile başlamıştır. Bu kararın sonradan nasıl somutlaştığı bilinmemektedir. Kentin bilinen ilk imar planını, 1933-1935'te Profesör Hermann Jansen yapmıştır. Kentin sonraki gelişmesinde kalıcı izler bırakan bu plana göre yapılan en temel düzenlemeler, 1936-1945 arasında Suburcu, Karagöz ve Gaziler caddelerinin genişletilerek yeniden düzenlenmesi ile Atatürk Bulvarı ve İsmet İnönü Caddesi'nin açılmasıdır.

1950-1955'te, Yüksek Mimar Kemali Söylemezoğlu ve Kemal Ahmet Aru'nun yaptığı ikinci imar planı, Jansen planına göre önemli farklılıklar içermemekteydi. Bu planın yapımını izleyen yıllarda, kent merkezinin "modern" bir nitelik kazanmakta olan Gazi Caddesi kesimi yenilenmeye başlamıştı. Yine bu dönemde kent içinde yol açma çalışmaları 1963'ten sonra hız kazanmış, eski kent kesimindeki yolların motorlu araç trafiğine uygun duruma getirilmesine çalışılmıştı.

Bayındırlık çalışmaları, 1965'ten sonra ise kentin batıda ve güneydoğuda öngörülen gelişmesine koşut olarak, Atatürk Bulvarı, İnönü ve Akkoyunlu caddeleri yönüne kaymıştı.

Kent nüfusunun özellikle 1960'tan sonra sürekli olarak artması konut ve işyerleri için yeni alanlar açılmasını gerektirmiştir. 1960'tan 1975'e değin kentte 40'a yakın yeni mahalle kurulmuştur. İmar planlarının hazırlanma hızı ve gereksinimi karşılayacak düzeyde olmadığı için imar sınırı dışında kalan alanlarda, Hazine arsalarında ya da hisseli tapulu alanlarda niteliksiz konut ve işyeri yapımı hızla yayılmıştır.

1968'de İller Bankası'nca Gaziantep Kenti imar planının yapılması için ön çalışmalar başlatılmış, 1973'te imar planının yapımı için yarışma açılmıştır. Ancak yarışmacılara bilgi vermek üzere hazırlanan dokümanlardaki bilgilerin eski ve yetersiz olması, yeni yapılan planın uygulanmasında önemli güçlüklerle karşılaşılmasına neden olmuştur.

Gaziantep Kenti'nde Elektrik, Su, Kanalizasyon: Kentte ilk elektrik santralını, 1932'de bir İtalyan şirketi kurmuştur. Çeşitli yıllarda bu santrala yapılan eklerle kentin elektrik gereksinimi sağlanmaya çalışılmış ve 1968'de Çukurova Hidroelektrik Santralı'nın üretime geçmesiyle Çukurova'dan elektrik almaya başlayan kent, Keban'ın devreye girmesinden sonra ulusal elektrik şebekesine bağlanmıştır.

Gaziantep Kenti'nin geçmişteki en önemli sorunlarından biri içme suyunun yeterli olmayışı idi.

Türkiye'nin 20 büyük kenti içinde, su havzası alanı en dar olan kentte, çeşitli kaynaklardan sağlanan su yetersiz olduğundan halkın önemli bir bölümü su gereksinimini evlerin bahçelerindeki kuyulardan sağlamaktaydı. Yakın çevredeki doğal kaynaklardan su sağlama olanakları kısıtlı olduğu için kentte, özellikle yaz aylarında su sıkıntısı doruk noktasına varmaktaydı. Kimi yıllar, yaz aylarında tümden susuz kalan kentte bu sıkıntı kitle hareketlerine yol açacak boyutlara ulaşmıştı. 1956 ve 1973'te kent halkınca su sorununun çözümlenmesi için, yürüyüşler düzenlenmişti.

1968'de nüfusu 200.000 dolayında olan kentte 20.345 su abonesi vardı. Bu aboneler, aynı yıl 4.578.396 ton su kullanmıştı. Su dağıtım şebekesinin uzunluğu 139.498 m idi. 1972'de abone sayısı 33.040'a, kullanılan su miktarı 7.630.400 tona, şebeke uzunluğu ise 174.366 m'ye çıkmıştı.

1973'te kentte 8.150'şer m3'lük 6 tane su deposu bulunmaktaydı. Bunlar Kurbanbaba, Çıksorut, Düztepe, Hacıbaba, Aydınbaba ve Eski su depoları idi.

Yakın çevredeki doğal kaynaklardan yeterli su sağlanamayacağının anlaşılması üzerine kente 53 km uzaklıktaki Kahramanmaraş İli'nin Pazarcık İlçesi'nde yapılmakta olan Kartalkaya Barajı'ndan su getirilmesi planlandı. Kartalkaya'dan su getirme çalış-

maları 1969'da başladı ve 1981'de tamamlandı. İçme suyu kaynağı olarak Kartalkaya Barajı'ndan 1990'a kadar 1,5 m3/sn (47.304.000 m3/yıl) ve 1990-2005 arasında da 3 m3/sn (94.608.000 m3/yıl) su çekilmesi planlanmıştır.

Barajla kent arasında döşenen 53,5 km'lik hat, kentin Hacıbaba Tepesi'nde yapılan 120.000 m3/gün kapasiteli su arıtma tesisine bağlanmaktadır. Bu tesiste arıtılan su, kent içinde DSİ'ce döşenmiş olan 22,7 km uzunluktaki boru hattı ile dağıtılmaktadır. Su miktarı yeterli olmakla birlikte dağıtım şebekesi yetersiz kaldığından, kent içinde 7 tane daha su dağıtım deposunun yapılması planlanmıştır.

Kentin kanalizasyon şebekesi eski ve yetersizdir. Ayrıca, kanalizasyon şebekesinin boşaltım bacalarının kent içinden geçen Alleben Deresi'ne açılıyor olması da kent halkının sağlığını tehdit eder niteliktedir.

EĞİTİM

Eski çağ uygarlıklarının geliştiği, Fırat-Dicle arasındaki "Verimli Hilâl" (Mezopotamya) bölgesinde yer alan Gaziantep, yüzyıllar boyunca bir üretim, ticaret ve eğitim merkezi olmuştur. Osmanlılar Dönemi'nde "Küçük Buhara" diye anılan yörede, XIX. yy'ın sonlarında 20 dolayında medrese, Protestan misyonerlerince yönetilen bir Amerikan Koleji ve Ermeni okulları vardı.

Gaziantep'te öğretim, Müslüman halkın örgütlü çabalarıyla desteklenmiştir. 1895'te kurulan Maarif-i Mahalliye, 1911'de çalışmalarına başlayan Ayn-ül Maarif, halkın bağışlarıyla yaşayan özel eğitim dernekleri niteliğindeydi. Bu dernekler, gerektiğinde öğretim etkinliklerine destek sağlamışlar, Dar-ül Harir (İpekçilik Okulu), Ticaret İdadisi gibi meslek okulları açmışlardı. Fransız işgali sırasında Gaziantep'teki öğretim etkinlikleri, bu derneklerin denetimi altına girmişti.

Küçük sanayinin Cumhuriyet Dönemi'nde de etkinliğini sürdürmesi ve rasyonelleşme çabaları içine girmesi, yine bu dönemde daha büyük çaplı sanayi kuruluşlarının da kurulmaya başlanması, çırak, kalfa, teknisyen, mühendis gibi nitelikli ve yarı-nitelikli eleman talebini artırmıştır. Bu yükselen talep ve ilin tarihsel birikimi, yörede Cumhuriyet Dönemi'nde de birçok eğitim kurumunun açılmasına neden olmuştur.

OKURYAZARLIK: Gaziantep, Güneydoğu Anadolu'nun batıya açılan kapısı olmasına karşın, Türkiye'nin görece az gelişmiş yöreleri arasında olan bölgeye özgü nitelikler taşır. Bu nedenle, ilde okuryazarlık 1935-1975 dönemi boyunca ülke ortalamalarının altında kalmıştır. Bununla birlikte, doğu ve güneydoğu illerine göre oldukça yüksek bir okuryazarlık düzeyine ulaşılmıştır. Öte yandan, ilde kadınlar ve erkeklerdeki okuryazarlık oranları arasındaki fark 1935'te 21 puana yakın iken, izleyen yıllarda kadınların zararına büyümüştür (Tablo 25). 1970'te 37 puan ile en üst düzeyine çıkan bu fark, izleyen yıllarda kadınlar yararına biraz gerileyerek 35 puana

Tablo 25
*Gaziantep'te Okuryazar Oranı (%)**

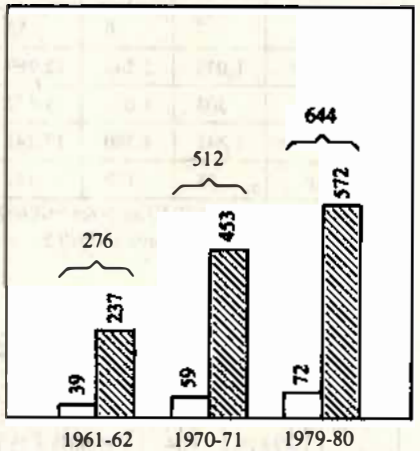
Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1935	24,1	3,4	12,6
1945	32,7	6,4	19,1
1950	31,6	8,4	20,0
1955	40,9	10,7	26,2
1960	42,2	11,4	27,2
1965	55,9	17,6	37,2
1970	62,0	25,2	43,6
1975	71,8	36,6	54,8

* Türkiye sayıları için Ankara, Tablo 40'a bakınız.

Not: (1) 1935 ve 1945 yıllarında 7, 1950'de 5, diğer yıllarda 6 ve daha yukarı yaş nüfusu esas alınmıştır.
(2) 1940 Nüfus Sayımı'nda illere göre okuryazar nüfus verilmemiştir.
(3) Yalnız eskiyazı bilenler 1960'tan sonra okuryazar sayılmamıştır.

(DİE, Genel Nüfus Sayımı İlgili Yıllar)

Şekil 7
Gaziantep'te 1961-62 ve 1979-80 Öğretim Yılları Arasında İlkokul Sayısı

* Kır okulu, köy ve bucak okulları anlamındadır.

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

düşmüştür. Türkiye genelinde kadın-erkek okuryazarlık oranları arasındaki fark, yaklaşık 27 puandır. Kadın-erkek okuryazarlığı arasındaki fark bakımından Gaziantep, öteki doğu ve güneydoğu illerine benzemektedir.

Okul dışı eğitim yolu ile okuma-yazma öğrenenler, 1975'te il toplam okuryazar nüfusunun % 38,2'sini oluşturmaktaydı. Oran, erkeklerde % 35, kadınlarda % 44,6 idi. Kadınlar, okuma-yazma öğreniminde okullardan daha az yararlanmışlardı. Bir okulu bitirenler arasında ilkokul mezunları % 82, ortaokul mezunları % 9,8, lise mezunları % 4 oranındaydı. Ortaokul ve lise dengi meslek okullarından mezun olanlar ise, % 3 gibi düşük bir düzeyde idi. Bir öğretim kurumunu bitirenler arasında yükseköğrenim yapmış olanlar, okuryazar nüfusun ancak % 1,2'sini oluşturmaktaydı.

İLKÖĞRETİM: Cumhuriyet'in ilanında Gaziantep İli'ndeki ilkokulların sayısı 61 idi. Bu sayı, izleyen yıllarda dalgalanmalar göstererek, 1937'de 75'e yükselebildi. 1937' de girişilen ilköğretim atılımı sonucu 1943'te bu sayı 100'e çıktı. Bu artışta eğitmen programının katkısı önemli olmuştur. 1943'te, 100 ilkokulun 46'sı eğitmenliydi. Aynı yıl, kentlerde ancak 19 ilkokul vardı.

1962'de 39'u kentte, 237'si kırda olmak üzere, toplam 276 ilkokul vardı. Okul sayısı 1943-1962 arasında % 176'lık bir artış göstermişti.

1950'lerde çalışmalarına başlayan İlkokul Yaptırma Derneği, 1952'de Karşıyaka Şahinbey İlkokulu'nu, 1961'de Ahmet Çelebi İlkokulu'nun 2. katını, 1962'de Yavuzlar İlkokulu'nun 1. katını, 1964'te Aliye ve Ömer Battal ilkolullarını yaptırdı. Bu derneği, öteki eğitim dernekleri izledi. 1960 sonrasında, ilkokul yapımlarına önem verilmiş ve okul sayıları 1962'ye göre % 133'lük bir artışla, 1979-1980'de 644'e varmıştır (Şekil 7). Okulların % 89'u (572) köy ve bucaklardaydı. 1962-1980 döneminde kır ilkokullarındaki artış oranı, kent ilkokullarından yüksek olmuştur. Kır ilkokullarındaki bu yüksek artış oranına karşın, 1980'de köy ve bucakların yaklaşık % 11'i okulsuzdu. Bu özelliğiyle Gaziantep, daha çok bir Güneydoğu Anadolu ili karakterindedir. Prefabrike ve geçici ilkokul binaları olan köyler de hesaba katıldığından, tüm köylerin % 16'sı okul binasından yoksun durumdadır.

Kentlerdeki okul binası yetersizliği daha da belirgindir. 72 kent ilkokulundan ancak 5'inde normal öğretim yapılabilmektedir (Tablo 26). Geri kalan tüm kent ilkokullarında, 1979-1980'de verim düşürücü nitelikte ikili ve üçlü öğretim yapılmaktaydı. 1969'da, yalnızca Gaziantep Kenti'nde ikili ve üçlü öğretim sistemini normal öğretime dönüştürmek için, 30 yeni ilkokula ve 69.600 m2'lik alana gereksinim duyulduğu ve ilkokul alanı gereksiniminin ancak % 54'ünün karşılandığı hesaplanmıştı.

Cumhuriyet'in ilk yılında, Gaziantep ilkokullarında 3.500 dolayında öğrenci okuyordu. Bu sayı, 1932'de 6.000, 1937'de 8.500, 1943'te 9.000 dolayına yükseldi. 1943'te her beş öğrencinin ancak birini kız öğrenciler oluşturmaktaydı. Bu da, doğu ve güneydoğu illerine özgü bir başka niteliktir. Söz konusu dengesizlik, izleyen yirmi yılda giderek düzelmeye yüz tutmuştur. 1962'de

ilkokul öğrencilerinin % 26,1'ini, 1970'te % 35,7'sini, 1980'de % 41,7'sini kız öğrenciler oluşturmaktaydı (Tablo 27). 1979'da kız öğrenci oranı, öteki güneydoğu ve doğu illerinden Bingöl'de % 35, Ağrı'da % 26,8, Adıyaman'da % 34 idi. Bu bakımdan da Gaziantep bir geçiş ili görünümündedir.

Ancak, kız öğrenci oranı köylerde genellikle daha düşüktür (% 38). Gaziantep'in 4 yatılı bölge ilkokulu, kırsal kesimdeki kız-erkek dengesizliğini daha belirgin bir biçimde yansıtmaktadır. 1979-1980 öğretim yılında Gaziantep'in 4 bölge ilkokulundaki toplam 1.335 öğrencinin ancak % 20,4'ü kızdı.

Cumhuriyet'in ilk beş yılında Gaziantep İli'nde 26 tane öğretmenli okul vardı. İzleyen yıllarda düşük bir hızla artan okul sayısı, eğitmenlerin de programa alınmasıyla daha büyük bir hızla artmaya başladı. 1945'te ilkokullardan 22'si, 1950'de ise 40'ı eğitmenli ve öğretmenli-eğitmenli idi. Bu tür okulların sayısı 1955-1960 döneminde 58'e yükselmişti. 1965'te okulların yalnızca eğitmenlerle açılması uygulamasına son verilmiş, eğitmen-öğretmen işbirliği ise, 1972'ye değin sürdürülmüştür. Cumhuriyet'in ilk yılında Gaziantep'te 153 öğretmen vardı. Öğretmen sayısında, 1937'ye değin önemli bir gelişme görülmemiş, on beş yıllık sürede ancak % 12 dolayında küçük bir artış olmuştur. 1937-1943 arasında 52 öğretmenin öğretim kadrosuna katılmasıyla bu sayı, birdenbire 219'a ulaşmıştır.

Öğretmen sayısındaki yüksek artış, izleyen beş yılda da sürmüş ve öğretmen sayısı 1950'de 376, 1955'te 427 olmuştur. 1961-1962 öğretim yılında sayıları 857'ye varan tüm öğretmenlerin % 54,7'si kent okullarında görev yapıyordu. Bu durum, sonraki dönemlerde de sürdürülen ve daha da güçlenen bir eğilim olarak kalmıştır (Tablo 28).

1961-1962'de kent okullarında 49 öğrenciye bir öğretmen düşerken, 1979-1980'de bu sayı -ikili ve üçlü öğretimin sakıncaları saklı kalmak koşuluyla- 38'e düşmüştür. Öte yandan, 1961-1962 öğretim yılında kırsal kesimde 48 öğrenciye bir öğretmen düşerken, 1979-1980 öğretim yılında bu sayı 29'a inmiştir. Görüldüğü gibi, bir öğretmene düşen öğrenci sayısı bakımından hem kent, hem de köy okullarında olumlu bir gelişme vardır.

1979-1980 öğretim yılında Gaziantep'te görevli ilkokul öğretmenleri, asil ve aday olmak üzere meslekten gelen öğretmenlerdi.

İlde ayrıca, 129 öğrencili bir özel ilkokul vardı.

ORTAÖĞRETİM: Güneydoğu Anadolu'nun öteki illerine göre Gaziantep'te ortaöğretim daha gelişmiş bir durumdadır. Özellikle 1965'ten sonra bucak ve köylerde ortaokullar, ilçelerde de liseler açılmıştır.

ORTAOKULLAR: Gaziantep'te, Cumhuriyet'in ilk yılında 1'i Merkez İlçe'de, 1'i Kilis'te olmak üzere iki ortaokul vardı. 1948'de bunlara Nizip Ortaokulu katıldı. İzleyen yıl, Gaziantep Kız Lisesi'nin orta bölümü çalışmalarına başladı. 1954-1955 öğretim yılında ortaokulların sayısı 5, 1964-1965'te 8'e yükselmişti. Planlı dönemde adeta bir patlama gösteren ortaokul sayısı, 1979-1980'de 52'ye çıktı (Tablo 29). Ancak, bu okulların birçoğunda öğretim, ilkokul binalarında ya da okul olarak yapılmayan binalarda sürdürülüyordu.

1980'de söz konusu ortaokullardan 1'i körler ortaokulu, 1'i Anadolu Lisesi orta bölümü, 1'i akşam ortaokulu, 3'ü de temel eğitim yatılı bölge okulu idi.

1955-1980 arasındaki 25 yılda ortaokul öğrenci sayısında 12 kata yakın bir artış olmuştur. Artış, özellikle 1960'ların ortalarından başlayarak hızlanmıştır. Artış hızı, kızlarda erkeklerden biraz daha yüksektir. Bununla birlikte, genel ortaokullarda okuyan erkek öğrencilerin sayısı, kız öğrencilerin üç katına yakındır. Bu durum, 1978-1979 öğretim yılında ortaokullara kayıtlarını yaptıran öğrencilerin sayılarında da gözlenmektedir.

1978-1979 öğretim yılında Gaziantep İli'nde ilkokulu bitiren 15.658 öğrenciden 9.953'ü erkek, 5.705'i kızdı. İzleyen öğretim yılında bu öğrencilerin % 38,8'i ortaokula kayıtlarını yaptırmıştır. Bu oran, erkeklerde % 44, kızlarda % 27,5'tir. Genel ortaokullara kayıtlarını yaptıran kızların oranı, erkeklere göre önemli ölçüde düşüktür. Bu sayılara, imam-hatip okullarının orta bölümleriyle, kız sanat ortaokullarına başvuran 1.100 dolayındaki öğrenci de katılırsa, 1979'da ilkokulları bitirenlerden % 45,7'sinin genel ve mesleki öğretim veren ortaokullara kayıtlarını yaptırdıkları sonucuna varılır. Buna uygun olarak erkeklerde ortaokula kayıt olma oranı % 52'ye, kızlarda % 35'e yükselir. Bu duruma göre, Gaziantep, % 43 olan ülke ortalamasının üstünde bulunmakta ve güneydoğu illerinden ayrı bir nitelik göstermektedir.

1955-1980 arasında öğretmen artışları 7,3 kat ile öğrenci artışlarının oldukça gerisinde kalmış, okul binalarının yetersizliği yanında, öğretmen sayısı da yetersiz kalmıştır. Ortaokullarda görevli öğretmenlerin büyük çoğunluğu kadroludur.

Gaziantep'te 1979-1980 öğretim yılında, ilk ve ortaokulların bir tek program çerçevesinde birleştirilmesi ile oluşan 8 yıllık 3 temel eğitim okulu, bu okullarda da 29'u kız, 319'u erkek olmak üzere, toplam 348 öğrenci bulunmaktaydı. Öte yandan ilde, 1982-1983 öğretim yılında 4 ilkokulda daha 8 yıllık temel eğitim uygulamasına geçme kararı alınmıştır.

İlde açılan ortaokulların çoğu, ilkokul binalarında öğretime başlamak zorunda kalmıştır. 1973'te Burç, Salkım, Sekili, Uluyatır, Elbeyli, Doğanpınar ortaokulları, ilkokul binalarında öğretime açılmış, Sakçagözü Ortaokulu da, aslında okul binası olmayan bir binada çalışmalarına başlamıştır.

LİSELER: Gaziantep'te ilk lise 1933'te Gaziantep Ortaokulu binasında, ikinci lise 1957'de Kilis Ortaokulu binasında öğretime başladı. 1963'te Nizip Lisesi açıldı. İzleyen yıllarda liselerin sayısı artarak, 1979-1980 öğretim yılında 15'e ulaştı.

Tablo 26
Gaziantep'te Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal Öğretim	5	271	276
İkili Öğretim	63	300	363
Üçlü Öğretim	4	—	4
Diğer	—	1	1
Toplam	72	572	644

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim, 1979-80)

Tablo 28
Gaziantep'te Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	469	388	857
1970-71	1.013	868	1.881
1979-80	1.920	1.466	3.386

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 29
Gaziantep'te Ortaokul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		5	8	52
Öğrenci	Erkek	1.038	3.548	12.769
	Kız	303	1.032	4.472
	Toplam	1.341	4.580	17.241
Öğretmen		53	170	441

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 27
Gaziantep'te Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent		Kent Toplamı	Kır		Kır Toplamı	Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
1961-62	14.805	7.969	22.774	15.802	2.846	18.648	30.607	10.815	41.422
1970-71	27.299	18.208	45.507	24.558	10.551	35.109	51.857	28.759	80.616
1979-80	41.114	32.350	73.464	26.296	15.924	42.220	67.410	48.274	115.684

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim-İlgili Yıllar)

Lise sayılarındaki artışa koşut biçimde, öğrenci sayılarında da önemli artışlar olmuştur. 1954-1955 öğretim yılında 330 lise öğrencisi varken, bu sayı izleyen 10 yılda 3 kata, 1965-1980 arasında 6 kata yakın artarak, 1979-1980 öğretim yılında 8.567'ye yükselmiştir (Tablo 30). Kız öğrencilerin artış hızı, erkek öğrencilere göre daha yüksektir. 1954-1955 öğretim yılından 1979-1980 öğretim yılına değin kız öğrencilerin sayısı 48 kata yakın artarken, erkek öğrenci sayısı 21 kat artmıştır. Bununla birlikte, 1979-1980 döneminde kız öğrenciler, erkek öğrencilerin 1/3'ü kadardı (aynı oran, Bursa'da 3/4 idi).

İlde ortaokullardan (genel ve mesleki okullar bir arada) liselere geçme oranı, 1979-1980 öğretim yılında % 49'dur. Bu oran, erkekler için % 53,6, kızlar için % 46,3'tür. Liseye geçme oranı, ülke ortalamasının (% 61) bir hayli altında olduğu gibi, bu oran erkekler ve kızlar için ayrı ayrı ele alındığında da ülke ortalamalarından düşüktür.

Öğretmen sayısı, özellikle 1965'ten sonra büyük artışlar göstermiştir (Tablo 30). 1954-1955 öğretim yılında 21 olan öğretmen sayısı, 1964-1965 öğretim yılına değin 1,6 kat artarak 55'e çıkarken, 1965-1980 arasında yaklaşık 10 katlık artışla 592'ye yükselmiştir. Bu dönemde öğretmen artışları, öğrenci artışlarını geride bırakmış ve bir öğretmene düşen öğrenci sayısında küçük bir azalma olmuştur. Olumlu bir gelişme olan bu azalma, hemen hemen tümüyle kadrolu öğretmenlerle sağlandığı için, özellikle önemlidir.

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM: Gaziantep'te, küçük sanatlar yaygın ve yoğundur. Bu uğraşlar için gereken işgücü, çok büyük ölçüde geleneksel çıraklık kurumu aracılığıyla sağlanmakla birlikte, Gaziantep'te mesleki ve teknik okulların sayısı da hayli yüksektir.

Gaziantep'teki ilk meslek okullarından olan Dar-ül Muallimin (Erkek Öğretmen Okulu), 1913'e değin etkinliklerini sürdürmüştür. Cumhuriyet Dönemi'nde açılan ilk meslek okulu, 1941'de öğretime başlayan kız enstitüsü ve ona bağlı olarak açılan akşam kız sanat okuludur. Bunu 1943'te açılıp sonradan Rüştü Uzel adını alan erkek sanat enstitüsü ve ticaret lisesi izlemiştir. 1946'da Kilis'te ilin ikinci erkek sanat enstitüsü kurulmuştur. İlde 1961-1962 öğretim yılında 12, 1970-1971'de 16 mesleki ve teknik öğretim kurumu varken, bunların sayıları 1979-1980'de 21'e yükselmiştir (Tablo 31). Bunların 8'i imam-hatip ortaokul ve liseleri, 9'u kız ve erkek teknik okulu, 1'i altı sınıflı öğretmen lisesi, 2'si ticaret lisesi, 1'i sağlık meslek lisesidir. 1979-1980 öğretim yılında bulunan mesleki ve teknik okulların sayı ve türlerine göre, öğrenci ve öğretmen durumları şöyledir:

Okulun Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Altı Sınıflı Öğretmen Lisesi (1)	961	34
İmam-Hatip Lisesi (3)	378	82
Kız Meslek Lisesi (3)	687	114
Endüstri Meslek Lisesi (2)	1.305	101
Teknik Lise (1)	89	5
Ticaret Lisesi (1)	623	26
Akşam Ticaret Lisesi (1)	202	8
Sağlık Meslek Lisesi (1)	217	15
İmam-Hatip Ortaokulu (5)	1.697	26
Kız Sanat Ortaokulu (3)	963	*

* Öğretmenleri, kız meslek lisesi kadrosunda gösterilmiştir.

1979-1980 öğretim yılında mesleki ve teknik okullarda okuyan öğrencilerin % 29,1'i imam-hatip ortaokul ve liselerinde, % 56,3'ü kız ve erkek teknik öğretim kurumlarında, % 14,6'sı sağlık ve ticaret liselerindeydi. 1978-1979 öğretim yılında tüm ortaokulları (genel ve mesleki) bitiren 3.207'si erkek, 1.144'ü kız toplam 4.351 öğrencinin, 907'si erkek, 322'si kız olmak üzere toplam 1.229'u izleyen öğretim yılında mesleki ve teknik liselere kayıtlarını yaptırmıştır. Buna göre, 1979'da ortaokulları bitiren tüm öğrencilerin % 28,2'si mesleki ve teknik liselere geçmiştir. 1979-1980 öğretim yılında mesleki ve teknik liselere kayıtlarını yaptıranlardan % 13,5'i imam-hatip liselerine, % 69,7'si lise düzeyindeki kızı ve erkek teknik okullarına, % 16,8'i ticaret ve sağlık liselerine girmiştir. 1978-1979 öğretim yılında imam-hatip ortaokullarından mezun olan öğrencilerin büyük bir bölümü (% 74), izleyen öğretim yılında imam-hatip liselerine kayıtlarını yaptırmıştır.

Tablo 30
Gaziantep'te Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		1	3	15
Öğrenci	Erkek	284	1.093	6.330
	Kız	46	181	2.237
	Toplam	330	1.274	8.567
Öğretmen		21	55	592

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar)

Tablo 31
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		12	16	21
Öğrenci	Erkek	1.121	2.347	4.083
	Kız	781	2.617	3.039
	Toplam	1.902	4.964	7.122
Öğretmen		156	258	411

(DİE, Milli Eğitim İstatistikleri-İlgili Yıllar)

Mesleki ve teknik öğretimin bazı bölümlerinde, örneğin imam-hatip liselerinde öğrenci sayıları, öğretmen kapasitelerini büyük ölçüde aşmış ve 1979-1980 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 65'i bulmuştur. Bu durum, öteki mesleki ve teknik öğretim kurumları için aynı ölçüde söz konusu değildir. Bu kurumlarda, 1961-1962 öğretim yılında bir öğretmene 12 öğrenci düşmekteyken, bu sayı 1970-1971 öğretim yılında 19'a yükselmiş, 1979-1980'de ise 17 olmuştur.

YÜKSEKÖĞRETİM: Gaziantep, bir Güneydoğu Anadolu ili olarak üniversiteye geçişlerde hem 1965'te (binde 261 ile), hem de 1976'da (binde 130 ile) kendi bölgesinde ilk sırada yer almıştı. İl bu bakımdan, özellikle 1965'te öteki Güneydoğu illerinden büyük ölçüde farklıydı. O yıl başarı sıralamasında Gaziantep'e en yakın Güneydoğu Anadolu ili olan Siirt'in başarı oranı binde 147 idi. İl, bu üstün durumunu 1976'da aynı ölçüde koruyamamakla birlikte, yine de bölgenin en başarılı iliydi. Gaziantep, üniversiteye geçişlerde sağladığı başarı oranları bakımından, bir Güneydoğu ili olmaktan çok, ülkenin daha gelişmiş bölgelerindeki iller arasında yer almaktadır. Örneğin, 1965'te başarı oranları, Eskişehir'de binde 239, İçel'de binde 264, Konya'da binde 219 idi. İl, başarı düzeyini 1976'da bir ölçüde koruyabilmiş, 1965'te ülke ölçeğinde 17. sıradayken, 1976'da 21. sırada yer almıştır.

1960'larda Gaziantep'te kamuoyu, yükseköğretim kurumları konusunda harekete geçmiş, bu amaçla "Teknik Okul, Eğitim ve Yüksek Okullar Yaptırma Derneği" kurulmuştur. 1971'de açılan Gaziantep Eğitim Enstitüsü, öğretmen okulu binasında çalışmalarına başlamıştır. Okulun 1972'de kadrolu 3 öğretmeni ve 114 öğrencisi vardı.

1973'te, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne bağlı Gaziantep Mühendislik Fakültesi kurulmuştur. Başlangıçta yalnızca makine mühendisliği bölümüyle öğretime başlanmış, öteki bölümlerin açılmasıyla fakültenin kuruluşu tamamlanmıştır. Fakültede 1982'de lisans diploması veren, makine mühendisliği, elektrik mühendisliği, kimya mühendisliği bölümleri vardı. Makine ve elektrik mühendisliği bölümlerinde, yüksek lisans öğrenimi ve doktora çalışmaları da yapılabilmektedir. Bunun yanı sıra, ortak dersler için temel bilimler bölümü ve İngilizce öğretimi yapan dil okulu da bulunmaktadır.

1982-1983 akademik yılından başlayarak, inşaat ve fizik mühendisliği için öğrenci alınmasına karar verilmiştir. Fakülte, 1981-1982 akademik yılında 100 mezun vermiştir.

1979-1980 akademik yılında Gaziantep'teki tüm yükseköğretim kurumlarında 590 öğrenci ve 42 öğretim elemanı vardı. 20 Temmuz 1982'de yayımlanan 17760 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile yükseköğretim kurumları yeniden düzenlenmiş ve Gaziantep Mühendislik Fakültesi'nin ODTÜ'ye bağlılığı korunmuştur. Gaziantep Meslek Yüksek Okulu, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılarak, Gaziantep Mühendislik Fakültesi'ne bağlanmıştır.

Yükseköğretim yapan Gaziantepli gençler, gönüllü girişimlerle de desteklenmektedir. 1947'de kurulan Gaziantep Kültür Der-

neği yüzlerce gence kredi vererek, öğrenimlerini tamamlamalarına yardımcı olmuştur. Öte yandan, Ankara ve İstanbul'da okuyan Gazianteplıler için Özel İdare'nin de desteği ile yükseköğrenim yurtları yaptırılmıştır. İstanbul'da 500 öğrenciyi barındıracak büyüklükte yaptırılan yurt, 1973'te hizmete açılmıştır.

YAYGIN EĞİTİM: Gaziantep, küçük işletmelerin yaygın olduğu bir yöredir. 1970'lerin başında yalnız Gaziantep Kenti'nde 25.000 kişinin çalıştığı 50.000 küçük işletme vardı. Bunun yanı sıra, bakım ve onarım sanayii de gelişmişti. Küçük sanayiin yeniden düzenlenmesi ve çağdaşlaştırılması amacıyla 1965'te Birleşmiş Milletler Teknik Yardım Programı çerçevesinde, UNİDO'nun işbirliğiyle bir Küçük Sanayii Geliştirme Merkezi'nin (KÜSGEM) kurulmasına karar verildi. 1978'de merkezin yapımı, yol ağı dışında, hemen hemen tamamlandı *(Bak. Sanayi KÜSGEM).* Bu merkezde, 1977'ye değin girişimcilerin ve çalıştırdıkları personelin mesleki ve teknik bilgilerini artırmak amacıyla, 50 eğitim kursu açıldı.

Yaygın eğitim alanında, doğrudan doğruya işlevsel bir niteliği olan bu sanayi eğitiminin yanında, Halkevi, Halk Eğitim Derneği gibi gönüllü derneklerin de olumlu katkıları olmuştur. Bunun yanı sıra, tüm öteki illerde olduğu gibi, Gaziantep'te de örgün eğitimden geçmemiş ya da bu alanda yeterli bir iş eğitimi almamış olan gençler için, çeşitli yaygın eğitim okul ve kursları açılmıştır.

İlde, 1978-1979 öğretim yılında kentlerde 3.950 kız öğrencinin devam ettiği 4 pratik kız sanat okulu vardı. Öğrencilerin % 60'ının yaşı 17-40 arasındaydı. Bu yaygın eğitim kurumlarına koşut olarak erkeklere yönelik endüstri pratik sanat okulları yoktu.

Halk eğitimi örgütünce daha çok kırsal kesimin gereksinimlerini karşılamak amacıyla düzenlenen el sanatları kurslarının sayısı, 1978-1979 öğretim yılında 3 idi. Bu kursları izleyen öğrenci sayısı da 50'nin altındaydı. Ayrıca, aynı yıl 10 meslek kursunda 300 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Erkekler için düzenlenen sanayi eğitimi de bu kapsamda yürütülmekteydi. Bunun yanı sıra, çok sayıda öğrenci çekmeyen çeşitli genel kültür kursları düzenlenmekteydi. 1978-1979'da, ildeki 15 Kuran kursuna 314 öğrenci katılmaktaydı.

Okuryazarlık kursları öteki illerde olduğu gibi, zaman zaman kampanyalarla yürütülmüş, ilk zamanlar "millet mektepleri", sonraları "halk dershaneleri" adını almıştır. Bu kurslara 1978-1979'da 160 kişi katılmıştı. 1981'de yürütülen okuma-yazma kampanyasında, Gaziantep'te açılan 1.380 kursta 28.037 kişiye okuma-yazma öğretilmiştir.

Eğitim amacı yanında sosyal hizmet niteliği olan iki yetiştirme yurdunda 1978-1979'da, 116'sı erkek, 147'si kız olmak üzere, 263 çocuk barındırılıp okutulmakta ve çocukların küçük bir bölümü de çalışmaktaydı.

İlde bir de, ortaokul düzeyinde körler okulu vardır. Okulda 30'u erkek, 6'sı kız olmak üzere, 36 genç özel bir eğitim sistemiyle yetiştirilmektedir.

Tablo 32
Gaziantep ve Türkiye'de Ölümlerin Nedenlere Göre Dağılımı (%)-(1979)

Ölüm Nedenleri	Gaziantep	Türkiye
Kalp Hastalıkları	18,0	27,7
Doğum Nedeniyle Oluşan Ölümler	16,3	12,6
Gastro Enteritler ve Diareli Diğer(1) Hastalıklar	14,3	4,0
İyi Tanımlanamayan Haller	13,7	16,3
Zatürree	11,8	8,5
Kazalar	6,9	4,1
Hipertansiyon ve Serebrovasküler(2) Hastalıklar	3,5	5,7
Diğer Enfeksiyon Hastalıkları	3,1	3,4
Urlar	2,9	6,6
Diğer Nedenler	9,5	11,1
Toplam	100,0	100,0
Toplam Ölüm Sayısı	3.924	126.269

(1) Tifo, kolera, basilli dizanteri, amipli dizanteri gibi ishallerle seyreden, sindirim sisteminin tüm iltihabi hastalıkları.
(2) Yüksek kan basıncı, bu nedenle oluşan felçler, beyin kanamaları gibi hastalıklar.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

SAĞLIK

Gaziantep'te sağlık hizmetlerinin düzeyi, çeşitli göstergelere göre Türkiye'den geridir. Yine de Gaziantep'te ölüm nedenleri, ölümlerin yaş gruplarına göre dağılımı ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin ölçütleri ile Türkiye ortalamaları arasındaki fark çok fazla değildir. Çevre koşullarının olumsuzluğu ve koruyucu sağlık hizmetlerinin yetersizliği, ilde gastroenteritler, boğmaca ve çocuk felci gibi önlenebilir bulaşıcı hastalıkların sık görülmesine neden olmaktadır.

1982'de sosyalizasyon kapsamına alınan ilde, üç özel hastane vardır. Bunlardan Amerikan Hastanesi'nin geçmişi, 1847'ye değin uzanır.

Gaziantep'te 1975'te sakat nüfusun toplamı 12.700 kadardı. Bunların yaklaşık dörtte birinin, "hastalık" sonucu sakat kaldıkları görülmektedir. Bilinmeyen nedenler katılmazsa, sonradan olan sakatlıkların yaklaşık % 70'i "hastalık" nedeniyledir. Bu da, ilin çevre sağlığı ve koruyucu hekimlik hizmetlerinin son derece yetersiz olduğunu göstermektedir.

Gaziantep'teki sıtma ve trahomla savaş örgütleri personel ve şube sayısı açısından öteki birçok ile göre daha yeterli olmasına karşın etkin bir hizmet verememektedir. 1970'lerin ikinci yarısında sıtma olguları hızla artmaya başlamıştır.

İlde nüfus planlamasıyla ilgili dikkati çeken bir çalışma yoktur.

SAĞLIK SORUNLARI: Gaziantep'te koruyucu sağlık hizmetlerinin yetersizliği hem tek başına bir sorun, hem de başka birçok sağlık sorununun ortaya çıkmasına neden olan önemli bir etkendir.

Birçok bulaşıcı hastalığa ek olarak, ana-çocuk sağlığı merkezleri ve İl Sağlık Müdürlüğü'nce düzenli bir biçimde aşısı yapılması gereken çocuk felci ve boğmaca olgularının da ilde Türkiye ortalamalarının çok üzerinde görülmesi, öteki önemli sorunlardır.

BULAŞICI HASTALIKLAR: Başka birçok ilde olduğu gibi, Gaziantep'te de bulaşıcı hastalıkların bildirimi eksik ve düzensizdir. 1978 bildirimlerine göre, Gaziantep'teki başlıca bulaşıcı hastalıklar, çocuk felci, gastroenteritler, zatürree, boğmaca ve bulaşıcı menenjittir. Sıtma, Gaziantep'te sağlık sorunlarının başlıcalarındandır. 1978'de, Gaziantep'te çocuk felci görülme sıklığı, Türkiye genelinin 10 katından fazlaydı. 1976'da Türkiye genelinde bildirilen 500 olgunun % 12'si Gaziantep'te görülmüştü. Aynı yıl Kanada'da hiç çocuk felci olgusu görülmemiş, İsveç ve Norveç'te birer, ABD'de 26 olgu bildirilmişti. Gaziantep'te bildirilen olgu sayısı ise, bu dört ülke toplamının iki katını aşıyordu.

Gastroenteritler ve zatürree, birçok ilde olduğu gibi, Gaziantep'te de sık görülmekte ve çoğu kez ölümle sonuçlanmaktadır. Bu hastalıklar, çocuk ölümlerinin en başta gelen nedenleridir. Gastroenteritlerin ayırıcı tanısı yapılamamakta, hemen hemen tümü, kayıtlara "enteritler ve öteki diyareli hastalıklar" olarak geçmektedir. Gastroenteritlerin büyük çoğunluğu "Salmonella" ve "Shigella" türü bakterilerin neden olduğu hastalıklardır. 1978'de Gaziantep'te tifonun görülme sıklığı, Türkiye ortalamasının iki katından fazla, boğmacanın görülme sıklığı Türkiye ortalamasının dört katına yakındı. Bildirilen boğmaca olgu sayıları, yıllara göre önemli dalgalanmalar göstermiştir. 1970'lerin ikinci yarısında 150 boğmaca olgusuna rastlanmıştır. Boğmacada, bir yaşın altında olgu-ölüm oranı yüksektir. Ölümlerin tümü, üç yaşın altında olmaktadır. Buna karşılık, bir yaşın altındaki ölümler, boğmaca nedeniyle ölümlerin % 75'ini oluşturmaktadır. Boğmaca ve çocuk felcinin etkin aşıları

bulunan, korunması oldukça kolay hastalıklar olmalarına karşın, bu denli sık görülmesi ve ölüm nedeni olabilmeleri, sağlık hizmetlerinin yetersizliği yanında, halkın sağlık eğitiminin de eksik olmasından kaynaklanmaktadır. Bulaşıcı menenjit de, özellikle 1970'lerin ikinci yarısında, Gaziantep'te Türkiye genelinden daha sık görülen bir başka hastalıktır.

Gaziantep'te sıtmanın görülme sıklığı, 1978'de Türkiye geneline yakındı. Bununla birlikte, sıtmanın ilde önemli bir sağlık sorunu olmasının nedeni, 1975-1978 arasında olgu sayının her yıl yaklaşık iki katına çıkmasıdır. Sıtma, Gaziantep'e komşu olan öteki tüm illerde de ciddi bir sağlık sorunudur. Tedavi olmak amacıyla komşu illerden Gaziantep'e gelen ve sıtmanın bu ilde de yayılmasına yol açan hasta sayısında, Adana'da tıp fakültesi açıldıktan sonra, belirli bir azalma olmuştur. Yine de her yıl hızla artan olgu sayısı, Gaziantep'te sağlık açısından önemli bir tehlikenin varlığını vurgulamaktadır.

Öteki bulaşıcı hastalıklardan difteri, bulaşıcı sarılık ve kızamığın bildirimi eksiktir. İlde bildirilen bulaşıcı sarılık görülme sıklığı, Türkiye geneline yakındır. Kızamık bildirimi de yıllara göre büyük dalgalanmalar göstermektedir.

ÖLÜM NEDENLERİ: Gaziantep'te "iyi tanımlanamayan haller"in dışında kalan ilk dört ölüm nedeni, tüm ölümlerin % 60'ına yol açmaktadır (Tablo 32). Gaziantep'te başta gelen ölüm nedenlerinin bir başka özelliği ise, yol açtıkları ölüm oranlarının çok yakın olmasıdır.

Gaziantep'te en önemli ölüm nedeni, Türkiye genelinde olduğu gibi, kalp hastalıklarıdır. Ancak kalp hastalıklarından ölüm oranı, ülke genelinde % 28 iken, Gaziantep'te % 18'dir. Kalp hastalıkları daha çok yaşlı nüfusu etkilemektedir.

Gaziantep'te ölümlerin % 16'sına doğumlar yol açmaktadır. Doğum sırasında ortaya çıkan ölümlerin tümüne yakınını da bebek ölümleri oluşturur.

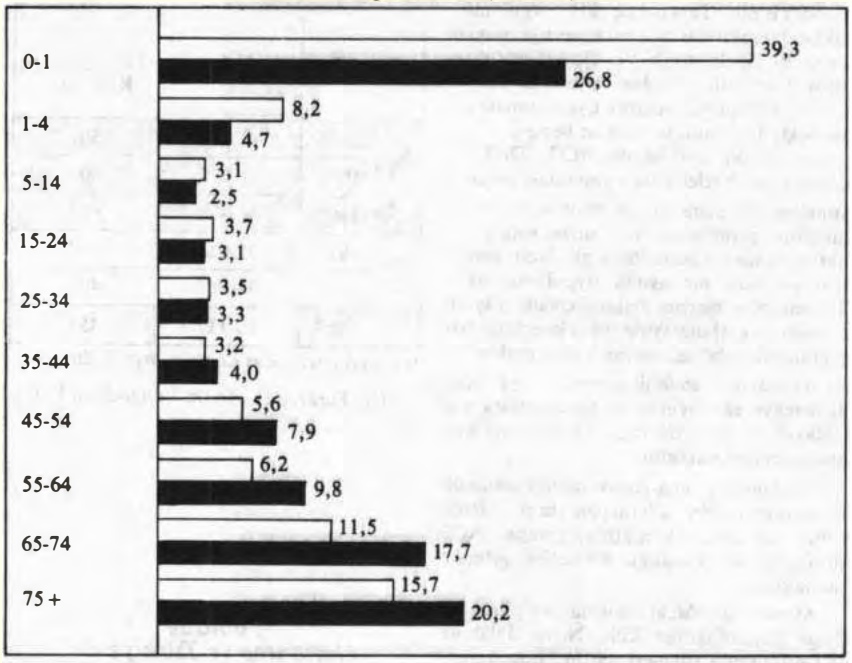
Gaziantep'te gastroenteritlerin neden olduğu ölümlerin oranı Türkiye genelinin üç katından fazladır. Gastroenteritler nedeniyle yaşamını yitirenlerin büyük çoğunluğu da bebeklerdir.

Pek açıklayıcı olmayan "iyi tanımlanamayan haller" grubunu göz önüne almazsak, ilde dördüncü ölüm nedeni zatürreedir. Zatürree de gastroenteritler gibi daha çok bebeklerde ölümlere yol açmaktadır. Gaziantep'te zatürree nedeniyle ölümler, Türkiye genelinden daha yüksek orandadır.

Öteki ölüm nedenlerinden kazalar da, Türkiye genelinden daha yüksek oranda ölüme neden olmaktadır. Bu kazaların yalnızca küçük bir bölümü trafik kazalarıdır. Kaza sonucu ölenler arasında, erkeklerin kadınlardan oldukça fazla olduğu dikkati çekmektedir.

Gaziantep'te "hipertansiyon ve serebrovasküler hastalıklar" ve tüm "urlar" Türkiye genelinden daha az oranda ölüme neden olmaktadır. Bu tür önlenmesi güç ölümlerin değil de, önlenebilir nedenler sonucu oluşan ölümlerin ilk sıralarda yer alması, Gaziantep'te sağlık düzeyinin düşüklüğünü göstermektedir.

Şekil 8
Gaziantep ve Türkiye'de Ölümlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)-(1979)*

3.906	Toplam Ölüm Sayısı	120.715

* Yaşı saptanamayan ölümleri içermez.

(DİE, Ölüm İstatistikleri, 1979)

ÖLÜMLERİN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI: Gaziantep, Haziran 1982'de sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Bu nedenle Gaziantep'te daha önceki yıllar için sosyalizasyon bölgelerinden derlenmiş ölüm istatistikleri yoktur. Kentsel istatistiklere göre, Gaziantep'te 0-4 yaş ölüm oranı (% 48), Türkiye genelinin (% 32) 1,5 katıdır (Şekil 8). Buna karşılık ilde, ileri yaşlarda ölüm oranı, Türkiye genelinin altındadır. Gaziantep sağlık düzeyinin Türkiye genelinden daha geride olduğunu gösteren bu belirtilerin dışında, ölümlerin yaş gruplarına göre dağılımı, Gaziantep için bir özellik göstermemekte, Türkiye geneline benzemektedir.

ÇEVRE SAĞLIĞI: Gaziantep'te, özellikle sanayinin yoğun olduğu bölgelerde önemli ölçüde hava kirliliği vardır. Tesislerin hiçbiri hava kirliliğine karşı önlem almamaktadır.

İnsan sağlığını tehlikeye sokan olumsuz çevre koşullarının başlıcaları, içme ve kullanma suyunun yetersiz ve kirli oluşu, kanalizasyonun yetersizliği, doğal artıkların sağlığa uygun bir şekilde yok edilememesidir.

Gaziantep Kenti'nde içme suyu şebekesi yetersizdir. Depo yetersizliği sonucu, bazı mahallelerde kent suyu sık sık kesilmekte, ayrıca arıtma tesislerinde de zaman zaman aksaklıklar ortaya çıkmaktadır.

Kentin kanalizasyon şebekesi de eski ve ilkeldir.

Suyu kirli olan Alleben Deresi açıkta akmakta, bazı bağ ve bahçeler bu suyla sulanmaktadır. Çevresindeki toprak kirliliğinden de etkilenen Alleben'e, ayrıca bazı sanayi atıkları da dökülmektedir *(Bak. Yerleşme Düzeni ve Kentleşme)*. Gaziantep'te yeraltı sularının da genellikle kirli olduğu anlaşılmaktadır. Suyu incelenen kuyuların büyük bir bölümünün sağlık için tehlikeli olduğu saptanmıştır. Çok sık olmasa da, kent suyunun bile zaman zaman kanalizasyon sızıntısı ile kirlendiği dikkati çekmektedir. 1981'de incelenen su ve gıda örneklerinin yaklaşık yarısının sağlık koşullarına uygun olmadığı saptanmıştır. Bu koşullarda Gaziantep'te gastroenteritlerin ve bulaşıcı sarılık gibi dışkılardan, ağız yoluyla bulaşan tüm hastalıkların sık görülmesi doğaldır.

Gaziantep'te konutlar daha çok iki odalıdır. Bir konutta genellikle 5-6 kişi yaşamaktadır. Konutların % 45'inin bağımsız mutfağı yoktur. Ayrı mutfağı olmayan konutların çoğunda (% 82), mutfak olarak tanımlanabilecek bir bölüm de yoktur. Konutların % 40'ında da hela yoktur. Birçok konutta hela toprakta kazılmış bir çukurdan oluşmaktadır. Bağımsız banyosu olmayan konutların oranı % 64'tür. Bütün bunlara ek olarak, konutların % 44'ü şehir suyundan yararlanamamaktadır.

KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİ: Gaziantep'te koruyucu sağlık hizmetleri yetersizdir. En temel ve en kolay yöntemlerden biri olan aşı çalışmaları bile, düzenli bir şekilde yürütülememektedir. Çocuk felci

ve boğmaca gibi hastalıkların ilde hâlâ çok önemli birer sağlık sorunu olması bu nedenledir.

SSYB'nin Türkiye'de aşı uygulaması hakkında sağlık ocaklarına verdiği bilgiye göre, BCG, kızamık ve çiçekle birlikte, çocuk felci, difteri-boğmaca-tetanoz (DPT) aşılarının da düzenli olarak uygulanması gerekmektedir. Yani, her doğan bebeğe, yaşamının ilk iki ayı içinde BCG, DPT ve ağızdan çocuk felci aşıları yapılması gerekir.

Annelere de daha sonra öbür aşıların ve bunların tekrarlarının ne zaman yapılacağı bildirilmelidir. Çocuk felci gibi son derece ucuz ve basit bir aşının uygulanmaması, Gaziantep'te birçok kişinin çocuk yaştan itibaren sakatlanmasına ve ekonomik bağımlılık altında kalmasına yol açmaktadır.

Bu hastaların rehabilitasyonu, aşıya göre ölçülemeyecek boyutlarda harcamalara yol açmakta ve yine de tam bir iyileşme söz konusu olamamaktadır.

Gaziantep'te ana-çocuk sağlığı alanında bir merkez ve birçok istasyon vardır. Gerek nüfus planlaması kliniğinin, gerekse AÇS kuruluşlarının sunduğu hizmetler yetersiz kalmaktadır.

Merkez İlçe'deki, Sıtma ve Trahom Bölge Başkanlığı'nın Kilis, Nizip, İslâhiye ve Oğuzeli'nde şubeleri vardır. İlde Verem Savaş Derneği'ne bağlı bir de dispanser bulunmaktadır.

Koruyucu sağlık hizmetlerini ve çevre sağlığının düzeltilmesine yönelik hizmetleri, il sağlık müdürlüğü düzenlemekte ve bütünleştirmektedir.

TEDAVİ EDİCİ SAĞLIK HİZMETLERİ: Adana, Hatay, İçel ve Kahramanmaraş ile birlikte XI. sağlık bölgesini oluşturan Gaziantep'te, tedavi edici sağlık hizmetleri de, koruyucu sağlık hizmetleri kadar yetersizdir. Tedavi edici sağlık hizmetlerinin ölçütleri olan, yatak başına düşen kişi sayısı ve bir hekime düşen nüfus bakımından il ortalamaları, zaten çok yetersiz düzeyde olan Türkiye ortalamalarından da geridir (Tablo 33-34). Buna karşılık, XI. sağlık bölgesi içinde bu ölçütler açısından Gaziantep'ten daha ileri olan tek il Adana'dır.

1970-1980 arasında Gaziantep hastanelerindeki yatak sayısında, önemli bir artış olmamıştır. Yatak işgal oranı, Türkiye ortalamasına yakındır (% 58). Gaziantep'teki yatak sayısı, tedavi edici hizmetler sunmaya yeterlidir. Ama, sağlık personelinin yetersizliği ve dengesiz dağılımı bunu engellemektedir. 1975-1980 arasında Gaziantep'te uzman ve pratisyen doktor sayıları azalırken, ebe-hemşire ve eczacı sayıları artmıştır (Şekil 9).

Gaziantep'te 1980'de 3'ü özel, 13 hastane vardı. 3 özel hastane ile SSK Hastanesi, Gaziantep Devlet Hastanesi, Doğumevi, Çocuk ve Göğüs Hastaneleri Merkez İlçe'dedir. Tüm yatakların 1.000 kadarı Merkez İlçe'dedir. 225'i öbür ilçelerdedir.

Gaziantep hakkına, daha çok o tarihte kentte yaşayan geniş Protestan Ermeni nüfusa ilk tıp hizmetini, 1847'de Amerikan asıllı bir Ermeni olan Dr. Azariah Smith sunmuştur.

Dr. Smith, 1851'de ölene değin, hekimlikten çok misyonerlik yaptı. 1879'a değin iki Amerikalı hekim daha (Dr. A. Pratt ve Dr. D. Nutting) Gaziantep'te aynı işlevi gördü. 1880'de ABD'de toplanan bağışlarla Gaziantep'te bir hastane yapıldı. Gaziantep Hastanesi 1888'e değin, "Medical Department of the Central Turkey College" adı altında tıp eğitimi verdi, buradan 21 hekim yetişti.

Sonraları Amerikan Hastanesi olarak anılan bu kuruluştaki kadroya 1893'te bir bayan doktor, Dr. Caroline Hamilton katıldı. O tarihlerde Türkiye'de bir kadının hekimlik yapması çok garip karşılanmış ve Dr. Hamilton'a hekimlik ruhsatı verilmemişti. Amerikan Hastanesi, Gaziantep'teki üç özel hastaneden biridir. Öbürleri, Doktorlar ve Yılmazer hastaneleridir.

Devlet Hastanesi, I. Dünya Savaşı'ndan önce Belediye Hastanesi (Sarı Hastane) olarak 25 yatak ve bir doktorla hizmete başladı. "Antep Savaşı" sırasında Bahçelievler Semti'ndeki binası yıkıldı ve hastane görevine Karagöz Mahallesi'ndeki bir handa devam etti. 1923'te Ermeni Yetimhanesi binası değişiklik yapılarak hastaneye devredildi. 1927'de özel idareye verilen hastanenin yatak sayısı 1950'ye değin 75'e çıktı. 1952'de hastane SSYB'ye devredildi ve yatak sayısı 150'ye yükseltildi. 1962'de ise, yeni bir binaya taşınan hastanenin yatak sayısı yeniden arttı.

SSK Hastanesi, Ağustos 1956'dan, 1962'ye değin kiralık binalarda görev yaptıktan sonra, 1962'de yeni binasına taşındı.

1978'de Gaziantep'teki 13 hastanede toplam 40.700 hasta yatmıştır. Ortalama yatış süresi 10 gün, yatak işgal oranı % 58'di. Yine aynı yıl Göğüs Hastalıkları Hastanesi'nin 100, Doğumevi'nin 80 yatağı vardı.

Gaziantep'te sağlık hizmetleri, Haziran 1982'de sosyalizasyon kapsamına alınmıştır. Bu tarihte ilde 45 sağlık ocağı vardı. Sağlık ocaklarında 20 doktor, 9 hemşire, 45 sağlık teknisyeni ve 35 ebe görev yapmaktaydı. Sağlık ocaklarının dağılımı dengeli, ulaşımı kolaydır.

Tablo 33
*Gaziantep ve Türkiye Hastanelerinde Yatak Sayısı**

	Yıllar	Yatak Sayısı	Yatak Başına Kişi Sayısı
Gaziantep	1970	1.210	501
	1975	1.176	609
	1980	1.331	608
Türkiye	1970	72.034	494
	1975	81.264	496
	1980	99.117	451

* Askeri hastaneler kapsam dışındadır.

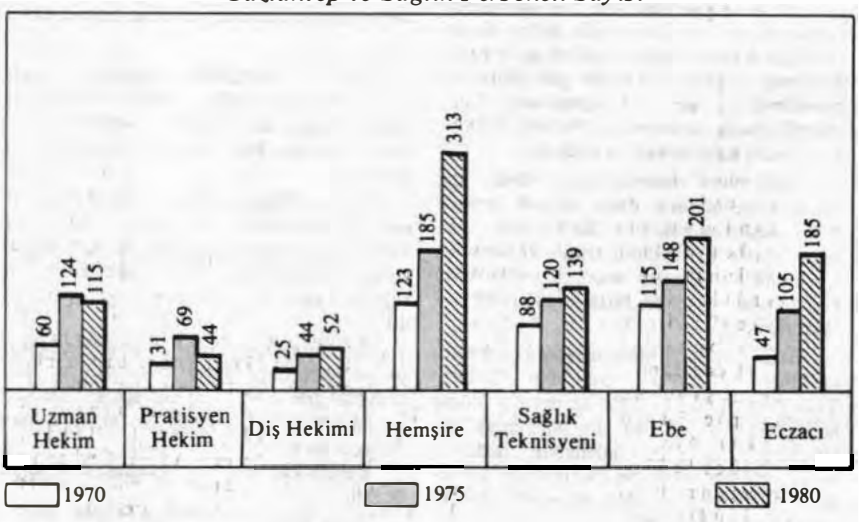
(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Tablo 34
Gaziantep ve Türkiye'de Doktor Sayıları

	Yıllar	Doktor Sayısı (Uzman + Pratisyen)	Nüfus/Doktor
Gaziantep	1970	91	6.665
	1975	193	3.712
	1980	159	5.086
Türkiye	1970	13.843	2.572
	1975	21.714	1.858
	1980	27.241	1.642

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Şekil 9
Gaziantep'te Sağlık Personeli Sayısı

(DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ

1975'te Gaziantep'te 267.468 kişi ekonomik bakımdan faal durumdaydı. Tarımda çalışanlar ise faal nüfusun % 62'sini oluşturmaktaydı. Türkiye'deki sosyal güvenlik uygulamasına göre, tarımda çalışanların hemen hemen tümü sosyal güvenlik kapsamı dışında kalmaktadır; tarım dışı bir işkolunda çalışmak, sosyal güvenlikten yararlanmanın bir önkoşulu sayılabilir. Bu nedenle, 1975'te Gaziantep'te faal nüfusun yaklaşık 2/3'ü sosyal güvenlik ugyulamasından yararlanamamaktaydı.

Tarım dışı kesimlerde çalışan ücretliler SSK ve Emekli Sandığı, bağımsız çalışanlar da Bağ-Kur kapsamındaydı. Ancak, ilde mevsimlik işçiliğin yaygınlığı, imalat sanayiinde küçük işyerlerinin ağırlıklı oluşu gibi nedenlerle, işyerlerinin bildirge verme oranı dolayısıyla da ilde sosyal güvenlikten yararlanma oranı düşmektedir.

SOSYAL SİGORTALAR KURUMU: Gaziantep'te 1980'de Sosyal Sigortalar Kurumu'na kayıtlı işçi sayısı 23.000'in üzerindeydi (Tablo 35). Kadın işçilerin bu sayı içindeki oranı % 4'tü.

1970-1980 döneminde sigortalı işçi sayısı % 92, bildirge veren işyeri sayısı % 69 oranında arttı. Aynı dönemde sigortalılar arasında geçici işçilerin payı azaldı. 1970'te geçici işçilerin payı toplam sigortalı işçiler içinde % 28 iken, bu oran, 1980'de % 22'ye düştü. Aynı dönemde, Gaziantep'te bildirge veren işyerleri içinde geçici işyerlerinin payı da azalmış, 1970'te % 36 olan bu pay, 1980'de % 24'e düşmüştür.

Geçici işyerlerinin payının azalması, sürekli işyerlerinin sayısının artması, Türkiye genelinde önde gelen küçük sanayi merkezlerinden biri olan Gaziantep'te ekonomik yapının özellikle 1970'ten sonra geçirdiği değişimin bir göstergesidir.

İlin, bölgedeki kimi illerden farklı bir özelliği de il sanayiinde özel kesimin ağırlıklı bir yeri olmasıdır. Özel kesim işyerlerinde çalışanların toplam sayısı kamu kesimine göre fazladır. Gerek 1970'te gerekse 1980'de özel kesim işyerlerinde çalışanlar tüm SSK'li işçilerin yaklaşık % 70'ini oluşturuyordu.

1970-1980 arasında, özel kesimde 1.124, kamu kesiminde ise 34 yeni işyeri açılmış, sigortalı işçiler arasında kamu kesiminin payı çok az (% 2 oranında) artmıştır. Özel kesimde asıl büyümenin gerçekleştiği 1970-1980 döneminde SSK'li işçi sayısının artmasına karşın, özel kesim işyerlerinde işyeri başına düşen işçi sayısının aynı kalmasının (hem 1970, hem de 1980'de 6 kişi) nedeni küçük işyerlerinin çok yaygın olmasıdır. Kamu kesiminde ise, bu sayı 1970'te 23 kişi iken, 1980'de 40 kişiye çıkmıştır. Kamu kesiminde işyeri başına düşen işçi sayısındaki bu artış, bölgesel kamu kuruluşlarının işçi sayısındaki artışın sonucudur.

Gaziantep'te bildirge veren işyerleri oranı düşüktür. Ayrıca, 1970'te % 31 olan bu oran, 1980'de % 23'e düşmüştür. Bildirge verme oranının düşüklüğü ile geçici ve mevsimlik işçiliğin yaygınlığı, ilde sosyal güvenlikten yararlanma oranını önemli ölçüde düşürmektedir.

Tablo 35
Gaziantep İli'nde SSK'ye Bağlı İşyeri ve Sigortalı Sayısı

	Bildirgesi Alınan İşyeri Sayısı		Sigortalı Sayısı	
	1970	1980	1970	1980
Daimi	1.081	2.159	8.829	18.578
Geçici	602	682	3.485	5.096
Toplam	1.683	2.841	12.314	23.674
Kamu	169	203	3.933	8.140
Özel	1.514	2.638	8.381	15.534

(SSK İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

1979'da SSK Gaziantep Bölge Müdürlüğü hizmet giderleri içinde birinci sırayı % 79 ile hastalık sigortası giderleri almaktaydı.

İlde, 1980'de SSK Gaziantep Bölge Müdürlüğü'ne bağlı Gaziantep Hastanesi, Gaziantep Merkez Dispanseri, Nizip ve İslâhiye sağlık istasyonları vardı.

BAĞ-KUR: Gaziantep'te çok geniş bir ticaret kesimi olmasına karşın, kendi hesabına çalışan esnaf ve sanatkârlar ve öbür bağımsız çalışanların sosyal güvenlik kurumu olan Bağ-Kur'un örgütlenmesi yaygın değildir. 1979'da çeşitli meslek kuruluşlarına kayıtlı üye sayısı Gaziantep'te 30.000 dolayındaydı. Bunların ancak % 47'si (14.254 kişi) Bağ-Kur üyesiydi. Aynı yıl Türkiye genelinde bu oran % 59'du. 1979'da Türkiye'de Bağ-Kur'a kayıtlı kişilerin % 1,3'ü Gaziantep'teydi.

Bağ-Kur üyelerinin büyük bir bölümü (% 70'i) esnaf ve sanatkâr derneklerine kayıtlıydı ve bunların % 54'ü imalatla uğraşmaktaydı.

1979'da Gaziantep'te Bağ-Kur üyelerinin % 77'si en düşük primi ödeyen birinci basamakta yer almaktaydı. İlk üç basamakta yer alanlar ise, tüm üyelerin % 88'ini oluşturuyordu.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU: İlde İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1953'te çalışmaya başlamıştır. Kurum aracılığıyla iş bulma oranı, 1970'lerde önemli bir düşüş göstermiştir. 1960-1980 döneminde iş isteyenler ve işe yerleştirilenlerin sayısı şöyle olmuştur:

Yıllar	İş İsteyenler	İşe Yerleştirilenler
1960	8.212	4.155
1965	4.536	3.011
1970	5.664	4.132
1975	3.372	816
1980	3.661	576

(DİE, İstatistik Yıllığı-İlgili Yıllar)

Kurum çalışmaya başladığı ilk yıllarda iş için başvuranların büyük bir bölümüne iş bulmuştur. 1953-1959 arasında başvuranların ortalama % 79'u bir işe yerleştirilmiştir. Bu dönemde işe yerleştirilme oranının en yüksek olduğu yıl, % 84 ile 1959'dur. Kurum, yine bu dönemde Adana, Ceyhan ve Kahramanmaraş'a pancar, pamuk ve çeltik tarımı işlerinde çalıştırılmak üzere işçi göndermiştir.

Kurum, 1960'ta iş için başvuranların % 51'ine iş bulmuşken, bu oran 1965'te % 66'ya, 1970'te ise, % 73'e yükselmiş, bundan sonra azalmaya başlayarak, 1975'te % 24'e, 1980'de ise % 16'ya düşmüştür. Gaziantep'teki faal nüfusun (1975'te 267.468) yüksekliği göz önüne alınırsa, kurumun işe yerleştirmede 1975'ten sonra çok yetersiz kaldığı görülür.

Gaziantep'te kurum aracılığıyla işe yerleştirilenlerin önemli bir bölümü kamu işyerlerine girmişlerdir. Bu oran, 1978-1980 arasında % 67 idi.

İş ve İşçi Bulma Kurumu, yurt dışına işçi gönderme görevini de üstlenmiştir. Kurum aracılığıyla yurt dışına çalışmak için gidenler, 1974'e değin toplam 11.191, sıra bekleyenler ise, yaklaşık 15.000 kişiydi. Yurt dışına işçi gönderme, 1970'lerin ikinci yarısından sonra iyice azalmış ve Avrupa ülkeleri yerine, Arap ülkelerine yönelmiştir. 1978-1980 arası Gaziantep'te kurum aracılığıyla yurt dışına gitmek için, 3.103 kişi başvurmuş, bunların ancak 296'sı yurt dışına gidebilmiştir. Bu dönemde yurt dışına çalışmak için gidenlerin bir tanesi Hollanda'ya, öbürleri Arap ülkelerine gitmiştir.

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

Tarım kesiminin eskiden beri geniş ölçüde pazara açık oluşu, küçük sanayinin gelişkinliği ve ilin oldukça geniş bir bölgenin ticaret merkezi olması, Gaziantep'in çeşitli meslek kesimlerinde canlı bir örgütlenme eğilimi yaratmıştır.

MESLEK KURULUŞLARI: İlin önde gelen meslek kuruluşları arasında Ticaret ve Sanayi Odası, Ticaret Borsası, Ziraat Odası, Baro, Mimar-Mühendis Odaları Birliği Temsilciliği ve Tabipler Odası yer almaktadır.

TİCARET VE SANAYİ ODASI: Gaziantep, öteden beri Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir ticaret ve sanayi merkezidir. Ticaret ve sanayi ile uğraşanların meslek örgütleri olan ticaret ve sanayi odalarının Gaziantep İli'nde kuruluşları da hayli eskiye gitmektedir. Bunlardan, Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası 1899'da, Kilis'teki oda 1922'de, Nizip Ticaret ve Sanayi Odası da

1962'de kuruldu. Ayrıca, 1946'da İslâhiye' de Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası'na bağlı bir temsilcilik açıldı.

Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası 1898'de, günümüzde artık eskisi kadar etkinliği kalmayan deri işleme sanatkârlarınca (debbâğlar) kuruldu. 1930'ların ilk yarısında odanın üye sayısı 400 dolayındaydı. 1945'te bu sayı 935'e ulaştı. 1956'da Birecik Köprüsü'nün açılmasıyla ekonomik yaşamın canlanması sonucu *(Bak. Sanayi)*, odaya kayıtlı üye sayısında önemli bir artış oldu.

1970'ten sonra Gaziantep'te sanayinin gelişme hızındaki artış, odanın üye sayısına da yansımıştır. 1973'te odaya 4.275 kişi kayıtlıyken, bu sayı 1981'de 10.079 oldu.

İlde kurulan Organize Sanayi Bölgesi ile her yıl açılan Gaziantep Fuarı, odanın katkısıyla gerçekleşmiştir. Odanın bir de aylık haber bülteni vardır.

TİCARET BORSASI: Gaziantep'te ticaret borsası 1958'de kuruldu. Daha önce 1930 ve 1940'larda borsa kurmak için bazı girişimler olduysa da, esnaf ve tüccarların bir bölümünün karşı çıkması nedeniyle bu girişimler sonuçlanamamıştır.

1958'de borsaya kayıtlı üye sayısı 146 idi; bu sayı 1970'te 346'ya, 1980'de 360'a yükseldi. İlde, borsa alışkanlığı köklü bir biçimde yerleşmiş olmamakla birlikte, çevre illerin borsalarına göre oldukça hareketlidir.

Gaziantep Borsası'na Urfa, Mardin illerinin ilçelerinden buğday ve mercimek, Kahramanmaraş'ın ilçelerinden de pamuk gelmektedir.

İldeki en önemli meslek kuruluşlarından biri de Türkiye Ziraat Odaları Birliği'ne bağlı olarak çalışan Gaziantep Ziraat Odası'dır. Oda, 1963'te 8.000 üye ile kuruldu. 1982'deki üye sayısı 10.000 dolayındaydı.

1982'de üye sayısı 175 olan Gaziantep Barosu, 1929'da kuruldu. İldeki Türkiye Mimar Mühendis Odaları Birliği (TMMOB) temsilciliği ise 1967'de kuruldu. Üye sayısı 1982'de 308 idi. 1955'te kurulan Gaziantep Tabipler Odası'nın 1982'deki üye sayısı ise 275 idi.

KOOPERATİFLER: Gaziantep'te yaygın bir kooperatifleşme vardır. Bunların içinde etkin olanları tarım satış kooperatifleridir.

TARIM KREDİ KOOPERATİFLERİ: Tarım Kredi Kooperatifleri Birlikleri'ne bağlı 16 bölge birliğinden biri de Gaziantep' tedir. 5 Nisan 1976'da kurulan Gaziantep Bölge Birliği, Gaziantep, Adıyaman, Mardin, Urfa illerini kapsamaktadır.

İlde 1982'de 29 tarım kredi kooperatifi vardı. Bunlardan 8'i Merkez'de, 1'i Araban'da, 3'ü İslâhiye'de, 6'sı Kilis'te, 5'i Nizip'te, 4'ü Oğuzeli'nde ve 2'si de Yavuzeli'ndedir. Bu kooperatiflerin toplam üye sayısı 11.000 dolayındaydı.

KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ: 1977'de Gaziantep'te 93 köy kalkınma kooperatifi vardı. Bunlardan ancak 2'si tam kapasiteyle, 12'si de kapasitesinin altında çalışmaktaydı. Öbürlerinin 23'ü henüz yatırımlarını tamamlamamış, 2'si üretime geçmemişti. Geriye kalan 54'ü ise çalışır durumda değildi. 1982'de köy kalkınma kooperatifi sayısı 72'ye düşmüştür.

ORMAN KALKINMA KOOPERATİFLERİ: 1977'de ilde varolan 5 orman kalkınma kooperatifinin hiçbiri çalışmıyordu. 1982'de bu kooperatiflerin sayısı 3'e düşmüştür.

TOPRAK-SU KOOPERATİFLERİ: Gaziantep İli'nde 1977'de 15 toprak-su kooperatifi vardı. Aynı yıl bu kooperatiflerden ancak 2'si tam kapasite ile çalışırken, 1'i henüz yatırımını tamamlamamıştı; 1'i de faal değildi. 1982'de ildeki toprak-su kooperatifi sayısı 8'e düşmüştü. Aynı yıl ilde bir de su ürünleri kooperatifi kurulmuştu. 1982'de ilde kurulan tarımsal amaçlı kooperatiflerin sayısı toplam 84'ü bulmaktaydı.

TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ: Tarım satış kooperatifleri, ortakların ürünlerini pazarlama ve girdi taleplerini karşılama konusunda etkinlik göstermektedir. Tarım satış kooperatifleri ayrıca, ortaklarına ürün karşılığı ödenen avanslar ve destekleme alımları için ödenen paralar dışında önemli bir kredi hizmeti de sağlamaktadır.

Tarım satış kooperatifleri 1937'de bir birlikte örgütlenmeye başlamıştır. 1937-1950 döneminde kurulan 8 tarım satış kooperatifleri birliğinden biri, Gaziantep Fıstık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'dir (Fıstıkbirlik). Fıstıkbirlik 2 Ağustos 1940'ta kurulmuştur. 4.500 fıstık üreticisinin kurduğu Fıstıkbirlik'e 1969'da 10 kooperatif ortaktı. Birliğin amacı, ildeki fıstık üreticisinin malını değerlendirmek ve dışsatımını yapmaktır.

İldeki öbür tarım satış kooperatifleri birlikleri; Güneydoğu-Üzümbirlik, Güneydoğu-Zeytinbirlik, Güneydoğu-Kırmızıbiber Birlik, Güneydoğu Bakliyat Birlik'tir.

GÜNEYDOĞU ÜZÜM VE MAMULLERİ TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ: 2834 sayılı yasanın çıkmasından sonra 1.300 üzüm üreticisinin 7 Ekim 1968'de kurduğu Üzümbirlik, 17 kooperatifi kapsıyordu. 1969'da 8 kooperatifin daha katılmasıyla bu sayı 25'e çıkmıştır. 1973'te birliğin ortak sayısı 2.674'tü.

1982'de birliğe üye kooperatiflerin ortak sayısı 10.993'e yükselmişti. Bunlar arasında en yüksek ortak sayısına ulaşan kooperatifler, Gaziantep (3.787), Kilis (3.430), Nizip (1.324) ve Oğuzeli (1.400) idi.

GÜNEYDOĞU ZEYTİN VE MAMULLERİ TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ: 10 kooperatiften oluşan Zeytinbirlik'i 1968'de 870 zeytin üreticisi kurmuştur. Birlik kapsamındaki Mersin, Silifke, Mut, Anamur, Antalya, Kilis, Nizip, Birecik ve Kahramanmaraş'ta, Türkiye zeytinyağı üretiminin % 20'si gerçekleştirilir.

1982'de birliğe üye 10 kooperatifin adları ve üye sayıları şöyleydi: Gaziantep (186), Kilis (2.307), Nizip (999), Silifke (134), Evkaf Çiftliği (479), Antalya (98), Altınözü (152), Orul (262), Muş (214), Sarız (126).

GÜNEYDOĞU KIRMIZI BİBER TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ: Birlik, 27 Eylül 1968'de kurulduğunda Kahramanmaraş, Afşin ve Türkoğlu kooperatiflerinden oluşuyordu. Birlik 490 kırmızıbiber üreticisinin katılımıyla kurulmuştu. 1970'te İslâhiye kooperatifinin katılmasıyla üye kooperatif sayısı 4'e çıktı.

Birliğin 1973'te 1.740 ortağı vardı. En çok kırmızıbiber üretilen yöre Kahramanmaraş ve çevresidir. Türkiye'nin toplam kırmızıbiber üretiminin % 50'si burada gerçekleşmektedir.

1982'de birliğe üye 4 kooperatifin üye sayıları şöyleydi: Kahramanmaraş (1.288), İslâhiye (743), Türkoğlu (1991), Pazarcık (278).

GÜNEYDOĞU BAKLİYAT TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ: Yine 2834 Sayılı Kooperatifler Yasası'na göre, 27 Eylül 1968'de kurulan birliğin, başlangıçta 14 üyesi vardı. Birlik 2.300 üreticinin bir araya gelmesiyle kurulmuştu. 1973'te üye kooperatif sayısı 24, ortak sayısı ise 4.576 olmuştur.

10 ili kapsayan ve geniş bir alanı kapsayan birlik, toplam üretiminin % 80'ini yurt dışına satmaktadır.

1982'de birliğe üye olan 37 kooperatif ve üye sayıları şöyleydi: Elbistan (558), Afşin (1.607), Doğanşehir (1.284), Bozova (537), Midyat (129), Urfa (426), Siverek (274), Gülnar (1.002), Birecik (320), Derik (225), Nizip (1.917), Suruç (446), Kilis (1.552), Gaziantep (2.537), Halfeti (235), Pazarcık (444), Kuzu Yatağı (780), Çelikhan (197), Göksun (580), Seydişehir (249), Kahramanmaraş (136), Ören (710), Çumra (784), Akçadağ (711), Kızıltepe (684), Sürgü (87), Ermenek (218), Oğuzeli (1.744), Ömerli (47), Besni (203), Kâhta (24), Viranşehir (22), Hilvan (10), Nusaybin (140), Sarız (183), İslâhiye (73), Mardin (11).

Güneydoğu fıstık-üzüm-zeytin-kırmızıbiber-bakliyat tarım satış kooperatifleri birliklerinin birleşmesiyle "GKB" (Güneydoğu Kooperatifler Birlikleri) ortaya çıkmıştır. 1969'da GKB'ye 53 kooperatif kanalıyla 9.640 üretici ortaktı.

ESNAF KEFALET KOOPERATİFLERİ: Gaziantep'te 1982'de 8 esnaf kefalet kooperatifi vardı. Bunlardan 3'ü Merkez İlçe'de, ötekiler ise Araban, Nizip, İslâhiye, Oğuzeli ve Kilis'teydi. Küçük esnafın en büyük kredi kaynağı bu kooperatiflerdir.

1982'de Gaziantep'teki esnaf kefalet kooperatiflerinin toplam üye sayısı 60.000 idi. Bunlardan 40.000'i Merkez İlçe'de bulunuyordu. Bu üyeler arasında kooperatiften kredi almış olanların sayısı toplam 12.700'ü buluyordu. Bunlardan 3.524'ü Merkez İlçe' de idi.

YAPI KOOPERATİFLERİ: 1982'de ilde toplam 151 yapı kooperatifi vardı. Bunlardan 118'i Merkez İlçe'deydi.

Ayrıca ilde İmar İskân Bakanlığı'na bağlı 49 kooperatif bulunmaktadır. Bunların üye sayısı 2.000 dolayındadır.

KÜÇÜK SANAYİ SİTESİ YAPIM KOOPERATİFİ: Bu kooperatifin üye sayısı 1.146'dır. Bu üyelerin tümünün işyerlerinin yapımı bitmiş ve bir bölümü 1982'de işyerlerine taşınmış durumdaydı.

İhalesi 1982'de yapılan sitenin II. bölümü için başvuran 1.211 üyenin de tüm işlemleri tamamlanmıştır.

SENDİKALAR: İlde sendikacılık hareketinin ilk belirtileri 1950'lerde ortaya çıkar. Bu yıllarda, Soymer İplik ve Dokuma Fabrikası'nda bazı olaylar oldu. İşveren bazı işçileri toplu olarak işten çıkardı ve işçilerin ücretlerini eksik ödedi. Bunun üzerine işçiler, Bölge Çalışma Müdürlüğü önünde bir yürüyüş düzenlediler. Çalışma Müdürlüğü'nün devreye girmesiyle, işçilerin eksik ücretleri ödettirilip, işten atılan bazı işçiler yeniden işe alındı. Bu olayın ardından işçiler bir sendika kurma girişiminde bulundular.

İşyerinde ustabaşı olan Ali Haydar Mutaf'ın önderliğinde 2 Nisan 1950'de Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası kuruldu. Ali Haydar Mutaf sendika başkanlığına seçildi. Ali Haydar Mutaf 1970'lerde Türk-İş'e bağlı Teksif Sendikası'nın Gaziantep Şube Başkanlığı'nı yaptı.

Bu ilk sendikanın kurulmasından bir yıl sonra ilde ardı ardına çeşitli işkollarında sendika kuruldu. Bunlar, Otel, Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası ile Tekel İşçileri Sendikası'dır.

1952'de de Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası'nın kurulmasıyla birlikte bu işkolunda çalışan işçilerin günde 16 saati bulan günlük çalışma süresi 8 saate indirildi. Bunun üzerine bazı fırın işverenleri lokavt girişiminde bulundularsa da başarılı olamadılar. Bu olayların sonucunda un ve unlu madde işverenleri de Un ve Unlu Maddeler İşverenleri Sendikası'nı kurdular.

1953'te birkaç sendika birden kuruldu. Bunlar, Motor ve Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası, İnşaat İşçileri Sendikası ve Beton ve Sıva İşçileri Sendikası idi. Peş peşe kurulan bu sendikalar bir araya gelerek il düzeyinde yerel bir federasyon kurmaya karar verdiler. Ana tüzüğü Mensucat İşçileri Sendikası Başkanı'nca hazırlanan Gaziantep İşçi Sendikaları Federasyonu 1954 sonunda Gaziantep, Urfa ve Kahramanmaraş illerini kapsayan Gaziantep Bölgesi'nde 13 sendika, 4 şube, 1.458 sendika üyesi ve 1 işveren sendikası bulunmaktaydı.

Federasyonun çalışmalarıyla 1955'te Matbaa İşçileri Sendikası ile Nizip ve Kilis'te birer İnşaat İşçileri Sendikası kuruldu. 1956'da ise Ayakkabı İşçileri Sendikası çalışmaya başladı.

1954'ün sonuna doğru Çalışma Bakanlığı, "birlik, federasyon ve konfederasyon kurmak için ya genel kurulda karar alınması ya da üyelerden imza toplanması gerektiğini, bu zorunluluğu yerine getirmemiş kuruluşların yasa dışı sayılacağını" açıkladı. Bu görüşe göre yasa dışı sayılan 10 kuruluştan biri de Gaziantep İşçi Sendikaları Federasyonu'ydu.

1956'da Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası, Küçükpazar ve Oğuzeli şubelerini kurdu. Aynı yıl, Çalışma Bakanlığı'na başvurarak, ilde asgari ücret yönetmeliğinin uygulanmasını sağladı. Bunun üzerine işçiler birer gündeliklerini sendikaya verdiler.

1951'den başlayarak, işkolu düzeyinde de federasyonlar kurulmaktaydı. 3 Aralık 1951'de kurulan Türkiye Taşıt İşçileri Federasyonu'na (TİF) üye 11 sendika arasında, Gaziantep Elektrik, Su, Motor ve Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası da vardı. 1951'de üye sayısı 120 olan bu sendika, federasyonun en az üyeli sendikasıydı.

2 Aralık 1951'de kurulan Türkiye Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası Federasyonu'nun (TEKSİF) 14 üyesinden biri Gaziantep Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'dır. Sendikanın üye sayısı 400 idi. Gaziantep İçki İşçileri Sendikası'nın katıldığı federasyon da, 1951'de kurulan Türkiye Tütün Müskirat ve Yardımcı İşçiler Federasyonu'ydu.

1963'ten sonra hızlanan sendikalaşma hareketi doğrultusunda, Gaziantep İli'nde yürütülen ekonomik faaliyetlerin hemen hemen tümünde işçi sendikaları kurulmuştur.

Gaziantep'te 1980'e değin kurulan başlıca sendikalar şunlardır: Çimse-İş, Kauçuk-İş, Sağlık-İş, Tekgıda-İş (2 şube), Teksif, Tümtis, Tekstil, Gıda-İş, Maden-İş, Oleyis, Genel-İş, Bank-Sen, Lastik-İş, Sosyal-İş, İplik-İş, Ağsan-İş, İleri Maden-İş, Günkoİş, Tole, Kilis Yapıcılar İşçileri Sendikası, Yapı-İş, Müzik-İş, Berber İşçiler ve Benzeri İşçi Sendikası, Karayolları İşçileri Sendikası, Tekel İşçileri Sendikası, Toprak Mahsulleri-Gıda-Tütün İşçileri Sendikası, Kara Motorlu ve Motorsuz Taşıt İşçileri Sendikası, Sağlık İşçileri ve Müstahdemleri Sendikası.

TOPLU-İŞ SÖZLEŞMELERİ: Gaziantep kimi doğu illerinde görülen büyük ölçekli ve çok sayıda işçi çalıştıran kamu kesimi işyerlerinin çok az olduğu bir ildir.

Bu nedenle, ilde toplu-iş sözleşme yapan işçiler arasında kamu kesiminde çalışanların özel bir ağırlığı yoktur. Özel kesim işyerlerinin çoğunlukla küçük ölçekli olması ve ilde çok sayıda küçük işletme bulunması *(Bak. Sanayi)*, bu işyerlerinde sendikalaşma oranının ve bağıtlanan sözleşme sayısının düşük olmasına yol açmaktadır.

1972-1979 arasında özel kesimde toplu sözleşmelerin kapsadığı işçi sayısının en çok olduğu yıl, 6.468 işçi ile 1975'tir. 1975'te bu kesimde 92 sözleşme bağıtlanmıştır (Tablo 36). Aynı yıl özel kesimde çalışan SSK'li işçi sayısı 13 bin dolayındaydı. Oysa 1975'te ilde yalnızca imalat sanayiinde ücretli olarak çalışanların sayısı 18.000'i aşmaktaydı.

Gaziantep sanayiinde kamu kesimi yatırımlarının fazla olmamasına karşın, toplu-iş sözleşmesinden yararlanma bakımından 1972-1979 arasında, her iki kesimde çalışanların oranı aşağı yukarı aynıdır.

1963'ten 1979'a değin Gaziantep'te 800 dolayında sözleşme bağıtlanmıştır. 1972-1979 arasında bağıtlanan 446 sözleşmenin % 82'si özel kesim işyerlerinde bağıtlanmışken bağıtlanan sözleşmelerin kapsadığı işçi sayısı bakımından özel kesimin payı % 55 idi. İlde özel kesimde daha çok sayıda toplu sözleşme bağıtlanmış olmakla birlikte, yine de özel kesim işyerlerinde çalışanların önemli bir bölümü toplu-iş sözleşmesinden yararlanamamaktadır.

İŞÇİ HAREKETLERİ: İşçi sayısı bakımından bölgenin önde gelen illerinden olan Gaziantep, 1980'de SSK'li işçi sayısı bakımından Türkiye genelinde 20. sıradaydı. İlde, ilk işçi hareketlerinin geçmişi, 1950'lere uzanmaktadır.

Gaziantep'te işçi hareketleri, 1963'te Sendikalar Yasası ile Toplu-İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası çıktıktan sonra artmış ve il imalat sanayiinin yapısına uygun olarak daha çok küçük işyerlerinde görülmeye başlamıştır. Yine de, Gaziantep'te işçi hareketlerinin en yoğun olduğu yıllar 1977 sonrasıdır. İlde, işçi hareketlerinin büyük bir bölümünü, toplu-iş sözleşmesi görüşmelerinin sonuç vermediği durumlarda doğan grevler oluşturmuştur. İşçi hareketlerinin yoğunlaştığı işkolları ise, dokuma, gıda, yol-yapı, genel hizmetler, büro ve metal işkollarıdır.

Gaziantep'te ilk işçi hareketleri, ilin en eski sanayi dalı olan dokumacılıkta başlamıştır.

1950'de Soymer İplik ve Dokuma Fabrikası'nda çalışan işçilerin ücretlerinin düşürülmesi ve bazı işçilerin işten çıkarılması

Tablo 36
Gaziantep'te Toplu-İş Sözleşmeleri ve Kapsanan İşçi Sayısı

Yıllar	Sözleşme ve İşçi Sayıları	Kamu	Özel	Toplam
1972	Sözleşme Sayısı	8	54	62
	İşçi Sayısı	2.331	5.526	7.857
1973	Sözleşme Sayısı	12	57	69
	İşçi Sayısı	3.924	4.234	8.158
1974	Sözleşme Sayısı	12	34	46
	İşçi Sayısı	3.251	1.788	5.039
1975	Sözleşme Sayısı	2	92	94
	İşçi Sayısı	41	6.468	6.509
1976	Sözleşme Sayısı	14	48	62
	İşçi Sayısı	5.149	3.417	8.566
1977*	Sözleşme Sayısı	—	—	—
	İşçi Sayısı	—	—	—
1978	Sözleşme Sayısı	7	20	27
	İşçi Sayısı	1.039	900	1.939
1979	Sözleşme Sayısı	27	59	86
	İşçi Sayısı	4.521	2.129	6.650

* 1977'de bağıtlanan sözleşme yoktur.

(DİE, Toplu Sözleşme İstatistikleri-İlgili Yıllar)

üzerine, işçiler toplu olarak Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne yürüdüler. Bölge Çalışma Müdürlüğü'nün araya girmesiyle, işveren ücretlerdeki eksikliği tamamladı. İşten atılan işçilerin bazılarının yeniden işe alınması sağlandı. Bu olay üzerine, işyerinde ustabaşı olarak çalışan Ali Haydar Mutaf'ın önderliğinde 2 Nisan 1950'de Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası kuruldu *(Bak. Sendikalar)*.

1952'de Un ve Unlu Madde İşçileri Sendikası'nın kurulmasıyla, günlük çalışma süreleri 16 saate dek çıkan fırın işçileri, günlerce direnerek, 8 saatlik çalışma süresini kabul ettirdiler. Daha sonraki yıllarda genellikle dokuma işkolunda gerçekleşen küçük çaplı işçi olayları, 1964'ten sonra yoğunluk kazandı. Özellikle, 1960'ların son yıllarında ve 1970'lerin başında Gaziantep imalat sanayiinin gelişmesi ve 10'dan fazla işçi çalıştıran özel kuruluşların sayısının hızla artması, işçi örgütlenmesini ve hareketlerini hızlandırdı. Böylece, zaten ülke çapında belli bir güç ve yaygınlık kazanmış olan işçi hareketleri, 1970'lerde Gaziantep'te de yoğunlaşarak sürdü.

8 Haziran 1964'te Teksif üyesi 916 işçi greve çıktı. Dokumacılar, İplik TAŞ'taki 172, Soymer İplik ve Dokuma Fabrikası'ndaki 155, Veliç İplik Fabrikası'ndaki 436, Keloğlu Yün Fabrikası'ndaki 38, Ali Güner Yün Fabrikası'ndaki 71 ve Yetkin Şekerciler Fabrikası'ndaki 44 işçinin sürdürdüğü grevler 2 Ağustos'ta sona erdi.

Gaziantep Belediyesi'nin otobüs işletmesinde 120 ve temizlik işletmesinde 317, Fidanlık Müdürlüğü'nde 124, Mezbaha'da 46, Atölye ve Buzhane'de 4 ve Yol Yapım Şantiyesi'nde çalışan öbür işçiler 3 Temmuz 1967'de Greve başladılar. Toplam 991 belediye işçisinin bu grevi 6 Temmuz'da sona erdi.

SSK Gaziantep Şubesi'nde çalışan işçiler, 6 Eylül 1967'de greve başladı. 75 SSK işçisinin başlattığı bu grev 25 Eylül'de bitti.

1968'de, Yapı İşçileri Sendikası üyesi işçilerin Batman-İskenderun Boru Hattı'nın Gaziantep İşyeri'ndeki grevi ertelendi.

1969'da Gıda-İş Sendikası'nın örgütlü olduğu 7 un fabrikasında çalışan toplam 93 işçinin 2 Şubat'ta başlattıkları grev, 1 Mart'a değin sürdü.

Çimse-İş Sendikası'na üye işçiler, aralarında Gaziantep'in de olduğu 8 ildeki çimento fabrikalarında 15 Temmuz 1971'de greve başladı. 8 ilden greve katılan yaklaşık 2.700 işçinin 650'si Gaziantep Çimento Fabrikası'nda çalışmaktaydı. Elazığ ile birlikte Gaziantep grevi Bakanlar Kurulu'nca ertelendi.

Ali Güner Yün İplik Fabrikası'nda çalışan Tekstil Sendikası'na üye işçiler, 14 Mayıs 1971'de greve başladı.

Çağdaş Metal-İş Sendikası'nın Gaziantep Küçük Sanayii Geliştirme Merkezi'nde sürdürdüğü toplu-iş sözleşmesi görüşmelerinde anlaşmaya varılamaması üzerine, 61 işçi 28 Kasım 1974'te greve çıktı.

SSK'nin, sözleşmeli işçi oldukları belirtilen 3.500 kişiyi memur sayması üzerine aralarında Gaziantep'in de olduğu 9 SSK şubesinde Sosyal-İş Sendikası'na üye 5.000 işçi greve çıktı. 13 Mart 1975'te başlayan grev, Ankara İş Mahkemesi'nin kararıyla durduruldu.

Hilal İplik Fabrikası'nda çalışan işçiler, 5 Temmuz 1975'te, 50 işçinin işten çıkarılması üzerine, bir günlük direnişe geçtiler. İşveren, işçileri işe alacağını söylemesiyle direniş kaldırıldı. Ancak, işçilerin işe alınmaması üzerine yeniden başlayan direniş sırasında çıkan olaylarda 8 işçi yaralandı, 65 işçi gözaltına alındı.

Devrimci Yapı-İş Sendikası'nın Gaziantep Örnek Küçük Sanayi Sitesi işyerinde sürdürdüğü grev, toplu sözleşmesinin bağıtlanmasıyla 15 Eylül 1976'da son buldu.

Gaziantep Belediyesi işletmeler müdürünün belediye başkanınca görevden alınması üzerine, Genel-İş üyesi 1.700 işçi 28 Ekim 1976'da üç günlük protesto direnişi yaptı.

Maden-İş Sendikası'na üye 27 işçi Ayçelik İşyeri'nde 14 Şubat 1977'de direnişe geçti.

Gaziantep Çimento Fabrikası'nda 529 işçi, işverenin toplu-iş sözleşmesi maddelerini uygulamaması üzerine, 5 Mart 1977'de 8 saatlik bir direniş yaptı.

Tekel İçki Fabrikası'na 40 kadar işçinin yasal olmayan yoldan alınmasını protesto eden Tekgıda-İş Sendikası'na üye Tekel işçileri, 15 Ekim 1977'de direnişe geçti. Yine, Tekgıda-İş Sendikası üyesi fırın işçileri de sempati direnişi ile bu protestoya katıldı.

Nizip'te kurulan Küçük Sanayi Sitesi'nin yapımında çalışan 50 işçi, ücretlerini alamadıkları gerekçesiyle 8 Mayıs 1978'de direnişe geçti.

Çıltan Kazan Fabrikası işverenin lokavt ilan etmesi üzerine, işyerinde çalışan 60 işçi 15 Mayıs 1978'de direnişe geçti.

Devrimci Yapı-İş üyesi işçilerin 5 Kasım 1978'de yaptıkları direnişin amacı, ücret zammı almaktı.

Toplu sözleşmeden doğan haklarının verilmemesini protesto etmek için İslâhiye Belediyesi temizlik işçileri 1979 Ağustosu'nda direnişe geçti.

Bank-Sen üyesi 900 işçi, çalıştıkları Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nde 1 Nisan 1980'de greve çıktı. 156 gün süren grev, 3 Eylül 1980'de sona erdi.

Tez Büro-İş Sendikası üyesi 700 işçinin Güneydoğu Birlik işyerinde 13 gün süren grevi, 14 Eylül 1980'de bitti.

Gıda-İş Sendikası'nın Et ve Balık Kurumu Genel Müdürlüğü'ne bağlı 30 işyerinde başlattığı toplu-iş sözleşmesi görüşmelerinde uyuşmazlık çıkması üzerine, tüm işyerlerinde sendika grev, işveren de lokavt kararı aldı. Yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamayınca, sendika sırasıyla tüm işyerlerinde greve çıkacağını açıkladı ve temmuz ayı içinde ilk grev Gaziantep Et-Balık Kurumu işyerinde başladı. Grev, 14 Eylül 1980'de sona erdi.

DERNEKLER: Türkiye'nin görece gelişmiş illerinden biri olan Gaziantep'te dernekleşme açısından öteki gelişmiş illerden farklı bir yapı vardır.

Gelişmiş illerin tümünün dernekleşme yoğunluğu, Türkiye ortalamasının çok üstünde olmasına karşın, Gaziantep'te dernekleşme, Türkiye ortalamasının çok altındadır. 1968'de Gaziantep'te 1.396 kişiye 1 dernek düşerken, Türkiye'de bu sayı 1.088 kişi olmuştur. Türkiye genelinde bu sayının düşüklüğüne, din derneklerinin tuttuğu yerin büyüklüğü neden olmaktadır. İldeki dernekleşme oranının düşüklüğü ise, din derneklerinin sayısının görece azlığından kaynaklanmaktadır.

Özel Kuran kursları, halkın kendi girişimi ile gerçekleştirdiği ve parasal destek sağladığı kurumlardır. 1968'de Türkiye genelindeki 1.500 Kuran kursuna yardım derneğinin 878'i Gaziantep'in de aralarında bulunduğu gelişmiş illerdeydi. Yine aynı yıl açılan 2.510 olan Kuran kursunun da 1.571'i bu illerdeydi. Gaziantep'teki Kuran kursuna yardım derneği sayısı ise, öbür gelişmiş illere göre daha düşüktü.

İlde ilk din derneği olarak, 1947'de cami yaptırma derneği kurulmuştur. İlk Kuran kursu da 1951'de açılmıştır. 1955'ten sonra cami yaptırma derneği sayısında artış olmuş ve dernek sayısı 1960'ta 52'ye, 1967'de 66'ya yükselmiştir.

İlde esnaf dernekleri sayısı fazla ve esnafların dernekleşme eğilimi, ülke geneline göre çok yüksektir. 1965'te Gaziantep'te bir esnaf derneği başına 5.084 kişi, 1968'de 6.012 kişi düşerken, aynı yıllarda Türkiye genelinde bu sayılar 14.006 ve 13.459 idi.

ÖZET

TARIM: Yalnızca Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin değil, Türkiye'nin de gelişmiş illerinden biri olan Gaziantep'te tarım, en önemli iktisadi faaliyettir. İl toplam gayrı safi hasılasının % 35'ini oluşturmasının yanında, ticaret ve sanayinin de en önemli hammadde kaynağıdır.

İlde ürünler tablosuna tahıllar egemen olmakla birlikte, baklagiller, sanayi bitkileri ve antepfıstığı, üzüm ve zeytin gibi ürünlerin üretimi de çok önemlidir. Özellikle, antepfıstığı üretiminde, ilin Türkiye içinde özel bir yeri vardır.

Gaziantep'te toplam ekili alan 1950'den 1970'lerin sonuna değin sürekli genişlemiş ve 101.000 hektar dolayından 221.000 hektara yükselmiştir. İl topraklarının % 99'a yakın bölümü tarıma elverişli ve doğal verimliliği yüksek topraklardır. Ekili alanın % 75-80 oranındaki bölümü tahıllara ayrılmıştır. En çok buğday ve arpa ekilmektedir. 1970'lerin sonunda 303.000 ton buğday ve 77.000 ton arpa elde edilmiştir.

Baklagillerin ekimi ve üretimi, özellikle mercimek nedeniyle artmaktadır. 1950'den 1970'lerin sonuna değin 4.000 ton dolayından 36.000 ton dolayına yükselen mercimek üretiminin Türkiye üretimi içindeki payı da % 11'den % 19'a çıkmıştır. Sanayi bitkilerinden en çok pamuk, keten, susam ve soğan ekilmektedir. Pamuk üretimi özellikle 1970'lerde önem kazanmış ve ekim alanlarının Türkiye içindeki payı % 2,4'e, üretimin Türkiye içindeki payı (saf ve tohumda) % 1,5 dolayına yükselmiştir. 1970'lerde başlayan keten üretimi Türkiye toplam üretiminin yaklaşık % 35'ini karşılamaktadır.

İlde iklimin ve toprak özelliklerinin tarıma elverişli olmasının yanı sıra, artan tarım girdileri kullanımı da verimi artırmaktadır. Pamuk dışında tüm önemli ürünlerde verim Türkiye ortalamalarının üstündedir. Sulama

ve gübre kullanımı artmış olmakla birlikte, yetersizdir. Makine kullanımı özellikle 1970' lerde hızlanmış ve 1970-1980 arasında 874 olan traktör sayısı 6.139'a yükselmiştir. Harman makinesi, motopomp, pülverizatör vb modern makinelerin sayısı artarken, karasaban, döven gibi geleneksel aletlerde önemli azalmalar olmuştur.

İlde büyük toprak mülkiyeti hayli önemlidir. 1970'te toplam ekili toprakların % 25'i 500 dekardan büyük işletmelerin elinde iken, 50 dekardan küçük işletmeler ekili alanın ancak % 17,9'unu işlemekteydiler. Büyük mülk sahiplerinin ve küçük topraksızların bir bölümünün tasfiye olmasıyla, orta mülkiyet grubu güçlenmiş ve tarımsal yapı da ağırlıklı bir yer kazanmıştır.

Gaziantep hayvan sayısı bakımından çok başlarda gelen bir il olmamasına karşın, güneydoğu ve doğu illeri için hayvanların toplanıp yurt içine ve dışına sevkedildiği bir ticaret merkezidir. En çok küçükbaş hayvancılık yapılmakta, koyun ve kıl keçisi beslenmektedir. Bu arada çayır ve meraların daralması nedeniyle sığır sayısı azalmaktadır. Kümes hayvancılığı ve arıcılık da yapılmakla birlikte, ekonomik önemi azdır.

SANAYİ: Gaziantep, sanayinin orta düzeyde gelişmiş olduğu illerden biridir. İl, 1968'de "kalkınmada öncelikli iller" arasına alınmasına karşın, sanayide önemli bir değişim olmamış, il dışı sermaye açısından Gaziantep çekici bir yatırım alanı olarak görülmemiştir. İlde kamu girişimleri, gerek sayı gerekse etkinlik bakımından sınırlı kaldığından, yatırımlar ağırlıkla Gaziantepli sanayicilerce gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Gaziantep' te ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir sanayi vardı. Tarıma dayalı sanayinin en önemli dalı ise hem çalışan sayısı hem de teknoloji bakımından un sanayii idi. Cumhuriyet'ten önce kurulmuş olan birkaç un fabrikasıyla bu dal, Gaziantep'te motor gücüyle üretim yapılan tek daldı; bunu dokumacılık ve sabunculuk izliyordu.

1930'larda ise, Gaziantep sanayiinde en önemli gelişme dokuma dalında olmuştu. TSK ve 1929'da gümrük vergisi oranlarının 1916'ya göre büyük ölçüde artırılması bu dalın gelişmesinde önemli bir etken olmuştu. Ayrıca, 1930'ların ikinci yarısında modern un fabrikaları açılmıştı. Açılan yeni un fabrikalarıyla bu dalın ortalama verimliliği oldukça yüksekti. İl, bu daldaki verimlilik açısından Konya, İzmir ve İstanbul'un ardından dördüncü sıraya yükseldi. 1930'lar Gaziantep'te içki sanayiinin de önemli bir gelişme gösterdiği yıllardı. 1920'de çıkarılan "Men-i Müskirat Kanunu"yla yok olan bu dal, 1924'te bu yasanın yürürlükten kaldırılmasıyla canlanmaya başlamış, 1930'da ise ilk büyük ölçekli içki fabrikaları açılmıştı.

Gaziantep'teki yapı 1950'lerde de sürmüştür. Bu yıllarda Türkiye'nin birçok bölgesine devletçe dokuma, şeker, çimento fabrikaları yapılmasına karşın, Gaziantep kamu yatırımlarından çok düşük düzeyde yararlanabilmişti. Bu yıllarda ilde yapılan kamu yatırımları, 1955'te kurulan ve 1957'de üretime geçen Ülfet Gıda ve Sabun Sanayii AŞ ile 1955'te temeli atılan ve 1961'de üretime geçen çimento fabrikasıydı.

1950'lerde Gaziantep imalat sanayiinde en önemli yeri yine dokuma, gıda ve kimya dalları ile geleneksel küçük sanatlar almaktaydı.

1960'ların ortalarında geleneksel sanayi kuruluşları orta büyüklüğe ulaşmış olmakla birlikte, Gaziantep gerice sayılabilecek bir ildi. 1968'de "kalkınmada öncelikli iller" arasına alınmasına karşın, ilde önemli sayılabilecek yatırımlar çok azdı.

Gaziantep imalat sanayiinde 1970'lerde gözlenen gelişme ise, özel kesim öncülüğünde ve özellikle tüketim malları üretiminde gerçekleşmiştir.

1970'lerin sonunda Gaziantep imalat sanayiinde en önemli yeri dokuma ve giyim dalları almaktaydı. Bunları, gıda ve içki ile kimya dalları izlemekteydi. Gaziantep'te büyük imalat sanayii bakımından Türkiye çapında etkin kuruluş yoktur. Ama, Gaziantep bu dönemde, küçük sanayide etkinlik gösteren işletme sayısı açısından 8. büyük il durumundaydı.

TİCARET: Gaziantep'te sanayinin orta düzeyde gelişmiş olmasına karşın, ticaret oldukça gelişmiştir. Bölgede, Osmanlı Dönemi'nde Halep'in gördüğü işlevi Cumhuriyet'ten sonra Gaziantep üstlenmiştir. Birecik Köprüsü ve yeni demiryollarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yla bağlantılarının kuruluşu, ilin, bölgenin ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Doğu ve güneydoğu illerinin hammaddeleri Gaziantep'te işleniyor, Batı Anadolu'nun sanayi ürünleri bölgeye ilden pazarlanıyordu. Gaziantep ayrıca, bölgenin dışsatım merkezi durumundadır.

YERLEŞME DÜZENİ VE KENTLEŞME: Gaziantep, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin batı kesiminde yer alan, bir sınır ilidir. Güneyde Suriye ile komşu olan il, doğuda Urfa, kuzeyde Adıyaman ve Kahramanmaraş, batıda da Adana ve Hatay illeri ile çevrilidir.

Doğudan Fırat Vadisi, kuzeyden Pazarcık Ovaları, batıdan Amanus Dağları'nın doğu yamaçları gibi doğal sınırlarla çevrelenmiş olan il toprakları ortalama yükseltisi 500-1.000 m olan bir plato görünümündedir. Bu platoda, az sayıda çanaklaşmış havza ve alçak tepeler bulunmaktadır.

İlin tarım alanlarını oluşturan ve kırsal yoğunluğun yüksek olduğu ovalar, doğuda Fırat Havzası'nda Oğuzeli, Nizip, Yavuzeli ve Araban yöreleri ile, batıda Karaçay'ın yukarı havzalarında toplanmıştır.

Büyük bir bölümü Güneydoğu Anadolu'nun batı kesiminde az engebeli ve yerleşmeye elverişli bir kuşak üzerinde yer alan ilde nüfus yoğunluğu ülke ortalamasından yüksektir. İlin yüzölçümü 7.642 km2, 1980'de nüfusu 808.697 kişi ve nüfus yoğunluğu km2'de 106 kişiydi.

Nüfusunun % 64'ü il ve ilçe merkezlerinde yaşayan ilde kentleşme oranı hayli yüksektir.

1980'de ile 7 ilçe, 8 bucak ve 592 köy bağlıydı. İl kırsal kesiminde köy yerleşmeleri az nüfuslu ve topludur. Tüm yörede olduğu gibi Gaziantep İli'nde de çok sayıda köyaltı yerleşme vardır.

İl kırsal kesiminde ayrıca, yöreye özgü bir yerleşme şekli olan höyükler üzerine kurulmuş köylere rastlanır. Bu köylerin en yoğun olarak bulunduğu kesim ilin güneyinde Gaziantep-Nizip-Kilis hattıdır.

İl kırsal kesiminde 100 km2'ye ortalama 8 köy düşmektedir. Yerleşme sıklığının en yüksek olduğu kesim, ilin güneyinde, Nizip, Oğuzeli ve Merkez İlçe'nin güney kesimlerinin yer aldığı alandır.

İlde kırsal yerleşmenin yoğun olduğu ikinci kesim, kuzeydeki Yavuzeli Ovası ve çevresidir.

İlde nüfusu 10.000'i aşan dört kentsel yerleşme vardır. Bu dört merkezin 1980 nüfusları ise şöyledir: Gaziantep (374.290 kişi), İslâhiye (22.082 kişi), Kilis (58.355 kişi) ve Nizip (38.967 kişi).

Ekonomisi tarıma, küçük imalata ve sınır ticaretine dayalı olan ilde, dışsatım konusu olan tarımsal ürünlerin yetiştirildiği alanlara yakınlık ve ulaşım kanalları üzerinde olmak kentsel yerleşmelerin gelişmesindeki en önemli etkenlerdir. İlin güney kesimindeki yerleşmeye elverişli kuşak üzerinde kurulmuş ve önemli kara ve demiryolları üzerinde olan dört büyük kenti aynı zamanda ilde tarım yapılan ova ve düzlükler (Gaziantep Platosu, İslâhiye, Kilis ve Nizip ovaları) yakındır.

İl merkezi olan Gaziantep Kenti, coğrafi konumunun uygunluğu, tarihsel birikimi, ara bölge oluşturan tarım alanlarının görece verimli olması gibi nedenlerle Doğu Anadolu'yu da içine alan geniş bir yörenin başlıca ticaret, kültür ve eğlence merkezidir.

EĞİTİM: Eski çağ uygarlıklarının geliştiği bir yörede yer alan Gaziantep, yüzyıllar boyunca bu konumunu korumuştur. İlde eğitim-öğretime, özel örgütlü çabaların öteden beri büyük katkısı olmuştur.

Ama bu konuma ve çabalara karşın, eğitim düzeyi yeterince geliştirilememiş, okuryazarlık oranı da Türkiye ortalamasının az da olsa altında kalmıştır. Özellikle kırsal kesimde ilkokul yapımının önemle sürdürülmesine karşın, köylerin % 16'sında hâlâ ya hiç ilkokul yoktur ya da eğitim-öğretim yetersiz yapılarda sürdürülmektedir. Okul yetersizliği, kentlerde ikili ve üçlü öğretimi zorunlu kılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk 20 yılı sonunda öğrenciler içinde kızların oranı % 20 idi. 1980'de bu oran % 42'ye yükselmiştir.

Gaziantep'te de birçok ilde olduğu gibi 1940'lardan 1970'lerin başına değin, eğitmenlerden yararlanılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yılında Gaziantep'te 2 ortaokul varken, 1965'ten sonra bu sayı 52'ye çıkmıştır. Bunlardan 1'i körler ortaokulu, 1'i Anadolu Lisesi'nin ortaokul bölümü, 3'ü temel eğitim ortaokulu idi. 1955-1980 arasındaki 25 yılda ortaokul öğrencisi sayısında 12 kata yakın bir artış olmuştur.

Gaziantep'te ilk lise, 1932'de, 2. lise 1957'de Kilis'te öğretime açıldı. 1979-1980 öğretim yılında lise sayısı 15 idi. Öğrenci sayıları da buna koşut bir artış gösterdi. Kız öğrencilerde artış hızı, erkeklere göre daha yüksekti.

Gaziantep, küçük sanatların yaygın olduğu bir ildir. Gerekli işgücü çıraklık kurumunca sağlanmaktadır. Öte yandan, ildeki mesleki ve teknik okulların sayısı da yüksektir. Bu öğretim kurumlarındaki öğrenci sayısı 1979-1980'de 7.000'i geçmişti.

Gaziantep, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde üniversiteye geçişlerde birinci sırada yer almaktadır. Gaziantep'teki başarı oranı, İç Anadolu ve Batı Anadolu illerininkine yakındır.

1970'lerde ilde yüksek öğretim kurumları açılmaya başlamış, ODTÜ'ye bağlı olarak kurulan Gaziantep Mühendislik Fakültesi hızla gelişmiştir.

Yaygın eğitim alanında, ilde kurulan Küçük Sanayii Geliştirme Merkezi'nin (KÜSGEM) önemli etkinlikleri vardır.

SAĞLIK: Gaziantep'te görülen önemli bulaşıcı hastalıklar çocuk felci, gastroenteritler, zatürree, boğmaca ve bulaşıcı menenjittir. İlde, başta gelen ölüm nedenleri ise sırasıyla kalp hastalıkları, doğum olgusu, gastroenteritler ve zatürreedir.

Gaziantep'te 0-4 yaş ölüm oranı (% 48), Türkiye genelinin 1,5 katı kadardır.

İlde hava ve su kirliliği, su ve kanalizasyon şebekelerinin yetersizliği, başlıca çevre sorunlarıdır. Konutların % 40'ında bağımsız hela, % 64'ünde bağımsız banyo yoktur. % 44'ü şehir suyundan yararlanamamaktadır.

Gaziantep'te koruyucu sağlık hizmetleri oldukça yetersizdir. Düzenli aşı çalışmaları bile yapılmamıştır.

Gaziantep'te tedavi edici hizmetler de Türkiye genelinden geridir. 1980'de ilde 3'ü özel, 13 hastane vardı. Aynı yıl Gaziantep'te doktor sayısı 159'du. 1982 Haziranı'nda sosyalizasyon kapsamına alınan ilde, 45 sağlık ocağı vardı.

SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARININ DÜZENLENMESİ: Gaziantep'te 1975'te 267.468 kişi ekonomik bakımdan faal durumdaydı. Faal nüfusun yaklaşık 2/3'ü sosyal güvenlik uygulamalarından yararlanamıyordu.

İlde 1980'de Sosyal Sigortalar Kurumu'na kayıtlı işçi sayısı 23.000'in üzerindeydi. 1970-1980 döneminde sigortalı işçi sayısı % 92, bildirge veren işyeri sayısı ise % 69 oranında arttı.

Gaziantep'te 1979'da meslek kuruluşlarına kayıtlı olanların ancak % 47'si Bağ-Kur üyesiydi. Aynı yıl Türkiye genelinde bu oran % 59'du.

İlde İş ve İşçi Bulma Kurumu 1953'te çalışmaya başladı. İlk yıllar iş için başvuranların büyük bir bölümüne iş bulundu. Kurum aracılığıyla iş bulma oranı 1975'ten sonra düşmeye başlamıştır.

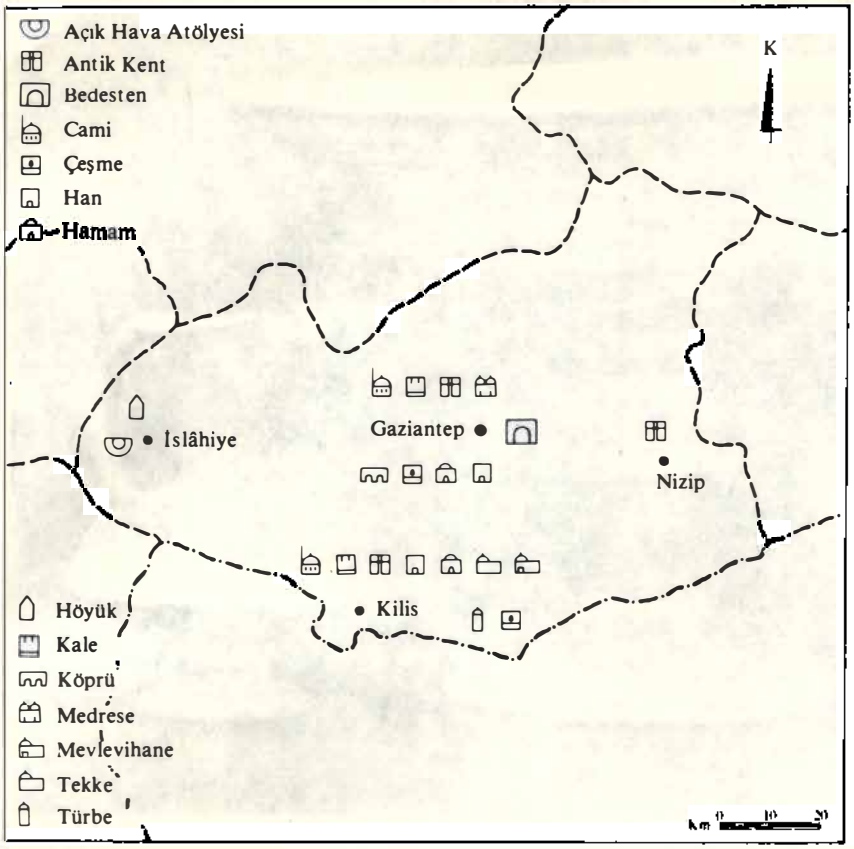
TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER: Tarım kesiminin pazara açık oluşu, küçük sanayinin gelişkinliği ve oldukça geniş bir bölgenin ticaret merkezi olması, çeşitli meslek kesimlerinde canlı bir örgütlenme eğilimi yaratmıştır. Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası 1899'da, Kilis'teki Oda 1922'de ve Nizip Ticaret ve Sanayi Odası da 1962'de kuruldu.

İlde yaygın bir kooperatifleşme vardır. Bunların arasında en etkin olanları tarım satış kooperatifleridir.

1963-1979 arasında Gaziantep'te 800 dolayında toplu-iş sözleşmesi bağıtlanmıştır.

İşçi sayısı bakımından bölgenin önde gelen illerinden olan Gaziantep'te ilk işçi hareketleri 1950'lere rastlamaktadır.

Türkiye'nin gelişmiş illerinden biri olan Gaziantep'te, dernekleşme açısından öteki gelişmiş illerden farklı bir yapı vardır. İlde dernekleşme oranı öbür illere göre daha düşüktür. Bunda, genelde bu oranı yükselten din derneklerinin, ilde az sayıda oluşunun da etkisi vardır.

KÜLTÜR

KÜLTÜRÜN TARİHSEL-TOPLUMSAL EVRİMİ

Mezopotamya ve Anadolu, en eski kültür merkezlerinin yer aldığı bölgelerdir. Düzenli akarsular, yerleşmeye elverişli topraklar, yeryüzünün ilk uygarlıklarının buralarda ortaya çıkmasına yol açmıştır. Önceleri yerel olan bu uygarlıklar, ulaşım olanakları gelişince sınırlarını genişletmiş, birbirleriyle ilişki kurmuşlardır. Bu ilişkiler kimi zaman etkileme-etkilenme düzeyinde kalmış, kimi zaman da egemenliğe dönüşmüştür. Bu nedenle, Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının yayılma alanlarına kesin sınır çizilemez. Ancak, bu uygarlıkların kesiştikleri geçiş bölgelerinden söz edilebilir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, özellikle de Gaziantep, bu geçiş bölgelerinden biridir. Yörede, Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarının izleri yanında, Geç Hitit kent devletleri uygarlığı gibi her ikisinin etkilerini taşıyan bireşimlerin izlerine de rastlanabilir. Ayrıca, yerleşme ya da istila amacıyla gelen Persler, Makedonyalılar, Romalılar gibi farklı kültür grupları da yöre kültürünün biçimlenmesinde etkili olmuştur. Daha sonra bunlara Araplar ve Türkler katılmıştır.

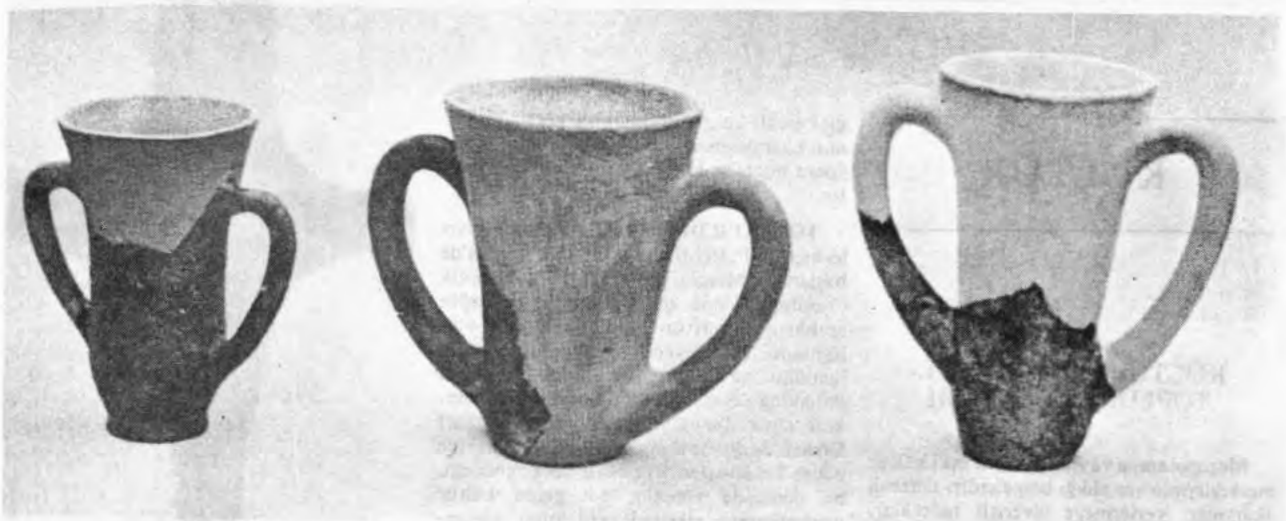
TÜRKLER'DEN ÖNCE: Yöredeki yerleşmeler Paleolitik (Eskitaş) Dönem'de başlamış, Mezolitik (Ortataş) ve Neolitik (Yenitaş) Dönem dışında günümüze değin aralıksız sürmüştür. Paleolitik Dönem yerleşmesini belgeleyen buluntuların çoğu el baltaları ve taştan araçlardır. Bunların bulunduğu Sakçagözü Ovası yerleşim merkezi olma özelliğini Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'de de sürdürmüştür. Kazılardan elde edilen Tel Halaf ve El Obeyd çanak-çömleği, bu dönemde yörenin, adı geçen kültür merkezlerinin etkisinde olduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki, komşu uygarlıklara göre oldukça ileri bir düzeydedir. Tarımla uğraşılmakta, iki odalı, taş ve kerpiç evlerden oluşan köylerde yaşanmaktadır. Evler taş döşeli uzun yolların kenarında yer almaktadır. *(Mellaart, s. 120).* Tel Halaf'ı izleyen El Obeyd kültürüyse, Güney Irak'ta doğmuş ve geniş bir alana yayılarak Sümer uygarlığına temel oluşturmuştur.

İlk Tunç Çağ'da yöredeki yerleşim merkezleri artmıştır. Bunların en önemlileri Tilmen Höyük ve Gedikli'dir. Buluntular, özellikle Tilmen Höyük'ün, öbür yerleşimler arasında bir merkez durumunda olduğunu göstermektedir. Mezopotamya kökenli etkiler, bu dönemde de gücünü korumaktadır. "Hypogaeum" denilen ve Til Barsin'de bulunan yer altı oda mezarların bir benzerine Tilmen Höyük'te de rastlanmıştır. Gedikli'deyse oda mezarlar yanında basit mezarlara ve ölülerin yakıldıktan sonra gömüldükleri mezarlara da rastlanmıştır. Ölü külü konmuş kaplardaki yarı yanmış kemik ve organ kalıntıları kimi ölülerin kül haline gelinceye dek yakılmadıklarını göstermektedir. Ölü gömme, hatta yakma yöntemlerin-

Tunç heykelcik, XV.yy, Tilmen Höyük

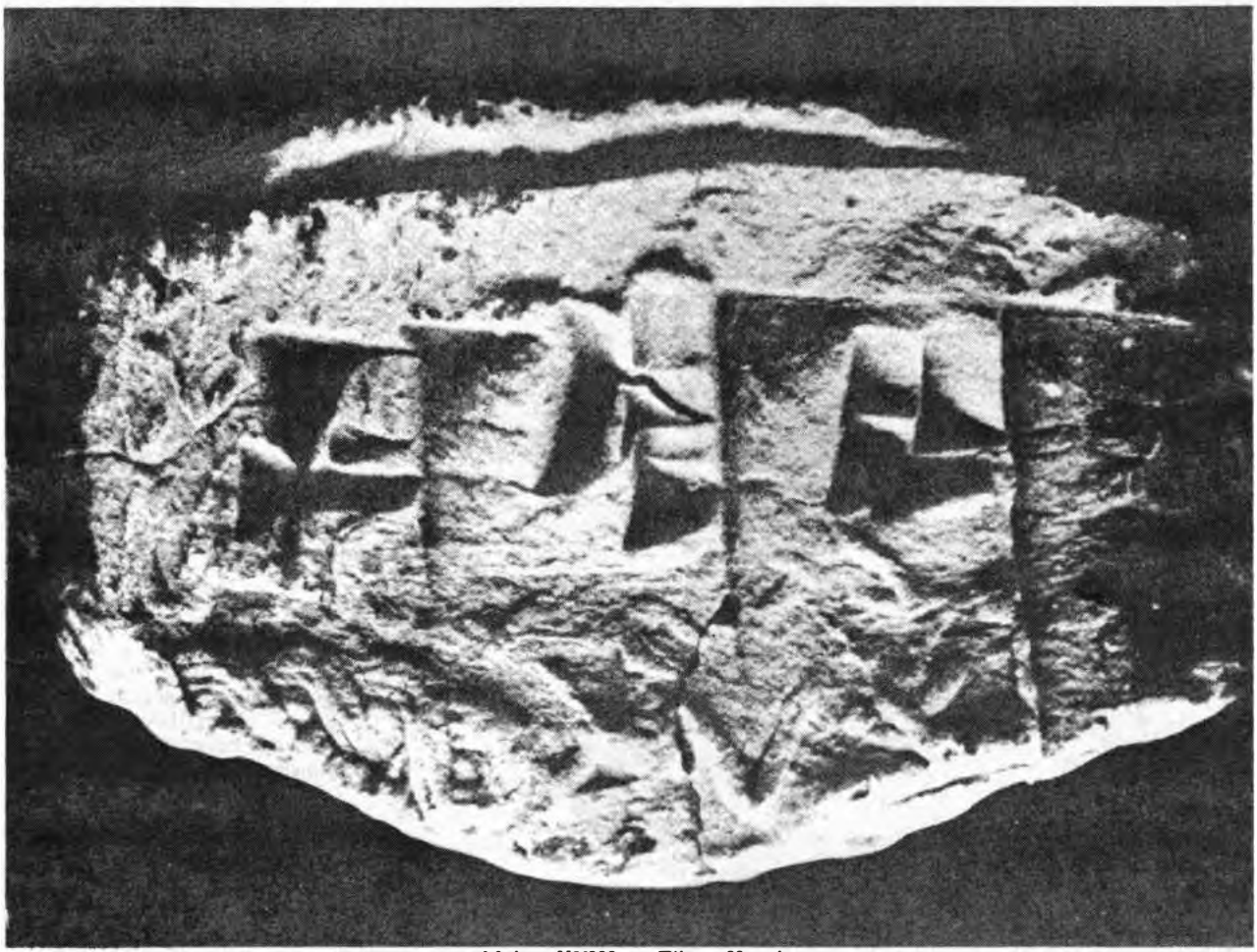

İlk Tunç Çağ çanak-çömleği, Gedikli

deki bu farklar, yerleşim bölgesindeki farklı kültürel geleneklerin varlığını kanıtlamaktadır.

Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki yerleşim merkezleri gelişip örgütlenerek, Orta Tunç Çağ başlarında küçük kent devletlerine dönüşmüştür. Bunlar, iç işlerinde bağımsız dış işlerinde Babil'e bağımlıydılar. Tilmen Höyük bu dönemde Yamhad Krallığı'na bağlı bir kenttir. Gaziantep sınırları içinde kalan bir başka önemli kent devleti de Kargamış'tır. Tilmen Höyük kazılarında, İlk Tunç Çağ kültürünün Orta Tunç Çağ'ın ikinci yarısına değin sürdüğü ortaya çıkmıştır. Bu tarihteyse yeni bir kültür başlamaktadır. Eski ve yeni kültür katı arasında kalın bir yangın tabakasının bulunması istila ya da ayaklanma olduğunu göstermektedir. Höyüğün II. katmanında bulunan anıtsal saray, bu yeni kültürün ürünüdür.

İÖ XVII.yy ortalarına doğru Anadolu ve Mezopotamya'daki güç dengeleri değişmiş, Hititler Kuzey Suriye'ye doğru sarkmaya başlamıştır. Hitit egemenliğinin ilk ulaştığı bölgelerden biri Gaziantep yöresidir. Ancak, Hititler'in iç karışıklıklarından yararlanan kent devletleri sık sık başkaldırmıştır. Ayrıca, uygarlığın oluşma evresinde bulunuşu, Mezopotamya kökenli öğelerin ağır basması yüzünden, Hitit egemenliğinin kültürel yanı eksik kalmıştır: Hitit kültürünün ürünü olan yapıtların mezarlardan çıkan matara biçimli kaplarla sınırlı kalması Hititler'in kültürel etkilerinin ne denli güçsüz olduğunu göstermektedir. Hititler'in ardından yöreyi ellerine geçiren Hurriler'se, eski ve köklü kültürel gelenekleriyle egemenliklerini yitirdikten sonra da etkilerini sürdürmüştür. Hurri-Mitanni uygarlığının yöredeki etkileri, Geç Hitit kent devletlerinde en güçlü olarak görülecektir. Hititler,

Mühür, XVIII.yy, Tilmen Höyük

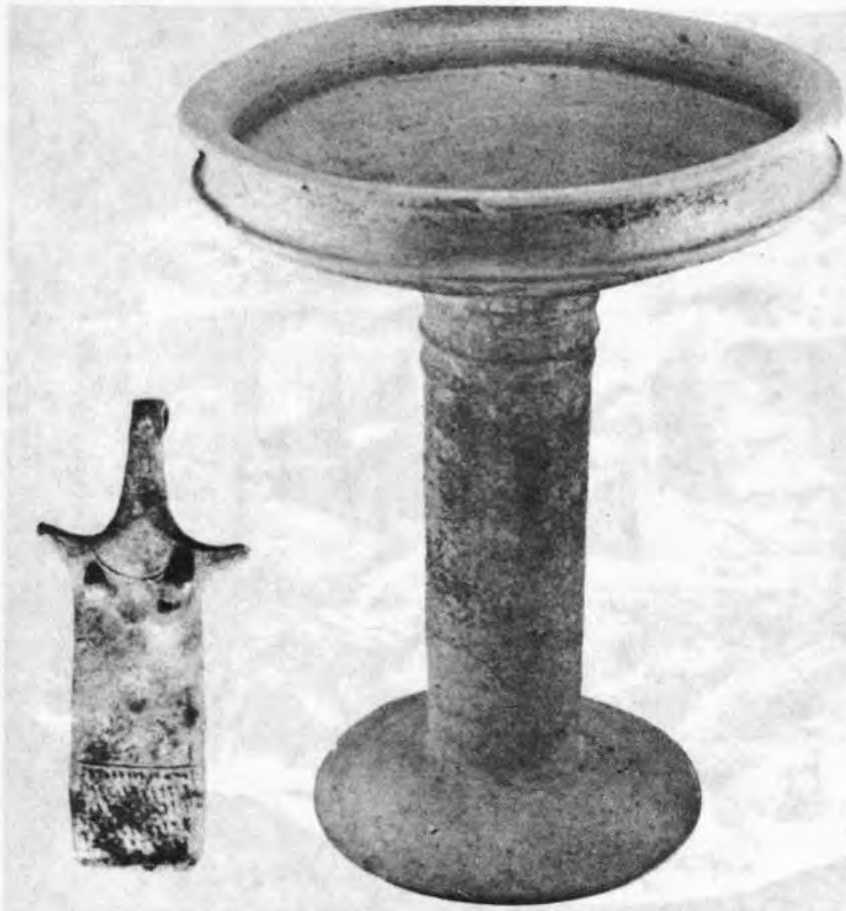
İmparatorluk Dönemi'nin başlangıcında Gaziantep yöresini yeniden ele geçirmişlerse de, bu egemenlikleri ilkinden pek farklı olmamıştır.

İÖ 1200'lerde Anadolu'ya gelerek Hitit Devleti'nin yıkılmasına yol açan toplulukların yarattıkları kargaşa ortamı Gaziantep yöresini de etkilemiştir. İÖ 1500'lerden başlayarak Arap çöllerinden kuzeye ilerleyen Aramiler de bu kargaşadan yararlanarak Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki etkinliklerini artırmışlardır. Saldırı ve istila yerine barışçıl yöntemlerle sızma yolunu seçen Aramiler, siyasal egemenlikten önce kültürel egemenlik kurmuşlardır. Adı geçen yöreleri ancak İÖ VIII-VII. yy'larda ele geçirmelerine karşın İÖ IX. yy'a tarihlenen yapıtlarda Arami geleneğinin etkilerini görmek olanaklıdır. Zincirli Kral Kilamuva kabartmasındaki figürler, saç biçimleri, kemerli burunlarıyla Arami sanatlarının en eski örneklerindendir. Geç Hitit devletleri döneminde Arami etkisi daha da güçlenerek başka kentlerin de kültürlerini gölgeleyecektir.

Hitit Devleti'nin yıkılışıyla ortaya çıkan kargaşadan yararlanan başka bir güç de Asurlular'dır. Kuzey Mezopotamya egemenliği için Aramiler'le uğraşan Asurlular, kent devletlerinin de yardımıyla kısa sürede bölgeyi ele geçirmişlerdir. Ancak Asur kültürü bu dönemde oluşma aşamasını Asur

Yesemek Açık Hava Atölyesi

Pişmiş topraktan kadın heykelciği Tilmen Höyük, İslâhiye (Küçük Fotoğraf) ve meyve tabağı, Tilmen Höyük, İslâhiye (Büyük Fotoğraf)

Sütun kaidesi, Zincirli, Istanbul Arkeoloji Müzesi

egemenliğinin kültürel alana yansıyan, daha sonraları, Geç Hitit devletleri döneminde belirginleşecektir. Fakat bu dönemde de Asur etkisi geniş bir alana yayılamayıp, özellikle Karkamış'ta (Kargamış) sınırlı kalmıştır.

Asur Devleti'nin iç çatışmalarla sarsılması, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yeni bir siyasal boşluk yaratmıştır. Bu kez durumdan yararlanan, kent devletleri olmuştur. Geç Hitit Kent Devletleri (Prenslikleri) adını alan bu bağımsız devletçiklerden Zincirli, Sakçagözü ve Karkamış Gaziantep yöresinde bulunmaktadır. Hitit Devleti yıkılınca oluşan bu devletçikler "Hitit" adını taşısalar da etnik yapıları oldukça karışıktır. Nüfusun büyük bölümünü Hititler ve Aramiler oluşturmakta, ayrıca Hurri-Mitanni, Luvi topluluklarına da rastlanmaktadır. Bu etnik yapı, kent kültürünün biçimlenmesinde önemli etkenlerden biridir. Başka bir öğe de kentlere egemen olan siyasal güçlerdir. Örneğin İÖ VIII. yy sonunda Asur egemenliğine giren Karkamış bu tarihten sonra Asur kültürünün önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu farklı etkenlerin yönlendirildiği yoğrulma süreci sonunda, Yeni Hitit Kültürü diye anılan ve Hitit'ten Arami'ye, Babil'den Asur'a dek birçok uygarlığın izlerini taşıyan bir kültür ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu kültürde Hitit ve Arami kökenli öğelerin ağırlığı da kentlere göre değişmektedir. Yeni Hitit Kültürü'nün öğeleri mimari ve plastik yapıtlarda ortaya çıkmaktadır. Bunlarda Hitit uygarlığının kalıtı temel olmuş, ancak Hitit yapı öğeleri değişik bir anlayışla kullanılmıştır. Zincirli, Sakçagözü ve Karkamış'ta sık sık rastlanan kabartmalı ortostat, kapıları bekleyen hayvan heykeli ve kabartmalarıyla süslü sütun gibi öğeler Hitit kalıntılarının belirgin örnekleridir. Ancak bu öğelerde aynı zamanda Babil, Arami ve Asur geleneklerinin izleri de vardır. Kabartmalardaki insan figürlerinin giysilerindeki pililer, VIII. yy başı Babil kültürü ürünüdür. Yine aynı figürlerdeki spiral biçimindeki saç ve sakal bukleleriyse Asur kökenlidir; fakat Aramili sanatçılarca yaygınlaştırılmıştır. Babil ve Asur uygarlığının Yeni Hitit Kültürü'ndeki etkilerinin yorum düzeyinde kalmasına karşın, Aramiler bu kültür içinde özgün biçimler geliştirmişlerdir. "Yeni Hitit'te mimari, özellikle de hilani tipindeki yapıların doğuşu ve gelişmesi, sütunların kaide ve başlık düzenlemesindeki mükemmelleşme asıl olarak Aramiler'in ürünüdür. Üstelik Aramiler Zincirli'de, kendi öz yaratımları olduğunu ileri sürebilecekleri ince ve yüksek nitelikli bir heykeltıraşlık sanatı geliştirmişlerdir" *(Akurgal, 1969, s. 48).*

Geç Hitit Kent Devletleri dinsel yapısında da karışık etnik yapının izleri görülmektedir. Geçmiş dönem yöre halklarının tanrıları değişik adlar altında varlıklarını sürdürmektedir. Her etnik topluluk, kendi tanrıları yanında, başka toplulukların tanrılarına da tapmaktadır. Örneğin Hititler'in Fırtına Tanrısı Teşub, Tarhun adını almıştır. Hurriler'de Hepat, Hititler'de Kubaba adıyla bilinen ana tanrıça, yine Kubaba olarak yaşamaktadır. Kargamış, Kubaba kültürünün en önemli merkezlerindendir. Kentlerdeki etnik topluluklardan farklı bir kökenden gelen Aramiler, bu dinsel kaynaşmaya pek katılmamışlardı.. Göçebelik döneminde panteist bir tanrı anlayışı olan Aramiler, kentlere yerleştikten sonra Ba'al adı verilen kent tanrılarına tapmaya başlamışlardır. Ba'aller'den başka, Hadad, Atargatis ve Simion'dan oluşan bir tanrı üçlemesi de vardır. Fırtına ve Hava Tanrısı Hadad baştanrı, Atargatis onun eşi Simion

da bu topluluğun genç bir tanrısıdır. Zincirli Kenti Hadad kültürünün önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu kentte, kent tanrısı Ba'al Rekub'un heykeli yanında Hadad'ın heykeli de bulunmuştur.

Geç Hitit Kent Devletleri kültürünün Hitit kültürüyle bağlantısını ortaya koyan bir başka kanıt da Hitit hiyeroglif yazısıdır. Hitit İmparatorluk Dönemi'nde, yapıtlar üzerine kabartma olarak yazılan bu yazı, Geç Hitit devletlerinde yazışmalarda kullanılmıştır. Dili henüz çözülemeyen bu yazıda satırlar sağdan sola, soldan sağa olduğu gibi yukarıdan aşağıya da yazılabiliyordu. Hitit hiyeroglif yazısı, İÖ VIII. yy'dan başlayarak yerini yavaş yavaş Arami yazısına bırakmıştır. Ancak, bu yazının İÖ I. yy'a değin Anadolu'da kullanıldığına ilişkin belgeler vardır.

Geç Hitit Kent Devletleri, İÖ X. yy'dan başlayarak Asur saldırılarına uğramış, fakat haraca bağlanmayı kabul ederek istiladan kurtulmuştur. Ancak bu durum, II. Sargon dönemine değin sürmüştür. II. Sargon, haraç almakla yetinmeyip kentleri birer Asur vilayetine dönüştürme yoluna gitmiştir. Daha sonraki Asur kralları, kent halklarını Asur'a sürüp, yerlerine Asurlular'ı yerleştirerek, Geç Hitit uygarlığının yavaş yavaş sönmesine neden olmuşlardır. Asurlular, sanatı devletçe yönlendirilen bir siyasal propaganda aracı saydıklarından, kralı ve yapıtlarını yüceltici sanatları yaygınlaştırmaya özel çaba harcamışlardır.

İÖ VII. yy'ın ikinci yarısında Kimmer ve İskitler'in Anadolu'da yarattıkları kargaşa, Güneydoğu Anadolu yöresini de etkilemiştir. Bu ortamdan yararlanan Medler ve Babilliler, Asur Devleti'ne son vermişlerdir. Asur baskısından kurtulan kent devletleri, Med egemenliği döneminde yeniden canlanmıştır. Med egemenliği kısa süre sonra yerini Pers egemenliğine bırakmıştır. Persler ele geçirdikleri yöre halklarını din ve kültür alanında serbest bırakmış, bu yüzden yöre kültüründe kalıcı izleri olmamıştır. Mimari ve plastik sanatlar alanlarındaki yapıtları yalnız kendi anayurtlarında görülmektedir. Pers egemenliğinin kültürlerini etkileyen yanı, izlenen dil siyaseti olmuştur. Persler Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'da Aramca'yı resmi dil saymışlardır. Böylece geleneksel yöre kültürü içindeki Arami öğeler güç kazanmıştır.

İskender'in Pers İmparatorluğu'na son verişi, Anadolu'nun siyasal yapısını da kültürel yapısını da değiştirmiştir. Yerli öğelerle İranlı öğelerin karışımından oluşan Anadolu kültürüne yeni bir öğe olarak, Yunan geleneği katılmıştır. Ancak, kültürel alandaki bu değişiklik, Anadolu'nun her yöresinde aynı yoğunlukta yaşanmıştır. İskender'le başlayıp generallerinin kurduğu devletlerle süren Helenistik Dönem'in önemli kültür merkezleri, genellikle Batı Anadolu'dadır. Doğudaki en önemli merkezse Antakya'dır. Gaziantep yöresi de Antakya'nın etki alanına girmektedir. Yörenin oldukça eski ve köklü bir kültür geleneği olduğu için bu etki çok zayıf kalmıştır.

İS I. yy sonlarında yöreye kesin olarak egemen olan Romalılar, bir ölçüde Helenistik kültürün sürdürücüsü olmuşlardır. Ancak Romalılar'ın etkisi Selökid Devleti'ninkinden ayrı olmamıştır. Onlar da Antakya'ya önem vermişler ve Gaziantep yöresindeki Belkıs, Doliche ve Kiliza gibi kentler ikinci planda kalmıştır. Bu dönemin kültüre yansıyan en önemli olayı Hıristiyanlık'ın yayılışıdır. Yörenin Kudüs'e yakınlığı, İsa'nın havarilerinden Saint-Jean'ın Gaziantep'e gelip Hıristiyanlık'ı yayma çabalarını sürdürüşü yeni dinin kısa sürede kabul edilmesine yol açmıştır. Bu sırada, çoktanrılı geleneği sürdürmek isteyenlerle Hıristiyanlar arasında sık sık çatışmalar çıkmıştır. Geçmişi yüzyıllar öncesine dayanan çoktanrılı geleneğin sona ermesiyle, yöre kültüründe kökten bir kopuş olmuştur.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılışından sonra Gaziantep Doğu Roma sınırları içinde kalmıştır. Bizans Dönemi'nde yörede Hıristiyanlık'ın iç çatışmaları yaşanmıştır. Bu çatışmalarda yöre halkı, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olmadığını savunan Monofizistler'den yana çıktığı için sık sık, karşı görüşü savunan Nestoryen (Nasturi) lerin saldırılarına uğramıştır. Bu saldırılarda, Sasaniler Nestoryenler'e yardımcı olmuşlardır. Sürüp giden dinsel çatışmalar ve Bizans Devleti'nin kötü yönetimi göçlere, kentlerin ıssızlaşmasına yol açmıştır.

VII. yy ortalarında yeni bir güç olarak ortaya çıkan İslamlık'ın, etkilerini ilk duyurduğu yörelerden biri Gaziantep'tir. Daha Hz. Ömer döneminde Müslümanlar'ın eline geçmiştir. Ancak, sonradan Bizans, Gaziantep ve çevresini geri almıştır. Kentin el değiştirmesi Türkler'in gelişine değin sürmüştür. Bu sürede de güneyden gelen birçok Arap kabilesi yöreye yerleşmiştir. Hıristiyan nüfusunsa bir bölümü Müslümanlık'ı benimsemiş, öbür bölümü Hıristiyan dinini ve kültürünü sürdürmüştür.

TÜRKLER'DEN SONRA: Türkler, XI. yy'ın sonlarında yöreye yerleşmeye başlamışlardır. Afşin Bey komutasındaki Türkmenler, Gaziantep'i ele geçirmişlerse de bu

Bazalt sfenks, Gaziantep Müzesi

Neo-Hitit Dönemi kabartmalı ortostat, Karkamış

egemenlik kısa sürmüştür. Kudüs'e doğru akan Haçlılar, bölgeyi ele geçirmişlerdir. Gaziantep, önce Urfa Kontluğu'na daha sonra da Maraş Senyörlüğü'ne bağlanmıştır. XII. yy ortalarına değin süren bu Hıristiyan Krallıkları Dönemi'nde, genellikle tek yönlü işleyen bir kültür alışverişi gerçekleşmiştir. Haçlılar içindeki çeşitli Avrupalı öğeler, yörede doğu kültürlerini ve dinlerini tanımışlar bu kültürlerin değişik öğeleri, Ortaçağ Avrupası'na ışık tutmuştur.

Selçuklu Sultanı Mesud, 1150'de, Haçlı egemenliğine son vermiş ve burayı Türkmenler'e bağışlamıştır. Türkleşme süreci de ancak bu tarihten sonra başlayabilmiştir. Türkmenler'in bir bölümü kırsal kesimde göçebe yaşamlarını sürdürmüş, bir bölümüyse kente yerleşip zanaatkârlığa başlamıştır. Kentte çoğunluğu zanaatkâr, oldukça önemli bir Hıristiyan nüfusu vardır. Ancak bu nüfus ayrı mezheplerdendir. Dinsel bir bütünlüğü yoktur. Bu durum Türk-İslam kültürünün yayılmasını kolaylaştırmıştır. Selçuklu egemenliğini izleyen dönemde yöre, Halep Eyyubileri'ne bağlanmıştır. Siyasal alandaki bu değişikliğin kültüre yansıması, Türk-İslâm bireşimindeki İslam öğesinin güç kazanmasına yol açmıştır. Anadolu'nun birçok yöresinde İslam öğesini İran kültürünün temsil etmesine karşılık, Gaziantep yöresinde bu öğe, Arap kültürünce temsil edilmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in 1517'de yöreyi Osmanlı topraklarına katması, kültürel yapıyı etkilemiştir. Yüzyılların birikimiyle oluşan yerel kültür, varlığını sürdürmüştür. Bu dönemin yapıtlarında, Osmanlı mimarisinin karakteristik çizgilerinden çok, yerel gelenekle Memluk mimarisinin karışımından oluşan eğilim egemendir. Osmanlılar, yapılar yapmış ayrıca eskilerini de onararak, kenti yenilemişlerdir. XVII. yy başlarında ortaya çıkan, tüm Anadolu'yu etkileyen kargaşa dönemi, yöre yaşamında da önemli bir duraklamaya yol açmıştır. Ticaret ve zanaat büyük ölçüde gerilemiş, halk kırsal kesime çekilmiştir. Bu durgunluk döneminin ardından yeniden eski parlak günlere kavuşulmuştur. Kentin, Halep, Urfa, Maraş, Diyarbakır ve İskenderun gibi önemli merkezler arasındaki yolların üzerinde yer alması, bunlar arasındaki ticaretten pay almasını sağlamıştır.

XX. YY'A GİRERKEN : XIX. yy başlarında, Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki giderek artan etkilerinin en belirgin olarak gözlemlendiği yörelerden biri de Gaziantep'tir. Batılılar'ın, etkisi ekonomik ve siyasal alanla sınırlı kalmayıp, kültürel alana da taşmıştır. Bu dönemin ilk önemli olayı misyonerlerin gelişidir. Büyük bir bölümü Amerika'dan gelen bu misyonerler Hıristiyan nüfusun çoğunluğunu oluşturan Ermeniler arasında etkinlik göstermiştir. Misyonerlerin gelişini, azınlık okullarının açılışı izlemiştir. Dönemin başka bir önemli olayı da 1831'de kentte ilk matbaanın açılışıdır. 1839'da Tanzimat'ın ilanı ve bunun azınlıklara sağladığı kolaylıklar, azınlıkların ekonomik güçlerini pekiştirmiştir. Böylece, azınlıklar ekonomik güçleri ve Batılılar'ın yardımıyla kendi kültürel yapılarını kurmaya başlamışlardır. Birçok azınlık genci, kendi dillerini yabancıların açtıkları kolejlerde öğrenmiştir. XIX. yy sonlarında Gaziantep'te yirmiden çok azınlık ve yabancı okulu vardır. Batılılar azınlık kültürlerinin canlandırılmasına yardımcı olurken kendi kültürlerini de yayma yoluna gitmişlerdir. Yabancı okullarında zengin Türkler'in çocukları da eğitim görmüştür. Yabancılar ayrıca sağlık alanında da etkinlik göstermiştir. Amerikalılar 1848'de Gaziantep'te bir hastane kurmuştur. Bu hastane 1876'da tıp fakültesine dönüştürülmüştür. Fakültenin eczacılık, dişçilik, ekonomi, edebiyat ve matbaacılık bölümleri de vardır. Ülkede, İstanbul'dan başka bir yerde tıp fakültesi bulunmadığı bir dönemde Gaziantep'te bu eğitim kurumlarının bulunması, oldukça anlamlıdır. Yabancı ve azınlıkların bu kültürel etkinliklerinin yöre kültürüne de olumlu etkileri olmuştur. En önemlilerinden biri, Türk nüfusunun da eğitim konusunun önemini kavrayarak Maarif-i İslamiye, Ayn ül-Maarif gibi dernekler kurmasıdır. Bu dernekler, çağdaş anlamda öğrenim kurumlarının kurulması yönünde etkinlik göstermiştir.

CUMHURİYET DÖNEMİ: I. Dünya Savaşı sonunda Gaziantep önce İngiliz, daha sonra da Fransız işgaline uğramıştır. Kent halkı işgalcilere boyun eğmemiş, destanlaşan bir direniş örneği vermiştir. Bu direniş, kentin günümüze ulaşan kültürel yapısında önemli izler bırakmıştır. Kent, adına eklenen "Gazi" sanında somutlaşan bu tarihsel olay, yiğitlik, yurtseverlik gibi değerlerin Gaziantep kültürünün ayrılmaz bir parçası olmasına yol açmıştır.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra nüfus yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Hıristiyan nüfusun hemen hemen tümü kentten ayrılmıştır. Sınırların kesin olarak belirlenmesi kırsal kesimin de Arap kültürüyle iliş-

kilerini en aza indirgemiştir. Yabancı eğitim kurumlarının ve misyonerlerin etkinlikleri sona ermiştir. Kültürel yapıyı etkileyen öbür değişikliklerse Cumhuriyet Dönemi'nin reformlarıyla sınırlı kalmıştır. İlin kültür yaşamındaki ilk kıpırdanmaları başlatan önemli olaylardan biri 1932'de Gaziantep Halkevi'nin açılışıdır. Bunu 1947'de Gaziantep Kültür Derneği'nin kuruluşu izlemiştir. İlin kültürünü yaşatma ve tanıtma amacı güden bu dernek kendi süreli yayın organı yanında çok sayıda kitap da çıkarmıştır.

1950'den sonraki dönem Gaziantep'in toplumsal ve kültürel yaşamı için bir dönüm noktası olmuştur. Kırsal kesimdeki geleneksel toprak ilişkilerinin çözülmesine bağlı olarak, kente önemli bir nüfus akımı olmuş, işsizlik, konutsuzluk gibi sorunlar başgöstermiştir. Ayrıca dönem iktidarının siyasal tercihleri, dinin toplumsal yaşamdaki baskısını artırıcı olmuştur. Rüfailik, Kadirilik gibi tarikatlar serbestçe etkinlik göstermeye başlamıştır. Din etkisi en çok eğitim alanında duyulmuştur. Bu dönemde, kentte okuma çağındaki 16.370 çocuktan yalnızca 5.771'i devlet okullarına devam etmektedir. Okula gönderilmeyen çocuklaraysa hocalarca din eğitimi verilmektedir.

Günümüzde Gaziantep, Güneydoğu Anadolu'nun en önemli ticaret merkezlerindendir. Kentte çok sayıda eğitim ve sağlık kurumunun bulunması, çevre illerle ilişkisini artırmıştır. Bu iki olgu, kültürün geleneksel çizgilerinin yavaş yavaş silinmesine yol açmaktadır. Günümüz Gaziantep'inin başka bir özelliği de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin eğlence merkezi olmasıdır. Kültürel gelişmeye katkısı olmayan bu özellik giderek önem kazanmaktadır.

Neo-Hitit Dönemi kabartmalı ortostat, Karkamış

KÜLTÜREL GELENEĞİN ÖĞELERİ

YAŞAMA BİÇİMİ: Gaziantep'te yaşam geleneksel özelliklerini büyük ölçüde korur. Toplumsal değişmeye koşut olarak barınma, beslenme giyim-kuşam, sağlık alanlarında çağdaş değerler yaygınlaşmaktadır. Bu değişmeden aile yapısı, aile içi ilişkiler, akrabalık ilişkileri de etkilenmektedir. Gaziantep'te geleneksel geniş aile oldukça yaygındır. Günümüzde oğulun baba otoritesinden kopma isteği, aile içi anlaşmazlıklar, geniş ailenin çözülmesine yol açmaktadır.

Kırsal yerleşmelerde konutlar genellikle tek katlıdır. Bir oda, mutfak ve küçük bir depodan oluşur. Evlerin üstü düz toprak damla örtülmüştür. Sıralar, üzümler, öbür ürünler damlara serilerek kurutulur. Sıcak yaz gecelerindedamlardayatılır. Varlıklıların oturduğu iki katlı konutların birinci katında ahır, samanlık, depo yer alır. İkinci katta odalar sıralanır. Odalar genellikle divan denilen sofaya açılır. Divanlar yazın oturma salonu, kışın mutfak işlevi görür.

Gaziantep Kenti'nde yaşam, feodal kentten çağdaş kente geçiş sürecinin oluşumlarıyla biçimlenmiştir. 1960'lardan sonra hızlanan sanayileşme ve kentleşme de yaşama biçimine yeni öğeler katmıştır. Konut alanları gelir gruplarına göre ayrılmıştır *(Bak. Sosyo-Ekonomik Yapı, Yerleşme Düzeni ve Kentleşme)*. Kentin dış mahallelerini oluşturan gecekondu alanları yeni kültürel oluşumlara kaynaklık etmektedir. Gecekondu halkı, içinden geldiği geleneksel toplumun kurum ve davranış kalıplarını çeşitli biçimlerde sürdürür. Kentsel değerler çoğu kez değişikliğe uğratılarak benimsenir. Kadınlar çalışarak ailenin geçimine katkıda bulunur. Üzüm ayıklamak, fıstık kırmak, şeker sarmak gibi ikincil işlerde çalışanlar çoğunluktadır.

Kentte yaşam devingendir. Bunda ekonomik etkinliklerin yanında kentin hinterlandı içindeki illerin eğlence merkezi olmasının da payı vardır. Pavyon ve gazinoların sayısı yüksektir. Bu olgu yozlaşmış bir eğlence anlayışının gelişmesine yol açmaktadır. Gaziantep'te eskiden, sahre denilen yemekli kır gezintileri eğlence yaşamının ağırlığını oluştururdu. Günümüzde sahre yerlerinin çoğunluğu ortadan kalkmıştır. Tatil günlerinde halk, Kavaklık mesiresi ve Kilis yolu üstündeki bağlık alanlara doluşur.

GİYİM-KUŞAM: Toplumsal değişmeye koşut olarak çağdaş giyim-kuşam yaygınlaşmaktadır. Kentlerde çağdaş giysiler egemendir. Kırsal kesimde yerel özellikli giysilere günümüzde de rastlanır.

Geleneksel kadın giysilerinden "fermana" bir tür cekettir. Genellikle mavi çuhadan yapılır. Yakasız, önü açık, kol ağzı

Yufka ekmeği yapımı

dardır. Bacaklara çintiyan (şalvar) giyilir. Entariler çoğunlukla üçetek biçimindedir. Bele kemer ya da kuşak bağlanır. Yörede gümüş ve altın suyuna batırılmış kemerler yanında, kadife üzerine altın ve gümüş işlemeli kemerler de görülür. Bekârlar başlarına çevre, yazma sararlar. Evliler gümüş tac üstüne poşu bağlar. Yaşlılar, taç ya da fes üstüne dolak sarar. Yün çoraplar örülüşlerine göre bir zırhlı, beş zırhlı diye adlandırılır. Bir zırhlı çoraplar bacağa iple bağlanır. Beş zırhlı çoraplar ince iple örüldüğünden daha niteliklidir. Gülşeftali, annabi (mor) renklerde yemeni, sarı, annabi, gülşeftali renklerde edik, en çok giyilen ayakkabı türleridir.

Çarşaf, meşefe, mezer, sokak giysileridir. Çarşaf genellikle karadır. İpekten ve satenden yapılır. Büzgülü ve büzgüsüz türleri vardır. Meşefe, köylü kadınların kente inerken başlarına sardıkları kareli bir örtüdür. Mezer (peştemal) bele sarılır.

Geleneksel erkek giysilerinden şalvar kara ve mavi bezden yapılır. Ucuz olduğundan giyimi yaygındır. Çuhadan yapılanları da vardır. Aba üst giysilerinin en yaygınıdır. Yerli aba, Maraş abası, Hamıs abası gibi türleri vardır. Daha çok köy zenginlerinin giydiği sako, bir tür uzun cekettir. Zubun (zıbın) kadın entarilerine benzer. Önü açık, yarı açık, kapalı olanları vardır. Bele şal kuşak, Trablus kuşak, kemer sarılır. Yoksullar sıradan bir basma parçası, bir ip ya da başka bir şey bağlar. Fes, külah, terlik baş giysileridir. Feslerin Tunus fesi, hasırlı fes, hasırsız fes gibi türleri vardır. Fes üstüne abani, yeşil, ak tülbent, poşu, kuşak, çember denilen sarıklar sarılır.

Külahlar keçeden, terlikler patiska ve çemberden yapılır. Üstleri çeşitli Antep işleriyle süslüdür. Köy gençleri giyer. Lapçin, çarık, kalıçlı potin, karçın ayakkabı türleridir.

BESLENME BİÇİMLERİ: Gaziantep'te geleneksel beslenme düzeni, günümüzde de önemini korur. Beslenme düzeninin oluşmasında Anadolu gelenekleri yanında, güneyin (Halep) etkisi de görülür. Kimi yemek türlerinin kökeni Oğuzlar'a değin uzanır. Oğuzlar'ın en eski yemeklerinden biri olan tutmaç çorbası, Gaziantep'te börek çorbası adıyla değişik biçimde yapılmaktadır. Umaç, Gaziantep'te omaçadıyla günümüzde de yapılmaktadır. Kurban bayramlarında yapılan kara kavurmadan, Dede Korkut kitabında da söz edilir.

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Gaziantep'te de kimi yiyecekler kış için hazırlanır. Bunların bir bölümünün yapılması, saklanması özel işlemler gerektirir. Eskiden bu yiyeceklerin saklanacakları yerler de gelenekle belirlenmişti. Örneğin, yağ tenekede, küpte, badıyada (dibi geniş, ağzı dar kazan); tarhun (bir tür kokulu bitki) kurusu torbada, kopuk pekmezi küçük küpte saklanırdı.

Kırsal kesimde günümüzde de sürdürüldüğü gibi eskiden ekmek Gaziantep'te evlerde yapılırdı. Ev ekmeği, yufka ekmeği denilen bu ekmekler, bir-iki ay yetecek kadar hazırlanırdı. Yörede, kimi yemekler dürüm edilerek yendiği için, ev ekmeği ya da fırınlarda yapılan açma denilen ekmekler daha çok tüketilir.

Köftelerin, Gaziantep mutfağında özel bir yeri vardır. Ana maddesini et ve simitin (ince bulgur) oluşturduğu bir bölüm yemeğe köfte denir. Et yerine sade yağ, zeytinyağı, domates, patates, un kullanıldığı da olur. Köfteler pişmiş ve çiğ köfte diye ikiye ayrılabilir. Pişmiş köfteler suda haşlanarak ya da yağda kızartılarak pişirilir. Haşlandıktan sonra kızartıldıkları da olur. İçli köfte, yoğurtlu ufak köfte, etli Arap köftesi, sini köftesi bunların başlıcalarıdır. Çiğ köfteler simit, et, tuz, biber, soğan vb'nin yoğrulmasıyla yapılır. Simit yumuşadıktan sonra, sıkım yapılarak yenir. Yağlı malhıtalı (mercimek) köfte, haveydi köftesi, iç katması, domates köftesi, başlıca çiğ köfte türleridir.

Gaziantep kebapları, ızgara ete bir ölçüde yemek özelliği kazandırır. Etin yağı emdirilerek pide ıslatılır. Buna kebabın bir parçası olan domateslerin suyu da eklenince, kebap salçalı yemek görünümü alır. Kuşbaşı tike, kıyma kebabı, patlıcanlı kıyma kebabı, soğan kebabı, sarmısak kebabı, altı domates ezmeli kebap, keme (bir tür mantar) kebabı yöre kebaplarının başlıcalarıdır. Ciğer, yürek, böbrekten yapılan cartlak kebabı tüketimi de yaygındır.

Çeşitli dolmalar da Gaziantep evlerinde sık yapılan yemeklerdendir. Türkiye'nin her yerinde bilinen dolmalardan başka yumurta, havuç, başsoğan, acir dolmaları gibi özgün türler de görülür.

Alaca çorba, munu (şirinli) çorbası, börek çorbası, omaç, öz çorbası, maş çorbası başlıca çorba türleridir.

Gaziantep'te salçalı sebze yemeklerine tava denir. Elma, erik, zerdali gibi meyvelerden etli yemekler yapılır.

Zeyt (zeytinyağı) böreği, bişi, kıymalı börek, peynirli börek yörenin özgün böreklerindir.

Gaziantep'in fıstıklı, cevizli, kaymaklı

baklavaları ünlüdür. Unlu helva, nişe helvası, Gaziantep kaymağı özgün tatlı türleridir.

Gaziantep yemeklerinde baharat, nane, kırmızıbiber, sarmısak çok kullanılır.

Üzümün beslenmede önemli bir yeri vardır. Yaş olarak, kurutularak, pekmez ve türlü çerezler yapılarak değerlendirilir *(Bak. Gaziantep'te Şire Yapımı).* Tah denilen üzüm çürükleri şerbet yapımında kullanılır. Üzümden yapılan çerezler, Gaziantep'te çeşitli biçimlerde değerlendirilir. Örneğin, küçük parçalara ayrılan bastık ve sucuklar tereyağı ya da zeytinyağında kavrulur, tatlı olarak yenir. Buna bastık ya da sucuk kavurması denir. Tatlı tarhana tereyağında kavrulur, üstüne dövülmüş ceviz, fındık konur. Kahvaltılarda ya da yemeklerden sonra tatlı olarak yenir. Fıstık, çiğ ve kavrulmuş olarak yendiği gibi, tatlılarda, helvalarda da kullanılır.

Lahmacun, yörede sandviç işlevi görür. Miyan (meyan) köklerinin ezilerek suda ıslatılmasıyla elde edilen miyan şerbeti tüketimi de yaygındır.

Gaziantep'in özgün yemeklerinden kimilerinin yapılışı şöyledir:

Öz Çorbası: Pişirilmiş dövme, süzgeçten geçirilir. Posası alınır. Yoğurt kaynatılır. İçine yumurta kırılır. Dövmeyle karıştırılır. Üstüne kızdırılmış yağla nane ya da haspir konur.

Börek Çorbası: Hamur, yufka ekmeğinden biraz daha kalın açılır. Üstüne kavrulmuş kıyma yayılarak ikiye katlanır. Birer santimlik kareler biçiminde kesilir. Bir tencerede kemikli et pişirilir. Ete kaynamış yoğurt katılır. Kesilen hamurlar eklenerek bir süre kaynatılır. Üstüne kızdırılmış yağ dökülür ve nane serpilir.

Munu (Şirinli) Çorba : Pirinç bol suyla pişirilir. İçine pekmez katılarak bir süre daha kaynatılır.

Yağlı Köfte: Bulgur, sadeyağ, soğan, kırmızıbiberin bulgur yumuşayıncaya değin yoğrulmasıyla olur.

Kıymalı Köfte: Bulgur, salça, kırmızıbiber, kavrulmuş kıyma ya da kavurmayla (topaç) yoğrulur. Bulgur yumuşayınca yenilir. Özelliği sıcak suyla yoğrulmasıdır.

İçli Köfte: Kara et, soğan, bulgur iyice yoğrulur, parçalara ayrılır, top yapılır, içi oyulur. Kıyma soğan, ceviz içiyle hazırlanan içle doldurulur. Suda haşlanarak ya da yağda kızartılarak yenir.

Yuvarlama: Pirinç havanda dövülür. Sonra ufaltılmış pirinç, kara et, ince kıyılmış soğanla yoğrulur. Nohut büyüklüğünde yuvarlanır. Köfteler, önceden pişirilmiş parça etin bulunduğu tencereye atılır, pişirilir. Ayrı bir yerde yoğurt ısıtılır. Kesilmemesi için içine bir yumurta kırılır. Kaynamaya başlayacağı sırada ateşten indirilir. Yuvarlanmış köfteyle parça etin birlikte piştiği tencereye yavaş yavaş aktarılır. Birkaç dakika ateşte tutulur. Üstüne kızdırılmış tereyağı dökülür, nane serpilir. Ramazan bayramı sabahı yenmesi gelenektir.

Şiveydiz: Parça et biraz nohutla tencerede pişirilir. İçine bolca doğranmış soğan ve sarmısak atılır, bunlar yumuşayıncaya değin kaynatılır. Ayrı bir tencereye süzülmüş Antep yoğurdu alınır. Sulandırılır ve içine bir yumurta kırılır. Hafif ateşte ısıtılarak parça etin piştiği tencereye aktarılır. On dakika kadar kaynatıldıktan sonra indirilir. Üstüne kızdırılmış tereyağı dökülür, nane serpilir.

Patates Dolması: Patates soyulur, kaynatılır, yoğrulur. İçli köftede olduğu gibi oyulur. Hazırlanan içle doldurularak pişirilir.

Kıymalı Börek: Kıyma ya da kavurma, soğan, kırmızıbiber, az ekşiyle hazırlanır. Pide büyüklüğündeki yufkaların içine konulup, ikiye katlanır. Fırına sürülür.

Gaziantep Kaymağı: Baharın ilk günlerinde yapılır. Çiğ süt leğenlerde iki gün bekletilir. Kaymak bağlar. Fırından, yarı pişmiş pideler alınır. Soğutulduktan sonra tabaklardaki sütler üstüne kapanır. Kaymak tam pişmemiş pideye yapışır, bunlar yavaşça kaldırılarak tabaklara alınır. Üstüne toz şeker ya da sızdırılmış bal konularak yenir.

Gaziantep'te Şire Yapımı

Gaziantep'te üzümden yapılan çerezlere şire denir. Şire yapımında genellikle şıralık türlerden dökülgen üzümü kullanılır. Bağlar bozulduğunda üzümler "mahra" denilen özel sandıklarla şirenin yapılacağı yerlere getirilir. Üzümler, önce yanları ve dibi delikli sac süzgeçlerde (nahase) yıkanır. Sonra tahta ya da beton teknelere (sal, haflık, tekide) doldurulur. Üstüne şire toprağı (ak toprak) serpilerek çiğnenir. Akan, şıra bakır kazanlara alınır. Kaynatılırken üstte toplanan köpükler kevgir (süzek), uzun saplı bakır tas ya da büyük boy tahta kepçelerle (çömçe) alınır. Bu işleme "kef alma" denir. Kaynatılmış şıra teknelere dökülür. Burada saydam bir görünüş alıncaya değin dinlendirilir. Bu işleme "tortlama" denir. Tortlama sırasında üzümlere serpilen şire toprağı dibe çöker. Dipten biraz üstte bulunan tapa çıkarılarak şire kaynatma kazanına alınır. Teknede kalan tortu kıl torbalarla süzülür. Daha sonra ocaklar ateşlenir. Kaynamaya başlayan şıraya karıştırılarak azar azar nişasta bulamacı katılır. Nişasta çirişlenerek şırayı koyulaştırır. Çirişlenme bulamaca sokulan kor parçasının sönmeden çıkmasıyla anlaşılır. Böylece elde edilen bulamaca "yaş bastık" denir. Yaş bastık, Antep sucuğu, dilme yapımında kullanılır.

Bastık: Yaş bastık, bezlere dökülerek tahta malalarla 3-6 mm kalınlıkta yayılır. Güneşte kurumaya bırakılır. Bezden ayrılması için pestiller ters olarak temiz bir yere yayılır. Üstüne biraz su serpilir. Ayırma işleminde pestilin yırtılmamasına özen gösterilir. Ayrılan pestillerin yapışmaması için aralarına nişasta serpilir. Bunlar çeşitli büyüklüklerde kesilerek katlanır, katlanan pestillere "şuka" denir.

Muska (Samsa) : Bastıktan yapılır. Fıstık içi, aynı ölçüde şekerle karıştırılarak havanda dövülür. 4-5 cm eninde, 20-25 cm boyunda kesilmiş pestil şeritleri içine konur. Katlaya katlaya muska (üçgen) biçiminde sarılır.

Antep Sucuğu: İnce iplere dizilmiş ceviz, antepfıstığı, bademlerin sıcak bastığa batırılmasıyla yapılır. İçler 2-3 cm ara ile ince iplere dizilir. Bu iplere "dal" denir. Dallar 60-80 cm uzunlukta çubuklara (sucuk ağacı) 5-6 cm aralıklarla bağlanır. Sucuk ağaçları ortalarındaki iplerle "sov"-lara asılır. Sov üstünde çengeller bulunan bir sırıktır. Sucuk ağaçlarına bağlanmış "dallar" bastık kazanına batırılır. Kazanın üstüne kurulan sovda damlama sona erinceye değin bekletilir. Sonra kuruması için güneşte bulunan sovlara alınır. Güneşte 15-20 dakika kalan diziler, yeniden bastığa batırılır. Bu işlem 5-6 kez yinelenir. Her batırma birinci, ikinci... beşinci gömlek adıyla adlandırılır. Sucuk, istenilen kalınlığa gelince sovda kurutulur.

Dilme (Bastık Dilmesi, Köftür, Kesme): Yaş bastık tepsilere dökülür. 3-5 cm kalınlıkta yayılır. Bir gün güneşte bırakılır. Suyu uçtuktan sonra çeşitli büyüklükte eşkenar dörtgen ya da dikdörtgen biçiminde kesilir. Dilimler bezlere alınarak kurutulur.

Tatlı Tarhana (Şirin Tarhana, Kırma): Dinlendirilmiş şıraya % 5 oranında nişasta katılır. % 20-25 oranında ince simit eklenerek kaynatılır. Simit yerine mısır da kullanılabilir. Kaynatma sırasında dipten iyice karıştırılır. İstenilen kıvama gelince bulamaç sinilere yayılır. Suyu uçurulur, kesilir, kurutulur.

Besni Pestili: Dinlendirilmiş şıra, kazana konur. Kaynamaya başlayınca içine % 3-4 oranında un, % 0,5 oranında nişasta bulamacı katılır. Leğenlere alınır ve kızılcık çalısıyla çırpılır. Çırpıldıkça köpüren bulamaç, ilk oylumunun iki katına çıkar. Sonra pestil yapımında olduğu gibi bezlere dökülür, kurutulur.

Besni Sucuğu: Genellikle cevizle ya da antepfıstığı ile yapılır. İçler yaklaşık 1,5 m uzunluğunda iplere oldukça sık dizilir. Bunlar iki ucundan 60-70 cm uzunluğunda çubuklara bağlanır. Çubuklarda genellikle üçer dizi vardır. Diziler köpürtülmüş bulamaca batırılır. Sonra sovlara asılarak güneşte bırakılır. Yeterince kalınlaşıncaya değin batırma yinelenir. Sonunda sucuklar nişastaya bulanır. Sovlara asılarak kurumaya bırakılır.

İNANÇLAR VE TÖRESEL YAPI: Müslümanlık insanların inanç dünyasına egemendir. Gelenek ve görenekler Müslümanlığın etkisiyle biçimlenmiştir. Barak ve öbür Türkmenler özgün gelenek ve görenekleriyle yöre kültürünü zenginleştirmişlerdir.

DİNSEL YAPI VE BOŞ İNANLAR: Gaziantep'te dinsel yapı güçlüdür. Dinsel kurumlar toplumsal yaşamda etkisini duyurur. Bu etki kırsal kesimde daha güçlüdür. Barak Türkmenleri'nde değişik bir dinsel yapı görülmektedir. 1953'te yapılan bir araştırmada Baraklar'da dinsel yapıdan şöyle söz edilmektedir: "Bugünkü Güney-Doğu Barakları'nda göze batan en gevşek

kıymet dini müessesedir. Kendilerine sorarsanız hepsi Sünni'dir. Bunu söylerken herhangi gizli bir mezhep kalıntısını örtbas etmek gibi bir endişe taşımamaktadırlar. Din hususunda gayet sarihtirler. Umumiyetle din hayatına karşı kayıtsızdırlar. Barak köylerinde dinin vecibelerini yerine getiren pek az insana rastlanır. Türk halkı arasında, oruca verilen önem dahi, Baraklar için meçhuldür. Medrese kültürü vasıtasıyla hiçbir dini telkin onlar üzerinde rol oynamamıştır..." *(Tanyol, 1953 s. 126).*

Gaziantep'te çeşitli dileklerle gidilen birçok ziyaret yeri vardır. Ziyaret yerlerinin çoğunluğunu türbeler oluşturur. Taş, ağaç, hamam gibi yerlerin de ziyaret yeri durumuna geldiği görülmektedir.

İslâhiye, Keferdiz'deki Ökkeşiye Türbesi'ne erkek çocuk dileğiyle gidilir. Ziyaretçiler kurban keser, erkek çocuk dileğinde bulunur. Dilekleri yerine gelince adını Ökkeş koyarlar. Bu yüzden yörede Ökkeş adı yaygındır.

Yörede kimi yatırların türbeleri kaldırıldıktan sonra, yakınındaki ağaçlar ziyaret edilmeye başlanmıştır. Gaziantep'te eski mezarlıktaki Pancarlı Dede'nin yerini, yakınındaki incir ağacı almıştır. Ziyaretçilerin çoğu kadındır. Sağlık dileğiyle gidilir. Bir bez parçasına Fatiha okunup ağaca asılır. Birkaç gün sonra hastayla yine gelinir. Topluca pancarlı denilen yemek yenir. Kuran okunur, dua edilir. Kilis'teki Karababa'nın yerini de aynı biçimde yakınındaki incir ağacı ve pınar almıştır. Evlenme, çocuk, erkek çocuk dileğiyle ziyaret edilir. Niyet tutularak ağaca kırmızı bez parçası bağlanır. Pınardan üç yudum su içilir. Kıbleye dönülerek dua edilir. Beş ya da yedi ciğer adanır. Dilek gerçekleşirse, pınar başında topluca ciğer pişirilip yenir.

Kilis ve çevresindeki Şurahbil Bin Hasene, Hz. Talha ve Zübeyr, Hulk Dede, Şeyh Mansur, Küt Küt Dede; Gaziantep'te Memik Dede, Dülük Baba, Fethullah Türbesi; Arıl Bucağı'nda Beş Ağaç ve Ahmet Dede saptanabilen ziyaret yerlerinin başlıcalarıdır.

Kimi hastalıkların iyileştirilmesinde başvurulan uygulamalar boş inan niteliğindedir. Örneğin, boğmacaya yakalanan çocuklar, öldürülmüş birinin gömütü çevresinde dolaştırılır, delikli kayadan geçirilir. Başı ağrıyanlar, Şeyh Camisi'ndeki kara taş direğe başlarını sürer.

Boş inanların bir bölümü de kimi olgulardan ussal olmayan sonuçlar çıkarılması biçimindedir. Bu tür boş inanlara birkaç örnek:

— Yatak yıkılırsa, çatı çatırdarsa, serçe cıvıldarsa, konuk gelir.

— Gece ıslık çalınmaz, çalınırsa şeytan gelir.

— Çocuk, bir bacağını öbürünün üstüne koyarsa, bir kardeşi olacağına inanılır.

Doğum ve çocukla ilgili geleneklerin bir bölümü de boş inan niteliğindedir *(Bak. Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler).*

EVLENME GELENEKLERİ: Gaziantep'te evlenme gelenekleri, toplumsal değişmeden etkilenerek özgün biçimlerini yitirmiştir. Günümüzde birçok tören birleştirilmekte, yalınlaştırılmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, orta sınıflarda evlenmeler şu aşamalarla gerçekleşirdi:

Elbeyi Aşireti'nde Gerdek

Güvey gerdeğe girerken sopalarla kovalanır, çevik davranamazsa dayak yer.

Güvey gerdeğe girdiği gece, kızın bedeninde ve yüzünde görülebilecek yerlerini morartır. Birçok gelinin yüzü gözü bere içinde kalır. Bunu yapmayan delikanlılar ayıplanır.

Sabahleyin gelinin yüzünü bere içinde gören oba kadınları, ellerine değnek alıp güveyi dövmeye başlarlar. Güvey dayak yerken karşılık veremez. Arkadaşları güveyi kadınların elinden kurtarmaya çalışır. Bazı güveylerin başı yarılır, kolları kırılır. Erkekler erkek yanı, kadınlar kadın yanı sayılır. Sonunda gelin araya girer ve kollarını açarak güveyi korur.

Evlenme çağına gelen erkeğin anası ve kadın akrabaları kız aramaya başlar. Gelinlik kızı olan evler dolaşılır. Buna "düğür gezme" denir. Beğenilen kızın evine bir kez daha gidilerek annesinden istenir. Kız evi bu isteği hemen yanıtlamaz. Uygun bulursa oğlan yanının ikinci ya da üçüncü gelişinde "kısmetse ne diyelim" diyerek onayını bildirir. Belirlenen günde oğlan yanının erkekleri ve kadınları, kız evine söz almaya gider. Bu törenin amacı daha önce verilen sözü erkeklerin katılımıyla pekiştirmektir. Kadınlar ayrı, erkekler ayrı odada toplanır. Söz alma sırasında kalın (kız yanına verilecek para, başlık) konusunda anlaşılır.

Yörede nişana "beklik takma" denir. Belirlenen günde oğlan yanı kız evine tatlı, lahmacun vb yiyecekler gönderir. Kıza verilmesi kararlaştırılan eşyalarla (beklik) kız evine gidilir. Kahve içildikten sonra bohça ve kutular ortaya getirilir, içindekiler sergilenir. Kız, iki arkadaşının kolunda içeri girer. Kaynananın elini öper. Kaynana kıza

Gaziantep taç başlığı ve takıları, Yapı Kredi Bankası Sanat Dünyamız dergisinden

nişan yüzüğünü takar. Kız oğlan yanından başlayarak el öper. Bu sırada oğlanın yakınları yüzük, bilezik, küpe vb armağanlar takar. Beklik çalgılı ya da hocalı olur. Hocalı olduğunda kadın söyleyiciler gazel ve ilahi okurlar. Aynı gün kız evinden, bohçayla yüzük, mendil ve gömlek oğlan evine gönderilir.

Düğün yaklaşınca, kızın çeyizi törenle oğlan evine götürülür. Oğlan evi erkekleri araçlarla kız evine gelir. Davul zurna eşliğinde "yah, yah", "zılgıt" (lü-lü-lü) sesleriyle çeyiz yüklenir. Oğlan evine getirilir. Ertesi gün kızın yakınları oğlan evine gelerek çeyizi yerleştirirler.

Çeyizin getirilmesinden birkaç gün sonra kına gecesi yapılır. Oğlan evi, kız evine yeterince kına gönderir. Kına yoğrulur, topaklar yapılarak bir tepsi içine sıralanır. Oğlanın arkadaşları ellerinde fenerlerle kız evine gelirler. Türküler söyleyerek kınayı isterler. Üstünde mumlar yanan kına tepsisini "yah"lar, "zılgıt"larla oğlan evine getirirler. Kına yakılacağı sırada güvey saklanır. Arkadaşları bulup ortaya getirir, eline kına yakarlar. Kız evinde de kadınlar arasında yapılan bir toplantıda gelinin ellerine ve ayak parmaklarına kına yakılır.

Kına gecesini "gelinçi günü" izler. Gelinin arkadaşları başını bağlamaya gelir. Gelin giydirilir, bir köşeye oturtulur, kutlanır. Bu arada çalgı çalınır, eğlenilir. Öğleden sonra oğlan yanından bir grup kadın kız evine gelir. Gelini ortalarına alıp oğlan evine götürürler. Gelin oğlan kapısından girerken bir kurban kesilir. Gelin bunun üstünden atlayarak içeri girer. Kaynananın elini öper. Kaynana, gelinin yüzünü açar, başı üstünden para ve şeker saçar. Bir şeker de ağzına verir. Gelin, ayrılan yere oturtulur, eğlence sürer.

Yatsıya yakın, arkadaşları güveyi giydirir. Bu sırada mayalar, türküler söylenir. Öbür törenlerde olduğu gibi erkekler topluca yah çağırır. Kadınlar buna zılgıt denilen lü-lü-lü ile karşılık verir. Sonra güvey namaza götürülür. İki yanında yanar mumlar taşıyan iki sağdıç vardır. Önde, gazel ve ilahi okuyanlar yürür. Aynı törenle eve dönülür. Bir süre eğlenildikten sonra güvey gerdeğe verilir.

Oğlan evi varlıklıysa, ertesi gün düğün sürer. Büyük kazanlarda yemekler pişirilir. Çalgı çalınır. Oyunlar oynanır. Gelinçi ve düğünlerde yemek işlerini "maşta" denilen kadınlar yönetir.

DOĞUM VE ÇOCUKLA İLGİLİ GELENEKLER: Çocuğa adı doğumdan üç, beş, yedi ya da yirmi gün sonra konur. Ya babası, ya akrabalarından yaşlıca biri ya da hoca, çocuğun kulağına ezan okur. Sonra üç kez adını söyler.

Doğumdan yedi gün sonra, bebek törenle beşiğe yatırılır. Yakınlar çağrılır, eğlenti yapılır.

İlk diş çıktığında, diş hediği töreni yapılır. Buğday (hedik) kaynatılarak komşulara dağıtılır. Hedik kabına geri verilirken boncuk, mercan vb. konur. Mercan konması çocuğun dişlerinin mercan gibi olması dileğinden kaynaklanır. Boncuk, nazara karşıdır.

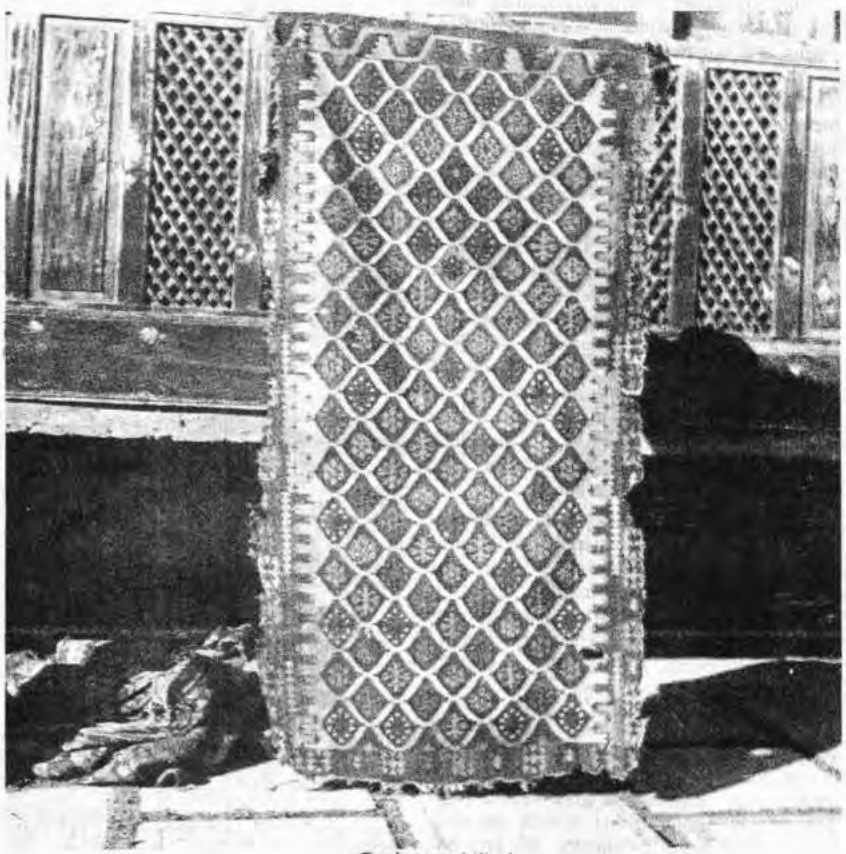
Öbür yörelerde de yaygın olduğu gibi loğusa ve çocuk, doğumdan sonra kırk gün yalnız bırakılmaz; bırakılırsa, çocuğu kırk, loğusayı al basacağına inanılır. Yalnız bırakılmak zorunda kalınırsa, kapının arkasına bir süpürge konur. Kırklı iki loğusa karşılaşırsa, birinin kırkının öbürünün çocuğunu basacağına inanılır. Bunu önlemek için, loğusalar birbirlerine iğne verirler ya da öpüşürler.

Doğumdan kırk gün sonra anne ve çocuk kırklanır. Kurt kafası üstüne kırk bardak su dökülür. Anne ve çocuk bu suyla yıkanır. Su dökülürken kurt kafası, başlarının üstünde tutulur.

Yürüyemeyen çocukların diz kapağı arkasına zeytinyağı sürülür. Konuşmayan

Düğün alayı

Gaziantep kilimi

çocuklar Şeyh (Şıh) Camisi'ne götürülerek, caminin anahtarıyla ağızları açılır.

GELENEKSEL EL SANATLARI: Gaziantep, geçmişte önemli bir ticaret merkeziydi. Burada tabaklık, bakırcılık, yemenicilik, kuyumculuk, iplikçilik, kilimcilik, el işlemeciliği vb sanatlar canlıydı. Bunlardan günümüzde bakırcılık ve el işlemeciliği önemlidir.

EL İŞLEMECİLİĞİ: Susma ve ajurlarla yapılan bir tür hesap işine Antep İşi adı verilir. Antep İşi'nin eskiden giyim eşyasına uygulandığı, sonradan Antep İşi adıyla, bugünkü biçimini aldığı sanılmaktadır. Köylerde çocuklara giydirilen terlikler çeşitli ajurlarla işlenmiştir. Gençlerin giydiği yelek ve entariler susma, kesme, ciğer deldi gibi çeşitli motiflerle süslüdür. Başlıklardaki ajurlarla, yelek ve entarilerdeki kama nakışları Antep İşi'nin en eski örnekleriyle karşılaştırıldığında, büyük yakınlık görülür. Susmaları aynıdır. Ajurların kafes biçimindeki boşlukları, kent işlerinde kimi motiflerle doldurulmuştur. Buna karşılık, kırsal kesim işlerinde ajurların içleri boştur. Teknik karşılaştırmada, kırsal kesim işlerinde susma ve kesmelerin üstün olduğu görülür. Kent işlerinde ajurlar daha ince işlenmiştir, genel kompozisyonlarda daha çok yer tutar. Öbürlerinin çoğunda ajurlar, susmalar arasında boğulmuştur.

İlk örnekleri çeyizlerde görülen Antep İşi işlemeler, uzun süre eskinin kopya edilmesi biçiminde sürdürülmüştür. Eski örneklerde 30 tür susma ve 65 ajur motifi saptanmıştır. Kız sanat enstitüleri ve akşam sanat okulları açılınca, motif ve kompozisyonlar zenginleştirilmiştir.

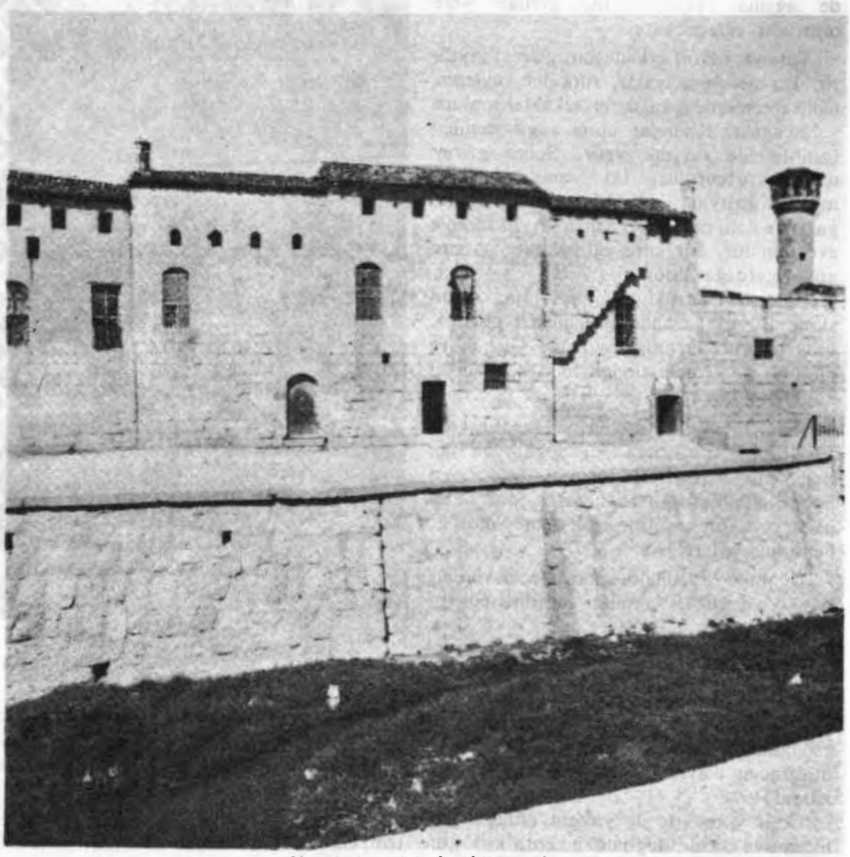
KİLİM DOKUMACILIĞI: Gaziantep'te kilim dokumacılığının geçmişi eskidir. Bu el sanatının canlı olduğu dönemlerde yaklaşık 7000 el tezgahı vardı. Bugün el tezgahlarının sayısı çok azalmıştır. Antep kilimlerinin çözgüsü pamuktur. Atkı iplikleri yün-kıl karışımı, pamuk, arıntı yünden bükülmüştür. Bezayağı tekniğiyle dokunurlar. Kilimlerde kuş, deve, at gibi hayvan motifleri, dağ, ağaç gibi doğadan alınmış motiflerle geometrik biçimler desenleri oluşturur.

BAKIRCILIK: Gaziantep'te bakırcılık eski bir el sanatıdır. Geçmişte daha çok sini, leğen, kap, tas vb mutfak eşyaları yapılırdı. Günümüzde vazo, biblo, mangal, saksı vb süs eşyası yapımı ağırlık kazanmıştır. Turistik eşya olarak pazarlanmaktadır. Bezemelerde oyma, kakma, kazıma teknikleri uygulanır.

MİMARLIK: Gaziantep'in kuruluşu ve gelişimiyle ilgili bilgiler, 10 km kuzeyindeki Dülük yerleşim yeriyle ilgili bilgilerle iç içedir. Çeşitli kaynaklara göre kentin (eski Ayıntab) Dülük'le birlikte X.yy'a dayanan bir geçmişi olduğu söylenebilir. Bu konudaki önemli bir kaynak olan tarihçi ve coğrafyacı Yakut el-Hamavi'nin yapıtında, Gaziantep'in Halep'le Antakya arasında korunaklı bir kale olduğu, çevresinde köyler bulunduğu bildirilmektedir. Kentin Halep Meliki ez-Zahir Gıyaseddin döneminde (1186-1216) geliştiği, kale içinde köşkler, camiler yapıldığı, kalenin onarıldığı, sur dışında bağlar, bahçeler bulunduğu bildirilmektedir. Claude Cahen kaleye ilişkin bilgi verirken, "Ayıntab'ın çekirdeği, kalesidir"

Gaziantep bakır işçiliği

Yöre mimarisinden bir örnek

demektedir. Kent, Memlûklular'la Dulkadıroğulları arasında birkaç kez el değiştirmiştir. Ayıntablı Aynî bu dönemlerde kente "Küçük Buhara" dendiğini, burada 9 cami, 120 mescit, 20 hamam, 15 medrese, zengin bir çarşı bulunduğunu, bağlık- bahçelik olduğunu yazmaktadır. Ömeriye, Ali Nacar, Eyüpoğlu camileri bu dönemdendir. Burası özellikle XIII.yy'da Memlûklular Dönemi'nde sanat ve kültür merkezi olmuş, cami, madrese ve köşkler yapılmıştır.

XVI.yy'da Osmanlılar kenti onarmış, yeni yapılarla süslemiştir. Kanuni Sultan Süleyman ve II.Selim dönemlerinde Bostancı, Boyacı camileri onarılmış, Tahtalı, Çınarlı, Bey camileri yapılmıştır.

XVII.yy'da kenti gezen Evliya Çelebi, kentin 32 mahalle, 8.067 toprak örtülü evden oluştuğunu bildirmektedir. Burada 140 cami ve mescit, 3.900 dükkân, 2 bedestan, 70 çeşme bulunduğunu, Arasta Meydanı'nda Boyacıoğlu Camisi, Uzun Çarşı içinde Tahtalı Camisi'nin "gayet sanatlı ve kubbeli camiler" olduğunu yazmaktadır. Yapıların çoğunun Halep mimari üslubunda olduğunu bildirmekte, "Her evden su geçer. Her evde bahçe, havuz ve şadırvan vardır. Bağlı-bahçeli şirin bir şehirdir" demektedir.

Gezgin, Kudret Kayası üstüne yapılmış çember biçimi, 36 kuleli kalenin eteğinde kâgir yapıların uzandığını, sokak ve köprülerin, kandillerle aydınlatıldığını aktarmaktadır. Gaziantep'in I. Dünya Savaşı'ndan önce de Anadolu'nun oldukça büyük ticaret kentlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Eski kent, kalenin bulunduğu tepe ve onun altından geçen Sacur Irmağı çevresinde, güneydoğuya doğru uzanmıştı. Burada Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya'nın taştan, düz çatılı, eyvanlı, alt katı sağır yapı geleneğini sürdüren bir mimari görülmekteydi. Yol dokusu da iklime ve alanın engebesine uyuyordu. Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi her evde bir kuyu vardı.

Kentin ortasındaki Çukur Bostan denilen alan, mahalleleri ayırıyordu. Bu yapı, Cumhuriyet'ten sonra da değişmemiş, duvarla çevrili, bahçeli, avlulu evlerden oluşan kent dokusu uzun süre yaşamıştır. Güneydoğu Anadolu, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye özgü geleneksel yapım ve süsleme özellikleri çok az değişmiştir. Kent çevresinde çağdaş görünümlü yeni yerleşme alanları oluşmuştur. Ancak, bölgeye özgü kent dokusu değişmemiş, mimari özellikler, sokak dokusu özgünlüğünü bir süre korumuştur.

Gaziantep evleri, poyrazı önlemek, güneşten olabildiğince yararlanabilmek için doğu-batı doğrultusundadır. Bir ya da iki katlı, duvarla çevrili, tümüyle taştan yapılardır. Büyük, yuvarlak kemerli kapıdan dar bir dehlize, oradan da ak-kara taş döşeli, uzun bir avluya geçilmektedir. Avlunun çevresine yerleştirilmiş odalar, yazlık ve kışlık bölümlerden oluşmaktadır. Avlunun ucunda tek katlı, düz toprak damlı mutfak, kiler ve günlük işlere ayrılan odalar vardır. Düz toprak dam, çevre ve iklim koşullarına uygun düşmektedir. Ayrıca un ve bulgurun kurutulması, şire bastıklarının (üzüm pestili) damlara serilmesi için de gereklidir.

Konutların ön yüzü iki katlıdır. Alt kat, kalın taştan su basman biçiminde olup

Gaziantep'te bir sokak

Kilis'ten bir sokak

sokak yönü tümüyle sağırdır. Yalnızca ortada büyük kapı vardır. Kimi evlerde giriş dehlizinin bir yanında ocaklık, öbür yanında ahır bulunur. Üst kat yerleşimi geleneksel Türk evleri planındadır. Ortada büyük sofa yanlarda odalar vardır. Odalar önünde ayakkabıların çıkarıldığı taş döşeli eşiklik bulunur. Odalar, yüksek tavanlıdır. Tavanlar ağaç işlemeli, göbekli ya da yağlı boya vazo içinde çiçek süslemelidir. Tavandan 0,50 m aşağıda odayı dolanan raflar vardır. Kimi evlerde rafların altında yazıtlı bir kuşak bulunur. Bunun altında yüklükler, dolaplar vardır. Bunlara "kütbiye-kübbiye" denir. Odaların bir yanında "hazna" denilen günlük eşyanın saklandığı küçük bir bölme (sandık odası) vardır.

Bu katta kıble-poyraz (kuzey-güney) yönleri gözetilerek açılmış, dar, uzun, yuvarlak kemerli pencereler vardır. Bu pencerelerin üstünde de kuş pencereleri bulunmaktadır. Bunlar hem aydınlanma, hem de havalandırma için gereklidir. Kimi evlerde kıble (güney) yönündeki iki pencere arasında, hem süs öğesi olarak nitelenen, hem de kıble yönünü belirleyen küçük bir mihrap vardır. Mihrabın üstünde çeşitli süs eşyasının konabileceği küçük gözler bulunur. Geçmeli geometrik motiflerle süslü pencere kapakları ve kapılar ağaç işçiliğinin güzel örneklerindendir. Evin ön bölümü, kiremit örtülüdür. Buna yörede "bardak" denmektedir. Gaziantep'in eski mahallelerinde dar sokaklar boyunca bitişik düzende yoğun bir yapılaşma vardı. Sokaklar iklime bağlı olarak dar, topografik zorunluluk yüzünden engebeliydi. Eski mahallelerden, Türktepe'de pek çok sokak basamaklıydı.

Kentin görünümü 1935'ten sonra değişmeye başlamıştır. Jansen'in 1933-1935'te yaptığı imar planını, 1950-1955'te K.A. Aru'nun Kemali Söylemezoğlu ile yaptığı plan izlemiştir. Kent merkezinde Gazi Caddesi boyunca yeni yapılar oluşmuş, 1960'tan sonra İstasyon ve İnönü caddeleri gelişmiştir. Gaziantep'in bundan sonraki gelişimi, kentin tarihsel ve geleneksel yapısını yok edici nitelikte olmuştur. Gaziantep hızla, bir sanayi kenti olmaya yönelmiştir. Kent çevresinde briketten, gri renkli sağlıksız gecekondu mahalleleri çoğalmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu çarpık yapılaşma halen de sürmektedir.

YÖRESEL HALK EDEBİYATI: Gaziantep, tarih öncesi çağlardan beri önemli bir kültür merkezi olmuştur. Değişik uygarlıkların, kültürlerin| arasında etkileşim alanıdır. Yörede zengin bir kültür birikimi vardır.

Türk dili XII. yy başlarında yoğunlaşan Türkmen yerleşimleriyle yörede egemen olmuştur. Yeni kültürel öğeler varolan birikimle yoğrulmuş, çok zengin ve renkli bir folklor ortaya çıkmıştır.

Yörede ünü tüm Anadolu'ya yayılmış ozanlar yetişmiştir.

HALK ŞİİRİ VE OZANLAR: Halk şiirinin köklü bir geleneği vardır. Güney illerinden çıkarak tüm Anadolu'da benimsenmiş Karacaoğlan, Gündeşlioğlu, Dadaloğlu, Deli Boran, Âşık Hacı, Alu Beşe gibi ozanlar, yöre halk edebiyatı üzerinde etkili olmuşlardır. Bu ozanlar öyle sevilmiş ve benimsenmiş ki yöre halkınca tümü Türkmen ve Gaziantepli sayılmıştır.

Ayrıca "İskân Türküleri"nde Taşdemir,

Gaziantep'te bir sokak

Kul Hüseyin, Mehmet Bey, Dedemoğlu, Taşbaşoğlu, Kul Haydar, Kul Sadin, Mükim Bey, Hasretî, İnaloğlu, Hüseyin Çelebi, İzanlı Hatice adlı halk ozanlarından söz edilmektedir. Ancak bu konuda kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Yaşamları üstüne kesin bilgi yoktur.

Dedemoğlu: XVII. yy'da yaşamış bir Bektaşi ozanıdır. Gaziantep, Maraş yöresi göçerlerinden olduğu öne sürülmektedir. Şeyh Bedrettin'in görüşlerini benimsediği ve İran yanlısı olduğu için devletçe izlenmiş, görüşlerini yayması önlenmeye çalışılmıştır.

Şiirlerinde dinsel konulara ağırlık vermiştir. Sevgiyi ve doğayı işleyen şiirleri de vardır. **Dürr-i Meknûn** adlı bir yapıtı olduğu bilinmektedir. Ozanın şiirlerine bir örnek:

Bugün ben dostumu gördüm
Gelir salını salını
İzzet ile selam verdi
Aldım sevini sevini

Cemalini gördü canım
Kanına karıştı kanım
Sen benimsin ben de senin
Dedim övünü övünü

Cemalin nurdan seçilmez
Hüsnüne baha biçilmez
Seni görmeyen gül açmaz
Derdim gülünü gülünü

DEDEMOĞLU'yum ağlatma
Sinem aşk ile dağlatma
Yahşi yabanda bağlatma
Zülfün telini telini

Gündeşlioğlu: XVIII-XIX. yy'larda yaşadığı öne sürülmektedir. Türkmenler'in Dulkadırlı Boyu'na bağlı Gündeş Oymağı'ndandır. Maraş'ın Gündeşli Köyü'nden ve bu köyün kurucularından olduğunu öne sürenler de vardır.

Sadettin Nüzhet Ergun'un **Halk Edebiyatı Antolojisi** adlı yapıtında XIX. yy'ın son yarısında yaşadığı, güney illerinde büyük bir ün kazanmış değerli bir halk ozanı olduğu belirtilir.

Deyişleri Karacaoğlan'ı andıran Gündeşlioğlu'ndan bir şiir:

İki bülbül geldi tüyü yeşilden
Kepezini alamadım başından
Yayılırken ayrı düşmüş eşinden
Ötsem garip garip varsam tutulmaz

...

Huri mi melek mi bunun anası
Her bahçede gonca güller deresi
Cenneti âlâdan çıkmış siması
Bunun soyu bu kuşlara benzemez

GÜNDEŞLİOĞLU'yum yaylalara çıkasın
Deste deste mor sümbüller biçesin
Mevlam kanat vere bile uçasın
Bir kuş için diyar diyar uçulmaz

Miskin Ali: XVIII.-XIX. yy'lar arasında yaşadığı öne sürülmektedir. Bu konudaki bilgiler kimi halk öykülerine dayanmaktadır.

Köyünde bir kız sevdiği, karşılık görmeyince duygularını şiire döktüğü anlatılır.

Daha sonra köyünden ayrıldığı, yanında çalıştığı ağanın kızıyla evlendiği, duygularını sazına ve şiirlerine döktüğü, halk arasında değişik biçimlerde dile getirilir.

Ozanın sevdasını dile getirdiği şiirlerinden biri şöyledir:

Güzel senin bana methin verdiler
Öğdüler boyun görmeye geldim
Dediler nazlı yarin el almış
Acap aslı var mı sormaya geldim

...

El de bilir sen MİSKİN'in yarısın
Ya hurinin ya meleğin birisin
Padişah nesli de devlet kanısın
Kul olup kapında kalmaya geldim

Alu Beşe: XIX.yy'ın son yarısında yaşadığı sanılmaktadır. Barak Türkmenleri'ndendir. Gaziantep ve yöresinde ünleşmiş, yaşamı halk arasında söylencelere konu olmuştur. Gerçek yaşam öyküsü bilinmemektedir.

Yalın bir dille yazdığı şiirlerinde doğa güzelliklerini, sevda konularını işler. Yaşam savaşımını, insanın doğa karşısındaki güçsüzlüğünü konu alan deyişleri de vardır. Bunlara bir örnek:

Yürü bre yalan dünya
Şu ötene yetemedim
Dünya bir çoban aldatan
Çaldım çaldım tutamadım

Öğün Alu Beşe'm öğün
Kız sineme vurdun düğüm
Şimdi geçti bir top sığın
Yayım kurup atamadım

ALU BEŞE der gaziler
Yanar yüreğim sızılar
Gönül sılasın arzular
Çok çalıştım yetemedim

Dünya bir çürük koz imiş
Dostun ettiği naz imiş
Felek bir oyunbaz imiş
Çok çalıştım ütemedim

Noldu Alu Beşe'm noldu
Sarardı gül benzim soldu
Cümle halim mezad oldu
Kesat düştü satamadım

Kılıçoğlu: XIX.-XX. yy'larda yaşadığı tahmin edilmektedir. Baraklar'ın Azıklı Obası'ndandır. Yaşamı konusundaki bilgiler kendi deyişlerine dayanmaktadır. Bunlardan, bir süre Adana'da tutuklu kaldığı, bir ara Halep'te oturduğu, yüz yaşına değin yaşadığı ve rahat bir yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır. Kılıçoğlu'nun bir deyişi şöyledir:

...

Beyler çıkmış Ağcakale'ye oturmuş
Nice aşıkların keyfin yetirmiş
Guğu baş kaldırmış yazın getirmiş
Kömenizin gönlün görmek kârı hey

KILIÇOĞLU sakin yurdun beklesin
Kadir Mevlam nazarlardan saklasın
Kılıçoğlu sağlık ile yoklasın
Kömenizin gönlün görmek kârı hey

Deli Boran: XIX. yy'ın son yarısında yaşamış ve güney illerinde büyük bir ün kazanmıştır. Öztürkçe ve yalın bir dille yazdığı deyişleriyle son yüzyılın en güçlü ozanlarından sayılmıştır. Şiirlerinde Karacaoğlan ve Dadaloğlu etkisi görülür.

Kimi kaynaklara göre, Çorum'un Sarımbey Köyü'ndendir. 1838-1898 tarihleri arasında yaşamıştır. Kökeni güney illerinde dolaşan Barak göçerlerine dayanmaktadır. *(Bak. Çorum, Yöresel Halk Edebiyatı).*

Gaziantep yöresel halk edebiyatına belirgin etkileri olan Deli Boran'ın, dil özelliklerini yansıtan bir deyişi şöyledir:

Gökte doğan yıldız ile ay ise
Sorarlar aslını eğer soy ise
Aşıka da bahşişçiğin bu ise
Vallahi Billahi az kara gözlüm

Mail oldum yüzün ile ağzına
Kara hattat sürme çekmiş gözüne
Taramış zülfünü dökmüş yüzüne
Tara zülfünü de düz kara gözlüm

Selam ver de selamını alayım
El kavşurup divanına durayım
Ben kapunda kulun kölen olayım
Hep sana ettiğim naz kara gözlüm

Hesap ettim onyedidir yaşını
Akıtayım gözlerimin yaşını
Koy dizimin üstüne de başını
Bir düğmelerin çöz kara gözlüm

Öksüz Oğlan: Yaşadığı yüzyıl ve yaşamı konusunda bilgi yoktur. Halk arasında söylenen bir öyküye göre amcasının kızına sevdalanmış, Adanalı zenginlerden biri, amcasını zorlayarak kızı almış,bunun üstüne Öksüz Oğlan belde belde gezerek çalıp söylemeye başlamıştır.

Ozan, amca kızının başkasına verilişini şöyle dile getirir:

...

Sürmelemiş kaşı ile gözünü
Binde bir yiğit çekmez cilve ile nazını
Hey ağalar Çiğdemoğlu kızını
Müjde olsun Adana'ya dün gitti

Aksaray'a sayvanını kurdu mu
Adanalı selamına durdu mu
Beyoğlu da muradına erdi mi
Ben ÖKSÜZÜN elindeki yar gitti

MANİLER : Yöre insanının sevdaları, ayrılıkları, özlemleri manilere yansır. Ortak ürünlerin en yaygın türünü oluşturan manilerde yerel dil özellikleri de belirgindir.

Baraklar'dan derlenen mani örnekleri:

Arığı hopladın mı
Şalvarı topladın mı
Olan dedi gel yatak
Gız dedi çatladın mı

Ay doğar yıldızınan
Yaram doldu duzunan
Başım arada galdı
Bir gücücük gızınan

Gız adın Irazıya
Gül goydum tereziye
Babayın gönü oluy
Neddim anan caziye

Ağ sayanın uzunu
Çalar yerin yüzünü
Omoz omoza versem
Öpsem ala gözünü

Bir daş addım Orul'a
Orul suyun durula
Öpüş vermiyen gızlar
Goltuğundan vurula

Alma addım nar geldi
Dar sohakdan yar geldi
Yarın meles könei
İkimize dar geldi

SÖYLENCELER: Yörede, halk inanışlarından, yaşantısından kaynaklanan pek çok söylence vardır. Bunlar genellikle ermiş kişilere ilişkindir. Yöre söylencelerinden en yaygınları şunlardır:

Gaziantep Surları'na İlişkin Söylence: Hz. Ömer, İslam ülkesine kattığı Gaziantep'ten ayrılırken, burada görevlendirdiği komutan, Ömer'e kentin surlarla çevrilmesi gerektiğini söyler. Hz. Ömer şu yanıtı verir:

— Antep surla çevrilmiştir.

Komutan bir şey anlayamaz ve sorar:

— Nasıl ey Emirel-el Müminin?

Hz. Ömer şöyle açıklar:

— Antep çevresinde surlarımız vardır. Beş arkadaşımızı burada şehit verdik. Sait İbni Vakkas, Ökkeş, Karaçomak, Pir Sefa, Davudu Ejder bu yörenin manevi bekçileridir. Allah şehitlerimizin mezarını düşmana çiğnetmeyecektir.

Yörede, kentin bu şehitlerce korunduğuna, en zor durumlarda bile düşman eline geçmeyeceğine inanılır.

Dülük Baba Söylencesi: Yavuz Sultan Selim, Mısır seferine giderken şimdiki Dülük Köyü yakınlarında, bir derviş yolunu keser. Padişaha:

— Sana müjdelerim ki, şu ayın şu gününde Mısır'ı alacaksın. Haydi yolun bahtın gibi açık olsun, der.

Padişah meraklanır, dervişe kim olduğunu sorar. Dervişin yanıtı şu olur:

— Fani âlemin bir yolcusuyum. Menzilime ulaştım. Hakka tapılandım. Beni sorma sen yoluna devam et.

Yavuz Sultan Selim, gerçekten dervişin dediği zamanda Mısır'ı alır. Dönüşte elini öpmek için uğradığında, öldüğünü öğrenir, ona bir türbe yaptırır. Bu söylence, Evliya Çelebi'nin **Seyahatnamesi**'nde de vardır. Buna göre Dülük Baba, bir Bektaşi dervişidir.

Oysa halk arasında onun bir İslam savaşçısı olduğu inancı yaygındır. Halk onu Antep önünde şehit düşen Davut Ejder ile özdeşleştirir.

Yörede bu ermişin gömütünün bulunuşuna ilişkin şöyle bir söylence anlatılır:

Bir katırcı soğuk ve tipili bir kış günü Maraş'tan Antep'e gelirken fırtınadan yolunu yitirir. Şeyh Abdülkadir Geylani'ye bağlı bir derviş olduğundan, "Yetiş ya Gavs" diye seslenir. O an şeyhini karşısında bulur.

— Niçin benden yardım istiyorsun? İşte yakınında Davut Ejder yatmaktadır.

Katırcı, gösterilen yere bakar, nurlu bir aydınlık görür. Nurun parladığı Dülük Dağı'na doğru yol alır. Kente ulaşır. Daha sonra buraya bir türbe yaptırır, türbenin bakımı için bağışta bulunur.

Karaçomak Söylencesi: Karaçomak, Hz. Ömer Antep'i kuşattığında şehit düşen yiğitlerden biridir. Elinde kara ve büyük bir topuz taşıdığından ona bu ad verilmiştir.

Savaşırken arkadaşı Pir Sefa'nın şehit düştüğünü görür. Düşmana saldırır, başı gövdesinden ayrılır. Başsız gövde vuruşarak günümüzde Karaçomak Tepesi denilen yere dek gider, burada düşer. Başı ve gövdesi düştüğü yerlere gömülür.

Yörede, Karaçomak için kötü söz söyleyen ya da türbe ve gömüte kötü niyetle yaklaşanların başına bir felaket geleceği inancı yaygındır.

Değirmenci Dede Söylencesi: Günümüzde Değirmenci Dede Türbesi'nin bulunduğu yerde, eskiden büyük bir pınar kaynamaktadır. Dede buraya kurduğu değirmeninde un öğüterek geçimini sağlar. Değirmen ve su kutsal sayılır.

Özellikle suyun kirletilmemesine özen gösterilir.

Günün birinde yabancı bir kadın bu suda kirlilerini yıkamak, davarlarını sulamak ister. Uyarıları dinlemez. Bu yüzden Değirmenci Dede'nin bedduasını alır ve davarları, eşyasıyla taş kesilir. Değirmenin suyu kurur, dede de ortadan yiter.

Türbenin biraz üstünde bir çınar ağacı vardır, altından gür bir pınar akar. Bu çınar ve su kutsal sayılır. Saygısızlık edenin ya da çınarın dallarını kıranın başına kötü bir şey geleceğine inanılır. Dedenin sık sık bu pınarda abdest alıp çınarın altında namaz kıldığı inancı yaygındır.

Ökkeş Söylencesi: Ökkeş, Hz. Ömer yöreyi kuşattığında şehit düşenlerdendir. İnanışa göre Peygamber'i görmüş, onun rızasını almış bir kişidir. Ökkeş için şöyle bir söylence anlatılır:

Peygamber ölmezden bir süre önce, çevresindekilerle helallaşır. Sıra Ökkeş'e gelir.

— Ya Resulullah, Uhut Cengi'nde bana kırbaçla vurmuştun. Hakkımı ancak kısasla ödeşirim, der.

Bu sözü öfke uyandırır. Peygamber'in çevresindekiler engellemeye çalışır, üzerine yürürler. Peygamber onları yatıştırır, kırbacı Ökkeş'e vererek sırtını döner, vurmasını söyler. Ökkeş bu kez de:

— Ya Resulullah, siz bana vurduğunuzda sırtımda bir gömlek vardı. Üzerinizde gömlekten başka birşey kalmamalıdır ki kısası yerine getireyim, der.

Peygamber denileni yapar. Ökkeş birden gömleği de kaldırır ve sırtını öper. Bundan sonra ayaklarına kapanarak:

— Kısastaki amacım buydu, yoksa sizden bir hakkım varsa anam sütü gibi helal olsun, der.

İslam inancına göre Peygamber'in sırtında "Mührü Nübüvvet" denilen bir işaret vardır. Bunu gören ya da öpen cennetliktir. Böylece Ökkeş de cennetlik olmuştur.

Şıh Bilecen Söylencesi: Şıh Bilecen Karacaören Köyü'nde yaşayan yoksul bir rençberdir. Ağasından aldıklarıyla geçimini sağlar, köye gelenleri ağırlar. Çevrede sevilen sayılan bir kişidir.

Bir gün, geçtiği yeri altüst eden bir kasırga kopar. Tam köye gireceği sırada Bilecen, ellerini göğe açarak "Dön ya Mübarek" der ve kasırga ikiye bölünür. Köyün iki yanından geçer, gider. Bunu görüp anlatmaya kalkışan bir kadın hemen çarpılır. Bilecen de elindeki meşe dalını, türbesinin bulunduğu yere saplayarak ortadan yiter. Bu dalın, şimdi türbenin önünde bulunan ulu dut ağacına dönüştüğüne inanılır.

Sam Şeyhi'ne İlişkin Söylence: Sam Gaziantep'in kuzeyinde bir köydür. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran seferine giderken buraya uğrar. Ermiş Mehmet Efendi'den söz edildiğini duyar. Arayıp sorar. Bağda olduğunu söylerler. Haber salınır. Sam Şeyhi Mehmet Efendi, elindeki kuru çubuğu asmalardan birine vurur ve bir salkım üzüm oluşur. Bunu habercilerle Yavuz'a gönderir, hemen geleceğini söyler. Haberciler yolda üzümden yemek isterler. Kopardıkları her tanenin| yerine on tane çıkar. Salkım gittikçe ağırlaşır, taşıyamaz olurlar. Sonunda otağa yaklaşırlar ve Sam Şeyhi'nin çoktan gelmiş olduğunu görürler.

Yavuz'la söyleşirlerken padişah, buranın nesinin ünlü olduğunu sorar. Sam Şeyhi: "Üzümü" der ve dervişlerinden birine gidip üzüm kesmesini söyler. Mevsim kıştır, ama bir süre sonra derviş elinde koca bir sepet üzümle gelir.

Yavuz'un Çaldıran Seferi'nde zafer kazanacağını ilk kez Sam Şeyhi müştulamıştır.

Şeyh Fethullah Söylencesi: Halk arasında çok sevilen ve söylenceleri en yaygın ermişlerden biridir. Hz. Ebubekir soyundan geldiğine inanılır. Gaziantep'te yaptırdığı hamam ve cami kutsal sayılır, türbesi bir adak yeridir. Bu hamama ve camiye ilişkin yörede yaygın bir söylence vardır:

Şeyh Fethullah'ın karısı bir gün hamama gider. Yoksul olduğundan kendisine iyi davranılmaz. Buna çok üzülen kadın durumu kocasına anlatır. Şeyh, kadına gidip kuyudan bir kova su çekmesini söyler. Kadın gidip çeker, kovanın altın dolu olduğunu görür. Şeyh kovayı boşalttırıp bir kova daha çekmesini söyler. Bu kez kuyudan bir kova dolusu akrep ve çıyan çıkar. Bunu da boşaltmasını söyleyen şeyh şöyle der: "Eğer dünya malı altına rağbet etseydin, bu akrep ve çıyanlar senin içindi." Bundan sonra kadın çektiği suyla yıkanır.

Karısının gördüğü davranıştan çok üzülen şeyh bir hamam ve cami yaptırmaya karar verir. İşe girişilir. Çevreden, şeyhin yoksul bir dervişken bu işi nasıl yapacağı tartışma konusu olur. Şeyh bir taşa üfler ve taş altın olur.

İşçilere gündeliklerini postunun altından çıkararak dağıtmaktadır. Kötü niyetli kişiler bu postun altındakileri almaya kalkışınca kıvrılmış yatan bir kara yılan görürler.

Cami bitirilir. Ustabaşılardan biri Mekke yolunda bir kara taş gördüğünü, camiye dikilirse iyi olacağını söyler. Ertesi gün, kara taşın, dikilmesi düşünülen yere gelmiş olduğu görülür.

Şeyh Fethullah, hamam bittikten sonra suyunu bir mumla yedi yıl ısıtır. Karısına kötü davranan hamamın sahipleri merak edip gizlice gözleyerek durumu görürler. Bunun üzerine mum söner ve hamam öbür hamamlar gibi ısıtılmaya başlar.

Şahveli Söylencesi: IV. Murad Bağdat Seferi'ne giderken yolu Tilbaşar'a düşer. Akçahöyük'te yaşayan Şahveli'nin kerametlerini duymuştur, vezirine: "Yarın bu adama uğrayalım" der. Ertesi gün sözünü unutur ve yola koyulur. Atlar bir türlü gitmek istemezler. Zorlarlarsa da yararı olmaz. Vezir akşamki sözünü anımsatır. Padişah atını Akçahöyük'e çevirince atlar hızla ileri atılır, Şeyh, geldiklerini sezmiştir. Karşılamaya çıkar. Elindeki mesesi (çift sürerken kullanılan ucu sivri uzun sopa) toprağa saplar. Meses ulu bir ağaç olur. Sultan Murad onu büyücülükle suçlar ve kahvesine kattığı zehiri içmesini buyurur. Şahveli içer. Sonra da zehiri serçe parmağından fincana akıtır. Bu nedenle parmağı eğilir. Onun soyundan gelenlerin tümünde bu işaretin olacağına inanılır. (Bir anlatıma göre zehiri gözünden akıtmış bu nedenle şehla olmuştur).

Bu sınavdan sonra Murad, yoluna devam etmek ister. Şeyh bırakmaz ve bir tencere yemekle tüm orduyu doyurur.

Sultan Murad, ertesi gün yola koyulur, Bağdat'ı kuşatır. Bir ara ordu çok güç durumda kalır. Bu sırada Şahveli oturduğu yerden fırlayarak bir müridinden bir çuval samanı havaya savurmasını ister. Saman bulutu düşman ordusunun üstüne çöker ve ordu Bağdat'ı alır.

Ahirben Dede Söylencesi: Dede tabaktır. Öbür tabakların bir ayda yaptığı sahtiyanı bir günde ortaya çıkarmaktadır. Bu durum çevrenin ilgisini çekmekte, bunu nasıl yaptığını anlatmada zorlânmaktadır. Bir süre sonra baskılar dayanılmaz olur. Dede, Subaşı Sokağı'ndaki Tabak Hamamı'na gider, oradaki kurnalardan birinde yiter. O kurna günümüzde bile kutsal sayılır.

Söylenceye göre Dede yitmeden önce: "Siz benim gizimi görmeye kalkıştınız. Kazancınızın hayrını, peştemalınız kuruyuncaya dek göresiniz" diye ilenmiştir. Bu yüzden tabaklıkla uğraşanların bir türlü rahata kavuşamadıklarına inanılır.

Hacı Ayşe Hanım Söylencesi: Ayşe Hanım, çevrede sevilen sayılan bir kişidir. Nakşibendi Tarikatı'ndandır. İkinci kez Hac'ca gidişine ilişkin şöyle bir söylence anlatılır:

Ayşe Hanım üç gece üst üste aynı düşü görür. Hicaz yönünden bir ses: "Ya Hacı Ayşe, gel gel" diye seslenmektedir. Yeterli parası olmadığı halde yola çıkar. Mekke'ye gidip hacı olur, ama dönecek parası kalmaz. Medine'ye gider. Muhammed'in sandukasının bulunduğu yerdeki parmaklıklara dayanır, ağlamaya koyulur. "Ya Resul Allah. Sen çağırdın ben de geldim. Nasıl getirdinse öylece gönder" diye sızlanmaktadır.

Muhammed'in sandukası sarsılır ve Ayşe çok korkar. Konuk olduğu eve gider, beklemeye koyulur. Birkaç gün sonra tellallar, padişahın Antepli hacıları parasız yerlerine göndereceğini duyurur. Böylece dileği yerine gelmiştir. Memleketine döner.

DESTANLAR: Kilis, Gaziantep ve Nizip'in güneyinde yaşayan Baraklar'ın kuşaktan kuşağa, dilden dile aktarılan bir sözlü tarihleri vardır. Bu tarihte, Barak Göçü, savaşımları, birleşmeleri destansı bir anlatımla dile getirilir.

Barak Göç Destanı: Baraklar, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın yenilgisinden sonra Anadolu'ya ve İran'a göç etmişlerdir.

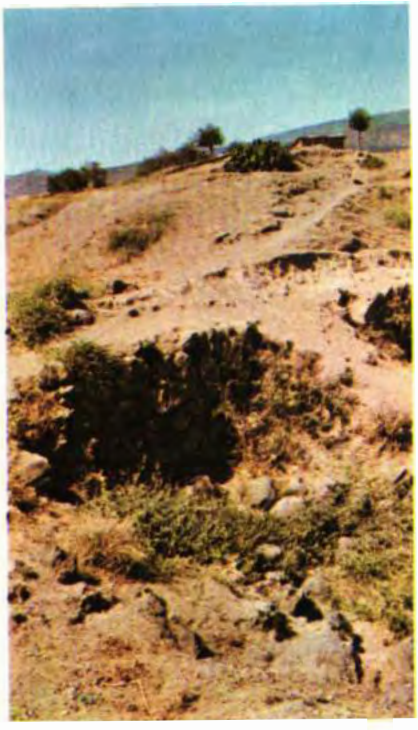
Uzun Hasan'ın bağlı olduğu Bayındır Aşireti, Baraklar'ın bir kolunu oluşturmaktadır. Baraklar, kendilerini Uzun Hasan Aşireti'nden sayarlar ilk başkanları da Uzun Hasan olur.

Sözlü tarihe göre, Uzun Hasan'dan

2192

2193

2192 - 2193 - Zincirli Somal kalıntıları (Hitit)
2194 - 2195 - Tekke (Canpolat) Camii, Kilis

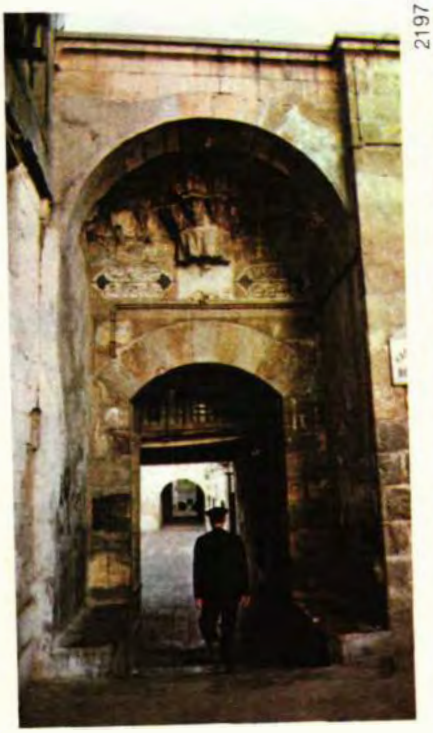
2194

2195

2196

2197

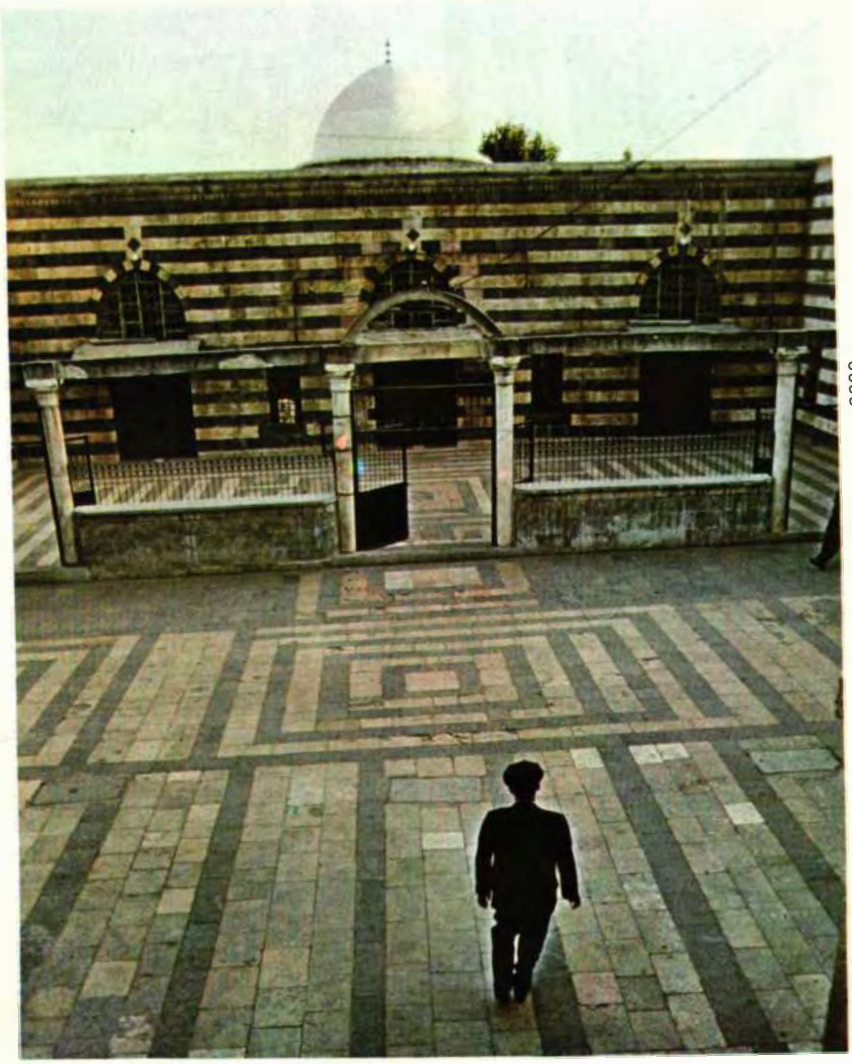

2199

2196 - 2198 - Boyacı Camii
2199 - 2200 - Tahtani Camii

2198

2200

2201

2202

2201 - 2202 - Tekke Camii
2203 - Şirvani Camii

2203

2204

2204 - Gaziantep'te köy kahvesi (yörel giysiler)
2205 - 2206 - Gaziantep'te yaşam

2205

2206

sonra, Seyit Selahattin oğullarından Feriz Bey gelir. Feriz Bey'in adı ve yaşamı Barak Destanı'nın ana öğelerinden birini oluşturmuştur. Baraklar, onun döneminde Sünnilik'i benimsemişlerdir.

Feriz Bey'in yönetiminde 84.000 hane Barak, 400 hane Abdal'la Horasan'dan yola çıkılmış ve Yozgat yöresine yerleşilmiştir. Abdallar'ın ağası, Feriz Bey'in yanında saz şairi olan Dedemoğlu'dur.

Baraklar Horasan'dan ilk çıkışlarını şu göç türküsüyle dile getirirler:

Kalktı sökün etti pîrî dedeler
Çan çalar mayalar dişi deve bozlaşır gider
Arap ata binmiş gelinler kızlar
Onlar da hub dilinden söyleşir gider

Katara çekerler mayanın hası
Bağrımı hun etti çağının (çanının) sesi
İkindi namazı göçün arkası
Onlar da birbirin gözleşir gider

Bizim beylerimiz düştüler yola
Ala gözlerine ben olam köle
Abbasî beşiği maafe bile
Atlar da çöl deyi sızlaşır gider

Karardı geldi garbinin pusu
Silindi kalmadı kalbimin pası
Türkmen'in kızları çektiler yası
Teze gelin kızlar ağlaşır gider

Baraklar, Yozgat'a yerleşmelerini de şöyle anlatırlar:

Çıktık Horasan'dan eyledik sökün
Düşürdüler bizi tozlu yollara
Omuzda parlıyır uzun şilfeler (cidalar)
Aşırdılar bizi karlı dağlara

Kehi konduk, kehi göçtük yollardan
Bilip bilmediğimiz garip illerden
Kerbelâ yolundan şu düz çöllerden
Düşürdüler bizi gurbet ellere

Bölük bölük oldu yüklendi göçler
Atlandı ihtiyarlar yayandı gençler
Başımıza geldi gördüğüm düşler
Bizden sonra bir nam kalsın dillere

Dedemoğlu söyler aşkın bağından
Aşırdılar bizi Yozgat dağından
Anadolu, Sivas şehri sağından
Düşürdüler bizi şu düz çöllere

Aşiret bir süre burada kalır. Ancak çevre köyleri rahatsız ettikleri gerekçesiyle buradan çıkmaları için hükümete dilekçe verilir. Bir söylenceye göre de Baraklar'ın yöreye yerleşmelerinden sonra hükümet postası soyulur. Şid oğlu Hamo (Bazı Barak köylerinde bu kişinin Köse Bekiroğlu ile Çobanoğlu olduğu söylenir) kuşkuları üstünde toplar, hapse atılır. Bunun üzerine aşiret uluları bir toplantı yapar. İki görüş vardır. Kimisi kaleye baskın yaparak tutukluyu kurtarmayı, kimisi de yöreden ayrılmayı önerir. Bu tartışma destanda şöyle anlatılır:

Feriz Beyden Muslu Beye bir selam
Gelin bu ellerden göçelim dedi
Âl Osmanoğluna karşı durulmaz
Vakitken arayı açalım dedi

Şidoğlu da der ki ciğerim dağlı
Hamov'um kal'ade kolları bağlı
Gel kötülük etme Musa Şeyhoğlu
Hepimiz bir candan geçelim dedi

Delferoğlu der ki Osmanlı handa (nerde)
Arap at altımda demir don (zırh) bende
Musa Şeyhoğlu'nun kasdi var anda
Al kanı çöllere saçalım dedi.

Sonunda kalenin basılmasına karar verilir ve tutsak kurtarılır. Osmanlılar, Kadıoğlu Yusuf Paşa'yı Baraklar üstüne gönderir. Yusuf Paşa aşireti Urfa'nın ve Akçakale'nin güneyindeki Culab'a dek sürer. Bu olay şöyle dile getirilir:

Seksendört bin hane iskân olanda
Şemseddin'den ubur tuttu Beydili
Kadıoğlu Yusuf Paşa tayin olundu
Göçinen düşmana vardı Beydili

İmdada gelmeye Şarhavi yırak
Kara günlere koç yiğit gerek
Çok erlik eyledi Bayındır Barak
Tay'ı Muvali'yi sürdü Beydili

Daşbaşoğlu söyler kendi özünden
Methederim Beydili'ni bazından
Alabacak çetelenin düzünden
Orda birin oma dikti Beydili

Baraklar'ın Osmanlı'yla savaşımı, Culab'a dek sürer. Burada Yusuf Paşa her haneden bir koyun verilmesi koşuluyla Baraklar'ı bağışlatacağına söz verir. Bağışlanan Baraklar vergiye bağlanır. Culab yöresinde yukarıda da adı geçen Tay ve Muvali adlı iki Arap aşireti vardır. Bunlar sık sık baskınlar düzenleyerek yöre halkına zarar vermektedir. Yusuf Paşa bunları yöreden sürmeleri için Baraklar'ı buraya yerleştirir. Aralarında uzun savaşımlar olur. Sonuçta Baraklar, onları güney ve güneydoğuya sürerler. Bu olay ve çarpışmada ölenler ağıtla anılır:

Rakka çölünden gelen gaziler
Öldü derler Cerid Bekir öldü mü?
Yenile bir haber duydum aradan
Rakka'nın da gonca gülü soldu mu?

Cerid Bekir öldüyse söküldü kilit
Bürüdü üstümüzü kara bir bulut
Kürdili Kerim'le Bayındır Halid
Alayları bölük bölük böldü mü?

Anamdan doğdum da sürmedim safa
Şu yalan dünyada bulmadım vefa
Hacı İnaloğlu Hacı Mustafa
Kolu bağlı cellatları vardı mı?

Baraklar bu dönemde yerleşik yaşama geçerler. Ancak bir süre sonra vergi ve aşiret yasaları dışında yasalara uymak ağır gelir. Yeniden Türkistan ve Acem'e dönmek isterler. Feriz Bey İran şahından izin almak için, Dedemoğlu'nu da alarak, yola çıkar. Bu olayı Daşbaşoğlu şöyle anlatır:

Çağrışı çağrışı havada gezin
İnüben Ayneroz gölünde yüzün
Korkulu yerlerde korkusuz gezin
Feriz Bey Aceme gitti turnalar

Yed atlıynan gitti Hakka emanet
Seksenbin evliya eylesin himmet
Bu yıl tel istemez oğlu Mehemmed
Feriz Bey Aceme gitti turnalar

Çağrışı çağrışı havadan inin
Ayneroz gölüne pervane dönün
Yüce dağ başına korkusuz konun
Feriz Bey Aceme gitti turnalar

Ağlarsa da Daşbaşoğlu ağlasın
Alları indirsin kara bağlasın
Bey Mehmet küçüktür Kurt Bey eğlesin
Feriz Bey Aceme gitti turnalar

Feriz Bey, Acem şahıyla konuşur, dileğini bildirir. Şah gerekli izni verir. Dedemoğlu'nu orada bırakıp Culab'a döner. Feriz Bey aşiretin kararsız olduğunu görür. Birçoğu gitmek istememektedir. Sözleştikleri zamanda Feriz Bey ve aşiret gelmeyince Dedemoğlu da Culab'a gelir. Bir gün Feriz Bey'in yanındayken şu dizeleri söyler:

Toplanılsa bir araya gelinse
Yenilse içilse sohbet edilse
Açılsa bayraklar mehter urulsa
Aluben açtığın günler olur mu?

Beyler binse atlarının beline
Dof tutulsa Huşirevan yoluna
Dedem yurdu Türkistan'ın çölüne
Gergiler kurduğum günler olur mu?

Yolum aşsa karlı dağın sağından
Gülün dersem berdevinin bağından
Tütünsüzden Musullunun dağından
Şerbetin içtiğim günler olur mu?

Dedemoğlu ben atımın üstüne
Alaidim (alaydım) kılıcımı destime
Beydili'nin kömesinin (hepsinin) üstüne
Aluban açtığım günler olur mu?

Koşuğu dinleyen Feriz Bey şaha verdiği sözü anımsar. Toparlanarak "Benimle gelen ardıma düşsün"der ve yola çıkar. Ardından 40.000 hane gitmektedir. Geride kalanlar, beyi döndürmek için "ricacı" çıkarlar Feriz Bey dönmemekte direnir. Çocuğunu aşiretin önüne atarak, "Onu öldürürüm ama gene de dönmem" der. Ricacılar dönerler.

Culab'da 40.000 hane kalır. Osmanlı kalanların olay çıkarmasından çekinmektedir. Baraklar Tay, Muvali ve Temir Paşa aşiretlerinden bir kısmına boyun eğdirmişlerdir. Gene de kimi yolsuzlukları görülmektedir. Hükümet postasına el uzatılmakta, kimi uygunsuzluklar olmaktadır.

O arada bir iş için Urfa'nın Birecik'ine giden aşiret ileri gelenlerinden Bediroğlu, oradaki Osmanlı müteselliminde öldürülür. Bu olay destanda şöyle anlatılır:

Benden selam edin çöldeki Beye
Evveli hükmümüz geçerdi dağa
Carva'nın arslanı kel Kasım Ağa
Alalım hayfini (öc) Bediroğlu'nun

Rakkayı der isen Beydili yurdu
Nice vezirlerin darbını gördü
Bişir'in arslanı çölün boz kurdu
Alalım hayfini Bediroğlu'nun

Birer ata binek birer de yedek
Rakka Beydili yurdu oraya gidek
Toplanın aşiret bir kavil idek
Alalım hayfini Bediroğlu'nun

Bir haber almadım yeke tellimden
Yazık oldu gedikciği bellimden
Şu kötü Birecik'te it müsellimden
Alalım hayfini Bediroğlu'nun

Böylece aşiretler Birecik'e saldırarak, mütesselimi parçalarlar. Mısırlı Abbas Paşa, Baraklar'ı dağıtmakla görevlendirilir. Paşa, aşiret reislerinden İnaloğlu'nu yakalar ve kolunu bağlatır. İnaloğlu bu durumdayken karısı görür ve şu dizeleri söyler:

Ben evimi şol Yozgattan getirdim
Gergi kurdum bu Culab'da oturdum
Beyefendi hizmatını yetirdim
Hangi işimde kusur kodum Paşa ben

Şevkecim (şikâyet) mi geldi Arabdan Kürtten
Bir haber almadım oğlum Murattan
Mevlâ beni kurtarırsa bu dertten
Geçiririm mızrağımı daşa ben

Araba karışıp büke gitmedim
Eskiden ettiğim şimdi etmedim
Sana gelen tuğu alıp satmadım
Hangi işimde kusur kodum Paşa ben

Hacı İnaloğluyum söylenir namım
Erlik davasında koymadım gamım
Şu yalan dünyada oynardı gemim
Şimdi uğrattım boranımı kışa ben

İnaloğlu'nu asmak düşüncesinde olan paşa, bu türküyü duyunca onu bağışlar ve salıverir.

Aşiret Reisi Mehmed Bey'i çağırır ve Baraklar'ı eşit bir biçimde ayırmasını söyler. Mehmed Bey de onları akrabalık derecelerine göre yüzer hane olarak ayırır. Abbas Paşa bu haneleri Urfa ve İzmir yöresine dağıtır.

Günümüzde güneydoğudaki Baraklar bu ayırım sonucu yerlerinde kalanlardır. Elifoğlu Köyü'nde yaşayan Baraklar'ın Abdurrezzaklar Oymağı'ndan Çayrazlılar'ın Reisi İbrahim Ağa bu yerleşme olayını şöyle anlatır:

Aşiret çadırda oturmakla birlikte, Culab'a gelince çiftçilik yapmaya başlar. Fakat toprağa bağlılıkları henüz zayıftır. Harman zamanı Abbas Paşa Urfa'dan bunların başına şahnalar (harmanlara bakıcı-denetleyici) gönderir. Şahnalardan biri aşiretlerden birinde gördüğü güzel bir kızdan paşaya söz eder. Paşa babasını çağırarak kızı ister. Adam söz verir, ancak, kırk gün süre ister.

Döner, gider durumu aşiret büyüklerine anlatır. Kızı Abbas Paşa'ya vermeme kararı alır. Bu kararı gizli tutarlar. Reis, aşiretine "ne vakit ki benim bulunduğum obadan harmana ateş bırakılacaktır, o zaman herkes harmanı ateşleyerek bir şahnayı içine atacaktır," der. Böylece seksen şahna aynı anda ateşe atılır ve aşiret toplanarak Fırat'ın öbür yakasına geçer. Bugünkü Balkıs'dan Bab'a ve bir ucu Fırat'tan Kilis'e dek uzanan bölgeye yerleşirler. Toprağa bağlanır, zamanla yerleşik yaşama geçerler.

Fırat'ın öteki yakasına geçme olayı Baraklar arasında şu olayla da açıklanır:

Baraklar'ın bugünkü yerlerinde daha önceleri Rişvan beyleri oturmaktadır. Rişvanlar Kürt aşiretidir. Bir gün Baraklar'dan bir ev, obasına küserek Fırat'ın öte yakasına geçer. Rişvanlar ailenin kadınına saldırır. Aile bir şey söyleyemeden obasına dönmek zorunda kalır.

Rişvan ve Barak çobanları karşılıklı yakalarda sürülerini suya indirdiklerinde, Rişvan çobanları: "Sizde bir kuzu çobanımız var, yetişmedi mi, bize gönderin" diye seslenirler. Baraklar bu söze bir anlam veremez ve aşiret büyüklerine danışırlar. Bunun bir namus sorunu olduğu anlaşılır. Karşı yakaya geçen evin erkeği sorguya çekilir, olay anlaşılır. Aralarında büyük kavgalar olur ve Rişvan beyleri kaçar. Onlardan boşalan bu yere 70-80 hane dışında tüm Baraklar yerleşir ve toprağa bağlanırlar.

Barak Göç Destanı Feriz Bey'in oğlu Mehmed Bey'in serüveniyle son bulur. Baraklar'ın son dağılışıyla, Mehmed Bey Nizip Barakları'yla kalır, reisleri olur. Bayındır Halid'in kızı Mozahan'la nişanlanır. Feriz Bey'in ozanlarından Kılıçoğlu, iyi şiir söylediğini duyduğu Mehmed Bey'le yarışmak ister. Akçakale'ye gelir ve Mehmed Bey'e konuk olur. Geleneğe göre konuğa üç gün soru sorulmadığından, ancak üç günün sonunda amacı anlaşılır. Mehmed Bey kabul eder ve üç türkü söylemesini ister.

Bu sırada Mehmed Bey'in nişanlısı suya gitmektedir. Kılıçoğlu bunu görür ve durumunu bilmediğinden onun için şu dizeleri söyler:

Gönül arzulayır şimdi sılayı
Döne döne biz kılalım zârı hey
Ağladıkça gözlerimden yaş geldi
Sağlık ilen yari görsek bari hey

İskân yeni aşk oduna yanıyır
Şem'a yakmış pervenesi dönüyir
Sabah olmuş kuğuları iniyir
Bir sulakta avladalım bari hey

Bu sözleri duyan Mehmed Bey kılıcına davranır. Kılıçoğlu durumu kavrar ve şu dizelerle af diler:

Ağcakale iskân yurdu beklesin
Kadir Mevlâ Hak nazardan saklasın
Kılıçoğlu medhinizi eylesin
Cümlenizin gönlün görmek kârı hey

Bunun üzerine Mehmed Bey kılıcını yerine koyar vedalaşır.

Mehmed Bey Mozahan'la evlenir. Gerdek gecesi, onun sevgisini cesaretini sınamak ister. Elindeki tabancayla oynarken: "Seni bunla vurayım mı" der. Mozahan: "Bir canın ne değeri var, vur" der. Bu sırada kazara eli tetiğe değen Mehmed Bey, kızı öldürür. Geleneğe göre, kendi aşiretinden birini vurduğu için üç yıl sürgün cezası verilir. Cezasını çekmek için Muvali Beyi Ahmed'in yanına gider. O da oymaklarına her evin kurban keserek Mehmed Beyi bir gün ağırlamalarını buyurur. Üç yıl olunca Mehmed Bey aşiretine dönme isteğini şu dizelerle bildirir:

Ağalar yad elin kahrı çekilmez
Sılayı, vatanı arzular gönül
Dağlar başı buran oldu sökülmez
Dedem yurdu çölü arzular gönül

Herkes hazırlayır silah atının
Asır zaman azmış fırsat kötünün
İkrarın güdelim ahdi bütünün
Ahdi bütün eli arzular gönül

Bu gurbet ellerde tebdilim şaştı
Yad elin ikramı boynumdan aştı
Bahri göllerinde bir angıt uçtu
Culabı Şirvanı arzular gönül

Mehmed Beyim sazın eline aldı
Olanca aklını başına verdi
Ol gurbet ellerde sevdiğim kaldı
Dostumun elini arzular gönül

Aşiret, birkaç atlı gönderir ve Mehmed Bey'i aldırmak ister. Muvali Ahmed Bey, kızkardeşini süsleyerek, ağırlıklarla donatarak yoluna çıkarır. Bu davranışıyla kardeşini ona vermek istediğini belirtir. Evlenirler. Mehmed Bey de aşiretine varınca en güzel kızı seçer, ağırlıklarla donatarak Ahmed Bey'in oğluna verir. Bundan dolayı bu iki aşiret günümüzde de iyi geçinir ve birbirlerini "Haval (dayı-yeğen)" diye çağırırlar. (Cahit Tanyol'un araştırmasından özetlenerek alınmıştır.)

YEREL AĞIZ ÖZELLİKLERİ: Günümüzde Türkçe'nin iki ana kolu vardır. İkisi de Oğuz Lehçesi'nden ayrılmış bu kollardan biri Batı Anadolu'da yaygın Anadolu Türkçesi, öbürü de Doğu'da yaygın Azeri Türkçesi'dir.

Ömer Asım Aksoy'a göre, Gaziantep yerel ağzı daha çok Anadolu Türkçesi'nin etkilerini taşır. Azeri Türkçesi'nin etkileri de görülür. Arapça'dan aldığı kimi sesler olmasına karşın, bu etki oldukça sınırlı kalmıştır. Farsça'nın etkileri de sınırlıdır.

Bunun yanı sıra Gaziantep ağzı, Anadolu ve Azeri lehçelerinin kökü olan Oğuz Lehçesi'nden de ayrı bir lehçedir. Bundan sekiz on yüzyıl öncesinden başlayarak, daha eski dönemlere değin uzanan Doğu Türkçesi'yle Uygur Lehçesi'nin izlerine az da olsa rastlanır.

Yerel ağızda, yazı dilinde görülmeyen kimi seslere rastlanır. Bunların başlıcaları şöyledir:

Arapça'nın "ayın" sesine yaklaşan "a" sesinin kullanımı çok yaygındır. Bu ses, Arap kökenli sözcükler yanında, kimi Türkçe sözcükler içinde de kısa ya da uzun olarak kullanılır. Yerel dilde bir de uzun söylenen "a" sesi vardır.

"E" sesinin değişik biçimlerde söylendiği görülür. Bunlardan en yaygınları kapalı "e" sesi, kapalı "e" sesinin uzun söylenen biçimi, ı ile e sesi arasındaki söylenen ve kalın sesli konumundaki e sesidir. Bunun yanı sıra ı,i,u,ü,o,ö seslerinin de uzun söylenen biçimleri vardır.

Ünsüz seslerde de değişik söyleniş biçimleri vardır. Arapça'nın "gayın" sesini andıran g sesi, boğazın gerisinde söylenen ve Arapça'nın "ha" sesini çağrıştıran h sesi, boğazdan hırıltı ile çıkartılan ayrı bir h sesi ve genizden çıkan n sesi bunların en belirginleridir. Genizden çıkan n sesi "ng" titreşimi verir.

Ses değişmeleri, yerel ağzın en belirgin özelliklerindendir. Bunların en yaygınları şöyledir:

a-e : Birez (biraz),şefteli (şeftali), lire (lira), terezi (terazi)

a-o : Pilov (pilav), alov (alev), lomba (lamba)

a-ı : Fırçı (fırça), bağırsık (bağırsak)

A sesinin ayın olarak söylenmesi çok sıktır. Bu konuda kesin bir kural söylemek olanaksızdır. Ancak bu sesin yerel dildeki yaygınlığı çok belirgindir.

e-a : Alma (elma), Ala (ela), ataş (ateş), amanat (emanet), bakca (bahçe).

e-i : Yimek (yemek), gelinci (gelince), yiyinci (yiyince).

e-ö : Mövsüm (mevsim), zövce (zeyce), dövriye (devriye), söketmek (sevketmek).

E sesinin bir çok hallerde kapalı e olarak söylendiği de görülür.

ı-i : Kişkirtmek (kışkırtmak), issiz (ıssız).

ı-u : Supa (sıpa), suvamak (sıvamak), zubun (zıbın)

ı-a : Gallanguç (kırlangıç), gahırdak (kıkırdak)

Kimi durumlarda bu ses düşer ya da kimi sözcüklerde ı eklemesi görülür. Satlık (satılık), hırılamak (hırlamak), parılamak (parlamak) gibi.

i-e : Çem (çim), eletmek (iletmek), zencir (zincir)

i sesi uzun ya da kısa söylenen e'lere de dönüşebilir. Az da olsa ı,u,ü seslerine dönüştüğü olur. Cızmak (çizmek), uçun (için), düzmek (dizmek).

o-u : Buğaz (boğaz), kuva (kova), horuz (horoz), sufra (sofra).

ö-kapalı e : Eyle (öyle), çezmek (çözmek), beyle (böyle).

ö-ü : Küfte (köfte), hüyük (höyük), yürük (yörük), üğütmek (öğütmek)

u-ı : Karpız (karpuz), kavın (kavun), savırmak (savurmak), barıt (barut).

u-o : Yoharı (yukarı), osanmak (usanmak)

u-ö : Hözür (huzur), höbubat (hububat), hözme (huzme)

U sesi kimi zaman düşer ya da sözcük içine fazladan eklenir. Buğ (buğu), tort (tortu), horulamak (horlamak) gibi.

ü-u : Kuga (küfe), yun (yün)

ü-o : Gözel (güzel), böyük (büyük), töremek (türemek), köme (küme) övey (üvey).

Ünsüzlerdeki değişmeler de şöyledir:

b-p : Palta (balta), pakla (bakla), pölmek (bölmek), paca (baca), pıçak (bıçak).

b-m : Mahana (bahane), kimi (gibi), masammak (basamak).

B sesinin zaman zaman düştüğü ya da sözcük içinde fazladan yer aldığı görülür. Şora (çorba), bulammaç (bulamaç) pambık (pamuk) gibi.

c-ç : Yalançı (yalancı), dilençi (dilenci), yolçu (yolcu), karınça (karınca)

ç-c : Cizme (çizme), cıngırak (çıngırak), cılbak (çıplak)

ç-ş : Şora-şorba (çorba), şorak (çorak)

d-t : Tiken (diken), övke (öfke), vıhır vıhır (fıkır fıkır), Mısdıva (Mustafa)

F sesi kimi durumlarda düşer. Çüt (çift), yuha (yufka), öke (öfke) gibi).

g-k : Künnük (günlük, kimi (gibi), köynek (gömlek), kölge (gölge).

g-h : Hırtlak (gırtlak), hamaz (gammaz)

G sesi kimi durumlarda düşer. İki sesli arasındaysa o seslileri birleştirerek uzun bir sesli oluşturur. Bön (bugün), karöz (kara göz), böce (bu gece) gibi.

ğ-v : Buv (buğu), Sovan (soğan), sovuk-sök (soğuk)

Bu sesin sık sık düştüğü görülür. Bênmek (beğenmek), bûda (buğday), er (eğer), dûn (düğün) gibi. Bu sesin Arapça'nın gayın sesindeki gibi ya da 'ng" biçiminde söylenişleri de vardır.

"H" sesinin de çeşitli gırtlak sesleri biçimleri söylendiği görülür. H eklemeleri ve düşmeleri de sıkçadır. Hayva (ayva) helbet (elhet), amarat (hamarat), Abdulla (Abdullah) gibi.

j-c : Cenderme (jandarma), carcur (şarjör), cip (jip)

k-g : Gaba (kaba), galın (kalın), gıyamet (kıyamet), guzu (kuzu), gırtasiye (kırtasiye), esgi (eski), geçi (keçi), güççük (küçük).

k-ğ : Eğsik (eksik), çağıl (çakıl), yüğsek (yüksek).

k-v : Menövşe (menekşe), göv (gök), düven (dükkân)

K sesi kimi durumlarda düşer. Önünde bulunduğu ünlüyü uzatır. Yôsa (yoksa), yûsek (yüksek), ôsüz (öksüz), bâlım (bakalım) gibi.

Kimi durumlarda ses uzamasına neden olmayabilir. Artı (artık), anca (ancak), acı (azıcık).

l-n : Nezzet (lezzet), bayınmak (bayılmak), nahana (lahana), onnar (onlar), izinni (izinli), cannı (canlı).

l-s : Açıssa (açılsa), ossun (olsun), gassın (kalsın), bissem (bilsem).

l-r : Müsünman (Müslüman), tırtır (tırtıl).

Kimi sözcüklerde l eklemleri ya da düşmeleri görülür. Teltik (tetik), eylesil (öylesi), aba (abla), kitlemek (kilitlemek), beki (belki).

Kimi sözcüklerin sonundaki m sesi eklemelerine sıkça rastlanır. Barim (bari), bilem-bileme (bile), keşgem (keşke), nem (ne) gibi.

N sesinin "ng" sesiyle söylenmesine sıkça rastlanır. Bu kullanım için belirli bir kural yoktur. Kimi durumlarda n eklemeleri ya da düşmeleri görülür. Yayan (yaya), gındıklamak (gıdıklamak), öğlen (öğle), piriç (pirinç), tuç (tunç) gibi.

r-l : Kelpeten (kerpeten), melhem (merhem), delbeder (derbeder), mindel (minder).

Kimi durumlarda r sesi düşer. Samsak (sarmısak), sôna (sonra), yuvalak (yuvarlak), topalak (toparlak) gibi.

s-z : Atlaz (atlas), zopa (sopa), zoytarı (soytarı).

t-d : Datlı (tatlı), davşan (tavşan), dörpü (törpü), duz (tuz), duzak (tuzak).

Y ve z seslerinde sık sık düşmeler görülür. Bûda (buğday), üce (yüce), deze (teyze), tıkna (tıknaz), acı (azıcık) gibi.

Yerel ağızda ses ikileşmeleri de sıkçadır. Aşşağı, başşak, kıssa, güççük, azzık, bıyyık gibi.

Ses eklemeleri de sıkçadır. Pendir (peynir), helbet (elbet) inilemek (inlemek), horulamak (horlamak), piybaz (piyaz) gibi.

Gaziantep ağzında birkaç sesin birlikte düşmesi sonucu seslilerde kaynaşma görülür. Abdâdir (Abdülkadir), bizênin (bizimkinin), kân (kalkın), hâra (hangi yere) gibi.

DEYİMLER: Yörede kültürel renkliliği yansıtan pek çok deyim kullanılır. Deyimler, anlatıma güç katmanın yanı sıra konuşma dilini de zenginleştirir.

Gaziantep'ten derlenmiş birkaç deyim örneği:

Yörede içi dışı bir olan kişiler için "Alası karası olmamak" deyimi kullanılır.

Olmadık nedenlerle kavga çıkaran kişiler: "Al sana bir kuruş, gel bennen vuruş" deyimiyle tanımlanır.

Batman Atıp Buçuk Dutan Aşe

Bi gız varmış, yên (1) tembelmiş. Anası urguna (2) pambık gormuş. Bi bedirik (3) êrir, hemen uyhusu gelir, devrilir yatarmış. Anası onu ötüye yiter, hemen pambıkları gendi êrirmiş. Fahat ki gızının adı çıhıp evde galmasın dêy, gızının tenbellêni açâ vurmazmış. "Batman atıp buçuk dutan Aşe" (4) dêy çârırmış. Gapının urgundan bi tüccar geçiyken bu sesi êşitmiş. "Bu nasıl gızmış hı batman atıp buçuk dutarmış?" dêmiş. Hemen şak şak gapıy dövmüş. Allahın emriynen gızı istemiş, almış, evine algetmiş (5). Ev dolusu hışva (6) ketirmiş, bunnarın hepisini pambık yapmış. Gendi de güvêlê (7) geçdê kimi: "Ben gêdiym. Gelenâder bunnarı êrip iplik yapıp gomalısın" dêmiş. Herif gêtmiş. Aşe çıkrân başına oturmuş, bi bedirik êrmiş uyhusu gelmiş yatmış. Uyandî vahıt bakmış hı iplik êrilmemiş, galmış. "Aman amaratlîm babam evinde galdı" dermiş, gezermiş. Gezmeden osandî kimi gelir, çıkrîn başına otururmuş. Gene bi bedirik êrir, yatar, uyurmuş, Uyandî kimi bahar hı pambık gene durur. "Aman amaratlîm babam evinde galdı" der, gene yatarmış. Bêyle bêyle vahıt geçmiş. Herifin gelmesine bi hafta, üç gün galmış. "Aman artı şu herif gelmesiz gêceli gündüzlü êriym bitiriym" dêmiş. O gêce érba (8) gêcesiymiş. Êrirken bakmış hı su delênden Erbâ Garisi gelmiş. "Kahordan" demiş. Âşe namaza durmuş. Erbâ Garisi (9) şafak atanâder êrmiş, bitirmiş. Gêderken dêmiş ki: "Bu işi bu sefer beyle yapdın, bi dâ yaparsan sâ ziyanım dohanır" dêmiş. Âşe çok sevinmiş. Gişisi gelmiş. Buâder (10) iplê êrilmiş gördü kimi çok sevinmiş. Âşe'nin sırtını tapışlamış (11). Oturmuş hanek (12) ediyken bakmış hı bi tomuzlan (13) geliy. Âşe sıçramış, ayyâ kakmış. "Aman dêze (14) gurbanın, aman dêze hayranım dêmiş. Tomuzlana mindelin (15) üstünde yêr göstermiş. Herif şaşmış, "noldu avrat" dêmiş. Âşe: "Sen bizim halımızı bissen dêmiş, biz işde beyle êri êri sonumuz tomuzlan olur" demiş. Herif, avrat tomuzlan olur dey gorkmuş, "êylêyse şindiden sona heç êrmiyeceksin" demiş.

Kelime açıklamaları: (1) Yen: Çok, fazlasıyla (2) Urgun:Ön (3) Bedirik: Eğirilmeye hazır lüle şeklindeki pamuk (4) "Batman atıp buçuk tutan Aşe": Çok çalışkan ve hamarat anlamında (5) Algetmek: Götürmek, alıp gitmek (6) Hışva: Koza (7) Güvele: Güveyliği (8) Erba: Çarşamba (9) Erba Garisi: Çarşamba karısı (10) Buader: Bu kadar (11) Tapışlamak: Okşamak (12) Hanek: Sohbet, söyleşi (13) Tomuzlan: Siyah bir böcek (14) Deze: Teyze (15) Mindelin: Minderin

(Ömer Asım Aksoy, Gaziantep Ağzı, 382, 386, İstanbul, 1945)

Yüksek sesle konuşan kişiler "Arasat dellalı" deyimiyle anlatılır.

Bir yerde duramayan, sürekli dolaşanlar "Ayağı cıvık" deyimiyle dile getirilir.

Toprakla uğraşan, toprağa bağlı kişiler "Bağırsağı yere dolaşık olmak" deyimiyle anlatılır.

Yumuşak huylu, kimseyi incitmek istemeyen kişiler için "Bal bıçağı" deyimi kullanılır.

Kendisinden her kötülük beklenebilir anlamında; "Bir eli kan bir eli katran" deyimi kullanılır. Çok konuşan kişiler "Bülbül başı yutmuş" deyimiyle dile getirilir.

"Çirtim çirtim çirtinmek" çok süslenip püslenmek anlamındadır.

Çok şeyler görüp geçirmek; "Çok tavalar soğutmak" deyimiyle anlatılır.

Arsız, utanmaz kişiler; "Elifi yüzünde, ekmeği dizinde" deyimiyle tanımlanır.

Bir şeyden haberi yokken bir belaya uğramak; "Gafılın kadaya uğramak" deyimiyle anlatılır.

"Gağlarken gağlarken kuzlamak", uğraşıp sonunda amacına erişmek anlamındadır.

Yaptığı işte hilesi yok anlamında, "Hamurunda çiği olmamak" deyimi kullanılır.

"Hartik senin, kirtik benim" deyimi, bir olayın tüm ayrıntılarıyla anlatıldığını belirtmek için kullanılır.

Kendisi hiç emek vermeden, başkalarının çalışıp oluşturduğu şeyden yararlanmak isteyenler; "Hazıra hamıt, pişmişe konuk" deyimiyle dile getirilir. Aynı deyim, "Hazırcaya hamıt" biçiminde de kullanılır.

"Ingılı mış, berk yapış", ağır aksak ve gönülsüz iş yapanlar için kullanılır.

"İpçiğine binmek" birisine musallat olmak, peşini bırakmamak anlamındadır. "Kıtır kıtır kıtnaşmak" çok kıtlık çekmek, geçim sıkıntısında olmak anlamındadır.

"Miş yeri bırakmak", açık kapı bırakmak, sakınca koymak anlamındadır.

Kimsenin öğüdünü dinlemeyip bildiğini yapanlar için; "Öğüdünü özünden almış" deyimi kullanılır.

Parasını gereksiz yere harcayanlar, "Parası böğrünü deliyor" deyimiyle anlatılır.

"Pıntı pıntıya düşmek", paniğe kapılmak anlamındadır.

Malından gelir sağlayamayanlar için; "Şap budağın bağı var, üzümü yok yaprağı var" deyimi kullanılır.

Bir konuyu dolaylı yollardan anlatmak "Tolamandan toy uçurmak" deyimiyle belirtilir.

"Zubbu zeytin meydanda kalmak" bir başına ortada kalmak anlamındadır.

ATASÖZLERİ: Gaziantep yöresel halk edebiyatı ortak ürünleri içinde atasözlerinin ayrı bir yeri vardır. Halkın ortak bilincinin ürünü olan bu özlü sözler, zamanın süzgecinden geçerek benimsenmiş birer öğüt, gelenek ya da kural niteliğindedir.

Yörede yaygın kullanımı olan atasözlerine birkaç örnek:

Bir kişiden yapabileceğinden çok özveri istememek gerektiği; "Bir başa iki yumruk çok (olur)" atasözüyle anlatılır. Aynı atasözü Azerbaycanlı göçmenler arasında; "Bir başa iki kapaz ağır olar" biçiminde söylenir.

"Çekişmeden berkişilmez" atasözü, anlaşmazlık konusu şeyin tartışılmazsa hallolamayacağını anlatır. Bu atasözü Azeriler arasında yaygındır. "Çekişmesen, berkişmezsin" biçimindedir.

Her olayın tepkisinin, büyüklüğü oranında olacağı; "Çubuk kırılır çıt der, kütük kırılır küt der" atasözüyle anlatılır.

Güç işlerle uğraşanların sabırlı, azimli kuvvetli olmaları gerektiği; "Demircinin canı demirden berk gerek" atasözüyle vurgulanır.

"Dereyi tepeyi sel bilir, iyiyi kötüyü el bilir" atasözü, sel sularının er geç yatağını bulduğu gibi, halkın da doğruyu yanlışı nasıl olsa ayırdedeceğini anlatır.

"Deve sahibi şan sahibi, koyun sahibi mal sahibi, yeler onmaz bağ sahibi", yöre halkının yıllar boyu edindiği deneyimlerini yansıtır.

"Dil epsem, baş esen", kişinin ölçülü konuşmasının gereğini anlatır. Yöredeki göçmenler arasında bu atasözünün; "Dilin zaptetmeğe dürüş karındaş, olur dil ebsem oldukta esen baş" biçiminde de kullanıldığı görülür. Aynı atasözünün; "Dilim, bana giydirir kilim", "Dil küçük, cürmü büyük" biçimlerinde kullanımları da vardır.

"Dostun udu, cehennem odundan beter olur", dosta karşı görevleri yerine getirmek gerekliliğini anlatır.

"Ekmeği ekmekçiye ver bir ekmek de üstüne ver" atasözü bir işi ehline vermek gerektiğini anlatır. Azeriler arasında, "Çöreği çörekçiye ver bir çörek de üstelik" olarak da söylenir.

"El elin aynesi; batmanı, terezisi" atasözü, bir kişinin davranışlarının çevresindeki insanlarca değerlendirileceğini ve ona göre o kişiye değer verileceğini anlatır. "İl gözü terazidir" biçiminde Azerbaycan ağzında da kullanılır.

En kolay görünen işin bile emek gerektirdiği; "En kolay iş yemek çiğnemeden yutulmaz" atasözüyle vurgulanır. Öbür yörelerde, "Zahmetsiz lokma yenmez" biçiminde de kullanılır.

"Evceğzim, evceğzim, saklar benim sirceğzim" atasözü, yöre halkının evine, ev yaşantısının saklı kalmasına verdiği önemi dile getirir.

"Garamet (iftira), kandan beter" atasözü, iftiranın, adam öldürmekten daha kötü olduğunu anlatır.

Bir işin en zayıf yerinden patlak vereceği; "Gön yufka yerinden delinir" atasözüyle dile getirilir.

"Her düşüş, bir öğreniş" atasözü, başa gelen kötü olaylardan ders almak gerektiğini anlatır. Öbür yörelerde "Her ziyan bir öğüt olur", Türkmenler'de "Her zarar bir akıl artırır" biçiminde de söylenir.

Türlü türlü yorumlara yol açabilecek bir işi yaparken dikkatli olmak gerektiği; "Kesme eşeğin kuyruğunu, kimi uzun der kimi kısa" atasözüyle belirtilir.

"Kar yılı var yılı", "Kış aygır gibi girip, kısrak gibi çıkmalı" yöre insanının deneyimleriyle doğa olaylarını algılayışını yansıtır. "Mart yağar Nisan öğünür, Nisan yağar insan öğünür".

Herkese kötülüğü dokunan kişinin cezasını bulacağı ama bu arada sataştığı kişilere de kötülük getireceği; "Kuduz ölür amma, daladığı da ölür" atasözüyle anlatılır.

Küçük ayrıntılarla uğraşıp kafa yoran kişinin bir iş başaramayacağı; "Sarmısağı hesap eden paça yiyemez" atasözüyle anlatılır.

Tüccarın bir günde kazandığını, ekincinin bir yılda, azabın (yanaşmanın) ise tüm ömrünce kazanacağı "Tüccarın bir günü, ekincinin bir yılı, azabın var ömrü" atasözüyle dile getirilir.

Kişinin niteliğinin arkadaşından anlaşılacağı; "Yahşi yiğit yereninden belli olur" atasözüyle dile getirilir. Türkmenler'de bu söz; "Kişinin musahibi kendüden yeğ gerek" biçiminde de söylenir.

Birlikte yürütülen işte, bir kişi kendi isteği doğrultusunda zora başvurursa, yapılan iş bozulur anlamında," zor, oyunu bozar" atasözü kullanılır.

ALKIŞLAR: Bir kişi ya da durum konusunda iyi dilekleri belirten bu kalıplaşmış sözler, çeşitli yörelerde çeşitli biçimlerde kullanılır. Halkın değerlerinden, geleneklerinden izler taşır.

Yöre alkışlarına birkaç örnek:

"Allah başaca sevindire" özellikle yeni evlilere söylenen bir iyi niyet sözüdür. "Sonuna değin mutlu yaşayasınız" anlamındadır. Aynı amaçla "Allah başanı bozmaya" alkışı da kullanılır.

"Allah gafılın kadadan esirgiye", bilinmeyen, görünmeyen kazadan esirgesin anlamındadır.

"Allah kendini bilmeze düşürmeye" Allah, kendini bilmezle bir işe girmekten ya da hayat arkadaşı olmaktan esirgesin anlamında kullanılır.

"Allah kimseyi yaz günü ayransız, kış gün yorgansız, bayram günü oğlansız koymasın" alkışında yöre insanının değer verdiği şeyler belirtilir.

"Allah satı pazar vere", alışveriş işleri için kullanılan bir iyi dilektir. Malını kolaylıkla ve değerine satasın anlamında kullanılır.

"Ayağı kudumlu, başı devletli olsun", yeni doğan çocuk için kullanılan bir alkıştır.

Hasta ya da düşkün bir kişi ziyaret edildiğinde; "Ayağına kâbe sevabı yazıla" alkışı kullanılır.

"Kızım Allah sana ocağı küllü, körüğü kirli yer nesip etsin", evlenme çağındaki kızın zengin ve konuksever bir yere gelin gitmesi için söylenen bir iyi dilektir.

KARGIŞLAR: Bir kişi ya da olaya yönelik kötü dilekleri bildiren birkaç kargış örneği:

"Ağzına hıssız (sapan) taşı değe", hoşa gitmeyen bir şey söyleyenler için kullanılır. "Ağzına yuyucu parmağı gire", "ağzının buğu tükene" de yine aynı anlamda kullanılan benzer kargışlardır.

Bir yere gittiği ya da gitmekten kaçındığı için "Ayağına kör mıh (çivi) batasıca" kargışı kullanılır.

"Ayın bayın olasın", elin ayağın çarpılsın anlamındadır.

"Bedduan başına uğraya", kötü dilekte bulunanlar için söylenir. "Benim için istediğin kötü şey senin başına gelsin" anlamındadır.

"Delik delik olasın da sarat süzek olasın", "vücuduna kurşun değsin, delik deşik ol" anlamındadır.

Hali vakti yerinde olup da kötü bir iş yapmış olanlar için: "Dilenemez dilenci olasın" kargışı söylenir.

"Kapına kara kilit vurula", "yurdun yuvan dağılsın" anlamındadır.

"Bu dünyadan kısmetin kesilsin" anlamında "Kepeği kesilesice" kargışı kullanılır.

Kumar oynayanların bu davranışını yermek için; "Oyum oyum oyulasıca da samsak gibi soyulasıca" kargışı söylenir.

"Yazıma yazılasın", "benim uğradığım bahtsızlıklara sen de uğrayasın" anlamındadır.

"Yüzüne yüz evin karası sürüle," tüm ayıpları üstünde toplayasın da hor görülesin" anlamındadır.

NİNNİLER : Çocuk sevgisinin dile geldiği yöre ninnilerine, Barak köylerinden derlenmiş birkaç örnek:

Ninni deyip belediğim
Al bağırtlak doladığım
Bir Mevla'dan dilediğim
Dilek kuşum sana ninni

Ninni desem berem berem
Dert yürekte derem derem
Ninni deyü kime derim
Ninni kuzum sana ninni

Dağlar dağlara kaynaşır
Dağlarda ceyran oynaşır
Elle güler de söyleşir
Ben ağlarım, uyu ninni

Gül açılır bahar gelir
Dilsiz kuşlar dil öğrenir
Anasız kuzu nasıl eğlenir
Ninni kuzum sana ninni

TEKERLEMELER: Oyun sayışmalarında, masal başlarında ya da dili dolaştırarak eğlenme amacıyla söylenen tekerlemeler, günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Gaziantep'ten bir dil dolaştırma tekerlemesi:

Birem birem
İken iken
Kamış boylu
Kara diken
Evvel altı
Elma yedi
Sere sekiz
Dere dokuz
Ebem bana iki koz
Biri ala biri boz
Bindim bozun üstüne
Gittim Halep yoluna
Halep yolu bin pazar

Gaziantep'te Kimi Hayvanlara İlişkin Efsaneler

Gaziantep'in Hamamcıhane Mahallesi'nde yaşayan "Ayvazın Hamidesi" diye anılan 1882 doğumlu bir Gaziantepli'den derlenmiştir.

ŞADI (Şempanze): Şadı boyacılıkla geçinen bir adammış. Yalan söylediği için Allah'ın öfkesine uğrayıp şadı olmuş. Bu sırada kırmızı boyalı elini arkasına sürdüğünden, arkası kırmızı kalmış.

TUSBAĞA (Kaplumbağa): Kaplumbağa Arasa (Gaziantep'teki en büyük çarşı) Uşağı imiş. Tahıl ölçerken hile yaptığından yarımlağası (timinne denilen hububat ölçeğinin yarısı olan ölçek) başına geçmiş, tusbağa olmuş.

İBİBİK KUŞU (Çavuş Kuşu): İbibik taze bir gelin imiş. Bir aynanın karşısında başını tarıyormuş. Bu sırada kayınbabası içeri girmiş. Utanmış, kayınbabam başımı dolbak (örtüsüz) gördü. Yüzüne nasıl bakarım artık?" demiş. Bunun üzerine Allah kendini ibibik kuşu yapmış. Başındaki (perçemi) tarağı imiş.

KEKLİK: Hazreti Ali kâfirler elinden kaçarak bir kavağa çıkıp saklanmış. Bunu keklik görmüş. "Ali kavakta, Ali kavakta" diye bağırarak haber vermiş. Bunu duyan kâfirler gelip Hz. Ali'yi yakalamışlar. Keklik kanından içmiş. Bu hareketi Allah'ın öfkesini üstüne çekmiş. Onu bir kuş etmiş. İçtiği kandan ağzı ve avuçları kızıl renge boyanmış. Bunun için "Kak kavak" yani "Ali kavakta" diye bağırırmış. Kekliği bu suçu nedeniyle öldürmek mübah, beslemek günahmış.

KATIR: Nemrut, Hz. İbrahim'i yakmak üzere odun taşımak istediği zaman hiçbir hayvan bunu kabul etmemiş. Katır bu işi yaptığından Allah'ın öfkesine uğramış. "Tohumun dünyaya yayılmasın" demiş. Bunun için cinsi katır kalmış.

KUMKERTİŞ (bir tür kertenkele): Nemrut'un Hz. İbrahim'i yakmak için hazırlattığı odunu yakmak için körüklemiş, üflemiş. Bunun için kumkertişi öldürenler cennetlikmiş. Kumkertişin durduğu yerde başını sallayışı, ateşi üfleme işinin bir devamı imiş.

YARASA: Hz. Süleyman'ın karısı çocuk getirecekmiş. Kadın, Hz. Süleyman'a emret de bütün kuşlar gelip tüylerini döksünler, çocuğa yatak yapacağım" demiş. Yarasa çocuğum uyanınca tüysüz halimi görür ağlar deye ilkin nazlanmış. Sonra dökmüş. Ama tüyleri bir daha bitmemiş. Bunun için yarasa (tüysüz olduğundan) gündüzleri dışarı çıkmazmış.

BAYKUŞ: Öbür kuşlar tüy dökmek üzere gitmeğe hazırlanırken Baykuş, "Durun, Süleyman'la bir konuşayım" demiş. Süleyman Peygamber'in yanına giderek ona, "Dünyada erkek mi, yoksa kadın mı çoktur" diye sormuş. Süleyman: "Erkek çoktur" karşılığını vermiş. Bunun üzerine baykuş: "Kadın sözüne uyup kadından farksız olanları da kadınlar arasında say. Sen de kadınsın. Bizim malımız mülkümüz, hiçbir şeyimiz yok, bir tüyümüz var onu da alırsanız ne yapalım?" demiş. Bunun üzerine tüy almaktan vaz geçilmiş. Yalnız yarasa tüy döktüğünden böyle tüysüz kalmış. Davete de ilk giden yarasa imiş.

Allah baykuşun rızkı için günde üç serçe gönderirmiş. Ancak baykuş bir tanesiyle yetinir, ikisini azat edermiş.

Baykuş namaz kılınan, zikir olunan yeri severmiş.

Baykuş'un ötüşü iki çeşit imiş: Biri hayra biri şerre alametmiş. Eğer "cık cık" diye öterse hayra, "uh uhu, uhu" diye öterse kötülük olacağına işaretmiş. Üçüncü bir ötüş şekli de "Lilili" sesini verirmiş. Bununla gelin geleceğini müjdelermiş.

TAVŞAN: Tavşan eskiden eşekmiş. İnsanların elinden usanmış. "Yarabbi, beni bu halden kurtar" diye yalvarmış. Bunun üzerine tavşan olmuş. Kulaklarının uzunluğu, etinin kötülüğü bundanmış.

SERÇE: Hz. Süleyman'ın davetine yarasa ile birlikte gitmiş. Kaçmasın diye ayağına bukağı vurulmuş. Fakat bukağısıyla birlikte kaçmış. Serçelerin yürürken çift ayakla atlaması bundanmış.

CEYLAN: Peygamber'imizin kızı Hz. Fatime'nin keçisi imiş.

YILAN: Yılan, cennetin kapıcısı imiş. Şeytanın sözüne uyarak onu içeri sokmuş. Önce Havva'nın sonra Adem'in buğday yemesine ve cennetten kovulmasına neden olduğu için Adem: "Ayakların kırıla, yüzün yüzün sürünesin" diye beddua etmiş. Bunun üzerine deve ayaklarına benzeyen ayakları kaybolmuş. Bunun için yılanın ayaklarını gören cennetlikmiş.

Yılan buna kızarak "Ben de rastladığım ademoğullarını sokarım" demiş. Allah da : "O zaman ben de senin soktuklarını cennetlik ederim" diye cevap vermiş. Yılanın: "Ben de suları ağılar, onları bu yoldan zehirlerim" demesi üzerine Allah eşeklere sudan geçerken işemelerini emretmiş. Eşeğin sidiği sudaki ağıya panzehir imiş. İşte katır ve eşeğin bir su geçerken işemeleri bundan ötürü imiş.

KEDİ: Aslan hapşırınca burnundan düşmüş. Ve böylece halkedilmiş.

KEDİ İLE ASLAN: Bir gün aslan kediye: "Yahu sen bizdensin. Neden böyle sıska kaldın?" demiş. Kedi: "Ben zalim insanların elindeyim. Onların elinde ancak insan bu kadar büyür" cevabını vermiş. Bunun üzerine aslan kedinin intikamını almak için bir çiftçinin yanına gitmiş. Fakat çiftçi bir yolunu bulup aslanı bağlamış. Ondan sonra bayıltıncaya kadar değnekle dövmüş. Çiftçi ayrılınca kedi oraya gelmiş, aslanı kurtarmış. Aslan: "Kedi kardeş bu kadar büyüyüp yaşadığına şükür et" demiş.

(Güzelbey, 1970)

Gaziantep halk oyunları ekibi, Yapı ve Kredi Bankası Sanat Dünyamız dergisinden

İçinde maymun gezer
Maymun beni korkuttu
Sağ kulağın sarkıttı
Halbur dedi
Hulbur dedi
Şunu şurdan
Kaldır dedi

HALK MÜZİĞİ VE GELENEKSEL OYUNLAR: Gaziantep, halk müziği, geleneksel oyunları zengin yörelerden biridir.

Halaylar yaygındır. Çeşitli çalgılar eşliğinde oynananlar yanında, çalgısız oynananları da vardır.

Köy seyirlik oyunları da çok ve çeşitlidir. Çoğu günlük yaşamdaki olaylardan kaynaklanır. Hayvan benzetmeceliler yanında, şaka ve dilsiz oyunlarına da rastlanır.

HALK MÜZİĞİ: Doğal ve toplumsal yapının etkileri ezgilerde belirgindir. Derleme çalışmaları sonunda, yörede üç temel müzik bölgesi saptanmıştır. Bunlar iskân bölgesi, il merkezi, yayla ve dağ bölgeleridir.

İskân bölgesinde "Barak Ağzı" denilen okuyuş biçimi yaygındır. Barak Ağzı'yla, yörenin geçmişindeki eski öyküler seslendirilir. Bu ezgiler, çoğunlukla iki oktav içinde okunur. Halk arasında sert, haykırış gibi söyleme biçimi beğenilir. Bu uzun hava türündeki ezgilerde çoğunlukla, karar perdesi olan birinci perdeden onuncuya sıçranır. Sonra duraklamalarla perde perde birinciye inilir. Kahramanlık, özlem, sevinç, üzüntü yansıtan uzun havalarda, yedinciden başlayarak karar perdesine inilir.

Yayla ve dağ bölgelerinde yaşayan göçerlerin kendilerine özgü uzun havaları, deyişleri vardır. Türkülerini haykırırcasına söylerler. Bağlamalarını tezene kullanmadan, parmaklarıyla çalarlar. Buna pençe vurma denir.

İl merkezindeyse, bu iki biçimin karışımı görülür. Kadın ezgileri genellikle ritmlidir.

Gaziantep yöresinin uzun havaları bir olayın öyküsünü anlatır. Öykü içinde söylenen uzun havalar da vardır. Kerem, Garip, Şahinbey, Köroğlu, Özey Gelin (Ezo Gelin), Mayıl, Karayılan, Veled Bey, Hurşit, Karacaoğlan ezgileri, bu türlere örnektir.

Yörede 2 ve 4 zamanlı ana usullerle, bunların üçerli biçimleri ağırlık kazanmıştır. Ayrıca, 5,8 ve 10 zamanlı usul örnekleri de vardır.

Yörede iki resmi derleme çalışması yapılmıştır. 1938'de Ankara Devlet Konservatuarı'nca gerçekleştirilen ilk çalışmaya Ulvi Cemal Erkin, Nurullah Taşkıran, Muzaffer Sarısözen ve teknisyen Arif Etikan katılmıştır. İkinci derleme çalışması 1967'de TRT Kurumu'nca yapılmıştır. Çalışmayı Dr. Gültekin Oransay ve M. Oransay gerçekleştirmiştir. Ferruh Arsunar 1936, 1944, 1946'da özel derlemeler yapmıştır. Bunları **Gaziantep Folkloru** adlı kitapta yayınlamıştır.

Yörenin Ünlü Türküleri: Yörenin tanınmış türküleri uzun havalar, kırık havalar, halaylar başlıkları altında toplanabilir.

Uzun havalar: Şahinbey, Köroğlu, Genç Osman, Karacaoğlan, Emrah, Hurşit Bey, Garip, Garibin Uruma Gidişi, Feriz Bey, Veled Bey, Kılınçoğlu, Alopaşa, Bilâ Bey, Mayıl, Kerem, Kesik Kerem, Miskin Ali, Çerkez (Mahlo), Döne, Amik Dönesi, Özey Gelin (Ezo Gelin), Topal Abdo, Kelcik, Cekeli Mecit, Hüseyin Ağa, Bozlak, Rum Bozlağı, Antep Durnası, Kına Mayası (Güveyi Donatma Mayası), Öksüz Kerem, Abdonun Mezarı, Divan Tecnis, Bülbül, Karayılan, Antebin Etrafı Gül ile Diken, Karayımış Şu Antebin Yazısı adlarıyla bilinenlerdir.

Kırık havalar: Coşkun Sular Bulandırır, Lambada Şisesiz Yanmaz mı, Kayacıktan Enemedim, Kavak Kavaktan Uzundur, Gül Kuruttum, Arabamın Tekeri, Aman Ayşe Gelin Ayşe, Çubuğum Yok Yol Üstüne Uzatam, Bülbülden Bir Nida Geldi Güllere, Cülha, Fındık-Fıstık, Kara Sandık Açamadım, Kemkemi Keke, Bahçelerde Saz Olur, Ellere Cicom Cicom, Küfte, Ben Bir Gümüş Fenerim, Alleben Deresine Köprü mü Kurulacak, Evlerinin Önü Yüce Değil mi, Topları Çektik Kaleye, Türkmen Kızı, Bulgar Gelini, Hallume, Komşunun Adı Hasan Hüseyin, Gelin Öğülmesi, Gelinin Oğlan Evinde Karşılanması, Güzel Han, Helvacı, Fes Başıma, Şirin Nar, Havarişko' dur.

Halaylar: Amik Düzü, Amik Kabası, Arap Oğlu, Arabi, Aşıney, Barazi, Ben Halayın Başıyım, Birecik ve Halfeti Kabası, Cezayir Oyunu, Çepikli, Çifte Kamış, İki Kamış, Çift Kuseyri, Çobanbey Kabası, Çobanbeyli Havası, Com Şirvanısı, Com Düzü, Demirci, Deriko, Dilan, Dokuzlu, Dümbüllü, Fadige-Demune, Galata, Garibin Halayı, Hama Kabası, Hasan Dağı, Havarişko-Çebikli, Havuş, Hurşidin Halayı, İsa Balı, Kaba Oyun, Kara Kız, Kara Kuyu, Keçeli Oyun, Kereboz Adana Üç Ayağı, Keremin Üç Ayağı, Kınalı Parmak, Allı Yemenim, Kırıkcan, Kol Oyunu,

Kayseri, Kuseyri, Leylim, Lorkey, Mani, Marmara (Mermere), Mendilli, Meryem, Mimey, Mısro Oyunu, Nahseni, Noksanı Havası, Oğuzlu-Hadidiye, Ölen, Reşi Halayı, Sarhoş Havası, Senam Oyunu, Serçe Oyunu, Şirinnar, Şirvani, Şirvan Düzü, Terazi, Terşi, Uçurdum (Üçürdüm), Üç Ayak, Yannık, Yedi Deve, Zikir (Mendilli) dir.

Ağıtlar: Yaşanmış olaylara ağıt yakılması yörede yaygındır. Birinci Dünya Savaşı'nda Gaziantep'in işgali üzerine yakılan bir ağıt şöyledir:

Kara imiş şu Antebin yazısı
Meleşmeyor koyunuylan kuzusu
Ana, baba, bacı, kardeş acısı

Nerde benim sarı güllü bağlarım
Antep diye hazin hazin ağlarım

Fransızlar her taraftan geldiler
Top sesinden çocuklar da öldüler
Çok gelinler evde yalnız kaldılar

Nerde benim mor sümbüllü bağlarım
Antep diye hazin hazin ağlarım

Kavaklının şirazesi bozuldu
Humanıza kara yazı yazıldı
Camilere şehit kabri kazıldı

Nerde benim mor lâleli bağlarım
Antep diye uğrun uğrun ağlarım.

Gaziantep savunmasının simgesi olmuş Şahin Bey için yakılan ağıtlardan biri de şöyledir:

Şahin Bey düşmana ilk kurban oldu
Fransız kuvveti Antebe doldu
Analar, babalar saçını yoldu

Uyan Şahin uyan gör neler oldu
Yaralı Antebe düşmanlar doldu.

Uyan Şahin uyan uyanmaz mısın
Diz çöküp düşmana dayanmaz mısın
Al kızıl kanlara boyanmaz mısın?

Uyan Şahin uyan gör neler oldu
Sevgili Antebe Fransız doldu.

Şahini sorarsan otuz yaşında
Süngüyle delindi köprü başında
Çeteler oturmuş ağlar başında

Uyan Şahin uyan...

Gaziantep savunmasında çarpışan binlerce kişi vardır. Bunların içinde Karayılan, bir halk kahramanı olarak öne çıkarılır. Karayılan'a yakılan ağıtlardan biri şöyledir:

Karayılan der ki gelin oturak
Kilis yollarından kelle getirek
Fransız adını bütün batırak

Vurun Antepliler hoy günü bugün
Vurun Türk uşağı namus günüdür.

Atına binmiş de elinde dizgin
Vardığı cepheye hiç vermez bozgun
Çeteler içinde yılanım azgın.

Vurun Antepliler hoy günü bugün
Vurun Türk uşağı namus günüdür.

Sürerim sürerim gitmez kadana
Fransız kurşunu değmez adama
Kara haber vermem benim anama.

Vurun Antepliler hoy günü bugün
Vurun Türk uşağı namus günüdür.

Halk Müziği Araçları: Tezeneli sazlardan bağlama ailesinin tümü yörede yaygındır. Başlıcaları, divan, bağlama, cura ve çöğürdür. Üflemeli sazlardan zurnanın Gaziantep'e özgü bir biçimi vardır. Bunlar gümüş bilezik ve kordonlarla süslüdür. Dilli, dilsiz kavallar, çığırtma yörede yaygın olan üflemeli sazlardandır. Argun (ağrul ya da çifte kamış) turna ve benzeri büyük kuşların kemiğinden yapılan bir üflemeli sazdır. İçi oyuk iki kemik yan yana getirilerek yapıştırılır. Bu kemik boruların sağdakinde 6, solundakinin yan tarafında 2 delik vardır. Boyu yaklaşık 30 cm'dir.

Yaylı sazlardan Hindistan cevizinden yapılmış kemane kullanılır.

Vurmalı sazlardan davul baştadır. Gaziantep'te davul yöreye özgü vuruşlarla çalınır. Çomak ve çubuğun, deri ve kasnak üstündeki ritmik vuruşları, telli saz çalınıyor izlenimini verir. Davulcu, oyunlara solist gibi katılır ve çok devinimlidir. Tef, darbuka, zil de kullanılır.

GELENEKSEL OYUNLAR: Halk oyunları çok ve çeşitlidir. Yörede, halay yaygındır. Köy seyirlik oyunları yöreye özgü çeşitlilik gösterir. Çoğu günlük yaşamı yansıtır.

Geleneksel Halk Oyunları: Gaziantep halay yöresidir. Kadın-erkek birlikte oynanan halaylar olduğu gibi, ayrı ayrı oynananlar da vardır.

Halay: Halaylar dizi kurarak oynanır, genellikle ağır başlar, giderek hızlanır. Oyuna kadınlar da katılır. Oğuzeli ve Barak köylerinde önce erkekler sıralanır, onları kadınlar izler. Akrabalar oynuyorsa, kadın, erkek birlikte halay çeker. EK-EK-EK-EK ya da EEE-KKK biçiminde sıralanırlar. Ağırlamalarda diziler kalabalıktır. Beceri gerektiren oyunlar dört oyuncuyla oynanır. Ağırlama halaylarında oyunlar düzdür. Birkaç devinimi kapsadığından bunlara düz oyun da denir. Oynanışı yorucu değildir.

Halaylarda başı çekene "halay başı" denir Halay genellikle davul-zurna eşliğinde oynanır. Türkülü olanları da vardır. Soldan sağa devinilerek oynanan halaylarda oyuncular düz bir çizgi, yarım ay ya da yarım çember oluşturur.

Çibikli (Çipikli): Havarişko da denir. Bir erkek bir kadın sıralanır. Karşılıklı dururlar. İkişer ikişer yürürken, arka arkaya ve yüz yüze dönerler. Yüz yüze gelince, ellerini birbirlerine vururlar. Buna çibik (çipik) denir.

Leylim Halayları: Gaziantep yöresinde yaygın halay türüdür, türkü eşliğinde oynanır. Leylimlerde, davul-zurna olmaz. Kimi zaman düdük, kaval ve darbuka bulunur. Leylim halaylarında bir kişi oyun türküsünü, öbürleri (topluluk) kavuştak denilen bağlantıyı söyler.

Git Kala'dan kar getir
Hele yar yar yar
Mendiline koy getir
Hele yar yar yar
Mendilin tersi kokar
Hele yar yar yar
Altın tasa koy getir
Hele yar yar yar

Türküyü bir genç kız ya da kadın söylerse, oyunu kadınlar oynar.

Leylim türküleri bilinen manilerden oluşur. Maniler önlerine ve sonlarına sözcükler getirilerek, çeşitli ezgilerle söylenir:

Bağa girdim üzüme-Güzel Han
Çirpi değdi gözüme-Yar aman
Ben ne dedim o yare-Güzel Han
Yar darıldı sözüme-Yar aman

Kızlar oynarken, maninin her dizesi yinelenir ya da her dizenin başına "leylati" ya da "Ha leylim" gibi sözcükler getirilir.

Leylati-İndim geldim Hamadan
Leylati-Öldüm kan ağlamadan
Leylati-Ağaçta yaprak koymadım
Leylati-Yarama bağlamadan

Şiri Nar, Ömerli, Cimili, Kördeve, Hasan Dağı, Cerit Kızı, Bulgarı (Bulgar Gelini), Keçeli, Çardak Yeli nanay türünde halaylardır. Uleni, Benderli, Süvari, Ağırlama, Şirvani, Hurşit, Garibin Halayı, Çatal Kamış, Keremi, Hamo, Serçe, Zikir, Zennup, Mendil, Galata, Reşit Düzü, Goru Düzü, Gaba, Çifte Kamış, Çoban, Çoban Beyi, Emmi ve İsabalı ağır oynanan halaylardır. Ağır halaylara kırk-elli ya da daha çok kişi katılabilir. Figürler daha yalındır. Bu halaylarda ağırlık halay başındadır.

Ağır halayların kaba denilen ayrı bir türü vardır. Özelliği başladığı tempoyla bitmesidir.

Üç ayak, Oğuzlu, Dokuzlu, Uçurdum (Üçürdüm), Hadidiye, Karşılama, Kınalı Parmak, Yağlı Kenar, Kereboz, Terazi, Demirci, Havarişko, Yazma Kenarı, Gurbeti, Solak, Çepikli, Marmara hızlı halaylardır. Oyuncu sayısı 10 kişiyi geçmez. Bu oynak halaylar devinimlidir. Öbür oyunlara oranla beceri gerektirir.

Seyirlik Oyunlar, Ortaoyunları: Yöre köy seyirlik oyunları yönünden çeşitlilik gösterir. Günlük yaşamdan kaynaklanan bu oyunların sayıları da öbür yörelere oranla daha çoktur. Arap, Kaymakam, Keşiş ölüp dirilmeli oyunlardandır.

Arap Oyunu: Karaya boyanmış, kara post giymiş biri Arap olur. Eli tüfeklidir, sakalı, yüzü unla ağartılmış bir yaşlı bir de kız oyuncu vardır. Kız ata biner, yaylaya göç eder. Arap, atı tutarken kıza sarkıntılık eder. Yaşlı adamla Arap, bu yüzden kavga eder. Kız, ikisiyle de ilgilenir. Arap yaşlıyı öldürür. Kız üzülür, ağıtlar söyler. İzleyenler bu üzüntüye katılır. Düğün sahibi yaşlının ağzına para koyunca dirilir. Ardından neşeyle halay çekilir.

Kaymakam: Oyuncular, kaymakam, kızır, oğul, yaşlı adam ve jandarmalardır. Halaydan sonra, kaymakam bir değneğe at gibi biner. Elinde kamçı (kırbaç) vardır. Kiziri çağırır. Küçük bahanelerle onu kovalayarak oturacağı yeri değiştirerek, izleyenleri güldüren davranışlarda bulunur. Kizirden kahve ister. Kizir, bir ayakkabıya kül koyup getirir. Kaymakam içer gibi yapar, külü onun yüzüne savurur. Yaşlı adam, oğul ve jandarmalar gelir. Yaşlı adam

oğulu evlendirecektir. Oğul, aç olduğunu söyler. Jandarmalar gelini çağırır. İzleyenler, gelini kaçırır. Arkalarından ateş edilir, oğul ölür. Yüzüne su dökülerek diriltilir. Gelin bulunur oğulla evlendirilir. Halay çekilerek oyun biter.

Keşiş: Oyuncular, kızlar, keşiş, dört çete, dört güvey ve eşkıyadır. Keşiş, ak sakallı, uzun giysilidir. Ak koyun postu giymiştir. Başına lenger geçirilip bezle bağlanmıştır. Keşiş halaydan sonra ibrikten nargile içer. Çeteler gelip ondan para ister. Keşiş vermek istemeyince falakaya yatırılır. Kızlardan biri küser. Küskünlüğünü anlatmak için arkasına küçük toprak parçaları atar. Keşiş, kıza güveylerden birini yakalamasını söyler. O da öbür kızlar da beğendiğini seçer, oynarlar. Eşkıya, keşişten para ister. Çeteler gelir, zorbalık yapar. Güveyler kızları alıp kaçarlar. Çeteler arkalarından ateş eder.

Bahteniz (Maydanoz) Bacı: Bahteniz Bacı'yla, Bacı arasında söyleşmeli bir oyundur. Bahteniz Bacı'nın çocuğu yoktur. Bacı ona kocasının evlendiğini, nökerinin (kumanın) gebe olduğunu söyler. Ardından nökerinin oğlan doğurduğunu iletir. Daha sonra nökerin oğlunun öldüğü duyurulur, ikisi de sevinir el çırparak oynarlar.

Gelin Gok (Çömçe Gelin): Başka yörelerde de görülen çömçe gelin oyununa yörede Gelin Gok denir. Yöresel tekerlemesi şöyledir:

Gelin gok gelin gok
Bulgur yağ vermeyenin çörteni yok

Ayı Oyunu: Hayvan benzetmeceli oyunlardandır. Oyunculardan biri ayı olur. Ayıcı, onu oynatır. Kimi köylerde ayı kılığına girip kadınlar korkutulur, kaçırılır.

Pancaro: Baş oyuncu, Pancaro'dur. Görünen yerleri karaya boyanır. Oyunda kızlar ve güveyler vardır. Oyun gece köy meydanında oynanır. Ateş yakılır. Pancaro, bir değneğe ata biner gibi biner. Tökezlenip düşer, çocuklar atını alır. Bir çocuğu ayaklarından tutar, çocuk elleri üzerinde yürür. Pancaro kızları, güveyleri çağırır, halay çekerler. Tek kalan üzgün bir kızı sevindirmek için para aranır. Kıza, koca mı aradığı sorulur. Pancaro, ona koca olmak ister. Kıza sarılır, birlikte halay çekerler.

Çocuk Oyunları: Yörede çocuk oyunları da çok ve çeşitlidir. Taş, değnek, koşma, kovalamaca oyunları yaygındır.

Oma Durmak: Aşık oyunlarındandır. Aşığın dik durmasına "çikine (oma) durmak" denir.

Hıcıp: Oyunculardan biri, eline tura (bir ucu üst üste düğümlerle topuzlaştırılmış yağlık) alır. Bir başka oyuncu bir aşığı çeşitli yanıltmacalardan sonra oyunculardan birinin koynuna bırakır. Eli turalı, aşığın kimde olduğunu sorar. Bilmeyene turayla vurur, bilen ebe olur.

Höl: Değnek oyunlarındandır. Ucu kıvrık sopalar ve yuvarlak bir tahta parçasıyla geniş bir alanda oynanır. İki grup vardır. İki grup da değneklerle tahta topa vurup karşı grubun savunduğu ve merre denilen çizginin öbür yanına geçirmeye çalışır. Her çizgiyi aşırış bir sayıdır.

Hörr (Gürr) : Taş oyunlarındandır. Oyunda iki grup bulunur. Cücük denen yuvarlak sert taş, merre denen çember içine konur. Her oyuncu elindeki birer taşla merre içindeki taşa vurmaya çalışır.

Gülle: Taş güllelerle oynanır. Bunlar renkli mermerlerden çekiç ya da çakmak taşıyla yuvarlaklaştırılarak yapılır. Zımparayla düzeltilir. Zeytinyağına bırakılır. Aralıklı dikilen aşık, para gibi şeylere gülleyle vurularak oynanır. Oynanan başka bir biçimindeyse her oyuncu öbür oyuncunun güllesine kendi güllesiyle vurmaya çalışır.

Parabil: Koşma, kovalama, kurtarma oyunlarındandır. İki takımın arası bir çizgiyle bölünür. Oyunculardan biri karşı takım oyuncularından birine dokunup yerine kaçmaya çalışır. Çizgiyi aşmadan yakalanırsa ölmüş sayılır ve oyundan çıkarılır. Yakalanmadan çizgiyi geçebilirse, karşı takımdan dokunduğu oyuncu ölmüş sayılır ve oyundan çıkarılır.

Bazlambaç: Yanıltmaçlı oyunlardandır. Oyunculardan biri eğilir, öbürleri üstünden atlar. İlk atlayanın söylediği tekerlemeyi öbür oyuncuların çabuklukla yinelemesi yanıltmaç öğesidir.

Çıkşa: Yoyo oyununa benzer. Gaziantep çıkşası tornacıların ağaçtan yaptıkları, ele sığacak yassıca bir tahta parçasıdır. Çevresindeki oluğa ip sarılır. Aşağı bırakılınca inişten aldığı güçle yukarı çıkar.

Düğün: 8-12 yaşlarındaki kızlar oynar. 15-30 kişiyle oynanır. Oyuncular, oğlan ve kız yanı olarak ikiye ayrılır. Her iki grup arasında 20-30 adım vardır. Yüzleri birbirine dönüktür. Düzgün bir dizi oluştururlar. Kız yanı kollarını birbirlerinin omzuna koyar, oğlanların kolları serbesttir.
Oğlan Yanı:

Alırık, alırık
Al ata bindiririk
Al kınayı yakarık
Çüt (çift) bilezik takarık
Sarı pabuç giydiririk
Altun tele sararık
Alırık, alırık.

Kız yanı hep birlikte yanıtlar:

Vermeyik vermeyik
Al ata bindirmezik
Al kınayı yakmazık
Çüt bilezik takmazık
Sarı pabucu giydirmezik
Altun tele sarmazık
Vermezik, vermezik

Oğlan yanı zor duruma düşer. Yalvarır gibi söyler:

Oğlumuz küstü gitti
Saatini sattı gitti
Mertgeye (merteğe) bastı gitti
Bu kızı alın (isterim) dedi.

Ecen, mecen
Çeltik, çürük
Söyletmeden
Verin kızı, kesin sözü.

Kız yanı hatır kırmadan kızı vermemek için akla yakın bir neden bulur. Kızlarının titiz ve hırçın olduğunu sonradan utanmamak için kızı vermediklerini söyler:

Kızımız nazlı nuzludur
Kebap yemez duzludur
Pendir yemez kurtludur
Balcan (patlıcan) yemez börklüdür
Armut yemez saplıdır
Üzüm yemez çöplüdür
Hem nazlıdır, nuzludur
Kızımız işte tam budur

Oğlan yanı her şeye karşın almak istediğini belirtir:

Kızınız nazlı olsun
Kebabı yemez olsun
Pendir (peynir) kurtlu yemesin
Balçan börklü yemesin
Armut saplı yemesin
Üzüm çöplü yemesin
Alırık, alırık
Altunlara sararık.

Bundan sonra oğlan yanından biri alıcı olarak kız yanına ilerler, almak istedikleri iki kızı bileğinden tutup çeker dizilerine katar. Kız yanı onlar götürülürken sağ elleriyle, eteklerinin ucunu tutarak sağa sola sallarken kuş kovalar gibi sesler çıkarır.

Kış, kış, kış, kışşşşşş!...

Kızların tümü, aynı biçimde alındıktan sonra, oğlan yanı yenmiş sayılır. Hep birlikte türkü söyleyerek halay çekilir. Bu düğün sayılarak oyun biter.

TARİHSEL YAPITLAR

Gaziantep ve çevresi Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ı birbirine bağlayan ana yolların üstündedir. Doğal konumuyla da yerleşime elverişlidir. Binlerce yıldan beri önemli bir ticaret ve konaklama merkezidir. İlk sınırları içindeki yüzlerce höyük de yörenin tarih öncesi dönemlerden beri yerleşme alanı olduğunu göstermektedir.

Gaziantep, Adıyaman ve Maraş'la birlikte Asur kaynaklarında "Kumuhu, Kumukh" adıyla geçen bölge içindedir. Yüzey araştırmalarında Gaziantep-Narlı arasında ve Dülük çevresinde bulunan çakmaktaşından araçlar ve el baltaları Paleolitik (Eskitaş) Dönem'e tarihlendirilmiştir. Böylece yöre Anadolu'nun ilk yerleşim alanlarından biri olmaktadır. Bölgenin her yanında Kalkolitik (Bakırtaş), Tunç, Hitit, Mitanni, Asur, Roma, Bizans dönemlerinden kalıntılara rastlanmaktadır.

MERKEZ İLÇE: Kentin kuruluşuyla ilgili bilgiler kesin değildir. Antik kaynaklarda Doliche, Telukh, Deluk vb adlarla anılan yerleşmenin yeri tartışmalıdır. Burasının Gaziantep'in 10 km kuzeyindeki Dülük olduğu, Dülük'ün önemini yitirmesinden sonra, özellikle X. yy'dan sonra Arapça kaynaklarda Ayntab olarak geçen yerleşmenin önem kazandığı sanılmaktadır. Kentte Memluklular, Dulkadıroğulları ve Osmanlılar'dan kalma pek çok tarihsel yapıt vardır.

GAZİANTEP KALESİ: Kalenin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Hititler Dönemi'nde İçkale'nin, yerleşmenin çekirdeğini oluşturduğu sanılmaktadır. VI. yy'da

2207

2208

2207 - Ömeriye Camii
2208 - Antep'e "Gazi" unvanını kazandıran savaşın bayrak şehidi Şahin Bey'in mezarı
2209 - Gaziantep Müzesi

2209

2210

2210 - 2217 - Gaziantep Müzesi'ndeki tarihi eserler

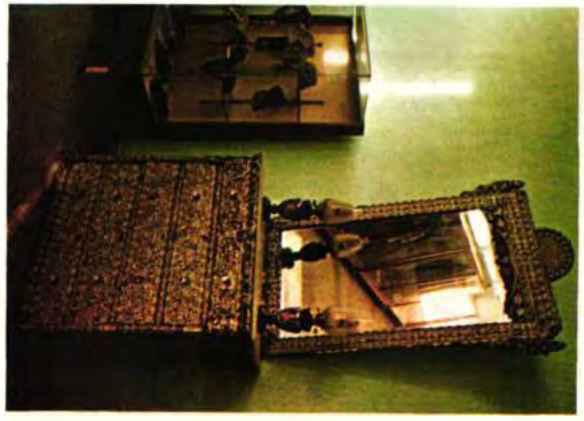
2211

2212

2216

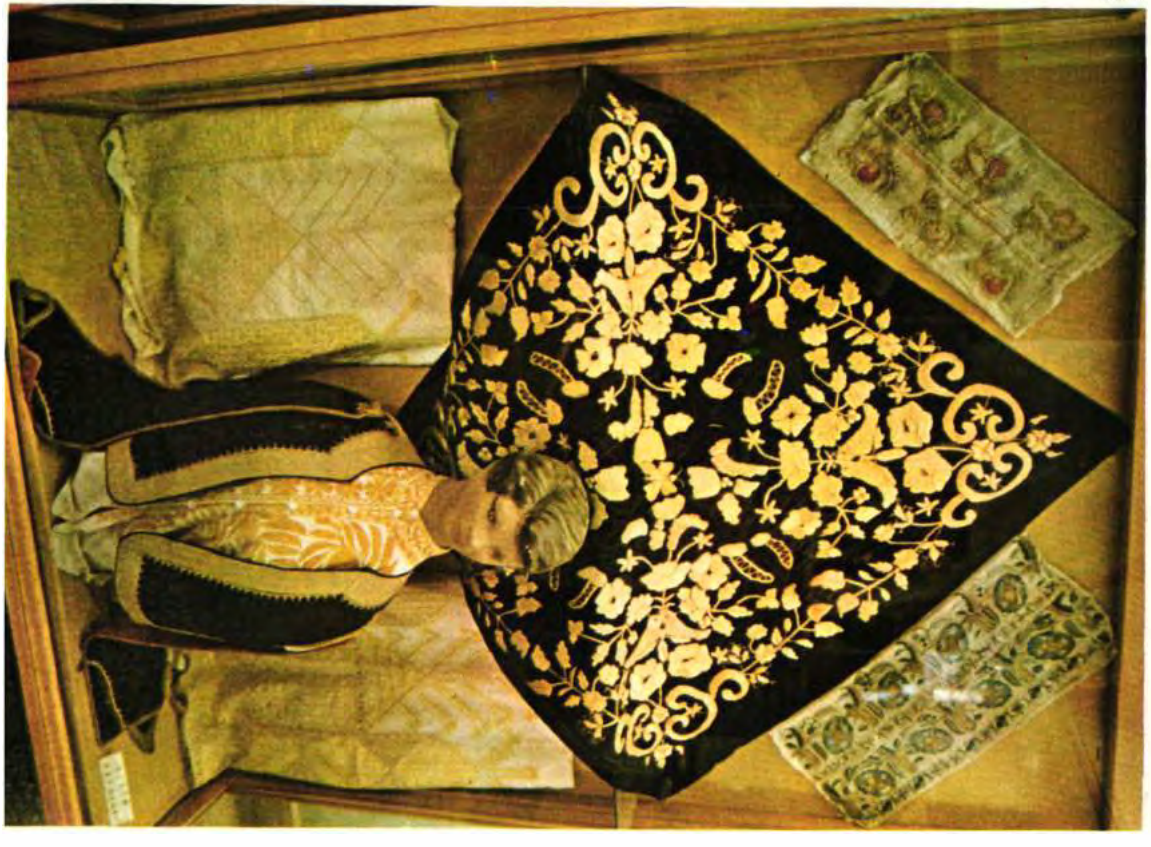
2215

2213

2217

2214

2218

2219

2218 - 2221 - Gaziantep Müzesi'nden elişi örnekleri

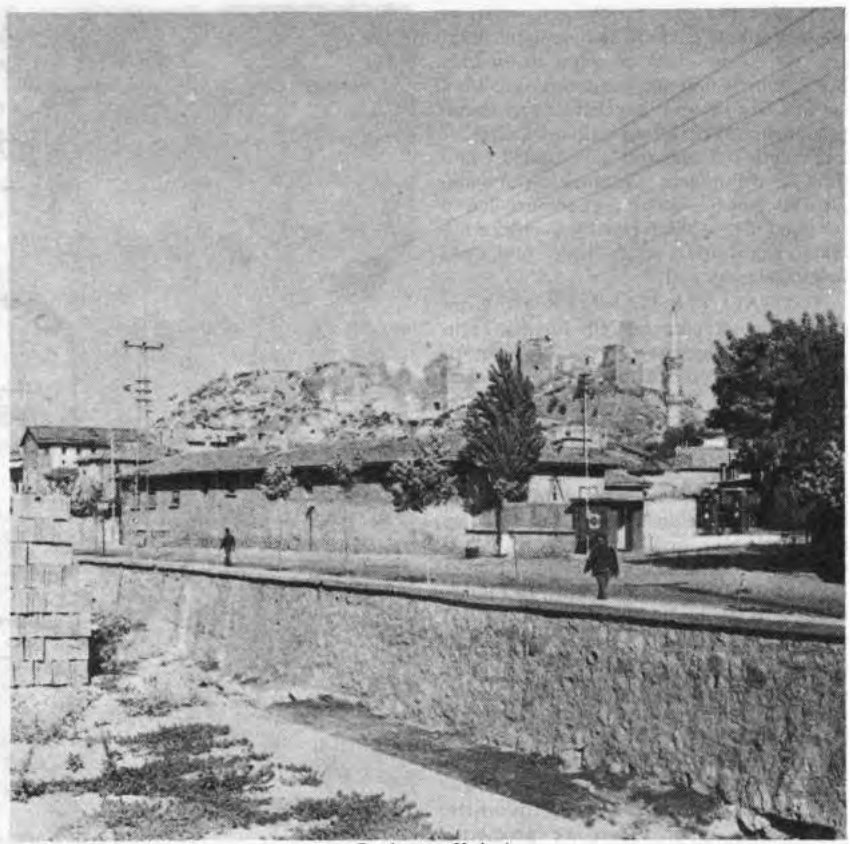
2220

2221

Bizans İmparatoru Justinianus zamanında büyük bir onarım geçirdiği bilinmektedir. 1481'de Mısır Sultanı Kayıtbay kaleyi ikinci kez onartmıştır. Ayrıca kapısı üstünde 1557'de Kanuni Sultan Süleyman döneminde onarıldığını gösteren yazıtı vardır. Melik Salih Ahmed bin Melik Süleyman kaleye yeni burçlar ekletmiş, içine de cami ve köşkler yaptırmıştır. Yapı, daire planlı olup çevre uzunluğu 1.200 m'dir.Büyük taşlardan örülmüş duvarlar, 36 kule ve burçla desteklenmiştir. Kulelerin dördü, değişik padişahlar zamanında yapılmıştır. XVII. yy'da yöreyi gezen Evliya Çelebi, kalenin düşman saldırılarını önleyecek güçte olduğunu yazmaktadır. Günümüzde de onarılmış olan duvarlar, oldukça sağlamdır. Kale içinde cami, yapı kalıntıları bulunmakta, yer altında büyük odalar, dehlizler, ırmağa inen yollar bulunduğu söylenmektedir.

Gaziantep Kalesi

DÜLÜK: Gaziantep'in 10 km kuzeyinde Dülük Köyü'yle Karahöyük Köyü arasındadır. Antik Dönem'de Antiochia ad Tavrum adıyla bilinmektedir. Hititler'den Roma Dönemi'ne değin önemli din merkezlerindendir. Yazılı kaynaklara göre Hititler'in en büyük tanrılarından Teşhup'un "Baal Tapınağı" buradaydı. Dülük, Yunan ve Roma dönemlerinde de dinsel önemini sürdürmüş, buralara rahip yetiştirmiştir. Arkeolojik araştırmalarda Eskitaş Dönemi'nden araçlar bulunmuştur. Alt Eskitaş Dönem'den doğal mağaralar, kaya sığınakları, teraslarda yerleşme yerleri saptanmıştır. Vadi yamacındaki kazılarda Eskitaş Dönem'den, çakmaktaşından iki yüzlü ("bifas" tipi) el baltası bulunmuştur. Bunun yanı sıra Orta Eskitaş ve Üst Eskitaş kültürlerinden araçlar ortaya çıkarılmıştır. Dut Ahu kesimlerindeki incelemelerde 3 m yüksekliğinde düz bir yerleşmeye rastlanmıştır. Burada pek çok sileks araçlar ve çanak çömlek kalıntıları bulunmuştur.

Dülük ve çevresinde Roma Dönemi'nde kaya ve yer altı mezarları,mezar anıtları ve yapı kalıntıları vardır.

ÖMERİYE CAMİSİ: Düğmeci Mahallesi'ndedir. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Kimi kaynaklara göre ilk kez Halife Ömer zamanında yapılmıştır. 1210, 1785 ve 1850 yıllarında onarıldığını gösteren üç yazıtından, bu yapının çok eski olduğu anlaşılmaktadır. Düzgün kesme taştan, mihrap yönüne koşut iki nefli, dikdörtgen planlı bir yapıdır. Mihrap önü kubbeli, öbür bölümleri çapraz tonozludur. Son cemaat yeri birkaç kez onarılmıştır. Düz örtülüdür. Kara taş ve al mermerden sivri kemerli mihrap, ince görünümlüdür. Yalın gövdeli minarede, şerefe altı mukarnas dolguludur.

BOYACI (KADI KEMALEDDİN) CAMİSİ: Arasta'dan Yazıcık semtine giden cadde üstündedir. Caminin yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Gaziantep Halkevi Broşürü'nde, kaynak göstermeksizin 1200 tarihi verilmektedir. Minberin 1357'de Memluklular Dönemi'nde bittiğini gösteren yazıtı vardır. Cami avlusunun batı kapısındaki 1575 tarihli yazıtsa, onarım tarihini göstermektedir. Vakfiyesi yoktur, yapının mimarı bilinmemektedir. Dikdörtgen planlı, mihraba koşut iki nefli bir yapıdır. Mihrap önü pandantifli kubbe, öbür bölümler çapraz tonozlarla örtülüdür. Kuzey yüzü, üç kapıyla avluya açılmaktadır. Avluya giriş doğu ve batıdaki karşılıklı iki kapıdan olmaktadır. Minare kare kaideli, gövdesi on köşelidir. Şerefe altı mukarnas süslemelidir. Gövde rozet, palmet, yıldız, çiçek motifleri ve ak-mavi çini tabaklarla bezenmiştir.

Mihrap sivri kemerli niş biçimindedir, son onarımlarda boyandığından, özgün süslemesi bozulmuştur. Ahşap minber on iki kollu yıldızlar, palmet, rozet ve geometrik motiflerle süslüdür, Gaziantep ahşap işçiliğinin en eski örneği olması açısından önemlidir.

EYÜPOĞLU CAMİSİ: Eyüpoğlu Mahallesi'ndedir. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Çeşitli kaynaklara göre Memluklular zamanında birçok medresede ders vermiş Eyüpoğlu Ahmed adlı bir bilim adamının yardımıyla XIV. yy'da yapılmıştır. 1947'de yeniden yapılırcasına onarılmıştır. Düzgün kesme taştan, enine dikdörtgen planlı bir yapıdır. İki nefli ana mekân, ortada 6 payeyle 14 bölüme ayrılmış ve çapraz tonozla örtülmüştür. Son cemaat yeri arasına yine palmet biçimi ak taşlar yerleştirilmiştir. Kemerin üstünde al mermer ve ak-kara taştan bir dizi vardır.

Yarım daire biçimi mihrap nişinin yanları mukarnas başlıklı sütuncuklarla süslenmiştir, günümüzde boyandığından özgünlüğünü yitirmiştir.

ESENBEK (İHSAN BEY) CAMİSİ: Şehitler Caddesi'ndedir. Yazıtsızdır ve yapımıyla ilgili bilgiler çok azdır. Bir sava göre XIV. yy'da İsen Bey yaptırmıştır. 1872 tarihli Şer'i Mahkeme Sicilleri'nde adı geçmektedir. Düzgün kesme taştan, dikdörtgen planlı, ana mekânı iki nefli bir yapıdır. Burası iki ayakla 10 bölüme ayrılmış, tüm bölümler çapraz tonozla örtülmüştür. Son cemaat yeri üç kemerlidir. Taçkapı ve kuzey yüz, ak-kara taş düzeninde örgüyle devinim kazanmıştır. Süslemesiz yalın bir yapıdır.

ALİ NACAR (ANNACAR) CAMİSİ: Tabakhane Mahallesi'ndedir. Yapım tarihi bilinmemektedir. En eski yazıtı 1816 tarihli olmakla birlikte **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**'nde "Aliyyünnacar" olarak geçmektedir. Bir görüşe göre 1376'dan önce yapılmış, 1816'da yeniden yapılmışcasına onarılmıştır. Caminin kuzeyinde yer aldığı bilinen "Aliyyünnacar Medresesi" günümüze ulaşmamıştır. Gaziantep'in en büyük camilerinden olup mihrap yönüne koşut iki nefli, dikdörtgen planlıdır. Yapının dış yüzünü ak-kara taştan pencere çerçeveleri renklendirmektedir.

Avlunun ortasındaki minare sekizgen kaideli, silindirik ve kalın gövdelidir. Kaş kemerli, ak-kara taştan mihrap günümüzde boyanarak özgünlüğünü yitirmiştir.

ALİ DOLA (ALA-ÜD DEVLE) CAMİSİ: Uzun Çarşı Mahallesi'ndedir. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**'ndeki bilgilere dayanılarak 1479-1515 arasında Dulkadıroğulları'ndan Ala-üd Devle Bozkurt Bey zamanında yapıldığı sanılmaktadır. Yalnız minaresi özgünlüğünü koruyabilmiştir. Ana mekân, 1901'de yenilenmiştir. Düzgün kesme taştan, tek kubbeli bir yapıdır. Süsleme yönünden zengindir. Kuzey yüz, ak-kara taş dizileriyle renklendirilmiştir. Öbür yüzler-

deyse ak-kara taştan pencere çerçeveleri ve dikey çizgilerle devinim sağlanmıştır. Yüksek sivri kemerli taçkapı ampir üsluptadır. Sivri kemerli mihrap, yanlardaki yuvarlak sütuncuklar ve yivli payeleriyle taçkapının görünüşündedir. Mihrap nişinin içi, çiçek ve altıgenlerle bezenmiştir. Kare kaideli, silindirik gövdeli minare, Memluklu üslubundadır. Dulkadir Beyliği'nden günümüze ulaşan tek yapıt olarak bilinmektedir. Şerefe korkulukları sağır nişler, şerefe altıysa mukarnas dolguyla bezenmiştir.

TAHTALI (TAHTANİ) CAMİ: Uzun Çarşı'dadır. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Söylentilere göre buradaki ahşap, küçük mescit yıktırılarak yerine bu cami yaptırılmıştır. 1578 ve 1804 tarihli iki onarım yazıtı vardır. Yöredeki öbür camiler gibi, mihrap yönüne koşut iki nefli dikdörtgen planlıdır. Ana mekân, ortadaki ayaklarla 10 bölüme ayrılmıştır. Mihrap önü kubbe, öbür bölümler tonoz örtülüdür. Kiremit örtülü son cemaat yeri, sivri kemerlerle bağlanan dört ayaklıdır. Kemer ayakları kara, duvar ak kesme taştandır. Avlu kara kesme taşlarla döşenmiştir. Al mermerden, yarım daire biçimindeki mihrap ilginçtir. Mihrap içi, yonca kemerli sağır nişlerle bezenmiştir. Mermer minber yıldız, rozet yıldız, rozet ve geometrik geçmelerle süslenmiştir.

Kare kaideye oturan minare gövdesi çok köşelidir. Şerefe altındaki mukarnas dolguların arasına çini tabaklar yerleştirilmiştir. Alt bölümler yıldız, rozet ve geometrik geçmelerle bezenmiştir.

AĞA CAMİSİ: Şehreküstü Mahallesi'ndedir. XVI. yy ortalarında, Tunuslu Ferruh Ağa'nın yaptırdığı sanılmaktadır. 1799/1800 tarihli onarım yazıtı vardır. İki nefli bir mekândan oluşan yapı 6 bölümlüdür. Mihrap önü kubbeyle, batıdaki iki nef beşik tonoz, öbür bölümler çapraz tonozla örtülüdür. Süslemesiz, yalın bir yapıdır.

HANDALİYE CAMİSİ: Gaziantep Kalesi'nin güneybatısındadır. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Ancak Evliya Çelebi' nin verdiği bilgilere ve Şer'i Mahkeme Sicilleri'ne göre, XVI. yy'da Handan Bey yaptırmıştır. 1788-1821 arasında onarılmıştır. Mihrap yönüne koşut iki nefli dikdörtgen planlıdır. Ortadaki iki ayakla 6 bölüme ayrılmış, her bölümün üstü çapraz tonozla örtülmüştür. Dışa taşkın taçkapı, sivri kemerli bir niş içinde, basık yuvarlak kemerli bir girişten oluşmaktadır. Burada ak ve kara taş yanında, al ve ak mermer kullanılmıştır.

Minarenin çok köşeli, gövdesi, bir dizi palmet, palmetlerin üst ve altı eşit aralıklarla rozet motifleriyle süslüdür. Kuzeydoğu yüzüne tek parça XVI. yy İznik çinisi yerleştirilmiştir.

Hafif sivri kemerli mihrap özgünlüğünü yitirmiştir.

ALAYBEY CAMİSİ: Alaybey Mahallesi'ndedir. Taçkapıdaki yazıtta yer alan Gaziantepli şair Saibe'nin dört beyiti (1809) yapımıyla ilgili bilgi vermemektedir. Ancak, caminin doğu bölümündeki 1594 ve mihrap yönündeki 1598 tarihli mezar yazıtlarından, XVI. yy'ın ikinci yarısında yapıldığı anlaşılmaktadır. Yöre mimarisine uygun olarak dikdörtgen planlı, iki neflidir. İç mekân dört ayakla 10 bölüme ayrılmış, çapraz tonozla örtülmüştür. Son cemaat yeri, sivri kemerlerle birbirine bağlanmış, ak-kara taştan dört ayağa oturan düz çatıyla örtülüdür. Süslemesiz, yalın bir yapıdır. Taçkapı ve mihrap, ak-kara taşlardan örülmüş, altı kollu yıldız, zikzak, baklava motifleriyle süslenmiştir. Minarenin gövdesi çok köşelidir, şerefe korkulukları oyma taş işçiliğinin güzel örneklerindendir.

Eyüpoğlu Camisi minaresi

HACI NASIR CAMİSİ: Elmacı Çarşısı (Almacı Pazarı) içindedir. Yapımıyla ilgili bilgiler tartışmalıdır. 1812 tarihli yazıtlarına karşın vakfiyesi 1698'de düzenlenmiştir. 1698'de yapıldığı 1812'de onarıldığı sanılmaktadır. Gaziantep'in geleneksel camileri planındadır. Altı kollu yıldız, palmet, rozet ve çinilerle süslü burmalı minare onarılmıştır.

ŞEYH FETHULLAH CAMİSİ: Şehitler Caddesi'nden Yazıcık semtine giden yol üstündedir. Yazıtı yoktur 1563 tarihli vakfiyesinden, XVI. yy ortalarında, Abdülkerim oğlu Fethullah'ın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Tekkeli camiler planındadır. Ana mekân, kuzeyde son cemaat yeri, doğuda tekke bölümlerinden oluşmaktadır. Örtü biçimi, döneminin tek örneğidir. Ana mekân, ortadaki tek bir ayakla duvarları birbirine bağlayan yelpaze tonozlarla, dışa dikdörtgen biçimi çıkıntı yapan mihrap önü çapraz tonozlarla örtülüdür. Tekke bölümü de ortadaki ayağa oturan aynalı tonozludur. Tekkenin güney ve kuzeydoğusunda beşik tonozlu odalar vardır.

Cami, köşelerde yarım daire ve altı köşeli payandalarla desteklenmiştir. Kare kaideli, kısa silindirik gövdeli minare, son cemaat yerinin doğusundadır. Son cemaat yeri, kara kesme taştan ayakların taşıdığı dört sivri kemerlidir. Yapının kuzey yüzü sivri kemerli beş nişle bölünmüş, kemerler mukarnaslı konsollarla desteklenmiştir.

Taçkapı, son cemaat yeri pencere alınlıkları, mihrap, ana mekânın doğu ve batı duvarı pencere alınlıkları ve çerçevelerinde al mermer ve kara taş, dönüşümlü olarak kullanılmıştır.

Memluklu Dönemi'ndekileri anımsatan mihrap, renkli taş ve mermer işçiliğinin güzel ve devinimli örneklerindendir.

BOSTANCI CAMİSİ: Bostancı Mahallesi'ndedir. İlk yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Onarımına ilişkin 1574 ve 1739 tarihli iki yazıtı vardır. Kare planlı, mihrap yönüne koşut üç neflidir. Nefler ortadaki ayaklarla dokuz bölüme ayrılmış, her bölüm çapraz tonozla örtülmüştür. Sekiz köşeli, kare kesme taştan ayaklara oturan dört sivri kemerli son cemaat yeri, ana mekândan daha uzundur. Hafif dışa taşkın taçkapı, ak-kara taşlardan örülmüştür. Yanlarda burmalı, örgü motifli, mukarnas başlıklı sütuncuklar vardır. Ak ve kara taştan örülmüş sivri kemerli mihrap nişi, yarım daire biçimindedir. Bunu örten yarım kubbe, dört dizi mukarnaslıdır. Nişin yanlarında mukarnas başlıklı, palmet, rumi, kıvrık dal süslemeli sütuncuklar vardır.

Minarenin kaidesi kare biçimindedir, gövdesi çok köşelidir. Şerefe altı mukarnaslıdır. Mukarnasların altında ak çini süslemeler vardır.

Handaliye Camisi

BEKİRBEY CAMİSİ: Küçük Pazar semtinden Yazıcık'a giden yol üstündedir. Vakfiyesine göre 1654'ten birkaç yıl önce Hacı Ali oğlu Hacı Ebubekir yaptırmıştır. Kesin tarihini verebilecek olan yazıtı okunamamıştır. Gaziantep savunmasından sonra, son cemaat yeri ve minaresi yenilenmiştir. Yapı, yanlarda çapraz, ortada beşik tonozla örtülü ince uzun dikdörtgen bir ara mekândan oluşmaktadır. Cami, dönemin özelliği olarak ak-kara taşlardan örülmüştür.

AHMED ÇELEBİ CAMİSİ: Şehreküstü Mahallesi'nde, Ramazaniye Medresesi'nin bitişiğindedir. 1727'de düzenlenen vakfiyesine göre, Hacı Osman oğlu Seyid Ahmed (Ahmed Çelebi) yaptırmıştır. Ancak, Ahmed Çelebi adının, onarımlarla ilişkili olduğu sanılmaktadır. Mihrap üstündeki yazıttan, yapının 1672'de Hacı Osman oğlu Ramazan Efendi'ce yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Cami, mihrap yönüne koşut iki nefli, dikdörtgen planlıdır. Ayrıca iki payeyle altı bölüme ayrılan ana mekân, çapraz tonozlarla örtülüdür. Son cemaat yeri, iki payeye dayanan üç sivri kemerlidir. Kuzeydeki taçkapı yalın, basık ve yuvarlak kemerlidir. Sivri kemerli geniş bir niş biçimindeki mihrabın, özgün süslemesi günümüzde boyandığından bozulmuştur. Mihrap nişinin çevresi iki dizi zikzak ve en dışta istiridye ve rozet motifleriyle süslüdür. Ahşap minber, geometrik motiflidir.

ŞİRVANİ (İKİ ŞEREFELİ) CAMİSİ: Gaziantep Kalesi'nin batı eteğindedir. İlk yapım tarihi bilinememektedir. Taçkapı üstündeki yazıtından, 1681'de onarıldığı anlaşılmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı bir yapıdır. Son cemaat yeri ahşap örtülü, üç sivri kemerlidir. Ana mekânda mihrap önü kubbe, kubbenin doğu ve batısı beşik tonoz ve kuzeyi aynalı tonozla örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır.

Sivri kemerli mihrap, boyandığından özgünlüğünü yitirmiştir. On kollu yıldızlardan geçmelerle süslü minber de boyanmıştır.

ÖMER ŞEYH CAMİSİ: Bostancı'yla Yazıcık kesimleri arasındadır. Vakfiyesine göre, 1698'de Aparoğlu Hacı Mehmed yaptırmıştır. Dikdörtgen planlı, mihrap yönüne koşut iki nefli bir yapıdır. Ortadaki ayaklarla ana mekân, çapraz tonozla örtülü 6 bölüme ayrılmıştır. Son cemaat yeri, hafif sivri kemerlerle bağlanmış iki ayağa oturan düz çatıyla örtülüdür. Sivri kemerli taçkapı, ak-kara taştandır. Kare kaideye oturan minarenin gövdesi çok köşelidir. Şerefe altı, mukarnaslı, daha alt bölümlerse çiçek motiflidir. Cami, içten süslemesizdir, mihrap yarım daire niş biçimindedir. Ahşap minber büyük rozetlerle bezenmiştir.

KOZANLI CAMİSİ: Kozanlı Mahallesi'ndedir. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Ancak, XVII. yy son çeyreğinde yapıldığı sanılmaktadır. Dikdörtgen planlı, yapı, ortadaki iki ayakla 6 bölüme ayrılmış, her bölüm çapraz tonozla örtülmüştür. Son cemaat yeri, sivri kemerlerle bağlanmış iki payelidir. Üstü, kiremit örtülüdür. Taçkapı, yöresel özelliğe uygun olarak ak-kara taştandır. Mihrap sivri kemerli, mukarnaslı niş biçimindedir. Kalın ve kısa gövdeli olan minare, külaha dek burmalıdır. Mukarnaslı şerefenin altında rozetlerden bir kuşak vardır. Rozetler, çiçek ve geçmeli yıldızlarla bezenmiştir. Son cemaat yerinin önü ve avlu ak-kara taşlarla döşenmiştir.

AYŞE BACI CAMİSİ: Kozanlı Mahallesi'ndedir. 1722 tarihli vakfiyesinden, XVIII. yy başında Mehmed Hacı Ali'nin yaptırdığı anlaşılmaktadır. Tek nefli, dikdörtgen planlıdır. Onarım ve eklemelerle özgün biçimini yitirmiştir. Sivri kemerli mihrap, zikzak ve istiridye motifleriyle çevrelenmiştir. Minaresi yenidir.

HÜSEYİN PAŞA (ÇIKRIKÇI) CAMİSİ: Gaziler, Caddesi'ndedir. Yazıt ve vakfiyelerinden, yapının XVIII. yy başında Kethüda Hüseyin Ağa'ca yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı, mihrap yönüne koşut iki nefli olan yapının ana mekânı 6, son cemaat yeri 3 kubbeyle örtülüdür. Son cemaat yerinde, ak-kara taş dizilerinden oluşan ayaklar, hafif sivri kemerlerle bağlanmıştır. Dışa taşkın taçkapı, ak-kara taş düzeninde sivri kemerlidir. Giriş kemerindeki yazıtın üstünde örgü motifli yuvarlak bir madalyon bulunmaktadır.

Çok köşeli minare, iki şerefelidir. Şerefe altları mukarnas, korkuluklar rozet ve geometrik motiflerle süslüdür. Ak-kara taş düzenindeki mihrap ve yanlardaki pencereler, üçlü bir kompozisyon oluşturmaktadır. Sağdaki minber, mermer ve kara taştandır. Yan yüzlerde karataş ve al-ak mermerden altıgenler oluşturulmuştur.

KARAGÖZ CAMİSİ: Karagöz Mahallesi'ndedir. Yazıtı ve vakfiyesine göre XVIII. yy ortalarında Koca Battal, mescitten camiye dönüştürmüştür 1755 tarihli yazıttaki dizeler, şair Ruhi'nindir. Onarımlarla özgün biçimini yitiren yapı dikdörtgen planlı, iki neflidir; üç çapraz tonozla örtülüdür. Minare, mihrap ve minber özgün değildir.

KARA TARLA CAMİSİ: Kunduracı Pazarı Mahallesi'ndedir. Yivli minaresi, mihrap ekseni üzerindeki üç kubbesiyle ilgi çekmektedir. 1775 tarihli yazıtları ve vakfiyesinden, Yürükzade Gelgeli Halil'ce onartıldığı anlaşılmaktadır. Yöreye özgü ak-kara taş süslemeli, mihrap yönüne koşut iki nefli, dikdörtgen planlı bir yapıdır. Nefleri ayıran dört ayakla 10 bölüme ayrılmıştır. Mihrap ekseni üzerinde yer alan üç kubbenin dışında, ahşap çatıyla örtülüdür. Gaziantep'in en güzel yapıtlarından olan minare, ince bir sanat ürünüdür. Kaideden aleme dek burmalıdır. 1959'da boyanan mihrap özgünlüğünü yitirmiştir.

MEHMED NURİ PAŞA CAMİSİ: Suburcu Caddesi'ndedir. 1785 (minarede) ve 1834 (mihrapta) tarihli iki yazıtı vardır. Bunlardan XVIII. yy'ın ikinci yarısında Mehmed Nuri Paşa'ca yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yapı, mihrap yönüne koşut iki nefli bir ana mekândan oluşmaktadır. Mihrap önü kubbeli, öbür bölümler çapraz tonozludur. Onarımlarla özgünlüğünü yitirmiş, 1969'a değin müze olarak kullanılmıştır. Yapının son cemaat yeri kemerleri, kemer ayakları, kuzey yüzü, son cemaat yerindeki nişlerin içi, ak-kara taş düzenin-

dedir. Mihrap, karataş, al ve ak mermerden zikzaklar biçiminde örülmüştür. Ahşap minber, örgü ve geometrik geçmelerle bezenmiştir. Cami avlusunun doğusundaki hazirede (duvarla çevrili mezarlık) Mehmed Nuri Paşa'nın mezarı vardır.

RAMAZANİYE (AHMED ÇELEBİ) MEDRESESİ: Ahmed Çelebi Camisi'ne bitişiktir. Vakfiye ve yazıtına göre 1713'te Şeyh Ramazan oğlu Seyid Ahmed yaptırmıştır. Ancak, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**'nde "Molla Ramazan Medresesi" adıyla geçen yapının XIII. ya da XIV. yy'larda yapıldığı sanılmaktadır. Aslında tek katlı olan yapının üstüne günümüzde bir kat daha eklenmiştir. Sivri kemerli bir niş biçimindeki taç kapının çevresi, yaprak ve zikzak motifleriyle bezenmiştir.

Avlunun kuzeyinde cami, güney ve doğusundaysa "L" biçiminde medrese yer almaktadır. Medresenin doğusundaki dört odası beşik tonozludur. Güneyde dört oda ve dershane bulunmaktadır. Dershanenin, çapraz tonozu ortadan kesen düz iki şerit biçimindeki örtüsü ilginçtir. Önündeki bölümdeyse beşik tonoz, ortada düz bir şeritle kesilmiştir.

Avlu ortasında Ahmed Çelebi'nin olduğu sanılan bir mezar vardır.

ŞEKER HAN: Arasta Çarşısı kesimindedir. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Ancak Şer'i Mahkeme Sicilleri'ne dayanılarak XIV. yy'da var olduğu söylenmektedir. Düzgün kesme taştan, avlulu, revaksız, iki katlı bir yapıdır. Alt katın kimi bölümleri sağlamdır. Giriş, geniş sivri kemerli, içe doğru eyvan biçimindedir.

Kozluca Camisi

PAŞA HANI: Kalealtı kesimindedir. Lala Mustafa Paşa'nın Halep valiliği sırasında 1550'lerde yapıldığı sanılmaktadır. Düzgün kesme taştan, tek katlı, avlulu han planındadır. Günümüzde tümüyle değişerek özgünlüğünü yitirmiştir.

HIŞVA HANI: Düğmeci (Karagöz) Mahallesi'ndedir. Yazıtsızdır. Şer'i Mahkeme Sicilleri'ne dayanılarak, XVII. yy'a tarihlendirilmektedir. Tek katlı, avlulu, ahırlı Osmanlı han yapılarının güzel örneklerindendir. Kemerli bir girişle avluya geçilmektedir. Girişin sağ ve solunda odalar, karşısında ahır vardır. Yapının tek süslemesi, giriş kemerindeki ak-kara taş düzeni ve tonoz başlangıcındaki iki dizi mukarnaslı frizdir.

EMİR ALİ (AMİR ALİ) HANI: Kunduracı Çarşısı'nda, Şeker Han'ın karşısındadır. Şer'i Mahkeme Sicilleri'ne göre, XVIII. yy'ın ilk çeyreğinde yapılmıştır. Sivri kemerli giriş, tonozlu eyvan biçimindedir. İki katlıdır. Birinci katta, avluya açılan çok sayıda oda vardır. İkinci katta revak ve gerisinde odalar bulunmaktadır. Yapı, birçok değişikliklerle günümüze ulaştığından özgünlüğünü yitirmiştir.

MİLLET HANI: Kalealtı kesiminde, kaleye 300 m uzaklıktadır. 1870-1975 arasında, Aşçıoğlu Kesabar Kavşeğ (Kavrak)'ın desteğiyle vakıf olarak yapılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda, kare avlulu, iki katlı bir yapıdır. Tonozlu girişten avluya geçilmekte, çevresinde odalar yer almaktadır. Süslemesizdir. Özgün mimarisiyle günümüze ulaşmıştır.

KÜRKÇÜ HANI: Arasta Çarşısı kesimindedir. Gaziantep'in han mimarisi açısından ilginç yapılarındandır. Kesin yapım tarihi bilinmemekte, XIX. yy sonlarında yaptırıldığı sanılmaktadır. En ilginç yanı girişte, Zengi üslubundaki taş işçiliğidir. Güneş ışınları biçimindeki ak-kara taşlardan örülmüş girişin üstünde taş konsollar vardır. En üstte vazo biçiminde sekiz taşın yan yana dizilmesinden oluşan süsleme görülür. Tek avlulu, iki katlı hanlar grubundandır. Üst kat odaları küçük tutularak, önlerine sofa ve kemerli revak eklenmiştir. Yapı sağlamdır. İçinde birçok dükkân vardır.

BELEDİYE HANI: İsmet Paşa Mahallesi'ndedir, günümüzdeki belediye yapısının büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Kentin en büyük hanıdır. 1887'de Belediye Başkanı Mustafa Ağa'nın yaptırdığı sanılmaktadır. İki katlı, yüzlerce odası ve ahırı bulunan büyük bir kervansaray görünüşündedir. Doğu, batı ve kuzeye açılan üç büyük kapısı vardır. Avlunun ortasındaki sekiz köşeli şadırvana dört yandan basamaklarla çıkılmaktadır. Üst kat odalarının önünde sofa ve avluya bakan kemerli revak vardır.

ZİNCİRLİ BEDESTENİ (ESKİ HAL): Kunduracılar Çarşısı semtindedir. Halk arasında "Kara Basamak Bedesteni" adıyla bilinmektedir. XVIII. yy'ın ilk çeyreğinde Hüseyin Paşa yaptırmıştır. Güney kapısındaki dört dizelik yazıt, şair Kusuri'nindir. Biri kuzeyden güneye, öbürü doğudan batıya uzanan ve kuzeydoğuda kesişen iki bölümden oluşmaktadır. Üstü kapalı, tek katlı, yalın bir yapıdır. 80 dükkânı vardır. XX. yy'da üstüne bir kat daha yapılmış, ancak "adliye" olarak kullanılan kat, 1957'deki yangında yok olmuştur. Günümüzde et ve sebze hali olarak kullanılmaktadır.

KEMİKLİ BEDESTEN: Kunduracılar Çarşısı semtindedir. XIX. yy ortalarında Müftü Hacı Osman Efendi'nin yaptırdığı sanılmaktadır. Dikdörtgen planlı, kesme taştan bir yapıdır. Doğu ve batı yönlerinde ikişer girişi vardır. İç mekân, ortada boydan boya tonozlu hücrelerle ikiye bölünmüştür. Döneminin mimari üslubunu göstermesi açısından önemlidir.

ESKİ HAMAM: Boyacı Mahallesi'ndedir. Boyacı Camisi'yle aynı tarihlerde yapıldığı sanılmaktadır. *(Bak. Boyacı Camisi).* Tümüyle yer altında olduğundan Evliya Çelebi'nin Çukur Hamam adıyla söz ettiği yapı olmalıdır. Haç biçimi dört eyvanlı tek hamam planındadır. Kubbeyle örtülü soğukluk, sıcaklık ve halvet bölümlerinden oluşmaktadır.

KEYVAN HAMAMI: Gaziler Caddesi'ndedir. XV. yy'ın ikinci yarısında yapıldığı sanılmaktadır. Tek hamam planındadır. Soyunmalık kare, soğukluk dar uzun dikdörtgen, sıcaklık yıldız biçimindedir. Bölümler kubbeyle örtülüdür.

PAŞA HAMAMI: Kalealtı kesimindedir. XVI. yy ortalarında Lala Mustafa Paşa yaptırmıştır. Soyunmalık, soğukluk, sıcaklık bölümlerinden oluşan, tek hamam planındadır. Soğukluk bölümü üç, sıcaklıksa tek büyük kubbeyle örtülüdür. Sıcaklık,

Katolik Kilisesi (Öğretmen Okulu)

dördü açık, dördü kapalı yıkanma yerleriyle, yıldız biçimindedir.

ŞIH HAMAMI: Hamacı ile Kepenek mahalleleri arasındadır. 1550'lerde Abdülkerim oğlu Şeyh Fethullah yaptırmıştır. Düzgün kesme taştan, haç biçimi eyvanlı, tek hamam planındadır. Soyunmalık, soğukluk, sıcaklık bölümleri art arda dikdörtgen biçiminde dizilmiş, kubbelerle örtülmüştür. Soğukluk ve sıcaklık bölümlerinde kubbelere geçiş, kesik üçgenlerle sağlanmıştır. Halvet hücrelerinin ikisi sekiz köşelidir. Öbür iki hücre kubbeyle örtülüdür. Sıcaklık kubbesi yıldız biçimi aydınlık fenerlidir.

PAZAR HAMAMI: Kalealtı kesimindedir. Yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**'nde adı geçtiğine göre XVII. yy'dan önce yapılmış olmalıdır. Düzgün kesme taştan, haç biçimi eyvanlı, tek hamam planındadır. Mimari özelliği yoktur.

NAİP HAMAMI: Kale'nin kuzeyinde, Tabakhane Deresi kıyısındadır. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**'nde adı geçen hamamı, XVII. yy'ın ikinci yarısında, Hacı Mehmed oğlu Ramazan'ın yaptırdığı sanılmaktadır. Şıh ve Hüseyin Paşa hamamları planındadır. Soyunmalık kubbesinin, tepeden görkemli bir görünüşü vardır.

TABAK HAMAMI: Bostancı Mahallesi'ndedir. Kutsal sayılmaktadır. Bir de söylencesi vardır. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**'nde adı geçen hamamın XVII. yy'dan önce yapıldığı anlaşılmaktadır. İri kesme taştan haç biçimi eyvanlı, tek hamam planındadır. Soğukluk, sıcaklık ve halvet bölümleri kubbeyle örtülüdür.

HÜSEYİN PAŞA HAMAMI: Gaziler Caddesi üstündedir. Kentin bozulmadan günümüze ulaşan en güzel yapılarındandır. 1747'de, Darendeli Hüseyin Paşa'yla Antep nakib-ül-eşraf kaymakamlarından Hacı Ömer oğlu Hacı Mehmed yaptırmıştır. Halk arasında "Çıkrıkçı Hamamı" olarak bilinir. Tek hamam planındadır; soyunmalık, soğukluk, sıcaklık bölümleri art arda dizilmiştir. Soyunmalık çok büyük, soğukluk küçük kubbelerle örtülüdür. Yapının en görkemli yeri, sıcaklık bölümüdür. Altı eyvan, altı halvet odasıyla yıldız biçimlidir. Halvet hücreleri küçük kubbelerle, orta mekân mukarnaslı büyük bir kubbeyle örtülüdür.

HÜSEYİN PAŞA ÇEŞMESİ: Gaziler Caddesi'nde, Hüseyin Paşa Hamamı'nın bitişiğindedir. Asıl adının "Köse Mustafa Çeşmesi" olduğu söylenmektedir. XVIII. yy ortalarında yapıldığı sanılmaktadır. Ak-kara taştan büyük bir pano biçiminde, süslemesiz bir yapıttır.

DEBBAĞHANE KÖPRÜSÜ: Kentin içinde, Alleben Deresi üstüne yapılmıştır. Çok yıkıktır. Arapça ve Ermenice yazıtı Gaziantep Müzesi'ndedir. Yazıtından 1259' da Melik Nasır'ın yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Yörede ayrıca Gaziantep-İslâhiye yolunda, kentin batısında Ma'anoğlu Köprüsü, kuzeydoğusunda Rumkale Yolu'nda Teftigen Köprüsü, kentin dışında Aynülleben ve Yazıcık, Kara Asar ve Babilke köprüleri vardır. IV. Murad'ın Köyönü (Tilbaşar) Köyü'nde XVII. yy'da Bağdat seferi sırasında IV. Murad Köprüsü'nü yaptırdığı söylenmektedir.

İSLÂHİYE İLÇESİ: Yol kavşağında bulunuşu ve doğal konumu nedeniyle Paleolitik (Eskitaş) Dönem'den başlayarak (Mezolitik ve Neolitik dönemler dışında) sürekli yerleşim alanı olmuştur. Yörede çok sayıda kazı yapılmış höyük ve yerleşme vardır. 1883'te Osman Hamdi Bey'in Zincirli Höyük'ünde bir dizi kabartmalı ortostat bulmasıyla başlayan kazılar, sürmektedir. Antik Dönem'de Nikopolis adıyla bilinmektedir. Kentte yapımlar sırasında, antik yerleşmenin yapı kalıntıları ve Akropol surlarının büyük bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. Yöre yüzey araştırmalarında ve kazılarda İÖ III. bin yılı çanak-çömleğinin çok çeşitli örnekleri bulunmuştur. Al, bej ve koyu kahverengi hamurlu, perdahlı, geometrik süslemeli çanak-çömlekler, yüksek ayaklı meyve tabakları, sivri dipli şişeler, iki kulplu bardaklar (depas amphikypellon) biçimindedir. Bunlar ilk Tunç Çağ ve Ortaçağ'a tarihlendirilmektedir.

GEDİKLİ HÖYÜK (KARAHÖYÜK): Sakçagözü İlçesi'nin 10 km kuzeybatısında Gedikli Köyü'ndedir. Höyükte 1958'de yüzey araştırmaları yapılmıştır. 1964'ten beri süren kazılarda, Bakırtaş Dönemi'ne inen sürekli bir yerleşme ortaya çıkarılmıştır. İlk Tunç Çağ üç katlı, 9 evrelidir. Yapı kalıntıları taş temelli, kerpiç duvarlıdır. Taban sıkıştırılmış topraktandır. Yerleşmeyi çevreleyen 3-3,5 m kalınlığındaki surlara İslâhiye bölgesindeki başka yerleşmelerde de rastlanmıştır. Bu, bölgede güçlü bir düşmana karşı savunma gereği duyulduğunu ortaya koymaktadır.

Gedikli kazıları, ölü gömme gelenekleri konusunda önemli bulgular sağlamıştır. İlk Tunç Çağ I! ve III katlarında üç tür ölü gömme biçimi saptanmıştır: Toprağa gömme, oda mezarları ve kremasyon (yakma) mezarları. Nekropolün güneyinde dikdörtgen planlı, duvarları küçük taşlardan örülmüş, üstü tek parça büyük taşla örtülmüş, anıtsal görünüşlü mezarlar bulunmuştur. Bunlardan biri, Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da ilk örneklerine rastlanılan dromoslu (girişli) mezar biçimindedir. Mezarlarda bulunan çanak-çömlekler, İlk Tunç Çağ II ve III'e tarihlendirilmiştir.

Nekropolde ayrıca yer altı tanrıları kültüyle ilgili olduğu sanılan bir yer altı yapısı bulunmuştur. Nekropolün kuzeyinde, üst üste dizilmiş yüzlerce kremasyon kabı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca ölü yakmada kullanılan iki fırın bulunmuştur. Kremasyon kapları geometrik süslemeli, al-turuncu renkli çanak-çömlekler, tunç iğneler, İlk Tunç Çağ III (İÖ 2300-2100)'e tarihlendirilmiştir. Yörede ayrıca Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinden çanak-çömlek ve sikkeler bulunmuştur.

KIRIŞKAL: Zincirli'ye (eski Sam'al) 25 km, Gedikli'ye (Karahöyük) 5 km uzaklıktadır. U.B. Alkım'ın yönettiği kazılarda anıtsal bir yer altı yapısı ortaya çıkarılmıştır. Mimarisiyle, Filistin ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde bulunmuş taştan ya da kayalar oyularak yapılmış yer altındaki su kaynakla-

rına ulaşan kuyu ve tünellere benzemektedir. Ancak, İslâhiye ve çevresinde su kolay sağlanmaktadır. Bu yüzden anıtsal yapının, yer altı kültüyle ilgili dinsel törenler için yapıldığı sanılmaktadır. Gedikli nekropolünde bulunan benzer bir yapı, bu savı güçlendirmektedir. Kırışkal ve Gedikli'deki bu yapılar, İlk Tunç Çağ II'yle Orta Tunç Çağ (İÖ 2100-1900) arasına tarihlendirilmektedir *(Alkım, 1974, s.828).*

SAKÇAGÖZÜ: Sakçagözü (Keferdiz) Bucağı'nın 3 km kuzeyindedir. İlk kez 1883'te C.Humann ve Felix von Luschan yerini saptamıştır. Kazılar, 1907'de başlamış, 1911'de bitmiştir. Klasik Dönem kalıntılarının altında, İÖ I. bin yıllarına tarihlenen bir kent kalıntısı bulunmuştur. Kentin Geç Hitit Dönemi'nde kurulduğu sanılmaktadır. Kazılarda kenti çevreleyen surlar, saray kalıntısı ve yapıları süsleyen kabartmalı ortostatlar ortaya çıkarılmıştır. Prof. J. Garstang'ın çalışmaları sonucu, Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'den Bizans Dönemi'ne değin süren bir yerleşme olduğu belirlenmiştir. Buluntular arasında Tel Halaf ve El Obeyd türü çanak-çömlekler vardır. Büyük saray kalıntısı, tepenin tümünü kaplamaktadır. Yapı, güçlü bir surla çevrilidir. Ön avlu Neo-Hitit üslubunda heykellerle süslüdür. Yapıların temellerini süsleyen kabartmalı ortostatlar Arami-Hitit üslubundadır (İÖ VIII. yy ikinci yarısı).

TİLMEN HÖYÜK: İslâhiye İlçesi'nin 10 km doğusundadır. 24 m yüksekliğindedir. Bölgenin en büyük höyüklerindendir. Araştırmalar, burada İÖ III. binin son çeyreğinde büyük bir kent bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu kentin, dönemin küçük krallıklarından birinin merkezi olduğu sanılmaktadır. Boğazköy'de bulunan Naramsin tabletinde "Sedir Dağı'nın Kralı İsquppu" dan söz edilmektedir. Tilmen Höyük'teki yerleşmenin bu krallığın başkenti ya da önemli merkezlerinden biri olduğu düşünülmektedir.

Kent iç ve dış kaleden oluşmaktadır. Duvarlar büyük düzgün kesme taştandır, sandık duvar tekniğindedir. Üst bölümler kerpiçtendir. Dış surun dört kapısı vardır. İkisi anıtsal nitelikte olup, biri aslanlı kapı biçimindedir. Höyüğün kuzeydoğusunda 8 m yükseklikte, 17 basamak ve rampayla çıkılan yuvarlak kuleler vardır. Aşağı kentteki buluntular Orta ve Son Tunç Çağ'a (İÖ II. bin) tarihlendirilmiştir.

Kabartmalı ortostatlarla süslü saray, 63 + 78 m'lik bir alanı kaplamaktadır. Avlusunda bulunan mezar odası, "hypogaeum"a ·(yer altı mezarı) benzemektedir. Yan duvarlar orta büyüklükte taşlarla örülmüş, üstü tek parça büyük bir taşla örtülmüştür. Mezarda tunçtan takılar, gaga gagaya vermiş kuşlarla süslü iğneler, çeşitli biçimlerde çanak-çömlekler bulunmuştur. Özellikle kuşlu iğne, bu türün tek örneğidir. Çanak-çömlekler al-turuncu renkli, fırınlanmış, geometrik süslemelidir. Bunlar arasında meyvelikler, çan biçimi kaplar, sivri dipli şişeler, fincanlar vardır. Tilmen Höyük'te birbirini izleyen katlar ve kültür evreleri şunlardır:

I A- Demir Çağı
I B- Son Tunç Çağ
II a-b Orta Tunç Çağ II
III a-b Orta Tunç Çağ I
III c-d-e-f-g-h İlk Tunç Çağ
IV a-b-c-d Geç Kalkolitik Dönem (Eskitaş)

II c (İÖ 1800-1700) evresine tarihlenen ortostatlı anıtsal sarayın büyük bir yangınla yıkıldığı saptanmıştır. Yapının, Hitit Kralı, I. Hattuşil'in Halep ve Amuk seferi sırasında yıkıldığı sanılmaktadır. Yapı daha sonra İÖ 1600-1400'de II b ve II a'da da birtakım değişiklikler ve eklemelerle kullanılmıştır. II b evresinde pişmiş topraktan "Suriye yassı idolleri" diye bilinen heykelcikler, bir tunç heykelcik ve taştan silindir mühürler bulunmuştur.

Höyüğün kuzeydoğusunda, İÖ II. ve I. bin yıllara tarihlenen mezarlar vardır. Bunların bir bölüğü de Roma Dönemi'ndendir. Höyükte Roma Dönemi'nden iki yerleşme evresi saptanmıştır. Bu dönem yapılarının düzenli bir planı yoktur. Bunlarda daha önceki anıtsal yapıların gereçleri kullanılmıştır. Son dönem kazılarda, Obeyd benzeri boyalı çanak-çömlekler bulunmuştur. Bunlar Geç Bakırtaş Dönemi'ndendir.

YESEMEK AÇIK HAVA HEYKEL ATÖLYESİ: İlk kez, 1890'da Zincirli kazıları sırasında, Felix von Luschan bulmuştur. 1947'de Benno Landsberger ve Kemal Balkan; 1955-1958-1962 arasında U. Bahadır Alkım başkanlığında bir ekipçe incelenmiştir. İslâhiye'nin 22 km güneyinde Yesemek Köyü yanında 200 × 300 m'lik alanı kaplamaktadır. Ön Asya'nın en büyük açık hava heykel atölyesidir. Çevrede, bitirilmemiş yüzlerce heykel taslağı bulunmuştur. Burada dört tip kapı aslanı, üç tip sfenks ve üç tip dağ tanrısı kabartması saptanmıştır. Yesemek kabartmalarında dağ tanrıları ve güneş kursu motifleri vardır. Bunlar Büyük Hitit İmparatorluğu Dönemi üslubunda işlenmiştir. Çeşitli biçimlerde işlenmiş dağ tanrısı figürü, yörede tanrının kültü olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Yesemek heykel taslakları, İÖ II. binin son çeyreğiyle İÖ I. binin ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. Alalah tabletlerinde belirtilen adlardan, burada Hurrili sanatçıların çalıştıkları sanılmaktadır. Bu heykel ve taslak biçiminde kabartmalar İslâhiye, Zincirli, Sakçagözü ve öbür merkezlere gönderiliyor, yerinde bitiriliyordu. **Yesemek Köyü'nün** 2 km batısında, ovadaki Yesemek Höyüğü, 8 m yüksekliktedir. Burada yapılan kazılarda Son Tunç, Demir ve Roma dönemlerinden bir yerleşme ortaya çıkarılmıştır. Bunun Yesemek Heykel Atölyesi'nde çalışan ustaların oturduğu yerleşme olduğu sanılmaktadır.

ZİNCİRLİ (SAM'AL) : İslâhiye'nin 10 km kuzeyinde, Fevzipaşa Bucağı'na bağlı Zincirli Köyü'nde bulunan höyüktür. Yörede XIX. yy sonunda C.Humann, R. Koldewey ve Felix von Luschan'ın yönettiği kazılarda, mimarlık alanında önemli kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. İlk Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne uzanan yerleşme çember biçimli çift duvarlı güçlü bir surla çevrilidir. İçkale'nin duvarları daha yüksektir. Burası, çeşitli savunma bölümlerinden oluşmaktadır. En yüksek noktada "Hilani" denilen yapıların oluşturduğu en son sığınma yapıları vardır. Duvarların temelleri büyük taşlardan, üst bölümler kerpiçtendir. Dinsel ve sivil yapıların temelleri kabartmalı ortostatlarla kaplıdır. Bu kabartmaların en erken örnekleri İÖ X. yy'a tarihlenmektedir. Bunlar geleneksel Hitit üslubunda, sakalsız atlı ya da avcı figürleridir. Daha sonra Arami ve Asur sanatının etkisi görülmektedir. Zincirli Höyük kazılarının en önemli buluntuları tapınak ve saray yapılarıdır. Bunlar, dönemin mimarisine ilişkin önemli bilgiler sağlamıştır. Kazılar sırasında Geç-Hitit kentinin altındaki kültürler, gereğince değerlendirilememiştir.

Yerleşme, Neo-Hitit Dönemi'nin küçük krallıklarından birinin başkenti olması ve burada bulunmuş Arami yazıtları açısından önemlidir.

KİLİS İLÇESİ: Asur kaynaklarında Ki-Li-Zi, Roma Dönemi'ndeyse, Ciliza Sive Urmagiganti adıyla geçmektedir. Hititler' den bu yana önemli yerleşme merkezlerindendir. Hitit, Roma, Bizans kalıntıları yanında, Memluk ve Osmanlı yapıları bulunmaktadır. Çevrede yer altı mağaraları ve eski mezarlar vardır. En erken tarihli Türk yapıtları Memluklu Dönemi'ndendir. Osmanlı yapıları da plan ve süsleme açısından bu yapıların etkisinde kalmıştır. Yapıların yazıtlarıyla günümüze ulaşması, sanat tarihi açısından önemlidir.

RAVANDA KALESİ: Gaziantep-Kilis arasındadır. Yapım tarihi bilinmemektedir. Haçlı seferlerinde ve Memluklar zamanında korunaklı bir kale olduğu bilinmektedir. Görkemli bir yapıdır, duvar ve burçları sağlamdır. İçinde su sarnıçları, yapı kalıntıları vardır.

KUZEYNE: Kilis'in 5 km kuzeybatısındadır. Hitit, Roma, Bizans, İslam halifeleri dönemlerinden kalıntılar vardır. Köy, açık hava müzesi görünümündedir. Kimi ev tabanları bile eski çağ mozaikleriyle döşelidir. İç ve dışkale kalıntıları görülmektedir.

KORUS (KİRİZ): Kilis'in 20 km batısında, Suriye sınırındadır. İskender ve Roma dönemlerinin önemli merkezlerindendir. Günümüzde Süngütepe (Bavuk) Köyü'nün güneyindedir. Çevrede tiyatro kilise, kale kalıntıları, sütun parçaları ve Roma sikkeleri bulunmuştur.

ULU CAMİ: Hacı Gümüş Mahallesi'ndedir. Yazıtından 1334'te Memluklar Dönemi'nde Abdullah oğlu Hacı Halil'in yaptırdığı anlaşılmaktadır. 1709 ve 1905'te onarılmıştır. Düzgün kesme taştan, dar, uzun dikdörtgen planındadır. Kuzey yüzünde 9 kapı vardır. Ak-kara taştan orta kapı XIX. yy'da onarılmıştır. Yanlarda sivri kemerli derin nişler bulunmaktadır. Kemerler karelere ayrılmış, kareler yıldız, geometrik geçmelerle süslenmiştir. İki nefli ana mekân, derin bir kubbeyle örtülüdür. Hafif sivri kemerli mihrap nişi, mukarnas dolguludur. Köşelerde bitkisel motifli, başlıklı sütuncuklar vardır. Vazodan çıkan çiçek motifleriyle süslü ahşap minber yenilenmiştir. İnce uzun minare çok köşelidir. Şerefe altı mukarnas dolguludur. Kuzeydeki avlunun kuzey yüzünde hafif sivri kemerlere oturan çapraz tonozla örtülü revak vardır.

AKCURUN CAMİSİ: Hacı İlyas Mahallesi'ndedir. Minare yazıtında 1515'te Hasan kızı Seyyide Fatma'nın yaptırdığı bildirilmektedir. Son cemaat yeri sütunla iki nefe ayrılmış, çapraz tonozla örtülmüştür. Dikdörtgen planlı ana mekân ortada kubbe,

yanlarda beşik tonozla örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Mihrap, hafif sivri kemerli yalın bir niş biçimindedir. Minber, mihrap duvarına koşut 6 taş basamaktan oluşmaktadır. İnce, uzun minaresi avlunun batı köşesindedir. Gövdesi çok köşelidir. Taştan, silindirik külahla örtülüdür. Şerefe altı mukarnas dolguludur.

CANBOLAT BEY CAMİSİ: Cumhuriyet Meydanı'ndadır. 1553'te Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kilis ve çevresi beylerbeyliğine getirilen Canbolat Bey yaptırmıştır. Kare planlı, tek kubbeli Osmanlı camilerinin ince örneklerindendir. Son cemaat yeri, hafif sivri kemerlerle birbirine bağlanmış 6 sütuna oturan 5 kubbeyle örtülüdür. Sütun başlıkları üç dizi mukarnas süslemelidir. Taçkapı baklava motifleriyle süslüdür. Ak-al taştan pano biçiminde, iç içe iki kemerlidir. Yanlarda mukarnas başlıklı sütunlar vardır. Mukarnasların üstü rumi süslemelidir. İçten kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Tromp aralarındaki kemerli nişlere açılan pencerelere renkli cam konmuştur. Kubbe eteği yuvarlak kasnaklıdır. Sivri kemerli mihrap nişi, köşelerde ak mermer sütuncuklarla süslüdür. Burada sarı, kara, ak ve al mermer bir arada kullanılmıştır. Minber mihrabın sağındadır. Sarı, kara, ak mermerden on taş basamakla çıkılan taht bölümü, mukarnas başlıklı sütuncuklara oturan kubbeyle örtülüdür.

Evliya Çelebi, **Seyahatname**'sinde camiden övgüyle söz etmektedir:

"Kilis'in camilerinden biri aydınlık, sanatlı, süslü ve çok cemaatli Canbolat oğlunun camisidir ki yüce bir kubbesi, çok sanatlı mihrabı ve minberi vardır."

ŞEYH CAMİSİ: Büyükkütah Mahallesi'ndedir. Yazıtında 1569'da II. Selim döneminde Bulgar oğlu Hacı Bâki Murad'ın yaptırdığı bildirilmektedir. Beş sütunlu, düz çatılı son cemaat yerinin önünde küçük bir avlu vardır. Taçkapı, basık yuvarlak kemerlidir. Yanlarda sivri kemerli pencereler vardır. Ana mekân, basık bir kubbeyle örtülüdür. Kare kaideye oturan minare silindirik, kısa, kalın gövdelidir, taştan, koni biçimi külahla örtülüdür. Yapı, içten dikdörtgen planlıdır, mihrap önü kubbe, yan bölümler beşik tonozla örtülüdür. Kubbeye geçiş, pandantiflerle sağlanmıştır. Sivri kemerli mihrap, süslemesizdir. Minber yenidir.

ŞEYHLER CAMİSİ: Şeyhler Mahallesi'ndedir. Sülüs yazıyla yazılmış iki dizelik yazıtında, 1655'te Abaza Hasan Paşa'nın yaptırdığı bildirilmektedir. Mihrap nişine koşut iki nefli ana mekân ve sivri kemerlerle bağlı 6 sütunlu son cemaat yerinden oluşmaktadır. Sekiz köşeli minare, kalın ve kısa gövdelidir.

Ana mekânı iki nefe bölen dört sütun yuvarlak gövdeli, sivri kemerlidir. Tavan düz ahşap çatılıdır. Mihrap, sivri kemerli niş biçimindedir.

HİNDİOĞLU CAMİSİ: Hindioğlu Mahallesi'ndedir. Yazıtsızdır. 1664'te Kilis Voyvodası Hüseyin Ağa yaptırmıştır. Düz çatılı, yalın, küçük bir yapıdır. Son cemaat yeri, mukarnas başlıklı iki sütunludur. Minare, avlu kapısının üstündedir, kalın ve silindirik gövdelidir. Dört sütunçeye oturan külah, Geç Dönem Barok üslubundadır. Hafif sivri kemerli mihrap ve yedi basamaklı minber özgün değildir.

ÇALIK CAMİSİ: Büyükkütah Mahallesi'ndedir. Taçkapı üstündeki beş dizelik yazıtından, 1683'te Hacı Ali Ağa'nın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Avlusunda bulunduğu bildirilen medrese odaları yıkılmıştır. Yapı, geniş bir son cemaat yeri ve dikdörtgen planlı ana mekândan oluşmaktadır. Son cemaat yeri düz çatılıdır. Ana mekân derin, oval bir kubbeyle örtülüdür. Caminin batı ve kuzeyinde geniş bir avlu vardır. Batı kapısı geometrik desenli, taş süslemelidir. Yapıya bitişik minare çok köşeli, silindirik külahlıdır. İçten, orta mekânı örten kubbe yapıya egemendir. Yanlarda beşik tonozlu bölümler vardır. Minberle hafif sivri kemerli mihrabın dikkat çekici bir özelliği yoktur.

CUNEYNE CAMİSİ: Odunpazarı semtindedir. İlk yapım tarihi bilinmemektedir. XIX. yy başında Salih Ağa'nın yaptığı onarımla ilgili yazıtı vardır. Düzgün kesme taştan, dar, uzun dikdörtgen planlı bir yapıdır. Doğu yüzünde, kapı ve pencerelerle devinim sağlanmıştır. Minare, avlunun giriş kapısı üstündedir. Düzgün kesme taştan, çok köşeli, piramit biçimi külahlıdır. Hafif sivri kemerli mihrap nişi süslemesizdir. Minber, asma minber biçimindedir.

KADI CAMİSİ: Büyükkütah Mahallesi'ndedir. Vakıf kayıtlarına göre XVII. yy'da yapılmış, 1822'de onarılmıştır. Şair Hâki'nin dizelerinden oluşan yazıtına göre, yapıyı 1822'de Hacı Abdurrahman onartmıştır.

Düzgün kesme taştan, dikdörtgen planlı, düz çatılı bir yapıdır. Son cemaat yeri çapraz tonozla örtülüdür. Camiden uzak minare, kare kaideli, uzun silindirik gövdelidir. İçten, mihrap duvarına koşut iki neflidir. Nefler, çapraz tonozla örtülüdür. Mukarnas başlıklı sütunçelerle süslü mihrap ve minber de 1822'de yapılmıştır.

MEVLEVİHANE: Cumhuriyet Meydanı'nda, Hükümet Konağı'nın karşısındadır. Taçkapının üstündeki sülüs yazıyla yazılmış yazıtında, 1525'te Abdül Hamid Murtaza'nın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Mevlana Celaleddin Rumi adına yapılmıştır. Ak kesme taştandır. Halk arasında "Aktekke" adıyla bilinmektedir. Konuk odaları, dinlenme yerleri, mutfak, şeyh odaları, havuzlu fıskiye, kabristan bölümleri yıkılmış, semahane günümüze ulaşmıştır. Burası ortada büyük, yanlarda dört küçük kubbeyle örtülüdür. Batı yüzünde, pencere ve kapılar bakışık düzendedir. Burası 5 dikey bölüme ayrılmış, aralara iki dizi pencere açılmıştır. Saçak altları, iki dizi mukarnas süslemelidir. Yapının içinde 1876 tarihli onarım yazıtı vardır. Orta mekân, dört kalın payeye oturan kubbeyle örtülüdür. Kubbe kasnağına yuvarlak kemerli 12 pencere açılmıştır. Köşelerde bulunan kare mekânlar da küçük kubbelerle örtülüdür. Sivri kemerli mihrabın üstünde sülüs yazıyla "Yâ Hazreti Mevlana" yazılıdır. Mihrap nişi istiridye ve mukarnas süslemelidir.

ŞEYH ABDULLAH EFENDİ TEKKESİ: Bölük Mahallesi'ndedir. Dört dizelik yazıtında 1858'de yapılmış bir Nakşibendi tekkesi olduğu anlaşılmaktadır. Geniş avlu içinde, düzgün kesme taştan bir yapıdır. Avlunun doğusunda derviş odaları, güneydoğusunda semahane vardır. Semahane, düz toprak damlıdır. İçten mihraba koşut iki nefe ayrılmıştır.

CANBOLAT TÜRBESİ: Canbolat Camisi'nin avlusunda, mihrap duvarı önündedir. Sarı-kara taştan, 6 köşeli, kubbeli bir yapıdır. Duvarlarda iki dizi pencereyle devinim sağlanmıştır. Alt pencereler düz atkılı, üsttekiler yuvarlak kemerlidir.

Türbenin çevresinde, dönemin ünlü hattatlarının yazdığı mezar taşları bulunmaktadır.

ŞEYH ABDULLAH EFENDİ TÜRBESİ: Şeyh Abdullah Efendi Tekkesi'nin avlusundadır. XIX. yy sonunda yapılmıştır. Kare mekânlı kubbeli, yalın bir yapıdır.

BAYTAZ HANI: Cumhuriyet Caddesi'nin köşesindedir. 1879 tarihli vakfiyesinden, Nakşibendi Şeyhi Hacı Abdullah Efendi'nin yaptırdığı anlaşılmaktadır. Çok yıkık olan yapı, onarılarak çarşıya dönüştürülmüştür. Giriş çapraz tonozludur. Birinci kat kemer aralarında aslan kabartması vardır.

HOCA HAMAMI: Aşıt Mahallesi'ndedir. 1545'te Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Canbolat Bey yaptırmıştır. Soyunma yeri, soğukluk ve sıcaklık bölümlerinden oluşan sade bir yapıdır. Soyunma yeri kare planlı, büyük kubbelidir. Kubbenin tepesindeki aydınlık feneri, piramit külahlıdır. Soğukluk bölümü kare planlı, pandantifli kubbelidir. Sıcaklık, dört kollu haç biçimindedir. Orta mekân biri büyük beş kubbeyle, eyvanlar beşik tonozla örtülüdür. Köşelerde kubbeyle örtülü halvet hücreleri vardır. Taçkapı sivri kemerlidir. Kemerin içi, çiçek motifleriyle bezenmiştir. Saçak, değişik motiflerle süslü konsollara oturmaktadır.

ESKİ HAMAM: Meşhedlik Mahallesi'ndedir. Yazıtından 1562'de Kanuni Sultan Süleyman zamanında Canbolat Bey'in yaptırdığı anlaşılmaktadır. Tek hamam planında, düzgün kesme taştan, üç bölümlü bir yapıdır. Soyunma yeri kare planlı, büyük kubbelidir. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Dikdörtgen planlı soğukluk basık, yuvarlak bir kubbeyle örtülüdür. Sıcaklık bölümüyse haç biçimi planlıdır. Orta mekân pandantifli kubbeyle, eyvanlar beşik tonozla örtülüdür. Köşelerde kubbeli halvet hücreleri vardır.

PAŞA HAMAMI: Tekke Mahallesi'ndedir. Canbolat Bey'in Kilis'te yaptırdığı üçüncü hamamdır (1567). Kilis hamamlarının en büyüğü ve süslemesidir. Ön yüz, tümüyle yöreye özgü sarı ve kara taşla örülmüştür. Büyüklü küçüklü 11 kubbesi vardır. En büyüğü soyunma yerini örten, sekiz köşeli kasnağa oturan kubbedir. Öbürlerinden ayrı olarak, burada soğukluk bölümü de üç kollu haç planıdır. Taban, ak-pembe mermerden olup ortası baklava motiflidir. Sıcaklık, dört kollu haç biçimindedir. Eyvanlar beşik tonozlu, köşelerdeki halvet hücreleri küçük kubbelidir. Ortadaki al-ak mermer dizilerinden oluşan göbek taşı sekiz köşelidir.

HASAN BEY HAMAMI: Çaylık Mahallesi'ndedir. Yol düzeyinden aşağıda olduğundan "Çukur Hamam" diye bilinir. Yazıtından 1599'da Tanrıverdi oğlu Hasan Bey'in yaptırdığı anlaşılmaktadır. Düzgün

kesme taştan, soyunma, soğukluk ve sıcaklık bölümleri art arda dizilmiş, kubbeli bir yapıdır. Dikdörtgen planlı soğukluk, tonozlu bir eyvanla genişletilmiştir. Eyvanın köşesinde "mağtıs" denilen küçük bir hücre vardır. Soğukluk, biri büyük iki kubbelidir. Sıcaklık, dört kollu haç biçimindedir. Bu bölüm ortada bir yanlarda dört kubbeyle örtülüdür. Ortadaki göbek taşı Paşa Hamamı'nın benzeridir.

TUĞLU HAMAM: Şeyhler Mahallesi'ndedir. Yazıtında 1785'te Kilis Mîr-i miranı (beylerbeyi) Daltabanzade Mehmed Paşa'nın yaptırdığı bildirilmektedir. Düzgün kesme taştan, çok kubbeli bir yapıdır. Ön yüzde ak-kara taş ve mermer, süs öğesi olarak kullanılmıştır. Kuzeyinde kirpi saçak türünde kornişler, doğusunda ince görünümlü dört çörten vardır.

Derin kubbeli, dikdörtgen planlı soyunma yerinden, üç kollu, haç biçimi eyvanlı soğukluğa geçilmektedir. Eyvanlar sivri kemerli, beşik tonozludur. Köşelerde küçük kubbeli hücreler vardır.

Derin kubbeli, dikdörtgen planlı soyunma yerinden, üç kollu, haç biçimi eyvanlı soğukluğa geçilmektedir. Eyvanlar sivri kemerli, beşik tonozludur. Köşelerde küçük kubbeli hücreler vardır.

Sıcaklık dört kollu, haç biçimi eyvanlıdır. Sekiz köşeli orta mekân kubbeyle örtülüdür. Ortada al-ak mermer düzeninde göbek taşı vardır.

KURDAĞA ÇEŞMESİ: Bölük Mahallesi'ndedir. Düzgün kesme taştan, sivri kemerli Osmanlı çeşme mimarisinin güzel örneklerindendir. 1635'te Kilis Voyvodası Kurdağa yaptırmıştır. Kuzey yüzünde sivri kemerli derin bir niş, önünde yalak vardır. Ön yüzden batıyaldoğru uzanan hayvanların yıkandığı ikinci yalak "savak" olarak adlandırılır.

İBŞİR PAŞA ÇEŞMESİ: Şehit Sakib Mahallesi'ndedir. Yazıtındaki Şair Nahifi'nin dört dizesinden, 1654'te dönemin sadrazamı Mustafa Paşa'nın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Osmanlı çeşme mimarisinin başarılı örneklerindendir. Ön yüzü (güney) silmeli ve sivri kemerlidir. Kemerin çevresi zincir, yanları bitkisel ve geometrik süslemelidir.

FELLAH ÇEŞMESİ: Fellah Mahallesi'ndedir. İki yazıtlıdır. Dört dizelik talikle yazılmış yazıtından 1623'te Hasan Ağa'nın yaptırdığı anlaşılmaktadır. İkinci yazıtındaki Şair Ruhi Efendi'nin üç dizesinden 1787'de Üçtüroğlu Seyyid Abdurrahman'ın onarttığı bildirilmektedir. Düzgün kesme taştan, dikdörtgen biçimlidir. Doğuya bakan ön yüzü yuvarlak kemerli niş biçimindedir. Kuzeyinde "savak" vardır.

KÜÇÜK ÇARŞI ÇEŞMESİ: Şeyhler Mahallesi'ndedir. Yazıtı yok olmuştur. Düzgün kesme taştan, dikdörtgen biçimli bir yapıttır. Doğu ve kuzey yüzleri nişler, geometrik kurslar, kırık çizgiler, çiçek ve yaprak motifleriyle süslüdür.

HAFFAF (KAVAF) ÇEŞMESİ: Aslan Mahallesi'ndedir. Ayna taşı üstündeki süslü yuvarlak içinde, 1844'te yapıldığı yazılıdır. Yazıtındaysa, Kavafzade Hacı Osman'ın yaptırdığı bildirilmektedir. Dört yüzlü, dikdörtgen biçimlidir. Batıya bakan ön yüzü kubbelidir.

Hiyeroglif yazılı ortostat, Karkamış

NİZİP İLÇESİ: Yöredeki höyüklerin pek çoğunda kazı yapılmıştır. Burası Belkıs ve Karkamış kalıntılarıyla ünlüdür.

BELKIS: Nizip-Birecik yolunun kuzeyinde, Kavunlu Köyü yakınlarındadır. Geçmişte Zeugma ve daha sonra Seleucia ad Euphrates adlarıyla bilinmektedir. Adını, Kommagene ve Mezopotamya'yı birleştiren tarihsel köprüden almaktadır. Yörede Hitit, Asur, Roma, Bizans ve İslam dönemlerinden kalıntılar vardır. Roma ve Bizans dönemlerinin önemli merkezlerindendir. Bu dönemlerde kent teras üstünde batıya uzanıyordu. Akropol tepe üstündeydi. Sikkelerde gösterilen tapınak ve ve saray günümüze ulaşmamıştır. Çevrede nekropol ve mozaik kalıntıları vardır. Bunlardan birinde Yunanlılar'ın Yiğitlik Tanrısı Herakles'in (Roma'da Herkül) 12 işi anlatılmaktadır. Ayrıca, Roma Dönemi'nden yol kalıntıları ve antik köprüyle ilişkili olduğu sanılan çift duvar kalıntısı vardır. Çıkarılan yapıtlar Gaziantep, Ankara, İstanbul, Paris (Louvre) ve Berlin müzelerindedir.

KARKAMIŞ: Geçmişte Karkamış adıyla bilinen Barak Bucağı'ndadır. Karkamış bu bucağa bağlı köylerdendir. Fırat Irmağı kıyısında önemli bir Hitit yerleşmesidir. Yunan ve Roma dönemlerinde Europos adıyla bilinmektedir. 1876'da G.Smith, kenti bulmuş, 1878-1881 arasında British Museum kazı yaptırmıştır. XX. yy başında D.G. Hogarth ve L. Woolley araştırmaları sürdürmüştür. Kalenin bulunduğu tepede, tarih öncesi kalıntılar yanında Erken ve Geç Neo-Hitit (Yeni Hitit) dönemlerine tarihlenen iki ana yerleşme saptanmıştır. Kazılarda, büyük boyutlarda, kerpiç duvarlı, basamaklı, iki katlı bir yapı topluluğu ortaya çıkarılmıştır. Kent duvarları, yapılar, ortostatlı taş temeller, tapınak kalıntıları önemli buluntulardır. Kale kapıları İmparatorluk Dönemi'ndekiler gibi üç geçitlidir. Kentin dış duvarlarıysa, daha geç dönemde yapılmıştır. Burada da çift duvarlı surlar ve düzensiz yerleştirilmiş burçlar vardır. Buluntular, Neo-Hitit Dönemi, Hitit-Asur üslubunda konut ve dinsel mimariye ilişkin bilgileri artırmıştır. Karkamış'ta Yunan megaronlarının Hitit yapılarında karşılığı olan Hilani türünün geliştirilmiş örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Ortostat kabartmaları da Hitit-Asur üslubundadır. Buradaki toplu mezarlardan birinde ölü armağanları arasında yuvarlak ağızlı, uzun boyunlu, yuvarlak gövdeli, tek kulplu kaplar bulunmuştur. Bunlar İÖ II. bine tarihlendirilmiştir.

Gaziantep İli'nde bunlar dışında Araban İlçesi'nde Karacaören (Roma-Bizans dönemleri), Oğuzeli İlçesi'nde Tilbaşar Kalesi ve Yavuzeli İlçesi'nde Rumkale önemli antik yerleşmelerdir. Görkemli bir yapı olan Rumkale, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin ilk yerleşmelerindendir. İsa'nın havarilerinden Aziz Yuhanna'nın mezarı bulunduğundan burası kutsal sayılmaktadır.

KÜLTÜREL ETKİNLİKLER

Gaziantep yöresi, özellikle XIX. yy'ın ikinci yarısında yönetsel, eğitsel ve kültürel açıdan önemli bir merkez olmuştur. Bu, ilde çeşitli kurumların oluşumunu da sağlamıştır. Yüzyılın ilk yarısında Amerikalı misyonerlerin Gaziantep'te etkinliklere başlamasıyla, 1830'larda bir kolej, 1832'de ilk basımevi kurulmuş, 1872'de de ilk gazete çıkarılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Halkevi ve CHP kültürel etkinliklerin sürdürücüsü olmuştur. 1950'lerde halkevleri, halkodaları ve kitaplıkları kapatılırken, Gaziantep Kültür Derneği'nin etkinlikleri belirginleşmiştir. Bu süreç, canlı bir yerel basını doğurmuştur.

Kolej, medrese ve vakıf gibi kuruluşların başlattığı kitaplık çalışmaları Cumhuriyet Dönemi'nde Halkevi'nce sürdürülmüştür. 1950'lerde "Gaziantep Kütüphaneler Tesis ve Yaşatma Derneği" bu alanda çalışmaya başlamıştır. 1979'da ilde 4 halk, 2 çocuk kitaplığı bulunmaktadır. Yıl içinde halk kitaplıklarından yararlanan 676.737 okuyucu, Türkiye ortalamasının oldukça üstünde bir sayı oluşturmaktadır.

1969'da hizmete açılan Gaziantep Müzesi yörenin tarihsel değerlerini sergilerken, Fuar'daki Sergi Salonu, Belediye Sitesi gibi kurumlarda da bağımsız sergi çalışmaları sürdürülmektedir. Her yıl 15 Eylül'de açılan Gaziantep Fuarı ile Altın Fıstık Festivalı, yöredeki şenliklerin en önemlisidir.

Geçmişte yoğun bir ortaoyunu ve seyirlik oyun geleneği bulunan ilde, görsel sanatlar alanında günümüzdeki etkinlikler sinema ve televizyon izleyiciliğiyle sınırlıdır.

1978 verilerine göre ilde 18 basımevi vardır. 12 gazete yayınlanmaktadır. Öteden beri canlı bir süreç izleyen yerel basın, günümüzde teknik ve parasal olanaksızlıklar yüzünden, ancak sınırlı bir kesim içinde etkinliğini sürdürebilmektedir.

Spor çalışmaları da yaygın etkinliklerin başında gelmektedir. 1978'de 16 kulübün bulunduğu ilde, lisanslı 1.307 sporcu etkinlik göstermektedir.

KİTAPLIKLAR: Şer'i Mahkeme Sicilleri, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Şemseddin Sami'nin **Kamus'ül Alam** adlı yapıtı gibi, çeşitli kaynaklardan ilde kitaplık çalışmalarının XVI. yy'a değin uzandığı anlaşılmaktadır.

Sicillerdeki kayıtlardan, cami, medrese, tekke ve mevlevihane vakıfları aracılığıyla kitaplıklar kurulduğu, bu amaçla gelir kaynakları saptandığı anlaşılmaktadır. XVI.-XIX. yy'lar arasında Gaziantep ve yöresinde Fethiye Medresesi, Tabakhane, Şıh Medresesi, Tahtani, Aliyünnacar, Müftü Medresesi, gibi kurumlara ilişkin kitaplıkların bulunduğu belirlenmiştir. XIX. yy sonları ve XX. yy başlarında ildeki Amerikan Koleji ve Hastanesi'nin de kitaplık çalışmalarına önemli katkıları olmuştur.

Kitaplıkların ve kitapların büyük bir bölümü yangın, sel, deprem ve yöredeki savaşlar nedeniyle yok olmuştur. Aynı etkenlerle halk yoksullaştığı için, özel kitaplıklar da hemen hemen tümüyle elden çıkarılmıştır. Bu durum Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürmüş, ilde ilk kitaplık ancak 1932'de Halkevi'yle birlikte açılabilmiştir. 1950'de Halkevi ve kitaplığı kapanınca, belediye 1952'de Şehitler Kitaplığı'nı yaptırmaya başlamıştır. Kitaplık, 1953'te hizmete açılabilmiştir. 1955'te de Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı İl Halk Kitaplığı açılmıştır. Hazineye geçen Halkevi Kitaplığı'ndaki kitaplar da burada değerlendirilmiştir.

1958'de kurulan "Gaziantep Kütüphaneler Tesis ve Yaşatma Derneği", ilde yeni kitaplıkların açılmasını da sağlamıştır. Bunların ilki, 1959'da kurulan Çınarlı Kitaplığı'dır. 1968'de de derneğin girişimleriyle Pir Sefa, Tabakhane ve Karşıyaka kitaplıkları açılmıştır.

HALK KİTAPLIKLARI: Halkın kitaplık çalışmalarına duyduğu yoğun ilgi ve bu çalışmaların köklü geçmişi, 1970'li yılların sonunda Gaziantep'i kitaplıklardan en çok yararlanan il durumuna getirmiştir. İldeki 4 halk kitaplığından 1979'da toplam 676.737 okuyucu yararlanmıştır. Aynı yıl kitaplıklardaki toplam kitap sayısı ise 50.015 olarak belirlenmiştir.

Merkez İlçe: Gaziantep Kütüphaneler Tesis ve Yaşatma Derneği'nin yaptırdığı kitaplıklar, 1977'de İlk Halk Kitaplığı'na bağlanmıştır. Öte yandan, belediyenin yaptırdığı Şehitler Kitaplığı da hizmete açıktır. Kitaplıklarda 1979 verilerine göre toplam 31.883 kitap vardır. Aynı yıl kitaplıktan 661.773 okuyucunun yararlandığı belirlenmiştir. Bu sayı Türkiye ortalamasının oldukça üstündedir. Aynı yıl, İstanbul'daki okuyucu sayısı (ilçeleriyle birlikte) 455.870, İzmir'de 438.075'tir.

Kilis İlçesi: Halk Kitaplığı 1973'te açılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır. 1979 verilerine göre toplam 12.536 kitap vardır. Yararlanan okuyucu sayısı 7.475'tir.

Nizip İlçesi: Belediyenin çalışmaları yanında Ali Diler'in verdiği 3.000 kitapla kurulmuştur. 1979 verilerine göre 5.596 kitap vardır. Aynı verilerde okuyucu sayısı da 7.489 olarak bildirilmektedir.

ÇOCUK KİTAPLIKLARI: İlde okul kitaplıklarından bağımsız, iki çocuk kitaplığı bulunmaktadır. İl merkezindeki Çocuk Kitaplığı, Halk Kitaplığı'nın giriş katında hizmet vermektedir. 1979'da kitap sayısı 2.044 okuyucu sayısı 59.663 olarak belirlenmiştir.

Kilis Çocuk Kitaplığı'nda da 1979 verilerine göre, 741 kitap bulunmaktadır. Aynı yıl, kitaplıktan yararlanan okuyucu sayısıysa, 2.837'dir.

MÜZELER: Gaziantep ve yöresindeki arkeolojik araştırmaların tarihi XIX. yy'ın ikinci yarısına uzanmaktadır. 1878-1881 arasında G.Smith'in Karkamış araştırmalarında elde ettiği tarihsel yapıtlar, British Museum'a götürülmüştür. Sonraki yıllarda Alman, İtalyan araştırmacılar da yörede kazılar yapmış ve buldukları yapıtların hemen tümünü ülkelerine taşımışlardır. DTCF'ye bağlı yerli araştırmacı gruplar ilk kez 1938'de yöreye gelmiştir. Müzecilikle ilgili ilk çalışmalarsa, 1934'te yine Halkevi'nin öncülüğünde başlamıştır. Bulunabilen tarihsel yapıtlardan bir bölümü ve etnografik özellikli yapıtlardan oluşan bir küçük müze, Halkevi yapısında halkın görüşüne açılmıştır. Yapının yetersiz kalması nedeniyle burada sergilenen yapıtlar 1944'te bir depoya kaldırılmış, 1945'te de Mehmed Nuri Paşa Camisi'ne taşınmıştır. Yapıtların bir bölümü 1969'a değin burada sergilenmiştir. Gaziantep Müzesi yapım çalışmaları 1968'de başlamıştır. Kültürpark'taki yapı, 1969'da tamamlanmış ve halkın görüşüne açılmıştır. Müze iki ana bölümden oluşmaktadır: Arkeolojik Bölüm ve Etnografik Bölüm. Ayrıca, koridorlarda ve bahçelerde çeşitli heykeller, eski yapı taşları sergilenmektedir.

Arkeolojik Bölüm'deki yapıtlar arasında, Neolitik (Yenitaş) Dönem'den metal, kemik ve seramik parçaları, Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem'e ve Bronz Çağ'a ilişkin çeşitli parçalar, heykel-figürin, Hitit hiyerogliflerinden örnekler, yapı taşları, Mitanni ve Babil dönemlerine ilişkin çeşitli parçalar bulunmaktadır. Bunlar kronolojik bir düzenle sergilenmektedir.

Etnografik Bölüm'de, de, yöreye özgü çeşitli dönemlerden kadın süs eşya ve takıları, silah, mutfak gereçleri sergilenmektedir. Bahçede de sfenksler, çanak-çömlek örnekleri, su kapları, değişik dönemlerden kalma taş parçalar bulunmaktadır. Gedikli ve Tilmen kazılarında bulunan el araçları da müze bahçesinde ve koridorlarda sergilenmektedir. Müzede en çok ilgi gören bölümlerden biri de 175 ciltten oluşan ve 50.000 belgeyi içeren "Şer'i Mahkeme Sicilleri"nin sergilendiği bölümdür.

SERGİLER: İlde düzenli sergi çalışmalarının öncülüğünü de Halkevi yapmıştır. Kurumun "Art-Güzel Sanatlar-Kolu", 1932-1949 arasında birçok kitap, resim, heykel ve elişi sergisi açmıştır. Sergiler bu alanlara yönelik ilgiyi artırmıştır. Sonraki yıllarda eğitim kurumlarının, Gaziantep Kültür Derneği'nin ve 1960'lı yıllarda da Halk Eğitim Merkezi, Türk-Amerikan Kültür Derneği'nin çeşitli dallarda düzenledikleri sergiler, ildeki çalışmaları yoğunlaştırmıştır.

Ancak, çalışmaların sürekliliğini sağlayacak bir kurum oluşturulmamış, uzun yıllar Halkevi, Sağlık Müzesi, Belediye Sitesi gibi salonlardan yararlanılmıştır. İlk kez 1973'te belediye, fuar kapsamında bir sergi salonu açmış ve çalışmalar ağırlıkla buraya yöneltilmiştir.

ŞENLİKLER: Zamanla ortadan kalkmaya yüz tutan "Sahreye Gitmek" gibi geleneksel eğlenti ve şenliklerin yerini, günümüzde kurumsal etkinlikler almıştır. Bunların başında özellikle yaz aylarında düzenlenen panayırlar gelmektedir. İslâhiye, Kilis, Nizip gibi merkezlerde açılan panayırlar süresince, niteliksiz olmakla birlikte "çadır tiyatroları" geniş ilgi görmektedir. Panayırlarda ayrıca yöreye özgü el sanatları ürünlerinin sergilenmesi de sağlanabilmektedir.

Kurumsal nitelik taşıyan etkinliklerden biri de 15 Eylül'de açılan **Gaziantep Fuarı**'dır. Belediye, kültür derneği, esnaf ve sanatkâr dernekleri, ticaret ve sanayi odalarının ortak çalışmalarıyla düzenlenen fuarın ekonomik işlevi yanında kültürel bir işlevi de olmaktadır. Düzenlenen çeşitli sergiler aracılığıyla yörenin özellikleri tanıtılırken, bağımsız sergi salonunda da yerel sanatçıların resim-heykel-gravür çalışmalarına yer verilmektedir.

Fuar kapsamında düzenlenen **Altın Fıstık Festivali** yöre folklor varlığını da ortaya koyan bir etkinlik olmaktadır. Bu şenlikte en iyi fıstığı yetiştiren ödüllendirilmekte, geleneksel fıstık güzeli seçilmektedir. Ayrıca

Kültürpark'ta hafta süresince halk oyunlarından örnekler sergilenmekte, karakucak güreşleri de yapılmaktadır.

Kurtuluş Günleri: Önemli etkinliklerden biri de, kurtuluş günleridir. 15 Kasım'da İslâhiye'de, 7 Aralık'ta Kilis'te ve 28 Mart'ta il merkezindeki törenlerde tarihsel bilgiler verilirken, fener alayları düzenlenmekte, "temsili milis kuvvetleri"nin o günleri canlandıran gösterilerinin yanında, çeşitli eğlentilere de yer verilmektedir.

GÖRSEL SANATLAR VE RADYO-TV: İlde Cumhuriyet öncesinde, yaygın seyirlik oyun geleneği vardır. Karagöz oyunları büyük bir ilgi görürken, tuluat türü ortaoyunlarında da yörenin güncel sorunları, yönetsel aksaklıklar, baskılar, düzensizlikler sergilenirdi.

Sakallı Ali, Çolak Halil, Büyük Reşit, Demirci Ali, Mehmet Parlaksoy, Mehmet Ekrem gibi sanatçılar, bu oyunların en tanınmış kişileriydi Cumhuriyet Dönemi'nde bu tür etkinlikler hemen tümüyle ortadan kalkmıştır. Günümüzde halkın ilgisi sinema ve televizyon izleyiciliğine yönelmiştir.

TİYATRO: Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ortaoyunu geleneğinin de etkisiyle ilde tiyatro çalışmaları çok canlıydı. İlk çalışmaları 1924'te Gaziantep'in renkli kişilerinden Nakıp Ali başlatmıştır. 1930 ve 1940'lı yıllarda Halkevi'nin bu alanda önemli çalışmaları olmuştur. Halkevleri kapatılınca tiyatro çalışmaları da duraklamış, ancak 1950'lerin ikinci yarısında kültür derneğinin girişimleriyle yeniden başlamıştır. Bu dönemde, Gençlik ve Şen Tiyatrosu, amatör etkinliklerde bulunmuştur. Daha çok güldürü türündeki oyunlar, geniş halk kesimimin ilgisini çekmiş; amatör yazarlar da yöresel konuları işleyen **Tabakhane, Kahveci, Saz Dağılışı** gibi oyunları yazmış ve sahneye koymuşlardır.

1960'lı yıllarda, tiyatro dalında birçok kuruluş ortaya çıkmıştır. Bunların başlıcaları Gaziantep Sinema-Tiyatro Derneği, Tiyatro Sevenler Derneği ve Oda Tiyatrosu' dur. 1972'de belediye de bir tiyatro kurmuş, ancak çalışmaları pek verimli olmamıştır. Ayrıca çeşitli küçük topluluklar da aralıklı çalışmalar yapmaktadır.

1978-1979 mevsiminde ilde sahnelenen 4 oyunu 5.000 kişi izlemiştir.

SİNEMA: İlde sinema olgusu Cumhuriyet'le birlikte ortaya çıkmıştır. Önce Darülleytamda eğitici filmler gösterilmeye başlanmıştır. Sonra 1924'te sessiz filmlerin altındaki yazılar megafonla halka duyurularak gösterilmiştir. Ortaoyunlarından tanınan Ali Nakipoğlu (Nakıp Ali) ilde sinemanın yaygınlaşmasına da öncülük etmiştir.

1979 verilerine göre ilde 15 kapalı, 4 yazlık (açık) sinema salonu bulunmaktadır. Kapalı sinemalarda gösterilen filmlerin sayısı 1.246 olarak saptanmıştır. Bunların büyük bir bölümü yerli yapımdır (1.050 yerli, 196 yabancı). Aynı yıl filmleri izleyen 2.004.928 kişiden 1.394.681'i yerli, 610.247'si yabancı filmleri yeğlemiştir.

RADYO-TV: Gaziantep radyo ve TV vericileri, Adıyaman, Kahramanmaraş ve Urfa illerinden de yayınların izlenmesine aracılık etmektedir. Orta dalgadan yayın yapan Gaziantep Radyosu, 1962'de kurulmuştur. Yöreye ilişkin etkinliklerinin sınırlılığı gözetilerek radyo 1982'de kapatılmıştır.

Televizyon vericisiyse 1973'te kurulmuştur. Bir süre "paket yayın" yaptıktan sonra, ana yayına bağlanmıştır. 1980 verilerine göre ilde 40.030 radyo, 40.380 televizyon alıcısı bulunmaktadır.

YEREL YAYIN ORGANLARI: Gaziantep, Anadolu basınının en güçlü merkezlerinden biridir. İlk basımevi 1832'de kurulmuş, ilk gazete de 1872'de yayınlanmıştır. 1978'e gelindiğinde ildeki basımevi sayısı 18'e, gazete sayısıysa 12'ye ulaşmıştır. Basının oluşumunda çeşitli kuruluşların önemli etkileri olmuştur.

GAZETELER: İlde yayınlanan ilk gazete Amerikan Koleji'nin 1872'de çıkardığı **Ayıntap**'tır. Ağırlıkla Ermeni kesimine yönelik yayınlar yapan **Ayıntap**, Latin harfleriyle, Türkçe ve haftada bir yayınlanmaktaydı. Ne zaman kapandığı bilinmeyen **Ayıntap**'tan sonra, 1886'da Dr. Trowbridge'nin önderliğinde çıkarılan **Avedaper** de Kolej'in tıp bölümü öğrencilerince, aylık olarak yayınlanmaktaydı. Tıp bölümü 1896'da Beyrut'a taşınınca gazetenin yayını da sona erdi. Ancak, 1907-1920 arasında Harzetyan kardeşler aynı adla bir gazete çıkardılar. Bu gazetenin bir yüzü Arap harfleriyle öbür yüzü Ermeni harfleriyle basılmaktaydı.

Kolej, Ermeni harfleriyle **Kolej** adında aylık bir Türkçe yayın organı çıkarmıştır. İlde Türkler'ce yayınlanan ilk gazete **Meclayı Muarif**'tir. 1903'te Hüseyin Cemil (Göğüş)'in 15 günde bir çıkartabildiği gazete, ancak 8 sayı sürmüştür. Celal Kadri (Barlas) ve İshak Rafet (Işıtman) beylerin çıkardığı gazeteyse **İmam Baba** adını taşıyordu. **İmam Baba** siyasal yergiye, güldürüye ağırlık veriyordu. On beş günde bir yayınlanan gazete, 12 sayı sürdü. Aynı

Gaziantep
EKSPRES

Dernek Gelirlerinin toplanmasında Alındı Belgeleriyle ilgili yönetmelik Resmi Gazetede yayınlandı

2 TEMMUZ PAZARTESİ 1982

HAYATTA EN HAKİKİ MÜRŞİT İLİMDİR. K. ATATÜRK

Gelir vergisi ikinci taksitlerinin ödeme süresi bugün bitiyor

31 Temmuz ve 1 Ağustos'un tatile rastlaması dolayısiyle gelir vergisi ikinci taksitlerinin bugün mesai saati sonuna kadar ödenmesi icap etmektedir.

Gerçek usulde beyana tabi gelir vergiler mükellefleri ikinci taksitlerle birlikte peşin vergilerinin de ikinci taksitlerini ödeyecekler.

Diğer taraftan mükellefler bugün mesai bitimine kadar ödemelerini yapmadıkları takdirde ilk ay için yüzde 10 müteakip aylar için yüzde 3'er gecikme zammını ilave- ten ödemek mecburiyetinde kalacaklardır.

- Devamı Sayfa 6'da -

YAKLAŞIK 5 MİLYON KİŞİ SOSYAL GÜVENLİK ŞEMSİYESİ ALTINDA AKTİF SİGORTALI

Türkiye'de her üç kişiden biri sosyal güvenlik kapsamında

Türk asıllı Afganlı göçmenlerin ilk kafilesi 3 Ağustos'ta Adana'ya geliyor

TOPLAM 1000 AİLEDEN MEYDANA GELEN TÜRK ASILLI AFGANLI GÖÇMENLERE "ECZA DOLAPLARI" HAZIRLANDI

Türkiye'ye getirilerek da her Afganlı aile için

Yurdumuzda serin ve yağışlı havalar hükmünü sürdürüyor

HAVA SICAKLIKLARI MEVSİM NORMALLERİNİN ÇOK ALTINDA SEYREDİYOR

Gaziantep basınından örnekler

3 AĞUSTOS 1982 SALI

HUDUDELİ

GÜNLÜK MÜSTAKİL, SİYASİ GAZETE

Kuruluş Tarihi 16.6.1956
YIL : 26
SAYI : 7598
TLF. : 1626
FİATI : 10 TL

Yurtlarda kayıtlara dün başlandı

Kredi ve yurtlar kurumu'na bağlı yurtlarda 1982-1983 öğretim döneminde kalmak isteyen öğrenciler dünden itibaren müracaat yapabilecek.

Öğrencilerin müracaatta bulunabilmesi için üniversite seçme ve yerleştirme imtihanını kazandıklarına dair belgeyi göstermeleri gerekiyor. Öğrencilerin kayıt yaptırmaları sırasında herhangi bir Yüksek Öğretim Kurumu'na ke

İslâm'a Göre Evlilik (2)

NİKAHIN RÜKNÜ

CAHİT AKSOY

Nikahın sahih olabilmesi için şartlarının ve erkânının yerine getirilmesi gerekir. Bunlardan biri yapılmazsa nikâh yok demektir. Nikahın rüknü, icab ve kabul denilen sözlerdir. Yani nikâh denilen yapının esas malzemesi bunlardır. O bunlarla vücud bulur. Meselâ: söze erkeğin başladığını farzedersek onun kadına «seni aldım» demesi icab; kadının: «Bende sana vardım» demesi kabildir. Dinimiz icabla kabulün mâzi (geçmiş zaman) sıygasıyla yapılmasını emretmiştir. Yani nikah kıyarken erkek «aldım» diyecek, kadında «vardım» sıygasını veya benzerini söyleyecektir. Hâl böyle olunca gelişi güzel sözlerle nikâh kıyılamaz. Ve: «Bir anlaşma değilmi, hangi sözlerle olursa olsun yapılabilir» denilemez.

KIZ ALIRKEN NELERE DİKKAT EDİLMELİDİR

Peygamber Efendimiz (S.A.V) «Çok doğu-

Trafik mecburi ders olarak okutulacak

İçişleri Bakanı ilkokul öğrencilerinin trafik şubelerinde eğitileceğini söyledi

Yetkililerin bildirdiğine göre yeni trafik kanunuyla okullarda trafik mecburi ders olarak okutulacağı açıklandı.

Yetkililer çeşitli illerin trafik şübelerinde ilkokul öğrencilerinin trafik konusunda eğitileceğini ancak bunun yeterli olmadığını belirterek "Eğitimin okulda, ailede, kışlada ve camide de olması gerekir,, şeklinde belirtiler.

Bu metin Türkün dilidir
Mustafa Kemal ATATÜRK

Ve bu metin Atatürkçülüğün düşmanları

HABER

GÜNLÜK TARAFSIZ SIYASI GAZETE

SAHİBİ
A. Cevdet SANÇİCİ—Kamil YURT
Yazı İşleri Müdürü
A. Cevdet SANÇİCİ
Adresi: Latifoğlu sok. No:11-B Gaziantep
Kuruluş Tarihi: 6 Ekim 1950
Telefon: 12506
31 TEMMUZ—1982 CUMARTESİ Sayı—6264

Sanayiciler ve işçevreleri Bakan Kafaoğlunun Basın Toplantısını değerlendirdi

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Genel Başkanı Halit Narin, Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu'nun bazı toplantısında açıkladığı programın bir yandan güç ve çok verecek sıkıntılar görüldüğünü bir yandan da büyük hayatiyet arzeden acil tedbirlerin bir zamanda alınamayacağı intibaını verdiğini belirtti.

Halit Narin TİHA'nın verdiği demeçte, ekonominin bugün gelmiş olduğu yerde radikal tedbirlerle mücadelede katı

Anayasa tasarısı üzerindeki eleştiriler devam ediyor

YÖK'e başvuran profesör sayısı 70'e yükseldi

305 Profesör açığını kapatmak için Resmi Gazete aracılığı ile yapılan ilanlara fazla rağbet olmadı

(ANKARA)

Gaziantep basınından gazete örnekleri

nitelikteki bir başka gazete de Sait Sabit (Erel)'in 1908-1909 arasında 10 sayı çıkardığı **Palyaço**'dur.

Yine 1908'de yayına başlayan **Türktepe** gazetesi, içerik açısından ilginçti. Celal Kadri (Barlas)'nin ancak 3 sayı çıkartabildiği **Türktepe** "Jön Türk" hareketine ilişkin yazılarıyla büyük ilgi toplamıştı. Ayrıca M.Emin Yurdakul'un şiirleriyle yöredekurulmasına çalışılan Türk Koleji'ne ilişkin yazılar da gazete de yer almaktaydı.

Aynı dönemde (1908-1909) Amerikan Koleji öğretmen ve öğrencilerince **Rehnüma** (yol gösterici, kılavuz) haftalık olarak yayınlanmaktaydı. Gazete ikinci kez 1919'da C.İ.Meryl'ce yayınlanmaya başlamış, işgalci güçlerle savaşın başladığı 1920'ye değin yayınını sürdürmüştür.

Celal Kadri'nin 1913'te yayınlamaya başladığı **Genç**, Mustafa Asım Efendi'nin 1915'te çıkardığı **Ahali**, 1916'da **İmtiyaz**, Ahmet Muhtar'ın yayınladığı **Dünya Telgrafları**, yine 1916'da Rüştü Hoca'nın çıkardığı **Ajans Haberleri** dönemin kısa ömürlü yayın organları arasındadır.

Kasım 1918'de yayınlanmaya başlayan **Antep Haberleri**, yerel basındaki niteliksel yükselişin öncülerinden olmuştur. C. Kadri Barlas, Ali Kemal ve Hüsey Cemil Göğüş'ce çıkarılan gazete, Antep'in işgalinden kısa bir süre önce yayına başlamış, işgal sırasında da yayını sürdürmüştür. Direniş hareketinin örgütlenmesinde de etkili olmuştur. Antep düşünce gazetenin yayını da durmuştur.

Kurtuluş'tan sonra, 8 Şubat 1922'den başlayarak,bu kez Heyet-i Merkeziyyeadına **Gazisancak** yayınlanmaya başlamıştır. Şakir Sabri Yener, Ömer Asım Aksoy, Ahmet Muhtar Göğüş de **Gazisancak**'ın yazarları arasındadır. Ziya Gökalp Gaziantep'e geldiğinde (1923) "Türkiye Türkleri'nin Etnografik Tasnifi" konulu incelemesini **Gazisancak**'a vermiştir. 285 sayı yayınlanan gazete, 1925'te kapanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde ilde yayınlanan ilk gazete Ekrem Cenani'nin 1924'te kurduğu **Halk Dili**'dir. Önceleri haftada iki gün çıkmış, sonraki yıllarda günlük olarak yayınını sürdürmüştür. 1940'lı yılların sonlarında ancak cumartesileri yayınlanabilen **Halk Dili**, 1950'de kapanmıştır.

1925'ten başlayarak, yerel basında CHP'nin etkisi görülmüştür. Bu tarihte çıkarılan **Havadis**, 3 aya yakın parti adına yayınlandıktan sonra, Hüsnü Levent'ce 1929'a değin bağımsız olarak sürdürülmüştür.

Havadis'in kapanışından sonra, 1930'da yayına giren **Gaziantep**, çeşitli tarihlerde elden ele geçtikten sonra, Hüseyin Bayaz'ın yönetimindeyken 1948'de kapanmıştır.

1940'ta, bu kez Enver Koçak yönetiminde salı ve cuma günleri çıkarılan **Yeni Gaziantep** de CHP yayın organıydı. **Yeni Gaziantep** 1946'da kapanmıştır. 1946 Kasımı'nda **Güney Postası** yayına girmiştir. Gazete CHP adına A.İhsan Göğüş ve A. Elgin'ce yönetilmekteydi. Bu da, 1949'da kapanmıştır. 1947-1948 arasında da Haydar ve Hüseyin Bayaz **Halk Dostu**'nu yayınlamıştır. Osman Tuzcu ve Cemil Cahit Güzelbey'in çıkardıkları **Gaziyurt**'sa 1948-1953 arasında yayınlanmıştır.

1949'da Yaşar Çimen'in kurduğu **Akyol** Aralık 1950'de kapanmıştır. Bu dönemde Demokrat Parti'nin yerel basında etkileri görünmeye başlamıştır. Reşat Güzelbey'in çıkardığı **Demokrat Gaziantep** bu etkinin ilk örneğidir. Bunu daha sonra **Güven, Demokrata Güven, Ülkü, Demokrat Ülkü, Demokrat Ses** gazeteleri izlemiştir. Servet Güzel 1950-1962 arasında bağımsız **Karayılan**'ı çıkarmıştır. CHP adına 1950'de A. Cevdet Ataç'ın yönettiği **Sabah**, 1951'den 1954'e değin **Gürses** gazeteleri yayınlanmıştır. Aynı gazeteyi 1954-1956 arasında da Ömer Dinçer çıkarmıştır.

Bu arada, ticari kurumlar da gazete çıkarmaya başlamıştır. 1952'de Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası 15 günde bir **Gaziantep Ticaret Gazetesi**'ni, 1955'te Esnaf ve Sanatkârlar Birliği **Gaziantep Esnaf ve Sanatkârları Sesi**'ni yayınlamıştır.

Kasım 1955-Aralık 1956 arasında yayınlanan **Tuğ** gazetesini Cemil Sait Barlas yönetmekteydi. 1956'da İhsan Kutlar'ın çıkardığı **Cihan** da 1962'ye değin yayınını sürdürmüştür. Daha önceleri **Ülkü, Demokrat Ülkü** adlarıyla çıkan gazete de 1956'da Faik Muhsinoğlu yönetiminde **Yeni Ülkü** adıyla yayına girmiştir. Gazete 1962'ye değin yayınını sürdürmüştür.

1960'lı yıllarda Gaziantep basınında önemli değişmeler görülür. **Demokrat Ses, Yeni Adım, Hedef** gibi gazeteler 27 Mayıs'ın hemen ertesinde kapanırken, aynı doğrultuda yayın yapan **Demokrata Güven, Güven** adıyla yayınını sürdürmüş, bir süre **Demokrat Ülkü**, sonraları **Yeni Ülkü** adıyla yayınlanan gazete de 1962'de **Haber** adını almıştır. Bu arada CHP'nin yerel basındaki etkinliği canlanmıştır. Aynı yıl **Yeni Gün, Işık, Gaziyurt, Cihan ve Akyol** gazeteleri birleşerek, **Sabah** adıyla yeniden yayın alanına girmişlerdir. Öte yandan değişik akımların basına yansıması da yine bu döneme rastlar. Gaziantep İpekli Dokuma

ve Benzeri Sanayii İşçileri Sendikası'nın çıkardığı **Gaziantep İşçi Sesi,** bu örneklerden biridir. Ocak-Mart 1961'de 4 sayı yayınlanabilmiştir. Gaziantep Kültür Derneği de Ekim 1961'den başlayarak **Gençlik Sesi** adlı haftalık bir gazete çıkarmıştır. Bunları 12 Şubat 1962'de yayına giren **Şafak** adlı yine haftalık bir gazete izlemiştir. Gazete, Yeni Türkiye Partisi adına çıkarılmıştır. 1964'te yayınlanmaya başlayan **Gerçek** ve **Toplum** gazeteleri kısa ömürlü olmakla birlikte, yörede geniş bir ilgi uyandırmıştır. Bunlar karşısında yine Gaziantep Kültür Derneği adına yayınlanan **Anadolu** gazetesi Ağustos 1965'te yayına girmiş ve haftalık olarak 20 sayı çıkmıştır. Aynı dönemde yayınlanmaya başlayan **Körkadı** adlı "mizahi-milliyetçi" gazete haftalık olarak 2 yıl yayınlandıktan sonra, çeşitli aralıklarla yayınını bir süre daha sürdürmüştür.

1966'da Ali Ekrem Gökçek'in yönetiminde yayınlanmaya başlayan **Güneyde Uyanış** 1973'e değin Gaziantep basınının en etkili gazetelerinden biri olmuştur. Aynı yıl (1966) kurulan **Gaziantep'te Bugün** 1980'lerde de yayınını sürdüren gazetelerdendir. Yine 1966'da A.Baki Çelikel'in haftalık olarak çıkardığı **Maya,** 1967'de CHP adına çıkarılan **Halkçı** gibi gazeteler, parasal olanaksızlık nedeniyle kısa süre sonra kapanmıştır. 1968'de Mehmet Sağlam'ın çıkarmaya başladığı **Kurtuluş** 1978'de Faruk Dai'nin yönetimine geçmiş, 1980'ler de de yerel basının en uzun ömürlü gazeteleri arasında görünmüştür.

1970'li yılların ilk gazetesi Jale ve Selahattin Çolakoğlu'nun çıkardığı **Güney Postası**'dır. Gazete 1978'den sonra Serpil Sabah'ın yönetiminde yayınını sürdürmüştür. Bunu, 1975'te Halil Zor'un çıkardığı **Özgür Gaziantep,** Cebbar Güneş yönetiminde yayınlanan **Gaziantep Ekspres** gazeteleri izlemiştir. 1977'de ise **Ortam** ve **Gaziantep'te Zafer** gazeteleri yayına girmiş, ancak ikisi de 1980 sonrasında kapanmıştır.

İlde yayınını sürdüren **Haber, Güney Postası, Sabah, Kurtuluş, Gaziantep'te Bugün, Gaziantep Ekspres** gazetelerinin yanında, ilçe basını da canlılığını korumaktadır. Kilis'te 1956'dan beri yayınlanan **Huduteli** ve 1961'de kurulan **Kent,** 1968'den beri yayınlanan **Nizip** ve 1975'te İslâhiye'de haftada iki gün yayınlanmaya başlayan **Gündem** gazeteleri yerel basının güçlü kurumları arasındadır.

DERGİLER: Gazeteler arasında belirtilen birçok yayın organı kimi örneklerinde dergi kimliğine bürünmüş, ancak gazete adıyla yayınlanmışlardır. Gaziantep'te bilinen ilk dergi, 1912'de Ömer Asım Aksoy ve arkadaşlarının çıkardıkları **Küçük Sa'yler**' dir. Öğrenci dergisi niteliğindeki **Küçük Sa'yler** sonraki yıllarda birçok kişiye örnek olmuş, 1923'te yine Ö.Asım ve Şakir Sabri Yener'in çıkardıkları **Çocuk Dili** aylık olarak 10 sayı yayınlanmıştır. 1929'da birkaç sayı yayınlanıp kapanan **Bilgi, Karadağ, Lise, Işkın** (1933'te yayınlandı), 1935'te **Aşkın** gibi dergiler bu örnekler arasında anılabilir.

Gaziantep'te yayınlanan dergilerin en etkililerinden biri de Halkevi'nin 1939'da yayınlamaya başladığı **Başpınar**'dır. Yöre kültür-folklor ve tarihine yönelik önemli araştırmalar ve yazıların yayınlandığı **Başpınar,** Halkevi kapatılınca 1949'da yayınına son vermiştir. 1949-1950 arasında Mahmut Tüzün ve Tahir Göğüş'ün yayınladıkları **Dernek,** 1954-1956 arasında İsmet Gürler'in yayınladığı **İlke,** Hayri Beşe ve C. Cahit Güzelbey'in 1955-1957 yıllarında yayınladıkları **Meşale** de, dönemlerinin etkili dergileri arasındadır. Gaziantep Kültür Derneği'nin 1957'de Hulusi Yetkin yönetiminde yayınlamaya başladığı **Gaziantep Kültür Dergisi,** önceleri aylık olarak çıkmış, 1970'li yıllarda da çeşitli aralıklarla yayınını sürdürdükten sonra, 1973'te kapanmıştır.

Gaziantep Spor Salonu

SPOR ÇALIŞMALARI: İlde düzenli spor çalışmaları 1927'de başlamıştır. Bu dönemde kurulan Altın Işık Spor Kulübü, Kilis İdman Yurdu gibi kuruluşlarla yerel ligler de oluşmuştur. Türk Ocağı'nın spor çalışmalarına öncelik vermesiyle, 1930 sonrasında kulüplerin sayısında önemli bir artış olmuştur. Ağırlıkla futbol dalında sürdürülen çalışmalar, 1935'te Halkevi Spor Şubesi' nin yoğun etkinliğiyle çeşitlilik kazanmıştır. İldeki ilk lisanslı kulüpler, 1938'de kurulan Çınarlı ve Şehreküstü spor kulüpleridir.

1978 verilerine göre ilde 16 spor kulübü bulunmaktadır. Bunlardan 2'si askeri spor kulübü, öbürleri de gençlik spor kulübüdür. Aynı verilere göre, lisanslı 1.307sporcu çalışmalara katılmaktadır. Bunlardan yalnız 91'i kadındır. Gaziantepspor'un 25 profesyonel sporcusu dışındaki tüm sporcular, amatör lisanslıdır.

TESİSLER: Gaziantep'teki spor tesislerinin kuruluş çalışmaları 1941'e rastlamaktadır. Bu dönemde yapılan stadyum ve spor salonu, 1965'te Beden Terbiyesi Bölge Müdürlüğü'nün çalışmalarıyla yenilenmiştir. 20.000 kişilik Kâmil Ocak Stadyumu ve 3.000 kişilik spor salonu yapımı bu döneme rastlar. İlde basketbol sahası da bulunmaktadır. İl dışındaki Nizip Stadyumu'nun yapımı tamamlanmıştır. Spor salonları, basketbol, boks, güreş, hentbol ve voleybol sporları için elverişlidir.

KULÜPLER: İldeki 16 kulüpten yalnız Gaziantepspor profesyonel ligdeki karşılaşmalara katılmaktadır. Öbürleri Gaziantep yerel ligindedir. Bu ligin başarılı kulüplerinden Kilisspor, Kilis Gençlik ve Kilis Karataş kulüplerinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Nizip Kültür Spor ve Nizip Gençlik kulüpleri de birleşerek Nizipspor'u kurmuştur.

Gaziantepspor: İlin Türkiye liglerindeki tek temsilcisi Gaziantepspor, 1 Şubat 1969'da kurulmuştur. Profesyonel lige 1970-1971 sezonunda katılmıştır. Bir yıl sonra, 1971-1972 sezonunda III. Türkiye Ligigrup şampiyonu olarakII.Lig'e yükselmiştir. Bu ligde ikinci ve üçüncü olmuş, 1978-1979 sezonunda da şampiyon olarak 1. Türkiye Ligi'ne yükselmiştir. Aynı yıl, Gençlik ve Spor Bakanlığı Kupası'nı da kazanmıştır.

1979-1980'de Adana'da düzenlenen Basın Kupası'nı kazanan Gaziantepspor'un, "minik, yıldız, genç, amatör ve profesyonel" şubeleri bulunmaktadır. Futbol dışında atletizm, basketbol, güreş, halter, hentbol ve voleybol dallarında da etkinlik göstermektedir.

DALLAR: Gaziantep'te en çok ilgi gören spor dalları futbol, basketbol ve voleybol-dur. Okullardaki çalışmaların etkisiyle masatenisi, atletizm, hentbol gibi dallara ilgi artmaktadır.

Atletizm: Atletizm takımı, 1950'li yıllardan başlayarak yörede, Türkiye çapındaki çeşitli yarışlara katılmış, dereceler almıştır. 1952'de Türkiye Kır Koşusu gençler takım birinciliği, 1954 Grup Kır Koşusu takım ikinciliği, 1955'te Doğu Grubu Kır Koşusu takım birinciliği, 1961 Grup Kır Koşusu büyükler ve gençlerde takım birinciliği, 1967 Atatürk Koşusu'nda takım birinciliğinin yanında, çeşitli dallarda kişisel şampiyonluklar bunlar arasında anılabilir. 1978 verilerine göre ilde lisanslı 11 kadın, 64 erkek atlet bulunmaktadır.

Basketbol: Bu dalda çalışmalar, ancak 1970'li yıllarda başlamıştır. Daha çok okullarda ilgi görmektedir. Yeni basketbol sahasının açılışından sonra kimi kulüpler de basketbol şubeleri kurmuştur. Yerel lig düzenlenmektedir. 1978'de bu dalda etkinlik

gösteren lisanslı 42 kadın, 221 erkek sporcu vardır.

Futbol: İldeki 16 kulübün de çalışmaları futbolda yoğunlaşmaktadır. Gaziantep Genç Futbol Takımı, 1957-1958 sezonunda ve 1960-1963 arasında üst üste 3 yıl bölge grup birincisi olmuş, ilin genç karması da 1970'li yıllarda Türkiye Gençler Şampiyonası'na katılmıştır. Gaziantepspor'un III. ve II. lig şampiyonlukları ilin futboldaki başarıları arasındadır. 1978 verilerine göre bu daldaki lisanslı sporcu sayısı 666'dır.

Güreş: Bu dalda daha çok askeri spor kulüplerinin etkinliği görülmektedir. Son yıllarda minder güreşi yaygınlaşmıştır. Kırsal kesimde karakucak ve yağlı güreş ilgi görmektedir. İldeki festivalde bu güreşlere yer verilmektedir. Çalışmalara 1978'de lisanslı 48 güreşçinin katıldığı saptanmıştır.

Masatenisi: Okul sporu düzeyinde olmakla birlikte, özellikle 1975 sonrasında yaygınlaşan spor dalları arasındadır. Lisanslı 11 kadın, 51 erkek sporcu bulunmaktadır.

Voleybol: 1970 sonrasında kulüpleşmenin yaygınlaştığı voleybolda yerel ligin oluşumu 1973'e rastlar. Yerel voleybol ligi şampiyonu olan takım, ili grup birinciliklerinde temsil etmektedir. 1978'de bu dalda etkinlik gösteren 27 kadın, 164 erkek sporcunun bulunduğu saptanmıştır.

1978'de Lisanslı Sporcuların Dallara Göre Dağılımı

Spor Dalı	Kadın	Erkek	Toplam
Atletizm	11	64	75
Basketbol	42	221	263
Bisiklet	—	2	2
Boks	—	4	4
Futbol	—	666	666
Güreş	—	48	48
Hentbol	—	16	16
Judo	—	5	5
Masatenisi	11	51	62
Voleybol	27	164	191
Toplam	91	1.216	1.307

(DİE, Spor İstatistikleri 1978, Ankara 1980)

İL DOĞUMLU ÜNLÜLER

Aksoy, Ömer Asım (1898-): Dilci, yazar. İlk ve ortaöğrenimini Gaziantep'te yaptıktan sonra uzun süre öğretmen olarak çalıştı. İÜ Hukuk Fakültesi'ne girerek, 1928'de yükseköğrenimini tamamladı. Bir süre savcılık yaptı. Milletvekili seçildi. Sonraları avukatlık ve öğretmenlik yapan Aksoy, 1930'lardan başlayarak dil çalışmalarına ağırlık verdi. Türk Dil Kurumu'nun çalışmalarına etkin olarak katıldı. 1962-1976 arasında kurumun genel yazmanlığını yaptı.

1950'den başlayarak **Türk Dili** dergisinde yazan Aksoy, tarama-sözlük çalışmalarıyla tanındı. **Gaziantep Ağzı** adlı 3 cilt yapıtı (1945-1946) bunların başında gelmektedir. Ayrıca derleme, monografi ve dil sorunlarına ilişkin yapıtlar da vermiştir.

Yapıtlarından kimileri: **Gaziantep Dilinin Tetkiki** (1933), **Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü** (4 cilt, 1943-1957), **Derleme Sözlüğü** (1952-1957), **Atasözleri ve Deyimler** (1965), **Gelişen ve Özleşen Dilimiz** (1968-1970), **Atasözleri Sözlüğü** (1971).

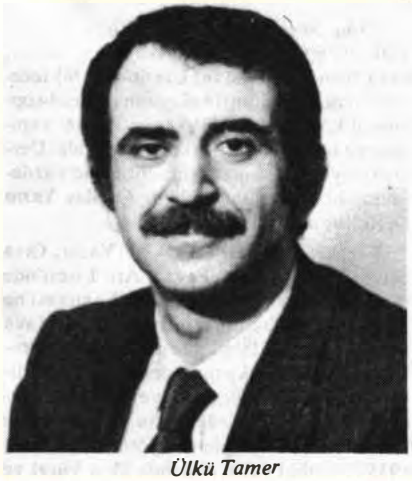
Arzî Mehmed Dede (?— 1664): Tasavvufçu, şair. Mevlevi şeyhi olan babasının da etkisiyle küçük yaşta tasavvufa yöneldi. Öğrenimini İstanbul'da sürdürdü. Galata Mevlevihanesi'nde Âdem Dede'ye "mürit" oldu, "Arzî" adını şeyhinden aldı. O ölünce, 1652'de Mevlevihane'nin "postnişin"liğine getirildi. Lirik gazel ve rübaileriyle de tanındı. Tezkirelerde övgüyle anıldı. Gazellerinden birçoğu "tahmis" edildi, nazireler yazıldı. Tezkirelerde Türkçe bir divanından sözedilmekteyse de bu divan bulunamamıştır.

Aynî (1766-1837): Osmanlı şair ve yazarı. Asıl adı Hasan olan Aynî, çocukluğunda yemenici çıraklığı yapmaktaydı. Yöredeki kargaşalıklar nedeniyle Darende, Maraş, Elbistan gibi merkezlerde bulundu, 1790'da İstanbul'a gitti. Burada medrese öğrenimi gördü, saraya yakın kişilerle ilişki kurdu. 1831'de Babıali'de Arapça ve Farsça öğretmenliğine getirildi. III. Selim'e kasideler sundu. Aynî'nin, Türkçe, Arapça ve Farsça manzum sözlükleri yanında, en önemli yapıtı **Sâikname**'dir. 1788-1836 arasında dönemin olaylarını kapsayan bu yapıtta, yapılan yapılara ve onarımlara geniş yer verdi. Ayrıca, **Nusretnâme** adlı yapıtında da yeniçeriliğin kaldırılması, ordudaki düzenlemeler ve dönemin ileri gelenleriyle bilginlerine ilişkin bilgiler verilmektedir.

Aynî, Mahmud Bedrettin (1360-1451): Devlet adamı. Aynî'yi Antep'te kadılık eden babası eğitti, yetiştirdi. Sonra kadı yardımcısı oldu. Suriye ve Hicaz'da bulunduktan sonra Mısır'a yerleşti. Kahire'de kadılık, müderrislik, evkaf nâzırlığı gibi görevlerde bulundu. "Doğu Roma"da Mısır'ı temsil etti. Çeşitli konularda 20 kadar yapıtı vardır. En önemlisi 24 ciltlik **İkdü'l-Cüman Fî Târih-i Ehli'z-Zaman** adlı tarih kitabıdır. Aynî, bu yapıtında tarihsel olgulardan kalkarak Türk gelenek ve göreneklerinin dine uygunluğunu savunmaktadır. Kahire'de öldü.

Bilge, Rıfat (1873-1953): Yazar, araştırmacı. Kilis'te doğdu, İstanbul Darülmuallimi'nde okudu. Bir süre liselerde edebiyat öğretmenliği yaptı. Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. İstanbul Darülfünun Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinde Arapça, Arap Edebiyatı dersleri verdi.

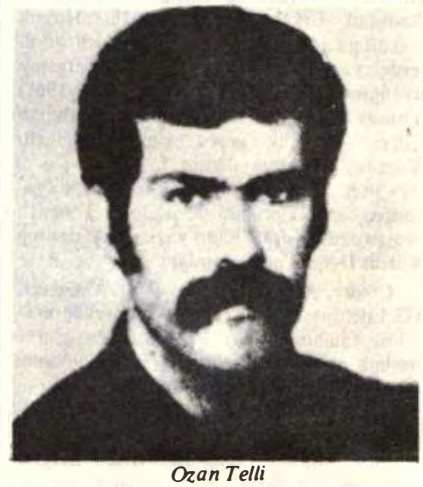
Döneminde "Muallim Rıfat" adıyla anılan Bilge, **Divan-ı Lûgat it-Türk**'ü Türkçe'ye kazandırdı. **Evliya Çelebi Seya-**

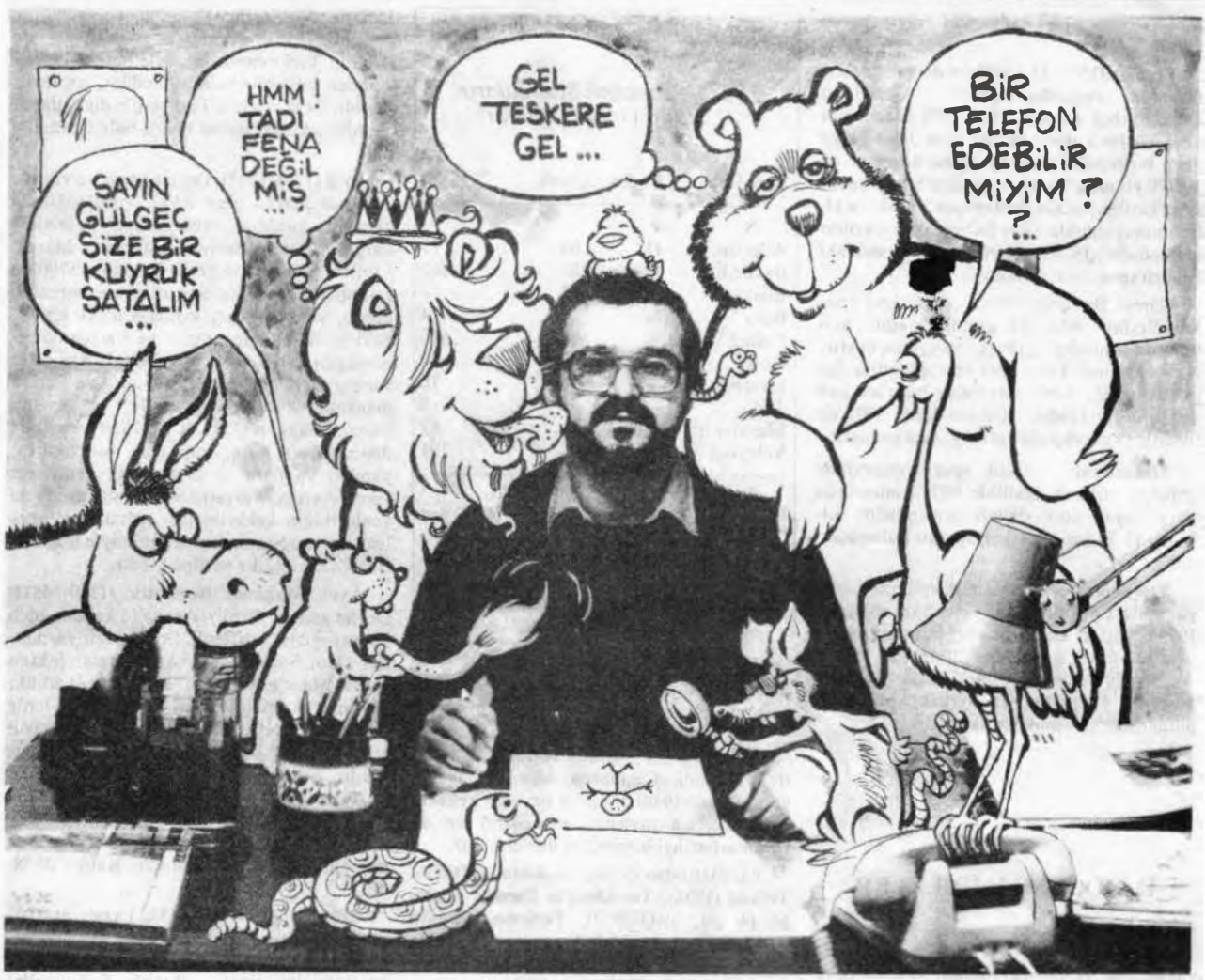
Ülkü Tamer

Ömer Asım Aksoy

Ozan Telli

Ismail Gülgeç ve kahramanları

hatnamesi'nin yanında, Arap ve İran klasiklerinden yaptığı çevirilerle de tanındı.

Yapıtlarından kimileri: **Kitab-ı Dede Korkut** (1914), **Maniler** (1928), **Gülistan, Bostan** (Sadi'den çeviri, 1943-1944).

Çiftçi, Hasan Remzi (1908–): Hukukçu. İlk ve ortaokulu Gaziantep'te okudu. İstanbul Erkek Lisesi ve İÜ Hukuk Fakültesi'nde öğrenim gördü. Çeşitli yörelerde yargıçlık yaptı. 1956'da Yargıtay üyeliğine seçildi. İlk dönem (1963-1967) Yüksek Hakimler Kurulu'nda da bulunan Çiftçi, 4 yıllık görev süresi dolunca, Yargıtay üyeliğine döndü.

Çiftçi, Gaziantep yöresi toplumsal yaşantısı ve folkloru ile de ilgilenerek çeşitli araştırmalar yaptı. Kimi yazıları **Gaziantep Kültür Dergisi**'nde yayınlandı.

Göğüş, Ali İhsan (1923–): Gazeteci. İÜ Edebiyat Fakültesi'nde yükseköğrenimini tamamladıktan sonra gazeteciliğe başladı. İlkin Gaziantep'te yayınlanan **Güney Postası**'nda çalışan Göğüş, uzun yıllar **Tan, Akın, Dünya** gazetelerinde çeşitli görevlerde bulundu. 1950'li yıllarda Orhan Birgit'le birlikte çıkardığı **Kim** dergisi o dönem muhalefetinin en güçlü yayın organları arasında yer aldı. 27 Mayıs sonrasında milletvekili seçilen Göğüş, bir ara Turizm ve Tanıtma Bakanlığı görevinde de bulundu.

Gülgeç, İsmail (1947–): Karikatürcü. İlköğrenimi sırasında geçirdiği hastalık nedeniyle okulu bırakmak zorunda kaldı. Sonraki yıllarda kendi kendini yetiştirmeye çalıştı, karikatüre yöneldi. İlk çizgileri 1968'lerde **Yeni İzmir** gazetesinde yayınlandı. Daha sonra **Demokrat İzmir, Ege Ekspres, Devir, Milliyet** gazetelerinde çizen Gülgeç'in **Milliyet Çocuk** dergisinde yayınladığı "Ormangiller" adlı karikatür-bantı geniş bir ilgi uyandırdı. 1979'da yayınlanan **İnce Memed** resimli romanı (Yaşar Kemal' in yapıtıyla birlikte) yurt dışında da yayınlandı.

1980'lerde **Cumhuriyet** gazetesinde çizmeye başlayan Gülgeç, "Memo" adlı dizisinde tarihsel olaylardan esinlenirken, "İnsanlar" adlı dizisinde günlük yaşantıdan görüntüler verdi. "Hayvanlar" adlı dizisinde de güncel toplumsal olayları değişik bir bakış açısı içinde vermeye çalıştı.

Gürsel, Nedim (1951–): Yazar. Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Sorbonne Üniversitesi Modern Fransız Edebiyatı Bölümü'nde öğrenim gördü. Yazın alanına 1969'da öykü çalışmalarıyla girdi. **Yeni Dergi, Yeni Edebiyat, Birikim, Cumhuriyet, Milliyet Sanat** gibi dergi ve gazetelerde yazdı. 1970'li yıllarda çağdaş düşün ve edebiyat akımlarına ilişkin araştırmalara yöneldi.

Uzun Sürmüş Bir Yaz adlı yapıtında TDK 1976 Öykü Ödülü'nü kazanan Gürsel, **Şeyh Bedrettin Destanı Üzerine** (1978) incelemesinde de Bedrettin olayının tarihsel-toplumsal kökenlerine eğilirken, düşünsel yapısına ve bunların şiire etkisine değindi. Dergilerde yayınlanan eleştiri, inceleme yazılarından bir bölümünü 1978'de **Çağdaş Yazın ve Kültür** adıyla kitaplaştırdı.

Körükçü, Muhtar (1915-): Yazar. Ortaöğrenimini İstanbul Feyz-i Ati Lisesi'nde tamamladıktan sonra Hukuk Fakültesi'ne girdi. 1936'da fakülteyi bitirerek Türk Hava Kurumu Hukuk İşleri'nde görev aldı. Sonraki yıllarda kaymakamlık, çeşitli kamu kuruluşlarında genel müdürlük ve müşavirliklerde bulundu. Bu arada, Orta Doğu Amme Enstitüsü'nde de öğrenim gördü. Körükçü, 1935'te girdiği yazın alanında ilkin **Yücel** ve

Varlık dergilerinde köy notları yayınladı. 1950 sonrasında da öyküleri ve kitap tanıtma yazılarıyla tanındı.

Yapıtları: **Köyden Haberler** (köy notları, 1950), **Anadolu Hikâyeleri** (1954), **Doğudan Hikâyeler** (1968).

Münif Paşa (Mehmet Tahir) (1829- 1910): Devlet adamı. Antep'te medrese öğrenimi gördükten sonra, ailesiyle birlikte Kahire'ye gitti. Burada da öğrenimini sürdürdü, Arapça, Farsça ve İslami ilimler alanında yoğunlaştı. 1851'de Şam Meclis-i Kebir Kâtipliği'yle devlet memurluğuna başladı. 1952'de İstanbul'a geçti, çeşitli görevlerde bulundu. 1862'de Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye adlı bir özel araştırma grubu kurdu, **Mecmua-i Fünûn** adlı bir dergi yayınladı. Münif Paşa, 1869'da da Meclis-i Maarif Reisliği'ne getirildi. 1872'de Tahran Büyükelçisi oldu. 1877'de yeniden Maarif Nazırlığı ile görevlendirildi. Ticaret Nazırlığı'nın da kendisine verilmesi üstüne kabineden çekildi. 1878'de 2. kez Maarif Nazırlığı' na getirilen Münif Paşa, 1880'de vezir oldu. Sonraki yıllarda da birçok kez nazır oldu. Çeşitli konularda 20'den çok yapıt verdi, şiirler yazdı. Yapıtlarından 5'i yayınlandı.

Onay, Yılmaz (1937-): Tiyatro yönetmen ve yazarı. Ortaöğrenimini Ankara Gazi Lisesi'nde, yükseköğrenimini İTÜ İnşaat Fakültesi'nde tamamladı. Bir süre mühendis olarak Bayındırlık Bakanlığı'nda ve TÜBİTAK'ta görev aldı. Tiyatro çalışmalarına öğrencilik yıllarında başladı. İTÜ Amatör Tiyatro Topluluğu'nun çalışmalarına öncülük etti. Ankara Deneme Sahnesi' nin çalışmalarına katıldı. Ankara Sanat Tiyatrosu'nda sahneye koyduğu Brecht'in **Hitler Rejiminin Korku ve Sefaleti** adlı oyun büyük bir ilgi gördü. Onay, Çağdaş Sahne'nin yönetiminde de görev aldı. Bu toplulukla birlikte sahneye koyduğu **Yusuf**

Mütercim Ahmet Asım (1755-1819)

Mütercim Asım, 1755'te Antep'te doğdu. İlk bilgileri babası Şer'iye Mahkemesi Başkâtibi Mehmed Cenani Efendi'den aldı. Döneminin tanınmış bilim ve sanat adamlarından da ders aldı. Hoca Necip Abdullah Efendi'yle Kilisli şair Ruhi Mustafa Efendi bunlar arasındadır. Arapça ve Farsça öğrendi. Türkçe, Arapça ve Farsça manzumeler yazdı. Bir ara Antep' te mahkeme kâtipliği yaptı, daha sonra Mehmed Nuri Paşa'nın divan kâtibi oldu.

1789'da Mehmed Nuri Paşa'nın idama mahkûm edilmesi ve hükümetin Antep'e kuvvet yollaması üzerine, önce Kilis'e sonra da İstanbul'a gitti.

Burada dönemin ve sarayın önde gelen kişileriyle tanıştı, ilişki kurdu. 1891'de başladığı **Burhan-ı Kaatı** çevirisini altı yılda tamamladı ve Padişah III. Selim'e sundu. Padişah, bu çalışmalarına karşılık Mütercim Asım'a bir ev, medrese rüusu (bilginlik aşaması) ve yüklüce para bağışladı. Ailesini İstanbul'a getirebilmesi için de aylık bağlattı.

Bu ilgiyi çekemeyen Şeyhülislam Şerifzade Ataullah Efendi, bağlanan aylığı işlemez hale getirdi ve Mütercim Asım'ı gözden düşürmeye çalıştı.

Asım, 1798'de **Tuhfe-i Asım** adlı Arapça-Türkçe manzum sözlüğü yazdı. Bunun ardından **Siyer-i Halebî**'yi Türkçe' ye çevirip III. Selim'e sundu.

1802'de Hac'ca gitti. Dönüşte ailesini de getirdi.

1805'te **Kamûs**'u, Türkçe'ye çevirmeye başladı. Bundan iki yıl sonra vakanüvisliğe atandı. **Kamûs** çevirisini 1810 da bitirerek o dönemin padişahı II. Mahmud'a sundu. Padişah Mütercim Asım'ı bilginlikte bir aşama olan Süleymaniye Müderrisliği'ne yükseltti. Selanik Kadılığı' na getirdi. Bu üç görevi, ölümüne değin (1819) sürdürdü.

XVIII-XIX. yy dil çalışmalarına öncülük eden ve önemli katkılarda bulunan Mütercim Asım, tarih çalışmaları ve şairliğiyle de tanınır. Uzmanlar, Mütercim Asım'ın sözlüklerinin Türk dilinin anlaşılması ve gelişmesine büyük katkıları olduğunda birleşmektedir.

Yazı diline temel olarak konuşma dilini almıştır. Çevirilerinin halk bilimini, inançlarını ve geleneğini ortaya çıkarmada değerli bir kaynak olduğu kabul edilmektedir.

Mütercim Asım, batı kültüründeki gelişmelere, tasavvuf düşüncesini yansıtan ürünlere de eğilmiştir. Gazali'den çevirdiği **İhya-i Ulum** bu alandaki çalışmalarından biridir.

Yapıtları: Tebrizli Hüseyin bin Halef' ten çevirdiği **Burhan-ı Kaatı** (Kesin Tanık) Farsça'dan Farsça'ya bir sözlüktür. Dönemin en önemli yapıtlarından biridir. İçinde genel terimler yanında astronomi, hekimlik, felsefe, tasavvuf, nücum ile ilgili bilgiler de vardır. Asım bu yapıtı çevirirken Farsça aslına bağlı kalmamıştır. Sözlüğü başka kaynaklarla da karşılaştırarak daha sağlam bir yapıt ortaya çıkarmıştır. Farsça sözcüklere öz Türkçe karşılıklar göstermiş, bu karşılıkları titizlikle seçmiştir.

Mütercim Asım'ın en önemli çevirisi **Kamûs**, Arapça'dan Arapça'ya bir sözlüktür. İranlı Yakup Firuzabadî hazırlamıştır. Asım, yapıtı Türkçe'ye çevirirken, Arapça aslını olduğu gibi aktarmamış, başka kaynaklardan yararlanarak maddelere önemli katkılarda bulunmuştur. Metinde tartışmalı bir konu varsa, yazarın ve kendisinin düşüncelerini birlikte vermiştir. Arapça sözcüklere öz Türkçe karşılıklar göstermiş, karşılığı yazı dilinde yoksa Antep halk ağzından örnekler getirmiştir. Anlamları açıklarken yalın bir dil kullanmıştır. Böylece o dönemde yeni bir çığır açtığı kabul edilir.

Tuhfe-i Asım (Asım'ın armağanı) Arapça-Türkçe manzum bir sözlüktür. O dönemde gençlerin ezberlemesi için yazılan manzum sözlüklerin çoğu "Tuhfe (Armağan)" olarak adlandırılırdı. **Tuhfe-i Asım** da bu amaçla yazıldığından anlamı açıklanan sözcükler, manzumelerde geçmektedir. Aranan sözcüğün bulunması bu nedenle güçtür. Yapıttaki bölümlerden her biri ayrı vezindedir; aruzun 19 vezni de kullanılmıştır.

Asım'ın bunlar dışında iki ciltlik bir **Asım Tarihi**; Hz. Muhammed'in yaşamı, savaşlarını konu alan Halepli İbrahim Efendi'den çevirdiği **Terceme-i Siyer-i Halebî** adlı bir yapıtı; Fransızlar'ın Mısır'a girişlerine ilişkin olayları konu alan **Muzhirü't-Takdîs bi Hurûci Taifeti'l Fransis** adlı bir çevirisi; dinsel bilgiler ve inanışları konu alan **Merahu'l-Maâli fi Şerh-i Kasideti'l -Emâli** adlı bir kaside çevirisi vardır. Divan tarzında yazdığı şiirler toplanmamıştır. Bir bölümü Beyazıt Kitaplığı'ndaki bir kitapçıkta kayıtlıdır.

Mütercim Asım'ın **Kamûs** çevirisinde yer alan, Türkçe ya da yerel dilde karşılıklar gösterdiği sözcüklere birkaç örnek:

Er-rie: Canlı kısmının nefes ve rih (yel) ve hava mevzuna denir ki akciğerdir. Farisîde şüş, Türkîde öyken derler.

El-haza: Kulak, dibinden salkı olmağla yüze doğru düşük olmak mânasınadır. Bu hâlet (durum) insanda ve atta ve eşekte dahi olur. Hilkaten (yaradılıştan) yahut bir hâdise (olay) sebebiyle olur. Hilkaten kulağı ol gûne (çeşit) olan ata gevgeç kulaklı tâbir olunur.

El-cemre: Bir dane ateş koruna denir ki köz tâbir olunur.

El-fetem: Ceviz içi fasit olmak (bozulmak) mânasınadır ki taşra Türkîsinde kakırcamak tâbir olunur.

El-havfeza: Bir adam bir çocuğu ayaklarının ucuna bastırıp kaldırarak oynatmaya denir... Taşra Türkîsinde çocuğu hobbacaeylemek tâbir olunur.

El-unkufe: İplik haytına (teline) denir ki iplik maddesi olan pamuğu iğde bitirdikten sonra yeniden çektiği telden ibarettir. Taşra nisvanları (kadınları) lisanında söyüm tâbir olunur.

El-akabe: Dağlarda veya kayalarda olan hudaî (kendiliğinden) oyma çukura denir ki anda su irkilir. Bazı diyarlarda kak tâbir olunur.

El-mıtahha: Bu bir el ayası kadar değirme ve münakkaş (nakışlı, süslü) tahtadır ki dairen mâdar (çepeçevre) kertip kertiğine ip sarıp beri öte elinden atarak oynarlar. Bizim diyarlarda ana çıksağı tâbir ederler.

ile Menisof, Grev, Çimento adlı oyunlar sahnelendikleri dönemin en başarılı yapıtları arasında değerlendirildi. **Yusuf ile Menisof** rejisiyle, 1977'de Ulvi Uraz adına verilen "En İyi Yerli Yönetmen" ödülünü kazandı.

Çeşitli dergilerde tiyatro üstüne yazıları yayınlandı. Ayrıca çeviriler yaptı. Armin Kammard ve F. Rainer Schek'ten çevirdiği **İşçi Tiyatroları** adlı yapıt, tiyatroda "ajit-rop" diye adlandırılan türün Türkiye'deki ilk örneğidir. İşçi Kültür Derneği yönetiminde de görev alan Onay, kuruluşun tiyatro etkinliklerini önemli ölçüde geliştirdi. Kuramsal düzeyden uygulamaya yönelik, izleyiciyle doğrudan ilişki kuran yapıtlara yer verdi. Burada F. Xaver Kroetz'in (Alman yazarı) **İki Dünya** adlı yapıtından sahnelenen oyun, alışılmış tiyatro örneklerinin dışında özgün bir çalışma olarak değerlendirildi.

Özgentürk, Işıl (1948 —): Yazar. Çamlıca Kız Lisesi'ni bitirdikten sonra, İÜ İktisat Fakültesi'nde öğrenim gördü. Öğrencilik yıllarında (1968-1971) A. Habib Özgentürk ve Mehmet Ulusoy ile birlikte kurdukları "Devrim İçin Hareket Tiyatrosu" nda oyuncu, yazar olarak çalıştı. 12 Mart döneminde Kültür Sarayı'nı yakmakla suçlandı, yargılama sonunda aklandı.

1972'de Arkın Yayınevi'nin açtığı "çocuklar için öykü" ve şiir yarışmalarında "Güneşe Gidenlerin Türküsü" adlı öyküsü ve "Önce Selam Ederim" şiiriyle birincilik, "Dünyada Olağanüstü Bir Gün" öyküsüyle de ikincilik ödüllerini kazandı. Sonraki yıllarda da bu alandaki çalışmasını sürdüren Özgentürk, **Hayat Okulu** adlı yapıtıyla da 1979 TDK Çocuk Yazını Ödülü'nü kazandı. **Cumhuriyet** gazetesinde yayınlanan röportajlarıyla da geniş bir kesimin ilgisini çekti.

Başlıca yapıtları: **Kuş Ne Yana Öter** (çocuk romanı, 1976), **Dünyaya Masallar** (1979), **Yokuşu Tırmanır Hayat** (öyküler, 1980), **Hançer** (öyküler, 1981)

Perinçek, Doğu (1942—): Politikacı. AÜ Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1968'de hukuk doktoru oldu. 1967'de Almanya'da Toplumcular Ocağı'nı kurdu. 1968'de **Aydınlık** dergisini, 1969'da **İşçi-Köylü** gazetesini yayınladı.

Perinçek Mayıs 1972'de tutuklandı. 20 yıla hüküm giydi, 1974'te Genel Af'la serbest kaldı. Bu dönemde yeniden yayınlanmaya başlayan **Aydınlık** dergisinde "Üç Dünya Teorisi" diye adlandırılan görüşün Türkiye'deki öncülüğünü ve savunuculuğunu yaptı. 1978'de kurulan TİKP'nin Genel Başkanlığı'na seçildi. 20 Mart 1978-12 Eylül 1980 arasında yayınlanan **Aydınlık** gazetesinin de başyazarlığını yaptı. 12 Eylül sonrasında tutuklandı, 1982'de salıverildi.

Perinçek'in çeşitli politik konulara ilişkin 10'un üstünde broşür kitapçığı yayınlandı.

Tamer, Ülkü (1937—): Şair, çevirmen. Ortaöğrenimini Robert Kolej'de tamamladı. İÜ Gazetecilik Enstitüsü'nde öğrenim gördü. 1964-1968 arasında çeşitli özel tiyatrolarda görev aldı. Sonraki yıllarda çeviri çalışmalarına yöneldi. Bir süre Milliyet yayınlarını ve **Milliyet Sanat** dergisini, 1980'lerde de **Sanat Olayı** dergisini yönetti.

İlk şiiri 1954'te yayınlanan Tamer, daha sonra **Pazar Postası, Yelken, Yeditepe, a, Yeni Dergi**'de şiirleri ve çevirileriyle görün-

Işıl Özgentürk

dü. İlkin "ikinci yeni" akımı içinde tanınan Tamer'in şiirinde, yoğun bir imgelem ve simgecilik öne çıkmaktaydı. 1960 sonrasındaysa özgün bir dil ve duyarlık geliştirdi. Çocuk öğesinin ağırlık taşıdığı şiirinde, küçük ayrıntılardan yola çıkarak çağrışımlara yöneldi.

1965'te **Mitologya** adlı çevirisiyle, TDK Çeviri, 1966'da da **İçime Çektiğim Hava Değil Gökyüzüdür** adlı yapıtıyla Yeditepe Şiir ödüllerini kazandı.

Başlıca yapıtları: **Soğuk Otların Altında** (1959), **Ezra ile Gary** (1962), **Virgülün Başından Geçenler** (1965), **Pullar Savaşı** (çocuk öyküsü, 1975), **Sıra Göller** (1974), **Ne Biliyorum** (1979), **Çağdaş Latin Amerika Şiiri Antolojisi** (çeviri, 1982).

Tanyol, Cahit (1914—): Bilim adamı. Nizip'te doğdu. Adana Erkek Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra çeşitli yörelerde 9 yıl ortaokul öğretmenliği yaptı. 1935'te Gazi Terbiye Enstitüsü'nü, 1944'te de İÜ Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü'nü bitirdi. 1946'da sosyoloji doçenti oldu, aynı fakültede Genel Sosyoloji profesörlüğüne yükseldi.

1942-1946 arasında İzmir'de **Aramak** adlı bir dergi çıkartan Tanyol'un ilk yazı ve şiirleri de burada yayınlandı. Sonraları **Değirmen, Akademi, İstanbul, Varlık, Yön, Cumhuriyet** gibi dergi ve gazetelerde yazdı.

Başlıca yapıtları: **Sanat ve Ahlâk** (1953), **Sosyal Ahlak** (1960), **Kuruluş ve Fetih Destanı** (1969), **Sosyolojik Açıdan Din, Ahlâk, Laiklik ve Politika Üzerine Diyaloglar** (1970).

Taşer, Dündar (1925 - 1972): Asker, politikacı, yazar. 1944'te Harb Okulu'nu bitirerek orduya katıldı. 27 Mayıs hareketi içinde yer aldı ve Milli Birlik Komitesi üyesi oldu. Komitede beliren görüş ayrılıklarıyla "14'ler" diye anılan gruba katıldı. 13 Kasım 1960'ta emekliye ayrılarak büyükelçi müşaviri olarak Rabat'a gönderildi. Yurda döndükten sonra, 1965'te CKMP'ye girdi. Partinin idare kurulu üyeliğine seçildi.

1968'de geniş tartışmalara yol açan partiye bağlı olarak kurulan "komando kampları"nın da Taşer tarafından yönetildiği ve çalışma programını Taşer'in hazırladığı öne sürüldü. 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi' (MHP) nden İstanbul milletvekili adayı olduysa da seçilemedi. Bir trafik kazasında öldü.

Milli Hareket, Töre, Devlet gibi dergilerde yayınladığı politik görüşleri 1972'de **Mesele** adlı bir kitapta toplandı.

Telli, Ozan (1950—): Şair. İslâhiye'nin Telli Köyü'nde doğdu. Yurt içinde ve dışında çeşitli işlerde çalıştı. Şiirleri 1975'ten bu yana **Birikim, Sanat Emeği** gibi dergilerde yayınlandı. Çalışan kesimlerin, çocukların yaşantısından kesitler vermeye çalıştı, folklorik öğeler şiirinde öne çıktı. 1977'de **Vatan** gazetesinin açtığı şiir yarışmasında birincilik, 1980'de Akademi Kitabevi Edebiyat Ödülleri'nde de Şiir Başarı Ödülü'nü kazandı.

Yapıtlarından kimileri: **Özgürlük** (1979), **Şahince** (1981).

Timurtaş, Faruk (1925-1982): Yazar, bilim adamı. Kilis'te doğdu, Kabataş Lisesi ve İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğrenim gördü. Bitirdiği fakültede doktora yaptıktan sonra doçent ve profesör oldu.

Çeşitli konulardaki inceleme ve araştırmaları yanında **İstanbul, Hisar, Yol, Türk Kültürü, Tercüman** gibi dergi ve gazetelerde yazdı. 1980'lerde "SİSAV" adlı kuruluşun dil konusundaki çalışmalarına öncülük etti. Burada dilin yenileşmesine karşı görüşler öne sürdü.

Yapıtları: **Mehmet Akif ve Cemiyetimiz** (1962), **Dil Davası ve Ziya Gökalp** (1966).

Üstünel, Besim (1927 —): Bilim ve siyaset adamı. İÜ İktisat Fakültesi'ni bitirdi, aynı fakültede asistan ve doçent oldu. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Uluslararası İktisat Kürsüsü profesörlüğüne yükseldi. DPT Başdanışmanlığı ve İktisadi Planlama Dairesi Başkanlığı görevlerinde bulundu. **Ulus** gazetesinde çeşitli konularda görüşlerini de yayınlayan Üstünel, 1968'de CHP Parti Meclisi'ne, 1970'te de Merkez Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi.

12 Mart öncesinde CHP Genel Sekreter Yardımcısı iken, getirilen yasal düzenlemeyle üniversiteye döndü. 1975'te İstanbul'dan senatör seçildi. Mayıs 1977'de kurulan bir aylık CHP azınlık hükümetinde Maliye Bakanı olarak görev aldı. 1978 sonrasında ise parti yönetimine karşı bir tavır aldı.

Başlıca yapıtları: **Kalkınmanın Neresindeyiz?** (1966), **Makro-Ekonomi** (1966), **İktisadî Devlet Teşekkülleri** (1968), **Kalkınan Türkiye'nin Cephe Çıkmazı** (1976).

Yener, Şakir Sabri (1888-): Gazeteci, yazar. Mahalle mektebi ve medrese öğreniminden sonra, 1908'de Halep Darülmuallimin'e (Erkek Öğretmen Okulu) girdi. 38 yıl Gaziantep'te ilkokul öğretmenliği, başöğretmenlik ve müdürlük yaptı; 1951'de emekliye ayrıldı.

Yener'in Gaziantep yöresine ilişkin araştırma inceleme ve anı yazıları çeşitli yerel gazete ve dergilerde yayınlandı.

Gaziantep Büyükleri adlı çalışması 1934'te Halkevi'nce, **Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar, Gaziantep Kitabeleri, İncilipınar** adlı şiir kitabı da Gaziantep Kültür Derneği'nce yayınlandı. ●